

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

★

क्रम संख्या

४४८१

काल नं०

०३०.८ स्त्री

वर्ण

७

बभोतु णं समणस्स भगवओ महावीरस्स ।

वादिवृन्दवन्दितचरणविन्द-सुविहितसूरिशक्रचक्रचूडामणि-श्रीसौधर्मबृहत्तपो-
गच्छावर्तसकाऽऽवालब्रह्मचारि-जैनशासनस्फारशृङ्गारहार-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-
कलिकालसर्वज्ञकल्प-जङ्गमयुगप्रधान-जगत्पुण्य-परमयोगिराज-
गुरुदेव-प्रभुश्रीमद्विजयराजेन्द्रसूरीश्वर-विरचितः-

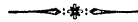
अभिधानराजेन्द्रः ।

(प्राकृत-मागधी-संस्कृत-शब्दकोषः)

तस्य शकारादिशब्दसङ्कलने सप्तमो जागः ।

स च-

श्रीसर्वज्ञप्ररूपितगणधरनिर्वर्तिताद्यऽऽश्वीनोपसज्यमानाशेषसूत्रतन्त्रियुक्ति-
जाप्य-चूर्णि-वृत्त्यादिनिहितसकलदार्शनिकसिद्धान्तैतिहास-
शिक्षण-वेदान्त-न्याय-वैशेषिक-मीमांसादिप्रदर्शितपदार्थानां
युक्ताऽयुक्तत्व-निर्णायकः ।

उपाध्याय-श्री श्री १००० श्रीमन्मोहनविजयोपदेशतः-
आचार्य-श्रीमद्वेन्द्रसूरिजि-रुपाध्याय-श्रीयतीन्द्रविजयैश्वर्य संशोधितः,
श्रीसौधर्मबृहत्तपोगच्छीय-जैनश्वेताम्बर-श्रीसङ्केत

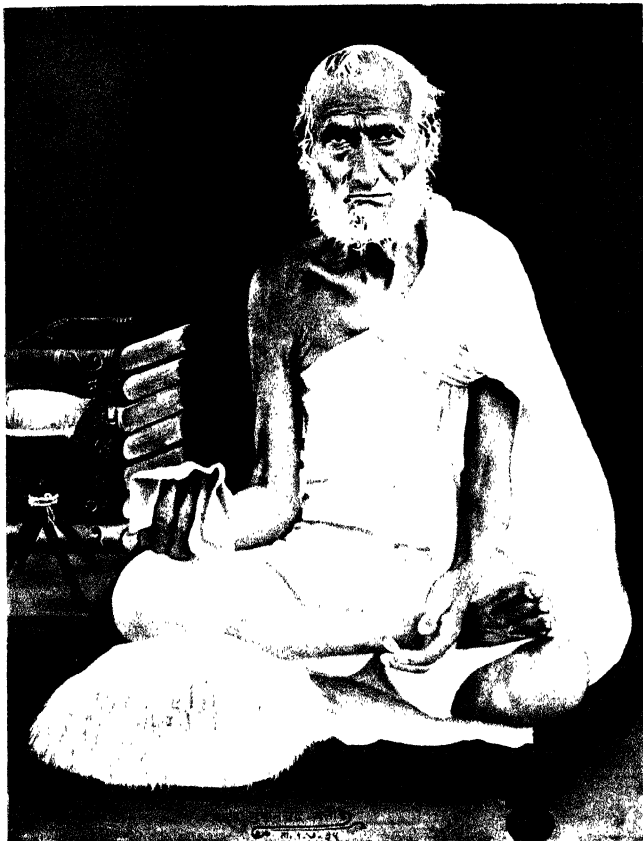
रतलामस्थे स्वीये श्रीजैनप्रजाकर-यन्त्रालये
सम्मुद्य प्रकाशितश्च ।

श्रीवीर निर्वाण संवत् २४६१ }
श्रीराजेन्द्रसूरि संवत् २८ }

पुनर्मुद्रित
मूल्यम्-३८/००

{ श्रीविक्रमानन्द १९६१
{ कलकत्ता १९३४

सुविहितयुग्मिकचक्रचडामणि-कलिकालसवतकल्प-परमयोगिगज-
जगत्पुत्र्य-गुरुदेव-प्रभुश्रीमद्-विजयराजेन्द्रमुर्गेश्वरजी महाराज ।

प्रमान्तविपक्षदन्तिदमने पञ्चाननशामणी-राजेन्द्राभिषेकोऽंशमंप्रणयनात्मन्दात्मनेनश्चनः ।
सद्गुरोपकृतिप्रयोगचरणे निनये कृती नादशः कोऽन्यः मरिचदादितो विजयराजेन्द्रात्परः पृथग्याम ॥ १ ॥

जन्म -	भारतपुर	पत्न्यासपद -	उदयपुर	कियोदाय -	जायरा
मिसा -	उदयपुर	श्रीपुत्र्यपदनी -	महारा	निवाण -	राजगढ़

आभार-प्रदर्शनम् ।

—०—

सुविहितसूरिकुलतिलकायमान-सकलजैनागमपारदृश-आवालयब्रह्मचारी-जङ्गमयुगप्रधान-प्रातःस्मरणीय-परमयोगिराज-क्रियाशुरूपकारक-श्रीसौधमबृहत्तपागच्छीय-सितपटाचार्य-जगत्पुण्य-गुरुदेव-जहारक श्री १००८ प्रभु श्रीमद्विजयराजेन्द्रसूरीश्वरजी महाराजने 'श्रीअजिधानराजेन्द्र' प्राकृत-मागधी महाकोश का सङ्कलनकार्य मरुधरदेशीय श्रीसियाणा नगर में संवत् १९४६ के आश्विनशुक्लतिथी के दिन शुज लग्न में आरम्भ किया। इस महान् संकलनकार्य में समय समय पर कोशकर्ता के मुख्य पट्टधर शिष्य-श्रीमदधनचन्द्रसूरीजी महाराजने भी आपका बहुत सहायता दी। इस प्रकार करीब साठ चौदह वर्ष के अविभ्रान्त परिश्रम के फलस्वरूप में यह प्राकृत बृहत्कोष संवत् १९६० चैत्र-शुक्ला १३ बुधवार के दिन श्रीमूर्धपुर (सूरत-गुजरात) में बनकर परिपूर्ण (तैयार) हुआ।

गवाखियर-रियासत के राजगढ (मालवा) में गुरुनिर्वाणोत्सव के दरमियान संवत् १९६३ पौष-शुक्ला १३ के दिन महत्तपस्वी-मुनिश्रीरूपविजयजी, मुनिश्रीदीपविजयजी, मुनिश्रीयतीन्द्रविजयजी, आदि सुयोग्य मुनिमहाराजाओं की अध्यक्षता में मालवदेशीय-छोटे बड़े ग्राम-नगरों के प्रतिष्ठित-सद्गृहस्थों की सामाजिक-मिटिंग में सर्वानुमत से यह प्रस्ताव पास हुआ कि-महंम-गुरुदेव के निर्माण किये हुए 'अजिधानराजेन्द्र' प्राकृत मागधी महा-कोश का जैन और जैनेतर समानरूप से छाज प्राप्त कर सकें, इसलिये इसको अवश्य छपाना चाहिये, और इसके छपाने के लिये रतलाम (मालवा) में सेठ जसुजी चतुर्जुजजीत्-मिथीमखजी मथुरासाजजी, रूचंदजी रखवदासजीत्-जागारथजी, बीसाजी जवरचंदजीत्-प्यारचंदजी और गोमाजी गंजीरचंदजीत्-निहाजचंदजी, आदि प्रतिष्ठित सद्गृहस्थों की देख-रेख में श्रीअजिधानराजेन्द्र-कार्यालय और 'श्रीजैनप्रजाकरप्रतिग्रेस' स्वतन्त्र खोखना चाहिये। कोष के संशोधन और कार्यालय के प्रबन्ध का

समस्त-भार महम्म-गुरुदेव के सुयोग्य-शिष्य-मुनिश्रीदीपविजयजी (श्रीम-
छिजयजृपेन्द्रसूरिजी) और मुनिश्रीयतीन्द्रविजयजी को सौंपा जाय। बस,
प्रस्ताव पास होने के बाद सं० १९६४ श्रावणसुदी ५ के दिन उक्त कोश को
छपाने के लिये रतलाम में उपर्युक्त कार्यालय और प्रेस खोला गया और
उक्त दोनों पृथ्व-मुनिराजों की देख-रेख से कोश क्रमशः छपना शुरू हुआ,
जो सं० १९८१ चैत्र-वदि ५ गुरुवार के दिन संपूर्ण छप जाने की सफलता
को प्राप्त हुआ।

इस महान् कोश के मुद्रणकार्य में कुवादिमतमंगजमदजजनकेसरी-
कजिकालसिद्धान्तशिरोमणी-प्रातःस्मरणीय-आचार्य-श्रीमद्धनचन्द्रसूरि-
जी महाराज, उपाध्याय-श्रीमन्मोहनविजयजी महाराज, सच्चारित्री-
मुनिश्रीटीकमविजयजी महाराज, पूर्णगुरुदेवसेवादेवाक-मुनिश्रीहुकुमविज-
यजी महाराज, सत्क्रियावान्-महातपस्वी-मुनिश्रीरूपविजयजी महाराज;
साहित्यविशारद-विद्याजृपण-श्रीमच्छिजयजृपेन्द्रसूरिजी महाराज, व्या-
ख्यानवाचस्पत्युपाध्याय-मुनिश्रीयतीन्द्रविजयजी महाराज, ज्ञानी ध्यानी
मौनी महातपस्वी-मुनिश्रीहिम्मतविजयजी, मुनिश्री-लक्ष्मीविजयजी,
मुनिश्री-गुलाबविजयजी, मुनिश्री-हर्षविजयजी, मुनिश्री-हंसविजयजी,
मुनिश्री-अमृतविजयजी, आदि मुनिवरों ने अपने अपने विहार
के द्रमियान समय समय पर श्रीसंघ को उपदेश दे दे कर तन,
मन और धन से पूर्ण सहायता पहुँचाई, और स्वयं भी अनेक
जाति परिश्रम उठाया है, अतएव उक्त मुनिवरों का कार्यालय आतारी है।

जिन जिन ग्राम-नगरों के सौधर्मवृद्धतपोगच्छीय-श्रीसंघ ने इस
महान् कोषाङ्कन-कार्य में आर्थिक-सहायता प्रदान की है, उनकी शुभ-
सुवर्णाक्षरी नामावली इस प्रकार है—

श्रीसौधर्मवृद्धतपोगच्छीय श्रीसंघ-मालवा—

श्रीसंघ-रतलाम।

श्रीसंघ-वाँगराद।

श्रीसंघ-राजगढ़।

„ जावरा।

„ वारोदा-बड़ा।

„ भाबुवा।

श्रीसंघ-बड़नगर ।

” खाचरोद ।

” मन्दसोर ।

” मीतामऊ ।

” निम्बाहेड़ा ।

” हन्दौर ।

” उज्जैन ।

” महेन्द्रपुर ।

” नयागाम ।

” नीमच-सिटी ।

” संजीत ।

” नारायणगढ़ ।

” बरड़ाबदा ।

श्रीसंघ-सरसी ।

” मुंजाखेड़ी ।

” खरसोद-बड़ी ।

” बीरोला-बड़ा ।

” मकरावन ।

” बरड़िया ।

” (भाट)पषलाना ।

” पटलावदिया ।

” पिपलोदा ।

” दुशार्ई ।

” बड़ी-कड़ोद ।

” घामणदा ।

” राजोद ।

श्रीसंघ-भकणाबदा ।

” कूकसी ।

” आलीराजपुर ।

” रींगनोद ।

” राणापुर ।

” पारां ।

” टांडा ।

” बाग ।

” खवासा ।

” रंभापुर ।

” अमला ।

” बोरी ।

” नानपुर ।

श्रीसौधर्मवृद्धतपोगच्छीयसंघ-गुजरात—

श्रीसंघ-अहमदाबाद ।

” वीरमगाम ।

” सूरत ।

” साणंद ।

” बम्बई ।

” पालनपुर ।

श्रीसंघ-थिरपुर (थराद) ।

” बाव ।

” भोरोल ।

” घानेरा ।

” धोर(जी) ।

” डुवा ।

श्रीसंघ-हीमा ।

” दूधवा ।

” वात्पम ।

” वासण ।

” जामनगर ।

” खंभात ।

श्रीसौधर्मवृद्धतपोगच्छीय-संघ-मारवाड़—

श्रीसंघ-जोधपुर ।

” आहोर ।

” जालोर ।

” भैंसवाड़ा ।

” रमणिया ।

” मांकलेसर ।

” देवावस ।

” विशनगढ़ ।

” भांडबला ।

श्रीसंघ-भीनमाल ।

” सांचोर ।

” बागरा ।

” धानपुर ।

” आकोली ।

” साधू ।

” सियाणा ।

” काणोदर ।

” देलंदर ।

श्रीसंघ-खिबगंज ।

” कोरटा ।

” फतापुरा ।

” जोगापुरा ।

” भाकंदा ।

” पोमावा ।

” बीजापुर ।

” बाली ।

” खिमेला ।

श्रीसंघ-गोल ।	श्रीसंघ-मंडवारिया ।	श्रीसंघ-सन्निराब ।
” साहेबा ।	” बलदुट ।	” खुडाला ।
” आलासण ।	” जावाल ।	” राणी ।
” रेबतडा ।	” सिरोंही ।	” सिमाडा ।
” घाबसा ।	” सिरोंडी ।	” कोशीलाक ।
” बाकरा ।	” हरजी ।	” पावा ।
” मोदरा ।	” गुडाबालोतरा ।	” एंदला का गुडा ।
” थलबाड़ ।	” मृति ।	” बाणोद ।
” मंगलवा ।	” तलतगढ ।	” हुडसी ।
” सूराणा ।	” सेदरिया ।	” थांबला ।
” दाभाल ।	” गोबाडा ।	” जोपला ।
” धनारी ।	” आवरी ।	” कापोकी ।

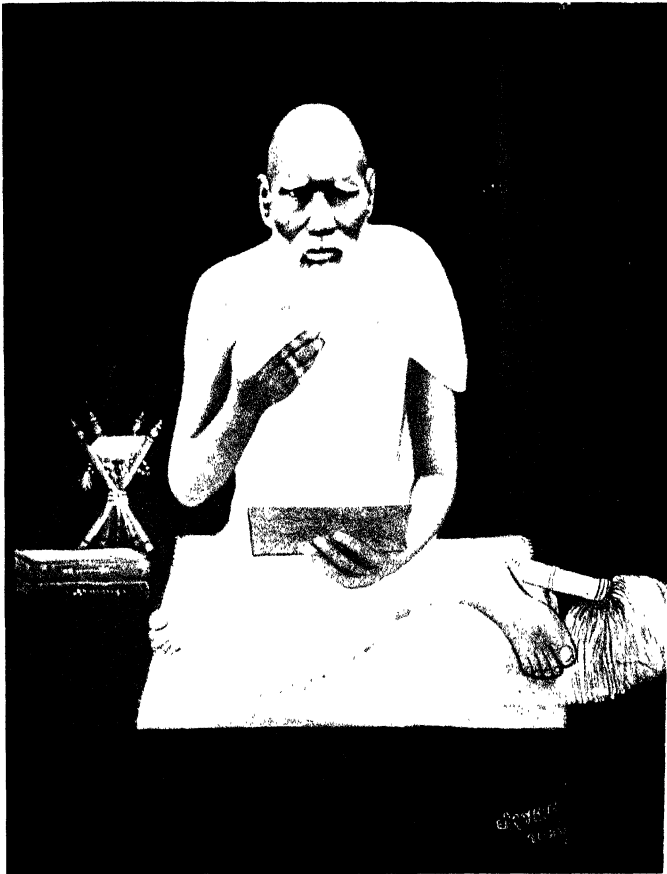
इनके सिवाय दूसरे भी कई गाँवों के संघों के तरफ से मदद मिली है, उन सभी का कार्यालय शुद्धान्तःकरण से पूर्ण आभारी है ।

श्रीअभिधानराजेन्द्रकार्यालय.

रतखाम (मालवा)

श्रीमद्विजयराजन्द्रप्रसादप्रभाकर-चर्चाचक्रवर्ति-आगमग्रन्थवेदी-श्रुतस्थविग्मान्य-
श्रीमौधर्मवृहत्तपोगच्छाय-श्रीमद्विजयधनचन्द्रमूर्तिजी महाराज ।

विद्वच्चक्रोरजनमोदकं प्रमत्तं, शुभ्रव्रतं मुकषिकैवमद्विलासम् ।

हृदयान्ननाशकरणे प्रमत्तप्रतापं, वन्दे कलानिधिममं धनचन्द्रमूर्तिम् ॥ १ ॥

जन्म म. १८८० ई. किमनगढ़ (मिना) । दीश्रोपसंवन म. १९०५, जावरा (मालवा) । मृतिपद म. १९५०, जावरा (मालवा) ।
यतिदीक्षा म. १९०५ धालेरा (मालवा) । उपाध्यायपद म. १९१०, खाचरोद (मालवा) । स्वर्गरोह म. १९३५, जावरा (मालवा) ।

अभिधानराजेन्द्रः ।

श-श-पुं । तालुस्थानीये ऊष्मसंज्ञके वर्णे, मागध्याम् शी-
रसेन्याञ्च शस्य श एव प्राकृते तु सः । शी-इ । महादेव,
शब्दः । सूर्ये, शशाङ्के, रश्मौ, महाणेत्रे, शिष्ये, वल्मीके,
कच्छुपे, भूपे च । स्वस्थये, शातने, तनूकृती, शीते, सुखे,
मङ्गले, शस्त्रे च । नपुं० । एका० । “रसोर्लेशो” ॥ ८ । ४ ।
२८८ ॥ इति मागध्यां सकारस्थाने शकारादेशेन ये सकारा-
दिशब्दाः प्राकृते दृशयिष्यन्ते ते मागध्यां शकारादित्वेन वज-
यमभ्युह्याः । प्रा० ४ पाद ।

शलिश-सदृश-त्रि० । प्राकृतशैल्या सदृशस्थाने सरिसं ।
“रसोर्लेशो” ॥ ८ । ४ । २८८ ॥ इति उभयत्र शः । रस्य लः ।
तुल्ये, “शलिशं सिमं” प्रा० ४ पाद ।

शस्तवाह-सार्थवाह-पुं० । “स्थ-धेयाः स्तः” ॥ ८ । ४ । २६१ ॥
इति धेमागस्य सकाराकान्तस्तकारः । सार्थाधिपनौ,
प्रा० ४ पाद ।

शस्यकवल-शस्यकवल-पुं० । “सधोः-संयोगे सोऽर्ध्रिप्थे”
॥ ८ । ४ । २८६ ॥ इति मागध्यामूर्ध्वलोपापवादः स स्थाने स
पवादशः । शस्यरूपे कवले, प्रा० ४ पाद ।

शामञ्जू-सामान्य-न० । “न्य-एय-ह-जां ङञः” ॥ ८ । ४ । २६३ ॥
इति न्यस्थाने द्विरुक्ते ङञकारः । अविशेषे, प्रा० ४ पाद ।

शालश-सारस-पुं० । “रसोर्लेशो” ॥ ८ । ४ । २८८ ॥ इत्युभ-
यत्र सस्य शः रस्य लः । स्वनामक्याते पक्षिणि, प्रा० ४ पाद ।

शुद्-श्रुत-न० । “सर्वत्र लघुसंमचन्द्रे” ॥ ८ । ४ । ३१६ ॥ इति रजुप् ।
शंखं सौरसेनीयम् ” ॥ ८ । ४ । ३०२ ॥ इति न्यायास्तस्य दः ।
“रसोर्लेशो” ॥ ८ । ४ । २८८ ॥ इति पुनस्तस्य शः । आगमे,
प्रा० १ पाद ।

सुपलिगदिद-सुपरिग्रहित-त्रि० । अत्यन्तमाषडे, “अम्भडे
एकाप शुम्भिलाप सुपलिगदिदे भवं” प्रा० ४ पाद ।

शुष्क-शुष्क-त्रि० । “शपेः संयोगे सोऽर्ध्रिप्थे” ॥ ८ । ४ । २८६ ॥
अनेन पकारस्य सकारादेशः । शुष्के । शोषमुपगते, प्रा० ४ पाद ।

शुस्तिद-सुस्थित-त्रि० । स्थ-धेयास्तः ॥ ८ । ४ । २६१ ॥ इत्य-
नेन स्थमागस्य स्तः । सुखेन स्थिते, प्रा० ४ पाद ।

शोभन-शोभन-त्रि० । “रसोर्लेशो” ॥ ८ । ४ । २८८ ॥ इति
प्राकृतलक्षणेसम्पन्नस्य शस्य मागध्यां शः । शोभाकारिणि,
प्रा० ४ पाद । किं तु शोभने वदने शितिकलित्र लज्जाप-
लिगते दिने । प्रा० ।

—००००—

इति श्रीमत्सौधर्मबृहत्तपागच्छीय-कलिकास्तसर्वज्ञकदप-
श्रीमद्भट्टारक-जैनश्वेताम्बराऽऽचार्य श्री श्री १००० श्रीम-
द्विजयराजेन्द्रसूरीश्वरविरचिते ‘अभिधानराजेन्द्रे’
शकाराऽऽदिशब्दसङ्कलनं समाप्तम् ॥

अभिधानराजेन्द्रः ।

ब-पुं० । मूर्धस्थानीये ऊष्मसंज्ञके शर्णे, एका० । षो-क ।
पत्वम् । केशे, गर्भविमाचने, मानवे, सर्वभेदे विज्ञे च ।
त्रि० । मेवनी । अतिरोषे, अपवर्गे, प्रक्षरे, सानी, वधसि,
पङ्कमिरहिते, सुखदुःखसमे, अनित्ये, नृपासमे च । पुं० ।
वृषस्यन्यां सत्यां च । स्त्री० । माय्यांश्लेषे, मुखे, परिङ्गते, जा-
लके, भेषजे च । नपुं० । एका० । " षोऽतिरोषेऽपवर्गे च, प्रक्षरे,

सात्रुषेधसोः ॥ ६ ॥ नार्यांश्लेषे मुखे च स्या-त्परिङ्गतेऽपि च-
मादृतम् । पङ्कमिरहिते च स्या-जालके भेषजे च वम् ॥ १० ॥
सुखदुःखसमः षो ना, वृषस्यन्वी सती च वा ॥ ११ ॥ " एका० ।
त्रिविध, पारोक्ष्ये, विभवे च । पुं० । सुखे, अव्य० । रमायाम्,
स्त्री० । अवसाने, गर्भमांसे, मर्षणे च । नपुं० । अष्टाधै, त्रि० ।
एका० । " पकाराक्षिविधे पुंसि, पारोक्ष्ये विभवे तथा । वम-
व्ययं सुखे स्यात्स्त्री, रमायां वा नपुंसके ॥ ८६ ॥ अवसाने
गर्भमांसे, मर्षणे च निरूप्यते । विशेष्यनिप्रः षः शब्दः, अष्टाधै
समुदाहृतः ॥ ६० ॥ एका० । (संस्कृतमित्रासु भाषासु प्रायः
न पादयः शब्दाः सम्भवन्ति ' सर्वत्र ' ' शेषाः सः ' ॥ ८ ।
१ । २६० ॥ इति । अनन सावित्रादित पादयः शब्दाः अत्रा-
भिधानः पुदाहृत्याः ।) (बहुलम् ॥ ८ । १ । २ ॥ इत्यधि-
कारात्माहृतसर्वसूत्राणां वैकल्पिकत्वेऽपि पकाराभावः प्रायः
प्राकृतशब्देषु । मागध्याम्- " तिष्ठतिष्ठः " ॥ ८ ॥ १२६ ॥ इति
चिह्नादेशे पकारमध्यः दृश्यते । चिह्ना । चिह्नादि । प्रा० ४ पाद ।)

—:७३:—

इति श्रीमत्सौधर्मवृक्षपागच्छीय—कलिकालसर्वज्ञकल्प-
श्रीमद्भट्टारक-जैन श्वेताम्बरार्षाभ्य श्रीश्री?००८ श्री-
विजयरजेन्द्रसूरीम्बरविरचिते 'अभिधानराजेन्द्रे'
पकारादिशब्दसङ्कलने समाप्तम् ।

अभिधानराजेन्द्रः ।

सकार

स-स-पुं० । दन्तस्थानीये ऊष्मसंज्ञके चर्षे, सो-ड-विष्णौ, सर्पे, ईश्वरे, विहगे च । शब्द० । साकारे, मीरीपुत्रे, प्रम-
खने, चर्महत्ती च । देहकान्त्यां, श्रियां च । स्त्री० ।
एका० । सोमे, सोमपाने, सूर्ये, पक्षिणि, तापसे,
वृषे, सदान्धे च । पुं० । बने, धने, यौवने, च-
स्तुवृन्दे च । नपुं० । एका० । समासे साहित्याख्यस्य सह-
शब्दस्य स्थाने साऽऽदेशः । सूत्र० १ ध्रु० २ अ० २ उ० । तच्छ-
ब्दस्य प्रथमैकवचनं स इति निर्देशे, नि० सू० १ उ० । दश० ।

तत्र साकारनिष्ठेपमाह—

नामं दवक्षसयारो, दव्ये भावे अ होइ नायव्यो ।
दव्ये पसंसाई, भावे जीवो तदुचउचो ॥ ३२८ ॥

वामसाकारः साकार इति नाम, स्थापनासाकारः साकार
इति स्थापना, द्रव्ये भावे च भवति । आत्मव्य—द्रव्यसाकारो
भावसाकारश्च । तत्र द्रव्य इत्यागमो भाग्यम-हशरीर-भग्यश-
रीर-तद्व्यतिरिक्तः प्रशंसाऽदिविषयो द्रव्यसाकारः । भाव इति
भावसाकारो जीवः तदुपपुङ्गुः—सकारोपपुङ्गुः तदुपयो-
गान्वयत्वादिति गाथाऽर्थः ।

प्रकृतोपयोगीत्यागमनो भाग्यमहशरीर-भग्यशरीराऽ
तिरिक्तं प्रशंसादिविषयं द्रव्यसाकारमाह—

निर्देशपसंसाप, अर्थीभावे अ होइ उ सगारो ।
निर्देशपसंसाप, अहिगारो इत्य अज्जगखे ॥ ३२९ ॥

निर्देशे प्रशंसायामस्ति भावो वेत्येतेष्वर्थेषु भवति तु साकारः ।
तत्र निर्देशे यथा—सोऽन्तरिमित्यादि, प्रशंसायां यथा सत्पु-
रुष इत्यादि, अस्तिभावे यथा—सद्भूतममुकमित्यादि । तत्र
निर्देशप्रशंसायामिति—निर्देशे प्रशंसायां च यः साका-
रस्तेनाऽधिकाराऽप्राप्तयेन प्रकाश इति गाथाऽर्थः ।

एतदेव दर्शयति—

जे भावा, दसवेआ—लिखमि करिअ ससिआं जिसेहि ।
तेसि समावखामि ति, जो भिक्खु भअइ स भिक्खु ॥ ३३० ॥

ये भावाः—पदार्थाः पृथिव्यादिसंरक्षणादयो दशवैकालिके
प्रस्तुते शाले करणीया—अनुष्ठया वक्षिताः—कथिता
जिज्ञेः—तीर्थकराण्यपरैः, तेषां—भावानां समापनं—पथाश-
क्या (क्ति) द्रव्यतो भावतश्चाऽऽवरणेन पर्यन्तनयनेन
यो भिक्खु—तदर्थं यो भिक्षुशरीलो न नृपदिवारणार्थं भ-

यते स भिक्खुरिति । इतिशब्दस्य व्यावहित उपन्यासः । 'स
भिक्खुरित्यत्र निर्देश साकार इति गाथाऽर्थः ।

प्रशंसायामाह—

चरगमरुगाइआणं, भिक्खुवजीवीच काउसमपोहं ।

अज्जभयगुणुनिउचो, होइ पसंसाइ उ स भिक्खु ॥ ३३१ ॥

चरकमरुकादीनामिति—चरकाः—परिव्राजकविशेषाः म-
रुकाः—चिम्बलाः आदिशब्दाश्चाक्याविपरिग्रहः, अमीषां
भिषोपजीविनां—भिषुणुश्रीलानामगुणवस्वनापोहं कृत्वा
अभयगुणुनियुक्तः—प्रकान्तशालानिष्यन्दभूतप्रकाशताभ्य-
यमाभिहितगुणसमन्वितो ऽर्थात्, प्रशंसायामवगम्यमानायां
सद्भिक्खु—संभ्रासो भिक्खुश्च तत्तद्व्यापारेण सद्भिक्खुरिति
गाथाऽर्थः । उक्तः साकारः । दश० १० अ० । वायुतत्त्वै, जै० गा० ।

स्व-न० । स्वन्-ड । धने, आत्मानि, हातो च । पुं० । आ-
त्मीये, जि० आत्मीये आत्मनि चार्थेऽस्य सर्वनामता । वाच० ।
सभ्रंग-स्वाङ्ग-न० । शिरोऽधरादिषु स्वकीयेष्वङ्गेषु, “जहा
कुम्भो सभ्रंगाई सप देहे समाहरे” सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० ।

सभ्रंड-साऽण्ड-जि० । सह अण्डैर्वेदेन इति साऽण्डम् । की-
टिकादीनाम् अण्डैः सहिते, दश० २ अ० ।

सभ्रट्ट-स्वार्थ-पुं० । स्वप्रयोजनं, “इह खलु गाहावर्ह अप्प-
णो सभ्रट्टाप अगणिकायं उज्जालेज्ज वा” आवा० २ ध्रु० १
चू० २ अ० १ उ० ।

सार्थ-जि० अर्थेन प्रयोजनेन सहितम् । एका० । अर्थसहिते,
सूत्र० २ ध्रु० ३ अ० । सप्रयोजनं, कल्प० ३ अधि० २ क्षण ।

सभ्रट्ठिय-सास्थिक-जि० । सडाश्रया वधेति इति सास्थिकः ।
अस्त्रा सहिते, पञ्चा० १६ विष० ।

सभ्रट्ट-शकट-पुं० । न० । शक—अट्टम् । यानभेदे, असुरावि-
शेषे, स्वल्पार्थे, वाच० । “क-ग-च-ज-त-द-प-
य-वां प्रायो लुक्” ॥ ८ । १ । १७७ ॥ अनेन ककारस्य लोपः ।
प्रा० । सभ्रट्ट । “अवर्णो यधुतिः” ॥ ८ । १ । १८० ॥ पूर्वो-
क्तव्येष कस्य लुक्प्रत्ययन अवर्णो यधुतिः । सभ्रट्ट ।
“सटाशकटकटमडः” ॥ ८ । १ । १६६ ॥ इत्यनेन टस्य डः । प्रा० ।

सभ्रण-स्वजन-पुं० । “एकस्वरं श्रवस्वे” ॥ ८ । २ । ११४ ॥
अथैकस्वरशृङ्गाभावेऽस्मिन्नपि लघ्वे लक्ष्यस्य प्रवृत्तौ
उत्वं स्यात् । सभ्रणो । आत्मीये, प्रा० २ पाद ।

सभ्रहुत्तं-शतकुलस्-अव्य० । शतवारशब्दार्थे, “कत्वसो हु-
त्तं” ॥ ८ । २ । १५८ ॥ अनेन कत्वसो हुत्तमादेशः । सभ्रहुत्तं ।
प्रा० २ पाद ।

सह-सकुत्-अव्य० । एकवारे, हा० १६ हा० । नि० चू० ।
सकुत्—एकवारम् । आवा० २ ध्रु० १ चू० १ अ० १ उ० ।
व्य० । “असहणीयागोपति” ॥ स इति संसार्यसुमान-
सकुदनेकय उच्चैर्गोत्रमाद सत्काराई उत्पन्न इति ।
शेषस्तथा असकुदीर्घागोत्रं सर्वलोकावर्गीते पीनः पुन्यनोत्पन्न
इति । आवा० १ ध्रु० २ अ० ३ उ० । सर्वैष्वपि विशयावगमो
द्रष्टव्यं, न० । सकुदकदा कर्कसकान्तावित्यर्थः । स० १८ सम० ।

सदा-अव्य० । " इः सदादौ वा " ॥ ८ । १ । ७२ ॥

अनेनाकारस्यत्वम् । सर्वोऽसन् काले, प्रा० १ पाद ।

स्मृति-स्त्री० । स्मरणं स्मृतिः । " इत् ऊपादौ " ॥ ८ । १ ।

१२८ ॥ इत्यनेनादेः । श्रुत इवम् । प्रा० । पूर्वाऽ-

नुभूताथल्लभनप्रत्ययविशेषः, न० । विभो० । उपयोगल-

क्षणैः, सामायिकस्य स्मृत्यकरणे सामायिकस्य सम्बन्धिनी या

स्मरणा-स्मृतिरूपयोगलक्षणा । आद्य० ६ अ० । संस्कारप्रबो-

धसम्भूतमनुभूतार्थविषयं तदित्याकारवेदनं स्मृतिः । स्था०

२ डा० ३ उ० । स्मृतिरवबोध इत्यनध्यान्तरम् । आद्या० १

श्रु० । अ० १ उ० । स इति वा-मति पित् वा पञ्चसि वा सव्यमेयं

अभिनिष्ठोद्वाहियं एतेहि एगादृष्टिहि भणितं ति । अ० ७० १

अ० । वासनानन्तरं कुतश्चिन्नादृष्टार्थशेनादिकारणात्

संस्कारस्य प्रबोधं यज्ज्ञानमुद्यतं तदवेदं यन्मया प्राशु-

पलब्धमिति यादिकृपं सा स्मृतिः । उक्तं च । न० १- " तदनन्तरं

तद्वत्था, विचलवशं जा उ वासना जोगा " कालानन्तरेण जं

पुण, रक्षुसरणं धारणा सा उ २६१ ॥ विभो० ।

तथाऽनुभूतविषया सम्प्रमोहः स्मृतिः स्मृता (६) ।

डा० ११ डा० ।

(व्याख्यातं तदम् ' जोग ' शब्दे चतुर्थभागे १६२१ पृष्ठ)

अथैतेषु तावत् स्मरणं कारणगोचरस्वरूपैः प्रकथयन्ति-

तत्र संस्कारप्रबोधसम्भूतमनुभूतार्थविषयं तदित्याकारं

वेदनं स्मरणम् ॥ ३ ॥

तत्रोक्त-प्राक्तनभ्यः संस्कारप्रबोधसम्भूतत्वादिना युगेन

स्मरणं निर्धारयन्ति । संस्कारस्याऽऽत्मशक्तिविशेषस्य प्र-

बोधान्तात् फलदानामिमुख्यत्वत्वात् सम्भूतमुपपन्नमिति कार-

णनिरूपणम् । अनुभूतः प्रमाणमात्रेण पारिच्छिन्नोऽर्थश्चेतना-

च्चैतनरूपा विषया यस्यैति विषयव्याप्येनम् । तदित्याकारं

तदित्युल्लेखत्वं । तदित्युल्लेखत्वात् चास्य योग्यताऽपक्ष्या-

ऽऽख्याय । यावता ' स्मरसि चेन्न । कश्मीरिषु वत्स्यामस्तत्र

प्राक्षा मोक्षयामहे ' इत्यादि स्मरणं तच्छब्दोऽल्लोको नोपलभ्यत

एव, किन्निवदं स्मरणं तेषु कश्मीरिषु इति ता प्राक्षा इति

तच्छब्दोऽल्लेखमर्हत्येव । न चैवं प्रत्यभिज्ञानेऽपि तत्प्रसङ्गः ।

तस्य स एवायमिदं युल्लेखशेनस्यात् । इति स्वरूपप्रतिपा-

दनम् ॥ ३ ॥

अबोदाहरन्ति-

तर्पीक्षरविम्बमिति यथा ॥ ४ ॥

तार्पित-यत् प्राक् प्रत्यक्षोक्तम्, स्मृतम्, प्रत्यभिज्ञातम्,

विताडितम्, अनुमितम्, श्रुतं वा भगवत्स्तीर्थकृता बिम्बं

प्रतिफलितः तस्य परामर्शः, इत्येवं प्रकारं तच्छब्दपराश्रुष्टं

यद्विज्ञान तत्सर्वं स्मरणमित्यर्थः । ये तु यौगाः स्मृतरत्न-

माद्यमध्यगीयन्त न ते साधु व्यधिषत । यतो यत्तावत्

केचिदर्थजत्वाद्दस्याः तदाम्नासिषुः तत्र हेतुः, ' अभूत्-

वृष्टिर्दृष्टव्यति शक्यम् ' इत्याद्यतीतानागतगोचराणामानेन

सर्वप्रतिबन्धार इत्यनुचित एवाचचारयितुम् । परे तु भेदिने-

न स्मृतिः प्रमाणम् । पूर्वाऽनुभवविषयापदशेनार्थ निश्चि-

न्त्वस्या अर्थपरिच्छेदे पूर्वाऽनुभवात्तत्त्वात् । अनुमानज्ञानं

तत्पक्षी परापक्षम्, स्वविषये तु सतत्रमेव । स्मृतिरिव तदमा-

पूर्वाऽनुभवाऽऽनुसन्धानेनार्थप्रतीत्यभावात् । तदुक्तम्-"पूर्व-

विज्ञानविषयं विज्ञानं स्मृतिरिच्छते । पूर्वज्ञानादिना तस्याः,

प्रमाणं नावगम्यते ॥ १ ॥ तत्र यत्पूर्वविज्ञानं, तस्य प्रमाणं

मिष्यते । तदुपस्थानमात्रेण, स्मृतेः स्याच्चरितार्थता ॥ २ ॥

इति । तदपि न पशुलम् । स्मृतिरत्युपपत्तिमात्रेऽनुभवसम्बन्ध-

त्वात्, तद्विहितसंस्कारात्तदुत्पत्तेः । स्वविषयपरिच्छेदे त्व-

स्याः स्वातन्त्र्यमेव । ननु मात्र स्वातन्त्र्यम्; अस्याः पूर्वाऽनुभव-

भावितभावभासनायामेवाभ्युद्यतत्वात् । एवं तर्हि व्याप्ति-

प्रतिपादिप्रमाणप्रतिपक्षपदार्थोपस्थापनमात्रे प्रवृत्तानुमान-

स्यापि कुतस्या स्वातन्त्र्यसङ्कतिः । अथ व्याप्तिप्राप्त्यर्थेनै-

त्येन प्रतिपक्षात्तनुपपाता नैत्यविशेषेणानुमानेन परि-

स्फुरणसम्भवात् कुतो न स्वातन्त्र्यमिति चेत्, तर्हि

अनुभव भूयो विशेषशालिनः स्मरणं तु कतिपयैरेव वि-

शरंविशिष्टस्य वस्तुना भानात् कुतो नास्याऽपि तत्

स्यात् । ननु तेऽपि विशेषास्त्यवदुभूती प्रत्यभूरेव । अ-

न्यथा स्मरणमेव तत्र स्यात् इति चेत्, नियतवशोऽपि

पावका व्याप्तिप्राप्तिर्हास्य प्रत्यभावेव । अन्यथाऽनुमानमेव तत्र

स्यात् इति किञ्च चतयसः । अयं तत्र सर्वे सार्वदिकाः सार्वत्रि-

काश्च पावकाः पुष्कलाः, अनुमानं तु स एवैकैककास्तीत्युक्त-

मिति चेत्, ननु तस्मात्पि तत्राक्रमेण वा विस्मरार्थः । ननु न-

सर्वत्रैव कतिपयविशेषावसायव्याकुले स्मरणम् । क-

िच्छाद्यवदनुभूतकृपादिर्विशेषमपि तस्यापत्तलतन्मन्त्र का

गतिरिति चेत् । नैवम् । नहि कृपाद्य एव विशेषा वस्तु-

नः, किन्तु अनुभूयमानताऽपि । न चऽसौ स्मरणं काऽ

पि चकास्ति, तस्याऽपि प्राचीनानुभवसम्भवात्तापत्तेः । कि-

न्त्यनुभूतैरेव भास्यत तत्र भानम् । इति सिद्धमनुमानस्यैव

स्मरणस्याऽपि प्रमाण्यम् । न च तस्याप्रमाण्येऽनुमान-

स्याऽपि प्रमाण्यमुपपादि, सम्बन्धस्याप्रमाणस्मरणसम्ब-

न्धितस्यानुमानानकत्वात्, संशयनिवृत्तवत् । न च प्राक्-

प्रवृत्तसम्बन्धप्रादिप्रमाणव्यापारोपस्थापनमात्रचरितार्थत्वा-

चास्य तत्र प्रमाण्येन प्रयोजनमिति वाच्यम् । अप्रमा-

णस्य तदुपस्थापनेऽपि सामर्थ्यासम्भवात् । किञ्च-अर्थोप-

लब्धिहेतुत्वं प्रमाणलक्षणं लक्ष्याचक्रकृतं । तत्र धारासा-

हिप्रत्यक्षस्येधास्याप्यल्लेखनीयत एवेति किमर्थैरसम्भ-

लापिरिति ॥ ४ ॥ रत्ना० ३ परि० । सर्वव्यापि विशेषावगममु

द्रष्टव्यं, डा० १६ डा० । आद्य० । अनुभूतवस्तुन उद्बोधक-

सहकारणं संस्कारार्थनि ज्ञानभेदः, वाच० । (स्मृतिर्संस्कार-

योरानन्तर्यम् ' इस्तर ' शब्दे द्वितीयभागे ६४१ पृष्ठ उक्तम् ।)

सहस्रकण्ठ-स्मृत्यन्तर्द्धा-स्त्री० । स्मृत्यन्तर्द्धा, स्मृतेः-स्म-

रणस्य योजनशतार्दिकपदिकुरारिण्यविषयस्यान्तर्द्धा-अं-

शः स्मृत्यन्तर्द्धा । पञ्चा० १ विभ० । स्मृतेर्ध्वं यत्सर्वं नन्-

स्मृत्यन्तर्द्धास्य किं मया परिपृहीतं कथा वा मर्यादा प्रतमि-

त्येवमनुस्मरणमित्यर्थः । आ० । आद्य० ।

सहस्रकण्ठ-स्मृत्यकण्ठ-म० । स्मृत्यन्तर्द्धा, स्मृतेः-स्मरणस्य

सामायिकविषयाया अक्षरकण्ठमासेवन् स्मृत्यकण्ठम् ।

प्रबलप्रमादक्षिणं स्मरति, यदुनायं वेलायां मया

सामायिकं कर्तव्यं कृतं न कृतं वेति, स्मृतिमूले च मोक्षानु-

ष्ठानम् । पञ्चा० १ विभ० । उक्त० ।

सहस्रश्लोकारण-स्मृत्यनवतारण-॥०॥ स्मृतेः सामयिककर-
णावसरविषयायाः कृत्यस्य वा सामयिकस्य प्रवृत्तप्रमादयो-
गानवतारणमुपस्थापनं मया कदा सामयिकं कर्तव्यं कृतं
वा मया सामयिकं भवत्येवमेव स्मरणश्रेष्ठं, च २ अत्रि० ।
सहस्राभास-स्मृत्याभास-पुं० । स्मरणाऽऽभासं तावदाहुः—

अथ परेष्ठाऽऽभासं विवक्ष्वः, स्मरणाऽऽभासं तावदाहुः—
अननुभूते वस्तुनि तदिति ज्ञानं स्मरणाभासम् ॥३१॥
अननुभूतं प्रमाणमात्रेणानुपलब्धे ॥ ३१ ॥

उदाहरन्ति—

अननुभूते धुनिमण्डले तन्मुनिमण्डलमिति यथा॥३२॥
रत्ना० ६ परि० ।

सहस्रगाल-साङ्कार-॥०॥ चारित्र्येभ्यःसाङ्कारमिष यः करोति
भोजनविषयगमिन् साङ्कार एवोच्यते तेन सह यद्गतेन
यानकादितत् साङ्कारम् । अङ्कारदोषविशिष्टे, भ०६श०७उ० ।
“ रागेण सहस्रगालं शेषेण सधूमं ति शेषव्यं ” महा० ३ अ० ।
सहस्रिय-सेन्द्रिय-पुं० । इन्द्रियपदार्थं, रथा० २ डा० २ उ० ।
संसारिणि च । रथा० २ डा० १ उ० । (‘अभिदि’ शब्दे प्रथ-
मभागे ३३४ पृष्ठे दृष्टक उक्तः ।)

सहस्रकाल-स्मृतिरक्षण-॥०॥ स्मृत्युत्पादः, वृ० १ उ० ३ प्रक० ।
सहस्रकाल-स्मृतिरक्षण-पुं० । स्मर्यते यत्र भिक्षाकालः स
स्मृतिरक्षणः । “सहस्रकाले चरं भिक्षु” दश० ५ अ० १ उ० ।
सहस्रक्रमा-देशी-वसतिप्रवेशिन्याम्, पि० ।

सहस्र-देशी-धान्याविशेषः, रथा० ।
सहस्र-सैन्य-॥०॥ अर्धसैन्यादी च ” ॥ २ । १५१ ॥ इ-
त्यनेनैकारस्य अर्ध इत्यादेशः । सहस्रं । सेनायां समवेति । अ-
र्मिलने हस्त्यशवादि, प्रा० । सेनायाः संघः । ध्यञ् । सेना-
समुदायं न० ।

सहस्रसं-स्मृतिभ्रंश-पुं० । स्मृत्यन्तर्जने, स्मृतेः—स्मरण-
स्य योजनशतादिपदपदपरिमाणविषयस्यातिव्याकुलत्व-
प्रमादित्वमवस्थापनादिना भ्रंशो ध्वंसः स्मृतिभ्रंशः । वि-
स्मरणश्लोलात्तायाम्, प्रब० २०७ द्वार ।

सहस्र-स्वर-॥०॥ “अर्धसैन्यादी च ” ॥ १ । १५१ ॥ इत्यने-
नैकारस्य ‘अर्ध’ इत्यादेशः । सहस्रं । प्रा० । स्वच्छन्दे, व्य०
७ उ० ।

सहस्रचारि-स्वरचारिन्-त्रि० । उद्भासकः, वृ० १ उ० ३ प्रक० ।
सहस्रिन्-स्वरिन्-त्रि० । स्वेच्छाचारिणि, ग० १ अत्रि० ।
सहस्र-शील-पुं० । पश्यते, “ उच्छ्रज्जित समुद्रा, सहस्रा नि-
र्पतं तं हलं नमय ” प्रा० ४ पादः ।
सहस्रविष्णु-स्मृतिविप्रहीन-त्रि० । अपगतकर्तव्यविवेके, स्-
त्रि० १ भु० ५ अ० १ उ० ।
सहस्रजाय-सकुत्सजात-त्रि० । एकवारं समुत्पन्ने, पञ्चा० ३
विष० ।

सहस्र-देशी-धान्यविशेषः, रथा० ६ डा० ३ उ० ।
२

सउज्यो-सोद्योत-त्रि० । सहोद्योतेन वस्तुन्तरप्रकाशनेन
वस्तु इति सोद्योतानि । स० । बहिर्विनिर्गत-
वस्तुस्तोमप्रकाशकरं, प्रज्ञा० २ पदः । प्रत्यासन्नवस्तुद्योतकः,
भ० २ श० २ उ० । ज० । रा० । स० । बहिर्विषयितप्रत्यास-
न्नवस्तुस्तोमप्रकाशकरोद्योतसहिते, रा० ।

सउख-शकुन-पुं० । लोमपांशुभेदे, औ० नि० ख० हा० । वि-
वाञ्छताथेखकनिमित्ते, नपुं० । पञ्चा० ७ विष० । पं० ख० ।
इदानीं भाष्यकारः शकुने प्रतिपादयन्नाह—

नन्दीत्वं पुष्प-स्त दंसयं संख पडह सहो य ।
मिगारुत्त चामर, चपपडागा पस्तथाई ॥ १०६ ॥
समयं संजयं दंतं, सुमयं सोयगा दहि ।
भीथं पंटे पडागं च, पिद्धमयं विषागरे ॥११०॥
पता मिगर्त्तसिद्धा । भोद्य० ।

नन्दीत्वंयम्—द्वादशविधतृत्यस्तुदायो युगपद्वाद्यमानः पू-
र्णस्य-पूर्णकलशस्य दर्शने शृङ्खलद्वयाः-शृङ्खल ध्रुवमाणः
भृङ्गारुत्तचामरानि प्रतीतानि, बाह्यानि-हस्तितुरङ्गमा-
दीनि, यानान-शिबिकादीनि पतानि प्रशस्तानि-शुभाष-
द्धानि भ्रमण-लङ्कमात्रधारिणं संयतं—पदकारणस्य सम्यक्
यत्नं दान्तमिन्द्रियनाइन्द्रियदमनेन, सुमनसः-पुष्पाणि मो-
दका दधि च प्रतीनं, मीनम्-मत्स्यं घटादाम् पतासां च दृष्ट्वा
श्रुत्वा वा निन्दे निष्पन्नमये प्रयोजनं व्याश्रुणीयादिति ।
वृ० १ उ० २ प्रक० ।

शकुनाशकुनयोरेव स्वकृपादेशमाह—

सुहादु सुहो सहो, भरिओ कलतो त्य सुन्दरा पुरिसा ।
सुहजोगाई सउथो, कैदिअसहादि इअरो उ ॥ ५ ॥
न-द्याई—नन्दीप्रभृतिः तत्र नन्दी—द्वादशतृथनिर्घोषः,
तद्यथा—

“ मेमामउदमहल, कलंबकभरिहुइकंसाला ।
वीणा बंसो पडहो, संखो पणवो अ बारसमो ॥ १ ॥ ”
आदिशब्दात्—घण्टाशब्दादिप्रदः । तथा श्रुते जलपरिपू-
र्णः कलशः घटः । अत्र व्यतिकरं सुन्दराकारनेपथ्या नटाः शु-
भयोगादिप्रशस्त्यध्याप्रभृतिशुभमन्त्रनक्षत्रादि संभवधादि वा
शकुनो—विवाञ्छितार्थसांख्यसुखं निर्मितम्, कम्पितशब्दा-
दि—आकम्प्यमानमतिषेधवचनप्रभृतिः, पुनः इतराऽशकुन इ-
त्यर्थः।पोदशकेऽपि ‘दावयि च शुद्धमिह य-आनीनं देवताघुप-
वनादिः । प्रशुलं सारवद्विभव-मुष्मिन्मन्यादिरहितं च ॥१॥
सर्वत्र शकुनं पूर्वं, महणादावत्र वर्तितव्यमिति । पूर्णकलश-
द्विरूप-क्षितोत्साहानुगतः शकुनः ॥ २ ॥ ” च २ अत्रि० ।
“गहदिनाउ सुहुषो, सुहुत्ता सउथो बली । सउणाओ बलवं
लग्गं, नतो निर्मितं पहायं तु ॥६२६॥ द० प० ॥”यावद्
यातो गुकं पृष्ट्वा, शकुनस्तावद्विषयान् । ततस्तो खुर्याऽयो-
चन्, भावी लाभोऽप्य वां महात् ॥ ४२ ॥ ” आ०क० १ अ० ।

सउखण-शकुनक-पुं० । पक्षिविशेषः, नि० ख० ५ उ० ।
सउखपुङ्ख-शकुनपूर्व-॥०॥ शकुनमूले, पो० ५ विष० ।

सउणवुडि-शकुनद्वि-स्त्री०।संक्षिप्तसत्त्वर्त्तने शुभशकुनसत्त्वे,
पञ्चा० १२ वि० ।

सउणवुडि-शकुनरुत-न० । शकुनविचारः, शकुनरुतम् अत्र
शकुनपदं कल्पं चोपलक्षणं तेन वसन्तराजायुक्तसंग्रहः
गतिवेष्टादिगुणलादिपरिग्रहश्च । जं० २ वृत्त० । स० । कल्प० ।
औ० । ज्ञा० । स्था० ।

सउणि-शकुनि-पुं० । स्त्री० । पक्षिणि, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० ।
औ० । जं० । आ० क० । तं० । वृ० । शकुनिः पक्षिविशे-
षो लाघवाधिकः । सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । कृतिभेदे, प्रब० २४७
द्वार । शकुनिर्विशोक्ततया गृहचटकवत् प्रतिसंवां क-
रोति । वृ० ४ उ० । प्रब० । करणे, पं० भा० । ववाधिकरणेष्व-
न्यतमे, उक्त० ४ अ० । कृष्णचतुर्दशीराशौ सदावस्थितं श-
कुनिनामकं करणम् । आ० म० १ अ० । वि० । जं० । सूत्र० ।
चतुर्दशीराजमन्त्रिणि, पुं० । ज्ञा० १ ध्रु० १६ अ० । चतुर्दशवि-
ष्टासु, स्त्री० । शकुनीपारगाऽपि द्विजो गतिता भवति । शकुनी-
शब्देन चतुर्दशविष्टास्थानानि गृह्यन्ते । वृ० ३ उ० । आच० ।

सउणिगण-शकुनिगण-पुं० । पक्षिसमूहः, कल्प० १ अचि०
३ ण्य ।

सउणिपोस-शकुनिपोष-पुं० । पक्षिणो गुदे, “सउणिपोस
पिहृन्तरोरुपरिणया” इति । शकुनिपक्षिण इव पुरीपोस-
र्त्तने निलैपतया पोसन्ति पोसः-अपानदेशः । पुस-उ-
त्सर्गे, पुसन्ति पुरीषमुत्सृजन्तीति व्युत्पन्नः । तथा लघ्व-
परिणामतया पृष्ठं च प्रतीतम् अस्तरे च पृष्ठोदरयोरन्तरालं
पार्श्वविलम्बेः ऊरु केति द्वन्द्वस्ते परिणता येषां ते श-
कुनिपोसपृष्ठान्तरोरुपरिणताः निष्ठास्तस्य परनिपातः ।
आच० ।

सउणिय-शकुनिक-पुं० । शकुनेन-श्वेनादिना-मृगयां कु-
र्वन्ति इति शकुनिकाः प्राकृतन्याजुस्वत्वम् । पक्षिव्याध-
बु, प्रब० २ आध० द्वार । शकुनिभिः पक्षिभिश्चरतीति शा-
कुनिकः । सूत्र० २ ध्रु० २ अ० ।

सउणिया-शकुनिका-स्त्री० । पक्षियाम्, शकुनिविकुर्वणा-
निकायां परित्राजकविद्यायाम्, व्य० १ उ० । “सुचराप स
उणिगाप भक्षिभ्यो” आच० १ अ० । “सउणिय ति” भवत्य-
ते या तु शकुनिका हितेव पक्षिणौ सा कथम् “सउणिय” ति
इत्येवमिहापि प्राकृतशैल्यामिवमङ्गलक्यायार्थता । अत्रु० ।

सउचरोडु-सोचरोडु-पुं० । सह उत्तरोष्ठेन सोचरीष्टस्तमि-
न् । सश्मभुके, भ० १६ श० ।

सउदय-सोदक-त्रि० । उदकेन सहिते, आच० २ ध्रु० १
वृ० २ अ० ३ उ० । सह उदकेन वषट् इति सोदकम् । उद-
कं भीमान्तरिक्षभेदावनेकप्रकारम् । दशा० १ अ० ।

सउली-सौली-स्त्री० । महौषधिभेदे, नी० ६ कल्प ।

सउवकोस-सोपकोश-पुं० । अग्रप्रस्तावनयभेदे, स्था० ७ डा०
३ उ० ।

सउवचार-सोपचार-त्रि० । उपचारसहिते, वृ० । तत्तले ता-
ला बसति-सोपचाराः प्रविशन्ति । सोपचारा नाम निडु

स्थानेषु प्रयुक्ता नैवधिकीशब्दाः, यद्वा-संयतीभिर्गेषां
वक्ष्यमाण उपचाराः प्रयुक्तस्ते सोपचारा उच्यन्ते । वृ० ३ उ० ।
सउवहव-सदुपद्रव-त्रि० । उपद्रवसहिते, तत्र तैः सदुपद्रवै-
र्वा० निभूना व्यासः । ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० ।
सदोपद्रव-पुं० । सर्वकालीने उपद्रवे, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० ।
सउह-सौध-न० । “अउः पीरादौ च” ॥ ८ । १ । १६२ ॥
अत्रोकारस्त्योक्तलक्षणेन ‘अउ’ इत्यादेशः । सुधानिर्मिते
पकगृहे, प्रा० १ पाट् ।

सं-सम्-अव्य० । समन्तात् प्रकर्षेणेत्यर्थे, उक्त० १ अ० । ए-
कीभावे, स० प्र० १० पाट् । रा० । सम्यगर्थे, स० १ सम० ।
संकत-संक्रान्त-त्रि० । प्रविष्टे, स्था० । “द्विषे संकते भवह”
द्विषे भवे द्विष्ये स्वर्गगतवस्तुविषये संक्रान्ते तत्र द्वेषे
प्रविष्टे भवतीति । स्था० ३ डा० ३ उ० ।
शङ्कमान-त्रि० । अतिमूढत्वात् विपर्यस्तबुद्धौ, सूत्र० १ ध्रु०
१ अ० २ उ० ।

संकति-संक्रान्ति-स्त्री० । संक्रमणे संक्रान्तिः । दश० १ अ० ।
संक्रमे, विश० ।

संकट-संकष्ट-त्रि० । व्याप्ते, संथा० । रा० ।

संकष्ट-त्रि० । विलिखिते, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० ।

संकट्टिय-संकर्षित-त्रि० । सेत्रादाकर्षिते, स्था० ४ डा० ४ उ० ।

संकड-संकट-त्रि० । संकर्षणे, प्रब० २ आध० द्वार । अष्ट० ।
कल्प० । स० ।

संकण्डिज-शङ्कनीय-त्रि० । भयजनके, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० ।

संकल्प-संकल्प-पुं० । अश्वयसांये, आच० ३ अ० । परिणामे,
पं० सू० ३ कल्प । विकल्पे, भ० ६ श० ३ उ० । नि० ।
ज्ञा० । प्रारम्भे, विश० । सत्ता० । विचारः, कल्प० १ अचि०
२ क्षण । युक्तायुक्तविषयने, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । संकल्प-
स्तु द्विधा भवति-कश्चिद् ध्यानात्मकोऽपरिच्छिन्नात्मकः ।
रा० । प्रब० । चित्तस्वभावे, स्था० ४ डा० २ उ० ।
(संकल्पः ‘अद्वारसद्भाष’ शब्दे प्रथमभागे २४६ पृष्ठे
व्याख्यातः ।) “संकल्पो संरेभो” भ० ३ श० ३ उ० । पं० भा० ।

संकल्पो उ इदाश्चि य, सो य पसत्थो य अपसत्थो य ।

एतसि दीपहं पि, परवृक्षा होतिमा कमसो ।

दंसणयाणचरित्ते, अणुपालत्तपत्थया पसत्थो उ ।

इदिपविसयकेसाए-सु अपसत्थो उ संकल्पो ।

दंसणपभावकादं, सत्थादं कहमहं अहिजेजा ।

जा चित्तयो एसो, संकल्पो दंसणे होति ।

दार्-
शाण्टियारं न करे, कहं व शाणं अहं अहिजेजा ।

इति शाणो चारित्ते, सुद्धचरित्तो कहं होजा ।

उत्तरउत्तरिएहं व, चारित्तपुणेहि कहं शु विमरेजा ।

एसो तु चरित्तम्मी, संकल्पो सत्थगो भसितो ।

पं० भा० ३ कल्प । आच० । पं० सू० । नि० सू० । अष्ट० । गौ-

णैमथुने, प्रश्न० । संकल्पो विकल्पस्तत्प्रभवत्वात्स्य संकल्प इति नाम, उक्तं च—“काम ! जानामि ते रूपं, संकल्पात्कल जायसे । न त्वां संकल्पयिष्यामि, ततो मे न भविष्यति ॥१॥” इति । प्रश्न० ४ आश० द्वार ।

संकल्पकथ-संकल्पकथ-३० । आहुट्टिकादिविहिते, “पा-
णातिवाचपभित्तु, संकल्पकथेऽप्यु चरखिगममि । आउडे
परिहारा, पुष पटवये तु मूलं ति ।” पञ्चा० १६ वि० ।
संकल्पय-संकल्पज-३० । सङ्ख्याज्ञाते प्राणातिपाते, आ-
व० । संकल्पजः मनसा संकल्पाद् द्विन्द्रियादिप्राणिनां मां-
सास्थिचर्मनखवाल्गवन्ताद्यर्थं व्यापाद्यतो भवति । आव०
६ अ० ।

संकल्पिय-संकल्पित-३० । आलोचिते, पिशे० ।

संकम-संकम-३० । संकम्यते येन स संक्रमः । काष्ठचारे, (ना-
कादी) नि०चू० १ उ० । जलगत्तपरिहाराय पाषाणकाष्ठरचिते
(दृ० ५ अ० १ उ०) विषमोत्तरणमार्गं, प्रश्न० १ आश० द्वार ।
“संकमणे न गच्छेज्जा विज्जामाणो परकमे ” दृ० ५ अ०
१ उ० । वृ० । नि० चू० । जीवेन बध्यमानायाः कर्मप्रकृतेर-
नुभावेन प्रकृत्यन्तरस्थवीर्यविशेषणं परिक्रमे, स्था० ।

चउन्विह संकमे पक्ष्पे, तं जहा-पगइसंक्रमे ठिइसंक्रमे
अणुभागसंक्रमे पएससंक्रमे । (वृ० २६६)

यां प्रकृतिं बध्नाति जीवः तदनुभावेन प्रकृत्यन्तरस्थं दलिकं
वीर्यविशेषणं यत्परिक्रमयति स संक्रमः । उक्तं च—“सो
संक्रमो ति भन्ने, अण्वचसुपरिणमो पञ्चोणेण । पययंत-
रययदलिये, परिणामइ तवणुभावे ज ॥ १॥” इति । तत्र प्रकृ-
तिसंक्रमः सामान्यलक्षणावगमस्य पक्षेति, मूलप्रकृतीनामुत्त-
रप्रकृतीनां वा स्थितेर्यदुत्कर्षणम् अपकर्षणं वा प्रकृत्यन्तर-
स्थितौ वा नयनं स स्थितिसंक्रम इति । उक्तं च (कर्मप्रकृतौ)-
“ठिइसंक्रमो ति पुबइ, मसुत्तरपगइभो उ आ हि डिइ । उ-
वडिह्या व आंव-डिह्या व पगइ णिया वऽणं ॥ २८ ॥” इति,
अनुभागसंक्रमोऽप्येवमेव, यदाह (क०प्र०)-

“तथऽप्युपर्यं उव्व-डिह्या व ओवडिह्या व अबिभागा ।
अणुभागसंक्रमो प-स अन्नपगइ णिया यावि ॥ १॥” इति,
अणुपर्यं नि-अनुभागसंक्रमस्वकर्पनिर्जातयम्, ‘अविभाग’
ति अनुभागाः ‘निय’ ति नीता इति । यत्कर्म-
प्रत्ययस्य प्रकृतिस्वभावेन परिणम्यते स प्रदेशसंक्रमः,
उक्तञ्च—“अं दलियमन्नगरं, णिज्जइ सो संक्रमो
पएसस्स ” इति, निधानं निहितं वा निधत्तम्, भावे
कर्मणि वा क्लृप्त्यर्थे निपातनात्, उट्टपैनापवपैना-
वजितानां शेषकरणानामयोग्यत्वेन कर्मणोऽवस्थापनमु-
च्यते, तितरां काचनं-बध्नेन निकारितं-कर्मणः सर्वकर-
णानामयोग्यत्वेनावस्थापनम् । उक्तञ्चामयसंवादि-“संक्रमणं
पि निहसीय, णऽटिथ सेसाणि व ति इवरस्स ” इति । स्वा०
४ डा० २ उ० ॥

सम्यग्प्रेषणकणेषु बहुमवसरमांसं संक्रमकरणम् । सं-
क्रमश्च प्रकृतिस्थित्यनुभागेन्द्रशेषविषयमेवाक्षुत्तुर्विषयः ।
तत्र प्रथमतः संक्रमस्य सामान्यलक्षणमभिधातुकाम आह-
सो संक्रमो ति पुबइ, अं बंधसुपरिणमो पञ्चोणेण ।

पगयंतरतथदलियं, परिणमयइ तवणुभावे ज ॥ १ ॥

‘सो संक्रम’ ति इह जीवो यद्बन्धनपरिणमो यस्याः प्रकृते-
र्बन्धन-बन्धकत्वेन परिणतः । ज्ञानेन क्लिष्टवभावधने-यदि
जीवस्तत्प्राकृत्यन्तरपरिणामपरिणतो भवति ततः कर्मवर्ग-
णापुत्रला अपि कर्मकृतया परिणमन्ते, नात्यथा, उक्तं च-
“जीवपरिणामहेज्ज, कम्मसा पुग्गला परिणमंति ।

पोग्गलकम्मनिमिच्छं, जीवो वि तंइव परिणमइ ॥ १ ॥”

अस्याक्षरगमनिका-जीवस्य सत्कात्परिणामाद्बन्धवत्साया-
हेतोः, जीवपरिणामः हेतुनाभित्येत्यर्थः । कर्मवर्गज्ञानः पानिनो
जीवस्वप्रदेशावगाढाः पुत्रला कर्मकृतया ज्ञानावरणीयादि-
कर्मकृतया परिणमन्ते । अथ जीवस्याभ्यतिपाद्यः परिणामः
कस्याङ्गवतीति चेत्तुच्यते ‘पुगले’त्यादि पुत्रलकर्म प्राग्बद्धं कर्म
विपाकाद्यप्राप्तं तन्निमित्तं तत्सामर्थ्यादेति भावः । जीवोऽपि
तथैव प्रदेशावगाढः कर्मवर्गज्ञानः पानिपुत्रलकर्मकृतयाप-
रिहेतुतयैव परिणमन् इति । ‘पञ्चोणेण’ ति
प्रयोगेण संज्ञेयसंज्ञितेन विशेषोपसंज्ञितेन वा वीर्यविशेषेण
विपक्षिताया प्रकृतेरस्या प्रकृतिः प्रकृत्यन्तरे विपक्षितब-
ध्वमानप्रकृतेरप्यातिरिक्ताऽस्या प्रकृतिरित्यर्थः । तत्रस्थं दलि-
कं तदनुभावेन बध्यमानप्रकृतिस्वभावेन यत्परिक्रमयति
परिक्रमनमापाद्यतां, स संक्रम उच्यते एतदुक्तं भवति-
बध्यमानासु प्रकृतिषु मध्येऽबध्यमानप्रकृतिदलिकं प्रक्षिप्य
बध्यमानप्रकृतिरूपतया यत्तस्य परिक्रमनम्, यच्च
वा बध्यमानानां प्रकृतीनां दलिकरूपस्थेतेतररूपतया
परिक्रमने तत्सर्वं संक्रमणमित्युच्यते । तत्र बध्य-
मानप्रकृतिष्वबध्यमानप्रकृतीनां संक्रमो यथा-सातत्वेवनीय
बध्यमानोऽसातत्वेवनीयस्य, उच्चैर्गोत्रे वा नीचैर्गोत्रस्येत्या-
दि । बध्यमानानां परस्परं संक्रमो यथा-बध्यमाने मतिज्ञाना-
वरणीये बध्यमानमेव भुतज्ञानावरणे संक्रमयति, भुतज्ञाना-
वरणे वा बध्यमाने बध्यमानमेव मतिज्ञानावरणीयमित्यादि ।
इह यत्प्रकृतिबन्धकत्वेन परिणत आत्मा तदनुभावेन प्रकृ-
त्यन्तरस्थं दलिकं यत्परिक्रमयति स संक्रम इत्युक्तम् ।

एतच्च लक्षणं दर्शनत्रिकव्यतिरेकेणाप्यत्र द्रष्टव्यं, दर्श-
नत्रिकं पुनर्बन्धं विनाऽपि संक्रमोऽवगन्तव्यः । तथा आह—
दुसु वेगे दिडिदुगं, बंधेण विणा वि सुददिडिस्स ।

परिणामइ जीसे तं, पगइए पडिग्गहो एस ॥ २ ॥

‘उसु’ ति युज्यतेऽर्थः सम्यग्प्रेषणः । सम्यक्त्वसम्यगिम-
ध्यात्वयोरारभतभूतयोर्मिध्यात्वम्, एकस्मिन्नस्य सम्यक्त्वे सम्य-
गिमध्यात्वं बन्धो विनापि संक्रामति । इयमत्र भावना-इह मि-
ध्यात्वस्यैव बन्धो न सम्यक्त्वसम्यगिमध्यात्वयोः । यतो मिध्या-
त्वपुत्रला एव मदनकाद्रवस्थानीया अत्रोपाविशेणकस्येवनीय-
मिकसम्यक्त्वायुतेन विशेषाधिपदानेन त्रिधा क्रियन्तात्तथा-
युजा अर्धविशुद्धा च विशुद्धाः । तत्र विशुद्धाः सम्यक्त्वम्,
अर्धविशुद्धाः सम्यगमध्यात्वम्, अविशुद्धा मिध्यात्वम् ।
तत्र विशुद्धसम्यग्प्रेषणः सम्यक्त्वसम्यगिमध्यात्वयोः बन्धं
विनापि तत्र मिध्यात्वं संक्रमयति, सम्यगिमध्यात्वं च
सम्यक्त्वं इति । तद्वयुक्तं संक्रमस्य सामान्यलक्षणम् ।
संक्रमति यासु प्रकृतिषु प्रकृत्यन्तरस्थं दलिकं संक्रमयति
तासां क्षान्तरभावाह—‘परिणामे’ त्यादि यथाः प्रकृती

[illegible]

साम्प्रतं पतद्ब्रह्माणां साधनादिरूपणमाह—
मिच्छत्तज्जडा य परि—ग्गहमि सव्वपुव्वंषपग्गह्मि ।

नेया चउव्विगप्पा, साई अणुवा य सेसाओ ॥ ७ ॥

'मिच्छत्त' इति मिथ्यात्वजडाः—मिथ्यास्वरहिताः सर्वा
कृतिषु भ्रूषणान्धस्यः प्रकृतयः—पञ्च ज्ञानावरणीयांश्च, नव द-
शनावरणीयाश्च, षोडश कथायाः, भयं, जुगुप्सा, तैजस-
सक्तं, वर्णादिविशतिः, अगुरुलघु उपधातौ, निर्माणम्, अ-
न्तरायवशक्तं इति । एताः संक्रममाधिकृत्य चतुर्विकल्पाः सा-
धनादिभ्रूवाभ्रवकपचतुर्भेदा ज्ञेयाः । तथाहि—एतासां सत्त्व-
हृत्संख्यानां भ्रूवसंख्येयानामात्मीयाभ्यवशब्दव्यवच्छे-
दः सम्ये पतद्ब्रह्मत्वं न भवति, न किमपि प्रकृत्यन्तरात्मिकं
तुल्य संक्रामनीत्यर्थः । पुनः स्वस्ववशब्दहेतुसम्पर्कतो ब-
न्धारम्भे सति पतद्ब्रह्मत्वं भवति ततः सादिः, तद्वद्व्य-
व्यवच्छेदस्थानमप्राप्तस्य पुनरनादिः, भ्रूवाभ्रवो अभ्यव-
शब्दपक्षे । 'साई' इत्यादि शेषास्ववशब्दविन्ध्योऽप्राशीति-
संख्याः प्रकृतयोऽभ्रववशब्दव्यवच्छेद (तासां) साधभ्रूव-
पतद्ब्रह्मना भावनीया । मिथ्यात्वस्य पुनर्भ्रूववन्ध्यत्वोऽपि
यस्य सम्यक्त्वसम्यग्मिथ्यात्वं विधेते स पक्षे न तत्र संक्र-
मयति, नान्य इति तस्य साधभ्रूवपतद्ब्रह्मना द्रष्टव्यम् ।
तद्वयमेकैकप्रकृतीनां संक्रमस्य पतद्ब्रह्मत्वस्य च सा-
धनादिरूपणा कृता । साम्प्रतं प्रकृतिस्थानेषु तां
चिकीर्षुर्निर्देशमाह—

पग्गईठाणे वि तहा, पडिग्गहो संक्रमो य बोधण्वो ।

पदमंऽतिमपग्गईणं, पंचसु पंचवह्म दो वि भवे ॥ ८ ॥

'पग्गईठाणे' इति यथैकस्याः प्रकृतः पतद्ब्रह्मत्वं संक्रमश्च
साधादिरूप उल्लसत्ता प्रकृतिस्थानेष्वपि बोद्धव्यः । द्वित्रा-
दीनां च प्रकृतीनां समुदायः प्रकृतिस्थानम् । तत्र प्रथम-
तो ज्ञानावरणीयस्य तत्समानवशब्दव्यवच्छेदरायस्य च सं-
क्रमपतद्ब्रह्मत्वात् स्थानप्रतिपादनार्थमाह—'पदमंतिम'
इत्यादि प्रथमप्रकृतज्ञानावरणीयस्य अन्तिमप्रकृतेरन्तराय-
स्य सम्यग्निर्णयनां प्रत्येकं पञ्चानामपि प्रकृतीनां पञ्चस्वापि
प्रकृतिषु द्वावपि संक्रमपतद्ब्रह्मभावौ भवतः । एतदुक्तं
भवति—ज्ञानावरणीयान्तरायपर्यायैकं पञ्चप्रकृत्यात्मकं
स्थानं संक्रमे पतद्ब्रह्मभावं च भवतीति । तौ
यैर्मो संक्रमपतद्ब्रह्मभावौ साधादिरूपतया चतुष्पकारौ ।
तथाहि—उपशान्तमोहगुणस्थानके तथारभावात्, ततः
प्रतिपादिते च पुनः सम्प्रभावात् सादी, तत्स्थानमप्राप्तस्य पुन-
रनादि, भ्रूवाभ्रवता अभ्यवशब्दव्यवच्छेदा भावनीया ।

साम्प्रतं दशनावरणीयस्य संक्रमपतद्ब्रह्मत्वस्थान-
प्रतिपादनार्थमाह—

नवगच्छकचउके, नवगं छकं च चउसु विइयम्मि ।

अन्नपररिं (स्से) अन्नय—रा वि य वेयपीयोगोएसु ॥ ९ ॥

'नवग' इति द्वितीयं दशनावरणीयं नवकपट्टचतुष्केषु
नवकं संक्रामति, पट्टं च चतुष्टय प्रकृतिषु । तेनह ह्र
संक्रमस्थानं । तद्यथा—नवकं, पट्टं च । त्रीणि पतद्ब्रह्महा-
मानि, तद्यथा—नवकं, पट्टं, चतुष्कं च । तत्र नवकरूप पत-

द्ब्रह्म मिथ्यादृष्टयः सासादान्नाश्च नवविषदशनावरणीयव-
शब्दा नवकमपि संक्रमयन्ति । अयं च नवकरूपः पत-
द्ब्रह्मः साधादिरूपतया चतुष्पकारः । तद्यथा—साधिरना-
दिभ्रूवाऽभ्रवश्च । तथाहि—सम्यग्मिथ्यादृष्टादिभ्रूवस्थानेषु
न भवति, ततः प्रतिपातं च भवति, ततोऽसी सादिः । त-
त्स्थानमप्राप्तस्य पुनरनादिः । भ्रूवाभ्रवाऽभ्रवमवस्थापे
क्षया । तथा सम्यग्मिथ्यादृष्टिगुणस्थानकादाश्चर्या-
पूर्वकरणस्यासंख्येयतमे भागे यावन्नवविषदशनावरणीय-
सत्कर्मणः पट्टिचदशनावरणीयवशब्दाः पट्टं नवकं संक्रमय-
न्ति । अयं तु पट्टरूपः पतद्ब्रह्मः साधभ्रूवः कादाचित्कत्वात् ।
तथा—अपूर्वकरणस्य संख्येयतमे भागे निम्नाप्रचलनबोद्धव्य-
वच्छेदे तत ऊर्ध्वं सूक्ष्मसम्परायगुणस्थानकचरमसमयं या-
वत्तुपशमभ्रयां नवविषदशनावरणीयसत्कर्मणश्चतुर्विषद-
शनावरणीयवशब्दकादाचित्कं नवकं संक्रमयन्ति । अयमपि च
चतुष्करूपः पतद्ब्रह्मः साधभ्रूवः कादाचित्कत्वात् । नवक-
रूपः संक्रमचतुष्पकारः । तद्यथा—साधिरनादिभ्रूवाऽभ्रव-
श्च । तथाहि—सूक्ष्मसम्परायात्परतः उपशान्तमोहं न भ-
वति, ततः प्रतिपातं च भवति, ततोऽसी सादिः । त-
त्स्थानमप्राप्तस्य पुनरनादिः । भ्रूवाभ्रवाभ्रवमवस्थापेक्षया ।
क्षपकभ्रयां पुनरनिवृत्तिकरणाद्वायाः । संख्येयतमे भागे
ऽवशिष्टं सति स्यानाद्विषिकक्षयात् परतः सूक्ष्मसम्पराय-
गुणस्थानकचरमसमयं यावत् पट्टिचदशनावरणीयसत्कर्मण-
श्चतुर्गुणादिदशनावरणीयचतुष्टये वचनतस्तस्मिन् दशनावर-
णचतुष्के पट्टं संक्रमयति । इमावपि संक्रमप-
तद्ब्रह्मौ, साधभ्रूवौ, कादाचित्कत्वात् । अतः परं तु
न संक्रमो नापि पतद्ब्रह्मत्वमिति । साम्प्रतं वेदनी-
यगात्रयोः संक्रमपतद्ब्रह्मत्वस्थानप्रतिपादनार्थमाह—'अ-
न्नपररिं' इत्यादि । द्वितीयं गात्रं वाच्यत-
रस्यां प्रकृतौ बध्यमानायामन्यतराऽबध्यमाना प्रकृतिः सं-
क्रामति । तत्र या यत्र संक्रामति सा तस्याः पतद्ब्रह्मः ।
इतरा च संक्रमस्थानम् । तत्र सातवशब्दकानां मिथ्यादृष्टि-
प्रभृतीनां सूक्ष्मसम्परायपर्यन्तानां सातासातसत्कर्मणां सा-
तवदनीयं पतद्ब्रह्मः असातं संक्रमस्थानम् । असातवशब्द-
कानां पुनर्मिथ्यादृष्टिप्रभृतीनां प्रमत्तसंयतपर्यन्तानां साता-
नातसत्कर्मणाम् असातवदनीयं पतद्ब्रह्मः, सातवदनीयं तु
संक्रमस्थानम् । इमौ च सातासातकपी संक्रमपतद्ब्रह्मौ सा-
धभ्रूवौ भूयो भूयः परावृत्त्य (ति) भावात् । तथा मि-
थ्यादृष्टिप्रभृतीनां सूक्ष्मसम्परायपर्यन्तानामुच्चैर्गोत्रवशब्दका-
नामुच्चनीचैर्गोत्र (वण्ड) सत्कर्मणुऽच्चैर्गोत्रं पतद्ब्रह्मः, नी-
चैर्गोत्रं तु संक्रमस्थानम् । नीचैर्गोत्रवशब्दकानां तु मिथ्या-
दृष्टिसादानामुच्चनीचैर्गोत्रसत्कर्मणां नीचैर्गोत्रं पतद्ब्र-
ह्मः उच्चैर्गोत्रं तु संक्रमस्थानम् । (मस्थान) इमावप्यु-
च्चैर्गोत्रनीचैर्गोत्ररूपौ संक्रमपतद्ब्रह्मौ प्राग्वि साधभ्रूवौ आ-
वनीयौ ।

साम्प्रतं मोहनीयस्य संक्रमपतद्ब्रह्मत्वस्थानप्रतिपादनाव-
सरस्तत्र प्रथमतः संक्रामासंक्रमस्थानानिर्देशं चिकीर्षुराह—

अद्दुचउरिद्विषीसं, मत्तरसं सोलसं च पन्नगसं ।

वज्रियसंक्रमद्राणाई हौति तेवीसई मोहे ॥ १० ॥

‘अद्’ इति अष्टाधिका वतुरधिका च विंशतिः अष्टाविंशतिश्चतुर्विंशतिश्चेत्यर्थः । तथा सप्तदश बोद्ध पञ्चदश ये—स्वमूनि स्थानानि वज्रपित्वा शेषाणि एकद्वित्रिचतुःपञ्च-षट्सप्तदशवद्दशैकादशद्वादशत्रयोदशचतुर्दशद्वादशैकाविंशतिविंशत्येकविंशतिर्द्वाविंशतित्रयोविंशतिपञ्चविंशतिषट्त्रिंशति सप्तविंशतिस्त्रयोविंशतिसेक्यानि मोहनीयं संकमस्थानानि भवन्ति । तथाहि—अष्टाविंशतिसत्कर्मणो मिथ्याहोममिथ्यात्वं सत्यकथं-सत्यमिमिथ्यात्वयोः पतद्वग्रह इति मिथ्यात्वव्यतिरिक्ताः शेषाः सप्तविंशतिः संक्रामन्ति । तत्र चारित्रमोहनीयं पञ्चविंशतिसत्कल्यात्मकं परस्परं संक्रामति सत्यकथसत्यमिमिथ्यात्वयोः मिथ्यात्वे । तथा सत्यकथ उद्बलिते सति सप्तविंशतिसत्कर्मणो मिथ्याहोममिथ्यात्वं सत्यमिमिथ्यात्वस्य पतद्वग्रह इति तद्व्यतिरिक्ताः शेषाः षट्त्रिंशतिः संक्रामन्ति । सत्यमिमिथ्यात्वंऽप्युद्बलिते सति षट्त्रिंशतिसत्कर्मणः पञ्चविंशतिः । अथवा—अनादिमिथ्याहोमः षट्त्रिंशतिसत्कर्मणः पञ्चविंशतिः, मिथ्यात्वस्य संक्रामाभावात् । न हि तत् चारित्रमोहनीयं संक्रामति, दशमोहनीयचारित्रमोहनीययोः परस्परं संक्रामाभावात् । अथबौपशमिकसम्यग्गृहहोमविंशतिसत्कर्मणः सत्यकथलाभाद्वावलिकाया ऊर्ध्वं वत्मानस्य सत्यकथं मिथ्यात्वसत्यमिमिथ्यात्वयोः संक्रमः । तत्र तत् पतद्वग्रह इति । न-स्मिन्नपसारिते शेषा सप्तविंशतिः संक्रमे प्राप्यते । तस्यैव बौपशमिकसम्यग्गृहहोमविंशतिसत्कर्मण आवलिकाया अग्र्यन्तरे वत्मानस्य सत्यमिमिथ्यात्वं सत्यकथं न संक्रामति । तं मिथ्यात्वपुद्गल एव सत्यकथानुगतिं (तं) विशोधिप्रभावतः सत्यमिमिथ्यात्वलक्षणे परिणामान्तरमापादितः । अस्यप्रकृतिकपतया परिणामान्तरमापादने च संक्रमः, संक्रमावलिकागतं च सकलकरणाद्यप्यमिति सत्यकथलाभाद्वावलिकाया अग्र्यन्तरे वत्मानेन सत्यमिमिथ्यात्वं सत्यकथं न संक्रम्यते, किं तु केवलं मिथ्यात्वमेव ततः सत्यमिमिथ्यात्वंऽप्यपसारिते शेषा षट्त्रिंशतिः संक्रामति । चतुर्विंशतिस्तु संक्रमे न प्राप्यते, यतश्चतुर्विंशतिसत्कर्मो सत्यग्गृहहोममिथ्यात्वं गतः सत् पद्यमन्तानुबन्धिना भूयोऽपि भवति, तथापि नात्र सतोऽपि न संक्रमयति, बन्धावलिकागतस्य सर्वकरणाद्यप्यन्तत्वात् । मिथ्यात्वं च सत्यकथसत्यमिमिथ्यात्वयोः पतद्वग्रह इति तस्मिन्नपसारिते शेषा त्रयोविंशतिरेव संक्रामति । अथवा—चतुर्विंशतिसत्कर्मणः सत्यग्गृहहोमः सत्यकथं मिथ्यात्वसत्यमिमिथ्यात्वयोः पतद्वग्रह इति तस्मिन्नपसारिते शेषा त्रयोविंशतिः संक्रामति । तस्यैव मिथ्यात्वं क्षपितं द्वाविंशतिः । अथबौपशमिकसम्यग्गृहहोमपञ्चमभेदां वत्मानस्य चारित्रमोहनीयस्यान्तरकरणे कृते सति लोभसंज्वलनस्यापि संक्रामो न भवति, “अन्तरकरणे कृते पुरुषवदे-संज्वलनचतुष्टययोरानुपूर्व्यां संक्रामो भवतीति वचनप्रामा-ण्यात्, अनन्तानुबन्धिचतुष्टयस्य च विसंयोजितत्वात्पु-शांस्तत्वाद्वा संक्रामाभावः । सत्यकथं च मिथ्यात्वसत्यमिमिथ्यात्वयोः पतद्वग्रह इति संज्वलनलोभमानन्तानुबन्धिचतुष्टयसत्यकथेष्वष्टाविंशतरपनोत्तु शेषा द्वाविंशतिः संक्रामति । तस्यैव बौपशमिकसम्यग्गृहहोमपञ्चमभेदां वत्मानस्य न-

पुंसकवदे उपशान्ते एकविंशतिः द्वाविंशतिसत्कर्मणो वा सत्यकथं न क्षपितं संक्रामतीत्येकविंशतिः संक्रमे प्राप्यते । यद्वा—क्षपकभेदां वत्मानस्य क्षपकस्य वायद्व्याप्यद्वौ कथाया न क्षपमुपयान्ति तावद्विंशतिः संक्रमे प्राप्यते । औपशमिकसम्यग्गृहहोमः सत्यमिमिथ्याः प्रागुक्तायाः एकविंशतेः स्त्रीवदे उपशान्ते सति शेषा विंशतिः संक्रामति । यद्वा—क्षायिकसम्यग्गृहहोमपञ्चमभेदां प्रतिपक्षस्य चारित्रमोहनीयस्यान्तरकरणे कृते लोभसंज्वलनस्यापि । प्रागु-क्तमुक्तेः संक्रामो न भवतीति तस्मिन्नपसारिते विंशतिः संक्रमे प्राप्यते । ततो नपुंसकवदे उपशान्ते एकोनविंशतिः स्त्रीवदे उपशान्तेऽष्टादश औपशमिकसम्यग्गृहहोमपञ्चमभेदां वत्मानस्य प्रागुक्ताया विंशतः षट्सु नोक्त-पायैषूपशान्तेषु शेषाश्चतुर्दश संक्रामन्ति । ततः पुरुषवदे उपशान्ते त्रयोदश । यद्वा—क्षपकस्य क्षपकभेदां वत्मानस्य प्रागुक्ताया एकविंशतेरष्टसु कथायैषु क्षीणेषु शेषा-क्षयादश संक्रामन्ति । तस्यैव क्षपकस्य चारित्रमोहनीय-स्यान्तरकरणे कृते संज्वलनलोभस्य प्रागुक्तमुक्तेः संक्रमो न भवतीति तस्मिन्नपसारिते शेषा द्वादश संक्रामन्ति । अथवा—क्षायिकसम्यग्गृहहोमपञ्चमभेदां वत्मानस्य प्रागुक्ता-भ्योऽष्टादशभ्यः षट्सु नोक्तपायैषूपशान्तेषु सप्तु शेषा द्वा-दश संक्रमन्ति । ततः पुरुषवदे उपशान्ते एकादश । क्षपकस्य वा प्रागुक्ताभ्यो द्वादशभ्यो नपुंसकवदे क्षीणे शेषा एकादश संक्रामन्ति । अथबौपशमिकसम्यग्गृहहोमपञ्चमभेदां प्रागुक्ताभ्यस्तयोर्दशभ्योऽप्रत्याक्यान्प्रत्याक्यान्तर-कांधादिकं उपशान्ते शेषा एकविंशति संक्रमे प्राप्यन्ते । क्षपकभेदांकादशभ्यः स्त्रीवदे क्षीणे शेषा दश संक्रामन्ति । आपशमिकसम्यग्गृहहोमपञ्चमभेदां वत्मानस्यैका-दशभ्यः संज्वलनलोभे उपशान्ते शेषा दश संक्रामन्ति । क्षायिकसम्यग्गृहहोमपञ्चमभेदां वत्मानस्य प्रागुक्ताभ्य ए-कादशभ्योऽप्रत्याक्यान्तरकांधादिकं उपशान्ते शेषा नव संक्रामन्ति । तस्यैव संज्वलनकांधाऽप्युपशान्तेऽ-ष्टौ । अथबौपशमिकसम्यग्गृहहोमपञ्चमभेदां वत्मानस्य प्रागुक्ताभ्यो दशभ्योऽप्रत्याक्यान्प्रत्याक्यान्तरकांधादिकं उपशान्ते शेषा षट् संक्रामन्ति । तस्यैव संज्वलनमान उपशान्ते सति । क्षायिकसम्यग्गृहहोमपञ्चमभेदां वत्मानस्य प्रागुक्ताभ्योऽष्टाभ्योऽप्रत्याक्यान्प्रत्याक्यान्तर-कांधादिकं उपशान्ते शेषा षट् संक्रामन्ति । तस्यैव संज्वलनमान उपशान्ते पञ्च । यद्वापश-मिकसम्यग्गृहहोमपञ्चमभेदां वत्मानस्य प्रागुक्ताभ्यः स-प्तभ्यः प्रकृत्यभ्योऽप्रत्याक्यान्प्रत्याक्यान्तरकांधादिकं उपशान्ते शेषाः पञ्च संक्रामन्ति । तस्यैव संज्वलनमा-यायानुपशान्तायां चतस्रः । अथवा—क्षायिकसम्यग्गृहहोम-कस्य प्रागुक्ताभ्यो दशभ्यः षट्सु नोक्तपायैषु क्षीणेषु शेषाश्चत-स्रः प्रकृत्यः संक्रामन्ति । तस्यैव पुरुषवदे क्षीणे तिस्रः । अथवा-क्षायिकसम्यग्गृहहोमपञ्चमभेदां वत्मानस्य प्रागुक्ताभ्यः पञ्च-भ्योऽप्रत्याक्यान्प्रत्याक्यान्तरकांधादिकं उपशान्ते शेषास्तिस्रः संक्रामन्ति । तस्यैव संज्वलनमायायानुपशान्तायां द्वे । अथबौपशमिकसम्यग्गृहहोमपञ्चमभेदां वत्मानस्य प्रागु-क्ताभ्यश्चतस्रः प्रकृत्यभ्योऽप्रत्याक्यान्प्रत्याक्यान्तरकांधा-

यः सोमद्विक उपशान्ते शेषे हे प्रकृती संक्रामतः । अथवा-का-
थिकसम्पन्नदृष्टेः संपन्नस्य प्रागुक्तस्य सितस्यः संज्वलनको-
षे क्षीयते संक्रामतः । तस्यैव संज्वलनमाने क्षीय एका तदेवं
परिभाष्यमानेऽष्टाविंशतिवतुर्विंशतिसंख्यापेक्षया प्रकृत-
संख्यानि संक्रमस्थानानि न प्राप्यन्ते । इति प्रतिचिन्त्यते ।
तेषु च प्रतिचिन्त्ये तु शेषाणि त्रयोविंशतिसंख्यानि संक्रम-
स्थानान्यवगतस्यानि । एतन्तु संक्रमस्थानेषु मध्ये पञ्चविंश-
तिप्रकृत्यात्मकं संक्रमस्थानम् । साधारणरूपतया वतुष्वकार-
म् । तद्यथा-साधनादि भ्रवमज्ञेयं च । तथाष्टाविंशतिसंक्र-
मणः सम्पन्नस्य सम्पन्नमिध्यात्वात् तद्विनिर्वायार्थम् स्यात्, अ-
नादि मिध्यादृष्टेरनादि, अज्ञप्रवृत्ता भव्याभ्यपेक्षया । शे-
षाणि तु संक्रमस्थानानि साधप्रवृत्तिः, कार्यान्वितत्वात्
कृता मोहनीये संक्रमासंक्रमस्थानप्रकणः ।

सम्पत्ति पतङ्गहापतङ्गद्वयान्नप्रकणार्थमाह—

सोलस बारसगऽङ्ग, वीसग तेवीसगा इये कृष्य ।

वजिय मोहस्स पडि—ग्गाहा उ अङ्गुरस ह्वेति ॥ ११ ॥

‘सोलस’ इति षोडश द्वादशाष्टौ विंशतिलक्षद्विंशत्यावब-
धतः । तद्यथा-त्रयोविंशतित्तुर्विंशतिः पञ्चविंशतिः षड्विंशतिः
सप्तविंशतिरष्टाविंशतिश्च । एतानि स्थानानि वज्रपेक्षा गणा-
ण्येकद्विजम् । पञ्चपदसप्तनवदशैकादशत्रयोदशचतुर्दशप-
ञ्चदशसप्तदशाष्टाष्टौकोनाविंशत्येकविंशतिर्द्वाविंशतिलक्षानि
अष्टादश पतङ्गद्वयस्थानानि भवन्ति । तत्र कस्मिन् पतङ्गद्व-
ये काः प्रकृतयः संक्रामन्तीत्येतद्भाष्यते-तत्र मिध्यादृष्टेरष्टाविं-
शतिसंक्रमणं मिध्यात्वं सत्यकवसस्यमिध्यात्वात्; पत-
ङ्गद्व इति तस्मिन्नपसारिते शेषा सप्तविंशतिर्मिध्यात्वाद्द-
शकयायान्यतरवद्वयपुत्रसाहास्यरतिर्युगलारतिशोकेषु—
गलान्यतरयुगलसंख्यायां द्वाविंशती संक्रामति । तस्यैव स-
म्यक्त्व उद्भूतिर सप्तविंशतिसंक्रमणं मिध्यादृष्टमिध्यात्वं
सम्यगिमिध्यात्वं पतङ्गद्व इति तस्मिन्नपसारिते शेषा षड्विं-
शतिः प्रागुक्त्यां द्वाविंशती संक्रामति । तस्यैव मिध्यादृष्टः
सम्यगिमिध्यात्वं उद्भूतिर षड्विंशतिसंक्रमणं मिध्यात्वं न
किमपि संक्रामन्तीति न तत्कस्मिन्नपतङ्गद्व इति । तस्मिन्
प्रागुक्त्या द्वाविंशतेरपनीते शेषे एकविंशतिप्रकृतिसंक्रा-
यात्मकं पतङ्गद्वं पञ्चविंशतिः । अथवाऽनादिमिध्यादृष्टेः
षड्विंशतिसंक्रमणं मिध्यात्वं न कापि संक्रामति, नापि त-
न्नाया प्रकृतिरित्याधाराधेयभावपरिच्छेद मिध्यात्वमपनीयते,
ततः शेषा पञ्चविंशतिः प्रागुक्त्यात्मकविंशती संक्रामति ।
तथा चतुर्विंशतिसंक्रमं मिध्यात्वं गतः सन् यद्यपि मिध्या-
त्वप्रत्ययते त्रयोऽङ्गमस्तुतश्चिन्तनो भवति, तथापि वन्धा-
वलितागतं सकलकरणाधायमिति कृत्वा सताऽपि तान् न
संक्रमयति । मिध्यात्वं च सम्पन्नस्य सम्पन्नमिध्यात्वात्; प-
तङ्गद्वस्ततोऽन्तानुबन्धिततुष्टयमिध्यात्वावर्जितः शेषास्त्र-
योविंशतिप्रकृतयः प्रागुक्त्यां द्वाविंशती संक्रामन्ति । तदेवं
मिध्यादृष्टद्विंशतिपतङ्गद्वं सप्तविंशतिषड्विंशतित्रयोविंश-
तिसंक्रामः । एकैविंशतिपतङ्गद्वं च पञ्चविंशतिसंक्रम उक्तः,
शेषः संक्रमः पतङ्गद्वो वा न संभवति । सासादनसम्पन्नदृष्टेस्तु
सुखद्विभ्रमाभावाद्यैवमोहनीयत्रयस्य संक्रमाभावः ततोऽस्य

सर्वथा एकविंशतियुक्ते पतङ्गद्वं पञ्चविंशतिरेव संक्रामति । स
स्यमिध्यादृष्टेः पतङ्गद्वद्विभ्रमाभावाद्यैवमवश्यं संक्रमाभाव-
इति अष्टाविंशतिसंक्रमः सप्तविंशतिसंक्रमं शेषा च पञ्चविं-
शतिः । चतुर्विंशतिसंक्रमणः पुनरेकविंशतिः । द्वादशकयापु-
नर्वचनवद्वयपुत्रसाहास्यतरयुगलसंख्यापेक्षया प्रकृतिसंक्रा-
यणं पतङ्गद्वं संक्रामति । तदेवमुक्तं सासादनस्यमिध्यादृष्टौ
संप्रत्यक्षितदेयविरतप्रमासाधनं तु संक्रमाणां तुल्यत्वा-
त् युगपरपतङ्गद्व उच्यन्ते-तेषामविरतादीनामीपशमिकस-
म्पन्नद्वीनां सम्पन्नवलाभप्रथमसमयादस्य बाधव्यवहिका-
मात्रं तावत् सत्यकवसस्यमिध्यात्वात्; पतङ्गद्वेनैव भ-
वति, न संक्रमः, इति शेषा षड्विंशतिविरतानां द्वादश-
कयापुनर्वचनवद्वयपुत्रसाहास्यतरयुगलसंख्यापेक्षया स-
म्यक्त्वकपे एकांविंशतिरपतङ्गद्वं, देशविरतानां प्रत्याक्या-
नावरयुगसंज्वलनकयापुनर्वचनवद्वयपुत्रसाहास्यतरयुगलस-
म्यक्त्वसंख्यामिध्यात्वात्कणं पञ्चदशपतङ्गद्वं, प्रमाऽऽप्रम-
णानां संज्वलनचतुष्टयपुनर्वचनसम्यक्त्वसम्पन्नमिध्यात्वम-
वयुषु-साहास्यतरयुगलकपे एकादशपतङ्गद्वं संक्रामति । ते-
षामवाऽविरतसम्पन्नद्वद्वयदीनामावहिकायाः परतः सम्प-
न्नमिध्यात्वं संक्रमे पतङ्गद्वं च लभ्यते इति स्मृतिश्रुतिः
प्रागुक्तं त्रिषु पतङ्गद्वेषु संक्रामति । तथा तेचमेवाविरत-
सम्पन्नद्वद्वयदीनामान्तावबन्धवद्भूतितु चतुर्विंशतिसंक्र-
मणं क्षायोपशमिकसम्पन्नद्वद्वीनां सम्पन्नकपे पतङ्गद्व इति कृ-
त्वा शेषा त्रयोविंशतिः प्रागुक्त्येवैकोनविंशत्यादिषु त्रिषु पत-
ङ्गद्वेषु संक्रामति । ततो मिध्यात्वं क्षापिते सति सत्यगिमि-
ध्यात्वं पतङ्गद्वभावे न लभ्यते, मिध्यात्वं च संक्रमे न लभ्य-
ते । ततः शेषा द्वाविंशतिविरतदेयविरतसंयतानां यथा-
संख्यमष्टादशचतुर्दशकपेषु पतङ्गद्वेषु संक्रामति । ततः
सम्यगिमिध्यात्वं क्षापिते सति सत्यगिमिध्यात्वस्य न संक्रमो
नापि पतङ्गद्व इत्येकविंशतिविरतादीनां यथासंख्यं सप्त-
शत्रयोदशनवकपेषु पतङ्गद्वेषु संक्रामति । सम्प्रतीपश-
मिकसम्पन्नद्वद्वयमधेयं वर्तमानस्य संक्रममाश्लिष्य पत-
ङ्गद्वद्विचिह्नकपयतं-चतुर्विंशतिसंक्रमणः सम्पन्नकं मिध्या-
त्वसम्यगिमिध्यात्वात्; पतङ्गद्वं एवेति कृत्वा तस्मिन्नपसा-
रिते शेषा त्रयोविंशतिः पुनर्वसंज्वलनचतुष्टयसम्यक्त्वस-
म्यगिमिध्यात्वात् सतकपतङ्गद्वं संक्रामति, तस्यैवोपश-
मभेदां वर्तमानस्यान्तरकणेषु कृते संज्वलनलोभस्य सं-
क्रमो न भवति इति तस्मिन्नपसारिते शेषा द्वाविंशतिः
पूर्वोक्त एव सतकपतङ्गद्वं संक्रामति । तस्यैव ननुसकवेदे
उपशान्ते सतकपतङ्गद्वं एकविंशतिः । ततः क्षीयेदे उप-
शान्ते विंशतिः । ततः पुनर्वचनस्य प्रथमस्थितं समयो-
नावहिकाद्विकशेषायां ” पुत्र आचक्षिषासु पदमाहस्तु
सेसाऽऽवि य वेदौ ।” इति वचनात् पुनर्वचनं पुनर्वचनं
न भवति । ततः प्रागुक्त्यैव सतकपुनर्वचनेऽपनीते शेषे
षड्वचने पतङ्गद्वं प्रागुक्तं विंशतिः संक्रामति । ततः षड्व-
चनकपे पतङ्गद्वं प्रागुक्तं विंशतिः संक्रामति । ततः षड्व-
चनकपे पतङ्गद्वं संक्रामति । ताश्च ताश्चसंक्रामन्तं यतद्वच-
नयानमावहिकाद्विकम् । ततः पुनर्वचने उपशान्ते शेषा-
स्त्रयोदश षड्वचने पतङ्गद्वं संक्रामति । ताश्च तत्र तत्र-

धावन्तमुद्धतम् । ततः संज्वलनक्रोधस्य प्रथमस्थितौ सम-
योगावलिक्वात्रिकशेषायां संज्वलनक्रोधोऽपि 'तितु आ-
व-
ल्लिख्यते समञ्ज-शियातु अर्पाद्विगहा उ संजलया' इति वच-
नात् पतद्ग्रहो न भवतीति प्रागुक्तात् यद्वाचस्मिन्नपसा-
रिते शेषे पञ्चकूपे पतद्ग्रहे ता एव त्रयोदश प्रकृतयः
संक्रामन्ति । ततोऽप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानवारणुलक्षण-
उपशान्ते शेषा एकादश प्रागुक्त एव पञ्चकपतद्ग्रह संक्रा-
मन्ति । ताश्च तावद्यावत्समयोगावलिक्वात्रिकम् । ततः संज्व-
लनमानस्य प्रथमस्थितौ समयोगावलिक्वात्रिकशेषायां सं-
ज्वलनमानोऽपि पतद्ग्रहो न भवतीति पञ्चकात्स्मिन्नपसानीति
शेषे चतुष्कूपे पतद्ग्रहे ता एव दश प्रकृतयः संक्राम-
न्ति । ताश्च तावद्यावत्समयोगावलिक्वात्रिकम् । ततोऽ-
प्रत्याख्यानप्रत्याख्यानवारणुके मानद्विके उपशान्ते शेषा
अष्टौ प्रकृतयश्चतुष्कूपे एव पतद्ग्रहे संक्रामन्ति ।
ततः संज्वलनमाने उपशान्ते सप्त, ताश्च सप्त चतुष्कूपे
पतद्ग्रहेऽन्तमुद्धतं कालं यावत्संक्रामन्ति । ततः संज्वलन-
मायायाः प्रथमस्थितौ समयोगावलिक्वात्रिकशेषायां संज्वलन-
मायाऽपि पतद्ग्रहो न भवतीति चतुष्कात्स्मिन्नपसातायां
शेषे त्रिकूपे पतद्ग्रहे पूर्वाङ्काः सप्त संक्रामन्ति । ताश्च
तावद्यावत् समयोगावलिक्वात्रिकम् । ततोऽप्रत्याख्यानप्र-
त्याख्यानवारणुलक्षणे मायाद्विके उपशान्ते शेषाः पञ्च प्र-
कृतयश्चतुष्कूपे पतद्ग्रहे संक्रामन्ति । ताश्च तावद्यावत्सम-
योगावलिक्वात्रिकम् । ततः संज्वलनमायायानुपशान्ता-
यां शेषाश्चतस्रः प्रकृतयः संक्रामन्ति । ताश्च तावद्याव-
दन्तमुद्धतम् । ततोऽनिवृत्तिबादरसेपरायणचरमसमयेऽप्र-
त्याख्यानप्रत्याख्यानवारणुलक्षणे लोभद्विके उपशान्ते शेषे
द्वे प्रकृती संक्रामतः । ते च मिथ्यात्वसम्प्रगमिध्यात्वलक्षणे ।
नवैते संज्वलनलोभे संक्रामतः; दर्शनमोहनीयचारित्रमो-
हनीययोः परस्पर संक्रामाभावात् । ततस्तस्यापि पतद्ग्रहता
न भवतीति द्वयोरेव ते द्वे संक्रामतः । तत्र मिथ्यात्वं स-
म्प्रगम्यत्वमिध्यात्वयोः, सम्प्रगम्यत्वात् सम्प्रगम्य । त-
देवमौपशमिकसम्प्रगम्यद्वेषपशमभेदायां संक्रमपतद्ग्रहविधि-
रुक्तः । सप्तमि स्थायिकसम्प्रगम्यद्वेषपशमभेदायां संक्रमपतद्ग्रह-
विधिरुच्यते-तत्रानन्तावगम्यचतुष्टयदर्शनत्रिकूपे सप्तके
स्वापते सति एकविंशतिसंक्रमां सन् स्थायिकसम्प्रगम्यद्वे-
षपशमभेदे प्रतिपद्यते । तस्य चान्तमुद्धतं कालं यावत्पुरु-
षवत्संज्वलनचतुष्टयकूपे पञ्चकपतद्ग्रहे एकविंशतिः संक्रा-
मति । ततोऽन्तरकरणे कृते सति संज्वलनलोभस्य संक्र-
मो न भवतीति एकविंशतस्मिन्नपसानीति शेषा विंशतिः
पञ्चकपतद्ग्रह संक्रामति । सा चान्तमुद्धतं कालं यावत् ।
ततो नपुंसकवदे उपशान्ते एकोनविंशतिः । साऽपि चान्तमु-
द्धतं कालं यावत् । ततः स्त्रीवदे उपशान्ते शेषा अष्टादश
प्रकृतयस्तस्मिन्नेव पञ्चकपतद्ग्रहे संक्रामन्ति । ताश्च तत्र
तावत् यावदन्तमुद्धतम् । ततः पुरुषवदेत्य प्रथमस्थितौ स-
मयोगावलिक्वात्रिकशेषायां पुरुषवदे पतद्ग्रहो न भवतीति
पञ्चकात्स्मिन्नपसानीति शेषे चतुष्कूपे पतद्ग्रहे ता एकाद्या-
दश प्रकृतयः संक्रामन्ति । ततः वदसु नोकपायेषु क्षीयेषु
शेषाश्चतस्रः प्र-

शेषा द्वादश प्रकृतयश्चतुष्कूपे एव तस्मिन् पतद्ग्रहे सं-
क्रामन्ति । ताश्च तावद्यावत्समयोगावलिक्वात्रिकम् । ततः
पुरुषवदे उपशान्ते एकादश । ताश्च चतुष्कूपे पतद्ग्रहे ताव-
त्संक्रामन्ति यावदन्तमुद्धतम् । ततः संज्वलनक्रोधस्य प्रथ-
मस्थितौ समयोगावलिक्वात्रिकशेषायां संज्वलनक्रोधोऽपि
पतद्ग्रहो न भवतीति चतुष्कात्स्मिन्नपसानीति शेषे त्रिकू-
पे पतद्ग्रहे ताः पूर्वाङ्का एकादश प्रकृतयः संक्रामन्ति । ताश्च
तावद्यावत् समयोगावलिक्वात्रिकम् । ततोऽप्रत्याख्यान-
प्रत्याख्यानवारणुलक्षणे क्रोधाद्विके उपशान्ते शेषा नव प्रकृ-
तयः पूर्वाङ्क एव त्रिकूपे पतद्ग्रहे संक्रामन्ति । ताश्च ताव-
द्यावत्समयोगावलिक्वात्रिकम् । ततः संज्वलनक्रोधे उपशा-
न्तेऽष्टौ संक्रामन्ति । ताश्च त्रिकूपे पतद्ग्रहे तावत्संक्राम-
न्ति यावदन्तमुद्धतम् । ततः संज्वलनमानस्य प्रथमस्थितौ
समयोगावलिक्वात्रिकशेषायां संज्वलनमानोऽपि पतद्ग्रहो न
भवतीति चतुष्कात्स्मिन्नपसानीति शेषे द्विकूपे पतद्ग्रहे पूर्वा-
ङ्का अष्टौ प्रकृतयः संक्रामन्ति । ताश्च तावद्यावत्समयोगा-
वलिक्वात्रिकम् । ततोऽप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानवारणुलक्षणे
मानद्विके उपशान्ते शेषाः षट् प्रकृतयो द्विकपतद्ग्रहे संक्रा-
मन्ति । ताश्च तावद्यावत्समयोगावलिक्वात्रिकम् । ततः सं-
ज्वलनमाने उपशान्ते पञ्च संक्रामन्ति । ताश्च द्विकूपे
पतद्ग्रहे तावत् संक्रामन्ति यावदन्तमुद्धतम् । ततः संज्वल-
नमायायाः प्रथमस्थितौ समयोगावलिक्वात्रिकशेषायां संज्व-
लनमायाऽपि पतद्ग्रहो न भवतीति द्विकपतद्ग्रहे पञ्चकपतद्ग्रहा-
यां शेषे संज्वलनलोभे एवैकस्मिन्तः पञ्च प्रकृतयः संक्रा-
मन्तीति । ताश्च तावद्यावत् समयोगावलिक्वात्रिकम् । ततोऽ-
प्रत्याख्यानप्रत्याख्यानवारणुलक्षणे मायाद्विके उपशान्ते शेषा
स्तिस्रः प्रकृतयः संज्वलनलोभे संक्रामन्ति । ताश्च तावद्याव-
त्समयोगावलिक्वात्रिकम् । ततः संज्वलनमायायानुपशान्ता-
यां शेषे द्वे अप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानवारणुलक्षणं प्रकृती
संज्वलनलोभे संक्रामतः, तं चान्तमुद्धतं कालं यावत् । ततोऽ-
निवृत्तिबादरसेपरायणगुणस्थानकचरमसमये ते अत्युपशान्ते
इति न किमपि कापि संक्रामति । तदेव स्थायिकसम्प्रगम्यद्वेषप-
शमभेदायां संक्रमपतद्ग्रहविधिर्लक्षः । संप्रति स्थायिकसम्प्रग-
म्यद्वेष, स्थायिकसम्प्रगम्यद्वेषपशमभेदायां संक्रमपतद्ग्रहविधि-
रुक्तः । सप्तमि स्थायिकसम्प्रगम्यद्वेषपशमभेदायां संक्रमपतद्ग्रह-
विधिरुच्यते-तत्रानन्तावगम्यचतुष्टयदर्शनत्रिकूपे सप्तके
स्वापते सति एकविंशतिसंक्रमां सन् स्थायिकसम्प्रगम्यद्वे-
षपशमभेदे प्रतिपद्यते । तस्य चान्तमुद्धतं कालं यावत्पुरु-
षवत्संज्वलनचतुष्टयकूपे पञ्चकपतद्ग्रहे एकविंशतिः संक्रा-
मति । ततोऽन्तरकरणे कृते सति संज्वलनलोभस्य संक्र-
मो न भवतीति एकविंशतस्मिन्नपसानीति शेषा विंशतिः
पञ्चकपतद्ग्रह संक्रामति । सा चान्तमुद्धतं कालं यावत् ।
ततो नपुंसकवदे उपशान्ते एकोनविंशतिः । साऽपि चान्तमु-
द्धतं कालं यावत् । ततः स्त्रीवदे उपशान्ते शेषा अष्टादश
प्रकृतयस्तस्मिन्नेव पञ्चकपतद्ग्रहे संक्रामन्ति । ताश्च तत्र
तावत् यावदन्तमुद्धतम् । ततः पुरुषवदेत्य प्रथमस्थितौ स-
मयोगावलिक्वात्रिकशेषायां पुरुषवदे पतद्ग्रहो न भवतीति
पञ्चकात्स्मिन्नपसानीति शेषे चतुष्कूपे पतद्ग्रहे ता एकाद्या-
दश प्रकृतयः संक्रामन्ति । ततः वदसु नोकपायेषु क्षीयेषु
शेषाश्चतस्रः प्र-

पथेदः क्षीयः । तत्समये च संज्वलनकोषस्यापि पतद्ब्रह्मा न भवतीति तस्मिन्पथगते शेषासु तिस्रु प्रकृतिषु तिस्रः प्रकृतयः संक्रामन्ति, ताभ्यान्तमुद्भूतं कालं यावत् । ततः समयोनाश्लिकादिकेन कालेन संज्वलनकोषः क्षीयते । तत्समये च संज्वलनमानस्याऽपि पतद्ब्रह्मा न भवतीति शेषयोः द्वयोः प्रकृत्यां प्रकृती संक्रामतः, ते चान्तमुद्भूतं कालं यावत् । ततः समयोनाश्लिकादिकेन कालेन संज्वलनमानोऽपि क्षीयते । तत्समयमेव च संज्वलनमायाया अपि पतद्ब्रह्मा न भवति । तत एकस्यामेव संज्वलनलोभलक्षणायां प्रकृतौ संज्वलनमायालक्षणा एका प्रकृतिः संक्रामति, सा चान्तमुद्भूतं कालं यावत् । तत आश्लिकादिकेन कालेन संज्वलनमायाऽपि क्षीयते । तत ऊर्ध्वं न किमपि जायि संक्रामति ।

सम्प्रति यथोक्तकृतेषु पतद्ब्रह्मणु प्रत्येकं संक्रमस्थानानि संकलयन्नाह—

क्ष्वीससत्तवीसा—स संक्रमो होउ चउसु ठाणेषु ।

बावीसपन्नरसगे, एकारस इगुखवीसाए ॥ १२ ॥

‘क्ष्वीस’ इति चतुषु स्थानेषु पतद्ब्रह्मकृतेषु । तद्यथा—
द्राविशतौ, पञ्चदशकं, एकादशकं, एकोनविंशतौ च द्रविशितसप्तविंशत्योः संक्रमो भवति । तत्र द्राविशतौ मिथ्यादृष्टः, पञ्चदशकं देशविरतस्य, एकादशकं प्रमाणाप्रमत्तयोः, एकोनविंशतौ आविरतसम्यग्दृष्टेः ।

सत्तरमएकवीसा—सु संक्रमो होइ पन्नीसाए ।

नियमा चउसु गरुं, नियमा दिड्डी कए तिविहे ॥ १३ ॥

‘सत्तरस’ इति सप्तदशकैकविंशत्योः पञ्चविंशतेः संक्रमो भवति । तत्र सप्तदशकं मिथ्यादृष्टः, एकविंशतौ मिथ्यादृष्टः सासादानस्य च । अयं च पञ्चविंशतेः सप्तदशकैकविंशत्योः संक्रमो नियमाच्चनस्वरूपि गतिषु प्राप्यते । नियमाच्च सप्तदशके सासादानैकविंशतौ च पञ्चविंशतेः संक्रमः त्रिविधायां त्रिप्रकारायां दृष्टौ दृशनमोहनीय कृतायां वेदितव्यः । मिथ्यादृष्टस्यैकविंशतौ पञ्चविंशतिसंक्रमोऽनादिमिथ्यादृष्टेरपि भवति । ‘कए’ इति ‘तिविहे’ इति च पुंस्त्वनिर्देशः प्राकृतत्वात् ।

बावीसपन्नरसगे, सत्तरमएकारमिगुखवीसासु ।

तेवीसाए नियमा, पंच वि पंविदिणसु भवे ॥ १४ ॥

‘बावीस’ इति त्रयोविंशतेः संक्रमो द्राविशतिपञ्चदशकसत्तकादशकैकानविंशतिरूपेषु पञ्चसु पतद्ब्रह्मणु भवति । तत्र द्राविशतौ मिथ्यादृष्टः, पञ्चदशकं देशविरतस्य, सत्तकं औपशमिकसम्यग्दृष्टरूपशमभेदायां वर्तमानस्य, एकदशकं प्रमाणाप्रमत्तयोः, एकोनविंशतौ आविरतसम्यग्दृष्टेः । एतां च पञ्च पतद्ब्रह्मस्थानानि पञ्चगिर्येष्वेव भवन्ति ।

चोइसगदसगतग, अट्टारसगे य होइ बावीसा ।

नियमा मणुयगई, नियमा दिड्डीकए दुविहे ॥ १५ ॥

‘चोइस’ इति द्राविशतिः संक्रमयोग्या भवति, चतुर्दशके दशके सत्तकेऽष्टादशके च । तत्र चतुर्दशके देशविरतस्य,

दशके प्रमाणाप्रमत्तयोः, सत्तके औपशमिकसम्यग्दृष्टरूपशमभेदायां वर्तमानस्य, अष्टादशकेऽविरतसम्यग्दृष्टेः एषा च द्राविशतिर्नियमाभ्यनुजगती भवति, नान्यत्र । नियमाच्च दृष्टौ त्रिविधायां कृतायां सम्यक्त्वसम्यग्मिथ्यात्वाभ्यां सतेरित्यर्थः ।

तेरसगनवगतसग, सत्तरसपणगएकवीसासु ।

एकवीसा संक्रमइ, सुदसासादयमीसेसु ॥ १६ ॥

‘तेरस’ इति त्रयोदशकवकसत्तकसप्तदशकपञ्चकैकविंशतिरूपेषु पदसु पतद्ब्रह्मैकविंशतिः संक्रामति । केसु जीवेष्वित्याह—शुद्धसासादानमिथेष्टशुद्धेषु विशुद्धादिषु आविरतसम्यग्दृष्टादिषु सासादानमिथेष्टेषु । तत्र त्रयोदशके देशविरतस्य, नवके प्रमाणाप्रमत्तयोः, सत्तके औपशमिकसम्यग्दृष्टरूपशमभेदायां वर्तमानस्य, सप्तदशकेऽविरतसम्यग्दृष्टमिथ्यादृष्टेः, पञ्चके क्षाधिकसम्यग्दृष्टरूपशमभेदायां वर्तमानस्य क्षापकभेदायां वा एकविंशतौ सासादानस्य इह धराचार्यैश्चतुर्विंशतिसंक्रमो सन्तुपशमभेदायां प्रतिपत्तमिथ्यात्वाभिमुखः सासादान इत्यतः, तन्मते सासादानस्यैकविंशताद्वैकविंशतिः संक्रमेऽभिहता इत्यथा पुनरनन्तासु बन्धुद्वयसादितस्य सासादानस्यैकविंशतौ पञ्चविंशतिरेव संक्रमो प्राप्यते । सा च प्रागेवाह्ला ।

एतो अविसेसा सं—कमति उपसागगे व खवेगे वा ।

उपसागमेसु वीमा, य सत्तगे छकपणगे य ॥ १७ ॥

‘एतो’ इति इत ऊर्ध्वमविशयोः सप्तदश संक्रामाः संक्रामन्ति, उपशमके क्षापके वा । तत्र विंशतिः संक्रमयोग्या सत्तके षट् पञ्चकं औपशमिकेषु प्राप्यते । तथापि सत्तके षट् औपशमिकसम्यग्दृष्टरूपशमभेदायां वर्तमानस्य पञ्चके क्षाधिकसम्यग्दृष्टरूपशमभेदायां ।

पंचसु एगुखवीसा, अट्टारस पंचगे चउके य ।

चउदस छसु पगईसु, तेरसगं छकपणगमि ॥ १८ ॥

‘पंचसु’ इति—पञ्चके एकोनविंशतिः संक्रामति । सा च क्षाधिकसम्यग्दृष्टरूपशमभेदायां वर्तमानस्य । तथा तत्स्थेवा—छादश संक्रामन्ति पञ्चके चतुर्के च, तथा चतुर्दश पदसु प्रकृतिषु । ताक्षौपशमिकसम्यग्दृष्टरूपशमभेदायां वर्तमानस्य तथा त्रयोदशके पदके पञ्चके च । तत्र पदके औपशमिकसम्यग्दृष्टरूपशमभेदायां वर्तमानस्य, पञ्चके क्षापकभेदायां ।

पंच चउके बारस, एकारस पंचगे तिगचउके ।

दसगं चउकपणगे, नवगं च तिगमि वोषव्वं ॥ १९ ॥

‘पंच’ इति—पञ्चके चतुर्के च द्वादश संक्रामन्ति । ताक्ष पञ्चके क्षापकभेदायां, चतुर्के क्षाधिकसम्यग्दृष्टरूपशमभेदायां वर्तमानस्य । तथेकादश पञ्चके त्रिके चतुर्के च संक्रामन्ति । तत्र पञ्चके औपशमिकसम्यग्दृष्टरूपशमभेदायां (वर्तमानस्य, क्षापकभेदायां) त्रिके चतुर्के च क्षाधिकसम्यग्दृष्टरूपशमभेदायां च, तथा दशके चतुर्के पञ्चके च संक्रामन्ति । ताक्षौपशमिकसम्यग्दृष्टरूपशमभेदायां वर्तमानस्य क्षापकभेदायां च । तथा नवके त्रिके चोडव्यम् । तच्च क्षाधिकसम्यग्दृष्टरूपशमभेदायां वर्तमानस्य ।

अद्भुतगतिगचउके, सत् चउके तिगे य बोधव्या ।
 झकं दुगम्मि नियमा, पंच तिगे एकगदुगे य ॥ २० ॥
 'अद्भुति' अष्टौ द्विकं त्रिकं चतुष्के च संक्रामन्ति । तत्र द्विके
 त्रिके च सायिकसम्यग्दृष्टेरुपशमभेद्यां वर्तमानस्य, चतुष्के
 औपशमिकसम्यग्दृष्टेः तथा सप्त त्रिकं चतुष्के च बोद्धव्याः ।
 ताश्च त्रिकं चतुष्के औपशमिकसम्यग्दृष्टेरौपशमभेद्यां वर्तमानस्य
 वेदितव्याः । तथा पदके द्विकं एव नियमाद्भवति ।
 तच्च सायिकसम्यग्दृष्टेरुपशमभेद्यां वर्तमानस्य । तथा
 पञ्च त्रिकं एकके द्विकं च संक्रामन्ति । तत्र त्रिके औपश-
 मिकसम्यग्दृष्टेरुपशमभेद्यां वर्तमानस्य । द्विकं एकके च
 सायिकसम्यग्दृष्टेरुपशमभेद्याम् ।

चत्वारि तिगचउके, तिञ्चि तिगे एकगे य बोधव्या ।

दो दुसु एकाए वि य, एका एकाए बोधव्या ॥ २१ ॥

'चत्वारि' ति चतुस्त्रिके चतुष्के च संक्रामन्ति । तत्र
 त्रिके औपशमिकसम्यग्दृष्टेरुपशमभेद्यां वर्तमानस्य, चतु-
 ष्के लूपकभेद्याम् । तथा तिस्त्रिके एकके च बोद्धव्याः ।
 तत्र त्रिके लूपकभेद्याम् । एकके सायिकसम्यग्दृष्टे-
 रपशमभेद्याम् । तथा द्व प्रकृती द्वयोरेकस्यां च संक्रामतः ।
 तत्र द्वयोः लूपकभेद्यामौपशमिकसम्यग्दृष्टेरौपशमभेद्याम् ।
 एकस्यां तु सायिकसम्यग्दृष्टेरुपशमभेद्याम् । तथैकप्र-
 कृतिरेकस्यां बोद्धव्या, सा च लूपकभेद्यामेव । एत-
 द्वा एतद्भद्रद्वेपु संक्रमस्थानसंक्रमणे प्रागुक्तं सप्त पञ्च पतद्भ-
 द्वेपु संक्रमस्थानसम्यग् पट्टकादौ प्रत्यां परिभाषनीयम् ।
 सम्प्रति पतद्भद्रद्वेपु संक्रमस्थानसंक्रमणे मार्गोपायानाह—

अणुपुण्ड्रः पञ्चाणुपुण्ड्रः, भीक्षुमकीये य दिट्ठिमोहम्मि ।

उवसामगे य खवगे, य संक्रमे मग्गयोवाया ॥ २२ ॥

'अणुपुण्ड्र' नि पतद्भद्रद्वेपु संक्रमे संक्रमस्थानसंक्रमणाव-
 न्तायामेने मार्गोपायाः । तथाहि—किमिदं संक्रमस्थानमा-
 नुपूर्व्यां संक्रमे उपपद्यतः आनुपूर्व्यां बोधयेय वा ?, तथा क्षीण
 दृष्टिमोहे आहोर्भिक्षुर्क्षीणे उभयत्र वा ? । तयोपशमकं उत-
 भिन्तु लूपके उभयत्र वेति ? ।

तत्रैवमुक्ते मोहनीयस्य प्रपञ्चतः संक्रमपतद्भद्रद्विषयः ।
 सम्प्रति नामकमेषां अभिधीयते । तत्र द्वादशनामकमेषः संक्रम-
 स्थानानि । तथा चाह—

तिदुगेमसयं लूपक, चउतिगनउई य इगुखनउईया ।

अद्भुचउदुगेकीर्ती, संक्रमा वास य छेद्वे ॥ २३ ॥

'तिदुगेमसयं' ति पष्ठे नामकमेषि द्वादश संक्रमस्थानानि ।
 तद्यथा—अनुत्तरशतं, द्व्युत्तरशतम्, एकोत्तरशतं, पञ्चवतिः,
 पञ्चनवतिः, चतुर्नवतिः, त्रिनवतिः, एकाननवतिः, अष्टा-
 शीतिः, चतुरशीतिः, द्व्यशीतिः, एकाशीतिश्चेति । तत्र
 नाम्नः सर्वसंख्यया अनुत्तरं प्रकृतिशतम् । तद्यथा—नतिचतुष्टयं,
 जातिपञ्चकं, शरीरपञ्चकं, संशतपञ्चकम्, बन्धनपञ्चकं,
 संस्थानपदं, सहननपदम्, अज्ञानपदम्, वशेपञ्चकं, गन्धद्वि-
 कं, रसपञ्चकं, स्पर्शपदम्, अगुणेषु, आनुपूर्व्यां चतुष्टयं, प-
 राधातोपशतोक्त्वासातपांष्टोत्तरावधायगताद्विकसल्लया-
 रवाद्भक्त्युत्पन्नसामान्यल्लयस्यैकपर्यंतापर्यान्तिरारादिशुभाशु-

भसुभगदुग्गमुदुःस्वरसुस्वरान्दयान्दयेशः कीर्तियशः कीर्ति-
 निर्माणनीयकराणि च । एतदेव च तीर्थकरवर्जं द्व्यु-
 त्तरशतम् । अथवा—यशः कीर्तिरहितं द्व्युत्तरशतम् । तीर्थ-
 करयशः कीर्तिरहितमेकोत्तरशतम् । अत्युत्तरशतमेवाहारक-
 सत्तरकहितं पञ्चवतिः । सैव तीर्थकररहिता पञ्चनवतिः । अ-
 थवा—यशः कीर्तिरहिता पञ्चनवतिः । यशः कीर्तितीर्थकररहिता
 चतुर्नवतिः तीर्थकररहिता पञ्चनवतिरेव द्व्युत्तरशतं आनुपूर्व्यो-
 कद्वलितयोस्त्रिनवतिः । अथवा—नरकगतिनरकानुपूर्वीरहिता
 त्रिनवतिः । अत्युत्तरशतान्नरकगतिनरकानुपूर्वीरहितं यमगति-
 तिर्यगानुपूर्वीपञ्चान्द्वयजातिवर्जं शपजातिचतुष्टयस्थावस्-
 वमसाधारणाऽऽनपांष्टोत्तरलक्षणासु त्रयोदशसु प्रकृतिषु क्षी-
 णासु यशः कीर्ती चापनीतायामेकोननवतिर्भवति । सैव
 तीर्थकररहिताऽष्टाशीतिः । त्रिनवतरेवैकियसप्तके उद्वलिते
 नरकगतिनरकानुपूर्व्यां कद्वलितयोः शेषा चतुरशीतिर्भव-
 ति । मनुजगतिमनुजानुपूर्व्यां कद्वलितयोर्द्व्यशीतिः । अथवा-
 वरणवतिः प्रागुक्तसु त्रयोदशसु प्रकृतिषु क्षीणासु यशः-
 कीर्ती चापनीतायां द्व्यशीतिः । सैव तीर्थकररहिता ए-
 काशीतिः । एतानि नाम्नः संक्रमस्थानानि ।

सम्प्रति पतद्भद्रस्थानप्रतिपादनाध्यामाह—

तेवीसपंचवीसा, छव्वीसा अद्भुतीसुगुतीसा ।

तीसिकतीसणं, पडिग्गहा अद्भुता नामत्ति ॥ २४ ॥

'तेवीस' लि त्रयोविंशतिः, पञ्चविंशतिः, पडिगुतिः, अ-
 ष्टाविंशतिः, एकोनविंशत्, त्रिंशत्, एकत्रिंशत्, एका च-
 त्यष्टौ नाम्नः पतद्भद्रस्थानानि भवन्तीति ।
 सम्प्रति काः ? प्रकृतयः कुत्र संक्रामन्तीत्यनिरूपणार्थमाह—

एकगदुगमपणचउ, नउईता तेरखुणिया वाऽवि ।

परमवियवंधोक्के, य उपरि सदीए एक्कस् ॥ २५ ॥

'एकग' लि पारमविकीर्ता—परमवैधानां नामप्रकृतीनां
 देवगतिप्राप्त्यर्थैकत्रिंशद्वादीनां बन्धव्यवच्छेदे सांत उपरि-
 द्वयोरपि श्रेयंग्रपशमसप्तकभेदेषु कपयोरेकस्यां यशः कीर्ति-
 लक्षणायां प्रकृतेः भव्यमानायामष्टौ संक्रमस्थानानि संक्रा-
 मन्ति । तद्यथा—एकोत्तरशतं, द्व्युत्तरशतं, पञ्चनवतिः, च-
 तुर्नवतिः, 'ता' इति ताभ्यवानन्तरोदितानि चत्वारि सं-
 क्रमस्थानानि त्रयोदशान्युनानि चत्वारि भवन्ति । तद्यथा-
 अष्टाशीतिः, एकाननवतिः, द्व्यशीतिः, एकाशीतिश्चेति ।
 तत्र अत्युत्तरशतसत्कमेषां यशः कीर्तिर्भव्यमाना पतद्भद्र
 इति तस्यामुत्सारितायां शेषे अत्युत्तरशतं यशः कीर्तिपतद्भदे
 संक्रामति । एवमेव द्व्युत्तरशतसत्कमेषु एकोत्तर शतम् ।
 तथा पणवतिस्तत्कमेषां यशः कीर्तिः पतद्भद्र इति तस्या-
 मुत्सारितायां शेषा पञ्चनवतिः तस्यां यशः कीर्ती संक्रा-
 मति । एवमेव पञ्चनवतिस्तत्कमेषु चतुर्नवतिः । तथा अत्युत्तर-
 शतसत्कमेषु द्व्योदशसु एवमेकसु नामकमेषु क्षीणेषु स-
 त्सु यशः कीर्तिः पतद्भद्र इति तस्यामपगतयां शेषा ए-
 काननवतिर्भव्यमाना कीर्ती संक्रामति । अत्युत्तरशतसत्कमेषु पुनश्च
 योदशसु क्षीणेषु अष्टाशीतिः संक्रामति । वरणवतिस्तत्कमेषु
 नामत्रयोदशके क्षीणे द्व्यशीतिः । पञ्चनवतिस्तत्कमेषु एका-
 शीतिः ॥

एकत्रिंशत्प्रकृतिसमुदायक्ये पतद्ग्रहे चत्वारि संक्रम-
स्थानानि तथा चाह—

तिगदुगसयं क्षपंचग-नउई य जइस एकतीसाए ।

एगंतसेडिजोगे,वजिप तीसिगुखतीसासु ॥ २६ ॥

'तिग' सितरप्रमत्तस्यापूर्वैकरणस्य च देवगतिपञ्चन्द्रि-
यजातिवैक्रियशरीरसमचतुरस्रसंस्थानवैक्रियाङ्गापाङ्गवधानु-
पूर्वीपरघातोच्छ्वासप्रशस्तविद्यायोगतित्रसबाद्वरपयोसप्रत्ये-
कस्थिरशुभसुभगसुखरादिययशःकीर्तितैजसकामेषुवर्णादि—
चतुष्काशुरलघुपघातनिर्माणतोथेकराहारकद्रिकलक्षणमक-
त्रिशतं बध्नतस्तस्यामेकत्रिशति एकत्रिंशत्प्रकृतिसमुदायक-
्ये पतद्ग्रहे द्युत्तरशतं द्रष्टुत्तरशतं वषवतिः पञ्चनवतिर-
ति चत्वारि संक्रमस्थानानि संक्रामन्ति । तत्र द्युत्तरशतं
तीर्थकराहारक्यैकवर्णावलिधायामपगततायामेकत्रिंशत्प्रकृति-
पतद्ग्रहे संक्रामति । तीर्थकरनाम्नः पुनर्बन्धावलिधायामन-
पगतायां द्रष्टुत्तरशतम् । आहारकसत्तकस्य तु बन्धावलि-
कायामनपगतायां वषवतिः । तीर्थकराहारकसत्तकयोः पुन-
र्बन्धावलिधायामनपगतायां पञ्चनवतिः । 'एगंत' त्यादि
एकान्तं धातुयोग्यानि याति संक्रमस्थानानि एकोत्तरशतव-
तुर्नस्येकोनवत्यष्टाशित्वेकाशीतिरुपाधि । यतानि दि अथा-
न्य वषवमानं यशःकीर्तयेककस्यां वषयमानायां संक्रममाणा-
नि प्राप्यन्त, ज्ञान्यत्र । ननस्तानि वषयित्वा शेयाणि द्युत्तरश-
तद्रष्टुत्तरशतवषवतिपञ्चनवतिचतुरशीति—अशी—
तिरुपाधि त्रिशत्पतद्ग्रहे एकोनत्रिशत्पतद्ग्रहं च सप्त संक्रम-
स्थानानि भवन्ति। तत्र द्युत्तरशतसत्तकमणो देवस्य सत्यम्ह-
लेजसकामेषुवर्णादिवचतुष्काशुरलघुपघातनिर्माणपञ्चन्द्रि-
यजात्यौदारिकशरीरीदारिकाङ्गापाङ्गसमचतुरस्रसंस्थानवक्ष्य-
भनगराचसंहननमुजगतिमनुजानुपूर्वीत्रसबाद्वरपयोसप्रत्ये-
कस्थिरास्थिराम्यतरशुभाशुभान्यतरसुभगसुखरादिययशः—
कीर्तिपरघातोच्छ्वासप्रशस्तविद्यायोगतितीर्थकरलक्षणं म-
नुजगतिप्रायोग्यां तीर्थकरनामसहितां त्रिशतं बध्नतस्तुत्तर-
शतं तस्मिन् त्रिशत्पतद्ग्रहे संक्रामति । द्रष्टुत्तरशतसत्तक-
मणोऽप्रमत्तसंयतस्यापूर्वैकरणस्य वा देवगतिपञ्चन्द्रियजाति-
वैक्रियशरीरसमचतुरस्रसंस्थानवैक्रियाङ्गापाङ्गवधानुपूर्वीप-
राघातोच्छ्वासप्रशस्तविद्यायोगतित्रसबाद्वरपयोसप्रत्येकस्थि-
रशुभसुभगसुखरादिययशःकीर्तितैजसकामेषुवर्णादिवचतुष्का-
शुरलघुपघातनिर्माणआहारकद्रिकलक्षणं देवगतिप्रायोग्यां त्रि-
शतं बध्नतां द्रष्टुत्तरशतं तस्मिन् त्रिशत्पतद्ग्रहे संक्रामति ।
अथवा—द्रष्टुत्तरशतसत्तकमणोमेकत्रिंशत्पतद्ग्रहोत्तरशतसहितां
ह्रीन्द्वादिप्रायोग्यां तैजसकामेषुगुरुलघुपघातनिर्माणव-
र्णादिवचतुष्कानिर्धगतिविषयगानुपूर्वीह्रीन्द्वाशम्यतमजात-
त्रसबाद्वरपयोसप्रत्येकस्थिरास्थिराम्यतरशुभाशुभान्यतरदुर्भ-
गसुखरादिययशःकीर्त्ययशःकीर्त्यनरीदारिकशरीरीदारि-
काङ्गापाङ्गान्यतमसंस्थानाम्यतमसंहननप्रशस्तविद्यायोगति-
परघातोच्छ्वातोच्छ्वासलक्षणं त्रिशतं बध्नतां द्रष्टुत्तरशतं
तस्मिन् त्रिशत्पतद्ग्रहे संक्रामति । वषवतिसत्तकमणो
वैक्रियशरीरां मनुजगतिप्रायोग्यां तीर्थकरनामसहितां
प्रागुक्तां त्रिशतं बध्नतां तस्मिन् त्रिशत्पतद्ग्रहे
वषवतिः संक्रामति । पञ्चनवतिसत्तकमणामप्रमात्तपूर्व-

करणसंयतानामाहारकद्रिकनहितां प्रागुक्तां देवगतिप्रायोग्यां
त्रिशतं बध्नतामाहारकसत्तकस्य बन्धावलिधायामनपग-
तायां पञ्चनवतिसत्तकमणोमेकत्रिंशत्पतद्ग्रहे संक्रामति । अथवा—पञ्चनव-
तिसत्तकमणोमेकत्रिंशत्पतद्ग्रहोत्तरशतसहितां ह्रीन्द्वादिप्रायोग्यामुत्तरशतसहितां
प्रागुक्तां त्रिशतं बध्नतां पञ्चनवतिसत्तकमणोमेकत्रिंशत्पतद्ग्रहे सं-
क्रामति । त्रिंशतसत्तकमणो चतुरशीतिसत्तकमणो द्रष्टुशी-
तिसत्तकमणो वैकत्रिंशत्पतद्ग्रहोत्तरशतसहितां ह्रीन्द्वादिप्रायोग्यां
प्रागुक्तामुच्छ्वासलहितां त्रिशतं बध्नतां यथाक्रम-
मं त्रिनवतिचतुरशीतिर्द्व्यशीतिश्च त्रिशत्पतद्ग्रह संक्रामति ।
एकोनत्रिशत्पतद्ग्रहेऽप्येताम्येव सप्त संक्रमस्थानानि । तत्र
द्युत्तरशतसत्तकमणोविरलभ्य—यथाहृदयविरतप्रमत्तसंयत-
नां देवगतिप्रायोग्यां तीर्थकरनामसहितां देवगतिवैधानु-
पूर्वीपञ्चन्द्रियजातिवैक्रियशरीरवैक्रियाङ्गापाङ्गसप्तकोच्छ्वा-
सप्रशस्तविद्यायोगतित्रसबाद्वरपयोसप्रत्येकस्थिरास्थिराम्य-
तरशुभाशुभान्यतरसुभगसुखरादिययशःकीर्त्ययशःकीर्त्यन्य-
तरसमचतुरस्रसंस्थाननैजसकामेषुवर्णादिवचतुष्काशुरलघु-
पघातनिर्माणतीर्थकरलक्षणमकोनत्रिशतं बध्नतां द्युत्तरशत-
मेकोनत्रिशत्पतद्ग्रहे संक्रामति । एतेषामेवाविरतानां वषवतां
प्रागुक्तामेकोनत्रिशतं बध्नतां तीर्थकरनाम्ना बन्धावलिधायाम-
नपगतायां द्रष्टुत्तरशतं तस्मिन्मेकोनत्रिशत्पतद्ग्रहे संक्रामति ।
अथवैकत्रिंशत्पतद्ग्रहोत्तरशतसत्तकमणो ह्रीन्द्वादिप्रायोग्यां
प्रागुक्तामेकत्रिशत्पतद्ग्रहोत्तरशतमेकोनत्रिशतं बध्नतां द्रष्टुत्त-
रशतमेकोनत्रिशत्पतद्ग्रहे संक्रामति । अविरतसत्यम्हृदय-
विरतप्रमत्तसंयतानां वषवतिसत्तकमणो प्रागुक्ताया देवगति-
प्रायोग्यायां त्रिशतं आहारकद्रिकेऽपनीतं तीर्थकरनाम्नि च
तत्र प्रसूते सति या सजातैकानत्रिशत् तां बध्नतां वषव-
तिसत्तकमेकोनत्रिशत्पतद्ग्रहे संक्रामति । अथवा—नैर्यक-
स्य तीर्थकरनामसत्तकमणो मिथ्यादृष्टेरपयोसावधत्तां ब-
र्तमानस्य मनुजगतिप्रायोग्यां मनुजगतिमनुजानुपूर्वीप-
ञ्चन्द्रियजातित्रसबाद्वरपयोसप्रत्येकस्थिरास्थिराम्यतरशुभा-
शुभान्यतरसुभगदुर्भगान्यतराद्यानादेयान्यतरयशःकीर्त्यय-
शःकीर्त्यन्यतरसंस्थानवदकाम्यतमसंस्थानसंहननवर्णान्यत-
मसंहननवर्णादिवचतुष्काशुरलघुपघाततैजसकामेषुनिर्माणौ-
दारिकशरीरीदारिकाङ्गापाङ्गसप्तकोच्छ्वाःस्वराभ्यतरपरघातो-
च्छ्वासप्रशस्तविद्यायोगतित्रसबाद्वरपयोसप्रत्येकमकोनत्रिशतं
बध्नतः वषवतरेकोनत्रिशति संक्रामति । अविरतसत्यम्ह-
ृदीनां देवविरतानां प्रमत्तसंयतानां च वषवतिसत्तकमणो
प्रागुक्तां तीर्थकरनामसहितां देवगतिप्रायोग्यामेकोनत्रिशतं
बध्नतां तीर्थकरनामसत्तकमणो बन्धावलिधायामनपगतायामेको-
नत्रिशति पञ्चनवतिः संक्रामति । यथा—पञ्चनवतिसत्तक-
मणोमेकत्रिंशत्पतद्ग्रहोत्तरशतसहितां ह्रीन्द्वादिप्रायोग्यां प्रागुक्ता या त्रि-
शत् सेवोत्तरशतद्विकोनेकोनत्रिशत् । तां बध्नतां तस्यामिवै
कोनत्रिशति पञ्चनवतिः संक्रामति । त्रिनवतिचतुरशीति-
द्रष्टुशीतयो यथा त्रिशत्पतद्ग्रहोऽभिहितस्तथेवापि भाव-
नीयाः ।

अद्वावीसार्णे वि ते, वारीहृ तिसवजिआ पंच ।

ते चिय वारीहृजुया, सेसेसुं छनउइवज ॥ २७ ॥

[illegible][illegible]

ठिसंकमो ति बुद्धइ, मूलुत्तरपगईउ य जा द्वि ठिई ।

उभ्वद्विया उ ओव-द्विया व पगइं निया वऽखं ॥२८॥

‘डिड’ सि—इह ‘मूलस्तरपरगड’ । इत्यत्र वक्ष्येयं पञ्चमी । ततोऽयमर्थः—हि स्फुटं या स्थितिर्मूलप्रकृतीनामप्यसं-
क्यानामुत्तरप्रकृतीनां या ऽप्यपञ्चाशदधिकशतसंख्यानां सम्म-
ख्येनाऽऽवृत्तिः। इह्यामृता सती दीर्घकृता, अपवर्तिता वा
दीर्घीभूता सती ह्रस्वीकृता, अप्यां वा स्थितिं नीता पतद्वाप्र-
प्रकृतिर्थातुषु मध्ये नीत्वा निवेशिता स स्थितिसंक्रम उच्यते । एतदुक्तं भवति—द्विविधः स्थितिसंक्रमो मूलप्रकृतित्थि-
तिसंक्रमः, उत्तरप्रकृतित्थितिसंक्रमश्च। तत्र मूलप्रकृतित्थि-
संक्रमोऽप्यप्रकृतिः । तद्यथा—हानावाहरीयस्य वा बाहन्तराय-

स्य । उत्तरप्रकृतिस्थितिसंक्रमोऽष्टप्रश्नाशुदधिकशतधा । तद्यथा—मतिज्ञानावरणीयस्य भुतज्ञानावरणीयस्य यावद्दी-
र्यान्तरायस्य । 'तद्वं मूलुत्तरपरिउ' इत्यनेन भेद उक्तः ।
'उदादिधा व' इत्यादिना तु विशेषलक्षणं निप्रकारम् । तत्र
कर्मपरमाख्यानं इत्यस्थितिकालतामपहाय दीर्घकालतया
व्यवस्थापनमुद्भूतम् । कर्मपरमाख्यानमेव दीर्घस्थितिकाल-
तामपहाय इत्यस्थितिकालतया व्यवस्थापनमपवर्तना । य-
स्तुनः संक्रम्यमाणप्रकृतिस्थितानीं पतद्वप्रहप्रकृतीं नीत्वा नि-
वेशने तत्प्रकृत्यन्तरनयनं, स्थितानीं खान्यत्र निवेशने
स्थितियुक्तानां परमाणुनामवस्थेयम्, स्थितेरन्यत्र नेतुमश-
क्यत्वात् । इदं च विशेषलक्षणं सामाम्यलक्षणे सत्येवाव-
गन्तव्यं, न सर्वथा तदपवादेन, तेन मूलप्रकृतीनां पर-
स्परं संक्रमनप्रतिपेक्षात्, तासामन्यप्रकृत्यन्तरनयनलक्षणः
स्थितिसंक्रमो न भवति, किन्तु—द्व्यर्थे उद्भूतनापवर्तनाल-
क्षणी संक्रमो । उत्तरप्रकृतीनां तु त्रयोऽपि संक्रमा द्रष्टव्याः ।

तद्वं भेदविशेषलक्षणे प्रतिपाद्य संप्रत्युत्कृष्टस्थितिसंक्रम-
परिमाणुप्रतिपादनाधर्मा—

तीसासत्तरि चत्वारिंशती वीमुदहिकोडिकोडीणं ।

जेड्हा आलिगदुगहा, ससाण वि आलिगतिगृणो ॥२६॥

'तीस' स्ति—इह सर्वासां प्रकृतीनां बन्धमाभिस्योत्कृष्टा
स्थितिः प्रागव बन्धनकरणे प्रतिपादिता । अत्र पुनः सं-
क्रमे उत्कृष्टा स्थितिभिन्न्यमाना द्विधा प्राप्यते—बन्धोत्कृ-
ष्टा, संक्रमोत्कृष्टा च । तत्र या बन्धोत्कृष्ट कथलादुत्कृष्टा स्थि-
तिलभ्यते सा बन्धोत्कृष्टा । या पुनर्बन्धेऽन्वये वा सति
संक्रमादुत्कृष्टा स्थितिर्भवति सा संक्रमोत्कृष्टा । तत्र यासा-
मुत्तरप्रकृतीनां सखमूलप्रकृत्यपेक्षया स्थितेन्यूनता न भव-
ति, किन्तु—तुल्यतैव, तत्र बन्धोत्कृष्टा क्षातव्याः । ताः सत-
नवतिसंख्याः । तद्यथा—ज्ञानावरणपञ्चकम्, दर्शनावरणनव-
कम्, अन्तरायपञ्चकम्, आशुभनुषयम्, असातवदनीयम्,
नरकद्रिकम्, तिर्यग्द्रिकम्, एकैन्द्रियजातिः, पञ्चैन्द्रिय-
जातिः, तैजससप्तकम्, औदारिकसप्तकम्, बैकियसप्तकम्,
मीलतिरुवर्जैमशुभपणैसप्तकम्, अगुरुलघु, परपातम्, उ-
पपातम्, उच्छ्वासाऽऽतपाद्व्याताभि, निर्माणम्, षष्ठं संस्था-
नम्, षष्ठं संहननम्, अशुभोद्भावागतिः, स्वाधाम्, त्रस-
चतुष्कम्, अस्तिरपदम्, मौषैगोषम्, योऽश कथायाः,
मिथ्यायं च । सर्वसंख्या सप्तनवतिः । अत्र नरकतिर्य-
गावुषी यद्यपि खमूलप्रकृत्यपेक्षया तुल्यस्थितिके न भवतः,
तथाऽपि संक्रमोत्कृष्टत्वाभावात् बन्धोत्कृष्ट उक्तः । श्रेया-
सत्येकचष्टिप्रकृतयः संक्रमोत्कृष्टाः । ताश्चेमाः—सातवदनीयम्,
सम्यक्त्वम्, सम्यगिमध्यात्वम्, नव मोकथायाः, आहारक-
सप्तकम्, शुभवर्णोपेक्षादशकम्, मीलम्, तिरुम्, देवद्रि-
कम्, मनुजद्रिकम्, मित्रिचतुरिन्द्रियजातयः, अन्तवजानि
संस्थानाणि, अन्तवजानि संहननानि, प्रशस्तविद्यायोगतिः,
सूत्रम्, साधारणम्, अपातम्, स्तिरशुभमुगसुखरादेय-
यशःकीर्तितीर्थकराचैर्गोत्राणि च । तत्र बन्धोत्कृष्टानां म-
तिज्ञानावरणीयादिमिथ्यात्वयोऽशुभकथापनरकद्रिकादीनां य-
थाक्रमं भिन्नमुत्पत्तिवत्त्वादिश्रितिसागरोपमकोटीको-

टीस्थितिकानां ज्येष्ठ उत्कृष्टः स्थितिसंक्रमः 'आ (व)
स्तिर्युगह' स्ति आबलिकाद्रिकहीनः । तथाहि—स्थितिर्बन्ध-
सती बन्धावलिकायामतीतायां सत्यां संक्रामति । तत्राप्यु-
द्यावलिका सकलकरणायोग्यति कृत्वाद्यावलिकात उपरि-
तनी । ततो बन्धोत्कृष्टानां मतिज्ञानावरणीयानामुत्कृष्टः
स्थितिसंक्रमो बन्धावलिकाद्रिकहीन एव प्राप्यते । इ-
होद्यवतीनामनुद्यवतीनां वा प्रकृतीनामुद्यवसमायादा-
रभ्यावलिकामात्रा स्थितिरुद्यावलिकति पूर्वप्रत्ये-
व्यवहियते । तथा यद्यपि 'तीसासत्तरिचत्वारिंशती'
इत्यनेन प्रत्येनेह मिथ्यात्वस्य सत्तिसागरोपम-
कोटीकोटीस्थितिकस्योत्कृष्टः स्थितिसंक्रम आबलि-
काद्रिकहीन उक्तस्तथाऽप्यन्तमुद्गतोऽवगतस्य । यतो
मिथ्यात्वस्योत्कृष्टं स्थितिं बद्धा जघन्यतोऽप्यन्तमुद्गतं
कालं यावन्मिथ्यात्वं पवाचित्वे । ततः सम्यक्त्वं प्रतिपद्य
मिथ्यात्वस्य स्थितिमन्तमुद्गतोऽनो सम्यक्त्वं सम्यगिमध्यात्वं
च संक्रमयति । ततोऽन्तमुद्गतोऽनो पवायोत्कृष्टः स्थितिः—
क्रमः । वस्यति च—'मिच्छतसुकोसो' इत्यादि इह पुनर्थ
सत्तरीत्युद्धाने तदशपाणामपि बन्धोत्कृष्टानां प्रकृतीनां व्या-
प्तिपुरःसरमविशेषणावलिकाद्रिकहीनामुत्कृष्टस्थितिसंक्रमप्रद-
शेनाधर्मम् । 'ससाण वि आलिगतिगृणो' स्ति शेषाणां सं-
क्रमोत्कृष्टानामावलिकाद्रिकहीन उत्कृष्टः स्थितिसंक्रमः । त-
थाहि—बन्धावलिकायामतीतायां सत्यामावलिकात उपरि-
तनी स्थितिः सर्वोऽप्यन्यत्र प्रकृत्यन्तरे आबलिकाया उपरि
संक्रामति । तत्र च संक्रान्ता सती आबलिकामात्रं कालं
यावत्सकलकरणायोग्यति कृत्वा संक्रमावलिकायामतीतायां
सत्यामुद्यावलिकात उपरिंतनी स्थितिस्ततोऽप्यन्यत्र प्रकृ-
त्यन्तरे संक्रामति । ततः संक्रमोत्कृष्टानामुत्कृष्टः
स्थितिसंक्रम आबलिकाद्रिकहीन एव । तद्यथा—नरक-
द्रिकस्य विश्रितिसागरोपमकोटीकोटीब्रमाणामुत्कृष्टां स्थि-
तिं बद्धा बन्धावलिकायामतीतायां सत्यामावलिकात उपरि-
तनी तां सर्वोमपि स्थितिं मनुजद्रिकं बध्नन् तत्र
मनुजद्रिके संक्रमयति, तत्र च संक्रान्ता सती आ-
बलिकामात्रं कालं यावत्सकलकरणायोग्यति कृत्वा सं-
क्रमावलिकायामतिक्रान्तायां सत्यामुद्यावलिकात उपरि-
तनी तां सर्वोमपि स्थितिं देवद्रिकं बध्नन् तत्र संक्रमयति ।
एवमन्यासामपि संक्रमोत्कृष्टानामुत्कृष्टः स्थितिसंक्रमः
आबलिकाद्रिकहीनो भावनीयः ।

तद्वं यासां प्रकृतीनां बन्धे सति संक्रमादुत्कृष्टा स्थितिर्भ-
वति, तासामेव तत् उत्कृष्टस्थितिसंक्रमपरिमाणुमुक्तम् ।
सम्प्रति पुनर्थोसां बन्धेन विना संक्रमादेव कथलादुत्कृ-
ष्टा स्थितिलभ्यते, तासामुत्कृष्टस्थितिसंक्रमप-
रिमाणुनिरूपणायमा—

मिच्छतसुकोसो, मिश्रशुद्रुशुणो उ सम्मते ।

मिस्तेवंको कोडा—कोडी आहारतिर्यपरं ॥ ३० ॥

'मिच्छतस' स्ति—मिथ्यात्वस्याऽमुत्कृष्टः स्थितिसंक्रमो
मिश्रमुद्गतोऽन्तमुद्गतोऽनस्तथा सम्यक्त्वं सम्यगिमध्यात्वं मि-
श्रे मिश्रस्य चोत्कृष्टः स्थितिसंक्रमो मिश्रमुद्गतोऽनः । तु-
शुद्रस्याधिकार्थे संसृजनादावलिकाद्रिकहीनश्च वदितव्यः ।

इयमत्र भावना—दर्शनमोहनीयव्रित्तयस्तर्कमो मिथ्यावृत्ति-
कण्ठ संकलेशे वर्तमानो मिथ्यात्वस्योत्कृष्टां स्थितिं ब-
द्ध्वा ततोऽन्तर्मुहूर्तमात्रानन्तरं मिथ्यात्वात् प्रतिपश्य वि-
शुद्धिमासादयन् सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते । ततो मिथ्यात्व-
स्योत्कृष्टां स्थितिं सप्ततिसागरोपमकोटीकोटीप्रमाणाम-
न्तर्मुहूर्तानां सम्यक्त्वं सम्यग्मिथ्यात्वं च संक्रमयति । सा
च संक्रान्ता सती संक्रमाधालिकायामतीतायामुद्वा-
बलिकात् उपरितर्नी सम्यक्त्वस्थितिमपवर्तनाकरणेन
स्वरूपाने संक्रमयति । सम्यग्मिथ्यात्वस्थितिर्मात्रं सं-
क्रमाबलिकायामतीतायामुद्वाबलिकात् उपरितर्नी स-
म्यक्त्वं संक्रमयति अपवर्तयति च । तद्वत् मिथ्यात्वस्या-
न्तर्मुहूर्तानां सम्यक्त्वस्यमिथ्यात्वयोस्त्वन्तर्मुहूर्ताबलि-
काद्विहीन उन्मूढः स्थितिसंकमः । इह तीर्थकरस्याहारक
सम्यक्त्वं बाह्यः स्थितिसंकमोऽन्तः सागरोपमकोटीको-
टीप्रमाणः सत्कमोऽप्येतत्प्रमाणः सागरोपमकोटीकोटीप्र-
माणमेव, ततः संशयः—किमताः संक्रमात्कृष्टा उत बन्धोत्कृ-
ष्टा इति, तदपरोक्षार्थमाह—‘अतो कोडाकोडी’ इत्यादि आहार-
क आहारकसम्यक् तीर्थकरं च संक्रमनः स्थितिसंकमं
अन्तः सागरोपमकोटीकोटी, अत एताः संक्रमात्कृष्टाः ।
यद्यपि च बन्धोऽप्यन्तः सागरोपमकोटीकोटीप्रमाणं स्थि-
तिसत्कममिहितं, तथाऽपि बन्धोत्कृष्टायाः स्थितः सका-
शात् संक्रमात्कृष्टा स्थितिः संशयेयगुणा द्रष्टव्या । उक्तं च
चूर्णी—‘बन्धद्विर्भो सनकस्मिद्विर् संलिख्यगुणा’ । ननु नाम-
कर्मण उन्मूढा स्थितिर्विशितिसागरोपमकोटीकोटीप्रमाण-
तत आहारक तीर्थकरं च संक्रमात्कृष्टा स्थितिः प्राप्यमा-
तृ बन्धावलिकोद्वाबलिकारहितानि विशितिसागरोपमकोटी-
कोटीप्रमाणेषु लभ्यते, कथमुच्यते तीर्थकराहारकयोः
संकमतोऽप्युन्मूढा स्थितिरन्तः सागरोपमकोटीकोटीप्रमाण-
ति ? तदुक्तमभिप्रायापरिज्ञानात् । तथाहि—तीर्थकराहार-
कयोः प्रकृत्यन्तरस्य स्थितिः संक्रामति बन्धकाले नान्य-
द्वा, बन्धश्चानयोर्द्वेयाक्रमं विशुद्धसम्यग्गृह्यः संयतस्य च ।
विशुद्धसम्यग्गृहणीनां संयतानां च स्थितिसत्कमं सर्वेषाम-
पि कर्मणामाद्युपेक्षानामन्तः सागरोपमकोटीकोटीप्रमाणं ना-
धिक्यम् । ततः संक्रमोऽप्येतावन्मात्र एव आप्यते नाधिक
इत्यदोषः ।

सम्प्रति सर्वोपां प्रकृतीनां बन्धोत्कृष्टानां संक्रमात्कृष्टानां
वा संक्रमकाले यावती स्थितिः प्राप्यते तावती निर्दिष्टि-
चुराह—

‘सत्वासिं जडिहो, सावलिंगो सो अहाउगाणं तु ।
बुधोसुकोसो, साबाहटिई जडिहो ॥ ३१ ॥

‘सत्वासिं’ ति—सर्वोपां प्रकृतीनां संक्रमो यत्स्थितिकः सं-
क्रमणकाले या स्थितिर्विद्यते सा यत्स्थितिरित्युच्यते । सा
यस्य संक्रमस्यास्त स संक्रमो यत्स्थितिकः । या स्थितिवि-
द्यते यस्याऽसौ इति बहुमीहिंसमासाध्यगणान् । साबाहलिक आ-
बलिकया सहितो द्रष्टव्यः एतदुक्तं भवति—यः प्रागुक्तः संक्रमः
न आबलिकया सादितः सन् यावत् भवति तावती सं-
क्रमकाले स्थितिरित्यर्थः । ततो बन्धोत्कृष्टानामाबलिका-
हीना, संक्रमात्कृष्टानां स्वावलिकाद्विहीना संक्रमकाले स-

र्वो स्थितिर्विहितव्या । तथाहि—संक्रेशादिकाख्यवशत उन्मूढां
स्थितिं बद्ध्वा बन्धावलिकायामतीतायामुद्वाबलिकात् उप-
रितर्नी स्थितिसम्यक् प्रकृत्यन्तरे संक्रमयितुमारभते । ततो
बन्धोत्कृष्टानामाबलिकाहीना संक्रमकाले सर्वा स्थि-
तिः प्राप्यते । संक्रमात्कृष्टानां पुनर्बन्धावलिकानां संक्र-
माबलिकयारतीतयोद्वाबलिकाः परतो वर्तमानां स्थि-
तिसम्यक् संक्रमयति । तेन संक्रमात्कृष्टानामाबलिकाद्वि-
हीना संक्रमकाले सर्वा स्थितिराप्नोते । अथायुषामुन्मू-
ष्टा स्थितिः किं बन्धोत्कृष्टा उत संक्रमात्कृष्टा ? उच्यते—ब-
न्धोत्कृष्टैव । तथा चाह—‘आहाउगाणं’ इत्यादि आयुषामुन्मू-
ष्टः स्थितिसंभवो बन्धोत्कृष्ट एव न संक्रमात्कृष्टः, यतो ना-
युषां परस्परं संक्रमः—‘मोहदुगाउगमूलप्यगदीशु न परोपर-
स्मि संक्रमणं’ इति वचनात् । ‘साबाहटिई’ इत्यादि आ-
युषां साबाहा अबाहासिंहना या सर्वा स्थितिः सा यांस्थिति-
रवगन्तव्या । केवलं ‘बुधोसुकोसो आबलिंगुला ठिई जडिह’
इति वचनात् बन्धावलिकानां द्रष्टव्या । तथाहि—आयुषेण
प्रवर्तमान एव प्रथमसमये यद्दत्तं हलिकं तद्बन्धावलिकातीतिं
समुद्भवति । तत उद्भवताकपसंकम बन्धावलिकानां साबा-
हा यत्स्थितिः प्राप्यते । अथवा—अपवर्तनाऽपि निर्व्याघात-
भाविव्यायुषो बन्धावलिकायामतीतायां सर्वदेव प्रवर्तते ।
ततस्त्वामधिकृत्य यथाज्ञा यत्स्थितिरवसया ।

तदेवमुत्कृष्टस्थितिसंकमपरिमाखम् । सम्प्रति जघन्य-
स्थितिसंकमपरिमाणप्रतिपादनावसराः । जघन्यस्थितिसंक-
मश्च द्विधा—स्वप्रकृतौ परप्रकृतौ च । तत्र स्वप्रकृतौ जघन्य-
स्थितिसंकमप्रतिपादनाधर्माह—

आवरणविमर्दसण, चउकलोभंतवेयगुआणं ।

एगा ठिई जहणो, जडिई समयाहिगवलिपा ॥ ३२ ॥

‘आवरण’ ति—पञ्चानां ज्ञानावरणीयप्रकृतीनां ‘विमर्द’ ति
पञ्चानामन्तरायप्रकृतीनां, चउकलां दर्शनावरणीयप्रकृतीनां
चक्षुरचक्षुरवधिकवलयदर्शनावरणलक्षणानां, संज्वलनलोभ-
स्य, वेदकसम्यक्त्वस्य, चतुर्णां वायुणां, सर्वसंख्याया विश-
तिप्रकृतीनाम् आत्मीयार्थस्य साध्यवच्छेदसमये समया-
धिकवलिकारोपायां स्थितायुद्वाबलिका सर्वेकरोपायान्वे-
ति कृतेऽप्युद्वाबलिकात् उपरितर्नी सम्यक्मात्रा स्थितिरपव-
र्तनासंकमेषाद्यन्तरे उद्वाबलिकात्रिभागे समयाधिके सं-
क्रामति, तदा च सर्वस्थितिरपरिमाणं समयाधिकावलिका ।
तथा चाह—‘जडिह’ इत्यादि ।

निहादुगसण एका, आबलिंगदुगं असंसभमो य ।

जडिहसचल्ले, संलिखाओ समाओ य ॥ ३३ ॥

‘निह’ ति निद्राद्रिकस्य—निद्राप्रवृत्तलक्षणस्य जघन्यः
स्थितिसंकमः स्वसंकमान्ते स्थितिरुपरितर्नी एका सम्य-
मात्रा स्थितिः, सा आबलिकया अचस्तने विमोघ निक्षिप्य-
ते । तदानीं च यत्स्थितिः सर्वा स्थितिः आबलिकाद्विहं तु-
तीयस्याआबलिकाया असंख्येया भागः । अत्र वस्तुत्वमात्र
एव यन्निद्राद्रिकस्याबलिकासंख्येयमात्राधिकःऽऽबलिकाद्रि-
करोपायां स्थितायुपरितर्नी समयमात्रिका स्थितिः संक्रामति,
न पुनर्मतज्ञानावरणीयादीनामिव समयाधिकावलिकायो—

वायामिति । सम्प्रति यासां परप्रकृतिषु संभवी अजन्म-
स्थितिसंकमस्ताः प्रतिपादयति— 'हासकृच्छ्रे' इत्यादि,
हास्यमोपसाधितं पदं हास्यपदं हास्यस्वरतिप्रयोजक-
गुण्यालक्षणे, तस्य क्षपेक्षपवतनाकरणेन संख्येयवर्ष-
प्रमाणा स्थितिः कृता । ततः सा स्थितिलेपमावसरे संज्व-
लनकोषे प्रक्षिप्यमाणा अजन्मः स्थितिसंकमः ।

सोऽद्यहुत्वा जडिह, जडवर्षो उ पुरितसंजने ।

जडिहसमर्जजुषो, आबलिगदुग्धमो तपो ॥३४॥

'सोऽद्यमुत्तु' ति—संकमकाले सैव संख्येयवर्षप्रमाणा
स्थितिः सानुमुहूर्ता—अन्तर्मुहूर्तेनाभ्यधिका यन्स्थितिः सर्वा
स्थितिः । तथाहि—अन्तरकरणे वर्तमानतां संख्येयवर्ष-
प्रमाणा स्थितिं संज्वलनकोषे संक्रमयति, अन्तरकरणे च
कर्मवृत्तिकं न वि (वे) घते, किन्तु-तत् ऊर्जम्, ततोऽन्तर-
करणकाले माभ्यधिका संख्येयवर्षप्रमाणा स्थितिर्हास्यपद-
स्य अजन्मस्थितिसंकमकाले यन्स्थितिः । 'जडवर्षो' इत्यादि,
पुरषेदस्य संज्वलनानां च यो अजन्मः स्थितिबन्धः
प्रागुक्तः । तद्यथा—पुरषेदस्याष्टौ संवत्सरानि, संज्व-
लनकाधस्य मासद्वयं, संज्वलनमानस्य मासः, संज्वलन-
मायाया अर्धमासः, स एव अजन्मः स्थितिबन्धोऽबाधा-
कालोन्मेषो अजन्मः स्थितिसंकमः अबाधारहितता हि स्थि-
तिरन्यत्र संक्रामति, तत्रैव कर्मवृत्तिलक्षंभवात्, 'अबाधाका-
लानां कर्मस्थितिः कर्मस्थितिः' इति वचनात्, अजन्मस्थितिब-
न्धो वाऽबाधाऽन्तर्मुहूर्तप्रमाणा । न च अजन्मस्थिति-
संकमकालोऽबाधाकालमप्ये प्राग्बद्धं सक्तं प्राप्यते,
तस्य तदानीं सर्वस्याऽपि क्षीणत्वात् । ततोऽन्त-
र्मुहूर्तहीन एवेतेषां पुरुषेदवादीनां स्वस्यो अजन्मस्थिति-
बन्धो अजन्मस्थितिसंकमः, तदानीं तैतेषां यन्स्थितिः
सर्वा स्थितिः स्वकीयनोन्माबाधप्राप्तमुहूर्तलक्षणं युक्तो-
ऽबाधाकालसहित इत्यर्थः, अजन्मः स्थितिबन्धः । ततः
पुनरप्याबलिकादिकेमोना हीनः सन् द्रष्टव्यः । एतदुक्तं भ-
वति—अजन्मस्थितिसंकमेऽबाधाकालः प्रक्षिप्यते । तस्मिन्
पानन्तरं आबलिकादिकं ततोऽपसार्यते । तदुन्सारणे च कृ-
तं यावती स्थितिर्भवति, एतावती अजन्मस्थितिसंकम-
काले सर्वा स्थितिः । आबलिगदुग्धं कस्मादुत्सायते इ-
ति चेदुच्यते—बन्धव्यवच्छेदानन्तरं बन्धाबलिकायामतीता
व्यारमसमयवदाः पुरुषेदार्थप्रकृतिलताः संक्रमयितुमा-
रब्धाः । आबलिकामात्रेण च कालेन ताः संक्रम्यन्ते,
संकमाबलिकारमसमये च अजन्मः स्थितिसंकमः प्राप्य-
ते । ततो बन्धाबलिकासंकमाबलिकारहित एवाबाधास-
हितो अजन्मः स्थितिबन्धो अजन्मस्थितिसंकमकाले सर्वा-
स्थितिः ।

सम्प्रति केवलितकर्मणां अजन्मस्थितिसंकमप्रकरण-
धर्मा—

जोगंतियाष श्रंतो, हुत्विमो ससयाष पट्टसत् ।

मागो असंखितमो, जडिहो आलिगदह सह ॥३५॥

'जोगंतियाष' ति—योगिनि—सयोगिकेऽक्षिनि संक्रम-
क्षिप्यान्तः—परेन्द्रा यासां ता योग्यक्षितकाः नरकद्विकर्तव्य-

गिहकपञ्चमिज्यजतिवजंशेषजतिचतुष्टयस्वाधरस्वसाधा-
रणातपोद्योतनजनाः शेषा मांसा नवनिप्रकृतयः सातासात-
वेदवीयोऽर्धोत्रवीच्योऽर्धोत्राः एतासां सयोगिकबलिकारमस-
मये सर्वापवतनयाऽऽन्तर्मुहूर्तिका स्थितिर्भवति । सा आ-
पवत्यमाना उद्याबलिकारिता, अजन्मस्थितिसंकमः उद्-
याबलिकासंकमकलकायोग्येति कृत्वा नापवत्येन, तथा आ-
बलिकया सहिता अपवर्तनाकपअजन्मस्थितिसंकमकाले ता-
सां यत्स्थितिः । मन्वासां प्रकृतीनामयोगिकबलिनि समय-
चिकाबलिकारथायां स्थितौ वर्तमानो अजन्मः स्थितिसंकमः
कस्मात्प्रामिषीयते, क्षीणकथाय इव मतिज्ञानावरणीयादी-
नामिति ? उच्यते—अयोगिकेऽन्तो भगवान् सकलवृषमा-
द्वययोगप्रयोगरहितो मेहरिव निष्पकस्यो नैकमप्यहानां क-
रणानां मध्ये कर्षं प्रवर्तयति, निष्कप्यन्तात् । कवलमुद्-
यमासनि वदयते । ततः सयोगिकेर्बालन एवेतासां अज-
न्मः स्थितिसंकमः प्राप्यते । 'सैसतियाष' इत्यादि उक्तेशा-
णां प्रकृतीनां स्थानाद्विभक्तिमिथ्यत्वसम्यग्निध्यात्वानन्ता-
नुबन्धप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानवरणानुपसक्तोऽर्धवदन्तरकृ-
तियोगिहकपञ्चमिज्यजतिवजंशेषजतिचतुष्टयस्वाधरस्वसा-
तपोद्योतनसाधारणलक्षणानां द्वात्रिंशदप्रकृतीनामात्मन्यात्म-
न्यालक्षणकाले यक्षरमः संक्षोभः पश्योपमासंख्येयभागमात्र-
स अजन्मः स्थितिसंकमः । यन्स्थितिसंकमः सर्वैर्यथातु-
हस्तु स एवाबलिकया सह युक्तो वेदिनव्यः । अयमिह स-
म्यदायः—क्षीणपुंसकवद्व्यजानां प्रकृतीनामेकामप्यहान्या-
बलिकां मुक्त्वा शेषमुपरितनं पश्योपमासंख्येयभागमात्रं चरम-
खण्डमन्यत्र संक्रमयति । ततस्तासां अजन्मस्थितिसंकमकाले
यन्स्थितिः स एव अजन्मस्थितिसंकमः आबलिकयाऽभ्यधिको
वेदिनव्यः । क्षीणपुंसकवद्व्योस्त्वन्तर्मुहूर्तेनाभ्यधिका यास्त-
योऽक्षरमे स्थितिवज्जडमन्तरकरणे स्थितः सन् संक्रमयति ।
अन्तरकरणे च कर्मवृत्तिकं न वि (वे) घते, किन्तु-तत्
ऊर्जम्, अन्तरकरणे चान्तर्मुहूर्तप्रमाणम् । ततोऽन्तर्मुहूर्त-
युक्ता अजन्मस्थितिसंकमस्तथायन्स्थितिरवसेया । शेषाणां
तु प्रकृतीनामन्तरकरणे न भवति, ततस्तासामाबलिकायुक्त
एव यन्स्थितिः ।

तदेवमुक्तं अजन्मस्थितिसंकमपरिमाणम् । सम्प्रति साधना-
दिप्रकरणवासरः । सा च द्विधा मूलप्रकृतीनामुत्तरप्रकृतीनां
च । तत्र मूलप्रकृतीनां साधनादिप्रकरणधर्माह—

मूलठिर् अजहो, सत्तह तिहा चजिबिहो मोह ।

ससविगया ठेसि, दुविगया संक्रमे होति ॥ ३६ ॥

'मूलठिर्' ति—इह अजन्मादम्यत्सर्वमजन्मं यावदुत्कृष्टम् ।

उत्कृष्टादम्यत्सर्वमपि यावज्जन्मं तावदुत्कृष्टम् । तत्र मा-
ह्नीयवजानां सप्तानां कर्मणामजन्मस्थितिसंकमक्षिपा-
द्वरास्ताराणां क्षीणकथायस्य समयाधिकारिकारिणायां
स्थितौ वर्तमानस्य अजन्मः स्थितिसंकमो भवति । नाम-
मोहवदनीयायुषां तु सयोगिकबलिकारमसमयेऽन्तर्मुहूर्तप्रमा-
ने आबलिकारहितो अजन्मः स्थितिसंकमः । स च स्त-
द्विरप्रवृत्तः । तस्मादजन्मः सर्वाऽपि स्थितिसंकमोऽजन्मः ।
स नामादिः प्रवोऽप्यहानां मय्यानामज्जः । 'वजिबिहो

मोहे ' ति मोहे मोहनीयेऽजघन्यः स्थितिसंक्रमश्चतुर्थः । तद्यथा—सादिरनादिभ्रवोऽभ्रवश्च । तथाहि—मोहनीयस्य जघन्यः स्थितिसंक्रमः सूक्ष्मसंपरायस्य क्षपकस्य समयाधिकावलिक्वाणां शेषायां स्थितौ, ततोऽसौ सादिरभ्रवश्च । तस्माच्च जघन्यादयः सर्वोऽप्यजघन्यः । स च क्षापिकसम्यक्दृष्टपश्यान्तमोहशुश्रूषणानेक भवति, ततः प्रतिपाते भवति, ततोऽसौ सादिः, तत्पदानमप्राप्तस्य पुनरनादिः, अभ्रवभ्रवौ भव्याभव्यापेक्षया । शेषविकल्पा उत्कृष्टानुत्कृष्टजघन्यलक्षणस्तेषां कर्मणां संक्रमे संक्रमविषये द्विविकल्पा भवन्ति । तद्यथा—साद्योऽभ्रवश्च । तथाहि—य एवोत्कृष्टां स्थितिं बध्नाति स एवोत्कृष्टे स्थितिसंक्रमे करोति, उत्कृष्टां च स्थितिं बध्नाति उत्कृष्टे संक्षेपे वर्तमानः । न चोत्कृष्टः संक्षेपः सर्वदैव लभ्यते, किं त्वन्तराऽन्तरा, शेषकालं त्वनुत्कृष्टः । ततः परतो ह्यपि साद्यभ्रवौ । जघन्यश्च साद्यभ्रवः प्रागेव भावितः ।

सम्पत्सुत्तरप्रकृतीनां साधनाविप्रकृषणार्थमाह—
ध्रुवसंतकर्मिणां, तिहा चउदा चरितमोहाणं ।

अनहको सेसेसु य, दुहेतरासि च सवन्त्य ॥ ३७ ॥

'सुव' चि—भ्रवं सत्कर्म कालां ता भ्रवसत्कर्मिकां शिशुसुत्तरशतसंख्याः । तथाहि—नरकद्रिकमनुजद्रिकदेवद्रिकवैकियसत्काहाराकसत्कतीर्थकरनामसम्यक्त्वसम्यग्मिध्यात्वाद्यैर्गोत्रायुधनुष्टयलक्षणा अष्टाविंशतिसंख्या अभ्रवसत्कर्मिकाः प्रकृतयस्त आष्टपञ्चाशदधिकान् शतानपनीयन्ते । ततः शेषं शिशुसुत्तरमेव शतं ध्रुवसत्कर्मिकाणां भवति । तस्मादपि चारित्रमोहनीयप्रकृतयः पञ्चाविंशतिसंख्या अपनीयन्ते, तासां दृष्टगव्यमाणत्वात् । ततः शेषस्य पञ्चोत्तरशतस्य स्वलक्षणपर्यवसाने जघन्यः स्थितिसंक्रमो भवति स च सादिरभ्रवश्च ततोऽप्यः सर्वोऽप्यजघन्यः । स चाऽनादिः, अभ्रवभ्रवौ भव्याभव्यापेक्षया । चारित्रमोहनीयप्रकृतीनां पञ्चाविंशतिसंख्यानामजघन्यः स्थितिसंक्रमश्चतुर्थः । तद्यथा—सादिरनादिभ्रवोऽभ्रवश्च । तथाहि—उपशमभेदेषामुपशान्तौ तस्यां संक्रमाभावः, उपशमभेदितः प्रत्यये न पुनरप्यजघन्यं स्थितिसंक्रममारभते, ततोऽसौ सादिः, तत्पदानमप्राप्तस्य पुनरनादिः, अभ्रवभ्रवौ भव्याऽभव्यापेक्षया । 'सेसेसु य दुहा' शेषवृत्तानुत्कृष्टजघन्येषु द्विधा प्रकृषणं कर्तव्यम् । तद्यथा—सादिरभ्रवश्च । तत्रोत्कृष्टानुत्कृष्टयोर्था मूलप्रकृतिषु भावना कृता तथाऽत्रापि कर्तव्या । जघन्यस्थितिसंक्रमः स्वस्वल्पावसरे प्राप्यते, ततोऽसौ सादिरभ्रवश्च । 'इयरासि' मित्यादि इतरासामभ्रवसत्कर्मणां पूर्वोक्तानामष्टाविंशतिसंख्यानां सर्वत्रापि सर्वेष्वपि जघन्याजघन्योत्कृष्टानुत्कृष्टेषु द्विधा प्रकृषणं कर्तव्यम् । तद्यथा—सादिरभ्रवश्च । सा च साद्यभ्रवताऽभ्रवसत्कर्मत्वादेव परिभाषणीया ।

सम्यक्ति क्रमप्राप्तं स्वामित्वमभिधानीयम् । तच्च द्वेषा-
उत्कृष्टस्थितिसंक्रमस्वामित्वं जघन्यस्थितिसंक्रमस्वामित्वं च । तत्रोत्कृष्टस्थितिसंक्रमस्वामित्वं प्रतिपादयित्पुराह—
बंधाभो उक्तो, जासि गंतुश्च आलिगं परभो ।

उक्तोससामिभो सं—क्रमात् जासि दुर्यं तासि ॥ ३८ ॥

'बंधाभो' चि—यासां प्रकृतीनां बन्धात्-बन्धनात् उत्कृष्टस्थितिबन्धो भवति तासां ते एवोत्कृष्टस्थितिबन्धका देव-
नैरयिकवर्षेभ्यः कृतमुप्याः 'गंतुश्च आलिगं परभो' चि बन्धाऽऽ-
वलिक्वां गत्वा—आतिक्रम्य परतः बन्धावलिक्वायामतीतायापि
त्यर्थः । उत्कृष्टस्वामिनः उत्कृष्टस्थितिसंक्रमस्वामिन उत्कृष्टां
स्थितिं संक्रमत्यतीत्यर्थः । यासां पुनः प्रकृतीनामुत्कृष्टा
स्थितिः संक्रमणं प्राप्यते तासां द्विकं बन्धावलिक्वासंक्र-
मावलिक्वालक्षणं गत्वाऽतिक्रम्य परत उत्कृष्टस्वामिनः, ब-
न्धावलिक्वासंक्रमावलिक्वायोरतीतो योत्कृष्टस्थितिसंक्रमस्वा-
मिनो भवत्यतीत्यर्थः ।

सम्यक्त्वसम्यग्मिध्यात्वाद्योत्कृष्टस्थितिसंक्रमस्वामिनमाह—

तस्तंतकर्मिणो बंधिज्ज उक्तोसं गृह्णन्तो ।

सम्पत्तप्रीसगाणं, भावलिखा सुदुद्विही ॥ ३९ ॥

'तस्तंतकर्मिणो' चि—तत्सत्कर्म—सम्यक्त्वसम्यग्मिध्या-
त्वसत्कर्मो मिध्यादृष्टिउत्कृष्टां स्थितिं सप्ततिसागरोपम-
कोटीकोटीप्रमाणां बद्ध्वा ततोऽन्तर्मुहूर्ताद्वन्नन्तरं मिध्या-
त्वात् प्रतिपत्य सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते ततोऽसौ गृह्णदृष्टिः ।
सम्यक्दृष्टिरन्तर्मुहूर्तानामुत्कृष्टां मिध्यात्वस्थितिं सम्यक्त्व-
सम्यग्मिध्यात्वाद्योः संक्रमयति ततः संक्रमावलिक्वायाम-
तीतायामुत्कृष्टावलिक्वात उपरितनीं सम्यक्त्वस्थितिमपवर्त-
नाकरणेन स्वस्थाने संक्रमयति । सम्यग्मिध्यात्वास्थिति-
मपि संक्रमावलिक्वायामतीतायामुत्कृष्टावलिक्वात उपरितनी-
सम्यक्त्वं संक्रमयति, अपवर्तयति च । तत एव तित्स्-
त्वामपि दृश्यमोहनीयप्रकृतीनामुत्कृष्टस्थितिसंक्रमस्वामी
सम्यक्त्वदृष्टिरेवेति ।

तत्रबद्धक उत्कृष्टस्थितिसंक्रमस्वामी, संप्रति जघन्यस्थि-
तिसंक्रमस्वामिनमाह—

दंसखचउक्तिव्या—वरणं समयादिबालिगा छउमो ।

निहाखावलिगादुगे, भावलिखभ्रसंतखतमसे ॥ ४० ॥

'दंसख' चि—चक्षुरवक्षुरवर्धकवल्गुर्धनारवर्णीयायां 'वि-
ग्ध' चि पञ्चानामन्तरायप्रकृतीनां पञ्चानां च ज्ञानावर-
णीयप्रकृतीनां जघन्यस्थितिसंक्रमस्वामी 'सुउमो' चि
क्षीणकपायवीतरागकष्टग्रस्तः क्षत्रगुणस्थानकस्य समयाधि-
कावलिक्वायेषे वर्तमानः । तथा निद्रयोर्मिद्राप्रकृतयोः स
एव क्षीणकपायवीतरागकष्टग्रस्तो ह्योरावलिक्वायोः शय-
यास्तुनीयस्यावलिक्वाया अस्वस्थयतमे भागे शेषे व-
र्तमानो जघन्यस्थितिसंक्रमस्वामी भवति ।

वेदकसम्यक्त्वस्य जघन्यस्थितिसंक्रमस्वामिनमाह—

समयादिहालिगाए, सेसाए वेपगस्त कयकरणे ।

सकखगवरमंडङ्ग, संकुभया दिद्रिमोहाणं ॥ ४१ ॥

'समय' चि—दर्शनमोहनीयक्षपको मनुष्यो जघन्यतोऽपि च-
योदकादुपरि वर्तमानो मिध्यात्वसम्यग्मिध्यात्वे क्षपयित्वा
सम्यक्त्वं च सर्वोपवर्तनयाऽपवर्षे सम्यक्त्वं वेदयमानस्ततः
सम्यक्त्वं क्षपितरणे सति कश्चित्तत्प्राणां गतीनामन्यतः
मस्यां गतो प्रायति । ततश्च गतृगतिनामन्यतः सम्यक्त्व-
स्य समयाधिकावलिक्वायेषायां स्थितौ वर्तमानः 'कयक-

रणो' ति कृतकरणः क्षणककरोऽभ्युद्यतो जघन्यस्थिति-
संकमस्वामी भवति ॥ मिथ्यात्वस्यमिथ्यात्वाद्यो जघन्य-
स्थितिसंकमस्वामिनमाह— 'सम्बन्धे' त्यादि दृष्टमोहयो-
र्मिथ्यात्वस्यमिथ्यात्वायोः क्षणकाले यच्चरमकण्डे संशु-
भन् सर्वोपवर्तनेनापवर्त्य परस्मान् पदयोपमासंख्येयभाग-
माप्नोष्यसम्बन्धे प्रक्षयं तत्र वर्तमाना मनुष्याऽधिरतस्य-
गृष्टिर्दृष्टिश्चरितः प्रमत्तोऽप्रमत्तो वा जघन्यस्थितिसंकम-
स्वामी भवति ।

समउपराशिगाण, लोभे सेसाए सुहुमरागस ।

पदमकसायाण विसं-जोषण संक्षोभणाए उ ॥ ४२ ॥

'समउत्तरं' ति-स्वप्नसम्परायस्य स्वगुणस्थानकस्य सम-
याधिकावलिकाशेषायां स्थितौ वर्तमानस्य लोभे लोभस्य
जघन्यः स्थितिसंकमो भवति । इदमिह तात्पर्यम्—स्वप्न-
सम्परायः स्वगुणस्थानकस्य समयाधिकावलिकाशेषायां
स्थितौ वर्तमानो लोभसंकजघन्यस्थितौ तसंकमस्वामी भव-
ति ॥ अनन्तानुबन्धिनां जघन्यस्थितिसंकमस्वामिनमाह—
'पदमे' त्यादि, प्रथमकषायाणामनन्तानुबन्धिनां विसंयो-
जने-विनाशने या चरमा पदयोपमासंख्येयभागमात्रा संक्षो-
भणा प्रक्षयं तत्र वर्तमानश्चतुर्गतिकानामप्यस्यः सम्यगृ-
ष्टिर्जघन्यस्थितिसंकमस्वामी भवति ।

चरिमसजोमे जा अ-रिथ तासि सो चैव सेसगाणं तु ।
स्ववगकभेण अनिय-द्विबायरो वेयगो वेए ॥ ४३ ॥

'चरिम' ति—या संयोग्यनिकाः प्रकृतयश्चतुर्नवतिसं-
ख्याः प्रागुक्तास्तासां स एव संयोगिकवली चरमापवर्तने
वर्तमानो जघन्यस्थितिसंकमस्वामी भवति ॥ श्रवणप्रकृतीनां
जघन्यस्थितिसंकमस्वामिनमाह— 'सेसगाणं' मित्यादि, श-
खायां स्थाननिष्ठिकनामत्रयोदशकाएकषायमवनेकायसं-
ज्वलनक्रोधानामायालक्षणां यद्विश्रुतप्रकृतीनां क्षणक-
मण-क्षणपरिपाठया चरमे पदयोपमासंख्येयभागादिमात्रे
संक्षोभणं वर्तमानोऽनिवृत्तिबादो जघन्यस्थितिसंकमस्वामि-
मी भवति । 'वेयगो वेदं' ति वेदको वेदे वेदस्य ज-
घन्यस्थितिसंकमस्वामी । इयमत्र भावना—पुरुषवेदा-
द्ये वर्तमानः पुरुषवेदस्य स्त्रीवेदाद्ये वर्तमानः
स्त्रीवेदस्य, नपुंसकवेदाद्ये वर्तमानो नपुंसकवेदस्थानि-
वृत्तिबादरसंपरायश्चरमसंकमं कृष्वं जघन्यस्थिति-
संकमस्वामी वेदितव्यः । अन्येन हि वेदेन क्षणकभेणमाक-
द्वयान्यस्य वेदस्य जघन्यस्थितिसंकमो न लभ्यते । तथा-
पि—यं वेदेन क्षणकभेणमारोहति तस्य वेदस्योद्योदीर-
णापवर्तनादिभिः स्थिते पुद्गलाश्च बहवः परितस्तमि ।
ततो यद्यपि नपुंसकवेदेन क्षणकभेण प्रपञ्चः स्त्रीवेद-
नपुंसकवेदौ युगपत्क्षययति, तथापि नपुंसकवेदस्यैव ज-
घन्यः स्थितिसंकमः प्राप्यते, न स्त्रीवेदस्य उद्योदीर-
णयोरभावात् । स्त्रीवेदेन च प्रतिपन्ना नपुंसकवेदक्षया-
नन्तरमन्तमुद्भूतेन कालेन स्त्रीवेदे क्षययति । एतावता
च कालेनोद्योदीरणाभ्यां बद्धी स्थितिस्त्वुत्पति । यद्यपि
च पुरुषवेदेनाऽपि प्रतिपन्नस्येत्येतावान् कालो लभ्यते तथा-
ऽपि तस्य स्त्रीवेदसत्के उद्योदीरणे न भवत इति स्त्री-

वेदप्रतिपन्नस्यैव स्त्रीवेदस्य जघन्यः स्थितिसंकमो, न श-
वस्य । तथा पुरुषवेदेन क्षणकभेण प्रपन्नो हास्याविष-
द्वक्षयानन्तरं पुरुषवेदे क्षययति, अन्यथा तु हास्याविषद्व-
सहितम् । उदितस्य च वेदस्योदीरणाऽपि प्रवर्तते इति
बद्धी स्थितिस्त्वुत्पति । पुरुषवेदस्यापि पुरुषवेदाकद्वस्यैव
च जघन्यस्थितिसंकमो न शवस्य ।

तदेवमुक्तः स्थितिसंकमः, सम्प्रत्यनुभागसंकमाऽ—
भिधानावसरः, तत्र चैतेऽर्थाधिकारास्तथा—वेद-स्पर्-
धकप्रकषणा, विशेषलक्षणप्रकषणा, उत्कृष्टानुभा-
गसंकमप्रमाणप्रकषणा, जघन्यानुभागसंकमप्र-
माणप्रकषणा, साधनादिप्रकषणा, स्वामि-
त्वं चेति । तत्र अर्थप्रकषणार्थमाह—

मूलत्तरपरगहगतो, अशुभ्रागे संकमो जहा वंघे ।

फट्गमिंदेसो ति, स्ववर्णयथाऽप्यदिष्टं ॥ ४४ ॥

'मूलत्तरं' ति—अनुभागेऽनुभागविषये संकमो मूलोत्तरप्रकृ-
तितगतः । किमुक्तं भवति ?—द्विधाऽनुभागसंकमस्तथा—मू-
लप्रकृत्युत्तरागसंकमः, उत्तरप्रकृत्यनुभागसंकमश्च । ते च मू-
लोत्तरप्रकृतिभेदा यथा बन्ध-बन्धशतकेऽभिहितास्तथात्रापि
ब्रूय्याः । कृता भेदप्रकषणा ॥ स्पर्धकप्रकषणार्थमाह—'फ-
ट्गमि' त्यादि आसां सर्वघातीनीनां देशघातीनीनामघातीनी-
नां प्रकृतीनां स्पर्धकनिर्देशः स्पर्धकप्रकषणा यथा शतके
कृता तथात्राऽपि कर्तव्या । तथापि किञ्चिदुच्यते—तत्र च
कवलहानावरणकेवलदर्शनावरणयात्रादशकषायनिद्रापञ्च—
कमिथ्यात्वलक्षणानां विश्रुतप्रकृतीनां रसस्पर्धकानि सर्व-
घातीनि, सर्वे स्वघात्यं केवलहानावरणकेवलं गुरुं घातयन्ती-
ति सर्वघातीनि, तानि च तान्नाभाजवत् निश्चिद्राशि
घृतवत् क्षिण्धानि द्राक्षावचतुर्नवशेषघातानि स्फटिका-
भ्रदारवघातीव निर्दलानि । उक्तं च—'जो घाएए सवि-
सयं, सयलं सो दोह सवघाएरसो । सो मिच्छिदुं
निदो, तणुको फिलहम्भहरचिमलं ॥ १ ॥' मतिभूतावधि-
मनःपर्यायहानावरणचक्षुरचक्षुराविदर्शनावरणसंज्वलन-
चतुष्टयनवनोकाषायान्तरापञ्चकलक्षणानां पञ्चविश्रुतिसं-
ख्यानां देशघातिप्रकृतीनाम् । (देशघातिप्रकषणा 'देसघा-
इण' शब्दे चतुर्थभागे २६२६ पृष्ठ गता ।) वेदनीयानुभा-
गोत्राणां सत्यबन्धन एकादशोत्तरप्रकृतिश्रुतस्याघातानो
रसस्पर्धकान्यघातीनि वेदितव्यानि । केवलं वेद्यमानसर्वघा-
तिरसस्पर्धकसम्बन्धास्तान्यपि सर्वघातीनि भवन्ति । य-
थेद लोके स्वयमचौराणामपि चौरसम्बन्धाचौरता । उक्तं
च—'जाण न विसन्ना घाए-सण्णाम्मि ताणं पि सवघाएरसो ।
जायइ घाइसागांसं-ण चौरया वेहउच्चोरणं ॥ १ ॥'

सम्प्रति दर्शनमोहनीयस्य स्पर्धकप्रकषणार्थमाह—

सन्वेसु देसघाइसु, सम्मतं तदुर्वरि तु वा मिसं ।

दाकसमाससाणं—ततमो मिच्छच्चक्षुषिमग्रो ॥ ४५ ॥

'सन्वेसु' ति—इह दर्शनमोहनीयस्य सत्कर्म प्रतीयं द्विविधानि
रसस्पर्धकानि । तद्यथा—देशघातीनि, सर्वघातीनि च । तत्र
यानि देशघातीनि स्पर्धकानि एकस्थानकसंश्लेषेतामि द्वि-

स्थानकरसोपेतानि च । तेषु सर्वेष्वपि सम्यक्त्वं 'तुबुर्' इति वा मिस्रं यत्र देशघातीनि स्पर्धकानि मिश्रितानि तत उपरि सम्यग्मिध्यात्वस्य स्पर्धकानि भवन्ति । तानि च सर्वघातीनि हिस्थानकरसोपेतानि च तानि सम्यग्मिध्यात्वस्य स्पर्धकानि तावद् द्रष्टव्यानि यावत् 'दारुसमाश्रयस्वावेतमो' इति 'दारुसमान' इति हिस्थानको रसस्तस्य सम्प्रतिष्ठायां स्पर्धकानामनन्ततमो ह्राग्वं गतो भवति । ततो यत्र सम्यग्मिध्यात्वस्य स्पर्धकानि मिश्रां यान्ति, ततः प्रभृति हिस्थानकनिस्थानकचतुःस्थानकरसोपेतानि स्पर्धकानि सर्वावस्थेय मिध्यात्वस्य द्रष्टव्यानि ।

कृता स्पर्धकप्रकरणे । सम्प्रति विशेषलक्षणप्रकरणार्थमाह-
तत्त्वद्वयं उच्च-द्विधा व ओषद्विधा व अविभागा ।
अणुभागसंक्रमो ए-स अणुपरि निधा वाऽपि ॥४६॥

'तत्त्व' इति तत्रानुभागसंक्रमेऽप्येव यामात्म्यनिर्धारणमिदम्-
यदुत उद्धतिताः प्रभृतीकृता, यद्वा-अपवर्तिता इत्येकीकृता
अथवाऽप्येव प्रकृति नीता अन्त्यप्रकृतिस्वभावेन परिणमिताः
अविभागा अनुभागाः । एष सर्वाऽप्यनुभागसंक्रमः । तत्र
मूलप्रकृतीनामुद्भूतनापवर्तनाकरो ह्राग्वं संक्रमो नाम्यप्रकृ-
तिनयनरूपः संक्रमः, तासां परस्परं संक्रमामावात् । उत्तर-
प्रकृतीनां तु त्रयोऽपि संक्रमः ।

तत्रयमुक्तं विशेषलक्षणम् । सम्प्रत्युक्त्यानुभागसंक्रम-
प्रमाणप्रतिपादनार्थमाह—

दुविहपमाश्रे जेडो, सम्मपे देसपाइदुहाया ।

नरतिरियाऊ आयव-मिस्रे वि य सञ्चपाइमि ॥४७॥

'दुविहे' इति-द्विविधे प्रमाणे स्थानप्रमाणं धातित्वप्रमाणे
च ज्येष्ठ उक्त्याऽनुभागसंक्रमः सम्यक्त्वस्य देशधाति-
ति हिस्थानके रसस्पर्धके संक्रम्यमाणे बाध्दव्यः । एत-
नुक्तं भवति-सम्यक्त्वस्य धातित्वमाधेन देशधातिस्था-
नमाश्रित्य सर्वोत्कृष्टहिस्थानकरसोपेतं स्पर्धकपटलं यदा
संक्रामति तदा तस्यात्कृष्टोऽनुभागसंक्रम इति नरायु-
स्तिर्येगायुरातपसम्यग्मिध्यात्वानां स्थाने प्रतीत्य सर्वोत्कृष्ट-
हिस्थानकरसोपेतधातित्वमाश्रित्य सर्वधातिनि रसस्पर्-
धके उत्कृष्टोऽनुभागसंक्रमः । अत्रापार्यं भावना-नरतिर्ये-
गायुरातपसम्यग्मिध्यात्वानां सर्वोत्कृष्टहिस्थानकरसोपेतं
सर्वधातिरसस्पर्धकं यदा संक्रामति तदा स तेषामुत्कृष्टोऽनु-
भागसंक्रमः । अत्र नरतिर्येगायुरातपानां "दुतिचउद्वाया उ-
सेसा ड" इति वचनान् द्विविधतुःस्थानकरसंभवेऽपि यत्
हिस्थानकरसस्पर्धकस्यैव संक्रम उत्कृष्टोऽनुभागसंक्रम उ-
क्तः, स एवं ज्ञापयति-प्रेतर्थां कर्मणां तथा स्यामाव्या-
देव विस्थानकचतुःस्थानकरसस्पर्धकानामुद्भूतनापवर्तनाप्र-
कृत्यन्तरनयनरूपोत्पन्नकारोऽपि संक्रमो न भवतीति ।

सेसासु चउद्वाये, मेदो संमत्तुगिससंजलये ।

एगद्वाये सेसा-सु सञ्चपाइमि दुद्वाये ॥ ४८ ॥

'सेसासु' इति-शेषाणामुक्त्यतिरिक्तानां प्रकृतीनां स्थान-
माश्रित्य सर्वोत्कृष्टतुःस्थानको धातित्वमाश्रित्य सर्व-
घाती रसो यदा संक्रामति तदा स तामामुत्कृष्टोऽनु-
भागसंक्रमः । तत्रैवमुक्त्याऽनुभागसंक्रमप्रमाणम् । सम्प्र-

ति जघन्यानुभागसंक्रमप्रमाणप्रतिपादनार्थमाह—'मेदो'
इति सम्यक्त्वस्य पुरुषवैष्य संज्वलनानां वैकस्थानके
रसे संक्रामति मन्त्रो जघन्योऽनुभागसंक्रमो वेदितव्यः । ए-
तनुक्तं भवति-सम्यक्त्वस्य सर्वविशुद्ध एकस्थानको र-
सो यदा संक्रामति तदा तस्य जघन्योऽनुभागसंक्रमः,
पुरुषवैष्यसंज्वलनानां च क्षपकस्येति धाति समयानावलिता-
द्विकषद्धानि स्पर्धकानि एकस्थानकरसोपेतानि तानि यदा सं-
क्रामन्ति तदा स तेषां जघन्योऽनुभागसंक्रमः । 'सेसासु'
इत्यादि शेषाणामुक्त्यतिरिक्तानां सर्वाणु प्रकृतिषु सर्वधातिनि
हिस्थानकरसोपेतं स्पर्धक संक्रम्यमाणो जघन्योऽनुभागसं-
क्रमो वेदितव्यः । इदमत्र तात्पर्यम्-सम्यक्त्वपुरुषवैष्यसंज्वल-
नचतुष्टयव्यतिरिक्तानां शेषप्रकृतीनां धातित्वमाश्रित्य सर्व-
घातीनि, स्थानमाश्रित्य हिस्थानकरसोपेतानि मन्त्रानुभावा-
नि यानि रसस्पर्धकानि तानि यदा संक्रामन्ति तदा स ता-
सां जघन्योऽनुभागसंक्रमः । इह यद्यपि प्रतिभुतावधिमन-
पर्यायज्ञानावरणचक्षुरचक्षुरविविद्रीनावरणान्तरायपञ्चक-
नामिकस्थानकोऽपि रसो वन्धे प्राप्यते तथाऽपि क्षयका-
लेऽपि प्राग्बजो हिस्थानकोऽपि रसः संक्रामति, नैक-
स्थानकः केवल इति जघन्यसंक्रमविषयतया नैतधामिक-
स्थानकरस उक्तः ।

तत्रयमुक्तं जघन्यानुभागसंक्रमपरिमाणम् । सम्प्रति सा-
धनादिप्रकरणं कर्तव्यम् । सा च द्विधा-मूलप्रकृतिसाध-
नादिप्रकरणं उत्तरप्रकृतिसाधनादिप्रकरणम् । तत्र मूलप्र-
कृतीनां साधनादिप्रकरणार्थमाह—

अजहसो तिषि तिहा, मोहस चउन्निहो अहाउसस ।

एवमणुकोसे से-सगाय तिविहो अणुकोसे ॥ ४९ ॥

सेसा मूलप्यगसु, दुविहा अह उत्तरसु अजहसो ।

सत्तरससु चउद्वा, तिविकप्पो सोलसहं तु ॥ ५० ॥

'अजहसो' इति-ज्ञानावरणदृशनावरणान्तरायलक्षणां ज-
याणां कर्मणामजघन्योऽनुभागमाश्रित्या त्रिप्रकारस्तद्वया-अना-
दिप्रभवा, प्रवृद्ध । तथाहि-क्षीणकषायस्येतर्थां कर्मणां सम-
याधिकावलिताशेषायां स्थितौ जघन्यानुभागसंक्रमो भव-
ति, स च सादिरप्रवृद्ध । ततोऽप्यः सर्वोऽप्यजघन्यः स ज्ञा-
नादिः । अजघन्यो मन्त्रोऽभवत्पल्लवा । मोहनीयस्याजघन्यो-
ऽनुभागसंक्रमस्तुविधः । तद्यथा-सादिरनादिप्रभवाऽप्रवृद्ध ।
तथाहि-सूक्ष्मसंपरायस्य क्षपकस्य मोहनीयस्य समया-
धिकावलिताशेषायां स्थितौ जघन्योऽनुभागसंक्रमो भवति ।
स च सादिरप्रवृद्ध । ततोऽप्यः सर्वोऽप्यजघन्यः, स च क्षा-
यिकसम्यक्त्वदृष्टपथमश्रयां वर्तमानस्योपशान्तमोहगुणस्थान-
के न भवति । उपशान्तमोहगुणस्थानकाच्च प्रतिपततः
सतः पुनरपि भवति, ततोऽसौ सादिः । तत्स्थानमश्रयस्य
पुनरनादिः प्रवृद्धो पूर्ववत् । आयुषस्त्वनुत्कृष्टोऽनुभागसं-
क्रमस्तुविधः । तद्यथा-सादिरनादिप्रभवाऽप्रवृद्ध । तथाहि-
अप्रमत्तो देवायु उक्तहमनुभावं बद्धा बन्धावलितायाः
परतः संक्रमयितुमाभतेतं च तावत्संक्रमयति यावत्पु-
नरसुरभवे स्थितस्य त्रयक्षिण्णस्वागरोपमाश्रयतितामिति

आवालिकाभावा स्थितिरवतिष्ठते । ततोऽप्योऽनुभागसंकमः
 आपुनः सर्वोऽप्यनुकृष्टः । स च साऽऽदिः । तत्स्थानमप्राप्तस्य
 पुनर्नादिः । अत्राश्रयवर्धनमभ्यपेक्षया । शेषाणां नाम—
 गोश्रवणदीयानामनुकृष्टोऽनुभागसंकमस्त्रिधास्त्रिप्रकारः ।
 तथाहि—अनादिरश्रवो भ्रूवश्च । तथाहि—सुप्तसम्परायेण
 क्षपकेण स्वगुणस्थानकस्य चरमसमये तेषां नामगोश्रव-
 णदीयानां सर्वोक्तोऽनुभागो भव्यते । बन्धावलिका—
 यामतीतायां यावत्स्योपनिचरमसमयस्यावस्योक्तमिति ।
 स च सादिरभ्रवश्च । ततोऽप्यः सर्वोऽप्यनुकृष्टः । स
 कानादिः, आदेरभावात् । भ्रूवाऽध्रुवौ पूर्ववत् । उक्त-
 शेषेण विकल्पेण द्विधा प्रकृषणा कर्तव्या । तद्यथा—सादि-
 रभ्रवश्च । तत्र चतुर्णां घातिकर्मणाम् उक्तानुकृष्टजघन्ये-
 नु जघन्यः सादिरभ्रवश्च भावित एव । उक्तश्च कदाचिन्मि-
 थ्यादृष्टिर्भवति, अन्यदा तु तस्याप्यनुकृष्टः, अत एतौ सा-
 ध्रुवौ । शेषाणां चतुर्णाम् घातिकर्मणां जघन्याजघन्यान्कृष्टे-
 नु मध्य उक्तो भावित एव । जघन्यः सुप्तस्यापरांतस्यैकेन्द्रिय-
 स्य हतप्रभूतानुभागसत्कर्मणो लभ्यते, नात्यस्य । प्रभूतानु-
 भागसत्कर्मघाताभावे तु तस्याप्यजघन्यः । तत एतावपि सा-
 ध्रुवौ । कृता मूलप्रकृतीनां साधनादिप्रकृषणा ॥ सम्प्रत्युत्तर-
 प्रकृतीनां साधनादिप्रकृषणार्थमाह— ‘अद्वैत्यादि’ उत्तरास्-
 कप्रकृतिषु मध्ये सप्तदशानां कर्मणामन्तानुबन्धिचतुष्टय-
 संज्यलक्षितचतुष्टयनवकोषायालक्षणां नाम जघन्याऽनुभागसंक-
 मश्चतुर्धा । तद्यथा—सादिरनादिभ्रवोऽभ्रवश्च । तथाहि—
 एतेषामन्तानुबन्धिचतुर्वर्जानां त्रयोदशकर्मणां स्वस्वत्यपदे-
 यस्यानावस्थेन जघन्यस्थितिः संक्रमकाले जघन्याऽनुभागसंक-
 मः प्राप्यते । अनन्तानुबन्धनां पुनरुद्भवां संक्रमोद्भवस्य
 भूयोऽपि मिथ्यात्वप्रत्ययतो वक्ष्यां बन्धावलिकायामतीता-
 यां द्वितीयावलिकायाः प्रथमसमये जघन्याऽनुभागसंकमः,
 एतदप्यः पुनः सर्वोऽप्येतासां सप्तदशप्रकृतीनामजघन्यः ।
 स चापगत्येव तस्यामुपगन्तानामतीतासां न भवति ततः प्रति-
 पाने च भवति, ततोऽसौ सादिः । तत्स्थानमप्राप्तस्य पुनर-
 नादिः । अश्रवभ्रवौ भव्याभव्यापेक्षया । तथा पञ्चविधज्ञा-
 नावरणस्थानादिक्रिचकवर्जं पददृशनावरणपञ्चविधान्तराय-
 लक्षणानां षोडशकर्मणामजघन्याऽनुभागसंकमस्त्रिधास्त्रि-
 क्षिप्रकारस्तद्यथा—अनादिरश्रवो भ्रूवश्च । तथाहि—एतेषां
 षोडशकर्मणां जघन्यानुभागसंकमः क्षीणकषायस्य स्वगुणशु-
 ग्णस्थानकस्य समयाधिकारालिकाशेषायां स्थितौ वर्तमानस्य
 प्राप्यते । ततोऽप्यः सर्वोऽप्यजघन्यः तस्य चादेर्नि विधत्त
 इत्यादिः । अश्रवभ्रवौ भव्याऽभव्यापेक्षया ॥ १० ॥

तिविहो क्षीसाण, षुक्लकोसोऽह नवगस्त य चउद्ध ।
 एयांसि ससाऽसि—सगाण सव्वे य दुविगप्पा ॥ ११ ॥
 ‘तिविहो’ पि सान्तवदनीयपञ्चान्द्रियजातितैजससतक-
 समचतुरङ्गसंस्थानमशुक्लहितहारिद्रुक्षुरभिगन्धकषायाम्ल-
 मधुसुदुलबूष्णरीति (लक्षणेधो) लक्षणयुग्मवर्णयुक्तिका-
 दृशकयुगलसंयुक्तासपर्याधानप्रशस्तविहायेगतिप्रसादिवृ-
 द्धकर्मिणालक्षणानां षट्त्रिंशत्प्रकृतीनामुक्तोऽनुभागसंकम-
 स्त्रिधास्त्रिप्रकारः । तद्यथा—अनादिभ्रवोऽभ्रवश्च । तथा-
 हि—आसां षट्त्रिंशत्प्रकृतीनां क्षपक आसीयासीयवन्धव-

वच्छेदकाले उक्तद्वयानुभागं बध्नाति, वद्धा च बन्धावलि-
 कायामतीतायां संक्रमयितुमारभते । तं च तावत्संकमयति
 यावत्सयोगिकेवास्त्रिचरमसमयः । ततः क्षपकसयोगिके-
 वल्लिजस्य शेषस्यानुकृष्ट एवानुभाग एतासां संक्रामति ।
 तस्य चादेर्नि विधत्त इत्यादिः । भ्रूवाभ्रवौ क्षपकभव्यापेक्ष-
 या । ‘अद्वैत्यादि’ अथ श्रवस्तयाविधायै । नवकस्य—उत्प्लो-
 तवजर्षभनाराचसंहननीयारिकसतकलक्षण्यानुकृष्टोऽनुभा-
 गसंकमश्चतुर्विधः । तद्यथा—सादिरनादिभ्रवोऽभ्रवश्च । त-
 थाहि—एतेषामनुकृष्टोऽनुभागसंकमः कर्मणाम् सप्तदशदिर्वो-
 ऽत्यन्तविशुद्धपरिणाम उक्तद्वयानुभागं वद्धा बन्धावलि-
 कायामतीतायां संक्रामति । उत्प्लोतनाम्नः पुनः सप्तमनरकपूर्थ-
 व्यां वर्तमानो नैरयिको मिथ्यादृष्टिः सम्प्रकृतं प्रतिपुक्ता-
 म उक्तद्वयानुभागवन्धं करोति । ततो बन्धावलि-
 कायामतीतायां संक्रमयति । तं च जघन्येनान्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतो द्वे षट्-
 षष्टी सागरोपमाणां यावत् । इह यद्यपि सप्तमनरकपूर्थव्यां
 चरमेऽन्तर्मुहूर्तेऽवश्यं मिथ्यात्वं गच्छति यथाऽप्यत्रेते
 भयेऽन्तर्मुहूर्तान्तरं यः सम्प्रकृतं प्रतिपद्यते स इह शु-
 द्धतः । ततोऽपान्तरांशे स्तोको मिथ्यात्वकालो भवन्नपि विर-
 त्तनप्रत्येयु न विवर्षित इत्यस्मान्निरपि द्वे षट्षष्टी सागरो-
 पमाणां यावदित्युक्तम् । तत उक्तद्वयानुगतिततस्यानुकृष्टः ।
 स च साऽऽदिः । तत्स्थानमप्राप्तस्य पुनर्नादिः । भ्रूवाभ्रवौ भ-
 व्याभव्यापेक्षया । ‘एयांसि’ मिथ्यादि एतासां सप्तदशयो-
 षडषट्त्रिंशद्वकर्मणाम् प्रकृतीनामुक्तेश्च विकल्पा उक्त-
 सप्तदशादिव्यतिरिक्तानां च शेषप्रकृतीनामशीतिसंख्यानां
 सर्वेष्वनुकृष्टानुकृष्टजघन्याजघन्या द्विधिका द्विप्रकारा
 ज्ञातव्याः । तद्यथा—सादयोऽभ्रवश्च । तथाहि—सप्तदशानां षो-
 डशानां चोक्तोऽनुभागसंकमो मिथ्यादृष्टेऽन्कृष्टे संक्र-
 शे वर्तमानस्य प्राप्यते । शेषकाले तु तस्याप्यनुकृष्ट एव ।
 अत एव ता द्वावपि साध्रुवौ जघन्या भावित एव । तथा
 षट्त्रिंशत्प्रकृतीनां नवकस्य च जघन्याऽनुभागसंकमः स्-
 वमैकेन्द्रिये हतप्रभूतानुभागसत्कर्मणि प्राप्यते । प्रभूता-
 नुभागसत्कर्मघाताभावे तु तस्मिन्नप्यजघन्यस्तत एतौ सा-
 ध्रुवौ । उक्तोऽनु भावित एव । शेषाणां प्रकृतीनां संक्षिपति प-
 ञ्चान्द्रिये पयांसि भवति । वैकृत्यसतकवैदृषाक्षीणोऽनात-
 पनीधरकाहारकसतकमनुजिकनरकार्युर्वर्जशेषायाल्लयका-
 णां चतुर्विंशतिसंख्यानां विशुद्धावशुभानां च स्थानाद्विनि-
 कासातवदनीयदृशमोहनीयत्रितयाप्रत्याख्यानप्रत्याख्याना-
 वरणकषायमरकायुनैरकृष्टिकतिर्गद्विज्जिज्ञासावर्जः—
 शेषजानिचतुष्टयप्रथमवर्जसंस्थानप्रथमवर्जसंहननाऽशुभव-
 र्णादिनवकाप्रशस्तविहायेगत्पुष्पातस्त्वावरदृशकनीचैर्ना-
 वरुपाणां षट्पञ्चाशत्संख्यानां संक्रये उक्तोऽनु-
 भागवन्धो लभ्यते । शेषकाले त्वनुकृष्टः एव संक्रमोऽपि ।
 तत एतौ साध्रुवौ । जघन्याऽनुभागसंकमः पुनः स्वमैकेन्द्रि-
 य हतप्रभूतानुभागसत्कर्मणि प्राप्यते । प्रभूतानुभागसत्कर्म-
 घाताभावे तु तस्मिन्नप्यजघन्यः । तत एतावपि साध्रुवौ ।

कृता साधनादिप्रकृषणा । सम्प्रति स्मार्मिषं वक्ष्यम् ।
 तच्च द्विधा उक्तद्वयानुभागसंकमस्वामिषं, जघन्यानुभागसं-
 क्रमस्वामिषं च । तत्रोक्तद्वयानुभागसंकमस्वामिषमिषं वि-

स्तुत्ताकप्रमाणनियमनार्थमिदमाह—

उक्तासंगं पर्वविधे, आबलियमहन्दिऊल उक्तासं ।

जावं न वाय्वर्गं, संक्रमय आमुहुस्ततो ॥५२॥

‘उक्तासंगं’ ति—मिथ्यादृष्टिकृष्टमनुभागं बद्धा तत आबलिकाकतिभ्यः बन्धाबलिकायाः परत इत्यर्थः । तमुक्तमनुभागं संक्रमयति तावत्तथावन्न विनाशयति । कियन्ते काले यावत्पुनर्न विनाशयतीति चेदुच्यते—आ मुहुस्ततोः अगमुहुस्तं यावदित्यर्थः । परतो मिथ्यादृष्टिः शुभप्रकृतीनामनुभागं संक्षेपेन अशुभप्रकृतीनां तु विषयश्चाऽवश्यं विनाशयति ।

सम्प्रति स्वामी प्रतिपाद्यते—

अनुभावं अथपरो, सुदुम अपजजग्राह मिच्छो य ।

वजिय असंखवासा—उय य मणुआववाय य ॥ ५३ ॥

‘अनुभावं’ ति—अनुभागानां प्रकृतीनां पञ्चविधानावरणविविधदर्शनावरणासातवेद्वीयाद्याविशतिविषयोऽहनीयनरकृतिवैद्विकपञ्चेन्द्रियजातिवज्जैशेषजातिवज्जुष्टयप्रथमवज्जैसंस्थानप्रथमवज्जैसंहननीलकण्ठ्यतुरभिगन्धातककटुककण्ठीतककेशुकपघाताग्रशस्तिविहायोगतिस्वावरसूक्ष्मसाधारणापयोत्तास्थिराद्यनुभेगदुःखरानाद्यायशःकीर्तिनीचैर्गोत्रपञ्चविधास्तत्रालक्षणानामष्टाशीतिसंख्यानामन्यतरः सूक्ष्मापयोत्तादिः, आदिशब्दाः—पयोत्तसूक्ष्मपयोत्तापयोत्तावद्रश्मिचतुरिन्द्रियासंसिद्धिसिधितिर्यक्पञ्चेन्द्रियमनुष्य—व्वनारकपरिग्रहः । तत एतेषामन्यतरं मिथ्यादृष्टिकृष्टमनुभागसंक्रमं करोति । केवलसमवेत्येवर्षाणुयो मनुष्यातिशयो य देवाः स्वभावाच्च्युक्ता मनुष्येषूपपत्त्ये तांश्च मनुष्योपपातान् आनतप्रमुखाद् देवान् वर्जयत्ये । एते हि मिथ्यादृष्टयोऽपि नाशुभप्रकृतीनामुक्तस्वरूपाणामुक्तमनुभागं बध्नन्ति, तीव्रसंक्षेपाभावात् । तत्तत्तत्कृष्टानुभागसंक्रमाभाव इति तेषां वर्जनम् ।

सम्बन्धायाजुजो—यमणुयगर्भवाण आऊण ।

समयाहियालिंगा से—सग चिं सेसाण जोगंता ॥ ५४ ॥

‘सम्बन्ध’ति—सर्वत्र—सर्वेषु सूक्ष्मापयोत्ताविषु नैरविकपर्यवसानेषु असंख्येवर्षाणुस्तियेमनुष्येषु मनुष्योपपातेषु च वेदेषु आनतादिषु मिथ्यादृष्टिषु सम्यग्दृष्टिषु वा । आनतप्रमुखाद्यनुभेगदुःखरानाद्यायशःकीर्तिनीचैर्गोत्रपञ्चविधारिककृष्टमनुभागसंक्रमं करोति, तथा विषयणात् । ततः सर्वसंख्यया द्वादशानां प्रकृतीनामुक्तोऽनुभागसंक्रमो वेदितव्यः । तथाहि—सम्यग्दृष्टिः शुभमनुभागं न विनाशयति, किं तु—विशेषतो द्वे वदपरी सागरोपमाणां यावत् परिपालयति । तत उत्कर्षत एतावन्तं कालं यावदुक्तमनुभागमविनाशय पञ्चासर्वत्र यथायोग्यमुत्पद्यते । ततो मिथ्यादृष्टिव्यत्यन्तरात्प्रकृतीनामुक्तोऽनुभागसंक्रमोऽन्तर्हृतं कालं यावदवाप्यते । आनताद्यनुभावाभ्योक्तोऽनुभागो मिथ्यादृष्टिर्नैव बध्यते । ततो न तत्र तयोक्तकृष्टानुभागसंक्रमाभावः । मिथ्यात्वाच्च प्रतिपद्य सम्प्रत्यक्षं गते सम्यग्दृष्ट्यापि प्राप्यते । न च सम्यग्दृष्टिः सन् तयोक्तकृष्टमनुभागं विनाशयति, शुभप्रकृतिवत्, ततो द्वे वदपरी अपि

सागरोपमाणां यावदुत्कर्षतस्तयोस्तत्र संक्रमो द्रष्टव्यः । तथा चतुर्णामुपायानुक्तमनुभागं बद्धा बन्धाबलिकायामतीतायां यावत्समयाधिकवालिक्ता शेषा नावदुक्तकृष्टानुभागसंक्रमः प्राप्यत । शेषाणां तु शुभप्रकृतीनां सातवद्वीय—वेदत्रिकपञ्चेन्द्रियजातिवैकियसत्ताहाराकसक्तैजससत्ताकसमचतुर्जसंस्थानमुक्तोऽहितहारिद्रव्येषुसुरभिगन्धकषायास्त्वमधुरसहृदुलघुसिद्धिधोष्युष्मशीप्रशस्ताविहायोगतिः—दृष्ट्वासागुरुलघुपराधानशरसादिदर्शनीमौलीयकरोचैर्गोत्रलक्षणानां चतुःपञ्चाशत्संख्यानामागमीयातीत्यव्यवच्छेदसमये उक्तकृष्टमनुभागं बद्धा बन्धाबलिकायाः परतस्तावदुक्तकृष्टमनुभागं संक्रमयति यावत्सयोगिकेवलसम्प्रतिपद्यते । तथा चैतासां प्रकृतीनामुक्तकृष्टानुभागसंक्रमस्याभिः प्रायोऽपूर्वकरणादयः सयोगिकेवलपर्यवसाना द्रष्टव्याः ।

तद्वैद्यमुक्त उक्तकृष्टानुभागसंक्रमस्यामी, सम्प्रति जगन्मातु—भागसंक्रमस्याभिर्न प्रतिपिपाद्यिषुजगन्मातुभागसंक्रमसम्भवपरिज्ञानार्थमाह—

खवगस्तंतरकरणे, अकए धार्श्व सुदुमकम्पुर्वीर ।

केवलियोऽन्यंतगुणं, असंखिओ सेसअनुभावं ॥ ५५ ॥

‘खवगस्त’ ति—यावद्व्याप्यन्तरकरणं न विधीयते तावत्तलपकस्य सर्वधातिनीनां दृष्टधानिनीनां च प्रकृतीनां सम्बन्धी अनुभागः स्वैकैन्द्रियसत्तादनुभागसंक्रमेणोऽनन्तरगुणो भवति । अन्तरकरणं तु कृतं सति स्वैकैन्द्रियस्यापि सत्तादनुभागसंक्रमेणो हीनो भवति । तथा शरणाग्रम्यधातिनीनामशुभप्रकृतीनामसातवद्वीयप्रथमवज्जैसंस्थानप्रथमवज्जैसंहननकण्ठीललतुरभिगन्धातककटुककण्ठीतककेशुकपघाताग्रशस्तिविहायोगतिनुभेगदुःखरानाद्यायशःकीर्तिनीचैर्गोत्रलक्षणानां पञ्चासंख्यानां केवलिनोऽनुभागसंक्रमं असंक्षिपञ्चेन्द्रियसत्तादनुभागसंक्रमेणोऽनन्तरगुणं वेदितव्यम् । तथा च सति सर्वधातिनीनां दृष्टधानिनीनां च प्रकृतीनां जगन्मातुभागसंक्रमसम्भवः लपकस्यान्तरकरणं कृतं सति वेदितव्यः । शेषाणां त्वशुभप्रकृतीनामुक्तकृष्टाणां जगन्मातुभागसंक्रमसंभवः, न सयोगिकेवलिनं, किं तु—हतसत्क्रमेणः स्वैकैन्द्रियादः, तस्यैव वक्ष्यमाणत्वात् ।

इह ‘संक्रमय आमुहुस्ततो’ इति वचनात्सम्यग्दृष्टयो मिथ्यादृष्टयो वा किलान्तमुहुस्ततोऽपरतः सर्वप्रकृतीनामनुभागघाते कुर्वन्तीति प्रसङ्ग—तत्रापवादमाह—

सम्महिदी न हणइ, सुभाणुभागे असम्महिदी वि ।

सम्मत्तमीसगाणं, उक्तासं वजिया खवणं ॥ ५६ ॥

‘सम्महिदी’ ति—इह याः शुभप्रकृतयः सातवेद्वीयवेदत्रिकमनुजत्रिकपञ्चेन्द्रियजातिप्रथमसंस्थानप्रथमसंहननौदारिकवैकियसत्ताहाराकसक्तैजससत्ताकशुभवर्षाधेकावृक्षा—शुल्लवृषघातोऽप्युसातपोद्घातप्रशस्ताविहायोगतिशरसादिदर्शनीमौलीयकरोचैर्गोत्रलक्षणाः वदपृष्टिसंख्यास्तासां सयोगीयपि शुभमनुभागमुक्तवैर्नो द्वे वदपरी सागरोपमाणां यावत्सम्यग्दृष्टिर्न विनाशयति । असम्यग्दृष्टिर्मिथ्यादृष्टिः । अपि शब्दात्सम्यग्दृष्टिश्च सम्प्रतिपद्यतावरोक्तकृष्टमनुभागं

न विनाशयति । क्षण्यं—क्षण्यकालं वर्जयित्वा । एतदुक्तं भवति—क्षण्यकाले सम्मग्नद्विपरि सम्मकवसस्यमिध्या-
त्ययोऽनुष्ठमनुभागं विनाशयति, तेन क्षण्यकालो वर्ज्यते ।
तथा चोक्तं पञ्चसंज्ञमूलटीकायाम्—“सम्यग्दृष्टयो मि-
ध्यादहृदयश्च सम्मकवसस्यमिध्यात्ययोर्नोक्तदृष्टमनुभागं
विनाशयति, अपि तु क्षण्यकः सम्मग्नदृष्टिविनाशयति,
अथोपरि दृष्ट्योरिति” मिध्यादृष्टिः पुनः सर्वोपसर्गमपि
शुभमप्रकृतीनां संज्ञकानामप्रकृतीनां तु विश्वस्योऽन्तर्मु-
हूर्तारपरत उक्तदृष्टमनुभागमवश्यं विनाशयति ।
तदेवं जघन्यानुभागसंकमस्वामित्वप्रतिपादनाय भावना
कृता । सम्प्रति जघन्यानुभागसंकमस्वामित्वमेवाह—

अंतरकरणा उर्वरि, जह्मतिर्इसंकमो उ जस्त जहि ।

घाईयं नियगचरम—रसखंडे दिङ्मोहदुगे ॥ ५७ ॥

‘अंतरकरण’ चि—अंतरकरणशब्दं धातिकर्मप्रकृतीनां म-
ध्ये यस्याः प्रकृतेरर्थं गृह्यमानं जघन्यस्थितिसंकम उक्तः,
तस्यास्तत्र जघन्यानुभागसंकमोऽपि भवितव्यः । एतदुक्तं
भवति—अंतरकरणे कृते सति अनिवृत्तिबाधरूपेण य-
क्षपको नवमो कपायसंज्ञलनचतुष्टयानां क्षण्यकमेव जघ-
न्यस्थितिसंकमणकाले जघन्यानुभागसंकमं करोति, ज्ञाना-
वरणपञ्चकाल्मस्यपञ्चकचक्षुरवक्षुरवक्षिकेतलद्वयवारण—
निद्राप्रचलाकपदश्रीनाऽऽवरणपदकानां लीक्षणायः समया-
धिकारवर्तिकाशेषायां स्थितौ वर्तमानो जघन्यानुभागसंकमं क-
रोति ‘नियम’स्यादि वर्णनोद्गीर्णयद्विकस्य सम्मकवसस्यमि-
ध्यात्यवकस्य क्षण्यकाले निजकचरसरसखण्डे आत्मीयात्मी-
यचरसरसखण्डसंकमणकाले जघन्यानुभागसंकमो भवति ।

आऊण जह्मतिर्, वंषिय जाव स्थि संकमो ताव ।

उव्वलणत्तित्थसंजो—यथा य पढमालियं गंतु ॥ ५८ ॥

‘आऊण’ चि चतुर्थीपठ्यायुपां जघन्यां स्थिति बद्धा, जघ-
न्यां हि स्थिति वध्न्व जघन्यमनुभागं वध्नातीति जघन्य-
स्थितिप्रद्वयम् । ततो जघन्यां स्थिति बद्धा बन्धावलि-
कायाः परतस्तावजघन्यानुभागं संकमयति यावत्समया-
धिकारवर्तिका शेषा भवति । ततो जघन्यां स्थिति बद्धा या-
वद्वत् संकमस्तावजघन्यानुभागसंकमः प्राप्यते । तथा नर-
कद्विकमनुजद्विकद्विकद्विकोऽप्येव तत्काहारकसप्तकाभेगौत्रल-
क्षणानामेकविंशत्युत्पन्नप्रकृतीनां तीर्थकरस्यानन्तानुबन्धिनां
व जघन्यमनुभागं बद्धा प्रथमावलिक्ता बन्धावलिकालक्षणं
गत्वाऽतिक्रम्य; बन्धावलिकायाः परतः इत्यर्थः । जघन्यमनु-
भागं संकमयति । कः संकमयतीति चेदुच्यते—‘यैकियसत्त-
कद्विकद्विकनरकद्विकानामसंक्षिप्येन्द्रिय’, मनुष्यद्विकोऽेगौ-
त्रयोः सूक्ष्मनिर्गोदः, आहारकसप्तकस्याप्रमथः, तीर्थकरस्या-
विरतसम्यग्दृष्टिः, अनन्तानुबन्धिनां पञ्चाकृतसम्यक्त्वो मि-
ध्यादृष्टिः संकमयतीति ।

सेसाण सुहुमहयसं—तकमिमगो तस्स हेहुमो जाव ।

वंधं तावं एमि—दिमो वंशेगिदिमो वावि ॥ ५९ ॥

‘सेसाण’ चि—उक्तशेषाणां शुभामाप्रशुभानाम् प्रकृतीनां स-
त्तनवतिसंख्यानां यः सूक्ष्मेन्द्रियो वायुकायिकोऽग्निकायि-
को वा इतस्तत्कमां, इतं—विनाशितं प्रभूतमनुभागस्तत्क-

म येन स इतस्तत्कमां, स तस्यात्मस्तत्कस्यानुभागस्तत्कमा-
योऽधस्तात्; ततः स्तोक्ततरमित्यर्थः, अतुभागं तावद्वध्नाति
यावदेकेन्द्रियस्तत्सिद्धयस्यसिद्धिं वा एकैन्द्रियमर्थं वर्तमानोऽ-
नेकेन्द्रियो वेति, स एव इतस्तत्कमां एकैन्द्रियोऽप्यसिद्धि-
न्द्रियादिभवे वर्तमानो यावदस्यं बृहत्तरमनुभागं न वध्नाति
तावत्तमेव जघन्यमनुभागं संकमयति ।

तदेवमुक्तोऽनुभागसंकमः । सम्प्रति प्रवेशसंकममभिधाना-
वसरः । तत्र वेत्तेऽर्थोपधिकाराः, तद्यथा—सामान्यल-

क्षण्यमेवः साधनादिप्रकृता । उक्तदृष्टप्रदेशसंकम-
स्वामी जघन्यप्रदेशसंकमस्वामी च । तत्र सामा-
न्यलक्षणप्रतिपादनायमाह—

वं दलियमक्षपगं, निज्जं सो संकमो पपस्स ।

उव्वल्लो विज्जाम्भो, अहापवचो गुणो सव्वो ॥ ६० ॥

जं‘वि’—यत्संकमप्राप्त्यर्थं दलिकं कर्मद्रव्यम् अन्यप्रकृतिनी-
येत अन्यप्रकृतिप्रकृत्या परिहृत्येत स प्रदेशसंकमः । उक्तं
सामान्यलक्षणम् । सम्प्रति भेदमाह—‘उव्वल्लो’ इत्यादि ।
प्रदेशसंकमः पञ्चधा । तद्यथा—उव्वल्लनासंकमः, विष्वा-
तत्संकमः, यथादृष्टसंकमः, गुणसंकमः, सर्वसंकमश्च ।
तत्र यथोद्देशं निर्देश इति न्यायात्म्यमत उव्वल्लनासंकमस्य
लक्षणमभिधीयते—इहानन्तानुबन्धिचतुष्टयसम्यक्त्वस्य-
मिध्यात्यवद्विकनरकद्विकवैकियसप्तकाहारकसप्तकमनुज-
द्विकोचैवेगौत्रलक्षणानां सप्तविंशतिप्रकृतीनां प्रथमतः
पठ्योपमासंख्येयभागमात्रं स्थितिल्लखण्डमन्तमुद्धर्तनं काले-
नोत्क्रियते । ततः पुनरपि द्वितीयं स्थितिल्लखण्डं पठ्योप-
मासंख्येयभागमात्रमिव, केवलं प्रथमात् स्थितिल्लखण्डात्
विशेषहीनमन्तमुद्धर्तनं कालेनोत्क्रियते । ततोऽपि तृतीयं
स्थितिल्लखण्डं पठ्योपमासंख्येयभागमात्रम्, द्वितीयं स्थि-
तिल्लखण्डात् विशेषहीनमन्तमुद्धर्तनं कालेनोत्क्रियते । एवं
पठ्योपमासंख्येयभागमात्राणि स्थितिल्लखण्डानि पूर्वस्मात्
पूर्वस्मात् स्थितिल्लखण्डाद्विशेषहीनानि तावद्वाच्यानि यावत्
द्विचरमं स्थितिल्लखण्डम् सर्वोपर्यप च तानि प्रत्येकम-
न्तमुद्धर्तनं कालेनोत्क्रियन्ते । इह च द्विधा प्रकृता—अ-
नन्तरोपनिधया, परम्परोपनिधया च । तत्रानन्तरोपनिध-
या प्रथमस्थितिल्लखण्डस्य प्रभूता स्थितिः । ततो द्वितीय-
स्य विशेषहीना । ततोऽपि तृतीयस्य विशेषहीना । एवं
यावत् द्विचरमं स्थितिल्लखण्डम् । कृताऽनन्तरोपनिधया प्रकृ-
ता ॥ संप्रति परम्परोपनिधया क्रियते—तत्र प्रथमस्थिति-
ल्लखण्डपठ्यया कानिचित् स्थितिल्लखण्डानि स्थित्यपेक्षयाऽ-
संख्येयभागहीनानि, कानिचित्संख्येयभागहीनानि, कानिचित्
संख्येयगुणहीनानि, कानिचित्संख्येयगुणधिकां । यथा तु
प्रदेशपरिमाणं चिन्त्यते, तदा प्रथमस्थितिल्लखण्डात् द्वितीयं
स्थितिल्लखण्डं दलिकापेक्षया विशेषाधिकम् । ततोऽपि तृतीयं
विशेषाधिकम्, एवं तावद्वाच्यं यावत् द्विचरमं स्थितिल्लखण्ड-
म् । इयमनन्तरोपनिधया । परम्परोपनिधया पुनरियम्—प्रथमात्
स्थितिल्लखण्डाद्विकमेवैयं किंचिदसंख्येयभागमात्रमधिकम्, कि-
ंचिदसंख्येयभागमात्रमधिकम्, किंचिदसंख्येयगुणाधिकम्, किंचि-
दसंख्येयगुणाधिकम्, स्थितिल्लखण्डानां चोत्तराण्यधिरयम्—
प्रथमसमयं स्तोके दलिकापेक्षया द्वितीयं समयंऽसंख्ये-

एगिदियस्त सुरदुग-भञ्जो स वेउम्भिनिरयदुगं ॥६६॥

‘एवं’ ति-अद्याविशितिसंक्रमां मिथ्यादृष्टिः प्रथमत एवमुपस्थितेन प्रकारेण सम्प्रकृतमुद्रलपति, ततः सम्भ्रमिभ्यामव्यस्यत् । तथा एकेन्द्रिषाहारकसंक्रमादिता या नामक-मेषः पञ्चनसिप्रकृतसंक्रमात्कर्मो वेद्यगतिवेद्यानुपूर्व्यां पूर्वो-क्तेन विधिना पुनएवमुद्रलपति ततोऽनन्तरं वैकल्पसत्कं नर-कद्विकं च युगपदुद्रलपति ।

सुदुमतसंगो उत्तम-भञ्जो य नरदुगमहानियद्विम्भि ।

क्षुरीसाए नियगे, संजोयशदिद्विजुयले य ॥ ६७ ॥

‘सुदुम’ ति-सुदुमवसत्सैजस्कायिको बायुकार्यिकः । उत्त-मं गोत्रमुत्तमोत्तमम् । प्रथमतः पूर्वोक्तेन विधिमुद्रलपति । ततो नरद्विकं-मनुजगतिमनुजानुपूर्वीलक्ष्यम् । तदेवं मिथ्यादृष्टकलना प्रतिपादिता ॥ सम्प्रति सम्प्रत्यक्षः प्रतिपा-द्यते—‘अद्यानियद्विम्भि क्षुरीसाए’ ति अद्यशब्दोऽधिकार-ान्तरसूचकः । किमिदमाधिकारान्तरमिति चेदुच्यते—प्रा-क्तनीनामुद्रलना एतदप्यपमासंक्षेपमागमात्रेण प्रक-लेन भवति यथायोगं मिथ्यादृष्टम्, वक्ष्यमाणानां बान्तमु-द्रतैर्न कालेन सम्प्रगृहीतानं वेद्यधिकारान्तरता । अनिवृ-त्तावनिवृत्तबाधरसम्पराये बद्धिप्रशमकृतीनामुद्रलना । एतदु-क्तं भवति-अनिवृत्तिबाधरसम्परायः क्षपकं स्वान्तर्द्विकिना-मप्रयोदशकप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानवाचकवाचाद्विकमनो-कायासंयजनकोधमानमायालक्षणाः पदत्रिशमकृतीः स्वसक-पणकालेऽन्तर्मुद्रतैर्न कालेनोद्भवयति । ‘नियगे’ इत्यादि, निज-क-आत्मीये क्षपके-स्वक्षपके, अविरतसम्प्रगृह्यादावित्यर्थः । संयोजनमियुगले च । अत्र वक्ष्ये सप्तमी, संयोजनाभा-मन्तानुबन्धिना दृष्टियुगलस्य च मिथ्यात्वसम्प्रतिपत्त्याख्यो-ञ्च पूर्वोक्तविधिमुद्रलनाऽन्तर्मुद्रतैर्न कालेनावगन्तव्या ।

तदेवमुद्रलनासंक्रम उक्तः । सम्प्रति विध्यातसंक्रमस्य लक्ष-णमाह—

जासि न बंधो गुणभव-पञ्चभञ्जो तासि होइ विष्णुभाञ्जो ।

अंगुलभ्रसंखभागे, ववहारो तेण सेसस्त ॥ ६८ ॥

‘जासि’ ति-यासां प्रकृतीनां गुणप्रत्ययो भवप्रत्ययो वा बन्धो न भवति तासां विध्यातसंक्रमोऽवसेयः । कास्ता भवप्रत्ययो गुणप्रत्ययो वा बन्धो नास्थानीति चेदुच्यते—इह वा मिथ्यादृष्टियुगलान्ताः पोदश प्रकृतयस्तासां सा-सादानाविषु गुणप्रत्ययो बन्धो न भवति । सासादान्तानां पञ्चविशतिप्रकृतीनां सम्प्रतिपत्त्यादृष्ट्यादिषु, अविरतसम्प्र-गृह्यन्तानां दशानां देशविरतादिषु, देशविरतान्तानां च अतस्त्वं प्रमत्तादिषु, प्रमत्तान्तां पञ्चप्रमत्तादिषु, गुण-प्रत्ययो बन्धो न भवति ततस्तासां तत्र तत्र विध्यातसंक्रमः प्रवर्तते । तथा वैकल्पसत्कवेद्यद्विकनरकद्विकैर्गन्धद्रव्य-भेदत्रिभूतचतुर्दिभूतजातिस्वावरत्नमसाधारणार्थास्तप-सलक्षणानां विशतिप्रकृतीनां नैर्यिका मिथ्यात्वादिके हेतो विद्यमानेऽपि भवप्रत्ययो बन्धका न भवति । नरकद्विकवे-द्यद्विकैकिकसत्कद्विकविभूतचतुर्दिभूतजातिसूक्ष्मायसोत्साध-रणाणां सप्तदशप्रकृतीनां समस्त अपि देवा भवप्रत्ययो बन्ध-का नोपजायते । एकेन्द्रियज्ञात्यतत्त्वकावरनासायितु सन-

रुमाराद्यः । संहनवपद्विसमचतुरक्षत्रजं संखानपञ्चकमपुस-क्तेवमनुजद्विकौदारिकसत्कवैतिथेगकान्तयोग्यस्वावराविम-कृतिदशकदुर्भंगादिभिकनीवैर्गोत्राग्रशक्तिहायोगिप्रकृती-नां त्वसंक्षेपवर्चयुः । एवं यस्य यत् पदं कर्म भवप्रत्ययो गुणप्रत्ययो वा न बन्धमायाति तत्तत्तस्य तस्य विध्यातसं-क्रमयोर्न वेदितव्यम् । इतिक्रममात्रनिकपथापेक्षिमिदमाह—‘अंगुले’ इत्यादि यावत्प्रमाणं कर्मवृत्तिकं प्रथमसमये विध्या-तसंक्रमेण परप्रकृतिषु प्रक्षिप्यते, तेन मानेन शेषस्य इति-कस्यापहारे क्रियमाणेऽङ्गुलस्यासंक्षेपयत्नेन भागेनापहारे भवति । इयमेव भावना-यावत्प्रमाणं प्रथमसमये कर्मवृत्तिकं विध्यातसंक्रमेण प्रकृत्यन्तरे प्रक्षिप्यते, तावत्प्रमाणैः अष्टैः शेषं सर्वमपि तत्प्रकृतिगतं इतिक्रियमाणमङ्गुलमात्रस्य क्षेत्रस्यासंक्षेपयत्ने भागे यावन्त आकाशप्रदेशास्तावत्सं-ख्याकैरपह्रियते । इदं क्षेत्रवो निकपथम् । कालतत्त्वसंक्षे-याभिदत्तसर्पिण्यवसर्पिणीभिरपह्रियते । अथ च विध्यातसंक्रमः प्रायः यथाऽङ्गुलसंक्रमावसाने वेदितव्यः । (गुणसंक्रमस्य लक्षणं ‘गुणसंक्रम’ शब्दे तृतीयभागे ६३० पृष्ठे गतम् ।)

सम्प्रति यथाप्रवृत्तसंक्रमास्य लक्षणं प्रतिपादयति—

बंधे अट्ठापवत्तो, परिशिञ्जो वा अर्धवे वि ॥ ६९ ॥

‘बंधे’ इत्यादि, भूषणविधिनां प्रकृतीनां बन्धे सति यथाप्रवृत्त-संक्रमः प्रवर्तते । ‘परिशिञ्जो वा इति, ‘परि’ति अनेन पराव-र्तमानाः प्रकृतय उच्यन्ते । तासांबन्धेऽपि आस्तां बन्धे-इत्यपिशब्दायः, यथाप्रवृत्तसंक्रमो भूषणविधिनां बन्धे पराव-र्तमानप्रकृतीनां तु स्वसम्बन्धयोग्यानां बन्धेऽबन्धे वा यथाप्रवृत्तसंक्रमो भवति ।

सांप्रमेतैरेवोद्भूतनासंक्रमविध्यातसंक्रमशु-

शुसंक्रमयथाप्रवृत्तसंक्रमैरपहाराकाल-

स्यावपबहुत्वमभिधीयत-

धोवोवहारकालो, गुणसंक्रमेण संखगुणथाए ।

सेससं अट्ठापवत्ते, विज्झाए उच्चल्लयाने ॥ ७० ॥

‘धोवो’ ति-उद्भूतनासंक्रमाभिधानावसरे यत्प्रमाणमिति च-रमकण्डं तच्छेपमित्युच्यते । तस्य शेषस्य यदि गुणसंक्रम-मानेनापहाराः क्रियन्ते, ततोऽन्तर्मुद्रतैर्मात्रेण कालेन सक-लमपि तदपह्रियते । ततो गुणसंक्रमेणापहाराकालः सर्वे-स्तोकाः । ततो यथाप्रवृत्तसंक्रमेणापहाराकालोऽसंक्षेपयुगः । यतस्तदेव चरमकण्डं यदि यथाप्रवृत्तसंक्रमेणापह्रियते तर्हि पदोपपमासंक्षेपयत्नाप्राप्तेण कालेनापह्रियते । ततो विध्यातसंक्रमेणापहाराकालोऽसंक्षेपयुगः । यतस्तदेव च रमकण्डं यदि विध्यातसंक्रमेणापह्रियते ततोऽसंक्षेपयाभि-दत्तसर्पिण्यवसर्पिणीभिरपह्रियते । ततोऽङ्गुलनासंक्रमेणा-पहाराकालोऽसंक्षेपयुगः । तथाहि—तदेव चरमकण्डं द्विचरमस्थितिकण्डस्य चरमसमये यत्परप्रकृतौ प्रक्षिप्यते तेन मानेन वेदयित्यते, ततोऽतिप्रभूताभिरसंक्षेपोत्सा-र्पिण्यवसर्पिणीभिरपह्रियते । ततः पाश्चात्यावमुद्भूतनासं-क्रमेणापहाराकालोऽसंक्षेपयुगः ।

इह प्राग्यधामबुलसंकमस्य कातो नोक्तः, उद्गलनासंक-
मेऽपि यद् द्विचरमं स्थितिकण्डं तस्य चरमसमये स्वस्था-
ने यत्कर्मदलिकं प्रक्षिप्यते तेन प्रागेन शेषस्य चर-
मस्थितिकण्डस्यापहाराकालो नोक्तस्तत्स्थिति-
रूपणार्थमाह—

पञ्चासंख्यभागोऽह-प्राग्वेषेण ससगऽवहारो ।

उत्पल्लयेषु वि विबुधो, अणुद्विभा ए उ जं उदए ॥७१॥

‘पञ्च’ सि—उद्गलनासंकमे यत्चरमं स्थितिकण्डं तस्य
यदि यथाप्रबुलसंकममानेनापहाराः क्रियन्ते, तर्हि पर्यो-
पमासंख्येयभागमात्रेण कालेन मिःशेषतोऽपहारो भवति ।
उद्गलनासंकमेणापि द्विचरमस्थितिकण्डस्य चरमसमये
यत्स्वस्थाने प्रक्षिप्यते दलिकं तेन मानेन चरमस्थिति-
तुल्यद्वयापहाराकालः पर्योपमासंख्येयभागलक्षणं वेदि-
व्यः । तत एतौ ह्रावपि तुल्यौ । इहान्योऽपि षष्ठः स्तिबु-
कसंकमोऽस्ति, परं नासौ संकमकारणं सम्बध्यते करण-
लक्षणसम्भवात् । करणं हि स्तेश्यं वीर्यमुच्यते । अथ
च तैश्चर्यातीतोऽपि भगवाननौगिकवर्गी द्विचरमसमये द्वि-
ससतिप्रकृतीः स्तिबुकसंकमेण संकमयति । अपि च स्ति-
बुकसंकमेण संक्रान्ते दलिकं न स्वस्था पतद्गृहप्रकृतिरूप-
तया परिणमते, ततो ह्यसौ संकमे संबध्यते । परमेयोऽ-
पि संकम इति संकमप्रस्तापसङ्गलक्षणनिरूपणार्थमाह—
‘थिबुधो’ इत्यादि अनुदीर्घाया-अनुदीर्घमाशायाः सत्कः यत्कर्म-
दलिकं सजातीयप्रकृत्युदयप्राप्त्यां समानकालस्थितौ सं-
कमयति संकमय्य चानुभवति, यथा मनुजगतानुदय-
प्राप्त्यां शेषं गतित्रयम्, एकैन्द्रियजानौ जातिचतुष्टयमि-
त्यादि स स्तिबुकसंकमः । एष एव च प्रवेशानुभवः ।

तद्वचमुक्तं लक्षणं भेदश्च । सम्प्रति साधनादिप्रकरण-
कतेन्या । तत्र मूलप्रकृतीनां परस्परं संक्रमां न भवति, तत
उत्तरप्रकृतीनामेव साधनादिप्रकरणार्थमाह—

धुवसंकमअजहमो, ऽणुकोसो तासि वा विवजितु ।

आवरणनवगविगमं, ओरासियससगं नेव ॥ ७२ ॥

साध्यमाह चउद्धा, सेसविगप्पा य सेसगामं च ।

सध्वविगप्पा नेया, साह अणुवा पपसगामं ॥ ७३ ॥

‘धुवसंकम’ सि—प्रागुक्तानां भ्रवसत्कर्मणां बहिःशुत्पत्त्य-
तसंस्थानामजघन्यः प्रदेशसंकमअनुध्यां-चतुष्कारः । तद्य-
था—साधिरनादिप्रज्ञोऽभ्यवयव । तत्र क्षणिककर्मोऽपि वय-
माणलक्षणः क्षणार्थमभ्युद्यतो भ्रवसत्कर्मप्रकृतीनां सर्वा-
सामपि जघन्यं प्रदेशसंकमं करोति, स च साधिरभ्रवश्च ।
ततोऽप्यः सर्वाऽप्यजघन्यः । स चोपशमभेदायां वयवव्य-
च्छेदं सति सर्वासामपि प्रकृतीनां न भवति, ततः प्रतिपाते च
भवति, ततोऽसौ साऽऽदिः । तस्यानाममाप्तस्य पुनरना-
दिः । भ्रवाभ्रवावभयभयभयपेक्षया । अनुत्कृष्टोऽपि प्र-
देशसंकमो भ्रवसत्कर्मप्रकृतीनां चतुर्था । किं सर्वासं
नेत्याह—आवरणनवकः ज्ञानावरणपञ्चकदशेनावरणचतुष्टय-
लक्षणम्, तथाऽन्तरायपञ्चकमौदारिकसत्तकं च वर्जयित्वा
शेषस्य पञ्चासत्प्रकृतिशेषस्य । तथाहि—सर्वासामपि प्र-
कृतीनां शुणितकर्मोऽपि वयमाणलक्षणे क्षणार्थमभ्युद्यते उ-
त्कृष्टः प्रदेशसंकमः प्राप्यते, नाप्यत्र । नतोऽसौ सादिः । त-

स्मादप्यः सर्वाऽप्यनुत्कृष्टः । स चोपशमभेदायां वयवव्यच्छेदते,
ततः प्रतिपाते च भवति, ततोऽसौ साऽऽदिः—तत्स्थानममाप्त-
स्य पुनरनादिः । भ्रवाभ्रवावभयभयभयपेक्षया ‘सेसे’ ह्यादि
शेषविकल्पाः पञ्चासत्प्रकृतिशेषस्य जघन्य उत्कृष्टश्च ज्ञाना-
वरणीयाद्येकविंशतिप्रकृतीनां जघन्योत्कृष्टानुत्कृष्टाः सा-
दयोऽप्यथाह । तत्र पञ्चासत्प्रकृतिशेषस्य जघन्य उत्कृष्टश्च साध-
भुवतयो भावित एव ज्ञानावरणीयादीनां चोत्कृष्टः प्रदेशसं-
कमो शुणितकर्मोऽपि मध्याह्नौ कदाचिन्नश्यते, शेषकालं त्व-
नुत्कृष्टः । तत एतौ ह्रावपि साधभ्रवौ । जघन्यस्तु साधभ्र-
वतया भावित एव । शेषप्रकृतीनां च सर्वेऽप्यनुत्कृष्टानुत्कृष्ट-
जघन्याजघन्यविकल्पा अभ्रवसत्कर्मत्वात् । मध्याह्नभ्रवस-
त्कर्मणोऽपि सदैव पतद्गृहप्राप्तेर्मौख्योत्ससातासतस्येदनी-
यानां तु परावर्तमानत्वात् सादयोऽप्यनुत्कृष्टावगतत्वात् ।
तदेवं कृता साधनादिप्रकरणं । सामप्रतमुत्कृष्टप्रदेशसं-
कमस्वाभित्वमभिधातव्यम् । तच्च शुणितकर्मोऽपि लभ्यत
इति तन्निर्करणार्थमाह—

जो बायतसकाले, एणं कम्महिइं तु पुववीए ।

बाय (रि) पञ्चाप-जगदीहियरद्दासु ॥ ७४ ॥

जोगकसा उकोसो, बहुसो निम्मवि आउबंधं व ।

जोगअसेणुवरि-छट्ठिनिमेगं बहु किंवा ॥ ७५ ॥

‘जो बायर’ सि—इह द्विधा त्रयाः—सूय्याः,

बादराब्धः । तत्र बादरा ह्रीन्द्रियाद्यः, सूय्यास्तजो-
वायुकायिकाः । तत्र सूय्यसत्त्वव्यच्छेदार्थं बादरप्रहणम् ।
बादरत्रयाणां ह्रीन्द्रियादीनां यः कार्यास्तिकालः पूर्व-
कोटीपृथक्काव्यधिक्रिहसहस्रसारागरेपमप्रमाणः, तेना-
नं कर्मस्थिति सति साधनागरेपमकोटीकोटीप्रमाणां यावत् पृथ-
व्यां बादरे बारपृथिवीकायमेवेषु स्थित्या । कथं स्थित्वत्यम
आह—‘पञ्चासापञ्चनगदीहियरद्दासु’ सि दीर्घतराऽ-
द्वाभ्यां पर्यासापर्यासयोर्यथासंख्येय योजना । ततोऽप्यमर्ध-
दीर्घोऽप्ये पर्यासभेदेषु, इतरपञ्चैः स्तोकाक्षरपर्यासभेदेषु । प्रभू-
तेषु पर्यासभेदेषु स्तोकेषु चापर्यासभेदेषु स्थित्वत्यथः । त-
था बहुशोऽनिकवारम् । योगकपायात्कृष्ट उत्कृष्टेषु योगस्थाने-
षु उत्कृष्टेषु च कार्यायेकेषु संक्रेशपरिणामेषु वर्तित्वम् । इह
शेषैकैन्द्रियेभ्यो बादरपृथिवीकायस्य प्रभूतमायुस्तत्त्वान्य-
च्छिन्नं तस्य प्रभूतकर्मपुद्गलोपादानम् । बलवत्तया च तस्या-
तीव वेदानासहिष्णुत्वम् । तेन तस्य प्रभूतकर्मपुद्गलपरिसादो
न भवतीति बादरपृथिवीकायिकप्रहणम् । अपर्यासभयप्रहणं
च परिपूर्येकायस्थितिपरिप्राथम्यम् । तेषां चापर्यासकभवानां
स्तोकानां पर्यासकभवानां च प्रभूतानां प्रहणं प्रभूतकर्मपुद्ग-
लपरिसादाभावमाप्यर्थम् अग्न्या हि निरन्तरमुपपद्यमान-
त्रियमाणेषु बहवः पुद्गलाः परिसरन्ति । न च तेन प्रयोजनम्
उत्कृष्टेषु च योगस्थानेषु वर्तमानः प्रभूतं कर्मत्-
लिकमाप्ते, उत्कृष्टसंक्रेशपरिणामभ्यां कृष्टा स्थितिं बध्नाति
प्रभूतां चोद्भूतयति स्तोकां चापवर्तयति, अतो योगकपा-
योत्कृष्टप्रहणम् । ‘निष्कमि’ त्यादि, नित्यं सर्वकालं भवे भवे
आयुर्वैयक्यादि जघन्ये योगे वर्तमानः—आयुर्वैयं कृत्वा ।
उत्कृष्ट हि आयुःप्रायोग्ये योगे वर्तमानः प्रभूतानायुः-
पुद्गलान् आदत्ते, तथा स्वाभाव्याच्च ज्ञानावरणीयस्य

प्रभूतान् पुद्गलान् परिसादयति । न च तेन प्रयोजनम्, अतो जघन्ययोगप्रद्वयम् । तयोपरितनीयु स्थितिषु नियेकं कर्म-
वृत्तिकम्पासकं बहु स्वभूमिकाउत्तरातिशयेन प्रभूतं
कृत्वा । एवं बादरपृथ्वीकायिकं मये पूर्वकौटिपृथक्त्वा-
भ्याधिकसागरोपमसहजद्वयव्यक्ताः ससत्तिसागरोपमकौटी-
कोटीः संख्य ततो विनिर्यच्छति, विनिर्यत् च बादरत्रसका-
येषु द्वीन्द्रियादिषु मये समुत्पद्यते ।

बायरतेसेसु तका-समेवमते य सत्तमसिद्धिः ।

सम्बलहुं पजको, जोगकसायाहिश्चो बहुतो ॥ ७६ ॥

'बायर' ति-एवं पूर्वोक्तं विधिना-"पजकापजजगत्-दीहि-
यरक्षासु" । जोगकसाउकोसो, बहुतो निम्नमभि आउचन्धे च ।
जोगजहसुखरि-झड्डिरिसेगं बहु किञ्चा ॥१॥" इत्येवंकेपण
बादरत्रसेषु तत्कालं बादरत्रसकायस्थितिकालं पूर्वकौटि-
पृथक्त्वाभ्याधिकसागरोपमसहजद्वयप्रमाणं परिभ्रम्य या-
वतो वारान् सप्तमी नरकपृथिवी गन्तुं योग्या भवति ता-
वतो वारान् गत्वा अन्तिमे सप्तमपृथिवीनारकमन्वे वर्तमानः ।
इह दीर्घजीवित्वं योगकसायाहिकदृता च लभ्यत इति याव-
त्सम्भवसप्तमनरकपृथिवीगमनप्रद्वयम् । तथा सप्तमपृथिवी-
नारकमन्वे सर्वलघुपर्याप्तः सर्वस्योऽप्यन्येभ्यो नारकभ्यः
शीघ्रं पर्याप्तभावमुपगतः । इहापर्याप्तोपकृता पर्याप्तस्य
योगोऽसंख्येयगुणा भवति । तथा च सति तस्यातीव प्रभू-
तकर्मपुद्गलोपाशानसम्भवः । तेन चेह प्रयोजनमिति सर्व-
लघुपर्याप्त इत्युक्तम् । बहुशब्दान्तराच्च यत् तस्मिन् मन्वे वर्त-
माना योगकसायाधिक उत्कृष्टानि योगस्थानानि उत्कृष्टाश्च
कायाविकान् परित्यागमिशेषान् गच्छन् ।

जोगजवमज्ज उवरि, झुडुत्तमच्छिजु जीवियवसाणे ।

तिचरिमदुचरिमसमण, पूरितु कसायउकस्सं ॥ ७७ ॥

जोगकोसं चरिमदु-चरिमे समय ए चरिमसमयमि ।

संपुछगुणियकम्मो, पगयं तेयेह सामिचे ॥ ७८ ॥

'जोग' ति-योगयवमध्यस्योपरि अष्टसामायिकानां यो-
गस्थानानामुपरीत्यर्थः । अन्तर्मुहूर्तं कालं यावत् स्थित्वा जी-
वितावसानान्तर्मुहूर्तं आयुषः शेषः । एतदुक्तं भवति-अ-
न्तर्मुहूर्तावशेष आयुषि योगयवमध्यस्योपरि अष्टसंख्येयगु-
णयुक्ताऽन्तर्मुहूर्तं कालं यावत् प्रभवामो भूत्वा । ततः
कमित्याह-"तिचरिमे" स्वादि त्रयधरमा यस्मात्स त्रिचरमः
यत् आरभ्यान्तिमः समयस्तृतीया भवति, स त्रिचरम इत्यर्थः ।
तस्मिन् भवस्य त्रिचरमे द्विचरमे च समये वर्तमान उत्कृष्टं
कायाधिक संज्ञस्थानं पूरयित्वा चरमे द्विचरमे च समये
योगस्थानमपि वान्कृष्टं पूरयित्वा । इहोत्कृष्टो योग उत्कृष्टश्च
संज्ञो युगपदेकमय समयं यावत् प्राप्यते, नाधिकमिति
विषयसप्तमयता उत्कृष्टयोगोत्कृष्टकषायस्थानप्रद्वयम् । त्रि-
चरमे द्विचरमे च समये उत्कृष्टसंज्ञेशमद्वयं प्रभूतोद्भूतौव-
त्स्वरूपवर्तनाभावानर्थः, द्विचरमे चरमे च समये उत्कृष्टयो-
गप्रद्वयं परिपूर्णप्रदेशोपचयसम्भवार्थम् । स इत्युक्तो नार-
कभवस्य चरमसमये वर्तमानः सम्पूर्णगुणितकर्मशो भव-
ति, तेन च सम्पूर्णगुणितकर्मशो इहोत्कृष्टप्रदेशसंकमस्या-
मित्वे प्रकृतमधिकारः । तत्रैवमुक्तो गुणितकर्मशः ।

सम्पति स्वामित्ममभिधीयते-

ततो उव्वड्डित्ता, आवलिगासमयतमभवत्थस्स ।

आवरणविषयं चोस-गोरासियसत्त उकोसो ॥ ७९ ॥

'ततो' ति-स गुणितकर्मशस्तनः सप्तमपृथ्वीकापारका-
दुदृष्ट्य पर्याप्तपञ्चिन्द्रियतियंक्षु मन्वे समुपचस्ततस्मद्वयव-
स्य तस्मिन् पर्याप्तसंज्ञिपञ्चिन्द्रियमन्वे तिष्ठतः प्रथमावलि-
काया उपरितने चरम समये हानावरणपञ्चकद्वयोनावरण-
वत्तुष्टयान्तरायपञ्चकौदारिकसत्तकक्षानामेकविशतिप्रकृ-
तीनामुत्कृष्टप्रदेशसंकमो भवति । एतासां हि कर्मप्रकृ-
तीनां नारकभवचरमसमये उत्कृष्टयोगवशात् प्रभूतं कर्म-
वृत्तिकमात्रम् । तच्च बन्धावलिकायामतीतायां संकमय-
ति, नान्यथा । अन्यत्र चैतावत् प्रभूतं कर्मवृत्तिकं न प्रा-
प्यत इति 'आवलिगासमयतमभवत्थस्स' इत्युपात्तम् ।

कम्मचउके अमुमा-थं वज्जकमाणीणु सुसुसरागते ।

संज्ञोमणम्मि नियगे, चउवीशाए नियड्डिस्स ॥ ८० ॥

'कम्मचउके' ति-कम्मचतुके दर्शनावरणवदनीयनामगोत्र-
लक्षणं गग अमुमाः पूर्वमसम्पराप्यावस्थायामवध्यमानाः प्रकृ-
ताया निद्राद्विगासातवेदनीयप्रथमवर्जसंस्थानप्रथमवर्जसं-
ननाद्युभयार्थविनवकोपशताप्रशस्तविहायोग्यपर्याप्तास्थि-
रासुभगदुर्भगसुःस्वरानाद्यायशःकीर्तिनीचैर्गोत्रलक्षणा द्वा-
त्रिंशत्प्रकृतयस्तासां गुणितकर्मशस्य लूपकस्य सूक्ष्मसम्परा-
यस्यान्ते चरमसमये उत्कृष्टः प्रदेशसंकमो भवति । तथाऽनि-
वृत्तिबादस्य गुणितकर्मशस्य लूपकस्य मध्यमकषायाष्टक-
स्थानाद्विक्तिरतिर्यगिन्द्रकिञ्चित्चतुरिन्द्रियजातिसूक्ष्मसाधार-
णनोकायवदकषाणां चतुर्विंशतिप्रकृतीनाम् आत्मीयं आ-
त्मीये चरमसंज्ञोभे चरमसंकमे उत्कृष्टः प्रदेशसंकमो भवति ।

ततो अण्यंतरागय-समयादुक्कस्स सायबंछंद ।

बंधिय असायबंधा, लिगंतसमयमि सायस्स ॥ ८१ ॥

'ततो' ति ततो नरकभवादनन्तरमन्वे समागतः प्रथमसमया-
दारभ्य सातवेदनीयमुत्कृष्टां बन्धाऽऽह्माः उत्कृष्टं बन्धकालं
यावदित्यर्थः । बन्धा असातवेदनीयं बहुमारभते । ततोऽ-
सातवेदनीयस्य बन्धावलिकान्तसमये सातवेदनीयं सक-
लमपि बन्धावलिकार्ताते भवतीति कृत्वा तस्मिन् समये-
ऽसातवेदनीये बध्यमाने सातं यथाप्रवृत्तसंकमे संकमयतः
सातस्योत्कृष्टः प्रदेशसंकमो भवति ।

संज्ञोमणार्णं दोएहं, मोहाणं वेयगस्स खणसेसे ।

उप्पाइय सम्मपं, मिच्छत्तगए तमतमाए ॥ ८२ ॥

'संज्ञोमणार्णं' ति-लूपकस्य द्वयोर्माहनीययोर्मिथ्यात्वसम्य-
गिमिथ्यात्वकषयोरात्मीयात्मीयचरमसंज्ञेभिः सर्वसंकमेशो-
त्कृष्टः प्रदेशसंकमो भवति । तथा लघुशेषेऽन्तर्मुहूर्ताव-
शेषे आयुषि तमस्तमाऽभिधानायां सप्तमपृथिव्यां वर्तमान
अप्यशक्तं सम्यक्स्वरूपपाद हीयं च गुणसंकमकालेन
वेदकस्यकषयजुं समाप्य सम्यक्त्वात् प्रतिपतितो मि-
थ्यात्वं च प्रतिपद्य चरमसमये एव वेदकस्यकषयस्य
मिथ्यात्वे उत्कृष्टं प्रदेशसंकमं करोति ।

भिण्णुहुचे सेसे, तवरमावस्सगाणि किञ्चेत्थ ।

संजोयणा विसंजो-यगस्स संक्षोभणा एसि ॥ ८३ ॥

‘भिन्नमुद्बुत्त-’ति-सगुणितकर्मार्थः सप्तमपृथिव्यां घटमानो भिन्नमुद्बुत्तार्थेण आधुपि तस्मिन् भवे यानि चरमा-वश्यकानि—“जोगजवमज्जकवरी, मुद्बुत्तमच्छिपु जी-वियवत्ताणं । तिचरिमनुचरिसमए, पूरिपु कसाय-उल्लस्से ॥ १ ॥ ” इत्यादि लक्षणानि तानि कृत्वा त-स्याश्च सप्तमपृथिव्या उद्बुत्त सम्यक्त्वं चापाद्य वेदक-सम्यग्दृष्टिः सन् संजोयनात् अनन्तानुबन्धिभो विसंजो-जयति । विसंजोयना लक्षणं । तत एवामन्तानुबन्धिनां चरमसंक्षोभे सर्वसंक्रमणोत्कृष्टः प्रदेशसंक्रमा भवति ।

ईशाणागवपुरिस-स्स इत्थियाए य अद्भुत्तासाए ।

भासपुद्बुत्तमहिए, नपुंसगे सत्त्वसंक्रमणे ॥ ८४ ॥

‘ईशाणागव’ति-ईशानार्थेण गुणितकर्मार्थः संक्रुशपरि-णामनैकमिन्द्रियाग्रायार्थं वज्जन नपुंसकवद् भूयो भूयो बद्ध्वा तत ईशानाच्युतः सन् स्त्री वा पुरुष वा जातः । ततो मासपृथक्त्वाभ्यधिकेष्वाष्टसु वर्षेष्वतिक्रान्तसु क्षणपायाद्य-तत । तस्य नपुंसकवद् क्षणपतचरमसंक्षोभे सर्वसंक्रमण नपुंसकवदस्योत्कृष्टः प्रदेशसंक्रमा भवति ।

इत्थीए भोगभूमिसु, जीविवासाख संखियाणि तओ ।

हस्तसिद्धि देवता, सत्त्वलोपु सत्त्वसंक्षोभे ॥ ८५ ॥

‘इत्थीए’ति-भोगभूमिसु भूया भूयाऽसंख्यवर्षाणि याव-त् स्त्रीवद् बद्धा ततः पर्यापमासंख्येयभागं गते सति अकालमुच्युता मृत्वा हव्यस्थितिं दशवर्षसहस्रमाणां द-बापुषो बद्ध्वा देवतेनात्पन्नः । तत्रापि नमेव स्त्रीवद्मा-पुषं स्थाप्य पर्यन्ते मनुजेषु मध्यम्यतरवदसहितो जातः । ततो लघु-शीर्षं क्षणपायाद्यतः । ततः ‘इत्थीए’ति तस्य स्त्रीवदस्य क्षणपतसमय-चरमसंक्षोभे सर्वसंक्रमणोत्कृष्टः प्र-देशसंक्रमा भवति । इद्वैवमव स्त्रीवदस्यात्कृष्टमापूरणम-कृष्टञ्च प्रदेशसंक्रमः केवलज्ञानेनोपलब्धो नान्यधेत्येष्व शृङ्गिराजनुसत्तव्या, न युक्त्यन्तराणि, युक्त्यन्तराणां चि-रन्तनग्रन्थेषु अद्दर्शनतो नम्रूलतयाऽप्यथाऽपि कर्तुं शक्य-त्वात् । एवमुत्तरत्रापि यथायोगं तथैव केलज्ञानेनोपल-म्भादित्युत्तरमनुसरणीयम् ।

वरिसवरित्थि पूरिय, सम्मतससंखवासियं लहियं ।

गता भिच्छत्तमओ, जहण्णदेवहिंसे भोआ ॥ ८६ ॥

‘वरिसवर’ति-वर्षवरा नपुंसकवद्ः तमीशानद्वलोकं प्र-भुत्वाभासपुषं भूया भूयाऽवधेन दक्षिणामृतसंक्रमणेन च स्वापुःस्थं ततश्च्युत्वा संख्येयवर्षाण्युक्तेषु मध्ये समागत्य पुनरसंख्येयवर्षाण्युक्तेषु मध्ये समुत्पन्नः । तत्रासंख्येयवर्षा-णि यावत् स्त्रीवद्मापुषं ततोऽसंख्येयवर्षाणि यावत् सम्यक्त्वं लब्ध्वा-आस्वाद्य तत्तुक्तं च पुरुषवद् ता-वन्ति वर्षाणि यावत् वज्जन तत्र स्त्रीवद्वनपुंसक-वेदयोर्दलिकं निरन्तरं संक्रमयति । ततः पर्यापमासं-ख्येयभागमात्रं सर्वापुःमणो जीवित्वा पर्यन्ते च मि-थ्यात्वमासाद्य ततो जग्रन्स्थितिषु दशवर्षसहस्रमाणा-स्थितिषु देवेषु मध्ये समुत्पन्नः । तत्र समुत्पन्नः सन् अन्तर्मुद्बुत्तं कालेन सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते ।

आगंतु लहुं पुरिसं, संक्षुभमाणस्स पुरिसवेयस ।

तस्सेव सगे कोह-स्स माणमायाखमवि कसियो ॥ ८७ ॥

‘आगंतु’ति-ततो देवभवाच्युत्सवा मनुष्येषु मध्ये समु-त्पन्नता माससप्तकाभ्यधिकेष्वष्टसु वर्षेष्वतिक्रान्तेषु लघु-शीर्षं क्षणपायाद्यततः । कथलं बन्धव्यवच्छेदादवांक्ष आबलि-काद्विकेन कालेन यद्भेदं पुरुषवददलिकं तद्वतींश्च स्ताकमिति-कृत्वा यत्परित्यज्य शयस्य चरमसंक्षोभे उत्कृष्टः प्रदेशसंक्रमा वेदितव्यः । तथा तस्यैव पुरुषवदोत्कृष्टप्रदेशसंक्रमस्त्वामिनः संज्वलनक्रोधस्य संसारं परिभ्रमता उपचितस्य क्षणकालं प्रकृत्यन्तरदलिकानां शुण्यसंक्रमणं प्रचुरीकृतस्य स्वके-आग्नीयं चरमसंक्षोभे उत्कृष्टः प्रदेशसंक्रमा भवति । आवापि बन्धव्यवच्छेदादवांक्ष आबलिकाद्विकेन कालेन यद्भेदं त-स्मृकत्वा शयस्य चरमसंक्षोभे उत्कृष्टः प्रदेशसंक्रमा द्रष्टव्यः । एवं मानमाययोरपि वाच्यम् ।

चउरवसमितु खिपं, लोभजसाणं समंक्रमस्सति ।

सुभभुवर्षविगणामा, खावलिंगं गंतु वंघेता ॥ ८८ ॥

‘चउर’ति-अनकमवध्रमणेन चतुरो वारान् यावन्मोहनीय-मुपशमय्य चतुर्योपशमनानन्तरं शीघ्रमेव क्षणकाले प्रतिप-न्नस्य तस्यैव गुणितकर्मार्थस्य स्वसंक्रमस्यान्तः चरमसंक्षोभे इत्यर्थः । संज्वलनलोभयशः कीर्त्योत्कृष्टः प्रदेशसंक्रमा भवति । इहोपशममर्थेण प्रतिपन्नेन सता प्रकृत्यन्तरदलिकानां प्रभूततायां शुलभसंक्रमणे तत्र प्रज्ञेयत्वं इह अपि संज्वलनलोभयशः की-र्तिप्रकृती निरन्तरमापूर्यते, तत उपशमार्थेण प्रहयम् । आ-संसारं च परिभ्रमता जन्तुना मोहनीयस्य चतुर एव वा-रान् यावत्पुपशमः कियते, न पञ्चममपि वारम्, ततश्चतुर-पशममध्यमुत्क्रमम् । तथा संज्वलनलोभस्य चरमसंक्षोभोऽ-न्तरकरणचरमसमयं द्रष्टव्यः न परतः, परतस्त्वस्य सं-क्रमाभावात् । “अन्तरकरणमि कए चरितमोहोऽद्युत्पु-ज्वित्संक्रमणं” इति वचनाम् । यशःकीर्तिरूपैकवर्षाण्यु-स्थानके त्रिशतप्रकृतिबन्धव्यवच्छेदसमयेऽवगम्यतव्या, पर-तस्तस्याः संक्रमस्याभावात् । “सुभे”त्यादि याः शुभप्र-वर्षाणि न्यो नामप्रकृत्यस्तैजससप्तकशृङ्गलोहितहारिप्रसुर-मिगन्धकषायाऽम्लभुरसुदुलुषिगन्धोप्यागुलुषुनिर्मांश-लक्षणा विशितसंख्याः तासां चतुर्कृत्वा मोहनीयोपशमान-न्तरं बन्धान्ताद् बन्धव्यवच्छेदादुत्प्रेष्यमावलिकां गन्तुमावलि-कायाः परतो यशःकीर्तौ प्रक्षिप्यमाणानामुत्कृष्टः प्रदेशसं-क्रमा लभ्यते । इह शुण्यसंक्रमणं संक्रान्तं प्रकृत्यन्तरद-लिकमावलिकायामनीतायां सत्यामन्य-संक्रमणयोग्यं भवति, नान्यधेत्यत उक्तम्—“आवलिंगं गंतु वंघेता” इति ।

निद्रसमा य थिरसुमा, सम्महिद्धिस्स सुभभुवाओ वि ।

सुभसंघयणजुपाओ, वणीससयादहिवियाओ ॥ ८९ ॥

‘निद्रसम’ति-क्षिप्रलक्षणस्वपशसमयं स्थिरशुभनामनी द्र-ष्टव्यं । इदमुक्तं भवति—यथाऽनन्तरं शुभप्रवर्षविधनासकृ-तीनामन्तर्गतस्य क्षिप्रस्वपशस्योत्कृष्टप्रदेशसंक्रमभावना कृ-ता, तथैतयोरपि स्थिरशुभनामनोरवगम्यतव्या । एतं च स्थिरशुभनामनी आश्रवबन्धित्वात् पुपशुपासे । ‘सम्महिद्धि-स्से’त्यादि सम्यग्दृष्टयोः शुभप्रवर्षबन्धित्वः पञ्चमिन्द्रियजलित-

समवतुस्तस्यस्थानपराधातोच्छ्वासप्रशस्तिहायोगतिरस-
बाधपयास्तप्रत्येकसुभगसुखार्येयलक्षणं द्वादश प्रकृतयः
शुभसंज्ञनयुता वज्रर्षभनाराजसंज्ञनसहिताः वज्रर्षभना-
राजं हि देवभवं नारकभवे वा वर्तमानाः सम्यग्दृष्टो
ब्रह्मन्ति, न मनुजतिर्यग्ये, तत्र वर्तमानानां सम्यग्दृ-
ष्टीनां देवगतिप्राप्त्येयवन्धसम्भवेन संज्ञनबन्धासम्भ-
वात् । ततो नैतत्सम्यग्दृष्टेः शुभभ्रवबन्धीति पृथगुपासम् ।

तथा द्वात्रिंशदधिकसागरोपमशतधिताः । तथाहि—वद्व-
ष्टिसागरोपमाणि यावत्सम्यक्त्वमनुपालयन् एता ब्रह्माति ।
ततोऽन्तर्मुहूर्ते कालं यावत् सम्यग्मिध्यावन्मुभूय पुनरपि
सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते । ततो भूयोऽपि सम्यक्त्वमनुभवन् वद-
वष्टिसागरोपमाणि यावदेताः प्रकृतीर्ब्रह्मातीति । तदेवं द्वात्रिं-
शदधिकं सागरोपमशतं यावत् सम्यग्दृष्टिभूषा आपूर्यं
वज्रर्षभनाराजसंज्ञनं तु मनुष्यभवादि यथासम्यक्त्वमुक्तं
कालमापूय, ततः सम्यग्दृष्टिभूषा अपूर्वकरगुणस्थानकं बन्ध-
व्यवच्छेदानन्तरमावलिकामात्रं कालमतिक्रम्य यशःकीर्ती
संक्रमयतस्तासामुक्तः प्रदेशसंक्रमः, तदानीं प्रकृत्यन्तरव-
लिकानामप्यतिप्रभूतानां गुणसंक्रमणं लब्धानां संक्रमावलि-
कतिक्रान्तत्वेन संक्रमसंभवात् । वज्रर्षभनाराजसंज्ञनस्य
तु देवभवाच्छ्रुतः सन् सम्यग्दृष्टिदेवगतिप्राप्त्योग्यं ब्रह्मन्
आवलिकामात्रं कालमतिक्रम्योक्तं प्रदेशसंक्रमं करोति ।

पूरितु पुन्वकोटी-पुद्गलसंज्ञाभगस्त निरयदुर्ग ।

देवगईनवगस्त य, समर्ध्वंतालिगं गंतु ॥ ६० ॥

‘पूरितु’ ति-नरकद्रिकम्-नरकगतिनरकात्पूर्वीलक्षणं पूर्व-
कोटीपृथक्त्वं यावत्पूरयित्वा, तस्य पूर्वकोट्यापूर्येत्सु तिर्य-
ग्येभ्यो भूयां भूयो बद्धेत्यर्थः । ततोऽष्टमभवे मनुष्या भूत्वा क्षप-
कथेयं प्रतिपन्नोऽप्यत्र तत्कचक्रिकं संक्रमयन् चरमसंज्ञां
सर्वसंक्रमणं तस्योक्तं प्रदेशसंक्रमं करोति । तथा देवगतिन-
वकं—देवगतिदेवानुपूर्वीवैकिण्यसत्सलक्षणं यदा पूर्वकोटि-
पृथक्त्वं यावदापूयाष्टमभवे क्षपकथेयं प्रतिपन्नः सन् स्व-
कवन्धास्तु तत् स्वबन्धव्यवच्छेदानन्तरमावलिकामात्रं का-
लमतिक्रम्य यशःकीर्तीं प्रक्षिपति तदा तस्याोक्तप्रदेशसंक्र-
मा भवति । तदानीं हि प्रकृत्यन्तरवलिकानामपि गुणसंक्रमे-
ण लब्धानां संक्रमावलिकतिक्रान्तत्वेन संक्रमः प्राप्यत इ-
ति कृत्वा ।

सत्त्वचिरे सम्पत्तं, अणुपालिय पूरहनु मण्ययदुर्ग ।

सचमखिनिगगइए, पदमे समए नरदुगस्त ॥ ६१ ॥

‘सत्त्वचिरे’ ति-सर्वचिरे सर्वोक्तं कालमन्तर्मुहूर्तानां निः-
वर्धितानां वर्तमानः सम्यक्त्वमनुपाहय नारकः सत-
मक्षिती वर्तमानः सम्यक्त्वमनुपाहय तावन्तं कालं मनुज-
द्रिकं—मनुजगतिमनुजानुपूर्वीलक्षणमापूर्यं—बहुा चरमेऽ
न्तर्मुहूर्ते मिथ्यात्वं गतः । ततस्त्रिभिर्महं तिर्यगुक्तं तस्य
ब्रह्मतो गुणितकर्मोत्थस्य सत्त्वमपूयित्वाः सकाशाद्भिनिर्गत-
स्य प्रथमसमय एव मनुजद्रिकं यथाप्रवृत्तसंक्रमेण तस्मिन्
तिर्यगुक्तं कथ्यमानं संक्रमयतस्तस्य मनुजद्रिकस्याोक्तः
प्रदेशसंक्रमो भवति ।

बावतरजाभाया, बुज्जोयाओ ननुभगसमाओ ।

आहारगतित्ययं, धिरसममुक्तस्त समकालं ॥ ६२ ॥

‘धावर’ ति—स्थावरनाम तथा तत्रातिः—स्थावरजातः एकै-
ग्रियजातिरित्यर्थः । तथा आतपनाम—उद्योतनाम । एता-
न्तकाः प्रकृतयो नपुंसकसमाः—नपुंसकवैश्वेव आसामपि
प्रकृतीनामुक्तः प्रदेशसंक्रमोः भावनीय इत्यर्थः । तथा आ-
हारकसत्तं तीर्थकरनाम च धिरसमं ब्रह्मयम् । तद्वत्
तनुक्तुल्लकबन्धकालं यावदापूर्येयमभिधातव्यम् । इय-
मत्र भावना—आहारकसत्तं तीर्थकरनाम बोद्धं स्वब-
न्धकालं यावदापूर्यं तत्राहारकसत्तकस्य स्वबन्धकाल उत्कृष्टो
देशानां पूर्वकोटी यावत्संयममनुपालयता यावानप्रमत्ता-
कालस्तावान् सर्वो वेदितव्यः । तीर्थकरनामन्व स्वबन्धकाल
उत्कृष्टो देशानपूर्वकोटीद्वयाभ्याधिकारिण्ययस्त्रिंशसागरोप-
माणि । तत एतावन्तं कालं यावदापूर्यं क्षपकथेयं प्रतिपन्नो
यदा वज्रर्षभवच्छेदानन्तरमावलिकामात्रं कालमतिक्रम्य
यशःकीर्तीं संक्रमयति, तदा तयोक्तः प्रदेशसंक्रमः ।

चउरुवसमिनु मोहं, मिच्छन्तगयस्त नीयबन्धतो ।

उषागोउकोसो, ततो लहु सिज्जम्भो होह ॥ ६३ ॥

‘उउ’ णि—इह मोहोपशमं कुर्वन् उच्चैर्गोनमेव ब्रह्माति, न
नीचैर्गोनम् । नीचैर्गोनस्तस्मिन् च दलिकानि गुणसंक्रमेणो-
च्चैर्गोनं संक्रमयति । ततश्चतुर्कोट्यो मोहोपशमप्रवृत्तमवश्यं
करोत्यम् । तत्र चतुरो वारा मोहनीयमुपक्रमयन् उच्चैर्गोनं
च ब्रह्मन् तत्र नीचैर्गोनं गुणसंक्रमेण संक्रमयति । चतुर्को-
ट्यश्च मोहोपशमः किल भवत्येवमभवति । ततस्तृतीयं भवे
मिथ्यात्वं गतः सन् नीचैर्गोनं ब्रह्माति, तच्च ब्रह्मन् ततो-
च्चैर्गोनं संक्रमयति । ततः पुनरपि सम्यक्त्वमासाद्योच्चै-
र्गोनं ब्रह्मन् तत्र नीचैर्गोनं संक्रमयति । एवं भूयो भूय उ-
च्चैर्गोनं नीचैर्गोनं च ब्रह्मतो नीचैर्गोनब्रह्मव्यवच्छेदानन्तरं
शीघ्रमेव सिद्धिं गन्तुमास्त्य नीचैर्गोनब्रह्मव्यवच्छेदानन्तरं
उच्चैर्गोनस्य गुणसंक्रमेण ब्रह्मन् बोधचित्तीकृतस्योक्तः प्र-
देशसंक्रमो भवति ।

तदेवमुक्तुल्लकप्रदेशसंक्रममातिवम् । सम्पति जघन्यप्र-
देशसंक्रमस्यामिवमभिधानीयम् । तच्च प्रायः क्षपितक-
मोशे प्राप्यत इति तस्यैव स्वरूपमाह—

पल्लासंखियमागो—य कम्मटिइमिच्छिओ निगोएसु ।

सुहुमे समविपजोगं, जहन्नं कहु निगमम् ॥ ६४ ॥

जोगे ससंखवारे, सम्पत्तं लभिय देसविरयं च ।

अट्टक्खुणो विरिहं, संजोयणहा य इवारे ॥ ६५ ॥

चउरुवसमिनु मोहं, लहु खर्वतो भवे खवियकम्मो ।

पाएण तहि पणयं, पडुच्च काई वि सविसेसं ॥ ६६ ॥

‘पल्ला’ ति—यी जयः पदयोपमासंख्येयभागव्युत्तानां कर्मस्थितिं
सत्तिसागरोपमकोटीकांटीप्रमाणं यावत् पदयोपमासंख्ये-
यभागहीनं सत्तिसागरोपमकोटीकांटीप्रमाणं कालं यावद्वि-
त्यर्थः । सुहमनिगोहं सुहमान्तकायिकेषु मध्ये जिव-
त्वा । सुहमनिगोहा हि स्वस्यानुषां भवन्ति, नतस्तेषां प्रभू-
तजन्ममरणव्यवधानां प्रभूतपुद्गलपरिसाद उप-
जायते । अपि च—सुहमनिगोहजीवानां मध्ययोगता म-

स्यकायस्थं च भवति । ततोऽभिनवकर्मपुद्गलोपादानमपि
तेषां स्तोतकरोषेय प्राप्यत इति स्वप्ननिर्गाह (जीवानां
मनुष्याणां) ग्रहणम् । “अभिवियोगोऽङ्गक्यं कुरु निगम्य”
सि अभिव्यप्रायोऽयं जघन्यम् अभिव्यप्रायोऽयं जघन्यकहणं
प्रदेशसंक्रमं कृत्वा ततः स्वप्ननिर्गाहभ्यो निर्गत्य योग्येषु-
सम्यक्त्वदेशविरतिसर्वविरतियोग्येषु वस्तुषु मध्ये उत्प-
न्नपदोपादानसंक्षेपभागमप्येव संख्यातीतान् वारान् यावत्
सम्यक्त्वं स्वल्पकालिकं देशविरतिं च लब्ध्वा । कथं
लब्धव्येति चेत्तुच्यते—स्वप्ननिर्गाहभ्यो निर्गत्य बाह्यपृथ्वी-
कायेषु मध्ये समुत्पन्नस्ततोऽन्तर्मुहूर्तेन कालेन विनिर्गत्य
मनुष्येषु पूर्वकोट्यायुक्तेषु मध्ये समुत्पन्नः । तथाऽपि यी-
शमेव माससप्तकानन्तरं योनिविनिर्गमनेन जातः । ततोऽ-
द्व्यार्षिकः सन् संयमं प्रतिपन्नः । ततो देशानां पूर्वकोटीं
यावत् संयममनुपाहय स्तोकावशेषे जीवति सति मिथ्या-
त्वं प्रतिपन्नस्ततो मिथ्यात्वेनैव कालगतः सन् दशवर्ष-
सहस्रप्रमाणस्थितिषु देवेषु मध्ये देवत्वेनोपजातः । ततोऽ-
न्तर्मुहूर्तमात्रे गते सति सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते । ततो दश-
वर्षसहस्राणि जीवित्वा तावन्तं च कालं सम्यक्त्वमनुपाहय
पर्यवसानावसरे मिथ्यात्वेनैव कालगतः सन् वारपुत्रिय-
कायिकेषु मध्ये समुत्पन्नः । ततोऽन्तर्मुहूर्तेन ततोऽप्युद्बृ-
हत् मनुष्येषु मध्ये समुत्पद्यते । ततः पुनरपि सम्यक्त्वं वा
देशविरतिं वा सर्वविरतिं वा प्रतिपद्यते । एवं देवमनु-
ष्यमनुष्यौ सम्यक्त्वादि पुद्गलं मुञ्च्य तावदहस्यतो यावत् प-
दोपादानसंक्षेपभागमप्येव संख्यातीतान् वारान् यावत् स-
म्यक्त्वलाभाः स्वल्पकालिकश्च देशविरतिलाभो भवति । इह
यदा यदा सम्यक्त्वादिप्रतिपत्तिस्तदा तदा बहुप्रदेशाः प्रकृ-
तीररूपप्रदेशाः करोति । ततो बहुशः सम्यक्त्वादिप्रतिपत्ति-
ग्रहणम् । एतेषु च सम्यक्त्वादिप्रयोगेषु मध्येषु मध्येऽष्टौ
वारान् सर्वविरतिं प्रतिपद्यते तावत् एव वारान् । अष्टौ वार-
विरतयः । विसंयोजनहा—अनन्तायुर्बन्धविधातको भूत्वा ।
तथा चतुरो वारान्मोहनीयमुपशम्य ततोऽन्यस्मिन् भवे
क्षु—शीघ्रं कर्माणि क्षपयन् क्षपितकर्मांश इत्यभिधीयते ।
एतेन च क्षपितकर्मांशेनैव जघन्यप्रदेशसंक्रमस्याप्तये चि-
न्त्यमानं प्रायेण—बाहुद्वयेन प्रकृतमधिकारः । काश्चित्पुनः
प्रकृतीरधिकृत्य सांवेशं भणित्वापि ।

तत्र जघन्यप्रदेशसंक्रमस्याप्तित्वमाह—

आवरणसप्तगमि उ, सहोद्विहानं तं विषोऽहिजुल्लमि ।
निहादुगंतराह्य—हासचउके य बंधेते ॥ ६७ ॥

‘आवरण’ चि—अवधिना सह वर्तते यो जीवः तस्य अव-
धिनावारणरहितं ज्ञानावरणचतुष्टयम्, अवधिदशभाव-
रणरहितं दर्शनावरणचतुष्टयम्, एतासां सप्तानां प्रकृतीनामा-
स्मीयास्मीयबन्धव्यवच्छेदसमये यथाप्रवृत्तसंक्रमेण जघन्यः
प्रदेशसंक्रमो भवति । अवधिज्ञानावृत्तादप्यत्र प्रभूतान् कर्म-
पुद्गलान् परिसाटयति स्म । तत एतासां स्वस्वबन्धव्यव-
च्छेदसमये स्तोका एव पुद्गलाः प्राप्यन्ते । अत्रापि च
जघन्यप्रदेशसंक्रमेणाधिकारः, ततोऽवधिना सह यो वर्तत-
इत्युक्तम् । तथा तमर्षं विनाऽवधिनातावधिदशविरति

इत्यर्थः । अवधिपुगले—अवधिज्ञानावरणावधिदशविरतये
स्वस्वबन्धव्यवच्छेदसमये जघन्यः प्रदेशसंक्रमो भवति ।
अवधिज्ञानावधिदशविरतिं चापान्वयतः प्रवृत्तयोपशमभावतो-
ऽवधिज्ञानावरणावधिदशविरतयावरणयोरतीत्य कक्षाः कर्मपुद्गला
आपन्ते । ततो बन्धव्यवच्छेदकालेऽपि प्रभूताः परिसाटयन्ति ।
तथा च सति जघन्यः प्रवेशसंक्रमो न लभ्यत इति ‘तं विषे’
त्युक्तम् । ‘निहे’ त्यादि निद्रादिकं—निद्राप्रवृत्तकालम्, अ-
न्तरायपञ्चकं, हास्यचतुर्कं—हास्यरतिभयजुगुप्सालक्षणम्,
एतासामेकादशप्रकृतीनां स्वबन्धान्तसमये यथाप्रवृत्तसंक्र-
मेण जघन्यः प्रदेशसंक्रमो भवति । निद्रादिकहास्यचतुष्ट-
ययोर्बन्धव्यवच्छेदानन्तरं गुणसंक्रमेण संक्रमो जायते । ततः
प्रभूतं दलिकं लभ्यते । अन्तरायपञ्चकस्य बन्धव्यवच्छेदान-
न्तरं संक्रम एव न भवति, पतद्ब्रह्मागतेः, ततो बन्धान्त-
समयग्रहणम् ।

सायस्सऽणुवसमिषा, असायबंधवाचरिमबंधंते ।

खवणाए लोभस्स वि, अणुव्वकरणासिगामंते ॥ ६८ ॥

‘सायस्स’ चि—अणुपशमस्य—मोहनीयोपशमप्रकृत्वा, उप-
शमभणिमकृत्येत्यर्थः । असातबन्धानां मध्ये यश्चरामोऽ-
सातबन्धस्तस्यान्तिमे समये वर्तमानस्य क्षणायोद्यतस्य
सातस्य जघन्यः प्रदेशसंक्रमो भवति । परतो हि सातस्य
पतद्ब्रह्मा भवति, न संक्रमः । ‘खवणाए’ इत्यादि मोह-
नीयोपशमप्रकृत्वा क्षणायोद्यतस्यापूर्वकरणाद्व्याप्तः प्रथमा-
वलिर्कावा अन्तसमये संत्यज्जनलोभस्य जघन्यः प्रदेशसं-
क्रमः । परतो गुणसंक्रमे लब्धस्यातिप्रभूतस्य दलिकस्य
संक्रमावलिर्कालेनैव संक्रमसम्भवान् तस्यप्रदेश-
संक्रमाभावः ।

अयरच्छावड्ढिदुगं, गालिय धीवेययीणगिद्धितिगे ।

सगखवणहापवच—स्तंते एमेव मिच्छते ॥ ६९ ॥

‘अयर’ चि—सागरोपमाणां द्वे वदपष्टी यावत्सम्यक्त्वमनु-
पालयन् अविद्वेस्त्यानीदृशिकलक्षणाभ्यन्तरः प्रकृतीगाल-
वित्वा तासां सम्बन्धि प्रभूतं कर्मदलिकं परिसाट्य यथा-
क्षिच्छेपाणां सतीनां तासां क्षणाय सममुद्यतस्य यथा-
प्रवृत्तकरणात्तिमसमये विध्यातसंक्रमेण जघन्यः प्रदेशसं-
क्रमो भवति । परतोऽपूर्वकरणे गुणसंक्रमेण प्रभूतकर्मदलि-
कसंक्रमसम्भवान् जघन्यप्रदेशसंक्रमो न लभ्यत इति यथा-
प्रवृत्तकरणात्तिमसमयग्रहणम् । ‘यमेव मिच्छते’ इति एव-
मेव पूर्वोक्तैव प्रकारेण मिथ्यात्वस्य जघन्यः प्रदेशसंक्रमा-
ऽवगन्तव्यः । तद्यथा—द्वे वदपष्टी सागरोपमाणां यावत्स-
म्यक्त्वमनुपाहय तावन्तं कालं मिथ्यात्वं गालयित्वा किञ्चि-
च्छेपस्य मिथ्यात्वस्य क्षणाय समुद्यतस्य स्वकीयपथा-
प्रवृत्तकरणात्तिमसमये वर्तमानस्य विध्यातसंक्रमेण मिथ्यात्व-
स्य जघन्यः प्रदेशसंक्रमो भवति, परतो गुणसंक्रमः प्रवर्तते,
तेन स न प्राप्यते ।

हस्तगुणसंक्रमद्वा—एँ पूरयिषा समीससम्भवं ।

धिरसम्भवा मिच्छ—पगयस्तुव्वल्लखणो सि ॥१००॥

‘हस्त’चि—सम्यक्त्वमनुपाह इत्येवा गुणसंक्रमाऽवस्था लो-

कालिनः गुणसंकमेणेत्यर्थः । समिधं सम्यक्कम्भः सम्यक्कम्भ-सम्यग्मिध्यात्वे इत्यर्थः । मिध्यात्वज्ञानेन पूरयित्वा—आपूर्य-जित्वा प्रभूतेन कालेन सम्यक्कम्भानिमिध्यात्वं गतस्य द्वे व-दृष्टीः सागरोपमाणां यावत्सम्यक्कम्भमुपाह्वयः मिध्यात्वं ग-तस्येत्यर्थः । परतोपमासंख्येयभागमात्रेण कालेन ते सम्य-क्कम्भसम्यग्मिध्यात्वे उद्भूतयतः स्तोके उद्भूतसंकमे तयो-पमासंख्येयः प्रवेशसंकमो द्विचरमखण्डस्य चरमसंख्येयः सम्य-क्कम्भसम्यग्मिध्यात्वयोर्यद्वह्निकं परस्थाने मिध्यात्वप्रकृति-रूपे प्रक्षिप्यते स तयोर्जघन्यः प्रवेशसंकम इत्यर्थः ।

संजोयणाश्च चतुर्वच-समिधु संजोयन्तु अप्यदं ।

अथरक्षावहद्विगुणं, पालिवसकल्पवर्षते ॥ १०१ ॥

‘संजोयणाश्च’ ति—चतुरो वारान् मोहनीयमुपशमय्य, च-तुष्कृतो मोहनीयोपशमनेनैकं प्रयाजनामिति चतुस्त्वते—प्रभूतपुद्गलपरिसाटः । तथाहि—चारित्रमोहनीयप्रकृतीनामु-पशमं कुर्वन् स्थितिघातस्त्वातगुणभाग्यगुणसंकमैः प्रभू-ताम् पुद्गलान् परिसाटयतीति । ततश्चतुष्कृतो मोहनीयो-पशमं कृत्वा मिध्यात्वं गच्छति । मिध्यात्वं गतश्च सन् अस्याद्राम्—अल्पे काले यावत् संजोयमानं संजोयमानन्ता-नुबन्धिना बद्धा, तदानीं च चारित्रमोहनीयद्वलिकं स्वल्प-मेव विद्यते, चतुष्कृतो मोहोपशमकाले तस्य स्थिति-घातादिभिर्मातितन्यात् । ततोऽन्तस्तुद्भूतं ननुबन्धिना बध्नुन् तेषु यथाप्रवृत्तसंकमेण स्तोकेमेव चारित्रमाहनीयद्वलिकं संक्र-मयति । ततोऽन्तस्तुद्भूतं गतं सति पुनरपि सम्यक्कम्भं प्रति-पद्यते । तत्र द्वे वदृष्टी सागरोपमाणां यावदनुपाह्वयानन्ता-नुबन्धिनां क्षणाय समुद्यते । तस्य स्वकयाप्रवृत्तकर-णान्तसमये तेषामनन्तानुबन्धिनां विध्यातसंकमेण जघ-न्यः प्रवेशसंकमो भवति । परतोऽपूर्वकरणे गुणसंकमः प्र-वर्तते इति स न प्राप्यते ।

अट्टकसायासाए, य असुभुवबन्धि अतिथरितो य ।

संखल्लुं खवशाए, अहापवत्तस्स चरिमस्मि ॥ १०२ ॥

‘अट्ट’ ति—अप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणरूपा अष्टौ कथा-याः, असातेवेदनीयम्, अशुशुभवन्धिन्यः कुवर्णादिनय-कोपघातरूपाः, अस्तिथरिक्कम्—अस्तिथराशुभायशःकतिंस्ति-ङ्गम्, एतासां हाविशतिप्रकृतीनां कणमाद्यकरहितानाम् । ‘संखल्लुं’ ति सर्वेभ्योऽप्येभ्यः शीघ्रमेव क्षणशोऽप्यित्य-स्य मासपृथक्साध्याधिकेषु अष्टसु वर्षैश्चित्कान्तेषु क्ष-णशोऽप्यित्येत्यर्थः । अष्टौ कथायान् प्रति देशानां पूर्वको-टीं यावत् संयममनुपाह्वयः । पञ्चसंग्रहं पुनः सर्वो अप्यन्ताः प्रकृतीरधिकृत्य देशानां पूर्वकोटीं यावत् संयममनुपाह्वये-त्युक्तम् । क्षणकभाग्ये प्रतिपन्नस्य यथाप्रवृत्तकरणचरमस-मये कथायादिकस्य विध्यातसंकमेण शेषाणां यथाप्रवृत्त-संकमेण जघन्यः प्रवेशसंकमो भवति ।

पुरिसे संजलसविगे, य षोडशाखेण चरमवद्भस्स ।

सगम्भतिमे असाए—य समा अरई य सोमो य ॥ १०३ ॥

‘पुरिसे’ ति—‘पुरिसे’ इत्यादौ षष्ठ्यर्थे सप्तमी । पुरुष-विद्यस्य संजलनत्रिकस्य च कोधमानमायाकस्य क्षणाय

समुद्यतेन क्षणशोऽप्येति प्रतिपत्तेन स्वस्वव्यवहारसमये । ‘षोडशाखेण’ ति जघन्ययोगेना यद्भूतं दलिकं तस्य चरमसंख्येयं जघन्यः प्रवेशसंकमो भवति । तथाहि—आसां चतुष्टयामपि प्रकृतीनां बन्धव्यवच्छेदसमये सप्त-योनावलिकादिकवदे सुकृत्वाऽप्यन्तं प्रवेशसंकमं न वि-धत्ते । तदपि च प्रतिपत्तेन संक्रमणं क्षणमुपगच्छति । ता-वत् यावच्चरमसमयवच्छस्यासंख्येयो भागः शेषो भवति । ततस्तं सर्वसंकमेण संक्रमयतो जघन्यः प्रवेशसंकमः । ‘अ-साएण समा अरई य सोमो य’ ति अतिशोकावसात-समी असातवेदनीयस्य चारित्रशोकायोजन्यः प्रवेशसंकमो भावनीय इत्यर्थः ।

वेउज्झिकारसंगे, उव्वलियं बंधिउज्झ अप्यदं ।

जिट्ठिठई निरयाओ, उव्वहिता अवंधितु ॥ १०४ ॥

धावरगायस्स चिरउ—व्वलखो एयस्स एव उव्वस्स ।

मथुयदुगस्स य तेउउ, वाउउ वा सुहुमवद्धानं ॥ १०५ ॥

‘वेउज्झ’ ति—वृषादिकनरकादिकवैकियसप्तकलणं वैकियै-कादशरूपं एकत्रियमेव उद्भूतमानेनोद्भूतितं पुनरपि पञ्चेन्द्रि-यन्वमुपागतेन सता, अस्याऽद्राम्—अल्पकालम् ; अन्तस्तुद्भूत-काले यावद्वर्षेत्यर्थः । बद्धा, ततो ज्येष्ठस्थितिकृष्णस्थिति-अयश्चिन्तासागरोपमास्थितिक इत्यर्थः । सप्तमनरकपृथिव्यां भारकां जातः । ततस्तत्पश्चात् कालं यावत् यथायोग्यं तदैकियै-कादशकमनुभूय ततो नरकादुद्भूतं पञ्चेन्द्रियतियं मध्ये समुत्पन्नः । तत्र च तदैकियैकादशकमबद्धा स्वावर्ष्यके-न्द्रियेषु मध्ये समुत्पन्नः । तस्य विरोद्धलनया परतोपमा-संख्येयभागमात्रेण कालेनोद्भूतयतः तदुद्भूतयतो यत् द्वि-चरमखण्डस्य चरमसमये प्रकृत्यन्तरे दलिकं संक्रामति, स तस्य वैकियैकादशकस्य जघन्यः प्रवेशसंकमः । ‘ए-यस्से’ त्यादि एतस्यैवानन्तरोरुक्तस्य जीवस्य पूर्वोद्भूत वि-धिना तेजोवायुषु मध्ये समागतस्य सूक्ष्मेन्द्रियमेव वर्त-मानेन यद्भस्सुच्छेगोत्रं मनुजजिह्वं च—मनुजगतिमनुजानु-पूर्वलिङ्गणम् । ते विरोद्धलनयोद्भूतयतो द्विचरमखण्डस्य चरमसमये परप्रकृतीं यद्वह्निकं संक्रामति स तयोर्जघ-न्यः प्रवेशसंकमः । इयमत्र भावना—मनुजजिह्वमुच्छेगोत्रं च प्रथमतः संजोवायुषुमेव वर्तमानेनोद्भूतितं, पुनरपि सूक्ष्मे-न्द्रियभवमुपागतेनान्तस्तुद्भूतं यावद्भस्सम् । ततः पञ्चेन्द्रि-यमेव गत्वा सप्तमनरकपृथिव्याऽप्युद्भूतस्थितिको नारकां जातः । तत उद्भूतं पञ्चेन्द्रियतियं मध्ये समुत्पन्नः । ए-तावन्तं च कालमबद्धा प्रवेशसंकमेण चानुभूय तेजोवा-युषु मध्ये समागतः । तस्य मनुजजिह्वोच्छेगोत्रं विरोद्ध-लनयोद्भूतयतो द्विचरमखण्डस्य चरमसमये परप्रकृतीं य-द्वह्निकं संक्रामति स तयोर्जघन्यः प्रवेशसंकमः ।

इस्तं कालं बंधिय, विरओ आहारसगं गंतु ।

अविई महुव्वलंत—स्त, जा थोवउव्वलखा ॥ १०६ ॥

‘इस्तं’ ति—इस्तं कालं—स्तोकं कालं यावत् विरोतोऽप्रमत्त-संयतः सन् आहारकसक्तं बद्धा कर्मोद्यपरिणतिवशात् पुनरप्यविरतिं गतः । ततोऽन्तस्तुद्भूतपरतो मोहोद्भूतनया विरोद्धलनया परतोपमासंख्येयभागमात्रेण कालेनोद्भूतन-

योऽहलयतः सतो या स्रोकोऽहलना द्विवरमलद्वयं चरमस-
मयं यकर्मद्विकं परप्रकृतिषु प्रलियन्ते, सा स्रोकोऽह-
लना, सा आहारकस्य जघन्यः प्रदेशसंक्रमः ।

तद्विहस्यं उद्दी-ख स चउपल्लवित्यं अर्धविधा ।

अंते सहप्यवसक-रस्यस उजोवतिरियदुगं ॥ १०७ ॥

‘तद्विहस्यं’ ति—त्रिपञ्चविकमुद्विधितं सागरोप-
माणां शतं चतुष्पल्यापमाधिकं च यावत् स क्षपितक-
मांशः सर्वजघन्यतिर्यग्द्विकोद्घोतसंक्रमां उद्घोततिर्यग्-
द्विकमवस्था यथाप्रवृत्तकरणस्यान्ते चरमसमये उद्घोतति-
र्यग्द्विकयोर्जघन्यं प्रदेशसंक्रमं करोति । कथं त्रिप-
ल्याधिकं सागरोपमाणां शतं चतुष्पल्याधिकं च याव-
त्तुल्यं चतुर्च्यते—स क्षापितकमांशस्त्रिपल्यापमायुक्तेषु
मनुजेषु मध्ये समुपपन्नं देवाधिकमथ बध्माति, न तिर्य-
ग्द्विकम् नाप्युद्घोतम् । तत्र चान्तमुद्गंतं शेष सत्यायुषि
सम्यक्चरमवाप्य ततोऽप्रतिपतितसम्यक्चर एव पल्यापमा-
स्थितिको देवा जातः । ततोऽप्यप्रतिपतितसम्यक्चर दे-
वमवात्तु कृत्वा मनुष्येषु मध्ये समुपपन्नः । ततस्तेनैवाप्रति-
पतितेन सम्यक्चरेण सहित एवविश्रन्सागरोपमास्थितिको
श्रेयस्केषु मध्ये देवा जातः । तत्र चोपपन्नमन्तरमन्तमुद्गता-
वृष्यं मिथ्यायं गतः । ततोऽन्तमुद्गतावशेष आयुषि पुनरपि
सम्यक्चरं लभते । ततो ह पदवर्दी सागरोपमाणां यावन्मनु-
ष्यानुत्तरसुतादिषु सम्यक्चरमनुपास्य तस्याः सम्यक्चराऽ-
ज्ञाया अन्तमुद्गंतं शेष शीघ्रमेव क्षणाय समुद्यतः । ततोऽ-
नेन विधिना त्रिपल्याधिकं सागरोपमाणां शतं चतुष्पल्याधि-
कं च यावत्तिर्यग्द्विकमुद्घोतं च बन्धरहितं भवतीति ।

इमविगसिंदियजोगमा, अद्दु य पज्जसगेण सह तेसि ।

तिरियमहसमं नवरं, पंचसीउद्विहस्यं तु ॥ १०८ ॥

‘इम’ ति—एकस्मिन्विकलेस्मिन्प्रयोग्या अष्टौ याः प्रकृतयः
एकान्त्रिचतुस्त्रिपञ्चजातिस्वावरातपस्यमसाधारणलक्षणः ।
तासामपयोत्तरुसाहितानां नवानां प्रकृतीनां तिर्यग्गतिसमं
वक्ष्यम् । नवरमत्र पञ्चाशीत्याधिकं सागरोपमशतं चतुष्प-
ल्याधिकं यावद्वैकुंति वक्ष्यम् । कथमेतावन्तं कालं या-
वत्तद्वयं इति वदुच्यते—इह क्षापितकमांशो ह्राविश्रितसाग-
रोपमास्थितिकः पट्टपृथ्व्यां नारको जातः । तत्राप्यन्तमु-
द्गतावशेषे आयुषि सम्यक्चरं प्राप्तवान् । ततोऽप्रतिपतित-
सम्यक्चर एव मनुष्यो जातः ततस्तेनाप्रतिपतितेन सम्य-
क्चरेण देशविरतिमनुपास्य चतुष्पल्यापमास्थितिकः सौधमे-
द्वल्लोक देवा जातः । ततस्तेनाप्रतिपतितेन सम्यक्चरेण सह दे-
वमवात्तु कृत्वा मनुष्या जातः । तस्मिन्म मनुष्यमेव संयम-
मनुपास्य श्रेयस्केष्वधिकं सागरोपमाणां शतं देवा जातः ।
तत्र चोपपन्नमन्तरमन्तमुद्गतावृष्यं मिथ्यायं गतः । ततोऽ-
न्तमुद्गतावशेषे आयुषि भूयोऽपि सम्यक्चरं प्रतिपद्यते । त-
तो ह पदवर्दी सागरोपमाणां यावत् सम्यक्चरमनुपास्य
तस्याः सम्यक्चराज्ञाया अन्तमुद्गंतं शेष क्षणाय समुद्य-
तते । तद्वै पञ्चाशीत्याधिकं सागरोपमाणां चतुष्पल्याधिकं
यावत्पूर्वोक्तानां नवप्रकृतीनां वक्ष्यामावः ।

छपीसाएँ सुभायं, सेदिमणाहियेससगविहीहि ।

कद्दु जहसं खसं, अपुव्वकरणासिपा अंते ॥ १०९ ॥

‘छपीसाएँ’ ति—अणिमनारकोपशमअणिमकृत्वा शेषैर्वि-
धिभिः क्षपितकमांशसत्केः पदविश्रतसंक्रमाणां शुभप्रकृतीनां
पञ्चस्मिन्प्रजातिसमचतुरवर्गसंस्थानवर्जप्रेमनाराचसंहननते—
जससतकप्रशस्तविहायागति शुक्रलोहितहारिद्रसुरिपगन्ध-
कवायात्मलभुरमुत्तुषुकिर्घाणुगुल्लुपुपरायातोऽव्हासत्र-
सादिद्रुकनिर्मणल्लक्षणां जघन्यं प्रदेशाग्रं कृत्वा क्षणाय-
योग्यतस्य क्षपितकमांशस्यापूर्वकरणसंक्रमायाः प्रथमावलि-
काया अन्ते—चरमसमये तासां जघन्यः प्रदेशसंक्रमो भवति ।
तत ऊर्ध्वं तु गुणसंक्रमेषु लघ्वस्यातिप्रभूतस्य दक्षिकस्य
संक्रमावलिक्वातिकान्तत्वेन संक्रमसम्भवान् स न प्राप्यते ।
पञ्चसंप्रदेहं तु वर्जप्रेमनाराचवर्जितानां शेषाणां पञ्चविश्रप्रकृ-
तीनामवात्तुकरणप्रथमावलिक्वान्ते जघन्यः प्रदेशसंक्रम उक्तः ।
वर्जप्रेमनाराचसंहननस्य तु स्वबन्धव्यवच्छेदसमये इति ।

सम्महिद्धि अजोगमा-ख सोलसएँ हि अनुमपमईसं ।

थीवण ससिसंगं, नवरं पदमं तिपल्लेसु ॥ ११० ॥

‘सम्महिद्धि’ ति—सम्यग्दृष्टप्रयोग्यानां षोडशानामशुभप्रकृ-
तीनां प्रथमवर्जसंस्थानप्रथमवर्जसंहननाप्रशस्तविहायोग-
तिउभेयुःस्वरानाद्येनपुनसंकवदनीचोत्रलक्षणानां स्वीदेन
सदृशं वक्ष्यम् । यथा प्राक् स्वीदस्य जघन्यप्रदेशसंक्र-
मभावना कृता तथाऽत्रापि कर्तव्या । भवमेतासां जघ-
न्यप्रदेशसंक्रमस्वामी प्रथमे त्रिपल्यापमायुक्तेषु मनुष्येषु
मध्ये समुपपन्नो वक्ष्यः । अन्तमुद्गतावशेषे आयुषि प्राप्त-
सम्यक्चरः । शयं तथैव वक्ष्यम् ।

नरतिरियाण तिपल्ल-रसंते ओगलियस्स पाउगमा ।

तिथयरस्स य वंधा, जहसो आलिंगं गंतु ॥ १११ ॥

‘नर’ ति—नरतिरिक्तां त्रिपल्यापमस्यान्तं औदारिकस्य
प्राभाभ्याः प्रकृतयो जघन्यप्रदेशसंक्रमयोग्याः । इयमत्र भा-
वना—यो जीवः सकलाभ्यजीवापेक्षया सर्वजघन्यादौारिक-
संक्रमां सन् त्रिपल्यापमायुक्तेषु तिर्यक्मनुष्येषु मध्ये स-
मुपपन्नः, तस्यौदारिकसत्कर्ममभवतो विषयातसंक्रमाय पर-
प्रकृतौ संक्रमयतश्च स्वायुषचरमसमये तस्यौदारिकसत्-
कस्य जघन्यः प्रदेशसंक्रमो भवति । औदारिकस्य प्रायो-
ग्या इत्यौदारिकसत्कर्म । ‘तिथयरस्से’ व्यादि तीथिकर-
नामकमेणो कथं कुर्वता यन्प्रथमसमये बद्धं दक्षिकं तत्
बन्धावलिक्वातीति सत् यदा परप्रकृतिषु यथाप्रवृत्तसंक्र-
मेण संक्रमयति तथा तीथिकरनाज्ञा जघन्यः प्रदेशसंक्र-
मो भवति । तदवशुक्रः प्रदेशसंक्रमः । तनुक्लौ च समर्थितं
संक्रमकरणम् । क० प्र० ३ प्रक० । (भवाद् भवान्तरं संक्रा-
मन् किमायुः प्रकरोति इति ‘आउ’ शब्दे द्वितीयभागे १८
पृष्ठ उक्तम् ।)

संक्रमण-संक्रमण-न० । संक्रम्यते अन्यप्रकृत्यादिकपलवा व्यव-
हस्यायतनं न तत्संक्रमणम् । क० प्र० १ प्रक० । असत्तावेः
सत्तादौ क्षपणकपे संक्रम, विशे० । संक्रान्ती, विशे० । आब० ।
नि०बू० । संधा० । आक्रमणे, आब० ४ अ० । पर्यटने, सूत्र० १

भु० ४ अ० २ उ० । पिपीलिकाभक्तुगारीनां स्फुटितस्य गमने,
नि० भु० १३ उ० । संकम्यतेऽनेनेति संकमयम् । वारिजे,
आषा० १ भु० २ अ० ३ उ० ।

संकमणकाल-संकमणकाल-पुं० । अष्टान्तसंकामितसमये,
आ० क० १ अ० ।

संकममात्र-संक्रामत्-त्रि० । गच्छति, स्था० २ डा० ४ उ० ।
ज० । जी० । सम्-एकीभावेन कामम् गच्छन् । संगच्छ-
माने, जी० ३ प्रति० १ अचि० १ उ० ।

संकमुकिङ्किडि-संकमोत्कटस्थिति-स्त्री० । संकमोत्कटस्थि-
तिभेदे, या बन्धादेव केवलात्कट्टा स्थितिरित्येते । क० प्र०
२ प्रक० । पं० सं० ।

संकर-संकर-पुं० । मिश्रजातीयानां मीलके, सूत्र० १ भु०
१ अ० १ उ० । इ० । विरे० । कन्यानयनीयनगरस्य स्नाना-
ख्याते भावकाणां प्रतिपक्षे राजनि, ती० ४० कक्ष । सांकर्ये,
संकीर्ण्ये, विरे० । समीलनशीले, इ० ४ उ० । संकीर्यते
संपिण्ड्य संकरणे वा संपिण्डने संकरः । गौलपरिग्रहे, प्र० ४
५ आ० ४ द्वार ।

संकरगायत्री-शङ्करगायत्री-स्त्री० । रुद्रप्रतिपादिकायां
गायत्र्याम्, " तन्महेशाय विद्महे वाग्विशुद्धाय धीमहि त-
न्नो रुद्रः प्रचोदयात् " । गा० ।

संकरदूत-शङ्करदूत-न० । संकर इह प्रस्तावानुगममगो-
मयाज्ञादिमीलक उत्कुकटिका इति यावत्, तत्र दूतं बलं
संकरदूतम् । अत्यन्तनिकुट्ट निरुपयोगिनि लोकेत्यर्थे वक्षे,
उत्त० १२ अ० ।

संकरपुर-शङ्करपुर-न० । लक्षणावतीसविधे स्नानमख्याते
दुर्गेरक्षिते पुरे, विक्रमे १३६० संवत्सरे लक्षमणवतीहम्मीर-
श्रीसुरत्राणसमदीनः शङ्करपुरदुर्गोपयोगिपाषाणप्रहरणार्थे प्र-
तोर्ला पातयित्वा कपाटसंपुटमग्रहीत् । ती० ३४ कक्ष ।

संकरसमय-शङ्करसमय-पुं० । भिन्नजातीयानां मीलकस्यैक-
याक्यतायाम्, यथा-वाममाग्रीदावनाचारप्रवृत्तावपि युति-
करणमिति । सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ० ।

संकरसामि-शङ्करस्वामिन्-पुं० । नयनमनसोरपि प्राप्यकारि-
त्वादिभि स्वनामक्यते दार्शनिकविदुषि, न० । सम्म० ।

संकरिय-शाङ्कर्य-न० । परस्परानुविद्धरूपतायाम्, अने० १
अचि० ।

संकरिसण-शङ्करिण-पुं० । नवमे बलवदे, ति० । ती० । स० ।

संकरी-शङ्करी-स्त्री० । विद्याभेदे, या हि पठितमात्रा एव दा-
सत्रासीसत्तीपरिधारभूवाऽऽदेशं करोति, अन्तिकमागतं
प्रत्यगीकं निवारयति, दूरस्थस्याऽपि चेष्टितं पृष्टा सती
कथयति । उत्त० १३ अ० ।

संकल-मङ्गल-न० । "रङ्गले नः कः" ॥ १ । १२६ ॥ इत्य-
ननाम कस्य ककारोदेशः । संकलं । प्रा० । हस्त्यम्बुके, प्र०
३० ५ संव० द्वार ।

संकला-रङ्गला-स्त्री० । अयोध्यानिषेदे, सूत्र १ भु० ४ अ०
२ उ० ।

संकलिय-संकलित-त्रि० । अनुकले, अनु० । सूत्र० ।

संकलिया-संकलिका-स्त्री० । अन्त्यादिपदयोः सङ्कलनात्सङ्कलि-
का । आदानप्राप्ये सूत्रकृताङ्ग्य पञ्चमे अर्थयने, सूत्र० ।
अस्याध्ययनस्यान्त्याविषयोः संकलनात्संकलिकेति नाम कु-
र्वन्त तस्या अपि मामादिकस्त्वुक्तौ निषेधो विधेयः । तत्रापि
प्रत्यसङ्कलिका निगडादी भावसङ्कलना दूकरोत्तरविशिष्टा-
ध्यवसायसंक्रमनमिदमेव वाऽध्ययनम्, आद्यन्तपदयोः स-
ङ्कलनादिति । सूत्र० १ भु० १५ अ० ।

संका-शङ्का-स्त्री० । शङ्कने शङ्का । संशयकरणे, आनु० । सम्पेदे,
ष० २ अचि० । जीवादितस्तेषु अस्ति न चेति संशयकरणे, ष० २
अचि० । नि० भु० । उत्त० । भगवद्देहप्रणीतेषु पदार्थेषु धर्मा-
स्तिकायादिव्यत्यन्तगद्गनेषु मतिदौर्बल्यात्सम्यगवधार्यमा-
नेषु संशये, आष० ६ अ० । शङ्का भगवद्देहप्रणीतेषु पदार्थेषु
धर्मास्तिकायादिव्यत्यन्तगद्गनेषु मतिदौर्बल्यात् सम्यगवध-
र्धार्यानेषु संशयः, किमेवं स्यात्तैवमिति । यदाहुः-संशयक-
रणं शङ्केति । सा च शङ्का द्विविधा-देशशङ्का, सर्वशङ्का च । दे-
शशङ्का-देशविषया, जीवाद्यन्यतमपदार्थैकदेशगोचरेत्यर्थः ।
यथाऽस्ति जीवः केवलं सर्वगतोऽसर्वगतो वा, सप्रदेशोऽप्रदे-
शो चेति । सर्वशङ्का-सर्वविषया यथाऽस्ति वा धर्मो नास्ति
चेति । इयं च द्विविधाऽपि शङ्का भगवद्देहप्रणीतप्रवचनेऽप्रत्य-
यरूपा सम्यक्त्वे दूषयतीत्यतीतवारः । केवलागमगम्या अ-
पि हि पदार्था अस्मदादिप्रमाणपरिष्कारिण्येसा आसप्रणेत्य-
क्त्वाच्च सम्प्रेषु योग्याः, यत्राऽपि मतिदौर्बल्यादिभिर्मोहव-
शात् कचन संशयो भवति तत्राऽप्यप्रतिहतयमेवता ।

यथा—

"कथं य मद्रुम्भेण-ं तन्विहाययिरिचिरहस्यो वाऽपि ।

न य गहसृत्तणेन य, नायावरणोदयेण च ॥ १ ॥

हेऊदाहरणार्थं-भवे य सह सुदृढं न न बुज्जेका ।

सर्वम्नुमयमचित्तं, तदाऽपि तं चित्तप मरम् ॥ २ ॥

अणुवक्यपराणुमाह-परायणा जं जिहा जुगप्यवरा ।

जिभ्राणदोसमाहा, अनवहा वारणो तेणं ॥ ३ ॥"

यथा च—

"सुनोक्तस्यैकस्या-प्यरोचनाद्वारस्य भवति नरः ।

मिर्यादृष्टिः सूत्रं, हि नः प्रमाणं जिनाभिहितम् ॥ १ ॥

एकस्मिन्नप्यर्थे, सन्निधेः प्रत्ययोऽस्ति नष्टः ।

मिथ्या च दर्शने तत्, स व्यादिहेतुभेगवतीनाम् ॥ २ ॥ प्र० ६ द्वार ।

(शङ्काव्याख्या 'मिच्छुर्हि' शब्दे ६ भागे २७५ पृष्ठ गता)

संसयकरणं संका, क्त्वा अस्मिन्संसयगद्गो ।

संतप्ति वि वितिशिच्छा, सिज्जेशं मे अयं अद्दो ॥ २४ ॥

संसयणं-संसयो करणं-क्रिया, संसयस्स करणं संसयकरण-

मित्याह-जमिदं संसयकरणं किमिदं ब्रह्माण्ठेत्येतत्तं उता-

णन्ततमिति । शुद्धराह-वमिदमन्तरात्तं चक्षस्स दंडा-

वयो जहा, इदं तु अण्णत्तरे अणुलियचकरणवत्, ज-

दिदं संसयकरणं स एव संका, संकरणं संका, विनासंकर्यथः,

सा दुविहा-वेसे, सम्पे च । वेसे जहा तुल्ले जीयसे कइमेगे

भव्वा ? , एगे अभव्वा । अहवा-एणेणं-परमाणुणा एगे आ-

गासपदेसे पुणो पुणो वि परमाणु तयेवगासापदेसे अय-

गाहति । य ए परमायुः परमायुतो सुष्ठुमृतो भवति । य
य आचरमात्रे अयथागार्ह पयच्छति । कश्चेत्येति पयमादि-
देवे संका । 'सम्बन्ध' इति सर्वं युवालसंगं गणपिडगं
पाययमासाधिवर्द्धं मायुर ए कलकल्पिये होजा ।
संक्षिप्तो असंक्षिप्तो य दोसगुणदीवलयं उदाहरणं—
ज्जा, ते पेया पाया दारया । एगस्स गिहवतिषो एस-
वियुपुचा भज्जा मता । तेसु य अण्णा प्ररिखी कता । तीए
वि पुत्तो जाओ । ते दो वि लहसालाए पदेति । मायणकाले
य आगता । दोहए वि गिहहंतो भिद्वागमासकणफोडिया
पेया विजा । तस्य मयमातिषो चित्ते, मण्डिपया इमा ससंक्षि-
प्तो पियति । तस्स संकाए वग्गुसिया धाही जातो मतो य ।
चित्तिषो चित्ति—य ममे माता मण्डिपयाओ देति शिस्से-
क्कितो पियति जीवितो य । तस्मा संका ण कायव्वा । शिस्से-
क्किणए मयिवच्चं । संके ति दारं गतामिं वू १ उ० । आ०
ख० ० । दश० । जीत० । संथा० । दश० । ग० ।

शङ्खायमुदाहरणं पेयापायिनः—

“नार्याः कुत्रापि कस्यापि-दारको द्रो बभूवतु ।
सपत्नीतनुभूरेको, द्वितीयभारतमभूदयोः ॥ १ ॥
प्राप्तयोर्लेशशालायां, माघपेयामदत्त सा ।
अचिन्तयत्सपत्नीम्, पेयाऽसौ मत्तिकाभिता ॥ २ ॥
इत्याशङ्कौ वमक्षित्यं, वस्तुलौघ्याधिना मृतः ।
द्वितीयोऽचिन्तयन्माता, न प्रयच्छति मत्तिकाः ॥ ३ ॥
निःशङ्कितो जीवितोऽसौ, संजातो भोगभाजनम् ॥ ४ ॥”
आ० क० ६ अ० ।

संकाठास-शङ्कास्थान-न० । शङ्काविषये स्थाने, उत्त० ।
“संकाठायासि सन्वासि, यज्जिजा पण्डिहाण्वं ” । उत्त०
१६ अ० ।

संक्रामय-संक्रामय-न० । प्रस्तुतप्रमेये, स्था० । संका-
मणं-प्रस्तुतप्रमेयेऽप्रस्तुतप्रमेयस्य प्रवेशनं; प्रमेयान्तर्गमन-
मित्यर्थः । अथवा-प्रतिवादिमते आमयः संक्रामयः परमता-
व्यनुज्ञानमित्यर्थः । तदेव दोष इति । स्था० १० ठा० ३ उ० ।

संक्रामणी-संक्रामणी-ली० । संक्रमणकारके विद्याभेदे,
आ० १ ध्रु० १६ अ० ।

संक्रामिय-संक्रामित-त्रि० । स्वस्थानात् परस्थानं गीते, आच०
४ अ० । स्था० । 'संक्रामिय' इति संक्रामितं विभक्तिवचना-
धन्तरतया परिणामितं तदनुयोगो यथा—“साङ्ख्यं व-
न्द्येणं नासति पावं, असंक्रिया भावा ” इह साधूना-
मित्येतस्याः वक्ष्याः साधुः सत्काशदित्येवंलक्षणं पञ्च-
मीत्येन विपरिणामं कृत्वा अशङ्कितो भावा भवन्तीति
वस्तुत्वं सम्बन्धनीयम् । तथा “अच्छंदा जे न मुञ्जति, न से वा
इ ति बुद्ध” इत्यत्र कृते न स स्वागीत्युच्यते इत्येकवचनस्य
बहुवचनतया परिणामं कृत्वा न ते स्वागिन उच्यन्ते इत्येवं
पञ्चटना कार्येति । स्था० १० ठा० ३ उ० ।

संक्राम्येज्जमाय-संक्रम्यमाय-त्रि० । इत्यादिना संक्रमं का-
र्यमात्रे, स्था० ३ ठा० १ उ० ।

संकावय-शङ्कावद-त्रि० । क्रियेतस्मदारब्धमनुष्ठानं निष्फलं
स्वादित्येवंभूतो विकल्पः—शङ्का, तस्याः एवं निमित्तकार-
णम् । आर्हतप्रोक्ष्यत्वस्तुस्त्वस्त्वेष्वतीन्द्रियेषु केवलगतमप्राप्ते-
ष्वयं संक्षिप्तो, आच० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० ।
संकास-संकाश-त्रि० । सद्यो, स्था० ६ ठा० ३ उ० । उत्त० ।
प्रज्ञा० ।

संकासिया-शङ्काशिका-ली० । स्थविरात् धीगुतावा-
यांश्चिर्गतस्य चारणगणस्य तृतीयशास्त्रायाम्, कल्प० ।

संकिट्ट-संकिट्ट-त्रि० । संकीर्णं, व० १ उ० ३ प्रक० ।

संकिट्टविचारभूमि-संकिट्टविचारभूमि-ली० । संयतानां सं-
यतीनां चैकस्यामिव संज्ञाभूमौ, व० १ उ० ३ प्रक० ।

संक्षिप्त-संक्षिप्त-त्रि० । व्याप्ते, प्रज्ञा० २ पदं । विशेष० । मिध-
त्वे, विशेष० । अ० । “एयस्स इत्थीणं, योवं योवं तु जोह
तसु इरह इत्थी । क्वेण य सीलेण य, सो संक्षिप्तो ति
नेयव्वा ॥१॥” इति यचनात् संकीर्णनामि हस्तिविशेष, पुं० ।
स्था० ४ ठा० २ उ० । शबलीकृतचारित्र्ये, व० ३ उ० । स्वप-
त्तपरपक्षव्याकुले क्षेत्रे, नपुं० । अ० २५ श्लो ३ उ० ।

संक्षिप्त-शङ्कित-त्रि० । एकभावविषयसंशयसंयुक्ते, स्था० ४
ठा० ३ उ० । शंसयकोहीकृते, व० २ उ० । शङ्किते, शङ्का-
योग्ये वागुरादिके, वृ० १ ध्रु० १ अ० २ उ० । शङ्कितो
द्व्यतः सर्वतो वा । संशयवति, स्था० ३ ठा० ४ उ० । वृ० ।
सम्भविताधाकारमिदोषयुक्ते भ्रूरादिके, ग० १ अधि० ।
आवा० । आवाकमिदशङ्काकृत्युक्तो यवकापात्रो तदङ्ग-
हितम् । ध० ३ अधि० । जी० । पञ्चा० । प्रव० । शङ्कितं न
विश्रः किमिदमुद्रमादिदोषयुक्तं, किं वा-नेत्येवमाशङ्कास्पदी-
भूतम् । दश० ८ अ० । पि० । (तत्र शङ्कितपदव्याख्या ‘एस-
णा’ शब्दे, तृतीयभागे ४४ पृष्ठे गता ।)

किं बहुनेति, उपदेशसर्वस्वमाह—

जं भवे मत्तपाणं तु, कप्पाकप्पमिं संक्षिप्तं ।

दितिअं पठिआइक्खे, न मे कप्पइ तारिस् ॥ ४४ ॥

यज्ञयेद्रूपानां तु कल्पाकल्पयोः कल्पनीयाकल्पनीयधर्मवि-
षय इत्यर्थः, किम् ?—शङ्कितं न विश्रः किमिदमुद्रमादिदोषयुक्तं
किं वा नेत्याशङ्कास्पदीभूतः । तदित्यभूतमसति कल्पनी-
यनिमित्तं दर्वती प्रत्यावर्त्तति । न मम कल्पतं तादृशमिति
स्वार्थः ॥ ४४ ॥ दश० ८ अ० ।

संक्षिप्तगणखोवगा-शङ्कितगणखोपगा-ली० । प्रत्युपेक्षामे-
दे, ध० । तथा शङ्कितो वाऽसौ गणना य शङ्कितगणना ता-
नुपगच्छति या प्रत्युपेक्षया सा शङ्कितगणनोपगा तां न कु-
र्यात् । कार्यं माघः—पुरिमादयः कियन्तो जाता इति शङ्कायां
तद्वर्णना करोति यः प्रमादी भवति पूर्वमित्येवभूता प्रत्युपेक्षया
न कतेत्येति स्थितम् । ध० ३ अधि० ।

संक्षिपपट्टिसेवया—शङ्कितप्रतिसेवना—ली० । “जं संके-

सं समावजे ॥ इति वक्ष्यात् ॥ एषाणीयेऽप्यनेकविधतया शु-
द्धिते प्रतिसेवनायाम्, स्था० १० डा० ३ उ० ।

संक्लिष्ट-संक्रिष्ट-त्रि०। संक्षेपवति, प्रश्न०२ आश्र०द्वार।
स्था० ।

द्वार्षी संक्लिष्टं भवति—

जं वंतु संक्लिष्टं, तं सशिमिचं व होज अशिमिचं ।

जं तं सशिमिचं पुण, तस्सुप्पत्ती तिषा हेति ॥१८॥

जं तं अशिमिचं तं ति पूर्वाभिहितं । तुशब्दो संक्लिष्ट-
विसेसणो । तस्स संक्लिष्टस्स पुविहा उपपत्ती-सशिमिचा,
अशिमिचा य । शिमिचं इज्ज कारणं वक्कमाणास्सकरो ।
अशिमिचं निरुद्धेत्तुं । जं तं सशिमिचं तस्सुप्पत्ती, बाहि-
रपथुमयेक्क ति विहा भवति । पुनरवधारणे । बोद्धा आ-
ह-एत्तु कम्मं येव तस्स शिमिचं किमंश्च बाहिरणिमिचं
पोसिज्जति ।

आचार्याह—

कामं कम्म शिमिचं, उदयो ऽन्ति उदयभो तज्जो ।
तह वि य बाहिरवत्तुं, हेति शिमिचं तिमं ति विधं ॥१९॥

कामं अनुमतार्थं, किमनुमन्यते ?—कम्मं शिमितो उ-
दयत्यर्थः । न इति प्रतिषेधः, उदयः कम्मजो न भवतीत्य-
र्थः । तथाऽपि कश्चिद्वाक्यवस्तुष्वप्येव कर्मोदयो भवतीत्य-
र्थः । इदं ति विधं बाह्यनिमित्तम् उच्यते ।

सदं वा सोऊणं, दडुं सरितुं व पुव्वभुचाइ ।

सशिमिचऽशिमिचं पुण, उदयाहारे सरिं य ॥ २० ॥

गीतादि विसयसदं सोडं, आलिंगणादि स्थीकृषं वा वहुं,
पुव्वकीलियाथि वा सरिडं, एतेदि कारणेदि सशिमिचा
माहुवत्तो । अशिमितो पुण, पुणसदो अशिमितविसयणे ।
किमुदभो आहारेणं सरीरोवधेया । असदो भेदप्रदर्शने । नि०
सू० १ उ० ।

संक्लिष्टकम्म-संक्रिष्टकर्मन्-व० । छेदभेदनादिकं दुष्क-
र्मणि, जी० १ प्रति० ।

संक्लिष्टकाल-संक्रिष्टकाल-पुं० । गीतार्थसंविनरहिते का-
ले, “संक्लिष्टकाले वाम अम्मि कोले गीवत्थसंविग्गा नऽरिय
स संक्लिष्टकालः ” । पं० सू० ४ कल्प० ।

संक्लिष्टलेसा-संक्रिष्टलेखा-स्त्री० । संक्षेपहेतौ लेखा—
याम्, स्था० ३ डा० ४ उ० । (ताश्च संक्रिष्टा लेखाः ‘लेसा’
शब्दे षष्ठे भागे ६०३ पृष्ठे गताः ।)

संक्लिष्टाचार-संक्रिष्टाचार-पुं० । संलग्नवशात् स्थापिता-
विभोजनि, स्व० ६ उ० ।

संक्लिष्टसमाश्र-संक्षिप्तमान-त्रि० । अविश्रुतिं गच्छति,
अ० १३ श्रु० १ उ० । उपशमभेधीतः प्रत्यवधाने, अ० २४
श्रु० ७ उ० ।

१०

संक्लिष्ट-संक्षेप-पुं० । असमाधौ, पा० । रागादिलक्षणे
चित्तमालम्ब्ये, पञ्चा० १५ विव० । आश्र० । सीमारागावि-
सेवेन अरतो, पं० सू० १ सू० । स्था० ।

तिविहे संक्लिष्टे पक्षे, तं जहा-शाश्वसंक्लिष्टे, दं-
सश्वसंक्लिष्टे, चरितसंक्लिष्टे ॥ (सू० १६४ +)

ज्ञानादिप्रतिपत्तनलक्षणः संक्षिप्तमानपरिणामनिबन्धनो
ज्ञानादिसंक्षेपो, ज्ञानादिशुद्धिलक्षणे विशुद्धयमानपरिणा-
महेतुकस्तदसंक्षेपः । स्था० ३ डा० ४ उ० ।

दसविहे संक्लिष्टे पक्षे । तं जहा-उपविहसंक्लिष्टे
उवस्सपसंक्लिष्टे कसापसंक्लिष्टे भत्तपाशसंक्लिष्टे म-
शासंक्लिष्टे वतिसंक्लिष्टे कायसंक्लिष्टे नाशसंक्लिष्टे
दंसश्वसंक्लिष्टे चरितसंक्लिष्टे ॥ (सू० ७३६ +)

‘तसे’ स्वादि संक्षेपाः—अस्तमाधिरुपधीयते-उपग्रम्यते
संयमः संयमशरीरं वा येन स उपविधेस्नादिः, तद्धि-
वयः संक्षेप उपविसेक्षेपः । एवमन्यत्रापि नवरम् ‘उ-
वस्सव’ षि उपाश्रयो-वसतिस्तथा कथाया एव कथायैर्वा
संक्षेपाः कथावसंक्षेपाः तथा भक्षपानाश्रितः संक्षेपो भक्षपान-
संक्षेपोः तथा मनसिःमनसो वा संक्षेपो, वाचा संक्षेपो, का-
यमाश्रित्य संक्षेपो इति विग्रहः । तथा ज्ञानस्य संक्षेपोऽविशु-
द्धयमानता स ज्ञानसंक्षेपोः । एवं दर्शनचरित्रयोरपीति ।
स्था० १० डा० ३ उ० ।

संक्लिष्टमाश्रय-संक्षिप्तमानक-पुं० । उपशमभेधयाः प्रति-
पत्ततः संयमभेदे, स्था० २ डा० १ उ० ।

संक्षु-शुक्षु-पुं० । कीलके, आ० म० १ अ० । कल्प० ।

संक्षुद्र-संक्षुचित-न० । संक्षुचने संक्षुचितम् । गात्रसंको-
चकरणे, दश० ४ अ० । आ० म० । रा० । शिखरीकृत्य संको-
चनमुपगते, त्रि० । जी० ३ प्रति० १ आधि० २ उ० ।

संक्षुद्रपसारिय-संक्षुचितप्रसारित-न० । नाट्यभेदे ‘आ० म०
१ अ० । ज० ।

संक्षुफ-शुक्षुफ-पुं० । शुष्ककाविद्याप्रधाने वैताग्यपर्वतस्योनर-
भेद्यां विद्याधरनिकाये, आ० सू० १ अ० । वैताग्यपर्वत-
स्योनरभेद्यां विद्याधरनिकायविशेषाणां विद्यायाम्, स्त्री० ।
आ० सू० १ अ० ।

संक्षुचेमाश्र-संक्षुचयत्-त्रि० । हस्तपादादिसंकोचनतः संको-
चं गच्छति, आशा० १ शु० ६ अ० ४ उ० ।

संक्षुडिय-संक्षुडित-त्रि० । संक्षुडिते, जं० २ वल्ल० । “संक्षुडि-
यवलितरङ्गपारेवेडियंगमंगा” संक्षुडितं-वलीललललतरङ्गैः प-
रिविहितं च अहं येषां ते तथा । म० ७ शु० ६ उ० ।

संक्षुल-संक्षुल-त्रि० । व्यासे, आ० २२ अ० । स्वनामस्थाने
ग्रामे, संक्षुलो नाम ग्रामस्तत्र जिनदत्तनामा आश्वकस्तस्य भा-
र्यां चिनिमतिः । पि० ।

आमर्षणकवेरधम्-तत्र च आमे कोद्रवा रालकाश्च मासु-
यैषोपपद्यते इति तेषामिव कूरं गृहे गृहे भिक्षार्थमदन्तः सा-
धयो लभ्यते । वसतिरपि स्त्रीपशुपण्डकविधितया समभूत-
लाघिगौरितरमणीया कल्पनीया च प्राप्यते । स्वाध्यायोऽपि
तत्र वसतामभिप्रमथयिष्यते, केवलं श्रद्धायानो न प्राप्यते
इति न केवनापि सूरयो भरेण तत्रावतिष्ठन्ते । पि० ।
(विश्वेश्वरभाष्यः ' आधाकम् ' शब्दे द्वितीयभागे ४०
पृष्ठे गतः ।)

संकेय-संकेत-वि० । केतं-चिह्नं केतेन सह वर्तत इति
संकेतम् । सचिह्नं, आच० ६ अ० । स्वा० ।

संकेयपञ्चकलाय-संकेतप्रत्याख्यानं-न० । प्रत्याख्याने, च० ।
अङ्गुष्ठमुद्रिग्रन्थ्यादिचिह्नपलकितं सङ्केतं, तच्च आचकः पौ-
रुष्यादिप्रत्याख्यानं कृत्वा क्वादी क्तो गृहे वा तिष्ठन्
भोजनप्राप्तेः प्राक् प्रत्याख्यानरहितो मा भूवमित्यङ्गुष्ठादि-
कं सङ्केतं करोति ' यावदङ्गुष्ठं मुद्रि प्रमथि (वा) न मुञ्चा-
मि, गृहे वा न प्रमथामि, स्नेहविन्वो यावच्च शृण्वन्ति,
एतावन्तो वा उच्छ्वास यावच्च भवन्ति, जलाग्निमञ्जिका-
यां यावदेते विन्वो न शृण्वन्ति, दीपो वा यावच्च निषाति
तावच्च मुञ्च इति । च० २ अ० ।

इदानीं सङ्केतद्वारविस्तरार्थेप्रतिपादनायाऽऽह—

अंगुष्ठमुद्रिगंठी-वरेसेउत्सासथिबुगजोइक्से ।

अथियं संकेयमयं, धीरेहि* अणेतनाथीहि ॥ १५७८ ॥

अङ्गुष्ठसुष्ठिभेद्यादिग्रन्थः, अङ्गुष्ठमुद्रिग्रन्थिगृहेस्वेवो-
द्भवास्तुष्टिग्रन्थ्यादिक्वायं ताव् विहं कृत्वा यत् कियते
प्रत्याख्यानं तत् प्रथितम्—उक्तं सङ्केतमेतत्, कैः ? धीरैः
अनन्तज्ञानिभिरिति गाथासमासायैः । अथवन्धो पुण-केतं
नाम चिह्नं, सह केतेन सङ्केतः सचिह्नमित्यर्थः । ' साधु साव-
नो वा पुष्टे वि पञ्चकलाये किंचि विरहं अभिमिगहति,
जाव एष तावाधं य जिमेमि ' इति तास्मिमांश्चि विधाधि-
अंगुष्ठमुद्रिगंठिघरेसेउत्सासथिबुगजोइक्से । तत्त्व ताव सा-
वनां गोरुसीपञ्चकलाइतो ताये केसं गतो, घरे वा ठि-
तो य ताव जेमेमि, ताये य किं वड्ढि अयपञ्चकलायस्स
आचकुत्तु तदा अंगुष्ठचिह्नं करोति, जाव य मुयामि ताव न
जेमेमि इति, जाव वा यंति य मुयामि, जाव घरे य पविसामि,
जाव सेन्ना य वरससि, जाव वा एवतिया उत्सासा, पाण्यि-
यमंजिताए वा, जाव पत्तया धिबुगा उत्सासविद् धिबुगा
वा, जाव एस दीवगो जलति ताव अहं य भुंजामि इति ।
न केवलं भले अनेसु वि अभिगृह्यसेसेसु संकेतं भव-
ति । एवं ताव सावयस्स, सावुस्स वि पुष्टे पञ्चकलाये
किं पञ्चकलाणी अचकुत्तु ? तस्मा तेषां किं तत्त्ववं सङ्के-
तमिति । व्याख्यातं सङ्केतद्वारम् । आच ६ अ० ।

संकोडना-संकोटना-खी० । गात्रसंकाचने, प्रश्न० ३ आअ०
द्वार । विपा० ।

संकोडिय-संकोटित-वि० । संकोचिते, प्रश्न० ३ आअ० द्वार ।
आ० ख० ।

संकोय-संकोच-पुं० नस्कारे, आ० क० । द्रव्यभावसंकोचनम् ।
द्रव्यसंकोचनम्-कारशिरःपादादिसंकोचः, भावसंकोचनम्-
मनस एकाग्रता । द्रव्यसंकोचः पालकस्य । भावसंकोचोऽ-
नुसरदेवानाम् । उभयसंकोचः शब्दस्य । उभयाभावः शून्यः ।
आ० क० १ अ० ।

संख-शब्द-पुं० । ' यथोः सः ' ॥ ॥ ३० ॥ इति शब्द सः प्रा० ।
समुद्रोद्भवः (प्रभा० १ पद ।) द्युते दीर्घाकृतौ, (नि० ख०
१७ उ० ।) जलचरप्राणिविशेषे, नि० ख० १ उ० । कम्बुनि,
स्था० ६ डा० ३ उ० । की० । उ० । प्रश्न० । बासुदेवस्य पाञ्च-
जन्यः शंखः । उ० १० अ० । शंखः पाञ्चजन्यो द्वादशयोज-
नविस्तारपविः । प्रश्न० २१२ द्वार । आ० म० । उ० । ता० ।
अं० । प्रश्न० । नं० । ' परिद्विया संखस्तुति इव । ' प्रा० २ पाद ।
आचा० । आ० म० । अनु० । आर्काम्यसत्तावायवविशेषे,
आ० १ धु० ८ अ० । एकोनविंशतितमे महाप्रश्ने, स्था० २
अ० ३ उ० । कल्प० । वं० प्र० । सू० प्र० ।

दो संखा । (ध्रुव) स्वा० २ डा० ३ उ० ।

वैशालीनगरीवास्तव्ये-सिद्धार्थराजमित्रं, आ० म० १ अ० ।
आ० ख० । लवणस्सुद्रस्य वेलारणके स्वनामक्याते वेलम्भ-
रनागराजे, जम्बूद्वीपस्य बाह्यवैदिकान्तम् द्वाचत्वारिंशद्यो-
जनान्यवगाह्य लवणसमुद्रे संखस्य वेलम्भरनागराजस्यावा-
सपत्नेयं, स्था० ६ डा० २ उ० । (संखस्य वेलम्भरनागराजस्य
तदावासभूतस्य पर्वतस्य च वल्लभ्यता ' लवणसमुद्र ' शब्दे ६
प्रागं ६५४ पृष्ठे गता ।) स्वनामक्याते भावस्तीवास्तव्ये आचकः,
स्था० । शंखशतको भावस्तीवाचको, ययोरिदृशी वल्लभ्यता-
किल भावस्यायं कोटिकं चैव भगवत्पदा विहरति स, श-
ङ्खादिभ्रमणोपासकाङ्कात् भगवन्तं विहाय वन्तिमुमागताः ।
ततो निवर्तमानास्तान् शंखः कल्याणमिति स्म—यथा भो-
देवानां प्रिया । विपुलमशनाद्युपस्कारयन् तत्तत्तत्परिमुञ्जानः
पासिकं पर्वं कुर्याथा विहरिष्यामः । ततस्तं तत्प्रतिपदिरे,
पुनः शङ्खोऽचिन्तयत्-न भयो मेः श्रमादिभुञ्जानस्य पासिक-
पौषधं प्रतिजाग्रतो विहर्षु, अयस्सु मे पौषधकालायां पौषधिक-
स्य मुक्तामरणशङ्कायैः शान्तवैषयं विहर्षुमांश्च स्वगृहे गत्वा
उपलामिधानलभार्थायां वार्तां निवेद्य पौषधशालायां पौष-
धमकार्षीत् । इतश्च तंऽशनाद्युपस्कार्याचकुत्तुः, एवञ्च स सम-
वेपुः शङ्खं प्रतीकमालास्तस्युः । ततोऽनागच्छति शङ्खं पुष्क-
लीनामा भ्रमणोपासकः शतक इत्यपरनामा शंखस्याकारणा-
यं तद्वद्देहं जगाम । आगतस्य कोत्पला आचकोचितप्रतिपत्तिं
चकार । ततः पौषधशालायां स विवेश, ईयांयधिकं प्रतिव-
क्ताम् । शङ्खमभ्युवाच-यदुतोपस्कृते तदशनादि त्वं गच्छामः
भावकसमवायं, भुञ्ज्यसे तदशनादि, प्रतिजाग्रतः पासिक-
पौषधमुत्तत उवाच शङ्खः-अहं हि पौषधिको नागमिष्यामीति ।
ततः पुष्कली गत्वा आचकाणीं तांश्चिषेद । ते तु तदनुमुञ्जते,
शङ्खस्तु ततः पौषधमपारचित्वैव पारगतपादपथमवस्थितव्यं
प्रतस्थी । प्रथित्य च समुचितदेशे उपविशेत् । इतरेऽपि भाव-
न्तं वन्तिवत्वा धर्मं च धृत्वा शंखान्तिकं गत्वा पथमुचुः—
सुष्ठु त्वं देवानामपि । अस्मान् ह्रीलपति, तत्तस्माद् भ-
गवान् जगाम-मा भो पूयं शङ्खं दीप्तयस्व शङ्खो ह्रीलनीयः,
यतोऽयं मियधर्मा इदमयो च । तथा सुप्रतिजागरिकं आग-

रित इत्यादि । स्वा० ६ ठा० ३ उ० । आ० क० । अ० म० ।
आ० बू० । कल्प० ।

तेषां कलेषां तेषां समयेषां सावर्त्थी नामं नगरी
होत्वा । बभ्रुओ, कोट्टए चेइर बभ्रुओ, तत्त्व थां सा-
वर्त्थीए नगरीए बहवे संखप्पामोक्खा समञ्जोवासगा परि-
वसंति अट्ठा० जाव अपरिभूया अभिगवजीवाजीवा० जाव
विहरंति । तस्स थां संखस्स समञ्जोवासगस्स उपप्ला नामं
भारिया होत्वा । सुकुमाल ० जाव सुरुवा समञ्जोवासिया
अभिगवजीवाजीवा० जाव विहरइ । तत्त्व थां सावर्त्थीए
नगरीए पोक्खली नामं समञ्जोवासए परिवसइ अट्ठे अभि-
गव० जाव विहरइ । तेषां कलेषां तेषां समयेषां सामी समो-
सहे परिसा निग्गया० जाव पज्जुवासइ । तए थां ते समञ्जो-
वासगा इमीसे जहा आलभियाए० जाव पज्जुवासइ । तए
थां समये भगवं महावीरे तेसि समञ्जोवासगाथां तीसे व म-
हति ० धम्मकहा० जाव परिसा पडिगया । तए थां ते स-
मञ्जोवासगा समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतियं धम्मं
सोभा निसम्म हट्ठतुट्ठ० समणं भगवं महावीरं वंदइ न-
मंसइ वंदित्ता नमंसित्ता पसियाइं पुच्छंति । पसियाइं पु-
च्छित्ता अट्ठाइं परियादियंति, अट्ठाइं परियादियि-
त्ता उट्ठाए उट्ठेति, उट्ठित्ता समणस्स भगवओ
महावीरस्स अंतियातो कोट्टयाओ चेइयाओ पडि-
निसिम्मइ, पडिनिक्खमिच्चा से जेथेव सावर्त्थी न-
गरी तेथेव पहरेत्यगमणाए । (छ०-४३७ +)
तए थां से संखे समञ्जोवासए ते समञ्जोवासए य एवं
वयासी-तुज्जे थां देवाणुप्पिया ! विउलं असत्थं पाणं
खाइमं साइमं उवक्खडावेत्ता, तए थां अग्गे तं विपुलं अस-
त्थं पाणं खाइमं साइमं आसाएमात्था विस्साएमात्था परिमुंजे
मात्था परिआएमात्था पक्खियं पोसहं पडिजागरमात्था वि-
हरिस्सामो । तए थां ते समञ्जोवासगा संखस्स समञ्जो-
वासगस्स एयमहुं विअएत्थं पडिस्सुंति । तए थां तस्स
संखस्स समञ्जोवासगस्स अभयेयात्थेव अम्मरियए० जाव
समुप्पजित्त्वा नो खलु मे सेयं तं विउलं असत्थं जाव सा
इमं अस्साएमात्थस्स ०४ पक्खियं पोसहं पडिजागरमात्थस्स
विहरित्तए । सेयं खलु मे पोसहसालाए पोसहियस्स बंभ-
चारिस्स उम्मुकमणिसुवन्नस्स ववगयमासावन्नगविलेव-
न्नस्स निक्खित्तसत्थुसलस्स एगस्स अविइयस्स दम्मसं-
थारोवगयस्स पक्खियं पोसहं पडिजागरमात्थस्स विहरित्त-
ए णि कट्ठ एवं संपेहेति, संपेहिच्चा जेथेव सावर्त्थी नगरी
जेथेव सए गिहे जेथेव उपप्ला समञ्जोवासिया तेथेव उ-
वागच्छइ, उवागच्छित्ता उपपलं समञ्जोवासियं आपुच्छइ,

आपुच्छित्ता जेथेव पोसहसाला तेथेव उवागच्छइ उवाग-
च्छित्ता पोसहसालं अणुपविसइ पोसहसालं अणुपविसित्ता
पोसहसालं पमजइ, पोसहसालं पमजित्ता उचारपासवन्नभू-
मि पडिलेहेइ, उचारपासवन्नभूमि पडिलेहिच्चा दम्मसंथारं
संथरति, दम्मसंथारं संथरित्ता दम्मसंथारं दुरुइइ, दुरु-
हिच्चा पोसहसालाए पोसहिए बंभयारी० जाव पक्खि-
यं पोसहं पडिजागरमात्थे विहरइ । तए थां ते समञ्जोवासगा
जेथेव सावर्त्थी नगरी जेथेव साइं गिहाइं तेथेव उवागच्छइ,
उवागच्छित्ता विपुलं असत्थं पाणं खाइमं साइमं उवक्ख-
डावेति, उवक्खडावेत्ता अन्नमजे सदावेति, अन्नमजे सदा-
वेत्ता एवं वयासी—एवं खलु देवाणुप्पिया ! अग्गेहिं
से विउलं असत्थं पाणं खाइमं साइमं उवक्खडावेत्ता, सं-
खे य थां समञ्जोवासए नो इच्चमागच्छइ । तं सेयं
खलु देवाणुप्पिया ! अग्गे संखे समञ्जोवासगं सदावे-
त्ताए । तए थां से पोक्खली समञ्जोवासए, ते समञ्जोवा-
सए य एवं वयासी—अच्छइ थां तुज्जे देवाणुप्पिया ! सु-
निच्चुया वीसत्था अहणं संखे समञ्जोवासगं सदावेमि-
त्ति कट्ठ तेसि समञ्जोवासगाथां अंतियाओ पडिनिक्खमति,
पडिनिक्खमिच्चा सावर्त्थीए नगरीए मज्जं मज्जेथं जे-
थेव संखस्स समञ्जोवासगस्स गिहे तेथेव उवागच्छइ,
उवागच्छित्ता संखस्स समञ्जोवासगस्स गिहं अणुपवि-
ट्ठे । तए थां सा उपप्ला समञ्जोवासिया पोक्खलिं स-
मञ्जोवासयं एज्जमायं पासइ, पासित्ता हट्ठतुट्ठ० आस-
त्थाओ अग्गेइइ अग्गेइत्ति सत्तट्ठपयाइं अणुगच्छइ, अ-
णुगच्छित्ता पोक्खलिं समञ्जोवासगं वंदति नमंसति
वंदित्ता नमंसित्ता आसत्थेयं उवनिमंतेइ, उवनिमंतिच्चा एवं
वयासी—संदिसंतु थां देवाणुप्पिया ! किमागमन्नप्यो-
यथां ? , तए थां से पोक्खली समञ्जोवासए उपपलं स-
मञ्जोवासियं एवं वयासी—कट्ठं देवाणुप्पिए ! संखे
समञ्जोवासए ? , तए थां सा उपप्ला समञ्जोवासिया
पोक्खलिं समञ्जोवासयं एवं वयासी—एवं खलु देवा-
णुप्पिया ! संखे समञ्जोवासए पोसहसालाए पोसहिए
बंभयारी० जाव विहरइ । तए थां से पोक्खली स-
मञ्जोवासए जेथेव पोसहसाला जेथेव संखे समञ्जोवासए
तेथेव उवागच्छइ, तेथेव उवागच्छित्ता मग्गमागमणाए
पडिक्कमइ गच्छइ गच्छित्ता संखे समञ्जोवासगं वंदति
नमंसति वंदित्ता नमंसित्ता एवं वयासी—एवं खलु
देवाणुप्पिया ! अग्गेहिं से विउलं असत्थं जाव साइमं
उवक्खडावेत्ता तं गच्छामो थां देवाणुप्पिया ! तं वि-
उलं असत्थं जाव साइमं आसाएमात्था जाव व-

दिजागरमाणा विहरामो । तए खं से संखे समखो-
वासए पोक्खलिं समखोवासगं एवं वयासी—खो खलु
कप्पइ देवाणुप्पिया । तं विउलं असखं पाखं खाइमं
साइमं आसाएमाणास्स ० जाव पडिजागरमाणास्स विह-
रितए, कप्पइ मे पोसइहालाए पोसहियस्स ० जाव वि-
हरितए, तं छंदेखं देवाणुप्पिया । तुम्मे तं विउलं अस-
खं पाखं खाइमं साइमं आसाएमाणा ० जाव विहरइ । तए-
खं से पोक्खली समखोवासगे संखस्स समखोवासगस्स
अंतियाओ पोसइहालाओ पडिनिक्खमइ, पडिनिक्खमिचा
सावत्थिं नगरिं मज्झं मज्जेयं जेथेव ते समखोवासगा ते-
थेव उवागच्छइ, उवागच्छिचा ते समखोवासए एवं वया-
सी—एवं खलु देवाणुप्पिया । संखे समखोवासए पोस-
इहालाए पोसहिए ० जाव विहरइ, तं छंदेखं देवाणुप्पि-
या । तुम्मे विउलं असखपाणुखाइमसाइमे ० जाव वि-
हरइ । संखे खं समखोवासए नो इन्वमागच्छइ । तए खं
ते समखोवासगा तं विउलं असखपाणुखाइमसाइमे
आसाएमाणा ० जाव विहरति । तए खं तस्स संखस्स
समखोवासगस्स पुञ्चरावारचकालसमयसिं धम्मजागरियं
जागरमाणास्स अयंमयास्स ० जाव समप्पजिआयासेयं खलु
मे कल्लं ० जाव जलंते समखं भगवं महावीरं वंदित्ता नमं-
सित्ता ० जाव पज्जुवासित्ता तओ पडिनियसस्स पक्खियं
पोसइं पारितए त्ति कट्टु एवं संपहेति एवं संपहेत्ता कल्लं
जाव जलंते पोसइहालाओ पडिनिक्खमति पडिनिक्खमिचा
मुदप्पवेसाइं मंगल्लाइं वत्थाइं पवरपरिहिए सयाओ गिहाओ
पडिनिक्खमति, सयाओ गिहाओ पडिनिक्खमिचा पादवि-
हारचारं सावत्थिं नगरिं मज्झं मज्जेयं ० जाव पज्जुवा-
सति, अभिगमो नउत्थि । तए खं ते समखोवासगा कल्लं
पादु ० जाव जलंते एहाया कचवलिक्कमा ० जाव सरिीरा
सएहिं २ गेहेहिंते पडिनिक्खमंति सएहिं २ मिचा एगय-
ओ भिलायंति एगयओ भिलायंति एगय ० चा सेसं जहा
पढं ० जाव पज्जुवासंति । तए खं समखे भगवं
महावीरं तेसिं समखोवासगार्थं तंसे य धम्मकहा ० जाव
आसाए आराहए भवति । तए खं ते समखोवास-
गा समखस्स भगवओ महावीरस्स अंतियं धम्मं सोखा
निसम्म हट्टुट्टा उट्टाए उट्ठेति उट्ठेचा समखं भगवं
महावीरं वंदंति नमंसेति वंदित्ता नमंसित्ता जेथेव संखा
समखोवासए तेथेव उवागच्छन्ति तेथेव उवागच्छिचा
संखं समखोवासयं एवं वयासी—तुमं देवाणुप्पिया । दिजा
अन्देहिं अप्पखा थेव एवं वयासी—तुम्हे खं देवाणुप्पिया ।
विउलं असखं ० जाव विहरिस्सामो । तए खं तुमं पोसइ-

सालाए ० जाव विहरिए, तं सुहु खं तुमं देवाणुप्पिया ।
अम्हं हीलसि । अओ ति समखे भगवं महावीरं ते स-
मखोवासए एवं वयासी—माथं अओ । तुम्हे संखं समखो-
वासगं हीलइ निंदइ खिसइ गराहइ अपमच्छ । संखे खं
समखोवासए पियधम्मे थेव इदधम्मे थेव सुदक्खु जागरियं
जागरिए (६०-४३८)

‘आसाएमाणा’ त्ति ईषत्त्वाद्यन्तो बहु व त्यजन्तः
इच्छुलण्डादिविच ‘विस्साएमाणा’ त्ति विशेषेण स्वा-
द्यन्तोऽप्येवमव त्यजन्तः कर्त्तृरादिविच ‘परिमाएमाणा’ त्ति
वदतः ‘परिमुजेमाणा’ त्ति सर्वमुपभुजाना अल्पमप्यपरित्य-
जन्तः, एतेषां च पदानां चासैमानिकप्रत्ययान्तत्वेऽप्यती-
तप्रत्ययान्तता द्रष्टव्या । ततश्च तद्विपुलमशनाद्यास्त्वादितव-
न्तः सन्तः ‘पक्खियं पोसइं पडिजागरमाणा विहरिस्सा-
मो’ त्ति पले—अद्वैतासि भवं पार्थिकं पीषधम्—अस्या-
पारपीषधं प्रतिजाग्रतः—अनुपालयन्तः विहरिष्यामः—स्था-
स्यामः । यथेहातीतकालीनप्रत्ययान्तत्वेऽपि चासैमानिकप्र-
त्ययोपादानं तज्ज्ञेजानान्तरमेवाक्षेपेण पीषधाम्भुपगमप्रद-
शीतार्थम् । एवमुत्तरत्राऽपि गमनिका कार्यत्येकः । अत्रैव तु
व्याचक्षते—इह किल पीषधं पथेदिनामुत्तरां, तच्च द्वेषा—इष्टज-
नमोजनवानादिकृपमाहारादिपीषधकृपं च । तत्र शब्दः इष्टजन-
मोजनवानकृपं पीषधं कर्तृकामः सन् यत्तुक्त्वास्तदशयं वस्तु-
कृम्—तएथं अन्दे तं विउलं असखपाणुखाइमसाइमं आसा-
एमाणा’ इत्यादि, पुनश्च शब्द एव संवेगविशेषशरादाद्यपीषध-
विनिवृत्तमनाः द्वितीयपीषधं त्रिकीर्तयेतिनिस्तथास्तदशयं व-
स्तुकृम्—‘नो खलु मे सेयं त’ मित्यादि, ‘एगस्स अबिइय-
स्स’ त्ति एकस्स—बाह्यसहायपेक्षया केवलस्यैव । न चैकस्येति
भयनादेकाकिन एव पीषधशालायां पीषधं कर्तुं कल्पत इ-
त्यवधारणीयम्, एतस्य खरितानुवादकृपयात्, तथा प्रथ-
मन्तरे बहुनां आवकाणां पीषधशालायां मिलनध्वनगहोषा-
भावापरस्पररेण स्मारणादिविशिष्टगुणसम्भवाच्चेति । ‘ग-
मणाऽऽगमणाए पडिक्कमइ’ त्ति इयोपधिकीं प्रतिक्रामतीत्य-
र्थः । ‘छंदेखं’ त्ति स्वाभिप्रायेण न तु मदीयाच्चेति । ‘पु-
व्वरावारचकालसमयसिं’ त्ति पूर्वरात्र्यन्तः—रात्रिः पूर्वा भागः
अपगतता रात्रिपररात्रः, स च पुनरात्रापररात्रस्तत्तल्लक्ष्यः
कालसमयो यः स तथा तच्च ‘धम्मजागरियं’ त्ति ध-
र्माय धर्मचिन्तया वा जागरिका—जागरणं धम्मजाग-
रिका तां ‘पारितए त्ति कट्टु एवं संपहेइ’ त्ति—पारितयु-
—पारं नेतुम् एव सम्प्रेक्षते—इत्यालोचयति, किमित्याह-
इति कर्तुम् एतत्संबन्धस्य करुणायति । ‘अभिगमो नउत्थि’
त्ति पञ्चप्रकारः पूर्वोक्तोऽभिगमो नास्त्यस्य, सच्चित्ताविद्व-
व्याणां विमोचनीयानामभावादिनि । ‘जहा पढं’ त्ति यथा ते
यामेव प्रथमनिर्गमस्तथा—द्वितीयनिर्गमोऽपि वाच्य इत्यर्थः ।
अ० १२ श० १ उ० । अ० २० । स० । मल्लिसह प्रप्रजितं
काशीराजे, हा० १ ध्रु० ८ अ० । (‘मल्लि’ शब्दे वृत्ते
भागे १५८ पृष्ठेऽस्य वक्तव्यता यता ।) शब्दः काशीवन्देनो
बाराणसीनगरीसम्बन्धिजनपदवृद्धिकर इत्यर्थः । अयं च

न प्रतीतः केवलमलकाभिधानो राजा वाराणस्यां भगवता प्रमाजितोऽन्तकृष्टाशु धृत्येत स यदि परं नामान्तरं ग्राह्यं भवतीति । स्यात् ० न डा० ३ उ० । हरिकेशवस्य साधोः पूर्व-भवाजीवस्य सोमदेवपुरोहितस्य प्रज्ञापकं मयुराराज्यमुपभु-ज्य प्रमाजिते स्वनामक्याते राजनि, उक्त० १२ अ० । हस्तिनापुरनगरवासिनि स्वनामक्याते इन्द्रप्राधक, दश० ४ तत्त्वा आ० कू० । वैताक्षपवैतस्मोत्तरभ्योः सुरस्याया नगस्यो राजनि स्वनामक्याते विद्याधरेन्द्रे, ती० ६ कल्प । स्वनाम-क्याते महानिधी, ज० ।

शकुनिविही शाडगविही, कन्वस्स य चउविहस्स उपत्ती ।

संखे महाधिदिमि, तुडियंगाणं च सव्वेसि ॥ ६ ॥

ज० ३ वक्त० । ति० । दश० । ती० । (नवनिधिवक्ष्यता 'शिखि' शब्दे चतुर्थभागे २१५१ पृष्ठ गता ।) अथमं देवस्य तत्रपुत्राणां तृतीय पुत्रे, कल्प० १ अत्रि० ५ कृत्वा । जम्बूद्वीपे मन्दरस्य पश्चिमे शीतोदाया महानद्या दक्षिणे स्वनामक्याते अकवर्तिविजये, स्यात् ० न डा० ३ उ० । अरिष्टनेमिः पृथ्वभवजीवे स्वनामक्याते राजनि, उक्त० १२ अ० ।

संख्य-प्रि० । संख्यानं संख्या तामहेतीति संख्यः । 'दण्डा-देयः' ॥६॥४१॥७॥ इति यमत्यः । संख्यात, क० ५ कर्म० । संख्यायत इति संख्यः । पञ्चमासत्वंयनादिप्रमितं कालं, विशेष० । संप्राये, वृ० ३ उ० ।

सांख्य-पुं० । संख्यानं संख्या विवेकस्तां वेतीति सांख्यः । क-शिलशिष्ये, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० ३ उ० । सांख्याः प्राहुः—“अथ-शक्तिमन्त्रित्वात्, प्रधानादेव केवलात् । कार्यभेदाः प्रवर्त्तन्ते, तदूपा एव भावनः ॥ ॥ अथ दशोपनिषद्महादिकार्यप्रामजनिकाभिभारत्मा भूतानिः शक्तिभिः प्रवर्त्तते शुक्लं संस्वरजस्तत्त्वसांख्यावस्था-लक्षणं प्रधानम्, तत एव महादायः कार्यभेदाः प्रवर्त्तन्त इति कापिलाः । 'प्रधानादेवे' त्यधधारण्ये कालपुरुर्यादिव्यवच्छ-दार्थ्य, 'केवलादि' ति वचने संस्वरसांख्योपकल्पितेऽभ्ररिति-राकारार्थम् 'प्रवर्त्तन्ते' इति साक्षात्पारम्पर्येण उत्तरयन्त इ-त्यर्थः । तथाहि-तेषां प्रक्रिया-प्रधानाद्-बुद्धिः प्रथममुत्पद्य-ते, बुद्धेर्आहकारः, अहंकारात्पञ्च तन्मात्राणि शब्दस्पर्शरूप-रसगन्धात्मकानीति, इन्द्रियाणि चैकादशोपाद्यन्ते—पञ्च बु-द्धिर्मात्राणि भ्रौत्वक्षुब्धबुद्धिर्ग्राह्याणलक्षणानि, पञ्च कर्म-न्द्रियाणि वाक्पाणिपदापायुपत्यसंज्ञकानि । एकादशं मनश्चे-ति-पञ्चभूततन्मात्रेभ्यः पञ्च भूतानि शब्दादाकाशः, स्पर्शी-द्राव्यः, रूपात्तेजः, रसादापः, गन्धात्पृथिवीति । तदुक्तमी-भ्रुकृते—“प्रकृतमहोत्साहः इहकारस्तस्माद्रूपक्ष षोडशकः । तस्मादपि षोडशका-त्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥२२॥” अत्र च-महानिति बुद्ध्याभिधानम्, बुद्धिश्च षटः पट इत्यध्यवसायल-क्षणं, अहंकारस्त्वहं सुभवास्यहं दशनीय इत्याधमिधानस्व-रूपः । मनस्तु संकल्पलक्षणम्, तद्यथा-कश्चिद्बुद्धः शृणोति-प्राप्तान्तरं भोजनमस्तीति तत्र तस्य संकल्पः स्वाद्यास्यामीति किं तत्र इति स्वादानु बुद्धमित्येवं संकल्पः स्यात् । संकल्प-पु-नि न इति । तदेवं बुद्धयहंकारमनसां परस्परं विशेषोऽयमन-व्यः । महादायः प्रधानपुरुषी चेति पञ्चविंशतिरेषां तत्त्वानि । यथोक्तम्—“पञ्चविंशतिरव्यक्ता, यत्र तत्राभ्यन्ते रतः । शिमी सु-

एषी जटी घापि, मुख्यते नात्र संशयः ॥१॥” इति । महादायश्च कार्यभेदाः प्रधानात्मवत्समाना न कारणादव्यन्तमभिधेयान् प्रवर्त्तन्तीति साक्षात्प्रतिपाद्य इव कार्यभेदाः किं तु प्रधानात्मवत्समाना एव वैगु-ण्यादिना प्रकृत्यात्मकत्वात्प्रधानादि-यदात्मकं कारणं कार्यम-पि तदात्मकमेव यथा कृष्येतन्मृगभिरारब्धः पटः कृषणः शुक्लः शुक्ल उपलभ्यते, एवं प्रधानमपि त्रिगुणात्मकमालया बुद्ध्याह-रतन्मात्रेन्द्रियात्मकं व्यङ्ग्यमपि त्रिगुणात्मकपारमाना एव त्रि-स्वातन्त्र्यमप्राक्त-अविवेकितायादि हिमे तत्त्वाद्यः । 'इदं च मह-दादिकं व्यङ्ग्यमिति' धृयम् न शक्यते कर्तुं, किं तु—“ये गृह्णास्तद्व्य-क्तं यद् व्यक्तं ते गुणा” इति । तथैवमपि विषयो भोग्यत्वभावा-त्वात् । सामान्यं च सर्वपुरुषाणां भोग्यत्वात्प्राप्त्येकीकृत् । अचेत-नात्मकं च सुखदुःखं मोहाऽवेदकत्वात् । प्रसवधर्मि च । तथा-हि प्रधानं बुद्धिं जनयति, साऽप्यहंकारः, साऽपि तन्मात्राणि-इन्द्रियाणि चैकादश-तन्मात्राणि महाभूतानि जनयन्तीति । त-स्मात्त्रैगुण्यतिरूपेण तदूपा एव कार्यभेदाः प्रवर्त्तन्तीति ध्योक्तम्—“त्रिगुणमपिर्विवेकविषयः, सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मिभ्यः तथा प्रधानं, तद्विपरितस्तथा च पुमान् ॥१॥” (सांख्यकारिक०) इति । अथ यदि तदूपा एव कार्यभेदाः कथं शास्त्रे व्यङ्ग्या-व्यङ्ग्येर्द्वैलक्षण्योपापचयंम् । “हेतुमद्वैतस्यमव्यापि, सक्रियमन-कमाभितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं, व्यङ्ग्यं विपरीतमव्यङ्ग्यम् ” ॥१॥ (सांख्यकारिका) इति । क्रियमाणं शोभेताश्च ह्यवयवः-हेतुमत्कारणव्यवस्थमेव । तथाहि-प्रधानेन हेतुमती बुद्धिः, अ-हंकारो बुद्ध्या हेतुमान् पञ्च तन्मात्राणि एकादश चैन्द्रियाणि हेतुमन्ति अहंकारस्य भूतानि तन्मात्राः । तत्त्ववमव्यङ्ग्यम् कुतश्चि-त्तस्यानुपपत्तेः । तथा—व्यङ्ग्यमनियुत्पत्तिपक्षमन्तरात् । तद्विषय-यथाज्ञत्वमव्यङ्ग्यम् । प्रधानपुरुषी विवि भुवि चलातिरेके च स-र्वत्र व्यापितव्या यथा वर्तेत न तथा व्यक्तं वर्तेत इति तद्व्या-पिथथा च संसारकाले त्रय्यदशविधेन बुद्धयहंकारेन्द्रियलक्ष-णेन करणेन संयुक्तं सूक्ष्मशरीराभितं व्यङ्ग्यं संसारं न त्वेव-मव्यक्तं तस्य विभुत्वेन सक्रियत्वायोगात् । बुद्धयहंकारादिभेदेन खानिकविधं व्यङ्ग्यमुपलभ्यते नाव्यङ्ग्यमनस्यैकस्यैव सकलात्रि-लोकीकारणत्वात् । आभितं च व्यक्तं-यद्यस्मादुत्पद्यते तस्य तदाभितत्वात्, न त्वेवमव्यङ्ग्यम् अकार्यत्वात्तस्य । लयं गच्छ-तीति इति कृत्वा लिङ्गं च व्यङ्ग्यम् । तथाहि—प्रलयकाले भू-तानि तन्मात्रेण लीयन्ते, तन्मात्राणिन्द्रियाणि आहंकारे, साऽपि बुद्धीः, साऽपि प्रधानान्वेवमव्यक्तं क्वचित्पि लयं गच्छ-तीति । लीनं वा अव्यङ्ग्यलक्षणमयं गमयति व्यक्तं कार्यत्वा-श्लिङ्गं, न त्वेवमव्यङ्ग्यमकार्यत्वात् तस्य । सावयवं च व्यङ्ग्यं श-ब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकैरवयवैर्युक्तत्वात्, न त्वेवमव्यङ्ग्यं तत्र शब्दादीनामनुपलब्धेः । अपि च—यथा पितरि जीवति पुत्रो न स्वतन्त्रो भवति तथा व्यक्तं सर्वत्र च कारणावयवत्वात्परत-न्त्रम्, न त्वेवमव्यङ्ग्यमकारणाधीनत्वात्तत्वेहा तस्येति । न; पर-मार्थतत्तद्द्वयेऽपि प्रकृतिविकारभेदेन तयोर्भेदाविशेषात् । तथाहि—स्वभावात्तत्त्वैरुत्पद्यते प्रकृतिरूपा एव प्रवर्त्तन्ते वि-काराः । सत्त्वजस्तमसात्प्रकृताः नुकटयविशेषाणासर्गविशे-स्यं महादादिभेदेन न विरोत्येत इति कारणात्मनि कार्यमस्ती-ति प्रतिज्ञातं भवति । सप्त० १ काण्ड (३ गाथाव्याख्यायाम्) ।

इतानीमकारकादिमताभिधिमस्याऽऽह—

कुर्वं च कारयं वेव, मव्वं कुर्वं न विजई ।

एवं अकारभो अप्पा, एवं ते उ पगभिआ ॥१३॥

कुर्वन्प्रति स्वतन्त्रः कर्तोऽभिधीयते आत्मनश्चात्मनैवत्वान्त्रित्व-
त्वात्सर्वव्यापित्वाच्च कर्तृत्वानुपपत्तिः। अत्र एव हेतोः काराय-
तृत्वमप्यात्मनोऽनुपपत्तिमिति । पूर्ववद्व्याप्ताऽतीतानागतकदे-
वत्वनिषेधको, द्वितीयः समुच्चयार्थः । ततश्चापि न स्वयं
क्रियायां प्रवर्तते नाप्यन्यं प्रवर्तयति । यद्यपि च स्थि-
तिक्रियां मुद्राप्रतिबिम्बोदयमप्येन (जपास्फटिकम्या-
येन च) भुजिक्रियां करोति, तथापि समस्तक्रि-
याकर्तृत्वं तस्य नास्तीत्येनदृश्यते—‘सर्वं कुर्वन् ए वि-
ज्जइ’ इति सर्वो परिस्पन्दादिकां देशादेशान्तरप्रातिलक्षणां
क्रियां कुर्वन्नात्मा न विद्येते सर्वव्यापित्वनामृतेत्वेन वाकाश-
स्थेवात्मनो मिश्रित्यर्थमिति । तथा बोद्धम्—‘अकर्तो निरुणेणो
बोक्कन्, आत्मा सांख्यनिदर्शने’ इति । प्रवर्तमानं प्रारंभारम्भाऽ
कारक इति । ते—सांख्याः शुभ्रम्भः पूर्वैरन्यो व्यतिरेकमाहते
पुनः सांख्या एवं प्रगल्भताः प्रगल्भवन्तो धाष्ट्र्यवन्तः सन्तो
भूयो भूयस्तत्र प्रतिपाद्यन्ति, यथा “प्रकृतिः करोति
पुरुष उपभुङ्क्ते तथा बुद्धयश्चरितसमर्थं पुरुषश्चेतयते इत्याद्य
कारणविमर्शमिति । सूत्र० १ श्रु० १ अ० १ उ० । (‘कज्जका
रणभाव’ शब्दं द्वतीयभागे १=३ पृष्ठे सत्कार्यवाद उक्तः ।)
सांख्यदेशेनप्रतिषेधः—अशुद्धद्रव्यास्तिकसांख्यमनप्रतिषेध-
कस्तु पर्यायास्तिकः प्राह-यदुक्तं कापिले—‘प्रधानादिव महदा-
दिकार्यविशेषाः प्रवर्त्तन्ते’ इति । नन्व यदि महदायः कार्य-
विशेषाः प्रधानस्वभावा एव कथंमयां कार्यतया नतः प्रवृत्ति-
रुक्तः ? इति यद् यतोऽप्यतिरेकतत्त्वस्य कार्यं कारणं वेति
व्युपदेष्टुं युक्तं, कार्यकारणयोर्मिश्रलक्षणत्वात् अन्यथा हि ‘इदं
कारणं कार्यं च’ इत्यसंकीर्णसंभवस्योत्पत्तिः। ततश्च यदुक्तं प्रकृ-
तिकारणिकैः—“मूलप्रकृतेः कारणत्वेनैव, भूतान्द्रियलक्षणस्य
पाशकण्ठस्य कार्यत्वेनैव, महदहङ्काररन्मात्राणां च पूर्वो-
त्तरापेक्षया कार्यत्वकारणत्वं च” इति तत्सङ्गतं न स्यात् । आह
ब्रह्मरुक्मणः—“मूलप्रकृतिरविकृति—महदाद्याः प्रकृतिवि-
कृतयः सप्त । पाशकस्तु विकारो, न प्रकृतिर्न विकृतिः
पुरुषः ॥३॥” (सांख्यकां) इति यतः सर्वेषां परस्परमव्यतिरे-
काकार्यत्वं कारणत्वं वा प्रसज्येत अन्यपक्षेत्वाद्वा कार्य-
कारणभावस्यापेक्षणीयस्य रूपान्तरस्य-वाऽभावात् । पुरुष-
वत् न प्रकृतिवत् विकृतिवत् वा सर्वेषां स्यात् । अन्यथा पुरुष
स्यापि प्रकृतिविकारव्यपदेशप्रसङ्गः । उक्तं च—“यदेव
वृषि तत् सूरि, यत् सूरिं तदधीति च । वदता विषयवासित्वं,
क्यापिते विन्ध्यवासिना ॥ १ ॥” इति । ‘हेतुमत्त्वादिनि धर्मा-
सङ्घिषिपरीतमव्यक्रमं’ इत्यतदपि बालप्रलापमनुकरोति । न
हि यद्यतोऽव्यतिरिक्तस्वभावं तत्सतो विपरीतं युक्तं वैपरीत्य-
स्य रूपांतरलक्षणत्वात्, अन्यथा भव्यवहारोच्छेदप्रसङ्ग
इति । सत्त्वरजस्तमसां चैतन्यानां च परस्परभेदाभ्युपगमा नि-
मिषितो भवेत्ततश्च विन्ध्यैकरूपत्वात् सद्योपासविनाश-
प्रसङ्गः अमेवव्यवस्थितेभिर्भ्रमयोगक्षमलक्षणत्वादिति । व्यक्र-
मरूपाव्यतिरेकात् ऋष्यक्रमपि हेतुमत्तादिधर्मोसङ्गिप्रसङ्गं व्य-
क्रमैकपक्षवत्, अहेतुमत्तादिधर्मकलापाध्यासितं वा व्यक्रमं
अव्यक्रमरूपाव्यतिरेकात् सत्त्वरूपवत् अन्यथाऽपिप्रसङ्गः । अपि
च-अन्यव्यव्यतिरेकनिबन्धनः कार्यकारणभावः प्रसिद्धः, न च प्र-
धानादिभ्यो महदाद्युपपत्त्यवगमनिबन्धनः अन्यथो व्यतिरेको

वा प्रतीतिगोचरः सिद्धः, यतः—‘प्रधानामहान्महतोऽहङ्कार’
इत्यादि प्राक्या सिद्धिसौघाश्रयरमप्यास्तः । तस्माच्चिन्त्येन
एवायं प्रधानादिभ्यो महदाद्युपपत्तिप्रक्रमः । न च नित्यस्य
हेतुभावः संगतः यतः प्रधानामहदादीनामुत्पत्तिः स्वाश्रि-
त्यस्य क्रम-योगपदाभ्यामप्यव्यतिरेकाध्यापिते प्राप्याद्वि-
ध्यमात्रात् । अथ नास्माभिरुपपूर्वस्वभावात्पत्त्या क्रियाकारण-
भावाऽभ्युपगतः यतो रूपाऽभेदादस्ती विरुध्यते । किं तु-प्रधा-
नं महदादिकेषु परिणतिमुपगच्छति, सपेः कुण्डलादिकेप-
शेवति । ‘प्रधानं महदादिकारणम्’ इति व्यपदिश्यते, मह-
दाद्यस्तु तत्परिणामरूपत्वात्कार्यव्यपदेशमासादयति । न
च परिणामोऽभेदऽपि विरोधमनुभवति एकवस्त्वधिष्ठा-
नत्वात्सत्येति, असम्भ्येतेतत्परिणामासिद्धेः । तथाहि—अस्ती-
पूर्वकपच्युतेर्मेववच्युतवैति कदाचनद्वयम् । नन्व यद्यच्यु-
तेरिति पक्षस्तदावस्मात्सांकर्याद्बुद्धाद्यवस्थायामपि युज्यत्वाद्य-
वस्थोपलब्धिप्रसङ्गः । अथ प्रच्युतिरिति पक्षस्तदा स्वकपदा-
निप्रसङ्गिरिति पूर्वकं स्वभावात्तरं निरुद्धम् अपरं च तदुप-
क्रमिति न कदाचित्परिणामः सिद्ध्यति । अपि च तस्यैवाव्य-
थाभावः परिणामो भव्यद्विवर्त्यतेः स वैकदेशेन सर्वोत्तमा
वा ? न तावदेकदेशेन, एकस्यैकदेशात्सम्भवात्, नाऽपि सर्वा-
त्मना, पूर्वपदाधिक्यांशेन पदार्थान्तरोत्तरापदप्रसङ्गात् । अतो
न तस्यैवाव्यथात्वं युक्तं, तस्य स्वभावात्तरात्पदाविबन्धन-
त्वात् । व्यवस्थितस्य धर्मिणो धर्मान्तरनिवृत्तौ धर्मान्तरमा-
दुर्भावलक्षणः परिणामोऽभ्युपगम्यते ननु स्वभावाव्यथाव-
मिति चेत्, असदेतत् । यतः प्रच्यवमानो उत्पद्यमानश्च धर्मो
धर्मिणो धर्मोत्तरभूतोऽभ्युपगम्यते, अन्यथा धर्मव्यवस्थि-
ते तस्य परिणामाविर्भावोऽसम्भवत् । तथाहि—यस्मिन्
वर्तमाने यो व्यावर्त्तते स ततो भिन्नो, यथा छटे-
ऽनुवर्त्तमानो नतो व्यावर्त्त्यमानः पटः, व्यावर्त्तते च धर्मिण्य-
नुवर्त्तमानोऽप्याविर्भावोऽतिरोभावाच्च धर्मकत्वात् इति, क-
थमसौ ततो न भिन्न इति । धर्मो तद्वच्च एवेति कथं परि-
क्षतो नाम ? यतो माधोन्तरभूतयोः कटपटयोरुत्पादविनाशोऽ-
ल्लितरूपस्य घटादेः परिणामो प्रत्यक्षप्रसङ्गात् । अन्यथा
चैतन्यमपि परिणामि स्यात् । तत्सम्बद्धयोर्धर्मैकोरुत्पाद-
विनाशात् तस्याऽसावभ्युपगम्यते नान्यस्येति चेत्, न, स-
द्वसतोः सम्बन्धाभावेन तत्सम्बन्धित्वात्तानाम् । तथाहि—स-
म्बन्धो भवन् सतो वा भवेद्वसतो वा भवेदिति कल्पनाद्वयम् ।
न तावत् सतः समोपगतोऽतिरोभावाच्चैवस्याव्यथा क-
चिदपि पारतन्याससम्भवात् । नाप्यसतः, सर्वोपाख्याविर-
हिततया तस्य कचिदाभितत्वात्तुपपत्तेः, नहि श्रमविपत्त्या-
दिः कचिद्व्यापितो उपलक्ष्यः । न च व्यतिरिक्तधर्मोत्तरात्पाद-
विनाशे सति परिणामो भव्यद्विव्यवस्थितिः, किं तर्हि? यत्ता-
त्पर्यमनैकस्वभावावनुवृत्तिः अवस्थाभेदश्च तत्रैव तद्भावस्था । न च
धर्मिणः सकाशादधर्मयोर्धर्मिरेकः सति एकस्वभावावनुवृत्तिर-
स्ति, यतो धर्म्येव तयोरेक आत्मा, स च व्यतिरिक्त इति ना-
तमभूतेकस्वभावावनुवृत्तिः । न च निरुप्यमानोत्पद्यमानधर्मै-
व्यतिरिक्तो धर्मोऽपि उपलब्धलक्षणप्रसक्तो दृग्गोचरमवतरति
कस्यचिदिति तादृशोऽसद्भावहारविषयत्वम् । अथ अनयोन्तर-
भूत इति पक्षः कस्मिंयति । तथाऽप्येकस्मादभिर्भवैकरूपाद्-
व्यतिरिक्तस्वभावाविरोधावाऽऽविर्भावतोर्धर्मयोर्द्वयोरेक्यत्वं

अहिंसस्वरूपवदिति केन रूपेण धर्मी परिख्यतः स्थातुं धर्मी
वा ? अथस्यानुष्ठ धर्मियः सकाशादव्यतिरेकाद्धर्मयोरवस्था-
दुत्पन्नरूपवन्न निवृत्तिः, नापि प्रादुर्भावः, धर्मोभ्यां च धर्मिणो
ऽन्यत्वात् धर्मस्वरूपवत् । अपूर्वस्य बोधात् पूर्वस्य च वि-
नाश इति नैकस्य कस्यचित्परिख्यतिः सिद्धयेदिति, न परिखा-
मवस्थादपि साङ्ख्यिकानां कार्यकारणभावव्यवहारस्संगच्छते ।
सम्म० ? काण्ड । (न च परिखामप्रसाधकं प्रमाणं क्षणिकम-
क्षयिकं वा सम्भवतीत्यादि, साङ्ख्यमतप्रदर्शनं तत्प्रतिकोषश्च
'कञ्जकारणभाव' शब्दे द्वितीयभागे १८८ पृष्ठे गतः ।)
ततः 'शुद्धस्य शुद्ध्यकारणाद्' इत्ययमप्यनैकान्तिकः । सत्कार्य-
वादे च कारणभावस्याघटमानत्वाद् 'कारणभावाद्' इत्यय-
मप्यनैकान्तिकः । अथवा-कार्यत्वासम्भवस्य सतः प्राक्
प्रतिपादितत्वादसत्कार्यवाद् एव बोधादानप्रहाणानियमस्य
युज्यमानत्वाद् 'उपादानप्रहाणाद्' इत्यादिहेतुनुत्पद्यस्य सा-
ध्विविपर्ययसाधनाद्विद्वत्तया । अथ यदि 'असदेवोत्पद्यत' इति
अवगतं मतं तत् कथं सत्सतोत्पत्त्याः सूत्रे प्रतिषिद्धः ? उक्तं
च तत्र—“अनुत्पन्नाश्च महामतेः सर्वधर्मा सत्सतोत्पन्न-
त्वादिति, ” न; वस्तुनं पूर्वापरकाण्डशून्यस्यमात्रवस्थायी
स्वभाव एव उत्पाद उच्यते भेदान्तरप्रतिकोषेण तन्मात्रजिज्ञा-
सायां, न पुनर्बैभाषिकपरिकल्पितया जातिः संस्कृतलक्षणा प्र-
तिपेक्ष्यमानत्वात्सत्याः । नापि वैशेषिकादिपरिकल्पितसत्ता-
समवायः स्वकारणसमवायो वा तयोपरि निपेक्ष्यमान-
त्वात्, नित्यत्वात् तयोः परमतेन, नित्यस्य च जन्मानुत्पत्तेः,
उक्तं च—‘सत्ता स्वकारणाद्वैत-कारणाकारणं किल । सा सत्ता
स च सम्बन्धो, नित्यौ कार्यमेवेह किम् ॥१॥’ इति । स एवमा-
त्मक उत्पादो नात्मना तादात्म्येन सम्बध्यते, सत्सतोर्विरो-
धात् । नञ्ज्ञात् सद्भवति । नापि सत्ता पूर्वभाविना सम्बध्यते।
तस्य पूर्वमतत्वात्कल्पनायुज्या तु केवलमतसता वस्तु संबध्य-
ते, नञ्ज्ञात्तन्मात्रं किञ्चिदस्ति यदुत्पत्तिमाधिशेत् । ‘असदुत्पद्यत’
इति तु कल्पनाविरोधितव्यवहारमात्रम् । कल्पनाबीजं तु प्र-
तियित्यतपदापोनतरोपलब्धस्य रूपस्योपलब्धिलक्षणमात-
स्योत्पत्त्यवस्थातः प्रागनुपलब्धिः तदवमुत्पत्तेः प्राकृत्यस्य न
स्त्वर्थे धर्मे, नाऽन्यत्सर्वं धर्मस्त्वेवाभावात् । अपि च-पयः-
प्रभृतिपरमाणु वृष्यादिकं कार्यसत्तीति वयमुच्यते तदा
वह्न्यर्थ-किं व्यङ्ग्यरूपेण तन्न सद्, अपि शक्तिरूपेण ? तत्र
यदि व्यङ्ग्यरूपेण इति पक्षः, स न युक्तः-क्षीराद्यवस्थायामपि
दृष्यादीनां लक्षणेणोपलब्धिप्रसङ्गात् । नापि शक्तिरूपेण, यतः
तद्वत् दृष्यादः कार्यानुपलब्धिलक्षणमात्रात् किमप्यद्, आ
होमिभ्यस्तदेव ? यदि तदेव तदा पूर्वमतोपलब्धिप्रसङ्गो दृ-
ष्यादः । अथाप्यदिति पक्षस्तदा कारणात्मनि कार्यमस्तीत्य-
भ्युपगम्यस्त्वङ्गो भवेत् कार्याद्विज्ञानतोः शक्त्यभिधानस्य पदा-
धान्तरस्य सङ्गात्वाभ्युपगमात्, तथाहि-यदेवास्मिन्तद्विशिष्ट-
रसवीमयिकादिविगुणसमन्वितं पदार्थस्वरूपं तदेव दृष्यादिकं
कार्यमुच्यते-क्षीरावस्थायां च तदुपलब्धिलक्षणमात्रमतनुपल-
ब्धमानमसद्व्यवहारविषयत्वमवतरति । यन्मात्रव्यङ्ग्यरूपे
तत्कार्यमेव न भवति; न च अन्त्यस्य द्रव्येऽन्यत्सद्भवति अति-
प्रसङ्गात् । न च-उपचारकल्पनया तद्व्यवहारेणसङ्गादेऽपि व-
स्तुव्यवस्था, शून्यस्य वस्तुप्रतिबन्धाभावात् । तद्व्यवहारेऽपि च-

स्तुसङ्गादासिद्धेः । यदपि ‘भेदानामव्यवहारानामप्रधानास्तित्व-
म्’ उक्तम् तत्र हेतोःसिद्धयर्थं, नहि शब्दादिलक्षणं व्यङ्ग्यं सुखा-
धन्वितं सिद्धं सुखादीनां ज्ञानरूपत्वाच्छब्दादीनां च तद्रूप-
विकलत्वाच्च सुखाधन्वितत्वम् । तथा च प्रयोगः । ये ज्ञानरूप-
विकला न ते सुखाद्यात्मकाः, यथा-परोपगत आत्मा । ज्ञान-
रूपविकलाश्च शब्दादय इति व्यापकादनुपलब्धिः । अथ ज्ञानम-
न्यत्वेन सुखादिरूपत्वस्य व्यतिरिक्तं सिद्धं भवत् सदा तसि
(द्वि) वस्तमानं सुखादिमयत्वमादाय निवर्तते; न च सा सिद्धा
पुरुषस्यैव संविद्रूपत्वेनेद्वेति, असदेतत्; सुखादीनां स्वसं-
वेदनरूपतया स्पष्टमनुभूयमानत्वात् । तथाहि-स्पष्टं सुखा-
दीनां प्रीतितापादिरूपेण शब्दादिविषयसन्निधाने अस-
न्निधाने च प्रकाशान्तरनिरपेक्षा प्रकाशात्मिका स्वसंविधिः ।
यच्च प्रकाशान्तरनिरपेक्षा सातादिरूपतया स्वयं सिद्धिप्रभवत-
रिति तज्ज्ञानं, संवेदनं, चैतन्यं, सुखमित्यादिभिः पदोपरि-
विधीयते । न च सुखादीनामन्येन संवेदनेनाऽनुभवानुभव-
रूपता प्रथमे, तत्संवेदनस्यासातादिरूपताप्रसङ्गः स्वयम-
तदात्मकत्वात् । तथाहि—योगिनोऽनुमानवतो वा परकीयं
सुखादिर्न संवेदन्यौ न सातादिरूपता, अन्यथा योगयारयोऽ-
पि साक्षात् सुखाद्यनुभाविन इशानुत्पद्यः स्फुरोपरि विद्वद्वा
अन्येषामन्यनुप्रदोषघातौ न स्याताम् अविशेषात् । संवेदनस्य
च सातादिरूपत्वाभ्युपगमे संविद्रूपत्वं सुखादेः सिद्धम् । इद-
मेव हि सुखं दुःखं च नः ‘यत्सातमेसातं च संवेदनम्’ इति
नानैकान्तिकता हेतोः । नाप्यसिद्धता, सर्वेषां बाह्यार्थवार्तिनां
संविद्रूपरहितत्वस्य शब्दादिवि सिद्धत्वात् । विज्ञानवादि-
मताभ्युपगमोऽन्यथा प्रसज्येत । तथा चेष्टसिद्धिरिव । विद्व-
दताऽन्यस्य हेतौ न सम्भवति सपक्षे भावात् । न च यथा
बहिर्देशावर्तिनोतीलादिविज्ञानवशादनीलादिवस्वरूपमपि
संवेदनं नीलनिर्भासं संवेद्यते तथा बाह्यसुखाद्युपधानसाम-
र्थ्यादसातादिरूपमपि सातादिरूपं लभ्यते तेन संवेदनस्य
सातादिरूपत्वेऽपि न सुखादीनां संविद्रूपत्वं सिध्यति अतोऽ-
नैकान्तिकता हेतोरिति वह्न्ययम्, अन्त्यास-प्रकृतिविशेषत
एकसिद्धिपि त्रिगुणात्मके वस्तुनि प्रीत्यापाकारप्रतिनियतगु-
णोपलब्धिर्दृशनात् । तथाहि-भावनावेशनं मद्याह्नानादिव का-
मुकादीनां जातिविषयाच्च करमादीनां केषाञ्चित्प्रतिनि-
धौः प्रीत्यादयः सम्भवन्ति न सर्वेषां, एतच्च शब्दादीनां
सुखादिरूपत्वाच्च युक्तं, सर्वेषामभिन्नवस्तुविषयत्वाच्चीलादि-
विषयसंविधिनियमप्रत्यक्षं चित्रा संविद्रूपस्येत्ये । अथ यद्यपि
त्रयात्मकं वस्तु तथाऽन्यद्व्यादिलक्षणसहकारिवशात्किञ्चि-
देव कस्यचिद्रूपमाभाति न सर्वं सर्वेषु, असदेतत्, तदाका-
रस्यत्वादवस्थालम्बनप्रतीतिप्रसङ्गः । तथाहि-ज्याकारं त-
द्वस्तु एकाकाराच्च संविद्रः संवेद्यत इति कथम् अनालम्बना-
स्ता न भवन्ति प्रयोगः-यद् यदाकारं संवेदनं न भवति न
तदादिपर्यं, यथा वस्तुज्ञानं न शब्दविषयम्, ज्यात्मकवस्था-
कारणस्याच्च यथोक्ताः संविद्र इति व्यापकानुपलब्धिः ।
तथापि-तद्विषयत्वेऽतिप्रसङ्गापरिनिर्वर्णये वा बाधकं प्रमा-
णम् । न च यथा प्रत्यक्षेण शुद्धीतेऽपि सर्वोत्तमा वस्तुन्याभ्या-
सादिवशात् क्वचिदेव क्षणिकत्वाद्भि निश्चयोपरिनिभं सर्वत्र
तद्वद्व्यादिवलादेकाकारा संविद्रुदेव्यतीत्यभिधातुं क्षमं, क्ष-
णिकादिविकल्पस्याऽपि परमायतो वस्तुविषयत्वानभ्युपग-

भाद्रस्तुनो विकल्पागोचरत्वापरम्परया वस्तुप्रतिबध्नात् । तथाचिन्ततु प्रातिष्ठाना तु तस्य प्रमातरयम् । उक्तं च-
'लिलिङ्गिधरोर्ये, पार्येयं वस्तुनि । प्रतिबध्नान्नाभास-
शून्ययोऽप्यवबन्धनम् ॥ १ ॥' इति परैस्तु परमाधेत एव व-
स्तुविषयत्वमिदं प्रीत्यादिप्रतिपत्तीनाम् । अन्यथा सुखाद्यात्म-
ना शब्दादीनामुपलब्धत्वात्तुल्यत्वाच्चित्तव्यतिरेकसङ्गतं स्यात् ।
सुखादिसंविदां च सविकल्पकत्वाच्च किञ्चिदनिश्चितं
रूपमस्तीति सर्वोक्तानां तुल्यव्यतिप्रसङ्गः । यतः स्वार्थ-
प्रतिपत्तिर्निश्चयात्माभिधमेव यत्किञ्चिदयं नाम । यदपि 'प्रसा-
दात्तापेक्ष्याद्युपलब्धत्वाच्चित्तव्यतिरेकसङ्गतं स्यात्' इति शब्दादी-
नामिदं निश्चितं, तदनैकान्तिकम् । तथाहि-योगिनां प्रकृ-
तिव्यतिरेकं पुरुषं भावयतां तन्मात्रस्य प्रकृतेर्प्रसक्तयोगानां
प्रसादः प्रादुर्भवति प्रीतिश्च, अप्राप्तयोगानां तद्बुद्धतरमप-
श्यतामुपेक्ष्य प्राप्तिर्भवति । जडमतीनां च प्रकृत्यावर्यं प्रादुर्-
भवति । न च परैः पुरुषसिद्ध्युपात्मकोऽमीह इति 'प्रसाद-
तापेक्ष्यादिकार्योपलब्धः' इत्यस्य कथं नानैकान्तिकता ?
न च सङ्कल्पप्रीत्यादीनि प्रादुर्भवन्ति न पुरुषादिति वा-
क्यं शब्दादिव्यवस्थस्य समानत्वात्, सङ्कल्पमात्रभाविष्ये च सु-
खादयो बाह्या न स्युः सङ्कल्पस्य संविद्यत्वात् । बाह्याविष-
योपधानमन्तरेणाऽपि पुरुषदर्शने प्रीत्याद्युपलब्धिर्नाम् । बा-
ह्याद्युपाधोपधानबलात्सावादिरूपं संवेदनस्य इत्यपि स्वयंभि-
वाद्यमेव इदमिष्टविषयकत्वाद्वाधितबाह्याविषयसंनिधाने प्र-
सिद्धमेव हि सुखादिसंवेदनं कथं तत्परोपधानमेव युक्तम् ?
न च 'मनेषां त्रिगुणं तदुपधानवशात्सादाविर्भवतीति वक्तु-
म्यम् ।' यद्येहि प्रकाशान्तरिण्येषु स्वयं सिद्धम्' इत्यादिना
संविद्रूपत्वस्य तत्र साधितत्वात् अतः 'समन्वयादि'त्यसिद्धो
हेतुः । नैकान्तिकश्च प्रधानात्मेयं कारणेन हेतुः कच्चि-
दप्यन्वयासिद्धेः । तथाहि-व्यापि नित्यमेकं त्रिगुणात्मकं का-
रणं साधयितुमिष्टं, नचैवंभूतेन कारणेन हेतुः प्रतिबन्धः
प्रसिद्धः । न-चाऽयं नियमः यदात्मकं कार्यं कारणमपि तदा-
त्मकमेव, तयोर्भेदात् तथाहि-हेतुमदादिभिर्भेदैर्मुक्तं व्यक्तम-
भ्युपगम्यते तद्विपरीतं चाऽप्ययमिति कथं न कार्यकार-
णयोर्भेदादनैकान्तिकता हेतुः ? , धर्मविशेषविपरीतसाधनादि-
रुद्धोऽप्ययं हेतुः तथाहि-एको नित्यसिद्ध्युपात्मकः कारणभूतो
धर्मा साधयितुमिष्टस्तद्विपरीतधर्मानोऽनित्यश्च, ततः सिद्धः
मात्रासंविद्यति, यतो व्यक्तं नैकया त्रिगुणात्मिकया स्वात्मभूतया
जात्या समन्वितमुत्पन्नं, किं तर्हि ? , अनेकत्वानित्यत्वा-
द्विधर्मकलापेत्तमेव, अतः कार्यस्यानित्यत्वा-नेकत्वाद्विध-
मोन्वयदर्शनात्कारणमपि तथैवाऽनुमीयते । क्रमयौगपद्या-
भ्यामर्थकार्यविरोधाच्च नित्यस्य कारणस्य कारणभेदकृतत्वा-
च्च कार्यवैचित्र्यस्य अन्यथा निहेतुकत्वप्रसङ्गात्, नैकरूपस्या-
ऽपि कारणत्वमिति विपर्ययसिद्धिप्रसङ्गेन निधैकरूपप्रधान-
सिद्धिः । यदितु न अनित्यानेकरूपे कारणे प्रधानम् इति संज्ञा
कियते तदा अविवादा एव । यद्यपि 'सत् सवि' त्येकरूपेण
'स एवाऽयमिति' च स्थिरं स्वभावेनानुगता अन्वयसीयन्तं
कल्पनाकोनेन भावात्तयाऽपि नैयामिकाचार्यन्यायः स्वस्वमा-
वयवस्थिततया देशकालशक्तिप्रतिभासादिभेदात् , नापि
स्थैर्यं क्रमोपपत्तिश्चां तथैव प्रतिभासनात् । 'प्रतिभासभेदश्च
भावाच्च भिन्ना' इत्येकस्मिन्प्रातिष्ठानम्' मुद्रिकारादिष्व' इति

इदानींऽपि साध्यसाधनविकलः एकजात्यन्वयस्यैकारण्य-
प्रमत्तस्य च तत्राऽप्यवसिद्धत्वात् । न चैकं मृत्पिण्डादिकं
कारणं मृदादिजातिभेदानुगता तत्र सिद्धेति वक्तव्यं, यतोऽ
नैकोऽवयवो मृत्पिण्डादिरिति एकदेशावरणं सर्वोऽवयव-
प्रसङ्गात् । नाऽप्येका आतिः, प्रतिव्यक्ति प्रतिभासभेदादिति
प्रतिपादितत्वात्प्रतिपादितत्वाच्चित्तव्यतिरेकसङ्गतं स्यात् ।
'समन्वयाद्' इत्यस्य हेतुः पुरुषैकान्तिकान्तिकत्वम् ।
तथाहि-चेतनत्वाद्विधर्मैरन्यताः पुमांसोऽमीहाः । न च
तथाविधैकारण्यपूर्वकास्त इत्यन्ते । न च चेतनाद्यमित्यस्य
पुरुषाणां गीयं यतोऽचेतनादिव्याहृताः सर्वे एव पुरुषाः,
अतोऽयोस्तरव्याहृतिरुपा चैतन्यादिजातिस्त-दनुगामिनी
कल्पिता, न तु तात्विकी समस्तीति वक्तव्यम् , अन्यत्रापि
समानत्वात्-यतः शब्दादिव्यवस्थस्य सुखा-द्यमित्यस्य
नित्यकारणपूर्वकत्वं पुरुषत्वमेव भविष्यतीति च नानैका-
न्तिकत्वं हेतुः । मूलप्रकृत्यवस्थायां च सत्त्वरजस्तमोलक्षणा
शुणाः, शुण्यत्वेतनाऽभोक्तत्वाद्विधिरन्यताः प्रधानपुरुषा-
श्च नित्यत्वाद्विधिरन्यतास्तथाभूतैकारण्यपूर्वकाश्च न भव-
न्तीत्यनैकान्तिकत्वमेव । तदेवं 'समन्वयाद्' इत्यस्य हेतुः
सिद्धिरुक्तानैकान्तिकदोषपुष्ट्याश्च प्रधानप्रसाधकत्वम् । अनेने-
व न्यायन 'परिमाणात्' शक्तिः प्रवृत्तः कार्यकारणभावाद्देव-
कृत्यस्याविभागादिव्यादिकानामपि न प्रधानाऽस्तित्वासाधक-
त्वमिति-तथाऽप्यविपर्यये च बाधकप्रमाणात्प्रादर्शनात्सर्वे-
ऽप्येतैकान्तिकाः । नहि प्रधानात्त्वस्य हेतोरभावेन परिमा-
णादीनां विरोधः सिद्धः । तथाहि-यदि तात्त्विकारणमात्रस्याऽ
ऽस्तित्वमत्र साध्यते तदा सिद्धसाध्यता नष्टत्वाकं कारण-
मन्तरेण कार्यस्याप्राप्ताऽ-मीहः, यतः कारणाभावेन 'प्रधा-
नमिति' नाम कारणं किञ्चिद्वाध्यते । अथ प्रसावत्कारणमस्ति
यद् व्यक्तं नियतपरिमाणमुत्पादयति शक्तिश्च प्रवर्तते
इति साध्यते तदाऽनैकान्तिकता, विनाऽपि हि प्रेक्षाघाता
विघाता स्वेहेतुसामर्थ्याप्रतिनियतपरिमाणादियुक्तस्थोप-
पत्त्यविरोधात् । न च प्रधाने प्रेक्षावत्कारणं युक्तम्, अचेतनत्वात्
तस्य प्रेक्षायाश्च चेतनापर्यायत्वात् । अपि च-
'शक्तिः प्रवृत्तः' इत्यनेन किमवयतिरिक्तशक्तिमत्कारणं साध्यते, आहोर्हि-
द्वयतिरिक्तनैकशक्तिसम्बन्धि तदेकारण्यविधर्मकत्वात्प्रा-
सितमिति कल्पनद्वयम् । तत्र यदाद्या कल्पना तदा सिद्ध-
साधनं कारणमात्रस्य ततः सिद्धाभ्युपगमात् । द्वितीयार्था
हेतोरनैकान्तिकता, तथाभूतेन कच्चिदप्यन्वयासिद्धेर्हेतुत्वा-
सिद्धो यतो न विभिन्नशक्तियोगात्कारण्यचित् कल्पिकार्यं
कारण्यं प्रवृत्तिः सिद्धा स्वात्मभूतत्वाच्चक्षुर्दीनाम् निरन्वयवि-
नाशावच्छेद्यत्वात् सर्वभावानां कच्चिदपि लयासिद्धः ; अवि-
भागाद्देवैकरूपस्ययमपि हेतुरसिद्धः, लयां हि भवत् पूर्वस्व-
भावापगमे वा भवेत्, क्षयपगमे वा, यथायः पक्षस्तदा निर-
न्वयविनाशप्रसङ्गः । द्वितीयस्तदा लयाऽनुपपत्तिः, यतो ना-
विकल्पं स्वरूपं विभक्तः कस्यचिद्व्ययो नामातिमसङ्गादतिविक-
रजम् परस्परतः अविभागां 'वैश्वक्यं' वेति । विरुद्धा वा
पते हेतवः प्रधानहेतुभावस्वकारण्यसिद्धिर्भवेत् । कार्यस्य प-
रिमाणादिकेपेण वैश्वक्यस्य कार्यकारण्यभावादिना औपपत्त्य-
मानत्वात् । तथाहि-प्रधानं यदि व्यक्तस्य कारणं भवेत्तदा
सर्वमेव विभक्तं तत्स्वरूपवत्तदात्मकत्वादेकमेव द्रव्यं स्यात् ,

ततश्च " बुद्धिरेका एकोऽईकारः पञ्च तस्मात्प्राणी " त्यादिकः परिमाणविभागोऽसङ्गतः स्यादिति निष्परिमाणमेव जगत्स्यात् । तथा प्रधानदेवत्वादेव दश-प्राक्कल्पमार्थेन "अमेदे न शुक्लिनं क्रिया" इत्यादिना घटादिकरणे कुम्भकारादीनां शक्तिः प्रकृतिकरणपक्षे, कार्यकारणविभागोऽपि प्रधानदेवत्वादेव पञ्च शुक्ले ननु तत्सदभावे इति प्राक् प्रतिपादितम् । प्रधान-सङ्गादे वैभक्त्यनुपपत्तिकरणं, सर्वस्य जगतः तन्मयत्वेन तत्पञ्चरूपवदेकत्वप्रसङ्गसद्विधौ भूरोत्सारित एवेति न कृतमिच्छेताः प्रधानसिद्धिः ।

यद्यपि प्रधानाधिकारबुद्धिव्यतिरिक्तं चैतन्यमात्मनो रूपं कल्पयामि " चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम् " इत्यागमायुर्वचश्च शुभाशुभकर्मफलस्य प्रधानोपनीतस्य भोक्ता न तु कर्ता सकलजगत्परिणामितिकपायाः प्रकृतेरेव कर्तृत्वाभ्युपगमात् प्रमाणयन्ति चात्र यन्संघातरूपं वस्तु तत्परायं दृष्टे, यथाशयनाशनाद्यङ्गादि, संघातकृपाश्च चक्षुःश्रवण इति स्वभावेदुःखं, यस्मात्तो परः स ज्ञानेति सामर्थ्यासिद्धम् । अथ च " चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपम् " इत्यादिवदता चैतन्यं नित्यैकरूपमिति प्रतिज्ञातम् तस्य नित्यैकरूपायुर्वचद्वयव्यतिरिक्तत्वात्, अप्यश्विरुद्धं चेद्दृष्ट्वादिर्संविद्धं स्फुटं स्वसंविद्याभिप्रक्षरूपवगमादेकरूपत्वे त्यामनोऽनैकविधाशयस्य भो-क्तृत्वाभ्युपगमो विरुद्ध आसज्येत । अमेदेवयस्याव्यतिरिक्तत्वाद्भाक्त्रवस्थायाः, न च दिदृक्षादियोगादिविरोधो दिदृक्षाशुभप्रादीनां परस्परतोऽभिमानासुप्रादिरामनोऽ-भ्युपगतप्रसङ्गः तासां तदवधानीकान्, व्यतिरेके च " तस्य ता " इति सम्बन्धाद्युपचित्तरूपकारस्य तन्निबन्धन-रूपभावात्, भावे वा तन्नाऽपि भेदाभेदविकल्पाध्यात्मनवस्था-तत्पुत्पत्तिप्रसङ्गतो दिदृक्षाद्यभावाच्च भोक्तृत्वम्, प्रयो-गा-यस्य यद्भावव्यवस्थानिबन्धनं नास्ति नास्ती प्रज्ञावता तद्भावेन व्यवस्थाप्यः, यथाऽऽकाशं मूर्खत्वेन, नास्ति च भोक्तृत्वव्यवस्था-निबन्धनं पुरुषस्य दिदृक्षादि इति कारणानुपलब्धिः । नचायमसिद्धो हतुरिति प्रतिपादितम् । कर्तृत्वाभावात्भोक्तृत्वमपि तस्य न युक्तम् न ह्यतस्य कर्मणः फलं कश्चिदुपभुङ्क्ते अहनाभ्यागमप्रसङ्गात् । न च पुरुषस्य कर्मोऽकृतेवऽपि प्रकृतिरस्याऽभिलषितमधुपगतयत्नस्यो भो-क्ता भवति, यतो नासाध्यचेतना सतीऽभ्युपगमकर्माणां कर्त्री युक्ता येनाऽसौ कर्मफलं पुरुषस्य संप्रादयेत् । अथ यथा पञ्चवर्षधयोः परस्परसम्बन्धात्पुत्पत्तिस्था मरदादिलिङ्गं चेतनपुरुषसम्बन्धाच्चेतनायदिव धर्मादिषु कार्येषु अध्यवसायं करोतीत्यदोष एवायम् । उक्तं च- "पुरुषस्य वर्शनाः, कैलयायं तथा प्रधानस्य । पञ्चवर्षधयुभयपरि, संयोगात् तद्वृत्तः सर्वः ॥ २१ ॥ " (साङ्ख्यकाः) इति । असदेतत् ; यतो यदि प्रकृतिरकृतस्याऽपि कर्मणः फलमभिलषितमुपनयति तदा सर्वदा सर्वस्य पुंसोऽभिलषितायैसिद्धिः किमिति न स्यात् ? । न च तत्कारणस्य धर्मस्याभावाज्ज्ञासाधितं वक्ष्यम्, यतो धर्मस्याऽपि प्रकृतिकार्यतया तदव्यतिरेकात्तद्वत्सर्वे भाव इति । सर्वदा सर्वस्याऽभिलषितफलमाप्तिप्रसङ्गः । अपि च-यद्यभिलषितं फलं यद्वृत्तिरुपनयति तदा नानिदं प्रयच्छेत्, न हि कश्चिन्निष्ठमभिलषति । किं च-उपनयतु नाम प्रकृतिः फलं तदापि भोक्तृत्वं पुंसोऽयुक्तमधिकारित्वाज्ज्ञातं सुखदुः-

खादिनाऽऽह्वयपरितापादिकरणं विकारमनुपनीयमानस्य भो-क्तृत्वमस्याकाशवत् सङ्गतमानं च प्रकृतिरस्योपकारिणी अ-भिहृतात्मन्युपकारस्य कर्तुमशक्यत्वात्, विकारित्वे वा नित्य-त्वहानिप्रसङ्गः अनावदस्यस्याऽनित्यत्वलक्षणत्वात्सत्यापि विकारित्यवशेष्यभावित्वात् । अथ न विकारापत्त्याऽऽत्मनो भोक्तृत्वमिदं, किं तर्हि ? बुद्धयव्यवसितस्याऽध्यस्य प्रतिवि-म्बोदयव्यवसितं संवेतनात्, तथाहि-बुद्धिर्दृष्टकलामस्यप्रथ-विम्बकं द्वितीयदर्पणकल्पे पुंस्यध्यारादिति, तद्वै भोक्तृत्व-मस्य नतु विकारापत्तिः । न च पुरुषप्रतिविम्बमात्रसंक्रान्ता-वपि स्वरूपप्रच्युतिमान् दर्पणवद्विचक्षितस्वरूपत्वात्, अ-सदेतत् । यतो बुद्धिर्दर्पणाकङ्कयं प्रतिविम्बकं द्वितीयदर्पण-कल्पे पुंसि संक्रामत् ततो व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वेति वाच्य-म् । यदि अव्यतिरिक्तमिति पक्षस्तदा तद्वैदयव्यवयोगित्वे पुंसः प्रसज्येत उद्यादियोगिमिति विवक्षाव्यतिरिक्तकालत्वकल्प-त् । अथ व्यतिरिक्तमित्यभ्युपगमस्तदा न भोक्तृता न भोक्तृत्व-स्थानत्वस्य कस्यांकिदृशवस्थाऽभावात् । न चायमिति विम्ब-सम्बन्धात्तस्य भोक्तृत्वं युक्तमनुपकार्योपकारकयोः सम्बन्धा-सिद्धेः उपकारकहान्याया अपि भदाभेदविकल्पतोऽनुपपत्तेः । अपि च-पुरुषस्य दिदृक्षा प्रधानं यदि ज्ञानीयास्तदा पुरु-षायं प्रांत प्रवृत्तिर्गुणा स्यात् नचैवं तस्य जडरूपत्वात्, सत्य-पि चेतनावयसम्बन्धे न पञ्चवर्षधदृष्टान्तादप्रवृत्तिर्गुणि-मती, यतोऽप्येवा यद्यपि मार्गं नोपलभते तथाऽपि पञ्चाविव-क्षामसौ वंति तस्य चेतनावचस्वात् न चैवं प्रधानं पुरुषविव-क्षामयगच्छति तस्याचेतनावचसेन जडरूपत्वात् । न च तयो-नित्यत्वेन परस्परमनुपकारिणोः पञ्चवर्षधवत्सम्बन्धोऽपि युक्तः । अथ प्रधानं पुरुषस्य दिदृक्षामयगच्छतिऽभ्युपगम्य-ते, तथा सति भोक्तृत्वमपि तस्य प्रसज्येत करणवत्स्य भुवि क्रियावैदकत्वाविरोधात् । न च य एकं ज्ञानाति तेनापरमपि ज्ञातव्यमित्ययं न नियमो यतः प्रधानस्य कर्तृत्वे भोक्तृत्वम-पि नियतसन्धीति युक्तं वक्तुम्, यतो यदि प्रधानस्य बुद्धि-स्त्वमङ्गीकृत्येत तदा पुरुषवचैतन्यप्रसङ्गो बुद्ध्यादीनां चैतन्य-पर्यायत्वात्, यतो यत् प्रकाश्यामतया अपरप्रकाशिरपरेष्वैवं स-संवित्तिरूपं चकास्ति तत् चैतन्यमुच्यते, तथाहि बुद्धेरपि सम-स्ति चिद्रूपा सा कमिति न भवेत् । न च योर्गुणयुद्धिरव्यति-रेकेणापरं चैतन्यमुपलक्ष्यामः, यतस्तद्व्यतिरिक्तस्य पुरुषस्य सिद्धिर्भवेत् । (सम्म० ।) (अत्रत्या विशेषवक्तव्यता " बुद्धि " शब्दे पञ्चममांगं १३२० पृष्ठे यता ।) यद्यपि- "परायौचक्षुरा-व्यः " इत्याद्युक्तम्, तत्राध्यायतिशयो वा परः साध्यत्वेनाभि-प्रेतः, यद्वा-अविकार्यमाध्यायतिशयो, आहोस्तिस्माभ्यन चक्षुरादीनां पाराधर्ममात्रं साध्यत्वेनाभिप्रेतमिति विकल्पत्र-यम् । तत्र यदि प्रथमः पक्षः स न युक्तः, सिद्धसाध्यातायाऽ-प्रातत्वाद् यतोऽसाभिरपि विज्ञानोपकारित्वेनाभ्युपगता एव चाविवचनत्वात् । अथ द्वितीयः पक्षोऽङ्गीकृत्येत तदा हेतो-र्विरुद्धतालक्षणो दोषः, विकार्युपकारित्वेन चक्षुरादीनां सा-ध्यविपर्ययण दृष्टान्ते हेतोर्व्योक्तव्यप्रतीतिः । तथाहि-अविकारि-त्यतिशयस्याधुनातुमशक्यत्वाच्छ्रयानाशायाऽप्योऽनित्यस्यैवोपकारिणो युक्ता नाऽनित्यस्येति कथं न हेतोर्विरुद्धता ?, यदि पुनः सामान्येन आध्यायऽनाध्यायतिशयविशेषमपश्य पारा-

ध्येमां सन्ध्यत इत्यर्थं पक्षः कस्मीकियते तदापि सिद्धसाध्य-
तैश्च, चक्षुरादीनां विज्ञानोपकारित्वेनेत्याह । न च चित्तमपि
साध्यधर्मित्वेनोपासकमित्यपरस्य तद्व्यतिरिक्तस्य परत्वमत्रा-
भिमतं, चित्तादिभ्यतिरेकिणोऽपरस्याविकारिण्युपकार्यत्वा-
सम्भवात्, चक्षुरूपालोक-मनस्कारणमपरचक्षुरादिकदम्भ-
कोपकारित्वस्याऽप्ययथास्तत्त्वात् । विज्ञानस्य वा अनिकार-
णकृतोपकाराध्यासितस्य संहतत्वं कल्पितमविरुद्धमेवेति ना-
त्र साध्ये हेतोरप्यसिद्धता सङ्गच्छते ? तत्र सांख्योपकल्पित-
वैतन्यकः कल्पितवैतन्यरूपस्य नित्यस्यात्मनः कुतश्चित्सि-
द्धिः । तत्र अष्टादशव्यास्तिकमतावलम्बिसांख्यदर्शनपरिक-
ल्पितपदार्थसिद्धिरिति पर्यायास्तिकमतम् । सम्म० १ कारड ३
गाथाटीका । श्रौ० । वि० ० । सू० । आभा० । स्वा० ।

संखडि-संखडि-स्त्री० । संखड्यन्ते प्राणिनो यस्यां सा । अने-
कस्तव्ययापसिद्धौ, श्रौ० । आभा० । जीत० । स्वा० ।
आहारावपाकस्थानं, आभा० १ भु० ६ अ० १ उ० ।

संस्कृति-स्त्री० । औदनपाके, कप० ३ अधि० ६ लृण । सं-
खडि दृष्ट्वा न गच्छेत् । दृ० ७ अ० । (संखड्यन्ते प्राणिनः
इति व्याख्या तदर्थेन च 'भासा' शब्दे पञ्चमभागे १५४७
पृष्ठे गतम् ।)

से भिक्षु वा भिक्षुणी वा परं अद्भ्योयस्यमेराए सं-
खडि नञा संखडिपडियाए नो अभिसंधारिजा गमखाए ।
से भिक्षु वा भिक्षुणी वा पाईसं संखडि नञा पडीसं
गच्छे अखादायमाणे, पडीसं संखडि नञा पाईसं ग-
च्छे अखादायमाणे, दाहिसं संखडि नञा उदीसं गच्छे
अखादायमाणे, उदीसं संखडि नञा दाहिसं गच्छे अ-
खादायमाणे जत्येव सा संखडी सिया । तं जहा-गामंसि वा
नगरंसि वा खेडंसि वा कण्डंसि वा मडंसि वा पट्ठसं-
सि वा आगरंसि वा दोखहुंसि वा नेगमंसि वा आस-
मंसि वा सखियेसंसि वा ०जाव रायहासिसि वा संखडि
संखडिपडियाए नो अभिसंधारिजा गमखाए, केवली
दूया-आयायुमेये संखडि संखडिपडियाए अभिधारे-
माणे आहाकम्मियं वा उईसियं वा मीसजायं वा की-
यगडं वा पाभिचं वा आच्छिजं वा अणिसिद्धं वा अभि-
हडं वा आहट्टु दिजमाणं भुंजिजा । (सू०-१३ ×)

'से भिक्षु वे' त्यादि स भिक्षुः परं प्रकथेयाईयोजन-
मात्रे क्षेत्रे संखड्यन्ते-विराध्यन्ते प्राणिनो यत्र सा
संखडिस्तां भाव्या तत्प्रतिबध्या नाभिसंधारयन्-न पर्या-
तोच्यतत्र गमनमिति ; न तत्र गच्छेदिति यावत् ।
यदि पुनर्मामिषु परिपाट्या पूर्वमवृत्तं गमनं तत्र च
संखडि परिहाय यद्दधेयं तदर्थयितुमाह- 'से भिक्षु
वे' त्यादि-स भिक्षुर्यदि प्राचीनां पूर्वस्यां दिशि संखडि
जानीयात्ततः प्रतीचीनम्-अपरदिग्भागे गच्छेत्, अथ
प्रतीचीनां जानीयात्ततः प्राचीनं गच्छेत्, एवमुत्तर-
प्रादिपि व्याप्यो योजनीयः । कथं गच्छेत् ? -अना-

ग्रियमाणः 'संखडिमनाद्वयचित्तव्यर्थः । एतत्तुलं भवति-
यत्रेवासौ संखडिः स्यात्तत्र न गम्यन्मिति, क वाऽसौ
स्यादिति दर्शयति, तद्यथा-भ्रामं वा प्राप्नुयं भ्राम-
मोपेतत्वात्, करादिगम्यो वा भ्रामः, नासिन् करोऽस्ती-
ति नकरं, धृतिमाकारोपेतं केटं, कर्षटं-कुनगरं, सर्व-
तोऽर्धयोजनापरेण स्थितभ्रामं-मडम्बं पत्तनं-यस्य जलस्थ-
लपथयोरन्यतरं पर्याहारप्रवेशः, आकरः-ताम्रादरूपसि-
स्थानं, द्रोणमुलं-यस्य जलस्थलपथावुभावीप, निगमा-
र्वाजस्तेषां स्थानं नैगमम्, आभ्रमं-यचीर्यस्थानं, रा-
जधानी-यत्र राजा स्वयं तिष्ठति, सखियेशो यत्र भ्रूता-
नां भारहानां प्रवेश इति, तत्रैतेषु स्थानेषु संखडिं भाव्या
संखडिप्रतिबध्या न गमनम् अभिसंधारयेत्-न पर्यालो-
चयेत् । किमिति ?, वतः केवली दूयात्-आदानमे-
तत्-कर्मोपादानमेतदिति । पाठास्तरं वा 'आयययुमे-
यंति' आयतनं-स्थानमेतदोषाणां यत्संखडिगमनमिति ।
कथं दोषाणामायतनमिति दर्शयति- 'संखडि संखडि-
पडियाए' ति-या वा संखडिस्तां ताम्-अभिस-
न्धारयतः-तत्प्रतिबध्या गच्छतः साधोरवश्यमेतयो मध्ये
ऽन्वतमो दोषः स्यात्, तद्यथा-आभाकर्म वा औह-
शिकं वा मिश्रजातं वा क्रीतकृतं वा उद्यतं वा आच्छे-
द्यं वा अनिच्छदं वा अभ्याहृतं वेति, एतेषां दो-
षाणामन्यतमदोषदुष्टं भुञ्जीत, स हि प्रकरणकर्तैवमभि-
सन्धारयेत्-यथाऽयं यतमिन्द्रकरणमुद्दिश्येहायातः, तत्रस्य
मया येन केनचित्प्रकरणेण देयमित्यभिसन्धारयाधाऽऽकर्मादि
विदध्यादिति । यदि वा-यो हि सोलुपयया संखडिप्रतिब-
ध्या गच्छेत् स तत एवाऽऽधाकर्मापि भुञ्जीतिति ।

किञ्च संखडिनिमित्तमागच्छतः साधूनुद्दिश्य गृहस्य एव-
भ्रूता वसतीः कुर्यादित्याह-

असंजए भिक्षुपडियाए सुडियदुवारियाओ महझियदु-
वारियाओ कुजा, महझियदुवारियाओ सुडियदुवारिया-
ओ कुजा, समाओ सिजाओ विसमाओ कुजा, विस-
माओ सिजाओ समाओ कुजा, पवायाओ सिज्जाओ
निवायाओ कुजा, निवायाओ सिज्जाओ पवायाओ कु-
जा, अंतो वा बहिं वा उवससयस्स हरियासि क्षिदिय
क्षिदिय दालिय दालिय संधारं संधारिजा, एस विलुंग-
यामो सिज्जाए । तम्हा से संजए नियंटे तहप्पगारं पुरेसं-
खडिं वा पच्छासंखडिं वा संखडिं संखडिपडियाए नो
अभिसंधारिजा गमखाए, एयं खलु तस्स भिक्षुस्स ० जाव
सया जए (सू०-१३) ति वेमि ।

असंयतः-गृहस्थः स च भावकः प्रकृतिभद्रको वा स्या-
त्, तथाऽसौ साधुप्रतिबध्या सुद्वहाराः-सहृदहाराः स-
त्यस्ता महाहाराः कुर्यात्, व्यत्ययं वा कायपेक्षया कुर्या-
त्, तथा समाः शय्या-वसतयो विषमाः सामारिका-
पातभयात् कुर्यात्, साधुसमाधानार्थं वा व्यत्ययं कुर्या-
त्, तथा प्रभाताः शय्याः शीतभयाभिताताः कुर्यात्, श्री-
ष्मकालापेक्षया वा व्यत्ययं विध्यादिति । तथाऽन्तः-न-

भ्ये उपाधसम्बन्धवर्तिनी हरितानि क्षित्वा क्षित्वा विद्यार्थे विद्यार्थे उपाधस्य संस्क्रुयात्, संस्तारकं वा संस्तारयेत्, गृहस्थस्नानाभिसम्पन्नेन संस्क्रुयात् । यथैव-साधुः स-व्यायाः संस्कारे विधातव्यं 'विद्युन्मया' 'सि-निर्गन्धः क्षितिजं इत्यतः स गृहस्थः कारये संयतो वा स्वयमेव संस्कारयेदित्युपसंहरति, तस्मात् तथाप्रकाराम् अनेकदोषेषु संखडि विज्ञाय वा पुरःसंखडिः पश्चात्संखडिर्वा भवेत्, जातनामकरणाधिकाराऽऽदिता-पुरःसंखडिः, तथा श्रुतसंखडिः-पश्चात्संखडिरिति, यदि वा-पुरः-अप्रतः-संखडिर्महियति अतोऽनागतमेव यायात्, बलसि वा पु-हस्थः संस्क्रुयात्, वृत्ता वा संखडिततोऽत्र तच्छेषोपयोगाय साधवः समागच्छेयुरिति । सर्वथा सर्वो संखडि संखडिप्रतिज्ञया नोऽमिसंघातयेत्-न पर्यालोच्येद्गमनक्रियामिति, एवं तस्य भिक्षोः सामर्थ्यं-सम्पूर्यता भिक्षुभावस्य यत्सर्वथा संखडिर्जनमिति । आवा० २ सु० १ ख० १ अ० २ उ० ।

अस्य चायमभिसम्बन्धः-इहानन्तरोद्देशके दोषसम्बन्धसंखडिगमने निषिद्धं प्रकारान्तरेणाऽपि तद्वतामेव दोषानाह-

से एगइओ अक्षयर् संखडि आसिप्ता पिविप्ता छडिज वा वमिज वा भुजे वा से नो सम्मं परिणामिजा अक्षयर् वा से दुक्खे रोगाण्यं सप्पपिज्जा, केवली ब्या-आयाणां (स० १४) इह खलु भिक्षु गाहावर्देहि वा गाहावद्वर्णीहि वा परिवायपहि वा परिवायपहि वा एगज्जं सदिं सुंठं पांठं भो वडिमिस्सं दुरत्या वा उवस्सयं पडिलेहमाणे नो लमिजा तमेव उवस्सयं सम्मिस्सीभावमावजिजा, अक्षमणे वा से मत्ते विपरियासिपभूए इ-त्यिविगग्गे वा किलीये वा तं भिक्षुं उवसंकमिनु ब्या-आउसंतो समया । अहे आरामंति वा अहे उवस्स-यंसि वा राओ वा वियाले वा गायधम्मनियंतिपं कहु रहस्सियं मेहुखधम्मपरियारणाए आउडामो, तं चेवेगईओ सातिजिजा, अकरखिजं वेणं संखाए एए आयाणा (आयतणाणि) संति संविजमाणा पच्चवाया ववंति, तन्हा से संजए नियंते तहपणारं पुरेसंखडि वा पच्छासंखडि वा संखडि संखडिपडियाए नो अभिसंधारिजा गम-खाए । (सू०-१५)

स भिक्षुः एकदा-कदाचिद् एकचरो वा अन्यतराम्-काञ्चि-पुरःसंखडि पश्चात्संखडि वा संखडिमिति संखडिम-क्रम आस्थाप-भुक्त्वा तथा पीत्वा शिलखिणीपुष्पादि तक्षानिलाजुषतया रसयुज्याम्भारितं सद् 'बुद्धेज वा' कुरिं विदध्यात्, कदाचिन्नापरिणतं तद्विषयिकां कुर्यात्, अन्य-तरा वा रोगः-कुडादिकः आसङ्गस्वाद्युज्जीवितापहारी घृ-त्नादिकः समुत्पन्नः, केवली-सर्वथो ब्रूयात्, यथा एतत् संखडीभक्त्य आदानं-कर्मोपादानं वर्त्तत इति । यथैवादानं भवति तथा दर्शयति-' इहेति ' संखडिस्थानेऽस्मिन् वा

अभेऽमी अपायाः, आमुष्मिकास्तु दुर्गतिगमनावयः, कलु-शब्धो वाक्यान्नाहारे, भिक्षुशरीरो भिक्षुः स शुद्धपतिमिल्ल-याभिर्वा परित्राजकैः परित्राजिकाभिर्वा सार्जमेकधम्-एक-वाक्यतया सम्प्रचारे भो-इत्यामन्त्रेण यतानामन्त्रं कृत-द्वेषति-संखडिगतस्य लोभुपतया सर्वं संभाव्यत इत्यत-स्तेष्वतिमिभं ' सुंठं ' ति लीचुम् अन्यथा प्रसम्मादिकं पातु पीत्वा ततः ' दुरजया वा ' बहिर्वा भिर्गेलोपाधयं याचेत्, यदा च प्रत्युपेक्षमाणा विचक्षितमुपाधयं न लभेत ततस्तमेवोपा-धयं यथाऽसौ संखडिस्तथाऽन्यत्र वा शुद्धस्थपरित्राजिका-भिर्मिथीभावमापेदेत । तत्र आसाधम्यमना मत्तो शुद्धस्वादि-को विपर्यासीभूत आत्मानं न स्मरति, स वा भिक्षुरात्मानं न स्मरेत्, अस्मरणाच्चैवं चिन्त्येद्-यथाऽहं शुद्धस एव, यदि वा-क्षीविग्रहे-शरीरे विपर्यासीभूतः-अन्युपपन्नः क्रुषि वा मपुंसके वा । सा च ली मपुंसको वा तं-भिक्षुम् उपसं-क्रम्य-आसलीभूय ब्रूयात्, तद्यथा-आमुष्मन् ! अमन् ! त्व-या सहकान्तमहं प्रायंयामि, तद्यथा-आरामे वोपाधये वा, कालतश्च राज्ञौ वा विकांसे वा, तं भिक्षुं ग्रामधर्मैः-विषयो-पमोगतैर्व्यापारैरित्यिन्नितं कृत्वा, तद्यथा-मम त्वथा वि-प्रियं न विधेय, प्रत्यहमहमनुसर्षणीयेति, एवमादिभिर्नियम्य ग्रामात्मन वा कुत्रचिद्गृहसि भिक्षुं-दागप्यं तत्र भव मै-धुनम्-अन्नक्षेति तस्य धर्माः-तद्वता व्यापारास्तेषां ' परि-यारणा ' आसिप्ता तथा ' अउट्टामो ' ति-प्रवर्त्तमानं । इदमुक्तं भवति-साधुमुद्दिश्य रहसि मैधुनप्रायेणां काञ्चिद्व्यात्, तं वैकः कश्चिद्व्यात् को वा ' साहजेज ' ति अद्रुपगच्छेत्, अकरणीयमेतद् एवं संख्याय-ज्ञात्वा संखडिगमने न कुर्यात्-यस्मादेतानि आयतनानि कर्मोपादानकारणानि सन्ति-अस्मिन् संखडीयमानानि प्रसिद्धमनुष्यवीर्यमानानि । इदमुक्तं भवति-अन्यान्यपि कर्मोपादानकारणानि भवेयुः, यत एव-मादिकाः प्रत्यया वा भवन्ति तस्मात्सौ संयतो निर्गन्धस्त-थाप्रकारां संखडि पुरःसंखडि पश्चात्संखडि वा संखडि ज्ञा-त्वा संखडिप्रतिज्ञया नाभिसंधार्येद् गमनाय-गन्तुं न पर्या-लोचयेदित्यर्थः ।

तथा-

से भिक्षु वा भिक्षुखी वा अन्नययिं संखडि सुच्चा निसम्म संपहावइ उस्तुयभूएअ अप्पणेणं, धुवा संखडी नो संधाएइ तत्थ इयरेयेरहिं कुलेहिं साम्हायियं एसियं वेसियं पिंडवायं पडिमाहिचा आहारं आहारिचए, माइ-ट्ठाणं संफासे, नो एवं करिजा । से तत्थ कालेय अणु-पविसिचा तत्थियरेयेरहिं कुलेहिं साम्हायियं एसियं वे-सियं पिंडवायं पडिमाहिचा आहारं आहारिजा । (सू०-१६) ।

स भिक्षुरन्यतरा-पुरःसंखडि पश्चात्संखडि वा भुक्त्वाऽन्यतः स्वतो वा निशम्य-निश्चय्य कुतश्चिदेतोलतसत्त्वमिमुक्तं स-प्रधावत्युत्सुकमूतेनारम्भा । यथा-प्रमात्रं भविष्यत्युत्तमभूतं भोज्यं, यतस्तत्र भूवा-निश्चिना संखडिरस्ति; ' नो संधा-एइ ' ति न शक्यते तत्र संखडिप्रामं इतरेतरभ्यः कुलेभ्यः संखडिरहितेभ्यः ' साम्हायियं ' ति मैत्रं, किम्भूतम् !-

एषणीयम् आधाकर्मादिदोषरहितं 'बिसिंयं' ति केवलर-
जाहरणादिषोडशधनुस्पादमादिदोषरहितम्, एषम्भूतं पि-
ण्डपातम्—आहारं परिपृच्छाम्यबहून् न शक्नोतीति सम्ब-
न्धः । तत्र चाऽसौ मादृशानं संस्पृशेत्, तस्य मादृशानं
संभाव्यत, कथं ।-यद्यपीतरकुलाहारप्रतिष्ठाया गतो, नचासौ
तमव्यवहृत्यमलं पूर्वोक्त्या नीत्या, ततोऽसौ संखडिमेव ग-
च्छेत् । एवं च मादृशानं तस्य संभाव्यत, तस्मात्तैवं कुर्या-
द्—येदिकामुष्मिकापायमायत् संखडिप्रामगमनं न विध्या-
दिति । यथा च कुर्यात्तथाऽऽह—स भिक्षुः तत्र संखडिनिवे-
शे कालेनानुप्रविश्य तत्रैतरेतरेभ्यो शृङ्गेभ्यः उप्रकुलादिभ्यः
सामुदागिकं—समुदानं—भिक्षा तत्र भवं सामुदागिकम् एष-
णीयं—प्राप्तुं वैयिकं—केवलशेषाभावं धामीपरिष्ठादिरहितं
पिण्डपातं प्रतिपृच्छाहारमाहारयेदिति ।

पुनरपि संखडिविशेषमधिकृत्याह—

से भिक्षु वा भिक्षुणी वा से जं पुण जाणिञ्जा गामं
वा० जाव रायहाणि वा इमंति खलु गामंसि वा ० जाव रा-
यहाणिसि वा संखडी सिया तं पि य गामं वा जाव० राय-
हाणि वा संखडि संखडिपडियाए नो अभिसंधारिञ्जा
गमखाए । केवली ब्या-आयाण्येयं, आहङ्गवमाणं सं-
खडि अणुपविस्समाणस्स—पाएण वा पाए अकंतपुण्वे भ-
वइ, इत्येण वा इत्ये संचालियपुण्वे भवइ, पाएण वा पाए
आवडियपुण्वे भवइ, सीसेण वा सीसे संघडियपुण्वे भवइ,
काएण वा काए संखोभियपुण्वे भवइ, दंडेण वा अट्टीण
वा झुट्टीण वा लेलुखा वा कवालेण वा अभिहयपुण्वेण
वा भवइ, सीओदएण वा उस्सित्तपुण्वे भवइ, रयसा वा
परिचासियपुण्वे भवइ, अणैसणिजे वा परिष्ठुत्तपुण्वे भव-
इ अओसिं वा दिज्जमाणे पडिग्गाहियपुण्वे भवइ । त-
न्हा से संजए नियंटे तहप्पगारं आइआवमाणं संखडि
संखडिपडियाए नो अभिसंधारिञ्जा गमखाए । (ख० १७)

स भिक्षुपंडि पुनरेवम्भूतं प्रामादिकं जानीयात्, तद्यथा—
प्रामे वा नगरे वा यावद्वाजधान्यां वा संखडिर्भव्यति, तत्र
च चरकादयोऽपरे वा भिक्षाचराः सुनुरनस्तदीपि प्रामादिकं
संखडिप्रतिष्ठाया नाभिसम्भारयेद्गमनाय न तत्र गमनं कुर्यादि-
त्यर्थः । तद्गतौ च दोषान् स्पृशेत्तैवाह—केवलं ब्रूयात्—यथैतदा-
दानं—कर्मोपादानं वर्तत इति दर्शयति—सा च संखडिः आफी-
णां वा भवेत्—चरकादयिः सङ्कुला अवमा—हीना शतस्योप-
रुहतेः पञ्चशतोपस्थानादिति, तां चाकीर्णमवमां चातुप्रवि-
शतोऽसी दोषाः, तद्यथा—पादेनापरस्य पादं प्राकान्तो भ-
वेत्, हस्तेन वा हस्तः सञ्चालितो भवेत्, पात्रेण वा भा-
जनेन वा पात्रं भाजनमापतितपूर्वं भवेत्, शिरसा वा शिरः
संघटितं भवेत्, कायेनापरस्य चरकादेः कायः सङ्क्रमितपूर्वो
भवेदिति । स च चरकादिरावृण्वतः सभवेत् कुयोत्, कुपितं च
तेन दण्डेनास्था वा मुष्टिना वा लोष्ठेन वा कपालेन वा साधुर-
भिहृतपूर्वो भवेत्, तथा शीतोदकेन वा कश्चित्सिद्धेत्, रजसा
वा पक्षिर्षितो वा भवेत् । एते तावत्सङ्कीर्णदोषाः । अवमदो-

पाक्ष्माभी-अनेषणीयपरिभोगो भवेत्, स्तोकस्य संस्कृतत्वाय-
भूतत्वाच्चायिर्नाम, प्रकरणकारस्यायमाशयः स्याद् यथा मत्प्रकर-
णमुद्दिश्यते समायातास्तत एतेभ्यो मया यथाकथञ्चि-
द्द्वयमित्यभिसन्धिनाऽऽधामकीर्णं कुर्यात्, अतोऽनेषणी-
यपरिभोगः स्यादिति । कदाचिद्वा दावाऽन्यस्मै चातुप्रवि-
वाञ्छितं, तच्चाप्यन्यस्मै दीयमानमन्तराले साधुरेहणीयात्, त-
स्मादेतान् दोषान् प्रविशन्मात्रं संयतो—निग्रेन्धस्तथाप्रका-
रामाकीर्णमवमां संखडि विहाय संखडिप्रतिष्ठाया माऽभि-
सम्भारयेद् गमनायेति । आवा० २ ख० १ ख० १ अ० ३ उ० ।
इहानन्तरोद्देशकं संखडिगतो विधिरभितस्तत्तिहाऽपि

तच्छेषविधेः प्रतिपादनायमाह—

से भिक्षु वा भिक्षुणी वा ० जाव समाशे से जं पुण
जाणेञ्जा मंसाइयं वा मच्छाइयं वा मंसखलं वा मच्छख-
लं वा आहेणं वा पेहेणं वा हिंगोलं वा संसेलं वा हीर-
माणं पेहाए अंतरा से मग्गा बहुपाशा बहुवीया बहु-
हरिया बहुओसा बहुउदया बहुउत्तिगपणगदगमद्वियमक-
डासंताणया बह्वे तत्थ समणमाहइअतिहिकिण्वखणीम-
गा उवागया उवागमिस्संति (उवागच्छति) तत्थाइसा
विची नो पन्नस्स निक्खमणपवेसाए नो पन्नस्स
वायणपुच्छणपरियङ्गणाणुपेहधम्माणुओगचिंताए, से एवं
नचा तहप्पगारं पुरेसंखडिं वा पच्छासंखडिं वा सं-
खडि संखडिपडिआए नो अभिसंधारिञ्जा गमखाए ।
से भिक्षु वा भिक्षुणी वा से जं पुण जाणिञ्जा मंसा-
इयं वा मच्छाइयं वा ० जाव हीरमाणं वा पेहाए अंतरा
से मग्गा अण्णा पाशा ० जाव संताणया नो जत्थ बह्वे
समण ० जाव उवागमिस्संति अण्णाइसा विची पन्नस्स नि-
क्खमणपवेसाए पन्नस्स वायणपुच्छणपरियङ्गणाणुपेहध-
म्माणुओगचिंताए, सेवं नचा तहप्पगारं पुरेसंखडिं वा
० जाव अभिसंधारिञ्जा गमखाए । (ख० २२)

स भिक्षुः कच्चिन्नामादौ भिक्षार्थं प्रविष्टः सन् पद्येवम्भू-
तां संखडिं जानीयात् तत्प्रतिष्ठाया नाभिसम्भारयेद् गम-
नायेत्यन्ते क्रिया । यादृग्भूतां च संखडिं न गन्तव्यं तां
दर्शयति—मंसमादौ प्रधानं यस्यां सा मांसदिका तांमिति ।
इदमुक्तं भवति—मांसनिवृत्तिं कर्तुं कामः पूर्णार्था वा निवृत्तौ
मांसप्रभुर्ना संखडिं कुर्युः, तत्र कश्चित्सज्जानादिस्तदनुकू-
पमेव किञ्चिन्नयेत्, तत्र नीयमानं दृष्ट्वा न तत्र गन्तव्यं तत्र
दोषान् वचयतीति । तथा मत्स्या आदौ प्रधानं यस्यां सा
तथा, एवं मांसखलमिति, यत्र संखडिनिमित्तं मांसं क्षिप्त्वा
क्षिप्त्वा शोष्यते शुष्कं वा पुञ्जीकृतमास्ते तत्तथा, क्रिया
पूर्ववत् । एवं मत्स्यखलमपीति । तथा—'आहेणं' ति स-
ञ्चिवाहोचरकालं वधूपवेशे वरपूढे भोजनमिति, 'पेह-
णं' ति वध्वा नीयमानाया यपिपृष्टुद्भोजनमिति, 'हिं-
गोलं' ति स्तुकभक्तं, यथादियानाभोजनं वा, 'संसेलं'
ति परिजनसम्मानभक्तं गोष्टीभक्तं वा, तदेवम्भूतां संख-

इति ज्ञात्वा तत्र च केनचित्स्थजनादिना तस्मिन्निमित्तं य
किञ्चिद् द्वियमात्रं—नीयमानं प्रप्य तत्र भिक्षायां न गच्छेत्,
यतस्तत्र गच्छतो गतस्य च दोषाः सम्भवन्ति । तांश्च व-
श्ययति—गच्छन्तस्तावदन्तरा—अन्तराले तस्य भिक्षोः मार्गाः
पन्थावो बहवः प्राणाः—प्राणिनः पतङ्गादयो येषु ते तथा,
तत्र बहुवीजा बहुहरिता बहुव्यवस्था बहुदोषा बहुसिद्धिप-
नकोपकमुत्तिकामकटसन्तानाकाः । प्राप्तस्य च तत्र संखडि-
स्थाने बहवः भयग्राहणाऽतिथिपुरुषवनीपका उपागता
उपागमिष्यन्ति तथोपागच्छन्ति च । तत्राकीर्णं खरका-
दिभिः—वृत्तिः—वर्षेणम् अतो न तत्र प्राप्तस्य निष्कम-
णप्रवेशाय वृत्तिः कल्पते, नापि प्राप्तस्य वाचना—प्रच्छना-
परिवर्तनाऽनुपेक्षा—धर्मोपयोगिनित्यापे वृत्तिः कल्पते, न तत्र
जनाकीर्णं गीतवादित्रसम्भवत् स्थाप्यावाधिक्रियाः प्रवर्तन्ते
इति भावः । स भिक्षुरेवं गच्छन्तपरेषां बहुदोषा तथाप्रकारां
मांसप्रधानादिकां पुरःसंखडि पश्चात्संखडि वा ज्ञात्वा तत्र-
तिष्ठया नाभिसम्भार्येद्गमनायेति । साम्प्रतमपवादमाह—
स भिक्षुरप्यनि क्षीणो ग्लानोर्यतस्तपश्चरणकर्पितो वाऽ-
वमोष्य वा प्रप्य बुलेभद्रव्यार्थी वा स यदि पुनरेवं
जानीयात्—मांसादिकमित्यादि पूर्ववदालापका यावदन्तरा
अन्तराले 'स' तस्य भिक्षागच्छतो मार्गो अल्पप्राणा अ-
ल्पवीजा अल्पहरिता इत्यादि व्यत्ययेन पूर्ववदालापकः ।
तदवयवमपवादोपमां संखडिं ज्ञात्वा मांसादिदोषपरिहरणसमर्थः
सति कारणे तत्रतिष्ठयाऽभिसम्भार्येद्गमनायेति । आचा०
२ ध्रु० १ चू० १ अ० ४ उ० ।

संखडिप्रसोक्तनाय न गच्छेत् । सूत्रम्—

संखडिं वा संखडिपडियाति(एतुं) एतए ॥ ४८ ॥

अथाऽस्य सूत्रस्य सम्बन्धमाह—

दुविहाऽवाता उ विहे, वृत्ता ते होज संखडीए तु ।

तत्थ दिया वि न कप्पति, किमु राती एस संबंधो ॥६६१॥

'दुविहे' ति अप्रवति गच्छतां संयमात्मविराधनाभेदाद् द्वि-
विधाः प्रत्यपाया उक्ताः, संखड्यामपि गच्छतां त एव प्र-
त्यपाया भवेयुः अतस्तत्र दिवाऽपि गन्तुं न कल्पते, किमुत
रात्रौ, एष सम्बन्धः । अनेन सम्बन्धेनायातस्यऽस्य (स० ४८)
व्याख्या—'संखडिं वे' ति वाशब्दात् कल्पते इत्यादि पदान्य-
नुवर्त्तनीयानि । तथा—न कवलमध्वानं रात्रौ वा विकाले
वा गन्तुं न कल्पते, किन्तु—संखडिमपि रात्रौ वा विकाले वा
संखडिप्रतिष्ठया एतुं—गन्तुं न कल्पते, एष सूत्रसंक्षेपार्थः ।

अथ भाष्यकारो विस्तरार्थं विमर्शितपुराह—

संखडिज्जेति आऊ—थि जियायं संखडी स खलु बुद्ध ।

तत्पडिआए ण गम्भति, अन्नन्तं गते सिया गमसं ॥६६२॥
स्मिन्नि—सामस्येन खलुगन्ते—ताडगन्ते जीवानां वनस्प-
तिप्रभृतीनामादृषि प्राप्नुयेयं यत्र प्रकरणविशेषे सा खलु सं-
खडिरित्युच्यते । 'सुरेभ्यः' इत्यौणादिक इत्यर्थः, पृषोदरा-
दिवाङ्मनुस्मारलोपः । तां 'संखडिज्जेति' अर्हि आऊण् जियाण
संखडि' तत्रप्रतिष्ठया संखडिमहं गमिष्यामीत्येवंलक्षणया गन्तुं
न कल्पते । एवं भुवता स्वर्गेणैव सूत्रिणम्—अप्याधेमपरकार्य-
निमित्तं संखडिप्राप्तं तस्य संखड्यामपि गमनं व्यादिति ।

रात्रौ व दिवसतो वा, संखडिगमये हवंतिऽणुध्याया ।

संखडिगमयेणा, दिवसेहिं तेह पुरिसेहि ॥ ६६३ ॥

रात्रौ वा दिवसतो वा संखड्यां गमने चत्वारोऽनुष्ठानाः
प्राप्यभित्तम् । सा च संखडी दिवसेः पुरुषैश्च एका अन्तका च
भवति ।

इदमेव स्पष्टयति—

एगो एगदिवसियं, एगो ऽण्णेगाहियं च कुआहि ।

ऽण्णगा व एगदिवसि तु, ऽण्णगा व अण्णेगदिवसि तु ॥६६४॥

एकः पुरुषः एकदैवसिकां संखडीं कुर्यात्, एकोऽन्तकादि-
कामनेकदैवसिकीम्, अनेन पुरुषाः सभ्यैकदैवसिकीम्,
अनेन पुरुषा अनेकदैवसिकीं संखडिं कुर्यान्ति ।

एकेका सा दुविहा, पुरसंखडि पच्छसंवडी वेव ।

पुष्पावरखरम्मि, अथवा वि दिसाविभाण्ये ॥ ६६५ ॥

एकेका—एकदैवसिकी अनेकदैवसिकी च संखडिः प्र-
त्येकं द्विविधा—पुरःसंखडी, पश्चात्संखडी च । या पूर्वस्यै-
पूर्वविगमिभागमभ्यासीने रवौ कुर्यात् सा, पूर्वसंखडी, या
पुनरपरस्यै सा पश्चात्संखडी । अथवा—दिव्यभागानेनयोः
पुरःपश्चाद्विभागो विज्ञेयः । या विवक्षितप्रामादः सकाशात्
पूर्वस्यां दिशि भवति सा पूर्वसंखडी, या तु तस्यैवापरस्यां
दिशि सा पश्चात्संखडी ।

अत्र प्रायश्चित्तमाह—

दुविहाएँ वि चउगुरु, विसेसिया भिक्षुमादियं गमये ।

गुरुमादिव जा सपयं, पुरिसिअण्णेगदिखरातो ॥६६६॥

द्विविधायामपि अनन्तराज्ञायां संखड्यां गमने चतुर्गुरुकाः
एतं च भिक्षुप्रभृतीनां तपःकालविशेषिताः, भिक्षास्तपसा कालेन
च लघवः, वृषभस्य तपसा लघवः, उपाध्यायस्य कालेन
लघवः, आचार्यस्य तपसा कालेन च गुरुवः । अथवा चतुर्ग-
रुकायां कृत्वा एकोनकपुरुषकृतैकानेकदैवसिकसंखडीषु रा-
त्रौ गच्छन्तः स्वपदं यावत् वेदितव्यम् । तद्यथा—भिक्षुरेकपु-
रुषकृतानेकदैवसिकीं संखडिं प्रजनि चतुर्गुरुवः, एकपुरुषक-
ृतानेकदैवसिकयां वल्लघवः, अनेकपुरुषकृतानेकदैवसिकयां
क्षुद्रः, एवं भिक्षुविषयमुक्तम् । वृषभस्य वल्लघुकादारब्धं मू-
ले, उपाध्यायस्य वल्लघुकादारब्धमवस्थाप्य, आचार्यस्य
क्षुद्रादारब्धं पाराश्रिके निष्ठानुपयति ।

प्रकारान्तरेण प्रायश्चित्तमेवाह—

आपरियगमयेँ गुरुमा, वसमाणे असराखम्मि चउलहुमा

दोएह वि दोषि वि गुरुमा, वसमपलातेतरे सुद्धा ॥६६७॥

आचार्यस्य संखड्यां गच्छाम इति वृषाणस्य चत्वारो गुरु-
वः, तमेव वृषाणं वृषभा न वारयन्ति चतुर्लेषुकाः । अथा-
चार्येण संखडीं व्रजाम इत्युक्ते वृषभा अपि व्रजाम इति भण-
न्ति ततो द्वयोरपि वृषभाचार्ययोः चत्वारो मासास्ते द्वयंवि
गुरुकाः कर्त्तव्याः, वृषमाणामपि चतुर्गुरुका भवन्तीति भावः ।
अथ वृषभैर्वारिता अप्याचार्या बलमांडिकया गच्छन्ति तत-
स्त आचार्याः प्रायश्चित्ते लग्नाः । इतर वृषभास्तु शुद्धा न
प्रायश्चित्तभाज इति ।

सर्वेसि गमये गुरुणा, आयरियधरायै भवे गुरुणा ।
वसमे गीतागीय, लहुणा गुरुणा य लहुगो य ॥६६८॥
यदि सर्वेऽपि साधवो भवन्ति संख्यया गच्छाम इति तत-
स्तथा चत्वारो गुरुकाः, आचार्यस्ताव वाचयति ततो गुरु-
काः । वृषभो न वाचयति चतुर्लवः, गीतार्थो भिक्षुं न वाच-
यति लघुका मासः ।

एगस्स अशेगाथ व, छंदेण पहाविया तु ते संता ।

वचमवसं मुखा, नियत्तये होति चउगुरुणा ॥ ६६९ ॥

एकस्याऽऽचार्योद्वेगनेकेनां वा बहूनां छंदेनाऽभिप्रायेण ते
संख्यया उपरि प्रधाविताः सन्तो वृत्ता वा संख्यदि भुत्वा
यदि निवर्त्तन्ते ततश्चतुर्गुरुका भवन्ति ।

बेलाए दिवसेहि, वचमवर्त्तं निरम पवेति ।

होहिह अमुगं दिवसं, सा पुण अजम्मि पक्खम्मि ॥१००॥

बेलया दिवसेकां प्रतिनियतां संख्यदीं भुत्वा प्रस्थिताः, गच्छ-
न्निश्चापान्तराले भुता, यथा—सा संख्यदी वृत्ता—समाप्ता, अमु-
त्ता वा अन्यस्यां बेलयायामन्यस्मिन् दिवसे भाविनी एवं वृत्ता-
मवृत्तां वा निश्चय-भुत्वा प्रत्यागन्ति—प्रतिनिवर्त्तन्ते । यथा
कैश्चिदपि साधुभिः भुतम्—यथा अमुकयुद्धे पूर्वाह्नबलायां सं-
ख्यदिभिरुच्यति ततस्ते पात्राण्युद्धमाह तस्यां गन्तुं प्रस्थिताः,
अपान्तराले च तेऽभुतम्—अतिक्वाप्ता संख्यदी वा आकाशि-
नं यथा साऽपि तत्र बला एवं भुत्वा प्रतिनिवर्त्तन्ते । दिवसम-
चिह्नस्य पुनरित्यं 'होहिह' इत्यादि पञ्चाह्नमकाश्विंश्रामे स्थि-
तैः भुतम्—अमुकग्रामे अमुकदिवसे पञ्चमीप्रभातक संख्यदी
अभिष्यति, इत्याकार्यते ते ग्रामे प्रस्थिताः, तत्र गच्छन्निश्चरन्त-
रा भुतम्—यथा वृत्ता सा संख्यदी न अभिष्यति वा । कथमित्याह—
'सा पुण अजम्मि पक्खम्मि' इति यस्यां पञ्चम्यां भाविनी
संख्यदी साधुभिः भुता सा पुनरन्यस्मिन् अतीते अनागते
वा पक्षे भुता वा अभिष्यति च, न तत्पक्षवर्त्तिनीति भावः ।

अथ संख्यदी कथं कुत्र वा भवतीत्युच्यते—

आदेसो सेलपुरे, आदायऽह्माहिया य महिमाए ।

तोसल्लिविसए विषव-खड्धा तह होति गमयं वा ॥१००॥

आदेशः—संख्यदिवसे दृष्टान्तः—तोसल्लिविषये शैलपुरे नगरे
श्रुतिरङ्गनां नाम सरः । तत्र वर्षे वर्षे भूयान् लोकोऽष्टाहिकां
महिमां करोति । तत्रोक्तदृष्टान्तवर्गादिधामन्यस्यानं ग्रह-
णं कार्यमाहर्ष्यं कोऽपि लुब्धो गन्तुमिच्छति । ततः स गुरुणा
विचारनां संख्यदिगमनायै करोति । आचार्यो वाचयति तथा-
ऽपि यदि गमनं करोति ततस्तस्य प्रायश्चित्तं दोषाश्च बह-
व्याः । इति पुरातनगाथासमासाः ।

अथैतानि च विवृणोति—

सेलपुरे (इति तल्लग—मि होति लड्डाहियामहामहिमा ।

कामसमेत्तपमासे, अम्भुयपाईखवाहमि ॥ १००२ ॥

तोसल्लिवे शैलपुरे नगरे श्रुतिरङ्गनां सरसि प्रतिवर्षं महता
विच्छेदनाद्याहिकाया महती महिमा भवति । तथा कुण्डल-
मैत्राणां वाण्यस्तस्य पात्रायां अरुक्कणपरिसरचर्चो
भूयान् लोकः संख्यदि करोति । प्रभासे वा तीर्थे अर्चुदे वा पर्व-
तवात्रायां संख्यदिः कियत । प्राचीनपादः सरस्वत्या सज्जः
पूर्वदिगभिमुक्कमपादः, तत्रानन्दपुरवास्तव्यो लोको न—

त्वा यथाविभवं शरदि संख्यदि करोति । पञ्चमविषु
कोऽप्युक्तदृष्टमनुष्णो गुरुन् संख्यदिगमनायै विवृणयति ।
गुरुषो वृषभे—आर्य ! न कस्यते संख्यदि गन्तुम् ।

ततोऽसौ मायया ब्रवीति—

अथि य मे' पुव्वदिह्वा, चिरिदिह्वा ते अवस्सदह्दुव्वा ।

मायागमये गुरुणा, तदेव गाभाऽधुगामम्मि ॥१००३॥

सन्ति मे पूर्वदृष्टाः—पूर्वपरिचिताः सुहृदाव्यस्ते च चिरदृष्टाः
प्रभूतकालतत्संधां मिलितानाममवदिति भावः । अत इदानी-
मवश्यं दृष्टव्यास्ते मया; एवं मायया गुरुन् आपृच्छ्य यदि
गच्छति तदा गुरुको मासः । प्रामातुग्रामेऽपि चिह्नरतां संख-
दि भुत्वा गच्छतां तथैव मासगुरुकम् ।

इदमेव व्याचष्टे—

गाभाधुगामियं वा, रीयंता सो उ संख्यदि तुरियं ।

छुह्वंति वसतिकाले, गामं तेसि पि दोसा तु ॥१००४॥

प्रामातुग्रामिकं वा रीयमाणा—विहरन्तः काऽपि ग्रामे संख-
दि भुत्वा ये स्मरन्ति गच्छन्ति, सति वा भिक्षाकाले ग्रामं ग्रामं
परित्यजन्ति, परित्यज्य च संख्यदिग्रामे गच्छन्ति तेषाम-
पि दोषा वक्ष्यमाणा भवन्ति ।

गन्तुमन्ना अरुदिसि, अरुदिसि ते वयंति संख्यदिनिमिषं ।

मूलग्गामे' अपण्डिय—वसमा गच्छंति तदह्वाए ॥१००५॥

भिक्षाचार्यायामन्यस्यां विधिं गन्तुमनसः संख्यदि भुत्वा—
तन्निमित्तमन्यस्यां विधिं भजन्ति, मूलग्रामे तदर्थं संख्यदि-
हेतोर्गच्छन्ति ।

एतेषु सर्वेष्वपि गमनप्रकारेषु शेषानुपदिदर्शयितुराह—

एगाहि अशेगाहिं, दिवा व रातो व गंतुपडिसिद्धं ।

आद्यादिशो य दोसा, विराहणा पणियते य ॥ १००६ ॥

एकाहिकीयनकाहिकीं वा तां संख्यदि गन्तुं दिवा रात्रौ
प्रतिषिद्धम्, यदि गच्छति तत आह्वयो दोषाः, विराधना
च संयमात्प्रविषया पथि वर्त्तमानानां तत्र प्राप्तानां च भवति ।

तत्र पथि वर्त्तमानानां भावदोषानभिधत्तुराह—

मिच्छते उड्डाहो, विराहणा होति संजमायाए ।

रीपादि संजममि य, छकायअचक्कुवितपमि ॥१००७॥

संख्यदि गच्छतः साधुः दृष्ट्वा यथा भद्रका मिथ्यात्वे स्थि-
तरा भवेयुः, उड्डाहो भवेत् । तथा संयमात्प्रविराधना भ-
वति । संयमात्प्रविराधना रात्रौ गच्छन् रीपादिसिद्धीर्न शोध-
यति, अचक्कुवित्येव च गच्छतां दृढकायविराधना । आत्म-
विराधना तु पुरस्ताद्वक्ष्यते ।

अथ मिथ्यात्वे—दृष्ट्वाहारे व्याचष्टे—

जीहादोसमियचा, वयंति लुहेति तज्जिपा भोजे ।

थिरकरं मिच्छते, तप्पविसल्लोमन्ना येव ॥१००८॥

लोकां भूयात्—अहो अमी अमणा जिहादोषनिवृत्ता—रस-
युद्धिरहिता अपि कसैर्बलवत्तुकादिमिराहारेस्तज्जिताः सन्तः
प्रतिभोज्यार्थे—संखाद्वेदतोर्गच्छन्तीत्युड्डाहो भवेत् । तथा यथे-
तदमीषामसत्यं तथा अन्यवपि मिथ्यामूलपितमिति मिथ्यात्वे
स्थिरीकरणं भवति । एवं च तत्प्राप्तिका साधुमानिनः आच-
कासेषां क्षोभणा मिथ्यादृष्टिभिः सत्यकथाचकासना भवति ।

अथाऽऽत्मविराचनामाह—

वासि तेभ्ये तद् सा-वते य विसमे य स्वायुर्कंटे य ।

अकम्हं मयचसद्भृत्या, रमेमादी भवे दोसा ॥१००६॥

रात्रौ संख्यदिग्गमे व्यासः—सपस्तेन दृश्यते । स्तेनैकपरकण-
मप्रक्षियते, आधरैः सिद्धादिभिरुपद्रव्यते, विषमे च निम्नो-
चत प्रपतेत् । स्वायुना वा कण्टकेन वा विध्वेत । अकस्मा-
ज्ज्वं वा स्वधमात्मसमुत्थं भवति । राजावेवमाव्यो दोषा भ-
वेयुः । एवं तावत्परि गच्छतां दोषा अभिहिताः ।

अथ तत्र प्रार्थनामाह—

वसहीए जे दोसा, परउत्थियतज्जहारें विलचम्मे ।

आतोऽजगीतसरे, इत्थीसरे ये सविकारे ॥ १०१० ॥

वसतेः सम्प्रविधौ ये आधाकर्मार्थयो दोषास्ते लगन्ति,
परतीर्थिकाश्च तत्र गमनां तज्जं कुर्वन्ति । विलचम्मी नाम
एकस्यामेव वसती गृहस्थैः समं संवासः तत्रैकवासस्थाने
तत्र संखडं स्यात् । तत्र च संखडवासीतगतीतशब्दान् स्त्री-
शब्दांश्च सविकारान् भूत्वा चशब्दादविरतिकाः अलङ्कृताः
दृष्ट्वा स्तुतिकरणादयो दोषाः । इति द्वारणायासमासायैः ।

साम्प्रतमेनामेव विवृणोति—

आहाकम्मियमादी, मंडवगादीसु होति अमल्लुका ।

रुक्खे अम्मावासो, उवरिं दोसे परुविस्सं ॥ १०११ ॥

संखडीवर्ती दानभाको यथाभद्रको वा साधूनां निमित्तमा-
धाकर्मिकान् कारयेत् । आदिशब्दाधावन्तिकादिपरिग्रहः ।
तद्यु मण्येषु आदिशब्दापर्येषुकुटीप्रभृतिषु डाते—अवकाये
वा वसन्ति, तत्र वसतां ये दोषान्तास्तुपरिग्राह्यस्मिन्नैव सूत्रे
प्रकृपयिष्यामि ।

परतीर्थिकद्वारं भजनाद्वारमाह—

इंदियमुंडे मा किं-चि देह मा खे इहेज साहृणं ।

पेहासोमादीसु य, असंखडं हेतुवादी य ॥ १०१२ ॥

संखडी भूत्वा शाश्वतैवभागवताद्यः परतीर्थिकाः समा-
वातास्ते साधून् तज्जंयन्त इत्थं भुवंते इन्द्रियपहा-सुपहा अ-
मी संखडिमासाः भगवाः वा किञ्चित् भूत किमप्यमीषां स-
म्मुखं विद्वपः भाषवीयं (ये) ॥ १०१२ ॥ अमी तपस्विन आकु-
ष्टाः सन्तः शोभेन वृद्धेः, एवं तज्जनासहमाना अपरिणता-
स्तेस्त्वह संखडं कुर्वुः । तथा मेका-प्रत्युपेक्षणां कुर्वतो दृष्ट्वा
शोभां वा स्वधपक्षुपादिना पानकेन विधीयमानां दृष्ट्वा आ-
दिशब्दान्—संयतभाषया भाषमाणान् भूत्वा परतीर्थिका
उज्ज्वलान् कुर्वन्ति । तत्र तथैव संखडं भवेत्, हेतुना वा ते
परतीर्थिका वादं मार्गयेयुः । बठरशिरःशेखरा धत्ते न किमपि
आनम्यतीत्यादि ।

विलचमं द्वारमाह—

सिंगारेख ख दिखा, न य तुमं पैतिगी सभा यसा ।

अतिवहुओ भोगासो, गहियेख तु सो कलह एवं ॥ १०१३ ॥

एवं साधारणे सभासौ विप्रीत्यय सावको घृष्टस्वाभ्य यदेक-
भावतिष्ठन्ते स विलचमं; तेन वसतां साधुभिः प्रयुतेऽव-
काये मिलिते सति घृष्टस्या भुवन्ते—ओ भगवाः । एषा सभा-

तुमं न शृङ्गेरेख दसा, उक्केन वा कसेयि भावः । न ख
न वेयं पैमिकी-विदुपरम्परागतः । अतः किं नु नाम अतिव-
हुकोऽवकायस्त्वया गृहीतः, एवं कलहो भवति ।

तत्थ य अतिवृद्धो, संविद्धो वा खिवेज इत्थीओ ।

इच्छमखिच्छे दोसा, भुत्तमभुत्ते य फासादी ॥ १०१४ ॥

तत्र वनादौ कोऽपि साधुप्रतिगच्छन्निर्गच्छन् वा समु-
पविष्टो वा स्त्रीं स्पृशेत्, तत आत्मपरौमयसमुत्था दोषाः ।
तत्र च यदि नाम विरतिकां प्रतिसेवितुमिच्छति तदा
संयतविराचना, अथ नेच्छति ततः सा उद्धाहं कुयीत् । स्त्री-
णां च स्पर्शाविषु तथा आतोऽजगीतशब्दान् स्त्रीसम्बन्धिन-
श्च हसितकृजितादिशब्दान् भूत्वा भुक्ताभुक्तसमुत्था दोषाः ।

भूयोऽपि दोषवर्णनार्थमाह—

आवासगतज्जकारे, पडिसेखेयं हुंजये य भासाए ।

वीचारे मेखुत्ते, जा जहि आरोवणा भविष्या ॥ १०१५ ॥

आवश्यके स्वाध्याये प्रत्युपेक्षणां भोजने च भाषायां
विचारं ग्लानत्ये च वा यशारोपणा भविता सा तत्र डा-
तयेति द्वारणायासमासायैः ।

साम्प्रतमेनामेव प्रतिपदं विवृणोति—

आवासगं तत्थ केरन्ति दोसा,

सज्जकारे एमेव य पेहयम्मि ।

उहुं च वारेंतमवारये य,

आरोवणा ताखि अकुज्जतो जा ॥ १०१६ ॥

तत्र गृहस्थैः सह वसन्तो यथावश्यकं स्वाध्यायं वा कु-
र्वन्ति तदा ते कर्णकटुका नाम पंत इति गमयन्ति, उज्ज्वला-
न्वा कुर्वन्ति, एवमाव्यो दोषाः । प्रत्युपेक्षायामन्येष्वेवो-
ज्ज्वलान् कुर्वन्ति । यदि वार्यन्ते अन्यकुलैः सह संखडं कुर्वुः ।
अथ न वार्यन्ते ततो भगवत्प्रवचनस्य भक्तिः कृता न स्यात् ।
अथैतद्विषयमादावश्यकारीणि न कुर्वन्ति ततस्तान्यकुर्वतो
वा काश्चिदारोपणा सा द्रष्टव्या । तद्यथा—कापोत्तर्गं न
करोति, बन्धनं न द्वातिस्तुतिप्रदानं न करोति, स्वधीतर्गं
न करोति, सर्वेष्वपि मासलज्जु । अर्थपीठवीं न करोति मास-
शुद्ध । जन्म्यसुपधि न प्रत्युपेक्षते रात्रिभिवषज्जकम् । मर्यमं
न प्रत्युपेक्षते मासलज्जु । उक्तं न प्रत्युपेक्षते वतुर्लज्जु ।

तथा—

जं मंडलि मज्जइ तत्थ मासो,

गारत्थिमासासु य एवमेवं ।

चत्तारि मासा खल्लु मण्डलीए,

उद्धाहो मासासमि ए एवं ॥ १०१७ ॥

भोजनं कुर्वन् सागारिकमिति भत्वा वत् मण्डलीं
भनक्ति तत्र मासलज्जु, अगारस्वभाषासु भाष्यभाषासु एव-
मेव मासलज्जु । अथैतमायश्चित्तप्रधानमण्डल्यां समुद्दिश-
न्ति तदा चत्वारो मासलचवः । उद्धाह प्रवचनोपपातो
मण्डल्यां समुद्देशेन भवति । एवं भाषासमितिऽपि भन्यव्यम् ।
संयतभाषया भाषमाणस्य चत्वारो लज्जुमासा भनन्तीति
भाषः ।

धोवे धये मंधजुते अभावे,
विभ्रस्त दध्वावगताश्च दोसा ।

आवातस्रोगोगया य दोसा,
करंत कुर्वं परितावशादी ॥ १०१८ ॥

विचारभूमी गतानां स्तोके—स्वल्पे धने—कलुषे गन्धयुते
दुर्गन्धिनि द्रवे अभावे वा सर्वथैव द्रव्यस्य दोषा अवर्षवा-
द्वमरूपानमतिषेधादयो भवन्ति । तथा पुरुषादीनामापाते-
स्तोके संज्ञा—कायिकी वा कुर्वन्ति तदा तद्रता दोषाः । यथा
पीठिकायां विचारकल्पिकद्वारं उक्तास्तथा द्रष्टव्याः । अथैत-
द्वोरभयात् कायिकी वा संज्ञा वा न करोति किं तु धारयति
तदा परितापनादुःखमूर्च्छादयो दोषाः ।

गिलाखतो तत्थऽतिशृंजयेण,
उच्चारमादीश तु संनिरोधा ।

अगुत्तसेजामु व सखिवासा,
उड्डाहं कुर्वन्ति मकुवन्तो य ॥ १०१९ ॥

तत्र संख्यामुत्कृष्टद्रव्यलोभादतिमात्रभोजने, यद्वा—सा-
गारिकाकीर्णेतया तत्रोच्चारणादीनां संनिरोधाद् ग्लानो भवेत् ।
अथवा—अगुत्ता—असंतुष्टा याः शय्या—वसतयस्तासु स-
न्निवासाद् ग्लानत्वमुपजायते । प्रतिश्रयशीतलतया भङ्गस्या-
जीर्णमाखन्वात् । स च ग्लानो यदि तत्रोच्चारणप्रश्रवणादि
करोति तदा सागारिका उड्डाहं कुर्वुः । अथ न करोति प-
रितापनादयो दोषाः ।

अथैतदोषमयाद् ग्रामाद्विह्वलन्ति ततः को दोषः
स्यादिति प्रश्नावकाशमाशङ्क्याह—

बहिता य रुक्खमूले, लकाया सायुत्तेणपडिणीए ।

मल्लु—मत्तविउव्वण, वाहणजाणै सतीकरणं ॥ १०२० ॥

ग्रामाद्विह्वल्लमूले आकाशं वा पृथिवीकायः—संचितरजः-
प्रभृतिकः, अक्कायः—खेदकणिकाविस्तेजस्कायो—विद्युदादि-
बायुकायो—महावातादिव्यंनस्पति कायो—विर्वास्तवृक्षसकलतः
अल्पफलादिः प्रसकायो—वृक्षनिश्चितहीन्द्रियाविरूपः सम्भव-
ति, पतेत् पदकायास्तत्र तिष्ठतां विरापयन्ति । असंचिते च तत्र-
स्थानां भाजनमपहरेषुस्तना उपद्रवेषु । प्रत्यनीका वा विजनं
मत्वा हन्याद्वा मारयेद्वा । तथा मत्ता—मविरामदमघातिताः
उन्मत्ता—ममयोन्मादयुक्ता—विटा इत्यर्थः, ते विडुर्वर्णा भूष-
णादिमिलङ्कूरणं विधाय तत्रागच्छन्ति । बाहनानि—इत्य-
श्व्यादीनि यानानि—शिथिलकारथादीनि तानि दृष्ट्वा भुक्तभोगि-
नां स्मृतिकरणम् । अभुक्तभोगिनां तु कौतुकमुपजायते इति
नियुक्तिगाथासमाधेयः ।

अथैनमेव विवृणोति—

मा होज अंतो इति दोसजालं,
तो जाति दूरं बहिरुक्खमूले ।

अञ्जुजमाणे तदि गंतुकाया,

अवाउडे तेणमुणे य जणे ॥ १०२१ ॥

ग्रामाभ्यन्तरे वसतामित्यनन्तरोक्तं दोषजालं मा भवित्वाभि-
सन्धाय ततो ग्रामाद्विह्वल्लं दृष्टमूलं याति, तत्र वा भुज्यमा-

न अस्वामियमाणे मयेवे पूर्वोक्तनीत्या पडपि काया विरा-
प्यन्ते । अपावृते च तत्र स्तेनाः श्वानश्वानेके उपद्रवं वि-
वधति ।

उन्मत्तगा तत्थ विचिचेवेसा,
पडंति चिचाभिणया बहूणि ।

कीलंति मत्ता य अमत्तगा य,
तत्थित्थिपुंसा सुअलंकिता य ॥ १०२२ ॥

यत्रोद्याने उन्मत्ता विचित्रवशा विविधवस्त्रादिनेपथ्य-
धारिणश्चित्राभिनया नानाप्रकारहस्ताद्यभिनया बहूनि श्रु-
त्तारकाभ्यानि पठन्ति । तथा मत्ता अमत्ता वा तत्र स्त्रीपुं-
षाः सुष्ठु वस्त्राभरणैरलंकृताः सन्तः क्रीडन्ति ।

असि रंहे गोरहणे य चित्त,
तत्थाभिरूडा उ गणे य केइ ।

विचित्ररूपा पुरिमा लवंता,
हरंति चिचाणि विकोवियाणं ॥ १०२३ ॥

तत्रोद्याने केचिपुरुषा अभ्यान् अपरे रथान् तद-
न्य गोरथकान्—कङ्काडकान् केचिश्चिचाणि नानाप्रकारा-
णि पुरयादीनि यानानि डगडानि च यानविशेषरुपाण्यधिक-
दाः सन्तो विचित्ररूपाः पुरुषाः अष्टिपुत्रादयो लालन्तः
क्रीडन्तो विकोवियानामगीताद्योनां चित्तानि हरन्ति ।
ततश्च भुक्ताभुक्तसमुत्था दोषाः—

सामिद्विसेदंसेणवावडण,
विप्पससता तेसि परंति मोक्खे ।

तत्थित्थिऽपातम्मि समंतंतेण,
भिक्षाविचारादिसु दुप्पयारं ॥ १०२४ ॥

सख्युत्था—वस्त्राभरणविरूपया समिति सामस्येन यह-
शेनमवलोकनं तत्र व्यापृतंन इदं पश्यामि इदं च पश्यामीति
व्याप्तिसचेतसां सदा तेषां परेषां अष्टिप्रभृतीनां यानवाह-
नादीनि मुख्यानि विविधमनकप्रकारं पश्यतां सुचार्ययाः
परिमन्यः कृतः स्यादिति शेषः । तत्र च स्त्रीपु-
रुषैः समन्ततः ‘अपातं’ दृशीपदवात् आकर्णं भिक्षायां
विचारभूमी आदिशब्दादिकारभूमादी वा दुष्पचारं भव-
ति, यत एते दोषाः अतः संख्ययां न गन्तव्यम् ।

अथ परः प्राह—

दोसेहि एत्तिएहिं, अगेयहता चेव लमिगो अन्हे ।

गेयहासु य भुजातु य, य य दोस जहा तथा सुखसु ॥ १०२५ ॥

संख्यिगमने यावन्त एते वद दोषा उक्ताः यतावद्भिः वयं
संख्यिभङ्गमगृह्णामा एव गच्छामः, ततो न कार्यमस्माकं
ग्रामादिमध्यासनन । स्मृतिरा—वयं संख्यिभङ्गं गृहीतो वा
भुज्महे वा नच दोषाः पूर्वोक्ता यथा भवन्ति तथाऽभिधी-
यमानं शृणु । इयं पुरातनी गाथा ।

अथैनमेव व्याख्यानयति—

अपरिगहित अञ्जुचे, जति दोसा एचिया पसजंती ।

इत्थं गते सुविहिया, वसंतु रंजे अखाहारा ॥ १०२६ ॥
परः माऽह—अपरिपूरीते अभुक्तपि च संख्यिभङ्गं यथे-

तावन्तो दोषाः पथि गच्छतां प्रामादमैष्ये बहिष् तिवृ-
तां भवन्ति ; तत इत्यमेवं व्यवस्थिते सम्प्रति सुविहिता
अनाहाराः सन्तोऽस्त्ये वसन्तु ।

गुरुद्वार—

होहिंति न वा दोसा, ते जायन्ति यो यो चैव छन्दस्यो ।

पाथियसदृश उवा—इत्युभो से वेभलो भुवति ॥१०२॥

हे नोपक ! मां पथिमां यत्—संखडि गच्छतामवयमन-
न्तरोक्ता दोषा भवन्ति, कारणे यतनया गच्छतस्तेषामस-
म्भवात् । ततस्ते दोषा भविष्यन्ति वा न वेत्येतत् विनो-
क्तिनैव छन्दस्यो भवाद्दोषो वेति, अतो यत्कृतं भवता इत्थं
गते सुविहिता अस्त्ये गत्वा वसन्तु तदेतद्वानविवृ-
त्तमतम् । यतः पानीयशब्देनोपापही वा विदुः, मूर्खो मुञ्च-
ति, यो मूर्खो भवति स एवं मुञ्चतीति भावः । एवं भवानपि सं-
खडिगमनामत्र दोषोपदर्शने श्रुत्वा यदेवं प्रामादीन् परित्यज्य
अस्त्ये वासमभ्युपगच्छति, तर्चे नमद्बुधचक्रवर्ति इत्यम् ।

अपि च—

दोसे चैव विमग्नाह, पुण दोसिचैश्च शिष्यमुज्जुता ।

श हि होति सप्पलोद्धी, जीवितुकामस्स सताए ॥१०२॥

हे नादक ! गुणद्वेषिणं वृथं नित्यमुज्जुताः सन्तो गुणा-
न्वेषणबुद्धया दोषानेव विमानयेय न गुणान् । भवन्ति तद्वशा
अपि कैवल्यमिच्छन् जगति य दोषानेव केवलान् ध्वयन्ति न
गुणनिवदम् । उक्तं च—“गुणोच्छिन्ने तस्यपि स्वप्रभूते, दोषेषु
यत्नस्तु महांश्चलानाम् । क्लेशकः कलिवने प्रविश्य, प्रती-
क्षते कण्टकजालमेव ॥१॥” यतो न हि—नैव सपुण्यविधिः सपु-
ण्यप्रादुर्गत्य जीवितुकामस्य पुण्यस्य अर्थस्य भवति, किन्तु प्र-
त्युत मरणाय । एवं भवतोऽपि संयमगुणान्वेषणबुद्धया
अवश्यचक्रवर्ति ; तत्र अर्थस्य सम्पत्तये, प्रत्युताद्वारा भवितारु-
ध्यानादिपरिग्रामसम्भवात्कन्दमूलफलानिभिरुपाया इत्येव
संयमस्यापघातं जनयति ।

आह यथेवं ततो निरूप्यतां कथमत्र दोषा भवन्ति कथं
वा न भवन्तीत्युच्यते—

भस्यति उ चैव गमये, इति दोसा दप्पतो य जहि गंतुं ।

क्रमगहखुद्धं जणे य, न हाति दोसा अदप्पेण ॥ १०२६ ॥

भर्यतेऽत्र प्रविचनम्—यद्यप्ये व्याकुलिकया संखड्यां गच्छ-
ति द्रष्टव्यं गुरुग्लानादिकारणं भवत्येव यत्र गत्वा शुद्धाति
मुक्तं वा तत्राऽनन्तरौक्ता दोषा भवन्त्येव । अथ क्रमेण
शुद्धपरिपाठ्या संखडिवृद्धं प्राप्तः न ततस्तत्र प्रहणं भोजनं वा
कुर्वाणस्य न दोषा भवन्ति । अदप्पेण वा पुष्टालम्बनं सं-
खडिप्रतिज्ञयाऽपि गच्छन्तो न दोषा भवन्ति ।

इदमेव भावयति—

पडिलेहिंयं च खेत्तं, पंथे गामे य भिक्खवेलाए ।

गामाणुगामियम्मि य, जहि पायोमं तहि लभते ॥१०३०॥

मासकल्पस्य वर्षावासस्य वा योग्यं क्षेत्रं प्रत्युपस्थितं
गन्तुं प्रस्थितानां पथि मार्गे वृत्तमानानां यद्वा तस्मिन्नेव प्रा-
मे प्राप्तानां संखडिरुपस्थिता । उभयपत्राऽपि यदि भिक्षावे-
लायां भक्षणं प्राप्यते तदा कल्पते गन्तुम् । प्रामाऽनुप्रा-
मिकेऽन्यनियतविहरतां यत्र भिक्षावेलायां प्रायोग्यं प्राप्यते
तत्र प्रहीतुं लभते नाम्येति ।

१५

अथैनामेव गाथां व्याचष्टे—

वासाविहारखेचं, वचंताणंऽतरा जहि भोजं ।

अचक्रित्ताणं तहि, भिक्खमंडताण कप्पेजा ॥१०३१॥

वर्षाविहारो नाम वर्षावासस्तत्प्रायोग्यं क्षेत्रं व्रजतामस्तथा
पथि यत्र भोज्यं—संखडि भवति । आह चूर्चिहन्तु—“भोजन्ति
वा संखडि वि वा पण्डु” तत्र प्रामादावप्यर्थे स्थितानां सा-
र्थमत्र स्थितानां न तु संखडिभिर्मिच्छं शुद्धपरिपाठ्या च भिक्षा-
मंडतां संखडि गत्वा भक्षणं प्रहीतुं कल्पते ।

कृत इति चेत्तुच्यते—

नऽस्ति पवत्तखदोसो, पडिवाडी पडित मो ख वाहहा ।

परसंसदं अविलं—विद्यं य गेयहंति अखिससा ॥१०३२॥

नास्ति तत्र संखड्यां गमने प्रवर्त्तमाना दोषाः ; परिपाठ्या
पठितं—प्रासावसरं यतस्तत्र भक्षणं शुद्धाति न तदेवैकं शुद्ध-
मुद्दिश्य गच्छति । मो इति पाठ्युरर्थः । न वा सा संखडि आ-
कीर्णा जनकुला परसंसदं च शुद्धस्याद्विपरिषेणनिमित्तं
द्वस्ता वा मात्रकं वा संसृष्टम्, अवलम्बितं च तत्र प्राप्ताः
सन्तां शुद्धाति । भिक्षावेलायां गमनात्सन्तुणादेव भक्षणं ल-
भन्ते न पुनरुपविष्टाः प्रतीक्षन्ते इति भावः ।

किं च—

संतसे ववराधा, कज्जिमतो जतो शिदंसवजेतु ।

जो पुण जतराणारो, गुणा वि दोसायते तस्सा ॥१०३३॥

सन्ति—विद्यन्ते अन्येऽन्यनवर्णीयप्रदणार्थोऽपराधाः । वस्तु
कार्यं ज्ञानादौ यतः प्रयत्ने कुत्रेव प्रतिसेवमानोऽपि न दोष-
वान् भवति । यः पुनर्यतनाराहितः प्रवर्त्तते तस्य गुणोऽपि
दोषायते—दोष इव मन्तव्यः ।

असदस्सऽपडिकारे, अज्जेज्ज ततो ख कोइ अवराधो ।

सपडिकारे अजतो, दप्पो ख व दोस वी दोसा ॥१०३४॥

अशुद्धस्य—रागद्वेषरहितस्याप्रतीकारे प्रतिसेवनां विना ना-
स्त्यन्या यस्य प्रतीकार इत्येवैलक्षणे अर्थे—संखडिगमनादौ
यतमानस्य यतनां कुर्वतो न कोऽप्यपराधा भवति । यस्तु स
प्रतीकारे परिहर्तुं शक्ये अर्थे अयतो न यतनां करोति—सेवते
तस्य द्वयोरप्ययतनादप्ययोर्दोषा भवन्ति—कर्मबन्ध इत्यर्थः ।

यत एवमतः—

निदोसा आहवा, दोसवती संखडी यऽणाहवा ।

सुसमणाहवाए, तस्स विहाणा इमे होति ॥१०३५॥

निदोषा—वक्ष्यमाणदोषपरहिता संखडी आर्वाणी साधुनां
गन्तुं कल्पनीया, या तु दोषयती सा अनाधीना । तत्र
सूत्रमनाधीनामेवावतरान्, न तत्र संखडिप्रतिज्ञया रात्री वा
विकाले वा गन्तव्यम् । तस्याज्ञानाधीनाया अमी भेदा
भवन्ति ।

तानेवाह—

जावंतिया पणणिया, सक्खेत्ताऽत्तेत्ताहिराहारा ।

अविसुद्धपथगमणा, सपक्खाया य भेदा य ॥१०३६॥

यावन्तो भिक्षाकरा आगमिष्यन्ति तावद्वाहनार्थमस्य-
विमार्गेण यस्यां दीयते सा यावन्तिक । यत्र शाक्याः, व-

श परिभाजकाः, दश श्वेतपटाः, एवमादिगणना यत्र दीयते सा प्रगणिता 'सक्खे' ति सक्काशयोजनक्षेत्राभ्यन्तरवर्तिनी 'अक्खे' ति सच्चित्तपृथिव्यादावक्षेत्रे अस्थायिदल स्थिता वा 'बाहि' ति । सक्काशयोजना क्षेत्रबाहिरवर्तिनी, आधार नाम चरकपरिभाजकादिभराकुला, अविशुद्धं पृथिव्यकायादि-संस्कृतेन पथा गमनं यस्यां साऽविशुद्धपथगमना । यत्र स्तेन-भ्वापदादयो दर्शनादिविषयाश्च प्रत्ययाया भवन्ति सा सप्रत्य-पाया । सा च जीवितभद्राय चरुपदेशाय वा भवेदिति द्वारगा-थासमासाधः ।

अथैनामेव प्रतिपदं विवृणोति—

आचंडाला पदमा, वितिया पासंडजातिथामेहि ।

सक्खेत्ते जा सक्कां, अक्खेत्ते पुढविमार्हसु ॥१०३७॥

प्रथमा यावन्तिकीः सा आ चण्डाला तु यावन्तः केचन नटि-काकार्पटिकादयो भिक्षाचरा यावदपश्चिमश्रवाण्डालस्तावतां दातव्यमितिलक्षणा । द्वितीया प्रगणिता प्रकयैषु पापशुद्धौ जात्या माम्ना वा गणयित्वा यत्र दीयते । तत्र जाति प्रतीत्य गणना-दश भौताः, दश भागवनाः, दश श्वेताम्बरा इत्यादिनाम प्रतीत्य गणना, यथा-अमुकः श्वेतपटः अमुकश्चरुपट इत्या-दि । स्वक्षेत्रसंखडी नाम या सक्काशयोजनक्षेत्राभ्यन्तरं भव-ति । अक्षेत्रसंखडी तु या सच्चित्तवनस्पतिकायादिष्वनन्तरं वा प्रतिष्ठिता ।

पतासु गच्छतः प्रायश्चित्तमाह—

जावन्तिगणं लहुगा, चउगुरु पगणीएँ लहुग सक्खेत्ते ।

भीसग सच्चित्ताण्तर, परंपरे कायपच्छिन्नं ॥१०३८॥

यावन्तिकायां चतुर्लघवः, प्रगणितायां चतुर्गुणः, स्वक्षेत्र-संखड्यां गच्छतश्चतुर्लघु, अक्षेत्रसंखड्यां मिश्रसच्चित्तान-न्तरपरम्परप्रतिष्ठितायां कायप्रायश्चित्तम् । तत्र पृथिव्यादिषु प्रत्येकवनस्पतिपर्यन्तेषु मिश्रेषु परम्परप्रतिष्ठितायां लघुपञ्च-कम्, अनन्तरप्रतिष्ठितायां मासलघु । एतेष्वेव सच्चित्तेषु परम्परप्रतिष्ठितायां मासलघु, अनन्तरप्रतिष्ठितायां चतु-र्लघु अनन्तरवनस्पतिषु च । तान्येव प्रायश्चित्तानि गुरु-काणि कर्त्तव्यानि ।

बहि बुद्धिअङ्गजायण, गुरुगादी सत्तहिं भवे सपद ।

चरगादी आह्मा, चउगुरु इत्थाहंमंगो य ॥१०३९॥

क्षेत्राद्वहिः संखड्यां गच्छतश्चतुर्लघु, ततः परमर्द्धयोजन-वृद्धया चतुर्गुरुकमादौ सप्तभिर्मुहूर्तभिः स्वपदं पाराञ्चिकम् । तद्यथा—क्षेत्रबाहिरर्द्धयोजनं चतुर्गुरु, योजनं पञ्चलघु । सार्द्धयोजनं षड्गुरु, द्वयोर्योजनयोश्चतुर्लघु, अर्द्धद्वतीययोजनेषु शूलम्, त्रिषु योजनेषु नवमम्, अर्द्धचतुर्थयोजनेषु पाराञ्चिकम्, तथा या च परिभाजकार्पटिकादिभराकुला सा आका-शीर्षा, तां गच्छतश्चतुर्गुरुकम् । तत्र चानिसम्मर्देन हस्तापदा-प्राणां भङ्गो भवति ।

अथाऽविशुद्धपथगमनार्दीनि द्वारानि व्याख्याति—

कार्पटिं विमुद्धपदा, सावयंतेणा पंह पवायाओ ।

दंसखंधभवता वा, निविधा पुण होंति पत्तस्स ॥१०४०॥

दंसखवादे लहुगा, सेसा वादेसु चउगुरु होंति ।

जीवियचरितभेदा, विसचरगादीहिं गुरु काउं ॥१०४१॥

कार्यैः-पृथिव्यादिभिर्विशुद्धः एष मार्गो यस्याः संखडिः सा तथा, अस्यां च कायनिष्पन्नं प्रायश्चित्तं प्रत्यपायाश्च द्विवि-धाः । पथि वसमानस्य, तस्य प्राप्तस्य च । तत्र पथि भ्वाप-दस्तेनकण्टकादयः, तत्र प्राप्तस्य तु त्रिविधाः प्रत्यपाया भवन्ति । दर्शनब्रह्ममतादिषु भेदात् । ततः संखडि गतस्य चर-कशक्यादिभिर्वा ग्रहणं दर्शनापायः, चरिकातापसीप्र-भृतिभिरन्याभिर्वा मत्तममतादिर्लोभिर्ब्रह्ममतापायः । आ-त्मापायस्तु पूर्वोक्त एव हस्तभङ्गादिकाः, एवंविधास्तत्स-हिता सप्रत्यपायाः । अत्र च दर्शनापाये चतुर्लघुकाः । शेषेषु स्तेनभ्वापदादिषु ब्रह्ममतात्मविषयेषु प्रत्यपायेषु चतुर्गु-रवो भवन्ति । सा सौगतोपासकादिविषयेषु दश संखडि-मैवाचीर्षा, एतद्विपरीता आचीरल्लेति ।

द्वितीये पदे एतैः कारणैः संखडिमपि गच्छेत्—

कप्पइ गिलाणगड्ढा, संखडिगमणं दिवा व रात्तो वा ।

दव्वमि लब्धमाणे, गुरुउवदेत्तो ति वत्तम् ॥१०४२॥

ग्लानार्थं संखडिगमनं दिवा वा रात्रौ वा कल्पते । तत्र च प्रत्ये ग्लानप्राप्तये लभमानं यावन्मात्रं ग्लानस्याप्यु-ज्यते तावति प्रमाणप्राप्तिं सति प्रतिषेधयति । यद्यसौ दाता भूयात्-किमिति न शङ्कीय ? ततो बह्वच्यं-भगनीयम्, गुरु-र्वैद्यस्तस्योपदेशोऽयम्—यदेतावत् प्रमाणादूर्ध्वं ग्लानस्य पथ्यादिकं न दातव्यम् ।

इदमेव भाषयति—

पुण्वि ता सक्खेत्तं, असंसखडीसंसखीसु वा जतति ।

पडिदवसमलम्भेते, तो वच्चति संखडी जत्थ ॥१०४३॥

ग्लानस्य प्राप्तायै पूर्वं तावत् स्वक्षेत्रे—स्वग्रामे असं-खड्यां गवययितव्यम्—यद्यसंखड्यां न प्राप्यते, ततः स्व-ग्राम एव याः संखड्यस्तासु यतंत । तदभावं प्रतिबुध्न्यग्रामे-ष्वपि, ततः संखड्यामपि । अथ तत्राऽपि न लभ्यते यत्र ग्रामादौ संखडी भवति तत्र ब्रजन्ति । ताश्च संखड्यो द्विधा—सम्यग्दर्शनमात्राः, तीर्थविषयाश्च । तत्र प्र-थममाद्यासु गन्तव्यम् ।

यत आह—

उज्जितथायसंसखडि—सिद्धसिलादीण चेष जत्तासु ।

सम्मत्तभाविणसु, ख हुंति मिच्छत्तदोसाओ ॥१०४४॥

उज्जयन्ते ज्ञातसंखडे सिद्धशिलायाम् एवमादिषु सम्य-क्त्वभाविषु तीर्थेषु याः प्रतिवर्षं यात्राः संखड्यो भवन्ति; तासु गच्छतो मिथ्यात्वचिद्रीकरणादयो दोषा न भवन्ति ।

एतेसि असईए, इतीओ वयंति तत्थिमा यत्तासा ।

पुट्ठो अतिकमिस्सं, कुण्णति व असावदेसे तु ॥१०४५॥

क्लेशां सम्यक्त्वभाविताणामभावे इतरा अपि मिथ्यात्व-भावितातीर्थविषयाः संखडीर्भवन्ति । तत्र च गच्छत इव यतना—यदि केनाऽपि वृच्छयन्ते—किं संखडी गमिष्यते—

ति १, ततः पृष्टः सन्नेषं मृयात्—अतिक्रमिष्याम्यहं संखडी-
मन्त्रतो गमिष्यामीत्यर्थः । अथवा—अभ्यापदेशं करोति । अ-
व्यक्तमपि प्रतिबन्धनं कृते इति भाषः ।

तद्विषं पुष्पं गंतुं, अप्योगासासु ठाति वसहीसु ।

जे य अविपक्षदोसा, य येति ते तस्य अगिलाखे ॥ १०४६ ॥

तत्र—संखडिप्रामे पूर्वमेव गत्वा या अत्यावकाशा वसत-
यस्तासु तिष्ठन्ति, विस्तीर्णवकाशासु पुनः स्थितानां गृह-
स्थाविभिः पश्चाद्वागतेः सह त एवासंखडादयो दोषाः, ये च
तत्राविपक्षदोषा इन्द्रियकषायान् प्रहीतुपसमर्थं अपि—
“केचिदेव” आह कृत्स्नित्—“अविपक्षदोसा नाम जे अस-
मत्या निगिहइउं इद्विकसाए” अपिचो विपया वा तत्रा-
संकृतस्त्रीवृशनादिसमुत्पद्योपरिजिहीविषयाऽन्यग्लानकार्या-
भावनं निर्गच्छन्ति ।

अथ ग्लानस्य प्रायोग्यग्रहणं विधिमाह—

विद्या वि ओमासितसंखवेहिं ,
जं लम्बती तस्य तु जोगमद्वं ।

गिलाखसुचुव्वरिषं वि (साहृ) ,
न थुंजमाखा वि अतिक्रमेति ॥ १०४७ ॥

अथमापसुखमभावितं याचनमित्यर्थः, संस्तवन्—संस्त-
यो दानुर्गुणविक्रयनम् तेन सहस्रमना सम्बन्धविक्रयनं वा
तासां निनाऽपि तत्र संखड्यां यत्कीर्तियोग्यद्रव्यं लभ्यते
तत्प्रथमतो ग्लानेन, तन्मयाद्रुक्त्वं तत् उद्धरितं भुञ्जाना
अपि साधयो, नाऽतिक्रमन्ति—न भगवद्वाहं विलुम्पन्ति ।

ओमासिषं जं तु गिलाखगड्डा,
तं माखपषं तु खिवारयंति ।

तुप्पे व अखे व जया जु वेंति ।
थुंज्ये ता कप्पति थऽग्गहा तु ॥ १०४८ ॥

यत् पुनः प्रायोग्यद्रव्यं ग्लानार्थमवभावितम्, तद्यदा मान-
प्राप्तवैद्योपदिष्टपथ्यमात्रं प्राप्तं भवति तदा निवारयन्ति,
पर्यप्तमायुष्मन्नेतावता अतः ग्लानस्य नोपयो—
व्यते, एवमुक्ते यदा ते गृहस्था एव ब्रुवन्ते—ययं वा अन्ये-
वा साधयो भुञ्जन्तु तदा ग्लानार्थं प्रमाणवधिक्रमपि प्र-
हीतुं कल्पते, नाम्यथा ।

इदमेव स्फुटतरमाह—

दिणे दिणे दाहिसि थोवथोवं,
दीहाउया तेण थ गिहइमो सिंह ।

थो हावइस्सामि गिलाखगसं,
तुज्जेवं ता गिहइ गेयइहे वा ॥ १०४९ ॥

ओ ! आचक ! ग्लानस्य दीर्घा—चिरकालस्थायिनी कृत्—दोगः
समस्ति अतो दिने दिने इदं ग्लानयोग्यद्रव्यं वास्यति तेन
कारणान्न व्यभिदं न पृष्टीमः । सतो यदि ते गृहस्था ब्रुवन्ते
वयं प्रतिदिनं ग्लानस्य प्रायोग्यं न हापयिष्यामः धूम-
पि च तावन्नसादं कृत्वा पृष्टीत एवमुक्ते प्रमाणप्राप्तवधि-

कस्याऽपि ग्रहणं कर्तव्यम् । एवं तावत्साधूनां प्रवेशे लभ्य-
माने विधिचक्रः ।

अथ यत्र साधवः प्रवेशं न लभन्ते तद्विषयं विधिमाह—

न वि लम्बते पेवसो, साधूणं लम्बए त्थ अज्जाणं ।
वावारख पडिकिरिखा, पडिच्छाया चेव अज्जाणं ॥ १०५० ॥

यत्र—अन्तःपुरादौ नाऽपि—नैव साधूनां प्रवेशो लभ्यते; किं-
तु लभ्यते तत्रार्थिकाणां प्रवेशः । कमेकतैर्यथं प्रयोगः ।
ततः पट्टीविभक्तिरदुष्टा, तत्रार्थिकाणां व्यापारणा विधेया ।
ततस्ता अन्तःपुरादौ प्रविश्य श्लाघयन्ति । तथाऽपि चेत्
प्रवेशो न लभते, ततः अन्तःपुरकरखनिम्ना आर्थिका ग्लान-
प्रायोग्यं गृहीत्वा साधूनां पात्रेषु परिकिरन्ति । तत आर्थि-
काणां हस्तात् ग्लानप्रायोग्यं प्रतीच्छन्ति ।

इदमेव स्पष्टयति—

अलम्बमाखे जतिषं पेवसे,
अन्तोउरे इम्बवरेसु वाऽपि ।

उज्जखमाईसु व संठियाणं,
अज्जाउ कार्ति जतिप्पेवं ॥ १०५१ ॥

राजादीनामन्तःपुरे वा अन्यगृहेषु वा यतीनां प्रवेशे अल-
भ्यमाने उधानादिषु वा यतीनां प्रवेशे अलभ्यमाने उधाना-
दिषु वा संस्थितानां साधूनामनागतानुक्तानामित्यर्थः, आर्यास्त-
त्र यतीनां प्रवेशे कारयन्ति । कथमिति चेदुच्यते—ता आर्थि-
का अन्तःपुरादौ गत्वा ब्रह्मापयन्ति—यथैते भगवन्तो महात-
पस्विना निःस्पृहा एतेभ्यो दत्तं ब्रह्मफलं भवति, एवमादिब्रह्मा-
पनया यदा तानि कुलानि भाषिद्वानि भवन्ति, तदा साधवः
प्रविशन्ति ।

अथ तथाऽपि प्रवेशो न लभ्यते ततः किं कर्तव्यमित्याह—

पुराखमाईसु व खीखवेति,
गिहइथमाखेसु सयं व ताम्रो ।

अगारिसंका जतिसत्तएही,
दुट्ठोवभोगिहं य आखवेति ॥ १०५२ ॥

आर्थिका गृहस्थमाजनेषु ग्लानप्रायोग्यं गृहीत्वा पुराणा-
विभिर्गृहस्थैः साधुसमीपं नाययन्ति; प्रापयन्तीत्यर्थः । अथ
तादृशो गृहस्थो न प्राप्यते ततः स्वयमेव ताः आर्थिका गृह-
स्थमाजनेषु गृहीत्वा साधुसमीपं नयन्ति । तथाऽगारिणः
शङ्कां कुर्याः—नूनमेता गृहस्थमाजनेष्वेवंविधमुत्कृष्टद्रव्यं गृ-
हीत्वा केषांविद्विरतिकानां प्रयच्छन्ति ततो यतीनां स-
त्कानि यान्यधस्तादुपभोग्यानि—असम्भोग्यानि आज्ञानानि, उ-
पहतानीत्यर्थः तेषु गृहीत्वा साधूनां समीपमाचारयन्ति वा ।

तेसामभावा अहवा वि संका,
गिहइति माखेसु सएसु ताम्रो ।

अभोइमाखेसु उ तेसि भोगो,
गारिथ तेसव भोगिणुं वा ॥ १०५३ ॥

तेषां संयतमाजनामभावात्, अथवा—तेषु गृहस्थमाखेसु
गृहस्थानां उक्ता भवेत्, यतानि संप्रममाजनानि, तद्वत्त्व-

मेताः संयतानां प्रयतानां प्रयच्छन्ति । अतस्ता आर्थिकाः स्वकेषु भाजेषु शुद्धन्ति । ततः साधवोऽसंभोग्यभाजनेषु शुद्धीत्वा तस्य प्रायोग्यद्रव्यस्य भोगं कुर्वन्ते । असंभोग्यभाजनाभावे शुद्धस्वभाजनेषु । अथ तावपि न सन्ति ततः तेष्वेव संयतीभाजनेषु भुञ्जते । अथ संयतीनां तैर्भाजनेः शीघ्रं प्रयोजनं ततः सम्भागिकेष्वपि भाजनेषु प्रक्षिप्यते । एवं तावत् ग्लाननिमित्तं यथा शुद्धते तथा भक्षितम् ।

अथ संख्यगीमने कारणान्तराख्याह—

अद्वाह निगमादी, पविस्ता वावि अहव ओमन्मि ।
उपधिस्त ग्रहणलिपस्य भावन्मि य तं पि जयणाए ॥१०४॥

अध्वनो निर्गता आधिग्राह्यादिविनिर्गता वा अध्वनि वा प्रविशन्ते, अध्वना अवन्तं दुर्भिक्षे संखडि गच्छेयुः । अध्वना यत्र प्राप्ताः संखडिस्तत्राधिग्राह्यादिवः सुलभस्तस्य ग्रहणार्थं गन्तव्यम् । पात्रकाशि वा लेपनीयानि सन्ति, तत्र च लेपः प्रवृत्तः सुप्रापश्च भावो वा शैक्षस्य संखडिगमने स-
मुत्पन्नः । एतैः कारयैस्तदपि संखडिगमनं यतनया कर्त्तव्य-
मिति संग्रहणापासमासाध्यः ।

साम्प्रत्येनानमेव विवृणोति—

पविडुकामा व विहं महंतं,
विनिगमा वाजि ततोऽथवो मे ।

अप्यायखट्वा य सरीरगाथं,

अचा वयंती खलु संखडीओ ॥ १०४५ ॥

विहम्—अध्वानं महान्तं—विग्रहं प्रवेष्टुकामास्ततो वा अध्वनो निर्गता जनपदं प्राप्ताः, अध्वना-अवन्तं-दुर्भिक्षे चि-
रमट्मनोऽपि न पर्योक्षे लभन्ते, अतस्ते शरीरेण पुष्पला आ-
हारलुब्धाः, तत्र यानि कुत्सितत्वात् शरीरकाशि तेषामप्या-
यनार्थमासाः—प्रथमद्वितीयपरीषद्दीप्तिताः, अध्वना-प्राप्ताः
रागद्वेषरहिताः, यद्वा—मीनो मीमसेन इति न्यायात्
आन्ता-शुदीतः सूत्रार्थो वैस्त आन्तगीताः संखडीं व्रजन्ति ।

वर्थं व पचं व तर्हि सुल्लं,

शाखादिस्तर्पिडियवाक्षितेसु ।

पविचिस्तर्पणकुलादिकञ्च,

जेवं व चिच्छाम अतो वयंति ॥ १०४६ ॥

तत्र क्षेत्रे नानाप्रकारेभ्यो दक्षिणापथादिविग्रह्यो वखादिवि-
ग्रह्यो तस्य सामग्य परिडिता मिलिता ये वणिजस्तेषु वलं वा
पात्रं वा सुलभम् । अध्वना-तत्र क्षेत्रे प्राप्ताः कुलादिकार्योपि
कुलगायसंघप्रयोजनानि प्रवर्त्तयिष्यामः, लेपं वा तत्र प्राप्ताः
सन्तो प्रदीप्यामः अत एवर्षिषे पुष्टमात्मन्य संखडीं व्रजन्ति ।

सैहं विदिता अतितित्वभावं,

गीया मुहं विखयंति तस्य ।

जे ते सहाया अभविमु पुर्वि,

द्विवेसु ते तस्स हिता वयन्ति ॥ १०४७ ॥

शैक्षमन्मिषवप्रजितमर्ततीप्रभावं संखडिगमने अती-
व तीमामिह्नावं विदित्वा गीतार्थो मुहं विखयन्ति, तत आ-

चार्योस्ते शैक्षं भणन्ति-एते वृषभास्ते सहायाः पूर्वमभवन् अ-
भिहिता इति भावः । ते तस्य शैक्षस्य हिता मायवद्गजकुला
सन्तो दीपयन्ति । दीपयित्वा च ततस्ते शुद्धीत्वा व्रजन्ति ।

पुण्वोदितं दोसगाथं च तं तु,

वज्जेति सज्जहजुतं जतीए ।

संपुष्पेवं तं तु भवे गणिचं,

जं कंखियाथं पविसेति कंखं ॥ १०४८ ॥

पुर्वोदितं—प्राग् भक्षितं शय्या वसतिः तदाऽऽदिभिर्युते सख-
जं दोषगणं यतनया प्राशुक्लकालया वर्जयन्ति । अथ किमेवं-
शैक्षस्यानुयत्तनां कृत्वा संखडिगमनमाचार्यो अवजामन्ती-
त्याह—सम्पूर्वमसंखडिमेवं विद्वानध्वनाचार्यस्य गतिवत्समाचा-
र्यकं भवति । यत्काङ्क्षितानां—संखडिगमनाद्यभिलाषवतीं शि-
ष्याणां काङ्क्षां प्रकरोत्य तदीप्सितसम्प्राप्तलक्षणात् विनयति
रुद्वेयति । उक्तं च दशाश्रुतस्काण्डे गणिसंप्रहर्षेनाप्रक्रमे—‘कं-
खियस्स कंखं पविणिता भवेत्’ इति । ॥० १ उ० ३ प्र०० ।
(उद्दिश्य भोग्यसंखडिमेवेत् तत्र विधिः ‘सागारिय’ शब्दे
वर्तते) (संखड्यां भक्षं शुद्धीत्वा भक्ष्येन उद्गाले आगतं
इति कर्तव्यता ‘उग्माल’ शब्दे द्वितीयभागे ७३० पृष्ठ उक्ता ।)

जे भिक्खुं संखडिपलोयणाए असणं वा पाणं वा खा-
इमं वा साइमं वा पडिगाहइ पडिगाहंतं वा साइअइ ॥१२॥

जे भिक्खुं संखडिपलोअण इत्यादि ‘संखडि’ इति आउआ-
णि जन्म जीवाणं संखडिज्जन्ति सा संखडी संखडिसामि-
णा अणुसारेते तस्मि रसयतीए पविस्ताओ आणाति, प-
लोहइ भणानि-इतो इतो पयच्छाणि एस्स पलोयसा । जे
एवं गेहइति असणाति तस्स मासलइ । नि० सू० ३ उ० ।

गाहा—

एसमखाइया खलु, तच्चिवरीता तु होति आइसा ।

जा कोयी मेचणं, पाणेणं पलोयणं कोरे ॥४०॥

एस्स जावंतिया तिदोसुदुदा आणातिओ जावंवियादि-
दोसविप्पमुक्ता आइसा कोह सही आइसाए भणानि-तुज्जे प-
लोहइ जं एरथ रुच्चति तं अरथ, सेस्स मरुणादीणं पयच्छामि ।

गाहा—

तं जो उ पलोइजा, गेयेइजा आयइज्ज वा भिक्खु ।

सो आखाअणवर्थं, मिच्छन्तविराधणं पावे ॥४१॥

एवं भणितो जा तं पलोयज्ज गेयेइज्ज आदिपज्ज वा सो
आणाभंगे वड्ढति, अणवर्थं करंति, मिच्छन्तं जाणंति,
आयसंजमविराड्जं च पावति ।

पुत्वं पलोतिते गह्तिने वा इमे दोसा । पडिणीयगाहा—

पडिणीयविसक्खेवा, तस्य अस्त्य वावि तस्सिस्ता ।

मरुणादीणं पओसो,अधिकरणुकोस विचपवो ॥४२॥

साधुणां जं पलोहइ अणपाणं तस्य पडीणीओ उवासगादि
चिस्सं विवेज्ज । साधुणीसाए वा पा पडिओ अणवर्थं वा कोधि वि
स्सं पक्खिजेज्ज । अरुत्तं यं डवणादोसा मरुणाद्वः संखडी-
सामियस्स पडुडं भोणं वेच्छन्ति । समन्वाण पुत्वं दस उकोसं

वा उच्यते सि अगारवाहं वा करेज, साधु वा पुढेइ हणेज ।
असुरेपदि वा किर्कित उप्पोसेज आदिगरणं भवति । सा वा
संस्क्रुतिसामिभो धीयारेखु अमुजेतेसु संज्ञयाणं पुरसेज रिक्को
मे विचरचयो आओ होजाति । अथवा-विज्ञाएयाणं दाउं मुं-
जावेइ यतएवइ विचरचओ मे अरिथयो आओ ति । भवे कर-
णं जेण पलोइजा ।

गाथा-

असिंवे ओमोरिए, रायइडे भए व गेलेषे ।

अद्वाण रोधए वा, जतयाए लोयणं कुआ ॥ ४३ ॥

इमा जयणा ।

गाथा-

हृथ्येय आदिसिंते, अशावडंतो अशाभिडंतो य ।

दिस्सज्जइहो भयति, होजा के अजममुएणं ॥ ४४ ॥

हृथ्येय ए दापति इओइ ति अशावडंतो अशाभिडंतो उ
फासणदोसपरिहरणं शाओ खतो अणुतो मुहं पलोएया
सखिणं भणति, अमुणेण द्दिमादिणा कज्जं होतयं । तं च ग-
खुवगगहकरं पणीयं पलिहं पज्जसं ह्वं पलोएति । नि-
ज्ज ३ उ० ।

संस्क्रुडिकरणं-संस्क्रुडिकरणं-न० । परमाधे उपस्कृते, ए० १ उ० ।

संस्क्रुडग-शंखनक-पुं० । लघुशब्दे, जी० १ प्रति० । प्रज्ञा० ।
नि० ज्ज ० ।

संस्क्रुशाम-शंखनाम-पुं० । स्वनामक्याते महाप्रदे, कल्प० १
अधि० ६ ण । सू० प्र० । (स च 'महगह' शब्दे पठे
भागे दर्शितः) ।

संस्क्रुतल-शंखतल-न० । शंखस्योपरितले भागे, जी० ३ प्रति०
४ अधि० । रा० । शंखतलेन कम्बुकुपेण विमलेन पङ्कादिरिह-
तो अस्मिकाशः शंकाशः सखो यः स । स्वा० ६ डा० ३ उ० ।
शंखतलविमलशिखमलदधिघणोखीरकेणुरययनिगरूप्यगा-
सं । इति-विमलं-विगतमलं यत् शंखतलं
शब्दस्योपरितलभागा यच्च निर्मलो दधिघनो घनीभूत-
दधि गोखीरफेनो रजतमिश्रश्च तद्वत् प्रकाशः प्रतिमता यस्य
तत्तथा । जी० ३ प्रति० ४ अधि० । "संस्क्रुतलविमलसरिणगा-
सं" शब्दस्य यद्वत् अरदं तलं वा रूपं विमलं तत्संस्क्रुता-
शः सद्यो यः स तथा । प्र० १६ श० ।

संस्क्रुधमक-शंखधमक-पुं० । शंखं धमात्वा ये जेमन्ति यद्व्यः
कोऽपि नागच्छतीति । वागप्रस्थभदे, जी० । नि० ज्ज ० । प्र० ।

संस्क्रुपाखिलेह-शंखपाखिलेह-पुं० । शंखाकृतहस्ततलं, जी०
३ प्रति० ४ अधि० । प्रश्न० ।

संस्क्रुपुर-शंखपुर-न० । स्वनामक्याते नगरे, ती० । पुर्वं किर
नयमो पडिवाछुदेवो जरासिंधो रायगिहो समग्गसिन्ध-
संभारेख नवमस्स वाछुदेवस्स कएहस्स य विग्गहएयं पच्छ
मविंस्सं खलिओ, कएहो वि समग्गसागगीए बारवओ नित्तो-
सुए संमुहं तस्स गओ । विसयसीमाए तएय भयवयाऽरिट्ट-
नमिहा पंचजओ संस्को पुरिओ । तएय संखसरं नाम नय-
रं निविहं । तुलो संखस्स निनाएण खुमिएण जरासंधेण जरा-
भिहए कल्लवयं आराहिता विउविवा विविहओ बाल-
जपपक्काससासरोगेहि य पीविंयं नियसेजं विहं । आउली-
१५

हृअचित्तेण केसवेण पुढो-भयं अरिट्टनेमी, सामिणो भवि-
स्सस्स आरिट्टओ पासस्स पडिमा चिह्नु । नियदेवयावसरे
तुमं पूयासि । तए तं निदवहं व जयांसरी य होहिति । तं
सोऊणं विहणुणा सच मांसं तिक्कि दिवसा अपिया य नाग-
राएण । तओ महसवपुणं आणित्ता नियदेवयावसरे इ-
विआ पूपउमादिसा तिकालं विहिया । तओ तीए सहचओ-
दगेणं अचित्तिसे सयलसिंघे नियससु जरारोगसागाह-
विग्गसु समच्छोइहं विहणुओ संधं । कमए पराजिओ जरा-
सिंधु । लोहासुरगयासुरबाणा राएणो अ निजिया । तए-
मिं घरणिदपउमावईसकिदेसेण य सयलविग्गहारिणी
सयलरिहजणणी य सा उज्झिमा संजाया उविआ तत्थेय सं-
खपुरे । कालंतरंण पच्छणीइआ, कमए संखकूवतरे पयडी-
इआ । अज्ज जाय वेइहरे सयलसंधेण पूज्जए, पूरेय अण-
गविदे पव्वए तुलकायाओ वि तएय मदिमं करिति । " सं-
खपुरद्वियमुनी, कमियतित्थं जिणसरो पाओ । नस्स य समए
कए, लिहओ गीयाणुसारेण ॥ १ " ती० २ कटप । आ० क० ।

संस्क्रुमाल-शंखमाल-पुं० । सुखमसुखमायां जाते कल्पदुम-
जातिविंशे, ज० २ वण० ।

संस्क्रुय-संस्कृत-त्रि० । संस्क्रुयत इति संस्कृतम् । तद्वर्तयितुं
श्रोत्रयितुं संधातुं वा शक्यं, उच० । सम्प्रति संस्कृतमति-
वेधादसंस्कृतं विज्ञायत इति संस्कृतशब्दस्य निषेधो वा-
च्यः, तत्र च यद्यपि समित्युपसर्गोऽप्यस्ति तथापि धात्व-
धेयोलकत्वात्तस्य करणस्यैव बाध धात्वर्थासदेव निषेधक-
माह नियुक्तिरुक्त । उच० ४ अ० । (असंस्कृतस्य व्याख्या 'अ-
संख्य' शब्दे, प्रथमभागे २६४ पृष्ठ गता ।) (द्वयस्य कथा
' धण ' शब्दे, चतुर्थभागे २६४ पृष्ठ गता ।) (करणस्य व्या-
ख्या ' करण ' शब्दे, तृतीयभागे ३६४ पृष्ठ गता ।)

इदानीं कर्मणामवस्थितामभिधत् प्रकृतमेवायं
प्रदयितुमाह-

तेषु जहा संधिषुहं गहीए,

सकम्भुणा किहए पावकारी ।

एवं पथा पिच्छइ इहं च लोए,

कडाण कम्भाए न मोखो अतिथि ॥ ३ ॥

स्तेन-चौरः यथेति इष्टान्तापदर्शने, सन्धिः-क्षेत्रं तस्य
मुक्कमिब मुक्क-द्वारं तस्मिन् गृहीतः-आतः स्वकर्मणा-आ-
त्मीयानुष्ठानन, किम्-कृत्यते-क्षिपते, पापकारी-पातक-
निमित्तानुष्ठानसेवी । कथं पुनरसौ कृत्यत इति ज-अओ-
क्यते सम्प्रदायः-एवमिन् नयेः एणो चोरो, तेण अमिज-
तो घरमस्स कलमविचस्स पागारकविसीसगसिन्धिं कसं
खणिं । खणाण अणुणागाराणि-कलसमिहं नंदावकसं-
ठियं पउमागिहं पुरिसागिहं च । सो य तं कविसीसगसं-
ठियं कसं खणेतो घरसामिए णिषेओ । ततो तेण अज-
पविहो पाएखु गहितो । मा पविहो संतो पहरेणेण पहरि-
स्सति नि, पच्छा चोरेण वि बाहिरएण हएय गहिओ । सो
तेहि दोहिं वि बलवतेहि उभयहा कइज्जमाणा सयंकि-
यपागारकविसीसगहिं फासोखणिओ असाओ विलपिणं
एवममुनेवोदाहरणदशिनन्यायन प्रज्ञाः-हे प्राणिनः ! ' ये-

कृद्' सि प्रेक्षध्वम् प्राकृतत्वाद्भवत्यस्य, एतच्च यत्रा-
ऽपि नाच्यते तत्राऽपि भावनीयम् । इह—अस्मिन् लोके—
जन्मनि, आस्तां परलोके इत्यपिशब्दार्थः, कृतानां स्वयं-
विरचितानां कर्मणां हानावरणादीनां, न मोक्षः—न मुक्तिः,
इभ्यारोप्यति तन्मोक्षं प्रत्यसामर्थ्यात्, अत्रया सकलशु-
क्तित्वाद्यापत्तेः । इदमुक्तं भवति—यथासावर्थ्यप्रहणवाञ्छया
प्रवृत्तः स्वकृतेनैव क्षमननामकोपायेन कृत्यते, न तस्य स्व-
कृतकर्मणो विमुक्तिः, एवमन्यस्याऽपि तत्तदनुष्ठानतोऽशु-
भकारिणो न ततो विमुक्तिः, किन्तु तद्विहाय विपश्यत
एवेति । पठ्यते च—“ एवं पया पेच्य इहं च ” सि इहाऽ-
पि कृत्यत इति, संख्यते, कृत्यत इव कृत्यते तथाविधवा-
धुभावमुनेन । काऽसौ ?—प्रजा, क ?—प्रेत्य—परमये, इह
वेति—इहलोके किमिति प्रेत्यत्युच्यते—यावता । तद् कृत-
मिहापगतमत आह—यत् कृतानां कर्मणां मोक्षो नास्ति,
इह पच्य वा वेद्यमेवावश्यं कर्मेति । आहवा “ एवं पयापेच्य
इहं पि लोप, ए कम्मणो पीहितो तो कयाति ” एवं प्रजा ! आ-
मन्मथपदमेतत्, प्रेत्येह लोके च यतः प्राणिनः कृत्यन्ते 'तो'
इति ततो हेतोः कदाचित्—कस्मिंश्चित्काले नेति निषेधे 'क-
म्मणो' सि कर्मणो प्रस्तावाद् कुन्तिस्तानुष्ठानाय स्पृहयेत्—ना
भिलाषमपि कुर्याद् आस्तां तत्करणमित्याकृतम्, तदभिलाष-
स्याऽपि बहुदोषत्वात् । तथा च वृद्धाः—“ एगमि नयरे
एगेण कोरेण रसि तुरगवहे पासाए आरोहुं विमग्गेण
खत्तं कयं । सुयहुं च दव्वजायं गीणियं । शियघरं चऽण्ण
संपावियं । पहायाए रयणीए गहाय समालसुजयासा
तत्थ गतो । का किं भासति ति जाणुण्णं । जहं तावऽज्ज-
लोगो मं ष याणित्थसह ता पुणे वि पुव्वोद्विए कोरित्थसा-
मी ति संयहारिज्जणं तमि य खनट्ठणे गम्भा । तत्थ य लोगो
बहु मिलितो संलवति—कहं तुरारोहं पासाए आरोहुं वि-
मग्गेण खत्तं कयं ? कहं च खुडिलयं खनट्ठवारं पविट्ठां ?,
पुणो य सह दव्वेण शिमागो सि । सो सुण्णे हरिसिता
चित्तेह सच्चमेयं । किहऽहं एण्ण निग्गतो सि ?, अप्पणो
उवरं च कहि च पलोएउं खनमुहं पलोएति । सो य राय-
नित्तेहहि पुरिसेहि कुललेहि जाणितो, रायणो उवणीतो
सासितो य ” एवं पयमर्कणामभिलाषणमपि सदाशमिति
न विदधोतेति सूत्रार्थः ।

इह कृतानां कर्मणामवध्यत्वगुह्यम्—तत्र च कदाचित्
खजनेत एव तन्मुक्तिरपिष्यति, अमुक्तो वा विभज्येयामी
धनाविवद् भोद्यन्त इति कश्चिन्मन्येत अत आह—

संसारमावन् परस्स अट्ठा, साहारणं जं च करोति कम्मं ।
कम्मस्स ते तस्स उ वेयकाले, न बंधवा बंधवयं उवेति । ४।

पाठात्स्वेऽपि पापकर्मस्पृहणं सदाशमिति निषिद्धम् । तत-
स्तत्राऽपि स्यादेतत्—यथेह सर्वे साधारणं तथाऽमुष्मि-
न्नपि भविष्यत आह—संसारसूत्रम् । संसरणे—संसारः—
तेषु तेषुषावेषेषु पर्यटनं तम् आपन्नः—प्राप्तः, परस्व—आ-
त्मव्यतिरिक्तस्य पुत्रकलत्रादेः, अर्थात्—इति अर्थ-प्रयोज-
नमाश्रितसाधारणम् । ‘अ च’ सि चस्य साधुव्यर्थत्वाद्-
भिन्नकामत्वाच्च साधारणं वा यदात्मनोऽन्यां चैतद् भ-
विष्यतीत्यभिसन्धिपूर्वकं करोति—निषेधंयति भवान्, क-

र्महेतुत्वात् कर्म, कियत इति वा कर्म—कृत्यादि कर्म तस्यै-
व कृत्यादेः 'त'-तव हे कृत्यादिकर्मकर्तुः । तस्य-पराधस्य
साधारणस्य वा, तुशब्दोऽपिशब्दार्थः, आस्तामात्मनि-
मित्तं कृतस्यस्यमिमांशः, बध्नं—बध्ने विपाकः तस्यकर्म-
फलानुभवं तत्काले न—इति निषेधे, अवधारणकलत्वा-
द्वाक्यस्य नैव बाधत्वा—स्वजनाः—यदर्थ-तत्कर्म कृतवान्
करोयि वा, ते बाधवतां-वन्तुधावे तद्विभजनापनयनादि-
ना 'उवेति' सि उपयन्तीति, यतश्चैवमतस्तदुपरि प्रेमादिम-
मात्परिहारतो धर्म एवावहितेन भाव्यम्, तथाविधाऽऽमी-
रीत्यसकवणिग्वत् । तथा च वृद्धाः—“ एगमि नयरे एगो
वाणियगो खतराऽऽवणेल्लु बवहरह, एगो आमीरी उज्जगा
दो कवप वेणुए कप्पासनिमित्तमुबट्ठिया । कप्पासो य तथा
समग्गो बट्ठति । तेण वाणियण्ण पपास्स रुक्कस्स दो वा-
रा तोलेउं कप्पासो विज्जो । सा जाणह-दोएह वि कवणाण दि-
ज्जो सि । सा पोहल्लयं बंधिज्जण गया । पच्छा वाणियगो कि-
तेति—एस कवणो मुहा लब्धो । ततो आहं एयं उबुञ्जामि ।
तेण तस्स कवणस्स समियं वयं गुला किण्णिज्जो घर वि-
सज्जिउं भज्जा संलत्ता-घयपुण्णे करेउज्जसि सि । ताए कया
घयपुण्णा । जामाउगो स सवयंसा आगतो । सो ताए परि-
वेसितो घयपुण्णेहि, सो भुंजिउं गतो । वाणियगो गहाणप-
त्ता भोयण्णयमुवगतो । सो ताए परिवेसितो सवधिपण्ण भ
सेण । भणति—किं न कया घयाउरा ?, ताए भणति—कया
परं जामाउपण सवयंसेण खारवा । सो चित्तेति—पेच्छ
आरिसं कयं मया, सा वराह आमीरी वंधेउं परनिमित्तं
अप्पा अणुपण्णसंजोहंसा । सो य सवितां सवधिपण्ण
णिग्गतो निग्गो य बट्ठति । सो मउमहवेलाप कयस्-
सीरचिना एगम्स रुक्कस्स इट्ठा वीसमनि । साहु य तणो-
गासेण भिक्खाणिमित्तं जाति । तेण सो भणति—भगवं !
एत्थ रुक्कच्छायाए विस्सम मया समाणं सि । साहुला भ-
णियं—तुरियं मय शियकज्जण गंतव्वं । वणिपण्ण भणियं—
किं भयवं ? काऽपि परकउज्जगावि गच्छह ?, साहुला भणियं—
जहा तुमं चिय भज्जाहनिमित्तं किलिस्ससि । “ स ममेणीव
स्पृष्टः ” तेणव एकवयणेण संबुद्धो भणति—भयवं ? क-
हं कथं अच्छह ?, तण्ण भस्सह—उज्जोहं । ततो तं साहुं
यपउज्जसियं जाणिज्जण तस्स सगासं गतो, धम्मं सोउं भ-
णति—एववयामि जाव सयणं आपुच्छिज्जणं । गतो शियवं घरं
बंधवं भज्जं च भणह—जहा आबो ववहरतस्स तच्छो
लामगो, तो दित्तावाणिज्जं करेस्सामि । दो य सत्थवाहा,
तत्थेगो मुल्लमंडं वाज्जण सुहेण इड्डपुरं पावह, तत्थ वि-
दत्ते ण किंचि गिहहति । बीओ न किंचि मुल्लमंडं वेति, पुव्व
विदत्तं च यिण्णेति । तं कयरेण सह ववामि ?, सयणेण भ-
णियं—पढमेण सह ववच्छ । तेहि सो समणुण्णतो बंधुवदितो
गम्भो उज्जोहं । तेहि भणति—कयरो सत्थवाहो ?, तेण भण-
ति—णण्ण परलोगसत्थवाहो एस साहु असोमग्गवायाए उव-
विट्ठो शियणवं भंडेण ववहारोह । एयण सह निष्ठावपट्ठण
जामि सि पव्वरतो ” यथा चायं वणिक् स्वजनसत्थवालो-
चयन् प्रसज्या प्रत्याहत्, तथाऽन्यैरपि विधेकिमियंति तत्तत्तम् ।
तथा च बाबकः—

“ रोगाभ्रातो दुःखा—वित्तस्तथा स्वजनपरिवृत्तोऽसीव ।

कथंति कथं सबाध्यं, कञ्च निहन्तुं न शक्नोऽसौ ॥ १ ॥
माता भ्राता भगिनी, भार्या पुत्रस्तथा च मित्राणि ।
न प्रसिते ते यदि कञ्च, स्वजनबलं किं ब्रूया बहसि ॥ २ ॥
रोगहरणेऽप्यशक्ताः, प्रत्युत धर्मस्य ते तु विप्रकराः ।
भरणाच्च न रक्षसि, स्वजनपरार्या किमप्यधिकम् ॥ ३ ॥
तस्मात् स्वजनस्यायं, यदिहाकार्यं करोषि निरिजः ॥
भोक्तव्यं तस्य फलं, परलोकगतेन ते मूढः ॥ ४ ॥
तस्मात् स्वजनस्योपरि, सक्तं परिहाय निवृत्तो भूया ।
धर्मं कुरुष्व यत्ना-द्यपरलोकस्य पथ्यदनम् ॥ ५ ॥
इति सूत्रार्थः ।

इत्थं तावत् स्वकृतकर्मभ्यः स्वजनाच्च मुक्तिरित्युक्तम् ;
अधुना तु द्रव्यमेव तन्मुख्ये भविष्यतीति कस्यचिदाशयः

स्यात् आह-

चित्तेषु तावत् न लभे पथसे, इममि लोए अदुवा परतथ ।

दीवप्पण्ठे व अरुत्तमोहि, नेयाउयं ददुमददुमेव ॥ ५ ॥

चित्तेन-प्रविष्टेन त्राणं-स्वकृतकर्मणो रक्षणे न लभते-न प्रा-
प्नोति इति । कीदृक् ?-प्रमत्तः-मघादिप्रमादवशमाः, क ?-
‘इममि’ इति अस्मिन्ननुभूयमानतया प्रत्यक्ष एव लोके
जन्मनि, ‘अदुवे’ इति अथवा परचेति-परमं, कथं पुन-
रिहायि जन्मनि न प्राणाय ? सो रायपुरिस्सि गहिता । तेण वज्ज-
मेण न तेसि किंचि दाऊण अप्पा विमोहतो । दप्पायमाणो
विषवेदो रायसगासमुपणीतो । राणा वि वसोओ आणुत्तो ।
पच्छा पुरोहिओ उवट्ठितो भण्ति-सम्भस्से पि य वेमि मा
मारिज्जउ, तोऽपि ण मुक्को, सुलाप भिओ । ” उत्त ४ अ ०
(श्रीपञ्चवक्त्रस्यता’दीव’ शब्दे चतुर्थभागे २४४ पृष्ठे गता ।)
भुतज्ञानात्मकात् दृष्ट्वाऽपि विज्ञादिव्यासक्तिस्तदावरणोद्-
यादृष्टये भवति, तथा च न केवलं स्वतन्त्राणामपि चित्तं न
भवति, किन्तु कथञ्चित् प्राणोहेतुं सम्यग्दर्शनादिकमप्यवा-
प्तमुपहन्तीति सूत्रार्थः ।

एवं घनाविक्रमश्च सकलकल्याणकारि भविष्यतीत्याशङ्का-
यां तस्य कुणतिहतत्वं कर्मण्येवावर्ण्यत्वमुपपद्यते यत्
कृत्यं तदाह- (सूत्रम्)

सुत्तेसु आवा पडिबुद्धजीवी, नो विस्ससे पंडिय आसुपणे
बोरा मुहुत्ता अवलं सरिं, भारं डवक्खीव कर ऽप्यमत्तो ॥ ६ ॥

सुतेषु-द्रव्यतः शयनेषु भावतस्तु-धर्मं प्रत्यजाग्रस्तु, चः
पादपूरणे, चशब्दः समाहारितरत्नयंगसमुच्चपावधारणपाद-
पूरणाधिकवचनादिबन्धितं वचनात्, अपिः सम्भाषणे, ततोऽ-
यमर्थः-सुप्तस्थाप्यास्तां जाग्रस्तु च (उत्त ४ अ ०)
(पडिबुद्धजीवी इत्यस्य व्याख्या (पडिबुद्धजीवि [ख]
शब्दे पञ्चमभागे ३२१ पृष्ठे गता) ‘अगद्वत्तस्य कथा’
‘अगद्वत्तशब्दे प्रथमभागे १४४ पृष्ठे गता ।),
न विभक्त्यात्, प्रमादेष्विति गम्यते, किमुक्तं भवति ?-ब-

हुजनप्रवृत्तिदर्शनादौ तदनर्थकारिण इति न विश्रम्भवान् भ-
वेत्, ‘परिहृतः’ प्राग्बत्, आद्य-शीघ्रमुचितकर्मण्येव य-
तितव्यमिति प्रमा-बुद्धिरस्येति-आद्यप्रबः, किमिति आद्य-
प्रबः ? यतो घूर्णयन्तीति घोराः-निरनुकम्पाः, सततम-
पि प्राणिनां प्राणोपाहारित्वात्, क एते ?-मुहुत्ताः ‘काव-
विशेषाः, कदाचिच्छरीररक्ताद् घोरा अप्यमी न प्रमथि-
ष्यन्तीत्यत आह- ‘अवलं’ बलाविरहितं न मृत्युदायिनो
मुहुत्ता इति सामर्थ्यवत्, किं तत् ?-शरीरम्, एवं तर्हि
किं कृत्यमित्याह ?-‘भारण्डपक्षीव कर ऽप्यमत्तो’ इति पत-
नेनेति पक्षः सोऽस्यास्तीति पक्षी । भारण्डपक्षी पक्षी च
भारण्डपक्षी स बह्वद्रमस्तद्वर्तते तथा त्वमपि प्रमादरहित-
श्चर-विहितानुष्ठानमासेवस्व, अन्यथा हि यथाऽप्य भारण्डप-
क्षिणः पथ्यन्तरेण सहानर्थसिद्धसाधारणचरणसम्भवात्
स्वल्पमपि प्रमाद्यतोऽवश्यमेव मृत्युः, तथा तवापि संयम-
जीविताद् भेष एव प्रमाद्यत इति सूत्रार्थः ।

अनुभवायं स्फुर्यन्नाह-

चरे पयाइ परिसंक्रमाणो,

जं किंचि पासं इह मममाणो ।

लामंतरे जीविय बूहइचा,

पच्छा परिणायामलावधंसो ॥ ७ ॥

चरेत्-गच्छत् पदानां-पार्श्वेष्वपकाणि परिहृ-
मान-अप्राये विगणयन्, किमित्येवमत आह- ‘यत्कि-
ञ्चित्’ शृद्धस्यैतत्तत्वाद्यप्यपि पार्श्वेष्वपि पार्श्व संयम-
वृत्ति इति स्वातन्त्र्योपरोधितया मन्यमाना-जानानः,
यथा चरेदिति-नस्योपपन्नं यथायत्, किं कुर्वे ?-प-
दानि-स्थानानि, धर्मसंयति गम्यते, तानि च मूलगुणा-
दीनि परिहृष्टमानां-मा ममेह प्रवर्त्तमानस्य मूलगुणेषु
मालिन्यं स्खलना वा भविष्यतीति परिभाषयन् प्रवर्त्तते ।
‘जं किंचि’ इति यत्किञ्चिद्व्यप्यपि बुद्धिस्ततादि प्रमादपदं
मूलगुणादिमालिन्यजनकतया बन्धहेतुत्वेन पार्श्वेष्वपि पा-
शं मन्यमानः, तदयमुभयत्राभिप्रायः-यथा भारण्डपक्षी
अपरसाधारणान्तर्बसिचरणतया पदानि परिहृष्टमान एव
चरति यत्किञ्चिद्व्यप्यपि पार्श्वेष्वपि पार्श्व मन्यमानः तथाऽ
प्रमत्तश्चरेत् । ननु यदि परिहृष्टमानश्चरेत् तर्हि सर्वथा जी-
वितनिरपेक्षेणैव प्रवर्त्तितव्यं, तस्मात्तत्तायां हि कदाचि-
त्कर्थावृत्तुक्रोशेषसम्भव इत्याशङ्क्याह- ‘लामंतरे’ इत्यादि
वृत्ताद्धम् । लम्भनं लाभः-अपूर्वधर्माति-अन्तरे-विशेषः,
लाभश्चासावन्तरे च लाभान्तरे तस्मिन् सतीत्यर्थः । किमुक्तं
भवति ?-यावद्विशिष्टविशिष्टतरसम्यग्ज्ञानदर्शनचरित्रावा-
तिरितः सम्भवति तावद्विदं जीवितं-प्राणधारणात्मकं ‘बूह-
इचा’-अन्नपानोपयोगादिना वृद्धिं नीत्वा, तदभावे प्राण-
स्तुपकमण्यसम्भावनादित्युक्तम्, ‘बूहइ पिवासा य वाही य’
इति वचनात् बुद्धादीनामनुपपन्नकारणत्वेनाभिधानात्, इ-
ह च बूहइत्येव बूहइत्येव विधाव्येयम्, अन्यथा ह्यस्तद्वृत्तं
जीवितमिति विदुष्यत इति भावनीयम् । ततः किमित्याह-
पच्छा-लाभविशेषप्राप्त्युत्तरकालं ‘परिहृष्टा’ इति सर्वप्रमा-
दरचतुष्टयं यद्येवं नेदानीं प्राग्बत्सम्यग्दर्शनादिविशेषहेतुः,
तथा च नातो निजैरा । न हि चरत्वा व्याधिना

स्वरूपा उप—सामीप्येन मीयते—परिक्षिप्यते स्वयं—प्र-
सिद्धया अपरमप्रसिद्धं वस्तुनयत्युपमा, केषां ?—शाश्वता
इव यदितुं शीलमेवास्मिन् शाश्वतवादिनः, उद्युक्रोशिवन् “क-
र्तुमुपमाने” (पा० ३-२-१६) इति श्लिङ्गः, तेषां शाश्वतवादि-
नाम्, आत्मनि मृत्युमनियतकालमाश्रितमपश्यताम्, इदमि-
हाकृतम्—यो हि क्षुण्णानिरोधस्तुत्तरकालमेव करिष्यामीति व-
क्तिं सोऽवश्यं शाश्वतवादी, स खैवं प्रहास्यते—यथा भद्र !
इदानीं भवतस्तत्कालापूर्वमसाधुक्रुहेतुतो न समसिन्, त-
द्योत्तरकालमप्यसौ प्रमादिवनस्तव न भवितेति । य-
दिवा एषा—उपमेति—उपेत्युपयोगपूर्वकं मेति ज्ञानमु-
पमा—सम्प्रधारणा यदुत पञ्चाङ्गम् करिष्यामः इति
शाश्वतवादिनां—निरुपकमाधुषाम्, ये निरुपकमाधु-
षकतया शाश्वतमिवात्मानं ग्रस्यन्ते तेषां पुज्येतापि,
न तु जलबुद्बुदसमानाधुषाम्, तथा चासाधुत्तरका-
लमपि क्षुण्णानिरोधमनाधुषन् विधीरति—कथमहमकृत-
मुकृतः समत्यनवोक्त—पारं भवामोषं आरभ्य भवि-
ष्यामीत्येवमात्मकं वैकल्यमनुभवति । कदा ?—शिशिलय-
न्—आत्मप्रवेशान् मुञ्चति आपुण्य-मनुष्यभवापप्रादिरयाधु-
षकमणि, ‘कालावशीय’ स्ति कालेन—मृत्युना स्वस्थितिक्षय-
लक्षणं वा सयमनोपनीतः उपदीक्षितः—नस्मिन्, क ? इ-
त्याह—शरीरस्य—औदारिककायात्मकस्य भेद—सर्वपरिशा-
टतः पुण्यमात्रं, तदिदमेवमप्यम्—आदित एव न प्रमादव-
द्भिर्मात्रम्, तथा चाह—“गमनं किमपि किञ्च, कदाऽपि
वा सर्वथा भुवं कार्ष्ण ? इति जानक्यति मूढ—स्तथाऽपि मो-
हानुल्लं शेते ॥ ११ ॥” इति सूत्रार्थः ।

किं पुनः पूर्वमेव पञ्चादपि क्षुण्णानिरोधं न लभत इत्याह—

सिप्यं न सकेह विवेगेमेतं,

तद्भा समुद्राय पहाय कामे ।

समेकं लाभं समता महेशी,

आयाशरकषी चरमप्यप्यतो ॥ १० ॥

क्षिप्रं तत्क्षण एव न शक्नोति न समर्थो भवति, किं क-
र्तुम् ?—एतुं—गन्तुं, प्रानुमिति यावत्, कम् ?—विवेकं द्र-
व्यतो बहिः सङ्कपरित्यागरूपं, भावतस्तु—कथायपरिहारान्म-
कम्, न ह्युक्तपरिकर्मा क्रमिति मन्परित्यागं कर्तुमलम् ।
अथोदाहरणं ब्राह्मणी—“एगो मरुतो परदेसं गन्तुं सा-
हापारतो होऊय सविसयमागतो, तत्सऽप्रेण मरुतेण स-
ज्जपलालितो स्ति काउं दारिका दन्ना । सो य लोए दक्खिणा-
तो ललति, परं विभवं बह्वति तेण तीसे भारियाय सुव-
हुं अलंकारं कारियं । सा निच्चमंडिया अच्छह । तेण
भण्णह—एस पच्चंतगामो, ता तुमं एयाणि आमरुणा-
णि विहि पण्णवीणु आविधादि, कदि चोरा उवगच्छेज्जा
ता सुहं गोविउजंति । सा भण्ण—अहं तां वेलाए सिग्घ-
मेव अवणेस्संति । अज्जाया तथ चोरा पडिया, तमेव थि-
क्कमंडियागिहं अणुपविद्धा, सा तेहि सालंक्रिया गहिया,
सा य पणीयभोगयत्ता मंसांबन्धितपाणिपाया णु सकेह क-
डगारिणि अचणेउं, ततो चोरेहि तीसे इत्थे क्खण्ण अच-
णीया, मेहिहउं व निग्गया ।” एवमन्योऽपि प्रागुक्तपरि-
कर्मा न तत्काल एव विवेकमेतुं शक्नोति, मलापज्वल-
तस्तु तथा सति दूरापास्त एवेति, न च मरुदेवमुदाह-

१६

रणं तत्राप्यभिधेयम्, आश्चर्यरूपत्वाद्यस्य, न ह्येवं तीव्र-
भावा बहवः सम्भवन्ति, यत एवं तस्मात् सन्—स-
म्यक् प्रवृत्त्या उपायोति व पञ्चाङ्गान्दो निरोधस्याम इत्या-
लस्यत्यागनोचमं विधाय, तथा “पहाय कामे” स्ति प्र-
कर्षेण—मनसाऽपि तद्विस्तारनामकेन हित्वा त्यक्त्वा का-
मान्—इच्छामद्वानामकान् समेत्य—सम्यग् ज्ञात्वा लोकं स-
मस्तप्राप्तिमुद्धं, कथा ?—समताया—समशुभिमित्रताया
कचिदरकक्षिप्तयति यावत्, तथा च “विधिं” मरुतः—
एकान्तोत्सवकृपत्वात्मोक्तस्तमिच्छतीत्येवंशीलो महेशी वा-
किमुक्तं भवति ?—विषयाभिलाषविगमाभिमिदानः सन् आ-
त्मानं रक्षत्यपायेभ्यः कुण्ठितेभ्योनादिभ्य इत्येवंशील आत्म-
रक्षी, यद्वा आदीयते—स्वीकियते आत्माहितमननेत्यादौ—सं-
यमः तद्वशी “चरमप्यतो” स्ति मकारोऽन्ताक्षयिकः, तत्-
आत्मसत्ता—प्रमादपरितः, इह च प्रमादपरिहारोऽपरिहार-
योरैहिकमुदाहरणं वणिग्महिला । तत्र च सम्प्र-
दायः—“एगा वाणिगमहिक पउथपतिया सरी-
रसुस्सुसापरा दासभयगकम्मकरे शिज्जिण्णभियोगेसु
न नियोजयति, न च तंस्ति कालोवचवं जहिच्छं आहारं भ-
ति वा देहि, ते सव्वं नद्धा । कम्मंतपरिहाणीए विभषपरि-
हाणी । आगतो वाणिगओ । एवेविहं पत्तिज्जण पच्छा
तेण शिच्छुद्धा । अणं नु पुक्कल्लेणं तुंकेणं चरेति, लज्जा प-
णुण । तेण तीसं शियगा भण्णन्ति—जह अप्पाणं रक्खइ
ता परिणेमि स्ति, ताए यऽसुणियपरमथाए दुग्गयक्कण्णप
लोउं नियगा भण्णति—रक्खामि (किञ्चिद्दिह) अप्पणं, सा
तेण विवाहिया, गतां वाणिजेणं । साऽपि दासभयगकम्म-
करादीणं सेदंसं दाउं तंस्ति पुव्वशिहकाइकाले भोगयं दे-
ह, महुाराहिं च वायाहिं उच्छाहइ, अयं च तंस्ति अकाल-
परिहीणं देह, ण य शियगसरीरसुस्सुसापरा । एवमप्पा-
णं रक्खंतीए भत्ता उवागओ । सो एवेविहं पत्तिज्जण
तुद्धो, तेण सव्वसामिणी कया ।” इत्थं तावदिदं गुणायाऽ-
प्रमादो दोषाय च प्रमादः, आत्मान्मज्जन्मनीत्यभिप्राया-
त्रैवेहिकोदाहरणाभिधानमिति परिभावनयमिति सूत्रार्थः ।
प्रमादमूलं च रागद्वेषाविति सोपायं तत्परिहारमाह—

मुद्धं मुद्धं मोहगुणे जयंतं,

अश्रेणरूपा समणं चरंतं ।

फासा कुमंती असमंजसं च,

ण तेसु भिक्खु मणसा पउस्से ॥ ११ ॥

मंदा य फासा बहुलोभयिजा,

तहप्पारेसु मणं ण कुजा ।

रक्खेज कोहं विण्णयज माणं,

मायं परं सवेज पडिज लोहं ॥ १२ ॥

मुहुर्मुहुः—चारं वारम्, सततप्रवृत्त्युपलक्षणमतत्, मोहय-
ति आनानमपि जन्तुमाकुलयति प्रवर्त्तयति बान्ध्यधेहेति
मोहः नस्य गुणाः मोहगुणाः—तदुपकारिणः शब्दादयः,
तान् जयन्तम्—अभिभवन्तम्, किमुक्तं भवति ?—अविच्छेद-
तस्तज्जयप्रवृत्तम्, यद्वा—कर्थाश्चमोहनीयात्सलोदयत एकदा
तैः पराजितमपि पुनः पुनस्तज्जयं प्रति प्रवर्त्तमानं न तु त-
त एव विमुक्तसंशयोयोगम्, अनेकरूपाः—अनेकमिति—अ-

नेकविधं पुरुषविषयमसंस्थानादिभेदं रूपं-स्वरूपमेवामिति अनेककथाः, अमरुं शरन्तं प्राग्वत्, 'कास' इति स्पृशन्ति स्थानि स्वामीन्द्रियाणि शुद्धमाश्रयता इति स्पर्शाः—शब्दाद्वयस्य स्पृशन्ति-शृङ्गमाणनैव सम्प्रजन्ति, असमजसम्-यनुकूलमिति क्रियाविशेषणमेतत्, अशब्दाऽप्यधारेण असमजसमेव, अथवा—स्पर्शनविषयाः—स्पर्शाः स्पृशन्ति, स्पर्शोपादानं चास्यैव बुद्धयत्याह्वयिष्यन्ति, न तेषु-स्पर्शेषु भिन्नु-मुनिः, मनसा उपलक्षणत्वाच्च वाचा कायेन च, यद्वाऽपिशब्दस्य लुप्तनिर्दिष्टत्वाम्नसाऽपि आस्तां वाचा कायेन वा, 'पक्षे' इति प्रवृत्त्यत् प्रक्षिप्याह। किमुक्तं भवति ?—कश्चरुस्तारकादिस्पर्शशरीरं हन्तोपतापिता वयमेतनेति च विस्तयेत् नैव वा बंधेऽपरिहरेणा तमिति । "मंशये" इति सूत्रम्, तथा मन्शयस्मीति मन्शः—हिताहित-विशेषिकमपि जनमम्यतां नयन्तीति कृत्वा, अशब्दः पूर्वापक्षया समुच्चये, स्पर्शाः प्राग्बुद्ध्यादयः, बहून् लोभयन्ति—विमोहयन्तीति बहुलोभनीयाः अन्यत्रापि (इत्यस्त्युदो बहुलम्) इति वचनात् कर्षयनीयः, अननात्याक्षपक्षमुक्तम्, 'तद्वपगोरसु' इति अग्रपक्ष्यमानत्वासाधनाप्रकर्षेण बहूलोभनीयेष्वपि सूक्ष्मपूरसादिषु मनः—चिन्तं न कुर्यात्, अथवा—धातूनामनेकाध्वनाश्च निशयेयुः। यद्वा-सङ्कल्पात्मकमेव मनः, ततो मन इति सङ्कल्पमपि न कुर्यात्—न विदध्यात्, आस्तां तत्प्रवृत्तिमिति। अथवा—मन्दबुद्धित्वामन्दगमनत्वाद्वा मन्शः—स्त्रियः ता एव स्पर्शप्रधानत्वात् स्पर्शाः, ततश्च मन्शश्च ताः स्पर्शाः, बहूनां कामिनां लोभनीयाः—शुद्धजनका बहुलोभनीया यास्ता-सु 'तद्वपगोरसु' इति लिङ्गव्यत्ययात्साधनाप्रकारासु बहुलोभनीयासु मनोऽपि न कुर्यात्, इह च खीणामिव बहु-तारपायहेतुत्वादित्यमुच्यते, तथा चाह—'स्पर्शेन्द्रियप्रसङ्गाच्च, बलवन्तो मन्शोऽकटाः। इतिवन्धाकिसंज्ञा, बध्यन्ते मन्शवारणाः ॥१॥' इति। एवं च पूर्वस्वैयं द्वयस्य परिहार उक्तः, अनेन च रागस्य, स तु कथं भवतीत्यत्र आह—'रक्षयेत्-निवारयेत्, कम् ?—क्रोधम्-अमीविलक्षणं, विनयेत्-अपनयेत् मानम्-अहङ्कारात्मकम्, मायां-परवञ्चनबुद्धिरूपं न कुर्यात्, प्रज्ज्ञात्-परित्यजेत् लोभम्-अभिष्वङ्गस्वभावम्, तथा च क्रोधमानयादौघात्मकत्वाम्नायालोभयाश्च रागरूपवन्धाश्चैव एव तत्परिहर्तृनिर्नि भावनीयम्। अथवा—स्पर्शपरिहारमभिधत्ता, चतुर्धेतुमुक्तम्, तच्च 'अवर्धयेत्' छन्दे यमायं दुरिद्धिर्गन्ति इति वचनात्म्याप्रमादरूपस्यावज्ञाणे निरोधकदिति, तदभिधानादिसाक्षादित्तिरोधोऽप्युक्त एवेति, अननाथं मूलगुणाभिधानम्, रक्षेत् क्रोधमित्यादिना च पिण्डादिकमयच्छेदं यच्छेदं वा न कषायवशो भवेदित्युत्तरगुणोक्तैरिति सूत्रद्वयाधेयः। सम्प्रति यदुक्तं—'तस्मा समुद्राय पवाय कामे' इत्यादि, तत्क्रोधाविष्वक्कारादिष्वपि भवेत्, अत्र आह-यद्वातावता वारिचशुद्धिकला, सा च न सम्यक्वविशुद्धिमपहायातस्तदर्थमिदमाह—

अं संख्या तुच्छपरस्पादी,
ते पेजदोमाशुगमा परज्ज्ञा ।

एष ब्रह्मसु ति दुर्गङ्गमाशो ,

कंखे गुणो जाव सरीरमेप ॥ १३ ॥ ति वेमि ।

'ये' इति अग्निर्दिष्टस्वरूपाः, संस्कृता इति न तात्त्विकशुद्धि-मन्तः किन्तुपचरितवृत्तयः, यद्वा—संस्कृतागमप्रकरणत्वेन संस्कृता, यथा सौगताः, ते हि स्वागमे निरन्वयोच्छेदमभिधाय पुनस्तेनैव निर्वाहमपश्यन्तः परमायेतोऽन्विष्टद्वयस्वरूपमेव सन्तानमुपकल्पयामुभूयुः, सांख्याश्चेकान्तमित्यनामुक्त्वा तत्स्वतः परिणामरूपां चै (पोष)व पुनराविर्भावितरीमावाबु-क्तवन्तो, यथा वा—'उक्तानि प्रतिपञ्चानि, पुनः सम्भावितानि च। सापेक्षनिरपेक्षानि, श्रुतिवाक्यान्त्येकशः ॥१॥' इति वचननिषेधनसम्भवादिभिर्हपस्कृतस्मृत्यादिशास्त्रा मन्त्यादयः, अत एव 'तुच्छ' इति तुच्छा यद्वच्छाभिधायितया नि-साराः 'परपञ्चा' इति परं च ते स्वतार्थिकव्यतिरिक्ततया प्रवादिनश्च परपवादिनः, ते किमित्याह—'पेजदोमाशुगमा' प्रमद्वेष्यामनुगताः प्रमद्वेष्यानुगताः, तथाहि—सर्वेषा संवा-दिनि भगवद्भवसि निरन्वयोच्छेदकान्तमित्यत्रादिकल्पनं-वचननिषेधनसम्भावनादि वा न रागद्वेषाभ्यां विनेति भावनीयम्, अत एव च 'परज्ज्ञ' इति देशीपद्व्याप्तरवशा रागद्वेषप्रहप्रस्तमानसतया न ते स्वतन्त्राः। यदि त एवेतिधास्त-तः किमित्याह—एतं इति—अहर्म्मन्तवाह्ना, अधर्महेतु-त्वादधर्मः, 'इति' व्युत्पन्नोद्भवेन 'दुर्गङ्गमाशो' इति गुण-त्समानः उन्मार्गादुत्पायिनां श्री इति तत्स्वरूपमप्यधायन्, न तु निम्नं, निम्नायाः सर्वत्र निषेधात्, तदेवाविषयश्च किं कुर्यादित्याह—काङ्क्षन् अजितलंघ्यं गुणान्—सम्यग्-दर्शनचरित्रात्मकान् भगवदागमामिहितान्, किं नित्यकालमेवोतात्पयेत्येताह—यावच्छरीरात्—श्रीदार्ष्टिका-त्यञ्जप्रकाराद्वा भेदः—पृथग्भावः शरीरभेदो, मरणं विमुक्ति-र्वैति यावद्, अननदैव समुत्थानं कामप्रधानाणि च सन्तः, अन्यत्र तु सन्वृत्तिमदित्युक्तम्, एवं च काङ्क्षात्मकसम्यक्त्वा-तिचारपरिहाराभिधानतः सम्यक्त्वशुद्धिर्देति सूत्रार्थः ॥१३॥ इति परिसमाप्तौ, प्रवीमीति पूर्ववत् । उक्तोऽनुगमः। सम्प्रति नयाः ते च पूर्ववत् । उत्त० ४ अ० ।

किञ्च—

अ य संख्यमाहु जीविषं, तह विव बालजखो पगम्भ ।

काले पापेहि मिजती, इति संखाय छुणी अ मजती । १२ ।

न च—नेव जीवितम्—आयुर्क कालपर्ययेण कुटितं सत् पुनः 'संख्य' इति संकल्पं-तन्तुवत्सन्धात् शक्य-ते इत्येवमाहुस्तद्विदः, तथाऽपि एवमपि व्यवस्थिते बालः-अज्ञो जनः प्रगल्भते पापं कुर्वन् पृष्टो भवति, असद्वृत्त-छानरतोऽपि न लज्जत इति, स वैवस्मृतो बालसै-रसद्वृत्तानापादितः पापैः कर्मभिः मीयते न तद्युक्त इत्ये-वं परिच्छद्यते, मीयते वा मयेव आप्यादिना प्रत्यक्षव-दिति, एवं संख्याय—ज्ञात्वा मुनिः—यथावस्थितपदा-थोनां वस्ता न माधतीति तेष्पसद्वृत्तान्तेष्वहं शोभनः कर्म-त्येवं प्रगल्भमानो भवे न करोति। सूत्र० १ श्रु० २ अ० २ उ० । ('भुद्वेति (२२) 'सुखं तद्व्याख्या च 'सुद' शब्दे तृतीयभागे १३४० पृष्ठे गता ।)

संस्वराय-शंस्वराज-पुं० । वाराणस्यां स्वनामक्याते राजनि,
यो हि महितीयेकता सह प्रमजितः । स्था० ७ ठा० ३ उ० ।
“ संस्वरायसी ” ती० ।

संस्वराय-शंस्वराय-पुं० । विशेष महाप्रदे, स्था० । कल्प० । ख०
प्र० । ख० प्र० ।

दो संस्वराय । (ख०-६०×) स्था० २ ठा० ३ उ० ।

संस्वराय-शंस्वराय-पुं० । एकविंशतितमे महाप्रदे,
स्था० ।

दो संस्वराय । (ख०-६०×) स्था० २ ठा० ३ उ० ।

संस्वर-शंस्वर-पुं० । द्वीपमेवे, अनु० । “ संस्वरे दीवमि,
संखे संस्वपमे य दो देवा । (५८) ” द्वी० ।

संस्वरसमुद्र-शंस्वरसमुद्र-पुं० । शंस्वरद्वीपस्यामितः स-
मुद्रः । “ संस्वरसमुद्र अभिवाओ । मणिप्यमे मणिहिलेय दो
देवा ” द्वी० ।

संस्वराय-शंस्वराय-न० । शंस्वपानकरणे, नि० खू० १
उ० । (शंस्वरायने कल्पते न वेति ‘मूलगुणपडिसेवणा’ शब्दे
षष्ठे भागे ३५६ पृष्ठ उक्तम् ।)

संस्वराय-शंस्वराय-पुं० । धरण्यस्य नागकुमारस्य वतुषे
लोकापाले, भूतानन्दस्य वतुषे लोकापाले च । स्था० ४ ठा० १
उ० । धरणागकुमारस्यद्वयोत्तरदिग्लोकापाले, भ० ३
श० ८ उ० । स्था० । कालाद्यायिपशुनिष्वन्ययूयिकेष्वन्यते
(भ० ७ श० १० उ० ।) स्वनामक्याते आजीविकापालके, भ०
८ श० ५ उ० ।

संखा-संख्या-स्त्री० । संख्यायन्ते परिच्छिद्यन्ते जीवाद्याः प-
दार्था यन तज ज्ञाने संख्येत्युच्यते । सूत्र० १ भू० १३ अ० ।
सम्यक् क्वाप्यन्ते-प्रकाश्यतः ज्ञेयते संख्या । प्रज्ञायाम्,
आचाम् १ भू० ६ अ० ४ उ० । सूत्र० । संख्याने-संख्या । प-
रिच्छेदे, सूत्र० १ भू० १२ अ० । एकादिव्यवहारहेतौ, सम्म०
३ काण्ड । गणनायाम्, आ० खू० १ अ० । आ० म० ।
अनु० । सूत्र० । विशेष० ।

संख्याप्रमाणं विचरीपुराह—

से किं तं संख्यप्रमाणे १, संख्यप्रमाणे अद्विधे पण्यते,
तं जहा—नामसंखा, ठव्यसंखा, द्वांसंखा, आव-
मसंखा, परिमाणसंखा, जाणसंखा, गणसंखा-
संखा, भावसंखा । से किं तं नामसंखा १, नामसंखा ज-
स्वसं जीवस्व वा० जाव से तं नामसंखा । से किं तं
ठव्यसंखा १, ठव्यसंखा १, जसं कटुकम्मे वा पोत्य-
कम्मे वा० जाव से तं ठव्यसंखा । नामठव्यसंखा को
पहविसैसो १, नाम (पाण्यं) आवकहियं, ठव्या
इपरिया वा होजा, आवकहिया वा होजा । से
किं तं द्वांसंखा १, द्वांसंखा दुविहा पण्यता,

तं जहा—आगमओ य नो आगमओ व० जाव जा-
ण्यसरीरमविअसरीरवहरिचा द्वांसंखा १, से किं तं जा-
ण्य० २ तिबिहा पण्यता, तं जहा—एगमविण बद्धाउअ अभि-
मुहनामगोए थं मंते । एगमविण थं मंते । एगमविण वि
कासओ केवषिणं होइ १, जहसेयं अंतोमुहुत्तं उकोसेयं
पुण्वकोडीबद्धाउअ थं मंते । बद्धाउअ पि कालओ केवषिणं
होइ १, जहसेयं अंतोमुहुत्तं उकोसेयं पुण्वकोडीवियायं ।
अभिमुहनामगोए थं मंते । अभिमुहनामगोए पि कालओ
केवषिणं होइ १, जहसेयं एअं तेमयं उकोसेयं अंतोमुहुत्तं ।
इयायि को थओ कं संखं इच्छइ—तस्य योगमसंगववहारा
तिविहं संखं इच्छति, तं जहा—एगमविण बद्धाउअ
अभिमुहनामगोए च । उज्जुसओ दुविहं संखं इच्छइ, तं
जहा—बद्धाउअ च अभिमुहनामगोए च । तिपिण्य सदनया
अभिमुहनामगोए संखं इच्छति । से तं जाण्यसरीरमवि-
असरीरवहरिचा द्वांसंखा । से तं नो आगमओ द्वांसंखा ।
से तं द्वांसंखा । (ख०-१५०×)

संख्याने—संख्या, संख्यायते ज्ञेयते वा संख्या, सैव प्र-
माणं संख्याप्रमाणम् । इह च संख्याशब्देन संख्याश-
ब्दयोर्द्वयोरपि ग्रहणं द्रष्टव्यम्, प्राकृतमधिकृत्य सामान-
शब्दाभिधेयत्वात्, गोशब्देन पशुभूत्यादिवत् । उक्तं च—
“ गोशब्दः पशुभूत्यस्य, वासिद्वयप्रयोगवान् । मन्त्रप्रयोगे
दृष्टयम्—वज्रस्वर्गाभिधायकः ॥ १ ॥ ” एवमिहापि संखा
इति प्राकृतोक्ता संख्या शंखाश्च प्रतीयन्ते, ततो द्वयस्या-
ऽपि ग्रहणम् । एवं च नामस्यापनाद्वयविवक्षितेऽपि
प्रक्रान्ते संख्या शंखा वा यत्र घटन्ते, तत्र च प्रस्तावनेन स्वय-
मेव याज्यमिति । ‘ से किं तं नामसंखे ’ इति, सर्वे पूर्वा-
भिहितनामावश्यकविवक्षितारानुसारतः स्वयमेव भावनीये
यावत् ‘ जाण्यसरीरमविअसरीरवहरिसे वष्वसंखे तिबिहे
पण्यते ’ इत्यादि, इह या जीवो मृत्वाऽनन्तरमेव शंखेषु
उत्पत्त्येते स तेष्वबद्धाउअऽपि जन्मदिनादारभ्य एकभ-
विकः स शंख उच्यते, यत्र भवे वर्तते स एवैको भवः शं-
खपूयसंस्तरनेऽस्तीति कृत्वा, एवं शंखप्रायोगम् । बद्धा-
उअकं येन स बद्धाउअकः, शंखभयमासानां जन्तूनां ये
अवश्यमुपयमागच्छन्तस्तं द्विग्विजाल्यादिनीसैर्गोभाभ्ये अ-
भिमुखं जघन्यतः समयेनोत्कृष्टतोऽन्तर्मुहतामशैवेव व्यव-
भानात् । उदायिभिमुखमासे नामगोत्रं कर्मणी यस्व सोऽभिमु-
खनामगोत्रः, तदेष त्रिविधोऽपि भावशंखताकारणत्वात्
ब्रह्मरीरभयशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यशंख उच्यते, यथेयं
द्विभक्तित्रिभक्तचतुर्भक्तिकादिरपि कस्माच्चरं व्यपदि-
श्यत इति चेत्, नैव, तस्यातिव्यवहितत्वेन भावकारण-
तान्म्युपगमात्, तत्कारणस्यैव द्रव्यत्वाद् । इदानीं त्रि-
विधमपि शंखं कालतः क्रमणं निरूपयन्नाह— ‘ एगमविण
थं मंते । ’ इत्यादि, एकभविकः शंखो भवन्ति । एकभवि-
क इति व्यपदेशेन कालतः कियदपि भवतीति । अत्रोत्तर-
‘ जहसेयं ’ इत्यादि, इदमुक्तं भवति—पृथिव्याद्यन्यतर-

अवेऽन्तर्मुहूर्तं जीवित्वा सोऽन्तरं शंखेष्वपघते सोऽन्त-
मुहूर्तमेकभयिकः शंखा भवति, यस्तु मत्स्याद्यन्तमभवे
पूर्वकोटी जीवित्वैतेष्वपघते तस्य पूर्वकोटिरिकभयिकत्वे
लभ्यते, अत्र चान्मुहूर्तोऽपि हीनं जन्तुनामायुषेव नास्ती-
ति जघन्यपदेऽन्तमुहूर्तमग्रहणम् । यस्तु पूर्वकोट्यधिकायुषः
सोऽसंख्यातवर्षायुक्तस्यादेवैवैवोत्पद्यते न शंखेष्वित्युक्त-
दृष्टेयं पूर्वकोट्युपादानम्, आयुषेण च प्राणिनोऽनुभूयमाना-
युषो जघन्यतोऽप्यन्तमुहूर्तं शेष एव कुर्वन्मुकटतस्तु पूर्वको-
टिभिभाग एव न परत इति बद्धायुक्तस्य जघन्यतोऽन्तमुहूर्त-
मुकटतः पूर्वकोटीभिभाग उक्तः । आभिमुख्यं त्वासन्नतायां
सत्यामुपपद्यते अतोऽभिमुखनामगोत्रस्य जघन्यतः समय
उत्कटतस्वन्तर्मुहूर्तं काल उक्तः, यद्योक्तकालात् परतस्त्र-
योऽपि भाष्यशक्तौ प्रतिपद्यन्त इति भावः ॥ इदानीं नैग-
मादिनयानां मध्ये को नयो यद्योक्तत्रिविधशंखस्य मध्ये कं
शंखमिच्छतीति विचार्यते—तत्र नैगमसंग्रहव्यवहाराः स्थ-
लदृष्टित्वात् त्रिविधमपि शंखमिच्छन्ति । इत्येते हि स्थूलदृ-
ष्टौ कारणे कार्योपचारे कृत्वा इत्थं व्यवदेशप्रवृत्तिः, यथा
राज्याहेकुमारे राजशब्दस्य, घृतप्रक्षेपोयोग्यं घट घृतघटश-
ब्दस्यात्यादिः, श्वेतुस्य पश्वो विशुद्धत्वात्प्राप्त्यातिव्यवहि-
तत्वेनातिप्रसङ्गभयाद् द्विविधमेवेच्छन्ति, शब्दाद्यस्तु विशुद्ध-
तत्वेनाद् द्वितीयमप्यतिव्यवहितं मन्यन्ते, अतोऽतिप्रसङ्ग-
निवृत्त्यर्थमेकं चरमेवेवेच्छन्ति । अतु० । य० । आ० म० ।
सूत्र० । संख्याया अपि वस्तुगताभ्यव्यतिरेकानुविधाना-
भावो नास्तिदः । सम्म० ३ काण्ड ।

संखाईय-संख्यातीत-त्रि० । संख्यानां—संख्या तामतीता अ-
तिक्रान्ताः संख्यातीताः । असंख्येयं, विंश० । आ० म० ।
विपा० ।

संखाईयगुण-संख्यातीतगुण-त्रि० । संख्यातगुणेषु, विंश० ।

संखाय-संख्यानां—न० । संख्यायते—गणयेत्नेनेति सं-
ख्यानाम् । गणिते, स्या० ४ डा० ३ उ० । गुणितस्कन्धे, नि० १
श्रु० ३ वर्ग ३ आ० । औ० । विंश० । ज्ञा० । कल्प० । स्या० ।

दसविधे संखाये पक्षे, तं जहा—“परिकर्मं १ बवहारो
२, रज्ज् ३ रासी ४ कलासवर्णे ५ । जार्वतावतिद्विगमो ७,
घखो न य तह वगवगमो ६ वि ॥ १ ॥ कपे य० १०”
(सू० ७४७)

‘दसेत्यादि’ ‘परिकर्मं’ गाहा, परिकर्म-संख्यिताद्येक-
विधं गणितप्रसिद्धं तेन यत्संख्येयस्य संख्यानां—परिग-
णनं तदपि परिकर्मैत्युच्यते १, एवं सर्वत्रिति, व्यवहारः—श्रे-
णीव्यवहारादिः पाटीगणितप्रसिद्धोऽनेकधा, ‘रज्ज्’ इति
रज्ज्वा यत्संख्यानां तद्वज्जुर्भिधीयते, तच्च क्षेत्रगणितम् ३,
‘रासि’ इति धाम्यादेरुत्कर्त्तारूपं संख्यानां रासिः, स च पा-
ट्यां राशिष्ववहार इति प्रसिद्धः, ‘कलासवर्णं य’ इति कला-
नाम्—अंशानां सवर्णैः सवर्णैः सवर्णैः—सदृशीकरणं य-
स्मिन् संख्या तात्कलासवर्णम् ४, (बाधस्तावत्
वृक्षयता ‘जांबताव’ शब्दे चतुर्थभागे १४३७ पुष्टे गता ।)

यथा वर्गः—संख्यानां यथा द्वयोर्वर्गश्चत्वारः “सदृशद्वि-
राशिघात” इति वचनात् ७, ‘घखो य’ इति घनः संख्यानां य-
था द्वयोर्घनोऽष्टौ “समत्रिराशिद्वि” इति वचनात् ८,
‘वगवगमो’ इति वर्गस्य वर्गो वर्गवर्गः, स च
संख्यानां यथा द्वयोर्वर्गश्चत्वारश्चतुर्गो वर्गः षोडशति,
अपिशब्दः समुच्चये ६, ‘कपे य’ इति गाथाधिक-
म्, तत्र कल्पः—क्षुद्रः क्रकचेन काष्ठस्य तद्विषयं संख्यानां
कल्प एव यत्पाट्यां क्रकचव्यवहार इति प्रसिद्धमिति, इह
च परिकर्मादीनां कषाक्षिदुदाहरणानि मन्वृद्धीनां दुरव-
गमानि भविष्यन्त्यतो न प्रदर्शितानीति १० । स्या० १०
डा० ३ उ० ।

संखादधिय-संख्यादधिक-पुं० । संख्याप्रधानाः परिमिता
एव दत्तयः सङ्कटं भङ्गादिषेपलक्षात् प्राप्ता यस्य स संख्याद-
धिकः । स्या० ५ डा० १ उ० । म० । सूत्र० । औ० । प-
रिमितिभिन्नाप्रमाणेषु अभिप्रवृत्तिशेषधारकेषु साधुषु, स्या०
५ डा० १ उ० ।

संखाय-संख्याय-अन्व० । सम्यग् ज्ञावेत्यर्थे, सूत्र० १ श्रु० २
अ० २ उ० । अवधार्येत्यर्थे, आचा० १ श्रु० ६ अ० ५ डा० सूत्र० ।

संस्त्यान-न० । ‘स्यै’ संघाते इति सम्-स्त्या क्त—‘समः स्यः
आः’ ॥ ८ । ४ । १५ ॥ इति स्यास्थाने आ । “क-ग-च
ज-त व-प-य-थ-यां प्रायो लुक् ॥ ८ । १ । १७७ ॥
इति तलापः । “अवर्णो यधुनिः” ॥ ८ । १ । १८० ॥
इति यः । घनीभूते, प्रा० १ पाट् ।

संखायश-शंखायन-पुं० । शंखैर्गोत्रापत्ये, सू० प्र १० पा-
ट् । चं० प्र० । जं० ।

संखार-संस्कार-पुं० । वासनायाम्, अष्ट० १ अष्ट० । वैशेषिक-
सम्मतगुणभेदे, संस्कारस्य वेगभावनास्थितिरापाकभेदात्त्रै-
विध्यंऽपि संस्कारत्वं जात्यपेक्षया एकत्वाच्छ्रौयींतायांहीनां
चात्रैवान्तर्भावान्नाधिक्यम् । स्या० ।

संखालम्मा-शंखालम्न-त्रि० । शंखयोरक्षिप्रत्यासन्नवयववि-
शेषयोः सम्बन्धे, ज्ञा० १ श्रु० ८ अ० ।

संखावर्द-संखावती-स्त्री० । जम्बुद्वीपे भरतक्षेत्रे मध्यमख-
रंष्टं कुरुक्षालजनपदे स्वनामकस्यातायां नगर्याम्, ती०
६ कल्प ।

संखित-संक्षिप्त-पुं० । हस्ततां गते, चं० प्र० १ पाट् । म० ।
लघुकृते, स्या० ३ डा० ३ उ० । औ० । जं० । रा० । संशुद्धी-
ते, पं० सं० १ हार । नि० ।

संखितविउलतेउलेस्स-संक्षिप्तविपुलतेजोलेरय-त्रि० । सं-
क्षिता शरीरात्मगतं त्वं हस्वतां गता विपुला-विस्तीर्णा अ-
नेकयोजनप्रमाणेनाभितवस्तुवृहत्समर्थत्वात्तेजोलेस्याधि-
शिष्टतपोजल्पलब्धिष्विशेषप्रभवा तेजोज्ज्वला यस्य स तथा ।
सू० प्र० पाट् । विपा० । रा० । शरीरात्मत्वात्तेजोलेस्याके,
म० । (‘तेजोलेस्स’ शब्दे ४ भागे २३४६ पुष्टे अत्र विस्तरौ गतः) ।
(अस्य व्याख्या ‘गोसालम्’ शब्दे तृतीयाभागे १०८ पुष्टे गता)

संख्य-शांखिक-पुं० । शंखवादनशिल्पमेवास्मिन् शांखिकाः, शंखा वा विद्यन्ते येषां मातृव्यचन्दनाधारभूतास्ते शांखिकाः । अ० १ अ० १ अ० । चन्दनगर्भहस्तं तु मातृव्यकारिणु, शंखवादेकं तु च । अ० ६ अ० ३३ उ० । कल्प० । अ० १ । अ० १०० ।

संखिया-शांखिका-स्त्री० । लघुशंखे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० नि० १०० । जं० । रा० । इत्यशंखे, अ० ५ अ० ४ उ० । रा० ।

संखुडु-रम्-घा० । कौडायाम्, “रमेः संखुडु-लक्ष्मणाव-कि-ल्लिक-अ-कोद-दुम-मोहाय-सीसरवेस्त्राः” ॥८॥१६८॥ अनेन वैकल्पिकः संखुडुदशः । संखुडुइ । रमते । प्रा० ४ पाद ।

संखुभिय-संखुभित-त्रि० । महात्मन्ययमकारणनेकजलजन्तु-जातिसम्भवेन प्रविलोडिते, स ।

संखेज्ज-संखेय-त्रि० । संख्यायत इति संखेयः । संख्याहं, आ० म० १ अ० । विरो० । नं० । स० । कर्म० । संख्यातवर्षसहस्रं, प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।

संखेज्जकाल-संखेयकाल-पुं० । समयादिके शीर्षप्रहेलिकापर्यन्तं काल, जी० १ प्रति० । (‘काल’ शब्दे तृतीयभागे ४७० पृष्ठ व्याख्यातम् ।)

संखेज्जकालसमय-संखेयकालसमय-पुं० । कालः कृष्णोऽपि स्यात् समय आचाराऽपि स्यादतः कालश्चासौ-समयश्चेति कालसमयः । संखेयो वर्षप्रमाणतः स चान्यां कालसमयश्च संखेयकालसमयः । दशवर्षसहस्रादिकं समयं, स्था० २ डा० २ उ० ।

संखेज्जकालसमयद्विद्वय-संखेयकालसमयस्थितिक-त्रि० । कालः कृष्णोऽपि स्यात् समय आचाराऽपि स्यादतः कालश्चासौ समयश्चेति कालसमयः । संखेयो वर्षप्रमाणतः स यस्यां सा संखेयकालसमया स्थितिरवस्थानं येषां तं संखेयकालसमयस्थितिकः । दशवर्षसहस्रादिस्थितिकेषु, स्था० २ डा० २ उ० । (‘प्रसंखेज्जकालसमयद्विद्वय’ शब्दे प्रथमभागे २२० पृष्ठे अस्य पराङ्मुखम् ।)

संखेज्जजीविय-संख्यातजीविक-पुं० । संख्याता जीवा येषु-सन्ति ते संख्यातजीविकाः । संख्यातजीवपरिच्छादितेषु वनस्प-तिषु, अ० ।

‘ते किं तं संखेज्जजीविया ? गोरमा ! संखेज्जजीविया अ-श्लेषविहा पशुचा, तं जहा-ताले तमाले तकलि तेतलि ज-हा पशुवशाए ० जाव नालिएरि जे यावस तहपगारा । से तं संखेज्जजीविया । (सू० ३२४×)

‘संखेज्जजीविय’ इति संख्याता जीवा येषु सन्ति ते सं-ख्यातजीविकाः, एवमन्यदपि पश्वयम् । ‘जहा पशुवशाए’ इति यथा—प्राणपानायां तथा—इदं सूत्रमन्ययम्—‘ताले तमाले त कलि, तेतलिसाले य सालकज्जाए । सरले जावइ केअइ, कंदलि १७

तह चम्मरु कजे य ॥१॥ भुयरु कजे दिगुरु कजे, लवेगुरुं य होइ बोद्धवे । पूयफली खजुरी, बाउव्या नालिएरि य ॥२॥ ” ‘ज यावस तहपगारे’ इति यच्चाप्यं तथाप्रकारा वृत्त-विशेषास्ते संख्यातजीविका इति प्रक्रमः । अ० २ अ० ३ उ० ।

संखेज्ज-संखेयक-न० । गणनासंख्याभेदे, अनु० ।

‘ते किं तं संखेज्ज ?, संखेज्ज इति विहे पश्वे, तं जहा-जहएण उकोसए अजहएण मणुकोसए । (सू० १५०×)

सा च संखेयकादिभेदभिन्ना, तद्यथा-संखेयकम्, असं-खेयकम्, अनन्तकम् । तत्र संखेयकं जघन्यादिप्रदातिवि-धम् । अनु० ।

संखेयकादिभेदप्रवृत्त्यामात्रं कृत्वा विस्तरतः
तत्त्वकपोनरूपार्थमाह—

जहएण संखेज्ज केवइअं होइ ३, दो रुवयं, तेणं परं अ-जहएण मणुकोसयाइ ठाशाइ० जाव उकोसयं संखेज्जं न पावइ । (सू० १५०×)

‘जहएण संखेज्ज केवइअं’ इत्यादि अत्र जघन्यं संखेय-कं द्वौ, ततः परं त्रिकतुरादिकं सर्वमन्यजघन्याकृते याव-दुत्कृष्टं न प्राप्नोति ।

तत्र कियत्पुनरुत्कृष्टे संखेयकं भवतीति विनयेन पृष्टे विस्तरेण तस्य प्ररूपपरिचयमात्रादिप्रवृत्त्यामाह—

उकोसयं संखेज्ज केवइअं होइ ? उकोसयस्स संखेज्जयस्स परुवणं करिस्सामि—से जहानामए पण्णे सिअ एणं जो-यणसयसहस्सं आयामविक्खेण तिप्पि जोयणसयसह-स्साइ सोलस सहस्साइ दोप्पि अ सत्तावीसे जोयणसए ति-प्पि अ कोमे अट्ठावीसं च धणुसयं तेरस य अंगुलाइ अदं अंगुलं च किंचि विसेसाहिअं परिक्खेवणं पण्णे, से णं पण्णे सिद्धत्थयाणं भरिए, तत्रो णं तेहि सिद्धत्थएहि दीव-समुदायं उदारो वेण्वइ, एगो दीवे एगो समुदे एवं प-क्खिप्पमाणेणं २ जावइआ दीवसमुदा तेहि सिद्धत्थएहि अ-प्पुप्पा एस णं एवइए खेत्ते पण्णे (आइट्ठा) पदमा सलागा, एवइआणं सलागाणं असंलप्पा लोगा भरिआ तहावि उ-कोसयं संखेज्जं न पावइ, जहा को दिट्ठो ? से जहाना-मए मंचे सिअ आमलगाणं भरिए तथा एगे आमलए पक्खित्ते सेऽवि माते अण्णंऽवि पक्खित्ते सेऽवि माते अण्णंऽवि पक्खित्ते सेऽवि माते एवं पक्खिप्पमाणेणं एवं पक्खिप्पमाणेणं होही सेऽवि आमलए जंसे पक्खित्ते से मंचए भरिजिहिइ जे तत्थ आमलए न माहिइ । (सू० १५०×)

उत्कृष्टस्य संखेयकस्य प्रवृत्त्यां करिष्यामि, तदेवाह—तद्य-था नाम कश्चिपत्थः स्यात्, कियन्मान इत्याह—आयामविष्क-

आभ्यां योजनशतसहस्रं, परिधिना तु—“परिधि तिलक-
सोलस, सदस्रशे य सयससर्वांसऽपि । कोसलियं बहुवी-
सं, धनुस्य तंरगुलऽपि इति ॥ १॥” इति माथाप्रतिपादि-
तमानाः जम्बूद्वीपप्रमाण इति भावः । अयं बाधस्ताद्योज-
नसहस्रमवगाढो द्रष्टव्यः, रत्नमभूषयिष्या रत्नकाण्डे मि-
त्वा वज्रकाण्डे प्रतिपादित इत्यर्थः, स केवंप्रमाणः, पदयो
जम्बूद्वीपवेदिता उपरि समश्रितः सिन्धुधाराणां सर्वपाणां
अभ्यत, ‘तद्यो लं नेहि’ मित्यादि, इदमुक्तं भवति-ते सर्व-
पा असत्कल्पनया वेदादिना समुत्प्लव्य एको द्वीप एकः
समुद्र इत्येवं सर्वेऽपि प्रसिध्यन्ते, यत्र च द्वीप समुद्रे वा
ते इत्ये प्रसिध्यमाणा निष्ठां यान्ति तत्पर्यवसानां जम्बूद्वी-
पाद्विरनवस्थितपदयः कल्प्यन्ते, अत एवाह—‘एस लं एव-
इ एसे पळे’ सि यावन्तो द्वीपसमुद्रास्तेः सर्वेः ‘अपु-
क्ष’ सि व्याप्ता इत्यर्थः, एतद्वत्तावत्प्रमाणं क्षेत्रमनवस्थितप-
दयः । सर्वेषुभूता बुद्ध्या परिकल्प्यत इत्यर्थः । ततः कि-
मित्याह—‘पडमा सलाग’ सि ततः शलाकापदये प्रथ-
मशलाका—एकः सर्वेः प्रसिध्यत इत्यर्थः, ‘एवहाणं स-
लागाणं असलप्या लागा भरिय’ सि लोकयन्ते—केवल-
ना दृश्यन्त इति लाका-ध्यास्यानादिह वक्ष्यमाणाः शला-
काः पल्पकृपा शुद्ध्यन्ते, ते वैकदशशतसहस्रलक्षकोटिमकारेण
संक्षिप्तमशक्या असलप्याः अतिबहुः इत्यर्थः, यथोक्तं
शलाकानामसत्कल्पनया भूताः—पूरितास्तथाऽप्युत्कृष्टे सं-
क्षेपकं न प्राप्नोति, आकाशदुर्गता अपि हि लोकलक्ष्या
भूता उच्यन्ते, न चैतावन्तोत्कृष्टे संक्षेपकः सम्पद्यते,
किन्तु यदा समश्रिततया तथा ते अभ्यन्ते याव नैको
ऽपि सर्ववस्तुत्रापो माति तदा तद्वन्नर्तति भावः । ननु
समश्रिततया सर्वथा अश्रुतमपि लोकं किं श्रुतमच्यते । ननु
सत्यं, प्राच्यन एव, तथा चात्रार्थे दृष्टान्तं दिदृशीयपुरा-
ह—यथा कोऽत्र दृष्टान्तः ? इति शिष्येण वृष्टे सत्पुत्र-
माह—तद्यथानाम कश्चिन्मञ्जः स्यात्, स चामलकानां
वृत्त इति शिक्कामन्तरंणापि लोकेन व्यपदिश्यन्, अथ च
तत्रैकमावलकं प्रक्षिप्तं तस्मात्तमपरमपि प्रक्षिप्तं तदपि मा-
तमम्यदपि प्रक्षिप्तं तदपि मातमेवमपरापरैः प्रसिध्यमाणाः
अविध्यति तदामलकं येनासौ मञ्जो भरियति, यच्च तदु-
ल्लेखालं तत्र मञ्जं न मास्यति, इत्थं चात्राप्यपरापरैर्य-
थोक्तशलाकाकथैः प्रक्षिप्तैर्यथा संक्षिप्तमशक्या अतिबहुः
समाश्रिताः पदया असत्कल्पनया भूता भवन्ति तदोत्कृष्टे
संक्षेपकं भवतीत्यव्याहारो द्रष्टव्य इति तावद्वक्तार्यः ।
आचार्यसचयम्—पूर्वनिर्दिष्टस्वकापदानवस्थितपदयादपरंऽपि
जम्बूद्वीपप्रमाणा योजनसहस्रावगाढाः पदयाः पदया बुद्ध्या
कल्प्यन्ते, तत्र प्रथमः शलाकापदयो, द्वितीयः प्रतिशला-
कापदयस्तृतीयो महाशलाकापदयः । तत्रानवस्थितपदयो भू-
तः शलाकापदये च प्रथमा शलाका प्रसिध्यति पूर्वमादिशितम्,
तदनन्तरं पुनरप्यनवस्थितपदयसर्वपाः समुत्प्लव्यो द्वीप
एकः समुद्र इत्येवं प्रसिध्यन्ते, तैश्च निष्ठितैः शलाकापदये
द्वितीया शलाका प्रसिध्यते, सर्वपाश्च प्रसिध्यमाणा यत्र
द्वीपे समुद्रे वा निष्ठितास्तत्पर्यवसानः पूर्णं सह बृह-
न्नरोऽनवस्थितपदयः सर्वेषुभूतः परिकल्प्यते, अत
एवावमनवस्थितपदय उच्यते, अवस्थितपदयकाभावात्,

पुनः सोऽप्युत्प्लव्यैकैकसर्षपक्रमेण द्वीपसमुद्रेषु प्रसिध्य-
त, शलाकापदये च तृतीया शलाका प्रसिध्यते, ते च स्व-
र्षपाः प्रसिध्यमाणा यत्र द्वीपे समुद्रे वा निष्ठितास्तत्पर्यव-
सानः पूर्णं सह बृहन्नरोऽनवस्थितपदयः सर्वेषुभूतः प-
रिकल्प्यते । पुनः सोऽप्युत्प्लव्य तैर्नैव क्रमेण द्वीपसमुद्रेषु
प्रसिध्यते, शलाकापदये च चतुर्थी शलाका प्रसिध्यते, एवं
यद्योत्तरं बुद्धस्यानवस्थितपदयस्य भरगुरिह्रीकरणक्रमेण
तावत् बाधे यावदेकैकशलाकाप्रक्षेपेण शलाकापदयो अभ्यन्ते,
अपरा शलाका न प्रतीक्षति, ततोऽनवस्थितपदयो भूतो-
ऽपि नोत्प्लव्यते, किन्तु शलाकापदय एवोत्प्लव्यते, अवमनव-
स्थितपदयान्तरं प्रत्युत्पन्नत एकैकसर्षपक्रमेण द्वीपसमुद्रेषु
प्रसिध्यते, यदा च निष्ठितो भवति तदा प्रतिशलाकापदय-
लक्षणा द्वितीय पदये प्रथमा प्रतिशलाका प्रसिध्यते, ततो-
ऽनवस्थितपदयः समुत्प्लव्य शलाकापदये निष्ठान्तरान्तर-
तस्तेनैव क्रमेण निक्षिप्यते, निष्ठिते च तस्मिन् शलाका-
पदये शलाका प्रसिध्यते, इत्थं पुनरप्यनवस्थितपदयपूर-
रेचनक्रमेण शलाकापदयः शलाकानां अभ्यन्ते, ततोऽनव-
स्थितशलाकापदयोर्भूतयोः शलाकापदय एवोत्प्लव्य पु-
र्वोक्तक्रमेणैव निक्षिप्यते, प्रतिशलाकापदये च द्वितीया प्रति-
शलाका प्रसिध्यते, ततोऽनवस्थितपदयः समुत्प्लव्य शलाका-
पदयनिष्ठान्तरान्तरतस्तेनैवप्रायेण प्रसिध्यते, शलाकापदये
च शलाका प्रसिध्यते, एवमनवस्थितपदयस्योत्प्लव्यक्रमेण
शलाकापदयः शलाकानां भरणीयः । शलाकापदयस्य तू-
त्प्लव्यप्रक्षेपविधिना प्रतिशलाकापदयः प्रतिशलाकानां पूरणी-
यः, यदा च प्रतिशलाकापदयः शलाकापदयोऽनवस्थितप-
दयश्च त्रयोऽपि भूता भवन्ति तदा प्रतिशलाकापदय एवो-
त्प्लव्य द्वीपसमुद्रेषु तथैव प्रसिध्यते, निष्ठिते च तस्मिन्
महाशलाकापदये प्रथमा महाशलाका प्रसिध्यते, ततः श-
लाकापदय उत्प्लव्य तथैव प्रसिध्यते, प्रतिशलाकापदये च
प्रतिशलाका प्रसिध्यते, ततोऽनवस्थितपदय उत्प्लव्य तथै-
व प्रसिध्यते, शलाकापदये च शलाका प्रसिध्यते, एवमन-
वस्थितपदयोत्प्लव्यप्रक्षेपक्रमेण शलाकापदयो भरणीयः, श-
लाकापदयोऽखण्डिचिरणविधिना प्रतिशलाकापदयः पूरणी-
यः, प्रतिशलाकापदयोत्पाटनक्षेपणाभ्यां महाशलाकाप-
दयः पूरयितव्यः । यदा तु चत्वारोऽपि परिपूर्णं भवन्ति त-
दोत्कृष्टे संक्षेपकं रूपाधिकं भवति । इह यथोक्तं चतुर्दश
पदेषु ये सर्वपा यानवस्थितपदयशलाकापदयप्रतिशलाका-
पदयोत्प्लव्यप्रक्षेपक्रमेण द्वीपसमुद्रा व्याप्ता एतावत्संक्षे-
पमुत्कृष्टसंक्षेपकमकेन सर्वेषुभूतेषु समधिकं सम्पद्यत इति
भावः । एतावद्विद्वद्भ्यः सर्वेषुसंक्षेपका लोकाः * शलाकापदय-
लक्षणा अभ्यन्त एवंति स्वमभिवर्धयेन भावनीयम् । इदं
च तावदुत्कृष्टे संक्षेपकम्, जघन्यं तु द्वी, जघन्योत्कृष्टया-
आन्तराले यानि संक्षेपस्थानानि तत्सर्वमजघन्योत्कृष्टम्,
आगमं यत्र कश्चिद्विशिष्टितं संक्षेपकप्रदं करोति तत्र
सर्वत्राजघन्योत्कृष्टे द्रष्टव्यम् । इदं चोत्कृष्टं संक्षेपकमित्य-
मेव प्रकल्पयितुं शक्यते, शीर्षमहेलिकान्तराशिष्योऽतिबृहन्नां
समातिक्रान्तत्वात् प्रकारान्तरैर्याक्यानुमशक्यत्वादिभिः ।
उक्तं निषिद्धं संक्षेपकम् । अत्रु० । (* ‘लोक’ शब्दो दृष्टव्यः)

सम्प्रति संख्येयकादिद्वारं प्रबिकटयिषुराह—
संख्येजगमसंख्यं, परिचलुचनियपययुषं तिविहं ।
एवमर्थांतं पि तिहा, जहन्नमज्जुकुसा सख्ये ॥ ७१ ॥

एतावन्त एत इति संख्यानां संख्येयम् “ य एवातः ” (४-१-२८) इति यमत्ययः । तच्चैकमेकमेव भवति मायेरे अ-
संख्येयपरिचलुचनियपययुषं मूलभेदस्वकपा भेदा अस्व वि-
द्यन्त इति भावः । न संख्यामर्हतीत्यसंख्यं “वृद्धाविभ्यो यः”
(६-४-१७६) इति यमत्ययः । असंख्येयकं तत्पुनः परीत्तं
य युक्तं च निजपदं स्वकीयपदमसंख्येयकलक्षणम्, तच्च प-
रीत्तयुक्तमिजपदानि च तैर्युक्तं-समाख्यं सत् । किमित्याह—
त्रिविधं-त्रिप्रकारं भवति । यथा—परीत्तासंख्येयकं, युक्ता-
संख्येयकम्, असंख्यातासंख्येयकमित्युक्तं त्रिधासंख्येय-
कम् ॥ अथुना त्रिविधमनन्तकमाह—“एवमर्थांतं पि तिह” इति
एवमर्थांतानन्तरप्रदर्शितकामात्रेण परीत्तयुक्तमिजपदयुक्तल-
क्षणानन्तरमपि—अनन्तकमपि न केवलमसंख्येयकमित्यपि—
शब्दायः । त्रिधा त्रिप्रकारं वेदितव्यम्, तद्यथा—प-
रीत्तासंख्येयकं, युक्तासंख्येयकं, अनन्तासंख्येयकमित्येवमेतानि
समुचितानि संख्यापदानि इति पुनरेकैकशक्तिरूपाणि भव-
न्तीति दर्शयितुमाह—“जहन्नमज्जुकुसा सख्ये” इति प्राकृत-
त्वाभिज्ञानव्यत्ययाज्जघन्यमध्यमोऽह्मन्-जघन्यमध्यमोऽह्म-
न्-भेदभिन्नानि सर्वाणि—समस्तानि एकैकशः सत्तापि पदानि
वेदितव्यानीत्यर्थः । तथाहि—जघन्यसंख्येयकं, मध्यमसं-
ख्येयकम्, उत्कृष्टसंख्येयकम् । तथा जघन्यपरीत्तासंख्येयकं,
मध्यमपरीत्तासंख्येयकम्, उत्कृष्टपरीत्तासंख्येयकम् । जघन्य-
युक्तासंख्येयकं, मध्यमयुक्तासंख्येयकम्, उत्कृष्टयुक्तासंख्ये-
यकम् । जघन्यासंख्यातासंख्येयकं, मध्यमासंख्यातासंख्येय-
कम्, उत्कृष्टासंख्यातासंख्येयकम् । तथा जघन्यपरीत्तान-
न्तकं, मध्यमपरीत्तानन्तकम्, उत्कृष्टपरीत्तानन्तकम्, जघ-
न्ययुक्तानन्तकं, मध्यमयुक्तानन्तकम्, उत्कृष्टयुक्तानन्तकम् ।
जघन्यानन्तानन्तकं, मध्यमानन्तानन्तकम्, उत्कृष्टानन्ता-
नन्तकम् । तद्वै संख्यातकं त्रिधा, असंख्यातमनन्तकं च
नवधा भवतीति ॥ ७१ ॥

तदेवं संख्येयकादिभेदप्ररूपलक्षणं कृत्वा विलरतस्त-
त्स्वरूपं निरूपयिषुः संख्याः किं धेति यदुद्दिष्टं
तद्विदुष्वपवाह—

लहु संखिजं दुषिय, अमो परं मज्जिमं तु जा गुरुषं ।
जंहुदीवपमाण्य, चउपल्लपरुवणाइ इमं ॥ ७२ ॥

हैकको गणनसंख्यां न लभते, यत एकस्मिन् घटा-
दौ षष्ठ घटादि वस्तुषु तिष्ठतीत्येवमत्र प्रायः प्रतीति-
रूपयते, नैकसंख्याविषयवेन । अथवा-दानसमर्पणादि-
व्यवहाराकाले एकं वस्तु प्राप्यो न काश्चिद्व्ययति, अतोऽसं-
ख्यवर्षादेस्तादृश्यत्वाद् नैको गणनसंख्यां लभते, तस्माद् द्वि-
प्रभृतिरेव गणनसंख्या । अत एवाह—संख्येयं संख्यातकं
लघु जघन्यं इत्थं, विषयभेदस्यावधारणार्थत्वात्, यदाह—
मीहमचम्वरुपरिपादाः प्राकृतलक्षणे—“लहं चैव विषयः च
अवधारणे” (८-२-२४) इति चेत्, नैकः पूर्वोदितयुक्तः ।
अतः परमेतस्माद् द्विकभूतजघन्यसंख्यातकादूर्ध्वं, मध्यमं तु-

संख्यातकं, पुनस्त्रिविधतुल्यविक्रममेकप्रकारं भवति । किम्बु दूरं
यावन्मध्यमं भवतीत्याह—“आ शुक्तं” इति यावद्विषययो
शुद्धकमुत्कृष्टं सर्वोपरिभूतिं संख्यातकं प्राप्नोति इति शेषः ।
अथदमेव शुद्धकं संख्यातकं कथं विख्यातमस्याह—इदमनु-
नैव वक्ष्यमाणस्वरूपं शुद्धकं संख्यातकं ज्ञयमिति शेषः । कथा ?
जम्बूद्वीपप्रमाणयचतुष्पत्यं (म) कण्ठशा त्रिज्यामाना वृत्तयोऽल-
क्षितो द्वीपो जम्बूद्वीपस्तेन जम्बूद्वीपेन प्रमाणमित्यन्तावधार-
णं यथाते जम्बूद्वीपप्रमाणास्ते च ते चत्वार-अतुःसंख्याः
पद्याश्च धाम्यपत्या इव जम्बूद्वीपप्रमाणयचतुष्पत्यास्तेषां
प्रकृष्टरूपा प्ररूपा व्यावर्णना तया । एतदुक्तं भवति । यथा-
जम्बूद्वीपो लक्ष्योऽनन्यप्रमाणं एवमेतेऽप्यायामविष्कम्भाभ्यां
प्रत्येकं लक्ष्योऽनन्यप्रमाणं वृत्ताकारत्वाच्च परिधिना—“प-
रिधीति लक्ष्म स्त्रेलस, सद्दस्स दो य सयसत्तवीसहिदा । को-
सतिय अट्ठवीसं, धणुसयरेणुलद्धयिं ॥१॥” इति गाथाभि-
हितप्रमाणोपेताः । अहं च श्रीमद्विद्योपाध्यायस्त्वै—“जहन्नम-
संखिजयं किंलिजयं होर ? दो कड्ढां तेण परं अजहन्नम-
लुकोसयं ठाण्णं जाव उकोसयं संखिजयं न च पावइ ।
उकोसयं संखिजयं किंसियं होर ? उकोसयसस्स संखिजज-
स्स पकइ” इति किंस्समि, से जहानमप एव सिं सिया एव जा-
यणुसयसद्दस्सं आयामविष्कम्भेणं तिजि जायणुसयसद्दस्सा-
इ सोलससद्दस्साइ दोकि य सत्तावीसं जायणुसप तिजि य
कोसे अट्ठवीसं च धणुसयं तेरस्स अंगुलाइ अयं गुलं
किंकि विसंसाहिं परिक्खवेणं” ततो जम्बूद्वीपप्रमाणयचतुष्प-
त्यमरूपयैवदुष्टकसंख्यातकं प्ररूपयिष्यत इति भावः ॥ ७२ ॥

अथेते चत्वारोऽपि पत्याः किनामान इत्येतदाह—

पल्लायवद्विपसला-गपडिसलागमहासलागस्ता ।

जायणुसहसोगादा, संवेइयंता ससिहभरिया ॥ ७३ ॥

धाम्यपत्या इव पत्याः कल्पन्त्येते च जम्बूद्वीपप्रमाणाः कि-
नामान इत्याह—“अणुवद्विपे” इत्यादि यथोत्तरं वर्धमानसम्भाव-
याऽवस्थितरूपाभावादनवास्थित एवोच्यते । संवेइ शलाका-ए-
कैकसर्पपक्षेणलक्षणास्ताभिः शलाकाभिर्भ्रियमाणत्वात्-
स्योऽपि शलाका । तथा प्रतिशलाकाभिर्निष्पन्नत्वात्प्रतिशला-
का, महाशलाकाभिर्निष्ठुत्वात्प्रतिमहाशलाका । तत एषां द्विष्टे-
ऽनर्वास्थितशलाकाप्रतिशलाकामहाशलाकास्ता इष्टमभूता
प्राच्याः संज्ञा येषां तेऽनर्वास्थितशलाकाप्रतिशलाका—
महाशलाकाः । त एव विशिष्यन्ते—योजनसहसं तु
द्वयगाढा । इदमुक्तं भवति—एकप्रमाणाः पृथिव्याः प्रथमं
योजनसहस्रप्रमाणं रजकाण्डे भिन्ना द्वितीयं वज्रकाण्डे प्र-
तिष्ठिता इति । पुनस्त एव विशिष्यन्ते—“संवेइयंता” इति वज्र-
मय्या अष्टयोऽनर्वाऽश्वाभ्याश्चत्वार्यष्टौ द्वात्र्यं योजनान्युपरि परि-
मथांवास्थितताया जम्बूद्वीपनगराकारकहाया जगत्या
द्विगम्युतेतिष्ठन्तेन पञ्चधनुःशतविस्तृतेन मानारत्नमयेन
जालकटकेन परिक्षिप्ताया उपरिरेवेदिकेति; पञ्चवरेवेदिके-
त्यर्थः । द्विगम्युतेतिष्ठता पञ्चधनुःशततिस्तीषां गवाक्ष-
हेमकिङ्किणीजालवट्टाया युक्ता देवानामासनयनमोहनमविधि-
धकीडारस्थानसुमयतो वनलक्षवती तस्या अन्ताः-पर्यव-
सानमप्रमाण इति यावत् वेदिकान्तः, ततश्च सह वेदि-
कामेन वर्तन्त इति संवेदिकान्ताः । ते च कथं सर्वपर्व-
-

ता इत्याह—'ससिद्धभरिय' सि सह शिखयोच्छ्रयलक्षणया ब-
लेन्य इति सशिखाः, ततः सशिखं यथाभवति तथा स—
संप्रेक्षताः—पूरिताः सशिखभुजाः कर्तव्या इति शब्दः । अय-
मत्राशयः—प्रेषणां व्यावर्तिनस्वरूपाणां चतुर्णामपि पक्ष्याणां
मध्यायो यथावसरं सर्षपैः पुर्यते तं योजनसहस्रावगाढा-
दूर्ध्वं समीपिकाद्योजनेच्छित्तवदिकान्तं पूरयित्वा तदुपरि
तावच्छिन्ना बर्जनीया यावद्वैकोऽपि सर्षपा नावतिष्ठत इति ।
अथ सर्वे स्येदिकान्ताः सशिखभुजाश्च कर्तव्या इति सामा-
न्योक्तावपि प्रथममनवस्थितपक्ष्य एव भूतः कारणीयः,
शेषास्तु यथावसरमेवेति मन्तव्यामिति ॥ ७३ ॥

अधुना तस्यानवस्थितपक्ष्यस्य जम्बुद्वीपप्रमाणस्य सर्ष-
पैश्चेत्ययं यद्विषयं तदाह—

ता दीवुदहिमु श्किं-कसरिसर्वं खिविय निष्ठिए पढेम ।
पढेम व तदंतं चिय, पुख भरिए तम्मि तह खीणि ॥७४॥

ततः सपेभरणादनन्तरमसकल्यनया केनचिद्वेषेन दा-
नमेन वा वामकर्तले भूत्वा द्वीपद्विषु द्वीपसमुद्रेषु ए-
कैकं सर्षपं-सिद्धापे क्षिप्त्वा निष्ठितेऽन्तर्भूते, अथवा-निष्ठा-
पिते रिक्तीकृते प्रक्षेपेऽनवस्थितपक्ष्य, कोऽप्ये? एकं सर्षपं
द्वीपे प्रक्षिपति, एकमुद्धूय, पुनरप्येकं द्वीपे, एकमुद्धूय,
एवं प्रतिद्वीपं प्रत्युद्धूय वैकैकं सर्षपे प्रतिक्षिपत्यसौ देया
वा दानवा वा तावद्गतो यावदनवस्थितपक्ष्यो निष्ठितो भव-
ति । ततः किं विधेयमित्याह—'पढेम व' इत्यादि द्वीपे समुद्र-
वा यत्रासावनवस्थितपक्ष्यो निष्ठितो भवति तदन्तं 'चिय' इति
स पदानवस्थितपक्ष्यस्य निष्ठाकारी द्वीपः समुद्रो वाऽन्तः
पर्यवसानप्रमाणतया यस्य द्वितीयानवस्थित पक्ष्यस्य स त-
दन्तस्तं द्वितीयानवस्थितपक्ष्यप्रमाणविधायकं विशेषण-
मिवम्, ततस्तदन्तमेव चियशब्दस्यावधारणार्थत्वादिस्तीर्णे-
तया तावत्प्रमाणमेवेत्यर्थः । प्रथममिवाद्यपत्यमिवेत्युपमाने-
न द्वितीयमनवस्थितपक्ष्यमपि सहस्रयोजनावगाढमष्टयोज-
नोच्छ्रितजगत्पुपरिवेदिकोपशोभितं सशिखं सर्षपैश्चेन कु-
र्यादिति सूचयति । ततः प्रथमानवस्थितपक्ष्यमिव तदन्त-
मेव पुनर्भूयो भूतैः सर्षपैः पूरिते तस्मिन् द्वितीयानव-
स्थितपक्ष्ये तथा तेन प्रकारेण निमित्तचरमसर्षपद्वीपदि-
रग्रत एकः सर्षपो द्वीपे, एकः समुद्र, इत्यादिना क्षीणे नि-
ष्ठितं सति द्वितीयानवस्थितपक्ष्ये ।

ततः किं विधेयमित्याह—

क्षिपे सलागपड्डे, गुसरिमवो इय सलागखवणेणं ।
पुखो वींमो य तम्भो, पुवं पिव तम्मि उद्धरिए ॥७५॥

क्षिप्यते-निधीयते शलाकापक्ष्ये द्वितीये शलाकासंज्ञक
एकसंख्य एव सर्षपः, स च नानवस्थितपक्ष्यसकः, किं त्व-
न्य एवेत्यवसीयते, 'पुख' भरिए तम्मि तह खीणे' इति सूत्र-
ाद्यवस्य सामस्यरिक्तीकरणप्रतिपादनपरत्वात् । अन्यं त्व-
नवस्थितपक्ष्यसक एव क्षिप्यते इत्याचक्षते । तस्य तु केच-
लिनो विद्वन्तीति । आह—किमिति द्वितीयपक्ष्य एव निष्ठि-
ते सत्येकस्य सर्षपस्य शलाकापक्ष्ये प्रक्षेपणमभिहितं या-
वता प्रथमपक्ष्येऽपि निष्ठिते नवैकस्य सर्षपस्य प्रक्षेपो या-
ज्येत इति ? तदुक्तम्, अभिप्रायापरिहानात्, यनोऽन-

वस्थितपक्ष्यस्य शलाकाभिरैवास्ती पूरणीयः, प्रथमस्य ल-
क्षणोजनविस्तृतत्वेनावस्थितपरिणामतयाऽनवस्थित एव न
भवतीत्यतो द्वितीयाद्यनवस्थितपक्ष्यशलाका एव तत्र प्रक्षे-
पमहन्तीति । न चैतत् स्वमनीषिकाधिकृतिमित्रम्, यदुक्तमनु-
योगद्वारम्—“ स एं पल्लं सिद्धाथयाणं भरिए तम्भो सें तेहिं
सिद्धाथपहिं दीवसमुद्राणं उद्धारे चिप्पइ एणं दीवे एणं समु-
द्र, एणं दीवे एणं समुद्र एणं दीवे एणं क्षिप्पमाणेहि क्षिप्पमाणेहि
जावइया सें दीवसमुद्रा तेहिं सिद्धाथपहिं अण्कुवा एस सें
एवइए क्षिप्ते पल्ले आइह्नु स सें पल्लं सिद्धाथयाणं भरि-
ए तम्भो सें तेहिं सिद्धाथपहिं दीवसमुद्राणं उद्धारे चि-
प्पइ एणं दीवे एणं समुद्र एणं दीवे एणं समुद्र एवं
क्षिप्पमाणेहि क्षिप्पमाणेहि जावइयाणं दीवसमुद्रा तेहिं
सिद्धाथपहिं अण्कुवा एस सें एवइए क्षिप्ते पल्ले पढमा
सलागा ” इति । यच्च “ पल्लाणवण्डिए ” इत्यादिना साध्यायां
प्रथमस्यानवस्थितपक्ष्यपेक्षोऽसौ याग्यतामोत्रेण राज्याह-
कुमारस्य राजव्यपदेशवत् द्रष्टव्यः । ' इय सलागखवणे-
पुखो वींमो य सि' इत्यमुना पूर्वप्रदर्शितशलाकापक्ष्य-
प्रकारेण द्वितीयस्य शलाकापक्ष्यः पूर्णो भूतो भवति सशि-
ख इति यावत् । इयमत्र भावना—ततो यास्मन् द्वीपं समुद्र
वा स एष द्वितीयपक्ष्यो निष्ठां गतस्तदन्ता मूलतः सर्वेऽपि
यं द्वीपसमुद्रास्तावत्प्रमाणः पुनरन्यः पक्ष्यः परिकल्प्यते पू-
र्ववत् सर्षपैः पुर्यते, ततस्तं तावत्प्रमाणं पक्ष्यमुत्पाठ्य त-
तो निष्ठितस्थानात् परतो द्वीपसमुद्रेष्वेकैकं सर्षपं प्राक्षि-
पेत्, यावदसौ निष्ठितो भवति । ततो द्वितीया शलाका
सर्षपरूपा शलाकापक्ष्यं प्रक्षिप्यते ततोऽपि यास्मन् द्वीपं
समुद्रं वा स एष द्वितीयोऽनवस्थितपक्ष्यो निष्ठितस्तदन्ता
मूलतः सर्वेऽपि यं द्वीपसमुद्रास्तावत्प्रमाणः पुनरन्यः पक्ष्यः
परिकल्प्यते पूर्ववत् सर्षपैरुपूर्यते, ततस्तं तावत्प्रमाणं प-
क्ष्यमुत्पाठ्य ततो निष्ठितस्थानात् परतो द्वीपसमुद्रेष्वेकैकं स-
र्षपं प्रक्षिपेत्, यावदसौ निष्ठितो भवति । ततस्तृतीया स-
र्षपरूपा शलाका शलाकापक्ष्यं प्रक्षिप्यते, एयमेनेन क्रमेण
पुनः पुनरनवस्थितपक्ष्यस्य सपेभरणाद्विक्तीकरणलक्ष्यैक-
सर्षपरूपाभिः शलाकाभिः शलाकापक्ष्यो यथोक्तप्रमाणः स-
शिखाकस्तायपूरयितव्यो यावत्तत्रैकोऽप्यन्यः सर्षपो न-
मातीति । ' वींमो य सि' इत्यत्र चतुर्धापूर्वपरिपाठ्या-
गतोऽनवस्थितपक्ष्यः सर्षपैरुपूरणीयः । ततः किं विधेयमि-
त्याह—'तम्भो पुवं पिव तम्मि उद्धरिए' इति ततः शलाकाप-
क्ष्यपूर्वपरिपाठ्यागतानवस्थितपक्ष्यापूरणानन्तरं पूर्ववत्सशि-
ख शलाकापक्ष्ये उद्धृतं सति ।

क्षीणे सलाग तइए, एवं पढमेहि वीययं भरसु ।

तेहिं तइयं तेहिं य,तुरिये जा फिर फुडा चउरा ॥७६॥

क्षीणे च निक्षेपे सति सर्षपरूपा शलाका द्वितीयं प्रतिश-
लाकापक्ष्यं प्रक्षिप्यते इतीयमक्षरानामनिका । भावार्थसंक्षेप-
ततः शलाकापक्ष्यापूरणानन्तरं तं शलाकापक्ष्यं वामकर्तले कृ-
त्वा पूर्वानवस्थितपक्ष्यचरमसर्षपाकान्तात्-द्वीपात् समुद्राद्वा
प्रतः प्रतिद्वीपं प्रतिसमुद्रं वैकैकं सर्षपं प्रतिक्षेपयावदसौ नि-
ष्ठितो भवति । ततः प्रतिशलाकापक्ष्ये सर्षपरूपा प्रथमा प्रति-
शलाका प्रक्षिप्यते, ततोऽनन्तरांशोऽनवस्थितपक्ष्य उत्पाद्य-

त, ततः शलाकापल्यसर्पपाकान्ताद् द्वीपात् समुद्राद्वा परतः पूर्वक्रमेण द्वीपसमुद्रं चैकैकं सर्पेण प्रक्षिपेत्, यावद्-
सौ निःशेषतो रिक्तो भवति । ततः शलाकापल्ये पुनरपि सर्प-
पक्षपा एका शलाका प्रक्षिप्यते, ततोऽनन्तराज्ञानवस्थि-
तपल्यचरमसर्पपाकान्तो द्वीपः समुद्रो वा यस्तत्पल्यचरम-
वस्थितपल्यसर्पपैश्वर्या ततः परतः पुनरप्येकैकं सर्पेण प्र-
तिद्वीपं प्रति समुद्रं च प्रक्षिपेत् यावद्सौ निःशेषतो भवति,
ततो द्वितीया शलाका शलाकापल्ये प्रक्षिप्यते । एवमप-
रपरानवस्थितपल्यपूरणरिक्तिकरणलघ्वैकैकसर्पपैश्वरा श-
लाकापल्ये आपूरितो भवति पूर्वपरिपाठ्या चानवस्थितप-
ल्यस्तद्वा शलाकापल्यमुपाटय प्राक्तनानवस्थितपल्यचरम-
सर्पपाकान्ताद् द्वीपात् समुद्राद्वा परतः प्रतिद्वीपं प्रति समु-
द्रं चैकैकं सर्पेण प्रक्षिपेत्, यावद्सौ निःशेषतो भवति । ततः
प्रतिशलाकापल्यं द्वितीया शलाका प्रक्षिप्यते, ततोऽनव-
स्थितपल्यमुपाटयानन्तरि रिक्तकृतशलाकापल्यचरमसर्पपा-
कान्ताद् द्वीपात् समुद्राद्वा परतः पूर्वक्रमेण द्वीपसमुद्रं चैकैकं
सर्पेण प्रक्षिपेत्, यावद्सौ निःशेषतो भवति । ततः पुनरपि
शलाकापल्यं सर्पपक्षपा शलाका प्रक्षिप्यते, यत्र चासौ
द्वीपे समुद्रे वा निश्चितस्तावत्प्रमाणविस्तरात्मकमनवस्थि-
तपल्यं सर्पपैश्वराय ततः परतः पूर्वक्रमेण द्वीपसमुद्रं चैकैकं
सर्पेण प्रक्षिपेत् यावद्सौ निःशेषतो भवति । ततः शलाकाप-
ल्ये द्वितीया शलाका सर्पपक्षपा प्रक्षिप्यते, एवमनेन क्र-
मेण तावद्भक्त्यं यावद् व्योऽपि प्रतिशलाकापल्यशलाकाप-
ल्यानवस्थितपल्यः परिपूर्णमाधुरिता भवति । ततः प्रति-
शलाकापल्यमुपाटय निश्चितस्थानापरतः प्रतिद्वीपं प्रति-
समुद्रमैकैकं सर्पेण प्रक्षिपेत् यावद्सौ निःशेषतो भवति । ततो
महाशलाकापल्ये एका सर्पपक्षपा शलाका प्रक्षिप्यते, ततः श-
लाकापल्यमुपाटय प्रतिशलाकापल्यगतचरमसर्पपाकान्ताद्
द्वीपात् समुद्राद्वा परतः प्रतिद्वीपं प्रति समुद्रमैकैकं सर्पेण
प्रक्षिपेत् यावद्सौ निःशेषतो भवति । ततः प्रतिशलाकापल्ये
प्रतिशलाका प्रक्षिप्यते, ततोऽनवस्थितपल्यमुपाटयत्,
उत्पाटय च शलाकापल्यगतचरमसर्पपाकान्ताद् द्वीपात्समु-
द्राद्वा परतो द्वीपसमुद्रं चैकैकं सर्पेण प्रक्षिपेत् तावद्भक्त्यं
यावद्सौ निःशेषतो रिक्तो भवति । ततः शलाकापल्ये
प्रथमा शलाका प्रक्षिप्यते । ततोऽनन्तराज्ञानवस्थितपल्यग-
तचरमसर्पपाकान्तो द्वीपः समुद्रो वा यस्तत्पल्यचरमविस्तरा-
त्मकोऽनवस्थितपल्यः कल्पयित्वा सर्पपैश्वरायते, ततस्तं
समुपाटय ततो निश्चितस्थानापरतो द्वीपसमुद्रं चैकैकं
सर्पेण प्रक्षिपेत् यावद्सौ निःशेषतो भवति । ततो
द्वितीया शलाका शलाकापल्ये प्रक्षिप्यते, एवं शलाकापल्ये
आपूर्णीयः । एवमापूर्णीपाटयमप्लेणपरम्परया तावद्भक्त्यं
यावन्महाशलाकापल्यप्रतिशलाकापल्यशलाकापल्यानवस्थि-
तपल्यः सर्वेऽपि परिपूर्णश्चिन्तायुक्तः समाधुरिता भवति ।
एतद्वै निगमयन्नाह-“एवं पदमिह” इत्यादि, एवमनेन प्रदर्श-
ितक्रमेण प्रथमैरनवस्थितपल्यैर्द्वितीयमेव द्वितीयकं शला-
कापल्यं भरत्य-पूरय, तैश्च द्वितीयस्थानवर्तिभिः शलाका-
पल्यैस्तृतीयं प्रतिशलाकापल्यं भरत्य, तैश्च प्रतिशलाका-
पल्यैः तृत्यं-चतुर्थं महाशलाकापल्यं तावद्भक्त्यं यावद्
“किलेसातागमवाहसंख्यकः” स्फुटा व्यासः सखिजा भू-

ता इति यावच्चत्वारश्चतुःसंख्याः अनावस्थितशलाकाप्रतिश-
लाकामहाशलाकापल्यः पल्यः भवन्तीति ।

ततश्चतुर्णां पल्यानां पूर्णत्वे यत्सम्पद्यत तदाऽऽह-

पदमित्पल्लुद्धरिया, द्वीपुदरीपल्लचउसरिसवाए य ।

सचो वि एगरासी, रूव्यो परमसंखिजं ॥ ७७ ॥

प्रथमम्-आपं यत्त्रिपल्यं-पल्यत्रयमनवस्थितशलाकाप्रति-
शलाकापल्यं तेनोद्धृता एकैकसर्पपक्षपेण व्यासः प्रथमार्ध-
पल्याद्धृताः क एत इत्याह-द्वीपाद्यधो, न क्वलं द्वीपाद्य-
यः पल्यचतुष्कसर्पपाक्ष, किं भवतीत्याह-सर्वोऽपि-सम-
स्तोऽप्यथोऽनन्तराह-“सर्पपल्यासद्वीपसमुद्रपल्यचतुष्कगतः
सर्पपल्लसो राशिः संघातो रूपानः-एकेन सर्पपक्षेण रश्मितः
सन् परमसंख्ययमुत्कृष्टसंख्यतकं भवतीति । तद्वै तावदिह-
मुत्कृष्टसंख्ययकम्, जघन्यं तु द्वी, जघन्यमुत्कृष्टयत्नामन्तरा
यानि संख्यास्थानानि सर्वाणि मध्यमं संख्ययकमिति सा-
मर्थ्यायुक्तं भवति । सिद्धान्ते यत्र कश्चित् संख्यातग्रहणं
करोति तत्र सर्वत्रापि मध्यमे संख्ययकं द्रष्टव्यम् । यदु-
क्तमनुयोगे रच्यते-“सिद्धान्ते य जय जय संखिजगमह-
णं, नय तथ्य अजहृषमयुक्तासयं दृढवै ति” इहं चोत्कृष्टं
संख्ययकमित्थमेव प्रकुर्यात् शक्यते, द्विकादिशयतसह-
स्रलक्षकोट्यादिशीघ्रप्रादिकान्तराशिभ्योऽतिबहुना सम-
तिक्रान्तत्वेन प्रकारान्तराख्यातमशक्यत्वात् । यदाहुः प्रसि-
द्धसिद्धान्तस्येह विचरन्मयुक्तासयं प्रकुर्यात्प्रधानावाप्तु-
धांशुधामधवलयाः प्रसरधवलितसकलवसुधरावलयाश्चिह-
रिभद्रसुरिपादा अमुयगद्गरटीकायाम्-“जुवुदीवप्यमगम-
त्ता बत्तारि पल्ल । पदमे अणवद्विपल्ल, वीर्यो सलागापल्ल,
तद्वै पांडसलागापल्ल, चउथरपल्ल महासलागापल्ल । एव च-
उरो वि रयणपल्लपुदवीय पदमं रयणकंडं जायणसहस्साव-
गाहं भिन्नं विहए वयरकंडे पशुटिया इमा ठवला(००००)एए
ठविया । एगो गणणं न उवहं दुण्णिमिहं संखं नि काउं, तथ्य
पदमं अणवद्विपल्ल पदो सरिसवा पक्षिजत्ता एव जहन्मनं
संखिजगं । ततो एगुत्तरमुदीए तिजि चउरो पंच ० जाव
सो पुणो अणसरिसयं न पांडिच्छु रि ताहं असम्भादुव-
णं पडुव बुधति । तं कां वि वेवो दाणवो उक्खितं वा-
मकरपले काउं त सरिसयं जुवुदीवार । (५) एमं दीव एमं
समुद्रे पक्षिजिज्जा ० जाव मिट्टिया । तहं सलागापल्ल एगो
सरिसवो बुदो जय मिट्टिओ तेण सह आरिज्जपहिं दी-
वसमुद्रेहिं पुणो अणो पल्लो आज्जहं, सो वि सरिसवायं
भरिओ । तओ परओ एककं दीवसमुद्रेण पक्षिजयेत
निट्टाधिओ, तओ सलागापल्ल विजया पल्लगा पक्षिजत्ता ।
एवं एएणं अणवद्विपल्लकरणमेण सलायग्गहं करेति,
तेण सलागापल्लो सलागाय भरिओ कमातो अणवद्वि-
यओ वि तओ सलागापल्लो सलागं न पडिच्छु रि
काउं सो वेव मिट्टियुट्टाणो परओ पुव्वसलागं उक्खि-
सो पक्षिजतो निट्टिओ य तओ पडिसलागापल्ल पदमा
सलागा बुदो । तओ अणवद्विओ उक्खितो निट्टियुट्टाणा-
ओ परओ पुव्वमेण पक्षिजत्ता निट्टिओ य । तओ स-
लागापल्लो सलागा पक्षिजत्ता, एवं अणुणं अणुणं अणव-
द्विपण आरिजनिकरेतए जाहं पुणो सलागापल्लो भरिओ

अणवद्विभ्रा य, ताहे पुणो सलागापणो उक्खितो प-
क्खिण्णमाणो निट्ठिभो य पुव्वकमेण, ताहे पडिसलागा-
पणं विरया पडिसलागा कृदा । एवं आहरणनिक्खरणेण
जाहे तिष्ठि वि पडिसलागापणो अणवद्विपणो य अरि-
भो ताहे पडिसलागापणो उक्खितो पक्खिण्णमाणो नि-
ट्ठिभो य ताहे महासलागापणं पडमा सलागा कृदा ।
ताहे सलागापणो उक्खितो पक्खिण्णमाणो निट्ठिभो य,
ताहे पडिसलागापणो सलागा पक्खितो ताहे अणवद्वि-
भो उक्खितो पक्खितो य, ताहे सलागापणो सलागा प-
क्खितो । एवं आहरणनिक्खरणेण ताव कायव्वं जाव पे-
रम्परेण महासलागापडिसलागासलागाअणवद्विपणो य च
उरो वि भरिया । ताहे उक्कासमरिच्छियं, इत्थं जावया अ-
णवद्विपणो सलागापणो पडिसलागापणो य दीवसमुदा उ-
द्धरिया, ज उ चउत्तमद्विपणो सरिसवा एस सव्वो वि एत-
प्पमाणो रासो एगकूणो उक्कोसयं संखिज्जयं हवह, ज-
हन्नुकोसद्विपणो उक्के ज ठाणा ते सव्वे पत्तेयं अजहणमणु-
क्कोसया संखिज्जया भणियव्वा । सिद्धंते य जत्थ जत्थ सं-
खिज्जगहणे कयं तत्थ तत्थ सव्वे अजहमनुक्कोसयं वट्ठव्वं ।
एवं संखेज्जगे पकविय सीसो पुच्छरु-भगवं । किमेणं अण-
वद्विपणो सलागापडिसलागापणो य दीवसमुदाउद्धरियेण य
उक्काससंखिज्जपकवया किज्जह, गुरु भणह-नऽपि अणो
संखिज्जगस्स पकवणोवाभो चि' ॥७७॥ कमे ४ कमे ० ।

संखेज्जविरथद-संखेयविरत्तुत-त्रि० । संखेययोजनप्रमाणं
विरत्तुतं विस्तारो येषां ते । संखेययोजनप्रमाणविरत्तुतेषु,
जी० ३ प्रति० १ अवि० २ उ० ।

सेखेव-संखेप-पुं० संखेपणं संखेपः विशेष० । समासे, ख्यो० ४ डा०
३ उ० । आवा० । संग्रहे, उच० २८ अ० । स्था० । अवान्तर-
भेदापरिग्रहे, नयो० । विस्ताराभवे, ग० १ अवि० आ० म० ।
समन्ताद् दुष्कर्मणां लोपा यत्र सः संखेपः । स्तोकाक्षरं सामा-
यिकं, द्वादशाक्षरार्थपण्डनाम्, (आ० क० १ अ०) तत्र महाय-
स्याप्यस्य स्तोकाक्षरत्वात् । विशेष० ।

अथ संखेप आश्रयकथा—

“ ननयो भीविशालायां, जितशत्रुमहीपतिः ।
अण्वस्तत्र चत्वारः, स्वस्त्यश्रयाणि चकिरे ॥ १ ॥
उपत्याहुर्नृपे सर्वे, राजन् ! शास्त्राणि नः शृणु ।
राजोच्च मानमेपांति, लप्तालेक्षति तेऽप्यशुः ॥ २ ॥
सोऽवदन्न क्षमः भ्रातुं, राज्यं सीदति मे यतः ।
संक्षिपन्नस्ततः सर्वैरुद्धांजीदं किमेण नैः ॥ ३ ॥
याचन्तु भिरत्येकः, क्रोकाश्चकः स वैषयकः—
जीर्षो भोजनमात्रेणः कपिलः प्राणिनां दया ।
बृहस्पतिरविश्वांसः, पञ्चालः क्षीणु माईवम् ॥ ४ ॥
तद्ग्राज्जाऽप्यश्रुयोदेव, यस्मिन् सामायिकऽप्यहो ।
चतुर्दशानां पूर्वाणां, संक्षिन्वायोऽस्ति पिरिद्धतः ॥ ५ ॥ ”

एतदेवाह—

“ सयसाहस्ता गंधा, सहस्त्र पंच य दिविहमेगं वा ।
ठविभ्रा एगतिशोप, संखेपो दस नायव्वो ॥ १ ॥ ”

तथा—

“ जिरणे मोअणमसेओ, कविलो पाणियं दया ।
विहस्सहं रविससो, पंचालो थीसु मह्वे ॥ २ ॥ ”
आ० क० १ अ० । आ० म० । आ० खू० ।

संखेवभो-संखेपतः-अव्य० । संक्षिप्तमधिकजनानुक्रमणायाम्,
पं० सं० ५ द्वार ।

संखेवण-संखेपण-न० । संकोचने, गृहशय्यास्थानादयः परतो
निषघरूप च । घ० २ अवि० । गोचराभिप्रहरूपे संकोच,
प्रव० ६ द्वार ।

संखेपविडियत्थ-संखेपविडितार्थ-पुं० । संखेपेण समासेन,
सामान्यरूपतयत्यर्थः । पिण्डित एकत्र मीलितस्त्वात्पर्यमात्र-
व्यवस्थितोऽर्थोऽभिधेयं यस्य सः । संक्षिप्तार्थे, पि० ।

संखेवरुह-संखेपरुचि-खी० । संखेपः संग्रहस्तत्र रुचिः-संखे-
परुचिः । उपशमादिवद्वयविवर्धयार्थां रुचौ, तद्वति च ।
त्रि० । घ० २ अवि० । प्रज्ञा० ।

संखेपरुचिमाह—

अणभिग्गहियकुदिट्ठी, संखेवरुहं चिं हांइ नायव्वो ।

अविसारणो पवयसं, अणभिग्गहिलो य सेसेसु ॥ १२५ ॥

“ अणभिग्गहिय ” इत्यादि, नाभिगृहीता कुत्तिस्ता दृष्टियेन
सोऽनाभिगृहीतकुदृष्टिः, अविशारदः प्रवचने-जनप्रज्ञाते शेष
पु च कपिलादिप्रज्ञातेषु प्रवचनेषु, अनभिगृहीता न विद्यात
आभिमुख्येन उपादेयतया गृहीतं प्रहणमस्येभ्यनभिगृहीतः ।
पूर्वमनभिगृहीतकुदृष्टिरित्यनेन परदर्शनात्परिग्रहः । प्रति-
षिद्धोऽनेन परदर्शनपरिज्ञानमात्रमपि निषिद्धमिति विशेषः,
स इत्थंभूतः संखेपरुचिरिति स्थातव्यः । प्रज्ञा० १ पद ।

संखेवियदसा-संखेपिकदशा-खी० । दशाप्ययनप्रतिबद्ध प्र-
त्यविशेषे, स्था० ।

संखेवियदसायां दस अज्कयणा पणत्ता, तं जहा-सु-
द्धिया विमाणपविमत्ती १ महद्धिया विमाणपविमत्ती २
अंगचूलिवा ३ वग्गचूलिया ४ विवाहचूलिया ५ अरुणो-
ववाते ६ वरुणोववाते ७ गरुलोववाते ८ वेसेधरोववाते ९
वेसमणोववाते १० । (खू० ७५५५) ।

संक्षेपिकदशा अप्यनवगतत्वरूपा एव, तद्व्ययनानां पुन-
रयमर्थः— ‘ कुड्डिय ’ इत्यादि, इहावलिकाप्रविष्टनविमानप्रवि-
भजनं यत्राप्ययने तद्विमानप्रविभक्तिः, तच्चैकमहपग्रन्थार्थं
तथाऽन्यग्रहग्रन्थार्थमतः कुड्डिकायिमानप्रविभक्तिर्महती
विमानप्रविभक्तिरिति । अन्नस्य—आचाराद्वरुचुलिका—
यथाऽऽचारस्यनिकविधा, इहाक्षानुक्रायेसंप्रादिका चूलि-
का, ‘ वग्गचूलिय ’ इति इह च वर्गः—अप्ययनादिसमूहो
यथा अन्तर्हृद्दशास्त्रो वर्गास्तस्य चूलिका वर्गचूलिका ।
‘ विवाहचूलिय ’ इति व्याख्या—भगवती तस्याश्चूलिका
व्याख्याचूलिका । स्था० १० डा० ३ उ० । (अरुणोप-
पात इत्यस्य व्याख्या “ अरुणोववाव ” शब्दे प्रथमभागे
७६६ पुष्टं गता ।)

संख्येसरपासनाह—शंखेश्वरपार्श्वनाथ—पुं० । शंखेश्वरपुरादि-
छिते पार्श्वनाथपरमेश्वरं, मनि० ।

संग—सङ्ग—पुं० । सज्यत इति सङ्गाः । मातृपित्रादिसम्बन्धे
कर्मापादान्हेतुषु, सूत्र० १ भू० ३ अ० २ उ० । माता-
पितृपुत्रकलत्रादिजनिते घनघाम्पादिरत्यादिजनिते सङ्गे,
आचा० १ भू० ६ अ० ५ उ० । प्राणिनामासङ्गी कर्मावुपेक्षे,
आचा० १ भू० ५ अ० ६ उ० । रागद्वेषाभ्यां सम्बन्धे, आ०
चा० । पुत्रपौत्रादिजनिते सम्बन्धे, कामावुपेक्षे च । आचा०
१ भू० ६ अ० २ उ० । सबाह्याभ्यन्तरसंबन्धे, सूत्र० २ भू०
१ अ० । उत्त० । स्या० । सन्पक्के, पञ्चा० २ विव० । परिग्रहे,
आ० क० ४ अ० । संगच्छते वशीभवति जीवो यस्मात् स
सङ्गः । बन्धने, उत्त० २ अ० । नि० चू० । संगतौ, घ० १
अधि० । ग० ।

संगह—संगति—स्त्री० । मित्रत्वे, आ० १ भू० १ अ० । सूत्र० । सन्पक्क
स्वपरिणामेन गतिर्यस्य यदा यत्र यत्सुखदुःखातुभवेन सा-
संगतिः । नियतौ, सूत्र० १ भू० १ अ० २ उ० । एकत्वे, अष्ट० १ ५ अष्ट० ।
संगहय—साङ्गतिक—त्रि० । सङ्गतं विधत्ते यस्याऽसौ साङ्ग-
तिकः । परिचिते, स्या० ४ डा० ३ उ० । सन्पक्क स्वपरि-
णामेन गतिर्यस्य यदा यत्र यत्सुखदुःखातुभवेन सा सङ्गति-
निर्यातस्त्वयां भवे साङ्गतिकम् । नियतिकृते सुखदुःखा-
दिकं, सूत्र० १ भू० १ अ० २ उ० ।

संगभा(राजका)ख—संगघ्यान—न० । सङ्गे परित्यक्तेऽपि पुनः
सङ्गध्याने राजीमत्यां रथनेमरिच नागिलां प्रति भवेदवस्थय
वा ध्याने, आतु० ।

संगथ—संग्रन्थ—पुं० । स्वजनस्यापि स्वजने पितृव्यपुत्रश्या-
लादिकं, आचा० १ भू० २ अ० १ उ० ।

संगतअ—सङ्गतक—पुं० । दासे, आ० चू० ४ अ० ।

संगपरिखा—सङ्गपरिक्षा—स्त्री० । सङ्गः परिग्रहः तस्य परिखा
प्रत्याख्यानम् । सङ्गप्रत्याख्याने, आ० क० ।

अत्रोदाहरणम्—

“ लयरी अ चंपनामा, जिणदेवे सत्थवाह अहिलुत्ता ।
अइवी अ तत्त अगणी, सावयसंगाण बोसिरणा ॥ १ ॥
चम्पायां जिनदेवाक्यः, आचक. सार्थेपाऽभयत् ।
प्रतस्य घोषणापूर्व—महिच्छत्रां पुरीं प्रति ॥ २ ॥
स भिक्षिर्लुण्ठितः सार्थो—ऽनश्यत् आओऽटवीं ययौ ।
पृष्ठे ध्यामः पुरोवहि—रमितोऽस्मि प्रया ततः ॥ ३ ॥
अपश्यत् शरणे सोऽथ, भावलिङ्गं प्रपन्नवान् ।
कृतसामायिकः कायो—सर्गस्थः श्वापदा हतः ॥ ४ ॥
अन्तकृत्केली भूत्वा, सिद्धिसौख्यमवाप सः ॥ ५ ॥
आ० क० ४ अ० ।

संगम—सङ्गम—पुं० । मीलने, दृश्य० ४ तत्त्व । नदीमिलके, आ०
१ भू० १ अ० । उत्त० । स्या० । (अत्र सङ्गमस्थविरकथा
' एगवरियापरीसह ' शब्दे सुनीयभागे ६ पृष्ठे उक्ता ।)
शालिभद्रस्यानुसरोपपातिकदशोक्तस्य पूर्वमवजीवे स्वना-
मक्याते वत्सपासे, आच० १ अ० । आ० म० । तथा सङ्ग-
मकचुरः सुरेयेन निष्काशितः स भवचारणीयेन शरीरे-

ण मेरुक्षलायां जगामोत्तरवैक्रियेण वेति ? , अत्र मौलेनेति
विज्ञायते उत्तरवैक्रियस्यैतावत्कालमवस्थानामावात् , ययु
मौले शरीरं विमानाद्द्विने निर्गच्छतीति वचस्तत्प्रायिक-
मिति बोध्यम् । द्वि० ३ प्रका० ।

संगमथेर—सङ्गमस्थविर—पुं० । कोलकिनगरे नित्यवासिनि स्व-
नामक्याते स्थविर, आच० ४ अ० । आ० चू० । दृश्य० ।
(' श्रितियवांस ' शब्दे वतुयेभागे २०७० पृष्ठे कथोक्ता ।)

श्रीसङ्गमचुरिकथा पुनरेवम्—

“ इह सिरिसंगमसूरी, दूरीकपस्यल्लुपमायभरो ।

अञ्जणदारदारुणं—बहुयवहसरिससमयभरो ॥ १ ॥

पह समयमुत्तरुत्तर—विस्तृतपरिणामहसियपाबोहो ।

नगनगरगाममाहसु, नवकुर्यपकपियविहारी ॥ २ ॥

अइतिव्यपवरसङ्को—वसपरिणयसुखभावाचितो ।

जंघावलपरिहीणो, कुञ्जागपुरास्मि विहियठिह ॥ ३ ॥

वहेते दुम्भिकले, कयजणुपुक्के कयावि सो भगवं ।

पवयण्णयापरिपा, लणुज्यं उज्जयविहारी ॥ ४ ॥

अइदिडिय बहुदंसं, अवघारिय सयलदेसबहुभासं ।

सीहं नामऽणुगारं, गणाहिवसे निकवह ॥ ५ ॥

भणइ य जइ वि महायस, सयमथितं पुणसि सयलकरणिज्जो ।

आयाउ ति विंचिनिय, इय बुच्चसि तह वि अग्गेहि ॥ ६ ॥

उल्लसिरपवरसङ्को, चरणभरं दुद्धरं अरिज सया ।

सीयंते सीसगणे, मिउमहुरनिगहि सारिज्जा ॥ ७ ॥

जओ—

जीहाए वि लिहंता, न भइओ जत्थ सारणा नरिय ।

दंडेण वि ताडंता, स भइओ सारणा जत्थ ॥ ८ ॥

जह सीसाहं निकट, कोइ सारणायाण जंतुणं ।

एवं सारणिंयाणं, आयांरअ असारओ गच्छं ॥ ९ ॥

तथा—

वच्चाइ अपडिबडो, अममो विहरिज्ज विविहदेसेसु ।

अनिययविहारया ज, जइए सुणे विणिहिद्दा ॥ १० ॥

तथाहि—

अनिय य वासो समुदाण चरिया ,

अञ्जयउंछं पयरिकया य ।

अणोबही कलहविज्जणया य,

विहारचरिया इसिणं पसरथा ॥ ११ ॥

इच्चाइ कहिय वुत्तो, सो एवं वच्छं विहरं अञ्जत्थ ।

मा ओमे इत्थ टिओ, सीसगणो एस सीइज्जा ॥ १२ ॥

पगागी वि अहं पुण, पहीणजंघावलो अणलदेहो ।

अनलो विहरिउमज्ज-त्थ तो इहं वेव डाइस्सं ॥ १३ ॥

इय भणिय मुणी बुचा; वच्छा सच्छा सया सयाकालं ।

कुलवडुणाएण इमं, मा मुंचिज्जह कयावि तुमे ॥ १४ ॥

तिन्नुच्चिय भवजलही, पयपसाया सुहेण तुम्हेहि ।

संपइ इमिया सडि, कुणह विहारं महाभागा ? ॥ १५ ॥

इह सुणिय समुणिवरणे, ते मुणियो वरिचरवडवियसिरा ।

मुंस्ता गुरु विरुद्ध-स्य सो य उत्पन्नसुमरं ॥ १६ ॥
 पडिपुन्नमन्नुमर-स्र-कठउड्डितगगारगिरिहा ।
 गुरुवयसं पडिक्कलितः मवयंता दुक्कलसंता ॥ १७ ॥
 कदमवि नमिदं गुरुणो, अवराहपय कमाविदं नियय ।
 ओमाइसोरसहिण, देसे पत्ता बिहारणे ॥ १८ ॥
 संगमगुरु वि किरिं, नवमागी काउ कायनिरविकको ।
 बीडु बलहीगोय-विचारभूमाइसु जपइ ॥ १९ ॥
 सुम्भिकके गुरुपासे कयावि सीहेण पेसिओ दसो ।
 सो पुव्ववसहिंसंडिय-सूरि दडु विचितइ ॥ २० ॥
 कारणवसा न कीरइ; किते अवराबरे जइ बिहारो ।
 नवनवसहिबिहारो, कीस पयहिं पंरवसा ॥ २१ ॥
 ता एस सिदिलचरयो, अणे पि न कसो ऐमण संथासो ।
 एवं चितिव बीडु, समीववसहीइ सो ठाइ ॥ २२ ॥
 मिक्कासमय गुरुणा, सह हिंडितो विसिट्टमाहारं ।
 तुम्भिकववसा अलई-तओ व आओ कसिणवययो ॥ २३ ॥
 नं तइ निप वि सूरि, कम्म वि ईसरागेइ गम्भो तथ ।
 रेवइसोलेणो, सया रुयंतो सिस् अतिथि ॥ २४ ॥
 सो दाउं जप्पुडियं, गुरुणा भण्णिओ य बाल मा रुयसु ।
 गुरुतयं असइती, ऊड ति सा रेवं मट्टा ॥ २५ ॥
 जाओ बालो सुत्थो, तज्जणो गहियमोयंग पत्तो ।
 गुरुणा कदवानिहिया, दवाविया ते उ दत्तस्स ॥ २६ ॥
 अइ सुणिपडुणा भणियं, नं गच्छसु दत्तसंपयं वसहिं ।
 अहयं पि आगमिस्सं, पडिपुन्नं काउ समुयाणं ॥ २७ ॥
 सहुगिहमममिमिणा, भिराउमइ दंसियं सयं अहुणा ।
 सेससु गमी दसो, इय चितंतो गम्भो वसहिं ॥ २८ ॥
 गुरुणो वि अंतपंतं, गहिउं सुचिरेण आगया वसहिं ।
 पन्नगबिलनायणं, भुंजति तयं समयविहिणा ॥ २९ ॥
 आवस्सयवेलाय, आलोइय सूरियो समुवविट्टा ।
 सो नितेयंतो गुरुणा, आलोइसु सम्ममिय बुत्तो ॥ ३० ॥
 स भणइ तुभेहिं चिय, सह परिभमिओ म्हे किमिहियडययि
 आइ गुरु सिंसुविसयं, सुद्धं नल्लु धादपिउं ति ॥ ३१ ॥
 दसो तओ दुरप्पा, अणुपसंकेपकप्पणाभिहओ ।
 बिडुक्कडइयगिरा-ईं मुणिवरं पइ इमं भणइ ॥ ३२ ॥
 गौंसरिसवमिहिणा, परच्छिदाणि पिच्छुसि ।
 अण्णो विम्वमिहाणि, पासंतो वि न पाससि ॥ ३३ ॥
 इय भणिय गम्भो एसो, नियवसहिं तयणु तस्स सिक्कत्थो ।
 पुण्डवयाइ सिणं, विउडियं बुहियं गरुयं ॥ ३४ ॥
 कुक्कुटमाण्णभं-उभंडरवविरसजलहरारावं ।
 सो निजुणंतो भयभर-ज्जलंतवयणो भणइ सूरि ॥ ३५ ॥
 अययं । बीहेमि अइ, आइ गुरुपडि मम सयासमि ।
 स भणइ तिमिरमोयं, विसि विविदिसि नेव पिच्छुसि ॥ ३६ ॥
 बीसहिं व जलति, नय केलेणं निंयंशुलि काउं ।
 इंसेऊण य गुरुणा, सो बुत्तो वच्छु । पडि इओ ॥ ३७ ॥
 तं दट्टु स दुक्कप्पा, जपइ दीवो वि अतिथि किमिस्स । ? ।

तो पव्वक्कीहोउं, एवं बुत्तो स देवीए ॥ ३८ ॥
 हा दुट्टा ! सह ! निवेद, देहगेयाइ मुक्कपडिये ।
 मुणिगाहम्मि इममि वि, एवं चितेसि निज्ज ॥ ३९ ॥
 बसहिबिहारकमेणं, पुणो वि इत्थडियं सुगुग्गयं ।
 पाविट्टु ! दुट्ट धम्मिडु-मससी सिदिलचरितं ॥ ४० ॥
 हा अंतपंतमायण-परं पि कप्पेसि मुद्धरसगिदं ।
 पिडी लज्जिसमिदं, पि दीवसुत्तं पयंपेसि ॥ ४१ ॥
 वव्वाइसोसवसओ, वीयपयाडियं विसुद्धसज्जाय ।
 भावचरिसपयिते, किइ अवमज्जसि इमं गुरुणो ? ॥ ४२ ॥
 इय अणुसिट्टो सो दे-वयाइसंजायगुरुयअणुतावां ।
 गुरुपयल्लग्गो कामइ, पुणो पुणो निययमवराइ ॥ ४३ ॥
 आलोइयाइयारो, दसो गुरुदत्तविहियपच्छिन्नो ।
 विणुज्जुओ सुनिम्मल-चारिसाराहगो जाओ ॥ ४४ ॥
 संगमसूरि वि चिरं, विदिसेवावज्जिपल्लवणमहो ।
 निरुवमसमाहिजुत्तो, सुगई पत्तो गयकिलेसो ॥ ४५ ॥

इत्थं विद्युदविधिवेनतत्परस्य,

धौसङ्क्रमस्य सुगुरोर्भरति निश्चयः ।

द्रव्यादिदोषनिहता अपि साधुलोकाः,

अज्ञां विधत्त चरणं प्रवरां पवित्रे ॥ ४६ ॥ "

इति सङ्क्रमसूरिकाया । च० २० ३ अचि० २ लल० ।

संगय-सङ्गत-वि० । उपपन्ने, जं० २० २० पाहु० । स्था० ।
 ज्ञा० । सम्यग्ज्ञानदर्शनचारात्रात्मनया गते सङ्गतम् । आ-
 चा० १ थु० १ थु० ३ ० । जी० । औ० । उचितं, ज्ञा० १ थु०
 १ औ० । उपपत्तिरिवाच्यते, प्रथमं २ संज्ञा ४ पाहु० ।
 स० । रा० । व्यासं, ज्ञा० १७ ज्ञा० । सङ्गते-गमनम् । सवि-
 लासे चक्रमणं, स० २० २० पाहु० । " संगयययहांसयभ-
 णियचडिय " सङ्गते-सुकिण्डं यइतं-गमने इंसगमनवत्
 हसितं हसनं कपोलविकासि प्रम स्वर्गशि च भणिते भणने
 गम्भीरे मन्मथादीपने चडितं-चण्डनम् । जी० ३ प्रति० ४
 अचि० । विपा० ।

संगयपास-सङ्गतपार्थ-वि० । सङ्गतौ देहप्रमाणोचितौ पार्थी
 येषां ते तथा । जी० ३ प्रति० ४ अचि० । देहप्रमाणोचितपा-
 र्थेषु, औ० ।

संगयय-सङ्गतक-पुं० । उज्जयिन्यां नगरीं देविलसुते, आव०
 ४ अ० । ('सव्वकामविरइ' शब्दे कया वण्ये ।)

संगर-संगर-न० । समरे, पाहु० ना० । सङ्गते, 'सङ्गर' सि स-
 ङ्गतेऽभिधीयते । औ० ।

संगरिगाफल-साङ्गरिकाफल-न० । बच्चलफले, सेन० । प्र-
 खनसारोद्धारस्य दुर्तायशतकस्य वर्धयस्त्रिशमगाथायाः 'सं-
 गरिगाहम्मि अण्डिण' एतत्पदव्याख्यानं श्रीआनन्दसू-
 रिणा-सङ्गरिकादौ अपातितं पतितं तु द्विदलदोषस-
 म्भवाच्च कल्पते घालादि इत्युक्तमास्ति, एतदुक्तिबलात् सां-
 रिकाफले बच्चलफलमपि द्विदलत्वं स्मरतरैरभ्युपगम्यते ।
 आनन्दसूरिश्च वडगच्छायः श्रूयते, तेन तदुक्तं कथमापत्तौ
 प्रमाणं नास्तीति ? प्रश्नऽत्राचरम्-आनन्दसूरिरुक्तमन्वसु
 अथ यावत् दृष्टो नास्ति, तेन तद्दर्शने तद्विषयविचारो युक्ति-
 मात्राभ्यर्थितः । २६१ ॥ सन० ३ उज्जा० ।

संगह-सम्पद्-धा० । संघटने, “समो गतः” ॥ ८ । ४ ।
११३ ॥ अनेक सम्पुर्वस्य घटतेवैकल्पिको गलादेशः । संग-
हः । संघटते । भा० ४ पा० ।

संगलिखा-सङ्कलिका-ली० । कलिकायाम्, अणु० ।

संगह-संग्रह-पुं० । संग्रहस्य संग्रहः । लोकार्थे, स्था० ८ डा० ३
उ० । संग्रहो द्विधा-द्रव्यतो, भावतश्च । तत्र द्रव्यतः-आहा-
रोपप्यादीनाम्, भावतः सूत्रादी । इयं ३ उ० ।

सम्प्रति संग्रहकुशलो व्याख्येयस्ततः संग्रहप्रकरणार्थमाह-
द्वये भावे संग्रहो, द्वये ऊ उक्त्वाहारमादी उ ।

साहिजादी भावे, परुषाणा तस्मिन्मा होइ ॥ १५० ॥

संग्रहो द्विधा-द्रव्ये, भावे च । तत्र द्रव्ये-उच्चा-
दिकः, आहारदिकश्च । उच्चा-बलीवर्धः । भावे भाववि-
षयः साहाय्यादिकस्य भावसंग्रहस्य इयं-वचनमात्रा भव-
ति प्रकण्ठा ।

तानिवाह—

साहिजवयस्य वायस्य-अणुभासस्य देसकालसंस्मरणं ।

अणुकंपस्यमणुसासस्य-प्रायश्चित्तमन्तरं करयं ॥ १५१ ॥

संस्तुजस्यमोरे, भवोवहिअमन्नसंवासा ।

संगहकुशल गुणनिही, अणुकरणकारावयानिसंगो ॥ १५२

‘साहिजं’ सहायकृत्यकरणं वचनमाभाविस्तस्य इच्छाकार-
भजनम्, अथवा-अभिप्रायस्य-शुद्धीतमीनमतस्य वचनविषयेन
केनाऽप्याभाषणे कृतं तस्यान्तरमन्तरे वचनं ‘वायस्य’ स्ति
वाचनमा ज्ञाने गुरौ साधुनां वदाति वाचनम् । अनुभाष-
णं नाम-आचार्येण भाषति पञ्चाङ्गाण्यं, न पुनः प्रधानभू-
त्याचार्यभाषणादप्युपभाषते । देशकालसंस्मरणं नाम अस्मि-
न् देशे अस्मिन् काले च कस्यचित्पि ग्लानादीनामिति विज्ञा-
य यदेषे यत्काले स्मरान्यथाचार्याणां ग्लानादीनामनुकम्पन-
तुः आसत्स्यानुकम्पाकरणं बालवृद्धासहायान् यथादेशकाल-
मनुकम्पते इति भावः । (अनुशासनस्य व्याख्या ‘अणुसासस्य’
शब्दे प्रथमभागे ४२१ वृत्तं गतां) पूजनं नाम यथाकर्म गुणादी-
नामाहारादिसम्पादनविवेककर्म, यदि वा-आमाचारादिषु
पञ्चक्रमाचारिषु यथायोग्यमुपेक्षुनामुपेक्षुहसम्, अथान्तरक-
रयं नाम-द्रव्योः साधोर्गच्छमदीभूतयोरभ्यन्तरे कुलादिका-
दीनिमित्तं परस्परसुल्लापतोऽस्तुदीनस्योपपद्युभूतावैधिकरणम् ।
अथवा-यदिष्टः सन्नभ्यन्तरे गत्वा तत् गच्छादि-
पूजार्जनं कृतं द्रव्यन्तरकरणम् । यदि वा-तेन सह ये
बाह्यभावं मन्वन्ते तानपि तथाऽनुवर्त्तयति यथा तं तेजस्वि-
नमपिमन्वन्ते यत्द्रव्यन्तरकरणम् ॥ १५१ ॥ संमोजनं नाम-य-
त्सामोगिकैः सह भोजनसंयोगः, ‘भवोवहि’ यदि भक्षुमुप-
धि वा संयोगयति । किमुक्तं भवति-यद्यस्योपकारकं भक्षु-
पविर्वा तत्स्वयमुत्पाद्य तस्मै वदाति ततो शुद्धाति
वा तथा ‘अन्नमन्त्रं संवासे’ इति सामोगिकैः
परस्परमेकत्र वसनेनैवति कुर्वाणः संग्रहकुशलाः ।
इयं ३ उ० । (अणुवर्त्तव्य संग्रहकुशल शब्दे वचयते ।)
संगृहातीति संग्रहः । संग्राहकः, इयं ३ उ० । शिष्याणां

शुतोपासने, स्था० ४ डा० ३ उ० । इयं ० । संग्रहस्य संग्रहः ।
इयसनादी सहायकरणे, स्था० १० डा० ३ उ० । शिष्याणां
संग्रहस्य, प्रति० । पं० भा० ।

द्वये भावे संग्रहो, द्वये आहारमादिपि हि तु ।

सिक्खावसमगिलाप, गेष्ठाये यावि करयं तु ॥

भावमि संग्रहो खलु, यायादी तपु हेति बोधव्यो ।

जह वृद्धावेतं वा, गच्छं तु उवाचकुसलो तु ॥

संसारभउभिवग्गो, संविग्गो सोऽपि होति शापव्यो ।

एतेसि तु पदासं, चउमंगा होति एकेके ॥

तदुभयविषादो खलु, न संग्रहे कुसलो एत्थ चउमंगो

तदुभयवाए कुसले, एत्थं पि तु होति चउमंगा ॥

तदुभयसंगिमेहि वि, चउमंगो एव होति कायव्यो ।

एवं गुणजातियस्य, एवमेवेतं तु कम्पति तु ॥

एवावेतों भसिषा । पं० भा० १ कल्प ।

“द्वये भावे संग्रहो”, द्वये आहारवत्पदार्थादि ।
भावे शाखादीहि तु, संग्रहोऽस्ति संग्रहो नयं ” (पं० भा०
४ कल्प ।) इत्युक्तलक्षणायां गौणानुवायाम्, नं० । उमा-
द्विधिव्यसंघे, ति० ।

उम्मा भोगा रायम-सुविषा संग्रहो भवे चउहा ।

आभिसि (ग) गुरुवर्यसा, सेसाओ खसिया होति ॥

ति० । संगृहाति सामान्यरूपतया सर्ववस्तु कोऽङ्गीकरोतीति
संग्रहः । ग० २ अधि० । अणु० । स्था० । अणु० । सूत्र० ।
(अत्रत्या व्याख्या ‘आर’ शब्दे चतुर्थभागे १४३८ वृत्तं गता ।)

संग्रहियपिडियत्थं, संग्रहवचसं समासतो विति ।

सम्-अभिमुख्येन शुद्धीत उपायः संगृहीतः, पिण्डित एक-
जातिमापन्नः अर्था विषया यस्य तत्संगृहीतपिण्डितार्थम् ।
संग्रहस्य वचनं संग्रहवचनं समासतः संक्षेपेण ब्रुवते तीर्थक-
रमणधराः । किमुक्तं भवति-सामान्यप्रतिपादनपरः संग्रहनयः,
शब्दव्युत्पत्तिश्चैवम्-संगृहाति अशेषविशेषविरोधनद्वारेण
सामान्यरूपतया समस्तं जगदादत्ते इति संग्रहः । आ०
म० १ अ० ।

अथ संग्रहनयं विवृणोति-

संग्रहो द्विविधो ज्ञेयः, सामान्यान्वय विशेषतः ।

द्रव्याणि चाविरोधीनि, यथा जीवाः समे समाः ॥ १२ ॥

संगृहातीति संग्रहः, अथवा-संगृह्यते ज्ञेयेन सा-
मान्यावयविति संग्रहः, स च द्विविधः-द्विप्रका-
रस्तयोरकः सामान्योपात्त सामान्यसंग्रहः, १ द्वितीयो
विशेषात् इत्यङ्गीवेशेयसंग्रहः २, इत्थं द्विप्रदः । अथानयोः
प्रत्येकमुदाहरणं द्रव्याणि धर्मोत्साकायादीनि आविरोधीनि
परस्परविरोधरहितानितीत्यर्थः । एकद्रव्यसङ्गावे द्रव्यवृद्धेय
प्राप्यते इति प्रथमोदाहरणम् १, यथा च जीवाः सर्वेऽ-
विरोधिनी जीवा हि संसृतिविषयिणः सिद्धिविषयिणश्चान-
न्ता वर्त्तन्ते । तेषां निकटतः जीवसि वैतन्त्र्यादिति जीवः ।
अथ च जीव प्राणधारणे, तत्र प्राणा द्विधा-द्रव्य-भावमेवा-

त् । तत्र च द्रव्यप्राणा वश, भावप्राणाश्चत्वारः । मोक्षप्रा-
प्ती यथापि द्रव्यप्राणाणां कर्मजन्यानां सर्वथा लयस्तथाऽ
पि जीवनलक्षणा जीवस्य भावप्राणाः सहचारिणः कर्मा-
सङ्क्रियेऽपि भवन्ति सिद्धान्तमपि जीवत्वात् भावप्राणा भ-
वन्ति, अतो मुक्ताः संसारिणश्च जीवाः । मुक्ताः पुनः पञ्चदश-
भेदाः, संसारिणो-देवनाटकतियैकमुच्यन्ते पञ्चभेदाश्चतुर्धा, तत्रा-
न्तिमभेदयोः पञ्चभेदाः, तत्रापि मनुष्यस्य पञ्चाशत्लक्षण
एक एव भेदः, तिरश्च एकस्मादादभ्य पञ्च यावत् । अक्षभेदादि-
काष्टद्वयलक्षणचतुरक्षपञ्चाक्षभेदात् पञ्च भवन्ति । एवं भेद-
तोऽपि जीवाः सर्वे अविरोधिनाः, संप्रहाद् विशेषसंप्रहभेदः २ ।
अथ च संप्रहस्वरूपमुपवर्णयन्ति-सामान्यमात्रप्राप्ति परामर्शः
संप्रह इति, सामान्यमात्रमंशेषविशेषरहितम् । स तु द्रव्यत्वा-
दिकं शुद्धातीत्यर्थेऽस्ति, संसर्गोभावेन विशेषराशि
शुद्धातीति संप्रहः । अथसंश्लेष-स्वजातिरहितद्रव्यत्वाविरोधेन वि-
शेषाणामेककृतया यद्ग्रहणं स संप्रह इति । अनुभेदानावश्य-
न्ति, अनुभयविकल्पः परः अपरश्चेति । तत्र परसंप्रहमाहः-
अशेषविशेषज्वीदासीन्यं भजमानः शुद्धद्रव्यं सन्मात्रम-
भिरन्यमानः परसंप्रह इति । परामर्श इति, अशेषेनऽपि या-
जनीयमुदाहरति-विश्वमेकं सद्रविशेषादिति 'यथ' नि अ-
स्मिन्ननुक्तं हि सदिति कानाभिधानानुवृत्तिसिद्धान्तमिति-
सत्ताकत्वेनैकत्वमंशेषार्थानां संशुद्धाने ।

अथ संप्रहजन्यभेदं दर्शयन्माह-

संप्रहभेदकव्यवहारोऽपि द्विविधः स्मृतः ।

जीवाजीवौ यथा द्रव्यं, जीवाः संसारिणः शिवाः ॥ १३ ॥

संप्रहस्य नयस्य यो भेदको विषयस्तस्य दृशकः
स व्यवहारानयः कथ्यते, व्यवह्रियते संप्रहविषयोऽनेनेति व्य-
वहारः, सोऽपि द्विविधः-द्विप्रकारः स्मृतः-कथितः, तस्यै-
व-पूर्वोदितस्य संप्रहजन्यस्य भेदवदस्याऽपि भेदभावना कर्त-
व्या, यत एकः सामान्यसंप्रहभेदकव्यवहारः १, द्वितीयो वि-
शेषसंप्रहभेदकव्यवहारः २, एवं भेदद्वयम् । अथ तयोरुदाहरणे
तत्राप्युदाहरतिर्यथा जीवाजीवौ द्रव्यम् । अत्र जीवस्य चत-
स्रयाजीवस्याचितनस्य संप्रहसामान्यविषयत्वाद् द्रव्यमिति
एकैव संज्ञा । कथम्? द्रव्यति तास्मान् पर्यायान् गच्छतीति त्रि-
कालानुयायी यो वसवैशस्तद् द्रव्यमिति व्युत्पत्त्या स्वशुण-
प-र्यायवत्त्वेनोभयोरपि जीवाजीवयोर्द्रव्यपदं साधारणमित्यर्थो-
जीवद्रव्यमजीवद्रव्यमिति सामान्यसंप्रहभेदकव्यवहारः १,
अथ जीवाः संसारिणः, सिद्धाश्च अत्र जीवानामनन्तानां चैत-
न्यवर्तनां संसारित्वं सिद्धत्वं च विशेषव्यवहारः, अतो द्वितीय-
भेदः विशेषसंप्रहभेदकव्यवहारः २, एवमुदात्तरविषयज्ञा
सामान्यविशेषवत्त्वं भावनीयम् । द्रव्याण ६ अ० । (संप्र-
हभेदकप्रापवर्णने 'ण्य' शब्दं चतुर्धभागं १=२६ षष्ठ
गतम् ।)

प्रकारान्तरेण संप्रहं लक्षयति-

संप्रहः संशुद्धीतस्य, पिण्डितस्य च निश्चयः ।

संशुद्धीतं परा जातिः, पिण्डितं च परा स्मृता ॥ २२ ॥

संप्रह इति-संशुद्धीतस्य पिण्डितस्य च निश्चयः संप्र-
हस्तत्र संशुद्धीतं परा-सर्वव्यापिका जातिमताऽऽख्याता म-

हासामान्यमिति यावत् । पिण्डितं त्वपरा देशव्यापिका-
जातिद्रव्यव्याप्तिसामान्यमिति यावत् । यद्यप्येतदुभयप्रा-
दित्वं प्रत्येकप्राप्तिव्याप्तप्रत्येकप्राप्तित्वं चाननुगतं तथा-
ऽपि सामान्यमात्राभ्युपगमप्रवर्णैकदेशोपलब्धं संप्रहजन्यत्व-
मिति लक्षणं बोध्यम्, 'संग्रहो अपिण्डितश्चायं संग्रहवयस्य
समासश्चो विति' नि सूत्रस्वारस्याच्छेदमुक्तिः । यद्वा-नैक-
गमाद्यपगताथेपदं संप्रहस्तत्र विशेषविनिर्माणोऽशुद्धवि-
षयविनिर्माणोऽशुद्धादि यथासम्भवमुपादियस्तेन न प्रत्यये
सामान्यविषयाऽसंप्रहास्तत्फलप्रदर्शितसंप्रहजन्येऽव्याप्तिरि-
त्यादिकं बोध्यम् । " अर्थानां सर्वैकदेशप्रहणं संप्रहः " इति
तस्यापेक्षायाम् । अत्र सर्वं सामान्यम् एकदेशश्च विशेष-
वस्त्योपग्रहणं संप्रहः सामान्यैकदेशपक्षकार इत्यर्थः । अयं हि
घटादीनां भवनापर्यान्तरत्वाद्वाचांश एव च प्रत्यक्षादिप्रमाण
वृत्तेसामान्यवत्त्वं ब्रवीकुलेन, घटादिविशेषविकल्पसंश्लेष-
घातजनितं पंथति मय्यते, अतद्व्यावृत्तित्वव्यवहारोऽप्यस्य प्र-
तियोगिसोपेक्षत्वेन कल्पनाशुल एषां चाऽशुद्धसंप्रहविषय
एव तद्वान्तरभेदास्तु यत् यत् सामान्यान्तर्भावेन विधि-
व्यवहारं प्रवर्तयन्ति तत्तत्सामान्यैकदेशपक्षकारिणो द्रष्ट-
व्याः, तादृशतादृशसंप्रहजन्यविचारं च तत्तद्वान्तरधर्म्मोका-
रभूतिनिर्धितं मतिहानमपि जायत एव, रूपाविशेषाव्यामिश्रः
पञ्चमम इत्युपदेशार्थप्रतिसन्धानानन्तरं चाणुगोपयोगे प-
ञ्चममकारांमभ प्रत्यक्षमिति कार्यविशेषादपि तद्विशेष
इति विद्व ।

संप्रहावागन्तरेभेदैरेव संप्रहाद्यव्यवहारभेदमुपदर्शयति-

एकद्वित्रिचतुःपञ्च-षड्भेदा जीवगोचराः ।

भेदाभ्यामस्य सामान्य-विशेषाभ्यामुदीरिताः ॥ २३ ॥

एकेति-चेतनत्वेन जीव एकः, प्रसत्यावराभ्यां द्विविधः,
पुनर्द १ स्त्रीवद २ नपुंसकवदैकविधः, वयमनुप्यतियंता-
रकगतिभेदैश्चतुर्विधः, एकैक्यवर्गिणीद्वयवैक्यचतुर्विध-
पञ्चद्वयभेदान्पञ्चविधः, पृथ्वीकायाकायंतज्जकापवाशु-
कायवनस्पतिकायत्रसकायंभेदान् षड्विधः, इत्येवं य-
जीवगोचराः संप्रहप्रकारा उदीरिताः सिद्धान्ते तज्ज्व संप्र-
हजन्यस्य सामान्यविशेषाभ्यां-सामान्यसंप्रहविशेषसंप्रहल-
क्षणाभ्यां भेदाभ्यामवगन्तव्याः ।

नैगमव्यवहारयोरपञ्चया यथाऽस्य शुद्धत्वं तथाह-

उपचारा विशेषाश्च, नैगमव्यवहारयोः ।

इहा क्षेनेन नेप्यन्ते, शुद्धार्थपञ्चपातिना ॥ २४ ॥

उपचारा इति-उपचाराः गौणव्यवहारा विशेषाश्च तत्स-
द्वाधुत्वरूपा नैगमव्यवहारयोरेष्टाः शुद्धार्थपञ्चपातिना ए-
तदुभयापञ्चया स्वविषयात्कर्षोभिमामिना हि निश्चितमनेन
संप्रहजन्येन नेप्यन्ते, तथा च-नैगमव्यवहारसंमतोपचाराविशेष-
यानवर्णाव्यवहारस्य शुद्धत्वं स्वसमवायेचितोपचाराविशेष-
ययोः कच्चित्कल्पमन्वेनाऽपि नाप्राप्यत इति भावः । नयो० ।
स्या० । सम्म० । अत्यर्थमनुपपत्त्या धनमलने, अनु० । संशुद्धान्ते-
ऽनेनेति संप्रहः । " पुष्पादि यः " ॥ ५ । ३ । १३० ॥ इति करणे
घ (ज) प्रत्ययः । संप्रहमेकं, पं० सं० १ हार ।

संगहकृत्य-संग्रहैक-पुं० । एककरोपे संग्रहे. स्था० ४ डा०२ उ० । (व्याख्या 'एकेक' शब्दे द्वितीयभागे १ वृत्ते गता ।)

संगहकाय-संग्रहकाय-पुं० । संग्रहणे-संग्रहः, स एव कायः संग्रहकायः । कायमेव, आश० ५ अ० ।

संगहकुशल-संग्रहकुशल-पुं० । उपप्यादिना साधूनां संग्रह-करणिपुणे, व्य० । स च (संग्रहकुशलः) पुनः कथंभूत इत्याह-संग्रहानुगता ये गुणस्तेषां निधिरिव गुणनिधिः, तथा-अनुकरणे नाम-यत्सीवनलेपादि कुर्वन्त दृष्टा भूते-इच्छाकरेण तवदमहे करिष्यामि कुरुते वा, कारापये वा न यत्स्वयं करेते अनुकुशलानन्यानीच्छाकरेण कारापयति तस्मिन् निसर्गे स्वभावो यस्य सोऽनुकरणकारापणनिसर्गः, इत्ययमन्तस्य स्वभावो यदि अनर्थयति एव करोति कारयति चेति भावः ।

सम्प्रति कतिपयपदव्याख्यानार्थमाह-

वयणे तु अभिगदिय-स्स केणुज्वी तस्स उत्तरं कुण्ठति । जा जयणाए किण्हं, ते उ गुरुम्मी वयणं देहं ॥१५३॥ वचने-वचनविषये अभिगदिय-श्रुतीताऽभिगदप्रतिपक्षमौनव्रतस्येत्यर्थः । केनापि प्रश्ने कृते सति तस्योत्तरं यत् भगवत्येव वचनसंग्रहकुशलः । पञ्चाङ्गं सुगमम् ।

साहूणं अनुभासइ, आयरिएण तु भासिए संते । सारियायरियाणं, देसे काले गिलाणादि ॥ १५४ ॥

अत्र साधूनामिति पदे पञ्चात् गाथायां सम्बध्यते ।

शेषपदव्याख्यानार्थमाह-

दुक्खे ते अणुकेपा, अणुसासणभजमाणरक्खो वा । जो वा जुहुत्तकारी, अणुसासणकिम्भये तु ॥ १५५ ॥ इयमपि व्याख्यातार्थः । (व्य०) (अभ्यन्तकरणम् 'अम्भ-तरकरण' शब्दे प्रथमभागे व्याख्यातम् ।)

संभुज्जसं संभोगे-शुभुज्जससं कारगं भणं ।

तं घुत्तुमपणा से, देह एमेव उवहिं पि ॥ १५६ ॥

संभोजनं नाम-यत्संभोगेन योजयति । साम्भोगिकैः सहैकत्र भुङ्क्ते इति । तथा यद्यस्य कर्तृकम्-उपकारकं भङ्गं तदात्मना दृष्टीत्वा तस्मै ददाति । व्यभिचरपधिमपि उपधिरपि यो यस्यापकारकस्तं स्वयमुपाय तस्मै ददाति ।

एतेन 'संभोगे प्रसोवहीति' व्याख्यातं परस्पर-रमेकत्र संवासाः सुप्रतीतत्वाच्च व्याख्यातः ।

अणुकरणे सिण्वसले-वणादिअणुभासणा उ दुम्भेहो । एरिसो तस्स निससा, जं भयिणं एरिससहावो ॥१५७॥

अनुकरणे नाम-सीवनलेपनादि स्वयं किंचित् कुर्वन्त दृष्टा इच्छाकरेणानुभाष्य करोति । तथा दुर्मेधसि स्वयं सीवनलेपनादि कर्तुमनुजानाति, स्वयं तात्त्विकरोत्येव कित्त्वन्या-नपि भातेत । यथा कुरुतेतस्य महानुभागस्यैतत्करणम् । ईदृशस्तस्यानुकरणे कारापये च निसर्गे स्वभावः । " जं भयिणं " ति किमुक्तं भवतीत्यर्थः-ईदृशस्वभाव उक्तः संग्रहकुशलः । व्य० ३ उ० । (उपग्रहकुशलः 'उग्रग्रहकुशल' शब्दे द्वितीयभागे व्याख्यातः ।)

संग्रहहृत्वा-संग्रहहृत्वा-न०।संग्रहोऽत्यर्थमवृणुयात् धनमेलनं तस्य ध्यानम् । मध्यमवर्णिज इव धनसंग्रहाध्यवसाये, अतु० ।

संग्रहहृत्वा-संग्रहार्थता-की० । संग्रहः-शिक्षणाणां भूतोपादाने स एवार्थः प्रयोजने तद्भाष्यस्तत्त्वम् । संग्रह एवार्थो यस्य स संग्रहार्थः । स्था० ५ डा० ३ उ० । कथं नु नामेत शिक्षाः स्वार्थसंग्रहकाः सम्प्रत्यन्ते इत्येवंपि संग्रहनिमित्ते, आ० म० १ अ० ।

संग्रहहृत्वा-संग्रहस्थान-न० । संग्रहो ज्ञानादीनां शिक्षणाणां वा तस्य स्थानानि-हेतवः संग्रहस्थानानि ज्ञानशिक्षयोः संग्रह-हेतवौ, ग० १ अधि० । स्था० ।

संग्रहस्थानसूत्रम्-

आयरियउवज्झाएस्स यं गणंसि सत्त संगहटाणा पण्णा, तं जहा-आयरियउवज्झाए गणंसि आणं वा धारणं वा संपज्जिता भवति, एवं जहा पंचट्टाणं जाव आयरियउवज्झाए गणंसि आणुच्छियचारी यावि भवति नो अण्णापुच्छियचारी यावि भवति । आयरियउवज्झाए गणंसि अणुपण्णाई उवगरणाई सम्मं उप्पात्ता भवति, आयरियउवज्झाए गणंसि पुणुपण्णाई उवकरणाई सम्मं सारस्सेत्ता संगोवेत्ता भवति यो असम्मं सारस्सेत्ता संगोवेत्ता भवइ । आयरियउवज्झाएस्स यं गणंसि सत्त असंगहटाणा पण्णा, तं जहा-आयरियउवज्झाए गणंसि आणं वा धारणं वा नो सम्मं पज्जिता भवति, एवं जाव उवगरणाणं नो सम्मं सारस्सेत्ता संगोवेत्ता भवति । (मू० ५४४)

'आयरिए' त्यादि, आचार्योपाध्यायस्येति समाहारद्वन्द्वः कर्मधारयो वा । गणे गच्छे संग्रहो ज्ञानादीनां शिक्षणाणां वा तस्य स्थानानि-हेतवः संग्रहस्थानानि, आचार्योपाध्यायो गणे आणं वा-विधिविषयमादेशं धारणं वा-निषेधविषयमादेशमेवं सम्यक् प्रयोक्ता भवति, एवं हि ज्ञानादिसंग्रहः शिष्यसंग्रहो वा स्याद्, अन्यथा तदङ्गं एवेति प्रतीतम् । यतः-"जहि नरिथ सारणा वा-रणाय पडिबोयणा य गच्छन्मि । सो उ अगच्छो गच्छो, मोक्षज्जे संजमरथीहि ॥१॥ "

इति । 'एवं जहा पंचट्टाणे सि' तच्छेदम्-आयरियउवज्झाए यं गणंसि अट्टाराणिषयाय कितिकम्मं पज्जिता भवति २ आयरियउवज्झाए यं गणंसि उ सुयपज्जज्जा-ते धारेइ ते काले काले सम्मं अणुपण्णाइत्ता भवइ ३ आयरियउवज्झाए यं गणंसि गिलाणसेहवेआवक्कं सम्मं अणुपण्णाइत्ता भवइ ४ आयरियउवज्झाए यं गणंसि आणुच्छियचारी यावि हवइ, नो अण्णापुच्छियचारी ५, स्थानद्वये निवहेपेति, व्याख्या उ कुरैव, नवरमापच्छन्मं गच्छस्स, यत उक्तम्-" सीसे जइ आमंते, पडिच्छणा तेण बाहिंरं भावं । अइ इयेरे सो सीसा, तेव समचम्मि गच्छंति ॥ १ ॥

तद्वशाद्वाहिरभावं, न च पङ्क्तिदोषहीनं किङ्करम् । मूलग-
पत्तलरिखा, परिभूषा बन्धनो येरा ॥ २ ॥ ” इति ।
तथा— ‘अणुप्यन्तरे’ ति अनुत्पन्नाणि—अलम्बानि उपक-
रन्ति बन्धनान्नादीनि सन्त्य—एषादिशुद्धा ‘उत्पा-
दयिता’ सम्पादनशीलो भवति, संरक्षयिता—उपायेन औ-
दायिकः सङ्गोपयिता—अस्वस्वागारिककरणेन मलिनतार-
कणेन येति । एवं संग्रहस्थानविपर्ययभूतसंग्रहसूत्रमपि भा-
वनीयमिति । स्था० ७ डा० ३ उ० ।

संगहृदी—संग्रहहृदी—स्त्री० । संग्रहगायायाम्, स० ।

संग्रहदात्र—संग्रहदान—न० । दानभेदे, संग्रह्ये संग्रहो व्यव-
सादी सहायकरं तदर्थं दानं संग्रहदानम् । अथवा—भेदा-
दानमपि संग्रह उच्यते, । आह च—‘अभ्युद्ये’ व्यवस्ये वा,
यत् किञ्चिद्विषये सहायार्थम् । तत्संग्रहताऽभिमतं, मुनि-
भिर्दानं न माहाय ॥ १ ॥ इति । स्था० १० डा० ३ उ० ।

संग्रहपरिष्ठा—संग्रहपरिष्ठा—स्त्री० । संग्रहः स्वीकरणं तत्र प-
रिष्ठानं नामाभिधानम् । अष्टम्यां गणिसम्पदि, स्था० ९ डा० ३
उ० । दृष्टा० । (संग्रहमतिहायाः व्याख्या ‘गणिसंपदा’ शब्दे
तृतीयभागे ८२६ दृष्टाद्वारम् द्रष्टव्या ।)

संग्रहसुख—संग्रहसुख—न० । प्रभूतार्थसंग्राहके सुखे, स्व० १
भु० १ अ० १ उ० ।

संग्रहाभास—संग्रहाभास—पुं० । अयथार्थसंग्रहनेय, रत्ना० ७
परि० । (सत्तद्भितं कुर्वीतः ‘ण्य’ शब्दे चतुर्थभागे १६०३
पृष्ठे व्याख्यातः ।)

संग्रहिय—संग्रहीत—न० । भावे क्तः प्रत्ययः । सामान्याभिमु-
ष्येण ग्रहणे अनुगमे, सर्वव्याप्तिवस्तुगतस्य सामान्यस्य प्र-
तिपादने, विभे० । अनु० । आ० भू० । इदीकृते, जं० ३ वक्त० ।
शिष्यत्वेनाभिते, आभिसुख्येन गृहीते, आ० म० १ अ० । आ०
भू० । आभिते, स्था० ८ डा० ३ उ० ।

संग्रहपद्मगाहिरय—संग्रहोपग्रहनिरत—त्रि०।संग्रह उपदेशादि-
ना, उपग्रहो बन्धादिना, व्यत्यय इत्यन्ये तत्र निरतः । संग्रहो-
पग्रहयोरासक्ते, पं० ब ४ द्वार ।

संगाम—संग्राम—पुं० । रथशिरसि, स्व० १ भु० ३ अ० १
उ० । स्था० । आचा० । प्रम० । महज्जनसमक्षकले,
सं० । संग्रामे हता देवलोके यान्ति । भ० ७ श० ६ उ० ।

देवे वां मंते ! महद्विप ० जाव महे सक्ते रुव-
सहस्सं विजिबिचा पभू अन्नमन्नेणं सदि संगामं सं-
गामिचए ? , ईता पभू । ताभो वां मंते ! बौदीभो
किं एगजीवफुडाभो अयोगजीवफुडाभो ? , गोयमा !
एगजीवफुडाभो यो अयोगजीवफुडाभो । तासि वां मंते !
बौदीणं अंतरा किं एगजीवफुडा अयोगजीवफुडा ? ,
गोयमा ! एगजीवफुडा नो अयोगजीवफुडा । पुरिसेयं
मंते ! अंतरेणं हत्येव वा एषं जहा अद्दमसए त-

इए उदेसए० जाव नो सखु तत्थ सत्थं कमति ।
(सू०—६३५)

‘देवे वां’ मित्यादि, ‘तासि बौदीणं अंतर’ ति तेणं
विकुर्वित्तयरीराणामन्तराणि ‘एवं जहा अद्दमसए’
इत्यादि अनेन यत्सुचितं तदिदम्—‘पापण वा इत्येण वा
अंगुलियाए वा सिलगाए वा कट्ठुए वा किलिबेण वा
आनुसमाए वा आलिहमाए वा विलिहमाए वा अन्नय-
रेण वा तिक्केणं सत्थजाएणं आद्धिदमाए वा विक्कि-
दमाए वा अगणिक्काएण वा समोद्धमाए वा तेसि जीव-
प्पएसणं आबाहं वा बाबाहं वा करे क्विच्छेयं वा उ-
प्पाए १, यो इण्हे समहे’ ति व्याख्या आरभ्य प्राप्तवत् ।
भु० १ म० ७ उ० । (रथमुत्तलसंग्रामवह्मयता ‘रहसुत्तल’
शब्दे बह्म भागे गता ।) (देवासुरसंग्रामवह्मयता
‘देवासुरसंग्राम’ शब्दे चतुर्थभागे उक्ता ।)

संग्रामकाल—संग्रामकाल—पुं० । परानीकयुद्धावसरे, स्व० १
भु० ३ अ० ३ उ० ।

संगामरह—संग्रामरथ—पुं० । संग्रामयोग्ये रथे, यस्यापरि प्रा-
काशकारिणी कटीप्रमाणा कलकमयी वेदिका क्रियते
यत्राकटैः संग्रामः क्रियते । अनु० । ह० ।

संगामसंकट—संग्रामसंकट—न० । संग्रामसहने, प्रम० ३
आअ० द्वार ।

संगामसीत—संग्रामशीर्ष—न० । संग्राममूर्धनि, आचा० १ भु० ६
अ० ३ उ० । “एत संगामसीसे वियाहिए ।” संग्रामशिरसि
परानीकमिश्रिताकटकृपाणानि यत्र प्रभासञ्जनिनायनसूय-
त्यिदृशूतविषुष्यवनचमत्कृतिकारिणि कृतकरणेऽपि सु-
भटभिरचविकारे न विषये एव मरणकालेऽपि समुपस्थिते
परिकर्मतः मंतराप्यन्यथाभावः कर्त्तव्यव्यवहारे यो मरण-
काले न मुखने स पारगामी । आचा० १ भु० ६ अ० ५ उ० ।

संगामिय—संग्रामिक—त्रि० । संग्राममयोजने, स्था० ५ डा० १
उ० । भ० । हा० ।

संगामिया—संग्रामिकी—स्त्री० । या संग्रामकाले समुपस्थिते
सामन्तादीनां शायनार्थं वाद्यते । कृष्णवासुदेवस्य भैर्याम्,
आ० भू० १ अ० । विभे० । आ० म० ।

संगार—सङ्कार—पुं० । सङ्केते, स्व० १ भु० १ अ० १ उ० ।

भ० । ह० प० । आ० म० । ह० । स्था० । हा० । आचा० ।

संगारा—सङ्कारा—स्त्री० । प्रमज्याभेदे, ‘संगारमङ्गिषाते, सप्त-
विवाकसि जह तु संगारं’ पं० भा० १ कवप । पं० भू० ।

संगारदत्त—सङ्कारदत्त—त्रि० । सङ्कारः—सङ्केतः स दत्तो यस्य
शेषस्य स संगारदत्तः । आदितांगराहतिगङ्गावात् ज्ञानस्य
परनिपातः । कृतसङ्केते शिष्यादिके, ह० ३ उ० ।

संगारपवज्जा—सङ्कारप्रमज्या—स्त्री० । प्रमज्याभेदे, स्था० ।
(‘पवज्जा’ शब्दे प्रमज्याभागे ७३० पृष्ठे व्याख्या गता ।)

संगारसमय—सङ्कारसमय—पुं० । सङ्कारः सङ्केतस्तद्व्ययः स-
मयः सङ्कारसमयः । सङ्केतकृते समयभेदे, स्व० १ भु० १
अ० १ उ० ।

संगास-सङ्काश-त्रि० । सहये, उक्त० ३४ अ० । द्वायाविशेषे,
आ० म० १ अ० ।

संगिय-स्वाङ्गिक-न० । परिभुक्तप्राये, स्था० ४ डा० ३ उ० ।
आवा० ।

संगिया-सङ्गिता-खी० । सङ्गा यस्यास्ति स सङ्गी तद्भाव-
स्तथा । द्रव्यादिषु सत्सङ्ग, अ० २ श० ४ उ० ।

संगिष्ठ-सङ्ग-पुं० । समुदाये, व्य० १ उ० । आ० ।

संगिष्ठि-संगेष्ठि-पुं० । अन्योऽन्यं हस्तावलम्बे, आ० १ भु०
३ अ० ।

संगोर्वंग-साङ्गोपाङ्ग-त्रि० । शिला १ कल्प २ व्याकरण ३ नि-
रुक्त ४ छन्दो ५ ज्योतिष्कानयन ६ लक्षणानि षड्भाषाङ्गानि त-
द्व्याख्यानरूपाणि तैः सह वर्चन्त इति साङ्गोपाङ्गाः । अ-
नु० । अङ्गोपाङ्गसहितेषु, "संगोर्वंगा वेद्या" तत्राङ्गानि शि-
ला १ कल्प २ व्याकरणम् ३ छन्दः ४ ज्योतिः ५ निरुक्तञ्च ६,
उपाङ्गानि-अङ्गार्थविस्ताररूपाणि । कल्प० १ अधि० १ क्षण ।

संगोविचा-सङ्गोपयितु-त्रि० । क्षेमस्थानप्रापयितरि, स्था० ७
डा० ३ उ० ।

संगोवेमाणी-सङ्गोपयन्ती-खी० । वस्त्राच्छादनगर्भशूढध्वे-
शनादिभिः क्षेमप्रापकपाम्, विपा० १ भु० २ अ० ।

संघ-सङ्घ-पुं० । सङ्घाते, व्य० ३ उ० । गुणसंघाते, व्य० ३
उ० । समुदाये, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । प्रज्ञा० । ग० । रा० ।
औ० । कीर्तिकादिगुणसमुदाये, स्था० ५ डा० १ उ० । अ० । कु-
लसमुदायो गणः, बाहुकार्पयन्तः संघः । पं० व० १ द्वार ।
सम्यग्दर्शनादिसमुचितप्राणिगणं साधुसाध्वीभावकआधि-
कारुपे (संघा० १ प्रस्ता० १ अधि० । प्रव० । घ० ।) गुणर-
त्नपात्रभूते (पं० व० १ द्वार ।) सत्त्वसमूहे, स्था० ।

चट्पिह संघे पक्षते, तं जहा-समस्या समष्टीभो साव-
गा साविद्याभो । (सू० ३६३)

संघो-पुण्यरत्नपात्रभूतसत्त्वसमूहः, तत्र आभ्यन्ति-तप-
स्यन्तीति भ्रमणाः । अथवा-सह मनसा शोभनेन निदानप-
रिणामलक्षणपारपरितेन वेतसा वर्चन्त इति समनसस्तथा
समाने-स्वजनपरजनादिवु तुल्यं मनो येषां ते सम-
नसः । उक्तञ्च-" तो समणो जहं सुमणं, भावेण य जहं न
होह पावमणो । सयणं य जणं य समो, समो य माणाव-
माणेसुं ॥ १ ॥ " अथवा-समिति-समतायां शत्रुमित्रादिस्व-
लभित-प्रवर्त्तन्त इति समणाः । आह व-"नऽपि य सि को ह
वेसा, पिमो य सन्नेसु वेव जीवेसु । पयस होह समणो, पसो
अभोऽपि पक्षाभो ॥ १ ॥ " इति, प्राकृततया सर्वत्र 'समण'
स्ति । एवं समणीभो, तथा शृण्वन्ति जिनवचनमिति भाव-
काः, उक्तञ्च-" अवाप्तदृष्ट्यादिविशुद्धसम्पद्, परं समाचार-
मनुप्रमातम् । शृष्टोति यः साधुजनादत्तम्-स्तं भावकं प्रा-
दुस्मी जिनैन्द्राः ॥ १ ॥ " इति । अथवा-आन्ति पवन्ति त-
त्त्वाधेयभजानं निष्ठां नयन्तीति आः, तथा वपन्ति-गुणवत्सल
क्षेत्रेषु धनवीजानि निक्षिपन्तीति वा, तथा किरन्ति-क्लिह-
२०

कर्मरजो विक्षिपन्तीति काः, ततः कर्मधारायै भावका इति
भवति । यदाह-" अज्ञातुतां आति पवार्थिचस्तना-जनानि
पात्रेषु वपत्यनारतम् । किरत्युपगयानि सुसाधुवेत्तना-वधापि
तं भावकमादुरजसा ॥ १ ॥ " इति एवं भाविका अस्ति । स्था० ४
डा० ४ उ० । आ० म० । " तित्थपरे तित्थयरे, तित्थं पुण
जाण गोयमा । संघं । " महा० ४ अ० ।

संघावज्ञापतिस्तपः-

तित्थयरवंदशिज्जं, संघं पि खिवेह कोह अइवाल्लो ।

नत्थी संघो एसो, भण्णिओ आसापणो कप्पे ॥ २ ॥

तीर्थङ्करधम्मीयं-सर्व्वेहवन्तं 'नमो तित्थस्से' ति भगवान्
संघमपि साधुसाध्वीभावकआधिष्ठाञ्च ज्ञानादिविगुणरूपं न
केवलमाचार्यादीत्यपर्य्यः, क्षिपति-तिरस्कृतं कोऽपि क-
श्चिद्वत्कस्त्वितरोऽन्योऽपि प्राकृतस्वभावः अतिबालो-महा-
मूर्खः, कथं क्षिपतीत्यत्र आह-न नास्ति विद्यते संघ उक्त-
रूपः एष संघपको भणित उक्तभाषातनाकारकः कल्पे-छे-
दप्रमथ इति गाथाऽर्थः ।

कल्पमर्णितमेवाह-

अक्कोसतज्जहारि, संघमहिक्खिवद संघपडिणीओ ।

असे वि अत्थि संघा-ण सियालणत्तिकमाईणं ॥ २ ॥

आक्रोशजनेनादिभिः संघं-सारवादिवर्गमधिक्षिपति-निरा-
करोति संघप्रत्यनीकं-प्रवचनप्रतिफलः, तत्राक्रोशो दुष्टधा-
मप्रणने तज्जने तु-किमनेन सिद्धयतीति, एवमादि भणितिर-
दिप्रहणार्थाद्यीत्यनयाकरणप्रभेदो विमर्शिलोपाधेयं नि-
र्देशः । एवं च वदन् संघं क्षिपतीत्याह-अन्येऽपि-परे न केवल-
मयं साध्यादिवर्ग इत्यपर्य्यः । सन्ति-विद्यन्ते संघसमाग्रहणं
केपामियाह- ' सियालणत्तिकमाईणं ' तत्र शृणुताः प्रतीतः
यातिकः देशीमापया कालिकरपः, आदिशृण्वच्छेषजनुपरि-
ग्रहः । मकारोत्रालाक्षिक इति गाथाऽर्थः ।

पुनरपि संघस्य पुत्र्यतां दर्शयन्निदमाह-

उग्घाडणा भणणं, सुयकेवलिया वि मंनिओ संघो ।

पुत्र्यार्णं परिवाई, देहि भणंते महासइया ॥ २ ॥

उद्घाटना-समयमापया संघादहिक्खणलक्षणा तथा भ-
यं तेन अनुस्वारश्च पूर्व्ववत्, भुक्तकवलिनाऽपि अनुद्देशपूर्व्व-
धरेण न केवलं तीर्थकरेणेत्यपर्य्यः मानिता-पूजिताः संघः
प्रतीतः । पूर्व्वेषां समयप्रसिद्धानां परिपाटी पाठरूपां देहि
प्रचल्ल शिष्याभ्य इत्यप्याहारः भणन्-बुध्नव, किंविशिष्टेन
महारायिना-अचिन्त्यशक्तिना । अत्र च ' कवघजे ' त्यादिना
तकारलोपे स्वरं प्रकृतिलोपसंघय इत्यनेन तकाराकारलोपे
रूपमिदम् । इदमिदत्तत्वं किल धीवीरस्वामिनो मोक्षे गतस्य
बुक्कालो महात्तुत्तः, सर्व्वोऽपि साधुवर्गं एकत्र मिलितो
भणितं च परस्परं कस्य किमागच्छति स्वयं?, यावत् न
कस्याऽपि पूर्वाणि समागच्छन्ति, ततः भावकैर्विश्रान्ते
भणितं यथा कुत्र साम्प्रतं पूर्वाणि सन्ति?, तैः भणितम्
मद्राहुस्वामिनि । ततः सर्व्वसङ्गसमुदायेन पर्यालोच्य प्रे-
षितस्तस्मिन्नेव साधुसङ्घाटकः, गाथा प्रमुष्य च तेन भणिताः
स्त्रयो यथा सुशिष्याणां पूर्व्वपरिपाटी प्रयच्छन् । तैस्सङ्गं सा-
म्प्रतं वयं महामाधुप्यानाशङ्कस्ततो न तां दातुं शक्ता इ-

त्युक्तः समागतः साधुसङ्घाटकः, संघसमीपे कथितं तद्वचः । ततो भूयाऽपि प्रेषिता यः संघस्यो न कुर्वत तस्य किं विधीयते, एवं गत्वा भुवीत, तथा कृते तैवकम्-यत्संघो भणति तद्वद् करोमि, इत्युक्तं, प्रेषितानि स्मृत्युक्तमनुमानं सुस्थि-
तां पञ्चगतामीति गाथाऽर्थः ।

ननु न वयं संघं निराकुर्मः किं स्वास्माकीनः संघो ना-
भ्येषामिति ये मन्येरन् ताव प्रत्याह—

अभ्यासं चिप संघो, अत्तासं न उच्य लक्षणा भावा ।
नेवं वोतुं श्रुतं, कृतमत्यासं ज्ञमो भण्यं ॥ ८४ ॥

अस्माकमेव संघः अभ्येषाम्-अपरेषां न पुनर्लक्षणभावात्
ज्ञामासत्तातः नैवमित्यं वक्तुम्-गवितुं युक्तं-संगतं कृत्वा-
नामतीन्द्रियज्ञानाभाववर्ता यना-यस्मात् भणितम्-उक्त-
म्, इति गाथायैः । जीवा ० १४ श्रुति ० । (संघगुणस्य वक्त-
व्यता 'परिणाम' शब्दे पञ्चमभागे ६१२ पृष्ठ गता ।)

एवं स्थिते जीवोपदेशमाह—

संघस्तोवरि वेयस्य, कयामि मयसु जाव पडिक्कडे ।
जुत्ता तत्थ करवयस-मयसि भावो ख संपत्तं ॥ ८६ ॥
प्रकाटार्था । जीवा ० १४ श्रुति ० ।

सत्तीर्य संघपूजा, विससपूजा बहुगुणा एसा ।
जं एस सुए भण्यो, तित्थयराणंतेरो संघो ॥ ११२४ ॥

शक्या संघपूजा विप्रबोचितया, किमित्यं आह-विशेष-
पूजायाः दिग्दिगादितायाः सकाशाद्बहुगुणा एषा संघपूजा, वि-
षयमहस्यादेतदाह-येदं भुते भणितः—आगमे उक्तः तीर्थ-
कारणन्तरः संघ इत्यतो महान्वय इति गाथाऽर्थः ।

एतदेवाह—

गुणसङ्घदाभ्यो संघो, पवयस्यतित्थं ति होंति एगड्डा ।
तित्थयरोऽवि अ एअं, खमए गुरुमावभ्यो चेवा ॥ १२४ ॥

गुणसमुदायः संघ अनेकप्राथिर्यस्यसम्यग्दर्शनात्मक-
त्वात्पवचनं तीर्थमिति भवग्लेकार्थिका पद्यमावयोऽस्य शब्दा
इति, तीर्थकरोऽपि नैनं संघं तीर्थसंज्ञिनं नमति धर्मक-
थादौ गुरुभावेत एव 'नमस्तीर्थोये' ति वचनादेतद्वचमिति
गाथाऽर्थः ।

अत्रैवापपत्यन्तरमाह

तत्पुण्ड्रिआ अरहया, पूरुअपूजा य विणयकम्मं च ।
कपकिंभो वि जइ कहं, कहइ शमए तहा तित्थं ॥ १२३६ ॥

तत्पुण्ड्रिका—तीर्थपूर्विका अर्हन्तः तत्पुण्ड्राऽनुष्ठानकलवा-
त्पूजितपूजा चेति भगवता पूजितपूजाप्राज्ञाकस्य विनयक-
म्मं च कृतकताधर्मगमं कृते भवति । यद्वा—किमन्येन कृत-
कस्योऽपि स भगवान् यथा कथा कथयति धर्मसम्बन्धिनी-
मिति तथा तीर्थ तीर्थकरनामकमोदयादेवौचित्यमनुसरेति
गाथाऽर्थः ।

एयसि पूरुअम्मी, शण्ठित्थं तयं जं पूरुअं होइ ।
भवस्ये वि पूयसिअं, गुणठाणं वा तभ्यो अशं ॥ १२३७ ॥

एतस्मिन् संघे पूजिते नास्ति तद्वस्तु यच्च पूजितमभि-
नन्दितं भवति । किमित्यं आह—भुवनोऽपि सर्वत्र पूज्य-पू-
जनीयं न गुणस्थानं कस्यायुतस्ततः संघादन्यदिति गा-
थाऽर्थः ।

तत्पूजापरिणामो, हंदि महाविसय एव मुण्डिअन्वो ।
तदिसपूज्यो वि कु, देवयपूजाइयाएणं ॥ १२३८ ॥

तत्पूजापरिणामः—संघपूजापरिणामः 'हन्दि' महाविषय एव
मन्तव्यः, संघस्य महत्त्वान्देवपूजातोऽप्येकत्वेन सर्वपूजा-
भावे देवतोदेवादिपूजादाहरणेनेति गाथाऽर्थः । ए०
व० ४ द्वार । (पूर्वोक्तास्तगाथानां विवरणं पञ्चाशकटाकार्या
कृतं तच्च तृतीयभागे १२७३ पृष्ठ दर्शितम् ।)

अथ संघं मुकुटोपमया वर्णयन् गाथाद्वयमाह—

गुत्तीसमिगुणद्धो, संजमतवनिमकणयकयमउडो ।
सम्मचनाणदंसण, तिरियससंपावियमहण्यो ॥ १२६ ॥

तत्र तावन्मुकुटस्वरूपं भण्यते 'गुत्तीसमिगुणद्धो' ति
गोपनं गुत्ती रत्नानां प्रतिभयसुवर्णेन संबन्धीरन्तम्, सम्-सा-
मस्येन इति—गमनं समितिः, मलापको मणिरनसुवर्णानां
यच्च सा समितिः, गुत्तिश्च समितिश्च गुत्तिसमिती, गुत्ति-
समित्योर्गुणो गुत्तिसमितिगुणस्तेन आद्यो महान्, मुकुटो
हि ज्वरविषापहारादिमणिसंपादकमुकुटगुणो भवति । पुनः
कथंभूतः 'संजमतवनिमकणयकयमउडो' ति संयमतपो-
नियमस्थानीयं त्रिप्रकारमनुकृतपत्नीयकाङ्गनकं यत्क-
नकं तेन कृतो निर्मितः सल्लोपात्मुकुटविशेषणं 'मउडो'
ति मुकुट इति विशयकम् 'सम्मचनाणदंसण'तिरियससंपा-
विय' ति कथंभूतो मुकुटः ? सम्यक्कथान्दर्शनतुल्याचि-
रानसंप्रापितः शिखरत्रये हि रत्नत्रयालंकृतो मुकुटो भ-
वति । अथवा—प्राकृतत्वात्प्रापितशब्दस्य परनिपातात् सं-
प्रापितचिरान्, यत एव हि संप्रापितः चिरकालेऽत एव-
महाध्वः—महामूल्यः 'पण्ठाइय' ति पाठं जिमी रत्नैः प्रत्यो-
पितैः परिकर्मितैर्महाध्वैः एवंविधस्तावन्मुकुटः तेन संघ
उपमीयते । तथाहि—गुत्तिसमितो गुणाख्या वा उक्तातिशयार्थं
गुणान् संजमतपानियमैः कृतकस्थानीयैः कृतो-निर्धितैः
संघमुकुटो मुकुट इव मुकुटः शिरसा धार्यत इति भावः ।
'सम्मचनाणदंसण' ति सम्प्रकथनानेन प्रतीतिः, 'दंसण'
'ति दृश प्रेक्षणे, दश्यते—सम्यक् परिणयते साधव्यमनेनेति
दर्शनं चारित्रमनेनार्थवादात्नां ततः सम्प्रकथनानवा-
रिप्ररूपचिरानसंप्रापितशिखरं, तथा महाध्वोऽर्धयितुम्
अशक्यः ॥ १२६ ॥

अथेतत्मुकुटात्संघमुकुटस्याधिक्यमाह—

संघो सईदयाणं, सदेवमणुयासुरमि लोगमि ।
दुम्रहतरो विसुद्धो, अविसुद्धो तो महामउडो ॥ १२७ ॥

इतत्मुकुटः सुप्रम एव संघमुकुटश्च सेन्द्राणामपि देवानां
सदेवमनुजासुराऽपि च लोकं पुत्रमतरः, 'विसुद्धो' ति
विशुद्धश्च संघमुकुटो विशुद्धकर्मण्यहेतुत्वात्, ततः संघमु-
कुटाद् यो महानपि मुकुटः सुलभो बालतपस्विक्रिययाऽपि

व्यन्तरत्नचनरेन्द्रत्वसङ्गो वे तन्नाभात् । 'अविशुद्धो तो महामज्ज-
ति' ति अविशुद्ध एव स मुकुटस्तस्मात्तावतुत्तागादिभिर्मना-
विशुद्धिहेतुत्वेन महाकर्मोपपत्तिमन्वन्तत्वात् । ततो महामुकु-
टः संघमुकुटोपेक्षया सर्वप्रकरणशुद्ध एवेत्यर्थः ॥११७॥ संघा०

सम्प्रति तीर्थक्षरानन्तरं सङ्घः पूज्य इति परिभाषयन्
संघस्य नगररूपकेण स्तवमाह—

गुणभवनगहगुह्यपुरवश-भरिपदसखविमुद्धरत्वागा ।
संघनगर ! भद्रे ते, अक्षरद्वारिचपागारा ॥ ४ ॥

'गुणभवे' त्यादि-गुणा इह उत्तरगुणा शुक्लान्ते, मूलगु-
णानामपेक्षारिभयभेदेन शुक्लमाणात्वात्, ते चांतरगुणाः-पि-
एद्विशुद्धिवाद्यो, यत उक्तम्—'पिङ्गस्व आ तिस्रोही, समि-
र्रो भो बगवा तयो शुविहो । पट्टिमा अभिगवाऽपि य, उत्तर-
गुण मो विषयादि ॥११॥' त एव भवनाति तैर्गहने-गुणैर्ल प्र-
चुरत्वात् उत्तरगुणानां गुणभवनगहने, संघनगरमभिसम्बध्यते,
तस्याऽऽमन्त्रणे हे गुणभवनगहने, तथा भूतरत्नश्रुत । भूता-
न्त्रये आचापादीनि निरुपमसङ्गहेतुत्वाद्वाग्लानि भूतरत्नानि तै-
र्भुते-पूरितं तस्यामन्त्रणे हे भूतरत्नश्रुत । तथा दर्शनविशु-
द्धरत्वात् ॥-१६ दर्शने-प्रथमसेवगतिर्नैरातुक्प्रपास्तिकयलि-
ङ्गम्यामपरिणामरूपे सम्प्रदर्शनमिति श्रुयते, तच्च क्षात्रि-
कादिभेदात् त्रिधा, तद्यथा-क्षात्रिकं, क्षात्रियोपशमिकमिषाधिकं
च । उक्तं च—'सम्प्रप्तं पिय ति विवहे, क्षात्रोचसमिं तदोचस-
मिं च । खदयं वे' इति तत्र त्रिविधस्याऽपि दर्शनमोहनीयस्य
क्षेत्र्य-निर्मूलमपगमने निवृत्तं क्षात्रिकम्, उद्यावत्लिकाप्रवि-
ष्टयाशस्य क्षेत्र्य शेषस्य दूषणमने निवृत्तं क्षात्रियोपशमिकम्,
उद्यावत्लिकाप्रविष्टयाशस्य क्षेत्र्ये सति शेषस्य भस्म-
कृद्वाग्निवायुदुर्गकावस्था उपशमः तेन निवृत्तमोपशमिकम् ।
आह-क्षीपशमिकक्षायोपशमिकयोः कः प्रतिविशेषः, उच्यते
क्षायोपशमिके तदाचारकस्य कर्मणः प्रदेशतोऽनुभयोऽस्ति न
त्वोपशमिके इति । दर्शनेमासासरमिथ्यावादिक्चररहिता
विशुद्धरत्वा यस्य तद्यथा, तस्यामन्त्रणे हे दर्शनविशुद्धरत्वा-
क ! । सैर्लोपः सम्बोधने इत्यो वेति प्राकृतलक्षणस्यै-
वाशम्वस्य लक्ष्यानुसारेण दीर्घवर्त्तुचना (यथा) त् दीर्घ-
निर्देशः, यथा "गोयमा !" इत्यत्र, संघः-चातुर्वर्त्यैः भ्रमणादि-
संघातः स नगरमिव संघनगरं 'व्याप्राविर्भिर्गौलेस्तदनुज्ञा-
विति' जमासो; यथा पुरुषो व्याह इव पुरुषव्याहः, तस्या-
मन्त्रणे हे संघनगर ! भद्रे-कल्याणे ते-तव भवतु, अक्षरद्व-
वारिचपागार ! क्षात्रि-मूलगुणाः अक्षरद्व-द्वारिचपा-
गतं क्षात्रिमेव प्राकारो यस्य तद्यथा 'मांसादिषु वेति' प्राकृ-
तलक्षणत्वात् क्षात्रिभ्यश्चस्यादी इव, तस्यामन्त्रणे हे अ-
क्षरद्वारिचपागार ! दीर्घत्वं प्रागिव ।

भूयोऽपि संघस्यैव संसारोच्छेदकारित्वाच्चरूपकेण—
स्तवमाह—

संघमतवतुंवारय-स्स नमो सम्मत्तपारियज्जस्स ।

अप्यदिचकस्स जज्जो, होउ सया संघचकस्स ॥ ५ ॥

संघमः-सप्तदशप्रकारः, यदुक्तम्—'पञ्चाध्वारिचमण्ये, पञ्चे-
न्द्रियनिग्रहः कथायजयः । दण्डवत्प्रविरक्तिश्चेति संघमः
सप्तदशभेदः ॥११॥' तपो द्विधा-बाह्यम्, आभ्यन्तरं च । तत्र-

बाह्यं वाधिष्यम्, यदुक्तम्—'अनश्वनमोदरता, वृतेः संक्षेपणं
रसत्यागः । कायकेशः संक्षी-नेतेति बाह्यं तपः प्राहम् ॥१॥'
आभ्यन्तरमपि बोद्धा, यत उक्तम्—'प्रापञ्चित्त्यानि, वैद्या-
वृत्त्यन्विनयावधोस्तर्गः । स्वाध्याय इति तपः यद-प्रका-
रमाभ्यन्तरं भवति ॥ २ ॥' संघमश्च तपोसि च संघमत-
पत्तिं तुभ्यं च क्षात्रा-भ्रकाः तुम्भाराः संघमतपोस्येव
यथासंख्यं तुम्भारा यस्य तद्यथा तस्मै संघमतपस्तुम्भाराय
नमः । सुते वही प्राकृतलक्षणवत्तुभ्यं वेति तस्या । उक्तं
च—'कुट्टिविहारीय, भवइ चउत्थी' तथा—'सम्मत्तपारि-
यज्जस्स' सम्प्रकथमेव पारियज-बाह्यपृष्ठस्य बाह्य-
भ्रमियस्य तद्यथा तस्मै नमः, गाथाज्ज्ञे व्याख्यातम् । तथा
न विद्यते प्रति-अनुत्तरं ज्ञानं वरं यस्य तदप्रतिवर्त्तकं,
वरकादिचकैरसमानमित्यर्थः, तस्य जयो भवतु सदा—
सर्वकालं, संघक्षमिव संघवर्त्तकं तस्य ।

सम्प्रति संघस्यैव मार्गगामितया रथरूपकेण स्तवमभि-
चित्तुराह—

भद्रे सीलपडागू-सिपयस्स तव नियमतुरयजुत्तस्स ।

संघरहस्स भगवओ, सज्झायसुंनदिधोसस्स ॥ ६ ॥

भद्रे-कल्याणे संघरथस्य भगवतो भवत्विति योगः,
किंविशुद्धस्य सत इत्याह-शीलानिच्छित्तपनाकस्य शील-
मेव-अष्टादशीलाङ्गसहस्ररूपमुच्छिन्ना यताका यस्य स-
तथा, भाष्योद्वेराकृतिगणतया तत्प्रत्यपाडाभ्युपगमादुच्छि-
तशब्दस्य परनिपातः, प्राकृतैर्यथा वा, न हि प्राङ्गने वि-
शेषणपूर्वापरनिपातनियमोऽस्ति, यथा कथञ्चित्पूर्वैर्विपर्ययी-
तेषु वाक्येषु विशेषणनिपातदर्शनात्, तपोनियमतुरज्जु-
हस्य-तपःसंयमाभ्ययुक्तस्य, तथा स्वाध्यायः-पञ्चविधः,
तद्यथा-वाचना प्रच्छन्ना परावर्त्तना अनुमेक्षा धर्मकथा च,
स्वाध्याय एव सन्-शोभनो नन्दिधोऽप्यो ह्यादशविधपूर्वनि-
नादो यस्य स तथा तस्य, 'सज्झायसुंनमिधोसस्से' ति
कञ्जिपाठः, तत्र-स्वाध्यायः एव शोभनो नमिधोऽप्यो य-
स्येति द्रष्टव्यम्, इह शीलाङ्गमरूपेण तस्यपि तपोनियमम-
रूपेण तयोः प्रधानपरलोकाङ्गत्वात्प्राधान्यम् । अस्ति प्राप-
न्यायो यदुत-सामान्योक्तावपि प्राधान्यक्यापनार्थं विशेषा-
भिधानं कियत, यथा-ब्राह्मणा आयाता वशिष्ठोऽव्यायात
इति, एवमन्त्रापि यथायां परिभाषनीयम् ।

संघस्यैव लोकमध्यवर्तिनोऽपि लोकधर्मसंस्थेयतः पञ्चरु-
पकेण स्तवं प्रतिपादयितुमाह—

कम्मरयजलोहविधि-ग्गयस्स सुपरयधदीहनालस्स ।

पंचमहव्वयधिरक-भियस्स गुणैकसरालस्स ॥ ७ ॥

सावगजण्णमहुअरिपरि-बुद्धस्स जिण्णरतेयबुद्धस्स ।

संघपउमस्स भद्रे, समखण्णतहस्सपत्तस्स ॥ ८ ॥

कम्म-क्षानावरणाद्यष्टप्रकारं तदेव जीवस्य गुणद्वयेन मा-
लिण्यापादान्नज्ज्ञो भवत्येते, कम्मरज एव जन्मकारणत्वा-
ज्जलोचः तस्माद्विनिर्गत इव विनिर्गतः कम्मजोऽजलोच-
विनिर्गतः तस्य, इह पञ्च जलोचाद्विनिर्गते सुप्रतीतं, ज-
लोचस्योपरि तस्य व्यवस्थितत्वात्, संघस्तु कम्मजो-
जलोचाद्विनिर्गतोऽप्यसंसारत्वात्प्रत्ययः, तथा च-अविच-

तस्यगृहेष्टव्यपात्रेनुद्वलपरावर्त्तमान एव संसारः, अत एव विनिर्गत इवेति व्याख्यातं, न तु साक्षाद्विनिर्गतः, अपाति संसारित्वात्, तथा भुक्तस्त्वमेव दीर्घो नातो यस्य स तथा तस्य, दीर्घनालतया च भुतरन्त्य रूपेण कर्मरजोजलौघतः तद्वसाद्विनिर्गतेः, तथा पञ्च महाप्रतान्येव—प्राणानिपातादिचिरमणलक्षणानि स्थिरा-दृढा कर्षिका-मध्यगण्डिका यस्य तत्तथा तस्य, तथा शुणाः—उत्तरगुणराः त एव पञ्चमहाप्रतकपर्षिकापरिकरभूतत्वात् कसरा इव शुणकेसराः ते विधन्ते यस्य तत्तथा तस्य, अत्र 'मनुवायमि मुणिक्रह भालं इलं मणं तदय' इति प्राक्तलक्षणात् त्वय्ये आलप्रत्ययः । तथा ये अश्रुपेतसम्यक्स्थाः—प्रतिपञ्चाशुभता अपि प्रतिदिवसं यतिभ्यः साधूनामगारिणां चासरासराविशिष्टगुणप्रतिपत्तिहेतोः सामाचारि शृण्वन्ति ते भावकाः, उक्तं च—“संपत्तद्वंसायै, पयिव्यहं जह जणा सुखेय । सामाचारि परमं, जो जलु तं स्वायं चिन्ति ॥ १ ॥” अत्राकथं ते भावका भावकजनाः त एव मधुकर्ष्यः तामिः परिचुतस्य तस्य, तथा—जिनस्यैतेजोबुद्धस्य—जिन एव सकलजगदमाशकतया सूर्य इव—आस्कर इव जिनस्यैतस्य तेजो विशिष्टसंवेदनप्रभया धर्मवेशरा तेष बुद्धस्य, तथा आर्यन्तीति भ्रमणा नद्याविभ्योऽनाः ॥ ११॥१२॥ इति कर्त्तव्यप्रत्ययः आर्यन्ति—तपस्यन्ति, किमुक्तं भवति ?—प्रजयाऽऽरम्भविस्वादाश्चर्यस्य सकलसावधयोगविरता गुरुपदेशादाप्राप्तोपरमाद्यशास्त्रकथनशनादि तपस्यन्ति । उक्तं च—“यः समः सर्वभूतेषु, त्रसंषु स्वावरेषु च । तपश्चरति शुद्धात्मा, भ्रमणोऽसौ प्रकीर्तितः ॥ १ ॥” भ्रमणानां गणः भ्रमणगणः स एव सहस्रं पत्राणां यस्य तत् भ्रमणगणसहस्रपत्रं तस्य (श्रीसंघपञ्चस्य भद्रं भवतु) ।

भूयोऽपि संघस्यैव सोमतया चन्द्ररूपेण स्वत्वमभिधस्तुराह—

तवसंजममयलक्षणं, चाकिरियराहुमुददुद्धरिस निचं ।

जय संघचंद ! निम्मल—सम्मचवियमुदजाहगा ॥ ६ ॥

तपश्च संयमश्च तपःसंयमं, समाहारो द्वन्द्वः तपःसंयममेव मृगलाञ्छनं—मृगरूपं चिह्नं यस्य तस्यामन्त्रं हे तपःसंयममृगलाञ्छन !, तथा न विद्यन्तेऽनभ्युपगमात् परलोकविषया क्रिया येषां ते आक्रियाः—नास्तिकाः त एव जिनमवचनश्राद्धप्रसनपरायणत्वाद्ग्राह्युत्सविकाक्रियाराह्मणं तेन दुष्प्रभृष्यः—अनभिभवनीयः तस्यामन्त्रं हे आक्रियाराहुमुल्लुप्थभृष्य !, संघचन्द्र इव संघचन्द्रः तस्यामन्त्रं हे संघचन्द्र !, तथा निर्मलं—मिथ्यात्वमलरहितं तस्यम्यक्त्वं तदेव विशुद्धा ज्योत्स्ना यस्य स तथा, 'शेपाद्वा' ॥ ७ ॥ १७५ ॥ इति कः प्रत्ययः । तस्यामन्त्रं हे निर्मलसम्यक्त्वविशुद्धज्योत्स्नाक ! दीर्घतं प्रागिव प्राकृतलक्षणाद्वचस्यम्, नित्यं—सर्वकालं जय—सकलपरदेशमतारकेभ्योऽतिशयवाच्यं, यथापि भगवान् संघचन्द्रः सदैव जयन् वचते तथाऽपीत्यं स्तोतुरभिधानं कुशलमनोवाक्यप्रवृत्तिकारणमित्युच्यते ।

पुनरपि संघस्यैव प्रकाशकतया सूर्यरूपेण स्वत्वमाह—
व्रतित्थियगहपद्मा—सगस्त तवतेपदिचलेसस्त ।

माशुजोयस्स जए, भई दमसंघवरस्स ॥ १० ॥

परतीर्थिकाः—कपिलकणभस्माक्षपादसुगतादिमतावलम्बिनः त एव भद्राः तेषां या प्रभा एकैकवृत्तयाभ्युपगमपरि—स्फूर्तिक्षणा तामनन्तनयसङ्कुलप्रवचनसमुदाविशिष्टज्ञान-भ्रास्करप्रमार्गतानि नाशयति—अपनयतीति परतीर्थेक-प्रदप्रमानाशुकः तस्य, तथा तपस्तेज एव दीप्ता-उज्ज्वला लभ्या—आस्वरता यस्य स तथा तस्य तपस्तजोदीप्तलभ्यस्य, तथा ज्ञानमेवोद्घातो वस्तुविषयः प्रकाशो यस्य स तथा तस्य ज्ञानोद्घातस्य, जगति—लोकं भद्रं—कल्याणं, भवत्विति शेषः, दमः—उपशमः तत्प्रधानः संघः सूर्य इव संघसूर्यः तस्य दमसंघसूर्यस्य ।

सम्प्रति संघस्यैवाक्षोभ्यतया समुद्ररूपेण स्वतं चिकीर्षुराह—

भई धिर्वेलापरि—गयस्स सज्झायजोगमगरस्स ।

अक्खोहस्स भगवओ, संघसमुदहस्स रंदस्स ॥ ११ ॥

संघ एव समुद्रः संघसमुद्रः तस्य भद्रं भवत्विति क्रिया शेषः । किंविष्टस्य सत इत्याह—धृतिवेला-परिगतस्य—धृतिः—मूलोत्तरगुणविषयः प्रतिदिवसमुत्सहमान आत्मपरिणामविशेषः सैव वेला—जलवृद्धि-लक्षणा तथा परिगतस्य, तथा स्वाध्याययोग एव कर्मविदारणक्षमशक्तिमन्विततया मकर इव मकरा यस्मिन् स तथा तस्य, तथा अक्षोभ्यस्य परीषदापयसंभवेऽपि निष्पत्त्यस्य भगवतः समभैश्यैकरूपयशोभमप्रयत्नशीलसम्भारसमन्वितस्य रुन्दस्य—विस्तार्यस्य ।

भूयोऽपि संघस्यैव सदास्थायितया मेरुरूपेण स्वत्वमाह—

सम्मईसखवरवद्दर—दढरुद्धाढावगाढेपदस्स ।

धम्मवररयणमंडिअ—चामीपरमेहलागस्स ॥ १२ ॥

नियमूसियकणपसिला—यलुजलजलंतचित्तकूडस्स ।

नेंदणवखमणहसुरभि—सीलंगंधुजुमातस्स ॥ १३ ॥

जीवदायसुंदरकं—दहरियमुण्णिवरमईदहस्स ।

हेउसयधाउपगलं—तरयणदिचोसहिगुहस्स ॥ १४ ॥

संवरजलपगलियउ—ज्झरपरियायमाशहारस्स ।

सावगजणपउररवं—तमोरनचंतकूहरस्स ॥ १५ ॥

विषयनयपवरखुणिवर—फुरंतविज्जुजलंतसिहरस्स ।

विहिगुणकप्पकखग—फलभरकुमुमाउलवणस्स ॥ १६ ॥

नाशुवररयणदिप्यं—तकंतवेकलिपिमिलचूलस्स ।

वंदामि विषयपणओ, संघमहाभेदरागिरिस्स ॥ १७ ॥

गाथापदेकेन सम्यन्धः । सम्यक्—अविपरीतं दर्शनं—तत्स्वार्थेअज्ञानं सम्यग्दर्शनं तदेव प्रथमं मोक्षाङ्गतया सारत्वात्तत्रवक्ष्यमिव सम्यग्दर्शनवरवर्णं तदेव दृढं निष्पत्त्यरूपं कूटं—खिरप्रकृते गाढं—निबिडमयगाढं निमग्नं पीढं—प्रथमभूमिका यस्य स तथा, इह मन्दरागिरिपक्षे वज्रमयं पीढं दृढादिविशेषणं सुप्रतीतम्, संघमन्दरागिरिपक्षे तु सम्यग्दर्शनवरवक्ष्यमयं पीढं दृढं शङ्खदिशुपरिदहिततया परतीर्थेकावसानजलेना-

स्तः प्रवेशाभासतश्चातिथ्यमशुभकथम्, कदं प्रतिस्मयं विष्णु-
रूपमनतया प्रगल्भप्रवृत्तयेषु विरक्तं वर्धमान् । यादं
तीक्ष्णविषयकथ्यात्मकत्वात्, अथगादं जीषाद्विषु पदाये-
षु सम्यगवधारणतया प्रविष्टं, तं वन्दे । सुखं प्राकृतत्वात्
क्षितीयायै वृष्टी । यदाह पाणिनिः स्वप्राकृतलक्षणं— 'क्षि-
तीयायै वृष्टी' अथवा—सम्बन्धविषयता वृष्टीः यथा माथा-
शामशनीयादित्यत्र, यथा—तत्प्रभृत्य संघमन्त्रगिरिपते मा-
हात्म्यं तत् वन्दे, इति महात्म्यशब्दाध्याहारोपेक्षया वृष्टी, तथा
युगेति प्रपतन्तमात्मानं धारयतीति धर्मः, स एव वररत्नम-
ण्डिता चामीकरमेखला यस्य स धर्मवररत्नमण्डितचामीक-
रमेखलाकः, 'शेषाद्वा' ॥७३॥१७५॥ इति काः प्रत्ययः तस्य, इह
धर्मो द्विधा—मूलगुणरूपः, उत्तरगुणरूपश्च । तत्रोत्तरगुणरूपो
रानानि, मूलगुणरूपस्तु मेखला, न खलु मूलगुणरूपधर्मोत्त-
रचामीकरमेखला विशिष्टोत्तरगुणरूपवररत्नविषयगुणवि-
कलाभावेन । इहोच्छ्रितशब्दस्य व्यवहितः प्रयोगः । ततश्चाध-
मर्थः—नियमा एव इन्द्रियवर्गद्वन्द्वमरूपाः कनकशिलात-
लानि तेषु उच्छ्रितानि—उज्ज्वलन्ति ज्वलन्ति विस्तार्य-
कूटानि यस्मिन् स तथा तस्य, इह मन्दरगिरौ कूटाना-
मुच्छ्रितत्वमुज्ज्वलत्वं भासुरत्वं च सुप्रतीतम्, संघमन्त्र-
गिरिपते तु चित्ररूपाणि कूटान्युच्छ्रितानि अशुभाभ्यवसेयप-
रित्यानामुज्ज्वलानि प्रतिस्मयं कर्ममलविगमात् ज्वलन्ति
उत्तरात्तरसुश्राव्यस्मरणेन भासुरत्वात्, तथा नन्मति सुरासुर-
विधाधरादयो यत्र तत्तन्वं वनम्—अशोकसहकारादिपाद-
पवृन्दं नन्दनं च तद्वनं च नन्दनवन्, तत्तावितानगतविषयक-
लपुत्रप्रवालेसंकुलतया मनो हरतीति मनोहरं, 'लिहादिभ्यः'
इत्यत्र प्रत्ययः, नन्दनवन् च तन्मनोहरं च तस्य सुरभिस्वभा-
वो गन्धसेन उडुमायः—आपूर्थः, उडुमाशब्द आपूर्थ-
प्रयोगः, यत् उडुमभिमानविह्वलं—'पदिहृदयसुडुमायं अ,
हिरं इयं च जाण आउरणो' तस्य, संघमन्त्रगिरिपते
तु—नन्दनं—सन्तोषः, तथाहि—तत्र स्थिताः साधवो नन्मति-
तत्त्वविधियामर्थीयध्यादिलिखितसङ्कलतया मनोहरं, तस्य
सुरभिः शीलमेव गन्धः तेन व्यापश्य, अथवा—मनोहरत्वं
सुरभिशीलगन्धविशेषणं द्रष्टव्यम् । जीवद्या एव सुन्दराणि
स्वपरिनिर्वृतिहेतुतया कन्दराणि तपस्विनामावाप्तभूतत्वात्,
तथा च लोकप्रियं प्रतीतम्—'आदिशास्त्रव्यवस्थितः तपस्वी' ति,
जीवद्यासुन्दरकन्दराणि, तेषु ये उत्—प्रासव्येन कर्मशु-
जयं प्रति वृथिता उड्विथिता मुनिवरा एव शाक्यविद्वन्-
पराजयात् मुनिगन्धः तैरार्कीर्णो—व्यासस्तस्य, तथा मन्त्रगि-
रेशुहासु निर्यन्वति चन्द्रकान्तादीनि रत्नानि भवन्ति क-
नकादिधातवो दीप्ताश्चोपधयः, संघमन्त्रगिरिपते तु अन्य-
व्यतिरेकलक्षणा ये हेतवस्तेषां शतानि हेतुशतानि
तान्येव धातवः, कुयुक्लियुदासेन तेषां स्वेषुकेषां भास्वर-
त्वात्, तथा प्रगल्भित—निर्यन्मन्मानानि क्षायोपशमिकभा-
वस्थानित्वात् धृतस्त्वानि दीप्ताः जाज्वल्यमाना औषधया-
आमर्षपण्यादयो शुहासु—व्याख्यानशालाकपासु यस्य स
तथा तस्य, संघरः—प्राणानिपातादिरूपपञ्चाश्वमत्स्याख्यानं
तदेव कर्ममलप्राज्ञानात् सांसारिकदृष्टकणोदकारित्वात् प-
रिणामसुन्दरत्वाच्च वरजलमिष संघवरजलं तस्य, प्रा-
२१

लितः—सातत्येन व्यूहः उज्जरः—प्रवाहः स एव प्रविरा-
जमानो हारो यस्य स तथा, भागजना एव स्तुतिस्तो-
त्रस्थाध्यायविधानमुत्तरतया प्रचुरा रचन्तो मयूराः तैर्द्वैत्य-
न्तीव कुहराणि—जिनमयड्यादिकृपाणि यस्य स तथा
तस्य, विनयेन नता विवयनता ये प्रवरमुनिवराः त एव स्फु-
रन्तो विद्युतो विनयनतप्रवरमुनिवररत्नकुरद्विद्युतः तामि-
ज्वलन्ति—आसमानानि, शिखराणि, यस्य स तथा तस्य
इह शिखरस्थानीयाः प्रावचनिका विशिष्टा आचार्यादयो
द्रष्टव्याः, विनयनतानां च प्रवरमुनिवराणां विद्युता रूपणं
विनयादिकेषु तपसा तेषां भासुरत्वात्, तथा विशिधा
गुणा येषां ते विविधगुणाः विशेषणान्यथापुनरपया साधवो
गृह्यन्ते, त एव विशिष्टगुणोत्पन्नत्वात् परमानन्दरूपसङ्ग-
हेतुधर्मफलदानाच्च कल्पवृक्षा इव विविधगुणकल्पवृक्ष-
काः, प्राकृतत्वात् स्वार्थं कल्पयति, तेषां च यः फलभरो
यानि च कुसुमानि तैराकुलानि वनानि यस्य स तथा तस्य,
इह फलमरस्थानीयो मूलोत्तरगुणरूपो धर्मः, कुसुमानि
नानाप्रकारा श्रुत्यः, वनानि तु गच्छाः । तथा ज्ञानमेव पर-
मनिर्वृतिहेतुत्वात् वरं रत्नं ज्ञानवररत्नं तदेव जीव्यमाना कान्ता
विमला वैद्वैर्मयी चूडा यस्य स तथा, तत्र मन्दरपते
वैद्वैर्मयी चूडा कान्ता विमला च सुप्रतीता, संघमन्त्रपते
तु कान्ता भव्यजनमनोहारित्वादिमहा यथावस्थितजीवा-
दिपदार्थस्वरूपोपलम्भान्मकत्वात्, तस्य, इधमृत्तस्य संघ-
महामन्त्रगिरिपतेयमाहात्म्यं तद्विजयप्रणेतो वन्दे । तदेवं संघ-
स्थानकथा सत्योऽभिहितः नं० "दुपसहो सूरी फग्गुसिरी-
अज्जा नादलो सावओ सव्वसिरी साविधा एव अप्पच्छिन्नो
संघो पुव्वएहं भारहं वासे अत्थमेहिह" ती० २० कण्व । ही० ।
(संघयवहारः 'ववहार' शब्दे षष्ठे भागे ६१६ पृष्ठे द्रष्टव्यः) ।
श्रीवज्रसामिना पटविषया संघः सुमिक्षेरो नीतः, तत्र
संघः किं चतुर्थिचः, साधुसाध्वीमात्रसमुदायो वा ? पटविषया
च किंस्वरूपेति ? प्रश्नोऽत्रोत्तरम्—परिशिष्टपूर्वाङ्कवज्रस्वा-
मिसम्बन्धानुसारं चतुर्थिचसंघोऽवसीयते, न तु साधु-
साध्वीरूप एव । तथा यथा चक्रवर्त्तिचर्मरत्नवद्विद्युतवि-
स्तारः पटो भवति सा पटविद्येति ॥ ३६१ ॥ सेन० ३ उल्लो ।
अथ वार्षिककृत्यानि यथा—संघार्चनादीनि बहुविधानि,
यतः श्रावस्तिधावकाशद्वारेः प्रतिपादयति । माधोचरा-
र्जं—'पहरिसं संघचण १ साहम्मिअममि २ जसतिगं ३
॥१॥ जिणुगिहएवण ४ जिणधण-वुद्धी ५ महपूअ ६ धम्म-
जागरिआ ७ । सुअपूअ ८ उज्जवण ९, तह तित्थपहाव-
णो सोही १० ॥ २ ॥' तत्र संघपूजायां निजविषयानुसा-
रेण श्रुताद्वैद्वैमानाभ्यां साधुसाध्वीयोग्यमाधार्क्यादिदो-
वरहितं वज्रकम्बलपादपञ्चनस्योर्णापात्रदण्डकदिहिका-
सुव्योकरदकषणकागदकुम्पकलननीपुस्तकादिकं ग्रन्थं य-
धो दत्तं, पदिहृदयसुत्रम्—'वधं पत्तं च पृथु च,
कंबलं पापपुङ्खं । दत्तं संघारयं सिज्जं, अन्नं जं किचि सु-
उअह ॥१॥' एवं प्रातिहारिकपीठकलपट्टिकाद्यादि संयमो-
पकारि सर्वे साधुभ्यः श्रद्धया देयम् । सुव्यादीनामुपकरणत्वं
तु श्रीकले उक्रम-यथा—'असुगारि वर्याहं, सुमारे वज्रक-
या तिज्ज' अशनादीनि वज्रादीनि सुव्यादीनि चेति त्रीणि
चतुर्कानि, सङ्कलनया द्वादश । यथा—अग्रनं १ पानं २ सा-

दिम् ३ स्वादिम् ४, धर्म् १ पात्रं २ कम्बलं ३ पादमोक्षनम् ४, स्त्री १ पिपलको २ नलच्छेदनकं ३ कलशोधनकं ४ वेति । एवं धावकप्रायिकारूपसंघमपि यथाशक्ति समक्षिप-
रिमाणकदिना सत्करोति, यथास्थितं च देवगुणविशु-
गायकान् यावकादीनाम् । संघार्था हि उक्तद्विभेदात्-त्रि-
धा—तत्रोक्तद्वय सर्वपरिधापनं, जघन्येन जघन्या—सूत्र-
मात्रादिना, एकद्वयादेर्वा, शेषा मध्यमा । तत्राधिकव्यय-
नेऽशक्ताऽपि प्रतिवर्षं शुद्धये मुख्यवस्त्रादिमात्रं द्वित्रादि-
आदिभ्यः पूगादीनि दत्त्वा संघार्थाकृत्यं भक्त्या सत्याप-
यान्, निःस्वस्य तावताऽपि महाफलत्वात्, शक्त्या च
कियमात्रेण महागुणकरी । यतः पञ्चाशकं—“सर्वाह-
संघपूजा, विसंघपूजा च बहुगुणा एता । जं एस सुप
भगिन्ना, तित्थयराणंतरो संघो ॥ १ ॥” इति संघार्था-
विधिः १ । ध० २ अचि० ।

संघट्ट—संघट्ट—पुं० । जहाडप्राणो उदके, ओघ० । ग० यस्मिन्
काले उत्तरतां पादतलादारभ्य जहाया अर्द्धं बुडति स सं-
घट्टः । दृ० ४ उ० । स्था० । स्पष्टे, रा० । ध० ।

संघट्टती—संघट्टयन्ती—स्त्री० । पदकायान् शेषशरीरावयवेनैव
स्पृशन्त्याम्, पि० ।

संघट्टण—संघट्टन—न० । अभिधिना स्पृशेन, आच० ४ अ० ।
मनाक्ष स्पृशेन, ग० २ अचि० । अन्योऽयं भाषेः संहृतीकरणे,
अ० ५ श० ६ उ० । जीवानां संघट्टनं प्रायश्चित्तम् । महा०
१ चू० । “नो संघट्टजा नो यं परिमुञ्जेज्जा” महा० १ चू० ।
संघट्टं पारिच्छियं । महा० १ चू० ।

संघट्टमुमिणसा—संघट्टमुनिनसा—स्त्री० । बह्निभेदे, महा० १
पद ।

संघट्टिय—संघट्टित—त्रि० । मनाक्ष स्पृष्टे, आच० ४ अ० । ध० ।
संघट्टितं, म० १६ श० ३ उ० । आच० ।

संघट्ट—संघट्ट—त्रि० । निरन्तरे, आच० १ श्रु० ५ अ० ४ उ० ।

संघट्टण—संघट्टना—स्त्री० । रत्ननायाम्, सूत्र० १ ध्रु० १ अ०
१ उ० ।

संघट्टदंतिन्—संघट्टदंशिन्—त्रि० । निरन्तरदंशिनि, आच० १
श्रु० ५ अ० ४ उ० ।

संघट्टिय—संघट्टित—त्रि० । सम्यगदिते परस्परं स्नेहेन सम्ब-
द्धे, (वयस्यादौ) उक्त० १४ अ० ।

संघट्टियन्व—संघट्टितव्य—त्रि० । अप्राप्तपु वस्तुषु कार्ययोगे,
स्था० ८ डा० ३ उ० ।

संघतिलगद्धरि—संघतिलकद्धरि—पुं० । वद्रपालीयगच्छे गुण-
शस्त्रसूराशये, येन विक्रीय १४४२ संवत्सरे सम्यक्वस-
सत्युपरि टीका कृता । जै० १० ।

संघथेर—संघस्थविर—पुं० । संघकार्ये आपटव्ये स्थविरभेदे, पं०
भा० ५ कण्ठ । पं० चू० ।

संघदासखमासमण—संघदासद्धमाश्रमण—पुं० । पञ्चकल्पमा-
ध्यभिर्मातरि स्वनामवधानं आचार्ये, पं० भा० ५ कण्ठ ।

न० । वसुदेवद्विहीनप्रत्यस्य प्रथमकण्ठोऽनेन रचितः । जै० १० ।

संघधम्म—संघधम्म—पुं० । संघधर्मा गोष्ठीसमाचारः, आर्हता-
नां वा गुणसमुदायरूपवर्णनं वा संघसत्तमस्तत्समा-
चारः । धम्मभेदे, स्था० १० डा० ३ उ० ।

संघपउम—संघपद्ध—न० । लोकमध्यवर्तिव्यपि लोकधर्मास-
श्लेषतः पद्धरूपतां गते संघे, न० ।

संघपालिय—संघपालित—पुं० । स्वविरस्य आर्यवृजस्य गौत-
मगोत्रं स्थनामक्याने शिष्यं, कल्प० २ अचि० ८ कण्ठ ।

“धेरं च संघवालिं—गोयमगुत्तं पणिवयामि” । कल्प०
२ अचि० ८ कण्ठ ।

संघपाहुण—संघपाधूरुक्—पुं० । कुलगणसंघस्थिरेषु, कु-
लगणसंघधरा संघपाहुणा भवन्ति । नि० चू० ४ उ० ।

संघमज्झकार—संघमध्यकार—पुं० । कारशब्दाऽत्र रूपमात्रे
इति । संघान्यन्तरे, व्य० ३ उ० ।

संघयण—संहनन—न० । आस्थिसंघेय, धञ्जश्रुपभाचुपमाने उ-
पमेयं शक्तिविशेषे, स्था० ६ डा० ३ उ० ।

छ्विहं संघये पयसे, तं जहा—वतिरोसभारायसं-
घये उसभारायसंघये नारायसंघये अद्धानारा-
यसंघये स्त्रीलियासंघये छेवट्टसंघये ॥ (छ० ४६४)

संहननम्—आस्थिसंघयः, वक्ष्यमाणोपमानोपमेयः, शक्तिविशेष
इत्यन्य । तत्र वज्रं—कीलिका श्रुपभः—परिचेषपदमेः नारायः—
उभयतो मर्कटवन्धः, यत्र द्वयारस्थानरुमयनो मर्कटवन्धन व-
जयोः पट्टाकृतिना हृत्वीयनास्था परिचेषिनयादपरि तद्—
स्थितियभाङ्कीलिकाकारं वज्रनामकमार्थं भवति तद्वज्र-
श्रुपभनारायं प्रथमम्, यत्र तु कीलिका नास्ति तत्
श्रुपभनारायं द्वितीयम्, यत्र नृभयमर्कटवन्धः एव तथा-
राचं तृतीयम्, यत्र त्वंकतो मर्कटवन्धो द्वितीयपार्श्वे की-
लिका तद्वदनाराचं चतुर्थम्, कीलिकाविज्ञास्थित्यस्त्यज्ज्ञानं
कीलिकास्थं पञ्चमम् । अस्थिद्वयपर्यन्तस्पर्शनलक्षणं से-
वामार्त्तं सेवामागमनमिति सर्वाते पद्यम् । शक्तिविशेषपदे त्वेवं
विधदावादेरिव दृढत्वं संहननमिति । इह गाथं—“वज्र-
रिसभनारायं, पदमं वीयं च रिसभनारायं । नारायं व-
ज्रनारायं कीलिया तद् यं वज्रपदं ॥ १ ॥ रिसहो य होइ पट्टो,
वज्रं पुण कीलियं वियाणाहि । उभयो मज्झवंधं, नारायं
तं वियाणाहि ॥ २ ॥” स्था० ६ डा० ३ उ० ।

सम्प्रति संहनननाम पश्चिमभिर्भिक्षुनां धातुगलमाह—

संघयणमट्टिनिचयो, तं वज्रा वज्ररिसहनारायं ।

तद् रिसहनारायं, नारायं अद्धानारायं ॥ ३७ ॥

कीलिहलेवट्टं इह, रिसहो पट्टो य कीलियावजं ।

उभयो मज्झवंधो, नारायं इममुलालं ॥ ३८ ॥

संहनन्यन्ते—दृढीक्रियन्ते शरीरपुद्गला येन तत् संहननं
तत्तास्थिनिचयः कीलिकादिपुद्गलागमस्थानं निचयो र-
त्नविशेषोऽस्थिनिचयः । तत्संहननं वक्ष्या वदप्रकारिभ-
वति । तथा—वज्रश्रुपभनारायं, तथा श्रुपभनारायमि-
हानुस्वारोऽल्लासुकिः, नारायम्, अधेनारायं, कीलिका-

सेवातम् । इह प्रवचने श्रवणं श्रवणशब्देन परिवेष्टनपट्ट उच्यते । येषु वज्रशब्देन कीलिकाऽभिधीयते, नाराचं नाराचशब्देनोभयतो मर्कटबन्धो भवत्येते । इदमस्थिनिज-
यामकं संहननमौदारिकाङ्गे औदारिकशरीर एव, नाम्येषु शरीरेषु, तेषामस्थिरहितत्वादिति भाषायुगलाक्षरार्थः ।
आभाषः पुनरयम्—इह द्वयोरस्मोऽभयतो मर्कटबन्धेन बध्नायः पट्टाकृतिना प्रतीयमानस्या परिवेष्टितयोरुपरि त-
त्स्थितयमेदिकीलिकाश्च वज्रनामकमस्थि यत्र भवति तद्वज्रश्रवभनाराचम्, तन्निरवन्धनं नाम वज्रश्रवभनाराच-
नाम । यत्पुनः कीलिकारहितं संहननं तत् श्रवभनाराचं, तन्निरवन्धनं नाम श्रवभनाराचनाम । यत्र पुनर्मर्कटब-
न्धः केवलो भवति न पुनः कीलिका भवति श्रवभसं-
घः पट्टश्च तन्नाराचं, तन्निरवन्धनं नाम नाराचनाम । यत्र त्वेकाग्रार्थेन मर्कटबन्धो द्वितीयार्थेन च कीलिका भवति नर्धनाराचं तन्निरवन्धनं नामाधनाराचनाम । यत्र पुनर-
स्थीनि कीलिकामात्रबध्नाभ्येव भवन्ति तत्कीलिकासंहननं तन्निरवन्धनं नाम कीलिकानाम् । यत्र तु परस्परं पर्य-
न्तस्पर्शलक्षणं सेवाभागान्तरस्थीनि भवन्ति कृद्वाभ्यव-
हारैर्नैलाभ्यङ्गविश्रामशादिरूपां च परिशीलनां नित्यमपेक्षते तत्सेवान्ते, तन्निरवन्धनं नाम सेवातं नाम । यद्वा 'क्षेवहं' ति वकारभ्य लुप्तस्येह वशनाच्छेदनामस्थिपर्यन्तानां वृत्तं पर-
स्परं सम्बन्धघटनालक्षणं वर्तते वृत्तिसर्वत्र तच्छेदवृत्तं, कीलिकापट्टमर्कटबन्धरहितमस्थिपर्यन्तमात्रसंस्पर्शपट्टमि-
त्यर्थः । ततो यदुद्घातं शरीरे वज्रश्रवभनाराचसंहननं भवति तद्वज्रश्रवभनाराचसंहनननामकमेति । एवमश्रवभना-
राचाद्विषयि वाच्यमिति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ कर्म० १ कर्म० ।
उत्त० । विश० । प्रब० । आ० । प्रज्ञा० । अ० । जी० ।
पं० सं० । पं० आ० । पं० चू० । सं० । (के कुत्रोपपद्य किं संहनना भवन्तीत्युक्तम् 'उववाय' शब्दे द्वितीयभागे)

असुरकुमारा यं मेते । किंसंघयशा पस्यता, गोयमा !
क्षरहं संघयशाणं असंघयशी, शेवङ्गी शेव क्षिरा शेव यद्दह-
जे पोगला इह्वा कंता पिषा मणुष्सा मयामा मयाभिरामा ते
तेसि असंघयशाए परिखमंति । एवं जाव थसिय-
कुमाराणं । पुववीकाइया यं मेते । किं संघयशी पस्यता,
गोयमा ! क्षेवहंसंघयशी पस्यता, एवं जाव सम्भुच्छिम-
पंधिदिपतिरिक्खजोसिय सि, गम्भवकंतिषा छविहंसंघ-
यशी, सम्भुच्छिममणुस्सा क्षेवहंसंघयशी, गम्भवकंति-
यमणुस्सा छविहं संघयशे पस्यते, तं जहा-असु-
रकुमारा तहा वाखमंतरजोइसियवेमाणिया य (छ०
१५५+) स० १५५ सम० ।

नामकमभेदे, प्रज्ञा० २३ पद । (वृष्वीकायिका 'पुववीका-
इयाऽऽ' विशदेषु ते कति संहननवन्त इति उक्तम् ।)

संघयशाङ्गक-संहननपट्टक-न० । वज्रश्रवभ १ नाराचश्रवभ २
नाराच ३ अर्धनाराच ४ कीलिका ५ सेवातंसंहननाख्ये
संहननपट्टके, कर्म० २ कर्म० ।

संघयशाणुप-संहननयुत-त्रि० । विशिष्टशरीरसामर्थ्यरूपेण
संहननेन युते, स च व्याख्यानादिषु न ध्याय्यतीति तत्त्वम्,
पञ्चमः सूरिगुणः । प्रब० ६५ द्वार । ग० ।

संघयशाणाम्-संहनननामन्-न० । संहनन्यन्ते धातुनामनेका-
र्थत्वाद्-दृष्टीकल्पते शरीरपुद्गलाः कपाटादयो लोहपाट्टका-
दिभ्येव येन तत्संहननं, तदेव नाम संहनननाम । नामकर्म-
भेदे, कर्म० १ कर्म० । पं० सं० । प्रब० । आ० ।

संघरह-संघरथ-पुं० । मार्गगामितया रथरूपकेषोपमिते सा-
धुसाध्वीभावकभाविकाक्षे सगुदाये, न० ।

संघरिस-संघर्ष-पुं० । निर्मण्ये, प्रज्ञा० १ पद ।

संघरिसगमथ-संघर्षगमन-न० । आवकयोः कः शीघ्रगतिरि-
तिरूपचया गमने, जी० ।

संघरिससमुद्ध्य-संघर्षसमुत्थित-त्रि० । अरण्यादिकाष्ठनिर्म-
थनसमुद्भूते (अग्नौ), प्रज्ञा० १ पद ।

संघवद्वज्र-संघवर्द्धन-न० । स्वनामक्याते नगरे, आ० चू०
४ अ० ।

संघववहार-संघव्यवहार-पुं० । संघेन छेत्तव्य व्यवहारे, व्य०
३ उ० । ('ववहार' शब्दे षष्ठभागे १६८ पृष्ठ उक्तं पथः ।)

संघवेयावक्ष-संघवेयावृत्त्य-न० । संघकार्यकरणे, अग्नौ ।

संघसमुद्-संघसमुद्र-पुं० । अज्ञाभ्यतया समुद्ररूपकेण कृषिते,
संघ, न० ।

संघसम्मथ-संघसम्मत-त्रि० । साधुसाध्वीभावकभाविका-
रूप्य चतुर्विधस्य संघस्याभिमतं, ध० ३ अ० ।

संघसूर-संघसूर्य-पुं० । प्रकाशकतया सूर्यरूपकेण कृषिते, न० ।

संघाहम्-संघातिम्-त्रि० । संघातिन निर्बृत्तं संघातिमम् पर-
स्परतः पुष्पमालाविसंघातेनोपजायमानं, स्था० ४ डा० ४
उ० । संघातिम्—यत् पुष्पं पुष्पेण परस्परं नालमंशेन सं-
योज्यते । जी० ३ प्रति० ४ अ० । संघातिम् तु यत्परस्परतो
नालसंघातनेन संघात्यते । म० ६ श० ३३ उ० । आ० । कण्ठ-
कवत् बहुवृत्त्यादिवर्णसंघातिमप्येव (अत्रु० । दश० । नि०
चू० ।) बोलकादौ, आ० २ ध्रु० २ चू० ४ अ० ।

संघाह्य-संघातित-त्रि० । मिथो गात्रैः पिष्टीकृते, ध० २ अ-
० । अन्योऽन्यं गात्रैरेकत्र लगिते, आ० ४ अ० । आ० चू० ।
संघाएत-संघातयत्-त्रि० । अन्योऽन्यं गात्रैः संहताय कृषिते,
म० ४ श० ६ उ० ।

संघाड-संघाट-पुं० । पुष्पाकीर्णे, जी० ३ प्रति० ४ अ० ।
ज० । प्रक० । संघाड ति वा तय ति वा रागाय ति वा ए-
गृहं ति । वृ० १ उ० ३ प्रक० । युग्मे, संघाटशब्दा युग्मवाची ।
यथा साधुसंघाट इति । ज० १ वृत्त० ।

संघात-पुं० । संहनने, आ० म० १ अ० । समूहे, अत्रु० ।
विश० । आ० १ । तीर्थादिषु सम्मिलितजनसंघातवत् संघा-
तः । अत्रु० । संनिभे, आ० म० १ अ० । क्षाताभ्ययने, स०
१८ सम० ।

संघाडकरण—संघाटकरण—म० । औदारिकवैज्याहारकक-
पाया शरीराणां संघाते, आ० म० १ अ० । आ० लू० ।

संघाडग—संघाटक—म० । युष्मे, रा० । जी० । जलजबीज-
फलविशेषे, आ० १ शु० १ अ० ।

संघाडमन्त्राय—संघाटकज्ञात—म० । संघाटक भेदिवीरयेरेक-
कथनकथनम् । इदं चाभीष्टार्थेणापकत्वात् ज्ञातमिति ।
ज्ञाताधर्मकथाया द्वितीयाध्ययने, आ० १ शु० १ अ० ।
('संघाडग' शब्दस्य बहुव्यता 'धन' शब्दे चतुर्थभागे २६४५
पृष्ठे द्रष्टव्या ।)

संघाडपरिसाट—संघाटपरिशाट—पुं० । संघातसंभिन्न परि-
शाटे, आ० म० १ अ० ।

संघाडी—संघाटी—स्त्री० । उत्तरीयविशेषे, स्था० ४ डा० १ उ० ।
विशे० । साधूपकरणविशेषे, वृ० । (संघाटी कतिविधा
इति 'उषधि' शब्दे द्वितीयधाम्ने १०६३ पृष्ठे गतम् ।)

संघाटी वीर्यसूत्रं करोति—

जे भिक्खु वा भिक्खुणी वा अण्यसो संघाडीए दीहसु-
त्तायं करेइ करंत वा साइअइ ॥ १३ ॥

जे ते संघाडिबंधणसुत्ता ते वीहा य कायव्वा । अध वीहे
करोति तो मसलहुं, आणाविणो य दोसा ।

गाथा—

जे भिक्खु दीहादं, कुजा संघाडिसुत्तागं तु ।
सो आणाअणवत्थं, मिच्छवतिराधणं पावे ॥ ३३ ॥
अच्छयथे सम्मदा, पडिलेहा सेव ज्येगरूवाणं ।

सुत्तत्थतदुभयसु य, पल्लिम्यो होति दीहिसु ॥ ३४ ॥
अच्छयं धाम—कट्ठयं तथ सम्मदा धाम पडिलेहणदोसो अ-
योगकवपुण्यदोसो य भवति । मूढेषु ओमोहंतस्स वालंतस्स
य सुत्तत्थपल्लिम्यो । अम्हा एते दोसा तम्हा इमे पमाणं ।

गाथा—

चतुरंगुलप्पमाणा, तम्हा संघाडिसुत्तागं कुजा ।

जहथेण तिप्पि संघा, उकोसेणं तु छम्भयिता ॥ ३५ ॥

चतुरंगुलप्पमाणा कायव्वा छब्बा दोसु वि दिसासु तेत्ति
मूले इमरिसो पडिबंधो ।

गाथा—

सउणगपातसरिच्छा, उ पासगा तिप्पि अंतमज्जेगो ।

तज्जातेण गदेआ, मोचुण य होति पडिलेहा ॥ ३६ ॥

सउणगो—पक्की तस्स जारिसो पडिपातो भवति ता-
रिसो कायव्वा, तज्जाएण उणिएथं उणिएण कोमियं को-
मिएण जया पडिलेहति तया ते बंधे मोचुण ।

गाथा—

वितियपदम्मि य उट्ठी, एगयगेल्लस विसमवोच्छेए ।

एतेहि कारणेहिं, दीहे वि हु सुत्तए कुजा ॥ ३७ ॥

उट्ठीते वीहे बंधिउ न लोकेइ । एवेधत् ॥ नि० लू० ५ उ० ।

स्वप्नम्—

जे भिक्खु पासत्थस्स संघाडियं देइ देइंत वा

साइअइ ॥ ३० ॥ जे भिक्खु पासत्थस्स संघाडियं
पडिच्छइ पडिच्छंत वा साइअइ ॥ ३१ ॥ जे भिक्खु
पासत्थस्स संघाडियं देइ देइंत वा साइअइ ॥ ३२ ॥ जे भिक्खु
पासत्थस्स संघाडियं पडिच्छइ पडिच्छंत वा साइअइ
॥ ३३ ॥ जे भिक्खु कुसीलस्स संघाडियं देइ देइंत वा
साइअइ ॥ ३४ ॥ जे भिक्खु कुसीलस्स संघाडियं पडि-
च्छइ पडिच्छंत वा साइअइ ॥ ३५ ॥ जे भिक्खु शितिय-
स्स संघाडियं देइ देइंत वा साइअइ ॥ ३६ ॥ जे भिक्खु
शितियस्स संघाडियं पडिच्छइ पडिच्छंत वा साइअइ
॥ ३७ ॥ जे भिक्खु संसत्तस्स संघाडियं देइ देइंत वा
साइअइ ॥ ३८ ॥ जे भिक्खु संसत्तस्स संघाडियं पडि-
च्छइ पडिच्छंत वा साइअइ ॥ ३९ ॥

इस सुत्ता, शाणंदसणञ्जरीत्ताण पासद्धिंनो पासत्थो ओस-
णो दोसा । ओसणो उ यो वा संजंम तथिसणो, कुच्छि-
यसीलो कुसीलो । बड्ढोसो संसत्तो व्वाएण अणुयत्तो
शितिओ । एतंसि संघाडयं इति पडिच्छति वा तस्स-
लहुं ।

गाथा—

पासत्थोसप्पाणं, कुसीलसंसत्तशितियवासीणं ।

जे भिक्खु संघाडं, दिजा अइवा पडिच्छेजा ॥ ३९ ॥

से आणाअणवत्थं, मिच्छवतिराहणं तहा दुविहं ।

पावति अम्हा तेणं, यो दिजा यो पडिच्छेजा ॥ ३९ ॥

तेण ति—संघाडएण इमा जारिसाधिराहणा ।

गाथा—

अविसुद्धस्स तु गहयो, आवज्जण अगहिते य अधिकरणं ।

अण्यन्नओ गिहीयं, किं य हु दिट्ठो जतीयं पि ॥ ३९ ॥

साइ तेण संघाडएण समं दिट्ठो जेण दोसेणासुद्धं मे-
एहति तमावज्जति । अइ साइ य मेएहति तो पासत्थस्स
अत्रियत्तं कलहं वा करेति, साइणा अपडिसिजे पासत्थेण
गहिते जति साइ तुसिणीओ अच्छति एत्थ अणुमति-
दोसो भवति । अण्यन्नओ गिहीयं भवति । इमे च भजेजा
किं तत्थ कारणं दुविधो भन्तो कहितो एवे भणिए ।

गाथा—

जति अच्छति तुसिणीओ, भयति त एवं पि देसिओ धम्मो ।

आसातया सुमहती, सो बिय कलहो तु पडिघाति ॥ २६४ ॥

पासत्थेण अत्रिये जइ साधु तुसिणीओ अच्छति अ-
णुमति वा करोति तो सुमहती आसातया, वीहे च संसार-
णिव्यसेति । अइवा—साधु भणति य वहुति पासत्थवययं
च पडिघापयति; ताहे पासत्थो भित्तेतिमं ओभामेति सो
बेव कलहो । पासत्थाईया इमेण दोसे परिहरति ।

गाथा—

पासत्थोसप्पीणं, कुसीलसंसत्तशितियवासीणं ।

उग्गमउप्पादणए—सथाए संसग्गमविराधे ॥ २६५ ॥

अद्याहं जहा से अण्यो हंरो अभिप्राओ तथा
पञ्चति, उगमदोसा सोलस, उपादयादोसा सोलस,
दस एससादोसा, संविभा पुण इमेण विचिणा परिहरति ।

गाढा—

उगमउपायणए—सखाए तिहं वि तिकरणविसुद्धं ।
पासत्थोसखायं, कुसीलणितिए वि एमेव ॥ २६६ ॥
मणउगम आहाराऽऽदी य तिया तिष्ठि तिकरणविसुद्धं ।
एकासीती भंगा, सीलंगमेण खेतन्वा ॥ २६७ ॥

‘तिष्ठि’ ति आहारउवहिसेजा, तिष्ठि करणा तिकरणा तेहि
सुद्धं तिकरणसुद्धं । एयस्स पुण्यदस्स इमा वक्खाणगाढा
॥ २६६ ॥ माणाऽऽनितियं उगमादितियं—आहारादितियं । एते
तिष्ठि तिया । तिकरणांसा उगमदोसा सोलस, उपायणा-
दोसा सोलस, दस एससादोसा संविमेण पुण इमेण
एकासीती भंगा कायन्वा ।

गाढा—

आहारादीय तिया, तिष्ठि तिकरणविसुद्धा ।
एकासीती भंगा, सीलंगमेण खेतन्वा ॥ २६८ ॥

आहारोवहिसेजा एयस्स हेद्वा उगमादितियं भणा-
दितियं एयस्स वि हेद्वा करणतियं इमा वखाणा ।

गाढा—

आहार उगमेणं, अविसुद्धं य गिपहं गिण्हावे ।
गेयहंतं अणुजाणह, एवं वायाए काएणं ॥ २६९ ॥
एमेव खव विकप्पा, उपातयएसखाए खव चेव ।
एते तिष्ठि उ खव ए—सखे वि माहारे भंगा तु ॥ २७० ॥
एमेवोवधिसेजा, एकेकं सत्तवीस भंगा तु ।
एते तिष्ठि वि मिलिता, एकासीती भवे भंगा ॥ २७१ ॥

आहार उगमेण अमुद्धं मण्णगेणहति य गेयहावेति गेयहंतं
खाणुमायति एते मणेण तिष्ठि, वायाए तिष्ठि, काएण वि तिष्ठि
एते खव उगमेण । तहा उपादयाए वि णव, एसखाए वि खव ।
एते सत्तावीस आहार । उचकरणे सेजाए वि सत्तावीस ।
सत्त्व एकासीती । अहा एते वायालीस अवराहे एकासीती-
य परिहरति एवं पासत्थे अद्याहं कुसीले संसत्ते णितिय-
य, अविस्साहाओ—ओसण्णे एतेसि संघाडगं तिकरणविसो-
दीय य देजा, य पडिच्छजा एकासीतीय य भंगं विगप्पेहि
परिहरेजा ।

गाढा—

एताइ साहेतो, चरणं साहेति संसओ खउत्थि ।
एतेहि अमुद्धेहि, चारितेदं विखाणाहि ॥ २७२ ॥
पडिसेवे पडिसेहो, उंसिग्गे दाणमातितिकुल्लो ।
अविसुद्धे चउगुग्गा, दूरे साधारणं काउं ॥ २७३ ॥
पासत्थादिकुसीले, पडिसिद्धे जो तु तेहि संसग्गी ।
पडिसिउभक्ति एसो खल्लु, पडिसेवे होति पडिसेहो ॥ २७४ ॥

२२

दाख्हाई संसग्गी, सह कतपडिसिद्धे लहुय आउहे ।
सम्भावे ति आउहे, ञ्सुद्धे गुरुगो तु तेथ परं ॥ २७५ ॥

एते आहारादीय एकासीति एमेहि साधयंते चारितं सा
हेति । एवं अर्थेण पडिसिद्धे पासत्थातियाणं संघाडगस्स
वत्थातियाणं दाणं करति । एस संसग्गी सह एकासि संसग्गि
करति, पडिसिद्धो पचोइओ आउहे मासलहुं स पडिच्छं ।
सम्भावे ति आउहेति । एवं वितियवाराए वि मासलहु । त-
तियवाराए आउहेस्स मासलहु, तेथ परं चउत्थवाराए खि-
यमा अमुद्धेति मायायी आउहेस्स मासगुहं ।

“मायी तिकुल्लो” ति अस्व व्याख्या । गाढा—

तिकुल्लो तं तिष्ठि मासा, आउहेति गुरु उ तेथ परं ।
अविसुद्धं तं वीसुं, करेति जो उहेति गुरुगा ॥ २७६ ॥

तिणिण वारा तिकुल्लो तिणिण वारा आउहेतस्स
तिणिण मासलहुं । तिहं वाराणं परेण तेथ परं चउ-
त्थवाराए णियमा माई, आउहेते मायाणिकफं मासगुहं ।
‘अविसुद्धे’ चउगुरुगा अस्व व्याख्या—अविसुद्धं गाढं—
सो पासत्थसंसग्गकारी जति आलोयणं य पडिच्छिणो अ-
विसुद्धो तं अणाउहेतं वीसुं करेति, वीसुं—ओगमित्यर्थः । जो
तं अण्णो साधु संयुजति तस्स चउगुरुगं । बाद्ग आह—
कम्हा पढमवितियततियवाराणु मासलहुं चउत्थवाराए
मासगुहं ।

आयरिओ आह । गाढा—

सति दो वि सिय अमायी, वतियासिणी तु णियमओ मायी ।
सुद्धस्स होति चरणं, मायासहिते चरणभेदो ॥ २७७ ॥
सह पढमवारानो वितियवारा वित्ता मातीगतं वित्ता सेविउं
जाय, जति अमाती तो मासलहुं । अह माती तो मासगुहं,
तेथ परं णियमा माती तेथ मासगुहं । पच्छुद्धं कंठे ।

“दूरे साधारणं काउं” ति अस्व व्याख्या । गाढा—

समणुसु विदेसं, गतेसु अद्यागता तहि पच्छा ।
ते वसहि गंतुमणा, पुच्छंति तेहि मणुसांतु ॥ २७८ ॥

कयाह संभोतया साह विदेसं गता, अण्णे य संति ये अद्या-
ओ विदेसाओ तं चेव गच्छमागता । जे ते विदेसं गता तहि
आगंतुपहि य दिहा । ते वि आगंतुगा तं चेव देसं गंतुकामा
पुच्छंति । अरिथ कयि तेहि असाकं संभोतया; एवं पुच्छंति ।

गाढा—

अत्थि चि होति लहुओ, कयाह ओसपधंजणे दोसा ।
खत्थि ति लहुओ तंडख, य खेत्तकहणं य पाहुसं ॥ २७९ ॥

आयरितो जह मण्णति अत्थि तो मासलहु, कताति आ-
सणीभूता होजा ताहे गुरुवयणाओ संभुजमाणो ओसण-
भुत्तदोसे पावेज । अह वि गुरु भणति—अत्थि, तह वि मास-
लहुं, यतः गुरुवयणाओ तेहि सद्धि संभोगं य करेति, ताणं
अपत्तियं असंलहदोसाय य मासकपजोणे खेत्ते कहेति ण-
व पाहुसं करेति । जम्हा एते दोसा तम्हा आयरिण एमं
भाणियब्बं ।

गाढा—

आसि तदा समलुष्ठा, भुंजथ दध्वादिप्रेहि पेहिता ।
एवं भंडखदोसा, ख हौति अमलुखदोसा य ॥२८॥
दध्वात्सकालमायेहि पडिलेहता भुंजेजह एवं साधारणे
संबधोसा परिहरिया भवति । कारणा देख वा पडि—
चकुज वा ।

गाढा—

असिबे ओमोरिए, रायवुड्डे भय व गेलसे ।
अद्वाराधोर वा, देखा अथवा पडिच्छेज्जा ॥ २८१ ॥
असिबे कारणे एगागी, एगागिअस्स बहु दोसयुं जा-
गिस्ता पासत्यसंघाडकं, पासत्यस्स वा संघाडकं—पास-
त्यस्स वा संघाडगो भवति । अपुच्छेलो रायपउडे राय-
वज्जेसु समारुं गु एप्पेति । भय वितिओ सदाओ भवति ।
गाल्ले पडियरलं अद्वारं सदाओ रोधणियामहणा । एतहि
कारणं हि सम्बध पाणुगादिजयणए जाह मासलुं प-
सा ताहे देजाति वा पडिच्छुजति वा । नि० खू० ५ उ० ।

संघाडिम—संघातिम—त्रि० । संघातनिष्पाद्ये, जा० १ भु० १३
अ० । यत्परस्परतो नाल्लेस्येतेन संघात्येते । रा० । नि० खू० ।

संघाडिय—संघाटित—त्रि० । सम्यग धाटिताः परस्परस्नहन
सम्बद्धाः । वयस्यादिषु, उक्त० १५ अ० । संघा० ।
संघाटिक—त्रि० । सहचारिणि, जे० २ वच० ।

संघादुहेस—संघादुहेस—पुं० । संघोपाध्यायलम्बन, पञ्जा० १७
वि० ।

संघाय—संघात—पुं० । संघात्यन्ते पिएडीकियन्ते पुद्गला ये-
न तत्संघातम् । शरीरान्धपरिणामानां पुद्गलात्तान्मन्योऽन्यसन्नि-
धानेन व्यवस्थापने, प्रय० २१६ द्वा० । नि० खू० । आचा० ।
अज्जपेनाराचल्लसं सङ्गनेन, स्या० ८ टा० ३ उ० । औ० ।
उच्छय, आच० ५ अ० । अत्रु० । उत्करं, आच० १ अ० ।
सम्भू, तं० संघाता द्विधा—पर्यवाणमसूराणां वा । तत्र पर्यवसं-
घाता अनन्ता, अफरसंघाताः संख्येया, (आचारान्नादिश-
येषु 'अक्षर' शब्दे च प्रतिपादिताः) वृ० १ उ० १ प्रक० ।
एकीभावाधिके गात्रसंकाच्ये, आचा० १ भु०
१ अ० ५ उ० । 'गात्रादिकार्य' इत्यादिगाथाप्रतिपा-
दितत्वात्कलापस्यैकदेशो यो गत्यादिकत्तस्याप्येकदेशो यो
नरकगत्यादिकत्तत्र जीवादिमार्गेषा या क्रियते, स संघा-
तः । धृतभेदे, कर्म० १ कर्म ।

संघायकरण—संघातकरण—न० । आतामवितानीभूततन्तु-
संघातेन पटस्थेय करणे, सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ० ।
विशे० । पं० सं० ।

संघायणा—संघातना—स्त्री० । धर्माधर्मालिकायनभःप्रवेशा-
नारं परस्परं संद्वयावस्थाने, विशे० । पक्षविगतो नि प-
डितो तत्संघायणानिमित्तं उवगरण्डा कोझासो नगरगतो ।
आ० म० १ अ० ।

संघायणाम—संघातनाम—न० । संघात्यन्ते प्रत्येकं शरीरप-
ञ्चकमायोग्यः पुद्गलाः पिएक्यन्ते येन तत्संघातः तदेव नाम
संघातनाम । कर्म० १ कर्म । नामकर्मभेदे, आ० ।

संघायपरिसाडकरण—संघातपरिशुटकरण—न० । शकटाद्य-

वयसंघातने, अवयवपरिशुटने च । सूत्र० १ भु० १
अ० १ उ० ।

संघायविमोयग—संघातविमोचक—पुं० । रागद्वेषात्मकाद् गु-
णसंघाताद् विमोचके, व्य० ३ उ० । रागद्वेषविमुक्ता—आ-
हारादिकं वृन्दतु रागाकर्त्री, तद्विपरितेषु द्वेषाकारीत्यर्थः ।
अत एव भवति समः सर्वजीवानां, स इत्यभूतो न प्रमा-
णीकर्तुं शक्यते धृतेरपदेशेन व्यवहरणम् । व्य० ३ उ० ।

संघायसमास—संघातसमास—पुं० । इषादिगत्याद्यवयवमार्ग-
णायाम्, कर्म० १ कर्म० ।

संघायारमास—संघाचारभाष्य—न० । चैत्यमुनिवन्दनविषय-
विधिमतिपादके शान्त्याचार्यकृते भाष्यग्रन्थे, संघा० । त-
स्योपरि वृत्तिः श्रीदेवेन्द्रसूरिकृताऽस्ति, तदुपक्रमोपसंहार-
योरर्थं पाठः ।

“देवेन्द्रवृन्दस्तुतपादपत्रः, सधुंभुवः श्रीवरेकलिसत्र ।
सन्देहसन्दोहरजःसमीरः, स वः शिवायास्तु जिनन्द्रीवः ॥१॥
चैत्यमुनिवन्दनप्रभृति—भाष्यविबुधे यथाभूतं किञ्चित् ।
संघस्याचारविधि, वक्ष्ये स्वपरोपकाराय ॥ २ ॥”

संघा० १ अधि० १ प्रस्ता० ।

“इति श्रीसंघस्य प्रतिदिनमवश्यं कृतनिधौ,
स्वधर्मानुष्ठाने प्रकटमधिकारः प्रथमकः ।
सदाहैतानां विहितविधिष्वद्वन्द्वनवरः,
धृतादास्मीयाच्च प्रकृतिविवृतिः पारगमनम् ॥ १३६ ॥”

इति श्रीदेवेन्द्रसूरिविरचितायां श्रीसंघाचारभाष्यटीकायां
चैत्यमुनिवन्दनधिकारः प्रथमः समाप्तः । संघा० १ अधि०
३ प्रस्ता० ।

संघायारविहि—संघाचारविधि—पुं० । संघस्याचारविधिः चै-
त्यमुनिवन्दनप्रभृति संघाचारप्रकारे, संघा० १ अधि० ३
प्रस्ता० ।

संघार—संहार—पुं० । “हो घोऽनुस्वारत् ” ॥ ८११२६४ ॥ इ-
ति इत्ययः । संघारो । संहारो । प्रा० । बहुजनक्षये, तं० ।

संघिह्न—संघातवृत्—त्रि० । परस्परं मिलितं, “राया पुरोहितो
वा, संघिह्नानो नगरमि हो वि जणा” व्य० १ उ० । आ० खू० ।

संक्षय—सञ्ज्ञित—त्रि० । सञ्ज्ञयः सञ्ज्ञानेनमामिति सञ्ज्ञयि-
ताः, तारकादिदर्शनादितत् प्रत्ययः । येषां मासानां परतः स-
त्तमासादिकं वायव्यकृतेऽशीतितमे मासानां प्रायश्चित्तं प्रा-
स्तास्तेषु, व्य० १ उ० ।

साञ्छाधिक—त्रि० । घृततैलगुडाख्येषु बहुकालरहितमश-
क्येषु द्रव्ये, कल्प० ३ अधि० ६ क्षण ।

संक्षय—सञ्ज्ञय—पुं० । सप्रहं, “तथ कट्टे तेज घय महु, वर्याहं तं च
संचओ बहुहा” दणकाद्वैतलपूतमपुवखावीनामादिशब्दाद्
बुसपञ्जालादीनां संप्रहकः सञ्ज्ञयो बहुधा द्रष्टव्यः । वृ० १ उ०
१ प्रक० । स्या० । स्वर्गसंविधाद्यवयवपरिवासे, वृ० १ उ०
२ प्रक० । (सतीयभागे ६७२ वृष्टे ‘गौरचरिया’ शब्दे काला-
तिक्रान्तमोजनप्रस्तावे सञ्ज्ञयो निषिद्धः ।) (‘पडिसेवणा’
शब्देऽपि सञ्ज्ञयो निषिद्धः ।) सञ्ज्ञये मम्मथविगुणाद्वारणम् ।

स्य० ३ अ० । सञ्जीयत इति सञ्जयः । गौतपरिग्रहे, प्रश्न० ५ संख० द्वार ।

संचयग-संचययात्र-न० । सञ्चितस्य द्रव्यस्योपरि भागे, आत्मा० १ ध्रु० ६ अ० २ उ० । उपरि स्थापिते तुणाविवृत्ति-ने, नि० चू० १ उ० ।

संचयमास-संचयमास-पुं० । प्रायश्चित्तापस्तितो यावन्तो मासाः शिष्येणासेवितस्तं तु मासेषु, नि० चू० २० उ० ।

संचरत-सञ्चरत्-त्रि० । भ्रमति, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

संचरण-सञ्चरण-न० । भ्रमणे, सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० ।

संचादय-शङ्क-त्रि० । समर्थे, भ० ३ श० २ उ० ।

संचाय-शङ्क-धा० । मर्षणे, शङ्कधातोः सञ्चायादेशः । संचा-यश्च । शङ्काति । स्था० १० डा० ३ उ० । आत्मा० १ डा० ।

संचार-सञ्चार-पुं० । द्वारापद्मरैजमवेशनिर्गमे, आ० १ ध्रु० २ अ० । कुण्ठादौ संचारणे, त्रि० । सञ्चारक, ह० ६ उ० ।

संचारसम-सञ्चारसम-पुं० । वंशतन्त्रयादिभिर्गृहीते स्वरे, स्था० ७ डा० ३ उ० ।

संचाल-सञ्चाल-पुं० । गात्रविचलनप्रकारे, ल० ।

संचालण-सञ्चालन-न० । विघटने, नि० चू० ७ उ० । पर्या-लोचनं, भ० १ ध्रु० १ अ० ।

संचालिजमाण-सञ्चाल्यमान-त्रि० । स्थानात् स्थानान्तर-नयनं वात्यमानं, आ० १ ध्रु० ८ अ० ।

संचितय-सञ्चिन्तन-न० । सम्यक्प्रकारेण चिन्तनायाम्, उक्त० ३२ अ० ।

संचिजमाण-सञ्जीयमान-त्रि० । प्रतिक्षणमुपजीयमाने, आ-चा० २ ध्रु० १ चू० १ अ० ३ उ० ।

संचिद्वृण-संस्थान-न० । कालस्थितौ, भ० १२ श० ६ उ० । अवस्थितिकाले, भ० ८ श० २ उ० । (स च सर्वेषां जीवाना-मिति 'कायद्विद्' शब्दे तृतीयभागे उक्तः ।)

संचिणिता-सञ्चित्य-अव्य० । उपचिद्व्यर्थे, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० १ उ० ।

संचिषत-सञ्चिन्वत्-त्रि० । घनति, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

संचिय-सञ्चित-त्रि० । राशीकृते, स्था० ३ डा० १ उ० । आच० ।

संछद्य-सञ्छद्य-त्रि० । जलेनान्तरिते, जं० ४ पक्ष० । रा० । 'संछद्यपचमि समुणाले' संछद्यानि जलेनान्तरितानि विसमृणालानि यासु ताः । इह विसमृणालशब्दात् पत्राणि पश्चिमीपत्राणि द्रष्टव्यानि । विसर्गानि-कम्पाः मृणालानि-पत्रनालाः । जी० ३ प्रति० ४ आचि० । रा० । व्याप्तं, आ० १ ध्रु० २ अ० । उक्त० ।

संछद्यद्व-संछद्यद्व-त्रि० । परिच्छेदविशेषकलिते, ह्य० ३ उ० ।

संछिद्यासांय-संछिद्यलोतम्-त्रि० । सम्यक् क्षिप्तानि अपनीता-

नि भावलोतांसि संवृत्तत्वात् कर्माश्रयद्वाराणि येन स तथा । द्रव्यलोताभ्यो विषयनिष्ठप्रवृत्तिभ्यो भावलोताभ्यः शब्दादिषु शुभाशुभेषु रागद्वेषोपस्था विमुक्तं, सूत्र० १ ध्रु० १६ अ० ।

संज्ञोभ-संज्ञोभ-पुं० । संक्रामणे, ह० १ उ० २ प्रक० । प्रक्षेपे, ह्य० ६ उ० ।

संज्ञोभग-संज्ञोभक-पुं० । प्रक्षेपके, ह० २ उ० ।

संज्ञोभण-संज्ञोभण-न० । परावर्त्ते, ह० १ उ० ३ प्रक० ।

संज्ञोभपरपरय-संज्ञोभपरम्परक-न० । परम्परया स्थानान्तर-संक्रमणे, ह० ३ उ० ।

संज्ञय-संज्ञय-पुं० । मृषावादाद्युपरतिमति मोक्षसाधके, प्रश्न० १ संख० द्वार ।

संज्ञई-संयती-स्त्री० । साध्याम्, ह० १ उ० ३ प्रक० ।

संज्ञम-संयम-पुं० । संयमनं संयमः, भाषे अत्र प्रत्ययः । "सं-ज्ञमवसंज्ञलेषा" संयमनं-सम्यगुपरमणं सावधयोगादिति सं-यमः, यद्वा-संयम्यते नियमत आत्मा पापव्यापारसम्भारान्नेनेति संयमः "संनिष्ठुपाद्यमः" (५-३-२५) इति सू-त्रेणाश्रयत्ययः । यदि वा-शोभना यमाः प्राणातिपातामुत-भाषणादसाध्यामङ्गपरिग्रहविरमणलक्षणा अस्मिन्निति सं-यमश्चातिशयम् । कर्म० ४ कर्म० । "आदेयौ जः" ॥ ८ । १ । २४५ ॥ अत्र बहुलाधिकात्सोपसर्गस्याऽनादेरपि यकार-स्य जकारादेशः । प्रा० । सम्यक् पापेभ्य उपरमणम् । चारित्र्ये, उक्त० २८ अ० । संधा० । सम्-एकीभावेन यमः संयमः । उ-परमे, ध० ३ आचि० । संयमनं संयमः । हिंसादिनिवृत्तौ, स्था० ५ डा० १ उ० । आच० । स० । सर्वसाधधारमनिवृत्तौ, आचा० १ ध्रु० २ अ० ५ उ० । मनोवाक्कायविशुद्ध्या सर्वव-धोपरमे, दश० ५ तत्त्व । वृथिव्यादिरक्षणं, स्था० ४ डा० १ उ० । प्रश्न० । पञ्चाश्वविरमणादौ, उक्त० १ अ० । संधा० । प्रश्न० । प्राणातिपाताद्यकरणे, "पञ्चाश्ववाद् विरमणे, पञ्चेन्द्रियनिग्रहः कषायजयः दृष्टव्यविरतिश्च-रतं संयमः सप्तदश-भेदः ।" स्था० ३ डा० ३ उ० । प्राणिव्यायाम्, कल्प० १ आ-चि० ६ लृण । आ० । सर्वविरत्यङ्गीकारे, आनु० । सम्यगनु-ष्ठाने, आ० म० १ अ० । चारित्रसामाधिक्यं, विशे० । भ० । सामाधिक्यविरुपे चारित्र्ये, आ० म० १ अ० । रा० । पृथ-व्यादिविषयेभ्यः संघट्टपरितापनोपद्रवणेभ्य उपरमे, स्था० ७ डा० ३ उ० । द्या संयमो लज्जा जुगुप्सा अञ्छलना ति-तिज्ञाऽहिंसा हीभ्येत्येकाधिकानि संयमस्य । उक्त० ३ अ० । (यथा पदानां व्याख्या स्वस्वस्थाने ।) (सरागवीतरागसं-यमौ सोमेदौ 'चरितधम्म' शब्दे तृतीयभागे ११४६ पृष्ठ व्याख्यातौ ।) (पञ्चविधसंयमस्य व्याख्या 'असमरंभमा-ण' शब्दे प्रथमभागे ८२१ पृष्ठे गता ।) (अष्टविधसंयमस्य दशविधसंयमस्य च व्याख्या 'असमरंभमाण' शब्दे प्रथमभागे ८२२ पृष्ठे गता ।)

चउज्जिहे संज्ञमे पयणचे, तं जहा-मणसंज्ञमे वतिसंज्ञमे कायसंज्ञमे उवगरणसंज्ञमे । (सू० ३१३३)

मनोधाक्षापनामकुशलत्वेन निरोधः कुशलत्वेन तूरीणी-
नि संयमाः । उपकरणसंयमो महाभूत्यवस्थापरिहारः पु-
स्तकवस्तुधर्मपञ्चकपरिहारो वा । तत्र-चर्मपञ्चकमिदम्-
“अयलगाविमहिस्ती-मिगाण अजियं तु पंचमं होइ ।
तलिगा सज्जगवडे, कोसगकची य बीयं तु ॥२॥” इति ।
स्था० ४ डा० २ उ० ।

पंचविधे संज्ञमे पण्यते, तं जहा-सामाहयसंज्ञमे छेदो-
वद्वाविषयसंज्ञमे परिहारविद्युद्विषयसंज्ञमे सुकुमसंपरायसं-
ज्ञमे अहकृत्वापचरितसंज्ञमे । (सू० ४२८)

संयमः संयमः, पापोपरम इत्यर्थः । तत्र-समो-
रागाविरहितः तस्य आद्यो गमनं प्रवृत्तिरित्यर्थः, स-
मायः समाय एव, समाय भवे, समायन निवृत्तं, स-
मायस्य विकारोऽंशो वा समायो वा, प्रयोजनमस्येति सा-
मायिकम्, उक्तं च-“रागदोषविरहिणो, समो सति अयं
अट गमयंति । समगमयंति सि सामाओ, स एव सामाहयं
नाम ॥ १ ॥ अहवा भवे समाय, निवृत्तं तेषु तन्मयं वा-
चि । अं तत्पञ्चोयं वा, तेषु च सामाहयं नेयं ॥ २ ॥” इति,
अथवा सामाभि-ज्ञानादीनि तेषु तेषां अयनमयः समायः
स एव सामायिकमिति, समाहि च-“अहवा समाह स-
म-समायचरणार तेसु तेहि वा । अयं अओ सामाओ,
स एव सामाहयं नाम ॥ १ ॥” इति, अथवा समस्य-
रागाविरहितस्याऽऽयो-गुणानां लाभः समानां वा-ज्ञाना-
दीनाम्भयः समायः स एव सामायिकम्, अभाणि च-“अह-
वा समस्त आओ, गुणान् लाभो सति जो सामाओ सो ।
अहवा समानमाओ, योओ सामाहयं नाम ॥ १ ॥” इति,
अथवा सामिनि-मैश्यां साक्षा वा अयलस्य वा आयः सा-
मायः स एव सामायिकम्, अश्वघाति च-“अहवा सामं
मैशी, तस्य अओ तेषु च सति सामाओ । अहवा सामस्ता-
ओ, लाभो, सामाहयं नाम ॥ १ ॥” इति सावधयोगविर-
तिके सर्वमपि चारित्रमविशेषतः सामायिकमेव, छेदा-
दिविशेषस्य विशिष्यमाश्रमर्थः शब्दतश्च नानात्वं भज-
ते, तत्र प्रथमं विशेषणभावात् सामान्यशब्द एवावति-
ष्ठते सामायिकमिति । तच्च द्विधा-द्वयकारिणः, यावज्जी-
विकं च । तत्रांतरकारिकं सर्वेषु प्रथमपञ्चमतीर्थकर्तृ-
त्येवमारापिततस्य, यावज्जीविकं तु मध्यमविदेह-
तीर्थकर्तृतीर्थेषु भवति इति, तेषूपस्थापनाऽभावादिति,
सामायिकं च तत्संयमस्येत्येवं सर्वत्र वाक्यं का-
र्यमिति । (स्था०) (छेदोपस्थापनिक्याख्या “छे-
दोपस्थापनियं” शब्दे द्वितीयमात्रं १३४ पृष्ठे गता ।)
(परिहारविद्युद्विकस्याख्या “परिहारविद्युद्वियं” शब्दे
चञ्चमभागे ६६ पृष्ठे गता ।) (सुकुमसंपरायस्याख्या “सुकु-
मसंपराय” शब्दे चतुर्थे ।) अथयव्यो यथार्थः, यथैवा-
कचायतनेत्यर्थः, आख्यातम्-अभिहितम्, आख्यातं त-
देव संयमः आख्यातसंयमः । (स्था०) इह सप्तदशमका-
रसंयमस्याद्या नव भेदाः संवृद्धानाः, एकस्त्रियसंयमप्रवृत्ते-
न वृद्धिवादिषंयमपञ्चकस्य वृद्धीतवाविति । स्था० ५ डा० २
उ० । (वृद्धिसंयमस्याख्या “असमारंभाण” शब्दे प्रथ-
मभागे ८४ पृष्ठे गता ।)

सप्तविधः संयमः—

सप्तविधे संयमे पण्यते, तं जहा-पुदविकायितसंज्ञमे
०जाव तसकायितसंज्ञमे अजीविकायसंज्ञमे । (सू०-४७१+)
‘सप्तविधे’ इत्यादि, सुगमं नवरं संयमः-वृद्धिवा-
दिविषयः संघट्टपरितापोऽपद्रावणंभ्यः उपरमः, ‘अजी-
विकायसंज्ञमे’ सति अजीविकायानां-पुस्तकादीनां ग्रन्थप-
रिभांगोपरमः । स्था० ७ डा० ३ उ० । सर्वसंवरणं,
स्था० १ भु० १ अ० । दश० । मीनीन्द्रांके सप्तदशकपञ्चुद्धानं,
स्था० ३ डा० २ उ० ।

दशविधः संयमः—

दशविधे संज्ञमे पण्यते, तं जहा-पुदविकायसंज्ञमे,
०जाव वस्त्वस्सहकायसंज्ञमे, वेहंदिषसंज्ञमे तेहंदिषसंज्ञमे
चउरिदिषसंज्ञमे पंचेदिषसंज्ञमे अजीविकायसंज्ञमे । (सू०
७०६+) स्था० १ डा० ३ उ० ।

सप्तदशविधसंयमप्रतिपादनायाऽऽह—

पुदवि दग अगणि मारुय ,

वस्त्वस्सह वि ति चउ परिदि अजीवो ।

पेहुप्पेहपमज्जण—

परिद्वयण मथो वई काए ॥ १ ॥

“पुदवाइयाण जाव य, पंचेदिष संज्ञमो भवे तेसि ।
संघट्टाणि न करं, तिर्विहेणं करणजाएण ॥ १ ॥
अजीवदि वि जेहि, गहिदि असेजमो इवइ जरुणो ।
जह पोत्थइसपण्य, तण्यण्य चमपण्य य ॥ २ ॥
गंडी कच्छवि मुट्ठी, संपुडफण्य तहा छिवाडी य ।
एयं पोत्थपण्यं, पण्यं वीरपारिदि ॥ ३ ॥
बाहल्लपुडुत्तेहि, गंडीपोत्थो उ तुज्जं वीहो ।
कच्छवि अंतं तण्यो, मज्जे पिडुलो मुण्यव्वो ॥ ४ ॥
चउरंमुलदीहो वा, वट्ठागि मुट्ठिगण्यओ अहवा ।
चउरंमुलदीहो णिय, चउरस्सो वावि विण्यओ ॥ ५ ॥
संपुडओ दुगमो, फलगावांच्छे छिवाडिमसाहि ।
तण्यपत्तं सियक्वा, होइ छिवाडी बुद्धा वेति ॥ ६ ॥
वीहो वा इस्सो वा, ओ पिडुलो होइ अण्यवाहल्ल ।
तं मुणियसमसारा, छिवाडिपोत्थं भण्णुति ॥ ७ ॥
दुविदं च दूसपण्यं, समाससो तं पि होइ नायव्वं ।
अण्यडिलेडियपण्यं, दुण्यडिलेहं च विण्ये ॥ ८ ॥
अण्यडिलेडियदूस्, तूली उवहाणं च नायव्वं ।
गंडुवहाणा लिंगणि, मरूपं च पोटमप ॥ ९ ॥
पल्लवि कोयवि पावा-रणावप तहा य दादिगालीओ ।
दुण्यडिलेडियपण्यं, एवं वीयं भवे पण्यं ॥ १० ॥
पल्लवि इत्थपण्यं, कोयवओ कपपूरिओ पडओ ।
ददिगालि घोयपांसी, सेसपसिद्धा भवे भया ॥ ११ ॥
तण्यण्यं पुण भणियं, जिणेहि जियरायदोसमोहेहि ।
साली बीही कोरव-रालग रणे तण्यारं च ॥ १२ ॥
अलएलगाविमहिस्ती-मिगाणमण्यं च पंचमं होइ ।
तलिगा सज्जगवडे, कोसगकची य बीयं तु ॥ १३ ॥
अह विवडहिरकारं, ताइ न गिएहइ असेजमो साह ।
ठाणार जत्थ भेते, पेहपमज्जितु तत्थ करे ॥ १४ ॥

पला पट्टवपेहा, पुणो य दुविहा उ होह नायम्मा ।
साधारणावारे, बावारे जह उ गामस्स ॥ १५ ॥
पलो उ विक्कलो ह, अम्मावारे जहा विणस्संतं ।
कि एयं तु उवेक्कस्सि, दुविहाए वेत्थ अहिगारो ॥ १६ ॥
बावावेक्क तदिं यं, संभोइयसीयमाण चोएइ ।
ओपरं इयरं वि, पावयणीयस्स कज्जमि ॥ १७ ॥
अम्मावार उवेक्का, न वि ओपरं गिहि तु सीयंतं ।
कम्मेषु बहुविहसुं, संजम एसो उवेक्काए ॥ १८ ॥
पारं सागारियसुं, अपमज्जिआ वि संजमो होइ ।
ते वेव पमज्जेत, उसागारियसंजमो होइ ॥ १९ ॥
पायेहि संसवं, भसं पाणमहा वि अविज्जुं ।
उवगरणुपसमारं, जं वा अरियु होजाहि ॥ २० ॥
तं परिउवणविहीए, अवहट्ठं संजमो भवे एसो ।
अकुसलमणवरारोह, कुसलाण उदीरलं जं तु ॥ २१ ॥
मणवइसंजम एसो, काय पुल जं अवस्सकज्जमि ।
गमणागमयं भवरे, तओवउत्तो कुणइ सम्मं ॥ २२ ॥
तव्वजं कुम्मस्स व, सुसमाहियपाणिपायकायस्स ।
इपरं वा कायसंजमं, विट्ठंतस्सेव साहुस्स ॥ २३ ॥
आव० ४ अ० । आवा० । सूत्र० । संथा० । नं० । आध० ।
आ० चू० ।

सत्तरसविह संजमे पण्यत्ते, तं जहा-पुव्वीकायसंजमे आउ-
कायसंजमे तेउकायसंजमे वाउकायसंजमे वण्यस्सइकाय-
संजमे वेइंदियसंजमे तेइंदियसंजमे चउरिंदियसंजमे पंवि-
दियसंजमे अजीवकायसंजमे पेहासंजमे उवेहासंजमे अवहट्ठ-
संजमे पञ्जज्जसंजमे मण्यत्ते वइसंजमे कायसंजमे
[सू० १७५] स० १७ सम० ।

('वरित्तधम्म' शब्दे तृतीयभागे ११८ पृष्ठे अनेकविध-
संयमानां व्याख्या गता ।)

कजं नायादीयं, सत्वं पुण होइ संजमो नियमा ।

जह जह सो होइ थिरो, तह तह कायव्वयं होइ ॥ ४२ ॥

वृ० २ उ० ('कुकुइए संजमस्स पल्लिमं' इति 'पल्लिमं' शब्दे पञ्चमभागे ७२५ पृष्ठे व्याख्यातम् ।) (संयमाभिद्यु-
वदस्थानपतितत्त्वम् 'आगमववहारि' शब्दे द्वितीयभागे
७१० पृष्ठे व्याख्यातम् ।)

संयमफलम्—

संजमेसं भंते ! जीवि किं जण्यइ, संजमेसं अणुहयसं-
नण्यइ ॥ २६ ॥

हे भगवन् ! संयमेन जीवः किं जनयति ? गुरुराह-संयमेन-
अनंहस्कं-न विद्यते अंहः पापं यस्मिन् तत् अनंहस्कं
तस्य भावोऽनंहस्कत्वं तज्जनयति, संयमेन आश्रय-
निरोधं जनयति इत्यर्थः ॥ २६ ॥ उक्त० २६ अ० । (संयम-
अधिप्रकल्पम् 'कितिकम्म' शब्दे तृतीयभागे ४०७ पृष्ठे
व्याख्यातम् ।)

संजमकरण-संयमकरण-न० । पञ्चाभवविरमणाविशुणकरये,
उत्त० १३ अ० ।

संजमकुसल-संयमकुसल-पुं० । शुधिव्याधिसंयमकुसल, व्य० ।
२३

उपसंहारमाह—

(आयाकुसलो एसो) संजमकुसलं अतो उ बोधव्वाभि ।
पुढादिसंजमम्मी, सत्तरसे जो भवे कुसलो ॥ १३२ ॥
अत ऊर्ध्वं संयमकुसलं वक्ष्यामि । प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति-
पृथिव्यादिसंयमे, 'पुढीव दग गण्णि भावय, वणस्सइ वि ति
व उ पण्णिहि अजीवा । पेहुप्पेह पमज्जण, परिट्टवणमयो वइं
काय' ॥ १ ॥ इत्येवंप्रकारे सत्तरेण-सत्तद्व्यप्रकारे यो भवति
कुसलः स संयमकुसलः ।

प्रकारान्तरेण संयमकुसलमाह—

अहवा गहणे निसिरण-एस्ससंजानिसिजउववी य ।
आहारे वि य सतिमं, पत्तवज्जेमे य जुज्जणाया ॥ १३३ ॥
इंदियकसापनिगह, पिथियासवजोगकायमल्लीणो ।

संजमकुसलगुणनिर्दिष्टविहकरणभावसुविमुद्धो ॥ १३४ ॥
अथेति—संयमस्यैव प्रकारान्तरेपरदक्षिणे, प्रत्यक्ष आधाने
निसरख पण्णायो-गवेषणादिभेदाभिप्रायां श्रव्या निषद्योप-
ध्याहारविषयायां निषद्यायां सम्यगुपशुक्तः संयमकुसलः किं-
मुक्तं भवति—य उपकरणभारमादधानो निष्पिपित्वा प्रति-
लेख्य प्रमाज्यं च शुद्धाति निष्पिपित्वा । एतेन प्रज्ञासंयमः प्र-
माज्जनासंयमश्चाहः । एतद्ग्रहणसत्तज्जातीयाः शेषा अणुपे-
क्षादिसंयमा सुदीना द्रष्टव्याः । तथा यः श्रव्यामुपध्यामाहा-
रं न उद्गमोप्यादैनैवशुद्धं शुद्धाति, संयोजनाविदो-
षरहितं च शुद्धं, स्थानापि कुत्रापि प्रत्युपेक्ष्य प्रमाज्यं
च करोति स संयमकुसलः । अत्र निषद्याग्रहणेन स्था-
नाविशुद्धीतम् । तथा य एतेषु संवेषां संयमेषु कसंयेषु
स्फुटिमान् स संयमकुसलः, 'स्फुटिमतुलमनुष्ठानमवितथ' इति
वचनात्, तथा यस्य प्रत्यस्त्योगस्य शुभमनोवाकाय-
रूपस्य योजना-व्यापारणम् । किमुक्तं भवति-अग्रगस्तानां
मनोवाकाययोगानामपवर्जनं प्रशस्तानां मनोवाकाययोगा-
नामभियोजनं संयमकुसलः । तथा इन्द्रियाणि भोत्रादीनि
कथायां-कोधारीयं यो निशुद्धाति, तथा भोत्रादीनि न
स्वविषये व्यापारयति, भोत्रादिविषयमासेषु शुभाशेषेषु श-
ब्दादिष्वप्येव रागद्वेषौ न विषयं, कोधारीनप्युदयितुः प्रवृ-
त्तान् निदण्डति, उद्वयमाप्तांश्च विफलीकरोति, तथा आ-
भवाणि-मण्णायतिपातादिलक्षणानि विद्वधति, योगं च-म-
नोवाकायलक्षणमप्रशस्तं ध्यानं चार्त्तरीदं तत्परिहारख प्रश-
स्ते धर्मे शुक्तं च तत्र आसीनः-आश्रितोऽभिगृहीतचलवीर्य-
तया तत्र प्रवृत्त इत्यर्थः । एष संयमकुसलः । कथम्भूतः स-
न्धियाह-गुणनिधिः संयमानुगता ये गुणास्तेषां निविधिर
गुणनिधिः तैः परिपूर्ण इति भावः । तथा त्रिविधेन प्रकारेण-
मनोवाकायलक्षणेन सुविशुद्धो मनसाऽन्यसंयमानभिलाषात्
भावेन च परिणामेन विद्युजः, इह लोकाशांशोऽभिप्रेतमुक्त-
त्वात् विकरणभावाविशुद्धः ।

अस्यैव माध्यात्रयस्य व्याख्यामार्थमाह—

गियइह पडिलेहेउं, पमज्जिओ तह य निसिरण यासि ।

उवउपो एस्साए, संजनिज्जे व ववहारे ॥ १३५ ॥

एस्सं सव्वेसुं, जो य पम्भुस्सते तु सो सतिमं ।

ऊंजइ पसयमेव तु, मणभासा कायजोमं तु ॥ १३६ ॥

सोईदियाइयायं, निग्गहयं चैव तह कसायायं ।
पासातिवाइयायं, संवरयं, आसवायं च ॥ १३७ ॥

आखे अपसत्थय य, पसत्थआखे य जोगमझीयो ।
संजमकुसलो एतो, सुविसुद्धो तिबिहकरेखे ॥ १३८ ॥

नाथाचतुष्टयमपि गतार्थम् । नवरत्नम् 'उचउत्तो एसणाप' इ-
त्यादि । उपयुक्त एषणायाम् किं विषयायामित्याह-शब्दानि
वचोपपन्नाहारे, शब्दा-उपाश्रयः निषदा-पीठफलका-
दिकषा स्थानादिकपनिषदा व्याख्यानं तु प्रागेवाहम्, उ-
पधिः-पात्रनियोगादिराहारेऽशनादिकपः, एषां समाहार-
द्वन्द्वस्तस्मिन् तद्विषयायामित्यर्थः । 'आखे अपसत्थे' त्यादि
एतेन विज्ञा-अप्रशस्तं, प्रशस्तं च । अप्रशस्तम् आखे, तौत्रं
च । प्रशस्तम्-धर्मं, शुद्धं च । तत्र प्रशस्ते एतेन-धर्मशुद्ध-
रूपे चशब्दो भिन्नकर्मः । प्रशस्तं योगमालीनः 'सुविसुद्धो
तिबिहकरेखे' ति उपलक्षणमेतत् । भावेनापि स विसुद्धः,
शरं सुगमम् । उक्तं संयमकुसलः । अ० ३ उ० ।

संजमसाइय-संयमसातिक-त्रि० । संयमोपघातिके, प्रब०
२६७ द्वार ।

संजमसायग-संयमसातक-त्रि० । संयमविनाशके, आच०
४ अ० ।

संजमचरय-संयमचरक-त्रि० । सतदशप्रकारसंयमानुष्ठापि-
नि, दश० १० अ० ।

संजमजवगुण-संयमार्जवगुण-त्रि० । संयमार्जवो गुणो यस्य
तत् । संयमश्चोभाचप्रसाद्युदे, दश० ६ अ० ।

संजमजाया-संयमयात्रा-त्री० । संयमप्रवृत्तौ, प्रश्न० १ सं-
ब० द्वार । संयमानुपालने, सूत्र० २ धु० १ अ० ।

संजमजायामाचवतिय-संयमयात्रामात्रावृत्तिक-त्रि० । संयम-
यात्रा-संयमानुपालनं सैव मात्रा आलम्बनसमूहाशः संयम-
यात्रामात्रा तदर्थं वृत्तिः प्रवृत्तिसंवाहारे स संयमयात्रामात्रा-
वृत्तिकः । संयमपालनमात्रप्रवृत्ते आहारादौ, अ० ७ श० १ उ० ।

संयमयात्रामात्राप्रत्यय-त्रि० । संयमयात्रामात्राप्रत्ययो यत्र ।
संयमयात्रायं आहारादौ, अ० ७ श० १ उ० । सूत्र० ।

संजमजीविय-संयमजीवित-न० । संयमवक्षया जीवने, साचा० ।
संयमजीवितं तद् दुष्प्रतिबुद्धणीयं कामानुष्कृतजान्तर्वर्तिना
नुक्तेन निष्प्रवृद्धः संयमः प्रतिपाद्य इति । आचा० १ धु० २
अ० ६ उ० ।

संजमजोग-संयमयोग-पुं० । चरणव्यापारे, पञ्चा० १२ विष० ।
कुशलव्यापारे, पं० ब० ४ द्वार । आ० चू० । समितिशुतिके
आचरेखे, प्रब० १०१ द्वार । दश० ।

संजमजोशि-संयमयोनि-त्री० । संयमस्य सर्वसंवरस्वभाव-
स्य देशविरक्तिकपस्य चात्पत्तिस्थाने शुभमनोवाक्कायव्या-
पारे, दश० ५ तत्त्व ।

संजमऽहु-संयमार्थ-पुं० । संयमः प्रेक्षोत्सेषाप्रमार्जनादिलक्षण-
स्तदर्थम् । संयमनिमित्ते, स्था० ६ डा० ३ उ० ।

संजमहुश-संयमस्थान-न० । संयमः सामायिकच्छेदोपस्था-
पनीयपरिहारविशुद्धिस्त्वमसम्पराययथाक्यातरूपः तदेव
स्थानम् । आचा० १ धु० २ अ० १ उ० । पं० मा० ।
ज्ञानदर्शनचारित्रपरिणामात्मकऽध्यवसायविशेषे, अ० १
उ० । अष्ट० नि० चू० । पि० । ("संजमहुशे ति वा अज्जमव-
साणे ति वा परिणामद्वये ति" इति 'डाश' शब्दे चतुर्थेमागे
१६६४ वृष्टे व्याख्यातम् ।)

संजमहुशापात-संयमस्थानापात-न० । चरणशुद्धिविशेषा-
प्रतिपाते, पञ्चा० १६ विष० ।

संजमश-संयमन-न० । सतदशप्रकारसंयमकरणे, आचा० १
धु० ४ अ० ३ उ० । रज्जुनिगडादिभिर्बन्धने, आच० ४ अ० ।

संजमसिय-संयमत्रिक-न० । परिहारविशुद्धिस्त्वमसम्परा-
ययथाक्यातवारिप्रलक्षणे संयमत्रये, कल्प० १ अधि० ७ लृण ।

संजमधुवजोगजुतया-संयमधुवजोगयुक्ता-त्री० । संयमः-
चरणं तस्मिन् ध्रुवो-नित्यो योगः-समाधिस्तयुक्ता । सन्त-
तोपयुक्तायाम्, उत्त० १ अ० । अ० । चरणे नित्यं समा-
धुपयुक्तायाम्, स्था० ८ डा० ३ उ० । दशा० । प्रथमाया-
माचारसंपादि, "संजमधुवजोगजुते याऽपि भवति" 'संयमे'
त्यादि संयमो नाम चरणं तस्य य ध्रुवा अवश्यं कस्यैवत्यात्
योगाः प्रतिबलनास्थाध्यायादयः सैर्युक्तो भवति । अथवा-
संयमः सतदशप्रकारः पञ्चाभवाद्भिरमश्रित्यादिकः, तस्मि-
न् ध्रुवा-नित्यो योगो-व्यापारो यस्य स संयमधुवजोगयुक्तः ।
अथवा-संयमे ध्रुवो-नित्यो योगो यस्य स संयमधुवजोगयु-
क्तः । चशब्दात्-ज्ञानादिष्वपि नित्योपयोगः अपिशब्दप्रहणा-
त्परमपि योजयति इत्येका १ । दशा० ४ अ० ।

संजमपरिपालण-संयमपरिपालन-न० । अहिंसाध्यागधने,
पञ्चा० ७ विष० ।

संजमबहुल-संयमबहुल-त्रि० । संयमम्-आश्रयविरमणादिकं
बहुति-बहुलसंख्यं यथाभवत्येवं लाति शुद्धातीति विशुद्धविशु-
द्धतरं पुनः पुनः संयमे कुर्वन्तीति संयमबहुला, मयूरव्यंस-
कादित्यात् समासः । पृथिव्यादिसंरक्षणप्रभुरेषु, प्रश्न० ३ सं-
ब० द्वार । यदिवा-बहुलः-प्रभूतः संयमो येषां त संयमबहु-
लाः । संयमप्रभुरेषु, प्रश्न० ३ संब० द्वार । संयमेन पृथ्व्यादि-
संरक्षणलक्षणं बहुलः प्रभुरो यः स तथा । संयमो वा बहुलः
प्रभुरो यस्य स तथा । प्रभुरतरसंयमे, स्था० ४ डा० १ उ० ।

संजममहु-संयममहु-त्रि० । दृष्टिकृतचारित्रगुणेषु, म० २ अधि० ।

संजमउव्वेयसक-संयममयोद्विजनकर-त्रि० । संयमाद्भवम्
मीतिमुद्वेजनं चलनं कुर्वन्तीत्येवंशीले यत् तत् । संयममयो-
द्विजनशीले, अ० ६ श० ३३ उ० ।

संजमभारवहणदुया-संयमभारवहणार्था-त्री० । संयम यस्य

वसंज ए पुच्छा, गोयमा ! दुविहे पञ्चने, तं जहा—ऊउ-
मर्ये य, केवली य । “सामाहयमि उ कए, चाउजामं अ
छुत्तरं धम्मं । तिहिहेण फासयंतो, सामाहयसंजओ स खलु
॥ १ ॥ छेपुण उ परियामं, पोरायं जो ठवेइ अप्पार्यं ।
धम्ममि पंचजामे, छेदोवट्ठावणो स खलु ॥ २ ॥ परिह-
रइ जो विसुद्धं, तु पंचयामं अछुत्तरं धम्मं । तिहिहेण
फासयंतो, परिहारियसंजओ स खलु ॥ ३ ॥ लोमाणु-
वेययंतो, जो खलु उवसामभो व खवओ वा । सो सुहुम-
संपराओ, अहसाया ऊअओ किं पि ॥ ४ ॥ उवसेंते
हीयमि व, जो खलु कम्ममि मोहणिज्जमि । छउम-
त्थो व जिणो वा, अहसाओ संजओ स खलु ॥ ५ ॥ ”
(६०-७०६) ।

‘ कति थं भंते ’ इत्यादि, ‘ सामाहयसंजए ’ सि सा-
मायिकं नाम चारित्रविशेषस्तत्प्रधानस्तेन वा संयतः सा-
मायिकसंयतः, एवमन्येऽपि । ‘ इत्तरि ए य ’ सि इत्तरस्य-
प्राविश्यपदेशात्तत्प्रधानत्वात्प्रायः सामायिकस्यास्ति-
त्वादिचरितः, स चारोपविषयमात्रमात्रतः प्रथमपक्षम-
तीर्थकारसाधु, ‘ आचरहि ए य ’ सि यावत्कार्यकस्य-
प्राविश्यपदेशात्तत्प्रधानत्वात् यावज्जीविकस्य सामायिकस्या-
स्तित्वात्प्रायः, स च प्रथमजिनमहाविदेहजिनसं-
वन्धी साधुः, ‘ साहयं ए य ’ सि सातिचारस्य यशरो-
प्यते तत्सातिचारमेव छेदोपस्थापनीयं, तद्योगात्साधुरपि
सातिचार एव । एवं निरतिचारच्छेदोपस्थापनीययोगात्ति-
रतिचारः, स च शैलस्य पाथेनापतीयांमहावीरनीयसं-
क्रान्ती वा, छेदोपस्थापनीयसाधुषु प्रथमपक्षमतीर्थयो-
रेव भवतीति, ‘ गिण्विसमाण ए य ’ सि परिहारिकतपस्त-
पस्यन् ‘ तिष्ठिहुकाए य ’ सि निर्दिशमानकाउत्तरक इ-
त्यर्थः, ‘ संकिस्सिस्समाण ए य ’ सि उपशमभेजेतः प्रचयव-
मानः ‘ विजुजमाण ए य ’ सि उपशमभेजीं लपकभेजीं वा
समारोहन्, ‘ छउमर्ये य केवली य ’ सि व्यक्त्तम् । अथ
सामायिकसंयतादीनां स्वरूपं गायामिराह—‘ सामाहयमि उ
’ गाहा, सामायिक एव प्रतिपद्ये न तु छेदोपस्थापनी-
यादौ चतुर्थीयम्—चतुर्थीयमात्रम् अनुत्तरं धम्मम्—
अमणधम्ममित्यर्थः, त्रिविधेन—मनःप्रवृत्तिना ‘ फास-
यंतो ’ सि स्पृशन्—पालयन् यो वर्तते इति शेषः सामा-
यिकसंयतः स खलु—निश्चितमित्यर्थः । अनया च गाय-
या यावत्कार्यकसामायिकसंयतः उक्तः । इत्तरसामायिकसं-
यतस्तु स्वयं वाच्यः ॥ १ ॥ ‘ छेपुण ’ गाहा, कएज्जा, न-
वरं ‘ छेदोवट्ठावणं ’ सि छेदेन—पूर्वसंपादितं छेदेन उपस्थाप-
नं ब्रतेषु यत्र तच्छेदोपस्थापनं तद्योगाच्छेदोपस्थापनः, छ-
नया च गायया सातिचार इत्येव द्वितीयसंयत उक्तः
॥ २ ॥ ‘ परिहरइ ’ गाहा, परिहरति—निर्दिशमानकादिभेदं
तप आसेवते यः साधुः, किं कुर्वन् ? इत्याह विशुद्धमेव
पञ्चजामम्—अनुत्तरं धम्मं त्रिविधेन स्पृशन्, परिहारिक-
संयतः स कलिवति, पञ्चजाममित्यनेन च प्रथमचरमतीर्थ-
योरिव तत्सामाह ॥ ३ ॥ ‘ लोमाणु ’ गाहा, लोमाणु—

लोभलक्षणकपायसुखमहिम्नाः वेदयन् यो वर्तते इति, शेषं
कएज्जम् ॥ ४ ॥ ‘ उवसेन ’ गाहा, अयमर्थः—उपशान्ते मो-
हनीये कम्मणि लोणे वा यश्चक्षुर्यो जिना वा वर्तते स
यथाक्यातसंयतः कलिवति ॥ ५ ॥

षट्कारे—

सामाहयसंजए थं भंते ! किं सवेदए होजा, अवेदए
होजा ? गोयमा ! सवेदए वा होजा, अवेदए वा होजा ।
जइ सवेदए एवं जहा कसायकुसीले तहेव निरवसेसं, एवं
छेदोवट्ठावणियसंजए वि, परिहारविसुद्धियसंजओ य
हा पुलाओ, सुहुमसंपरायसंजओ अहक्खायसंजओ य
जहा नियंते ॥ १ ॥ सामाहयसंजए थं भंते ! किं सरागे हो-
जा वीयरगे होजा ? गोयमा ! सरागे होजा, नो वीयरा-
गे होजा । एवं सुहुमसंपरायसंजए, अहक्खायसंजए ज-
हा नियंते ॥ २ ॥ सामाहयसंजए थं भंते ! किं ठियकपे
होजा अट्टियकपे होजा ? गोयमा ! ठियकपे वा हो-
जा अट्टियकपे वा होजा । छेदोवट्ठावणियसंजए पुच्छा,
गोयमा ! ठियकपे होज्जा, नो अट्टियकपे होजा, एवं
परिहारविसुद्धियसंजए वि, सेसा जहा सामाहयसंजए ।
सामाहयसंजए थं भंते ! किं जिणकपे होज्जा थेरकपे
वा होज्जा कप्पातीते वा होजा ? गोयमा ! जिणकपे
वा होज्जा जहा कसायकुसीले तहेव निरवसेसं । छेदोव-
ट्ठावणिओ परिहारविसुद्धिओ य जहा बउसो, सेसा ज-
हा नियंते ॥ ४ ॥ (६०-७०७) ॥ सामाहयसंजए थं
भंते ! किं पुलाए होज्जा बउसे ० जाव सिणाए होज्जा ?,
गोयमा ! पुलाए वा होज्जा बउसे ० जाव कसायकु-
सीले वा होजा, नो नियंते होज्जा नो सिणाए हो-
जा, एवं छेदोवट्ठावणि ए । परिहारविसुद्धियसंजए
थं भंते ! पुच्छा, गोयमा ! नो पुलाए नो बउसे नो
पडिसेवणकुसीले होज्जा, कसायकुसीले होजा नो नि-
यंते होजा नो सिणाए होजा, एवं सुहुमसंपरा ए वि ।
अहक्खायसंजए पुच्छा, गोयमा ! नो पुलाए होज्जा
० जाव नो कसायकुसीले होज्जा नियंते वा होजा सिणाए
वा होजा ॥ ५ ॥ सामाहयसंजए थं भंते ! किं पडिसेवण हो-
ज्जा अपडिसेवण होज्जा ?, गोयमा ! पडिसेवण वा हो-
ज्जा अपडिसेवण वा होज्जा । जइ पडिसेवण होज्जा किं
मूलगुणपडिसेवण होजा सेसं जहा पुलायस, जहा सा-
माहयसंजए एवं छेदोवट्ठावणि ए वि । परिहारविसुद्धियसंज-
ए पुच्छा ? गोयमा ! नो पडिसेवण होजा अपडिसेवण हो-
ज्जा एवं ० जाव अक्खायसंजए ॥ ६ ॥ सामाहयसंजए
थं भंते ! कतिसु नाणेषु होज्जा ?, गोयमा ! दोसु
वा तिसु वा चउसु वा नाणेषु होज्जा, एवं जहा

कसायकुसीलेस्त तदेव चचारि नासाई भयशाए, एवं जाव सुहुमसंपराए, अहक्खायसंजयस्त पंच नासाई भय-
शाए जहा नाखुदेसए । सामाइयसंजय णं भंते ! केव-
तिवं सुयं अहिजेजा ? , गोयमा ! जहभेयं अहु पवय-
खमायाओ जहा कसायकुसीले, एवं छेदोवट्ठावणिए वि,
परिहारविसुद्धियसंजय पुच्छा, गोयमा ! जहभेयं नव-
मस्त पुच्छस्त ततिर्य आचारवर्त्थ उकोसेयं असंपुसाई
दस पुच्चाई अहिजेजा , सुहुमसंपरायसंजय जहा सा-
माइयसंजय । अहक्खायसंजय पुच्छा, गोयमा ! जहभेयं
अहु पवयखमायाओ उकोसेयं बोदस पुच्चाई अहिजेजा
सुयवतिरिचे वा होजा ॥७॥ सामाइयसंजय णं भंते ! किं ति-
त्ये होजा अतित्ये होजा ? , गोयमा ! तित्ये वा होजा
अतित्ये वा होजा , जहा कसायकुसीले छेदोवट्ठावणिए
परिहारविसुद्धि य जहा पुलाए , सेसा जहा सामा-
इयसंजय ॥ ८ ॥ सामाइयसंजय णं भंते ! किं सलिंगे
होजा अभलिंगे होज्जा गिहिलिंगे होजा, जहा पुलाए,
एवं छेदोवट्ठावणिए वि । परिहारविसुद्धियसंजय णं भंते !
किं पुच्छा , गोयमा ! दन्वलिंगं पि भावलिंगं पि पट्ठ
सलिंगे होज्जा नो अभलिंगे होज्जा नो गिहिलिंगे
होज्जा, सेसा जहा सामाइयसंजय ॥ ९ ॥ सामाइयसंजय
णं भंते ! कतिसु सरिरसु होज्जा ? , गोयमा ! तिसु
वा चउसु वा पंचसु वा जहा कसायकुसीले , एवं छेदो-
वट्ठावणिए वि, सेसा जहा पुलाए ॥१०॥ सामाइयसंजय
णं भंते ! किं कम्मभूमीए होजा अकम्मभूमीए होजा ? ,
गोयमा ! जम्मायं संतिभावं च पट्ठ कम्मभूमीए नो
अकम्मभूमीए जहा बउसे, एवं छेदोवट्ठावणिए वि, परि-
हारविसुद्धि य जहा पुलाए , सेसा जहा सामाइयसंजय
॥ ११ ॥ (६०-७८)

सामायिकसंयतः संवेदकोऽपि भवेद्वेदकोऽपि भवेत्, नवमसु-
खस्थानेकं हि वेदस्योपशमः कृत्यो वा भवति, नवमसुखस्थान-
मकं च पापन्सामायिकसंयतोऽपि व्यपदिश्यते । ' जहा क-
सायकुसीले ' स्ति सामायिकसंयतः संवेदकोवेदोऽपि स्या-
त् , अवेदस्तु कीदृशोपशमोवेद इत्यर्थः । ' परिहारविसुद्धिय-
संजय जहा पुलागे ' स्ति पुरुषेवेदो वा पुरुषपुंसकवेदो वा
ख्यातित्यर्थः , ' सुहुमसंपराये ' त्यादौ ' जहा नियंठो ' शि-
क्षारायनस्तरोदेशकानुसारेण स्वयमवगन्तव्यानीति । क-
रुणद्वारे ' यो अद्विगच्छे ' स्ति अस्थितकदंशो हि मध्य-
मजिनमहाविदेहजिनकीर्त्येषु भवति, तत्र च छेदोपस्थाप-
नीयं नास्तीति । ' चारित्रज्जाप्राप्तिस्वेदुक्कम् ' सामा-
इयसंजय णं भंते ! किं पुलाए ' इत्यादि , पुलाकादिपरि-
शामस्य चारित्रव्याप्ता । ज्ञानद्वारे—' अहक्खायसंजयस्त पं-

च नासाई भयशाए जहा नाखुदेसए ' स्ति, इह च ज्ञानोद्देश-
कः—अहमयतद्विनीयं दिशकस्य ज्ञानवत्तयतायेमास्तरम-
करणं, भजना पुनः केवलविधाक्यातचारित्रिणः केवलज्ञानं
सुप्रस्थकीतरागयथाक्यातचारित्रिणो इ वा श्रीणि वा क्त्वा-
रि वा ज्ञानानि भवन्तीत्येवकपा । भुताधिकारे यथाक्या-
तसंयतो यदि निमग्नस्तदाऽप्यवचनमात्रादि चतुर्वैश्व-
र्यान्तं श्रुतम्, यदि तु स्नातकस्तदा भुतातीतोऽत एवाह—
' जहभेयं अहु पवयखमायाओ ' इत्यादि ।

कालद्वारे—

सामाइयसंजय णं भंते !, किं ओसपिणीकाले हो-
जा, उस्सपिणीकाले होजा, नो ओसपिणी नो उ-
स्सपिणीकाले होजा ? , गोयमा ! ओसपिणीकाले
जहा बउसे, एवं छेदोवट्ठावणिए वि, नवरं जम्मायं सं-
तिभावं (च) पट्ठ चउसु वि पलिभागेसु नउत्ति,
साहरयं पट्ठ अभयरे पडिभागे होजा, सेसं तं चेव ।
परिहारविसुद्धि पुच्छा, गोयमा ! ओसपिणीकाले वा
होजा, उस्सपिणीकाले वा होजा, नो ओसपिणी-
नो उस्सपिणीकाले होजा, जह ओसपिणीकाले
होजा जहा पुलाओ, उस्सपिणीकालेऽपि जहा पु-
लाओ , सुहुमसंपरायो जहा नियंठो, एवं अहक्खा-
ओ वि ॥१२॥ (६०-७८) सामाइयसंजय णं भंते !
कालगए समाये किं गतिं गच्छति ? , गोयमा ! देवगतिं
गच्छति । देवगतिं गच्छमाये किं भवखवासीसु उववजेजा,
वायमंतरेसु उववजेजा, जोइसिएसु उववजेजा, वेमाणि-
सु उववजेजा ? , गोयमा ! खो भवखवासीसु उववजेजा
जहा कसायकुसीले । एवं छेदोवट्ठावणिए वि । परिहारवि-
सुद्धि जहा पुलाए । सुहुमसंपराए जहा नियंठो । अहक्खा-
ए पुच्छा, गोयमा ! एवं अहक्खायसंजय वि० जाव अज-
हम्मणुकोसेयं अणुचरविमाणेसु उववजेजा, अत्ये गतिए
सिज्जंति ० जाव श्रंतं करंति । सामाइयसंजय णं भंते !
देवलोगेसु उववजमाये किं इंदत्ताए उववजति पुच्छा,
गोयमा ! अविराहयं पट्ठ एवं जहा कसायकुसीले । एवं
छेदोवट्ठावणिए वि । परिहारविसुद्धि जहा पुलाए । सेसा
जहा नियंठो । सामाइयसंजयस्य णं भंते ! देवलोगेसु उव-
वजमास्तस्स केवतियं कालं ठितीं यं पप्पता ? , गोयमा !
जहभेयं दो पलिआंवाइ, उकोसेयं तेचीसं सागरोवमाइ,
एवं छेदोवट्ठावणिए वि, परिहारविसुद्धियस्त पुच्छा, गो-
यमा ! जहभेयं दो पलिआंवाइ उकोसेयं अट्ठारस सा-
गरोवमाइ, सेसायं जहा नियंठस्त ॥१३॥ [६०-७६०]
सामाइयसंजयस्य णं भंते ! केवइया संजमहाया पप्पता ? ,
गोयमा ! असंखेजा संजमहाया पप्पता, एवं जाव परि-

हारविसुद्धियस्स । सुहुमसंपरायसंजयस्स पुच्छा ? गो-
यमा ! असंखेज्जा अंतोसुहुत्तिवा संजमट्ठाणा पप्पत्ता ।
अहक्खायसंजयस्स पुच्छा, गोयमा ! एगे अजहन्नमणु-
कांसए संजमट्ठाणे, एएसि थं भंते ! सामाइयत्थेदोवट्ठावणि-
यपरिहारविसुद्धियसुहुमसंपरायअहक्खायसंजयायं संजम-
ट्ठाणाणं कयरे कयरे ० जाव विसंसाहिवा वा ? गोयमा !
सत्त्वथोवे अहक्खायसंजयस्स एगे अजहन्नमणुकांसए सं-
जमट्ठाणे सुहुमसंपरायसंजयस्स अंतोसुहुत्तिवा संजमट्ठा-
णा असंखेज्जगुणा परिहारविसुद्धियसंजयस्स संजमट्ठाणा
असंखेज्जगुणा, सामाइयसंजयस्स छेदोवट्ठावणियमंजयस्स
य एएसि थं संजमट्ठाणा दोहव वि तुल्ला असंखेज्जगुणा
॥ १४ ॥ (छ० ७६१) सामाइयसंजयस्स थं भंते !
कवइया चरित्तपज्जवा पप्पत्ता ? गोयमा ! अणंता चरित्त-
पज्जवा पप्पत्ता, एवं ० जाव अहक्खायसंजयस्स । सामाइय-
संजए थं भंते ! सामाइयसंजयस्स सट्ठाणसंभिगासे थं च-
रित्तपज्जवहिं किं हीणे तुल्ले अम्महिए ? गोयमा ! सिय
हीणे छट्ठाणवटिए । सामाइयसंजए थं भंते ! छेदोवट्ठाव-
णियसंजयस्स परट्ठाणसंभिगासे थं चरित्तपज्जवहिं पुच्छा,
गोयमा ! सिय हीणं छट्ठाणवटिए, एवं परिहारविसुद्धि-
यस्स वि । सामाइयसंजए थं भंते ! सुहुमसंपरागसंजयस्स
परट्ठाणसंभिगासे थं चरित्तपज्जवे पुच्छा, गोयमा ! हीणे नो
तुल्ले नो अम्महिए अणंतगुणहीणे, एवं अहक्खायसंजयस्स
वि । एवं छेदोवट्ठावणि ए वि, हेट्ठिल्लसु तिसु वि ममं छट्ठाणव-
टि ए उवरिल्लसु दोसु तहेव हीणे, जहा छेदोवट्ठावणि ए तहा
परिहारविसुद्धि ए वि । सुहुमसंपरागसंजए थं भंते ! सामा-
इयसंजयस्स परट्ठाणे पुच्छा, गोयमा ! नो हीणे नो तुल्लं
अम्महिए अणंतगुणमम्महिए एवं छेदोवट्ठावणियपरिहा-
रविसुद्धि ए सु वि ममं सट्ठाणे मिथ हीणे नो तुल्लं सिय अम्म-
हिए, जइ हीणे अणंतगुणहीणे अह अम्महिए अणंतगुणम-
म्महिए, सुहुमसंपरायसंजयस्स अहक्खायसंजयस्स परट्ठाणं
पुच्छा, गोयमा ! हीणे नो तुल्लं नो अम्महिए अणंतगुणही-
णे, अहक्खाए हेट्ठिल्लाणं चउए वि नो हीणे नो तुल्लं अम्म-
हिए अणंतगुणमम्महिए सट्ठाणे नो हीणे तुल्लं नो अम्महिए
एएसि थं भंते ! सामाइयत्थेदोवट्ठावणियपरिहारविसुद्धि-
यसुहुमसंपरायअहक्खायसंजयायं जहन्नुकांसगाणं चरित्त-
पज्जवाणं कयरे कयरे ० जाव विसंसाहिवा वा ? गोयमा !
सामाइयसंजयस्स छेदोवट्ठावणियसंजयस्स य एएसि थं
जहन्नगा चरित्तपज्जवा दोहव वि तुल्ला मत्त्वथोवा परि-
हारविसुद्धियसंजयस्स जहन्नगा चरित्तपज्जवा अणंतगुणा
तस्स चैव उक्कांसगा चरित्तपज्जवा अणंतगुणा सामाइय-

संजयस्स छेदोवट्ठावणियसंजयस्स य एएसि थं उक्कांस-
गा चरित्तपज्जवा दोहव वि तुल्ला अणंतगुणा, सुहु-
मसंपरायसंजयस्स जहन्नगा चरित्तपज्जवा अणंतगुणा,
तस्स चैव उक्कांसगा चरित्तपज्जवा अणंतगुणा, अह-
क्खायसंजयस्स अजहन्नमणुकांसगा चरित्तपज्जवा अणंत-
गुणा ॥ १५ ॥ सामाइयसंजए थं भंते ! किं सजोगी होजा, अ-
जोगी होजा ? गोयमा ! सजोगी, जहा पुलाए, एवं ० जाव
सुहुमसंपरायसंजए, अहक्खाए जहा सिणाए ॥ १६ ॥ सा-
माइयसंजए थं भंते ! किं सागारोवउत्ते होजा अणगागारोव-
उत्ते होजा ? गोयमा ! सागारोवउत्ते जहा पुलाए एवं ० जाव
अहक्खाए, नवरं सुहुमसंपराए सागारोवउत्ते होजा, नो
अणगागारोवउत्ते होजा ॥ १७ ॥ सामाइयसंजए थं भंते ! किं
सकसायी होजा अकसायी होजा ? गोयमा ! सकसायी
हांज्जा ; नो अकसायी होजा, जहा कसायकुमीले । एवं
छेदोवट्ठावणि ए वि । परिहारविसुद्धि ए जहा पुलाए । सुहुम-
संपरागसंजए पुच्छा, गोयमा ! सकसायी होजा नो अ-
कसायी होजा, जइ सकसायी होजा से थं भंते ! कतिसु
कमायसु होजा ? गोयमा ! एगम्मि संजलणलोभे होजा,
अहक्खायसंजए जहा नियंते । १८ ॥ सामाइयसंजए थं भंते !
किं सलेस्स होजा अलेस्स होजा ? गोयमा ! सलेस्से
होजा जहा कसायकुमीले । एवं छेदोवट्ठावणि ए वि । परि-
हारविसुद्धि ए जहा पुलाए । सुहुमसंपराए जहा नियंते ।
अहक्खाए जहा सिणाए । नवरं जइ सलेस्स होजा एगाए
सुकलेस्साए होजा ॥ १९ ॥ (छ० ७६२)

‘ एवं छेदोवट्ठावणि ए वि ’ स्ति, अनेन वकुलसमानः का-
लतश्छेदोपस्थापनीयसंयत उक्तः । तत्र च वकुलश्च उत्स-
र्गितयवसर्गिणीव्यानिर्गकालः जन्मनः सद्भावनश्च सुप-
मसुपमादिप्रतिमागन्धर्व निषेधाऽभिहितः । सुपमसुपमादिप्र-
तिभागे च विधिः । छेदोपस्थापनीयसंयतस्य तु तत्राऽपि नि-
षेधार्थमाह—‘ नवरं ’ मित्यादि । संयमस्थानात्प्रा-
प्तं सुहु-
मसंपरायं ’ त्याही ’ असंखेज्जा अंतोसुहुत्तिवा संजमट्ठाणं
' स्ति अन्तमुद्धलं भवानि आन्तमुद्धलिकानि, अन्तमुद्धलप्र-
माणा हि तद्वत्ता, तस्याश्च प्रतिमयं जरणीवशुद्धिविषय-
भावादसंख्ययानि तानि भवन्ति, यथाख्यातं त्वकमेव, त-
द्वत्तायाश्चरणीवशुद्धिविषयव्यादिनि । संयमस्थानाल्पवदु-
त्त्वविन्त्यायां तु किलासद्भावस्थापनया समस्तानि संयम-
स्थानान्येकांशानि, तत्रैकमुपरितनं यथाख्यातस्य, ततो-
ऽधस्तनानि चत्वारि सूक्ष्मसंपरायस्य, तानि च तत्तमाद-
संबन्धयमुगाणि दृश्यानि, तत्रोऽधश्चत्वारि परिहृत्याम्या-
न्यष्टौ परिहारिकस्य, तानि च पूर्वोऽधसंबन्धयमुगाणि
दृश्यानि । ततः परिहृत्यानि यानि चत्वार्यष्टौ च पूर्वोऽध-
नि तत्रोऽध्यानि चत्वारोत्थेवं तानि पांडश सामा-
यिकत्वेदोपस्थापनीयसंयतयोः, पूर्वोऽधश्चोत्थेवस्थायमु-

शान्ति । सन्निकर्षद्वारे—‘सामाहयसंज्ञये यं भंते । सामाहयसंज्ञयस्ते’ इत्यादौ ‘सिध हीरे’ ‘सि असंख्यातानि तस्य संयमस्थानानि, तत्र च यदैको हीनशुद्धिकऽप्यस्मिन्नत्र वर्तते तदैको हीनोऽप्यस्यभ्यधिकः, यदा तु सामाहयसंयमस्थाने वर्तते तदा तुल्ये, हीनाधिकस्ते च बद्धस्थानपतितत्वे स्वादात् यदाऽऽह—‘छद्माणवडि-य’ ‘सि उपयोगद्वारे—सामाधिकसंयतादीनां पुलाकवपु-योगद्वयं भवति । सुहमसंपरायसंयतस्य तु विशेषोपदेशना-र्थमाह—‘नवरं सुहमसंपराय’ इत्यादि, सुहमसंपरायः साकारोपयुक्तस्तयास्वभावत्वाविति । लेश्याद्वारे—यथाख्यातसंयतः ज्ञातकसमान उक्तः । ज्ञातकश्च सलेश्यो वा स्वा-लेश्यो वा । यदि सलेश्यस्तदा परमशुक्ललेश्यः स्वादित्येव-मुक्तः । यथाख्यातसंयतस्य तु निर्मम्यत्वापत्तया निर्दिशे-त्यापि शुक्ललेश्या स्वादात्तोऽस्य विशेषस्याभिधानार्थमाह—‘शुभरं जड’ इत्यादि ।

परिणामद्वारे—

सामाहयसंज्ञयं यं भंते ! किं बहुमाणपरिणामे होजा । हीयमाणपरिणामे होजा, अवद्विपपरिणामे वा होजा । गो-यमा ! बहुमाणपरिणामे जहा पुलाए । एवं० जाव परिहा-रविसुद्धि । सुहमसंपराए पुच्छा, गोयमा ! बहुमाणपरिणामे वा होजा हीयमाणपरिणामे वा होजा, नो अव-द्विपपरिणामे होजा । अहक्खाए जहा नियंटे । सामाह-यसंज्ञयं यं भंते ! केवतियं कालं बहुमाणपरिणामे होजा, गोयमा ! जप्पेणं एकं समयं जहा पुलाए । एवं० जाव परिहारविसुद्धि वि । सुहमसंपरागसंज्ञयं यं भंते ! के-वतियं कालं बहुमाणपरिणामे होजा, गोयमा ! ज-हप्पेणं एकं समयं उकोसेणं अंतोमुहुत्तं । केवतियं कालं हीयमाणपरिणामे एवं चेव । अहक्खायसंज्ञयं यं भंते ! केवतियं कालं बहुमाणपरिणामे होजा, गोयमा ! जहप्पेणं अंतोमुहुत्तं, उकोसेण वि अंतोमुहुत्तं केवतियं कालं अवद्विपपरिणामे होजा, गोयमा ! जहन्नेयं एकं समयं उकोसेणं देख्खा पुव्वकोडि ॥२०॥ (ख०—७६३) ।

‘सुहमसंपराए’ इत्यादौ, ‘बहुमाणपरिणामे वा होजा ही-यमाणपरिणामे वा होजा नो अवद्विपपरिणामे होजा’ ‘सि सुहमसंपरायसंयतः अंशि समारोहन् वर्द्धमानपरिणामस्त-तो अस्वन् हीयमानपरिणामः, अवस्थितपरिणामस्त्वस्ती न भवति, शुश्रूषणकस्वभावाविति । तथा ‘सुहमसंपराय-संज्ञयं यं भंते ! केवतियं कालं’ इत्यादौ ‘जहप्पेणं एकं स-मयं’ ‘सि सुहमसंपरायस्य जघन्यतो वर्द्धमानपरिणाम एकं समयं प्रतिपात्तसमयानन्तरमेव मरणात्, ‘उकोसेणं अंतो-मुहुत्तं’ ‘सि तद्वृत्तस्थानकस्वैतत्वात्प्रमाणात्वात्, एवं तस्य हीयमानपरिणामोऽपि भावनीय इति । तथा ‘अहक्खाय-संज्ञयं यं भंते !’ इत्यादौ ‘जहप्पेणं अंतोमुहुत्तं उकोसे-णं वि अंतोमुहुत्तं’ ‘सि यो यथाख्यातसंयतः केवलज्ञानमु-त्पादयिष्यति यश्च शैलेशीमतिपञ्चस्तस्य वर्द्धमानपरिणा-

मो जघन्यत उत्कषेत्तश्चात्सुद्धं तदुत्तरकालं तदव्यव-कृष्टत्वात्, अवस्थितपरिणामस्तु जघन्येनैकं समयम्, उप-शमाऽज्ञायाः प्रथमसमयानन्तरमेव मरणात्, ‘उकोसेणं देख्खा पुव्वकोडि’ ‘सि यत्तच्च प्राग्बद्धावनीयमिति ।

बन्धद्वारे—

सामाहयसंज्ञयं यं भंते ! कइ कम्मपगडीओ बंधइ, गोयमा ! सत्तविहबंधइ वा अट्टविहबंधइ वा एवं जहा न-उसे, एवं० जाव परिहारविसुद्धि । सुहमसंपरागसंज्ञयं पुच्छा, गोयमा ! आउयमोहाणिवज्जाओ छ कम्मपग-डीओ बंधति, अहक्खाए संज्ञय जहा सिखाए ॥२१॥ सामाह-यसंज्ञयं यं भंते ! कति कम्मपगडीओ वेदेति, गोयमा ! नियमं अट्ट कम्मपगडीओ वेदेति, एवं जाव० सुहमसं-पराए । अहक्खाए पुच्छा, गोयमा ! सत्तविहवेयए वा चउत्तविहवेयए वा, सत्तविहवेदमाये मोहणिवज्जाओ सत्त कम्मपगडीओ वेदेति, चचारि वेदमाये वेयणिजाओ य नामगोयाओ चचारि कम्मपगडीओ वे-देति ॥२२॥ सामाहयसंज्ञयं यं भंते ! कति कम्मपग-डीओ उदीरिति, गोयमा ! सत्तविह जहा वउसो, एवं० जाव परिहारविसुद्धि । सुहमसंपराए पुच्छा, गो-यमा ! छत्तविह उदीरए वा पंचविह उदीरए वा, छ उ-दीरमाये आउयवेयणिवज्जाओ छ कम्मपगडीओ उ-दीरिइ, पंच उदीरमाये आउयवेयणिवज्जाओ छ कम्मपगडीओ उदीरिइ । अहक्खायसंज्ञयं पुच्छा, गोयमा ! पंचविह उदीरए वा द्विविह उदीरए वा अणु-दीरए वा, पंच उदीरमाये आउयवेयणिवज्जाओ सेसं जहा नियंठस्स ॥२३॥ (ख० ७६४) । सामाहयसंज्ञयं यं भंते ! सामाहयसंज्ञयत्तं जहमाये किं जहति किं उवसंपज्जति, गोयमा ! सामाहयसंज्ञयत्तं जहति छेदोवट्ठावणियसंज्ञयं वा सुहमसंपरागसंज्ञयत्तं वा असंज्ञयं वा संज्ञमासंज्ञयं वा उपसं-पज्जति । छेदोवट्ठावणिय पुच्छा, गोयमा ! छेदोवट्ठावणिय-संज्ञयत्तं जहति सामाहयसंज्ञयत्तं जहति परिहारविसुद्धियत्तं जहति सुहमसंज्ञयं वा उपसंपज्जति असंज्ञयं वा उपसंपज्जति संज्ञमासंज्ञयं वा उपसंपज्जति । परिहारविसुद्धि पुच्छा, गो-यमा ! परिहारविसुद्धियसंज्ञयत्तं जहति, छेदोवट्ठावणिय-संज्ञयं वा; असंज्ञयं वा उपसंपज्जति । सुहमसंपराए पुच्छा, गोयमा ! सुहमसंपरायसंज्ञयत्तं जहति सामाहयसंज्ञयं वा छेदोवट्ठावणियसंज्ञयं वा अहक्खायसंज्ञयं वा असंज्ञयं वा उपसंपज्जइ । अहक्खायसंज्ञयं यं पुच्छा, गोयमा ! अहक्खायसंज्ञयत्तं जहति सु-हमसंपरायसंज्ञयं वा असंज्ञयं वा सिद्धिगतिं वा उपसं-पज्जति ॥ २४ ॥ (ख० ७६५) सामाहयसंज्ञयं यं

भंते ! किं सन्नोवउचे होञ्जा नो सन्नोवउचे हो-
जा !, गोयमा ! सन्नोवउचे जहा वउतो, एवं० जाव
परिहारविसुद्धि, सुधुमसंपराय अहक्खाए य जहा पु-
त्ताए ॥ २५ ॥ सामाहयसंज्ञय खं भंते ! किं आहारए
होञ्जा, अन्नाहारए होञ्जा, जहा पुत्ताए, एवं० जाव सुधुम-
संपराय, अहक्खायसंज्ञय जहा सिखाए ॥ २६ ॥ सा-
माहयसंज्ञय खं भंते ! कति भवग्गहवाहं होञ्जा !, गो-
यमा ! जहभेयं एकं समयं उक्कोसेयं अट्ठएवं छेदोवट्ठाव-
खिएऽवि । परिहारविसुद्धि पुच्छा, गोयमा ! जहभेयं
एकं समयं उक्कोसेयं तिन्नि, एवं० जाव अहक्खाए ॥ २७ ॥
[सू०-७६६]

‘सुधुमसंपराय’ इत्यादी ‘आउयमोहविज्जवज्जाओ छ
कम्मपण्णोओ बंध’ इति सूधुमसंपरायसंयतो ह्यायुने ब-
ध्नाति क्रमसामान्यत्वात्सामान्यस्य, मोहनीयं च वादकया-
योद्वाभावाच्च बध्नातीति तद्वज्जः यद् कर्मप्रकृतीर्बध्नाती-
ति । येवद्वारे—‘अहक्खाय’ इत्यादी ‘सत्तविहवेषए वा
वउत्तिवहवेषए च’ इति यथाक्यातसंयतो निग्गमावस्थायां
‘मोहवज्ज’ इति मोहवज्जानां सत्तानां कर्मप्रकृतीनां बंधको,
मोहनीयस्यापशान्तत्वात् क्षीणत्वाद्वा, कर्मात्कावस्थायां तु
खतच्छात्रमेव, प्रातिकर्मप्रकृतीनां तस्य क्षीणत्वात् । उपस-
म्पज्जानद्वा—‘सामाहयसंज्ञय च’ मित्यादि, सामाहिकसं-
यतः सामाहिकसंयतत्वं त्यजति, छेदोपस्थापनीयसंयतत्वं
प्रतिपद्यते, अतुपीमचम्मोत्पञ्चायामवर्म्मसंक्रमे पाब्बेनापशि-
ष्यवत्, शिष्यको वा महाप्रतारोपणे, सूधुमसंपरायसंयतत्वं
वा प्रतिपद्यते अतिप्रतिपद्यते अत्ययमादिषो भवेद्भावाप्र-
तिपातादिति । तथा छेदोपस्थापनीयसंयतश्छेदोपस्था-
पनीयसंयतत्वं त्यजन् सामाहिकसंयतत्वं प्रतिपद्यते, यथा-
ऽऽदिदेवतीर्थसाधुः अजितस्वामितीर्थं प्रतिपद्यमानः, प-
रिहारविशुद्धिकसंयतत्वं वा प्रतिपद्यते, छेदोपस्थाप-
नीयवत एव परिहारविशुद्धिसंयतस्य योग्यत्वादिति । तथा
परिहारविशुद्धिकसंयतः परिहारविशुद्धिकसंयतत्वं त्यजन्
छेदोपस्थापनीयसंयतत्वं प्रतिपद्यते पुनर्गच्छाद्याभयणात्, अ-
संयतं वा प्रतिपद्यते देवत्वोपसाधेति । तथा सूधुमसंपराय-
संयतः सूधुमसंपरायसंयतत्वं अक्षीप्रतिपातयेत्यजन् सा-
माहिकसंयतत्वं प्रतिपद्यते, यदि पूर्वं सामाहिकसंयतो
भवेत् छेदोपस्थापनीयसंयतत्वं वा प्रतिपद्यते, यदि पूर्वं
छेदोपस्थापनीयसंयतो भवेत्, यथाक्यातसंयतत्वं वा प्र-
तिपद्यते अक्षीसमारोहक इति, तथा यथाक्यातसं-
यतो यथाक्यातसंयतत्वं त्यजन् भोग्यप्रतिपत्तयाम् सूधुम-
संपरायसंयतत्वं प्रतिपद्यते असंयतं वा प्रतिपद्यते,
उपशान्तमोहत्वे मरणात् देवोत्पत्तौ, सिद्धिर्गतिं वोपस-
म्पद्यते स्नातकत्वं सतीति ।

आकर्षद्वारे—

सामाहयसंज्ञय खं भंते ! एवमवग्गहवीया केवतिया
आगरिसा पयखपा, गोयमा ! जहन्नेयं जहा वउत्तस,

छेदोवट्ठावखियस्त पुच्छा गोयमा ! जहभेयं एकं उ-
क्कोसेयं वीसपुट्ठं । परिहारविसुद्धिस्त पुच्छा, गोय-
मा ! जहभेयं एकं, उक्कोसेयं तिन्नि । सुधुमसंपरायस्त
पुच्छा, गोयमा ! जहभेयं एकं, उक्कोसेयं चत्तारि ।
अहक्खायस्त पुच्छा, गोयमा ! जहभेयं एकं, उक्कोसेयं
दोभि । सामाहयसंज्ञयस्त खं भंते ! नात्ताभवग्गहवीया
केवतिवा आगरिसा पयखपा, गोयमा ! जहा वउते ।
छेदोवट्ठावखियस्त पुच्छा, गोयमा ! जहभेयं दोभि, उक्को-
सेयं उवरि नवएहं सयायं अन्नोसहस्सस्त परिहारविसु-
द्धिस्त जहभेयं दोभि, उक्कोसेयं सत्त । सुधुमसंपरायस्त
जहभेयं दोभि, उक्कोसेयं नव । अहक्खायस्त जहभेयं
दोभि, उक्कोसेयं पंच । (सू०-७६७)

‘छेदोवट्ठावणीयस्ते’ इत्यादी ‘वीसपुट्ठं’ इति छेदोपस्थानीय-
स्यात्कर्षेता विशतिपुष्टयस्ते पञ्चादिविशतयः आकर्षायां
भवन्ति, परिहारविसुद्धियस्ते’ इत्यादी ‘उक्कोसेयं तिन्नि’ इति
परिहारविशुद्धिकसंयतत्वं त्रीन् वारान् एकत्र भवे उक्क-
सेयः प्रतिपद्यते, ‘सुधुमसंपरायस्ते’ इत्यादी ‘उक्कोसेयं चत्तारि’
इति एकत्र भवे उपशमयेणीयसंयतत्वं प्रत्येकं संक्षि-
प्यमानविशुद्धयमानलक्षणसूधुमसंपरायद्वयभावाच्चतस्रः प्र-
तिपत्तयः सूधुमसंपरायसंयतत्वं प्रत्येकं आकर्षायां भवन्ति, ‘अहक्खाय-
’ इत्यादी ‘उक्कोसेयं दोभि’ इति उपशमयेणीयसंयतत्वं भवति ।
नानाभवग्रहाणां ऽऽप्यधिकारो ‘छेदोवट्ठावणीयस्ते’ इत्यादी
‘उक्कोसेयं उवरि नवएहं सयायं अन्नोसहस्स’ इति, कथम् ?
किलैकत्र भवग्रहेण यद्विशतय आकर्षायां भवन्ति, तथा-
आद्याभिर्भवेर्गुणिता नव शतानि पष्टयधिकानि भवन्ति ।
इदं च संभवमात्रमाश्रित्य संख्याविशेषमर्थानमतोऽप्यथाऽपि
यथा नव शतान्यधिकानि भवन्ति तथा कार्यम् । परिहार-
विशुद्धियस्ते’ इत्यादी ‘उक्कोसेयं सत्त’ इति कथम् ? एकत्र
भवे तेषां त्रयाणामुक्तत्वात्, भयत्रयस्य च तस्याभिधाना-
देकत्र भवे त्रयं द्वितीये द्वयं तृतीये द्वयमित्यादिविक-
ल्पतः सत्ताऽऽकर्षः परिहारविशुद्धिकस्येति । ‘सुधुमसंपरा-
यस्ते’ इत्यादी ‘उक्कोसेयं नव’ इति, कथम् ? सूधुमसंपराय-
स्यैकत्र भवे आकर्षवतुक्कस्यांस्तत्रात्रयस्य च तस्याभि-
धानादेकत्र चत्वारो द्वितीयेऽपि चत्वारस्तृतीये चैक इत्येव
नवेति । ‘अहक्खाय’ इत्यादी ‘उक्कोसेयं पंच’ इति, क-
थम् ? यथाक्यातसंयतस्यैकत्र भवे द्वावाकर्षौ द्वितीये च
द्वावेकत्र चैक इत्येव पञ्चति ।

कालद्वारे—

सामाहयसंज्ञय खं भंते ! कालओ केवविर् होह !, गोय-
मा ! जहभेयं एकं समयं उक्कोसेयं देखएहि नवहिं
वासिंहि उज्झिया पुक्ककोडी, एवं छेदोवट्ठावखिए वि ।
परिहारविसुद्धि जहभेयं एकं समयं उक्कोसेयं देखए-
एहि एगूखतीसाए वासिंहि उज्झिया पुक्ककोडी, सुधुमसं-
पराय जहा निपटं, अहक्खाए जहा सामाहयसंज्ञय ।

सामाहयसंज्ञया खं भंते ! कालम्भो केवशिरं होइ ! , गो-
यमा ! सम्पञ्ज्हा, जेदोवहुवाविषयसु पुच्छा ! , गोयमा !
जहन्नेखं अहुवहुवाइ बाससयाइ उकोसेखं पन्नासं सागरो-
वकोदिसयसहस्साइ । परिहारविमुद्धिय पुच्छा, गोयमा !
जहन्नेखं देख्वाइ दो बाससयाइ उकोसेखं देख्वाओ दो
पुष्पकोडीओ । सुहुमसंपरागसंज्ञया खं भंते ! पुच्छा ,
गोयमा ! जहन्नेखं एकं समयं उकोसेखं अंतोहृदुचं ,
अहक्खायसंज्ञया जहा सामाहयसंज्ञया ॥ २६ ॥ सामा-
हयसंज्ञयस्स खं भंते ! केवशिरं कालं अंतरं होइ ! ,
गोयमा ! जहन्नेखं जहा पुलागस्स एवं० जाव अहक्खाय-
संज्ञयस्स । सामाहयसंज्ञयस्स भंते ! पुच्छा , गोयमा !
नअत्थि अंतरं । जेदोवहुवाविषयपुच्छा, गोयमा ! जहन्नेखं
तेवाहिं बाससहस्साइ उकोसेखं अह्दारससागरोवमको-
डाकोडीओ, परिहारविमुद्धियस्स पुच्छा ! गोयमा ! जहन्नेखं
अउरालीयं बाससहस्साइ उकोसेखं अह्दारससागरोवमको-
डाकोडीओ सुहुमसंपरागायं जहा निष्यंदायं । अहक्खा-
यायं जहा सामाहयसंज्ञयायं ॥ २७ ॥ सामाहयसंज्ञयस्स खं
भंते ! कति सल्लग्घाया पच्छा ! , गोयमा ! कु सल्लग्घा-
या पच्छा , वं जहा-कसायकुलीस्स । एवं जेदोवहुवा-
विषयस्स वि । परिहारविमुद्धियस्स जहा पुलागस्स । सुहु-
मसंपरागस्स जहा निष्यंत्तस्स । अहक्खायस्स जहा सि-
खायस्स ॥ २८ ॥ सामाहयसंज्ञय खं भंते ! लोगस्स किं
संखेज्जमारे होजा असंखेज्जमारे पुच्छा , गोयमा !
नो संखेज्ज जहा पुलाय, एवं० जाव सुहुमसंपराय ।
अहक्खायसंज्ञय जहा सिखाय ॥ २९ ॥ सामाहयसंज्ञय
खं भंते ! लोगस्स किं संखेज्जमारे फुसइ जहेव होजा
तदेव फुसइ ॥ ३० ॥ सामाहयसंज्ञय खं भंते ! कपरमिअ
भावे होजा ! , गोयमा ! उवसमिए भावे होजा , एवं
० जाव सुहुमसंपराय । अहक्खायसंपराय पुच्छा, गोयमा !
उवसमिए वा खएव वा भावे होजा ॥ ३१ ॥ सामाहयसं-
ज्ञयायं भंते ! एवमसमएयं केवतिथा होजा ! , गोयमा !
पडिवज्जमाखए प पडुव जहा कसावकुलीला तदेव नि-
रपसेसं । जेदोवहुवाविषया पुच्छा , गोयमा ! पडिवज्जमा-
खए पडुव सिअ अत्थि, सिअ नअत्थि, जइ अत्थि जहन्नेखं
एको वा दो वा तिथि वा उकोसेखं सयपुहुचं , पुष्प-
प-
डिवन्नए पडुव सिअ, अत्थि सिअ नअत्थि , जइ अत्थि
जहन्नेखं कोदिसयपुहुचं उकोसेखं वि कोदिसयपुहुचं , प-
रिहारविमुद्धिया जहा पुलाया । सुहुमसंपराया जहा निषंटा ।
अहक्खायसंज्ञयायं पुच्छा , गोयमा ! पडिवज्जमाखए प-
डुव सिअ अत्थि सिअ नअत्थि, जइ अत्थि जहन्नेखं एको

वा दो वा तिथि वा उकोसेखं वावहुसयं अहुवरसयं स-
मगायं च उप्पन्नं उवसामगायं , पुष्पपडिवन्नए पडुव
जहन्नेखं कोदियुहुचं उकोसेखं वि कोदियुहुचं । एतत्ति खं
भंते ! सामाहयकेओवहुवाविषयपरिहारविमुद्धियसुहुमसं-
रायअहक्खायसंज्ञयायं कयेरे कयेरे ० जाव विविसादिवा ! ,
गोयमा ! सम्पत्थोवा सुहुमसंपरायसंज्ञया परिहारविमु-
द्धियसंज्ञया संखेज्जगुवा अहक्खायसंज्ञया संखेज्जगुवा
जेओवहुवाविषयसंज्ञया संखेज्जगुवा सामाहयसंज्ञया सं-
खेज्जगुवा ॥ ३६ ॥ (२७-७६८)

‘ सामाहय ’ इत्यादी सामाधिक्यमतिप्रसमयसमन्तर-
मेव मरणादेकः समयः , ‘ उकोसेखं देख्खएहि भवहि वा-
सेहिं ऊत्थिवा पुष्पकोदि ’ इति यत्कञ्च तद्वर्तमानमाहारव्या-
वस्थेयम् , अस्या जन्मदिनोपेक्षयाऽऽवर्षोन्मैकेव का भव-
तीति , ‘ परिहारविमुद्धिय जहन्नेखं एवं समयं ’ इति मर-
णापेक्षेयम् , ‘ उकोसेखं देख्खएहि ’ इति , अस्यायमर्थः-
‘ ज्योत्स्नवर्षजन्मपर्यायेण केनापि पूर्वकोट्यपुत्रा प्रज्जया
प्रतिपत्ता , तस्य च विंशतिवर्षप्रज्जयापर्यायेण दृष्टिवाये
ऽनुवातस्तत्कालात् परिहारविमुद्धिकं प्रतिपत्ता , तत्पन्ना-
वृत्तासमानमव्यधिकं कृत्वा तत्कालमेव तेनाजन्म पालितमि-
त्येवमकोदिसहस्रवर्षं पूर्वकोदि यावत्सत्याति ’ , ‘ अह-
क्खाय जहा सामाहयसंज्ञय ’ इति तत्र जघमत्त एकं स-
मयम् उपपन्नमवस्थायां मरणात् , इत्कर्मता देवोना एवं-
कोटी , आतकयथाक्यातापेक्षेयति । पृथक्त्वेन कालविप्ता-
यां ‘ जेओवहुवाविषय ’ इत्यादि , नमोत्सर्पियमादितीर्थक-
रस्य तीर्थं यावच्छेदोपस्थापनीयं प्रभवतीति , तीर्थं च
तस्य साज्जं वर्युत्ते अवतीत्यन उक्कम्- ‘ अह्दरज्जाइ ’
इत्यादि , तथाऽवसर्पियमादितीर्थकरस्य तीर्थं यावच्छे-
दोपस्थापनीयं प्रभवति तत्र पञ्चाशत्सायरोपमकोटीतथा
इत्यतः ‘ उकोसेखं पन्नास ’ इत्याद्युक्तमिति । परिहारविमु-
द्धिकालो जघम्येन ‘ देख्खएहि दो बाससयाइ ’ इति , कथम् ? ,
उत्सर्पियमायास्य जिनस्य समीपं कश्चिद्वर्षगतायुः पश्चि-
हारविमुद्धिकं प्रतिपत्तस्तस्यान्तिके तज्जीविताम्भेऽप्यो वर्य-
गतायुरेव नतः परतो न तस्य प्रतिपत्तिरस्तीत्येवं द्वे वर्षगुणे ,
तयोश्च प्रत्येकमैकोदिसहस्रवर्षेण गतेषु तत्रातिपत्तिरित्ये-
वमष्टपञ्चाशता वर्षेभ्युने ते इति-देवोने इत्युक्तम् , एतच्च टी-
काकारस्याख्यानेम् , श्रुतिकारस्याख्यानेमप्येवमव , किंतप-
सर्पित्यन्तिकमजिनापेक्षमिति विशेषः । ‘ उकोसेखं देख्खएहि
दो पुष्पकोडीओ ’ इति , कथम् ? , अवसर्पियमादितीर्थे-
करस्यान्तिके पूर्वकोट्यायुः कश्चिदपरिहारविमुद्धिकं प्रति-
पत्तस्तस्यान्तिके तज्जीविताम्भेऽप्यस्याहं यत्र तत्रातिपत्त-
इत्येवं पूर्वकोटीद्वयं तयैव देवोने परिहारविमुद्धिकसं-
यतत्त्वं स्वादिति । अन्तरादरे- ‘ कुओवहुवाविषय ’ इत्यादी ज-
हन्नेखं तेवाहिं बाससहस्साइ ’ इति , कथम् ? , अवसर्पियमायां पु-
ष्पमायां यावच्छेदोपस्थापनीयं प्रभवति , तत्कालस्या पूर्वकोदि-
तिवर्षसहस्रमात्रायामेकान्तपुष्पमायापुष्पसर्पित्याद्यैकाग्रनु-
ष्पमायां च तत्रमात्रायामेव तदभाषः स्यात् , एवं कैव-
विशतिवर्षसहस्रमात्रमेव विषयिष्येवसहस्रमात्रमस्ति ।

‘उक्कोसेल्लं अद्धारससागरोपकोडाकीओ’ ति किलो-
त्सापिण्यां चतुर्विंशतितमजिनतीयें छेदोपस्थापनीयें प्रवर्त्तते,
नतश्च सुषमपुष्पादिसामाये कमेष्वा द्वित्रिचतुःसागरो-
पमकाटीकाटीप्रमाणे अतोने अवसर्गिण्यास्वकाम्नुषमा-
दित्रये कमेष्वा, चतुस्त्रिंशसागरोपमकाटीकाटीप्रमाणे अ-
तोतमाये प्रथमजिनतीयें छेदोपस्थापनीयें प्रवर्त्तते इत्येवं
यथोक्तं छेदोपस्थापनीयस्यान्तरं भवति । पच्छेह किञ्चिज्ज
पुण्ये च्छे पृथेस्त्रिंशतिरुपये तद्वत्पत्ताव विवक्षितमिति ।
‘परिहारविमुञ्चिपस्ते’ त्याहि, परिहारविमुञ्चिकसंयतस्या-
न्तरं जघन्यं चतुरशीतिवर्षसहस्राणि, कथम् ? , अवसर्गि-
ण्या दुष्पमेकान्तदुष्पमयोहस्तस्त्रिण्यास्वेकान्तदुष्पमादुष्प-
मयोः प्रत्येकमेकविंशतिवर्षसहस्रप्रमाणत्वेन चतुरशीतिवर्ष-
सहस्राणां भवति तत्र च परिहारविमुञ्चिकं न भवतीति कृत्वा
जघन्यमन्तरं तस्य यथोक्तं स्यात्, यथेष्टास्त्रिंशजिनान्तरं
दुष्पमायां परिहारविमुञ्चिककालो यथासर्गिण्यास्त्रुती-
यसमायां परिहारविमुञ्चिककालमिति कालापूर्वः कालो ना-
स्ती विचक्षितोऽप्यप्यादिति, ‘उक्कोसेल्लं अद्धारससागरो-
पमकोडाकीओ’ ति छेदोपस्थापनीयोत्कृष्टान्तरवदस्य
भाषना कार्थेति । परिणामाद्द्वारे—‘छेदोद्भावाण्ये’ इत्यादी
‘जह्मणं कोडीसयपुडुत्तं उक्कोसेल्लं वि कोडीसयपुडुत्तं’
ति, इहाःकृते छेदोपस्थापनीयसंयतपरिमाणमाधितोषकरती-
थोम्याभित्य संभवति, जघन्यं तु तत्सम्यग् नावगम्यते, यतो
दुष्पमानं भवति तद्विषु द्यस्तु क्षेत्रं तत्रैव तद्विषय भावा-
द्विजतिरेव तेषां भूयत । कविचुनराहुः—इदमप्यादितोयंका-
राणां यस्तीयेकालस्तदपेक्षयेव समवसेत्तम्, काटीशतपृथ-
क्कं च जघन्यमल्पतरमुत्कृष्टं च बहुतरमिति । अल्पवहु-
त्वादेः—स्ववर्थाया सुषुम्भसंसारयसंज्ञं’ ति स्तोकावास्-
त्कालस्य निग्रन्थतुल्यत्वेन च शतपृथक्त्वप्रमाणत्वात्ते-
षां, ‘परिहारविमुञ्चियसंज्ञया संखेज्जगुलु’ ति तत्का-
लस्य बहुत्वात् तुलाकतुल्यत्वेन च सहस्रपृथक्त्वमानन्वा-
नेषाम्, ‘अहकन्नायसंज्ञया संखेज्जगुलु’ ति काटीपृथ-
क्त्वमानन्वात्तेषां, ‘छेदोवहुद्वययसंज्ञया संखेज्जगुलु’ ति
काटीशतपृथक्त्वमानन्वात् तेषामुक्तत्वात्, ‘सामाहयसं-
ज्ञया संखेज्जगुलु’ ति कयायकुशीलतुल्यतायां काटीसहस्र-
पृथक्त्वमानन्वेनोक्तत्वात्तस्मात्तिति । म० २५ श० ७ उ० ।

जीवा णं भंते ! किं संज्ञया, असंज्ञया, संज्ञयासंज्ञया, नोसं-
ज्ञया, नोअसंज्ञया, नोसंज्ञयासंज्ञया ?, गोपमा ! जीवा संज्ञया
वि १, असंज्ञया वि २, संज्ञयासंज्ञया वि ३, नोसंज्ञया, नोअसं-
ज्ञया, नोसंज्ञयासंज्ञया वि ४ निरहया णं भंते ! पुच्छा, गोयमा !
नेरहया नो संज्ञया असंज्ञया नोसंज्ञयासंज्ञया नो नोसंज्ञय
नोअसंज्ञयनोसंज्ञयासंज्ञया, एवं० जाव चउरिदियपंचिदिय-
हिरिकसजोशियाणं पुच्छा, गोयमा ! पंचिदियतिरिक्खजोशिय
ता नो संज्ञता असंज्ञता वि संज्ञतासंज्ञता वि नो नोसंज्ञतनो-
असंज्ञतनोसंज्ञतासंज्ञता वि, मनुस्साणं पुच्छा, गोयमा ! मरु-
ह्मा संज्ञता वि असंज्ञता वि संज्ञतासंज्ञता वि, नो नोसंज्ञतनो-
असंज्ञतनोसंज्ञतासंज्ञता, वाणंभंतरजोतिमियंभमाणिया जहा

नेरहया, सिद्धाणं पुच्छा, गोयमा ! सिद्धा नो संज्ञता १, नो
असंज्ञता २, नो संज्ञतासंज्ञता ३, नो संज्ञतनोअसंज्ञतनोसं-
ज्ञतासंज्ञता ४ । गाहा “संज्ञयअसंज्ञय मी-सणा व जीवा
तवेव मणुया व । संज्ञतरहिवा तिरिया, सेला अस्संज्ञता
होति ॥ १ ॥” (दू० ३१६) । संज्ञयपर्वं समर्थं ॥ ३२ ॥

‘जीवा णं भंते !’ इत्यादि, संयच्छुद्धिं इम—सर्वसावध-
योगभ्यः सस्यमुपरमन्ति अ अर्थात् निरवधयोगेषु चारित्र-
परिणामस्फूर्तिहेतुषु वचन्ते स्म इति संयताः ‘गस्यंधि-
स्याकमेका’ इति कस्तेरि कृतप्रत्ययः, हिंसादिपापस्थाननि-
वृत्ता इत्यर्थः । तद्विपरिता असंयताः । हिंसादीनां वैशेषतो नि-
वृत्ताः संयतासंयताः, त्रितयमतिप्रतिषेधविषयाः सिद्धाः, कथ-
मिति चेत्, उच्यते, उक्तमिह संयमा नाम निरवधतरयो-
गप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपः, ततः संयतादिपयांयो योगाऽऽश्रयः, सि-
द्धाश्च भगवन्तो योगाऽऽतीताः शरीरमनसोऽभावाद्वास्तव्य-
प्रतिषेधविषया, एवं च सामान्यतो जीवपदे चतुष्पदमपि
घटने । तथा बाह—‘गोयमे’ त्याहि, गौतम ! जीवाः संयता
अपि साधूनां संयतत्वात्, असंयता अपि नैरयिकादीना-
मसंयतत्वात्, संयतासंयता अपि पञ्चेन्द्रियतिरिक्खां मनु-
ष्याणां च देशतः संयमस्य भावात्, नोसंयतनोअसंयतनो-
संयतासंयता अपि सिद्धायां त्रयस्यापि प्रतिषेधात् । चतु-
र्विंशतिवृत्तकृत्वाणि सुगमनि । अत्रैवं संग्रहकिंवाधामाह-
‘संयते’ त्याहि, संयता असंयता मिश्रकाश्च—संयतासंयता जी-
वास्तथैव मनुष्याश्च । किमुक्तं भवति ?—जीवपदे मनुष्यपदे च
एतानि जीवपि पदानि घटन्ते ननु न घटन्ते इत्येवं परमतत्-
त्त्वम्, अन्यथा जीवपदे त्रितयप्रतिषेधरूपं चतुष्पदमपि पदे घट-
त एव, यथोक्तं मातृ, तथा संयतरहिता उपलक्षणमेतत् । त्रितय-
प्रतिषेधरहितान्ति त्रियेजः—तिथिकृपञ्चिन्द्रियाः । आह—कथं संय-
तपदरहितान्ति त्रियेजःकृपञ्चिन्द्रियाः ? , यावता तेषामाह—
त्वमुपपद्यते एव, तथाहि—संयतत्वं नाम निरवधेतरयोगप्र-
वृत्तिनिवृत्त्यात्मकं, ते च निरवधेतरयोगेषु प्रवृत्तिनिवृत्ति-
तिरिक्खामपि सम्भवतः, यतश्चरमकालेऽपि चतुर्विधस्याप्या-
हारस्य प्रत्याख्यानां कृत्वा सुषुप्ते योगेषु वर्त्तमाना इत्यन्ते । अ-
न्यच्च सिद्धान्ते तत्र तत्र प्रदेशे महाप्रतान्यप्यामन्यारोपयन्तः
भूयन्ते, उक्तं च—‘तिरियाणं चारिचं, निवारिचं तह व अह पुणो
तेसि । सुव्वह बहुयासे चिय, महव्वयारोक्कं समए ॥ १ ॥’
तदन्तरदुष्कं, सस्यमस्तुनन्वापरिणामात्, संयतत्वमिह नि-
रवधेतरयोगप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपमन्तरचारित्रपरिणामानुषङ्ग-
मवगम्यद्वयं, न शयं, न च तेषां कृतचतुर्विधाहारप्रत्याख्याना-
नामपि महाप्रतान्यारोपयतां भवप्रत्ययद्वेष चरुणपरिणाम-
उपजायते, स आक्षिप्यचित्तान्तिरिक्खे मनुष्यमपि एव हि
परं कर्मक्षयोपशमाद् भवति, नान्यथा, अत एवायमतिदुष्-
लेभो गीयते भगवद्भिः । अथ कथमवसीयते न तिरिक्खां तथा
चष्टमानानामप्यान्तरचारित्रपरिणामः ? , उच्यते, केवलज्ञा-
नाद्यवस्थायां, यथै हि तिरिक्खामपि चरुणपरिणामस्सम्भ-
वत् तत् कचित् कदाचित् कस्यचिदुत्कर्षेनो भावतो मयः—
एयांयहानं केवलज्ञानं वा भूयते, ततोक्षारिकपरिणामनिव-
न्धनत्वात्, न च भूयते, तस्मादवसीयते—न तेषां चारित्र्य-
परिणामः । उक्तं च—“न महव्वयसम्भावे, हि चरुणपरिणामसं-

मनो तेसि । न बहुशुखायं पि जमो, केवलसंभूतपरिणामो॥१॥
तज्जायाऽमावासां संयमपद्वहिताः, शेषाः संसारस्था असं-
यताः—असंयतपद्वसहिता अभवन्ति, न शेषपद्वसहिताः । प्रश्ना०
३२ पद्व । संयताश्चतुर्धा, असंविन्नाः गीताथोः, संविन्नाः
गीताथोः गीताथोः संविन्नाः, असंविन्नाः अगीताथोः ।
सू० १३० २मक० । वीरय सह प्रमजिते स्वाममक्याते राजपुत्रे,
कृ० ८० टा० ३ उ० । स्वाममक्याते कामिपत्यराजे, सी० २४
कल्प । उच्य० ।

सञ्जयशब्दनिष्पत्त्याह मित्युक्तिरुक्त—

निष्कलेषो संज्ञश्च-स्मि चउविहो दुविहो उ होइ दृष्टमिमा
आगम नोआगमतो, नोआगममो य सो तिविहो । २६२ ।
जाखगसरीरमविण, तन्वरिते य से पुषो तिविहो ।
एगमविषयवद्वाउय, अमिहृदमो नामगोए य ॥ ३६३ ॥
संज्ञयनामं गोयं, वेयंतो मावसंज्ञमो होइ ।
ततो सङ्गुहियमिणं, अजकयं संज्ञश्चं ति ॥ ३६४ ॥

गाथात्रयं व्याख्यातमायम्, नवरं शिक्कलो संज्ञश्चस्मि'ति
निरूपः—न्यासः सञ्जयीयाच्ययनं आयात्—सञ्जयस्येति गम्यते ।
तथा च तृतीयगाथायां 'संज्ञयनामं गोयं वेयंतो' इत्युक्ते 'तन'
इति सञ्जयाद्विधेयभूतात् समुचितम्—उपपन्नम् इवम् अय-
यनं सञ्जयीयमिति, तस्मान्नेतोऽरुच्यत इति गाथात्रयायः । इ-
त्युक्ते नामनिष्पन्ननिर्णयः ।

सम्प्रति सूत्रालापकमिष्यव्यावरणः, स च सूत्रे सति भव-
त्यतः सूत्रानुगमं सूत्रमुच्चारणीयं, तन्वेदम्—

कंपिष्ठे नवरे राया, उदिन्नबलवाहणे ।
नामेषं संज्ञमो नाम, मिगम्वं उवनिगए ॥ १ ॥

कामिपत्ये नगरे राजा नृपतिरुदीर्घम्—उदयप्रातं बलं—चतु-
रङ्गं बाहवं च—गिह्वाधिरुप्यधिकं यथ्य सऽप्युदीर्घबलवा-
हनः।यद्वा बलं—शरीरसामर्थ्यं बाहवं—गजाश्वादि पदायुध-
क्षयं चैतत्, स च नाम्ना—अभिधानेन सञ्जयः नाम इति प्रा-
काश्यं, ततोऽयमर्थः—संज्ञयः इति नाम्ना मसिद्धो, मृगया-
मृगयां प्रतीति शयः, उप—सामीप्येन निर्गतो निष्कान्त उपनि-
र्गतस्तत एव नगरादिति शेषः । इति सूत्रार्थः ।

स च कीदृशं विनिर्गतः, किञ्च कृतवानित्याह—

हयाखीए गयाखीए, रहाखीए तहेव य ।
पायसाखीए महया, सव्वमो परिबारिए ॥ २ ॥
मिए छुमिन्ता हयगमो, कंपिष्ठुजाखकेसरे ।
मीए संते मिए तथ, वेहेइ रसङ्गुहिए ॥ ३ ॥

पाठासिद्धम्, नवरं पदातीनां समूहः पाठांतं तस्यानीकं-
कटकं पाठातीनाकं तन, सुख्यस्तयः प्राग्गद्, एवं पूर्व-
ध्यायं, महता—बृहत्प्रमाणेन मृगान् क्षिपन्वा 'कंपिष्ठु
जाखकेसरे' ति तस्यैव कामिपत्ययं नगरस्य सम्बन्धित
केसरनाम्न्युद्याने भीतान्—वस्तान् स्वतो मितान्—वर-
मितान् तत्र—तेषु मृगेषु मये 'वेहेइ' ति व्यर्थति

इति वा, शरीरिति गम्यते, रसः—तपिभितात्वादस्ताम मू-
र्कितो—बुद्धो रसमूर्कित इति सूत्रार्थः ।

अमुमेवायं सूत्रस्यार्थकमित्युक्त्या स्पष्टयितुमाह—

कंपिष्ठुपुरवरमि अ, नामेषं संज्ञमो नरवरिंदो ।
सो सेयाए सहिमो, नासीरं निगमो कयाइ ॥ ३६५ ॥
हयमारुहो राया, मिए छुहियाख केसराये ।

ते तथ उ उचत्ये, वेहेइ रसङ्गुहिए संतो ॥ ३६६ ॥
गाथाद्वयं प्रतीतमेव, नवरमिह नासीरं—मृगयां प्रति उ-
च्यस्तान्—अतिभीतामिति गाथाद्वयायः ।

अत्रान्तरे यद्व्युत्पत्त्याह सूत्ररुक्त—

अह केसरमि उजाखे, अखगारे तयोचये ।
सज्जायपञ्चाजुयो, घरम्पकायं कियायइ ॥ ४ ॥
अण्फोवमंडवम्मी, आयाइ अविआसवे ।
तस्सागए मिए पासं, वेहेइ से नराऽहिवे ॥ ५ ॥

अथ—अनन्तरं केसरे उद्यानं जनगारस्तपोधनः स्वाध्या-
यः—अनुप्रेक्षादिध्यानं—धर्मध्यानादि ताभ्यां युक्ते—व्या-
कालं तदासेवकतया सहितः स्वाध्यायध्यानयुक्तोऽत एव
धर्मध्यानम्—आज्ञादिध्यायि 'क्रियायइ' ति ध्यायति
चिन्तयति, क ?—'अण्फोवमंडवम्' ति वि दृ-
क्षायाकीर्णे, तथा च वृद्धाः—'अण्फोव' इति । किमुक्तं भ-
वति ?—आसीरं, हृत्सङ्गुह्युल्लमत्तासंज्ञक इत्यर्थः, म-
एण्ये—नागवत्स्यादिसम्बन्धितं ध्यायति धर्मध्यानमिति
गम्यते, पुनरभिधानमतिशयक्यापकम् 'अवि' ति क्षिपि-
ता निर्मलता आभवाः कर्मबन्धहेतवो हिंसाद्यो येन
स तथा, तस्य—इत्युक्तिविशेषाभावितास्वानगारस्य पार्श्व-
समीपमिति सम्बन्धः, आगतान्—प्राप्तान् मृगान् 'वेहेइ'
ति विध्यति इति वा स इति—सञ्जयनामा नराधिपः—राज-
ति सूत्रार्थः ।

अमुमेवायं सविशेषमाह मित्युक्तिरुक्त—

अह केसरमि उजाखे, नामेषं गदमालि अखगारो ।

अण्फोवमंडवमि अ, आयाइ आयां अविअदोसो ॥ ३६७ ॥

'अह' ति गोथा व्याख्यातप्रायेच । नवरं नाम्ना अभिधा-
नेन गर्वमालिनामेत्यर्थः, 'अवि' ति क्षिपिता दोषाः क-
र्माध्वहेतुभूता हिंसाद्यो येन स तथा ।

पुनस्तत्र यद्व्युत्पत्त्याह—

अह आसगमो राया, क्षिपमागम्य सो तहिं ।

हए मिए उपासिता, अखगारं तथ पासइ ॥ ६ ॥

अथ—अनन्तरम् अन्वगतः—तुरगाकरो राजा क्षिपं—क्षिप-
मागत्य'स' इति—सञ्जयनामा तस्मिन्त्यत्र मण्डपे स भगवान्
ध्यायति, इतान्—विनाशितान् मृगान् तुशब्ध एवकारार्थ-
स्ततो मृगानेव, न पुनरनगरमित्यर्थः 'पासित' ति द-
ष्ट्वा अनगारं—साधुं तत्र इति—तस्मिन्नेव स्थाने, पशवती-
ति सूत्रार्थः ।

ततः किमसावकाशं दिव्याह—

अहं राया तत्त्वं संजयो, असावगारो मयाऽऽहो ।

मय उ मंदपुच्छं, रसगिद्धं वंतुषा ॥ ७ ॥

आसं विसृष्ट्वा मं, असावगारस्त सो निवो ।

विषण्णं वंदे राय, मगवं ! इत्थं मे खमे ॥ ८ ॥

अहं मोक्षेय सो मगवं, असावगारो आसमस्तिभो ।

रायाभं न पदिमतेह, तन्नो राया मयपुत्रो ॥ ९ ॥

संजयो अहमस्तीति, मगवं ! बाहिराहि मे ।

कुडे तेण्ण असावगारे, ददिआ नरकोदिभो ॥ १० ॥

अथ राजा तत्र इति—तदर्थमेव सति संज्ञातः अभ्या-
कुलो, यथाऽसावगारो—मुनिर्मागिति—स्तोकमेव आहतः—
विनाशितः, तदासंज्ञकगहनमादित्यभिप्रायः, मया तु मन्-
पुरयेन रसपुच्छेन—रसमूर्तिनेन 'वंतुषु' इति चातुकेन ;
हननशीलेनेत्यर्थः । ततश्च आह—नुरगं विषुज्य—वि-
मुच्य 'वं' प्राप्य, मम अथराधमिति शेषः, समस—सह-
स्य । अथ इत्यनन्तरं मौनेन वासुनिरोधामकेन 'सो' इति
संज्ञायां भागिन्यामा भगवान् अनगारः इवान्—धर्म-
ध्यायम् आश्रितः—स्थितः राजानं नृपं न प्रतिमन्यते न
प्रतिषाहति, यथाऽहं कमिष्ये मवेति, ततः तत्प्रतिषेधनाभा-
वतोऽपश्यमयं कुड इति न किमपि अत्र प्रमाणते इति रा-
जा अयुक्तः—अतीव अयत्नलो, यथा न ज्ञाते किमसौ
कुडः करिष्यतीति । उक्तवाचं यथा—संजयः—संज्ञयनामा
राजाऽहमस्मि, मा भूषीक एवायमिति सुतरां कोपः इत्ये-
नमभिधानमिति, इति अस्माद्धेतोभेगबन् । 'बाहिराहि' इति
व्याहर—संभाष्य मे इति; सुख्यस्यव्यामाम्, अथाऽपि स्या-
त्—किमेवं भवान् मयद्रुत इत्याह—कुडः—कुपितः तेज-
सा तपोमाहात्म्यजनितेन तेजोलेखात्मानं अनगारः मुनिः
द्वंद्वं असंसात्कुर्यात् नरकोदरः, आस्तां शतं सहस्रं वेति ।
अतोऽत्यन्तमयद्रुतोऽहमिति सूत्रचतुष्टयायः ।

इदमेव व्यक्तीकृतुमाह निर्मुक्तिरुक्त—

अहं आसगच्छो राया, तं पासिअ संभमागन्नो तत्त्वं ।

मयहं अहा जहं इविह, रसिषवन्नाए मयासिणो ॥ १३६ ॥

वीसजिउज्ज आसं, अहं असावगारस्त एहं सो पासं ।

विषण्णं वंदिउज्जं, अवराहं ते खमावेह ॥ १३६ ॥

अहं मोक्षमस्तिभो सो, असावगारो नरवं न बाहरहं ।

तस्स तवसेयमीभो, इमहं सो उदाहरहं ॥ ४०० ॥

कंपिन्नपुरादिब्रह्मं, नामेवं संजयो अहं राया ।

मुज्जं सरावामज्जोमिह, निददिहा मा मि तेण्णं ॥ ४०० ॥

मायाचतुष्टयं स्वहमेव । तत्र तं 'पासिअ संभमागतो'

इति मुनिरथ इदमेव इत्यसावपि मया विज्ञो अभिष्यतीत्या-
कुलसमापन्नः, भवति च—वक्ति च—हा इति चंद, यथेता-
मीम् 'रसिषवन्नाए' इति च्छिद्यत्वा मयागपि सिताऽहं—स्व-
हमेव न स्पृष्टः 'तुम्ह' इति तत्र शरणागतोऽस्मि त्वामेव
शरणम्—आश्रये प्रतिपन्नोऽस्मि, ततश्च निजोदरः मा-
निषेधे, 'मि' इति मां तेजसा तपोजनितेनेति गम्यते, इति
मायाचतुष्टयायः ।

इत्थं तेनोक्तं यमुनिवक्त्रास्तदाह—

अमन्नो पत्तिव्वा ! तुज्जं, अभयदाया मवाहि य ।

अग्निं जीवलोगमि, किं हिसाए पसज्जसि ॥ ११ ॥

अथा सत्त्वं परिचज्ज, गंतम्भमवसस्स ते ।

अग्निं जीवलोगमि, किं रज्जमि पसज्जसि ॥ १२ ॥

जीविषं भव रुवं च, विज्जुसंपायाचंचलं ।

अत्थ तं मुज्जसी रायं, पिबत्थं नाव मुज्जसी ॥ १३ ॥

दारावि य सुया भव, मिचा य तह वंचवा ।

जीवंतमज्जुजीवंति, मयं नाशुम्भयंति य ॥ १४ ॥

नीहरंति मयं पुत्ता, पिपरं परमदुक्खिणा ।

पियरो अ तदा पुत्ते, वंधू रायं ! तवं प्ये ॥ १५ ॥

तन्नो तेण्णज्जि ए दप्पे, दारे य परिरिक्खिण ।

कीलंतं ज्जे नरा रायं ! इड्डुड्डुमसंकिवा ॥ १६ ॥

तेखावि जं कयं कम्मं, सुहं वा जइ वा दुहं ।

कम्मूखा तेण्ण संजुत्तो, मच्छइ उ परं भवं ॥ १७ ॥

'अमन्नो' इति अमयं—अयाभावः पार्थिव ! नृपते !

आकारोऽस्मात्प्राणिकः, कस्य ?—'तुम्ह' इति तय, न क-
क्षित्वां दृष्टतीति भावः, इत्थं समासास्योपदेशमाह—अमय-
दाता च—प्राणिनां प्राणकर्ता 'मवाहि य' इति मय—वधाहि
अवतो मृत्युभयमवमन्यपामपीति भावः, अशब्दो वोजितः
एव, अमुमवायं सहतुर्कं व्यतिरेकद्वारेणाह—अग्निमे अहा-
भूते जीवलोके प्राणिगणे, किमिति परिग्रहे, हिसायां प्रा-
णिष्वचकृपायां प्रसजसि अभिष्यक्तो भवसि !, जीवलोका-
स्य आग्निमेव अमानप्यमित्यस्तत्किमिति—कथं हेतुना स्व-
रपदिनकृते पापमित्यमुपाजयसि !, मैत्रेयमुक्तिमिति भावः—
एवमं हिसायागममुपदिश्य राज्यपरित्यागोपदेशमाह—यदा स-
वं कोशान्तःपुरादि परित्यज्य—इदं विमुच्य गन्तव्यं भवा-
न्तरमिति शेषः, तदपि न स्वचक्षुष्य किन्तु अचक्षुष्य—अ-
स्तन्मनस्य ते—तव, कसति ?—अग्निमे जीवलोकं, ततः किं
राज्ये—नृपातत्वं प्रसजसि !, राज्यपरित्याग एव मुक्त इति
भावः, पाठान्तरतश्च किं हिसायां प्रसजसि !, इह च पुनर्व-
चनमादरातिशयक्यापनार्थमिति पुनरुक्तम् । जीवलोकोऽ-
नित्यत्वमेव भाषयितुमाह—जीवितम्—आयुः च समुच्ये,
यवेति दूरं, कपे च—पितृताविपुष्ट्या शरीरशोभात्मकं
विपुतः संपातः संपातः—चक्षुष्यमकारो विपुस्तस्या-
तस्तदप्यचक्षुष्यम्—अतीवाऽस्थिरं विपुस्तस्यातश्चक्षुष्यं यत्र
जीविते कपे च 'तं' निम्बं मुक्तासि मोहं विधमसे मुह-
अ हिसायां प्रसजसि सायः, राज्यं !, कृते ! देवार्थं पर-

लोकप्रयोजने नावबुध्यसे, किमुक्तं भवति ?-जानास्यपि न किं पुनस्तत्कलमिति । तथा दाराश्च-कलत्राणि प्राकृतः साधुसकलविधाः, सुताश्चैव मित्राणि च प्रतीतान्येव, तथा बान्धवाः-स्वजनाः जीवन्तम् अनुजीवन्ति-तदुपाश्रितवि-साधुप्रयोगत उपजीवन्ति, स्मृतं शाश्वत्त्वयति य' ति अश-ब्दस्यापिशब्दाधेयत्वात्पुनश्च जन्त्यपि न, किं पुनः सह वास्य-स्तीति, तद्वचनं दारादीनामपि कृतप्रत्यया न तेष्वार्यां विधा-य धर्मे उदासितप्रथमिभिरुक्तिमिति । इदं च स्वयं खिरम्ननवृत्ति-कृता न व्याख्याते, प्रत्यन्तरेषु च इदं इत्यस्मादिकलीतम् । पुनस्तत्प्रतिबन्धनिराकरणायाह- ' नोद्वेगंति ' ति निस्सारय-न्ति स्मृतम् इति-यतायुधं पुत्राः-सुताः पितरं-जनकं परम-दुःखिताः-अतिशयसज्जातपुत्रा अपि, किं पुनर्थं न तथा दुःखमाज इति भावः, पितरंऽपि तथा पुत्रा, ' बन्धु ' ति बन्धवश्च बन्धुमिति शेषः । अतश्च किंकृत्यमित्याह- राजन् । तप उपलक्ष्यत्वाद्दामादि वारः-आसिषस्त्विति । अ-परश्च ' ततो ' ति स्मृतिः सारणादनन्तरं तेन इति-मित्र-पित्रादिना अजिते-विदधति द्रव्यं-वित्तं श्वरेषु च-कलत्रेषु च परिरक्षितेषु-सर्वापायपरिपालितेषु ; उभयत्रार्थत्वादेक-वचनं, श्रीहन्ति-विलसन्ति तेनैव-विसेन दारैश्च नि गम्यते, अन्ये-अपरे राजन् । ' इदमुद्वेगमलंयि ' ति इष्टाः-बहिः-पुलकादिभ्यः तुष्टाः-आन्तरमीतिभाजः अकृताः-निष्-विताः, यत ईदृशी भवस्थितिस्ततो राजन् ! तपश्चरन्ति मध्यपीपकान्दानन्तरसप्राक्कृतं सम्पन्नाः । स्मृतस्य च का वृत्तान्त इत्याह-तेनापि स्मृतं यत् कृतम्-अनुष्टीतं कर्म शुभं वा पुण्यप्रतिफलकं, यथा-सुखं वा-सुखहेतुः शुभचेति-अथवा-पुत्रः-दुःखहेतुः, पापकृत्यात्मकमित्यर्थः । कमेणा तेन सुख-हेतुना दुःखहेतुना वा, उत्तरत्र तुमुद्वेगस्यैवकारणत्वाद् भि-न्नप्रत्ययाश्च तमेव, न तु दुःखपरिरक्षितेनापि द्रव्यादिना संयुक्तः-सर्वातः गच्छति-याति परम्-अन्यं भवं-जन्म, यतश्च ह्यभाक्ष्येरेवानुयायिता ततः शुभहेतुं तप एव चरन्ति भावः, इति सूत्रसप्तकाधेः ।

ततस्तद्वचः श्रुत्या राजा किमचेष्टेत्याह—

सोऽहं तस्मै सो धर्मं, अश्वगारस्स अतिण् ।

महया संवेगनिर्वेधे, सभावस्यो नरादिवो ॥२॥

संज्ञयो चइदं रजं, निरुक्खंतो जिणसासेण ।

गद्भासिस्स भगवसो, अश्वगारस्स अतिण् ॥ १६ ॥

श्रुत्या-आकर्तव्यं तस्य इत्यनगरस्य स 'स' इति-सज्जयभि-भानो राजा धर्मम्-उत्कृष्टकर्म अनगरस्य-भिर्भोः अग्निक-समीपे ' महय ' ति महता आकरेणैव शेषः सुस्यत्ययेन वा महत्, संवेगनिर्वेदं तत्र संवेगो-मोक्षाभिप्राणा निर्वेदः-संसारोद्धिग्नना समापन्नः-प्राप्तः नराधिपः राजा सज्जयः सज्जयनामा ' चइदं ' त्यक्त्वा सार्थं-राष्ट्राधिपत्यकं नि-ष्क्रान्तः-प्रव्रजितः जिगसासे-अईदृशीने, न तु सुगतादि-द्वितीयाऽइदृशीनं पदेति भावः, गर्दभासः-गर्दभासिनाञ्चो भगवतोऽनगरस्यास्तिक इति सूत्रद्वयाधेः ।

सूत्रनवकोह्येभ्योऽपि स्पष्टयितुमाह निरुक्खित्-

अमयं तुज्जं नरई, जलुवुवुअमंनिषे अ माशुस्से ।

किं हिंसा पसजसि, जासन्तो अण्णस्ये दुक्खं ॥४०॥

सम्बन्धिं चइज्जं, अवस्सं जया प होइ गत्तुव्वं ।

किं भोगिं रसजसि, किपाकफलोपमनिषे ॥४०२॥

सोऽहं य सो धम्मं, तस्सज्जगारस्स अतिण् राया ।

अश्वगारो पव्वइसो, रजं चइदं शुससमग्गं ॥ ४०३ ॥

व्याख्यातप्राचयेव, नवरं ' अण्णस्यो दुक्खं ' ति आत्मनो दुःखमिति दुःखजनकं मरणमिति शेषः, ' किपाकफलोप-मणिभसुं ' ति किपाकफलोपमा निभ-क्षाया येषां त तथा-आपातमपुनस्त्वपरिणितिदाकलान्ध्यायां, तथा अनगरः अ-विद्यमानशुद्धो, जात इति शेषः, स च शास्त्राधिगमि संभवेन आह ' पव्वइसो ' ति प्रकथेण-किञ्चाभिप्रेक्ष्यादि-परिहारकं कृतं मज्जितो-निष्क्रान्तः प्रव्रजितः, भावविमुक्ति-ति वाच्यं, तथा शुशा-कामशुशा मनोहशब्दाश्च आश्व-यादयो वा तैः सम्प्र-सम्पूर्णं शुससमप्रमिति नायात्रयाधेः ।

स चैवं श्रुतीप्रव्रजोऽधिगतहेतुपात्रेयविभागो दृशा-ध्वजकवालसामाचारितभानयनविहारितया विहरन् त-याविधिसंविशेषमाजगाम, तत्र च नश्य यद्भूतदाह—

चिच्छु रहुं पव्वइसो, खसिओ परिमासई ।

जहां ते दीसई रुजं, पसभं ते तहा मणो ॥ २० ॥

किं नामे किमुषे, कस्सट्टाण् व माहणे ॥

कई पडियरीं बुद्धे, ? कइं विणीयं ति बुवसि ॥२१॥

त्यक्त्वा राष्ट्रं प्रथमनगरादिसमुदायं प्रव्रजितः प्रतिपत्त-दीक्षः सन्नियः-सन्नजानिर्गन्धिष्टनामा परिभाषते, सज्ज-यमुनिमित्युत्पत्कारः, सह पूर्वजन्मनि वैमानिक आसीत् ततश्च्युतः सन्नियकुलेऽज्जित, तत्र च कुतश्चिन्धाविधिनि-मित्ततः स्मृत्युर्वज्जन्मा तत्र एव स्नापनवैराग्यः प्रव्रज्यां गृहीतवान् । श्रुतीप्रव्रज्यश्च विहरन् सज्जयमुनि इष्टा तद्विमर्षार्थमित्युक्तवान्, यथा ते इदं यत-अवलोकयते रूपम्-आकृतिं प्रसन्नं विकाररहितं ते-तत्र तथा-तेनैव प्रकारेण प्रसन्नमिति प्रकम, किं तत् ? मनः-चिन्तं, न ह्यन्तः कलुषतायां बहिरूप्यं प्रसन्नतासम्भवः, तथा किं-नाम-किमभिधानः किं गोत्रं-किमव्ययः ? कस्सट्टाण् व' ति कस्मै वा अयाय-प्रयोजनाय ' माहणे ' इति मा वशीत्येव रूपं मनो वाक् क्रिया च यस्यासौ माहनः, ' सर्वे भानवः पञ्चादिषु इदं यत ' इति वचनात्पञ्चाधर्मादृष्टं, स चैवंविधः प्रव्रजित एव सम्भवत्यतः किं वा प्रयोजनमुद्दिश्य प्रव्रजितः कथं-कन प्रकारेण प्रतिचरसि-सर्वसे, कान् ? बुद्ध्यान् आ-चार्यादीन्, कथं ' विणीयं ' ति विनीतः-विनयवानिःशुद्धयत इति सूत्रद्वयाधेः ।

सज्जयमुनिराह—

संज्ञया नाम नामेयं, तथा गुत्तेण गोयसो ।

गद्भासो ममापरिया, विज्जाचरसपारया ॥ २२ ॥

यदुक्तं त्वया किं नाम त्वमिति, तत्र संज्ञयो नाम-मान्ता, यथाबोचः किंभावः ? इति, तदाह-तथा बोधेण अन्वयेन गौतमः, उभयत्राहमिति गम्यते, शेषप्रश्नप्रति-वचनमाह-गर्दभास्यः गर्दभास्यभिधाना मम आचार्योः च-

मौपदेशकत्वादिना, विद्यतेऽनया तन्मिति विद्या—भूत-
ज्ञाने तथा चरते इति चरते—चारिर् विद्या च चरते
च विद्याचरते तयोः पारगाः—पर्यस्तगामिनो विद्याचरण-
पारगाः, एवं च ब्रह्मोऽपमाशयः—यथा गदमांलिभि-
र्धर्मोपायैर्विद्याज्जनाद्विचलितोऽहं, विद्याचरणपारगत्वाच्च तं
स्मरिष्येति मुक्तिलक्षणं फलमुक्तम्, ततस्तदर्थं मादृशोऽस्मि-
यथा च तदुपदेशस्तथा गुरुः प्रति वारामि, तदुपदेशसंघ-
नाच्च विनीत इति सूत्रार्थः ।

इत्थं विमुरप्य तदुत्पुण्यद्वयमाकुरुष्वेता अष्ट-
शोऽपि कर्तव्य इदमाह—

किरियं अकिरिमं विसुर्यं, अन्नाद्यं च महाबुद्धी ।
एपरिं चउहिं ठाण्हिं, मयंभं किं पमासरे ॥ २३ ॥

क्रिया अस्तीत्येवंक्रिया, लिखत्येत्याद्यनुसन्धितैः, अकि-
या तद्विपर्यया, विनया—नमस्कारकरणादिः, लिङ्गव्यत्ययः
प्राग्वत्, तथा ज्ञानं—वस्तुतत्त्वाविगमस्तत्त्वबोधोऽज्ञानं, वाः स-
मुच्चये, महाबुद्धे ! सम्पद्य प्रपञ्चाप्रतिपत्तिगुरुपरिचर्यादि-
करणतः प्रशस्यते । एतैः क्रियादिभिश्चतुर्भिः तिष्ठन्त्येषु
कर्मवशमा अन्तव इति स्वानानि—मिथ्याऽप्यवसायाधारभू-
तानि तैः 'भेदधे' ति, मीयत इति मयं—अयं जीवादिषत्तु
तज्ज्ञानमतीति मेयज्ञाः क्रियादिभिश्चतुर्भिः स्वानैः स्वस्वामि-
प्रायकल्पितैर्वस्तुतत्त्वपरिच्छेदिन इति यावत्, किम् इति
कुत्सितं 'पमासरे' ति प्रकरोत्य भाष्येते—प्रभाष्यते, विचाराऽ-
ज्ञमात्वात्, तथाहि—ये तेषां क्रियावादिनस्तैः उक्तिक्रियादि-
विष्टप्राप्तमानं प्रत्यक्षमात्रा अपि तस्य सदा विमुखाविमुक्त्य-
कृतत्वाकृतत्वादिभिर्विधिप्रतिपद्यते । उक्तं हि बावकैः—क्रिया-
वादिनो नाम येषामामनोऽस्तिस्त्वं प्रत्यक्षप्रतिपत्तः किन्तु स
विमुरविषुः कत्तोऽकर्तो क्रियावादिनो भूतिमान् भूतिरि-
त्येवमात्राप्रहोपहृतमतीत्यस्तेऽस्ति माता पिताऽस्ति न कुश-
लाकुशलकर्मवैफल्यं, न न सन्ति गतय इत्येवं प्रतिज्ञाश्च । इह
च विमुक्त्यं व्यापिष्यम्, तत्त्वामनो न घटते, शरीर एव त-
लिङ्गभूतचैतन्योपलब्धः । न च यत्कृत्यमानोऽप्यापित्वे सुख-
दुःखसुखदुःखद्विप्रपञ्चधर्मोऽधर्मसंस्कारा नवाऽऽत्मशुभा इति
वचनान्तदुत्पुण्यधर्मोऽधर्मयोरव्यव्यापित्वं, तथा च द्वीपान्त-
रगतवैषम्यसादृशकृष्णलिङ्गशरीरानां वैराग्यमनं स्वादिति,
विमिम्बेदशस्याप्ययस्कारानादिरयःप्रभुतिवस्त्वाकण्ठशक्तिद्व-
शेनाहमोऽधर्मयोरपि शरीरमात्रव्यापित्वेऽपि तद्विप्रपञ्चकृष्ण-
संस्कारकर्मत्वादिनि न तावद्विशुद्ध्यमा गृह्यते । तथाऽपि-
भुरव्युत्पुण्यपञ्चोपाधिज्ञानो वैरिष्यते तथां सकलशरीरव्या-
पित्वैतन्त्यासम्भवं, तदसत्त्वाच्च शेषशरीरवश्यंशु शस्या-
विशेषादौ वेदानुभवसम्भवं, नवैतत् इष्टमिदं वा, एवं
सर्वथा कर्तव्यादिकमपि यथा न गृह्यते तथा स्वधिया
वाच्यम् । । ये स्थक्रियावादिनस्तैऽस्तीनि क्रियाविशिष्टमा-
त्रमात्रं भेदकृत्येव, अस्तित्वं वा शरीरेण सहकत्वाप्यन्त्या-
भ्यामव्यक्त्यभिप्रेक्ष्यन्ति, एकत्वं ह्यविनष्टशरीरावस्थितौ न क-
दाचित्कृत्यप्रसक्तिः, आत्मनः शरीरान्तर्यवेनाभावस्थानत्वात्,
तथा मुक्त्यभावाद्यनेकदोषापत्तिश्च, शरीरान्तर्ये तु शरीर-
चक्रवर्ती तस्य वेदान्ताद्वयप्रसङ्गः, तस्माद्व्यक्त्य एवेति ।
अक्रियावादिष्वेवैषां कथाश्चिद्वेदाभेदकलप्रकाराभ्यन्तरी-

येन तदभावेनैवावस्थित्यप्यप्यन्त-
मात्मनः प्रत्यक्षमिच्छन्ति तेवामपि तदस्तित्वाभ्युपगमेऽप्य-
नुपचरितपरलोकायसम्भवात्, तत्त्वतस्तदसत्त्वमेवेत्यक्रिया-
वादिष्वेव, उक्तं हि बावकैः—'ये नुनरिहाक्रियावादिनस्तैषा-
मासीध नास्ति, न बावकृत्यः शरीरेण सहकत्वाप्यन्त्ये प्रति, उ-
त्पत्यन्तस्तत्प्रत्यक्षत्वायको वा, तस्मिन्मार्गिके च कर्तृत्वादि-
विष्टेयमूढा एव' इति, अमीषां तु विचारात्मकत्वात्माऽस्तिस्त्वं
प्राक् प्रत्यक्षानुमानलक्षणप्रमाणद्वयसमीपव्यवस्थेन साध-
नान्, तस्य च शरीरात्कथञ्चिद्भ्रामिभिरुपतया तत्र तत्र व-
क्तव्ये (प्यत्ये) न स्वापितत्वात्, कथिकपक्षस्य तु सामुच्चै-
रिदं किञ्चव्यक्त्यप्यतापामेवोत्पत्तिस्त्वादिति २। विनयावादिनो
विनयादिव मुक्तिमिच्छन्ति, यत एषि न विचारासोपि-
विनो नाम येषां सुरासुरवृत्तपक्षिककितुरनहरिखगोम-
दिष्यजाविकभ्रमगुणलज्जलक्षरकपोतकाकोलुक्कवटकप्रभृति-
भ्यो नमस्कारकरणात् क्रेश्मनाशोऽभिप्रेते, विनयाच्छेदो
अवति नाप्येतत्प्रत्यक्षविस्तारः एतऽपि न विचारासोपि-
विनो न हि विनयमात्रादिहापि विशिष्टानुष्ठानविकलादभिलषि-
ताधीनामिद्वलोक्यते, नाऽपि येषां विनयादिव, यत्र पार-
लौकिकभेदेऽनुत्तुता भवेत्, तथाहि—लोकसमर्थवेष्टे तु
शुलाभ्यधिकस्त्वैव विनयादिविस्तारं प्रकुर्युः, शुलास्तु न-
स्त्वतो ज्ञानध्यानानुष्ठानात्मका एव, न च सुरादीनामज्ञाना-
अवाधिरमणाद्विषयवृत्तितानामेतन्व्यन्यनस्याऽपि शुलस्य
सम्भव इति कथं यदृच्छ्या विधीयमानस्य तस्य भेदेऽनुत्तु-
तति ? ३। अज्ञानवादिनस्तत्त्वाह—यन्मिदं जगत् कथिद्व प्र-
ह्लादिविषय इत्यने, अम्यैः प्रकृतिगुरुपात्रकमपरैर्द्रव्यादिव-
रुभेदम्, तदुपरिभ्यतुरार्यसत्तात्मकम्, तद्वैविध्यमानमयम्, अन्ध-
स्तु शून्यमेव इत्येकधाभिज्ञाः पन्थानः, तथाऽऽत्माऽपि नि-
त्यानित्यादिभेदोऽनेकधैवोच्यते, तत्को ह्यनुद्वेष्टे किं चाने-
न ज्ञातं न, अपर्यं प्रत्यनुयोगित्वात् ज्ञानस्य, केवलं कथं
तप एवानुद्वेष्टं, न हि कथं विनष्टसिद्धिः, तथा चाह-
'अज्ञानिका नाम येषामियमुपपृतिः, यथेह ज्ञानाधिगमप्र-
यासोऽपयं प्रति अक्रियक्रिया, धारैर्भूततपोविपरिपक्षयोऽ-
वाप्यते' इति । अक्रियासत्त्वं येषां विज्ञानरहितस्य मह-
तोऽपि कष्टस्य तिथेर्गन्तारकादीनामिवापयं प्रत्यहेतुत्वात्,
तदन्तरंग म्रतपउपउसगोदीनामपि स्वकपापरिज्ञानतः कवि-
त्यवृत्त्यसम्भवादिति । एषां च क्रियावादिनामुत्तरात्तुर्भे-
दोऽनेकविधः । उक्तं बावकैः—'एषां मीषेषु चतुर्षु क-
ल्पेष्ववस्थिते तद्वदः सुखद्वयोऽवनिद्वयमात्राप्रज्ञाका-
निकरवद्वगमन्याः' तत्र तावच्छ्रुतमस्तीति क्रियावादिना-
म्, अक्रियावादिनश्च अनुराशीतसंख्याः, अज्ञानिकाः सत-
पश्चविधाः, वैमयिकवादिनो ह्यविश्रुत्, एवं त्रिवर्णाधिक-
सतत्रयं, स्येऽपि चासी विचारात्मकत्वाकुत्सितं प्रभाष्यते
इति स्थितमिति सूत्रार्थः ।

न चैतत्स्वामिप्रमाणैवोच्यते, किन्तु—

इह पाउकरे बुद्धे, नायए परिनिक्खुडे ।

विज्ञापरसंपपे, सवे सचपरकमे ॥ २४ ॥

'इह' इति—तत् क्रियावादिनाः किं प्रभाष्यते ? इत्येवं रूपं
'वाउकरे' चि प्रावुरकार्थी—प्रकटितवान् बुद्धः—अवगत-

तस्यः सन् ज्ञात एव ज्ञातकः-अतस्मिन्तः क्षमिषो वा, स
येह प्रस्तावमहापौर एव, परिनिर्दिष्टः कथायावत्क्षमि-
ष्यावनास्तमस्ताच्छीतीभूतो विद्यावरणाभ्यामर्थात् क्षमि-
ष्यावनाभ्यामभ्यां सम्पन्नो-युक्तो विद्यावरणसम्पन्नोऽत-
एव सत्यः सत्यबाहू, तथा सत्यः-अक्षितयस्तात्स्विकत्येन
परं-भाष्यवस्तुवाप्राप्तकम् अक्षमः-अभिषेको यस्या-
ऽसौ सत्यपराक्रम इति सूत्रार्थः ।

तेषां च फलमाह-

पठेति नरए घोरे, जे नरा पाषकारिखो ।

दिष्यं च गदं गच्छति, बरिखा धम्ममारियं ॥ २४ ॥

एतस्मिन् गच्छन्ति नरके-सीमन्तकादौ घोरे-नित्यान्धका-
रादिना भयानकं ये नराः उपलब्धत्वास्तस्याद्यो वा पा-
नयति नरकादिषु जन्तुमिति धार्यः तत्त्व हिंसाधनेकधा, इह
त्वसत्प्रकर्षैव, तत्कर्तुम्-अनुष्ठारो शील्येषामिति पापका-
रिणः । ये त्वेवंविधा न भवन्ति ते किमित्याह-दिष्यं
च गतिं देवलोकागतिं, बराहः पुनर्ये, स च पूर्वेष्वो
विशेषोक्तमिति, गच्छन्ति-यान्ति बरिखा-आसन्नय-
धर्मः-भुतधर्मादिः अनेकविधः, इह च सत्यप्रप-
णाकपः भुतधर्म एव तम्, आर्य-प्राप्तम्, तत्प्रमथिमायः
असत्प्रकृषणापरिहारकं सत्प्रकृषणापरैर्यैव च भवता भ-
वितव्यम् इति सूत्रार्थः ।

कथं पुनरसी पापकारिण इत्याह-

मायाबुद्ध्यमेयं तु, ब्रह्माभासा निरिच्छया ।

संज्ञममाखोऽपि अदं, वसामि इरियामि य ॥ २६ ॥

मायया-शब्दमेव 'बुद्धं' इति उक्तं मायोक्तम् एतत्-यदन्तरं
क्रियाविशेषादिभिर्दृष्टं, तुः एवकारार्थं भिन्नकमथ मायो-
क्तमेव, यतश्चेनत् सूत्रा-अस्तीका भाषाः-उक्तिः निरर्थिका-
सम्यगभिधेयश्रुत्या, तत एव च 'संज्ञममाखोऽपि'
सि अयिः एवकारार्थस्ततः संयच्छन्नेव-उपरमन्नेव तनु-
कन्याकर्णनादितः, अहम् इत्यात्मनिर्देशं विशेषतः तत्स्व-
रीकरणाथम्, उक्तं हि-"ठियंतो डावप परं" ति, वसा-
मि-तिष्ठामि उपाधय इति शेषः, 'इरियामि य' ति इंद्रे
च-नक्षत्रमिति च गोचरचर्यादिष्विति सूत्रार्थः ।

इदमपि सूत्रं प्रायो न दृश्यते । कुतः पुनस्त्वं तनुकन्याकर्ण-
नादिभ्यः संयच्छन्तीत्याह अन्तरसूत्रमात्रे च यत्तुक्तं वतुमि-
त्यानेनै यथाः किं प्रमाणेन इति तन्कुत इत्याह-

सर्वे ते विद्या मज्जे, मिच्छादिद्वी अवाारिया ।

विज्ञमाणे परे लोए, सप्पं जाणामि अप्पमं ॥ २७ ॥

सर्वे-निर्देशेणाः ते क्रियाविधानिनः विद्विता-ज्ञाता मम,
यथाऽमी, 'मिच्छादिद्वि' सि मिच्छा-विपरीता परलोकात्मा
उपलब्धमित्येन इति-बुद्धिरवामिति मिच्छादृष्ट्याः तत एव,
अमाया-अमार्थकमेवमुक्ताः, कथं पुनस्त एवविधास्ते
विद्विता इत्याह-विद्यमानं सति परलोके-अन्यजन्मनि स-
म्यक् अविपरितं जानामि-अपचाच्छमिति 'अप्पमं' ति प्रा-
प्तमानं, ततः परलोकात्मनोः सम्यग्बोधान्त्वमैवंविधत्वेन

विद्वितास्ततोऽहं तनुकन्याकर्णनादितः संयच्छामि किं प्रमा-
यकारित इति सूत्रार्थः ।

कथं पुनस्त्वमात्मानमन्यजन्मनि जानामीत्याह-

अहमासी महापाणे, जुमं वरिससभोत्रमे ।

जा सा वाली महावाली, दिव्वा वरिससभोत्रम ॥ २८ ॥

ते नुए वंमलोगाभो, माणुस्सं भवमाणए ।

अप्पभो य वरेसि च, आठं जाणे जहा तथा ॥ २९ ॥

'अहमासि' सि अहमभूवं महाप्राये-महामाकानामि
महालोकाधिमो सुतिमाह-वीक्षिमाह 'वरिसतोत्रमे' सि च-
वेद्यतजीविना उपमा-दृष्टान्तो यस्याऽसौ बर्षशतोपमो-म-
सूर्यसंकादितात्समासः, ततोऽवमर्थः-अपेह बर्षशतजीवी
इदानीं परिपूर्णावुत्पद्यते, एवमहमपि तत्र परिपूर्णावुत्प-
द्यम् । तथापि-या सा पारिक्लिष्टा पक्षिः-जीवितजलधारणा-
नृपक्षितिः, सा कोचरज महाशब्दोपादाभाविह पक्षोपमप्र-
माणा, महावाली सागरोपमप्रमाणा, तस्या एव महत्वात्,
दिधि भवा दिव्वा बर्षशतवोपमा यस्याः सा बर्षशतोपमा,
यथाहि-बर्षशतमिह परमाहः तथा तत्र महावाली उक्त,
हृतोऽपि हि तत्र सागरोपमैरबावुत्पद्यते, न नृपक्षिणा-
दिभिः, अथवा-"वोजनं विस्तृतः पक्ष्य-स्तथा वोजनमु-
च्छिस्तः । सतरात्रप्रकटानां, केशाभावां स पुरितः ॥ २१ ॥
ततो बर्षशतं पूर्वं, एकैकं कश्चिद्वर्षम् । क्षीयते येन का-
लेन, तत्पक्ष्योपममुच्यते ॥ २२ ॥" इति वचनाद्वर्षशतः क-
शोऽद्वारं तमुदपमा अर्थात् पक्ष्यविषया यस्याः सा बर्षशतो-
पमा, द्विविधाऽपि स्थितिः, सागरोपमस्याऽपि पक्ष्योप-
मनिष्ठायात्वात्, तत्र मय महावाली दिव्वा अवस्थितिरा-
सीदित्युपकारः, अतश्चाह बर्षशतोपमावुत्पद्यमिति तावः ।
'से' इति-अथ स्थितिपरिपालनाद्यन्तरं वदतः-अहः-अ-
हलोकात्-पञ्चमकस्यात्मानुष्यं-मानुष्यसम्बन्धिनं भवं-अ-
न्य आगत-आयातः । इत्येतात्मानो जातिस्मरणकृत्यमति-
शयमाश्रयातिशयास्तरमाह-आत्मनश्च परेषां वा आह-
जीवितं जाने-अवबुध्यते यथा-येन प्रकारेण स्थितमिति गम्यते
तथा-तेनैव प्रकारेण न त्वमप्येत्यभिप्रायः, इति सूत्रव्याप्यः ।
इत्थं प्रसक्ततः परितोषतश्चावुदमपि सूत्रान्तमावेषोपे-
युमाह-

नाशाहं च जंढं च, परितज्जिज्ञ संज्ञभो ।

अशङ्का ये अ सन्त्वथा, इह विज्ञाणुसंघे ॥ ३० ॥

नानेति-अनेकधा सति च-प्रकामात्मिकायादित्यतविषय-
मभिलाषं क्षम्यन्-समतिकल्पितमभिप्रायम्, इहाऽपि नाने-
ति सम्बन्धादनेकविधं परिवर्जयेत्-परितज्जं संयतः-य-
तिः । तथा अनयोः-अनर्थहेतवो ये च सत्तायोः अनेकहित-
द्वयो गम्यमानत्वात्तादृजं वर्जयदिति सम्बन्धः, यथा-"स-
म्बन्धं" त्याकारस्यालाक्षयिकत्वात्सर्वत्र सूत्रादायमर्थ इति
निष्पद्योजना ये च व्यापारा इति गम्यते, ताव् परिवर्ज-
येत्, इतीत्येवंकथां विद्यां सम्यग्ज्ञानकृपामन्विति-सखी-
कृत्य सञ्ज्ञोः त्वं सम्यक् संयमावपि याया, इति सूत्रार्थः ।

अन्वयः-

पक्षिकमपि पक्षिणाहं, परमंतेहि वा पुत्रो ।

अहो उड्डिभो अहो रामं, इह विज्ञातव्यं चरे ॥ ३१ ॥

प्रतीपं क्रमाभिः प्रतिक्रमाभिः—प्रतिनिवर्त्तते, केचनः ।—‘प-
सिवाय’ ति सुव्यवस्थयात् प्रवेग्यः—शुभाशुभसूचक-
भ्योऽप्युक्तप्रश्नादिभ्यः, अन्येभ्यो वा साधिकाभ्यः, न-
था परे—पुद्गल्यास्तेषां मन्त्राः परमन्त्राः—तत्प्राचीनोचनकृपा-
स्तेभ्यः, वा समुच्चये, पुनः विशेष्ये, विशेषणं परमन्त्रेभ्यः
प्रतिक्रमाभिः, क्रतिसाधनत्वात्तेषां, साधनकारत्वात्सूचकत्वा-
मुनाऽभिप्रायेण यः संयमं प्रत्युत्थानवान् सः अहो इति
विस्मये उतिथतः धर्मं प्रत्युत्थतः । कश्चिदेव हि महान्मेव-
विषयः सम्भवति अहोरात्रम्—अहर्निशम् इति—इत्येतन्नग्न-
रोक्तं ‘विज्ञ’ ति विद्वान् ज्ञानं ‘तव’ ति अन्वधारणफलत्वा-
द्वाक्यस्य तप एव न तु प्राज्ञादि चरे—आसिधस्तेति सूत्रार्थः ।

पुनस्तत्स्थितरीकरायेमाह—

अं च मे पुच्छसी काले, सम्मं सुद्वेषं चेषया ।

तां पाउकरे, बुद्धे, तं नाथं जिह्वासासये ॥ ३२ ॥

यच्च मे इति—मां पुच्छसि—प्रश्नवसि काले—प्रस्तावे समयमु-
क्तेन आधिपतीतवोधवत्ता वेतसा—चित्तेन, लक्षणे वृत्तीया, ‘ता’
इति सूत्रत्वात्तत् पाउकरे—ति प्रापुच्छरोमि—प्रकटीकरोमि प्र-
तिपादयामीति यावत्, बुद्धः—अवगतसकलवस्तुतत्त्वः । कुतः
पुनर्बुद्धोऽस्त्यत आह—तदिति यत्किञ्चिद्विद्वज्जगति प्रचरति
ज्ञानं—यथाविधवस्तुवचनोपकरणं तज्जिनशासनेऽस्तीति गम्यते,
ततोऽहं तव स्थितः इति तत्प्रसादाद् बुद्धोऽस्मीत्यभिप्रायः,
इह च यत्तत्त्वं सभ्यम्बुद्धेन वेतसा पुच्छस्यतः प्रतिक्रान्तप्र-
श्नादिरप्यहं त्वापुच्छसि तस्मादुच्छरोमीत्यतः पुच्छं यथेच्छ-
मित्येदम्प्रायेः । अथवा—अत एव लक्ष्यते यथा—अप्यणो य य-
रिति च इत्यादिना तस्यायुक्तिर्ब्रह्मात्मयोगस्य सज्जयमुनिनास्ती
पृष्टः कियम्प्रमापुरिति ततोऽस्ती प्राह—यच्च त्वं मां कालवि-
षयं पुच्छसि तस्मादुच्छतवान् बुद्धः—सर्वज्ञोऽत एव तज्ज्ञानं
जिनशासने इत्येच्छकफलत्वाजिनशासन एव न त्वन्यासिन
सुगतादिशासनं, अतो जिनशासन एव यज्ञो विधेयो येन य-
थाऽहं जानामि तथा धर्माय जानीये, शेषं प्राप्नोदिति सूत्रार्थः ।

पुनरुपदेन्दुमाह—

किरियं च रोअए धीरो, अकिरियं परिवज्जए ।

दिह्दीए दिह्दिसंपभो, धम्मं चरसु दुबारे ॥ ३३ ॥

किर्यां च अस्ति जीव इत्यादिकृपां सत्पुच्छानामिकां
वा रोचयेत् तथा तथा आधनां यथाऽसावाग्नेने रु-
चिता जायते तथा विमुच्यते धीरः—मिथ्यादम्भिरक्षो-
भ्यः । तथा अकिर्यां मास्त्यामेत्यादिकां मिथ्यादम्भपरिक-
लिततत्त्वपुच्छानकृपां वा परिचयेत्—परिहरेत् । ततश्च
दृष्ट्या—सत्यमर्थानामिकाया हेतुभूतया ‘दिह्दिसंपभो’ ति
‘धीरेदि’ श्रेयसी धिपणा इति शाब्दिकधुनेरेदि—बुद्धिः,
सा चेद प्रस्तावात्सम्यग्ज्ञानात्मिका तथा सत्ययो—युक्तो-
द्विष्टसम्पन्नः, एवं च सम्यग्दर्शनज्ञानात्मितः सन् धर्मं—आ-
दिधर्मं चर—आसिधस्व सुदुस्तरम्—अत्यन्तदुर्गुणैयमिति
सूत्रार्थः ।

पुनः आधिपत्युनिनेव सज्जयमुनिं महापुरुषो-

दाहरत्ते स्थिरीकर्तुमाह—

एवं पुच्छपर्यं सुभा, अत्यथममोवसोहिंयं ।

मरहोऽपि भारहं वासं, चिच्छा क माई पव्वए ॥ ३४ ॥

समरोऽपि सागरतं, मरहवासं नराहिवो ।

इस्सरियं केवलं हिवा, दवाए परिनिवुडु ॥ ३५ ॥

चइसा भारहं वासं, चक्कवड्डी महिड्डिओ ।

पव्वजमम्भुवगभो, मयवं नाम महाजसो ॥ ३६ ॥

सत्थं कुमरो मणुस्सिदो, चक्कवड्डी महिड्डिओ ।

पुत्तं रजे ठविताथं, सोऽपि राया तवं चरे ॥ ३७ ॥

चइसा भारहं वासं, चक्कवड्डी महिड्डिओ ।

संती संसिकरो लोए, पत्तो गइमणुत्तरं ॥ ३८ ॥

इक्खारायवसहो, कुंथुनाम नरेसरो ।

विक्खयायिकिती धिदमं, बुक्कलं गभो अणुत्तरं ॥ ३९ ॥

सागरतं जहिता थं, मरहवासं नरेसरो ।

अरो अ अरयं पत्तो, पत्तो गइमणुत्तरं ॥ ४० ॥

चइसा भारहं वासं, चक्कवड्डी महिड्डिओ ।

चिच्छा य उत्तमे मोए, महापउमो दमं चरे ॥ ४१ ॥

एगच्छत्तं पसहिता, मई माणुनिखरओ ।

हरिसिओ मणुस्सिदो, पत्तो गइमणुत्तरं ॥ ४२ ॥

अभिओ रायसहस्सेहिं, सुपरिचार्इ दमं चरे ।

जयनामो जिक्खत्तायं, पत्तो गइमणुत्तरं ॥ ४३ ॥

दसखरं मुइयं, चइसा थं मुण्णी चरे ।

दसखभदो निक्खंतो, सक्कलं सक्केण चोइओ ॥ ४४ ॥

(नमी नमेइ अप्पाथं, सक्कलं सक्केण चोइओ)

जहिता रजं वइदेही, सामन्ने पज्जुवड्डिओ ॥)

प्रतिभा—

करकंइ कलिमाणं, पंचालाणं य इम्भुहो ।

खमी राया विदेहाणं, गंधाराणं य नग्गई ॥ ४५ ॥

एए नरिंदवसभा, निक्खंतता जिक्खसासये ।

पुत्ते रजे ठविता थं, सामन्ने पज्जुवड्डिओ ॥ ४६ ॥

सोवीरारायवसभो, चइसा अ मुण्णी चरे ।

उदायणो पव्वइओ, पत्तो गइमणुत्तरं ॥ ४७ ॥

गहव कासिराया वि, सेओ मण्णपरक्कमो ।

कामभोगे परिज्जज्ज, पहणं कम्ममहावसं ॥ ४८ ॥

तंहव विज्जओ राया, अणुत्ता कित्तिपव्वए ।

रजं तु गुणसमिदं, पयहिणु महायसो ॥ ४९ ॥

तहवुग्गं तवं किष्वा, अव्वविक्खित्तेण चेषसा ।

महाबलो रायरिरी, अहाय सिरसा सिरं ॥ ५० ॥

स्वाणि सप्तदश । एतत्—अनन्तरोक्तं पुराणदेवतापुत्रं
तत्त्व तत् पद्ये—गम्यतऽनेमायं इति एवं च, पुराणपदं,
पुराणस्य वा पदं—स्थानं पुराणपदं—किंवादिवादिस्वरूपाकार-
कमिषिज्जनापायेत्वं शब्दसम्यग् सूत्रा—आकथं, अद्वैत
ज्ञेयं अर्थ—स्वापयनोदिः धर्म—तत्प्रायश्चित्तः शुद्धमर्षद-

स्ताभ्यामुपशोभितं—विमुचितमर्थमप्युपशोभितं भरतोऽपि भरतनामा चक्रवर्त्त्यपि, अतिशब्द उत्तरपेक्षया समुच्चये 'भारह' ति प्राकृतत्वाद्भारतं बर्षे—क्षेत्रे त्यक्त्वा 'कामा' ति चस्य गम्यमानत्वात् कामाश्च विषयान् प्राकृतत्वाद्भुसुक्तमिदंशः, 'एवम्' ति प्राभाजीत् । 'सगरो वी' स्वादि सर्वसाम रूपे, नवरे सागरान्—समुद्रपर्यन्तं दि-
क्षये, अन्यथा तु हिमवत्पर्वतमित्युपसकारः, तथा ये-
श्वयम् आक्षेप्येयदि केवलं परिपूर्णमन्यसाधारणं वा
इयया संयमेन परिनिवृत्तः इहैव विषयातकषायनलत्वा-
च्छीतोभूता मुक्तो वा । तथा—'अरो य' ति अरनामा
च तीर्थकृष्णकवर्ची 'अरय' ति रतस्य राजसो वाऽभाव-
कपभरतमराजो वा, पाठान्तरतः—अरसं वा शृङ्गारादिरसा-
भाव, प्रातः—गतो गतिमनुत्तरां—मुक्तिमित्यर्थः । तथा
त्यक्त्वास्तवभोगमोगानिति, पुनस्त्यक्तव्येतिभिधानं भिन्नवा-
क्यत्वाद्दीपनदक्षं, महाप्रायः महापञ्चनामा 'चरे' ति आ-
चरत् । तथा एकं क्षत्रं—नृपतिविह्वलमस्यामित्येकच्छत्रा तां,
काऽर्थः—'अविद्यमानाद्वितीयवृत्ति महीं—पृथ्वी प्रसाप्य-
वशीकृत्यति सम्बन्धः, 'माणुस्वरो' ति इत्याराल्लङ्का-
रविनाशकः मनुष्येन्द्रः इति वक्ती । तथा 'अभितो' ति अ-
न्वितः—पुष्कः 'सुपरिच्छाद' ति सुसुद्ध-शोभनेन प्रकारेण राज्ञै-
र्दि परित्यजतौत्यर्थं शीलः सुपरित्यागी दम-जिनाख्यातमिति
सम्बन्धः, 'चरे' ति अचारीत्यर्थः वा जयनामा वक्ती
इति शेषः प्रातो गतिमनुत्तराम् । तथा वशाशी नाम देशस्तद-
ज्यं—तदाधिपत्यं मुदितं सकलोपद्रवचरितं प्रमोदयत् त्य-
क्त्वा 'यः' प्राग्वत् 'चरे' ति अचारीत्, अप्रतिषेधवि-
हारतया विद्वतवानित्यर्थः, सत्काचकृत्तुः चेदिति—अधिकं
विमुक्तिदृष्टेन धर्मं प्रति प्रवृत्तः । तथा निष्कान्ताः प्रजाज-
ता निष्कम्य च आमरयं—अमर्यभावं पशुपत्निनाः तदनु-
ष्ठानं प्रत्युद्यताः अभूवञ्चित शेषः । तथा लोधीरेषु राजवृ-
षभः—तत्कालभाविनृपतिप्रधानत्वात्सीधीराजवृषभः 'ध-
क्य' ति त्यक्त्वा राज्यमिति शेषः प्राग्वत्, मुनिः—
त्रैकाल्यापव्याचदी सन् 'चरे' ति अचारीत्, काऽसी ?—
'उदायसो' ति उदायननामा प्रजाजितः, चरित्वा च किमि-
त्याह—प्रातो गतिमनुत्तरासु । तथैव—तनैव प्रकारेण का-
शीराजः काशीमण्डलाधिपतिः अयसि—अतिप्रशस्ये सत्यं-
संयमेन पराक्रमः—सामर्थ्यं यस्याऽसौ अयःसत्यपराक्रमः
'पश्ये' ति प्राहन्—प्रह्वयान् कर्म महापद्ममिवातिग-
हनतया कर्ममहावनम् । तथैव विजयः इति विजयनामा
'अणुशक्तिपद्वद्' ति, आरित्वाद् अनासी—आनलध्या-
नचक्रः कीर्त्यो-दीनानाथादिदानारथया प्रसिद्धोपलक्षितः
सन्, यद्वा—अनासी—सकलधोषविगमताऽनापिता को-
सिरत्स्यानासकीर्तिः सन्, पश्यते च—'आण्डा किपवद्वा'
ति, आणा—आगमोऽप्येवमस्य हेतुवचनस्याऽपि दर्शना-
र्थो—हेतुरस्याः सा तथाविधा आकृतिरर्थान्मुनिवेवा-
न्मिका यत्र तदाकारोऽकृति यथा भवत्येवं प्राभाजीत् शुभैः-
राज्यशुभैः शम्पादिभिर्वा समुच्चं—सम्पन्नं शुलसमुच्चं, पूर्वं
शुलस्यस्वादिशब्दापेक्षयास्वयद्वैतसम्बन्धत्वाच्च शुलसमु-
च्चमपि । तथा 'अदाय' ति आर्यत्वाद् आदित—पृथीतवा-
स्तद्वर्त्तनेन स्वीकृतत्वाद् शिरसेव शिरसा—शिरःप्रदानेन

जीवितान्तरपेक्षमिति योऽर्थः, 'सिरे' ति शिर इव शिरः सर्व-
जगदुपरिचरितया मोक्षः, पश्यते च—आदाय सिरसो सिरे-
रि' ति, अत्र च आदाय—प्रदीत्या शिरःअयं सर्वोत्तमो के-
वलतर्फी परिनिवृत्त इति शेषः, इति सतदशङ्क्यार्थः ।

इत्थं महापुरुषोदाहरणैर्ज्ञानपूर्वकक्रिया-
माहाराध्यमभिधायोपेक्षुमाह—

कहं धीरो अहेऊहि, उम्माचो व्व महि चरे ? ।

ए ए विसेसमादाय, शरा दइपरकमा ॥ ५१ ॥

कथं—केन प्रकारेण धीरः उद्भूतः अहेतुभिः—क्रियावाधा-
दिपरिकल्पितकुहेतुभिः उन्मत्त इव—प्रहृष्टहीन इव तारि-
कस्त्वपलपननालज्जालमाधितया महीं—पृथ्वी चरन्—ध-
मेत् ? नैव चरेदित्यर्थः, किमिति ? ये एते—अनन्तरादिता
भरतादयः विशेषम्—विशिष्टतां गम्यमानत्वात्प्रियादृशेभ्यो
जिनशासनस्य आदाय—पृथीत्वा मनसि सम्प्रधार्येति या-
वत् शरा दइपरकमा एतदेवाधितवन्त इति शेषः । अयम-
भिप्रायः—अयंते महारत्नामो विशेषमादाय—कुवादिपरिकल्प-
िताक्रियावाधादिदर्शनेपरिहारात् जिनशासन एव निश्चितम-
तयोऽभूवेत्तथा भवताऽपि धीरेण सताऽस्मिन्मेष निश्चितं
येनां विषयमिति सूचार्थः ।

किञ्च—

अबंतनियाखलमा, एसा मे भासिया वई ।

अतरिंनु तर्तेगे, तरिसेंति अणायया ॥ ५२ ॥

अत्यन्तम्—अतिशयेन निदानैः—कारणैः, काऽर्थः ? हेतु-
भिर्न तु परमार्थैरेव, क्षमा—युक्ताऽप्यन्तनिदानक्षमा, यद्वा—
निदानं—कर्ममलशोधनं तस्मिन् क्षमा—समर्थो एषा—अन-
न्तराज्ञा, पाठान्तरतः—सर्वो—अशेषा सत्या वा मे मया भा-
षिता, अनयाऽङ्गीकृतया अतीर्षुः—तीक्ष्णवन्तः तरन्ति एक-
अपरं, पाठान्तरतोऽप्येव, सम्प्रत्यपि तत्कालापेक्षया ज्ञान-
न्तरापेक्षया वेत्तमभिधानमिति, तथा तरिष्यन्ति अनागत-
भावितो, भवोदाधिपति सचेन्न शेष इति सूचार्थः ।

यत्तद्विषयतः—

कहं धीरे अहेऊहि, अदायं परियावेसे ।

सच्चसंगविण्णुको, सिद्धे भवई नीरए ॥ ५३ ॥ ति वेमि ।

कथं धीरोऽहेतुभिः आदाय—पृथीत्वा, क्रियादिवादि-
मतमिति शेषः, पयोबलेत् पराति—सर्वप्रकारमावेत्सु तथैव-
निलीयेत्, नैव तन्नाशिमिच्छो भवेदिति भावः । पश्यते च—
'असाणं परियावसि' ति आत्मानं पर्यावासेद्, अहेतुभिः
कथमात्मानमहेत्वावासे कुर्यात् ? नैव कुर्यादित्यर्थः । किं
पुनरित्यप्रकरणे फलोन्निषाह सर्वे—निरदशेषाः सज्जन्ति क-
मेणा सम्बध्यन्ते जन्तव पर्यावरिति सङ्गाः द्रव्यतो द्रवि-
णादयो भावतस्तु मिथ्यात्वकल्पत्वादेव यव क्रियादिवादा-
स्तैर्मिमुक्तो—चिरादितः सर्वेसङ्गविण्णुः सन् सिद्धो
भवति नीरजाः, तद्वेनाहेतुपरिहारादस्य सम्यग्ज्ञानहेतुत्वेन
सिञ्जत्वं फलमुक्तमिति सूचार्थः ।

इत्थं तमनुशास्य गतो विचक्षितं स्थानं क्षत्रियः शेषस-
क्षयवत्त्वमयतां त्वाह निर्युक्लिङ्क्त्—

काऊश्च तवचरन्, बहुहि वासाणि सो धुयकिलेसो ।
तं ठाणं संपतो, जं संपत्ता न सोर्यति ॥४०४॥

सुगमैव, नवरं धृताः—अपनीताः क्रियमस्येव सत्सु जन्मव
इति क्रेशाः—रागादयो येन स धृतक्रेशो यत्सम्पत्ता न शो-
चन्ते, शोकोहेतुशरीरमानसदुःखामावादिनि गाधार्यः इतिः
परिसमाप्तिं प्रवीमि पूर्ववत् । उक्तं १८ अ० । अथम-
वैवस्य पुत्राणां शतकाभ्यन्तरवर्तिनि चतुर्नवतितमे पुत्रे ,
कल्प० १ अ० ७ कृत् ।

संज्ञयभद्र—संज्ञयभद्र—पुं० । साध्यवृत्ते संयते , नि० बू०
११ उ० ।

संज्ञयविरयपक्षकस्यायपावकम्—संयतविरतप्रत्याख्यातापा-
पकर्मन्—पुं० । सामस्येन यतः संयतः सप्तदशप्रकारसंयमो-
पेतः, विविधमनिकषा हावराधिचे तपसि रतो विरतः सं-
यतश्चाऽसौ विरतश्च, तथा प्रतिहतं स्थितिहासतो प्र-
स्थिभेदेन विनाशितं प्रत्याख्यातं हेत्वभावात् पुनर्वृत्त्यमा-
त्रेन निराकृतं पापकर्म—ज्ञानावरणीयादि येन स तथा पुनः
कर्मधारयः । सुसंयतः, घ० ३ अ० १० । दृश० ।

संज्ञयाऽऽभास—संयताभास—पुं० । संयतवद्वभासमाने असं-
यते, आत्मा० १ भू० २ अ० १ उ० ।

संज्ञयासंज्ञय—संयतासंयत—पुं० । देशविरते , भ० ६ श०
३ उ० । न० ।

संज्ञलक्ष—संज्ञलक्ष—पुं० । ईषज्जलनासंज्ञलक्षः, सपदि ज्वल-
नाद् वा संज्ञलक्षः । परीषद्वादि संपाते चारित्रिणमपि ज्वलय-
न्तीति संज्ञलक्षः । अतएतरेषु क्रोधादिषु कषायेषु, विशे० ।
स्था० । परीषद्वापसर्गोपनिपातं यतिमयम्री समीपज्ज्वल-
नस्येव तेन संज्ञलक्षः स्मृताः, ते चत्वारः क्रोधमानमायालो-
भाः । कर्म० १ कर्म० । आवा० ।

अथ 'संज्ञलक्षणं उदय' इत्यादिनिर्युक्ति-
गांधारसाराध्याख्यामाह—

ईसिं सयरार्हं वा, संपाए वा परीसहर्हं ।

जलखाभो संज्ञलक्ष, नाहकस्यायं तदुदयमि ॥१२४६॥

अकसायमहकस्यायं, जं संज्ञलक्षोदयं न तं तथं ।

लभ्यह लब्धं च पुणो, भस्सह सत्वं तदुदयमि ॥१२४७॥

न ह नवरिमहकस्याभो, वषाहखो सेसचरखदेसं पि ।

वार्यंति ताखमुदयं, होइ जभो साइयारं तं ॥१२४८॥

इह संशब्दस्य त्रयोऽर्थः, तद्यथा—ईषज्जलनाद् संज्ञ-
लक्षः, 'अथवा' सयरार्हं 'क्रमिति ज्वलनाद् संज्ञलक्षः,
अदि वा—परीषद्वादि संपाते चारित्रिणमपि ज्वलयन्तीति
संज्ञलक्षः, तदुदये यथाख्यातचारित्र्यं न भवति । कुतस्त-
दुदये तद् न भवति ? इत्याह—'अकसाय' मित्यादि, 'जं' ति-
वत्त्वाद्कषायं यथाख्यातमुच्यते, तेन कारणेन संज्ञलक्ष-

कषायोदये तद् न लभ्येत, पूर्वलक्षमपि च पुनस्तदुदये सर्वं
तद् भ्रश्यतीति । न हि—नैव यथाख्यातमात्रोपचातिनः सं-
ज्वलनाः, किन्तु—शेषचारित्र्याणामपि देशोपचातिनो भवन्ति,
यत्सत्त्वामुदये तदपि शेषचारित्र्यं सात्त्विकारं भवति, इति
गांधार्यः ॥ १२४६ ॥ १२४७ ॥ १२४८ ॥ विशे० । सूत्र० ।
संज्ञलक्षयति दीपयति सर्वसाधारणविरतिमपीन्द्रियायस-
म्पातं वा संज्ञलक्षति दीप्यत इति संज्ञलक्षः । स्था० ४
ठा० १ उ० । प्रतिसाधरोपणे, दशा० १ अ० । आ०
म० । सूत्र० । सुइसुइः क्रोधाग्निना ज्वलने, भ० १२
श० ५ उ० । आ० बू० । स० । पं० सं० ।

संज्ञलक्षकसायसंगय—संज्ञलक्षकषायसङ्गत—वि० । अत्यत-
रकल्पकषायोद्भवे, पञ्चा० १७ विव० ।

संज्ञलक्षतिग—संज्ञलक्षनत्रिक—न० । संज्ञलक्षनक्रोधमानमाया-
रूपे कषायभये, कर्म० २ कर्म० ।

संज्ञलक्ष—संज्ञलक्ष—स्त्री० । ज्ञानादिगुणोद्दीपनायाम्, उक्त०
१ अ० ।

संज्ञाण्य—संज्ञापक—वि० । विशे, अनु० ।

संज्ञाय—संज्ञात—वि० । उत्पत्ते औ० ।

संज्ञायतिव्यसद्—संज्ञाततीश्वरद्व—वि० । समुत्पन्नोक्तदुग्ध-
रुचौ, पञ्चा० २ विव० ।

संज्ञायसङ्ग—संज्ञातश्रद्ध—वि० । प्रकरोत जातभेदे, सू० प्र०
१ पाठु० । रा० ।

संज्ञीवशी—संज्ञीवनी—स्त्री० । जीविनशाऽयाम्, सूत्र० १ भू०
५ अ० २ उ० ।

संज्ञुय—संज्ञुय—न० । संप्राप्तं, षष्ठभागे 'मूलपिड' शब्दे
उदाहृते सिन्धुराजपालितं नगरं, पि० । पाठ० ना० ।

संज्ञुय—संज्ञुय—वि० । मिश्रते 'कम्मत्ता' तेषु संज्ञुयानां नचइ
उ परमर्थः । उक्त० १८ अ० । संबदे, उक्त० १ अ० ।

संज्ञुयद्वयसम्पन्न—संज्ञुयद्वयसम्पन्न—न० । द्वयोर्द्वययोः
संयोगो गुणान्तराधानाय नोपमर्शाय उपभोक्तृमनःप्रतीये प-
वा—शर्करयोरिव तत्संयुक्तद्वयसम्पन्नः । द्वयसम्पन्नवर्धने,
उक्त० २८ अ० ।

संज्ञुयसंज्ञोम—संज्ञुयसंज्ञोम—पुं० । 'संज्ञोम' शब्दे वक्ष्यमा-
त्ये संयोगभेदे, उक्त० १ अ० ।

संज्ञुयहिरण्य—संज्ञुयधिकरण्य—पुं० । अधिकृतये नरकादि
ष्वन्नेत्यधिकरणं वासः उद्भूतलभुशलशिलापुत्रकणोद्धमय-
न्नादिसंयुक्तमर्थकियाकरण्यायम्, संयुक्तं च तदधिकरण्यं
चेति समासः । आद्य० ६ अ० । उपा० । आ० । पञ्चा० । तू-
लीरधनुर्मुयलोद्भूतलभरहादिके, घ० २० २ अ० ।

संज्ञुयहिरण्यया—संज्ञुयधिकरण्यता—स्त्री० । अधिकृतये आ-
त्माऽन्नेत्यधिकरणम् । उद्भूतलभिसंयुक्तं कार्यकिया । घ० २
अ० । 'संज्ञुयहिरण्ये' ति संयुक्तम्—अर्थकियाकरण्यमम-
धिकरणम्—उद्भूतलभुयलादि, तद्वतिचारेहेतुत्वादितिचारे-
दिअप्रदानमिदृशविषयः, यतोऽसौ साक्षाद्यपि हिंस्रं

शकदाधिकं न समर्पयति परेषां तथापि तेन संयुक्तेन
तेऽद्यावत्त्वाऽप्यर्थक्रियां कुर्वन्ति बिन्दुके तु तस्मिन्ने-
कत एव विनिवारिता भवन्ति ॥ ४ ॥ अर्थक्रिया-
करवृत्तेषु चतुर्थेऽतिवारे, उपान् १ अ० । संयुक्ता-
धिकरणम्—अधिकृतयेत् नरकारिण्यनन्त्यधिकरणम्,
वास्तुवृत्तशिलापुत्रकगोचुर्यमन्त्रकादि संयुक्तम् अर्थ-
क्रियाधिकरणयोगम्, संयुक्तं च तदधिकरणं चेति समासः ।
'एष सामाचार्य-सम्बन्धे संजुताधि शेष सगडादीनि न
धरेत्सम्बन्धि, यत् वासीपरसुमादिभिर्भासा ।' उपभोगपरि-
भोगातिरेक' इति उपभोगपरिभोगशब्दार्थो निरूपित एव तद-
तिरेकः । एष वि सामाचार्य-उपभोगपरिभोगेति अति तन्ना-
मस्य बहुव्रगेव इति ततो बहुव्रगा बहुव्रया बन्धेति तस्य लो-
कियाय, अशब्दविश्रायणा शब्दायति, एष्य वृत्तरगा आउक्ताय-
बन्धे, एवं पुष्पतबोलमद्विभारसा, एवं च बहुति । का-
विधी साधनस्य उपभोगे एवाशे, यत् देहायम्बु सुऽपि ता-
थे तन्नामस्यदि सीसं संसिता सन्धे साउदृशं तादे तन्नागा-
ऽऽसत्ते निविद्धा अन्तर्लिङ्गि व्याति । एवं अन्तु य पुष्पसु
पुष्पकुङ्कुमाणि ताधि परिहरति । आच० ६ अ० ।

संजुद्ध-दृष्टी-सम्पन्ने, हे० का० ८ वर्ग ६ गाथा ।

संजुय-संयुग-पुं० । संजगते, व्य० १ उ० ।

संयुत-त्रि० । बहुविधैर्बन्धनादिभिः सहिते, उक्त० १२ अ० ।

संजृह-संयुज-न० । निरूपयिष्ये, अनुयोगमेवे, भ० १४
श० । दृष्टिमादस्याद्यादिति संयुज सन्धे सन्धे, स० १४३ सम० ।
सन्नतं युक्तायै ययं पद्मानां पदयोर्वा समूहः संयुजः संयुजः समास
इत्यर्थः । व्या० १० डा० ३ उ० । सूत्र० ।

संजोद्वा-संयोज्य-अव्य० । संयोगं कृतेत्यर्थः, व्या० १० डा० ।

संजोद्म-संयोगिम्-त्रि० । संयोगिम् च संयोगस्तेन निर्वृत्तः
'भावविमः' ॥६।४।२१॥ इतीमप्रत्ययः । संयोगनिष्पत्ते, हे० ० ।

संजोग-संयोग-पुं० । संयुज्यते संयोजनं वा संयोगः । आ-
चा० १ भु० २ अ० १ उ० । समुचितो योगः । पं० सू० १
सूत्र० । 'आद्यैर्वा जः' ॥ ८ । १ । २४४ ॥ इति वक्ष्य जः ।
प्रा० । परस्परोचितपदार्थानां योगे, औ० । जीवस्य सम्ब-
न्धे, आचा० १ भु० ८ अ० १ उ० । उक्त० । नामाभ्येव पु-
त्रकलनमिश्रणीरादिसम्बन्धे, आनु० । आचा० । सूत्र० ।
विद्ये० । उक्त० । पुत्रकलनमिश्रादिजनिते सम्बन्धे, आचा०
१ भु० ४ अ० १ उ० । सम्बन्धे, सूत्र० २ भु० १ अ० ।
केनचित्सह सम्बन्धे, आच० ४ अ० । पित्रादिभिः साह-
सम्बन्धे, दृष्टी ४ तत्त्व । ममत्वकृते सम्बन्धे, आचा० १
भु० २ अ० ६ उ० । अमासिपूर्विकायां प्राप्ती, सम्म० ३ का-
ण्ड । आचा० ।

संयोगभेदाः—

ते किं तं संजोर्वां १, संजोगे चउत्विहे पक्षे, तं जहा-
द्वसंजोगे खेचसंजोगे काससंजोगे भावसंजोगे १ । से किं
तं द्वसंजोगे १, द्वसंजोगे विविहे पक्षे, तं जहा-
सन्धिचे अन्धिचे मीसए । से किं तं सन्धिचे १, सन्धिचे-

गोहि गोमि एमहितीहि मसिप ऊरवीहि ऊरवीए उ-
हीहि उहीमाते, से तं सन्धिचे । से किं तं अन्धिचे १, अन्धिचे
खेचेख खची दंदेख दंदी पदेख पदी पदेख पदी कडे-
ख कडी, से तं अन्धिचे । से किं तं मीसए, मीसए हलेख
हालिय सगदेखं सागदिय रदेखं रहिय नावाए नाविय
से तं द्वसंजोगे । से किं तं खिचसंजोगे १, २ भारे एर-
वए हेमए एरखए हरिवासए रमगवासए देवकुए उ-
त्तरकुए पुष्पविदेहए अवरविदेहए, अहवा-मागहे माल-
वए सोरहुए मरहुए कुंखए, से तं खेचसंजोगे । से किं
तं काससंजोगे १, २ सुसमसुसमाए सुसमाए सुसमसुसमाए
दुसमसुसमाए दुसमाए दुसमदुसमाए । अहवा-पावसए
वासारत्तए सरदए हेमंतए वसंतए गिम्हए, से तं काससं-
जोगे । से किं तं भावसंजोगे १, २ दुविहे पक्षे, तं जहा-
पसत्थे अ, अपसत्थे अ । से किं तं पसत्थे १, २ नावेखं नावी
दंसोखं दंसवी पसिचेखं पसिरी, से तं पसत्थे । से किं तं
अपसत्थे १, २ कोदेखं कोही मायेखं नावी मायाए मायी
लोदेखं लोही । से तं अपसत्थे । से तं भावसंजोगे । से तं
संजोर्वां ॥

संयोगः-सम्बन्धः, स चतुर्विधः प्रकृतः, तद्यथा-द्रव्यसंयोग
इत्यादि, सर्वं सूत्रसिद्धमेव, नवरं-सन्धिचद्रव्यसंयोगेन
हावोऽस्य सन्तीति गोमामित्यादि । अचित्तद्रव्यसंयोगेन
ज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानीत्यादि, मिश्रद्रव्यसंयोगेन हलेन व्य-
वहरतीति हालिक इत्यादि । अत्र हलादीनामन्वितत्वाद् ब-
लीबदीनां सन्ततत्वाभिन्नभ्रम्यता भावनीया । खेचसंयो-
गाधिकारे भ्रते जाते भ्रते वाऽस्य निवास इति तत्र
जातः (का० ४०७) "सोऽस्य निवास" इति वाऽ-
क्षप्रत्यये भारतः । एवं शेषेष्वपि भावना कार्या । का-
लसंयोगाधिकारे सुषमसुषमायां जात इति "ससमी
पक्षम्यन्ते जनेऽहं" (का० क० ६६१) । इति उप्रत्यये सुषम-
सुषमजः एवं सुषमजादिवचपि भावनीयम् । भावसंयोगाधि-
कारे भावः-पर्यायः, स च द्विधा-प्रयुक्तो ज्ञानादिरप्रय-
स्तश्च कोषादिः, शेषं सुगमम् । इदमपि संप्रयोगप्रधानतया
प्रकृतत्वात्प्राप्तमिति इति ६ । अत्र ० ।

सम्प्रति सूत्राऽऽलापकनिष्पन्ननिष्पत्त्यस्य सूत्रस्यधिकमियुक्ते-
श्च प्रस्ताव इति ग्रन्थमानः संयोग इत्याद्यं पदं स्पृष्टव्ये
युमाह निरुक्तिरूप-

संजोगे निष्पत्तेवो, छको दुविहो उ द्वसंजोगे ।

संजुलसंजोगो, नायम्बियरेयो वेव ॥ ३० ॥

संयोग इति-संयोगविषयः निष्पत्तेः न्यासः, वदपरिमाणम-
स्येति पदकः प्राग्बकन्, पतन्नेत्राश्च नामस्थापनाग्र्यस्येव-
कालभावाः, यसिदत्त्वात्पुत्रत्वं व्याख्यात उक्तीयनत्वाच्च
नाम्नाः, (अत्रत्या बहुव्रयात् 'बुक्ता' शब्दे 'क्षामय' शब्दे 'ठ-
वलाय' शब्दे च उक्ता) उक्तं पुनः- "आगरो विद्य मस-ह-
त्युकिरियाफलाभिहासार्हः । आगारमयं खम्बं, जमयागारं तय

नऽस्थि ॥१॥ स पराश्रम्यं वत्सु, अगाराभावश्चो ज्ञपुष्कं व ।
 क्वलमव्यवहारा, भावाभो शाश्वतारं ॥ २ ॥" द्रव्यनय
 आह— "यथानामादिनाकारं, विना संवेद्यते तथा । नाऽऽ-
 कारोऽपि विना द्रव्यं, सर्वं द्रव्यात्मकं ततः ॥ १ ॥" तथा-
 हि—द्रव्यमेव बुद्धादिकलितस्यासक्तशुक्लकुटफलाद्या-
 कारावुपाधि वस्तु सत् । तस्यैव तत्तदाकारानुयायिनः स-
 होधविषयत्वात्, स्वासक्तोपाध्याकाराणां तु शुद्धद्रव्यातिरे-
 किणां कदाचित्पुलकमात्रं, तत्तत्पादादिलक्षणविकारविर-
 हितं तथा तथाऽविर्भावतिरोभावमाश्रितं सम्मुच्छिन्न-
 सर्वप्रमेदनिर्मेववीजं द्रव्यमपुद्गीततरङ्गादिप्रमेदस्तिमितसर-
 सलिलवत्, आह व—

"वृषपरिणाममेतं, मोक्षसागरवरिसंज्ञं किं त ।
 उपायव्यवहारिण्यं, हव्यं विषय निविशारं ति ॥ १ ॥
 आविष्मावतिरोभा-वमेतपरिणामकारणमचिन्तं ।
 शिष्यं बहुकुर्यं पि व, नडो व्य वेसंतरावधो ॥ २ ॥"
 (भावतयव्याख्या 'भाववृष' शब्दे पञ्चमभागे गता ।)
 परमार्थतत्त्वचयम्—संविक्लिष्टैव सर्वाऽपि विषयाणां व्यव-
 स्थितिः । संवेदनं च नामादि, विकलं नाशुभयते । तथाहि—

"घटाऽयमिति नामैतत्, घटबुद्धानादिनाऽऽकृतिः ।
 मृत्द्रव्यं भवेत् भावो, घटं ह्यं वतुष्टयम् ॥ १ ॥
 तत्राऽपि नाम नाकार-माकारो नाम नो विना ।
 तौ विना नापि चाप्योऽन्य-मुत्तरावपि संस्थितौ ॥ २ ॥
 मयूरादहस्ते यद्-द्रव्यां नीलादयः स्थिताः ।
 सर्वेऽन्यन्योऽन्यमुन्मिषा-लक्षणाभावयो घटं ॥ ३ ॥"

इत्थं चैतत् परस्परसम्बन्धेनैवावशेयनयानां सम्ब-
 न्धनवाच्यं, इतरथा उत्पादव्ययधीनयुक्तं संदि-
 तप्रत्यक्षादिप्रमाणप्रतीतसङ्गतज्ञानुपपत्तेः । किञ्च—शब्दादपि
 घटादिनामादिभिरूपैरेव घटाद्यर्थे बुद्धिपरिणामो जायते,
 इत्यतोऽपि नामादिभिरूपैरेव सर्वस्य वस्तुनः । उक्तं
 च—"नामादिभिरुप-स्य बुद्धिपरिणामभावश्चो निययं ।
 जं वस्तु अरिय लोप, चउपजायं तयं सर्वं ॥ १ ॥" ततश्च-
 "वस्तुकाभ्यधिकस्येह, न्यासो योऽन्यस्य दृश्यते । एतद्-
 न्तगतं तोऽपि, ज्ञातव्यो धीधनान्वितः ॥ १ ॥" इत्यलं
 प्रसङ्गेन ॥ सम्प्रति निर्युक्तिरनुभि (सि) यत । तत्र नाम-
 स्थापने आगमतो नो आगमतश्च ज्ञशरीरभग्यशरीररूपश्च
 द्रव्यसंयोगः सुगम इति मनाना व्यतिरिक्तद्रव्यसंयोगम-
 भिधानुमाह—द्विविधः संविता द्विविध एव, द्रव्येण द्रव्यस्य
 वा, नामाति सङ्गतो योगः संयोगः । संयोगश्चैवियमेवाह-
 संयुक्तमेव संयुक्तम्—अन्येन संमिश्रं, तस्य संयोगा—व
 स्वस्वतत्त्वसम्बन्धः संयुक्तसंयोगो ज्ञातव्यः । इतरेतर इति
 इतरेतरसंयोगः । यः समुच्चयः । यः अवधारणः । इत्थमेव
 द्विविध एव संयोग इति गाथासमासार्थः ॥ ३० ॥

विलसार्थं श्वभिधानम् "यथोद्देशे विहैश" इति न्यायतः
 संयुक्तसंयोगं ज्ञेयमाह—

संयुक्तगसंज्ञो, सन्वितादीश होह द्वावार्थं ।
 दुममशुमुवृष्टमार्ह, संतङ्कमेण जीवसत् ॥ ३१ ॥

संयुक्तसंयोगः अनन्तरादिहितस्वरूपः सन्वितादीनां स-
 न्वितान्वितसन्विताणां मयति द्रव्याणां । अपीयामुदाहर-
 नान्माह— "दुममशुमुवृष्टमाह" ति" अत्र मकस्यान्वाकणि
 कत्वात् सुव्यवस्थायां दुमाशुसुवर्णादीनां प्रत्येकं वादिशब्द-
 सन्बन्धात्सन्विताद्रव्याणां दुमादीनाम्, अन्विताद्रव्याणाम-
 र्वादीनां सुवर्णादीनां च, मिश्रद्रव्यस्य तु सन्वितकर्मणां-
 पलितस्य जीवस्य । अत्र चाऽऽवादीनां सुवर्णादीनामित्यु-
 दाहरणद्रव्यमन्विताद्रव्याणां सन्वितामिश्रद्रव्यापेक्षया भूयस्त्व-
 व्यापनार्थम् । एतद्भयम्बं च जीवेभ्यः पुद्गलानामनन्त्यु-
 क्तत्वात् । उक्तं च—"जीवा योगात्मसमया, इववपसा य
 पञ्जावा चैव । योवाऽनुताणता, विससमहिता युवऽनुता ॥
 १ ॥" इति, जनेन च सन्विताः संयोगद्रव्यस्य वैवि-
 ध्यात् संयुक्तसंयोगस्य वैविध्यमुक्तमिति गार्थः ॥ ३ ॥

तत्र दुमादीनां सन्वितासंयुक्तद्रव्यसंयोगं
 विचरीतुमाह—

मूले कंदे संघे, तथा य साले पवालपेहि ।
 पुष्पफले बीएहि अ, संयुक्तो होह दुममार्ह ॥ ३२ ॥

मूले कन्दे स्कन्धे इति सर्वत्र सूत्रत्वात्, तृतीयायै स-
 तमी । ततश्च मूलन—अधःप्रसर्पिता स्वावयवेन कन्देन-
 तेनैव मूलस्कन्धाभ्यन्तरावर्तिना स्कन्धेन-रमुडन त्वचा-व-
 विक्रपया 'साले' ति एकारोऽल्लाक्षणिकः, ततः शाला-
 प्रवालपत्रैः शाखापञ्जवपलाशैः, फले इत्यशान्येकारस्त्वेष्व-
 तनः पुष्पफलबीजैश्च प्रसिद्धैरेव संयुक्तः—सम्बन्धो भवति ।
 'दुममार्ह' ति मकारोऽल्लाक्षणिकः ततो दुमादिः, आदि-
 शब्दाद्-शुक्लशुक्लादिभ्यः संयुक्तसंयोग इति प्रमाणः । स हि
 प्रथममुद्गच्छजङ्गुकरात्मकः पृथिव्याः संयुक्त एव मूलन संयु-
 ज्यते, ततो मूलसंयुक्त एव कन्दन, कन्दसंयुक्त
 एव स्कन्धेन एवं त्वक्षुशाखाप्रवालपुष्पफलबीजैरपि
 पूर्वंसंयुक्त एवोक्तगोचरैः संयुज्यते इति भावनीयम् । नन्वे-
 वं दुमादद्रव्यत्वात् संयुक्तसंयोगस्य च शुण्ठत्वात्कथं दु-
 मादिरेव स इति, अत्रोक्त्यतः—धर्मधर्मिणोः कथञ्चिद-
 न्यत्वादेवमुक्तमित्योचः—एवमुक्तमेवोचरीति गाथार्थः ॥३२॥

अवादीनामन्वितासंयुक्तद्रव्यसंयोगं स्पष्टयितुमाह—

एगरस एगवेष, एगे गंधे तहा दुकासे अ ।

परमार्ह संघेहि अ, दुपएसहिहि श्यावज्जो ॥ ३३ ॥

एकः—अद्वितीयाल्लक्षादिरसान्यतमो रसोऽस्येति एकरसः,
 तथैकः कृष्णादिवर्णान्वितमो वर्णोऽस्येति एकवर्णः, एवम्
 एकगन्धः—सुगन्धतीतान्तरगन्धाभ्यन्तः, 'एगे' इत्येकार-
 स्थालक्षणात्कत्वात्, तथा हो वाविकटौ लिङ्गशरीताद्या-
 त्मकौ रसगंधवस्येति द्विरपशः । अशब्दः स्वगतान्तेभ्योप-
 लक्षकः । क एवंविधः ?, इत्याह—परम—तदव्यस्तुसमतार-
 म्भवात् प्रकर्षत्वात् स आसावशुक्त परमाशुः, उपलक्षणात्वात्
 क्षण्युकादिभ्यः, स्कन्धेभ्यः—स्कन्धशब्दाभिमयैः, कैरित्याह—
 हो प्रवेशावरमकावस्येति द्विप्रदेशा—क्षयुक्तः, स आदिदे-
 वां विप्रदेशादीनामन्वितास्त्वप्यप्येतानां त तथा तैः—अ-
 शब्दात्परमावयवस्तरैर्वर्णांतरादिविभिन्नं, संयुक्तमात्र इति ग-
 म्यते । विज्ञेयः विशेषण—संख्यातासंख्यातान्तमङ्गवि-

भाषानामस्मैनामबोधद्वयः, पाठाभ्यन्तरो ज्ञातद्वयः, अक्षिप्त-
संयुक्तसंयोग इति प्रकृतः, अप्रमथे—“कारणमेव तद्वत्त्वं,
सूत्रमो नातिष्ठन्न भवति परमाशु । एकरससर्ववर्णयोगः, ह्रस्व-
योः किर्यातिक्लृप्तः ॥ १ ॥” इत्येकसंयुक्तः परमाशुर्वा प्रयुक्तः।
विद्वत्कण्ठपरिणामितमनुभवति तदा रसाविंसंयुक्त एव ह्यशु-
कादिभिः रक्तार्थैः संयुज्यते, यदा वा तिलकादिपरिणामि-
तमपह्नाय कटुकत्वादिपरिणामि प्रतिपद्यते तदाऽपि वर्णा-
निभिः संयुक्त एव कटुकत्वादिना संयुज्यते इति संयुक्तसं-
योग उच्यते। अत्र च कृष्णपरमाशुः कृष्णत्वमपह्नाय नील-
त्वं प्रतिपद्यत इत्येको भङ्गः, एवं रक्तत्वं पीतत्वं शुक्लत्वं
वेति चत्वारः । तथाऽप्येव रसपक्षकण्ठद्वयविषयकद्वयः
‘सीतारतम्यजनितेह स्वस्थान एव ह्रिगुणकण्ठत्वादिभिः
परमाश्वत्थरहिप्रदेशादिभिश्च योजनादिष्वल्पाश्चरतः संस्था-
तासंस्थातानन्तात्मिकां भङ्गरचनामवाप्नोति, एवं वर्णा-
भ्यन्तररसस्पर्शीरसस्वगततातत्पर्ययुक्तोऽपि, तथा हिप्रदेशा-
दिभिः यच्च—’ बह्वर्णरसगंधकाया, योगमाला च स लक्षणं’
इत्यादिस्वयंयु बह्वैश्वर्यरसमन्त दृशनेऽपि ‘एगारसवर्णवर्ण’ ति
रसस्य प्रथमत उपादानं तदनाशुपूर्वा अपि व्याकृताहत्वेव
गाथाबन्धानुलोमेन वेति भावनीयम् । सुपर्शान्नां च प्रा-
च्यवर्षकासंयुक्तानामेव विशुद्धवर्षकादिभिः संयोगोऽपि-
तसंयुक्तसंयोग उक्तानुसारण सुभान एवेति सिद्धिकृता न
व्याकृता इति गाथार्थः ।

इष्टान्तपूर्वकं सन्ततिकर्मणा जीवस्य मिथसंयुक्तद्रव्य-
संयोगं व्यक्तीकर्तुमाह—

जह धाऊ कणगई, सभावसंजोयसंजुया हुंति ।

इश्च संतश्चकम्भेणं, अणाइसंजुत्तओ जीवो ॥ ३४ ॥

यथा इति-उद्धारहोष्यमासाद्यै, यथा धातवः कनकद्वितीयो-
न्मिषतुः मृदायः । 'कक्षुग' चि सूत्रस्यान्तकानिधियः,
आदिशब्दासाध्यादिमिश्रच, किमत्याह-स्वभावान् संयोगः-
प्रकृतौत्थराध्यान्तरस्थापानपक्षेयपक्षध्यानुपलक्षकपक्षः यः
सम्बन्धस्तेन संयुक्तः-मिथिनाः स्वभावसंयोगसंयुताः
भवन्ति-विधाने इतिरस्यमुत्तराध्यान्तरपरिपक्षत्वसंज्ञेन
प्रकरणे स्मृतिः-उत्तरपरिनिरन्तरोटपक्षः प्रवाह-
संयोज्यत्वसिद्धिं कर्म-हानापररणादि स्मृतिरूपै-तेन,
न विधाने आदिः-प्राथम्यमस्येत्यनादिः, स खेह प्र-
कृत्यासंयोगस्तेन स'मिति' अणोरप्यलुप्यापार्श्वे इमे च
तं च चि विभयसमुच्चयं' इत्यागमादिप्रभागाभावतो युक्तः
मिश्रोऽपि विभक्तिसंयुक्तः स एव अनादिप्रयुक्तः, यद्वा संयोगः
संयुक्तः ततोऽनादिप्रयुक्तमस्येति अनादिप्रयुक्तः, क इत्याह-
अथेति जीविष्यति जीवितवाञ्छेति जीवः, मिश्रसंयुक्त-
द्रव्यसंयोग इति प्रकृतः । इदुक्तं भवति-जीवो हानम्भ-
कमुत्पन्नोपरिनिर्गतेहितमवधत्ततोऽपि न स्वर्धर्मे चैतन्मयमिति
वर्तते, नञावेत्यर्थं कर्मखेय इति तदुक्तकृता विषयप्रमा-
णोऽस्ती संयुक्तकमिश्रद्रव्यं, ततोऽस्य कर्मप्रदानात्तैः सं-
योगो मिश्रसंयुक्तद्रव्यसंयोग उच्यते । इह च जीवकर्मधो-
रनादिप्रयोगस्य धातुकनकद्वितीयोद्धारहोष्यमासाध्याभिधाने
तद्विधेयमादिष्येऽप्युपायतो जीवकर्मसंयोगस्याभावप्रमाणाना-

र्थम् , अन्यथा मुक्त्यनुष्ठानवैफल्यपत्तेरिति भावनीयमिति
गाथार्थः । उक्तः संयुक्तसंयोगः ।

इतरेतरसंयोगमाह—

इयंरयरसंजोगो, परमात्तुखं तहा पणसाखं ।

अभिप्रेयमख्यभिप्रेओ, अभिलावो चैव संबन्धो ॥३५॥

इतरेतरस्य-परस्परस्य संयोगो-प्रथमा इतरेतरसंयोगः परमात्मनाम्-उद्भूतत्वात्, तथा अर्चयत्-सम्प्रतिशयस्यस्यैव विषयत्वे-कथ्यत इति प्रदेशः-धर्मस्ति काचित् विस्मय-निश्चयो निर्दिष्टाभागा भागास्तेषाम्, 'अभिप्रेत' ति माकृतत्वाद्-भिमतः, इतरेतरसंयोग इति योग्यते, यस्मिन्सुरत्राभिः। अभि-प्रेतत्वं चास्य अभिप्रेतविषयत्वाद्, एतत्परिहरीतः। अभिमतः। अभि-लक्ष्यते। अभिमुख्येव व्यङ्ग्यमप्येत्येव। अनाद्यं इत्यभिज्ञापो-वाचकः शब्दस्तद्विषयत्वाद् अभिज्ञातः। कः समुच्चयः। यः अत्रावधत्। सम्बन्धश्चाभ्यन्तरं वैतौ योज्यौ, ततः सम्बन्धेन सम्बन्ध-स्यैव सत्त्वाभिः। वाचिनेकधा वक्ष्यमाणः। एताव-ज्ज्ञेय एवाभिप्रेतरेतरसंयोग इति आवाधारस्यार्थः इति गाथा-स्मृत्याः।

परमाणुनां संयोगमाह—

दुविहो परमाणूखं, हवइ य संठाणसंधग्गो खेव ।

संठाणे पंचविहो, दुविहो पुण होइ स्वधेसुं ॥ ३६॥

हि विधी प्रकरावस्थेति द्विविधः—द्विभेदः कोऽसौ !—परमाख्यानम् इति परमाणुसम्बन्धी, प्रकाशितैतत्तत्संयोगां भवति। यः पूर्णः। कथं द्विविध इत्याह—संस्थानंक्षयतो' पित्तानिष्ठतन्त्रेण रूपेण पुद्गलात्मकं वर्धयितुं संस्थानम्—आकारविशेषः तत्तत्समाधारेण। द्विविधस्याऽपि प्रत्येकं भेदानाह—संस्थानं संस्थानविषयः पञ्चविधः—पञ्चप्रकारः द्विविधः—द्विप्रकारः, पुनःशब्दो वाच्यान्तरोपगम्यासं, भवति, स्कन्धेषु स्कन्धविषय इति ग्राह्यं।

इह च संस्थानस्कन्धभेदद्वारक एवायमितरेतरसंयोगभेद
इति तदभिधानमुचितं, तत्र यथोद्देशं निर्देश इति स्यादतः सं-
स्थानभेदाभिधानप्रस्तावंऽप्यहपक्षद्वयत्वात् स्कन्धभेदं हेतु-
भेदद्वारणाऽऽह—

परमाणुपुग्गला खलु, दुभिव बहुगा य संहता संता ।

निष्प्रसयंति स्वधं, तं संठाणं अणित्थत्थं ॥३७॥

परमाणुमुद्रतो जलु औ वा बहय एव बहुकाः—चिप्रचूतयः,
ते च परमाणुमुद्रताः संहताः—एकपरिणामापरकाः समो निर्-
लेख्यनिर्जनयमित्ति, किमत्याह—एकम्—अणुकादिकम्,
अनन्य च द्विपरमाणुजन्यताया बहुपरमाणुजन्यत्वेन च एकम्-
स्य द्विमेदत्वमुक्तम् । जलुमुद्रताः न विभेदं पोतयति, स कायम्-
ह रूपः स्निग्धो वा एकगुणः स्निग्धगुणः स्निग्धगुणः स्निग्धगुणः
नैव स्वलक्षणोपपत्त्या सम्प्रपद्यते , नतु समगुणैकगुणविभे-
दः । किमुक्तं भवति ?—एकगुणस्निग्धस्निग्धगुणस्निग्धगुण
सम्प्रपद्यते, त्रिगुणस्निग्धः पञ्चगुणस्निग्धः, पञ्चगुणस्निग्धः
सप्तगुणस्निग्धेभ्यस्त्यादि । तथा द्विगुणस्निग्धश्चतुर्गुणस्निग्ध-
श्च, चतुर्गुणस्निग्धः षडगुणस्निग्धेभ्यस्त्यादि एवमेकगुणक-

त्रिगुणकलेषु, त्रिगुणकलेषु पञ्चगुणकलेषुत्यादि, तथा त्रिगुणकलेषु त्रिगुणकलेषु, चतुर्गुणकलेषु त्रिगुणकलेषुत्यादि, एवं त्रिगुणाधिकसम्बन्धो भावनीयः, नन्वेकगुणाधिकः एकगुण-
क्षिप्त्वेन त्रिगुणक्षिप्त्वेन वा सम्बध्यते, त्रिगुणक्षिप्त्वेन त्रिगुण-
क्षिप्त्वेन त्रिगुणक्षिप्त्वेन वा यावद्वनन्तगुणक्षिप्त्वेन त्रिगुण-
क्षिप्त्वेन समगुणैकगुणाधिकेन वा । एवमेकगुणकलेषु त्रिगुण-
कलेषु वा यावद्वनन्तगुणकलेषु त्रिगुणकलेषु समगुणैक-
गुणाधिकेन वति । अन्ये त्वाहुः—एकगुणादिव्यवस्थानापेक्षया
त्रिगुणेन रूपाधिकेन सम्बध्यत इति । अयमत्र विशेषः क-
लुराग्रेण सूच्यते, तथा चैककलेषु स्वस्थानापेक्षया त्रिगुणो-
द्विक एव, स च रूपाधिकत्वात् एव इति त्रिगुणैकगुणस्य
सम्बन्धः । तथा त्रिगुणस्य पञ्चगुणेन, त्रिगुणस्य सप्तगुणेन,
चतुर्गुणस्य नवगुणेन, पञ्चगुणस्यैकादशगुणेभ्योऽपि । उक्तं च—

“समनिश्चयाह बंधो, न होह समलुक्कथा वि य न होह ।
वमारनिश्चलकल-सलेण बंधो उ संधार्थं ॥ १ ॥”

तथा—

“दोहज अहणगुणार्थं, निश्चाले नह य लुक्कद्वयाणं ।
एगाहण वि य गुणं, ए होनि बंधस्स परिणामो ॥ २ ॥
णिजविउणाहिएणं, बंधा निउस्स होह द्वयस्स ।
लुक्कविउणाहिएण य, लुक्कस्स समागमं यण ॥ ३ ॥”
त्रिगुणकलेषु परस्परबन्धविचारणार्थं तु समगुणयोर्विषमगु-
णयोर्वा जघन्यवर्जयोर्वेकषपरिणतिरिति विशेषः । तथा आ-
ह—“वज्जमतिं त्रिगुलुक्का, तिसमगुणा अहव समगुणा ज-
वि । वज्जजु अहजगुलु, वज्जकीना पागला एवं ॥ १ ॥” इत्यादि,
येन विशेषणं संस्थानात् स्कन्धस्य भेदेनोपादानं तमाधिक-
तुमाह—“तं संठाणं”ति प्राकृतवादेऽपि पाठः, तस्य—स्कन्धस्य
संस्थानम्—आकारस्तत्संस्थानम्, अनेन—हृदि विद्यमानतया
प्रत्यक्षेण परिमण्डलादिनाऽनन्तगोत्रप्रकारेणैवार्थमिच्छति तिष्ठति
इत्यर्थः, न तथा आनित्यस्यम्, अनन नियतपरिमण्डलाद्यन्य-
तराकारं संस्थानं शेषोर्भनयताऽऽकारस्तु स्कन्ध इत्यनयोर्वि-
शेष इत्युक्तं भवति । आह—स्कन्धानामपि परस्परं बन्धोऽस्ति-
यदुक्तम्—“एमेव य संधार्थं, तुपएसाहं बंधपरिणामो”ति
कृतः किं न तेषामपीतरतरसंयोग इहोक्तः, उच्यते—उक्त एव,
तेषां प्रदेशसङ्क्रावात्, प्रदेशानां च “इयंरपरसंज्ञांगं, परमा-
खलं एतद् पयसाह” इत्यनेन तदभिधानादिति गाथायः ॥ ३ ॥
संस्थानमभिधानाह—

परिमंडले य वट्टे, तंस चउरंसमायए चव ।

बल्लपयर पदमवजं, ओयपपेसे य जुम्मे य ॥ ३ ॥

“लिङ्गं व्यभिचार्ययि” इति प्राकृतलक्षणत्वात् सर्वत्र लिङ्गव्यत्य-
यः, ततः परिमण्डलं, प्रकृमात् संस्थानमेवमुत्तराऽपि, तच्च
बहिर्वृत्ततावस्थितप्रदेशार्जितमनन्तः शुषिरम्, यथा बलकस्य
काशम् उत्तरभेदापेक्षया समुच्चय । हूत् तदेवान्तः शुषिरवि-
रहितं यथा कुलालचक्रस्य, स्पष्टं (प्रकोणं), यथा शृङ्गाटकस्य
चतुरस्रं—चतुष्कोणं, यथा कुम्भिकायाः, आयतं—दीर्घं, यथा
वृद्धस्य । चः पूर्वभेदापेक्षया समुच्चय । एव अवधारणे । तत
इत्यंत एव संस्थानभेदाः, “बल्लपयर” लि चने च प्रतरं च घनप्रतरं
प्राकृतत्वादिभिरुलोपः, सर्वत्र च प्रतरपूर्वक एव घनः प्रकृत्य-

ते, इहापि तस्यैवपदार्थविषयते, ततः प्रतरघन इति निर्दिष्टः
प्राप्तः, अस्याप्रतरत्वात् घनसम्बन्धस्य पूर्वनिपातः । ततश्चैकैकं
परिमण्डलादि प्रतरं घने च, भवतीति गम्यते । तथा प्र-
थमम्—आद्यं वर्जयति—त्यजतीति प्रथमवर्ज—परिमण्ड-
लरहितं पृष्ठादिसेतुधानचतुष्कमित्यर्थः “ओयपपेसे य”
“ति ओजःप्रदेशं च विषमसंकेषपरमाखलं” “जुम्मे य”ति
प्रकृमात् युग्मप्रदेशं च, उभयत्र च समुच्चयः । इह च घन-
प्रतरभेदमेव वृत्तादीनां भिद्यते, ततः प्रतरवृत्तमोजःप्रदेशं
युग्मप्रदेशं च, तथा घनवृत्तमोजःप्रदेशं युग्मप्रदेशं च, एवं
व्यवहारविषयं चतुर्विधं भावनीयम् । परिमण्डलं वर्जनीयं
च, सतसंकेषविषयं तस्य सम्बंधवैधर्म्यभेदासम्भवात्,
तथा च द्विविधंमेव परिमण्डलमिति गाथायः ।

इह च परिमण्डलादि प्रत्येकं जघन्यमुत्कृष्टं च, तत्रोत्कृष्टं
सर्वमनन्तागुणियममसंकेषप्रदेशावगाढं—संकेषरूपत-
याऽनुक्रमपि सम्प्रदायाज्ज्ञातुं शक्यमिति तदुपपन्नं ज-
घन्यं तु प्रतिभेदमन्यान्यरूपतया न तथेति तदुपदेशनार्थमाह—

पंचग वारसगं सल्लु, सचग ववीसगं तु वट्ठमि ।

तिय छक्कग पण्णीसा, चचारि य हुंति तंसम्मि ॥ ३ ॥

नव चव तहा चउरो, सत्तावीसा य अट्ठ चउरंसे ।

तिगदुगपक्खरेऽपि य, छवेव य आयए हुंति ॥ ४ ॥

पण्णालीसा वारस, छम्मेया आययम्मि संठाणे ।

वीसा चत्तालीसा, परिमंडलि हुंति संठाणे ॥ ४ ॥

आसामर्थः स्पष्ट एव, नवरमायते नवमंदाभिधानमवस्थापि-
त्वेन प्रानुविष्टस्यापि भिन्नानभेदव्यवस्थाधिकृत्य तत्र
सम्भवात्, तथा परिमण्डलादिव्यवस्थापि संस्थानानां वृत्तादि-
भेदानामोजःप्रदेशप्रतारदीनामनन्तगोष्टिद्वत्वात् प्रत्यासत्ति-
न्यायन यथाक्रमं पञ्चाकादिभिः प्रथममुपदेशने, परत्वात्
परिमण्डलभेदव्यवस्था । तत्रौजःप्रदेशप्रतरवृत्तं पञ्चागुनि-
त्यर्थं पञ्चाकारप्रदेशावगाढं च तत्रैकाऽणुरन्तरं स्थाप्यते,
अतएव पूर्वोक्तिषु चैकैकः स्थापना १—

युग्मप्रदेशप्रतरवृत्तं द्वादशप्रदेशं, द्वादश

प्रदेशावगाढं च, तत्र हि चतुष्टु प्रदेशेषु

निरन्तरमन्तश्चतुरोऽणुरिधाय तत्परि-

क्षेपणार्था स्थाप्यन्ते, स्थापना २, ० ० ० ०

ओजःप्रदेशं घनवृत्तं सप्तप्रदेशं, सप्तप्रदेशा-

वगाढं च, तस्यैव तस्यैव पञ्चप्रदेशेषु

प्रतरवृत्ते मय्यस्थानस्याणुरपरिष्टाद्व्यवस्थाचैकैकाऽणुरव-

स्थाप्यते, ततो द्वयसहिताः पञ्च सप्त भवन्ति ३, युग्मप्र-

देशं घनवृत्तं द्वाविंशत्प्रदेशं द्वाविंशत्प्रदेशावगाढं च,

तत्र प्रतरवृत्तोपपद्यितद्वादशप्रदेशोपरि द्वादशान्ये, तदुपरि

चत्वारोऽणवस्तथा तावन्त पञ्चाणवः स्थाप्याः, एतं मीलिता

द्वाविंशत्प्रदेशवन्ति ४ । ओजःप्रदेशं प्रतरवृत्तं द्विप्रदेशं

त्रिप्रदेशावगाढं च । तत्र च त्रिपञ्चनिरन्तरमणवस्य विन्यस्याऽ

द्यस्याद्य एकाऽणुः स्थाप्यः, स्थापना १—

युग्मप्रदेशं प्रतरवृत्तं वदप्रदेशं, वदप्रदेशा-

वगाढं च, तत्र च त्रिपञ्चनिरन्तरं त्रयोऽणवः स्थाप्यन्ते ततः

०	०
०	०

आद्यस्याद्यस्ताद्य ऊर्ध्वमनेन द्वयं द्वितीयस्य त्वच एकोऽ-
शुः स्वाप्याः, स्वापना १-

○	○	○
○	○	○
○	○	○

 भोजःप्रदेशं घन-
द्वयं पञ्चदशप्रदेशं पञ्च

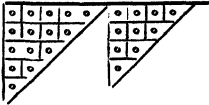
○	○	○	○	○
○	○	○	○	○
○	○	○	○	○
○	○	○	○	○
○	○	○	○	○

 त्रिदशप्रदेशावगा-
हं च, तत्र च त्रिदशप्रदेशाः

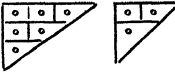
○	○	○	○	○
○	○	○	○	○
○	○	○	○	○
○	○	○	○	○
○	○	○	○	○

 पञ्चाऽश्वयो न्यस्य-
न्ते तेषां चायोऽश्वः क्रमेण त्रिदशं चत्वारस्तयोः द्वावेकस्याशुः

स्वाप्यन्ते, स्वापना

अस्य च प्रतरस्योपरि
नवषष्टीकृष्णस्या-
न्यपरमाशुपरिहार-
न दश, तथैव तथा-
मुपरोपरि दद नव

एकमेति

क्रमेणाश्वः स्थाप्याः, तेषां स्थापना
इति मीलिताः पञ्चत्रिदशप्रदेशं ३,

युग्मप्रदेशं घनद्वयं चतुप्रदेशं चतुप्रदेशावगाहं च, तत्र च
प्रतराश्वश्च एव त्रिप्रदेशं एकतरस्योपर्यङ्गेऽनुवीर्यते,
ततो मीलिताश्चत्वारो भवन्ति ४। भोजःप्रदेशं
प्रतरचतुरङ्गं नवप्रदेशं नवप्रदेशावगाहं च । तत्र च
त्रिदशप्रदेशं त्रिप्रदेशास्तत्र, पञ्चदशः स्वाप्याः । स्वापना १

○	○	○	○	○
○	○	○	○	○
○	○	○	○	○
○	○	○	○	○
○	○	○	○	○

 युग्मप्रदेशं प्रतरचतुरङ्गं चतुप्रदेशं चतुप्रदेशाव-
गाहं च, तत्र च त्रिदशप्रदेशं त्रिप्रदेशं द्वे पञ्च

○	○	○	○	○
○	○	○	○	○
○	○	○	○	○
○	○	○	○	○
○	○	○	○	○

 स्थाप्यन्ते, स्थापना-२

○	○	○	○	○
○	○	○	○	○
○	○	○	○	○
○	○	○	○	○
○	○	○	○	○

 भोजःप्रदेशं घनच-
तुरङ्गं सप्तदशित्रिप्रदेशं सप्तदश-

○	○	○	○	○
○	○	○	○	○
○	○	○	○	○
○	○	○	○	○
○	○	○	○	○

 त्रिप्रदेशावगाहं च,
तत्र च नवप्रदेशस्य प्रतरचतुरङ्गस्यैवाद्य उपरि च तथैव नव न-
वाश्वः स्थाप्याः, ततस्त्रिगुणा नव सप्तदशित्रिमेवति ३, युग्म-
प्रदेशं घनचतुरङ्गम् अष्टप्रदेशमष्टप्रदेशावगाहं च । तत्र चतु-
प्रदेशस्य प्रतरस्योपरि चत्वारोऽन्ये स्थाप्याः, ततो द्विगु-
णाश्चत्वारोऽष्टौ भवन्ति ४। भोजःप्रदेशं अष्टापायतं त्रिप्र-
देशं-त्रिप्रदेशावगाहं च । तत्र च त्रिदश निरन्तराश्वयोऽ-
श्वः स्थाप्याः । स्थापना १,

○	○	○	○	○
○	○	○	○	○
○	○	○	○	○
○	○	○	○	○
○	○	○	○	○

 युग्मप्रदेशं अष्टापा-
यतं त्रिप्रदेशं-त्रिप्रदेशावगाहं च । तत्र च तथैवाशुद्वयं न्य-
स्यन्ते, स्थापना २-

○	○	○	○	○
○	○	○	○	○
○	○	○	○	○
○	○	○	○	○
○	○	○	○	○

 भोजः प्रदेशं प्रतरायतं पञ्चदश-
प्रदेशं पञ्चदशप्रदेशावगाहं च । तत्र प्राग्वत् पञ्चक्रिये प-
ञ्च पञ्चाश्वः स्थाप्याः, स्थापना ३-

युग्मप्रदेशं प्रतरायतं दशप्रदेशं दशप्र-
देशावगाहं च, तत्र च प्राग्वत् पञ्च-
द्वयं चयस्तयोऽश्वः स्थाप्याः स्थापना ४-
भोजःप्रदेशं घनायतं पञ्चदशत्वारिंशत्प्रदेशं
पञ्चदशत्वारिंशत्प्रदेशावगाहं च । तत्र पञ्चदशप्रदेशस्य प्रत-
रचतुरङ्गस्यैवाद्य उपरि च तथैव पञ्चदश पञ्चदशत्वारिंशत्प्रदेशः स्था-
प्याः, ततस्त्रिगुणाः पञ्चदश पञ्चदशत्वारिंशत्प्रदेशं ११, यु-
ग्मप्रदेशं घनायतं द्वादशप्रदेशं द्वादशप्रदेशावगाहं च । तत्र
च दशप्रदेशस्य प्रतरायतस्यैवोपरि तथैव तावन्तोऽश्वः

स्थाप्याः, ततो द्विगुणाः दद द्वादश भवन्ति ३। (घनपरिम-
णदस्यैवायना परिचयम् ' शब्दे पञ्चमभागे ४६८ पृष्ठे
गता ।) न चैताम्यतीन्द्रियत्वेनातिशयिगम्यत्वात् सर्वथाऽ-
नुमचमोपरिपेत्य शुभ्यन्तः स्थापनादिद्वारेण च कपिचिच्छ-
क्यामीति तथैव दृष्टिनामीति गाथात्रयभावाच्च ।

उक्तः परमाशुनामितरसंयोगः । सम्प्रति तथैव प्रदेश-
नामाह—

धम्मादप्यसाहं, पंचएह उ जो पयसंजोगो ।

तिपह पुष अश्वदिभो, सार्दिभो होति दुवहं तु ॥ ४२॥

धर्मोदीना—धर्मोधर्मोकाशजीवदुत्थानां प्रदेशाः—उक्त-
या धर्मोधिप्रदेशास्तेषां पञ्चानाम् इति सम्बन्धित्वां धर्मो-
दीनां पञ्चसंस्कृत्येन पञ्चसंस्कृत्यानाम्, तुः पुनरर्थः, संयोग
इति गम्यते । स च धृतत्वात्तर्मादिभिः स्कन्धैस्तथा तदन्त-
र्गतैर्देशैः प्रदेशान्तरैश्च सजातीयैतैः, अस्मि किमित्याह—प्र-
देशानां संयोगः प्रकृतत्वादितरेतरसंयोगाच्चः प्रदेशसंयोगः,
उच्यते इति शेषः । अस्त्यैव विभागनाह—नयाणां पुनः, पुनः-
शब्दस्य विशेषघातकत्वात् धर्मोधर्मोकाशप्रदेशानां धर्मो-
धिभिरेव विभित्तयामेव देशैः प्रदेशान्तरैश्च प्रकृतत्वादि-
तरेतरसंयोगः अनादिः—आदिचिकलः सदा संयुक्तत्वादिनाम्,
सादिकः—आदिपुक्ले भवति द्वयोः पारिशेष्याजीवप्रदेशपु-
द्गलप्रदेशयोः, तथाहि—संयुज्यन्ते विद्युज्यन्ते संसारजीव-
प्रदेशाः कर्मपुद्गलप्रदेशाश्च परस्परं धर्मोधिप्रदेशैश्च सह, तु-
शब्दो विशेषे घातयति । स कार्यं जीवप्रदेशानां धर्मोधि-
प्रदेशप्रदेशापेक्षया पुद्गलस्कन्धाद्यपेक्षया च सादिसंयोगः,
धर्मोधिस्कन्धयापेक्षया त्वनादिः पुद्गलप्रदेशानामपि धर्मो-
धिस्कन्धयापेक्षयाऽनादिः, शेषापेक्षया तु सादिः । इह
च धर्मोधिस्कन्धानां तद्वशात् स यः परस्परं सं-
योगः स न प्रदेशसंयोगमन्तरेणेति तदभिधानत एवोक्तो
मन्तव्यः । अष्टप्रदेशस्य तु परमाणोर्धर्मोधिभिः संयोग
उक्तानुसारतः सुखान् एव इति मोक्ष इति गाथायैः ।

उक्तः प्रदेशानामितरेतरसंयोगः, सम्प्रतिमितानभिमेवमे-
द्वरूपं तमेवाह—

अभिपेयमगभिपेओ, पंचसु विसयसु होह नायच्यो ।

अणुलोमोऽभिपेओ, अगभिपेओ अ पडिलोमो ॥ ४३॥

' अभिपेय ' इति अभिप्रेतः 'अनभिपेओ' इति अत्यय गत्य-
मानत्वादनभिप्रेतश्च, प्रकृतत्वादितरेतरसंयोगः । किमित्याह—
पञ्चसु विषयेषु शब्दादिपञ्चकगोचरे, अर्थादिन्द्रियमत्सर्वा
तद्वहणप्रवृत्तौ प्राप्ताप्राहकभावः, स चाभिप्रेतार्थविषयोऽ-
भिप्रेतः, अनभिप्रेतार्थविषयस्त्वनभिप्रेतो भवति—भातव्यः ।
आह—अत्ययचाभिप्रेतानभिप्रेतार्थविषयत्वेनाभिप्रेतः अन-
भिप्रेतश्चेतरेतरसंयोगः, अभिप्रेतानभिप्रेतार्थौ तु कारित्वेति,
अनोच्यते—अणुलोम इति इन्द्रियाणां प्रमोदहेतुतायाऽनुकूल-
तत्त्वव्यकाकलीगीतादिरभिप्रेतः, अनभिप्रेतश्च प्रतिलोम उक्त-
विपरीतकाकलरादिरिति गाथायैः ।

इह गाथापयार्थेन मनानिरपेक्षप्रवृत्त्यभावेऽपीन्द्रियाणां प्रा-
प्त्यान्माभित्य तद्वेष्ययाऽभिप्रेतोऽनभिप्रेतश्चायैः उक्तः,
सम्प्रति मनोऽपेक्षया तमेवाह—

तस्मा औसहजुत्ती, मंघज्जुपी य भोयश्विही य ।

रागविधि गीयवाद्य-विही अभिव्येयमशुलोमो । ४४॥

सर्वा—समस्ताः, कोऽर्थः ?—हमिन्द्रियाणामनुकूलताः प्रतिष्ठा-
लाभः । अर्थः औषधयुक्तत्वादिभिः प्रत्येकं सम्बन्धः । तत्र
औषधादीनाम्-अनुकूलानादीनां सज्जकाराजिकादीनां च
पुष्करा-भोजनानि समविषयविभागनीतयो वा औषधयुक्तयः
गन्धानां-गन्धद्रव्याणां औषधद्रव्यादीनां लघुनादीनां च युक्त-
यः गन्धयुक्तयः ताक्ष, भोजनस्य अन्नस्य विषयः—शारी-
रवाद्यः कोद्रवमज्जादयश्च भेदाः भोजनविषयः ते च,
'रागविहिगीयवाद्यविहि' ति सूत्रत्वाच्चनव्यात्यये राग-
विषयश्च गीतवादिप्रविषयश्च रागविधिगीतवादिप्रविषयः ।
तत्र रज्ज्वे रागः—कुसुमादिना वर्णान्तरपाद्वन् तद्विध-
यः-क्षिप्रत्वाच्चो कलावाद्यश्च । गीतवादिप्रविषयः इति,
अत्र विशिष्टशब्दसंयमकं बोधान्, गीतं गानं तद्विषयः—
कोकिलारुतानुकारित्वाच्चः काकस्वरानुविधाविधात्वाच्च,
वादिभ्यः—आतोद्यम्, इह कोवचारानुद्वन्निः तद्विधयो-
न्मुद्रादिलिनाः केवलकरटिकदिवस्वनाः । अश्वमेधं नृत्तादि-
विधिसमुच्चयार्थः । एते किमित्याह— अभिव्येयं' ति अभि-
प्रतापो उच्यते, कीदृशः सन्त इत्याह—अनुलोमः, कोऽर्थः ?
शुभा अशुभा वा मनोऽनुकूलतया प्रतिभासमानाः, एतेनैतद-
प्याह—यैत एव देशकालावस्थाविशयो विचित्राभिसन्धि-
तया जन्तान् मनसोऽनुलोमः सन्तोऽभिप्रैतोऽर्थः । इत्थं
व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिमाभिव्येन्द्रियोपेक्षया मनोऽपेक्ष-
या च भेदानुलोमोऽभिप्रैतभ्योऽर्थो व्याख्यातः, अथवाऽन-
न्तरमायापञ्चाङ्गेनाविशेषेणेन्द्रियाणां मनसश्चानुकूलोऽभि-
प्रैतोऽर्थः इतरस्तन्नभिप्रैत उक्तः । एतद्वाधयाऽपि स एव
विशेषतो दृष्टि इति व्याख्येयम् । अत्र च सर्वा इति सर्व-
प्रकारा अनुलोमः इति चेन्निष्क्रमसामनुकूलताः शेषं प्राग्वत् ।
उपेक्षणीयस्य त्विद्वानभिधानं न यस्य कस्यचिन्मतेनान-
भिप्रैत एव तस्यान्तर्भावोदिति गाथायैः ।

उक्तोऽभिप्रैतानभिप्रैतमनुरूप इतरेतरसंयोगः,
साम्प्रतममुमेवाभिलाषविषयमाह—

अभिलाषे संज्ञोमो, द्रव्ये खिते अ कालभावे अ ।

दुगसंज्ञोमार्थो, अक्षरसंज्ञोमार्थो ॥ ४५ ॥

अभिलाषः उक्तस्वरूपः, तद्विषयः संयोगः प्रकामादि-
भिलाषेतरसंयोगः । अर्थः च त्रिधा सम्भवति, तत्रैकोऽ-
भिलाषस्याभिलाष्येन, द्वितीयोऽभिलाष्यस्याभिलाष्यान्तर-
रेण, तृतीयो वर्णस्य वर्णान्तरेण । तत्राद्योऽभिलाष्यस्य द्रव्या-
दिभेदेन अनुविधत्वाच्च द्रव्ये इति द्रव्यविषयः, स बाधां य-
दादिशब्दस्य पृथुपुञ्जोदराद्याकारपरिणतद्रव्येण बाध्यवाच-
कत्वाच्चः सम्बन्धः, एवं क्षेत्रं च क्षेत्रविषयः, आकाशध-
मेरवगाहदानलक्षणक्षेत्रेण कालभावे इति समाहारद्रव्यः, ततः
काले कालविषयः समयानुभूतेर्वैतनादिव्यञ्जनेन कालपदा-
र्थेन, भावे च भावविषय औद्यिकदिक्चक्षो मनुष्यत्वादि-
पर्वणेण, चक्षुषोऽन पूर्वेण च समुच्चयः । द्वितीयमाह—द्रि-
क्च संयोगो द्रिक्संयोगः स आदिष्वेयं सत्त्वियोगादिः सो-
ऽयं द्रिक्संयोगादिकः । इहाभिलाषसंयोगस्य निश्चिन्त्वाच्च
तत्र बाधस्यानन्तरमेवोक्तत्वाच्च तृतीयस्य बाधितास्यमान-

त्वाच्च अर्थाच्च द्रिक्संयोगेनाभिलाष्यद्रव्यमेव दृश्यते, तत्र द्रिक्सं-
योगो यथा—स च स च तौ, त्रिक्संयोगो यथा—स च सौ च तौ,
अत्र तौ च तौ चेत्तुल्ये स च स च तथा स च तौ चेत्तुल्योक्त-
व्येकत्राभिलाष्याच्चद्रव्यमस्यत्र बाभिलाष्याच्चैव सह प्रतीयते
अभिलाषसंयोगत्वं बाध्याभिलाषाद्राकारत्वादिभिलाष्येन सह
प्रतीयते । तृतीयमाह—अक्षरे च अक्षराणि च अक्षराणि तेषां
संयोगः अक्षरसंयोगः, स आदिष्वेयोदानाद्यशेषवर्धधर्मसं-
योगस्य सोऽयमक्षरसंयोगादिकः, प्रकारोऽलाक्षणिकः । तत्र-
क्षरयोः संयोगो यथा—क इति, अक्षराणां संयोगो यथा—अक्षर-
ति । उक्तासादिबर्धधर्मसंयोगास्तु स्वधिया भावनीयाः ।
अस्याप्यभिलाषसंयोगात्वं वर्णादीनां कथाच्चिदभिलाषानन्त्य-
त्वेन तदात्मकत्वाच्च, यत्राऽक्षरसंयोग इत्यनेन सर्वोऽपि व्यञ्ज-
नसंयोग उक्तः, आदिशब्देन स्वधेयसंयोगः, एतद्विशेषणं च द्वि-
क्संयोगादिति योजनीयम् । अन्यत् प्राग्वत् (द्रव्यसंयोगात्वं
बाध्याभिलाषस्य द्रव्यत्वाच्च, द्रव्यत्वं बाधस्य स्वधेयत्वेन गुणा-
अवयवात्)वक्ष्यति द्वि—'गुणाणामसमो दम्'ति न च स्वधे-
यस्वमेवसिद्धे प्रतिपातजनकत्वाच्च, तथाहि—यत् प्रतिपातजनकं
तत्स्पर्शवत् इह, यथा लोहादि, प्रतिपातजनकश्च शब्दः, अन्य-
था—तथाभिधशब्दभुतावनुभवसिद्धिभोत्रान्तःपीडाया अस-
म्भवादिति गाथायैः

उक्तोऽभिलाषविषय इतरेतरसंयोगः सम्प्रति सम्ब-
न्धनसंयोगरूपस्य तस्यावसरः, सोऽपि

द्रव्यक्षेत्रकालभावभेदतश्चतुर्धा, तत्र
द्रव्यसंयोगसम्बन्धमाह—

सर्वधत्तसंज्ञोमो, संचिन्ताचित्तमिसमो च ।

दुपयाहिरसार्थः, रहतुरगार्थः अ बहुधा उ ॥ ४६ ॥

सम्बन्धने प्रायो ममदमित्यादिबुद्धितोऽनेनास्मिन् वाऽऽ-
त्माऽहंत्वमिदं कर्मेण सहति सम्बन्धनः, स वास्तौ संयोगश्च
सम्बन्धनसंयोगः, 'संचिन्ताचित्तमिसमो चैव' ति प्राग्वत्
सुप्रो लुकि संचिन्ताचित्तो मिश्रकः । चः समुच्चये । एवः
भेदावधारणे । यथाक्रममुदाहरणान्याप—क्षिपेत्स्यादिना,
सखिते क्षिपदादिः, आदिशब्दाच्चतुष्पदायपरिप्रादः । तत्र
च क्षिपदसंयोगो यथा—पुत्री, चतुष्पदसंयोगो यथा—गोमा-
न्, अप्रवृत्तसंयोगो यथा—पनसवान् । अचित्ते हिरण्यदिः,
आदिशब्दाच्चतुष्पदायपरिप्रादः, स च हिरण्यवाचित्तादि मिश्र-
रथभोजितस्तुरगः मध्यपदलोप रथतुरगस्तदादिः, आ-
दिशब्दाच्चकटयुष्पदायपरिप्रादः । स च रथिक इत्यादिः । चः
समुच्चये । बहुधा तु इति बहुप्रकार एव, तुशब्दस्यैवकारार्थ-
त्वाच्च, इह च संचिन्ताविषयत्वाच्च सम्बन्धनसंयोगोऽपि संचि-
न्त इत्यादि सर्वत्र भावनीयम् । आह—यदि संचिन्ताविषय-
त्वात्सौ संचिन्तादिरेति व्यपदिश्यते, एवं सत्यात्म्य एवाऽ-
सौ तैः सह, तत उभयमिष्टत्वात्तेनापि किं न व्यपदिश्यते ?,
उच्यते—यथाहिरादिबहुसाधारणैव व्यपदेशः, आरामनञ्च
सर्वैरप्यमीरसाधिति तस्य साधारणत्वाच्च तेनैव व्यपदे-
शः पृथिव्यादिभिरवाहकुरस्येति न दोषः, एवमुच्चरणापि,
इति गाथायैः ।

अमुमेव क्षेत्रकालभावविषयमभिधत्तु—

खिते कासे य तथा, दुग्धे वि दुग्धो उ होह संज्ञोमो ।

भावमि होइ दुविहो, आपसे चेवऽआपसे ॥ ४७ ॥

शेष-शेषविषयः, काले च-कालविषयश्च, तथा इति-तेना-
गमसंक्षेपकारणं ह्योरपि इति-अनयोरेव शेषकालयोः
त्रिविधः द्विभेदः, अथवा 'भावमि' इत्यत्र योष्यते, भवति
संज्ञायाः प्रकृतात् सम्बन्धनसंज्ञायाः । नच शेषे काले इत्युक्ते
इदंरपीति पीनकल्पाद् ह्ये, लोकेऽपि इतिस्त्वयं च ह्यो
रपि तस्मै दृष्टिरित्येवंविधप्रयोगदर्शनाद् । भावे च भाववि-
षयश्च, संज्ञा इति संज्ञाः, भवति त्रिविधः । कथं शेषावि-
हैविषयम् ? इत्याह—'आपसे चेवऽआपसे' 'सि (अस्व
पदस्य स्वाभ्या 'आपसे' शब्दे द्वितीयभागे ४४ पृष्ठे गता ।)

अत्र शेषकालगतयोरादेशानादेशयोरस्यव्यङ्ग्यत्वेन सम्-
दायादपि सुत्रान्तत्वात् तद्विषयः सम्बन्धनसंज्ञायाऽपि सु-
त्रान्त एवेति मत्वा भावगतयोरादेशविषये तस्मात्तत्त्वसु-
कृतेतारेव प्रथममनादेशविषये भवत् आह—

ओदइश्च ओवसमिप, खइय य तथा खओवसमिप य ।

परिखामसन्निवाप, छन्निहो हो अखाएओ ॥ ४८ ॥

तद्योष्यः—श्रुतानां तीर्थकामादिप्रकृतौनाम् अश्रुतानां
च मिथ्यावादीनां विषयकताऽनुभवमेतन्निर्वृत्तः औद्यिकः
कचित्तु—'उद्यमि' 'सि पठ्यते, तत्र च—पशवसानवर्तिन
एकारस्य शुरुत्वेऽपि विकस्यतो लघुत्वात्तुङ्गाभ्यां नात्र छ-
न्नाभङ्गः । उक्तं हि—'द्विपदारा विबुधुया, एषां सुखा पया-
व्याश्रमि । रक्षवैजणुसंज्ञोप, परमि लघुयो विभासाए
॥ १ ॥' विषयकप्रदेशानुभवकपतया द्विभेदस्याप्युदयस्य
विष्कम्भशुपशमस्तेन निर्वृत्त औद्यमिकः, लघुः-कर्मणा-
मत्यन्तच्छब्दः तेन निर्वृत्तः साधिकाः स च, तथा सत्यञ्च—
अभावे उद्यावत्त्वस्य उपशमश्च-विष्कम्भितोद्यम्ये तद्व्यस्य
लघोपशमो ताभ्यां निर्वृत्तः लघोपशमिकः स च, परित-
सर्वप्रकारं नमने-जीवानामजीवानां च जीवव्याधिसकृत्पा-
नमेन प्रति प्रह्वीभवने परिणामः, 'एदोद्रलोपा विसर्जनीयस्य'
ति विसर्गलोपः, समिति संज्ञकपतया नीति-नियते पतने, ग-
मने कथं—एकत्र वर्तने, सन्निपातः—औद्यिकादिभाषाभावे-
व व्यादिसंज्ञायाः, चः सर्वत्र समुच्चये । इत्येवम् द्विधाः—प्रका-
रा अस्मिन्ति वद्विधौ भवति अनादेशः सामान्यं, सामान्यत-
व औद्यिकादीनां गतिकपायादिविधेयेष्वनुवृत्तिधर्मकत्वाद् ।
अनादेशस्य वद्विधये तद्विषयः संज्ञायाऽपि वद्विध इत्युक्तं
भवति, इति गाथायैः ।

इदानीमादेशविषये तमेव भवत् आह—

आएओ पुण दुविहो, अप्पिअववहारऽअप्पिओ चेव ।

इकिओ पुण तिनिहो, अथाए पेरे तदुमय ॥ ४९ ॥

आदेशः—अभिहितकपः, पुनः शब्दो विशेष्ये, त्रिविधः—
त्रिभेदः, कथमित्याह—'अप्यववहारऽअप्पिओ चेव' 'सि व्य-
वहारऽअप्पिओऽत्र इमकममित्यर्थेनोदयत्र सम्प्रप्यते, ततश्चा-
पि इति व्यवहारो यस्मिन् सोऽयमपितव्यवहारः, मयूरव्य-
सकदिशत्वात् समासः, अनपितव्यवहारस्तु तद्विपरितः तत्रा-
पितो नाम साधिकादिभाषाः साधारं भाववति ज्ञाताऽयमि-
त्यादिकपेण ज्ञानमस्येत्यादिकपेण वा ध्वजकपापारेण
सकपाः स्थापितः । अनपितस्तु वस्तुना साधारणत्वेऽपि

मिराचार एव प्रकृत्यायै विचारितो यथा—सर्वभाषप्र-
धानः साधिका भावः । अनयोरेपि भेदानाह—एकैकः—
इत्यपितव्यवहारः । अनपितव्यवहारश्च पुनस्त्रिविधः, कथ-
मित्याह—'अथाए' 'ति आरंभाद्—आयमि परस्मिन् तयो-
रप्यवपरोदयमे तस्मिन्, विषयसत्त्वयोजनः, ततो विष-
यत्रैविष्येनाभावलोचयम्, इहाप्यादेशमदाभिधानद्वारेण
सम्बन्धनसंज्ञायास्य भेद उक्तो भवति, तत्र आनपितस्य
प्रकृत्यामात्रसत्त्वेऽप्यपितमित्युक्त्येनाभावोपादानम्, अतो
वस्तुतस्तस्यासत्त्वाच्च तेन कस्याचित्संज्ञासम्प्रप्य इति न त-
द्वेदेन संज्ञागमः । अपितस्य त्वात्प्रवरोदयपितमित्युक्त्यै-
विध्यात् तद्वेदेन त्रिविधः सम्बन्धनसंज्ञा इति गाथायैः ।

तत्राऽऽनपितसम्बन्धनसंज्ञागमाह—

ओवसमिप य खइय, खओवसमिप य परिखामे य ।

एसे चउप्पिहो खलु, नायप्पो अतसंज्ञो ॥ ५० ॥

औद्यमिके अस्व भिन्नकमत्वात् साधिके च लघोपश-
मिके च सर्वेऽसम्प्रकृत्यादिरूपे जीवस्य (स्व) भावे त-
था तेनागमोक्तप्रकारेण चस्याऽस्याऽपि भिन्नकमत्वात् परि-
खामे च जीवत्वाद्यात्मके च सर्वत्र संज्ञा इति प्रकृतः ।
पठ्यते च—'खओवसमिप य परिखामे य' 'सि स्पष्टमेव,
एषः—अनन्तरां औद्यमिकारिसंज्ञायाः अनुविधः—चतुष्प-
कारः, संलु-निश्चितं ज्ञातव्यः—अवबोधः, आत्मसंज्ञायाः
इत्यात्मार्थिनसम्बन्धनसंज्ञायाः । अत्र आत्मसंज्ञेनपितभावे
एव भवेधर्मिणीः कथंअनन्तरात्तुङ्गाः । तथा च वृत्ताः—
'एय हि जीवमया भवति, एयतु भावतु जीवोऽप्यत्रा इ-
व' 'तदात्मक इत्यर्थः, औद्यमिकारिभावानां च प्रागन्-
तदेशतोऽप्यववहारोऽनाभिधानं सम्प्रकृत्यादिरूपेणनिष्ठत्वं
न विवक्षितत्वाद् भावसामान्यापेक्षया चेति गाथायैः ।

किञ्च—

जो सन्निवाओ खलु, भावो उदएण वजिओ होइ ।

इकारसंज्ञो, एसो चिय अतसंज्ञो ॥ ५१ ॥

यः सन्निपातिकः खलु—आपकात्तद्वारे, भावः उदयः, औद्य-
मिकभावेन वजितः—रहितो भवति, एकादश-एकादशस-
ङ्ख्याः संज्ञायाः—द्वयादिमीलनात्मका यस्मिन् स एकाद-
शसंज्ञायाः, खलकत्वात् सूत्रस्यैतद्विषयो यः संज्ञायाः, ए-
वोऽपि, न केवलमौद्यमिकारिसंज्ञायाः, इत्यपिस्मृत्यायैः । चः
पूरेण, आरमसंज्ञायाः—प्राग्वहारमापितसंज्ञायाः, एकादश-
संज्ञायाश्च भवति—औद्यमिकसाधिकायां पशमिकपा-
रिखामिकानां चतुर्णां वद द्विकसंज्ञायाश्चार्थिकसंज्ञाया
एकचतुष्कसंज्ञायाः, येन च मीलिता एकादश इति गाथायैः ।

साधारितसम्बन्धनसंज्ञागमाह—

लेसा कसायवेयस, वेओ अथासमिच्छ मीसं च ।

जावइया ओदइया, सव्वो सो बाहिरौ जोमो ॥ ५१ ॥

लेइया—लेइयाप्ययमेऽभिधास्यमानाः, कथायाश्च-वक्ष्यमा-
णाः वेदना च—ज्ञानासातानुभवार्थिका कथायवेदेन, प्रा-
कृतत्वादिदुर्लभाः, वेदः पुंस्त्वमुभयमित्येवाऽभिधायकः,
मिथ्यात्वोदयवतमसद्व्यवसयात्मकं सत्त्वज्ञानमप्यक्षयम्,

उक्तं हि—“अहं दुष्पयशमवयशं, कुपिषुयसीते असीलम-
सहैर । अहं तह नाशं पि इह, मिच्छादिद्विस्स अभायं ॥१॥”
अत एव मिच्छावोद्वेगमात्रादसौद्वैयिका, तद्विक-
षु वार्षित्यविषयया बाह्यार्पितत्वमिति भावनीयम् । मिष्ये-
ति भाव्यमानत्वाभिर्द्वैयस्व मिच्छावयम्-अनुद्वैयलिकत्वकपे,
मिषं—कुषाद्युद्वैयलिकत्वभावः, वशम्—शेखैद्वैयिकमे-
दसुच्यते । अत एवोपसंज्ञायाह—वायन्तो वनपरिमाण
औदयिकाः, भावा इति नम्यते, प्रकमादेताद्विषयो यः सं-
योगः सर्वः निर्विशेषः, सः बाह्यः परः तद्विषयत्वाद्, बा-
ह्यसंयोग इति प्रकृतत्वापोषणमिकेन मत्यादिना औपशमि-
कत्वात्सम्बन्धसंयोगो ज्ञातव्य इति शेषः । इहापि बाह्यरा-
ज्येन प्राग्बद्धं बाह्यार्पित उक्तः । आह—“भावा भवन्ति जीव-
स्यौदयिकाः पारिणामिकाभ्ये” इति वचनस्यौदयिकाऽपि
जीवभक्ष्यत्वेन जीवार्पित एवेति कथं बाह्य कर्मस्यपरिति इति ।
अपोषणे—कर्मानुभवमनुपयः, अनुभवमेव जानुमवितरि
जीवऽनुभूयमानेन च कर्मणि स्थितम्, तत्र यदाऽनुभवितरि
जीवे विषयव्यते तदाद्वयः जीवतनो लेखादिपरिणामः प्रयो-
जनमस्येत्यौदयिकः कर्मणः कलप्रदानाभिमुख्यलक्षणे वि-
पाक एव तमाभिव्य कर्मणि बाह्यार्पितत्वमिदौदयिकभाव-
स्योक्तम्, यदा त्वनुभूयमानस्वतया विषयव्यते तदाद्वय क-
र्मणः कलप्रदानाभिमुख्यलक्षणे अथ औदयिको लेखाक-
र्वापादिकयो जीवपरिणामः, ज्ञातव्यत्वेन बोध्यते भावा
भवन्ति जीवस्यौदयिका इत्यादि । इहापि बाह्यराज्येण
वक्ष्यति “क्षुब्धदो अक्षयसंज्ञा” चि सर्वः स इति कैक-
वचनं बाह्यसंयोगस्य विधीयमानतया प्राधान्यात् प्रधाना-
नुयायित्वाच्च व्यवहरणमिति गाथायः ।

उभयार्पितसम्बन्धसंयोगमाह—

जो सञ्चिवाश्चो खलु, भावो उदएण मीसिञ्चो होइ ।
एकारसंज्ञां, सव्वो सो मीसिञ्चो जोगो ॥ ५३ ॥

यः साञ्चिपातिकः खलु भावः उद्वेग औदयिकभावेन मि-
श्रितः संयुतो भवति, कियत्संख्य इत्याह—पञ्चदश संयोगा
अभिधमिति पञ्चदशसंयोगः सर्वः सः, किमत्याह—आत्म-
कर्मणोर्मिभत्वात्तद्विपत्तिभावा अय्यौदयिकसहिनीपशमिका-
द्वो मिश्राः, ततस्सद्विषयत्वात्संयोगोऽपि मिश्रः, स एव
मिच्छाको योगः, प्रकमात् सम्बन्धसंयोगो ज्ञेय इति शेषः ।
ते च पञ्चदश संयोगा औदयिकमनुजाना औपशमिकादि-
पञ्चकस्य द्विकत्रिकचतुष्कपञ्चकसंयोगातः कार्याः । तत्र व-
श्वारा द्विकसंयोगाः वद द्विकसंयोगाश्चत्वारश्चतुष्कसंयोगा
एकः पञ्चकसंयोगः, एते च मीलिताः पञ्चदश, भावना तु
वक्ष्यमाण इति गाथायः ।

पुनरात्मसंयोगाग्निनेव प्रकारान्तरणमभिधुः

प्रस्तावनामाह—

वीओऽवि य आएसो, अत्ताणो बाहिरे तुदुभय ए ।

संज्ञो गो खलु भसिञ्चो, तं किण्हेऽहं समासेण ॥ ५४ ॥

द्वितीयोऽपि च न केवलमक एव इत्यपि शब्दार्थः । अः
कृते । आद्वेयः—प्रकारः, प्रस्तावना प्रकृपणीयः, कीदृश
इत्याह—आत्मनि बाह्यं तदुभयसिम्ब, संयोग इति सम्ब-

न्धनसंयोगः, खलु—निश्चितं भवितुं-उक्तं, गच्छादादिभिरिति
गम्यते, ज्ञानेन च शुरुपारतन्त्र्यमाविष्करोति, तम् इति-
द्वितीयमादेशं कीर्तय संशुध्यते “वर्तमानसामीप्ये वसमाव-
वद् वा” (पा० ३-३-१३१) इति भविष्यसूत्रसामीप्ये तद्, अ-
हम् इत्यात्मभिर्द्वैयः, समासेन—संक्षेपेणेति गाथायः,

तत्र तावदात्मसंयोगमाह—

ओद्वय ओवसमिप, खलु ए य तहा खओवसमिप ए ।

परिणामसञ्चिवाए, अ क्षुब्धो अक्षयसंज्ञो ॥ ५५ ॥

औदयिक—औदयिकविषये, एवम् औपशमिके च का-
यिके तथा ज्ञापोषणमिके च परिणामसञ्चिवाते च सर्वत्र
संयोग इति प्रकमः, तत एव वद्विषः वद्विषः, आत्मभिः-
आत्मकपैः संयोग इति सम्बन्धनसंयोगः आत्मसंयोगः
न वैषयिकेकेनात्मनः संयोगः सम्भवति, अपि तु—आत्मा
त्रिमिधनुभिः पञ्चभिर्वा । तत्र आत्मा कायिकस्य सम्यक्त्वे-
न ज्ञानेन वा परिणामिकेन च जीवत्वेन, निमित्तौदयि-
केन देवमत्यादिना ज्ञापोषणमिकेन मत्यादिना परिणामि-
किकेन च जीवत्वेन, जानुमिभिरि (वमे) च वतुये-
नौपशमिकेन कायिकेन वा सम्यक्त्वेन, पञ्चभिर्द्वैय कायिक-
सम्बन्धद्विष्टोपशममिश्रणमाराहति तदौदयिकेन मनुष्यत्वेन,
कायिकस्य सम्यक्त्वेन ज्ञापोषणमिकेन मत्यादिना औपशमि-
केन चारित्र्येण परिणामिकेन जीवत्वेनेति, अत्र च त्रिक-
भङ्गक एकः, चतुष्कभङ्गो च द्विवेत् त्रयोऽपि गतिचतुष्टयमा-
विन इति गतिचतुष्टयेन भिद्यमाना द्वादश भवन्ति । उक्तं च—

“ओद्वय खओवसमो, तस्मां पुण परिणामिओ भावो ।

एसो एवमविषयो, देवाणो होइ नायव्वो ॥ १ ॥

ओद्वय खओवसमो, ओवसमिपपरिणामिओ वीओ ।

उद्वयखल्वपरिणामिप, खओवसमो भव तस्सो ॥ २ ॥

एए खव विषयो, कुरितिरुरएसु हुति ओद्वय्वा ।

एए सर्वे मिलिया, वारस होनी भवे भया ॥ ३ ॥”

पञ्चभिर्मनुष्यस्यैव, तस्यैव तपोपशमभेदवारम्भकत्वात्,
तस्यमिष च तत्सम्भवात् । तथा बाह—“ओद्वय ओव-
समिप, खओवसमिप खप य परिणामो । उवसमसेदिययस्स,
एस विषयो मुण्येयव्वो ॥१॥” अम्याऽपि च त्रिमिः सं-
भवति, तद्यथा—औदयिकेन मनुष्यत्वेन कायिकेन ज्ञानेन
परिणामिकेन जीवत्वेन, अयं च केवलनिमाम् उक्तं हि—“उद्व-
य खल्वपरिणामिप भावा होति कवलीत्तु ।” प्राशुक्त-
भावोभयेन च सिद्धानामेव, उक्तं हि—“खल्व तह परि-
णामा, सिद्धाणो होति नायव्वो” एवैते पञ्चकत्रिकद्वि-
संयोगभङ्गाख्यः पूर्वं च द्वादशेति मीलिताः पञ्चदश सम्भ-
वन्ति । एत एव बाविरुद्धसाञ्चिपातिकभेदाः पञ्चदश तत्र
तत्रोच्यन्ते । तथा बाहू—“एए संज्ञोएणं, भावा ववरस
होति नायव्वो । केवलिसिद्धुवसमसे-दियसु सम्भासु च न-
ईसु ॥ १ ॥” आह—एवं साञ्चिपातिकेनैवात्मनः सदा सं-
योगसम्भवात् कथं वद्विषयमात्रसंयोगस्य ?, उच्यते-
सहभावित्वेऽपि भावानां यदैकस्य प्राधान्यं विषयव्यते तदै-
केनाप्यात्मसंयोगसम्भवं इत्यत्राह इति गाथायः ।

बाह्यसम्बन्धसंयोगमाह—

नाममि अ खिचमि अ, नायव्वो बाहिरो च संज्ञो गो ।

कालेव बाहिरो लघु, मीसोऽपि य तदुभय होइ ॥५६॥

नाम्ना-बस्त्वभिधायिष्वन्निस्माभेन, चकारात्-द्रव्येष्वे-
वेच बाह्यसंयोगात्मकेन, प्रकृतत्वात् द्वतीयार्थे सप्तमी ।
प्रकृतत्वात् संयोगः, किमिहाह-आतस्यः बाह्यविषयत्वात्
बाह्यः । पुनरर्थः । संयोग इति सम्बन्धनसंयोगः, कालेन
इति-बह्व्य गन्धमानत्वात् कालेन च समयाऽऽवधिकारिणा,
तत एव संयोगा-बाह्यसम्बन्धनसंयोगः कन्तु-निमित्तं, आ-
तस्य इति योज्यम् । इमिहैदम्पर्यम्-यः पुनरावेष्टवत्ता-
दिनाम्ना सम्बन्धोऽयं देवदत्त इत्यादि, द्रव्येष्वे च द्रव्यही-
त्यादि, क्षेत्राचार्यजो नगरज इत्यादि, कालेन दिनजो रज-
निज इत्यादि, स सर्वो नामादिभिर्बाह्यैरेति बाह्यः सम्ब-
न्धनसंयोगः । भावेन तु संयोग आत्मसंयोगत्वेनोक्त एव, य-
त्तुरात्मन्यत्वात् भावस्य, अन्यथा तस्याभावात्त्वयमज्ञः इतीह
तस्यानभिधानम् । तथा कालेन बाह्य इति च भिन्नबाह्यता-
करत्वं बाह्यमतेन कालसम्बन्धनसंयोगात्, यथा-ना-
म्नि, क्षेत्र इति च विषयसतस्येव, यो हि येन सह भवति
स तद्विषय एवेति कृत्वा । आह-नाम्नोऽप्यभिलाषत्वात्
तद्विषयोऽपि संयोगोऽभिलाषसंयोगः, स बोद्ध एवेति कथं
न पीनदक्षत्यम् ? उच्यते-अभिलाषसामान्यविषयोऽभिला-
षसंयोगः, अयं तु सम्बन्धनसंयोगस्य प्रकृतत्वात् तस्य च
सकृदायजीवसम्बन्धितत्वात् । वचयति हि-“संभ्रमसंयोगो,
कसायबहुलस्य होइ जीवस्य” इति, कस्यचित्प्रामाण्यमिष्यत्वं
सम्बन्धनमिष्यत्वंहोइभिलाषसंयोग एवेति न पीनदक्षत्यम् ।
‘मीसोऽपि य’ इति अत्रिः पुनरर्थः । चः पूर्ये । ततो मिध-
विषयतामिधः सम्बन्धनसंयोगः पुनर्नतस्यः, यः कीद-
र्गित्वाह-‘तदुभय’ इति प्राग्वचतुमयत्वेन-आत्मबाह्यलक्षणेन
तदुभयस्मिन् बोद्धक एव भवति, यः संयोग इति शेषः,
यथा-कोधी देवदत्तः, कोधी कौन्तिको, मागी लौराट्, को-
धी बासन्तिकः, अत्र कोधादिभिरीदृशिकभावात्मगतत्वेना-
त्मरूपैर्नामादिभिरन्त्यात्मनोऽन्यत्वेन बाह्यरूपैः संयोग इत्यु-
भयसम्बन्धनसंयोग उच्यते । नन्वेवं न कदाचिन्नामादि-
विकलैरीदृशिकादिभिरीदृशिकादिरितिहैतौ नामादिभिरान-
मः संयोग इति सर्वदोभयसम्बन्धनसंयोग एव प्राप्तः, स-
त्यमेतत्, किन्तु-वचनुरभिप्रायवैधिव्यात्कदाचिदीदृशिका-
दिभिः कदाचिन्नामादिभिः कदाचित्तदुभयेन संयोगविधयेति
नामपराभयसम्बन्धनसंयोगमवधारोच इति गार्थायः ।

प्रकारान्तरेषु बाह्यसम्बन्धनसंयोगमाह—

आपरिव सीस चुचो, पिया य जवशी य होइ ध्याय ।

मजा पइ सीउयई, तद्वज्जकायाऽऽपये वेव ॥ ५७ ॥

आकित्वमिष्याप्या मर्यादया वा स्वयं पञ्चविधाचारं च-
रत्वाचारयति वा परात्, आचर्यते वा मुक्तसिद्धिर्मात्रोत्पद्यत
इति आचार्यः अन्यत्रापीति वचनात् कर्तरि कर्मणि वा कृ-
त्यप्रत्यये । तथा शालितुं शक्यः शिष्यः, पुनाति पितुराचारा-
नुवर्तितायाऽऽत्मानमिति पुनः, पालि-रक्षत्यपत्यमिति पिता,
स च जनयति प्रादुर्भावावपत्यमिति जननी, सा च भवति
बाह्यसम्बन्धनसंयोगविषयत्वात् बाह्यसम्बन्धनसंयोग इति
कृत्वा । इदं च सर्वत्र योज्यम् । दोग्ध च केचन जननी स-

न्यार्थमिति दुहित्वा, ततश्च “दुहितरि यो हितोचक” इति
वचनादवेष्टव्ये हितोचकं च “उत्तु सुपुण्योत्सवोत्तुल्लकु-
द्वित्तु” इति वचनात्, उत कस्ये च ध्याय, सा च, चकार-
वं पूर्ये । शिष्येते-पोष्यते भवैति भार्या, पालि-रक्षति ता-
मिति पतिः, स्व्यायते धातुनामनेकार्थत्वात् कश्चिमीयवत्-
स्मिन् जलापीति शीतम्, उचति-वृद्धति अनुमिति उच्ये-
तमयति-अवयति अनलोचनानीति तमः औपाधिकोऽस्त-
व् ‘उक्त’ इति आर्पत्वात्पुण्योतयतीति उच्योतः पचादि-
त्वाच्, वृधति क्षिणति वाऽऽतपमिति क्षाया, आ-स-
मन्तास्यपति सन्तापयति अगदिति आतपः, वशब्दो राज-
भृत्याद्यनुक्रामेयसम्बन्धिसमुच्चये, सकृदानुपपत्तौ च स
वैत्र नैकस्मि विधिः । सुपक्ष यथाशक्यं तत्र प्रावस्तुष्टु । इदं
मद्वैदम्पर्यम्-आचार्यः शिष्यादित्येन बाह्यः, ततो य-
स्तेन शिष्यस्य संयोगः-शिष्य इत्युक्तिरवयवमाचार्यमधि-
पति यस्याऽयं शिष्य इत्यादिपञ्चविधकभावलक्षणः स बा-
ह्येनेति कृत्वा बाह्यसम्बन्धनसंयोगः, ततस्तद्विषय आचा-
र्योऽप्युपचारात्तु योच्यते । एवं शिष्योऽप्याचार्योदित्येन बो-
ध्यः । तेनाप्याचार्यस्य चः संयोगः-आचार्य इत्युक्तिरवयव-
शिष्यममधिपति यस्यावयवमाचार्य इत्यादिपञ्चविधकभावल-
क्षाऽपि बाह्येनेति कृत्वा बाह्यसम्बन्धनसंयोगः, ततस्तद्विषयः
शिष्योऽप्युपचारात् तयोच्यते । एवं पुनरभिहितव्ये-पि
माधवीयम् । सर्वत्र सामान्येन परस्परलोच्येयव्येकभावाः स-
म्बन्धनः । विशेषनिकषकायां त्वाचार्यशिष्यभार्यापतीनामुप-
कार्योपकारकभावः, पितृपुत्रजननीदुहितृणां, अन्यजनकभावाः,
शीतोष्णादीनां च विरोधः, सम्बन्धः । अत एव च विशेषाद्
द्रव्यसंयोगस्येऽप्यस्य भेदेनोपादानमिति गार्थायः । उक्त
१ अ० ।

सह जायगाहमिषा, नहि माया विहिई संबद्धा ।

ससुरकुलं संज्ञोगो, तिथि उ मेचादयो छट्टो ॥

सहजातकाद्यः सुहृदो-मित्राणि आदिप्रहणात्-सहवर्जि-
तकाः—सहपाठ्यकीदृशतकाः सहदारुर्गिनह्वेति ज्ञातयो-
मातृपितृसंबद्धाः मातृकुलसंबद्धाभ्येत्यर्थः । तत्र मातृकुलसंब-
द्धा-मातामहादयः पितृकुलसंबद्धाः-पितृव्यपितामहादयः,
श्वशुरकुलसंयोगोऽभिधीयते । किमुक्तं भवति-श्वशुरकुलपा-
त्रिका ये—केचित् श्वशुरश्वभृत्यालकादयस्तेषां संबन्धः
संयोग उच्यते । ६० १ उ० २ प्र० ।

सम्प्रति संयोगप्रक्रमेऽप्याचार्यशिष्यमूलत्वाद्दुयोगस्य
तयोः स्वकथमाह—

आपरिमो तारिसमो, जारिसमो नवरि इज्ज सो वेव ।

आपरिवस्स वि सीसो, सरिसो सम्भेहि वि गुणैहि ॥५८॥

आचार्यः तादृशः तथापिचः, यादृशः क इत्याह-यादृशो
नवरमिति यदि परं भवेत् ‘स वेव’ इति चः पूर्ये, स एव-
आचार्य एव । किमुक्तं भवति ।-आचार्यस्याचार्य एतस्यः
सदृशो भवति, न पुनरभाचार्यः, आचार्यगुणानामन्यत्रा-
विद्यमानत्वात्, गणाचार्योदयः वदंशितृसङ्ख्यमशिशु-
खसमन्वित इहास्ति, तत्समन्वितस्य स्वम्योऽपि तस्यत
आचार्यः एवेति । अथ क एते वदंशितृद्वयौ ? उच्य-
न्ते—प्रत्येकं चतुष्पकारा अष्टौ गणिसम्पदो हाविशत्,

वर्धयिष्यन्निति तत्र आचारविधिविधिविधयमीलनात्, उक्तं च "अनुविष्टा गच्छिष्येद, अउगुया नचरि दौति वचरि। विष्णो य वउगुयेभो, वृत्तसि गुणा दपतेय" ॥१॥ तथाष्टौ गच्छि-सम्पद इमाः—आचारसम्पत् १, भुतसम्पत् २, शरीरसम्पत् ३, बचनसम्पत् ४, बाधनासम्पत् ५, मत्तिसम्पत् ६, प्रयोगमत्तिसम्पत् ७, संप्रहरिणासम्पत् ८, तथा बाह— "आचारस्यसरीरे, बयणे बाधकमती पतोमती । एषसु संपया जनु, अनुविष्टा संगहपरिष्ठा" ॥ १ ॥ तत्र आचारसम्पत् वतुर्था—संयमभूययोगयुक्ता १, असम्प्रग्रहता २, अनियतवृत्तिः ३, वृद्धशीलता चेति ४, तत्र संयमः—चरुणं तस्मिन् भुवा—मिथो योगः—समाधिसंयुक्ता, कोऽर्थः? संयतोपयुक्ता संयमभूययोगयुक्ता १, असम्प्रग्रह—सम्यक्—प्रकृते जात्यादिप्रकृतालक्षणेन प्रत्यक्षम्—आत्मनोऽवधारणं सम्प्रग्रहस्तत्राधोऽसम्प्रग्रहः, जात्याद्यनुसिद्धतत्त्वयोः २, अनियतवृत्तिः अनियतविहाररूपा ३, वृद्धशीलता—वृद्धि मूलसि च निवृत्तत्वमावता निर्विकारतेति बाधत् ४, १। भुतसम्पत् वतुर्था—वृद्धीयता १, परिचितसूत्रता २, विचित्रसूत्रता ३, घोषविशुद्धिकरकृता ४ च, तत्र वृद्धीयता—युगप्रभावागमता १, परिचितसूत्रता—उत्क्रमकमवाचनादिभिः स्थिरसूत्रता २, विचित्रसूत्रता—स्वरपरमव्यविधिविधोत्सर्गोपवादादिविधेति ३, घोषविशुद्धिकरकृता—उक्तानुवाचादिस्वरकृतिविधिविधायिता ४, २। शरीरसम्पत् वतुर्था—आरोहपरिष्ठासंयुक्ता १, अनवभाष्यता २, परिशुद्धीम्रयता ३, स्थिरसंयमनता च ४, इह च—आरोहो—दैव्यं परिष्ठाहो—विस्तारः तावत् तुल्याभ्यां युक्ता आरोहपरिष्ठासंयुक्ता १, अविद्यमानवभाष्यम्—अवग्रण्य—लक्षणं यस्य सोऽयमनवभाष्यः, यदा—अवभाषयितुं—लक्षणयुक्तमहः शब्दो वाऽवभाष्यो—लक्षणीयः न तथाऽनवभाष्यस्तद्व्याधोऽनवभाष्यता २, उभयवाहीनसर्वाङ्गत्वं हेतुः, परिशुद्धीम्रयता—अनुपहतचक्षुषाधिकरकृता ३, स्थिरसंयमनता—तपःप्रभृतिशुभ्रियुक्ता ४, ३। बचनसम्पत् वतुर्था—आदेयवचनता १, मधुरवचनता २, अनिश्चितवचनता ३, असन्निधिवचनता ४, तत्र अनिश्चितवचनता—सकलजनप्राप्तावक्यता मधुर—रसवत् यदर्थनो विशिष्टायेवत्या—अर्थोपगमादन्वेन शब्दतत्प्रापकत्वसौख्यसौख्यगामीर्वादिशुणोपेतत्वेन भोतुराह्वयमुपजनयति तदेवापि बचनं यस्य स तथा तद्व्याधो मधुरवचनता २, अनिश्चितवचनता रागाद्यकल्पितवचनता ३, असन्निधिवचनता परिरुद्धवचनता ४, ४। बाधनासम्पत् वतुर्था—विहितोद्देशनं १, विहित्वा समुद्देशनं २, परिनिर्वाप्य बाधना ३, अर्थनिर्यापणोति ४, तत्र विहितोद्देशनं विहित्वा समुद्देशनं ज्ञात्वा परिश्रामकत्वादिशुणोपेतं शिष्यं यद् यस्य योयं तस्य तदेवाह्वयति समुद्दिशति वा, अपरिष्ठाभिकादावकषट्निहितजलादाहरणतो दोषसम्प्रभात् २, परीति—सर्वप्रकारं निर्वापयतां निरो निर्देशादिषु वृथार्थस्थापि दर्शनात् वृथं गमयता—पूर्ववृत्तालापकादि सर्वोत्तमा स्वात्मनि परिश्रमयतः शिष्यस्य सूत्रगतार्थविशेषप्रदलक्षणं कालं मतीक्य शब्दस्तुतुपप्रदानेन प्रयोजकत्वमनुभूय परिनिर्वाप्य बाधना—वृत्तप्रदानं परिनिर्वाप्यवाचना ३, अर्थः—वृत्ताभिधेयं वस्तु तस्य निरिति—वृथं यापना—निर्वाहणा पूर्वोत्तरसाक्ष्येन

स्वयं ज्ञानतोऽप्येवं च कथमतो निर्गमना निर्वापका ४, ५ मत्तिसम्पत् अवग्रहेहायधाराकाया वतुर्था, अवग्रहाद्यश्च तत्र तत्र प्रपञ्चिता एवेति न विमियन्ते ६। प्रयोगमत्तिसम्पत् वतुर्था—आत्मपुरुषकेशवस्तुविज्ञानात्मिका, तत्राऽऽत्मज्ञानं बाह्याध्यापारकास्ते किमर्थं प्रतिपादितं हेतुमम शक्तिरस्ति न वा? इत्यालोचनम्, पुरुषज्ञानं—किमर्थं प्रतिपादी पुरुषः सांख्यः संगतोऽप्या वा? १, तथा प्रतिभादिमानितरो हेतु परिभाषनम् २, क्षेत्रज्ञानं—किमर्थं भाषाबहुलमप्या वा? १, तथा साधुभिरमावितं भावितं वा नगरादीति विमर्शनम् ३, वस्तुज्ञानं—किमर्थं रा—आऽमात्यादि समासादि वा वस्तु—दारुलमवाक्यं भद्रकमभद्रकं चेति निकृष्टम् ४, ७; संप्रहरिणा प्रहृष्टावृत्तलक्षणनिर्वाहोऽनयोपशेषप्रत्युलक्षणीका १ निषयादिमासिष्यपरिहाराय फलकरीटोपादानाऽऽत्मिका द्वितीया २ यथासमयमेव स्वाध्यायोपसिद्धस्तुत्यानमस्तु—पेक्षुषाभिकादिकरकात्मिका तृतीया ३ प्रमाजकाध्यापकरकात्मिकादिशुक्तानुपविहगविधामयसंयुजनाभ्युत्थानदण्डकोपादानादिरूपा वतुर्थाति ४, ८। इत्युक्ता अष्टौ वतुर्गुणा आचारविधिसम्पत्ः। विनयस्तुत्तराचार्यादिनयप्रस्तावेऽभिधास्यते, इति गते प्रासङ्गिकम्। प्रकृतमुच्यते तत्राऽऽचार्यस्य स्वकृपमभितं, शिष्यस्याह—आचार्यस्य, अप्रतिष्ठकमः, ततः शिष्योऽपि, न केवलमाचार्यस्तादृशो यादृशो नवरं स एवेति वचनादाचार्य इत्यपिशुद्धार्थः, सः इह—तुल्या, सर्वैरपि न कतिपयेवैव, कैः? १—गुणैः—साधारणैः स्वास्थ्याभिर्जाति गम्यते। यदा लक्षणं तृतीया, ततः सर्वैरपि स्वगुणैर्लक्षितः शिष्य आचार्यस्य सदृश इति योज्यम्, सादृश्यं च लक्षणमाह्वयविशुणोपेत उभयोपि यथोक्तमर्थयुक्तं (स्व) मेव, अथवाऽऽचार्यस्थापिति अपरेवकारार्थेयात् लक्षणोपलक्षितः शिष्यः सदृश एव—अनुकृप एव, अनुकृपाधेयाऽपि सदृशशब्दस्य दर्शनात्, यथाऽऽत्मसदृशं कुर्याः, कुलानुकृपमित्यर्थः। अननुकृपस्तु तत्त्वतोऽशिष्य एवेति भावः। अथ के अमी शिष्यगुणाः १, उच्यन्ते— "आववियायुगमय-तथा उ अर्धो गुरुक बहुमाधो। दक्षत्तं दक्षलणं, सीलं कुलमुज्जमो हसि ॥ १ ॥ सुस्वसा पिबुक्का, सुलुणं गहलं च इहयमाधो। चरणं करणं सम्मं, एमई दौति सीसगुणा ॥ २ ॥" इति गायार्थः।

इधमनुयोगोपयोगित्वादाचार्यशिष्ययोः स्वकृपमुक्तं,

प्रकारान्तरैर्गोभयसम्बन्धनसंयोगमाह—

एवं तांशे चरंशे, सामिंशे कृप्यको उ (य) पिउखो चि।

मज्जे कुलेऽयमस्स य, अहं यं अर्धिमररो मिति ॥५६॥

एवम्—अनन्तरोरुक्ताद्व्याख्यासंयोगवशात्पेक्षासंयोगान्न ज्ञान-ज्ञानविषयः चरंशे—चरुषविषयः, आत्मन उभयसम्बन्धनसंयोगो ज्ञातव्य इति वृत्ताः। अत्र भावना—ज्ञानेनात्मभूतेन संयोगो, ज्ञानमित्युक्तिर्निराध्वस्य निर्दिष्टव्यस्य च ज्ञानस्यासम्प्रदायवश्यं ज्ञानिनं ज्ञेयं वाऽऽक्षिपतीति, ज्ञानाक्षिपेन च ज्ञेयेन बाधेन तद्विहारकः संयोग इत्युभयसंयोगः। एवं चरंशेनाप्यात्मभूतेनोक्तव्यवाहितम जयमाशुं च बाधेन संयोगः

इत्युभयसम्बन्धनसंयोगः । अथमालोप्याऽऽक्षेपकभावे उभयसम्बन्धनसंयोग उक्तः । अमुमेव प्रकारान्तरेणाह—स्यामित्येन स्वामित्वविषयः, उभयसम्बन्धनसंयोग इति प्रकृतः । किंपु ? इत्याह—आत्मनः—मम चः पुत्रे, पितुः—जनकस्य पुत्र इति ममत्वे, एवंविधोऽक्षेपकसंयोगः, अथामनः पित्रा सहान्यकद्वारकः स्वस्वामिभावतयाः सम्बन्धः ; तत्पुत्रेण परद्वारकः, मम पितुर्यं, पुत्र इति पितृद्वारेणासाविति कृत्वा तत उभयद्वारकत्वाभ्युपयविषयसंयोग उभयसम्बन्धनसंयोगः, इति शब्दो मम पितुः पिता, मम आतुः पुत्रः, मम दासस्य कर्मल इत्येवंप्रकारसम्बन्धान्तरसंज्ञकान्याक्षेपकसंज्ञकः, अनेन लौकिके स्वामित्व उभयसम्बन्धनसंयोग उक्तः । लोकोत्तरेमेवाह—मम कुले नगिन्द्राद्यवयं साध्वादिरिति गम्यते । यद्वा कुलेमेव कुलकं तस्य ममसंघयं योष्यते, ततोऽहमेव अहमेव आत्मन्तरः कस्मिन्—अवामि । अशब्दाद्यं च साध्वादिरित्येवविधोऽक्षेपकसंयोगः । एषाऽऽभ्युपयसम्बन्धनसंयोग इति वृद्धाः । अत्र हि मरुद्व्याप्यस्य कुलेन सहान्यद्वारकः स्वस्वामिभावसम्बन्धः, कुलान्तर्धर्तिना च साध्वादिना परद्वारकः, मम कुलेऽयमिति कुलद्वारकत्वात्स्य, ततोऽयमपि प्राग्वदुभयसम्बन्धनसंयोगः । हापि इतिशब्दोऽयं मम गुरोः साध्वादिरित्याद्येवंप्रकारसम्बन्धान्तरसंज्ञकान्याक्षेपकसंयोगः । इह लोकेषाद्यभिधानमेकत्रायनेकोऽक्षेपकसम्बन्धव्यापनार्थमिति भाषार्थः ।

पुनरप्यथा तमेवाह—

मृषयश्चो य बहुविहो, निर्विचो पचयश्चो जिहस्तेव ।
देहा य बद्धमुक्ता, माहपिदुस्माह अ ह्वंति ॥ ६० ॥

प्रतीयतेऽननार्थ इति प्रत्ययः—ज्ञानकारणं घटादिः, संघेया निरात्मनज्ञानाभावेन तद्विनाभावित्वात् ज्ञानस्य, ततस्तमाभित्य, चकारात् ज्ञानतश्च—ज्ञानं चाभित्य बहुविधः—बहुप्रकारः, प्रकृमादात्मनो यः संयोगः स उभयसम्बन्धनसंयोगः, तद्वद्बुद्धं च प्रत्ययानां तद्विशिष्टज्ञानानां च बहुविधत्वात् । तयो च वृद्धा—घटं प्रतीयं घटज्ञानं, पटं प्रतीयं पटज्ञानम्, एवमादीनि प्रत्ययात् ज्ञानानि भवन्ति । तथा च सति ज्ञानेनामद्वारको ममेदं ज्ञानमिति प्रत्ययेन परद्वारको, मम ज्ञानस्यायं विषय इति ज्ञानद्वारकात्सात्स्य, तत उभयविषयत्वाभ्युपयसम्बन्धनसंयोगः । आह—एवं केवलिनोऽप्युभयसंयोग एवेति । अशोष्यते—निर्वृत्तिः—इत्युत्तरैवैकारस्य भिन्नकमत्वाभिर्वृत्तिरेव—सकलावरणस्याप्युत्पत्तिरेव प्रत्ययो जिनस्य, जिनसम्बन्धिज्ञानस्येति गम्यते । इदमाकृतम्—कुलस्थाने हि मयादिकं लब्धिरूपनयोत्पन्नमप्युपयोगकृतायां बाह्यमपि घटादिकमपेक्षते । तथापि—घटं प्रतीयं घटज्ञानं, पटं प्रतीयं पटज्ञानं, केवलिनस्तु ज्ञानं लब्धिरूपनयोत्पन्नं पुनरुपयोगकृतां प्रति न बाह्यं घटादिकमपेक्षते, तज्ज्ञानस्योत्पत्तिसमकालमेव सकलातीतानागतद्वारान्तरितस्थूलद्रुमार्थमाध्यात्म्येवेदितवैशोपयोगमात्रात् । यदुक्तम्—उपमावरणान्तः, केवलसंज्ञासुखसहायो । जाग्रह पाशह य जिहो, सर्वं येयं सया—कालं ॥ १ ॥ ततः केवलज्ञानस्य सर्वत्र सततोपयोगिनोपयोगं प्रति बाह्योपेक्षेति निर्दुकिरेव प्रत्ययः, ततो न कु-

अत्यन्तान्तस्येव प्रत्ययत उभयसंयोगः । आह—उक्त एव ज्ञानस्योभयसंयोगः तत् किं पुनरुच्यते ?, सत्यम्, उक्तः स तथालोप्याक्षेपकभावेन, इह त्येकस्यापि वस्तुन उपाधिभेदेनानेकसम्बन्धसम्बन्धव्यापनाय जन्मजनकभावेनोच्यते इति न दोषः । उभयसम्बन्धनसंयोगस्य पुनः स्वस्वामिभावेनाह—विश्रान्ते—उपवीर्यन्ते पुनरितेति देहाः—कायाः त च वद्धा—इह जन्मनि जीवेन सम्बद्धा मुक्ता—अन्यजन्मनि नैवोत्पिन्नाः, अनयोर्द्वन्द्वे बद्धमुक्ताः, 'माहपितृसुधा' 'सि' 'शो जस्यसोर्लोपे' 'आध्यात्म्य' 'लोप रीतिः' इति रीधित्वस्याभावे पितृमातृसुतादयः । आदिशब्दात् आरुमगिण्याद्यो, बद्धमुक्ता इत्यत्रापि योउच्यते । अशब्दोऽयं पूर्वैश्च समुच्चये । एतं च किमित्याह—'भवति' 'सि' जायन्ते, प्राग्वदुभयसम्बन्धनसंयोगः—जीवद्येति गम्यते । इयमत्र भावना—वद्धादेहा मात्राद्यध्यात्मरूपाः, तत्र देहात्मनोः लीरनीरवर्धयोऽस्यानुगतत्वेन मात्राद्यध्यात्मरूपस्य विषयवत्त्वाऽऽत्मवत् इत्यमानत्वेन, मुक्तास्तुभवेऽपि यान्ताः । तत्र देहा आत्मनः पृथग्भूतत्वेन, मात्राद्यध्यात्मविषयत्वेनाविषयतयाऽऽत्मवत्त्ववश्यमानत्वेन, अतो देहिमात्रादिभिश्च बद्धमुक्ताः स्वस्वामिभावलक्षणसम्बन्धो जीवस्योभयसम्बन्धनसंयोगः । आह—देहाद्यो मुक्ताश्च स्वस्वामिभाव्याभ्येति विदुद्वेमतत्, एवमेतत्, यदि भावतोऽपि मुक्ताः स्युः, अथ भावतोऽप्यहंपरां स्वामी ममेति स्वमिति भाषाभावाद्युक्ता एव ते, नन्वेवमैहिकेष्वयमीश्वरपरापरापरागवत आत्मनो न सततमेवं भावोऽस्तीति कथं तेष्वपि तद्विषयता ?, अथ तेष्वेवं भावाभावेऽपि व्युत्सर्गाकरणतस्तद्विषयत्वम्, एतद्विषयि सप्तमानं, व्युत्सर्गाकरणत एव तद्विषयत्वस्येहापि विवक्षितत्वादिति भाषार्थः ।

इयमनकथा सम्बन्धनसंयोग उक्तः, अयं च कीदृशस्य कस्य भवतीत्याह—

संवेद्यसंज्ञो, कसायबहुलस्त होह जीवस्त ।

पशुशो वा अपशुस्त व, मर्जं ति ममजमाशस्त ॥ ६१ ॥

सम्बन्धनसंयोगः उक्तकपः, कथायाः—कोधाद्यसैर्बहुलस्य—ध्यातस्य, प्रभूतकथास्येत्यर्थः, भवति—जायते, कस्य ?—जीवस्य, पुनः कीदृशस्य ?—प्रभवति—सम्बन्धितस्तु तत्र तत्र स्वकृत्ये निर्याकुं समर्थो भवतीति प्रभुस्तस्य वा अप्रभोर्वा उक्तविपरीतस्य, वाशब्दो समुच्चये, उभयोरेपि संयोगास्यं प्रति कारणाह—'मर्जं ति ममजमाशस्त' 'सि' ममेदं नगरजनपदादीनि ममत्वमाचरतः, इदमुक्तं भवति—सत्यसति वा मत्सम्बन्धनतया बाह्यवस्तुनि तत्त्वतोऽभिन्त्य एव सम्बन्धनसंयोगः, अनेन च काका कथायबहुलत्वं हेतुत्वः, कथायबहुलस्यैव च प्रभुता कथायद्वारेण सम्बन्धनसंयोगस्य कर्मबन्धहेतुत्वं क्यापि ते भवति, आह—मिथ्यात्वादयो हि बन्धहेतवः, तत्कथं कथायसत्तामात्रैव तदेतुस्यापन्नम् ?, उच्यते, तथापि तत्र माध्यामात्, तमाभावो च तत्तारतम्येनैव बन्धतारतम्यात् । उक्तं च—'अहं भागवता मत्ता, रगादौ तदा च उक्तम्' 'इति, बाह्यत्वात्तं च शुक्ला वस्त्राकथादिभ्यः कथायबहुलस्य जीवस्येत्युच्यते, ततोऽकथायहेतुकं योऽपि पशुमिकादिभ्यः

नामादिसंयोगानामजीवविषयत्वेऽपि च शीतोष्णादिविरो-
धिसंयोगानां सम्बन्धनसंयोगात् न विरुध्यते । आह—एवम-
भिप्रेतानभिप्रेतसंयोगयोरपि तत्त्वतः सकृदावजीवविषय-
त्वात् सम्बन्धनसंयोगत्वमासिः, सत्यं, तथापीन्द्रियमनसः
साक्षात्तादुक्तौ, अयं तु जीवस्येति न दोषः । अन्यस्त्वाह—सं-
युक्तसंयोगोऽपि छिन्नत्वेनेतरतरस्यैव तथेनेतरसंयोगोऽ-
पि स्वपरधर्मैः संयुक्तत्वात् सर्ववस्तुनः संयुक्तस्येति ना-
नयोः प्रतिविशेषः, एवमेतत्, तथाऽप्येकस्त्वधत्ताऽऽपच-
द्रव्यविषयैः संयुक्तसंयोगः, इतरेतरसंयोगस्तु तथाऽप्यथा
च, तत्र परमाणुसंयोगस्तथा, प्रदेशादिसंयोगस्तु प्रायोऽ-
न्यथेति युक्त एव तयोर्भेदः । एवं तदि परमाणुसंयोगस्य
संयुक्तसंयोगादभेदोऽस्त्यनयोरेपि एकस्त्वधत्ताऽऽपच-
द्रव्यविषयत्वात्, अयमपि न दोषः, यतो निष्पाद्यमान-
विषय इतरेतरसंयोगः, परितरपदज्ञादिसंस्थितद्रव्यस्य
तेनैव (बि) निष्पाद्यमानत्वात्, संयुक्तसंयोगस्तु प्रा-
यो निष्पाद्यद्रव्यविषयः निष्पद्ये हि मूलादिकेषु वृक्षादि-
द्रव्यं कृत्वादिना वृज्यते, इत्यस्त्वनयोर्विशेष इति गाथायः ।
इत्थं सम्बन्धनसंयोगः स्वरूपत उक्तः, सम्प्रति तस्यैव
फलतः प्रपञ्चापूर्वकं विप्रमुक्तस्येति प्रकृतसूत्रपदं व्या-
ख्यानयन् यथा ततो विप्रमुक्ता भवन्ति यच्च तेषां फलं
तदाह—

सर्वेष्वसंज्ञोगो, संसारोऽत्र अणुत्तरणवासो ।

तं छिनु विप्रमुक्ता, माद्विप्रमुक्ताह य इवेति ॥ ६२ ॥

सम्बन्धनसंयोगः उक्तरूपः, संसारमत्यस्मिन् कर्मवशवर्ति-
नमिव इति संसारस्त्वस्मात्, न विद्यते उत्तरणै—पारगम-
नस्त्वन्तर्गतत्वेत्युत्तरणैः, स वासो वासश्च—अवस्थान-
मुत्तरणवासः, अनुत्तरणवासहेतुत्वादायुधुंनमित्यादिवदनु-
त्तरणवासः, अथवा—'अनुत्तरणवासो' इति आमतः पार-
तन्त्यहेतुतया पाशवत् पाशः, ततोऽनुत्तरणवासो पाशश्च
अनुत्तरणपाशः, उभयत्र च सौपक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समा-
सः, अनेन संसारावस्थितिः पारवश्यं वा सम्बन्धनसंयो-
गव्याप्यतः फलमुक्तम् । तम्—एवंविधं सम्बन्धनसंयोगम्, अ-
र्थाद् भौदिकभाषविषयं मात्रादिविषयं च छित्वा द्विधा वि-
धाय निरुद्धयेति यावत्, किमित्याह—विप्रमुक्ताः, भूतत्वाद्-
नन्तरोक्तसम्बन्धनसंयोगादिव, के ते, ?—साधवः—अनगराः,
वैकैश्च तेन किमित्याह—मुक्ताः ततः संसारात्, तदेतुक्त्वा-
त्तस्य, तन हेतुना, अनेन च गाथापश्चाधेन सम्बन्धच्छेद-
नलक्षणप्रकरणं विप्रमुक्ता भवन्ति, तेषां च फलं मुक्ति-
रित्यर्थत उक्तं भवति । यच्च विप्रमुक्तस्येत्येकत्वप्रक्रमेऽपि
विप्रमुक्ता इतीह बहुवचनं सर्वविधभिन्नाः पूज्यवस्थापना-
मिति गाथायः ।

एवं 'संज्ञोग निष्कले' इत्यादि मूलगाथापक्षितसंपुङ्ग-
कसंयोगेतरतरसंयोगभेदतो द्विविधं द्रव्यसंयोगं निरूप्य
तत्र संयुक्तसंयोगं रुचिसाद्विभेदतत्त्वाविधम्, इतरेतरसं-
योगं तु परमाणुप्रदेशाभिप्रेतानभिप्रेतानिमित्तासम्बन्धनविधान-
नः पक्षिदमाधाय सम्बन्धनसंयोग एव च साक्षात् क-
र्मसम्बन्धनिबन्धनतया संसारहेतुरिति तत् त्याज्यतां च ।
सम्प्रति तत्प्रतिपादनत एवानुदुक्तप्रायमिति मन्यानः क्षेत्रा-

दिनिक्षेपमविशिष्टमनिवेष्टुमाह—

सर्वेष्वसंज्ञोगे, सिद्धादौ विमासौ जा भविष्या ।

सिद्धादनु संज्ञोगो, सो चैव विभासियवो अ ॥ ६३ ॥

सम्बन्धनसंयोगे क्षेत्रादीनाम्, भादिशब्दात्—कालभाषप-
रिग्रहः, सिद्धिधा—आदेशानादेशादिभेदादभेदभा भाषा वि-
भाषा, या इति प्रस्तुतपरामर्शः, भविष्या—अभिहितः, क्षेत्रादि-
षु क्षेत्रादिविषयः संयोगः प्रथमद्वारागाथासूचितः । स चैव
विभाषितव्यः । तुः पूर्यते । संयोगात् वाच विभाषाया वचन-
कृत्वाहचनपर्यायाणां कर्थाद्वाच्यत्वादेभेदक्यापनार्थमुक्तम् ।
ततोऽन्यर्थः—सम्बन्धनसंयोगविषयक्षेत्रादिविभाषायां यत्सं-
योगस्वरूपमुक्तम्, इहापि तदेव वक्ष्ये, अकारस्यानुक्तसंयु-
क्तवार्थत्वात् । संयुक्तसंयोगः सम्भवन्त इतरेतरसंयोग-
शेषभेदाच्च वाच्यः । तत्र क्षेत्रस्य संयुक्तसंयोगो यथा—ज-
म्भूद्वीपः स्वप्रदेशसंयुक्त एव तत्रवत्समुद्रेण वृज्यते, इतरे-
तरसंयोगः क्षेत्रप्रदेशानामेव परस्परं धर्मास्तिकायाद्वि-
देशां संयोगः । एवं कालभाषयोरपि नैवमिति गाथायः ।
इह चोक्तानीत्या सम्बन्धनसंयोग एव साक्षादुपयोगी, इतरेषां
तु तदुपकारितया तेषामपि कर्थाद्व्याप्यतया च शिष्यमति-
व्युत्पादनायं बोधन्यास इति भाषनीयम् । उक्तः संयोगः, न-
भिधानाच्छ व्याख्यातं प्रथमसूत्रम् ॥ १ ॥ उक्तं १ अ० । कथं
संयोगासिद्धत्वं ? येनोक्तरीतिषुः प्रकृता हेतुः स्यात् ।
उच्यते—तद्प्राहकप्रमाणभाषात्, बाधकप्रमाणपक्षेक्षः ।
तथाहि—'संख्यापरिमाणानि पृथक्पृथं संयोगविभागी
परत्वापरत्वे कर्म च कपि (द्रव्य) समवायाद्यानुपाणि (वैश-
यिकद० ५।१।११)' इति वचनात् इत्यथस्तुसम्भवनस्य परं
प्रत्यक्षप्राप्त्यवस्थमुपगतम् । न च निरन्तरपक्षवस्तुव्यप्रति-
भासकालेऽध्वप्रतिपत्तौ तद्व्यतिरेकेणापः संयोगो बहि-
प्राप्त्यरूपतां विज्ञायः प्रतिभाति, नापि कल्पनाबुद्धौ वस्तु-
द्रव्यं यथाह विहाय, शब्दाक्षं चास्मन्मपरं वृत्ताकृत्यत्वा-
राकाररहितं संयोगसत्त्वमुद्भति । तद्वचनपक्षितलक्षण-
प्राप्तस्य संयोगस्यानुपलब्धपरभावः, श्रुतिषाणवत् । तेन
यदाहोहयोतकः—'यदि संयोगो नाथोन्तरं भवेत्तदा क्षेत्र-
धीजादृक्पयो निर्विशिष्टत्वात् सर्वदेवाङ्गरादिकार्यं कुर्युः,
न चैवम्—तस्मात् सर्वदा कार्यान्तरमात् क्षेत्रादीन्धुरो-
त्पत्तौ कारणास्तस्यापेक्षा, यथा—'क्षेत्रादिविहासिमात्री
घटादिकरणे कुलालादिसापेक्षा ; योऽसौ क्षेत्रादिभि-
रपेक्ष्यः स संयोग इति सिद्धम् । किञ्च—असौ सं-
योगो द्रव्यविशिष्टपक्षभावेन प्रतीयमानत्वात् ततोऽर्थोन्त-
रत्वेन प्रत्यक्षाद एव । तथाहि—'क्षेत्रादिविहासिमात्री
द्रव्ये आहरेत्युक्तं यथोक्तं द्रव्ययोः संयोगमुपलभते
ते एवाहरेति न द्रव्यमात्रम् । किञ्च—इतरवर्तिनः
पुंसः सामन्तऽपि वने निरन्तररूपाऽवसायिनी बुद्धिरुद-
मासादयतिः शेषं मिथ्याबुद्धिः मुख्यपराधोनुभवमन्तरं
न कश्चिदुपजायते । न ह्यनुभूतगोदंशनस्य गव्ये 'गौः' इ-
ति विभक्तौ भवति । तस्मादवश्यं संयोगो मुख्योऽभ्युपग-
न्तव्यः । तथा—'न क्षेत्रः कुण्डलो' इत्यनेन प्रतिपक्षपाक्ष्यन न
कुण्डलं प्रतिविध्यते, नापि क्षेत्रः, तयोर्मध्य देशादौ
सत्त्वात् । तस्माक्षेत्रस्य कुण्डलसंयोगः प्रतिपिध्यते ।

तथा चैवः कुण्डली इत्येवमापि विधिवाक्येन न चैव-
कुण्डलसंयोगस्यैवविधानम्, तयोः सिद्धत्वात्; पा-
रिच्छिन्नाश्च संयोगविधानम् । तस्मादस्त्वैव संयोगः " इति ।
तस्मिन्नेव वक्ष्यम् । संयुक्तस्यैवस्वकपादभासव्यतिरेकेणा-
परस्य संयोगस्य प्रत्यये निर्विकल्पके सविकल्पके
चाऽप्रतिभासस्य प्रतिपादितत्वात् । न च संयुक्तप्रत्यया-
न्ययानुपपत्त्या संयोगकद्वयोपपत्त्या, विरन्तरावस्थयो-
रेव भावयोः संयुक्तप्रत्ययेनेतत्त्वात् । यावच्च तस्या-
मवस्थायां संयोगजनकत्वेन संयुक्तप्रत्ययेनेत्येव तावि-
ष्यते, तावत्संयोगमन्तरेण संयुक्तप्रत्ययेनेत्येव तद्वि-
षयो किमेवेति ? किं शक्यमेवेति ? न च सामान्ये वने
विरन्तरावभासिषी बुद्धिः मुख्यवस्तुवस्तुमध्यपूर्विकाऽ
स्मृतप्रत्ययत्वेनानुपपन्नितत्वात् । ' न चैवः कुण्डली ' इ-
त्यादी चैवसम्बन्धि कुण्डलं भिन्नपक्षे विधीयते वा, न सं-
योगः । न च सम्बन्धव्यतिरेकेण चैवस्य कुण्डलसम्बन्धानु-
पपत्तिरिति नक्तुं शक्यम्, वतचैवकुण्डलयोः किं सम्बन्धि-
नोः स सम्बन्धः, उत-असम्बन्धिनोः, नासम्बन्धि-
नोः द्विभविष्यत्ययोरित्यसम्बन्धिनोः सम्बन्धानुपपत्तेः ।
न चासम्बन्धिनोर्भिन्नसम्बन्धेन तदभिन्नं सम्बन्धित्वं
शक्यं विधातुम् । विकल्पमैव्यासेन भेदात् । नापि नि-
श्चयः । तस्माद्भावेऽपि तयोः स्वकषेणासम्बन्धित्वप्रसङ्गात्,
भिन्नस्य तत्कृतोपपत्त्यमन्तरेण तत्सम्बन्धित्वस्योपपत्त्यात्,
ततोऽपगोपकारकत्वेनानुपपत्त्याप्रसङ्गात् । सम्बन्धिनोस्तु
सम्बन्धोपपत्तिकल्पनं व्यर्थम्, सम्बन्धमन्तरेणैव तयोः
स्वन एव सम्बन्धिस्वकपात्वात् । यन्तुक्तम्- ' विशिष्टावस्था-
व्याप्तिः केन कृतिवीक्षाकापीनां नाङ्कुरजनकत्वम् ' सा च
विशिष्टावस्था तेषां संयोगरूपा शक्तिः । तदसादृश्यः यतो
या विशिष्टावस्थापुष्पाः क्षित्याद्यः संयोगमुत्पादयन्ति,
तथा तदवस्थापुष्पाः अङ्कुरादिकमात्रं कार्यं निष्पादयिष्य-
न्तीति व्यर्थं संयोगशक्तैस्तदन्तरालवर्तिन्याः परिकल्पनम् ।
अथ संयोगशक्तिव्यतिरेकेण न कार्योत्पादने कारणकला-
पः प्रवर्तत इति निर्वच्य, तर्हि संयोगशक्त्युत्पादनंऽप्य-
परसंयोगशक्तिव्यतिरेकेण नालो प्रवर्तत इत्यपरा संयो-
गशक्तिः उपरिपर्यन्तीया, तन्मात्रपरेत्यनवयम् । अथ ताम-
न्तरेणाऽपि शक्तिमुत्पादयन्ति, तर्हि कार्यमात्रं तामन्तरे-
णैवाङ्कुरादिकं निर्वर्त्यैव्यतीति व्यर्थं संयोगशक्तैः तद-
न्तरालवर्तिन्याः कल्पनम् । न च विशिष्टावस्थाव्यतिरेकेण
पुनरित्याद्यः संयोगशक्तिमपि निर्वर्त्यैव तन्मात्रा, तथाऽभ्यु-
पगमे सर्वथा तत्निर्वर्तनप्रसङ्गादङ्कुरादेरित्यनवगतोत्पत्तिप्र-
सङ्गः । न चात्यन्तरकर्मोदितव्यपेक्षाः संयोगमुत्पादयन्ति
क्षित्याद्य इति नायं शेषः, कर्मोत्पन्नावपि संयोगपक्षो-
क्तपक्षस्य सर्वस्य नुपपत्त्यात् । तस्मादेकसामग्र्यधीनवि-
शिष्टावस्थिमात्रवशादेव्यतिरेकेण नापरः संयोगः । तस्य वा-
चकप्रमाणविषयत्वात्, साधकप्रमाणभावाच्च । यस्तु 'सं-
युक्ते ब्रह्मे पते ' इति, 'अनयोर्वाऽयं संयोगः ' इति व्यपदेशः,
स भेदात्तत्पत्तिसेवाऽप्रतिसेवाभ्यां तथाऽवस्थोपपन्नस्तु-
द्वयनिबन्धन एव, नातोऽपरस्य संयोगस्य सिद्धिः । नचा-
व्यतिरेकेण तयोः स सम्बन्धो युक्तः । तत् सम्बन्धस्य स-
मवायस्य निश्चितत्वात्, निषेक्त्यमात्रभावाच्च । न च तज्ज-

न्यत्वाद्दली तत्सम्बन्धी, अत्यधिकत्वे जनकविरोधस्य
प्रतिपादयिष्यमाणात्वात् । कृत्तिकत्वेऽपि तयोरेकसाम-
ग्र्यधीना मेरुतर्वापत्तिरेव, नापरसंयोग इति 'रचनावस्था'
इति अत्र हेतोर्विशेषणस्य संयोगविशेषस्य रचनालक्षणत्वा-
सिद्धेः तद्वतो विशेष्यस्याप्यसिद्धिरिति स्वरूपासिद्धत्वम् ।
सम्भ-१ कावह ।

संजीवविद्योगतो यत्सम्भ-१ अहा दो मरुतो,वाहिष्ठा,उत्त-
रा य । तत्पुच्छरतो वाणियतो दक्षिणं गतो, तस्य यमो
वाणियमो तत्पच्छिमो । तेषु से पादुर्ध्वं कर्ते । ताद ते निरन्तरे
ते भित्ता आया, अम्भं धिरतरा शीतो होउ ति जर अम्भं पु-
सो धूया य जायत तो संजोमं करिस्तामो । ताद दक्षिणंयण
उत्तरस्स धूया बरिया,दिक्षाणि बालाणि,एतन्तरे दक्षिणंयमहु-
रा,बाणिष्ठा पलो,पुषो से तस्मिं दोयं डितो । अत्राया सो वहाई,
चडिर्हिंस बत्तारि सोबाधिया कलसा ठविया ताण बहिं रो-
पिया । ताणं बहिं संविया,ताण बहिं मट्टिया।अत्रा य वहाऊ-
विही रइया । ताण तस्स पुरोतो पुष्पाय दिसाप सौवणिक्को
कलसो नट्ठो । एवं चडिर्हिंस यि,एवं सव्वे नट्ठो,उड्डियस्स वहा-
णपीवं यि नट्ठे, तस्स अविनी आया । जाय धरं पडिठ्ठो तादो
भोगणविही उड्डुडिया, तादो सोवणिणुवकपमणाणि बा-
लाणि रइयाणि, तस्य एक्कं भायणं नासिउमारज्जं, सो य
एच्छुति नासंते जा यि से मूलपत्ती सा वि णासिउमारज्जो ।
ताद तेण गहिया,जणियं गहियं तासियं डियं, सेसं नट्ठे ततो-
गतो सिरिधरं जो एर सो वि रिच्छाणं । जं पि निहा-
णउपत्तं ते पि नट्ठे । जं पि अमरज्जं ते पि नट्ठिय । जं पि बु-
द्धिपउत्तं ते वि भणन्ति-नुमं न यायामो,जो वि शासीयमो सो
वि नट्ठो । तादो विंतेह । एवयामि । एवइतो सामाहायाणि-
पकारस्स अंगणाणि पडियाणि । ततो तेण खंडेण इत्यणयण
कोऊड्ढेण डिडह, जर पेच्छुज्जामि विहरंता उत्तरम-
हुंरं गतो । ताणि वि रयणाणि ससुरकुलं गयाणि, ते य क-
लसा,नहा हि सो उत्तरमाहुंरो वारिणो उवगिज्जंतो अत्रया
कयाई मज्झाई, तस्स मज्झमाहस्स ते कलसा गया । तादो सो ते-
हिं वेव पमज्झितो,भोगणवेलाए सव्वं भोगणभंडं उड्डियं सो-
वि साहू भिक्खं अडंतां ते धरं पडिठ्ठो । तस्य सत्थयावस्स
धूया पढमज्झवेण वट्टमाणी वीयणयं गहाय अचच्छ । तादो
सो साहू ते भोगणभंडं पेच्छह । सत्थयावस्स भिक्खा नी-
णायाणि । गहियए वि अच्छाई, तादो पुच्छुई-किं भयवं । एवं
वेडि पलोवेह । तादो सो भणई-न मम चडीए पमोयं । ए-
वं भोगणभंडं पलोयमि । ततो पुच्छुई-कतो एयस्स आ-
मो ? , सो भणह-अज्जयपज्जागयं , तेण भणिये-सम्भावं
साह, तेण भणिये-मम एहायंतस्स एवं वेव एहाणविही
उवड्डिया । एवं सव्वो यि 'अमणवेलाए भोगणविही सिरि-
धराण वि भरियाणि दिट्ठिया अट्टिठ्ठुव्वा य वाणियगा आ-
णिच्छा दैति । तादो सो भणह-एवं सव्वं मम आसि । सो पुच्छुई
इह तादो साहू कडई । एहायादि जर न पत्तिपत्ति भोगणपत्ती
खंडं पेच्छ जाय दोरयं चड ति सव्वं पिठ्ठो नामं साहह । ता-
दो नायं एस सो जामाओ,तादो सो उड्डिया अत्रयावेज्जण पठ-
तो पेच्छह भणई । एवं सव्वं तत् तदवत्थं अच्छाई । एसो
पुच्छदिक्षा वेडी पडिच्छुछु छि । सो भणह-पुरिसो वा पुवं
कामभोगे विप्यजहई, कामभोगा वा पुवं पुरिसं विप्यज्जहई-

ति । तादे सो वि संवेगमावसो मम पि एवेव विप्यजहि-
रंस्ति ति एवहतो । तस्य एवेगो वि विप्यजोगेख लब्धं
एवेग संजोगेख सामादयं लब्धं ति ।" आ० म० १ अ० ।
“अमन्ममकरं नास्ति, नास्ति मूलमनौषधम् । अथुना पुषि-
वी नास्ति, संयोगाः कलु दुर्लभाः” ॥ १ ॥ गा० ।

संज्ञोगम-संयोगम-त्रि० । संयोगम संयोगतो गमः प्र-
कारो यस्य तत्तथा । व्य० १ उ० । संयोगतोऽनेकप्रकारे,
व्य० १ उ० ।

संज्ञोगङ्गि(ङ्ग)-संयोगार्थिन्-त्रि० । संयुक्त्यते संयोजनं वा प्र-
योजनं सोऽस्यास्तीति संयोगार्थी । तत्र धनधान्यद्विरण्य-
द्विपञ्चतुष्यद्राजभार्यादिसंयोगस्तेनार्थी तस्ययोजनः । अथ-
वा-शब्दादिविषयः संयोगो मातापित्रादिभिर्वा तेनार्थी । सं-
योगप्रयोजिनि, व्य० ४ उ० ।

संज्ञोगद्विपुहि-संयोगदृष्टपाठिन्-पुं० । संयोग औषधद्रव्य-
मीक्षणप्रयोगस्तत्रिषो दृष्टः पाठ्यिकित्साशास्त्रावयवविशे-
षो येन सः आर्यत्वाद् इत्यर्थः । वृ० १ उ० २ प्रक० ।
कियाशास्त्रयोर्निपुणे यो हनेकान् संयोगान् व्यापार्यमाणान्
दृष्टवान् यश्च तत्पाठं पठितवान् तादृश, व्य० ४ उ० ।

संज्ञोगमूला-संयोगमूला-स्त्री० । संयोगो नानामयेषु पुत्र-
कलत्रमित्रशरीरादिसम्बन्धरूपः स एव मूलं यासां ताः
संयोगमूलाः । संयोगकारणीभूतायां स्त्रियाम्, आतु० ।

संज्ञोगरथ-संयोगरत्-त्रि० । पुत्रकलत्रमित्रादिजनितसम्ब-
न्धरते, आचा० १ अ० ४ अ० १ उ० ।

संज्ञोगसंबन्ध-संयोगसम्बन्ध-पुं० । संयोगस्य संबन्धोऽभि-
लान् । नानामयेषु पुत्रकलत्रमित्रशरीरादिसम्बन्धेष्वुच्यते,
आतु० ।

संज्ञोक्षिप-संयोनिक-त्रि० । सह योन्तुत्पत्तिस्थानेन वसते
इति संयोनिकः । संसारिण, स्या० २ डा० १ उ० ।

संज्ञोपा-संयोजयिता-पुं० । संयोगं कारयितरि, स्या० ६
डा० ३ उ० ।

संज्ञोयथा-संयोजना-स्त्री० । लोभाद् द्रव्यस्य मण्डकादे-
र्द्रव्यान्तरेण अण्डघृतादिना वसतेर्बहिरन्तर्वा योजनं संयो-
जना । य० ३ अ० । संयोजनं संयोजना । उत्कर्षतोत्पाप्-
नार्थं द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण मीलने, प्रब० ६३ द्वार । पं०
ब० । पि० । भ्रूवादिपुंल्लान्तरोत्पादनीयद्रव्यान्तरमीलने, प-
ञ्चा० १३ वि० । प्रासेषणयाः प्रथमे दोषे, यथा—क्षीरव-
षिचूतादि द्रव्यं सम्मीढय रसलौघ्येन भुङ्क्ते । उक्त० २४ अ० ।
जीत० । नि० वृ० । पि० ।

संप्रति संयोजनामेव व्याख्यायानुः प्रथमतस्तस्या निष्के-
षमाह—

द्वये भावे संज्ञो-अथा उ द्वये दुहा उ बहिर् अतो ।

मिक्खं विप हिंढतो, संज्ञोयं तस्मि बाहिरिया ॥६३६॥

संयोजना द्विधा, तद्यथा—द्रव्ये—द्रव्यविषया, भावे—
भावविषया । तत्र द्रव्ये—द्रव्यविषया संयोजना द्वि-

विधा, तद्यथा—बहिरन्तः । तत्र यदा भिषाधमेव द्विरु-
मानः सन् क्षीरादिकं अण्डादिभिः सह रसपुञ्जया रसवि-
शेषोत्पादनाय संयोजयति एषा बाह्या-बहिर्भावा संयोजना ।

यनामेव स्पष्टं भावयति—

क्षीरद्विष्वकद्वर-संभे गुडसप्पिण्डगवाहंके ।

अंतो उ तिहा पाप, संवणवयसे विमासा उ ॥६३७॥

क्षीरद्विष्वानां प्रतीतानां कहरस्य तीमनोन्मिधेषु-
तचटिकारूपस्य देशविशेषमसिद्धस्य लाभे सति तथा
गुडसप्पिण्डकषातुक्तानां च प्राप्तौ सत्यां रसपुञ्जया रस-
विशेषोत्पादनायानुक्कलद्रव्यैः सह संयोजनां याचरोति ब-
हिरव भिषाधमटन् एषा बाह्या द्रव्यसंयोजना । अम्यन्तरा,
पुनर्यद्वस्तवागत्य भोजनवेलायां संयोजयति, तथा बाह्य-
अन्तस्तु अम्यन्तरा, पुनः संयोजना द्विधा-मित्रकारा, त-
द्यथा—पात्रे लम्बने वदने च, नवरं लम्बनं—कवलः, ततोऽ-
स्यास्त्रिविधाया अपि विभागा—व्याख्या कर्तव्या । सा वैषं
यद् द्रव्यं यस्य द्रव्यस्य रसविशेषायायि तेषं सह पात्रे
रसपुञ्जया संयोजयति, यथा—सुकुमारिकादिकं अण्डादि-
ना सह, एषा पात्रेऽभ्यन्तरा संयोजना, यदा तु हस्तगतमेव
कवलतयोत्पाटितपूर्णे सुकुमारिकादि अण्डादिना सह सं-
योजयति तथा कवलंऽभ्यन्तरा संयोजना । यदा पुनर्वदने
कवलं प्रक्षिप्य ततः शालनकं प्रक्षिपति, यद्वा—मण्डका-
दिकं पूर्वं प्रक्षिप्य पश्चाद् गुडादिकं प्रक्षिपति एषा वदनेऽ-
भ्यन्तरा संयोजना । एषा च द्रव्यसंयोजना समस्ताऽप्यप्र-
शस्ता यतोऽस्याऽऽत्मानं रागद्वेषाभ्यां संयोजयति ।

तथा चासुमेव दोषे वक्तुम आह—

संज्ञोयथाए दोसो, जो संज्ञोएइ भचपाणं तु ।

दव्वाइ रसेउ, वाषाओ तस्सिमो होइ ॥ ६३८ ॥

संयोजनायां प्रागुक्तस्वरूपायामयं दोषः—‘दव्वा-
इरसदेउ’ ति, अत्रार्थत्वादादिशब्दस्य व्यत्यासेन यो-
जना । ततोऽयमर्थः—द्रव्यस्य सुकुमारिकादेः रसहेतोः—रस-
विशेषोत्पादनाय, आदिशब्दाच्चुभग्नधादिनिमित्तं च, यो
भक्तं पानं वातुकूलद्रव्यं अण्डादिना सह संयोजयति
तस्य साधारण्यं वक्ष्यमाणः व्याघातः—वीर्यदुःक्षोपनि-
पातकरो भवति ।

तमेव भावयद् भावसंयोजनामप्याह—

संज्ञोयथा उ भावे, संज्ञोएऊण तासि दव्वाइ ।

संज्ञोयइ कम्मंभे, कम्मंभे भवं तसो दुक्खं ॥६३९॥

तानि हि सुकुमारिकाअण्डादीनि द्रव्याणि रसपुञ्जया
संयोजयन्नातममप्रशस्तेन शुष्कधामकेन भावेन संयो-
जयति, एषा भावे भावविषया संयोजना, तन-
स्तानि द्रव्याणि तथा संयोऽयान्मनि कर्म ज्ञानाधरणी-
यादिकं संयोजयति सम्बन्धाति कर्मणा च संयोजयति
अथ वीर्यनरं संसारं तस्माद् अभावीर्यनरसंसाररूपात्
दुःखम्—असत्तं संयोजयति, ततो यो द्रव्यसंयोजनां क-
रोति तस्यैरयमन्यकालसंबन्धो दुःखनिपात इति ।

सम्प्रत्यस्या एव ब्रह्मसंयोजनाया अपवादमाह—

पचेष पउरलम्भे, वृषुचरि ए य सेसगमणऽह्ण ।

दिद्वो संजोगो खलु, अह क्को तस्सिमो होइ ॥६४०॥

अस्यैकम्—एकैकं साधुसंघाटकम् प्रति प्रचुरलाभे—
विपुलभूतादिप्राप्तौ सत्यां यदि कथमपि युक्तं सति
क—समुच्चये शेषम्—उद्धरितं भवति, ततस्तस्य शेष-
स्य लिंगमन्तरेण इह—अनुज्ञातस्तीर्थकारादिभिः जलु
संयोगः, उद्धरितं हि धृतादि न अष्टादिकमन्तरं मण्ड-
कादिभिरपि सह भोक्तुं शक्यते प्रायस्तुष्टिभावात्, न च प-
रिष्ठापनं युक्तं, धृतादिपरिष्ठापनं स्तिग्धत्वात् पश्चादपि
कीटिकादिस्तस्यव्याप्रातसम्भवेन बृहत्तरप्रायश्चित्तसम्भवात्
अत एव धृतादिभिरनिर्गमनाय अष्टादिकभिरपि तस्य सं-
योगजनं न बोधाय, एव तावद्व्यपवादमाहः संयोजनायाः ।
अध्याम्योऽपि तस्य संयोगस्यायं वक्ष्यमाणः क्रमो-भवन-
परिपाटीरूपे भवति ।

तमेवाह—

रसहेउं पडिसिद्धो, संयोगो कप्पे गिलाणऽह्ण ।

जस्स व अभत्तल्लो, सुहापिओऽभाविओ जो याँ६४१।

रसहेतोः—वृद्ध्या रखाक्षेपेत्पादनाय संयोगः प्रति-
रिद्धस्तीर्थकारादिभिः, यावता पुनः स एव संयोगो
ग्लानाय—ग्लानसञ्जीकरणाय कल्पते, यद्वा—यस्य
अभक्तचन्द्रः—भक्तारोचकः, यद्ध सुखोचितो राज-
गुह्यादिः यथाध्याप्यभावितः—असञ्ज्ञातसम्यक्परिणामः शै-
लकस्तस्य निमित्तं कल्पते । उक्तं संयोजनादिसम् । पि० ।
व्य० । पं० ख० । महा० । म० । आच० । अनन्तानुव-
म्बिकपञ्चषु, पं० सं० ३ द्वार । संयोग्यतः—सम्प्रत्यतः सं-
कस्यैर्धैर्भवेन्नततो येन संयोजनाः । संयोजयत्यात्मनोऽन-
न्त्यमात्रं कालमिति “रस्यादिभ्यः कर्त्तरि” इत्यनङि प्रत्यये सं-
योजना । कर्म० ५ कर्म० १ “संजोयणाए कसाया भवादिसंजो-
यणाती य ।” आ० म० १ अ० । एकजातीयातिचारमील-
न, यथा—श्रव्यातरपिण्डो गृहीतः सो बुद्धकाद्रैहस्तादि-
ना सौम्याद्भुतः साऽप्याधार्मिकः तत्र यत्प्राप्यश्चित्तं तत्संयोगो
जनाप्रायश्चित्तम् संयोजनोच्यते । स्या० ४ ठा० १ उ० । कथं
संयोजना पृथक् प्रायश्चित्तमुच्यते । अनुना संयोजनाप्राय-
श्चित्तं वक्तव्यम् । अस्मिन्न व्याख्याते यतः प्रकृपणापु-
श्चकमिल्यन्तर्द्वि द्वारं व्याख्यातं प्रष्टव्यम् ।

तत्र बोदकः संयोजनाऽऽदीनां शेषानां प्रकृपणापुष्चक-
मात्रपञ्चाह—

पडिसिक्खं विणा खलु, संजोगाऽऽरोवणा न दिज्जति ।
माया वि य पडिसिवा, अहस्पसंगो य इति एकं ॥१२७॥

इह प्रायश्चित्तं सर्वमुपपद्यते, प्रतिसेवनातो, जलु मूलगुण-
गुणप्रतिसेवनम्, उचरन्तुपप्रतिसेवनं वा विना कापि
प्रायश्चित्तस्य संभवः “पडिसिवायिम्म दिज्जइ पच्चिउत्तं
इहरेहाउ पडिसिद्धो” इति वचनात्, ततः संयो-
जनाप्रायश्चित्तमारोपणाप्रायश्चित्तं च प्रतिसेवनमन्तरं ग-
तं भवतीति तयोः सम्प्रति प्रतिसेवनमपेक्षान्तर्भावः ।

प्रतिकुञ्जनाप्रायश्चित्तमपि न प्रतिसेवनातः पृथगुपपद्यते
ततः प्रतिकुञ्जनाप्रायश्चित्तमात्रं—माया । तथा बोदकम्—“पडि-
उच्येति य मायं ति य नियदि ति य एगद्धा इति ।”
माया च प्रतिसेवना ततः एकमेव प्रतिसेवनप्रायश्चित्तमुप-
पत्तिम् न श्रवणादि श्रीष्टि संयोजनादीनि पृथक् प्रायश्चित्तानि,
अन्यथैवमपि प्रसङ्गः आपद्यते । तथाहि—संयोजनादीनि प्राय-
श्चित्तानि प्रतिसेवना कृपाणि भवन्त्यपि प्रतिसेवना भ-
वन्ति । ततः प्रतिसेवनाऽपि न प्रतिसेवना स्यात् विशेषा-
भावात् । अतएव चैतन्यस्वादकमेव प्रायश्चित्तं प्रतिसेवना न
शक्यासीति ।

एवं बोदकनाऽऽदिभिः प्रकृपणापुष्चकं स्मरिततरमाह—

एगाहिगारिणाणं वि, नाण्यं केलिया व दिज्जति ।

आलोचणाविही वि य, इच नागुत्तं चउण्हं पि ॥१२८॥

एकाधिककारिकाणि नाम एकस्मिन् शब्देतरपिण्डावधि-
कृतद्वेषोऽनालोचितं एवं यामि शेषदोषस्तमुत्तिष्ठति प्राय-
श्चित्तार्थं तन्मैकाधिकारिकारिकाणि—एकाधिकारे भवान्यैका-
धिकारिकारिकाणि अप्रार्थमात्रादिकारिकाणि व्युत्पत्तः, तेषामन्यै-
काधिकारिकाणां नानात्वं, न पुनरैकाधिकारिकतया एकत्व-
मिति प्रज्ञानाय तदर्थं संयोजनाप्रायश्चित्तं पृथगुच्यते ।

नामात्यमेव गाथाद्वयेन दर्शयति—

सेजातरपिण्डे य, उदउल्ले खलु तहा अभिहडे य ।

आहाकम्मे य तहा, सत्त उ सागारिण मासा ॥१२९॥

केनापि साधुना प्रथमतः श्रव्यातरपिण्ड उपयुक्तः तस्मिन्
अनालोचित एव तदन्तरमुदकाद्रैमासेवितं, ततोऽप्याहृतं,
तदन्तरमाधार्मिकम्, एतानि चत्वार्यन्यैकाधिकारिकाणि
अधिकृत एव श्रव्यातरपिण्डद्वेषे अनालोचितं शेषदोष-
प्रायश्चित्तानां संभवात् । एतेषां चत्वार्यधिकारिकाणामपि ना-
नात्वं ननु श्रव्यातरपिण्ड एव श्रव्यात्यन्तर्भवति । ततः स-
र्वार्यापि पृथगालोचनीयानि न केवल एवैकः श्रव्यातरपिण्ड
इति परिज्ञानाय संयोजना दर्शयते तत्र श्रव्यातरपिण्डे मास-
लघु, उदकाद्रैऽपि मासलघु । सप्तामादाहृतऽपि मासलघु ।
आधार्मिकं चत्वारो गुरुमासाः । “गुरुगा आहय” इति
वचनात् । एवं श्रव्यातरपिण्ड अधिकृतं संयोजनाप्रायश्चित्तं
सप्त मासालयाचाह—“सत्त उ सागारिण मासा” सागा-
रिका नाम—श्रव्यातरस्तस्मिन्सागारिक—सागारिकपिण्डे अ-
धिकृतं एकाधिकारिकाणामपि नानात्वात् संयोजनाप्राय-
श्चित्तं सप्त मासाः ।

रखो आहाकम्मे, उदउल्ले खलु तहा अभिहडे य ।

दसमास रायपिण्डे, उगमदंसादिण्यो वेव ॥ १३० ॥

केनापि प्रथमतो राजपिण्ड उपायुक्तस्तन्तनैव राजपिण्डे
उपयुक्तं अनालोचित एव आधार्मिकमुपयुक्तं तदन्तरमुद-
काद्रै ततोऽप्याहृतं तदन्तरमाधार्मिकं चत्वार्यधिकारिकाणि,
अधिकृत एवं—राजपिण्डद्वेषे शेषदोषाणां संभवात् । एते-
षां च नानात्वमिति पृथगालोचनीयां संयोजना दर्शयन्त-
राजपिण्डे चत्वारो गुरुमासाः, आधार्मिकेऽपि चत्वारो
गुरुमासाः । उदकाद्रै लघुमासः । अप्याहृतऽपि लघु-
मासः इत्यधिकृते राजपिण्डे उद्गमदोषादिना उद्गमदोषण
आदिशब्दादुत्पादनादपेक्षेयत्वादापेक्षं अष्टाद्वयेन च

यथासंभवे संयोजनायां दश मासाः प्रायश्चित्तम्, एवमनया विद्या तत्तद्दोषसंयोजनात्, संयोजनाप्रायश्चित्तमवसातव्यम् । एवं संयोजनायामनुमतायां सा भूतारोपणादिति कस्मिन्नपि तीर्थे कति मासा दीयन्ते प्रायश्चित्तमिति परिज्ञानाय संयो-जनात् आरोपणप्रायश्चित्तं पृथक्नुयन्, 'आलोयथा विद्दी वि-य'ति । यद्यथा प्रतिसेवितं तत्तथैवालोचयितव्यम् । न तु मा-यया प्रतिकृञ्चनीयमन्यथा मायया प्रतिकृञ्चनं मायाप्रत्यय-मधिकं मासगुरुं प्राप्नोतीत्येवं ज्ञापितः सन् यथा प्रतिसे-वितमालोचयते । तत् आलोचनार्थिधरारोप सम्यग्ज्ञापितः स्यात्, अपिशब्दादेवं ज्ञापितो यदा मायया अन्यथा आलो-चयते तदा आरोपणार्थां क्रियमाणार्थां यत्र मासलघु आ-भवति, तत्र मासगुरु प्रज्ञातव्यमिति ज्ञापनार्थमारोपणातः प्रतिकृञ्चना-प्रतिकृञ्चनाप्रायश्चित्तं भिन्नं कृतमिति । एवम्-उक्तेन प्रकारेण चतुर्धर्मणि प्रायश्चित्तनामं नानात्वमिति । उक्तं संयोजनाप्रायश्चित्तं तदुक्तं यतः प्रकृषणापृथक्त्वमिति श्रार-मप्युक्तम् । ६४० १ उ० ।

संजीवसादोसदुष्ट-संयोजनादोषदुष्ट-वि० । संयोजना द्र-व्यस्य गुणविशेषां द्वैतान्तरं योजनं सैव दोषस्तेन दुष्टं यत् । द्वैतान्तरसंयोगदोषदुष्ट, ५० ७ श० १ उ० ।

संजीवसाहिगराशिया-संयोजनाधिकरक्षिकी-स्त्री० । संयो-जनं हलन्तरविषकूटयन्त्राङ्गनां पूर्वनिर्वाहसिंतानां मीलनं तदे-वाधिकरक्षिकया संयोजनाधिकरक्षिकया । अधिकरक्षिकयाः क्रियाया भेदः, ५० ३ श० ३ उ० ।

संक्रच्छेदावरण-सन्ध्याच्छेदावरण-पुं० । सन्ध्याच्छेदः—स-न्ध्याविभागः स आश्रयते येन स सन्ध्याच्छेदावरणः । चन्द्रे, ६४० ७ उ० ।

संक्रष्यभ-संघ्याग्रभ-न० । शकलोकपालस्य सोमस्य विमानं, ५० ३ श० ७ उ० ।

संक्रभराग-सन्ध्याभराग-पुं० । वर्षासु सन्ध्यासमयभा-विनि अभरागे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । ज० । प्रज्ञा० ।

संक्रा-सन्ध्या-स्त्री० । 'अ-अ-ण-शो व्यञ्जनं' ॥ ८ । १ । २५ ॥ अनेनात्र नकारस्यानुस्वारः । संक्रा । प्रा० । सार्यकाले, प्रज्ञा० १७ पद ४ उ० । जी० ।

संक्रागय-सन्ध्यागत-न० । यत्र नक्षत्रे सूर्योऽनन्तरं स्वा-त्यति तादृशे नक्षत्रे, प्रा० ५० १ श० । यत्र नक्षत्रे सूर्येस्तिष्ठ-ति तस्माच्चतुर्दशे पञ्चदशे वा नक्षत्रे सन्ध्यागतमित्यन्ये, विशेष० । जीत० । पुं० व० । नि० सू० । ६० १० ।

संक्राशुराग-सन्ध्याशुराग-पुं० । सन्ध्याभरागे, "संक्राण्ट-रागवसना वाउकुमारा मुखेयव्या" प्रज्ञा० २ पद ।

संक्राण्टिकर्मण-सन्ध्याप्रतिकर्मण-न० । प्रतिकर्मणभेदे, सेन० । अन्ध्याप्रतिकर्मणं यडावश्यकसूत्राणि कार्मानि ? प्रश्नः, अत्रोत्तरम्— "नमो अरिहंतायुमि" त्यादि सम्पूर्णम-स्कारः । करमि भेदे । सामाश्रं' इत्यादितः 'अप्याणं क्षोसिरामि' त्यन्तं प्रथमं सामाधिकाध्ययनम् । १ ॥ 'लो-नस्सउज्जोअग्गे'त्यादितः 'सिद्धा सिद्धि मम दिसं तु' इत्यन्तं द्वितीयं चतुर्विंशतिस्तवाध्ययनम् ॥ २॥ 'इच्छामि क्षमास-

मणो' वंदिं जाव शिञ्जाए' यिसीदियाए अशुजाणह मे मिउगहमि' त्यादि द्वितीयं वन्यनकाध्ययनम् ॥ ३ ॥ 'चत्तारि मङ्गलं, इच्छामि पडिक्कमिं' जा मे देवसिञ्जो, 'इच्छामि पडिक्कमिं' इरिकावहिआए० 'इच्छामि पडिक्कमिं' पणाम-सिञ्जाए०' इत्यादि चतुर्थे प्रतिव्यवसायध्ययनम् ॥ ४ ॥ 'इच्छा-मि ठामि काउस्समं' रादेव० १७ । १ इच्छामि ठामि का-उस्समं, जा मे देवसिञ्जो अइआरो कम्मा काइओ वाइओ माणसिञ्जो उस्सुतो उम्मग्गो अकप्पो अकरणिजो तु-उम्माओ तुक्कित्तिओ अणायारो अणुण्डिअव्वो अ-सावगपाउम्गो नाणं दंसणे चरित्ताचरिते सुए सामार-ए, तिएहिं शुलीए, चउएहिं कसायाणं, पंअएहमुण्वयाणं, तिएहिं गुणव्वयाणं, चउएहिं सिक्कावयाणं, वारसवि-हस्स सावगधम्मस्स, अं वेडिअं अं विराहिये तस्स मिच्छा-मि बुद्धं । रादेव० ३ । १०-तस्स उत्तरीकरणेणं, पा-यच्छिक्ककरणेणं, विसोहीकरणेणं, विसल्लीकरणेणं, पावाणं कम्माणं निग्गायणद्वारेणं ठामि काउस्समं ॥ १ ॥ अत्राप्य उस्सिएणं नीसिएणं कासिएणं क्षीएणं जंभाएणं उअएणं वायतिसग्गेणं भमलीए पित्तमुच्छ्राय ॥ १ ॥ सुद्धमहिं अंगसंवालाहिं, सुद्धमहिं जलसंवालाहिं, सुद्धमहिं दिट्ठिसंवालाहिं ॥ २ ॥ एवमाएहिं आगारहिं अभग्गा, अयिगाहिं, बुद्धमं काउस्समं ॥ ३ ॥ जाव अरिहंता-णं भगवन्तणं नमुक्कारिं न पारमि ॥ ४ ॥ ताव कायं ठाणं मणेणं भ्राणं अप्पाणं वासिरामि ॥ ५ ॥ सत्त्वलोए अरिहन्तेइआणं, करमि काउस्समं ॥ १ ॥ बंदणवत्तिआए पृअणवत्तिआए सक्कावत्तिआए सम्माण-वत्तिआए बोहिंलामवत्तिआए निरुवसग्गवत्तिआए ॥ २ ॥ सज्जाए मेहाए धिएणं धारणाए अणुण्हेयाए वड्ढमाणीए ठामि काउस्समं ॥ ३ ॥ अअएणं ।

"पुक्कलवरदीवदे, घायइसंजे अं जेवुरीए अ । भरइवरयविदेहिं, धम्मागरे नमंसांमि ॥ १ ॥ तमतिमिरपडलविजं-सणस्स सुरगणनरिदमहिअस्स । सीमाधरस्स वेदे, पप्फोडिअग्गेहिअलस्स ॥ २ ॥ जाइज्रामरमणसंगपणासणस्स, कल्लाणपुक्कलविसालसुद्धाहस्स । को वंदाणवन्नरिदणणविअस्स, धम्मस्स सारमुवलम्भं करं पमायं ॥ ३ ॥ सिंजे भो ! पयभो लुमो जियएण नंदी सया संजेमे । देवं नायसुवक्किअरगणस्समूअभावेवच्चए । लोमो जय पडिठ्ठो जगामिं तेणुज्जममच्चुरे । धम्मो वड्ढउ सासओ विजयभो धम्मुरंते वड्ढउ ॥ ४ ॥ 'सुअस्स भगवओ करमि काउस्समं बंदणवत्तिआए० । सिद्धाणं बुद्धाणं, पारगयाणं परंपरायणां । लोअगमुवगयाणं, नमो सया सव्वसिद्धाए ॥ १ ॥ जा देवाणं वि देवो, अं देवा पंजली ममंसन्ति । तं देवदमहिअं, सिरत्ता वेदे महाधीरं ॥ २ ॥ इहो वि नमुक्कारो, जियवरवसहस्स मज्झमाणस्स । संसारसंगराओ, तारेइ नरं व नांरि वा ॥ ३ ॥ उज्जितसेलसिद्धे, दिक्खा नाणं विसीदिया अस्स । तं धम्मचक्रवड्ढि, अरिदुणेमि नमंसांमि ॥ ४ ॥

वचनारि अद्भुतस्य नो य, वरिष्या जित्वरा । चउब्धीसं ।
परमदुर्निष्ठिभद्रा, सिद्धा । सिद्धि मम विसंतु ॥ ५ ॥
वैष्णवपञ्चनारायं संतिगारां इच्छामि जमासमयो अद्भु-
द्विभो मि अद्भितरदेवसिद्धिं कामेडं ? इच्छं कामेभि
वैषसिधं अं किंवि अपतिधं परपतिधं भये पाये
विषय वेष्वापचये आलाये संलाव उच्छासये समासये
अंतरभासाय उचरिभासाय अं किंवि मज्जक विषयपरिहीयं
सुपुमं वा बायरे वा तुम्भे जाणइ अहं न जाणामि तस्स
मिच्छामि तुक्कडे । ' इच्छामि जमासमयो । पिणं व मे
जं भे ' इत्यादि पञ्चमं कार्पोत्सर्गाध्ययनम् ॥ ५ ॥ 'उगगए सुरे
नमुकारासहिं पचवक्कामी' त्यादि सर्वाण्यपि प्रत्याख्यान-
सूत्राणि वृष्टे प्रत्याख्यानध्ययनम् ॥ ६ ॥ व इमामि प्रति-
क्रमये वडावश्यकसूत्राणि परस्परया ज्ञेयानीति ॥ ५१ ॥
सेन० ३ उज्जा० ।

संभाराह—सन्ध्यारात्रि—स्त्री० । सन्ध्या येन राजते—शोभते
वैपत्येन सन्ध्यारात्रिः । रजन्ध्या, नि० कू० १६ उ० ।

संभारविगम—सन्ध्याविगम—पुं० । रात्रौ, नि० कू० १६ उ० ।

संभारविगम—सन्ध्याविगम—पुं० । सन्ध्यारूपे विरुद्धस्ति-
मिरकपन्वाद् रागः सन्ध्याविरागः।संध्यासमये, जी० ३ प्रति०
४ अधि० ।

संतक—संतङ्क—पुं० । प्रबन्धसम्बन्धे, आचा० १ शु० २ अ० १
उ० । विशेष० ।

संतख—संस्थापन—न० । संस्करणे, विशेष० । सूत्र० ।

संतवणा—संस्थापना—स्त्री० । संस्कारे, पं० व० २ द्वार ।
वसतेः संस्कारकरणे, ध० । तस्यामपि नियुक्ता भवन्ति—व-
यमकुशलाः संस्थापनाकर्मण्य कर्तव्यं सप्रासुतिकाया-
मपि वसतौ कारयतः स्थिताः स्वीकृत्यमुपकरणं प्रयत्नेन
संरक्षन्ति यावत्प्रासुतिका क्रियते तावदेकस्मिन् पार्श्वे ति-
ष्ठन्ति । ध० ३ अधि० । पुनरपि योगोत्तरे, पं० व० ४ कल्प ।

संत(ठा)विग्रह—संस्थापित—वि० । " वाऽप्ययोत्कृतादावदा-
नः " ॥ ८ । १६७॥ इत्याकारस्याऽकारः । संस्थापयिते, प्रा० ।

संतवितप—संस्थापयितुम्—अध्य० । सुहृत्सभावेन द्रव्यसि-
न्हाच्छायावर्धितुमित्यर्थे, सूत्र० १ शु० २ अ० १ उ० ।

संठाष—संस्थान—न० । संतिष्ठतेऽनेन रूपेण पुद्गलात्मकं
वर्तयन्ति संस्थानम् । उक्त० १ अ० । आकारविशेषे,
तुक्कटस्या पुद्गलरचनाकारे, आच० ४ अ० । वर्ये० । अत्यु-
त्ते रचनाविशेषे, आ० म० १ अ० । विशेष० । स० । औ० ।
स्था० । अनु० । चं० प्र० । अनु० । म० ।

आकृतिविशेषाः संस्थानानि तानि च जीवाजीवसम्बन्धि-
त्वेन द्विधा भवन्ति तत्रेहाजीवसम्बन्धीनि तावदाह—

कति खं भंते ! संठाषा पञ्चत्ता ? , गोयमा !
छ संठाषा पञ्चत्ता, तं जहा—परिमंडले वड्डे तंसे चउरंसे
आयते अशित्थंये । परिमंडला खं भंते ! संठाषा दचवड्ड-
याए किं संखेजा असंखेजा अणंता ? , गोयमा ! नो

संखेजा नो असंखेजा अणंता । वड्डा खं भंते ! संठाषा
एवं चैव एवं० जाव अशित्थंया एवं पएसड्डाए वि। (७२४-४)
' कइ खं भंते ' इत्यादि, संस्थानानि—स्कन्धाकाराः ' अ-
शित्थंये ' सि इत्थम्—अनेन प्रकारेण परिमण्डलादिना
तिष्ठतीति इत्थंस्थं न इत्थंस्थमशित्थंस्थं, परिमण्डलादिना-
व्यतिरिक्तमित्यर्थः, ' परिमण्डला खं भंते ! संठाष ' सि
परिमण्डलसंस्थानयन्ति भवन्ति । द्रव्याशीत्यर्थः ' दचवड्डया-
ए ' सि द्रव्यरूपमर्थमाश्रित्येत्यर्थः ' पएसड्डयाए ' सि
प्रवेशरूपमर्थमाश्रित्येत्यर्थः । म० २५ श० ३ उ० । (पतेयाम-
त्पाण्डुत्वम् 'अप्याण्डुय' शब्दे प्रथमभागे १६६३ पृष्ठे गतम्)

रत्नप्रभाद्येकया संस्थानप्रकणामाह—

कति खं भंते ! संठाषा पञ्चत्ता ? , गोयमा ! पंच संठा-
षा पञ्चत्ता । परिमण्डले ० जाव आयडे । परिमण्डला खं
भंते ! संठाषा किं संखेजा असंखेजा अणंता ? , गोय-
मा ! नो संखेजा, नो असंखेजा, अणंता । वड्डा खं भंते
संठाषा किं संखेजा० ? एवं चैव एवं० जाव आयता ।
इमीसे खं भंते ! रयणप्पमाए पुढवीए परिमण्डला संठा-
षा किं संखेजा असंखेजा अणंता ? , गोयमा ! नो
संखेजा नो असंखेजा अणंता । वड्डा खं भंते ! सं-
ठाषा किं संखेजा असंखेजा एवं चैव, एवं० जाव आ-
यत्ता । सक्करप्पमाए खं भंते ! पुढवीए परिमण्डला सं-
ठाषा एवं चैव एवं० जाव आयया । एवं० जाव अहे सत्त-
माए । सोहम्मे खं भंते ! कप्पे परिमण्डला संठाषा एवं
चैव एवं० जाव अचुए । गेविज्जगविमाणा खं भंते !
परिमण्डलसंठाषा एवं चैव एवं० अणुत्तरविमाणेसु वि,
एवं ईसियंभाराए वि ॥ जत्थ खं भंते ! एगे
परिमंडले संठाषे जवमज्जे तत्थ परिमंडला संठाषा
किं संखेजा असंखेजा अणंता ? , गोयमा ! नो
संखेजा नो असंखेजा, अणंता । वड्डा खं भंते ! संठाषा
किं संखेजा असंखेजा चैव, एवं० जाव आयता । जत्थ खं
भंते ! एगे वड्डे संठाषे जवमज्जे तत्थ परिमंडला संठाषा
एवं चैव वड्डा संठाषा एवं चैव, एवं० जाव आयता । एवं
एकेकेणं संठाषेणं पंच वि चारियव्वा । जत्थ खं भंते ! इ-
मीसे रयणप्पमाए पुढवीए एगे परिमंडले संठाषे जवम-
ज्जे तत्थ खं परिमंडला संठाषा किं संखेजा० पुच्छा,
गोयमा ! नो संखेजा नो असंखेजा अणंता । वड्डा खं
भंते ! संठाषा किं संखेजा० पुच्छा गोयमा ! नो संखेजा
नो असंखेजा अणंता, एवं चैव० जाव आयता । जत्थ खं
भंते ! इमीसे रयणप्पमाए पुढवीए एगे वड्डे संठाषे जव-
मज्जे तत्थ खं परिमंडला संठाषा किं संखेजा० ? पुच्छा
गोयमा ! नो संखेजा नो असंखेजा अणंता ।

बहु संठाणा एवं चैव० जाव आयता । एवं पुनरवि एके केचं संठाणेषां पंच वि चारेयन्वा जहेव हेड्डिन्ना० जाव आ बता थं एवं० जाव अहेसत्तमाए एवं कप्येसु वि० जाव हीसिपमभाराए पुढीए । (सू० ७२५)

‘कट थ’ मित्यादि, इह बहसंस्थानस्य तद्व्यसंयोगनि-
स्पष्टत्वेनाविचक्षणात् पञ्चोत्क्रमः । अथ प्रकारान्तरेण ता-
न्याह— ‘अथ थ’ मित्यादि, किला सर्वोऽप्ययं लोकः परिम-
ण्डलसंस्थानद्रव्यैर्निरन्तरं व्याप्तस्तत्र क कल्पनया यानि या-
नि तुल्यप्रदेशावगाहीनि तुल्यप्रदेशानि तुल्यवर्णादिपर्यव्याणि
व परिमण्डलसंस्थानवन्ति द्रव्याणि तानि तान्येकपङ्कथां
स्थाप्यन्ते, एकमेकजातीयव्यैकेकपङ्कथामीनराचर्येण नि-
क्षिप्यमाणेष्वक्षरपङ्कथवभावाद् यथाकारः परिमण्डलसंस्था-
नसमुदायो भवति । तत्र किं जवम्यप्रदेशिकद्रव्याणां वस्तु-
स्वभावेन स्तोकाव्यादाया पङ्क्तिरेत्या ततः शेषाणां क्रमेण बहु-
बहुतत्वाहीधेदीधेतरा, ततः परेषां क्रमेणावपतरत्वात् इहव-
इहवतरैव यावदुक्तप्रदेशानामव्यतमत्वेन ह्यतमेत्येषं तुल्यै-
स्तद्व्यैष्य परिमण्डलद्रव्यैर्यथाकारं क्षेत्र निष्पाद्यत इति इह-
मेवाभिप्रेत्यते—‘अथ’ लि यत्र देशे ‘पणे’ लि एकं परिम-
ण्डले’ति परिमण्डल-संस्थानं वर्कत इति गम्यते, ‘जवमण्डे’ लि
यवस्येव मण्डे—मध्यभागो यस्य विपुलत्वसाधर्म्यात् यवम-
ध्यः, यथाकारमित्यर्थः । तत्र यवमध्ये परिमण्डलसंस्थानानि-
यथाकारनिर्बन्धकपरिमण्डलसंस्थानवर्णाभिरङ्गानि किं संख्या-
तानि ? इत्यादि प्रश्नाः, उत्तरं त्वनन्तानि यथाकारनिर्बन्ध-
केभ्यस्तेषामनन्तगुणव्याप्तं तदपक्षया क यथाकारनिष्पादका-
माननन्तगुणहीनत्वादिति । पूर्वोक्ताभ्य संस्थाप्रकल्पनां र-
त्नप्रभादिभेदेनाह— ‘अथ’ त्यादि सूत्रसिद्धम् ।

अथ संस्थानाग्नयेव प्रदेशतोऽवगाहनञ्च निरूपयन्नाह—
‘बहु थं भंते ! संठाणे कतिपदेसिए कतिपदेसोगाडे
पक्षता ।, गोयमा ! बहु संठाणे दुविहे पक्षता , घणवहु
थ परवहु य । तत्थ थं जे से परवहु से दुविहे पक्षता,
तं जहा—आयपएसि य जुम्पपएसि य । तत्थ थं जे से आय
पएसि से जहभेणं पंचपएसि पंचपएसोगाडे उक्कोसिं
अणंतपएसि असंखेजपएसोगाडे । तत्थ थं जे से
जुम्पपएसि से जहभेणं वारसपएसि वारसपएसो-
गाडे उक्कोसिं अणंतपएसि असंखेजपएसोगाडे । त-
त्थ थं जे से घणवहु से दुविहे पक्षता, तं जहा—आयप-
एसि य जुम्पपएसि य । तत्थ थं जे से आयप-
एसि से जह० सत्तपएसि सत्तपएसोगाडे प० , उक्को-
सिं अणंतपएसि असंखेजपएसोगाडे पक्षता, तत्थ
थं जे से जुम्पपएसि से जहन्नेणं वत्तीसपएसि
वत्तीसपएसोगाडे प० , उक्कोसिं अणंतपएसि अ-
संखेजपएसोगाडे ॥ तंस थं भंते ! संठाणे कतिपदेसि-
इ कतिपदेसोगाडे प० ? गोयमा ! तंस थं संठाणे दु-
विहे पक्षते तं जहा—अणंतसे य परवतंसे य । तत्थ थं जे

से परवतंसे से दुविहे पक्षता, तं जहा—आयपएसि
य जुम्पपएसि य । तत्थ थं जे से आयपएसि से
जह० तिपएसि तिपएसोगाडे प० उक्कोसिं अणंत-
पएसि असंखेजपएसोगाडे । तत्थ थं जे से जुम्पप-
एसि से जहभेणं छप्पएसि छप्पएसोगाडे प०, उक्कोसिं
अणंतपएसि असंखेजपएसोगाडे प० । तत्थ थं जे से
घणतंस से दुविहे प०, तं जहा—आयपएसि जुम्पपएसि-
य । तत्थ थं जे से आयपएसि से जहभेणं पक्षतीसप-
एसि पक्षतीसपएसोगाडे उक्कोसिं अणंतपएसि तं चैव ।
तत्थ थं जे से जुम्पपएसि से जहन्नेणं चउप्पएसि च-
उप्पएसोगाडे प० उक्को० अणंतपएसि तं चैव ॥ चउरं-
से थं भंते ! संठाणे कतिपदेसिए ? पुच्छा, गोयमा ! च-
उरंसं संठाणे दुविहे प० भेदो जहेव वहुस्त० जाव तत्थ
थं जे से आयपएसि से जहन्नेणं नवपएसि नवपएसो-
गाडे प०, उक्कोसिं अणंतपएसि असंखेजपएसोगाडे प० ।
तत्थ थं जे से जुम्पपदेसिए से जहन्नेणं चउपएसि चउ-
पएसोगाडे प०, उक्कोसिं अणंतपएसि तं चैव । तत्थ
थं जे से घणचउरंसे से दुविहे पक्षता, तं जहा—आयप-
एसि जुम्पपएसि य । तत्थ थं जे से आयपएसि से ज-
हन्नेणं सत्तावीसपएसि सत्तावीसतिपएसोगाडे, उक्को-
सिं अणंतपएसि तहेव । तत्थ जे से जुम्पपएसि से ज-
हन्नेणं अडुपएसि अडुपएसोगाडे पक्षता, उक्को० अण-
तपएसि तहेव । आयप थं भंते ! संठाणे कतिपदेसिए
कतिपएसोगाडे प० ? गोयमा ! आयप थं संठाणे ति-
विहे पक्षता, तं जहा—सेडिआयते परायते घणायते । तत्थ
थं जे से सेडिआयते से दुविहे पक्षता, तं जहा—आयप-
एसि य जुम्पपएसि य । तत्थ थं जे आयप० से जह०
तिपएसि तिपएसोगाडे उक्को० अणंतप० तं चैव, त-
त्थ थं जे से जुम्पपएसि से जह० दुपएसि दुपएसोगाडे,
उक्कोसिं अणंता तहेव । तत्थ थं जे से परायते से दु-
विहे प०, तं जहा—आयपएसि य जुम्पपएसि य । त-
त्थ थं जे से आयपएसि से जहन्नेणं पन्नरसपएसि
पन्नरसपएसोगाडे, उक्कोसिं अणंता तहेव । तत्थ थं
जे से जुम्पपएसि से जहन्नेणं छपएसि छपएसोगाडे
उक्कोसिं अणंता तहेव । तत्थ थं जे से गणायते से दु-
विहे प० तं जहा—आयपएसि जुम्पपएसि । तत्थ थं
जे से आयपएसि से जहन्नेणं पण्णालीसपएसि पण-
णालीसपएसोगाडे उक्कोसिं अणंत० तहेव । तत्थ थं जे से
जुम्पपएसि से जह० वारसपएसि वारसपएसोगाडे उ-
क्कोसिं अणंत० तहेव ॥ परिमण्डले थं भंते ! संठा-

ये कतिपदेसिए ? पुच्छा, गोयमा । परिमंडले खं संठा-
णं दुविहं पक्षे, तं जहा—यस्यपरिमंडले य, पयरपरि-
मंडले य, तस्य खं जे से पयरपरिमंडले से जहणेणं वीस-
तिपदेसिए वीसइपएसोगादे, उकोसे खं अणंतपदे० तहेव ।
तस्य खं जे से पक्षपरिमंडले से जहणेणं चत्तालीसतिपदेसि-
ए चत्तालीसपएसोगादे पक्षचा, उकोसेणं अणंतपएसिए
असंखेजपएसोगादे पक्षचा । (सू०-७२६)

‘ वहे खं ’ मित्यादि अथ परिमण्डलं पूर्वम्—आवाबुक्रमं इह
तु कस्मात्तस्यांगनं वृत्तादिना क्रमेण तानि निरूप्यन्ते ?
उच्यते—वृत्तादीनि चत्वार्यपि प्रत्येकं समसंख्यविषयमसं-
ख्यप्रदेशस्थितस्तत्साधर्म्योत्पत्तिं पूर्वमुपस्थाप्यः परिम-
ण्डलस्य पुनरेतदभावात्पश्चाद् विचित्रत्वाद्वा स्मरणेतिरिति,
‘ वणवहे ’ इति सर्वत्र समं वनवृत्तं मोक्षकम् ‘ पयरवहे ’
इति बाह्यतोऽङ्गं तदेव प्रतरवृत्तं मण्डलवत्, ‘ आ-
यपएसिए ’ इति विषयसंख्यप्रदेशनिष्पन्नं ‘ जुम्मपएसिए ’
इति समसंख्यप्रदेशनिष्पन्नं, ‘ तस्य खं जे से आयपएसिए
पयरवहे से जहणेणं पंचपएसिए ’ इत्यादि, इत्थं पञ्चप्रदेशा-
वगादे, पञ्चाणुकात्मकमित्यर्थः, उक्त्यर्थान्तरप्रदेशिका-
संख्यप्रदेशावगादं लोकस्याप्यसंख्यप्रदेशात्मकत्वात्,
‘ जे से जुम्मपएसिए से जहणेणं वारसपएसिए ’ इति एतस्य
स्थापना ‘ जे से आयपएसिए वणवहे से जहणेणं सप्तप-
एसिए सप्तपएसोगादे ’ इति एतस्य स्थापना—अस्य मध्य-
परमायोरुपर्येकः स्थापितोऽध्वैक इत्येवं सप्तप्रदेशिकं वन-
वृत्तं भवतीति ‘ जे से जुम्मपएसिए से जहणेणं चत्ता-
लीसपएसिए ’ इत्यादि एतस्य स्थापना—अस्य चोपरिदश-
मस्य प्रतरः स्थाप्यस्ततः सर्वं कर्तुमिच्छतिस्ततः प्रतर-
दशमस्य मध्याख्यं चतुर्णामुपर्यन्तं चत्वारोऽध्वैक्येवं द्वा-
विंशद्वादिनं त्र्यस्रसूत्रे—‘ जे से आयपएसिए से जहणेणं
तिपदेसिए ’ इति अस्य स्थापना—‘ जे से जुम्मपएसिए से जह-
णेणं छुपएसिए ’ इति अस्य स्थापना—‘ जे से आयपएसिए से
जहणेणं चत्तालीसपएसिए ’ इति, अस्य स्थापना—अस्य पञ्चदश-
प्रदेशिकस्य प्रतरस्योपरि दशप्रदेशिकः एतस्यान्युपरि वदप्र-
देशिकः एतस्यान्युपरि त्रिप्रदेशिकः प्रतरः एतस्यान्युपर्येकः
प्रदेशो दीयते इत्येवं पञ्चविंशत् प्रदेशा इति । ‘ जे से जुम्मप-
एसिए से जहणेणं वउपएसिए ’ इति, अस्य स्थापना—अस्यैक-
स्यापरि प्रदेशो दीयते इत्येवं चत्वार इति । चतुरस्रसूत्रे—‘ जे से
आयपएसिए से जहणेणं मधपएसिए ’ इति एवं ‘ जे से जुम्म-
पएसिए से जहणेणं वउपएसिए ’ इति, एवं ‘ जे से आयप-
एसिए से जहणेणं चत्तालीसपएसिए ’ इति, एवंतस्य नव-
प्रदेशिकप्रतरस्योपर्यन्तं प्रतरद्वयं स्थाप्यते इत्येवं सप्तविं-
शतिप्रदेशिकं चतुरस्रं भवतीति ‘ जे से जुम्मपएसिए से जह-
णेणं अट्टपएसिए ’ इत्येवमस्योपर्यन्तमुप्यध्वैकप्रतरो
दीयते इत्येवमष्टप्रदेशिकं स्थाप्यति । आयतसूत्रं—‘ सडि-
आयए ’ इति त्रैएपायते प्रदेशेणैकपरि प्रतरायते—कृत-
विष्कम्भभेरीद्वयादिकपरि प्रगायते—बाह्यविष्कम्भोपेत-
प्रमंभभेरीकपम्, तत्र त्रैएपायतमोजःप्रदेशिकं जघन्यं त्रि-
प्रदेशिकं, तच्चैवम्—तदेव युग्मप्रदेशिकं द्विप्रदेशिकं
तच्चैवं ‘ जे से आयपएसिए से जहणेणं पकरसपएसिए ’

इति, एवं तदेव युग्मप्रदेशिकं जघन्यं वदप्रदेशिकम् । तच्चैवम्—
एवं वगायतमोजःप्रदेशिकं जघन्यं पञ्चवत्वारिशतप्रदेशिकं त-
च्चैवम्—अस्यापर्यन्तं प्रतरद्वयं स्थाप्यते इत्येवं पञ्चवत्वारि-
ंशप्रदेशिकं जघन्यमोजःप्रदेशिकं वगायते भवति । तदेव
युग्मप्रदेशिकं द्वाविंशप्रदेशिकम् । तच्चैवम्—एतस्य वद-
प्रदेशिकस्योपरि वदप्रदेशिक एवाव्यः प्रतरः स्थाप्यते ततो
द्वाविंशप्रदेशिकं भवतीति ‘ परिमंडलेणमि ’ इत्यादि इह भो-
जायुग्मभेदी न स्तः युग्मरूपयैवेकपत्त्यापरिमण्डलस्थितिं
तत्र प्रतरपरिमण्डलं जघन्यतो विंशतिप्रदेशिकं भवति, तदे-
वं स्थापना—एतस्यैवोपरि विंशतिप्रदेशिकोऽयस्मिन् प्रतर-
द्वे चत्वारिंशत्प्रदेशिकं वनपरिमण्डलं भवतीति । अनन्तरं
परिमण्डलं प्रकथितम् । म० २४ सू० ३ उ० । सङ्गापञ्चाश-
वारि, जं० ३ वल० । दृश० । सू० म० । ज्ञा० म० । आ० वृ०
परिमण्डलादिंसंस्थानानां संख्येयासंख्येयस्यविचारः ‘ वरम ’
शब्दे वृत्तीयभागे १:३७ पृष्ठे गतः ।)

संस्थापनं दानाह—

कविहे खं भंते ! संठाणे पक्षं ? गोयमा । कविहे
संठाणे पक्षता । तं जहा—समचउरंसे ? शिगुहपरिमण्ड-
लेर साइरे वामणे खु खुजे हुंडे । खेरया खं भंते !
किंसंठाणी पक्षता ? गोयमा । हुंडसंठाणी पक्षता, असुर-
कुमारा किंसंठाणी पक्षता ? गोयमा !, समचउरंसंठाण-
संठिया पक्षता, एवं० जाव थसिथकुमारा । पुदवी मधर-
संठाणा पक्षता, आऊ थिबुपसंठाणा पन्नचा, तेऊ धर-
कलावसंठाणा पन्नचा, वाऊ पडागासंठाणा पन्नचा,
वयस्सई नाशासंठाणसंठिया पन्नचा, वेईदियतेदियच-
उरिदियसंमुच्छिमपंचेदियतिरिक्सा हुंडसंठाणा पक्षता,
गम्भवक्कंतिया क्विहसंठाणा संमुच्छिममणुस्सा हुंडसं-
ठाणसंठिया पन्नचा, गम्भवक्कंतियाखं मणुस्साखं क्व-
विहा संठाणा पक्षता, जहा असुरकुमारा तथा वाणमं-
तरजोइसियेवमाशिया वि । [सू०-१५५+]

‘ कविहे ’ खं ‘ भंते ! संठाणं ’ इत्यादि, तत्र मानोन्मानप्रमा-
णाणि अन्युमान्यनतिरिक्ताणि अज्ञाप्राज्ञानि च यस्मिन्
शरीरसंस्थाने तत्समचतुरस्रसंस्थानं, तथा नाभित उपरि
सर्वावयवाश्चतुरस्रा-लक्षणोऽध्विंसंस्थादिनोऽधस्तु तदुत्तुकरं
यत्र भवति तस्यमोक्षसंस्थानम्, तथा नाभितोऽधः सर्वा-
वयवाश्चतुरस्रा लक्षणोऽध्विंसंस्थादिनो यस्योपरि च यत्तदुत्तु-
करं न भवति तत्साधिसंस्थानम्, तथा प्रीवाहस्तपादाश्च स-
मचतुरस्रा लक्षणयुक्ता यत्र संक्षिप्तं विकृतं च मध्ये कोष्ठं तत्
कुञ्जसंस्थानम्, तथा यत्क्षलणयुक्तं कोष्ठं चतुरस्रलक्षणोपेतं-
प्रीवाद्यवयवहस्तपादे च तद्वानमम्, तथा यत्र हस्तपादाश्च-
वयवाः बहुमात्राः प्रमाणाविंशतिनाश्च तदुत्तरमित्युच्यते ।
स० १५४ सम० । (‘ धम्म ’ शब्दे चतुर्थीयते २६७६ पृष्ठे
गता वल्लभगाता ।) (पृथिवीकायिकादीनां संस्थानानि पृथि-
व्यादिषु शब्देषु ।)

कृतयुग्मादिभेदेन संस्थानमाह—

परिमंडले खं भंते ! संठाणे दवहुपाए किं कडुम्मे

संज्ञापरिणाम-संस्थानपरिणाम-पुं० । संस्थानरूपे परिणामे, प्रमाणं २३ पद । (अत्रत्ये सूत्रम् 'परिणाम' शब्दे पञ्चमभागे ६६४ पृष्ठे उक्तम् ।)

संज्ञाविषय-संस्थानविषय-न० । संस्थानानि लोकद्वीप-समुद्राद्याकृतयः विधीयन्ते-निर्णीयन्ते पर्यालोच्यन्ते वा वर्तमानस्तु संस्थानविषयम् । धर्मध्यानभेदे, ध० । संस्थानं लोककायस्थव्य धर्माधर्मयोर्जीवानां समचतुरादि, अजीवानां परिमण्डलादि, कालस्थ मनुष्यलोककृति । ध० ३ अवि० । औ० ।

संज्ञावन्त-संस्थापयद्-वि० । अविनाशयति, नि० चू० १७ उ० । संदिग्ध-संस्थिति-स्त्री० । व्यवस्थायाम्, ज० प्र० १ पादु० । सू० प्र० । ह० ।

संदिग्ध-संस्थित-वि० । विशिष्टसंस्थानवति, ज्ञा० १ भू० १ अ० । उपा० । स्वप्रमाणतया स्थिते, सूत्र० १ भू० ३ अ० १ उ० । सम्यक् स्वप्रमाणतया स्थितः संस्थित इति व्युत्पत्तेः । जी० ३ प्रति० ४ अवि० । स्था० । तं० । औ० । व्यवस्थिते, भ० १ श० १ उ० । रा० । " संदिग्धसुसिद्धिद्वयगुण्य " सम्यक् स्वप्रमाणतया स्थितौ संस्थितौ सुसिद्धौ मांसलौ शुद्धौ शुक्लौ शुक्लौ येषां त तथा । जी० ३ प्रति० ४ अवि० । तं० । रा० । प्रश्न० । संस्थाने, न० । आकारि, रा० । जं० । प्रश्न० ।

संज्ञ-पण्ड-न० । कण्डे, घने, जं० ३ वक्त० ।

संज्ञ-सन्दर्श-पुं० । अयस्कारोपकरणे, औष० । आ० म० । संज्ञसंतुष्ट-सन्दर्शतुष्ट-पुं० । सन्दर्शाकारं तुष्टं येषां त तथा । संदर्शाकारमुखतु पक्षिषु, उत्त० १६ अ० । प्रश्न० ।

संज्ञप्पवायगुहा-पण्डप्रपातगुहा-स्त्री० । " संज्ञप्पवायगुहा " शब्दे उक्तेऽर्थे, आ० क० १ अ० ।

संज्ञासग-सन्दर्शक-पुं० । अयस्कारस्य लोहमहण्डण्डे, वि-शे० । आ० चू० । नि० चू० । दश० । जानुपुतापादरूपकोण-त्रयाकक्षिते जानुसंदर्शकं, ततो जिनकल्पिकस्योक्तुदुक-निविष्टस्य जानुसंदर्शकादारभ्य पुताष्टं च छादयित्वा स्कन्धस्योपरि यावता न प्राप्यते एतावत्तदीयकल्पस्य वैष्यप्रमाणम्, अयं च संदर्शक उच्यते । ह० ३ उ० । नाशिकाकां-शोर्गघाटने, सूत्र० २ भू० २ अ० ।

संदिग्ध-सहिज्ज-न० । बालकीडास्थाने, दश० ५ अ० १ उ० ।

संदिग्ध-शाण्डिल्य-पुं० । नम्रिपुरप्रतिषष्ठेण जनपदेषु प्र-ज्ञा० १ पद । नम्रिपुरं नगरं शाण्डिल्या शाण्डिल्या वा देशः । प्रश्न० २७४ द्वार । कौशिकगोत्रे इयामास्यशिल्पे, न० । आ-र्यधर्मशिल्पे, कल्प० २ अवि० ८ क्षण । दशपुरनगरं स्व-भासक्याति ब्राह्मणे, उत्त० १३ अ० ।

संज्ञेय-बाण्डेय-पुं० । षण्डेषु, षण्डे च । औ० । ज्ञा० ।

संज्ञेय-संज्ञेय-पुं० । पाषाणादेरन्यस्मिन् पाषाणादौ पाद-विज्ञेये, स च द्विविधः-तथातः, इतरञ्च । अन्यत आनीय तत्र

निहितः । औष० । (स एकैकस्मिन् इति ' सुईसंतार ' शब्दे चतुर्थभागे १७४० पृष्ठे उक्तम् ।)

संज्ञ-पण्ड-पुं० । तृतीयवेदोदयवर्तिने महासाहचर्मणि, ध० ३ अवि० । " सकारपञ्चन्तरिको ढकारो " सकारप्रत्यन्तरितो ढकार इति प्रतिपत्तयम् । प्राकृतशैल्या-सण्डे । संस्कृ-ते तु षण्ड इति भावः । ह० ४ उ० । अनु० । (' पंडग ' शब्दे पञ्चमभागे एतल्लक्षणमुक्तम् ।)

षण्ड-न० । कण्डे, घने, जं० ३ वक्त० । आव० ।

संज्ञ-संज्ञ-वि० । कृतसन्नाहे, औ० । रा० । " संज्ञ-संज्ञ-धर्मिकवये " संज्ञः सन्नाहवजः कशाध्वनतां वर्तितो वर्तयता कृतोऽङ्क निवेशनात् कवचः कण्डो यत्र स तथा । भ० ७ श० ६ उ० । औ० । जी० ।

संज्ञपास-संज्ञतपार्थ-वि० । सन्नतावधोऽधो नमनौ पार्श्वी प्रतीतौ येषां त तथा । सन्नमितपाथेऽर्थे, प्रश्न० ४ आध० द्वार ।

संज्ञाहपट्ट-संज्ञाहपट्ट-पुं० । विहार उपधेः शरीरेण सह बन्धनार्थे उपधौ, ह० ३ उ० ।

संज्ञिभ-सन्निभ-वि० । सद्ये, उत्त० १६ अ० ।

संज्ञात्ति-संज्ञात्ति-स्त्री० । प्रवृत्तौ, प्रतिबोधने, स्था० १० डा० ३ उ० ।

संज्ञ-शान्त-वि० । क्रोधाद्यवाधिते, यो० वि० । क्रोधाधिकार-हिते, ज्ञा० २० ज्ञा० । ज्ञा० । उत्त० । पं० व० । अन्तर्-स्या (कल्प० १ अवि० ६ क्षण) उपशमवति, " न यत्र दुःखं न सुखं न रागो, न द्वेषमादौ न च काचिद्विदुः । रसः स शान्तो विहितो मुनीनां, सर्वेषु भावेषु समः प्रविष्टः " यो० १४ विव० । आचा० । इन्द्रियनोद्विग्नयैः शमं प्राप्तं, आचा० १ भू० ६ अ० १ उ० । (' पस्तरस ' शब्दे पञ्चमभागेऽप्ययमुक्तः ।)

शान्त-वि० । सामान्येन श्रमात्, ज्ञा० १ भू० १ अ० । कल्प० । आ० चू० । इदतः लिप्ते, विशेष० । ज्ञा० ।

सूत-वि० । विद्यमानं, सूत्र० २ भू० १ अ० । स्था० । स्वा-यत्ते, भ० ६ श० ३३ उ० । सुनी, साधौ, विशेष० । स्था० । आ० म० । नि० चू० । भ० । शोभने, सूत्र० १ भू० १० अ० । ज्ञा० । आव० । सौम्यमूर्तौ, ज्ञा० १ भू० ५ अ० । प्रशस्ते, उत्पादय्यधीव्ययुक्तं सति । सूत्र० १ भू० १ अ० १ उ० । आचा० ।

स्वान्त-न० । अन्तःकरणे, अष्ट० ३ अष्ट० ।

संत असंतकज्जवाय-सदसद्कार्यवाद-पुं० । प्राशुत्पत्तेः कार्यविदसतः कार्यविदसतः कार्यस्यान्तःकार्ये, सूत्र० । (स च जैनसमतः " असत्कृद् " शब्दे प्रथमभागे ५०२ पृष्ठे दक्षितः ।)

संतकज्जवाय-सत्कार्यवाद-पुं० । प्राशुत्पत्तेः सत्कार्यमित्येवं वादे, सूत्र० १ भू० १ अ० १ उ० । आचा० । (' भूगोल ' शब्दे पञ्चमभागे व्याख्यातम् ।)

संतकर्म-सत्कर्मन्-७० । उद्यमास्तस्य कर्मस्यस्तसायाम्,
क० प्र० ।

सम्प्रति सत्ताभिधानावरः, तत्र चेमेऽर्थोपकाराः ।
तद्यथा—भेदः, साधनादिप्रवर्णा, स्वामित्वं चेति । तत्र
भेदविरूपणार्थमाह—

मूलुत्तरपदग्रहणं, चउज्विहं संतकर्ममवि नेयं ।

ध्रुवमध्रुवव्याप्यं, अद्वयं मूलपदग्रहं ॥ १ ॥

‘मूलुत्तर’ति-सत्कर्मं द्विधा—मूलप्रकृतितमम्, उत्तरप्रकृतितमं च । तत्र मूलप्रकृतितममष्टप्रकारं, तद्यथा—ज्ञानावरणीयम्, दर्शनावरणीयमित्यादि । उत्तरप्रकृतितममष्टप्रकारं, तद्यथा—मतिरूपनावरणीयमित्यादि । पुनरेकैकं चतुर्विधम्, तद्यथा—प्रकृतिसत्कर्मं, स्थितिसत्कर्मं, अनुभागसत्कर्मं, प्रदेशसत्कर्मं च । तदेवमुक्तं भेदः । सम्प्रति साधनादिरूपणार्थमाह—‘ध्रुव’ इत्यादि अष्टानां मूलप्रकृतीनां सत्कर्मं त्रिधा, तद्यथा—ध्रुवमध्रुवमनादि च । तत्रानादित्वं सदैव भावात् । ध्रुवाध्रुवताऽऽश्रयभक्ष्योपेत्या ।

सम्प्रत्युत्तरप्रकृतीनां साधनादिरूपणार्थमाह—

दिद्विद्वद्गुणमग्निसंज्ञा, तणुचोदसं च तिर्यगगुणं ।

दुविहं पदमकसाया, होति चउद्धा तिहा सैसा ॥२॥

‘दिद्विद्वद्’ति—द्विद्विद्वद्विकं सम्यक्त्वसम्पत्कृतमित्यावरूपं, आर्युपि चत्वारि, ‘छन्नाद’ति मनुष्यादिकं वृद्धिकं नरकद्विकं च, तनुचतुर्दशकं वैक्रियसप्तकाद्विकसप्तकपरम्, तथा—तीर्थकरनामोच्छेदोच्चं च, पदासाधनाद्विगतप्रकृतीनां सत्कर्मं द्विविधं—द्विप्रकारं, तद्यथा—सादि, अध्रुवं च । साधुभवता चाध्रुवसत्कर्मत्वादवसेया । तथा—प्रथमकथाया अनन्तानुबन्धिनः सत्कर्मोपस्था चतुर्विधाः, तद्यथा—साध्याऽनाध्या ध्रुवा, अध्रुवाश्च । तथाहि—ते सम्यग्दृष्टिना प्रथममुल्लिखिताः, ततो मिथ्यात्वं गतं यदा भूयोऽपि मिथ्यात्वप्रत्ययं बध्यन्ते, तदा साध्याः । तत्स्थानमप्राप्तस्य पुनरनाध्याः । ध्रुवाध्रुवता पूर्ववत् । तथा शेषाः वद्विशतशतसङ्ख्याः प्रकृतयः सत्कर्मोपस्था त्रिधा—त्रिप्रकाराः, तद्यथा—अनाध्या ध्रुवा अध्रुवाश्च । तत्रानादित्वं ध्रुवसत्कर्मत्वात् । ध्रुवाध्रुवता पूर्ववत् ।

तदेवं कृत्वा साधनादिरूपणं । सम्प्रति स्वामित्वं वक्तव्यम् । तच्च द्विधा—एकप्रकृतितमं, प्रकृतिस्वानगतं च । तत्रैकप्रकृतितमं स्वामित्वमभिधत्तुराह—

छउमर्थता चउदस, दुचमसमयमि अस्थि दो निहा ।

बद्धास्थि ताव आउ-स्थि वेवेयाई ति जा कसिणं ॥३॥

‘छउमर्थत’ति—ज्ञानावरणपञ्चकान्तरायपञ्चकदर्शनावरण-चतुष्टयकषाब्धतुर्दश प्रकृतयः क्षुद्रस्थानाः क्षीणकपायवीतरागमध्रुवधुगुस्थानकं यावत्सत्यो भवन्तीत्यर्थः । परतस्सा-सामभावः । एवमुत्तरत्रायुक्तगुस्थानकात्परताऽभावात् वेदितव्यः । तथा द्वे निन्दे क्षीणकपायवीतरागद्वयस्थुगुस्थानकद्विचरमसमयं यावत्सत्यौ सन् । आर्युपि चत्वार्यपि बद्धा-स्थि तावन्ति यावत्क्षुद्र-निचरशेषं वेदितानि न भवन्ति ।

तिसु मिच्छन्तं नियमा, अद्वयं ठाणुसु होइ भय्यवं ।

आसाये सम्मत्तं, नियमा सम्मं दससु भजं ॥४॥

‘तिसु’ति त्रिसु गुणस्थानकेषु मिथ्यादृष्टिसासादनसम्यग्मिथ्यादृष्टिलक्षणेषु नियमाद्वश्यतया मिथ्यात्वं सत्-विद्यमानम् । शेषेषु पुनरद्वयसु गुणस्थानकेषु उपशान्तमोहगुणस्थानकपर्यवसानेषु भाज्यम् । तथाहि—आयगतसम्यग्दृष्ट्यादिना क्षिपितेन भवति, उपशान्ते तु भवति । क्षीणमोहादिषु पुनरनवस्था-श्रयमभावः । तथा—आसादेन सासादेन सम्यक्त्वं नियमादस्ति । दशसु पुनर्युगस्थानकेषु मिथ्यादृष्ट्यादुपशान्तमोहगुणस्थानकपर्यवसानेषु भाज्यं कदाचिद्व्यवति कदाचिन्न भवतीत्यर्थः । तथाहि—मिथ्यादृष्ट्यावस्थेन भवति, भव्येऽपि कदाचिद्व्यवति कदाचिन्न । तथा—सम्यग्गामिण्यादृष्टत्वं कियत्कालं सम्यक्त्वं उल्लिखितं भवति, ततस्तत्रापि तद्भाज्यम् । अविरतादिषु पुनः क्षपकेषु न भवति, उपशमकेषु तु भवति, अनस्तत्रापि तद्भाज्यम् ।

विद्य-तद्वसु मिस्सं, नियमा ठाणनवगमि भयणिजं ।

संजोयणाउ नियमा, दुसु पंचसु होइ भय्यवं ॥ ५ ॥

‘विद्य’ति—द्वितीयं तृतीयं च गुणस्थानकं मिथं सम्यग्मिथ्यात्वं नियमादस्ति । यतः सासादेना नियमादृष्ट्यादिशतिसत्कर्मैव भवति, सम्यग्मिमिथ्यादृष्ट्यं सम्यग्मिमिथ्यात्वं विना न भवति, ततः सासादेन सम्यग्मिमिथ्यादृष्ट्या च सम्यग्मिमिथ्यात्वमवश्यमस्ति । स्थाननवके—गुणस्थानकनवके मिथ्यादृष्ट्यादिरतसम्यग्दृष्ट्यादौ उपशान्तगुणस्थानकान् भजनीयं, कदाचिद् भवति कदाचिन्न भवति । भावनरं च प्रागुक्तप्रकारं स्वयं यम कस्यैवा, सुगमभावात् । तथा संयोजना अनन्तानुबन्धनोद्भवो मिथ्यादृष्ट्यादिसासादनयोनियमाद्भवन्ति । यत एवावश्यमनन्तानुबन्धिनो बध्नाति पञ्चसु पुनर्युगस्थानकेषु सम्यग्मिथ्यादृष्ट्यादिव्यवप्रसक्तसंयतपर्यन्तेषु भजनीयाः । यद् उल्लिखितस्ततो न सति, इतरथा तु सन्तीत्यर्थः ।

खवगानियदि अद्धा, संसिखा होति अद्व वि कसाया ।

निरयतिरियतेरसगं, निहानिहातिगणुवरं ॥ ६ ॥

‘खवग’ति—क्षपकस्य अनिवृत्तिबाधरसम्परायाद्याया यावत् संवेधया भागसावत् अष्टावपि अस्मत्स्थानप्रस्था-क्यानसंज्ञाः कथायाः सन्ति । परतो न विद्यन्ते, क्षीणत्वात् । उपशमश्रेणमधिकृत्य पुनरुपशान्तमोहगुणस्थानकं यावत् सन्तो वेदितव्याः । निरयतिर्येकान्तप्रमाणाय यस्मान्नपराश्रयं नरकद्विकनिर्येगद्विकद्वित्रिचतुरिन्द्रिय-जातिस्थावतपोद्घोशनस्त्वमसाधारणरूपं निद्रानिद्राधिक-ण सह संयुक्तं कथायाद्विकृत्यादुपरि स्थितिलग्नद्वेषु सहस्रेषु गतेषु सत्सु युगपरिणामेति । ततो यावन्न स्य याति तावत् सत्, न्येवं सति असत् । उपशमश्रेण्यां पुनरताः पोडाशपि प्रकृतय उपशान्तमोहगुणस्थानकं यावत् सत्यो वेदितव्याः ।

अपुमिर्धीरं समं वा, हासच्छकं च पुरिसंसजलणा ।

पचेमं तसस कमा, तणुगमंति ति लोभो य ॥ ७ ॥

‘अपुमिर्धीरं’ति—पूर्वोक्तप्रकृतिपोडाशकसायादनन्तरं संवेधयेषु स्थितिलग्नद्वेषु गतेषु सत्सु नपुंसकवेदः क्षीयते, यावच्च न क्षीयते तावत् सत् । ततः पुनरपि स्थितिलग्नद्वेष-

शतिः ह्यविशतिः एकविशतिश्च । तत्राष्टाविशतिरौपशमिकसम्यग्दृष्टेः क्षायोपशमिकसम्यग्दृष्टयोः । अष्टाविशतिसत्कर्मयोः अन्तानुबन्धिष्वप्येव वेदकसम्यग्दृष्टेरौपशमिकसम्यग्दृष्टेः चतुर्विंशतिः । वेदकसम्यग्दृष्टेर्मिथ्यात्वे क्षपिते त्रयोविंशतिः । तस्यैव सम्यग्मिथ्यात्वे क्षपिते ह्यविशतिः । क्षायिकसम्यग्दृष्टेरकविशतिः । तथा देशविरतिगुणस्थानके पञ्चमकृतिसत्कर्मस्थानानि, तानि च पूर्वोक्तान्येव प्रमत्तसंयतगुणस्थानके । तान्येव चाप्रमत्तसंयतगुणस्थानके । 'अहं दोषं' चि अथ-अनन्तरम् अपूर्वकरणगुणस्थानके द्वे प्रकृतिस्थाने, तद्यथा-चतुर्विंशतिरेकविशतिश्च । तत्रौपशमभेधि प्रतिपन्नस्य चतुर्विंशतिः, क्षायिकसम्यग्दृष्टिमधिकृत्य द्वयोःपि श्रेयोरैकविशतिः । तथा अनिवृत्तिबाधरसम्परायगुणस्थानके दशमकृतिसत्कर्मस्थानानि, तद्यथा-चतुर्विंशतिः एकविशतिः त्रयोदश द्वादश एकादश चञ्चलतलः तिलः द्वे एका च । तत्र चतुर्विंशतिरुपशमभेधिमधिकृत्य, एकविशतिः, क्षायिकसम्यग्दृष्टेयोरपि श्रेयोः शेषाणि पुनः क्षपकभेदयोः, तानि च प्रागेव भावितानि सूक्ष्मसम्परायगुणस्थानके त्रीणि प्रकृतिसत्कर्मस्थानानि, तद्यथा-चतुर्विंशतिः एकविशतिः एका च । तत्र चतुर्विंशतिरौपशमिकसम्यग्दृष्टेः, एकविशतिश्च क्षायिकसम्यग्दृष्टेः, एते च द्वे अपि प्रकृतिसत्कर्मस्थाने उपशमभेदयाम्, एका च क्षपकभेदयाम् । तथा-द्वे प्रकृतिसत्कर्मस्थाने उपशान्तमोहगुणस्थानके, तद्यथा-चतुर्विंशतिरेकविशतिश्च । एते च द्वे अपि प्रागिव भावनीयम् ।

सम्प्रति मतान्तरमाह--

संखीदद्विहो, केरे पखीसरे पि इच्छति ।

संजोयणा पच्छा, नासं तेसि उवसमं च ॥ १३ ॥

'संखी' चि केचिदाचार्याः पञ्चविंशतिलक्षणमपि प्रकृतिसत्कर्मस्थानमिच्छन्ति । ते हि प्रथमतो दृष्टिमोहे दर्शनमोहनीयव्रितये संखीये क्षयमुपगतं सति पश्चादनन्तानुबन्धिनां नाशमिच्छन्ति । ततस्तस्मैतन दर्शनमोहनीयात्रतयस्ये सति पञ्चविंशतिक्रममपि प्रकृतिसत्कर्मस्थानं प्राप्यते । यथेवं तर्हि तन्मतमिह कस्मादाभ्युपगम्यते ?, उच्यते-कार्षेण विरोधात् । यदाह चूर्णिकृतं--" तं आरिसं न मिलां तेषु न इच्छिञ्चु" चि । तत्र यदाचार्यास्तेष्वामन्तानुबन्धिनामुपशमं अर्हन्ति, नान्ये परमाधेवदिनः । अत एव च प्रागनन्तानुबन्धिनामुपशमनाऽस्माभिर्नोपदर्शिता

सम्प्रति नामकर्मणः प्रकृतिसत्कर्मस्थानानि प्रति-

पिपापद्विपुलाह--

तिदुमसयं क्षप्यं चग, तिग नउरे नउरे गुणनउरे य ।

चउ तिग दुगाहिगासि, नव अहु य नाम ठाणां ॥ १४ ॥

'तिगुगसयं' चि-नामकर्मणो द्वादश प्रकृतिसत्कर्मस्थानानि, तद्यथा-द्रव्युत्तरगतं द्रव्युत्तरगतं वषवतिः पञ्चनवतिः जिनवतिः नवतिः एकोननवतिः चतुरशीतिः श्यशीतिः श्यशीतिः नव अष्टौ वेति । तत्र सर्वनामकर्मप्रकृतिसत्सुद्वायस्त्वुत्तरगतम् । तदेव तीर्थकररहितं द्रव्युत्तरगतम्, द्रव्युत्तरगतमेवाहारकस्तत्करहितं वषवतिः ।

सैव तीर्थकररहिता पञ्चनवतिः । पञ्चनवतिरेव वेवहिकरहिता नरकहिकरहिता वा जिनवतिः । तथा-द्रव्युत्तरगतमेव नापत्रयोदशकरहितं नवतिः । सैव तीर्थकररहिता एकोननवतिः । तथा जिनवतिरेकहिकरैकैकियसत्करहिता वेवहिकरैकैकियसत्कररहिता वा चतुरशीतिः । वषवतिसुयोदशरहिता श्यशीतिः पञ्चनवतिसुयोदशरहिता द्वयशीतिः, अथवा-चतुरशीतिर्मनुजहिकरहिता द्वयशीतिः । मनुजगतपञ्चग्निय-जातित्रसबाधरपर्याप्तसुभगादेययशःकीर्तितीर्थकररूपा नवता एव तीर्थकररहिता अष्टौ ।

एतान्येव प्रकृतिसत्कर्मस्थानानि गुणस्थानकेषु

चिन्तयन्नाह--

एगे छहोसु दुमं, पंचसु चचारि अहुगं दोसु ।

हमसो तीसु उऊं, छसु अजोगमि ठाणाणि ॥ १५ ॥

'एगे' चि-एकस्मिन्मिथ्यादृष्टिलक्षणे गुणस्थानके बद्ध प्रकृतिसत्कर्मस्थानानि, तद्यथा-द्रव्युत्तरगतं वषवतिः पञ्चनवतिः जिनवतिः चतुरशीतिः द्वयशीतिः । मनु वषवतिस्तीर्थकरनामसहिता भवति ततः सा कथं मिथ्यादृष्टौ प्राप्यते ?, उच्यते-इह कश्चित् नरकेषु बन्धायुक्तः पश्चात्सम्यक्त्वं प्राप्य, तन्निमित्तं तीर्थकरनामकर्मं बन्धुनरकमिमुक्तः सन्न सम्यक्त्वं त्यक्त्वा मिथ्यादृष्टिर्जातः, ततो नरक उपपन्नः सन्न अन्तर्मुक्तोऽन्तर्नरं पुनरपि सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते, ततोऽन्तर्मुक्तं कालं यावत् वषवतिर्मिथ्यादृष्टौ प्राप्यते, आहारकसत्कर्मतीर्थकरनामसत्कर्मो च मिथ्यात्वं न प्रतिपद्यते । उक्तं च--'उभयं संति न मिच्छो' इति तत्तत्त्वुत्तरगतं मिथ्यादृष्टौ न प्राप्यते । तथा-द्वयोः सासादनसम्यग्मिथ्यादृष्टिगुणस्थानकयोर्द्वे प्रकृतिसत्कर्मस्थाने, तद्यथा-द्रव्युत्तरगतं पञ्चनवतिश्च । तथा-पञ्चसु अविरतसम्यग्दृष्टिगुणस्थानकप्रवृत्तिषु अपूर्वकरणगुणस्थानकान्तेषु चत्वारि चत्वारि प्रकृतिसत्कर्मस्थानानि । तद्यथा-द्रव्युत्तरगतं द्रव्युत्तरगतं वषवतिः पञ्चनवतिः । शेषाणि क्षपकभेदयामिकेन्द्रियादी च संभवन्तीति कृत्वा इह न प्राप्यन्ते । तथा द्वयोरनिवृत्तिबाधरसम्परायलक्षणयोर्गुणस्थानकयोरेकम्, अष्टौ प्रकृतिसत्कर्मस्थानानि । तद्यथा-द्रव्युत्तरगतं द्रव्युत्तरगतं वषवतिः पञ्चनवतिः नवतिः एकोननवतिः श्यशीतिः द्वयशीतिश्च । तस्मान्निवृत्तिबाधरस्यादिमानि चत्वारि उपशमभेदयोः क्षपकभेदयोः वा यावत् त्रयोदशकं क्षीयते, शेषाणि पुनः क्षपकभेदयामिव । सूक्ष्मसम्परायस्यादिमानि चत्वारि उपशमभेदयोः, शेषाणि तु क्षपकभेदयाम् । तथा-भिषु उपशान्तमोहक्षीयमोहसयोनिक्वलिखलक्षणेऽपि गुणस्थानकेषु चत्वारि चत्वारि प्रकृतिसत्कर्मस्थानानि भवन्ति । तत्रोपशान्तमोहे इमानि चत्वारि, तद्यथा-द्रव्युत्तरगतं द्रव्युत्तरगतं वषवतिः पञ्चनवतिः । क्षीयमोहसयोगिकेवलिनोः पुनर्मूनि, तद्यथा-नवतिः एकोननवतिः श्यशीतिः द्वयशीतिश्च । 'छसु अजोगमि ठाणाणि' चि अयोगिकेवलनि बद्धप्रकृतिसत्कर्मस्थानानि, तद्यथा-नवतिः एकोननवतिः श्यशीतिः द्वयशीतिः नव अष्टौ वेति । एतेष्वामिथ्यानि चत्वारि अयोगिकेवलनिद्विचरमसमं यावत्, चरमसमं तु

तीर्थंकराऽतीर्थंकरौ प्रतीयते द्वे अन्तिमे प्रकृतिसत्कर्म-
स्थाने । तत्रैवमुक्तं प्रकृतिसत्कर्मम् । सम्प्रति स्थि-
तसत्कर्मं यत्कर्मयुग्म् । तत्र त्रयोऽप्राधिकार्याः, तद्यथा-
भेदः साधनादिप्रकल्पना स्वामित्वं चेति । तत्र भेदः
प्राग्वहः । साधनादिप्रकल्पना च द्विधा-मूलप्रकृतिविषया,
अन्तरप्रकृतिविषया च । तत्र प्रथमतो मूलप्रकृतिविषयां
साधनादिप्रकल्पनां चिकीर्षुराह-

मूलठिई अजहसं, तिहा चउद्धा य पढमगकसाया ।

तित्थयरुव्वलणायुग-वञ्जाणि तिहा दुहाणुत्तं॥१६॥

मूलार्थे' ति मूलप्रकृतिस्थितिसत्कर्म अजघन्यं त्रिधा-
भिप्रकारम् । तद्यथा—अनादि भ्रवमभ्रवं च । तथाहि—मू-
लप्रकृतीनां जघन्यं स्थितिसत्कर्म स्वस्वक्षयपर्वयसानं स-
मयमात्रैकधित्वलयेषु भवति, तत्कृत्सादि, क्षाभ्रवं च । ततो
ऽन्यत्सर्वमजघन्यं, तत्त्वानादि, सर्वैव भावतः । भ्रषाभ्र-
वता पूर्ववत् । उत्कृष्टमुत्कृष्टं च साधुभ्रवं द्वयोरपि पर्याय-
शान्कशो भवन्तः । कृता मूलप्रकृतीनां साधनादिप्रकृष-
णा, सम्प्रत्युत्तरप्रकृतीनां क्रियन्ते' अउद्याय ' इत्यादि
क्षेत्र वस्तुषु प्रथमा, ततोऽन्यमर्थे—प्रथमकायाणामन-
न्तानुबन्धिनामजघन्यं स्थितिसत्कर्म वतुधा वतुःप्रकारं,
तद्यथा—सादि अनादि भ्रवमभ्रवं च । तथाहि—एषां जघ-
न्यं स्थितिसत्कर्म स्वक्षयोपस्थासमये स्वरूपपाप्मया सम-
यमात्रैकस्थितिरूपम्, अन्यथा तु द्विसमयानां, तत्त्व सा-
धुभ्रवं ततोऽन्यत्सर्वमजघन्यं, तदपि चोद्भित्तानां भूया
बन्धे साऽऽदि, तत्त्वानाममासानां पुनरनादि, भ्रषाभ्रवता पृ-
र्ववत् । तथा—तीर्थकरनामोद्भवनयोग्यप्रयायित्वयायुश्चतुष्ट-
यवोद्भित्तानां शेषाणां वक्ष्यशुश्रुषिकशतस्थानां प्रकृतीनां
मजघन्यं स्थितिसत्कर्म त्रिधा, तद्यथा—अनादि भ्रवमभ्र-
वं च । तथाहि—पतेयां जघन्यं स्थितिसत्कर्म स्वस्वक्षयप-
र्वयसानं उपव्यवहानां समयमात्रैकस्थितिरूपम्, अन्यथा तु द्विसम-
यानां स्वरूपतः समयमात्रैकस्थितिरूपम् । अन्यथा तु द्विसम-
यमात्रम्, तत्त्व साधुभ्रवम् । ततोऽन्यत्सर्वमजघन्यं तत्त्वाना-
दि, सर्वैव भावतः । भ्रषाभ्रवता पूर्ववत् । उदासुत्तं
ति । अत्रकर्म-उत्कृष्टप्रकृतीनामुत्कृष्टानुत्कृष्टव्यवस्थां रूपां तीर्थकर-
नामोद्भवनयोग्यवर्द्धिककर्मोद्भिककर्मोद्भिकवैक्यसत्कर्मो-
द्भिकसत्कर्मोद्भिकवैक्यव्यवस्थासम्पन्नमिध्यात्ववृक्षप्रयायिश्च-
स्यायुश्चतुष्टयानां जगन्माजघन्यांरुद्रानुत्कृष्टेषु विकल्पा-
वचतुष्टये त्रिधा—त्रिप्रकारं, तद्यथा—सादि, क्षाभ्रवं च । तथा-
हि—उत्कृष्टप्रकृतीनामुत्कृष्टमुत्कृष्टं च स्थितिसत्कर्म पर्यायं
शान्कशो भवति । ततो द्विरयमपीदं साधुभ्रवम् । जघन्यं
च प्रागेव भाषितम् । तीर्थकरनामादित्वा भाववृक्षकमेत्या-
वच्छात्रादिपि विकल्पाः साधुभ्रवा अवसेयाः । मूलप्रकृतीनां
चातुर्धे जगन्मयमुत्कृष्टमुत्कृष्टं च द्विप्रकारं प्रागेव बोधम्
तत्वं कृता साधनादिप्रकृषणा । सम्प्रति स्वाभिमतं वक्ष्य-
मिदं तत्कृष्टं त्रिधा उक्तुर्धर्थात्सत्कर्मस्वामित्वं जगन्मयस्थि-
तिसत्कर्मस्वामित्वं च । तत्र प्रथमं उत्कृष्टस्थितिसत्क-
र्मस्वामित्वमाह—

जेठ्ठिई बंधसमं, जेठ्ठं बंधोदया उ जासि सह ।

अणुदयबंधपराणं, समऊर्णा जट्टिई जेठुं ॥ १७ ॥

‘निर्दुष्टा’ सि-यासां प्रकृतीनां सह युगपत् बन्धोदयो भवतः
कासां युगपद्वन्धोदयो भवतः इति चतुष्टय-ज्ञानाधारपरपञ्च-
कदशेनार्थमुक्तप्रथासातचर्यनीयमिथ्यात्वोद्युक्तकालपरपञ्च-
न्रिययजान्तिरेजससक्तदृढवर्षसंस्थानवर्षाद्विशिष्टसमुत्पत्तिप्रा-
प्योत्कृष्टासप्तशक्तिवर्षायांमनुष्टुद्योततत्रवधारण्योतप्रत्य-
कास्थिराद्युभयुगोत्पत्तिस्वर्गनाशयथाशक्त्योतीनिर्माणोत्तमीवोत्प-
ञ्चिवावधारणायाणां त्रितैलूमनुष्ठानाधिकृत्य वैज्ञिकयत्नक-
रस्य संलक्ष्येनया पदव्रीहौत्पत्तिवृत्त्यांमुक्त तासां ज्येष्ठमुत्कृष्ट-
स्थितिसत्कर्म ज्येष्ठस्थितिवर्षसममप्युत्कृष्टस्थितिवर्षमप्रा-
प्येति । तासां हि उत्कृष्टस्थितिवर्षावधौऽप्याधिकांशोऽपि
प्राग्वक्षं दलिकं प्राप्यते । न च तासां प्रथमस्थितिरन्यत्र स्थि-
त्युत्पत्तिसंक्रमणे संक्रामति , उच्यतेत्याम् । तत्तत्तत्तासामुत्कृ-
ष्टस्थितिवर्षावधौप्रथममुत्कृष्टं स्थितिसत्कर्म प्राप्यते । अनुरध-
वर्षपरणां समयोना ज्येष्ठा स्थितियज्येष्ठमुत्कृष्टं स्थितिसत्क-
र्म । तत्रानुरधेय उच्यमाणेव पर उत्कृष्टः स्थितिवर्षो यासां ता
अनुरधवर्षपरणां निर्द्वापञ्चकनरकद्वितीयोत्पत्तिशक्त्योत्पत्तिरस-
त्सत्कृत्तद्विजासिंयाते संवेदनानुसंधावरूपका विंशति संख्या-
स्तासां समयोना उत्कृष्टा स्थितिरुत्कृष्टं स्थितिसत्कर्म । त-
थाहि—एतासामुत्कृष्टस्थितिवर्षाग्रमंभे यद्यन्यथाकालोत्पत्ति-
प्राग्वक्षं दलिकमिति तथापि प्रथमस्थितिं तासामनुष्टुद्यवती-
पु मप्येति त्वय्युत्पत्तिसंक्रमणं संक्रमयति । तेन ननु प्रथमस्थि-
त्या समयमात्रया जुता उत्कृष्टा स्थितिरुत्कृष्टं स्थितिसत्कर्म ।
अथोच्येत-तर्धे निर्द्वातीनामनुदये सति बध्नेनोत्कृष्टा स्थि-
तिः प्राप्यते तः, उच्येत-उत्कृष्टा हि स्थितिवर्षो उत्कृष्ट संक्रमे
भवति । न चोत्कृष्ट संक्रमे बध्नेनासम्भे निर्द्वापञ्चकान्ता-
सम्भवः नररकद्विकस्य त्रितयञ्चो मनुष्ठया वा उत्कृष्टस्थितिव-
र्षवधकाः । न च तेषां नररकद्विकोदयोः सम्भवतीति
श्रेयस्कर्मणां तु देवा नारका वा यथायोगमुत्कृष्टस्थितिव-
र्षकाः । न च तेषु तेषामुदयो घटते ।

संकमश्चो दीहाणं, सहालिगाए उ आगमो संतो ।

समऊणमणुदयाणं, उभयासिं जट्ठिहं तुब्बा ॥ १८ ॥

‘संकमञ्जो’ शि यासां प्रकृतीनां संक्रमत उक्कुरे स्थि-
नितसत्कर्म भाष्यत्त. न वन्यत्त; उद्योर्ऽपि च विद्यते तासां
संक्रमतोऽीघ्राण्युं संक्रमवत्तलब्धोऽकृष्टस्थितिकानां य आग-
मः संक्रमण् आर्यालकाङ्गिकहीनोत्कृष्टस्थितिसमागमः स
आर्यालकुर्या उद्यार्यालकुर्या सद् उक्कुरे स्थितिसत्कर्म ।
एतदुक्तं भवति-साते वधप्रमाणः कांश्चिन्नासमुत्कृष्टस्थितं क-
र्त्तव्यम् । तच्च वद्धा साते बद्धं लग्नः । आसातंवदनीयं
च वन्धायालिकानांते सप्त आर्यालकात् उपातंते सल-
लप्य आर्यालकाङ्गिकहीनं त्रिश्रुत्सागरोपमाकोटीकाटीप्रमाणं
स्थितिसत्कर्म तस्मिन् सातंवदनीयं वधप्रमाणं ब्रध्मयानं च उ-
द्यार्यालकुर्या उद्यार्यात् संक्रमयति । तनस्या उद्यार्य-
लकुर्या सहितः संक्रमणार्यालकाङ्गिकहीनोत्कृष्टस्थितिसमा-
गमः सातंवदनीयस्याकृष्टे स्थितिसत्कर्म । एवं नवनोक-
यासायुजगतिप्रथमसंज्ञनचतुःसंक्रमकप्रधानसंस्थानजैकप्रशस्त-
विद्यानां गतिस्थिरशुभसुगुह्यसुखरादेयशशः कीर्त्यैर्बौर्त्ताग्राह्य-
मष्टाविशतप्रकृतीनां गतिफलिकानांते सल्लसत्कर्मोत्कृष्ट-

स्थितिसमागमः उद्याबलिकया सहित उत्कृष्टस्थितिसत्कर्म भावनीयम् । सम्यक्वस्त्य पुनरन्तमुद्गतौन उत्कृष्टस्थितिसमागम उद्याबलिकया सहित उत्कृष्टस्थितिसत्कर्म । तथाहि—मिथ्यावस्त्योत्कृष्टं स्थितिं बद्धा तत्रैव च मिथ्यावस्त्यन्तमुद्गते स्थित्वा ततः सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते । तस्मिन्च प्रतिपद्ये सति मिथ्यावस्त्योत्कृष्टं स्थितिम्—आबलिकात् उपरितनीं स्थितिं—तथापि संख्ययाऽन्तमुद्गतौनसतिसागरोपमकोटीकोटीप्रमाणं संकलामपि सम्बन्धे उद्याबलिकात् उपरि संक्रमयति । ततोऽन्तमुद्गतौन एवोत्कृष्टस्थितिसमागम उद्याबलिकया सहितः सम्यक्वस्त्योत्कृष्टं स्थितिसत्कर्म । यासां पुनः प्रकृतीनां संक्रमत उत्कृष्टा स्थितिः माप्यते, नच संक्रमकाले उद्याऽस्ति, तासां संक्रमकालेऽनुद्ययानां तावदेव पूर्वाङ्गे स्थितिसत्कर्म समयानुप्रमाणतश्च, आबलिकाद्विकहीनोत्कृष्टस्थितिसमागम आबलिकया सहितः समयानुप्रमाणतश्च स्थितिसत्कर्मैवार्थः । तथाहि—कश्चिन्मनुष्य उत्कृष्टसंक्रयवशादुत्कृष्टं नरकगतिस्थितिं बद्धा परिणामपरावर्तनेन देवगतिं बद्धमारुह्यवान्, तस्यां च देवगती बध्यमानायामाबलिकाया उपरि नरकस्थितिं बन्धाबलिकानीताम् उद्याबलिकाया उपरितनीं संकलामपि विन्यासिमागरोपमकोटीकोटीप्रमाणं संक्रमयति । प्रथमा च स्थितिः समयमात्रा देवगतेः सन्धा मनुजगते बध्यमानायां स्तिबुक्तसंक्रमेण संक्रमति । ततस्तया समयमात्रया स्थित्वा ऊन आबलिकयाऽभ्यधिक आबलिकाद्विकहीनोत्कृष्टस्थितिसमागमो देवगतेश्चोत्कृष्टं स्थितिसत्कर्म । तत्र द्वित्रिचतुष्टिन्द्रियजात्याहारकसत्कर्ममुजानुपुर्वीद्वानुपूर्वीसुप्रमाणसिद्धायां शून्यीयेकराध्यानामपि पांडुराशुकृतीनां यथोक्तानामुत्कृष्टं स्थितिसत्कर्म भावनीयम् । सम्यङ्मिथ्यावस्त्य पुनरन्तमुद्गतौन उत्कृष्टस्थितिसमागम आबलिकयाऽभ्यधिकसमयोग उत्कृष्टं स्थितिसत्कर्म वाच्यम्, तच्च सम्यक्त्वोक्तभावनानुसारं भावनीयम्, 'उभयासिद्धौर्द्वे तुल्यं' ति उभयीषामुद्ययवतीनामनुद्ययवतीनां च प्रकृतीनां संक्रमोत्कृष्टस्थितौनां संक्रमकाले यत्स्थितिः सर्वा स्थितिस्तुल्या । यतोऽनुद्ययवतीनामपि तदानीं प्रथमस्थितिः स्तिबुक्तसंक्रमेणोद्ययवतीषु संक्रम्यमाणाऽपि दलिकरहिना विद्यत एव । न हि कालः संक्रमयितुं शक्यते, किं तु तत्सर्वं दलिकमेव । ततः प्रथमस्थितिगतदलिकसंक्रान्तावपि दलिकरहिता प्रथमा स्थितिः तदानीं विद्यत एवेति कृत्वा उभयीषामपि यत्स्थितिः तुल्या । यच्च यासां प्रकृतीनामुत्कृष्टां स्थितिं बध्नाति, यच्च याद्व्युत्कृष्टां स्थितिं संक्रमयति, स तासांमुत्कृष्टस्थितिसत्कर्मस्वामी । तदेवमुक्तमुत्कृष्टस्थितिसत्कर्मस्वातन्त्र्यम् ।

सम्प्रति जघन्यस्थितिसत्कर्मस्वामित्वमाह—

संजलशक्तिगे सप्तसु, य नोक्तसायसु संक्रमजहन्ने ।

संसाण ठिई एगा, दुसमपकाला अणुदयार्थ ॥ १६ ॥

'संजलशक्तिगे' ति—संजलनत्रिकस्य—कोधमानमायाकूपस्य स्वानां च नो कपाचाणां पुनरुद्भवद्वारास्थितिवद्भूतपाणां जघन्यस्थितिसत्कर्म जघन्यस्थितिसत्कर्मो वेदितव्यः । एता हि प्र-

कृतयो बन्धे उद्ये च व्यवच्छिन्ने सति जघन्य संक्रमेण कर्तव्यं नीयन्ते, तेन एतासां य एव चरमसंक्रमः स एव जघन्यं स्थितिसत्कर्म । उक्तं च—“हासारपुरिसकोट्टा—दि तिष्ठि संजलण जणु बणुदये । वोच्छिन्न संक्रमई, तणु इहे संक्रमो चरिमे ॥ १ ॥ ” जघन्यं स्थितिसत्कर्मैति सम्बन्धः । शेषाणां पुनरुद्ययवतीनां ज्ञानावरण—पञ्चकदशनावरणचतुष्टयेष्वेकसम्यक्त्वसंजलनोभायुक्तु—द्ययपुंसकवेदकवेदसातासातवेदनीयोत्थेणोचमनुजगति—पञ्चेन्द्रियजातित्रसदावरण्यांसुभगादेयव्याःकीर्तितीक्ष्ण—रान्तरायपञ्चकरूपाणां प्रकृतीनां चतुर्विंशत्यसंख्यानां स्वस्वपयस्यसमानसमये या एका समयमात्रा स्थितिः सा जघन्यं स्थितिसत्कर्म । अनुद्ययवतीनां पुनः प्रकृतीनां स्वस्वपयस्यसमये या स्वकपापेक्षया समयमात्रा स्थितिरन्यथा तु द्विसमयमात्रकाला, सा जघन्यं स्थितिसत्कर्म । अनुद्ययवतीनां हि चरमसमये स्तिबुक्त—संक्रमेणोद्ययवतीषु प्रकृतितु मय्यं प्रतिपद्ये, तत्सर्वेषु चानुभवति, तेन चरमसमये तासां दलिकं स्वकपेण न ग्राभ्यते, किं तु परकपेण । अत उक्तम्—‘उपात्यसमये स्वकपापेक्षया समयमात्रा जघन्यता तु द्विसमयमात्रकालेति । सम्प्रति सामान्येन सर्वकमेणां जघन्यस्थितिसत्कर्मस्वामी प्रतिपाद्यते—तत्रानुद्ययवतीनां दर्शनोदनीयत्रिकस्य वादिरताऽऽदिरप्रमत्तपेक्षया यथासंभवं जघन्यस्थितिसत्कर्मस्वामी । भारकतिर्धेवद्युपां नारकतिर्धेव्याः स्वस्वभवचरमसमये वर्समानाः । कपापेक्षयास्तान्द्वित्रिकानामत्रयोदशकनवनां कपापेक्षयासंजलनत्रिकरूपाणां चतुर्विंशत्यप्रकृतीनामनुद्ययवतीनां चतुर्विंशत्यसंख्यानां स्वस्वपयस्यसमये स्तिबुक्तसंक्रमेण । ज्ञानावरणपञ्चकदशनावरणचतुष्टयानुद्ययपञ्चकानां स्तिबुक्तपयः, ‘शेषाणां पञ्चनवति संख्यानामायोगिकवती जघन्यस्थितिसत्कर्मस्वामी । तदेवमुक्तं जघन्यस्थितिसत्कर्मस्वामित्वम् ।

सम्प्रति स्थितिभद्ररूपप्राथम्याह—

ठिस्संतद्वाराहं, निययुक्तसा हि धावरजहन्ने ।

नेरंतेरेश हेट्टा, खवणाइसु संतराहं पि ॥ २० ॥

'ठिस्संतद्वाराहं' ति सर्वेषां कमेणां स्वकीयात्स्वकीयादुत्कृष्टात् स्थितिस्थानात् समयमात्राद्वारभ्याहस्तासावद्व्यतरितव्ये यावत् स्थावरजघन्यम् एकैन्द्रियप्रायोगं जघन्यं स्थितिसत्कर्म । एतावता स्थितिकरुद्धकं यावन्तः समय—सावन्ति स्थितिस्थानानि नानाजीवापेक्षया निरन्तरं नैरन्तर्येण लभ्यन्ते । तद्यथा—उत्कृष्टा स्थितिरंके स्थितिस्थानम् । समयानां उत्कृष्टा स्थितिर्द्वितीयं स्थितिस्थानम् । द्विसमयानां उत्कृष्टा स्थितिर्तृतीयं स्थितिस्थानम् । एवं तावद्वाच्यं यावदेकैन्द्रियप्रायोगं जघन्यं स्थितिसत्कर्म । एकैन्द्रियप्रायोगाच्च जघन्यस्थितिसत्कर्मोऽप्यस्तात्सपणावितु कृपेण उद्धने च सान्तराणि स्थितिस्थानानि लभ्यन्ते । अविशद्वाक्चरन्तराणि च । कथमिति—वेदुच्यते—एकैन्द्रियप्रायोग्यजघन्यस्थितिसत्कर्मण उपरितनामिदमाग्रापेक्षयापमासंख्येयमागमात्रं स्थितिस्थानं खण्डयितुमात्रमेत । खण्डनारम्भप्रथमसमयाद्वारभ्य च समये समयेऽस्तात्सपणावितुमनुद्ययवतीनामनुद्ययवतीनां स्तिबुक्त—

ईसाये पुरिषा, नपुंसगतेो अस्त्वसासासु ।

पद्मासीक्षियमागे-य पुरिए इतिथेयस्स ॥ २६ ॥

‘ईसाये’ति—ईशानदेवकोके उद्भवकारेण नपुंसकवेदमापुयं नपुंसकवेदस्वोक्तं प्रदेशसत्त्वयं कृत्वा ततः संख्येयवर्षा-युक्तोऽयं मध्ये समुत्पद्य पुनरसंख्येयवर्षायुक्तं मध्ये समु-त्पद्य । तत्र च तेन संक्षिप्तेन भूत्वा पत्योपमासंख्येय-भागमात्रेण कालेन पूरिते स्त्रीवेदे बन्धेन नपुंसकवेद-लिकसंक्रमेण च प्रमृतापूरिते स्त्रीवेदे सति तदानीं त-स्य स्त्रीवेदस्वोक्तं प्रदेशसत्त्वमं भवति ।

पुरिसस्स पुरिससंक्रम-एवसत्त्वस्स समिगस्सेव ।

इत्थीं जं पुण्ण समयं, संपेक्खिषा इवदं ताहे ॥ २७ ॥

‘पुरिसस्स’ति—पुरुषस्य पुरुषवेदस्वोक्तं प्रदेशसत्त्वमं उ-क्तं पुरुषवेदसंक्रमस्याग्निं एव वेदितव्यम्, एतत्तुं भव-ति—य एवोक्तपुरुषवेदसंक्रमस्याग्निं स एवांक्तपुरुषवे-दप्रदेशसत्त्वमंस्वाययि वेदितव्यः । नवरं यं समयं यस्मि-न समये स्त्रीवेदे पुरुषवेदे संप्रपेक्षा भवति संक्रमयाति ‘ताहे’ तदानीं पुरुषवेदस्वोक्तप्रदेशसत्त्वमंस्वायमी ।

तस्सेव उ संजलया, पुरिसाहकमेण सव्वसंक्षोभे ।

चउरुवसमिधु सिण्णं, रागते सायउवज्जसा ॥ २८ ॥

‘तस्सेव’ति—य एव पुरुषवेदोक्तप्रदेशसत्त्वमंस्वायमी तस्यै-व संज्वलनाभ्यन्तारः कोऽधावयः क्रमेण पुरुषवर्षादिसत्त्व-लिकसत्त्वसंक्षोभे उक्तप्रदेशसत्त्वमंशो भवति । इयमत्र भावना—य एव पुरुषवेदोक्तप्रदेशसत्त्वमंस्वायमी यदा पुरु-षवेदे सर्वसंक्रमेण संज्वलनकोऽयं संक्रमयति तदा संज्वल-नकोऽोक्तप्रदेशसत्त्वमंस्वायमी । स एव यदा संज्वलन-कोऽयं सर्वसंक्रमेण मानं संक्रमयति तदा संज्वलनमानो-क्तप्रदेशसत्त्वमंस्वायमी । स एव संज्वलनमाने सर्वसं-क्रमेण संज्वलनमायायां संक्रमयति तदा संज्वलन-मायोक्तप्रदेशसत्त्वमंस्वायमी । स एव यदा संज्वलनमा-यां सर्वसंक्रमेण संज्वलनलोभे संक्रमयति तदा संज्वलन-लोभोक्तप्रदेशसत्त्वमंस्वायमी । तथा चतुरो वारान् मोहनीय-शुषुप्तमध्यं गुणितकर्मोः शीघ्रं क्षणायोरस्थितस्तस्य स्-त्त्वसंप्रसारणशुल्लस्यानकचक्रमसमये यस्मिन्नामस्य सातवर्षी-योक्षेमांशवशः कीर्तीनामुक्तं प्रदेशसत्त्वमं । यस्मादेतासु प्रकृतिषु भूतयामाकटः सन् गुणसंक्रमेण प्रभूतान्यशुभप्र-कृतिरलिकानि संक्रमयति । ततः सूक्ष्ममपरात्यक्षमसम-ये यत्तासामुक्तं प्रदेशसत्त्वमं प्राप्यते । उक्तं च—“चउर-वसामिधु मां, उरुवज्जसायाण सुहुमवज्जगते । अग्रुमपग-इल्लिवा-ण, संक्रमो होइ एयासु ॥ १ ॥”

देवनिरियाउगाणं, जोगुक्खेहिं जेहुगद्धाए ।

बद्धाणि ताव जावं, पढेम सएण उदिवाणि ॥ २९ ॥

‘देवनिरियाउगाणं’ति—देवनाकायुषोक्तपौर्णमेरुक्तद्वया-व बन्धाऽद्वया द्वयोः संताप्तावदोक्तं प्रदेशसत्त्वमं प्राप्यत, वास्तव्यमे समयं उदीर्षी उपयमात्तं भवतः । किमुक्तं भव-ति—बन्धादारभ्योदयप्रथमसमयं यावदेवनाकायुषोक्तप्र-कारेण द्वयोर्दोक्तं प्रदेशसत्त्वमं भवति ।

सेसाउगाणि नियमे-सु खेव आगम्य पुव्वकोडीए ।

सायवहुलस्स अचिरा, बंधेते जाव नो वुठ्ठे ॥ ३० ॥

‘सेसाउगाणि’ति—शशायुषी—तिर्यङ्मनुष्यायुषी । ‘पु-व्वकोडीए’ति पूर्वकोट्योपलक्षिते पूर्वकोटिप्रमाणे उक्तद्वया-व बन्धाऽद्वया उक्तपौर्णमेरु । बन्धा च निजकेषु भवेत्तु निज-निजमेव समागत्य, सातवहुलः सन्न ते आयुषी यथायो-गमनुभवति । सुखितस्य हि न भूयांस आयुःपुष्टलाः प-रिसटन्तीति कृत्वा सातवहुलः कृतम् । ततोऽचिरान् बन्धा-न्ते इति उत्पत्तिसमयादूर्ध्वमन्तमुक्तं समागम्य स्थित्वा स-त्त्वकामो जातः सन् उक्तद्वया बन्धाऽद्वया उक्तपौर्णमे-रुत्वेन पारमधिकं समानजातीयं मनुष्या मनुष्यायुः तिर्यक् च तिर्यगायुषेऽजाति । ततो बन्धान्तसमये यावत्ताप्राप्यप-वर्तयति तावत्तस्य सातवहुलस्य मनुष्यस्य ततो मनुष्या-युषः तिर्यकः (च) सत्तस्तिर्यागायुष उक्तं प्रदेशसत्त्वमं भवति । यत्तस्त्वस्य तदानीं स्वभावाः किञ्चिद्वृत्तं परमभावा-श्च समानजातीयं परिपूर्णलिकमस्तीति कृत्वा, बन्धान्तरं यावदेवमानं द्वितीयं समयं उपवर्त्तयिष्यति, ततः उक्तं ब-न्धान्तं इति ।

पूरितु पुव्वकोडी, पुहुत्तनारगहुगस्स बंधेते ।

एवं पल्लितगते, वेउण्वियसेसनवगमि ॥ ३१ ॥

‘पूरितु’ति—पूर्वकोटीपुरुषत्वे पूर्वकोटीसत्तकं यावत् संक्षिप्ता-ध्यवसायवशेन नरकद्विकं नरकगतिनरकानुपुषीलक्षणं भूया-व्यं आपुयं कथेन निश्चितं कृत्वा नरकाभिमुखं बन्धान्तसम-यं नरकद्विकस्याोक्तप्रदेशसत्त्वमंस्वायमी । तथा एवम्—अन्तर्नैव प्रकरेण पूर्वकोटीपुरुषत्वे यावत् भोगाभिरुपुषी मध्ये पत्योप-मत्रयं च यावद्विशुद्धाध्यवसायवशेन वैक्रियकाद्विकत्वात् नर-कद्विकेऽपनीते श्रेयं यद्वैक्रियनवकं द्वावद्विकं वैक्रियसत्त्वकं चेत्यर्थः । तत् बन्धनापूर्यं द्वावत्वाभिमुखस्तासां वैवद्विकवै-क्रियसत्त्वकपाणां नवप्रकृतीनामुक्तप्रदेशसत्त्वमंस्वायमी ।

तमतमगो सव्वलहुं, सम्मच्चं लमिष सव्वचिरमद्धं ।

पूरिषा मणुयदुर्गं, स वज्जजिरिहं सबंधेते ॥ ३२ ॥

‘तमतमगो’ति—तमस्त्रमगः सन्नमपृथ्वीनारकः । सर्वलघु-अनिक्षिपे जन्मानन्तरमन्तुष्टं गते सतीत्यर्थः । सन्नयक-लब्ध्या । ‘सव्वचिरमद्धं’ति अतिदीर्घं कालं यावत् सन्न-यकमनुपालयन् मनुष्यद्विकं वज्जभेनाराचसंहनेन च बन्ध-नापूर्यं यतोऽनन्तरसमये मिथ्यायै यास्यति तस्मिन् समये बन्धाऽद्वाचरमभूतं तयोर्मनुष्यद्विकवज्जभेनाराचसंहननाय-रुक्तं प्रदेशसत्त्वमं भवति ।

सम्महिद्धिबुवाणं, वचीसुददीसयं चउरुवुत्तो ।

उवसामहनु सोहं, खवेतगे नियमबंधंते ॥ ३३ ॥

‘सम्महिद्धि’ति—याः प्रकृतयः सन्नयगृहदानीं बन्धमाधि-स्य भूवाः पञ्चान्द्रयजातिसमचतुरक्षसंस्थानपराधातोऽक्तु-प्रशस्तविहायार्गातवसवाहरपयोतमत्येकसुखरुसुभावेयक-पा द्वादश तासां द्वाविंशदधिकसत्त्वगोपमाणां श्रुते यावद्वन्धे-नोपाचितानां चतुःकृत्यः चतुरो वारान् मोहनीयं चोपशुषुप्त्य । मोहनीयं हि उपशमयन् प्रभूताभि दलिकानि गुणसंक्रमेण

संकमयतीति कृत्वा चतुःकृत्ये मोक्षप्रशमनमवश्यम् । ततः क्ष-
पणाकारादस्य निजबन्धव्यवच्छेदकाले उत्कृष्टं प्रवेशसत्कर्म
भवति ।

ध्रुवर्षीयं सुभाषं, सुभशिरां च नवरि सिम्भपरं ।

सित्काराहारमस्तु, तेषीसुदृढी विविधा च ॥ ३७ ॥

‘ध्रुवर्षीय’ ति—यथाः शुभभुवर्षीयः प्रकृतयस्तेजसस-
सकृद्युभयार्थोकादृशकमुल्लङ्घननिर्माणरूपा विशुद्धिप्रकृतयः
तासां शुभस्थिराश्च पूर्वोक्तं प्रकारेणोत्कृष्टं प्रवेशसत्कर्म
भावनीयम् । नवरं चतुःकृत्ये मोहनीयापशमनामन्तरं शीघ्रतरं
क्षपणावीद्यतस्येति वक्तव्यं श्रेयं तथैव । तथा तीर्थकरमात्मो
शुणितकर्मणि देशोन्मुखकोटिशिकाधिकानि त्रयस्त्रिंशत्सा-
गरोपमाणि यावद्बन्धनं पूरितस्य स्वबन्धागतसमये उत्कृष्टं
प्रवेशसत्कर्म । आहारकतनोराहारकसत्कृत्ये तु विरचितस्य
देशोन्मुखकोटिं यावत् भूयो भूयो बन्धनोपचितस्य स्वबन्ध-
व्यवच्छेदसमये उत्कृष्टं प्रवेशसत्कर्म ।

तुल्ला नृपुसवेष्ट, योगिदियावरायवज्जोया ।

विम्बसुदुर्गमिषा वि य, नरतिरिय विरऽजिया हौति ३८

‘तुल्ला’ ति—नृपुसकवेदेन तुल्ला एकोद्विजयातिस्ववरा-
तर्पाद्योना धेदितव्याः । यथा नृपुसकवेदस्य ईशानदेवभ-
वरमसमये उत्कृष्टं प्रवेशसत्कर्मोक्तं तथा ऐतेषामपि द्वष्टव्य-
मित्यर्थः । विकलात्रिक द्वित्रिचतुर्गिन्द्रियजातिरूपं, सुदमात्रिकं
सूक्ष्मापयोतसाधारणरूपं यथा ध्रुवैर्कोटिपृथक्त्वं यावत्
तिर्यक्मन्त्रपुष्पैर्विहितं भवति, तदा स्वबन्धान्तसमये
तेषां तिर्यक्मन्त्रपुष्पां तद्विकलात्रिकाद्विकमुक्तप्रवेशसत्कर्म
भवति । तद्वैवमुक्तमुत्कृष्टप्रवेशसत्कर्मस्वामित्वम् ।

सम्प्रति जघन्यप्रवेशसत्कर्मस्वामित्वमाह—

स्त्वर्षि सयमि पगयं, जहन्गो नियगसंतकम्मेत ।

खलुसंजोष्टय संजो—पशाण चिरसम्भकालंते ॥ ३९ ॥

‘स्त्वर्षि’ ति—जघन्य—जघन्यप्रवेशसत्कर्मस्वामित्वे प्रकृतमधि-
कृतम् । क्षुद्रिकर्मोक्तम् । खलु वाच सप्तमी तृतीयायां वदित-
व्या । ‘नियगसंतकम्मेत’ ति स्वस्त्यसत्तावरसमये ।
एवं सत्तावरसत्कर्मणां सत्तावरसत्कर्मणां सम्प्रति पुनर्वर्षं कर्तव्यं
विशेषोऽस्ति तानि पुनर्वर्षाह—‘कषे’ त्यादि ह्रस्व क्षपितकर्मा-
शेषेन सत्तावरस्या सत्ता अवन्तुपुनर्वर्षे उल्लसिताः । ततः
पुनरपि मिष्टयात्वं यतेनान्तमुद्धतं काले वाचदन्तानुबन्धिना
वदताः । ततो भूयोऽपि सत्यकवं प्रतिपन्नः । तच्छ्रुत्वा सत्यकवं
ह्रस्वक्षरं सगरोपमाणां यावदनुपात्य क्षपणार्थमभ्यु-
त्थस्तस्यानन्तानुबन्धिना क्षपणतो यथा एका स्थितिः स्वरूपा-
पेक्षया समयमात्रावस्थाना, अन्यथा तु द्विसमवाचस्थाना श-
शीभवति तदा तेषां जघन्यं प्रवेशसत्कर्म ।

उज्जलमाशीर्षं उ—ज्जलया एगद्विह दुसामहना ।

दिह्दिह्यो वचीसे, उदहिये पालिए पन्ध्या ॥ ४० ॥

‘उज्जलमाशीर्षं’ ति—उज्जलमन्त्राणां त्रयोविंशतिप्रकृतीना-
मुज्जलकाले या एका स्थितिः स्वरूपापेक्षया समयमात्राव-
स्थाना, अन्यथा तु द्विसमवाचस्थाना, सा तासां जघन्यं
३५

प्रवेशसत्कर्म । एतच्च सामान्येनाहम्, अथैव विशेषमाह—
‘दिह्दिह्यो’ त्यादि द्वित्रिदशिकं सागरोपमाणां शतं यावत्
सत्यकवं मनुपात्य यथास्मिन्ध्यात्वं गतो मन्दोद्गलनया च क-
क्षोपमासंख्येयमात्रमात्रमात्राया सत्यकत्वमिदं उल्लसित-
भारमते क्ष । उल्लस्यैव तद्वलिकं मिष्टयात्वं संक्रमयति ।
सर्वसंकम्य यावत्सिकाया उपरितनं संक्रमयति दलिकं संक्र-
मितम् आधालिकागतं च दलिकं क्षिप्तुसंकम्येण संक्रमयति
संकमयतश्च वक्षेका स्थितिः स्वरूपापेक्षया समयमात्रावस्था-
ना, अन्यथा तु द्विसमवाचस्थाना, तदा तयोः सत्य-
कत्वमिष्टयाजघन्यं प्रवेशसत्कर्म ।

अतिमलोभजसाणं, मोहं अणुवसमदुष्टु खीणां ।

नेयं अहापवच—करास्स चरामि समयमि ॥ ४१ ॥

‘अणिम’ ति—अणिमलोभ—संजलमलोभः ततः संजल-
नलाभ्यशः कीर्त्यान्धुरो वारान् मोहनीयमनुपशमय—मोह-
स्यापशमं कृत्वा उपशमभेगिमकृत्वत्यर्थः । शानाभिः क्षपित-
कर्मोशकियाभिः क्षीणार्थेयापवृत्तकराचरसमये जघन्यं
प्रवेशसत्कर्म जयम् । मोहनीयोपशमं हि क्रियमाणं शुणसंक्र-
मेण प्रभृतं दलिकमवाप्यत, न च तत्र प्रयोजनमिति कृत्वा
मोहनीयोपशमनप्रतिपद्यः ।

पेडन्विकारसगं, खलुसंघगते उनरयजिहुठिं ।

उज्जहितु अवर्षिय, एगदिएण चिरुमल्लये ॥ ४२ ॥

‘उज्जहितु’ ति—नरकक्रिकेद्वैदिकवैकियसत्क-
र्षं वैकियेकादृशकं पूर्वं क्षपितकर्मिणेनाहलितम्, ततो भूयो-
ऽप्यन्तमुद्धतं कालं यावद्द्वयम् । ततो रप्यस्थितौ वरकऽ-
प्रतिष्ठानाभिधानं नरकः जातः । तत्र च सता तेन तत्
वैकियेकादृशकं त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि यावत् विपाकः
संकमतश्च यथायोगमनुभूतम् । ततो नरकादुद्धृत्य तिर्यक्प-
क्षेन्द्रियेषु मध्ये समुत्पन्नः । तत्र च वैकियेकादृशकस्य भूयो-
ऽपि बन्धा न कृतः, तथाविधाध्यवसायाभावाद् । तत एके
न्द्रियं जातः । स च तद्वैकियेकादृशकं चिराद्गलनया उ-
द्वहयितुं लग्नः । चिराद्गलनया उद्वहयतः सतां वक्षेका
स्थितिः स्वरूपापेक्षया समयमात्रावस्थाना, अन्यथा तु
द्विसमवाचस्थाना शशीभवति तदा तस्य वैकियेकादृशक
स्य जघन्यं प्रवेशसत्कर्म ।

मणुयदुशुचागोए, सुदुमखणवदमेसु सुदुमतसे ।

तित्ययराहारतणु, अप्पद्धा वंषिया सुचिरं ॥ ४३ ॥

‘मणुय’ ति—मणुयद्विकमुषैर्गोत्रं च पूर्वं सूक्ष्मत्रसेन
क्षपितकर्मिणेनाहलितम्, ततः ‘सुदुमखणवदमेसु’ ति
सुपेणेण सूक्ष्मैकान्त्येण पुन्ययादिना सता क्षणमन्तमुद्धत-
कालं यावत् भूयोऽपि वदम् । ततः सूक्ष्मत्रसेण तेजोवा-
युषु मध्ये समुत्पन्नः । तत्र च चिराद्गलनया उद्वहयितुं लग्नः
उद्वहयतश्च यदा तयामका स्थितिर्द्विसमवाचस्थाना श-
शीभवति तदा तयामेनुयद्विकोचैर्गोत्रयोः सूक्ष्मखणवदयो-
जघन्यं प्रवेशसत्कर्म । तथा तीर्थकरमात्रं ‘अणुयद्वाराधि-
य’ ति’ श्रव्यं कालं चतुरशीत्येवसहस्राणि सानि-
रंकाणि यावद्बद्धा कयली जातः । ततः ‘सुचिरं’ ति प्र-

भूतं कालं देशानपूर्वकोटिरूपं यावत् केवलियर्थायं परि-
पाठ्यायोगिकबलिः सतः क्षपितकर्मोत्पन्नं चरसमये च-
रमावस्थं तीर्थकरणान्मो जघन्यं प्रदेशसत्कर्म । अन्यं तु
मुच्यते-तीर्थकरणान्मः क्षपितकर्मोत्पन्नं तन्मात्रोपजघन्यया-
गिना प्रथमसमये या लता बद्धा सा जघन्यं प्रदेशस-
त्कर्म । 'आहारकतल्लु' ति आहारकतल्लुस्थितमाहारक-
सत्कर्म । 'अप्यथा बंधिय' ति अल्पकालं बद्धा मिथ्यायं
गतः, ततः 'सुखिर' ति खिराहलनया उद्धलयतः सतो
यदा एका स्थितिर्द्विसमयमात्रावस्थाना शेषीभवति तदा
तस्य जघन्यं प्रदेशसत्कर्म । तदेवमुक्तं जघन्यप्रदेशसत्कर्म-
स्वामित्वम् ।

सम्पत्ति प्रदेशसत्कर्मस्थानप्रकरणार्थं

स्पर्धकप्रकरणमाह—

चरमावलिपयविद्वा, गुणसेदी जासिमत्ति न य उद्भो ।
आवलिगा सम्येसभा, तासि खलु फुङ्गाइ तु ॥ ४४ ॥

'चरमावलि' ति-चरमा-सर्वात्मिका या क्षणकाले आव-
लिका तां प्रविष्टा गुणधैर्ययोसां प्रकृतीकामस्ति न च उ-
दयः तासां स्वानर्द्धिकमिथ्यात्वाद्वाद्दशकपायनरक-
द्विक्रितियेष्टिककपञ्चिन्द्रियजातिवज्जातिचतुष्टयातपोद्धात-
स्थावरसूक्ष्मसाधारणरूपाशोकोर्मत्रिशिस्तंयनानावलि-
कायां यावन्तः समयस्तावन्ति स्पर्धकानि भवन्ति । ल-
ल्लुशब्दा वाक्यालङ्कारः । तुरवकाराः । आवलिकासम-
यसमाप्तिवेत्यर्थः । इयमत्र भावना-अभ्यध्यासाभ्याजघन्य-
प्रदेशसत्कर्मयुक्तत्वसु मध्ये समुत्पन्नः । तत्र च सर्वविरति
देशविरति चानिच्छा लब्ध्या चतुर्ध्व वारान् मोहीयमुपशम-
य भूयोऽप्येकस्मिन्पुत्रे मध्ये समुत्पन्नः । तत्र च पत्योपमासं-
क्षेपभागमात्रं कालं यावत् स्थित्वा मनुष्ये मध्ये स-
मुत्पन्नः, तत्र च क्षणायामभ्युतः । तस्य चरमे स्थितिख-
रकङ्कपणते सति चरमावलिकायां स्तिबुकसंक्रमेण क्षीय-
माणयां यदा एका स्थितिर्द्विसमयमात्रावस्थाना शेषीभव-
ति तदा सर्वमजघन्यं यत् प्रदेशसत्कर्म तत्
प्रथमं प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । तत एकस्मिन् परमाणौ
प्रक्षिते सति अन्यत्—द्वितीयं प्रदेशसत्कर्मस्थानं
भवति । ततो द्वयोः परमाण्वोः प्रक्षिप्तयोरन्य-
चतृतीयं प्रदेशसत्कर्मस्थानं त्रिपरमाण्वो प्रक्षिप्तं अन्यत् ।
एवमेकैकपरमाणुप्रक्षेपेण प्रदेशसत्कर्मस्थानानि नानाजीवा-
पेक्षयाऽनन्तानि तावद्वाच्यानि यावत्सांस्मिन्ध्व चरमे
स्थितिविशेषे शुणितकर्मस्थोत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्मस्थानं
भवति । अत ऊर्ध्वमन्यप्रदेशसत्कर्मस्थानं न
प्राप्यते तत इदमेकं स्पर्धकम् । इदं तु चर-
मस्थितिराधिकृत्य । एवं द्वयोश्चरमस्थितयोर्द्वितीयं स्पर्ध-
कं वक्तव्यम् । तिस्रषु च स्थितेषु तृतीयम् । एवं तावद्वा-
च्यं यावत्समयानावालिकासमयप्रमाणानि स्पर्धकानि भव-
न्ति । तथा चरमस्थितिज्ञातस्य चरमं प्रक्षेपमादि कृत्वा
पश्चात्पूर्वो प्रदेशसत्कर्मस्थानानि यथास्तरं वृद्धानि ताव-
द्भक्त्यानि यावदार्थमीयमासीयसकृष्टं प्रदेशसत्कर्म । तत
एतावदेतदपि सकलस्थितिगतं यथासम्भवमेकं स्पर्धकं
विषयते । तत पतेन स्पर्धकेन सहावलिकासमयप्रमाणानि
स्पर्धकानि भवन्ति ।

संजलसुखिगे चर्व, अहिगाणि च आलिगाएँ समएहि ।
दुसमयहीशोहि गुणा-णि जोगठाणाणि किसिखणि ४५ ।
'संजलसुखिगे' ति-संज्वलनत्रिके क्रोधमानमायाकरे, ए-
वं पूर्वोक्तं प्रकारेण स्पर्धकानि वाच्यानि । इयमत्र भाव-
ना—क्रोधादीनां प्रथमस्थितिर्यावदावलिकाशेषा न भवति
तावत् स्थितिघाते रसावतन्धोऽप्योरीणाः प्रवर्तन्ते ।
आवलिकाशेषिघाते तु प्रथमस्थितौ ध्ववच्छुद्ध्यन्ते, ततोऽनन्तर-
समये समयानावलिकागते समयद्वयोर्मावलिकाद्विकवद्धं
च सकृदस्ति, अन्यत् सर्वं क्षीणं तत्र सम्बन्धानावलिका-
न-तस्य दलिकस्य स्पर्धकभावना यथा प्राक् कृता
तथाऽत्रापि कस्यथा, यच्च समयद्वयोर्मावलिकाद्विकवद्धं
दलिकमस्ति तस्यान्यथा स्पर्धकभावना क्रियते पूर्वप्रकार-
ेण स्पर्धकस्वरूपस्याप्राप्त्यमत्तत्वात् । अथोप्येत कथं
स्थितिघातरसावतन्धोऽप्योरीणाव्यवच्छेदानन्तरसमये स
मयद्वयोर्मावलिकाद्विकवद्धमेव दलिकमस्ति न शेषमिति
ज्ञायते ? उच्यते—इह चरमसमयक्रोधादिवेदकेन यद्वद्धं द-
लिकं तद्वन्धावलिकातीतम् आवालिकामात्रेण कालेन निर-
क्षयं संक्रमयति । तथा च सति आवलिकाचरमसमये स्वरू-
पापेक्षयाऽकमी भवति । द्विचरमसमयेवेदकेन यद्वद्धं तदपि
च बन्धावलिकायामतीतायामन्येनावलिकामात्रेण कालेन सं-
क्रमयति, आवलिकायाचरमसमये अकमी भवति । एवं य-
त्कर्म यासिन् समये वद्धं तत्तत्सामान्यमादाभ्यं द्वितीयाव-
लिकाचरमसमयेऽकमी भवति । तथा च सति बन्धाध्या-
वप्रथमसमये समयद्वयोर्मावलिकाद्विकवद्धमेव सत्प्राप्यते, न
शेषम् । तथाहि-तत्सतोऽसंख्यतत्त्वमार्तात्मिकाऽप्यनावलिका
किलासत्कल्पमया चतुःसमयान्मिका कल्पते । नतो बन्धा-
दिव्यवच्छेदचरमसमयादर्थोक्तं चरमं समये यद्वद्धं तद्वन्धाव-
लिकायां चतुःसमयान्मिकायामतीतायाम् अन्यया चतुःसम-
यान्मिकाया आवलिकया अन्यत्र संक्रम्यमाणं चरमसमये
बन्धादिव्यवच्छेदसमयरूपं सर्वथा सकृदपे न प्राप्यते, अ-
न्यत्र सर्वोक्तमस्तितात् । सत्तम सर्वयद्वद्धं तत्सन्तु-
समयान्मिकायामावलिकायामतीतकान्तायामन्यया चतुः-
समयान्मिकाया अन्यत्र संक्रम्यमाणं बन्धादिव्यवच्छेदानन्तर-
समये सकृदपे न प्राप्यते, सर्वोक्तमाभ्यत्र संक्रमितत्वात्,
शेषपश्चाद्विसमयरूपं तु प्राप्यते । नतो कथमर्थो ध्ववच्छुद्ध्य-
सति अनन्तरसमये समयद्वयोर्मावलिकाद्विकवद्धमेव सत्
प्राप्यते नाप्यति । तत्र बन्धादिव्यवच्छेदसमये जघन्य-
योगिना सता यद्वद्धं तस्य बन्धावलिकायामतीतायामन्यया
आवलिकायाऽन्यत्र संक्रम्यमाणस्य चरमसमये यासिन्क-
रियति न तावत्संक्रमयति तत् संज्वलनक्रोधास्य जघन्यं
प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । एवं द्वितीययोगिना बन्धादि-
व्यवच्छेदसमये यद्वद्धं तस्यापि दलिकं चरमसमये द्वितीये
प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । एवं तावद्वाच्यं यावदुक्तद्वयोर्मास्थान-
वर्तिना सता बन्धादिव्यवच्छेदसमये यद्वद्धं तस्य दलिकं च-
रमसमये सर्वोक्तमस्तिमेव प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । एवं जघ-
न्यं योगस्थानमादि कृत्वा यावन्ति योगस्थानानि भवन्ति
तावन्ति प्रदेशसत्कर्मस्थानान्पि चरमसमये प्राप्यन्ते, इ-
मेकं स्पर्धकम् । एवं बन्धादिव्यवच्छेदद्विचरमसमये जघन्य-
योगिना यद्वद्धं तत्रापि द्वितीयावलिकाचरमसमये

प्रागिब तावन्ति प्रदेशसत्कर्मस्थानानि भावनीयानि । केवलं स्थितिद्वयभावीनि तानि प्रतिपन्नयानि, बन्धादिव्यवच्छेदचरमसमये बद्धस्यापि दलिकस्य तदानीं हिसमयस्थितिकस्य प्राप्यमाणत्वात् । इदं द्वितीयं स्पर्धकम् । एवं बन्धादिव्यवच्छेदश्चिद्वारमसमये जघन्ययोगादिना यद्वर्ष्यते सत्रापि द्वितीयावलिकावरमसमये प्रागिब तावन्ति प्रदेशसत्कर्मस्थानानि भवन्ति । नवरं स्थितिप्रभावीनि तानि भावनीयानि, तदानीं बन्धादिव्यवच्छेदचरमसमयबद्धसत्कस्यापि दलिकस्य तिस्रमयस्थितिकस्य प्राप्यमाणत्वात् । इदं तृतीयं स्पर्धकम् । एवं समयद्वयोनावलिकाद्विके यावन्तः समयस्तावन्ति स्पर्धकानि भवन्ति । तत आह— 'अहिगायि य आबलिया' इत्यादि । योगस्थानानि कृतानि समयस्थानानि समुदायैकपदया विवक्षितानि, सकलयोगस्थानसमुदाय इत्यर्थः । आबलिकागतेः समयैः समयद्वयद्विनेशुपयन्ते गुणिते सति यावन्तः सकलयोगस्थानसमुदायास्तावन्ति प्रथमस्थितौ व्यवच्छिन्नयायामधिकांशे स्पर्धकानि भवन्ति । तथाहि—बन्धादिव्यवच्छेदचरमसमये समयद्वयोनावलिकाद्विकसमयप्रमाणानि स्पर्धकानि प्राप्यन्ते । एतज्ज्ञानन्तरमथ भावितम् । बन्धादिव्यवच्छेदादूर्ध्वं च प्रथमस्थिति-रावलिकामात्रा तिष्ठति, ततस्तस्यामावलिकामात्रायां प्रथमस्थितौ संक्रमणे व्यवच्छिन्नयामात्रायां परत आबलिकासमयप्रमाणानि स्पर्धकानि अन्यत्र संक्रमणे व्यवच्छिद्यन्ते अत एव च तानि पृथक् भूगुण्यन्ते । ततस्तेषु व्यवच्छिन्नेषु प्रथमस्थितौ च व्यवच्छिन्नयायां शेषापि समयद्वयोनावलिकासमयप्रमाणान्यधाधिकानि प्राप्यन्ते, नान्यानीति ।

वेपसु फड्गादुगं, अहिगा पुरिसस्स वेड आबलिया ।

दुसमयहीणा गुणिया, जोगद्वारेहि' कसियेहि' ॥४६॥

'वेपसु' ति—वेपेसु क्वीवेषु रुषवेदनुपसकवेपेसु मत्त्येकं द्वे स्पर्धके भवतः । कथमिति चेत् ?, उच्यते—कश्चिज्जन्तुरभवसिद्धिकप्रयोग्यजघन्यप्रदेशसत्कर्मो ब्रसेषु मध्ये समुत्पन्नः तत्र देशविरतिं सर्वविरतिं च बहुशो लब्ध्वा अतुरब्ध वारान् मोहनीयमुपशमय्य द्वाविंशदधिकं च सागरोपमाणां शतं यावत्सम्यक्त्वमनुपाहयाप्रतिपतितसम्यक्त्वो ननुसकवेदेन क्लृप्तक्षेपिमाकडः, ततो ननुसकवेदस्य प्रथमस्थितौ द्विचरमसमये वर्तमाने उपरितनस्थितिशब्दमयस्य संक्रमितम्, तथा सति उपरितनी स्थितिः सर्वोपमा नितीरीकृता । ततः प्रथमस्थितौ चरमसमये सर्वजघन्यं यत् प्रदेशसत्कर्म तत् प्रथमं प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । तत एकस्मिन् परमाणौ प्रक्षिप्तं सति द्वितीयं प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । परमाख्ययमपे च तृतीयम् । एवं नानाजीवापेक्षया एकैकपरमाणुकृद्धा प्रदेशसत्कर्मस्थानानि अनन्तानि तावद्वाच्यानि यावद्विशुक्तमाश्रयो-रुद्धं प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । इदमेकं स्पर्धकम् । ततो द्वितीयस्थितौ चरमवर्षे संक्रम्यमाणे चरमसमये पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वजघन्यं यत्प्रदेशसत्कर्मस्थानं तत् आदि कृत्वा नानाजीवापेक्षया यथासम्भवमुत्तरोत्तरकृद्धया निरन्तरे प्रदेशसत्कर्मस्थानानि तावद्वाच्यानि यावद्विशुक्तमाश्रयो-रुद्धं प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । तानि द्वितीयं स्पर्धकम् । अथवा—यावत्प्रथमा स्थितिर्द्वितीया च स्थितिर्विद्यते ता-

वर्षेकं स्पर्धकम् । द्वितीयस्थितौ च त्रीणां प्रथमस्थितौ श्रेणीभूतानां समयमात्रायां द्वितीयं स्पर्धकमिति । एवं प्रकारद्वयेन क्वीवदस्यापि स्पर्धकद्वयं भावनीयम् । पु-रुषवेदस्य पुनः स्पर्धकद्वयमेवं भावनीयम्—उद्यचरमसमये जघन्यं प्रदेशसत्कर्म आदि कृत्वा नानाजीवापेक्षया एकैकपरमाणुकृद्धया निरन्तरे प्रदेशसत्कर्मस्थानानि तावद्वाच्यानि यावद्विशुक्तमाश्रयो-रुद्धं प्रदेशसत्कर्मस्थानम् । एतानि सर्वाण्यनन्तानि । एतामेकं स्पर्धकम् । उद्यचरमसमये च द्वितीयस्थितौ चरमवर्षे संक्रम्यमाणे सर्वजघन्यं प्रदेशसत्कर्मस्थानमपि कृत्वा प्रागिब द्वितीयं स्पर्धकं वाच्यम् । किंच—'अहिगा पुरिसस्स' ति पुरुषवेदस्याधिकांश्यापि स्पर्धकानि भवन्ति । कियन्ति भवन्तीति चेदुच्यते—'वेड आबलिया' इत्यदि, अत्र द्वे आबलिके इत्यत्र तृतीयायां प्रथमा । 'नोगद्वारेहि कसियेहि' इति अत्र तु तृतीया प्रथमायै ततोऽन्यथे—कृतानि योगस्थानां, सकलयोगस्थानसमुदाय इत्यर्थः । इयमावलिकाभ्यां हिसमय-हीनाभ्याम् आबलिकाद्विकसमयेद्विकपदीनैरित्यर्थः, गुण्यन्ते गुणिते च सति यावन्तः सकलयोगस्थानसमुदायास्तावन्ति स्पर्धकान्यधिकानि भवन्ति, समयद्वयोनावलिकाद्विकसमयप्रमाणानि अधिकांशं भवन्तीत्यर्थः । तथाहि—पुरुषवेदस्य बन्धादिव्यवच्छेदं सति समयद्वयोनावलिकाद्विकवर्षं पुरुषवेदस्य दलिकं विद्यते । ततोऽपेक्षकस्य सतः संज्वलनाधिकोक्तप्रकारेण योगस्थानापेक्षया समयद्वयोनावलिकाद्विकसमयप्रमाणानि स्पर्धकानि वाच्यानि । सम्प्रत्युक्तानां वषयमाणानां च स्पर्धकानां सामान्यकरं लक्षणमाह—

सर्वजहज्जादचं, संधुतरओ निरन्तरं उप्पि ।

एगं उव्वलमाणी, लोभजसा नोकसायाणं ॥४७॥

'सर्वजहज्ज' ति—सर्वजघन्यान् प्रदेशसत्कर्मस्थानादारब्ध-मेकैकेन कर्मस्कन्धेनोत्तरतः पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्पुनरोत्तरं निरन्तरे प्रदेशसत्कर्मस्थानजालं तावत्क्षेपं यावत् 'उप्पि' उपरितनं सर्वोत्तरं प्रदेशसत्कर्मस्थानं भवति । इयमत्र भावना—सर्वजघन्यप्रदेशसत्कर्मस्थानादारब्ध योगस्थानापेक्षया एकैकेन कर्मस्कन्धेन वृत्तानि प्रदेशसत्कर्मस्थानानि निरन्तराणि तावन्नतस्यानि यावदुत्कृष्टं प्रदेशसत्कर्मस्थानं भवति । एकैककर्मस्कन्धेनोत्तरत इति चोक्तं योगस्थानशब्द-ब्धस्पर्धकेषुक्षया, अन्यथा 'चरमाबलियपेक्षिते' त्वादी यानि स्पर्धकान्युक्तानि तेप्येकैकेन प्रदेशमैवोत्तरोत्तरा वृद्धिः प्राप्यते इति तद्वयमुक्तं सामान्यं लक्षणं स्पर्धकानाम् । सम्प्रत्युद्भवमानप्रकृतीनां स्पर्धकरूपणार्थमाह—'एगं उव्वलमाणी' एकं स्पर्धकमुद्भवमानप्रकृतीनां वयोविशितिसंभवात् । तत्र सम्यक्त्वस्य भावना क्रियते—अभिव्यपारोग्यजघन्य-स्थितिसत्कर्मो ब्रसेषु मध्ये समुत्पन्नस्तत्र सम्यक्त्वं देशविरतिं चानकवारान् लब्ध्वा अतुरब्ध वारान् मोहनीयमुपशमय्य द्वाविंशदधिकं च सागरोपमाणां शतं यावत्सम्यक्त्वमनुपाहय मिथ्यायै गतः, ततश्चोद्बलनया सम्यक्त्वमुद्बल-यतो यदा चरमवर्षे संक्रान्तम् एका च शेषा उद्वावलिका तिष्ठति, तामपि स्तिबुक्तसंक्रमणे मिथ्यायै संक्रमयति ।

संस्कृततत्त्वम् वा एकम् स्थितिर्द्विसंभवाभावस्थानां शेषी-
भूता येषां स्थितिस्तैर्वा संस्कृतत्वस्य सा ज्ञाने प्रवेश-
सत्त्वसंयोगः । ततो नानाजीवापेक्षया एकैकप्रदेशखण्डा प्र-
वेशसत्त्वकमस्यानामि तावज्जतयानि यावद् कुशितकर्मोद्यत्वा-
त्कृद् प्रवेशसत्त्वकमस्यानम् भवति । इदमेकं रूपधेकम् । एवं
तत्त्वसंभवात्त्वस्यैव प्रवेशे च शेषाणामनुष्ठानयोग्यानां
अभिव्यक्तिप्रकाराद्व्यक्तसत्त्वकमप्यत्र प्रत्यक्षप्रकारेणाग्रह-
णीयम् । नवरं तासां द्व्यधिकसत्त्वसागरोपमशतप्रमाणः स-
न्धेकत्वकालो मूलत एव न वक्ष्यते । ' लोभजसे ' स्यादि
सन्धेकत्वलोभजसेः कील्योरपि एकं रूपधेकम् । तथाहि स एवा-
भिव्यक्तिप्रकारयोग्यजन्यस्थितिसत्त्वकानां त्रयेषु मध्ये समु-
त्पिबः । तत्र चतुःकुली भोद्व्यप्रशममन्त्रेण शेषाभिः क्षपित-
कर्मोद्यत्वाभिः कर्मवर्तिकं प्रभूतं क्षपयित्वा चिरकालं च
सर्वमनुष्यैर्हर्षं क्षपणायोचितं । तस्य यथासम्भुतकरण-
धरमस्याये जन्मैः प्रवेशसत्त्वकम् । तत्त्वसंस्मरणस्य नामा-
जीवापेक्षया एकैकप्रदेशखण्डा निरन्तराणि प्रवेशसत्त्वक-
मस्यानामि तावद्वाच्यंनि यावद् कुशितकर्मोद्यत्वात्कृद् प्र-
वेशसत्त्वकमस्यानम्, एवमेकं सन्धेकत्वलोभजस्यः कील्योः रूप-
धेकम् । यथापि च नोकपायाणां प्रत्येकमेकैकं रूपधेकम्, तदपि
सैवम्-स यथाभिव्यक्तिप्रकारयोग्यजन्यप्रवेशसत्त्वकानां त्रयेषु
मध्ये समुत्पिबः । तत्र सन्धेकत्व प्रवेशविरतिं चापेक्षितो ल-
ब्धत्वं चतुःस्र धारागमोद्गर्हयितुप्रशमनं स्त्रीविवनपुंसकत्रेण
च भूयो भूयो वन्द्येन हास्यद्विसंस्कृतमेव च प्रभू-
तमापूय भवत्यु ज्ञातस्तत्र चिरकालं संभवमनुपादय स-
क्षययोरिष्यतः । तस्य चरमस्थानचरमसमये वक्ष्यमानं प्र-
त्येकं यथा नोकपायाणां प्रवेशसत्त्वकं तस्यैव तत्त्वम् । तत-
स्तत्त्वमादाश्रय नानाजीवापेक्षया एकैकप्रदेशखण्डा निरन्-
तराणि प्रवेशसत्त्वकमस्यानानि भ्रान्तानि तावद्वाच्यंनि या-
वद् कुशितकर्मोद्यत्वात्कृद् प्रवेशसत्त्वकम् । एवमेकं येषां नो-
कपायाणां प्रत्येकं रूपधेकम् ।

सप्तमि भोद्व्यप्रशमनानां धातिकर्मणा रूपधेकनिरूपण-
विधानम्—

द्विद्वन्द्वविच्छेदा, क्षीणकृतायस्त सप्तकालतमा ।

एगद्विर्घा घाईयं, निहापयलाय दिवेकं ॥ ४८ ॥

' दिवेकं ' च-क्षीणकृतायस्य स्थितिसन्धेकत्वस्यैव-
स्थितिघातव्यवच्छेदात् परतो यः शेषकालास्तद्वति तत्त्व-
मानि शेषकालसमयसमानि रूपधेकानि एकाधिकानि धाति-
कर्मणा भवन्ति । निद्राप्रचलयेस्तु । हन्धा-पारत्यय एकं चरमं
स्थितिरगतं रूपधेकं, शेषाणि वाच्यानि, निद्राप्रचलयाई उद-
याभावात् स्वस्वरूपेण चरमसमये दलिकं न प्राप्यते, किं तु-
परमस्तिरूपेण, तेन तयोरेकं रूपधेकं चरमस्थितिगतं
परित्यज्यते । रूपधेकानां चयं भावना-क्षीणकृतायाऽज्ञायाः
संख्येयस्य भागेषु गतेषु सप्तसु एकस्मिन् संख्येयतमेऽन्तर्मुह-
तेप्रमाणे भागऽवतिष्ठमाने ज्ञानावरणपञ्चकदशनावरणेषु त-
द्व्यभावापेक्षकानां स्थितिसंयोगस्योपवर्तनमापयत्यै क्षी-
णकृतायाज्ञासमं करोति । निद्राप्रचलयेत्वंकसमयवर्धनीयम् ।
अत्र च कारणं प्रागेवाहम्, तदानीं च स्थितिघातादयो
निवृत्ताः । यद्यपि च क्षीणकृतायाज्ञासमं स्थितिसत्त्वकम्

कृतम्, तदपि च क्रमेण यथासंभवमनुवर्ततेदीर्घायां क्षय-
मुपगच्छेत्तावच्छेदकत्वेन यावदेकं स्थितिः शेषीभवति । तस्यां
च क्षपितकर्मोद्यत्वं सर्वजन्मैः वप्रदेशसत्त्वकम् तत्प्रथमं
स्थानम्, तत एकस्मिन् परमाणौ प्राप्ते सति द्वितीयं
प्रवेशसत्त्वकमस्यानम्, एवमेकैकपरमाणुवृद्ध्या निरन्तराणि
प्रवेशसत्त्वकमस्यानानि तावद्वाच्यंनि यावद् कुशितकर्मोद्यत्वा-
त्कृद् प्रवेशसत्त्वकमस्यानम् । इदमेकं रूपधेकम् । द्वयैश्च
स्थित्योः शेषीभूतयोस्तत्त्वकारेण द्वितीयं रूपधेकम् । तिसृषु
स्थितिषु शेषीभूतासु तृतीयं रूपधेकम् । एवं क्षीणकृतायाऽ-
ज्ञासमीकृते सत्त्वकमि यावन्तः स्थितिविशेषास्तथैव रूप-
धेकानि वाच्यानि । चरमस्य च स्थितिघातस्य धरमं प्र-
थमादी कृत्वा पञ्चानुपूर्व्येण प्रवेशसत्त्वकमस्यानानि येषोत्तरं
वृद्ध्या तावद्वाच्यंनि यावद्वातीवमात्मीयं सर्वोत्कृद् प्रवेश-
सत्त्वकम् तावदेतदपि सकलनिजनिजस्थितिगतं यथासंभव-
मेकैकं रूपधेकं प्रवक्ष्यम् । तत्त्वस्थानाधिकानि स्थितिघातव्यव-
च्छेदात् परतः क्षीणकृतायाज्ञासमवस्थानि रूपधेकानि भ-
वन्ति । निद्राप्रचलयेस्तु चिरमस्थितिमधिकृत्य रूपधेका-
नि वाच्यानि, चरमसमये तद्विकल्पाभावात्तावत्तात् । तत
एकं हीनानि तस्य रूपधेकानि प्रवक्ष्यामि ।

सत्त्वसिद्धिनिर्वाण, उदयवर्धनं तु तेण कालेण ।

तुष्ठा येगद्विर्घाई, सैसायं एगद्विर्घाई ॥ ४९ ॥

' संलस ' च-शैलेभो-अयोन्यवस्था तस्याः सत्ता वासां
प्रकृतीनां ताः शैलेरीसत्ताकाः । ताश्च द्विधा, तद्यथा-उदय-
वर्धनाऽऽवृषवस्थः । तत्रोदयवर्धनो मनुष्यगणितमुत्पातुः-
अंश्विषयातित्रसत्त्वमभावेयथासंवाद्यवस्थाः कीर्तिनीर्गकः । यै
गोत्रसत्तासाताम्यवर्धनीयत्वाद्वा । तासां प्र-
तीनां तनायागिकालेन तुल्यानि रूपधेकानि एकै-
केनाधिकानि भवन्ति । ज्ञायागिकाले यावन्तः समया-
स्तावन्ति रूपधेकानि एकेनाधिकानि भवन्तीत्यर्थः । कथ-
मिति चतुर्दश-अयोनिकैकालेनचरमसमये क्षपितकर्मा-
शमधिकृत्य यत्सर्वजन्मैः प्रवेशसत्त्वकमस्यानम्, तत् प्रथ-
मं स्थानम् । तत एकस्मिन् परमाणौ प्राप्ते सति द्वितीयं
प्रवेशसत्त्वकमस्यानम् । एवं नानाजीवापेक्षया एकैकप्रदेश-
खण्डा तावद्प्रवेशसत्त्वकमस्यानानि प्रवक्ष्यामि यावद् कुशित-
कर्मोद्यत्वं प्रवेशसत्त्वकमस्यानम् । इदमेकं रूप-
धेकम् । तत एवमेव द्वयोः स्थित्योः शेषीभूतयोर्द्वितीयं रूप-
धेकम् । तिसृषु स्थितिषु तृतीयम् । एवं निरन्तरं ताव-
द्वगन्तव्यम्, यावदेतद्विषयगतसमयः । तथा सयोगिकेव-
लिचरमसमये चरमस्थितिसन्धेकसत्त्वकं चरमप्रक्षेपमादि
कृत्वा यावद्वातीवमात्मीयं सर्वोत्कृद् प्रवेशसत्त्वकम् तावद्-
तदपि सकलस्थितिनिर्वाणमेकैकं रूपधेकं प्रवक्ष्यम् ।
ततोऽयोगिकैकालगुणस्थानकः यावन्तः समयास्तावन्ति रूप-
धेकानि एकाधिकानि उदयवर्धनीयं प्रकृतीनां प्रवर्तितसंख्यानां ताव-
न्ति रूपधेकान्येकं हीनानि भवन्ति । यतस्तत्ता ज्ञानयोगिकेव-
लिचरमसमये उदयवर्धनीयं मध्ये तिसृषुसत्त्वकमेव सैक-
व्यन्तः । ततस्तासां चरमसमयगतं रूपधेकं न प्राप्यत इति
नेन हीनानि तासां रूपधेकानि भवन्ति । इदं रूपधेकं म-

भुष्यगत्यादीनाम् 'एवं उच्चलमाणी' इत्यनेन ग्रन्थेन प्रागेव स्पष्टकप्रकृषा कृता तथापि इहापि तासां स्पष्टकानि-
प्राप्यन्त इति भूय उपादानम् । एवं करोष्वपि बन्धनादिषु
यथासम्बन्धं स्पष्टकानि बाध्यानि ।

तथा चाह—

संभवतो ढाखाई, कम्मपण्णसिंहं होंति नेपाई ।

करणेसु य उदयमि य, अणुमाशेषेव मेणं ॥ ५० ॥

'संभवतो' ति सम्भवमाधित्य स्थानानि प्रदेशसत्कर्म-
स्थानानि करणेषु बन्धनादिषु उदये च कर्मप्रदेशयः कर्म-
प्रदेशानधिकृत्य ज्ञेयानि—ज्ञातव्यानि । कथमित्याह—ए-
वमुपदर्शितेन एतेन—प्रागुक्तेन अनुमानेन प्रकारेण ज्ञा-
तव्यानि । तथाहि—बन्धनकारो जघन्यं योगस्थानमादि कृ-
त्वा याचतुल्ययोगस्थानम्, एतावन्ति प्रदेशसत्कर्मस्थानानि
बन्धमाधित्य प्राप्यन्ते, तावन्ति वैकं स्पष्टकम् एवं संक-
मणादिष्वपि प्रत्येकं यथायोगं भावनीयम् ।

करोदयसंताणं, पगइहाणेषु सेसगतिगे य ।

भूयकारप्यरो, अवडिओ तह अवचण्णो ॥ ५१ ॥

'करोदयसंताणं' ति—अद्यानां करणानामुदयसत्तयो-
श्च प्रकृतिस्थानेषु 'ससगतिगे य ति' शेषे च त्रिके स्थि-
त्यनुभागप्रदर्शकं प्रत्येकं चत्वारो विकल्पा ज्ञातव्याः ।
तद्यथा—भूयस्कारः, अल्पतरः, अवस्थितः, अवलम्ब्यः ।

एतेषां चतुर्णां लक्षणमिदम्—

एगादहिगे पढो, एगाई ऊणगमि विडो उ ।

तत्तिपमेचो तडो, पढे समये अवचण्णो ॥ ५२ ॥

'एगादहिगे' ति—इह बन्धमाधित्य भावना क्रियते ।
बन्धो द्वि-मूलप्रकृतीनामुत्तरप्रकृतीनां च । तत्र मूल-
प्रकृतीनां बन्धः कदाचित् अद्यानाम्, कदाचित्सप्तानाम्,
कदाचित् षण्णाम्, कदाचिद्वेकस्याः । तत्र यदा स्तोकाः
प्रकृतीराबन्धन् परिणामविशेषतो भूयसीः प्रकृतीर्बध्नाति,
यथा सप्त बद्धा अष्टौ बध्नाति, यद्वा—यद् एकां च बद्धा
सप्त, तदा स बन्धो भूयस्कारः । तथा चाह—'एगा
दहिगे पढो' एकादिभिरेकद्वित्रयादिभिः प्रकृतिभिरधिके
बन्धे प्रथमः प्रकारो भवति, भूयस्कारो बन्धो भवतीत्य-
र्थः । यदा तु प्रभूताः प्रकृतीर्बध्नान् परिणामविशेषतः
स्तोका बहुमारभन्ते, यथाऽष्टौ बद्धा सप्त बध्नाति, सप्त
वा बद्धा यद् षड्वा बद्धा एकां, तदानीं स बन्धोऽल्पतरः ।
तथा चाह—'एगाई ऊणगमि विडो उ' एकादिभिरे-
कद्वित्रयादिभिः प्रकृतिभिर्बन्धे द्वितीयः प्रकारः अल्प-
तर इत्यर्थः । तथा स एव भूयस्कारोऽल्पतरो वा द्वि-
तीयादिषु समयेषु तावन्मात्रतया प्रवर्तमानोऽवस्थित इति
व्यपदेशं लभते । तथा चाह—'तत्तिपमेचो तडो' ता-
वन्मात्रस्त्वतीयोऽवस्थित इत्यर्थः । एते त्रयोऽपि प्रकारा
मूलप्रकृतीनां सम्भवन्ति । चतुर्थस्तु न सम्भवति । न हि
मूलप्रकृतीनां सर्वासां बन्धन्यवच्छेदे सति भूयोऽपि बन्धः
सम्भवति येन चतुर्थी बन्धः स्यात् । तत उत्तरप्रकृतीर-
धिकृत्य स वेदितव्यः । यथा मोहनीयस्य तद्गतसर्वोत्तर—

प्रकृतिबन्धन्यवच्छेदे सति उपशान्तमोहगुणस्थानकात्
प्रतिपाते भूयोऽपि बन्धारम्भप्रथमसमये, स हि तदानीं न
भूयस्कारो बन्धं शक्यते, नाप्यल्पतरः, नाप्यवस्थितः,
तल्लक्षणायोगात्, ततोऽसाधकत्वं इत्युच्यते, भूयस्का-
रादिनाम्ना बन्धमशक्यत्वात् । एवमुत्तरप्रकृतीरधिकृत्य ज्ञा-
नावरणीयादीनां वेदनीयवर्जानामवलम्ब्यो भावनीयः । वेद-
नीयस्य त्वबलव्यो न सम्भवति, तस्य हि सर्वथा बन्ध-
न्यवच्छेदः सयोगिकेवैलचरसमये । न च तदः प्रतिपातो
येन भूयो बन्धः प्रवर्तमानः प्रथमसमयेऽवलम्ब्यः स्यात् ।
तदेवं मूलप्रकृतीरधिकृत्य वल्लभ्यवर्जोः शेषाख्यः प्रकारः,
उत्तरप्रकृतीस्त्वादिकृत्य चत्वारोऽपि प्रकाराः सम्भवन्ति ।
यथा च बन्धे चत्वारोऽपि प्रकारा आदिताः । एवं संकमे
उल्लसनामागमवर्तकान्यमुदीरणायामुपशमनाबाधुदये सत्ता-
यां च प्रकृतिस्थानेषु स्थित्यनुभागप्रदेशस्थानेषु च यथा-
योगं स्वयंमेव भावनीयाः ।

करोदयसंताणं, साभिचोधिई सेसगे नेयं ।

गइयाइगमणासुं, संभवओ सुडु आगमिय ॥ ५३ ॥

'करोदयसंताणं' ति—अद्यानां करणानामुदयसत्तयोश्च
यदुक्तं प्रत्येकं सप्रपञ्चं स्वरूपं तत् श्रोतृस्वामित्वमुच्यते ।
'साभिचोधिई' ति द्वितीयायै तृतीया, व्यक्त्यपेक्षया च
कृत्वचनम् । ततश्च तानि श्रोतृस्वामित्वानि यथोक्तकरणा-
दीदयसत्तास्वरूपाणि सुष्टु आगम्य परिभाष्य शेषक-
मपि ज्ञातव्यम् । क ज्ञातव्यमित्याह—तायादिषु चतुर्दशसु
मार्गस्थानेषु । कथमित्याह—सम्भवतो यथासम्भवति
घटते तथैव, नाऽन्यथा ।

बंधोदीरणसंकम—संतुदयायं जहन्नगर्हिई ।

संवहो पगइडिई, अणुभागपण्णसो नेओ ॥ ५४ ॥

'बंधोदीरणं' ति—बन्धोदीरणासंकमसतोदयरूपाणां पञ्चानां
पदार्थानां प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशतः प्रकृतिस्थित्यनुभागप्र-
देशानधिकृत्य जघन्याजघन्योत्कृष्टानुत्कृष्टैः सम्बन्धः परस्पर-
मेककालमागमाविरोधेन मीलनम् । यथा ज्ञानावरणीयस्य
जघन्ये स्थितिवन्धे जघन्योऽनुभागबन्धः, जघन्यः प्रदेशश्चाः
अजघन्याः स्थित्युदीरणासंकमसतोदया इत्यादिकृते, त-
त्पूर्वापरी सुष्टु परिभाष्य ज्ञातव्यम् । क० प्र० १० प्रक० ।
पं० सं० ।

संतगुणनासग—सद्गुणनाशक—पुं० । गुणापालके, प्र० २
आध० द्वार ।

संतचित्त—शान्तचित्त—त्रि० । उपशान्तमनसि, षो० ११ विब० ।

संतच्छण—सन्तच्छण—न० । समेकीभावेन तक्षणे, सूत्र० १
ध्रु० ५ अ० १ उ० ।

संतजण—संतर्जन—न० । विप्रहस्य परित्राणं मत्तो भविष्य—
तीत्यादिकृते राज्यव्यवहारीभेदे, स्था० ३ ठा० ३ उ० ।

संतति—सन्तति—स्त्री० । सन्ताने, विश० । उत्तरोत्तरनिरन्त-
रोत्पत्तिरूपप्रकाशे, उत्त० १ अ० ।

संतत—संतत—त्रि० । समन्तात् तमे, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० ३ उ० ।

गतः । अस्मिततेजःश्रीविजयाभ्यां ससैन्याभ्यां गत्वा तत्रगरे
 वेष्टितमश्विनियोषाम्बिके दूतः प्रेषितः तयारागमनं भुत्वाऽ-
 श्विनियोषयो नष्टः उपपन्नकेलस्य अचलस्य समीपं गतः । अस्मि-
 ततेजःश्रीविजयावपि तत्पुत्रमस्तत्रायाति, सर्वेऽपि नृप-
 त्सरा धर्मं श्रुयन्ति । एकैतं अस्मिततेजाविधाधारेण सुतारांषि
 तत्रानीता । लब्धावसरैरणाश्विनियोषेण भणितं न मया दुष्ट-
 भावेन सुतारा अप्रयता किं तु विद्यां साधयित्वा गच्छता
 मया इयं दृष्टा, पूर्वस्नेहेन इमां त्यक्तुं न शक्नोमीति वैता
 तिस्रया विजया श्रीविजये मोदयित्वा सुतारां गृहीत्वा स्व-
 नगरे गतः । नास्त्याः शीलभगवत्कर्माणि तथापि ममात्राये योऽप-
 राधः स क्षान्तस्य इत्याकार्यं अस्मिततेजसा भणितम्-भगवन् ।
 किं पुनः कारुण्यमेतस्य अस्यां स्नेहोऽभूत् । ततोऽलकवर्षी
 कथयति—मगधदेशेऽवलग्रामे धरणीजदो नाम विप्रस्त-
 वः कपिला नाम बेटी तस्याः पुत्रः कपिलो नाम, तेन कर्ण-
 अवलमात्रेण विद्या शिक्षिता, गतश्च देशान्तरे “रत्नपुरं” नाम
 नगरम् । तत्र कथयतिपुत्राध्यायस्य मठं गतः उपाध्यायेन जडः
 कस्यम्, कुत आगतः, कपिलोऽनोक्तमचलग्रामे धरणीजद-
 वपिष्ठमः कपिलनामाऽऽ विप्रानां अत्रायतः स्वसमीपमि-
 ति । उपाध्यायेन स बहुमानं स्वगृहे रक्षितः, स्वामध्याय्य
 स्फुञ्जी तस्य दत्ता सत्यभामा नाम्नी । अन्यदा वर्षाकाले स
 कपिलो रात्रौ स्ववस्त्राणि कक्षायां दृत्वा वर्षत्येव मेघे स्फु-
 ढहारे समायातः । सत्यभामा च अयं स्तिमितवस्त्रो भ-
 द्दिप्यतीति चिन्तयन्ती अपरात्रि वस्त्राणि गृहीत्वा दृष्ट-
 द्वारे सम्मुखमायाता । कपिलेन तस्या उक्तम्, अस्ति मम प्र-
 भावो येन वस्त्राणि न स्तिप्यन्ति, तावता विपुत्रकाशे
 तथा स नग्नो दृष्टः । हाते बायं नग्न एव समायातो वस्त्रा-
 णि कक्षायां च निक्षिप्तवानित्यद्यथमयं दीनकुल इति सा क-
 पिले मन्दस्नेहा जाता । अन्यदा धरणिजदो विप्रस्तत्र कपिल-
 समीपे समायातः, सत्यभामा च पितापुत्रयोर्वैरुद्धमाचारं
 दृष्ट्वा परमायं पृष्ट्वा धरणिजदविमर्शः तत्र यथायं कथितं तच्छु-
 त्वाश्चिन्ता सत्यभामा कामभोगेभ्यो निर्वर्तिणा प्रत्ययत्रा-
 दणनिमित्तं पृष्ठः कपिलः, न मुञ्चत्येष कपिलः तदा इयं
 मां तन्निवासिन्श्रीवैष्णवराजसमीपं बभूव च । ओ राजन् !
 मां कपिलसमीपमाप्नोच, येनाहं दीक्षाम् गृह्णामि । राज्ञा कपि-
 लस्त्योक्तम्, कपिलो न मम्यते । राज्ञा पुनस्तस्या उक्तं, तावत् त्वं
 मम गृहे तिष्ठ यावत् कपिलं बोधयामीति । अन्यदा स राजा
 स्वपुत्रीं गणिकानिमित्तं युयुमानो दृष्ट्वा वैराग्येण विषं भ-
 क्षितवान् । ततः सिद्धन्दिताऽभिर्नान्दनामम्यौ श्रीवैष्णव-
 क्षयं भार्यं कपिलस्य भार्या सत्यभामा च विपप्रसंगेण कालं
 गताः । अन्तराऽप्यमी जीवा वैष्णुकुरुषु पुण्यलोकं गताः ।
 ततः सौधमे कलेष गताः । ततश्चयुत्वा श्रीवैष्णवीवोऽमितने-
 जा जातः । अस्मिन्विन्वा जीवाः श्रीवैष्णवो जातः, सत्यभामा
 जीवः सुतारा जातः, स कपिलजवस्त्यिगमवेव चिरकालं
 आन्त्वा कश्चिन्वाविधिमनुष्ठानं कृत्वा पुनस्तस्याः समुत्प-
 न्नः । सुतारां च सत्यभामाभ्राह्मणीजीवं दृष्ट्वा पूर्वस्नेहेन अप-
 हृत्य गतः । पुनरप्यस्मिततेजसा पृष्टे भगवत्पदं किं भविको न
 वा, अचलकेवलिना कथितं त्वम्, भविकः, इतश्च नभवं भवं
 तीक्ष्णदो भविष्यति, एषोऽयं श्रीविजयजगत्पथं गणधरो भविष्य-
 ति । तत एतदाकर्ण्यस्मिततेजःश्रीविजयपुत्री अचलकेवलि-

नं वदित्वा गतौ स्वस्वस्थानम् । अन्यथा अमिततेजःश्रीविजयाभ्यामुद्धानगताभ्यां कारुण्यधमशान्तरमधिष्ठातृनेन कार्त्तया जङ्गम्—यथा पर्वशक्तिविद्वानि भवतोऽप्येतरव्याप्युः ततस्तथाभ्यां मेरौ गत्वा कृतोऽष्टाद्विकाभद्रांशवः स्वस्वरारोहः गत्वा स्वस्वपुत्रौ श्रीमपिच जगज्जन्ममुनिस्तमीप संयममादाय पादपोषणमनमनशनं च विहितम् । विधिना काले कृत्वा प्राप्तं कल्पे शिशुतिसारपोषणमाप्युद्वैतव्यनोत्पन्नौ ततश्च्युतो इहैव जन्महीनो पूर्वविहरे रमणीविजयो शीतशया महानघा दक्षिणकुले सुभग्यां नग्यां प्रसारणरस्य रात्रौ वसुभग्रा जङ्गसुत्रयोर्महामां कर्मण प्रसारत्वेनोत्पन्नौ अमिततेजो जीवोऽपराजितनामा, श्रीविजयजीवोऽनन्तवीर्यनामा जातः । तत्रापि प्रतिपुत्रिदमिता व्यापाद्य क्रमेण बलदेवं वासुदेवत्वमापन्नौ । तयोश्च पिता प्रमथ्यापिधानेन मृत्वाऽसुरकुमारैरन्त्येतोत्पन्नः । अनन्तवीर्यस्तु काले तन्नाम द्वा द्विचत्वारिंशसहस्रवर्षाद्युनोरकः प्रथमपृथिव्यामुत्पन्नः, चमरएच पुत्रसंस्थेन तत्र गत्वा वेदगोपशर्मं चकार । सोऽपि संविम्नः सत्यक सहते । अपराजिता बलदेवो भाद्रविहर्हदुःखितो निक्षिप्तपुराज्यो जगद्भरणधर्मापि निष्कान्तः । शूद्रां प्रमज्ज्यां परिपात्य अच्युतन्द्रत्वेनोत्पन्नः । अनन्तवीर्यस्तु, नरकादुद्बृह्य वैतादये विद्याभरत्वेनोत्पन्नः अच्युतन्द्रेण प्रतिबोधितोऽसौ प्रमज्ज्यां गृहीतवाऽच्युतनल्प इन्द्रः सामानिकत्वेनोत्पन्नः । अपराजिताऽच्युतन्द्रस्ततश्च्युत्वा इहैव जन्महीनो शीतामहानदीदक्षिणकुले भङ्गलावनीविजयो रत्नसंख्यापुर्णो लोमकरो राजाः तस्य भाग्यं रत्नलाभा, तयोः पुत्रौ वज्रायुषाभिधानो जातः । ततश्च श्रीविजयजीवो देवायुरप्रतीततम् । अन्यथा पीपथशालायां स्थितो वज्रायुषो देवेन्द्रेण प्रशंसितः, यथाऽयं वज्रायुषो धर्मोद्यालयितुं न शक्यते देवैर्दातव्यः । तत एको देवस्तद्वाक्यमभ्युधाकः पारान्वरूपं विजृम्भ्य भयभ्रान्तो वज्रायुधमाधितः । इ वज्रायुधेन त्वं शरणं ममास्तु इति मनुष्यमाप्यंशाव । वज्रायुधेन तस्य शरणं दत्तम्, स्थितस्तद्वृत्तिके पारपतः । ततस्तन्तरं तत्रैवाग्नौ लावकः । तत्रापि भणिमम्—यथा महासत्त्व !—एष मया सुप्राकृत्येन प्रातः, ततो मुञ्जैनमया नास्ति मम जीवितमिति । ततस्तद्भवनाकार्थं वज्रायुधेन भणितं न युक्तं शरणप्राप्तमनर्पणम् । तत्रापि न युक्तमेतत्, यतः—“इत्थं परप्राण, अप्राणं यो करोह सप्राणं । अप्राणं दिव्यमाणं, कस्य नास्ति अप्राणोऽयं ।” यथा जीवितं तत्र प्रियं स, वैवाचाप जीवानां तथैवास्ति, एनं भयभ्रान्तं दीनं व्यापादयितुं तव न युक्तम् । धर्मं कुरु । पापं मुञ्ज । लावकः प्रतिभणितराजजहं बुभुक्षितः न मे मनसि धर्मस्तिष्ठति । ततः पुनरपि भणितं राज्ञा—भो महासत्त्व ! यदि बुभुक्षितस्त्वं ततोऽन्यत्रव्य भोसं ददामि । लावकः प्रतिभणित—स्वयं व्यापादितजीवमासाध्यसम्पदं न च रात्रौं प्रभो परप्राणप्रादितमांसम् । राज्ञा भणितम्—यावन्मात्रेण पारपतस्तुतिं तावन्मात्रं मांसं ददामि । सोऽन्यवदत् यदि त्वं स्वदेहादुत्पत्तीर्य मांसं ददासि तदाऽहं मुञ्जामि तद्राज्ञा एतत्पक्षं ततस्तुष्टो लावकः । राजा च तुला आनयित्वा एकस्मिन् पार्श्वे पारपतः प्रक्षिप्तः, एकस्मिन् पार्श्वे स्वदेहादुत्पत्तीर्यमांसं पारपतः

हितः। राजा यथा यथा तत्र मांसे प्रलिपति तथा तथा अन्यत्र पाशैः पारापतो गुरुतरो देवमायया भवति। राजा पुनः पुनः स्ववह्ममांसमन्यत्र क्षिपति। तं दृष्ट्वा राजलोकः समस्तो हाहाकारं चकार। पारापतपाशैः गुरुभारमवेष्टय स्वमांसपाशैः राजा स्वयमाकटः। एतादृशं वज्रायुधस्य सर्वं दृष्ट्वा विस्मितो देवः स्वै रूपं प्रकटीकृत्य प्रकामं स्तुत्वा च स्वस्थानं गतवान्। अन्यदा वज्रायुधसहस्रायुधो पतापुत्रौ क्षेम-करगणधरसमीपे जातवैराग्यौ सहस्रायुधसुतं बलिं राज्य-भिषिष्य प्रव्रज्यापयौ च परिपालय पादपोषणमनविधना कालं कृत्वा द्वाविप जनायुपरितनयेयक एकत्रिशसागरोपमस्थितिकौ अहमिन्द्रद्वौ जानौ अहमिन्द्रसौख्यमनुभूय ततश्च्युतौ इदं जम्बूद्वीपं पूर्वविदेहं पुष्कलावतीविजये पुर-रक्षिकस्यां नगर्यां घनरथा राजा तस्य द्वे महाद्वयौ पञ्चावती मन्तरमती च तयोर्ममे जानौ, वज्रायुधो मेघरथः, सहस्रायुधो ददरथश्चेति बुद्धिं गतौ। ततः कृतं ताभ्यां कलाप्रहणं तौ द्वौ राज्यं स्थापयित्वा घनरथः स्वयं दीक्षां शुद्धीयाः कवलहानमुत्पाद्य तीर्थं करो जातः। तयोर्मैघरथ-ददरथयोः पूर्वभाष्यासतो जनधर्मदक्षताऽभूत्। अथिगतजावाजीवादिमावां तौ सुधायकौ जातौ। अन्यदा पितृ-स्तोत्रिकरस्य समीपे द्वाविप जनी निजपुत्रं राज्यं भिषिष्य प्रव्रजितौ। तत्राऽधीनसूत्राऽयं मेघरथेन विशति-स्थानकैः समजिनं तीर्थकरनामगानं, ददरथेन तुते चारि-त्रमाराधितम्। द्वाविप संलक्षनाविधना कालं कृत्वाऽनु-सारापपातिकुपु देवेषु उन्पन्नौ, तत्र सर्वार्थसिद्धिमानोऽन-गंलं सुखमनुभूय मेघरथकुमारस्ततश्च्युत्वा इदं जम्बूद्वीपं भरते क्षेत्रं हस्तिनागपुरं विश्वसेनस्य राज्ञोऽग्निरादेव्याः कुक्षौ भाग्यपदकृष्णसस्ययां चतुर्दशवस्त्रपरिचः पुत्रत्वेनो-त्पन्नः। पुनः ज्येष्ठकृष्णत्रयादशीदिने जम्मारयसंज्ञानः। च-तुर्पादिसुरेन्द्राणं जम्माभिषेकः कृतः। उचितसमये गमेस्थ पञ्चविंशतिवर्षसहस्राणि, माण्डलिकत्वाऽपि पञ्चविंशतिवर्ष-सहस्राणि, चक्रित्वे पञ्चविंशतिवर्षसहस्राणि, धामरथे च पञ्चविंशतिवर्षसहस्राणि दीक्षापर्यायं सर्वायुधं वपेलक्ष्मकं जातमिति। उक्तं १८ अ०।

संती अरहा वत्तालीसं घण्टं उडुं उच्चतेणं होत्था ।
(५० ८४०×) स० ४० सम० ।

संतिस्स णं अरहस्यो नउइगया नउइगणहरा होत्था ।
(५० ६०+)

शान्तिनाथस्यह नवमिं गंगा गणधराभोक्ताः। अवश्यं क तु-
पञ्चनवतिरजितस्य पदत्रिशनु शान्तरुक्तास्तदिदमपि मता-
न्तरमिति। स० ६० सम०।

संतिस्स णं अरहस्यो एगुणनउइ अजासाहसिओ उको-
सिया अजियासंपया होत्था । [५० ८६+]

इह शान्तिजनस्यैकाननवात्तारयिकः सहस्राणि युक्तान्याव-
श्यं क त्वेकपाष्टः सहस्राणि शतानि च पञ्चविंशति इति
मतान्तरमिति। स० ८६ सम०।

संतिस्स णं अरहस्यो तेणउइचतुइसपुण्डिसया होत्था ।
[५० ६३×] स० ६३ सम० ।

शान्ति-स्त्री०। पापोपशमहतौ अभ्ययनपद्धतौ, उक्तं
१२ अ०।

संतिकम्म-शान्तिकर्मन्-न०। दुर्गतोपशमकियायाम्, भ०
११ श० ११ उ०। अग्निकारिकादिकं (प्रश्न० २ आश्रमद्वार।)
अहापशमनाथं बलिकरणादिकं, स्था० ५ डा० ३ उ०। विप्रोप-
गमकर्मणि, स्था० १ ध्रु० १ अ०। होमादिकं, स्था० ८ डा० ३ उ०।
संतिकम्मंत-शान्तिकर्मन्-न०। शान्तिकर्मगृहं, यत्र शान्ति-
कर्म क्रियते। आवा० २ ध्रु० १ च० २ अ० २ उ०।

संतिगय-शान्तिगत-त्रि०। पूर्वोक्तप्रकारं शान्तिं गताः-
प्राप्ताः शान्तिगताः। कृन्तौ वा स्थिताः शान्तिगताः। क्षा-
नदशनचरित्रास्येषु मोक्षमार्गे स्थितेषु, आवा० १ ध्रु० १
अ० ७ उ०।

संतिगर-शान्तिकर-पुं०। बुद्धोपद्रवेषु शान्तिकृत्यु, ल०।

संतिगिर-शान्तिगृह-न०। शान्तिकर्मस्थानं, भ० ३ श० ७ उ०।

संतिपर-शान्तिगृह-न०। शान्तिकर्मस्थानं, कल्प० १ अधि०
४ क्षणं। यत्र राज्ञां शान्तिकर्म होमादि क्रियते। स्था० ५
डा० १ उ०।

संतिचंदगणि-शान्तिचन्द्रगणिन्-पुं०। अजितशान्तिस्तवप-
ष्टोपाकटीकथोः कर्त्तारं सकलचन्द्रवाचकशिष्यं, तेन च
तौ प्रमथौ १६५१ विष्कमसंवत्सरं विरञ्जितौ, जे० १०।

संतिजल-शान्तिजल-न०। शान्त्यर्थे मन्त्रपाठपूर्वकं मत्स्के
हातव्यं जलं, शान्तिपानीयं, घ० २ अधि०।

संतिगृह-शान्तिनाथ-पुं०। शान्तितीर्थकृति, प्रब० २७ द्वार।

संतिणिवाय-शान्तिनिवाय-न०। शान्ति-कर्मदाहोपशम-
स्तन च निवर्त्यो-मोक्षपदं-सर्वद्वन्द्वापगमरूपम्। अष्टकर्म-
क्षयकं मोक्षे, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० ४ उ०।

संतिष-संतीर्थ-त्रि०। मुक्ते, सूत्र० १ ध्रु० २ अ० ३ उ०।

संतिश्रम-सन्तीर्गसम-त्रि०। सांसारिकसुखस्य दुःखमय-
त्वदपरि मुक्त्याय, सूत्र० १ ध्रु० २ अ० ३ उ०।

संतिथय-शान्तिस्तव-पुं० । शान्त्यर्थे देवस्तवपाठ, ध० २ अधि० ।
संतिदास-शान्तिदास-पुं० । धर्मसंप्रदहृत्तिकृतो मान-
विजयस्य धर्मसंप्रदहृत्तिकरणप्रार्थक, ध० ३ अधि० ।
(शान्तिशक्तस्य वृत्तं ' धर्मसंगह ' शब्दे चतुर्थभाग २७३२
वृष्ट गतम् ।)

संतिदेवया-शान्तिदेवता-स्त्री० । शान्तिहरे, शान्तिकारिण्यां
देवतायाम्, पञ्चा० १६ विव० ।

संतिविजय-शान्तिविजय-पुं० । धर्मसंप्रदहृत्तिकारकमानवि-
जयसुरिणां विजयानन्दसुरिणि, ध० ३ अधि० ।

संतिविरह-शान्तिविरति-स्त्री० । शान्तिरूपशमः क्राधजयस्त-
वधमात्रा प्रालापिताभ्यो विरतिः शान्तिविरतिः । क्राधज-
यार्थे विरमस्य, सूत्र० २ ध्रु० १ अधि० ।

संतिविर-शान्तिविर-पुं० । धाराप्रदीयगच्छे विजयसिंहसुरि
शिष्ये, यावत्तुष्टन भोजराजोनास्मै ' वादिवेनाल ' इति विरुद्ध-
पित्तमनेनैव उत्तराध्ययनटीका रचिता, या पाहं टीकानि प्र-
सिद्धा । द्विगम्बरविजिता देवसुरिस्त्यैव विद्याशिष्य आसीत् ।
वीरसुरि-शालिभद्रसुरि-सर्धेदेवसुर्यर्थात् त्रयः पट्टाशय्या
आसन् । विक्रमीय १०६६ वर्षे अयं स्वर्गतः । जै० ६० ।

संतिश्रेणीय-शान्तिश्रेणिक-पुं० । स्थविरस्यार्यशिष्यस्य प्र-
थमे शिष्ये, कल्प० २ अधि० ८ क्षण ।

संतुष्ट-सन्तवर्त-वि० । शर्पित, झा० १ ध्रु० १३ अधि० ।

संतुष्टदृष्ट-सन्तवर्तन-न० । सत्यकृत्ववर्तनेन शयने, व्य०
४ उ० ।

संतोदत्त-शान्तादात्त-पुं० । शान्तस्तथाविधिन्द्रियकपायवि-
कारविकलः, उदात्तः-उच्चोच्चतरगाचाररक्षितवज्रचित्त-
स्ततः शान्तश्चासावुदात्तश्च शान्तादात्तः । अज्ञानप्राप्तसाध-
नपरे सूक्ष्मभावसंयुक्तं तत्त्वसंवेदनायुगे, यो० वि० । झा० ।

संतोस-संतोष-पुं० । अल्पेच्छायाम्, स्या० १० टा० ३ उ० ।

संतुष्टौ, पञ्चा० १ विव० । झा० । सर्वद्वन्द्वोपरमरूपे, सूत्र० २
ध्रु० ६ अधि० । " संतोषः परमं सौख्यम् " । हा० २६ अष्ट० ।

" विश्वस्वयापि स यज्ञमो गुणगणस्य संश्रयत्यवहं,
तेनैव समलंकृता घसुमती तस्यै नमः संतनम् ॥ तस्मा-
दन्यतमः समस्ति न परस्तस्यानुगा कामयुक्त, तस्मिन्नाध-
यनां यत्तांसि दधत संतोषमायुः सदा ॥ १ ॥ " ध० २० १
अधि० ११ शृणु ।

संतोसि(त्तु)-सन्तोषिन्-पुं० । येन केचित्तु संतुष्टे अवीतरागे,
सूत्र० १ ध्रु० १२ अधि० ।

संथड-संस्तुत-वि० । कृतसंस्तार, आचा० २ ध्रु० १ सू० १
अ० ३ उ० ।

संथडिय-संस्तुत-वि० । समर्थे, तद्विषये पर्याप्तमोजिनि च ।
ध्रु० ४ उ० ।

संथण-संस्तनन-न० । अत्यर्थं सश्रद्धनिःश्वासे, सूत्र० १
ध्रु० २ अधि० ३ उ० ।

संथर-संस्तर-पुं० । द्रव्यादिरहितकाले, वयो० ४ तत्त्व ।
संथरन्त-संस्तरन्-वि० । विवर्तितानुष्ठानवाहनसमर्थे, व्य० २ उ० ।

संथरण-संस्तरण-न० । प्रासुक्पणीयाहारादिप्राप्तौ साधुर्न
निर्वाह, ध० २ अधि० । (अत्रत्या व्याख्या ' ठवणाकुल ' शब्दे
चतुर्थभाग १६६० पृष्ठे गता ।) (त्रिविधं संस्तरणम्-
जघन्यं, मध्यमम्, उत्कृष्टं च । तत्राऽऽचार्यादीनामाचारः
' अहंसेत ' शब्दे प्रथमभाग २३ पृष्ठे गतः ।) संस्तरककण्डे,
सूत्र० १ ध्रु० २ अधि० २ उ० ।

संथरमाण-संस्तर-वि० । विवर्तमानं, ' संथरमाणेहि जलवर्षहि '
आचा० २ ध्रु० २ अधि० ३ उ० । प्रतिपन्नप्रतिमापरिपालनक्षमे,
संस्तरन् नाम उच्यते-यः सूत्रार्थविधिना प्रतिमाप्रतिपास-
योम्यतामुपगतः मानिकयादीनां च प्रतिमानां मध्ये यां प्रतिमां
प्रतिपद्यतां सत्यकृत्परिपालयितुं क्षमस्तस्य संस्तरतो विधिः ।
सू० १ उ० २ प्रक० ।

संथव-संस्तव-पुं० । संस्तवने संस्तवः । दातुर्गुणविकल्पने, तेन
सहायनः सम्बन्धविकल्पने च । सू० १ उ० ३ प्रक० ।
परिचये, प्रत्यामनौ, सूत्र० १ ध्रु० ४ अधि० १ उ० । स्नेह,
उत्त० ४ अधि० । स्वरूपज्ञानादुत्पन्न परिचयः, उत्त०
२ अधि० । एकाक्षरे स्थित्वा परिचये, उत्त० १६ अधि० ।
अभिष्वङ्गे, सूत्र० १ ध्रु० २ अधि० २ उ० । कामसम्बन्धे, सूत्र० १
ध्रु० २ अधि० ३ उ० । युद्धगमनात्पदानसंभोगानादिरूपे परिचयः,
सूत्र० १ ध्रु० ४ अधि० १ उ० । सहसंवासे, सूत्र० १ ध्रु० ४ अधि०
दृष्टौ । सू० । एकत्र संवासान्तरपरिपालनार्थादज्ञाने परिचयः,
ध० २ अधि० । अभ्यासे, आवा० १ अधि० । शोषणसंज्ञाने
परिचयः, सहवासभोजनानापादिलक्षण स्नेह, आवा० ६ अधि० ।
आ० सू० । पञ्चा० । नजपटप्रदर्शनेन लोकवाजने, पि० ।
प्रय० ।

संस्तवविपण्डो न प्राह्यः । सांप्रतं संस्तवपरिहारमाह—

गिहिगो ज पव्वइएण दिट्ठा, अपव्वइएण व मंथुया हविज्जा ।
तस्मिं इहलोयफलद्विहाए, जो मंथवे न करेइ म भिक्खु ॥ १० ॥

गृहिनः-गृहस्था ये प्रजाजनन गृहीतदीक्षणे दृष्टा उपलक्ष-
णान्वापरिचिताश्च अप्रजाजनन वा गृहस्थावस्थेन सह सं-
स्तुताः परिचिता भवयुष्टिगो य इति संवन्धः ' तस्मिं ' ति
नेरुमयावस्थयोः । परिचिनेगृहीतदीक्षाकफलाय-यस्यपा-
त्रादिलाभनिमित्तं यः संस्तवे-परिचयं न करोति स भिक्कु-
रिति सूत्रार्थः । उत्त० १६ अधि० ।

पुरे संथवे करेइ—

जो भिक्खु पुरे मंथवे करेइ करंत वा साइइइ ॥ २३ ॥

संथवा-युनी अदन्त दाण पव्वे संथवा, दिण पच्छा संथवे
जो सं करंत साजिज्जाति वा तस्स मासलहं । अद्यथा-सयणं
पुव्वपच्छसंथवे करंत ।

अत्र नियुक्तिमाह—

दव्वे खेत्ते काले, भावस्मि य संथवां भुण्णेष्वो ।
अत्तपगतदुभए वा, एक्केको सो पुण्णो दुविषो ॥ २३ ॥
साह आत्मसंस्तवे करोति, साह उभयस्स वि संस्तवे क-

गेति । अथवा-आत्मना संस्तवं करोति इति आत्मसंस्तवः । साङ्ग गिहन्त्यं धुणति एव आत्मस्तवः, गिहन्त्यो साधु धुणति एव परस्तवः, दो वि परोपरं एव उभयस्तवः । एतेसि एकैको पुण दुविहो संतासंतो य ।

द्वयं खेते काले संथवो इमो । गाहा-

द्वये पुट्टमपुट्टो, परिहीणधणा तु पुण्यंती तु ।

खेतेकतरा खेत्ता, कस्मि व तां दिक्खितो काले ॥२३६॥

द्वयसंथवो परेण पुच्छिओ-तुमं सो ईसरो भामं ति; भणा-ति । सो पुण तहा संता वा असंता वा पुच्छितो भणाति अमुणणामधये तुमं इस्संखं थाणसि तो एवं भणति परिहीणधणा पव्वयंति च परिहीणधणो-इरिद्वत्यः, एवं परेण खितितो समुत्तुइता परं खिभं काउं अप्पाणं पि धुणाति एवा भवतिभ्वत्ययुक्तः तथा अहमप्यासीत् । खतसंथवो कतरातो तुमं च व सरिस्वत्ताहं । अथवा-प्रथमवयंसि शिविहो शिविस्समाणां वा । भाव संथवो दुविहो-सयंख, वयंख य ।

सयंख ताव इमो । गाहा-

सयंखे कस्स सरिस्सओ, आमं तुसियिणं पुच्छई को व ।

आउट्ठणाणिमिचं, वयंखे आउट्ठिओ वाऽवि ॥ २४० ॥

केवलं पुच्छिओ जो सो इदं दत्तमाया पव्वतितो सो तुमं सारिमा दोमसि । सो भणा-आमं, तुसियिओ वा अरुद्धं भणति वा को एरिमाणि पुच्छति । इयाणि वयंखसंथवो अदितं दाणं पुण्यं करेति, आउट्ठणाणिमिचं वरं मे आउट्ठिता इदं दाणं दाहिमि । दाणं वा दत्तं आराहिमं, पच्छा वयंखसंथवं करेति । एव संथवो भणितो । इयाणो विरथांखं संखमभणियस्स वा इमं वक्खमाणं ।

तत्थ द्वयसंथवो इमो चउसट्ठिपगारो । गाहा-

धमाहं रतणथावरं, दुपदचतुप्पदं तहं वुवियं वा ।

चउवीसं चउवीसं, तियदुगदसहा अण्येगविधं ॥ २४१ ॥

धरणादियाणं कुवियपज्जवसाणाणं छरहं पच्छेखेणं जहा-संखं संखा भणितो ।

गाहा-

धणाणि चतुवीसं, जव गोहूमं सालि वीहि सट्ठी य ।

कोदव अणवा कंगु, रालग तिल मुग्ग मासा य ॥ २४२ ॥

वृद्धच्छरा कंगु, अरपतरशिरा रालकः ।

गाहा-

अतसि हिरिमंथतिपुडगं, खिप्फावसलिसिदं रायमासा य ।

इक्खं सद्धरं तुवरी, कुलत्थं तहं धाण्यकलाया ॥ २४३ ॥

अतसो मालये प्रसिद्धा, हेरिमंथा वट्ठणं, तिपुडालगा चण-गा, खिप्फावा वज्जा, अलिसिदा वल्लगा, रायमासा पंडरच-लगा, धाणा कुंभुमरी, वट्ठचणगा ।

गाहा-

रयणाहं चउवीसं, सुवसतवुत्तं वुरयतलोहाहं ।

सीसगहिरिष्वासा-खं बेरमखमां चियपवालो ॥ २४४ ॥

संखतिखिसा अगुलुचं-दयाहं वत्थामिलाहं कट्ठाहं ।

तहं दंत चम्मवाला, गंधा दव्वोसहाहं च ॥ २४५ ॥

रयते-रुणं हिरण्यं-रूपका पाषाणा स्मटिकाद्याः भण्यः सूर-चन्द्रकानादयः, तिखिसा रुक्मकट्टा अगुलु-अगलं यानि न म्हायन्ते शीघ्रं तानि अभिल्लातानि वज्जाणि कट्टा शाका-दिस्तम्भा दंता इत्यादीनां, चम्मा वज्जाणो, वाला चमरीणं, गंधयुक्कट्टा गंधा एकं गंधं, औषधं-द्रव्यं बहुद्रव्यसमुदाया-दीपधं ।

त्रिविधं थावरं । गाहा-

भूमिषरतरुणादी, तिविधं पुण थावरं समासेणं ।

चक्कावद्धमाणुसं, दुविधं पुण होति दुपयं तु ॥ २४६ ॥

भूमीधरं केलाधरं आत्मभयमयं तिविधं, तरुणा-आश्च-रणात्प्रादि दुपयं दुविधं होति अरगवत्तं मीतुसं च ।

दसविधं चतुप्पदं । गाहा-

गावी महिंसी उट्ठी, अय एलग आस आसतरगा य ।

पोडग गहम हत्थी, चतुप्पदा होति दसधा तु ॥ २४७ ॥

आसतरगा अस्सतरी ।

कुप्पावकरणं णाणाविहं । गाहा-

णाणाविहो वि करणं, लक्खणकुप्पं समासतो होति ।

चतुसट्ठिपगारोत्तं, एवं भणितो भवे अत्थो ॥ २४८ ॥

कुप्पावकरणं णाणाविहं अण्यगलक्खणं तच्च कंसभंडं लो-हभांडं ताम्रमयं सूत्रमयादि च २।४।२।४ वट्ठ ३।२।१०।१। एष सर्वाणि परिपण्डितः चतुःषट्पकारोऽभिहितः ।

आत्मपरवेस्तवोपसंहारनिमित्तमिदमाह-

चतुसट्ठिपगारणं, जाध व अट्ठेण उवचितोसि ति ।

किं अप्पसंथवेणं, कातण एमेव अहयं पी ॥ २४९ ॥

यथा त्वं चतुःषट्पकारणापपतस्तथाऽहमप्यासं किं वा-ऽऽत्मसंस्तवंभेति ।

इयाणि खेतसंस्तवोपेतं । गाहा-

अम्हा साङ्गं देसी, एगमांगमण्यगरवत्थं य ।

पुमाओ खेत्ताओ, अम्हं मो पुच्छिओ वत्ती ॥ २५० ॥

जइ भणति लोहयं दू, पुणं खवं तहिं भवे गुरुगा ।

अह आरुहं तं अम्हं वि, जियजम्मादी तहिं लहुओ ॥ २५१ ॥

गिहणा पुच्छितो कस्मि देसं अज्जा उप्पसो साङ्गं भणति-कुल्लेखं, गिही भणति-अम्हं साङ्गं देसीपणं गामणगरउप्प-णा गिहणा पुच्छिओ कहिं गामम्मि ति साङ्गं भणति-कुल्ले-खं एवं जइ लाहयं पुण्यखसं भणति तो चतुगुरुं, लाउत्तरं लहुओ ।

इदानीं कालसंथवो गिहणा पुच्छिओ कस्मि वयं पव्वतितो भणति । गाहा-

एवइयम्मि य जम्मे, परियाओ वि भम्भं एवतिओ ।

मयणसमत्थं शिविहो, शिव्विसमाणो पक्खतो वा ॥ २५२ ॥

एवइओ मे जम्मा पव्जाए वा एवतितो मयणसमत्थो वा

पव्वरतो लिबिदो परिणीओ शिविवसमाणो विवाहदिणं ठविण
पस्ययुत्तो जाओ । इदाणि शिस्साकतं जाओ । नि० सू० २ उ० ।

गाथा—

सुचण्डिवातो नियमा, चतुर्विधे संथवम्मि संतम्मि ।
मोचूण सयणसंथव, तं सेवं तम्मि आयादी ॥२६३॥

सुचण्डिवातो दव्वादिचतुर्विधे संथवे संतम्मि मासलहुं,
मोचूण सयणसंथवं सयणसंथवं पुण इमं पुरिससंथवं
चउलहुं इत्थीसंथवे खउगहं, चउविहं वि दव्वादिण
संथवं आयादिया दासा, कारणे पुण संथवं करज्जति ।

गाथा—

अधिकरण—रायदुद्धे, गलसुद्धाण—संभममए वा ।
पुरिसिन्धिस्संथे, समणार्णे संजतीणे च ॥ २६४ ॥

गिहत्थेण समं अधिकरणमुप्पणं तस्स उवसमणद्वारे पुवं
खतुव्वहं पि दव्वादिणं संतं करेति, पच्छा असंतं पि । एवं
रायदुद्धे वि उवसमणद्वारा गिलाहोत्तमहणिमिं वा अज्जाण
संभममएण, संताणद्वया वा 'पुरिसिन्धि' ति एण्हिं कार-
णेहिं संजताण संजतीण वा ।

'पुरिसिन्धि' ति संबोधो भवेज्ज वयणसयणक्रमप्रदर्शनार्थं
इदमाह । गाथा—

वयसंथवसंतणे, पुवंधुणे पुरिससंथवे तत्तो ।
णातिरिथगतणे वा, भाइयवजं च इतरणे ॥ २६५ ॥

पुर्व्वि वयसंथवेणं सनेणे, पच्छा पुरिससंथवेणं पुव्वावरणे
सनेणे ततो पच्छा णातिरिथगतणे सनेणं ततो भाइयवज्ज
इतरण पच्छा संथवेणं सनेणे ततो पच्छा वयणादि असनेण ।

गाथा—

पुव्वे अवरं य पदे, एमेव गमो उ होइ समणीणं ।
जह समणार्णे गुरुहं, इत्थी तह तामि पुरिसा उ ॥२६६॥
संजतीणे एसव गमां, जहा समणार्णे इत्थी गुरुगा, तहा-
समणीणं पुरिसा गुरुगा ।

सूत्रं—

जे भिक्खू समाणे वा वसमाणे वा गामाणुगामं दूहज-
माणे पुरं संधुतियाणि वा पच्छा संधुयाणि वा कुलाइं
पुव्वामेव अणुपवेसित्ता पच्छा वा भिक्खायरियाण अणु-
पविसइ अणुपविसंतं वा साइजइ ॥ ३८ ॥

समाणो नाम समवेतः अग्रवसितः का सो बुद्धावासः वसमा
शो उड्डयाज्ज अट्टमासे वासावासं व श्वमं एय श्यविहं वि-
हारोत्ता वसमाणो भएणति, अनु-पध्वादभावं गामानो अणो
गामो अणुगामो दोसु पाणसु सितिरिगहेसु वारिज्जति चि
दूहजति । पुरं संधुता मातापतादी, पच्छा संधुता सुसराती,
कुलशब्दः प्रत्येकं भिक्खाकालानो पुर्व्वि अग्रस भिक्खाका-
ले इत्यर्थः । अनुप्रवेशो पच्छा भिक्खाकाले अतिक्रांतित्यर्थः ।
एवं अग्रस अतिक्रांते वा पविसंतं साइजति-अनुमादंते
मासलहुं 'से' पच्छिजंतं । एस सुनत्तो । नि० सू० २ उ० ।
प० सू० । दर्श० । व्य० ।

संस्तवनं व्याख्यानयति—

सुतेण अ-थेण य उत्तमो उ,
आगादपमेसु य भाविणप्पा ।
जच्चभिओ यासि विमुद्धभावे,
संतं गुणेवं पविकत्थयंतो ॥ ४७ ॥

सूत्रेण अथेन च एय उत्तमः—प्रधानः परिपूर्णी, स्वस्वार्थ-
स्य चावदानस्यास्य संबवात् । तथा आगादा प्रज्ञा येषु व्या-
भियंत न या काचन ताभ्यागादप्रज्ञानं शास्त्राणि तेषु भावि-
तात्मा तात्पर्यप्राहितया तत्रातीव निष्पन्नमतिरिति भावः ।
तथा जात्या सकलजनप्रशस्यार्थान्विता—युक्ता जात्यन्वितः, त
था विशुद्धः—स्वपरसंसारनिस्तारोक्तानतया उध्वातो भावः—
अभिप्रायो यस्य स विशुद्धभावः, एवंभूतो गुणान् गणधा-
रिणः शिष्या अपरं च प्रकषेता दृष्टान्तिरकलज्ञानतो विकत्थ-
यन्तं—कथाध्वनंतं । व्य० ३ उ० । संस्तवः परिचयः तस्याभि-
प्रेक्षहेतुत्वात् । द्वाविशे परिग्रहे, प्रश्न० ५ आश्र० द्वारे ।

से भिक्खू वा भिक्खुणी वा वसमाणे वा गामाणुगामं
वा दूहजमाणे से जं पुण जाणज्जा गामं वा० जाव रायहा-
णि वा इमंमि खलु गामंमि वा० जाव रायहाणिमि वा
संतगतिस्स भिक्खुस्स पुरेसंधुया वा पच्छमंधुया वा प-
रिवसंति, तं जहा—गाहावई वा० जाव कम्मकरी वा तहप्प-
गाराइं कुलाइं शो पुव्वामेव भत्ताए वा शिक्खमिज्ज वा
पविसिज वा, केवली ब्या-अयाशमेयं, पुरा पेहाए तस्स
परो अट्टाए असणं वा पाणं वा खाइमं वा साइमं वा उव-
करंज वा उवखंडेज वा अह भिक्खू यं पुव्वोविदिट्ठो ० ४
जं शो तहप्पगाराइं कुलाइं पुव्वामेव भत्ताए वा पाणाए वा
पविसेज वा शिक्खमिज वा २ सं तमायाय एगंतमवक्क-
भिजा २, अणावायमसंलोए चिट्ठेज्जा, से तत्थ काल्हं
अणुपविसज्जा २ तत्थेतंगतेरहिं कुलाइं साधुदाणियं एसि-
यं वेमियं पिंडवायं एसित्ता आहारं आहारंजा, सिया से
परो काल्ह अणुपविट्ठस्स आहाकम्मियं अमणं वा पा-
णं वा खाइमं वा साइमं वा उवकरंज वा उवखंडेज वा ।
तं चगतिओ तुसिशीतो उवंहज्जा आहडमेवं पच्चाइक्खि-
म्माभि माहट्ठाणं संफामे, शो एव करंजा से पुव्वामेव आ-
लांएजा आउसो चि वा भगिणि चि वा शो खलु मे
कप्पति आहाकम्मियं अमणं वा पाणं वा खाइमं वा
साइमं वा भोत्ताए वा पायए वा मा उवकरंजि मा उवख-
डेहि से सेवं वयं तस्स परो आहाकम्मियं अमणं वा० ४
उवखंडाविचा आहट्ठ दलएजा तहप्पगारं असणं वा० ४
अफामुयं लाभं सते शो पहिगाहज्जा । (सू० ५०)

स निवृत्तं पुनरेवं जानीयात्, तद्यथा—ग्रामं वा यावद्वाज-
धामां वा—असंख्यं ग्रामादीं सन्ति—विद्यन्ते कस्यचिज्ज्ञानोः
पूर्वसंस्तुताः पितृव्यादयः, पश्चात्संस्तुता वा—अशुरादयः, ते

अ तत्र बह्व्यूहाः प्रबन्धेन प्रविचसन्ति ते वामौ गृहपतिवो
यावत्कर्मकरी वा तथाप्रकाराणि च कुलानि भ्रूया-
नाद्यर्थं न प्रविष्टोऽपि निष्कांतिम् । स्वमनीषिकापरिहाराथ-
माह—केवली ध्यात्-कर्मोपादानमेतत् किमिति ? यतः पू-
र्वमेवेत्यनुपेक्षेत-पर्यालोचयेत्, यथैतस्य भिक्षोः कृते परो-
गृहस्थोऽभ्यासार्थम् उपकुर्यात्-दीकयेत् उपकरुजातम्
‘उपकषडङ्ग’ इति तदगमादि पक्षेऽस्ति । अथ-अनन्तरे भि-
क्षुणां पूर्वोपरिद्वयमतिशब्दादि, यथानो तथाप्रकाराणि स्वज-
नसम्बन्धिनि कुलानि पूर्वमेवभिक्षाकालादारत एव भ्रूयाद्यर्थं
प्रविशेद्वा निष्कामिहति । यद्विधेयं तद्विधेयम्-‘से तमादाय’
‘सि स-साधुः पतत्-स्वजनकुलम् आदाय-ज्ञाया केनचित्स्व-
जनमाज्ञान एवेकान्तमपकांतिम्, अपकस्य च स्वजनाधनाया-
त्सालोक च तिष्ठेत्, स तत्र स्वजनसम्बन्धप्रामादौ
कालेन-भिक्षाचसरेणानुप्रविश्य, अमुप्रविश्य च इतरेतरे-
भ्यः कुलेभ्यः-स्वजनराहितेभ्यः ‘एसिये’ ति-एषणीयम्-
उद्गमादिदोषपरहितं ‘वासिये’ ति वेपमात्राद्वान्तसुपादानादि-
दोषपरहितं पितृव्यादानं-भिक्षाम् एषित्वा-अन्विष्य एवंभूतं
प्रविशेणाद्रोषपरहितमहारमाहारयादिति । आचा० (उत्तर-
द्वन्द्वांशः) प्रासैवणाद्रोषपरहितं स्वस्वस्थानादवगन्तव्याः ।
प्रासैवणाद्रोषपरहितः सन्नाहारमाहारयदिति । अथ क-
दाचित्त्वेवं स्यात्, स परः-गृहस्थः कालमात्रमुपरिपठ्या-
पि भिक्षोऽधार्माधिकमिच्छन्नादि विधायत्, तच्च कश्चित्सा-
धुस्त्वर्णभावेनोत्प्रेक्षत, किमर्थम् ? आह-तमेव प्रत्याख्या-
स्यामीति, एवं च मातृस्थानं संस्पृशत, न चैवं कुर्यात्,
यथा च कुर्यात्सदृश्यति-स पूर्वमेव आलोकयेत्-दत्ता-
पयोगो भवेत्, दृष्ट्वा चाहाराः संक्रियमाणस्यैवं वदेत्-य-
था अमुक ! इति वा भर्गिन ! इति वा न खलु मम क-
ल्पन आधार्माधिक आहारो भोक्तुं वा पातुं वाऽतस्तदर्थं
यत्नो न विधेयः । अथैवं वदतोऽपि पर आधार्मादि कु-
र्वास्ततो लाभं सति न प्रतिगृह्णीयादिति । आचा० २ ध्रु०
१ ख० १ अ० ६ उ० । कर्त्तरि प्रत्यये । त्रि० । संस्तवक,
त्रि० १ ध्रु० १६ अ० ।

संशयदोषा-संस्तवदान-न० । परिचयकरणे, व्य० ७ उ० ।

संशयपिंड-संस्तवपिण्ड-पुं० । पूर्वं जननीजनकादिद्वारेण प-
ञ्चाक्षं श्वध्वस्वादिद्वारेणामपरिचयानुरूपं सम्बन्धे भि-
क्षार्थं घटयता प्राज्ञा पितृवः, जीत० १७० ।

संस्तवद्वाराह-
दुविहो उ संशयो खलु, संशयविषयसंशयो चेव ।

एकैको वि य दुविहो, पुचं पञ्चा य नायवो ॥४८॥
द्विविधः खलु संस्तवः, तद्यथा-परिचयकपः, श्लाघकपः ।

तत्र परिचयकपः सम्बन्धिसंस्तवः, श्लाघकयो घवनसंस्तवः ।
तत्र संबन्धिनो-मात्रादयः, श्वधवाद्यश्च । तद्वृत्तया यः सं-
स्तवः स संबन्धिसंस्तवः । वचनं श्लाघा तद्वृत्तयो यः संस्तवः
स घवनसंस्तवः । एकैकोऽपि च द्विधा । तद्यथा ‘पुत्रिं पञ्चा
अ’ इति पूर्वसंस्तवः, पञ्चास्तंस्तवश्च ।

तत्र संबन्धिसंस्तवस्य द्विविधस्यापि स्वरूपमाह-

मायपितृपुत्रसंशय, साधुसुसारायाश्च पञ्चा उ ।

गिहिसंशयसंबन्धं, करेद् पुचं च पञ्चा वा ॥४८॥

मातापित्रादिकपतया यः संस्तवः-परिचयः स पूर्वसंस्तवो
मात्रादीनां पूर्वकालभावित्वात् । यस्तु श्वध्वश्वशुभ्रादिकपत-
या संस्तवः स पञ्चास्तंस्तवः । श्वधवादीनां पञ्चात्काल-
भावित्वात् । तत्र साधुभिर्ज्ञार्थं प्रविष्टः सन् गृहभिः सह सं-
स्तवसंबन्ध-परिचयघटनम् पूर्वं-पूर्वकालभावात्मात्रादिकपत-
या पश्चाद्वा पञ्चात्कालभाविश्वधवादिकपतया वा करोति ।
कथमित्याह-

आयवयं परवयं, नाउं संबंध एतयणुर्व्व ।

मम माया ऐरिसिया, ससा य ध्या व नत्ताई ॥ ४८३ ॥

इह साधुभिर्ज्ञार्थं गृहं प्रविष्टः सन्नाहारलभ्यतया आ-
त्मवयः परवयश्च ज्ञाया तदनुकूपं वयोऽनुकूपं संबन्धाति, यदि
सा वयोबुद्ध्या लभ्यं च मध्यमवयास्ततो ममदृशी माताऽभू-
ति स्म । यदि पुनः साऽपि मध्यमवयास्तत् ईदृशी मम स्व-
साऽभूति वदति । अथ बालयास्ततो दुहिता नसा व-
त्यादि ।

संप्रत्यस्यैव पूर्वरूपसंबन्धसंस्तवस्योदाहरणमाह-

अद्विद् दिट्ठीपण्वव, पुञ्जा कहणं मेमेरिसी जणणी ।

थण्णखेवो संबंधो, विहवाणुहाइदाणं च ॥ ४८७ ॥

कोऽपि साधुभिर्ज्ञार्थं प्रविष्टः कांचिन्नजमात्समानां स्त्रीम-
धेय आहारादित्थमप्यतया मातृस्थानेनाधृत्या दृष्टिप्र-
वयम्-ईदृश्रुविमोचनं करोति । ततः ‘पुञ्ज’ इति ।
सा स्त्री पुञ्जति-किं त्वमभूतो दृश्यस ? इति ।
ततः साधोः कथनम् । मम ईदृशी यत्सदृशी जनन्यभू-
ति । अत्र दोषानाह-ततस्तया मातृत्वपकटनार्थं साधु-
मुखे स्तनप्रलेपः क्रियते । परस्परं च संबन्धः स्नेहदृष्टिकोपा-
जायते । तथा विधवा स्तुपादिदानं च करोति मृतपुत्रस्य
स्थाने अयं पुत्र इति बुद्धया स्वस्तुपादानं कुर्यात् । आ-
दिश्रुत्वात्सनेहवशतो दास्यादिदानं च । उक्तं पूर्वसंबन्धिसं-
स्तवोदाहरणम् । एवं पञ्चास्तंबन्धिसंस्तवोदाहरणमपि
भवानीयम् ।

संप्रति पुनः पञ्चास्तंबन्धिसंस्तवो दोषानाह-

पञ्चा संशयदोसा, सायुविहवादिद्वयदाणं च ।

भजा मेमेरिसि भिय, सजो धाओ व(य)भंगो वा ॥४८८॥

पञ्चास्तंबन्धिसंस्तव इमे दोषाः-श्वध्वरीदृशी ममाऽऽसी-
दित्युक्तं सा विधवाया आदिश्रुत्वात् कुरण्णादिकपायाः
सुताया दानं करोति, तथा भार्या ममदृश्यमवदित्युक्तं
यदि त्व्यालुस्तद्वृत्तौ समीपं च वसते तदा मम भार्याऽनेन
स्वभार्या कल्पितेति विचिन्त्य साधोर्वातेन कुर्यात् । अथेभ्यो-
लुस्तद्वृत्तौ न भवति, समीपं वा न वसते तदा भार्याऽहमेनेन
कल्पितेत्युक्तमा भार्येव समाचरन्ती चित्तलोभाभापादयेत्
ततो व्रतभङ्गः ।

एवं तावत्पूर्वसम्बन्धिसंस्तवस्य पञ्चास्तंबन्धिसंस्त-

वस्य च प्रत्येकमाधारणान् दोषानभिधाय सं-

प्रत्युभयोरपि साधारणानभिधत्तुराह-

मायावी चहुयारी, अम्मं ओहावणं कुणइ एसो ।

निच्छुमयाई पंतो, करिअ भेसु पडिबंधो ॥ ४८९ ॥

अभूतिरिष्टिपस्तथाऽऽदि कुर्वन्मायायां एषोऽस्माकमावर्ज-
नानिनिमित्तं बाहूनि करोतीति निन्द्य, तथाऽस्माकं स्वस्य का
पटिकप्रायस्य जनन्यादिकल्पनेनापभाजनं विधत्त, ततः एव
वर्चिन्य प्राप्तः स्वशुद्धनिष्काशनादि करोति । अथ ते
शुश्रूषा भद्रा भवेयुस्तर्हि तेषु भद्रेषु साधोऽपरि प्रतिबन्धो
भवेत्, प्रतिबन्ध एव सत्याधार्मादिकं कृत्वा दद्यादिति ।
उक्ता द्विविधोऽपि सम्बन्धिसंस्तवः ।

अथ वचनसंस्तवस्य पूर्वकस्य लक्षणमाह—
गुणसंघवेण पुञ्चं, संताऽसंतेण जां युधिजाहि ।
दायारमदिशम्मी, सो पुञ्चं संघो हवइ ॥ ४६० ॥
गुणाः कौदायादयः तेषां यः संस्तवः—प्रशंसाकृपा वचन-
संघातस्तेन सत्यरूपेणसत्यरूपेण वा यः साधुदानंय
भक्तादाववदन् सति दानारं स्तूयाम्, स एव पूर्वसंस्तवो
भवति ।

अस्यैवोक्तेर्लक्ष्यं दर्शयति—
एसो सो जस्स गुणा, वियरंति अवारिया दसदिसामु ।
इहरा कहामु सुखिमो, पबक्कं अज दिट्ठोऽसि ॥ ४६१ ॥
सुगमम् । नवरं, 'इहरा' इतरथा, इदानीं दर्शनात् पूर्वमि-
त्यर्थः ।

सम्प्रति पञ्चाङ्गस्य वचनसंस्तवस्य लक्षणमाह—
गुणसंघवेण पच्छा, संतासंतेण जां युधिजाहि ।
दायारं दिशम्मि, सो पच्छा संघो होइ ॥ ४६२ ॥
दत्तं भक्तादीं सति पञ्चाङ्गं दानारं गुणसंस्तवेन सत्यरूपेण-
सत्यरूपेण वा यः साधुः स्तूयाम् एव पञ्चाङ्गसंस्तवो भवति ।

संप्रति तस्यैवोक्तेर्लक्ष्यं दर्शयति—
विमलीकय रूढ चम्पु, जहन्थया वियरिया गुणा तुज्जं ।
आसि पुरा मे संका, संपय निस्संकिंय जायं ॥ ४६३ ॥
भिक्खार्यं प्रविष्टः साधुलक्ष्यं भक्तादीं दानारं वरिष्ठ, यथा-नि-
जदर्शनेन तस्या विमलीकृते नः चतुर्णां तथा यथायांस्तव-
गुणाः सर्वत्रापि विचारिताः । तथा पुरा-पूर्वं मे शङ्का आसी-
त् यादृक् गुणाः ध्येयं स किं नादृश एवोक्त्यादृश इति ।
संप्रति तु त्वया दत्तं निःशङ्कितं मे हृदयं जातम् । उक्तं संस्त-
वव्याप्तम् । पं० ।

संसार-संस्तार-पुं० । संस्तारगति साधवोऽस्मिन्निति संस्तारः ।
उयाधये, इयं ४७० । संस्तरीयेन भूयते विस्तार्यते शया-
लुभिरिति संस्तारः । पर्यन्तक्रियां कुर्वामिर्भाविर्विस्त-
रणे, संघा० ।

अथैकोनविंशत्या गाथाभिः संस्तारकमाहान्यमेवाह—
भूइगहणं जह न-कषाण अममाणं च वज्जाणं ।
मज्जाणं च पडागा, तह संसारो सुविहियाणं ॥ ३ ॥

'जहज्जगज्जाणं' ति—यथा न्यक्तानां-पराभूतानां निराकृ-
तानां पिशादिसकाशात् आगमसमायानां राजादिविषयप-
नं भूतिप्रदहं-विभूतिनामो महते तोषाय, देवानां वा स्वर्गा-
दिस्थाननिष्काशितानां पुनरिन्द्रादिप्रह्नीकरणेन स्वर्गस्थान-

लाभः राज्ञां वा स्वराज्याभिज्ञादितानां पुनर्मित्रादिवलदलमी-
लनेन स्वराज्यप्राप्तिः, मित्रेणां वा स्वपदक्यावतानां पुनरा-
राज्ञा व्यावर्जनेन स्वमुद्रावाप्तिः, अष्टिनां वा स्वनगराश्रित्वा-
सितानां महाजनसमावर्जनेन पुनः स्वपुरप्रवेशेन अष्टिप्रत्य-
तिष्ठति । तथा-संस्तारकः प्रमादय 'भूइगहणं जह नभय-
णं' ति पाठः । भूतिप्रदहं-अस्मादानं प्रथमतो दीप्ताप्रदहका-
ले नग्नस्य भावो नाभ्यं तेषां नाम्न्यानां-सरजस्कानां प्रथम-
भसावगुण्डनं तेषां यथेवेति यथा तथा संस्तारकः । 'अवमा-
ण्यं च वज्जाणं' ति-'अवः अवी' ति अवशब्दाकारणोपात्तं
'अवज्जाणं' ति जातम्, 'अवज्जाणं' ति-ज्ञातव्यम्-अवमानकं
च पुजकं च न वष्टं पापं येषां ते अवधा निर्दोषास्तेषां नि-
दूषणानां केनापि प्रयत्नीकनापि तद्व्यतीकानां यथाऽयं पार-
दर्शक इति, चौर इति, अभिमर इति, अगाङ्ग्य इति, सी-
तासुभद्रानामिव आर्यापितकलङ्घानां ततोऽपि स्वयमेव उच-
लनप्रवशादिना प्रतीतिदानेनासारितकलङ्घानाम् । अवमानकं
च नापाय 'वज्जज्जणं' च 'पाठं पूर्ववत्कारणोपात्तं 'अवज्जगज्ज' ति
भवति, तत्र अवध्यानां वधानहीनामपि विविधवचनेऽपि वज्ज-
त्वेन स्थापितानां सुदृश्यसुजातादीनामिव देवताप्रातिहायि-
तो निराकृतवच्यवशोपात्तम् अवमानकं च दक्षिवाहनादि-
नैर्नृपेया प्रीत्यं तथाऽयं संस्तारक इति 'मज्जाणं च पडागा'
ति-यथा मज्जाणां मर्दनकलङ्घादीनामिव 'उज्जेण अट्टेण सल्लु,
सीहगिरिं सो पाययंमि । पुहवई मज्जिमज्जा, वृक्षज्जाविषया
कलिहमज्जे य' इत्येनस्मिन्प्रबन्धे अट्टनक उज्जयिनीतो गन्धा
प्रतिबन्धे मान्सकमज्जपत्ताकामयहनवान् अपहरतश्च यथा
तस्य तोषस्तथा संस्तारक इति गाथाभिः ।

वेरुलियं च मणीणं, गोसीसं चदणं व गंधाणं ।
जह व रयंसेसु वयरं, तह संसारो सुविहियाणं ॥ ४ ॥
यथा मणीनां सूर्यादिमणीनां मध्ये विषापहाररोगोपशमादि-
ना सातिशयमुनेन वैकुण्ठमणिः सर्वोत्तमस्तथाऽयमपि । 'गो-
सीसगंधं च' व गंधाणं ति-यथा गोशीपकचन्दनं निर्विकार-
त्वेन निस्मलस्थिरगन्धत्वेन गन्धेषु मध्ये प्रशस्यते तथाऽयमपि
यद्यपि कस्तूरकाया आर्ष सातिशयगन्धोऽस्ति तथापि सर्वे
निकृष्टवर्णा समला च, तथा यद्यपि घनसारः सारतरवर्णस्त-
थाप्यस्यार्थगुणो दुर्घणोसारसंस्पर्शमाकृ च, अतो न तयोर्गन्धः
प्रशस्यते 'जह व रयंसेसु वयरं ति'-यथा रयंसे इन्द्रसीलक-
कैतनादिषु मध्ये महामूल्यत्वेन प्रशस्यते वज्जरत्नं च । यदाह-
'जह मुज्जे रयणं, ते जाणइ रयणवार्ताणो निउणो ।
धोवं तु महज्जस्स, विकासविअण्णस्स वि बहू च ॥ १ ॥
अहवा कायमणिस्स य, सुमहज्जस्सायि कागिणी मुज्जे ।
वयरस्स उ अण्णस्स वि, मुज्जे ढोही सचसहस्सं ॥ २ ॥
वेरुलियं च मणीणं, गोसीसं चदणं व गंधाणं ।
जह व रयंसेसु वयरं, तह संसारो सुविहियाणं ॥ ४ ॥
यथा मणीनां-सूर्यादिमणीनां मध्ये विषापहाररोगोपशमा-
दिना सातिशयः तथाऽयमपीति गाथाभिः ।

पुरिमवरपुडेरिआ, अरहा इव सच्चपुरिसीहायं ।
महिल्लाण भगवईआ, जियज्जल्लिओ जयमि जहा॥ ५ ॥
'पुरिसवर' ति-पुरुषाणां मध्ये वरः पुरुषवरः पुरुषवरा-
णां मध्ये पुष्टदर्शकमिव-कमलमिव यथा पुष्टदरीकं पद्मे अ-

तं जलं च वृद्धिमुपगतं न पङ्केन लिप्यते नापि जलेन, किं तु जलोपरिवार्यैव भवति एवमहोऽपि तीर्थंकरः कामैर्जानो भोगैर्वृद्धिमुपगतो न कामैर्लिप्तो नापि भोगैः, किं तु त्रिभुव-
नोपचर्यैव जातः । पुण्डरीकमातपत्रं पुरुषवराणां पुण्डरीकमि-
व-आतपमिव तदि आतपं निवारयति, अहोऽपि कस्मात्-
तपनिवारणसमर्थत्वात्सोपमयते । यदि वा-पुण्डरीकवि-
भक्तः पुरुषवराणां मध्ये पुण्डरीक इव । यथा स केनापि प-
शुजातीयेन न पराभूयते एवमहोऽपि त्रिषण्णविकैस्त्रिभिः
पाशैरिहकशनेन न कदापि पराभूयत इति । यथाऽहैः स-
व्योत्तमस्तथा संस्कारकोऽपीति ' महिलाण भगवद्भ्यो ' सि
यथा महिलानां मध्ये भगवत्यः पूज्या जिनजनन्यो जिनमा-
तरस्त्रिभुवनस्यापि वतुःपुण्डरीकद्राणां पूज्यत्वात् सत्यत्वाच्च
सर्वोत्तमा जगति-त्रिभुवने तथाऽयमिति ।

वसांश्च जियवंतो, सवकुलार्णं च सावयकुलार् ।

सिद्धिर्गर्ह गरींश्च, मुत्तिमुहं सवसोकुलार्णं ॥ ६ ॥

वंशानाम्-अव्ययानां मध्ये यथा जिनवंशः प्रधानं तथा स्व-
कुलानामुप्रादिकुलानां मध्ये आद्यकुलं प्रधानं धर्म-
स्य मूलबीजत्वात्, तथा सर्वगर्भानां नारकतिथ्यनगरामर-
लक्षणानां मध्ये सर्वेश्वर सिद्धिर्गर्भः पुनरागमनाभावात्
तथा-मुक्तुषु-सिद्धिमुलं सर्वकुलानां संसारिकाणां म-
ध्ये साधुपर्वसिन्धुमुक्तुषुम् । यद्वाह (श्री०)—

“ न वि अथि माणुसाणं, न सुक्खं भो य सव्वेदवोणं ।

जे सिद्धाणं सोक्खं, अव्वावाह उवगयाणं ॥ १३ ॥

तथा य जज्जम्मेण सा, रोमसोमंतद्वाहृहाइयवियुक्कां ।

साइअपजवसाणं, कालमणुं सुहं लहई ॥ १४ ॥ ”

यथा तत् प्रधानं तथाऽयमपि ।

धर्माणां व अहिंसा, जणवयवयाणु साहुवययाणि ।

जियवयणं वसुईणं, सुद्धीणं दंसणं व जहा ॥ ७ ॥

यथा धर्माणां दानादीनां मध्ये अहिंसा रक्षा असत्यावर-
जीवानामुत्तमा यतस्तां विनाम्याऽप्रमाणमेव । उक्तं च—

“ न तद्धानं न तद् ध्याने, न तज्जानं न तपस्यः ।

न सा दीक्षा न सा भिक्षा, दया यत्र न विनयः ॥ १ ॥ ”

तथा हारिभद्राष्टके—

“ अहिंसैका मता मुख्या, स्वर्गमोक्षप्रसाधनी ।

अस्याः संरक्षणायै च, न्याय्यं सत्यादिपालनम् ॥ ५ ॥ ”

(अस्य व्याख्या अहिंसा शृण्वे)

किंच—

“ एकं विद्य इत्येव वयं, निहिद्धं जियवर्हं ” सम्येहि ।

पाण्डवायविरमण-मवसंसा तस्स रक्खण्टा ॥ ३ ॥

किं ताए पडिआए, पयकोडीए पलालभूयाए ।

अरिथलियं न नायं, परस्स पीडा न कायव्वा ॥ ४ ॥ इति ।

यथा सर्वधर्माणामहिंसा तथाऽयमिति ' जणवयवयाणु
साहुवययाणि ' सि जनपद्भवानां मध्ये यथा साधुवच-
नानि असत्यसत्यामृषावचनपरित्यागेन सत्यासत्यामृषा-
वणि निर्दोषाय । यत आह (विश्वाशवश्येकं)—

“ साक्षाहि स्यामहि, संतो मुमुक्षो गुणा पथया वा ।

लविष्वरीता मोसा, मीसा आ तपुअसहावा ॥ ३७५ ॥

अशुद्धिगया आ तिसु वि ति, सदो विषयकेवली असचमुसा ।
एया समेयलक्षणा, सोदाहरणा मुखयम्मा ॥ ३७६ ॥

तत्र सत्या दशप्रकारा दृश्यन्ते—

“ जणव य १, संमय २ ठवणा ३,

नामि ४ कवे ५ पण्णव सचचं य ६ ।

ववहार ७ भाव ८ ओगे ९,

व समे ओवम्म १० सचचं य ११ ॥ ”

(प्रमाणं ११ पद १६४ सूत्र)

तत्र जनपदसत्यं यथा उक्तायै कोण्णविदेहकेवणा पय
इति वचनम् १, समतसत्यं यथा-समानेऽपि पङ्कसंभवे गो-
पालादीनामपि समतस्यनारविन्दमेव पङ्कजमुच्यते न कुवल-
यादीनि २, स्थापनासत्यं-जिनप्रतिमादिवृजिनादित्यपदेशः ३,
नामसत्यं यथाकुलमवर्द्धयन्ति कुलवर्धन इत्युच्यते ४, रूप-
सत्यं यथा भावतोऽभ्रमणोऽपि तद्वपचारी भ्रमण इत्युच्यते ५,
प्रतीतसत्यं यथा आभासिका कानिद्वा प्रतीत्य दीपेभ्युच्यते, सैव
मध्यमां प्रतीत्य इत्येति ६, व्यवहारसत्यं यथा गिरिगतकुण्ड-
लिवृक्षमण्डपे व्यवहारादिदिदृक्षा इति ७, भावसत्यं यथा
सत्यपि पञ्चवर्णेषु शुक्लवल्गुणभावोक्तत्वात् शुक्ला वला-
कति ८ योगसत्यं यथा दूरदृष्ट्यादृष्टी इत्यादि ९ उपमास-
त्यं यथा समुद्रवक्ष्यमाण इत्यादि १०, असत्यभाषामेदाः १०
‘ कोह १ माणे २ माया ३, लोभ ४ पिण्डे ५ तद्वह दोसे यद ६ ।
हान ७ भय ८ अक्खारय ९, उवघाइय ९ निर्मास्य १० दस-
मा ११ ॥ ’ (प्रमाणं ११ पद १६४ सूत्र) कोषनिधिता-कोषा-
भिभूतोऽज्ञासत्यं दासं भणति १, माननिधिता-अत्यधनो-
ऽपि पृष्टः स्वात्मोक्तकैषेणानुभूतमपि विभवादि अनुभूतमि-
ति प्रकाशयति २ मायानिधिता परस्व वज्जनायै नामकाणि
योजयति कूटक्यं कथयति, स्वकीयं कथायकं प्रशंसत्येति,
परकीयं निन्दति, इन्द्रजालिकवैश्वरका इष्टि संभ्रमति ३
लोभनिधिता लुब्धगन्धस्येव सुवर्णमपि लोहं भणति ४ अज्ञानां
दायकानां रत्नमपि पाषाणं कर्पूरमपि लवणं पटुसूत्रमपि सख
इति भणति ५ प्रेमनिधिता-अप्रेमणं दासेण हंतव्यं ' ति ६
दोषनिधितः-तीर्थंकरादीनामपि निन्दं करोति ६ हास्यनि-
धितः-हास्येन सार्थवाहकालगतमपि सार्थवाहिन्या अग्रतः
कालगतः इति भणति ७ भयनिधिता स्वामिनमस्कारादि भ-
येन कर्मकरोऽहमिति माणुषेकोऽहमिति वा वदति, राजपु-
त्रपुत्रीतत्तारां वा वदति नाहं कीरो यथा दीहितेयः ८ आ-
ख्यायिका-कल्पितकथा धूर्तव्यायिका कर्मशुभ्रमध्ये प-
रमासानग्रतो दिग्गम्बरः पश्चाद्वस्ती इत्यादि ९ उपधातनि-
धिता अचौरमपि चौरं भणति एते वृत्तिषो गच्छन्ति महा-
राजकन्यादिनि ब्राह्मणे न हस्तव्यः, गौरवध्या, शृणुजीवान-
योपस्था घातयति, सर्वजीवा न हन्मव्या इति वक्तव्यम्, १०
सत्यासत्यभाषामेदाः १० “ उत्पन्नं विनय २ मीसित, ३ जीव
४ मजीवे य जीअजीवे य ६ । तह मीसगा अणुंता ७, परिस ८
अजा ९ ६ अजजा १० ॥ ११ ॥ (प्रमाणं ११ पद १६४ सूत्र) उत्पन्न-
मिथा यथा व्यवहारे कस्यावस्तसमुत्पन्नं द्वितीयो वदति-
अनेन पञ्चशतानि विदित्पितानि, एवं दश दारका जाता इ-
त्यादि १ विगतमिधे मार्गे स्तोकाऽपि स्मरन्ति वदन्तं गतमिति
२ उत्पन्नविगतमिथा-अमुकपुरे यथा दश दारका जाता दश
वतुर्जा विगता इत्यभिधत्तसन्मुत्पन्नमभिधमावे ३ ‘ जीवमी-
सय ' सि-अजीवजीवमिधं यथा तस्मिन्नेव क्षमिरागौ व जी-

बराशिरिति ५ 'जीवाजीवमीस' 'सि-जीवाजीवविषयं मिश्रे यथा तस्मिन्नेव जीविभूतकृमिमासी प्रमाणजीवा मृता इत्य-भिपद्यतस्तन्मृताधिका च ६ । अनन्तमिथा यथा-वनस्पति-पञ्चायि समन्तानि न तु जन्मादिव यतः सर्वोप यद्योऽन्त इति वदतः ७ प्रत्येकमिथा सर्वोऽपि वणः प्रत्येकमिथ इति ८ । अद्वा मिथा अद्वा काशः घटिकाह्वये तिष्ठति रात्रिः पतिता अमुदिने-ऽपि आदित्ये वदति उत्तिष्ठति बहिर्घटिकाह्वये चदितम् ९ अद्वाद्वा मिथा महरह्वयेऽपि अचर्दिते वदति महरह्वये चदित-मिति १०, असत्यामृषाभाषाभेदाः १२-१ आमेतणि १ आण-यणी २, जायणि ३ तद् पुच्छणी ४ ५ पञ्चवणी ५ । पञ्चवणी भासा ६, भासा इच्छाणुलोमा य ७ ११ । अणुभिगहियो भासा-८ भासा य अग्निगहम्मि बोधव्या ९ । सर्वोप करणी भासा १०, अद्वा ११ अद्वागद्वा १२ चेव १२ ॥ (महा० ११ पद १६ ख) आमेत-तणी-देवदत्त १, आद्यापनी काजपरस्स पञ्चवणी, जहा अमुयं करेदि २, जायणी-कस्स य वत्तुयिसेस्स देहि सि पराणि ३, पुच्छणी-अविह्वातस्य सेविगन्स्य वा कायस्य यथा कीहो जीवो मोषो वा कथं वा धम्मो भवति ४ पञ्चवणी शिष्यस्य उपदेशः 'पणि वहा न नियत्ता, भवन्ति दीहा जया अरोगा य) यमाइयपञ्चवणी, पञ्चता वीयरणेहि ५ ॥११॥ मस्यायानी या-चमानस्य अदित्सा भेऽतो मां मोयचस्वेत्यादि प्रत्याख्यानरू-पा ६ भाषा इच्छानुलोमां च प्रत्यादधितुयो इच्छा तदनुलोमां तदनुकूला, यथा कार्यं भवितस्य पवमस्तु ममायिभ्यतमेत-दिति यवः ७ अनभिगृहीता अर्थानभिग्रह्य या उच्यते डि-त्यादिवत् ८ संशया अनेकाथेप्रतिपत्तिकरी सा संशयकर-णी, यथा-संशयशब्दः पुरुषलघुवाजिपु वर्तमान इति १० व्याकृता लोकप्रतीतशब्दां ११ अद्याकृता गम्भीरशब्दार्था मन्मनाभरप्रयुक्ता वा अविभावितार्था ॥१२॥ इति द्वाचत्वारिं-शद्व्यापेद्विचिधानां साधूनां साधुत्वव्यवस्थितानां वचना-नि जनपदवचनानां सामान्यजनवचनानां मध्य शोभने-यतः । 'अविसंवादनयोगः, कायमनेवागजिज्ञाता चेव । सत्यं चतु-र्विधं त-ज्जनवरवचनऽस्तिनाम्यत्र ॥१॥ इति । यथा-संस्तार-कः 'जिनवपणं च सुखे'ति ध्यायन् इति श्रुतयः श्रुतीनां म-ध्ये यथा जिनवचनं तीर्थंकरवचनमविसंवादिताया सर्वस्वस्य दिततया च प्रधानम् । तथाहि—

"अविसंवादनयोगः, कायमनेवागजिज्ञाता चेव । सत्यं चतुर्विधं त-ज्जनवरवचनऽस्ति नात्यत्र ॥१॥ सुलहा सुरलोयसिरी, रथणायरेमहिला मही सुलहा । निम्बुसु जह शियरुई, जियरयणसुई जहा तुलहा ॥ २ ॥ रिभियययक्करसरला, मिच्छुदुरतरिरिच्छुसगरपरिणामा । मणनिववाणीविण्णिजो-यण मीदारीणी जे च ॥ ३ ॥ नारयतिरियनगरम-संसारियसवुक्करोगारणं । जिण्वयणमेगमोसद-मलक्कलपयगगुहियकयफलये ॥४॥"

तथाऽयमपीति 'सुधी'यं तंस्व' वज्रद'ति शोभनं शुद्धिः तत्र प्रव्यशुद्धिः भावशुद्धिश्च । प्रव्यशुद्धिर्जलान्माद्यादि । उक्तं च- 'अवरजोहमहीयं, कमसो जह मलकलंकंकीणी । सम्भावयण्य-सेसो, होहिनि जलानलावहा १ । भावशुद्धिस्तु सत्यमस्य कु-वाजिप्राण इति जलान्माद्यादिशुद्धी मध्यं यथा दर्शनं यथा

ह्रातसम्यक्त्वं पुनर्मिथ्याव्यागमनात् तन्महती शुद्धिस्तथा-ऽयमपीति भावः ।

कल्लाणं अम्बुदम्भो, देवाणं दुहहं तिहुयणम्मि ।

वरीसं देविदा, जं तं भार्यति एगमणा ॥ ८ ॥

कल्याणमरोग्यमणति-गच्छतीति कल्याणं निरुक्तं यथा म-मोद्वाय तथाऽयमपीति । यदि कल्याणहेतुवाककल्याणवत् इह शान्तिकर्मादिसंस्कारकप्रतिपत्तौ तु कर्म्मोपशमः । अम्बु-द्व्या यथये राज्याभिकर्माप्रोत्तये यथा भवति तथा स्वर्गा-पर्वगप्राप्तिसंतुत्वाद्व्यय संस्कारकस्येति एषोऽप्यम्बुद्वयः । 'वरीसं' ति-ह्रात्रिशतेऽपि देवन्द्राः तत्र देशकल्पजाः वि-शन्ति । भावनाधियाः चन्द्रादित्यौ च जम्बुद्वीपौ एते ह्रात्रि-शत् । शेषज्यातिक्केन्द्रव्यन्तरेन्द्राश्च तत्रैवाराकल्याणवत्प-द्विकत्वाच्च न गणिताः जं तं ति'यं तं संस्तरकं ध्यायन्ति स्मरन्ति 'एगमणसि' एकाग्रमनसः सन्त इत्यर्थः ।

लद्धं तु त एपं, पंडियमराणं तु जिणवरकस्यायं ।

इत्थं कम्ममल्लं, सिद्धिपडामा तुमे लद्धा ॥ ९ ॥

लब्धं प्राप्ते तु त्वधारणे 'तप'सि-त्वया हि लपक । 'एयं'ति परिश्रुतमरुणं संस्तरकप्रतिरूपं विशेषत्वन्वाधाहरणीयं परिश्रुतमरुणमुत्तमाधेप्रतिपत्तिकरं त्वया प्राप्तमेवत्यर्थः । कथंभूतं तदिति, जिनवराख्यातं-तीर्थंकरभयितम् । किं कृतव्याह— 'इत्थं' इत्था—विनाशय 'कम्ममल्लं' त्रि कर्म्मालयेव मल्लः—सुषुप्तः कर्म्ममल्लोऽष्टाचत्वारिंशदुत्त-रमकुतकरूपसं 'सिद्धिपडामा' सि सिद्धिः सिद्धिपडावादा-राधनायाः पनाकं व पताका सिद्धिरेव पताका मोक्षपताका सा त्वया प्राप्तत्यर्थः ।

आणाय परमसुखं, नाणायं केवलं जहा नाणं ।

परनिष्वाणं च तहा, कमेण भसियं जिण्वरेहि ॥ १० ॥

'आणाय' ति ध्यायन्ते स्वस्वहेतुभिः स्वयंत इति ध्या-नानि रात्रात्तत्तधर्मशुक्लरूपाणि । तत्रापानां त्रयाणामिहा-नुपयोगिनास्तु चतुर्थमेव स्वरूपत आर्षवचनैर्दश्यते । तथाहि- 'सुखं चउत्विहं चउत्पडायारं पञ्चत्तं जहा-पुच्छवियंक्क स-वियारी, एगमणवियंक्क अवियारी' सुहमकरिय अविगृही ३, समुच्छिन्नकरिय अप्पडिवाह ४ । 'सुयनाणं उवउत्तो, अरध-म्मि य वंजणम्मि सवियारो' । आणह चउत्सपुव्वी, पढमं सुखं सरागो उ १ । सुयनाणं उवउत्तो, अरधम्मि य वंजणम्मि अवि-यारी अनियहि जवसपुव्वा, वीयं सुखं विगयरागो २, अथ संक-मणं चेव तदा-वंजणसंकमं, जोगसंकमणं चेव । पढमं आ-ण नियच्छइरेशीय आणं न विजए ४ जोगं जोगेसु यथा पढमं वीयं जोगम्मि कामथी, तदयं च कायइजोगं, चतुर्थं च अ-जोगिणो । पढमं धीयं च आणारं भार्यति पुव्वजणमा उव-संतं हि कसाएहि कीणं च महासुणी ६ वीयस्स तदवस्स वि-अतराय य केवलतणमुपपजइ दुक्खी पुव्वआणा पुव्वे केव-लनाणिषा कीणमेहा । भवियान्ति कवली दुक्खी उत्तरा ७ । सिग्गजकामो जीयो कार्यं जोगं निरुंभइ ताहे तस्स सुह-मउत्सासनिनसासा ८ तथ य दुसमयट्ठियं कम्मं परमसा-यं रियावहिंयं वग्गसुहमकरियं । अनियद्वी आणं भवइ, जो-

गनिरौहो य पुष्पपद्मो गेह कतुर्थं समुच्छिन्नकरियमप्यदिवा-
यभाणं । 'पद्मवीर्या उ सक्ताय , तदर्थं परमसुखाय ।
अउत्तं उवरिञ्चिदि, होरु भाणं विधादित्यं ॥१॥, अणुसरीहि
वेरिदि, पद्मवीर्यादि गच्छ । उवरिञ्चिदि भाणणिदि,
सिउच्छरिदि, होरु भाणं पुष्प ॥२॥ अणुपेहा खउत्तिवहा-अवायाणु-
पेहा अणुभाणुपेहा अणुतर्वाचयाणुपेहा विपरिणामा-
णुपेहा । जहयं अणु सइअ वा य पिकल्लह संसारस्स अणु-
भत्त अणुतत्तं सव्वभावविपरिणामियं । रक्खणाणु चत्तारि
तं जहा-विवेगां वि उत्सस्सगे सव्वोवहिमाइविउत्सगं
करि । अण्वह विन्नाणुसंपन्ना न वीहइ न खलइ अस्समोहि
सुहोवसं अण्वेव संसुज्झइ सि । आलंबणाणु चत्तारि तं
जहा-अती-मुत्ती-अण्वेव मइव' ति इत्येव कतुःप्रकारे शुक्ले
यथा प्रथमं द्वितीयोभेदातीतं तृतीयं परमशौक्लिकं-परम-
शुक्लध्यानप्रधानं, तथा ज्ञानानां-मतिभूतावोधमनःपर्याय-
कवलज्ञानानां-मध्ये यथा कवलज्ञानं प्रधानं तथा सुखानामि-
त्यध्याहारो दृश्यः, यथा सुखानां मध्ये परिनिर्वाणं सव्वकर्म-
क्षयकूपं मोक्ष प्रधानम् इति तावदेवं स्वस्थानं प्राधान्यमस्त्येव
परं तथापि "क्रमेण भणिये जणुवेरिदि" इति भणनेन प्रत्य-
हारं एवामुत्तरात्प्राधान्यमप्याह-यतस्तावत्परमशुक्लं तृ-
तीयभेदकं प्रधानं तत्सुखांश्च कवलज्ञानं भवतीति, ततः
कवलज्ञानं प्रधानम् । कवलज्ञानोऽपि पञ्चाशीतिकर्मपकृतिस्-
त्ताकत्वात् ततोऽपि परं निर्वाणं पञ्चाशीतिकर्मपकृतिस्तथा ।
मोक्ष प्रधानतरे क्रमेण परिपाट्या यथा जिनवेरिमेहितं तथा
ऽयं संस्तारक इति गाथाभावायः ।

सञ्चुत्तमलाभायं, सामर्थ्यं चैव लाभं भवति ।

परमुत्तमतिन्धरौ, परमार्थे परमसिद्धिं सि ॥ ११ ॥

सर्वेषामप्यमाः सर्वोत्तमाः, ते च तं लामाश्च सर्वोत्तमलामाः
सत्यकथद्वन्द्वविरतिलामाभ्याम्, तत्प्रतीतिं संसारपरिकराणां
तेषामपि लाभानां मध्ये धामरथमेव चारित्रमेव लाभं मन्यन्ते
विद्वान्साः, तन्प्राप्तावेष मोक्षगमनात् । उक्ते च- "जम्मा दंसण
नाणा, संपुत्तफलं न दिंति पत्तयं । चारित्तजया दिनि, तिस-
मप नणु चारिच्छं ॥१॥" इति आस्तां संस्तारकलाभस्यः स-
र्वोत्तमलामाभानां धामरथमेव तावज्ज्ञानं मन्यन्ते, यथा सर्वोत्तमः
पुरुषेषु मध्ये तीर्थंकरः, यथा च परमर्गातः-सर्वोत्तमर्गातः ।
'परमसिद्धि' ति-सिद्धयस्तावद्-अग्रिमा, गरिमा लब्धिमा,
तिमिमा, परिमिमाया अपि भवति, अत आह-परमा चासी
सिद्धिश्च परमसिद्धिः, गतो विषय उत्तमा सव्वकर्मक्षयकृपा
यथा निर्वाणप्राप्तिस्थाऽयमिति ।

भूलं तह संजमो वा, परलोगरयाख कट्टकम्मार्णं ।

सञ्चुत्तमलाभायं, सामर्थ्यं चैव भवति ॥ १२ ॥

परलोक-अभान्तरे तस्य हितं रतानां भवान्तमस्तीति अज्ञा-
नवताम्, अथवा-आत्मव्यतिरिक्तः परलोकः सर्वलोकसर्वज-
नुसमूहस्तस्य हितं रतानां साधूनां, कष्टं मिथ्यात्वादि कर्मणां
विनिवृत्तशेषपापानां जीवानां मोक्षतरोर्मूलं सत्यकथं, यदाह-

"एगिदियसु अरिथ य, काळमिहितं पसुत्तमन्नु इव ।

कइमवि कयाइ केई, जीवा पारिहितं तसमो ॥ १ ॥

तत्थ नरर्त्तं तत्थ वि, सुइ सि तं तत्थ वि य सुइक्किन्नं ।

जाइ कुलकव तथा-रागं चिरजिवांश्च अइपुल्लं ॥ २ ॥

तथ वि बहुसुखकम्मो-दणु धम्मं वि हुज्ज जइ बुद्धी ।
तो वि जिवाणं न सुलहा, जिणवयणुपसगो सगुक् ॥ ३ ॥
तो मुहिरिमहोददिमज्जे, पडियरणं व सक्कलसाम्मि ॥
दुल्लं पि लहिय तह वि य, मूलं धम्मस्स सम्मत्तं ॥ ४ ॥
इति मूलसत्यकथं दुष्पाप्यम्, 'नह' नि तथा संयमआरिणं
दुष्कर्मं वाग्विद्वान्ज्ञानं च एतेऽपि तावद्विद्वान् लाभः परं त-
थापि सर्वोत्तमलामाभामेधां धामरथमेव विशिष्टलाभं मज्ज-
न्ते विवाचिनः । यत आह-"सम्मं आचरित्तं-स्स दुज्ज
भयणाए नियमसो नऽप्यी । जो पुण चरित्तजुआ, तस्स इ
नियमणु सम्मत्तं ॥१॥" तत्रैव-धामरथं देशविरांतकूप एव सं-
स्तारकप्राप्तिरिति गाथाभावायः ।

लेसाख सुक्कलेसा, नियमायं वंभंचरवामो य ।

गुणीसमी गुणायं, मूलं तह संजमो य तवा ॥ १३ ॥

'लेसाय' ति-लेखयानां कण्ठनीलकापांतनजःपञ्चशुक्लानां म-
ध्ये यथा शुक्लेश्या उन्नमा 'नियमायं' ति-नियमानां-विस्म-
रानां मध्ये यथा ब्रह्मचर्यवास उन्नमजनशक्यः- "ब्रह्मचर्यव्रतं
घोरं, शूरेश्च न तु कातरैः । कारिपर्याणमुद्वाह्ये, कविभिर्न तु
रासभैः ॥१॥" किं च-"देवद्विगुणगंधर्वा, जकुलरकुलसकिं-
नरा । वंभयारि वंभलमि, दुक्कं जं करेति याऽ॥" गुणीसमी
गुणायं' ति-तथा यथा गुणिसमिप्यौ गुणानां सर्वाविशतिय-
तिगुणानां मध्ये उन्नमं प्रधानं तथा संयमोपायलक्षणं यन्मूलं
मोक्षकारणं तत्तपः । सतोऽपि ज्ञानादित्स्त्वमांश्च सुक्करभावा-
दिनि । निच्छिन्नायाभिः धामरथस्यापि प्राधान्यमुक्तं कि-
मुत्तरसंस्तारकस्येति ।

सञ्चुत्तमतिन्धरौ, तित्थपरपयामियं जह य तित्थं ।

अभिसेउ व्व सुराणं, तह संथारो सुविहियाणं ॥ १४ ॥

'सञ्चुत्तम' ति यथा लौकिकानां प्रवासप्रयागादीनां ती-
र्थानां तथा लोकान्तराणामप्यष्टादशदिग्दर्शनां मध्ये तीर्थ-
करप्रकाशितं प्रकटितं तीर्थं यथा ज्ञानादित्त्वविषयसंघो वा
प्रथमगुणधरो वा तथाऽयमपीति । 'अभिसेउ व्व सुराणं'
ति-अभिषेका वा अभिनवात्पञ्चदेवानां यथा राज्याभिषेक-
रूपः, तथाऽयमपीति ।

सियकलसकमलसुत्थि-नंदादाचवरमद्भद्रादामाणं ।

तेसि पि मंगलाणं, संथारो मंगलं अहियं ॥ १५ ॥

शितः शुभः कलशो विवाहादाहुत्सवो यो मङ्गल्यते तस्यैव
माङ्गलकत्वात् अहं शितकलशश्च कर्मलं च स्वस्तिकश्च-
नन्दावर्त्तश्च वरमात्यशाम च शितकलशकर्मलस्वस्तिकन-
न्दावर्त्तेश्वरमात्यशामानि तेषामेतानि च लोकं माङ्गल्यतया
रूढाणि तथापि तेषामपि मङ्गलानां मध्ये संस्तारकोऽधिकं
मङ्गलमिति भावः ।

तवअगिनियममहरा, जिणवरनाणा विमुदपथयणा ।

जे निव्वहंति पुरिसा, संथारगधिदमारूढा ॥ १६ ॥

'तवअग्नि' ति-अष्टप्रकारं कर्म तापयतीति तपः, तप एवा-
ग्निस्तपोऽग्निः, नियमाश्च व्रतान्यभिप्रदधिवेशाणो 'सुर' सि
शराः-सुभटाः तथा चापैर्म "चत्तारि सूरा पञ्चमा, तं जहा-
अतिस्वरं तवसुरं दाणसुरं जुहसुरं । अति सुरो अरिहंता,
तवसुरा अणुगारा, दाणसुरं, वेसमण, जुहसुरं दाणुदेवं" तत्र
तपोऽप्यौ कर्मशुश्रूषादकत्वेन नियमेषु च व्रतेषु अग्निप्रद-

विशेषेषु वा नवकर्मोनादानभ्युत्तेषु शूरा अकारताकारात्रिण्य
इत्यर्थः, 'जिण्वरनाय' 'सि-जिनवरणा' ज्ञानं सामान्यतः
सन्तुष्टिरूपं विशेषतः अज्ञानज्ञादिकपं वा येषां मोक्षराजवि
जयनीतिप्रदर्शकत्वाद्येषां तं तथा 'चिदुजपत्यय' 'सि
विशुद्धे' पश्यन्ते शैबलं भवाम्भरानुयायिण्यात् सत्यकन्वं
येषाम्ने चिदुजपत्ययनाः, जे पश्यंविधा इत्याह 'जे निवृद्धंति
पुरिस' 'सि' ये पुरुषा निवृद्धंति मोक्षराजविजयं कर्तुं संस्तारक-
मजन्ममाकृताः सन्तः, येषां अपि नानाविधप्रहरणयुक्तशो-
भ्याभिहिततादृक्ताभ्यवसायशरीराश्रयतादिगुणयुक्ताः श्राव-
वसंघाततापकामितैलाननुत्राणमियमाः शुभुनियमने बन्धने
वा शूराः-सुभटारखदीक्षावदकक्षाः 'जिण्वरनाय' 'सि-जिनव-
रणा' जयस्वामिनां वराक्षाकारिणः जिनवरणाणां वा 'चिदु-
जपत्यय' 'सि' चिदुजपत्ययनाः शुभीतकूलिकादिशैबलाः
ये पश्यंविधा येषां भवन्ति ते गजन्मद्रुकन्धमाकृताः सन्तः,
प्रबलजयं विवृद्धंति रिपुसंघातं जयन्तीति गाथायः ।

परमत्वे परमतुलं, परमाययत्वं ति परमकण्यो सि ।

परसुप्तमतिथयरो, परमगई परमसिद्धि ति ॥ १७ ॥

परमार्थे-मोक्ष परं-प्रदृष्टमतुलं-तुलनाति कान्तं संसारिकल-
क्षणं कारणं 'परमाययत्वं' ति परममायतनं स्थानं ज्ञानादी-
नामैतद्व्यर्थः । 'परमकण्यो' 'सि' स्थानादीनामेष प्रधानक-
रण्यः-परमकृत्याविधिः संस्तारक इत्यर्थः । 'परसुप्तमतिथ-
यरो' परमगई परमसिद्धि' 'सि' पूर्ववत् ।

ता एयं तुमि लद्धे, जिण्वरणाभयविभूतियै देहं ।

धम्मरयणस्सिय ति य, पडिया भुजयसिम वसुधारा ॥ १८ ॥

'ता इति' तावत् 'एयं' ति-एतत् 'तुमि' 'सि' त्वया संस्तार-
काकृतेन 'लद्धे' ति प्राप्ते 'जिण्वरणाभयविभूतियै देहं' ति हे
लपक! एतदस्मिन्नवसरं जिनवचनामृतेन जिनापदेशं साधया
सर्वकथुनिमूच्छाधिघातकेन विभूयते देहं शरीरं प्राप्तम्, त-
र्किकं जातमित्याह- 'धम्मरयणस्सिय' 'सि' धम्मरनैराश्रिता यु-
क्तं पाञ्चनरक्ष 'धम्मरयणस्सिय' 'सि' धर्मेनिर्मिता निष्पा-
दिता 'धम्मरयणाभय' 'सि' वा धम्मरक्षमया वा, ते इति ते न-
व भवन्-देहशुद्धे वसुधारं पतिता सर्वकार्यसिद्धितुल्यात् ।
अत्रायं भाषयः-यथा कस्यापि पुरुषयता गृहाङ्गं वसुधा-
रापातः, सर्वतोऽपि निपुणगीनाधर्मियामकुसुलात् जिनवच-
नामृतश्रवणस्यास्यामवस्थायां भवतीति-जानीहीति भावः ।

पता उत्तमपुरिसां, कक्षाभयपरंपरा परमदिव्या ।

पावयणसाधुधीरा, कयं च तं अज सपुसिसा ॥ १९ ॥

'पत्त' 'सि' प्राप्ता-संपादिता हे उत्तमपुरुष! का प्राप्तेति
'कक्षा' 'सि' कस्याप्यपरंपरा-माहस्यपदार्थसन्ततिः संस्तार-
कलाभाय 'पावयणसाधु' 'सि' प्रवचनं वदन्ति जायन्ति प्राव-
चनः प्रावचनान्न ते साधयश्च प्रावचनसाधवः प्रावचनना-
भूता मध्यं धीर इव धीरः तस्य संघोधनं देवाप्यचनसाधुधीरः
'कयं च' ति कृते च निष्पादितं किं यत्किमापि समीहितं सु-
बोधप्रकार्यमित्यप्याहारः 'ते' 'त्वया अचार्यमिच्छन्ति उत्तमा-
धर्मप्रतिपत्त्यङ्गीकारात् हे सत्पुरुष! इति गाथायः ।

समचनाय दंसय-वररयणा नाथेतयसंजुवा ।

चारिचसुद्धशीला, तिरयणमाला तुमं लद्धा ॥ २० ॥

'समचनाय' 'सि' समाप्तं-गतमज्ञानं-मिथ्याबोधममाचस्य
स समाप्ताऽज्ञानस्तस्य संघोधनं हेसमाप्ताज्ञान! दीर्घव-
त्सर्वत्र प्राकृतन्याह 'दंसयवररयण' 'सि' हे दर्शनवर-
रणा! प्रवरसम्यक्वररणा! अथवा-सम्यक्त्वस्य वररखन अनेन
कृत्वा दर्शनस्य-सम्यक्त्वस्य वरा-प्रधाना रचना-विचक्षण-
यो यत्न स समाप्ताज्ञानदर्शनवररखनः तस्य संघोधनं हेसमा-
प्तज्ञानदर्शनवररखन! तद्वचना चैव, तथाहि—

'एगविहं बुविहं' तिबिहं, चउडा पंचविहं दसविहं सम्मं ।

द्वयाहकारगाई, उवसममेण्णि वा सम्मं ॥ १ ॥

एगविहं सम्मरई, निसम्ममिममोहं तं भवे बुविहं ।

तिविहं तं खइयाई, अहवा विदु कारगाई य ॥ २ ॥

सम्मत्त मीसमिच्छ-लकम्मकल्यप्पो भण्ति तं खइयं ।

मिच्छल्लसोवसमा, लोवसमं ववइसंति ॥ ३ ॥

मिच्छल्लउवसमाउ, उवसम्मत्तं भण्ति समयन्तु ।

तं उवसमसेदीय, उवसमसम्मत्तलाभं वा ॥ ४ ॥

विधिआणुद्धं पुण, कारगमिहं राययं तु सहइहं ।

मिच्छाहट्ठी दीवइ, जे पत्त दीवगं ते तु ॥ ५ ॥

खइयाई सासायण, साइयं तं वउडवहं तु विजयं ।

एनं सम्मत्तमेयं, मिच्छुलापाकव्वं तु ॥ ६ ॥

वेयणसम्मत्तं पुण, एयं चिय पंचवहा विणिहिट्ठं ।

सम्मत्त वरिमयागल-वेयणकाले नयं होइ ॥ ७ ॥

एयं चिय पंचवहं, निसम्माऽभिगममेयसो दसइहं ।

अहवा निसमगरई, इच्छाह जमागमं भण्ति ॥ ८ ॥

अयंमवायं क्वापं दर्शनात् ॥ सम्मत्तसमाइयं तिबिहं-खइयं,
उवसमयं स्वाश्रयमयं । अहवा तिबिहं सम्मत्तसमाइयं
कार्यं राययं दीवगं । कार्यं उडा साङ्गं, राययं सण्णयाह-
णं च, दीवगं अभवमिच्छियस्स मिच्छादिदट्ठस्स वा भवमि-
च्छिस्स वा । अभवमिच्छियस्स कट्ठं, जे मा एगारसं ष्ठाई
पट्ठं न य सहइह धम्मं च कट्ठं एयं दीवगं । अहवा-निस-
मत्तसमइसणं अभिगमसम्मइसणं च । निसमत्तसमइसणं-
निसमत्तः स्वभावः परिणाम इत्यवधानेन जे उवसममेतरेण वि-
गिहइ ते निसमत्तसमइसणं, अहिगमसमइसणं जे जीवा-
इमवययं उवसमंभुजं गिहइ 'ति' नागनयसेलुत्तं 'ति' ज्ञान
तज्जसा संयुक्ता ज्ञानेतजःसंयुक्तस्य संघोधनं इहानेतजःसं-
युक्तं । प्रनष्टमाहान्यकार । चारिचसुद्धशील' 'सि' चारित्र्यं
नित्यचारितया शुद्धः शीलः समाचारो यस्य स चारित्र्यशु-
द्धशीलस्तस्य संघोधनं हे चारित्र्यशुद्धशील' 'तिरयणमाल' 'सि'
त्रिभुजमाल ! ज्ञानदर्शनचरित्ररूपरत्नत्रयमाला त्वयैव
नम्या प्राप्ता, रत्नमालाऽपि समाप्ताऽज्ञानातिमिया दर्शनेदर्शनी-
यैव ये रत्नेनिर्मिता समाप्ताज्ञानां च दर्शनवररत्ना च समा-
प्ताज्ञानदर्शनवररत्ना ज्ञानेतजःसंयुक्ता परीक्षाहेतुकज्ञानेतजःस-
मन्विता चारित्र्यशुद्धशीला शुभा च सुखा प्राप्तिदोषवरहितौ
प्रशस्यन् इति गाथायः ।

सुविहितगुण ! विचारं, संस्कारं जे लहंति सपुसिसा ॥ १ ॥

हे सुविहितगुण ! शोभनानुष्ठानगुण ! बिस्तारं व्यापयितं

व्यापयितमानसं अनकानिस्त्रयप्रकारं संस्तारं य सत्पुरुषा स-

मन्तं तथा जीवलोकासारं रत्नाभरणं ज्ञानदर्शनचारित्र्यरूपे
कृते भवति इति तद्वचनाऽलङ्कृतमिति जानीहं अर्चयि' 'ति-

शेषस्यार' मिति पाठे विद्यावद्विरत्नाभरणमात्मना कृतं भवतीत्यर्थः ।

तं तित्थं तुमे' सद्धं, जं पवरं सन्धजीवलोगमिध ।

भूयो जत्थं वृद्धिबरा, निम्बासमधुसुत्तरं पथा ॥ २२ ॥

तं तीर्थं प्रभासतीर्थे प्रभासादि लौकिकं लोकान्तरप्रपञ्चपादि प्रपञ्चतीर्थेऽप्यतिरिक्तं भावतीर्थं त्वया लब्धं प्राप्तिः यत्र तीर्थं ज्ञाताः क्षालिकर्मफलपदका मुनिवरा निषाणसुखं मोक्षसुखं मनुत्तरं प्राप्ता इति । प्रपञ्चतीर्थं देहाद्युपशमदृष्ट्याप्यवच्छेद-मलप्रक्षालनासुखं भवति, अत्र तु भावतीर्थं कथापोषमहाभ-निग्रहसकलकष्टमलप्रक्षालनाशिव्याणसुखमिति ।

आसवसंवरनिजरा, तित्थि वि अत्था समाहिषा जत्थ ।

तं तित्थं वि अर्थाति, सीलव्रतयवद्वेलोपा ॥ २३ ॥

अथ तीर्थशब्दस्य व्युत्पत्तिं तीर्थंकर एवाह-चिनु तित्थतीति तित्थं, केतं अथ इत्याह- 'आसवसंवरनिजरा'ति आसवसाम्-इन्द्रियाणां समाधानं हितेषु-प्रवृत्तिरहितेषु निवृत्तिः । तत्राश्र-भवेदा 'इन्द्रियकसाय'त्यादि द्वावध्वारिण्यसिद्धा एवध्वयथा कथाप्यश्वेन पोडश कथाया नवः कथकाया एते पञ्चविंशतिः, योगाश्वेन 'संखं मोसं ग्रीसमि'त्यादि योगाः पञ्चदश आश्रय भेदाः पञ्चसप्ततिः संवरणं संवरः समिह शुची परीसद्धं'त्यादि ५७ तथा मुत्तिशब्देन मनोगुण्याद्याः ३ ब्रह्मचर्यशुचौ ६ भावनाशब्देनाभित्यायाः १२ महाव्रतानां २५ 'कल्पदेव'लं-कविस्व २ आभिप्राया ३ आशुरा य ४ सेमोहा ५' इति शुभभा-वनानां सविधसत्वेनाशुभभावनया अपि शुद्धान्तः, तदा संवरभेदाः ६६ संवरत्वं च कल्पपादोर्नाम परिक्रान्तायैष्यः कारणभ्यं एतं भविष्यत्परिहरणं निजरा'ति निजरेण निजेरा तयः, तद् द्वादशधा प्रसिद्धमेव । आश्रयश्च संवरश्च निजेरा च आश्र-यसंवरनिजेराः प्राकृतत्वादिमहाङ्गलोपः, 'तित्थि वि'ति एते प्र-योगायाः 'समाहिष'ति समाधिपुक्ताः कृताः समाहृता वा-मालिताः यत्र तत् त्रिस्थं तीर्थं वा भणतो विवेकिनः 'सी-लवयवजसोबाण'ति शीलव्रतान्येव वदन्ति सोपानानि यैस्ते शीलव्रतवजसोपानाः । कस्य एतत् त्रिस्थस्य तीर्थ-स्य, तं तथाविधाः सन्तो भणन्तो विवेकिनिर्वोणमनुत्तरं प्राप्ता इति पूर्वगाथातः संबध्यत इति गाथायैः ।

भंजिय परीसहचद्धं, उत्तमसंजमचलेण संजुत्ता ।

हुंजति कम्मरहिषा, निम्बासमधुसुत्तरं रज्जं ॥ २४ ॥

कथं निम्बासं प्राप्तास्तत्र किं कुर्वन्वीत्याह- 'भंजिय'भक्त्या प-रीसहचद्धं-परीसहसनाम् उत्तमसंजमचलेन पुक्ताः सन्तो भु-ञ्जति कर्मरहिता निषाणमनुत्तरं विशिष्टं राज्यमित्यर्थः । तिडुयण्णसमाहिदा, पत्तो सि तुमं वि समयकप्पमि ।

रज्जाभिसेयमतुलं, विउलफलं लोए विहरिं ॥ २५ ॥

त्रिभुवनस्य राज्यं त्रिभुवनराज्यं समाधानं समधिः, त्रिभुवन-राज्यस्य समाधिः त्रिभुवनराज्यसमाधिसम् । तत्र समाधि-शब्दा'धम्ममिथा य'सञ्जाणु'दुसुधिण'देवदत्तरसिखं।ओहीदं-सम् ५ नाथे य ६, मणुपञ्च ७ केवली १॥१॥ य म दूंसणे केव ६, केवलीमरणे य १०।असमुपपत्ता समुपपज्जो, इत्थसिखसमा-हिमोपा'इति इ' लोपकथेन समाधिना त्रिभुवनस्य राज्यसिख-तीर्थं कृत्वे केवलज्ञानं मुक्तिर्वा प्राप्यते तं समाधि त्वमपि

प्राप्तोऽसि'समयकप्पमि'ति सिद्धान्तविचारार्था कियमाहा-यां किमिति राज्येनोपमितमित्युच्यते, 'रज्जामिसेयमतुलं वि-उलफलं लोप विहरिं'यथा क्षत्रिया राज्याधिकं विविक्तमु-लं विपुलैरिदिकसुखफलं प्राप्य लोके जानपदलोकाभ्यं प्रमुचि-तात्मना विहरन्ति-विविधं वेष्टते विकृष्टमन्ते ते इत्थराज्या-धिकेकतुल्यमयुक्ते चारिणं दधानास्तत्सवत्साधवो विहरन्ति, त्वया तु संस्तारकमाभयता त्रिभुवनविपलसममधिः सम-यमपया प्राप्त इति गाथायैः ।

अभिर्नदइ मे हिययं, तुज्जे मोक्खस्स साहसोवाओ ।

जं लद्धी संसारो, सुपुत्तिसरमत्थसंसारो ॥ २६ ॥

अथ लपकस्य गुरुरात्मोऽर्थं भवेन श्लेषेणुत्पाद्यति । हे ल-पक ! भवानभिनिन्दयति प्रीतं करोति मे-अमीयं इदं यतः कारणान् तुज्जे मोक्खस्स'ति त्वया मोक्षस्य अनुनुमेवय स आ-धनोपायः आत्मशान्तिस्वाधनोपायः कृतः । ए-व-व-समाकार-णात् लपः-प्राप्तः संसारीते विल्लीयेते यत्तम् जीवद्-धायं धर्मादिः स संस्तारकः-सगुरुवपरमार्थज्ञानादित्स्य संस्तारो विस्तार इति महान् प्रमोद इति गाथायैः ।

देवाऽपि देवलोए, हुंजता बहुविहई सोक्खाइ ।

संसारं चिंवेता, आससयसयाधि धुंयंति ॥ २७ ॥

देवा अपि देवल्लोके व्यचरन्तिवा अत्रि भुञ्जन्त बहुवि-धानि सुखाणि संस्तारकगतं साधुधर्माह्वयसाराधनं सा सं-स्तारकगुणान्वा चिन्तयन्तः स्वरूपं आत्मज्ञानयानि बुद्धान्ति-परित्यजन्ति त्वद्गुणाकृष्टचतसो भक्तिदेवभारादभ्युत्थानादि कुर्वन्तेति गाथायैः ।

चंदं व्व पेज्जुमिओ, सरो इव तेयसो वि दिप्यंती ।

धणवंतो गुणवंतो, हिमवंतं महंतविक्खाओ ॥ २८ ॥

अथाङ्गीकृतसंस्तारकः लपकः क इव श्लेषते इत्याह-स्वी-म्यतायां बन्धुवत्, पेज्जुमीयः, तपस्तेजसाऽपि सूर इव दीप्त-तेजा भवति, धनवानिव संधेस्याप्याभ्युत्थीयः, गुणवानिव स-र्वपूजा भवति, हिमवानिव महत्त्वैर्वाग्भ्यां विख्यातः-प्र-सिद्ध इत्यर्थः ।

मुचीसमिइउमेओ, संजमतविनयमजोगुत्तसमयो ।

समथो समाहिमथो, दंसखनाणे अणुत्तमथो ॥ २९ ॥

'मुचीसमिह'ति गांपनं गुप्तिमंनोवाक्कायनिरोधसंयत्ता स-मयनं-समितिः ईयोभाषैयणुदन्तिषेपपरिहापनिकालक्ष-णा पञ्चमकारा गुप्तिश्च समितिश्च गुप्तिममती ताभ्यामुपेतो युक्तो गुप्तिमित्युत्पत्तः 'संजमतविनयम'ति संयमः-पञ्चाशद्विपरिमयलक्षणः, तपो-द्वादशविधं नियमा-अभि-प्रहविशेषः 'उक्किस्सत्तरवा मिक्किस्सत्तरवा' इत्यादिपञ्चाः यो-गा मनोवाक्कायनिरोधाः, संजमतश्च नियमश्च योगश्च संयमलपेतिनयमत्रोपासीः युक्तं मनो यस्य स संयमलपेतिन-यमयोगयुक्तमनाः सुप्रसिद्धितमनाः अमलसुखसि सौख्यः समाहितमनाः-सुप्रसिद्धितचित्तः 'संयसनाये' इति कुरीनं सत्यकृत्वं कुरीनं सत्यानृत्किं वरुनं च कुरीनं च वरुनं कुरीनम्, स-माहारात्वादेकवचनं तस्मिन्, व कुरीने अमलसुखसंयमलक्ष-णमयो कस्य स सुप्रसिद्धितमनाः-प्रकाशमिदः संयत्तिषः साधुः संस्तारकं प्रतिप्रद्यते इति शेष इति गाथायैः ।

तथा—

मेरु च पञ्चपाशं, तथैवैरमणु च सन्वउदहीशं ।

चंदो इव ताराशं, सह संसारो सुविहिताय ॥ ३० ॥

मेरुविष-पर्वतानां मध्ये यथा मेरुः प्रशस्यः, स्वयंभूरमशो यथा गार्भभिर्यगुरुत्वाभ्यां प्रशस्यते, अन्धश्च यथा तारकायां मध्ये प्रकाशकतया शोभते, तथा संस्तारकः सुविहितानां शोभानुष्ठानानां भवतीत्यर्थः ।

मयुः केरिसस्स भयिओ, संसारो केरिसे व भोगासे ।

उक्कळ्भिगस्स करणे, एये ता इत्थिमो नाउं ॥३१॥

अथ तत्त्वः भोता शुके पृच्छति-भो प्रभो! मयुः कथं कीदृशस्य कृपकस्य भणितः-प्रतिपादितः संस्तारकः! कीदृशो वाऽ-वकाशः भूमदेशे ग्रामनगरादौ वा गन्धर्वनाट्यशालादिविभक्तिः? उक्कळ्भिगस्स करणं' सित या कस्मिंश्चिद् घृहादौ जीरे पतितुकोमे वा उप्राग्वत्येन उत्तममम् उत्तममम्, उत्तम एव उत्तमिकः, स्वार्थे इकणप्रत्ययः, उत्तमिकस्य भाव उत्तमिकत्वम् तस्य उत्तमिकस्य-अवत्तमनकस्य प्रति स्तम्भवारकादेः करणे वृत्तीयाधत्वात्सम्भ्याः, तत उत्तमिकस्य करणेन शुद्धादौ स्थये विधीयन्ते तथा साधोरपि उत्तम्यते स्थिरीक्रियते जीवो मुक्तिकारणेषु येन—पर्यन्ताराधनालक्षणेन तस्य विधानं करणेन वा यथा परमार्थसाधनामोक्षाधना भवति । एवं 'ता' इति-यत् तत्त्ववित्ति भाषा-क्रमे इच्छामो वाच्छां कुम्भो हानुमिति गाथायः ।

हायंति जस्स जोगा, जरा य विविहा य हुंति आर्याका ।

आरुहई संसारं, सुविसुद्धो तस्स संसारो ॥३२॥

अथ शिष्यः पृच्छति-कदा संस्तारकः क्रियते, तत्राह सालम्भैरेव'काहे अधिस्ति अदुवा अर्द्धाहं, तत्रावहाणं सुयउज्जमस्ति' यथा य नीप अइसारावस्सं, सालंसेवी समुवेहं सांक्क' ॥१॥ यदा तु तान्यालम्बनानि न भवन्ति क्षीणबलत्वात् रोगाद्यभिमृतत्वात् बुद्धत्वाकात्तत्वात्तदेव चिन्तयति 'जो वृहत्सेण ददो य जाअ, सिलिप्पई स हुं करई कज्जां जो दुष्पला संतविओसता उ, न तं तु सीलंति विसअदार्क' इति'हायंति' हीयन्ते हानि माप्नुवन्ति यस्य योगाः संयमव्यापारास्तुटितबलत्वात् 'जरा य' इति जरा च बाद्धे सर्वरूपाविवलाऽपहारका भवन्ति 'विविहा य हुंति आर्यक' इति विविधा-अनकप्रकारा भवन्ति आतह्माः संप्रोपातितः श्लोकिका रोगा-स्फटयितुमशक्याः अतः कारणादिहलाकनिरपेक्षया आरोहान्त अङ्गोः सति संस्तारकं तस्य सुविशुद्धो निरतिशारः संस्तारक इति

जो गारवेण मत्तो, निच्छइ आलोयणं गुरुसमासे ।

आरुहई संसारं, अविमुद्धो तस्स संसारो ॥३३॥

यः साधुगौरवेण श्रद्धितस्सातलक्षणेन माघति स मत्तो द-पेवान् नेच्छति नासिलपति शूरीमुमालोचनं गुरुकाशं-गुरुसमीपे, यतः 'लज्जाप गारवेण व, बहुसुयमयण वावि दुष्कार ये । जइ न कहिति गुरुणां न हुंते आरहगा हुंति ॥१॥' इति प्रकृत्वा आलोचनं वाः संस्तारकमारोहति तस्याविशुद्धः संस्तारक इति गाथायः ।

जो पुण प्रतम्भुओ, करई आलोयणं गुरुसमासे ।

आरुहई संसारं, सुविसुद्धो तस्स संसारो ॥३४॥

यः पुनः पात्रभूतो योग्यो निर्मायः संविमः कृतसंलेखनः सन् आलोचनं गुरुसमीपे कृत्वा आरोहति संस्तारकमिति ।

जो पुण दंसणसुद्धो, आयचरितो करई सामसं ।

आरुहई संसारं, सुविसुद्धो तस्स संसारो ॥ ३५ ॥

यः पुनः साधुः आयका वा 'दंसणे' सि दशनेन सम्यक्त्वेन सप्तपदिभिमन्त्रेन-शुद्धो-निर्मलः। ते ब्रह्मी सप्तपदिभेदाः—“अउसइहणं तिलिपेइ, दंसवेयणं १० तिसुद्धिइपंचवययोसं ५ ।

अट्टपभावणं ८ भूलस ५, रक्खण ५ पंचविह संयुत्ते ॥ १ ॥

कुत्विहजयणारंभा ६, कुम्भावेण ६ भावियं ठाणं ५ ।

बइ सत्तसट्ठिलक्खण, भेयविसुद्धं च सम्मसे ॥ २ ॥

(अउसइहणं ति) —

परमार्थसंख्यो बलु, मुणियपरमत्थ जाइ जणुनिसवा ।

वायन्तकुविट्ठीय य, वज्जणमिह चउतसइहणं ॥ ३ ॥

जीवाइपरमत्थं, सम्मपयणं १० अट्ठि पपदि ।

जुज्जाणं वि पुण पुण स-वणं चित्तं संखयो होइ ॥ ४ ॥

गीयत्थचरित्तं, संवावहुमाणविणयपरिसुद्धा ।

तत्ताव बोहजंगा सम्मसे निम्मलं कुण ॥ ५ ॥

पावअदंसणां, निगहया सत्थअप्रउत्थीय ।

उम्मगुवपंसदि, यत्ता वि भालिज्जए सम्म ॥ ६ ॥

माहिज्जइ मंदमई, कुदिट्ठिसत्थदि सुविलसइहं ।

दूरं वज्जियव्या, तणइ नेसुअवुद्धीणं ॥ ७ ॥

परमागमसुस्सुसा, अणुरागो धम्मसादणं परमो ।

जिणुगुरुवेयावच्च, नियमो सम्मत्तलिगारं ॥ ८ ॥

तरुणो सुहोवदिट्ठो, रागी पि य पणइणी जुओ सो उ ।

इच्छइ जइ सुरगीरं, तओदिया समयसुस्सुसा ॥ ९ ॥

कंतारणिअदो, धयपुणे भुमुमिच्छइ च्छुहिओ ।

जइ तइ सदुट्ठोणे, अणुरागो धम्मराइ ॥ १० ॥

पूयाइ जिणाणं, गुरुण विस्सामाणइपदि विहे ।

नियमो अगीकारो, वेयावच्च जहासत्ती ॥ ११ ॥

दंसवियं सित य अरिहं-त सिद्धवेयसुप य धम्मे य ।

आरिय उयज्जमा, पावयणं दंसणं वावि ॥ १२ ॥

अरिहंता विहरंता, सिद्धा कम्मकखया सिवं पत्ता ।

साहुवंगयं बइय, सुरा तु सामाइयारं ॥ १३ ॥

धम्मो चरित्तधम्मो, आहारो तस्स साहुवंगो सित ।

आरियउयज्जमा, विससगुणसंपया जुना ॥ १४ ॥

पवयणमसेससंघो, दंसणमिच्छंति इत्थं सम्मसे ॥

विणुओ दंसणमसि, कायव्वा चव पये तु ॥ १५ ॥

भत्ती बहुमाणा व—अजणुण नासणमवमवयायस्स ।

आसायणपरिहारां, दंसणविणुओ सम्मसे ॥ १६ ॥

भत्ती बहुपडिवर्णा, बहुमाणा मणसि निज्जरा पीई ।

वज्जणं च तसि, अमसगुणकिस्सणारं ॥ १७ ॥

उड्ढागोवणारं, भणियं नासणमवमवयायस्स ।

आसायणपरिहारां, उड्ढायासणसेवणारं ॥ १८ ॥

मणवायाकापणं, सुद्धीसम्मत्तसाहया तथ्य ।

मणसुद्धी जिणुजिणमय-वज्जमतारं मणुयलोयं ॥ १९ ॥

तित्थकरवल्लण-ऽऽराहं, णेणं मेज्ज किस्सणं तिसुद्धिं ।

कजं परंथयन्ते, वेसलिसंसंति वियसुद्धी ॥ २० ॥

द्विजंजतो भिजंजतो, पीलीवजंजतो वि अजभमाणा वि ।

जिणवज्जेवयणं, जनमालो तस्स तणुजुञ्जी ॥ २१ ॥
 पंचवयं दोसंति, वुत्तिज्जहं जेहि मंतदोसा य ।
 संसंकांलदुग्गुहा, परतिथिय पसंसंस्वयणं ॥ २२ ॥
 (पंचेव वज्जिणज्जा)
 देवगुहसविस्सया, अक्खिज्जपिप्पित्तसंस्सो संका ।
 कंभाई संदोहो, (दोई) मुण्डिजणम्मि वि वुग्गुहा ॥ २३ ॥
 गुणकित्तयं पसंसा, पयवयकरत्तं च संयवणं ।
 (अद्द पमावणं ति)
 सम्महंसणजुत्तो, सह सामये पमावणो जेह ।
 सो पुण इत्थं विस्सिद्धो, निदिद्धो अद्दहा सुत्ते ॥ २४ ॥
 पावयणी धम्मकही, बाई नेमिस्सिभो तवस्सी य ।
 विज्जासिद्धो कोरं, अद्देव पमावणा भयिया ॥ २५ ॥
 कालोअयमुत्तथरो, पावयणी तित्थवाहनां सुत्ते ।
 पडिच्चाहियभयजणो, धम्मकही कइणलजिन्नु ॥ २७ ॥
 बाई य वायकुल्लो, रायतुबारं वि कइमाहण्यो ।
 नेमिस्सिभो निमित्तं, कज्जम्मि पंजंई निउत्तं ॥ २८ ॥
 जिणमयमुग्गभावितो, विगिद्धलमणेषु भयणं तवस्सी ।
 सिद्धवहुविज्जोमंतो, विज्जावंतो वि उच्चियन्नु ॥ २९ ॥
 संघाहकज्जसाहग, चुम्नंजणमंतसिद्धो य ।
 भूयत्थसरथगंधी, जिणसाणदेसओ सुकवी ॥ ३० ॥
 (भूयस्स ति)
 सम्मसभूसणारं, कोसलं तित्थसेवणं भन्नी ।
 थिरया पमावणां वि य, भावयंते तेस्स मोक्खाम्मां ॥ ३१ ॥
 वदणसंवरणारं, किरियानिउत्तलत्तं च कोसलं ।
 तत्थं वि सेवा सययं, संविगिज्जणाय संसग्गी ॥ ३२ ॥
 भन्नी आययररणं, जहोत्थियं जिणपरिदसाह्वं ।
 भिरया दइसम्मनं, पमावणुस्सपणाकरणं ॥ ३३ ॥
 (लक्खणपंचविह ति)
 हियवगयं सम्मनं, लक्खिज्जहं जेहि तारं पंचेव ।
 उवसमसंवेगो तह, निव्वयेणुकं अत्थिक्कं ॥ ३४ ॥
 अवरोहं वि महेत्ते, कोहाणुद्वो वियाहियोपसमो ।
 संवेगो मोक्खं पइ, अहिलोसो भवविरोगो य ॥ ३५ ॥
 निव्वेभो वागित्तं, तुरियं संधारवारयगिहस्स ।
 बुद्धियद्या अणुकंपा, अत्थिक्कं पंचओ वयणे ॥ ३६ ॥
 (कुविह जयत्ति ति)
 परतिथीयं तह वे-वयाण भग्गहिय खेरयाणं च ।
 जं कुविहववहारं, न कुणहं सा कुविहा जयणा ॥ ३७ ॥
 वंदणनमंसणं वा, दाणपयाणम्मि मेत्ति वज्जेह ।
 आलापं संलाव, पुत्तमणामनगो न कोरे ॥ ३८ ॥
 वंदणयं करजोअण, सिरिमाणवदणं च इह यं च ।
 वायायं नमोकारो, नमंसयं मणपसाओ य ॥ ३९ ॥
 गरवपिप्पुणवियरणा, मिद्धास्सणपाणजजसंजाणं ।
 दाणं तं चिय बहुलो, अणुपयाणं मुत्थी रिति ॥ ४० ॥
 सत्पणयं सेमासय, कुसलं दासागयं च आलापो ।
 संवालो पुणुत्तं, सुहइइउणुणंदासपडिउच्छा ॥ ४१ ॥
 (आगार ति)
 दाया गणयल्लवय, गुदनिग्गहापिक्खेयमारंई ।
 आगारोई भज्ज, संमत्तं मज्ज न कयाइ ॥ ४२ ॥
 (कुम्भावणभाविणं ति)

वेदलहुं मुक्खफलं, दंसणमूले वदम्मि धम्मदुमो ।
 भेत्तुं दंसणवारं, न पवेसो धम्मनयरम्मि ॥ ४३ ॥
 नंदइ वयपासाओ, दंसणपीढम्मि सुपरदुद्धम्मि ।
 सम्मत्तमहाधरणी, आधारो चरत्तलोगस्स ॥ ४४ ॥
 सुयसीत्तमणुन्नरसं, दंसणवपमायणं लहुं धारे ।
 मूलुत्तरगुणरण्या, दंसणअक्खयनिहायं च ॥ ४५ ॥
 (छुट्ठाणं ति)
 अत्थि जिभो तह निब्बो, कणा भुजा य पुत्तपाक्कां ।
 अत्थि भुवं निव्वयाणं, तस्सोवाओ य छुट्ठाणा ॥ ४६ ॥
 अयणुपवयसिद्धो, गम्मइ तह चित्तवेयणारंई ।
 जीवो अत्थि अक्खस्से, पक्कलो नाणुविद्धी ॥ ४७ ॥
 द्धवट्टुयारं निब्बो, उप्पायविणासयजिभो जेणं ।
 पुक्कयाणुसरणभो, पज्जाया तस्स उ अणिष्ठा ॥ ४८ ॥
 कत्ता सुहाउसुहाणं, कम्मायं कसायजोगमारंई ।
 मिउदंजक्कवीवर, सामग्गिवत्ता कुलालं च ॥ ४९ ॥
 भुजइ सयं कयाइ, परकयभोगो उ ..... ।
 अकयस्स नत्थि भोगा, अज्जहं मुक्खे वि सो कुज्जा ॥ ५० ॥
 सम्मत्तनाणुचरणा, संयुओ मुक्खसाहणोवाओ ।
 तो इह जत्तो जुत्तो, मसत्तिभो नाणुतत्ताणं ॥ ५१ ॥
 इत्थेवंपकारेण दूशेनेन शुद्धो निरत्तिचारः 'आय-
 चरितो' ति आयभूतं निरत्तिचारतया चारित्रं यस्य स आयचरितो इदंचारित्रत्वाद् प्राकृतत्वादासंचारिचो-
 गृहीतचारित्रः करोति—पालयति आभरणं—धम्मभावम्
 आरोहति संस्तारं सुविशुद्धस्तस्य संस्तारः ।
 जो रागदोसरहिओ, तिसुत्तिगुत्तो तिसम्भयरहिओ ।
 आरुहई संधारं, सुविमुद्धो तस्स संधारो ॥ ३६ ॥
 यः साधुः रागद्वेषभयै रहितः तिसुभिर्मनोवाक्कायल-
 ल्णाभिर्गुत्तिभिर्गुत्तः तथा त्रिभिर्मनोवाक्कायल-
 ल्णाभिर्गुत्तिभिर्गुत्तः तस्याद्यैर्नश्यैर्मेदैश्च रहित आरोहति संस्तारं सुविशुद्धस्त-
 स्य संस्तारकः ।
 तिहिं गारवेहिं रहिओ, तिदंडपडिभोगो पहियकिरिं ।
 आरुहई संधारं, सुविमुद्धो तस्स संधारो ॥ ३७ ॥
 त्रिभिर्गौरवैः श्रद्धिरससातलक्ष्यै रहितः त्रयाणां मनोवाक्का-
 यल्लक्षणानां परिमोचकः प्रतिमोचको वा प्रथितकीर्तिः क्या-
 तमसिद्धिः आरोहति संस्तारं सुविशुद्धस्तस्य संस्तारकः ।
 चउविहकसायमहण्यो, चउरिं विगहाहि विरहिओ निवं ।
 आरुहई संधारं, सुविमुद्धो तस्स संधारो ॥ ३८ ॥
 चतुर्विधानां—कोपमानमायालोभकपाणां कपायाणां मयनो-
 विनाशकः चतुर्विधकपायमयनः चतुर्भिः श्लोकधाभक्तकाया-
 राजकथयदेशकधातल्लणाभिर्विरहितो नित्यं—सदाकालम्, आ-
 रोहति संस्तारं सुविशुद्धस्तस्य संस्तारक इति ।
 पंचमहव्ययकलिओ, पंचसु समिहई सुद्ध आउचो ।
 आरुहई संधारं, सुविमुद्धो तस्स संधारो ॥ ३९ ॥
 पञ्चभिर्महामत्तैः कलितो—युक्तः तथा पञ्चसु ईयांसिस्मि-
 तिषु सुष्ठुतिशयेनायुक्तः आरोहति संस्तारं सुविशुद्धस्त-
 स्य संस्तारक इति ।
 छक्कायाए विरओ, सत्तसयड्ढाणविरहियमईओ ।
 आरुहई संधारं, सुविमुद्धो तस्स संधारो ॥ ४० ॥

पण्यां कावानां समाहारः पदकावं तस्मात् पदकावात् तदारम्भात् विरतो—निवृत्तस्तथा सप्तभ्यो भयस्थानभ्य इहपरलोकाधानाकर्मजाविकामरक्षाश्लोकलक्षणभ्यो विरहिता मतिर्यस्य स सप्तमयस्यामिबिरहितमतिकः आरादिति संस्तारं सुविशुद्धस्तस्य संस्तारः ।

अभुमयष्टाशजदो, कम्मद्विहस्स ख(व)मणहेतु पि ।

आरोहइ संथारं, सुविमुदो होइ संथारो ॥ ४१ ॥

अष्टभिर्जातिकुलबलकृतपेपेभ्यश्चभुतलामकपैर्मदस्थानैर्जद-स्त्यक्तोऽष्टमदस्थानजदः 'कम्मद्विहस्स' ति प्राकृत-त्वात् कर्मशब्दस्य पूर्वनिपातः, ततोऽष्टविधकर्मणः क्षपणमष्टविधकर्मसंपणं तस्य हेतुमारोहति संस्तारं सुविशुद्धस्तस्य संस्तारः ।

नवर्बमभेरगुणो, उज्जुवो दसविहे समणधम्मै ।

आरुहइ संथारं, सुविमुदो तस्स संथारो ॥ ४२ ॥

नवसु वसत्यादिषु ब्रह्मचर्यगुणिषु गुलः नवप्रज्ञाचर्यगुलः, तथा—उपुक्क उद्यमवान् दशविधज्ञान्यादिके श्रमणधर्मे एवं-विधः सन्धारोदति संस्तारं सुविशुद्धस्तस्य संस्तारः । अयं संस्तारकस्य क्षपकमालोचय शिष्यो गुहं पृच्छति गा-थाद्वयेन । भगवन् । संस्तारकस्यस्य मुनेः कीदृशो लाभः की-दृशश्च सुखमिति तद्वं गाथाद्वयेनाह—

जुत्तस्स उ(च)त्तिमहे, मलियकमायस्स निव्वियारस्स ।

भण केरिस्सो लामो, संथारगयस्स समणस्स ॥ ४३ ॥

पुक्कस्य—व्यवस्थिततय च उच्चापेऽनशनमानपत्तिके मलि-तकापायस्य अयःकृतकापायस्य अत एव निर्धिकारस्य को-पादिविकाररहितस्य भण-कयय कीदृशो लामो भवति सं-स्तारगतस्य श्रमणस्य ।

जुत्तस्स उ(च)त्तिमहे, मलियकमायस्स निव्वियारस्स ।

भण केरिस्सं च य सुखं, संथारगयस्स समणस्स ॥ ४४ ॥

'जुत्तस्सति' पादद्वयं तथैव भण-ब्रूहि कीदृशं च लौक्यं संस्तारकगतस्य श्रमणस्य ।

गुरुरपि गाथाद्वयेन क्रमेणोत्तरमाह—

पदमिहगमिं दिवसे, संथारगयस्स जो हवइ लामो ।

को दाणि तस्स सका, काउं अण्यं अणुगयस्स ॥ ४५ ॥

'पदमिहगमिं' ति—प्रथमकेऽपि दिवसे संस्थारकगतस्य-संस्तारके व्यवस्थितस्य साधोयं लामो भवति 'को दाणि' णि क इदानीं निरतिशयिनि कालं तस्य लाभस्य 'सक' ति समर्थः पदः स्यात् 'काउं' ति कर्तुर्मयमनर्यस्य—अधेगोचरतीतस्य ।

जो संखिज्जभवडिइ, सव्वं पि खवेइ सो तहि कम्म ।

अणुसमयं साहुपयं, साहु वुत्तो तहि समय ॥ ४६ ॥

यः साधुः 'संखिज्जभवडिइ' ति संस्थाता—संस्थापु-ल्लक्षणं भवे—एकस्मिन् भवे एकजन्मस्थितिकः—असंस्थातवर्षायुषा हि चारित्र्यप्रतीतिरपि न भवतीति सं-स्थातवर्षस्थितिकत्वमुक्त्वा, 'सव्वं पि खवेइ सो तहि क-म्म' ति सर्वमपि क्षपयति—विजैरयति स साधुस्तत्र तस्मिन्-संस्तारके व्यवस्थितः, प्रथमसंज्ञनवत्पुण्ड्राधानः क्ष-पयति अष्टप्रकारमपि कर्म । अयं प्रतिशमयं स साधुः

साधुपदं प्रतिपन्नः सन् तस्मिन्नेव भवे प्रायः कर्म क्षप-यति । अनुसमयं तस्मिन्नुपयन्ताराभ्रानासमयैर्भूक्तो वि-शेषणोक्तिः तस्यामयवस्थां विशेषतः क्षपणात्, लाभप्र-प्तस्य गुरुणा निर्वचनं दत्तम् ।

अथ लौक्यस्य उत्तरमाह—

तखसंधारनिव्वो, वि मुणिवरो भट्टरागमयमोहो ।

जं पावइ मुत्तिमुहं, न चक्कवट्टी वि तं लमइ ॥ ४७ ॥

तुणसंस्तारके कर्कशे दर्शयितुं येष निपत्रः सुतः तुण-संस्तारकनिपत्रः अतस्तुणसंस्तारकस्यातिकर्कशत्वमुक्तं, परं स मुनिवरस्तुणसंस्तारकनिपत्रोऽपि सुतोऽपि शृष्टो राग-मदमाहो यस्य स भ्रष्टरागमदमाहः यन्मात्रो निलोभत्वेन सु-खं मुक्तुं मोक्षं मांससुखं वा लेशतः परमानन्दमयं सं-तापमित्यर्थः, 'न चक्कवट्टी वि' ति न चक्कवत्स्यपि तज्जनेन; .....त्यर्थः । यदाह—'तुण्यथममिह यत्तुणधि-प्रयासं, संज्ञासंशयकलुषां नृपतिस्तु मुक्क' ॥ ११ ॥ ..... यन्निर्भयः प्रशमसंशयकलुषां नृपतिस्तु मुक्क' ॥ ११ ॥ ॥ ४७ ॥

निपुत्तिसनाडगमिं व, न सा रई तह सहयवित्थारे ।

जियवयस्समिं विसात्ते, हेउसहस्सोयगुदमिं ॥ ४८ ॥

देवानां संवन्धिनि नाटके सा रतिर्न भवति । कथंभूते निजपु-रुपनाटके निजपुरुषा नाटककर्तारः स्वस्वामिनः सातं बुध्य-न्ते, ततस्तत्पुरुषा नाटकपात्राणि विकुर्वन्ति । तह सहयवि-त्थारि' ति तथा देवा वैकियलक्ष्यां स्वहस्ताभ्यां पात्राणि नि-ष्काश्य द्वाविंशतिर्नाटके विस्तारयन्ति, परमात्मच्छयाऽपि विरचितं तस्मिन् न सा रतिर्न तत्पुत्रम्, जिनवचने विशालं विस्तीर्णं हेतुसहस्रांगगूढं-हेतुसहस्राङ्गुलं क्षपेण श्रृंगमय-मर्नसं धार्यमाणं च यत् सुखं या रतिर्तत्त्वर्थः । अथवा—'नि-पुत्तिसनाडगमिं' ति निर्गता-रहिताः पुरुषा यस्मिन्नाटके तन्निपुणं तस्मिन्निपुणपुरुषनाटके कवलक्ष्मीपात्रमयं नाटके स्वहस्तविस्तारस्वच्छाम्बुजविरहितहस्तादिलेखं न सा रतिर्न तत् सुखम् । कवलक्ष्मीनाटके हि सर्वविषयाविर्भावकः रागिणा-मतीव रतिर्भवति परं तस्मिन्नापि सा रतिर्न भवति या जिन-वचने रतिर्भवति इति नाट्यार्थः ।

जं रागदोसमइयं, सुखं जं होइ विसयमइयं च ।

अणुहवइ चक्कवट्टी, न होइ तं वीयरगस्स ॥ ४९ ॥

यत्सुखं रागमयं-पुत्रकलापविशेषमयं द्वयमयं-शत्रुविना-शसंभवं, यच्च सुखं 'विसयमइयं' ति शत्रुद्विषयसंभवं-चतुःषष्टिसहस्रकलनापरिवारकाग्रामयमनुभवति चक्कवट्टी भ-वति तत्सुखं मोहमयम्, वीतरागस्य-गतरागद्वेषमोहाद्वान्महा-मुनः तदिह सुखं क्षणविनश्वरं महर्हस्तु परमसंतोषसुखसंशु-तत्वाच्च तत्किंचिदित्यर्थः ।

मा होइ वासगंथया, न तत्थ वरिसाणि परिगणिजंति ।

बहवें गच्छं वुत्ता, जम्भस्सुधरणं च ते कुत्ता ॥ ५० ॥

गुरुः शिष्यान् वृत्ता, जम्भस्सुधरणं च ते कुत्ता ॥ ५० ॥ यदा शिष्यान् वृत्ता भणति—मो वरस! मा भवय वर्षाणुकी-यता स्तोकेनापि कालेन ये ह्येऽहंमत्तेन पुण्डरीकचप-रमार्थाधक्षका भवन्ति, न तत्र वर्षाणि गत्यन्ते, यदुता-नेन बहूनि वर्षाणि वृक्षा कृताऽनेन स्तोकानीति । यतो बहवोऽपि गच्छन्वासमुपिताक्षिरं कालं यावच्छुक्तास्तं कृतवन्तोऽपि प्रथममादत्तया "जयन्तराज्यिषत्" पार्श्वेऽस्तया विहृत्य

जन्ममरणरूपं संसारमतिशयेन क्षुधा मग्नाः क्षुधा वा संसार-
कारणे बुद्धिता इत्यर्थः ।

पञ्चा वि ते पयावा, क्षिपं काहिंति अप्यगो पत्यं ।

ये पञ्चममिमः काले, मरंति संघाराकृत्य ॥ ५१ ॥

पञ्चापरि षष्ठ्यस्तमयेऽपि उद्यतविहारितया “संलग्नतम्”
उद्यतमरत्नेन “अद्वैतकत्र” साधवः पूर्वं-प्रथममेव वा पुनर्दरी-
कजसुक्षुमालवधुपुतविहारेण पूर्ववत् वा उद्यतमरत्नेनावन्तीसु-
कुमारवत् । अथवा-“पयावा” इति-प्रपातांदा लक्षोपनिन्दा-
गर्हालक्षणात् क्षिपं-शीघ्रं करिष्यमिन् आत्मनः पत्यं-हितम् ।
के ते आत्मनो हितं विधास्यन्तीत्याह-“पञ्चममिम” इति ये
पञ्चममिऽपि काले “मरंति”ति त्रियन्ते संसारकाकृदाः सन्तो
बहितामग्ना इत्यर्थः ।

अथ कीदृशो वाऽवकारो संस्तारकः कर्तव्य इति प्रश्न-
स्य निर्वचनमाह—

न वि कारणं तथमग्नौ, संघारो न वि यं फासुया भूमी ।

अप्या खलु संघारो, इव विमुद्धो चरिचमि ॥ ५२ ॥

नापि-नैव कारणं-निमित्तं दुःखमयः संस्तारकः पर्यन्ताराध-
नस्य कारणं नापि प्रास्तुका निरया भूमिः तर्हि किमिन्न-
मित्याह-“अप्या खलु” इति-आत्मा खलु-निश्चयं संस्तारको
भवेति विमुद्धो निर्मलः “चरिचमि” इति-घात्रि निर्मले,
निरतिचारे इत्यर्थः ।

अथ कीदृशस्य कस्मिन् काले इत्युभयनिर्वचनमाह—

निर्मंति तस्मात्तु-उज्जुयस्स जत्थ व जहिं व संघारो ।

जो होइ अहक्खायां, विहारमञ्जुअगो लुक्खो ॥ ५३ ॥

निर्व-संघेदा तस्य-क्षपकस्य “मातुज्जुयस्स” इति भावतो
निर्मायस्याऽप्रमादितः कृतलोचनस्य “जत्थ व” इति यथैव क्षेत्रे
ग्रामनगरादौ, यत आह “अहक्खायां” इति पुण्य, सुणीयं आण्यं
सुनिश्चलमणालं । गाममिन् जणारं, सुखेऽरन्तमिन् न विस-
सा ॥१॥ “जहिं व” इति यस्मिन्वा काले विवसनिशार्दो हेम-
न्तभीष्मादौ वा, यदाह-“काले वि सो भियं जहिं, जागस-
माहाणमुपमं लद्धं । न तु विवसनिसावेला, इ (१) नियमणं
आइया अणियं ॥१॥” अथवा-“जहिं” इति द्धेष्टुक्षुमाशि-
लातल्लूकिकादौ यो भवेति “अहक्खायां” इति यथा च जिन-
वचनप्रकरणः “विहारमञ्जुअगो” इति विहारमुद्यतविहारं
द्वादशशतसरिकमभ्युद्यतः कृतसंलक्षणः, अंत एव कृतसं-
लक्षणात्वाद्गुणः क्षीणधातुत्वाद्स्थित्यवधारणपरितो, भावतः
कपायपरिहारेण इति; अन्यतः क्षत्रतः कालतो भावतश्च क्ष-
पकस्य शुद्धिर्ह्य ।

अथ यथादिधि तथा विधाय यस्मिन् काले संस्तारको
विधेय इति तमाह—

अप्यारचमि तदं, चिचविचिताइ सुद्धं काऊणं ।

हेमंते संघारं, आरुहं सव्वजत्तवासु ॥ ५४ ॥

पूर्वे तावद्व्युत्पन्नान्वाह—

“अचारि विचिन्नाइ, विगारं निज्जुहियाइ अचारि ।

संवच्चुदे यं दुब्बो, एगंतियं च आयामं ॥ १ ॥

नाऽविस्मिदो यं तवो, कुम्मासे परिमियं च आयामं ।

असं वि यं कुम्मासे, होइ विगिद्धं तवोक्कमं ॥ २ ॥

वीर्यं कोडीसहियं, आयामं कंठुं आसुपुब्बोय ।

गिरिकेद्वरनगंघु, प्राउवमणं अह करे ॥ ३ ॥”

वर्षाकाले रात्रौ तपस्विबधिविचारिकं “सुद्धं” इति सुदृष्टि-
शयेन कृत्य हेमन्तशीतकालादौ संस्तारकः कर्तव्यो निराप-
दि आसुपि च पूर्वमेव आपदि चतुष्पदासुपि वा “आरुह”
आरोहति करोति संस्तारकं सर्वोत्पन्नस्थितिविधौ नापायः ।

अथ कैः कैरभ्युद्यतमरंक्षविधिर्विहित इति तत्रात्राभिध-
ता याथाकलापमाह—

आसी य पोय्यपुरो, अजा नोमण पुण्णल्लं वि ।

तस्सि धम्मयायिओ, पविसुओ अभियायुतो ॥ ५५ ॥

“गंगाय तदे पुण्यं भद्रं नाम नयरमि” त्यावश्यकक्षुः । इदं
पुनस्तस्यैव “गंगामन्तरं संभाव्यते । आसीपोतनपुरे आर्यिका
पुण्यल्लंति, तस्या धर्माचार्यः-धम्मगुरुः प्रकथेण विभुतः
प्रविभूतो विख्यातः क्षत्रिकापुत्रः स्मरति ।

सो गंगल्लंघरो, मरसा उत्सारिओ य नावाए ।

पटि-वो उत्तमं, तेव वि आराहियं मरखं ॥ ५६ ॥

अन्यदाऽभिमनवीकृतायाः पुण्यल्लायाः कवलात्पत्तावा-
त्मानं निम्नं तथा प्रक्षितो भगवन्नामपि गङ्गामुत्तरतो के-
वलमुत्पत्यते, ततोऽसी कटित्येव गङ्गायां नावमारुहः । त-
त्र च नगाधिप्राप्तुदेवता स्मरिभ्राता । मदीयेवता तु तस्याः
प्रत्ययीका । तथा चिन्तनं-मदीयधैरियया गुरुयं मारयित-
व्यः इति चिन्त्यन्ती एव विधेयः, “जणं जणं पासेणं विलग-
नि तं बुद्धं सो मयमे डिगो सत्त्वा पाणी बुद्धं तेहिं नाविप-
दि पाणीयं कूटो देययाय तिस्रंणं विटो, माणं उण्णमं दे-
वेहिं महिमा कया पयाणं ति तत्थे जायंतिरं” । सर्वपूज्या
आवश्यकक्षुः काले भवा । अपुनाऽस्तरयोजना-स गङ्गामुत्तरं
सहसा तत्क्षणादेव नाविकेनाचार्य उत्सारितः, पातितः, प्र-
तिपन्न उद्यमार्थः, तेनापि मरणमाराधितम् ।

पंचमहव्यपकलिवा, पंच सया अज्झिा सुपुरिसाणं ।

नयरमि कुमकारे, करगमि निरेसिआ तइया ॥ ५७ ॥

पञ्चमहाव्यपकलितानि पञ्चशतानि “अज्झिय” इति प्राकृत-
त्वादिताति-पीडितानि प्राकृतत्वादेव वा अजितानि रा-
गादिभिः सत्पुरुषाणः “नयरमि” कुम्भकारोपकारस्य लाति
यिकस्याग्नौ मगरे कुम्भकारे कटकं “निवेसिय” इति निवेष्टितानि
“जंतमि” इति अग्रतनगाथायां संबन्धः, यन्त्रे-प्राणके ।
एगूणं पंच सया, पाएण पराजिएण कट्टेणं ।

जंतमि पावमइणा, छुन्नाछुन्ना अणुकमणं ॥ ५८ ॥

एकानानि पञ्च शतानि स्कन्धकाचार्यशिष्याणां, वादे परा-
जितेन संपन्न कलकामिचिद्विज्ञानिना पापमतिना कुण्डलाणु-
णाः पिष्टाः श्रावुकमेण-परिपाठ्याः ।

निम्मम निरहंकारा, निययसरीरे वि अप्पडीवद्धा ।

ते वि वहं जुजमाणा, पडिवन्ना उत्तमं अहुं ॥ ५९ ॥

निर्मममा-ममत्वरहिताः निर्गताहंकाराः-निजदेहेऽ-
प्यमतिवज्जाः-प्रतिबन्धरहिताः तेऽपि, तथा-तेनैव प्र-
कारेण “जुजमाण” इति जुगयमानाः-पीडयमानाः
प्रतिपक्षा उत्तमार्थमिति ।

देवो वि विस्सुयजसो, पडिमा दसधारओ ठिओ धम्मं ।
जउणावके नये, सेरहि विद्वो य सुरगीओ ॥ ६० ॥
वर इति नाम्ना मुनिविभूतयसा विष्वातकीर्त्तिः 'पडिमा
दसधारउ' ति तृतीयसतरात्रिदिवलक्षणवशमभिभुप्रतिमा-
धारेणः स्थितः प्रतिमा-कार्यालयं यमुनापङ्क उचाने नगरे-
मपुरानास्ति शरैवाँसैः विद्वः । यमुनाराजा तत्पदातिभिश्च
'सुरगीउ' ति सुरैर्वैगीतस्तद्व्युत्पन्नान् ।

जिखवखणिनिच्छियमई, निययसरीरे वि अप्पडीवद्वो ।
सोऽवि तह विज्झमाणो, पडिवओ उत्तमं अहुं ॥ ६१ ॥

जिनवचने निश्चिता मतिर्यस्याऽसौ जिनवचननिश्चितम-
तिकः, तथा निजकशरीरेऽपि अप्रतिबद्धः—प्रतिबन्धमुक्तः
सोऽपि तथा विषयमानोऽपि प्रतिपन्न उत्तमार्थम् । भावार्थः
कथामयः, स वाच्यम्—'महुरा नयरी जउणावके उज्जारे
अवरैण जउणाए कुप्परा विओ । तथा वुंदा अणुगारो आ-
यावेइ । सो रायाए नितेव विद्वो, तो रोसेण असिणा सीसं
छिणं । अक्के मण्हेति-फालेहि आइओ पक्का सब्बहि वि म-
णुसेहि कोषोदयं पयस्स आवाइकाले मओ सिज्जे, देवाण
महिमा करणं, सक्कागणं । पालएणं तस्स वि रत्तो अधिं
जाया, वज्जेण, भासिओ संक्खेण-जइ पव्वयासि तो मुच्चसि ।
पव्वयणोपेराणं अतिए अभिगाहं गिरहइ । जइ भिक्खागओ
वा संभरयसि ता न जिमेमि, जइ दूरे जिमिओ ता ससगं पि
विगिम्मि । एवं किर तेण भगवथा एवमपि विवसं नाहारियं ।
तस्स वि ब्ब्यावई दंडयस्स भावायई एवं दंडधम्मया कायववा ।

आसी सुकोसलरिती, चाउम्मासस्स पारखादिवसे ।
ओरुहमाणो य नगे, खइओ छुडियाएँ वणीए ॥ ६२ ॥

आसीद्-अभ्युत्थकोसलविभूतस्य पारखकदिने 'ओ-
रुहमाणो य नगे' ति पञ्चम्यये सप्तमी नगावतरन् । खइओ
छुडियाए' ति क्षोभया-दुमुक्षितया व्याघ्रया ।

धीधक्षियवद्वक्खो, पक्कसाखम्मि सुहु आउत्तो ।
सो वि तह खजमाणो, पडिवओ उत्तमं अहुं ॥ ६३ ॥

धृत्या-अन्तरङ्गद्वयावष्टम्भेन धनित्वा अत्यर्थं बद्धा कक्षा-
प्रतिष्ठा येन स धृतिधनितबद्धकक्षः प्रत्याख्यानंऽनशनप्रति-
पत्तिपक्षे सुदृष्टिशयनं युक्तः—उपयोगवान् सोऽपि भगवान्
तथा वाच्यमानः प्रतिपन्न उत्तमार्थम् ।

उज्जेणी नयरीए, अवतिनामेण विस्सुओ आसी ।
पाउवगमखनिवओ, सुसाणमज्जेण एगंते ॥ ६४ ॥

उज्जयिन्यां नगरीयवन्तिनाम्ना विभूतः "अवन्तीसुकुमार"
इति क्वात आसीद् । पाद्व हवोपगममवस्थानं तेन पाद्व-
होपगमननिपन्नः सुप्तः पाद्वोपगमननिपन्नः 'सुसाणमज्जे-
ण' ति महाकालात्मकशयने 'एगंते' ति निजनिप्रदेशे ।

तिथि रयणीउ चइउं, भालुका उड्डिया विकुंति ।
सो वि तह खजमाणो, पडिवओ उत्तमं अहुं ॥ ६५ ॥

'तिथि रयणीउ' ति-क्रौञ्च राजनिमहाराज अवयवे सनुयायो-
पचारात् 'चइउं' त्यक्त्वा खशरीरमित्यप्याहारः 'अववा-
व्यावसितुं-सारवितुं' रक्षितारि रात्रिदिवं, मार्गं च गच्छतेति

सुकुमारत्वात् रक्षितारत्वात् तद्वन्धेनाकृष्टां मालुकां शृङ्गाणी
'उड्डिया वि' ति उड्डियता 'कहुंतीति' कथयति साऽप्यादि ।
यत उक्तम् 'लोहियगंधं' सिवा आगमणं सिवा एगं पावं
खार, एकं पि लुगासि, पढेमं जानुगासि, धीए उऊ, तइए
पाहुं कालगओ, विस्तरेणावश्यकचूतवसंयम् । सोऽप्यव-
न्तिसुकुमारस्तथा आद्यमानः प्रतिपन्न उत्तमार्थमिति ।

जल्लमलपंकारी, आहारो सीलसंजमगुणाणं ।
आजीरखो य गीओ, कत्तियअजो सरवखम्मि ॥ ६६ ॥

याति लगति च जल्ल-रजोमात्रः मलः कठिनीभूतः पट्टा-म-
ल एव स्वेदनाद्रीभूतः जल्लश्च मलश्च पट्टश्च तान् निष्पत्ति-
कर्मतया धारयतीत्यवशीलो जल्लमलपट्टधारी । पुनः किभूतः,
आधारः—स्थानं, कथां १, शीलसंयमगुलानां शीलमप्राश्रया
ब्रह्मचर्यम् अप्राश्रयसहस्रीशालाज्ञानि वा संयमः सतदशुधा
गुणाः ससविश्रयनगरगुणाः । शीलं च संयमश्च गुणाश्च
शीलसंयमगुणास्तेषाम् 'आजीरखो य' ति आजीरखश्च आ-
जि-संभ्रामे ईरयति प्रेरयति क्षपयति जयतीति यावत्, 'आ-
जीरखो राज्यावस्थायां शुभमिः सह भाग्यं कर्मभिः संहति
'गीओ' ति गीतः प्रसिद्धः गीतार्थश्च 'आगगीउ' ति पाठं
प्राकृतत्वात् अग्रे राक्षोऽयमाग्रेयः । यत आह- 'रोहेडगम्मि
सत्ती, हओ वि कोवैण अगगनिवइओ । तं वयणमहिवा-
सिय, पाडिओ उत्तमं अहुं ॥ ६७ ॥ 'कत्तियअजो सरवख-
म्मि' ति कार्तिकार्य इति नाम्ना सरवणसंनिवेशो यो महा-
त्मा यात इति ।

रोहेडगम्मि नये, आहारं फासुणं गवेसंतो ।
कोवैण खंतिण्णं, भिओ सत्तिपहारेण ॥ ६७ ॥

स च भगवान् रोहेडकपुरे प्रत्युकुमाहारे गवेययन् राज्या-
वस्थापराजं केनापि क्षत्रियेण कोपनं शक्तिप्रहारेण शक्ति-
प्रहरणविशेषेण भिओ-विदारितः ।

ततोऽनन्तरं स महर्षिः किं कृतवानित्याह-
'एगंतं' मखाया, विच्छिजे थंडिले चयइ देहं ।

सो वि तह विज्झमाणो, पडिवओ उत्तमं अहुं ॥ ६८ ॥

एकान्ते-दुष्टपशुव्यानत्वापदव्यादिवर्जिते अनापाते धर्म-
ध्यानं व्याघातकागन्तुकजनरहिते विस्तीर्ण-पुष्कले स्थण्डिले
संस्तारकरकण्ठमायोयं भूलक्षेप त्यजति-मुञ्जति व्युत्सृजति
स्वयमेव देहं निशरीरम् । 'खइ' इति पाठं त्यक्त्वा देहं सो-
ऽपि महासत्त्वस्तथा विषयमानस्तेन शक्त्या ताड्यमानः
प्रतिपन्न उत्तमार्थम् । ('पाडली' त्यादि गाथात्रयम् 'ध-
म्मसीह' शब्दे चतुर्थभागे २७३४ पृष्ठे गतम् ।) ('वाणक्यः
इङ्गिनीमरणं प्रतिपन्न इति' इंगिलीमरणं ' शब्दे द्वितीय-
भागे ४३२ पृष्ठे गतम् ।)

अणुलोमपूयणाए, अइ सो सणुंजओ डइइ देहं ।
सो वि तह डज्झमाणो, पडिवओ उत्तमं अहुं ॥ ७२ ॥

अणुलोम-अनुकूला पूजनाऽणुलोमपूजना तथा अनुलोम-
पूजनाया कृष्णगुरुधुंक्षितसुरभिपूषोत्प्रेषदाहव्याजं गाथाट-
करीषवहनतया सुवक्त्रुः दक्षति देहं शरीरम्, सोऽपि तथा
दक्षमानः प्रतिपन्न उत्तमार्थम् ।

एतत्संवादिगाथेयम्—

गुह्ये पाञ्चवग्नो, सुवंपुणा गोमये पलिवियम्मि ।
डङ्गन्ते चाक्षकी, पडिवन्नो उत्तमं अट्टं ॥७३॥

अथ गाथात्रयेण संबन्धः ।

कायंदीनयरीए, राया नामेण अमयधोसो चि ।
ततो सुयस्स रज्जं, दाऊणं अह चरे धम्मं ॥७४॥

काकन्धां नगयो राजा नाम्ना “अमृतघोष” इति, ततः स राजा सुतस्य—पुत्रस्य राज्यं दत्त्वाऽथ चरेदनुतिष्ठेत् धम्मं कारित्रप्रतिपत्तिलक्षणम् ।

आहिंडिऊण वसुहं, सुत्तयविसारओ सुयरहस्सो ।

काहंदी चेव वुरिं, अह संपतो विगयसोमो ॥७५॥

आहिरण्य-परिअम्य विहृत्येत्यर्थः वसुधां सूत्रार्थविशारदो-विचक्षणः, यत एव सूत्रार्थविशारदोऽत एव भुक्तदस्यः भु-तानकयः काकन्दमिव पुरीमय विहरन्नुद्यतविहारेण संभासः विगतशोकः—परित्यक्तदैन्यभावा इति ।

नामेण चंडवेगो, अह सो पडिछिंदई तयं देहं ।

सो वि तह छिजमाणो, पडिवन्नो उत्तमं अट्टं ॥७६॥

नाम्ना चण्डवेगः पूर्वोपराजो मन्त्री अन्यो वा कोऽपि संप-कोऽथ स प्रत्यनीकस्तकं राजपिंदेह-शरीरं प्रतिक्षिर्नास-द्विधाकरोति । सोऽपि भगवानमृतवापस्तथा छिद्यमानः प्र-तिपन्न उत्तमार्थम् । (संथा०) (अथ ‘कासेवी’ त्यादिगाथा ‘ललियघडा’ शब्दे पष्ठभागे गता ।)

जलमज्जे ओगाढा, नईएँ पोरैण निम्ममसरीरा ।

तह वि हु जलदहमज्जे, पडिवन्नो उत्तमं अट्टं ॥७७॥

ततश्च तेषां भगवतां पादपोषणमाभिकावतामकाले वृष्टिमा-दुर्भावाच्चारी प्रेरणायाता । नदीपूरणं च महता वहता काष्ठे-शय्याऽस्य जलमध्यं ओगाढा-विद्विषा । तत्र च निम्ममः—श-रीरंऽपि ममत्ववर्जितस्तथापि हु—स्फुटं ‘जलदहमज्जे’ चि अकालगतनदीपूरणोच्छामनो जलहर्द-समुद्रं प्रापितः । ततो जलदहमध्यंऽपि उत्तमार्थं प्रतिपन्नः ।

अथ गाथाचतुष्टयेन संबन्धः—

आसी कुणालनगरे, राया नामेण वेसमणदासो ।

तस्स अमको रिट्ठो, भिच्छादीट्ठो अहितिनिट्ठो ॥७८॥

आसीद्—अमृत कुणालनगरे—उज्जयिन्यामत्यर्थः, राजा नाम्ना वैश्रमणदासः । तस्य राज्ञः अमात्यो—मन्त्री रिट्ठो—रिष्टा-भिधानः मिथ्यादृष्टिज्ज्ञानशानसप्रत्यनीकः अहितनिविष्टः—सर्वज्ञमतं प्रति द्वेषवान् समभूतिव्यर्थः ।

तस्य य मुत्तिवरवसभो, गणपिडगधरो तहऽऽसि आयरियो ।

नामेण उसभसेयो, सुयसागरपारो धीरो ॥८०॥

तत्र—तस्यामुज्जयिन्यां मुनिवरवृषभः प्रधानाचार्यः गण-पिटकधरो ब्राह्मशास्त्रधारी, तथा आसीदाचार्यः नाम्न ‘उस-भसेण’ चि—वृषभसेनः श्रुतसागरपारः—सर्वभुताम्भो-वितीरगामी धीरः—परीपश्यन्बहूनसमर्थः ।

तस्साऽऽसी य गणहरो, नाणासुत्तयगहियेपयालो ।

नामेण सीहसेयो, वाएण पराजिओ रिट्ठो ॥ ८१ ॥

तस्य शिष्य आसीद्वरधरः आचार्यः, नानासूत्रार्थशुद्धी-तपयालः—अनेकसूत्रार्थपरिज्ञातविचारः नाम्ना सिंहसेनः, तेन च ‘वाएण’ चि वादेन—स्वयं स्वयंप्रमाणलक्षणं पराजितः—पराभक्षः रिष्टः—रिष्टामास्यो वादे उपस्थितः सन्नित्यर्थः ।

अह सो निराणुकंपो, अग्गि दाऊण सुविहियपमंते ।

सो वि तह डङ्गमासो, पडिवन्नो उत्तमं अट्टं ॥ ८२ ॥

अथ स रिष्टः पापिष्ठः ‘निराणुकंपो’ चि निर्गन्तव्यः ‘अ-ग्गि दाऊण’ चि अग्नि—वैश्वानरं दापयित्वा दत्त्वा वा सुवि-हितानां—साधूनां पश्यन्पुत्राभ्ययति चेति विहितोपाध्वयः ‘सुवि-हियपमुत्ते’ चि पाठे सुविहितेभ्यः प्रमुत्तेऽपि दहतीत्यध्याहारः । सोऽपि सिंहसनाचार्यस्तथा दक्षमानः प्रतिपन्न उत्तमार्थमिति ।

कुरुदसो वि कुमारो, संबलिफालि व्व अग्गिणा दङ्गो ।

सो वि तह डङ्गमासो, पडिवन्नो उत्तमं अट्टं ॥ ८३ ॥

“कुरुदसः” कुरुदसनामाऽपि इयंपुत्रपिः ‘संबलिफालि व्व’ चि शाल्मली वृक्षविशेषस्तस्य फालिवत्—तस्य शाखावत् अ-ज्ञितानां दग्धः, सा हि चिःसारवाङ्मनोभ्रान्तभ्रान्त्येव दक्षते । सोऽपि तथा दक्षमानः प्रतिपन्न उत्तमार्थम् । अस्य भाषायां—ऽपि दृश्यते । तथाहि—“हरियाणाउरं नयरं कुरुदससुओ नाम इयंपुत्तो, स तद्वाक्यायं येन गं अंत पव्वइओ । वडुसुओ सो स-मणो कयइ पाण्डविहारं पडिमं पांडवो । सो साएयस्स नयरस्स अदूरसामंते आगओ । विहरंते चरिमा ओगाढा पो-रिस्सो । तन्थेय पडिमं डिओ कच्चरं, तस्य य एमाओ गावीओ हरियाओ तेणेहि । तेण ओगासेण नीयाओ जाव मग्गमाणा उट्ठया आगया, विट्ठो साह । तस्य तुवे पं-था । पच्छा न न जाणंति कयरेण नीयाओ । ते साह पुच्छंति-सो भगवं न वाहरइ । तहि पडुट्ठिं सीसे पट्टिया पालि बंधऊण त्रियगाओ अगारिं चिण्ण सोसे लुडा । तेण भगव-या सम्ममहियासियं ।” (‘आसी’ इत्यादि गाथा ‘चिलाई पुत्त’ शब्दे तृतीयभागे ११६२ पृष्ठे गता ।)

आसी गयसुकुमालो, अल्लयचम्मं व कीलयसएहिं ।

घरियले उट्ठिद्वो, तेण वि आराहियं मरणं ॥ ८५ ॥

आसीद्गजसुकुमाल इयंपुत्रः कुरुदसन्त्यायेन शुदीनमतः स-कलाधीतभुतः एकज्ञविहारप्रतिमाप्रतिपन्नः कार्यात्संगस्थले-नैव प्रकारेण कृत्तिकैः पृष्टो गोगमनमार्गो न गन्तव्यमिति ग-जसुकुमारस्य शरीरमाद्भुतचर्मवकीलकशतैस्तदाडित्या धर-णिनले महीपांठ उड्डिञ्चः, तेनापि भगवता मरणमापराधितं प्राणसमाप्तिं यावच्च धर्ममध्यानज्ञानं जात इति तापशरीर्यः ।

मंखलिणा वि अरहओ, सीसा तेयस्स उग्गया दङ्गो ।

ते वि तह डङ्गमासो, पडिवन्ना उत्तमं अट्टं ॥ ८६ ॥

‘मंखलिणा वि’ चि—पुत्रशब्दलोपात्तमङ्गलिपुत्रेणापि गोशा-लेकन अर्हता महावीरशिष्यो सुनक्षत्रसंवोदुभूतो ‘तेयस्स उग्गय’ चि तेजसस्तेजोलेययाया ‘उग्गया दङ्ग’ चि उग्र-तया—तीक्ष्णतया दग्धो—भस्मीकृतो, तो तथा दक्षामनी प्रतिपन्नाबुल्लमार्थमिति, इत्यंते दृष्टान्ता बहवः प्रसिद्धा एव ।

शास्त्रप्रसिद्धत्वात् दर्शिताः पर्यायमात्रनिर्देशेन हेतुत्वात्प्र-
रम्भस्य ।

अथ गाथाद्वयेन संबन्धः ।

परिजातहं त्रिमुने । जावज्जीवापि ति विहमाहारं ।
संघसमवायमच्छं, सागारं गुरुनिश्रेणोर्णं ॥ ८७ ॥

अहवा समाहिहउं, करहं सो पाणगस्स आहारं ।

तो पाणमं पि पच्छा, वोसिरहं मुणी जहाकालं ॥ ८८ ॥

परिजाताति-परिहृया प्रत्याख्याति त्रिमुने-मनोवाकाय-
गुप्तः 'जावज्जीवापि' 'ति जावज्जीवं सर्वेषाम् चतुर्विधमप्या-
हारं, क प्रत्याख्याति ?-गुरुसमीपं । कथमिव प्रत्याख्यातीत्या-
ह-'भवचरिमं पणक्खामि चउविहं पि आहारं, अमणं पा-
णं खादं सादं अरुण्यणामेगेण सहसागारंणं सोसिराति'
किमकायव प्रत्याख्याति उत कानपि साक्षिणः कृतव्याह-
संघसमवायमच्छं-संघसभामच्छं 'सागारं गुरुनिश्रेणोर्णं' ति ए
तत्पदमन्तनगाथायां संबध्यते । ततः किमप्याह-अथवा स
प्राधिष्ठ-समाधिनिमित्तं 'सागारं गुरुनिश्रेणोर्णं' ति एतत्प-
दम् आकारचतुष्टययुक्तं नन्दाह-'यथचरिमं कर्मि' काऽथः
गुरुनियोगेन-गुरुव्याख्या स पानकस्याहारं प्रथमतः पूर्वमुक्त्वा
करोति 'तो पाणमं पि' 'ति ततोऽन्तरं पानकमपि प-
क्षान्तर्यन्तस्मयं व्युत्पद्यति, यथाकालं-यथावसरं ज्ञात्वा-
'अह कयमं जलिपणशां भण्य' 'ति पदमुक्कलितमव । अथ
क्षपकः कृताञ्जलिः प्राकृतव्याम्यकारागमश्च रञ्जिताञ्जलिको-
रकः प्रणतः सन् भणति ।

यश्च भणति नदाह-

खामिहं मव्वसंयं, संवरां सममाणं कुरमाणं ।

मणुवइकाएहिं पुरा, कयकारियअणुमए वाऽपि ॥ ८९ ॥

क्षमयति-मपेयति संघसंघ-साधुसार्धश्रावकधर्माकारुणं
कुर्वन् क्षमयति 'संवरां' ति संवरां मोक्षानिलापम् । यत आह-
'सिज्जी य देवलोणं सुकुलुण्णं य होइ संवरां' शिष्यका-
णामपि मुनीनां कुर्वणः कथं क्षमयति 'मणुवइकाएहिं पु-
रा' इति-मनोवाक्यासाध्यामुपलक्षणं वात्काययोगेन च पु-
रा' इति पूर्वकृतानपराधान् न कवलं मंगोवाकाययोगेन 'कय-
कारियअणुमए वाऽपि' ति तृतीयावधिप्रवृत्तवचनलोपात्
कृतकारितानुमतिभिः अतिपराशब्दस्य समुच्चयार्थत्वात्
क्षमयत्यपीत्यर्थः ।

सर्वे अवराहपया, एम खमोविम अज निम्मज्जे ।

अम्मापिउणो सरिमा, सर्वे वि खमंतु मे जीवा ॥ ९० ॥

'सर्वे अवराहपय' 'ति-प्राकृतव्यापुंनिह्वनिर्देशः, सर्वो-
पपराधपदानि आश्रितानां रूपानि एव-अहं 'खमोविम'
क्षमयामि पूर्वगाथायां सर्वस्यः क्षमयतीत्युक्तम् । तत्र संघस्य
मुख्या गुरुः, तद्विषयाश्च त्रयस्त्रिंशदशाशतनाः नाश्च द्वादशा-
वत्कृतकर्मपूर्वं क्षमयितव्याः अनां अयतनं-अपराधक्षमणं
कुर्वन् रजोहरणार्थंरयस्तमस्तको विनयेनां भणति- 'खमि-
मी' त्यादि ईश्वरसकृत्प्राप्तिक्रमवशं करणीययोगाविधानाक-
पमपराधम्, अर्वास्त' त्यादि 'जोम अइयागे कओ' इत्येत-
त्पर्यन्तं स्वकायाधर्माचारानिवृत्तनांमालोचनाहं प्रायश्चित्त-
सत्त्वकं सूत्रम् 'तस्स क्षमासमणे' इत्यादिकं प्रतिक्रमणाहं-

प्रायश्चित्तमिधायकं व्युत्पज्जास्यमानं पुष्टकर्मकारिणं त-
दनुमतित्यागेन च । अथ त्रयस्त्रिंशदशाशतनां दर्शयति-

"पुराओ पक्खासवे, गंता विट्ठण निसीयणमगेणे ।

आलोयण पडिखुणं, पुव्वालोवणे य आलोपे ॥ १ ॥

तह उवदंसनिमतंण, खद्वयेण तहा अप्रडिखुणं ।

खद्वत्ति य तथ तप, किं तु मत जायने सुमणे ॥ २ ॥

यो सरसि कइं छिता, परिसेमिन्ता अणुट्ठिया य कहा ।

संथारपायघट्टण, चिट्ठुच्च समासणीं यावि ॥ ३ ॥

प्रथमाध्यायां चतुर्दश, द्वितीयायामेकादश, तृतीयायामष्टौ
क्षेति । तत्र गुरोः पुरतो निष्कारणं गमनं शिष्यस्य १ पाश्चा-
त्त्यामपि गमनं २ पृष्ठतोऽप्यासन्नगुरुगमनं निःश्वासकुत् (क)
श्लेषपातादिप्रसङ्गात् ३ एवं पुरतः-ऽपार्श्वतः ४ पृष्ठतश्च स्थान-
मध्येव निपदनम् ५ आलोयणं सहो-आचार्यमि गतस्याचार्या-
न्प्रथममेवागमनम् ६ आचार्येण सह वरिमतस्य शिष्यस्य पुन-
र्निवृत्तस्याचार्यान्प्रथममेव गमनागमनलोचनम्, ११ तत्रा-
चार्यः कः स्वपतिं जागर्ति चेति गुरोः पृष्ठतोऽपि जाग्र-
तापि शिष्येणाप्रतिश्रवणम् १२ गुरुरालापनीयस्य शि-
ष्येण प्रथममालापनम् १३ भिक्षामानीय पूर्ववै शैलस्य पुरत
आलोच्य पश्चाद् गुरुरालोचनम् १४ भिक्षामानीय प्रथममेव
शिष्यस्यापेक्षयं पश्चाद् गुरुरंशेनम् १५ भिक्षामानीय शैलं
निन्द्य गुरुरांशेनम् १६ गुरुमनापेक्ष्य शैलानां यथाक-
ञ्चित् प्रभृताहारदानम्, १७ शैलेण भिक्षामानीय गुरवे यत्किञ्च-
िदार्थं स्निग्धमधुरमनोहादाराशकादीनां वरीरसगन्धस्व-
स्पर्शवशां च द्रव्याणां स्वयमुपभोगः १८ चिद्विषयि अग्रतिश्रवणम्
१९ गुरोः पुरतो वहिः कर्कशशब्दोच्चस्वस्य च विशेषेणा-
भजनम् २० गुरोर्व्याहरति यत्र तत्र स्थितेन शयितेन वा शि-
ष्येण प्रतिवचनदानम् आहूतं वहिः सन्निरुद्धिर्भूय मत्संकेत-
वन्दे इति वदता गुरुवच- श्रोतव्यम् २१ गुरुणा आहूतशिष्यस्य
किमिति वचनम् २२ गुरुं प्रति शिष्यस्य सर्वकारः, २३ गु-
रुणा स्नानादिधैर्यावुत्पादि कुर्वित्यादिष्टस्वमेव किं कुरुषु
इति त्वमलस इत्युक्तं त्वमप्यलस इति च शिष्यस्य ज्ञानव-
चनम् २४ गुरुः धर्मः कथयति-साधुर्कर्म भगवद्भिरिति
अननुमादमानस्यापहतमस्वम् २५ न स्मरति त्वमेनमर्थं
नाथमर्थः संभवतीति शिष्यस्य वचनम् २६ न एवमेवेति
अनुरालं शिष्यस्य वचनम् २७ इयं भिक्षावला-भोज-
नवला इत्यादिना शिष्येण परंप्रेक्षणम्, २८ आचार्येण धर्म-
कथां कृत्यामनुविधत्तायामेव पर्याप्तं स्वस्य पाठवादिज्ञापना-
य शिष्येण सविशेषधर्मकथनम् २९ गुरोः धर्मकथां कथय-
ित्वातीति शिष्येण कथनं वा गुरोः श्रुत्यासंस्कारादिकस्य पा-
देन घट्टनमननुज्ञायां हस्तन स्पशने घट्टित्या वा स्पृष्ट्वा वा अस्ना-
मणम् ३० गुरोः शरण्यासंस्कारादीं स्थानं निपदने शयने घाते
३१ गुरोः पुरत उच्चासने शिष्यस्यापेक्षेनम् ३२ समासने
गुरोरुपशेनम् ३३ एतास्तावद् गुरोर्विषया 'जवा' इत्यादिकाः
पुनश्चतुर्दश केवलस्यैव सूत्रस्य विषया अपि सामान्यतस्त्व-
स्त्रिंशत् क्षमयति इत्यमुना प्रकाराणां चार्थावधारणसाधुसार्ध-
श्रावकधर्माकारुणं चतुर्विधं सहं मनोवाकायकृतकारितानु-
मतिभिः सर्वोपराधपदानि क्षमयामि-मपेयामि एव प्रत्यक्ष-
र्त्ता अध्यासन्नहनि निःश्लेषो-मायामिध्यादर्शननिदानशुध्य-

रहितः कृताऽऽलोचन इत्यर्थः । (अतः परम् 'अम्मापिउणो सति' ति (संथा०) पदव्याख्या 'जीव' शब्दे चतुर्थभागे १५३६ पृष्ठे गता ।)

धीरपुरिसपञ्चत्तं, सत्पुुरिसनिसेवियं परमबोरं ।

धम्मा सिलायल्लगया, साहिंती उत्तमं अहुं ॥ ६१ ॥

अथ गुरवः क्षपकमनुशासयन्ति, हे वत्स ! धीरपुरुषब्रह्मन् तीर्थकरणाधरादिदेशितं सत्पुरुषानिषेवितं पुण्डरीकादि-महापुरुषावीर्यं परमधोरं क्लीषैरुत्तुवरं धन्या एव शालि-मद्रादिन्यायेन साधयन्ति निष्ठां प्रापयन्ति उन्मार्थं विशि-ष्टाराधनम् ।

तामिवानुशासनां चतुर्गतिकसांसारिकपरिभ्रमणं
दशयति—

नारयणइ—तिरियगइ—माणुसदेवत्तणे वसत्तेणं ।

जे पत्तं सुहदुक्खं, तं अणुचितं अणुक्रमणां ॥ ६२ ॥

नरकगतिश्च तिर्यग्गतिश्च मानुषाश्च देवाश्च नरकगतिरित्य-ग्गतिमानुषदेवास्तेषां भावो नरकगतितिर्यग्गतिमानुषदेवत्वं तस्मिन्नरकगतितिर्यग्गतिमानुषदेवत्वं वस्ता सता यत्प्राप्-सुखं दुःखं च सुखदुःखं तत् अणुचिन्तय-स्मरं 'अणुन्-भणां' ति एकाप्राञ्चत्त इत्यर्थः ।

नरएसु वेयणाओ, अणोवमाओ अयायवहुलाओ !

कायनिमित्तं पत्तो, अणंतसुत्तो बहुविहाओ ॥ ६३ ॥

नरकपु वेदनाः शीतोष्णदंशक्षुत्पिपासादाहज्वरशोकभयक-रूपगुरवश्चकपा दशप्रकाराः । यत उक्तं च "अच्छिन्निमी-लणमिच्छं, नऽपि सुहे दुक्खमव अणुवडे । नरए नेरइयाणं, दुक्खसयाइं अविस्सामं ॥ १ ॥ अदसीं अउइहं, अउइहं आइवुहा अससं च । नरए नेरइयाणं, वेयणसयसंपगाढाणं ॥ २ ॥" अणोवमाओ 'ति अनुपमा-उपमानाः अशानवहुला-दुःखप्रसूराः । 'कायनिमित्तं पत्तो' 'ति वैकियादः शरीरयो-गात्प्राप्ता बहुविधाः लक्षप्रपुपातानामावयच्छां पुच्छलिकासमा-लिङ्गनकूटशाल्मलिशिक्षरागपणचरणशिरःसमाकर्षणायो — घनघाननवज्जमयमुद्गरानिकरप्रहरणवज्जानिनिमित्तानिश्चितवा-स्यादितल्लणल्लतसारण्णेतैलिनिसंपणकुन्नादिप्रातनआपमज्ज-नयन्मपी इनककचपादानर्थेकः यानिककङ्काविकनकुलसप्यवु-कश्चमाजीरव्याप्तासिहादिकदंधनाकवम्बुपुपाकारवज्जवा-कायनारणासिपचवनम्यंघशनैतरीश्वीनदीहावनपरस्परयोध-नादिका वेदनाः नानाप्रकाराः शरीराभावात् । अशरीरि-णां सिद्धांतं सर्वथाऽपि तात्सामभावार्थात् । अथ 'किय-तीयेलास्ताः प्राप्ता इत्याह—' अणंतसुत्तो' 'ति—अनन्त-कृत्वा)त्त्वः—अनन्तवला इत्यर्थः ।

देवत्ते मणुयत्ते, पराभिओगचणं उवगएणं ।

दुक्खपरिकिलेसकरिं, अणंतसुत्तो समणुभूओ ॥ ६४ ॥

न केवलं नरकत्वे एव वेदनाः समनुभूताः, किं तु देव-त्वमनुपत्त्येवपि समनुभूताः । देवत्वे तादृशीण्याधिपादपरपरि-भ्रमेषान्ताभियोगिकत्ववज्जनाडनादिका, मनुजत्वे मण्डकट-दुग्दण्डपङ्कवधिरान्धदुःस्वरदुर्भेगहीनदीनदार्द्रप्रयोपद्रव्येग-शोकष्टाव्योगानिष्टसंप्रयोगजन्मजरामरणादिकाः पराभियो-

गतत्वमुपगतेन प्रादुर्भूताः 'दुक्खपरिकिलेसकरिं' ति दुःखप-रिक्लेशकरिवेदनाः 'समणुभूओ' 'ति समनुभूता इति स्म समनु-भूतः 'अणंतसुत्तो' 'ति अनन्तकृत्याऽनन्तपु भवेदित्यर्थः ।

तिरियगइ अणुपत्तो, भीममहावेयणा अणोयारे ।

जम्ममरणारहट्टे, अणंतसुत्तो परिम्ममिओ ॥ ६५ ॥

तिर्यग्गतितमनुप्राप्तः भीमाश्च-भयानकाः महतीः वेदना-म-हावेदनाः भीमाश्च ता महावेदनाश्च भीममहावेदना—वध-वधवहनाङ्गनिर्घृषणगलकसैनकगच्छेदपुच्छच्छेदवृक्षणाशुचा-भारवहनादिकाः 'अणोयारे' 'ति अनर्वाक अलम्बधारे अपार पर्यन्ते जन्ममरणारहट्टे संसारऽनन्तकृत्यः परिभ्रान्तः-प-र्यटित इत्यर्थः ।

सुविदिय ! आईयकाले, अणंतकालं तु आगययएणं ।

जम्ममरणमणंतं, अणंतसुत्तो समणुभूओ ॥ ६६ ॥

हे सुविहित ! अस्मिन्संसारं वातुर्गतेकऽनीतं काले व्यती-त्यायाम् अनन्तकालं 'तु' 'ति अपिशब्दाद्यै, नतोऽयमर्थो न केवलं संख्यातं कालं किं त्वनन्तकालपरिण आगतगतं काले कृत्वा गमनेन पुनः परिभ्रमणेत्यर्थः 'जम्ममरणमणंतं' ति-प्राकृतत्वाद्देवत्वचनं जन्ममरणान्भ्यनन्तानि । एकपरिपाट्या-ऽपि अनन्तानि भवन्तीत्याह—'अणंतसुत्तो' 'ति—अनन्ता-न्यापि । अनन्ता परिपाटी कथम् ?, निर्गोदेव्यनन्तकालमुपि-त्वा तत्तत्त्वमन्वं प्राप्य पुनः तेष्वनन्तकालमुपित्वा एवमनर्थेव परिपाटया अनन्तकृत्याऽपि अनन्तानीत्य-मनुभूत इत्यर्थः ।

नऽपि भयं मरणममं, जम्ममरणसिरे न विजए दुक्खं ।

जम्ममरणाराण्यंके, छिंद ममत्तं सरीराओ ॥ ६७ ॥

नास्ति भयं मरणममं—मृत्युतुल्यं, यत आह—'सर्वे जीवा पिपाउया अपिपयवहा (सुयसाया) दुक्खपडङ्कला । सर्वे जीविउकामा सर्वेसि जीविदं पिपे' ति १ ॥ किं च—' हृणयाऽपि न मय्यन्तं, सुतदारार्थसंपदः । जीवि ताये नरास्तनं, तेपामावुरतिप्रियम् १ ॥' तथा जन्म-सदृशो दुःखं न विद्यतः । यतः—'सुहं हि अण्णिवमनाहिं, सं-मिस्सस य जंतुणां । जावहये गोयमा । दुःकखं, गच्छे अ-डुगुणं लब्धो १ ॥' गधमाओ निस्सरंतस्स, जाणीस्सनिपी-लणं । सयसाहसियं दुक्खं, कोडाकोडीगुणं पि वा ॥ २ ॥' जम्ममरणात्तद्धं जम्ममरणं आतहुंनुत्वात् ममत्वं छिन्धि-नाशय ममत्वं शरीरात्, शरीरे ममत्ववतानि भवन्ती—त्यर्थः ।

अतश्च किं भावय—

अञ्जं इमं सरीरं, अओ जीवो ति निच्छयमई उ ।

दुक्खपरिकिलेसकरिं, छिंद ममत्तं सारीराओ ॥ ६८ ॥

अन्यन्तच्छरीरम् अन्यश्च जीवः शरीरात् व्यतिरेक इति निश्चयमतिकः सन् दुःखपरिक्लेशकारि 'ममत्तं' ति प्राकृ-तत्वात्ममत्वं मूर्च्छां छिन्धि-नाशयत्यर्थः ।

यतः कारणान्—

जावंति केइ दुक्खा, सारीरा माणसा य संसारे ।

पत्तो अणंतसुत्तो, कायस्स ममेतिदोसाणं ॥ ६९ ॥

यावन्ति कानि च दुःखानि शरीराणि मानसानि च संसारं वन्तं ते तानि प्रकृत्यानि प्राकृतत्वाभिज्ञानैः सवै-
त्र अनन्तकृत्वः कायस्य—देहस्य ममत्वभावैर्नैत्यर्थः ।

तन्मा सरीरमाह, सर्वभूतबाहिरं निरविसेसं ।

छिदं ममत्वं सुविदियं, जह इच्छसि उत्तमं अहं ॥१००॥

तस्मात्कारणात् शरीरादिना सहाभ्यन्तरबाधेन वन्तं ते इति
सबाध्याभ्यन्तरमात्राभ्यन्तरं—कायविनादनादि बाधमुपधि-
खजनपरिचारादिकं निरविशेषं—परिपूर्णं छिन्धि—विदार-
य ममत्वं—प्रतिबन्धं हे सुविदितं । उत्कृष्टारोधनं । यदि इच्छ-
सि—बाधच्छिन्नि मोक्षमिति तात्पर्यायः ।

विशेषतः पुनः उत्तमार्थं संघसामाणामाह—

जगत्बाहोरो संघो, सर्वो महं खमउ निरविसेसं पि ।

अहमपि खमामि सुदो, गुणसंघायस्स संपस्स ॥१०१॥

जगतो—लोकस्य दुर्गतौ पततः आधारा—आलम्बनं सं-
घः, संघप्रसादतो दुर्गतिपातो न भवतीत्यर्थः, सर्वोऽपि
साधुसाध्वीभावकभाविकालक्षणः 'महं खमउ' इति मम
क्षमय निरविशेषमप्यपराधजातम् । अहमपि खमामि—क्षमां
करोमि गुणसंघातस्य—गुणसमुदायस्य सत्कमपराधजात-
मित्यर्थः ।

पूर्वमपि संघसामाण्यं सर्वजीवरारिणां कृताति
पुनरपि किञ्चित्सनामप्राहमाह—

आयरिय उज्ज्झाए, सीसे साहम्मिए कुलगणे य ।

जे मे कया कसाया, सव्वे तिविहेण खामेमि ॥१०२॥

सव्वस्स समणसंघ—स्स भगवओ अंजलि करिय सीसे ।

सव्वं खमावह्ता, खमामि सव्वस्स अहयं पि ॥१०३॥

सव्वस्स जीवरासि—स्स भावओ धम्मो निहियनियचित्ते ।

सव्वं खमावह्ता, अहयं पि खमामि सव्वेमि ॥१०४॥

गाथात्रयमपि प्रतिक्रमणाध्ययनप्रसिद्धत्वात् विवृतम् ।

इह खामियाह्यारो, अणुत्तरं तवसमाहिमारुतो ।

पप्फोडंतो विहरह, बहुभववाहाकयं कम्मं ॥१०५॥

'इति' सर्वसंघसर्वजीवरारिणां कृतातिनिवारः सन् अनुत्त-
रां—प्रधानां तपःसमाधिं' ना इह लोगदुयाए तवमाहि-
ट्ठिजा, ना परलोगदुयाए तवमाहिट्ठिजा, ना किन्तिवणलज्ज-
सिलोणदुयाए तवमाहिट्ठिजा, नअयं निजणदुयाए तवमाहिट्ठि-
जा इत्येकरूपां चतुर्विधामपि तपान् परमसमाधिमारुतः
उत्कृष्टारोधनाकरणे बद्धकथः प्रस्फोटयन्—विनाशयन्
विहरति—वन्तं । किमित्यत आह—' बहुभववाहाकयं क-
म्मं' इति—बहवश्च तं भवाश्च बहुभववास्तेषां वाधा—निरन्तरं
परिग्रमेणेन संकटं बहुभववाधा यद्बहुभववाधया कृतं किं कम्मं
तत्प्रस्फोटयति—विनाशयति इत्यर्थः ।

तदेव कम्मस्फोटनं विशेषणं विवृणोति—

जं बद्धमसंखेजा—हि असुहभयसममहम्मकाडीए ।

एगसमण्य वि हण्ह, संधारो आरुहंतो य ॥१०६॥

यत्कम्मं बद्धम् असंख्याताभिरशुभमवशतसहस्रकांडेभिः
'असुह' इति विप्रकिलोपाह्वा अशुभं पापप्रकृतिरूपं वा तत्
कम्मं एकसमयेनापि हस्ति संस्तरकमावहसित्यर्थः ।

इहभवविहारिणो सा, विषयकरीविषया समुट्ठेइ ।

तीसे विज्झवणाए, अणुसहिं दिंति निजवगा ॥१०७॥

इत्थम्—अमुना प्रकारेण तपोविहारिणः—अनशनरूपतप-
आरिणः सा पूर्ववर्णिनचतुर्गतिभयभाविनी विप्रकरी
धर्मध्यानविघातकवदना समुत्तिष्ठति—प्रादुर्भवति । ततस्त-
स्या वेदनाया विधमापनायम्—उपशमनायमनुशास्ति 'दिंति'
इति वदति नियोमका—गीताधेयुग्व इत्यर्थः ।

कनोज्ज्वलेन ते दत्ततीत्याह—

जह ताव ते सुखिवरा, आरोविषवित्थरा अपरिकम्मा ।

गिरिपद्मार विलग्गा, बहुसावयसंकटं भीमं ॥१०८॥

यदि तावत्ते मुनिवृषभाः सुकोशलादयः 'आरोविषवि-
त्थर' इति—आरोपना—निर्याजित आत्मनि आराधभावस्तरा
यैस्ते आरोपितविलग्गाः 'अपरिकम्म' इति सर्वथा शरीरप-
रिकर्मेणा वीजितत्वादर्पारकर्मणः 'गिरिपद्मार' इति प्राकृत-
त्वाद् द्वितीयकचक्रनलोपात् गिरिप्रगभारं पथेननिनम्बं विल-
ग्गाः कथंभूतामित्याह—बहूनि च नानि स्वापदशतानि च सिह-
व्या प्रादीनि तैः संकटं व्याप्तमन एव भीमं—भीषणाकारम् ।

तत्र किं कुर्वन्तीत्याह—

धीधीणियबद्धकच्छा, अणुत्तरविहारिणो समक्खाया ।

सावयदादगया वि हु, साहिंती उत्तमं अहं ॥१०९॥

यत् तं एकाकिनोऽपि असहाया अपि 'धीधीणियबद्धक-
च्छ' इति धृत्वा—विचत्साराध्यं धनितम्—अत्यर्थं बद्धा—कृता
आगधनारूपा कक्षा—प्रतिष्ठा परिकरा वा यैस्ते धृतधनि-
तबद्धकक्षाः, अत एव जिनशासनं तं अणुत्तरविहारिणः स-
माख्याताः—कथिताः पूर्वमुनिर्भरति अध्याहारः । 'सावय-
दादगया वि हु' इति स्वापददृष्ट्यापगता अपि व्याप्तादिस्वापद-
दृष्ट्या निष्ठुपीडापरिगता अपि साध्यन्ति—निष्पाद्यन्ति
उत्तमार्थं न ध्यानात् अस्यन्ते, वदनावगाता अपि नियोमक-
विबजिता अर्गल्यर्थः ।

किं पुण अणुत्तरसहा—येनेहि संगयमणेहि धीरेहि ।

न हु निथरिजइ इमो, संधारो उत्तिमट्ठम्मि ॥११०॥

हे क्षपक ! यदि तावत्सैरपि दुर्गापसंगमात्तरव्यसहारेण्यर्थं
संस्तरकां निस्तृष्यः किं पुनरुत्पादशैलनगरसहायकैर्निर्या-
मकगुरुयुक्तैः धीरैरुज्जिमाद्भिः संगतमनोभिर्विशेषोपसंगसं-
संगरहितत्वेन सिद्धान्तं श्रुत्वा, मिथ्यामर्कं गुरुमुक्त्वाः श्रुतत-
या संगतं युक्तमात्सरौद्रध्यानद्वन्द्वं मनो येषां ते संगतम-
नसस्तेः संगतमनोभिः—निश्चलावसैः, न हृन्नेव 'निथरिजइ
इमो' इति निस्तृष्यते—पथेने प्राप्यते 'इमो' अयं संस्तरकः
काका अन्तर्गोचना, किं न निस्तृष्यति अपि तु निस्तृष्यति
एव उत्तमार्थे—उत्तमार्थविषयं इति ।

उच्छिद्धसरीरधरा, अन्नो जीवो सरीरमन्नं ति ।

धम्मस्स कारणं सुवि—हिंया सरीरं पि क्खंति ॥१११॥

उच्छादितं त्यक्तं शरीरमूदं यैस्ते उच्छादितशरीरगृहाः—परि-
त्यक्तदेहमवनाः केनोच्छादनैर्विधा इत्याह— अत्रो जीवा सरी-
रमकंति' ति—अन्यः शुभाशुभफलमोक्षा जीवस्त्यक्ततिरिक्तं
शरीरमन्मयंति चिन्त्य, मा शरीरप्रतिबन्धं कुरु भाटक-
गृहकल्पत्वाच्छरीरस्य । यतो धर्मस्य कारणे—धर्मनिमित्तं
सुखविहिताः शरीरमप्यास्तां पुनःकलत्रादि 'कुर्वन्ति' ति त्यज-
न्तीत्यर्थः ।

अथ गुरोरे क्षपकस्य संस्तान्गुणमाह—

पोराण य पञ्चाना, यामो अहियासिऊण विषयाओ ।

कम्मकलंकलवल्ली, विडुणइ संथारमारुडा ॥ ११२ ॥

पुरातना—रोगज्वरादिवेदनाः—प्रत्युत्पन्नाः—वचसमानाः कु-
त्पियासादिकाः दयमनुजितयेकहृतापसर्गकषा वा अभिरुह
सम्यक् सोढा 'कम्मकलंकलवल्ली' ति कर्मैव कलं—कर्मलम-
शुभवस्तु तस्य वल्ली वल्ली—तत्संतानः कर्ममलङ्कलवल्लीः
अशीः कर्मतापभा 'विहणइ' ति संस्तारकमारुडः क्षपका
योधाः अन्योऽपि य एवंविधो हस्त्याकडा भवति साऽपि व-
ज्जीरकुशंन भोटयति ।

विशेषण वेदनासहनस्य गुणमाह—

जं अन्नाशी कम्म, खवेइ बहुयाहि वासकोडीहि ।

तं नाशी तिहिं गुत्तो, खवेइ उसासमिचेण ॥ ११३ ॥

प्रकटायैव ।

एतेन पुनर्यज्ञीकराति—

अडुविहकम्ममूलं, बहुएहि भवेहि अजियं पावं ।

तन्नाशी तिहिं गुत्तो, खवेइ उसासमिचेण ॥ ११४ ॥

अथप्रकारकर्ममूलमष्टकर्महेतुकं बहुभिर्भवेजितं—सं-
चिन्तं पापं ज्ञानी—ज्ञानवान् अभिर्मेनोवाक्कायगुतः क्षिपति-
मरेयति उच्छासमात्रणापि कालेन ।

अथ संस्तारकरणस्य फलमाह—

एवं मरिऊण धीरा, संथारमि उ गुरुपसत्थमि ।

तइयभवेण वेतेण व, सिज्जिका खीणकम्मरया ॥ ११५ ॥

एवम्—अमुना प्रकारेण सूत्रा—प्राणत्यागं कृत्वा धीराः—सु-
भटाः 'संथारमि उ' ति संस्तारकं सुवी—महति 'पसत्थमि'
ति गुणोः सर्वोत्तमैः प्रशस्ते, तृतीयभवेन, सामान्यराधना-
यां तनैव भवेनोत्कृष्टाराधनायां कृतायां 'सिज्जिऊज' ति
सिद्धायाः—निष्ठितायां यथा विषेण अमरजलः—क्षीणक-
र्मकवशरा इत्यर्थः । (संथा०) (संघस्य मुकुटोपमया
वणेन 'संघ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे ७८ पृष्ठे गतम् ।) अथ
संस्तारकग्रन्थमुपसंजिह्वीपुंथकारश्चित्रमहर्हिष्टान्तमुप-
दर्शयन् गाथात्रयमाह— यथा विषेण अमरजलं प्रहृत्यपू-
र्यमात्रा प्रथानाराधना विहिता तथैव विधेयति । कथंभू-
तेन तेन विहितेत्याह— 'इज्जंतेण व' ति दह्यमानेनैव दह्य-
मानेन क प्रीत्ये—धर्मैर्त्तौ 'कालसिलाए' ति कालशिलायां
मरणाद्यं पादपोपगमनशिलायाम् । कथंभूतायां 'कविज्जभू-
याए' ति कविज्जभूतायां, कविज्जक—मण्डकपवनिका तद्वत्प्र-
हायामित्याह—'सुरेण व' ति सुर्येण वा भास्करेण, कथंभूतेन
किरुत्सावस्सपर्यदण' ति दीपत्ये प्राकृतप्रमथं, किर-

खसहस्रप्रचण्डेन, तत्र प्रीत्ये उपलक्षणत्वाच्छिखरिती—म-
हाहिमपाते चन्द्रशेवातिशीतलेशयाया शहकत्वेन तेना-
पि तत्तायमिति शीतयुक्तायामित्यर्थः । अथवा 'सुरेण
व चंदेण व' ति विशेषणं साधारं । कथंभूतेन विषेण? स-
ुर्येण च किरणसहस्रप्रचण्डेन तपलेयस्य विराजमानेन, च-
न्द्रेण च सौम्यचन्द्रिकाभ्यक्तं मनोवाक्कायसंस्पतासुभंगेन
कोपादिपरिहारतोऽतिशीतलेशेनैत्यर्थः ।

लोगविजयं करेतेण, भायोवभोगचित्तेण ।

परिसुद्धनाणदंसण—विभूदंतेण चित्तेण ॥ ११६ ॥

लोकः—कषायलोकस्तस्य विजयो लोकविजयसं कुर्वता
कषायान् जितवता तेन महात्मना 'भायोवभोगचित्तेण'
ति ध्यानेपयोगे—विशिष्टध्यानाभ्यासे चित्तं यस्य स ध्यानेप
योगचित्तस्तेन, पुनः किं विशिष्टं?—'परिसुद्धनाणदंसणविभू-
दंतेण' ति परिसुद्धज्ञानदर्शनेविभूतमता कवलज्ञानकेवल-
दर्शनयुक्तैत्यर्थः । 'चित्तेण' ति चित्रेण विधानासुता ।

किं तेन कृतमित्याह—

चंद्रमिज्जं लई, केवलमरिसं ससाउपरिहीणं ।

उत्तमलेसाणुगओ, पडिवओ उत्तमं अहुं ॥ ११७ ॥

तेन महात्मना चन्द्रकवचं—राधावेधं लब्धं—प्राप्तम्, क-
थंभूतमित्याह—'केवलमरिसं'ति कवलज्ञाननिमित्तम् । यथा
कोऽपि राधावेधं कृत्वा सर्वोत्कर्षजयी भवति, एवं कोऽपि
केवलज्ञानलाभाद्राधावेधकलोपहं 'समाउपरिहीणं' ति-
'केवलज्ञानेन समं—सह आयुः—परिशीणं परिसमाधं 'क-
वलज्ञानेन सह मार्गं गत इत्यर्थः, 'उत्तमलेसाणुगओ' ति
उत्तमलंशरयाजुगतः—शुक्लश्यासमन्वितः प्रतिपन्न उत्तमार्थे
मोक्षमिति ।

अथ शास्त्रकारः संस्तारकं प्रतिपुच्छन् प्रार्थयन्नाह—

एवं मए अभिधुया, संथारगइदंसंभमारुडा ।

सुसमणनरिदंचेदा, सुहसंकमणं ममं दिंतु ॥ ११८ ॥

एवम्—अमुना प्रकारेण मया अभिष्टुता—विशिष्टगुणोत्की-
र्त्तनेन व्यावर्तिता महर्षेयः कथंभूताः संस्तारकगजन्द्रकण्ठ-
मारुडाः—संस्तारकद्विपेन्द्राधिराहेण किं ते इत्याह—'सुसम-
णनरिदं' ति सुधर्मणा एव नरेन्द्राः सामान्यराजास्ते-
षामपि चन्द्रा इव चन्द्रा बलवैश्यादुद्वचक्रवर्त्तिनस्ते
सुधर्मणनरेन्द्रचन्द्राः 'सुहसंकमणं' ति सुखस्य—मु-
क्किकस्य वा विशिष्टपुण्यमूर्तारूपस्य संकमणं—सं-
क्रान्ति संसारतुःसावश्याद्वा निस्तारणेन मम विन्तु ददतु
नरेन्द्रचन्द्रा अपि एणशिरसि गजन्द्रकण्ठमारुडमारुडा
लब्धजयपताकास्तल्लोकमागधजनानां विपुलं जीवितार्हं
प्रीतिदानं ददति, इति तैरुपमा कृतंति अहं भवतु । संथा० ।
अर्चतृतीयसहस्रप्रमाणे, आवा० २ ध्रु० १ चू० २ अ०
३ उ० । ग० । प० । कम्पलास्तरेण, विशेषं । धर्मसंस्तार-
कादौ, आतु० । उ० । फलककम्पलादौ, उ० ० १७
अ० । आवा० । लसुतरे शयनं, औ० । रा० प० भा० ।
ज्ञा० । प० व० । स्था० ।

साएइसपरिकर्मणः संस्तारकप्रहणम्—

से भिक्खू वा भिक्खुणी वा अभिक्खेजा संथारगं ए—

सिचए से जं पुण संथारयं जाणेजा सभंडं ०जाव स-
संताणयं तहप्पगारं संथारयं लाभे संते थो पडिगाहेजा १,
से भिक्खु वा भिक्खुणी वा से जं पुण संथारयं जा-
णेजा अप्पंडं ०जाव संताणयणं तहप्पगारं लाभे संते
थो पडिगाहेजा २, से भिक्खु वा भिक्खुणी वा
अप्पंडं ०जाव अप्पसंताणयं लहुयं अपाडिहारियं
तहप्पगारं सेजा संथारयं लाभे संते थो पडिगाहे-
जा ३, से भिक्खु वा भिक्खुणी वा से जं पुण संथा-
रयं जाणेजा अप्पंडं ०जाव अप्पसंताणयं लहुयं पाडिहा-
रियं नो अहावदं तहप्पगारे लाभे संते नो पडिगाहेजा ४,
से भिक्खु वा भिक्खुणी वा से जं पुण संथारयं जा-
णेजा अप्पंडं ०जाव संताणयं लहुयं पाडिहारियं
अहावदं तहप्पगारं संथारयं लाभे संते पडिगाहेजा ।
(सू० ६६)

स भिजुपेदि फलहकादिस्संस्तरकमपिनुमिकाङ्गलंयन्
तत्थेवभूतं जानीयान्, तद्यथा—प्रथमसूत्रं सागडादि-
न्यासस्यमविराधनादेशः १, द्वितीयसूत्रं गुरुनादुत्सपणा-
दावपमविराधनादेशः २, तृतीयसूत्रं उपनिहारकन्यास-
परित्यागादेशः ३, चतुर्थसूत्रं त्वयदत्त्वात्तद्व्यन्यासादिप-
लिमन्त्यदेशः ५ पञ्चमसूत्रं त्वयत्प्राप्तं यावदल्पमन्तानकल-
घुप्रातिहारिकायवद्व्यन्यासवेदाप्यवमुक्त्वायं संस्तरकं प्रा-
ह्य इति सूत्रपञ्चकसमुदायः ५ ।

साम्प्रतं संस्तरकमुद्दिश्यमिप्रहविशयानाह—

इच्छेयां आयतणादि उपादिकम्—अहं भिक्खू जाणिजा
इमादि चउहि पडिमाहि संथारयं एसिचए, तत्थं खलु इमा
पडमा पडिमा—से भिक्खू वा भिक्खुणी वा उदिसिय उ०
२ संथारयं जाइजा, तं जहा—इकडं वा कटिणं वा जेतुयं
वा परगं वा सोरगं वा तणगं वा सोरगं वा कुमं वा कुचगं
वा पिप्पलगं वा पललगं वा, से पुव्वामेव आलोइजा आ-
उसो ! चि वा भगिणी० दाहिमि मे इत्तो अन्नपरं संथारयं ?
तहप्पगारं संथारयं सयं वा णे जाइजा परा वा देज्जा
फासुयं एससिज्जे ०जाव पडिगाहेजा पडमा पडिमा ।
(सू० १००) अहावरा दुबा, पडिमा—से भिक्खू वा भि-
पहाए संथारयं जाइजा, तं जहा—गाहावदं वा कम्मकारं वा
से पुव्वामेव आलोइजा—आउसो ! चि वा भइ० ! दाहिमि
मे १, ०जाव पडिगाहेजा, दुबा पडिमा ॥ २ ॥ अहावरा
तच्चा पडिमा—से भिक्खू वा भि० जस्सुवस्सए संवसिजा जे
तत्थं अहासमन्नाए, तं जहा—इकडे इ वा ०जाव पलला
इ वा तस्स लाभे संवसिजा तस्सालाभे उकुडए वा नेस-
जिए वा विहरिजा तच्चा पडिमा ॥ ३ ॥ (सू० १०१) अहा-
वरा चउत्था पडिमा से भिक्खू वा ०अहासंथडेव संथारयं

जाइज्जा, तं जहा—पुढविसिलं वा कडुसिलं वा अहासं-
थडेव, तस्स लाभे संते संवसिज्जा, तस्स अलाभे उकु-
डए वा विहरिजा, चउत्था पडिमा ॥ ४ ॥ (सू० १०२)
इच्छेयाणं चउएहं पडिमायं अन्नपरं पडिमं पडिवज्जमाणे
तं चेव ० जाव अन्नोऽन्नसमाहीए एवं च णं विहरंति ।
(सू० १०३)

इत्येतानि—पूर्वोक्तानि आयतनादीनि दोषरहितस्थानानि क-
सतिगतानि संस्तरकगतानि च उपातिकस्य—परिहृत्य वक्ष्य-
माणान्श दोषान् परिहृत्य संस्तरकां प्राह्य इति दशोपनि—
अथ—आनन्त्ये स भावमिजुजानीयान् आभिः—करणभूता-
पिञ्चनसभिः प्रतिमाभिः अभिमप्रहविशयभूताभिः संस्तरक-
मन्ववद्भूतं । ताभ्यमाः—उद्दिष्ट १ प्रमेय २ तत्सर्वे ३ यथासंस्कृत-
४ रूपाः तर्चादिष्टा फलहकादीन्मन्वन्तमग्रहीष्यामि १, यदेव
प्रागुद्दिष्टं तदेव द्रव्याभि ततो ग्रहीष्यामि नामर्थेति द्वि-
तीया प्रतिमा २, तदपि यदि तत्सर्वं शय्यान्तरस्य कृते
भयान ततो ग्रहीष्यामि नामर्थे आनीय तत्र शयिष्य—
इति तृतीया ३, तदपि फलहकादिकं यदि यथा संस्कृत-
मेवास्ते ततो ग्रहीष्यामि नामर्थेति चतुर्थी प्रतिमा ४
आसु च प्रतिमास्त्रायथाः प्रतिमयोमच्छुनिर्गतानामग्रहः,
उत्तरयोऽन्यतरस्यामिग्रहः, गच्छान्तगतानां तु चतस्रोऽ-
पि कल्पन्त इति । एताश्च यथाक्रमं सूत्रेदेशयति—तत्र
खदिवमा प्रथमा प्रतिमा, तद्यथा—उद्दिष्ट्यादिश्यकडादी-
नामन्यतरग्रहीष्यामीत्येव यस्यामिग्रहः साऽपरलाभोऽपि
न प्रति गृह्यीयादिति । शेषे कण्ठ्ये नवरं कटिणं—वैशकटादि
जन्तुः—तृणविशेषात्पत्र परक—यन् तृणविशेषण पुष्पाणि
प्रथमेतं 'मोरगं' इति मयूरपिच्छुनिर्णयके 'कुचगं' इति कू-
चकाः प्रियन्ते. एतं चैवभूताः संस्तरका अन्नपदेशे सा-
द्रादिभूत्यान्तरगणभेदमुजाना इति । अत्रापि पूर्ववत्सर्वं भ-
गनीयम्. यदि परं 'तामकडादिकं' संस्तरकं दृष्ट्वा या-
चन नादृष्टमिति । एवं तृतीयाऽपि नेया, इयांस्तु र्वशेषः
गच्छान्तगतो निगते वा यादं वसतिद्वित्वे संस्तरकं प्र-
यच्छति ततो गृह्णाति, तदभयं उकुडुका वा निपण्णो वा
पश्चात्तनादिना स्वरात्रमास्त इति एतदपि सुगमम्, कव-
लमस्यायं विशेषः—यदि शिलादिस्संस्तरकं यथासंस्कृतं
शयनयोग्यं लभेत ततः शयनं नामर्थेति । किञ्च—'इच्छा' इ-
त्यादि । आसां चतसृणां प्रतिमानामन्यतरां प्रतिपद्यमानो
न्यमपरप्रतिमाप्रतिपद्ये साधुं न हीलयद्, यस्मान्न सर्वेऽ-
पि जिनाश्चार्माश्रित्य समाधिना वसन्त इति । आचा० २
ध्रु० १ सू० २ अ० ३ उ० ३ व्य० ।

अनुबन्धिकं शय्यासंस्तरकं पशुतृणयोः परं नयति ।

अनुबन्धे संस्तरकमाह—

से य अहालहुस्सगं सेजासंथारयं गवेसेजा जं चकिया
एणं हत्थेण उमिज्जम् ०जाव एगाहं वा दुयाहं
वा तियाहं वा अद्दणं परिवहिए ए स मे हेमंतगिम्हा-
सु भविस्सह ॥ २ ॥ से अहालहुस्सगं सेजासंथारयं गवे
सेज्जा जं चकिया एणं हत्थेण उमिज्जम् ० जाव

एगाई वा दुयाई वा तियाई वा अद्दाई पतिवहि-
त्त एस मे वासावासेसु भविस्सइ ॥ ३ ॥ से अहाल-
हुत्तमे संजासंधारये गवेसेजा जं चक्किया एगेणं उगि-
ज्ज ० जाव एगाई वा दुयाई वा तियाई वा चउयाई
वा पंचाई वा दूरमवि अद्दाई परिवहिए एस मे वुद्धा-
वासासु भविस्सति ॥ ४ ॥

सोऽधिकृतो भित्तुर्यालघुलकम्—अनेकात्तलघुको वीणा-
प्रहणप्राज्ञे शय्या—सर्वाङ्गिका संस्तरकोऽभ्युत्थितहस्त-
दीर्घः, हस्तभ्यस्त्यार्यकुलानि विस्तीर्यते । अथवा—तत्पुरुषः
समासः—शय्या एव संस्तरकः शय्यासंस्तरकः लघुमयं
पट्टमयं वा गवययत् । तत्र यत् शब्दयुयात् एकेन हस्तेनाव-
शुद्ध याययंकाई वा द्वयं वा त्रयं वा अथाने गच्छन्
परिवोदुं तत् शुद्धियात् एष मे वर्णावासे भविष्यति । एष
वर्णाशब्दस्यार्थः ॥ ३ ॥ एवं हेमन्तग्रीष्मसूत्राणीं वृद्धावासे-
वर्णशब्द भावनीयः । नवरं वृद्धावासेषु चतुरदं वा पञ्चादं
वेत्यधिकं वक्तव्यम् ।

अधुना निरुक्तिविस्तरः—

सो पुण उउम्मि घेप्पइ, संथारो वासें उवुवासे वा ।
ठाणं फलगादिं वा, उउम्मि वासासु य दुवउवि ॥ ७ ॥

स पुनः संस्तरकः स्थाने—स्थानरूपम् श्रुतकर्म—वर्णाकानं
वृद्धावासे च यथानुरूपं शुद्धं । तद्यथा—श्रुतकर्म काले अव-
काशं शुद्धं वर्णावासे वृद्धावासे च निवातस्थानेऽपि । तथा
श्रुतबद्ध काले ऊर्णादिमयं संस्तरकं परिशुद्धं पुरुषविशेषं
श्लानादिकमपेक्ष्य फलगादिं वा वर्णावासे द्विधावपि—द्रावपि
संस्तरकोऽपि वष्यमाणलक्षणं शुद्धीनात् ।

उउवदं दुविहगहणं, लहुगो लहुगा य दोस आणादी ।
आमियहियवक्खं, संघट्टणमादिपल्लिमंथो ॥ ८ ॥

द्विविधः संस्तरकः—परिशाटिकरूपः, अपरिशाटिकरूपः ।
तत्र परिशाटिकरूपे द्विविधः—भूपिरः, अमुपरिष्व । तत्र शा-
दयार्थं पलाललघुमया भूपिरः, कुशकाशादिकरूपः अमुपरिष्व ।
अपरिशाटिकरूपे द्विविधः—एकाङ्गिकः, अनेकाङ्गिकश्च । एका-
ङ्गिकोऽपि द्विविधः—संघातिनः, असंघातिनश्च । तत्र संघा-
तिन एकफलात्मकः, असंघातिनो—द्रावादिफलसंघातनामकः ।
अनेकाङ्गिकः कथिकाप्रस्तारनामकः । तत्र यदि श्रुतबद्ध अ-
मुपरिष्व परिशाटिसंस्तरकं शुद्धानि तदा तस्य प्रायश्चित्तं ल-
घुका मासः, भूपिरं शुद्धतत्त्वान्वारो लघुकाः, अपरिशाटिमपि
शुद्धतत्त्वान्वारो लघुकाः, न केवलं प्रायश्चित्तं, किं त्वान्नादयश्च
दोषाः । तथा यद्यग्निना स ध्याम्यते तदापि प्रायश्चित्तं च-
त्वारो लघुकाः, व्याप्लेण वा स्तेनैरपहृते चतुर्लघुकम्, अ-
परिशाटी ध्यामिन् हन् वा मासलघुः, ततोऽप्ये संस्तरकं
मृगयमाणां सूत्रावपल्लिमन्थः । तथा तस्मिन्संस्तरकं य
प्राणजानयः आगन्तुकास्तदुद्धृता वा ताद संघट्टयति, अप
द्रावयति च ततस्तन्निष्पन्ने तस्य प्रायश्चित्तमित्येष गा-
थार्थः ।

सांप्रतमेनामयं भाष्यकृतं विवृणोति—

परिसाडि अपरिसाडी, दुविहो संथारओ समासेणं ।

परिसाडी कुसिरिय, एतो उवुज्जं अपरिसाडी ॥ ९ ॥

द्विविधः समासेन संक्षेपेण संस्तरकस्तथा—परिशाटिः,
अपरिशाटिश्च । तत्र परिशाटिद्विधा—भूपिरः, इतरश्च ।
इतरो नाम—अमुपरिष्व । अत ऊर्ध्वमपरिशाटि वष्ये ।

प्रतिज्ञातमेव करोति—

एंगमि अणेगंगी, संघातिम एतरो य एंगंगी ।

अमुसिरगाहणे लहुगो, चउरो लहुगा य सेसेसु ॥ १० ॥

अपरिशाटिद्विधा एकाङ्गिकः, अनेकाङ्गिकश्च । तत्रैकाङ्गिको
द्विधा—संघातिनः, इतरश्च । अमीनां व्याख्यानं प्रागेव
कृतम् । तत्राभूपिरस्य संस्तरस्य ग्रहणे प्रायश्चित्तं लघु-
को मासः । शेषेषु भूपिरसंघात इतरैकाङ्गिकानैकाङ्गिकेषु
प्रत्येकं चत्वारो लघुकाः ।

लघुका य आमियमिय य हरिए वि य होति अपरिसाडिमि ।

परिसाडिमि य लहुगो, आणादिदिराहणा चेव ॥ ११ ॥

अग्निना ध्यामिन् अपरिशाटी स्तेनैर्वा तस्मिन् अपहृते प्रत्येकं
प्रागश्चित्तं चत्वारो लघुका भवन्ति । परिशाटी ध्यामिन् हन्
वा प्रत्येकं लघुको मासः, आन्नादयश्च दोषाः । तथा विरा-
धना च संयमस्य ।

तामवाभिधिसुगाह—

विक्खेवो सुत्तादिसु, आगंतुतदुग्धमेवेष पड्ढादी ।

पल्लिमंथो पुव्वुत्तो, मंथिज्जति संजमो जेणं ॥ १२ ॥

अन्यसंस्तरकमागंशं सूत्रादिषु-सूत्रेष्वप्येषु च विक्षेपो-
व्याधानः, परिग्रह इत्यर्थः । तथा ये तत्रागन्तुकाः प्राणाः
कीटिकादयो यं च तदुद्धृता मत्कुशादयस्तथा यं घट्टना-
दि तस्मिन्मिथमपि प्रायश्चित्तम् । इदानीं परिग्रहो व्या-
ख्येयः । स च पूर्वमेव 'विक्खेवो सुत्तादिसु' इत्यादि-
ना ग्रन्थेनोक्तः । अथ कस्मान् व्याप्लो घट्टनादि वा प-
रिमन्य इत्युच्यते । तत आह—एतेन कारणेन येन संयम
उपलक्षणमतत् सूत्रमर्थश्च मध्यते तेन परिग्रह इति ।

तम्हा उ न घेत्तव्वो, उउम्मि दुविहो वि एस संथारो ।

एवं सुत्तं अफलं, सुचनिवाओ उ कारयितो ॥ १३ ॥

यस्मादेते दोषास्तस्मात् श्रुतं—श्रुतबद्ध काले द्विविधोऽ-
प्येव परिशाट्यपरिशाटिकरूपः संस्तरा न प्रहीतव्यः । अत्र
पर आह—एवं सातं सूत्रमफलं सूत्रं लघुमयशब्दासंस्तर-
कस्यानुष्ठानाद् । आचार्य आह—सूत्रनिपातः कारयिकः—
कारणशब्दाग्रवृत्तः ।

तद्वै कारणमुपदर्शयति—

सुचनिवातो तथेसुं, देसें गिलांणं य उत्तमट्टे य ।

विकल्परूपगृह्यहरि, फलगाणि वि कारये जते ॥ १४ ॥

सूत्रस्य निपातो निपतनमवकाश इति भावः । देशे—देश-
विशेषं तथा श्लाने उत्तमार्थे च तथा विकल्परूप—कदमे
प्राणजने—भूमौ संसक्तं तथा हरितकाये एवंकरे कारणे
जाते सातं फलकान्यपि शुद्धान् । फलकरूपोऽप्यपरिशाटिः
संस्तरको शुद्धेन इति गाथासंक्षेपार्थः ।

साम्प्रतमेनामेव विधरीषुः प्रथमतस्कृणुषु 'दोसो' इत्यस्य व्याख्यामाह—

असिवादिकारखगता, उवही कुच्छुण अजीरगमया वा ।

अकुसिरमसंधिजीरी, एकमुहे भंगसालसंगे ॥ १४ ॥

अशिवार्थिभिः कारयेत्तत्र प्रदेशे गता य वयारारे पानीयेन प्लावयन्ते यथा सन्मुखिभ्यः । अथवा—तत्र देशे स्वभावनः यतः प्रकरा भूमिस्ततो रात्री शीतलयातसंपर्क-तोऽवश्यतः पतनतो वा जलप्लाविने च सा भूमिरुपजा-यते । अथवा—आसन्नभीभूतेन पानीयेन तमवकाशमप्राप्नुव-ताऽपि भूमिः स्थितिः । तत्रोपधेः कोथनं मा भूत् वा मा-अजीर्णेन प्लाव्यमित्युपधिकाथनभयादजीर्णकभयाद्वा तृणा-नि युहन्ति सारधवस्तानि च अकु-

॥॥	॥॥॥	॥॥॥	॥॥॥
॥॥॥	॥॥॥	॥॥॥	॥॥॥
॥॥॥	॥॥॥	॥॥॥	॥॥॥
॥॥॥	॥॥॥	॥॥॥	॥॥॥

 चिराणि असंधीनि अजीर्णानि च । पतायिकमुक्त्वा निर्यते । यत्र च अकुसिरे असंधी अ-जीरे एकमुच्छरूपेण चतुषु पदे-षु भङ्गप्रादुर्भासम्—योऽवश्यमाहः ।

तत्राऽकुसिरादिव्याख्यानाधेमाह—

कुसमादि अकुसिराई, असंधजीयाई एक उ मुहाई ।

देसीपोरपमाणा, पहिलहा तिभि वेहासं ॥ १५ ॥

कुशार्थिभिः—कुश-वच्छकप्रभृतीनि तृणानि अकुसिराणि-असंधीनि अजीर्णानि—बीजातीतानि भवन्ति तानि एकमु-क्त्वा निर्यते । तत्र भङ्गप्रादुर्भासमप्येक य भङ्ग कु-सिराणि तत्र प्रायश्चित्तं चत्वारो लघुकाः, बीजेषु प्रत्ये-केषु पञ्चरात्रिन्द्वानि लघुकाणि, अनन्तकायिकेषु गुरुकाणि, शेषेषु भङ्गेषु मासलषु, प्रथमं भङ्गं युहन्तः युद्वाः । 'देसीपोर' इत्यादि देशीयकुच्छाऽभिधीयन्ते, तस्य यत्पर्व-तप्रमाणाणि जिनकल्पिकानां स्थावरकल्पिकानां च तृणानि भवन्ति । इयमत्र भावना—अकुच्छस्य यत्पर्व तत्राकुल्यप्राणि-स्थापयित्वा यावत्स्मिन्मूर्ध्निष्टरापूर्वं तावन्ति मुष्टिप्रमा-णाणि जिनकल्पिकानां स्थावरकल्पिकानां च तृणानि भव-न्ति, तेषां च तृणानां प्रत्युपेक्षास्ति नः । तद्यथा—प्रमानं, म-ध्याह्नं, अग्रप्राह्नं च । यदा च भित्तादी गच्छन्ति तदा विहाय-सि कुर्वन्ति ।

साम्प्रतमेतदेव किंचिद् व्याचिरयासुराह—

अंगुष्ठपोरमेत्ता, जिण्ण थेरान्ण होंति संमामो ।

भूमौर् विरल्लेउं, अवणे तु पमज्जए भूमिं ॥ १७ ॥

अङ्गुष्ठपर्वमाचार्य—अङ्गुष्ठपर्वपरिमितमुष्टिप्रमाणानि जिना-नां—जिनकल्पिकानां स्थविराणां स्थावरकल्पिकानां भव-न्ति, तैश्च तृणैः संस्तारक आस्तीर्यमाणस्तावद्विभवंति या-वत्सराहासः । (संदेशकः) तानि च भूमौ विरल्य-शयनार्थं विरलीकृत्य भूमिं प्रमाजयति ।

सम्प्रति 'गल्ले उत्तिमंद्दु य' इति व्याख्यानाधेमाह—

गेल्ले उत्तिमंद्दु, उत्संगे तु वण्यसंधारो ।

असनीर् अकुमिराई, खरा सतीए उ कुमिरा वि ॥ १८ ॥
 यो नाम ग्लानो यो वा प्रतिपन्नोत्तमाधे—क्षाननशनप्रत्या-ख्यानः तस्मिन् द्वयेऽपि संस्तार उत्संगता वक्ष्यरूपः क्रियते

तस्य कामलतया समाधिभावात् । असति—अविद्यमानं वक्ष-रूपे संस्तारकं अकुसिराणि कुशवच्छकप्रभृतीनि सूचयन्ते । अथ तानि खराणि, यदि धानं सन्ति तदा कुसिराण्यपि शाल्यादिपलालमयान्तेतव्यानि ।

तद्विवसं मलिधार्इ, अपरिमिय सयं तुयद्दुजयणाए ।

उभयद्दु उट्टिए उ, चंकमखविजकजे वा ॥ १९ ॥

तद्विवसं—प्रतिदिवसं मलितानि—तृणान्युत्सारयन्ते अन्यानि च समानीयन्ते; तानि वा परिमितानि शुद्धानि, यथा समाधिर्भ-वति तथा सकृद्—एकवारं तुयद्धानि—प्रस्तारितानि तिष्ठन्ति तत्र यतनया करणमात्रमयं नाम—उच्चारः प्रस्वर्णं च तदर्थमु-च्यते ग्लानं उत्तमाधे वा अन्यो निरीदति । किं कारणमिति चेत्प्राणिव्याधर्मः, अन्यथा शुचिभावतस्तत्रागन्तुकाः प्रा-णास्तृणान्युपेक्षीर्य स तावन्निर्यादति यावत्स तत्र प्रत्या-गच्छन्ति । एवं चंकमखमयमुच्यते, प्रवाताये वा बहिर्नि-र्गतं, वैद्यकायं वा बहिर्नीतं यावत्स प्रत्यानीयते तावदन्यो निरीदति; तस्मिन्प्रागेव स उत्तिष्ठति । अथवा—स गुरुणा-मपि पुज्य इति तस्मिन् पूर्वोक्तकारणैरुच्यते तत्रान्यस्य निषेधनं न कल्पते ततस्ततो तृणानामुपरि हस्तः कर्त्तव्यः ।

पतद्विहा—

अथो निसिज्जइ तर्हि, पाणियदट्ठाए तथ इत्यो वा ।

निकारखमगिलाये, दोसाते चेंव य विकप्पा ॥ २० ॥

अन्यस्तत्र संस्तारकं प्राणिव्याधं निरीदति, हस्तो वा तत्र क्रियते। अत्र भावना प्रागेव कृता । पतः कारणैर्यथाऽक्तः सं-स्तारकं अतुल्यं काले । निष्कारणम् देशादिकारणमन्तरं अग्लानं अग्लानस्य तुल्यमयसंस्तारकप्रदं त एव पूर्वोक्ता दोषाः । विकल्पा, विकल्पदोषश्च । विकल्पग्रहणं विकल्प-प्रकल्पावपि सूचितौ ।

तेषां व्याख्यानमाह—

अत्थरखवजितो उ, कप्पो पकप्पो उ होति पट्टदुगं ।

तिप्पभिई तु विकप्पो, अकारण्ये चेंव तणभोगो ॥ २१ ॥

आस्तरखवजितं—कल्पः । किमुक्तं भवति—यद् जिनक-ल्पिका अत्रवदन्ते तावाङ्मुक्तास्तद्वन्ति एष कल्प इत्य-भिधीयते । तत्पुनः पट्टद्विकं भवति; संस्तारोत्तरपट्टयोरुपरि यत्पुण्यं तस्यार्थः । एष भवति प्रकल्पः । यानि पुनस्तत्रप्रभृ-तीनि संस्तारकं प्रस्तारयति एष विकल्पः । यच्च अ-कारण्ये कारणमन्तरं तृणानां भोगः क्रियते एषाऽपि विकल्पः ।

अथवा अन्यथा कल्प-प्रकल्पव्याख्यानमाह—

अहवा अकुसिराहणे, कप्पो पकप्पो उ कजे कुसिरे वि ।

कुसिरे य अकुसिरे वा, होइ विकप्पो अकज्जिम् ॥ २२ ॥

अथवाति प्रकारान्तरादर्शनं यत्कारणं समाप्यते अकु-सिराणि तृणानि युहन्ति एष कल्पः यत्पुनः कार्यं समाप-यति कुसिराण्यपि तृणानि युहन्ति एष प्रकल्पः । यत्पुनः अकार्यं कुसिराणि अकुसिराणि वा युहन्ति एष भवति विकल्पः । एवं तावत्तृणानामुत्पन्नं कालं कारणं युहीतानां यतनोक्ता ।

सम्प्रति कारणैरेव श्रुतुष्वे काले फलकरूपस्य
संस्कारकस्य ग्रहणं, यतनां वाऽऽह—

जह कारखे तखाई, उउबद्धमि उ हवंति गहियाई ।

तह फलगाथि वि मयेह, चिक्खल्लादीहिं कजैहिं ॥२३॥

यथा कारण-देशादिलक्षणैः श्रुतुष्वे काले घृणान् गृही-
तानि भवन्ति, तथा श्रुतुष्वे एव काले चिक्खल्लादिभिः
कार्यैरादिशब्दाग्राह्यसंस्कारितकायपरिमहः फलकान्यापि
गृह्णाति ।

तत्र यतनामाह—

अकुसिरमविद्धमकुडिय, अगकयअणिसडुवीणगहणेणं ।
आपासंजमे गुम्मा, सेसाणं संजमे दोसा ॥ २४ ॥

अकुसिरा कुसिररहितोऽविजो-बेधरहितोऽस्फुटितोऽरा-
जितोऽगुक्को-गुरुभाररहितोऽनिच्छुः—प्रातिहारिकः एत-
था च पञ्चानां पदानां द्वात्रिंशदङ्गाः । ते च प्रागिव प्रस्ता-
रतः स्वयं ज्ञातव्याः । अत्र यः प्रथमभङ्गः सोऽनुज्ञातस्तत्र
दोषाभावात्, अयं लघुकः शेषदोषविनिमुक्तश्च । ततो यथाः
वीणांलघुकत्वात् दक्षिणहस्तेन मुञ्च—विबधितं स्थानं
नीयते एवमेवोऽपि । तथा चाह—वीणाग्रहणेन यत्नतः तत्र
वा नीयते इति वाक्यशेषः । शया एकत्रिंशत् भङ्गं नातु-
ज्ञाताः । तत्र शुरुकः आरम्भविराधनाप्रत्ययं च प्रायश्चित्तं श्रु-
तुमुक्तम् । संयमविराधना पुनरैव भवति । शुरुकं हस्ताप्य-
तिरिक्तं परमन्द्रयादीनामुपघातोऽत्र स्वस्थानप्रायश्चित्तं शेषेषु
संयमदोषाः—संयमविराधना । ततस्तत्र प्रत्येकं प्रायश्चित्तं
चत्वारो लघुकाः ।

अकुसिरमादिपण्हिं, जा अणिसडुं तु पंचिमा भयणा ।

अह संधपासुडु, विपजण होंति चउलहुमा ॥ २५ ॥

अकुसिरादिभिः पदैरारभ्य यावद्विनिच्छुमिति पञ्चमं पदं
तेषु पञ्चसु पदेषु प्रथमभङ्गकेषु इयं—वक्ष्यमाणा भजना-
धिकल्पना । तामिवाह—'अह संध' इत्यादि शब्दातरेण
य उपाधयो दत्तस्तस्मिन् यो यथाऽवस्तुतः प्रथमभङ्गरूपः
संस्कारकः स प्रहीतव्यः, तद्भावे पाश्चैन्न कृतस्तस्याप्यभावे
ऊर्ध्वकृतः, एवं क्रमेण यतनया ग्रहणं कर्तव्यम् । यदि पुन-
र्विपर्ययेन गृह्णाति तदा विपर्ययेन गृह्यमाणे प्रायश्चित्तं च-
त्वारो लघुकाः ।

अंतोवस्सय बाहिं, निवेसना वाडिसाहिणं गामे ।

खेसंतो अन्नगामे, खेचवहिं वा अवाञ्छत्यं ॥ २६ ॥

एवमन्तरुपाध्यस्य यदि संस्कारकं फलकरूपं न लभते
तदा बहिर्रुपाध्यस्य तथैव प्रहीतव्यः, तथाऽप्यलामे, नैवेद्य
क्रमेण निषवन्नादानेतव्यः, तत्राप्यसति वाटकात्, तत्राप्य-
लामे साहीतः, तत्राप्यसति दूरादपि ग्राममध्यादानेतव्यो,
ग्राममध्याप्यसति ज्ञानान्तस्तत्प्रेममध्यभागात् अन्यग्रामा-
दानेतव्यः, तत्राप्यसति लोभादिद्विष्टोऽप्यानेयः । एवमपि-
पर्यस्तमानयनं कर्तव्यम् । यदि पुनः सति लामे विपर्य-
स्तमानयति तदा प्रायश्चित्तं चत्वारो लघुकाः ।

सम्प्रत्यानयनयतनामाह—

सुणं च अन्यं च दुवे वि काउं ,

४३

मिक्खं अइंतो उ दुए वि एसे ।

लाभे सहए वि दुए वि घेसं,

लाभासती एगद्वे व हावे ॥ २७ ॥

स्वयं च अन्यं च द्वाविप कृत्वा भिक्षामटत्र द्वावप्येव-
त्—गवेषयन् । तथा—मिहां संस्कारकं च तत्र लाभे
सति समर्थो द्वाविप गृहीत्वा प्रत्यागच्छति, लाभेऽसति
मिहां गतस्य संस्कारकभावे एकं सूत्रमर्थं वा, यदि वा-
द्द्वाविप हापयति संस्कारकगवेषणेन ।

दुद्धभो सेजसंधारो, उदुवद्धमि कारणे ।

मग्गणम्मि विही एसो, भणितो खेचकालतो ॥ २८ ॥

श्रुतुष्वे काले कारणे समापतितं दुर्लभं शब्दाचंस्तार-
कं यन्मार्गस्य तत्र सूत्रतः कालतश्च विशेषेण भणितः,
अनन विधिना नान्यथेति ।

यणुसु संस्तारग्रहणम्—

उउवद्धं कारणम्मि, अगेएहणे लहुगुगुगवासासु ।

उउवद्धं जं भणियं, ते चैव यं ससयं वोच्छं ॥ २९ ॥

श्रुतुष्वे काले कारणे सति यदि संस्कारकं न गृह्णाति
तदा प्रायश्चित्तं चत्वारो लघुकाः, यथासु पुनरवश्यं प्रही-
तव्यः संस्तारग्रहणं सूत्रस्याग्रहणं चत्वारो शुरुकाः । त-
था या श्रुतुष्वे काले यतना भणित्वा गवेषणादी सा च-
र्वास्त्वपि द्रष्टव्या शेषं वक्ष्यामि ।

प्रतिज्ञातमेव करोति—

वासासु अपरिसाडी, संथारो सो अवस्स वेत्तव्वो ।

मणिकुडिमभूमि ए, तिमगेएहणे चउगुरु आणा ॥३०॥

वर्षासु यदि मणिकुट्टिमायां भूमौ वसन्ति तथापि संस्तार-
कोऽपरिश्रांतः फलकरूपोऽवश्यं प्रहीतव्यः, तमगृह्णाति प्राय-
श्चित्तं चत्वारो शुरुकाः, तथा आणा उपलक्षणमतदनवस्था-
द्वयश्च दोषाः ।

किं कारणमत आह—

पाणा सीयल कुंधु, उप्पायगदीहगोम्मिसिसुनारो ।

पणए य उअहिक्कण्हण, मलउदकवहो अजिप्पादी ॥३१॥

कालस्य शीतलतया भूमौ प्राणाः सम्मूर्च्छन्ति । के ते
इत्याह—कुन्धवः प्रतीता, उपादका नाम—ये भूमिं भित्त्वा स-
मुत्तिष्ठन्ति दीर्घाः—सर्पास्तेष्वेव आत्मविराधना । गोम्मि नाम
करीशुगाली शिशुनागाः—अलसः तथा शीतलायां भूमौ पनकः
संजायते । उपाधाविप पनकः सम्मूर्च्छति । तथा उपधेः शीतल-
मृमिरुपशेनः कांथनसंभवः । तथा स च ह धूलिलगनेन मल-
संभवः, ततो हिण्डमानस्य वै पतति उदकवधः—अन्का-
यविराधना । तथा उपधेमैलिनत्वेनारितसम्भवे निद्राया अ-
लामतोऽजीरित्यसंभवः । आदिग्रहणात्—ततो ग्लानत्वं तद-
न्तर्तरे चिकित्साकरुण्यत्वादिपरिग्रहः ।

तम्हा खलु घेत्तव्वो, तत्थ इमे पंच वसिया भेया ।

गहणे य अणुसवणे, एगंभियअकुयपाउग्गे ॥३२॥

यस्मादंतेषां तस्मादवश्यं फलकरूपः संस्तारको प्रहीत-

इयः, तत्र च ग्रहणे इमे—वक्ष्यमाणाः पञ्च यस्मिन्ना भवाः ।
तानिवाह—ग्रहणे अनुज्ञापनायामकारिका अकुचं प्राप्यं च ।

तत्र प्रथमतो ग्रहणद्वारमाह—

ग्रहणं च जायते, सञ्जाकप्यो उ जेष समहीतो ।

उत्सग्ववापहिं, सो ग्रहणे कल्पिभ्यो होइ ॥३३॥

येन समधीतः—सम्बन्धीतः शक्याकल्पः शक्याग्रह-
णविधिः तेन जानता ग्रहणं संस्तारकस्य कर्त्तव्यम् । य-
तः स उत्सर्गापवादाभ्यां ग्रहणं कल्पिको योग्यो भवति ।
यतः ग्रहणद्वारम् ।

इदानीमनुज्ञापने या यतना तामाह—

अणुस्रवणार्थं जयसा, गहिते जयसा य होति कायन्वा ।

अणुस्रवणार्थं लद्धे, वेति पडिहारियं एयं ॥३४॥

अनुज्ञापनायां यतना—शुद्धानि च यतना कर्त्तव्या । तत्रा-
नुज्ञायामियम्—लब्धे संस्तारकं भुज्यते, एते संस्तारकं प्राति-
हारिकं प्रदीप्यामे यावत्प्रयोजने तावद्धरिष्यामः पश्चा-
त्समर्पयिष्याम इति ।

कालं च ठेइ तहिं, वेइ य परिसाडिवअमपहिमो ।

ऽणुस्रवणे जयसां एसा, गहिते जयसा इमा होति ॥३५॥

यदा संस्तारकां लब्ध्वा भवति तदा तत्र कालं स्थापयति ए-
तावन्तं कालं धरिष्यामः, तथा भूतं—एष संस्तारको जरा-
जिह्वतया परिष्कारादिरूपस्त्वमेवै प्रदीप्यामः । तत्र निर्व्या-
घातं न तावता कालेन यत्परिशुद्धिं तन्मुक्त्वा शपमर्पयिष्या-
मः । एवं यदि प्रतिपद्यते तदा शुद्धं, अथ न प्रतिपद्यते तदा न
प्रदीप्तव्यः किं त्वम्यो याच्यते । अथाभ्यां याच्यमानो न ल-
भ्यते स एव प्रतिशुद्धो केवलं परिशुद्धो यतना विधेया ।
एषा अनुज्ञापने यतना । शुद्धानि यतना इयं वक्ष्यमाणा
भवति ।

तामिवाह—

कीसं पुण धेयन्तो, वेति ममे जा हि तुं भवे सुन्नो ।

अमुगस्स सो वि सुन्नो, ताहे धरम्मि ठवेज्जाहि ॥३६॥

कहि एत्थं चेव ठाणे, पांस उवरि व तस्स पुंजस्स ।

अहवा तत्थेव थम्मो, ते विहु नीयल्लगा अम्हं ॥३७॥

शुद्धानि संस्तारकं पुनः पुच्छन्ति—कार्यसमाप्तौ कस्य पु-
नर्पयितव्य एष संस्तारकः ? एवमुक्तं स यदि भूते म-
मैव समर्पयितव्यः इति, तदा वक्तव्यं यदा न्वं भवति श-
न्यः । किमुक्तं भवति—यदा भूयं न दृश्यन्ते तदा कस्य स-
मर्पणीयः ? एवमुक्तं स भूयादस्य कस्य । ततो भूयाऽपि वक्त-
व्यम्, सोऽपि यदा शून्यो भवति न दृश्यते इत्यर्थः, तदा
कस्य समर्पणीयः ? । अथ भूयादत्रैव शुद्धं स्थापयेत् तत-
पुनर्नर्प पुच्छन्तु कतर्गमिभवकाशे स्थापनीयः ?, एवमुक्तं
यदि स भूयाः यतोऽवकाशात् शुद्धानांऽत्रैव स्थाने स्था-
पयेत्, यदि वा—वेदन्तु अत्रैव स्थाने छुञ्च प्रवेशे, अ-
थवा—यतोऽवकाशात् शुद्धानां स्तनस्य पार्श्वे, अथवा—अस्य
पुञ्जस्यापि स्थापयेत् । यदिवा—यत्र भूयं नयथ तत्रैव तिष्ठतु,
यतो यस्यापार्श्वे भूयं वसथ सोऽपि दुःखीक्षितम्—अस्माक-
निजकः । किं बहुना यत्र वदति तत्र नीत्वा स्थापयितव्यः ।

एसा गहिण जयसा, एसो गेहइतए उ बुच्छामि ।

एसां विय गच्छे पुण, संघाडो गेहइति ग्गहितो ॥३८॥

एषा—अनन्तरादिता शुद्धानि यतना, अत ऊर्ध्वं शुद्धिं यत-
नां वक्ष्यामि । प्रतिज्ञातमव काराति—ग्रच्छ पुनरुक्त एष सं-
घाटः आभिप्रक्षिकः संस्तारकं शुद्धानि, न शेषोऽन्यथा
व्यवस्थापते ।

आभिग्राहियस्स ऽसती, वीसुं ग्रहणे पमिच्छुं ऽसवे ।

दाऊण तिन्नि गुरुणो, गिहइति सेसे जहावुद्धं ॥३९॥

आभिग्राहकस्याभावे विष्वक्—प्रत्येकं संघाटकानां ग्रहणे
प्रवर्त्तते । इयमत्र भावना—एकैकः संघाटकः प्रत्येकमेकैकं
संस्तारकं मार्गयति, अर्थाधिकारस्य संस्तारका आचार्यस्य
योग्या सूत्र्यन्ते । तत्रापि सैव मार्गं अनुज्ञापनं शुद्धानि च
यतना यावत्कार्यसमाप्तौ क स्थापयितव्य इति । एवं विष्वक्
ग्रहणे सर्वान् संस्तारकाप्रतीकषु प—प्रतिशुद्धा श्रीन् संस्तार-
कान् गुरोरेव्या शेषानन्यान् यथावृद्धं गृह्णन्ति । इयमत्र
सामाचारी—आभिप्रक्षिकसंघाटकन प्रत्येकं प्रत्येकं संघाट-
कैरानीतानां वाऽनानीतानां वा मध्यादाचार्यस्याङ्कष्टान्
श्रीन् संस्तारकान् प्रवर्त्तको दत्त्वा शेषाणां रत्नाधिकतया सं-
स्तारकान् भाजयन्ति तानपि नैथेव गृह्णन्ति ।

खेगाण उ खाखत्ते, सगखेरभिग्गहीण अन्नगणे ।

दिट्ठभासणलद्धे, मन्नाउद्धं पभू चेव ॥ ४० ॥

अन्नकानां स्वगन्धनराभिप्रक्षिकाणां यन्नानाम्—प्रतिविशेषां
यन्नान्यगणेन सह स्वगणसाधुना समुदायन संस्तारकान् मार्-
गयतामवदृष्टयवहारानानात्वं लभ् वष्ये । तत्र—पञ्च द्वाराणां,
तद्यथा—द्वारारमवभाषण नाम—यत्तन् तद् द्वारं, लब्धद्वार-
रमभाषणं—मानयाचनं तद्द्वारं, प्रभुद्वारं च ।

दिट्ठदिएसु एत्थं एकैकं होतिमं उ ल्ळेभेया ।

दट्ठण अहाभाव—ण वावि सोउं च तस्मव ॥ ४१ ॥

विप्परिणामणकहणा, वोच्छिन्ने चेव तिपडिमिद्धे य ।

एस्सिं तु विसेमं, बुच्छामि अहासुपुब्बीए ॥ ४२ ॥

अत्र एषु दृष्टादिकषु द्वारेषु मध्ये एकैकस्मिन् द्वारे इमे—वक्ष्य-
माणाः पञ्चभेदा भवन्ति । तद्यथा—दृष्टुं द्वारं, यथा—भावे-
नति द्वारं, तस्य वा वचनतः श्रुत्यं द्वारं, विपरिणामन-
द्वारं, कथनद्वारं व्यवच्छिन्नद्वारं च । एतेषां तु द्वाराणां यथा
नुपूर्व्या क्रमेण विशेषं वक्ष्यामि । यदपि च दृष्टादिकषु द्वारना-
नात्वं तदपि यथावत्तरं वक्ष्यते ।

संधारं देहन्तं, असहीणपभुं तु पेसिम्मो पदेमो ।

ताहे परियरिऊणं, आंभासिय लम्भमाणेति ॥ ४३ ॥

मानसंस्तारकं फलकत्वं पट्टकत्वं वा देहान्तं—देहप्रमाणम्,
आत्माधीनप्रभुम्—न विद्यते स्वाधीनस्तत्कालप्रत्यासन्नः
प्रभुरस्य स तथा, तमस्वाधीनप्रभुं दृष्ट्वा कर्मापि पुच्छन्ति,
कर्त्तव्य संस्तारकः ?, स प्राह—अमुकस्य, परमिदानीमत्र स
न तिष्ठति । ततः संघाटकधिगमयति—यदा संस्तारकस्यापि
समागमिष्यति तदा याचिष्ये, इति विधिगम्य प्रसरति—
प्रतिनियते वस्तुतामगच्छनीत्यर्थः । ततः प्रतिनिवृत्त्य त-

दा अन्यथा अग्रभाषिते याचिते संस्तरकं लब्धे वसति-
मानयति ।

अत्रैवापान्तराले बह्व्ययेवमाह—

संधारो दिट्ठो न य, तस्स पभू लघुगो अकहयेणं गुरुणा
कहिए व अकहिए वा, अण्णेषो वि आशितो तस्स ॥४४॥

यथा संस्तरकं—प्रथमं तस्य स्वामिनमदृष्ट्वा वसतौ
प्रत्यागतस्तदा तेन गुरुणामाचार्याणां कथनीयम्—यथा
दृष्टः संस्तरको न च तस्य संस्तरकस्य यः प्रभुः
स उपलब्ध इति । एवं वेद्मालोचयति तस्य प्रा-
यश्चितं लघुको मासः । तथा कथिते अकथिते वा
गुरुणा पचन्येन संघाटकेनामुक्तस्य गृहे संस्तरकोऽ-
मुकेन संघाटकेन दृष्टः परं स्वामी नापलब्ध इति न याचि-
तस्तस्मादर्थं याचिन्वा नयाम इति विचिन्त्य तत्र गत्वा
स्वामिनमनुज्ञाप्य आनीतस्तथापि येन पूर्वं दृष्टस्तस्याऽऽभ-
वति न पाश्चात्यसंघाटस्य । तदेवं 'वददुण्णि' व्याख्यातम् ।

इदानीं यथामावेनेति व्याख्यानयति—

वितिओ उ अग्रदिट्ठं, अग्रभावेणं तु लद्धमाणेति ।
पुरिमस्सेव उ स खलु, केहं साधारणं वेति ॥४४॥

प्रथमसंघाटके संस्तरकं दृष्ट्वा स्वामिनमनुपलभ्य याचि-
त्येव वसतौ प्रत्यागते द्वितीयः संघाटकोऽष्टभावाऽन्येन
पूर्वं दृष्ट इत्यजानातो यथामात्रं तमन्यदृष्टे संस्तरकं स्वा-
मिनमनुज्ञाप्य लब्ध्वा समाश्रयति स कस्याऽऽभवतीति च-
दत्त आह—स खलु नियमात्पूर्वस्य संघाटकस्य येन पूर्वं दृष्टो,
न पाश्चात्यस्य येन लब्धः समानीतः, किं तु उभयेरार्ग-
संघटयोरप्राप्तमनमधिकृत्य साधारणं भुवते । गते यथामा-
वेनेति द्वारम् ।

इदानीं तस्यैव वचनतः श्रुत्येति द्वारव्यानार्थमाह—

तहओ उ गुरुमासि, विगदिज्जेतं मुणेतु संधारं ।
अमुगत्य मए दिट्ठो, हिंडेतो वऽमीसीयेतं ॥ ४५ ॥

तृतीयः संघाटकः प्रथमेन संघाटकेन कापि संस्तरकं दृष्ट्वा
स्वामिनमनुपलभ्य वसतो प्रत्यागतं गुरुसकाश-आवा-
येस्य स्मरति दृष्टो मया संस्तराकः परं स्वामी न दृष्टस्त-
न आगतं स न याचिष्ये इति, संस्तरकं विद्यमानमालोच्य-
मानं श्रुत्वा, यदिवा-भिर्क्षां दिष्टदृष्टमात्रेऽन्यस्य संघाटकस्य
शालं-कथयति यथा अनुकूलं मया दृष्टः परं स्वामी नास्ति
इति न याचितः स्वामिन्यागतं याचिष्यामि एवं शिष्यमात्रं
श्रुत्वा—

गंतुण तहि जायइ, लद्धमी वेति अग्रह एस विही ।
अग्रदिट्ठो न कप्पइ, दिट्ठो एसो उ अमुगेणं ॥ ४७ ॥

मा दिज्जिस् तस्सेयं, पडिसेहेउत्तमि एस मज्जेतं तु ।

अष्टो धम्मकहाए, आउड्डेउणं ते पुब्बं ॥ ४८ ॥

संधारगदाशफला-दिलोभियं वेति देहि संधारं ।

अमुगं तिज्जि य वारो, पडिसेहेउणं ते मज्जेतं ॥ ४९ ॥

गत्वा तत्र संस्तरकस्वामिनं संस्तरकं याचते,

याचिन्वा लब्धे तं परिणामयति । यथा एषोऽस्माकं विधि-
वारो योऽन्येन दृष्टो दृष्ट्वा च संस्तरकस्वामिनं याचिष्ये इ-
त्यध्यवसितः सोऽन्यस्य न कल्पते एष च संस्तरकोऽन्येन
दृष्टस्तत्सर्वं मम भित्तया तस्य याच्यमानस्य संस्तरकममुं
दद्यां, तत्तस्मिन् प्रतिपिच्छे एष मम भविष्यति । अत्रे-
यमाभवन्विन्ता यदि विपरिणामकरेण लब्धस्तत्तस्य
नाऽभवति किं तु पूर्वस्यैव संघाटस्य । अथवा-द्वितीयो
विपरिणामनप्रकारस्तथाह-गुरुसकाशं कथ्यमानस्यस्य वा
संघाटस्य शिष्यमात्रं संस्तरकं श्रुत्वाऽन्यः संघाटकस्तत्र
गत्वा संस्तरकस्वामिनं पूर्वकथया धर्मकथाकथनमाश्रुत्वा-
त्मानुकूलं कृत्वा पश्चाद्विपरिणामयति, कथमित्याह—'संधा-
रगदाश' इत्यादि संस्तरकस्वामिनं पूर्वसंस्तरकदानफला-
दिलोभितं भूते-अमुकं संघाटकं याचमानं श्रीनारायणप्रतिपि-
ष्य तदनुगतेन मम संस्तरकं देहि । एवं विपरिणामकरत्वेन
लब्धः स पूर्वस्यैव संघाटकस्याऽऽभवति न पाश्चात्यस्य ।

अत्र प्रायश्चित्तविधिमाह—

एवं विपरिणामिणं, लभती लघुगा य होति सगशिषे ।

अन्नगशिषे गुरुणा, मायनिमित्तं भवे गुरुणो ॥ ५० ॥

एवम्-उक्तेन प्रकारेण विपरिणामितेन-स्वामिना यदि लभ-
ते स्वगणस्य कस्यचिद्भुतं तस्य प्रायश्चित्तं चत्वारो लघुकाः,
अन्यगणस्य चत्वारो गुरुकाः । तथा स्वगणस्य का अन्य-
गणस्य का वा विपरिणम्य लब्ध्वा यदि पुष्टः सन् वि-
परिणामनमलपति तदा मायानिमित्तं—मायाप्रत्यये भव-
त्यधिको गुरुको मासः ।

सम्प्रति व्यवच्छिन्नद्वारमाह—

अह पुण जेणं दिट्ठो, अन्नो लद्धो उ तेण संधारो ।

जिन्नो तदुवरि भावां, ताहं जो लभति तस्सेव ॥५१॥

अथ पुनरेन संघाटकेन दृष्टः संस्तरकस्तनान्यो लब्धः
संस्तरकस्तस्य एवं दृष्टस्यापि भावाऽऽप्यवसायशुद्धो-व्य-
वच्छिन्नस्ततो यः पश्चात् लभते तस्यैव स आभवति
नेतरस्य । गते व्यवच्छिन्नद्वारम् ।

अधुना त्रिप्रतिपिच्छद्वारमाह—

अहव वि तिज्जि वारो, उ मग्गितो न वि य तेण लद्धो उ ।

भावे जिन्नमज्जिन्ने, अन्नो जो हवइ तस्सेव ॥ ५२ ॥

अथवा येन दृष्टेन याचितः परं न लब्धो द्वितीयमपि वारं
याचितो न लब्धस्तृतीयमपि वारं न लब्धस्तत एव त्रीन्
वारान् याचितो न च तेन लब्धस्ततस्तस्यापि यदि तस्य
संघाटकस्य भावा व्यवच्छिन्ना, यदिवा-न व्यवच्छिन्नस्तथा
योऽन्यो लभते तस्याऽऽभवति न पूर्वसंघाटकस्य । तदेवं
वह्मिर्द्वारः समाप्तं प्रथमं दृष्टद्वारम् ।

अधुना ऽवभाषितद्वारमाह—

एवं ता दिट्ठमी, आभासितके वि होति छप्पेव ।

सोउ अग्रभावेण व, विपरिणामे य धम्मकहा ॥५३॥

वोच्छिन्नमि व भावे, अन्नो वऽन्नस्स जस्स देजाहि ।

एए खलु छप्पेया, ओहासयं होति वोद्धवा ॥५४॥

एवमुक्तेन प्रकारेण दृष्टे-दृष्टद्वारे षड् भेदाः प्रकाशिता एव-
भवभाषितेऽपि षड् भेदा भवन्ति-हातव्याः । तद्यथा-प्र-
थमे भ्रुवन्ति द्वारं, द्वितीयं यथाभावेनति द्वारं, तृतीयं
विपरिणामद्वारं, चतुर्थं धर्मकथाद्वारं, पञ्चमं व्यवच्छिन्न-
द्वारं, षष्ठमन्यो वा तस्येति द्वारम् । तत्र एते क्लृप्ता षड् भेदा
अवभाषणं भवन्ति-बोद्धव्याः ।

प्रथमद्वारव्याख्यानार्थमाह—

आभासिते अलङ्घे, अन्वोच्छिन्ने य तस्स भावे उ ।
सोऽं अणो भासद्, लङ्घोऽणो तत्पुनरिदं ॥ ५५ ॥

संघाटकेन भिन्नामदता संस्तरकस्यामी च संस्तरकं या-
चितः परं न लब्धः अथ च तस्य-संघाटकस्य संस्तरकोपरि
भावाऽद्यापि न च व्यवच्छिद्यते तेन च संघाटकेन गुरु-
समीपमात्मालोचितो यथा अमुकस्य गृहे संस्तरको दृष्टः
याचितश्च परं न लब्धः द्वितीयं द्वारं याचित्यते एवमवभा-
षितं अलङ्घे अन्वोच्छिन्ने च तस्य संस्तरकस्येपरि भावे
विकटने भ्रुत्वा अन्यः संघाटकस्तत्र गत्वा याचते लभते,
च, स लब्धो नीतः सन् कस्याऽऽभवतीत्यन आह—पूर्वस्य ।
येन पूर्वमवभाषितोऽपि न लब्धस्तस्याऽऽभवति, तद्विषय-
भाषाव्यवच्छेदोक्तस्य ।

सेसायि जहा दिष्टे, अह भावादीणि जाव वोच्छिन्ने ।
दाराइं जोएजा, छडे सेसं तं वुच्छामि ॥ ५६ ॥

शेषाणि यथा भावादीनि चत्वारि द्वाराणि यावद् व्यव-
च्छिन्नद्वारम्, यथा दृष्टे-दृष्टद्वारे पूर्वं भावितानि तथा
याज्यन् । तद्यथा—एकेन संघाटेन भिन्नामदता कापि सं-
स्तरको दृष्टो याचितश्च परं न लब्धः, द्वितीयः संघाटको
यथाभावेन तत्र गत्वा तं संस्तरकमानयति स पूर्वसंघाट-
कस्याऽऽभवति, न येनानीतस्तस्य । अन्ये तु भ्रुवन्—द्वये-
रपि संघाटकयोराभवनमधिकृत्य साधारणमिति, गन् यथा-
भाषद्वारम् ॥ २ ॥ अथुना विपरिणामद्वारमुच्यते-गुरुसमीपं
विक्रयमानमन्यस्य कथ्यमानं याचितमलङ्घे संस्तरकं
महं सम्प्रति देहि, अत्रापि पूर्वस्यैव संघाटकस्य स आभ-
वति न येनानीतस्तस्य । गते विपरिणामद्वारम् ॥ ३ ॥ स-
म्प्रति धर्मकथाद्वारमुच्यते—अग्रन्तेन संघाटकेन याचिते
अलङ्घे आन्यसंघाटकस्तत्र गत्वा तं संस्तरकस्यामिन्
धर्मकथाधनेन समाकर्ण्य याचते संस्तरकम्, स तथा
लब्धानीतः सन् पूर्व संघाटकस्याऽऽभवति न येन पश्चा-
दानीतस्तस्येति । गते धर्मकथाद्वारम् ॥ ४ ॥ अथुना व्यव-
च्छिन्नभाषद्वारमुच्यते-प्रथमसंघाटकेन संस्तरको याचितो
न लब्धस्ततस्तद्विषयं भावो व्यवच्छिन्नः, गुरुसमीपं च
गत्वा तथैवालोलुचितं यथा अमुकस्य गृहे संस्तरको दृष्टो
याचितश्च परं न लब्धः, स तद्वस्तु द्वितीयं द्वारं न कोऽपि
याचित्यते । एवं व्यवच्छिन्ने भावे भावा याऽन्यसंघाटका
याचते, लभते च, स च तस्याऽऽभवति, न पूर्वस्य ।
लङ्घं याजितानि यथाभावादीनि चत्वार्यपि द्वाराणि ॥ ५ ॥
अत ऊर्ध्वमाह—षष्ठे द्वारे अन्या वाऽन्यस्येति लक्षणे
विशेषोऽस्ति तं वक्ष्यामि ।

प्रतिज्ञातमेव करोति ।

अच्छिन्ने अणोऽणं, सो वा अणं तु जइ से देजाहि ।
कप्पइ जो उ पणइतो, तेण व अणेण व न कप्पइ ॥ ५७ ॥

येन प्रथमसंघाटकेन संस्तरको दृष्टो याचितश्च न ल-
ब्धस्तस्य तद्विषयं भावे अच्छिन्ने-अन्वोच्छिन्नं अन्वेन सं-
घाटकेन तत्र गत्वा याचिते अन्या मनुष्याऽन्यसंस्तरकं
यदि दद्यात्, यदि वा-स एव संस्तरकस्यामी अन्यं
संस्तरकं दद्यात्, तदा 'से'-तस्य कल्पते । यस्तु प्रणयि-
तो—याचितः संस्तरकः स तेन स्वामिना अन्येन वा
मनुष्येण दयमानो न कल्पते । गतमवभाषितद्वारम् ।

अथुना लब्धद्वारमाह—

लङ्घद्वारे चेवं, जोए जहसंभवं तु दाराइं ।
जसियमेतो विसेसो, तं वुच्छामी समासेणं ॥ ५८ ॥

लब्धद्वारेऽप्येवमुक्तप्रकारेण अन्वादीनि द्वाराणि यथा-
संभवं याज्यन् । यावन्मात्रं विशेषस्यावन्मात्रं तं विशेषं
समासेन वक्ष्ये ।

तत्र प्रथमं । श्रुत्वेति द्वारमधिकृत्य विशेषमाह—

आभासियमि लङ्घे, भणंति न तरामि इहि नेऽं जो ।
अच्छउ नेहामो पुण, कळे वा पिच्छिहामो चि ॥ ५९ ॥

प्रथमसंघाटेन कापि संस्तरको दृष्टो याचितो लब्धश्च,
तस्मिन् अवभाषिते लब्धे च साधयो भणन्ति-न शक्यतुः
सम्प्रति भिन्नामदतः संस्तरको नेतुम्, ततस्मिन्नुपपन्नोपपन्नो-
पपन्नः । एतच्च गुरुसमीपं समागत्य तेन संघाटकेनालो-
चितम्, तच्च भ्रुत्वा अन्या याचते लभते च, स आनीतः
सन् पूर्वसंघाटकस्याऽऽभवति, न येनानीतस्तस्य । अपरः
संघाटकोऽन्येन संघाटकवृत्तान्तमविदित्वा यथाभावेन ग-
त्वा याचते तन्नाप्यानीतः पूर्वसंघाटकस्याऽऽभवति न तस्य ।
अपरे द्वयोरपि तं साधारणमाचक्षते ।

विपरिणामद्वारं साक्षादाह—

नवरि अणो आगतो, तेण वि सो चेव पणयितो तत्थ ।
दिञ्चो अणस्स तओ, वी(वि)परिणामइ तह च्व ॥ ६० ॥

प्रथमसंघाटकेन संस्तरको याचिते लब्धं नेतुमशक्य-
तया तत्रैव मुक्तं नवरि-कथलमन्यः संघाटका आगतस्तं-
नापि तत्र स एव संस्तरकः प्रणयितो-याचितः । संस्तर-
कस्यामिनोऽं दत्तोऽन्यस्य, ततस्तथैव तं विपरिणामयति, यथा
सर्वदेयाह तव प्रियस्ततो मयि सति किमन्यस्यै तव दातु-
मुचितं तस्मादादि स आगच्छति तर्हि तस्य प्रतिषिध्य
पश्चात्तम दातव्य इति । एवं यदि विपरिणम्यानीतो भवति
ततः पूर्वतमस्याऽऽभवति, नतरस्या तद्वस्तुमुक्तं विपरिणामद्वार-
म् ॥ अथुना धर्मकथाद्वारम्-तथैव प्रथमसंघाटकेन सं-
स्तरको याचिते लब्धं नेतुमशक्यतया तत्रैव मुक्तं अन्यसं-
घाटकस्तत्र समागत्य तं संस्तरकं याचितवान् । ततः सं-
स्तरकस्यामिनोऽं दत्तोऽन्यस्यै । ततो धर्मकथाधनतस्त-
माधन्ये इते यथा तस्य प्रतिषिध्यार्थं संस्तरको महं देयः ।
एवमानीतः पूर्वसंघाटकस्य स आभवति, नतरस्य । तथा

येन प्रथमसंघाटकेन संस्तरको याचितो लब्धः भूतश्च तस्य तद्विषये भावः कुतश्चित्कारणत्वं व्यथिच्छुभः, अन्येन वा अशुभभावेन याचितो लब्धश्च तस्याऽऽभवति, न प्रथमसंघाटः स्य तस्य तद्विषयभावव्यच्छेदात् । तथा प्रथमसंघाटकेन संस्तरको याचिते लब्धे नेतुमशक्यतया तत्रैव भूक्तं अन्यः संघाटकस्तत्र समागत्य संस्तरकं याचते । तत्र यदि अन्यो मनुष्योऽन्यं संस्तरकं दद्यात्, स वा प्रथमसंघाटकयाचितोऽन्यं तदा स तस्य कल्पते । यः पुनः प्रणयितः स तेनान्येन वा दीयमानो न कल्पते ।

तथा च विपरिणामद्वारमुक्त्वा शेषद्वाराणामभिदेशमाह—

अहभावोऽऽलोयश्च—मकहृद्यं वोच्छिन्नमक्षदाराणि ।
नेपाणि तदा चैव उ, जवेव उ छद्दुदराम्मि ॥ ६१ ॥

यथाभावद्वारम्, 'आलोयश्च' चि-पदैकदेशे पदसमुदायो-पचाराद् आलोचनां भुव्यति द्वारं, धर्मकथनद्वारं, व्यथिच्छु-अक्षराम्यद्वारं चेति पञ्च द्वाराणि यथैवावभाषितद्वारोऽभिहितानि तथैव ज्ञेयानि । षष्ठं तु विपरिणामद्वारं साक्षात्पुष्क-म् । गतं लब्धद्वारम् ।

इदानीं संज्ञातिकद्वारमाह—

सण्णायए वि एधिच, दारा नवरं इमं तु नाणत्तं ।
आयरिएणामिहितो, गेहहृद्यं संभारयं अज्ज ॥ ६२ ॥
मुद्धदसमीठियाणं, वेति य धेच्छामि तदिहं चैव ।
नायगिहे परिणतो, मए उ संभारतो भंते ॥ ६३ ॥

यायेव भूताऽऽदीनि पद द्वाराणि लब्धद्वाराभिहितानि यतान्येव संज्ञातिकद्वारोऽपि द्रष्टव्यानि; नवरं भाषनाथं यक्षानाथं तदिदं वक्ष्यमाणम् । तदवाऽह— 'आयरिएणं' त्यादि आचार्येणामिहितः आर्यः । संस्तरकं गृह्णाण, एवमु-क्तः सन् संज्ञातिकानां गृहमागच्छन् इष्टः संस्तरको याचितो लब्धश्च । अथवा—संज्ञातिकैर्याचितैरेव स उक्ता गृहाण संस्तरकम्, ततस्तं गृह्णन्—यस्मिन् दिवसे संस्तरकं स्व-प्नुमार्भ्यत तस्मिन् दिवसे नेष्यामः, आचार्यश्च शुद्धदश-म्यां तत्र स्थितः स आगत्य शुद्धदशमीस्थितानां गुरुणामन्ने ज्ञेये—आलोचयति भवन्त । मया ज्ञातिगृहे संस्तरकः प्र-तिहस्तो निभाजितस्तिष्ठति । ततो यत्र दिने संस्तरकं स्व-प्येत तदिवसमेव—तस्मिन् दिने प्रदीप्यामः । एवमालो-चितं भूत्वा अन्यो याचते लभते च, स ज्ञानीतः पूर्वसंघाटक-स्याऽऽभवति न येनानीतस्तस्य । गतं भूत्वा अपरः संघाट-कोऽप्रतनसंघाटकबुलान्तमनवहाय यथाभावेन गत्वा याच-ते लभते च स तेनानीतः पूर्वसंघाटकस्याऽऽभवति न तस्य । अपरे तु द्वयोरपि संघाटकयोस्तं साधारणमाचक्षते । यथा-भाषद्वारमपि गतम् ।

इदानीं साक्षाद्विपरिणामद्वारमाह—

विपरीणामे तह वि य, अओ गंतुण तथ नायगिहं ।
आसन्नपरो गेहहृद्यं, मिचो अणयो वि मं वोत्तुं ॥ ६४ ॥
अओ वि तस्स नियगा, देहिह अन्नं च तस्स मम दाउं ।
दुब्बलभामेखा उं—ठियम्मि दाणं हवति सुद्धं ॥ ६५ ॥

४४

सन्नायगिहो अओ, न गेहहृद्यं तेण असमणुत्तातो ।
सति विह्वे सचीए, सो वि हु न वि तेण निव्विसति ॥ ६६ ॥

तेन साधुना मया भवन्त । ज्ञानगृहे संस्तरकः प्रतिह-स्तोऽस्ति ततस्तस्मिन् दिने समानप्येत, इत्यालोचितं भू-त्वा अन्य आसन्नतरा मित्ररूपो वा ज्ञातिगृहे गत्वा तत्र तथैव संस्तरकस्वामिने विपरिणामयति, स वाच्यो वि-परिणम्य गृह्णाति । इदं वक्ष्यमाणमुक्त्वा तदवाह— 'अने वी' त्यादि अन्येऽपि च तस्य निजकाः संस्तरकं दास्य-न्ति । यदि वा—ममामुं संस्तरकं दत्त्वा तस्यान्यं संस्तरकं दद्याः । अथवा—अस्मादहं अज्ञाताच्छ्रुतिजीविनि यद् उ-त्संभवादेन दीयते तद्भवति शुद्धमिहपरलोकाद्यसाविभमुक्त-त्वात् । तथा स्वज्ञातगृहेऽन्याऽसंज्ञातिकस्तेन संस्तरकस्या-मिना असमनुज्ञातो न गृह्णाति । अहं पुनः संज्ञातिकस्ततो-वा श्रयामेकवारमनुज्ञातस्यापि संस्तरकस्य ग्रहणे, तथा सति विभवे, यदि वा—विभवाभावेऽपि स्वशक्त्या सोऽपि संज्ञातिकस्तेनास्मीयन् संज्ञातिकेन विना न निविशति तपभुक्तं भक्षणसंस्तरकादि तस्मात्तम दातव्य एव सं-स्तरक इति । एवं विपरिणम्यानीतः पूर्वसंघाटस्याऽऽभवति न येनानीतस्तस्य । गतं विपरिणामद्वारम् । अथुना धर्म-कथाद्वारमुक्त्वा—तथैवालोचनामाकस्तरकः संस्तरकस्त-त्रागत्य धर्मकथामारभते, ततो धर्मकथया तमत्यन्तमाव-श्यं न संस्तरकं याचते; स धर्मकथाश्रवणोपरोधतो न नि-पेक्षुं शक्नोति तस्मै वक्ष्यान्, सोऽपि पूर्वसंघाटस्याऽऽभवति न येनानीतस्तस्य । गतं धर्मद्वारम् । सेमनि व्यथिच्छु-द्वारमाह, भावना—तस्य संज्ञातिकस्य याचितसंस्तरकवि-षये भावः कुतश्चित्कारणत्वं व्यथिच्छुभोऽन्येन च संघाटक-नाभावेन याचित्वा समानीतः स येनानीतस्तस्याऽऽभवति, न पूर्वसंज्ञातिकः । अन्यद्वारभाषना न्वियम्—पूर्वकारेण तेन संज्ञातिकेन गुरुणामन्ते विकटोते कृते तत् भूत्वा अन्यः संघाटकस्तत्र गत्वा संस्तरकं याचते, तत्रान्यो मनुष्योऽ-न्यं संस्तरकं यदि ददाति, यदि वा—स एव पूर्वसंघाटक-याचितः संस्तरकस्वामी; परमन्यं संस्तरकं तदा कल्पते । पूर्व याचितस्त्वेनान्येन वा दीयमानो न कल्पते ।

तथा वाऽह—

सेसाणियं य दाराणि, तह वि य बुद्धिं भाससीयाहं ।
उद्धरं वि तहा, नवरं उद्धम्मि नाणत्तं ॥ ६७ ॥

शेषाण्यपि विपरिणामजानि भूत्वादीनि द्वाराणि तथैव प्रा-शुक्रप्रकारेणैव बुद्ध्या परिभाष्य भाषणीयानि तानि च तथैव भाषितानि । गतं संज्ञातिकद्वारम् । इदानीमूर्ध्वद्वारमा-ह—ऊर्ध्वद्वारेऽपि तथा पूर्वोक्तप्रकारेण द्वाराणि षडपि भू-त्वादीनि योजनीयानि नवरमूर्ध्व—ऊर्ध्वकारेण नानात्वम् ।

तदेव भावयति—

आओऊण न तिणे, वासस्त य आगमं तु नाऊणं ।
मा उल्लेज हु छसे, ठेवेइ अओ व मगेज्जा ॥ ६८ ॥

संघाटकेन कापि गृहे संस्तरको ददो, याचितो लब्धश्च ।
आननुमपि व्यर्थास्तः परं वर्षस्य आगमम्—आगमने

आवा माऽपान्तराले वर्षे पतेदिति कृत्वा गन्तुं तांशः-
शक्तः । तथा मा वर्षेणात्र प्रस्तारित आर्दीकियत । तथा मा
अन्यः संघाटकः सामागत्य मार्गयत्—याचत इति छत्र
प्रवेशे कुञ्चे-अवष्टब्ध ऊर्द्धीकृतस्ततो गुरुसमीपे समागत्य
चिकटयति, तच्च भुत्वा अन्य उपत्य-आगत्य याचते स च
तेनानीतः पूर्वसंघाटकस्याऽऽभवति न येनानीतस्तस्य । गतं
भुत्वा द्वारम् ।

इदानीं यथाभावद्वारं विवक्षुराह—

पुच्छाप नाशश्च, केरुद्वक्यं तु पुच्छियमसिद्धं ।

अनासदमाखीय, पि पुगिहो केह साहारं ॥ ६६ ॥

यथाभावद्वारे पुच्छायां नानात्वं, किं तद्विदित चेत् ? । उ-
च्यते—अन्यः संघाटकस्तत्र यथाभावेन गतस्तेन ऊर्द्धीकृ-
तं संस्तारकं दृष्ट्वा चिन्तितम् । किं तामैव संयतेन ऊर्द्धीकृत
उत गृहस्थेन ? यथाभावेन एवं तन संशयन पुष्टः-केना-
यमूर्द्धीकृत इति?, गृहस्थेन न किमपि शिष्टं-कथितम्, त-
तोऽन्येन संघाटकनाशेन संस्तारको याचिनो लब्ध-आ-
नीतश्च । तथाऽन्येनाशेनानीतमपि संस्तारकं पूर्वस्य संघा-
टकस्याऽऽभवन्माचक्षते, केचित् पुनर्द्वारं पि संघाटकयोः
साधारणम् । अथ पुष्टं गृहस्थराख्यातं गृहनिनाद्धीकृतः,
यथाभावेन याचिनो लब्धश्च सोऽप्यानीतः पूर्वसंघाटकस्या-
ऽऽभवति । अपरं तु द्वारं पि साधारणमाहः—

छत्रे उड्डो व कतो, संसारो जह वि सो अहामावा ।

तत्थ वि सामायारी, पुच्छिज्जा इतग्हा लहुतो ॥ ७० ॥

यद्यपि संस्तारो यथाभावात्—यथाभावेन गृहस्थैः छत्रं
प्रवेशे ऊर्द्धीकृतो जायते चैतत्तथापि तत्रयं सामाचार्य-
गृहस्थाऽवश्यमुक्तप्रकारेण पुच्छयन्त, इतरथा-पुच्छाकरण-
मात्रं प्रायाश्चित्तं लघुको मानः । गतं यथाभावद्वारम् ।
विपरिणामेन धर्मकथाव्यवच्छिन्नभावान्वयद्वाराणि पुत्रेवन्
भावनीयानि ।

तथा चाह—

सेसाइं तह चैव य, विपरीणामाहयाइं दाराइं ।

बुद्धीए विभामिज्जा, एत्तो कुञ्छे पभूदारे ॥ ७१ ॥

शेषाणि—विपरिणामादीनि द्वाराणि बुद्ध्या यथा प्रागभि-
हितानि तथैव परिभाष्य विभाषित-प्रतिपादयत् । गतम्-
र्द्धीकृतद्वारम् । अत ऊर्ध्वं प्रभुद्वारं वक्ष्यामि ।

प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति—

पभूदारे वी एवं, नवरं पुण तथ होइ अहभावे ।

एगण पुत्तो जौहओ, विहरण पिथा उ तसेव ॥ ७२ ॥

प्रभुद्वारेऽपि एवं—पूर्वोक्तप्रकारेण भुत्वादीनि पद द्वाराणि
क्षेयानि ; नवरं पुनस्तत्र प्रभुद्वारं यथाभावसंज्ञेण अ-
वाप्तरमदे नानान्वं भवति । एकन संघाटकं यथाभा-
वेन पुत्रो याचितः, एकन तस्यैव पिता, द्वाभ्यामपि दत्तः
स कस्याऽऽभवति ? ।

तत आह—

जो पभूतरओ तसि, अहना दोहि पि जस्स दिचं तु ।

अपभुमि लहु आणा, एगतरदोसतो जं च ॥ ७३ ॥

तयोः पितापुत्रयोर्मध्ये यः प्रभुतरस्तेन यस्य दत्तस्तस्याऽऽ-
भवति । अथ द्वावपि प्रभु ताभ्यामपि संभूय यस्य वत्तस्त-
स्याऽऽभवति, यस्य तु प्रतिपिदस्तस्य नाऽऽभवति । अथा-
प्रभुणादत्तं युद्धाति, गाथायां सङ्गमी वर्तयायै, तदा तस्य
प्रायश्चित्तं जन्वारो लघवः, तथा आद्यायां दोषाः । यत्क
एकतरप्रद्वेषत आपद्यते प्रायश्चित्तं तदपि तस्य द्रष्टव्यम् ।
एकतरप्रद्वेषो नाम—यः प्रभुः स संयतस्य—बोपरि प्रद्वेषं
यायात्, येन वा अप्रभुणा सता दत्तस्तस्य ।

अहवा दोमि पि पहुणो, ताहे साहारणं तु दोहणं पि ।

विप्परिणामादीणि उ, सेस्साणि तहेव मासिज्जा ॥ ७४ ॥

अथवा द्वावपि पितापुत्री भूम्, द्वाभ्यामपि च पृथक् पृथक्
द्वयोः संघाटकयोरनुज्ञातः, तदा तथाद्वैयारपि संघाटकयोः
साधारणमाचक्षते संस्तारकम् । तदेव यथाभावे विशेषे
द्वैतः । शेषाणि तु विपरिणामादीनि पञ्चापि द्वाराणि
तथैव भावनीयानि यथा प्रागभिहितानि ।

साम्प्रतमुपसंहारमाह—

एसो विही उ भणितो, जहियं संघाटण्हिं मग्गीति ।

संघाडे अलभंतो, ताहे वंदेण मग्गीति ॥ ७५ ॥

यत्र संघाटकैः प्रत्येकं प्रत्येकं संस्तारका मृग्यन्ते तत्र एव
प्रत्येकं प्रत्येकमानानां संस्तारकाणामाभवन्व्यवहारवि-
पया विधिरुहः, यत्र पुनरैकैः संघाटका न लभंत तदा
वृन्दसाध्यानि कार्याणि वृन्देन, कस्येव्यानीति न्यायात् संघा-
टकरलभमानं वृन्देन-समुदायेन मार्गयन्ति ।

तत्र विधिमतिर्दृशत आह—

वंदेणं तह चैव य, गहणुसवणात्तो विही एसो ।

नवरं पुण नाणत्तं, अप्पणण होइ णायव्वं ॥ ७६ ॥

वृन्देनापि मार्गेण तथैव तैवैव प्रकारेण ग्रहणे अनुज्ञापना-
यामादिशब्दादपेक्षं च विधिरेव प्रागभिहितो द्रष्टव्यो नवरं
पुनरपेक्षं भवति नामान्वं ज्ञानव्यम् ।

तद्वाऽऽह—

सव्वे वि दिट्ठरुवे, केहि पुन्निम्मि अय्म एगसरो ।

अप्पो वा वाषाय, अप्पहिति जं भणसि तस्स ॥ ७७ ॥

संस्तारकस्त्वामिमे प्रति उच्यन्ते-सर्वानन्यस्माद् दृष्टकृपाव्-
दृष्टमूर्त्तीन् कुरु अस्माकमकृतः पूर्णे वर्षाकाले संस्तारकं
पुच्छाकमर्णयिष्यति । अथास्माकमेतेषां कश्चनापि व्याघातो
भवत्तदा अस्मादपि यत् भणसि तस्य समर्णयिष्यति ।

एवं ता सगमां, असती आखेज्ज अण्णामातो ।

सुत्तत्थे काऊणं, मग्गाइं भिवसं तु अट्ठमाणो ॥ ७८ ॥

एवमुक्तप्रकारेण तावत्स्वामि संस्तारकानयने विधिरुहः,
असति-स्वग्रामे संस्तारकस्याभावे अन्यग्रामादपि आनयेत् ।
कथमित्याह—स्वगार्थी कृत्वा स्वगौकृमिधर्मगौकृमि च
कृत्वा भिक्षामटन् संस्तारकं मार्गयति । यदि पुनरन्यग्राम-

मेऽपि प्रत्येकं संघाटकस्यासामस्तदा अर्थपैक्यं हापयि-
त्वा तत्र हुन्दनं गत्वा याच्यते ।

आदिहे सामिम्मि उ, वसिउं आशेइ विश्यदिनसम्मि ।
सकसेचम्मि उ असते, आणयसं खेचवहिवातो ॥७६॥

यदि स्वप्नमे न दृश्यते संस्तराको, दृश्यमानो वा न लभ्यते
तदा स्वप्नेनाद् द्विगम्युतप्रमाणे वा, तत्रापि न लभ्यते तदा अ-
न्यप्रामे गत्वा याचनीयः । अथ न दृश्यते तत्र संस्तराक-
स्वामी तदा शुद्धे उपित्वा द्वितीयादिष्वे संस्तराकमनुष्ठाप्य
शुद्धीत्वा समागच्छति । अथ स्वप्ने न लभ्यते तदा स्वप्ने
संस्तराकस्याभावे स्वप्नेनाद्विद्वद्वाप्यानयनं संस्तराकस्य
द्विदिनमप्ये कर्त्तव्यम् ।

सन्वेहि आगएहि, दाउं शुकणो उ सेसें जहवुहुं ।

संघारे धेचूयं, ओपासे होइणुचवणा ॥८०॥

सर्वैरपि संघादकैः परपरपरप्रामेभ्यः समागतैः सं-
स्तराकपरिपूर्णतायां सत्यां अथ उच्छादः संस्तराका शुरो-
तद्व्याः, ततः शैथिल्याद्बुद्धे—यथारत्नाधिकतया प्रद्वी-
तव्याः । तामसंस्तराकान् शुद्धीत्वा तदनन्तरमवकाशे भवत्य-
नुष्ठापना । एतावता प्रहणमिति द्वारं समाप्तमनुष्ठापनाद्वारं-
चमापतितमित्यावेदितम् ।

जो पुवमगुणवितो, पसिजेतेण होति ओगोदो ।

हेडिछे सुचम्मी, तस्सावसरो इहं एचो ॥८१॥

यः पुर्वमगुणैः प्रथमे परिपूर्यते प्रेम्णमाणेनावकाशोऽनु-
ष्ठापितस्तस्यावसर इह प्राप्तस्ततः स भवत्येव ।

नाऊण सुद्धभावं, थेरा विररिति तं तु ओगासं ।

सेसाणि वि जो जस्त उ, पाउगो तस्स तं देति ॥८२॥

तत्र प्रेम्णमाणेस्यावकाशमनुष्ठापयतः स्वविरा-आचार्याः
शुद्धे भावे ज्ञात्वा तमेवावकाशं वितरन्ति-अनुजानन्, शेषा-
णामपि योऽवकाशे यस्य साधोः प्रायोग्यस्ततस्तस्यैवं
ददति ।

अत्र विधिमाह—

खेलनिवातपवाते, कालगिलाणं य सेहपडियए ।

समविसंभे पडिपुच्छा, आसंखडिए अणुखवणा ॥८३॥

यस्य खेलः—श्लेषा प्रत्यन्यते स शुकन् अनुष्ठापयति-अग-
वन् । श्लेषा पतति ततोऽप्यवकाशान्तरमनुजानीत
ततस्तस्मादप्योऽवकाशो दातव्यः । तथा निषाते घर्मे निषी-
ज्यमानो यदि प्रवातमनुष्ठापयति तर्हि तस्य प्रवातो दात-
व्यः । प्रवातेन पीड्यमानस्य निषातः कालप्रद्वीति द्वारमूलम-
नुष्ठापयति । स तत्र स्वाप्यते ग्लानस्य समीपे शैलस्य प्रति-
वारकः शिखाद्वयं प्राद्वयित्वा शैलकस्य समीपे समविष-
मार्था भूमौ यस्य पार्श्वीणि कुञ्जयति सोऽप्यास्थायां भूमौ
स्वाप्यते, योऽथ पुनः पुनः प्रतिपृच्छति स तस्य पार्श्वे आसं-
खडिकः सूत्रधारकस्य पार्श्वे, एवमनुष्ठापना साधूनां भवति ।
आचार्येण च शुकभाषमवगम्य तथैवानुभाषते ।

अथ उपसंहारमाह—

एवमणुखवणाए, एयं दारं इहं परिसमचं ।

एगंमियादिदादारा, एचो उहुं पवस्वामि ॥ ८४ ॥

एवम्—उक्तप्रकारेण साधूनामनुष्ठापनायां अलितायामेतत्
अनुष्ठापनालक्षणं द्वारमिह परिसमाप्तम्, अत ऊर्ध्वं तु क-
र्त्तादिकदादीनि द्वाराणि प्रवक्ष्यामि ।

प्रतिज्ञातमेव निबोद्धवति—

असंघातिमेव फलरं, धेतव्यं तस्स असति संघादं ।

दोमादि तस्स असती, गेण्डेज अहाकडा कं(वी)टी ॥८५॥

पूर्वमसंघातिमेव फलकं प्रदीतव्यम्, तस्यासत्यभावं
संघातिमम् । किंविशिष्टमित्याह—द्व्यादिफलकात्मकं—द्वि-
फलकात्मकम्, आदिशब्दात्—त्रिफलकात्मकं चतु-
फलकात्मकं वा शुद्धीयति योः । तस्य फलकसंघा-
तात्मकस्य संस्तराकस्याभावे यथाकृताः कण्ठी(म्बो)शुद्धी-
यात्, शुद्धीत्वा तमस्य संस्तराको विधीयते । तत्र या भव-
न्तिकं व्यस्ताः सान्तराः क्रियन्ते, निरन्तराभिः प्राणजात-
विराधनात्, एतच्च फलकवर्धनं द्रष्टव्यम् ।

तथा चाह—

दोमादिसंतराडि उ, कंर इमा तथ ऊनमंतेहि ।

संघरिसेणुसोषे, पाण्डिविराहणा हुजा ॥ ८६ ॥

द्वयादीनि फलकानि नमनशीलानि सान्तराणि कराति ।
किमर्थमित्याह—तत्र द्वयादिफलकात्मकैः संस्तराकैऽनमद्विः
ल्लकैरन्येभ्यः संस्तराकं प्राणदीनां विराधना भवेत् । प्राणा
द्वित्रचतुरिन्द्रियाः, आदिशब्दात्—जीवादिपरिग्रहः । गतमका-
ङ्गिकद्वारमृद्वादीमकुचद्वारम् । कुच—स्थानं । न कुचतीत्य-
कुचः, इगुपान्त्यलक्षणः कप्रत्ययः । यस्तथा बद्धः सन् न
स्थन्दते सोऽकुचप्राज्ञः । यस्तु कुचबन्धनः स परिहार्यः ।

तथा चाह

कुचबंधणम्मि लहुगा, विराहणा होइ संजमायए ।

सिदिलिजंनम्मि जहा, विराहणा होइ पाण्णा ॥८७॥

पवडिज व दुब्बदे, विराहणा तथ होइ आयाए ।

जम्हा एए दोसा, तम्हा उ कुपं न बंधेजा ॥ ८८ ॥

कुचं—शिथिलं बन्धनं यस्य तस्मिन् कुचबन्धने संस्तराके
शुद्धमात्रे प्रायश्चित्तं चत्वारो लघुकास्तथा विराधना भवति
संयमः, आरामनिश्च । यतस्तस्मिन् शैथिल्यमाने शिथिलबन्ध-
नतया प्रत्यन्यमाने प्राणानां विराधना भवति । एषा संयम-
विधना दुब्बदे स तस्मात् प्रपेतत्, तत्र भवत्यात्मविराधना ।
यस्मादंते दोषाः तस्मात् यथा कुचं—शिथिलं भवेत्, तथा
न बन्धीयार्थिकं तु गाढबन्धनवदं कुर्यात् ।

तद्विषयं पडिलेहा, ईसी उक्खेचु हेहु उवारी च ।

रयहरणेणं भंडं, अंके भूमीए वा काउं ॥ ८९ ॥

तद्विषयं—प्रतिविषयं दिने दिने इत्यर्थः । भाण्डे संस्तरा-
कादिलक्षणमीयत् उक्त्या अङ्के—उत्तर्गं भूमौ वा कृत्वा
अथ उपरि च रजोहरणेन तस्य प्रपुणेषा कर्त्तव्या ।

एवं तु दोषि वारा, पडिलेहा तस्स होइ कायव्वा ।

सन्वे बंधे मुहुं, पडिलेहा तस्स कायव्वा ॥ ९० ॥

यस्य-उक्तं प्रकारेण द्वौ वारी प्रातरपराह्णे च तस्य संस्तारकस्य प्रत्युपेक्षा भवति कस्यचि । एतस्य पक्षस्यान्ते पुनः सर्वान् बन्धान् मुक्त्या-छोटादित्या प्रत्युपेक्षा भवति कस्यचि । गतमकुचह्लादम् ।

अधुना प्रायेण्यह्नात्माह—

उगममादी सुद्धो, गहखादी जाव वसितो एसो ।

एसो ललु पायोम्गा, हेडिमसुत्ते व जो भणितो ॥ ०१ ॥

य उगमादिदोषशुच-उगमात्पादनादिदोषशुचो यो वा एषोऽनन्तरमुपवर्तितो गहखादी ग्रहसेऽनुभापनायां यद्येकाङ्किकाऽकुचश्च । यदि वा-यो भणितोऽधस्तन-स्थे-श्रुतयद्यत्येकस्ये ह्यात्रिशङ्कोरु मध्ये प्रथमभङ्ग-वर्षी एव ललु पायोम्यां वदितव्यः ।

कज्जिमि समत्तमि, अप्पेयव्वो अण्णियिसे लहुगा ।

आखादीया दोसा, विदयं उड्ढायहियदद्धो ॥ ६२ ॥

कार्ये समासे सति नियमात् संस्तारकोऽप्येतव्यः । अनप्येण प्रायश्चित्तं चरवारी लघुकाः, आह्लादयश्च दोषाः । अत्रापि द्वितीयपदमपवादपदम् । यदि रोगस्यो-त्थानं प्रवर्त्तत, स्तेनैर्वाऽपहृतोऽग्निना वा कथमपि दग्धस्त-दा नापणमिति । तद्वै भावितं वर्षावाससूचकम् ।

संप्रति वृद्धावासेत्यर्थभावनायमाह—

बुध्तावासे चेवं, गहखादिपदा उ होंति नायव्वा ।

नाण्णखेत्तकाले, अप्पडिहारी य सो नियमा ॥ ६३ ॥

वृद्धावासेऽप्येवं-पूर्वोक्तं प्रकारेण गहखादीनि पदानि ज्ञातव्यानि भवन्ति । किमुक्तं भवति । यथा प्राक् वर्षा-वासे ग्रहणानुभापनैकाङ्किकाकुचप्रायेण्यल्लगानि पञ्च द्वाराण्यभिहितानि, तथा-वृद्धावासेऽन्युपगन्तव्यानि । तु-शब्दो विशेषणैः । स वैतद्विशिष्टनिधि-वृद्धावासे श्रुतवच्चेऽप्येष एव विधिरिति, नवरमत्र नानात्वं क्षेत्रे काले च तथा नियमादप्रतिहारी स वृद्धावासेयोग्यः संस्तारको गृही-तव्यः ।

संप्रत्येतदेव सुस्पष्टं विभावयिपुराह—

काले जा पंचाई, पेरण वा खेत्तं ज्ञव वचीसा ।

अप्पडिहारी असती, मंगलमादीसु पुण्णुत्ता ॥ ६४ ॥

इह वर्षावासे संस्तारकस्यानयने काले उन्त्येण श्री-णि दिनान्युक्रान्ति, अत्र तु वृद्धावासे काले-कालमधिक-स्य यावत्पञ्चाह-पञ्च दिनानि, ततः पेरण वा अनयने ग्रहणम् । श्रुततो यावत् ह्यात्रिशङ्को भोजनानि । तथा अग्र-तिहारिणोऽसत्यभोगे संस्तारकस्य यानि भङ्गलादीनि पूर्वमुक्रान्ति तानि प्रयोग्यव्यानि । व्य० ८ उ० ।

रत्नाधिकाहया रत्नाधिकाधाय शय्यासंस्तारग्रहणम्-कप्यद् विगमथाण वा निगमथीण वा आहाराणियाए सेजसंथारए पडिमाहिच्छ ॥ २० ॥

अथास्य सूत्रस्य कः सेवश्च इत्याह—

जइ तु जहक्कमेणं, उवहीसंथारएसु उवपयि ।

तेसिं पि जया गहणं, तं पि हु एमेव संबंधो ॥ ६८ ॥

अथ रत्नाधिकक्रमेणोपधिं श्रुतीत्या ततस्तत्त्वं स्वस्वसंस्तारक-भूमिषु स्थापयित्वातितामपि च संस्तारकार्णां यदा ग्रहणं तदा तत्पक्षमेव यथारत्नाधिकं कसंध्यमेव पूर्वतुल्यं संबन्धः, अ-नेन संबन्धेनायातस्यास्य (सूत्रस्य-२०) व्याख्या-कल्पते नि-ग्रन्थानां वा निग्रन्थीनां वा यथारत्नाधिकं शय्यासंस्तारका-न् प्रतिग्रहीतुमिति सूत्रसंज्ञेपार्थः ।

अथदमेव सूत्रं विवरीपुराह—

सेजासंथारो वा, सेजा वसही उ ठाणसंथारो ।

पुण्वएहमि उ गहणं, अमिएहणं लहुग आयादी ॥ ६८ ॥

संस्तारो नाम शय्या-वसतिस्तस्यां यत् स्थानं शयनयो-स्यावकाशालक्ष्यं स शय्यासंस्तारक उच्यते । तस्य च शय्या-संस्तारकस्य उपाश्रयं प्राप्तैः पूर्वोक्तंलायामेव ग्रहणं कर्त्त-व्यम् । अग्रहणे मासलघु प्रायश्चित्तमाह्लादयश्च दोषाः ।

चांयगपुच्छा दोसा, मंडलिबंधमि होइ आगमणं ।

संयम आयविराहणा, वियायगहणं य जे दोसा ॥ ६८ ॥

अत्र नादकः पुच्छां करानि-यदि पूर्वोक्तं एव प्राप्तं प्रास्तास्त-तस्तदेव शय्यासंस्तारकमपि शृङ्गन्तु, वयमप्येतत्प्रतिपद्यामहे ततो बहिरेव समुद्दिश्य चरमपारुषीप्रत्युपेक्षणं कृत्वा स्नाभ्या यं च विधाय कालवलायां प्राप्तं प्राविशन्तु । सुरिराह-‘दोस’ त्ति-बहिर्मुखानां बहवो दोषाः । कथमित्याह-मण्डली-बन्धे चिलिमिलिकां दत्त्वा मण्डलीरचनया भोजनं वि-धीयमानो कुतूहलेन सागारिकाणामागमनं भवति, तैः स-हासंबन्धे क्रियमाणं संयमात्मविराचना । अकाले वसंतग्रहणे यं दोषा भवन्ति, तस्मिन्पक्षं प्रायश्चित्तं भवतीति ह्यारम्भायास-मासाधैः ।

सांप्रतमेनामेव विवरीपुराह—

अइमोरिख व इरियं, न सोहए कंटगाइ आयाए ।

भचट्टिय वोसरिया, अतितु एवं जदा दोसा ॥ ६८ ॥

परः प्राह-भङ्गवलायां प्रातिस्तावमग्रमनो भङ्गे गृहीत-व्यमन्यथा वलातिक्रमं भङ्गानलामो न भवम्, ततो भ-ङ्गपाने श्रुतीत्या वसति गंधपयिश्वा यदि तदानीमिव तत्र प्रवेशः क्रियते तदा भङ्गानोपकरणसक्तः योऽग्निभारस्तेन वाशुध्वंस्याहसमुच्चयार्थेन वा बुध्तादव्यापरितापनया चो-पयोगमग्रयच्छन्तुः संयमयो न शोधयन्तुः । आत्मानं कष्टका-दिकं न परयेयुः एवं च यथाक्रमं संयमात्मविराधनात्ततो भ-ङ्गायितव्युत्पृष्टा-पूर्वं भङ्गायिता बहिरेव समुद्दिष्टास्ततो व्यु-त्पृष्टाः कृतपुरीषप्रक्षवणोत्सर्गाः सन्नो प्राप्तमतिवन्तु प्राविश-न्तु । एवं हि दोषाः संयमात्मविराधनालक्षणाः परित्यक्ता भवन्ति ।

अथाऽऽचार्यः प्रत्युत्तरयति—

आचारियवयस्यदोसा, दुविहा नियमा उ संजमायाए ।

वचह को वा सामी, अमंखडं मंडलीए वा ॥ ६८ ॥

आचार्यस्य वचनमिदम्-व्युत्क्रान्तीत्या बहिर्मुखानां निय-माद् द्विविधाः संयमात्मविराधनादोषा भवन्ति तथा हि-नै-स्तद् भङ्गपानमानानि, सागारिकाश्च कुतूहलवशात् तद्वैश्याधी-मागतस्ततो यदि तावन्तं कालं भङ्गपानं धारयन्तास्त-

धृतिं तदा भारेण महतीं परित्यापना भवेत्, स्वाय-
याश्च परिहानिरुपजायेत । अथ सागारिकान् भुवते—म-
ज्जतं पृथं ततोऽधिकरणं भवति । अथवा—सागारिका ए-
व भुव्यमाना भुवीरन् कोऽस्य वृक्षस्य देवकुलस्य वा
स्वामी वा वाऽस्माकं संसृष्टं प्रजतीति अणित् एवमसंख्यं
तैः सह संजाते ततश्च भाजनमेवाद्यां दोषाः । अथ म-
रुह्यां रक्षितायां सागारिकाः समागच्छन्ति ततो महा-
न्तमुद्वाहं कुर्युः ।

अमुमेवार्थं सविशेषमाह—

मत्तद्विधौ सज्जाय, पडिलहण रत्तिगेहण्ये जं व ।

पुन्ववहम्मि तु महणं, परिहरिया ते भवे दोसा ॥६८५॥

भ्रमार्थिना मरुह्यां भोजनं स्वाध्यायं प्रत्युपेक्षा वा
कियमाणां विस्फोर्क्यात उद्वाहं उड्डं वरं वा भुवीरन्, त-
त्रापि तेषां संख्येदोषाः । अथ ते सागारिकाः प्रविष्टाः
सन्तो वसन्ति न प्रयच्छन्ति ततोऽपरं भ्रमं गच्छेयुः । त-
त्र च विकाले प्राप्ताः सन्तो रात्रौ वसतिप्रदं कुर्वन्तो य-
द्वापजालमापद्यन्ते तन्निष्पन्नं प्रायश्चित्तम्, अतः एवोहं एव
वसन्तप्रदं कर्षेयम्, ततश्च ते पूर्वोक्ता दोषाः परिहृता
भवन्ति ।

किं च—

कोतुल आगमणं, संखेदहणं अकटगमणादी ।

ते चैव संखेदादी, वसहिं व न दैति जं चऽम् ॥६८६॥

मरुह्यां सागारिकाः कुतूहलनागमनं कुर्युः, तत्र कस्या-
पि संयतस्य संक्षोभस्य भ्रमनामस्य कण्टगमादिकमभ्रान्ता-
गमनप्रभृतिर्क भवेत् । अथवा—कोऽस्य संहिष्युर्ध्यात् किमेनं
प्रति कथयत, तत एवासंख्येदोषां दोषाः । अथ सागा-
रिकमिति कृत्वा अभुक्ता एव भ्रमपानस्य प्रहस्ता भ्रमं प्रवि-
शन्ति, तत्र च यैः सममसंख्येदं कृतं तत्र ते वसन्ति न प्रय-
च्छेयुः, अन्यानपि च दत्तो निवारयेयुः । एवं च तत्र नि-
वसताश्चाप्यमाणायां यदन्यद्वापजातमासज्जते तन्निष्पन्नं
प्रायश्चित्तम् ।

अथ वसत्यावादाकृतभोजना एवान्यं भ्रमं गच्छेयुः—

स्तत इमे दोषाः—

भरिण वेयथा य, अनपेहा खाणुमाह् दोसे ।

इरियाइसंजममी, परिगलमाये य छकाया ॥ ६८७ ॥

भ्रमपानस्योपकरणस्य च संबन्धनां भारेण यदना भवेत्,
तथा च खाणुकण्टकादीन् दोषाननपेक्षतद्वान्मविराधना,
यत्पुनरीयोया अशोधनं सा संयमविराधना । परिगलति
भ्रमपाने षट्कायविराधना ।

तत्र प्राप्तान् दोषानभिधित्पुराह—

प्रविसण्मग्गण्ठाये, वेसित्थिदुंरुणिए य सुप्पे य ।

सज्जाय संभारे, उच्चारे वेव पासवणे ॥ ६८८ ॥

अन्यस्मिन् भ्रमे विकालेलायां भ्रमे कृते वसतेभ्रमिणे प-
रस्परकण्टितानामाकारेण महानधिकरणदोषो भवति । वे-
यथास्मी (वा) पाटके भ्रमकारादिस्थाने वा जुगुप्सिते तिष्ठतां
वश्यमाणां दोषजातम् । शून्यपृष्ठादी वा प्रत्युपेक्षितायां संस्त-
५५

रकसुचारं प्रसवयं च कुर्वतां च बहवो दोषा भवन्तीति
द्वारगाथासमासार्थः ।

अथेनामेव विवृणोति—

सावय तेथे दुविदा, विराहणा जा य उवहिणा उ विणा ।

गुम्भियगहणाहणया, गोखादी चमदणा रत्ति ॥६८९॥

विकाले प्रविशतां श्व (स्वा) पत्रभयं भवति । स्तेना द्विधा-
शरीरापहारिणः, उपकरणापहारिणश्च । ते तदानीं गमिष्य-
न्ति । उपधावपहने या तेन विना तुल्यप्रहणां प्रसवनादिका
संयमविराधना तन्निष्पन्नं प्रायश्चित्तम् । अथवा—स भ्रम-
न्तप्रदेशवर्षी भ्रामस्ततस्तत्र बद्धस्थानकगौसमिका आरक्षि-
कपुरुषाः स्तेनादीनभिलीयमानान् रक्षन्ति, ततो विकाल-
वलायां प्राप्तानां स्तेना अमी इति बुद्ध्या प्रहयादननादि-
कं कुर्युः । अथवा—विकाले प्रविशन्तां गवाक्षिभिः पादप्र-
हारादिकां चमदनामात्वादयन्ति । एते रात्रौ प्राप्तानां दोषाः ।

किञ्च—

किटिटाऽस्माभ्योऽज्जाराण, तेखा रत्ति दिया व पंथम्मि ।

मसाणाइवेसकुच्छिय, तयोवणं भूसगा जं च ॥ ६९० ॥

विकाले वसतिगवणपर्यं पृथक् गतास्ततः स्फिट-
ताः—परस्परपर्यः भ्रष्टाः सन्तोऽन्योन्याकारेण—व्याहरणं
कुर्युः, स्तेनकास्तद्वचनं धृत्वा रात्रौ सुपुतुमभिलषेयुः, विवा
वा द्वितीयं दिवसे पथि—मार्गे गच्छतः स्तेनका भुषेयुः ।
अनादयो वा रात्रौ वसतिगवणपर्यं पर्यटन्तस्तान् उपद्र-
येयुः । 'वेसकुच्छिय' इति रात्रौ च वसतिगवणपर्यं कि-
मेतद् शुद्धं वेश्यापाटकस्य प्रत्यासन्नमृतं नेति । यद्वा—किमे-
तच्च भ्रमकारादिजुगुप्सितकुलासनमादोभ्रमेति । एवं च
त्रमास्ते वेश्यापाटकासं प्रतिभ्रयं वसेयुः । ततो लोको
भूयात्—अहो तपोवनमध्यासते जितन्द्रिया अमी महर्षय
इति । अथ जुगुप्सितस्थानासंख्यं स्थितास्ततो लोका भुवीरन्
स्वस्थानं भूमिकाः समागता एतेऽप्येव जानीया इति भावः 'जं
च' इति यच्च रात्रौ अन्योन्यालपने अकार्यान्त्यनादिकमपि
करणं तन्निष्पन्नं प्रायश्चित्तम् । तथा तत्रोपाध्ये रात्रौ प्रा-
प्ताः सन्तः काले भूमिं प्रत्युपेक्षितेति कृत्वा यदि स्वाध्यायं
न कुर्वन्ति ततस्स्वार्थानाशादयो दोषाः । अथ कुर्वन्ति ततः
सामाचारविराधना ।

अथ संस्तारकह्वारं व्याख्याति—

अप्पडिलेहियकंटा, विलं व संभारगम्मि आयाए ।

छकायाण विराहण, विलीण सेहऽमहाभावे ॥६९१॥

अप्रत्युपेक्षितायां वसतो कण्टका भवेयुः, विलं—सर्पोदिस-
बन्धि ततः संस्तारकं प्रतीयेमाणं आगमनि विराधना ।
भावतः पृथिव्यादयो दोषाः, षट्कायास्तत्र भवेयुः तेषां सं-
स्तारकेनाक्रम्यमाणानां विराधना भवति । विलीनं वा—जुगु-
प्सितं वा संज्ञाकारिकायादिकं तत्र भवेत्, ततः शून्यस्य जु-
गुप्सया अन्यथाभावा—निष्कमगाभिमायां भवेत् ।

अथाचारप्रसवणद्वारद्वयं युगपदाह—

खाणुकण्टगवाला, विलम्मि जइ वोसिरिज आयाए ।

संजमभो छकाया, गमये पत्ते अद्वेते य ॥ ६९२ ॥

अप्रयुक्तेन प्रतिभये स्थाणुकदकव्याला भवेत्युत्तदा-
कुले-विलसमाकुले वा प्रवेशे यदि व्युत्सृजति तेन आत्म-
विराधना । अथ पृथिव्यादिवदकायवर्ति भूभागं व्युत्सृजति
ततः संयमविराधना । एतं द्वे अपि विराधने 'गमय' ति
संज्ञाकायिकीव्युत्सर्जनायै वा गच्छतः । 'एतं' ति संज्ञा-
सुखं-कायिकीसुखं वा प्राप्स्यस्य 'अर्धेन य' ति संज्ञां कायि-
की वा व्युत्सृज्य भूयाऽपि वसति प्रविशतो यथासंभवं
भक्तव्ये ।

अथ विराधनाभयान्न व्युत्सृजति तत इमे दोषाः—

मृत्तिनिरोधे चकुर्वुं, वक्त्रनिरोधेण जीविषं जहह ।

उड्ढनिरोधे कोदं, गलन्तं वा भवे तिसु वि ॥ ६६३ ॥

मृत्तिनिरोधे विधीयमाने चकुर्वहन्त्येन । वक्त्रः—पुरीषं
तस्य निरोधेन जीविषं परित्यजति । अचिरादिव प्रगल्भ-
भवतीत्यर्थः । ऊर्ध्वं-वमनं तस्य निरोधे कुपु भवति । ग्लानं
वा सामान्यतो सामान्यं त्रिष्वपि सूत्रपुरीषवमनेषु निरुध्यमा-
नेषु भवेत् ।

यत एते दोषाः अतः—

पदमविद्व्यापै तम्हा, गमयं पडिलेहणायै वेसो य ।

पुव्वठिया जइ गच्छं, ठंवेतु वाहिं इमे तिजि ॥ ६६४ ॥

तस्मात्प्रथमद्वितीयायां वा पौरुषां विधायित्तप्राप्तं ग-
मने कृत्वा ततो वसनेः प्रत्युपपत्त्या प्रवेशश्च तस्यां कर्त्त-
व्यः । कथमित्याह—यदि तत्र कर्त्तुं साधनः पूर्वस्थिताः स-
न्ति तदा सर्वेऽपि प्रविशन्ति । अथ न सन्ति पूर्वस्थितास्त-
तो गच्छं कृत्वा वृक्षादयो वरिः स्थापयित्वा इमं ईदृशा-
स्तः साधनः प्राप्तं प्रविशन्ति ।

परिणयवगीयत्वा, हयर्मेका पुंछचिलिमिलीदोर्ग ।

तिजि दुवे एकां वा, वसहीपेहद्वया पविसे ॥ ६६५ ॥

गीतार्थं परिणतवयसः अत एव हतशङ्का—अशङ्कनी-
याः तं गुरुमापृच्छय दगडप्राञ्चलकं चिलिमिलीद्वयकांश्च
गृहीत्वा त्रयो जनास्तदभायं द्वौ जनौ तदप्राप्तवकां वा
वसतिप्रत्युपपत्त्यर्थं प्राप्तं प्रविशन्ति । ततो वसन्ति गृही-
त्वा प्रमुञ्च्य च चिलिमिलिकां च दत्त्वा सवालवृक्षमपि
गच्छं तत्र प्रवेशयन्ति ।

अथ विकालेल्लयार्थं न प्रवेशयमिति यदुक्तं तदप्यवदन्नाह—
विश्यं ताह पत्ता, एव व ततो उवस्सयं न लभे ।

सुखवरदेउले वा, उज्जाणे वा अपरिमोर्ग ॥ ६६६ ॥

द्वितीयपदमत्राभिधीयते—तदानीं विकालेल्लयाभ्यं प्राप्ताः,
यत्रा—प्रगं—प्रभातं प्राप्ताः वरमुपायाश्रयं न लभन्ते ततो विकाले
प्रविश्यः प्रभातप्राप्ताश्च दिवा शन्यग्रहं देवकुलं वा उद्यानं
वा अपरिमोर्ग—जनाभोगागृहीतं तद्वृष्टिं तत्रैव च समुद्दे-
शने कुर्वन्ति ।

आवाय चिलिमिणीण, रत्ने वा निम्भये समुदिमणं ।

सभये पच्छासह, कमदगगुरुपावसेतगिया ॥ ६६७ ॥

अथ शन्यग्रहादीं सामागिकानामपि यतो भवति ततः
चिलिमिलिकां दत्त्वा समुद्देष्टव्यम् । अररथं या यदि नि-

भये ततस्तत्र गत्वा समुद्दिशन्ति । अथारण्यं सभयं वसति-
समीपं एव यः प्रच्छन्नप्रवेशस्तत्र समुद्देशनं कर्त्तव्यम् ।
अथ प्रच्छन्नस्थानं नास्ति ततस्तत्रैव शन्यग्रहादीं कमठकुपु
शुक्लेन सवाह्याभ्यन्तरे लिम्पु कांश्यकादिकाकारुषु समु-
द्दिशन्ति । कुरुचावसमुद्देशनान्तरं पादप्रक्षालनादिका व-
हुना द्रव्येण कर्त्तव्याः । समुद्दिशन्तश्च सान्तराः—सावकाशाः
गृहदन्तराला उपविशन्ति । एवं कृत्वा बहिर्ये संज्ञादि व्यु-
त्सृज्य ततो ग्रामं प्रविशन्ति, प्राविष्टाश्च या पूर्वं भिक्षां हि-
रदमानिवैसतिः प्रत्युपपत्तिता तस्यां वसन्ति ।

कथमित्याह—

कोडुग सभा व पुव्वं, कालवियारादि भूमिपडिलेहा ।

पच्छा अतिरि रत्ति, अहवण पत्ता निमि चव ॥ ६६८ ॥

कोष्टक—आवाससंयमः सभा प्रतीता, एवमादिकं यत्पूर्वं
भिक्षां पर्यटङ्किः प्रत्युपपत्तिं तत्र कालप्रवृत्त्यर्थमायां भूमि
विचारस्थ च—संज्ञायाः आदिशान्तात् कायिक्याश्च भूमि
स्यै प्रियमाण एव प्रत्युपपत्तं । ततः पश्चात्सर्वेऽपि वस-
न्तो राज्ञो प्रदोयसमयं आतिथ्यन्ति 'अहवण' ति अथवा ते
साधवो निशायामेव प्राप्ता भवेयुः ।

ततः का विधिपरित्याह—

गोमिपभेमणुसमणा, निम्भयवटिहाण वसतिपडिलेहा ।

सुखवरपुव्वभणिण, केचुग तह दारुदेहणं ॥ ६६९ ॥

गुह्येन—समुदायेन चरन्ति गौलिमकाः—स्थानरक्षणालासने
यदि भीत्ये—विश्रामने कुर्वन्ति ततो वरुष्ये भ्रमणा व्यं न से-
नाः यदि राज्ञो वामा निभयो भवति तदा 'डाण' ति । बहिर्ये
गच्छन्तावदवस्थानं करोति, वृषभान्गु वसतिप्रत्युपपत्त्यार्थं
ग्रामं प्रविशन्ति तत्र च शन्यग्रहं पूर्वभाणितेन विधिना प्रत्यु-
पच्य संपादिपतनभयात् गोपालकं परिधाय दाम्दगडेन प्रो-
ञ्जनेन वसन्तमुपगं प्रस्फोटयन्ति ततो गच्छः प्रविशति ।

अथ संस्तरकग्रहणविधिमाह—

संथारगभूमितिगं, आयारिण सेसगाण एककं ।

रुंदाए पुण्फकिा, मंडलिया आवली इतरे ॥ ७०० ॥

'आयरिण' ति पृथीतसम्पत्त्यर्थं प्रत्यभंदाचार्यास्य योग्यं
संस्तरगभूमिष्ये प्रथमतो निरूपणीयम् । तत्रैका निजाना सं-
स्तराः कभूमिरपरा प्रवता, अनिवानप्रवता च शयाणां सा-
धूनां योग्यमैकैका संस्तराभूमिन्येव्येयत् । इह वसतिस्थि-
धा-विस्तीर्णा, सुलिका, प्रमाणयुक्ता च । तत्र रुन्दा नाम
विस्तीर्णाः यद्दृशालादिरित्यर्थः । तस्यां पुष्पावकीर्णाः पुष्प-
करवदवकीर्णा अनियतकमा अयथाधाः स्वपन्ति, येन स्वा-
गारिकाणामयकाशा न भवति । अथ सुलिका ततो मध्ये
पात्रकाणि कृत्वा मण्डलिकाकरिणं पाश्चैतः शङ्कन् । इतरा
नाम प्रमाणयुक्ता तस्यामावहत्या पट्टकया स्वपन्ति ।

अत्रैव विधिपर्यासे प्रायश्चित्तमाह—

सीमं इतो य पादा, हहं च मे वेधिया इहं मज्जं ।

जइ अगहियसंथारं, भणइ लद्धुमोऽहिकरयादी ॥ ७०१ ॥

इतो मे शीर्षमितः पादौ भविष्यतः । इह च मे वादका
भाजनानि वा स्थाप्यन्ते, एवं यद्यगृहीतसंस्तरक आ-
त्मीयया इच्छया भवति, विगिटकादिकं च स्थापयति, तदा
लघुमासः प्रायश्चित्तम्, अधिकरणान्द्वयश्च दाया भवति । अ-
धिकरणं नाम-द्वितीयोऽपि साधुप्रवचने भूयात्, ममाप्यत्रैव
शीर्षादि भविष्यतीति । ततश्चातिशयज्ञादयो दायाः ।

यन एवमतः—

संथारगृहशीर्षे, वेंटियउक्सेवणं तु कायव्यं ।

संथारो धेचन्वो, मायामयविप्युक्केणं ॥७०२॥

‘संथारगृहशीर्षे’ति आपन्वात् स्त्रीत्यं, संस्तरकग्रहणकाले
विगिटकाया उन्नेपणं कर्तव्यम्, येन सुखेनैव दृष्टायामुवि
संस्तरका विभक्तं शक्यन्ते । स च संस्तरका यो यस्मै सा-
धवे दायेत स तेन मायामदविप्रमुक्तेन प्रहीतव्यः । माया
नाम-अहं सतीत्यां ममाधवावकाशं प्रयच्छत इत्यादि सुन्दर
तरावकाशालोभनासङ्गतकारणविबदन्तलक्षणा, मदोऽहंकारः,
अहो अहममुष्मादिप गरीयान् येन मे शोभना संस्तर-
कभूमिः प्रदत्तः ।

अथ किमर्थं संस्तरकग्रहणकाले विगिटका उन्निष्यन्ते ? ।

उच्यते—

समविसमाहं न पासइ, दुक्खं व डियग्भिं ठायइ अन्नो !

नेव य अमेखडादी, विणयो अममत्तया चेव ॥७०३॥

विगिटका यदि नोन्निष्यन्ते, तदा गणावच्छेदिकादिसंस्त-
रकान् विभजमानः समविषयमात्रं स्थानानि न पश्यति
अवकाशानित्यर्थः । तथा एकस्मिन्साधौ विगिटकासहितं पू-
र्वं स्थितं सति अग्नौ न तिष्ठति—स्थानं न शक्नोतीति
भावः । अपि च—विगिटकासुत्पत्तासु असंखडादयो दाया
नैव भवन्ति । यथारत्नाधिकं च संस्तरकग्रहणं
विनयः कृतो भवति । अममता च ममत्वं संस्तरक-
भूमिविषयं परिहृते भवति । अतः साधुभिः स्वस्था-
पकरणं प्रत्युपाक्षितं, उपाश्रयं च प्रमाक्षितं सुरिभिर्विज्ञेयम्-
आर्या ! उन्निष्यत स्वा विगिटकाः, एवमुक्त्वा यो नोन्निष्यति
तस्य मासलघु । अथ वेगिटकासु समुन्निष्यमाणसु
काश्चिदां मायां कुर्यात् ।

संथारगृहशीर्षे, कंटगवीयारपासवधधमे ।

पयलायणमासगुरुं, सेसेसु वि प्रमियं लहुगं ॥७०४॥

संस्तरकग्रहणकाले समसुन्दरभूमिलोभन कण्टकोदरण-
महं संप्रति करिष्यामि, विचारं वा-संज्ञाव्युत्पष्टं प्रखणं वा
कणं वरिगमिष्यामि, धमे वा शय्यातरादिरथ कथयिष्यामि
इत्यादि भूयात् । प्रचलायनं स्वपनमिदानीं विदध्यात् । एवं
शेवेषु कण्टकादिषु मायाभेदेषु मासलघुक्रमेण ।

अथ कण्टकादिपदानि विवृणोति—

दुक्खं ठिओ व निज्झइ, निपाणुघाएण पेळ्ळिउं सका ।

जो वि वणे अवणेहिइ, तं पिय नेहामि इति मंता ॥७०५॥

संथारभूमिद्वन्द्वो, भयेह छंदेण भंत ! गिपिहत्तो ।

संथारगृहभूमिओ, कंटकमहद्वन्द्वदामेणं ॥७०६॥

कोऽपि समसुन्दरे अवकाशे संस्तरकं कर्तुमास्तत्र चा-
परः कोऽपि साधुः स्थितः—उपाधेयो वसति, स च युःखं दुः-
खेन नीयते अन्यत्र स्थाप्यत, नवानुपायेन कण्टकोदरणा-
दिव्याजमन्त्रेण प्रेरयितुं शक्यः, योऽपि ‘वणे’ इति मदीयं
कण्टकमपनेष्यति तमप्यहं ह्यास्मीतीति मत्वा संस्तरकभूमि-
लुप्थो भवति—अदन्त ! इह संस्तरकभूमौ लुप्तेन स्वाभिप्रायेण
गृहीत अहं पुनरत्र कण्टकमेवमुद्वारमीति, एवं मायाकरणे
मासलघु प्रायश्चित्तम् ।

अथ सद्भावादेव कण्टको लम्बस्तत्र किमित्यत आह—

लग्गे वज्झियासम्मि, कंटए उक्खिवे वि अणेणं ।

मज्झिम्बगमवणेत्ता, कमागयं गेहइह ममं पि ॥७०७॥

वा इति अथवा सद्भावमेव तस्य कण्टको लम्बः स चानर्थस-
हः साधुमशक्यः । ततो वेगिटकामन्येनोन्नेपयेत्, उन्निष्य
च भूवात् मदीयकण्टकमपनीय क्रमः ततः ममापि दायेत सं-
स्तरकं गृहीत । एव शुद्धः ।

अथ विचारार्थनिदिशित्वा—

एमेव य वीयरं, उज्ज. अणुज्जु तंहेव पासवणे ।

धम्मकहालक्खेण न, आवज्झइ मासियं मायी ॥७०८॥

एवमेव विचारविषयेऽपि श्रुतुं शक्यं वक्तव्यः, मायी अ-
प्ययि वसत्ये । तथैव प्रखणद्वाराऽपि विभाषा कर्तव्या ।
धर्मकथाया वा लक्षणेन-व्याजने कश्चित् क्रमागतसंस्तरकं
व्यत्यासं करोति सोऽपि मायी—मायावर्तिनि कृत्वा मासिकं
लघुक्रमापद्यते । अथ सद्भावतो धर्मकथां करोति ततः शुद्ध
एव ।

अपि च तदानीं सद्भावतो धर्मकथायां विधीयमानाया-

ममी गुणाः—

दुवियवुब्बुद्धिमल्लं, सङ्का सज्जारययराणं च ।

तित्थवियवुब्बिभावण, असारियं चेव कहयंते ॥ ७०९ ॥

धोतूणां दुर्विदग्धा—वर्णगतशास्त्रप्रवृत्तिरादिणी बुद्धि-
स्तस्या मलने-मर्दने कृते भवति । शय्यातरस्य इतरथां च
आज्ञानां धृष्टा वज्रिता भवति । धर्मश्रवणानन्तरं च बहुषु
प्रवृत्त्यां प्रतिपद्यमानेषु तीर्थस्य विवृद्धिः कृता भवति । प्र-
भावना च प्रवचनस्य जायते । अहो विजयते जैनन्द्रशासनं,
यद्यदृशी धर्मकथा लब्धिसंपन्ना इति । योऽपि च
सागारिका बहिर्धर्मश्रवणव्याप्तिस्तः सन्नः—प्रति—
अयमर्थे न प्रविशतुः, ततश्च साधूनामुपकरणं प्रत्यु-
पेक्ष्यमाणानामसागारिकं भवति । एवमेतं गुणा धर्म क-
थयति भवति ।

अथ प्रचलायनद्वारं भावयति—

मा पयल गिपिहइ संथा—रगं ति पयलाइए वि जइ वुत्तो ।

को नाम न गिपिहइ, खणमेचं तेण गुरुओ सो ॥७१०॥

गणावच्छेदिकादिना कश्चित्प्रचलायमानो भवितुः, मा
प्रचलायस्व गृहाण संस्तरकमित्युक्तेऽपि यद्यसौ प्रचलायते
ततो ज्ञानव्यं शब्द एवः । कुत इत्याह—को नाम महानिद्रा-
लुरपि क्षणमात्रं यावता संस्तरका गृह्यते, तावन्मात्र-
काले निद्रां न निशुहति, स तु तावन्तमपि कालं निद्रा-
निरोधमकुर्वीतः परस्फुटं मायायां मन्तव्यः । अत

एष 'क्षे' तस्य तीव्रतरमायाविनो मासगुरु प्रायश्चित्तम् ।
अथ संस्तारकप्रहणे विधिमाह—

विधिप्रहणप्रहणे, डहराए विसमए य वेपन्ते ।

होइ अहाराइयिं, राहियिपाते इमे होंति ॥ ७११ ॥

विस्तीर्णार्थां वा डहरायां वा-संपूर्णार्थां वसतौ कुट्टिमतले
च विषमेषां वा भूमागे यथारत्नाधिकं संस्तारको गृह्यते । त
च रत्नाधिका इमे भवन्ति ।

उवसंपज गिलाये, परित्तखमए अवाउडियथेरे ।

तेण परं विच्छिद्ये, परियाए मो चि मे तिप्पि ॥ ७१२ ॥

प्रथमतो गुरुणां संस्तारकत्रयं दत्त्वा ततो यां ज्ञानाद्यधु-
संपदं प्रतिपन्नतस्य संस्तारको दातव्यः, ततो ग्लानस्य,
ततः परीक्षोपधेः, ततः क्षापकस्य, ततः अपावृतकस्य-अपा-
वृतेन मया सकलाऽपि रजनीं गमनोपेत्येवं प्रतिपन्नाभिप्रह-
स्य, नदनन्तरं स्थविरस्य—भुतन वपसा वा वृद्धस्य ततः
परं विस्तीर्णं प्रतिभयं पर्यायस्य रत्नाधिकक्रमस्य संस्तारको
प्रह्यतव्यः, परं मुक्त्वा असूत्रं त्रीन् कुल्लकौक्ष्वेयावृत्यकरान्
वक्ष्यमाणगाथायामभिधास्यमानान् । आह—उपसंपन्नग्लाना-
दीनां क्रियतां प्रथमं संस्तारकप्रदानानुग्रहः, यस्तु
तपस्वी विपुलां निजैरामभिलषन् स्वयमेवापावृतेन मया
स्वात्कर्मित्ववमभिगृह्णाति तस्य किमर्थं स्थविरादिभ्यः
प्रथमं संस्तारको दीयते ।

कामं सकामकिञ्चो, अभिगहो नो वलाभिओगेणं ।

तणुसाहारणहेउं, तहवि निवाए व ठावेंति ॥ ७१३ ॥

काममनुमतमिदं स्वकामेन—स्वीकृत्या एव इच्छया कृत्यः
कस्येवोऽभिग्रहो न तु वलाभियोगेन परं तथापि न तु सा-
धारणहेतोः शरीरस्य शीतोपाद्रवसेरक्षणनिमित्तं निवातं
प्रदंशं तं स्थापयति ।

कुल इति चेदित्याह—

अन्नोष्णकोरेण वि निज्जरा जा,

न सा भवे तस्स विवज्जएणं ।

जहा तवस्सी धुणुते तवेणं,

कम्मं तहा जाण तवोऽणुमंता ॥ ७१४ ॥

अन्नोप्यकारो नाम—परस्परं वैयावृत्यकरणं तेन या
निजैरा विभिन्नकर्मस्य कृपा सा तस्य अन्यम्यकारस्य वि-
पदेयस्य—व्यतिरेकेण न भवति । यथा किल तपस्वी तपसा
कर्म-ज्ञानाधारणादि धुनोति, तथा यस्तस्य साहाय्यकरणेन
तदीयतपसोऽणुमन्ता तमपि तथैव कर्मस्य कारिणं जानीहि
अतो गुरुमवापावृताभिप्रहिकस्यानुग्रहविधानम् ।

अथ यत्तुक्रममूत्रं त्रीन् मुक्त्वति तस्य व्याख्यानार्थमाह—
वीहंत एव खुड्ढ, वेयावच्चक्रे सेहो (जस्त) पासम्मि ।
विसमऽप्य तिप्पि गुरुणो, इतरं गहियम्मि गेणहंति ॥ ७१५ ॥

कुल्लकसमाधादेव विषयत्वं भवति ततो बहिः स्थाप्य-
मानः कूजिनकदितादिं कुर्यात्, अतो यस्तं परिवर्त्तयति
तस्य स्वार्थं स्थाप्यते । वैयावृत्यको—ग्लानस्य प्रतिचर-
कः स ग्लानपार्श्वे क्रियते । शैला यस्य पार्श्वे भिक्षां गृह्णा-

ति तस्याग्निमेकं स्थापनीयः । तथा विषमेषां अल्पे वा
संकीर्णेषु प्रतिभये त्रीन् संस्तारकान् गुरुणां दत्त्वा तत
इतरं उपसंपन्नादयो शुक्तिप्रदीप्तौ सति संस्तारकत्रयं य—
धाक्रमेण गृह्णन्ति एष संग्रहगाथासमासाधः ।

अथास्या एव पूर्वोक्तं विभाषणपुराह—

वीहेज्ज बाहिं ठवितो उ खुड्ढो, तेणाणं मो य अजग्गरा ये ।

सारिह जो तं उभयं च नेहं, तस्सेव पासम्मि करेति तं तु ७१६

कुल्लको बहिः स्थापितः सन् अजागरणशीलश्चासौ
बहिः सुप्तः, स न केनापि उत्थापितः प्रतिक्रमणवलायामपि
न जागृत्यान्, ततो यस्तं कुल्लकं सारयति भिक्षां ग्राहयति
उभयं च—संज्ञकायिकीलक्षणं तदीयं यो नयति परिष्ठापयति
तस्यैव पार्श्वे तं कुर्वन्ति ।

संथारंगं जो इतरं व मचं,

उव्वत्तमादी न कोइ तस्स ।

गाहेइ सेहं खलु जो य मेरं,

कोरन्ति तस्सेव उ तं सगासे ॥ ७१७ ॥

ग्लानस्य संस्तारकं यः करोति, इतरद्वा संज्ञाव्युत्सर्जनं यो
ग्लानं कारयति, मात्रकं वा परिष्ठापयति, उद्धर्त्तनपरावर्त्तना-
दीनां वा तस्य ग्लानस्य यः करोति न वैषावृत्यकरं तस्ये-
व पार्श्वे स्थापयन्ति यो वा शैलं मेरां समाचारं ग्राहयति तं
तस्यैव सकाशं कुर्वन्ति ।

एवं विस्तीर्णार्थां वसतौ तावद्विधिरूः । अथ—
संकीर्णार्थां विधिप्रतिपत्तिपुराह—

समविसमा धराणं, आवलिया तत्थ अप्पणो इच्छा ।

खलपवापनिवाए, पाहुणए जे विहिमहणं ॥ ७१८ ॥

संकीर्णार्थां वसतौ सर्वत्रापि संस्तारणीयं पुनर्विषय
इति कृत्या कश्चिदप्यवकाशश्चाभ्यो मोक्षव्यः । तत आब-
लिकया पट्टया यथारत्नाधिकं विप्रस्यमाना संस्तारकभूमिः
स्थविराणां—बुद्धानां समा वा समागच्छेद्विषया वा । तत्र
विषमायां नेपामात्मीया इच्छा । काऽधेः—यदि सहिष्णुतया
विषमोऽपि संस्तारयितुं शक्नुवन्ति ततस्तत्रैव संस्तारय-
न्ति । अथ असहिष्णुवत्त्वा समां भूमिमनुज्ञापयन्ति ।
'खल' इति यस्मिन् खलः स्थप्यते तस्य मध्ये अवकाशः समा-
यातस्तेन विविक्तं अवकाशः यः संस्तारकः सोऽनुज्ञाप-
नीयः । यः पिनलः, स प्रवातं स्थानुनामभिलषति यो वान्तुलः
स निवातः । एतयोः परस्परं संस्तारकपरावर्त्तो भवति । प्राचूर्णक
आचार्यादिः समागतः तस्याऽपि यद्विधिना वक्ष्यमाणेन
संस्तारकप्रहणे तदनुज्ञातमिति पुरातनगाथासमासाधः ।

अथेनामेव विभाषणपुराह—

विसमो मे संथारो, गाहापासा मे एत्थ मज्जति ।

को देज्ज मज्जक ठाणं, समं ति तरुणां पयं वेत्ति ॥ ७१९ ॥

संस्तारकभूमिः स्थविराणां विषमा तरुणानां समा यान्ता ।
यः स्थविरः असहिष्णुः स द्रव्यान् विषमो मे मदीयः संस्तारकः
पार्श्वार्थं ज्ञात्र विषमं शयानस्य गाढं मम भवत्येतं, अतः
को नाम मज्जं समं स्थानं दद्यादिति । ततो ये तरुणास्ते

स्वयमेव गुरुभिरनुक्ता भुवने—अस्माकमवकाशे यूयं संस्तारयत ।

इह पुण्य अच्छिजंता, न दिति ठाण्यं बला न दावेति ।
देति तह पुच्छादी, बहिभावा संखडं मा बा ॥७२०॥

यदि पुनस्तद्वत्ताः समं भूभागमर्धमाना अपि न प्रयच्छन्ति, ततो वृषभा सूरयो वा न तैर्वेलादाययन्ति । मा बलाहायमानास्तं बहिर्भावं गच्छेयुः, असंखडं वा कुपुः । स्वविराज्य तत्र विषमं अवकाशे पादप्राच्छनादिकं वर्तते, येन सुखेनैव संस्तारयितुं शक्यते ।

खलद्वारमाह ।

मज्जम्मि ठाओ मम एस जातो,
पासंदए निच्च ममं च खेलो ।

बाओ सरावस्स य नगंथि एत्थं,
सिजिज्जखेलेखं य मा हु सुजे ॥ ७२१ ॥

शेष्पलो भूयात्—मम तावदेष स्वायः—अवकाशा मध्ये संजातः, मम च खेलः—शेष्पला नित्यं प्रत्यन्दते । अत्र चाभयतोऽपि पाश्वर्ध्वसिंस्तारकाकीरणे शरावस्य खलमल्लक्ष्यं नास्त्यवकाशः । अत्र संस्तारयन् आहं प्रत्यासन्नसुमानं शेषसाधुनि मा श्लेष्पणा सिञ्चयेयमिति ततो यस्य विधिकं प्रदशं संस्तारकः स तस्यान्मीयमवकाशं प्रयच्छति ।

प्रवातनिवातद्वारमाह—

निदं ण विंदासि य उद्धेख,
को मे पवायमि दएज भूमि ।

सीएण बाएण य मज्ज बहिं,
न पच्चए अन्न महऽअमाह ॥ ७२२ ॥

पित्तलो भूयात्—अहमिह निवाते संस्तारयन् उद्धरेण-घर्मोपतापेन निद्रां न विन्दामि—न लभ, अतः को नाम प्रवाते भूमिकां दद्यात् । अत्रानन्तरमन्यां वातलः स आह-भूयात्, शीतेन वातेन पीड्यमानस्य मम बहिः सुतस्यान्नं न पच्यते—न जीयति । तत एतो परस्परं संस्तारकं परिवर्त्तयतः । इह सप्रहगाथायां खलप्रवातनिवातप्रहणमुपलक्षणं तेनैवमभिधीयते ।

जो एति एकं न उ एकलेणं,
ठवेति तं क्षराहस्स पासे ।

एकम्मि खंभम्मि न मत्तहत्थी,
वज्जन्ति वग्घा न य पंजरं दो ॥७२३॥

यः एकः असंखडिकः—कलहनशीलः इत्यर्थः, तमेकेन सह न योजयन्ति, किं तु यः शूरो प्राहकः—कलहाधिकृवंतां शिखां कर्तुं समर्थः तस्य पार्श्वे तं स्थापयन्ति, यतः एकस्मिन् आसीनस्त्वमेव द्वौ मत्तहस्तिनौ न यच्छते, परस्परं भेदजनसंभवम् । एवमेकस्मिन् पञ्जरे द्वौ इयावौ न प्रक्षिप्येते ।

४६

अथ 'पाहुणए जे विहिग्गहसं' नि पदं व्याख्यातुमाह—

रायणिओ आयरिओ, आयरियस्सेव अकमहं ठाण्यं ।
इतरो वसमद्वाए, ठायइ जे ते व दो एयो ॥ ७२४ ॥

यदि प्राधुर्लक्ष्य आचार्यो रक्षाधिकस्ततोऽस्वाचार्यस्यैव स्वात्मवकाशमाकाशयति । वास्तव्याचार्यस्थानं संस्तारयतीत्यर्थः । इतरो वास्तव्याचार्यो वृषभस्यापाधायस्य वा अवकाशं निष्ठति संस्तारयति । अध्याचार्यसत्कं संस्तारकत्वं तन्मध्योदकस्मिन् प्राधुर्लक्ष्य आचार्यः प्रसुप्तः 'जे ते वा दो एय' षि । ततो यी तौ द्वावयथियमाणौ संस्तारकौ तयोरिकस्मिन् वास्तव्याचार्यः संस्तारयति ।

आंसे पुण्य आयरिओ, वसभो मासे अण्यंतरे वसभो ।
संछोभपरंपरओ, चरिमं सेहं व मोचूणं ॥ ७२५ ॥

अथाऽसौ प्राधुर्लक्ष्य आचार्यः अवमपर्यायलघुस्ततो वृषभस्यावकाशं संस्तारयति । वृषभस्तु तदनन्तरमवमरात्रिकक्षायां स्थापति । एवं संस्तारकाणां संघो परंपरकः परंपरया स्थानान्तरसंक्रमणरूपस्तत्तावन्मन्त्रयोः यावत् द्विचरमः साधुः । यस्तु च सव्यपाश्चात्यावकाशशायी तं शैलं च मुक्त्वा तयोः संस्तारको नान्यत्र संक्रामयितव्य इति भावः ।

इदमेव व्याचष्टे—

चरिमो बहिं न कीरइ, सहं न सहायगा विहुयलं ति ।
रंगिहुट्टिरिसनायं, सव्वं तत्थेव मावेति ॥७२६॥

चरमः—प्रत्यन्तवर्त्ती बहिर्ने क्रियते । शैलमपि सहायकान्-शिक्षाग्राहकान् न विहुगलन्ति—न स्फोटयति, बहिर्निष्काशयमा नौ हि तौ बहिर्नीवगच्छतः, बहिर्गवगमनतः प्रतिगमनादीनि कुर्याताम् । अतः संस्तारकं संक्षिप्य तथा प्रवर्त्तयिष्यः, यथा तयोरपि चरमशैल्योः संस्तारकौ प्रतिभ्रम्यमथ एव यैताम् । तथा चात्र रङ्गे ये बुद्धिमन्तः पुरुषास्तेर्हातः कस्यचिदपि यथा रङ्गभूमौ पूर्वं प्राकृतजनैराकीर्षायांमपि ये राजामात्यश्रेष्ठिप्रभृतयः प्रधानपुरुषाः पश्चादागच्छन्ति तेषामुपवेशनयोगानवकाशान् दत्त्वा संक्षिप्ततरावकाशस्थापनेन प्रागुपविष्टा अपि तत्रैव मापश्यन्ते । एवमसाकमपि प्राधुर्लक्ष्यः प्रधानपुरुषकल्पस्तत्तत्स्थानं यथायोग्यमवकाशान् दत्त्वा वृषभः संस्तारकभूमौः संक्षिप्य प्रयच्छन्तः सपूर्वानपि साधुं तत्रैव मापयन्तीति । ७२६ उ० ।

प्रातिहारिकं शय्यासंस्तारमनपयित्वा न गन्तव्यम्—

नो कपपति निर्गमाणं वा निर्गमथीणं वा पाडिहारियं
सेजासंधारयं आयाए अपडिहहुं संपच्चएत्तए ॥ २५ ॥

अस्य सूत्रस्य कः संबन्ध इत्याह—

अविदिग्धमंतरगिहं, परिकहणमियं पदिषिभिहं जोगो ।
निग्गमणं वसभाणं, बहिं व वत्तं इमं अंतो ॥६१६॥

अन्तरगृहं यापरिकथनमुपदेशप्रदानं तद्वचनीयं तीर्थकरैरुद्घातनायानुष्ठानम् । इदमपि प्रातिहारिकं शय्यासंस्तार-

कस्य मत्पर्यणमत्समुत्पत्तिमत्संख्येयं योगः—संख्यः । यद्वा-
निमित्तं प्रतिभयात् द्वयोरपि सूत्रयोः समाने—नृत्यम् । अथ-
वा—पूर्वसंख्यं प्रतिभयाद्बहिर्भासायां निगतस्य धर्मकथने
न कल्पते इत्युक्तम् । इदं पुनस्तः प्रातःश्रयप्रमथं संस्तारकस्य
यस्मिन्नेषणं तत्कल्पयति इत्यत्र प्रतिपद्यते । अनन संख्येयनाया-
तस्मात्संख्यं (सूत्रस्य-२५) व्याख्या—नो कल्पनं निर्मयस्थानं वा
निर्गन्धीनां वा प्रतिहरणं प्रविहारः—प्रत्ययेण तमर्हतीति प्राति-
हारिकं, शून्या च सर्वोक्तीणां संस्तारकश्चादौतुनीयहस्तमानः
शून्यासंस्तारकं तदादाय—शुद्धीत्वा कार्यसमाप्तौ अग्रतिह-
स्यापेक्षमभूत्वा संप्रवृत्तिं प्रामात्यं विहर्तुमिति सूत्रार्थः ।

सिद्धा संथारो य, परिसाडी अपरिसाडिमो होई ।

परिसाडि कारखम्मि, अखप्पिखामो सो आत्तादी॥६२०॥

शून्या संस्तारको वा—परिसाडी, अपरिसाडी च भवति ।
परिसाडी पुरादिमयः, अपरिसाडी फलकादिमयः । तत्र प-
रिसाडी संस्तारकः कारखम्मिमादनुबद्धे शुद्धीते भवेत्, तं
मासकल्पे पूर्णे अनर्पयित्वा प्रजता मासलघु, आत्तादयो
दोषाः ।

पते वा अग्रे—

सोष्ठा मत ति लहुगा, अपत्तिथगुरुग जं च वोच्छेओ ।

कप्पट्टुखेण्णयेय थ, डह लहु लहुगा य गुरुगा य ॥६२१॥

संस्तारकस्वामिना धुनं संस्तारकमनर्पयित्वा गतास्ते
संस्तारकाः । एवं धुत्वा यदि प्रातिकं कराति, अनर्पितेऽप्यनु-
ग्रह एवास्माकमिति ततश्चतुर्लघवः । अथाप्रीतिकं करा-
ति मदीयानि लघुनि हस्तानि विनाशितानि चेति, तदा
च चतुर्लघवः । यदि तद्द्रव्यस्यान्यद्रव्यस्य वा व्यवच्छेदः
तदापि चतुर्लघवः । अथवा—तस्मात्संस्तारकं शून्यं 'क-
प्पट्टु' ति बालकानि खेलन्ते मासलघु । अथान्यत्र तं नय-
न्ति ततश्चतुर्लघु । अष्टौ प्रक्षिप्य दहन्ति चतुर्लघवः । द्वा-
माने च तस्मिन्नन्येषां प्राणजातीयानां विराधना भवेत्
तस्मिन्पक्षे प्रायश्चित्तम् ।

तथा प्रतिकपदं व्याचष्टे—

दिज्जेति वि तथा शि-च्छज्ज थ अलेभेसु भे ति थेतत्थं ।

ककका जणभोगं, काऊल कोई गया सच्छा ॥६२२॥

प्रत्यक्षकाले निर्देशमात्रं दीयमानं तदानीं नञ्छति स्म । अ-
नियन्त्रमभिकाङ्क्षय मासकल्पे पूर्वे 'भे'—भवनमर्पयिष्याम
इति भगवत्पूर्वकं नीत्वा । सामानं कृतकार्यं विहितान्यप्रयोज-
नाः शून्यं जननेत्यर्थे कृत्वा कुञ्चित् प्रथमे नगरे वा गताः,
'सच्छ' ति । नैपार्तिकपदं कुत्सायां वसन्तं, वा पुनस्ते दुष्ट-
धर्माणां गता इत्यर्थः ।

अथ 'कप्पट्टुखलणे' इत्यादि विवृणोति—

कप्पट्टुखलणुअ-डुये थ लहुगो य होई गुरुगो य ।

इत्थीपुरिसतुयडे, लहुगा गुरुगा अत्तायारे ॥६२३॥

तत्र संस्तारकं कल्पस्थकानि खेलन्ते लघुका मासः । अथ
तान्येव त्वमर्पयन्ति गुरुका मासः । अथ भजनीं स्त्री महा-
गुरुणा वा त्वमर्पयन्ति चतुर्लघु । अथ एतावताचारमाच-
रतस्तदा चतुर्लघुकाः ।

वोच्छेदे लहुगुरुगा, नयणे डहणे य दोस वी लहुगा ।
छिदिसिग्गयादलंभे, जं पावो सयं चतु शियत्ता ॥६२४॥

तस्यैकस्य साधोस्तस्यैवैकस्य द्रव्यस्य व्यवच्छेदं चतुर्लघु,
अन्येकां साधूनामन्यद्रव्याणां च व्यवच्छेदे चतुर्लघु । संस्ता-
रकस्य कल्पस्थकैरन्यत्र नयने दहने च डयोरपि चतुर्लघवः ।
व्यवच्छेदकराणाञ्च संस्तारकादेरन्तर्भागे विहम्-अथा तस्मि-
न्गता यत्परितापनादि प्राप्नुवन्ति स्वयं वा निवृत्तास्तत्र प्रा-
प्ताः संस्तारकादिकप्रलभमाना वा विराधनामासाद्यन्ति
तस्मिन्पक्षे प्रायश्चित्तम् ।

माइस्स होति गुरुगो, जति एकतो भागऽखप्पिए दोसा ।

अह होति अयणमणे, ते चेव य अप्पिणे सुद्धो ॥६२५॥

मायिनो—मायाविनो गुरुका मासा भवति, कथं पुनर्मांवां
करोतीत्याह यच्चैकन एकस्माद् ब्रह्मादिकैः साधुभिर्नकं
संस्तारका आनीतास्तदा 'भाग' ति प्रत्ययसंज्ञायां तेषु
पृथगभागीकृतेषु य आग्नीयं भागं तत्रैव ब्रह्मनिव्य इति
कृत्वा तेषां मध्ये प्रक्षिपति, नामना तत्र नयतिः एष मा-
यी भवति । अस्य च य अनर्पितं संस्तारकादोपास्ते सर्वे
ऽपि मन्तव्याः । अथाभ्येभ्यो गृहभ्य आनीताः संस्तारका
भवन्ति तदापि मायाकरणे त एव दोषाः । तस्माद्यतो गृहा-
धानीतः तत्र विधिता प्रत्ययसंज्ञा शुद्ध इति संग्रहमासाद्यमा-
सायः ।

अर्थानामेव विवृणोति—

संथारे य गमखगे, भयणऽडुविहा उ होई कायच्चा ।

पुरिसे घरसंथार, एगमथेगे तिसु पंदेसु ॥६२६॥

संस्तारकं गृहमाणं एकानकपदाभ्यामप्युपविधा भजना क-
स्येया भवति, अष्टौ भक्ता इत्यर्थः सा चेतपु शिषु पंदेसु ।
तथया—पुरेण गृहे संस्तारकं च । एतषु एकानकपदाभ्या-
मष्टौ भक्ताः । यथा एकेन साधुना एकस्माद् गृहादेकः संस्ता-
रक आनीतः । एकेन एकस्माद् अनकं । एकेन अनके-
भ्यो गृहभ्यः एकः । एकेन अनकेभ्यो गृहभ्यः अनके सं-
स्तारका आनीताः एव एकेन साधुना चत्वारो भक्ता ल-
ब्धाः । अनकेरपि साधुभिर्विवेकवचनारो लभ्यन्ते । सर्व-
संख्ययैत अष्टौ भक्ताः ।

आणयणे जा भयखा, सा भयखा होति अप्पिण्णंति वि ।

वोच्चिथमायिसिहिए, दोसा य अणप्पिण्णंतिस्सिमा ॥६२७॥

संस्तारकस्य आनयने या भजना—अष्टभक्ती भगिना ताम-
व भजनां संस्तारकमर्पयतोऽपि भवति, यथैवानीतस्तथैव
प्रत्यर्पयितव्य इति भावः । अथ विपर्यस्तं प्रत्यर्पयति न
वा सर्वैषां पर्यायति ततो विपर्यस्ते मायासहिते अनर्पयति
च दोषा व्यवच्छेदादयो भवन्ति । तत्र य आधाध्याहारो
भक्तास्तषु यथैव गृहन्ति तथैवाप्यर्पयन्ति । पञ्चमभक्ते प्रहण-
काले अस्माकमन्यतर. समर्पयितृतीत्येव विधिनिर्दिष्टत-
स्ततो यथैकः प्रत्यर्पयति, तदा विपर्यस्ते भवति । अष्ट-
मभक्ते एकः साधुः प्रत्यर्पयन्तु प्रक्षिपति, अपरैश्चतुर्लघवै
मदीया अपि लघुकालिकास्तत्रैवानेतव्या इति कृत्वा तद्री-
यानां तृणादीनां मध्ये प्रक्षिपति; एषा माया भवति । स्त-

समे भजे तृतीयभजे वा कस्मिंकास्तृणानि वा एकस्मिन् ग्रहे
अर्पयतोऽनर्पणं भवति । यत एते दोषास्तस्मात्पृथक् पृथक्
सर्वैरपि प्रत्यर्पणीयाः । कारणे पुनर्धिपरीतमर्पयति ।

तदेव कारणमाह—

विश्वयपयभामिते वा, देसुद्वाये व बोधिकमए वा ।

अद्वासीसए वा, संज्ञोवपधाविते तुरियं ॥ ६२८ ॥

द्वितीयपदे संस्तारको ध्यामितो भवेत्, देशाद्यानि वा सं-
स्तारकस्वामी कुत्रापि गत इति न ज्ञायते । बोधिकमये
संस्तारकस्वामी साधवो वा नष्टाः, अथवासाधवो वा साध-
स्त्वरितं प्रधावितो भवेत्, यावत् संस्तारकं प्रत्यर्पयति
तावत् साधो दूरं गच्छति, अपरञ्च साधो दुर्लभः ।

एतेहि कारणेहि, वञ्चते कोऽपि तस्स उ शिवेदे ।

अप्याहति व सागा-रियाइ असदससाहूये ॥ ६२९ ॥

एतैः कारणैः न प्रत्यर्पयेयुः, अप्रवर्णीयं च त्वरितं प्र-
जनामेकः कोऽपि साधुर्गत्वा तस्य संस्तारकस्वामिनो निवे-
द्यति-अमुकस्मिन्कुले संस्तारकः प्रत्यर्पणीयः । अन्यसाधु-
नामसत्यभावे सागारिकादीन् 'अप्याहति' संदिशति । एवं
संस्तारकोऽमुकस्यार्पणीयः एष तुल्यकस्मिंकासु विचिरकः ।

एमेव गोमो नियमा, फलएसु वि होइ आणुपुवीए ।

चउरो लहुगा माई, य नऽस्थि एयं तु नायत्तं ॥ ६३० ॥

एष एव गोमो नियमात् फलकव्यपि आनुपूर्व्या
यकृत्यो भवति, नचरे प्रायश्चये विंशत्यः । फल-
कमयस्य संस्तारकस्याप्रत्यर्पणं चतुर्लघुकः । मायि
ना यथा दृग्णु कस्मिंकासु वा अपरास्मृणकस्मिंकाः
प्रक्षिप्यन्ते तथा फलकानां नास्ति प्रक्षेप इति भावः । ए-
तज्ज्ञानायमत्र मन्तव्यम् । वृ० ३ उ० ।

सागारिकसत्कं संस्तारमादाय विकरणं कृत्वा न संप्रजितुं
कथते—

नो कप्यह निर्गन्थाय वा निर्गन्धीय वा सागारियसंतियं
सजासंधारगं आयाए अहिकरणं कटु संपन्वहत्तए (ख० २३)

अस्य संबन्धमाह—

संधारगअहिकारो, अहवा पडिहारिगा उ सागारी ।

नीहरिमो अशीहा-रिमो य इति एस संबधो ॥ ७३१ ॥

संस्तारकस्याधिकारोऽयमनुवर्तते इदमपि संस्तारक-
सूत्रमारभ्यते । अथवा-पूर्वसूत्रं प्रातिहारिकः संस्तारक
उक्तः, अत्र तु सागारिकसत्कोऽभिधीयते । यद्वा-निर्हारि-
मोऽनिर्हारिमश्चेति द्विधा संस्तारकः, तत्र निर्हरणमप्य-
त्र नयनम्, तच्चिह्नोऽनो निर्हारिमः अन्यत्र नीत्वा प्रत्य-
र्पणीय इत्यर्थः । तद्विपरीतोऽनिर्हारिमः । तत्र निर्हारि-
मो उक्तः । इह पुनर्निर्हारिम उच्यते, एष संबन्धः ।
आद्यास्य सूत्रस्य (२३) व्याख्या—न कथ्यते निर्गन्थानां
वा निर्गन्धीनां वा सागारिकः शय्यातरस्तस्य सत्कं
शय्यासंस्तारकमादाय-शुद्धीत्वा, अधिकरणं कृत्वा अधि-
कार्ये नाम—यत् साधुना करणं कृतं दृष्टानां प्रस्तरणं
कस्मिंकां बन्धनं फलकस्य स्थापनं तदनपनीय संप्रम-
जितु-विहर्तुमिति सूत्रार्थः ।

अथ नियुक्त्या विस्तारयितुमाह—

सागारिसंत विकारो, परिसाडि अपरिसाडियं चेव ।

तस्मि वि सो चेव गोमो, पच्छिउस्सगअववाए ॥ ७३२ ॥

सागारिकसत्कस्य संस्तारकस्य विकरणं कृत्वा मन्तव्यम् ।
स च परिशाटी, अपरिशाटी चेति द्विविधः । तत्रापि स एव
प्रायश्चित्तासंस्तारगोपवादेषु गोमो मन्तव्यः ।

अविकरणे चेमे दोषाः—

किड् तुअङ्गण वाले, ययणे डहणे य होइ तह चेव ।

विकरणपासुडुं वा, फलगतयेसुं तु साहरणं ॥ ७३३ ॥

वालानां—कल्पस्थकानां क्रीडने त्वग्वर्तनं अन्यत्र नयनं
च दोषास्तथैव भवन्ति, ततो विकरणं कर्तव्यम् । कथामि-
त्याह—फलकस्य पार्श्वतः स्थापनमूर्ध्वकरणं वा दृग्णु
संहरणम्—एकत्र मीलनं, तुराध्यात्कस्मिंकासु बन्धनच्छाटनम-
तद्विकरणम् ।

इदमेव व्याख्याति—

पुंजे वा पासे वा, उवर्णि पुंजेसु विकरणतयेसुं ।

फरसंग जसो रूईह, वाहाए विकरणं कुजा ॥ ७३४ ॥

यानि दृग्णानि पुंजात् शुद्धीतानि तानि पुंज एव निष्कर्षणीया-
नि, यानि पार्श्वतस्तानि पार्श्वे स्थापनीयानि, एवं दृग्णु वि-
करणं भवति । फलकं यतोऽदृष्टीतं तत्रैव नीत्वा यदि पार्श्वतः
स्थापितमासीत्तदा पार्श्वे, अथादौ स्थापितमासीत्तन ऊर्ध्वे
स्थाप्यजाकस्मिका अपि यतोऽदृष्टीतस्तत्र बन्धात् छोटयित्वा
निष्कर्षणीयाः । अथ व्याघातेन तत्र नेतुं न पायेन्त तदा तत्रै-
व स्थापयित्वा नियमाद्विकरणं कुर्यात् ।

वितियमहसंथडे वा, देसुद्वाणाडिखकजंसेसु ।

एएहि कारणेहि, सुद्धो अविकरणकरणे वि ॥ ७३५ ॥

द्वितीयपदं यथासंस्तुतं विकरणं न कुर्यात् । न च प्राय-
श्चित्तमाप्नुयात् यथासंस्तुतं नाम—निष्क्रम्यबन्ध-
कपट्टादि देशाद्यादिषु पूर्वस्त्रोक्तेषु कार्येषु विकरणं
न कुर्यात् । एतैः कारणैः—विकरणाकरणेऽपि शुद्धः ।
वृ० ३ उ० ।

सागारिकसंस्तारकं सागारिकसत्कं बहिनयति—

जे भिक्खु वा भिक्खुणी वा सागारियसंतियं सजासंधारयं

आयाए अधिकरणं कटु अणुपण्यित्ता संपन्वयति संपन्व-
यंतं वा साहज्जं ॥ ४६ ॥

अधिकरणं नाम—जं संज्ञेतु कथं तथा वा संघरणं कं-
वीण वा घण्टो फलगस्त वा ओअवणं एवं च यं अफंडित्ता
अणुपण्यित्ता वयति मासल्लु । इमा शिज्जुनी पडिगाहा ।
दोसु सिसिरंगमहासु रीहज्जति वा संसु वा पंधसु रिहज्ज-
ति, अधिकरणं इमे दोसा । किड्दुतुवट्ठणुणा । कण्ठुदण्यं
किड्दुं, नुअट्ठं धीपुरिसाणं । नुयट्ठे अणायारसंबणं
असुत्थ बाहणं डहणं वा, एतसु च चं दोसा, पच्छिउं च प-
र्यवत् । फलगस्त विकरणं पासांज्जयं करेति, उड्ढां वा करे,र,
तणेसु साहारणे कंवीसु बंधणं क्रीडणे वा । पुंजाणं
सा गाहा । जं तथा पुंजाते गहिता ते पुंजे ठंययत्ता ।

जे पासातो गहिता ते तहिं ठवेयव्वा । जे बा जतो ग-
हियं ते तहिं ठवेयव्वा । कंबीमादीफलंगे जतो पंदसा-
तो गहिने तहिं ठवेयव्वा । मासकप्ये वा पुण्ये अंतरा
वापाते उपस्थे शियमावकरणं कायव्यं, ए करेजा विकरणं
वा करेजा पावेजा पच्छिज्जं । वितियपदगाहा । अहासंखडं
शाम—शियकपं पट्टाहि । शेपे पूर्ववत् । नि० सू० २ उ० ।

जे भिक्षु सागारियसंतियं सेजासंधारयं पच्चप्पिणिचा
दोच्चं पि अणुसुविय अहाडि अहाठंत वा साइजइ
॥२४॥ जे भिक्षु पडिहारियं वा सागारियसंतियं सेजा-
संधारयं पच्चप्पिणिचा दोच्चं पि अणुसुविय अहिड्ढित
अहिड्ढंत वा साइजइ ॥ २५ ॥

सेजा एव संधारओ सेज्जासंधारओ, अहवा—सेजा-स-
व्यंगिओ, संधारओ अहिइज हथो । अथवा—सेजा वसही
संधारंगो पुण पडिसारिगित्तरो वा । सामिणो अप्पेउं अण-
णुसुवत्ता पुणो अधिड्ढित परिउज्जति तस्स मासलहुं । से-
ज्जासंधारंगगाहा—परिसाडि अपरिसाडि णिज्जायमाणा अ-
प्पेउं गता अवसउंसेहि पच्चगता सो य संधारओ तहव
अच्छति, ते दोच्चं अणुसुवत्ता पुणो अधिड्ढित परिउज्जति
मासलहुं, आयाइओ य दोसा । नि० सू० ५ उ० ।

साम्रतं प्रातिहारकस्तारकप्रत्येण विधिमाह—

से भिक्षु वा भिक्षुणी वा अभिकंखिजा संधारंगं प-
च्चप्पिणित्तए, से जं पुण संधारंगं जाणिजा सअडं० जाव
ससंताणयं तहप्पगारं संधारंगं नो पच्चप्पिणिजा । (सू०
१०४) से भिक्षु वा भिक्षुणी वा अभिकंखिजा
संधारंगं पच्चप्पिणित्तए, से जं पुण संधारंगं जाणिजा
सअप्पेउं० जाव ससंताणयं तहप्पगारं संधारंगं पडिलहिय,
पडिलहिय पमजिय २ आयाविय २ विट्ठणिय २ तओ
संजयामेव पच्चप्पिणिजा । (सू० १०५)

‘ से ’ इत्यादि स भिणुः प्रातिहारिकं संस्कारकं यदि
प्रत्यर्पयितुमभिकाङ्क्षेदेवंभूतं जानीयात्, तद्यथा—गृहकोकि-
काधारकसंबद्धमप्रत्युपलभ्येत्यं ततो न प्रत्यर्पयति । किञ्च—‘ से ’ इत्यादि सुगमम् । आचा० २ ध्रु० १ चू० २
अ० ३ उ० ।

प्रातिहारिकं शय्यासंस्कारमन्यसत्कं द्वितीयमप्यवग्रहमन-
नुज्ञाप्य न कल्पते—

शो कप्पइ शिग्गंथाण वा शिग्गंथीण वा पाडिहारियं
वा सागारियसंतियं वा सेजासंधारंगं दोच्चं पि उग्गहं
अणुसुवत्ता बहिया खीहरित्तए । कप्पइ शिग्गंथाण वा
शिग्गंथीण वा पाडिहारियं वा सागारियसंतियं वा सेजा-
संधारंगं दोच्चं पि उग्गहं अणुसुवत्ता बहिया खीहरि-
त्तए ॥ ६ ॥ शो कप्पति शिग्गंथाण वा शिग्गंथीण वा
पाडिहारियं वा सागारियसंतियं वा सेज्जासंधारंगं पच्च-
प्पिणिचा दोच्चं पि तमेव उग्गहं अणुसुवत्ता अहिड्ढि-

त्तए । कप्पति शिग्गंथाण वा शिग्गंथीण वा सेज्जासं-
धारयं पाडिहारियं वा सागारियसंतियं वा सेजासंधारयं
पच्चप्पिणिचा दोच्चं पि उग्गहं अणुसुवत्ता अहिड्ढित्तए

॥ ७ ॥ (व्य०)

अस्य सूत्रस्य संबन्धमाह—

संधारणसु पगए—सु अंतरा छतदंडकचित्ते ।

जंगमथेरे जयणा, अणुकंपरिहे समखाया ॥ १२६ ॥

दोच्चं वडणुसुवत्ता, भणिया इमिगा वि दोच्चडणुसुवत्ता ।

नियउग्गहम्मि पडमं, विरयं तु पराग्गहे सुचं ॥ १२७ ॥

संस्कारकपु पूर्वसूत्रव्याधिहेतुषु अन्तरा छत्रदण्डकचित्तचित्त-
जङ्गमव्यतिरे समस्तस्याऽपि गच्छस्यानुकुर्याहं यतना अन-
न्तरसूत्रेण समाख्याता ॥ १२६ ॥ सम्रात पुनः संस्कारकाऽ-
नेन सूत्रेण भरणं एष सूत्रसंबन्धः । अथवा अन्यथा—
सूत्रसंबन्धस्तम्भमाह—‘ दोच्चं व ’ इत्यादि द्वितीयावग्रहानुज्ञाप-
ना जङ्गमव्यतिरेकस्यानन्तरसूत्रेण भण्यता । इत्यपि सूत्र्या-
भिधीयमाना द्वितीयावग्रहानुज्ञापना । ततः द्वितीयावग्रह-
हानुज्ञापनाप्रस्तावादिदं सूत्रं पूर्वसूत्रादनन्तरमुक्तम्, नवरं
प्रथममनन्तरसूत्रं निजकस्याऽमीयस्यापकरणस्यावग्रहं आ-
नुज्ञापनाविषयम् । द्वितीयमधिकृतं तु सूत्रं परस्य परकी-
यस्य शय्यानरसत्कस्यान्यसत्कस्य वा इत्यर्थः, अवग्रहं आ-
नुज्ञापनायामेवमेतन् संबन्धनायातस्यास्य व्याख्या । नो क-
ल्पते निम्नस्थानां वा निम्नस्थानां वा प्रातिहारिकं शय्यासं-
स्कारकं शय्यादानसत्कमन्यसत्कं वा द्वितीयमप्यवग्रहमन-
नुज्ञाप्य यदिद्विदंतं नवरमनुज्ञाप्य पुनः कल्पते इति सूत्रसं-
क्षेपार्थः । व्य० ८ उ० ।

जे भिक्षु वा भिक्षुणी वा पाडिहारियं सेजासंधारंगं
दोच्चं पि अणुसुवत्ता वाहिं शीखाइ शीखंतं वा साइजइ
॥५२॥ जे भिक्षु वा भिक्षुणी वा सागारियसंतियं सेजा-
संधारयं दोच्चं पि अणुसुवत्ता वाहिं शीखाइ शीखंतं वा
साइजइ ॥ ५३ ॥

पाडिहारिको ग्रन्थपेणीयो अ सेज्जानरस्स वा संतिओ—
तं जदि पुणं मासकप्ये दोच्चं अणुसुवत्ता अंतोहिंतां
वाहिं शीखंति वाहिंतां वा अंतो आतिण्णित्ति तदाऽपि मा-
सलहुं, एस सुत्तंथो ।

इमा णिज्जुत्ती । गाहा—

परिमाडिमपरिसाडी, सागारियसंतियं व पडिहारि ।

दोच्चमणुसुवत्ता, अंतो बहिं येति आरादी ॥ ४६५ ॥

कुसार्तित्तसंधारण परिउज्जमाणे जस्स किञ्चि परि-
सडति सो परिसाडी, वंसकप्पमाही अपरिसाडी । दोच्चं
अणुसुवत्ता जो णेति तस्स आया अणुसुवत्ता दीसा
अर्धंति । बोदगाह—णणु सुचं अणुसुवत्तस्स चि मासलहुं
धुमं णिक्कारेण, आवाय्याह—णिक्कारेण सुचं । अर्थो तु का-
रणं विधिं दारिरेति ।

अविधीयं हेमं दोसा । गाहा—

ताइं तणफलगा ते, तेयाहडगाणि अप्पणो वाऽपि ।

शिञ्जतागहियाई, सिवाणि तथा य अस्मिन्वाणि ॥४६६॥
ते लक्षफलगा तस्स तेसाहडा वा अण्णा वा तेसाह-
डसु शिञ्जतेसु अंतरे पुव्वसामी ददंते गहितेसु साधु पु-
च्छित्तो जति कहति, जस्स त ए कहति वा तो उभयहा
वि सोसा, तस्मा दोसपरिहरणत्थं विही भण्णति—सपरि-
क्खंवे इति ए अंतो मासां बहि मासा अंतो मासकप्प का-
ज्जं विहित्थिण्णच्छेतो तत्थेय तत्तलफला गेहंतु । अह ए
लभमि अण्णगामं वयंतु । अह तसु अस्मिन्वादि कारणा
अत्थि तो तेसि सव्वेसि फलयादीं इमा विही ।

गाहा—

अणुउवस्सयगमये, अणुपुच्छा णुत्थि किंचि खेतव्वं ।
जो खेति अणुपुच्छा, तत्थ उ दोसा इमे होति ॥४६७॥
सपरिक्खंवे अणुउवस्सयं वयंता अणुपुच्छाय न किं—
चि एत्थेयं, एत्थि अणुपुच्छय नास्ति किंचिन्नयमिति । जो
पुण अणुपुच्छाय एति तस्सिमे दोसा ।

गाहा—

कस्मे तेसा फलगा, सिद्धे अणुगस्स तस्स गहणादी ।
खिएद्वति व सो भीआं, पंथंगिरागमुद्धो ॥४६८॥
खेदिद्धे सिद्धे गहि—ए कडुण(व)वहारववहरति ।
उड्डाहे य विभंगे, उद्वणे चव शिण्ठिसए ॥४६९॥
लहुआ लहुगा गुरुगा, छल्लहु छमुकगल्लुपूलदुगं ।
अहवा वि असिद्धमि य, एत्थे उ संकेय लहुया ॥४७०॥
निस्संकिगमि गुरुगा, एगमयेगे य गहणमहिंया ।
अणुवट्ठया दांतुं, दांतु य पारंविओ होति ॥४७१॥

तेसाहडा अणुपुच्छाय शिञ्जता पुव्वसामिणा विद्धा साह
पुच्छित्तो—कस्सेते तत्तलफला ? । साह भण्णति—अणुगस्स
तस्स गेहंतु कडुणमहिंया दोसा । अह खिएद्वति सो भी-
ता संता साह ता एत्थंगिरादोसा । परितापः तस्मिन् सं-
भाव्यत इति प्रत्यंगिरा लोमं वि उड्डाहा साधयो वि
परद्ववावहारिणां ति । गहणादिपदस्स इमा वक्का—तत्त-
लफला अणुपुच्छाय खेति, तेसाहडा शिञ्जमाणां पुव्व-
सामिणा विद्धे पुच्छयण साहणा सिद्धे अणुगस्स । सो रा-
यपुरिसि हत्थं गहिउं कडिओ ववहारमेव ति पुव्वसामि-
णा सति ववहराहि ति वुत्तं भवति । ववहारि एति ववहारि-
तुमारजे पुच्छा कड ति । जिते उड्डाहि रुधाण एक्कपदं ।
उद्विंते शिण्ठिसए एक्क पदं । एतसु खउसु पंदसु इमे प-
च्छित्तं । मासल्लुगाति, मासगुं मेां तु एत्थेवहांत पच्छ-
दस्स इमा वक्का—अहवत्थं निपातः अविशदः
प्रकारवाची । असिद्ध—अनाख्यात एतेव तु तथो ति संकिते
लहुगा, निस्संकिते एते तथो ति खउगुरुगा । तस्सेवेगस्स
अणुगाण अणुमेसि साहणे गहणादी ।

इमे दोसा गाहा—

यायेगे गहिने कडु—विकडु कडुववहारववहरि ।
उड्डाहे य विभंगे, उद्वणे चव शिण्ठिसए ॥ ४७२ ॥
एक्कगाहाए दोहं पि पच्छित्तं । तेसाहडादीण
५७

तत्तलफलाणं अणुपुच्छाय भयेण पुव्वसामिणां ददंतु
तत्तलफलाणि साहस्स वा गहणं कयं विकार्पित्वा कडुणं
खं खौर इति विभावणं साहस्स रायपुरिसेण कडुणं कते
साह ते रायपुरिस्स प्रनीपं कडुति ति भिकहणं । ससा त
चव पदा तं चव पच्छित्तं । शिष्यः प्राह—किमस्तीदृशसं-
भवः ? । आचार्याह ।

गाहा—

दंतपुरे आहरणं, तेसाहडवच्चगादिसु तंणु ।

छावण मीराकरणे, अत्थरखत्थं तु चंपादी ॥४७३॥

दंतपुरे दंतवक्काअख्याकं प्रसिद्धं । तत्रथा—तत्र तेसाहड-
पगादिसु तंणसु संभवा भवे । तानि पुनः किमर्थं साधये
नयंत ? उच्यते—छावणनिमित्तं वा मीराकरणं वा मराकरण-
मित्थं । पत्थरणत्थं वा । फलगा वि मीराकरणपत्थरख-
निमित्तं त पुण चंपपट्टादी नयति इत्थं ।

गाहा—

अतेणहडाणयणे, लहुआं लहुगा य होति सद्धमि ।

अपत्तियमि गुरुगा, वोच्छेदपसज्जया सेसे ॥४७४॥

भाणियक्का अंतरे उड्डनगाहं जति नति अणुपुच्छाय तंणसु
लहुगा अपणणे स सिद्धे तुज्जं चया तत्तलफला साधुहिं
बाहिं नातिता इ एत्थ लहुगा । अणुगगां ति एत्थ वि च-
उल्लुगा अपत्तियमि गुरुगा वोच्छेदं वा कंज । तस्स
साधुस्स तद्वत्त्वस्सन्नस्स वा पसज्जया । सेसे ति अवेसि पि
साधुं अस्सगादियाण य दव्वाणं य वोच्छेदं ।

तत्तलफलावधिपञ्चापमार्थमाह । गाहा—

एतेव गमो शियमा, फलएसु वि होति आणुपुव्वी ।

खवरं पुण गाणत्तं, चतुरो लहुगा जहसपंदे ॥४७५॥

जो तंणसु विधी भणितो फलंगसु वि एसो चव विधी ।
नवरं नाणत्तं चतुरो लहुगा जहसपंदे । अत्थ तंणसु मासल्लु
तत्थ फलंगसु चउल्ल भवतीत्यर्थः ।

गाहा—

वितियं पटुशिविसए, शद्धित्तुसुसमत्पणमये ।

खंधारअगशिभंगे, दुल्लभसंधारए जतणा ॥४७६॥

अणुपुच्छाय वि सेज्जासंधारगपथु मांजवसआ कतो, न-
ट्टो वा उड्डांत । उव्वसितो वा सुव्वो पव्वसितो मतो वा अ-
णुणज्जओ वा जातो, संधायागतया वा वडितो अनंतति,
अग्गिभये वा नति, विसयभंग वा नति, दुल्लभसंधारए वा
अंतणए नेति ।

इमा सा जतणा गाहा—

तम्मि तु असंधीया वा, परिचरितुं वा सहीण वक्खित्ते ।

पुव्वावरसंभासु व, खयति अंतो व बाहिं वा ॥४७७॥

गिहसंधारयसामी जदा असहीणा तदा नयति । सहीणा
वा पांडचरितुं जदा वक्खन्नचित्तो तदा नयति । पुव्वसं-
भाए अवरसंभाए वा अंतो वा बाहिं, बाहितो वा अंतो
नयति ।

जे भिक्खु पाडिहारियसंतियं वा सेज्जासंधारयं दावं

पि अणुश्रविका बाहि शीरोऽथ शीर्षेण वा साहज्ज ॥५४॥
जे भिक्खु पाडिहारियं सेजासंधारयं आयत्ते अपरिहट्टु
संपव्वयति संपव्वयंतं वा साहज्ज ॥५५॥

आत्माय गृहीत्वा अपरिहट्टु सम्मं अणुश्रविका सम्मं ए-
गीभावेण प्रव्रजति संप्रव्रजति तस्स मासलहुं एव सुत्तथा ।

इवाणि शिञ्जुत्तीर्त्वावधरो सि गाढा-

परिहरिणउ पडिहारि उ, आत्मातायतंदगेऊणं ।

अपपरिहट्टुमणपि उ, संपव्वयं सम्मगमणं तु ॥५०॥

मासकप्ये पुण्ये मासकप्ये अपरिहट्टुमणपित्ते न प्र-
तीयं अपपर्यतीत्यर्थः सम्यक्भावे व्रजति व्रजगमौ सम्म एगी
प्रव्रजते ।

संधारगो दुविहा गाढा-

सेजा संधारो उ, परिसादी अपरिसादिओ होति ।

परिसादि कारुण्मी, अणुपिये मासें आखादी ॥५०६॥

सोआगत चि लहुगा, अपपति य गुरुग जे च वोच्छेदा ।

संबन्धी सेजा, अन्ननियहत्थो संधारगो । अहवा से-
जा एवं संधारगो एकेकां दुविहा-परिसादी, अपरि-
सादी य । उतुयडे परिसादी कारणे धेयंति ते मासकप्ये
पुण्ये अणुपेउं य दैनस्स मासलहुं, आखाद्यां दोसा । इमे
य अणुपे दोसु ते नेण संधारगसामिणे जहा ते सेजना
संधारगं अणुपियेत्तगता चउलहुगा पछिन्ने, परिययो य सं-
भणति । किं च सेजतरण दिण्णं सो भवति । अपपित्ते वि
अणुगहाओ अम्हं एवं पणिये वि चउलहुं, अह उपपत्तिं करे-
ति तेषा इमे सुणा हात्तिता विहासिता वा चउगुरु । जं च
वोच्छेदं करेति, तस्स वा अणुपेत्त वा सादुस्स, तद्व्यस्स
वा अणुपेत्तवस्स वा, पथं वि चउगुरुगं । अहवा तस्मिं स-
ंधारयं सुण्णे कप्पट्ठाणि खलेति मासलहुं, अह तुवहेति मास-
गुरुं । अह अणुगतो नयति मासलहुं । अह दहोति चउलहुं ।
उम्मेत्तेसु य अणुपयाणं जा विराहणा तण्णिएत्तणं च
पच्छिन्ने ।

गाढा—

कप्पट्टुखेल्लेखेय य, डहणे लहुगा लहुग अन्नथा ॥५१०॥

कप्पट्टुखेल्लगतुय-दुणं य लहुगो हेति गुरुगो य ।

हन्पीपुसित्तुयट्टु, लहुगा गुरुमा अखायां ॥५११॥

दिञ्जेते वि तदा णि-च्छिज्ज अलभेसु भंति श्रुत्तं

कतकजा जणभोगं, कात्तुण कहि ? गया सच्छा ॥५१२॥

संधारगमणेगे, भयलहुविधा तु हांवि कायव्वा ।

पुत्तिं घग्गमारे, पग्गमणेगे य पत्तंगा ॥५१३॥

आणयणे जा जयणा, सा जयणा हेति अप्रियंति वि ।

बोअत्थमायसहितं, दोसा य अणुपियेत्तमि ॥५१४॥

वितियपदमाभिते वा, दुसुट्ठाणे व बोधिमादीसु ।

अट्ठाण सीमए वा, सच्छे व पधाविता तुत्तिं ॥५१५॥

एतेहिं कारोहेहिं, वन्ते को वि तस्स तु शिवेदे ।

अप्राहिं व मागा-रियादि असदससाधुणं ॥५१६॥

एसेव गमो शियमा, फलगाण वि हेति आणुपुत्तीए ।

चतुरो लहुया मायी, य खउत्ति एयं तु शाण्णं ॥५१७॥

परिसादिमपरिसाडिय, सामारियसंतिंयं तु संधारं ।

आधिकरणं कात्तुणं, दूतिजंतमि आखादी ॥५१८॥

किञ्चित्तुयदुणवाल, शयणे डहणे य होति तह चेव ।

विकरणपागुद्धं वा, फलगतणं तुं तु साहरणं ॥५१९॥

पुंजे पामे व गहितं, जं जहितं तहि ठवेत्तव्वं ।

फत्तगं जचो गहितं, वाहाए वि कुरणं कजा ॥५२०॥

पुव्वजं गताथं तस्मिं सुण्णे संधारं पुत्तिसत्तीसु तु प-
देसु चउलहुं । अणायारमाचरंतेसु चउगुरुगं । अहवा सोउं
गत इमे फलसवयणं भणञ्ज । दिञ्जेते वि गाढा-गहणका-
ले तदिज्जं पि दिज्जमाणं नेच्छिणं पुत्तं मासकप्ये अप-
पत्तिं । एवं भण्णायणं अप्पणो कते कज्जे सुण्णे जणभो-
गं करेऊण कहि ति कं गामं नगरं वाति पुनः शब्दे
द्रष्टव्यः ॥ भवन्ति निट्ठरे किं पुण गामं नगरं वा
गंत्यर्थः । संधारगस्स गहणकाले इमा विही । संधारं गाढा
संधारं धण्यमाणं पगाणगवधणे अट्टविहभंगरयणा कायव्वा ।
सा य सेससु निसु पदेसु पुत्तिसंधारसंधारसु । एणं सा-
हुणा एणो संधारं पदमां भंगा । एवं अट्ट भंगा कायव्वा ।
‘पग्गमणेगे पत्तंगे’ ति पग्गमणेगे, पग्गमगे अणुगगणसु वा सा
धाण्णपणसु वत्तिसु पत्तं विधिं भागिता-इमा अणुपिये-
त्तसु विधी । आणयणे गाढा भणियव्वा आणयणं जा-
अट्टविहा भंगमयणा कता अप्रियंति वि सा चेव अट्टविहा
भंगमयणा कानव्वा । अविचरंति अप्रियंति मायं वा करति न
वा अप्रियंति वोच्छेदादयो दोसा भवन्ति । जं पदमा चत्तार
भंगा निसु जं इत्थेण गहणं नहंवि अप्रियंति पत्तमभंगे
गहणकाले अम्हं आणानं अप्रियंति ति । एव विधी न
कतो एगण्णे बोअत्थं भवति । छुट्ठभंगे एणो साधु एव-
पियिओ पिट्ठो अवरं साह चित्तिं मज्जे वि तणक्की-
ओ तन्धेय नयव्वा, तस्मं चयाण मज्जे च सुचंति अयासं-
स्मं नेच्छति नेउं ति एवं माया भवति । सत्तमभंगे तनिय-
भंगे वा आहारकंथारो तणा एगवरं समपेतस्स अप्रियं
समपेतं उम्हा पंतं दोसा तस्मा मव्वेहिं सव्वं यीसु २ अ-
पेतव्वा । कारणं पुण विधरंति अप्रियंति व अप्रियंति वा ।

इमे यं ते कारणं । गाढा—

वितियपदमवासंथड, दुसुट्ठाणे व बोहिगादीसु ।

अट्ठाणसीमए वा, सत्थां व पधाविता तुत्तिं ॥५२१॥

सो संधारो आमतो जसु ठाणसु वा सो संधारगसा-

मी वा कतो विगतो । बोहिभये संधारगसामी साधु वा तंहुं

अट्ठाणसीमए वा सत्थां लखो तुत्तिं पधाविता जाव अप्रि-

यंति नाव सत्थातां फिट्ठेति, अणुगो दुल्लभो सत्था । एतेहिं

कारणेहि गाढा-न पक्कपियिंति । विकरणं पुण करेति । अण

साधु सत्थेण वयंति । एणो साधु तस्सवे निधदयति सत्थां तु-

रितं पधावितां तेषा न आत्मीओ तुज्जे पयं संधारयं आणुज्जह

अथ वा साधु भवेति-तुभ्यं इमं संघार्यं असुते कुले अप्यज्ज-
ह । असति साङ्ख्ये सागारियादीणं अप्येति इमं संघा-
र्यं अप्यज्जह स्थितदणं वा करेज्जह । एतत्तण्णंवीणं
विधी भण्णिता । एतेष्व कम्मो गाहा-फलगेसु वि सव्वो एसो
विधी लुवरं विससे पच्छिन्नं जलदुग्गा । मायी तण्ण्यी
जहा तण्णसु कंबीसु वा अरण्ये तणा कंबीसो पच्छिन्नंति त-
हा फलगायं लुप्पि पक्खेवो । नि० खू० २०० ।

संप्रति नियुक्तिवितरः—

परिसाडिमपरिसाडी, पुवं भयिथा इमं तु नाशत्तं ।

पडिहारिय सागारिय, तं चेवंतो बहिं येति ॥१२८॥

परिशाटिः यादृशः संस्तरको भवति, यादृशश्चापरिशाटिः ।
एतौ द्वावपि पूर्वमस्मिन्नेवाद्योदेशकं भणित्वाविदम्बत्र ना-
नास्त्वम्, तद्वद्वाह-प्रतिहातिकं सागारिकसत्कं तमेव शय्या-
तरसंस्तरकमन्तःस्थितं बहिर्नयेत् ।

एतदेव सविस्तरं भाषयति—

परिसाडीपडिसंहो, पुणरुद्धारो य वधितो पुवं ।

अप्यपरिसाडिग्गहणं, वासासु य वणितं थियमा ॥१२९॥

पूर्वं परिशाटः शय्यासंस्तरकस्य प्रतिपेधः कृतो यथा-
न कल्पते परिशाटिः शय्यासंस्तरक इति । ततः पुनरुद्धारो-
ऽपवादः पूर्वमेव वणितो यथा श्रुतुष्वे काले नष्कारणं
संस्तरका न कल्पन्ते, तथा पूर्वमेवैतदपि वणितं यथा
वर्षासु काले नियमादपरिशाटः शय्यासंस्तरकस्य ग्रहणं
कर्त्तव्यमिति ।

पुष्पमि अंजो मासे, वासावासे वि संभवइ सुत्तं ।

तथैव ऽसुगवेसे, असती तं चेवऽऽणुषवए ॥१३०॥

अन्तर्मासस्य नगरस्य वा मध्यं ब्रूणं वा बहिरव-
स्थानुकामिमदमधिकृतं सूत्रं भवति । यथा न कल्पते अन्त्य-
न्तराणि तृणफलकाणि धेदुस्तानि तानि अनापृच्छय च बहि-
र्नैतुमिति । तत्र प्रथमतस्तत्रैव बहिः प्रदेशे अन्त्यत्र तृणफल-
कादिमयं शय्यासंस्तरकं गवेषयेत् । असति-बहिः संस्तर-
कस्थालभ्यमागत्वेनाभावे तमेव सागारिकत्वकमम्यसत्कं
वा शय्यासंस्तरकमनुज्ञापयेत् । यथा बहिर्याचितः शय्यासं-
स्तरकः परं न लब्धस्ततो युयमनुजानीताग्नीयं संस्तरकं
येन बहिर्नयाम इति । यदि नानुज्ञापयति तदा तृणमयसं-
स्तरकविषयं प्रायश्चित्तं मासलघु, फलकमयसंस्तरकवि-
षयं वतुलघु ।

अत्रैवापवादमधिकृत्य विकल्पानाह—

अहवा अवस्सेधत्त-व्वयम्मि दव्वम्मि किं भवे पढमं ।

णयणं समणुसा वा, विवज्जतो वा जहुषातो ॥१३१॥

अथेत्यपवादमधिकृत्य प्रकारान्तरापदेशः, यदि निय-
मात्संस्तरकद्रव्यं बहिर्नैतव्यं न शक्यते तद्विना मोक्षसा-
धनं कर्तुमिति, तर्हि प्रथमतः किं कर्त्तव्यं नयनं समनु-
ज्ञा वा ? आचार्य आह—अवश्यं नयनलक्षणे अपवादो प्राप्ते
पूर्वं नयनं कर्त्तव्यम्, पश्चादनुज्ञापना । यदि वा-पूर्वमनुज्ञा-
पना कर्त्तव्या पश्चान्नयनम् । विषयेयो वा यथाकः । किमुक्तं
भसति ? नापि पूर्वमनुज्ञापयेत् नापि नीत्वा पश्चादनुज्ञापयेत्

ततः पूर्वमनुज्ञापनं पश्चादपनमित्येकान्तशुद्धो भवः । एव च
भङ्गस्तथा द्रष्टव्यो यदा ये दोषा मासकल्पे बहिर्गतास्ते
अन्तः सन्ति बहिर्न विद्यन्ते । बहिश्च तृणफलकादीन्त्य-
नुज्ञाप्यमानास्तपि न लभ्यन्ते तदा अन्त्यन्तराणि येषां
निष्ठाति तावदनुज्ञाप्य नीयन्ते । अथात्तरङ्गिवादीनि कारणे वि-
गमनमुद्देशश्चातिप्रसाप्तमनो न च बहिर्स्तृणफलकादीनि ल-
भ्यन्ते तदा पूर्वनयनं पश्चादनुज्ञापनं यथा बहिर्याचितानि
तृणफलकादीनि परं न लब्धानि ततो पुष्पमर्षाणां च तत्र
नीतानीत्यस्माकं तान्मनुजानीत । यदा तु कारणवशतो ब-
हिरवश्यं गन्तव्यं बहिश्च तृणफलकादीनि न लभ्यन्ते न च
तानि विना साधवः संस्तरांतुं शक्नुवन्ति । ननु येषामन्य-
न्तराणि तृणफलकादीनि ते अनुज्ञानन्तः संभाव्यन्ते नवाऽ-
ननुज्ञाप्यम्, तेषु बहिर्नीतेषु तेषामभिनिवातवानुपूर्वमनुज्ञा-
पनं नापि नीत्वा पश्चादनुज्ञापनमिति । तदेवं पूर्णमासकल्पे
पूर्णे च वर्षाकल्पे वाऽयं विचिरक्तः । एवमपूर्णेऽपि द्रष्टव्यम् ।

तथा चाह—

एमेव अपुष्पमि वि, वमरीवावाए अन्नसंक्रमणे ।

गंतव्युवासासमि, संघारो सुचनिहेसो ॥१३२॥

एवमेव अनेवैव प्रकारेण अपूर्णे मासकल्पे द्रष्टव्यम् । क-
र्मित्याह-वसतेव्याघाते सति उपाध्याभावे सति उपाध-
याभावे गन्तव्यमवश्यं जातम् । तत्रान्यसंक्रमणे तत्र सं-
स्तरकासांगे एवंप्रकारेण संस्तरको नेतव्यः, एव सूत्रनि-
र्देशः—एव सूत्रविषय इति भावः ।

तत्र पूर्वनयनं पश्चादनुज्ञापनमिति भङ्गमधिकृत्य
विधिमाह—

नीहरितं संघारं, पासवणोच्चारभूमिभिक्षादी ।

गच्छेह वा वि (स)भार्यं, करे इमा तत्थ आरुवणा ॥१३३॥
यदि कारणवशतः पूर्वमनुज्ञाप्य तृणफलकादिमयः संस्तर-
को बहिर्नीतः, यदि वा-वसतेव्याघाते च बहिरन्या वसति
गत्वा तत्र संस्तरकोऽननुज्ञाप्य नीत्वा स्थापितस्तर्हि शेष-
व्यापारपरित्यागन नियमतः पश्चादनुज्ञापना कर्त्तव्या । अथ
नीत्वा प्रजवणभूमिमुच्चारभूमि भिक्षादौ वा गच्छेत्, अथवा
स्वाध्यायं करोति तत्रैव वषट्कारा-आरोपणं प्रायश्चित्तम् ।

तामेवाह—

एणसं चउसुं पी, तण्णसु लहुगो य लहुगफलगेसु ।

रायइदुग्गहणं, चउगुरुगा होति शातव्वा ॥१३४॥

एतत्तु-प्रजवणभूम्यादिषु वतुषु स्थानेष्वननुज्ञाप्य प्रवृत्तो
तृणषु-तृणमयसंस्तरकविषयः प्रायश्चित्तं लघुको मासः ।
फलकेषु विषये चत्वारो लघुकाः । राजघ्रिष्टानां राजप्रतिपि-
क्षानां तृणफलकादीनामनुज्ञाप्य ग्रहणे चत्वारो शुरुका भव-
न्ति-ज्ञातव्याः ।

नो कपइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा पुव्वमेव ओ-
ग्गहं ओगिहिहत्ता तन्नो पच्छा अणुभवत्तए ॥१०॥
कपइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा पुव्वमेव ओग्गहं
अणुण्वेत्ता तन्नो पच्छा ओगिहिहत्तए अइ पुण एवं जा-

शेजा इह खलु निग्मंथीख वा निग्मंथीख वा नो सुलभे
पाडिहारि एजेसांसारए सिकुइ एवहं कप्पइ पुब्बामेव
ओमागाहं ओमिगिहवा तओ पच्छा अणुन्नेत्तए मा व-
हं ओओवइ अणुलोमयेयं अणुलोमयेयं सिया इति ॥११॥

अस्य सूत्रस्य संबन्धमाह—

उग्गहसमणुसासुं, सेजासांसारएसु य तहेव ।
अणुवत्तितु भवे, पंते अणुलोमवति सुत्तं ॥१२॥

अवग्रहः संस्तरकाश्च स्वामिमा अनुज्ञाताः, अवग्रहीत-
स्याः, इत्युत्सर्गते उपदेशस्तदेवमवग्रहसमनुज्ञासु शय्यासं-
स्तरकेषु तथैव समनुज्ञातव्येष्वनुवर्तमानेष्वदमित्यर्थं स्व-
समनुज्ञातसंस्तरकारादिवग्रहणविषयं भवति । अपवादोऽननु-
ज्ञाप्य संस्तरकग्रहणं यदि संस्तरकस्वामी प्राप्तेः कष्टं भ-
वेत् । तस्मिन्प्राप्ते अनुलोमवाकू वक्तव्या, अनेन संबन्धनाया-
तस्यास्य व्याख्या—न कल्पते निग्रंथानां निग्रंथीनां वा
प्रतिहारिकं शय्यासंस्तरकं सर्वोक्ताना अप्रयिता द्वितीय-
मप्यवग्रहमननुज्ञाप्य, अपिष्टानुम् अनुज्ञाप्य पुनः कल्पते
एवं सामारिकसत्केऽपि शय्यासंस्तरकं ठावालापकौ वक्त-
व्यौ । तथा न कल्पते निग्रंथानां वा निग्रंथीनां वा पूर्वमे-
वावग्रहमवग्रहीतुं नतः पश्चादनुज्ञापयितुम् । कल्पते निग्रं-
थानां वा निग्रंथीनां वा पूर्वमेवावग्रहमनुज्ञापयितुं पश्चा-
दवग्रहीतुमिति । अथ पुनरतत् जानीयात्—इह खलु निग्रं-
थानां वा निग्रंथीनां वा न सुलभः शय्यासंस्तरक इति
कृत्वा एवमेव अनुना प्रकारः । श्रुमिति वाक्यार्थलंकारः । कल्प-
ते पूर्वमेवावग्रहमवग्रहीतुं नतः पश्चादनुज्ञापयितुम् । तत्रैव
कारणं शय्यासंस्तरकस्वामिना सह संयतानां कलह आ-
वायाः संयतानं वृत्ते—“ भो ” आयां । द्विविधा कुरुत हा
वपि कुरुत एकं वसति प्रतिगृह्णाथ अपरं परयाणि भाष्ये,
तस्मात् क्षम्यमन्येवं वचसा अनुलोमेन—अनुकूलेनानु-
लोमापितव्यः स्यादिति ।

सेजासांसारदुग्गं, अणुस्येउल्ल ठाययाणसस ।

लहुगो लहुगो लहुगा, आणादी निच्छुभणपंतो ॥१३६॥

शय्यासंस्तरकद्विकं परिशात्रपरिशादिकं शालादिषु चा-
वग्रहमननुज्ञाप्य तिष्ठतः प्रायश्चित्तं लघुकारिदं । तथा-शा-
लादिष्ववग्रहमननुज्ञाप्य तिष्ठतां लघुकां मासः । परिशाटी
मासेषु, अपरिशाटी चत्वारो लघुकाः । तथा आह्लादयः-
आह्लाभह्लादयो दोषाः । तथा साम्रते कोऽपि रुष्टः सन् नि-
च्छुभणं—निष्काशनं कुर्यात् ।

एवमदिसवियारो, दिमवियारो वि समपवादीसुं ।

तण्णफलगाणुसाया, कप्पडियादीण जण्ण भवो ॥१३७॥

एवमदत्तविचारं शालादीं द्रष्टव्यम् । दत्तविचारं नाम यत्र
कार्पटिकादिनं कोऽपि वार्यते तत्र, सभा वा प्रभा वा मण्ड-
पको वा धान्यपि च तत्र तण्णफलकादीनि ताम्बप्यनुज्ञा-
यानि । तथा चाह—यत्र कार्पटिकादीनां तण्णफलकादीन्यनु-
ज्ञातानि भवन्ति तेष्वपि दत्तविचारं सभाप्रपादिषु यानि
तण्णफलकादीनि ताम्बपि ।

किमित्याह—

तासि वि उ न कपंयी, अणुणुसवियमि लहुगमासो उ ।
इत्तरियं पि न कप्पइ, तन्हा उ अजातितो गहय्यं ॥१३८॥
ताम्यपि अननुज्ञापिते स्वामिनि प्रहीतं न कल्पन्ते । यदि पु-
नरननुज्ञाप्य शुद्धाति तदा प्रायश्चित्तं लघुकां मासः । कस्मा-
देवमत आह—यस्मादित्तरमपि—लघुमात्रमपीत्यर्थः, अवग्र-
हणमायाचितं न कल्पते । उक्ते च—“ इत्तरियं पि न कप्पइ,
अविदिमं खलु परांगहारासुं । चिट्ठुन् निस्सोयइत्तु, तुवहइत्तु
च (तद्व्यवस्थ) रक्कसणुद्धाप ॥ १ ॥ ”

तथा अननुज्ञापिते तिष्ठत इमे च दोषाः—

जार्वातियदोमा वा, अदत्तनिच्छुभणमण्णदिवमरातो वा ।

एए दोसे पावइ, दिमवियारो वि ठायंतो ॥१३९॥

अननुज्ञातं दत्तविचारोऽपि यदि तिष्ठति तदा याचानिक-
दोषस्तथा “अदत्ते” ति—अदत्तदानप्रददोषोऽप्यजायते । तथा
कदाचित् यत् सभादिस्वामी प्राप्तेः दृष्टान्तं कनामीपामत्र स्थानं
वृत्तं नष्टमीपां योग्यमिति । ततो रुष्टः सन् दिवसे रात्रौ
वा निष्काशनं कुर्यात् । तस्मादत्तविचारोऽप्यननुज्ञाप्य तिष्ठन्
एतान् दोषागमाप्नोति । तस्मात्तत्रापि पूर्वमनुज्ञाप्य पश्चात्क-
ल्पने स्थानुम् । एवं सति याचानिकदोषा न भवति । स्वामि-
सत्के कृत्वा तदनुज्ञापनाददत्तादानं निष्काशनं च न
भवतीति ।

किं तु अदिसवियारो, कोट्टारादीमु जण्ण तण्णफलगा ।

रक्खिज्जेत तहियं, अणुणुस्राए य ठायति ॥१४०॥

अस्तां दत्तविचारं अनुज्ञापनमन्त्रेण न तिष्ठन्ति प्राशु-
क्लदोषसंभवात् । किं तु—अदत्तविचारोऽपि । मायायामकवच-
नमपिशब्दलोपश्चापेत्वात् । न दत्ता विचारप्रदेशो यत्र ता-
म्यदत्तविचाराणि नृत्वापि, केष्वित्याह—कोट्टागारादिषु को-
ट्टागारं धान्यस्य तुलादीनां वा आदिशब्दान्—चतुःशाला-
दीनि । तथा देवकुले गोष्ठिकादीनां वा गृहाणि, यत्र गो-
ष्ठिकादयः समवायं कुर्यान्ति तानि । दत्तविचाराणि भव-
न्ति अदत्तविचाराणि शुद्धान्ते, तेषु कोट्टागारादिषु यत्र येषु
तण्णफलकानि रच्यन्ते । तथाहि—प्रतीतमन्तकोट्टागारादि-
षु मा कोऽपि किमपि हार्यार्गितं प्रादुरिकमाचनेन तुला-
नि फलकानि धाम्यानि च प्रयत्नेन रच्यन्ते ।
तत्र तन्वचननुज्ञापितु साधवो न तिष्ठन्ति । किमर्थमिति चे-
दत आह—

दोमाण रक्खणह्ठा, चोएइ निग्गथयं ततो सुत्तं ।

भन्नइ कारणियं खलु, इमे य ते कारणा हुंति ॥१४१॥

दोषाणां प्रायश्चित्तप्रसङ्गो भङ्गादिकृपाणां रक्षणार्थे—रक्ष-
णाय तत्र न तिष्ठति । अत्र परबोधयति—यथेवं ततः सूत्रम्—
“इह खलु निग्मंथीख वा निग्मंथीख या नो खलु भं पाडि-
हारि” इत्यादि निरर्थकमविषयत्वात्, सूत्रे हि अनुज्ञा-
पनमन्त्रेणापि पूर्वमनुज्ञातामिति । सूरिराह—भयाने—उ-
त्तरं दीयते । इदं च खलु सूत्रं कारणीकं—कारणैर्निष्ठुम्
तानि च कारणानि इमानि—वक्ष्यमाणानि भवन्ति ।

ताम्यवाह—

अद्वारेण अट्टाहिय, ओमसिगवामोणुगामियवियाले ।

तेषां सावयमसगा, सीयं वा संदुरहास्यं ॥१४२॥

अथचि—मार्गे यताः साधवः तन्नाम्यत्र याचिता वसतिः परं न लब्धा । अथवा—अष्टाहिकां द्रष्टुमगतः । यदि वा—वृत्तावादीनां कारयेन । यदिवा—अथमोपर्यमशिवं वा भविष्यतीत्यन्यदेशं प्रस्थिता विकाले प्राप्ताः । अथवा—प्रामाण्यमपि विहरन्ति । ध्यातिरुद्धमन्तरमपामन्तरं इति कृत्वा साधवशेन वा निशि—विकाले प्राप्ताः, अन्या च वसतिनोरोच्यते । वसतिमन्तरेषु च स्तेनवशे वा स्वापवशे वा मशका वा तुरध्यासाः, शीते वा तुरध्यासे पतति, यथा उत्तरापथे । वशे वा घने निपतन् तिष्ठति । तत एतैः कारयैरुद्धेऽप्यधिकृतवसतिस्वामिनि मा—यथा अन्ये पथिकाः कारपटिका वा तिष्ठन्ति तथैव कायिक्यादिभूमीः प्रत्युपेक्ष्य पूर्वमवग्रहं गृहीत्वा पश्चाद् वसतिस्वामिनिपनुज्ञापयति ।

एतदेव सविशेषमाह—

एहं कारयेहि, पुत्रं पेहेतु दिक्षु शुष्माय ।

तद्दे अयंति दिक्षु, इमा उ जयथा तद्दे होइ ॥१४३॥

एतैः—अनन्तरोदितैः कारयैः पूर्वमुच्चार्यादिभूमीः प्रत्युपेक्ष्य रुद्धः परिजनांऽनुज्ञाप्यते । ततस्तस्यां वसतावापान्ति साधवस्तत्र रुद्धे परिजने इयं वयमगाथा यतना भवति :

तामवाह—

पेहे उच्चारभूमादी, ठायती वोत्तु परिजम् ।

अत्पात्रा जाव सो पई, जाचिहामो तमापयं ॥१४४॥

प्रेक्ष्य—प्रत्युपेक्ष्य उच्चारभूम्यादि परिजनमुक्त्वा साधवस्तत्र तिष्ठन्ति—कथमुक्तव्येत्यत आह—आस्मद् तावत् यावत्स गृहस्वामी समागच्छति ततस्समागतं याचिष्यामहे ।

स यागतो येन विधिना समनुज्ञापयितव्यस्तं विधिमाह—

वयं वषं च साउऊणं, वयंते वग्गुवादिषो ।

समंढा वेयरे सेजं, अण्णदंती निरंतरं ॥१४५॥

वयो वर्णं च गृहस्वामिनो ज्ञात्वा वस्तु शोभनं वदन्तीत्येवंशीला वस्तुयादिनो वसतिस्वामिनं वयमगाथं वदन्ति । इतरं च समागच्छाः सोपकरणाः सन्तो निरन्तरं वसतिमापयन्त्येव व्याप्नुमि ।

कथं वदन्तीत्यत आह—

अन्मासत्थं गंतुं-ख पुच्छए दूरएणिमा जयथा ।

तदिसमेतपडिच्छण, पथे य कहेति सम्भावं ॥१४६॥

यदि अभ्यासस्थो-निकटवर्षी भवति तदा गत्वा वसतिस्वामिन् पुच्छति । अथ दूरप्रासस्तत्रेयं यतना । तां विरामागच्छतः प्रतीक्ष्य कर्त्तव्यम् प्राप्तं च तस्मिन् सङ्गावं कथयन्ति यथा बहिः स्तेनादिभयात् युष्माकमुपाश्रये वयं स्थिताः, तथेदं वदन्ति ।

विले व वसिउं नागा, (पातो)गच्छामो तज्जया निरत्थावं ।

बहिं दोसा जावे या, होजा तुज्जहि अहोसज्जा ॥१४७॥

विले नागा इव वयं युष्मदुपाश्रये उषिष्यामास्तगच्छाम

एवं याचितो यदि ददाति ततः सुन्दरम् । अथ च ददाति तदाऽनुलोमेन वचसा अनुलोमयितव्यः । धर्मकथा तस्य कथ्यते, निमित्तादिकं वा प्रयुज्यते । तथाप्यद्वितीयं पदमपि वक्तव्यम् । कथमिदं—निरस्तानां—निष्काशितानामस्माकं ये स्तेनकथापदादिभिर्पथिशीरमरणशोषा जायेरन् मा तं तवाप्युपरि पतेपुरिति ।

एतदेव वसिस्तममिधिसुराह—

जइ देइ सुंदरं तु, अह उ वण्णाहि नीति मज्जं गिहा ।

असत्थ वसहिं मगह, तहियं अणुसङ्गिमादीणि ॥१४८॥

यदि ' विले व वसिउं नागा ' इत्यादि भयानकान्तरं वसति ददाति ततः सुन्दरम् । अथ वदेत् मम शुद्धान्निर्गच्छत—अन्यत्र वसतिं याचष्यमिनि तदा तन्नानुशिष्टयादीनि क्रियन्ते; अनुशिष्टः—अनुशासनं क्रियते । आदिशब्दात्—धर्मकथा कथनं इति परिग्रहः ।

अणुलोमं सजाती, सजाहमेवेति तह वि उ अठेते ।

अभिज्ञागनिमित्तं वा, वंशयं गोसे य ववहारे ॥१४९॥

तथा अनुलोमेन वचसा अनुलोमं कर्त्तव्यम् । अथ तथापि न ददाति नहि सजातिः सजातिमनुकूलयतीति न्यायमङ्गीकृत्य ये तस्य स्वजना यानि च मित्राणि तैरनुमयितव्यः । तथाप्यनिष्ठित अभियोगा मन्त्रादिना कर्त्तव्यः, निमित्तं वा गयोक्तव्यम्, बन्धनं वा संधारिणं साधुमिस्तस्य कर्त्तव्यम् । ततः प्रभृते व्यवहारः कर्त्तव्यः ।

मां खो जिवसु भाणाइं, मा भिदिस्ससि खोऽज्जत । ।

दुहतो वार्यं वोलेंति, थेरा वोरिति संजए ॥ १५० ॥

यदि साधूनां भारुद्धं बहिर्नैतुं व्यवसितस्तदा स भयते । मा नः—अस्माकं भाजनानि स्तूय, हे अग्रतः । मा वा नः—अस्माकं भाजनानि भिक्षि । यदि पुनस्ते संयता निद्रेस्मोदिवचोभिराकांशन्ति तदा स्वविरा आचार्याः संयतान् वारयन्ति । आचार्यां विधातो वाचं कुणुं, एकं तावत् वसतिं प्रतिशुद्धीय, द्वितीयं परुषाणि भाषयेत् तस्मात्मा एवं भणत, यत्कराति तत् क्षमयमिति ।

अहवा वेति अग्ने ते, सहामो एस ते बली ।

न सहैऽऽजराहं ते, तेषां होज न ते खेमं ॥ १५१ ॥

अथवा इत्तं वृषते—वयं तवापराधं सहामहे, एष पुनर्बलीयान् तवापराधं न सहेत् । असहिष्णुना वा तेन यत्क्रियेत तत्र ते क्षेमं भवेत् ।

एवमुक्त्वा यदि सोऽतिगोषेण न तिष्ठति, निष्काशयति, प्रहरिषीं धावति, तदा स बलीयान् यत्कराति तदहरीयति—

सो य रुद्धो व उड्डिया, खेमं कुड्डं व कंएप ।

पुण्वं वा नातिमिचेहिं, तं गर्मेति पहूँ वा ॥ १५२ ॥

स बलीयान् रुद्ध इव, न तु परमार्थतो रुद्ध उन्धाय स्तम्भं वा कुण्ठं वा मुष्टिप्रहारैश्च कम्पयति । कम्पयन् ब्रूते—एवं शिरः पातयिष्यामि, यदि न स्थास्यसि । एतच्च पर्यन्ते उच्यते, अन्यथा पूर्वमेव ज्ञातिभिर्मित्रैर्वा प्रयुजा तं गमयन्ति, तथाऽप्यतिद्वयमन्तरादितं क्रियते । १५० = ३० ।

संस्तारका विप्रणष्टः स्यात् तदावप्रहः—

इह खलु निर्माथाय वा निर्माथीय वा षडिहारिण वा
सागारिमर्माणि वा सेजासंथारण परिम्भेत् सिया, से य अ-
शुगवेसिपन्वे सिया, से य अशुगवेसिमाणे लभेज्जा । तस्सेव
अशुगपदावन्वे सिया, से अ अशुगवेसिमाणे लो लभेज्जा ।
एवं से कप्यद दोषं पि उग्गहं ओगिहिहत्ता परिहारं प-
रिहरिण ॥ २८ ॥

अथास्य (सूत्रस्य) संबन्धमाह—

दोषेहगयरं लुहं, गवेसितं पुत्तसामिणो देति ।

अफमादद्धा अहिण्, हिण् य सुत्तस अरभो ॥६३६॥

द्रव्योः—प्रातिहारिकसागारिकयोः परिशास्त्रपरिशुद्धिनां च
संस्तारकयोरकतरं संस्तारकं नष्टं गवेसयित्वा पुनस्त्वाभिः
प्रयच्छन्ति । अतः अहं—अनेष्टप्रमाद्व्याप्तं, हनं च गवेसया-
द्विस्त्रामाकारिप्रक्षयनाशमस्य स्वस्थारम्भः क्रियते । अनेन
संबन्धेनावातस्वास्थ्य (२८) व्याख्या—इहास्मिन् मौनीन्द्र प्र-
चक्षे स्थितानां स्तुतयोक्त्यालंकारं निर्मन्थानां वा निर्मन्थानां
वा प्रातिहारिको वा सागारिकस्यको वा शय्यासंस्तारको
विप्रणष्टोत्—विधियः प्रकारैः प्रकणैरुक्तानांऽपि नश्यन्ते । स
चातुस्रगवेषयितव्यो विप्रणष्टानन्तरं पृथुन एव गवेषयितव्यः
स्यात्—भेज्ज । स चातुस्रगवेषमाणां लभ्यत, तस्यैव—संस्तार-
कस्वामिनिः प्रतिज्ञातव्यः—प्रत्यर्पणीयः स्यात् । स चातुस्र-
गवेषमाणां नो लभ्यत, तत एव ' से ' तस्य कल्पने द्वितीय-
मप्यवप्रहमनुज्ञाय । एकं तावत्प्रथमं यद्वा शूदीनस्नदाऽनु-
ज्ञापिनः, ततो विप्रणष्टः सप्त गवेस्यमाणांऽपि यदा न लब्ध-
स्तदा संस्तारकस्वामिनिः कथिने सति यदस्वावश्यं संस्तार-
कं ददाति, यद्वा स एव संस्तारकस्वामिना सूत्र्यमाणां
लभ्यः, न तस्मिन्निषयं द्वितीयमवप्रहमनुज्ञाय परिहार-
धारणापरिभांगलक्षणं परिहर्तुं धातूनामनेकार्थत्वात्कर्तुमिति
स्वाधिकः ।

अथ निर्युक्तिवस्तरः—

संथारो नासिहिती, वड्ढीपालस्स मग्गया होति ।

सुभाई उ विमासा, जेवह देह्ठा तंहेव इहं ॥ ६३७ ॥

शून्यायां वसती कृतायां संस्तारको नश्यतीति प्रथमत
एव वसतिः शून्या कर्तव्या यथासंज्ञं न शयति । अतः एवात्र
वसतिबालस्य मार्गणा भवति । कथमित्याह—'सुभाई' इत्या-
दि यथैवावस्तारणीडिकायां शय्याकल्पकद्वारे 'सुखे बाल-
मिलासे' इत्यादिका विभागा कृता तथैवद्वारि मन्तव्या ।

स्थानाशून्यायै पुनर्निर्दिमाह—

पदमस्मि य चउलहुगा, सेसंसु मासियं तु नाखलं ।

दोहि गुरु ऐकेणं, चउथप्यं दोहि वि लहुगा ॥६३८॥

प्रथमं स्थानं वसतेः शून्यानाकलक्षणं चतुर्लुकाः, द्वाभ्यां
तत्रकालाभ्यां गुरुकाः । शेषेषु—बालालानां तत्रकालाभ्यां
बालक्षणेषु त्रिषु लघुमासिकम् । तत्र बालस्थापने तपसा गु-

रुक्तं, ग्लानस्थापने कालेन गुरुकं, चतुर्थेऽप्ये—अव्यक्तस्थाप-
नात्मकं द्वाभ्यामापि—तपःकालाभ्यां लघुकम् ।

तत्र दोषानुपपत्त्यर्थं—

मिच्छत्तवहुगवारण—भडाण मरंयं तिरिक्कसमणुखारं ।

आएसबालनिके—यणे य सुखे भवे दोसा ॥ ६३६ ॥

बलिधम्मकहाकिड्डा—पमज्जा चरिमया य पाहुडिया ।

खंवारअगणि भंगे, मालवतेखा पैमाईया ॥६४०॥

गाथाद्वयं पण्डिकायां सविस्तरं व्याख्यानम् । यत एते दोषा
अनो वसतिः शून्या न कर्तव्या, न वा बालो ग्लानोऽप्यहो
वा वसतिपालः स्थापनीयः ।

संथारविप्रणष्टो, एवं सु भविज्जीतीति चोएति ।

सुचं होइ य अफलं, अह सफलं उभयहा दोसा ॥६४१॥

नादयति—परः प्ररयति, एवं सु—अवधारणं सुरक्षितं कि-
यमाणं संस्तारकस्य विप्रणष्टो न विद्यते । तथा च 'सेजा
संथारण विपणक्खिज्जा' इत्यादिलक्षणं सूत्रमफलं भवति ।
अथ सूत्रं सफलं मध्यव्य ततो बालादिदोषपरिहृतां वसति-
पालः स्थापनीयः इति यदुक्तं तदफलं प्राप्नोति । एवमुभयथा
ऽपि दोषा भवन्ति ।

सुरिगह—यथा द्वयमापि सफलं भवति तथाऽभिधीयते—

निज्जंताऽण्णिज्जंतां, आयावसम्मण्णिज्जितोऽवहीरिजा ।

तेणऽगणिउदगसंभम—बौद्धिकभयपटुद्वारं ॥ ६४२ ॥

प्रत्यर्पणायै नीयमानः संस्तारको राजपुङ्गवरन्तराऽपि हिये-
त 'आण्णिज्जंतां' इति यदुपनिष्ठादानीयमानो अ राजपु-
ङ्गवैर्बलादप्येत्यतः । आतापनमाताप संस्तारकस्य प्रदानं तद-
र्थं वा बहिर्निष्काशितः कर्नापि हियेत, स्तनाभ्युदकसंभ-
मेपु वा बाधिकभयं वा राष्ट्रस्य देशस्य यदुत्थानम्—उद्बल-
स्वने तत्र हियेत ।

पडिसिंहेण व लद्धो, पडिलेहणमादिविरहिते गहणं ।

अणुमिद्धी धम्मकहा, वल्लभो वा निमिसेणं ॥६४३॥

प्रतिषेधो नाम संस्तारको मार्यमाणस्तेन स्वामिना
नाहं प्रयच्छामीति भयत् प्रतिपिदस्ततः स केनचित्
भद्रकेणानुशिष्टः—किं न प्रयच्छसीति ? स प्राह—वि-
प्रणष्टश्रमयात् । इतरां प्रवीति—नामीयां हस्तादि-
प्रणश्यति, एवंविधेन प्रतिषेधेन वा लब्धः स प्रयत्नेन
स्वयमाणाऽपि प्रत्युपलक्षाननिमित्तं बहिर्नीतः, साधुष्व
विस्तृन्तरजोहणार्थं मध्ये प्रविष्टः । स चांशुकोऽयमिति कृ-
त्वा विरहितं मत्वा केनापि गृहीतः । आदिप्रहणानुप्राश्य-
स्यातः राजवज्रमिव दण्डा बलमादिकया ग्रहणं कृतम् । एवं
विप्रणष्टं सति यत हनस्तस्य पाश्चात्तर्गायितव्यः । अथ मा-
र्गिताऽपि न ददाति ततोऽनुशिष्टः क्रियते । तथाप्यवप्र-
च्छति धर्मकथा कर्तव्या । एवमप्यवदानं यो द्रमकस्तस्य
तापने क्रियते । यस्तु राजवज्रमः स निमित्तेनावर्तेनीयः ।

कथं पुनरनुशिष्टः क्रियते इत्युच्यते—

दिशो यवविंहेयो—व एस शारिदिसि से ख दावं जो ।

अमो वि ताव देयो, देजाणमजाणताऽऽसीय ॥६४४॥
य एष भवता संस्तारको गृहीतः स भवतिधैव शिष्ट-
पुत्रेण वक्ष्यते । 'स' -अस्माकं न नाईसि दातुम्, अतोऽपि
तावद्भवता संस्तारको देयः किं पुनर्योऽप्यवक्षः । ततः अ-
जानता जानता वा अज्ञानीतमतोऽस्माकं प्रयच्छ ।

एवम् अनुशिष्टो यदि न प्रयच्छति ततोऽयं विधिः—
मंतनिमिषं पुष्प रा-ववज्जमे दमगमेसणमदेते ।

धम्मकहा पुष्प दोसु वि, जति अवराहो दुहा वऽहिओ ॥६४५॥
राजवज्जमे अददति, मन्थो निमिषं वा प्रयोक्तव्यम् । द्रमकस्य
तु भेष्यं कर्त्तव्यम् । धर्मकथा पुनर्द्वयोरपि द्रमकराजवज्ज-
भयोः प्रयुज्यते, यथा यतयः—साधवस्तेषामुपकक्षापहारा-
घपरयो हि इह लोके परलोके वाऽहितो भवति ।

इदमेव व्यनक्ति—

अञं पि ताव तेभं, इहरालोके य पारिणामऽहिंयं ।

परतो जायितलद्धं, किं पुण मन्नुप्पहरेशु ॥६४६॥

अन्यदपि ग्राह्यजनविषयमपि यस्तेभ्यं तत्तावीदृह परलोके
वा परिणामऽहितं भवति । किं पुनः परतो याचितं यज्जब्धं
तदपि हिंसायां मन्नुप्रहरणेषु साधुषु । मन्नुः—कोषस्त-
त्प्रहरणास्तदायुधा एव श्रवणः । तत्तेषां हिंसायां मिद्वय-
रलोकायोः सुतरामहितं भवति ।

एवमप्युक्तां यदि न दद्यात् ततः—

खंते व भूणए वा, भोगाज्जाभातुगे असइ साहे ।

सिद्धिम्मि य जं कुणइ, सो मग्गायादायववहारो ॥६४७॥

'खंतं' सि-पिता तेन गृहीते पुत्रस्य निवेद्यते, भूणकः—पुत्र
स्तेन गृहीते पिता प्रहाण्यते । यद्वा—या तस्य भोजिका-
भार्या, या वा जामाता ताभ्यामस्मी भाणयितव्यः । 'असइसा-
हे' ति स्वधेयाऽपि यदि न ददाति तदा महत्तरादीनां निवे-
द्यते । तस्य शिष्टं कथितं यत्सौ महत्तरादिः करोति त-
त्प्रमाणम् । एवं प्रनष्टस्य संस्तारकस्य मार्गणा, एवमप्यलभ्य-
माने प्राप्तस्य संस्तारकस्वामिनो 'दाणं' निवेदनं दीयते, व्य-
वहारो वा करणं प्रविश्य कर्त्तव्य इति संग्रहगद्यासमासाधैः ।

अथैनामेव विधुंशति—

भूणगगहिते खंतं, अण्णइ खंतगहिते य से पुचं ।

असति चि न देमाणे, कुणति द्वावेति बलवाओ ॥६४८॥

भूणकं गृहीते अन्ते-पितरं भणति-प्रहातयति । अन्तेन
तु गृहीते 'स' तस्य पुत्रं भणति । उपलक्षणमिदं तेन भो-
जिकादीनपि भाणयति 'असइ' सि एतद्ब्रह्मण्यपदं व्या-
चष्ट 'न देमाणे' सि एवमप्यद्वाने भोगिकादेः निवेद्यते । ततो
यत्सौ बध्ननरोधमादि करोति दापयति वा तत्प्रमाणम् ।

भोइय व उत्तरोरै, नेयवं जाव ऽपच्छिमो राया ।

दाणं विसज्जणं वा, दिट्ठमदिट्ठे इमं होइ ॥ ६४९ ॥

प्रथमं भोगिकस्य निवेद्यते, यत्सौ न दापयति ततो यस्त्र
देशारक्षकः स ह्राण्यते । एवमुत्तरोरं तावन्नतयं यावद-
पश्चिमां राजा । ततो 'दाणं' ति भोगिकाद्यभौतसकाशाद् गृ-
हीत्वा साधूनां संस्तारकं दपुः । 'विसज्जणं व' सि यद्वा

ते भोगिकादयो भेष्यः, गच्छन् वयं वयं संस्तारकं सं-
स्तारकस्वामिनं समर्पयिष्यामः, इति एष विधिर्द्वे सं-
स्तारके भवत्यः । अष्टे इदं वक्ष्यमाणं भवति ।

अथैनामेव गाथां व्याचष्टे—

खंताहिंसेट्ठे दिंते, महत्तरकिच्चरोइए वाऽवि ।

देसारविखयमेषे, करणे निवे मा गुरु दंढे ॥ ६४० ॥

'खंतं' सि—पितरि तदानीमन्तरोहनीत्या शिष्टे-कथिते
ऽप्यद्वाने महत्तरस्य—ग्रामप्रधानपुरुषस्य कथयन्ति । कृत्य-
करो—ग्रामकृत्ये नियुक्तो भोगिको—ग्रामस्वामी तयोर्वा क-
थयन्ति । देशारक्षिको—महाबलाधिकृतः, अमात्यो—राजमन्त्री
तयोर्वा यथाक्रमं निवेद्यते । तथाप्यद्वाने करणेऽपि निवे-
द्यन्ति । नृपस्य तु न निवेद्यते, वा गुरुगरीयान् सर्वेष्व-
द्वाराणां किं वृद्धा भवेदिति कृत्वा ।

एए उ द्वावेत्ती, अहव भणेआ स कस्स दापव्वो ।

अट्ठकस्स चि य भणिए, वचह तस्स पण्हिस्सामो ॥६४१॥

एते भोगिकादयो यदि दापयन्ति ततो लष्टम् । अथवा—ते
भेष्यः—स संस्तारकः कस्य दातव्य इति । ततः साधुभिर-
मुकस्याति भणितुं श्रेष्ठं ततः—प्रजत वयं, वयमेव तस्यान्ये-
यिष्याम इति ।

जति सि कज्जसमची, वयंति इहरा उ धेत्तु संधारं ।

दिट्ठे खाते पेवं, अदिट्ठे गाए इमा जयणा ॥ ६४२ ॥

यदि 'सि' तेषां साधूनां तेन संस्तारकेण कार्यसमाप्तिः सं-
ज्ञाना मालकल्पश्च पूर्यततो भोगिकादिभिर्विसर्जना क्रव-
न्ति, इतरथा—संस्तारककार्यं असमाप्तं, अपूर्णं भोजिकादेः तं
वा अन्यं वा संस्तारकं गृहीत्वा परिशुद्धते । एवं दृष्टे संस्तार-
कं ज्ञाते वा स्तेन विधिद्वयः ।

अष्टे अज्ञाते सैवं यतना भवति—

विजादीहि गवेसण, अदिट्ठे भोइयस्स वा कहिति ।

जो भइओ गवेसति, पंते अणुसिद्धिमाईणि ॥ ६४३ ॥

विद्याद्विभिः संस्तारकस्य गवेयणा कर्त्तव्या । अथ न
सन्ति विद्याद्वयस्ततोऽष्टेऽज्ञाते स्तेनं भोगिकस्य कथय-
न्ति । ततो यो भद्रको भवति स स्वयमेव गवेययति, यस्तु
प्राप्तः स स्वयं न गवेययति ततस्तत्तत्प्राप्तिशुद्ध्यादीनि पदानि
प्रयोक्तव्यानि । एषा पुरातनगाथा ।

अत एनां व्याख्यानयति—

आभोगिणिए पसिणे—ए देवथाए निमित्ततो वाऽवि ।

एवं नाए जयणा, सा विप खंतादि जा राया ॥६४४॥

आभोगिनी नाम विद्या सा भवत्ये, या परिजापिता सती
मानसं परिच्छेदमुत्पादयति । सा यद्यस्ति ततस्तथा येन सं-
स्तारको गृहीतः स आभोग्यते । एवं प्रसेनाद्ब्रह्मव्यप्रभ्रा-
दिना देवतया वा क्षपकप्रवर्धनं निमित्तं वा अभिसंवादि-
ना तं स्तेनं जानन्ति । एवं ज्ञाते सति सैव यतना कर्त्तव्या,
या कर्त्तव्याऽगृहीते संस्तारके भविता । एतेषामभावे विधि-
माह—यावदप्यभ्यो राजा ।

विजादसई भोइय, विकहण केण गहिओ न जासीमो ।

दीहो हु रायहत्थो, भदो आमं ति मग्गयंते ॥ ६४५ ॥

विषादीनामभावे न ज्ञायेत केनापि गृहीत इति, ततो भोगिकादीनां कथयन्ति । संस्तरकोऽस्माकं नष्टो वर्त्तते, य-
यं तं गवेषयत । भोगिकः प्राह-केन गृहीतः, साधवो ब्रुव-
ते-न जानीमो वयम् । भोगिकः प्राह-अत्रायमानं कथं ग-
वेषयामि । साधुभिर्गृह्यं दीर्घो हि राजहस्तो भवति, तेन
हि गवेष्यमाणः सुखेनैव स्नेहः प्राप्यते । ततो यो भद्रको
भवति स आमे सत्यमिदमिति भणित्वा मार्गयति ।

प्रान्तः पुनरिदमाह—

जायह जेयं हडो सो, कथयति मग्गामिं अं अजासंतो ।

इति पंते अणुसिद्धी, धम्मनिमिषाहं तहं चेव ॥६५६॥

यः प्रान्तः स ब्रूयात्—जानीत ययं येनासौ संस्तरको
हस्तः । अजातेन तु कुत्राहं मार्गयामि । अत्रकवद्वधद्वे
इति प्रान्ते ब्रूवाण्ये अट्टिगिष्ठिधर्मकथानिमित्तादि तथैव प्र-
योक्तव्यम् ।

असती य भेसणं वा, भीया वा भोइयस्स व भणयं ।

साहिंति दारमूले, पडिणीए इमेसु वि कुम्भेअण् ॥६५७॥

अथ नास्ति तत्र भोगिकः, अस्ति वा परं न दापयति,
तदा साधवो भेषणं कुर्वन्ति । ततो भीता वा भोगिकस्य
वा भयेन द्वारमूले संहरन्ति, संस्तरकं स्थापयन्तीत्यर्थः ।
यस्तु प्रत्यनीकः स एतेष्वपि पृथिव्यादिषु कार्येषु
प्रतिपेत् । यद्यस्माकं न जातस्त-
पेताधामि मा भूवि-
ति कृत्वा । एष पुरातनगाथासमासार्थः ।

अथेनामेव व्याख्याति—

भोइयमादीणं सती, अहवा बंते वि विंति जणपुग्गो ।

गृहीहीमो सकजे, किहं लोगमयाहं जाणंता ॥६५८॥

भोगिकादीनामभावे तेषु वा संस्तरकमदापयन्तु साध-
वो बहुजनस्य पुरतो ब्रुवन्ते । वयं लोकमभिजानन्तः स्व-
कार्यं कथं मुक्तामहे, यदि लोकस्य नष्टं विनष्टं विरुद्धं वा
जानीमस्ततः कथमात्मीयं न ज्ञास्याम इति भावः । अतो
यद्यस्माकं संस्तरकं नार्पयन् ततो वयं जनपुरतस्तं
हस्ते गृहीत्वा दापयिष्यामः ।

अथ ययं न प्रतीच्छन् ततः—

पेहुणं तंदुलपन्नय-भीया साहिंति भोइग्गस्ते ।

साहिंति साहंरिंते व, दोइहं वि मा होउ पडिणीए ॥६५९॥

तन्मुखा द्विधा कियन्ते-एकं 'पेहुणमिभित्ताः, अपरे केव-
लाः एव । पेहुणं नाम-मयूराक्षयिच्छं तत एकः साधुः साधू-
नां भव्यादपसरति, गृहस्थांश्च भणति । युष्माकं भव्यादेकः
किमन्युपरकं गृह्णातु ततो गृहीते सति स साधुरागत्य भ-
णति युक्त्या सर्वेऽपि तिष्ठन्तु, स्थिते तु स नैमित्तिक-
साधुरकं तेषामजलौ ददाति । वयं च साधुना तत् गृह-
माणं दष्टं स तन्दुलान् प्रयच्छन् येन गृहीतं तत्र 'पेहुणमि-
भित्ता' ददाति । ततो नैमित्तिकसाधुस्तामि 'पेहुणमि' दष्ट्वा
भणति, अमेन गृहीतामिति । एवं प्रत्ययं उत्पन्ने भीताश्चरन्-
वति । नूनमेते एवं ज्ञात्वा भोगिकस्य कथयिष्यन्ति । एवं
चिञ्चिन्त्य स्वहस्तेन प्रतिश्रयद्वारमूले संस्तरकं स्थापयन्ति ।
प्रत्यनीकता वा द्वयोरेपि वर्णयोरस्माकममीषां च मा भूदिति
ब्रूयाथा एतेषु संहरन्ति ।

पुढवी आउकाए, अगणिवणसइतसेसु साहरह ।

चित्त्थं य दायण्वो, अदिहे' दिहे य दोषं पि ॥६६०॥

कश्चित्प्रत्यनीकः साधुसामाचारीकोविदः सचित्तपृथि-
व्यक्यायवनस्पतित्रयेषु प्रक्षिते न प्रदीप्यतीति ब्रूयाथा तेषु
आगाढे वा गर्तायां प्रक्षिपति । यद्यप्येतेषु प्रक्षिप्तस्तथापि
ततो गृहीत्वा संस्तरकस्वामिनो दातव्यः । अथ प्रत्यनेन
गवेषितोऽपि न कुत्रापि दष्टः । यद्वा—स प्रत्यनीकतया न
ददाति ततो 'दोषं पि' 'सि द्वितीयमपि वारमवग्रहमनुभा-
पेयम् । परः प्राह—यथाऽहं भणामि तथा द्वितीयावग्रहः
अनुज्ञापनीयः । कथमिति चेदुच्यते 'स संस्तरकस्वामी
न ज्ञात्येतः यथा नष्टः संस्तरकः, किं तु गत्वा भक्षितव्यं
देहि तं संस्तरकमिदानीमपि द्वितीयोऽवग्रह उच्यते ।

गुरुराह—

दिहुंतं पडिहिंसा, जयणाए भदतो विसजेति ।

मग्गंते यतथाए, उवहिग्गहणे ततो वाओ ॥६६१॥

दृष्टान्तो नाम—नोदकेन स्वमत्यां योऽपिमाया दष्टः, तं
प्रतिहत्य निक्षेप्य संस्तरकस्वामिनो यननया सद्भावः
कथनीयः । कथिते च भद्रको विसर्जयति गच्छन् नाहं किं-
चिदपि भणामि । यः प्रान्तः स संस्तरकं मार्गयति, तत्रानु-
शिष्टः कर्त्तव्यः । अथ नच्छति तथा यननया प्रान्तापधि-
र्दातव्यः । अथ बलादेव सारोपधिग्रहणं करोति ततो राज-
कुले विचारः कार्यः ।

अमुमेवार्थं व्याख्याति—

परवयणाऽउउउं, संधारं देहि तं तु गुरु एवं ।

आणेह भणति पंतो, तेणं दाणं न वा दाहं ॥६६२॥

परः प्रेरकस्तस्य वचनमत्र भवति 'आउउउं' 'ति धर्मक-
यथा संस्तरकस्वामी आवश्यं याच्यते । तं संस्तरकं नि-
व्याजे प्रयच्छ । गुरुराह—एवं मायया याचमानस्य चतुर्गु-
कम् । भद्रकप्रान्तकृताश्च दोषा भवन्ति । प्रान्तो भणति
आनयत संस्तरकं ततो दास्यामि वा न वा ।

किं च—

दिजंतो वि न गहिओ किं सुहसेओ इयाणि संजाओ ।

दियनट्ठो वा नूणं, अथकजापारं थवयामो ॥६६३॥

दीयमानोऽपि तदानीं यो न गृहीतः किमसौ संस्तरक
इदानीं सुखकथ्यः संजातः । अनया अथकयाश्चया अका-
लप्रायेणया स्तवयामः—स्तवं कुर्मः । स नूनं हतो वा नष्टो
वा ।

महो पुण अग्गहयं, जाणंतो वा वि विपरिणामेजा ।

किं फुडमेवं सीसह, इमो हु अणे वि संधारा ॥६६४॥

यः पुनर्भद्रकः स साधुषु अग्रहणमनादरं कुर्यात्, यो वा
जानाति संस्तरको हतो-नष्टो वेति स सत्यगृह्येनप्रवयः
धमिमुक्ता विपरिणमेत् अहो मायाविनोऽमी । विपरिणेतो
ब्रूयात्—किं द्रुतमेवास्माकं न शिष्यते—न कथ्यते यथा
संस्तरको नष्टः किमेवं मायया याच्यते ? इमो वुरिति
मल्लमुपलभ्यमाना अन्येऽपि संस्तरकाः सन्ति ।

इह चोयगदिहुंतं, पडिहुंतं सिस्सते य सम्भावो ।

भदो सो मम नड्डो, मग्गामि न तो पुणो दाहं ॥ ६६५ ॥

इतिः पुरःप्रदर्शने, एवं भद्रकामान्तर्दोषोपदर्शनेन नोदक-
ष्टान्तं पराभिप्रायं प्रतिहन्त्य तत्त्वबुध्यते । तस्य—संस्तारक-
स्याग्निनः सङ्काशः शिष्यते-निवेद्यते । निवेद्यते च भद्रको भ-
णति—स संस्तारको मम नष्टो न युष्माकम्, अथ प्रभृति
माहं मार्गयामि लब्धं तु तं पुनरपि वृष्टमर्थं दास्यामि ।

तुज्जे वि ताव मग्गह, अहं पि भूसेमि मग्गह व अणं ।

नड्डे वि तुम्भ खड्डा, वदंति पंतेऽणुसिद्धादी ॥ ६६६ ॥

यूपमपि तावत्तं संस्तारकं मार्गयन्, अहमपि तं 'कुले-
मि' ति-गंवययामि । अथ युष्माकं चरितं—संस्तारकेण प्र-
योजनं तदा यावत्सौ लभ्यते तावदर्थं मार्गयन् । यस्तु
प्रान्तः स सङ्काशे कथितं भणति—नष्टोऽपि संस्तारकं ययं
मम नष्टाः, यतो जानीयन्तः संस्तारकं मार्गयन्तः ।

इयं यतना—

मोहं णत्थिऽहरिष्सा, उवधि मे देहपंतदायथया ।

अणं वदंति फलगं, जयणाए मग्गिउं तस्स ॥ ६६७ ॥

अहरितया वयं नास्ति मूल्यम् । स त्रयात्—उपधि प्रयच्छ ।
ततो येन साधुना स संस्तारकं आनीतः तस्य सत्कर्मन्त-
प्रान्तमुपकरणं दर्शनीयम् । अन्यं वा फलकं यतनया मार्गयि-
त्वा ददाति । तत्र प्रथमतः शुद्धिः । तदभावे पञ्चकपरिहा-
रया राजकुले वा गन्वा व्यवहारः क्रियते । दत्त्वा वानुमनी-
श्वर इति एतेन 'अग्गहदाणं व व्यवहारो' ति पदं व्या-
ख्यातम् ।

सत्त्वं वि तत्थं रूढमि, भदो भुल्लेण जाव अवरणे ।

एगं ठवेउ ममसो, सो वि य जा अड्ढं काउं ॥ ६६८ ॥

कोऽपि राजवल्गमादिः सर्वोनपि साधून् तत्र निरुण-
क्षि, ततो यदि कश्चिच्चथाभद्रको मूल्येन मोचयति स
न प्रतिपद्यते । अथ प्रतिपद्ये कुर्वन्ति तदा चतुर्गुह ।
अथ नास्ति मोचयिता ततोऽपराह यावत् सर्वेऽपि सबा-
लवृद्धास्तिष्ठन्ति, यदि न सुञ्जति तत एव क्षपकादिकं
स्थापयित्वा शपाः सर्वेऽपि गच्छन्ति । सोऽपराधः स्थाप्यते
याऽष्टमं कर्तुं समर्थो भवति । असमर्थस्थापनं चतुर्गुह ।
ततोऽसावष्टमं कृत्वा पलायते ।

लद्धे तीरियकजा, तस्सेवऽप्यंति अहव भुंजंति ।

पड्ड लद्धेवऽसमत्तं, दोषोमग्गहो तस्स मूलाउ ॥ ६६९ ॥

लब्धं संस्तारकं यदि तीरितकार्योः समाप्तप्रयोजनास्ततस्त-
स्यैव संस्तारकस्याग्निनोऽप्ययति । अथ कार्यमसमाप्तं
ततो भुज्जते । अथ प्रभुणा—संस्तारकस्याग्निना साधू-
नां च कार्यमाध्याप्यसमाप्तं ततस्तस्य मूलाद्यद्वितीयं वा स
चावप्रदोऽनुष्ठाप्यते एष सूत्राक्तो द्वितीयोऽवप्रदः ।

अथ द्वितीयपदमाह—

वितियं पड्डनिव्विएस, खड्डुवियसुसमयमणप्पजे ।

असह य रायुदुद्धे, वोहिकमयमदसिसे वा ॥ ६७० ॥

द्वितीयपदमत्र भवति—संस्तारकेण कार्यं समाप्तम्, यांऽपि

संस्तारकस्य प्रभुः स रात्रा निर्धिष्य आह्वसतः देशभक्तं वा
नष्टः, दुर्मिते वा उत्थित-उद्धसितः, 'सुत्र' ति सुप्रवृत्तः
कुत्राप्यामन्त्रितः सन् गतो गृहे शून्यं संजातम्, सूता वा-
कालगतः । एतानि गृहस्थकारणानि । अमूनि तु संयतका-
रणाणि । स साधुरसिद्धिपुनं शक्नोति गवेवयितुम्, राजादि
बोधिकभये वा अप्रवृत्तिपङ्के वा साधेयवशतः एतैः कारणै-
र्विप्रनष्टं शून्यासंस्तारकं न गवेययेत्, न च प्रायश्चित्तमाप्नु-
यात् ॥ सू० ३ उ० ।

विप्रनष्टं शून्यासंस्तारकं गवेययेत्—

जे भिक्खु वा भिक्खुणी वा पाडिहारियसंतियं वा सेज्जासं-
धारयं विप्पणद्धे ख गवेसइ न गवेसंतं वा साइजइ ॥ ५७ ॥

जे भिक्खु वा भिक्खुणी वा सागारियसंतियं वा सेज्जा-
संधारयं विप्पणद्धे ख गवेसइ ख गवेसंतं वा सातिजइ ॥ ५८ ॥

वि इति विधीय प इति प्रकाशे पक्षिज्जमागणे गृहो वि-
प्पणद्धे शेषे पृथग् । नि० सू० ३ उ० । (यस्मिन् निवसे नि-
प्रेस्थाः शून्यासंस्तारकं विप्रजहति तत्रापरे आगच्छेयुः, त-
त्रावप्रदः 'उग्गह' शब्दे द्वितीयमागं ७१५ पृष्ठ उक्तः ।)
(रात्रावपि संस्तारको ग्राह्य इति 'राहमायण' शब्दे षष्ठ-
भागे उक्तम् ।)

साम्प्रतं वसन्तो वसन्तो विधिमधिकृत्याह—

से भिक्खु वा भिक्खुणी वा समाणे वा वसमाणे
वा गामाणुमानां दूहज्जमाणे वा पुच्चामेव एणस्स
उच्चारपासवणभूमिं पडिलेहिज्जा, केवली व्वाया-
आया-
खमेयं अपडिलेहियाए उच्चारपासवणभूमिए । से भिक्खु
वा भिक्खुणी वा रात्रो वा विपाले वा उच्चारपासवणं
परिद्वेवमाणे पयलेज वा पवेडेज वा से तथ पयलमाणे
वा पयडमाणे वा हत्थे वा पायं वा० जाव लुसिज वा पा-
णाणि वा ४० जाव ववरोविज्जा । अह भिक्खु खं पुच्चो-
वदिट्ठा जं पुच्चामेव पणस्स उच्चारपासवणभूमिं पडिले-
हिज्जा । (सू० १०६)

'स' इत्यादि सुगमं नवरं साधूनां सामान्धार्येण, यदुत
विकालं कश्चिच्छादिभूमयः प्रत्युपलब्धौ इति ।

साम्प्रतं संस्तारकभूमिमधिकृत्याह—

से भिक्खु वा भिक्खुणी वा अभिक्कलेज्जा सेज्जासंथा-
राभूमिं पडिलेहित्तए खसत्थ आयरिएण वा उवज्जाए-
ण वा० जाव गणावच्छेएण वा बोलेण वा वुद्धेण वा से-
हेण वा गिलासेण वा आऐसेण वा अंतेण वा मज्जेण
वा समेण वा विसमेण वा पवाएण वा खिवाएण वा त-
ओ संजयामेव पडिलेहिय २ पमजिय २ तओ संजयामेव
बहुकासुयं सेज्जासंधारगं संथेरेज्जा । (सू० १०७)

स भिक्षुगचार्योपाध्यायादिभिः स्वीकृतं भूमिं मुक्त्वाऽ-
न्यां स्वसंस्तराया प्रत्युपलब्धे, शेषे सुगमम् । नवरमादि-
शः—प्राधुनिक इति, तथाऽन्तेन वत्सादीनां पदानां कृतीया
सम्प्रत्यर्थ इति ।

इदानीं शयनविधिप्रवृत्त्याह—

से भिक्षु वा भिक्षुणी वा बहुकासुयं सेजासंधारणं संथारिणा अभिकलेजा बहुकासुयं सेजासंधारणं दुरुहितं, से भिक्षु वा भिक्षुणी वा बहुकासुयं सेजासंधारणं दुरुहितं पुत्र्यामेव सतीसोपरियं कार्यं पायं य पमजिय पमजिय ततो संजयामेव बहुकासुयं सेजासंधारणे दुरुहेजा, दुरुहिता तत्रो संजयामेव बहुकासुयं सेजासंधारणं सएजा । (छ०-१०८)

‘ से इत्यादि ’ स्पष्टम् ।

इदानीं सुप्तविधिप्रवृत्त्याह—

से भिक्षु वा भिक्षुणी वा बहुकासुयं सेजासंधारणं सय-
माणे शो ब्रह्ममण्डपस्य हृदये हृदयं पाण्ड्य पायं काण्ड्य
कार्यं आसाएजा, से अण्णायमाणे तत्रो संजयामेव बहु-
कासुयं संथारणं सएजा । से भिक्षु वा भिक्षुणी वा उ-
स्ससमाणे वा खीतसमाणे वा कासमाणे वा छीयमाणे वा
जंभायमाणे वा उट्टोए वा वातयिसमं वा करमाणे पु-
ब्बामेव आसयं वा पोसयं वा पाणिणा परिपेहिता तत्रो
संजयामेव ऊमसेज वा० जाव वाययिसमं वा करेजा ।
(छ० १०६)

‘ से ’ इत्यादि निगमविद्धम् । इयमत्र भावना-स्वपिद्धैस्त-
मात्रव्ययहितसंस्कारकैः स्वतन्त्रमिति । एवं सुप्तस्य निःश्व-
सितादिविधिभूत्युत्पन्नार्थं, नवम् ‘ आसयं व ’ ति-आ-
स्यं ‘ पोसयं व ’ इत्यादिष्ठानमिति । आचा० २ ध्रु० १ ध्रु०
२ ध्रु० २ उ० ।

तत्र च लघ्यायां वसतौ को विधिरित्यत्र आह—

कोट्टममा य पुर्वि, कालवियाराधूमिपडिलेहा ।

पच्छा अइति रत्तिं, पत्ता वा ते भवे रत्तिं ॥२००॥

कोट्टकः—आवासविशेषः सभा-प्रतीता कोट्टकसभा वसतौ
लघ्यायां प्राग्व ‘ काल ’ ति—कालभूमिं प्रत्युपकन्त, यत्र
कालो गृह्यते । तथा ‘ वियारभूमिपडिलेहा ’ वियारभूमिः-
सेनाकार्यिकाभूमिस्तस्याश्च प्रत्युपकृता क्रियते । तत्र एवं
प्रत्युपकृतायां यिकाले वसतौ ‘ पच्छा आनिंति रत्तिं ’ ति—
पश्चाच्छेषाः साधवो रात्रौ प्रविशन्ति । ‘ पत्ता वा ते भवे
रत्तिं ’ ति—यदा पुनस्त आगच्छन्त एव कथमपि रात्रावेव
प्रासास्तदा रात्रावपि प्रविशन्ति ।

तत्र च प्रविशताम्—

गुम्भियमेसख समणा,णिम्भय बडिटाख वसहिपडिलेहा ।

सुवधरपुण्ड्रभणियं, केतुम तह दारुदंडेण ॥२०१॥

गुल्मकाः—स्थानकरक्षपालाः ‘ मेसख ’ ति यदि ते कथञ्चित्
आसयन्ति ततश्च यद्गच्छन्-यदुत श्रमणा यं न चौराः ।
‘ निम्भय ’ ति—अथ तु म सन्निवेशो निर्भय एव भवेत्तदा
‘ बडिट्ठाख ’ ति बहिर्वं गच्छन्तावलिष्टान्, वृषभास्तु वस-
त्रिप्रयुक्तकार्यं यजन्ते । किंविशष्टासौ वसतिरन्वय-
तः ।

ते ?—शून्यशृङ्गादि पूर्वोक्तम् । ‘ केतुम तह दारुदंडेण ’
ति—दण्डकपुच्छं तदि कच्छुकं पात्रमाय संपपननमयाह-
रणपुच्छकन वसतिमुपरिष्टापरकोटयति, गच्छुश्च प्र-
विशति ।

ततः का विधिः स्थापे ?—

संधारगभूमितिगं, आयरियाणं तु सेसागणेगा ।

रुंदायं पुण्ड्रिणा, मंडलिआ आवली इये ॥२०२॥

संस्कारकभूमिप्रयमाचार्याणां निरूप्यते, एका निधाना सं-
स्कारकभूमिरन्या प्रयाना अन्या निधानप्रयाना । ‘ सेसागण-
ग ’ ति शयाणां साधूनामैकैका संस्कारकभूमिर्दीयते । ‘ के-
दायं ’ ति यद्यसौ वसतिर्विस्तीर्णा भवति ततः पुष्पावकी-
र्णाः स्वपन्ति—पुष्पप्रकरवदयथायं स्वपन्ति, ‘ यन
सागारिकावकाशो न भवति । ‘ मंडलिय ’ ति—अ-
थासी वसतिः क्षुल्लिका भवति ततो मध्यं पात्रकाणि
कृत्वा मण्डलियाः पार्श्वे स्वपन्ति । ‘ आवलिय ’
ति—प्रमाणयुक्तायां वसतौ ‘ आवल्या ’ पङ्क्त्या स्व-
पन्ति ‘ इयं ’ ति—क्षुल्लिकाप्रमाणयुक्त्यावसेत्यारं विधिः ।

संधारगगहणए, वेटिअउक्खेवणं तु कायव्वं ।

संधारां वेत्तव्वो, मायामयविष्णुक्खेण ॥ २०३ ॥

संस्कारकप्रहणाय संस्कारकभूमिप्रहणकाले, पतदुक्तं भवति-
यदा व्यविगदिः संस्कारकभूमिप्रभजनं करंति तदा साधु-
भिः किं कर्तव्यमत्र आह—वेटिअउक्खेवणं तु कायव्वं वाटि-
या—उपाधिगण्डलिकास्तासौ सर्वेयव साधुभिराग्नीयाग्नी-
यानामुत्तमेषां कर्त्तव्यं यन सुखेनैव दृष्टायां भुवि विमाजितुं
संस्तरकाः शक्यन्ते । स च संस्तरको यो यस्मै साधवे
दीयते स कथं तत्र ग्राह्य इत्याह—मायामयविष्णुक्खेण तन
न माया कर्त्तव्या, यदुताहं वातायै ममेह प्रयच्छ, नापि मद्-
आहङ्कारः कार्यो, यदुताहमस्यापि पूज्या यन मम शोभना सं-
स्तारकभूदेति । ‘ जइ रत्तिं आगया ताहं कालं न गएहति, नि-
ज्जुत्तांसा संगहणीआ य सन्धिअं गुणेति, मा वसिस्तिरुमुत्ति-
आदंआं दांसा होहति । कारिकां मत्तएत्तु छुत्तिं उच्चारं पि
जयएए । जइ पुण कालभूमिं पडिलहिया ताहं कालं गिगहं-
ति, यदि सुद्धं करंति सउत्तरपट्टं, अइ न सुद्धं न पडिलेहिआ
वा वसहा ताहं निज्जतीआ गुणेति, एतमपोरिसि काऊ-
णं बहुपडिपुणएण पोर्सिअं गुणमगासं गेत्तु अणंति ।
इच्छामि खमासमणा वेदिउंआव पिज्जाए निसीहिआय म-
यएण बंदांमि, खमासमणा । बहुपडिपुणए पोर्सिा,
अणुजाणहं रासेसंधारं, ताहं पदमे काइआभूमिं यक्खेति ।
ताहं जण्य संधारगभूमिं तथ वच्छंति । ताहं उवाहंमि उ-
वच्छाणं करंता पमज्जेता उपहणं देययं उच्छांडेति । ताहं
संधारगपट्टं उत्तरपट्टं च पडिलेहिता दे पि एगत्थ सा-
एत्ता ऊरुमं डवेति । ताहं संधारगभूमिं पडिलेहति, ताहं
संधारवं अच्छुंति सउत्तरपट्टं । तथ य लग्गा सुहपा-
त्तिआए उवागं कार्यं पमज्जातं, हेत्तिं रयहरणेण । क-
प्यं य वामपासं डवेति, पुणे संधारं चडंता भणइ-ज-
ड्डाज्जाणं पुत्तां बिट्ठेणं अणुजाणएज्जह । पुणे सामा-
इअ तिणए वारं काइऊणं सोवइ । एस ताव कमो ।

इदानीं गाथा व्याख्यायते—

पोरिसि आपुच्छण्णा, सामाद्य उभय कायपडिलेहा ।

साहण्णिअ दुव पंडे, पमजभूमि जओ पाए ॥ २०४ ॥

सौख्यां नित्यैर्गुणयित्वा ' आपुच्छण्ण ' ति—आचार्यस-
मीपं मुक्त्वान्तरिकां प्रतिलक्षयित्वा भवति ' बहुगच्छपुण्णा
पोरिसी ' संदिशत संस्तारके तिष्ठातीति । ' सामाद्य ' ति-
सामायिकं वारत्रयमाकृत्य स्वपति । ' उभयं ति—से-
नाकायिकापयोगं कृत्वा ' कायपडिलेह ' ति—सकलं कार्यं
प्रयुज्य ' साहण्णिअ दुव पंडे ' ति—साहण्य—एकत्र ला-
पसा दुव पंडे—उत्तरपट्टो संधारपट्टो अ, तत ऊर्ध्वोः
स्थापयति । ' पमजभूमि जओ पाओ ' ति—पादौ यतस्तेन
भूमिं प्रयुज्य ततः संधारपट्टे संस्तारकं मुञ्चति । अस्याश्च
सामाचार्यनुक्रमण गाथायां संक्रम्यो न कृतः, किन्तु स्व-
बुद्ध्या यथाक्रमेण व्याख्यायते ।

एवमसौ संस्तारकमारोहन् किं भवतीत्याह—

अणुजाणह संधारं, बाहुनहाण्ण वामपासेण ।

कुक्कुडिपायपसारणं, अतरंत पमजभूमि ॥ २०५ ॥

अनुजानीध्वं संस्तारकम्, पुनश्च बाहुपधानेन वामपार्श्वे-
न स्वापति । ' कुक्कुडिपायपसारणं ' ति—यथा कुक्कुटी-
पादावाकांशे प्रथमं प्रसारयतीत्यर्थः साधुनाऽप्याकांशे पार्श्वे
प्रथममशक्तनुवता प्रसारणीयौ । ' अतरंतो ' ति—यदा आ-
कांशव्यवस्थानाभ्यां पादाभ्यां न शक्नोति स्थातुं तथा ' पम-
' जभूमि ' ति—भुवं प्रयुज्य पार्श्वे स्थापयति ।

संकोपं संज्ञासं, उवचंते य कायपडिलेहा ।

दव्वाहे उवओगं, णिस्सासनिरंभणा लोपं ॥ २०६ ॥

यदा तु पुनः सङ्कोचयति पार्श्वे तदा ' संज्ञासं ' ति संज्ञे-
शम्-ऊरुसंज्ञं प्रयुज्य सङ्कोचयति । ' उवचंते य ' ति—
उद्गच्छंश्चासौ साधुः कार्यं प्रमाजयति । एवमस्य स्वपतां
विधिरूपः । यदा पुनः कायिकाधर्मोत्पत्तिं स तदा किं क-
रतीत्याह—' दव्वाहे उवओगं ' द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भा-
वतश्चोपयोगं ददाति । तत्र द्रव्यतः काऽहं प्रमाजिता वा ?,
क्षेत्रतः किमुपरितलेऽन्यत्र वा ?, कालतः किमियं रात्रिर्दि-
वा ?, भावतः कायिकादिना पीडिताऽहं न वेति, एवमुप-
योगं दत्तेऽपि यदा निद्रयाऽभिभूयते तदा ' णिस्सासनिरं-
भण ' ति—श्वसं निरगुप्ति नासिकां ददं शुद्धानि, नि-
श्वासानिरोधार्थं ततोऽपगतयात्रां निद्रायां ' आलोच्य ति—आ-
लोकं पश्यति द्वारम् ।

यतः—

दरं जा पडिलेहे, तेण मए दोमि सावण तिणि ।

जहं य चिरं तो दारे, अमं ठावेत्तु पडिअह ॥ २०७ ॥

तदाऽसौ द्वारं यावत् प्रत्युपेक्षयन्-प्रमाजयन् प्रजति, एवमसौ निर्गच्छति, तत्र च यदि स्तेनभयं भवति ततः
' दोरणि ' ति—द्वौ साधू निर्गच्छतः, तयोरेका द्वारे तिष्ठति
अन्यः कायिकां व्युत्सृजति । ' सावण तिणि ' ति—आपद-
भये सति त्रयः साधव उल्लसन्ति । तत्रैका द्वारे तिष्ठति,

अन्यः कायिकां व्युत्सृजति, अन्यस्तत्समीपे रक्षणास्तित्ठ-
ति । ' जति य चिरं ' ति—यदि च चिरं तस्य व्युत्सृजतो
जातं ततो याऽसौ द्वारं व्यवस्थितः साधुः सोऽन्यं द्वारं
स्थापयित्वा साधुं पुनश्चासौ व्युत्सृजन्तं ' पडिअरति ' ति
प्रतिज्ञायति ।

आगम्म पडिकंतो, अणुपेहे जाव बोहस बि पुव्वे ।

परिहाणि जा तिगाहा, निहपमाओ जओ एवं ॥ २०८ ॥

साऽपि साधुः कायिकां व्युत्सृज्य आगम्य वसतो ' पडि-
कंतो ' ति—इयोपधिर्कां प्रतिक्रान्तः सन् ' अणुपेहे ' अनु-
गुणं करोति । कियद् दूरं यावद्दत्त आह—' जाव बोहस
बि पुव्वे ' यावच्चतुर्दश पूर्वानि समानानि । यश्च साधुः
सुखमानप्राणलक्षिभसंपन्नः अथैवं न शक्नोति ततः ' परि-
हाणि जा तिगाहा ' परिहाया गुणयति स्तोत्रं स्तोत्र-
तरमिति पावप्रायात्रयं जघन्येन यद्वा तद्वा परिगुणयति
श्लोकाऽपि । एवं च कृतं विधीं निद्राप्रमादा ' जओ ' परि-
त्यक्तं भवति ।

अतरंतो न निवज्जे, असंधरंतो अ पाउणे एहं ।

गहमदिट्ठेतणं, दो तिमि बहू जह समाही ॥ २०९ ॥

अथासौ गाथात्रयमपि गुणयितुं न शक्नोति ततः ' निष-
ज्जे ' ति—नतः स्वपित्येवं । ' असंधरंतो अ ' ति—उत्सर्ग-
नत्वाश्चप्रावरणरहितः स्वापति । अथ न शक्नोति वापयितु-
मस्मानं ततोऽसंस्तरमाणः प्रावृणाति । एहं करं द्वौ
वीजं वा । तथाऽपि यदि शीतेन बाध्यते तदा बाह्यान्तःप्रा-
वृत्तः कायासम्यं करोति । ततश्च शीतव्याप्तोऽभ्यन्तरं प्रवि-
शति । तत्र च प्रविष्टोऽनिवातमिति मन्यते, तत्रापि स्था-
नुमशनुचनं कल्पं शुद्धानि । एवं द्वौ बीजत्वावधारसमाधानं
जातम् । अत्र च गर्भमहदान्तः, ' जहा मिच्छुगहमो अणु-
वभारेण आकावपण सो वडिउं नेच्छुर, तांहे जोऽपि
अणुणस भारो सो वि चडाविज्जह, अप्पणावि आरोहति ।
जाह नातिदूरं गया ताहं अप्पणा उसरति, ताहं सो जा-
णाति—उत्तारंतो मम भारो ति तुरियतरं पहाविओ । प-
च्छा अण्णो स अवयीओ, तांहे सो सिग्घयरं पहाविओ ।
एवं साह्व वि णिवायतरं मण्णेनो सुहेण अच्छति । जाव र-
त्ति, एस विही, अववाएणे जहा वा समाही हेति तदा
कायध्वं । संधारविनिअवसहि ' ति व्याख्यातम् । आध० ।
त्रि० । संस्तारकसंस्तरं, प्रब० ७१ द्वा० ।

संधारग—संस्तारक-पुं० । संस्तीर्यते भूषीते शयालुभिरिति
संस्तारः स एव संस्तारकः । पर्यन्तक्रियां कुर्वद्भिर्भवि-
स्तरणं तत्क्रियाप्रतिपादनरूपं प्रकीर्णकग्रन्थं, संथा० । अ-
न्तर्गत्यहस्तमानं (अनु० ।) लघुतरं शयनं, का० १ शु० ५
अ० । स्वा० । ध० ।

संधारगपदस्य—संस्तारकप्रकीर्णक-न० । संस्तारकप्रतिपाद-
के प्रकीर्णकग्रन्थं, संथा० ।

संधारपोरसी—संस्तारपौरुषी—स्त्री० । ' साधुविश्रामणारौघं, नि-
शाद्यमहदं गतं । सुवीर्यशार्दूलविधायना, संस्तारं शयने तथा ॥ १ ॥'
संस्तरं शयनयोग्यं रात्रिद्वितीयपदं, ध० ३ अधि० ।

('संधार' शब्देऽस्मिन्नायं भागेऽनुपदमेव तद्धिधिकरुः ।)

संधारप्यलोह-संस्तारप्रलोकिन्-त्रि० । शिशुविषोऽयुरोः सं-
स्तारप्रेक्षणं कर्त्तरि, कथं संस्तारः कृतः काऽत्र घृटिरिति-
द्रष्टरि शिष्ये, आचा० १ ध्रु० ५ अ० ४ उ० ।

संधारुत्तरपट्ट-संस्तारोत्तरपट्ट-पुं० । संस्तारकोत्तरपट्टयाद्वेष्टे
“संधारुत्तरपट्टो, अद्वाहजा य आयाया हत्या । दोहं पि अ-
विस्थारो, हत्यो चउरंगुले चैव ॥१॥” ध० ३ अधि० ।

संधीय-संस्त्यान-न० । विनाये, सम्म० ३ काण्ड ।

संधुय-संस्तुत-त्रि० । विनयविषयत्वेन परिचिते, सद्गतगुणो-
त्कर्त्तारोऽपिः सम्यक्स्तुते च । उक्त० १ अ० । पुं० । संयु-
तकरमुप्राविशेषपट्टन्, जं० २ वृत्त० । उक्त० । त्रि० । सम्बद्धे,
सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० । दर्शनमापणादिभिः परिचिते, प्रश्न०
४ संव० द्वार । भिक्षाः पुरः संस्तुताः आहुत्यादयः, पश्चात्
संस्तुताः रथशूरकुलसम्बद्धाः । आचा० २ ध्रु० १ चू० १ अ०
४ उ० ।

संदद्ध-संदष्ट-त्रि० । “एस्यानुदृष्टासंदष्टे” ॥ ८ । २ । ३४ ॥
अत्रानुदृष्टासन्दष्टप्रहत्यान् टुकारस्य टकार एव । जुगण
व्य सन्दष्टो । संदष्टे, प्रा० । संदष्टो दशमशक्ते-स्वासे द्वेप न
वा मज्जन् । न धारयदुपेतले, सर्वोदहारपित्यविविन् ॥ १ ॥ ”
आ० म० १ अ० ।

संदद्धय-देशी-संलग्ने, दे० ना० ८ वर्ग १८ गाथा ।

संदन-स्यन्दन-पुं० । रथविशेषे, प्रश्न० ५ संव० द्वार । द्वि-
विधो रथः साप्रामाको, देवयानरथश्च । प्रश्न० १ आ०
द्वार । “संवद्यो रथो” पाठ० ना० २२३ गाथा । अतीनात्स-
विषयां भारते जाते अयोविशतिर्न तैर्यक्तं, प्रश्न० ४ द्वार ।

संदन्म-संदर्भ-पुं० । सूत्रेण ग्रन्थेन, स्था० ४ ठा० ४ उ० ।
आ० म० ।

संदन्मिय-संदर्भित-त्रि० । स्नेहज्जुभिर्मिथिते, स्था० ४
ठा० ३ उ० ।

संदमाशिया-स्यन्दमानिका-स्त्री० । पुरुषस्य स्वप्रमाणावका-
शवायिनि दीर्घे जम्पानांविशेषे, रा० । जी० । भ० । औ० ।
आ० । जं० । दशा० । शिबिकायाम्, औ० । सूत्र० ।

संदारण-कु-धा० । अवष्टम्भकरणे, “निष्टम्भावष्टम्भे निष्टु-
ह-संदाराण” ॥ ८ । ४ । ६७ ॥ अनेनावष्टम्भविषयस्य कुञ्जा
वैकल्पिकः संदारण इत्यादिशः । संदारण-अवष्टम्भे करो-
तीति । प्रा० ४ पाद ।

संदारिण-संदारित-त्रि० । बन्धिते, “ बद्धं संदारिणं
निश्चलितं च ” पाठ० ना० १६७ गाथा ।

संदिद्ध-संदिष्ट-पुं० । शुरुणाऽभिहिते, कथिते, निरूपिते,
पञ्चा० १३ विव० । आ० म० । उक्त० । संदेशिते, नपुं० ।
“ संविद्धं अप्पाहिन्नं ” पाठ० ना० १८५ गाथा ।

संदिद्ध-संदिग्ध-त्रि० । अनिश्चिते सकलसंशयादिदोषसहि-
ते, स्था० ६ ठा० ३ उ० । सैन्धवशब्दवत् लवणपटघोटाकाद्य-
नकायेऽसंशयकारिणि, आ० म० १ अ० ।

अन्त्यसु दोसु तिसु वा, सामञ्जसमिहाण्यो उ संदिद्धं ।
जह सिधवं तु आण्य, अथनहुत्तम्मि संदेहो ॥

यस्मिन्नेऽभिधीयमानं द्वयोस्त्रिषु सामान्याभिधानतः सं-
देह उपजायते तत्संदिग्धं, यथा-सैन्धवमानयैर्युक्तं किम-
भ्यस्य प्रहसमाहाभिवत् पुरुषस्य, उताहो लवणस्यैवय-
दुत्वे सन्देहः । ध्रु० १ उ० १ प्रक० । “ संदिद्धं संसहस्रं ”
पाठ० ना० १८५ गाथा ।

संदिसाविय-संदिश्य-अव्य० । अनुज्ञाप्येत्यर्थे, पं० व० २ द्वार ।

संदिसाविऊण-संदेश्य-अव्य० । संदिशन्तमनुज्ञानन्वमाचार्य-
मनुप्रयुज्य संदिशत यूयं मां येन पारयामीत्येवमनुज्ञाप्येत्यर्थे,
पञ्चा० ५ विव० ।

संदिहाण-संदिहान-त्रि० । संशयाने, विश० ।

संदीय-संदीन-त्रि० । संदीयते जलप्रावनात् क्षयमाप्नोती-
ति संदीनः । उक्त० ४ अ० । यो हि पक्षमाप्तादुदकं प्राप्य-
ते तस्मिन् ङीपभेदे, आचा० १ ध्रु० ६ अ० ३ उ० ।

संदुम-प्रदीप-धा० । प्रज्वालने, “प्रदीपमन्त्रय-संदुम-सम्पु-
काभुजाः” ॥ ८ । ४ । १५२ ॥ अनेन प्रदीप्यतेः संदुमादेशः
संदुमः । प्रदीप्यते । प्रा० ४ पाद ।

संदुमिन्न-संदीप्त-त्रि० । “ संदुमिन्नं ऊसिकिन्नं ” पाठ० ना०
१६ गाथा ।

संदेव-देशी-सीमयाम्, दे० ना० ८ वर्ग ७ गाथा ।

संदेस-संदेश-पुं० । भाषकान्तरेण देशान्तरस्थस्य भणने, आ०
१ ध्रु० ६ अ० । अपभ्रंशे स्वायें उप्रत्ययः । प्रा० ।

संदेह-संदेह-पुं० । दोलायमानतायाम्, दृश्ये ५ तत्त्व । आ-
चा० । संशय, आचा० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० ।

संदोह-संदोह-पुं० । निकुरम्ब, को० । सारे, आव० ६ अ० ।

संधाया-संधना-स्त्री० । अभिसन्धनायाम्, प्राधनयाम्,
सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० । संधानकरणे, व्य० ।

संधनास्थानमाह-

रज्जुयमादि अङ्गिर्ज्ञे, केतुयमादी य क्षिप्रसंधणया ।

सेदितुर्गं अङ्गिर्ज्ञे, अप्रुण्वगहणं तु भावमि ॥ ३३ ॥

संधना-संधानकरणं, सा द्विधा-द्रव्यसंधना, भावसंधना
च । द्रव्यसंधना द्विधा-क्षिप्रसंधना, अक्षिप्रसंधना च । तत्र
रज्जुकार्वाकमाक्षिप्रं यत् वलयानि यदा आच्छिन्ना द्रव्यसंध-
ना । कञ्चुकादीनां क्षिप्रसंधनता कञ्चुकादयो हान्याभ्यस-
रङ्गीलनतः संधीयन्ते ततस्ते क्षिप्रसंधनाः । भावसंधनापि
द्विधा-क्षिन्नसंधना, अक्षिप्रसंधना च । तत्राक्षिप्रसंधना
अर्थाङ्गिकम्, उपभ्रमश्रेणि, क्षपकश्रेणिवत् । तथाक्षपश्रमश्रे-
ण्यां प्राविष्टा यदाऽनन्तानुबन्धप्रभृतिमाहनीयमुपशमयितुं
तथा यतते, यथा सर्व्वे माहनीयमुपशमयति, तदा भवत्यु-
पशमश्रेणिरक्षिन्नसंधना क्षपकश्रेण्यार्षां दर्शनसत्तक-
यानन्तरं कपायाष्टकादि क्षपयितुं प्रवृत्ता नित्यमादाकल-
प्राप्तये निवर्त्तन्ते ततः क्षपकश्रेणिरक्षिप्रसंधना । “अपुत्र-
गहणं तु भावमि” इति प्रशस्तं भावतु वर्त्तमाना यदायुर्व

भावः संघधानि एवाऽप्यङ्घ्रिवा भावसंघना । शुभभावसंघ-
नस्याव्यवच्छिन्नत्वात् ।

(भाष्यम्) इयं पुनश्चिन्नसंघना—

मीसपो ओदृश्यं गयस्य मीसगमये पुणो छिन्नं ।

अपसत्पसत्संघं वा, भावे पर्यायं तु छिन्नेषु ॥ ३४ ॥

छिन्नाभावे संघनामिधः क्षायोपशमिको भावः । तस्मात्
मिधात् क्षायोपशमिकभावात् यदा औदृशिकभावे संक्राम-
न्ति तदा तस्य औदृशिकं गनस्य छिन्नभावसंघना भावा-
न्तरे संक्रान्तत्वात् । तथा तस्मादौदृशिकभावात् यदा पुन-
र्मिश्रगमने भवति—मिधं भावं संक्रामति, तथापि छिन्न-
भावसंघना, एवं शेषेष्वपि भावेषु यथायागं भावनीयम् । अ-
थवा—द्विविधा छिन्नभावसंघना—प्रशस्ता, अप्रशस्ता च ।
यत्र यदा प्रशस्ते चरणदिभावे स्थितः सन् तथाविधकर्मोद्-
यवशतोऽप्रशस्तमचरणभावं संक्रामति तदा प्रशस्ता छिन्नभा-
वसंघना । अत्र प्रकृतमधिकारः, छिन्नेन भावसंघानेन तत्रा-
प्रशस्तेन । तथाहि—आयाधितस्थानं तदा प्रतिनिवतो, यदा
प्रशस्ताद्भावादप्रशस्तं भावं संक्रामन्ते भवति तदेवं स्थाननि-
रूपणा । व्य० । स्था० । आचा० । प्रहणं गुणं, नि० चू० ।
उ० ।

दोह—संदोह—पुं० । भिकुरम्भे, “संदोहो भिकुरंभो” पाह०
ना० १६ गाथा ।

घाण—सन्धान—न० । पाठितसीवने, आचा० १ अ० ६ अ० ३
उ० । मीलने, आचा० १ अ० ३ अ० ३ उ० । अत्रै संघियोग्ये,
प०चू० ४ कल्प । सूत्रादः प्रवृत्तान्तरं नष्टस्य मीलने, आ०
म० १ अ० । आत्मना समाविच्छेदेन संघट्टने, (अचार) अ-
थाणुस्याति नानाद्रव्यसंयोगजं रस्ये, आचा० १ अ० १
अ० १ उ० । संधानं निम्बकाविस्वकादीनामनेकसंस्कृतिमि-
तत्वात् वर्त्यम् । घ० २ अधि० (‘संघावण’ इत्यस्य व्याख्या
‘उपयोगपरिमोगपरिणाम’ शब्दे द्वितीयभागे ६०१ पृष्ठे
गता ।) विस्मृतस्य पुनरनुसंधाने, पञ्जा० १२ विव० ।

घावण—संन्धावन—न० । घनः पुन्येन गमने, आचा० १
अ० १ अ० १ उ० ।

धि—सन्धि—पुं० । सुरह्वादी, सन्धानं सन्धिः कर्मसन्ततिः ।
धि० । सन्धीयते इति वा भवात् भवान्तरमनेनेति सन्धिः ।
अष्टप्रकारे कर्मसन्ततिरूपेऽर्थे, “अधेय ए संधी क्वासिप
एवमन्यथसंधी दुरुर्भासिप भवति” आचा० १ अ० ५
अ० २ उ० । मीलने, आ० १ अ० ६ अ० । संधा० ।
द्रव्यतो विचरे, भावतः कर्मविचरे, आचा० । सन्धिर्द्र-
व्यतो, भावश्च । तत्र द्रव्यतः कुञ्जादिविचरे, भावतः
कर्मविचरम्, तत्र दर्शनमोहनीयं यदुदीर्णं तत्तन्निर्णयं
यमुपशान्तमित्यर्थं सम्यक्त्वावासिलक्षणो भावसन्धिः,
यदि वा—ज्ञानाधरणीयं विशिष्टक्षायोपशमिकभावमुपगतमि-
तीयं सम्यग्ज्ञानावासिलक्षणः सन्धिः । अथवा—चारित्रमोह-
नीयक्षायोपशमात्मकः सन्धिस्तं ज्ञान्या न प्रभावः भयानिति
यथाहि—लोकस्य चार्कषाद्यवच्छेदस्य कुञ्जनिगडादीनां स-
न्धि—छिद्रं क्षायोपलभ्य न प्रमादः भ्रयान्, एवं मुमुक्षोरपि
४०

कर्मविवरमासाद्य लवसणमपि पुत्रकलत्रसंसारसुखस्यामा-
हो न श्रेयसे भवतीति । यदि वा—सन्धानं सन्धिः स च भा-
वसन्धीर्ज्ञानदर्शनचारिषाध्यवसायस्य कर्मोद्देशात् प्रुष्ट-
तः पुनः सन्धानं—मीलनम् । एतत्क्षायोपशमिकादिभावलो-
कस्य विभक्तिपरिणामाद्वा लोके ज्ञा० दर्शनचारिषाहं भावस-
न्धिं ज्ञात्वा तद्गुणस्य प्रतिपालनाय विषयमिति । यदि वा—स-
न्धिः—अवसरो धर्मापुष्टानस्य तं ज्ञात्वा लोकस्य—भूतप्राप्त-
स्य बुःक्षोत्पादनानुष्ठानं न कुर्यात् । सर्वत्रात्मोपसं समाच-
रेदिति । आचा० १ अ० ३ उ० । “अयं संघी” इत्यादि, अवि-
वक्षितकर्मका अप्यकर्मका धातवो, यथा पर्य मृगो धावति
एवमत्राप्यद्राक्षीदित्येतत्क्रियायां अप्ययं सन्धिरिति प्रथमा
कृतेति । “अयं” इति प्रत्यक्षगोचरापन्नं अयंक्षेत्रसुकुलोत्प-
त्तीन्द्रियनिर्गुत्तिष्ठज्ञासंवेगलक्षणः सन्धिः—अवसरो मिथ्यात्व
क्षयानुदयलक्षणो वा सम्यक्त्वावासिहनुभूतकर्मविचर-
रक्षणः सन्धिः शुभाध्ववसायसन्धानभूतो वा सन्धि-
रित्यनें स्वात्मनि व्यवस्थापितमद्राक्षीद्गगवानित्यतः क्षणम-
प्येकं न प्रमादयेत् न विषयादिप्रमादवशतो भूयात् । आचा०
१ अ० ४ अ० २ उ० । “तणावि संघि व्व गं
णश्वा” —संघि छिद्रं विवरम् । संघि ज्ञा-
नावरणादिकर्मविचररूपं नापि—नैय ज्ञात्वा अज्ञा-
त्वत्यर्थः । गं वाक्पालकारं, यथा जीवकर्मणोः
संघिः—मित्राव भवति तथा ज्ञात्वा मोक्षार्थं । जन्-
ता इत्यर्थः । संघिर्द्विविधः—द्रव्यसंघिः—कुञ्जादः, भाव-
संघिः कर्मविचररूपस्तमुत्तरोत्तरपदार्थपरिज्ञानं वा संघि-
स्तं ज्ञात्वा प्रवृत्ताः । सूत्र० वी० १ अ० १ अ० १ उ० । फल-
कक्ष्यापान्तरालदेशे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । रा० । ज० ।
आ० म० । संधाने, प्रश्न० १ आ० ३० द्वार । अक्षुल्याद्यस्थि-
मेलापकस्थाने, तं । जानुकूपरादिकं, सूत्र० १ अ० १५ अ० ।
गृहद्वयान्तराले, उत्त० २० अ० । सन्निकर्षे, प्रश्न० २ संव०
द्वार । प०चू० । खात्रं, सूत्र० २ अ० २ अ० । चोरखात्रे
भित्तिसन्धौ च । आचा० २ अ० १ अ० १ अ० ६ उ० । वि-
प्रतिपत्तौ संस्थायाम्, प्रश्न० ३ आ० ३० द्वार ।

संघिअ—देशी—दुर्गन्धे, दे० ना० ८ वगं ८ गाथा ।

संधिकरण—सन्धिकरण—न० । खात्रच्छेदं स्थूलमुपावाद्भिर-
तेरतिचारे, उपा० १ अ० ।

संधिच्छेद्य—सन्धिच्छेदक—पुं० । खात्रखानके, प्रश्न० ३ आ० ३०
द्वार । आ० म० । सन्धिच्छेदका ये गृहभित्तिसन्धिं विदार
यन्ति । आ० १ अ० १८ अ० । विपा० ।

संधिच्छेययत्त—सन्धिच्छेदकत्व—न० । सन्धिच्छेदकभावे, खा-
त्रखानतवे, सूत्र० २ अ० २ अ० । आ० ।

संधिदास—सन्धिदोष—पुं० । विकिरुषसहितत्वे, सन्ध्यभावे
च । आ० म० १ अ० । विशेष० । यत्र सन्धिप्रसातो ते न करो-
नि पुष्टं वा करोति तत्र सन्धिदोषः । अनु० ।

संधिवन्धय—सन्धिवन्धन—न० । जानुकूपरादिषु सन्धिषु
संयमने, प्रश्न० ३ आ० ३० द्वार ।

संघिवाल—सन्धिपाल—पुं० । राज्यसन्धिरक्षके, आ० १ अ० १
अ० । कल्प० । म० ।

संघिमग्ग-सन्धिमार्या-पुं० । मग्गस्थाने, आ० म० १ अ० ।

संधिग्रह-सन्धिग्रह-न० । सात्रद्वारे, उक्त० ४ अ० ।

संधिरथ-सं(धी)धिरथ-पुं० । पितामहकृतस्वामिधने देवद-
ससम्भवेऽशिकापुत्र, ती० ३३ कल्प ।

संयुक्त-प्र-दीप-धा० । प्रज्वाल, " प्रदीपस्तेअव-संदुम-स-
न्धुकाभ्युत्ताः " ॥ ८ । ४ । १५२१ । प्रदीप्यतेः संयुक्तोदशः ।
सन्धुक् १ । प्रदीप्यते । प्रा० ४ पाद ।

संयुक्किअ-प्रदीप्ति-त्रि० । उदीपिते, " संयुक्किअं उदीपिअं "
पा० १० ना० १६ गाथा ।

संधेमाथ-सन्दधान-त्रि० । सन्धानं कुर्वाणे, आचा० १ शु०
६ अ० ३ उ० ।

संधेयव्व-सन्धातव्व-त्रि० । जाङ्गनीय, " जे णेव छिन्दियव्वं
संधेयव्वं च सिधियव्वं च । तं होति अघाकडयं जहणुयं
मज्झिमुक्खोसं ॥ १ ॥ " नि० चू० १ उ० ।

संपआ-सम्पद्-खी० । प्राकृते " स्त्रियामारविद्युतः " ॥ ८ । १
१५ ॥ इति आ अन्त्यव्यञ्जनस्य । संपत्तौ, प्रा० १ पाद ।

संपद-सम्प्रति-अव्य० । आद्येत्वात्, " प्रत्यादौ डः ॥ ८ । १
१०६ ॥ इति तस्य न डः । इदानींतनकाले, प्रा० " इहए संप-
द इहिह " पा० १० ना० ६७ गाथा । सम्प्रतिज्ञातत्वात् स-
म्प्रतिः । स्वनामख्याते चन्द्रगुप्तपौत्रे, वृ० ।

संप्रतिनृपातदृष्टान्तमाह-

कोसंवाहारकते, अजसुहृत्थीय दमगपवज्जा ।

अव्वचेणं सामा-इण्ण रणो घरे जातो ॥ ११२७ ॥

कौशाम्यामाहारकृतं आर्यसुहृत्स्तिनामनतिकं द्रमकेण
प्रमज्जा युहीता । स तेनाव्यक्रन सामार्यिकेन मुन्या राज्ञा
युद्धे जात इत्यन्तराधः । भावार्थस्तु कथानकगम्यः ।
तच्छब्दम्-" कोसंबीए नयरीए अजसुहृत्थी समासदो । तया
य संबियकालो सापुज्जणो य हिडमाणो गच्छति । पत्थ पेगेन
दमणत्ते दिट्ठा, ताहे सो भनं जायति । ताहे भणियं
अग्गं आरियया जाणुति । ताहे सो गतो आर्यरियसागसं ।
आरियया उवउत्ता, ताहे णानं एरु पवयणउग्गहं वहिहिति ।
ताहे भणियां जति पवययिस्स तो दिज्जए भत्त । सो भणइ-प-
वययामि स्ति ताहे पववात्तो सामार्यं कारिउं । तेण अति-
समुहिउं । तसो कालगतो । तस्स अव्वत्तसामारयस्स पभा-
वेण कुणालकुमारस्स अंधस्स रणो पुत्ते जातो । को कुणा-
लो काहि वा अंधो स्ति-पाडालपुत्त अस्सोगसिरिो राया
तस्स पुत्तो कुणालो । तस्स कुमारभत्तीय उज्जणी दिण्णो ।
सो य अट्ठयस्सि रण्णो लेहो विसज्जितो " शीघ्रमधीयतां
कुमारः " असंवात्तए लेह रण्णो उड्डितस्स माहसवलीए क-
तं, अधीयतां कुमारः । सयमेव तललोहाए अच्छीणि अ-
ज्जियाणि, सुतं रणा गामो से दिण्णो । गंधव्वकलासिक्खणं
पुत्तस्स रज्जन्धी । आगतो पाडलिपुत्त असांगासिरिो ज-
भणियंरिउं गंधव्वं करइ । आउट्टो राया भणइ-मग्गा-
ज्जेत्त अमिहरयं ति । तेण भणियं—

" संदगुसपुत्तो यं, विदुसारस्स नत्तुओ ।

असोगसिरिो पुत्तो, अंधो जायति काकणि " ॥ १ ॥

चन्द्रगुप्तस्य राज्ञः प्रपौत्रो विन्दुसारस्य नृपतेनेता पौ-
त्रः, असांकधियो नृपस्य पुत्रः, कुणालनामा अन्धः का-
कणी-राज्यं याचते । तस्यो राज्ञा भणितो-किं ते अंधस्स
रज्जं ? तेण भणियं-पुत्तस्स मे कज्जति । राज्ञो भणियं-अ-
हिते पुत्तो ति । तेण आणित्ता दाहओ इमे मे संपद आ-
ओ पुत्तो सि, ते च्च नामं कयं । तसो संवाहिओ दिन्नं
रज्जं । तेण संपहराण्णो उज्जणि आयकाउं दक्खिणवहो
सव्वो तत्थट्ठिएण अवि सव्वे पच्चंतरायाणे वसीकया ।
तसो सो विउलं रज्जसिरि भुंजइ । किंच—

" अजसुहृत्थीमग्गं, ददुं सरत्तं च पुच्छणा कट्ठा ।
पावयणम्मि य भली, तो जाता संपतीरण्णो " ॥

जीवन्तस्वामिवन्दनार्थमुज्जियाम्यामयंसुहृत्स्तिन आग-
मनम् । तत्र च रथयात्रायं राजाक्षुभ्रदेशे
रथपुरतः स्थितानार्यान् सुहृत्स्तिभुक्त्तं दृष्ट्वा नृपतेर्जा-
निसरणम् । ततस्तत्र गत्वा गुरुपदकमलमभिवन्द्य
पृच्छा कृता । भगवन् ! अव्यक्तस्य सामार्यिकस्य किं फल-
म् ? स्मिराह राज्यादिकम् । असौ संधान्तः प्रवृद्धोऽज्ञ-
लिरानन्दादकपूरयूतितनयनयुगलः प्राह—भगवन् ! एवमेव-
यं परमदं भवतिः कुत्रापि दृष्टपूर्वं नवति ? ततः सूरयः
उपयुज्य कथयन्ति—महाराज ! दृष्टपूर्वस्यै पूर्वमेव मदीयशि-
ष्य आसीदित्यादि । ततोऽसौ परमं संवेगमापन्नस्तन्तिकं
ससगुर्वर्शनमूलं पञ्चाश्वतमयं धावकधर्ममेव प्रपन्नवान् ।
ततश्चैव प्रवचनं संप्रतिराजस्य भिक्षुः संजाता । किंच—

" जयमज्झमुरियवंसे, दाणावणिविवाणिदारसेलोए ।
तसजीवपडिक्कमओ, पभावओ समणसंघस्स " ॥ १ ॥ "

यथा यवो मध्यभागे पृथुलः आदावन्तं च हीनः एवं
मौर्यवंशोऽपि । तथाहि—चन्द्रगुप्तनाचवृं बहुलवाहनाद्वि-
भूत्या विभूतिं आसीत् । ततो विन्दुसारो बृहत्तरस्ततोऽ-
प्यशोकश्च बृहत्तरमस्ततः संप्रतिः सर्वोत्कृष्टः । ततो भूयोऽपि
तथैव हार्नरवसानव्या । एवं ययमप्यकल्पः संप्रतिनृपति-
रासीत् । तेन च राजा द्वारसंक्षोभं चतुर्विपि नगरद्वारेषु
दानं प्रवर्तितम् 'वाणिविवाणि' ति इह यं बृहत्तरा आयाणत्ते
आपणयः इत्युच्यन्ते, ये तु दृग्निद्रापणस्ते विपणयः । यद्वा-
य आपणान् व्यवहरन्ति न वाणिजः । ये पुनरापणान् विनाऽ-
प्यर्ज्यस्थिता वाणिज्यं कुर्वन्ति ते विवाणिजः । येतु तेन रा-
ष्ट्रा साधूनां वस्त्रादिकं दापितम्, स च राजा वधयमाणनी-
त्या त्रसजीवप्रतिक्रामकः प्रभावकश्च भ्रमणसंघस्यासीत् ।
अथ 'दाणावणिविवाणिदारसेलोए' इति भावयति—

आदरियमओ दारे-सु चउसु वि महायसे स कारेह ।

शिताणिते मोयण, पुच्छा सेसे य सुक्खे य ॥ ११२८ ॥

आदरितो-द्रमकः पूर्वमेवऽहं भूत्वा मृतः सन्निहायान
इत्यादीये वृत्तान्तमनुसरन् नगरस्य चतुर्षु द्वारेषु स
राजा सत्राकारमहान्तानि कारयति । ततो दीना-
नाधादिको लोको यस्तत्र निनच्छन् वा प्रविशन्वा
भोक्तुमिच्छति स सर्वो भोजनं कार्यते, यच्छेषमुदरति
तमहावसिकानामभयति । ततो राजा ते महावसिकाः

पृष्टाः, यस्माकं दीनादिभ्यो दत्तामवशिष्यते तेन घृयं किं कुरुषु ? तैत्तिरीय-अस्माकं गृहे उपयुज्यते । नृपतिराह—य-
हीनादिभिरभुङ्क्त तद्भवद्भिः साधूनां दातव्यम् ।

एतदेवाह—

साहृण देह एयं, अहं भे' दाहामि तस्यिं मोहं ।

शेच्छंति घरे घेषुं, समये मम रायपिंडो चि ॥११२६॥

साधूनामेतद्गुरुपानं प्रयच्छतु, अहं 'भे' भवतां तावन्मात्रं
मूल्यं दास्यामि । यतो मम गृहे भ्रमणा राजपिण्ड इति
कृत्वा प्रहीतुं नेच्छन्ति ।

एमेव तिष्ठन्गोलिय—पृथिवमोरंडदुस्सिए चेव ।

जं देह तस्स मोहं, दलामि पुच्छा य महगिरिणो ११३०

एवमेव तैलिकास्तैलं, गोलिका मणितविक्रयिकाः तत्क्रादिकं,
अपुण्यादिका अपुयादिकं, मोरएडकाः—तिलादिमोदकास्त-
त्रिक्रयिकास्तिलादिमोदकान् । दीप्यका वस्त्राणि च दायिता ।
कथमित्याह—यसैलतक्रादि घृयं साधूनां दत्त तस्य मूल्यमहं
भवतां प्रयच्छामि, तत आहारवस्त्रादी किमपीप्सिते लभ्य-
माने धीमहागिरिरायं सुहस्तिनं पृच्छन्ति । आर्य ! प्रभुरमा-
हारवस्त्रादिकं प्राप्यते ? ततो जानन्त्यार्याः, राज्ञा लोकः
प्रयत्नितो भवेत् ।

अजसुहस्तिममचे, अणुरायाधम्मतो अणो देति ।

संभोगवीसुरकणं, तक्खणमाउड्डुसन्तिपत्ती ॥ ११३१ ॥

आर्यसुहस्ती जानानोऽप्यनपणीयमात्मीयांशप्यममत्वेन
भणोत—क्षमाभ्रमण ! अणुराजधर्मतो राजधर्ममनुयतेमानः
एष जनः एवं यथेप्सितमाहारादिकं प्रयच्छति । तत
आमहर्गागिरिणा भणितम्—आचार्य ! त्वमपि ईदृशो ब-
हुभ्रुतो भूत्वा यद्येवमात्मीयांशप्यममत्वेनेत्यं प्रवीपि
ततो मम तव चाद्य प्रभृति विसंभोगो—तैकत्र मण्डल्यां
समुद्देशनादिव्यवहार इत्येवं विसंभोगस्याविष्करणम्—
भवत् । ततः आर्यसुहस्ती चिन्तयन्ति—मायाभावादिवमन-
पणीयमाहाराजानं साधवो प्राहिनाः, स्वयमपि चा-
नपणीयं भूकम् । अपरं चदानीमहमित्यमुपलभ्यमयामि त-
वेनमम कृतिंयं बालस्य मन्दत्वमित्यापन्नम् । अथवा—ना-
द्यापि किमपि विनष्टं भूयोऽप्यहमतस्मादप्योपप्रतिक्रमापी-
ति विचिन्त्य तत्क्षणांद्वावर्त्तनमभवत्, ततो यथावदालो-
चनां दत्त्वा स्थापराधं सस्यकृ क्षामयित्वा तस्या अकल्पप्र-
तिसवनायास्तस्य निवृत्तिरभूत्, ततो भूयोऽपि तयोः सं-
भोगिकत्वमभवत् ।

अथ वसजीवप्रतिक्रामक इत्यस्य भावार्थमाह—

सो रायाज्वंतिवती, समखाणं भावतो सुविहितार्यं ।

पब्धंतियरायाणो, सव्वे सहाविया तेषं ॥ ११३२ ॥

स संप्रतिनामा राजा अश्वन्तीभ्रमणानां आचकप-
ञ्चाणुव्रतधारी अभवदिति शेषः । त च शाक्यादयोऽपि
अश्वन्तीत्यत आह—सुविहितानां—शोभनाउष्ठानानां ततस्तेन
राज्ञा य केचित् प्रात्यस्तिकाः प्रत्यन्तदेशाधिपतयो राजा-
नस्ते सर्वेऽपि शब्दायिताः ।

ततः किं कृतवानित्याह—

कहिओ य तेसि धम्मो, वित्थरतो गाहिता य सम्मर्चं ।

अप्पाहिता य वहुसो, समखाणं भद्गा होह ॥११३३॥

कथितव्यं तेषां प्रात्यस्तिकराजानां तेन विस्तरतो धर्मेः,
प्राहिताश्च ते सस्यकव्यं, ततः स्वदेशगता अपि ते बहुशस्तेन
राज्ञा संविष्टाः, यथा भ्रमणानां भद्रका भक्तिमन्तो भवत ।

अथ कथमसौ भ्रमणसंघप्रभावको जात इत्याह—

अणुजाणे अणुजाती, पुप्फारुहणाय ओकिरणणाय ।

पूयं च चेइयाणं, ते वि सरजेसु कारिति ॥११३४॥

अनुयानं—रथयात्रा तत्राप्यसौ नृपतिरनुयाति, दृढजभ्रमं-
जिकादिंसहितो रथेन सह हिएतते । तत्र पुष्पारोपणम् आदि-
शब्दात्—माल्यगन्धचूर्णाभरणारोपणं च करोति, 'उकिरण-
णाय' इति रथपुरतो विविधफलानि व्यापकानि कपदेवस्त्रप्रभृ-
तीनि चोत्किरणाति करोति । आह निशोधचूर्णिकृतं—'रहग्ना-
तो य विविधफलस्त्रज्येयकवद्भुगवत्प्रमादी य उकिरणं करेइ'
ति । अन्येषां च चैत्यगृहे स्थितानां चैत्यानां भगवद्भि-
म्बानां पूजनं महत्त्वं विच्छेदने करोति, तेऽपि च राजान प-
यमव स्थाप्येषु रथयात्रामहोत्सवादिकं कारयन्ति । इह
च ते राजानः संप्रतिनृपतिना भणिताः ।

जति मे जाणह सारिं, समखाणं पणमहा सुविहियाणं ।

दव्वेण मे न कज्जं, एयं खु पियं कुणह मज्जं ॥११३५॥

यादं मां स्वाभिने घृयं जानांय मन्धव्वे ततः अमण्यः सु-
विहितेभ्यः प्रणमत्—प्रणुता भवत, द्रव्यं—दृढदातव्यनाथेन
मे न कार्यं किंचित्देव भ्रमणप्रणमनादिकं मम प्रियं नदेव
घृयं कुरुत ।

वीसजिया य तेषं, समयं घोसावणं सरजेसु ।

साहृण सुहविहारा, जाता पच्चंतिया देसा ॥ ११३६ ॥

एवं तेन राज्ञा शिक्षां दत्त्वा विसर्जिताः, ततस्तेषां स्वरा-
ज्येषु गमनं, तत्र च तैः स्वदेशेषु सर्वत्राप्यमारिप्रतघोषणं
कारितं, चैत्यगृहाणि च कारितानि । तथा प्रात्यस्तिका दे-
शाः साधूनां सुखविहाराः संजाताः । कथमिति बहुष्यते—
तेन संप्रतिना साधवो भणिताः—भगवन्तः । एतान् प्रत्य-
न्तदेशान् गत्वा धर्मकथाया प्रतिबोधयमानाः पर्यटन्तु । सा-
धुभिरूकम् राजाज्ञा साधूनामाहारवस्त्रावादादीनां ।

ततः किमभूदित्याह—

समशमडभाविणसुं, तेसु रजेसु पससादीसु ।

साह सुइं विहरिया, तेषं वि य भद्गा ते उ ॥११३७॥

भ्रमणवपधारिभर्मंडरेषणादिभिः शुक्रमहारादिप्रहणं कु-
र्वन्तः साधुविधिना भाविनेषु तेषु राक्षसेषु साधवः सुखं
विहृताः । तत एव च संप्रतिनृपतिकालात् प्रत्यन्तदेशा भ-
द्रकाः संजाताः ।

इदमेव स्पष्टयति—

उदिषजोहाउलसिद्धेसा—

पडिद्धितो णिजियसत्तुसंघो ।

समततो साहसुहृत्पयोरे ,

अकासि अंधे दक्षिणे य घोरे ॥ ११३ ॥

उदीर्णः प्रह्ला वे योधास्तैराकुला—संकीर्णं सिद्धा-
प्रतिष्ठिता सर्वत्राप्यप्रतिष्ठता सेना यस्य स तथा, अत एव च
निर्जितशत्रुसैन्याः—स्ववशीकृतविषकनृपतिरसैन्यः पर्वविधः स
संप्रतिनामा पार्थिवः, अन्धान् द्रविडान् चशब्दान्महाराष्ट्रा-
न् कुडुकादीन् प्रत्यन्तदेशान् घोरान् प्रत्यपायबहुलान् सम-
न्तनः साधुसुखप्रचारात् साधूनां सुखविहारानकार्थीन्—ह-
तवान् ॥ ४० १ उ० ३ प्र० ॥ विश० ॥ नि० चू० ॥ कल्प० ॥
वर्शनशुद्धौ—

“ जय जय नाथविद्यार ! परोवयारिक्कचल ! मुगिद !
गुरुकण्ठारससायर !, नमो नमो तुज्ज पायाणं ॥ २६ ॥
दार्दिअमुदसमु—इयम्कनिवडंतजुतायाणं ।
गुरुकण्ठारससायर !, नमो नमो तुज्ज पायाणं ॥ २७ ॥
सम्पावममग्गा—छुल्लग्गज्जसन्धवाहपायाणं ।
गुरुकण्ठारससायर !, नमो नमो तुज्ज पायाणं ॥ २८ ॥
चक्ककुल्लसवरकल—सकुल्लिसकमलात्तलक्कज्जुयाणं ।
गुरुकण्ठारससायर !, नमो नमो तुज्ज पायाणं ॥ २९ ॥
इम थोउं सो गुरुगो, गिदिधम्मं गदिथ सगिहमणुपत्तो ।
सव्वथ वि नियज्ज, रव्जज्जाओ पवत्तइ ॥ ३० ॥
जह सुमारिय रंकत्तं—सत्तागारा कराविया तण्ण ।
जह बोदिया अणुज्जा, तहा निसीहाउ नेय्यं ॥ ३१ ॥
जिणसात्तणं पमाविय—सुदरं सुगुक्क सुसुसुमाणपणे ।
सो संपन्नत्ताहो, जाओ वेमाणिओ सुसुरो ॥ ३२ ॥
इत्यधिकार्यं धर्मविचारं, संप्रतिभूपतिवृत्तमुदारम् ।
सत्सुगुप्रदत्ताखिलबहुमानं, भवज्जना दधानं बहुमानम् ३३”

संपक्षिस्—साम्प्रतेति—पुं० । बाले, अपरिणामप्रद्वर्ति, सूत्र०
१ ध्रु० ४ अ० २ उ० ।

संप्रहृत्—सम्प्रकीर्ण—त्रि० । रमणीयतया व्याप्त, रा० ।

संपउत्त—सम्प्रयुक्त—त्रि० । सम्बद्धे, स्था० ४ डा० १ उ० ।

व्यापूने, संगते, स्था० ८ डा० ३ उ० । प्रवर्तिते, स्था०
६ डा० ३ उ० । समान्विते, सूत्र० २ ध्रु० ७ अ० । व्या-
पारिते, स्था० १ ध्रु० १ अ० । औ० । योजिते, स्था० १
ध्रु० १ अ० । अविद्वज्जनया प्रवर्तिते, जे० १ वक्त० ।

संप्रयोग—सम्प्रयोग—पुं० । सम्बद्धे, स्था० ४ डा० १ उ० ।

सूत्र० । प्रवर्तिते, स्था० १ ध्रु० १८ अ० । सम्प्रगतो वा
प्रयोगः सम्प्रयोगः । अकल्पिते योगं, दृश० १ अ० । स-
म्पर्के, प्र० ४ संव० द्वार । स्था० ४ म० । आ० ० ।

संपक्—सम्पर्क—पुं० । सङ्गमं, स्था० ४ म० १ अ० ।

संपक्खालाग—संप्रक्षालक—पुं० । वानप्रस्थभेदे, मृत्तिकाद्याघ-
र्षणपूर्वकं य अर्द्ध क्षालयन्ति तं संप्रक्षालका उच्यन्ते । नि० १
ध्रु० ३ वर्ग ३ अ० । औ० ।

संपक्खालिय—सम्प्रक्षालित—त्रि० । क्षालितसर्वपापमले, ध०
३ आधि० । भ० ।

संपगाढ—सम्प्रगाढ—त्रि० । अत्युपपन्ने, “चित्तसिन्धो मेहुलसं-
पगाढा” सूत्र० २ ध्रु० ६ अ० । व्याप्तं, सूत्र० २ ध्रु० ६

अ० । सम्यक् नारकतियङ्कनरामभेदेन प्रगाढाः—प्रकर्षेण
व्यवस्थिता इति । सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० । असहा, सू-
त्र० १ ध्रु० ४ अ० २ उ० ।

संपगह—सम्प्रग्रह—पुं० । आत्मनो जात्याद्युत्संस्कारग्रहे, स्था०
८ डा० ३ उ० ।

संपज्ज—सम्पद्—धा० । सम्पत्तौ, “सिदां ज्ञाः” ॥ ८॥ १२२४॥
अननाश्रान्त्यस्य द्विरुक्ता जकारादेशः । सम्पद्यते । प्रा०
४ पाद ।

संपज्जथ—सम्पज्जन—न० । रसपुष्टिजनने, सूत्र० १ ध्रु० ७ अ० ।

संपट्टिय—सम्प्रस्थित—त्रि० । सम्प्रयाने, प्र० १५ पद । औ० ।
“बहवे तद्विषयकपट्टिगाद्वयो सम्पट्टिया” आ० १ अ० ।

संपट्टिअ—देशी—लघ्वे, दे० ना० ८ वर्ग १४ गाथा ।

संपट्टिलिहियव्व—सम्प्रत्युपलितव्व—त्रि० । सम्यक्-प्रतिलेखि-
तव्ये, दृश० १ चू० ।

संपट्टिवाइय—सम्प्रतिपादित—त्रि० । स्थापिते, “धम्मो संप-
ट्टिवाइओ” दृश० २ अ० ।

संपण्णदिय—संप्रणदित—त्रि० । सम्यक् श्रोतृमनोहाग्नितया प्र-
कर्षेण सर्वकाले नदिते सम्प्रणदितम् । सम्यक् प्रकर्षेण शब्दे
कुर्वन्ति, जी० ३ प्रति० ४ आधि० । प्र० ० ।

संपणा—देशी—घृतपूरार्थेगांधूमापिपे, दे० ना० ८ वर्ग ८ गाथा ।

संपणालिय—सम्प्रणुद्य—अव्य० । मानसस्थं प्रत्येत्येष्टं, द्रव्या० ।

संपण—सम्पन्न—त्रि० । युक्ते, उक्त० १ अ० । सूत्र० । स्था० ।
आधि० । आतु० । समान्विते, आ० ४ अ० । उपन्ते, जी० २
वक्त० ।

संपणदोहला—सम्पन्नदोहदा—स्त्री० । विवाहिताधर्मोपसंपादा-
नन्दसंसाप्तायमान्तवैक्याम्, वि० १ ध्रु० २ अ० ।

संपणा—देशी—घृतपूरार्थेगांधूमापिपे, दे० ना० ८ वर्ग ८ गाथा ।

संपण्णाय—सम्प्रणाय—त्रि० । सम्यक् प्रधानप्रतिपादके समा-
धिभेदे, सम्यक् संशयविपर्ययध्यानाध्यवसायरहितत्वेन प्र-
ज्ञायते प्रकर्षेण ज्ञायते भव्यस्य स्वकर्प येन स सम्प्रज्ञात
उच्यते । स्था० २० अ० । (सम्प्रज्ञातस्य व्याख्या “जोग” शब्दे
चतुर्थभागे १६२६ पृष्ठ उक्ता ।)

संपत्त—सम्प्राप्त—त्रि० । संलग्ने, स्था० ४ म० १ अ० । समागते,
स्था० १ ध्रु० १ अ० । उक्त० । शोभनेन प्रकारेण स्वाध्यायक-
रणदिना प्राप्ते, दृश० ५ अ० १ उ० ।

संपत्ति—सम्पत्ति—स्त्री० । यथाज्ञातसम्प्रादने, भ० ३ श० १ उ० ।
विभवसमागमं, स्था० १२ डा० । “सम्प्राप्तिश्च विपत्तिश्च, का-
याणां द्विविधा स्मृता । संप्राप्तिः सिद्धिर्येषु विपत्तिश्च वि-
पर्ययः ॥ १॥” नि० चू० १५ उ० । “विलिखेण सिंगलीय संपत्ति
जह निम्माच्छुई तो म्हा” दृ० ३ उ० । प्राप्ते, प्र० १६
वि० । अणुपूर्वभागे, धा० १२ वि० ० । भ० ।

संपत्तिध—सम्प्रस्थित—त्रि० । सम्प्रस्थानकाले प्रयाते, दृश० १
उ० । शोभे, दे० ना० ८ वर्ग ११ गाथा ।

संपदागम-सम्पदागम-पुं० । सम्पत्सिस्मात्सौ, सम्पदागमः सन्तुष्टानलक्षणम्, तत एव शुभभावपुरुषसिद्धेः । द्वा० २३ द्वा० ।

संपचारणा-संपचारणा-स्त्री० । चारणाव्यवहारे, इय० ।-“अ-
म्हा संपहारं पठंतीति तस्मा कारणा तेन नायत्वा संपचार-
णा” तथा यस्मात्सम्पदार्थे सम्यक् प्रकृत्येणावधार्य व्यवहारं
प्रयुक्तं तस्मात्कारणात्तत्र शिष्येण संपचारणा भवति ज्ञात-
व्या । इय० १० उ० ।

संपधुमि-सम्पधुमित-त्रि० । सौमन्यार्थे सूर्योर्वासिले, क-
ल्प० १ अधि० ६ कृष्ण । धूपद्रव्येण समन्ततः प्रकर्षेण धूपिते,
द्व० १ उ० ३ प्रक० ।

संपमज्जिय-संपमज्जय-अव्य० । प्रज्ञास्येरत्यर्थे, कल्प० ३ अ-
धि० ६ क्षण ।

संपमिज्जमाणा-संपरिमृजत्-त्रि० । सम्यग् परि समन्तात् ह-
स्तपादादीनवयवान् तन्निक्षेपस्थानानि वा रजोहरणानि
मृजति, आच्चा० १ ध्रु० ५ अ० ४ उ० ।

संपयं-साम्प्रतम्-अव्य० । वर्त्तमानक्षणभाविनि पुके, विशे० ।
शब्दार्थे, अव्यय द्वितीयनाम साम्प्रतवत्त्वाध्वयणात् साम्प्र-
तम् । यथा क्षेपार्थे मृजुत्समय इव साम्प्रतमेव वर्त्तमान्यु-
पगच्छति, नाप्यतीतमनागतं, नापि वर्त्तमानमपि परकीयम् ।
आ० म० १ अ० । आच्चा० ।

संपयकालीण-संप्रतकालीन-त्रि० । वर्त्तमाने, विशे० ।

संपयगाहि-साम्प्रतग्राहिन्-पुं० । वर्त्तमानैकलक्षणवस्तुग्राहि-
णि, विशे० ।

संपयहीण-सम्पद्हीन-त्रि० । सम्पद्रहितं, स० ३ सम० ।

संपबा-सम्पदा-स्त्री० । सम्पन्नतायाम्, उत्त० १ अ० । श्रद्धा,
स्था० ३ डा० १ उ० । उत्त० । इय० । समुद्धी, द्वा० १
ध्रु० ११ अ० । चतुर्थीकारकं अर्थविधामस्थाने, सत्पा० १
अधि० १ प्रस्ता० ।

संपया-सम्प्रदान-न० । सम्यक् सक्तृत्य वा दानं यस्मै
तत्सम्प्रदानम् । दात्रा कर्मणाऽभिप्रेतवद्दादिप्रहीतरि, विशे० ।
सक्तृत्य सम्यग्वा प्रदीयते यस्मै तत्संप्रदानम् । तच्च त्रि-
विधं तन्मा-दीयतां मन्त्रं बहुफलं भवतां भविष्यतीत्या-
दिवचनप्रपञ्चन किञ्चित् प्रकरं यथा बहुब्रीहयः । अपरं त्रि-
त्यभ्यं प्रकर्मापि दानस्य प्रहस्यपरिभोगाभ्यामनुमादकं भवति ।
यथा मुनिः साधुः । अन्यन्तु पुष्पाद्यनिषेधकम्-यथाऽर्ह-
त्प्रतिमादेः । आ० म० १ अ० । आ० कू० । सम्यगर्थिभ्यो दानं,
आ० म० १ अ० । विशे० । अनु० ।

संपयामूल-सम्पदामूल-न० । धीकरणे, पञ्चा० ६ विष० ।

संपयावय-सम्प्रदा(प)न-न० । सक्तृत्य प्रदायिते यस्मै उप-
लक्षणव्यात्सम्प्रदीयते वा यस्मै तत्संप्रदानम्, संप्रदानं
वा । चतुर्थीकारके, “चउन्मी संपयावये” चतुर्थी सम्प्रदाने
भवति, यथा भिक्षवे भिक्षां दापयति द्वाति वा ।
स्था० ७ डा० ३ उ० ।

संपराइय-संपरायिक-त्रि० । संपराया वाद्वरकपायास्तेभ्य
आगते साम्परायिकम् । तज्जीवोपमर्हकत्वेन वैराग्यवृत्तितया-
स्मयुक्तकारिभिः स्वपार्थिवधार्मिकव्यवहारे कर्मणि, सूत्र०
१ ध्रु० ३ अ० ।

संपराइयबंध-संपरायिकबंध-पुं० । संपरिते-संसारं पर्य-
ट्ति परमरिते साम्परायाः कपायास्तेषु भवे साम्परायिकं
कर्म, तस्य यो बन्धः स साम्परायिकबंधः । कपायप्रत्यय
बंध, म० ।

संपराइयं खं भंते ! कम्मं किं नेरइयो बंधइ, तिरि-
क्खजोखीओ बंधइ० जाव देवी बंधइ ? गोयमा !
नेरइओ वि बंधइ तिरिक्खजोखीओ वि बंधइ, तिरि-
क्खजोखीखी वि बंधइ, मणुस्सो वि बंधइ, मणुस्सी वि बं-
धइ, देवो वि बंधइ, देवी वि बंधइ ॥ तं भंते ! किं
इत्थी बंधइ, पुरिसो बंधइ, तंहेव ० जाव नो इत्थी नो पु-
रिसो नो नपुंसओ बंधइ ? गोयमा ! इत्थी वि बंधइ
पुरिसो वि बंधइ ० जाव नपुंसगो वि बंधइ । अह वेए य
अवगयवेदो य बंधइ, अह वेए य अवगयवेया
य बंधंति । जइ भंते ! अवगयवेदो य बंधइ अ-
वगयवेदा य बंधति, तं भंते ! किं इत्थी पच्छाकडो बं-
धइ पुरिसपच्छाकडो बंधइ ? एवं जंहेव ईरियाविहिया बंध-
गस्स तंहेव निरवसेन ० जाव अहवा इत्थी पच्छाकडा य
पुरिसपच्छाकडा य नपुंसपच्छाकडा य बंधंति । तं
भंते ! किं बंधी बंधइ बंधिस्सइ ? बंधी बंधइ न बंधिस्सइ
बंधी न बंधइ बंधिस्सइ ३ बंधी न बंधइ न बंधिस्सइ ४ ?
गोयमा ! अत्थे गतिए बंधी बंधइ बंधिस्सइ ? अत्थे ग-
तिए बंधी बंधइ न बंधिस्सइ २ अत्थे गतिए बंधी न बंधइ
बंधिस्सइ ३ अत्थे गतिए बंधी न बंधइ न बंधिस्सइ ४ ॥ तं भंते !
किं साइयं सपज्जवसियं बन्धइ ? पुच्छा तंहेव, गोयमा !
साइयं वा सपज्जवसियं बंधइ, अण्णाइयं वा सपज्जवसियं
बंधइ, अण्णाइयं वा अपज्जवसियं बंधइ, यो चेव खं सा-
इयं अपज्जवसियं बंधइ । तं भंते ! किं देसं बंधइ, एवं
जंहेव ईरियाविहिया बंधगस्स ० जाव सत्वेणं सत्वं बंधइ ।
(६०-३४२)

‘संपराइयं खं भिन्नादि, ‘किं नेरइओ’ इत्यादयः सप्त प्र-
श्नाः, उत्तराणि च सत्तैव, एतेषु च मनुष्यमानुषीचजोः
पञ्च साम्परायिकबन्धका एव सक्पायत्वाद्, मनुष्यमानु-
ष्यौ तु सक्पायित्वं सति साम्परायिकं बन्धनतां न पुनर-
न्येदंति । साम्परायिकबन्धमेव रुपायंपक्षया निकृष्यसाह-
‘तं भंते ! किं इत्थी’ त्यादि, इह रुपाययो विवक्षितकत्व-
बहुत्वाः पदं सर्वथा साम्परायिकं बन्धनं, आपगतवेदबन्ध
कदाचिदेव तस्य कादाचित्कत्वात् । ततश्च रुपाय्यः क-
वला बन्धनति आपगतवेदसहिताश्च । ततश्च यदाऽपगतवेद-

साहित्यास्तदोच्यते अथैवेत्याद्यायो बध्नन्ति अपगतवेदश्च, तस्यैकस्यापि सम्प्रभात् । अथैवेत्याद्यायो बध्नन्ति अपगतवेदश्च, तथा बह्वनामपि सम्प्रभात्, अपगतवेदश्च साम्प्रदायिकबन्धको वेदत्रय उपशान्तं क्षीणं वा यावद्यथा-क्यातं न प्राप्नोति तावज्ज्यत इति, इह च पूर्वप्रतिपन्न-प्रतिपद्यमानकविबन्धना न कृता, इत्यारयेकत्वबहुत्वयोर्भावेन निर्विशेष्यत्वात् । तथाहि—अपगतवेदस्य साम्प्रदायिकबन्धोऽप्येकालीन एव तत्र च योऽपगतवेदस्य प्रतिपन्नपूर्वः साम्प्रदायिकं बध्नात्यसायकोऽनको वा स्यात्, एवं प्रतिपद्यमानकोऽपीति । अथ साम्प्रदायिककर्मबन्धमेव कालत्रयेण विकल्पयन्नाह—‘तं भंते ! किमि’त्यादि इह च पूर्वोक्तिवशात् विकल्पयन्नाहत्वात् एव सम्भवति नेतरे, जीवानां साम्प्रदायिककर्मबन्धस्यानादित्वेन ‘न बंधी’त्यस्यानुपपत्तमानत्वात्, तत्र प्रथमः सर्व एव संसारी बधा-क्यातासंप्राप्तोपशमकक्षपकावसानः स हि पूर्व बह्वान् वसैमानकाले तु बध्नाति अनागतकालोपक्षया तु भन्त्यति १ । द्वितीयस्तु मोहक्षयात्प्रेमनीतकालोपक्षया बह्वान् वसैमानकाले तु बध्नाति भाविमोहक्षयापक्षया तु न भन्त्यति २ । तृतीयः पुनरुपशान्तमोहत्वात् पूर्व बह्वान् उपशान्तमोहत्वे न बध्नाति न स्याच्छ्रुतः पुनर्भन्त्यतीति ३ । चतुर्थस्तु मोहक्षयात्पूर्वं साम्प्रदायिकं कर्म बह्वान् मोहक्षये न बध्नाति न च भन्त्यतीति । साम्प्रदायिककर्मबन्धमेवाश्रित्याह—‘तं’मित्यादि, ‘सारयं वा सपञ्जवसियं बंधइ’सि—उपशान्तमोहताया श्रुतः पुनरुपशान्तमोहतां लीणमोहतां वा प्रतिपत्त्यमानः, ‘अणारयं वा सपञ्जवसियं बंधइ’सि आदितः क्षपकापक्षान्तरम्, ‘अणारयं वा अपञ्जवसियं बंधइ’सि—एतच्चाभ्यापत्तं, ‘नो चेव जे सारयं अपञ्जवसियं बंधइ’सि सादिसाम्प्रदायिकबन्धो हि मोहोपशमच्छ्रुतस्यैव भवति, तस्य चावश्यं मोक्षार्थत्वात्साम्प्रदायिकबन्धस्य व्यवच्छेदसम्भवः । ततश्च न साक्षिरपयवसानः साम्प्रदायिकबन्धोऽस्तीति । भ० ८ श० ८ उ० ।

संपराइया—साम्प्रदायिका—स्त्री० । संपरायाः—कृपायास्तेषु भवा साम्प्रदायिका । पुद्गलराशः कर्मतापरिणतिकृपायां जीवसाधारणस्याविषमत्वात्प्राप्तोपशमोपक्षयात्, स च सूक्ष्मसंपरायास्तानां गुणस्थानकवर्ता भवति । स्था० २ टा० १ उ० ।

संपराय—सम्पराय—पुं० । सम्परायन्ति श्रुं पर्यटन्यसिन् जन्तव इति सम्परायः । संसार, उक्त० २० अ० । सूत्र० । कृपायादये, आ० म० १ अ० । स्था० । दश० । उक्त० । सं-प्राप्तं, आ० १ ध्रु० ६ अ० । दश० । बादरकपायं, सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० । विशेष० । अनु० ।

संपरिखित—सम्परिखित—त्रि० । वष्टितं, स्था० ३ टा० ४ उ० ।

संपरिखितु—सम्परिखित्य—अव्य० । परिवार्येत्यर्थे, स्था० ४ टा० २ उ० ।

संपरिवृत्—संपरिवृत्—त्रि० । सम्यक् नायकैकचित्साधारणपरतया परिवृत्तं, रा० । सम्यक् आराधकत्वायं विभ्राणौ, परिवृत्तं, रा० । सम्यक् परिवाररीत्या परिवृत्तं, रा० ।

श्री० । भ० । सेवामानानाविधपरिवारोपये, आ० म० १ अ० । म० । सम्यक् परिवारिते, परिकरभावेन परिकरितं, भ० २ श० ५ उ० । आ० । वष्टितं, सूत्र० १ ध्रु० ७ अ० ।

संपलग्—संपलग्—त्रि० । योक्तुं समारब्धे, विपा० १ ध्रु० ३ अ० । रा० ।

संपलिखालग—सम्पलिस्थालक—न० । बह्नादिकलीनां पाके, आचा० २ ध्रु० १ सू० १ अ० ।

संपलिय—सम्पलित—पुं० । आर्यकालकशिष्ये, कल्प० २ अघि० ८ क्षण । गायमशुक्तकुमारं, सम्पलितं तह य भइयं बंधे’ कल्प० २ अघि० ८ क्षण । नपुं० । मुद्रादीनां विध्वस्तफलं, आचा० २ ध्रु० १ सू० १ अ० १ उ० ।

संपलियं—सम्पर्यङ्क—पुं० । पञ्चासने, श्री० ।

संपलियंक्षिसम्—सम्पर्यङ्कनिषम्—त्रि० । पञ्चासनसन्निविष्टे, रा० । भ० ।

संपवत्तमात्र—संप्रवत्तमान—त्रि० । व्याभियमाणे, पञ्चा० ८ विष० ।

संपवयमाश्—सम्प्रव्रजत्—त्रि० । सम्यक्-प्रव्रज्याभ्युपगच्छति, आचा० १ ध्रु० ५ अ० । सम्यक् प्रव्रजने, नि० सू० २ उ० । सम्—एकीभावेन प्रव्रजति, नि० सू० २ उ० ।

संपवेयश्—सम्प्रवेतन—न० । कम्पने, आचा० २ ध्रु० ४ सू० ।

संपसार—सम्प्रसार—पुं० । सम्—एकीभावेन किमप्युद्दिश्य एकत्र मीलनं, समवाये, आ० म० १ अ० ।

संपसारश्—सम्प्रसारश्—न० । पर्यालोचनं, आचा० १ ध्रु० ५ अ० ४ उ० । सूत्र० ।

संपसारय—सम्प्रसारक—पुं० । देवदूत्यर्थकारादिस्वककथा-विस्तारके, सूत्र० १ ध्रु० २ अ० २ उ० । कुशीलमेदे, नि० सू० ।

जे भिक्खु वा भिक्खुणी वा संपसारयं वंदइ वंदंतं वा साइइइ । ५७ । जे भिक्खु वा भिक्खुणी वा संपसारयं पसंसइ पसंसंतं वा साइइइ । ५८ ॥

जे संपसारयं इत्यादि द्वे सूत्रे गिहींसे कजाणं गुरुलाच-वेणं संपसारतो संपसारतो ।

गाहा ।

असंसजयाश्च भिक्खु, कजे असंसजमप्यवेत्तेसु ।

जे देती सामत्थं, संपसारतो उ नायव्णे । १०१ ॥

जे भिक्खु असंसजमज्जपवत्ताणं पुच्छन्ताणं अपुच्छन्ताणं वा समत्थयं वंदन्ति सो एवं इमे वा करेहि एत्थ बह्वं दोसा जहाइ भणारो, भण्णं करेहि सि । एवं करेतो स परतो भवति । ते य इमे असंसजमज्जा गिहींसे ;

गाहा ।

गिहिण्णिग्गमणपवेसे, आवाहविवाहविकयकए वा ।

गुरुलाचवं कहेत्तं, गिहिणो खल्लु संपसारीओ । ११०२ ॥

गिहिणं असंसजयाणं गिहंओ दिस्सि जत्ताए वा णिग्गमणे देति, गिहजिज्जासा वा आणयस्स वा पवेसे देति, आवाहो

विहृत्वात्प्रणयं सुहं दिवसं कहेति, मा वा पयस्स वेदि
इमस्स वा देहि, विवाहपदमलादिपदि जेतिसंगेयेहि
विवाहवेले वेति, अग्निकंदमदिपदि गेयेहि इमं वृद्धं वि-
किणाहि इमं वा किणाहि एवमादिपद्यु कजेजु गिरीणं यु-
लायवे कहेतो संपसारयणं पावति । नि० चू० १३ उ० ।

संपहारिथ-सम्प्रहारितवत्-त्रि० । विकल्पितवति, 'संपहा-
रिथ गमराय' हा० १ ध्रु० १ अ० ।

संपहारिय-संप्रधार्य-अव्य० । हारवेल्यर्थे, आचा० २ ध्रु०
१ चू० २ अ० १ उ० । समाहोषितवति, सूत्र० २ ध्रु० १
अ० ।

संपहावय-सम्प्रधावन-न० । सम्पगीतसुखेन धावने,
आचा० २ ध्रु० १ चू० १ अ० ३ उ० ।

संपहिट्ठ-सम्प्रहृष्ट-त्रि० । हर्षितं, उच० १५ अ० ।

संपहिषा-सम्पिधाय-अव्य० । स्पर्धयित्वेत्यर्थे, स० ३०
सम० ।

संपा-देशी-काष्ठयाम् 'दे० ना० ८ वर्ग २ गाथा ।

संपाद्-सम्पातिन्-पुं० । सम्पातितुमुन्मुख्योन्मुख्य गन्तु-
मागन्तु वा शीलं येषां ते सम्पातिनः जीवाः । मलिकाभ-
मरपलङ्कमशकपक्षिवातादिकेषु प्राणिषु, आचा० १ ध्रु० १
अ० ४ उ० ।

संपाद्भव-सम्पादितवत्-त्रि० । "भवद्भगवतोः" ॥३॥१६५॥
अव्य काचित्कत्वात् नकारस्य मकारदेशः । संपातं कृत-
वति, संपाद्भवं सीसो । प्रा० ४ पाद् ।

संपादम-सम्पातिम-पुं० । सम्पातनशीलेषु शलभादिषु प्रा-
णिषु, सूत्र० १ ध्रु० ७ अ० ।

संपाउपायक-सम्पातोत्पादक-पुं० । सम्पातानामनर्थमाल-
कानामुत्पादकः सम्पातोत्पादकः । अष्टादशे गौणपरिग्रहे,
प्रश्न० ५ आश्र० द्वार ।

संपागड-सम्प्रकट-त्रि० । गीतार्थसमूहे, स्या० ४ ठा० १
उ० । आच० ।

संपागडअकिष-सम्प्रकटाकृत्य-पुं० । सम्प्रकटानि प्रवचनो-
पघातनिरपेक्षतया समस्तजनप्रत्यक्षप्राप्यकृत्यानि मूलोत्तरगु-
णप्रतिषेधनाकृपाणि यस्य स तथा । सम्प्रकटप्रतिषेधनि,
चू० ३ उ० ।

संपागडपडिसेविन्-सम्प्रकटप्रतिसेविन्-पुं० । सम्प्रकटमेव
गीतार्थप्रत्यक्षमेव प्रतिषेधते मूलगुणान् उत्तरगुणान् वा
वर्पतः कल्पेन वेति सम्प्रकटप्रतिसेधि । स्या० ४ ठा० २
उ० । सम्प्रकटमगीतार्थसमस्तमकल्पमक्रादिप्रतिसेवितुं
शीलं यस्य सः । स्या० ४ ठा० २ उ० । प्रवचनोपघातनिर-
पेक्षतयैव मूलोत्तरगुणप्रतिषेधके, आच० ३ अ० । नि० चू० ।

संपाडयहेतु-सम्पादनहेतु-पुं० । संपादनार्थे, पञ्चा० ६ विच० ।

संपाय-सम्पात-पुं० । आगमने, पञ्चा० ६ विच० । चलने,
उत्त० २ अ० ।

सम्पातर्-अव्य० । प्रातः-प्रभाते तेन समं प्रातः सम्पातः ।
प्रभातसमकाले, स्या० ३ ठा० १ उ० ।

संपायथा-सम्पादना-स्त्री० । निर्वैद्यनायाम्, पञ्चा० १३
विच० ।

संपाविकाम-सम्प्राप्तुकाम-त्रि० । प्राप्नुमनसि, 'सिद्धिग-
नामधिजं ठाणं संपाविकामेणं' स० १४ सम० । प्राप्नुम-
ना न तु तत्प्राप्त्यकारणत्वेन विवक्षितार्थानां प्रकृपणासं-
भवात् । प्राप्नुकाम इति च यदुच्यते तदुपचारावन्मया हि
निरमलाया एव भगवन्तः केवलिनो भवन्ति 'मोक्षे भवे
च सर्वत्र निस्पृहो मुनिसत्तम' इति वचनात् । भ० १
श० १ उ० ।

संपाविय-सम्प्रापित-त्रि० । नीते, प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।

संपासंग-देशी-दीर्घे, दे० ना० ८ वर्ग ११ गाथा ।

संपिडय-सम्पिडन-न० । समूहे, औ० मोक्षकादिबन्धने, पि० ।

संपिडिय-सम्पिडित-त्रि० । अविच्छिन्ने, प्रव० २ द्वार । ए-
कतः पिण्डीभूते, जी० २ प्रति० ४ अचि० । औ० । रा० ।
जं० । मिलिते, हा० १ ध्रु० १ अ० । सम्यक् पुञ्जीकृतं,
उत्त० १४ अ० ।

संपिडियकरय-सम्पिडितकरय-न० । अव्यवच्छिन्ने, प्रव०
२ द्वार ।

संपिण्ड-सम्पिनद्ध-त्रि० । बन्धे, जं० २ वल्ल० ।

संपीत्त-गृम्हीड-पुं० । संघाते, उत्त० ३२ अ० ।

संपुच्छय-सम्प्रभ-पुं० । सम्प्रभः सावद्यो गृहस्थविषयः ।
रागाद्यर्थे कीदृशो वाऽहमित्यादिकेषु साधुना (दश० ३ अ० ।)
गृहस्थपूढे कुशलादिप्रच्छेदने, आत्मीयशरीरावयवप्रच्छेदने
च । सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० । नरैरदन्तवद्भवे, व्य० २ उ० ।

संपुच्छिया-सम्प्रोच्छिका-स्त्री० । पादादिवृत्तिकायां सम्मा-
जिकायाम्, हा० १ ध्रु० ७ अ० ।

संपुजिऊय-सम्पूज्य-अव्य० । सम्मानयित्वेत्यर्थे, पञ्चा० ८
विच० ।

संपुडाग-सम्पुटक-पुं० । द्वयोर्वस्तुनोरेकत्र समावेशे, व्य०
७ उ० ।

संपुडफलय-सम्पुटफलक-पुं० । पुस्तकपञ्चकान्तर्गतेऽन्यत-
मपुस्तकं, 'संपुडगो दुगमार्हं फलगा पोर्थे' संपुटफलको
यत्र द्वयादीनि फलकानि भवन्ति । वशिष्ठजनस्याद्धारनि-
क्षेपादिकेषु संपुटकाख्ये करणविशेषे, स्या० ४ ठा० २ उ० ।
चू० । आच० । नि० चू० ।

संपुडिय-सम्पुटित-त्रि० । सम्पुटं संजातमस्येति सम्पुटि-
ताः, तारकादिदर्शनादितः प्रत्ययः । आद्यतनकृतसम्पुटे,
व्य० २ उ० ।

संपुणय-सम्पूर्ण-त्रि० । समग्रे, प्रति० । आचा० । उत्त० ।
विशे० । हा० ।

संपुणयकिच्छ-सम्पूर्णकुच्छ-न० । चतुर्गुणिते पादकृच्छतप-
सि, पादकृच्छं ततः—'एकभक्तो न नष्टेन, तथैवायाचि-

तेन च । उपनासेन चैकेन, पादकृच्छ्रं विधीयते ॥ १ ॥ ” इति
सम्पूर्णकृच्छ्रं पुनरेतदेव चतुर्गुणितमिति । द्वा० १२ द्वा० ।

संपुष्यगुण-सम्पूर्णगुण-त्रि० । सुविशुद्धज्ञानाविगुण, जी०
१ प्रति० ।

संपुष्यघोस-सम्पूर्णघोष-त्रि० । सम्पूर्णं घोषः शब्दो यत्र त-
त्तथा । पूर्णशब्दसहिते, कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

संपुष्यदोहला-सम्पूर्णदोहदा-स्त्री० । अभिलषितार्थपूरणे, भ०
१ श० ३ उ० । कल्प० । समस्तवाञ्छितार्थपूरणे, परिपूर्णम-
नोरथायामस्तवैतन्नाम्, विपा० १ ध्रु० २ अ० ।

संपुष्यानुकारक-संपूर्णज्ञानकरक-न० । सर्वविरतिप्रतिपत्ति-
तोऽल्लसं, आसवचनानुपालनं च । पञ्चा० ६ विष० ।

संपुल-सम्पुल-पुं० । स्वनामक्याते दधिवाहननृपकञ्जुकिनि,
आ० क० १ अ० । आ० म० ।

संपूय-सम्पूजन-न० । वक्षपात्रादिना पूजने, सूत्र० १ ध्रु०
१० अ० ।

संपेह-सम्पेक्ष-न० । पर्यालोचने, द्वा० १ ध्रु० १ अ० ।
उत्त० । आचा० ।

संपेहा-सम्पेक्षा-स्त्री० । पर्यालोचनायाम्, आचा० १ ध्रु० २
अ० २ उ० ।

संफाली-वैरी-पङ्कजौ, दे० ना० ८ वरं ५ गाथा ।

संफास-संपर्श-पुं० । “ लुप्त य-र-व-श-य-सां श-य-सां
दीर्घः ” ॥ १८३ ॥ अनेनात्र लुप्तसकारस्यादेः स्वरस्य दीर्घः ।
संपर्शः । संफासो । प्रा० । सङ्क्षे, आचा० १ ध्रु० ४ अ० ४
उ० । असङ्कदनीयद्वारा स्पष्टे, दश० ४ अ० ।

संव-साम्ब-पुं० । सम्बन्धया पावैत्या सहित इति । उभया स-
हिते शिषे, अन्त० ।

शाम्ब-पुं० । कृष्णवासुदेवस्य जाम्बवतीगर्भसम्भूते पुत्रे,
अन्त० । आ० क० । आ० कु० । नि० कु० । “ द्वारवस्यामभूत्
पुत्र्यां, वासुदेवो महीपतिः । तस्य पादकश्याम्बाया, बभूवु-
र्बहवः सुताः ॥ १ ॥ ” प्रव० २ द्वार । विशेष० । आ० म० ।
शत्रुञ्जयस्तोत्रमध्यं शाम्बप्रमुन्नाभ्यां सहायो कंटयः सि-
द्धाः कथितारुसन्ति, केचन सार्द्धकोटित्रयं कथयन्त्यत्र
निर्णयः प्रसाध इति, प्रश्नः । अत्रोत्तरम्- श्रीशत्रुञ्जय-
महात्म्यानुसारेण श्रीशत्रुञ्जयं शाम्बप्रमुन्नाभ्यां सह सार्-
द्धकोटित्रयं सिद्धमिति ज्ञायते ॥ १६२ ॥ सेन० ४ उल्ला० कुन्धु-
नाम्नः सप्तदशतीर्थकरस्य प्रथमशिष्ये, प्रव० २ द्वार । स० ।

संबंध-सम्बन्ध-पुं० । सङ्क्षे, आचा० १ ध्रु० ३ अ० १ उ० । संयोग,
पं० व० ४ द्वार । द्वयोः संश्लेष, स्था० १० डा० ३ उ० । “ द्विष्टस-
म्बन्धसंविद्धि-नैकरूपप्रवेदनात् । द्वयोः स्वरूपप्रहणे, सति
सम्बन्धवेदने ॥ १ ॥ ” इति वचनात् । स्था० । अनन्तरसु-
त्रादिभिः सह योजने, द्य० ५ उ० । (संबन्धस्य व्याख्या
' वक्षसा ' शब्दे वृष्टभागे गता ।

सम्बन्ध इति चिन्तया संबन्धविधिमेव
तावदुपपश्यति—

सुप्ते सुप्तं वज्रमिति, अंतिमपुष्पे व वज्रमती तसे ।

ता (इय) सुचातो सुप्तं, अत्राश्वा वा भवे सुप्तं ॥ १ ॥

इह संबन्धोऽनेकधा भवति । यथा पुष्पेषु मध्यमानुषु
यदा सुप्तं तन्मुनिष्ठितं भवति तदा तस्य यदापि सूत्रम् तथ-
वि सदृशाधिकारकं भवति तदा सूत्रात् सूत्रं प्रमातीत्यु-
च्यते । कापि पुनरर्थोदपरं सूत्रं संबध्यते । बादृशस्थोपादा-
नाकाप्यर्थार्थस्य संबन्धः क्रियते । कृ० ४ उ० । संबन्ध-
स्तु द्विधा-उपायापिपभावलक्षणः, गुरुपूर्वकमलक्षणश्च । तत्र
प्रथमसर्त्तानुसारिणः प्रति । स चायम्-वचनकृपापक्षं शा-
स्त्रमिदमुपायः, उपयै-सम्यगेतच्छास्त्रापरिहानं मुक्तिपदं
वा तस्याप्यतः पारंपर्येण प्राप्तेः । भङ्गानुसारिणस्तु प्रति गुरु-
पक्षकमलक्षणसंबन्धः, तत्कमचायम्-प्रथमं हि घनघनप-
टल इवातिप्रसारिणि पटुतरोज्ज्वलमाणुखरकिरणनिकर-
काशसंकाशकमनीयकेवलोलोकाकम्पाकारिणि घनघातिकर्मेतिच
ये प्रचरद्वप्रभजनप्रसारिणेषाध्यामलशुभध्यानं प्रलयमा-
पादितं निःशययथावस्थितजीवाजीवादिपदार्थसाध्यावभासि-
नि निःस्पृह समुत्पन्नं केवलज्ञानात्मेकं नाकिनगरमुत्तर-
विशुद्धसमृद्धिसंभारतिरस्कारकारिण्यामपापायां नगयां स-
कललोकलोकचामान्दानन्दोत्सवकारिणिरुपमप्राकारप्रयोद्धा-
सितसमयसरणुमध्यभागव्यवस्थापितविचित्रतन्मल्लज्ज-
सिद्धासनापविष्टेन विशिष्टमहाप्रातिहार्यादिपरमाह्वन्य-
सुद्धिमहिम्ना भगवता श्रीमन्महावीरेण सुरासुरकिञ्चनरे-
भ्रनिकरपरिकरितायां परिपटि प्रवचनसारभूताः सर्वेऽपि
पदार्था अर्थतो निवेदिताः, तदनु प्रवचनाधिपतिस्तुधर्मसा-
मिना त एव सूत्रतो रचिताः, “ अर्थे भासह अरहा, सु-
प्तं गंधंति गच्छरा निउर्ये ” इत्याशेषवचनात्, तदनु-
स्वामिप्रभवशय्यं भवयशोभद्रसंभूतविजयभद्रबाहुस्थूलभद्र-
महागिरिसुद्धिसिद्धातिश्यामायं प्रवृत्तिभिः सुरिभिः स्वकी-
यस्वकीयसुंघु, विस्तृततरविस्तृततमविस्तृतपुनिषयमाना
भयजनेभ्यश्च प्रकाशयमाना एतावतां भूमिकां यावदा-
नीताः ततस्तथोऽपि सूत्रत्रयं पदं युगीनमन्दमधलाभवबो-
धाय संक्षिप्यास्मिन् प्रकरणे अन्योपकारकरत्ने धर्माय मही-
यसे च भवतीत्यधिगतपरमार्थानामविधादो धादिनामंत्रति
परोपकाररसिकान्तःकरणमाज्ञालिकभुनधराभिहितभुनम-
नुस्मरता मया समुद्विन्नयेत्, इत्येवं परंपरया सर्वविन्मूल-
मिदं प्रकरणमर्थेमाश्रित्य न पुनरप्या नूतनं किञ्चिदत्र सज्य-
ते, इत्यवदातबुद्धिनामिदमुपादेयं भवतीति । प्रव० १ द्वार ।

संबंध-सम्बन्ध-न० । सम्बन्धे, उत्त० १ अ० ।

संबंधसंज्ञा-सम्बन्धनसंयोग-पुं० । संबध्यते प्रायो ममे-
मित्यादिबुद्धितोऽननास्मिन् धारमाष्टविधेन कर्मणा सहति
संबन्धः स चासौ संयोगश्च सम्बन्धनसंयोगः । संयोगश्चेत्,
उत्त० ७ अ० । (स च 'संज्ञा' शब्देऽस्मिन्नैव भागे ११४ पृष्ठे
दर्शितः ।) बद्धीकरणे, स्था० ४ डा० १ उ० ।

संबंधसंबंधि-सम्बन्धसम्बन्ध-त्रि० । श्वशुरापाक्षिकादिस-
रंके, विपा० १ ध्रु० २ अ० ।

संबन्धसमकल्प-सम्बन्धसमकल्प-पुं० । सम्-एकीभावेन परस्परपकार्योपकारिताया च वद्धाः-पुनरुक्तवादिस्नेहपाशैः सम्बन्धा गृहस्थास्तैः समस्तुल्यः कल्पे व्यवहारोऽनुष्ठानं येषां ते । सम्बन्धसमकल्पगृहस्थानुष्ठानतुल्यानुष्ठानेषु साधुषु, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० ३ उ० ।

संबन्धि-सम्बन्धिन्-त्रि० । पुनरुक्तवादां आध्यासितु, कल्प० १ अधि० ५ अक्ष० विधा० । औ० । सम्बन्धिनो मातृपत्नीयाः । अ० ३ श० १ उ० । संबन्धी स्वजनः । वृ० १ उ० २ प्रक० । संबन्धिनस्तासामेव संपत्तीनां नाशवद्धा वा आदु-सम्बन्धयुक्त इत्यर्थः, आध्यासकृतानां वा । वृ० १ उ० ३ प्रक० । आध्यास्युक्तवाद्यः । व्य० ५ उ० । आ० । देवरा-विशु, औ० ।

संबद्ध-सम्बद्ध-त्रि० । सम्-एकीभावेन परस्परपकारितया च वद्धाः सम्बद्धाः । पुनरुक्तवादिस्नेहपाशैः सम्बन्धेषु गृहस्थादिषु, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० ५ उ० । लम्, वि०० । नं० । संबद्धसम-सम्बद्धसम-पुं० । सम्बद्धा गृहस्थास्तैस्समस्तुल्यः । गृहस्थतुल्ये, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० ३ उ० ।

संबन्धु-साम्बन्धुनि-पुं० । नागेन्द्रकुलीय उम्भुगुरुकृन्जिनशतकटीकावृत्तिकारक, वैकमीयसंघातसं० १०५ बुगैश्चिन्ता । अ० ।

संबल-शाम्बल-न० । पथ्यस्व, संघा० । आ० सू० । आ० । स्वनामख्याते नागकुमार, आ० म० १ अ० । (तत्कथा 'कंबल' शब्दे वृत्तीयभागे १०५ पृष्ठे दृष्टिमा ।)

संबलिकालि-शान्मलीकालि-स्त्री० । शास्मलीशाखायाम्, संघा० ।

संबसाहस-शाम्बसाहस-न० । शाम्बनाम्नः कृष्णवासुदेवपुत्रस्य साहसे, आ० क० १ अ० । ('अलुभोग' शब्दे प्रथमभागे कथा गता ।)

संबाह-सम्बाध-पुं० । यात्रासमागतप्रभूतजनविशेषे, व्य० १ उ० । जी० । प्रभा० । नि० सू० । संबाधो नाम यत्र कृपीबल-होकोऽन्यत्र कर्षणे कृत्वा बलिष्वर्णौ वा बाणिक्यं कृत्वा-ऽन्यत्र पर्वतादिषु विषमेषु स्थानेषु संबोद्धमिति कथावित्तं समुद्रा कोष्ठागारादौ च प्रक्षिप्य वसति । वृ० १ उ० २ प्रक० । प्रभूतवातुवैर्यनिवासं, उत्त० ३४ अ० । पर्वतनितम्बादिषुर्गै, औ० । बहुप्रकारलोकासङ्कीर्ण-सान्निध्यं, अनु० । सोमलबाहा संवाहा सा चउभिवहा । नि० सू० ३ उ० । आ० । समभूमी रुचि कृत्वा येषु तुरगभूमिभूतषु धाम्यादिकृपीबलाः संहरन्ति रक्षार्थमिति स संबाधः । स्वा० १ डा० । नि० सू० । कल्प० । संबाहो संबोद्ध, वसति अहि पञ्चबाहविसंभेजु । वृ० १ उ० २ प्रक० । यात्रासमागतप्रभूतजनविशेष, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

संबाह्य-सम्बाधन-न० । अन्नपरिकर्मणि, प्रश्न० ५ आ० हार । शरीरस्याऽस्थिसुखादिना नैपुत्येन मईनविशेषे, स्वा० ५ डा० ५ उ० । वि-

आमनायाम्, औ० । आत्मनः पादौ संबाध-यति, नि० सू० ४ उ० ।

जे भिक्खु वा भिक्खुणी वा अण्णो पाए संवाहेज वा पल्लिमहेज वा संवाहंतं वा पल्लिमहंतं वा साइअइ ॥१६॥

सति प्रयसा साधया वाहा संवाहा-सा चउ-भिवहा अद्विस्तुहा मंससुहा मज्जासुहा तयासुहा सा शुक्रमहाया विपालि संबाधा भवति । जा पुष अजरसं पच्छिमरसे दिवसतो वा अण्णसो संबाधेति वा परिमहा मण्णति । नि० सू० ३ उ० । आवा० । आ० । विभा-मंसे सकुम्मंवे, नि० सू० १ उ० । पर्वततुर्गे, संबाधशम्पा-ये, संबाधनं वाद्विष्टं, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० ।

संबाह्जिवावंत-सम्बाधयत्-त्रि० । विभ्रामणां कारयति, नि० सू० १ उ० ।

संबाहित-सम्बाधित-त्रि० । सम्-एकीभावेन बाधिताः-पी-डिताः । संपीडितेषु, सूत्र० १ ध्रु० ५ अ० २ उ० ।

संबाहिय-सम्बाधित-त्रि० । हस्ताभ्यां कृतोपपीडनसेवे, पि० ।

संबिद्ध-सम्बद्ध-त्रि० । सम्यग् ताडित, आवा० १ ध्रु० ५ अ० ३ उ० ।

संबिद्धपह-सम्बिद्धपथ-पुं० । सम्यक् बिद्धस्ताडितः कुण्णः पन्थाः मोक्षमार्गो ज्ञानदर्शनचारात्राख्यो-येन स तथा । दृष्ट-पथापथ, आवा० १ ध्रु० ५ अ० ३ उ० ।

संबिग्निय-सम्बेग्नित-त्रि० । संवृत्ते, ज० १ वक्ष० । "संबेग्निय-ग्नितरया" संबेग्नितप्रशिरोजा संबेग्नितं संवृत्तममं येषां ख-रकर्मकराण्ये सम्बेग्नितप्राः, शिरोजाः केशा यासां तास्तथा । जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

संबुक्-सम्बुक्-पुं० । शम्बुके, स्वा० ५ डा० २ उ० । प्रभा० । उत्त० । स्वनामख्याते अवन्तिसविधे खेदे, 'अधन्तीनामज-ण्वप तस्य य सम्बुके नाम खेदे' महा० २ सू० ।

संबुक्वद्धा-शम्बुक्वृत्ता-स्त्री० । शम्बुकः शङ्खस्तद्वच्छब्द-अभिवादिष्यथः, या वृत्ता सा शम्बुक्वृत्ता । गोश्वरचर्याभेदे, स्वा० ६ डा० ३ उ० । इयं च द्वेधा तत्र यस्यां क्षेत्र-बहिर्भागाच्छब्दवृत्तत्वगत्या अट्टत्र क्षेत्रमध्यभागमायाति सा-म्यन्तरशम्बुका, यस्यां तु मध्यभागाद्बहिर्भाति सा बहिःश-म्बुकंति । स्वा० ६ डा० ३ उ० । ध० । ग० । संभा० । उत्त० । दश० । कल्प० ।

संबुज्जमाथ-संबुद्धयमान-पुं० । संसारपाताय प्रमाद इत्ये-वमवगच्छति, आवा० । सम्यक् भुतचारात्राख्यं धर्मं वा भावसन्धिं वा बुद्धयमानं, । विहितानुष्ठानं, सूत्र० १ ध्रु० १० अ० । सम्बुद्धमानका भवति, तद्यथा-स्वयम्बुजाः प्रत्येक-बुजाः बुधबाधिताश्च । आवा० १ ध्रु० ८ अ० ३ उ० । यथोप-दिष्टधर्मं सम्यगवबुध्यमानं, आवा० १ ध्रु० ४ अ० २ उ० ।

संबुद्ध-सम्बुद्ध-त्रि० । विदितविषयस्वभावं सम्यगदृष्टौ, दश० २ अ० । हयोपादयवस्तुतत्त्वं विदितवति, स० १ सम० । उत्त० । सम्यग्ज्ञातत्त्वं, उत्त० १० अ० । मिथ्याव्यापगमतोऽवगत-जीवाजीवाधितत्त्वं, उत्त० २ अ० । हयोपादयोपज्ञायवस्तु-तत्त्वं विदितवति, भ० १ श्रु० १ उ० ।

संबुद्धा-सम्बुद्धा-स्त्री० । अपरापदेशमन्तरेण जायमाने प्रम-
ज्याभेदे, "संबुद्धा नित्यकरा" पं० भा० १ कल्प । "सम्बुद्धो
भरहो राया" पं० बृ० १ कल्प ।

संबोधि-सम्बोधि-स्त्री० । मालायाम्, झा० १ ध्रु० १ अ० ।

सम्बोधि-सम्बोलित-त्रि० । संबुधे किञ्चिदुक्तञ्चित, जं० १
वक्त० । संकोचित, झा० १ ध्रु० १ अ० ।

संबोह-संबोध-पुं० । सुतस्य प्रबोध, स. च नामस्थापनाद्रव्य-
भावभेदात् चतुर्धा । तत्र नामस्थापने सुगमा द्रव्य-द्रव्य-
विषये सुतस्य बोधनम्, भाव-भावविषये पुनर्बोधो दर्शन-
ज्ञानचरित्रतपःसंयमा द्रष्टव्याः । सूत्र० १ ध्रु० २ अ० १ उ० ।
(' वेयालिया ' शब्दे षष्ठभागे तदध्ययनोक्तः संबोध
उक्तः ।)

संबोहस्य-सम्बोधन-न० । आमन्त्रणे, आह्वाने, आ० म० १ अ० ।
(तीर्थकृतां लोकान्तिकद्वेः संबोधनं ' तित्थयर ' शब्दे च
तुर्थभागे २३०१ पृष्ठे उक्तम् ।)

संबोहि-संबोधि-स्त्री० । सम्यग्ज्ञानदर्शनचरित्रावाप्तौ, सूत्र०

अंतं करति दुक्खालं, इहमेगसि आहियं ।

आचार्यं पुण्यं एगसि, दुल्लभेयं समुस्सये ॥ १७ ॥

इमो बिद्धिसमायुसस, पुणो संबोहि दुल्लभा ।

दुल्लहाओ तहबाओ, जे धम्मं वियागरे ॥ १८ ॥

नष्टमनुष्या अशेषपुःखानामन्तं कुर्वन्ति; तथाविधसाम-
न्यभावाद्यर्थक्यां वार्द्धनामाख्यातम् । तद्यथा-देवा एवो-
क्तारन्तरे स्थानमावकृन्त्यन्तोऽशेषकुशप्रहाणं कुर्वन्ति तथै-
वाहाने प्रवचने इति । इदमन्यत् पुनरेकया गणधरादीनां
स्वशिष्याणां वा गणधरादिभिरेक्यातम् । तद्यथा-युगस-
मिलानिरव्यायावामः कथञ्चित्कर्मावधारत् योऽयं शरीरमु-
च्यते सोऽकृतधर्मोपायैरसुमङ्गिमहासमुद्रप्रप्रहरन्तवतु-
नतुलंभो भवति, तथा चोक्तम्- " ननु पुनरिदमनि-
दुलंभ-मगाधसंसारजलाधिचिप्रदम् । मातुष्यं ख्यातक-
तज्ज्ञानाविलसितप्रतिमम् ॥ १७ ॥ " इत्यादि ॥ १७ ॥

अपि च- ' इओ विज्जेसे ' इत्यादि । इतः-अमुष्मात् मानुष-
भवात्परमार्थतो वा विध्वंसमानस्याकृतपुण्यस्य पुनरस्मिन्
संसारं पथेनतो बोधिः-सम्यग्दर्शनावाप्तिः सुदुर्लभाभू-
ष्टः अप्राप्युदुल्लभपरिवर्तकालेन यतो भवति, तथा दुर्ल-
भा दुरागा तथाभूता सम्मग्दर्शनमात्रिनोभ्या अर्वा ल-
भ्या-अन्तःकरणपरितुलितकृतधर्माणामिति । यद्विधा-अ-
र्वा-मनुष्यशरीरं तदप्यकृतधर्मोपज्ञानामयंलक्षसुकुलोपान्ति-
सकलन्द्रियसामर्थ्यादिरूपं दुर्लभं भवति, जन्तूनां यं धर्मक-
पमयं व्याकुर्वन्ति, यं धर्मप्रतिपास्योग्या इत्यर्थः । तेषां त-
थाभूतार्वा सुदुर्लभा भवन्तीति ॥ १८ ॥ सूत्र० १ ध्रु० १ अ०
संबोहियव्व-संबोधिप्रतिव्य-त्रि० । आमन्त्रयितव्यं, स्था० ४
डा० ३ उ० ।

संभंत-संभान्त-त्रि० । व्याकुलीभूतं, झा० १ ध्रु० १ अ० ।
आ० म० ।

संभंति-संभान्ति-स्त्री० । सम्भ्रमे, भ० १६ शु० ५ उ० ।

संभंतियवंदुख्य-सम्भ्रान्तिकवन्दनक-न० । सम्भ्रान्तिः स-
म्भ्रमं कौतुक्यं; तथा निवृत्तं सम्भ्रान्तिकं यद् ध्वनं
तत्तथा औसुक्यजन्यवन्दनक्रियायाम्, भ० १६ शु० ५ उ० ।

संभग्-सम्भग्-त्रि० । कृत्तिं, उत्त० १६ अ० । झा० । प्र-
श्न० । ' सम्भग्गमउडविड्ढा ' -संभग्नो मुकुटविपटः शस्त्र-
कविस्तारो यस्य स तथा । भ० ३ शु० ३ उ० ।

संभग्-सम्भग्-पुं० । व्याकुलत्वे, अनु० । सूत्र० । प्रमोदवृ-
त्तौसुक्यं, झा० १ ध्रु० १ अ० । संतोषं, जीत० । प्रश्न० ।
भक्तिवृत्तौसुक्यं, स्त्री० । भगवत्समीपगमने, वनद्वान्ति-
सम्भ्रमादिके, व्य० ५ उ० । सर्वोत्कृष्टसम्भ्रमो नामेह सना-
यकाविययवबुधमानस्थापनपरा सनायकादिपृष्टकार्यसम्पादना-
य यावच्छक्तिपरितो प्रवृत्तिः । रा० । आ० म० । प्रश्न० । क-
रचकादिभये, अनु० । सत्कारे, आ० म० १ अ० । उदका-
ग्निहस्त्याद्यागमसमुच्चैः आकस्मिकं संभ्रासे, शु० १ उ०
२ प्रक० ।

संभयसा-सम्भजना-स्त्री० । संवासे, आ० बृ० ४ अ० ।

संभरित-संस्मृत-त्रि० । चिन्तिते, हा० २७ अष्ट० ।

संभरित्ता-स्मृत्वा-अव्य० । अनुचिन्त्यत्यर्थे, स्था० ४डा०१उ०

संभली-सम्भली-स्त्री० । हृत्तिकायाम्, व्य० ५ उ० । दे० ना०

संभव-सम्भव-पुं० । उत्पादिविशेषोऽसदा भवन्, सूत्र० २ ध्रु० ६
अ० । अनु० । समुपगमां, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । झा० । संभवो नि वा,
उपवर्ति नि वा एगदा । आ० बृ० २ अ० । सम्भवति प्रकर्षेण भ-
वन्ति चतुर्विंशतिशयगुणा यस्मिन् स सम्भवः । आ० म०
१ अ० । ध्रु० । झा० बृ० । भारते वर्षेऽस्यामवसविषण्णं
जाने तृतीयं तीर्थकरं, प्रव० = द्वारः । ति० ।

संभवेण अरहा एगुससिद्धिं पुव्वसयसहस्साई आगारमज्जे
वसिता भुंढं जाव पव्वहर ॥ (सू० ५६ +)

सम्भवस्यैकानपटिः पूर्वैलक्षणिं गृहस्थपयाय । इहोक्तः ।
आवश्यकं तु चतुर्पूर्वाऽङ्गाधिकका संस्कृतिः । स० ५६ सम० ।
(अस्य सर्वोऽप्याधिकारः ' तित्थयर ' शब्दे, चतुर्थभागे २२७
पृष्ठे उक्तः) समुदायेन समुदायिनां ऽवगम इत्येव लक्षणे प्रमाण-
भेदः, आरी द्राष्ट इत्यादिनां मानान्तरपृथक् तथा हि आरी द्रा-
ष्टवर्ती आरीत्यात्पूर्वोपलब्धआरीवत् । समुदायेन समुदायि-
नां ऽवगम इत्येव लक्षणः संभवः, स च न प्रमाणात्तरम् ।
रत्ना० २ परि० । प्रव० । प्रत्यवधारयाम्, दे० ना० ८
वर्षं ४ गाथा ।

संभवंत-संभवन्-त्रि० । वर्तमाने, आचा० १ ध्रु० ६ अ० ४ उ० ।
संभवमाश्रित्यत्यर्थे, क० प्र० १ प्रक० ।

संभवदेव-सम्भवदेव-पुं० । आवक्त्या सम्भवतीयेकत्प्रति-
मायाम्, आवक्त्या श्रीसम्भवदेवो जागुलीविधाधिपतिः ।
ती० ४३ कल्प ।

संभवसमर्थतर-सम्भवसमन्तर-न० । उत्पत्त्यन्तरे, पं०
ब० ४ द्वार ।

संभाणय-संभाणक-न० । गुर्जरधरित्रीसत्कनगरभेदे, " इओ

अ चंदकुले सिरिचन्द्रमाधुरीसीसज्जिणसरसूरीय सीसा
सिरिअभयदेवसूरी गुञ्जररआप संभाषणद्वारे विहरिओ। ”
ली० ५२ कल्प ।

संभार-सम्भार-पुं० । बहुद्रव्यसंयोगे , वृ० २ उ० । उपरिप्र-
क्षेपद्रव्येस्वर्गलाप्रभृती , भा० १ ध्रु० १६ अ० । आवश्य-
कतया कर्मणे विधाकानुमत्तये, वेदने, सूत्र० २ ध्रु० ७ अ० ।
ज्ञा० । सम्प्रियते धार्यते सम्भरणे वा धारणे संभारः । षष्ठे
गौलपरिग्रहं, प्रश्न० ५ आश्र० द्वार ।

संभारघव-संभारघृत-न० । संभारो बहुद्रव्यसंयोगस्तत्प्र-
धानं घृतं सम्भारघृतम् । बहुद्रव्यमिश्रितं घृतं , वृ० २ उ० ।

संभालणा-सम्भालना-स्त्री० । अन्वत्राव्यापारणे , विशे० ।

संभाव-लुभ-धा० विमोहने, “लुभः संभावः” ॥भा० १५३॥ अने-

न लुभ्यतेः पालिकः संभाव इत्यादेशः संभावश्च लुभ्यते । प्रा० ।

संभावि-धा० । “सम्भावरासङ्गः” ॥भा० १५३॥ अनेन संभावय-

तेः पालिक आसङ्गादेशाभावे-सम्भावश्च । सम्भावयति । प्रा० ।

संभावण्यतर्क-संभावनार्थतर्क-पुं० । प्राकृतशैल्या अर्थ-

संभावनातर्कः । एवमेव चायमर्थ उपपद्यत इत्यादिरूपे तर्के,

दश० ४ अ० ।

संभावणा-सम्भावना-स्त्री० । अर्थालङ्कारभेदे, व्याकरणोक्तं

क्रियासु योग्यताध्यवसाये लिख्यभेदे, उत्कटकोटिकसंशय-

रूपे ज्ञानभेदे च । वाच० । आचा० ।

संभास-संभाव-पुं० । परस्परालापे, वृ० १ उ० ३ प्रक० ।

संभासण-संभाषण-न० । उचितकाले स्मरकधाभिर्जले ,

प्रब० १६६ द्वार । दश० ।

संभासिय-संभाषिक-पुं० । समासभाषाव्यवहारिणि , व्य०

४ उ० ।

संभिष-संभिष-त्रि० । सम-एकीभावेन भिन्ने, विशे० । अश-

द्वेभेदमापके, औ० प्रब० । आ० चू० ।

संभिषवरणालिदंसधर-संभिषवरणानदर्शनधर-पुं० । सं-

भिष समपूर्णे वरं श्रेष्ठं ज्ञानदर्शने धरति यत् तथा । केच-

लिपु , कल्प० १ अधि० ६ क्षण ।

संभिषवित-संभिषवृत्त-पुं० । अखण्डनीयवर्णितकारिणे ,

दश० १ चू० ।

संभिषमोय-संभिषभो(ह)तत्-पुं० । सम्भिज्ञान-बहुभेद-

भिज्ञानं पृथक् पृथक् इतरवन्तीति सम्भिन्नभोतारः । संभि-

न्नानि-शब्देन व्याप्तानि शब्दप्राप्तिणि प्रत्येकं वा शब्दादिभि-

ष्यैः भोतांसि सर्वेन्द्रियाणि येषां ते तथा । औ० । रा० ।

आ० म० । ग० । लघ्विधिशेषशालिषु , पा० । ‘जे

संभिन्नसोय’ ति-यः सवैतः सवैरपि शरीरदेशैः

शृणोति स सम्भिन्नभोता । अथवा-भोतांसीन्द्रियाणि

संभिज्ञान्यैकैकः सर्वविषयैर्यस्य स तथा । एकतरेणापी-

न्द्रियं समस्तापरेन्द्रियगम्यान्विषयान्यो मुण्यवगच्छति

स संभिन्नभोता इत्यर्थः । अथवा-भोतांसीन्द्रियाणि संभि-

ज्ञानि परस्परत एककृपतामापन्ति यस्य स तथा । भोत्रं

चक्षुः-कार्यकारित्वाच्चक्षुरूपतामापन्नं चक्षुरपि भोतृका-

यकारित्वाच्चक्षुरूपतामापन्नमित्येवं संभिन्नानि भोतांसि स-

र्वथायपि परस्परेन्द्रियाणि यस्याऽसी सम्भिन्नभोता इति

भावः । इत्यत्रापि स एवार्थः । अथवा-ज्ञाप्यशोभन-

स्य अकवसिकटस्य युगपद् भुवाणस्य तत्पुन्यसंघातस्य वा

युगपदास्कात्स्यमानस्य संभिज्ञानं लक्षणतोऽभिधानतश्च पर-

स्परतो विभिन्नान् जनयितवहसमुत्थान् शब्दभेरीपणवद-

क्कादित्येवसमुत्थान् वा युगपदेव सुबह्वन् शब्दाभ्यः शृणोति

स सम्भिन्नभोता । एवं च संभिन्नभोतृत्वलक्षिणरपि श्रुति-

रेवेति । आ० चू० १ अ० ।

संभिषालाव-संभिषालाप-पुं० सम्बन्धभाषणे , डा० ८ डा० ।

संभिय-संभूत-त्रि० । संकृते, विशे० । सम्यग्भूते, सूत्र० १

ध्रु० ६ अ० । आ० म० । स्था० ।

संभू-शम्भू-पुं० । शिषे, को० ।

संभुजंत-सम्भुजान-त्रि० । एकमण्डल्यां सम्भोगं कुर्वन्ति,

नि० चू० १० उ० ।

संभुजल-सम्भोजन-न० । एकमण्डल्यां भोजनादिव्यवहारे,

पं० भा० १ कल्प । एकमण्डल्यां सम-एकीभूय भोजनं, वृ० ४

उ० । संभुजला तिबिहा-लोहया,लोउत्तरिया,कुप्पावयणिया ।

पं० चू० १ कल्प । साम्भोगिकैः सह भोजनं, व्य० ३ उ० ।

संभुजित्त-सम्भोक्तुम्-अव्य० । एकमण्डलीसमुद्देशादिना

व्यवहारयितुमित्यर्थे, वृ० ४ उ० । स्था० ।

संभुजिय-सम्भुज्य-अव्य० । एकमण्डल्यां समुद्देशनादिव्य-

वहारं कृत्येयं, पं० व० २ द्वार ।

संभुज-देशी-उज्जेन, दे० ना० ८ वर्ग ७ गाथा ।

संभूत (य)-सम्भूत-त्रि० । सजाते, आचा० १ ध्रु० ६ अ० १

उ० । आश० । प्रश्न० । समुत्पत्ते, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० ४ उ० ।

सम्यक् प्रतिपालनाय संभूतं, आचा० १ ध्रु० २ अ० ३ उ० ।

मिलित्वेत्यर्थे, अने० । बलदेववासुदेवयोः प्रथमे धर्माचार्ये,

स० । ति० । ब्रह्मदत्तचक्रवर्तिजीवि, उक्त० १३ अ० ।

(सम्भूतकथा ‘ बभूवत् ’ शब्दे पञ्चमभागे उक्ता ।)

यशोभद्रशिष्ये, “ जसभइसीसो संभूतो संभूतस्स

पुलभइ जाव सव्वेसि ” नि० चू० ५ उ० । वीरजिनजी-

वस्य पूर्वमेवविष्वभूतेनोमस्त्रियस्य दीक्षाप्राप्तक यतो ,

आ० म० १ अ० ।

संभूत (य) विजय-सम्भूतविजय-पुं० । भद्रबाहुस्वामिनो

शुकभ्रातरि स्थूलभद्रस्य शकटालपुत्रस्य दीक्षादातरि, स्था०

१० डा० ३ उ० । आ० चू० । मं० । कल्प० । (तद्वक्तव्यता

दीधशाननामधेयंध्ययनं प्राज्ञा तत एवावगन्तव्या, परन्विच-

दानां स ग्रन्थ एव व्युच्छिन्नः ।) “ केवली, खरमो जम्बू-स्था-

म्यभूत् प्रभवप्रभूः । शर्यभमो यशोभद्रः, संभूतविजयस्त-

था ॥ भद्रबाहुः स्थूलभद्रः, धृतकेवलिनो हि वद ॥१॥ ” अ-

जमदागारत्तप ” आर्यमहागिरिजैनकल्पविच्छेदऽपि जि-

नकल्पतुलनामाकार्थः । कल्प० २ अधि० ८ क्षण । (अस्य

विधायिकृतं 'वेरावली' शब्दे वतुष्यमाणे २३६६ पृष्ठे दृष्टि-
तम् ।) माहाभोगेऽथ वीरस्य वर्यादिसवस्तरे जातः स च
ह्रावत्वारिहृद् वर्यासि दृष्टिपूर्वकं ततः आमरणपर्यन्तं परि-
धात्य युगप्रधानपदवीमुपगत्य नवतिवार्यिकः १५६ वीरसं-
वस्तरे स्वर्यतः । ३० १० ।

संभूतिविजय-संभूतिविजय-पुं० । स्वनामक्यातेऽनगारे अयं
पूर्वमेव प्रतिष्ठाभ्य राजपुत्रो धनपतिनामा सुलेन सिद्धः ।
विषा० २ भु० ७ अ० ।

संभोदित-संभोदित-अभ्य० । एकमण्डलीसमुद्देशादिना भ्य-
वहारयितुमित्यर्थे, १०४ उ० । भोजनमण्डल्यां निवेशयितुमि-
त्यर्थे, स्था० २ टा० १ उ० ।

संभोदय-साम्भोगिक-पुं० । सम्-एकत्र भोगो-भोजनं स-
म्भोगः, साधूनां समानसमाचारितया परस्परमुपस्थादिशान-
नप्रदोषसंस्पर्शहारलक्षणं, संघितं वयस्य स साम्भोगिकः ।
स्था० ३ टा० ३ उ० । एकसामाचारीप्रविष्टे, आचा० १ भु०
१ ख० ७ अ० १ उ० । एकमण्डलिकादिके, स्था० ४ टा० ४
उ० । प्रब० ।

संभोत्ता-संभोज्य-अभ्य० । मिश्रयित्वेत्यर्थे, आचा० २ भु०
१ ख० १ अ० ७ उ० ।

संभोग-संभोग-पुं० । सम्-एकीभूय समानसमाचारणं
साधूनां भोजनं संभोगः । स० ११ सम० । एकमण्डल्यां
भोजने, उत्त० १६ अ० । 'विसंभोग' शब्दे षष्ठभागे पद-
विधः संभोग उपसंभोगश्चास्ते ।)

दुवालसविह संभोगे पशुता, तं जहा-

"उवाहिमु अमत्तपाणे, अजलीपगगोहं ति य ।

दापणे य निकाय य, अशुद्धाणेतु आवरे ॥ १ ॥

किङ्कमस्तस्य य करणे, वेआवचकरणे इ य ।

समोसरणं संनिसिजा य, कहाय य पवन्धरे ॥ २ ॥

सम्-एकीभूय समानसमाचारणं साधूनां भोजनं सम्भोगः
सं बोधयित्वावलक्षणविषयमेवात् ह्रादशपा । तत्र 'उवही'
त्यादिकृपकद्वयम् । तत्रोपधिवेक्षणप्राविष्टे साम्भोगिकः
साम्भोगिकेन सार्वभूतोपादानैवशाधौर्विद्युत् रुद्धं युद्धः,
अशुद्धं युद्धं प्रेरितः । प्रतिप्रमायश्चित्तो वारप्रयं यावत्स-
म्भोगाहंश्चतुर्थेलायां प्रायश्चित्तं प्रतिपद्यमानोऽपि, विस-
म्भोगाहं इति, विसम्भोगिकेन-पार्श्वसाधिना वा संयत्या
वा सार्वभूतपि युद्धमशुद्धं वा निष्कारणं युद्धं प्रेरितः, प्र-
तिप्रमायश्चित्तोऽपि वेषानयस्योपरि न सम्भोग्यः । एव-
मुपधेः परिक्रमं परिभोगं वा कुर्वन् सम्भोग्यो विसम्भोग्य-
श्चेति । उक्तं च-"एवं च दोषं तिष्ठति च, आउहन्तस्ते होह
पञ्चुत्तं [आलोचयत इत्यर्थः] । आउहन्ते वि तन्नो, परंख
तिहं विसंभोगो ॥ १ ॥ " नि, 'सुव' लि-साम्भोगिकस्या-
न्यसाम्भोगिकस्य बोधसम्पन्नस्य भुतस्य वाचनाप्रच्छन्नादिकं
विनिना कुर्वन् तथा युद्धः । तस्यैवाधिधिनोपसम्पन्नस्यनुप-
सम्पन्नस्य वा पार्श्वस्थादर्शां क्षिया वा वाचनादि कुर्वन्सथैव
बेलात्रयोपरि विसम्भोग्यः । तथा 'अमत्तपाणे' लि-उप-
धिह्रादचवचसेयं, नवतिह भोजनं दातुं च परिक्रमं परिभोग-
योः स्थाने वाचयमिति । तथा 'अजलीपगगोहं ति य' इह-

तिशब्दा उपर्युक्तार्थौ, ककाराः समुच्चयार्थौ, तत्रोपलक्षण-
त्वादञ्जलिप्रवृत्तस्य वन्दनादिकमपीह दृष्टव्यं, तथाहि-सा-
म्भोगिकानामप्यसाम्भोगिकानां वा संविधानां वपुर्नर्क-प्र-
खाममञ्जलिप्रवृत्तं नमः क्षमाभ्रमण्येभ्य इति भणनम्, आलो-
चनासूत्रार्थानामसन्निध्याकरणं च कुर्वन् युद्धः । पार्श्वस्था-
देरेतानि कुर्वन्सथैव सम्भोग्यो विसम्भोग्यश्चेति । तथा
'दापणे य' लि-दानं, तत्र साम्भोगिकं साम्भोगिकं
(वस्त्रादिभिः शिष्यगणांप्रदासमर्थं साम्भोगिके) अन्य-
साम्भोगिकाय वा शिष्यगणं यच्छन् युद्धः, निष्कारणं
विसाम्भोगिकस्य पार्श्वस्थादर्शा संयत्या वा तं यच्छ-
न्सथैव सम्भोग्यो विसम्भोग्यश्चेति । तथा 'निकाय
य' लि-निकाचनं क्षुब्धं निमग्नलुमित्यन्योन्तरम्,
तत्र शय्योपपन्नादौः शिष्यगणप्रदानेन स्वाध्यायनं च
साम्भोगिकः साम्भोगिकं निमग्नयन् युद्धः, शोधं
तथैव । तथा 'अशुद्धाणेतु आवरे' लि-अशुद्धाण-
मासनत्यागरूपमित्यपरं सम्भोगासम्भोगस्थानमित्यर्थः, त-
त्राभ्युत्थानं पार्श्वस्थादौः कुर्वन्सथैवसम्भोग्यः, उपलक्षण-
त्वाद्भ्युत्थानस्य किङ्करता च-प्राधुर्यकलानाद्यवस्थायां
किं विधामणादि करामौत्थवं प्रभलक्षणां तथाभ्यासकरणं-
पार्श्वस्थादिधर्माच्छ्रुतस्य पुनस्तत्रैव संस्थापनलक्षणं, तथा
आविर्भाक् च-अपुण्यभावलक्षणां कुर्वन्युद्धोऽसम्भोग्य-
श्चापि । एतान्येव यथाऽऽगमं कुर्वन् युद्धः सम्भोग्यश्चेति,
तथा 'किङ्कमस्तस्य य करणे' लि-कुतिकर्म-वन्दनं क-
स्य करणं-विधानं तद्विधिना कुर्वन् युद्धः, इतरथा तथै-
वासम्भोग्यः । तत्र कार्यं विधिः-यः साधूनां नैव स्तब्ध-
देह उपाध्यायिः कर्तुमशक्तः स स्वमेववास्तवसिद्धादिगुणै-
तसुसाधयति, एवमाचार्यसंगतिनामादि यच्छुक्राति तरुते-
त्यर्थे चाशुभप्रवृत्तिर्वन्दनविधिरिति भावः । तथा 'वेयाच-
चकरणे इय' लि-वेयाचस्यम्-आहारोपधिदानादिना प्रथ-
बल्लदिमात्रकाप्येत्यादिनाधिकरणेषामनेन साहाय्यदानेन
बोधप्रकरणं तस्मिन् विषये सम्भोगासम्भोगी भवत इ-
ति । तथा 'समोसरणं' लि-जिनक्षयनरथायुधानपट्ट्याभ-
दिषु यत्र वरवः साधवो मिलन्ति तत्समवसरणम् । इह च
क्षेत्रमाधित्य साधूनां साधारणोऽवग्रहो भवति, वसतिमा-
धित्य साधारणोऽसाधारणश्चास्ते । अनेन वान्येऽप्यवग्रहा
उपलक्षिताः, ते वानेके, तत्प्रा-वर्षावग्रह आशुषाव-
ग्रहो बुजवासावग्रहश्चेति । एकैकक्षेत्रे साधारणावग्रहः
प्रत्येकावग्रहश्चेति द्विधा । तत्र यत् क्षेत्रं वर्षाकक्ष्यापथं बु-
गपत् द्व्यादिभिः साधुभिर्भिन्नगच्छस्थैरनुवृत्तायते स सा-
धारणः, यत् क्षेत्रमेकं साधवाऽनुवृत्तायति तः प्रत्येका-
वग्रह इति । एवं सैतत्त्वग्रहप्रहेषु आकुट्या अनाभास्यं स-
चित्तं शिष्यमन्त्रेण वा वस्त्रादि युद्धतोऽनाभोगेन च द्यूरीते
तद्वनपर्यन्तः समनोहा अमनोहाश्च प्रायश्चित्तनो भवन्त्य-
संभोग्याश्च । पार्श्वस्थादीनां वाचग्रह एव नास्ति तथापि
यदि तत् क्षेत्रं सुलक्षमस्यैव च संविज्ञा निवेदयति तत-
स्तत् क्षेत्रं परिहरन्त्येव । अथ पार्श्वस्थादीनां क्षेत्रं वि-
स्तीर्णं संविज्ञाक्षान्त्रेन न निवेदयति तत्तत्प्रापि प्रविश-
न्ति, सविज्ञादि च युद्धन्ति, प्रायश्चित्तनिर्णोऽपि न भव-
न्तीति । आह च-" समलुभसमलुभे, अदिप्रलुभस्य-
गिहृदभाणे वा । सम्भोगं धीसुकरणं, (पृथक्करणमित्य-

थः] इयम् व कलेश्वरं पेशति ॥ १ ॥ ” [इतरान्
पार्श्वस्थादीनिस्वयं :] तथा ‘सच्चिसिञ्जा य’ इति सर्वत्र-
चा-आसन्नविशेषः, सा व सम्भोगाऽसम्भोगकारणं भवति ।
तस्मादि-कर्मविद्यायत्त आचार्यो निष्ठावतेन सम्भोगिका-
चार्येण सह भूतपरिवर्तनं करोति शुद्धः । अद्यामनोव्याप्य-
कर्मविद्यायाऽप्युद्देश्यः सह तदा प्रायश्चित्तो भवति । तथा अ-
क्षयिकया विनाऽनुयां कुर्वतः मूलवत्तव्यं प्रायश्चित्तम् । तथा
निष्ठावाचानुपविष्टः सुखादीं वृष्णति, अतिपारम्पर्यं वाऽऽश-
वयति, यदि तदा तथैवेति । तथा ‘कदाचन व पञ्चमे’ ति-
कथा-बादादिका पञ्चमा. तस्याः प्रबन्धस्य-प्रबन्धेन कारणं
कथाप्रबन्धस्य, तत्र सम्भोगसम्भोगौ भवतः । तत्र मतमभ्यु-
पगम्य पञ्चावयवेन व्यवचयेन वा वाक्येन वस्तुसमर्थेन स
कृत्वातिविशिष्टो भूतापान्धेयवत्परो वादः । स एव कृत्वा
तिनिर्गन्धानपरो अल्पः । यवैकस्य पञ्चपरिमहोऽस्ति नाप-
रस्य सा वृषकमात्रमवृषा कितवदा । तथा प्रकीर्णकथा वनु-
मी । सा चोत्सर्गकथा ब्रह्मास्तिकवचकथा वा; तथा निक्षय-
कथा पञ्चमी, सा वापवाचकथा पर्यायास्तिकनयकथा वेति
तथाध्यास्तिकः कथाः भ्रमणीवैः सह करोति, भ्रमणीमिस्तु
सह कुर्वन् प्रायश्चित्ती । वनुयंयत्नायां बालोचयव्रति विस-
म्भोगाहं इति रूपकद्वयस्य संक्षेपाधेः । विलारायन्तु निश्ची-
यपञ्चमोद्देशकभाष्याद्वचसेय इति । स० १२ सम० । उक्त० ।

प्रत्यक्षं प्रत्येकं सम्भोगः—

जे निगन्था य निगन्थीभ्यो व संभोइया सिया, नो एहं
कप्पइ पारोक्खं पाडिएक्कं संभोइयं विसंभोइयं करे-
च । कप्पइ एहं पक्खलं पाडिएक्कं संभोइयं विसंभोइयं
करेच । जत्थेव अन्नमर्षं पासेज्जा, तत्थेव एवं वएजा-
अहो खं अहो !, तुमाए सद्धि इममि कारणमि पक्खलं
पाडिएक्कं संभोइयं विसंभोगं करेमि । से य पडितपेज्जा,
एवं से नो कप्पइ पक्खलं पाडिएक्कं संभोइयं विसंभोगं
करेचए, से य नो पडितपेज्जा । एवं से कप्पइ पक्खलं
पाडिएक्कं संभोइयं विसंभोगं करेचए ॥ ३ ॥ जाभो-
निगन्थीभ्यो वा निगन्था वा संभोइया सिया, नो एहं
कप्पइ पक्खलं पाडिएक्कं संभोइयं विसंभोगं करेचए, क-
प्पइ एहं पारोक्खं पाडिएक्कं संभोइयं विसंभोगं करेचए ।
जत्थेव ताभो अप्पयो आयरियउवज्झए पासेज्जा, तत्थे-
व एवं वएजा-अह खं भन्ते ! अमुगए अज्जाए सद्धि
इममि कारणमि पारोक्खं पाडिएक्कं संभोइयं विसंभोगं
करेमि । सा य से पडितपेज्जा, एवं से नो कप्पइ पारो-
क्खं पाडिएक्कं संभोइयं विसंभोगं करेचए । सा य से नो
पडितपेज्जा, एवं से कप्पइ पारोक्खं पाडिएक्कं संभोइयं
विसंभोगं करेचए ॥ ४ ॥

य निगन्था निगन्थ्यस्य सांभोगिकाः स्तुत्सेरां ‘नो वामि’ति वा-
क्यविचारः कल्पते परोक्षे प्रत्यक्षे सांभोगिकं विसंभोगिकं क-
र्तुं, एवम् एवं वदन् ‘अहो यमिति वृषवत् । अहो-आर्यो’ इत्यादि

सार्धस्मिन्कारणं प्रत्यक्षं प्रत्येकं सांभोगिकं विसंभोगं क-
रोमि, एवमुक्ते यदि स परितप्यते मिथ्यावृत्तं न भूय एवं
करिष्यामि, एवं सति ‘से’ तस्य न कथं न त्रयाणां प्र-
त्यक्षं प्रत्येकं सांभोगिकं विसंभोगिकं कर्तुम् । अथ स न
परितप्यते एवं सति ‘से’ तस्य कल्पते त्रयाणां प्रत्ये-
कं सांभोगिकं विसंभोगिकं कर्तुमिति सूत्राचार्यः ॥३॥
य निगन्थ्यो निगन्था वा सांभोगिकाः स्तुत्सेरां
न कल्पते प्रत्यक्षं प्रत्येकं सांभोगिकं विसंभोगं कर्तुम् । य-
नैव सा निगन्थ्य आसीद्यानाचार्योपाध्यायान् पश्यन्ति तत्रै-
व एवं वदन्ति । अथ वमिति वाक्यालेकारे । मन्त । अ-
मुक्ता सदास्मिन् कारणं समापत्तिने परोक्षं प्रत्येकं
सांभोगिकं विसंभोगं करोमि । सत्र व ‘से’ तस्याः प्रव-
र्त्तिन्याः परितपति मिथ्यावृत्तमवबोधानुत्पत्तिं अ-
सद्धा तदावृत्तमिति प्रत्यापयति । एवं सति न
कल्पते परोक्षं प्रत्येकं सांभोगिकं विसंभोगं कर्तुम् । अथ
सा तस्याः प्रागुक्तकारणं मानुषतया एवं सति ‘से’ त-
स्याः कल्पते परोक्षं प्रत्येकं संभोगं कर्तुमिति सूत्राचार्यः ।
व्य० अ० ७ उ० ।

अनुना भाष्यकार आह—

संभोगो पुष्पुषो, पचेयं पुण वयंति पडिएक्कं ।

तत्पते समपुषे, पडितप्यमाऽपुत्तपत्तु ॥४६॥

संभोगः पूर्वं निशीयाप्ययं उक्तः, ‘पडिएक्के’ पुनर्वदन्ति प्रत्ये-
कं यो विसंभोगं करोति स तप्यते, यथा पतेन नाम शय्या-
तराण्डप्रतिनिधितो हा कष्टमेव नप्यन्तमितरो हात्वाऽनु-
कल्पते, एव मम संक्षेप तप्यति तस्मात् प्रत्यापयामि, यथा-
असदेतत् यदहं शय्यातरं पित्तं सेवितवान् । अथ स तु तदा-
प्यौ निम्नपति वम कोपेनैव तप्यन्त तस्मात् मिथ्यावृत्तं
करामि, एवं संविन्दे तप्यति यदनुत्तपं तत् प्रतिपन्नमिति ।
तद्वै भाष्यकृता विषमाणि सूत्राकाराणि विवृतानि ।

संप्रति निरुक्तिविलसः—

सागारियगिहानिग-ते य वडवरिए जंजवरए व ।

धम्मियगुलवाणियए, हरितालिले य दीवे य ॥४७॥

सागारिकं शय्यातरगृहाण्यते वटगृहिके जम्बूगृहिके
वा असत् व्याख्यानेन विसंभोगः कृतः । इयमक्षरघटना ।
भावार्थस्त्वयम्—एकस्मिन् नगरे आचार्यस्य वटगृहिकः
शय्यातरस्तस्मिन्नेव नगरे आर्यो जम्बूगृहिको गृहस्थोऽस्ति
ताभ्यां वटगृहिकजम्बूगृहिकभ्यामासीयं गृहं कारितम् ।
तथाभ्य निमोपतयाः द्वयोरपि गृहयोः कपोताः मिथ्यावृत्त-
तोऽमङ्गलमिति मन्यमानौ तौ नैमित्तिकं वृष्टवतः । कथं-
तस्य बुद्धिमत्तस्य व्याघातो भवेत् ? नैमित्तिको वृष्टि-व-
टगृहिको जम्बूगृहिकस्य गृहमधिष्ठितु, जम्बूगृहिको वट-
गृहिकगृहम् । ततः कतिपयानि दिनानि स्थिता पञ्चाभिज-
निग्रहं गच्छेताम् । तौ परस्परं गृहे संवर्तितौ अद्याप्यदा
अन्यस्मात् गच्छात् प्राघूर्णकाः समागताः, ततो वास्तव्ये-
जम्बूगृहिकगृहं प्रविष्टस्य गृहात्प्रथमास्तिकामानीय तेषां
प्राघूर्णकानां दत्ता तैः शय्यातरपिपदं मध्यमानैकपरिपव-
शादप्रीत्या भुक्तस्तस्ते प्राघूर्णका निर्गत्य आर्यादिवस्था-
चार्यस्य समीपं गत्वा आलाचयन्ति । अस्माकं सांभोगिकाः

शय्यातरपिण्डं भुञ्जते अस्माभिः कथमप्यपराधवशादमी-
त्या प्रथमालिका भुक्ता, एवं भुत्वाऽऽचार्योऽपि अविचिन्त्य य
दि विसंभोगं तं करोति तदा अत्रैतदधिकतस्त्वं पतति ।

तथा बाह्वाभ्यकारः—

नवचक्रवोतपविसय, दोहदं नेमिति जुगव पुच्छा य ।
अष्टाष्टस्त धराहं, पविसय नेमितिभो भण्ये ॥ ४८ ॥

आदिसागम पढमा, भोषुं लजायें गंतु गुरुकहयं ।
सो जह करेज वीसुं, संभोगं एत्थ सुचं तु ॥ ४९ ॥

नवयोरुद्दयोः कपोतानां प्रविशन्, ततो ह्योरपि शुह-
स्वामिनोर्युगपदैमित्तो भणति—अन्याम्यस्य गृहं प्रविशता-
म् । तो च प्रविष्टावन्पदा आरेशानां प्राप्नुयैकानामगमस्ततो
वास्तवैर्जम्बूगृहिकस्य षट्गृहिकगृहं प्रविष्टस्य कुहाप्रथमा-
लिका आनीता तां लज्जया भुक्त्वा ततो निर्गत्य गुरुसमीपं
गत्वा गुरोः कथनं, स यथाविचार्य विषयसंभोगं तं करोति ।
तदा अत्र स्वमापतिर्तं द्रष्टव्यम् । अत्र विचारा यदि तावत्वि-
रं गृहपरिवर्त्तं कृतवन्तौ तदा स जम्बूगृहिकाऽशय्यातर एव ।
अथ वास्तविकस्तदा जम्बूगृहिक एव शय्यातरः ।

‘ धर्मिय ’ सि अस्य व्याख्यानमाह—

धर्मितो देउलं तस्स, पालेइ जह भइभो ।

सो य संवड्डियं तत्थ, लय्ठे देजा जईय उ ॥ ५० ॥

तस्य शय्यातरस्य किञ्चित् देवकुलं तत् धर्मिकः
पालयति, स च यतीनां भद्रकस्ततः संवडि—
तमप्रकुरं तस्मिन् शय्यातरगृहे लब्धे साधूनामा-
नीयं ददाति, अत्रापि तथैव प्राप्नुयैकानामं, धर्मिकात् प्र-
थमालिकानयनमित्यादि सर्वे तथैव वाच्यम् ।

‘ गुलवाणिय ’ इत्यस्य व्याख्यानम्—

वाणियभो य गुलं तत्थ, विकिण्ठो उ दंतए ।

तथ मा बाहिरे हुजा, अढं कच्छपुडेण वा ॥ ५१ ॥

शय्यातरगृहे स्थितो गुडवणिक, स तत्र गुडं विक्रीयन्
साधूनां गुडं ददाति । अथवा—शय्यातरस्यापवरिकायामा-
त्मीयमाण्डं निक्षेपं, ततः कच्छपुटनाटित्वा तत्रैव समाग-
च्छन्ति, स चाटन् यदा तदा वा साधूनां निक्षेपं ददाति । ततः
प्राप्नुयैकानाममित्यादि विभाषा ।

तथैव ‘ हरितोपलिता ’ इत्यस्य व्याख्यानम्—

हरितोलिचा कया सेजा, कारणे ते य संठिया ।

पसज्झा वसदिपालस्स, चंदयट्ठा गणाए ॥ ५२ ॥

क्षिप्रानि वा हरितानि, क्षणमेव वसतिरुचुनेपलिता कृता,
हरितानि च तत्र परिसाटितानि । तस्यामधुनोपलितायां
पातितेषु वा हरितेषु साधवः कारणेन स्थिताः । अथवा—पूर्व-
स्थितानां चैत्यवन्दनार्थं गण निर्गतं पश्चात् वसतिपालस्य प्र-
सज्झ बलाकारेणोपलिता कृता, हरितानि च पातितानि। अत्रा
क्षरे प्राप्नुयैकाः समागतस्तं वसति इष्टा चिन्तयन्ति प्र-
तिदिवसमुपलिप्यते शय्या आचार्यस्य कथितम् । तेन यथावि-
चार्य विसंभोगः क्रियते तदा अत्र सूत्रोपनिपातः ।

‘ दीपो वे ’ त्यस्य व्याख्यानम्—

क्षिप्वाणि वा वि हरिताणि, पविट्ठो दीवएण वा ।

कयकजस्स पम्हुट्ठ, सो वि जाणें दिणें दिणें ॥ ५३ ॥

यस्यां शय्यायां संयताः स्थिताः तत्र शय्यातरः केना-
पि कारणेन प्रदोषदोषकेन सह प्रविष्टस्ततो येन कार्येण
समागतस्तत्कार्यं कृत्वा निर्गतः, दीपस्तथैव विस्मृतः, तत्र च
तस्मिन् दिवसे सांभोगिकाः समागताः । स च प्राप्नुयैको गृह-
परः शय्यातरस्य कृतकार्यस्य विस्मृतं दीपं जानाति दिने दिने
वसतो दीपः क्रियते । एतच्च ज्ञात्वा गुरोः प्राप्नुयैकेन कथितं,
स च विचिन्त्य विसंभोगं कृतवान् । अत्राप्याधिकतस्त्वं
स्योपनिपातः ।

एतानि सन्ति तानि कारणाणि । अत्र प्रायश्चित्तविधिमाह—

ददुं साहण लहुभो, वीसुं करेताण लहुम भाणादी ।

अद्वाणनिगगपादी, दोहदं गणयंरहं चैव ॥ ५४ ॥

योऽस्मिन् कारणाभ्यविषयेयं गुणैर्निवृत्त्यति तस्य प्रायश्चित्तं
लघुको मासः, कथितेऽपि यथाचार्या न विवेचयन्ति अत्रि
वेद्य च विसंभोगं कुर्वन्ति तदा तेषां विषयक कुर्वतां चत्वारो
लघुकाः । न कवलं प्रायश्चित्तं किं त्वाद्वाभाह्वाद्यच्च दोषाः। त-
था अध्वादिनिर्गतानामादिशब्दादिशब्दादिकारणपरिग्रहः द्र-
योरपि गणयामेवमेव च ।

एतदेव च स्पष्टं भावयति—

तं सोउं मणसंताणे, संतई ए ति तुइइ ।

अण्णे वि ते विवज्जंवि, वज्जिया अण्णहि वा ॥ ५५ ॥

ये तेषां सांभोगिकास्तैः तत् शय्यातरपिण्डाद्यासेवनं श्रुत्वा
मनःसंतापः क्रियते, यथा तेन धर्मभङ्गिकेनापि भवतां श-
य्यातरपिण्डाद्यकल्पिकमासंविमतोऽप्य प्रभुत्वस्माकं संत-
तेरुत्थ(स्तुप)ति-पृथगविभिन्न इत्यर्थः । ततो येऽप्ये तेषां
सांभोगिकासंज्ञां तां विवर्जयन्ति, यतस्तद्वसत्रा जा-
तास्ततोऽमुकेनाचार्येण विवर्जिताः ।

ततो वा अन्नतो वा वि, ते सुखा इह निगगया ।

वज्जेता जं तु पारैति, निज्जगतो य हाविता ॥ ५६ ॥

ततस्तेन विवर्जिता अन्ननिर्गता अन्नश्लाघिकारणं वा नि-
र्गताः इह यत्र ते पूर्वसांभोगिकास्तित्थानि तत्र प्राप्तास्ततो
यैरविषयेय शय्यातरपिण्डादिकमासंविमतमत्याचार्याणां क-
थितं, नभ्योऽन्येभ्यो वा भुत्वा येषु पृथक्कृता इत्याकार्ये तं
सर्वं वर्जयित्वा यतः प्रथमद्वितीयपरीषदाभ्यप्रसन्नगद्वादि
परिनापनं प्राप्नुयन्ति । तत्तत्प्रथमविषयेय विसंभो-
गकारणं प्रायश्चित्तम् । ‘ निज्जगतो य हाविता ’
इति तेषाम्—अध्वादिनिर्गतानां ते वास्तव्या वैद्यादृश्यं
कृत्वा निज्जरां प्राप्नुयन्ते ततो हाविताः प्रभूतं
च कर्म्म अविवेच्य न तर्कवैष्यते, यममहता संसारं नि-
स्तरांतु शक्यते ।

तं कजतो अ कजे, वा सेवियं जइ वि तं अकजेण ।

न हु कीरइ पारोक्खं, सहसा इति भंडयं हुजा ॥ ५७ ॥

यस्मादेतं दोषास्तस्मात्कार्यतः—कारणेन कार्यं वा कार-
णामेव वा यद्यपि सेवितं तत् शय्यातरपिडादिकं तथा
ऽन्यकार्येषु एवमेव परास्ते सहसा इत्येवं न विसंभोगः क्रि-
यते, मा परस्परं द्वयोर्गणयोर्मैदमं भूयादिति हेतोः ।

कथं विवेकः कर्त्तव्य इत्यत आह—

निस्संक्रियं च काउं, आसंकनिययथा तर्हि गमये ।

सुदेहिं कारणमणा-भोगजायता दृष्टतो दोषहं ॥४८॥

तैः प्राधुर्लक्षिते प्रष्टव्याः, को युष्माकं शय्यातरः ? , कथ-
मेव शय्यातरो न भवति ? , एवं निःशङ्कितं कृत्वा । अथ ल-
ज्जाया न पृष्टास्ततो न निश्चय इति एवमाशङ्कानिवेदनायां
कृतायां यस्याच्चार्यस्य कथितं तेन प्रेषितस्य संघाटस्य तत्र
गमनं, तेन च संघाटकेन गत्वा यत्तैः कथितम् । तलेन प्र-
ष्टव्यम्, तैः शूद्रपरिवर्त्तादि यथाथं कथयति । ततः सं-
घाटो गत्वा निजसुरिसमीपं कथयति । एवमक्रियमाणे
द्वयोर्गणयोर्मैदमं । तदेव पश्चाज्ज्ञेन भावयति—‘ सुदेहिं
शूद्रैरप्यस्माभिः समं दूयं विसंभोगं कुरुय । अथवा—कार-
णं शूद्रपरिवर्त्तादिकमधिकृत्य तत् शूद्रातम् । यदि वा—अना-
भोगं न गृहीतम् । अथवा—द्वयोः प्रथमद्वितीयपरीपहयोरुदी-
र्घयोजानता दृष्टतो गृहीतं, पुनः पश्चात् कृता शोधिः । अपि
च यदि च निष्कारणोऽपि गृहीतं तथापि न युक्तं परास्ते वि-
संभोगकरणम् । यदि वयं नावृता भवामस्ततो युक्तं विसं-
भोगकरणम् । अथ कारणं गृहीतं तदा वयं शूद्रा एव कथं
विसंभोगकरणमेवं भवेन्न स्थात् ।

सांप्रतं ‘कारणमनाभोगे’ति पदद्वयं व्याख्यानयति—

कजेण वा वि गहिंयं, सामोपरियद्वृतो व सो अम्हं ।

कारणमजायतो वा, गहिंयं किं ध्वचिकरं तु ॥४९॥

कार्येण च गृहीतस्माभिर्बोधिषधो विकल्पेन । तच्च कार्यं
मस्माकं स्वागारपरिवर्त्तः । अथवा—कारणमजानता
यदि गृहीतं तथापि किं कस्मात् परास्ते शोधिकरणं—
विसंभोगकरणम् ।

सम्प्रति ‘जायता दृष्टतो’ इति व्याख्यानयति—

जायतेहि व दृष्टा, वेणुं आवड्डिउं कया सोही ।

तुज्जन्य निहरयारा, पसीय भंते । कुसीलाखं ॥ ६० ॥

जानद्भिरपि वा प्रथमद्वितीयपरीपहयोरुदीर्घयोजितो दृष्टतो सु-
हीत्वा आनृत्य कृताऽस्माभिः शोधिः तस्मात् दूयमवाच ग-
निर्भिरतिचारो भवन्त ! कुसीलानामस्माकं प्रसीदेतत्पृष्टा-
सवचनमेतत् ।

पदमविश्य दप्येणं, जं सव्णं आउरेहि तं गहिंयं ।

दिट्ठताणि भवन्तो, जं विश्यपणु निचयहा ॥ ६१ ॥

प्रथमद्वितीययोः परीपहोदयेन यत्तत्सर्वमातुर्गृहीतं, यु-
ष्माभिस्तत् विस्मृतं दृष्टान्ता भवन्त इत्यर्थः, नीयते द्विती-
यपदेन विस्मृष्टा इति, एतद्व्युपहासवचनम् । एवं भवेन्न
प्रमत्तं । यत एवं परास्ते विसंभोगकरणं भवेन्न दोषास्तस्मा-
त्कल्पते निम्नस्थानां प्रत्यक्षं सांभोगिकं विसंभोगं कर्तुम् ।

अस्य सूत्रस्य व्याख्यानमाह—

सत्तमए ववहारे, अवराहविभावियस्स साहुस्स ।

आउड्डेयाउड्डे, पचक्खेणं विसंभोगो ॥ ६२ ॥

अस्मिन् सत्तमे व्यवहारस्योद्देशके अपराधेन विभावि-
तपरिभाविता यदि प्रत्यावर्त्तते तदा तस्यापराधविभावि-
तस्य सांभोगावृत्तस्य विसंभोगो न क्रियते, प्रायश्चित्तं पु-
नर्दीयते । अथ नावर्त्तते ततो वारत्रयं भवत्ये, आवर्त्त-
स्य महातुभाषः, एवमुक्तोऽपि यदि नावर्त्तते तदा तस्मिन्
नावृत्ते प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षतया विसंभोगः क्रियते ।

संभोगभिसंघेयं—अगगतो केरिसिख सह नाओ ।

केरिसिख विसंभो—गो भण्णं सुखसु समासेणं ॥ ६३ ॥

एवमभिसंघेयं संभोगतः शिष्यः पृच्छति—कीदृशेन
सह संभोगो ज्ञेयः, कीदृशेन सह विसंभोगः । सूरिराह—
भवत्ये एतत्समासेन तत् त्वं भव्यमानं शृणु ।

प्रतिज्ञातमेव निर्वाधयति—

पडिसेहे पडिसेहो, ऽसंविगे दाखमादि तिकसुतो ।

अविसुदे चत्तु गुरुया, दूरे साहारं काउं ॥ ६४ ॥

प्रतिषिध्यते पार्श्वस्थावादिनां न कल्पते इति निवार्यते
इति प्रतिषेधः, असंविगः—पार्श्वस्थादिः भवत्ये, तस्मिन्
प्रतिषेधे असंविगे दानादेर्दानप्रज्ञासंस्पर्शः प्रतिषेधः ।
त्रिःकृत्य इति यदि कथमपि दानादि करोति तदा एकं
ह्रीं श्रीं चान्तरान् वाधते, । एकैकस्मिन् चारे प्रायश्चित्तं मास-
लघु । वारत्रयवारस्येऽपि यदि भूयस्तेः सह दानादि क-
रोति तदाऽसौ अविशुद्धः इति विसंभोगः क्रियते—विसां-
भोगिकं करोति, तस्य प्रायश्चित्तं चत्वारो लघुकाः । दूरे
गतानां यदि केऽपि पृच्छन्ति, यथा सत्यमस्माकं च सां-
भोगिकास्तत्र देशे इति ? , तदा साधारण्यं कृत्वा वक्ष्येयम्—
यदा तदा सांभोगिका अभवन् इदानीं पुनर्न जानीमः कि-
मनुपालयन्ति सांभोगिकत्वं किं वा मेति । एष नियुक्तिगा-
थासमासार्थः ।

साम्प्रतमेवमात्रेव आप्यकारो विचरीचुराह—

पासन्थादिक्कुसीले, पडिसेहे जो उ तेसि संसग्गी ।

पडिसिज्ज्हे एसो खलु, पडिसेहे होइ पडिसेहो ॥ ६५ ॥

पार्श्वस्थादिकं कुशीलस्थाने प्रतिषेधे यत्तयो पार्श्वस्था-
दिस्थाने वर्त्तिनां संसर्गा प्रतिषेध्यते, स च संसर्गा दा-
नप्रज्ञाभ्यामवसातव्य एव भवति प्रतिषेधः । न चैव
प्रतिषेधेनार्थः ।

यत आह—

सूयगड्ढे एवं ध—म्मज्जकपणं निकचितं ।

अकुसीले सया भिक्खु, नो य संसग्गियं वदे ॥ ६६ ॥

सूयकृताङ्ग द्वितीये स्कन्धे धम्मोऽध्ययने एवं निकचितम्—
एवं निश्चयपूर्वकं भणितम् । यथा सदा भिक्षुरकुसीले भवेद्
नैव कुशीले सह संसर्गिकं व्रजेत् ।

दाखादीसंस्पर्गी, संघकेते तिप्पडिमिद्रे लहुतो ।

आउडे उ अमुदे, गुफो उ होइ तेथ परं ॥ ६७ ॥

दानादिभिः संसर्गिः दानादिसंस्पर्शितत्वात् कृतायां स प्रतिपद्यते, अर्थाः । कल्याणार्थसंस्पर्शभिः सर्वं संसर्गि कर्तापि, एवं प्रतिपद्ये यदि स आचरते तदा स सांभोगिक एव केवलं तस्मिन्मातृत्वे प्रायश्चित्तं लघुको मासः । द्वितीयमपि वारं यदि करोति ततोऽपि मासकष्ट, अथ तृतीयमपि वारं करोति आचरते च तदापि मासकष्ट, अत्रावर्तकः कृत्व आचरे लघुको मासः । तेन परमिति ततस्त्वनीयवारात् परं यदि चतुर्थवारं संसर्गि करोति तदा असौ अष्टाष्ट इति तस्य प्रायश्चित्तं शुक्रको मासः ।

इतद्वैच स्वरुतराह—

शिवलघुको मासकष्ट, आउडे गुफो मातो तेथ परं ।
अविसुदे तं वीसुं, करोति जो झुंजती गुफा ॥६८॥
विःकृत्व आचरे प्रायश्चित्तं लघुको मासकृतः परं भूयः संसर्गिकरणे सोऽपि विशुद्ध इति शुक्रको मासः, तं च विषयक विसेभोग करोति । सोऽपि तं सेषुक्कृतस्यापि प्रायश्चित्तं चत्वारो शुक्रकाः ।

अथ कल्यात् वारचत्वारु परं भूयः संसर्गिकृतो विसेभोगः कियत इत्यत आह—

सति दोषि वा वि होज, अमाई तु माइ तेथ परं ।

मुदस्स होति वरयं, मायासहिते वरयभेदो ॥६९॥

सकृत्-एकवारं द्वौ वीच वाराच वा स्वादावपि, ततस्त्वनीयावारात् परं संसर्गिकरणे मायी । अथ मुदस्य अवति वरये मायासहिते तु वरयभेदश्चत्वारो मासकृतो विसेभोगः कियते ।

एवं पास्तबादिषु, संसर्गिष्वारिषा च आपसा ।

समष्टुषे वि उपरिच्छित्ते, विदेसमादी गते एवं ॥७०॥

एवम्-उक्तेन प्रकारेण एषा दानप्रवृत्त्यां संसर्गिवारिता, एवं समनोऽपि विदेशादागते अपरिचित संसर्गिवारिता ब्रह्मणा । तेनापि सह संसर्गिः वरीष्व कर्त्तव्यो नाम्ययेति भावः ।

संमति 'दूरे साहाय्यं काठ' मिरयस्य विनावनार्थमाह—

समष्टुषेसु विदेसं, गतेसु पच्छांसे होज अवसजा ।

वे ति तहिं गंतुमथा, अति तहिं केइ मष्टुषा थे ॥७१॥

कल्याणार्थायैव समनोऽपि सांभोगिकेण विदेसे गतेषु पश्चादागम्य सांभोगिकाः केष्वि मिसापलाभेनावसजा भवेयुस्तस्मैऽपि तत्र विदेशं गन्तुमनस आचार्यं पृच्छन्ति, सन्ति तत्र केष्विदंसाक मनोऽऽ सांभोगिकाः ।

अथि चि होइ लहुतो, कयाइ ओससि झुंजणे दोसा ।

नऽथि वि लहुतो भंडख, न खिसकहनेव पाडुखगो ॥७२॥

एवमुक्ते एषाचार्यो वदति सति तत्र नः सांभोगिकाः तदा प्रायश्चित्तं भवति तस्य लघुको मासः । किं कारणमिति चेत्त आह—कदाचित् अवसजीभूता भवेयुस्ते च प्राचुर्यकास्तत्र गतास्तैः सह भुञ्जन्ति, भुञ्जानानां च चतुर्गुरुकं प्रायश्चित्तमा

गत एवं दोषः तस्मात्सन्तीति न बह्वन्यम् । अथाचार्यो भूयात्-न सन्तीति तदापि मासो लघुकोः, कस्यादिति चेत् मरुदण्डदोषः । तथाहि-ते तत्र मातास्तेषां नास्ति केनापि गृहीते, तैर्वास्तव्यैरुक्तमस्माकं ते सांभोगिकास्ततस्ते प्राचुर्यका उक्ताः, कदाहस्ततो मोर्नीयाः ? प्राचुर्यैरुक्तमस्माभिः कदाभयमकाः पृष्टाः, सत्यप्राकं तत्र सांभोगिकास्तैस्त्वं न सन्ति । एवं वास्तव्यानामप्रीतिर्जाता । किमस्माभिः कृतं यद्वयं विसेभोगाः कृताः । तद्वन्तरं पदचमपि भाव्यते, ततो मरुदण्डम् । तथैव चासीत्वा मासप्राप्त्येवैव चत्वारोऽर्थे वा न कथयन्ति, न च प्राचुर्यकं कुरुः । वस्मादेते दोषास्तस्या-साचार्यैरुक्तं बह्वन्यम् ।

आसि तथा समष्टुषा, झंजइ दप्पाइरहिं पेहिता ।

एवं भंडखदोसा, न होति अमष्टुषदोसा य ॥ ७३ ॥

यदा अस्मात् देवात् निर्गतास्तदा समनोऽऽ सांभोगिका आसीरन्, इदानीं न जानीमः किमुपास्तयन्ति । सांभोगिकत्वं किं वा नेति । केवलं द्रव्यादिभिर्द्रव्यतः श्रुतः का-स्ततो भावनश्च मेव संभुक्त्वमित्येवमाचार्यैरुक्ते न मरुदण्ड-दोषाः, नाप्यमनोऽहदोषा भवन्तीति ।

नायमनाए आलो-यखा उ ऽश्वातोइए मवे गुफा ।

भीयत्ये आलोयष, सुदमसुद्धं विमिचंति ॥ ७४ ॥

ज्ञाते अज्ञाते वा सांभोगे आलोचना दातव्या, तद्वन्तरं तैः सह संभुञ्जते । यदि पुनरनालोचिते परस्परं भुञ्जते तदा भवन्ति चत्वारो गुरुकाः प्रायश्चित्तम् । सा चालोचना गी-तार्थे दातव्या । 'सुदमसुद्धं विमिचंति' 'सि-शुकोऽष्टुको वा य उर्ध्वमस्त विचिन्वास्ति-पृथक् कुर्वन्ति, विवेच्य यो निष्कारणे उद्गमादिभिरष्टुको गृहीतो यच्च कारणं वा अयतनया त-योः परित्यागः कर्त्तव्यस्तच्चिन्त्ये प्रायश्चित्तं प्रतिपद्यन्ते । यथ निर्मुक्तिमायासमासायः ।

साम्प्रतमनामिव विवरीषुः प्रथमतो 'नायमनाए' इत्य-स्य व्याख्यानमाह—

अविषण्डे संभोगे, नायमनाए य नासि पारिच्छा ।

एरथोवसंपयं खलु, सेहं वा ऽऽसन्नज आखादी ॥७५॥

आर्यमहागिरः परतः संभोगो विनष्ट आसीत्, तदा ज्ञाते अज्ञाते वा नास्ति द्रव्यादिभिः परीक्षा, आर्यसुहृत्सिधियद्-मकप्रवृत्त्यापि पक्षिप्रभृति आरान् विनष्टः संभोग इति ज्ञाते अज्ञाते वा द्रव्यादिभिः परीक्षाऽऽलोचयितव्या । प्रमातो-चित्ते च सह भुञ्जते । अथ सांभोगिकाः सन्तः कथं न ह्राय-न्ते येनाज्ञात इत्युच्यमानं शोभते तत आह- 'एरथोवसंपयं खलु' इत्यादि पूर्व ये उपसंपन्नास्ते असमाजीभूताः, अग्रे पश्चात्कैऽप्युपसंपन्नाः । अथवा-पश्चादागत्य केचित् प्रमातो-तास्ततोऽहृदपूर्वतया ते न ह्रायन्ते इत्यज्ञाता भवन्ति । गा-थायामेकवचने जातौ । ततोऽयमर्थः—आरादपि पूर्वदृष्टेना-द्वर्गापि पश्चादुपसंपत् शैकत्वमात्माद्य सांभोगिकाना-मप्यज्ञानता भवति । तदेवं 'नायमनाए' चि गतम् ।

इदानीम् 'आलोचना उ' इति व्याख्यानमथि—

महद्वयाए मच्छस्स, कारणे असिवादिहिं ।

देसंउतरामयाऽष्टोषे, तत्थिमा जयखा मवे ॥ ७६ ॥

अतिमहत्सवा गच्छस्य मास्त्येकच, संस्तरणं, यद्यस्ति वा
अशिवादिभिः कारणैर्देशान्तरं गताः, एतैः कारणैर्बहवः
पृथक् पृथक् स्थिताः । तत्र पूर्वस्थितेषु पञ्चादागतानां पर-
स्परं यत्र मेलनयो भवति तत्रेयं (सत्यमाणा) यतना-

दोषि वि जड गीयत्वा, राशिण्यै तस्य विगडत्वा पुनः ।
पञ्चा इयरो वि द्य, समाख्यतो ज्ञतज्ञायतो । ७७ ॥

अगीतायेन गीतायेत्येव पुरत आलोचयितव्यम्, यदि पुन-
र्दोषि गीतायी ततोऽवमरत्नाधिकेन गुरुरत्नाधिकस्य पु-
रत आलोचयितव्यम् । अवमरत्नाधिकेनालोचिते पञ्चादित-
रोऽपि अवमरत्नाधिकस्य पुरतः आलोचनां वदति, यः पुनः
समानाङ्गायकः स—अवमरत्नाधिकस्तत्र यः पञ्चादाङ्गा-
यसमाधिकयितस्तस्य पुरतः प्रथममालोचयितव्यं पञ्चा-
दितरस्य समीपं तेन । यदि पुनरनालोचिते परस्परं भुज-
ते तथा प्रायश्चित्तं प्रत्येकं ज्ञातारो गुरुकाः । एतेन 'अ-
नालोच्य भवे शुद्धा गीयत्ये आलोचय' इति व्याख्या-
तम् ।

संप्रति 'सुखमसुखं विनिर्गन्तं' त्यस्य व्याख्यानमाह—

निकारेण असुद्धो उ, कारये वाऽणुवायतो ।

अंति ए उवाहं दो वि, तस्स सोहिं करोति य ॥ ७८ ॥

य उपनिर्णिकारणं—पुण्ड्रालम्बनमन्तरेणोद्भवादिभिर्विपरि-
तो गृहीतः, यच्च कारयेऽनुपायतोऽवतनया गृहीतस्त-
मुपवि द्वाविपरित्यजतः । तस्य परस्परमालोचनायां येन
सोपल अशुद्धोपलितप्रत्ययपद्यतनाप्रत्ययं च प्रायश्चित्तं
प्रतिपद्यत ।

एवं तु विदेसत्ये, अयमशो खलु भवे सदेसत्ये ।

अभिणीवारीमादी, विशिग्ये गुरुमगासातो ॥ ७९ ॥

एवम्—उक्तेन प्रकारेण खलु विदेशस्य यतना भविता,
अयमन्यः खलु यतनाप्रकारः स्वदेशस्ये । तमेवाह—अभि-
निवारिका प्राशुक्लरूपा तथा आदिशब्दानुपधिकार्येण स्फ-
र्द्धकयतीनां वा साराकरणेन शुरुपदेशतो गुरुसकाशादि-
निर्गतं विनिर्गमनेच प्रत्यागतैराचार्यपादमूले कस्यां बेलाया-
मागतव्यम् ।

तामेव निर्मुक्तिगार्था भाष्यकारो विवृणोति—

अभिनिवारिणं निगते, अहवा अमेय वाऽवि कजेहि ।

विसुखं समणुसुखं, काले को वा विकालो तु ॥ ८० ॥

अभिनिवारिका—प्राशुक्लरूपया निर्गतं, अन्येन वा उ-
पपुन्युपादादिना कार्येण निर्गतं, भूयः समनेष्टेषु सांभोगि-
केषु आचार्यपादमूले स्थित्यः । विशने—प्रवेशः काल कलेश्यः ।
शिष्यः ग्राह—कः कालः ।

हरिराह—

भषाद्विज्ज्ञावासम, सोहेउमति सि द्यत्त अवरये ।

अन्धुद्धाखं द्वाह—इत्याख गहणेगवयणे ॥ ८१ ॥

भक्षाधितां कृत्वा बाह्यप्राप्तेषु भिन्नमदित्वा भोजनं च
विधाय तदनन्तरमावश्यकमुच्चार्यादि शोधयित्वा पञ्चाद-

पराह काले बेलायामायान्ति । वास्तव्यैरपि नैवेधिकाण्यं
भुत्वा अभ्युत्थानं कर्तव्यम् । इष्टादीनामादिशब्दान्वाभा-
विपरिग्रहः, ग्रहणं कर्तव्यम् । कथमित्याह—एकवचनेन इ-
ष्टादिकं शुद्धामीत्येवंकथयेत्केन वचनेन यदि समर्थयन्ति
तदा प्रहीतव्याः । किं कारणमित्येतदुच्यते—वास्तव्यमाति-
शयेन गृहीतमिति मन्थमानेन प्राचूर्णकेन वास्तव्यागृहीते
गुरु भाजनभेदो भवति । तेन पततः प्राचूर्णजतिविराचना
ततस्तन्निष्पन्नं प्रायश्चित्तम् । तस्मादेकवचनेन इष्टादि-
ग्रहणम् । वचमाणुकारणैः पुनरुपवादतः कालवेलायां न
प्रविश्यत् ।

तान्येव कारणान्याह—

सुदुग्गविमिद्वगामे, उवाहं अवरये तपो तु पागे वि ।

पक्षिखं हृत्पुणं, निक्षिखि उक्षिखमोहेखं ॥ ८२ ॥

सुदुग्गको ग्रामे यत्र प्राप्नोते वतते तत्र पर्याप्तं न भवित्य-
तीति विचार्य दिवा विहृतमन्तरे ततः कृतभिक्षाकाद प्रा-
प्त्यमा । अथवाऽपराह मज्जनां तापस्तत एतैः कारणैः प्रा-
गपि मातरपि प्रविश्यत् । तत्र च नैवेधिकीशब्दं भुत्वा तन्मुखे
प्रक्षिप्तं तन्मुखे वा तद् गलनीयमित्यर्थः । यत उत्क्षिप्तमन्त्रे
वर्तते तत्रोक्तं निक्षिप्य वास्तव्यैरभ्युत्थानव्यम् । अथ यदि
प्राचूर्णकाः कृतपर्यासाः ततस्तैर्ब्रह्मण्यं वा अभ्युत्थितं वयं
कृतपर्यासाः समागताः । यदि वा—यस्य कस्यापि, स समं
भुङ्क्ते । अथ कदाचित् प्राचूर्णकां न कृतपर्यासां भवेयुस्तदा
तथां दृष्ट्वा वास्तव्या अभ्युत्थं गृह्णाति । अथ वास्तव्यैरति-
शयेन पर्याप्तं लब्धे ते प्राचूर्णका समागतास्ततो यदि त-
पोऽहं प्रायश्चित्तमापञ्चास्तदा शोभाऽऽलोचनया आलोच्य
तैः समं भुङ्क्ते, एव निर्मुक्तिगार्थासमासाधः ।

साम्प्रतन्नामेव विषयमप्यव्याख्यानतो व्याख्यानयति

'तत्र आहरे' ति एनं व्याख्यासुराह—

जइ उ तवं आवको, जा भिक्षो अहव होज नावन्तो ।

तद्विं भोहालोयख, तेय परेख विभागो उ ॥ ८३ ॥

वास्तव्यैर्भिक्षांशलाभमतिशयेन पर्याप्तं लब्धं यदि प्राचूर्णकाः
समागच्छन्ति तदा यदि प्राचूर्णकास्तपोऽहं प्रायश्चित्तमा-
पञ्चाः, यावद्वापि भिक्षा न भवति जेदादिकमप्राप्ता इत्य-
र्थः । अथवा तपोऽहमपि प्रायश्चित्तं नापञ्चाः, तदा आचा-
लोचनया आलोच्य तैः समं मण्डल्यां समुद्दिशन्ति । ततः
समुद्दिशानन्तरं परतो विभागालोचनयाऽऽलोच्य प्रायश्चित्तं
प्रतिपद्यन्ते । अथ जेदादिकमापञ्चास्ततो मण्डल्या उत्कृष्ट-
यिते ।

अथ बेलायां न प्राप्ताः किन्वानागादायां पीडय्यां प्रा-

स्तास्तत्र विधिमाह—

अहवा सुपुण्यरियं, संखडि अन्नेहि वा वि कजेहि ।

तं सुचा पत्तेयं, इमे य पत्ता तर्हि होजा ॥ ८४ ॥

अथवेति प्रकारान्तरे वास्तव्यमुक्तोद्धारितं वर्तते । अथवा
संख्यां निमग्नताः आद्यादिभिर्वास्तव्यास्तत्र पर्याप्तं गृ-
हीतमस्ति । यदि वाऽऽचार्याः कुलादिकार्यैर्निर्गतास्तत्र
कियन्तं कालं प्रतीत्य तद् योग्यं मण्डल्यां भुक्तं प्रत्येकमुद्-

रितमस्ति । इमे च प्राधूर्णकास्तवाचकरो प्राप्ता भवेयुस्ततो वास्तव्या नैवेधिकीरुष्यं भूत्वा समुत्थाय मयस्ति ।

भुंजह भूत्वा अग्ने, जे वा इच्छति भुजु सह भोजं ।

अन्वं न तेति दाउं, अन्वं गेह्मति वत्तव्या ॥ ८५ ॥

सुख्यं पृथं भुक्ता यो वा इच्छति अमुकैवांस्तव्येः सह भोज्यं स तैः सह अमुकैः अप्र प्राधूर्णकानां न वत्ताभ्यागे परिपूर्णं जातं ततः सर्वे तेषां प्राधूर्णकानां दत्त्वा वास्तव्या अन्त्यं शुद्धमिति ।

तिथि दिशे पादुयणे, सचेसि असति बालबुद्ध्यां ।

तरुणा जे संग्यामि, वत्तव्या वाहि हिंदि ॥ ८६ ॥

सर्वेषामागतानां त्रीणि दिगानि यावत्प्राधूर्णकत्वं करणीयम् । अथ सर्वेषां कर्तुं न शक्युवन्ति ततः सर्वेषामप्येव बाल-बुद्धानां त्रीणि दिगानि, प्राधूर्णकत्वं कर्तव्यम् । ये तत्र प्राधूर्णकानां तरुणास्ते स्वधामे दिगदन्ते ये तु वास्तव्यतरुणास्ते उद्भ्रामकभिष्ठाचर्यया बहिर्ग्रामे दिगदन्ते ।

संघाटसंजोगो, आगंतुगमहए तथा हिंदि ।

आगंतुका व बाहिं, वत्तव्यवमहए हिंदि ॥ ८७ ॥

यदि ग्रामवास्तव्या जना आगन्तुकमद्रकास्तद् प्राधूर्णकानामेकैको वास्तव्येन सर्वं संघाटकंन दिगदन्ते । इतर-वास्तव्यानां संघाटकसंयोगा उद्धरितास्ते बहिर्ग्रामे उद्भ्रामकभिष्ठाचर्यया व्रजन्ति । अथ ग्रामवास्तव्या जना वास्तव्यमद्रकास्ततो वास्तव्याग्रामेकैकैः-प्राधूर्णकैः समं दिगदन्ते । ये तु प्राधूर्णकानां संघाटकसंयोगा अ-धिकास्ते बहिर्ग्राममभिष्ठाचर्यया व्रजन्ति । उपधिचिन्ता-यामपि परस्परमालोचनार्थां द्वापरां यां गीतार्थेन उपधि-रुपादितः स परिभुज्यते । यस्त्वगीताधेमेरुपादितस्तस्य प-रित्यागः करणीयः ।

सूत्रम्—“ जे निगंथा निगंथीभो य० ” इत्यादि । अस्य

संबन्धप्रतिपादनाधेमाह—

मंडुगगतिरसिरो खलु, अदिगारो होइ विइयसुत्तस ।

संपुडतो वा दोण्णं वि, होइ विसिरोवलंभो वा ॥ ८८ ॥

महदूकः—शालूः स यथा उन्मुख्य गच्छति, एवं निम्र-म्यसूत्राभिप्रैथीसूत्रं विसदृशीसूत्रं मयदूकगतिरसदृशं तत उ-क्तम् । द्वितीयसूत्रस्याधिकारप्रस्तायां महदूकगतिरसदृशः । त-था ‘ संपुडतो वा ’ इत्यादि, यथा इह फलक एकसंपुट इत्यु-च्यते, एवं निम्रम्यसूत्रात् द्वितीयं निम्रम्यीसूत्रं संपुटसदृ-शं भवति । तत उक्तं द्वयोरपि सूत्रयोः संपुटक इति नि-म्रम्यसूत्रादनन्तरं निम्रम्यीसूत्रमुक्तं भवति । विशेषोपलम्भो वा इति । “ जे निगंथा निगंथीभो य संभोगिया सिया ” इत्यादि । यच्च निम्रम्यसूत्रमस्मात्तदनन्तरं निम्रम्यीसूत्रं संपद्यत-तः शिष्याणां विशेषोपलम्भो भवति । बुरव्यवधाने तु न स्यात्ततो भवति विशेषोपलम्भ इति कुर्या निम्रम्यसूत्रादन-न्तरं निम्रम्यीसूत्रमुक्तम् एवमनन संबन्धनायातस्यास्य (स्य०) (सूत्रद्वयस्यापि व्याख्या सहैवास्मिन्नेव भागे गता ।)

संमति आचकारः प्रा—

एसेव गमो नियमा, निगंथीषां पि होइ नायवो ।

जे एत्थ उ नाखत्तं, तमहं वोच्छं समासेषं ॥ ८९ ॥

यो निम्रम्यस्य सूत्रस्य व्याख्यागम उक्तः । एष एव गमो निम्रम्यीनामपि सूत्रे भवति-ज्ञातव्यः । क्वचन यच्च माना-रब् तदहं समासेन वच्ये ।

तदेव विषयः प्रथमतः प्रसंगमुत्थापयति—

किं कारणं परोक्त्वं, संभोगो तासु कीरई वीसुं ।

पाएख ताहि तुच्छा, पक्कलं मेढलं कुआ ॥ ९० ॥

किं कारणं केन कारणेन तासु संवनीसु परोक्त्वं संभो-गो विषयकं कियते ? आचार्य आह—दि यस्मात्प्रत्येकं ततः संवत्यस्तुच्छाः, ततः प्रत्येकं विसंभोगकरत्वं भवद्वयं कुर्वुः ।

दोषि वि संसंपतीया, गच्छिषो एगस्स वा दुवे वग्गा ।

वीसुं करखमि ते षिय, क्कोयमादी उदाहरखा ॥ ९१ ॥

हो गणिनावाचादीं समं यतिकी परस्परं संभोगिकौ च । अथवा—एकस्य द्वौ वर्गौ संयतवर्गः, संयतीवर्गभापरस्य त्वेक एव संयतवर्गः । तौ यां विसंभोगां कुरुतस्तां तैरेव च-टकगृहिकपातप्रविशनादिरूपादुदाहरणात् प्राशुक्रमकारे-ण विसंभोगां कुरुत इत्यर्थः ।

कथमित्याह—

पडिसेवितं तु नाउं, साहंती अप्पखा गुरूखं तु ।

ते षिय वाहरिउणं, पुच्छंति य दो वि सम्भावं ॥ ९२ ॥

काश्चित् संयत्यः कासाचित्संयतीनां प्राधूर्णकागतास्ता-भिश्च पूर्वप्रकरणे प्रथमास्तिका कृता, जाता शय्यातर-पिण्डाऽऽश्रया । अथवा हरितापलितायां वसती स्थिता, यदि वा—सद्वीपायां, ततस्ताभिरागत्य निजप्रपत्तिन्याः क-थितम् । यथा—यथाः शय्यातरपिण्डमांसवन्तं प्रतिविचसं हरितापलितायां वसती वसन्ति, सद्वीपायां चति । सा प्रपत्तिनी तन्मुखात् प्रतिसेविमुमिति ज्ञात्वा ताभिः सह ग-त्वाऽऽत्मनो गुरुणां कथयति । तऽपि च गुरोर्वा व्याहृत्य आ-कार्यं ज्ञावपि संयतीवर्गौ सद्भावं पुच्छन्ति क्वचन यदि ता एकगुरुप्रतिबद्धाः, अन्यथा शेषः ।

तथा चाह—

जइ ताउ एमोमं, अहवा वी परमुकं बइआही ।

अहवा वी परमुकतो, पवतिषी तीसु वी गुरूमा ॥ ९३ ॥

यदि यकाभिः प्रतिसेवितं शय्यातरपिण्डादि, यकाभिश्च प्रतिसेवितं ज्ञात्वा गुरुभ्यः कथितं ता यदि एकैकमाचार्य-माधिताः, अथवा—ज्ञातमीया अपि सत्यः शय्यातरपिण्डा-चासाविन्यः परं गुरुं कुतश्चकारकसात् प्रजयुः प्रतिपद्याः, यदिवा—सा प्रपत्तिनी यासंयतीभिः शय्यातरपिण्डाचास-वितं तासां परमुकत उपसेपदं प्रतिपद्या एतासु तिसृष्वपि यथाचार्यैः स्वयं पुच्छन्ति, कोऽत्र भूताये ? इति तदा प्रापश्चित्तं कत्तारो गुरुकाः ।

किं कारणमिति चेत्त आह—

भंइदादोसा हुंती, वगडासुचमि जे भक्षिप पुज्जि ।

सयमपि य वीसु करणे, गुरूमा—वाचद्वया कलहो ॥ ९४ ॥

तासां तिष्ठन्नामपि स्वयं प्रवृत्तेन भयङ्गदोषा भवन्ति, ये भविताः पूर्वं कल्याण्ययने प्रथमोद्देशके वगडासुते तं चैव-
मेतासां स्वयं प्रवृत्तेन निवृत्तयेषु भयङ्गम् । तानि च
त्रीणि स्वाभाव्यमिति—आत्मनो ह्यै गच्छीं संयतवर्गः संय-
तीवर्गश्च । दृतीयाऽन्त्याचार्यस्तथाः संयताः, संयत्यश्च,
एते वा वर्गौ न्ययन्त । भयङ्गे नुनोरेव जायते ताः संयतः
परकीयकथाः पूजाः सत्ये ह्युपस्था आनीमो येन पुःकायिता ।
इहलोकसहायया मित्रप्रवर्तिन्या एवमुक्ते संयतास्ताभिः सह
कलहं कुर्वुः । संयतीनामपि परस्परं रणद्वारादिभेदति ।
तथा—अन्ये गच्छवर्तिनः साधवः पराचार्येण समं परसंयतैः
समे परसंयतीभिश्च समं राटि विद्वन्तुः । यत एव दोषा-
स्तस्याहं ह्रावति तौ संयतीवर्गाचारमन आत्मन आचार्यस्य
कथयतः । यदि पुनस्ताः संयतः स्वयमेव विषयक
संभोगं कुर्वन्ति तदा तासां प्रायश्चित्तं चत्वारो गृहकाः ।
कस्मादिति चेत् आह—चापस्थितः—चपस्तदादोषेषु क-
लहः परस्परं भूयादिति हेतोः ।

पसेयं भूयस्यं, दोषं पिय गहहरो तुलेऊयं ।

मिलितं तत्कलहदोस, परिक्रिस्तुं सुचनिहसो ॥ ६५ ॥

यत एव दोषास्तस्मादात्मन आचार्यस्य कथनीयम्, नौ
चरुधरो द्वयोरपि संयतीवर्गयोः प्रत्येकं भूतार्थं तुल्यि-
त्या सम्यग्विज्ञाय तत एकत्र मिलित्वा तयोर्द्वयोरपि
संयतीवर्गयोगेगुणदोषान्परिचय सूत्रनिर्देशः कर्तव्यः । स
चायं यदि मानुनपति ततस्तत्रैव यत्र मिलिताः सं-
यतीनां परास्ते विसंभोगं कुर्वन्ति । प्रत्येकं संयतीनां वि-
संभोगकरणे तुच्छनया कलहभावात् ॥ ६५ ७ ७० ।

तमो न कर्पति संञ्जितए पंडए कीएव वाए ।

(४०-४४) वृ० ४ उ० ।

('पञ्चजा' शब्दे पञ्चमभागे ७७२ पृष्ठे व्याख्यात—
मिदं सूत्रम् ।)—(गणान्तरं संभोगप्रतिज्ञायोपसंपद्य-
विहरणम् 'उवसंपया' शब्दे द्वितीयभागे १०१६ पृष्ठे
प्रतिपादितम् ।)—(उपस्थापनायामकृतायां संभोगे दोषाः
'जह' शब्देऽधोता ४ भागं दर्शिताः ।) निमग्न्याः कृताचा-
रायाः प्रायश्चित्तमवस्था संभोगो न कर्तव्य इति 'क्या-
यार' शब्दे तृतीयभागे ७७३ पृष्ठे उक्तम् ।) (आशुहृदस्तिनो
विसम्भोगः 'संपह' शब्देऽस्तिषेव भाग उक्तः ।) (विभिः
ख्यामैः साम्भोगिकं कुर्वन्नात्मिकांमति शत्रुहं 'विसंभोहय'
शब्दे षष्ठे भागे ।) (अन्धयूथिकैः सह सम्भोगो न कार्य
इति 'अरुणउरिधय' शब्दे प्रथमभागे ४७७ पृष्ठे उक्तम् ।)
तत्र परकीयिकैः साजै न भोग्यम्, अथुप्यैव पार्थव्यादि-
भिः सहऽसाम्भोगिकैः सहैवालोचनार्थं दृष्ट्वा भुञ्जानानामयं
विधिः । तद्यथा—'से तथ भुञ्जामहे' इत्यादि सुगमम्, इति
वृत्तिलेशः । ४० ३ अचि० । ज्ञानादिसंज्ञाव हि ह्रादशविधस-
म्भोगपरिहारो नोपपद्यते । यत आह भगवान् भद्रवा-
दुत्सामी—'अह्रादशहिं दीवो-द्वीहिं' जे कमभूमिगा साह ।
एवमिदं हीलियम्मी, ते सव्ये हीलिया होति ॥ १॥ 'वरी' ०४ तत्त्व ।

संभोगकल्प—संभोगकल्प-पुं० । एकमण्डप्यां सह भोजना-
चारं, पं० भा० ।

संभोगकल्पमेवो, बोच्छामि अहं समासेयं ॥

पुच्छमस्थितो विभागो, संभोगविहीए दोहिं ठायेहि ।

दोसु वि पसंगदोसा, सेसे अतिरेग पएवए ॥

दसविहसपविहेहिं, पुच्छुचे तेहिं दोहिं ठायेहि ।

दोसु वि पसंगदोसा, ख भुञ्जए अएहसंभोहं ॥

जम्हा तु ख खञ्जती, उगममादी उ जे भवे दोसा ।

एतेख अपरिमोगो, अमच्छुन्ने होति बोचव्णो ॥

द्वारं—

जे तत्थ ख कुचं तु, तत्थ ह बोच्छामि एतमतिरेगं ।

जे तु गुणा संभोह, ते वषे जं समासेयं ॥

अच्छुकेपा संगहे चैव, लामालामे वि दाघता ।

दावदुवे गेलखे, कंतारे अंचिए गुरु ॥

द्वारं ।

वालाच्छुकंपह्णा, असह अतरंतसंगहह्णाए ।

द्वारं ।

केऽपि स्सहहिं अलदी, तेसि साहिहपह्णाए ।

द्वारं ।

उप्पयखे अहिगरखे, काहिंति वि ओसयं तु अविदाहि ।

ख य गच्छे बहिमावे, उप्परओ हं ति परिभूतो ॥

द्वारं ।

भज्जं अणेकभाणे, ति काउमाएस पेच्छती पुत्ति ।

जत्थ उ कुले महट्ठे, लम्भमि भिक्खा महट्ठो तु ॥

तम्हा उ दवदवस्स, पुत्तिं गच्छामहे तु तं गेहं ।

एते तु परिहीरीता, दोसा ह भवन्ति संभोगे ॥

गेलखे खएव तस्स, हिमेत् आशियं तु अएयेहिं ।

भोक्खति य साहुवग्गो, कंतारे आशितं तु साहहिं ॥

द्वारं ।

एमेव अंचिए बी, (द्वारं) गुरु वि गेएहि तु अन्नमन्नस्स ।

एको पुख परितम्ममि, बाहिरमावं च गच्छेज्जा ॥

एते उ एवमादी, संभोगमि उ गुणा भवन्ती उ ।

तम्हा खलु कापव्णो, संभोगगुणविणख सगं ॥

एताहं ठायाहिं, जो तु सह होति उ पमादि ति ।

अन्ने आर्येति ति, वेसूयं जे च तं वेति ॥

सेसाणुवालखट्ठा, तो तं उम्मंडलि करंती तु ।

जदि आउहुति वज्जति, ताहे भेलेज्जति पुण्ये वि ॥

अह पुख चोहजंती, बहुलो थाउहुए उ तं दोसं ।

सतिलाभलद्धिज्जो, शिञ्जहंती तु तं ताहे ॥

अह मंदलामलदी—ख जो तं शिञ्जहति अहत्यामं ।

सो वि खरंटेऊयं, भेलिज्जति मंडलीए तु ॥

किं कारयें निज्जहणा, जं साहयं गुणुचरधरायं ।

थ करोती वच्छङ्गं, तेष उ शिञ्जद्वहा तस्स ॥
 एवं आपरिणय तु, जोगो सम्बस्स थेव गच्छस्स ।
 वोढब्बो दिह्वेत्तो, गतेष इत्थं इमो होति ॥
 जह गच्छकुलसंभूमौ, गिरिकंदरविसमकडगदुग्गेसु ।
 परिवहति अपरिततो, नियमसरीरोग्गते दंते ॥
 तह पवणश्चपसिगतो, साहस्मियवच्छलो असदभावो ।
 परिवहति अपरिततो, सेचविसमकालदुग्गेसु ॥
 जदि एकभाणजमिता, मिहियो वि य दीहमेतिया होति ।
 जिञ्चवयवहहिच्छूता, धम्मं पुण्यं अयाणता ॥
 किं पुण जगजीवसुहा-वेहेख संभुंजिउण्ण समखेणं ।
 सका हु एकमेको, थियमो वि बरिबिण्तुं देहो ॥
 केरिसयं वा विचू-र्यं संभुंजे ति वावि भण्णि ।
 उग्गमसुद्धं भुंजे, तहा असुद्धं वा भुंजेआ ॥
 वोदे आहारादि, उग्गममाई असुद्ध मा भुंजे ।
 जं पुण अपेहयादी, कालादीहिं उवहयं तु ।
 तं पुण सुदोवहिणा, मासमयं एकाहिं तु वंभेआ ।
 संघासेयं तस्स तु, उवघातो मा हु सुदस्स ॥
 भण्णति सुदस्स जदी, संघासेयं तु होति उवघातो ।
 सुद्वेण असुद्धस्स वि, पावति सुदी तवमएणं ॥
 अह उवघातो ति मतं, संघासेयं तु मता विमोही उ ।
 तेणुणे (ह)च्छिन्ने-ण य इच्छामेत्तमो सिद्धी ॥
 उवघातो वि विसोही, गच्छि अजीवस्स भावतो एसो ।
 उवघातो विसोही वा, परिणामवसेण जीवस्स ॥
 तस्सेव पत्तयेसु तु, परिणामस्स अह रक्खण्डाए ।
 कीरति संभोगविही, गच्छपमोचे गमा गच्छे ॥
 संभोगदारं गतं । पं० भा० ४ कण्य । पं० चू० ।

संभोगपञ्चकषाण-संभोगप्रत्यारूपान-न० । स्वपरलाममील-
 नारमकन भोगः संभोगः, एकमएहलीभोक्त्वमिति यां
 उधेतस्य यन् प्रत्याक्याने-जिनकल्पप्रतिपत्तया परिहा-
 रत्तत्तया । गीतापद्यस्यायं जिनकल्पचारप्रहणेन परिहा-
 रे, उक्त० ।

एतत्फलम्—

संभोगपञ्चकषाणेषं संतोऽजीव किं जयवह ?, संभोगपञ्च
 कषाणेषं आलंब्याई खवेह, निरालम्ब्यस्स य आपत-
 द्विया जोगा भवन्ति । सएणं लाभेणं संतुस्सह, परलामं
 नो आसाएह नो तकेह नो पीहेह नो पत्थेह नो
 अहिलसह । परस्स लाभं अयासाएमाणे अतकेमाणे
 अपत्थेमाणे अश्वभिलसमाणे दोहं सुहसिजं उवसम्प-
 जिवा र्थं विहरह ॥ ३३ ॥

हे भद्वन्त ! सम्भोगप्रत्याक्यानेन-एकमएहद्वम् स्थित्वा

आहारस्य करणं संभोगस्तस्य प्रत्याक्यानेन उत्कृष्टधन
 पृथगाहारकरणेन जीवः किं फलं जनयति ? तदा शुक्राह-
 ह शिष्यः संभोगप्रत्याक्यानेन आलम्ब्याणं क्षपयति यतोऽहं न्या-
 नाऽस्मि रोष्यस्मि इत्यादि कथनानि क्षपयति धीरो भवति
 इत्यर्थः । निरालम्ब्यस्य च आयतार्था योगा भवन्ति ।
 आयतो-मोक्षः स एव अर्थः-प्रयोजनं येषां ते आयतार्थाः,
 यथाहश यो योगाः मनोवाक्ययोगाः भवन्ति । त्वेन लाभेन
 सन्तुष्यति, परस्य लाभं न आस्तादयति न वाञ्छति ।
 ततश्च परस्य लाभानां तर्कयति, मह्यं वास्त्यतीति मनसा न
 विकल्पयति, नो स्पृहयति-परलाभे ब्रह्माणुतया स्व-
 स्य स्पृहां न प्रकटीकरोति । पुनः परस्य लाभं न
 प्रार्थयति-मह्यं वेदोति न याचेत । यत इदं पुनर्न अभि-
 लषति-परस्य लालसापूर्वकं न वाञ्छति । अथ परस्य लाभं
 'अयासाएमाणे' अनास्थादयन् अतर्कयन् अनीहमानः
 अप्राथेमानः अनभिलम्ब्य द्वितीयां सुखशय्यामुपसंपद्य वि-
 हरति-अपरस्यः साधुभ्यः पृथक् उपाश्रयमङ्गीकृत्य
 प्रवर्तते । यादृशी स्थानाङ्ग उक्तास्ति तां प्रतिपद्य विहरति ।
 अथ हि यंत शब्दा एकाधाः प्रतिपादिताः, तत अनेक-
 देशीयशिक्षार्थां प्रतिबोधनार्थं पर्यायत्वेन प्रतिपादिताः ।
 उक्त० २६ अ० ।

संभोगवक्षिया-संभोगप्रत्यया-ली० । सम्भोगनिमित्ते कर्म-
 सम्बन्धे, नि० चू० ५ उ० । ('संभोग' शब्देऽस्मिन्नैव
 भागे दर्शितः ।)

संमज्जग-संमज्जक-पुं० । उम्मज्जनस्यैवासकृत्करणेन ये आ-
 न्ति तेषु वानप्रस्थेषु, भ० ११ श० ६ उ० ।

संमज्जण-संमार्जन-न० । वृण्डप्रच्छादिना (अनु०) जलेन
 वा शोधनं, भ० ११ श० ६ उ० । संमार्जिन्या कचवरापन-
 यनं वसति प्रतिकर्मणि, व्य० ४ उ० ।

संमज्जणी-संमार्जनी-ली० । कचवरापनयनकारिकायाम्,
 व्य० ४ उ० ।

समज्जिअ-संमार्जित-त्रि० । प्रमार्जनिकादिना (भ० ६ श० ३३
 उ० ।) अपहनकचवरे, प्रह्ण० १ पदं, कल्प० १ हा० । जी० ।
 कचवरशोधने, आ० भ० १ अ० । जी० । वस्त्रादिनाद्रौताम-
 पनयनीयं, आचा० २ धु० १ चू० १ अ० ४ उ० ।

संमज्जिया-संमार्जिका-ली० । शुद्धस्यान्तर्बहिर्बह बहुकरि-
 काबाहिकायाम्, हा० १ धु० ६ अ० ।

संमज्ज-संमृष्ट-त्रि० । कचवरापनयनेन (हा० १ धु० १ अ० ।
 श्री०) प्रमार्जिते, ग० १ अ० । भूमिकर्मोदिना संस्कृते,
 आचा० २ धु० १ चू० २ अ० १ उ० ।

संमि (छलिते)-संम्रीलित-धा० । सङ्गम, 'प्रादेर्मिलेः' । ॥ भा ४ ।
 २३२ ॥ अनेन प्रादेः परस्य मीलेरन्त्यस्य वा द्वित्वम् । संमि-
 लह । संमिलह । संम्रीलति । प्रा० ४ पाद ।

संमृह-संमुचि-पुं० । जम्बूद्वीपे आगामिन्यामुत्सर्पिण्यां भवि-
 ष्यति यष्ट कुलकर, स्था० १० ठा० ३ उ० ।

संयुक्छिन्नमधुसूत-संयुक्छिन्नमनुष्य-पुं० । मनुष्यभेदे, प्रह्ण०
 १ पद । (व्याख्या 'मधुसूत' शब्दे यष्टे भागे द्रष्टव्या ।)

संज्ञ-संज्ञ-पुं० । माण्डवगोत्रावांतरगोत्रविशेषप्रसक्तं पुत्रे, स्या० ७ डा० ३ उ० ।

संज्ञसमाख-सम्पृशत्-त्रि० । सामत्येन स्पृशति, भ० ८ श० ३ उ० ।

संज्ञ-सम्पृश-त्रि० । अभिमुखे, स्व० १ भू० १५ अ० ।

संज्ञागण-सम्पृशागत-त्रि० । सम्पृञ्छे स्थिते, ज० १ वत्त० ।

संज्ञदीभूय-सम्पृसीभूत-त्रि० । अभिमुखीभूते, स्व० १ भू० १५ अ० ।

संज्ञ-सम्पृह-त्रि० । समिति-भूय मूढा वैचित्यमुपग-
तोः सम्पृदाः । उत्त० ३ अ० । मोहजालेन मोहं गतेषु, तं० ।

संज्ञोद्भावणा-संज्ञोद्भावना-स्त्री० । पञ्चमभावनाभेदे, प्रव० ७३ द्वार । (व्याख्या पञ्चमभागे ' भावणा ' शब्दे गता ।)

संज्ञ-संज्ञ-पुं० । विनाशसंकल्पे, भ० ३ श० ३ उ० ।
स्या० । चिद्य० । ' संकल्पो संज्ञो ' प्राणातिपातं करोमीति यः संकल्पोऽध्यवसायः स संज्ञः । आह व चूर्णिकृत्-
पाण्डुराद्यं करोमि त्रि ज्ञो संकल्पं करि चिन्तयतीत्यर्थः ।
व्य० १ उ० । (पञ्चमभागे ' पञ्चसेवणा ' शब्दे ३३४ वृष्टे यत-
स्यावस्थितमुक्तम् ।) परजीवस्य विनाशनसमये दुष्टविधानां
शृणुनं, उत्त० २४ अ० । इष्टानिष्टप्राप्तिरिहाराय प्राणाति-
पातादिसंकल्पावेश, आचा० १ भू० २ अ० ५ उ० । विषया-
दिषु तीक्ष्णालोच, आतु० । कोषे, " संज्ञो अगमिसां मन्त्र "
पाठ० ना० १६१ गाथा ।

संज्ञभञ्जना-संज्ञभञ्जना-न० । संज्ञो-विषयादिषु तीक्ष्ण-
मिलायस्तस्य ध्यानम् । जनन्युरोधातो वतं पालयतोऽपि वि-
षयामिलायिषुः क्षुल्लककुमारस्यैव दुर्धर्माने, आतु० ।

संज्ञस्व-संज्ञ-न० । सर्वमोक्षार्थैरुपायैः । करादिभ्यो नि-
जवित्तस्य सङ्गोपनं, चिद्य० । सर्वोपायैः परित्राये
वीक्ष्यमानभेद, स्या० ४ डा० १ उ० । आपदः संगोपनं, ज्ञा० १
भू० १४ अ० । परिपालने, भाव० १४ अ० ।

संज्ञस्व-संज्ञ-पुं० । नानाव्यसनेभ्यः सङ्गोपके, ज्ञा० १
भू० १ अ० ।

संज्ञोद्दृशी-संज्ञोद्दृशी-स्त्री० । संज्ञोद्दृशकारिकायामौघध्याम्,
ज्ञा० म० १ अ० ।

संज्ञ-संज्ञ-त्रि० । संज्ञापितुं शक्ये, आतु० ।

संज्ञव-संज्ञ-न० । मिथो भावणे, स्या० ४ डा० २ उ० ।

संज्ञव-संज्ञ-त्रि० । मिथो भावमाणे, स्या० ४ डा० २
उ० । स्त्रियाम्—' संज्ञवमाणी ' । कल्प० १ अर्थि० ३ कृणु ।

संज्ञविच-संज्ञपितुम्-अव्य० । पुनः पुनः संज्ञा-
पं कर्तुमित्यर्थे, प्रति० । उपा० ।

संज्ञ-संज्ञ-पुं० । भिन्नकथाद्यालारे, स्व० १ भू० ४ अ० १ उ० ।
पुनः पुनर्जल्पनं, ज्ञा० १ भू० १६ अ० । भाव० । संज्ञापः पुनः
५५

पुनः संभाषणम् । भ० ३ श० १ उ० । मुमुक्षुर्जल्पने, भ० ३
श० १ उ० । प्रीत्या सह सकामसुहृत्प्रत्यपेक्षाम् परस्परसम्भा-
षणं, जी० १ प्रति० ४ अर्थि० । स्त्री० । ज्ञा० । जं० । म्रियेण
सह सम्प्रसादे सकामं परस्परं संकथायाम्, वं० प्र० २०
पाठु० । वृ० । स्व० प्र० । ' संज्ञो भाषणं मिथ ' इति वचनान्तः
स्या० ७ डा० ३ उ० । मिथः कथाकथनं, ध० २ अर्थि० । (' सिन्धो ')
शब्दे चतुर्थभागे २०४६ वृष्टे स्वयं तद्व्याख्या च गता ।)

संज्ञाव-संज्ञाव-पुं० । सम्भाषणनपुंसके, संज्ञाव-
कीर्त्ता ज्ञो अव्यसंसंज्ञवियद्वे परमुद्दो संज्ञवति । नि०
चू० ४ उ० ।

संज्ञ-संज्ञ-न० । ईष्येक्षणे, दृश० ८ अ० ।

संज्ञ-संज्ञ-पुं० । पञ्चाणां संज्ञनपूर्वके-
धावनं, स्त्री० । (वृक्षयता ' भाषण ' शब्दे पञ्चमभागे द्रष्टव्या ।
भोजनान्तेऽयं विधिरुक्ताः ।)

संज्ञ-संज्ञ-अव्य० । प्रदेशिन्या निरवयवं कृत्वे-
त्यर्थे, दृश० ५ अ० २ उ० ।

संज्ञ-संज्ञ-अव्य० । निर्लिपीकृत्येत्यर्थे, कल्प० ३
अर्थि० ६ कृणु । निरवयवं कृत्येत्यर्थे, आचा० २ भू० १ चू०
१ अ० ४ उ० ।

संज्ञ-संज्ञ-त्रि० । संज्ञनविधिना शोषिते, तच्च त्रि-
धा—आहाराः, शरीरम्, उपधिष्व । वृ० ३ उ० ।

संज्ञ-संज्ञ-त्रि० । एकाध्वस्ये, दृश० ३ अ० । उत्त० ।
संवृतं, प्रव० ६ द्वार ।

संज्ञ-संज्ञ-स्त्री० । संज्ञीनस्य—संवृतस्य भावः
संज्ञीनता । पञ्चा० १६ विष० । अङ्गप्राज्ञादि संवृत्य प्रवर्त्त-
ने, उत्त० ३० अ० । दृश० । प्रव० । मं० । स० । संज्ञीनता-शु-
भता, सा चेन्मित्रकपाययोगविवया विधिज्ञस्यासन्नता
चेति चतुर्त्वा । ध० २ अर्थि० । ग० । उत्त० ।

अथ संज्ञीनतामाह—

एगन्तमशावाए, इत्थीपसुविजिण् ।

सयणसखसेवणया, विचित्तसयणासखं ॥ २८ ॥

एकान्ते—जैरनाकुले पुनरनापातं न विद्यते आपातः
क्रीपुरुषादीनामागमनं यत्र तत् अनापातं तस्मिन् पुनः
पशुपण्डकादिविजितं आरामोद्यानस्थस्य गृहादिस्थानं शय-
नासनसेवनया कृत्वा संज्ञीनतास्यं तपो हयमित्यर्थः । उ-
त्त० ३४ अ० ।

संज्ञ-संज्ञ-त्रि० । इत्येतेतश्च भव्यभावे, आ-
चा० १ भू० ८ अ० ३ उ० ।

संज्ञ-संज्ञ-पुं० । कवलत्रयप्रमाणं शरीरावशेषणार्थमा-
हार, वृ० ५ उ० ।

संज्ञ-संज्ञ-स्त्री० । उद्वलने, आचा० १ भू० १ अ० ३
उ० । संज्ञित्यतेऽनया शरीरकथायादीनि संज्ञेक्षता । तपोवि-
शेषे, स्या० २ डा० २ उ० । सूत्र० । शरीरशेषणायाम्, प्रव० १
द्वार । आगमोक्तेन विधिना शरीराद्यपकर्षणं, प्रव० १३५
द्वार । कथायशरीरकथनायाम्, ज्ञा० १ भू० १ अ० । स्त्री० ।

आगमप्रांसञ्चरमानशनविधिक्रियायाम्, पञ्चा० १ वि०० ।
सा जघन्या मयमा उत्कृष्टा च । व्य० १० उ० ।
साम्प्रतं 'संलेखणा युवालयसरिरे' नि चतुस्त्रिंशदुत्तरशत-
तमं द्वात्रिंशद-

चत्वारि विचित्रां, विगई निज्जुहियाई चत्वारि ।
संवच्छेरे य दोभि, एगंतरियं च आयाम् ॥६८२॥
नाहिविगिद्धा य तवो, छम्मासे परिमिअं च आयाम् ।
अवेरे वि प छम्मासे, होइ विगिद्धं तवो कम्मं ॥६८३॥
वासं कोडीसहियं, आयामं कहु आणुपुण्णी ।
गिरिकंदरं व गंतुं, पाउवगमणं पवजई ॥६८४॥

'चत्वारि विचित्रां' इत्यादि गाथात्रयम्, संलेखन-संलेखना
आगमोक्तं विधिना शरीराद्यपकपणम्, सा च त्रिविधा-ज-
घन्या वारमासिकी, मध्यमा संवत्सरप्रमाणा, उत्कृष्टा तु
द्वादशी वर्षाणि । तत्रोत्कृष्टा तावदेवं प्रथमं चत्वारि वर्षाणि
विचित्राणि विचित्रतर्पांस करोति । किमुक्तं भवति-चत्वारि
वर्षाणि यावत्कदाचिच्चतुर्थम्, कदाचित्पष्ठम्, कदाचिदष्टम्-
मेवं दशमद्वादशादीन्यापि करोति, पारणकं च सर्वकामशुणित-
नाम्नादिशुद्धनाहारं विधत्ते । ततः परमन्यानि चत्वारि-
वर्षाणि उत्कृष्टप्रकारं विचित्रतर्पांस करोति, विद्वति-
नियुक्तिरिति-विद्वतिरहितानि । किमुक्तं भवति-विचित्रं
तपः कृत्वा पारणकं निर्विकृतं भुङ्क्ते उत्कृष्टरसवजं
च । ततः परतोऽप्यत्र द्वे च वर्षे एकान्तरितमाचमलं करोति,
एकान्तरं चतुर्थं कृत्वा आचाचमलं पारयन्तीत्यर्थः । एव-
मेतानि दशवर्षाणि गतानि । एकादशस्य तु वर्षस्या-
द्यान् परमासान् नार्तिविकृष्टं नार्तिगाढं तपः करा-
ति । नार्तिविकृष्टं नाम तपश्चतुर्थं पष्ठं वाऽवसंयं
नाष्टमादिकं, पारणकं तु परिमितं किञ्चिदुन्नादस्तास-
म्पञ्चमाचमलं करोति । ततः परमपरान् परमासान् वि-
कृष्टमष्टमदशमद्वादशादिकं तपः कर्म भवति, पारणकं तु मा
शीर्षमेव मरणं यासिपरिमितं कृत्वा परिपूर्णेष्टायाऽऽचमलं
करोति, न पुनरुन्नादस्तासं करोति । द्वादशे तु वर्षे कोडीसहिनं
निरन्तरमाचमलं करोतीत्यर्थः । उक्तं च निशीथचूर्णी-
'दु-
वालसमं वरिंसं निरन्तरं हायमाणं उडिणोदण्ण आयोच-
लं करे, तं कोडीसहियं भवइ, जेणायंयिलस्स कोडी-
कोडीए मिलइ' इति चतुर्थं कृत्वा आचाचमलं पारयति, पुन-
श्चतुर्थं विधायाचाचमलेनैव पारयतीत्यादीन्यापि बहुनि मता-
न्तराणि द्वादशस्य वर्षस्य विषये वीक्ष्यते, परं प्रथमोक्तव-
याज्ञात्र लिखितानीति । इह च द्वादश वर्षे भोजनं
कुर्वन् प्रतिदिनमेककवलमाहारया तावदुन्नादस्तां करोति
यावद्देककवलमाहारयति । ततः शेषेषु दिनेषु क्रमश ए-
केन सिक्थंनानमेकं कवलमाहारयति, द्वाभ्यां सिक्थ्याभ्यां
त्रिभिः सिक्थ्यैर्वै यावदन्ते एकमेव सिक्थं भुङ्क्ते, यथा
दीप समकालं तैलवत्सिद्धं भवति, तथा शरीरायुषोरपि
समकं क्षयः स्यादिति हेतोः । अपरं च-द्वादशस्य वर्षस्य पर्य-
न्तवर्तिनश्चतुरो मासान् यावदेकान्तरितं तैलमाहृत्यं चिरका-
लमसौ मुखं धारयति, ततः खलमल्लं भस्ममध्ये प्राक्षिप्य मु-
क्षमुष्णादिकं शोधयति । यस्मिं पुनस्तैलमाहृत्यं विधानं न का-
र्यं तदा रुक्षत्वात्तेन मुखयन्त्रमालसम्भवे पर्यस्तसम्यं

नमस्कारमुच्चारयितुं न शक्नोति, तदेवमनया आनुपूर्व्ये
क्रमेण द्वादशवर्षाधिकमुत्कृष्टं संलेखनां कृत्वा गिरिकन्दरं
गत्वा उपलक्ष्यमेतदप्यदिपि पटकायापमर्दरहितं विचित्रं
स्थानं गत्वा पादोपागमनं, वाशब्दाद् भ्रूणपरिष्कारिणीक्री-
मरणं च प्रपद्यते । मध्यमा तु संलेखना पूर्वोक्तप्रकारेण द्वा-
दशमिर्मासे, जघन्या च द्वादशभिः पक्षैः परिभावनीया । व-
र्षस्थानं मासान् पक्षांश्च स्थापयित्वा तपोविधिः । प्रातिगव नि-
रयंशुप उभयत्रापि भावनीय इति भावः । प्रथ० १३४ द्वार ।
नि० सू० । स० । पं० व० । आ० सू० ।

विस्मृतसंलेखनाविधिः—

संलेखणा इहं खलु, तवकिरिया जियवेगई पप्पत्ता ।
जे तीपै संलिहिजइ, देहकसायाइ शिअमणं ॥१३६६॥
संलेखना इहं खलु प्रक्रमं तपःक्रिया विचित्रा जियवैरः
प्रहन्ता । किमित्वाह—यद्यस्मात्तथा संलिख्यते कुर्यादित्ये
देहकसायादि बाह्यान्तरं च नियमेनानि गाथायः ।

अतिप्रसङ्गपरिहारमाह—

ओहंयं सव्वं शिय-तवकिरिया जइ वि एरिसी होइ ।
तह वि अइमाज्वसिद्धा, धिप्पइ जा चरिमकालम्मि १३६७
आधेन सामान्येन सर्वेण तपःक्रिया आदिन आरभ्य यच्च-
पीडशी देहकसायादिसंलेखनात्मिका भवति तथापि कैषा
प्रस्तुतावशिष्टा पृष्ठानं, तपःक्रिया चरमकाले देहत्यागाद्येति
गाथायः ।

पदन्वाह—

परिवाल्लिऊण विहिणा, गणिमाहपयं जईणमिअमुच्चिअं ।
अन्नुजअं विहारा, अहवा अन्नुजअं मरणं ॥१३६८॥
परिपालय विधिना सूत्रोक्तं गण्यादिपदम् आदिशब्दाद्—
उपाध्यायादिपरिग्रहः, यतीनामुचितमिदं चरमकाले यदुता-
भ्युद्यतां विहारां जिनकल्पादिकपः, अधवा-अभ्युद्यतं मरणं
पादोपागमनादीनि गाथायः ।

एसो अ विहारा विह, जम्हा संलेखणासमो चैव ।
ता ण विरुद्धो णअं, एयं संलेखणादारे ॥१३६९॥
एष च विहाराऽभ्युद्यतः । यस्मात् संलेखनासमो वसते
तस्माच्च विरुद्धं णयाऽत्र प्रस्तुतं संलेखनादारे भयमान
इति गाथायः ।

अणिऊण इमं पदमं, लेसुंइण पच्छओ वोच्छं ।
दाराणुणायगं विअ, सैमं अन्नुजअं मरणं ॥१३७०॥
अणिता एतमभ्युद्यतविहारं प्रथमं लेसोऽशन-संक्षेपं
पृष्ठतः-ऊर्थे वषयं, द्वात्रिंशत्पक्षे प्रस्तुतमित्यर्थः । सत्यकु-
सिद्धान्तनीत्याऽभ्युद्यतं मरणमिति गाथायः ।

तत्र द्वारगाथाभाह—

अन्वोच्छितीमण पं-चतुल्लखउवगरणमेव परिकम्मो ।
तवसत्तसुएगत्ते, उवसग्गसंइ अ वडरुक्खे ॥१३७१॥
अन्वोच्छितीमणः प्रयुक्ते, तथा पञ्चानामाचार्यादीनां
मुलना स्वयाम्यविषया उपकरणमेवति वक्तव्यमुच्चितं, परि-

कर्मोद्भवाविजयः तपःसत्त्वधुतैकत्वे उपसर्गसदृशचेति ।
पञ्च भावना भवनीत्यर्थः । वटवृक्ष इत्यपवादोक्तद्वयं प्रतिप-
द्यत इति गाथायैः ।

व्यासार्थमाह—

सो पुष्पावरकाले, जागरमाणे उ धम्मजागरिभं ।

उत्तमपसत्त्वभाणे, हिअएण इमं विचित्तेइ ॥१३७२॥

स गली वृक्षः सन् पूर्वापरकाले सुषुः सुप्तोत्थितो वा रात्रौ
जाग्रत् धर्मजागरिकां धर्मचिन्तां कुर्वन्नित्यर्थः, उत्तमप्रश-
स्तध्यानः प्रवृत्तशुभयोगाद्दयनेन्द्रे वक्ष्यमाणं वस्तु विचिन्त-
यतीति गाथायैः ।

अणुपालिभो उ दीहो, परिआभो वायणा तहा दिस्सा ।

शिष्काइआ य सीसा, मज्जे किं संपयं जुत्तं ॥१३७३॥

अनुपालित एव दीर्घः पर्यायः प्रवज्यारूपः, वाचना त-
था वना उचितेभ्यः, निष्पादिताश्च शिष्याः, कृतश्रद्धमोक्षस्य
मम किं साम्प्रतं शुक्रमेताश्चित्तयतीति गाथायैः ।

किंकिन्नु विहारेणा—अणुअण विहरामणुत्तरगुलेयं ।

उअ अणुअणसास—णेण विदिशा अणुमरामि ॥१३७४॥

केन विहारेणाभ्युद्यतं जिनकल्पादिना वा विहरामि उत्त-
रगुलेनैतत्कालापक्षया उताभ्युद्यतशासनेन विधिना सुत्रोक्ते-
न अनुस्रियं इति गाथायैः ।

पारद्वा वोच्छ्वी, एहिह उचियकरणा इहरआ उ ।

विरसावसाणउणो, इत्थं दारस्स संपाओ ॥१३७५॥

प्रारब्धा व्यवस्थितिः प्रमज्ज्यानिर्बहस्यमल्लङ्घ्यम्, इदानीमु-
चित्करणाद्भवति, इतरथा तु तत्करणं विरसावसानतः
कारणात् प्रारब्धा व्यवस्थितिस्तन्मन्यूनत्वादिति । अत्र द्वा-
रस्य व्यवस्थितिमनःसंज्ञितस्य संपात इति गाथायैः । ५०
व ४ द्वार ।

संक्षेपहापुरस्सर—मेअं पाएण वा तयं पुत्तिं ।

वोच्छं तमां कमेणं, समासतोऽणुपुज्यं मरणं ॥१३७६॥

संक्षेपहापुरस्सरमतःप्राप्यः पादपविशेषं मुक्त्वा तत्त्वं पूर्वं
वक्ष्ये संक्षेपनाम्, ततः क्रमेणोक्तकेपेण समासतोऽभ्युद्यतम-
रणं वक्ष्ये इति गाथायैः ।

चत्तारि विचिआइ, विगरेणिज्जहिआइ चत्तारि ।

संवच्छरे उ दोषि उ, एगंतरिअं च आयामं ॥१३७७॥

चतुरः संवत्सरान् विचित्राणि तर्पासि करोति यद्वादी-
नित तथा विहृतिनिर्वृदानि निर्विहृतिफानि चतुर एव, सं-
वत्सरौ द्वौ च तदुद्देककान्तरितमेवं च नियोगतः आयातं
तपः करोतीति गाथायैः ।

शाइविगिट्ठो अ तवो, छम्मासे परिमिअं च आयामं ।

अणे वि अ छम्मासे, होइ विगिट्ठं तवोकम्मं ॥१३७८॥

नातिविरुद्धं च तपः चतुर्थादि परमासान् करोति । तत
ऊर्द्धं परिमितं चायामं तत्पारणक इति तैलगण्यवधारणं च,
सुखभङ्गं अन्यान्यापि च परमासान् अत ऊर्ध्वं भवति विरु-
द्धमथैव तपःकर्मैति गाथायैः ।

वासं कोडीसहियं, आयातं तह य आणुपुज्जीय ।

संघयथादियुक्त्वं, एचो अट्ठाइ नियमेणं ॥१३७९॥

वर्षकोटीसहितमायामं तथा चाणुपुज्यो एवमेव संहननाद्य-
नुक्रमम्, आदिशब्दाद्-शक्यादिप्रहः, अत उक्ताकालादर्थो-
न्नि अस्मत्प्रत्ययत्वात्प्रियमेत करोति, इह च कोटीसहितमित्येवं
वृक्षां श्रुतने—“पट्टवणभो य दिवसा, पण्णक्काणस्स निट्टवण-
आ य । जहियं समिति दोषि उतं मणइ कोडिसहियं तु॥१॥”
भावार्थो पुण इमस्स जय पण्णक्काणस्स काणो काणो य मि-
लयइ । कहं गोसे आवस्सए अम्भत्तुओ गहियां, अहारत्तं अ-
रिथऊण पच्छा पुणुरवि अम्भत्तं करेइ, बीयस्स पट्टावणा प-
ढमस्स निट्टावणा एवं दो वि काणा एगट्ठ दो वि मिलिया ।
अट्टमाहिस्स तुण्हउ कोडिसहियं, ओ अरिमदिवसो तस्स वि
एगा काडी एवं आर्यविलनिब्बिइयएगासएगट्ठाणाणि वि ।
अहवा इमा अणो विही—अम्भत्तुं कयं, आर्यविलेण पारिय
पुणुरवि अम्भत्तुं करेइ आर्यविलं च । एवं एगासएगा-
हं वि संजोगा कायव्वा, शिव्विगतिगाइस्स संघेस्सु स-
रिसेस्सु य एत्थ आर्यविलेणाहिगारो ” इति गाथायैः ।

इत्थमसंक्षेपनायां दोषमाह—

देहिम्मि असेल्लिहिए, सहसा धाऊहिं सिज्जमायेहिं ।

जायइ अट्टज्झाणं, सरीरिणो चरमकालम्मि ॥१३७९॥

देहे असेल्लितं सति सहसा धातुभिः क्षीयमासैर्मांसा-
दिभिर्जायतं आसत्स्थानम्—असमाधिः शरीरिणश्चरमकाल-
मरणसमय इति गाथायैः ।

विहिणा उ थोवथोअं, खविजमायेहिं संभवइ थेअं ।

भवविडविबीअभूअं, इत्थं य जुत्ती इमा थेआ ॥१३८०॥

विधिना तु शास्त्रोक्तेन स्तोकस्तोकं क्षयमासैर्धातुभिः सं-
भवति नैतदासत्स्थानं भवविडपिबीजभूतमतदत्र युक्तिरियं
क्षयाऽसंभवे इति गाथायैः ।

कथं जय इत्याह—

सइसुहमावेण तहा, थोवविवक्खत्तयेण थो बाहा ।

जायइ वलेण महया, थेवत्सरंभभावाओ ॥१३८१॥

सदा शुभभावस्य ‘तथा’ तेन संक्षेपनाप्रकरणेन स्तोका-
धिपक्षत्वेन हेतुना न बाधा जायते कुत इत्याह—वलेन महना
शुभभावेन तेन स्तोकस्य दुःस्वप्नारम्भभावादिति गाथायैः ।

उवकमणं पुण एवं, सप्पडिआरं महाबलं थेयं ।

उचिआणासंपायण, सइ सुहमावं विसेसेणं ॥१३८०॥

उपक्रमणमेवं धान्वादीनां समप्रतीकारं भूयां सुहृद्वेन महा-
बलं ज्ञेयम्, अत्र उचिताह्लासोपादानेन सदा शुभभावमुपक-
मणं विशेषयति गाथायैः ।

थोवं उवकमिअं, वज्जं अमिंतरे च एअस्स ।

जाइ इअ गोअरत्तं, तहा तहा समयमेएणं ॥१३८१॥

स्तोकमुपक्रमणीयम्, बाह्यं मांसादि, आभ्यन्तरं च अशुभ-
परिणामादि, एतद्व्योपक्रमणास्य याति एवं गोचरत्वं संक्षे-
पनायाः तथा तथा समयमेवेन—कालभेदेनेति गाथायैः ।

संक्षेपहा

छगवं तु विजिजंत, उदग्गभावेण पायसो जीवं ।
बाव्ह सुहजोगाभो, बहुगुल्लेखं च सुट्ठं ति॥१५८२॥
युगपत्तु सेव्यमात्रं तस्मात्सावि उदग्गभावेण प्रभुतया प्रा-
यशो जीवं, किमिच्छाह-क्यावयति शुभयोगात् सकाशात् ।
किमिव किमिच्छाह-बहुगुल्लेखमिव सुमदं व्यावयति जया-
दिति गाथार्थः ।

आहृष्यवह्निमिषं, एसा कह जुज्जं जज्जणस्स ।
समभावविचिखो तह, समयत्थविरोहो चैव ॥१५८३॥
आह-आत्मवधनिमित्तमेवा संलेखना कथं युज्यतं ? यति-
जनस्य समभाववृत्तेः सता, तथा समतापविरोधतत्त्वैरेति
गाथार्थः ।

विरोधमाह—

तिविहाऽतिवापकिरिया, अप्पपरोभयगया जम्भो भणिया।
बहुसो अण्हिहुफलया, धीरेहि अश्र्यंतनाखीहि ॥१५८४॥
निविधा अतिपातक्रिया, कथमित्याह—आत्मपरोभयग-
ता यतो भणिता समयं बहुशोऽनिष्टफलदयं क्रिया धीरे-
नन्तवानिभिः सर्वैरेति गाथार्थः ।

मझइ सत्थं एअं, थ उ एसा अप्पवह्णिमिचंति ।
तल्लक्खणविराहो, विहिआणुट्ठायाभावेण ॥ १५८५ ॥
भयंते सत्यमन्त्रविधातिपाताक्रियति, नत्वेवा संले-
खना क्रिया आत्मवधनिमित्तेति । कुल इत्याह—तल्लक्खण-
विराह-आत्मवधार्थाक्यालक्षणाविराहात् । विरहश्च विहितानु-
ष्ठानभावेन हेतुनेति गाथार्थः ।

जा खलु पमत्तजोगा, शिअमा रागाइदोससंत्ता ।
आयाउ बहिन्भूआ, सा होइ अइवायकिरिया य ॥१५८६॥
या खलु प्रमत्तयोगात् सकाशात् नियमाद्रागादिदोषसं-
ज्ञा स्वरूपतः आह्लाता बहिर्भूता उच्छ्वासा सा भवत्यतिपा-
तक्रिया इदं लक्षणमस्या इति गाथार्थः ।

जा पुण एअविउत्ता, सुहभावविबुद्धिं अ नियमेण ।
सा होइ सुदकिरिया, तल्लक्खणजोगो चैव ॥१५८७॥
या पुनरेतद्विपुक्ता क्रिया शुभभावविबुद्धिर्ना च नियमेन अ-
वश्यतया सा भवति शुद्धक्रिया कुतस्तल्लक्षणयोगात् एवेति
गाथार्थः ।

पडिवज्ज अ इमं जो, पायं किअकिमिओ उ इह जम्मे ।
सुहमरखा कियकिओ, तस्सेसा जायइ जुहुता ॥१५८८॥
प्रतिपद्यते चैतां संलेखनक्रियां यः प्रायः स कृतकृत्य एवेह
जन्मान् निष्ठितायैः सुभमरेणेनान् कृतकृत्यो यदि परं तस्यै-
वा जायते यथोक्ता संलेखना शुद्धक्रिया इति गाथार्थः ।

मरखपडिआरभूआ, एसा एवं च थ मरखनिमिआ ।
जह गंडल्लेअकिरिया, थो आथविराहयाकूना ॥१५८९॥
अरुणप्रतीकारभूतेषा एवं कोकल्यामान् मरखनिमिआ,
कथा मरखपडिआरभूतेषा उःखरूपाऽपि नास्मिन्विरोधनाकूपेति
गाथार्थः ।

अन्मत्था सुहजोगा, असंपत्ता पायसो जहासमयं ।
एसो इमस्स उचिओ, अमरखधम्मोहि निदिट्ठो ॥१५९०॥
अन्मत्ताः शुभयोगाः औचित्येन असंपन्नाः यथागमं
प्रायशो यथासमयं यथाकालमेवोऽप्यस्य मरखं योगस्यो-
चितः समयः, अमरखधर्म्ममिधीतरागैर्निर्दिष्टः स्ये इति
गाथार्थः ।

यतश्चैवम्—

ता आराहेह्ण इमं, चरमं चरमगुणसाहगं समं ।
सुहभाव विवुद्धी खलु, एवमिह पवत्तमाणस्स ॥१५९१॥
यतश्चैवं तत्-तस्मादाराधयामः—संपादयामः एतं चरमं
शुभयोगं चरमगुणसाधकमाराधनानिष्पादकं 'सम्यग्' आ-
गमनीत्या, शुभभाववृद्धिः खलु कुशलाशुषुद्धिरित्यर्थः । ए-
वमिह संलेखनायां प्रवर्त्तमानस्य सत इति गाथार्थः ।

उचिए काले एसा, समयमि व वसिआ जिद्धिदेहि ।
तम्हा तम्भो थ दुट्ठा, विहिआणुट्ठायाओ चैव ॥१५९२॥
उचितं कालं-चरमे 'एसा' संलेखना 'समयेऽपि'—आगमेऽपि
वसिता 'जिनन्दैः । तीर्थकरैर्यस्मात्स्माच्च दुष्टा एषा । कुत
इत्याह-विहितानुष्ठानत एव शास्त्रोक्तत्वादिति गाथार्थः ।

भावमवि संलिहेहि, जियप्पखीएण भासजोएणं ।
भूअत्थभावखाहि, परिवट्ठइ बोहिमूलां ॥१५९३॥

भावमप्यान्तरं संलिखति-वशं करोति, जिनप्रयत्नेनानामा-
नुसारेण ध्यानयोगेन धर्म्मोदिना भूतार्थभावनामिध च-
क्षमाणाभिः परिवर्द्धयति-बुद्धिं नयति बोधिमूलान्यव-
दकारणानीति गाथार्थः ।

एतदेवाह—

भावेइ भाविअप्पा, विसेसओ नवरं तम्मि कालम्मि ।
पर्यए निग्गुणत्तं, संसारमहासमुदस्स ॥१५९४॥

भावयति-अभ्येति भावितात्मा सूत्रेण विशेषतोऽतिशयेन
नवरं तस्मिन्काले चरमे, किमित्याह-स्वभावेन निर्गुणत्वम-
सारत्वं संसारमहासमुद्रस्य भवोऽधोरेति गाथार्थः ।

जम्मजमरखजतो, आशामं वसणभावयाहो ।
जीवाण दुक्खहेउ, कट्ठं रोदो य भवसमुदो ॥१५९५॥

जन्मजरामरखजतो बहुन्वाद्मीश्यामानादिमानित्यग्राहः इय-
समभवापदाकाण्यैः अपकारत्वाद्दर्शनां जीवानां दुःखहेतुः
सामान्येन, कष्टरीद्रो-भयानका भवसमुद्र एवभूत इति
गाथार्थः ।

धणोऽहं जेण मए, अणोरपारम्मि नवरमेअंति ।
भवसयसहस्सदुल्लं, लद्धं सदम्मजाणंति ॥१५९६॥

धन्याऽहं सर्वथा येन मया 'अनर्वाक्यपारे' महामहति
नवरमेतस्मिन् भवसमुद्रे भयशतसहस्रदुर्भयमैकानेन
लब्धम्—प्राप्तं सज्जमयानं-सज्जम् एव यानपात्रमिति
गाथार्थः ।

एकस्स पहावेयं, पालिजंतस्स सइ पयत्तेयं । *

जम्मंतरे वि जीवा, पार्वति य दुक्खदोगच्छं ॥१५६॥

एतस्य प्रभावेण धर्म्मयानस्य पाहयमानस्य सदा-सर्वकालं प्रयत्नेन-विभिना जन्मान्तरेऽपि जीवाः-प्रणिनः प्राप्नु-वन्ति न , किमित्याह-दुःखप्रधानं दौर्गत्यं दुर्गतिभाव-मिति गाथायैः ।

चिंतामणी अपुण्वो, एयमपुण्वो य कप्परुक्खो सि ।

एअं परमो मंतो, एअं परमामयं एत्थ ॥१५६॥

चिन्तामणिरपूर्वोऽचिन्त्यमुक्लिंसाधमादेतज्जन्मानम्, अपूर्व-श्च कल्पवृक्ष इत्यकल्पितफलदानात्, एतत्परमो मन्त्रो रा-गादिविषयादित्याह, एतत्परमाप्तुतमभामरणशब्दपुण्यहेतुत्वा-दिति गाथायैः ।

इच्छं वेअावडिअं, गुरुमहिं महातुभावाणं ।

जेसि पहावेयिअं, पत्तं तह पालिअं चेव ॥१५६॥

इच्छामि वैषावृत्यं सम्यग् सुवार्त्तानां, महातुभावानाम् आ-दिशब्दात्-सहायसाधुग्रहः, येषां प्रभावेणैव धर्म्मयानं प्राप्तं भया, तथा पालितं वैषाविप्रेनेति गाथायैः ।

तेसि णमो तेसि णमो, भावेण पुणो पुणो वि तेसि णमो ।

अणुवक्कपपरहिअरया, ए एयं दिंति जीवाणं ॥१६०॥

नेभ्यो नमः, तेभ्यो नमः, भावेन अन्तःकरणेन पुनरपि ते-भ्यो नम इति धर्मिक्यम् । अनुपकृतपरहितरता गुरुवो यत एतद्वदिति जीवभ्यो धर्म्मयानमिति गाथायैः ।

नो इत्तो हिअमयं, विअइ भुवेणे वि भव्वजीवाणं ।

जाअइ अमो वि अ जमो, उत्तरणं भवसमुदाअं ॥१६०॥

नातो धर्म्मयानादितमन्यद्भस्तु विद्यते भुवनऽपि त्रेलोकेऽपि भव्यजीवानाम्, कुत इत्याह-जायते अत एव धर्म्मयानाद्य-त उत्तरणं भवसमुद्रादिति गाथायैः ।

एत्थ उ सव्वे ठाणा, तहसंजोगदुक्खसयकलिअ ।

रोहाऽणुबंधुत्ता, अच्चंत सव्वहा पावा ॥१६०॥

अत्र तु भवसमुद्रे सर्वाणि स्थानानि देवलोकानीति तथाऽन्यसंयोगदुःखशतकलितानि योगावसानं विमानानीति संयो-गदुःखानीति प्रतीतम्, अत एव रौद्रः।नुबन्धयुक्ताणि विपाक-दारुणत्वादित्यन्तं सर्वथा पापान्यशोधनानीति गाथायैः ।

किं एतो कट्ठपरं, पत्ताणं कहिंवि मणुअजम्ममि ।

जं इत्थ वि होइ रई, अच्चंतं दुक्खफलयमि ॥१६०॥

किमतः कष्टतरमन्यत्प्राप्तानां कथंचित्कृच्छ्रेण मनुजजन्मन्य-पि यदत्रापि भवति रतिः संसारसमुद्रे अत्यन्तं दुःखफलेद्यथोक्त्यायादिति गाथायैः ।

भावान्तरमाह—

तह चेव सुहुमभावे, भावइ संवेगकारणं सम्मं ।

मवययगम्भूए, अकरणनिअमाइसुद्धफले ॥१६०॥

५६

तथैव स्वप्नभावात्-निपुणपदार्थान् भावयति । संवेगकार-काप्रशस्तभावजनकान् सम्यग् विधानेन प्रवचनगम्भूतान् सारभूतादित्यर्थः, अकरणीयमादिशुद्धफलात्-आदिशब्दा-दनुबन्धसाधुपरिग्रह इति गाथायैः ।

परसावज्जावाय-जोएणं तस्स जो सयं चाअो ।

संवेगसारगुरुओ, सो अकरणणियमवरहेउ ॥१६०॥

परसावज्जावायनयोगेन-ध्यापारेण तस्य यः स्वयं त्यागः सावद्यस्य, किभूत इत्याह-संवेगसारगुरुः-प्रशस्तभावप्रधानः स सावद्यत्यागाऽकरणनियमवरहेतुः पापाऽकरणस्यावन्ध्य-हेतुरिति गाथायैः ।

परिसुद्धमणुडाणं, पुव्वावरजोगसंगयं जं तं ।

हेमघटथाणीअं, सयाऽवि शिअमेण इहफलं ॥१६०॥

परिशुद्धमण्डपानं समयशुद्धं पूर्वापरयोगसंगतं यन् त्रिकोटी-शुद्धं तत् हेमघटस्थानीयं वर्त्तते, सदाऽपि नियमेनेष्टफलम-पवर्गसाधनानुबन्धीति गाथायैः ।

जं पुण अण्डिसुद्धं, मियमयघटतुल्लमो तयं ऐअं ।

फलमिअसाहयं चिअ, य साणुबंधु सुहफलमि ॥१६०॥

यत्पुनरपरिशुद्धं समयनीत्या मृन्मयघटतुल्यमसारं हि तत्, त्वयं फलमात्रसाधकमेव, यथा कथंचिन्न सातुबन्ध शुभफले इतरवदिति गाथायैः ।

धम्ममि अ अइअरे, सुहुमेणाभोगसंगए वि ति ।

अहिणं चयइ सव्वे, गराहापडिक्खभावेण ॥१६०॥

धर्म्मं कानिचारातपचारान् सूक्ष्मान्-स्वल्पान् अना-भोगसंगतानपि कथंचिदावेन त्यजति सर्वान् सूत्रनी-त्या गदाप्रतिपक्षभावेन हेतुनेति गाथायैः ।

सो चेव भावणाओ, कयाइदुल्लसिअविरिअपरिणामो ।

पावइ सेहिं केवल-भेव मओ णो पुणो मरई ॥१६०॥

स चैवं भावनातः सकाशात् कदाचिदुल्लसितवीर्यपरि-णामः संप्राप्नोति श्रेणिं तथा फलम् । एवं मृतकेवला-प्या न पुनर्प्राप्तिं कदाचिदप्राप्तिं गाथायैः ।

जइ वि न पावइ सेहिं, तहाऽवि संवेगभावणाओ ।

यिअमेण सुगई लहइ, तहा य जिअधम्मवेहिं च ॥१६०॥

यद्यपि न प्राप्नोति श्रेणिं कथमपि संवेगभावनायुक्तः, यत्नि-यमेन सुगतिं लभते अन्यजन्मनि, तथा जिनधर्म्मबोधिं च लभत इति गाथायैः ।

एतदेवाह—

जमिह सुहभावणाए, अइसयभावेण भाविओ जीवो ।

जम्मंतरेऽपि जायइ, एवंविहभावणुओ अ ॥१६१॥

यन् यस्मादिह शुभभावनाया अतिशयभावेन भावितो जीवः सुचामित इत्यर्थः, जन्मान्तरेऽप्यन्यत्र जायते एवंविधभावा-युक्त्वं शुभभावयुक्त इति गाथायैः ।

एसेव बोहिलाओ, सुहभावबलेण जो उ जीवस्स ।

वेवावि सुदो भावो, वासिक्कित्तिल्लानाएवं ॥१६१२॥

एव एव बोधिलामो वसते । शुभभावचलेन वासनामाम-
भ्यां एव जीवस्य प्रेयापि-जन्मान्तरेऽपि शुभो भावो भव-
ति वासिततिलैल्लानन, तेषां हि तैलमपि सुगन्धि भवती-
ति माधार्थः ।

संल्लिङ्गल्लान्णाएवं, एवं वक्कप्पिनु कल्लमाई ।

गुरुमाह्व अ सम्मं, ल्लमाविउ मावसुद्धीए ॥१६१३॥

संलिङ्ग्यात्मानमेवं द्रव्यतो भावतश्च प्रत्ययं फलकादि-
प्रातिहारिकं गुर्वादीन् सव सत्यम् ल्लमायत्वा यथाहं भाव-
सुद्धया संयोगेति माधार्थः ।

उव्वुद्धिऊण सेसे, पडिबद्धं तम्मि तह विसेसेण ।

धम्मे उल्लमिअन्नं, संजोगा इह वियोगंता ॥१६१४॥

उव्वुद्धं 'खेपा' गुर्वादिभ्योऽप्यान् प्रतिक्रान्, 'त-
स्मिन्' स्वात्मनि तथा विशेषोपापद्ध, धर्मे 'उद्यमितव्यय'
यत्नः कार्यः, संयोगा इह वियोगान्ताः, एवमुपबुद्धेति
माधार्थः ।

अह वंदिऊण देवे, जहाविहं सेसए अ गुरुमाई ।

पक्कसाइनु तम्भो, तयंतिगे सव्वमाहारं ॥१६१५॥

अथ वसित्वा देवान्-भगवतो यथाविधि-सम्यक् शेष-
श्च गुर्वादीन् यन्त्रित्वा, प्रत्याख्याय ततः-तदन्तरं तन्त्रिके
गुरुसमीपे सर्वमाहारमिति माधार्थः ।

समभावम्मि वि अण्णा, सम्मं सिद्धंतमणिअमग्गेण ।

पिरिकंदरं तु गंतुं, पाववगमसं अह करेह ॥१६१६॥

समभावं स्थितायामा स सम्यक् सिद्धान्तोक्तं मार्गेण
गिरिहः सन् पिरिकन्दरं तु गन्ता स्वयमेव पावपगममेव
करोति । पावपसमान उन्मेषाद्यभावादिति माधार्थः ।

सव्वरथापडिबद्धो, दएडाययमाइडाणमिह ठाउं ।

जावजीवं चिहुइ, शिचिहुं पायव समाखो ॥१६१७॥

सर्वत्रप्रतिबद्धः समभावात्, दृढादयत्तादिरुपस्थानमिह स्थि-
त्वा स्वरिखले बाधजीवं तिष्ठति महात्मन् निष्कटः
पावपसमान, उन्मेषाद्यभावादिति माधार्थः ।

एडमिन्नुमसंघयखे, महाणुभावा करिति एवमिधं ।

एवं सुहभावमिध, शिक्कलपक्कारसं परमं ॥१६१८॥

प्रथमसंज्ञेनेति योगतः महानुभावा-श्रुतयः कुर्वन्त्ये-
वमेतदनयानं प्रायः शुभभाव एव, नान्ये, निष्कलपकारसं
परमं, निष्कलपदं, मोक्ष इति माधार्थः ।

शिक्कापाइयमेअं, मणियं इह वक्कमाणुसत्तेणं ।

संभवह अ इअरं पि हु, मणियमिधं बीअरासेहि ॥१६१९॥

निर्वाणीघातवदेतत्पादपगमनं भणितम् । इह प्रकमानुसारेण
हेतुना संभवति अतएवपि-सम्याघातवदेतत्, भणितमिदं
वातसमिधं करीरिति माधार्थः ।

सीहाइहिं अमिभूओ, वाक्ववममं करेह विरिक्खो ।
आउम्मि वडुण्ठे, निअमिउं नवरं बीअत्तो ॥१६२०॥

सिद्धादिभिरभिमृतः सन् पावपगमनं करोति स्थिर-
चित्तः कश्चिदायुषि ब्रम्भति सति विद्याय नवरं पीडताः
उपक्रममिति माधार्थः ।

संघपणाभावाओ, इअ एवं काउं जो उ असमत्तो ।

ओ पुण थेवपरागं, कल्लं संल्लेइयं काउं ॥१६२१॥

संज्ञनाभावात् कारणादेवमेतत्कर्तुं येऽसमर्थः सन्-
पगमनं, स पुनः स्तोकातरं कालं जीवितानुसारेण संल्लेखनां
कृत्वेति माधार्थः । (१००) (इत्किमिअरुण्णयाक्यामम्
'इविक्किमरु') शब्दे द्वितीयांशे १३२ पृष्ठ गतम् ।)

मत्तपरिआए वि हु, आपण्वजं तु विअइयं देह ।

पुण्वि सीअल्लो वि हु, पच्छा संजायसंवेवो ॥१६२२॥

भक्तपरिहायामपि-द्वर्तीयानुशङ्कपायाम् आम्रमज्जमेव-
प्रमज्ज्याकालादेवारभ्य विकटनां द्वाति, पूर्वं शीतलोऽपि
परलोकां प्रति पञ्चाक्षरकाले संजातसंवेगः-उत्पन्नसंवेग
इति माधार्थः ।

वज्ज अ संकिलिहुं, विसेसओ खवरं भावयं एतो ।

उल्लसिअजीवविमिओ, तम्भो अ आराइयं लहइ ॥१६२३॥

वर्जयति च 'संक्रिष्टम्' अशुभं विशेषतो नवरं भावनमपः
यथाकानयनो उल्लसितजीवयोः सत्संवेगात् तत्तन्ना-
राधनां लभते-प्राप्नोतीति माधार्थः ।

कंदप्पेदेवकिविस-अमिओगा आसुरा य संमोहा ।

एसा उ संकिलिहु, रंचविहा भावसा मणिआ ॥१६२४॥

कान्दपिकी, कैतनिकी, आमियोगिकी, आसुरी, संमोहनी
च । कन्धपदीनामियमिति सर्वत्र भावनीयम् । एसा तु संक्रि-
ष्टा पञ्चाविधा भावना भणिता, तत्तत्तन्नाभावाभावाभावेति
माधार्थः ।

जो संजओ वि एअ-सु अण्णसत्तासु वडुइ करिंवि ।

सो तम्भेइसु गच्छइ, सुंसु भइओ चरइयिओ ॥१६२५॥

यः संयतोऽपि सन् व्यवहारत एतात्सर्वश्रुतां भाव-
नासु वसति कथंविद्वाद्यभावाभावात् तद्विधेषु गच्छति
सुंसु-कन्धपदीप्रकारेषु भाव्यधरणादीम् सर्वथा तत्स-
त्ताविकलो द्रव्यचरणदीनश्चेति माधार्थः ।

तत्र—

कंदप्पे कुकुइए, दवसीले आवि हासखपरे अ ।

विन्हावितो अ परं, कंदप्पं भावयं कुहाइ ॥१६२६॥

कन्धप्यवान् कन्धपः एवं कौतुक्यः हृतद्वर्षमीलत्वापि
हासकरश्च, तथा विस्मापयश्च परान् कान्धप्यीं भावनां
करोतीति माधार्थः ।

कन्धपवान् कान्धपी भावनां करोमीत्युक्ते स च यथा

करोति तच्छत्र—

करकरकरस्स इअयं, कंदप्पो अण्णिहुआ च संतात्ता ।

कंदप्यकहाकहयं, कंदप्यवत्संस्तं य ॥ १६३१ ॥

‘कहकहकहस्ते’ ति ‘अभ्यभाषि सुते भवति’ ॥ इति
शुक्लपात्रे पद्ये, कहकहकहयं इत्यन्तः, कहुकहाय इत्यर्थः ।
तथा कन्धर्प्य-अरिहासः स्वातुकेष्व अभिवृत्तया संस्तयाः,
सुम्भस्त्रिभ्यो मिश्रपुरस्कारस्य, तथा कन्धर्प्यकहाकह-
यं-कहकहयमहः, तथा कन्धर्प्येभ्यो विषयकारकेष्व कुर्वि-
ति संस्तं व प्रसंस्तं व कन्धर्प्यविषया कस्य च कन्धर्प्यकह-
येव इति ग्राह्यार्थः ।

कौतुक्यवन्तमाह—

भूहृदयययादरिहं, वयसिहं च तेहिं तेहिं तद्विहं ।
कुहयं व जह कुहयं चिभ, हसयं परो अभयया अहसं ॥ १६३२ ॥
अमुक्यवन्तदिभिर्देहावयवैर्बलैश्च तैस्तेहंसकपरकैः तथा
वेदां करोति कश्चित् तथाविधमोहोपाद् यथा कुह-
यमेव-नामपरिस्मृत्यत् त्वसति पर-तद्गृहा, आत्मना अ-
हसन्, अभिमित्रमुत्तराग इव व एवंविधः स कौतुक्यवा-
निति गाथायः ।

दुतद्वर्पणीलमाह—

मासह दुभं दुभं ग-च्छरिं अ दपिष्य भव गोविंसो सर ।
तव्युद्भुदुभकारी, कुहयं व डिभो वि दप्येयं ॥ १६३३ ॥

भाषते दुते दुतमसमीचय संज्ञमाद् वेमाद् गच्छति च दुते
दुतमव, ‘रसितं हव’ हर्षोन्मूर्त इव ‘मोक्षव्या’ वलीवर्धिविषयः
आदि काले तथा सर्वदुतदुतकारी असमीपकारीति वाक्यं
तथा स्फुटतीव तीमोद्गच्छिशेषान् विभोऽपि ‘वर्षेण’ कुतिस-
तवलेकपेय इत्येभूतः च दुतद्वर्पणील इति गाथायः ।

हासकहकारमाह—

वेसवयसोहिं हासं, जखयंते अभ्यसो रेसिं च ।
अह हासणे चि भयह, वयसो व्न हले विअच्छंते ॥ १६३४ ॥
वेसवयसैस्तथा चिभकवैर्हासं जनक्यात्मनः वेसं च द्रव-
त्वात्मा हासन इति भवत्यंत, हासकर इत्यर्थः । ‘घतने इव’
भगवद् इव ‘हृत्तमि’ चित्राणि ‘निषकृन्मिति’ नागार्थः ।

विस्मापकहकारमाह—

सुरजालमादरिहं, तु विन्दयं कुहयं तमिहजखस्स ।
तेसु य विमिहयं सयं, आहडकुहडपणं च ॥ १६३५ ॥
‘सुरजालादिभस्तु’ इन्द्रजालिको विस्मयं करोति चिभ-
भ्रमलक्षणं तद्विधजनस्य-वालिग्रामस्य, तेष्विन्द्रजाला-
दिषु न विस्मयते विस्मयं स्वयं न करोत्यात्मना आ-
हलकुहडकेषु च पुनस्तथाविधप्राप्त्यसोऽकर्मतिष्वेतेषु यः स-
विस्मापक इति गाथायः । उक्ता कर्मणा अवनना ।

कौत्सिचिकीमाह—

नायस्स केवलित्थं, भम्मापरियाया सम्भलहयं ।
हासं अयस्यसहं, किम्भिसिं भावयं कुहयं ॥ १६३६ ॥
आनन्द-भुतकपदय ‘केवलित्ता’ कीकराभावां ‘भम्मा-

वार्याणां’ मुकुटा सर्वसाधु सामान्येव, माययाऽवयम-
स्ताधारुपं तथा मायी सामान्येन वः स कैश्चिकिर्भ्यो अवननां
तद्भावाभ्यासकराणां करोतीति गाथायः ।

हासकहकारमाह—

कहाव कहा व वे विभ, वे वेव वववववववव व ।
वेवववववववववव, जोहप्रवोवोहिं किं कज्जं ॥ १६३७ ॥
कहाव-वृषिवाक्यं, वतमेव-आकाशितपातनिमुत्पादनीं,
तान्येव भूमे भूयः, तथ स यज प्रमादा-भधावः, अम-
भावाच्च तन्निषवभूताः क्व तव कव्यव्य इति पुनवतलोपः,
तथा मोक्षाधिकारिणां-साधूनां ज्योतिषयोनिभ्यां-ज्योति-
षयोनिमवृत्तिभ्यां किं कृत्यं ?, न किञ्चिद्भवतुत्वादिति हा-
नावर्षवद्, इह कवाक्य इव बलेन परिग्रहणीया इति ।
तथा तदुपदेशः उपाधिभेदे तस्मा भूहि पात्रेति ज्योतिःमा-
त्रादि च शिष्यमहाशयपालनफलमित्युत्पन्नफलेव सुखमधिया
भावनीयमिति गाथायः ।

कैवलयवर्णमाह दारं—

सव्वे वि य पडिबोहें ह, खयाऽविससेय देर उववणं ।
पडितपणं य मुकुव वि, भावो ह विडिअट्टो डा ॥ १६३८ ॥

सर्वोनपि प्राणिनो न ऋषिबोधवत्तति न समवृत्तिर्नैव वा
विशेषं यद्वायुपदेष्टमपि तु गम्यारन्तर्भातरदेष्टमा-
भेदन, तथा परितप्यते न गुरुभ्योऽपि दानादिना आस्ताम-
न्वस्य ज्ञानः संवेद्यमिति निमित्ताय एवालोकिता गद्वा श-
ब्द एव इति कस्यचन्यवैवाद् : मन्त्राभ्याः, काहुद्रुजजापाश्च
अभ्याः केनचित्प्रत्यक्षप्राप्त्यन्ते उपायाभ्यवर्धयति सर्वोनपि न
प्रतिबोधयति, अत एवालोकेष्वेव न द्वाभ्युपेक्षे मुक्तमुत्पा-
य गुरुभ्यो न परितप्यते साधुवैरित्यर्थ इति गाथायः ।

धर्माचार्यवर्णमाह—

जखारहिं अयसं, विहांसं वडुर खयावि भोवाए ।
अहिबो छिदेवेहि, वनासवार्ह अणुसुलोमो ॥ १६३९ ॥

जखारिभिः सन्निरसार्थं अयसंस्ताधारुपं विभाव-
ते अनेकधा ब्रवीति, वर्यते नवाप्यवपाते-गुरुसंवावृत्ती
तथा अहितः चित्रमेसी गुरोरेव प्रकाशवादी-सर्वसमर्थं त-
द्वाचारी अणुसुलोमो-प्रतिहूल इति धर्माचार्यवर्णवाद् :
आत्मान्यो ह्यकारणमत्र गुणाः कदाप्यकारणं, गुरु परिभवा-
न्निमित्तकव्यक्तवत्तिरौद्रा इति गाथायः ।

साधवर्णमाह दारं—

अविसहयाऽतुरियगर्ह, अयाऽवुतिची अ वि मुकुव वि ।
खयमितपीरोसा, गिहिवपल्लस्य य संघरमम ॥ १६४० ॥

अविषहया न सहन्ते कस्यचिदपि तु देशात्कर्तव्यं यामि ।
अन्तरितगतयो मन्द्याग्निन इत्यर्थः । अमनुकर्मिणः कस्यचित्-
विन्दुराः अपि तु गुरुमपि प्रस्थास्ताभ्यो जग, तथा कथमा-
त्रपीतिरापाः तदैव दद्यात्तदैव मुद्रा मुहिवत्सलस्य सभाजन
संस्थानः सर्वसंग्रहपट इति साधवर्णवाद् : । इहाविषहया
परोपद्राप्येन, अन्तरितगतस्य ईर्ष्यापरिहारायमनुवर्तिनः अ-
संयमापत्त्या, कथमात्रपीतिरौषः अदपकप, यतया, शाहव-

संलेखणा

स्वला धर्मप्रतिपत्तये संबध्यन्त उपकरणाभावे परलो-
काभावादिति गाथायैः ।

मायिस्वरूपमाह दारं—

गृहइ आयसहावं, आयइ अगुणे परस्स संते वि ।

चोरो व्व सव्वसंकी, गृहायरो हवइ मायी ॥ १६४१ ॥

गृहति—प्रच्छाद्यत्यात्मनः स्वभावं गुणाभावरूपमशोभनं
छादयति गुणान्परत्याप्यस्य सतोऽपि विद्यमानानपि माया-
दांषण तथा चौर इव सर्वशङ्की स्वचित्तदांषण गृहाचारः सर्वत्र
वस्तुनि भवति मायी जीव इति गाथायैः । उक्ता कौत्विकी
भावात् ।

आभियोगिकीमाह दारं—

कोउअ भूईकम्म, पसिणा इअरे शिमित्तमाजीवी ।

इङ्गिरससायगुरुओ, अमिओगं भावणं कुणइ ॥ १६४२ ॥

कौतुकं वक्ष्यामः एवं भूतिकर्म एवं प्रश्नः, एवमितरः
प्रश्नाप्रश्न एव निमित्तम् आजीवाति कौतुकायाजीवकः
ऋद्धिरससातगुरुः सत्ताभियोगां भावानं करोति, तथाविधा-
भ्यासादिति गाथायैः । पं० व० ४ दार । (कौतुकस्व-
रूपनिरूपणं 'कोउअ' शब्दे तृतीयभागे ६६६ पृष्ठ गतम् ।)

भूतिकर्माण्याह—

भूएअ मड्डिआए, सुत्तेण व होइ भूईकम्मं तु ।

वसहीसरीरभेङ्ग-रस्सा अमिओमाईआ ॥ १६४४ ॥

बला भस्मरूपा सुहा वाऽऽर्द्रासुखलक्षणा स्वेण वा प्र-
सिद्धेन भवति भूतिकर्म परिरच्यघनरूपम् । किमर्थमित्याह-
वसतिशरीरभेदकरत्वेत्यतद्रक्षाधर्मभियोगादय इति कृत्वा
तेन कृतेन तद्रक्षां कर्तुमिति गाथायैः ।

प्रश्नस्वरूपमाह दारं—

पणहाउ होइ पसिणं, जं पासइ वा सयं तु तं पसिणं ।

अंगुठोच्छिद्धपए, दप्पणअसितोयकुइई । १६४५ ॥

प्रश्नस्तु भवति पाठादिरूपः प्रश्न इति यत्प्रयति
स्वयमात्मना तुशब्दादन्ये च अत्रस्थाः प्रस्तुतं च स्तुते
स प्रश्न इति । क तदित्याह—अङ्गुष्ठोच्छिष्टपदं इत्यङ्गुष्ठपदं तु
शिष्टे कासारोदभक्षणेन एवं वर्ण्य—आर्द्रो असौ च—खट्वं
तथै—उदकं कुइ—भिस्ती आदिशब्दाम्मदमफलादिपरिग्रहः,
(पाठान्तरे—) कुडाविः कुडः प्रशान्तो वा पश्यति—कल्प-
विशेषादिति गाथायैः ।

प्रश्नाप्रश्नमाह—

पसिणापसिणं सुमिणे, विजामिडं केहइ अणमस ।

अहवा आईखणिए, धटिअसिडिं परिकहेइ ॥ १६४६ ॥

प्रश्नाप्रश्नाऽयं सर्वविधा भवति ; यः स्वप्नं 'विद्याशिष्टे' वि-
द्याकथितं सत्कथयत्यन्यसौ शुभजीवितादि, अथवा—'आईख-
णिए' प' स्ति । ईक्षणिका वैषका आख्यायी लोकसिद्धा डोम्बी,
साऽपि धण्टिकाशिष्टे धण्टिकायां स्तिता धण्टिकयक्षणे क-
थितं परिकथयत्येव वा प्रश्नाप्रश्न इति गाथायैः ।

निमित्तमाह—

तिविहं होइ शिमिणं, तीए पच्चुप्पसागयं चेव ।

एत्थ सुभासुभभेअं, अहिगण्णेतरेविभासाए ॥ १६४७ ॥

त्रिविधं भवति निमित्तं कालभेदेत्याह—अतीतं प्रत्युत्पन्न-
मनागतं चैव, अतीतदिविषयत्वात्तस्य, अत्र शुभाशुभभेदम-
तल्लोकं, कथमित्याह—आधिकरणतरविभाषा यत्साधिकरणं
तदशुभमिति गाथायैः ।

एयाणि गारवड्ढा, कुणमाणो आभिओगिअं वंषे ।

बीअं गारवराइओ, कुव्वइ आराह उअं च ॥ १६४८ ॥

एतानि भूतिकर्मादीनि गौरवार्थं—गौरवनिमित्तं कुव्वं ऋ-
षिः आभियोगिकम् अभियोगनिमित्तं बध्नाति कर्मं देवता-
द्यभियां गदि कृत्यमेतत् । द्वितीयमपवादपदनिमित्तम्, अत्र
गौरवरहितः सन्निवृद्ध एव करोत्यतिशयज्ञानं सत्येनत्स चैवं
कुव्वं आराधको न विराधकः, उअं च गात्रं बध्नातीति शेषः ।
तीर्थोन्मत्तिकरणादिति गाथायैः । उक्ता आभियोगिकी
भावात् ।

साम्प्रतमासुरीमाह—

अणुचद्धविग्गहे वि अ, संसत्तवो शिमित्तमाएसी ।

णिक्किवणिराणुकंपो, आसुरिअं भावणं कुणइ ॥ १६४९ ॥

अनुचद्धविग्रहः—सदा कलहशीलः, अपि च—संस्कृतपा
आहारादिनिमित्तं तपःकारी, तथा निमित्तम्—अनीतादि-
भेदमादिशति । तथा निष्कपः—कृतारहितः, तथा निःसुकरूपः—
ऽनुकम्पारहितः अन्यस्मिन् कम्पमानोऽपि । इत्यासुरीभाव-
नोपपत्ता भवतीति गाथायैः ।

व्यासार्थमाह—

णिअं, दुग्गहसीलो, काउण य खाणुत्तपई पच्छा ।

ण य खामिओ पसीअइ, अवराहीणं दुविहणं पि ॥ १६५० ॥

नित्यं व्युत्पन्नशीलः ?—सततं कलहस्वभावः, कृत्वा च
कलहं नानुत्पत्ये पश्चादिति न च हान्तः सम्प्रपराधिना
प्रसीदति—प्रसादं गच्छति । अपराधिनेऽप्येताः—स्वपक्षप-
रपक्षगतयोः कपायोदयादेवत्येताऽनुवक्षविग्रह इति
गाथायैः ।

संस्कृतपलमाह—

आहारोवहिंसिआ—सु जस्स भावो उ निअसंससो ।

भावोवहओ कुणइ अ, तवोवहाणं तयट्ठाए ॥ १६५१ ॥

आहारोपविश्यास्वां द्वादिरूपासु यस्य भावस्त्व—आशयः
'नित्यसंस्कृतः'—सदा प्रतिबद्धः, भावोपहनः स एवभूतः करो-
ति च तप उपधानम्—अनशान्ति, तदर्थम्—आहाराद्यर्थं यः
स संस्कृतता यतिरिति गाथायैः ।

निमित्तादेशनमाह दारं—

तिविहं निमित्तं एकिक—क छविहं तं तु होइ विअेअं ।

अभिमाणाभिनियसा, वागरिअं आसुरं कुणइ ॥ १६५२ ॥

त्रिविधं भवति निमित्तम्—कालभेदेन, एकैकं यद्विधं लाभा-
लाभसुखदुःखजीवितमरणविषयभेदेन तस्य भवति विषये-

म् । एतन्नाभिमानाभिनिवेशादित्यभिमानतीव्रतया व्याकृतं,
सदा आसुरी भावनां करोति तज्ज्ञावाभ्यासरूपत्वादिति
गाथायः ।

निष्कपमाह दारः—

चक्रमण्यार्हसो, मुणिकिवो थावराहसत्तेसु ।

काउं च खाणुतप्पह, एरिसओ थिकिवो होइ ॥१६५३॥

चक्रमण्यार्ह—गमनासनादि तत्र सङ्गः सन् क्वचित्सु-
निष्कपः सुष्ठु गतधृष्टः स्थावरादिसत्त्वेषु करोत्यजीवप्रति-
पस्या कृत्वा वा चक्रमण्यार्हं भावितुं प्रयते केनचित्प्रोदितः
सञ्जातादृशा निष्कपे भवति, लिङ्गमतदस्येति गाथायः ।

निरनुकम्पमाह दारः—

जो उ परं कंपं, दङ्खणं न कंपए कदिणमावो ।

एसो उ थिरणुकंपो, पणसो वीअरगोहि ॥ १६५४ ॥

यस्तु परं कम्पमानं दृष्ट्वा कुतश्चित्सुतः न कम्पते कति-
नभावः सन् क्रूरतया एव पुनः निरनुकम्प्यो जीवः प्रहृष्टो
वीतरागैराक्षरितं गाथायः । उक्ता आसुरी भावना ।

साम्रते संमोहनीमाह दारः—

उम्मग्गदेसओम-ग्गदूसओ मग्गविप्पडीवची ।

मोहेण य मोहिता, संमोहण्णिं भावणं कुण्हे ॥१६५५॥

उन्मार्गदेशकः वक्ष्यमाणः, एवं मार्गदुषकः एवं मार्ग-
विप्रतिपत्तिः तथा मोहन स्वगतं तथा मोहयित्वा परं
संमोहनीं भावनां करोति । तज्ज्ञावाभ्यासरूपत्वादिति गा-
थायः ।

उन्मार्गदेशकमाह—

नाथाइ दुसयंतो, तत्त्विवरीअं तु उदिसइ मग्गं ।

उम्मग्गदेसओ ए-स होइ अहिओ अ सपरेसि ॥१६५६॥

ज्ञानार्थीनि दूषयन्पारमार्थिकानि तद्विपरीतं तु पारमार्थि-
कज्ञानविपरीतमवादिशति मार्ग धर्मसंबन्धिनमुन्मार्गदे-
शक एव एवंभूतः भवत्यहितः, एवं परमार्थेन स्वपरयो-
द्वेयोरपीति गाथायः । १० व० ४ द्वार । (मार्गदूषकव्याख्या
' मग्गदूसग्ग ' शब्दे षष्ठमांश ५८ पृष्ठे गता ।)

मार्गविप्रतिपत्तिमाह—

जो पुण तमेव मग्गं, दुसिताउपंडिओ सतकाए ।

उम्मग्गं पडिवज्झइ, विप्पडिवत्तेस मग्गसत्त ॥ १६५८ ॥

यः पुनस्त्वमेव मार्ग—ज्ञानादि दूषयित्वा अप्रसिद्धः सन्
स्वतन्त्रया जातिरूपया देश उन्मार्गं प्रतिपद्यते एव एव मार्ग-
विप्रतिपत्तिरिति गाथायः ।

मोहमाह—

तह तह उवहयमइओ, सुज्झइ थाणचरणंतरालेसु ।

इह्मीओ अ बहुविहा, दङ्खं जपो उ मोहो य ॥ १६५९॥

तथा तथा चित्ररूपतया उपहतमतिः सन् मुह्यति ज्ञानचर-
णान्तरालेषु गहनसु अजीव्य बहुविधा दृष्ट्वा परतीर्थिकानां
यतो मुह्यत्यसौ मोह इति गाथायः ।

मोहयित्वेति व्याख्येयासुराह—

जो पुण मोहेइ परं, सम्मोवेणं च कइअवेणं वा ।

सययंतरम्मि सो पुण, मोहिता वेप्पइ अणेणं ॥१६६०॥

यः पुनर्मोहयति परमं प्राणिनं सङ्गावेन वा तथ्येनैव
कैतवेन वा परिकल्पितेन समयान्तरे—परसमये मोहयति—
स पुनर्यंभूतः प्राणी ' मोहयित्वे ' ति गृह्यते अनेन द्वारगा-
थावयनेति गाथायः ।

आसां भावनानां फलमाह—

एयाओ मावणाओ, भाविता देवदुग्गां जति ।

ततो वि चुआ संता, पडिति भवसागरमयंतं ॥१६६१॥

एता भावना भावयित्वा अवश्यं देवदुर्गतिं याति प्रा-
णिनः, ततस्तस्या अपि च्युताः सन्तः देवदुर्गतिः पर्यटन्ति
भवसागरं—संसारसमुद्रमनन्तमिति गाथायः ।

प्रकृतोपयोगमाह—

एयाओ विसेसेणं, परिहरइ चरणविग्गभूआओ ।

अअभिरोहंअं शिअ, सम्मं चरणं पि पावेइ ॥१६६२॥

एता भावना विशेषेण परिहरति चरणविग्रभूताः । एता
इति एतच्चिरार्थादेव कारणान्स्मर्यकरुणमपि प्राप्नोति प्र-
स्तुतानशनीनि गाथायः ।

आह ख चरणविरुद्धा, एआओ एत्थं चैवं जं मणिओ ।

जो संजओ वि भइओ, चरणविहीणो अ इह्वाई ॥१६६३॥

आह न चरणविरुद्धाः एता भावनाः, अत्रैव यद् भणितं
प्रत्ये यः संयतोऽप्येतास्त्वित्यादि तथा भाग्यस्वरणार्थान-
श्चेत्यादि प्राणिनि गाथायः ।

अत्रोत्तरम्—

वनहारणया चरणं, एआसुं जं अमंकिलिहो वि ।

कोइ कंदप्पाइ, सवइ ण उ थिच्छंएण एसुं ॥१६६४॥

व्यवहारनयाच्छरणम् एतासु भावनासु यदसंक्रिष्टाऽपि प्रा-
णी कश्चित्कन्दर्पादीन् संवते, न तु निश्चयेन तेन च-
रणमतास्त्विति गाथायः ।

एतदवाह—

अखंडं गुणद्वारं, इह्दं एअस्स थियमओ चैव ।

सइ उचियपविचीए, सुत्ते वि जओ इमं मणिपं ॥१६६५॥

अखण्डं गुणस्थानं निरतिचारमिष्टमनस्यो नियमत एव
निश्चयनयन यस्य सद्बौद्धिकप्रवृत्त्या हतुभूतया संवऽपि य-
त इहं भणितं वक्ष्यमाणमिति गाथायः ।

किं नदित्याह—

जो जहवायं न कुणइ, मिच्छादिह्मी तओ हु को अओ ।

वट्टेइ अ मिच्छंतं, परस्स संकं जणेमाणो ॥ १६६६ ॥

यो यथावा यथाऽऽगमं न करोति विहितं मिथ्यादृष्टस्त
एवंभूतात्कोऽन्यः स यथास्त्वाविषाधनादि विषयैर्यत च,
मिथ्यात्ववशादान्मनः परस्य शङ्का जनयन्सदनुष्ठानविषया-
मिति गाथायः ।

स्याद् यथावाग्देव कन्धर्पादिकरुणमित्याहृष्याह—
 कंदर्पाई वाओ, न वेह चरखमि सुह कहं वि ।
 ताए अ सेवणं पि डु, तह वायविराडं वेव ॥१६६७॥
 कन्धर्पादिवाद्यो नन्वेहागमं चरखे चारित्रिययः भूयंत
 कश्चित्कस्मिंश्चित्स्थाने, तत्तस्मादेतत्सर्वेन कन्धर्पसं-
 नमपि तद्वाद्यविराधकं चारित्र्याद्यविराधकमेवेति गाथायः ।
 एवं निश्चयनेत्येतदुक्तम्—

किं तु असंखिजाई, संजमठायाई जेण चरणे वि ।
 भणियाई जाई भेया, तेण न दोसो इहं कोइ ॥१६६८॥

किं त्वसंख्येयानि संयमस्थानानि तारतम्यभेदेन येन च-
 रणेऽपि—चारित्र्येऽपि भक्तिताम्यागमे जातिभेदात्तज्जातिभेदेन
 तेन कारणेन दोषा इह कश्चित्कन्धर्पादी तथाविधसंयम-
 स्थानभावादिति गाथायः ।

प्रकृतयोजनमाह—

एआखँ विसेसेणं, तच्चाओ तेण होइ कायणो ।
 बुझि तु भाविआण वि, पच्छतावाइजंगेण ॥१६६९॥
 एतासां भावनानां विशेषणं तस्यागां भवति तेन कर्त-
 र्यो विषयिकताऽनश्वरनि, पूर्वभावितानामपि सतीनां प-
 क्षात्ताप्राप्त्यायेन भवसांस्फुटि गाथायः ।

कयमित्थ पसेसेणं, पणयं वोच्छाभि सव्वयसुद्धं ।
 भत्तपरिआण खलु, विहाणसेसं समासेणं ॥१६७०॥

कृतमत्र प्रसङ्गेन, प्रकृतं वक्ष्यामि । किंभूतं सर्वनय-
 विमुक्तम्, किमित्याह—भक्तपरिष्ठायाः खलु विधानशरं यक्षाङ्क
 तं समासन—संश्लेषेति गाथायः ।

वियडणअच्छुड्डायं, उचिअं संलेखणं च काऊण ।
 पक्कखाइ आहारं, तिविहं चउव्विहं वाऽपि ॥१६७१॥

विकटनां दत्त्वा तदन्वभ्युत्थानं संयमं उचितं संलेखनं
 च संहननादं कृत्वा प्रत्याख्यात्याहारं गुरुसमीपं त्रिविधं
 कृतुर्विधं चापि यथासमाधानमिति गाथायः ।

उव्वत्तइ परिअत्तइ, मयमसंसावि कारवइ किंचि ।
 जत्थऽसमाथो नवरं, समाहिजणयं अपडिवद्धो ॥१६७२॥

उत्कर्षितं परावर्त्तितं स्वयमात्मनैव अन्येनार्णव कारयति, कि-
 चित् कथंयानुत्पकरणं यन्नासमर्थो नवरं तत्कारयति, स-
 माधिजनकं द्यात्मनः अग्रतवद्धः सन् सर्ववर्त्तति गाथायः ।

मेत्तादी सत्ताइसु, जिण्णद्वयणं तह य अच्वत्थं ।
 भावेइ तिक्कमावां, परमं संवेगमावणं ॥१६७३॥

मैत्र्यादीनि मैत्रीप्रमाद्वकारणमाध्यस्थानि स्वस्वादिषु स-
 त्समुत्पादिकस्य मानातिशयेषु जिनैन्द्रयचनेन हेतुभूतेन तथा
 काव्येयं नितरां भावयति तीक्ष्णभावः सन् परमं संवेगमा-
 पन्नः आतिशयेनाद्रोन्नतःकरण इति गाथायः ।

देहसमाथो यतितव्यमित्याह—
 सुहम्माणाओ धम्मो, तं देहसमाहिंसंभयं पायं ।

ता धम्माऽपीडाए, देहसमाहिमि जहम्बं ॥१६७४॥

शुभध्यानाद्धमोदः धर्मो भवति तच्छुभध्याने देहसमा-
 धिसंभवं प्रायो वाहुत्येनास्मद्विधानाम् । यत एव तत्समाख-
 र्मणीडया हेतुभूतया देहसमाधी-शरीरसमाधाने यतित-
 र्य—प्रयत्नः कार्य इति गाथायः ।

इहरह्छे यवडुमि य, संघयथे थिरिधिइ रडिअस्स ।
 देहस्स समाहीए, कसो सुहम्माण भावो चि ॥१६७५॥

इतरया छेदवर्त्तिनं संहननं सर्वजघन्य इत्यर्थः । स्थिर-
 धृत्या रहितस्य दुर्बलमनसः देहस्याऽसमाधी संजातं सति
 कुतः शुभध्यानभावा नैवेति गाथायः ।

तयभावमि अ सुहा, जायइ लेसा वि तस्स थियमेणं ।
 तत्तो अ परभवमि अ, तल्लेसेतुं उववाओ ॥१६७६॥

तदभावं च—शुभध्यानाभावे च अशुभा जायते लेख्याऽपि
 तथाविधात्मपरिणामरूपा तस्य नियमेन देहात्समाधिमतः
 ततश्चाशुभलेश्यातः परमं—जन्मान्तरेऽपि तल्लेश्यास्वे-
 वापपातो महाननय इति गाथायः ।

तम्हा उ सुहं भाणं, पक्कखाणिस्स सव्वजत्तेणं ।
 संपाडिअण्वं खलु, गीअत्थेणं सुआणाय ॥१६७७॥

यस्माद्वं तस्मात् शुभमेव ध्याने प्रत्याख्यानिभः सर्वयत्ने
 न कवचज्ञानात्संपादयितव्यं खलु नियोगतः गीतार्थेन श्रुत-
 न—साधुनेति गाथायः ।

सो वि अ अप्पडिवद्धो, दुग्गहलामस्स विरइभावस्स ।
 अप्पहिपडणत्थं वि अ, तं तं चिद्धं करावइ ॥१६७८॥

सोऽपि च प्रत्याख्यानी अग्रतवद्धः सर्वत्र दुर्लभलामस्य
 दुर्लभप्राप्तः विरतिभावस्य—चारित्र्यस्य अग्रतपतनार्थमेव
 चाक्कापरतस्यः सन् तां तां चत्थां कारयति कवचादिकरूपमिति
 गाथायः ।

तह वि तया अदीसो, जिण्णवरवयणमि जायवहुमासो ।
 संसाराउ विरसो, जिण्णहिं आराहओ भणिओ ॥१६७९॥

तथापि तदा अदीनः सन् भावने जिनवरवचने जात-
 बहुमानः वचनैकनिष्ठः सन् संसाराद्विरक्तः संविग्नो जि-
 नैरापका भावितः परमाथत इति गाथायः ।

अत्रापपत्तिमाह—

जे सो सया वि पायं, मणेणं संविगमपक्खिओ वेव ।
 इअरो उ विरइयथं, न लहइ चरमं वि कालमि ॥१६८०॥

यदसाधेयंविषयः सदापि प्रायः मनसा भावेन संविग्नपा-
 त्तिक एवम् इतरस्वसंविग्नप्राप्तिकः विरतिरत्यं—चारित्रं न
 लभते न प्राप्नोति चरमकालऽपीति गाथायः ।

संविगमपक्खिओ पुण, अस्सत्थ पयडुओ वि काएयं ।
 धम्मं चिअ तल्लिच्छे, ददरति स्थि व पुरिसमि ॥१६८१॥

संविग्नप्राप्तिकः पुनः शीतलविहारी अम्यत्र प्रवृत्तोऽपि
 कार्यादभागे कायेन प्रमादात् धम्मं एव तल्लिखतः तत्र-
 तचित्तः ददरक्रीवत् पुरुषः । सा यथा कुलजा भाषितभर्तृ-

का कञ्चिज्जातरागा कादाचित्कस्वल्पकालतस्याप्या दामावि-
क्रियामवृत्ताऽपि तद्वत्तत्विद्या पापे न युज्यते, स्वल्पं च दा-
मादिक्रियाकलमाप्नोतीत्येवं संविप्रपातिकाऽपि कायमात्रेणा-
समञ्जसप्रवृत्तौ भावेन धर्मरक्षा धार्मिक एव मन्तव्य
इति गार्थार्थः ।

तथो चित्र भावाभ्यो,यिमिचभूषमि चरमकालमि ।

उत्करिसविसेखं, कोई विरई पि पावेइ ॥ १६८२ ॥

तत एव भावात्—धर्मविषयात् निमित्तभूते चरमकाले
सति उत्कर्षविशेषेण शुभभावस्य कश्चिद्विरतिमपि प्राप्नोति
अथ इति गार्थार्थः ।

युक्तियुक्तमेतत्—

जो पुख किलिडुचिचो, गिरवेकखोऽखत्यदंडपडिबद्धो ।

लिगोवचापाकारी, ख लहई सो चरमकाले वि॥१६८३॥

यः पुनः क्रिष्टचित्तः सस्वनिर्पणः सर्वत्रानर्थद्वारप्रतिबद्धः
तथा लिङ्गोपघातकारी तेन तेन प्रकारेण न लभते स वि-
रतिरन्ते चरमकालोऽपीति गार्थार्थः ।

चोएइ कई समखो, किलिडुचिचाइदोमव होइ ।

गुरुकम्पपरिखईओ, पायं तह दव्वसमखो आ॥१६८४॥

चोदयति चोदकः, कथं अमलः संक्रिष्टचित्तादिदोषवान्
भवतीति, उत्तरमत्र—गुरुकर्मपरिख्यतेति चेत् प्रायस्तथा
बाहुल्येन द्रव्यभ्रमणश्चेति गार्थार्थः ।

एतदेव समर्थयते—

गुरुकम्पमो पमाओ, सो खलु पावो जओ तओऽखेगे ।

चोइसपुवधरा वि डु, अणंतकाए परिवसंति॥१६८५॥

गुरुकर्मणः सकाशात्प्रमादो भवति, स खलु पापोऽतिरौ-
द्रः यस्ततः प्रमादादनेकं वतुर्दशपुवधरा अपि तिष्ठन्त्यन्ये
अनन्तकाये परिबलन्ति वनस्पताविति गार्थार्थः ।

किञ्च—

दुक्खं लम्भइ नाणं, नाणं लद्धं मावणा दुक्खं ।

भाविअमई वि जीवो,विसएसु विरअई दुक्खं ॥१६८६॥

दुःखं लभते—कृच्छ्रेण—प्राप्यते ज्ञानं—यथास्थितपदार्था-
वसायि,तथा ज्ञानं लब्ध्वा—प्राप्य भावना एवमेवेतिदित्येवं-
रूपा दुःखं भवति । भावितमतिरूप जीवः कथंचित् कर्म-
परिणतिवशात् विषयेभ्यः शब्दादिभ्यो विरज्यते अप-
रिचिन्तिकेण दुःखं तत्प्रवृत्तेः सात्मीयतयादिति गार्थार्थः ।
एवं गुरुकर्मपरिणतः क्रिष्टचित्तादिभावो विरजः, द्रव्य-
भ्रमणमाह—

अणे उ पढमं चित्र, चरितमोहकखोवसमहीसा ।

पव्वइआ ख लईती,पच्छा वि चरितपरिखामं ॥१६८७॥

अन्ये तु प्रथममेव—आदित आरभ्य चारित्रमोहकयोपशम-
हीनाश्चचारित्रमन्तरेणैव प्रज्जिताः द्रव्यत एवभूताः
सन्तो न लभन्ते पश्चादपि तत्रैव तिष्ठन्तश्चारित्र्यपरिणामं
प्रज्ज्यास्तित्वरूपमिति गार्थार्थः ।

एतदेवाह—

मिच्छादिद्वीओ वि डु, कई ईह होति दव्वलिगधरा ।

ता तेसिं कई ख हुंती,किलिडुचिचाइओ दोसा॥१६८८॥

मिथ्यादृष्ट्योऽपि अग्रिशब्दादभ्युपगम्य अपि केचनेह लोके
शास्त्रे वा भवन्ति द्रव्यलिङ्गधारिणो विदम्बकमायाः, तत्त-
स्मात्तत्त्वमैवभूतानां कथं न भवन्ति ?, भवन्त्येव क्रिष्टचि-
त्तादयो दोषाः प्रागुपन्यस्ता इति गार्थार्थः ।

तत्रैव प्रक्रमे विशिष्टेयमाह—

एत्थ य आहारां खलु, उवलकखण्णमेव होइ गायव्वो ।

बोसिरइ तओ सव्वं, उवउचो भावसंणं पि॥१६८९॥

अत्र चानशनाधिकारे आहारः खलु परित्यागमधिकृत्यो-
पलक्षणमेव भवति ज्ञातव्यः शेषस्यापि वस्तुनः । तथा चा-
भ्युत्थजति—परित्यज्यसावनशनी सर्वम्, उपयुक्तः सन्
भावशस्यमपि स्वमिथ्यात्वादीनीति गार्थार्थः ।

किं बहुमा—

असं पिव अप्पाणं, संवेगाइसयाउ चरमकाले ।

मखइ विसुद्धमोवो,जो सो आराहओ भण्णिओ॥१६९०॥

अन्यमिद्यारमानं प्राप्नोताद्यतनः संवेगातिशयात् संवेगा-
तिशयेन चरमकाले प्रागुपयाणकालं मन्यते शुद्धभावः सन्
सर्वोऽसर्वमनिवेश्यतांगेन यः स आराधको भणितस्तीर्थ-
करणगुधरैरिति गार्थार्थः ।

अयमेव विशिष्यते—

सुव्वत्थापडिबद्धो, मज्झकथो जीविअ अ मरुणे अ ।

चरणपरिखामजुचो,जो सो आराहओ भण्णिओ॥१६९१॥

सर्वेष्टाप्रतिबद्धः इहलोके परलोकं च,तथा मध्यस्थो जीविते
मरणे च; न मरणमभिलषति नापि जीवितमित्यर्थः, चरण-
परिखामयुक्तो न तद्विकलः, य एवंभूतः स आराधको भणि-
तस्तीर्थकरणगुधरैरिति गार्थार्थः ।

अस्यैव कलमाह—

सो तप्पभावओ लिअ, खविउं तं पुव्वदुक्खं कम्मं ।

जायइ विसुद्धजम्मा,जोगो अ पुणो वि चरणस्स॥१६९२॥

स एवंसुतस्तरप्रभावत एव—चारित्रपरिणामप्रभावादेव
क्षयित्वाऽभावमापाद्य तत्पूर्वदुष्कृतं कर्म शीतलावहारजं
जायते विशुद्धजम्मा—जात्यादिदोषरहितः योग्यश्च पुनरपि
तज्जन्मापक्षया चरणस्थेति गार्थार्थः ।

विशेषको भवनीति तद्विशेषमभिधानुमाह—

एसो अ होइ तिविहो, उकोसो मज्झमो जहणो य ।

लेसादारेण कुटं, वोच्छामि विसेसमेएसिं ॥ १६९३ ॥

एव चाराधको भवति त्रिविधः । वैविध्यमेवाह—उत्कृष्टो,
मध्यमो, जगन्मयश्च । भावसांगेन चोत्कृष्टत्वादि यत एवमतो
लेश्याद्वारेण—लेश्याङ्गीकरणेन स्फुटं—प्रकटं दक्षयामि विशेष-
मतेषामुत्कृष्टादिभेदानामिति गार्थार्थः ।

तत्र—

सुकाए लेसाए, उकोसगमसंयं परिखमिचा ।

जो मरइ सो हु थियमा, उकोसाराहओ होइ ॥१६६४॥

शुक्लाया लक्ष्यायाः सर्वोत्तमाया उत्कृष्टमशकं विशुद्धं परिणम्य-तद्भाषमासाद्य यो ज्ञियते कश्चित्सर्वः स नियमा-वेधोत्कृष्टाऽऽराधको भवति स्वल्पभयप्रज्ञ इति गाथार्थः ।

मध्यमाऽऽराधकमाह—

जे सेसा शुकाए, अंसा जे आवि पम्हलेसाए ।

ते पुख जो सो भखिओ, मज्झिमओ वीयरगेहिं ॥१६६५॥

ये शेषा उत्कृष्टे विहाय शुक्लायाः अंशाः-भेदाः, ये चापि पद्मलेश्यायाः, सामान्येन तान् पुनर्विपरिणम्य यो ज्ञियते स मध्यमो भवितो मध्यमाराधको वीतरागैर्जनैरिति गाथार्थः ।

जघन्यमाराधकमाह—

तेओ लेसाए जे, अंसा अह नेओ जे परिणमिता ।

मरइ तओ वि हु शेयो, जहछमाराहओ इत्थ ॥१६६६॥

तेजोलेश्यायाः ये अंशाः-प्रधानाः, अथवा तान् यः परिणम्याऽऽशान् कांश्चित् ज्ञियतेऽसावप्येवंभूतो ज्ञेयः, किंभूत इत्याह—जघन्यमाराधकोऽत्र प्रवचन इति गाथार्थः ।

अस्यैव सुसंस्कृतभोजनलवणकल्पविशेषमाह—

एसो पुख सम्मत्ताऽऽ-इसंगओ चव होइ विमंओ ।

ख उ लेस्सामित्तेणं, तं जमभव्वाख वि सुराणं ॥१६६७॥

एष पुनर्लेश्याया द्वारोक्ताग्राधकः सम्यक्त्वादिसंगत एव-सम्यक्त्वज्ञानतद्भावस्थायिचरणयुक्त एव भवति विज्ञेय आराधको न तु लक्ष्यमात्रेण केवलम् आराधकः । कुत इत्याह-तत्-लेश्यामात्रं 'यत्' स्वस्मात् कारणात् अभव्या-नामपि सुराणं भवति, यज्ञश्याश्च ज्ञियन्ते तल्लेश्या एवा-प्यन्यन्ते इति गाथार्थः ।

आराधकगुणमाह—

आराहगो अ जीवो, तवो खविऊण दुकडं कम्मं ।

जायइ विसुद्धजम्मा, जोगो वि पुणो वि चरखस्म ॥१६६८॥

आराधकश्च जीवः तत आराधकत्वात् क्षापयित्वा दुष्कृतं कर्म प्रमादं च ज्ञानावरणानि जन्मादिकुलारोपस्या योग्यस्य पुनरपि चरणस्य तद्भावभाविन इति गाथार्थः ।

आराधनाया एव प्रधानफलमाह—

आराहिऊण एवं, सत्तदुभवाण सारओ चव ।

तेल्लुकमत्थअत्थो, गच्छइ सिद्धि शिआंगेणं ॥१६६९॥

आराध्वैतमुक्तप्रकारं, किमियाह—सत्तदुभयभ्यः सत्ता-एज्जमभ्यः आगत एव त्रिषु वा चतुर्षु वा जन्मसु, किमि-त्याह—त्रैलोक्यमस्तकल्पः—सकललोकचूडामणिभूता ग-च्छति सिद्धि-मुक्ति नियोगनावश्यन्त्यति गाथार्थः ।

तत्र च गतः सन्—

सव्वखणु सव्वदरिसी, निरुवमसुहसंगओ य सो तत्थ ।

जम्माइदोसरहिओ, चिट्ठइ भयवे सराकालं ॥१७००॥

सर्वज्ञः सर्वदर्शी नाचेतना गगनकल्पः तथा निरुपम-सुखसंगतश्च सकलव्याधाधिनिवृत्तः स आराधको मुक्तः तत्र

सिद्धो जन्माविदोपरहितः-जन्मजरामरणपरिहितः संस्ति-ष्ठति भगवान् सदाकालं-सर्वकालमेव नत्वभावी भवति यथा-ऽऽहुस्व्ये-“प्रविध्यातदीपकलोपमो मोक्षः” इति गाथार्थः ।
पंच० ४ द्वार । आच० । घ० (‘पञ्जुसवणा’ शुभ्ये वर्षासु सं-लेखनाविधिः)

संलेहयाभूसिय-संलेखनाभूपित-त्रि० । संलेखना-शरीरस्य तपसा कुरीकरणं तथा वा ‘भूसिय’ इति जुष्टाः सेविना ये न तथा । संलेखनाभ्यतपःकारिषु, आच० ।

संलेहयाभोसयाभु(भू)सिय-संलेखनाजोषया(भूपित)जुष्ट-त्रि० । संलेखनायां-कपायशरीररूपीकरणे या जोषया-प्रातिः सेवा वा जुपी प्रीतिसेवनयोरिति वचनात्, तथा तां वा ये जुष्टाः सेविनास्ते तथा ‘भूसिय’ इति भूयिताः क्षीणा ये ते तथा । संलेखनातपःकारिषु, भ० ३ श० ७ उ० । औ० ।

संलेहयासुय-संलेखनाश्रुत-न० । यत्र संलेखनायां श्रु-तं प्रतिपाद्यते तत् संलेखनाश्रुतम् । उल्लक्षणसंलेखना-प्रतिबद्धे उत्कालिकधृतविशेषे, पा० ।

संलोग-संलोक-पुं०संलोक्यत इति संलोकः।चतुर्दशरज्ज्वा-त्मकं लोकं, आच० २ अ० । (लोकस्य भ्रूवाभ्रवत्पविचारः ‘भ्रूगोल’ शब्द पञ्चमभागे १६०१ पृष्ठ गतः ।) (लोकं गो-लानामसंख्ययावविचारः ‘लोक’ शब्द पष्ठभागे ७०६ पृष्ठ गतः ।) प्राशे, आच० १ ध्रु० १ अ० २ उ० । संदर्शने, आच० १ ध्रु० १ अ० ३ उ० ।

संवग्ग-संवर्गे-पुं०।संवर्ग्यते इति संवर्गः।गुणिते, व्य०६ उ० । गुणं, नि० चू० १ उ० ।

संवच्छर-संवत्सर-पुं० । “इत्यान् ध्य-श्च-त्स-प्तामनिश्चले” ।भा०।२१। अनन्त इत्यात्परस्य तस्यस्य छकारः । प्रा० । द्वाद्-शमासात्मकं वर्षं, आ०म०१अ०पञ्चा०।‘‘दा अयणा संवच्छ-रं’ ज० २ वक्ष० कर्म० भ० ज्यो० । अयनद्वयेन संवत्सरः । तं० । अनु० । आ० म० । विश० । अनु० । इथा० ।

ता कति खं भेंत ।संवच्छरे आहिताति वदेजा १, ता पंच संवच्छरा आहितेति वदेजा, तं जहा-खक्खचसंवच्छरे, जुगसंवच्छरे, पमाखसंवच्छरे, लक्खखसंवच्छरे, सखिच्छ-रसंवच्छरे । (सू० ५४)

‘ता कइ ख’ इत्यादि, ता इति पूर्ववत्, कति-किस्सुपायाः शान्ति वाक्प्यालङ्कार, संवत्सरा आख्याता इति वदेत् ? , भगवानाह-‘ ता’ इत्यादि, ता इति प्राग्वत्, पञ्च संवत्सरा आख्याता इति वदेत्, तद्यथा-नक्षत्रसंबन्धतरमित्यादि, तत्र यावता कालेनाष्टविंशत्याऽपि नक्षत्रैः सह क्रमेण योगपरिस-माप्तिस्त्वावान् कालविशेषा द्वादशभिर्गुणिता नक्षत्रसंबन्ध-रः, उक्तं च—“नक्षत्रचन्द्रजोगा बारसगुणिओ य नक्षत्रसो” अत्र पुनर्कालितनक्षत्रपर्याययोग एको नक्षत्रमासः, स च स-प्तविंशतिगङ्गात्रा एकविंशतिश्च सप्तचष्टिभागा अष्टांगत्र-स्य, एष राशिर्दश द्वादशभिर्गुण्यते तदा नीत्यहोरात्रश-

तानि सप्तविंशत्यधिकानि एकपञ्चाशच्च सप्तपट्टिभागा अ-
होराक्षस्य, एतावत्प्रमाणे नक्षत्रसंवत्सरः । युगे पञ्चवर्षा-
न्मकं तत्पूर्वकः संवत्सरो युवसंवत्सरः । युगस्य प्रमाणहे-
तुः संवत्सरः प्रमाणसंवत्सरः । लक्षणैव यथावस्थिततोप-
पेतः संवत्सरो लक्षणसंवत्सरः । शूनैश्चरनिष्पादितः संवत्स-
रः शूनैश्चरसंवत्सरः । शूनैश्चरसंभवः । सू० प्र० १० पा० १० ।
नक्षत्रसंवत्सरो ' लक्षणसंवत्सच्छुर ' शब्दे चतुर्थभागे १७६२
पृष्ठ उक्तः ।) (युगसंवत्सरः ' जुग ' शब्दे चतुर्थभागे
१४६७ पृष्ठ उक्तः ।) (प्रमाणसंवत्सरः ' प्रमाणसंवत्सच्छुर '
शब्दे पञ्चमभागे ७७६ पृष्ठे उक्तः ।) (लक्षणसंवत्सरः ' ल-
क्षणसंवत्सच्छुर ' शब्दे षष्ठभागे उक्तः ।)

प्रमाणसंवत्सरोऽत्र विशेषमाह—

त एवमाख्यसंवच्छुरे पंचविहे पक्षे तं, जहा—नक्षत्रे चंदे
उह आह्वे अभिवर्षि । (सू० ४७)

' प्रमाणे ' स्वादि, प्रमाणसंवत्सरः पञ्चाक्षरः प्रवक्षः, तद्यथा—
मन्त्रसंवत्सरश्चतुर्विंशत्यधिकसंवत्सरः आदित्यसंवत्स-
रोऽभिषिद्धितसंवत्सरश्च । तत्र नक्षत्रचन्द्राभिषिद्धितसंवत्स-
राणां लक्षणं प्रमाणेऽलोकमिदानीमुत्तुसंवत्सरादित्यसंव-
त्सरोऽस्वकपमुच्यते—तत्र द्वे घटिके एको मुहूर्त्तस्त्रि-
शमुहूर्त्तश्च अहोरात्रः, पञ्चादश परिपूर्णा अहोरात्राः पक्षः, द्वौ
पक्षौ मासः, द्वादश मासः संवत्सरो, यास्मिन्संवत्सरे त्रीणि
शतानि पट्टपञ्चिकाणि परिपूर्णाभ्यहोरात्राणां, भवति एव
चतुर्विंशत्यधिकसंवत्सरः । श्रुतत्वां लोकप्रसिद्धाः चतुर्मास्यः तत्प्र-
धानः संवत्सरश्चतुर्विंशत्यधिकसंवत्सरः । अस्य चापरमपि नामद्वय-
मस्ति, तद्यथा—कर्मसंवत्सरः, सवनसंवत्सरः । तत्र कर्म-
लौकिकं व्यवहारस्तत्प्रधानः संवत्सरः कर्मसंवत्सरः, लोक-
को हि प्रायः सर्वोऽप्यनैव संवत्सरस्य व्यवहरति । तथा
श्रुतत्वात्मासमधिकृत्याप्यत्रोक्तम्—' कर्मो निरसयाप, मा-
सो व्यवहारकारणो लो । संसाप्नो संसयाप, व्यवहारे दु-
होरो यिन् ॥ १॥ ' तथा सवनं—कर्मसु प्रेरणं ' पू ' प्रेरणं
इति वचनात्, तत्प्रधानः संवत्सरः सवनसंवत्सर इत्यप्यस्य
व्यवहारः, तथा चोक्तम्—

“ वे नालिया मुमुक्षो, सद्दी उण नालिया अहोरतो ।

पवरस अहोरत्ता, पक्खो तीसं दिणा मासो ॥ १॥

संवच्छुरो उ वारस, मासा पक्खा य ते चउव्वीसं ।

तिष्ठन्न सया सद्दी, हवति रादिपाराणे तु ॥ २॥

एसो उ क्को भण्णिआ, निअमा संवच्छुरस्स कम्मस्स ।

कम्मो सिं सावणां ति य, उउइ ति च तस्स नामाणि ॥ ३॥ ”

तथा थावता कालेन पट्टि मावृद्धाद्यः श्रुतवः परिपूर्णाः प्रा-
चुरा भवन्ति तत्तान् कालविशेष आदित्यसंवत्सरः । उक्तं च—
“ क्षुपि उऊ वरियद्दा, एसो संवच्छुरो उ आह्वे ” तत्र यद्य-
पि लोके वृष्ट्यहोरात्रप्रमाणः प्राचुरादिकश्च श्रुतः प्रसिद्धः
तथापि परमाधेतः स एकपट्टपञ्चोरात्रप्रमाणो वेदितव्यः,
तथैवोत्तरकालमप्यभिचारविशनात्, अत एव वास्मिन्
संवत्सरे त्रीणि शतानि पट्टपञ्चिकाणि रात्रिनिष्ठानां
द्वादशभिन्न मासैः संवत्सरे भवति, तथा वायव्यापि
पञ्चत्विपि संवत्सरेषु यथोक्तैव रात्रिनिष्ठानां परि-
माणमुक्तम्—

KK—

“ तिष्ठि अहोरत्तसया, क्षावद्दा मक्करो हवइ वासो ।

तिष्ठि सया पुण सद्दी, कम्मो संवच्छुरो होइ ॥ १॥

तिष्ठि अहोरत्तसया, चउपक्का नियमसो हवइ चंदो ।

भागो य वारसव य, वावट्टिकण्ण क्षेयण ॥ २॥

तिष्ठि अहोरत्तसया, सत्तावीस य होति नक्कला ।

एक्कावक्क भागा, ससट्टिकण्ण क्षेयण ॥ ३॥

तिष्ठि अहोरत्तसया, तेसीई चव होइ अभिवही ।

चोयालीसं भागा, वावट्टिकण्ण क्षेयण ॥ ४॥ ”

एतावन्तस्तोऽपि गाथाः सुगमाः । इदं च प्रतिसंवत्सरं रात्रि-
निष्ठपरिमाणमभेदं भवति परमिद्धं प्रस्तावायुक्तम् । सम्य-
क् विनियोजनानुसंधाय संवत्सरसंख्यातो माससंख्या प्रवर्ध-
ते—तत्र स्येयसंवत्सरस्य परिमाणं—त्रीणि शतानि पट्टपट्ट-
पञ्चिकाणि रात्रिनिष्ठानां द्वादशभिन्न मासैः संवत्सरस्तत्र
त्रयाणां शतानां पट्टपट्टपञ्चिकानां द्वादशभिर्भागे ह्रियते,
लब्धाः त्रिषु ३०, शेषाणि त्रिभिर्न वद ६, ते अर्धे हि-
यते, जाता द्वादश, ततो लब्धमेकं दिवसस्यार्द्धमेतावत्प-
रिमाणः सूर्यमासः, तथा कर्मसंवत्सरस्य परिमाणं—त्रीणि
शतानि पट्टपञ्चिकाणि रात्रिनिष्ठानां तेषां द्वादशभिर्भागे
हन्ते लब्धास्त्रिषुहोरात्राणां एतावत्कर्ममासपरिमाणम्, तथा
चन्द्रसंवत्सरस्य परिमाणं त्रिषुहोरात्रशतानि चतुष्पञ्चा-
शदधिकानि द्वादश च द्वापट्टिभागा अहोरात्रस्य, तत्र
त्रयाणां शतानां चतुष्पञ्चाशदधिकानां द्वादशभिर्भागे हन्ते
लब्धा एकोनत्रिषुहोरात्राः, शेषाः त्रिभिर्न वद अहोरात्राः,
ते द्वापट्टिभागकरणार्थं द्वादशया गुण्यन्ते, जातानि त्रीणि
शतानि द्विसप्तत्यधिकानि ३७२, येषां द्वादश द्वापट्टिभागा
उपरितनास्तेऽपि तत्र प्रक्षिप्यन्ते, जातानि त्रीणि शतानि च-
तुर्गत्याधिकानि, तेषां द्वादशभिर्भागे हन्ते लब्धा द्वात्रिषु
द्वापट्टिभागाः, एतावच्चन्द्रमासपरिमाणम् । तथा नक्षत्रसं-
वत्सरस्य परिमाणं—त्रीणि शतानि सप्तविंशत्यधिकानि रात्रि-
निष्ठानामेकस्य च रात्रिनिष्ठस्य एकपञ्चाशत्सप्तपट्टिभागाः ।
तत्र त्रयाणां शतानां सप्तविंशत्यधिकानां द्वादशभिर्भागे
ह्रियते, लब्धाः सप्तविंशतिहोरात्राः, शेषाश्चयस्तिष्ठन्ति,
ततस्तेऽपि सप्तपट्टिभागकरणार्थं सप्तपट्टया गुण्यन्ते,
जाते द्वे शते एकादशे २०१, येषां च उपरितना एकप-
ञ्चाशत्सप्तपट्टिभागास्तेऽपि तत्र प्रक्षिप्यन्ते, जाते द्वे शते
द्विपञ्चाशदधिके २२२, तेषां द्वादशभिर्भागे हन्ते लब्धा
एकविंशतिः सप्तपट्टिभागाः, एतावन्नक्षत्रमासपरिमाणम् ।
तथा अभिषिद्धितसंवत्सरस्य परिमाणं—त्रीणि रात्रिनि-
ष्ठशतानि त्र्यशीत्यधिकानि चतुश्चत्वारिंशच्च, द्वापट्टिभा-
गां रात्रिनिष्ठस्य, तत्र त्रयाणां शतानां त्र्यशीत्यधिकानां
द्वादशभिर्भागा ह्रियते, लब्धा एकत्रिषुहोरात्राः शेषा-
स्तिष्ठन्त्यहोरात्रा एकादश, ते च चतुर्विंशत्युत्तरशतभा-
गकरणां चतुर्विंशत्युत्तरशतेन १२४ गुण्यन्ते, जातानि
त्रयोदश शतानि अष्टपट्टपञ्चिकाणि १३६४, येषां चोप-
रितना चतुश्चत्वारिंशच्चद्वापट्टिभागास्तेऽपि चतुर्विंशत्युत्तर-
शतभागकरणां द्वापट्टयां गुण्यन्ते, जाता अष्टाशीतिः ।
साऽनन्तरराशौ प्रक्षिप्यते, जातानि चतुर्दश शतानि द्वि-
पञ्चाशदधिकानि १४२२, तेषां द्वादशभिर्भागा ह्रियते, लब्ध-

मेकविंशत्युत्तरं शते चतुर्विंशत्युत्तरशतभागानाम्, एतावद-
भिषिद्धितमासपरिमाणम्, तथा चोक्तम्—

“आश्वींशु मासो, तीसे अद्वे च सावणो तीसे ।

वेदो एगुणतीसे, विसाद्विभागा य बर्त्तोसे ॥ १ ॥

नक्षत्रतोऽल्लु मासो, सत्तावीसे भवे अहोरात्रा ।

असा य एकवीसा, सत्तट्टिकएण छेएण ॥ २ ॥

अभिवह्निशो य मासो, एकतीसे भवे अहोरात्रा ।

भागसयमगवीसे, चउवीसएण छेएण ॥ ३ ॥”

सम्प्रति एतैरेव पञ्चभिः संवत्सरैः प्रागुक्तं रूपं युगं पञ्च-
संवत्सरात्मकं मासानघट्टस्य प्रतीयते । तत्र युगं प्रागुक्त-
रूपं यदि सूर्यमासैर्विभज्येत ततः षष्टिः सूर्यमासा युगं भव-
ति, तथाहि—सूर्यमासे सादृशिशिद्दहोरात्रा युगं बाहोरात्रा-
णामष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि भवन्ति । कथमेतद्वसी-
यते इति चेत्, उच्यते—इह युगे त्रयच्छन्दस्संवत्सरा द्वौ चाभि-
षिद्धितसंवत्सरो, एकैकस्मिन् चन्द्रसंवत्सरेऽहोरात्राणां त्री-
णि शतानि चतुष्पञ्चाशदधिकानि भवन्ति, द्वादश च द्वाप-
ष्टिभागा अहोरात्रस्य ३४ $\frac{1}{2}$ तत एतत् त्रिभिर्गुण्यते,
जातान्यहोरात्राणां दश शतानि द्वापष्ट्याधिकानि १०६२
षट्षिंशच्च द्वापष्टिभागा अहोरात्रस्य $\frac{1}{2}$; अभिषिद्धितसंघ-
पत्तये च एकैस्मिन् अहोरात्राणां त्रीणि शतानि त्र्यशीत्य-
धिकानि चतुश्चत्वारिंशच्च द्वापष्टिभागा अहोरात्रस्य,
(तत एतद् द्वाभ्यां गुण्यते जातानि सप्तपष्ट्याधिकानि सप्त-
शतान्यहोरात्राणां षड्विंशतिश्च द्विपष्टिभागा अहोरात्रस्य तदे-
वं चन्द्रसंवत्सरेष्वभिषिद्धितसंवत्सरेष्वहोरात्राणामेते
त्रिंशदधिकान्यहोरात्राणामष्टादश शतानि, सूर्यमासस्य
च पूर्वोक्तरीत्या सादृशिशिद्दहोरात्रमासमेतत् तत भागं
कृते स्पष्टमेव पष्टेलाभः । तथाहि—अष्टादशशतान्यहोरात्रा-
णामष्टादशशतान्यहोरात्राणां भागं कृतं लभ्यते षष्टिः,
तथा च युगमध्ये सूर्यमासः षष्टिरिति स्थितम् । सावनस्य
यु मासा एकपाष्टिः, त्रिंशदिमानत्वाद् तस्य त्रिंशदधिकया
अष्टादशशतान्यहोरात्राणां भागं एकपष्टेलाभात् । चन्द्रमासा
द्विपष्टियेन एकान्विशत्या अहोरात्रैरेकान्विशतानि द्विपष्टि-
भागावैरधिकमांसः, युगदिनानां तैर्भागे च द्वापष्टेलाभात्,
कथम् ? त्रिंशदधिकया अष्टादशशतान्यहोरात्राणां भागं कृतं
गुणकारेण एकं लब्धं त्रयादश सदस्त्राणि षट्षधिकमेकं
शतम् ११३१६६, चन्द्रमासस्यापि भागकरणाद्य द्विपष्ट्या ए-
काद्विंशतिरिति गुणिते प्राप्ते च द्वाविंशति त्रिंशदधिका—
या अष्टादशशतान्यहोरात्राणां भागं कृतं पूर्वोक्तरीत्या द्वापष्टे-
लाभात् चन्द्रमासा द्वापष्टिरिति । नक्षत्रमासाः सप्तपष्टिः,
कथमिति चेत्, नक्षत्रमासस्तावत् सप्तविंशत्या अहोरात्रा-
नैरेकविंशत्या च सप्तपष्टिभागेः,) तत्र सप्तविंशतिरहोरात्रा-
णाः सप्तपष्टिभागकरणात् सप्तपष्ट्या गुण्यन्ते, जातान्यष्टा-
दश शतानि नवोत्तराणि १०६१, तत उपरितना एकविंश-
तिः सप्तपष्टिभागास्तत्र प्रक्षिप्यन्ते, जातान्यष्टादश शतानि
त्रिंशदधिकानि १०३०, युगस्यापि सम्यन्धनत्रिंशदधिका-
ष्टादशशतत्रयमास्य अहोरात्राणां सप्तपष्ट्या गुण्यन्ते, जात ए-

को लक्षः द्वाविंशतिः सदस्त्राणि षट् शतानि दशोत्तराणि
१२२६१०, एतेषामष्टादशशतैस्त्रिंशदधिकैरेकमाससप्तसप्त-
षष्टिभागकरणाभागे द्वियते, लब्धाः सप्तपष्टिभागाः ६७ । तथा
यदि युगमासविद्धितमासैः परिभज्येत तदा अभिषिद्धितमासा
युगं भवन्ति सप्तपञ्चाशत् सप्त रात्रिभिवानि एकादश मु-
हूर्त्ता एकस्य च मुहूर्त्तस्य द्वापष्टिभागास्तयोर्विशतिः, तथा-
हि—अभिषिद्धितमासपरिमाणमेकत्रिंशदहोरात्रा एकविंशत्यु-
त्तरं शते चतुर्विंशत्यधिकशतभागानामहोरात्रस्य, तत एक-
त्रिंशदहोरात्राश्चतुर्विंशत्युत्तरशतभागकरणात् चतुर्विंशत्युत्त-
रेण शतेन गुण्यन्ते जातान्यष्टात्रिंशच्छतानि चतुश्चत्वारिंशद-
धिकानि ३०४४, तत उपरितनमेकविंशत्युत्तरं शते भागानां
तत्र प्रक्षिप्यते, जातान्येकान्वचत्वारिंशच्छतानि पञ्चपष्ट्याधि-
कानि ३६६४, यानि च युगे अहोरात्राणामष्टादश शतानि त्रिंश-
दधिकानि १०३० तानि चतुर्विंशत्युत्तरं शतेन गुण्यन्ते,
जाते षट् लक्षे षट्षिंशतिः सदस्त्राणि नव शतानि त्रिंशत्य-
धिकानि २२६६२०, तत एतेषामेकान्वचत्वारिंशच्छतैः पञ्च-
षष्ट्याधिकैरेकविंशितमाससप्तचतुर्विंशत्युत्तरशतभागकर-
णाभागे द्वियते, लब्धाः सप्तपञ्चाशत्तमासाः ‘शेषाणि तिष्ठ-
न्ति नव शतानि पञ्चदशोत्तराणि ६१४, तेषामहोरा-
त्रानयनाय चतुर्विंशत्याधिकं शतं नव भागं निधत्ते, ल-
ब्धानि सप्त रात्रिभिवानि, शेषास्तिष्ठन्ति चतुर्विंशत्युत्त-
रशतभागाः सप्तचत्वारिंशत्, तत्र चतुर्भिर्भागेरेकस्य च
भागस्य चतुर्भिस्त्रिंशद्भागैर्मुहूर्त्तौ भवति, तथाहि—
एकस्मिन् अहोरात्रे त्रिंशत्युहूर्त्ता अहोरात्रं च चतुर्विंशत्यु-
त्तरं शते भागानां कस्मिंश्चिद्भागे, तत्तत्सत्यं चतुर्विंश-
त्युत्तरशतस्य त्रिंशता भागं इति लब्धपञ्चत्वारं भागाः
एकस्य च भागस्य सत्काश्चत्वारिंशत्तद्भागस्तत्र प-
ञ्चचत्वारिंशद्भागैरेकस्य च भागस्य सत्कैश्चतुर्विंशति-
शद्भागैरेकविंशत्युहूर्त्ता लब्धाः शेषास्तिष्ठन्त्येका भागः, ए-
कस्य च भागस्य सत्काः षोडश त्रिंशद्भागाः । किमुक्तं
भवति?—षट्चत्वारिंशत्त्रिंशद्भागा एकस्य भागस्य सत्काः
शेषास्तिष्ठन्ति, त च किल सप्तर्षेस्य चतुर्विंशत्युत्तरश-
तभागरूपास्तः षट्चत्वारिंशत्तत्तत्त्रिंशत्युत्तरशतस्य च
द्विकोनापवर्त्तना कियते, लब्धा मुहूर्त्तस्य द्वापष्टिभागास्त-
योर्विशतिः । उक्तं वैतद्व्यत्राणि—

“तस्य षड्विंशतिभागे, पंचहि माणेहि” सव्यगुण्येहि ।

मासेहि विभज्जता, अह मासा इति त वाच्यं ॥१॥”

अत्र ‘तस्य’ इति तत्र, ‘पंचहि माणेहि’ ति-
पञ्चभिर्मासैः—मानसंवत्सरैः प्रमाणसंवत्सरैराहित्यचन्द्रादि-
भिरित्यर्थः, पूर्वगुणितैः—प्राकृप्रतिषेधस्यातस्त्वक्तुः प्रतिमीय-
मानं प्रतिगण्यमानं मासैः—स्पर्शादिमासैः शेषं सुगमम् ।
“आश्विणे उ सद्धी, मासा उ उणो उ होति एगद्धी ।
वेण्डे उ बाणद्धी, सत्तद्धी होति नक्षत्रे ॥ १ ॥ सत्ताएण
मासा, सत्त य रादिदियाई अभिवह्नि । इकारस य मुहूर्त्ता,
विसाद्विभागा य तवीसे ॥ २ ॥” सू ५० १० पाठु ० ।

यथा ‘संवत्सराणामादिर्षिर्लक्ष्य इति, ततस्तद्विषये प्र-
श्नसूत्रमाह—

ता कर्हे ते संयच्छराणांमादी आदिहेति वेदेजा १, तस्य

खलु इमे पञ्च संवच्छरे पण्यथा, तंजहा—चंदे, चन्दे, अभि-
वद्विते, चंदे, अभिवद्विते । ता एतेसि थं पंचयहं संवच्छराणं
पदमस्त चंदस्त संवच्छरस्त के आदी आहितेति वदेजा ।
ता जेणं पंचमस्त अभिवद्वितसंवच्छरस्त पञ्जवसाणं से थं
पदमस्त चंदस्त संवच्छरस्त आदी अणंतरपुरकखडे समये,
तोसि थं किं पञ्जवसिते आहितेति वदेजा । ता जेणं दो-
बस्त आदी चंदसंवच्छरस्त से थं पदवस्त चंदसंवच्छर
पञ्जवसाणे अणंतरपच्छाकडे समये । तं समयं च थं चंदे
केणं खक्खत्तेणं जोएति । ता उत्तराहिं आसाढाहिं, उत्तराणं
आसाढाणं छदुवीसं मुहुत्ता छदुवीसं च वावट्टिभागा मुहु-
त्तस्त वावट्टिभागं च सत्तट्ठिभा खिन्ना चउत्थसं जुण्णि-
या भागा सेसा, तं समयं खरे केणं खक्खत्तेणं जो-
एति । ता पुण्वसुत्ता, पुण्वसुत्तसं सोलस मुहुत्ता
अट्ट प वावट्टिभागा मुहुत्तस्त वावट्टिभागं च सत्तट्ठिहा
छेत्ता वीसं जुण्णिया भागा सेसा । ता एएसि थं पंच-
यहं संवच्छराणं दोबस्त थं चंदसंवच्छरस्त के आदी
आहितेति वदेजा । ता जे थं पदमस्त चंदसंव-
च्छरस्त पञ्जवसाणे से थं दोबस्त थं चंदसंवच्छरस्त
आदी अणंतरपुरकखडे समये, ता से थं किं पञ्जवसिते
आहितेति वदेजा । ता जे थं तबस्त अभिवद्वितसं-
वच्छरस्त आदी से थं दोबस्त संवच्छरस्त पञ्जवसाणे
अणंतरपच्छाकडे समये । तं समयं च थं चंदे केणं थं
क्खत्तेणं जोएति । ता पुच्चाहिं आसाढाहिं, पुच्चाणं
आसाढाणं सत्त मुहुत्ता तेवणं च वावट्टिभागा मुहुत्तस्त
वावट्टिभागं च सत्तट्ठिभा छेत्ता इगतालीसं जुण्णि-
या भागा सेसा, तं समयं च थं खरे केणं खक्खत्तेणं जो-
एति । ता पुण्वसुत्ता, पुण्वसुत्तसं थं बायालीसं
मुहुत्ता पणतीसं च वावट्टिभागा मुहुत्तस्त वावट्टिभागं च
सत्तट्ठिभा छेत्ता सत्त जुण्णिया भागा सेसा । ता एतेसि
थं पंचयहं संवच्छराणं तबस्त अभिवद्वितसंवच्छरस्त
के आदी आहितेति वदेजा । ता जेणं दोबस्त चंदसं-
वच्छरस्त पञ्जवसाणे से थं तबस्त अभिवद्वितसंव-
च्छरस्त आदी अणंतरपुरकखडे समये । ता से थं किं
पञ्जवसिते आहितेति वदेजा । ता जे थं चउत्थस्त
चंदसंवच्छरस्त आदी से थं तबस्त अभिवद्वितसंवच्छ-
रस्त पञ्जवसाणे अणंतरपच्छाकडे समये । तं समयं
च थं चंदे केणं नक्खत्तेणं जोएति । ता उत्तराहिं
आसाढाहिं उत्तराणं आसाढाणं तेरस मुहुत्ता तेरस य
वावट्टिभागा मुहुत्तस्त वावट्टिभागं च सत्तट्ठिभा छेत्ता
सत्तावीसं जुण्णिया भागा सेसा, तं समयं च थं खरे केणं

खक्खत्तेणं जोएति । ता पुण्वसुत्ता, पुण्वसुत्तसं दो
मुहुत्ता छप्पसं वावट्टिभागा मुहुत्तस्त वावट्टिभागं
च सत्तट्ठिभा छेत्ता सट्ठी जुण्णिया भागा सेसा । ता
एएसि थं पंचयहं संवच्छराणं चउत्थस्त चंदसंवच्छरस्त
के आदी आहितेति वदेजा । ता जे थं तबस्त अभिव-
द्वितसंवच्छरस्त पञ्जवसाणे से थं चउत्थस्त चंदसंवच्छ-
रस्त आदी अणंतरपुरकखडे समये, ता से थं किं पञ्ज-
वसिते आहितेति वदेजा । ता जे थं चरिमस्त अभि-
वद्वितसंवच्छरस्त आदी से थं चउत्थस्त चंदसंवच्छरस्त
पञ्जवसाणे अणंतरपच्छाकडे समये, तं समयं च थं चंदे
केणं नक्खत्तेणं जोएति । ता उत्तराहिं आसाढाहिं, उत्तराणं
आसाढाणं चचालीसं मुहुत्ता चचालीसं च वा(व)सट्ठिभागा
मुहुत्तस्त वावट्टिभागं च सत्तट्ठिभा छेत्ता चउसट्ठी जु-
ण्णिया भागा सेसा । तं समयं च थं खरे केणं खक्खत्तेणं
जोएति । ता पुण्वसुत्ता, पुण्वसुत्तसं अउणतीसं
मुहुत्ता एकवीसं वावट्टिभागा मुहुत्तस्त वावट्टिभागं
च सत्तट्ठिभा छेत्ता सीतालीसं जुण्णिया भागा सेसा, ता
एतेसि थं पंचयहं संवच्छराणं पञ्चमस्त अभिवद्वि-
तसंवच्छरस्त के आदी आहितेति वदेजा । ता जे थं च-
उत्थस्त चंदसंवच्छरस्त पञ्जवसाणे से थं पंचमस्त अ-
भिवद्वितसंवच्छरस्त आदी अणंतरपुरकखडे समये । ता-
से थं किं पञ्जवसिते आहितेति वदेजा । ता जे थं पद-
मस्त चंदसंवच्छरस्त आदी से थं पंचमस्त अभिवद्वित-
संवच्छरस्त पञ्जवसाणे अणंतरपच्छाकडे समये । तं स-
मयं च थं चंदे केणं खक्खत्तेणं जोएति । ता उत्तराहिं
आसाढाहिं, उत्तराणं चरमसमये, तं समयं च थं खरे
केणं खक्खत्तेणं जोएति । ता पुत्तेणं, पुत्तस्त थं ए-
कवीसं मुहुत्ता तेतालीसं च वावट्टिभागे मुहुत्तस्त वावट्टि-
भागं सत्तट्ठिभा छेत्ता तेचीसं जुण्णिया भागा सेसा ।
(छ० ७१) ॥ एकारममं पाहुंनं समरं ॥

‘ता कहे ने’ इत्यादि, ता इति पूर्ववत्, कयं—केन प्रकारे-
ण भगवत् । त्वया संवत्तराणामादिद्रव्यात् इति वदेत् ? ,
भगवानाह—‘तत्थ खलु’ इत्यादि, तब—संवत्तराणि विचार-
विषये आसित्वे पञ्च संवत्तराः प्रज्ञाताः, तद्यथा—चन्द्रश्च-
न्द्राऽभिवर्धिनः चन्द्रोऽभिवर्धिनः, एतेषां च स्वकपं प्रा-
गेवापदर्शितम् । भूयः प्रश्नयति—‘ता एएसि थं’ इत्यादि,
ता इति पूर्ववत्, एतेषां पञ्चानां संवत्तराणां मध्यं प्रथ-
मस्य चान्द्रस्य संवत्तरस्य क आदिद्रव्यात् इति वदेत् ? ,
भगवानाह—‘ता जे थं’ इत्यादि, यत् पाश्चात्ययुगवर्तिनः
पञ्चमस्याभिवर्धितसंवत्तरस्य पर्यवसानं—पर्यवसानसमयः
तस्मादनन्तरं पुरस्कृता—आधी यः समयः स प्रथमस्य च-
न्द्रसंवत्तरस्यादिः, तद्वचं प्रथमसंवत्तरस्यादिर्ज्ञातः । स-

संस्कृत

अति पर्येषानसमयं वृच्छति—'ता से ल' इत्यादि, ता इति पूर्वपत्, स प्रथमश्चान्द्रसंभवस्तः किं पर्यवसितः—किं पर्यवसान आख्यात इति ध्वेत् 'भगवानाह—'ता जे ल' मित्यादि, यो द्वितीयस्य चान्द्रसंभवस्तरस्यादिः—आ-
विशमयस्तस्माद्वनतरो यः पुरस्कृतः—अतीतसमयः स प्र-
थमचान्द्रसंभवस्तरस्य पर्यवसान—पर्यवसानसमयः, 'तं समयं
अ ल' मित्यादि, तस्मिन्चान्द्रसंभवस्तरपर्यवसानभूते समये
चान्द्रः केन नक्षत्रेण सह योगं युनक्ति—करोति ?, भगवा-
नाह—'ता उत्तराहि' इत्यादि, इह द्वावृत्तिः पौर्णमासी-
मिश्रचान्द्रः संभवस्तरो भवति, ततो यदेव प्राक् द्वावृत्त्यां पौ-
र्णमास्यां चान्द्रनक्षत्रयोगपरिमाणं स्वयंनक्षत्रयोगपरिमाणं
चोक्तं तदेवाध्यातारिक्तमत्रापि द्रष्टव्यम्, तथैव गणितभा-
वना कर्तव्या, एवं शेषसंभवस्तरताम्यादियपर्यवसानस्यैवापि
भावनयानि यावत्प्राप्तपरिसमाप्तिः, नवरं गणितभावन-
कियते—तत्र द्वितीयसंभवस्तरपरिसमाप्तिश्चतुर्विंशतितमपौर्ण-
मासीपरिसमाप्ति, तत्र भुवराशिः वदवर्षादुत्कर्त्ता एक-
स्य व मुहूर्तस्य पञ्च द्वावृत्तिभागस्य एकस्य व
द्वावृत्तिभागस्य एकः सप्तविंशतिभागः ६६—५—१ इत्येवं
प्रमाणचतुर्विंशत्या गुण्यते, जातानि पञ्चदश शतानि चतु-
रशीत्यधिकानि मुहूर्तानां मुहूर्तगतानां व द्वावृत्तिभागानां
विशाल्युत्तरं शतमेकस्य व द्वावृत्तिभागस्य चतुर्विंशतिः
सप्तविंशतिभागः १५८॥ १२०॥ २४॥ तत एतस्मात्-
वृत्तिभिः मुहूर्तसंज्ञैर्येकोनविंशत्यधिकैरेकस्य व मुहूर्तस्य
चतुर्विंशत्या द्वावृत्तिभागैरेकस्य व द्वावृत्तिभागस्य
वद्वष्टया सप्तविंशतिभागैरेकः परिपूर्णे नक्षत्रपर्यायः
शुद्ध्यति, ततः स्थितानि पश्चात्सप्त मुहूर्तशतानि पञ्च-
वद्वष्टयाधिकानि मुहूर्तगतानां व द्वावृत्तिभागानां पञ्च-
नवतिरेकस्य व द्वावृत्तिभागस्य पञ्चविंशतिः सप्तविं-
शतिभागः ७६५॥ ६५॥ २५॥ ततो 'मूले संतेव चोयाता'
इत्यादि वचनात् सप्तमिभ्यनुच्चार्यादधिकैर्मुहूर्तसंज्ञैरे-
कस्य व मुहूर्तस्य चतुर्विंशत्या द्वावृत्तिभागैरेकस्य व द्वावृ-
त्तिभागस्य वद्वष्टया सप्तविंशतिभागैरभिज्ञादीनि मूलप-
र्यन्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, ततः स्थिताः पश्चाद् द्वा-
विंशतिमुहूर्ता एकस्य व मुहूर्तस्याष्टौ द्वावृत्तिभाग-
एकस्य व द्वावृत्तिभागस्य वद्विंशतिः सप्तविंशतिभागः
॥ २२॥ ६६॥ तत आगतं द्वितीयचान्द्रसंभवस्तरस्य
पर्यवसानसमये पूर्वोपादानक्षत्रस्य सप्त मुहूर्ता एकस्य व
मुहूर्तस्य त्रिपञ्चाशद् द्वावृत्तिभाग एकस्य द्वावृत्ति-
भागस्य एकचत्वारिंशत् सप्तविंशतिभागः शेषाः, तदानीं
व सूर्येण गुरुस्य पुनर्वसुनक्षत्रस्य द्वौ मुहूर्ता एकस्य
व मुहूर्तस्य पञ्चविंशत् द्वावृत्तिभाग एकस्य व द्वावृ-
त्तिभागस्य सप्त सप्तविंशतिभागः शेषाः, तथाहि—स एव
भुवराशिः ॥६६॥ १॥ चतुर्विंशत्या शुण्ठितो जातानि पञ्चद-
श शतानि चतुरशीत्यधिकानि मुहूर्तानां मुहूर्तगतानां व द्वा-
वृत्तिभागानां विशाल्युत्तरं शतमेकस्य व द्वावृत्तिभागस्य च-
तुर्विंशतिः सप्तविंशतिभागः ॥१५८॥ १२०॥ २४॥ तत एतस्मात्-
वृत्तिभिः शतैर्येकोनविंशत्यधिकैर्मुहूर्तानामेकस्य व मुहूर्तस्य
चतुर्विंशत्या द्वावृत्तिभागैरेकस्य व द्वावृत्तिभागस्य वद्वष्टया
रुसप्तविंशतिभागैः ॥२२॥ ६६॥ एकः परिपूर्णे नक्षत्र-

पर्यायः शुद्धः, स्थितानि पश्चाद् सप्तमुहूर्तशतानि पञ्च-
वष्टयाधिकानि मुहूर्तानामेकमुहूर्तगतानां द्वावृत्तिभागः पञ्च-
वष्टयाः एकस्य व द्वावृत्तिभागस्य पञ्चविंशतिः सप्तविंशतिभागः
॥ ७६५॥ ६५॥ २५॥ तत एतेभ्यः एकोनविंशत्या मुहूर्-
तैरेकस्य व मुहूर्तस्य त्रिचत्वारिंशत्या द्वावृत्तिभा-
गैरेकस्य व द्वावृत्तिभागस्य त्रयविंशत्या सप्तविंशतिभागैः पुन्यः
शुद्धः, स्थितानि पश्चाद् मुहूर्तानां सप्त शतानि वद्वत्वारिं-
शत्यधिकानि एकस्य व मुहूर्तस्य एकपञ्चाशद् द्वावृत्तिभाग-
एकस्य व द्वावृत्तिभागस्यकोनवष्टयाः सप्तविंशतिभागः ७७६॥
५१॥ ५१॥ ततो भूयोऽप्येतस्मात् सप्तमिमुहूर्तसंज्ञैर्भुवत्वा-
रिण्यधिकैरेकस्य व मुहूर्तस्य चतुर्विंशत्या द्वावृत्तिभागैरेक-
स्य व द्वावृत्तिभागस्य वद्वष्टया सप्तविंशतिभागैर्येकोनविंश-
ति आदौपर्यन्तानि शुद्धानि, स्थिताः पश्चाद् द्वौ मुहूर्तान्वेकस्य
व मुहूर्तस्य वद्विंशतिर्द्वावृत्तिभाग एकस्य व द्वावृत्तिभा-
गस्य वष्टिः सप्तविंशतिभागः २॥ २६॥ ६०॥ आगतं द्विती-
यचान्द्रसंभवस्तरपर्यवसानसमये पुनर्वसुनक्षत्रस्य द्वावृत्त्या-
ना एकस्य व द्वावृत्तिभागस्य पञ्चविंशत् द्वावृत्तिभा-
गा एकस्य व द्वावृत्तिभागस्य सप्त सप्तविंशतिभागः शेषाः,
तथा तृतीयाभिबद्धितसंज्ञसंभवस्तरपरिसमाप्तिः सप्तविंशत्या
पौर्णमासीपरिसमाप्ति भुवराशिः ६६॥ ५॥ १॥ सप्तविंशत्या
गुण्यते, जातानि मुहूर्तानां चतुर्विंशतिः शतानि द्वावृत्त्या-
रिण्यधिकानि द्वावृत्तिभागानां व पञ्चाशीत्यधिकं सप्त सप्त-
विंशतिभागः सप्तविंशत् २४४२॥ १८५॥ ३७॥ तत एतेभ्योऽष्टौ
मुहूर्तशतानि एकोनविंशत्यधिकानि एकस्य व मुहूर्तस्य
चतुर्विंशतिर्द्वावृत्तिभाग एकस्य व द्वावृत्तिभागस्य वद्वष्टिः
सप्तविंशतिभागः इत्येकनक्षत्रपर्यायपरिमाणं द्वाभ्यां युज्यते
शोध्यते, ततः स्थितानि पश्चाद् द्वौ मुहूर्तशतानि चतुरश-
राणि मुहूर्तसंज्ञानां व द्वावृत्तिभागानां पञ्चविंशत्यधिकं शतम्
एकस्य व द्वावृत्तिभागस्य एकोनचत्वारिंशत्सप्तविंशतिभागः
॥ ८०५॥ १३५॥ ३६॥ तत एतेभ्यः सप्तमिमुहूर्तशतभ्यनु-
सस्यत्यधिकैरेकस्य व मुहूर्तस्य चतुर्विंशत्या द्वावृत्तिभागैरेकस्य
व द्वावृत्तिभागस्य वद्वष्टया सप्तविंशतिभागैरभिज्ञादीनि पूर्वा-
पादापर्यन्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, स्थिताः पश्चाद् चत्वि-
रश्विंशत्संज्ञा एकस्य व मुहूर्तस्यावृत्त्याद्विंशत् द्वावृत्तिभाग-
एकस्य व द्वावृत्तिभागस्य चत्वारिंशत्सप्तविंशतिभागः ३१॥
७८॥ ७८॥ तत आगतं तृतीयाभिबद्धितसंज्ञसंभवस्तरपर्यव-
सानसमये उत्तरापादानक्षत्रस्य त्रयोदश मुहूर्ता एकस्य व
मुहूर्तस्य त्रयोदश द्वावृत्तिभागः, एकस्य व द्वावृत्तिभागस्य
सप्तविंशतिः सप्तविंशतिभागः शेषाः, तदानीं व सूर्येण
सम्पुगुरुस्य पुनर्वसुनक्षत्रस्य द्वौ मुहूर्ता एकस्य व मुहूर्तस्य
वद्वष्टयाद्विंशत् द्वावृत्तिभागः, एकः व द्वावृत्तिभागः सप्तविंश-
तिव्या तस्य सत्काः षड्विंशत्यधिकं भागाः शेषाः, तथाहि—
स एव भुवराशिः ६६॥ ५॥ १॥ सप्तविंशत्या गुण्यते, जा-
तानि मुहूर्तानां चतुर्विंशतिः शतानि द्वावृत्त्यारिण्यधिकानि
मुहूर्तसंज्ञानां व द्वावृत्तिभागानां पञ्चाशीत्यधिकं शतम्। ए-
कस्य व द्वावृत्तिभागस्य सप्तविंशत् सप्तविंशतिभागः २४४२॥
१८५॥ ३७॥ तत एतेभ्यः पूर्ववत् सकलनक्षत्रपर्यायपरि-
माणं द्विगुणं कृत्वा शोध्यते स्थितानि पश्चाद् द्वौ मुहूर्तशत-
ानि चतुरशराणि मुहूर्तसंज्ञानां द्वावृत्तिभागानां पञ्चविंश-

द्विधिकं शतम्, एकस्य च द्वापष्टिभागस्य एकोनवत्वारिंशत्सप्तपष्टिभागाः ८०४ । १३५ । ३६ । ततो भूय एतेभ्य एकोनविंशत्या मुहूर्तैरेकस्य च मुहूर्तस्य त्रिचत्वारिंशता द्वापष्टिभागेरैकस्य च द्वापष्टिभागस्य त्रयस्त्रिंशता सप्तपष्टिभागीः पुन्यः शुद्धः, स्थितानि पञ्चान्मुहूर्तानां सप्त शतानि पञ्चाशीत्यधिकानि मुहूर्तसंस्कानां च द्वापष्टिभागानां द्विनवतिरेकस्य च द्वापष्टिभागस्य पदं सप्तपष्टिभागाः ७८५ । ६२ । ६ । ततो भूयाः एतेभ्यः सप्तभिर्मुहूर्तैश्चतुर्दशैश्चतुर्विंशदधिकैरेकस्य च मुहूर्तस्य चतुर्विंशत्या द्वापष्टिभागेरैकस्य च द्वापष्टिभागस्य पदपष्ट्या सप्तपष्टिभागेरश्लगादीनि आद्रोपर्यन्तानि शुद्धानि, स्थिताः पञ्चान्मुहूर्तांश्चत्वारिंशत् एकस्य च मुहूर्तस्य पञ्च द्वापष्टिभागा एकस्य च द्वापष्टिभागस्य सप्तसप्तपष्टिभागाः ५२ । ५ । ७ । तत आगतं तृतीयाभिर्वर्द्धितसंज्ञमेव—सप्तपर्यवसानसमये सूर्येण सह संयुक्तस्य पुनर्वसोऽर्द्धां सप्तपष्टिभागस्य पष्टिचतुर्गुणिका भागाः शृणाः तथा चतुर्थचान्द्रसंवत्सरपर्यवसानमेकापञ्चाशत्तमपौर्णमासीपरिसमाप्तौ, ततः स एव भूवराशिः ६६ । ५ । १ । एकोनपञ्चाशता गुरयन्, जातानि मुहूर्तानां द्वापष्टिभागानि चतुर्विंशदधिकानि मुहूर्तसंस्कानां च द्वापष्टिभागानां द्वंशे पञ्चवत्वारिंशदधिके, एकस्य च द्वापष्टिभागस्य एकोनपञ्चाशत् सप्तपष्टिभागाः ३२३४ । २४५ । ५६ । तत एतस्मात्, प्रागुक्तं सकलनक्षत्रपर्यायपरिमाणं त्रिभिर्गुणयित्वा शोध्यन्, ततः स्थितानि सप्तशतानि सप्तसप्तपष्टिभागांश्च मुहूर्तानां मुहूर्तसंस्कानां च द्वापष्टिभागानां सप्तत्यधिकं शतम्, एकस्य च द्वापष्टिभागस्य द्विपञ्चाशत् सप्तपष्टिभागाः ७७७ । १७० । ५२ । ततः सप्तभिः शतैः चतुःसप्तत्यधिकैर्मुहूर्तानामेकस्य च मुहूर्तस्य चतुर्विंशत्या द्वापष्टिभागेरैकस्य च द्वापष्टिभागस्य पदपष्ट्या सप्तपष्टिभागेर्भूयाः ऽभिजिह्वादीनि पूर्वोपादापर्यन्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, स्थिताः पञ्चात्पञ्च मुहूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्य एकविंशतिर्द्वापष्टिभागा एकस्य च द्वापष्टिभागस्य त्रिपञ्चाशत्सप्तपष्टिभागाः ५ । २१ । ५३ । तत आगतं चतुर्थचान्द्रसंवत्सरपर्यवसानसमये उत्तराषाढानक्षत्रस्य चन्द्रयुक्तस्य एकोनवत्वारिंशत्मुहूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्य चत्वारिंशद् द्वापष्टिभागा एकस्य च द्वापष्टिभागस्य चतुर्दश सप्तपष्टिभागाः शृणाः, तदानीं च सूर्येण सह युक्तस्य पुनर्वसुनक्षत्रस्य एकोनविंशत्मुहूर्ता एकविंशतिर्द्वापष्टिभागा मुहूर्तस्य एकं च द्वापष्टिभागं सप्तपष्टिभागांश्च त्वत्वा तस्य सत्काः सप्तवत्वारिंशच्चतुर्गुणिका भागाः शृणाः, तथाहि—स एव भूवराशिः एकोनपञ्चाशता गुरयन्, शृणयित्वा च ततः प्रागुक्तं सकलनक्षत्रपर्यायपरिमाणं त्रिभिर्गुणयित्वा शोध्यन्, स्थितानि सप्त मुहूर्तशतानि सप्तसप्तपष्टिभागांश्च मुहूर्तसंस्कानां च द्वापष्टिभागानां सप्तत्यधिकं शतमेकस्य च द्वापष्टिभागस्य द्विपञ्चाशत्सप्तपष्टिभागाः ७७७ । १७० । ५२ । तत एतेभ्य एकोनविंशत्या मुहूर्तैरेकस्य च मुहूर्तस्य त्रिचत्वारिंशता द्वापष्टिभागेरैकस्य च द्वापष्टिभागस्य त्रयस्त्रिंशता सप्तपष्टिभागीः पुन्यः शुद्धः, स्थितानि पञ्चान्मुहूर्तानां सप्त शतानि अष्टाविंशत्यधिकानि मुहूर्तसंस्कानां च द्वापष्टिभागानां सप्तविंशत्यधिकं शतम्, एकस्य च द्वापष्टिभागस्य

द्विभागस्य एकोनविंशतिः सप्तपष्टिभागाः । ७८८ । १२७ । १६ । ततः सप्तभिः शतैश्चतुर्दशैश्चतुर्विंशदधिकैर्मुहूर्तानामेकस्य च मुहूर्तस्य चतुर्विंशत्या द्वापष्टिभागेरैकस्य च द्वापष्टिभागस्य पदपष्ट्या सप्तपष्टिभागेरश्लगादीनि आद्रोपर्यन्तानि नक्षत्राणि शुद्धानि, स्थिताः पञ्चात्पञ्च मुहूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्य चत्वारिंशद् द्वापष्टिभागा एकस्य च द्वापष्टिभागस्य विंशतिः सप्तपष्टिभागाः । १५ । ४० । २० । तत आगतं चतुर्थचान्द्रसंवत्सरपर्यवसानसमये पुनर्वसुनक्षत्रस्य एकोनविंशत्मुहूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्य एकविंशतिर्द्वापष्टिभागा एकस्य च द्वापष्टिभागस्य सप्तवत्वारिंशत्सप्तपष्टिभागाः शृणा इति, पञ्चमाभिर्वर्द्धितसंवत्सरपर्यवसानं च द्वापष्टितमपौर्णमासीपरिसमाप्तिसमये, ततो यदेव प्राक् द्वापष्टितमपौर्णमासीपरिसमाप्तिसमये चन्द्रनक्षत्रयोगपरिमाणं सूर्यनक्षत्रयोगपरिमाणं चांक्षं तदेवान्युनातिरिक्तमत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ इति श्रीमलयगिरिविरचितानां सूर्यप्रसिद्धीकापरिमाणकादंशं आभूत् सप्तत्यम् ।

तदेव मुहूर्तकादंशं प्राभूतम्, सम्प्रति द्वावशमुच्यते—तस्य चायमर्थोधिकारः, यथा 'कति संवत्सरा भवन्ति' तद्विषये प्रश्नस्त्वमाह—

ता कति यं संवच्छरा आहिताति वदेज्जा १, तस्य खलु इमे पंच संवच्छरा परणत्ता, ते जहा—यक्षते चेदे उ—इ आदिषे अभिवद्धिते, ता एतेसि यं पंचवई संवच्छराणं पदमस्स नक्षत्रसंवच्छरास्स यक्षस्समासे तीसति—मुहुत्तसं ती० २ अहोरत्तेयं मिजमाणे केवति ए राईदियमेणं आहितेति वदेज्जा १, ता सत्तावीस राईदियाई एकवीसं च सत्तद्धिमाणे राईदिअस्स राईदिअग्गेण आहितेति वदेज्जा ता से यं केवतिह मुहुत्तमेणं आहितेति वदेज्जा १, ता अहुत्त ए एकूखवीस मुहुत्तायं सत्तावीसं च सत्तद्धिमाणे मुहुत्तस्स मुहुत्तमेणं आहितेति वदेज्जा, ता एएसि यं अद्दा दुवालसक्खुत्तकडा यक्खुचे संवच्छरे, ता से यं केवति ए राईदियमेणं आहिताति वदेज्जा १, ता तिण्णि सत्तावीस राईदियसते एकावत्तं च सत्तद्धिमाणे राईदियस्स राईदियमेणं आहितेति वदेज्जा, ता से यं केवति ए मुहुत्तमेणं आहितेति वदेज्जा १, ता खव मुहुत्तसहस्ता अहु य वत्तोसि मुहुत्तस ए छपत्तं च सत्तद्धिमाणे मुहुत्तस्स मुहुत्तमेणं आहितेति वदेज्जा । (सू० ७२ ×)

'ता कश्च संवच्छरा' इत्यादि, ता इति पूर्ववत्, कति संवत्सरा भवन्! त्वया आख्याता इति वदेद्? भगवानाह—'त—त्रेत्यादि, तत्र—संवत्सरविचारपर्यये कालिम पञ्च संवत्सराः प्रकृताः, तत्तथा—'नक्षत्रं' इत्यादि, एवैकदेशे पञ्चमुद्रायापकारात् नक्षत्रसंवत्सरश्च संवत्सरश्च नक्षत्रसंवत्सर आदित्यसंवत्सरोऽभिर्वर्द्धितसंवत्सरः । एतेषां च पञ्चानामपि संवत्सराणां स्वरूपं प्राग्बोपपर्यतिम्, 'ता एए—

सि'ण' मित्यादि प्रश्नसूत्रम्, 'ता' इति पूर्ववत्, एतेषां पञ्चानां संवत्सराणां मध्ये प्रथमस्य नक्षत्रसंवत्सरस्य स्फोटा यो नक्षत्रमासः स त्रिंशत्समुद्भूतसंप्रमाणेनाहोरात्रेण गण्यमानः कियान् रात्रिन्दिवात्रेण रात्रिन्दिवापरिमाणेनाख्यात इति वदन् ? भगवानाह—'ता' इत्यादि, ता इति पूर्ववत्, सप्तविंशतिः रात्रिन्दिवात्रेण एकविंशतिश्च सप्तर्षिष्टभागा रात्रिन्दिवात्रेण रात्रिन्दिवाप्रमाणेनाख्यात इति वदन्, तथाहि—युगे नक्षत्रमासाः सप्तर्षिष्टेनच प्रागेव भावितम्, युगे चाहोरात्राणामष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि ॥२३०॥ ततस्तथा सप्तपट्टया भागं हन लब्धाः सप्तविंशतिश्चोरात्रा एकस्य चाहोरात्रस्य एकविंशतिः सप्तर्षिष्टभागाः २७ ॥ 'ता सं ख' मित्यादि, स नक्षत्रमासः कियान् मुहूर्तत्रिंशत्—मुहूर्तसंप्रमाणेनाख्यात इति वदन् ? भगवानाह—'ता अद्भुतस' इत्यादि, अष्टाष्टमशतान्येकविंशतिर्यधिकानि मुहूर्तानामेकस्य च मुहूर्तस्य सप्तविंशतिः सप्तर्षिष्टभागाः ॥२३१॥ मुहूर्तत्रिंशत्प्रमाणेन इति वदन्, तथाहि—नक्षत्रमासपरिमाणं सप्तविंशतिरहोरात्रा एकस्य चाहोरात्रस्य एकविंशतिः सप्तर्षिष्टभागाः, ततः सवर्णेनायं सप्तविंशतिरप्यहोरात्राः सप्तपट्टया गुणयन्ते, गुणयित्वा चापरितना एकविंशतिः सप्तर्षिष्टभागाः प्रक्षिप्यन्ते, जानाति सप्तपट्टिभागानामष्टादश शतानि त्रिंशदधिकानि ॥२३०॥ तानि मुहूर्तनियन्तरे त्रिंशत् गुणयन्ते, जानाति चतुष्पञ्चाशत्सहस्रानि च शतानि मुहूर्तनक्षत्रसप्तर्षिष्टभागानां ४४६००, तत एतेषां सप्तपट्टया भागां ह्रियन्ते, लब्धानि अष्टौ शतान्येकान्विशत्यधिकानि मुहूर्तानामेकस्य च मुहूर्तस्य सप्तविंशतिः सप्तर्षिष्टभागा इति ॥२३१॥ 'ता एष ख' मित्यादि, एषा अनन्तरमुहूर्त नक्षत्रमासकृपा अष्टा द्वादशकृपाः कृताः द्वादशभिर्वर्गैर्गुणित्वा इत्यर्थः, नक्षत्रसंवत्सरे भवति, सत्यतः सकलनक्षत्रसंवत्सरगणरात्रिन्दिवापरिमाणमुहूर्तसंप्रमाणविषयप्रश्ननिर्वचनसूत्रायाह—'ता सं ख' मित्यादि युगमे, नक्षत्रे रात्रिन्दिवात्रेणानां नक्षत्रमासरात्रिन्दिवापरिमाणं मुहूर्तान्विन्त्यायां नक्षत्रमासमुहूर्तपरिमाणं द्वादशभिर्गुणितव्यं, ततो यथाह्ना रात्रिन्दिवात्रेण मुहूर्तसंख्या च भवति ॥२३०॥ प्र० १२ पाठः । (चन्द्रसंवत्सरविषयः 'चंद्रसंवत्सर' शब्दे तुतीयभागं १०६५ पृष्ठ गतः) (अतुल्यसंवत्सरविषयः 'उत्तमसंवत्सर' शब्दे द्वितीयभागं ६२६ पृष्ठ गतः ।) (आदिष्वसंवत्सरविषयः 'सूरसंवत्सर' शब्दे तृतीयभागं) (अभिवर्द्धितसंवत्सरविषयः 'अभिवर्द्धय' शब्दे प्रथमभागं ७२७ पृष्ठ गतः ।)

समस्यते पञ्च संवत्सरा एकत्र मीलित्वा यावत्प्रमाणं रात्रिन्दिवापरिमाणेन भवत्यन् तावतो निर्दिष्टद्वयः प्रथमतः प्रश्नसूत्रमाह—

ता केवतियं ते तां जुं राईदियगंणं आहितेति वदेजा, ता संत्तरस एकाणउत राईदियमंत एगुणवीसं च मुहुत्तं च सचावषे वावडिभागं मुहुत्तस वावडिभागं च सचडिषा जेत्ता पणपणं चुणिया भागे राईदियगंणं आहितेति वदेजा । ता सं खं केवति ए मुहुत्तगंणं आहितेति वदेजा ।

ता तेषामुहुत्तसहस्राई, सच य उणापणे मुहुत्तसते सचावषं वावडिभागं मुहुत्तस वावडिभागं च सचडिषा जेत्ता पणपणं चुणिया भागा मुहुत्तगंणं आहितेति वदेजा, ता केवति यं ते जुगपप्से राईदियगंणं आहितेति वदेजा, ता अद्भुतीसं राईदियाई दस य मुहुत्ता चत्तारि य वावडिभागं मुहुत्तस वावडिभागं च सचडिषा जेत्ता दुवालस चुणिया भागे राईदियगंणं आहिताति वदेजा, ता सं खं केवति ए मुहुत्तगंणं आहितेति वदेजा, ता एकारस पणया—से मुहुत्तस ए चत्तारि य वावडिभागं च सचडिषा जेत्ता दुवालस चुणिया भागे मुहुत्तगंणं आहितेति वदेजा, ता केवति यं जुगे राईदियगंणं आहितेति वदेजा, ता अद्भुतस तीसं राईदियमंत राईदियगंणं आहिताति वदेजा, ता सं खं केवति ए मुहुत्तगंणं आहिताति वदेजा, ता चउप्पमं मुहुत्तसहस्राई खय य मुहुत्तसताई मुहुत्तगंणं आहितेति वदेजा, ता सं खं केवति ए वावडिभागमुहुत्तगंणं आहितेति वदेजा, ता चउत्तीसं सतसहस्राई अद्भुतीसं च वावडिभागमुहुत्तसते वावडिभागमुहुत्तगंणं आहितेति वदेजा, । (सू० ७३)

'ता' इति पूर्ववत्, कियन्—किप्रमाणं ते—ख्या भगवन् ! 'नोयुगे' नाशब्दा दृशानिपधवचनं, किञ्चिद्भूते युगमित्यर्थः, रात्रिन्दिवात्रेण रात्रिन्दिवापरिमाणेनाख्यात इति वदन्, भगवानाह—'ता संत्तरस' इत्यादि नोयुगं हि किञ्चिद्भूते युगं तत्तच्च नक्षत्रादिपञ्चसंवत्सरपरिमाणमनां नक्षत्रादिपञ्चसंवत्सरपरिमाणानामेकत्र मीलने भवति यथाह्ना रात्रिन्दिवात्रेणानि सप्तविंशत्यधिकानि एकस्य च रात्रिन्दिवात्रेण एकपञ्चाशत्सप्तर्षिष्टभागाः, चन्द्रसंवत्सरस्य त्रीणि रात्रिन्दिवात्रेणानि चतुष्पञ्चाशदधिकानि द्वादश च द्वापरिष्टभागा रात्रिन्दिवात्रेण अतुल्यसंवत्सरस्य त्रीणि रात्रिन्दिवात्रेणानि पट्टपट्टयधिकानि रात्रिन्दिवात्रेणानि, अभिवर्द्धितसंवत्सरस्य त्रीणि रात्रिन्दिवात्रेणानि त्र्यशत्यधिकानि एकविंशतिश्च मुहूर्तानां एकस्य च मुहूर्तसंख्या द्वादश द्वापरिष्टभागाः, तत्र सर्वेषां रात्रिन्दिवात्रेणानामेकत्र मीलने जानाति सप्तदश शतानि त्रिंशत्यधिकानि, य ए एकप, अष्टाशत्सप्तर्षिष्टभागा रात्रिन्दिवात्रेण ते मुहूर्तकर्णार्थं त्रिंशत्ता गुणयन्ते, जानाति पञ्चादश शतानि त्रिंशदधिकानि ॥२३०॥ तेषां सप्तपट्टया भागां ह्रियन्ते, लब्धा द्वाविंशतिमुहूर्तानां एकस्य च मुहूर्तस्य पट्टपञ्चाशत्सप्तर्षिष्टभागाः २२ ॥ मुहूर्तस्य लब्धाः एकविंशत्यो मुहूर्तेषु मध्य प्रक्षिप्यन्ते, जानात्येकपञ्चाशत्सप्तर्षिष्टभागां सप्तदश शतान्येकनवत्यधिकानि ॥७६१॥ शर्णास्तपन्ति मुहूर्तान्यादश १३, यऽपि च द्वापरिष्टभागा अहोरात्रस्य द्वादश तेषां मुहूर्तकर्णार्थं प्रक्षिप्यता गुणयन्ते, जानाति त्रीणि शतानि त्रिंशत्यधिकानि ३६०, तेषां

द्राष्टव्य भागो ज्ञियते, लब्धाः पञ्चमुहूर्तस्ते प्रागुक्त्यु
त्रयोदशसु मुहूर्तेषु मध्ये प्रक्षिप्यन्ते, जाता अष्टादश, शेषा-
स्तिस्रस्तिस्रः पञ्चाशत् द्वाष्टिभागा मुहूर्तस्य, यऽपि च षट्-
पञ्चाशत्सप्तष्टिभागा मुहूर्तस्य ते वैराशिकेन द्वाष्टिभागा
एवं क्षियन्ते—यदि सप्तषष्ट्या द्वाष्टिभागा लभ्यन्ते ततः
षट्पञ्चाशता सप्तष्टिभागैः कियन्ते द्वाष्टिभागा लभ्यन्ते
राशिप्रत्यक्षपना ६७।६२।५६। अत्रान्येन राशिना म-
ध्यगणशुण्णं जातानि चतुस्त्रिंशच्छ्रुतानि द्वास्तत्यधिकानि
३४७२, तेषामादि राशिना सप्तषष्ट्या भागो ज्ञियते,
लब्धा एकपञ्चाशत् द्वाष्टिभागाः, ते च प्रागुक्त्यु पञ्चाशति
द्वाष्टिभागेष्वन्तः प्रक्षिप्यन्ते जातमकाशरं शते १०१, तत-
स्तन्मध्ये भिन्नधितसंवत्सरसत्काः उपरिगता अष्टादश द्वाष्टि-
भागाः प्रक्षिप्यन्ते जातमकाशरित्यधिकं शते द्वाष्टि-
भागानाम् ११६, शेषास्तिस्रस्तिस्रः पञ्चाशत् द्वाष्टिभाग-
स्य सप्तषष्टिभागाः । ५५ । द्वाष्टव्या द्वाष्टिभागैरका मुह-
र्तौ लब्धः, स प्रागुक्त्यष्टादशसु मुहूर्तेषु मध्ये प्रक्षिप्यते
जाता एकान्विशतिमुहूर्तः १६, शेषाः सप्तपञ्चाशत् द्वाष्टि-
भागा अवतिष्ठन्ति इति । 'ता से ख' मित्यादि, मुहूर्तपरिमा-
णविषयप्रश्नसूत्रं निवेचनसूत्रं च सुगमं, रात्रिन्ध्वपरिमा-
णस्य त्रिशता शुभेन तदुपरि शेषमुहूर्तसंख्ये च यथोक्तमुह-
र्तपरिमाणसमागमात्, 'ता केवयं ते' इत्यादि, 'ता'
इति पूर्ववत्, 'कियता रात्रिन्ध्वपरिमाणे तद्वं नायुगं यु-
गप्राप्तमाख्यातमिति वदन्', 'कियन्तु रात्रिन्ध्वेषु प्राक्षि-
प्यन्तु तद्वं नायुगं परिपूर्णं युगं भवतीति भावः । भगवानाह-
'ता अट्टनीस' मित्यादि, अष्टात्रिंशत् रात्रिन्ध्वानि दश
मुहूर्तपरिमाणं च मुहूर्तस्य चत्वारो द्वाष्टिभागा एकं च
द्वाष्टिभागं सप्तषष्ट्या त्रिशता तस्य सत्का द्वादश कृत्तिका
भागा इत्येवावता रात्रिन्ध्वपरिमाणेन युगप्राप्तमाख्यान-
मिति वदन्, एतावन्तु रात्रिन्ध्वयादिषु प्राक्षिप्यन्तु तत् ना-
युगं परिपूर्णं युगं भवति इति भावः । सम्प्रति तद्वं नायुगं
मुहूर्तपरिमाणान्मकं यावता मुहूर्तपरिमाणेन प्रक्षिप्यते प-
रिपूर्णं युगं भवति तद्विषयं प्रश्नसूत्रमाह—'ता से ख' मित्या-
दि सुगमं भगवानाह—'ता इक्कासे' त्यादि, इदं चाष्टात्रिंश-
त् रात्रिन्ध्वानां त्रिशता शुभेन शेषमुहूर्तसंख्ये च य-
थोक्तं भवति, भावावश्यायम्—एतावति मुहूर्तपरिमाणे प्र-
क्षिप्यते प्रागुक्तं नायुगमुहूर्तपरिमाणं परिपूर्णं युगमुहूर्तपरिमा-
णं भवतीति । सम्प्रति युगस्यैव रात्रिन्ध्वपरिमाणं मुहूर्त-
परिमाणं च प्रतिपादयिषुः प्रश्नानि वेचनसूत्रायाह—'ता
केवयं ते' इत्यादि सुगमम्, 'ता' इति सप्तसप्तषष्टिविषयं एव
मुहूर्तगतद्वाष्टिभागपरिष्ठानार्थं प्रश्नसूत्रमाह—'ता से ख'
मित्यादि सुगमम्, भगवानाह—'ता चोत्तिस' मित्यादि,
इदमक्षराध्यायिकस्य सुगमम्, भावावश्यायम्—चतुष्पञ्चा-
शत्मुहूर्तसदृक्षाणां नवशताधिकानां द्वाष्टव्या शुण्णे कियते
ततो यथोक्ता द्वाष्टिभागसंख्या भवतीति ।

सम्प्रति कदाऽसौ चन्द्र (न्यादि) संवत्सरः सूर्ये (यादि)

संवत्सरं सह समादिः समपरेषां सानो भव-

तीति जिज्ञासिषुः प्रश्नं करोति—

ता कता खं एते आदिषु चंदसंवत्सरा समादीया समप-

जवसिया आदितेति वदेजा ? , ता सट्ठि एए आदिषमासा
बावट्ठि एतेए चन्दमासा, एस खं अट्ठा छ सुत्तकडा दु-
बालसमथिता तीसं एते आदिषसंवत्सरा एकतीसं एते
चंदसंवत्सरा, तता खं एते आदिषसंवत्सरा समादीया
समपजवसिया आदिताति वदेजा । ता कता खं एते
आदिषउडुचंदखल्लता संवत्सरा समादीया समपज—
वसिया आदितेति वदेजा ? , ता सट्ठि एते आदिषा
मासा एगट्ठि एते उडुमासा बावट्ठि एते चंदमासा सचट्ठि
एते नक्खता मासा, एस खं अट्ठा दुबालस सुत्तकडा दुवा-
लस भथिता सट्ठि एते आदिषा संवत्सरा एगट्ठि एते उ-
डुसंवत्सरा बावट्ठि एते चंदा संवत्सरा सचट्ठि एते नक्ख-
ता संवत्सरा, तता खं एते आदिषउडुचंदखल्लता संवत्सरा
समादीया समपजवसिया आदितेति वदेजा । ता क-
ता खं एते अभिवट्ठिआदिषउडुचंदखल्लता संवत्सरा
समादीया समपजवसिता आदितेति वदेजा ? , ता सचा-
वणं मासा सत्त य अहोरका एकारस य मुहुत्ता तेवीसं बाव
ट्ठिभागा मुहुत्तस एते अभिवट्ठिता मासा सट्ठि एते आ-
दिषमासा एगट्ठि एते उडुमासा बावट्ठि एते चंदमासा स-
चट्ठि एते नक्खतमासा, एस खं अट्ठा छपससत्तसुत्तकडा
दुबालस भथिता सत्तसता चोत्तिला एते खं अभिवट्ठिता
संवत्सरा, सत्तसता असीता एते खं आदिषा संवत्सरा,
सत्तसता तेणउता एते खं उडुसंवत्सरा अट्ठसता छलुत्त-
रा एते खं चंदा संवत्सरा, एकसत्तरी अट्ठसया एए खं
नक्खता संवत्सरा, तता खं एते अभिवट्ठिताआदिषउडुचं-
दनक्खता संवत्सरा समादीया समपजवसिया आदितेति
वदेजा, ता खयट्ठताए खं चंदे संवत्सरे तिप्पिण चउप्पणं
राईदियसते दुबालस य बावट्ठिभागे राईदियस आदिते-
ति वदेजा, ता अहातचे खं चंदे संवत्सरे तिप्पिण चउप्प-
णं राईदियसते पंच य मुहुत्ते पणासं च बावट्ठिभागे मु-
हुत्तस आदितेति वदेजा । (६० ७४)

'ता कया ख' मित्यादि, सुगमं, भगवानाह—'ता सट्ठि' मि-
त्यादि, ता इति पूर्ववत्, एते—एकयुगवर्तिनः षष्टिः सूर्य-
मासाः एते च एकयुगान्तवर्तिन एव द्वाष्टिषट्ठमासाः,
एतावन्ती अट्ठा पदकृत्वः कियते—षट्ठिमूर्गुणं ततो द्वाद-
शभिर्भवते द्वादशभिश्च भागं—इति त्रिशदं सूर्यसंवत्सरा
भवति एकत्रिंशदने चन्द्रसंवत्सराः, तदा एतावति कालेऽ-
निकाशेन एते आदित्यचन्द्रसंवत्सराः समादयः समप्रारम्भाः
समपरेषां सानाः—समपरेषां साना आख्याता इति वदन् समप-
रेषां सान । किमुक्तं भवति ?—एतं चन्द्रसूर्यसंवत्सराः विवक्षित-
तस्यादौ समाः—समप्रारम्भप्रारम्भाः सन्तस्तत आरभ्य
षष्टियुगपरेषां समपरेषां साना भवति, तथाहि—एक-
स्मिन् युगे त्रयचन्द्रसंवत्सरा द्वौ चाभिषेदितसंवत्सरी,

तौ च प्रत्येकं त्रयोदशचन्द्रमासार्थकौ, ततः प्रथमयुगे च-
 ष्च चन्द्रसंवत्सरा द्वौ च चन्द्रमासौ, द्वितीयं युगे दश च-
 न्द्रसंवत्सराश्चत्वारश्चन्द्रमासाः, एवं प्रतियुगं मासद्वि-
 द्भवा षष्ठयुगपर्यन्ते परिपूर्णौ एकविंशचन्द्रसंवत्सरा
 भवन्ति, 'ता कया लु' मित्यादि, 'ता' इति पूर्ववत्, कदा
 णमिति वाक्यालङ्कारे आदित्यश्रुतचन्द्रसंवत्सराः
 समादिकाः समपर्यवसिता आख्याता इति वदन् १, भ-
 गवानाह- 'ता सद्गौ' त्यादि, वष्टिरेते एकयुगान्तवर्तिनः,
 आदित्यमासा एकवष्टिरेते श्रुतमासाः द्वावष्टिरेते चन्द्र-
 मासाः सप्तवष्टिरेते नक्षत्रमासाः, एतावती प्रत्येकमष्टा
 द्वादशकृत्यः कृताः द्वादशभिर्भुजिता इत्यर्थः, तदनन्तरं सं-
 वत्सरानयनाय द्वादशभिर्भक्ता तत एवमेते पष्टिरादित्यसं-
 वत्सरा एकवष्टिरेते श्रुतसंवत्सरा द्वावष्टिरेते चन्द्रसंवत्स-
 राः सप्तवष्टिरेते नक्षत्रसंवत्सरास्तदा द्वादशयुगातिक्रमे इ-
 त्यर्थः, एते आदित्यश्रुतचन्द्रनक्षत्रसंवत्सराः समादिकाः,
 समपर्यवसिता आख्याता इति वदन् । एतदुक्तं भवति-
 विवक्षितयुगस्यादायते चत्वारोऽपि समाः--समारब्धप्रार-
 म्भाः सप्तस्तत आरभ्य द्वादशयुगपर्यन्ते समपर्यवसाना
 भवन्ति, अर्थात् चतुर्णां मन्यतमस्यावश्यंभावेन कतिपयमा-
 सानामप्युक्तया युगपत् सर्वेषां समपर्यवसानत्वासम्भवात्,
 'ता कया लु' मित्यादि प्रश्नसूत्रं सुगमम्, भगवानाह- 'ता
 सत्प्राज्ञ' मित्यादि, सत्पञ्चाशत्मासाः सत्य अहोरात्रा
 एकादशमुद्धतां एकस्य च मुहूर्तस्य त्रयोविंशतिर्द्वावष्टिभागा
 एतावत्प्रमाणे एते एकयुगान्तवर्तिनोऽभिवर्द्धितमासाः प-
 ष्टिरेते सूर्यमासाः एकवष्टिरेते श्रुतमासाः द्वावष्टिरेते चन्द्र-
 मासाः सप्तवष्टिरेते नक्षत्रमासाः, एतावती प्रत्येकमष्टा-
 द्वादशचन्द्रादधिकशतकृत्यः कियन्ते, कृत्वा च द्वादशभिर्भज्य-
 ते, द्वादशभिश्च भागे हृते चतुश्चत्वारिंशदधिकसप्तशत-
 संख्याः ७५४ एतेऽभिवर्द्धितसंवत्सराः, अशीत्यधिकस-
 प्तशतसंख्याः ७८० एते आदित्यसंवत्सराः, त्रिनवत्यधि-
 कसप्तशतसंख्याः ७६३ एते श्रुतसंवत्सराः, षड्दशराष्ट-
 शतसंख्याः ८०६ एते चन्द्रसंवत्सराः, एकसप्तत्यधिकशत-
 शतसंख्याः ८७१ नक्षत्रसंवत्सराः, तदा णमिति वाक्यालङ्का-
 रे एतेऽभिवर्द्धितादित्यश्रुतचन्द्रनक्षत्रसंवत्सराः समादि-
 काः समपर्यवसिता आख्याता इति वदन्, अर्थात् क-
 स्यापि कतिपयमासाधिक्येन युगपत् सर्वेषां समपर्यव-
 सानत्वासम्भवात् । सम्प्रति यथाक्रमेव चन्द्रसंवत्सरपरि-
 माणं गणितमेवमधिकृत्य प्रकारद्वयेनाह- 'ता नयद्वाप'
 इत्यादि 'ता' इति पूर्ववत्, नयार्थतया परन्तीर्थिकानामपि
 सम्मतस्य नयस्य चित्तया चन्द्रसंवत्सरस्त्रीयहोरात्रश-
 तानि चतुष्षष्ट्याशदधिकानि द्वावष्टिभागा अहोरात्रस्येत्या-
 दिराख्यान इति वदन्, बाधातथ्येन पुनश्चिन्त्यमानश्च-
 न्द्रसंवत्सरस्त्रीणि रात्रिर्द्वयशतानि चतुष्षष्ट्याशदधिकानि
 पञ्च च मुहूर्ता एकस्य च मुहूर्तस्य पञ्चाशत् द्वावष्टिभागा
 इत्यर्थप्रमाण आख्यात इति वदन्, तत्राहोरात्रपरिमाण-
 मुपयन्नापि तावदेकरूपं, य एपरितना द्वादश द्वावष्टिभा-
 गा रात्रिर्द्वयस्य ते मुहूर्तसंख्यायै त्रिंशत् सप्तयन्ते,
 जातानि त्रीणि शतानि षष्ट्यधिकानि ३६०, तेषां द्वाप-
 द्वा भागां चिह्नयते, लब्धाः पञ्च मुहूर्ताः, शेषास्त्रिंशति प-

ञ्चाशत्मुहूर्तस्य द्वावष्टिभागा इति । तदेवं संवत्सरवर्णन-
 ता समप्रक्षुब्धम् । सू० प्र० १२ पादु० सं० प्र० । ज्यो० । अ० ।
 (संवत्सरेषु चन्द्रसूर्यादौ नय 'आउष्टि' शब्द द्वितीयभागं ३०
 पृष्ठ उक्ताः ।) वर्षासु वार्षामासिके ज्येष्ठावप्रदे, दश० २ सू० ।
 'संवत्सरं वाधि परं परमाणं, वीक्षं च वासं न तर्हि वसिञ्ज' ।
 दश० २ सू० ।

संवत्सरदानं-संवत्सरदानं-न० । तीर्थकारस्य प्रज्ज्यास-
 मये संवत्सरपर्यन्तदानं, आचा० ।

संवत्सरपिंडलेहग-संवत्सरप्रतिषेखक-पुं० । जन्मदिनादार-
 भ्य संवत्सरमहोत्सवपूर्वकं जन्मदिनमहोत्सवे, यत्र दिने
 वर्षे वर्षे प्रति संख्याहापनार्थं प्रप्रियवधः क्रियते, आ० १
 श्रु० ८ अ० । रा० ।

संवत्सरपरिपाय-संवत्सरपरिपाय-पुं० । संवत्सरमेकं यावत्
 परिपायः प्रज्ज्यालक्षणो यथा तं संवत्सरपरिपायः । वर्षैकप्रक्ष
 जितेषु सं० ३३ सम० ।

संवत्सरवासर-संवत्सरवासर-पुं० । सांवत्सरिकदिने, संव-
 त्सरवासरे पूर्णफलसहितमासकप्रभावात् लान्ति न वा ?
 इति, प्रश्नः, अत्रात्रसम्पूर्णफलसहितं तथा रहितं वा
 प्रभावात् लान्ति, पश्चाद् यस्मिन् ग्रामे वा रीतिस्तदनु-
 सांशं प्रवर्तिनमिति ॥ १२२ ॥ सेन० ४ उक्ता० ।

संवत्सरादि-संवत्सरादि-पुं० । संवत्सराणामादिः संव-
 त्सरादिः । संवत्सराणामादिनिधौ, सू० प्र० १ पादु० ।

संवत्सरिय-सांवत्सरिक-त्रि० । संवत्सरं भवत्संवत्सरिकः ।
 वार्षिकं, वार्षिकं । यथैकं वर्षं प्रतिदिनं क्रियते, यथा-संवत्सर-
 पर्यन्ते तीर्थकृतः प्रज्ज्यावासरे दीयते दानम् । आ० सू० १
 अ० । आ० म० । संवत्सरस्यान्ते सांवत्सरिकम् । यथान्तो-
 द्धवे, प्रव० ३ द्वार ।

संवत्सरियपटिकमख-सांवत्सरिकप्रतिक्रमख-न० । पर्युप-
 णापर्याप्तप्रतिक्रमणं, कल्प० १ अधि० १ क्षण । ('काउस्स-
 मा' पञ्जुत्तण' शब्दयोरनयोऽर्थोऽस्या)

संवद्-संवर्ष-पुं० । नगराधिके, सू० ३ उ० । संवर्षो नाम यत्र
 नगजलदुर्गादिषु बहूनां प्रमाणां जनः संवर्षीभूय तिष्ठति । आ०
 १ श्रु० १ अ० । भयत्रलजनसम्भावं, उ० ३५ अ० । चोरघाटीभयेन
 बहूनां प्रामनायकाधिष्ठिता एक स्थिताः संवर्षाः । सू० ३ उ० ।
 जाले, आ० म० १ अ० । वातविकुर्याणां श्रवसेन्ते । संव-
 र्षक्यातमुपसेहन्तीति भावः । रा० ।

संवद्दृष्टा-संवर्ष-अव्य० । एकत्र स्थाने न्यस्त्येत्यर्थे, औ० ।
 स्था० । संकोच्य, स्था० २ डा० ४ उ० ।

संवद्दृष्ट-संवर्ष-न० । विनाशनं, अनु० । मार्गमिलनस्थाने,
 आ० १ श्रु० २ अ० । संक्षुब्धे, आचा० १ श्रु० ८ अ० १ उ० ।
 'संवद्दृष्टं अस्मिन् सुवर्णं कुंडलाकरणं' नि० सू० १ उ० ।

संवद्दृष्टिगय-संवर्षनिर्गत-त्रि० । मासप्रायोग्येष्वेवाश्रित्य
 संवर्षे स्थितेषु, सू० ३ उ० ।

संवद्दृष्ट-संवर्षमेष-पुं० । पुष्कलसंवर्षके मेषे, भाव० १ अ० ।

संवैद्य-संवैद्य-पुं० । संवर्तनमपवर्तनं संवर्तः स एव सं-
वर्तकः । उपक्रमे, स्था० ।

दोहं आउयसंवैद्य पण्यते, तं जहा-मणुस्साणं चैव,
पंचेदियतिरिक्खजोयियाणं चैव । स्था० ३ ठा० २ उ० ।
(सू० ८५ X) जं० : नं० ।

संवैद्यवाय-संवर्तकवात-पुं० । संवर्तनस्वभावे, प्र० १ श० १
उ० । वायुकार्यभेदे, प्र० १ श० ४ उ० । रा० । आ० प्र० ।

संवैद्य-संवर्तित-त्रि० । "तस्याधूतादी" ॥ ८ । २ । ३० । अने
नात्र संस्य हकारादेशः । संवैद्यं । पिण्डीभूतं, प्रा० । नि०
बु० । संकाचितं, स्था० २ ठा० ४ उ० ।

संवैद्यवाह-संवर्तितापराध-पुं० । संवर्तिताः पिण्डीभूता
अपराधा यत्र तत् संवर्तितापराधम् । बह्मपराधे, संवर्तित-
मासं, व्य० १ उ० । संवृत्तं, दे० ना० ८ वयं १२ गाथा ।

संवैद्य-संवर्तित-त्रि० । भोजनादिना संवर्तितं अनाद्युत्तरे,
स्था० १० ठा० ३ उ० ।

संवर्तण-संवर्तन-प्र० । "तस्याधूतादी" ॥ ८ । २ । ३० ॥ इति
धूतादिपर्युदासात् टः । पिण्डीभूतं, प्रा० २ पाद ।

संवर-संवर-पुं० । क ग च ज त द प य वां प्रायो लुक् ॥ १ । १७५
इति स्वराण्यग्न्याभावाच्च लुक् । प्रा० । संवरणं संवरः ।
आच्छादनं, चि० । संवर्यते कर्म कारणं प्राणानिपातादि
निरुध्यते येन परिणामिन स संवरः । आश्रयनिरोधे, स्था० १
ठा० । अश्रयकारणेषु आश्रयस्थेषु, प्रश्न० १ आश्र० द्वार ।
सम्म० । संवरस्यासत्प्रकृतयः । द्रव्या० । स्था० ।

आश्रयप्रतिपक्षभूतसंवरस्वरूपमाह—

एगे संवेरे । (सूत्रम्)

संवर्यते-कर्म कारणं प्राणानिपातादि निरुध्यते येन परि-
णामिन स संवरः । आश्रयनिरोध इत्यर्थः । स च समितिगुति-
धर्माधुपेक्षापरीषद्धारिप्ररूपः क्रमेण पञ्च-त्रिदश-द्वादश-
धर्माधुपेक्ष-पञ्च-भेदः, आह— "समिहं ५ गुत्तं ३ धर्मा १०
अणुपह १२ परीसहा चरितं च ५ । सतावन्न भेदा, पणनि-
गमेयाह संवरणं ॥ १ ॥" इति अथवाऽयं द्विधा-द्रव्यतो, भा-
वतश्च । तत्र द्रव्यतो जलमथगतवावादेरनवरतप्रविश-
ज्जलानां छिद्राणां तथाविधद्रव्येण स्वागम संवरः, भावत-
स्तु जीवद्रव्यामाश्रयकर्मजलानामिन्द्रियादिछिद्राणां स-
मित्वादिना निरोधनं संवर इति । स च द्विविधाऽपि संवरः
सामान्यादक इति । स्था० १ ठा० संथा० सूत्र० । पं० भा० ;
आव० । सं । प्राणातिपातविरमणादी, श्री० । नं० । आ-
वा० । सूत्र० । अश्रुमकर्मगमनिरोधे, आव० ४ अ० । आ-
श्रवहारप्रविशत्कर्मनिरोधे, जीत० । कर्मानुपादाने, सं० ५
सम० । स्था० । श्री० । आ० । जीवतडागे कर्मजलस्य नि-
रोधने, स्था० ५ ठा० २ उ० । चारित्र्ये, दृश० ५ अ० २ उ० ।
इन्द्रियकषायनिग्रहादिभेदे, स्था० ४ ठा० १ उ० । इन्द्रियना-
इन्द्रियसङ्केपने । स्था० १० ठा० ३ उ० । आ० प्र० । संवरमि-
च्छिः—संवरस्य त्यक्त्वानुमानागमप्रसिद्धता न्यायानुगतेन
६०

सैतन्यपरिणतेः स्यात्तमनि स्वसंवेदनाध्यक्षसित्वाद् अन्यत्र
तु तत्प्रभवकार्यानुमयत्वादागमस्य च तत्प्रतिपादकस्य
प्रदर्शितत्वात् । सम्म० ३ काण्ड । कर्म० ।

पञ्च संवरद्वाराणि—

पंच संवरद्वारा पक्षता, तं जहा—सम्मच विरती अपमा-
ओ अकसातित्तमजोगिचं । (सू०—४१०)

तथा संवरणं जीवतडागे कर्मजलस्य निरोधनं संवर-
स्तस्य द्वाराणि उपायाः संवरद्वाराणि, मिथ्यात्वादीनामा-
श्रवाणां क्रमेण विपर्ययाः सम्यक्त्वविरत्यप्रमादाकषायिवा-
यांगित्वलक्षणाः प्रथमाध्ययनवद् वाक्या इति । स्था० ५ ठा०
२ उ० ।

पञ्चविधः संवरः—

पंचविहे संवेरे पक्षते, तं जहा—सोहंदिदियसंवेरे ० जाव
फासिंदियसंवेरे । (सू०—४२७X) स्था० ५ ठा० २ उ० ।

पञ्चविधः संवरः—

छविहे संवेरे पक्षते, तं जहा—सोहंदिदियसंवेरे ० जाव फा-
सिंदियसंवेरे शो हंदिदियसंवेरे । (सू०—४८७+) स्था० ६
ठा० ३ उ० ।

अष्टविधः संवरः—

अष्टविहे संवेरे पण्यते, तं जहा—सोहंदिदियसंवेरे ० जाव
फासिंदियसंवेरे मणसंवेरे वयसंवेरे कायसंवेरे । (सू०
५८८X) स्था० ८ ठा० ३ उ० ।

दसविहे संवेरे पण्यते, तं जहा—सोहंदिदियसंवेरे ० जाव
फासिंदियसंवेरे मणवयकायउवगरणसंवेरे खईकुसग्ग-
संवेरे । (सू०—७०६) स्था० १० ठा० ३ उ० ।

प्रतिघातं, सूत्र० १ शु० १ अ० ३ उ० ।

संवरद्वारं प्रतिपक्षद्वारमाह—

"वाणारसी कुट्टु-पासे गोपालिमहंसेण य ।
वेदिसिरी पउमसिरी, रायगिहं सणिय वीर ॥ १ ॥"

"पुरे राजगृहे श्रीम-द्वेक्षमानप्रभाः पुरः ।

एका मात्थविधिं दूची, दशयिन्वा ययी ततः ॥ १ ॥

पमच्छु श्रैणिकः कैपा, स्वाभूच काशियणम् ।

मद्वसन्नाभिधां जीक्षी, अष्टी नन्दा व तन्मिया ॥ २ ॥

नन्दधीस्तत्पुता कम्हा, तत्र वैत्यं च काष्टिकं ।

श्रीपाथ्वेः समवासार्णी-अन्ध्रीः प्रावज्जलतः ॥ ३ ॥

दत्ता गोपालकायाः सा, शिन्वा सीमे तपो व्यधात् ॥

पञ्चाच्च वकुशा जाता, हलपादादिधावनात् ॥ ४ ॥

वार्यमाणा पृथक्स्था ता, तदनालोच्य सा सुता ।

सुदं हिमवदादीं धी—वैधी पण्डित्दमवत् ॥ ५ ॥

सैपा नात्थं व्यधादस्याः फलमसमसंहरात् ॥" आक० ४ अ० ।

स्तानिकाशोधकेषु, व्य० २ उ० । अनेकशालशुके

द्विबुरे अटव्यपशी, प्रश्न० २ आश्र० द्वार । प्रज्ञा० ।

ज्ञा० । जं० । अभिनन्दनजिनस्य पतिरि, प्रव० १६

संवर

द्वार । आब० । स० । भारते वर्षे भविष्यति अष्टादश तीर्थकर, “ अद्भुतसो सयातिजीवो संवरो पशून्वीसो वीवायणजीवो संवरो, ” ती० २० कल्प । स० । पञ्चदश्यां गीतानुवायाम्, नं० । प्रथ० ।

संवरजोग-संवरजोग-पुं० । नूनकर्मनिरोधः संवरस्तद्विषयो योगो व्यापारः, संवरणे योगः सम्बन्धो वा संवरयोगः । नूनकर्मनिरोधव्यापारं, ध० ३ अधि० । “ एसा मध्वय-उच्चारणा संवरजोगे ” पा० ।

संवरख-संवरख-न० । संवरखे, विशेष० । आब० । संरक्षणे, पं० ख० ३ द्वार । सङ्गोपेते, स्था० १० टा० ३ उ० । आ-च्छादने, वृ० २ उ० । निवारणे, वृ० ४ उ० । प्रच्छदपटे, वृ० १ उ० २ प्रक० । पर्यालोचने, द्वा० १ ध्रु० १ अ० कपाटे, वृ० १ उ० ३ प्रक० ।

संवरखकरख-संवरखकरख-न० । प्रत्याख्यानग्रहणे, ध० २ अधि० ।

संवरखी-संवरखी-स्त्री० । संवरकरिणि विधाभेद, द्वा० १ ध्रु० १६ अ० ।

संवरबहुल-संवरबहुल-त्रि० । प्राणतिपाताद्याभ्रवद्भारनि-राधप्रचुरं, प्रश्न० ३ संव० द्वार ।

संवरभावणा-संवरभावना-स्त्री० । संवरतत्त्वपर्यालोचने, प्रथ० ६७ द्वार । (संवरभावना ‘ भावणा ’ शब्दे पञ्चमभोगे १२० पृष्ठे गता ।)

संवरसंबुद्ध-संवरसंबुद्ध-त्रि० । प्राणतिपातादिपञ्चमहाभूतो-पत्ते, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० ४ उ० ।

संवरसमाहिबहल-संवरसमाधिबहुल-पुं० । संवर इन्द्रियविषये समाधिर्माकुलत्वे बहुलं प्रभूतं यस्य स तथा विध इति समासः । संवरसमाधिप्रचुरे, दृश० २ वृ० ।

संवरसुख-संवरसुख-पुं० । अभिनन्दनार्जनं, “ तिब्रव सयसह-सख, अभिषेदणजिणवरस स्रीसाणं । सख्खारियवववरसा, सिखत्तं संवरसुखस्स ॥ ” ति० ।

संवरिय-संबुद्ध-त्रि० । स्थगिते, आब० ५ अ० । “ संवरिय बलवबाह् ” संबुद्धौ हर्षातिरेकादिनस्थूरीप्रयन्ती निपिद्धौ बलत्वेः कटकवाह् भुजौ यस्याः सा तथा । भ० ६ श० ३३ उ० ।

संवरियदा-संबुद्धद्वार-त्रि० । संबुद्धानि स्थगितानि आ-भ्रवद्भाराणि प्राणतिपातदीनि येन सः । आच्छादितन्द्रि-यद्वारे, वृ० ३ उ० । आब० ।

संवालि-संवालि-पुं० । वृक्षविशेषे, स्था० ५ टा० २ उ० ।

संववहारिपचक्ख-मांयवहारिकप्रत्यक्ष-न० । संववहारं वा-धारहितप्रवृत्तिनिवृत्तौ प्रयोजनमर्थेति सांयवहारिकम्, तच्च प्रत्यक्षं चेति बाह्येन्द्रियादिसामग्रीसांपत्तत्वात्पार-माथिकऽस्मदादिप्रत्यक्षं, रत्ना० ३ परि० ।

संवसण-संवसन-न० । स्त्रीभिः सार्द्धं परिभोगे, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० । सहवाते, पं० भा० १ कल्प । पं० वृ० ।

संवसमाखी-संवसन्ती-स्त्री० । पुरुषेण सह संवासं कुर्वत्या-म्, स्था० ५ टा० २ उ० ।

संवहण-संवहन-न० । क्षेपादिभ्यस्सुलकाष्टधान्यादेकृहादा-वानयनं, उपा० १ अ० । वृद्धस्य प्राप्यभावायां संवाधनप्रयोज्ये शब्दे, ‘ वृद्धे संवहणेति यो वणज्जा ’ आचा० १ ध्रु० २ अ० ६ उ० । दृश० ।

संवहणिय-संवहणिक-त्रि० । संवहणे क्षेपादिभ्यस्सुलका-ष्टधान्यादेकृहादावानयनम्, तत्प्रयोजनकं सांवहणिकम् । भा-रवहनगन्ध्याम्, उपा० १ अ० ।

संवाअभा-देशी-नकुले, श्येने च । दे० मा० ८ वर्गे ७७ गाथा ।

संवाय-संवाद-पुं० । संवादेन, रागादिविरोहेण यथावद् बद्-ने, विशेष० । धर्मकथाया व्याख्याने, सूत्र० १ ध्रु० १४ अ० । संवादादिति चेन्न तु संवादप्रत्ययस्याप्यनुष्टुकारणारब्धत्वं विशेषाऽन्यस्मादनुष्टुकारणारब्धासंवादप्रत्ययात् । सम्म० १ काण्ड । स्था० ।

संवास-संवास-पुं० । साभिष्ये, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० । सम्भजनायाम्, आ० चू० ४ अ० । मैथुनायै संवसनं, स्था० ४ टा० ४ उ० । औ० । चिरे संवासे, स्था० ४ टा० १ उ० । स्त्री-भिः सहैकत्र निवासे, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० २ उ० । आचा० ।

संवासभेदानाह—

चउन्विहे संवासं पणत्ते, तं जहा—देवे श्याममेगे दे-वीए सद्धिं संवासं गच्छेज्जा, देवे श्याममेगे छवीए सद्धिं संवासं गच्छेज्जा, छवी श्याममेगे देवीए सद्धिं संवासं गच्छेज्जा, छवी श्याममेगे छवीए सद्धिं संवासं गच्छेज्जा । (वृ० २४८+) स्था० ४ टा० १ उ० ।

संवासो दिव्यासुरपक्षसमानुषाणाम्—

चउन्विहे संवासं पणत्ते, तं जहा—दिग्वे असुरे रक्खसे माणुसे । चउन्विहे संवासं पणत्ते, तं जहा—देवे नाममेगे देवीए सद्धिं संवासं गच्छ, देवे नाममेगे असुरीए सद्धिं संवासं गच्छ, असुरे नाममेगे देवीए सद्धिं संवासं गच्छ, असुरे नाममेगे असुरीए सद्धिं संवासं गच्छ २, चउन्विहे संवासं पणत्ते, तं जहा—देवे श्याममेगे देवीए सद्धिं संवासं गच्छ, देवे नाममेगे रक्खसीए सद्धिं संवासं गच्छ, रक्खसे नाममेगे देवीए सद्धिं संवासं गच्छति, र-क्खसे नाममेगे रक्खसीए सद्धिं संवासं गच्छति । ४-३ । चउन्विहे संवासं पणत्ते, तं जहा—देवे नाममेगे देवीए सद्धिं संवासं गच्छ, देवे नाममेगे मणुस्सीहिं सद्धिं संवासं गच्छ, मणुस्से श्याममेगे देवीहिं सद्धिं संवासं गच्छति, मणुस्से श्या-ममेगे मणुस्सीहिं सद्धिं संवासं गच्छति । ४-४ । चउन्विहे संवासं पणत्ते, तं जहा—असुरे नाममेगे असुरीहिं सद्धिं संवासं

गच्छद्, असुरे नामभेगे रक्खसीहिं सद्धिं संवांसं गच्छद् ० ४-५ । चउब्बिहे संवासे पण्णत्तं, तं जहा-असुरे नामभेगे असुरीए सद्धिं संवांसं गच्छद्; असुरे नामभेगे मण्णुसीए सद्धिं संवांसं गच्छद् ० ४-६ । चउब्बिहे संवासे पण्णत्तं; तं जहा-रक्खसे नामभेगे रक्खसीए सद्धिं संवांसं गच्छद्; रक्खसे नामभेगे मण्णुसीए सद्धिं संवांसं गच्छद् ० ॥

“चउब्बिहे संवासे” त्यादि कण्ठ्यं नवरं स्त्रिया सह संवसने-शयनं संवासाः, धीः—स्वर्गस्तद्वासी देवाऽप्युपचाराद् द्यौस्तत्र भवो दिव्यो वैमानिकसंघर्षान्तर्यथः । असुरस्य-भवनपतिविशेषस्यायमासुर एवमितरी, नवरं राक्षसो-व्यन्तरविशेषअनुभक्तिकास्तत्राणि देवासुरेस्त्वेषमादि संयोगतः बद्धमवसिति । स्यात् ०४ डा०४ उ० । (संवांस संभागाः ‘संभागा’ शब्दे-उत्सिञ्ज्य आगे २०६ पृष्ठे निषिद्धः ।) एवञ्च क्लीबो वातिक इति त्रयो न कल्पन्ते संवासयितुम् । ४० ४ उ० १ प्रक० । स्यात् ० । आधाकर्मोक्तृभिः सह संवासात् शुद्धाहारभोग्याप आधाकर्मोर्जा त्रुष्टव्य इति ‘आधाकर्म’ शब्दे द्वितीयभागे २१६ पृष्ठे गतम् ।)

संचलस्य संचलिक्या सह संवासे प्राप्यभित्तम्—

जे भिक्खु संचेले संचेलियाणं मज्जे संवसइ संवसंतं वा साइज्ज ॥ १६४ ॥ जे भिक्खु संचेले अंचेलियाणं मज्जे संवसइ संवसंतं वा साइज्ज ॥ १६५ ॥ जे भिक्खु अंचेले संचेलियाणं मज्जे संवसइ संवसंतं वा साइज्ज ॥ १६६ ॥ जे भिक्खु अंचेले अंचेलियाणं मज्जे संवसइ संवसंतं वा साइज्ज ॥ १६७ ॥

संचला संजना संचलाओ संजनीओ चउमंगसूत्रं व्या-स्यंथ । चउसु वि भंगसु चउसुदं तवकालपरिसिद्धं ।

गाहा—

जे भिक्खु य संचेले, ठाणनिसीयणतुपट्ठणं वा वि ।
वेत्तिज्ज चेलाणं, सो पावति आणमादीणि ॥ ४८४ ॥
वीसत्थादी दोमा, चतुद्दममि वञ्चिया जे तु ।
ते वेव निरवसेसा, संचेलमज्जे अंचेलसस ॥ ४८५ ॥
कंठा ।

कारेण वसेज्ज—

वितियपदमण्यज्जे, गेलएणुवसगरोहगट्ठाये ।
समणाणं असतीए, समणी पच्चापिते वेव ॥ ४८६ ॥
अण्यज्जे वसेज्ज । गिलाणं पडियरंतो वसेज्ज । उवसमो वा जहा सो रायकुमारो संसुतो राहए वा एक्कवसही ल-
खा, अलज्जाल पडिवज्जे वा । संजयाणं असति संजतिव-
सहीए वसेज्ज । अहवा दो वि वग्गा अज्जाण पडिवज्जा व-
सेज्ज । अथवा समणाण असती ते समणीहिं भाया पिपा
वा पक्खापिओ सो वसेज्ज ।

गाहा—

एमेव वितियभंगे, कंठारादीसु उवहिवाघातो ।

होति समणाण वसिते, दोसा किं पुणेमतरणिगिणि ॥ ४८७ ॥
उमओ दिट्ठमादिहे, दिट्ठिपयोरे य भवे खोमो ।
आयपरउभयं दोसा, वितिए भंगे न कप्पती वितियं ४८८ ॥
विहसुद्धद्वदाणं, अद्दाणादिसु वणति एगत्थ ।
एमेव ततियभंगे, अद्दाणे उवस्सयंतु लभे ॥ ४८९ ॥
... ..

खड्गादिमज्जे समणी, सावयभवविट्ठणादीसु ॥ ४९० ॥
एमेव चरिमभंगे, दोसा जयणा सुदप्पमादीहिं ।
समयम्मि मज्जे समणी, निरवाए मग्गतो एति ॥ ४९१ ॥
दुहतो वाघातो पुण, चउत्थमंगमि होति नायव्वो ।
एमेव य परपक्खे, पुण्वे अवरम्मि य पदम्मि ॥ ४९२ ॥
दुहतो वाघायम्मी, पुरतो समणा तु मग्गतो समणी ।
खुदाहि भणावेति, कजे देयं ति दावेति ॥ ४९३ ॥

वितियभंगे समणीण उचयिवाघातो । ततियभंगे स-
मणाण वचसा विवेगसिमे दोसा । संचरिते गाहा । पदम-
भंगे उभये चि संचरिते वीसत्थादि आलावादिमा य दो-
सा किं पुण वितिनियतिय उभयणिगिणं य सविसेसा दोसा ।
संजतो संजती वा चित्तित-विट्ठे अविट्ठे मे अंगादुणादि
सामारिया विट्ठियारेणे वितक्कलोमा भवति, खुअिओ
अणायारपडिसवणं करेज्जा । दुहओ वा गाहा । पुव्वसं कं-
ठं, परपक्खा गिहात्थिअचलितियणीओ तसु एवे वेव चउ-
भंगो दोसा य वत्तव्वा । पगनेर उभयपक्खे वा विविसे व-
त्थाभाव केज्जालसदृक्कीववहत्थपिहणादि जयणा कायव्वा
सावयभयादीसु य संजइओ मज्जे छांडुं ठाणानी वंतज्जा दु-
हता वि अंचेलाणं पंथ इमा मग्गये विही । दुहओ वा गाहा ।
अग्गतो साहु गच्छति पिट्ठो समणीओ, जति संजतीओ कि-
न्नि वत्तव्वाओ खुहुहिं भणावेति । जे किंचि देयं तं पि खुहुहिं
वेव ववावेति । सभए पुण पिट्ठओ अग्गतो पासनो वा संजया
गच्छति न दोसा । विहयचउत्थसु भंगसु स्वयपयसेण सं-
जतीण वत्था हायव्वा ।

गाहा—

समणाणं जो उ गमो, अहुहिं सुणेहिं वणितो एसो ।
सो वेव निरवसेसो, वचचओ होइ समणीणं ॥ ४९४ ॥

चउरो संजतिसुवा चउरो गिहत्थन्नतिथिणीएसु पते अद्दा
संजतीणं वि संजतेसु चउरो सुत्ता गिहत्थन्नतिथिणीएसु चउ-
रो एसेव विज्जानां दोसा य वत्तव्वा । नि० जू० ११ उ० ।

मायकमनायकं वा संवासयति—

जे भिक्खु खायगं वा अणायगं वा उवासगं वा अणुवा-
सगं वा अंतो उवस्सयस्स अद्दं रातिए कसिणं वा रायं सं-
वासवेइ संवासावतं वा साइज्ज ॥ १२ ॥ जे भिक्खु तं
न पडियाइक्खेइ ण पडियाइक्खंतं वा साइज्ज ॥ १३ ॥

खायगो स्वज्जो अणायगो-अस्वजनः उवासगो-आयकः
इयं अणुवासगो अद्दं रातीए दो जाना, वा विकल्पेण प-

मं न्ना जामं, खउरो जामा, कसिण्णती, वा विकप्पण ति-
खि जामा पगवसईए संवासा वसाहि ति भण्णति, अण्णं
वा अणुमंवेति, जां तं ण पडिसेधंति, अण्णं वा पडिसेधंते
णालुमांति तस्स चउगुणं ।

गाथा—

शायगमशायगं वा, सावगमस्सावगं च जे भिक्खु ।
अद्धं वा कसिणं वा, रातिं तु संवसाणादी ॥ १२६ ॥
आणाअणवन्धिया दोसा ।

गाथा—

साधुं उवासमाणो, उवासगो सो वती व अवती वा ।
तो पुण शायग इतो, एवञ्जुवासं वि दो भंगा ॥ १२७ ॥
साधुं उवासमाति उवासगो, धूलगपाखवहादिया य वा
जेणं गहिता सो वती, इयोरो अवती । सो दुविहो वि स-
यणो, असयणो य । एवं अणुवासए वि दो भंगा; भंगा इ-
ति प्रकारा इत्यर्थः ।

इमं पुण सुत्तं । गाथा—

इत्थि पडुब्ब सुत्तं, सहिरससमोयणं व आवासो ।
जति खिस्सागयं जे वा, महुण्णसिणिसोयणं कुञ्जा ॥ १२८ ॥
जि इत्थी उवासगे संवसति, सद्धीओ वा पुरिसो.अणि-
त्थीओ वा सहिरण्णो, अद्धिओ गहियपसपाखभोयणो एते
वा साधु वसहीए आवासति, रातो साधुं वा पडुब्ब आगता
वसहिदिया भिक्खुं करेति, रातो वा भुञ्जति । एणसु सुत्तणि-
वातो—॥ एतहासविपमकं पुग्गिमे—॥ पुण अज्जरारं ए पणं
वा जामं तिणिण वा जामा स भवति ।

गाथा—

जति पत्ता तु निसिदे, एगे व खित्तु असमसुत्तरे ।
एगतरमुभयतो वा, वाधातेणं तु अद्धणिं ॥ १२९ ॥
जइ अज्जरन्ते वा एगस्मि वा जामं गते नेहि वा जाम-
हि गतेहि पत्ता हवञ्जा । एगतरं ति गिहत्था संजता वा,
उभयं ति गिहत्था संजया य, एवं वाचायकारणं वा अ-
प्पणो वा रातीए एए णिग्गच्छताणं अज्जिस्सादिसंभवो
भवति ।

गिहत्था सह वसंताण इमे दोसा । गाथा—

सागारिय अधिकरणं, भासादोसा पचालमात्तेको ।
आउयवाधातमि य, सपक्खपरपक्खंतादी ॥ १३० ॥
किं वा शब्दा एएहि, पादतो गहणदोसगमणं वा ।
अप्पेणावि अवहिते, संकागहणादिया दोसा ॥ १३१ ॥

काइयसणो वांसरति तो उदगस्स अभाव कारणतो मो-
शपमज्जणं पायपमज्जणं वा सागरियं भवति, आउज्जाए
वणवणियादि अधिकरणं । शब्दा सिनारिणिते कल्ला-
दिसंघाहेत अधिकरणं कलहो हवञ्ज । जति संजतिभा-
साहि भासंति तो गिहत्था गहंति । अइ गारन्थिय-
भासाए भासति तो असंजता वोलंति । सो गिहत्थो सण्ण-
वत्ता, आर्यकेण वा मनो, अय य कालेण वा मतो, ताहे

संका । किं च लुणं एयस्स गिहत्थस्स किञ्च
अपासंते, आयु संजएहि । उदविओ गेहणादिया दोसा पा-
वति । काइ सही असदो वा अणुधुधमी तं हिरमं जाये-
त्ता तं से हरितं णासेज्ज, एवं गमणगहणपक्खेवि । स
हिरण्णं जाणिन्ना तं गिहत्थं अण्णो काइ गिही हरेज्ज
ताहे संजतासि किं कज्जति, ताहे सो रायकुलं गनं कोञ्जा
संजएहि म हिरण्णं आसियावि, तथं गेहणादिया दोसा ।
आदिगहणातो वा उभयं हरेज्ज । जम्हा एते दोसा ।

तम्हा ण संवसेज्जा, खिपं णिक्खामते ततो ते उ ।

जे भिक्खु ण निक्खामे, सो पावति आणमादीणि ॥ १३२ ॥

णिक्खमणं णिक्कणं तत आधयान् ते इति—गृहस्थाः सा-
दृहिं च नञ्जा णिग्गच्छति । नि० सू० ८ उ० । (कारणे
वमदगीति निशीयप्रण्यादष्टमोदेषादशकवसंयम् ।) (अ-
त्रयं वक्रव्यं ' ठाण् ' शब्दं चतुर्थभागे १६६४ पृष्ठे ।)
(' णिग्गया ' शब्दं चतुर्थभागे २०५७ पृष्ठे च गतम्)
वापकानां कर्पकाणामावासे, अत्रत्य किंस्ति करेत्ता
अस्त्वथ वोढु वसंति ते संवासे भण्णति । नि० सू० १२ उ० ।

संवासभट्ट्य-संवासभट्टक-पुं० । संवाससिखरं सह वासस्त-
स्मिन्भट्टकोऽदिसक्तवान् संसारकारणनियोजकत्वाद् वति
संवासभट्टकः । संवासभट्टकारिणि, स्था० ४ डा० १ उ० ।

संवासित्तए-संवासयितुम्-अव्य० । एकसमांष आसयितुमि-
त्यर्थे, सू० ४ उ० । स्था० । संसारकमण्डल्यां निवेशयितु-
मित्यर्थे, स्था० २ डा० १ उ० ।

संवाह-संवाह-पुं० । समभूमी हृदि कृत्वा येषु दुर्गभूमिभू-
तेषु धान्यानि कृषीवलाः संवहन्ति रक्षाधर्मिणि । कृषीवलानां
धान्यरक्षार्थं निर्मितेषु समभूमितलेषु स्थानेषु, स्था० १ डा० ।
संविक्खमाण-संवीक्षमाण-त्रि० । समनया ईक्षमाण, उल०
२४ अ० ।

संविग-संविग्न-पुं० । मोक्षामिलापिणि, वृ० ३ उ० । आवा० पं०
व० । औ० । पञ्जा० । आ० म० । द्यो० । घ० । व्य० । वषयमा-
णलक्षणसंवागमसं, सू० १ थु० १ अ० १ उ० । पञ्जा० । यो
वि० । घ० । उत्रल्ले, व्य० १ उ० । संविग्ना नाम उत्रल्ल-
स्ते च द्विधा द्रव्यतो, भावतश्च । द्रव्यतः संविग्ना मृगान्तेषां
इतस्ततो वा विभयनां प्रायः सदैवात्रसमानवान् । भावतः
संविग्ना ये संसागदुष्टव्रतमानसतया सदैव प्रवेगत्रादिव्यत-
स्त्विन्यग्निः । ' किं म कडे किं वा मऽप्ययसं किं सक्खणिज्जं न
समायरासि ' इत्यादि । व्य० १ उ० । (संविग्नस्य विशेषतो
व्याख्या 'उत्सारक्य' शब्दे द्वितीयभागे ११७६ पृष्ठे गता ।)
संविग्ना द्रव्यसंविग्ना, भावसंविग्ना । सव्यतो अवज्जस्स
वीहति । उक्ते च—' मृगा यथा मृत्युभयस्य भीता, उद्दिश-
वासं न लभन्ति निद्राम् । एवं बुधा ज्ञानविशेषबुद्धाः, संसार-
भीता न लभन्ति निद्राम् ॥ १॥ ' आ० सू० ३ अ० । आवा० ।
पं० भा० । पं० सू० । संसारभीते, पञ्जा० १२ वि० । सामा-
चार्यां सव्यमुत्पृक्, व्य० ४ उ० । सम्यग् व्याप्ते वशीभूते,
सूत्र० १ थु० १ अ० २ उ० । उद्यतविहारीणि, नि० सू० ४
उ० । वृ० । आवा० ।

संविगपविश्वय—संविगनासिक-पुं० । संविगनाः सुसाधयः
तेषां वक्ष्यन्ति यः सः संविगनासिकलोपां वा पा-
लिकः पक्षप्राही संविगनासिकः । संव्यक्तवस्यमपरिपाल-
नासमर्थसंयतिपक्षपातेन आत्मनिस्तारके, दश० १ तस्य ।
पञ्चा० । पं० ब० । (अत्रत्यव्याख्या ' संलहणा ' शब्देऽ-
स्मिन्नायं भागं २६८ पृष्ठ गता ।)

अथ संविगनासिकस्यैव किञ्चित् कस्यैव दृश्यञ्चाह—
सम्भगमगमसंघ-द्विधायौ साहचर्यं कुण्डं वच्छेत् ।
आसहभेसज्जिह्वं अ, सयमभेसं तु कारिह्व ॥ ३५॥

सम्भगमगमसंघविवक्षितानां सम्भुविमानौ सव्यक्त प्रवृत्तानां
साधूनां मुनीनां करोति-विधत्, स्वयम्-आत्मना वात्सल्य-
समाधिसेवादानम्, आधिकारात् संविगनासिकः, कैः? श्रीपथ-
भैरव्यैः । तत्र श्रीपथानि-केवलद्रव्यरूपाणि वरिष्ठपयोगी-
वि वा भैरव्यानि सांयोगिकानि अन्तर्भोग्यानि वा, चराचरो-
ऽनैकान्यप्रकारसूचकः । तथाऽप्यनाम्यव्यतिरेकेन कारयति,
तुष्टान्तात् कुर्वन्तम्यमनुजानातीति गाथाङ्गन्तः । ग० १ अ-
धि० । द्वा० । "संविगाऽणुवणसं, यं देहं तुष्मासिद्धं कटु-
विषागं । जाणोना तस्मिन् महा, अतद्वहारा उ मिच्छन्तं ॥१॥"
इति । द्वा० १ द्वा० ।

संविगमाविय-संविगभावित-त्रि० । उच्यतविहारसंभावित-
न, णि० वृ० ४ उ० ।

संविगमाविहार-संविगविहार-पुं० । संविगानुष्ठाने, भ० १ श०
६ उ० ।

संविगविहारि(ण्)-संविगविहारिण-पुं० । संविगानुष्ठानक-
र्त्तार उच्यतविहारिणि, भ० १ श० १२ उ० ।

संविगसुहाभिगम-संविगसुखाभिगम-त्रि० । संविगैः सं-
सारभयोद्वेगाविर्भूतमोक्षामिलापैरपकृष्यमाणरागद्वेषाहंका-
रकालुष्यैरिदमेष जिनवचनं तत्त्वमित्येवं सुखलावगम्यते
यत्तत् संविगसुखाभिगमनम् । संविगानां स्वाद्यबोधे, स-
म्भ० ३ काण्ड ।

संविदत्त-समर्जित-त्रि० । सम्पादिते, पं० ब० १ द्वार ।

संविचि-संविचि-स्त्री० । ज्ञाने, आ० म० १ अ० । स्था० ।

संविधुशिष-संविधूय-अव्य० । प्रमथेत्यर्थे, आचा० १ ध्रु० ६
अ० ८ उ० ।

संविभागि(ण्)-संविभागिन्-पुं० । संविभजति आनीताहा-
त्मन्यभ्यः साधुभ्यः प्रार्थयतीत्यर्थशीलो यः स संविभागी ।
परंभ्यां दत्त्वा भाजति, उच्य० ११ अ० ।

संविभाविऊल-संविभाव्य-अव्य० । पर्यालोच्येत्यर्थे, महा०
१ वृ० ।

संविह-संविध-पुं० । आजीयिकोपासकभेदे, भ० १ श० ५ उ० ।

संवीत-संवीत-त्रि० । आकुले, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० २ उ० ।

संवुद्ध-संवृत्-त्रि० । "उद्धवादी" ॥ ८१॥ १३१॥ इति आ-
वेः ऋत उच्यम् । संवृत् । निरुद्धे, प्रा० १ पाद ।

संवृद्ध-संवृत्-त्रि० । उपचुक्ते सत्साधौ, दश० ५ अ० १ उ० ।
निरुद्धेन्द्रिय, श्री० । सामान्येन प्राणतिपाताद्याभ्रवद्धारसं-
वरोपेते, भ० १ श० ११ उ० । ईदृशाभ्रवद्धारं सर्वविरते,
भ० १६ श० ६ उ० । उच्य० । आचा० । मनोवाक्कायशुभे,
सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० । यमनियमनं, सूत्र० १ ध्रु० १
अ० ४ उ० । त्रिशुभशुभे, सूत्र० १ ध्रु० २ अ० ३ उ० । उच्य० ।
हृदियनोद्गम्यैः संयते, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० ४ उ० । (सं-
वृत्तस्यानगरस्य क्रियाया विषयः 'अनगर' शब्दे प्रथमभा-
गं २७२ पृष्ठ दर्शितः ।) समस्तत आवृत्तं, वं० प्र० २० पा-
दु० । पार्श्वतः कटकुडमादिनाऽऽच्छादिते, उच्य० १ अ० ।
काहपतिक, द्वा० ८ द्वार ।

संवृद्धकर्म-संवृत्कर्मन्-पुं० । संवृत्तानि-निरुद्धानि कर्मा-
ण्यनुष्ठानानि सव्यगुपयोगरूपाणि वा विध्यादर्शनाविगति-
प्रमादकपाययोगरूपाणि वा यस्य स तथा । निरुद्धकर्मणि,
सूत्र० १ ध्रु० २ अ० ३ उ० ।

संवृद्धचारि(ण्)-संवृत्चारिन्-पुं० । यमनियमायुपेते शब्दमन-
सके, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० २ उ० ।

संवृद्धबल-संवृत्बलुत्-त्रि० । प्राणतिपाताद्याभ्रवद्धारनिरौ
धमचुरं, प्रज्ञ० ३ संव० द्वार ।

संवृद्धवियदा-संवृत्विदुता-स्त्री० । संवृत्विदुतापमरूपे यो-
निभेदे, स्था० ३ टा० १ उ० । प्रज्ञा० ।

संवृद्धा-संवृता-स्त्री० । घटिकालयवत् योनिभेदे, स्था० ३
टा० १ उ० । प्रज्ञा० ।

संवृद्धासंवृद्ध-संवृतासंवृत्-न० । संवृतासंवृताः स्थगितास्थगि-
ताः परित्यक्तापरित्यक्ताः सावधयोगाः यस्मिन् सामायिके
तत्संवृतासंवृत्तम् । दृशविरतिसामायिकं, विश० । आ०
म० ।

संवृद्ध-संवृद्ध-पुं० । अत्युत्क्रान्ते, आचा० २ ध्रु० १ वृ०
१ अ० ८ उ० ।

संवेग-संवेग-पुं० । संवेजनं संवेगः । भ० १७ श० ३
उ० । सव्यगु वेग उद्वेगः संवेगः । आ० वृ० ४ अ० ।
मोक्षोत्कण्ठे, आ० वृ० ४ अ० । व्य० नरसुरसुख-
परिहारेण मोक्षसुखानिलाये, दश० १ अ० । प्रव० ।
द्वा० । धा० । संघा० । घ० । संघा० । दृश० । अष्ट० । वि-
रतिप्रतिपक्षकारणभूते मोक्षामिलापाध्यवसाये, पञ्चा०
५ विव० । दश० । जी० । वृ० । उच्य० । आच० । अवश्य-
भाविनिभेदे, उच्य० २६ अ० । प्रव०, भ० १ श० ७ उ० ।
दश० । स० । शुभाध्यवसायविशेषे, पञ्चा० १५ विव० ।
संवेगलक्षणम्—"तथ्य धर्मं ध्वस्तहिंसाप्रवन्धं, द्वेष रागद्वेष-
मोहादिमुक्ते । साधौ सवेग्रन्थसंदंभेहीने, संवेगोऽसौ निश्च-
लो योऽनुरागः ॥ १॥" यो० वि० । घ० समुद्रपालः सं-
वेगं, प्राणतः सन्नद्धमप्रवीत् " किं कृत्वा तं चौरं वधं
दृष्ट्वा इदम् इति । किम् ? अहो इत्याश्वत्तं अशुभानां कर्म-
णामिदं पापकं निर्यायम्, अशुभं प्राप्तं दृश्यते । उच्य०
२१ अ० ।

संवेगकलम्—

संवेगं भेते! जीवे किं जणयद्, संवेगं अणुतरं धम्म-
सदं जणयद्, अणुतरं धम्मसद्वाए संवेगं इवमागच्छद्,
अणुतारुण्यन्धिकोहमाभायालोभे खवेद्, नवं च कर्म
न बंधद्, तप्यच्छर्पं च र्णं मिच्छत्विरोहिं काऊणं दंसया-
राहए भवद् । दंसयविरोहीए र्णं विसुद्धाए अत्येगए
तेणेव भवग्गहणेस सिज्जद्, सोहिएणं विसुद्धाए तच्चं
पुण भवग्गहणं नाहकमद् ॥ १ ॥

शिष्यः पृच्छति—हे भद्रन् ! हे पुज्य । संवेगेन—मोक्षाभि-
लाषेण कृत्वा जीवः किं जनयति—किमुत्पादयति, तदा गु-
हराह—हे शिष्य । संवेगेन कृत्वा जीवाऽनुत्तरं प्रधानां धर्म्म
धर्म्मां धर्मरुचि जनयति, तथा प्रधानाया धर्मस्य ध्वज्या सं-
वेगः मोक्षाभिलाषः 'इव' इति शीघ्रमागच्छति—प्राप्नोति, त-
तो नरकानुबन्धिना नरकगतिर्दायिमाऽन्तानुबन्धिकोधमा-
नमायालोभान् सतुरोऽपि कपायान् सपयति, नवं च कर्म-
न यप्नोति, तप्यत्ययाम्—अनन्तानुबन्धिकपायस्य द्रुपथां
मिथ्यात्वविशुद्धिं सर्वथा मिथ्यात्वक्षतिं कृत्वा दर्शना-
राधको भवति, लयायकशुद्धसम्यक्त्वस्य आराधको—नि-
रतिक्षारपालको भवति, ततः सम्यक्त्वविशुद्ध्या अति-
निर्मलया अस्येकः कश्चित् यस्या यः स तैव भवग्रहण-
जम्भायादानेन सिद्धति—सिद्धिं प्राप्नोति । एकः पुनः सम्य-
क्त्वस्य निर्मलया विशुद्धया तृतीयं पुनर्भवग्रहणं नाति-
क्रामति त्वनेन शुद्धस्यायकसम्यक्त्वान् भवत्रयमप्ये मां-
क्षं व्रजत्येव । उक्तं २६ अ० । जिनवचनभावितान्तःकरण-
तायाम्, दर्श०५ तस्य । संवेगा-भवविरागः निर्वेदा-मोक्षा-
भिलाष इति । (ध०) संवेगा-भयम जिनप्रवचनानुसारिणो
नरकेषु शीतोष्णादिसहने सेकित्वासुराणां निर्मिते परस्पर-
रोदीरिते च त्रियेषु भाराणां पलायनकषिपे मनुजेषु
दारिद्र्यदोषाभ्यां विवेच्यैव ईर्ष्याविषादपरंप्रत्यक्षादि ।
ध० २ अचि० ।

संवेग कथा । संवेगहारमाह—

चेपाए भित्तपभे, घणमिचे घणसिरी सुजाए य ।
पियंणं धम्मघोसं य, जक्खुरी चेव चेदघोसं य ॥ १३० ॥
चेदज्जा रायगिहं, वारत्तपुरे अभयंसखवारत्ते ।
सुसुमारुं धुमारं, अंगारवद् य पज्जाए ॥ १३० ३ ॥
“ मित्र प्रभो नृपश्चाप्य—पुण्यो राक्षो भू धारिणी ।
घनमित्रः सार्धघातां, घनघोस्तस्य वल्लभा ॥ १ ॥
तस्यापयचित्तशते—जोते पुत्र जनाऽवदत् ।
अघो सुजातमस्यति, कुलं सुमन्त्रं महज्जिक ॥ २ ॥
सुजात इति तस्याघ, द्वादशऽङ्गुलं कृताऽभिधा ।
साऽत्यन्तरूपवांस्तस्य, ललितं शिखरं जनः ॥ ३ ॥
अमात्यो धर्मघोषाऽभूत्, प्रियकृत्स्तस्य च प्रिया ।
सा सुजातगुणान् अन्धा, ऽवोचहासी यथाऽमुना ॥ ४ ॥
यद्वैत्येन तदाऽऽत्यर्थं, यन प्लेन नचं समम् ।
तनाध्वनाऽप्यदाऽऽयात् स, प्रियङ्गाः पथितस्तया ॥ ५ ॥

दृष्ट्वाऽथ सा सपत्नीकं, तं प्रियकृतदोऽवदत् ।
धम्मा साऽसी प्रियो यस्या, रतोरिव मनोभवः ॥ ६ ॥
सुजातवयमाधाय, प्रियकृतं रमतऽप्यदा ।
तद्विलासोत्सवालायान्, स्वसपत्नीषु कुर्वती ॥ ७ ॥
अमात्यश्च तदाऽऽयातो,ऽन्तःपुरं निष्पन्नोति सः ।
शनैरत्य द्वारसंधौ, तां विक्रीडां निरैकत ॥ ८ ॥
साऽथ दृष्ट्वा विनष्टं,ऽन्तःपुरं लुब्धमेव तत् ।
सुजातं कारयामाति, परं विभोति तत्पितुः ॥ ९ ॥
मा भूततो विनाशो मे, राजमान्याभस्त यन सः ।
कूटं लब्धं विधायाय, राज्ञा राजद्विषस्ततः ॥ १० ॥
नृपाप्रऽवाचयन् मन्त्री, मित्रप्रभुनरोधरः ।
भोः सुजात ! त्वया घात्याऽऽराज्यं दास्यते तव ॥ ११ ॥
कुपिताऽथ नृपो लेख-हरान् वध्यान् समादिशत् ।
मन्त्रिणा तं धृताच्छ्रवाः, पृथ्वीनाथोऽथ दृष्यवान् ॥ १२ ॥
लोकज्ञानं हन्तऽमुष्मिन्, पुरलोभो भविष्यति ।
मम तस्य च भूपस्य, प्रदास्यत्ययशो जनः ॥ १३ ॥
ततः प्रत्यन्तनगरं, अररं कृतं यं ति नामानि ।
अस्ति मार्गडलकस्तत्र, निजश्चन्द्रश्चजामिधः ॥ १४ ॥
सुजातः प्रहितस्तत्र, विशिष्टैश्चयैःसेयुतः ।
राजादेशं समर्प्य स्वे, चन्द्रध्वननृगान्तिकं ॥ १५ ॥
राजकार्यापदेशेन, कर्णं प्रनाधिपानंथिम ।
साऽगानत्र नृपादेशि, राजादेशः समर्पितः ॥ १६ ॥
घात्यस्त्वयेप हृद्वति, दृष्यास्तु हनिष्यते ।
सह प्रतिदिनं तेन, खलानि स्म महीपतिः ॥ १७ ॥
रूपशालसदाचारान्, दृष्ट्वा तस्य व्याचन्नयत् ।
नूनमन्तःपुरध्वंस-दायाभ्रप्राहिताऽस्तस्यौ ॥ १८ ॥
इदंरूपं कथं हन्मी-त्यास्यसत्याखिलं रहः ।
सुजातः स्माद यदस्ति, तत् कुरुष्वथ साऽवदत् ॥ १९ ॥
न त्वां हन्मि रहस्तिष्ठ, दत्ता बन्धुयशः स्वसः ।
अस्ति त्वग्दोषिणी साऽथ, तस्या साङ्गं समस्ति सः ॥ २० ॥
सुजातस्यापि संक्रान्तो, रागस्तस्यसङ्कतो मनाक् ।
सा तु तेनापदेशोद्यै, प्रयोष्य आधिका कृता ॥ २१ ॥
सा दृष्ट्वा मम सङ्कनं, सरणं जानाऽयमप्यतः ।
संविज्ञाऽनयने वक्रं, तेनैव निरयास्यत ॥ २२ ॥
देवा जङ्गऽथ साऽलासीत्, हृष्टा नन्वा वदत्यसौ ।
किं कुमेः साऽपि संविज्ञः, स्माद पित्रोर्विलोकनात् ॥ २३ ॥
जिपुलामि त्रनं देव—स्तम्बेव तत्कारयन्ते ।
तद्वैवाग्राप्य तं कृष्णो-द्यानं मुक्या पुरोपरि ॥ २४ ॥
शिलां स चक्रे महतीं, लोकोऽभूत् व्याकुलोऽलिलः ।
धूपहस्ताऽवदद्राजा, योऽस्ति रुधः सुरोऽसुरः ॥ २५ ॥
स तु दर्शयतु स्वे मे, यन माऽऽमादयामि तम् ।
देवाऽवदत् सुजानाऽप्ये, आचकः परमाहृतः ॥ २६ ॥
निर्दोषो मन्त्रिणाऽद्विष्टः, तस्यैव चुरयास्यहम् ।
तं प्रसाद्यानयध्वं च—तना सुक्ष्मं नाग्यथा ॥ २७ ॥
राजाचे कालि देवाऽप्यु, बाह्योद्याने नृपस्तनः ।
तत्र गत्वा सपौराऽपि, क्षमयित्वा तमानयत् ॥ २८ ॥
शिलां संहत्य देवाऽगात्, सुजातः पितरौ पुनः ।
आपृच्छपुत्रमनादत्तं, पश्चात्तौ पितरावपि ॥ २९ ॥

ते त्रयोऽपि शिवं प्राप्नु-मन्त्री राक्षा प्रवासितः ।
 सुजातस्य गुणान्मन्त्री, भुत्वा सर्वत्रगानिमान् ॥ ३० ॥
 यथा नेत्रं तथा शीलं, यथा नासा तथाऽवजम् ।
 यथा रूपं तथा चित्तं, यथा शीलं तथा गुणाः ॥ ३१ ॥
 ततश्च सोऽपि निर्वियुक्ता, वक्ष्यी पापं मया कृतम् ।
 गतो राजगृहे साधु—संनिधी व्रतमासावन् ॥ ३२ ॥
 अश्रुद्विभुता आनन्द, चारसगपुर् ययौ ।
 तत्रशोऽभ्यसेनोऽभू-मन्त्री चारसकः पुनः ॥ ३३ ॥
 तद्वयं धर्मघोषोऽगा-ज्जम्भ भिक्षामुपाहरत् ।
 परमाद्यं सख्येष्टास्यं, विन्दोः पातं न सोऽग्रहीत् ॥ ३४ ॥
 चारसको गवाक्षस्थो, वक्ष्यी नैच्छद्विदं कथम् ।
 तावाह्वयै लगन्ति स्म, मक्षिकास्ताश्च खादितुम् ॥ ३५ ॥
 शुक्लांका समायासी—कृकलासश्च तां पुनः ।
 ततस्तदर्थं मार्जारि—जिघ्रस्त् तां पुनः शूनौ ॥ ३६ ॥
 एतः स्वायत्तरो यायी, एकद्वयार्थान्तिस्तयोः ।
 वधूवाक्फलनं पश्चात्—कलिस्तस्मात्मिनोऽभवत् ॥ ३७ ॥
 ततो बलं मेलयित्वा, चक्रे ताभ्यां महारथः ।
 चारसकस्ततो वक्ष्यौ, स नैच्छकृत्कारादतः ॥ ३८ ॥
 इति ध्यायन् सोऽपि जाति—मस्तरत् प्रतिबुद्धवान् ।
 उपाधिं देवताऽयच्छ-हारस्तकमुनिस्ततः ॥ ३९ ॥
 सुसुमारपुरेऽयासी—द्विहरन् दमामानिधाय ।
 पुष्पुमारो नृपस्तत्र, तस्याङ्कारवती सुता ॥ ४० ॥
 सा पवित्राजिकाधर्म—विचारं जितवत्यथ ।
 सापत्यंऽमुं लिपामीति, वैराग्याप्राप्ताजिकाऽधमा ॥ ४१ ॥
 लिखित्वा चित्रफलकं—ऽवन्त्यां प्रयानभूतः ।
 पत्न्याष्ट स पप्रच्छ, साऽकृष्टद्वन्द्वोऽथ तर्कते ॥ ४२ ॥
 प्रीयाद् दूतं ततो पुष्पु—मारस्तद्विदमुक्तावान् ।
 विधावाह्नयेनैव, लभ्यन्ते कन्यका अपि ॥ ४३ ॥
 आरुयत् प्रतगता दूत—स्तनदुक्काधिकं प्रभोः ।
 कुपितः सोऽथ सर्वोच्च—शागत्याऽवष्टयपुरम् ॥ ४४ ॥
 पुष्पुमारोऽल्पसेनागो, विभ्यश्रैर्मणिकं जगौ ।
 स ऊचे वीर्य वक्ष्यामि, तद् द्रष्टुमसौऽजगाम ॥ ४५ ॥
 कीदृशेकत्र डिम्भानि, भीषयामास वीर्य सः ।
 तत्र चास्ते नागपुष्टे, चारसकमहाशूरिः ॥ ४६ ॥
 प्रतिमारुह्यस्तत्र तानि, दूतिं प्रययुर्भयात् ।
 चारसकोऽवदत्तानि, मा भैषुरिति संभ्रमात् ॥ ४७ ॥
 नैर्मणिकस्तदाकर्णं, नृपस्याख्यञ्च ते प्रययम् ।
 अवस्कन्दमथा दत्त्वा, धृत्वा प्रयानभूतिम् ॥ ४८ ॥
 पुष्पुमारोऽन्तराऽऽनीय, पुरहारण्यवन्वयत् ।
 अथ प्रयातमूत्रं तं, किमतिर्यधं विधीयताम् ॥ ४९ ॥
 सोऽवदद्रोक्षतं यत्ने, पुष्पुमारो दक्षौ ततः ।
 महाभूत्याऽङ्कारवती, तथा सायंमथार्ति सः ॥ ५० ॥
 राजपाटीमथान्येषु—स्तत्र कुर्वन्व्रतन्तिराद ।
 दृष्ट्वा बलावपतामूत्रे, गृहीताऽहं कथं प्रिये ॥ ५१ ॥
 सा साधुवाक्यमावच्छयौ, तमूलं स गतोऽवदत् ।
 नैर्मणिकमुने ! वन्दे, सस्माराधोपयुज्य सः ॥ ५२ ॥
 डिम्भामयगिरं दत्ता, संवेगं परमं गताः ।
 सुजातो धर्मघोषश्च, तथा चन्द्रयशा अपि ॥ ५३ ॥ ”
 आ० क० ४ अ० ।

संवेगकरार्थ—संवेगकरार्थ—पुं० । संवेगेनेतुमु मायेषु, स०
 १४७ सम० ।

संवेगपर—संवेगपर—पुं० । संवेगे चारित्रिणि, पञ्चा० १६ विष० ।

संवेगपरायण—संवेगपरायण—त्रि० । संवेगः संसारमयं मो-
 क्षाभिलाषो वा परमयत्नं गमनं येषु तानि संवेगपरायणाणि ।
 संवेगतात्पर्यकेषु, पौ० ८ विष० ।

संवेगभावियमह—संवेगभावितमति—पुं० । मोक्षाभिलाषत्वा-
 सितमतिके, पञ्चा० १० विष० । जी० ।

संवेगसायण्य—संवेगसायनद—त्रि० । संवेगः संसारनिर्वेदो
 मोक्षानुरागो वा स एव रसायनममृतमजराभरणरत्यहेतुत्वात्
 संवेगसायनम्, तद्वाति प्रयच्छन्तीति संवेगसायनदः ।
 संवेगात्पादकं, पञ्चा० २ विष० ।

संवेगविससजोग—संवेगविशेषयोग—पुं० । भवभयातिशयसं-
 बन्ध, पञ्चा० १६ विष० ।

संवेगवृत्तिजखण—संवेगवृद्धिजनक—त्रि० । मोक्षाभिलाषातिश-
 यकारिणि, पञ्चा० ६ विष० ।

संवेगसमावृष—संवेगसमापन्न—त्रि० । मोक्षसुखाभिलाषमेवा-
 नुगेन, पं० व० ४ द्वार ।

संवेगसारगुरु—संवेगसारगुरु—पुं० । प्रशस्तभावप्रधाने, पं० व०
 ५ द्वार ।

संवेगसुद्धजोग—संवेगशुद्धयोग—पुं० । संवेगेन शुद्ध्यापारे,
 पं० व० ३ द्वार ।

संवेज—संवेद्य—त्रि० । संवेदनाद्रे, योगिनामैतद्व्ययां श्रुतिगो-
 चर उपमाभावातो व्यक्तमभिधातुं न शक्यते । हा० ३२२ अष्ट० ।

संवेध—संवेध—पुं० । संयोगे, इय० १ उ० । (बन्धोदयसत्ताप्रवृत्ति-
 स्थानानां परस्परं प्ररूपणा 'कम्भ' शब्दे तृतीयभागे २६५ पृष्ठे
 'पच्छिन्न' शब्दे पञ्चमभागे १५६ पृष्ठे विस्तरत उक्ता ।)

संवेद्य—संवेदन—न० । वस्तुस्वरूपपरामर्शे, पौ० १२ विष० । पुरोऽ-
 यस्थिनं घटादौ विषये तद्भावेतराभावाध्यवसायरूपे विज्ञाने,
 अने० २ अधि० । एषांति वा संवेद्यंति वा आह्वयंति वा
 वेद्यसि वा भावो सि वा एगदुः । आ० वृ० १ अ० । न० ।
 आवा० ।

संवेद्यणी—संवेद(द्व)णी—त्री० । संवेगयति संवेगं करोतीति
 संवेद्यते वा संवेद्यते वा संवेगं प्राप्नोति भोक्ता अन्वयति संवे-
 गनी संवेदनी संवेजनी वति । कथाभेदे, स्था० ४ डा० २ उ० ।

संवेद्यणीकहा । चउजिहवा पयसा, तं जहा—इहलोकोसंवेद्यणी
 परलोकोसंवेद्यणी आयसरीरसंवेद्यणी परसरीरसंवेद्यणी
 (सू०—२८२×)

इहलोको मनुष्यजन्म तत्स्वरूपकपथनेन संवेगनी इह—
 लोकसंवेगनी, सर्वमिदं मानुषजन्मसारमभुव कर्त्तव्यत्तम्भ-
 समानमित्यादिपरा, एवं परलोकोसंवेदनी—देवादिभक्त्यभावा-
 दधनरूपा, देवा अप्रीत्याविषादभयवियोगादिदुःखैरभिभूताः

संवेयणी

किमुनस्तिर्यगाद्य इति, आत्मशरीरसंवेयनी—यदेतद्रस्मदीयं शरीरमेतत्तुल्यं अशुभिकारणजातमशुभिहाराविनिर्गतमित्येति न प्रतिबन्धस्थानमेत्यादिकथनकथा, एवं परशरीरसंवेयनी । अथवा—परशरीरं—मृतकशरीरमिति । स्था० ४ डा० २ उ० ।

मता संवेयनी स्वान्य—देहेद्रत्येगोचरा ।

यथा संवेय्यते भोता, विपाकविरसत्त्वतः ॥ १३ ॥

भतेति—यथा कथया विपाकविरसत्त्वतो विपाकवैर-स्यात् प्रदर्शितात् भोता संवेय्यते—संवेयं प्राणतः सा संवेयनी स्वान्यदेहेद्रत्येगोचरा—स्वशरीरपरशरीरद्वलोक-परलोकविषया चतुर्विधा मता । डा० ६ डा० ।

संवेद्येमाय—संवेद्यत्—त्रि० । “समो ज्ञः” ॥ ८ । ४ । २२२ ॥

अनन सम्पुंस्य द्विद्वेका लकारः । सङ्कोचयति, प्रा० ४ पा० ।

संवेद्यिभ्र—संवेद्यित—त्रि० । संवेद्यिते, भ० १६ श० ६ उ० ।

मुकुलिते, “संवेद्यिभ्रं मउलिभ्रं” पा० ना० १८१ गाथा । सं वृत्, व० ना० ८ वर्ग १२ गाथा ।

संसङ्ग—संशयित—त्रि० । कथमिदं स्यादित्येवं संशयशीले, आ० म० १ अ० । दृश० । संशयविषये, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० ।

संशयिक—त्रि० । संशयेन निवृत्ते मिथ्यात्वे, यद्वशाद्भगवद्दर्शु-पद्विष्टव्यपि जीवाजीवादितत्त्वेणु संशय उपजायते, यथा—न जा न किमिदं भगवदुक्तं धर्मास्तिकायादि सत्यमुतान्यथिति । कर्म० ४ कर्म० । संदिग्धे, “सदिद्धं संसङ्ग” पा० ना० १८२ गाथा ।

संसर्ग—संसर्ग—पुं० । सम्यक् समो योगः संसर्गः सम्यक् संबन्धे, विशेष० । सूत्र० । सांगत्ये, सूत्र० १ ध्रु० २ उ० । आध० । उक्त० । प्रअ० । “गवाशनां स गिरः शृणोति, वयं च राजन् । मुनिपुङ्गवानाम् । प्रत्यक्षमेतद्भवताऽपि दृष्टे, संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति ॥१॥” आ० वृ० ३ अ० (संसर्ग-विशेषे दृष्टुकथा ‘दहुर’ शब्दे चतुषभांग २४५१ पृष्ठे उक्ता ।) (पायैस्थादिसंसर्गः ‘किङ्कर्म’ शब्दे ११७ पृष्ठे ३ भागे निविष्टः । संसर्गाद् गुणाऽगुणव्यवस्थाऽपि तत्रैव ।)

संसर्गि—संसर्गि—पुं० । प्राकृतत्वात्संसर्गः । उक्त० १ अ० १ । संगती, उक्त० १ अ० । संसर्गो, वृ० ४ उ० । आ० वृ० । कुशी-लादिसंसर्गिर्नापिष्टाः । वय० ७ उ० । पं० व० । मैथुनसम्पर्क-स्त्रीपुंससंस्पर्गविशेषरूपत्वात्संसर्गज्ञत्वात् संसर्गिर्नाप्युच्य-ते । प्रअ० ४ आअ० द्वार ।

संसर्जित—संसर्जित—त्रि० । सामस्येन प्रमुणिते जीवने स्वप्र-देशेषु सम्बन्धिनि चारित्रमाहनीयादिकर्मणि, पञ्चा० ४ वित० ।

संसृष्ट—संसृष्ट—त्रि० । करणितं, स्था० ५ डा० १ उ० । करणितेन हस्तादिना दीयमानं, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । अन्य-

दीयपिण्डैः सह सम्मिलिते, वृ० २ उ० । संसृष्टे नाम भाङ्गकामेन गृहीतं कुरादौ हस्तः क्षितो न तावन्मुले क्षिपति तच्च लेपालेपकरणस्यभावमिति । स्था० ३ डा० ३ उ० । “असंसृष्टं संसृष्टं चैव बोद्धव्यं” । दृश० ।

संसृष्टेषु इत्येषु, दन्विण भायशेष वा ।

दिज्ञमाशं पडिन्हेजा, जं तत्येसणियं भवे ॥ ३६ ॥

संसृष्टेन हस्तेन—अन्नादिलिप्तेन तथा दूर्वा भाजनेन वा दीय-मानं प्रतान्हेत् शुद्धीयात्किं सामान्येन ? नेत्याह—यस्यैवणीयं भवति, तद्व्यवहारहितमित्यर्थः, इह च वृद्धसंप्रदायः “संसृष्टे इत्थं संसृष्टं मत्ते सावसेसं द्द्वेव, संसृष्टं इत्थं संसृष्टं मत्ते शिर-वसेसं द्द्वेव, एवं अद्भुतं भागं पतय पदमभङ्गा सव्युत्तमो कषेस्तु वि ज्ञथ सावसेसं द्द्वेव तथ विण्णइ इयंस्तु पट्ठाकम्म-दासाउ” इति सूत्रार्थः । दृश० ५ अ० १ उ० ।

संसृष्टकण्येयं चरिज भिक्खु,

तजायसमदु जई जइजा ॥ ६ ॥

संसृष्टकल्पेन—हस्तमात्रादिसंसृष्टविधिना चरत् वि-क्षुत्सुपदेशः, अन्यथा पुरःकर्मादिदोषात् । संसृष्टमव विनिर्नाह—तज्ज्ञानसंसृष्ट इत्यामि गोरसादिसमाजजा-तीयसंसृष्टे हस्तमात्रकादी यनियतेन—यनं कुर्यात्, अ-तज्ज्ञानसंसृष्टे संज्ञानादिदोषादित्येनपट्ठाकम्मवत् । तथा-या—“संसृष्टं इत्थं संसृष्टं मत्ते सावसेसं द्द्वेव” इत्यादि, अत्र प्रथमभङ्गः भयान्, शेषास्तु चिन्त्या इति सूत्रार्थः । दृश० २ वृ० । आ० वृ० । प्रव० । रा० । पूर्वपरिचिते उद्भाषकं, वृ० १ उ० ३ प्रक० । संकेतितं, प्रव० ५ डा० । गोरससंस्कृष्टे भाजने प्रक्षिप्तत्वेन गोरस्मरसेन परिणामितं उद्देकं, वृ० १ उ० २ प्रक० । (‘लेव’ शब्दे षष्ठभागे संसृष्टादकन लेपकरणं दर्शितम् ।)

संसृष्टकण्येय—संसृष्टकण्येय—पुं० । संसृष्टेन करणितेनेत्यर्थो हस्तभाजनादिना दीयमानं करणिकं कल्पयत् कल्पनीयमुचि-तमभिप्रर्हाविशेषाद्भङ्गादि यस्य सः । तथाविधाभिप्रर्हाविशे-षधारके साधो, स्था० ५ डा० १ उ० । सूत्र० । श्री० ।

संसृष्टचरय—संसृष्टचरक—पुं० । संसृष्टेन करणितेन इत्यादिना दीयमानं संसृष्टमुच्यते, तच्चरति यः स तथा । संसृष्टक-रणिकं, श्री० ।

संसृष्टा—संसृष्टा—स्त्री० । भिक्षाभेदे, नि० वृ० १६ उ० ।

तस्मी या संसृष्टा, इत्थमत्तए इमा पदमभिक्षा ॥७४७॥

‘तस्मि’ इति प्राकृतत्वात् तासु भिक्षासु मध्ये सं-सृष्टा हस्तमात्रकायां भवति । काऽर्थः संसृष्टेन तस्मीमनादिना करणितेन हस्तेन संसृष्टेनैव च माष-केण करणितादिना गृह्णतः साधोः संसृष्टा नाम भिक्षा भवति । इयं च द्वितीयाऽपि मूलमायोक्त्यापेक्षया प्रथमा । अत्र च संसृष्टासंसृष्टसावशेषनिरवशेषस्यैवैष्टौ भङ्गास्तेषु साष्टमो भङ्गः—संसृष्टो हस्तः संसृष्टं माषं सावशेषं

द्रव्यमित्येव गच्छन्निर्गमनामपि कथनं । शेषास्तु भङ्गा गच्छान्तर्गतानां सूत्रार्थहान्यादिकं कारणमाश्रित्य कल्पन्त इति । प्रब० ६६ द्वार । सूत्र० । आवा० । पञ्चा० । प्रब० । आवा० ।

संसृष्टसिद्धोदग-संसृष्टोदग-० । लवङ्गादिरसभाजनस्य उपाहारकं, नि० सू० । लवङ्गरसभायणणिकेयं जं तं संस-रदुसिद्धोदगं भवति । अथवा—कोसलबिसयादिसु सङ्गोय-णाविरुत्सणभया सीमादगं दुष्प्रति तस्मि य आदणं युक्तं तं असीभूतं ज अ तमागतं धन्यति एतं वा संसदुसिद्धोदगं । नि० सू० १ उ० ।

संसत्त-संसत्त-त्रि० । संवेष्टे, हा० १ ध्रु० ८ अ० । संकीर्णं, स० ८ स० ० । समतिवन्धे, उल० २५ अ० । श्वापदविशेषे, कल्प० १ आध० ३ लण । (निर्ग्रन्थ्याः पात्र उदकविन्दुः पयोः पथत तत्र ब्रह्मणविधिः 'पाण्य' शब्दे पञ्चमभागे ८२७ पृष्ठ उक्ताः ।) द्रोनिद्र्यादिजन्तुमित्रं भक्षणं, बू० ३ उ० । (यत्र देशे भक्षणं संसज्जते तं देशे प्राप्तानां यतना- 'पादिसंवेष्टा' शब्दे पञ्चमभागे ३६४ पृष्ठ उक्ताः ।) दृष्ट्यादि-द्रव्यं, पि० । "घाडं लङ्गं च संसत्तं" पा० १ ना० २०१ गाथा ।

संसत्तप्रहणम्—

ते भिक्षु वा भिक्षुणी वा गाहावङ्कुले पिंडवायपडि-याए अणुपविद्धे समाणं स जं पुण जाणञ्ज असखं वा पाणं वा खाइमं वा साइमं वा पाण्हिं वा पण्हिं वा वीएहिं वा हरिएहिं वा संसत्तं उम्मिस्सं सीओदएण वा ओमिस्सं रयसा वा परिघासियं वा तहण्यारं असणं वा पाणं वा खाइमं वा साइमं वा परहत्थंसि वा परपायंसि वा अफामुअं अणमणिजं ति मझमाणे लाभं वि संते नो पडिग्गहिजा । (सू०--१५)

'से' इति मागधंशीयचनः प्रथमान्तो निर्देशे चषते । यः कश्चिद्विज्ञाणीत्यां भावमिच्छुः मूलोत्तरगुणधारी विविधाभिप्रहरतः भिक्षुणी वा साध्वी स भावमिच्छुर्वेदनादिभिः कारणैराहारप्रहणं करति, तानि वामूनि—'वयण वेयावचे इरियदुएय संजमट्टाए । तह पाण्णसिवाए षट्ठं पुण धम्म-निन्ताए ॥१॥' इत्याद्यमीषां मध्ये अन्यतमेनापि कारणेगाहा-राधी-सन् युष्टपानिष्टकस्य कुलं-युष्टं तदनुप्रविष्टः किमर्थं 'पिंडवायवाडियाए' ति-पिण्डवायो-भिक्षालाभस्तत्प्रतिष्ठाया अहमत्र भिक्षां लभ्यं इति, स प्रविष्टः सन् यत्पुनरुत्तनादि जा-नीयान्, कथमिति दर्शयति-प्राणिभिः रसजादिभिः पनकैरु-ज्जिजीविः संसत्तं बीजिगोधुमादिभिर्हरितैर्बुवाङ्कुरादिभिर्हन्मि-शं शबलीभूतं तथा शीतोदकेन वा असंसत्तमाद्रीकृतं रजसा वा रुचिचनं 'परिघासियं' ति परिगुण्डितं कियद्वा वक्ष्यति ? , तथाप्रकारम्—एवंजातीयकम्—शुद्धमशनादि चतुर्विधमप्याहारं परहस्ते—बाहुस्ते पर-पत्रि वा स्थितम् अत्रासुक्तं सत्त्वित्तमनेपणीयमायाकम्मोदिदं-पदुष्टमित्येवं मन्यमानः स—भावंमिच्छुः सत्यपि लाभं न प्रदुष्टमिच्छावित्युत्सर्गते, अपवादस्तु द्रव्यादि ज्ञात्वा प्रति-शुद्धीयादपि । तत्र द्रव्यं-तुल्यमद्रव्यं लब्धं-साधारणद्रव्यला-
६२

भरहितं सरजस्कृतिभावितं वा कालो-बुद्धिस्वादिः भावो-रत्नानादिरित्यादिभिः कारणैरुपस्थितैरत्यवबुध्य पर्यालोच्य गीतायोः शुद्धीयादिति ।

अथ कर्मविदनाभोगात् संसत्तक्रामामिसत्त्वोमित्रं वा शुद्दीतं तत्र विधिमाह—

से य आह्वं पडिग्गहे मिया से तं आया य एगंतमवकमि-जा एगंतमवकमिता अहे आरामंसि वा अहे उवस्सयंसि वा अप्पडे अप्पमाणे अप्पवीए अप्पहरिए अप्पसे अप्पोदए अप्पुत्तिगपण्यगदगमत्तिमकडासंताणए विमिचिय विमि-चिय उम्मीसं विसोहियं तत्रो संजयमेव भुंजिज वा पीइ-ज वा जं च यो संजाएजा भोत्तए वा पायए वा से तमाया-य एगंतमवकमिजा । (सू०-१५)

'स आह्वं' त्याजि स च भावमिच्छुः 'आह्वं' ति-सहसा संसत्तादिकमाहारजातं कर्त्ताचिदनाभोगात् प्रतिशुद्धीयान्, स चानाभोगां दातुप्रतिप्रहीतुपद्वयाच्चतुर्जां योजनीय इति, तम्—एवंभूतमशुद्धमाहारमादाय एकान्तम्—अपकामेव-गच्छन् । तमपकम्य गत्यति यत्र सागारिकाणामनाला-कमसंपातञ्च भवति तदकान्तमनकधेति दर्शयति—'अह आरामंसि ये' ति-अथायमं वा अथाप्राप्तये वा । अथ-शब्दः अनापानविशेषप्रदेशोपसंभ्रष्टाः, वाशब्दो विकल्पायः शून्यशुद्धाणुसंभ्रष्टाः वा नदिशिनिष्टि-अपराष्ट-अपराष्टाः ५भाववचनः अपगताराष्ट इत्यर्थः, एवमल्पबीजं अपहरितं अपराष्टवशाये अवशयाय उदकसुधमनुषारः, अपराष्टकं, तथा-अपराष्टिह्नपनकप्रगमृत्तिकाकर्मकं सन्तानकं । तत्रोपिस्त्वन्-णाण उदकयिन्दुः (भुञ्जीतंयुक्तयिक्तयया संवेद्यः) पनकः—उल्लोविशेषः उदकप्रधानां मृत्तिका उदकमृत्ति-कंति, मर्कटकः—सूक्ष्मजीवविशेषलेपां संतानः, यद्वा—मर्कटकसन्तानः कालित्यकस्तदेव मण्डादिदोषरहितं आराम-दिकं स्थण्डिलं गत्वा प्राग्गृहीताहारस्य यन् संसत्तं तद्विचि-च्य विविच्य त्यक्त्वा त्यक्त्वा क्रियाभ्यामुच्यते, अशुद्धस्य परि त्यागनिःशेषतामाह—उम्मिषं वा आगामुकसस्वसंवलितं सकृदादि ततः प्राणितो विशेषश्च विशेषः—अपनीयापनीय ततस्तदनन्तरं शेषं शुद्धं परिहाय सम्यग्यत एव भुञ्जीत पि-ण्डा रागद्वेषविषमुक्ताः सन्ति । उक्तञ्च—'वायालीसं सणसं-कडिमं गहणमि जीव यं दुल्लिअं । इहिं जइ यं लुलिज-सि, भुंजन्ते रागदोसंदि ॥१॥ रागेण संहालं, दोसेण स-धूमं विजाणाहि । रागदोसविमुक्ता, भुंजजा निजरा पेही ॥ २ ॥' तथाहारादिकं पातुं भातुं वा न शक्यतामनुचर्या-वशुत्पृथक्करणसंभवाद्वा, स भिक्षुस्तदाहारजातमादाय ए-कान्तमपकामेवपकम्य च तदाहारजातं पिण्डापयेत् त्यज-दिति संबन्धः ।

यत्र च प्रतिष्ठापयेत्तद्वक्ष्यति—

अहे भागधंढिलंसि वा अट्टिरांसिसि वा किट्टिरांसिसि वा तुसरांसिसि वा गोमयरांसिसि वा अण्णयंसि वा तहण्यारं सि थंढिलंसि पडिलेहिय पडिलेहिय पमजिय पमजिय तत्रो संजयामेवपडिग्गजा । (सू०-१५)

‘अहे भामर्धडिलंसि. वे’ ति—अधामन्तर्यायः, वाशब्द
उत्तरापेक्षया विकल्पार्थः, ‘भामि’ ति—दम्पे तस्मिन् वा
स्थण्डिले अस्थिराशौ वा किंहा-लोहादिमलस्तद्राशौ वा तु-
पराशौ वा गोमयराशौ वा कियद्वा वक्ष्यते इत्युपसंहरति—
अन्यतरराशौ वा तथाप्यकार-पूर्वसंज्ञा प्राप्तुक स्थण्डिले ग-
त्वा तत्प्रत्युपपन्नं अक्षरा प्रसृज्य २ रजोहरणादिना अत्रापि
द्विवचनमादर्यथापनार्थमिति प्रत्युपपन्नप्रमाजैनपदार्थां स-
प्तमभङ्गाका भवन्ति, तद्यथा—अप्रत्युपपन्नितमप्रमाजितम्?, प्रत्यु-
पेक्षितं प्रमाजितम् २ प्रत्युपपन्नितमप्रमाजितम् ३ तत्राप्रत्युप-
पन्न प्रसृजन् स्थानान् स्थानसंक्रमणं त्रसान् विराधयति,
प्रत्युपपत्त्याप्यप्रसृजन्नागन्तुकपृथिवीकायादीन् विराधयतीति,
चतुर्थमभङ्गे तु चत्वारोऽमी, तद्यथा—दुष्प्रत्युपपन्नितं दुष्प्रमा-
जितम् ४, दुष्प्रत्युपपन्नितं सुप्रमाजितम् ५, सुप्रत्युपपन्नितं दुष्प्र-
माजितम् ६, सुप्रत्युपपन्नितं सुप्रमाजितमिति स्थापना । तत्रैवं
भूतं सप्तमभङ्गायति स्थाण्डिले संयत एव सम्यगुपपन्न एव
शुद्धाशुद्धपुञ्जभागपरिकल्पनया परिष्ठापयत्—त्यजदिति ।
आचा० २ अ० १ सू० १ अ० १ उ० । (औपश्रवविधि-
यकृष्यता ‘गौर्यचरित्रा’ शब्दे तृतीयभागे ६६४ पृष्ठे
द्रष्टव्या ।)

भिन्नां शृङ्गनः साधोः पात्रं प्राणादि पतेयुः—

निर्गन्धस्स य गाहावहङ्गलं पिडवायपडियाय अणुप्पवि-
हुस्स अंतो पडिगहंसि पाणो वा वीये वा ए वा परियाव-
ज्जजा । तं च संचाएइ विग्गिचिचए वा विमोहचिचए वा त-
तो संजतामेव भुंजज वा पिवेज्ज । तं च नो संचाएइ विग्गि-
चिचए वा विमोहचिचए वा, ततो अप्पणा भुंजजा नो अ-
क्केसि अणुप्पेदजा, एगंते बहुपासुं ए थंडिले पडिलेहिता
पमज्जिता परिहुवण्येवे सिया ॥ ११ ॥

अस्य संबन्धमाह—

वंतादियाण रत्तिं, शिचारितं दिवसतो वि अत्थेयं ।

वंतमणसियगहणं, सिया पडिपक्खओ सुचं ॥ १२ ॥

रात्रौ वान्तादिपानं पूर्वसूत्रं निवारितं दिवसतोऽप्ययं वा-
रितमित्युक्तं । अनेपणीयप्रहणमाप साधुभिर्भोजितमिव अतस्तद्विह-
प्रतिपद्यते, ‘सिया उ पडिपक्खओ सुचं’ ति—स्याद् यतनया
प्रतिपक्षतो वा एतत् सूत्रं भवति अमतिपक्षतो वा । तत्र प्रति-
पक्षतो यथा पूर्वसूत्रे रात्रौ वान्ताऽऽपानं निवारितम्, इदं तु
दिवा अनेपणीयं वान्तं निवार्यते । अथ प्रतिपक्षतो यथा पू-
र्वसूत्रे वान्तं न वर्त्तते, तस्यापातुमिच्छुकम्, इहाप्यनेपणीयं
वान्तं न वर्त्तते प्रदीप्तुमिच्छुच्यते । अनन संबन्धनायास्तस्या-
स्य (११ सू०) व्याख्या—निर्गन्धस्य शुद्धपतिकुलं परिष्ठापनप्र-
तिष्ठाया तु प्रविष्टस्यान्तः प्रतिगृहं प्राणा वा बीजानि वा
रात्रौ वा परि समन्ताशयतेयुः, तच्च प्राणादिकं यदि शक्नोति
विषक्तुं वा विशेषार्थयुं वा ततस्तत्प्राणजातार्थिकं लात्वा
हस्तेन गृहीत्वा विशोष्य २ सर्वविधापनीयं ततः संयत एव
प्रयत्नपर एव मुञ्जीत वा पित्रा, तच्च न शक्नोति विषक्तुं
वा विशेषार्थयुं वा तन्नामान् मुञ्जीत, न वा अन्यथा
द्यात् । एकांतं बहुपासुकं प्रदेशं प्रत्युपेक्ष्य प्रसृज्य
परिष्ठापयत्येवं स्यादाति सूत्रार्थः ।

अथ भाष्यकृद्विषयमपदानि विवृणोति—

पाण्यगहणेय तसा, गहिया वीएहिं सन्ववणकाओ ।
रयगहणा होति मही, तेज व षण संपरहुइ ॥ १२ ॥

प्राणग्रहणं तसा गृहीताः, बीजग्रहणं तु सर्वोऽपि वन-
स्पतिकायः सूचितः, रजोग्रहणं च मही—पृथिवीका-
यो गृहीतः, तेजस्कायो वा परस्था न भवतीति कृत्वा वि-
वचनादिकं तत्र न घटते ।

ते पुण आशिजंते, पडेज पुर्वि व संसिया दवे ।

आगंतुगतमवा वा, आगंतुहिं तिमं सुचं ॥ १३ ॥

ते पुनस्तसाद्य आनीयमानं वा भक्ते पतेयुः पूर्वे वा । तत्र
द्रव्ये भक्षणा संश्रितास्त च द्विविधाः, आगन्तुकास्तदुद्ग-
वा वा । तत्रागन्तुकत्रसादिविषयमिदं प्रस्तुतस्य मन्तव्यम् ।

अथ कं तदुद्गवाः कं वा आगन्तुका भवेयुरित्याह—

रमया पणतो वंसिया, होज अण्यगंतुगाण पुण सेसा ।

एमव य आगंतुय, पणगविवज्जा भवे दुविहा ॥ १४ ॥

ये रसजाः—तत्तद्विधनामनादिरसोपपन्नाः कृम्यादयस्तसाद-
यश्च पनकः स्यात् एतं अनागन्तुकास्तदुद्गवा भवन्ति, न पुनः
शपाः पृथिवीकायादयः । एवमेव च यं पनकवर्ग्या द्विविधाः
त्रसाः स्थावरवाश्च जीवास्तं सर्वेऽप्यागन्तुकाः संभवन्ति ।

सुचमि कट्ठियमि, जयणा गहणं तु पडितो ददुव्वो ।

लहुगो अपिक्खणमि, आणादिविराहणा दुविहा ॥ १५ ॥

एवं सूत्रमुच्चार्य पदच्छेदं कृत्वा य एष सूत्रार्थो भवित-
तः एतत्सूत्रमाकर्षितमिति भाग्यते । एव सूत्रं आकर्षितं
सति निर्मुक्तोवस्तु उच्यते—तेन साधुना यतनया भक्षणा-
नस्य ग्रहणं कर्तव्यम् । का पुनयेतन्त्याह—पूर्वे गृहस्थहस्त-
गतः पिण्डो निर्गच्छणीया यदि शुद्धस्ततो गृह्यते, एवं य-
तनया गृहीतोऽपि प्रतिग्रहे पतितो द्रष्टव्यः । यदि न ग्रे-
ह्यते ततो लघुको मासः, आश्वादयश्च द्वाषाः । विराधना च द्वि-
विधा—तत्र संयमे त्रसादय उष्ण वा द्रव वा पतितो वि-
राधयन्ते । आत्माविराधना तु मत्तिकादिसंनिधौ भुङ्क्ते व-
स्तुलोभ्याधिभरणं वा भवत् । तस्मात् प्रथममेव प्रतिग्रहप-
तितः पिण्डो द्रष्टव्यः ।

अहिगारो ऽसंसचे, संकप्पादी तु देससंसको ।

संसजिमं तु तहियं, आदणसत्तुदधिद्वारं ॥ १६ ॥

अत एव यस्मिन् देशे त्रसप्राणादिभिः संसक्तं भक्ष-
पानं न भवति तत्रासंसक्तं अधिकारस्तस्मिन्नेव देशे विह-
रणीयमिति भावः । यस्तु संसक्तं देशं संकल्पादीनि पदानि
करोति तस्य प्रायश्चित्तम्, तच्चाक्षरत्र वक्ष्यते । तत्र च
संसजिमं संसक्ताभ्यामनसकृद्विध्रवाद्कं द्रव्यं म-
न्तव्यम् ।

अथ संसक्तदेशे संकल्पादिषु प्रायश्चित्तमाह—

संकप्पे पडिदण, पंथे पते तेव्व आवण्ण ।

चत्तारि छव लहु सुक, सट्ठाणं चव आवण्ण ॥ १७ ॥

यस्मिन् विषये भक्षार्थं प्राणायामः संसज्यते तत्र संक-
ल्पं—गमनानि प्रायः करोति चतुर्लघु । यदा भवे करोति च

सुतुर्ग संस्रुदेस्य पन्थानं गच्छतः पश्चलु, तं देशं प्राप्तस्य पश्चलु, तथैव द्वीन्द्रियादः संघटनादिकमाप-
न्नस्य स्वस्थानमायश्चित्तम्, तद्यथा-द्वीन्द्रियं संघटयति
चतुर्लु, परितापयति चतुर्लु, अपद्रवयति पश्चलु, द्वी-
न्द्रियाणां संघटनादिषु पदेषु चतुर्लुकादिकं पश्चलुके
निष्ठितं । चतुरिन्द्रियाणां संघटनादिषु पश्चलुकादिकं छ-
द्वात्मितं ।

(अ) सिवादिएहिं तु तर्हि पविष्टा,

संस्रिमाई परिवर्जयति ।

भूहृदसंस्रिमाद्वल्लंभं,

गेहहंतुवाएण इमेण जुता ॥ १८८ ॥

अग्निवादिभिः कारयैस्तत्र संस्रुदेशं प्रविष्टास्ततः संस-
्रिमानि सन्नुद्विग्नप्रभृतीनि दृष्ट्याणि परिवर्जयति । अथ भू-
पिष्टानि-प्रभृतराणि संस्रिमाद्वल्लंभ्याणि लभ्यन्ते ततोऽ-
मुनोपायेन युक्ताः प्रयत्नपरा गृह्णन्ति ।

गमणागमये गहसे, पचे पडिए य होति पडिलेहा ।

अगहियदिद्विविजण, अह गिएहइ जं तमाभजे ॥ १८९ ॥

भक्षार्थे दायकमध्ये गमनं कुर्वन् कीटिकागमद्विप्रभृतिजन-
संस्रुतायां भूमौ वा विराधनां कुयोदिति सम्यग निर्गच्छणीयः,
एवमागमनं भिक्षाया हस्तन प्रहणमवयविलोकनीयम् । प्रांत
च दायकं तदीयहस्तगतः पिण्डः प्रत्युपेक्षणीयः । पात्रे च
पतितः प्रत्युपेक्षितव्यः । ततो गृहीतं प्रसादिकं प्राणुजाते
पश्यति तत्सन्निस्मन् हृष्ट वज्रयति न गृह्णातीत्यर्थः । अथ
गृह्णाति ततो येन द्वीन्द्रियादना संस्रुक्तं गृह्णाति तन्निष्पन्नं
प्रायश्चित्तमापद्यते ।

अथ पुनर्येन न प्रत्युपेक्षते तत इमे दोषाः—

पाणाइसंजमम्मि, अता मयमच्छिकेककविंसं वा ।

मुइगमच्छिविच्छुम, गोवालियमाइया उभए ॥ १९० ॥

संयमे वसप्राणपनकाद्यां विगम्यन्ते । आत्माविराधनायां
चूतं मलिकासंमिधं भुक्कं वल्लुलीव्याधिस्तनक्षम मन मर-
ये भयत्, कण्टका वा विषं वा समागच्छन्तु उभयविराधनायां
सुरङ्गा-पर्यालिका मलिकावृक्षिकगोपालकाद्यां वा भ-
वन्ति । गोपालिका अदिलोहिकाख्या जीर्वादेशयः । एते हि
मलिका जीवा भोजन सह भुक्ताः संयमोपघातमात्मनश्च
मेधागुपघातं कुर्वन्ति ।

पवयथघातं च सिया, तं वियडं पिसियमइज्जातं वा ।

आइयाकिलेसज्जेस, दिट्ठतो सेड्ढिकप्पट्ठो ॥ १९१ ॥

प्रवचनोपघातं वा स्वासन्निकटं पिशितं वा तत् स्वाद-भ-
वेत्, अथजातं वा सुवर्णसंकलिकासुद्रिकादिकं कश्चिद-
नुकम्पया प्रत्यनीकतया तावद्घातः, ततः पतितं पिण्डं प्रत्यु-
पेक्षत तन्माप्रत्युपेक्ष्य गृहीतं मन्दधर्मयः कस्याप्युपमाजितु-
कामस्यादानमाजीविकाकारणे भवति, तदाद्योत्प्रमज्जतीत्य-
र्थः । अथजातं च गृहीते साधूनां रक्षणादिके महान् परि-
क्लेशोऽप्यशो वा भवेत् । तथा चात्र सिद्धिप्रियाज्यपदोपवि-
ष्टकल्पस्यकापलितस्य काष्ठप्रभृतिनो दहान्तः । स चाव-
श्यकटीकातोऽपगतव्यः ।

तम्हा खलु दट्ठज्जे, सुखसग्गहणं अगेएहसे लहुगा ।

आणादिओ य दोसा, विराहणा जा भखियपुब्बि ॥ १९२ ॥

यत एतं दोगासत्स्मात् खलु-नियमान् पात्रकषयितः
पिण्डो द्रष्टव्यः । संस्रुके च देशे शुक्लस्य कूरस्य पृथक्
मात्रकं प्रहणं कार्यम् । अथ पृथक् न गृह्णाति ततश्चतुर्लुषु
आज्ञादयश्च दोषाः, विराधना च द्विधा संयमात्मविषया
पूर्वमनन्तरमेव भविता ।

इदमेव भावयति—

संस्रिमाइ देसे, मत्तगसक्कपडिलेहणा उवरी ।

एवं ताव अणुएहं, उय्हं कुमणं च उवरी तु ॥ १९३ ॥

संस्रिमा देश यः शुक्लपौद्गलिकाऽनुष्णा लभ्यन्ते स्व
मात्रकं गृहीत्वा प्रत्युपेक्ष्य यथसंस्रुक्तसदा प्रतिप्रदोपरि लि-
प्यते, एवं तावदनुष्णं विधिर्ह्युक्तः । यः पुनरनुष्णः कूरः कुसुणं
वा तत्रानुसंस्क्रामति कृत्वा प्रातःप्रहस्यैवोपरि गृह्णाति ।

गुरुमाईण च जोगं, एगम्मिमतर्म्म पेहिउं उवरी ।

दासु वि संसेसे, दुअहपुवेतंरं पुच्छा ॥ १९४ ॥

गुरुलानादीनां च योग्यमेकस्मिन् मात्रके गृह्णाते, इत-
रस्मिन्-द्वितीये मात्रके संस्रुक्तं प्रत्युपेक्ष्य प्रतिप्रदोपरि प्र-
लिप्यते, एवं तावद्यत्रैकं भक्षं पानकं वा संस्रुक्तं तत्र वि-
धिर्ह्युक्तः । यत्र तु द्वे अपि भक्षपानकं संस्रुक्तं तत्र य-
द्भक्ष पानकं वा दुर्लभं तत्पूर्वं गृह्णन्ति, इतरत्-सुलभं प-
श्चाद् गृह्णन्ति ।

एसा विही तु दिट्ठे, आउट्टियगेएहसे तु जं जत्थ ।

अणोभोगमहं विगिंचये, सिप्पमवि चितियं जत्थ ॥ १९५ ॥

एष विधिर्ह्येते गृह्णमाणे भगिनः । अथाकुट्टिकाया संस-
्रुक्तं गृह्णन्ति ततो यद्यत्र द्वीन्द्रियपरितापनादिकं करोति
तत्तत्र प्राप्नोति । यथाऽनाभोगेन संस्रुक्तं गृहीतं ततः क्षि-
प्रमेव विवेचनम् । अथ क्षिप्रं न विनिरुक्तं ततो यावत्प-
रिष्ठापयति तावत् यत्र यस्मिनाशमश्नुते तन्निष्पन्नं
प्रायश्चित्तम् ।

कः पुनः क्षिप्रकाल इत्याह—

सत्त पदा गम्भंते, जावति कालेण तं भवे क्षिप्रं ।

कीरति वा तालाआ अइयमविल्लिंविता सत्तं ॥ १९६ ॥

यावता कालेन सप्त पदानि गम्यन्ते तत् क्षिप्रं मतव्यम् ।
यावता वा कालनाहृतमविलम्बितं सप्त तालाः क्रियन्ते
तावान् कालविशेषः क्षिप्रम् ।

तम्हा विविचित्तव्वं, आससे वसहिद्वजयणाए ।

सागारिय उएहविए, पमज्जया सत्तुगदवे य ॥ १९७ ॥

तस्मात्तज्जनुसंस्रुक्तमनन्तराक्षिप्रकालमप्य एव विवेच-
नीयम् । यदि च वसतिरासन्ना तत्तत्तत्र गत्या परित्यक्तव्यम्,
अथ दूरे वसतिस्तदा गम्यगृहादिषु यतनया परिष्ठापयति ।
अथ सागारिके पश्यति उष्णे वा भूभोगे स्थितो वा
ऊर्ध्वं स्थितः परिष्ठापयति ततो वक्ष्यमाणं प्रायश्चित्तम् ।
यत्र च परिष्ठाप्यते तत्र प्रमोजना कस्यया । एवमोद-
नस्य विधिः । सक्तुद्रवस्य तथैवमेवाथसागारिके प्रभु-
ज्य छयायां परिष्ठापनं विधेयम् ।

इदमेव व्याचष्टे—

जावद् काले वसहि उवेति जति ताव ते ष चिद्वृत्ती ।
 ते पियमखुण्डमद्वयं, तो गंतुमवसए पट्ठा ॥ १६८ ॥
 यावत्ता कालेन वसतिसुषैति तावता कालेन यदि ते
 प्राणिनां न दिशन्ति न विपश्यन्ति तद्वसति नीयते तदनु-
 ष्णमद्वयं च यदि भवति ततः प्रतिभयं नेतव्यम् । किमुक्तं
 भवति—यद्युष्णः क्रूरो द्रव्यं वा संसक्तं नतः प्रतिभयं न
 नीयते । मा यावत्प्रतिभयं नीयते तावत्प्राणजातीया उष्णं
 द्रव्यं वा मरिष्यन्तीति कृत्वा । अथानुष्णमद्वयं वा तत उपा-
 भये गत्वाऽपद्रवत—परिष्ठापयत । यत्पुनरुष्णं द्रव्यं वा
 तत्तत्रैव शून्यगृहादीं परिष्ठापनीयम् । अथ दूरं वसतिस्ततो-
 ऽनुष्णमपि शून्यगृहादिषु परिष्ठापयितव्यम् ।

सुहृत्परादीण्य सती, दूरे को शयति अंतरीभूते ।

उक्छुद्द पमज्झाया, वतिकोशादीसु विकिरणं ॥ १६९ ॥
 अथ शून्यगृहादीनि न सन्ति ततो दूरं एकान्तं गत्वा यत्र
 कोणस्थितो भूत्वा अन्तरितोभूतो वा सागारिको न पश्यति
 तत्रोत्कुट्टको भूत्वा प्रमुख्य छायायां वृत्तः कोणकं प्रतिपति,
 आदिप्रखण्डन वृत्तमध्यऽपि विकिरति—परिष्ठापनीयत्वः ।
 एषमोदनस्य सक्तानां द्रवस्य वा परिष्ठापने कस्यचिद् ।

सागारिणं एहठिए, अपमज्जं य मामियं लहुगं ।

वोच्छेदुद्गहादी, सागारियसेसए काया ॥ २०० ॥

अथ सागारिकं च पश्यति उष्णं वा प्रदेशं भूत्वा स्थितो
 वा ऊर्ध्वं भूमरप्रमास्य वा परिष्ठापयति नतश्चतुर्ष्वपि लघुमा-
 सिकम् । सागारिकः च पश्यति यदि भक्तं परिष्ठाप्यते तदा
 स भक्तानेन व्यवच्छेदमुद्गहादिकं वा कुर्यात्, शेषेषु उष्णा
 दित्रये परिष्ठापयतः शीथल्यादिकाया विराध्यन्ते ।

इह ओअणसचविही, सणु तदिणकतादि जा तिणि ।

वीसुं वीसुं गहणं, चतुरादिदिण्णादि एगत्थ ॥ २०१ ॥

इत्येवमोदनस्य संसक्तस्य विधिग्रहः । सक्तसक्तानां विधि-
 रकथेत—यत्र सक्तवः संसक्ताः लभ्यन्ते तत्र नैव गृह्यन्ते । अथ
 न संस्तरति ततस्तादृशसकृतान् सक्तुकान् गृह्णन्तीति । आ-
 दिश्रद्धासैरप्यसंस्तरतो द्वितीयशून्यादिनकृतानपि सक्तु-
 न् गृह्णति, ते पुनःपृथग् गृह्यन्ते । चतुर्थदिवसकृताद्यन्तु स-
 र्वेऽप्येक गृह्यन्ते, तथामयं प्रत्युपेक्षायविधिः । रज्ज्वाणम-
 धा—प्रस्तीर्य तस्यापारि पात्रकम्पले कृत्वा तत्र सक्तवः प्रकी-
 र्यन्त, तत ऊर्ध्वमुखं पात्रकम्पले कृत्वा एकस्मिन्पात्रे नीत्वा
 प्रास्त्य कणिका लम्बास्ता उद्भूत्य कर्पूरं प्रतिप्यन्ते । एवं
 प्रत्युपेक्ष्य भूयोऽपि तथैव प्रत्युपेक्षन्ते ततः ।

नव पहातो अदिद्वे, दिद्वे असा उ होति खव चैव ।

एवं नवगा तिष्ठी, तेण परं संधेर उज्जे ॥ २०२ ॥

नव वाराः प्रत्युपेक्षाः कृत्वा यदि प्राणजातीया न दृष्टा-
 स्ततो भोक्त्र्यास्तं सक्तवः, अथ दृष्टान्ततो भूयोऽप्यन्या नव
 वाराः प्रत्युपेक्षा भवन्ति । तथापि यदि दृष्टास्ततः पुनरपि
 नव वाराः प्रत्युपेक्षन्ते । ततो यद्येवं त्रिभिर्नैवकैः शुद्धास्ततो
 भुज्जताम् । अथ न शुद्धास्तदा तान् ततः परं परिष्ठापयत ।
 अथासंस्तरणं ततस्तावत्प्रत्युपेक्षन्ते यावत् शुद्धीभवन्ति ।

प्राणजातीयानां च परिष्ठापने विधिरयम्—

आगरमादी असती, कप्परमादीसु सणुए उरणी ।

पिममलेवकडाण य, काऊण दवं तु तत्थेव ॥ २०३ ॥

या ऊर्जाकाः प्रत्युपेक्षमाणेन दृष्टास्ता आक्रादिषु प-
 रिष्ठापनीयाः, इह वरदृष्टिमसीपे प्रभूना यत्र तुषा भव-
 न्ति स आकर उच्यते । तस्याभावे कर्परादिषु स्लोकान्
 सक्तुन् प्राप्स्य तत्रारणिकाः स्थापयित्वा बहिर्गतायां
 प्रदेशं स्थाप्यन्ते, यदि च द्रवभाजने नास्ति ततो ये सक्त-
 वः शुद्धा अलपकृताश्च न पिण्डे कृत्वा भाजनस्यैकपात्रे स्था-
 पयित्वा तत्रैव च द्रव्यं कृत्वा गृहात्वा भुज्जन्ते ।

यत्र च काञ्चिकं संसज्जं तत्रायं विधिः—

आयासंसेसट्टुसिणोदिगं वा,

गिहंति वा शिवत्तवाउलोदं ।

गिहन्थभाणंसु वि पेहिताणं,

मंसव सोंहेतुवरि कुमंति ॥ १०४ ॥

आयामं संसृष्टपात्रकमुष्णोदकं वा त्रिवृत्तं वा प्राशुकी-
 कृतं वा उष्णोदकं तन्मुद्राधाने गृह्णन्ति । एतयामभावं-
 तद्व काञ्चिकं गृह्णन्थभाजनेषु प्रत्युपेक्ष्य मात्रकं वा शोध-
 यित्वा यद्यसंस्कृतं तदा गृहोपरि प्रतिपन्ति ।

द्वितीयपदमाह—

विद्यपदऽपेक्खणं तु, गेलसद्धानां आगमादीसु ।

तं चैव सुक्खगहणं, दुब्बभद्वेसु वी जयणा ॥ २०५ ॥

द्वितीयपदं ग्लानायाश्चमादिषु कारणेष्वपेक्षणा—पिण्डस्या-
 प्रत्युपेक्षणमपि कुर्यात् । तद्व ग्लानायादिकं द्वितीयपदं
 शुक्लस्योदनस्य ग्रहणं यत्नव्यम् । दुर्लभं वा द्रव्यं पञ्चान् ल-
 भ्यन्ते, ततः पूर्व तद् गृहीतमिति कृत्वा नास्ति तद्भाजने यत्र
 पृथक् शुक्लं शृण्वे 'दासु वी जयण' इति द्वयोः प्रत्युपेक्षणे शुक्ल-
 ग्रहणयोरपि यतना कर्तव्या । एव संग्रहमाथा—समासायः ।

सास्त्रमनमानेव विवृणोति—

असाउरसंपूढो, वेलातिकमति सीयले होह ।

असदो गेएहणुगहितं, सुज्जेह अपेक्खमाणो वि ॥ २०६ ॥

कश्चिदतीवानुरत्वेन ग्लानायेन संसृद्धः समेहसमुद्धानुस-
 पगतस्ततो यावत्प्रत्युपेक्षति तावद्दत्ता अनिकामिनि । शीतले
 वा तावता कालेन भवति, तद्व्यशदो—विशुद्धभावा गृह्णा-
 नो वा, गृहीतो वा पिण्डे प्रत्युपेक्षणांमकुवांशोऽपि शुष्यति
 तप्रायश्चित्तभागे न भवति ।

ओमाण्यपिष्ठितो वे—सतिकमे चालितुमिच्छति अयं वा ।

एधेविह अपेहा, ओमा सति कालेवेला वा ॥ २०७ ॥

अथ्वनि वा गच्छसायांऽवमानप्रति प्रभूनामिच्छा-
 राकाणां यावच्च प्रत्युपेक्षते तावद्दत्तातिक्रमा भवति,
 सयः साधेभलितुमिच्छति, पृष्टां वा गच्छन्तं च भयं, तन एव-
 विधे कारणे अपेक्षा प्रत्युपेक्षामन्तरणापि पिण्डे गृहीत्या-
 दित्यर्थः । अयमेव प्रत्युपेक्षमाणानां सक्तानां भिन्नाया दे-
 शः कालः स्फुटति । स्यैवास्तिमिति अथ स्थानं वा भिन्ना-
 चराकीणं ततोऽप्यनुपेक्षितमापि गृहीत्यात् ।

तो कुआ उवआं, पाण दहणं ते परिहेजा ।

कुजाख वा वि पेहं, मुञ्चइ अतिसंभमा सो ॥२०८॥
यथान्तराङ्गकारणैः प्रत्युपेक्ष्य न भवति तत् उपयोगं
कुर्यात् । कृते चापयोगे यदि मास्त्रिः पश्यति ततस्तान् दृष्ट्वा
भक्षणान् परिहरेत् । अथवा—अत्यातुरं प्रेष्य उपयोगमपि
कुर्याद्वा, न वा । असुपयुज्जानांऽपीति संभमादसौ साधुः शु-
द्धातिः । यद्वाऽधस्तादुक्तस्तोत्राः शुष्कौदनः पृथक् शुद्धत त-
न्वाप्येत्येव ग्लानाध्वावशेषेषु कारणेषु द्वितीयपदं मन्तव्यम् ।
तथा चाऽऽह—

वीर्यं धेप्पइ अतरं—तगस्स वितियं दवं तु सोहेति ।

तेषु अ समुत्सवहणं, तं पि य उहेतरो पेहं ॥२०९॥

अतरस्तगस्य ग्लानस्य योग्यं विष्वङ्गकस्मिन् मात्रके शुद्ध-
ते, द्वितीये च मात्रके शुद्धने द्रवं शोधयति । ततो यत्र शुष्कौ-
दनं पृथक् शुद्धते ततः दुनीयमात्रकं नास्तीति कृत्वा शु-
ष्कद्रवं तत्रैव प्रतिग्रहं शुद्धीयात् । ग्लानस्यापि यदादनं
द्वितीयाङ्गादिकमेकस्मिन् मात्रके शुद्धानि न्यप्युण्णं प्रही-
तव्यम्, इतरन्तु ग्रीतलं प्राचुपलितं यद्यसंस्कृतं ततो शुद्धी-
यात्पन्था तु नेति भावः ।

अद्वाये ओमि वा, तदेव वेलातिवातिर्यं शातु ।

दुद्धभद्वे व मा सिं, धावल्परियेणो होहिति ॥२१०॥

अध्वनि वा अयमौदर्यं वा वेलाया अतिपातमपि—अतिक्रमं
क्रात्या तथैव शुष्कं विष्वङ्गं न शुद्धीयात् । दुर्लभं वा तत्र
श्रामे द्रवं पानकं ततो मासिः पर्यां साधूनां भाजनघाचनपा-
नेन भविष्यति इति कृत्वा पूर्वमात्रके द्रवं प्रहीतं ततो ना-
स्ति भाजनं यत्र शुष्कं पृथक् शुद्धत, अत एकत्रैव शुद्धीयात् ।
उक्तमौदनविषयं द्वितीयपदम् ।

अथ पानकविषयमाह—

आउड्डिणं संसत्ते, (देसे) लेलसद्वाय कक्खडे सिण्णं ।

इयराणि य अद्वाये, कारखगहिंते य जययाए ॥२११॥

यथा कारणे आकुट्टिकाया जनितेऽपि संसङ्गं देशे गच्छन्ति
तथा तत्र गताः सन्तः संसङ्गमपि पानकं शुद्धन्ति, शुद्धीत्वा ग्लान-
मत्वे अध्वनि कर्कशं वा अत्रुम क्षिप्तं न परित्यजेयुरपि । तथा-
हि—ग्लानत्वे यावत्संस्कृतं परिष्ठापयन्ति तावत् ग्लानस्य वे-
लातिक्रमो भवति, अध्वनि सार्धोपरिअस्यन्ति, अयमौदर्यं
भिन्नाकालः स्फिटति, ततो न क्षिप्तं परित्यजेयुः । इतरा-
णि च सागारिकस्य पश्यतः परिष्ठापनं संस्वत्यादीनि या-
नि पूर्वप्रतिपिद्वानि तावत्पन्थानि वर्त्तमानः कुर्यात्, एष-
कारणं यतनया शुद्धीतस्य संसङ्गस्य विवेचनं विधिरषग-
न्तव्य इति संग्रहगाथासमासायैः ।

अथेनामेव विवृणोति—

आउड्डिमणसंस-च गिण्णहं न य विगिण्णं सिण्णं ।

ओमगिलाये वेला—विहम्मि सत्थो वड्ढमड् ॥२१२॥

यथा आकुट्टिकाया संसङ्गं देशे गमनं तथा तत्र गतः संसङ्ग-
मपि शुद्धीयते न च क्षिप्तं विधिष्यात्, परिष्ठापयेत् । कुत
इत्याह—अथ मे भिन्नाकालः स्फिटति ग्लान्ये वा ग्लानस्य
वेला अतिक्रमति । विहे—अध्वनि सार्धोऽतिक्रामति ततः
क्षिप्तं न परित्यजेत् ।

अविवादिहि संसत्ते, संकप्पादी पदा तु जह सुज्जे ।

संसङ्गसमुच्चाउल—संसत्त सती तद्वा गहणं ॥२१३॥

अविवादिहिः कारत्वेयथा संसङ्गं देशे संकल्पादीनि पदा-
नि कुर्वाणोऽपि शुद्धयति, तथा तत्र गतो यद्यसंस्कृतं पानकं
लभते ततः संस्वरूपानकं तन्मुलादकं वा संसङ्गं तथैव शु-
द्धीयात् ।

तेषां पुनर्गृहीतानामयं विधिः—

ओवगहियं चीरं, गालखहेउ घणं तु मेहंति ।

तुह वि य असुज्जमाणे, असती अद्वाय जयया उ २१४।

ओपग्रहिकं घनं—निच्छिद्रं चीवरं तेषां संसङ्गपानकानां
गालनान्दतोऽपि शुद्धन्ति । तथापि गान्यमानं यदि न शुद्धयति न
वा तन्मुलाध्यायनादिकमपि लभ्यते ततो वा प्रथमोद्देशके अ-
ध्वनि गच्छतां तु 'वारफलपरकले' इत्यादिना पानकयतना
भणिता सा कल्पेया ।

अथ द्विविधयं विधिमाह—

संसत्त गोरसायं, थ गालायं खेव होइ परिमोगो ।

काडिदुगलिंगमादी, तदि जयया थो य संसत्तं ॥२१५॥

यदि कापि संसङ्गो गोरसां लभ्यते ततस्तस्य न गालनं न
वा परिमोगः कल्प्यः, किं तु—काडिदुगलिंगमादि' स्तिका-
ट्टिहयेन विशेषिकोऽपि च अविशेषिकोऽपि भक्षणप्रसङ्गे
यतित्वं यावदाध्यायनादिकमपि शुद्धानं, अन्यलिङ्गमपि कृत्वा भ-
क्षणमुत्पाद्यते न पुनः संसङ्गो गोरसां प्रहातव्यः ।

अथ 'इयरीण' इत्यादि पश्वान्दं व्याचष्टे—

सागारियसज्जवो, थऽस्थि य छाया विहम्मि दूरे वा ।

वेला सत्थो व चले, थ शिरीयपमज्जे कुजा ॥२१६॥

अध्वनि गच्छतां सर्वतोऽपि सागारिकं छाया च तत्र ना-
स्ति, अस्ति वा परं दूरे । तत्र च गच्छतां वेलाऽतिक्रामति,
साधो वा चलति, तत्र उष्णेऽपि भूभागं परिष्ठापयेत् । यत्र
चापविशतः सागारिकं वा शङ्कादयो दोषाः अशुचिरं वा
स्थानं तत्र निषेधनप्रमादने अपि न कुर्यात् । ४० ५ उ०।(सं-
क्रान्त्युक्त्यानि संसङ्गद्रव्याणि 'मुञ्जासुज्ज' शब्दऽस्माभि-
र्देशितानि कदाचित्संविप्रमुत्तानां कदाचित्पाश्वर्यादिदो-
षाणां संबन्धनात् गौरवशयसंस्कृतानां संसङ्गम् । ३० १ भु०
५ अ० । शुश्रेयसं दोषैश्च संसङ्गं मिथीभवतीति संसङ्गः ।
प्रव० २ द्वार । संसङ्ग इव संसङ्गः । पाश्वर्यादिकं तपस्विनं
वा आसाद्य संनिहितदोषयुगे, ४० १ उ० ।

संसङ्गलक्षणम्—

संसत्तो य इअसि, सो पुण्ण गोभत्तलंदए चैव ।

उच्चिद्धमणुविड्ढं, जं किंची वुच्चमई सव्वं ॥ १ ॥

एमेव य मूलत्तर, दोसा य गुणा य जत्तिया केह ।

ते तम्मि वि सन्निहिअ, संसत्तो भन्नई तम्हा ॥२॥

रायविद्धसगमाई, अहवाज्जि नडो जहा उ बहुरुवो ।

अहवाज्जि भेलगो जो, हत्तिदरागाहबहुवन्नो ॥३॥

एमेव जारिसेणं, सुद्धसुद्धेण वाऽवि समिल्ल ।

तारिसओ चिअ होही, संसत्तो मय्हाई तम्हा ॥ ४ ॥

आव० ३ अ० ।

संज्ञाति संज्ञकत्वं वक्ष्यति । तच्च प्राग्बतु परिभाषनीम् ।
अनुनास संज्ञकप्रकृत्यामात्रं— संज्ञकः अलिङ्ग इव नट इव
बहुवचनी नटकपी एवक इव ज्ञातव्य इति शेषः ।

एतत्त्व व्याख्येयानुसाराह—

गोमन्ताऽलिङ्गो विव, बहुवचो नटो व्व एतन्तो वेव ।

संसर्पो सो दुविहो, असंसर्किलिङ्गो य इयो वा ॥ २६८ ॥

गोमन्तयुक्तोऽलिङ्गो गोमन्तानिन्वः स इव । किमुक्तं भवति-
यथा अलिङ्गे गोमन्तं कुम्हसा ओदनानिधयः अवभाषण-
मित्यादि । सर्वमेकत्र मिलितं भवतीति संज्ञक उच्यते ।
एवं यः पार्श्वस्थादिषु मिलितः पार्श्वस्थसदृशो भवति, सं-
विभ्रपु मिलितः संविभ्रसदृशः स संज्ञक इति । यथा वा
मटो रङ्गमौ प्रविष्टः कथानुसारतः तत्तद्रूपं करोति
एवं बहुवचनत इव सोऽपि पार्श्वस्थादिमिलितः पार्श्वस्था-
दिकल्पं भजते, संविभ्रमिलितः संविभ्रकल्पमिति । यद्विधा-यथा
एवको लाहारासे निमग्नः सन् लोहितवर्णो भवति, गु-
लिकाकुण्डे निमग्नः सन् नीलवर्ण इत्यादि । एवं पार्श्व-
स्थादिहिंसा, तद्यथा-असंसर्कः, इतरश्च-संसर्कः ।

तत्रासंसर्कप्रमाणह—

पासत्ये अहाङ्कदे, कुसील ओससमेव संसर्पे ।

पियधम्म पियधम्मसु, (वेव) असंसर्किलिङ्गो भवे इतो ॥ २६९ ॥

पार्श्वस्थं मिलितः पार्श्वस्थः, यथाङ्कदे यथाङ्कन्दः, कु-
शीले कुशीलः, अवसन्ने अवसन्नः, संसक्ने संसक्तः, तथा
प्रियधम्मसु मिलितः प्रियधम्मो ; एष संज्ञकऽसंसर्कऽ
ज्ञातव्यः ।

संसर्कप्रमाणह—

पंचासवपस्यसो, जो खलु तिहिं गारवेहिं पडिबद्धो ।

इत्थिगिहिसंसर्किलिङ्गो, संसर्पो संसर्किलिङ्गो सो ॥ २७० ॥

यः खलु पञ्चसु आश्वेषु हिंसादिषु प्रवृत्तः, तथा त्रिभिर्गौ-
रवैः-श्रुतिरससातलक्षैः प्रतिबद्धः, तथा क्रीपु च प्रति-
बद्धः स संसर्कः संज्ञको ज्ञातव्यः । अस्य वा संसर्कप्रत्य
प्रायश्चित्तविधिदेशतः पार्श्वस्थस्येव वदितव्यः । व्य० १ उ० ।
“संसर्क संसर्किलिङ्गो उ” संज्ञकः संसर्गवशात् स्थापितादि-
भोजी संसर्कः संसर्कप्रकारः । व्य० ३ उ० । (संसर्कस्य आ-
हारो न द्यो न वा प्राश्ना इति ‘दाश’ शब्दे वतुर्भोगे
२५३३ वृष्ट उक्तम् ।)

संसर्पाणिज्जुति-संसर्कनिर्मुक्ति-ली० । अत्रायणीयाव्यक्ति-
तीयपूर्वोदुद्भूते सम्मूर्च्छिमजीवसंसर्कमिदं भोज्याभोज्यप्र-
देशे पूर्वधरार्चितं नियुक्तिप्रत्ये, संस० नि० ।

उसहाहीवरचरिमे, सुरअसुरनर्मसि एषमिच्छं ।

संखेवओ महत्थं, मण्णिमि संसर्पनिज्जुति ॥ १ ॥

बीयाओ पुक्वीओ, अग्गेणीयस्स इमं सुअण्णुआरं ।

संसेहम सण्णुत्थिम-जीवावं जाणिउत्थं ॥ २ ॥

संस० नि० ।

संसर्गतव-संसर्कतपस्-पुं० । आहारविपूजासु नित्यं परि-
णतभाव, वृ० ।

अथ संसर्कतपसमाह—

आहारोवहिंपूजासु जस्स भावो उ निर्धं संसर्पो ।

भावोवहतो कुण्डइ अ, तवोवहार्यं तद्वृत्ता ॥ ४८७ ॥

आहारोपधिपूजासु यस्य भावः—परिणामो नित्यसंज्ञकः
सदा प्रतिबद्धः स एवं रसगीतवादिना भावोनेषदतः क-
रोति तप—उपधानमनशानादिकं तदपेमाहाराद्यर्थं यः स
संसर्कतप इति । वृ० १ उ० २ प्रक० । घ० ।

संसर्गतवोक्कम्म-संसर्कतपःकर्मन्-न० । आहारोपधिपूजा-
दिप्रतिबद्धभावतपश्चरणं, स्था० ४ ठा० ४ उ० ।

संसर्ग-संशब्दन्-न० । उत्कीर्त्तने, आच० ४ अ० ।

संसर्पग-संसर्पक-पुं० । संसर्पन्तीति संसर्पकाः । श्रयगृ-

हादिष्वहिनकुलादिषु, आचा० १ ध्रु० ६ अ० २ उ० । सं-

सिष्वण्णिलेषु, अहिनकुलादिषु, वृ० १ उ० १ प्रक० ।

पिपीलिकाकाष्ठादिषु, आचा० १ ध्रु० ४ अ० ३ उ० । नि० वृ० ।

संसर्पिअ-देशी-उत्प्लव्य गमने, दे० ना० ३ वर्ग १५ गाथा ।

संसर्प-संशय-पुं० । एकतरविशेषनिश्चयार्थकार्थोः किमिद-

मिति विमर्शकं, (विशे० । स्था० ।) अनवधारितार्थज्ञाने,

वं प्र० १ पाठ० । दाशायमानमानसात्मकं, उत्त० १ अ० ।

नि० वृ० । आ० म० । अनिर्दिष्टार्थमुपयवस्थाशाल-
म्बितया प्रवृत्ते ज्ञाने, आ० १ ध्रु० १ अ० । औ० १ रा० ।

न० । किमित्यनवधारणार्थं प्रत्यय, सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० ।

संशयं लक्षयन्ति—

साधकवाधकप्रमाणाभावादनवस्थिताऽनेककोटिसंस्पर्शि

ज्ञानं संशयः ॥ ११ ॥

उत्क्रियमानस्यास्तुवपुरुषत्वाद्यनेकांशगोचरयोः साधक-
वाधकप्रमाणाद्यारुपलम्भात्तद्व्यपारितार्थानुशासितविविध-
प्रतिषेधयोरसमर्थं संवेदनं संशय इत्यर्थः, समिति-सम-
न्तात् सर्वप्रकारैः शेत इवेति व्युत्पत्तेः ॥ ११ ॥

उदाहरन्ति—

यथाऽयं स्यात्पुर्वो पुरुषो वा ॥ १२ ॥

व्यङ्ग्यम् । अयं च प्रत्यक्षविषयः संशयः । परोक्षविषये तु
यथा काऽपि विपिनप्रदेशे शृङ्गमात्रदर्शनात् किं मीर्यं
स्यात्, गवयो वा ? इत्यादि ॥ १२ ॥ इत्या० १ परि० ।
न० । संशयोऽपि ग्रन्थार्थो प्रवृत्त्यङ्गम्, संशयश्च द्विधा—अर्थ-
संशयः, अर्थसंशयश्च । तत्रार्थसंशयो यथा, यदि वृक्षपादि-
सामग्री ततः संभवति सत्यनिष्पत्तिः, अर्थसंशयो यथा-
विषयिदे यो भवत्यति स ज्ञियते । तत्रानर्थसंशयाच्च कस्य
चित्संचेतसः प्रवृत्तिरनर्थतः संशयस्यापि विषयत्वात्, अर्थ-
संशयस्तु प्रेक्षावतोऽपि प्रवृत्त्यङ्गमनर्थसंशयात् अभावात्, फ-
लस्य च केषांचिद्दर्शनात् । न चायमधिकृतप्रयोजनाद्युपन्या-
सजनितसंशयोऽनर्थसंशय इति भवति प्रेक्षावता प्रवृत्तिरिति
न किंचित्प्रपञ्चम् । आ० म० १ अ० । इत्या० । आचा० ।

संसर्पं परिआण्णं संसारं परिआणं भवइ, संसर्पं अपरि-

याण्णं संसारं अपरिआणं भवइ । (सू० १४३)

(अस्य सूत्रस्य व्याख्या ‘लोगसार्’ शब्दे पट्टभागे

गता ।) “ स्थाविरक्षयैकनिष्ठानां, कार्यसिद्धिः परा-
द्वयम् । संशयबुद्धिबिधानां, कार्ये संशयतिरेव हि ॥ १ ॥ ”
आ० १ भू० १६ अ० ।

संश्रय-पुं० । आश्रये, सूत्र० १ भू० १० अ० ।

संशयकरणी-संशयकरणी-औ० संदेहजनिकायां भाषायाम्,
संशयकरणी या एका वागेनकार्याभिधायितया परस्व सं-
शयमुत्पादयति, यथा-सैन्धवमानीयतामित्यत्र सैन्धवशब्दो
लघुवक्ष्यपुरुषवाजिषु वर्तमान इति । प्रज्ञा० ११ पदं । दश०
संथा० । अ० । म० ।

संसारं-संसारं-वि० । परिभ्रमति, आतुं ।

संसारं-संसारं-न० । सकलिकस्यैवादिदर्शनतः स्मरणरूपे
असंभ्रमसामर्थ्यं, दश० ६ अ० ।

संसार-संसार-पुं० । संसारं संसारः । भावे घञप्रत्ययः । आ०
म० ४ अ० । भवाद्भवात्तरंगमने, विशेषे । नरकादिषु पुनः
पुनर्भ्रमणे, विशेषे । दुर्गतिभ्रमणे, सूत्र० १ भू० ४ अ० २ उ०
आव० । दर्श० । (एतत्संभवः ‘परलोकं’ शब्दे पञ्चमभागे १४२
पृष्ठे साधितः ।) तेषु तेषु उच्चावचेषु कुलपु पर्वटने, उक्तं ३
अ० । अतस्तु गतिषु सर्वावस्थाषु संसारः । स्वा० ४ टा० १
उ० । अतुर्गतिभेदेन संसृतिः, सूत्र० १ भू० ६ अ० पं० सू० ।
दश० । स० । गतिबुद्धान्, आचा० १ भू० १ अ० ७ उ० ।

संसारो द्रव्यादिभेदाच्चतुर्था—

चउन्विहे संसारे पक्षे, तं जहा-द्वयसंसारे खलसंसारे
कालसंसारे भावसंसारे । (सू०-२६१) ।

तत्र संसारम्—इत्येतत्तत्र परिभ्रमणं संसारः, तत्र सं-
सारशब्दार्थस्तत्रातुपदुक्तो द्रव्याणां वा जीवपुद्गललक्ष-
णानां यथायोगं भ्रमणं द्रव्यसंसारः, तेषामिव क्षेत्रे—अतु-
देशरज्ज्वात्मकं यत्संसारं स क्षेत्रसंसारः, यत्र वा क्षेत्रे
संसारो व्याख्यायत तत्रैव क्षेत्रमभेदोपचारात् संसारो, य-
था-रसवतीगुणैकत्वादि । कालस्य—द्विषसपक्षमासत्वेय-
नसंवत्सरादिलक्षणस्य संसारं—चक्रन्यायेन भ्रमणं पल्यो-
पमादिकालविशेषविशेषितं वा यत्कस्यापि जीवस्य नर-
कादिषु स कालसंसारः, यस्मिन् वा काले—पौरुष्यादिक
संसारो व्याख्यायत स कालोऽपि संसार उच्यतः अभे-
दाद्यथा-प्रत्युपलक्षाकरणात् कालोऽपि प्रत्युपलक्ष्यते । तथा
संसारशब्दार्थः तत्रोपयुक्तो जीवपुद्गललोकां संसारम्भा-
प्रपुलकनीकृतसम्बन्धिद्रव्यं, भावानां वीर्यादिकादीनां व-
र्णादीनां वा संसरणपरिणामो भावसंसार इति । स्था० ४
टा० १ उ० । सूत्र० ।

लक्ष्णमेवं चेव उ, परस्व अश्लभागमेताते ।

निष्क्रमणे य पवेसो, एषा बीया वि एमेव ॥ ७ ॥

निष्क्रमपवेसकाले, समया ई एत्थ आवलियभागे ।

अंतोमुहुचविहो, उदहिसहसाहिए दोषि ॥ ८ ॥

आचा० १ भू० १ अ० ६ उ० । द्रव्यसंसारो व्यतिरिक्तो द्रव्यसं-
सृतिरूपः, क्षेत्रसंसारो येषु क्षेत्रेषु द्रव्याणि संसरन्ति, का-
लसंसारः यस्मिन् काल इति नारकतियेभ्यस्तारगतचित्तनुर्वि-

धातुपुस्तुद्वयाद्भवात्तरसंक्रमणं, कालसंसारः, भावसंसारस्तु
संसृतिस्वभाव औदयिकादिभावपरिरक्षितरूपः, तत्र च प्रक-
र्तिस्थित्यनुभागप्रदेशबन्धानां प्रदेशविधातुभवनम्, ए—
वं द्रव्यादिकः पञ्चविधः संसारः । अथवा-द्रव्यादिकश्च-
तुर्षो संसारः, तद्यथा-अम्बाजस्तितं, प्रामाद्वर्गं, वसन्ताद्
प्रीथम्, औदयिकादौपशमिकमिति गाथायः । आचा० १
भू० २ अ० १ उ० ।

नरकादिः—

चउन्विहे संसारे पक्षे, तं जहा-शेरतियसंसारे ० जाव
देवसंसारे । (सू०-२२६४)

‘चउन्विहे’ इत्यादि, श्वकं, किन्तु संसारं संसारः—
मनुष्यादिपर्यायाभारकादिपर्यायमनमिति । स्वा० ४ टा० २
उ० । दश० । सूत्र० । आचा० । नं० नि० सू० । संसारश्च-
रूपो गतिचतुष्कमेवात् । पञ्चप्रकारश्च एकमिन्द्रियमिन्द्रिया-
दिभेदात्, षट्प्रकारश्च शृंगव्यपमभूतिभिर्भेदात् इति सं-
भाव्यते । नि० सू० २ उ० । आचा० ।

नवभिः स्थानैः संसारं वर्त्तयन्ति । स्वा० ।

जीवाणं नवहिं ठाणेहि संसारं वसिषु वा वचंति वा
वसिस्तंति वा, तं जहा-पुठविकाइयत्ताए० जाव पंचिदिय-
काइयत्ताए । (सू० ६६६ +)

‘वसिषु व सि’ संसारं निर्धतितवन्तोऽनुभूतवन्तः, एव-
मन्यदपि । स्वा० ६ टा० ३ उ० । (“ आबुव असंसयमि,
संसार (प)—यमि दुक्खपउराए । किं नाम होज्ज तं कम्म,
जहाहिं दुग्गहं न गच्छेज्जा ॥ १ ॥ ” इति कर्णिलनिर्णयः ‘कविल’ शब्दो
तृतीयभागे ३८८ पृष्ठे उक्तः) संसारमुच्छेद्युपमना अष्टप्रकारं
कर्म क्षेपेत् । आचा० १ भू० २ अ० १ उ० ।
“संसारमि अण्णते, अविद्याजोणीयै एककए सत्ता । इविष-
अकुहियमाणा, जोणीए मज्जेदसमि ॥ १ ॥ ” महा० ६ अ० ।

संसारं ज्ञात्वा रतिं कुर्यात् संसार इति

चतुर्थे भेदे व्याख्येयसुराहा—

दुहरूवं दुक्खफलं, दुहाणुवंथी विट्ठवारूवं ।

संसारमसारं जा-णिउण न रई तहिं कुणइ ॥ ६३ ॥

इह तत्र संसारं रतिं न करोतीति योऽयम्-किं कृत्वा ज्ञा-
त्वा संसारम्, किंविशमम् ? उः अरूप-जन्मजरामरणो-
शोकादिप्रसन्नतेन उः अस्वभावम्, तथा दुःखफलं जन्मान्तरं
नरकादिदुःखभावात्, उः आनुबन्धीति दुःखातुबन्धिनं पुनः
पुनरुः अस्वप्नानलंघनात्, तथा विडम्बनायामिव जीवानां
सुरनरैर्यकतिर्येकदुःखभगदुःखगंभीरीनि विचित्राणि रूपाणि
यत्र स विडम्बनारूपस्तमेव हि संसारं अतुर्गतिरूपं सु-
खसारभावाद्सारं ज्ञात्वा-अवबुध्य न रति-भूतिं तस्मिन्
कुर्वन्-विदधाति श्रीदत्तचव । तद्वद्वान्तस्वायम्—

“ पाउसकालंसिमिव, बहुसस्सकूलागसंनिवेशमि ।

आसि जिणुधम्मसो, सिरिदं सो सिट्ठिवरपुतो ॥ १ ॥

तस्सऽप्यदिशे भज्जा, अतकिंयं जेव मयामगुपत्ता ।

संसारविरत्तमयो, तो सो इय चित्तो लम्गो ॥ २ ॥

सुरभ्युत्पन्नरीरिय—साहाय्येयव्ययासममिभूय ।
नरयभविमि जियाय, निमिसमिन् पि नरिय सुहं ॥ ३ ॥
क्षिप्रमिद्वयबन्धय—दुग्धहभ्रवहलमसुहदुष्कर्महिं ।
सययं संतत्तायं, तिरियायं नाम किं सुक्ल ॥ ४ ॥
अद्विष्टमार्गदलवा—बन्धबन्धं जीवियं इह नरायं ।
तुम्हज्जयसंजोगो मद्भक्तज्जलोलोलतरो ॥ ५ ॥
ताव भरकतसकु—तपोयगल्लोलोलतरो ॥ ६ ॥
इह संपयाउ संपा—संपायसमाउ सयकालं ॥ ६ ॥
इय इद्विष्टमिद्विष्टो—गजोगभद्वुरोगसंगपमुहंदि ।
निबन्धमिद्विष्टायं, मणुयायं न सुहगंघा वि ॥ ७ ॥
असरिसअमरिसहंसा—विसायरोसाहमहिलियमयेसु ।
अमरेसु वि अहकारो, तुहसंभारो वियंभेह ॥ ८ ॥
ता-चउगहसंसारं, जियाय नून न अरिय इथ सुहं ।
सयलसुहदेउतुहजल—दिसेउ जियधम्ममुक्कायं ॥ ९ ॥
इय वितिय सिरिद्विष्टो, गिहह दिक्कं कमण संजाओ ।
गीयन्थो पडिबज्जह, पगज्जविहारवरपडिमं ॥ १० ॥
कस्स य गामस्स बहिं, पेययणे अन्नया निसाह इमो ।
अणमिसनयणो बीरा—सण्येण विद्वह सुहज्जआणं ॥ ११ ॥
इसो हरी पसंसह, सिरिद्विष्टमुणी इमो सुहंदि पि ।
आणउ न चालिज्जह, जरपयणंदि व अमरगिरी ॥ १२ ॥
तं गिरमसहंसा, एगं अमरो समागमो तथ ।
काउं रक्खलसकयं, तं मुणिसुवसगमए गाहं ॥ १३ ॥
चंदणनं व वडिय—सवयं डसह विसहरो होउं ।
सुमुणिं तड अवि हत्था, गलहत्थह हत्थियकवयं ॥ १४ ॥
आलह जडालजाला—कलावकलियं चउहिंसि जलणं ;
जरपयणंदि पडि—तु भाएप अक्कतुलं व ॥ १५ ॥
करहयकंडकडारे—ण पंसुपूरण पिहह सव्वतो ।
विसमविसपसरविचह—य विणुए संसप तत्तो ॥ १६ ॥
अह मुणिणोऽभिप्पायं, अमरो जानिय अहोनिमाणेण ।
ता वितह साह सा—हसिकमज्जो मणमि इमं ॥ १७ ॥
सहियउवसगवहो, तुम्ह इमो जीवसलकसवहो ।
सत्थावाथाह वयं, पायं पालह सव्वो वि ॥ १८ ॥
इसो अणंतमुणिथा, सहिया वियणा तए परवसेण ।
रे जिय इह भवगहणं, न उणुगो को वि संजाओ ॥ १९ ॥
ता धरिय धीरिमगुणं, ज्ञायं इमं वययं सहसु सम्मं ।
जण लह भवजलहिं, तरिउं पाविसि सिधं जीव ॥ २० ॥
आमेसु सयलजीव, तुमं पि तंसि अमेसु रे जीव ।
जामेसु कुणसु मिनि, इममि अमरे विससेण ॥ २१ ॥
जो य तुमं कट्ठिय भव—कारागाराउ लिवह किर अण्यं ।
सो एस सुरो तुह जिय, परमसुहो परमबंधु य ॥ २२ ॥
किं तु इमो उवसग्गो, जह मड हरिसा य भवहरत्तेण ।
तह संतभवनिबंधण—मिमस्स इय दुमह मणमि ॥ २३ ॥
इय सुहभावणप्रणसा—रवासयं मुणिसणं मुणे वि सुरो ।
गयमिच्छुत्तो पयडिय—नियकवो नमिय इय धुणह ॥ २४ ॥
जय जयदं ! धम्मधुरी—ण ! रीण भवगहणओ मुणिसुधीर !
धीरिमनिजियमंदर !, धरियसहगरनियवरगड ! ॥ २५ ॥
तस्स तु चरयकमलं, कमलसंसारस्स वय अणुसरिमो ।
जस्स सय देविदो, वेदि वय पसंसह मुणेहं ॥ २६ ॥
इय धुणिकण मुणिये, सुरलोय सुरथरो गमो अहवा ।

मुणियुणसा ओसग्गं, जंति जिया किमिह अचुखियं ॥ २७ ॥
मिरिद्वस्तमुणिवरो वि दु, परियायं पालिकण वित्तकालं ।
अणसणविहिंसा मरिउ, जाओ अमरो मद्वासुके ॥ २८ ॥
तो वडिउ साएप, पुरमिं संसितिलयनयरसिद्धिस्स ।
द्वयाह जसवरं, उयर पुत्तो समुत्पन्नां ॥ २९ ॥
सो अहममांस जिण—धम्मं जणुणीह निजुणमाणीय ।
गम्यहं अमरसुहं, निसामिउ संभरहं जाहं ॥ ३० ॥
तो अवविरत्तचित्तो, अभिगाहं लेह जह मए समए ।
दिक्ख चिय गहियव्वा, नियमो पुण गेहवासस्स ॥ ३१ ॥
कमसां जाओ कयपउ—मनामओ तरुणभावमणुपणं ।
चउनाणियुगसमीये, गिरिहय दिक्कं गमो मुक्कं ॥ ३२ ॥

धीवत्तवेदिमिति स्फुटकुलमज्ञा—

वर्णावितानविशदं विनिश्चय्य सम्यक् ।

नित्यं विरक्तमप्येव धर्मेऽस्मिन् ।

नित्यं विरक्तमप्येव धर्मेऽस्मिन् ॥ ३३ ॥

ध० २० २ अधि० ३ लक्ष० ।

जह उप्पज्जह दुक्कं, ददुव्वो सहावओ नवरं ।

किं किं मए न पत्तं, संसारं संसरंति ॥ ६२ ॥

संसारचक्रवाले, सव्वे वि य पुगला मए बहुसो ।

आहारिया य परिखा—मिया य न पहें गमो तवि ॥ ६३ ॥

आतु० ।

आणस्स दंसणस्स य, सम्मत्तस्स य चरित्तजुत्तस्स ।

जो काही उवओगं, संसारओ विमुच्चिहिति ॥ ८० ॥

आतु० ।

निकसापस्स दंतस्स, धरस्स ववसाइओ ।

संसारपरिधीयस्स, पक्कल्लाणं सुहं भवे ॥ ८२ ॥

आतु० ।

संसारभावणपरस्स अट्ठा,

साहारयं जं च करेइ कम्मं ।

कम्मस्स ते तस्स उ वेयकालो,

न बंधवा बंधवयं उवेंति ॥ ४ ॥ उत्त० ४ अ० ।

आणिय चाउरंते संसारे, शेवं सक्कं निवेसए ।

अणिय चाउरंते संसारे, एवं सक्कं निवेसए ॥ २३ ॥

सुव० २ धु० ६ अ० । (' अणियवाय ' शब्दे प्रथमभागे ५२१

पृष्ठ व्याख्यातेषां गाथा ।) (यथा यथा रागद्वेषास्तथा तथा

संसारवृद्धिरिति ' किरियावा ' शब्दे तृतीयभागे ५४ पृष्ठ

उपपादिनम् ।) (संसारं कथं न बंधव्यादिति—' संसय '

शब्देऽस्मिन्नैव भागे अनुपदमेवाहम् ।) अथर्हाप किञ्चिन्न-

तिपायेन, द्वाभ्यां स्थानाभ्यां संपद्ये । मुक्तां नास्यागारं—

गेहमस्तीत्यनगारः—साधुः, नास्यादिरस्येत्यादिकं तत्

अवधर्म—पर्यन्तस्तस्मास्ति यस्य सामान्यजीवापेक्षया तदन-

वधर्मं तत् दीर्घो अद्वा कालो यस्य तत् दीर्घाउं तत् ।

मकार आगमिकः, दीर्घो वाऽध्या—मागो यस्मिन्स्तदी-

र्घाणं तच्छतुरन्तं—चतुर्विभागं नरकाविगतिविशोभनं,

दीर्घत्वं प्रकटादिवादिति, संसारकात्सारं—अवधारयं

व्यतिवृत्तम्—अतिक्रमम्, तथा—विधया चैव—ज्ञानेन चैव चरन्नेव चैव—चारित्र्येण चैवेति, इह च संसार-कान्तारस्थतिवृत्तं प्रति विधाचरणयोग्यैवपथैश्च करण-स्वभगन्तव्यम् । स्थानं २ ठा० १ उ० । (भिमिः स्थानैः स्वप्नोऽमगारः संसारमतिक्रमति—इति 'अमगार' शब्दे प्रथमभागे २६६ पृष्ठे गतम् ।) "जम्मुं दुक्कं जरा दुक्कं, रोगा च मरणाणि य । अतो दुक्को इह संसारो, जय कीसंति पाणिणो ॥१॥" तथा "तद्वाहवस्स पाणै, कूरां सुद्धिस्स भुज्जप तिस्स । दुक्कससयसंपउसं, जरियमिव जगं कल-यस्स ॥ १ ॥" सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० ।

अनादिरेष संसारः—

अनादिरेष संसारो, नानागतिसमाश्रयः ।

पुद्गलानां परावर्त्ता, अवानन्तास्तथा गताः ॥ ७० ॥

अनादिः—अविद्यमानमूलारम्भः एव—प्रत्यक्षतो दृश्य-मानः संसारः—अर्थः । कीदृशः, इत्याह—नानागतिसमा-श्रयः—नरकादिचित्रपर्यायापारं वर्तते । ततश्च पुद्गलानाम्-कीदृशिकादिवर्गणाकृपाणां सर्वेषां परावर्त्ता—प्रहृष्टमोक्ष-रमकाः अत्र—संसारे अनन्ता—अनन्तवारस्वभाववास्तथा-तेन समयप्रसिद्धप्रकारेण गता—अतीताः ।

केषामित्याह—

सर्वेषामेव सत्त्वानां, तत्स्वाभाव्यनियोगतः ।

नान्यथा संविदेतर्षां, ह्रस्वबुद्धया विभाव्यताम् ॥ ७१ ॥

सर्वेषामेव सत्त्वानां—प्राणिनाम् तत्स्वाभाव्यात्—अनन्त-पुद्गलपरावर्त्तपरिभ्रमणस्वभावता, तस्य नियोगा—व्या-पारस्वभावात् । अथैव व्यतिरेकमाह—न नैव अन्यथा—त-त्स्वाभाव्यनियोगमन्तरेण संविद्—अवबोधो घटते एतेषा-म्—अनन्तपुद्गलपरावर्त्तानां स्वल्पबुद्ध्या—तिपुण्यभोगेन विभाव्यताम्—अनुचिन्त्यतामेतत् । या०वि० ।

चरन्निर्हि पवक्काभि, जीवस्स उ सुहावहं ।

जं चरित्ता बहू जीवा, तिस्सा संसारसागरं ॥ १ ॥

उत्त० २० अ० ।

('चरन्निर्हि' शब्दे तृतीयभागे १२८ पृष्ठे व्याख्यातै-या) (संसारोऽशाश्वतस्तद्गतानां संसारिणां स्वकृतक-मिवशृगानामित्येतत्त्व गमनादिति । सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० ।

अनादिरेष संसारः—

अशादिर्यं परिक्खा, अश्वदग्गे चि वा पुणो ।

सासयमसासए वा, इति दिङ्गि न धारे ॥ २ ॥

सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । ('अणाया' शब्दे प्रथमभागे ३१६ पृष्ठे व्याख्यातैया) यत्र कर्मवशवर्त्तिनः प्राणिनः संस-रन्ति समसारुः संसरिष्यन्ति चेति संसारः । स्थानं । उ-त्त० । नारकतिथ्यभ्रारमलकण्ये मातापितृभार्यादिस्नेहलक्षण-व जगति, आत्मानं १ ध्रु० २ अ० १ उ० ।

एत संसारो चि पडुच्छ मंदस्स अविजाणुओ ।

एष अण्डजादिप्राणिकत्वायः संसारः प्राप्यते नातोऽन्य-कृतानामुपसृष्टिमकारोऽस्तीति । आत्मानं १ ध्रु० १ अ० ६ उ० । ('तत्' शब्दे चतुर्थभागे २२१६ पृष्ठेऽप्रत्ययविस्तारो गतः)

सम्यग्दृष्टिमिथ्यादृष्टश्च समः संसारः—तथा "अंतोमुमु-क्षसिं पि" सि—माधया सम्यग्दृष्ट्यनुसंधेपुद्गलपरावर्त्तः संसार उक्त्यतः प्रतिपादितोऽस्ति, "जा अक्रियायाहं सो भविमि अमविमि वा" इत्यादि दशाचर्येष्टारानुसा-रेण तु सम्यग्दृष्टेः क्रियावादिनो मिथ्यादृष्टोक्त्यतः न्यू-नपुद्गलपरावर्त्तः संसारः, परं सोऽप्यागमात्मनानुसारण-न्यूनाधेपुद्गलरूपोऽवसीयत । अत्र सम्यग्दृष्टेः क्रियावादिनो मिथ्यादृष्टश्च कथं संसारसाम्यमिति ? अथ यद्यपि आपा-तमाश्रय साम्यमुक्तमस्ति तथापि सम्यग्दृष्टेः कस्यचिदा-सातनाबहुलस्य विराधकस्यैतावान् संसारो भवति, ना-म्यस्य क्रियावादिमिथ्यादृष्टिसमुद्भाये तु कस्यचिज्जुकर्मणः एवैकावतारित्वसंभव इति कथं साम्यशब्देति प्रतिपाति । तस्य तु तत्त्वविद् वेति, इति ॥ २ ॥ तथा कस्यचिज्जा-ननोऽभिर्निर्वाच्यस्य संसारवृत्तिहेतुः कर्मवन्धो भूयानु-तामिनिविष्टस्य तन्मागानुयायिनो वा अज्ञानत इति ? अत्र व्यवहारस्य ज्ञानतः कर्मवन्धो भूयानित्यवसीयते ॥ ३ ॥ ही० ३ प्रका० ।

संसारकर्तार—संसारकान्तार—पुं० । संसार एव कान्तारः—नि-ज्जलः समयस्त्वाणुरहितोऽरतीयप्रदेशः । संसाराटव्याम्, सूत्र० २ ध्रु० ३ अ० ।

संसारकलंकलीभाव—संसारकल्ललीभाव—पुं० । असमञ्जस-त्वं, की० ।

संसारकलंकलीभावपुण्यमभवगम्भवासवसही।वंचमर्दकता ।

(छ० ४३×)

संसारे कलहलीभावेन असमञ्जसत्वेन ये पुनर्भवाः—पौनः-पुन्येनोत्पादाः गर्भवासस्यनयश्च गर्भोत्थयनिवासास्तासां यः प्रपञ्चो विस्तरः स तथा तमयकान्ता निस्तीक्ष्णः । औो संसारचक्रवाल—संसारचक्रवाल—पुं० । संसार एव चक्रवालः, चक्रवालशब्दः समूहायै । भवसमूहे, आनु० । सूत्र० १० प० । संसारजलहि—संसारजलधि—पुं० । भवोदयो, पञ्चा० ६ विष० ।

संसारण—संसारण—न० । ईषत्स्वस्थानास्थानान्तरनयेन चाल-ने, आ० १ ध्रु० ४ अ० ।

संसारनिगुण्य—संसारनैगुण्य—न० । वैराग्यसाधने, पं० व० ३ आ० ।

संसारतरु—संसारतरु—पुं० । कपायमूलके संसाररूपे वृक्षे, आ-खा० । यतो नारकनिर्यभ्रारमरगतिस्कन्धस्य गर्भनियेकक-ललातुवर्मसंप्रश्रयादिजन्मज्वारमरणशब्दस्य दारिद्र्याद्यनेक-व्यसनोपनिपातपत्रगहनस्य प्रियविप्रयोगाप्रियसंप्रयोगार्थ-नाशनैकव्याधिभूतपुण्यापचितस्य शारीरमानसोपचितती-म्रतरुः शोषोपनिपातफलस्य संसारतराः (मूलम्) । आखा० १ ध्रु० २ अ० १ उ० ।

संसारतरुवी—संसारतरुवीज—न० । भववृत्तकारणे, आवा० ४ अ० ।

संसारपडिगह—संसारप्रतिग्रह—पुं० । दृष्टिवादान्तर्गतसिद्धे-श्रित्कापरिकर्मभेदे, स० १४३ सम० ।

संसारपट्टिवक्ष-संसारप्रतिष्ठा-पुं० । संसारं जनुगेतिलक्षणे
प्रतिपक्ष, आचा० १ भू० ४ अ० २ उ० ।

संसारपथयुक्करण-संसारप्रतनुकरण-त्रि० । संसारं-भवं प्र-
तनु-अर्थं करोति इति संसारप्रतनुकरणः । पञ्चा० ६
विष० । संसारक्षयकारकं, " संसारपथयुक्करणं, विरया-
विरयाण एव खलु जायते । " प्रति० ।

संसारपथयुक्करण-संसारप्रवर्धक-पुं० । दीर्घसंसारिणि, पं० व० १
द्वार ।

संसारपारकैलि(ण)-संसारपारकाहिन्-त्रि० । मोक्षामिलायुके,
सूत्र० १ भू० १ अ० ३ उ० ।

संसारपारगामि(ण)-संसारपारगामिन्-त्रि० । भवतारके, ध०
३ अघि० । पा० ।

संसारभावणा-संसारभावना-स्त्री० । संसारतत्त्वपर्यालोचने,
प्रथ० ७१ द्वार । ('भावणा' शब्द पञ्चमभागे १५०७ वृष्ट
गतेषा भावना ।)

संसारमंडल-संसारमण्डल-न० । संसारिजीवचक्रवाले,
संसारमण्डलशब्देन परिभाषितसंज्ञेह सूचिता । भ० ५
श० ५ उ० ।

संसारमोषग-संसारमोचक-पुं० । व्यापाद्योपकृतये दुःखि-
तसत्त्वव्यापादनमुपदिशति वादिनि, आ० । संसारमो-
चकानां व्यापाद्योपकृतये दुःखितसत्त्वव्यापादनमुपदिशता-
मकुशलमार्गप्रवृत्तत्त्वभावेन द्रष्टव्यम्, यतस्ते एवमाहुः-
यत् परिणामसुन्दरं तदापातकदुःखमपि परंपराभाष्यम्,
यथा रोगोपशमनमर्थोपधम्, पाँचलासुन्दरं च दुःखि-
तसत्त्वानां व्यापादनमिति, तथाहि-—कृमिकीटपतङ्गम-
शकलायकचटककुष्ठकमहाद्विद्राघपङ्कजवाद्यां दुःखित-
जन्तवः पापकर्मोद्भवशरीरसंसारसागरमभिभवन्ते, त-
तस्तेऽवश्यं तत्पापक्षण्या परांपरकर्मसंकमानसेन
व्यापादनीयाः तेषां हि व्यापादने महादुःखमती-
वोपजायते, तीव्रदुःखवदनाभिभववशाच्च प्राणं बद्धं
पापकर्मोद्देश्योद्देश्योद्देश्यं प्रतिक्षिपन्ति । स्यादन्त-कि-
मत्र प्रमाणं यत् व्यापाद्यमानाः तीव्रवदनाऽनुभवतः
प्राग्बद्धं पापकर्मोद्देश्योद्देश्यं परिक्षिपन्ति न पुनरासौरीद्र-
ध्यानापगमतः प्रभूततरे पापमध्यजयन्तीति ? उच्यते-यु-
ष्मत्सिद्धान्तानुगममेव नारकवक्त्रोपादर्शकं वचः, तथाहि-
नारका निरन्तरं परमाधिकमुक्तुरेताऽनभेदोत्पन्नस्य-
ह्यारोपणाद्यनकप्रकारमुपहृत्यमानाः परमाधार्मिकसुराभावे
परस्परोद्द्विगतितीव्रवदना रौद्रध्यानापगता अपि प्राग्बद्ध-
मेव कर्म क्षपयन्ति, नाप्ये पापमधिकतरमुपाजयन्ति, ना-
रकायुष्मन्धासम्भवात्, तदसंभवश्चानन्तरं भूयः तत्रैवा-
त्प्राप्ताभावात् । अपि च-यत एव रौद्रध्यानापगता अत
एव तथा प्रभूततरप्राग्बद्धपापकर्मपरिक्षयः, तीव्रसंक्रुशा-
भावात्, न खलु तीव्रसंक्रुशामात्रं परमाधार्मिकसुरा
अपि तेषां कर्म क्षपयति शक्नोति ? ततो रौद्रादिध्यानमुपज-
यन्तोऽपि व्यापादका व्यापाद्यानामुपकारका एव । इत्थं
च व्यापादनतः तेषामुपकारसम्भवे यत्तद्व्यापादनमुपक्ष-

न्ते प्रतिषेधन्ति वा ते महापापकारिणः, ये पुनः प्राशुषा-
सपुण्यकर्मोद्भवशतः सुखसिद्धिमाप्नुयन्तेऽतिवृत्ते न
ते व्यापादनीयाः, तेषां व्यापादने सुखादुभ-
यनियोगभावतोऽपकारसम्भवात् । न च पराहित-
विरताः परापकृतये संरक्षमातन्वन्ते तदनुदयदुःखम्, ए-
वोपकारो हि स एव सुधिया विधेये य आत्मन उपकारकः ।
न च परेषां व्यापादनापकृतिकरणे भवतः कल्पयुक्ता-
रमोक्षामहे, यथाहि-परेषां व्यापादने को भवतः उपकारः?,
किं पुण्यबन्ध उत कर्मक्षयः?, तत्र न तावत्पुण्यबन्धः?,
परंपरामन्तरायकरणात्, त हि परे यदि भवता न व्या-
पाद्यस्ततस्ते परानुसत्वात् व्यापाद्य पुण्यमुपाजयेयुः,
व्यापादनाश्च परवधे अमसक्ता इति व्यापादने पुण्यापाज-
नान्तरायकरणम्, न च पुण्यापाजनान्तरायकृतं पुण्यमुपा-
जयेति विरोधान्त्तु सर्वस्य पुण्यबन्धमसंक्रुश्या एतेन यदुक्तम्-
'परिणामसुन्दरं च दुःखितसत्त्वानां व्यापादनमिति' तद-
न्विद्धं द्रष्टव्यम्, पुण्यापाजनान्तरायकरणेन परिणामसु-
न्दरव्यापोगात् । अथ कर्मक्षय इति पक्षः, ननु तत्कर्म
किं संहेतुकमुनाहेतुकम्? । संहेतुकमपि किमज्ञानहेतुकमुना-
हिंसाजन्ममुनाहो वधजन्यम्?, तत्र न तावदज्ञानहेतुकम्,
अज्ञानहेतुकनायां हिंसातो निवृत्त्यसंभवात्, यो हि
यश्चिन्तां द्योपः स तत्प्रतिपक्षस्यैवावसायां निवर्त्तते, यथा
हिमजनिने शीतमनलासेवेनेन, न आहानस्य हिंसा प्रति-
पक्षभूता, किं तु सम्प्रयोजनम्, तत्कथमज्ञानहेतुकं कर्म
हिंसातो विनिवर्त्तते?, अथाहिंसाजन्यमिति वेदत्, तदपि
न यदुक्तम्, एवं सति मुक्तानामपि कर्मबन्धप्रसक्तः, तेषाम-
हितकत्वात् । अथ हिंसाजन्यम्, यद्येवं तर्हि कथं हिंसात-
द्वैतस्य एव तस्य निवृत्तिरिति नहि यत एव तस्य प्रादुर्भावः तत्र
एव तस्य निवृत्तिरिति नहि यत, विरोधान्त्तु, न खल्वजी-
रुप्रभयो रोगो मुहुर्जाणकरणात् निवर्त्तते, ततः प्रा-
तिहिंसात्पादितकर्मनिवृत्त्यर्थमवश्यमहिंसाऽऽसवनीया, उक्तं
च- " तप्ता पाणिवधो व-ज्रियस्स कर्मस्स खण्णहज्जओ ।
वहविरई कायव्वा, सेवरुव सि नियमंणे ॥१॥ " अथाहि-
तुकं न तर्हि तदस्ति, खण्णपाणवत्, नत्थं तदपगमाय
प्राणिवधोद्यमो भवतः?, अथाहेतुकमप्यस्ति यथाऽऽकाशं,
तर्होकाशस्यैव तस्यापि न कथञ्चन विनाश इत्यफलत्वात्
न कार्यः प्राणिवधः यदुक्तम्- " यं तु प्राशुषासपुण्यकर्मव-
शतः सुखसिद्धिमाप्नुयन्तेऽतिवृत्ते न ते व्यापादनीयाः,
इत्यादि, तदुपपन्नं, यतः पुण्यपापक्षयान्मुक्तिः, ततो यथा
परेषां पापक्षण्या व्यापादने भवतः प्रवृत्तिः तथा पुण्य-
क्षण्यापि भवति । अथ पापे दुःखाऽनुभवकलं ततो
व्यापादनेन दुःखोत्पादनेन पापं क्षपयितुं शक्यं, पुण्यं तु
सातानुभवकलं तत्कथं दुःखोत्पादनेन क्षपयितुं शक्यम् ?
सातानुभवकलं हि कर्म सातानुभवोत्पादनेनैव क्षपयितुं
शक्यम्, नान्यथा, तदपि न समीचीनं, यतो तत्पुण्यं
विशिष्टं वेदमेव वेदनीयं तन्मुन्यादिभिव्यव्यापादनेन प्रत्या-
समीक्रियते, प्रत्यासमीकृतं च प्रायः स्वल्पकालवधे भ-
वति, तत एव पुण्यक्षण्यापि सम्भवात् कथं न व्या-
पादनेन पुण्यपरिक्षयः?, अथ व्यापादनान्तरं विधिद्व-
यमेव वेदनीयः पुण्यादयः संदिग्धः कस्यचित्पापोदयस्या-

पि सम्भवात्, ततो न व्यापादनं पुण्यमनुभवतः कर्तुं-
मुचितम् । यथेष्टमितरत्र कथं निश्चयः ? इतरत्रापि संदेह
एव तथाविधदुःखितोऽपि यदि मर्यते तर्हि नरकदुःखानुभ-
वभागी भवति, अमारितश्च सन् कदाचनपि प्रभूतस-
त्त्वव्यापादनं पुण्यमुपाज्ये निशिष्टदेवाधिभयभागी भवेत्,
ततो दुःखितानामपि व्यापादनं न भवतीति युक्तम् । एवं च
सति सन्निवृत्तौ नैकान्तिकोऽपि हेतुः, व्यापादनस्य परिष्ठा-
मसुन्दरत्वसन्देहात् । यद्युक्तम्—‘दुष्कर्मसिद्धांतानां नार-
कस्वरूपोपदर्शकं वचः’ इत्यादि, तदव्यसमीक्षिताभिधानं
सत्यगस्तिसिद्धांतापरिज्ञानात्, अस्मत्सिद्धांतं ह्येवं नारक-
स्वरूपव्यावर्तेना—नारकाणां परमाधार्मिकसुरोदीरितदुः-
खानां परस्परोदीरितदुःखानां वा वेदनातिशयभावतः स-
म्मोहमुपागतानां नार्तीय परत्र संकृश्या यथाऽप्यैव केषाञ्चि-
न्मानवानां सम्मोहानाम्, यथा हि मानवा लघुटादिप्रहारज-
रीकृतिशिरःप्रभृत्यथवा वेदनातिशयभावात्तः सम्मूढं च नाना
नार्तीय परत्र संकृश्यमाना उपलभ्यन्ते, तथा नारका अपि
सदैव द्रष्टव्याः, ततः तथाविधनीलसंकृशाभावात् नार-
काणां नाभिनवप्रभूततरपापोपचयः । यथेवं तर्हि सम्मोहो
महापकारी, तथा हि—सम्मोहयश्चात्र परत्रातीव संकृ-
शः, तीव्रवेदनाभावतश्च प्राग्ब्रह्मपापकर्मपरित्यजः स-
म्मोहश्च द्विस्त्रय्यपारादुपजायते, ततो हिसका महाप-
कारिण इति सिद्धमस्मत्समीहितम् । तद्युक्तम्—हिसकानां
परप्रीडनप्रादन्तः क्लृष्टकर्मबन्धप्रसङ्गः, न खलु पापस्य पर-
प्रीडातिरिक्तान्यनिबन्धनमीक्ष्यते । यदि स्यात्तर्हि मुक्ता-
नामपि पापबन्धप्रसङ्गः, तेषामहिसकत्वात्, ततः कथ-
मिव संवेतना मनसाऽपि परं व्याप्राप्त्यनुमुसहते ? इ-
त्यलं पापचतोभिः सह प्रसन्न न । नं० ।

संसारविउत्सगग—संसारव्युत्सर्ग—पुं० । ज्ञानावरणादिकर्मब-
न्धहेतूनां ज्ञानप्रत्ययीकत्वादीनां त्यागे, श्री० । नारकादु-
ष्कारिहेतूनां मिथ्यावादीनां त्यागे, भ० २ श० ५ उ० ।

संसारबुद्धि—संसारबुद्धि—स्त्री० । संसारपरिवृद्धौ, ही० ३ प्रका० ।
संसारवेद—संसारवेदि—पुं० । यथावस्थितसंसारतत्त्वज्ञात-
रि, आचा० १ श्रु० ५ अ० १ उ० ।

संसारसंचिद्वृत्तकाल—संसारसंस्थानकाल—पुं० । संसारस्य भ-
वाद् भवान्तरसञ्चरुलक्षणस्य संस्थानं भवन्निर्णयिक्रिया त-
स्य कालः—अवसरः संसारसंस्थानकालः । अमुष्य जी-
वस्यातीतकाले कस्यां कस्यां गतावस्थाने, भ० ।

जीवस्स खं भंते ! तीतद्वाह आदिद्वस्त कइविहे संसार-
संचिद्वृत्तकाले पक्ष्ये, गोयमा ! चउविहे संसारसंचि-
द्वृत्तकाले पक्ष्ये, तं जहा—शेरइयसंसारसंचिद्वृत्तकाले ति-
रिक्खजोखियसंसारसंचिद्वृत्तकाले मणुस्सजोखियसंसार-
संचिद्वृत्तकाले देवजोखियसंसारसंचिद्वृत्तकाले य पक्ष्ये ।
नेरइयसंसारसंचिद्वृत्तकाले खं भंते ! कतिविहे पक्ष्ये ?,
गोयमा ! तिविहे पक्ष्ये, तं जहा—सुभकाले, असुभकाले,
मिस्सकाले । तिरिक्खजोखियसंसारपुच्छा, गोयमा ! दु-

विहे पक्ष्ये, तं जहा—असुभकाले य, मिस्सकाले य ।
मणुस्साख य, देवाख य जहा नेरइयाखं । एयस्स
खं भंते ! नेरइयसंसारसंचिद्वृत्तकालस्स सुभकाल-
स्स असुभकालस्स मीसकालस्स य कयरे कयरेहिंता अ-
प्पा वा बहुए वा तुप्पे वा विसेसाहिए वा ?, गोयमा !
सव्वथोवे असुन्नकाले, मिस्सकाले अनंतगुणे, सुख-
काले अशंतगुणे । तिरिक्खजोखियाखं भन्ते ! गोयमा !
सव्वथोवे असुन्नकाले, मिस्सकाले अशंतगुणे, मणु-
स्सदेवाख य जहा नेरइयाखं । एयस्स खं भन्ते ! नेर-
इयस्स संसारसंचिद्वृत्तकालस्स ० जाव देवसंसारसंचि-
द्वृत्त ० जाव विसेसाहिए वा ?, गोयमा ! सव्वथोवे
मणुस्ससंसारसंचिद्वृत्तकाले, नेरइयसंसारसंचिद्वृत्तकाले
असंखेजगुणे, देवसंसारसंचिद्वृत्तकाले असंखेजगुणे,
तिरिक्खजोखिय अशंतगुणे । (छ०—२३)

‘ जीवस्स खं भंते ! तीतद्वाह आदिद्वस्त कइविहे संसार-
संचिद्वृत्तकाले पक्ष्ये, गोयमा ! चउविहे संसारसंचि-
द्वृत्तकाले पक्ष्ये, तं जहा—शेरइयसंसारसंचिद्वृत्तकाले ति-
रिक्खजोखियसंसारसंचिद्वृत्तकाले मणुस्सजोखियसंसार-
संचिद्वृत्तकाले देवजोखियसंसारसंचिद्वृत्तकाले य पक्ष्ये ।
नेरइयसंसारसंचिद्वृत्तकाले खं भंते ! कतिविहे पक्ष्ये ?,
गोयमा ! तिविहे पक्ष्ये, तं जहा—सुभकाले, असुभकाले,
मिस्सकाले । तिरिक्खजोखियसंसारपुच्छा, गोयमा ! दु-
विहे पक्ष्ये, तं जहा—असुभकाले य, मिस्सकाले य ।
मणुस्साख य, देवाख य जहा नेरइयाखं । एयस्स
खं भंते ! नेरइयसंसारसंचिद्वृत्तकालस्स सुभकाल-
स्स असुभकालस्स मीसकालस्स य कयरे कयरेहिंता अ-
प्पा वा बहुए वा तुप्पे वा विसेसाहिए वा ?, गोयमा !
सव्वथोवे असुन्नकाले, मिस्सकाले अनंतगुणे, सुख-
काले अशंतगुणे । तिरिक्खजोखियाखं भन्ते ! गोयमा !
सव्वथोवे असुन्नकाले, मिस्सकाले अशंतगुणे, मणु-
स्सदेवाख य जहा नेरइयाखं । एयस्स खं भन्ते ! नेर-
इयस्स संसारसंचिद्वृत्तकालस्स ० जाव देवसंसारसंचि-
द्वृत्त ० जाव विसेसाहिए वा ?, गोयमा ! सव्वथोवे
मणुस्ससंसारसंचिद्वृत्तकाले, नेरइयसंसारसंचिद्वृत्तकाले
असंखेजगुणे, देवसंसारसंचिद्वृत्तकाले असंखेजगुणे,
तिरिक्खजोखिय अशंतगुणे । (छ०—२३)

‘ जीवस्स खं भंते ! तीतद्वाह आदिद्वस्त कइविहे संसार-
संचिद्वृत्तकाले पक्ष्ये, गोयमा ! चउविहे संसारसंचि-
द्वृत्तकाले पक्ष्ये, तं जहा—शेरइयसंसारसंचिद्वृत्तकाले ति-
रिक्खजोखियसंसारसंचिद्वृत्तकाले मणुस्सजोखियसंसार-
संचिद्वृत्तकाले देवजोखियसंसारसंचिद्वृत्तकाले य पक्ष्ये ।
नेरइयसंसारसंचिद्वृत्तकाले खं भंते ! कतिविहे पक्ष्ये ?,
गोयमा ! तिविहे पक्ष्ये, तं जहा—सुभकाले, असुभकाले,
मिस्सकाले । तिरिक्खजोखियसंसारपुच्छा, गोयमा ! दु-

ब—“एवं पुण ते जीवे, एवञ्च सुसं न तम्भवे वेव ।
अह होउअ तम्भवे तो, अन्नलकालो ण संभवइ ॥ १ ॥”
कस्मात्तु ? इति चेत् उच्यते—ये वायमाभिका नारकाले
स्वायुष्ककालस्यान्ते उद्धसन्ते, असंज्ञापातमेव च तदायुः,
अत उक्तवन्तो हादशमुद्धसं प्रमाणात्वात् । आह च—“किं कार-
णमाहू, गुरइया जे इममि समयमि । ते ठिक्का-
लस्सन्ते, जम्हा सव्वे खविज्जन्ति ॥ १ ॥” इति ।
'सव्वथाये असुज्जकाले' चि—नारकायामुत्पादोद्भवसंवावि-
हकालस्योत्कर्षतोऽपि हादशमुद्धसं प्रमाणात्वात्, 'मीलकाले
अणंतगुण' चि—मिधास्यो विचलितनारकजीवनिलेपना-
कालोऽश्रयकालापेक्षयाऽनन्तगुणो भवति, यतोऽसौ नार-
कतरेखागमगमनकालः, स च ब्रह्मचरनस्पत्यादिस्थिति-
कालमिश्रितः सन्ननंतगुणो भवति, ब्रह्मचरनस्पत्यादिगमना-
गमनानामनन्तत्वात्, स च नारकनिलेपनाकालो वनस्प-
तिकायस्थितेरनन्तभागे वर्तते इति । उक्तं च—“घोबो-
असुज्जकालो, सो उद्धासिण बारसमुद्धो । तसो य अ-
णंतगुणो, मीसो निज्जवणकालो ॥१॥ आगमणगमणकालो,
तसाहतकमीसिओ अणंतगुणो । अह निज्जवणकालो, अणं-
तभागे वण्णहाए ॥२॥” इति 'सुज्जकाले अणंतगुण' चि—स-
र्वेषां विचलितनारकजीवानां प्रायो वनस्पतिध्वनन्तानन्त-
कालमवस्थानात्, एतदेवं वनस्पतिध्वनन्तानन्तकालावस्थानं
जीवानां नारकभवान्तरकाल उच्छेदो दैर्घ्यतः समय इति ।
उक्तं च—“सुओ य अणंतगुणो, सो पुण पायं वणस्सइ-
गयाल्लो । एवं सेव य नारय—अवनेरं देसियं जेद्ध ॥ १ ॥”
इति । 'तिरिक्खजोणियाणं सव्वथाये असुज्जकाले' चि—स-
व्वसमुद्धसंमात्रः, अयं च यद्यपि सामान्येन तिरिक्खामु-
स्तथाऽपि विकलेन्द्रियसम्पुर्णमानमेवावसेयः, तेषामेवा-
न्तमुद्धसंमानस्य विरहकालस्योक्तत्वात् । यदाह—“मिअमुह-
सो विगलि-दियसु संमुक्खंमेवु वि स एव ॥” एकेन्द्रियाणां
सुखसौन्यपताविरहाभावेनाश्रयकालाभाव एव । आह च—
“एगो असंखभागे, वट्टइ उव्वट्टणोववायमि । एगनि-
गोए निअं, एवं सेसेसु वि स एव ॥ १ ॥” पृथिव्यादिषु पुनः
'अणुसमयमसंखेज' चि वचनद्विरहाभाव इति, 'मिस्स-
काले अणंतगुण' चि—नारकवत्, श्रयकालस्तु तिरिद्धां
नास्त्येव, यतो वार्त्तमानिकसाधारण्यनस्पतीनां तत् उ-
द्धसंमानं स्थानमन्यथास्ति, 'मखुस्संदेवाणं जहा नरइयाणं'
'ति अश्रयकालस्यापि हादशमुद्धसं प्रमाणात्वात्, अत्र गथा-
'एवं नमराण वि, तिरियाणं नवरि नमिथ सुज्जजा ।
जं निगयाल्ल तेसि, भायणमणं तसो नऽरिय ॥ १ ॥”
अ० १ श० २ उ० ।

संसारसमापद्य—संसारसमापद्य—न० । संसरणं संसृज्जी नार-
कतियेवंप्रारम्भभावमुपलक्षणस्तु सस्यम्—एकीभावेना-
पद्यः संसारसमापद्यः । संसारवर्तिनि, प्रज्ञा० १ पद । स्वा० ।
संसार—अयं समापद्यका—आधिताः संसारसमापद्य-
काः । संसारिषु, स्था० २ डा० १ उ० । अवर्तिषु, स्था० ।
४ डा० २ उ० । संसार—चतुर्गतिभ्रमणरूपं सस्यम्—एकी-
भावेनापद्य एवं संसारसमापद्यकाः, प्राकृतनास्त्यार्थे क-
प्रत्ययः । संसारिषु जीवेषु, प्रज्ञा० १२ पद । (तद्भेदाः

‘भासग’ शब्दे पञ्चमभागे उक्ताः ।) (‘जीव’ शब्दे
चतुर्थभागे ॥१२५ पृष्ठ च दर्शिताः ।

संसारसागर—संसारसागर—पुं० । संसरणं संसारस्तिरङ्गनर-
कामरभवावुपलक्षणः स एव भवस्थितिकायस्थितिभ्या-
मनेकधाऽवस्थानेनालम्ब्यपारत्वात् सागर इव संसारसाग-
रः । ल० । आब० । ४० प० । अतिगहनत्वात् सागरकल्पे
संसारं, दृष्टो ४ तत्त्व ।

संसाराडवीमहाकडिद्ध—संसाराडवीमहाकडिद्ध—न० । भवार-
ण्यगुरुगहने, पञ्चा० १५ विष० ।

संसाराणुप्रेहा—संसाराणुप्रेहा—स्त्री० । संसारस्य चतसृषु गति-
षु सर्वोपस्थासु संसरणलक्षणस्यानुप्रेक्षा संसाराणुप्रेक्षा ।
स्वा० ३ डा० १ उ० । ४० प० । भ० । “माता भूत्वा बुद्धिता,
भगिनी भार्या च भवति संसारः । व्रजति सुतः पित्रां ता-
तां पुनः शत्रुतां चैव ॥१॥” इत्येवं संसारस्य—चतसृषु गति-
षु सर्वोपस्थासु संसरणलक्षणस्यानुप्रेक्षा संसाराणुप्रेक्षा इति ।
धर्मध्यानभेदे, स्था० ४ डा० १ उ० ।

संसाराभिर्मुदि—संसाराभिर्मुदि—पुं० । भवाभिर्मुदि मुनु-
जो, आ० म० १ अ० ।

संसारोवस—संसारोवेश—पुं० । संसरणे, सूत्र० । “यथा प्रकारा
यावन्तः, संसारोवेशहेतवः । तावन्तस्तद्विपर्ययांसा, निर्वा-
णवेशहेतवः ॥ १ ॥” सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० ।

संसारि(न्)—संसारिन्—पुं० । संसरणं संसारः, संसरणं ज्ञा-
नावरणादिकमयुक्तानां गमनं स एवामस्तीति संसारिणः ।
दृष्टो २ अ० । विश० । संसारो गतिचतुष्काविर्भावः,
सोऽस्ति येषां ते संसारिणः । द्रव्या० ४ अध्या० । संसा-
रमध्यवर्तिषु अमुक्तु, द्रव्या० ६ अध्या० ।

संसारिकज—संसारिकार्य—न० । गृहकार्यं, “जह मे इज्ज पमा-
ओ, इमस्स देहस्स इमाह रयणीए । आहारमुबधिदेहं, सव्वं
तिविहणं वोसिरिअं ॥ १ ॥” एतद्भाषाणुसारं आयेन
रात्री निद्रापणमं सांसारिककार्यं कृत्वा सुष्यते तदा पु-
नर्नाथोपारो विधीयते, किं वा प्राक् कृताच्छार एव प्र-
माणमिति कृत्वा, १, अत्रोत्तरम्—आहः शयनवेलायामेवं
प्रत्याख्यानं कृत्वा स्वीयति यद्वात्रो प्रमादो भवति तदा-
हारप्रसुक्तं व्युत्सृजामि, तस्माद्विद्रापणमेऽपि कश्चित्कदा-
चित्संसारकार्यं करोति तदा प्रत्याख्यानभक्तो न भवति
इति ॥ ७४ ॥ सेन० ४ उक्ता० ।

संसारिय—सांसारिक—पुं० । परस्परसंसरणशीलेषु, सूत्र०
२ ध्रु० ७ अ० । संसारो विद्यते येषु ते सांसारिकाः । संसा-
रिषु, सूत्र० २ ध्रु० ७ अ० ।

संसारुचारख—संसारोचारख—न० । महाभीमभवधमणपार-
गमने, पा० ।

संसारुचारखी—संसारोचारखी—स्त्री० । संसारकुचारयति मु-
क्तिमापकत्वेन निताययतीति संसारोचारखी । तथाविधा-
यां धर्मधृतौ, उक्ता० ३ अ० ।

संसाहग—संसाधक—पुं० । दोलायके पृष्ठतः कुतश्चिद्गमते सा-
धो, दृ० ४ उ० ।

संसाहय-संसाधन-न० । गच्छतांऽनुमज्जेने, दश० ६ अ० १ उ० । वदन्तं प्रति ह्यतःसाधूकं साधिव्यर्थे प्रशंसाकरणे, ह्य० १ ध्रु० १४ अ० । ध० । अनुगमने, दे० ना० ८ वर्ग १६ गाथा ।

संसिचमाय-संसिच्यमान-त्रि० । आपूर्व्यमाणे, गर्भाद् गर्भांतरमुपयाति संसारचक्रवालेऽरबहृषटीयम्प्रयायेन पर्यटति, आचा० १ ध्रु० ३ अ० २ उ० ।

संसिद्ध-संसिद्ध-वि० । सम्यग् निष्पादिते, सूत्र० २ ध्रु० ३ अ० । निश्चिततद्ब्रह्मज्ञानिलङ्घनसिद्धे, यो० ७ वि० । सर्वैः प्रत्यक्षानुमानागमप्रमाणैः प्रतिष्ठिते, विश्वे० ।

संसिद्धिय-सांसिद्धिक-त्रि० । “ मांसादिष्वनुस्वारे ” ॥ ८ । १० । अनन्तादिदेशाकारस्य वैकल्पिकोऽपदेशः । संसिद्धि-ओ । संसिद्धिजं, प्रा० १ पाद् ।

संसिय-संश्रित-त्रि० । प्रतिबद्धे रूपकादिद्रव्ये, अनु० । आश्रिते, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

संसिलेस-संश्लेष-पुं० । परस्परं सम्बन्धे, स्था० १० डा० ३ उ० । आचा० ।

संसिलेसिया-संश्लेषिकी-स्त्री० । कर्मशेषजनन्याम्, आचा० २ ध्रु० २ वृ० ६ अ० ।

संसीद्-संशीति-स्त्री० । संवेदे, आचा० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० । चित्तभ्रान्तौ, सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० ।

संसुद्ध-संशुद्ध-त्रि० । सम्-समस्ते शुद्धे संशुद्धम् । आ० चू० ५ अ० । सम्-सामस्त्येन शुद्धे संशुद्धम् । कश्चछेदनापक्रांति-शुद्धत्यादिकान्ताकलङ्के, ध्रु० ३ अधि० । निर्दोषे । उपा० २ अ० । सामस्त्येन शुद्धे, भ० ११ श० ६ उ० । ह्य० । आय० । सूत्र० । कपायादिभिः शुद्धे सुवर्णवसिर्दोषे, औ० । अश्वबलचरणे, स्था० ।

एगे संसुद्धे अहाभूय पत्ने । (सू० ३७)

एकः संशुद्धः—अश्वबलचरणः अकपायत्वात् यथाभूतः तात्पर्यकः “ पत्ने ” स्ति-पात्रमिव पात्रमतिशयवद् ज्ञानादि-गुणरत्नानां प्राप्ते वा गुणप्रकर्षमिति गम्यते । स्था० १ डा० । संसुद्धायादसंशुद्धधर-संशुद्धज्ञानदर्शनधर-पुं० । केवलज्ञान-दर्शनधारिणि, भ० २५ श० ६ उ० ।

संसेदम्-संसेद्विम्-न० । संसेकने निवृत्तमिति संसेकमम्, अग्निकादिपत्रशकमुत्पाद्येन शीतलजलेन संसिच्यते । तस्मिन्, स्था० ३ डा० ३ उ० । कल्प० । अग्निकादिसंस्विन्नधामोदके, ग० २ अधि० । तिलधावनोदके, आचा० २ ध्रु० १ चू० १ अ० ७ उ० । पिष्टोदके, दश० ५ अ० १ उ० । तिलाति संसेतिम् ति शायब्धे । नि० चू० १५ उ० । संसेतिम् वा क्षाम पिष्टोरे पाणीयं नायेत्ता पिष्टियद्विद्या तिला लेण ओह्यतिर्जनि तथ्यं ज्ञामा तिला ते संसेनिमा भणति । आदिगहणेण जं पि अणं किंच पतेणं कमेणं संसिज्जति तं पि संसेतिम् ६५

भरणति । नि० चू० १५ उ० । ‘ संसेतिम् तिला उह्यं, पाणिष्य सिणा जति, सीतादेगेण धायेति तं संसेतिम् भरण-ति ’ नि० चू० १७ उ० ।

संसेद्व-संसे-धा० । अघः पतने, “ संसेद्वहस-द्विष्मौ ” ॥ ८ । ४ । १६७ । संसेरतावादेशी वा, इति आदेशाभावे-संसेह । संसेते । अघः पततीत्यर्थः । प्रा० ४ पाद् ।

संसेय-संसेक-पुं० । जलसेके, स्था० ३ डा० ३ उ० ।

संसेवद-पुं० । शरीरप्रसेवे, स्था० ७ डा० ३ उ० । आचा० ।

संसेयय-संसेवद-पुं० । संसेवदाज्ञाताः संसेवदजाः । यूकम-त्कुण्डम्यादिषु, सूत्र० १ ध्रु० ७ उ० । दश० । आचा० । करोष्यदिश्विन्धनेषूपयमानेषु घुणपिपीलिकाकुम्यादिषु, सूत्र० १ ध्रु० ७ अ० । स्था० ।

संसोहय-संशोधन-न० । गात्रस्य सम्यक् शोधने, आचा० १ ध्रु० ६ अ० ४ उ० ।

संसोहिय-संशोधित-त्रि० । सम्यक् शोधिते, “ संसोहियं पणमुदाहरति ” सम्यक् शोधितं पूर्वोत्तराविरुद्धं प्रश्नु-दाहरन्ति । सूत्र० १ ध्रु० १४ अ० ।

संहणमाय-संहन्यमान-त्रि० । उत्सार्थमाणे, नि० चू० २० उ० । संहणियकारिया-संहत्यकाग्निना-स्त्री० । सम्भूय मिलितार्थ-क्रियाकारितायाम्, ह्य० ११ डा० ।

संहत-संहत-त्रि० । पिण्डनामापने, उक्त० १ अ० । मिलिते, भ० १ श० ६ उ० । आ० म० । अचिरले, ओघ० ।

संहर-संहर-पुं० । संघाते, “ उण्को आप्लीलो, उक्करो पहरणं गणो पयणं । ओहो निवहो संघो, संघाओ सं-हरा निअरा ॥ १८ ॥ संघोदा निउरंघा, भरा निहाओ स-सूटनामाहं ” ॥ पाठ० ना० १८ गाथा ।

संहरण-संहरण-न० । भारनयने, स्था० ४ डा० ३ उ० । क्षणायाम्, पि० ।

संहरणचरियशिषुद्ध-संहरणचरितनिषुद्ध-न० । संहरणं चरम-भरतलेत्रायसर्पिणीतीर्थकरजन्माभिप्रेकचरमशालभाषचरम-यौवनचरमकामभोगचरमनिष्कमणचरमतपश्चरणचरमज्ञा-नोत्पादचरमतीर्थप्रथनचरमपरिनिर्वाणनिषेधे नाट्यविधा-ने, रा० ।

संहरिस-संहृत्-न० । दानपार्थ सचिस्तेषु कृत्वा दत्तेऽन्ते, पि० । (‘एसण’ शब्दे तृतीयभागे ५६ पुष्टे अस्य वक्तव्यता गता ।) येन हस्तपात्रा कण्ठादौ साधोरशनादिकं दारुयति तत्र शिष्यादिकं वा यदि स्यात् तदन्यत्र सचिस्ते अचिस्ते वा क्षिप्त्वा तेन यददाति तत्संहृतम् । जीत० । आचा० । उक्त० ।

संहारि-संघर्ष-पुं० । स्पर्द्धायाम्, स्था० ३ डा० ३ उ० ।

आ० चू० ।

संहार-संहार-पुं० । पूर्वपर्यायाय प्रव्याज्य पर्यायान्तेर-स्थापने, न० । व्यापाराज्यनने, सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० ।

संहारवाय-संहारवात-पुं० । प्रलयवाते, अने० १ अधि० ।

संक्षिप्त-संहृत-अव्य० । सह सम्भूयेत्यर्थे, हा० १ ध्रु० १ अ० ।

संहिय-संहित-त्रि० । अविरले, प्रश्न० ४ आश्र० द्वार । तं० ।

संहृत-त्रि० । संक्षिप्तमध्ये, जं० २ वृत्त० । औ० ।

संहिया-संहिता-स्त्री० । अस्खलितपद्मोच्चारणे, आ० म० १ अ० । दशा० । कल्प० । अनु० । उत्त० । ('वक्त्राण्य' शब्दे षष्ठभागे ७७६ पृष्ठे संहिता विस्तरतो व्याख्याता ।) व्याख्यायाः प्रथमं लक्षणं, " संहिता च पदं वैव, पदार्थः पदविग्रहः । बालना प्रत्यवस्थानं, व्याख्याया लक्षणाणि षट् ॥ १ ॥ " तत्र संहिता " नो कल्पते " (सू० १५) इति निर्ग्रन्थानां निर्ग्रन्थीनां वा अर्थं वा तालप्रत्ययमभिधं प्रति-प्रतीतुमिति । ह्र० १ उ० १ प्रक० ।

सकंकडावर्तसंग-सकङ्कडावर्तसक-पुं० । सकङ्कटेः कचचैरव-तैस्त्व-शेकरैः शिरस्त्राणभूतैः स तथा । कचचशेक-वकाभ्यां युक्ते, म० ७ शु० ६ उ० । जी० ।

सकंप-सकम्प-त्रि० । अरुद्रे, हा० ६ हा० ।

सककस्त-सकार्करय-त्रि० । कर्कशभावेनोपेतं, ग० १ आधि० ।

सकजमूढ-स्वकार्यमूढ-त्रि० । स्वस्वार्थमौल्यगते, न० ।

सक(ड)लेव-सकटलेप-पुं० । द्विवचनात्म लेपभेदे, वृ० १ उ० १ प्रक० । (व्याख्या ' लेव ' शब्दे षष्ठभागे ६६३ पृष्ठ गता)

सकलुय-सकलुक-त्रि० । कणुकेन त्वगाद्यवयवेन यद्भूतं तत्तथा । सन्धिच, आवा० २ ध्रु० १ कू० १ अ० ८ उ० ।

सकल-सकल्य-त्रि० । अवयवशक्तसहिते, आवा० १ अ० ।

सकम्प-सकर्मन्-न० । बालं, सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० । आत्मीयं कर्मणि, ब्राह्मणस्य यजनादिकं पदविधे कर्म स्वकर्म । उत्त० १४ अ० । " सकम्पलीसस्त पुरो । हियस्त " उत्त० १४ अ० । स्वव्यारे, व्य० ३ उ० । आत्म-ना बद्धे ज्ञानावरणीयादिकर्मणि, सूत्र० १ ध्रु० ११ अ० ।

सकम्पफलमोयल-स्वकर्मफलमोजन-न० । स्वोपात्तकर्मफ-लमोगे, दश० ४ अ० ।

सकम्पवीरिय-स्वकर्मवीरिय-न० । स्वकर्मणां बालानां वी-र्यम् । बालवीर्यं, सूत्र० १ ध्रु० ११ अ० ।

सकल-शकल-न० । अरुद्रे, जं० २ वृत्त० ।

सकलचन्द्रगणि-सकलचन्द्रगणिन्-पुं० । जिनचन्द्रगणनि-ध्वे समयसुन्दरगुरो, प्रतिष्ठाकलगादिकानामनेकेषां ग्रन्थानामर्थं कर्ताधिक्रम १६६० सवत्सरं विद्यमान आसी-त् । जै० १० ।

सकडाड-सकपाट-त्रि० । कपाटसहिते, व्य० ४ उ० । नि० वृ० ।

सकसाय-सकषाय-त्रि० । सचित्तशृष्टिव्याघवगुणिते, आ-वा० २ ध्रु० १ अ० ७ उ० ।

सकहा-सकिष्-न० । अस्ति, स० ३५ सम० । तीर्थकरणां मनुजलोकादिदृष्टानां सक्थीनि-अस्तीनीनि । स० ३५ सम० । (विशेषस्तु " जिणसकहा " शब्दे चतुर्थभागे १५०६ पृष्ठ गतः ।)

सकथा-स्त्री० । यादृक्कसमयप्रसिद्धे उपकरणविशेषे, नि० १ ध्रु० १ वर्गं । म० ।

सकाहय-सकायिक-पुं० । काययोगयुक्ते, प्रश्ना० ३ पद ।

सकाम-सकाम-त्रि० । समनोरथे, पञ्चा० १८ विष० ।

स्वकाम-पुं० । सक्तीयायामिच्छायाम्, वृ० ३ उ० ।

सकामकिच-सकामकृत्य-न० । स्वेच्छाचारितायाम्, सूत्र० २ ध्रु० ६ अ० ।

सकामयिजरा-सकामनिजरा-स्त्री० । निजराभेदे, सेन० ४ उल्ला० । तथा-चरकपरिभाषकतामव्यादिमिष्यादृष्टीनां तपश्चरणाद्यज्ञानकष्टं कुर्वन्तां सकामनिजरा भवत्यकामनि-जरा वा इति, केचन वदन्ति तेषामकामनिजरेवेति सा-क्षरं प्रसाधयितुं प्रश्नः ? अत्रोत्तरं-यं चरकपरिभाषकादिमिष्यादृष्टयोऽस्माकं कर्मक्षयां भवन्ति धिया त-पश्चरणाद्यज्ञानकष्टं कुर्वन्ति तेषां तस्वार्थमाप्त्ववृत्ति-मयसारसूत्रवृत्तियोगशास्त्रव्यादिग्रन्थानुसारं सका-मनिजरा भवन्तीति सम्भाव्यते, यत्रा योगशास्त्रचतु-र्थप्रकाशवृत्तौ सकामनिजराया हेतुर्वाङ्माध्यन्तरभेद-निवृत्तिर्धैः प्रोक्तं, तत्र पदक्रमेण बाधो तथः, वा-ह्यत्वं च बाह्यद्वयापेक्षत्वापरप्रत्यक्षावकुनीर्थिकैर्गृह्यैश्च कार्यत्वाच्चरन्ति, तथा-ऽलोकप्रतीतत्वाकुनीर्थिकैश्च स्वा-भिप्रायेणासंख्यत्वाह्वाव्यमिति त्रिशलाभोसाराध्ययनचतु-र्थसहस्रावृत्तौ पतदनुसारं पदविधबाधोत्तरः कुनी-र्थिकासंख्यत्वमुक्तं, परं सम्यग्दृष्टिसकामनिजरापेक्षया तेषां स्तोका भवति, यदुक्तं भगवत्पद्यमशतकदशमोद्-शके ' देसाराहय ' स्ति बालतपस्वी स्तोकमंशं मांशमा-मंस्याराधयतीत्यर्थः, सम्यग्भाषादहितत्वात्किंवापरत्वाच्चे-ति, तथा च मांशमासिने भवति, स्तोककर्मशुनिजरे-रणात्, भवत्यपि च भाषाविशेषाद्वक्तव्योपदिष्टम् । य-दुक्तम्-" आसंवरौ अत्ये-वरो अ बुद्धो य अहव अशो वा । समभाषमाविश्रप्ता, लहइ मुक्कं न संदेहो " ॥ १ ॥ इति, यदि तेषामकामनिजरेवाङ्गीक्रियते तर्हि ' जीवे लुं भले ! असंजए आविरए अपादिहयपचवकायपावकम्म इतो सुए पच्छा देवे सिया ? ' गोयमा ! अग्नेयगिण देवे सिआ, अग्नेयगिण नो सिआ, से कणहुंए जाव इतो देवे सिआ ? गोयमा ! जे इमे जीवा अकामतद्वाहए अकामबुद्धाहए अकामवेमचेरवासंसे अकामसीयाववत्स-मसगअन्हाणुणसेयजल्लमलंपेकपरिहणुं अयत्तरं वा बु-ज्जतरं वा कालं अप्पाणं परिकल्लेस्संति, परिकल्लेस्सि-सा कालमांसं कालं किच्चा अणुणयेस्सु बाणमेत्तेस्सु-देवत्ताए उववत्तारो भवन्ति ' भीमवत्तीसुत्रप्रथमशतक-प्रथमादृशोपात्तकसूत्रादौ अकामनिजराया व्यस्तरेवत्पा-

बुः कथितोऽस्ति, तत्कथं सङ्गृह्यते, यतः—संभ्रमयद्वादी
'वरगपरिष्कारं विलोको जा' इति कथनात्प्रसङ्गवत्सक
तथासुपादस्य प्रणितत्वादिति चित्तेषांशोः, हारिभञ्जना-
मि 'अनुकूपऽकामिच्छा-बालतयं दारुविशेषविषयमे ।
संजोगविषयमोगे, वसलुसवहृदिसकारे ॥ १ ॥' इत्यना-
कामिच्छावासतयसंभ्रमयमयं व्यर्थमेव, एकेनाका-
मिच्छावासलक्षणेन चरितार्थत्वात् । तथा 'अउहिं डायेहि
जीवा देवाउयसाय कम्मं एकरेति, तं जहा—' सरागसंजमयं
१ संजमासंजमयं २ बालतयोकम्मयं अकामिच्छासय
५' एतदुक्तिलय—सकथयसंयमेन—सकथयचारिष्य
वीतरागसंयमिनामायुः । बन्धाभावात् १ संयमासंयमस्य
द्विस्वभावाद्वाइशसंयमः २ बाला-मिध्याइशस्तेषां तपः-
कम्मं—तपःक्रिया बालतपःकम्मं तेन ३, अकामिन-नि-
च्छां प्रत्यनभिलाषेण मिच्छाऽकामिच्छासंयमोऽनुप्रा-
प्तिसहने यत्साऽकामिच्छा तथा इति, स्थानाङ्गसूत्रचतुर्थ-
स्थानके तथा 'अकामिच्छाकथा-सुपादस्योः प्रजायते ।
स्थावरस्यं त्रस्यं वा, तिथ्यस्यं वा कथयन ॥ १०८ ॥
इत्यत्र पुण्यादिति पुण्यं न पुण्यप्रकृतिकत्वं किन्तु साध-
वरूपं, तस्मात्स्थावरत्वादिकं प्राप्यते । तामलितापसादीनां
तु शास्त्रविन्त्वादिराशिः कथिताऽस्ति, सा च सका-
मिच्छासंयमा भवति । यत्कृत् तत्स्वार्थप्राप्त्यनभ्यासपयनवृत्तौ
अन्येषु तत्तद्विन्त्वासामादिकदिस्थानानि प्राप्नोति ।
ननु 'इया सकामा यमिना'—मित्यत्र यदि यमिना—यती-
नामैव सकामनिर्जरा प्रोच्यते आधकासामधिरतस्य-
गृहस्थादीनां च का गतिरिति चेत्तुच्यते यमिनामिति
सामान्यतयोक्तः आधकादीनामपि क्षात्रस्येन ब्राह्मणेश्व-
रलोकविदायका सकामा भवतीति क्षात्रतः, आन्वादीनामित्य-
त्रादिशब्दाद्बालतयस्त्वनामपि कथमिति चेत्, अष्टयु, बालम-
समर्थं सम्मागप्रदानं सकलकर्मस्यैव वा, बालं च तत्तपश्च
बालतपः, तच्चाग्निप्रवेशश्रुगिरिप्रपतनादि कार्यकेशकृपं,
कायकेशश्च 'कायिकेला संलीणयाय' त्यागमयचनाद्वा-
ह्यतः, तच्च सकामनिर्जराइतिरिति ॥ १०५ ॥ सन०
४ उक्ता० ।

सकाममरु—सकाममरु—न० । परिहृतमरुते, उत्त० ५ अ० ।
(विशेषार्थः 'मरु' शब्दे षष्ठे भागे उक्तः ।)

सकाय—सकाय—पुं० । सह कायो यस्य येन वा सकायः । प्र-
ज्ञा० १५ पद । पुमिध्यादिषड्विधकायविशिष्टे, स्था० २
डा० ४ उ० ।

स्वकाय—पुं० । स्वस्य कायः सकायः । आत्मनो देहे, अत्रु० ।

सकिञ्च—सकुत्थ—न० । स्वाचारे कापोत्सर्गकरणादौ, ज्ञा०
२२ डा० ।

सक्रिय—सक्रिय—वि० । कायिक्यादिक्रियायुक्ते, औ० । न० ।
'नतिषु दुर्साक्रियस्यं अप्रपन्नं किञ्चिद्विगृह्यद्वा' इति वच-
नात् । आ० म० १ अ० । सावधानुष्ठानं, सूत्र० २ भु० ४
अ० । प्रशस्तमनोविनयभेदे, स्था० ८ डा० ३ उ० । सह क्रिय-

या अनर्थव्यवहृमकलिलस्यया वर्तत इति सक्रिया । अनर्थव्य-
वहृमवसिक्रियायां भाषावाम्, आचा० २ भु० १ सू० ४ अ०
१ उ० ।

सकिलेस—संक्षेप—पुं० । विशुद्धिप्रतिपक्षे कालुष्ये, वा० १४
वि० । आचा० ।

सकुंत—शकुन्त—पुं० । पक्षिणि, अत्रु० ।

सकुंतपोय—शकुन्तपोय—पुं० । पक्षिणावके, स्था० २ डा०
१ उ० ।

सकुहर—सकुहर—वि० । शुद्धशतन्त्रीसम्प्रयुक्ते, रा० ।

सकेय—सकेत—पुं० । कतिनवासे इत्यस्य धातोः कित्वे उ-
च्यतेऽस्मिन्निति पक्षि केतो—बृहमुच्यते, सह तेन वर्तत इति
सहस्य सभावं सकेताः । शुद्धस्यु, प्रव० ४ द्वार ।

सकेयपक्षसाय—सकेतप्रत्याख्यान—न० । केतनं केतश्च-
इममुष्टमिष्टशुद्धादिकं स एव केतकः, सह केतकन सकेतकम् ।
तच्च प्रत्याख्यानं चेति । अन्ध्यादिसहितं प्रत्याख्यानभेदं,
तच्च स्वार्थिकप्रत्ययापादानात्साकेतमित्युच्यते । स्था० १०
डा० ३ उ० । स० । प्रव० ।

सकोरिंटमद्भाम—सकोरियटमान्यदामन्—वि० । सह कोरिएट-
प्रधानैः कोरिएटकाभिधानकुसुमगुच्छैर्माल्यदामभिः पुष्पमा-
लाभियत्तस्यथा । अ० अ० १ उ० । सकोरिएटकानि—कोरिएटक-
पुष्पगुच्छयुक्तानि माल्यदामानि यत्र तत्तथा । कोरिएटकमा-
ल्यदामयुक्तपु, अ० ११ श० १० उ० ।

सकोव—सकोप—वि० । कुपिते, सूत्र० १ भु० ५ अ० २ उ० ।

सक—शुक्—धा० । मण्ये, 'शकादीनां हित्वम्' ॥ अ० १२ ३ ॥

अनेनान्यस्य हित्वम् । सकह । शक्ताति । प्रा० ४ पद ।

शुक्य—वि० । सोढुं योग्ये, दृश० ६ अ० ३ उ० ।

शक्—वि० । " शक्—शुक—दृष्ट—दृश्य—श्रुत्यं को वा " ॥
८ । २ । २ ॥ इति संयुक्तस्य को वा । प्रा० । शक्तिमति, नि०
सू० १४ उ० ।

शुक—पुं० । शक्तातीति शुकः । स्था० १० डा० ३ उ० । सौधम-
कल्पेन, विश० । उत्त० । अत्रु० । सूत्र० । चं० प्र० । स्था० ।
कल्प० । उपा० आ० म० । स० । (शकस्य सौधमकल्पः स्था-
नं, तत्र शुकः कथं कीदृशाप्यवसायश्च तिष्ठति, इत्युक्तं 'डाख'
शब्दे चतुर्थभागे ७७८ पृष्ठे ।)

शकवर्णनमाह—

तेषां कालेशं तेषां समण्यं सके देविदे देवराया वज-
पाथी पुरंदरे सयकउ सहस्सकले मषवं पागसासखे दा-
हियडुलोमाहिर्वई परावणवाहणे सुदिदे वणीसविमाखसय-
सहस्साहिर्वई अरयंवरवत्तधरे आलइमालमउडे नवरेम-
वारुचिसचंचलकुंडलविलिजिमाखगळे महिठ्ठिए मह-
जुइए महाबले महापसे महाधुभावे महासुखे भासुर-

बोदी पलंबवणमालधरे, सोहम्मे कप्पे सोहम्मावडिसेण विमाणे सुहम्माए सभाए सकसिं सीहासणीसि । से णं तथ वचीसाए विमाणावासयेसाहस्साणं चउरासीए सामाणि-असाहस्सीणं ताथचीसाए ताथचीसामाणं, चउएहं लोगपा-लाणं अइएहं अग्गमहिणीणं सपरिवाराणं तिण्हं परिसाणं सत्तएहं अणीआणं सत्तएहं अणीआहिवईणं चउएहं चउ-रासीणं आयरक्खेदेवसाहस्सीणं अणेसिं च बहूणं सोहम्म-कप्पवासीणं वेमाणिआणं देवाणं देवीण य अहिवचं पोरे-वचं सामिचं भट्टिचं महत्तरगत्तं आणाईसरसेणावचं करि-माणे पालेमाणे महया हयनङ्गमीयवाहअन्तेतीतलतालुडि-यधणमुङ्गमपडुपडहवाइयरवणं दिच्वाह भोगभोगाईं भुंज-माणे विहरइ ॥ १४ ॥ कल्पं १ अधिं १ स्र्ण ।

(शकस्य विक्रयणा पूर्वभवश्च व्याख्यातः 'विउत्तणा' शब्दे षष्ठे भागे ।) (शकस्य सुधर्मासमाप्तिश्च च आसिनेव भागे 'सुहम्मा' शब्दे षष्ठ्यन्ते ।) (शकस्य पारियागिकविमानं, 'कप्प' शब्दे तृतीयभागे ५८६ पृष्ठ उक्तम् ।) (शकस्य वीर्यस्वामिने प्रसिद्धं अथप्रहविषयप्रश्नः 'उग्गह' शब्दे द्वितीयभागे ६६८ पृष्ठ गतः ।)

शकस्य सम्यग्वादिष्वे मिथ्यावादित्वं वा—

सकं णं भंते ! देविंदे देवराया कि सम्मावादी मिच्छा-वादी ?, गोयमा ! सम्मावादी, णो मिच्छावादी । सकं णं भंते ! देविंदे देवराया कि सबं भासं भासइ, मोसं भासं भासइ, सच्चांभासं भासं भासइ, असच्चा मोसं भासं भासइ ?, गोयमा ! सबं पि भासं भासइ, ०जाव असच्चा मोसं पि भासं भासइ । सकं णं भंते ! देविंदे देवराया कि सावजं भासं भासइ, अणवजं भासं भासइ, गोयमा ! सावजं पि भासं भासइ, अणवजं पि भासं भासइ । स केणडुणं भंते ! एवं वुच्चइ-सावजं पि ० जाव अणवजं पि भासं भासइ ?, गोयमा ! जाहं णं सक्के देविंदे देवराया सुहुमकायं अणिज्झिता णं भासं भासइ, ताहं णं सक्के देविंदे देवराया सावजं भासं भासइ, जाहं णं सक्के देविंदे देवराया सुहुमकायं निज्झिता णं भासं भासइ, ताहं णं सक्के देविंदे देवराया अणवजं भासं भासइ, से तेणडुणं ०जाव भासइ । (सू० ५६८=)

सकं णं मित्यादि, सम्यगवदितुं शीलं—स्वभायो यस्य स सम्यग्वादी प्रायशोसौ सम्यगेव वदतीति । सम्यग्वादशीलत्वेऽपि प्रमादादिना किमन्यौ चतुर्विधां भाषां भाषते न वा ? इति प्रश्नयन्नाह— सकं णं मित्यादि, सत्या अवा भाषा कथंचिद् भाष्यमाणा सावद्या संभवतीति पुनः पृच्छति—सकं णं मित्यादि, 'सावजं' ति—सहावद्यन मोहितकर्मणेश्च सावद्या तां 'जाहं' ति—य-

वा 'सुहुमकायं' ति—स्वधर्मकायं हस्तादिकं वस्तु इति वृत्ताः, अन्यत्वाद्—'सुहुमकायं' ति—वअम्, 'अनि-ज्झितं' ति—अपेक्षा अद्वयता हस्ताद्यावृत्तसुखस्य हि भाषमायस्य जीवसंस्कारतोऽन्यथा भाषा भवति, अन्या तु सावधेति । अ० ३ श० १ उ० ।

शकमवाधिकृत्य भवसिद्धिमाह—

सकं णं भंते ! देविंदे देवराया कि भवसिद्धि ए अभव-सिद्धि ए सम्मादिद्धी ए मिच्छादिद्धी ए एवं जहा पढमुहेसए सणंकुमारं जाव णो अचरिमे । (सू० ५६८=)

'सकं णं' मित्यादि 'पढमुहेसए' ति—तृतीयशतके प्रथमोद्देशके । अ० १६ श० २ उ० । (शक्रः पूर्वमेव कालिकध-ष्टिगसीदिति तत्कथानकं 'कसिय' शब्दे तृतीयभागे २१८ पृष्ठ उक्तम् ।)

शक्रः पुरुषस्य शिरश्छित्त्वा पूर्णयितुं च शक्नोति तथैव पुनः कर्तुमिति दर्शयति—

पभू णं भंते ! सके देविंदे देवराया पुरिसस्स सीसं पा-णिणा अमिणा छिदिचा कमंडलुमि पक्खिवित्तए ?, हंता पभू से कहमिदाणि पकरेइ, गोयमा ! छिदिय छिदिय च णं वा पक्खिवेजा, भिदिय भिदिय च णं वा पक्खिवेजा, कुट्टिय कुट्टिय च णं वा पक्खिवेजा, चुप्पिय चुप्पिय च णं वा पक्खिवेजा । तत्रा पच्छा खिप्पांमेव पडिसंघाएजा णो चेव णं तस्स पुरिसस्स किंचि वि आ-वाहं वा वावाहं वा उप्पाएजा छविच्छंदं पुणं करेति ए सुहुमं च णं पक्खिविजा । (सू० ५३२)

'सपाणिण' ति—स्वकपाणिना 'स कदमियाणि पकरेइ' ति—यदि शक्रः शिरसः कमण्डलवां प्रक्षेपणं प्रभुः तत् प्रक्षेपणं कथं नदानीं करोति ?, उत्तरं—'छिदिय छि-दिय च णं' ति—छित्त्वा छित्त्वा क्षुरपादिना कुम्भाण्डादिकमिव ऋण्यखण्डादिकेत्यर्थः, वाशब्दा विकल्पाथः । प्रक्षेपकमण्ड-ल्वाम् 'भिदिय' ति—विदायां ध्वपाटनेन शाटकादिकमिव, कु-ट्टिय' ति—कुट्टयित्वा उद्भूखलादीं निलादिकमिव 'चुप्पि-य' ति—चूर्णयित्वा शिलायां शिलापुत्रकादिना गन्धद्र-व्यादिकमिव, 'तत्रा पच्छ' ति—कमण्डलुप्रक्षेपणान्तर-रमित्यर्थः । 'पडिसंघाएजा' ति—मीलयेदित्यर्थः । 'ए सु-हुमे च णं पक्खिवेजा' ति—कमण्डल्वामिति प्रकृतम् । अ० १४ श० ८ उ० । (शक्रस्योत्पातपथैतवणम् 'उपायप-व्वय' शब्दे द्वितीयभागे ८३७ पृष्ठ गतम् ।) (कस्मि-श्चकार्ये शक्रस्येशानसमीप गमनम्, तयोर्विवाहं च सनःकुमारिण न्यायः कियत इति 'पाउप्पभाव' शब्दे पञ्चमभागे ८१८ पृष्ठ । 'विवाय' शब्दे षष्ठभागे च गतम् ।) (शक्रस्य अहिदयागमने गौतमशपेन सहस्र-भगावातिश्च 'महाद्व' शब्दे षष्ठभागे १६३ पृष्ठ उक्ता ।) ('ण-मिपवजा' शब्दे चतुर्थभागे १८१२ पृष्ठ नमिशक्रयोः संवादा दृशितः ।)

तक्यः । चतुर्थगुणविशिष्टे आचके, ध० १ अधि० । दश० ।

अथ त्रयोदशस्य तत्कथाव्यगुणस्यावसरत्तं च
विषयं वैचक्षण्यद्वाराह—

नासह विवेगरथं, असुहकाहसंगकलुषियमणस्य ।

धम्मो विवेगासह, सि सकहो हुज धम्मत्थो ॥ २० ॥

नयति—अपैति विवेकरत्ने विवकः—सत्सङ्गस्तुपरिहानं स
एव लक्ष्म—अज्ञानधातात्तात्कारित्वात् अशुभकथाः—स्वधा-
द्विक्यास्तासु सङ्गः—आसक्तिस्तत्र कलुषिते मनः—अन्तः-
करणे यस्य स तथा तस्याशुभकथासङ्गकलुषितमनसः ।
इदमत्र तात्पर्यम्—विकथामप्रवृत्तिं हि प्राणी न युक्तायुक्तं
विवेचयति, स्वायद्धानिमपि न लक्षयतीति रोहणीवत् ।
धर्मः पुनर्विवेकसार एव हिताहितावधायमधान एव भवति,
सावधारण्यद्वाराकथ्यस्यतीत्यस्मादितोः सत्या-शोभना तीर्थ-
करणधर्ममहर्षिचरितगोचरा कथा—वचनव्यापारो यस्य
स सत्कथा भूयाद्—अथेत् धर्मोती—धर्मचरणभिलाषुकेः,
येन धर्मरेतनाऽहः स्यादिति । ध० २० १ अधि० १३ गुण ।
प्रब० । (पूर्वस्त्वितराहणीकान्तं 'रोहिणी' शब्दं पठ्यमात्रं
३८३ पृष्ठ गतम् ।)

सकाण्डाण्य-शक्यानुष्ठान-० । संहनाचनुसारं तप-
आचनुष्ठानं, ध० २० ।

संघयणादणुत्वं, आरम्भ सकमे वऽणुद्वारं ।

बहुलाभमप्येक्यं, सुयसारविसारमो सुजई ॥११६॥

संहननं—वज्रधमनागावधि, आदिशशब्द-प्रत्यक्षप्रकाल-
भावा सुहानं, तद्वत्तु—तदुचितमेवभारभते सर्वमनुष्ठानं
तपः—प्रतिमाकल्पविद्यस्मिन् संहननादौ निर्वोदुं श-
क्यते तत्पराभतेऽधिकस्य निष्ठानयनाभावे प्रतिज्ञामङ्ग-
संभवात्, कीदृशं पुनराभतेऽबहुलाभं, विशिष्टफलमापकम्—
अप्यच्छेद-लोकाव्ययम्, अल्पशब्दस्याभाववचनत्वात् संय-
मावाधकर्मणि भावः, धृतसारविशारदः—सिद्धान्ततत्त्वविभक्तः
सुयतिर्भाषसाधुरिति ।

कथं पुनरेवेधिं स्यादित्याह—

जह तं बहु पसाहइ, निवडइ अस्सजमे ददे न जओ ।

जणुज्जमं बहुणं, विससकिरियं तथा विवहइ ॥११६॥

यथा—येन प्रकारेण तदधिकनमनुष्ठानं बहु प्रसाधयति
पुनः पुनरावसत, न निपतति वाऽस्सजमे—सावधकियायां
दृढमत्यर्थं नैव यतोऽनुष्ठानान् । किमुक्तं भवति—अनुचिन्तानु-
ष्ठानपीडितो न पुनस्तत्करणायोत्सहान कदाचिदाभयसंभवे
च विक्रितस्यायमसयमसहकरेण वाधिधिश्रुतस्य संयमान्त-
रायः, अत्र एवाहम्—“सा ह्यु तयो कायव्या, जण मणोऽम-
गलं न चित्ते । जण न इदियहाणी, जण य जोगा न हाये-
नि ॥२॥” इति । तथा जनिनोद्यमं संपादितकरणमनो-
रथं बहुनामन्ययां समानधार्मिकाणां शिष्याणां शक्या-
नुष्ठानं हि बहुनां चिकीर्षा संभवति नतरस्मिन्निति विशे-
षकियामधिकनरानुष्ठानं प्रतिमाभ्यासादिकं, तथाशब्दः स-
मुच्चयः, स चैव यावन् शक्नो सत्यां विशेषक्रियां चारभ-
ते न तां निष्फलां विप्रधानीति ।

कथंभूतां पुनर्विशेषक्रियां करोतीत्याह—

गुरुगच्छुअहंउं, कयत्तियपभाअणं निरांसो ।

अजमहागिरिचरियं, सुमरंतो कुणइ सकिरियं ॥ १७ ॥

शुरोर्गच्छस्य बोधति—उत्सर्पणा धन्योऽयं शुरगच्छो वा
यत्साधिव्यादर्थविधा दुष्करकारिणो इत्यन्तः इत्यर्थे जम-
न्नाधारुपा तज्जुः—तत्कारणं, तथा कृततीर्थमभावनां—समु-
त्पादितजिनस्यासनसाधुवादां साधुः—सुन्दरोऽयं जिनधर्मः
सर्वधर्मेषु वयमन्येनैव कुर्म इत्येवमादिव्यावसाधिकामिति
भावः । निरासेन एहिमाहागिर्येसाधिसिद्धिम् । तदुक्त-
म्—“नो इहलागदुयाए, आचारमहिद्विज्जा नो परलो-
गदुयाए आचारमहिद्विज्जा नो कियिबअसइसिलोगदुयाए
आचारमहिद्विज्जा नअथ आरहंतिपहि हेऊहि आया-
रमहिद्विज्जा” इति । आर्यमहागिर्येसाधिवत्तत्त्वरितं वृत्तान्तं स्म-
रन् करानि सत्क्रियां भावसाधुरिति गाथाकथायः । ध०
२० ३ अधि० ५ लक्ष० ।

भावाधैस्तु कथानकाद्वयस्यः, तेष्वदम्—

अजधूलमहस्स दां सीसा—अजमहागिरी, अजसुहृत्थी य ।
महागिरी अजसुहृत्थिस्स उवज्झाया, महागिरी गणं सुह-
ृत्थिस्स दाऊण वाच्छिण्णो जणुकप्या इति, तद्विषयं अपाङ्क-
व्या हाउ ति गच्छपडिअया जणुकप्यपरिकम्मं करोति, तं वि-
हरता पाडलिपुसे गया, तस्य वसुभूती सट्ठीः तसि अनियं
धम्मं सोत्था सावगो जाओ । सो अणुया भणइ अजसुहृत्थि
अयं । मज्झ विओ ससारनिधरणोवाओ, मए सयणस्स
परिकहियं तं न तहा लग्गई । तुम्हं वि ता अणुभिजाणं गं-
तूणं कहइ इति । सो गंतूण एकहिओ । तस्य य महागिरी
पावट्ठा ते वट्ठण सहसा उट्ठिओ । वसुभूती भणइ—तुम्हंवि अ
अ आयरिया ?, ताहे सुहृत्थी तसि गुणसंघं करे, जहा—
जणुकप्या अनीतो तद्विषय एव एवं परिकम्मं करोति । एवं
तसि चिरं कहिता अणुवयाणिय दाऊण गओ सुहृत्थी ।
तण वसुभूरा जमिता न भणिया—अ एरिसो साह एज्जा
तो से तुम्हं उज्जमणिय एवं करेज्जा, एवं दिण्ण महा-
फलं भविससइ । वीर्यदिवसे महागिरी भिक्खस्स पावट्ठा, तं
अणुव्यकरणं ददट्ठण चिन्तइ—व्यवसा ४, गायं जहा गाओ
अहति तेहव अम्भमिने नियता भण्णि—अज्जा । अणुसण
कया । कयं ? तुमं जणुसि कलं अणुद्विओ, दोवि जणु वनि-
दिसं गया । तस्य जियपडिमं वेदिता अजमहागिरी एलक-
च्छं गया गयगपडिगे धेद्वया । तस्स कहं एलगच्छं नामं ?, तं
पुव्वं वसण्णपुरं नगरमासी । तस्य साविधा एगस्स सिच्छइ-
द्विस्स दिहा । वियतियं पावस्सं करोति पक्कसाइ य । सो
भणइ—किं रसि उट्ठिता कोरं जेमई ?, एवं उवहसइ, अणु-
या सो भणइ—अहं पि एलक्कमामि, सा भणइ—अंजिह-
सि । सो भणइ—किं अणुयावि अहं रसि उट्ठिता जेमिई ?,
दिशं । देवथा चित्ता सारियं उव्वासइ अज्जं उवालाभामि ।
तस्स भण्णि तीरेय वसइ, तीसे क्वणं रसि पहण्णं
गहाय आगया । एलक्कअहओ । साविधाए वारिओ भणइ—
तुम्हंअहं हि आलपारं हि किं ?, देवथाए पहारो दिण्णो, दो
वि अणुगोलना भूमीए पडिया । सा मम अयसो होहि किं
काउस्समं दिहा। अज्जरंतं देवथा आगया भणइ—किं साविद ?,
सा भणइ—मम एस अजसो इति, ताहं अणुस्स एलगस्स अ-
च्छंणिय सण्णसाणिय तक्कलमरियस्स आण्णता सादयाणिय ।

तश्चो सै सयणो भणइ-तुम्भं अण्णुहि एलसस्स जारिसा-
ति णि, तेण सव्वं कथियं, सहे जाओ । जणो कोउडल्लेण प-
ति पेच्छुंगो । सव्वरज्जुं कुडं भणइ-कओ एसि ? जण्य सो
एल्लकच्छुओ । अण्णं भणंति-सो वेव राया, ताहं दसण्णपुर
स्स एल्लकच्छुं नामं जायं तथ गयगपयओ पव्वओ । तस्स
उप्पसी-तथंय दसण्णपुरं दसण्णं भणो राया । तस्स पंच-
सयाणि देवीगोराहो । एवं सो जाव्वणं क्वेण य पडि-
वओ परिसं अण्णस्स नत्थि णि । तेणं कालेणं तेणं सम-
एणं भगवओ महावीरस्स दसण्णकुडं समोसरणं । ताहं
सो चित्तेह-तहा कल्लं वंशमि जहा केणइ न अण्णेण
वं-
दियपुव्वो । तं व अउकथियं सक्को जाऊण एह । इमो वि
महया इहोए निग्गओ वंदिओ य सव्विहीए । सक्को वि
एरावणं विलग्गो, तथ अट्टं वंते विउत्थे । एक्के वंते
अट्टु वावीओ, एक्केण वावीए अट्टु पउमहं, एक्ककं प-
उमं अट्टुपत्ते, पत्ते य २ बत्तीसोअवज्जनाडयं, एवं सो सव्वि-
हीए एरावणविलग्गो आयाहणं पयाहिणं करइ, ताहं
तस्स हत्थिस्स दसण्णकुडं पव्वए य पयाणं देवप्पहावण
उट्टियाणि । तण्णं यामं कयं गयगपयओ णि । ताहं सो दस-
णभणो तं पेच्छुण्ण परिसा कओ अमहारिसाणमिडो, अहो
क एल्लओण्ण धम्मो, अहमवि करेमि, ताहं सो पव्वयइ ।
एसा गयगपयगस्स उप्पसी । तथ महागिरीहिं भले
पव्वक्खायं देवचं गया । सुहट्ठी वि उडोणि जियपडिमं वं-
दया गया । उउजाणं डिया, भणिया य साडुणे-वसहिं म-
गहं णि । तथ एगो संघाडगो सुभहाए सिट्ठिअज्जाए घरे
भिक्षस्स अण्णओ । पुच्छिया ताए-कओ भगवंतो ? ,
तेहिं भणियं-सुहट्ठीस्स वसहिं मगगो । नाणसालाओ
वर्गिसयाओ । तथ डिया । अथवा पओसकालं आयरिया
नल्लिण्णुमं अण्णयणं परियहंति । तीसं पुत्तो अवंति सु-
कुमालो सत्तले पासाए बत्तीसाहिं भज्जाहिं समं उव-
ललइ । तेण सुत्तविबुद्धेण सुयं । न एयं नाडयं ति भूमीओ
भूमीयं सुणंते २ उट्टियाणं नाहिं निग्गओ । कथं परिसं ति
जाहंसरिया तसि मूलं गओ । साहइ-अहं अवंति सुकुमा-
लो णि नल्लिण्णुमं देवो आसि । तस्स उउत्तुंगो पव्वया-
मि । असत्थो य अहं सामअपरियाणं पालेउं इणिहिं साहं
मि । ते वि भोगावित्ता, तेण पुच्छिय णि नेच्छति, सयमे-
व लोयं करेति । मा सयंमिहोयिल्लिगं हवउ णि सिंनं दि-
रणं । मसाणं कंधेर कुंडयं, तथ भले पव्वक्खायं । सुकु-
मालेणं पाएहिं लोहियंभेण सिवाए संपल्लियाए आगम-
यं । सिवा एणं पायं आयइ । एणं विज्जगाणि । पढेमं जामे
जाणुयाणि, बीएऊक, तएण पोहं कालगओ । गंधोगपुष्फ-
वासं, आयरियाणं आलोयणा । भज्जाणं परंपरं पुच्छा ।
आयरिणं कथियं-सव्विहोए सुएहाहिं समं गया मसाणं,
पव्वयाओ य । एगा गुडिवाहिं नियत्ता । तसि पुत्तो तथ
देवकुलं करइ । तं इयाणि महाकालं जायं । लोएण परिग-
हियं । उत्तरचुलियाए भणियं पाडल्लिपुले सि समचं अणि-
स्सियतयो महागिरीहिं । आणं ४ अ० ।

सङ्कार-सत्कार-पुं० । वस्त्रादिना सम्माने, कल्प० १ अधि० ६
खण । उत्त० । आ० । स्था० । वस्त्राभरणविभिरभ्यर्चने, आ-
ख० ५ अ० । भक्षणपदभक्षणप्रादीनां परतो यांगं, आख० ४

अ० । स्था० । आ० । अर्थप्रदानादौ शुणकथने न । उत्त०
१ अ० । पञ्चा० । प्रवरवस्त्रादिभिः पूजने, स्था० १०
ठा० ३ उ० । स्तवनवन्दनादौ, स्था० ७ डा० ३ उ० ।
ध० । स० । नि० । सूत्र० । प्रव० । पञ्चा० । मत्स्यादर्कारेण
वस्त्रादिना वा सम्माने, स्था० ३ डा० ३ उ० । अभ्यु-
त्थानासनदानवन्दनानुप्रजनादौ, आण० ६ अ० । आ० ७० ।
प्रवरवस्त्रादिभिः पूजने, स्था० १० डा० ३ उ० । विनयाहेतु
वन्दनादिना आदर्कारेण प्रवरवस्त्रादिना वा । सङ्कारो पवर-
वत्थमार्हिहिं इति वचनात् । भ० ।

अथ नैरयिकादीनामिह विनयविशेषानाह—

अत्थि थं भंते । नेरइयाणं सङ्कारेति वा सम्माणेति वा
किङ्कमेह वा अण्णुत्थाणेह वा अञ्जलिपग्गहेति वा आस-
णाभिग्गहेति वा आसणाणुप्पादोयेह वा इतस्स पच्चुग्ग-
च्छणया ठियस्स पज्जुवासणया गच्छंतस्स पडिसंसाहण-
या । नो तिण्णुं समट्ठे । अत्थि थं भंते । असुरकुमारा-
णं सङ्कारेति वा सम्माणेति वा० जाव पडिसंसाहणया
वा । इता अत्थि, एवं० जाव थणियकुमाराणं । पुट्टि-
काहयाणं० जाव चउट्टियाणं एएसि जहा नेरइयाणं ।
अत्थि थं भंते । पंचिदियतिरिक्खजोणियाणं सङ्कारे
वा० जाव पडिसंसाहणया । इता अत्थि, नो वेव थं
आसणाभिग्गहेह वा आसणाणुप्पादोयेह वा, मणुस्सायं०
जाव वेमाणियाणं जहा असुरकुमाराणं । (धू० ५०७)

‘अत्थि थं’ मित्यादि ‘सङ्कारे व’ति सङ्कारो—विनयाहेतु
वन्दनादिनाऽऽदर्कारेण प्रवरवस्त्रादिनां वा । सङ्कारो पवरव-
त्थमार्हिहिं इति वचनात् । ‘सम्माणे व’ति सम्मानः तथावि-
धप्रतिपत्तिकरणं । ‘किङ्कमेह व’ति कृतिकर्म—वन्दनं कार्य-
कारणं वा । अण्णुत्थाणेह व’ति अभ्युत्थानं—गौरवार्हदृष्टेने विद्व-
रत्यागः । ‘अञ्जलिपग्गहेह व’ति अञ्जलिप्रदः—अञ्जलीकर-
णम् । ‘आसणाभिग्गहेह व’ति आसनाभिप्रदः—तिष्ठत एव
गौरवव्यसासनादनयनपूर्वकमुपविशतेति भणनम् । ‘आसणाणु-
प्पादोयेह व’ति आसनानुप्रदानं—गौरव्यमासनादनय-
स्थानान्तरसंचारणम् । ‘इतस्स पच्चुग्गच्छणय’ति—आग-
च्छतो गौरवव्यसासनाभिमुखगमनं । ‘ठियस्स पज्जुवासणय’ति
तिष्ठतो गौरवव्यस्य सेवति । ‘गच्छंतस्स पडिसंसाहणय’ति
गच्छन्तोऽनुप्रजानमिति । अथ च विनयो नारकालो नास्ति,
सततं दुःस्थत्वादिति । भ० १४ श० ३ उ० । दश० । औ० ।
मात्यादिभिरभ्यर्चने, पञ्चा० १ विव० । विपा० । आदर्कारेण,
भ० २ श० । उ० । दश० । नि० । अत्र सत्कारप्रस्तावसत्कार-
प्रतिपत्त्यनुरूपेण सत्काराणां सामायिकं लभ्यते इति प्रतिपाद-
यति । असङ्कारेण एगो धिज्जाइओ तहाकवाणं थेराणं कंतिप
धम्मं सोळा समहिल्लओ पव्वइओ उगं २ पव्वज्जं करे-
ति, सुवरमघरोप्परं पीती थं ओसरइ, महिला मण्णं
धिज्जाइणि सि गव्वमुद्वहइ, मरिऊणं देवलोगं गयाणि
जहाउगं भुत्तं । इतो य इलावज्जे सुगरे इलावकया, तं एगा
सत्थयाहो पुत्तकामा ओलग्गइ, सा चयिऊण पुत्तो सो जाओ,

गामं च से कयं इलापुत्रो सि । इयरी वि गन्वदोसं तमो
 बुया संलगकुले उपपत्ता, दोऽपि जोष्यं पत्तापि, अण्य-
 या, तेषां सा संलगपेक्षी दिष्टा, पुष्यमरणेण अजकोष-
 वयो, सा भगिज्जती वि ख पुष्य, जसिएण तुलह त-
 सिएण सुवक्षणे ताणि भणति—एसा अम्ह अक्कयणिही,
 जइ सिप्यं सिक्कसि अम्हेहि पि समं हिइह तो ते देमां
 लसिं समं हिइडितो सिक्कमां य, तां दे विवाहयिमिं
 ररणो पेच्छयं करेहि सि भणितो, वेणुतलं गयाणि,
 तथ राया पेच्छइ संतेपूरो, इलापुत्रो य केडा उ करे
 रायाय विद्धी दारियाय, राया ण देह, रायाण्य अ-
 वेन्ते अण्ये वि ण वेति, साडुकाररावं वड्ढि । भणिओ रा-
 इया—संख । पड्यं करेह, तं किर वंससिहरे अइ कडं
 कपय्यं तथ कीलयाओ, सो पाडमाउ आहिधर मूल
 विधियातो । तमोऽसिक्केडहयधगो आगालं उपपत्ता ते
 कीलगा पाडआणालियाहि पवेसितव्वा सत्त अग्गिमाइडे स-
 तपच्छिमाइडे काऊण, जइ किइह तमो पच्छिओ सवहा
 कांजिअर, तेण कयं, राया दारियं पलोयइ । सोएण कल-
 कलो कओ, ण य देह राया, राया ण पेच्छइ, राया चित्तेह-
 जइ मरइ तो अइ एयं दारियं परिणुमि । अण्य—ए दिट्ठं
 पुणो करेहि, पुणोऽपि कयं, तथऽपि ण दिट्ठं, ततियं पि
 बारा कयं, तथ वि ण दिट्ठं, खउत्थिएण वाराय भणि-
 ओ—पुणो करेहि । रंगो विरलो, तांहे सो इलापुत्रो वंस-
 यो डिओ चित्तेह—धिरत्थु भोगायं, एस राया पत्तिया-
 हि ण तिओ, एताए दोवजोविधियाय लविगं मगइ, ए-
 ताए कारणा ममं मरेउमिच्छइ । सो य तथ डियओ ए-
 गत्थ सेट्ठिये साडुणो पड्डिलाभिज्जमाणे पासति सव्वा-
 लंकापादि इत्थियाहि, साडु य विरत्तं स पलोयमाणे पे-
 च्छति । तांहे भणइ—‘अहो धन्या निःस्पृहा विपंयपु’
 अइ सेट्ठिओ एयं पि एस अक्कयो, तथेव विरागं
 गयस्स कवलणायं उपपणं । ताए वि चेअपि विरागो
 विमासा, अग्गमहिंसीए चि, ररणो वि पुणराक्खी जाया-
 चिरागो विभासा । एयं ते चत्तारि वि केवली जाया, सि-
 जा य । एयं असक्कारेण सामाएयं लभइ ॥ ११ ॥ अइवा-
 तियगराणं देवाछुरे सक्कारे करेमाय दंडूख मरियस्स ।
 आब० १ अ० । (मरीचकुलान्तम् ’ मरीह ’ शब्दं वडे
 भाग १११ पृष्ठ उक्तम्)

संस्कार—पुं० । ‘विश्रव्यादेलुका॥१२॥इत्यनेनात्राउत्सारस्य
 लुक् । प्रा० । ‘कस्करयानोमि’ ॥२॥२॥ अत्र नामप्रदणभावे
 ऽस्त्रिपक्षि लक्ष्यं सकारादेशः स्यात्प्रा०सम्-क-अय सुच० ।
 सतो गुणान्तराधानरूपे प्रतियत्ने, यथा अलङ्कारादे रत्नादे-
 वंस्काराश्च उद्गीपननिशानमात्रेणार्थः, मीमांसादिश्च यथाकृता-
 संपादनाय वैदिकमार्गेण प्रोक्षणादिः त्रैपणादिर्नैमलो-
 करादिः । स्मृतिहेतौ, अनुभवजन्ये आत्मवृत्तिगुणभेदे, पृ-
 थिव्यादिवचनगुणस्थं वंगस्थं गुणे, यथावस्थिततया स्था-
 पनाप्रयोजके स्थितिस्थापनायै गुणभेदे, शास्त्राभ्यासज-
 न्यगुणस्थं, व्याकरणादिकृदिशा शब्दानां साधनप्रकारे, वि-
 प्रादीनां वैदिककर्माहंरवसाधने गर्भाधानादौ क्रियाकला-
 पे, पाके च । बाच० । सम्प्र० ।

सकारकारण—सत्कारकारण—न० । वक्तादिभिः सम्मानने,

‘असंजयाय सकारं कारवणेणामप्ये गदधिमारजे ।
 महा० ४ अ० ।

सकारशिञ्ज—सत्कारशीय—भि० । आदरणीये, उपा० ७
 अ० । वक्तादिना कल्याणं मङ्गलं दैवतं चैत्यमिति बुजया
 पदुपासनीये, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । भ० । श्री० । डा० ।
 खं० प्र० ।

सत्कारोत्त—संस्कारत्व—अव्य० । संस्कृतादिलक्षणयुक्तत्वे, श्री० ।
 रा० ।

सत्कारपुरकारपरीसह—सत्कारपुरस्कारपरीसह—पुं० । सत्कारो-
 वक्तादिभिः पूजनं, पुरस्कारः—अभ्युत्थानासनाश्रिसंपादनम्,
 यद्वा—सकलैव याऽभ्युत्थानाऽभिवादानादिरूपा प्रतिपत्ति-
 रिह सत्कारोत्तं पुरस्करं सत्कारपुरस्कारः, ततस्ता-
 वेव स एव वा परीसहः सत्कारपुरस्कारपरीसहः । उच०
 २ अ० । आ० । प्रब० । प्रश्न० । भ० । स० । सत्कारपु-
 रस्काराभावे दैन्यवर्जने, तदनाकाङ्क्षत्वं च । स० २२ स० ।
 विशेषितप्रलब्धयस्य महातपसिनः स्वपरसमयद्वयस्य बहु-
 कृतः परवादिविजयिनः प्रमाणभक्तिवदुमानसंभ्रमा-
 सनप्रदानभक्तमानवत्प्राप्तादित्सर्जने न मे कश्चित्करो-
 तीति हंत्प्रमाणान्तरहरेण, पं० स० २ द्वार । स चैवम्—
 “उत्थाने पूजने दाने, न भवेदभिलाषुकः । असत्कारं न
 दानं स्यात्, सत्कारं स्यात् हर्षवान् ॥ १ ॥” अ० ३
 अधि० । “उत्थाने पूजने दाने, स्तुतयश्चात्मपूजकः । मूर्छि-
 तो न भवेद्ब्रह्म, दानं सत्कारिता न च ॥ १ ॥” आ०
 म० १ अ० । आ० चू० ।

पनदेव सूचकहा—

अभिवायणमृच्छायां, सामी कुजा निमंतयं ।

जे तां पडिसेवंति, न तेसि पीहए सुखी ॥ ३८ ॥

अभिवादनं—शिरोमननवरणस्पर्शनादि पूर्वमभिवाद्ये इ-
 त्यादि वचनम्, अभ्युत्थानं—ससम्भ्रममासनमाचनं स्वामी-
 राजादिः कुर्यात्—विदधीत निमन्त्रणम्—अथ भवद्भिन्ना न-
 दीययुद्धे प्रदीप्येत्यादिरूपम्, ‘ये’ इति—स्वपुत्राः परतीक्षिका
 या तानि—अभिवादानादीनि प्रतिसेवन्ते—आगमनिषिद्धाम्यापि
 भजन्ते, न तेभ्यः स्तुह्येत्य—यथा सुलब्धजन्मान्नाऽमी य
 एवमेवंविधैरभिवादनादिभिः सत्क्रियन्त इति मुनिः—अ-
 नगर इति सूचार्थः ।

किं च—

अलुक्सई अपिच्छे, अण्यथापि अलोत्तर ।

रसेसु नायुगिज्जिक्का, नायुतपिज्ज पणायं ॥ ३९ ॥

उक्तः—उत्कण्ठितः सत्कारादपु शेत इत्येवं शील उक्त-
 शार्थं न तथा अनुकुर्याथ, यद्वा—प्राकृतत्वादलुक्कार्या संध-
 धनादिः प्रादिभिः, कोऽर्थः—न सत्कारादिकमकुर्वंत कु-
 प्यति, तत्सम्पत्तौ वा नाहङ्कारमात्रं भवति । यत उक्तम्—
 पलिमंयमहं विद्यायिष्या, जा वि य वंद्यपुण्या इह ।

सुहुमे सप्पे दुरुद्धे, इति संसाइ हृषी ख मज्ज ॥ १ ॥

न वा तदर्थं हृष तत्र वा शृङ्गि विधत्ते, अत
 एवात्था—लोकं धर्मापकरणप्रतिभाविषयत्वेन न
 तु सत्कारादिकामितया महती; अल्पशब्दस्याभावादिभ्ये-

नाविद्यमाना वा इच्छा वाञ्छा वा यस्येति अल्पेच्छः । इच्छायाश्च कस्याप्यन्तर्गतत्वेऽपि पुनरप्यन्तर्गतत्वेन बहुत-
स्त्वोपलब्धेऽर्थार्थम् । अत एव च—अज्ञातो जातिभूता-
विधिः एवति—उच्छ्रितं अर्थम्—एषादार्थक्यतायां, कुतः
पुनरेवम् ?—यतः अलोच्य—सस्त्रीदनादिषु न साम्य-
क्यादार, एवंविधाऽपि सरसाहारभोजनोऽपरान्नं वीक्ष्य
कदाचिदप्यथा स्यात्, अत आह—सरसेषु—रसवत्त्वो-
दनादिषु, पाठास्तरतो—रसेषु वा—मधुरादिषु नातु-
रुच्यत्—नामिकाणां कुर्वीत, रसशुद्धिजननापदेशश्च तद्
शुद्धित एव बालिशानामभिवादानादिस्पृहासम्भवात्, तथा
न तेषां—रसशुद्धेभ्यः स्पृहयन्मनिः, पाठास्तरतश्च—नातु-
तत्पत्, तीर्णान्तरीयान् नृपत्यादिभिः सत्क्रियमाणान्वेष्य,
किमतत्परित्यागनाहमत्र प्रमज्जिन ? इति प्रश्ना—हयोपा-
दयविचक्षणात्मिका मतिस्तद्वा, अनेन संस्कारकारिणि
तोषं न्यकारकारिणि च द्वयमकुर्वताऽयं परीवहोऽध्यासि-
तस्य इत्युक्तं भवतीति सूत्रार्थः ॥ ३६ ॥

अत्र 'अहविषे' ति द्वारमनुसरन् स्थाकूमर्थं व्यतिरेको-
दाहरणेन स्पष्टयन्नाह—

महुराह इंददत्तो, पुरोहिश्चो साहुमेवञ्चो सिद्धि ।

पासायविज्ज पाडण, पायच्छेदिंदकीले य ॥ ११८ ॥

मधुरायामिन्द्रदत्तः पुरोहितः, साधुसवकः अष्टौ पासा-
द्वयिष्ठापातन, पादच्छेदश्चन्द्रकीले, अस्य भिक्षकमवादिनि
गाथासंस्कारः ॥ ११८ ॥ एतदर्थश्च संप्रदायादवसयः ।

स चायम्—

“जिरकालपरिहयाए महुराए इंददत्तेण पुरोहिणए पा-
सायणएण हट्टेण साधुस्स वण्णस्स पाओ, आलोचितो सीसे
कनो ति काउ, सो य साधएण सिद्धिणा दिट्ठो तस्साम-
रिस्स जाओ । दिट्ठो भो एणए पावेण, साहुस्स उवरि पादो
कनो ति, तेण पएणा कया—अवस्स मए एयस्स पादो
छिंदयव्वो—तस्स छिदाणि मग्गइ, अलभमानो अन्नया
आयुरिआण सगासं गन्तुं धंदिना परिकहइ । तेहि
भएणइ—का पुच्छा ; अहिंयासयव्वो लक्कारपुरक्कार-
परीसहो । तेण भणियं—मए पएणा कपाणिआ, आय-
रिपहि भएणइ—एयस्स पुरोहिणस्स किं घर वट्ठइ ?, तेण
भएणइ—एयस्स पुरोहिणस्स पासाओ कएललतो, तस्स प-
व्वेसए रगाणो भन्तं करेहि नि, तेहि भएणइ—जाहं राया प-
व्विसइ’ तं पासायं ताहं तुमं रायं हन्थेण गंहुऊण अव-
सारिज्जासि जहा—पासाओ पडान, ताहउं पासायं वि-
जाए पाडिस्स । तेण तहा कयं, संहिद्धा राया भणितो—ए-
एण तुमं मारिया आसि, रुद्धेण रगाण पुरोहितो साव-
गस्स अणितो, तेण तस्स इंदकीले पादो कनो । पच्छा
छिन्न (चो), एवं काउं इयरो विसज्जितो । तेण एहिआ-
सितो सक्कारपुरक्कारपरीसहो ” इति । यथा तेन भोजना-
सौ न सोदो न तथा विधेयं, किन्तु साधुसवसोऽयः । इह
पूर्वश्च च आधकपरीवहामभिधानमाधुनयचतुष्टयमनेनेति
भावनीयम् । उक्तं हि प्राक्—“तिहं पि णगमनतो, परीसहो
जाव उज्जुसुतातो ” ति, अहं चात्र पादो, विद्या च पासा-
दपातनविद्या । उत्त० २ अ० ।

संस्कारबंध-संस्कारबन्ध-पुं० । बौद्धमतप्रसिद्धे पुण्यापुण्या-
विधमंसमुदायं, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० ।

संस्कारवंत-संस्कारवत्त्व-न० । संस्कृतादिलक्षणयुक्तत्वे, स०
३६ सम० ।

संस्कारवत्त्व-संस्कारप्रत्यय-न० । संस्कारार्थे, श्री० । स्तु-
त्यादिगुणोन्नतिकरणं, स० २२ सम० । प्रवरवस्त्राभर-
णादिभिरभ्यर्चनार्थं, ल० । संस्कारनिमित्ते, संस्कारश्च
प्रवरवस्त्राभरणादिभिरभ्यर्चनम् । ध० २ अ० ३० । प्रति० ।

संस्कारहज-संस्कारभाज्य-त्रि० । विद्वज्जनपूज्यं, व्य० ३ उ० ।

संस्कारसंसापओग-संस्कारांशांसाप्रयोग-पुं० । दशमे आ-
शांसाप्रयोगं भेदं, स्था० १० डा० ३ उ० । (‘आसंसापओग’
शब्दे द्वितीयभागं ४६६ पृष्ठे व्याख्यातः ।)

संस्कारितो-संस्कारयित्वा-अव्य० । स्मृतिना विनये, स्था०
१ डा० ।

संस्कारित-संस्कारित-त्रि० । फलवत्त्वादिदानतः संमानिते,
ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । कल्प० । श्री० ।

संस्कार-संस्कार-पुं० । “हरिद्रादौ लेः” ॥ ८ । ४ । २४४ ॥

अनेनात्र लकारादेशः । सक्कालो । संस्करणं, प्रा० ४ पाद ।

संस्कारिया-संस्कारिया-स्त्री० । सञ्चष्टायाम्, डा० १३ डा० ।

सक्कुच्छव-शक्कोत्सव-पुं० । इन्द्रभेदं, आ० म० १ अ० ।

सक्कुलिया-सक्कुलिका-स्त्री० । पिष्टमयपेलिकायाम्, आ-
० १ ध्रु० १ अ० ५ उ० । दश० ।

सक्कुलीकरण-सक्कुलीकर्ण-पुं० । हयकर्णादिषु अन्यतमे
अन्तर्गते, तत्रत्ये मनुष्ये च । प्रज्ञा० १८ पद । स्था० ।
प्रव० । जी० । कर्म० । न० । उत्त० । नि० चू० । (‘अन्तर्दीव’
शब्दे प्रथमभागं ६६ पृष्ठे वक्तव्यताज्ञा ।)

सर्कंद-शर्केंद्र-पुं० । सौधमंदेवलाकन्दं, स्था० १० डा० ३ उ० ।

सर्कोस-सर्कोश-त्रि० । क्रोशसहितं, वृ० ३ उ० । तत्र
यत्क्रोशं तत्पूर्वासु दिक्षु प्रत्येकं सगन्धुत्तमूर्द्धमधश्चाधोको-
शाद्विप्रयोजनेन च समन्ततो प्राप्ताः सन्ति । व्य० १० उ० ।

सक्ख-साक्ष्य-न० । परप्रत्ययार्थं यथादृष्टवादिनि, पि० । स्व-
यंकरणतः शब्दार्थं, पञ्चा० ६ विध० ।

सख्य-न० । सख्युभावः । मित्रतायाम्, सौहार्दं, वाच० ।

सक्ख-साक्षात्-अव्य० । “वा स्वरे मञ्च” ॥ ८ । १ । २४ ॥

अस्य बहुलाधिकारीयत्वादप्यस्यापि व्यञ्जनस्य संस्कारः ।

प्रा० । समेकं, उत्त० २ अ० । अनुपचारं, डा० १० डा० ।

परिस्फुटं, उत्त० २ अ० ।

सक्खि-साक्षिक-त्रि० । सदा परित्यागसाक्षिणि केवलप्र-
तिपिंडं, दश० । “ससक्खे न पिथे भिक्खु” दश० ५
अ० २ उ० । साक्षिन्वकारिणि, प्रश्न० २ आश्र० द्वार । अ-
प्येते, स्था० १ ध्रु० २ अ० ।

संस्कारिण्य-संस्कारिणी-त्रि० । क्षुद्रगणितकोपेते, उपा०
२ अ० ।

सकलपुत्र-सकुद-त्रि० । कुद्रेमांजरादिभिः सह वर्त्तमान
अवयवद्विहादौ, आचा० २ अ० २ अ० २ अ० १ उ० ।

सग-शक-पु० । अनार्यदेशभेदे, प्रभा १ पद । शकदेश-
निवासिनि म्लेच्छे, प्रभा० १ पद । प्र० । वृ० । सूत्र० ।
मासवर्षानन्तरं धीरमोक्षाजाने उज्जयिनीपत्नी, नि० ।
("ताह ५२३ पुष्ट उक्रम् १") परिनियुज्यस्व अग्रा-ना उप्यग्रा
सगा राया । ति० । धूर्ताख्याने प्रतिपादितानां धूर्तानामधि-
पत्नी, ग० २ अघि० ।

स्वक-त्रि० । आत्मीय, दर्श० ४ तत्प० । आ० म० । निज, सूत्र० १
अ० ३ अ० २ उ० । लोककथितः सौन्दर्य, उत्त० १ अ० ।
सप्त-त्रि० । स्वनामख्यातायां संख्यायाम्, कर्म० ५ कर्म० ।

सगउरल-समौदारिक-न० । औदारिकोपलक्षिते सत्सक, औ-
दारिकौदारिकवन्धनी ४, दारिकनैजसवन्धनी ४, दारिकका-
मेशवन्धनी ६, दारिकनैजसकामेश ४ इत्येवमौदारिको-
पलक्षिते सत्सक, कर्म० ५ कर्म० ।

सगट्टभट्टिया-स्वकार्यभट्टिका-खी० । लौकिकधृतभेदे, अत्रु० ।

सगड-शकट-न० । शक्तौति शक्यते वा धान्यादिकमेतेन
घोडुमिति शकटम् । गन्ध्याम्, उत्त० ५ अ० । आच० ।
गन्ध्यादिक, सूत्र० १ अ० ७ अ० । विपा० । आ० म० । अनु० ।
प्रस० । ज० । रा० । औ० । म० । स्कन्धावारनिषयादिक,
आचा० ४ अ० १ अ० ३ अ० २ उ० । सुभद्रस्य गृहपतेभद्राकु-
क्षिसंभवे पुत्र, पुं० । स्था० १० डा० ३ उ० ।

एतदेव सूत्ररुदाह—

जंबू ! तेषां कालेषां तेषां समण्यं साहजनीनाम न-
यरी होत्था, रिद्धिनिमित्तसमिद्धा । तसि शं साहज-
शीए बहिया उत्तरपुरच्छिमे दिमीभाए देवरमणे खांमे
उजांश होत्था । तत्थ शं अमाहस्स जक्खस्स जक्खाऽऽ-
ययणं होत्था पुराणं, तत्थ शं साहजशीए खयरीए
महचंदे नाम राया होत्था । महया०, तस्स शं महचंदस्स
रक्षा सुसणे नाम अमचे होत्था । सामभेयदंडदाण०
निग्गहकुसले, तत्थ शं साहजशीए सुदंसणखामं ग-
णिवा होत्था, वन्नआ, तत्थ शं साहजशीए नय-
रीए सुभदं नाम सत्थवाहं परिवसइ अहुं, तस्स शं
सुभदस्स सत्थवाहस्स भदानामं भारिया होत्था; अही-
ख०, तस्स शं सुभदसत्थपुत्ते भदाए भारियाए अत्तए-
सगडं नाम दारए होत्था अहीख० । तेषां कालेषां तेषां
समण्यं समणं भगवं महावीरं समोसरणं परिसा राया य
निग्गए धम्मा कहिआं, परिसा पडिगया । तेषां कालेषां
तेषां समण्यं समणस्स भगवआ महावीरस्स जेट्ठे अंत-
वासी० जाव रायमगमां गाढे तत्थ शं इत्थि आसे
पुरिमं, तेसि च शं पुरिसायां मज्झमए पासति एगं स-

इत्थीयं पुरिमं अवउडगवंचणं उक्खितं ० जाव घोसेणं
चिंता तंहव ० जाव भगवं वागेरति । एवं खलु गोयमा !
तेषां कालेषां तेषां समण्यं इहेव जंबूदीव दीव भारे वा-
से छगलपुरे नामं खगरे होत्था, तत्थ सीहगिरिनामं
राया होत्था महया० । तत्थ शं छगलपुरं खगरे छगिए
नामं छगलीए परिवसति अहुं अहम्मिए ० जाव दुप्प-
डियाशंदे, तस्स शं छगियस्स छगलियस्स बहवे अयाण
य एलाण य रोज्झाण य वसभाण य ससयाण य
खयराण य पसयाण य सिंघाण य हरिखाण य मयूराण
य महिसाण य सतबद्धाण य सहस्सबद्धाण य जूहाणि
वाडगीसे सन्निरुद्धां चिट्ठति, अन्ने य तत्थ बहवे
पुरिसा दिक्खभद्वत्तवयथा बहवे य अए ० जाव महिसं
य सारक्खमाणा संगोविमाणा चिट्ठति, अण्णे य से
बहवे पुरिसा अयाण य ० जाव गिहंसि निरुद्धा चिट्ठति ।
अन्ने य से बहवे पुरिसा दिक्खभद्वत्त बहवे सयए य सहस्से
य जीवियाओ ववरोविंति मंसाइ कप्पिणीकप्पियाइ करंति,
छगियस्स छगलीयस्स उवरोति, अन्ने य से बहवे पुरि-
सा ताइं बहुयाइं अयमंसाइ ० जाव महिसमंसाइ तक्कसु
य कवल्लीसु य कंदूएसु य भज्जएसु य इंगालसु य तले-
ति य भज्जेति य मोल्लयंति य २ ततो रायमग्गं विंति
कप्पमाणा विहरंति । अप्पणा वि य शं से छगियए छा-
गलीए तहिं बहुविहमंसहिं ० जाव महिसमंसहिं मोल्लहि
य तल्लिह य भज्जिह य सुरं च ६ आसाएमाणे विह-
रंति । तंत शं से छगिए य छगलीए य कम्मं प०
वि० स० सुबहुं पावकम्मं कलिकलुसं समज्झित्ता
सत्तवाससयाइं परमाउवं पालइत्ता कालमासे कालं
किच्चा चोत्थीए पुहवीए उक्कमंसेणं दससागरो-
वमड्ढिहएसु नेरइयत्ताए उववन्ने । (सू० २१)

तंत शं तस्स सुभदसत्थवाहस्स भदा भारिया ० जाव
निंदया यावि होत्था, जाया दारमा विनि-
हायमावज्जति, तंत शं से छग्रीए छागले चो-
त्थीए पुहवीए अणेतरे उव्वट्ठिता इहेव साहजशीए
नयरीए सुभदस्स सत्थवाहस्स भदाए भारियाए कु-
च्छिंसि पुत्तत्ताए उववन्ने, तंत शं सा भदा स-
त्थवाही अन्नया कयाइ खवणं मासार्थं बहुपडिपुक्खां
दारगं पयाया, तए शं तं दारमं अम्मापियरो जा-
यमंतं च व सगडस्स हेट्ठातो ठावेंति, दोच्चं पि गि-
एठावेंति अणुपुण्यं सारक्खंति संगोवेति संवट्ठेति
जहा उज्झियए ० जाव जम्हा शं अम्हं इमे दारए जाय-
मंतं च व सगडस्स हेट्ठा ठाविए तम्हा शं होउ शं अम्ह

एस दारए सगडे नामेणं, सेसं जहा उज्झियते ।
सुभेदं लवणसमुदे कालगते मायाऽवि कालगया । से
वि सयाओ गिहाओ निच्छूडे, तंते थं से सगडे दारए
सयातो गिहाओ निच्छूडे समाणे संघाडभ तहेव० जाव
सुदरिसणाए गणियाए सद्धि संपलगे याऽवि होत्था ।
तंते थं से सुसेणे अमंभे तं सगडं दारगं अन्नया
कयाई सुदरिसणाए गणियाए गिहाओ निच्छूभावेति,
सुदंसणियं गणियं अन्मिभतरियं ठावेति, ठावित्ता सुदरि-
सणाए गणियाए सद्धि उरालाई भाणुस्सगाई भोग-
भोगाई झंजमाणे विहरति । तंते थं से सगडे दारए
सुदरिसणाए गिहाओ निच्छूडे समाणे अन्नया क-
त्थ वि सुति वा अलभ० अन्नया कयाई रहसियं
सुदरिसणागेई अणुप्पविसइ अणुप्पविसित्ता सुदरिस-
णाए सद्धि उरालाई भोगभोगाई झंजमाणे विहरइ ।
इमं च थं सुसेणे अमंभे एहाते० जाव विभूसाए
मणुस्सवग्गुराए जेणव सुदरिसणागणियाए गेहे तेथे-
व उवागच्छति तेथेव उवागच्छिइत्ता सगडं दारयं सु-
दंसणाए गणियाए सद्धि उरालाई भोगभोगाई झंज-
माणं पासइ पासित्ता आसुरुत्ते० जाव मिसमिसमाणे
तिवसियं भिउडि निडाले साहडु सगडं दारयं पु-
रिसिई गिहहाविति अट्ठि० जाव महियं करेति अवउ-
डगबंधणगं करेति करेत्ता जेणव महचंदे राधा तेथेव
उवागच्छति उवागच्छित्ता करयल० जाव एवं वया-
सी-एवं खलु सामी ! सगडे दारए मम अंतेपुरिसि
अवरदं, तंते थं से महचंदे राधा सुसेणं अमंभे एवं वया-
सी-तुमं चेत्यं देवाणुप्पिया ! सगडस्स दारगस्स दंडं
वत्तेहि, तए थं से सुसेणे अमंभे महचंदेणं रक्षा
अन्मणुभाए समाणे सगडं दारयं सुदरिसणं च ग-
णियं एणं विहाणेणं वज्झं आणवति, तं एवं
खलु गोयमा ! सगडे दारगे पोरा पुराणायं० पच-
णुभवमाणे विहरति । (सू० २२ ।) सगडे थं भंते !
दारए कालगए कहिं गच्छिइति ? कहिं उववज्झि-
इ ? सगडे थं दारए गोयमा ! सत्तावणं वासाई प-
रमाउयं पालइत्ता अजेव तिभागावसेसे दिवसे एमं महं
अओमयं तत्तसमजोइभूयं इरिषपडिअं अवयासाविते
समाणे कालमासे कालं किच्चा इमीसे रयणप्पभाए
पुढवीए खरइयत्ताए उववज्झिति, से थं ततो अयं-
तर उववज्झित्ता रायगिहे थगरे मातंगकुलंसि जुगलत्ताए
पच्चायाहिति, ततो थं तस्स दारगस्स आमापियरो थि-
वचवारसगस्स इमं एयारुवं गोएणं नामभेजं करिस्सति, तं

होऊणं दारगं सगडे नामेणं होऊणं दारिया सुदरिसणा
नामेणं, तंते थं से सगडे दारए उम्मुक्कवालभावे जोव्वण-
गमणुपत्ते० भविस्सइ, तए थं सा सुदरिसणा वि दारिया
उम्मुक्कवालभावा (विषय) जोव्वणगमणुपत्ता रुवेण
य जोव्वेणय थ लावण्येण य उक्किड्डा उक्किड्डसीरा
या वि भविस्सइ । तए थं से सगडे दारए सुदरिस-
णाए रुवेण य जोव्वेणय थ लावण्येण य सु-
च्छिए सुदरिसणाए सद्धि उरालाई भोगभोगाई झंज-
माणे विहरिस्सति । तंते थं से सगडे दारए अन्नया
कयाई सयमेव कूडगाहिचं उवसंपज्झित्ता थं विहरिस्सति ।
तंते थं से सगडे दारए कूडगाई भक्किइ अहम्मिए०
जाव दुप्पडियाणंदे एयकम्मि० सुवटुं पावकम्मं सयजि-
खित्ता कालमासे कालं किच्चा इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए
खरइयत्ताए उव्वज्झे, संसारां तहेव० जाव पुढवीए, से थं
ततो अयंतर उव्वज्झित्ता वाणारसीए नयरीए मच्छत्ताए
उववज्झिति, से थं तत्थ थं मच्छवंधिएहिं वडिह तत्थेव
वाणारसीए नयरीए सेट्ठिकुलंसि पुत्तत्ताए पच्चायाहिति ।
वाहिं बुज्झं० पन्न० सोहम्म कप्प महाविदेह वासे सि-
ज्झिहिति निक्खेवो दुहविवागारं । (सू०-२२) विपा०
१ ध्रु० ४ अ० ।

स्वकृत-त्रि० । अनेकजन्मापात्ते आत्मकृते कर्मणि, आचा०
१ ध्रु० ३ अ० ४ उ० ।

सगडभिज-स्वकृतभिद्-त्रि० । स्वकृतकर्मणां भेत्तर आ-
चा० । " आयाणं सगडभिजे " आदीयते गृहणे आत्मप्रदेशेः
सड हिलप्यते अष्टप्रकारं कर्म येन तदादानं हिंसाधवहा-
रमघ्रादृशपापस्थानरूपं वा तन्निश्चयनिमित्तसत्ताम्, कयाया
वा आदानं तन्निराडा स्वकृतभिद्भवति । स्वकृतममेकजन्मा-
पात्तं कर्म भिनलानि स्वकृतभिद्, यो ह्यादानं कर्मणां
कयायादि निरुण्डि साऽपूर्वकर्मप्रतिपादप्रवेशः स्वकृतक-
र्मणां भेत्ता भवतीति भावः । आचा० १ ध्रु० ३ अ० ४ उ० ।

सगडसुह-शकटसुख-न० । पुरिमतालनगरसमापधानं, आ०
म० १ अ० । आ० चू० ।

सगडविधिपरिमाण-शकटविधिपरिमाण-न० । इयदभिरव
शकटैर्या गम्यमिति परिमाणकरणे, उपा० १ अ० । (' आ-
णं ' शब्दे द्वितीयभागे १०६ पृष्ठ स्वं गतम् ।)

सगडवूह-शकटव्यूह-न० । शकटाकृतिसैन्यरचनायाम्, आ०
१ ध्रु० १ अ० । जं० औ० ।

सगडाल-शकटाल-पुं० । स्थूलभद्रस्वामिपतिरि नन्दराज-
मन्त्रिणि, आच० ४ अ० । कलप० नि० । आ० क० । इ० ।

सगडालनंदख-शकटालनन्दन-पुं० । शकटालपुत्र स्थूलभ-
द्रस्वामिनि, कलप० २ अधि० ८ क्षण । आ० चू० । (' धूल-
भद्र ' शब्दे चतुर्थभागेऽस्य वर्णनम् २४१ पृष्ठ उक्तम् ।)

संगडा(हुदा)हरण-शकटोदाहरण-न० । शकटं यानं तेना-
पलासितमुदाहरण-कथानकं शकटोदाहरणम् । शकटदृष्टान्तं,
पञ्चा० ५ वि० ।

सगडी-शकटी-खी० । गन्ध्याम्, म० १५ श० ॥ ५० । रा०
सगणित्वा-सगणीया-रत्री० । स्वगच्छप्राप्तिसिन्ध्यां शिष्या-
याम्, जि० ख० १ उ० । स्वगणसम्बन्धिन्यां शिष्यायाम्,
स्था० ५ डा० ३ उ० ।

सगतेयकम्म-ससैतजसकम्मण-न० । तैजसकामेणोपलक्षिते
ससकं, तैजसशरीर १, कामेशशरीर २, तैजसतैजसबन्धन
३, तैजसकामेणबन्धन ४, कामेणकामेणबन्धन ५, तैजस-
संघातन ६, कामेणसंघातनके ७ समूहे, कमे० ५ कमे० ।
सगर-सगर-पुं० । अजितस्वामिकालीने द्वितीयवर्कसिनि,
स० ७२ सम० । आच० । ति० । स० । प्र० । स्था० । उ० ।

सगरोऽपि सागरं, भरद् वासं नराऽऽहिवे ।

इत्सतरियं केवलं हिंसा, दयाइपरिनिवृत्तौ ॥ ३५ ॥

हे मुने । सगरोऽपि-सगरनामा नराधिपः । दयाया-संय-
मेन परिनिवृत्तः-कर्मभ्यो मुक्तः, अत्र नराधिपशब्देन अपि-
शब्दात्-द्वितीयश्चकवर्षोपधकारात् अनुक्रोऽपि चक्रवर्ष गृह्यते,
किं कृत्वा भरतवर्षे-भरतवर्षम् अर्थात् भरतक्षेत्रराज्यं
व्यक्त्या पुनः कवलं-परिपूर्यम् एकचक्रवर्षम्-पञ्चवर्षं द्वित्वा
व्यक्त्या, कीदृशं भरतवर्षम्, सागरान्तम्-समुद्रान्तस-
हितं चक्रवर्षवत्पर्यन्तं यावत् विस्तीर्णं भरतक्षेत्रराज्यमित्य-
र्थः । अत्र सगरचक्रवर्षिदृष्टान्तः । तथाहि-अयोध्यायां नग-
रीम् इत्याकुलोद्भवो जितशत्रुः नृपोऽस्ति । तस्य भार्या वि-
जयानाम्नी अस्ति । सुमित्रनामा जितशत्रुसहोदरः युवरा-
जो वर्तते । तस्य यशोमती नाम्नी भार्याऽस्ति । जितशत्रु-
राजेन विजयानाम्भ्याश्चतुर्दशमासवत्प्रसूतः पुत्रः प्रसूतः ।
तस्य नाम अजित इति वृत्तम् । स च द्वितीयधिकार इति ।
सुमित्रयुवराजपत्न्या यशोमत्या सगरनामा द्वितीयश्चकव-
र्षी प्रसूतः । तौ द्वावपि यौवने प्राप्नो पितृभ्यां कन्याः प-
रिष्ठायाथौ कियता कालेन जितशत्रुराजेन निजे राज्येऽ-
जितकुमारः स्थापितः । सगरो यौवराज्ये स्थापितः । सहो-
दरविजयसहितेन जितशत्रुवृत्तं दीक्षा गृहीता । अजितरा-
जेन च कियत् कालं राज्यं परिपाल्य तीर्थप्रवर्तनेसमये
स्वराज्ये सगरं स्थापयित्वा दीक्षा गृहीता । सगरस्तु उत्प-
न्नचतुर्दशरतिः साधितपदस्वराज्यभरतक्षेत्र राज्यं पालयति ।
तस्य पुत्राः षष्टिसहस्रसंख्याका जाताः एकराष्ट्रवृद्धात् ।
सर्वा तेषां मध्ये ज्येष्ठा जहकुमारा वर्तते । (उ०) (सगरपु-
त्रैर्गङ्गानद्यानयनम् गङ्गा शब्दे, तृतीयभागे ७८६ पृष्ठे ।)
सगरचक्रवर्षिना श्रीअजितनाथसमीपं दीक्षा गृहीता, क्र-
मेण कर्मस्य कृत्वा सगरः सिद्धः । अन्यदा भगीरथिना
राज्ञा कश्चिद्विशयज्ञानी पृष्टः, भगवन् किं कारणं तत्
जहम्मुखाः षष्टिसहस्रा आनरः समकालं मरणं प्राप्ताः ?,
ज्ञानिना भणितम्-महाराज ! एकदा महान् संघर्षैत्यवन्-
नार्थं संयमपर्यन्ते प्रस्थितः । अत्रयजुज्ज्वल्य अन्तितम् प्राप्तं
प्राप्तः, नक्षिवाग्निना सर्वेण अनार्थजन्यं अत्यन्तमुपद्रुतो दु-
र्घचेनेन वस्त्राक्षयनदरणादिना च तदपत्यं तद्व्यामवांस-

लोकेरशुभं कर्म बहम्, नदानामेकेन प्रकृतियमद्रक्ष्य कुम्भकारे-
शोक्तम्-मा उपद्रवत इमे तीर्थयात्रागतं जनम् । इतरस्यापि नि-
रपराधस्य परिक्रान्ते महापापस्य हेतुमेवति, किं पुनरतस्य
धार्मिकजनस्य । ततो यथानस्य संघस्य स्वागतप्रतिपत्तिं कर्तुं
न शक्नोस्तदा उपद्रवन्तु रक्षन् इति भविष्या कुम्भकारेण
निवारितः स प्रामज्जनः । संघस्तत्र गतः । अन्यदा तत्प्रामा-
निवासिना एकैकं नरं राजसर्वश्रेष्ठं चौर्यं कृतम् । ततो राज-
नियुक्तैः पुरैषः स प्रामो द्वारविधानपूर्वकं ज्वालितः, तदा स
कुम्भकारः साधुप्रसिद्धा तनो निष्कामितोऽन्यस्मिन् प्रामे
गतः, तत्र षष्टिसहस्रजना दग्धाः, उत्पन्ना विराड्विषयंऽन्तिम-
प्रामे काद्रवित्वेन, ताः काद्रय एकत्र पुष्पिभूताः स्थिताः
सन्ति, तत्रैकः करी समायातः तच्छरणं ताः सर्वा अपि मर्हि-
तास्तनो सुतास्ते नानाविधासु सुखदुःखप्रवरासु यानिषु
सुखिर्परिभ्रम्य अन्तरमवे किञ्चित् शुभकर्म उपाय-
सगरचक्रवर्षिनापन्नाः षष्टिसहस्रप्रमाणे अपि ते न-
त्कर्मशेषवशेन तादृशं मरणं-व्यसने प्राप्ताः । सोऽपि
कुम्भकारस्तदा स्वायुःक्षयं मृत्वा एकस्मिन् सर्वांशे ध-
नसमृद्धौ वंशेण जातः । तत्र कृतसुकृतः सजाता मृत्वा न-
रपान्स्तरं शुभानुवन्धेन शुभकर्मादयेन प्रतिपन्नो मुनिः,
शुद्धं धर्मं च परिपाल्य ततो मृत्वा सुरलोकं गतः । त-
त्स्थित्युत्तरं जहसुतो जातः । इदं भागीरथः भुत्वा संघ-
गमुपागतस्समनिशयज्ञानिनं नत्वा गतः स्वभवनम् । इदं च
भगीरथिवृत्तसंविधानकं प्रसक्तं उक्तम् । इति सगरद-
ष्टान्तः ॥ ३५ ॥ उ० १८ अ० ।

सगराय-शकराज-पुं० । शकाख्यस्लेच्छजतीये राजनि,
यदा कालिकाचार्येण शका आनीतास्तदा उज्जयिन्यां न-
गर्यां शको राजा जातः । वय० १० उ० ।

सगल-सकल-त्रि० । समस्तं, उ० ५ अ० । अशेषं, वि-
शे० । नि० चू० । प्र० ।

शकल-पुं० । खण्डं, एकभागे, त्यचि, वल्कले, बाच० ।

सगलजणसमकल-सकलजनसमूह-न० । समस्तलोकप्रक-
ट, जी० १ प्रति० ।

सगलमुयणशि(न्)-सकलश्रुतज्ञानिन्-पुं० । सकलं-सम-
स्तं चतुर्दशपूर्वामकं जानानीति सकलश्रुतज्ञानी । चतुर्दश-
पूर्वधरं, पं० भा० १ कल्प । पं० चू० ।

सगलाएम्-सकलादेश-पुं० । प्रातिपन्नान्तधर्मात्मकवस्तुना
कालादिभिर्भेदकृति प्रधान्याद्भेदोपचाराद् वा यौगपद्येन
प्रतिपादकं बर्चसि, स्था० ।

सगीय-स्वकीय-त्रि० । आत्मीयलामादौ, आच० ५ अ० ।
आचा० ।

सगुणरसि-सगुणरसि-पुं० । आत्मीयगुणरसौ, अष्ट० १८
अष्ट० ।

सगुरुअणुषा। गुरुगुण-स्वगुरुनुज्ञातगुरुपद-पुं० । स्वगुरुणा ग-
च्छतायकं ननुज्ञातं गुरुपदं यस्य सः । स्वाचार्येण समा-
रोपिते गुरुपदोक्तं, घ० ३ अष्टि० ।

सगुरुजोयण-स्वगुरुजोयन-न० । स्वगुरुभिरात्मीयपूज्यैर्यो-
जनः-सम्बन्धः । आत्मीयपूज्यैः सह औचित्येन प्रणामादीनां
योगे, भा० ३ वि० ।

सर्ग-सर्ग-पुं० । स्वर्गादिच्छद्वा, यो०वि ।

स्वर्क-पुं० । आत्मीये, उक्त० २० अ० ।

स्वर्ग-पुं० । देवलोकं, आब० ६ अ० । “ अविष्येत्सु सर्गं गमिस्सामो । ” श्री० । देवालयं, दृश० ४ तत्त्व ।

सर्गाह-सद्गति-स्त्री० । मोक्षगती, उक्त० २ अ० ।

सर्गाह-सद्गुण-पुं० । संख्यासी प्रमथयत् सद्गुणः । शोभनप्रमथे, उक्त० २५ अ० । परिग्रहप्रदिते, “ सद्गिरिगंगा समंघा आदिरिगंगा समगा । ” वृ० १ उ० २ प्रक० ।

सर्गाहसिंह-स्वर्गकाङ्क्षिक-पुं० । स्वर्गे-देवलोकं काङ्क्षा-यस्यासौ स्वर्गकाङ्क्षिकः । स्वर्गगमनासङ्गु, तं० ।

सर्गाहसिंह-स्वर्गकामक-पुं० । स्वर्गे-देवलोकं कामा यस्य स स्वर्गकामः । स्वर्गगमनेच्छौ, तं० ।

सर्गाहद्वार-स्वर्गद्वार-न० । अयोध्यायां सरयुतटे षट्पदे, अयोध्यायां “समयुवारन्ति पवित्रमावशो ” ती० १३ कल्प ।

सर्गाहपिपासित-स्वर्गपिपासित-पुं० । स्वर्गे-देवलोकं पिपासा प्राप्ताऽपिपासितो स्वर्गपिपासितः । स्वर्गगमनसत्पुण्यं, तं० ।

सर्गाहपिपासा-स्वर्गप्रभा-स्त्री० । रुचकपर्वतस्य पश्चिमदिग्वास्तव्यायां दिक्प्रभायां, द्वी० ।

सर्गाह-समूह-न० । प्रधापिष्ठिते नक्षत्रे, विशेष० । यत् क्रूरप्रदेशाकान्तं तत्समूहम् । दृश्य० १ उ० । पं० व० । भौमादिक्रूरप्रदोपयुक्तं नक्षत्रं, जीत० । (अत्रत्या वक्रव्यता ‘ भावसुखि ’ शब्दे पञ्चमभागे उक्ता ।) क्रूरप्रदेशाकान्तं समूहम् । नि० वृ० २० उ० ।

स्वर्गाह-पुं० । स्वर्गीयभिनिविष्टे आगमापारतन्त्र्ये, पञ्चा० १२ विव० ।

सर्गाहसुत-स्वर्गाहसुत-त्रि० । अशास्त्रीयानुष्ठानाभिनिवेशो-पेत, पञ्चा० १३ विव० ।

सर्गाहपवर्गमगमगमंत-स्वर्गाहपवर्गमार्गमार्गयत्-त्रि० । स्वर्गो-देवालयः अपवर्गो-मोक्षस्त्यामार्गः-पथस्तं मार्ग-यति-अव्यवधानि यः सः । स्वर्गमोक्षान्वेषक, दृश० ४ तत्त्व ।

सर्गाह-सद्गुण-त्रि० । सन्तो-विद्यमाना गुणा यस्यासौ सद्गुणः । शोभनगुणे, ध० ३ अधि० । वृ० । स्था० ।

सर्गाह-स्वाध्य-त्रि० । प्रशस्ते, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० ३ उ० । विशेष० । नि० वृ० ।

सर्गाह-सद्गुह-त्रि० । सह श्रुदेण वर्त्तते इति सद्गुहः । श्रुदसहितं, नि० वृ० १ उ० ।

स्वर्गाह-न० । स्वर्गीयगुहं, नि० वृ० १ उ० ।

सर्गाहसीस-स्वर्गाहसीस-त्रि० । स्वर्गाहसीस साधूनां आधाय नि-मापिते, वृ० १ उ० २ प्रक० ।

स्वर्गाह-स्वर्गाह-त्रि० । चक्राधिनि बाह्येष्वे, आब० १ अ० ।

स्वर्गाह-न० । स्वर्गीयराज्यसैन्ये, स० ३१ सम० । आबा० ।

सर्गाहचरजीवदासहिय-सर्गाहचरजीवदासहित-त्रि० । चरणं चरत्ततः सह चरणं-गमनेन वर्त्तन्त इति सर्गाह-
६८

हीन्यायाद्यस्तत्त्वाद्वाचराः-पृथिव्याद्याः, ते जीवाश्च तेषां दया-रक्षणं तथा सहितं-युक्तोऽन्यत इति । वसत्यावर्द्धि-साधिते, दृश० ४ तत्त्व ।

सर्गाह-सर्गाह-त्रि० । सह आपं येषां ते सत्वापाः । जी० ४ प्रति० ३ अधि० । रा० । “ क-ग-च-ज-त-द-प-य-वां प्रायो लुक् ” ॥ ८ । १ । १७७ । अत्र प्रायोप्रहणात् लुक् । चातुष्के, प्रा० । आपसहितं, “ सत्वावसरप्रहणावरणभरियजुद्धसज्जा-त्वे ” ति-सह आपिः शरीश्च यानि प्रहरयानि कुन्तादीनि आ-वरयानि च शङ्कुरकादीनि तेषां भरिता युद्धसज्जाश्च-युद्धप्रगुणा ये त तथा तेषाम् । भ० ६ श० ३३ उ० । “ स-त्वावसरप्रहणावरणभरियजोहयुद्धसज्जं ” सह आपं शरी-यानि प्रहरयानि-अहमादीनि आवरयानि च-शङ्कुरकादीनि तेषां भूनांऽत एव बाजानां युद्धसज्जश्च-युद्धप्रगुणा यः स तथा तेषाम् । भ० १७ श० १६ उ० ।

सर्गाह-सर्गाह-त्रि० । सत्वापारे, आब० ३ अ० ।

सर्गाह-सर्गाह-त्रि० । सह चित्तं वर्त्तते इति सचित्तम् । जीवति, आब० ४ अ० । चित्तं चेतना संज्ञानमुपयोगोऽवस्था नमिति पर्यायाः । सह चित्तं वर्त्तते इति सचित्तम् । आ-ब० १ अ० । संबन्धे, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । ‘ जीवजुते दृष्टं सचयं । ’ नि० वृ० १ उ० । संबन्धतन्त्र्ये, पञ्चा० १० विव० । ध० । आब० । सूत्र० । अनु० । भ० । (‘ उद्योगपरिभोग ’ शब्दे द्वितीयभागे ६०२ पृष्ठे सचित्ततात्पर्यप्रसङ्गम् । पल्लव शब्दे पञ्चमभागे ७१० पृष्ठे च उक्तम् ।) (‘ आम ’ शब्दे द्वितीयभागे २२७ पृष्ठे सचित्ताऽऽप्यलप्रहणं निमित्तम् ।) विद्यमानचैतन्ये, (सचित्तप्रतिमा ‘ उयासगपडिमा ’ शब्दे द्वितीयभागे ११०६ पृष्ठे उक्ता ।) पृथिव्यादिषु जीवेषु, आ-नु० । (सचित्तानि दारुद्वयादीनि न गृह्णातीति ‘ दृढ ’ शब्दे चतुर्थभागे २४२ पृष्ठे प्रत्यपि ।) सचित्तेषु लक्षणानि-अथ पण्डितधनरत्नगणितशिष्यपरिहृताऽऽनन्दविजयगणितप्रज्ञौ । यथा-करस्वकं तत्कं वा प्रक्षिप्तं सचित्तं जीरकमचिन्तितव-ति न वा ? यदि वा-अचिन्तितवति तर्हि घटिकाद्वयाद्वा, प्रहरत्रयाद्वा रात्र्यतिक्रमाद्वा, भवति ॥ १ ॥ तथा ह्युच्य-एडानि द्विप्रपरीणि सचित्तान्यचित्तानि वा, घटिकाद्वयात् सचित्तपरिहारिष्टदृष्टस्य तु कल्पन्ते न वा !, अथेतयोः प्र-श्नयोर्थधामकं प्रतिनवचसौ-करस्वकादौ क्षिप्तं सचित्तजीरकं प्राप्तुं न भवतीति ज्ञातमस्ति ॥ १ ॥ नपेक्षुलक्षानि द्विप्रपरी-र्यापि सचित्तानि ज्ञायते ॥ १ ॥ द्वि० २ प्रका० । शुष्कं लघुनं सचित्तं वाऽऽचित्तं वा भवत्येतं !, यथाचित्तं तर्हि तथाविध-कारणे तद्विषये आर्पणं कार्यते न वा इति ?, प्रश्नः, अत्रो-त्तरम्-शुष्कलघुनमचित्तं सम्भाव्यते, तेन तथाविधकारणे आर्पणव्यवस्थाप्य करणे ऐकान्तिका निषेधो नास्तीति मन्त-व्यम् ॥ १ ॥ स० १ उ० ।

सचित्तकम्प-सचित्तकम्प-त्रि० । चित्रकमेणा संयुक्ते, वृ० १ उ० ३ प्रक० । (सचित्तकर्मोपाधयं न स्यात्तद्व्यतिरिक्तं ‘ वसति ’ शब्दे पष्ठभागे ६४३ । ६४४ पृष्ठे गतम् ।)

सचित्तवृद्धा-सचित्तवृद्धा-स्त्री० । कुटुम्बालायाम्, नि० वृ० १ उ० ।

सच्चित्तच्छिन्नत्ववयव—सच्चित्तनिक्षेपण—न० । सच्चित्तपु श्रीह्या-
विषु निक्षेपणम् अत्रादिरानन्दबुद्ध्या मातृस्थानतः अन्यत्र
स्थापनं, उपा० २ अ० । अ० । अ० । अ० । अ० ।

सच्चित्तद्रव्यकल्प—सच्चित्तद्रव्यकल्प—पुं० । सच्चित्तद्रव्यसा-
माकाश्याम्, पं० भा० १ कल्प ।

सच्चित्तपद्विह्वल—सच्चित्तप्रतिष्ठित—त्रि० । सच्चित्तद्रव्येपु वर्षमान-
नं, नि० चू० १ उ० । (सच्चित्तप्रतिष्ठितं गन्धं जिघ्रतीत्युक्तं
' गन्ध ' शब्दे तृतीयभागे ७६६ पृष्ठ ।)

सच्चित्तपद्विह्वल—सच्चित्तप्रतिष्ठित—त्रि० । सह चित्तेन—चेतनया
वर्तते यस्तयोक्तस्तेन प्रतिबद्धः । सच्चित्तसम्बद्धे, ध० २ अधि० ।

सच्चित्तपद्विह्वल—सच्चित्तप्रतिष्ठित—पुं० । सच्चित्ते वृ-
क्षादौ प्रतिबद्धस्य गुणादेर्भ्यवहरणं, सच्चित्तेऽसिद्धेक प्र-
तिबद्धे एकचेतनेन फलादिकं, उपा० १ अ० । अ० । अ० । कृत-
सच्चित्तव्याख्यानस्य कृततत्परिमाणस्य वा सच्चित्तमतिरिक्त-
मनोयोगादिनाऽभ्यवहरतः आहारं, ध० २ अधि० ।

सच्चित्तपद्विह्वल—सच्चित्तप्रतिष्ठित—स्त्री० । समग्र्यां भावकप्रति-
मायाम्, सच्चित्ताहारान् परिहरतीति सप्तमी उपाशकप्र-
तिमा दर्शिता । ध० २ अधि० ।

सच्चित्तपरिह्वल—सच्चित्त(परि)प्रतिष्ठा—स्त्री० । सच्चित्ताहारप-
रित्यागं, आ० चू० ४ उ० । सचेतनाहारप्रतिष्ठातः भावकः
सप्तमीप्रतिमिति । स० ११ मम० ।

सच्चित्तपद्विह्वल—सच्चित्तपिधान—न० । सच्चित्तेन फलादिना स्थ-
गं, पञ्चा० १ वि० । उक्त० । अ० । अ० । ध० ।

सच्चित्तसंयम—सच्चित्तसंयम—न० । सच्चित्तधृती सच्चित्तसंय-
मनाम—भ्यवहारसमाप्तिना वातोज्ञातं अक्षरधृतिमन्त्रं सच्चि-
त्तसंयमो वक्ष्यते । ध्य० ७ उ० । प्रव० ।

सच्चित्तसंयम—सच्चित्तसंयुत—त्रि० । तत्कालपतितन्त्रं
सचेतनलवणादिरसोन्मिश्रं, पञ्चा० १० वि० ।

सच्चित्तसंयम—सच्चित्तवृत्त—पुं० । इतिवृत्ते, अशुक्तवृत्ते, नि०
चू० १२ उ० । प्राणहरतानुगतवृत्तं हृत्पु स्तम्भनविद्यया नदी-
पूरादिकं स्तम्भीयान्, विद्याया अत्रावपलायते, पलाय-
नासमर्थं अन्तानां वा सच्चित्तवृत्तमप्यारोहेत् दापः । स-
च्चित्तवृत्तमपिष्टाय नाहारः कार्यः । जीन० ।

सच्चित्तविह्वल—सच्चित्तविकृति—स्त्री० । सच्चित्तविकृतिपु, सन० ।
अस्मादात्मिकादकारिकं सच्चित्तविकृतिमध्ये गण्यते द्र-
व्यमध्ये इति प्रश्नः ? अत्रोत्तरं—आद्यविधौ सच्चित्तवि-
कृतिवर्जं यन्मुक्तं क्षिप्यते तद् द्रव्यमध्ये गण्यते इति वचना
प्रासुकिनीराष्ट्रादिकतन्त्रुल्लापनादकारिणां सच्चित्तत्वाभा-
वाद् द्रव्यमध्ये गण्यते, सुदृग्मादिकमेवजलद्रव्यकतिथिर्नृ-
त्तादीनां विकृतिन्त्याभावाद् द्रव्यमध्ये गण्यते च कथितं । तथ-
कास्त्रिपि द्रव्यं पालिका-सोमितपालिका लहचूरे—सप्तपुटि-
कागड्यादिभेदेन भिन्ननामरसवस्त्वात् पृथक् पृथक् द्र-
व्यमध्ये गण्यते, अत्राणुगतलसोदादिकं तु सच्चित्तविकृ-
तिमध्ये गण्यते, अत्रुना केचन द्रव्यमध्येऽपि गण्यन्ते
दृश्यन्ते । किञ्च—रूप्यादिधातुशिलाकारिमुखं क्षिप्यते तद् द्र-
व्यमध्ये न गण्यते, रसास्वादाभावात् ॥६॥सन० २ उल्ला० ।

सच्चित्तसम्मिस्साऽहार—सच्चित्तसंमिश्राऽहार—पुं० । सच्चि-
त्तेन संमिश्रः आहारः सच्चित्तसंमिश्राहारः । वस्त्यादिविषया-
दिना संमिश्र आहारः, आद्य० ६ अ० ।

सच्चित्ताहार—सच्चित्ताहार—पुं० । पृथिव्याण्यवयवस्थितिजीव-
शरीराणां सचेतनानामभ्यवहरणं, उपा० १ अ० । अ० । अ० ।
सच्चित्ताहारः—सच्चित्तं चेतना सन्धानमुपयोगोऽवधानमिति
पर्यायाः । सच्चित्तस्यासाधारण्येति समासः, सच्चित्तो वाऽऽ-
हारो यस्य सच्चित्तमाहारयतीति वा मूलकन्तुलीकम्बुकार-
कादिसाधारण्यप्रत्येकतदशरीराणि सच्चित्तानि सच्चित्तं पृ-
थिव्यासाधारयतीति भायना । तथा सच्चित्तप्रतिषेधाहो
यथा वृक्षे प्रतिषेधां गुन्यादि एकफलानि वा । तथा—अप-
क्षौषधिभक्षण्यवमिदं प्रतीतं सच्चित्तसम्मिश्राहार इति वा
पाठान्तरम्—सच्चित्तेन सम्मिश्र आहारः सच्चित्तसम्मिश्रा-
हारः, वस्त्यादि पुष्पादि वा सम्मिश्रं तथा दुष्पक्षौषधिभक्ष-
णना—दुष्पक्षा—अस्त्रिषा इत्यर्थः, तद्भक्षणं तथा तुच्छ-
धिभक्षणं । अ० ६ अ० । ध० २० ।

सच्चित्ताहारवज्रण—सच्चित्ताहारवर्जण—न० । सच्चित्ताभ्यवह-
रणपरित्यागं, सच्चित्ताहारवर्जनप्रतिमा सत्तन्म्युपासकप्र-
तिमा । उपा० १ अ० ।

सच्चित्त—सच्चित्त—पुं० । सहायं, पा० ४ वि० ।

सचेयण—सचेतन—त्रि० । विवेकिनि, आच्चा० १ अ० २ अ० १
उ० । अशस्त्रोपहतं पृथिव्यादिवस्तुके,
अशस्त्रोपहतानि च पृथिव्यऽपनेज्जायुलक्षणानि चत्वारि
भूतानि सचेतनानि, अतः परामिप्रायमाशङ्क्य तेषां सचेत-
नत्वं सिद्धायविपुलाह—

किह सजीवाऽऽमहं, तल्लिङ्गाभोऽनिलावसाणाः ।

वोमं विमुक्तिभावा-दाधारो चेव न सजीवं ॥ १७५२ ॥

कथं पुनः सह जीवेन वर्त्तन्त इति सजीवानि भूतानि ?
इति परस्य अमतिः स्यात् । अत्रोच्यते—तस्य जीवस्य
लिङ्गे तल्लिङ्गे नस्मान् नतुलब्धेरित्यर्थः, सचेतनान्यनिलाव-
सानानि चत्वारि भूतानि । इयम—आकाशं पुनर्विशतमूर्ति-
भावादाधार एव, न तु सजीवमिति ।

तल्लिङ्गात्—इत्युक्तम्, तत्र पृथिव्याः सजीवोचं किं

लिङ्गम् ? इत्याह—

जम्भजराजीवणमर—शरीरव्याहारोदहलायमयो ।

रोगतिमिच्छादिहियं, नारिय सचेयणा तत्तवो ॥ ७५३ ॥

सचेतनास्तरवः—इति प्रतिज्ञा । जम्भ—जरा—जीवनं—मर-
ण—सतसंग्रहणा—ऽऽहारा—दीहारा—ऽऽमय—तल्लिङ्गात्सादिस-
न्नाधात्—इति हेतुः । नारीयन्—इति हृष्टान्तः । आह—
नन्वेकान्तिकोऽयम्, अचेतनेष्वपि अस्माद्व्यपदेशवश-
नात् ; तथा हि—' जातं तद् दायं ' इति व्यपदेश्यते, न
चेतन् सचेतनम्, तथा, ' जीवितं विषयम् ' । मृते कुसु-
म्भकम् ' इत्यादि । अत्रोच्यते—वनस्पती सर्वोत्थाप स-
चेतनलक्षणानि जम्भादीन्युलभ्यन्ते, अतः मनुष्यान्धव
तानि नेषु निरुपचरितानि, दृष्ट्यादी तु प्रतिनियत एव
काश्चिजानाद्व्यपदेशा दृश्यन्ते, स औपचारिक एव—
जातमिव जातं दधि, मृतमिव मृतं कुसुम्भकमित्यादि ।

वनस्पतेरेष सचेतनत्वसाधने इत्यन्तरात्यय्याह—
छिकपरोइया छिक-भेससंकोयओ कुलिगो व्व ।
आसयसंचाराओ, विषय वल्लीविषयायाह ॥१७५४॥

सम्मादयो य साव-प्यवोहसंकोययाओऽभिमतया ।

बउलादयो य सहा-इविसयकालोवलंभाओ ॥१७५५॥

सचेतनाः स्फुटप्ररोदिकादयो वनस्पतयः, स्फुटमात्रसं-
कोचान्, कुलिङ्गः—कीटादिस्तद्वत् । तथा, सचेतना
वल्स्यादयः, स्वरक्षार्थं वृत्ति-वृत्त-वर्गवृक्षाद्याश्च प्रति
संचरन्त्यात् । तथा—शब्दादयश्चतनत्वेनाभिमतः, स्थाप-
प्रबोध-संकोचादिमत्त्वात्, देषदत्तवत् । तथा, सचेत-
ना वकुलाऽशोककुलम्बकिरिदकचम्पकनिलकादयः, श-
ब्दादिविषयकालोपलम्भात्—शब्दरूपगन्धरसस्पर्शविषया-
णां काले प्रस्ताव उपभोगस्य यथासंख्यमुपलम्भादित्यर्थः,
यद्वत्तयदिति । एवं पूर्वमपि दूयदादिविज्ञेयु कृत्वा-
एहीवीजपूरकादयो वनस्पतिविशेषाः पक्षीकसंख्या इति ।

अथ सामान्यन तरुणां पृथ्वीविशेषाणां च विदु-

मार्दीनां सचेतनत्वसाधनायाऽऽह—

मंसंकुरो व्व सामा-खजाइरूवदुरोवलंभाओ ।

तरुणाविदुदुमलवणो—वलादयो सासयावत्था ॥१७५६॥

तरुणाः, तथा विदुमलवणोपलादयश्च स्वाश्रयाव-
स्थाः—स्वजन्मस्थानगताः सन्त्यश्चेतना । छिन्नानाम—
प्यमीयां पुनस्तस्थान एव समानजातीयाङ्कुरो-
न्यामां, अशो मांसाङ्कुरवत् । आह—ननु पृथिव्या-
दिभूतानामिह सचेतनत्वं साधयितुमारब्धम्, नतः पृथिव्या
एवादी तत् साधयितुं युक्तम्, तथा एवासाधयिष्यासात्, न-
न्किमिति 'जन्मजराजीवण—' इत्यादिना तरुणामेवादी
तत् साधितम्, पश्चात् विदुमलवणोपलादीनामिति ?
सत्यम्, किन्तु पृथ्वीविकारतया पृथ्वीभूत एव तरु-
णामन्तर्भावा लोकप्रसिद्धः, सुव्यङ्ग्यैतन्म्यालङ्कारश्च यथा त-
रुणां न तथा लघुणोपलजलादय इति तेषामेवादी चैतन्यं
साधितमिति ।

अथोदकस्य सचेतनत्वं साधयितुमाह—

भूमिकखयसाभावि, संभवओ ददुदुरो व्व जलम्लत्तं ।

अद्वया मच्छो व सभा-न वीमसंभूयपायाओ ॥१७५७॥

भीममम्यः सचेतनमुक्तम्, सचेतनसंजातीयस्याभाविक-
स्य तस्य संभवात्, तदुदुरवत्, अथवा—सचेतनमन्तरिक्षमम्यः,
अभाविधिकारस्वभावंसंभूतपातात्, मत्स्यवदिति ।

तेजोऽग्निलावचिह्नकृत्वाऽऽह—

अपरपेरितिया, नियमितदिग्गमणआऽगिलो गो व्व ।

अनलो आहाराओ, विद्धिविगारोवलम्भाओ ॥१७५८॥

सात्मका बायुः, अपरपेरितिनिर्यगनियमितदिग्गमनात्,
गोवत् । तथा—सात्मकः तेजः, आहारायादानात्, तदुदुदु-
विकारविशेषोपलम्भाच्च, नरवत् । गाथाबन्धानुलोभ्याच्च व्य-
त्ययेनापन्यास इति ।

तदं पृथिव्यादीनां प्रत्येकं सचेतनत्वं प्रसाधयद्दीनीं

सर्वेषां सर्वेषां सामान्यमाह—

तखवोऽण्णम्माहविगा-रमुत्त जात्तओऽणिलंताइ ।

सत्थासत्थहयाओ, निजीवसजीवरूपाओ ॥ २७५९ ॥

पृथिव्याद्यग्निलान्तानि चत्वारि भूतानि जीवनिर्गतितास्त-
दाधारभूतास्तनव इति प्रतिज्ञा, अभाविधिकारादप्यन्ये स-
ति मूर्तेर्जातित्वात्, गवादिशरीरवत् । अभाविधिकारस्तु
विज्ञसापरिणतपुद्गलसंघातकपत्वेनाचेतनत्वाद् वज्रिताः ता-
च्च पृथिव्यादिस्तनवः शब्दोपहता निजीवाः, अशब्दोपहतास्तु
सजीवा वर्णगन्धरसादिलक्षणतः समप्रसेया इति । विद्ये ० ।

सचेलय-सचेलक-पुं० । चेलाग्विते, उत्त० २ अ० ।

सचेलिया-सचेलिका-स्त्री० । सचखायां निर्गन्ध्याम्, स्था०
५ ठा० २ उ० ।

सच्च-सत्य-न० । सन्तः प्राणिनः पदार्थाऽमुनयो वा तेभ्यो

हितं सत्यम् । पा० । आष० । स्था० । प्रच० । सन्तो—मुनयः
पदार्था वा जीवादयस्तेषु यत्तत्सत्यं मुक्तिप्रापकत्वेन यथाव-
स्थितवस्तुस्वरूपचिन्तनेन साधु-सत्यम्, यथा अस्ति जीवः
सर्वसद्रूपा बहुमाश्रयापीत्यादिरूपतया यथावस्थितवस्तुवि-
कल्पनचिन्तनपरम् । प्रच० २२७ द्वार । पं० सं० । आ० खू०
'स्योऽचैत्ये' ॥ २ । २ । १३॥ इति त्वस्य चः । प्रा० । यथाव-
स्थितवस्तुस्वरूपचिन्तने, चिन्तिषं सत्यम्-मनोवाक्यसत्यम्,
मनःकायसत्यम्, वाङ्मयसत्वं चेति । ध० ३ अधि० ।

चतुर्विधं सत्यम्—

चउविहे सचे पणत्ते, तं जहा—श्यामसच्चे ठावणासचे
दच्चसच्चे भावसच्चे । (ध० ३०८)

नामस्वापनासत्यं सुज्ञानं द्रव्यसत्यमनुपयुक्तस्य सत्यमपि-
भावसत्यं तु यद् स्वपरानुपरोधेनापयुक्तस्यति । स्था० ४
ठा० २ उ० ।

चउविहे सच्चे पणत्ते, तं जहा—काउज्जुयया भासु-
ज्जुयया भावुज्जुयया अविसेवाययाजोगे । (ध० २५४×)
(स्था० ४ ठा० १ उ० ।) सद्भ्यो हितं सत्यम्-अनलीकम्,
तच्चतुर्विधम्, यतोऽवाचि—'अविविसेवादनयोगः, कायमनो-
वागाजिज्ञासा चैव । सत्यं चतुर्विधं—तच्च जिनवर्मतेऽ-
स्ति नान्यत्र ॥ १ ॥' इति । स्था० ५ ठा० १ उ० ।

दशविधं सत्यम्—

दसविहे सचे पणत्ते, तं जहा—'जणवयं सम्मयं ठेवण
नोमं रूपे पडुक्क सचे य । ववहारं भावे जोगे', दसमे ओ-
वम्मसचे' य ॥ १॥ (स्था०) दसविहे सत्तामोसे पणत्ते,
तं जहा—उत्पन्नमीसते १, विगतमीसते २, उपपणवि-
गतमीसते ३, जीवमीसए ४, अजीवमीसए ५, जीवा-
जीवमीसए ६, अणंतमीसए ७, परिचमीसए ८, अद्वी-
मीसए ९, अद्विद्वामीसए १० । (ध० ०४१×)

'दसविहे' त्यादि, सन्तः—प्राणिनः पदार्था मुनयो वा
तेभ्यो हितं सत्यं दशविधं तन्महत्तमम्, तद्यथा—'जणव-
य' गहा, 'जणवयं' चि—सत्यशब्दः प्रत्येकमभिसम्ब-
न्धनीयः, ततश्च—जनपदेषु-देशेषु यद्यप्येवाचकतया रु-
ढं देशान्तराणि तत्पदार्थावचकतया प्रयुज्यमानं सत्यम-
वितथमिति जनपदसत्यम्, यथा काङ्क्षणादिषु पयः पिच्छं

नीरम्—उदकमित्यादि, सत्यस्य चास्यादुष्टविषयाहेतुत्वा-
ज्ज्ञानाजनयदेष्टिविषयप्रतिपत्तिजनकत्वाद् व्यवहारप्रवृत्तः,
एवं शेषेष्वपि भाषणा कार्येति । 'संमप' ति—संमतं च
तत् सत्यं चेति सम्मतसत्यं, तथाहि—कुमुदकुवलययो-
र्युक्ततामरसार्तां समाने पङ्कसम्भवे गोपालादीनामपि स-
म्मतमरविन्दमेव पङ्कजमिति; अतस्तत्र संमततया पङ्कज-
शब्दः सत्यः कुवलयवाक्यस्योऽसंमतत्वादिति । 'उवण'
ति—स्वाप्यत इति स्वापना यङ्ग्यादिकर्माहंदादिवक-
शेषन स्थाप्यते तद्विषये सत्यं स्थापनासत्यम्, यथा अ-
जिनोऽपि जिनोऽयमनाचार्योऽप्याचार्योऽपमिति । 'नाम'
ति—नाम-अभिधानं तत्सत्यं नामसत्यम् यथा कुलमव-
क्षेपप्रतिपत्ति कुलवर्धन उच्यते, एवं जनवर्धन इति । 'कवे'
ति—रूपपक्षया सत्यं कथयितव्यम्, यथा प्रपञ्चयतिः प्र-
पञ्चयति रूपं चारयन् प्रपञ्चयति उच्यते, न चासत्यताऽस्येति ।
'पञ्च सत्त्वय' ति—प्रतीय-आश्रित्य वस्तुस्मरणं सत्यं
प्रतीय सत्यम्, यथा-अनामिकाया शीघ्रं हस्त्यं चेति,
तथाहि-तस्यानन्तपरिणामस्य द्रव्यस्य तत्तत्सहकारिका-
रणसंनिधाने तत्तद्रूपमभिप्रेयज्यत इति सत्यता । 'ववहा-
र' ति—व्यवहारेण सत्यं व्यवहारसत्यम्, तथा दधाने
गिरिः, गलति भाजनम्, अयं च गिरिगततृणादिनां व्य-
वहारः प्रवर्तते, उदकं च गलति सतीति । 'भाव' ति-
भावं-भूयिष्ठशुक्लादिपर्यायभाषित्य सत्यं भावसत्यम्, यथा
शुक्ला बलाकति, सत्यपि हि पञ्चवर्णसम्भवे शुक्लवर्णोक्त-
त्वात् शुक्लेति । 'जांग' ति—यागतः-सम्बन्धनः सत्यं
योगसत्यम्, यथा दृष्टयोगाद् दृष्टः, क्षुरयोगादुक्षुरः ए-
वोच्यत इति । दृशमौपम्यसत्यमिति उपेक्षौपम्य तेन
सत्यमौपम्यसत्यं यथा समुद्रमत्तङ्गाय देवोऽयं सिंहस्त्वमि-
ति, सर्वप्रकारः प्रथमैकवचनार्थो द्रष्टव्य इहेति । (स्था०)
सत्यासत्ययोगं मिथं वचनं भवतीति तदाह—'द्वे' त्यादि,
सत्यं च तन्मृषा चेति प्राकृतत्वात्—'सम्भामोसं' ति-उ-
पपन्नमीसप' ति—उत्पन्नविषयं मिथं-सत्यामृषा उत्पन्न-
मिथं तद्व्यापकमिथम्, यथैकं नगरमधिकृत्यास्मिन्नप्य-
दृश दारका उत्पन्ना इत्यभिमतस्तन्मृषाधिकभावे व्यव-
हारतोऽस्य सत्यमृषात्वात्, एवं सत्यं सत्यं वास्यामीत्यभि-
धाय पञ्चाशत्यपि दत्तायां लोकं मृषात्वादर्शनादनुत्पन्न-
व्येवादर्शनेव वा मृषात्वादिद्वेः, सर्वथाऽक्रियाभावेन स-
त्यासत्ययाद्, एवं विगतविषयं भाषनीयमिति ।
'विगतमीसप' ति—विगतविषयं मिथं विगतमिथम्,
यथैकं ग्राममधिकृत्यास्मिन्नप्यदृश दृष्टा विगता इत्यभि-
मतो न्यूनाधिकभावः मिथमिति २, 'उत्पन्नविगतमीस-
प' ति-उत्पन्नं च विगतं च उत्पन्नविगते तद्विषयं मि-
थम् उत्पन्नविगतमिथम्, यथैकं पत्तनमधिकृत्यास्मि-
न्नप्यदृश दारका जाताः दृश च दृष्टा विगता इत्यभि-
मतस्तन्मृषाधिकभाव इति ३, 'जीवमीसप' ति—जीव-
विषयं मिथं-सत्यासत्यं जीवमिथम्, यथा जीवन्मृतकु-
मिराशी जीवराशिरिति ४, 'अजीवमीसप' ति—अजी-
वानाश्रित्य मिथमजीवमिथम्, यथा तस्मिन्नैव प्रभूतमृत-
कुमिराश्याजजीवराशिरिति ५, 'जीवाजीवमिथसप' ति—
जीवाजीवविषयं मिथं जीवाजीवमिथम्, यथा तस्मिन्नैव

जीवन्मृतकुमिराशी प्रमाणनियममैतावन्तो जीवन्मृतेतावन्तश्च
मृता इत्यभिधत्तस्तन्मृनाधिकत्वे ६, 'अत्यंतमीसप' ति—
अनन्तविषयं मिथमनन्तमिथं, यथा मूलकन्दादि परी-
क्षपत्राग्निसत्यनक्तयोऽयमित्यभिधत्तः ७, 'परिच्छमिथसप'
ति—परीक्षविषयं मिथं परीक्षामिथं, यथा अनन्तका-
यलेशयति परीक्षे परीक्षाऽयमित्यभिधत्तः ८, 'अद्वामि-
थसप' ति—कालविषयं सत्यासत्यं, यथा कश्चित् कस्मिं-
श्चित्प्रयोजने सहायास्तरयन् परिणतप्रत्ये वा वासरे एव रज-
नी वर्तते इति ब्रवीति ९, अद्वद्धामीसप' ति—अद्वा दिवसां
रजनी वा तद्वद्विशः प्रहरादिः अद्वद्धाः तद्विषयं मिथं
सत्यासत्यम् अद्वद्धामिथम्, यथा कश्चित् कस्मिंश्चित्प्रयो-
जने प्रहरमात्र एव मध्याह्न इत्याह स्था० १० डा० ३ उ० ।
संथा० । प्रव० । प्रव० । वचनविशेषे, डा० १ भु० १ अ० आ-
वा० । मृषावादिबर्तते, प्रव० ६६ डा० । स्था० । प्रव० । सर्वथा
लोकपरिहरणे, दृष्टे २ तत्त्व । सं० । अविगतं, सूत्र० १ भु०
१२ अ० । सद्रूपं हितं सत्यम्, सुगतिगमनाविरलवद-
नात् सर्वज्ञोपदेशाच्च सत्यम् । तथ्ये, आवा० १ भु० ८
अ० ६ उ० । विशेषेण डा० ।

समिक्सर्पण्डितम्हा, पासजाइहेव वहु ।

अप्यथा संभमेसेजा, मिथि भूएसु कप्यण ॥१२॥

तस्माद्वहानिनां मिथ्यात्वानां संसारअमृतात्वात् परिहितः-
तत्त्वज्ञः आत्मना—स्वयमेव परांपदेशं विभेद्य सत्यमप्येयत्,
सद्रूपं हितं सत्यम् अथोत्-संयमम् अभिलेपत्, पुनः
परिहृता भूतेषु—पृथिव्यादिषु बदकायेषु मेधां कल्पयत्,
किं कृत्वा ? बहून् पासजातिपथान् समीक्ष्य पाशाः पारव-
श्यहेतवः पुत्रकलषादिसम्बन्धास्तं एव मोहहेतुत्वा एकं-
न्द्रियादिजातीनां पन्थानः पाशजातिपथास्तान् पाशजाति-
पथान् दृष्ट्वा, यदा हि पुत्रकलषादिषु मोहं करोति तदा
हि एकान्द्रियत्वं जीवां वज्जनाति । उत्त० ६ अ० । सूत्र० ।

तर्हि तर्हि सुपक्खायं, से य सत्त्वं सुआरिण ।

सया संवेण संपेण, मिथि भूएहिं कप्यण ॥ ३ ॥

रागद्वेषमोहानामनुत्पन्नाकारणानामसंभवात् सद्गत्या हितत्वा-
च्च सत्यः स्याक्यानः—तत्स्वरूपविधिज्ञः प्रतिपादितः । रागा-
दयोऽद्भुतकारण्ये ते च तस्य न सति, अतः कारणभा-
वात्कार्याभाव इति कृत्या तद्वच्च भूनायप्रतिपादकम् ।
तथा चोक्तम्—'वीतरागा हि सर्वज्ञा, मिथ्या न वृत्तं
वचः । यस्मात्सत्ताद्वच्छेतायं, तथ्यं भूताधिदेशनम् ॥ १ ॥'
ननु च सर्वज्ञत्वमन्तराणां हेतोर्वापेयमात्रपरिहानादपि
सत्यता भवत्येव । तथा चोक्तम्—'सर्वं पश्यतु वा मा या,
तस्यमिदं तु पश्यतु । कीटसंख्यापरिहानं, तस्य नः
कापयुज्यते ? ॥ १ ॥' इत्याशङ्क्याह—सदा-सर्वकालं स-
त्यम्—अवितथभाषणत्वेन संपन्नोऽस्ती, अवितथभाषणत्वं च
सर्वज्ञत्वं सति भवति, नान्यथा । तथाहि—कीटसंख्यापरि-
हानासंभवे सर्वज्ञतापरिहानमाशङ्कते । तथा चोक्तम्—'स-
दृश बाधासंभवे तल्लक्षणमेव दूषितं स्यात्' इति सर्व-
ज्ञानाश्वासः, तस्मात्सर्वज्ञत्वं तस्य भाषयत पृष्टव्यम्, अ-
न्यथा तद्वक्षतः सदा सत्यता न स्यात्, सत्यो वा सं-
यमः सतः-मात्रिणस्तोभ्यो । इतिवाद् अतस्तेन तपःप्रदा-

नेन संयमेन भूताधीतकारिणा सदा-सर्वकालं संपन्नो-
युक्तः, एतदुक्तसंपन्नत्वासी भूतेषु-जन्तुषु भैरवी-तद्रक्षण-
परतया भूतद्वया कल्पयेत्-कुर्यात् । इदमुक्तं भवति-य-
रमार्थतः स सर्ववैश्वदेववर्धितया यो भूतेषु भैरवी कल्प-
येत्, तथा चोक्तम्-“मातृवत्परद्वाराणि, परद्रव्याणि लोह-
वत् । आगमवत्सर्वभूतानि, यः पश्यति स पश्यति ॥ १ ॥”
॥ ३ ॥ सूत्र ० १ ध्रु० १५ अ० । “ वरं कृपशताहारीषु, वरं वा-
पीशताम्नः । वरं कनुशतायुषः, सत्यं पुत्रशताद्वरम् ॥ १ ॥”
स्था० ४ डा० ३ उ० ।

सच्चैषु वा अश्वत्थं परं ।

सत्येषु वाक्येषु यद्वनवर्ध-पीडातुत्पादकं वाक्यं तत् श्रेष्ठं स-
त्यं-तदेव यत्परपीडातुत्पादकम् । यतः लोकेऽपि ध्येत-वाङ्-
तथाऽसत्येन कौशिकः “पतितो वधयुक्तं नरकं तीक्ष्णवेदनं”
यथा-“ तदेव कार्यं कारिणि, पंडमं पंडगं नि वा । वाहिदं
वाहिदोमि (च, चोरं चोरिणि नि जा वदं ॥ १ ॥” सूत्र० दीपि०
१ ध्रु० ६ अ० रा० सञ्ज्ञो हितं सत्यम् । परमार्थे, यथावस्थि-
तपदाधिकरणं मोक्षं, तदुभयभूते संयमं, सूत्र० १ ध्रु० १२
अ० । उच० । स्था० । नं० । इय० । अ० । ध० । इ० । स० ।

सच्चमि धिदं कुम्बहा (सू० ११२५)

‘ सच्च ’ इत्यादि, सञ्ज्ञा हितः सत्यः-संयमस्तत्र धृति-
कुरुष्व, सत्या वा-मौनीन्द्रागमो यथावस्थितवस्तुत्वक-
र्पाधीभावान् । तत्र भावदाहाराय धृतिं कुमारपरित्यागं न
कुरुष्वमिति । आचा० १ ध्रु० ३ अ० २ उ० ।

तमेव सच्चं शीसं जं जिणेहि पवेदयं । (सू० १६२५)
‘ तमेव सच्चं ’ इत्यादि, यत्र कश्चित्सत्यपरसमर्थ-
ज्ञाचार्योभावात् सूत्रमध्यवहितातीन्द्रियपदार्थेषुभयसिद्धेष्टा-
न्तसम्पन्नं ह्यभावाच्च ज्ञानावरणीयादयेन सम्यग्ज्ञानाभा-
वेऽपि शङ्काविकल्पादिरहित इदं भावयेत्, यथा तदर्थैकं
सत्यम्-अचित्तम् । आचा० १ ध्रु० ३ अ० ५ उ० ।

तत्सत्यतामव दर्शयन्नाह—

से नूनं भंते ! तमेव सच्चं शीसं, जं जिणेहि पवेदयं, इता-
गोयमा ! तमेव सच्चं शीसं जं जिणेहि पवेदितं । (सू० ३०)

‘ से नूनं ’ मित्यादि व्यक्रम्, नवरं तदेव न पुरुषान्तरः
प्रवेदितं रागाद्यपहतत्वेन तत्प्रवेदितस्यासत्यत्वसम्भवात्,
सत्यम्-सन्तुतं तच्च व्यावहारिकेऽपि स्यादहं आह—नि-
शङ्कम्-अविद्यमानसन्देहमिति ।

अथ जिनप्रवेदितं सत्यान्त्यमिमांशवारं यादृशो भवति-
तद्दर्शयन्नाह—

से नूनं भंते ! एवं मणं धारेमाणो एवं पक्केमाणो एवं
चिट्ठमाणो एवं संवेरेमाणो आणाय आराहणं भवति, इता-
गोयमा ! एवं मणं धारेमाणो जाव भवति । (सू० ३१)

‘ से नूनं ’ मित्यादि व्यक्रम्, नवरं नूनं-निश्चितम्,
‘ एवं मणं धारेमाणो ’ चि ‘ तदेव सत्यं निःशङ्कं य-
ज्जिनेः प्रवेदितमित्यनेन प्रकारेण मनो-मानसमुत्पन्नं
सत् धारयन्-स्थिरीकुर्वन् ‘ एवं पक्केमाणो ’ चि-उत्क्र-
पेणात्पन्नं सत् प्रकुर्वन्-विद्वद्भातः ‘ एवं चिट्ठमाणो ’ चि-
उत्क्रपयेन मनश्चेष्टयन् गान्धमतानि सत्यानीत्यादिचि-
६६

स्तायां व्यापारयन् चेष्टमानो वा विधेयेषु तपोध्यानादिषु
‘ एवं संवरमाणे ’ चि-उत्क्रवदेव मनः संकुपयन्-मता-
न्तरंभ्यो निवर्त्तयन् प्राणालिपानादीन् वा प्रत्यावृत्तायो
जीव इति गम्यते, ‘ आणाय ’ चि-आवाया-ज्ञाना-
द्यासेवाकृपजिनोपदेशस्य ‘ आराहणं ’ चि-आराधकः-पा-
लयिता भवतीति । अ० १ श० ३ उ० ।

सच्चं परिचिद्धिः । (सू० १४० ×)

सत्यमिति श्रुतं तपः संयमो वा तत्र परिचिने स्थिरे तस्युः
स्थितवन्तः, उपसङ्गार्थत्वात् त्रिकालविषयता द्रष्टव्या-त-
त्रातीतं कालं अनन्ता अपि सत्यं तस्युषसंमानं पञ्चदशसु
कर्मभूमिषु संख्येयास्तिस्रिंशन्ति, अनागतं अनन्ता अपि स्वा-
न्यन्ति । आचा० १ ध्रु० ४ अ० ३ उ० । स्वमादिप्रकरणे
अवितयोपदेशेऽपि देवादिकं, अ० १२५० उ० । औ० । ‘ वि-
ख्य ’ शब्दे षष्ठं भागं एतत्कथानकमुक्तम् ।

सच्चमेव समभिजाणाहि सच्चस्त आणाय से उवट्टिए
मेहादीं मारं वरि । (सू० ११८ ×)

सद्भ्यां हितः सत्यः-संयमस्तमवापरस्यापारमिरेषकः
समभिजानीहि-आसेवनापरिचया समनुतिष्ठ, यदि वा-स-
त्यमेव समभिजानीहि-गुरुसाक्षिगृहीतप्रतिज्ञानादीहको भया
यदि वा-सत्यः-आगमस्तत्परिज्ञानं च मुमुक्षुस्तदुक्तप्रति-
पालनम्, किमर्थमेतद्विनि चेदहं-‘ सच्चस्त ’ इत्यादि
सत्यस्य आगमस्याङ्गयोपस्थितः सन्न मेधाधी मारं-सेसारं
तरति । आचा० १ ध्रु० ३ अ० ३ उ० । शब्दानुशासनोप-
शिते यथाकलक्षणंऽपि परीत वचनं, आ० म० १ अ० । (इदं
च ‘ मुसावायवरमण ’ शब्दे षष्ठभागे ३२५ पृष्ठे विस्तरतः
प्रपञ्चितम् ।)

अथ द्वितीयव्रतलक्षणमाह—

सर्वथा सर्वतोऽस्तीका-दप्रियाकाहितादपि ।

वचनान्नि निवृत्तिर्या, तत्सत्यव्रतमुच्यते ॥ ४१ ॥

सर्वतः क्रोधादिसकलप्रकरणजितान् अस्तीकाह-अस-
त्याश्च पुनरप्रियाह-अस्तीतिकारिणः । तथा अहितादपि आ-
यतो अहितकारिणः न केवलम् अस्तीकाद्वैतव्यपिशब्दार्थः,
एवंविधाङ्गवचनाया सर्वथा निविधनिविधेन निवृत्तिर्वि-
मं तत् सत्यं-सत्यव्रतमुच्यते जितैरिति शेषः । ननु अ-
स्तीकाङ्गवचनाङ्गवृत्तिरित्येवास्तु सत्यव्रताधिकारात् किम-
प्रियाऽहितयोः श्रेष्ठं तयोरनधिकारात्, इति चेत्, मैत्रं व्यव-
हारतः सत्यस्यापि अग्रियस्याऽहितस्य च परमार्थतोऽ-
सत्यत्वात्, यथा-चोरं प्रति चौरस्ते, कुष्ठिनं प्रति कुष्ठी
त्वमिति, तन्प्रियत्वाच्च तथ्यम्-तथा च स्वयम्-“ तदेव कार्यं
कारिणि, पंडमं पंडगं नि अ । वाहिदं वाहि रोमि नि, तत्
चोरि नि नो वर ॥ १ ॥” अत एव वद् भाषा अग्रशस्ता उ-
क्तास्तथाहि-“ गौलक्षसिअफरुता, अलिआ तह गारह-
न्थिआ भासा । कुट्टी पुण उवसेता-हिंगरणउक्तासेजसणी
॥ १ ॥” इति तथा मृगयुधिः पृष्टस्यारणं मृगान् दृष्टयतो मया
मृगा दृष्टा इति तज्जन्तुघातहतुव्याच्च तथ्यम् । तथा चोक्तं
योगशास्त्र-“ न सत्यं परि भाषेन, परपीडाकरं वचः । ला-
केऽपि ध्येत यस्मात्, कौशिको नरकं गतः ॥ १ ॥” इति ।

ध० ३ अथि० । आत्मा० । (सत्यवचने कालिकाचार्योदाहरणम्
'उन्मग्नदेसता' शब्दे द्वितीयभाग ८४४ पृष्ठ उक्तम् ।)
अद्वोदासस्य दशमे मुहूर्ते, स० ३० सम० । (सत्याऽसत्य-
श्चेति चत्वारि पुरुषजातानि 'पुरिसजाय' शब्दे पञ्चमभाग
१०१६ पृष्ठ दर्शितानि ।)

सायं-वि० । सपुत्रं, अचितयं, जगत्पूजास्पदत्वात्तस्य ।

ध० ३ अथि० । अमन० ।

दृश० धा० । प्रज्ञा, प्रा० । "दशो निष्कल-पेक्ष्वावयव-
वयव-वज्र-सच-देवकीअक्ष्वावकलावयव-पुलोअ-
पुलअ-विआवभास-पासाः" ॥ ८ । ४ । १८१ ॥ अनेन दशः
स्थाने सच्चादेशः । सचचह । पश्यति । प्रा० । (सत्यं
कन सच चक्षुष्यम् इति 'अरह' शब्दे पञ्चमभाग १४१६
पृष्ठ गतम् ।)

सचह-सत्यकि-पुं० । निर्गन्धीपुत्रे, स्था० ६ ठा० ३ उ० । (त-
स्य वक्ष्यता 'शियंठिपुत्र' शब्दे चतुर्थभाग २०८६ पृष्ठ क-
थिता ।) यां हि द्वादशलीयं ह्द भविष्यति । स० । ती० । स्प-
शेलापु स्नामक्याते पुत्रे, आत्मा० १ शु० ३ अ० १ उ० ।

सम्बद्ध-सत्यपुत्र-न० । जम्बूद्वीपे भरतक्षेत्रे मरुमण्डले स्व-
नामक्याते नगरे, नी० ।

"पणमिय सिरिबीरजणं, देवं सिरिबंभसंतिकयसेवं ।

सम्बद्धरत्निकपणं, जडासुभं किं पि जंपमि ॥ १ ।

सिरिनाहडनरयं, कारिअ जित्तभयणं देसदाक्रमप ।

तेरसवच्छरसए, बीरजिणो जयउ सम्बद्धं ॥ २ ॥"

इदं जंबूद्वीपे देवं भारहं बाले मरुमण्डले सम्बद्धं नाम
नयरे, तस्य नाहडकारियं सिरिजिजगस्यगुहपरद्वि-
पित्तलमये सिरिबीरजणं चरहरे अचछह । किं नाहड-
राहणा तं कारिअं ति । तस्स उपपी भवणह । पुत्तिव न-
डुलमंडलमंडणमंडोवरनयरस्स सामिं रायाणं बलवेंतहिं
दाएहिं मारिऊणं तं नयरे आट्टिहं । तस्स राहणे महादेवी
आयणुत्तसा पलाइत्ता बंभारपुंरे पत्ता । तस्य य सा सय-
ललक्खणसंपुणं दारयं पत्ता । तस्मा नयरीए बाहिं प-
गस्य रुक्खे तं बालयं भांलिआययं ठावित्ता सयं तप्पासए
ठिया । किंवि कम्मं काउमादत्ता । तस्य य
देवजांणु समागाया सिरिजिजगस्यगुहो तरुच्छायं
अपरावत्तमाणि दृष्टुं एस पुण्णवेतो भाविं ति क-
लिऊणं चिरं अवलोत्ता अच्छुआ । तीए रायपत्तीए आ-
गंत्तु भणित्ता सूरणे-भयवं ! किं एस दारआ कुल-
क्खणा कुलक्खयकरं दीसह ? सूरिहिं वुत्तं-अह ! एस
महापुरिसो भविस्सह, ता सवयपत्तेण्य आलुज्जो ।
तस्मा सा अणुकेपाए चरहरचित्ताकरणे निउत्ता । गुणेहिं
सो अ दारआ कयनाहडनामा गुरुमुहाओ पंचपमोट्टिन-
माओरं सिक्खउं सो अ चवत्तसेण गहिअधणुसरो अ-
क्खयपट्टयस्स उवरि आगच्छहंते सुसए अमूदलक्खो
मारह । तस्मा सावएहिं चरहराओ भिक्कालिओ । ज्जालं
गावीओ रक्खह । अमया कलं वि जांगिआ पुराहिरे अ-
मंतेण सो दिट्ठो । वचीसलक्खणधरो ति विश्वासिओ । त-
आ तेष सुययणपुरिससाहस्यं तमणुअच्छंते तस्स मायरे
अणुएणविअ तथेव ठिरे कया । तस्मा अवमंरं नेण

जांगिआ मणिओ नाहडो, जस्य गावीरक्खणां कुलेने
रत्नदुग्धं कुलिसततं पाससि तस्य चिहं कालुणं ममं क-
हिज्जासि । बालेण तह ति पांडियणं । अथया विम्बुओ-
एण तं दृष्टुं आणाविअ । जांगिओ देवि वि गया तस्य । तस्मा
लह्वविहाणुणं अग्निं पज्जालिऊणं तं रत्नक्षीरं तस्य पक्खि-
वित्ता जांगिस्स पयाहिणं दिता, नाहडणाविं पयक्खणीक-
आ अग्नी । कहि जिंगिओ दुद्विचिचिणि नाऊण
रायपुत्तेण सुमरिओ पंचममुक्खाः तप्पभावेण जागी आ-
णहवेंतो उक्खविअ जलेणं लिओ नाहडणं, जाओ सु-
वण्णपुरिसो । तस्मा चित्तिअं नेण अहो मंतस्स मा-
हणं । कहं न तस्मिं गुरुणं एयस्स दायगाणं पच्छुवय-
रिस्सामि ति आगंतुं पणया गुरुणो, सव्वं च तं सव्वं
विण्णुं । किंच आहसह ति भणियं, गुरुवण्णाओ
उत्तुंगाई वडवीसं चरआई कारिआई कमणं पणो पउरं
रज्जसिरिससंभारणं गंतुं गहिंरं पयं सट्ठाणं । अथया
विज्जाता सिरिजिजगस्यगुहो नेण, जहा भगवंतं किं
वि कज्जं आहसह जण तुम्हाणं मज्झं य किंवां विरकालं
पसरहंति । तस्मा गुरुहिं पणं वडहिं धंखिं जस्य खीरं
अरहं तं भूमिं अणुदयकरं नाऊणं तं ठाणं वंसिअं
राहणे । तेष गुरुआएलसं सचचउरं बीरमुक्खाओ छुव्वी
ससपहिं महंते कारिअं अमंतेहिं सिरिहरे चरहं । तस्य
पट्टाविआ पित्तलमई सिरिमहावीरपडिमा अजिगस्स-
गिहिं । जया पट्टाकरलसं आयरिया पट्टिआ तया अ-
न-
रालं एगमि उक्तमल्लगे वहनाम नाहडरायपुत्रपुरि-
स्स विउत्तरायस्स आसाडरुदस्स सुत्तोए पट्टा कया ।
वीरिस्स लगे लगविसेसाउ मरुअ महीए जायाए
संखनामविसलपणं गुरुआएसाओ दंडयाणु कुवओ
कआ अज्ज वि संखकुवआ भणह । सो अणया सुत्तो वि
वडसाहपुरिणमाए पाणिपणं भरिज्जह । तए लगे
वीरसामी पट्टिओ । जस्मिं य लगे वीरस्स पट्टा
कया तस्मिं जेव लगे तुम्हासुअग्गां वयएण गाम
च दुज्जि वीरपडिमाओ साहसावयहथाए सि-
अवासेहिं पट्टियाओ । तं च वीरपडिमां निअममह राया । एवं
नाहडणु जं विथे कारिअं तं च बंभसंतिकयक्खे सिरिह-
अपांडिहरण अहोअत्ति पण्णुवासिज्जह । सो अ पु-
त्तिव घणं देवसिट्ठिणो वसहो आसि, तेष वेगवधेए नदीए पं-
चसयसगडभरो कहिओ । सो पुट्ठो, तस्मा सिट्ठिणा चारिज-
लाऽऽहंते वेयणं दाऊणं वड्ढमाणगावपत्तिओआणं सम-
णियां । तं य गांमिसल्लया गहिंयांरुक्खा तस्स वसहस्स चित्तिं
पि न कुंसेति, तस्मा सो अकामिज्जराए भरिऊणं वंतेरु सु-
लपाणिनाम जक्खो जाओ । विभेगनाणं पउजिय विआय पुद-
जमवहरं तस्मिं गामं वडमवच्छरो मारिं विउव्वह । तस्मा अ-
हमाणो गामो रहाउं कयचलिकम्मो धूअकड्ढुअहयो भण-
हस्स देवस्स दाणवस्स वा अरहं किं पि अवरुत्तं सो मरिसे-
उ ति । तस्मा तेष अक्खेण पुव्वभयवहस्सवुत्तं कहिओ ।
तस्स वसहस्स आट्टिपुंजावहिं वउलं लोपहिं कयां तस्स पडिमा
कागिया इदमल्लो देव व्व उट्ठिओ । तस्मा सो वडमाणुगामो
आट्टिअगामो ति पसिओ । जायं सव्वं । कमणं वुज्जतगताय
संसओ भयवं वडमाणुसामी छुअमथाविहारणं विहरंता वा-

सारत्ते तस्य गामे पत्तो । गाममणुष्यविभ्र नत्थेय देवउत्ते रय-
णीए काउत्तस्येणं डिब्बो । तेषु मिच्छादिपुद्गला सुखेण मीमद्दहा-
सहरिथपिसायनागकवेहि उवसगिगसा मिरकज्जनासादंतनह-
रिथपिण्डुविषयाणाम् । निउत्तिविषयाणाम् । सत्त्वया भवयं तमक्कलोभं
माऊल सो उवसंतो गीयनदुयुरमारिहि पज्जुवासेह । तत्पमिहं
तेस जक्कत्तस बंधसंनि त्ति नामं रुद्धं । सो य सत्त्वउत्तरवीर-
केए पदुवयिसेसेण निवेसह । इत्थो अ गुज्जरधराए पच्छिम-
भागे बलहि त्ति नयरी रिउत्तिसमिद्धा । तत्थ सिलाइत्थो नाम
राया । तेषु य रयणजडियकंकलीसुज्ज रंकत्थो नाम सिद्धो प-
राभुत्थो । सो अ कुवत्थो तत्त्विगणहत्थं गज्जणवहहम्मरीत्तस
पभुत्थं धणं वाऊल तत्तस महंतं सन्नं आणेश । तस्मि अयसरं
बलहित्थो वेदप्यहसामिपडिमा अंबालितवालकुत्ता अहि-
दुयगबलंते गयणपहेण अंबपहणं गया । रदाहिरुदा य दे-
व्यायलंते वीरहाइपडिमा अहिदुयवीर संवत्तरेण आसी-
यपुसेण सिरिमालपुरमगया । अण्ये यि साइसया देवा
जहात्तिथं ठाणं गया । पुरंदेवयाए सिरिउदमागसूरीणं उ-
प्याभो जाणविभ्रो । जत्थ भिक्कालदे वीरं रुहिरं डोऊण
पुणु वीरं हाहिह तत्थ साहुहिं ठायवत्ति । तेषु य सन्नंय
विक्रमाभो अट्टहि सपदि पणयालंदि वरिसाणं गपदि बलहिं
मंजिऊण सो राया मारिआ । गम्भा सट्ठुत्थो हम्मरी, तम्भो अ-
रण्णया अन्नां गज्जणवर्षे गुज्जरं मंजिउं तम्भो चलंतो पत्तो स-
त्त्वउं दत्तसयइकासीए विक्रमपरिसे मिच्छुत्थो । दिट्ठं तत्थ
मणोहरे वीरभयणं पयिट्ठो हत्थहणं त्ति । तम्भो गयउत्तुत्तित्ता
वीरसामी ताणु उ त्तसमित्तं पि न वत्तिआ सट्ठुत्थो । त-
म्भो बहसुत्तु जतिपत्तु पुच्छभवराणं बंधसंतिणा अंगुलच-
उत्तं चालिआ सयं इहंतं वि अज्जणवहम्मि निम्बलीहोउं डिब्बो
जगनाहो जात्थो । विलक्को मिलक्कुनाहो । तम्भो घणवाएहिं
ताडिआ सामीलमंगति धाया कोरोहत्तुदरीणं । तम्भो खगप-
हारंउ विहलीभूपत्तु मच्छुरेणं नुरकंदि वीरत्तस अंगुली कडि-
आतं गहिऊण य ते पडिआ । तम्भो लग्गा पज्जलिआ तुरयाणं
पुच्छा लग्गा य बलिआ मिच्छाणं पुच्छा । तम्भो नुरए छुडिआ
पायचारिणो केव पण्डुा धम्मं त्ति धरणीए पडिया । रंहमानं
सुमरंता विलवंता दीणलीएसव्वबला नहंणे अदिट्ठवाणीए
अभिया । एवं वीरत्तस अंगुली आणीता तुम्हेहि जीवसंपप
पडिआ, तम्भो गज्जणाहिर्वि विरिहअमणो सीसं पुणंतो
सिक्खारे आइसइ, जहा-पयमंगुलिं वल्लिऊण तत्थेय ठावह ।
तम्भो भीएहिं तेहि पच्छाणीया सा लग्गा य मड त्ति सा-
मिआ कंर, तमच्छुरे पियच्छेय पुणो वि सव्वपुणं पि न मयं
त्ति नुरक्का । नुट्ठो चउत्तिवेहो समणसेयो वीरभयणं पुआ-
महिमागीयनदुयाइत्तद्विणुवातेहिं पभावणं करे । अ-
अया बहुम्मि काले बोलीणं मालवाहिइहन्निरेयो गुज्जरधरं-
मंजिऊण सत्त्वउत्तरसामीए पट्ठुत्तो । तम्भो बंधसंतिणा पउरं
सिधं विउव्विऊण मंजिआ तत्त बलं । तत्तस वहास आ-
वासंउ उट्ठिआ वज्जगी । मालवाहिइरं कोसत्थो कुट्टागारा-
इ छुंतिअ पण्डो कागणालं । अह अज्जया तेरहसयअडयालं
विक्रमसंबच्छुरेण पबलंते कणुरद्वलंते वंस्ति भज्जंते न-
यर, गामसु पलाणुत्तु, जिण्णववणुदुवारेत्तु डाक्किएण, जोअ-
ण्णउमउत्तं बंधसंतिमात्रपेणं अण्णाइयगहिरत्तसं तं-
वत्तं वज्जंतं सोऊण सिरिसारंगदेवमहाइराणो आगमत्थं सं-

किऊण भयं मुग्गलबलं । सत्त्वउत्तरसामी वि न वंजिओ । अह
तेरससयच्छुपवविक्रमवरिणं अज्जाउदीणसुरताणत्तस कणिट्ठो
भाया लुक्काननामधिआ दिङ्गीपुराओ मंतिमाव-
पेरिओ गुज्जरधरं पट्ठिओ । चित्तकूडाहिर्वं समरसीहण
द्वंइ ताउं मेवाइदत्तो तथा रक्कत्थो । तम्भो हम्मरीखुव
राओ मेवाअयेसं मुहडाअयेसं नवरणि य मंजिय आ-
सावाजीए पत्तो । कण्ठदेवराओ अ नट्ठो । सोमनाहं च घण-
वाएण मंजिआ गत्तुं परंविऊण दिङ्गीवामणयलीए गत्तुं मे-
डलिकरणं य दंजिता सोरयंउ नियट्ठणं पयडावित्ता आ-
सावजीए आवासिओ । गढमंदिरेवकुलार्थि पलाणं क-
मेण सत्तसयंदेस संपत्तो । तम्भो सत्त्वउरे तेहव अण्णाह-
तेसु चक्कसु वज्जंतेसु मिलक्कुदलं पलाणं । एवं अण्णाणि
अवशाणीणि पुद्वीमंडले सत्त्वओ वीरनहत्तस पभावाणि
वुत्तंति । अह अलंशाणीआ भवियव्वयं त्ति दत्तमकाह-
विलसिएणं केलिप्पया वंनग हवंति । गोमंसरुहिरछुंतिए
अ भवत्थो दूरीभवतिं देवया उ त्ति, अलसिंहिए पमत्ते अ-
हिदुयगो बंधसंतिजक्कत्तमि अलाउदीणए रणो सो केव अ-
ण्णप्यमाहप्यो भयवं वीरसामी तेरसयत्तसत्तु विक्रमाइव-
संवच्छुरे दिङ्गीए आ'जिता आसायणाभायणं कत्थो । का-
लंतेण पुणगव पडिमंनरपायइए भावो पुआरिहो भवि-
त्तसइ । 'सत्त्वउत्तरकल्पमंयं, निच्छं वायंतु महिमयं अमयं ।
वंक्षिअकलसिद्धिक, सिरिजिणपहसिरिणो भव्वा ॥ १ ॥'
इति श्रीसत्यपुरकल्पः । ती० १६ कल्प ।

सत्त्वोमि-सत्यनेमि-पुं० । समुद्रविजयस्य राज्ञः शिवादे-
व्यानुपप्रे पुत्रं, अन्न० । (स चारिणमेरान्तिके प्रव्रज्य-
शुभ्रजयं सिद्ध इत्यन्तकृद्गानां चतुर्थे नवमे अच्ययने
प्रत्ययादि ।)

सत्त्वपइस्-सत्यप्रसिद्ध-त्रि० । सत्यसन्धे, अक्षीकृतपरिपा-
लितरिते, आ० ४ अ० ।

सत्त्वपरक्रम-सत्यपराक्रम-त्रि० । विहितवीर्ये, उत्त० १८ अ० ।

सत्त्वपरुक्वय-सत्यप्ररूपक-त्रि० । अवित धवेशके, जीवा० १
अधि० ।

सत्त्वप्पमा-सत्यप्रभा-स्त्री० । सत्त्वभामानाम्नां कृण्वस्याप्र-
महिष्याम्, स्वा० ८ डा० ३ उ० । (सा च नेमरान्तिके प्रव्र-
ज्य सिद्धा ।)

सत्त्वप्पभाव-सत्यप्रभाव-त्रि० । प्रत्यक्तो दृश्यमानप्रभुत्वे,
स्त्री० ।

सत्त्वप्पवाय-सत्यप्रवाद-न० । सत्यं संयमो वचनं प्रकर्षेण
सप्रपञ्चं वदन्ति यत्रति सत्यप्रवादम् । पूर्वे, न०० । सत्यप्रवादे
नाम यत्र जनपदसत्यादेः प्रवचनमिति । दश० १ अ० ।
तस्य पदपरिमाणमेका कोटी एकपदानां । स० १४७ सम० ।

सत्त्वप्पवायपुच्छ-सत्यप्रवादपूर्व-न० । पृष्ठे पूर्वगतभुतभेदे, स्वा०

सत्त्वप्पवायपुच्छस्स इत्थं दुव्हे वत्थुं पणत्ता । (सु० १०६)

'सत्त्वप्पवायं' इत्यादि, सद्भ्यां जीविभ्यो हितः सत्यः—सं-
यमः सत्यवचनं वा स यत्र सभेदः सप्रतिपक्षभा प्रकर्ष-
णोच्यतेऽभिधीयते तत् सत्यप्रवादं तच्च तत् पूर्वकं च सकल-

सम्बन्धवायुपुष्प

भुतात् पूर्वं क्रियमाणत्वादिति सत्यप्रवाद्यपूर्वम् , तच्च प-
ष्ठं, तत्परिभार्यं च एका पक्षकोटी पदपदाधिका, तस्य द्वे व-
स्तुनी वस्तु च तद्विभागविशेषोऽप्ययमादिबधिति । स्था० २
डा० ४ उ० । स० ।

सम्बन्धवायु-सत्यमानु-पुं० । धर्मजिनेन्द्रस्य पितरि, ति० ।
(सम्बन्धवायुं तु भानुरित्येव ।)

सत्त्वभाभा-सत्यभाभा-स्त्री० । स्वनामक्यातायां कृष्णाग्रम-
ह्वियाम् , आचा० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० ।

सम्बन्ध-सत्यमन्त्र-पुं० । महस्यामप्यापदि अरीनि, “सम्ब-
पञ्चानं महतीय वि आचरीय जो अरीणो भवति—सा
सम्बन्धमन्त्रो” ति० सू० २ उ० ।

सम्बन्धजोग-सत्यमनोयोग-पुं० । मनोयोगभेदे, कर्म० ४
कर्म० । (‘मणजोग’ शब्दे षष्ठभागे ८४ पृष्ठेऽस्य व्याख्या द्र-
ष्टव्या ।)

सम्बन्धपञ्चमोग-सत्यमनःप्रयोग-पुं० । सद्गुतार्थचिन्तन-
निबन्धनस्य मनसः प्रयोगे, भ० ४ श्रु० ४ उ० ।

सम्बन्ध-सत्त्वरत-त्रि० । सत्यप्रधाने, “अकोदणे सम्बन्धे
तत्त्वस्ती” सूत्र० १ ध्रु० १ उ० ।

सम्बन्ध-सम्बन्धित-त्रि० । सत्त्वरणे शोभनसंयमे , दर्श०
३ तत्त्व ।

सम्बन्धजोग-सत्यवाग्मोग-पुं० । वाग्योगभेदे, कर्म० ४ कर्म० ।
(‘वहजोग’ शब्दे षष्ठ भागे ७८ पृष्ठे स्वरूपमस्य द्रष्टव्यम् ।)

सम्बन्ध-सत्यवत्-पुं० । त्रिशक्तमेहोरात्रमुहूर्त्तं , सं० प्र०
१० पाठु० ।

सम्बन्ध-सत्यवती-स्त्री० । दर्शनपुरे दन्तवकराजभाषायाम् ,
आच० ४ अ० ।

सम्बन्धवय-सत्यवचन-न० । सद्भ्यो—नुनिभ्यो गुणेभ्यः
पदाधेभ्यो वा हिने सत्यम् । आह च—“ सम्बन्धं हियं स-
यामिह संतो मुखउ गुण पयथा वा” सत्यं च तद्वचन-
ञ्च सत्यवचनम् । प्रश्न० २ संव० द्वार । यथार्थवचनं ,
दर्श० । मृगवादिचरितौ , स्त्री० । रा० । स० । (वस्तुत्रिशान्
सत्यवचनस्यातिशयाः ‘अइसेस’ शब्दे प्रथमभागे ३१
पृष्ठे वक्षिताः ।)

सम्बन्ध-सत्यवादिन-पुं० । अविदुद्वहृरि , दश० ६ अ०
३ उ० ।

सम्बन्ध-सत्यवाद-पुं० । सत्यो वादः सत्यवादः । तथ्य-
वाद्, स्था० १० डा० ३ उ० ।

सम्बन्ध-सत्यविद्वस्-पुं० । संयमपालके , पा० ।

सम्बन्ध-सत्यवीर्य-पुं० । अमिमन्दनजिनस्तावके, “ नि-
श्वेव सत्यसहस्रा , अभिर्णदण्जिण्वरस्स सीलार्णे । सम्ब-
न्धिरियधुयस्स , सिद्धया संवरसुयस्स ॥ ” ति० ।

सम्बन्ध-सत्यसन्ध-पुं० । सत्यप्रतिष्ठे , आच० ४ अ० ।
आ० म० ।

सम्बन्धसहस्रगुणवन्ध-सत्यसंहननवन्ध-पुं० । सर्वेण सर्वस्य संह-
ननलक्षणो बन्धः सौरनिरादीनामिविति । सत्यसंहननवन्धभेदे,
भ० ८ श्रु० ६ उ० ।

सत्त्वसैव-सत्यसेन-पुं० । देवतवर्षे भविष्यति त्रयोदशे
जिने, प्रथ० ७ द्वार ।

सत्त्वसैव-सत्यसैव-त्रि० । सेबायाः सफलिकरणात् । सेबा-
फलदे, डा० १ ध्रु० १ अ० ।

सत्त्वा-सत्या-स्त्री० । भाषाभेदे, विशेष० । (अत्रत्या व्याख्या
‘भासा’ शब्दे पञ्चमभागे गता ।)

सत्त्वामोस-सत्यामृषा-अप्य० । यत्र किञ्चित्सत्यं किञ्चित्मृषेति
मिश्रभाषायाम् , आचा० २ ध्रु० १ चू० ४ अ० १ उ० । स्त्री० ।
दश० । (सत्यामृषावद्भ्याम् ‘भासा’ शब्दे पञ्चमभागे १५२३
पृष्ठे द्रष्टव्या ।) (‘सम्बन्ध’ शब्देऽस्मिन्नाव भागे सूत्रं गतम् ।)

अथ तृतीयाया दश भेदाः, यथा—

“ उत्पन्न १ वियग २ मीसग ३,
जीव ४ अजीव ५ जीवअजीवे ६ ।

तद् मीसिया अण्णता ७,
परित्तं अज्जा य ६ अज्जा १० ॥ १ ॥ ”

अत्र मिथिताशब्दस्य प्रत्येकं योगादुत्पन्नमिथिता इत्यादि
द्रष्टव्यम् , ततश्च—उत्पन्नमिथिताऽनुत्पन्नः सह संख्यापूर्-
णार्थं यथा सा उत्पन्नमिथिता । एवमन्यथापि यथायोगं
भाव्यम् । तत्रोत्पन्नमिथिता कः ? यथा—कस्मिंश्चित् प्राप्ते
न्यूनत्वधिकेषु वा दारकेषु जातेषु दश दारका अत्राय-
जाता इत्यादि व्यवहरतः सत्याऽसत्या एव, भवन्ति शनं
दास्यामीत्युक्त्वा पञ्चाशत्यापि दत्तं लोके मृगत्वादर्शनात्
अनुत्पन्नाश्च मृगत्वावयवद्वारात्, १ । एवं मरुत्कथा वि-
गतमिथिता २ । अकृतनिश्चये जातस्य मृतस्य च कृतप-
रिणामस्याभिधाने मिश्रकमिथिता उत्पन्नवर्गतमिथितत्वं
यथा—अथ दश जाता मृगार्थेने ३ । तथा बहूनां जी-
वानां स्तोकाणां च सुतानां शङ्खशङ्खनादादीनामकत्र राशी
दृष्ट जीवराशिश्चरति भाषणं जीवमिथिता ४ । एवं प्रभू-
तेषु मृतेषु स्तोकेषु च जीवसु अजीवराशिश्चरति वाक्य-
म् ५ । तथा तस्मिन्नाव राशी अकृतनिश्चये एतावन्तो जी-
वन्त एतावन्तश्च मृता इति अश्वधारणवाक्यं च जीवा-
जीवमिथिता ६ । तथा मूलकादि अनन्तकार्यं तस्यैव स-
न्धः परिपारकपत्रैरन्येन वा कर्तव्यमनन्तरूपताया मिश्रं वि-
लोच्य सर्वोऽप्येव अनन्तकार्य इति वदन्तऽनन्तमिथिता ७ ।
एवं प्रत्येकमन्तेन सह दृष्ट्वा सर्वोऽपि प्रत्येक इति वदन्तः
प्रत्येकमिथिता ८, अज्जा—कालः स चेह प्रस्तावाद् दिवसो
रात्रिर्वा गृह्यते, सा मिथिता यथा साऽज्जामिथिता-
यथा काश्चित् कञ्चन त्वरयन् दिवसेऽपि रात्रिर्जा-
तनि वदति ९, तथा दिवसस्य रात्रेर्वा एकदेशोऽज्जा
सा मिथिता यथा साऽज्जामिथिता, यथा प्रथमपी-
ठ्यामेव त्वरयमाणः कञ्चन वक्ति—शीमां भव, मध्याह्ने
जात इति १० । य० ३ अधि० ।

सम्बन्ध-सत्यावादिन-पुं० । सत्यं वदितुं शीलमस्येति स-

सखादी । सत्यवदनशीले, आचा० १ भु० ८ अ० १ उ० ।

सखादिष्ठि—सत्पाधिष्ठित—त्रि० । सत्येनाधितधामाणनाधि-

ष्ठितः—समाधितः सत्पाधिष्ठितः । सत्यवचनव्यासे, पा० ।

सखिदाग्द—सखिदानन्द—पुं० । सत्—शुभं शश्वतं वा
चित्—ज्ञानं तस्य व आनन्दः । सुखप्रकाशरूपे प्रत्ययि, अष्ट०
१ अ० ।

सखिवाय—सत्पावपात—त्रि० । सकलसेवे, आ० १ भु० ८
अ० । भ० । सत्पाभिलाषे, औ० ।

सख्छन्द—सख्छन्द—त्रि० । सम्—आत्मीयं छन्दः—अभिप्राये य-

स्याऽस्ती । इय० १ उ० । स्वाभिप्राये, आ० भ० १ अ० । न० ।
आच० । प्रथ० । अत्रु० । आ० । आत्मचछन्दसि, इय० ६
उ० । स्वचरो, विपा० १ भु० २ अ० । आ० । अत्रु० । सुव-

चौ, स० ।

सख्छन्दचारि—सख्छन्दचारिन्—त्रि० । कामरूपिणि, आ० भ०
१ अ० ।

सख्छन्दमइ—सख्छन्दमति—त्रि० । सख्छन्दा—स्ववशा स्वचरो
वा मतिरस्येति—सख्छन्दमतिः । निरगलशुद्धी, विपा० १ भु०
२ अ० । प्रथ० । आ० ।

सख्छन्द्या—सख्छन्द्या—स्त्री० । स्वाभिप्रायेण वसितायाम्,
इय० १ उ० ।

सख्छन्दयारिन्—सख्छन्दचारिन्—त्रि० । स्वछन्देन—स्वाभि-

प्रायेण न तु जिनाह्वा चरतीति स्वछन्द्यचारी । यथाछन्दं,
ग० २ अ० ।

सख्छन्दविगमिष्य—सख्छन्द—विकल्पित—त्रि० । स्वछन्देन स्वाऽ-

भिप्रायेण विकल्पितम् । स्वछन्दाकल्पिते, इय० १ उ० । अभा० ।

सख्छत्त—सख्छत्त—त्रि० । छत्रेण सहिते, स० ३४ सप्त० । जी० ।

सख्छाय(ह)—सख्छाय—त्रि० । सती—शोभना छाया निर्मलस्व-

रूपा यथा तारा० । “छायायां ह्येतास्मन्ती वा” ॥८॥ १ । २४६॥

अननान्यवकास्व वैकल्पिको हकारोद्देशः । सख्छायम् । स-

ख्छाहम् । प्रा० । जी० । शोभनसख्छायेषु, जी० ३ प्रति० ४
अ० ।

सजल—सजल—त्रि० । जलसम्पूणे, रूप० १ अ० । ३ अ० ।

सजसा—सजशस्—स्त्री० । शीतलजिनस्य प्रथमशय्यायाम्,
ति० ।

सज्राईय—स्वजातीय—त्रि० । आत्मीयजातिविशिष्टे, आ० भ०
१ अ० ।

सजित्वा—सजित्वा—अप्य० । शक्तिं गृहीत्वैत्यर्थे, नि० वृ०
१ उ० ।

सजीव—सजीव—त्रि० । कोष्ठारोपितप्रत्यङ्गे, आ० १ भु० १६
अ० । औ० । विपा० । मृतपात्वादीनां सहजस्वकपापादने,
ज० २ वृ० । स० । आ० ।

सजूह—स्वयूह—पुं० । स्वकीयनिकाये, प्रथ० १ आ० हार ।

सजोग—सयोग—त्रि० । संसारिणि, स्वा० २ डा० ४ उ० । मनो-

संजोगि(श)—सयोगिन्—त्रि० । सह योगैः कायव्यापारादिभि-

र्यैः सः सयोगी । इथा० २ डा० १ उ० । सह योगेन वर्त्तन्ते

ये ते संयोगा मनोवाक्कायाः, तस्य विद्यन्ते स सयोगी । पं०
सं २ द्वार । मनोवाक्कायात्मकैर्योगैर्वर्त्तमानं, न० ।

सजोगिकेवलसिगुणद्वय—सयोगिकेवलसिगुणस्थान—न० । त्रयो-

दश गुणस्थानं, कर्म० । योगो धीर्यं शक्तिरसाहः पराक्रम इति

पर्यायाः, स च मनोवाक्कायलक्षणकरणभेदादितिः संज्ञा लभते,

मनोयोगो वाययोगः काययोगश्चेति । तथा बोद्धं कर्मप्रकृती-

“परिणामालंबकग्राह्यकारणं तेषु लक्षणमिति० । कञ्जध्या-

सानुच्च—प्येवविस्मयीकयपयसं ॥१॥ ” तत्र भगवतो मनो-

योगा मनःपर्यायज्ञानिभिरनुस्तरसुरादिभिर्वा मनसा पृष्टस्य

सतो मन्सैव देशमाप्नुते, ते हि भगवन्प्रयुक्तानि मनोद्रव्याणि

मनःपर्यायज्ञानमाधिष्ठानान वा पर्यायति, इष्टा च ते विव-

क्षितवस्त्वाकाराग्न्यानुपपत्त्या लोकस्वक्यादिब्रह्ममयमव-

गच्छन्तीति वाययोगो, धर्मदेशनादी काययोगो निमेषोन्मेषव-

ङ्कमणादी । तन्मज्जेन योगत्रयेण सह वर्त्तन इति संयोगी ।

“संयोगिन्” इतोऽन्यथः । कवले-कवलज्ञानं कवलदेशेन

च विद्यते यस्य स केवली । संयोगी चासौ केवली च संयो-

गिकेवली तस्य गुणस्थानं संयोगिकेवलसिगुणस्थानम् । कर्म०
२ कर्म० । पं० सं० । आ० वृ० । प्रथ० । दर्श० ।

सजोगिभवरथकेवललान्—सयोगिभवरथकेवलज्ञान—न० । स-

ह योगैः कायव्यापारादिभिर्भवे स संयोगी इन् समासान्तत्वात्

स चासौ भवस्थश्च अस्व केवलज्ञानमिति विप्रदः । काय-

व्यापारसाहितस्य भवस्थस्य केवलज्ञानं, इथा० ।

सजोगिभवरथकेवललान्—सयोगिभवरथकेवलज्ञान—न० । स-

ह योगैः कायव्यापारादिभिर्भवे स संयोगी इन् समासान्तत्वात्

स चासौ भवस्थश्च अस्व केवलज्ञानमिति विप्रदः । काय-

व्यापारसाहितस्य भवस्थस्य केवलज्ञानं, इथा० ।

सजोगिभवरथकेवललान्—सयोगिभवरथकेवलज्ञान—न० । स-

यस्मा-सस्मात् पदञ्च इति स्मृतः ॥ १ ॥ अतु० । ('सर' शब्दे सर्वो बह्व्ययतां वचामि ।)

सज्जह—सञ्जाति—पुं० । सत्साधौ, यो० १२ बिब० ।

सज्जस्य—सज्जन—पुं० । “अस्यव्यञ्जनस्य” ॥ ८११११ ॥ इति जकारस्य लुक् । सज्जनाः । सज्जयां । प्रा० । विशिष्टलोक, प्रज्ञ० ३ आध० द्वार ।

नाम सज्जन इति त्रिवर्णकं,
कर्णकोटरकुटुम्भि चक्रवेत् ।
नोद्धसन्ति विपशक्तपस्तदा,
दिव्यमन्त्रनिहताः खलोक्तयः ॥ १ ॥
स्याल्लोकी बलमिह प्रदर्शयेत्,
सज्जनेषु यदि सत्सु दुर्जनः ।
किं बलं तु तमसोऽपि वयंते,
यज्ञवेदसति भानुमालिनि ॥ २ ॥
दुर्जनस्य रसना सनातनीं,
संगतिं न परुषस्य दृष्टति ।
सज्जनस्य तु सुधातिशायिनः,
कोमलस्य वचनस्य केवलम् ॥ ३ ॥
या द्विजिह्वदलनाधनादरा—
घाऽऽत्मनीह पुरुषोत्तमस्थितिः ।
याऽप्यनन्तगतिरित्येव्यते,
सज्जनस्य गरुडानुकारिता ॥ ४ ॥
सज्जनस्य विदुषां गुणग्रहे,
दृष्टे निविशते खलस्य धीः ।
चक्रवाकद्वगहर्पतेर्धुतौ,
ध्रुवकृत् तमसि सज्जमङ्गति ॥ ५ ॥
दुर्जनैरिह सतामुपक्रिया,
तद्वचो विजयक्रीतिसंभवात् ।
व्यातनोति जिततापविप्लवां,
बह्निरेव हि सुवर्णशुद्धताम् ॥ ६ ॥
या कलङ्कितसंनेन सञ्जाया,
या कदापि न भुजङ्गसङ्गता ।
गोत्रभित्सदसि या न सासतां,
वाचि काचिदतिरिच्यते सुधा ॥ ७ ॥
दुर्जनोद्यमतपतुर्पतौजा,
तापतः श्रुतलता क्षयं व्रजेत् ।
नो भवेद्यदि गुणाम्बुवर्षिणी,
तत्र सज्जनरूपातपात्ययः ॥ ८ ॥
तन्यते सुकविकीर्तिवारिणी,
दुर्जनेन बडवानलव्यथा ।

सज्जननेन तु शशाङ्ककौमुदी,
सज्जरङ्गवदहो महेत्सवः ॥ ९ ॥
यद्यनुग्रहपरं सतां मनो,
दुर्जनात् किमपि नो भयं तदा ।
सिंह एव तरसा वशीकृतं,
किं भयं द्रुवि मृगालबालकात् ॥ १० ॥
खेदमेव तनुते जडात्मनां,
सज्जनस्य तु हृदं कवेः कृतिः ।
स्मेरता कुलयेऽञ्जरीडनं,
चन्द्रभासि भवतीति हि स्थितिः ॥ ११ ॥
न त्यजन्ति कवयः श्रुतभ्रमं,
संभ्रुदैव खलपीडनादपि ।
स्वोचिताचरणवद्वह्मण्यः,
साधवः शमदमक्रियामिव ॥ १२ ॥
नव्यतन्त्रचरनं सतां रते—
स्त्यज्यते न खलखेदतो धुषेः ।
नैव भारभयतो विमुच्यते,
शीतरक्षणपटीयसी पटी ॥ १३ ॥
आगमे सति नवः श्रमो मदा—
अ स्थितेरिति खलेन दृश्यते ।
नौरिवेह जलधौ प्रवेशकृत्,
सोऽयमित्यथ महर्षेः सतुभरम् ॥ १४ ॥
पूर्वपूर्वतनद्वरिहीलना,
नो तथापि निहतेति दुर्जनः ।
तातवागनुविधायिबालव—
भयमित्यथ सतां सुभाषितम् ॥ १५ ॥
किं तथापि पलिमन्थमन्थर—
रत्र साप्यमिति दुर्जनोदिते ।
स्वान्पयोरुपकृतिर्नवा मति—
धेति सज्जननयोक्तिर्गोला ॥ १६ ॥
सप्रसङ्गमिदमाद्यविशिको—
पक्रमे मतिमतोपपादितम् ।
चारुतां व्रजति सज्जनस्थिति—
नोद्धतासु नियतं खलोक्तयु ॥ १७ ॥
न्यायतन्त्रशतपत्रभानव,
लोकलाञ्छनसुधाञ्जनरिषे ।
पापशैलसतकाटिमूर्खे,
सज्जनाय सततं नमो नमः ॥ १८ ॥
भूषितं बहुगुणे तपागणे,
श्रीधूर्तर्जिजयदेवद्वरिभिः ।

भूमिद्वरितिलकैरपि भ्रिया,
 पुरितैर्विजयसिंहद्वरिभिः ॥ १६ ॥
 धामभास्वदधिकं निरामयं,
 रामबीयकमपि प्रसृत्वरम् ।
 कामकामकलशतिशायिना,
 मिष्टपूतिषु यदीयमञ्जति ॥ २० ॥
 धैर्येत्य विदुषां सतीर्ष्यतां,
 स्कीतजीतविजयाभिधानताम् ।
 धर्मकर्म विदधे जयन्ति ते,
 श्रीनयादिविजयाभिधा बुधाः ॥ २१ ॥
 उद्यतेरहमपि प्रसद्य तै-
 स्तर्कतन्त्रमधिकाशि पाठितः ।
 एष तेषु पुरि लेख्यतां ययौ,
 सद्गुणस्तु जगतां सतामपि ॥ २२ ॥
 येषु येषु तदनुस्मृतिमिवे-
 सेषु धावति च दर्शनेषु धीः ।
 यत्र यत्र मल्लेति लप्यते,
 तत्र तत्र खलु पुष्पसौमम् ॥ २३ ॥
 तदुच्चैर्मुकुलितं रवेः किरणैः,
 शालपद्ममिह मन्मनोद्गताम् ।
 उद्भसन्नयपरागसंगतं,
 सेष्यते सुजनपदपद्मजैः ॥ २४ ॥
 निर्युक्तो बहुगुणैर्विराजितां
 स्तान् गुरुपुत्रोऽपि कैर्युक्तैः ।
 वारिदस्य ददतो हि जीवने,
 किं ददातु वत चातकर्मकः ॥ २५ ॥
 प्रस्तुतश्रमसमर्पितैर्नये-
 र्योग्यदानफलितैस्तु तद्यथा ।
 यत्प्रसर्पति सतामनुग्रहा-
 देतदेव मम चेतसो मुदे ॥ २६ ॥
 आसते जगति सज्जनाः शतं,
 तैर्यैमि तु समं कमञ्जसा ।
 किं न सन्ति गिरयः परः शता,
 मेहेरेव तु बिभर्तु मेदिनीम् ॥ २७ ॥
 तत्पदाम्बुरुहपदपदः स च,
 ग्रन्थमेनमपि गृन्थधीर्भ्याम्
 यस्य भाग्यनिलयोऽजनि भ्रियां,
 सद्यः पञ्चविजयः सहोदरः ॥ २८ ॥
 मत्त एव मृदुबुद्धयश्च ये,

तेष्वतोऽप्युपकृतिश्च भाविनी ।
 किं च बालवचनानुभाषणा-
 नुस्मृतिः परमबोधशालिनाम् ॥ २६ ॥
 अत्र पद्यमपि पाङ्क्तिं कचि-
 द्रुतेते च परिवर्तितं क्वचित् ।
 स्वान्ययोः स्मरस्यमात्रमुद्दिश-
 स्तत्र नैव तु जनोऽपराध्यति ॥ ३० ॥
 स्वार्तिमेष्यति परामयं पुनः,
 सज्जनैरनुगृहीत एव च ।
 किं न शङ्करशिरोनिवासतो,
 निम्नगा सुविदिता मुरापगा ॥ ३१ ॥
 यत्र स्वाहादविद्या परमतसिम्भ्रान्तव्यांशुधारा,
 निस्ताराजन्मसिन्धोः शिवपदपदवीं प्राणिनो भान्ति यस्मात् ।
 अस्माकं किं च यस्माद्भवति शमरसैनित्यमाकण्ठवृत्ति,
 जेनेन्द्र शासनं तद्विलसति परमाऽजन्दकन्दाम्बुवाहः ॥ ३२ ॥
 सज्जमरु-सद्योमरु-म० । तात्कालिकमरुते, आच० ५ अ० ।
 सज्जमाय-सज्जमान-त्रि० । सज्जमं कुर्वति, स्व० १ अ० १
 अ० । आसक्तिं कुर्वति, स्व० १ अ० ७ अ० । नि० अ० । “स-
 ज्जमायेहि विधिगुणायमाणाहि” आच० २ अ० ३ अ० ।
 सज्जमदरिह-सज्जमदरिह-पुं० । आजन्मपरिहरे, महा० २ अ० ।
 सज्जा-शय्या-स्त्री० । शेरतेऽस्यामिति शय्या । प्रब० १२१
 द्वार । वसती, आच० ५ अ० । शयने, स्या० ५ अ० २ उ० ।
 यद्गुणालाविकपायां वसती, स० २० सम० । प्रब० ।
 संज्ञा-स्त्री० । “ज्ञा यः” ॥ २ । ८३ । अनेनात्र सम्बलितस्य
 प्रकारस्य वैकल्पिको लुक् । सज्जा । सण्या । ज्ञाने, प्रा०
 २ पा० ।
 सज्जि-सज्जित-त्रि० । निष्पादिते, जी० ३ प्रति ४ अचि० ।
 वितामिति, श्री० ।
 सज्जोग-सद्योग-पुं० । सज्जमपराधये, यो० ६ विव० ।
 सज्जोगविग्धवज्रया-सद्योगविमर्जना-स्त्री० । सन्तश्च ते
 योगाश्च धर्मव्यापाराः स्वाध्यायध्यानादयस्तेषु विप्र उपरोधो
 विघातस्तस्य वर्जना । सद्योगपरिहारे, पञ्चा० ५ विव० । यो० ।
 सज्जोगार्वाचय-सद्योगावञ्जक-पुं० । “सज्जः कल्याण-
 सम्पद्यै-वैशेनादपि पावनैः तथाऽऽद्यानतां योग, आद्यो वञ्ज-
 क उच्यते ॥ १ ॥” इत्युक्तलक्षणं प्रवञ्जकायोगे, यो० ६ विव० ।
 सज्ज-साध्य-त्रि० । “साध्यस-ध्य-ह्यां कः” ॥ ८ । २६ ॥ इति
 ध्यस्य कः । सज्ज । प्रा० । शप्ये, पि० । निवर्त्यस्वभावे, आ०
 म० १ अ० । अनुमानतः साध्ये, रत्ना० ३ परि० । (अत्रत्या स-
 वां यद्गुणता ‘इउ’ स्येऽस्तिभवे भागे वक्ष्यते ।)

संस्कृति-साक्षान्तिक-पुं०—प्रज्ञाचारिणि, ६० ४ उ० ।

संस्कृति-साक्षान्तिका-स्त्री० । अग्न्याम्, ६० ३ उ० ।

संस्कृतराग-सन्ध्याभराग-पुं० । वर्षासु सन्ध्यासमयाभि-
ति अन्नरागे, १० ।

संस्कृत-सध्वज-पुं० । कष्टपते, ६० ४ उ० ।

संस्कृतयशसिदेस-साध्यवचननिर्देश-पुं० । साध्यत इति
साध्यम्, उच्यत इति वचनम् अर्थः, यस्मात्स एवोच्यते। सा-
ध्यं च तद्वचनं च साध्यवचनं साध्यार्थे इत्यर्थस्तस्य निर्देशः-
प्रतिज्ञा । अनुमानकोटौ प्रतिज्ञावचने, ६० १ अ० ।

संस्कृत-साध्वस-न० । “साध्वस-प्य-क्षां क्रः” ॥ ८ ॥ २५२६ ॥
इति संयुक्तस्य ध्यस्य क्रः । संस्कृतं । अर्थः, प्रा० २ पाद ।

संस्कृष्ट-स्वाध्यायिक-पुं० । अध्ययनम्-अध्यायः, शोभनो
अध्यायः स्वाध्यायः स एव स्वाध्यायिकः । स्वाध्याये, आ-
ब० ४ अ० ।

संस्कृष्ट-सद्व्यान-न० । शोभनध्याने, यो० १ विष० ।

संस्कृष्ट-स्वाध्याय-पुं० । अध्ययनम्-अध्यायः, शोभनोऽध्या-
यः स्वाध्यायः, स एव स्वाध्यायः । आब० ४ अ० । सुष्ठु आ-
मयोदया आधीयते इति स्वाध्यायः । स्या० २ डा० २ उ० ।
सुष्ठु आ-मयोदया-कालवेलापरिहरणं पौरुष्यपक्षया वा
अध्यायः-अध्ययनं स्वाध्यायः । ध० ३ आधि० । “साध्वस-
प्य-क्षां क्रः” ॥ ८ ॥ २५२६ ॥ इति ध्यस्य क्रः । प्रा० ।
अणुप्रतिविद्यास्मरणं कस्यकारपर्यावर्त्तने, ध० २ आधि० ।
आधीतशुणने, प्रश्न० १ संघ० द्वार । सूत्रपौरुष्याम्, आब०
४ अ० ।

अनुना स्वाध्यायमाह—

यत्तु खलु वाचनाद-रासेवनमत्र भवति विधिपूर्वम् ।

धर्मकथान्तं क्रमशः-स्तत्स्वाध्यायो विनिर्दिष्टः ॥३॥

यत्तु—यत्तुनः अणुशब्दो वाक्यालङ्कारः, वाचनादवाचना-
प्रक्रानुप्रक्रादिरासेवनमभिव्याप्त्या मयोदया वा प्रवचनो-
क्त्या सेवनं करणमत्र प्रक्रमे भवति—जायते । विधि-
पूर्व-विधिपूर्वं धर्मकथान्तं-धर्मकथाऽन्तः क्रमशः—
क्रमेण तदासेवनं स्वाध्यायोऽपि पूर्वोक्तनिवेचनो विनिर्दि-
ष्टः—कथित इति । यो० १३ विष० । “ वारसंगो ज्ञिणकथा-
ओ, संज्ञाओ कथिओ बुधे । तं उवहसंति जम्हा, उव-
भाया तेण बुधंति ॥ ३१६९ ॥ वि० ० । (स्वाध्यायतया
गाथा उवज्ज्ञाय शब्दे द्वितीयभागे ऋ२ वृष्टे ।)

स्वाध्यायस्य भेदानाम्—

ते किं तं संज्ञाय ? संज्ञाय पंचविधे पष्ठते, तं जहा-
वायथा पठिपुच्छा परिअइथा अणुपेथा धम्मकहा ।
से तं संज्ञाय । ध० २०) औ० ।

‘ पंचविधे ’ इत्यादि सुगमम्, नवरं शोभनम् आ—म-
योदया अध्ययनं—भुतस्याधिकमनुसृत्य स्वाध्यायः, तत्र
वक्ति शिष्यस्तं प्रति शुराः प्रयाजकमात्रो वाचना पाठ-
कमित्यर्थः, एहीतवाचनेनापि संशयाद्युत्पत्तौ पुनः प्रहस्य-
मिति पूर्वाधीतस्य सुभावे शङ्कितार्थो प्रश्नः प्रचक्षते,

प्रचक्षणाविशोभितस्य सूत्रस्य मा भूतिस्मरणमिति परि-
वर्त्तना, सूत्रस्य शुश्रूषित्वयोः । सूत्रवर्त्येऽपि सम्भवति
विस्मरणमतः सोऽपि परिभाषणीय इत्यनुमेषणमनुमेषा,
विस्तारिकेत्यर्थः । एवमप्यस्तभुतं धर्मकथा विधेयति,
धर्मस्य-भुतकृतस्य कथा-व्याख्या धर्मकथेति । स्या० ४ डा०
३ उ० । औ० । (पञ्चविधस्वाध्यायः ‘ पठिकमणु ’ शब्दे
पञ्चमभागे २६६ वृष्टे व्याख्यातः ।) (स्वाध्यायाय कालव-
त्ताग्रहणम् ‘ जगविधि ’ शब्दे चतुर्थभागे १६४३ वृष्टे उक्तम् ।)

अस्वाध्यायविधयमाह—

एतो उ असंज्ञाओ, तवज्जिउ (तं) स्याउ तरिचमा मेरा ।

कालपडिलेहणाय, गंडगमरुणहिं दिहुंते ॥१३६१॥

एतो संयमघातादिओ पंचविधो असंज्ञाओ भविषी ।
तदि चेव पंचविधं वज्जिओ संज्ञाओ भवति । ‘ तस्य ’
‘ ति—तस्मि सवज्जयकाले इमा-वचयमाणा ‘ मेर ’ ‘ ति—सामा-
चारी—पठिकमिणु जाव वेला न भवति ताव कालपडि-
लेहणाय कयाए गहणकाले एते गंडगदिहुंते भविस्सह ।
गहिए सुजे काले पट्टवणवेलाए मरुणगंडहुंते भविस्स-
ति ति गाथायः ।

स्याद् बुद्धिः—किमर्थं कालग्रहणम् ? । आचोच्यते—

पंचविधे असंज्ञाय—सं जायस्यहुए पेहए कालं ।

चरिमा चउभागवसे—सियाधूमिं तमो पेहे ॥१३६२॥

पञ्चविधः संयमघातादिकोऽस्वाध्यायः । तत्परिहाना-
यं प्रयुक्तं कालं—कालवेलां निरूपयतीत्यर्थः । कालो
निरूपणीयः, कालनिरूपणमन्तरेण न जायते पञ्चवि-
धसंयमघातादिकम्—“ जह अणुशब्दं कर्तति ता चउल-
हुगा, तम्हा कालपडिलेहणाय इमा सामाचारी—दिव-
सचारीमपोरिंसीए चउभागवसेसए कालम्हाहस्यभूमिओ
ततो पडिलेहियम्वा, अहवा-तओ उच्चारपासवणकाल-
भूमि य ” इति गाथायः ।

अहियासियाई अंतो, आससे चेव मज्जे दूरे य ।

तिसेव अशहियासी, अंतो छ छव वाहिरओ ॥१३६३॥

‘ अंतो ’ ‘ ति—निषेणस्यस्ति तिष्ठि उच्चारअहियासियथे-
डिले आसएण मज्जे दूरे य पडिलेहे । अशहियासिया-
थेडिले वि अंतो एवं चेव तिष्ठि पडिलेहति । एवं अंतो
थेडिला छ, बाहि पि निषेणस्यस्य एवं चेव छ भवंति । एथ
अहियासिया दूरयरे अशहियासिया आससयरे कायम्वा ।
एमेव य पासवणे, बारस चउवीसति तु पेहेता ।

कालस्त य तिष्ठि भवे, अह सरो अथयुवयाई ॥१३६४॥
पासवणु एयणु कमेण बारस एवं चउधंसं अनुतरियम-
संभंते उवउतो पडिलेहेता पच्छा तिष्ठि कालम्हाहस्य-
थेडिले पडिलेहति । जहएणु इयथंतरिय, ‘ अह ’ ‘ ति—अन-
तरं थेडिलेपडिलेहा जोगासंतरियेव सरो अथमेति, ततो
आवससंगे करे ।

तस्मिं विधि—

अह पुण निव्वाओ, आवासं तो करेति सव्वेऽपि ।

सङ्गाहकइयावा—ययाइ पच्छा गुरु ठंति ॥१३६५॥

अथेत्यानन्तर्ये, सूर्यतथामण्यन्तरमेव आवस्सयं करेति । पुनर्विशेषये, बुधिमहावस्सककरणं विसेसेह—निष्वाघायं, वाघाद्यं च । जदि निष्वाघायं ततो सव्ये गुरुसहिया आ-वस्सयं करेति । अह गुरु सहेषु धम्मं करेति ता आव-स्सगस्स साहहि सद्द करणजस्स वाघाओ भवइ । ज-मि वा काले तं करणजस्स तं-हासंनस्स वाघाओ भणइ तओ गुरु निसिज्जहरो य पच्छा चरित्तातियारजाणह्ण्डा काउस्सयं ठाहिंति ।

सेसा उ जहासिं, आपुच्छित्ताणं ठंति सट्ठाये ।

सुत्तथकरणहेउ, आयरिणं ठियमिं देवसियं ॥१३६६॥

सेसा साह गुरुं आपुच्छित्ता गुरुणस्स मग्गओ आसन्नं दुं आधाराण्हियाय जं जस्स ठाणं तं सट्ठाणं । तत्थ पच्छिमंताणं इमा ठवण । गुरु पच्छा उयंनो मज्जेण गंतुं सट्ठाणं ठायइ, जं वामओ तं अण्णेरसव्वेण गंतुं सट्ठाणं ठायन्ति । जं दाहिणओ अण्णेरसव्वेण गंतुं ठायं-ति, तं च अण्णायं ठायंति सुत्तथकरणहेउ । तत्थ य पुष्पा-मव ठायंता ' करमि भंन ! सामाहयमिति ' सुत्तं करेति, प-च्छा जाह गुरु सामाहयं करत्ता येसिरामि ति भणित्ता ठिया उम्मग्गं, ताह देवसियाह्यारं चित्तेति । अन्नं भणंति-जाह गुरु सामाहयं करेति ताह पुष्पट्टिया वि तं सामाहयं करेति सेसं कंठे ।

जो हुज्ज उ असमत्थो, बालो बुद्धो गिलाणपरित्तो । सो विकहाइविहंओ, अच्छिज्जा निजरापही ॥१३६७॥

परिस्सेतो पाटुणगादि सो पि सज्जायज्जाणपरो अ-च्छति । जाह गुरु ठंति ताहं तं पि बालादिया ठायंति एण विहिया ।

आवासगं तु काउं, जिणोवहं गुरुवण्णं ।

तिमि थुई पडिलेहा, कालस्स इमा विही तत्थ ॥१३६८॥

जिणहिं गण्णदराणं उवहं, ततो परंपरणं जाव अहं गुरुवण्णं आगयं, तं काउं आवस्सयं अण्णे निगिण धुतीओ करेति । अहवा—एगा एगसिलोंगिया, चित्तिया चिसिलोंगिया, तत्तिया (त) तिचिसिलोंगिया । तस्मिं सम-कीय कालपडिलेहणविही कायववा ।

अच्छउ ताव विही, इमा कालभेओ ताव बुच्चइ—

दुविहो उ होइ कालो, वाघाद्यं एरो य नायवो ।

वाघातो धंयसालाय, धट्ठणं सट्ठकहणं वा ॥१३६९॥

पुव्वं कंठे । पच्छिजस्स व्याधया—जा अतिरित्ता वसही कण्णडिगसंविधा य सा धंयसाला । ताप अति-ताणं घट्ठणपडणइ वाघायदोसो, सट्ठकहणं य वेला-इक्कमण्णदोसो ति । एवमादि ।

वाघाय तहओ सिं, दिजइ तस्सेव ते निवेएति ।

इयरे पुच्छंति दुवे, जोगं कालस्स घेच्छामो ॥१३७०॥

तस्मिं वाघातिमे दोसिण जे कालपडियरगा तं निग्गच्छंति । तेसि ततिओ उवज्जायादि दिज्जइ । ते कालगादियां

७१

आपुच्छणसंदितायणकालपवेयणं च सव्वं तस्सेव करेति । एत्थ गंडगट्टिनां न भवइ । इयरे उवउत्ता चिट्ठंति । सुद्धे काले तत्थ उवज्जायस्स पवेयंति ताहं दंडधरो बाहिं कालपडिचरणं चिट्ठइ । इयरे दुइगा वि ओतो प-विसंति, ताहं नीतिदंडधरो अतीति । तेण पट्ठविण सज्जायं करेति ।

निष्वाघाय पच्छुं, अस्सायः—

आपुच्छण किक्कम्मे, आवासिय पडियरिय वाघाते ।

इंदियदिमा य तारा, वासमसज्जाद्यं चैव ॥१३७१॥

निष्वाघाते दोसि जणां गुरुं आपुच्छंति—कालं घेच्छामो । गुरुणा अणुण्णया ' कितिकम्मं ' ति—यंक्कं काउं दंडं यं उवउत्ता आवासियमासज्जं करेत्ता पमज्जन्ता य निग्गच्छंति । अन्तरे य जइ पक्खलंति पडेति वा वाधादि वा विलग्गाति कितिकम्मादि किंचि वितहं करेति ततो कालवाघाओ । इमा कालभूमीपांडियरक्खिही । इदिपहि उवउत्ता पडियरंति । ' दिस ' ति—जत्थ च वउरो वि दिसा दीसंति । उडमि जा तिजि तारा दीसंति । जइ पुण न उवउत्ता अणिट्ठो वा इंदियवसओ ' दिस ' ति दिसामोहा दिसाओ वा ताराओ वा न दीसंति वासं वा पडइ । असज्जाद्यं वा जायं तो कालयहो ति गाथायः ।

कि च—

जइ पुण गच्छंताणं, धीयं जेइं ततो नियत्तेति ।

निष्वाघाय दोसि उ, अच्छंति दिमा निरिक्खंता ॥१३७२॥

तस्मिं च गुरुसमीवा कालभूमी गच्छंताणं अन्तरे जइ धीतं जाति वा कुसर तो निज्जेति । एवमाकारणेहि अवाहया ते दो वि निष्वाघायण कालभूमि गया । संज्ञा-समादिबिहीण पमाज्जता निसज्जा उजाट्टिया वा एक्कका दो दिसाओ निरिक्खंता अच्छइ ति गाथायः ।

कि च—तत्थ कालभूमीयं ठिया—

सज्जायमाचितंता, कण्णं दट्ठण पमिनियत्तेति ।

पत्ते य दंडधारी, मा बोलं गंडए उवमा ॥ १३७३ ॥

तत्थ सज्जायं (अ) करेता अच्छति, कालेवेल च पडियरइ । जइ गिद्धे तिरिण सिंसिरे पंच वासासु सत्त कण्णारांत (पडेति) पेच्छेज्ज तदा विनियत्तेति । अह निष्वाघायणं पत्ता कालगहणवेला ताहं जो दंडधारी सो ओतो पधिसिन्ता भणइ—बहुपडियरणा कालेवला मा बोलं करेह, एत्थ गंडगोवमा पुव्वभणिया कज्ज ति गाथायः ।

आयोसिण बहुहि, सुपमिमे सेसेसु निवणइ दंठो ।

अह तं बहुहिं न सुयं, दंडिजइ गंडओ ताहो ॥१३७४॥

जहा लाए गामादिदंडण आघासिए बहुहि सुए धेवहि असुए गामादिठउ अकरेतस्स दंडो भवति । बहाइ असुए गंडस्स दंडो भवति । तहा इहं पि उवसंहरियव्वं । ततो-दंडधरं निग्गए कालगही उट्टइ ति गाथायः ।

सो य इमेरिसो—

पियधम्मो ददधम्मो, संविग्गो चैवज्जअभीरू य ।

लेखयस्यो य भूमीक, कालं पडिलेहए साहू ॥१३७॥

पिषधम्मो द्दधम्मो य एत्थ चउत्तमो । तत्थिमो पढम-
म्मो । निष् संसारअड्डिमो संविमो । वल्ल-पावे तस्स
भीक-जहा नं भवति तहा जयइ । एत्थ कालविहीजा-
ण्णा खएण्णो । सत्तवंतो भमीक । एत्थंसा साहू कालपाडि-
लेहम्मो । प्रतिजागरकख प्राहकखेति गाथार्थः ।

ते य तं वेलं पांडयरता इमेरिस्स कालं तुलेंति—

कालो संक्राय तहा, दो वि समप्पंति जइ समं चैव ।

तह तं तुलेंति काले, चरिमं च दिस्स असञ्जाए ॥१३७६॥

संक्राय धरेंतीए कालमहाणमादत्तं तं कालमहाणं स-
ञ्जाए य जं संसे एते दो वि समं जहा समप्पति तहा
तं कालवेलं तुलेंति । अहवा-तिषु उत्तरादियासु संक्राय
गिणहति । 'चरिमं' ति-अचराए अचगयसंक्राय वि गेण्हंति
तहावि न दोसो ति गाथार्थः । आध० ४ अ० ।

ततः कालस्य प्रहण्येला वसेत्त न वा ? इति, तत्र च-काल-
बेलाभिरूपेण एव विधिरिति वक्ष्यमाणः—

दुविहो य होइ कालो, वाधातिम एयो य नायव्वो ।

वाधाभ्यो घषसालाएँ, घट्ठणं सट्ठकहणं वा ॥ ६३६ ॥

द्विविधो भवति कालो—व्याघातकालः, इतरथ—अव्या-
घातकालः । तत्र व्याघातकालं प्रतिपादयन्नाह—व्याघातः
घट्ठसालायाम्—अनाथमण्डपं दीपं, घट्ठना—परस्परं
वैदेशिकैर्वा स्तम्भैर्वा सह निगच्छन्तः प्रविशतो वा ताह-
शा व्याघातकालः । तथा आरुकादीनां यथाचार्य धर्म-
कथां करोति सोऽपि व्याघातकालः । न तत्र कालप्रहणं
भवति नापि कलावैलानिरूपणार्थं प्रचलनं भवति ।

वाघाते तश्चो सिं, दिज्जइ तस्सेव तं निवेयंति ।

निव्वाघाते दुषि उ, पुच्छंती काल वेच्छामो ॥ ६४० ॥

एवं घट्ठसालायां व्याघाते सति तृतीयस्तयोः—कालप्रा-
हणोः उपाध्यायादिदीपेन येन तस्यैवाग्रतो बाह्यत एव
निषेद्यन्ति सन्निधापयन्ति च । अथ निव्योघाते भवति-
न कालश्च घट्ठसालायां धर्मकथादिषां कालव्याघातः वैदे-
शिकादिव्याघातो वा, ततश्च निव्योघाते सति ज्ञाव वि-
गच्छतः, एकः कालप्राहकः अपरां दृष्टधारी, पुनश्च तौ
पृच्छतः । यदुत काले गृहीत-वेलां निरूपयति इत्यर्थः,
तथा च निगच्छतां यथेते व्याघाता भवन्ति ततश्च नि-
वर्त्तन्ते-न गृह्णन्ति कालम् ।

के च ते व्याघाताः ?,—

आपुच्छन् किइकम्मं, आवस्सियखलियपडियवाधाओ ।

इंदियदिसा य तारा, वासमसञ्जाइयं चैव ॥ ६४१ ॥

जइ पुण वचत्ताणं, छीयं जांइ च तो नियत्तंति ।

निव्वाघाते दोअि उ,अच्छंति दिसा निरिक्खंता ॥६४२॥

गोखादि कालभूमिण, होजा संसप्पगा य उट्ठेजा ।

कविहसियवासवेज्जु-कगजिए वावि उवघातो ॥६४३॥

आपृच्छन्ता नाम-आपृच्छन्ता गच्छन्ति, दंडनं गहाय म-
र्याएण वेदादिमं समासमशो कालस्स वेलं निरूपेयं । एवं
च यदि न पृच्छन्ति ततो व्याघातो भवति-न प्राश्नः कालः ।
अथाविनयेन वा पृच्छन्ति तथाऽपि व्याघात एव । कृति-
कर्म च-वन्दनं यादं न कुर्वन्ति, आविनयेन वा कुर्वन्ति, आव-
स्थिकां च यदि न करोति, आविनयेन वा करोति, स्मृतं
वा गच्छतां यदि स्मभ्यादी भवति, एतन्नं वा तथामत्यतम-
स्य यदि भवति, एवमभिरव्याघातो भवति । तथा
'इदिय' ति-अवण्णियादीनामिन्द्रियाणां ये विषयास्ते अ-
ननुकुला भवन्ति ततो न गृह्यन्ते । एतदुक्तं भवति—यादं
क्षिन्धि भिन्धीत्येवमादि श्रूयन्ति शब्दं ततो निवर्त्तन्ते । एवं
गन्धश्चाशुभो यदि भवति, यत्र गन्धस्तरत्र रस इति, विरूपे
पर्यायि रूपं किञ्चिद्, एवं सर्वत्र योजनीयं ततो निगच्छन्ति,
तथा दिग्माहश्च यदि भवति ततो न गृह्यते । तारकाश्च यदि
पतन्ति, वर्षणं वा यादं भवति, तत्र एभिरनन्तकालव्याघातः
कालो न गृह्यते । अस्वाध्यायिकं च यदि भवति, तथा यदि
पुनर्दुज्जां क्षुत्तं ज्योतिषां—आग्निः उद्योतां वा भवति ततो
निवर्त्तन्ते । यदा तु पुनरुल्लसणो व्याघातो न भवति, तदा नि-
व्याघाते सति ज्ञाव विगृह्यतो दिशो निरूपयन्तां क्षणमात्रम् ।
तथा एभिश्च कालभूम्यां गतानामुपघातो भवति । यदि तत्र काल-
मण्डलकं गोरुपावटः, आदिप्रहणाद्-मांशपादिषां उपविष्टो
भवति ततो व्याघातः । कदाचित्छात्र तस्यां कालभूमौ सम्प-
गाः पिपीलीकादय उन्तिष्ठन्त ततश्च व्याघातः कदाचिद्वा क-
पिहमिन्त-विरलवानरमुसहस्रिन् भवति । अथवा-कपिहसि-
नम्—उदिलयं वा शीम्ह जलं वा विधुत्तं वा भवति, उल्का-
पातो वा भवति, गजितय्वानिवो धूयन्त, एभिः सर्वैर्व्याघातः
कालस्य, न गृह्यन्त इत्यर्थः ।

सञ्ज्ञायमचितंता, कण्णं दट्ठसु तो नियत्तंति ।

वेलाएँ दंडधारी, मा वेलां गंडए उवमा ॥ ६४४ ॥

एवं ते कालवैलानिरूपणार्थं निगताः स्याध्यायमकुर्वाणा
एकप्रां कालवैला निरूपयन्ति । अथ तत्र कनकं पर्यायिन्
ततः प्रतिनिवर्त्तन्ते । कनकपरिमाणं च वक्ष्यति—“निपेवस्स-
नेव धिसिस्सिग्वास” इत्ययमादिना । अथ तत्र वर्त्तन्ते तदा
कालप्रहण्येवलायां जातार्यां दृष्टधारी प्रविश्य सुसस्मीपे कथ-
यति, यदुत कालप्रहण्येवला वर्त्तन्ते मा वेलां कुरुन् अल्पशष्टै-
रवाह्नैश्च भवितव्यम् । अत्र च गण्डकट्टपात्तः, यथा हि ग-
ण्डकः कीर्त्तमश्चिन्कारण आपेण उक्कुरटिकायामारुह्य घा-
पयति प्राप्नो इदं प्रच्युत्सि कर्त्तव्यम् । एवमसाविण दृष्ट-
धारी भण्ति—यदुत कालप्रहण्येवला वर्त्तन्ते ततश्च भवद्भि-
रपि गर्जितादिपृपयुक्तमचितव्यमिति ।

आघांमिए बहुहिं, सुयम्मि सेसेसु निवडई दंडो ।

अह तं बहुहिं न सुयं, देडिज्जइ गंडओ तोह ॥ ६४५॥

एवमाघोपितं सति दृष्टधारीणां बहुभिश्च भुत्तं शेषा-
श्च स्तोकास्तेन धुतम्, ततश्च तथापुनरि दृष्टो निपतति-
स्वार्थकरणं नातुह्ययत । अथेदं तदा घोपितं यद्बहु-
भिन् धुतं स्तौकैः धुतं ततश्च तस्यैव दृष्टधारीणो निपतति-
तस्यैव स्वाध्यायनिरोधः त्रियते । यच्च गण्डकरवैधं, यथा

गण्डकेनाघोषिते बहुभिर्गामीणैः भुते सति यैः स्तोकैर्न भुतं त दृग्गन्ते, अथाघोषिते स्तोकैः भुतं बहुभिर्न भु-
तं ततो गण्डके एव दृग्ढा निपततीति ।

कालो सञ्ज्ञाय तद्वा, दो वि समर्पति जह समं चैव ।
तद् तं तुलति कालं, चरिमदिसं वा असञ्ज्ञाय॥६४६॥

तौ च प्रत्युपेक्षकौ कालः सन्ध्या च यथा द्वे अपि सम-
कमेव समाप्तिं व्रजतस्तथा तं कालं तुल्यतः । एतदुक्तं
भवति—यथा कालसमाप्तिर्भवति सन्ध्या च समाप्तिं या-
ति तथा तुल्यतः प्रत्युपेक्षकौ । 'चरिमदिसं वा असञ्ज्ञा-
यं' ति—चरिमा—पश्चिमा दिग् असन्ध्या—विगतसन्ध्या
भवति यथा कालश्च समाप्यते तथा शृङ्गति ।

इदानीं किंविशिष्टेन पुनः कालः प्रतिजागरणीयः ? इत्यत आह—
पियधम्मो ददधम्मो, संविमो चैवऽवज्जमीरु य ।
खेयञ्चो य अमीरु, कालं पडिलेहए साहु ॥६४७॥

प्रियः—एष्टो धर्मोऽस्यति प्रियधम्मो, तथा इदः—स्थितो
निश्चलो धर्मो यस्य स तथा, 'संविग्गो' मोक्षसुखाभि-
लाषी, अवज्जमीरुः—पापभीरुः, जदधः—गीतार्थः त-
था अमीरुः—सत्त्वसंपन्नः एवंविधः कालं—कालग्रहण-
वर्णां प्रत्युपेक्षते साधुः, एवंविधः कालवेलायाः प्रतिजा-
गरणं करोति ।

इदानीं दृग्ढधारिणि घोषयित्वा निर्गते पुनश्च स द्वि-
तीयः कालप्रादो कालसंदिशनायै शुरोः समीपे प्रविश-
ति । कथम् ?—

आउत्तपुव्वमणिए, अणुपुञ्जा खलियपडियवापात्त ।
घोसंतमूदसंकिअ, इंदियविसए वि अमणुखे ॥६४८॥

स च प्रविशन् आयुक्तः—उपयुक्तः सन् प्रविशति । ए-
तस्मिन्च प्रवेशने पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यं यतो निर्गच्छतो यो
विधिः प्रविशतोऽपि स एव विधिर्निरत्यत आह—पूर्वमणि-
तमतत् । अथ त्वनापुच्छयैव गुरुं कालं शृङ्गाति ततश्चाना-
पुच्छय शृङ्गीतस्य कालस्य, एतदुक्तं भवति—शृङ्गीतोऽप्य-
सौ न भवति । तथा स्थलितस्य सतः कालव्याघातः, प-
तितस्य व्याघातः कालस्य । एवं संजाते सति कालो न
शृङ्गाति । तथा प्रविष्टस्य गुरुवन्तकालं केनचित्सह ज-
ल्पनः कालो व्याहृत्यते । तथा शृङ्गो यदि भवति आव-
लान् विधिं विधायितन ददाति तथाऽपि व्याहृत्यते कालः,
तथा शृङ्गाय न जानाति किमवर्णां दत्ता न वेत्यस्याम-
वस्थानां व्याहृत्यते कालः । इन्द्रियविषयाश्च यथमनोना
भवन्ति तथाऽपि कालो व्याहृत्यते, क्षिप्ति भिन्नीत्येवं
विधानं शृङ्गान् शृङ्गाति । नन्वोऽनिष्टो यदि भवति य
त्र गन्धस्तत्र रसोऽपि, विकरालं रूपं पश्यति, स्पर्शेन ले-
द्विधानोऽकस्मान्भवति, एवंविधे सत्यामपि वेलायां न
शृङ्गाति कालम् ।

प्रविष्टश्चासौ किं करोतीत्यत आह—

निसीहिआ नमोक्कारे, काउसग्गे य पंचमंगलए ।
पुव्वाउत्ता सव्वे, पट्टवणचउक्कनाणसं ॥ ६४९ ॥

प्रविशन् गुरुसमीपे कालसन्दिशनायै यदि निषधि-
कां न करोति ततः कालो व्याहृत्यते । नमस्कारं
करोति—'नमो जमासमणाय', अथैव न भवति
ततः कालव्याघातो भवति । प्राप्तयेयापिकाप्रत्ययं कायो-
त्सर्गम् अष्टोच्छ्वासं करोति, नमस्कारं च चिन्तयति, इरिया
वहियं च अवसरे पडिक्कमति, जह दुरात्रो जदि आसन्न-
ओ वा आगतो, पुवरसो नमस्कारेणोत्तरायति—पञ्चमङ्गल-
केतव्यैः । पुनश्च संदिशायपि कालग्रहणाय निर्गच्छति ।
निर्गच्छन् 'जदि आवसिस्सं न करेइ खलति पडति वा
जीयो वा अंतरे इवज्जा एवमादीदि उवइम्मइ' इदानीं काल-
ग्रहणवेलायां किं कर्तव्यं साधुभिः ? इत्याह—'पुव्वाउत्ता'
पूर्वमेव दृग्ढधारिघोषणान्तरमुपयुक्तः खड्डं गर्जितादौ भ-
वन्ति । उपयुक्ताश्च सन्तः कालग्रहणकालं सर्वे स्वाध्या-
यप्रस्थापनं कुर्वन्ति । 'चउक्कनाणसं' ति—कालचतुष्कस्य
यथा नानावर्गं भवति तथा वषयामः, कालचतुष्कम्—अः
प्रादोषिकः, अपरोऽद्वेरात्रिकः, अग्रो वैरात्रिकः, अपरः
प्राभातिकः । एतच्च मात्स्वकारो वक्ष्यति ।

इदानीं कालं शृङ्गतः को विधिर्निरत्यत आह—

धोवावसेसियाए, सञ्ज्ञाय ठाह उत्तराहुणे ।

चउवीसगहूअपुण्णिय—पुव्वग एकैकपदिसाए ॥६५०॥

स्तोकावेशेयायां सन्ध्यायां 'पुणो कालमंडलयं पमज्जिता'
निषधिकां कृत्वा कालमण्डलकं प्रविशति, ततश्चोत्तराभिमु-
खः कायोत्सर्गं करोति, तस्मिन्च पञ्चनमस्कारमष्टोच्छ्वासं
चिन्तयति । पुनश्च नमस्कारेणोत्तरायै मुक् एव चतुर्विंशति-
स्त्वैव 'लोगम्मउज्जायकरं' पठति मुखमध्यं, तथा 'दुमपुण्णि-
यपुव्वगं' ति—दुमपुण्णिका—'अमो मंगलं पुव्वगं' ति—आ-
मण्यपूर्वकं कहे तु कुज्जा सामञ्जस्यैः । एतच्च एकैकस्यां
दिशि चतुर्विंशतिस्तथादि 'सामन्नपुव्वगपउज्जेतं कइइ, दंड-
धारी वि उत्तराभिमुहस्स संदिउयस्स वामपासे पुव्वदिसाहु-
तो अग्गओ तेरिच्छं दंडं धोइ उइइयुअओ, पुणो तस्स
पुव्वाईसु दिसासु चलतस्स दंडधारी वि तव्वे भवति ।'

इदानीं स शृङ्गं कालं यद्येवं शृङ्गाति ततो
व्याहृत्यते । कथमित्यत आह—

भासंतमूदसंकिअ, इंदियविसए य होइ अमणुखे ।

विद् य औयऽपरिणाय, सग्गे वा संकिअं तियह ॥६५१॥

भाषमाणः—आहुतसंश्लेषे पठन् यदि कालं शृङ्गाति ततो
व्याहृत्यते कालः । शृङ्गो दिशि अध्ययनं वा यदि भवति
ततो व्याहृत्यते कालः । शृङ्गो वा—न जानाति किं मया दु-
मपुण्यपद पठितं न वेत्येवंविधायां शृङ्गायां व्याहृत्यते का-
लः । इन्द्रियविषयाश्च अनमोनाः—अमोमनाः शब्दादयो
यदि भवन्ति ततो व्याहृत्यते कालः । 'सोदिणं किं भिद-
मारइ विस्सरे बालाईयं रावणं वा खड्डं वा पेच्छति, पिसा-
याईयं बीडावण्यं, गंधं य दुरीमंवे, रसं वि तन्धेय जत्थ
गंधा तत्थ रसो, फासो विबुल्लुपहराईयं' एवंमेत्त्वमनो-
ह्यु विषयेषु सत्सु व्याघातो भवति । तथा विन्ध्युत्थपरि-
पतति शरीरस्योपधेयां कालमण्डलके वा ततो व्याहृत्यते ।

सञ्ज्ञाय

तथा क्षुते यदि भवति ततो व्याहृत्यते । 'अपरिणत' इति । कालप्रवृत्तभावोऽपगतोऽन्यथितो वा जातस्ततश्च व्याहृत्यते कालः । तथा शङ्कितनाथि गङ्गितादिना व्याहृत्यते कालः । कथम् ? यथैकस्य साधोर्गङ्गितादिशङ्का भवति ततो न व्याहृत्यते कालः, द्वयोरपि शङ्किते न भज्यते कालः, अथाणां तु यद्यि शङ्का गङ्गितादिजितता भवति ततो व्याहृत्यते । तच्च स्वगण्ये—स्वगण्ये त्रयाणां यदि शङ्कितं भवति, न परगण्ये, ततो व्याहृत्यते ।

इदानीमस्या एव गाथाया आध्याकारः
किञ्चिद्व्याख्यानं (यथा) माह—

मूढो व दिसऽन्यथे, भासतो वाऽपि गिरहइ न सुजके ।
अज्ञं च दिसऽन्यथे, संकतोऽपिद्विवसं वा ॥३०६॥

मूढो यदा दिशि भवति अध्ययने वा तदा व्याहृत्यते । भाषमाणो वा ओष्ठसञ्चारणं यदि शङ्काति कालं ततो न श्रुयति । अन्यां वा दिशं संक्रान्तो मोहात्, अध्ययनं वाऽन्यत् संक्रान्तं द्रुमपुष्पां मुक्त्वा 'सामप्रपुष्पेण गन्धो उत्तराप वा विलाप दक्षिण्ये गतो' यद्वाऽन्यां दिशं शङ्कमानः, अन्यद्वाऽध्ययनं शङ्कमानो यदा भवति तदा न श्रुयति । अन्ति—अशोभने वा शब्दादिविषयसन्निधाने व्याहृत्यते । कालः, 'ततो आर्विस्सयं काऊण नीसरति कालमंडलाओ' एवं गृहीतेऽपि काले यदि कालमण्डलकान्तिगच्छन्नावश्य-कादि न करोति ततो व्याहृत्यते एव काल इति ।

किञ्च—

जो वचंतामि विही, आगच्छंतमि होइ सो चेव ।
जं एर्यं नाशचं, तमहं पुच्छं समासेणं ॥ ६५२ ॥

य एष प्रथमं वसन्तव्रजतो विधिरुक्लस्यथा—'यदि कवि-हसियं वा उक्ता वा पठति, गज्जति वा, एवमार्हति उव-थाओ गहियस्स वि कालस्स होइ, आगच्छंतस्स वसहि' ततश्च यो विधिर्भजतः कालभूमावुक्तः आगच्छतोऽपि पुनर्वसतो स एव विधिर्भवति । यत्पुनरत्र वसतो प्रविशतो नानात्वं—भद्रस्तदहं नानात्वं वक्ष्ये समासतः—संक्षेपेण ।

इदानीं नानात्वं प्रतिपादयन्माह—

निसिहीया नमुकारं, आमजावडणपडणजोहक्खे ।

अमजपिपीए वा, छीए छिजेव कालवहो ॥ ६५३ ॥

कालं गृहीत्वा गुरुकाशे प्रविशन् यदि निषधिकां न करोति ततः कालव्याघातः, तथा 'नमाकारं' नमो लमासमणाय इत्येवं यदि न प्रविशन् भवति ततो गृहीतोऽपि कालो व्याहृत्यते । तथा 'आसजासज्' इत्येवं तु यदि न करोति ततो व्याहृत्यते गृहीतोऽपि । तथा साधोः कथयिदावडण—अभिपठ्यं कालो व्याहृत्यते, पतने लेप्टा—देरासमं वा, ज्योतिष्करणे वा व्याहृत्यते । तथा यदि प्रमात्रयन् न प्रविशति ततश्च व्याहृत्यते कालः । भीतः—जस्तो वा यदि भवति तथाऽपि व्याहृत्यते । क्षुते वा व्याहृत्यते । क्षिणत्ति वा—यदि माजोर्वादिस्तियं क्व क्षिण्त्

व्रजति, ततश्चैभिरनन्तरोदितैः कालस्य वयो-महो भवतीति ।

आगम इरियावहिया, मंगल आवियणं तु मरुनायं ।
सव्वेहि वि पट्टविपेहि, पच्छाकरणं अकरणं वा ॥ ६५४ ॥

आगत्य च गुरुसमीपमीयां पथिकां प्रतिक्रामति । कायो-त्सर्गं वाशोक्षासं पञ्चनमस्कारं चिन्तयति, तत्रैव श्रोता-रयति । मङ्गलमिति पञ्चनमस्कारम् उच्यते । तत ईश्वरपथि-कां प्रतिक्राम्य गुरोः आविषयति—निवेदयति कालमित्यर्थः । अत्र मरुना बंधणो तत्रैव ज्ञाते-दृष्टान्तः । तं जहा-कम्हिइ पट्टेण धिञ्जाइयाणं राइणा दिणं, तेहि च घोसाविषयं—जो सामन्तो सो गणइउ आगत्ये भागं एर्य, एवं हक्काए जो आगतो तेण लहं भागो, जो पुण गामाइसु गतो सो पुक्को । एवं साइ वि बंडधारिणो घोसिए ज उवउत्ता ठिया णिवेदिए य कालं जेहि स—ज्जाओ पट्टविओ ताणं सज्जाओ दिज्जे । ज पुण विकहा-दिहा ठिया ताणं सञ्ज्ञायकरणं न दिज्जे । एतद्वाह—सर्वैः साधुभिः स्वाध्यायं प्रस्थापितं सति पश्चात्तैः स्वाध्यायकरणं दीयते । य पुनः कालग्रहणवेलायामुपयुक्ता न स्थिता न स्वाध्यायप्रस्थापनवलायां सांस्कृतिता भूतास्तैः स्वाध्यायकरणं न दीयते ।

इदानीं मरुकथानकमुपसंहरामाह—

सन्धिहियाण वडारो, पट्टविषमया नो दण कालं ।

वाहिएए पडियए, पविसइ ताहव दंडयरो ॥ ६५५ ॥

सन्धिहितानां वैविध्याद्वर्णनां 'वडारो' षट्पदः आक-रन्म-आह्वानं यथासंस्कृतिनां, य तु नागतस्त्वानं न व-हटको—विभागो जातः । एवमत्रापि 'पट्टविष' नि-स्वाध्या-यप्रस्थापने यैः कृतं तन्मये दीयते स्वाध्यायः । य पुनः प्र-मात्रिनस्त्वानं न दीयते काल इति । कालं गृहीतं स्वाध्यायां भवति । पुनश्च निवेदिनं सति कालं पुनर्वाहरन्त्यः प्रतिज्ञा-गरकः प्रच्यते । पुनश्च तत्र बहिः स्थितं प्रतिज्ञागरके सति ततो दण्डधारी प्रविशतीति ।

पट्टविष वंदिए य, ताह पुच्छेहि किं सुयं भंते ॥

ते वि य कहंति मव्वं, जं जण सुयं व दिहुं वा ॥ ६५६ ॥

पुनश्चासौ प्रस्थापितस्वाध्यायो बन्धितशुरुष सज्ज नदा साधून् पुच्छति दण्डधारी, यदु-दं भवन्त । भवतां मध्यं केन किं धुनम् ? तऽपि च साधवः कथयन्ति सर्वं यथेन श्रुते गङ्गितादि, दृष्टे वा कापमुखादि ।

पुनश्च तत्र केषाञ्चिद्विज्ञादिशङ्का भवति ततश्च को विधिरीत्यत आह—

एकस्म दोएह वा से—कियम्मि कीरइ न कीरए तियहं ।

समागम्मि संकिए पइ-गणम्मि गंतुं न पुच्छंति ॥ ६५७ ॥

एकस्य गङ्गितादिशङ्किते क्रियते स्वाध्यायः, द्वयोर्वा, त्र-याणां पुनर्गङ्गितायाशङ्कायां न क्रियते स्वाध्यायः । एवं य-दि स्वगणे शङ्का भवति; ततश्चैवंविधायां स्वगणे शङ्कायां सत्यां परगणे—अन्यगच्छं गत्वा न पुच्छन्ति । किं कारणम् ?

यत इह कदाचित्स कालमाहकः साधु अधिरादिनाऽनायु-
क्त आसीत्, ततश्च देवता कालं शोधयितुं न वदति । तत्र
तु परमये नैवम् । अथवा-परमणु एव कदाचिदनायुक्तः कश्चि-
द्भवति इह तु नैवम् । तस्मात्परमणु न प्रमाणमिति ।

इदानीं यदुक्तमासीत् 'कालचतुष्के नामात्वं वक्ष्यामः'

तत्प्रदर्शयन्नाह—

कालचतुष्के नाथ-चयं तु पादोत्तियमि सन्वे वि ।

समयं पटुवयंती, सेसेसु समं व विसमं वा ॥ ६५८ ॥

कालानां चतुष्के कालचतुष्कम् । तत्रैकः प्रादोषिकः, द्वितीयो
ऽर्द्धरात्रिकः, तृतीयो वैरात्रिकः, चतुर्थः प्राभातिकः काल इति ।
एतस्मिन् कालचतुष्के नामात्वं प्रदर्शयते । तत्र प्रादोषिककाले
सर्वे एव समकं स्वाध्यायं प्रस्थापयन्ति । शेषेषु तु त्रिषु
कालेषु समकम्—एककालं स्वाध्यायं प्रस्थापयन्ति विषमं
वा—न युगपद्वा स्वाध्यायं प्रस्थापयन्तीति ।

इदानीं चतुर्णामपि कालादीनां कनकपत्रे सति यथा

व्याघातो भवति तथा प्रदर्शयन्नाह—

इदियमाउत्सायं, इत्यंति कथमा उ सच उक्तां ।

वासासु य तिति दिसा, उउबदे तारगा तिति ॥ ६५९ ॥

इन्द्रियैः-अथवाऽऽदिभिरुपयुक्तानां ग्रन्थि-व्याघातं कुर्वन्ति
कालस्य कनका उच्छेदनं सतः । एतच्च वक्ष्यति । 'वासा
सु य तिति दिस' 'ति-वर्षासु-वर्षाकाले प्राभातिके काले
सुखमात्रे तिष्ठतु दिक्षु यत्कालोक्तः शुद्धयति चक्षुषो न
कुञ्जादिभिरन्तरेतत्सतो गृह्यत एव कालः, अन्यथा व्या-
घात इति । एतद्विशेषविषयं प्रदर्शयते, 'शेषेषु त्रिष्वप्यु-
क्तेषु चतसृष्वपि दिक्षु चक्षुष आलोको यदि शुद्धय-
ति ततो गृह्यते वर्षाकाले नाम्पथा । एतच्च प्रकटी-
कृत्यति । 'उउबदे तारगा तिति' 'ति-श्रुतुष्वदे-शी-
तोष्णकालयोराद्येषु त्रिषु कालेषु यदि मेषच्छब्दोऽपि तारकात्र-
य इत्यन्ते ततः शुद्धयति कालप्रमाणम् । यदि पुनस्तिष्ठोऽपि
न इत्यन्ते ततो न प्रायः । प्राभातिकस्तु कालः श्रुतुष्वदे
मेघेन्द्राद्व्यमानायामव्यक्तस्यामपि तारकायां गृह्यते कालः ।
वर्षाकाले त्वेकस्यामपि तारकायामव्यमानायाम् अन्तरो-
ऽपि काला गृह्यन्ते ।

इदानींमिनामय गाथां भाष्यकृद् व्याख्यानयति—

कथमा इत्यंति कालं, तिर्यचसत्तेव धिसिसिरवासे ।

उक्ताउ सेरहागा, रेहारहितां भवे कथमा ॥ ३१० ॥

कनकाः ग्रन्थि कालं त्रयः पञ्च सत यथासंख्येन 'धि-
सिसिरवासे' श्रीष्मकाले त्रयः कनकाः कालं व्याग्रन्थि,
शिथिरकाले पञ्च ग्रन्थि कालं, वर्षाकाले सत ग्रन्थि का-
लम् । इदानीमुक्ताकनकयोलेक्षणं प्रतिपादयन्नाह—उक्ता
सेरहागा भवति । एतदुक्तं भवति—नियततो ज्योतिषिण्ड-
व्य रेखायुक्तस्य उल्केत्याख्या । स एव च रेखादिहोतो
प्रयोजित्वाऽपि कनकाऽभिधीयते ।

सन्वेऽपि पदमजायते, दीक्षि उ वसभा उ ब्राह्मा जाया ।

तद्भो होइ गुरुणं, चउत्थम्भो होइ सन्वेऽपि ॥ ६६० ॥

तस्मिन् प्रादोषिके काले गृहीते सति सर्वे एव सा-
धवः प्रथमयाम् यावत्स्वाध्यायं कुर्वन्ति । द्वौ व्याघ्री यामौ

दृष्टभाषां भवतो गीतार्थानाम् । ते हि स्वार्थे चिन्तयन्त-
स्तावन्तिष्ठन्ति यावत्प्रहरद्वयमतिक्रान्ते भवति, तृतीया च
पीठस्थवतः । ततस्ते चैव कालं गृह्णन्ति । अह्नवस्य
उच्यतेऽप्यर्थे संदिशयन्ता ततो कालं वेणुणं आयरियं
उद्गृह्णन्ति, वेणुणं दाक्ष्णं भ्रमन्ति—सुतो कालो, आय-
रिया भ्रमन्ति—तह सि, पच्छा ते वसभा सुयन्ति, आय-
रिया वि बितियं उद्गृह्णन्ता कालं पश्चिदरात्रे, ताह एग-
विषो सुसन्वे बितिहं जाव वेरसियस्स कालस्स बहु-
वेसकालो, ताह तदयपरे अतिक्रान्ते सो कालपश्चिद-
रात्रे आयरियस्स पश्चिदरेसविता वेरसियं कालं गेहइ ।
आयरिया वि कालस्स पश्चिदमिता सोज्जते । ताह उ
सोअयज्जया साह आसी ते उद्गुञ्ज कन्थियं सम्मायं क-
रन्ति जाव पाभाइयकालमाहवत्ते जाया । ततो एगो
साह उच्यमयस्स वा आयस्स वा संदिशाव-
ता पाभाइयं कालं गेहइ, उहा भवइ कालमाह-
वाणं वेला पटुव्वाति सज्जाए आरतो वेव पुणो
ताह साहुणं सन्वे उद्देति । किह पुण नव काला पश्चि-
दरेऽह्नवज्जति । पदमे उवायिओ कालमाहो तस्स तिथि वा-
रा कालो उवइओ पक्कम्मि मंडभए । तन्नो पुणो बितिओ
उद्दे सो बितियं मंडलए तिथि वारा लेइ । तितस्स उ-
दि न सुउज्जति ततो इओ साह उद्दे । सोऽपि ततिय
मंडलए तिथि वारा लेइ, तितस्स जदि न सुउज्जति
ताह भग्गो कालो । एव तितिया साहुण नव वाराऽवसावे
एमा कुहति । ततो तीए वलाए पडिक्कमिति । अह त्तिण्ण
कालमाहिणो नऽपि, किं तु-उये वेव, ततो इओ पदमं
पदमकालमंडलए तिथि वारा उ लेऊए ततो बितिय
दो वारं गिहइइ । ततो बितिओ साह बीयए वेव काल-
मंडलए एक्कं वारं लेऊए ततो तदए मंडले तिथि वारा-
तो गेहइइ । एवं वेव नव वारा इहंति । अहवा-पदमे वेव
कालमंडलए एगो वच्चारि वाराओ लेइ । बितिओ पुण
बितियं कालमंडलए दो वाराओ लेइ । ततिय तित्ति
वाराओ लेइ सो वेव बितिओ । एवं वा दोहइ साहुणं
नव वाराओ भवति । अह एक्को वेव कालमाहो ततो
अवधाएण सो वेव पदमे तिथि वारा लेइ । पुणो सो
वेव बितिओ मंडले तिथि वारा लेइ । पुणो सो वेव ततिय
मंडलए तिथि वेव वाराओ लेइ । एसां पाभाइयकालस्स
विही । एवं च सति कालस्स पश्चिदमिता सुयन्ति । एगो
न पश्चिदमिति । सो अवधाएण कालं निर्वहस्सइ ।

इदानीं यदुक्तं 'वासासु य तिति दिस' 'ति

तद्व्याख्यानयन्नाह भाष्यकारः—

वासासु य तिति दिसा, इत्यंति पाभाइयमि कालमि ।

सेसेसु तीसु चउरो, उउमि चउरो चउदिसं पि ॥ ३११ ॥

वर्षासु तिष्ठो दिशो यदि कुञ्जादिभिरन्तरोहिता न भ-
वन्ति ततः प्राभातिककालप्रवेशं क्रियते । शेषेषु त्रिषु काल-
ेषु चतस्रोऽपि दिशो यदि कुञ्जादिभिरन्तरोहिता न भ-
वन्ति ततो गृह्यन्ते कालाः १, नाम्पथा, 'उउमि चउरो
चउदिसं पि' 'ति श्रुतुष्वदे काले अन्तरोऽपि काला गृह्य-

ते, यदि स्तनकोऽपि दिशोऽतिरोहिता भवन्ति, नाभ्यथा । एतदुक्तं भवति—स्तनस्योपि दिक्षु यथालोकां भवति तत-
श्चाध्वरोऽपि काला गृह्यन्ते ।

इदानीम् “ उडबडे तारका तिसिल ” इति व्याख्यायते—

तिसु तिसिल तारका उ, उडुम्मि पाभाइए अदिदु वि ।

बासासु अवतारागा, चउरो छेने निविदुओऽपि ॥ ३१२ ॥

त्रिषु—आद्येषु कालेषु घनसंख्यादितेऽपि श्रुतबडे काले
यदि तारकास्तिष्ठा इत्यन्ते ततश्चयः काला प्राया गृह्य-
न्त इति । ‘ पाभाइए अदिदु वि ’ इति—प्राभातिके काले
गृह्यमाणे श्रुतबडे घनाच्छादिते यदि तारकात्रितयमात्रं न
इत्यन्ते तथाऽपि गृह्यते काल इति, वर्षाकाले पुनर्घनाच्छा-
दितेऽपि अदृष्टतारा एव चत्वारोऽपि काला गृह्यन्ते । छंघे
न साकाशे एते चत्वारोऽपि काला गृह्यन्ते । ‘ निविदुओ
वि ’ इति—प्राभातिके त्वयं दिशः—उर्ध्वदिशोऽपि छंघे स्थान
ऊर्ध्वस्थानस्थासति गृह्यानि ।

एतेष्व व्याख्यानयन्नाह—

ठाबासति बिंदुं, मेण्हइ विदुओ वि पच्छिमे कालं ।

पडियरइ बाहि एको, एको अंतदुिओ गिणइ ॥ ६६१ ॥

स्थानस्थाऽसति, एतदुक्तं भवति—यद्युर्ध्वस्थिते न शक्नोति प्र-
हीतुं कालं नतः स्थानाभावे सति तोयविन्दुषु वा पतस्तु स-
स्तु गृह्यायुषाविष्टः पश्चिम—प्राभातिके काले तथा प्रतिजागर-
णे करोति, इति एकां स्थितः । आलिकायातांदरधस्तास्थितः
सायुः, एकश्च सायुस्त्वः—मध्यं स्थितो प्रवृत्ति कालमिति ।

इदानीं कः कालः कस्यां दिशि प्रवृत्तिं गृह्यते ?

एतत्प्रश्नयन्नाह—

पाभोसियऽडुरसे, उत्तरदिशि पुण्वेहए कालं ।

वेरसियम्मि मयसा, पुव्वदिशा पच्छिमे काले ॥ ६६२ ॥

प्रादोषिकः अर्द्धरात्रिकश्च कालः द्वावप्येतावुत्तरस्यां
दिशि पूर्वे—प्रथमं प्रभुपक्षेने—गृह्याति, ततः पूर्वादि-
दिक्षु, वैरात्रिक—तृतीयकाले भजना—विकल्पः कदाचित्
उत्तरस्यां पूर्वे पूर्वस्यां वा, पुनः पश्चिम—प्राभातिक
काले पूर्वस्यां दिशि प्रथमं कराति कार्यासंगं ततः पुनर्द-
क्षिणादाविति ।

सञ्ज्ञायं काऊणं, पदमवित्तीयासु दोसु जागरणं ।

अभं वाऽवि गुणंती, सुयंति भायंति वाऽसुदु ॥ ६६३ ॥

एवं यदि शुद्धयति प्रादोषिकः कालस्ततः स्वाध्याये
कृत्वा प्रथमद्वितीयपौरोहत्यांजागरणं कुर्वन्ति साधवः । अ-
थासौ प्रादोषिकः कालो न शुद्धयति अन्त्यतः अन्तः-
लिकं गुणयन्ति श्रृण्वन्ति ध्यायन्ति, तथाऽशुद्धं सति,
एहिह अववाओ भण्णइ—जनि पाभोसिओ सुजे ततो
अहुरसिओ, जइ वि न सुजइ तइ वि तं चैव पवयइत्ता
सज्झायं कुणंति । एवं जइ वेरसिओ न सुजइ ततो
अणुग्गाइए, जइ अहुरसिओ सुजे तओ तं चैव
पवयइत्ता सज्झायं कुणंति । एवं जइ न पाभाइओ तओ
तं चैव पवयइत्ता सज्झायं कुणंति । एवं द्रव्यसंज्ञकालमावा-
प्तावस्था इति ।

जो चैव य सयणविही, ऽंगेगायं वसिओ वसहिदोरे ।

सो चैव इहं पि भवे, नाखं उवरी सञ्ज्ञाय ॥ ६६४ ॥

य एव शयितव्यं विधिः पूर्वमैकानकानां प्रभुपक्षकालां
व्यायस्मितां वसतिद्वारे स एवापि द्रष्टव्यः, नानात्वं य-
दि परमिदं यदुत स्वाध्याये कृत्वा स्वपन्तीति । ओष० ।
प० व० । घ० । आ० वृ० ।

स्वाध्यायविधिः—

स्वाध्याय—इति, अन्वयस्तुक्त एव, स्वाध्यायश्च कि-
यत्कालं कार्य इत्याह—आद्यपौरुषीमिति—प्रथमपौरुषी पादो-
नग्रहं यावदित्यर्थः । अत्र विधिश्चैवं—वसतेहस्तगतावधि
क्षेत्रं शोधयित्वा तत्रास्थिप्रभुषं पतितं विधिना परिष्ठाप्य
वसतिं प्रवेष्टयन्ति गुरुं साधवः । यः पुनः कालमाही स
सुखचलिकाप्रतिपत्तिनापूर्वं वन्दनं करवा वसतिं शुद्धं च
कालं प्रवेष्टयति, ततश्चोपयुक्तः पूर्वं वाचनाच्चायस्त्वज्जुत-
सुजाताक्षेनेऽपि सुत्रांक्षविधिना स्वाध्यायं प्रस्थापयन्ति,
यदुक्तं सर्वमेतद्यतिदिनचर्यायां—

“ इत्यस्यं सोहिता, जाणिता पसवमिन्ध्यायं ।

परिठावश्च अष्टिपुसुहं, विहिता वसहि पवेरंति ॥ १ ॥

जे उण कालमाही, ते पुत्तिं पडिऊण किहम्मं ।

काउं वसहि ततो, कालं सुजे पवेरंति ॥ २ ॥

सिद्धंतसिद्धविहिता, उवउत्ता पट्टेइ सञ्ज्ञायं ।

पदमं वाणायरिओ, तयणुत्ताया तइ इओरे ॥ ३ ॥ ”

इयं च मण्डली सूत्रविषयेति सूत्रमण्डलीयुक्तये । सा
चाद्यपौरुषीप्रमाणेति आद्या पौरुष्यपि सूत्रपौरुषीयुक्तये ।
इदानीं तृतीयगणककाले स्वाध्यायं कुर्वन्तो गीतायां एनां
सत्यापयन्ति, यतस्तत्रैव—“ उच्यभागकरकाल, गीतस्या जं
करेति सञ्ज्ञायं । सा सुतपोरिसीय, आयारां दंसिओ न-
हि ॥ १ ॥ ” इति । द्वितीया पौरुषी त्वयविषयेति इयमित्यु-
त्सर्गः, अपवादस्तु अष्टौतस्त्राणां बालानां द्वे अपि पौरो-
ह्यौ सूत्रस्यैव, गृहीतस्त्राणां तु द्वे अप्येष्टस्येति, तदुक्तं त-
त्रैव—“ उत्सर्गणं पदमा छण्डिओ सुतपोरिसी भणि-
ओ । विओय इअयविसया, निहिदु विदुपमहि ॥ १ ॥
विओअयं बालाणं, अगहिअसुत्ताए दो वि सुत्तस । जं जहि
असुत्तसारा, तेसिं दो चैव अण्यस्स ॥ २ ॥ ” इति । च स्वा-
ध्यायो—वाचनापुच्छनापरिवर्त्तनाऽप्युत्पाधर्मकाध्यायः पञ्च-
विधः । घ० ३ आध० । “ पडिऊमनाणं पडिऊमणकालं
जाय सञ्ज्ञायं करिओ दुयासं ” महा० १ वृ० । चतुर्कालं
स्वाध्यायः कर्त्तव्यः । नि० वृ० १६ उ० । (चतुर्कालस्वाध्यायव-
क्तव्यता ‘ पुच्छणु ’ शब्दे पञ्चमभागे द्रष्टव्या ।) (तथा
‘ कालियसुय ’ शब्दे तृतीयभागे ५०० पृष्ठे द्रष्टव्या ।)

पट्टिय वंदिए वा, ताहे पुच्छंति किं सुयं मेते । ।

ते वि य कहेति सव्वं, जं जेण सुयं व दिदुं वा ॥ १३६५ ॥

दंडधरेण पट्टविर वंदिए, एवं सर्वत्र हि पट्टविर पुच्छा
भवह-अज्जा ! कण किं दिदुं सुयं वा ? दंडधरो पुच्छइ अणो
वा न वि सव्वं (व्यं) कहेति जनि सव्वेहि वि भणियं-न
किं सुयं दिदुं वा, तो सुजे कहेति सञ्ज्ञायं । अइ पणो
वि किं विजुमादि कुडं दिदुं गजियादि वा सुयं तो अ-
सुजे न करेति इति गाथायाः ।

अह संकिंयं—

इक्कस्स दोहह व सं—किंयमि कीरह न कीरती तिण्ह ।
सगणम्मि संकिंय पर—गणं तु गंतुं न पुच्छंति । १३८६ ।अदि एणेण संदिअं विट्ठुं सुयं वा, तां कीरह सज्झाओ,
दोहह वि संदिअं कीरति, तिण्हं विज्झुमादिणं संदिअं
कीरह सज्झाओ, तिण्हं अणुणाणं संदिअं कीरह, सगणम्मि
संकिंय परवयणाओऽसज्झाओ न कीरह । ज्ञेसविभागेण
तस्मिं ज्ञेव असज्झाहयसंभवा ।

'अ एणं गुणसं तमहं वोण्हं समासेणं' ति—अस्यार्थः—

कालचउके थाण—संयं तु पाओसियमि सवे वि ।

समयं पट्टवयंती, सेसेसु समं च विसमं वा ॥ १३८७ ॥

एवं सवयं पाओसियकाले भणियं, इयणियं चउसु कालेसु
किंचि सामणं किंचि विसंखियं भणामि, पाओसियं वं-
डधरं एकं माणं संसा सवयं जुगयं पट्टवति, संसेसु निधु
अहरत्तेवरेत्तियपाभाइयं य समं वा विसमं वा पट्टवति ।

किं चाण्यम्—

इंदियमाउत्तारणं, हसंति कण्णा उ तिन्नि उकोसं ।

वासासु य तिन्नि दिसा, उउबद्धे तारगा तिन्नि ॥ १३८८ ॥

सुद्धं इंदियउबध्मागउवउत्तेहि सज्झकाला पडिजागरियव्वा
घसंभवा, कण्णेसु कालसंख्यकओ विसंखो भणुइ—तिण्हि
गिण्हं उवहणंति स्म, तेण उकोसं भणुइ, विरेण उवधा-
उ स्मि, तेण सज्ज (तिण्हि) जहणं संसे मज्झमं ।

अस्य व्याख्या—

कण्णा इहंति कालं, ति पंच सवेव गिम्हि सिसिरवासे ।
उका उ सेरहागा, रेहारहितो भवे कण्णओ ॥ १३८९ ॥कण्णा गिम्हं तिन्नि सिसिरे पंच वासासु सज्ज उवहणंति,
उका पुणुगावि, अयं वासि विसंसा—कण्णे सण्हरेदो
पगासरहिआं य, उका महंतेरहा पकासकारिणी य ।
अहवा—रेहारहिआं विष्णुलिंगा पमाकरा उका ज्ञेव ।

'वासासु तिण्हि दिसा' अस्य व्याख्या—

वामासु य तिन्नि दिसा, इहंति पाभाइयमि कालम्मि ।
सेसेसु तीसु चउरो, उडुम्मि चउरो चउदिमि पि ॥ १३९० ॥अथ टिआं वासाकाले तिन्नि वि दिसा पेक्कह तथ
टिआं पाभाइयं काले गगहइ, सेसेसु तिस्सु वि कालेसु
वासासु (उडुबद्धे संसेसु) अथ टिआं चउरो वि दि-
साभाओ पेक्कह तथ टिआंऽवि गगहइ ।

'उडुबद्धे तारगा तिन्नि' अस्य व्याख्या—

तिस्सु तिन्नि तारगाओ, उडुम्मि पाभातिण् अदिट्ठेऽवि ।

वासासु (य) तारगाओ, चउरो ज्ञेव निविट्ठोऽवि ॥ १३९१ ॥

निस्सु कालेसु पाओसियं अहरत्तियं वेरत्तियं, जति
तिन्नि तारगा जहणं पेक्कंति नो गिण्हंति । उडुबद्धे
ज्ञेव अभाविंसंयडे जह वि एकं पि तारं न पिच्छंति त-हावि पाभाइ कालं गगहंति । वासाकाले पुण चउरो वि
काला अभाविंसंयडे तारासु अदीसेतासु वि गगहंति ।

'ज्ञेव निविट्ठो' स्मि अस्य व्याख्या—

ठाणासइ विट्ठुसु अ, गिण्हं चिट्ठो वि पच्छिमं कालं ।

पडियरइ वहि एको, एको [व] अंतद्विओ गिण्ह ॥ १३९२ ॥

अदि वि वसहिस्स वाहि कालग्गाहिस्स ठाआ नत्थि
ताह अंतो क्षणं उज्जट्ठिओ गगहति । अह उज्जट्ठियस्स वि अं-
ता ठाआ नत्थि ताह क्षणं ज्ञेव निविट्ठो गिण्हइ । वा-
हिट्ठिओ वि एको पडियरइ । वासविट्ठुसु पडिगीसु नि-
यमा अंतो टिआं गिण्हइ । तथ वि उज्जट्ठिओ विसरणो
वा । नवरं पडियरणो वि अंतो टिआं ज्ञेव पडियरइ । एस
पाभाइयं गच्छुवग्गाहट्ठा अववायविट्ठा । संसा काला ठा-
णासति न वेसम्भा, आहरणतो वा जाणियम्भं ।'कस्स कालस्स कं विसमभिमुहोहिं ठायम्भं' भित्ति भाष्यते-
पाओसि अट्टुरते, उचरदिस्मि पुण्येपएण कालं ।

वेरत्तियमि भयणा, पुण्वदिस्मा पच्छिमे काले ॥ १३९३ ॥

पाओसियं अहरत्तियं नियमा उत्तराभिमुहो ठाह, 'वेरत्तियं
भयणं' स्मि इच्छा उत्तराभिमुहो पुण्वाभिमुहो वा पाभाइयं
नियमा पुण्वाभिमुहो ।

इयणियं कालगगहपरिमणं भणुइ—

कालचउके उको—सण्ण जूहभणियं तु वोद्धवं ।

वीयपणं तु दुगं, मायामपविपयुक्काणं ॥ १३९४ ॥

उस्सग्गे उकोसंणं चत्तास्मि काला चेपंति । उस्सग्गे जे-
व जहणंणं तिगं भवति । 'चित्तिपप' स्मि—अववाओ,
तेण कालदुगं भवति, अमायाविजः करणे अयुक्काण-
स्येत्यर्थः । अहवा—उकोसंणं चउके भवति । जहणंणं
हाणियपदे तिगं भवति । एक्कम्मि अगहिण् इत्यर्थः । चि-
त्तिप इयणियपदे कए दुगं भवति । इयंरमहणत इत्यर्थः ।
एवममायाविणो तिणि वा अगिण्हंनस्स एको भवति ।
अहवा—मायाविमुक्कस्स कारणं एकमपि कालमपूहतां न
दोषः, प्रायश्चित्तं न भवतीति गाथायः ।

कहं पुण कालचउकं ?, उच्यते—

फिडियमि अट्टुरते, कालं विणुं सुवंति जागरिया ।

ताह गुरु गुणंती, चउत्थि सवेव गुरु सुअइ ॥ १३९५ ॥

पाओसियं कालं वेणुं सवेव सुसंपारिसि काडे पुणयो-
रिशीए सुसंपादी सुवंति । अथावतया उक्काणियपाणिओ
य जागरंति । जाव अहरत्तो । ततो फिडिय अहरत्ते कालं
घणुं जागरिया सुवंति, ताह गुरु उट्ठता गुणंति । जाव
वरिमो पत्ता । वरिमज्जामं सवेव उट्ठिता वेरत्तियं घणुं
सज्झायं करंति, ताह गुरु सुवंति । एतं पाभाइयकालं
जा पाभाइयं कालं वेणुहिति सो कालस्स पडिक्कमिउं
पाभाइयकालं गगहइ । संसा कालवेषाणं पाभाइयकालस्स
पडिक्कमंति । ततो आवस्सयं करंति । एवं चउरो काला
भवंति ।

तिण्हि कहं ?, उच्यते—पाभाइयं अगहिण् संसा

तिन्नि । अहवा—

गहियमि अट्टुरते—वेरत्तियं अगहिण् भवइ तिणि ।

वेरसिप अन्नुरसे, अइ उववभोगा भवे दुसि ॥१३६६॥

पडिजमिगबम्मि पदमे, वीयविबज्जा इवति तिबेव ।

पाभोसिप वेरसिप, अइउववभोगा उ दुसि भवे ॥१३६७॥

वेरसिप अगहिप सेसेसु तिसु गहिपसु तिरिण, अइ-
रसिप वा अगहिप तिरिण, दोरिण कहे ? उच्यते, पाउ-
सिपअइरसिपसु गहिपसु सेसेसु दोरिण भवे । अइवा-
पाउसिपअइरसिप गहिप व दोरि । अइवा-पाउसिपपा-
भाइपसु अगहिपसु दोरिण, पय विकपे पाउसिप भेव
अणुवहणव उववभोगां सुपडियमिगपय सव्वकालेण पदेति
न दोसो । अइवा-वेरसिप अइरसिप अगहिप दोरिण। अइ-
वा-अइरसिपपाभाइपगहिपसु दोरिण । अइवा-वेरसिपपा-
भाइपसु गहिपसु, जवा एको तवा अणुवतरं गेहइ । का-
लवउक्ककारणा इमे कालवउक्के गहणं उस्समगविही भेव ।
अइवा-पाभोसिप गहिप उववव अइरसं वेणुं सज्जायं
करेति । पाभाइभो विवसद्धा वेतव्वो भेव । एवं कालवउक्कं
तिट्ठं, अणुवहण पाभोसिप सुपडियमिगपय सव्वं राई पड-
ति । अइरसिपण वि वेरसिपण पदेतिवेरसिपण वि अणुव-
हण सुपडियमिगपय पाभाइप अणुवे उट्ठिं विवसभो वि
पदेति । कालवउक्कं अगहणकारणा इमे-पाउसियं न
गिरहंति अंसिवादिकारणभो न सुज्झति वा, अइरसियं
न गिरहंति, कारणतो ण सुज्झति वा, पाभोसिपण वा
सुपडियमिगपय पदेति न गेहहंति । वेरसियं कारणभो न
गिरहंति न सुज्झइ वा । पाभोसिप अइरसण वा पदेति,
तिक्खि वा लो गेहहंति । पाभाइय कारणभो न गिरहइ, न
सुज्झइ वा, वेरसियेण विवसभो पदेति ।

इयाणि पाभाइयकालगहणमिदि पण्ये भग्गामि-
पाभाइयकालमि उ, संविक्खे तिभि क्षीयरुक्काणि ।
परवयणे खरमाई, पावासु य एवमादीणि ॥ १३६८ ॥
व्याख्यां त्वस्या भाष्यकारः स्वयंमेव करिष्यति । तस्य
पाभाइयमि काल गहणविही य, तस्य गहणविही इमा-
नवकालवेलसेते, उवगहियअन्नया पडिकमई ।

न पडिकमई वेगो, नववारहण धुवमसज्जाभो ॥२२४॥
विबसभो सज्जायविद्विषया देसादिक्कासंभवज्जण्डा
मेहावीतराय पलिमंगवज्जण्डा, एवं सव्वेसिमणुगहण्डा
नवकालगहणुकाला पाभाइय अणुएणया । अन्नो नवका-
लगहणुवेलसिहंति ससादि पाभाइयकालगहणी कालस्स प-
डिक्कमि । ससा वि तं वेले पडिक्कमि वा न वा । एगो नियमा न पडिक्कमई, जइ क्षीयरुकादिहिं न सु-
ज्झइ तो सो भेव वेरसिभो सुपडियमिगभो होहति सि
सो वि पडिक्केतु सुदुल्लो काल निवेविता अणुविप स्-
रिप कालस्स पाडिक्कमति । अइ वेणपेतो नववारे उववहो
कालो तो नज्झइ धुवमसज्जाइयमतिरि सि न करेति
सपकायं ।

नववारगहणविही इमो-‘सविक्खे तिरिण क्षीतरुक्काणि’
सि अइय व्याख्या—

इकिक्क तिभि वारे, क्षीयाइहयमि गिरहई कालं ।

चोए खरो वारस, अगिड्विसए अ कालवहो ॥२२४॥

एक्कस्स गिरहओ क्षीयरुकादिहए संविक्ख इति ग्रह-
णादिरमनीयपे, पुणो गिरहइ, एवं तिरिण वारा तन्नो
परं अणो अणुमि वंडिले तिरिण वाराउ, तस्स वि
उववह अणो अणुमि वंडिले तिरिण वारा तिरिह
असई दोरिण जणा ख वाराभो पूरइ । दोरह वि असती
ए एक्को भेव ख वाराभो पूरइ । वंडिलेसु वि अ-
वाभो, तिसु दोसु वा एक्कमि वा गिरहंति । ‘परवयणे
खरमाई’ अस्य व्याख्या ‘चोए खरो एक्कव्वं’
‘बोद्ध अइ-अदि उदति मण्डि कालवहो ततो अरेण
रहिते वारहवरिसे उवईमउ, अणुसु वि अगिड्विद्विषय
विसयसु एवं वेव कालवहो भवतु—

आचार्य आह—

चोअम माणुसमिड्ठ कालवहो सेसगाण उपहारो ।

पावासुआइ पुर्वि, पववसुमसिच्छ उग्गाडे ॥२२६॥

माणुससरे अणिट्ठे कालवहो ‘सेसग’ सि-तिरिया
तेसि जइ अणिट्ठो पहारसदो सुव्वर तो कालवंधो ।
‘पावासिप’ सि-मूलगाथायां याऽवयवः अस्य व्याख्या
‘पावासुयाय’ पच्छुं, जइ पाभाइयकालगहणुवेलसए
पावासिपमज्जा परणो गुण सेमंरति दिवे दिवे रोयति,
रुवणुवेलसए पुव्वयरं कालो वेतव्वो । अइवा-सा वि
पच्छुंसे रोवज्जा तां दिवा गंतुं परणुविज्झइ, परणुवण—
मनिच्छण उग्गाडणुकाउस्सगो कीरइ ।

‘पवमादीणि’ सि अस्यावयवस्य व्याख्या—

वीसरसद्दुक्खंते, अणुवगहंति भगमि मा गिरहं ।

गोसे दरपडुविप, क्षीए क्षीए तिगो पदे ॥ २२७ ॥

अच्चायासेण दयंते वीरसे भजइ । तं उवहणप, जे
पुण महरसई पोलामाणे ख तं न उवहणति, जाव-
मजंपिरे तामव्वसं, तं अणपे वि वीसरंण उवहणइ ।
महंतं उस्संप्ररोवणेण उवहणइ, पाभाइयकालगहणु-
विही गया । इयाणि पाभाइयपट्ठवणविही—‘गोसे दर’
पच्छुं, ‘गोसि’ सि-उदितमादिबं, दिसालोय करेत्ता
पट्ठेति । ‘दरपडुविप’ सि अणपडुविप जइ क्षीतरादिणा
भगं पट्ठयं अणो दिसालोयं करेत्ता तस्येव पट्ठेति ।
एवं ततियवारा ।

दिसावलोयकरणे इमे कारणे—

आइअ पिसियमहिपा, पेहिवा तिभि तिभि ठाग्यां ।

नववारहण काले, हउ चि पदमाइ न पदेति ॥१३६९॥

‘आइएणा पिसिय’ सि-आइएणे-योगलं तं काममादीहि
आणीयं होज्जा, महिया वा पडिउमारजा, एवमाई एगदुणे
ततो वारा उवहइ इत्थसययाहि अणो ठाणं गंतुं पदेति
पडिलेहंति । पट्ठेति सि बुच भवति । तस्य च पुच्छुत्तवि-
हिणा तिक्खि वारा पट्ठेति । एवं वितियठाणे वि असुखं न-
भो वि इत्थसयं अन्नं ठाणं गंतुं तिक्खि वारा पुच्छुत्तविहाणेण
पट्ठेति । जइ बुद्धं तो करेति सपकायं । नववारहण पुताइ-
णा लियमा अइय, (ततो) पदमाय पोरिसीए न करेति स-
ज्जायमिति गाथार्थः ।

पट्ठविचमि सिलोणे, क्षीए पडिलह तिक्खि अणुव ।

सोसिय मुचपुरीसे, बाबालोभं परिहरिजा ॥ १४०॥
अथा पट्टवणाए तिभि अज्जयणा समत्ता, तदा उचरिमेगा
सिलोमा काहियव्वे । तस्मि, समसे पट्टवणं समप्पह । विति
पपाये गयथा ।

‘सोसिय’ एति अस्य व्याख्या—

आलोअस्मि विलमिणी, गंधे अस्मत्थ गंतु पकरंति ।
वाधाइयकालस्मी, दंडम मरुआ नवरि नउत्थि ॥ १४० ॥
जन्थ सज्ज्कायं करंतेहि सोसियवणिगा दीसंति तन्थ न
करंति सज्ज्कायं । कडम विलमिलि वा अंतरे दातुं करंति ।
जन्थ युग सज्ज्कायं चेष करेन्तास मुचपुरीसकलेवरादीया-
ण गंधे अण्णस्मि वा अस्तुप्रगंध आगच्छंते तन्थ सज्ज्कायं
न करंति । अरण्ये पि वंधयुलेइणादि आलोयं परिहरउत्ता ।
एयं सव्वे निष्वाधाय काले भणियं । वाधाइमकालां वि एयं
चव । नवरं गंधगमरुगिहंतुना न संसंथि ।

एएसामअयंर-सज्ज्काए जो करंइ सज्ज्कायं ।

सो आणाअसवत्थं, मिच्छतविराहणं पावे ॥ १४०२ ॥
निगदसिद्धा । आवा० ४ अ० ।

सं भयवं । कथं अट्ठेयं गोथमा । जे भिक्षु जावजीवाए
अभिगहेणं वाउक्कालिंयं वायसाइ जहासचीए सज्ज्कायं न
करेजा, सं थं कुसीले थेए । अथं च जे कंइ जावजीवाभि-
गहेण अणुव्वनाथ । हिगमं करेजा तस्सासचीए पुव्वहिंयं
मुंथेजा तस्स वि य अस्सचीए पंचमंगलाणं अट्ठहाइ सहस्से
परावत्ते सं भिक्षु आराहणं, तं च नाथावरणं च खवइ ।
पिच्चयरेइ वा भविताणं भिज्जेजा । महा० ३ अ० ।

(अत्रत्या वक्ष्यता ‘कुसील’ शब्द तृतीयभाग ६०६ पृष्ठ-
गता ।)

अहा थं पदमवीयपोरिरीए जइ थं कहाइ महया कारण-
वसेणं अट्ठवडिगं वा सज्ज्कायं न कयं तं तत्थ मिच्छुकडं
गिलाणस्स अत्तेसि निव्वियइयं । महा० १ वू० ।

जे थं भिक्षु उभयं थंइल्लाण विहिणा गुरुपुरो संदि-
साविता थं पागणस्स य संचरेउणं कालेवेलं जाव स-
ज्ज्कायं थं करेजा तस्स थं छट्ठं पापच्छिन्नं । महा० १ वू० ।

(काल एव स्वाध्यायः कर्तव्य इति ‘आयार’
शब्दे द्वितीयभाग ३४० पृष्ठ कालाचारप्रस्तावे उक्तम् ।)
(अस्वाध्यायिकं स्वाध्यायो न कर्तव्यः, तस्मात्स्वाध्यायि-
कमात्मसमुत्थं परस्समुत्थं चेति द्विविधम् ‘असज्ज्का-
इय’ शब्दे प्रथमभाग ८२७ पृष्ठ व्याख्यातम् ।) (प्रतिपत्तु
स्वाध्यायो न कर्तव्य इत्युक्तम्—‘असज्ज्काय’ शब्दे प्रथम-
भाग ८३० पृष्ठ ।)

व्यतिकृष्टकाले स्वाध्यायो न कर्तव्यः । सूत्रम्—

नो कप्पइ निर्ममथाण वा निर्ममयीण वा वितिगिह्णे काले
असज्ज्कायं उरिसिणए वा करेणए वा ॥ १० ॥

अस्य संबन्धमाह—

वितिगिह्णं खलु पणायं, एगंतरितो य होति उदेसो ।

५३

अव्वितिगिह्णं विगिह्णं जइ पाहुउमेव नो सुचं ॥ १८१ ॥
व्यतिकृष्टमिति खलु प्रकृतमनुवचनमस्ति हिक्खुवा-
व्यतिकृष्ट कालेः उद्धाटायां पौर्णमासित्यर्थः, स्वाध्यायमुद्धृ-
वा कर्तुं वेति सूत्राकारार्थः ।

संप्रति भाष्यवित्तरः—

लङ्गमा य सपक्खस्मी, गुरुणा परपक्खं उहिंसंतस्स ।
अंगं सुयसंघं वा, अज्जयणुइसधुतिमाइ ॥ १८२ ॥

यदि विहंटे-उद्धाटापौर्णमासकेण सपक्ख उद्दिशति संयतः;
संयतस्यादिशनीत्यर्थः; तदा तस्य प्रायश्चित्तं चत्वारो
लङ्गकाः । परपक्खः-संयतस्य संयती, संयत्ताः संयतस्तत्र
संयतः संयत्ता उद्दिशति, कारणे वा संयती संयतस्य तदा
प्रायश्चित्तं चत्वारो लङ्गकाः । अथ किमुद्दिशत एवं प्रायश्चि-
त्तमत आह—अहं भुते स्कन्धमध्ययनमुदरे स्तुतिम् आदि-
शब्दान् (व्य० उ० ३०१) शब्दसम्बन्धम् । वू० । (स्वाध्याये
प्रायश्चित्तम् ‘यथ’ शब्दे चतुर्थभाग ६३८ पृष्ठ उक्तम् ।)
अथ व्यतिकृष्टे काले उद्दिशतः पठना वा कां होय, अत आह—
अट्ठहा नाथमायारो, तत्थ काले य आदिमा ।

अकालऽऽज्ज्काइथा सो उ, नाणायागो विराहितो ॥ १८३ ॥

ज्ञानाचारोऽष्टधा-अष्टप्रकारः ‘काले विणए’ इत्यदि प्रागु-
क्तलक्षणस्तु वाटसु ज्ञानाऽऽचारेषु मध्ये काले इत्यादिको
ज्ञानाचारः, स वाऽकालाध्यायिना ज्ञानाचारो विराधितः,
न कवलमयं होयः किं ल्खण्येऽपि ।

तथा वाऽऽह—

कालादिवयारिणं, न विजा सिज्जेते विषा ।
देति रंथ अवदंसे, सा व अमा व से तहि ॥ १८४ ॥
कालाद्युपचारं विना विद्या न सिध्यति, न कवलं न सि-
ध्यति, किं तु-कालादिवैगुण्यलक्षणे रंथ-छिद्रं सति साऽधि-
कृतविद्याधिष्ठात्री देवता अस्या वा तत्रावसरे अवध्वंसं
ददाति । एव दृष्टान्तः । अयमुपनयः—व्यतिकृष्ट काले सूत्रं
उद्दिश्यमानं पठ्यमानं वा सूत्रं निज्जगलशयिनया तथा न
सिध्यति । न कवलं न सिध्यति, किन्तु-यथा देवतया सूत्रम-
धिष्ठितं सा कालातिक्रमणं पठन्तोऽस्माभ्यस्ती मन्ता वा का-
चिद्वैवता अकाले पठनलक्षणे छिद्रमवाप्त्वावध्वंसं दद्यात् ।

अथ कथं ज्ञायते सूत्रं देवतयाऽधिष्ठितमन आह—
सल्लक्खसिदं सुत्तं, जेण सव्वण्णुभासियं ।

सव्वे च लल्लक्खोवेयं, समहिंहेति देवता ॥ १८६ ॥
इदमधिकृतं सूत्रं सल्लक्खं यन कारणेन सर्वज्ञेन भाषितं
सर्वमार्गं च लक्षणेयं वस्तु जगति देवताः समधिष्ठितास्त
ततो ज्ञायते सूत्रमपि देवताधिष्ठितम् ।

अन्यथा—

जहा विजानरिदस्स, जे किंचिदपि भासियं ।

विजा भवति सा वेद, देसे काले य सिज्जे ॥ १८७ ॥

यथा विद्यानरन्तर्य-विद्याचक्रवर्तिनो यत्किञ्चिदपि भा-
षितं (ननु) विद्या भवति । सा वेद जगति देवो काले वा
सिध्यति । न कालाऽऽद्युपचारमन्त्रेण । तथा ।

जहा य चकिणो चकं, पत्थिवेहिं वि पुज्जइ ।

य वाऽपि किंत्थं तस्स, जत्थ तन्थ न जुज्जइ ॥ १८८ ॥

यथा वाशब्दो दृष्टान्तात्स्न्यसूत्रेण । अक्रियः-अकर्मितश्च-
कम्-आद्या पार्थिवैरपि सर्वैः पुज्यते, न चापि तस्य यत्र
तत्र वा कीर्तने-संग्रहप्रसङ्गे पुज्यते । उक्तं दृष्टान्तः ।

उपनयनमाह—

तथा अङ्गुष्ठोत्प्रेया, जिह्वसूचीकया जति ।

पुजते न च सत्वरथ, सीसे भाषा उज्जती ॥१६६॥

तथा—तेन प्रकारेण इह—जगति जितस्य वाक् सचीक-
ना अङ्गुष्ठोत्प्रेया वक्ष्यमाणनिर्दोषत्वाद्यष्टसुसमन्विता स-
र्वैरपि सुरासुरमनुजैः पूज्यते, न च सर्वत्र देश काले वा
तस्याध्यायिता पुज्यते, किन्तु यथाकृ एव देश काले च ।

संप्रति तान्वाऽष्टौ गुणानाह—

निर्दोशं सारवंतं च, हेउज्जुमलंकिंय ।

उवशीयं सोवयारं च, भियं महुरमेव य ॥ १६० ॥

निर्दोषं—आविशताऽपि दोषैर्यिनिमुक्तं सारवत् बद्धयैर्मधिक-
तव्यवहारस्त्ववत्, हेतवोऽन्वयव्यतिरेकलक्षणसौगुम्भलं-
दृष्टम्-उपमाधत्तलंकारोपेतम्, उपनीतम्-उपनयोपलब्धं न सो-
पचारं मितं-परिमिताक्षरं-मधुरं-ललिताक्षरं पद्याध्यात्मक-
तया श्रोत्रमनोहारि ।

पुण्यवहे उ परवहे य, अरहा जेण भासई ।

एसाऽपि देसणा अंग, जं च पुण्वत्तकारणं ॥ १६१ ॥

येन कारणेन भगवानर्हण्वाङ्गे वा एवैव च भगवतो वे-
दना अङ्गे निश्चया, तस्मादुद्भाट्यायां पौरुष्यां न पठनीयं, ना-
प्युद्दृष्टव्यम् । यत्नं पूर्व—निर्गोपाध्ययने उक्तं कारणं तत्रा-
दाहरणं लक्षणं तस्मादप्यकालं च पठनीयं, नाप्युद्दृष्टव्यमिति ।

सन्ध्याकाले न पठनीयम् । यत आह—

रत्तीदिशाण मज्झसु, उभञ्जो संभञ्जो रवी ।

चरंति गुज्झमा क इ, तण तासिं तु यो सुतं ॥ १६२ ॥

रात्रिदिनमध्यायाः प्रातस्संध्यायां विकालसंध्यायां चत्य-
र्थः । तथा उभयोरपि संध्यायोर्मध्याह्नसंध्यायामर्द्धरात्रसं-
ध्यायां चत्यर्थः, येन कारणेन केचिद् गुणका व्यस्तरविशेषा-
भ्यस्तं परिभ्रमन्ति तेन कारणेन तासु अतस्तृष्यपि संध्या-
सु न भूतमुद्दिश्यते पठ्यते वा, मा भूत् क्षलनादौप इति
कृत्या ।

आह यदि सन्ध्यासु गुणकाभ्यस्ति ततः कथमावश्यकं
संध्यायां क्रियते । तत आह—

जवहोमाऽऽदिकजेसु, उभञ्जो संभञ्जो सुरा ।

लोमिण भाविया तेण, संभावसागदेसणा ॥ १६३ ॥

अपहंमादिकार्येषु उभयोः संध्यायाः सुरा-गुणका लोक-
न भावितान्तिष्ठन्ति, तावद्वयमावश्यकं कुर्मस्तथा तत्र
व्यापृतःवादावश्यकस्यापि च संध्याकृत्यरूपत्वात्तेन स-
ंध्यायामावश्यकं दशना ।

एते उ सपक्खम्भी, दोसा आणादन्तो समक्खया ।

परपक्खम्भ विराहण, दुविहेण विसेण दिह्ठो ॥ १६४ ॥

एत प्रवचनवेदिनामतीव प्रसिद्धा, स्वपक्ष उद्दिष्टाः
आहृदयो दोषाः समाख्याताः । तद्यथा—आद्या-तीर्थकराद्या

विराधिना भवति, अनवस्था नं दृष्ट्वा अन्यधर्मापि तथा कर-
णात् मिथ्यात्वं तीर्थकराद्याभ्याम् । विराधना द्विविधा—संय-
मविराधना, आत्मविराधना च । तत्र संयमविराधना ज्ञाना-
चारविराधनात्, आत्मविराधना देवताक्षलनात् । परपक्षेऽ-
प्येते दोषाः । केवलं या संयमविराधना सा ज्ञानाचारवि-
घातात्मिका, ब्रह्मघातात्मिका च ज्ञातव्या । तत्र द्विविधेन वि-
षये द्रव्यविषये भावविषये च दृष्टान्तः ।

तत्र द्रव्यभावविषयप्रकारार्थमाह—

द्वविसं खलु दुविहं, सहजं संजोहं च तं बहुदा ।

एमेव य भावविमं, संचयणाऽचपयं बहुदा ॥ १६५ ॥

द्रव्यविषं खलु द्विविधं, तद्यथा—सहजं, संयोगमं च । सं-
योजनं संयोगस्तन निवृत्त संयोगमं भावार्थमः ॥१४:२१॥
इतीमप्रत्ययः । तत्र सहजं, संयोगमं च । बहुधा—अनन्य-
कारमयं च अनेनैव प्रकारेण खलु द्विविधं भावविषयम् । त-
द्यथा—सहजं, संयोगमं च । तत्र प्रत्येक संयतनम्, अचतनं
च । बहुधा बहुप्रकारम् ।

संप्रति सहजसंयोगमद्रव्यविषयप्रकारार्थमाह—

सहजं सिंगियमादी, संजोहं वयमहुं च समभागं ।

द्वविसं शुगविहं, एसो भावविमं वुच्छामि ॥ १६६ ॥

सहजं द्रव्यविषं शृङ्गकादि संयोगमं घुनं मधु च समभा-
गम् । एतच्चैकैकमपि द्रव्यविषयमनकाविषं द्रव्यम् अत ऊर्ध्व
भावे भावविषं वक्ष्यामि ।

प्रतिज्ञानमय निर्वाहयति—

पुरिमस्त निमगविसं, इत्थी एवं पुमं पि इत्थीए ।

संजोहोमा सपक्खे, दोसि पि परपक्खनेवत्तो ॥ १६७ ॥

पुरुषस्य नित्यगैविषं स्त्रीः स्त्रीनपप्योपेतता, एवं स्त्रिया अपि
सहजं विषं पुमान् । पुरुषनपप्योपेतः । संयोगमविषं द्वयोर-
पि संयतस्य संयत्वाच्चत्यर्थः । स्वपक्षः परपक्षनपप्यः, तद्यथा—
संयतस्य पुरुषः स्त्रीनपप्योपेतः, निर्दोषाः स्त्री, पुरुषनपप्यो-
पेता ।

वाणरसपासतो वा, द्वविसं वा सहं उतिपातेह ।

सव्वविसयाणुसारी, भावविसं दुज्जयं असई ॥ १६८ ॥

द्रव्यविषं प्राणानां रसतः स्पर्शतो वा सङ्घट्टकारांतो वा
अतिपातयति, वा—विभाषायाम्, तदपि सङ्घट्टितानवैकल्पि-
कं भवति । तथाहि—द्रव्यविषं अतितात्र क्वाचयैर्प्राति, भाव-
विषं पुनः सर्वविषयासुसारं पक्खत्वापिन्द्रियाविषयसु संप्राप-
कत्वात्, तथा दुज्जयमत्त्वसत्वेन जेतुमशक्यत्वाद्ययमोक्त्वा—
सङ्घट्टनेकवारमतिपातयति—विनाशयति, भावविषमूढिताना-
मनकमरणभावात् ।

उपसंहारमाह—

जम्हा एए दोसा, तम्हा उ सपक्खे समखसमखिहि ।

उदंसो कायव्भो, किम्व पुण कार उदंसो — १६९ ॥

यस्माद्विषये एन दोषास्तस्मात् अमणधम्मणीभ्यां स्वपक्षे
उद्देशः कर्तव्यः, संयतेः संयतानामुद्देशः कार्यः, संयतीभिः
संयतीनामिन्त्यर्थः । ततः प्राप्नुयां दोषा न भवन्ति । आह
पर—किमत्र पुनः कारणं यदुद्देशः क्रियते ।

अनुदिष्टं कस्माच्च पठ्यते ? तत्राह—

बहुमात्रविशेषमात्र-उ-चताति उद्देशतो गुणा ह्येति ।

पदमो एषो सत्त्वो, एषो बुद्धिश्चरकालं ॥ २०० ॥

उद्देशो हि क्रियमाणे भुक्त्य-भुताचारस्य वा अध्यापकस्योपरि बहुमानमान्तरः प्रीतिविशेषो भवति, विनयश्च प्रयुक्तः स्यात्, आधुक्ता वा महती भवति, एते उद्देशतो गुणा भवन्ति । एष सर्वोऽप्यङ्कार्थविशेष उद्देशः-प्रथमोद्देशः, अत ऊर्ध्वं तु स्वाध्यायकस्य कालं वक्ष्ये ।

प्रतिज्ञातमेव निर्वाहयति—

थयपुष्टममकालं, पुण्ड्रिहं तु होह संज्ञाय ।

कालिर्षकाले इपरं, पुण्ड्रिहं विगिहं वि ॥ २०१ ॥

स्तवः—भुतिर्धर्मास्थानं वा पूर्वोद्देशे संख्यायामपि पठनीयं भवति, कालिकं पुनः भुते प्रथमायां पौरुष्यामुद्दिष्टे काले—प्रथमपौरुष्यालक्षणे चरमपौरुष्यालक्षणे च पठ्यते नाकालं । इतरत् उत्कालिकं प्रथमायां पौरुष्यामुद्दिष्टव्यतिकृष्टेऽपि काले संख्यायामस्वाध्यायिकं च वक्ष्यित्वा पठ्यते ।

पचाक्ष समुद्देशो, अंगसुयकसंख्यपुन्यद्वारमि ।

इच्छा निरीहमादी, ससादि च पच्छिमादीं ॥ २०२ ॥

अध्ययनमुद्देशो वा पठन्तो यदैव भवत्ये प्राप्ता भवन्ति तदैव तस्याध्ययनस्योद्देशस्य वा समुद्देशः क्रियते, भुतस्कन्धे वा पूर्वोत्तरे उद्घाटायामपि पौरुष्यामनुज्ञायते । यामागादा योमास्तेषां निशीधादीनामिच्छा प्रथमायां चरमायां वा पौरुष्यां तेषामनुज्ञा प्रवर्तते इति । शेषाणि अध्ययनान्युद्देशका वा दिवसस्य पश्चिमायां पौरुष्याम्, आदिशब्दाद्यर्थैः प्रथमायां चरमायांज्ञानुज्ञायते ।

अनुज्ञामिवाधिकृत्य विशेषस्यास्थानमाह—

दिवसस्य पच्छिमाए, निस्तिन्तु पदमाए पच्छिमाए वा ।

उद्देशज्जगुष्ठा-अ य रत्ति निरीहमादीं ॥ २०३ ॥

उद्देशाध्ययनानां जानुक्ता दिवसस्य पश्चिमायाम्, निश्चि तु प्रथमायां पश्चिमायां वा प्रवर्तते । निशीधादीनामागादयो-गानां दिवसस्य प्रथमायां पौरुष्यामनुज्ञानं, न तु रात्रौ ।

अत्रैवादिशब्दाधिकांशं संस्तवकत्वमुपदर्शयति—

आदिगहणा दसका-लिउत्तरज्जगुष्ठाजुल्लसुमादी ।

एएसि मइअणुष्ठा, पुण्यथे यासि अवराणं ॥ २०४ ॥

आदिप्रहणादिशब्दोपादान्तात्, यानि सृष्टयैकालिकोत्तराध्ययनमुक्तकल्पभुतादीनि, अत्र शब्दादीपपानिकादिपरिग्रहः, एतेषामनुज्ञा भजिता—विकल्पिता पूर्वोक्तं वा स्यादपराद्धं वा ।

सांप्रतमङ्गभुतस्कन्धानामनुज्ञाधिधामाह—

नंदीभासणुत्थे, उ विभासा होइ अंगसुयसंखे ।

मंगलसद्वाजयथं, सुयपूयामचोच्छेदो ॥ २०५ ॥

अङ्गे भुते स्कन्धे च भवति । अनुज्ञायां कस्यप्यायं नन्दी-भाषणं-ज्ञानपञ्चकोच्चारणम् चूण्यै च धिभाषा—यदि भवन्ति बासाः शिरसि प्रक्षिप्यन्त, तत्रभावे कसराण्यपि । कस्मात्सर्वमनुज्ञा क्रियते इति चेत्, अत आह-नन्दी-भाषणे वासनिक्षेपे च मङ्गलं भवति । ज्ञानपञ्चकस्य भाष-

मङ्गलत्वाद्वासनिक्षेपस्य च प्रथममङ्गलत्वात् । तथा अन्येषां परमभद्राजनम्, येषोऽमुक्तस्याङ्गस्य भुतस्कन्धस्य च पारगत आचार्येण केच सकलजनसमक्षे पूजितस्तस्माद्वयमपि गाढतस्मत्साहं कुर्म इति, तथा अध्ययनानां वा व्यवच्छेदोऽन्यथा नानुज्ञातमन्येषां दीयते इति तेषां व्यवच्छेदः स्यात् ।

अत्रैवाऽपवादमाह—

विश्वपथं आपरिण, अंगसुयकसंख्यसुहृदसंतमि ।

मंगलसद्वाभयगो-वै च तह निहृदि च ॥ २०६ ॥

स्वपक्षे उद्देशः कस्येव न परपक्षे इत्युत्तरः । अत्र द्वितीयपदम्—अपवादपदं, यत्र प्रवर्तिमान्वास्तव भुते न विद्यते तत् आचार्यः परपक्षेऽपि संयतीकपे अङ्गे भुतस्कन्धे वा उपलक्षणेमेतदध्ययनार्थकं चादिशति । अथवा—सत्यपि तस्मिन् प्रवर्तिन्याः भुते आचार्यः संयत्या अङ्गे भुतस्कन्धे वा उद्देशाणि । मङ्गलादीनि भवन्ति ततः स परमे ज्ञानपात्रमिति मङ्गलबुद्धिपजायते । तथा यस्मादाचार्येणोद्दिष्टमिदम् आदरेण पठनीयमिति पाठविषया महती भद्रा भवति । तथा यदि पाठे प्रमादं करिष्यामि ततो न पठितमित्याचार्यो कथंयुक्तिं भयम् । तथा ममेदमाचार्येण गौरवेणोद्दिष्टं तस्मादादरेण पाठित्वा शीघ्रं समाप्तिं नयामि । 'नह निहृदि खेव' ति-नथा निहृदि अङ्गे भुतस्कन्धे वा समाप्तिं नीते यथासंभवमेतरेव कारणैर्भुतस्कन्धे वा आचार्योऽनुज्ञानीयात् ।

एमेव संयती वा, उद्दिशति संजयाण विश्वपदे ।

असतीं संजयाणं, अज्जगुष्ठांश्च च बुच्छेदो ॥ २०७ ॥

तत् विश्वज्ञितं भुते संयतानां न विद्यते, अध्ययनानां चान्यथा व्यवच्छेदः स्यात् । ततो द्वितीयपदनामाचार्यपदेन गाथायां सप्तमी तृतीयायै संयत्यपि संयतानामुद्दिशति ।

एवं ता उद्देशो, अज्जगुष्ठां वी न कण्ठं विगिहं ।

दोहं पि हुंति लहुणा, विराहणा सेव पुण्णुवा ॥ २०८ ॥

एवमुक्तं प्रकारेण तावदुद्देशमिहितो यथा वित्तिकृष्टे काले स न क्रियते अध्ययाऽप्येवंयं ह्येतेरपि लघुके प्रावृद्धिनाम्, विराधना च पूर्वोक्ता, ज्ञानाविराधना, आत्मविराधना च । तत्र ज्ञानविराधना ज्ञानाचारहनादात्मविराधना प्राप्तेर्वैवताङ्गलनात् ।

अत्रैवापवादमाह—

वितिगिहं सागारि-याए कालगया असति बुच्छेदो ।

एवं कण्ठं तदियं, किं वे दोसा न संती उ ॥ २०९ ॥

कदाचित्साधवः कारणेन सागारिकायां वसती स्थितास्तत्र परिकराणांशान्वा भुत्वा यस्य यत्पराजितं स तत्परावर्त्यति आदिशब्दात् अनकादिष्वपि समापतन्तु यस्य यत्पराजितं स तत् पुण्यतीति परिग्रहस्तथा कालगतः संयतो यदि कारणेन प्रतीक्षापतित्यो भवति तदा राज्ञी ज्ञानरक्षणमिदं यस्य यत्पराजितं स तत्परावर्त्यति । तथा यस्य सकाशे तत् भुतमधीनं स कालगतोऽन्यत्र च तत् भुतं नास्ति, ततः संयति पठितं मा विस्मृतिं यायात्, अनुप्रेक्षायां च सोऽङ्गुलस्तत एवमेतैः कारणैर्द्वितीयपदमिदं ह्यस्य व्यतिकृष्टेऽपि काले स्वाध्यायः कथ्यते । अत्र पर आह—

सत्पापवाचपदेन द्यतिक्लृष्टेऽपि काले पठेन किं ते दोषा आ-
नीमहाऽऽद्यां न सन्ति—न भवन्ति । ।

अमोसरमाह—

ममह जेख जेवोहि, अणुस्वायाह कारणे तार्ह ।

यो दोसो न जेजायह, जयथाए तर्हि करेतस्स ॥२१०॥

अपयेन—अमोसरं वीयते येन कारणेन जिनेः कारणे—सा-
गारिकाशिलक्षणे तानि पठनाभ्यनुष्ठानानि तस्मात् कार-
णात् रहस्यभूतस्यापि च यतनया वक्ष्यमाणलक्षणया त-
त्र सामारिकबलस्यादौ पाठं कुर्वतो दोष—आनामहादिल-
क्षणे न संजायते ।

तत्र यतनामाह—

कालमायं भुष्यं, इमा अणुप्येह दुम्बले जयशा ।

अभवसहि अगति, असती तरेवेऽणुप्येव ॥ २११ ॥

कालगतं मुक्त्वा शेषेषु कार्येष्वनुप्रेक्षा दुर्बले इयं-
वक्ष्यमाणा यतना । अग्यस्यां वसतो गात्रा रहस्यभूतं प-
रावर्त्तयन्ति मा अगति अगतिार्थस्य भूतभवस्य भूयदिति हे-
तोः । आभ्याम् उपाभयो न विद्यते ततोऽभ्यस्या वसतर्भावे
तत्रैव—तस्यांमव वसतावनुत्थेन शब्देन परावर्त्तयन्ति ।
कालगतेऽपि वसत्यस्तरं न यान्ति, किन्तु तत्रैव जागरण-
निमित्तमनुष्ठानं शृण्वन्ति । संत्योऽप्यववाचपदेन सं-
यतानां समीपे पठेयुः परावर्त्तयन्तुं न कश्चिद्दोषः । व्य० ७
उ० । (व्यतिक्लृष्टकाल निमग्नधीनां स्वाध्यायां न कल्पते इत्युक्त-
म् 'वायणा' शब्दे षष्ठभागे १०४ पृष्ठे ।) स्वाध्यायहीनता नाम
यदि प्राप्तायामपि कालवलायां कालप्रतिक्रमणं करोति, अधिक-
कता-यर्थात्कालस्यायामपि कालवलायां कालं प्रतिकामति-
वध्नादिक्रियां वा तदनुगतां ईदानीं अधिकं करोति,
इत्यादि सर्वम् 'आलायणा' शब्दे द्वितीयभागे
४१० पृष्ठ उक्तम् ।) (पूर्वोत्तरयोश्चोर्ध्वदिशोः स्वाध्यायः
समुद्देश्योऽनुष्ठानस्य 'दिसा' शब्दे चतुर्थभागे
२४२७ पृष्ठ उक्तम् ।) (संविचचक्षुषे स्त्रिया स्वाध्यायां न कर्त्तव्य
इत्युक्तम् 'संविचचक्षुषः' शब्दोऽस्मिन्मव भागे ।) सप्तमयुप-
ल्लाः क्षेत्र लब्धे तत्र स्वाध्यायं ये न कुर्वन्ति तेषां प्रायश्चित्त-
संसाधकम् । ४०१ उ० २ प्र० । (संख्यासु स्वाध्यायां न
कर्त्तव्य इत्युक्तम् 'असज्जकार्य' शब्दे प्रथमभागे ३० पृष्ठे ।)
(उत्कर्त्तारं स्वाध्यायो न कर्त्तव्य इति 'द्वगतीर' शब्दे
चतुर्थभागे २४४२ पृष्ठ उक्तम् ।) (रात्रौ संप्रतीनामुपाध्यायऽ-
न्तरे स्वाध्यायकरणम् 'विहार' शब्दे षष्ठ भागे १३२७ पृष्ठ रा-
त्रिबिहारप्रस्तावे उक्तम् ।) (यो भिक्षुः स्वाध्यायं कृत्वा प्रत्यु-
पेक्ष्यं न करोति तस्य प्रायश्चित्तम् 'विकहा' शब्दे षष्ठ भागे
११६६ पृष्ठ गतम् ।) अनुराधारेवर्तति विभाद्युगशिरोनक्षत्रेषु
स्वाध्यायाऽनुष्ठा उद्देश्यसमुपदेशी कुर्व्यात् । ४० प० । स्वा-
ध्यायसमं तपो नास्ति । ४० प० ।

वारसविहस्मि वि ता, सर्किमतरवाहिरे कुसलदिहे ।

न वि अस्थि न वि य होही, सज्जकायसमं तवाकम् ॥२१॥

मेहा हुज न हुज व, जं मोहो उवसमेइ कम्माहं ।

उज्जोमो कायव्वो, शाणं अभिकेखमाणेणं ॥ ६० ॥

कम्ममसंखिजमवं, खवेइ अणुतपमेव आउत्तो ।

बहुभवे संविचं पि हु, सज्जकाएणं खणे खवइ ॥६१॥

सतिरिअसुरासुरनरो, सकिंनरमहोरगो संगंषव्वो ।

सव्वो छउमत्तज्जो, पडिपुच्छइ केवलिं लोए ॥६२॥

६० प० चन्दविश्रमपद्मा ॥ व्य० ।

स्वाध्यायमुष्ठाः—

पदार्थाऽसज्जकां, वेरगमनिर्वंधणं कुणइ विहिणा ।

पठनमपूर्वभूतप्रदशमादिशुभ्यन्तप्रच्छन्नापरायतनानुपेक्षाचर्-
कथा शुक्लमेतत्ततः पञ्चप्रकारमायं स्वाध्यायं करोति—किं
यिश्चिष्टम् वैराग्यनिबन्धनं—विगमनाकारणं विधिना—शास्त्रो-
क्तं इत्येवमर्थवृत्तम् । तत्र पठनविधिः—“यथैस्तकायकपधर्मं,
तथा पादप्रसारणम् । वर्ज्यान्त्रकथां हास्यमधीयन् शुद्धस-
न्धिषी” ॥१॥ इति पृच्छावांधयम्—“आसक्तगमनां न पुच्छिजा,
नेव सिज्जागमनां कथा । आगममुक्त्वा संतो, पुच्छिजा
पंजलीउद्धा ॥ १ ॥” इति । ४०२० २ अधि ३ लक्ष० व्य० ।
(धर्मकथानां परावर्तनानुप्रेक्षा ‘परियदृष्टा’ शब्दे पञ्चम-
भागे ७२७ पृष्ठ गता ।)

स्वाध्यायकलम्—

सज्जकाएणं भेते जीवे किं जययइ, सज्जकाएणं नाना-
वरणिजं कम्मं खवेइ ॥६॥

हे भदन्त ! स्वाध्यायं पञ्चप्रकारेण जीवं किं जनयति?,
शुक्राह—हे शिष्य ! स्वाध्यायेन ज्ञानावरणीयं कर्म क्षय-
यति । उक्त० २६ अ० । (दोषाविच्छेदकम् ‘पादयनं’ शब्दे
पञ्चमभागे २४५ पृष्ठ गतम् ।) “ स्वाध्यायादिष्टश्रीनम् ”
स्वाध्यायात्स्वभ्यस्तादिष्टश्रीनम्, ज्यमानमन्त्राभिप्रतं द-
त्तादीशेन भवति । तदाह—“स्वाध्यायादिष्टदत्तासंप्रयोगः”
(२—४४) ४० २२ ४० ० । उक्त० ।

स किं तं सज्जकाए ! सज्जकाए पंचविह पण्णे, तं जहा-
वायणा पडिपुच्छणा परियदृष्टा अणुपेहा धम्मकहा । संचं
सज्जकाए । (४० ०२०) ४० २५ श० ७ उ० ।

मालवीयश्रुत्यादीनां स्वाध्यायो मसड्डयां कल्पते न
वा ? आगमोक्तयतीनां सांप्रतीनानामाचार्याणां भट्टार-
काणां च स्वाध्यायो मसड्डयां कल्पते, नत्वन्त्येषां
वार्त्तमानिकापाध्यायादीनामिति वृक्षवादः । ४० २ प्र० ।
महादिसावर्त्तमानाश्रयनैश्चान्तिनां सिद्धान्ताचार्यश्रीनम् अ-
स्वाध्यायादिनामीति कृत्वा सज्जयन्ते, तद्वद् “ ईदृ ” दिनमपि
तेन हेतुना कथं न सज्जयते ? किंचिच्च सतिनस्तीहवे स-
ज्जन्ते, आरम्भो का मर्यादा ? “ ईदृ ” दिने अस्वाध्याय-
विषयं वृद्धेराचारणमेव निमित्तमवसीयते । ४० ३ प्र० ।
शुद्धसन्धिषी पाश्चात्यप्रतिषेधनाक्रियां कुर्वीणाः आह्लाः
स्वाध्यायमुपविश्य कुर्वन्ति ऊर्ध्वस्था वा ? ऊर्ध्वस्थाः स्वा-
ध्यायं विदधति ॥ ४० २ प्र० । स्वाध्यायोऽपि किं हीनाऽऽ-
चारैः पाश्चात्यासक्तकुशीलसंस्कृताहच्छन्दानित्यवाहिभिः
समं सह सर्वेतिनैर्दृष्टमादिभिः प्रतिक्लृष्टो निराकृतः ?
तदालापादिभिर्ध्यायवद्भुत्प्रादिति । ४० ४ तस्य । साध्वर्गमा-
क्रमणस्वाध्यायमानवद्वेष्येष्वापि स्वाध्यायप्रान्तेषु सम्पूर्णं
नमस्कारः कथनीयः न वेति ? अनेन, अत्रोत्तरम्—यथा.

देशद्वयं तत्र स्वाध्याये नमस्कारद्वयमनम्, यत्र वैका-
देशस्तत्रैक एव नमस्कारः पठनीय इति । साम्प्रति-
क्रमणस्वाध्यायप्रान्तं सम्पूर्णनमस्कारपठनं सामान्यादौ
न दृश्यते परम्परया तु दृश्यते, तेन तदपि मङ्गलरूपत्वाद्-
दोषमेवेति ॥८॥ सन० १ उल्ला० । सामान्याय नमस्कारं का-
लप्रवृत्तिविधौ "गिलितगिलित" इति शब्देन किमुच्यते न-
स्त्वाक्षरं प्रसाधयति । प्रश्नः, आचान्तरम्-माज्जारादिना मूषि-
कादौ "गिलितोर्गिलितं" इति गिलितस्त्वङ्गिलितो धान्य-
स्तस्मिन् काऽर्थः ?-स्थानान्तरं गिलित्वा वसतेः पश्चिदस्त-
मध्ये आगत्य धान्ये स्वाध्यायो न भवतीत्यभिप्राय आचर्य-
कमुत्पादावस्थेति ॥११॥ सन० १ उल्ला० । प्रतिक्रमणद्वयगुणै-
रात्रिकप्रतिक्रमणविधौ रात्रिकप्रत्यक्षितकायाःसर्गस्ततः
चैत्यवन्दनं, ततः स्वाध्यायः, एवं परवर्तप्रतिक्रमणादौ च-
त्वारि क्षमाधमणान्मुक्तानि सन्ति एवं तु न कियते, तर्हि
त्र्यभिप्रति । प्रश्नः, आचान्तरम्-वतिदिनचर्यादौ स्वाध्याया-
दनु चत्वारि क्षमाधमणानि प्रोक्तानि, आचरितव्यवृत्तिव-
न्दनकृत्यादौ तु स्वाध्यायादनु प्रतिक्रमणस्थापनमुक्तम्,
तनस्तानि स्वाध्यायापूर्वं ज्ञायन्ते । अर्थं च विधिः
परम्परया बाहुल्येन क्रियमाणोऽस्ति । सामान्यविशेषण
चामयथाऽपि आविरुद्धमेवेति ॥१६॥ सन० ३ उल्ला० ।
प्रत्यक्षपूर्वाणां मन्त्राणां जपः, द्वा० २२ द्वा० । कुहराण्यवन-
स्वपिभेदः, द्वा० १ पद ।

सङ्क्रायजोग-स्वाध्याययोग-पुं० । वाचनाद्युपचारव्यापारं,
दश० २ सू० ।

सङ्क्रायजकारय-स्वाध्यायध्यानरत-न० । स्वाध्याय एव
ध्यानं स्वाध्यायध्यानं तत्र रतः । स्वाध्याय ध्यानं च रतं,
दश० ८ अ० ।

सङ्क्रायभूमि-स्वाध्यायभूमि-स्त्री० । विचारभूमी, स भिन्नु-
र्बहिर्विचारभूमि संक्रायभूमिभूमि तथा विहारभूमि स्वाध्या-
यभूमि तैरन्यतीर्थिकादिभिः सह शेषसम्प्रदायं प्रविशन् ।
आचा० २ ध्रु० २ सू० ३ अ० । अन्यतीर्थैः सह न प्रविशन् ।
नि० सू० २ उ० । (स्वाध्यायभूमिविषयः 'चर्यापविद्ध'
शब्दे तृतीयभागे ११५६ पृष्ठ गतः ।)

सङ्क्राययुक्तजोग-स्वाध्याययुक्तयोग-त्रि० । स्वाध्यायेन सु-
हो योगो-व्यापारो यस्य सः स्वाध्याययुक्तयोगः । स्वा-
ध्यायकारिणः, ग० ३ अचि० ।

सङ्क्रायवाय-स्वाध्यायवाय-पुं० । विशुद्धपाठकोऽहमित्या-
दिकं वादे, स० ३० सम० ।

सङ्क्रायसारखा-स्वाध्यायसारखा-स्त्री० । स्वाध्यायनिर्वाह-
णायाम्, "गुरुपारतन्त्रं विष्णोः सङ्क्रायसारखा ख" प-
ञ्चा० १८ वि० । (अत्रत्या व्याख्या 'भिक्षुपञ्चिमा' शब्दे
पञ्चमभागे १४६८ । १४७७ पृष्ठ गता ।)

सङ्क्राज-सङ्क्राज-पुं० । धर्मज्ञातरि, पं० व० ३ द्वार ।
आतारं, पि० । वृ० । इय० । भगिन्याम्, सङ्क्राजिका ।
स्त्री० । पि० ।

सङ्क्रा-सङ्क्रा-स्त्री० । "क्रो ज्ञः पैशाक्याम्" ॥ ८४ । ३०३॥
इति द्वयं ज्ञः । सङ्क्रोते, प्रा० ४ पाद ।

सङ्क्राण-स्वस्थान-न० । आत्मीयं स्थानं, यत्र हि स तिष्ठति,
वृ० ४ उ० । म० । सं० । द्वाद्शान्तव्यऽहोरात्रमुहूर्ते, क-
ल्प० १ अचि० ६ क्षण । सगद्ग्राणे सङ्क्राणं । नि० सू० १ उ० ।
इहापत्तिरूपं प्रायश्चित्तं स्वस्थानमुच्यते । जीत० ।

सङ्क्राणसङ्क्रमण-स्वस्थानसङ्क्रमण-न० । पिपीलिकादीना-
मृदादिसंचालनं, सङ्क्राणसङ्क्रमणं पिपीलिंगमङ्काङ्गदीनां
भ्रमति । नि० सू० १३ उ० ।

सङ्क्राण्डुण्णतर-स्वस्थानस्थानान्तर-न० । स्वस्थानात् पूर्व-
पूर्वस्थानादुत्तरात्तरस्य संख्यास्थानस्य उत्पत्तिस्थाना-
त्संख्याविशेषलक्षणात् गुणनीयादित्यर्थः स्थानान्तराणि ।
अनन्तरस्थानं, स० ८४ सम० ।

सङ्क्राणसिण्णगास-स्वस्थानसञ्चिकर्ष-पुं० । स्वम्-आत्मीयं
सजीतायं स्थानं पर्यवाराणांभ्यः स्वस्थानं पुलाकादः पुला-
कादिभिरव, तस्य सञ्चिकर्षः । स्वस्थानसंस्थापनं, भ० २५
श० ६ उ० ।

सङ्क्राणऽऽरोषणा-स्वस्थानाऽऽरोषणा-स्त्री० । संकं स्थानं स्व-
स्थानं, स्वस्थानस्यारोषणा स्वस्थानारोषणा । प्रतिस्वस्थानस्य
प्रतिस्वस्थानस्यारोषणायाम्, नि० सू० १ उ० ।

सङ्क्रि-पङ्क्रि-स्त्री० । पङ्क्रावृत्त्यां दशसंख्यायाम्, द्वा० २ पद ।
सङ्क्रितं-पङ्क्रितन्त्र-न० । कापिलीयशास्त्रं, द्वा० १ ध्रु० ५ अ० ।
स्त्री० । अन्तु० । नि० । पञ्चमं पङ्क्रितन्त्रं संवृत्तमेवं कुतार्थ-
ज्ञातं तत्कालोपादिष्टमिति । आ० सू० १ अ० । (पङ्क्रित-
न्त्राणांसंवृत्तान्तम् 'कविल' शब्दे तृतीयभागे २८७
पृष्ठ गतम् ।)

सङ्क्रितंविसारय-पङ्क्रितन्त्रविशारद-पुं० । पङ्क्रितन्त्रं-कापिली
यशास्त्रं तत्र विशारदः-परिज्ञतः । सांख्यवेत्तरि, कल्प०
१ अचि० १ क्षण । स्त्री० ।

सङ्क्रिभक्त-पङ्क्रिभक्त-न० । उपवासविशिनौ, "सङ्क्रि भक्तं अ-
णसणारं छुपत्ता" प्रतिदिनं भोजनद्रव्यस्य त्यागात् त्रिशब्-
द्वैरे पङ्क्रिभक्तानि त्यक्तानि भवन्ति । भ० २ श० १ उ० ।

सङ्क्रिय-सङ्क्रिक-त्रि० । पश्चिद्वेजात, न० । पश्चिद्वेजारात्रैः परि-
पच्यमानेषु शालिलु, जं० ३ वक्त० । ध० ।

सङ्क्रिहायण-पङ्क्रिहायन-त्रि० । पङ्क्रिहायनाः सम्प्रसर-
यस्य स पङ्क्रिहायनः । पश्चिद्वेजातं, जी० ३ प्रति० १
अचि० २ उ० ।

सङ्क्र-सङ्क्र-धा० । विशरखगल्यवसादनेषु, "सङ्क्रपतैः" ॥८४॥
२१६॥ अनेनान्यस्य ङकारः । सङ्क्र । सङ्क्रति । प्रा० ४ पाद ।
शङ्क्र-धा । राजा विशरखगल्यवसादनेषु, सङ्क्रति । शङ्क्रति ।

उत्स० ५ अ० । विश० ।
सङ्क्रगविय-पङ्क्रिगविय-पुं० । पूर्वोक्तानि पङ्क्रिभक्तानि विचारय-
तीति पङ्क्रिगविय । कल्प० १ अचि० १ क्षण । शिक्षादिवि-
चारकं, स्त्री० । नि० सू० ।

सङ्क्र-सङ्क्र-न० । कुष्ठविनाऽङ्क्रुत्पादोर्गलेन, द्वा० १ ध्रु० १
अ० । तं० । स्वत एव विशरणं, प्रश्न० १ आध० द्वार ।

सङ्क्र-शङ्क्र-न० । प्रत्यप्रदहितं तृणं, द्वा० १ ध्रु० १ अ० ।

सङ्ख-श्रद्ध-पुं० । भद्रा-भद्रानं यस्मिन्नस्ति स भद्रः ।
 अश्वयवचनं । स्या० ३ डा० ३ उ० । तस्वं प्रति भ-
 द्रावति, पञ्चा० ३ वि०० । भद्रातो, पञ्चा० १५ वि-
 व० । आयेकं, पञ्चा० ७ वि०० । धर्मोत्पत्ती, स-
 व० २ थु० १ अ० । दशमभावेकं, प्रति० । आचा० । प्र-
 य० । आ० क० । भद्रा-भद्राधानं दौर्गत्यस्यापि भ-
 द्रादिनस्याङ्गारमदेकाद्विरेव त्याज्यमाय० । ध० ३ अ-
 वि० । (श्राद्धसुताः 'धम्मरस्य' शब्दं चतुर्थभागे २७२६
 पृष्ठे वर्णिताः ।) अश्वय कियमाणं सन्तु पित्रादिषु
 पितृवद्धानं, "मृतानामपि जन्तूनां, भद्रं चतु-
 र्तिवारणम् । तन्निर्वाणप्रवीरस्य, स्नहः सम्बद्धयत् वि-
 यम्-॥ १ ॥" स्या० १ डा० । भ० । औ० । नि० । भद्राः पास्ति-
 कदिनेऽनीचारात् कथयन्ति, तत्र पृष्ठे दिव्यतं दशमं च
 देशावकाशिकं कथितम् । तदप्ये नाऽङ्गीकुर्वन्ति, यद् व्रतद्वयं
 कथितमस्ति, तन्नामभद्राः कथितम् । यद्यप्यनं यावज्जी-
 वप्रत्यक्षं दशमं तु दिनप्रत्यक्षमिदमित्यपि नाङ्गीकुर्वन्ति,
 तत्र का युक्तिरिति ? प्रश्नः अत्रास्तरम्-श्रीश्रावश्यं भ्रा-
 वक्यनाधिकारं देशावकाशिकप्रनालापः कथिनोऽस्ति स-
 पत्तिरिति, यथा-द्विसिध्यगदिभ्रस्तं दिसापरिमाणस्य प-
 र्द्वयं परिमाणकरणं देशावगासिभ्रं, देशावगासिभ्रस्य
 समसोपासपण इमं पंच अश्वरा जाणयश्च न समा-
 यरिअवात् । तं जहा-आयवणव्यप्रागे १ पंचवणव्यप्रागे २
 सत्ताणुवाप ३ क्वाणुवाप ४ बह्मशा पुगलकनव ५ । एत-
 दात्तापकानुनां पृष्ठद्वयप्रत्यक्षं संलेपरूपदेशावकाशिकं
 स्पष्टतया ज्ञायते, तथा-यानाशास्त्राचनकप्रत्यक्षं पृष्ठद्वयप्र-
 त्संलेपरूपदेशावकाशिकं कथितमस्ति, तथा-श्रीउपासक-
 द्वाश्रं आनन्वनाचार्याधिकारं सामायिकादिचतुष्कप्रना-
 लापकविस्तारो न कथितः, तस्मान्कचन नाऽङ्गीकुर्वन्ति,
 तपु नद्विज्ञानमेव, यतो व्रतोच्चारणादी एव पाठोऽस्ति- अ-
 हस्ये मेने । द्वाणव्यप्रागे अतिए पंचाणुवद्वयं सप्त-
 सिक्कावद्वयं दुवालसविदं सावयधर्मं पडिवाज्जस्सामि
 अहासुदं देवाणव्यप्रा । मा पडिबधं करह । तथा व्रतो-
 च्चारानन्तरमेव पाठोऽस्ति-तए यं आणंदं गाहावदं सम-
 गुत्स भगवन्ना महावीरस्स अनिए पंचाणुवद्वयं सप्त-
 सिक्कावद्वयं दुवालसविदं सावयधर्मं पडिवाज्ज, पडि-
 वाज्जत्ता समणे भगव महावीरं वंदइ नमस्स । एतदाला-
 पकद्वये द्वादशव्रतोच्चारणाङ्गीकारः कथं घटते ? यदि
 देशावकाशिकमते न भवति तर्हि पञ्चांनीचाराः
 किं कथिताः, तस्मादानन्देन चत्वारि व्रतानि सवि-
 स्तराणि नाचचरितानि यत्प्रतिदिने वारं वारमुच्चार्यन्ते ।
 पुनः सङ्खपतस्तदुच्चारित्यर्थेति ज्ञेयम् ॥७३॥ सन०५ उल्ला० ।
 महाविद्वेषु ये भद्रा देशव्रतनितं उभयकालमावश्यं कु-
 र्वन्ति, किं वा-यातिवकाराण्यमुत्पन्नं कुर्वन्तीति ? प्रश्नः,
 अश्रोतरम्- "द्विसिअ राइय पडिअस्स, चाउभमामिअ व-
 च्छरी अ नामाअ । दोहदं एण पांडकमणा, मडिअमणां
 तु दो पढमा ॥१॥" इति सप्तमिशनस्थानकथ्यमाथानुसारेण
 यदि यतीनां वैवांसकगविकप्रतिक्रमणद्वयकरणं प्रत्यहं
 दृश्यते, तर्हि आचाराणि तत्करणं किं वक्तव्यमिति ।
 १४ । सन० ४ उल्ला० ।

सङ्ख-श्रद्ध-पुं० । आचकविहितं, जी० १ प्रति० ।
 सङ्ख-श्रद्धा-स्त्री० । "भद्रादि-मूर्तादि-उत्प्रेषे वा" ॥ ८१॥
 ४१ ॥ अनेनान्नान्यस्य संयुक्तकारस्य ठकारः । सङ्ख ।
 सङ्ख । प्रा० । क्वा, उत्त० ५ अ० । अमिलाप, प्रा० १
 थु० ६ अ० । रा० । इच्छायाम्, नि० १ थु० १ वगे १ अ० ।
 प्रा० । मोक्षमार्गोद्यमच्छायाम्, आचा० १ थु० ३ अ०
 ४ उ० । तस्वेषु भद्रानं, आस्तिक्ये, अनुष्ठानेषु वा निजो-
 निलापं, योपनि, पं० व० ५ द्वार । स्त्रीसङ्खामिलापं, दश० ६
 अ० । आ० क० ।

सङ्खइकहणावाधाय-भद्रादिकथनाव्याधात-पुं० । आचक-
 विधिधर्मपदाधिकथनाव्याधातं, पं० व० २ द्वार ।
 सङ्ख-श्रद्धा-पुं० । तस्वेषु अनुष्ठानेषु वा निजोऽमिलापं,
 स्या० ८ डा० ३ उ० ।

सङ्ख-श्रद्धि-पुं० । भद्रा मोक्षमार्गोद्यमच्छा वक्तं य-
 स्यासी भद्राधानं । आचा० १ थु० ३ अ० ४ उ० । अ-
 डा-धर्मच्छा विद्यतं यस्यासी भद्रावान् । आचा० १
 थु० ५ अ० ४ उ० । नि० क्वा० । स्या० । अश्वयति,
 स्व० १ थु० ११ अ० । पि० । आचकं, नि० क्वा० २ उ० ।
 स्व० । कलप० ।

सङ्ख-श्रद्धि-वि० । भद्रं, प्रव० १ द्वार । भद्रा-भ-
 द्रानं यस्मिन्नस्ति स भद्रः । अश्वयवचनं, स्या० ३ डा०
 ३ उ० ।

सङ्ख-श्रद्धी-स्त्री० । अविरतसम्यगृष्टिकायाम्, व्य० ३ उ० ।
 आचिकायाम्, जी० १ प्रति० ।

सद-शुट-पुं० । "डा दः" ॥ ८१॥ १६६ ॥ इति दस्य दः ।
 सडा । प्रा० । धूने, उत्त० ७ अ० । सन्धं, (पाह० ना० २२५
 गाथा ।) शटकर्मकारिण्याम् । मृ० १ थु० २ अ० ३ उ० ।
 मिथ्याभाषिणि, उत्त० ३४ अ० । विश्वस्तजनवञ्चकं, उत्त०
 ७ अ० । शटानुष्ठानं, मृ० १ थु० ३ अ० २ उ० । स्या० ।
 मायिनि, प्रश्न० २ आश्र० द्वार । निह्निमिति मायापेन, प्रश्न०
 ३ संव० द्वार । कतवञ्चकं, स० ३ स०० । आ० म० ।

सद्वेदं-शुटवन्दन-न० । शटे शास्त्रेण विश्वसार्थं धन्द्वम्,
 अज्ञानादिव्यपदेशं वा कृत्वा न सम्यगवन्दनम् । ध० २ अवि० ।
 स्वनामक्यान् विशिष्टानि धन्द्वकदापि, वृ० ।

विशिनितमं दोषमाह-

वीमंमहाणमिणं, मन्वावजं सदं हवइ एतं ।

कवडंति कययंति य, सदया वि य होति एगुडा ॥

विश्रम्भा-विश्रान्तस्य स्थानमिदं धन्द्वकर्मविश्रम्भ-
 यथावहीयमानं आचकादयो विश्वसर्वाभ्यामप्रायणाच स-
 ङ्गावर्गितं अन्वोसनाश्रयं धन्द्वानं शिष्यं शठमहन्ध्वकं
 भवति । वृ० ३ उ० । आच० । आ० क्वा० ।

सदा-शुटा-स्त्री० । जटायाम्, प्रा० १ थु० १ अ० ।

सङ्ख-शुग-पुं० । वलकप्रधानं वनस्यातिविशेषं, प्रा० १ थु०
 १ अ० । प्रव० । शुगप्रभृतयः सप्तदश धान्यानि । आ० म० १
 अ० । प्रव० । त्र्यङ्गप्रधानाणि धान्याविशेषं, भ० ६ श० ७ उ० ।

उत्त० ॥ स्था० । तत्पुण्ये, न० । ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । सण-
जातिभेदे, अणु० ।

सर्णकुमार-सन्तकुमार-पुं० । चतुर्थकवर्तिनि, स० । प्रब० ।
ति० । आब० ।

सर्णकुमारो मणुसिंदो, चकवद्दी महिषि ।

पुत्रं रंज ठेवऊयं, सोऽपि राया तवं चरे ॥ ३७ ॥

अथ सनत्कुमारदृष्टान्तः—अस्त्यत्र भरतक्षेत्रे कुंजराक्षल-
जनपदे हस्तिनागपुरं नाम नगरम् । तत्राश्वमेधो नाम
राजा, तस्य भार्या सहदेवीनाम्नी । तयोः पुत्रश्चतुर्दश-
स्वप्नचित्तश्चतुर्थश्चकवर्ती सनत्कुमारो नाम । तस्य सूरि-
कालिन्दीतनयेन मेहन्द्रसिंहेन परमित्रेण समं कलाचार्य-
समीपं सधैकलाभ्यासा जातः । सनत्कुमारो यौवनमनुप्रा-
प्यतः । अयदा वसन्तमासेऽनेकराज्यधनगणलोकहित-
सन्तकुमारः क्रीडाधेयुषामं गतः, तत्राश्वक्रीडां कर्तुं सर्वे
कुमाराः अश्वारूढाः सन्मार्गं केलयन्ति । सनत्कुमाराऽपि
जलाधिकक्षालाभिधानं तुरङ्गमाकूटः, समकालं सर्वैः कुमारै-
र्युक्तस्ततो विपरीतशिक्षितेन कुमारार्शेन तथा गतिः कृता
यथा अपरकुमाराश्चाः प्राक् पतितान्, कुमारार्शेन-
स्तु अदृष्टीभूतः । ज्ञातवृत्तान्तो राजा सपरिकरस्त-
रुष्टौ चलितः । अस्मिन्नवसरे प्रचण्डवायुयातुं लग्नः, तेन
तुरङ्गपदमार्गो भग्नः । मेहन्द्रसिंहो राजाज्ञां मार्गयित्वा
उन्मार्गैरेव कुमारमार्गणाय लगेन, प्रविष्टो भीषणां महा-
दृष्टी, तत्र भ्रमतस्तस्य वधेमकमलिकाणाम्, एकस्मिन्
दिवसे गतः स्नोकं भूमिभागं तावन्, यावदेकं मह-
त्तरावरं दृष्टवान् । तत्र कमलपरिमलमात्रवान् । ध्रुवो
श्च मधुरगीतवेणुगवम् । यावन्मेहन्द्रसिंहोऽपि गच्छति ता-
वच्छरीराणामध्यसंस्थितं सनत्कुमारं दृष्टवान् । विस्मि-
तमना मेहन्द्रसिंहश्चिन्तयति—किं प्रया एव विभ्रमो दृश्य-
ते । किं वा सत्य एवायं सनत्कुमारः ? यावदेवं चिन्त-
यन् मेहन्द्रसिंहस्तिष्ठति तावत्पाठनमिदं यन्निदा—“ जय
आससेण ! नहयल-मयङ्क ! कुरुवणलगले खेभ । जय ति
हुयलनाह ! सर्णे-कुमार ! जय लज्जमाहप्य ! ॥१॥ ” ततो मेह-
न्द्रसिंहः सनत्कुमारोऽयमिति निश्चितवान् । अथ प्रकामं
प्रमुदितमनाः सनत्कुमारेण दूराद्गच्छन् दृष्टः सनत्कु-
माराऽप्युत्थायाभिमुखमाययौ । मेहन्द्रसिंहः सनत्कुमार-
पादयोः पतितः । सनत्कुमारेण समुत्थापितो गामालाङ्ग-
तश्च । द्वावपि प्रमुदितमनस्कौ विद्याधरदत्तासने उपविष्टौ ।
विद्याधरलोकश्च तयोः पार्श्वे उपविष्टः । अथावन्जलपूरि-
तनयनेन सनत्कुमारेण भांणतम्—मित्र ! कथमेकाक्येव
स्वमस्मादव्यमागतः—सनत्कुमारः पृष्टः—कुमार !
किञ्च-करोति मद्भरहरे मम पिता माना च । कथिनः सर्वो
वृत्तान्तो मेहन्द्रसिंहेन । ततो मेहन्द्रसिंहो वरवलासनीभि-
र्मज्जितः स्नापितश्च भोजनं द्वाभ्यां सममेव हृतम् । भोज-
नायसानं च मेहन्द्रसिंहेन—सनत्कुमारः पृष्टः—कुमार !
तदा त्वं तुरङ्गमणापहृतः कः गतः ? कः स्थितश्च ? कुत ए-
तादृशी आऽस्वया प्राप्ता ? सनत्कुमारेण चिन्तितं—न
युक्तं निजचरित्रकथनं निजमुक्तेति सेक्षित्वा स्वयं परि-
शीतो अचरन्नुपुत्री विपुलमतीनाम्नी स्वप्रिया सनत्कु-

मारवृत्तान्तं स्वविद्याधरेण कथयितुं प्रवृत्ता । तदानीं
कुमारो भवदादिषु पश्यन् तुरङ्गमणापहृतो महा-
दृष्ट्या प्रविष्टः । द्वितीयदिनेऽपि तथैव धावतोऽवश्यं
मध्याह्नसमये जातः । कुष्ठापपासाकुलितेन भ्रान्तना-
श्वेन निष्कासिता जिह्वा । कुमारस्तत उत्तीर्णः । सोऽ-
श्वस्तदानीमेव धृतः । कुमारस्ततः पादाभ्यामेव चलि-
तः । दृष्टाकान्तश्च सर्वत्र जले गवेयवक्षिप न प्राप । ततो
दीर्घध्वजमेण सुकुमारमेव चात्यन्तमाकुलोभृतो दू-
रदेशस्थितं सप्तच्छदं वृक्षं पश्यन् तवमिच्छं धावन्
कियत् कालानन्तरं तत्र प्रासः । क्षायायामुपविष्टः प-
तितश्च लोचने भ्रामयित्वा कुमारः । अत्रावसरे कुमार-
पुण्यानुभावेन वनवासिना यक्षेण जलमानीतम् । शिशिरशी-
तलजलेन सर्वोक्तं सिकुः, आश्वासितश्च । लम्बचनेतनं च कु-
मारेण जले पीतम् । पृष्टञ्च कथं ? कुतो वाऽऽनीतं जलमिच्छ-
म् ? तेन भणितम्—अहं यतोऽत्र निवासी।सिद्धिं चेदं मानस-
रोवरादानीतम् । कुमारोणाकम्—यदि मां तद्वर्षसि तदा त-
त्र मानसरोवरे प्रक्षालयामि तथा च मद्रपुस्ततापसुपनयति ।
तच्छ्रुत्वा यक्षेण कर्तलसंपुटे गृहीत्वा नीतो मानसरोवरम् ।
तत्र व्यसनपातितोऽयमिति कृत्वा कुन्देन वेताङ्गव्यासिता अ-
सितयक्षेण समं कुमारस्य युजं जातम् । तथाहि—यक्षेण प्रथमं
मांडिततः प्रचण्डः पवनो मुरुः । तेन नभस्तेन बहुलधू-
ल्याऽन्धकारितम् । ततो विमुक्ताऽष्टाऽष्टहासा ज्वलनज्वाला-
पिङ्गलक्षाः (पराक्षा मुक्ताः । कुमारस्त्वैमं नाङ्क न भीति गतः ।
ततो नयनज्वालास्फुल्लं वर्षाद्भिन्नोपाशौः कुमारो यक्षेण
बद्धः । जीर्णोऽप्युध्वधनानीव तान् शोडयति स्म कुमारः ।
ततः करः कर्णालनूप्यं मुष्टिमुच्यम् यक्षः समायानः । ताव-
ता मुष्टिप्रहरणं कुमारस्तेन क्षणीकृतवान् । पुनर्थैव स्व-
स्थीभूय गुरुमस्त्रेण कुमारं घनप्रहरणं हतवान् । तत्प्र-
हारात् सः कुमारश्छिन्नमूलद्रुम इव भूमौ निपतितः । ततो यक्ष-
श्च दूरमुत्क्षिप्य शिरवारः कुमारस्योपरि क्षिप्तः, तेन दृढपाङ्क्ति-
ताङ्काऽसौ निश्चेतनो जातः । अथ कियत्कालानन्तरं लब्धसंज्ञः
कुमारस्तेन समं बाहुयुजं चकार । कुमारश्च कस्मद्भरहृतो
यक्षः प्रचण्डवाताहङ्कृत इव तथा भूमौ निपतितः यथा
मृत इव दृश्यते । परं देवत्वात्स न मृतः । आराटि कुबोः स
यक्षस्तथा गतो यथा पुनरे दृष्टः । कीतुकाक्षमस्यागमविद्या-
धरैः पुण्यवृष्टिमुक्ता । उक्तं च-जितो यक्षः कुमारसंज्ञितः । ततो
मानससरोवि यथैव स्नात्वा उत्तीर्णः कुमारो यावत् स्नोकं
भूमिभागं गतः तावत्तत्र वनमध्यगता अष्टौ विद्याधरपु-
त्रोदृष्टवान् । तामिरत्यसौ स्निग्धदृष्ट्या विलोकितः । कु-
मारेण चिन्तितम्—पुता कुतः समायानः सन्ति, पृच्छामहे-
सां स्वरूपमिति पृष्ट कुमारं । तासां समीपं गत्वा मधुर-
वाण्या कुनो भवत्य आगताः ? किमर्थमेतत् शून्यमस्त्य-
मलंकृतम् । तामिरेणितम्—महाभाग ! इना नातिदूरे प्रियस-
ङ्गमाभिधाना अस्माकं पुत्री अस्ति । स्वमपि तत्रैवागच्छन्ति
भणितः । किङ्किदीशितमार्गस्तासां नगरी प्रासः । कञ्चुकि-
पुरुषैः राजभवनं नीतः । दृष्टश्च तन्नगरस्याभिना भातुव
गराजनेन आयुःपादादिना सकृत्तश्च । उक्तं राजा—महाभाग !
स्वमेतासां प्रमादकन्यानां वरो भय । पूर्वं हि अत्रायानेन
अभिमांलिनाम्ना मुनिना एवमादिष्टम् याऽसिताक्षे यक्षे ज-

प्यति स एतासां भर्ता भविष्यति । तत्तत्स्वमेताः परिण-
 धेति नृपणैश्च कुमारैः संयति प्रतिपन्नम् । राज्ञा महामहः
 पूर्वैकं विष्वाङ्कः कृतः । कङ्कणं कुमारकरं बद्धम् सुतञ्च ताभिः
 सार्द्धं रतिभवेन कुमारः पश्यद्वापारः । निद्राविगमे चाग्रामं
 भूमीं पश्यति । किमतिदिति चिन्तितवाञ्च करबद्धं कङ्कणं
 च न पश्यति । ततः विप्रमनाः कुमारस्ततो गन्तुं प्रवृत्तः ।
 अरव्यमप्येव गिरिवराशिरं मणिमयस्तम्भप्रतिष्ठितं दिव्य-
 भवनं दृष्टं कुमारेण । चिन्तितम्—इदमपीन्द्रमायाजालमायं
 भविष्यतीति । तदासञ्च यावद्गन्तुं प्रवृत्तः कुमारस्तावत्
 तद्भवान्तः करुणस्वरेण रुदन्त्या एकस्या नार्याः शब्दं
 श्रुतवान् । प्रविष्टस्तद्भवान्तः सप्तमभूमिमाकूटः । रुदन्त्या
 तत्र एकया कन्यया भणितम्—कुलजनपदं न भस्मलमृगाङ्क ! स
 नकुमार ! त्वं भवान्तरेऽपि मम भर्ता भूया इति वारं वारं
 भणन्ती पुनर्गदं रोदितुं प्रवृत्ता । ततो रुदन्त्यैव तयाऽऽस-
 नं व्रतम् । तत्रोपविश्य कुमारस्तां पृष्टवान्—स नकुमारिणं स-
 ह तव कः सम्बन्धः ? येन त्वं तमेवं स्मारयसि । सा
 प्राह—मम स मनोरथमात्रेण भर्ता । कथमिति कुमारस्तो-
 ङ्क सा प्राह—अहं हि साकेतपुरस्थामसुरधनमानरेन्द्र-
 भार्यायाः चन्द्रयशःपुत्री अस्मि । अन्यदाऽहं यौवने प्राप्ता ।
 पित्रा च मरुतेऽनेकराजकुमारविप्रपटरूपाणि द्वैतरानीय द-
 र्शितानि एकस्मिन् विप्रपटरूपे मम न रञ्जने । एकदा सन-
 कुमारविप्रपटरूपं द्वैतरानीय मे दशितम्, तत्स्वयन्तं मे कुरु-
 च । मारिता वाहं तद्रूपमेव ध्यायन्ती स्मर्येहि तिष्ठामि ।
 तावद्दहमेकं विद्याधरेण पित्रुदहादपहता अत्रानीता स्वयं
 विकुर्वितस्मिन्नावासे मां सुकन्या स कचित् गतोऽस्ति ।
 यावन्ता कन्या एवं वदन्त्यस्ति तावत् अशनिवगलुन-
 चञ्जवेण विद्याधरेण तत्रागत्य सनकुमार उल्लिखता ग-
 गनमगच्छेत् । सा च कन्या हा हा खं कुर्वाणा मू-
 ळोपाधीना निपातिता पृथिवीपीठे । तावदाकाशमा-
 गादागत्य सनकुमारेण स विद्याधरो मुष्टिप्रहारेण व्या-
 धातः । सनकुमारेण तस्य वृत्तान्तः कथितः, परिणी-
 ता च सा सुनन्दाभिधाना कन्या । साऽस्य स्त्रीरत्नं भवि-
 ष्यति । स्ताकन्यायां तत्र वञ्चवेगविद्याधरभगिनी स-
 न्ध्यावली समागता अत्रैव व्यापारं दृष्ट्वा कापमुपाग-
 तः । पुनरपीदं नैमित्तिकं भवः स्मृतिपरिणामतम्—यथा
 तव आरुढवक्त्रस्य भर्ता भविष्यतीति मया कुमार-
 स्थैव विवक्षितं चकार—अहमिह त्वां विवाहायेमायाताऽस्मी-
 ति । सनकुमारेण सा तत्रैव परिणीता । अत्रान्तरे सन-
 कुमारसमीपं द्वौ विद्याधरनृपौ समायातौ । ताभ्यां प्रणु-
 मय्यै कुमारस्थैव भणितम्—द्वे ! अशनिवेगविद्याधरो वि-
 द्यावलनं हातपुत्रमरणवृत्तान्तस्त्वया समं योऽनुमायाति ।
 ततश्चन्द्रवेगभातुवेगाभ्यामावां हरिचन्द्रसेनाभिधानी च
 निजपुत्रीं प्रेषितो रक्षति सनादृश्यं प्रेषितः । आवागम-
 न्पितरौ भवत्संवार्थं संप्राप्ताः । तदनन्तरं ततः समागतौ
 चन्द्रवेगभातुवेगौ सनकुमारस्य साहाय्याय सन्ध्यावल्ग-
 प्रभांक्षिपदा दत्ता । चन्द्रवेगभातुवेगसहितः सनकुमारः
 रूपाभिमनुषं चलितः, तावताऽप्यनिगमः सेनाकुलः
 समायातः । तेन समं प्रथमं चन्द्रवेगभातुवेगौ योऽनुं प्रवृत्तौ ।
 चिरकालं युद्धं कृत्वा तयोर्वलं भग्नम् । ततः स्वयनुत्थितः

सनकुमारः, तेन अशनिवेगेन समं वारं युद्धमारब्धं प्रथमं
 महारणालं कुमारस्याभिमुखं शुकम्, तच्च कुमारं मुष्टिनैव
 निहतम् । पुनस्तेन आग्नेयमुखं शुकं, तत् कुमारं वरुणास्त्रे-
 ण निहतम् । पुनस्तेन वायव्यमुखं शुकं कुमारं शैलालेखे
 प्रतिहतम् । ततो गृहीतघनुर्बाणान् सुञ्जन् कुमारस्ते नि-
 र्जीयमिव चकार । पुनर्गृहीतकरवालाः स सनकुमारेण छि-
 न्नादक्षिणकरः कृतः । ततो द्वितीयकरेण बाहुयुद्धमिच्छन्तस्त-
 र्थाभिमुखमायातस्य कुमारेण चक्रेण शिरच्छिन्नम् । तदानीम्
 अशनिवेगविद्याधरलक्ष्मीरौक्यविद्याधरैः सहिता सनकुमा-
 रेण संक्रान्ता । ततोऽशनिवेगचन्द्रवेगादिविद्याधरपरिहृतः
 सनकुमारो नभोमार्गाद्विद्याधरधेन समुत्थीय तदावाञ्च
 पुनरायातः । दृष्ट्वा हर्षिताभ्यां सुनन्दासन्ध्यावली-
 भ्याम् । उल्लङ्घ्य ताभ्याम्—आर्यपुत्र ! स्वागतम् । अत्र
 च समस्तविद्याधरैः सनकुमारस्य राज्याभिषेकः कृतः ।
 सुतेजना विद्याधरराजसेवितः सनकुमारस्तिष्ठति ।
 अन्यदा चन्द्रवेगेन विलसः सनकुमारः, यथा—द्वे !
 मम पूर्वमर्षिमालिभर्तृनिवेमादिष्टम्—ययदं तव कन्या-
 शनं भानुवेगस्य चाष्टकन्याः यः परिणश्यति सोऽवश्यं
 सनकुमारनामा चतुर्थश्चरति भविष्यति । स इतो माममध्य
 मानसराजं समर्थयति । तत्र व्यसनापत्तिं सत्यं म्यानम्
 असितालो यत्नः पूर्वमवधेरी द्रव्ययति । स पूर्वमवधेरी क-
 थमिति सनकुमारं पृष्ट चन्द्रवेगां क्षिप्तमनुष्यं तत्पूर्वम-
 ववृत्तान्तं प्राह—अस्ति काञ्चनपुरं नाम नगरम् । तत्र विक्रम-
 यशनामा राजा । तस्य पञ्चरात्रान्यतः पुण्यं वर्तते । तत्र
 नागदत्तः साध्विवाहोऽस्ति । तस्य रूपलायत्यसौ भाग्ययौवन-
 शुणैः सुखन्द्रीभ्यांऽधिकं विष्णुश्रीनाम भार्याऽस्ति
 साऽन्यथा विक्रमयशोराजन दृष्टा । मदनानुरेण तेन स्वान्तःपुरं
 लिप्ता ततो नागदत्तस्तच्चिन्तया उन्मत्तौभूत एव विलप-
 ति । हा चन्द्रानन ! क गता, दर्शने मे देहीति विलपन् कालं
 नयति । विक्रमयशोराजस्तु मुकूलराजकार्योऽगणित-
 जनापवादस्तया विष्णुश्रिया सह अत्यन्तरि प्रसन्नः कालं
 नयति । पञ्चरात्रान्तःपुरीणां नामापि न युक्ताति अन्यदा नाभिः
 कामेणादियोगेन विष्णुश्रीभ्योपादिता । ततो राजा तस्या
 मरणेनात्यन्तं शोकात्तऽधुल्लभुनयनो नागदत्त इधाम्-
 नौभूतं विष्णुश्रीकलवरं बद्धिसाकर्तुं न ददाति । ततो मन्त्रि-
 भिर्युः कथमपि वञ्चयित्वा अरयते तत् कलवरं त्यक्तम् ।
 राजा च तत् कलवरमपश्यन् परिहृतास्मान्नभोजनः
 स्थितः । मन्त्रिभिर्विचारितम्—एष तत्कलवरदर्शनम-
 न्नरेण मरित्यतीति अरयं नीत्वा राजशक्तिकलेवरं द-
 शितम् । राजा तदानीं तत्कलवरं गलन्पूतिनिबद्धं नि-
 र्यःकुम्भिलानं वायसकर्पितनयनयुगलं वयदलगतगुणदल-
 ण्डितं दुरभिगन्धं प्रथय एवमात्मानं निन्दितुमार-
 भ्यम् । रे जीव ! यस्य कृते त्वया कुलशीलजातिपशोल-
 लाः परित्यक्ताः तस्येदृशी अवस्था जाता । ततो वैरा-
 यमार्गं प्राप्ता राजा राउथं राउथं पुनं स्वजनवर्गं च परिहृ-
 त्य सुत्रताचार्यसमीपे निष्क्रान्तः । ततश्चतुर्थपञ्चादमादि-
 विचित्रतपःकर्मभिरामानं भावयन् प्राप्तं संलेखनां कृ-
 त्वा सनकुमारद्वेलोकं गतः । ततश्चतुर्थो रत्नपुरं अष्टि-
 सुतां जिनधर्मो जातः । स च जिनवचनभावितमनाः सस्य-

कन्धवल्लं द्वात्रिंशविधं भावकधर्मं पालयन् जिनैन्द्रपूजारतः
कालं गमयति । इतश्च स नागदत्तः प्रियाविहङ्गुः खितो
आत्मनिष्ठः आर्यध्यानपरिस्सितशरीरो भूत्वा बहुविधै-
श्वर्यानिषु आनृष्या ततः सिंहपुरं नगरेऽग्निशर्मनामा द्विजो
जातः । कालेन विश्वरिषमन्तं श्रुतीत्वा किमासन्नपुत्रतो
रन्वपुरमागतः । तत्र हरिबाह्वो नाम राजा तापसभक्त-
स्तेन तपसी आगतः । अतः पारशुक्रदिने भूत्वा निर्मन्त्रितः
स श्रुदमागतः । अत्रान्तरं सजिनधर्मा नामा भावकस्तत्रा-
गतः । तं दृष्ट्वा पूर्वभवजातवैरातुभावेन रोषासुखलोचनेन
मुनिना एवमुक्तं राक्षः, यदा त्वं मां भोजयसि तदाऽस्य
अग्निः पृथी स्थालं विन्यस्य मां भोजय । अन्यथा नाहं
भोज्ये । राक्षोक्तमसी भेष्टी महान् वरतेत, ततोऽपरस्य
पुरुषस्य पृथी त्वं भोजनेन कुरु । स प्राह—एतस्य पृथा-
वध भोजनं करिष्ये । नापरस्थेति राक्षा तापसासु-
राणेषु तत् प्रतिपन्नम्, राक्षो बध्नायुः भेष्टिना पृथी
स्थालमारोपितम् । तापसेन तत्पृथी द्वाहपूर्वकभोजनेन कृतम् ।
भेष्टिना पूर्वभवपुष्पकफलं समोपस्थितमिति मन्यमा-
नेन तत्सम्यक् सौदमिति स्थालीदाहेन तत्पृथी क्षतं
जातम् । ततः स तापसस्तथा युक्त्वा स्वस्थाने गतः, अष्टपथि
स्वयुद्धं गत्वा स्वकुटुम्बवर्गे प्रतिबोधं जैनदीक्षां जग्राह ।
ततो नगराभित्तगता गिरिशिखरं गत्वा अग्नशनमुखचार ।
पूर्वदिग्भिमुखं मासाहं यावत्कायोत्सर्गेण स्थितः, एवं
शयास्थिं दिक्षु । ततः पृष्टिक्षुं कक्षाशुभादिभिर्भेक्षितः
सम्यग् तत्प्रीडां सहमानो श्रुत्वा सौधर्मे कल्पे इन्द्रो जातः ।
स तापसाऽपि तस्यैव बाहनम् परावणो जातः । ततश्च्यु-
तोऽथ स परावणो नरतिष्ठेषु आनृष्याऽसितासो जातः । श-
क्रोऽपि ततश्च्युत्वा हस्तिनापुरं सनत्कुमारः कर्तुः जातः ।
एवमसितासुष्यस्य भवता सह वैरकारणमिति मुनिर्नाकं
मया तवान्तरवासनिमित्तं भानुवेगेन विसर्जयित्वा त्रिय-
सङ्गमपुरीनिवेशपूर्वं तव भानुवेगेन कन्याः परिणायिताः । मु-
क्तो मयैव कारणेन त्वं तद्वने । एवं करिष्याम इति
विचार्य तदा विद्याधरास्तरकतवन्तः । ततो विषयपयामि
देव ! अन्यस्व म कन्याशतपाणिग्रहणम्, ता अपि तत्र भवन्मु-
क्षकमलं पश्यन्ति । एवं भवत्यिति कुमारणोक्तं स चन्द्रवेगः
कुमारं समं स्ननेन गतः । तत्र कुमारं कन्याशतं परिच्छि-
न् । पुनरत्रागतञ्च दृशोर्नरेण कन्याशतं सह भोगात् यु-
क्ते कुमारः । अथ पुनरेवमुक्तः कुमारं यथाय गन्तव्यं यत्रा-
स्माभिर्यथा जातः । सामप्रभवत्रायातस्य कुमारस्य पुरः प्रक्षालं
कुर्वन्नीमामस्माकं कुमारपत्नीनां भवद्दर्शनं जातमिति ।
अत्रान्तरं रतिपृहशय्यात उन्मिधतः कुमारः महेन्द्रसिंहेन स-
मं विद्याधरपरिचरुतो वैताक्यं गतः । अत्रसेनं लब्ध्वा महे-
न्द्रसिंहेन विषमम् । कुमारः तव जननीजनकी त्वद्विरहासीं
दुःखेन कालं गमयतः, ततस्तद्दर्शनप्रसादः कियताम् इति ।
महेन्द्रसिंहवचनान्तरमेव महता गमनस्थितविद्याधरवि-
मतलव्यगजादिबाहनाकडविद्याधरबुद्धसंमर्हेन हस्तिनागपुरे
संप्राप्तः कुमारः, आनीम्नताश्च जननीजनकनागजनाः । ततो
महत्या विभूत्याऽश्वसेनराजेन सनत्कुमारः स्वराज्येऽभि-
षिक्तः । महेन्द्रसिंहस्य सेनापतिः कृतः । जननीजनकाभ्यां
स्पर्धायुद्धामन्तिके प्रवृत्त्यां श्रुतीत्वा स्वकार्यमुत्पठितम् ।

सनत्कुमारोऽपि प्रवर्द्धमानकोशवत्सरो राज्यप्रभुपालय-
ति । उत्पन्नानि चतुर्दश रत्नानि नर्धनधनयश्च । कृता च तेषां
पूजा । तदनन्तरं चकरान्दर्शितमार्गो मागधवरदामप्रभास-
सिन्धुखण्डप्रपातादिकमेण भरतक्षेत्रं साधितवान् । सनत्कु-
मारः । हस्तिनागपुरं अकवर्षिपदवीं पलायन् यथेष्टं सुखानि
भुङ्क्ते, शकेशविषयानुप्रयोगात् पूर्वमेव स्वपदाधिकर्तृत्वा
महता हर्षेण वैभवंशोऽनुव्रतः । सनत्कुमारस्य राज्याभि-
षेकं कुरु । इमे व हारं वनमालां वृत्रं मुकुटं चामरयुगलं
कुण्डलयुगं वृध्ययुगं सिंहासनञ्च पादपीठञ्च प्राप्तं कुरु ।
शक्रेण तव वृत्तान्तः पृष्टोऽस्तीति श्रुत्वा । वैभवंशोऽपि
शकृत्सं श्रुतीत्वा गजपुरनगरं समागत्य तत् प्राप्तं चक्रिणः
पुरां मुक्तवान्, शकवचनं चोक्तवानिति । पुनः शक्रेण ति-
लात्तमाभ्यर्मे देवाङ्गेन तत्र तदभिषेककरणाद्य प्रेषितः । अ-
क्रिणोऽनुव्रतां श्रुतीत्वा विष्णुवित्तोऽननप्रमाणविषयोतोपरि-
चित्तमिगमरक्षणपान्तःस्थापितं मणिदिहासने कुमारं निषेध
कनकलशहृन्नीरोद्गलधाराभिर्धनसंगीतानि गायन्ती-
देवीदेवाभ्याभ्यर्चयञ्चन् । रम्भातिलात्तमादौष्यी तदानीं नृत्यं
कुरुतः, महामहोत्सवेन कुमारमभिषिष्य वैभवंशोऽपि स्व-
लोकं जग्मुः, अकवर्षि भोगान् मुञ्चन् कालं गमयति । अ-
न्यदा सुधर्मसभायां सौधर्मेन्द्रः सिंहासने अनेकदेवदेवी-
सन्धितः स्थितोऽस्ति । अत्रान्तरं एक ईशानकल्पदेवः सौध-
र्मेन्द्रपार्श्वे आगतः । तस्य बृहदभया सभास्थितः, देवदेह-
प्रभासः सवेतो नष्टः । आदिशुद्धयं चन्द्रप्रहात्य इव निषेध-
भाः सयै सुरा जाताः । तस्मिन् पुनः स्वस्थानं गतं देवैः
सौधर्मेन्द्रः पृष्टः । स्मामिन् । कन कारयेन अस्य देवस्थेयशी
प्रभा जाताऽस्ति । शक्रः प्राह—अनेन पूर्वमेव आचार्यलवर्द्ध-
मानतपः खण्डे कृतम् तत्प्रभावापदस्य ब्रह्मे प्रभा ईदृशी जा-
ताऽस्ति । देवैः पुनरिन्द्रः पृष्टः, अत्रोऽपि कश्चिदीदृशो दीप्ति-
मानस्ति न वा ? इन्द्रेण भणितं यथा हस्तिनागपुरं कुरुवं-
शोऽस्ति सनत्कुमारनामा चक्रो, तस्य रूपं सर्वदेवभ्यो-
ऽप्यधिकमस्ति । इदं शकवचनोऽश्रद्धान्ति, विजयवैजयन्ती
देवी ब्राह्मणरूपी अगती, प्रतीहारिण मुकुटारो देवयन्तः प्र-
विष्टौ, राजसमीपं गतौ । दृष्टञ्च तैलाभ्यङ्गं कुर्वन् राजा अती-
व विस्मिनी देवी शकवर्णितरूपाधिकरूपं तौ पश्यन्ती
राक्षा पृष्टौ । किमर्थं भवन्ती अत्रायतौ । तौ भणतः देव !
भवद्वर्षं त्रिभुवेन वर्धयतं तदर्थमाद्यं कौतुकंन आश्रामभा-
यातौ । ततोऽतिकरुणवर्तिनं राक्षा तौ उक्ते भो भो विप्रौ
युवां किं मद्रूपं दृष्टं स्नेहकालं प्रतीक्षया यावद्महामात्मा-
नसभामुपार्पयामि एवमस्तिस्विति मोक्ष्य निर्गती द्विजौ । अ-
कवर्षि शीर्षं मज्जने कृत्वा स्वोक्तोपाङ्गदृष्ट्वा रं दधत् स-
भायां सिंहासने उपविष्टः । अकारितौ द्विजौ ताभ्यां तदा
चक्रिणं दृष्ट्वा विषयाभ्यां भणितम्—अहो मनुष्याणां रूप-
लावण्यवीचयानि क्षणदृष्टनृपानि । यथोद्भिजयोरतद्वचः शु-
त्वा चक्रिणः भणितम्, भो किमेवं भवन्ती विषयो म म शरी-
रं निम्नम् । ताभ्यां भणितम्—महाराज ! देवानां रूपवीचने-
जांसि प्रथमवयस्य आरभ्य परमासशेषाद्युःसमयं यावद्वर्धित्य-
तानि भवन्ति, यावज्जीवं न हीयन्ति । भवतां शरीरे तु आरभ्य
इत्यतोऽथ क्षणलावण्यवर्धितं सामन्तवय दृष्टं तदभां राक्षा भणि-
तम्—कथमेवं भवद्भ्यां क्षातम्? ताभ्यां शकप्रशंसादिकः सर्वो-

ऽपि वृत्तास्तः कथितः । ककिला तु केयूरादिविभूषितं बाहुयुग-
लं पश्यता हारादिविभूषितमपि स्ववस्त्रः स्वसं विवर्यमुपलभ्य
चिन्तितम् । अहो अभिष्यता संसारस्व, असारता शरीरस्व, ए
साध्वमात्रेणापि कोलम मन्त्रुरीरस्य यौनतेजांसि नष्टानि ।
अयुक्तोऽस्मिन् भवे प्रतिभन्धः, परिग्रहो ग्रह इव ।
तत एतत्सर्वं व्युत्सृज्य परलोकहितं संयमं गृह्णामीति
विचार्य ककिला पुनः स्वराज्येऽऽभिषिक्तः स्वयं
संयमब्रह्मण्य उद्यता जातः । तदानीं देवदेवीभ्यां भणितम्-
“अयुष्टरिचं धीर ! तुम, चरिषं निययस्व पुण्यपुरिस्त्वत् ।
अरुद्रमहानरवरिणो, तिष्ठप्रणविक्रमायकितस्व ॥१॥” इत्या-
हुक्त्वा देवी गतौ । चक्रवर्षाप तदानीमेव सर्वं परिग्रहं परि-
त्यज्य विरताचार्यसमीपं प्रव्रजितः । ततः स्त्रीरत्नप्रमुखा-
यि सर्वस्वत्पानि, शेषाश्च रमयाः, सर्वेऽपि वेन्द्याः, सर्वसैन्य-
लोका नवनिधयश्च वसुमासान् यावत्सम्पत्तयान्गुणवन्माः । तेन
संयमिना सिंहावलोकनन्यायेन दृष्ट्वाऽपि न विलोकिताः ।
पष्ठभङ्गन भित्तिनिमित्तं गोचरप्रविष्टस्य प्रथमेव अजात-
कं तस्य गृहस्थेन दत्तं, तदुक्तम् । द्वितीयविषये च पष्ठमथ
कृतं पारणिकं प्रान्तेनिरसाहारकरणास्त्येते रोगा प्रादुर्भूताः ।
कृत्वा १ उवरः २ कासश्वासः ३ स्वरभङ्गः ४ ज्वरदुःखम्
६ उद्वेग्यया ७ यताः सप्त व्याधयः सप्तशतवर्षाणि यावद्-
ध्यासिता उग्रतया कुर्वन्तस्तस्य आमर्षणीया १ ज्वरौषधी-
२ विषौषधी ३ जलौषधी ४ सर्पौषधी ५ प्रभृतया लब्धयः
सम्पत्ताः, तथाप्यसौ स्वशरीरप्रतीकारं न करोति । पुनः
शक्त्यैकदा एवं दर्शयित्वा, अहो पश्यन्तु देवाः सनत्कु-
मारस्य धीरत्वं, व्याधिकदर्थितोऽप्ययं न स्वशुभ्रप्रतीकारं
कारयति । एतादृशचक्रनमब्रह्मणो तावच्च देवा वैधकपण
तस्य मुनः समायातो, भणितवन्ति । भगवन् ? तव वपुण्या-
यां प्रतीकारं कुर्वः । सनत्कुमारस्तदानीं दृष्टीक एव स्थितः ।
पुनस्तस्यां भणितम्-तथैव मुनिर्भनभाक् जातः । पुनः पुन-
स्तथैव तौ भणतः । तदा मुनिना भणितम्-भगवन्तौ किं
शरीरव्याधिर्स्फटिकौ, किं वा-कर्मव्याधिर्स्फटिकौ ? ताभ्यां
भणितमावां शरीरव्याधिर्स्फटिकौ । तदानीं सनत्कुमारमनि-
ना स्वमुखधू-कृतेन धारिता स्वाङ्गुली कनकवर्णा दर्शिताः
भणितञ्च-अहं स्वयमेव शरीरव्याधिं स्फटिक्यामि, यदि मे
सन्तुष्टिर्न स्यात्तर्हि । युवां वरिह संसारव्याधिर्स्फटिक-
मयी तदा तं स्फटिकयन्तम्, तौ देवी विस्रितमनस्कौ प्रकटि-
तस्वस्वौ एवमुक्तुः-भगवन् ! त्वमेव संसारव्याधिर्स्फटि-
कसमयोऽसि, आवाभ्यां तु शक्त्यनमब्रह्मणान्ध्यामहाग-
त्य यं परीक्षितो यादृशः शक्त्यश्च वर्णितास्तादृश एव त्वम-
सीत्युक्त्वा प्रणम्य च स्वस्थानं गतौ । भगवान् सनत्कुमार-
स्तु कुमारं पञ्चाशत्सर्वसहायि चक्रवर्तित्वं वपुल्लं
आमर्ष्य च वपुल्लमकं परिपाल्य समेतशैलशिखरं गतः ।
तत्र शिलातले आनोकनाविधानपूर्वमासिकम भङ्गेन का-
लं कृत्वा सनत्कुमारकले देवावेनोत्पन्नः, तत्पश्यतो महा-
विदेहं वासे सन्त्ययति । इति सनत्कुमारदृष्टान्तः । ३७ ।
उक्तं १८ अ० । ४० २० । स्वा० । प्रब० । सनत्कुमार-
प्रधानविमानकल्पः सनत्कुमारः । अनु० । तृतीयां देवलो-
कं, अनु० । स्वा० । प्रब० । प्रब० । श्री० । स० । (तु-

तीयकल्पदेवाधिपे, स च कल्पः क कथं तदेव आधिप-
त्यं करोतीति ‘ठाण’ शब्दे चतुर्थभागे १७१२ पृष्ठे उक्त-
म् ।) दक्षिणात्यानां सनत्कुमारकल्पस्यन्द्रे, स्वा० २ डा०
३ उ० । विपा० ।

संस्कृतमारे शं भंते ! देविदे देवराया किं भवसिद्धि
अभवसिद्धि सम्महिद्धी मिच्छादिद्धी परितसंसारिह अ-
खंतसंसारिह सुलभवोहिह दुष्प्रभवोहिह आराहह विराहह
चरिमे अचरिमे !, गोयमा ! संस्कृतमारे शं देविदे देवरा-
या भवसिद्धिह, शो अभवसिद्धिह, एवं सम्महिद्धी परि-
तसंसारिह सुलभवोहिह आराहह चरिमे पसत्यं नेयव्यं ।
से केयुष्टेयं भंते !, गोयमा ! संस्कृतमारे देविदे देवराया
बह्व्यं समयायं बह्व्यं समयीयं बह्व्यं सावयायं बह्व्यं
साविषायं हियकामए सुहकामए पथकामए आयुक्-
पिह निस्सेयसिह हियसुहनिस्सेसकामए, से तेयुष्टेयं
गोयमा ! संस्कृतमारे शं भवसिद्धिह० जाव शो अचरिमे ।
संस्कृतमारस्व शं भंते ! देविदेस्व देवरायो केवइयं कालं
ठिई पयसा ? , गोयमा ! सच सागरोवमाई ठिई प-
यसा । से शं भंते ! तत्रो देवलोगात्रो आउक्खएणं० जाव
कहिं उववज्जिहति ? , गोयमा ! महाविदेहे वासे सि-
ज्जकहिति ० जाव अंतं करेहि । (सू० १४१ +)

‘आराहए’ ति-ज्ञानादीनामाराधयिता ‘चरमे’ ति-
चरम एव भवे यस्य प्राप्तस्तुष्टिर्, देवभवा वा चरमा
यस्य स, चरमभवा वा भविष्यति यस्य स चरमः, ‘हिय-
कामए’ ति-हितं सुखनिबन्धनं वस्तु ‘सुहकामए’ ति-
सुखं-शुभं पथकामए’ ति-पर्य-दुःखप्राप्तम्, कस्माद-
वमित्यत आह-‘आयुक्पिह’ ति-कृपावान्, अत एवाह-
‘निस्सेयसिह’ ति-निःश्रेयसं-मांशस्तत्र नियुक्त इव नै-
श्रेयसिकः ‘हियसुहनिस्सेसकामए’ ति-हितं यत्सुखम-
दुःकानुयन्धमन्यथे, तन्निःशेषाणां सर्वेषां कामयत वा-
ञ्छति यः स तथा । भ० ३ श० १ उ० । (यद्यपि सनत्कु-
मारं स्त्रीणामुत्पत्तिर्नास्ति तथापि याः सौधमोत्पन्नाः
समयाधिकपल्यापमादिदृशपत्योपमानस्थिनयोऽपरिगृहीत-
देव्यस्ताः सनत्कुमारदेवानां भोगाय संपद्यन्ते इति ‘प-
रियारणा’ शब्दे पञ्चमभागे ६३२ पृष्ठे गतम् ।)

संस्कृतमारमाहिंदकप-सनत्कुमारमाहेन्द्रकप-पुं०स्वनाम-
क्याले कलेप, स्वा० ४ डा० ४ उ० । (अभिमन् कलेप कनि-
विधानि विमानानीति ‘विमाण’ शब्दे षष्ठे भागे १२११
पृष्ठे गतम् ।)

संस्कृदिषोऽ-सनन्दिषोऽ-त्रि० सह नम्रिषोऽ-ह्रादशतृप-
नादो यस्य सः । नम्रिषाचतुर्वे, जी० ३ प्रति० ४ अत्रि० ।
संस्कृप्पास-शस्यकपासि-पुं० । शस्यः, ‘सया वसुस्त्व-
निजानो तस्व वा गांक्वविज्जो कपाससि अणुति । नि०
सू० २ उ० ।

सण्बधण-शण्वन्धन-न० । शण्वपुण्ड्रे, श्री० ।

सत्यय-शुश्रूज-न० । सत्यादिषद्वक्त्रे, नि० सू० १ उ० ।

सत्यसत्तरस-शुश्रूजसदृश-त्रि० । शशः सत्तरशो येषां ब्री-
ह्यादीनां तानि तथा । सत्यादिसत्तरशसंख्याकेषु धान्येषु,
प्रश्न० २ संख० द्वार ।

सत्यह-सन्त-पुं० । जम्बूद्वीपे भारते वर्षे अभिव्यतिष्ठे कु-
लकरे, समवायाङ्के तु-सुमहन्नामाऽयम् । ति० ।

सत्यहर्ष-सन्त-पदी-स्त्री० । सन्तपदपञ्चम्व्यतिर्व्यञ्जा-
तिस्त्रियाम्, जी० २ प्रति० ।

सत्यहर्ष-सन्त-पद-पुं० । नक्षत्रेषु सिंहादिषु, स्था० ४
डा० ४ उ० । सन्तानि दीर्घनक्षपरिकलितानि पदानि येषां
ते श्वाद्यः प्राकृतत्वाच्च 'सत्यहर्षया' इति । जी० १ प्रति० ।
सूत्र० । प्रश्न० । भ० ।

से किं तं सत्यहर्ष(फ)या । सत्य० अथोगविहा पञ्चता, तं
जहा-सीहा वषा दीविया अच्छा मरच्छा परस्तरा सियाला
विडाला सुगया कोलसुगया कोकतिया ससगा चित्तगा
चिह्नगा । जे यावसे तहप्यगारा । से सं सत्यहर्ष(फ)या । ते
समासभो दुविहा पञ्चता, तं जहा-संयुच्छिमा य, गम्भव-
कंतिया य । तत्थ सं जे ते संयुच्छिमा ते सन्वे ख-
पुंसगा, तत्थ सं जे ते गम्भवकंतिया ते तिविहा पण्य-
पा, तं जहा-इत्थी पुरिसा नपुंसगा । (ख० ३४ ×)

तथा सन्तानि दीर्घनक्षपरिकलितानि पदानि येषां ते
सन्तपदः श्वाद्यः । प्राकृतत्वाच्च 'सत्यहर्षया' इति-
सूत्रे निर्देशः, अथुना एतानेव एकसुरादीन् भेदतः क्रमेण
प्रतिपिपाद्यिष्यद्विदमाह- 'से किं तं' इत्यादि, सुगमं नवरं य
कचित्जीवभेदाः प्रतीतास्ते लोकतो वेदितव्याः । 'ते समा-
सभो दुविहा पञ्चता' इत्यादि सूत्रं प्राग्वद्भावनीयम्,
नवरमत्र जातिकुलकोटीनां यानिप्रमुखाणि शतसहस्राणि
वश भवन्तीति वेदितव्यम्, अत्रापि च संयुच्छिमानां गर्भ-
व्युत्क्रान्तिकानां च त्र्येकं यच्छरीरादिद्वारेषु चिन्तनं यच्च
स्त्रीपुंसपुंसकानां परस्परमल्पबहुत्वं तज्जीवाभिगमटीकातो
वेदितव्यम् । प्रश्न० १ पृ० ।

सत्यहर्ष-सन्त-पद-पुं० । मत्स्यभेदे, जी० १ प्रति० ।
प्रश्न० ।

सत्यह-सन्त-स्त्री० । नक्षोपलक्षितायां पिण्डिकायाम्,
यस्यां पिण्डिकायां बभ्र्यमानायामङ्गुलीनका ओष्ठस्याधो
लगतिं सा सन्तान्युच्यते । भ० १५ श० ।

सत्याख-सन्तान-न० । ज्ञानेन सहितम् । सम्यग्बुद्धिसहितेषु,
स्था० २ डा० ४ उ० ।

सत्याख-सनावन-त्रि० । शाश्वते, द्रव्यार्थतया भित्ते, सूत्र०
२ ध्रु० ६ अ० ।

सत्यह-सनाव-त्रि० । सत्त्वामिके, शा० १ ध्रु० ८ अ० । आ० म० ।

सत्याधि-सनाधि-त्रि० । बाण्ये, 'बंघु सयणो सणादी य'
पाठ० ना० १०१ गाथा ।

सतिश-शनेस्-अण्य० । 'शनेसो जिह्वम्' ॥ ८ । २ । १६८॥

इति स्वायं जिह्वं प्रत्ययः । अन्तरायाम्, प्रा० २ पाठ् ।

जित्वाचकं देलुक् । सतिशमवशुदो । प्रा० । "मसिणे सति-
शं महुं" पाठ० ना० १५ गाथा ।

सतिभोग-शनिभोग-पुं० । परस्य कुबुजिसुखद्व्यादिनां
शनेश्चर्यादयो, उत्त० ३२ अ० ।

सतिचर-शनेश्चर-पुं० । महाप्रहभेदे, स्था० ।

दो सतिचरा । स्था० २ डा० ३ उ० ।

सतिचारि(अ)-शनेश्चरिन्-पुं० । शनैर्मन्मुखत्वाभावा-
च्चरन्तीत्येवंशीलाः शनैश्चारिणः । भ० ६ श० ७ उ० । यत्र
सुखमसुखमाकालः तत्रत्यमनुष्यजातो, जी० ३ प्रति० ४
आध० ।

सतिचर-शनेश्चर-पुं० । ताराप्रहभेदे, स्था० १ डा० ३ उ० ।

सतिच्छर-शनेश्चर-पुं० । "इत्येवञ्चशनेश्चरे" ॥ ८१ । १५६ ॥
अनेनात्रैत इत्यम् । सतिच्छरो । प्रा० । चतुर्थे मद्राप्रहविशेषे,
कल्प० १ आधि० ५ सूत्र । च० प्र० । स्था० । ज्योतिर्वैद्ये,
प्रश्न० २ पद । सूत्र० । औ० । प्रश्न० । जं० ।

सतिच्छरसंवच्छर-शनेश्चरसंवत्सर-पुं० । शनैश्चरनिष्पादितः
संवत्सरः शनैश्चरसंवत्सरः । संवत्सरभेदे, ख० प्र० ।

ता सतिच्छरसंवच्छरे खं अद्वावीसतिविदे पण्यचे,
तं जहा-अभिधी सवणे० जाव उत्तरासाहा । जं वा सति-
च्छरे प्रहग्गो तीसाए संवच्छरेहि सव्वं शक्खत्तमंडलं
समाणेति । (ख० ५ ×)

'ता सतिच्छरे' त्यादि तत्र शनैश्चरसंवत्सरोऽष्टाविंशति-
विधः प्रकल्पः, तद्यथा-अभिजन्त-अभिजिच्छनैश्चरसंव-
त्सरः, अवणः-अवणःशनैश्चरसंवत्सरः, एवं यावदुत्तरा-
पाडा-उत्तरापाडाशनैश्चरसंवत्सरः । तत्र यस्मिन् संव-
त्सरे अभिजिता नक्षत्रेण सह शनैश्चरो योगमुपादत्ते सो
ऽभिजिच्छनैश्चरसंवत्सरः, अवणेन सह यस्मिन् संवत्सरे
शनैश्चरो योगमुपादत्ते स अवणःशनैश्चरसंवत्सरः । एवं स-
र्वेषु भावनीयम् । 'जं वे' त्यादि, वाशब्दः प्रकारान्तरताघोत-
नाय तत्सर्वे समस्तं नक्षत्रमण्डलं शनैश्चरो महाप्रहलिख्यता
संवत्सरः समापयति, एतावान् कालाविंशतिप्रहप्रेमायः
शनैश्चरसंवत्सरः । च० प्र० १० पाठ् । स्था० । सू०
प्र० । जं० ।

सतिषय-सनिषन-त्रि० । सत्ये, प्रश्न० १ आध० द्वार ।

सतिद्ध-स्निग्ध-त्रि० । "स्निग्धे वादितौ" ॥ ८१ । १०६ ॥
इति स्निग्धे संयुक्तस्य नापूर्वोऽत् । सिणिजं । सतिजं ।
स्नेहवति, प्रा० २ पाठ् ।

सतिमिच-सनिमिच-त्रि० । सह निमिचन उपादानकार-
णेन सहकारिकारेणेन वा वर्जित इति सनिमिचम् । सकार-
णे, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । कर्म० ।

सतिय-शनेस्-अण्य० । मन्त्रे, अश्वेयं च । "सतियं
सतियं" आवा० २ ध्रु० ३ सू० ।

सतियाख-सनिदान-त्रि० । सह निदानेन वर्जित इति
सनिदानः । भोगसाकृन्निदानसहिते, सूत्र० १ ध्रु० १३ अ० ।

संज्ञेह

संज्ञेह-संज्ञेह-पुं० । “ स्नेहाग्न्योर्वा ” ॥८॥ २ । १०२ ॥ अने-
नाम संयुक्तादन्तश्च ज्ञानात्पूर्वस्थाकारादेशः । संज्ञेहो । नेहो ।
प्रीती, प्रा० २ पाद ।

संज्ञेह-संज्ञेह-पुं० । “ बगैःप्लव्या वा ” ॥ ८॥ १ । ३० ॥
अनेनाभाउस्वारस्य वैकल्पिको वर्णान्वादेशः । संज्ञो । संज्ञो ।
गपुंसक, प्रा० १ पाद ।

संज्ञ-संज्ञ-त्रि० । सम्यग् जानाति पश्यतीति संज्ञः । ज्ञा-
नदर्शनयुक्ते, आचा० १ ध्रु० ४ अ० ६ उ० ।

संज्ञ-त्रि० । अवसंज्ञे, मग्ने, “ सञ्ज्ञो इह काममुच्छ्रिया,
मोहं जति असंयुद्धा मरा । ” सूत्र० १ ध्रु० २ अ० १ उ० ।

संज्ञकसर-संज्ञासर-न० । संज्ञायतेऽनेयेति संज्ञा-नाम
तत्त्वबन्धनं तत्कारणमसरं संज्ञासरम् । असरभूतभेदे, ह्र०
१ उ० १ प्रक० । (पतञ्ज ‘अकसर’ शब्दे प्रथमभागे १४०
पृष्ठे उपपादितम् ।)

संज्ञकुम्भ-स्वर्णकुम्भ-पुं० । वासुपूज्यशिष्ये रोहिणीतप-
उपदेष्टरि, तौ० ३४ कल्प ।

संज्ञजंघ-स्वर्णजंघ-पुं० । श्वपभदेवजीवस्य वज्रजङ्घस्य
पितरि, आ० क० १ अ० ।

संज्ञद्व-संज्ञद्व-त्रि० । कृतसञ्ज्ञादे, ज्ञा० १ ध्रु० २ अ० ।
विपा० । आ० । “ सत्यज्जघनमिम्यकध्या ” सञ्ज्ञजघ-
जघर्मितकध्याः । कध्वं-तनुप्रासं वर्म-लोहमयकुन्तलि-
कादिकपं संज्ञातमास्मिन्निति वर्मितम् । सञ्ज्ञ-शरीरं आ-
रोपणात् बन्धं-गाढतरबन्धनेन बध्नात् वर्मितं कध्वं दै-
स्ते सञ्ज्ञजघनवर्मितकध्याः । जी० ३ प्रति० २ उ० । भ० ।

संज्ञप-संज्ञाप-त्रि० । प्रज्ञापनीय, न० । स्था० । आचा० ।

संज्ञय-संज्ञय-पुं० । समीचीननये, प्रति० ।

संज्ञयपास-संज्ञतपार्थ-सम्यग्घोऽधः क्रमेण नती पार्थी ये-
षां ते सञ्ज्ञतपार्थः । अघोऽधः क्रमाचनतपार्थेषु, जी० ३
प्रति० ४ अ० । ज० ।

संज्ञयवा-संज्ञापना-त्री० । संज्ञोघनायाम्, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० ।

संज्ञा-संज्ञा-त्री० । संज्ञानं संज्ञा । “ उपसर्गादात् । ” ॥१३॥ १०१ ।

इत्यम् प्रत्ययः । ततः “ स्नञ्ज्ञांश्च ” ॥८॥ १४५४ ॥ इति ह्रस्व ग् ।
प्रा० । व्यञ्जनाप्रहासरकालभवे मातृविशेषे, आहारभपाद्यु-
पाधिकायामचेतनायाम्, अभिधानं, स्था० ।

एगा संज्ञा । (सू० ३) स्था० १ ठा० ।

संज्ञानं संज्ञा । अभागे, संज्ञायतेऽनेयेति वा संज्ञा । भ०
७ श्रु० ८ उ० । आ० । भ० । घटशब्दादिलक्षणे अभिधानं,
विशे० । आ० म० । न० । आख्यायाम्, अघु० उत्तरकसपरि-
शोचनायाम्, सूत्र० २ ध्रु० ४ अ० । ऊहापादविमर्षे, सूत्र०
२ ध्रु० ७ उ० । प्रत्यक्षसंज्ञानादिप्राद्विषयं चेतनायाम्,
दश० ४ अ० । संज्ञानं संज्ञा । पदार्थपरिच्छिन्नौ, ‘पक्षेयं संज्ञा’
प्रत्येकं संज्ञा । मध्यमन्तरपटुपटुतरभेदात् । प्रत्येकमेवोपजा-
यते । सर्वज्ञादारनस्तरमयोगान् भवेत्येवमस्थितत्वात् । सू-
त्र० १ ध्रु० ७ उ० । ज्ञानं, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । अन्तःकरण-
बुद्धौ, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० । प्रतिनियतशब्दाभिधेयत्वे,
सम्भ० १ काण्ड । दश० भूतभवज्ञाविभावस्वभावपयोलीचनं,

कर्म० ४ कर्म० । पं० सं० । न० । संज्ञा स्मृतिरवबोध इ-
त्यनर्थोन्तरम् । आचा० १ ध्रु० १ अ० १ उ० ।

सुपं मे आउसं । तेषं भगवया एवमकस्याय-इहेगेसि-
स्यो सप्ता भवइ । (सू० १)

“ सुत्तं अट्टहि य सुणेहि उववेयं ॥ १ ॥ ” इत्यादि, त-
च्चेदं सूत्रम्-“ सुपं मे आउसं । तेषं भगवया एवमकस्याय-
इहेगेसि स्या सप्ता भवति । अस्य संहितादिक्रमेण व्या-
ख्या-संहितात्कारितैव, पदच्छेदस्त्वयम्-भूतं मया आयु-
प्सम् ! तेन भगवता एवमाख्यातम्-इह एकंवा नो सप्ता
भवति । एकं तिङ्गन्ते शेषाणि सुवन्तानि, गतः सपदच्छेदः
सूत्रानुगमः । सामानं सूत्रपदायः समुच्चयनं-भगवान् सु-
धर्मस्वामी जम्बूनाम् इदमाचष्ट, यथा-भूतम्-आकर्णित-
वगतमवधारितमिति यावत्, अनेन स्वमनीषकायुध्यासा
भवेति साक्षात् पुनः पारस्पर्येण आयुष्मन्निति जात्यादिगु-
णसम्भवेऽपि दीर्घायुष्कत्वमुपादानं दीर्घायुर्विच्छेदेन शि-
ष्यापदेशप्रदायको यथा स्यात् । इहाचारस्य व्याचिख्यासि-
तत्वात्तदर्थस्य च तीर्थकृतपूजितव्यपिति सामर्थ्यप्रापितम्,
तेनैति तीर्थकर्ममाह । यदि वा-आभ्युशना भगवत्पादारविष्-
म् अनन्त वित्तय आर्वादिना भवति, आचसता वा तदन्तिक
इत्यनेन गुरुकुलवासः कस्यच इत्याद्योदितं भवति, एतच्चाथे-
द्वयम् ‘आमुसंतेण आवसंतेण’ त्येतत्पादान्तरमाश्रित्य-
गमनव्यमिति । भगवन्तिति भगः-एकस्यार्थाद्विषयार्थमकः सां-
स्यास्मीति भगवान् तेन, एवमिति वक्ष्यमाणविधाना, आ-
ख्यातमित्यनेन कृतकत्वयुद्धोत्सर्गायकपत्तया आगमस्य नि-
त्यव्यमाह-“ इह ” ति-लोपे प्रयत्नं आचारं शक्यपरिज्ञायां वा
आख्यातमिति सम्बन्धः । यद्वा-“ इहे ” ति-संस्कारं एकपां
ज्ञानावरणीयावृत्तानां प्राणिनां नो संज्ञा भवति, संज्ञानं
संज्ञा स्मृतिरवबोध इत्यनर्थान्तरम्, सा नो जायत इत्यर्थः ।
उक्तः पदायः । पदविग्रहस्य तु सामासिकपदाभावादप्रक-
टनम् । इदानीं चालना-तनु आकारादिकप्रतिषेधकलघु-
शब्दसम्भवे सति किमर्थं नाशब्देन प्रतिषेध इति ? अत्र
प्रत्ययस्था, सत्यमेवम्, किन्तु-प्रेषापूर्वकारितया नाशब्दे-
पादानम्, सा चेयम्-अन्येन प्रतिषेधेन सर्वनिषेधः स्याद्
यथा न घटोऽघट इति चाक्ष संज्ञेताना घटनिषेधः, स
च नश्यते, यतः प्रज्ञापनायां दश संज्ञाः सर्वप्राणिनाम-
भिहिततास्तासां सर्वासां प्रतिषेधः प्राप्नोतीति कृत्वा । ता-
क्षमाः-“ कइ को भेने । सण्णाओ पण्णाओ ? गोयमा ।
दस सण्णाओ पण्णाओ, नं उहा-आहारसण्णा एवमस-
ण्णा मेहुणसण्णा परिमहसण्णा काहसण्णा माणसण्णा
मायासण्णा लोमसण्णा ओहसण्णा लोमसण्णा ” इति,
आसां च प्रतिषेधं स्पष्टं द्वापः, अतो नाशब्देन प्रतिषे-
धनमकारि, यतोऽयं सर्वनिषेधवाची, वृशनिषेधवाची च ।
तथा हि-नो घट इत्युक्ते यथा घटाभावमात्रं प्रतिषेधं,
तथा प्रकरणादिप्रसक्तस्य विधानम् । स पुनर्विधीयमानः
प्रतिषेधवाच्योऽपि प्राविद् प्रतिषेधवादिष्यो वा पटादिः प्रती-
यति इति । तथा चाऽयं प्रतिषेधपति समस्तं, प्रसङ्गम-
र्थं च जगति नाशब्दः । स पुनस्त्वयवस्थां वा, तस्मादर्थोन्त-
रं वा स्यात् ॥१॥ इति, एवमिहापि न सर्वसंज्ञानिषेधः, अपि

तु-विशिष्ट उद्भाविष्ये, यथाऽस्मादिपदार्थस्वरूपं गत्याग-
त्यादिकं ज्ञायते तस्या निषेध इति ।

साम्प्रतं निर्दुष्कृतस्वभावपक्षनिषेधापर्यमाह—

दध्ने सचिचार्ह, भविष्युभवशुजायया सथा ।

मति होइ जायया पुण, अणुभवया कम्मसंजुचा ॥३८॥

संज्ञा नामादिभेदाच्चतुर्जा, नामस्थाने चतुर्णे । अशरीर-
अव्यशरीरव्यतिरिक्ता सचिचाऽसचिचमिभेदात्प्रिया, सचि-
चैन इत्यादिद्रव्येषु पानभोजनादिसंज्ञा, असचिचैन धव-
जादिना, मिश्रेण प्रदीपादिना संज्ञानं—संज्ञा अवगम इति
कृत्वा । भावसंज्ञा पुनर्हिंथा—अनुभवनसंज्ञा, ज्ञानसंज्ञा च ।
तथासपस्यास्येयत्वात्तावत्, ज्ञानसंज्ञा दर्शयति—'मह होइ
जायया पुण' 'सि-मननं मतिः'—अवबोधः, च स मतिज्ञा-
माहिः पञ्चधा, तत्र केवलसंज्ञा सायिकी शेषास्तु साया-
पशमिष्यः, अनुभवनसंज्ञा तु स्वकृतकर्मोदादिसमुत्था
जन्तोर्जायते ।

सा च षोडशभेदेति दर्शयति—

आहारभयपरिगमह—मेहुससुखदुःखमोहवितिगिच्छा ।

कोहमाणमयलोह, सोगे लोगे य धम्मोह ॥ ३९ ॥

आहाराभिलाष आहारसंज्ञा, सा च तैजसशरीरनामक-
म्भोदयादिसातोदयाच्च भवति, भयसंज्ञा आसक्त्या, परिग्रह-
संज्ञा मूर्च्छा रूपा, मेघुनसंज्ञा स्व्यादिवशोदयकरा, एताश्च
मोहनीयादयात् सुखदुःखसंज्ञा सातासाताशुभवस्वेषु वधनी-
यादयज । मोहसंज्ञा मिथ्यादर्शनरूपा मोहोदयात्, विवि-
क्तिस्सासंज्ञा चित्तविस्तृतिरूपा मोहोदयात् ज्ञानावरणी—
यादयाच्च, क्रोधसंज्ञा अग्नीतिरूपा मानसंज्ञा गर्भ-
रूपा, मायासंज्ञा वक्रनाकरूपा, लोभसंज्ञा शूचिरूपा, शोक-
संज्ञा विप्रलापयैमनस्यरूपा, एता मोहोदयजा, लोकसं-
ज्ञाः स्वच्छन्दघटितविकल्परूपा लौकिकाचरिता, यथा न
सन्त्यनपत्यस्य लोकाः, आना यक्षा, विप्रा देवाः, काका
सन्त्यामहाः, बर्हिणां पक्ष्वातेन गर्भे इत्येवमादिका ज्ञानावर-
णस्योपशमाम्मोहोदयाच्च भवन्ति । धर्मसंज्ञा क्षमायासंबन-
रूपा मोहनीयस्योपशमाज्ञायते, एताश्चाविशयोपादानात्
पञ्चन्द्रियाणां सम्यग्मिथ्यादयां द्रष्टव्याः, बोधसंज्ञा तु अ-
पञ्चान्यायगरूपा बाह्यचित्तानारोपणादिरिक्ता ज्ञानावरणी-
यादयस्त्रयोपशमसमुत्था द्रष्टव्येति । इह पुनर्ज्ञानसंज्ञयाऽधि-
कारा, यतः सूत्रं सैव निविज्ञा इह एकया नो संज्ञा—ज्ञान-
म अवबोधो भवतीति ॥ १ ॥

प्रतिपक्षज्ञानविशेषावगमाधमाह—सूत्रम्—

तं जहा—पुरात्थिमाओ वा दिसाओ आगओ अहमंसि,
दाहिणाओ वा दिसाओ आगओ अहमंसि, पच्छिमाओ
वा दिसाओ आगओ अहमंसि, उत्तराओ वा दिसाओ
आगओ अहमंसि, उक्काओ वा दिसाओ आगओ अहमं-
सि, अहोदिसाओ वा आगओ अहमंसि, अस्सपरीओ वा
दिसाओ अणुदिसाओ वा आगओ अहमंसि । एवमेगेसि
शो शायं भवति । (सू० २)

"तं जहे" त्यादि "शो शायं भवती" ति यावत् न चयेति प्र-

तिज्ञाताथोदाहरणम्, 'पुरात्थिमाउ' 'सि-माकृतोस्या मा
गधदेशीमाभाउवृत्त्या पूर्वस्या दिशोऽभिधापयकात् पुरात्थिमा-
शब्दात्पञ्चम्यस्तात्तसा निर्देशः। आशब्द उत्तरपक्षापेक्षया वि-
कल्पापर्यः। यथा लोके मोक्षस्य वा शयितव्यं वेति । एवं पूर्वस्या
वा दक्षिणस्या वेति । दिशतीति दिक्षु, अतिसृजति—व्यपदिश-
ति द्रव्यं द्रव्यभागं वेति भावः । आका० १ ध्रु० १ अ० १
उ० । द्विविधा संज्ञा सा पुनः सामान्येन सायोपशमिकी,
औपशमिकी च । नत्राद्या ज्ञानावरणस्योपशमजा मति-
भेदरूपा न तयेहाधिकारः, द्वितीया सामान्येन चतुर्विधाऽऽ
हारसंज्ञादिलक्षणा । आका० ४ अ० । आ० सू० । त्रिविधा
संज्ञा दीर्घकालिकापदेशेन हेतुवादोपदेशेन दृष्टिवादोपदेशेन ।
विश० । ६० । प्रथ० ।

इदानीं 'सञ्ज्ञाओ तिञ्जि' 'सि' चतुश्चत्वारिंशच्छततमं—
ह्यारमाह—

सञ्ज्ञाओ तिञ्जि पदमे, यद्दीहकालोपमियासयानाम ।

तह इउवादिट्ठी, वा उउएसा तदियराओ ॥६३२॥

संज्ञानं संज्ञाः ज्ञानमित्यर्थः, सा त्रिभेदा, 'पदमे' 'य' 'सि'-
प्रथमा—आद्या अत्र एतास्तु तिष्ठु संज्ञास्तु मध्ये दीर्घका-
लोपदेशिकदु नाम दीर्घकालमतीतानागतवस्तुविषयहेतुना-
पदेशः कथनं यस्याः सा दीर्घकालोपदेशी, सैव दीर्घकाला-
पदेशिका । तथा तदितरे द्वितीया हेतुवादिदृष्टिवादोपदेशे,
उपदेशशब्दस्य प्रत्येकमभिसंबन्धात् । हेतुवादापदेशा
त्रितीया संज्ञा, दृष्टिवादापदेशा च तृतीयेत्यर्थः । तत्र हेतुवा
कारणं निर्मलमिदमन्यथांस्तरम्, तस्य वदने वादस्तद्विषय
उपदेशः—प्रकृपा यस्यां सा हेतुवादापदेशा, तथा दृष्टिदर्शनं
सम्यक्कृतं तस्य वदने वादो दृष्टीनां वादो दृष्टिवादा, तद्विषय
उपदेशः क्रूरुण्ये यस्यां सा दृष्टिवादापदेशेति ।

अथ दीर्घकालोपदेशसंज्ञायाः स्वरूपं प्रतिपिपादयिषु—

सत्या संज्ञिनमवभाह—

एयं करमि एयं, कयं मए इममहं करिसामि ।

सो दीहकालसञ्ज्ञी, जोइय तिकालसञ्ज्ञओ ॥६३३॥

एतत्करोऽप्यहम्, एतत्कृतं मया, एतत्करिष्याम्य—
हम्, इत्येव यत्किञ्चालविषयां वर्त्तमानातीतानागत-
तकालत्रयवर्तिवस्तुविषयां संज्ञां मनोविज्ञानं धारयति
सः, दीर्घकाला—दीर्घकालोपदेशा संज्ञाऽस्यास्तीति
कृत्वा, स च गभेजस्त्यर्थः मनुष्यो वा देवो नारक-
श्च मनःपयांसिपुत्रो विजयः, तस्यैव त्रिकालविषयविम-
शीदिसंभवात्, एष च प्रायः सर्वमप्यर्थे स्फुटरूपमुपल-
भत । तथाहि—यथा चक्षुमान् प्रदीपादिप्रकाशेन स्फुट-
मर्थमुपलभते, तथैषोऽपि मनोलाब्धिसंघातं मनोद्रव्याव-
ष्टम्भसमुत्पादितमर्थवशतः पूर्वोपरानुसंधानेन तथावस्थितं
स्फुटमर्थमुपलभते । यस्य पुनर्नास्ति तथाविधत्रिकाल-
विषयो विमर्शः सोऽसंज्ञीति सामर्थ्याज्ज्ञेयते । स च सं-
सृष्टिचतुर्पञ्चन्द्रियविकलेन्द्रियादिविभजः । स हि स्वल्प-
स्वल्पतरमनोलाब्धिसंघातान् स्फुटतरमर्थं जानाति । तथा-
हि—पञ्चन्द्रियापेक्षया संसृष्टिचतुर्पञ्चन्द्रियाऽऽस्फुटमर्थं जा-
नाति । जानाति ततोऽप्यस्फुटं चतुरिन्द्रियः, ततो—
ऽप्यस्फुटतरं त्रीन्द्रियः, ततोऽप्यस्फुटतमं द्वीन्द्रियः ।

ततोऽप्यव्यस्कृष्टतममेकस्मिन्, तस्य प्रायो मनोद्भव्यासम्भ-
वात्, केवलमव्यक्तमेव किञ्चित्तीव्रावपत्तं मनो द्रष्टव्यम्—
यद्वादादाहारादिसंज्ञा अव्यक्तरूपाः प्रादुष्यन्तीति ? ।

साम्प्रतं हेतुवादापदेशसंज्ञया संज्ञितमसंज्ञितं चाह—

जे उख संचितेउ, इहागिष्टेसु विसयवन्धुसु ।

वचंति नियर्पति य, सदेहपरिपालसाहेउं ॥६३४॥

पाणख संप्रक्षिप्य, कालस्मि न याऽवि दीहकालस्मि ।

ते हेउवायसर्णी, निषेद्धा हुंति हु असर्णी ॥ ६३५ ॥

ये पुनः संक्षिन्त्य संक्षिभ्येष्टानिष्टेषु क्षायातपाहारादिषु
विषयवस्तुषु मध्ये स्वदेहपरिपालनाहेतोरिष्टेषु वर्तन्ते ।
अनिष्टेभ्यस्तु तेभ्य एव निवर्तन्ते । प्रायेण च साम्प्रत-
काल एव, न चापि नैव दीर्घकालऽतीततामागतलक्षणं,
प्रायोप्रवृत्त्या कचित्तीव्रतामागतकालावलम्बिमोऽपि, ना-
तिदीर्घकालानुसारिणः, ते ह्रीन्दिवाद्यो हेतुवादापदेश-
संज्ञया संज्ञिता विज्ञेयाः । अत्र च निषेष्टा घमोघभि-
तापितास्तावदाकरणाश्च प्रवृत्तिनिवृत्तिवर्धिताः पृथग्व्या-
वय एवासंज्ञिनो भवन्ति । किमुक्तं भवति ?—यो बुद्धि-
पूर्वकं स्वदेहपरिपालनाधर्मिष्ठेव्याहारादिषु वस्तुषु प्रवर्तते,
अनिष्टेभ्यश्च निवर्तते; स हेतुपदेशसंज्ञी, स च ह्रीन्दि-
वादिर्पि वदितव्यः । तथाहि—इष्टानिष्टविषयप्रवृत्तिनिवृ-
त्तिसंज्ञितं न मनोव्यापारमन्त्रेषु सम्भवति, न सत्ता
च पशुलोचनं संज्ञा, स च ह्रीन्दिवादिर्पि विनष्टे,
तस्यापि प्रतिनियतेष्टानिष्टविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिपदेशनात् ।
ततो ह्रीन्दिवादिर्पि हेतुपदेशसंज्ञया संज्ञी लभ्यते, न-
वरमस्य संज्ञितं प्रायो घटमानकालविषयम्, न भूत-
भविष्यद्विषयमिति । नायं दीर्घकालोपदेशनं संज्ञी यस्य पुन-
र्नास्त्वभिसंधारणपूर्विका प्रवृत्तिनिवृत्तिशक्तिः स प्राणी
हेतुवादापदेशनाप्यसंज्ञी लभ्यते । स च पृथिव्यादिरक-
स्मिन् यो वदितव्यः । तस्याभिसंबन्धपूर्वकमिष्टानिष्टप्रवृत्ति-
निवृत्त्यसम्भवात्, या अपि च आहारादिषा दश संज्ञाः
पृथिव्यादीनामप्यत्र वक्ष्यन्ते, प्रज्ञापनायामपि च प्रति-
पादितास्ता अप्यत्यन्तमव्यक्तरूपा मोहोदयजन्यवाद्वा-
भनाश्च इति न तदपेक्षयापि तेषां संज्ञितव्यवदेशः । न
हि लोकऽपि कार्पोपणमात्रास्तन्वेष पञ्चवस्तुच्यते, न
चाविशिष्टेन भूमिमात्रेण रूपवर्धनं, अन्यत्रापि हेतु-
वादापदेशसंज्ञास्वभावाभिर्याकं—कृमिकोटपटकाद्याः समन-
स्का, अङ्गमाश्चतुर्भेदाः । अमनस्काः पञ्चविधाः । पृथिवी-
कादयो जीवाः ।

अथ हाष्टवादापदेशसंज्ञया संज्ञितमसंज्ञितं चाह—

सम्माहिद्धे सर्णी, सते नाशे खस्रोवसमि ए ।

असर्णि भिच्छतस्मि, (य) दिष्टिवाओवसणे ॥६३६॥

हाष्टवादापदेशनं क्षायापशमिकज्ञानं वर्तमानः सत्य-
गृष्टिच संज्ञानी, संज्ञानं संज्ञा सत्यज्ञानम् ।
तत्पुङ्गवात् । मिथ्यादृष्टिः पुनरसंज्ञी, विषययन्त्रेण व-
स्तुतः सम्यग्ज्ञानरूपसंज्ञारहितत्वात् । यद्यपि च मि-
थ्यादृष्टिरपि सत्यगृष्टिरेव घटादिकं जानातं, व्यव-
हारात् च, तथापि तस्य संक्षिभ्यव्यवहारात्तत्र ज्ञानम-

पि निश्चयतोऽज्ञानमेवोच्यते । तर्हि किमिति क्षाया-
पशमिकज्ञानयुक्ताऽसौ गृह्यते ?, क्षायिकज्ञानं हि विशि-
ष्टतरा सा प्राप्यते, ततस्तत्पुष्टिरप्यसौ किं नाऽज्ञीकियते ?,
उच्यते—यतोऽतीतस्यार्थस्य स्मरणमनागतस्य च क्षिप्ता
संज्ञाऽभिधीयते, सा च कवलित्वा नास्ति । सर्वथा स-
र्वाथावभासकत्वेन केवलित्वा स्मरणक्षिप्ताघातीतत्वात् ।
इति क्षायापशमिकज्ञानेव सम्यगर्थाः संज्ञीति । ननु प्रथमं
हेतुवादापदेशनं संज्ञी वक्तुं युज्यते । हेतुवादापदेशना-
ल्पमनालम्ब्यसम्पन्नस्यापि ह्रीन्दिवाद्योः संक्षिप्ताभ्युपग-
मात्, तस्य चाविशुद्धतरत्वात्, ततो दीर्घकालोपदेशनं
हेतुपदेशसंज्ञयपक्षया दीर्घकालोपदेशसंज्ञिनो मनःपर्याप्तपु-
ङ्गवता विशुद्धत्वात् । तकिमर्थं क्रमोपपत्त्याः, उच्यते—
इह सर्वत्र सूत्रं यत्र कालसंज्ञी असंज्ञी वा परिगृह्यते
तत्र सर्वत्रापि प्रायो दीर्घकालोपदेशनं गृह्यते, न हेतुवा-
दापदेशनं, नापि हाष्टवादापदेशनं, तत एतत्संप्रत्ययार्थं
प्रथमं दीर्घकालोपदेशनं संज्ञितं प्रहणम् । उक्तञ्च—“प-
रं हि अस्मिंस्ति य, स्वस्तु स कालोपदेशनं” । प्रायं
संभवहारो, कीदृ तेषां संज्ञा संज्ञा ॥ १ ॥” नतोऽन-
न्तरमप्रधानत्वात् हेतुपदेशनं संज्ञितं प्रहणम् । ततः स-
र्वप्रधानत्वादेन हाष्टवादापदेशनं । प्रब० १४४ द्वार ।
आ० म० । कर्म० । न० । संज्ञानं सत्ता असातं वदनी-
यमोहनीयकर्मोदयजन्यं चेतन्यविशेषं, पा० । वदनीय-
मोहनीयोद्यथाश्रितातां ज्ञानावरणक्षयार्थपक्षमाश्रि-
तायां विचित्राहारादिप्राप्तिक्रियायाम्, प्रब० १४ द्वार ।
दृष्ट० । अमिलारं, आहारासंज्ञा—आहारागमिणाः कुट्टनीय-
प्रभवः खत्यात्मपरिणामविशेष इति । न० ।

संज्ञा चतुर्धा—

चत्वारि सप्ताओ पसुताओ, तं जहा—आहारसप्ता भ-
यसप्ता मेहुणसप्ता परिगहसप्ता । (ख० ३५६ ×)

“चत्वारि” इत्यादि व्यक्तं केवलं संज्ञानं संज्ञा—चेतन्यं,
तत्साततयदनीयमोहनीयकर्मोदयजन्यविकारयुक्तामाहारसं-
ज्ञादिवचनं व्यपदिश्यते इति । रथा० ४ डा० ४ उ० ।
स० । आनु० । उल० । प्रब० । (आहारसंज्ञावक्ष्यता
“आहारसंज्ञा” शब्दं द्वितीयभागे २२७ पृष्ठे द्रष्ट-
व्या ।) (अयसंज्ञावक्ष्यता “अयसंज्ञा” शब्दं पञ्चम-
भागे १३२५ । १३२७ पृष्ठे गता ।) (मेधुनसंज्ञावक्ष्यता “मे-
हुणसंज्ञा” शब्दं षष्ठे भागे ४२६ । ४३० पृष्ठे गता ।) (प-
रिग्रहसंज्ञावक्ष्यता “परिग्रहसंज्ञा” शब्दं पञ्चमभागे
४६७ पृष्ठे गता ।)

इदानीं ‘संज्ञाओ चउरो’ इति पञ्चव्यवहारिश्चलनमं
द्वारमाह—

आहार१ भयर१ परिग्रह३ मेहुण४ रुवाउ हुंति चत्वारि ।

सत्ताणं सप्ताओ, आसंसारं समग्राणं ॥ ६३७ ॥

संज्ञानं संज्ञा आभोगः, सा विधा—क्षायोपशमिकी औ-
दयिकी च । तत्राद्या ज्ञानावरणक्षयार्थपशमजन्यमतिभेद-
का, सा चानन्तरमेवोक्ता । द्वितीया पुनः सामान्य-
चतुर्विधाऽऽहारसंज्ञादिलक्षणा, तत्र कुट्टनीयोद्यथाया कय-
लाद्याहाराद्यर्थं तथाविधपुद्गलोपादानार्थया सा आहार-

संज्ञा, तस्या अभोगात्मिकत्वात् सा पुनश्चतुर्भिः कार-
णैः समुपपद्यते । यदुक्तं स्थानाङ्ग- 'चउहि ठाणेहि आहा-
रसण्या समुपपज्झइ, तं जहा-ओमकुसुपाय छुहावेयणि-
उजस्स कम्मस्सुपपणं मईए तद्वट्ठावओंगेणं' ति । तत्र अ-
थकनैपद्यता रिक्तावृत्तया, छुद्धेदनीयकम्मोद्वेगं, मत्वा
आहारकयाभावणादिजनितबुद्ध्या, तदर्थोपयोगेन सततमा
हारचिन्तयति, तथा भयमोदनीयोदयाङ्गयोद्गमनस्य दृष्टि-
वन्विकारोमाङ्गाङ्गदार्ढ्यक्रिया भयसंज्ञा । इयमपि चतुर्भिः
स्थानैपद्यते, यदुक्तं 'हीणुसत्तयाए भयवेयणिज्जस्स क-
म्मस्सुपपणं, मईए तद्वट्ठावओंगेणं' ति । तत्र हीनसत्त्वतया
सखाभावेन, मत्वा भयवार्ताश्रवणभीषणदृष्टीमादिजनितया
बुद्ध्या, तदर्थोपयोगेन इह लोकादिभयलक्षणार्थपर्या-
लोचनेनेति, तथा लोभोद्व्याप्तधानसंस्काराणाभिष्वङ्ग-
पूर्विका सचित्ततरङ्गयोपादानक्रियापरिग्रहसंज्ञा । एषापि
चतुर्भिः स्थानैकपद्यते, यदुक्तं- 'आविमुत्तिपाए लोभे
वेयणिज्जस्स कम्मस्स उपपणं, मईए तद्वट्ठावओंगेणं' ति ।
तत्र आविमुत्तया सपरिग्रहताया, मत्वा सचतनादिपरि-
ग्रहदृष्टीनादिजनितबुद्ध्या तदर्थोपयोगेन परिग्रहचिन्तनेने-
ति । तथा पुंवेदोदयामैथुनाय स्व्यालोकाकनप्रसन्नवदनसं-
स्तम्भितोद्वेगपुष्टमृत्तिलक्षणा क्रिया मैथुनसंज्ञा, असावपि
चतुर्भिः स्थानैकपद्यते । यदुक्तं- 'वियमंसंसाणियाए
मोहाणिज्जस्स कम्मस्सुपपणं मईए तद्वट्ठावओंगेणं' ति ।
तत्र चित्त उपचिते मांसशोणिते यस्य स तथा तद्भाव-
स्तथा, तथा चित्तमांसशोणिततया मत्वा सुरतकथाश्र-
वणादिजनितबुद्ध्या तदर्थोपयोगेन मैथुनलक्षणार्थचिन्तने-
नेति, एताश्चतस्रः संज्ञाः समप्राणांशकस्त्रियादीनां पञ्च-
न्द्रियपर्यवसानानां सखावा-जीवानामासंसारं संसारवासं
यावद्भवन्ति । तथा च केषांकिदंकीन्द्रियाणामप्यन्ताः स्पष्ट-
मेवोपलभ्यन्ते । तथाहि-जलाकाहारेपिजीवादनरूपत्या-
दीनामाहारमंज्ञा । संकाचनी वल्लयादीनां तु हस्तस्पर्शादीनां
तया अययवसंकाचनादिभ्यो भयसंज्ञा, विल्वपलाशादीनां
तु निषाधीकृतद्रवियोंपरि पादमाचनानादिभ्यः परिग्रह-
संज्ञा । कुरवकाशाकतिलकादीनां तु कमनीयकामिनी-
भुजलतावगूहनपार्श्विण्यप्रहारकटाक्षविषेपादिभ्यः प्रसूनपल-
वादिप्रसवप्रदानीमैथुनसंज्ञेति । प्रव० १४७४ ।

कइ णं भंते ! सयसाओ पयसाओ ? , गोयमा !
दस सयसाओ पयसाओ , तं जहा-आहारसयसा भ-
यसयसा मेहुणसयसा परिग्गहसयसा कोहसयसा मा-
खससा मायाससा लोहससा लोयसयसा ओहसयसा ।
ख० १४७५) प्रज्ञा० ८ पद ।

(आसामर्थः स्वस्वस्थाने) प्रज्ञा० । प्रव० । स्था० । (एके-
न्द्रियाणमपि आहारादिसंज्ञा विद्यन्ते इति 'साण' शब्दे
चतुर्थेभागे १६४० पृष्ठे मतिज्ञानयोर्भेदप्रस्तावे उक्तम् ।)

नेरहयाणं भंते ! कइससाओ पयसाओ ? गोयमा !
दस ससाओ पयसाओ , तं जहा-आहारससा ०जाव
ओवसयसा । (ख० १४७५)

असुरकुमारारणं भंते ! कइ सयसाओ पयसाओ ? ,
गोयमा ! दस सन्नाओ पयसाओ , तं जहा-आहार-
ससा ०जाव ओवसयसा , एवं ० जाव थयिषकु-
मारणं एवं पुइविकाइयाणं ०जाव वेमाथियावसायाणं
नेतव्वं । (ख० १४७५) नेरहयाणं भंते ! किं आ-
हारसन्नोवउत्ता भयसन्नोवउत्ता मेहुणसन्नोवउत्ता परि-
ग्गहसन्नोवउत्ता ? , गोयमा ! ओसन्नं कारणं
पडुच्च भयसन्नोवउत्ता , संतइभावं पडुच्च आहारस-
न्नोवउत्ता वि ०जाव परिग्गहसन्नोवउत्ता वि । एए-
सि णं भंते ! नेरहयाणं आहारसन्नोवउत्ताणं भ-
यसन्नोवउत्ताणं मेहुणसन्नोवउत्ताणं परिग्गहसन्नोव-
उत्ताणं य कयेरे कयेरेहितो अप्पा वा बहुया वा तु-
ह्वा वा विसेसाहिया वा ? , गोयमा ! सव्वत्थो-
वा नेरहया मेहुणसन्नोवउत्ता आहारसन्नोवउत्ता
संखिज्जगुणा परिग्गहसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा भय-
सयसावउत्ता संखिज्जगुणा । तिरिक्खजोणियाणं भं-
ते ! किं आहारसयसावउत्ता ०जाव परिग्गहस-
न्नोवउत्ता ? , गोयमा ! ओसन्नं कारणं पडुच्च आ-
हारसन्नोवउत्ता संतइभावं पडुच्च आहारसयसाव-
उत्ता वि ०जाव परिग्गहसन्नोवउत्ता वि , एएसि णं
भंते ! तिरिक्खजोणियाणं आहारसन्नोवउत्ताणं ०जाव
परिग्गहसयसावउत्ताणं य कयेरे कयेरेहितो अप्पा वा
बहुया वा तुह्वा वा विसेसाहिया वा ? , गोयमा !
सव्वत्थोवा तिरिक्खजोणिया परिग्गहसन्नोवउत्ता ,
मेहुणसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा भयसन्नोवउत्ता संखि-
ज्जगुणा आहारसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा ॥ मणुस्सा णं
भंते ! किं आहारसन्नोवउत्ता ०जाव परिग्गहसन्नोवउ-
त्ता ? , गोयमा ! ओसन्नं कारणं पडुच्च मेहुणसन्नो-
वउत्ता संततिभावं पडुच्च आहारसन्नोवउत्ता वि ०जाव
परिग्गहसन्नोवउत्ता वि । एएसि णं भंते ! मणुस्साणं आहा-
रसन्नोवउत्ताणं ०जाव परिग्गहसन्नोवउत्ताणं य कयेरे कयेरे-
हितो अप्पा वा बहुया वा तुह्वा वा विसेसाहिया वा ? ,
गोयमा ! सव्वत्थोवा मणुषा भयसन्नोवउत्ता आहारसन्नोव-
उत्ता संखिज्जगुणा परिग्गहसयसावउत्ता संखिज्जगुणा
मेहुणसन्नोवउत्ता संखिज्जगुणा ॥ देवा णं भंते !
किं आहारसन्नोवउत्ता ०जाव परिग्गहसन्नोवउत्ता ? ,
गोयमा ! ओसन्नं कारणं पडुच्च परिग्गहसन्नोवउत्ता
संततिभावं पडुच्च आहारसन्नोवउत्ता वि ०जाव प-
रिग्गहसन्नोवउत्ता वि , एएसि णं भंते ! देवाणं
आहारसन्नोवउत्ताणं ०जाव परिग्गहसन्नोवउत्ताणं य-

कपरे कपरेहिंयो अया वा बहुया वा तुझा वा वि-
सेसाहिया वा ? , गोयमा । सवत्थोवा देवा आ-
हारसंभोवउत्ता भयसंभोवउत्ता संखिअगुणा मेहुणस-
भोवउत्ता संखिअगुणा परिगहसभोवउत्ता संखिअगुणा ।
(सु० १५८)

‘कइ थं भंते ! सखाओ पयसणाओ’ इति—कनि—किय-
त्संख्या ‘ख’ मिति वाक्यान्तराहारे । भदन्त । संज्ञाः प्रज्ञाः,
तत्र संज्ञानं संज्ञा आभोग इत्यर्थः । यदिवा—संज्ञायतेऽन-
याऽयं जीव इति संज्ञा, उभयत्रापि वेदनीयमाहोदया-
श्रिता ज्ञानावरणदृशनावरणलघोपशमाश्रिता च विचित्रा-
हारादियान्तिक्रिया, सा चोपाधिभेदादश्रविषा, तथा
चाह—गौतम । दशविधाः प्रज्ञाः, तदेव दशविधत्वं
नाभ्यभासमाह—‘आहारसखा’ इत्यादि च छुट्ठेदनीयोदयात्
या कबलापाहारायै तथाविधपुत्रलोपादानक्रिया साऽऽ
हारसंज्ञा, तस्या आभोगान्मिकत्वात् । यद्विषा—संज्ञायते
जीवोऽन्येति, एवं सर्वत्रापि भावना कार्या । तथा भ-
यसंभोदनीयोदयात् भयोद्विभ्यस्तस्य दृष्टिवदनविकाररोमाञ्जो-
झेदादिक्रिया भयसंज्ञा, पुष्टेदोदयामैथुनाय स्यालोकनप्र-
सन्नपदसंस्तम्भानां स्वपनप्रसृतिरसृणक्रिया मैथुनसंज्ञा,
तथा लोभोदयात् प्रधानसंसारकारणाभिमुखपूर्विका सखि-
सेनरद्रूपोपादानक्रिया परिग्रहसंज्ञा, तथा कांधेदनीयोद-
यात् तदश्रयशर्मां पुरुषमुखवदनस्तच्छब्दसंस्कारलघुचेष्टा
क्रोधसंज्ञा, तथा मादोदयात्तद्वह्वारितिरमिका उत्सैकादिपरिण-
तिर्मानसंज्ञा, मायावेदनीयेनाशुभसंक्लेशादनुत्तंसंभाषणा-
दिक्रिया मायासंज्ञा, तथा लोभयदनीयोदयतो लालसत्त्वं
न सखिसेनरद्रूपमार्थना लोभसंज्ञा, तथा प्रतिज्ञानावर-
णसंज्ञोपश्रयमात् शब्दाधर्मेषां च सामान्यावबोध-
क्रिया ओघसंज्ञा, तथा तद्विश्रयावबोधक्रिया लोक-
संज्ञा । एवं वेदमापत्तिन्मू—दर्शनेपयोग ओघसंज्ञा,
ज्ञानोपयोगो लोकसंज्ञा, अन्ये त्वभिदधति—सामान्यप्रवृ-
त्तिर्यथा बल्ल्या बुश्याराहणमाघसंज्ञा, लोकस्य हेया प्र-
वृत्तिलोकसंज्ञा, तद्वधमनाः सुखप्रतिपत्तये स्पष्टरूपाः पञ्च-
न्द्रियानधिकृत्य व्याख्यानाः, एकन्द्रियाणां त्वेता अस्प-
ष्टरूपा अवगतमव्याः, नैरयिकसूत्रे ‘आसन्नकारणं पटुच्च
भयसंभोवउत्ता’ इति—ततोऽसन्नशब्देन बाहुल्यमुच्यते
कारणशब्देन च बाह्यं कारणम्, ततोऽयमर्थः—बाह्यकार-
णमाश्रित्य नैरयिका बाहुल्येन भयसंभोवपुष्काः, तथाहि-
सन्ति तेषां सर्वतः प्रभूतानि परमाधार्मिकाः—कयल्ली-
शक्रिकुन्तादीनि भयोत्पादकादीनि, ‘संततभावं पटुच्च’
इति—इहानन्तरोऽनुभवभावः—सन्ततिभाव उच्यते । तत
आन्तरमनुभवभावमपेक्ष्य नैरयिका आहारसंभोवपुष्का अपि
यावत्परिग्रहसंभोवपुष्का अपि । अल्पबहुत्वचिन्तायां स-
र्वस्तोका मैथुनसंभोवपुष्काः, नैरयिका हि चक्षुर्निर्मिलनमा-
त्रमपि न सुखिनः केवलमनवरतमतिप्रबलतुःआग्निना
संतप्यमानशरीराः । उक्तं च—‘अच्छिन्निर्मिलणमेषं, नऽरिथ
सुखं पुष्कमेव पश्चिधं । नरप नरदयाणं, अहानं स पच-
चक्षुः ॥ १ ॥’ नतो मैथुनसंज्ञा नैरायां अवतीर्य, यदि
परं कश्चित्काचित्केषांचित् भवति साऽपि च स्वेककुलात्

इति पृच्छा समये स्तोका मैथुनसंभोवपुष्काः, तेभ्यः
संख्येयगुणा आहारसंभोवपुष्काः, दुःखितानामपि प्रभूतानां
प्रभूतकाले आहारसंभोवपुष्काः भावतः पृच्छासमये अतिप्रभू-
तानामाहारसंभोवपुष्कानां संभवात्, तेभ्यः संख्येयगुणाः
परिग्रहसंभोवपुष्काः, आहारसंज्ञा हि द्वाधर्मव भवति
परिग्रहसंज्ञा तु द्वे प्रहरणादियु च, प्रभूततरकालाव-
स्थायिनी च परिग्रहसंज्ञा, ततः पृच्छासमयेऽतिप्रभूततराः
परिग्रहसंभोवपुष्का अवस्थान्ते इति भवन्ति पूर्वभ्यः सं-
ख्येयगुणाः, तेभ्यो भयसंभोवपुष्काः संख्येयगुणाः, नर-
केषु हि नैरयिकाणां सर्वतो भयमामरणात्तन्मात्राव, इति
पृच्छासमयेऽतिप्रभूततमा भयसंभोवपुष्काः प्राप्यन्ते ततः
संख्येयगुणाः । तियेकपुष्टिन्द्रिया अपि बाह्य कारणं प्रती-
त्य बाहुल्येनाहारसंभोवपुष्का भवन्ति न शेषसंभोवपुष्काः
तथा प्रत्युत पयोपलब्धः, आन्तरमनुभवभावमा-
श्रित्याहारसंभोवपुष्का अपि यावत्परिग्रहसंज्ञा-
पुष्का अपि, अल्पबहुत्वचिन्तायां सर्वस्तोकाः परि-
ग्रहसंभोवपुष्काः, परिग्रहसंज्ञायाः स्तोककालत्वेन पृच्छास-
मये तेषां स्तोकानामेवाऽवस्थायमानत्वात् । तेभ्यो मैथुनसंभो-
वपुष्काः संख्येयगुणाः, मैथुनसंभोवपयोगस्य प्रभूततरकाल-
त्वात्, तेभ्योऽपि भयसंभोवपुष्काः संख्येयगुणाः, सजाती-
यापरजार्तायाश्च तेषां भयसंभवतो भयोपयोगस्य च प्रभू-
ततरकालत्वात्, पृच्छासमये भयसंभोवपुष्कानामतिप्रभूत-
तराणामवस्थायमानत्वात्, तेभ्यः संख्येयगुणाः आहारसं-
भोवपुष्काः, प्रायः सन्तते सर्वेयमाहार (संज्ञा) संभवात् ।
मनुष्या बाह्य कारणमधिकृत्य बाहुल्येन मैथुनसंभोवपुष्काः
स्तोकाः शेषसंभोवपुष्काः, सन्ततिभावात्तन्मात्रानुभवमात्रकं
प्रतीत्याहारसंभोवपुष्का अपि यावत्परिग्रहसंभोवपुष्का अपि ।
अल्पबहुत्वचिन्तायां सर्वस्तोका भयसंभोवपुष्काः, स्तोका-
नां स्तोककाले च भयसंज्ञासंभवात्, तेभ्य आहारसंज्ञा-
पुष्का संख्येयगुणाः, आहारसंभोवपयोगस्य प्रभूततर-
कालभावात् अत एव हेतोः तेभ्यः संख्येयगुणाः परिग्र-
हसंभोवपुष्काः, तेभ्यो मैथुनसंभोवपुष्काः संख्येयगुणाः, मै-
थुनसंज्ञाया अतिप्रभूततरकाले यावद् भावतः पृच्छासमये-
तेषामतिप्रभूततराणामवस्थायमानत्वात् । तथा बाह्य कार-
णमधिकृत्य बाहुल्येन देवाः परिग्रहसंभोवपुष्काः, मणिकन-
करत्नादीनां परिग्रहसंभोवपुष्काणंदत्तानां तेषां सदा सचिद्वि-
त्त्वात्, संततिभावं यथोक्तकृपं प्रतीत्य पुनराहारसंभोवपु-
ष्का अपि यावत्परिग्रहसंभोवपुष्का अपि, अल्पबहुत्वचिन्तायां
सर्वस्तोका आहारसंभोवपुष्काः, आहारसंज्ञापरिग्रहकालस्या-
तिप्रभूतया आहारसंभोवपयोगकालस्य चातिस्तोक्तया
तेषां पृच्छासमये सर्वस्तोकानां तेषामवस्थायमानत्वात्, ततो
भयसंभोवपुष्काः, संख्येयगुणाः, भयसंज्ञायाः प्रभूतानां प्रभूत-
काले च भावात्, तेभ्योऽपि मैथुनसंभोवपुष्काः संख्येयगुणाः,
तेभ्यः परिग्रहसंभोवपुष्काः संख्येयगुणाः, जीवोपपत्त्या बहवो
यस्यास्ते च तथैव भाविता इति । प्रश्नो ८ पद ।

जीवा थं भंते ! किं ससृणा अससृणा नोससि नो-
अससि ? , गोयमा । जीवा ससि वि अससि वि नो-
ससि नोअससि वि । शेरदयाणं पुच्छा, गोयमा !

शेरइया सखी वि असखी वि नोसखी नोअसखी वि । एवं असुरकुमारा ० जाव थखियकुमारा । पुढविकाइयायं पुच्छा, गोयमा ! नो सखी असखी, नो नोसखी नोअसखी, एवं बेइदियतेइंदियचउरिंदिया वि मणुस्सा जहा जीवा पंविंदियतिरिक्खजोशिया बाणमतरा य जहा शेरइया जोइसियेमाशिया सखी नोअसखी, नो नोसखी नो असखी सिद्धायं पुच्छा गोयमा ! नो सखी नो असखी नोसखी नोअसखी : “ शेरइयतिरियमणुया, य वणपरगसुरा सखीऽसखी य । विगलेंदिया असखी, जोइसियेमाशिया सखी ॥१॥ ” (छ० ३१५×)

‘जीवा यं अंते ! किं सखी’ इत्यादि, संज्ञानं संज्ञा-‘उपस-गोदातः’ ॥३॥११०॥ इत्यन्वयः, भूतभवद्वाविभावस्वभावपर्यालोचनं सा विद्यते येषां ते संज्ञिनः, विशिष्टस्मरणादिरूपमनोविज्ञानभाज इत्यर्थः, यद्योक्तमनोविज्ञानविकला असंज्ञिनः, ते च एकैन्द्रियविकलेन्द्रियसम्मुखिकुलपञ्चेन्द्रिया वेदितव्याः । अथवा-संज्ञायते-सम्यक् परिच्छिद्यते पूर्वोपलब्धो वर्तमानो भावी च पदार्थो यथा सा संज्ञा-भिर्वादिषाठाम्भुयगमात् करणे षष्ठं विशिष्टा मनोवृत्तिरित्यर्थः, सा विद्यते येषां ते संज्ञिनः सामनका इत्यर्थः । तद्विरुद्धा असंज्ञिनोऽमनका इत्यर्थः, ते वैकैन्द्रियादय एवा-मनतपदिताः प्रतिपत्तव्याः । एकैन्द्रियाणां प्रायः सर्वेषा मनोवृत्तेरभावात्, द्वीन्द्रियादीनां तु विशिष्टमनोवृत्तेरभावः, ते हि द्वीन्द्रियादयो सामानिकमवार्थं शब्दादिकं शब्दादिकपतया संविदन्ति, न भूतं भाविनं वेति । केवली सिद्धाभ्यप्रतिपत्तिविषयः । केवली हि यद्यपि मनोद्वयसम्बन्धभाक् तथापि न तैरसी भूतभवद्वाविभावस्वभावपर्यालोचनं करोति, किन्तु क्षीणसकलज्ञानदर्शनावरणत्वात् पर्यालोचनमन्तरंगेषु केवलज्ञानेन केवलदर्शनेन च साक्षात्समस्तं जानाति पश्यति च, ततो न संज्ञी नाप्यसंज्ञी, सकलकालकलाकलापव्यविच्छिन्नसमस्तद्रव्यपर्यायप्रपञ्चसाक्षात्करणप्रवृत्तज्ञानसमन्वितत्वात् । सिद्धोऽपि न संज्ञी, द्रव्यमनसोऽप्यभावात्, नाप्यसंज्ञी सर्वज्ञत्वात्, तेषां सामान्यतो जीवपदे संज्ञिनोऽसंज्ञिनो नो-संज्ञि-नोअसंज्ञिनश्च लभ्यन्ते इति भगवात् तथैव प्रतिसामान्यज्ञानमाह-‘गौतमं’ त्यादि, जीवाः संज्ञिनोऽपि नैरयिकादीनां संज्ञिनां भावात्, असंज्ञिनोऽपि पृथिव्यादीनामसंज्ञिनां भावात्, नोसंज्ञि-नोअसंज्ञिनोऽपि सिद्धकेवलानां नोसंज्ञि-नोअसंज्ञिनामपि भावात् । एतान्न चतुर्विंशतिदण्डकमेव चिन्तयति-‘नैरइया ण’ मित्यादि, इह ये नैरयिकाः संज्ञिभ्य उत्पन्नन्ते ते संज्ञिनो व्यवहियन्ते इतरे स्वसंज्ञिनः न च नैरयिकाणां केवलभावे घटने, चारित्र-प्रतिपत्तेरभावात्, तत् चक्रे नैरयिकाः संज्ञिनोऽप्यसंज्ञि-नोऽपि, नो नोसंज्ञिनो नोअसंज्ञिनो, एवमसुरकुमारादयोऽपि स्वमितकुमारपर्यवसाना भवन्पतयो वक्रव्याः, तेषामप्यसंज्ञिनोऽप्युत्पादात् केवलत्वाभावाच्च । ‘मणुसा जहा जीव’ पितृमनुष्याः प्राक् यथा जीवा उक्तास्तथा

वक्रव्याः, संज्ञिनोऽपि असंज्ञिनोऽपि नोसंज्ञि-नोअसंज्ञि-नोऽपि वक्रव्या इति भावः । तत्र ये गर्भेव्युत्क्रान्तास्तं संज्ञिनः सम्मुखिकुमा असंज्ञिनः केवलिनो नोसंज्ञि-नो-असंज्ञिनः, पंविंदियतिरिक्खजोशिययाणमंतरा जहा नैरइया’ इति-पञ्चेन्द्रियतियेयुयोनिका व्यन्तराश्च यथा नैरयिका उ-क्तास्तथा वक्रव्याः, संज्ञिनोऽपि असंज्ञिनोऽपि नोसंज्ञि-नोअ-संज्ञिनो वक्रव्या इति भावः । तत्र पञ्चेन्द्रियतियेयुयोनिकाः सम्मुखिकुमा असंज्ञिनः गर्भेव्युत्क्रान्ताः संज्ञिनः, व्य-न्तरा असंज्ञिभ्य उत्पन्नाः असंज्ञिनः, संज्ञिभ्य उत्पन्नाः संज्ञिनः । उभयेऽपि चारित्रप्रतिपत्तेरभावात् नो संज्ञि-नोअसंज्ञिनः । ज्योतिष्कवैमर्तिका संज्ञिन एव नोअ-संज्ञिनः संज्ञिभ्य उत्पादाभावात् नोसंज्ञि-नोअसंज्ञिनश्च-ारित्रप्रतिपत्तेरभावात्, सिद्धास्तु प्रागुक्त्युक्तौ नो संज्ञिनो नाप्यसंज्ञिनः, किं तु-नोसंज्ञि-नोअसंज्ञिनः । अत्रैव सुखप्रतिपत्तये संप्रहृष्टिगाथायाह-‘नैरइय’ इत्यादि, नैरयिकाः ‘ति-रिय’ तित्तियेकपञ्चेन्द्रियाः मनुष्या वनचरा स्वन्तरा असुरादयः-समस्ता भवन्पतयः प्रत्येकं संज्ञिनोऽसंज्ञिनश्च वक्रव्याः, एतन्नानन्तरमेव भाषितम् । विकलैन्द्रिया एकत्रि-विधतुरिन्द्रिया असंज्ञिनो ज्योतिष्कवैमर्तिकाः संज्ञिन इति । प्रश्ना० ३१ पदं । प्रव० । संकेते, ति० छ० २ उ० । विषयाभि-व्यञ्जनितसुलेच्छायाम्, परिग्रहसंज्ञायां च । आश्वा० १ भु० २ अ० ६ उ० । ‘वणकत्’ शब्दे षष्ठे भागे ८०८ पृष्ठे उत्पल्लि-वनस्थतीनां संज्ञाहारम् ।) (सामायाकस्यतादयः किं संज्ञापयुक्ताः इति ‘संज्ञय’ शब्देऽस्मिन्नैव भागे १६ पृष्ठे गतम् ।) (निम्नं प्राणां संज्ञाहारम् ‘गिण्णं’ शब्दे चतुर्थे भागे २०५५ पृष्ठे उक्तम् ।) (विप्रकृष्टव्यपि विषये-षु अत्रितरे कर्मबन्धो भवतीति प्रतिपादनात् संक्ष्यसंज्ञि-वद्यान्तो ‘पञ्चकाया’ शब्दे ५ भागे १११ पृष्ठे उक्तौ ।) समयपरिभाषया पुरीतोत्सर्गे, पं० ब० १ द्वार (पंडित शब्दे चतुर्थे भागे २३० पृष्ठे तद्विपर्ययः ।)

स्वर्णा-क्षी० । उज्जयन्तशैले स्वनामक्यातायां नद्याम्, ती० ३ कदप । (गाथा ‘उज्जयंत’ शब्दे द्वितीयभागे ७३५ पृष्ठे ।)

संज्ञाकरय-संज्ञाकरय-न० । संज्ञाविशिष्टं करणं संज्ञाकर-णम् । सङ्केतकरणे, विशेषे० । आ० ५० ।

संज्ञासंज्ञ-संज्ञाकरय-पुं० । संज्ञानिमित्ताऽवग्रहण्यत्मके प्र-त्यये, सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ० ।

संज्ञाया-संज्ञान-न० । सम्यग्ज्ञानं, यो० १३ विब० । उपयोगे अवधाने, आब० ६ अ० । स्मृतावबोधे, आवा० १ भु० १ अ० १ उ० । संज्ञा व्यवज्ञानप्रवृत्तिसरकालमेव प्रतिविशेष, स्वा० १ ठा० ।

स्वज्ञान-न० । स्वगतबोधे, पञ्चा० १२ विब० ।

संज्ञायापनंसा-संज्ञानप्रशंसा-क्षी० । संज्ञानप्रशंसनमिति स-द् अविपर्ययसं ज्ञानं यस्य स सज्ज्ञानः परिदत्तो जनः, सतो वा ज्ञानस्य सविधेचनलक्षणस्य प्रशंसनं पुरस्कार इति । विशदजनप्रशंसायाम्, च० ।

“तन्त्रैश्चिभिरीकते न गिरियो नो पञ्चजम्माऽष्टमिः,

स्कन्धो द्वादशभिर्न वा न मध्या चक्षुःसहस्रेण च ।
संभूयति जगत्त्रयस्य नयनेस्तद्वस्तु ना वीक्ष्य(स)ते,
प्रत्याहृत्यदृशः समाहितचित्तः पर्याप्तं पश्यतिष्ठतः ॥ इति ।

तथा

“ नो प्राप्यमभियाच्छुन्ति, नष्टं मेच्छुन्ति शोचिषुम् ।
आपस्तु च न सुखति, नराः परिहृत्युदयः ॥ २ ॥
न हृष्यत्यात्मनो माने, नापमाने च रुष्यति ।
गात्रो हृद् इवालोभ्यो, यः स परिहृत उच्यते ॥ ३ ॥”
ध० १ अक्षि० ।

संख्यासंवेयवेरग-संज्ञानसंवेगवैराग्य-न० । एवं विज्ञाय
तत्त्व्यागश्च सर्वथा वैराग्यमाहुः । संज्ञानसकृततत्त्वदर्शन
इत्युक्तलक्षणे वैराग्यभेदे; हा० १० अष्ट० ।

संख्याद्युदय-संज्ञानाद्युदय-पुं० । सम्यग्ज्ञानदर्शनादिनि-
र्वाणकारणोत्पत्तौ, पञ्चा० ४ विव० ।

संख्याण्विति-संज्ञानिर्बुद्धि-स्त्री० । संज्ञानिष्पत्तौ, भ० १६
श० ८ अ० । (संज्ञानिर्बुद्धिचयाख्या ' ण्विति ' शब्दे
चतुर्थभागे २१२० पृष्ठ उक्ता ।)

संख्याभूमि-संज्ञाभूमि-स्त्री० । व्युत्सर्गभूमौ , आचा० १
श्रु० १ अ० १ उ० ।

संख्यामुह-संज्ञासुख-न० । पुरीषाश्च, आ० म० १ अ० ।

संख्याय-सन्न्यास-पुं० । शांभने नायकं, गृहस्वामिनि ,
नि० चू० २ उ० ।

संज्ञास-सन्न्यास-पुं० । परित्यागे, न० ।

संज्ञासिद्धि-संज्ञासिद्धि-स्त्री० । संज्ञानं संज्ञा कठिरेति
पर्यायोः । तया सिद्धिः संज्ञासिद्धिः । संज्ञासम्बन्धे, दश०
१ अ० ।

संज्ञासुत्त-संज्ञासुत्त-न० । स्वसङ्केतपूर्वकं निबद्धे, सूत्र०
१ श्रु० १ अ० १ उ० । (वक्ष्यते ' सुत्त ' शब्देऽसिद्धेय भागे
पताङ्गवृत्तिः ।)

संज्ञाह-संज्ञाह-पुं० । प्रहरणे खड्गादिके , स्था० ६ टा०
३ उ० । औ० ।

संज्ञि(त्)-संज्ञिन्-पुं० । संज्ञानं संज्ञा भूतभवद्भाविभाव-
स्वभावपर्यालोचनम् ” उपसर्गादितः ” ॥ ५ । ३ । ११० ॥

(सिद्धहेम०) इत्युक्तप्रत्ययः । सिधत्तं यस्य स संज्ञी ” ब्री-
ह्मादिभ्यस्तौ ” ॥ ७ । २ । ५ ॥ (सिद्धहेम०) इत्यान्
प्रत्ययः । विशिष्टलक्षणादिरूपमनोविज्ञानभाजि प्राणिनि
यः सम्यग जानाति ' ईडावादादिगुणजुक्ता सिधुत्तं भवति ' ।
आ० चू० १ अ० । कर्म० । दर्श० । पं० सं० । स्था० ।
आ० म० । औ० । विशिष्टस्वरूपादिरूपमनोविज्ञानसाहित-
स्त्रिरूपञ्चकसमन्यते प्राणिनि, कर्म० ३ कर्म० । न० ।
(' असंखिण ' शब्दे प्रथमभागे ८३६ पृष्ठ दृष्टक उक्ताः ।)

(क संज्ञिनः कथा असंज्ञिन इति ' संज्ञा ' शब्देऽसिद्धेय भागे
अनुपपन्नं बाह्यम् ।) संज्ञा शुद्धवर्धमपरिज्ञानं सा विद्यते
यस्य स संज्ञी । चू० १ उ० ३ प्रक० । भावके, आच० ४ अ० ।
समानस्वस्थजीवे, वि० १० । नि० चू० ।

संखिण्णाय-संखि(स्वनि)योग-पुं० । स्वकीयव्यापारे, आग-
मरचनार्थिके, पञ्चा० ४ विव० ।

संखिणित्त-संखिणित्त-त्रि० । म्यस्ते, इथा० ५ टा० १
उ० । जगत्स्थितिस्वभावेन सम्यगुनिर्वाशत, रा० ।

संखिणकोसल-संज्ञिकोशालक-पुं० । कोशलभावे, व्य०
१० उ० ।

संखिणगम्भ-संज्ञिगर्भ-पुं० । मनुष्यगर्भवसतौ , भ० १४
श० १० उ० ।

संखिणगरि-संखिर्ष-पुं० । संबन्धे, सूत्र० १ अ० १२ अ० ।
संयोगे, “ संयोगे संज्ञिगतसौ पटुश्च संबन्ध एगद्वा । ” न० ।

संखिणगास-संज्ञिकाश-पुं० । सदृश, आ० १ श्रु० १ अ० आ०
म० । रा० । “ संज्ञिगासो नाम अन्धमासो वा अव-
वाशो वा ” पं० चू० ४ कल्प ।

संखिचय-संखिचय-पुं० । प्राचुर्ये उपभोग्यद्रव्यनिचयं, आ-
चा० १ श्रु० २ अ० १ उ० । सम्यग निश्चयेन वीर्येन
इति संखिचयः । विनाशिद्रव्याणामभयासिनाशुद्धीकादीनां
संप्रभे, आचा० १ श्रु० २ अ० ५ उ० ।

संखिचय-संखिचय-पुं० । प्रचर्यविशेषासिद्धिहीने, अनु० ।

संखिणाय-संखिनाद-पुं० । प्रश्न० । प्रतिशब्दे, औ० ।

संखिन्दा-संखिन्दा-स्त्री० । सतां सत्पुरुषाणां साधुभावकप्र-
भृतीनां निन्दा संखिन्दा । सदृशार्थायाम्, पो० १ विव० ।

संखिपुव्वजाहमर-संज्ञिपूर्वजातिस्मरण-न० । संज्ञानां-सतां
या पूर्वजातिः-प्राक्तनो भवस्त्वया यस्मरणे नत्तया । संज्ञि-
नां सतां पूर्वभवस्य स्मरणे, स्त्री० ।

संखिप्यवाय-संखिप्रपात-पुं० । संज्ञिनोऽवपतनस्थाने, स्था० ।
३ टा० ।

संखिभ-संखिभ-पुं० । सदृश, अष्ट० १ अष्ट० । तं० ज० ।

संखिभूय-संज्ञिभूत-पुं० । संज्ञिनः पञ्चन्द्रियाः सन्तो भूता
नारकन्ते गताः संज्ञिभूताः । पञ्चन्द्रियेषु सत्पु नारके, भ०
१ श० २ उ० ।

संखिर-संखिर-त्रि० । पत्रशाकं, दश० ५ अ० १ उ० ।

संखिरुद्ध-संखिरुद्ध-त्रि० । सम्यग निरुद्धं संखिरुद्धम् । आ-
चा० २ श्रु० २ चू० १ अ० । सूत्रादीनां अत्यन्तं निय-
न्त्रितं, आचा० २ श्रु० १ चू० १ अ० ५ उ० । उक्त० ।

संखिवयमाश-संखिपतत्-त्रि० । गच्छति, आचा० २ श्रु० १
चू० १ अ० ३ उ० ।

संखिबाह्य-संखिपातिक-पुं० । संहतरूपतया नाऽतिनि-
यतं पतनं गमनमकत्र वर्त्तनं संखिपातः , कोऽर्थे एषामेव
द्वयादिसंयोगप्रकारस्तेन निवृत्तः सांख्यपातिकः । कर्म० ४
कर्म० । इथा० । पं० सं० । भ० । संखिपात एषामवोदधि-
कादिभाषाणां द्वयादिमलापकः स एव , तेन वा निवृत्तः
सांख्यपातिकः । अनु० । पं० सं० । पञ्चानामपि भावानां द्वि-
कादिसंयोगात्पक्षे भावभेदे, सूत्र० १ श्रु० १३ अ० । अनु० ।

सं किं तं संखिबाह्ये, संखि एषमि चेव उद्भवउवस-

मिन्नखड्गखड्गवसमिन्नपारिणामिन्नार्थं भावार्थं दुर्गसं-
जोएणं तियसंजोएणं चउकसंजोएणं पंचमसंजोएणं जे
निष्फज्जइ सन्ने से सन्निवाइए नां । तत्थं खं दस दुअसं-
जोगा दस तिअसंजोगा पंच चउकसंजोगा एये पंचकसं-
जोगे । (सू० १२७५)

संज्ञिपतः—एवमेवौदयिकादिभाषाणां द्वापदिमेषाः, स
एव तेन वा निर्वृत्तः सांज्ञिपतिकः । तथा चाह—‘ए-
सि केवे’ इत्यादि, एवमौदयिकादीनां पञ्चानां भाषाणां
द्विकषिकचतुष्कपञ्चकसंयोगैर्न पञ्चविंशतिभङ्गाः भवन्ति ते
सर्वेऽपि सांज्ञिपतिको भाव इत्युच्यते । एतेषु मध्ये
जीवेषु नारकादिषु पञ्च भङ्गाः सम्भवन्ति, शेषास्तु
विंशतिभङ्गाः रचनामात्रेणैव भवन्ति । न पुनः कचित्
सम्भवन्ति, अतः प्रकृत्यामात्रतयैव ते भवगन्तव्याः । एतत्
सर्वं पुरस्ताद्वर्णयित्वा । कियत्तः पुनस्ते द्वापदिंसंयोगाः
प्रत्येकं सम्भवन्ति, इत्याह—‘तत्थं खं दस दुर्गसंजोगा’
इत्यादि, पञ्चानामौदयिकादिपदानां दश द्विकसंयोगाः,
दशैव त्रिकसंयोगाः, पञ्च चतुसंयोगाः, एकस्तु पञ्चक-
संयोगः संपद्यत इति । सर्वेऽपि पञ्चविंशतिः ।

तत्र के पुनस्ते दश द्विकसंयोगा इति जिज्ञासायां ग्राह—

एत्थं खं जे ते दस दुर्गसंजोगा ते खं हेम—अत्थि खा-
मे उदइए उवसमनिष्फण्णे ? अत्थि खांमे उदइए खा-
इगनिष्फण्णे ? अत्थि खांमे उदइए खओवसमनिष्फण्णे
३ अत्थि खांमे उदइए पारिणामिअनिष्फण्णे ४ अत्थि
खांमे उवसमिण्णं खयनिष्फण्णे ५ अत्थि खांमे उवसमि-
ण्णं खओवसमनिष्फण्णे ६ अत्थि खांमे उवसमिण्णं पारि-
णामिअनिष्फण्णे ७ अत्थि खांमे खइए खओवसमनि-
ष्फण्णे ८ अत्थि खांमे खइए पारिणामिअनिष्फण्णे ९
अत्थि खांमे खओवसमिण्णं पारिणामिअनिष्फण्णे १० ।
कयरे से नामे उदइए उवसमनिष्फण्णे ? , उदइए चि
मणुस्से उवसंता कसाया, एस खं से नामे उदइए उव-
समनिष्फण्णे १, कयरे से नामे उदइए खयनिष्फण्णे १,
उदइए चि मणुस्से खइयं सम्मत्तं । एस खं से नामे
उदइए खयनिष्फण्णे २, कयरे से नामे उदइए खओ-
वसमनिष्फण्णे ? , उदइए चि मणुस्से खओवसमिअइं
इंदिअइं, एस खं से नामे उदइए खओवसमनिष्फण्णे
३, कयरे से नामे उदइए पारिणामिअनिष्फण्णे ? ,
उदइए चि मणुस्से पारिणामिण्णं जीवे एस खं से नामे
उदइए पारिणामिअनिष्फण्णे ४, कयरे से नामे उवस-
मिण्णं खयनिष्फण्णे ? , उवसंता कसाया खइयं सम्म-
त्तं । एस खं से नामे उवसमिण्णं खयनिष्फण्णे ५, कयरे
से नामे उवसमिण्णं खओवसमनिष्फण्णे ? , उवसंता क-
साया खओवसमिअइं इंदिअइं, एस खं से नामे

उवसमिण्णं खओवसमनिष्फण्णे ६, कयरे से नामे उव-
समिण्णं पारिणामिअनिष्फण्णे ? , उवसंता कसाया पा-
रिणामिण्णं जीवे, एस खं से नामे उवसमिण्णं पारिणा-
मिअनिष्फण्णे ७, कयरे से नामे खइए खओवसमनि-
ष्फण्णे ? , खइयं सम्मत्तं खओवसमिअइं इंदिअइं ।
एस खं से नामे खइए खओवसमनिष्फण्णे ८, कयरे
से नामे खइए पारिणामिअनिष्फण्णे ? , खइयं सम्मत्तं
पारिणामिण्णं जीवे । एस खं से नामे खइए पारिणामि-
अनिष्फण्णे ९, कयरे से नामे खओवसमिण्णं पारिणा-
मिअनिष्फण्णे ? , खओवसमिअइं इंदिअइं पारिणा-
मिण्णं जीवे । एस खं से नामे खओवसमिण्णं पारिणामि-
अनिष्फण्णे १० । (सू० १२७)

नामाधिकादिद्वयमाह—अस्ति तावन्संज्ञिपतिकभाषान्त-
र्बर्ति नाम । विभक्तिलापादौदयिकौपशमिकलक्षणभावद्वयनि-
ष्फण्णमित्येका भङ्गाः एवमन्येनाप्युपरितनभावत्रयेण सह संय-
गादौदयिकेन चत्वारो द्विकसंयोगा लब्धाः, ततस्तत्परित्यागं
औपशमिकस्योपरितनभावत्रयेण सह चारुणायां लब्ध्वाः
तत्पारेहोरे क्षाधिकस्योपरितनभावद्वयमौलनायां लब्धौ द्वौ,
नतरं विबुध्य क्षायापशमिकस्य पारिणामिकमौलने ल-
ब्ध एक इति सर्वेऽपि दश । एवं सामान्यतो द्विकसं-
योगभङ्गेषु दर्शितेषु विशेषतस्तत्स्वरूपमजानन् विनेयः
पृच्छति—‘कयरे से नामे उदइए ?’ इत्यादि, अत्रोच्य-
ते—‘उदइए चि मणुस्से’ इत्यादि, औदयिकं भावे मनु-
ष्यत्वं—मनुष्यगतिरिति तात्पर्यम्, उपलक्षणमात्रं चेदं,
तिर्यगादिगतिजातिशरीरनामादिकमेषामप्यत्र सम्भवाद् ।
उपशान्तास्तु कषाया औपशमिकं भाव इति गम्यते,
अत्राप्युदाहरणमात्रमेतत्, दर्शनमोहनीयनोकषायमोहनी-
ययोरप्यौपशमिकत्वसम्भवाद् । एतन्निरागमयति—‘एस खं
से नामे उदइए उवसमनिष्फण्णे’ चि—‘खं’ मिति वा-
क्यालङ्कारः । एतत्तन्नाम यदुद्दिष्टं प्रागौदयिकौपशमिक-
भावद्वयनिष्फण्णमिति प्रथमद्विकगतेर्न भङ्गकषाकषानाम् ।
अयं च द्विकषायाविवक्षाभावन एव संपद्यतं, न पुनरीदृशो
भङ्गः कश्चिज्जीव सम्भवति । तथाहि—यस्यौदयिकी मनु-
ष्यगतिरौपशमिकाः कषाया भवन्ति तस्य क्षायापश-
मिकानीन्द्रियाणि पारिणामिकं जीवत्वं कस्यचित्
क्षायासंयकसमित्येतदपि सम्भवति, तत्कस्यमस्य क-
षलस्य सम्भवः ? , एवमेतद्व्याख्यानुसारं शेषा अपि
व्याख्येयाः, कषलं क्षायापारिणामिकभावद्वयनिष्फण्णं
नवमभङ्गं विहाय परेऽसम्भावितो द्रष्टव्यः, नवमस्तु सि-
द्धय सम्भवति, तथाहि—क्षायासंयकस्यैव पारिणा-
मिकं तु जीवत्वमित्येतदेव भावद्वये तस्यास्ति नापरः,
तस्मादयमेकः सिद्धस्य सम्भवति, शेषास्तु नव द्विक-
योगाः प्रकृत्यामात्रमिति स्थितम्, अन्यथा हि संसारजी-
वानामौदयिकी गतिः क्षायापशमिकानीन्द्रियाणि पारिणा-
मिकं जीवत्वमित्येतद्भावत्रये जघन्यतोऽपि लभ्यत इति
कथं तेषु द्विकयोगसम्भवः इति भावः ।

चिक्रयोगादिर्विद्वुराह-

तत्थ खं जे ते दस तिगसंजोगा ते खं इमे—
अत्थि खांमे उदइए उवसमिए खयनिष्फये १, अत्थि
खांमे उदइए उवसमिए खओवसमनिष्फये २, अत्थि
खांमे उदइए उवसमिए पारिखामिअनिष्फये ३, अत्थि
खांमे उदइए खइए खओवसमनिष्फये ४, अत्थि खांमे
उदइए खइए पारिखामिअनिष्फये ५, अत्थि खांमे उद-
इए खओवसमिए पारिखामिअनिष्फये ६, अत्थि खांमे
उवसमिए खइए खओवसमनिष्फये ७, अत्थि खांमे
उवसमिए खइए पारिखामिअनिष्फये ८, अत्थि खांमे
उवसमिए खओवसमिए पारिखामिअनिष्फये ९, अत्थि
खांमे खइए खओवसमिए पारिखामिअनिष्फये १० । क-
येरे से खांमे उदइए उवसमिए खयनिष्फये १, उद-
इए चि मणुस्ते उवसंता कसाया खइअं सम्मचं ।
एस खं से खांमे उदइए उवसमिए खयनिष्फये १, कयेरे
से खांमे उदइए उवसमिए खओवसमियनिष्फये १,
उदइए चि मणुस्ते उवसंता कसाया खओवसमिआइं
इंदिआइं, एस खं से खांमे उदइए उवसमिए खओ-
वसमनिष्फये २, कयेरे से खांमे उदइए उवसमि-
ए पारिखामिअनिष्फये १, उदइए चि मणुस्ते उव-
संता कसाया पारिखामिए जीवे, एस खं से खांमे
उदइए उवसमिए पारिखामिअनिष्फये ३, कयेरे से
खांमे उदइए खइए खओवसमनिष्फये १, उदइए चि
मणुस्ते खइअं समचं खओवसमिआइं इंदिआइं ।
एस खं से खांमे उदइए खइए खओवसमनिष्फये ४,
कयेरे से खांमे उदइए खइए पारिखामिअनिष्फये १,
उदइए चि मणुस्ते खइअं सम्मचं पारिखामिए जीवे,
एस खं से नामे उदइए खइए पारिखामिअनिष्फये ५,
कयेरे से खांमे उदइए खओवसमिए पारिखामिअनिष्फ-
ये १, उदइए चि मणुस्ते खओवसमिआइं इंदिआइं पारि-
खामिए जीवे, एस खं से खांमे उदइए खओव-
समिए पारिखामिअनिष्फये ६, कयेरे से खांमे
उवसमिए खइए खओवसमनिष्फये १, उवसंता कसाया
खइअं सम्मचं खओवसमिआइं इंदिआइं, एस खं से
खांमे उवसमिए खइए खओवसमनिष्फये ७, कयेरे
से खांमे उवसमिए खइए पारिखामिअनिष्फये १, उव-
संता कसाया खइअं सम्मचं पारिखामिए जीवे, एस
खं से खांमे उवसमिए खइए पारिखामिअनिष्फये ८,
कयेरे से खांमे उवसमिए खओवसमिए पारिखामिअनि-
ष्फये १, उवसंता कसाया खओवसमिआइं इंदि-

आइं पारिखामिए जीवे, एस खं से खांमे उवसमिए
खओवसमिए पारिखामिअनिष्फये ९, कयेरे से खांमे
खइए खओवसमिए पारिखामिअनिष्फये १, खइअं स-
म्मचं । खओवसमियाइं इंदिआइं पारिखामिए जीवे, एस
खं से खांमे खइए खओवसमिए पारिखामिअनिष्फये
१० । (छ० १२७)

एतद्व्यौदधिकौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारिखामिक-
भावपञ्चकं भूम्यादावालिख्य तत् आद्यभाष्यस्योपरितन-
भावत्रयेण सह बारुणायं लब्धाक्षय इत्यादिकमेव दशाऽपि
भाषनीयाः एतानेव स्वकृपते विवरीतुराह—'कयेरे से खांमे
उदइए उवसमिए' इत्यादि, इत्याख्या पूर्वोत्तरतोऽ-
त्रापि कसंख्या, नवरमत्रौदधिकक्षायिकपारिखामिकभावत्रय-
निष्पन्नः पञ्चमो भङ्गः केवलिनः सम्भवति, तथाहि—
औदधिकी मनुष्यगतिः, क्षायिकाणि ज्ञानदर्शनचरित्राणि,
पारिखामिकं तु जीवत्वमित्येते त्रयो भावास्तस्य भवन्ति,
औपशमिकस्त्वह नास्ति, मोहनीयाभयत्वेन तस्यैकत्वात्,
मोहनीयस्य च कर्वालयसम्भवात् । तथा क्षायोपशमि-
कोऽप्यभाषास्य एव क्षायोपशमिकानामिन्द्रियादिवपदाथी-
नामस्यासम्भवाद्, 'अनीन्द्रियाः केवलिनः' इत्यादिवच-
नात्, तस्मात् पारिषेध्याद्योक्तभावत्रयनिष्पन्नः पञ्चमो भङ्गः
केवलिनः सम्भवति, वष्टस्वौदधिकक्षायोपशमिकपारिखा-
मिकभावनिष्पन्नो नारकादिगतिवस्तुष्येऽपि संभवति ।
तथाहि—औदधिकी अन्यतरा गतिः, क्षायोपशमिकानी-
न्द्रियाणि, पारिखामिकं जीवत्वमित्येते त्रयावत्रयं सर्वो-
स्वपि गतिषु जीवानां प्राप्यन्ते इति, शेषस्त्वष्टौ चि-
कयोगाः प्रकृपणामात्रं, काप्यसम्भवादिति भावनीयम् ।

चतुष्कसंयोगादिर्विद्वुराह—

तत्थ खं जे ते पंच चउकसंजोगा ते खं इमे—अत्थि
खांमे उदइए उवसमिए खइए खओवसमनिष्फये १ अत्थि
खांमे उदइए उवसमिए खइए पारिखामिअनिष्फये २ अत्थि
खांमे उदइए उवसमिए खओवसमिए पारिखामिअनिष्फये ३
अत्थि खांमे उदइए खइए खओवसमिए पारिखामिअनिष्फ-
ये ४ अत्थि खांमे उवसमिए खइए खओवसमिए पारिखा-
मिअनिष्फये ५ कयेरे से खांमे उदइए उवसमिए खइए ख-
ओवसमनिष्फये १, उदइए चि मणुस्ते उवसंता कसा-
या खइअं सम्मचं खओवसमिआइं इंदिआइं । एस खं से
खांमे उदइए उवसमिए खइए खओवसमनिष्फये १, कयेरे
से नामे उदइए उवसमिए खइए पारिखामिअनिष्फये १,
उदइए चि मणुस्ते उवसंता कसाया खइअं सम्मचं
पारिखामिए जीवे । एस खं से नामे उदइए उवसमिए
खइए पारिखामिअनिष्फये २, कयेरे से खांमे उदइए
उवसमिए खओवसमिए पारिखामिअनिष्फये १, उदइए
चि मणुस्ते उवसंता कसाया खओवसमिआइं इंदिआइं
पारिखामिए जीवे । एस खं से खांमे उदइए उवसमिए ख-

श्रव० पारिखा० ३, कपरे से श्यामं उद्दह खहए खभ्रो-
वसमिए पारिखामिअनिप्फसे ? उद्दहए ति मणुस्से ख-
इअं सम्मचं खभ्रोवसमिअइं इंदिअइं पारिखामिए जीवे ।
एस खं से नामे उद्दहए खहए खभ्रोवसमिए पारिखामिअ-
निप्फसे ६, कपरे से श्यामि उवसमिए खहए खभ्रोवसमि-
ए पारिखामिअनिप्फसे ? उवसंता कसाया खइअं सम्मचं
खभ्रोवसमिअइं इंदिअइं पारिखामिए जीवे । एस खं
से नामे उवसमिए खहए खभ्रोवसमिए पारिखामिअनिप्फ-
से ५ । (ख० १२७५)

भङ्गकवना भङ्गकवनासयैव । इदानीं तान्येव पञ्च भङ्गान्
व्याचिख्यासुराह—“कपरे से नामे उद्दहए” इत्यादि भावना
पूर्वाभितानुगुण्येन कस्यस्या, नवरमप्रीदधिकीयशमिकत्वा-
यापशमिकानां श्यामिअनिप्फस्तुतीयभङ्गं गतिचतुष्टय-
ऽपि सम्भवति, तथाहि—श्रीद्वितीयकी अन्यतरा गतिः नारकति-
यैवेव गतिषु प्रथमसम्यक्त्वलाभाकाले एव उपशमभावा भ-
वति, मनुष्यगतौ तु तत्रापशमभेदायां चौपशमिकं सम्यक्त्वं
क्षायपशमिकानां द्वितीयगति पारिखामिकं जीवत्वमित्येवमर्थं
भङ्गकः सर्वोस्तु गतिषु लभ्यते । यस्मिन् खं प्रारम्भ—“ उ-
द्दहए ति मणुस्से उवसंता कसाया ” ति—तत्तु मनुष्यगत्य-
पक्षेयं द्रष्टव्यम्, मनुष्यव्याधयस्योपशमभेदायां कपाया-
पशमस्य च तस्यामिव भावाद । अन्य चापलक्षणाभावत्वा-
दिति, पथमौदयिकत्वाय कपायापशमिकपारिखामिकभाव-
निष्पन्नश्चतुर्थभङ्गोऽपि चतुस्त्वपि गतिषु सम्भवति, भा-
वना न्यस्तरोहद्वितीयभङ्गकवदेव कर्तव्या, नवरमप्रीदमिक-
सम्यक्त्वस्थाने क्षायिकसम्यक्त्वं वाच्यम् । अस्ति च क्षा-
यिकसम्यक्त्वं सर्वोर्त्वाप गतिषु, नादकतियैवेव गतिषु
पूर्वप्रतिपक्षस्यैव । मनुष्यगतौ तु पूर्वप्रतिपक्षस्य प्रतिपक्ष-
मानकस्य च तस्याप्यत्र प्रतिपादितः वादिति, तस्माद्वा-
च्यतौ द्वौ भङ्गौ सम्भवितौ, शेषास्तु भयः संवृतिमात्रम्,
तद्रूपं वस्तुन्यस्यम्भादिति ।

साम्प्रतं पञ्चकसंयोगमकं प्रकपयिष्याह—

तत्त्व खं जे से एके पंचगसंजोए स खं इमे—अस्ति नामे
उद्दहए उवसमिए खभ्रोवसमिए खहए पारिखामिअनि-
प्फसे ? कपरे से श्यामे उद्दहए उवसमिए खहए खभ्रोव-
समिए पारिखामिअनिप्फसे ? उद्दहए ति मणुस्से उवसं-
ता कसाया खइअं सम्मचं खभ्रोवसमिअइं इंदिअइं पारि-
खामिए जीवे । एस खं से श्यामे ० जाव पारिखामिअनि-
प्फसे । से तं सन्निवाहए । (ख० १२७)

अयं च सविषयः सुगम एव, केवलं क्षायिकः सम्य-
गष्टिः सन् यः उपशमभेदां प्रतिपद्यते तस्यायं भङ्गकः
सम्भवति, नान्यस्य, समुदितभावपञ्चकस्यास्य तस्यैव भा-
वादिति परमाधेः तदेवमेकां द्विकसंयोगभङ्गकां द्वौ द्वौ त्रिक-
योगावतुष्टययोगभङ्गकावेकस्यैव पञ्चकयोगेभ्यो ह्येते षड् भङ्गका
अत्र सम्भवितः प्रतिपादिताः, शेषास्तु विंशतिः संयोगो-
स्थानमात्रतयैव प्रकृता इति स्थितम् । एतेषु च पदसु—

भङ्गकेषु मध्ये एकद्विकसंयोगां द्वौ चतुष्टयसंयोगावत्येते
त्रयोऽपि प्रत्येकं चतुस्त्वपि गतिषु सम्भवन्तीति निर्णी-
तम्, अतो गतिचतुष्टयेभेदात् ते किल द्वादश वक्ष्यन्ते, ये
तु शेषा द्विकयोगात्रिकयोगागष्टयगलक्षणात्मनो भङ्गाः
सिद्धकेवल्युपशान्तमोहानां यथाक्रमं निर्णयिताः ते यथोक्तै-
कैकस्थानसम्भविष्यात् त्रय पदस्यनया विवक्षयाऽयं सा-
न्निपातिको भावः स्थानान्तरे पञ्चदशविध उक्तो द्रष्टव्यः ।
यथाह—“ अविबुद्धसन्निवाहए—अया एमेव पराणस ” ति,
“ से तं संक्षिप्तवाहए ” ति निगमनम् । उक्तः सन्निपातिको
भावः, तद्वन्नेवे वोक्ताः षडपि भावाः, ते च तद्वाक्यैर्नो-
समिर्विना प्रकायितुं न शक्यन्त इति तद्वत्त्वकान्यौदयि-
कादीनि नामान्यप्युक्ताणि । एतैश्च षडभिप्रायै धर्मास्तिकाया-
देः समस्तस्यापि वस्तुनः संप्रदाह् पदप्रकारं सन् सर्वस्यापि
वस्तुनो नाम पराणामत्यनया त्रिधा सर्वमिदं भावनीयम् ।
अनु० । ख्या० । सूत्र० । आ० म० । म० । आवा० । सन्निपा-
तजन्यं, वि० । तं० । श्रीद्वितीयादिपञ्चभावसमकालनिष्पा-
दितं, आवा० । ध्रु० ५ अ० १ उ० । (“ भव्य ” शब्दे षडभागे
उदाहरणान्तरमापि ।

संक्षिप्तवाह—सन्निपात—पुं० । अपरापरस्थानस्यो जनानाम-
कत्र मीलने, श्री० । ज्ञा० । वातादित्रयसंयोगं, प्रश्न० ५ सं-
व० द्वार । प्र० । श्री० । द्वित्रिभावानां संयोगं, आ० म० १
अ० । मेलापकं, सूत्र० २ ध्रु० ६ अ० ७० । ख्या० । श्रीद्वि-
यिकादिभावानामेव द्वाधादिसंयोगं, उत्तर० १ अ० । अनन्तरा-
ह्वादिभावानां मेलकं, अनु० । समवाये, ख्या० ४ डा० ३
उ० । संज्ञीकलक्षणं द्वाधादिमेलकं, ख्या० ४ डा० ४ उ० ।

संक्षिप्तविट्—संक्षिप्तविट्—त्रि० । सम्यक् स्वस्वराजनावाचया न
तु विषमसंस्थानं निविष्टाः सन्निविष्टाः । जी० ३ प्रति०
४ अथि० । अभिनिविष्टं, प्रश्न० ४ आ० द्वार । सम्यक्
निश्चलता आपत्परिहारेण च निर्विष्टं, आ० म० १ अ० ।
प्रश्न० । जं० । रा० । निवसितं, विपा० १ ध्रु० ३ अ० । ज्ञा० ।
श्री० । सन्निवशपाटकं, रा० । आवासितं, आवा० २ ध्रु०
१ चू० १ अ० ३ उ० ।

संक्षिप्तवेश—संक्षिप्तवेश—पुं० । यात्रार्थसमागनजनावासे, ज-
नसमागमं च । आवा० १ ध्रु० ८ अ० ६ उ० । उत्तर० ।
स्थानं, आवा० १ ध्रु० ६ अ० १ उ० । यत्र प्रभूतानां
भगवानां प्रवेशः स सन्निवेशः । स्थानं ५ डा० १ उ० ।
कटकार्शनामावासे, ज्ञा० १ ध्रु० ८ अ० । स्थानं । सूत्र० ।
श्री० । धापादी, अनु० । अ० । श्री० । सत्पादासुखायाणं
संक्षिप्तवसो गामो वा पीडितो सन्निविष्टो जन्तागतो वा
लागो सन्निविष्टो सो संक्षिप्तवेशं भवन्ति । नि० चू० १२ उ० ।
संक्षिप्तसजा—संक्षिप्तसजा—स्त्री० । सज्जामनाः सुखात्पादक-
तयाऽनुकूलवाञ्छिषया इव निषयाः । स्त्रीभिः कुत्रापि मा-
यायाम्, स्त्रीवसतौ च । “ तद्वद् समग्रा यं समेति आया-
हियाए सन्निसेज्जाओ । ” सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० ।

संक्षिप्तसयण—संक्षिप्तसयण—त्रि० । सज्जततया निषरणम् । सु-
खासीने, म० ७ श० १ उ० । रा० ।

संक्षिप्तसिद्धा—संक्षिप्तसिद्धा—स्त्री० । शोभाभावां निषयायाम्,
व्य० १ उ० ।

प्रत्याशां दृष्टोदनादीनां तथा सम्यग् निश्चयेन वीर्येण
इति सविधयः । विनाशिद्वय्यायामभयानसामुदाकारिणां
संग्रहे, आचां १ भु० २ अ० ५ उ० ।

सहृद-रत्नचक्षु-ली० । “ स्वयम्-इत-एव-स्व-ह-ह-एणां
एहः ” ॥ ८ । २ । ७५ ॥ अनेनात्र कणस्य सुकाराकान्तो
हकारादेशः । सहृदं । प्रा० । मसृगे, स० । सू० प्र० । खं०
प्र० । श्लक्ष्णपुद्गलस्कन्धनिष्पत्तेः, श्लक्ष्णपुद्गलनिष्पत्तवत् ।
प्रका० २ पद । जी० । रा० । जं० । श्लक्ष्णपुद्गलनिष्पादितव-
हिःप्रदेशे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सूक्ष्म-त्रि० । “ स्वयम्-इत-एव-स्व-ह-ह-एणां एहः ” ॥ ८ ।
२ । ७५ ॥ अनेनात्र सूक्ष्मशब्दसमर्थनः स्वस्य सुकारा-
कान्तो हकारादेशः । सहृदं । प्रा० । “ अद्भुतः सूक्ष्मे वा ”
॥ ८ । १ । १८॥ अनेनात्रोकारस्य वैकल्पिकः अदादेशः । सहृदः ।
सूक्ष्मं । प्रा० । अद्युपरिमाणवति, अल्पं च । वाच० । मृदु-
लघुस्पर्शे, प्रका० २ पद ।

सहृदकारणी-रत्नचक्षुकरणी-ली० । श्लक्ष्णनि चूर्णरूपाणि
द्रव्याणि क्रियन्ते यस्यां सा श्लक्ष्णकरणी । पेषणशिलायाम्,
अ० १६ श० ३ उ० ।

सहृदपट्ट-रत्नचक्षुपट्ट-पुं० । श्लक्ष्णे पट्टश्च पट्टश्चम् । उ-
क्त्वापट्टमये, कल्प० १ अधि० २ क्षण ।

सहृदपट्टभित्तस्यचित्ताखगा-रत्नचक्षुपट्टभक्तिसत्चित्ताख-
गा-ली० । श्लक्ष्णपट्टचक्षुमयो भक्ति तन्त्रचक्षुमन्ता यस्यां
सा तथा । घनमसृगविविधचित्त्रायां शाटिकायाम्, अ० ११
श० ३ उ० ।

सहृदबाधपुट्टवीकाद्य-रत्नचक्षुबाधपुट्टवीकाद्यिक-पुं० ।
पुट्टवीकाद्यिकभेद, जी० । “ सहृदबाधपुट्टवीकाद्य ” जी०
१ प्रति० । (‘ पुट्टवीकाद्य ’ शब्दे पञ्चमभागे ६७३ पुट्टं
व्याख्या गता ।)

सहृदामच्छ-रत्नचक्षुमस्य-पुं० । मस्यभेद, वि० ।

सत्-सप्त-पुं० । ‘ तदोक्तः ’ ॥ ८॥ ३० ॥ इति पेशाद्यां तस्य
तः । सत् । संख्याभेदे, प्रा० ४ पाद ।

सतका-सतकी-ली० । स्वकीयमिच्छायाविकल्पे, वृ० १ उ०
२ प्रका० ।

सतत-स्वतन्त्र-त्रि० । आमायने, सतनः कर्ता । विशेषः ।
स्वकार्यकर्तृत्वं प्रत्यपरनिरपेक्षं, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । स्वसि-
द्धांतं, नि० सू० ११ उ० ।

सततविरुद्ध-स्वतन्त्रविरुद्ध-त्रि० । स्वतन्त्र-स्वसिद्धान्त-
स्वस्मिन्विरुद्धम् । स्वसमर्थविरुद्धं, नि० सू० ११ उ० ।

सततविरुद्ध-स्वतन्त्रविरुद्ध-त्रि० । स्वसमर्थविरुद्धे, यथा-
सर्वत्र सर्वकालं नास्त्यायमिति । “ अप्रसव्यस्य सत्यकालं
नऽपि आया तां सततविरुद्धं भ्रमन्ति ” नि० सू० १ उ० ।

सतत-सतत-न० । आर्षिच्छन्ने, प्रका० ३ आध० द्वार । अ-
नवरतं, सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० ।

सतन-सदन-न० । ‘ तदाहनः ’ ॥ ८ । ४ । ३० ७ । पेशाच्याम्
अननात्र दकारस्य तकारादेशः । सतनम् । शृद्धे, प्रा० ४ पाद ।

सततचित्ता स्वतत्त्वचिन्ता-ली० । स्वरूपचिन्तनं, प्रका० १
विषये ।

शतपत्र-शतपत्र-न० । दशशतकालिते कमले, जं० १ वृ० ।
रा० । अ० ।

सतवाइया-सप्तपादिका-ली० । ब्रह्मिन्द्रजीवभेदे, प्रका० १
पद ।

सतारुक-शतारुक-न० । सुद्रकुष्ठभेदे, प्रश्न० ५ संव० द्वार ।
सति-स्थिति-ली० । चिन्तनं, स्था० ४ डा० १ उ० ।

सतिगिच्छा-सचिकित्सा-त्रि० । प्रतिक्रियापेक्षे, प्रका० १६
विषयः ।

सतेरा-शुतेरा-ली० । विविगृहकवास्तव्यायां तुतीयकुमा-
रीमहत्तरिकायाम्, जं० ५ वृ० । आ० क० । आ० म० ।

विशुक्कुमारमहत्तरिकायाम्, आवा० १ अ० । औ० । स्था० ।
सतेराश्वर-सतेराश्वर-त्रि० । तेराश्वरसहिते, रा० । जी० ।

सप्त-शूक-त्रि० । समर्थे, विशेषः । स्या० । अहोरात्रस्य द्विती-
ये मुहूर्त्ते, स० ३ सम० । आचां० ।

सूक्ष्म-त्रि० । सुखदुःखेषु बद्धं, आचां० १ ध्रु० ८ अ० २ उ० ।
सूत्र० । शुद्धे, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० । आचां० । अद्युप-
पन्नः सूत्र० १ ध्रु० १० अ० । रत्नं, आचां० । तत्परं, आचां० ११
ध्रु० १ अ० ७ उ० । लग्नं, सूत्र० १ ध्रु० १० उ० । उल्ल० । रा० ।

सप्त-न० । उन्मादव्ययधीव्ययुक्तारूपायां विद्यमानता-
याम्, वृ० १ अ० । अने० । अतु० । विशेषः । शृ० । जन्तो-
र्यु० १ ध्रु० ११ अ० । आचां० । सप्तायोगात् सत्त्वाः । स्था० ४
डा० २ उ० । “ जम्बा सत्त्वा सुशुद्धाहं कर्म्मार्थं तन्मा सत्त्वं वि-
षयत्वं सिया ” आसक्तः शक्ता वा समर्थः, सुन्दरासुन्दरासु-
च्छासु । अथवा-सप्तस्मरदः शुभाशुभेः कर्म्मभिरिति ।

अ० २ श० १ उ० । आ० सू० । प्राणिनं, आ० १ ध्रु० १६ अ० ।
सूत्र० । जीवे, विशेषः । आचां० । प्राणा द्वित्रिचतुःप्राक्ता,

भूतास्तु तस्यः स्मृताः । जीवाः पञ्चन्द्रिया ज्ञेयाः, शेषाः स्व-
स्था इतीरिताः ॥ १ ॥ ” इति वनस्पतिव्यतिरिक्तं एकैन्द्रि-
येषु, स्था० ४ डा० २ उ० । आ० । जी० । आचां० ।

“ सप्तविराहणपात्रं, असंख्यगुणेषु तु इहभूयस्स ।
भूयस्स य संख्यगुणं, पात्र इहकस्स पात्रास्स ॥ १ ॥
वेरदिय तेरदिय, खउरदिय खति तह य वेरदिय ।
लक्खसहस्स तेह तह-गुणं ख पात्रं भूयस्स ॥ २ ॥ ”

इति गाथाद्वयं कस्मिन् ग्रन्थे विद्यते, “ सप्तविरा-
हणपात्रम् ” त्यादिगाथाद्वयं कूटकपत्रेषु लिखिते दृश्यते
परं न कार्प्यं ग्रन्थं । ही० २ प्रका० । तिर्यक्कुमारम्-
रत्नचक्षुषु संसारिजीवेषु, आचां० १ ध्रु० ६ अ० ४ उ० ।

दैन्यविनिर्मुक्तं मानसं प्रवृत्तम्, अतु० । सामर्थ्यं, आ० १
ध्रु० १६ अ० । साहसं, जं० ३ वृ० । वीर्यान्तरायकर्मज्ञो-
पशमादित्रयं आत्मपरिग्रामे, आ० म० १ अ० । प्रवृत्त-
भाषणं पथर्द्धमानं आन्तर उन्मादवर्षाद्ये, वृ० ४ डा० ४ प ।

रीषहादिसहने रणाङ्गे वा अवष्टम्भं, स्था० ४ डा० ३ उ० ।
प्राग्व्यपरापणसमर्थविद्याप्रयोगं व्यसितं तन्माणावपरेह-
तो अवष्टम्भं व्य० १ उ० ।

सप्त-सप्तम्-त्रि० । (सात) संख्याभेदं, नि० खू० १ उ० । जं० । स० ।

सप्तग-सप्तग-न० । राजामात्याऽ १ मात्यगृहाऽ २ रथलाभ-
३ काया ४ राक्ष ५ दुग्धं ६ दैन्य ७ लक्षणे सप्तावयवे राज्ये,
कल्प० १ अघि० ३ क्षण ।

सप्तगपद्विग-सप्तगप्रतिष्ठित-त्रि० । सप्ताहानि चत्वारः
पादाः करः पुच्छं शिस्नं चति, एतानि प्रतिष्ठितानि भूमौ
लग्नानि यस्य तत्तथा । सप्तभिः पादादिभिर्भूमौ लग्ने, उ-
पा० २ अ० ।

सप्तत-सप्तन्त्र-न० । सच्छास्त्रे, प्रति० ।

सप्तकल्प-कप्तकल्प-पुं० । सप्तविचकल्पे, पं० भा० ।

सप्तविदकल्पमेवो, वोच्छामि अहकमेव तु ।

टितमद्वितजिण्णथेर-लिंगे उवरी तहेव संमोगे ॥

एसो तु सप्तकल्पो, शेषवो आणुपुण्णिए । पं० भा० १
कल्प । पं० खू० ।

सप्तखेत्ती-सप्तखेत्री-त्री० । सप्तानां क्षेत्राणां समाहारः स-
प्तखेत्रः । जिनैश्वर्यादिसप्तक, सप्तक्षत्र्यां धनवापः । ध० ।
सप्तानां क्षेत्राणां समाहारः सप्तक्षेत्री, जिनैश्वर्ये १ भवना-
२ऽऽगम ३ साधु ४ साध्वी ५ धावक ६ आधिका ७ ल-
क्षण तस्यां विसस्य-धनस्य धावकाधिकारान्यायोपा-
सस्य वापां-विकरणं तच्च विशेषतो गृहधर्मो भवतीति यो-
ज्यम् । एवमपि स्वयम्भूम् । क्षेत्रं हि बीजस्य वपनमुचि
तमित्युक्तं वाप इति । वपनमपि क्षेत्रं उचितं भाऽक्षेत्र इति
सप्तक्षत्र्यामित्युक्तम् । क्षेत्रत्वं च सप्तानां कदम्ब वल्गं च स-
प्तक्षत्र्यां यथाचितस्य द्रव्यस्य भक्षया भूक्षया च । ध० २
अघि० ।

सप्तग-सप्तक-पुं० । सप्तपरिमाणस्य सप्तकः । सप्तावयवे,
व्य० ४ उ० ।

सप्तगह्य-सप्तगतिक-पुं० । मृतानां सप्त गतयः-अग्रजजादि-
यानिलक्षणा येषां ते सप्तगतयः । मृत्वा सप्तसु गतिषु उन्प-
त्यमानेषु, स्या० ७ डा० ३ उ० ।

सप्तधर-सप्तगृह-न० । जीवायुशसनकारस्य जिनैश्वर्यसूत्रेनि-
वासस्थाने, जी० १ प्रति० ।

सप्तधरतर-सप्तगृहान्तर-न० । सप्तगृहमध्ये, कल्प० ३ अ-
घि० ३ क्षण ।

सप्तधरतरिय-सप्तगृहान्तरिक-पुं० । सप्तगृहाद्यन्तरं भिक्षा-
ग्रहणे यस्य स सप्तगृहान्तरिकः । सप्त २ गृहाद्यन्तरिकस्य-
भिक्षाप्रणामिग्रहे, औ० ।

सप्तच्छद-सप्तच्छद-पुं० । सप्तपणेषुके, विशेष० । “ अणुअ-
ल (प) वरणे सप्तच्छदं ” पाठ० ना० २५७ गाय ।

सप्तद्वारविश्वविषय-सप्तस्थाननिर्दिष्ट-पुं० । सप्तकारनि-
ष्पादिते, स्या० ७ डा० ३ उ० ।

सप्तद्विषद्विषय-सप्तद्विषद्विषद-त्रि० । सप्तद्विषप्रविभा-
गीकृते, ज्यो० १ पाठु० ।

सप्तशुद्ध-सप्तनवति-त्री० । सप्ताधिकायां नवतिसंख्याया-
म्, स० ।

सप्तशाम-सप्तनाम-न० । सप्तानामर्थानामभिधायकं नामनि,
अनु० ।

से किं तं सत्तनामे?, सत्तनामे सत्त सरा पप्पत्ता, तं जहा-
सजे रिसहे गंधारे, मज्झिमे पंचमे सेरे ।

रेवए च्वे नेसाए, सरा सत्त विआहिआ ॥ १ ॥

‘ स्तु ’ शब्दापतापयोरिति स्वरणानि स्वरः-ध्वनिवि-
शेषाः, ते च सप्त, तद्यथा-‘ सज्जे ’ ति श्लोकाः, व्या-
ख्या-पदभ्यो जातः पदजः, उक्तं च-“ नासां कण्ठमु-
रस्तालु, जिह्वां दन्तांश्च संधितः । इदिभिः संजायते य-
स्मात्, तस्मात्, पदज इति स्मृतः ॥ १ ॥ ” तथा मध्य-
भा-वुपमसद्वययोर्वर्तते स मध्यमः, आद्यं च-“ वा-
युः समुत्थितो नाभेः, कण्ठशीर्षसमाहतः । नर्वन् वृषभ-
वद् यस्मात्, तस्माद्वृषभ उच्यते ॥ २ ॥ ” तथा गन्धो
विद्यते यस्य स गन्धारः, स एव गान्धारो गन्धवा-
हविशेष इत्यर्थः, अत्रापि च-“ वायुः समुत्थितो नाभे-
हृदि कण्ठे समाहतः । नानागन्धधः पुरयो, गान्धार-
स्तन हेतुना ॥ ३ ॥ ” तथा मध्ये कायस्य भयो मध्यमः,
यदवाचि-“ वायुः समुत्थितो नाभे-कण्ठो हृदि समाहतः ।
नाभिं नासो महानादो, मध्यमत्वं समश्नुते ॥ ४ ॥ ” तथा
पञ्चानां पदजादिसंख्यायां निर्देशकममाधिस्य पूरणः पञ्च-
मः, अथवा-पञ्चसु-नाभ्यादिस्थानेषु मातीति पञ्चमः
स्वरः, यद्व्याधायि-“ वायुः समुत्थितो नाभे-कण्ठो हृदि
शिरोहृतः । पञ्चस्थानेति धनस्यास्य, पञ्चमत्वं विधीयते
॥ ५ ॥ ” तथाऽभिसन्ध्यतेऽनुसंधयति शेषस्वरानिति नि-
रुक्तवशादेवतः, यदुक्तम्-“ अभिसंधयते यस्मा-देतान्
पूर्वोदितस्वरान् । तस्मादस्य स्वरस्यापि, धैवतत्वं वि-
धीयते ॥ ६ ॥ ” पाठान्तरं वैतस्त्रैवान्, तथा निर्णीद-
न्ति स्वरा यस्मिन् स निषादः, यतोऽभिहितम्-“ गि-
पीदन्ति स्वरा यस्मिन्-निषादस्तन हेतुना । सर्वोश्चाभिभ-
वत्येव, यदादित्योऽस्य दैवतम् ॥ ७ ॥ ” इति, तदेवं स्वरः-
जीवाजीयनिधितत्त्वं निषेधाः “ सत्तवियादियं ” ति-
विधिप्रकारैराख्यातास्तीर्थकरगणधरैरिति श्लोकार्थः । आ-
ह-ननु कारणभेदेन कार्यस्य भेदात् स्वराणां च जिह्वा-
दिकारजस्यत्वात् तद्वान् च द्विन्द्रियादिप्रसज्जीवानामसं-
ख्ययत्वाज्जीयनिधित्वा अपि तावत् स्वरा असंख्याताः
प्राप्तवन्ति किमुताजीयनिधित्वा इति कथं सप्तसंख्या नि-
यमो न विरुध्यत इति?, अत्रोच्यते, असंख्यातानामपि
स्वरविशेषाणां निषेधेव सप्तसु सामान्यस्वरध्वन्यभावाद् वा-
दराणां वा कर्वाज्जिह्वोपलभ्यमानविशेषद्वयज्ञानं प्रहणा-
द्विनापकारिणां विशेषस्वरणां वक्तुमिष्टत्वाद्वा इति ।

स्वराभ्रामनो निरूप्य कारणतस्तानिवाभिधित्वाह-
एएसि थं सत्तएई सराथं सत्त सरद्वारा पपयत्ता ।
तं जहा-सज्जे च अगगजीहाए, उरेण रिसहं सरं ।
कंदुगएणं गंधारं, मज्झजिहाए मज्झिमे ॥ २ ॥

एएसि थं सत्तएई सराथं सत्त सरद्वारा पपयत्ता ।
तं जहा-सज्जे च अगगजीहाए, उरेण रिसहं सरं ।
कंदुगएणं गंधारं, मज्झजिहाए मज्झिमे ॥ २ ॥

नासाय पंचमं वृक्षा, दंतोष्ठेयं अ रेवतं । मयूरकक्षेयं ।
 नेसाहं, सरङ्गाणां विभ्राहिम्ना ॥ ३ ॥ सत्त सरा जीव-
 विस्तिस्त्रा पञ्चला, तं जहा—“सजं रवइ मज्जेरं, कुक्कुडो
 रिसमं सरं । इंसो रवइ गंधारं, मज्जिमं च गवेलगम ॥४॥
 अइ कुसुमसंभवे काले, कोइला पंचमं सरं । छहं च
 सारसा कुंचा, नेसाय सचमं गम्भो ॥ ५ ॥ सत्तसरा
 अजीवनिस्त्रिस्त्रा पञ्चला, तं जहा—सजं रवइ युञ्जयो,
 गोमुही रिसहं सरं । संखो रवइ गंधारं, मज्जिमं पुण अ-
 छरी ॥ ६ ॥ चउसरखपइङ्गाणा, गोहिम्ना पंचमं सरं ।
 आइबरो रेवइयं, महाभेरी अ सचमं ॥ ७ ॥

तत्र नामेकस्थितोऽधिकारी स्वर आभोगतोऽनाभोगतो
 वा यद्यत्र जिह्वादिस्थाने प्राप्य विवक्ष्यमानादयति तत्
 स्वरस्यापकारकमतः स्वरस्थानमुच्यते, तत्र ‘सज्ज’ मि-
 त्यादिश्लोकद्वये सुगमम्—नवरं चकारोऽवधारणे, पञ्च-
 जमेव प्रथमस्वरलक्षणं भूयात्, कथंत्याह—अग्रभूता जि-
 ह्वा अग्रजिह्वा जिह्वाप्रमित्यर्थस्तथा, इह यद्यपि पञ्चज-
 भणने स्थानान्तरादयपि कण्ठादीनि व्याप्रियन्ते अग्रजिह्वा
 च स्वरान्तरेषु व्याप्रियन्ते तथार्थं सा तत्र बहुव्या-
 पाग्वतीति कृत्या तथा तमेव भूयादित्युक्तम् । इ-
 दमेव हृदयम्—पञ्चजस्वरोऽग्रजिह्वा प्राप्य विशिष्टो
 व्यक्जिह्वासादयत्यनस्तद्वेदक्या सा स्वरस्थानमुच्यते,
 पञ्चमेवञ्चापि भाषना कार्या । उक्तो—वक्ष्यन्ते अ-
 यमे स्वरम् भूयादिति सर्वत्र सङ्गृह्यते । ‘कंतु-
 म्पणं’ ति—कण्ठादुत्क्रमनमङ्गिति—स्वरविषयसिद्धेभूता
 क्रियातेन कण्ठादन्तेन गान्धारम्, जिह्वाया मध्या भागो
 मध्याजिह्वा तथा मध्यमम्, तथा दन्ताब्जोष्ठौ च दन्तोष्ठौ
 तेन धैवतं रैवतं वेति । अस्तेपावष्टम्भेन निपादमिति ।
 इत ऊर्ध्वं सर्वं निगदसिद्धमेव, नवरं ‘जीवनिस्त्रय’
 ति—जीवार्थताः जीवभ्यां वा निरुद्धा—निर्गताः, ‘सज्ज
 रवइ’ त्वादिश्लोकः, रयति—नदति ‘गवेल’ ति—गाव-
 श्च प्लकाश्च—ऊरुकाः गवेलकाः, अथवा—गवेलकाः ऊरुका
 एव, ‘अइ कुसुमं’ त्यादि. अयेति विशेषणार्थो, विशेषणा-
 र्थता जैवे—यथा गवेलका अविशेषणं मध्यमस्वरं नन्विति-
 न तथा पञ्चमे कौकिलः, अपि तु—वचस्पतिषु बाहुल्येन
 कुसुमानां—मल्लिकापाटलादीनां सम्भवा यस्मिन् काले स-
 तथा नस्मिन्, मधुमास इत्यर्थः । ‘अजीवनिस्त्रय’
 ति—तथैव, नवरमजीवञ्चपि मृदङ्गादिषु जीवव्यापारं-
 र्थापिता एवामी मन्यन्त्याः, अपरं पञ्चाजीनां मृदङ्गादिषु
 यद्यपि नासाकण्ठाद्युपपन्नलक्षणा व्युत्पत्त्यर्थो न घटत
 तथापि सादृश्यात् नङ्गावोऽवगन्तव्यः । ‘सज्ज’ मित्यादि-
 श्लोकद्वयम्, गोसुखी काहला यस्या मुखे गोशृङ्गादिवस्तु
 दीयत इति, चतुर्भिश्चरुणैः प्रतिष्ठानम्—अवस्थानं भुवि
 यस्याः सा गोधा कर्मावनेन्द्रा, गोधिका—वाधविशेषा दै-
 रिकत्वपरमात्मा प्रसिद्धा, आडम्बरः—पट्टः, सप्तम-
 मिति निपादमित्यर्थः ।

एषि खं सचयहं सराणं सत्त सरललक्षणा पञ्चला, तं
 जहा—

सज्जल लहई विस्ति, कयं च न विणस्सइ ।

गावो पुला य मिता य, नारीसो हई वड्ढो ॥८॥

रिसहेय उ एसजं (पनेजं), मेणावणं धणाणि अ ।

वरथमंधमलंकारं, इत्थिओ मयणाणि य ॥ ९ ॥

गंधारे गीतजुत्तिष्ठा, वज्जविती कलाहिम्ना ।

हवंति कइणो धाम्पा, ज अण्णे सत्थपारगा ॥ १० ॥

मज्जिमस्सरमंता उ, हवंति सुइजीविणो ।

खायई पियई देइ, मज्जिमस्सरमस्सिओ ॥११॥

पंचमस्सरमंता उ, इवंति पुहवीपई ।

सरा मंगहकतारो, अण्णेगमानायगा ॥ १२ ॥

रेवयस्सरमंता उ, हवंति दुइजीविणो ।

कुंचेला य कुविती य, चोरा चंडालमुट्टिया ॥१३॥

णिसायस्सरमंता उ, होती कलहकाग्गा ।

जंधाचरा लहवाहा, हिंङ्गा भारताग्गा ॥ १४ ॥

एतयां सप्तानां स्वराणां प्रत्येकं लग्नस्य विभिन्नान्ता-
 स्त स्वरलक्षणानि—यथास्व फलप्राप्त्यर्थमिवचार्गाण्यं स्वर-
 रत्तस्विति भवति, तान्येव फलत आह—‘सज्जणे’
 त्यादि सप्त श्लोकाः । पञ्चजन लभेन वृत्तिम्, अग्रमर्थः—
 पञ्चजस्वदं लक्षणं—व्यक्यमस्ति यत् तस्मिन् सति वृत्ति-
 जीवनं लभेन प्राप्नोति, एतच्च मनुष्यापेक्षया लघयते,
 वृत्तिमाभादीनां नष्टैव घटनात्, कृते च न विनश्यति,
 तस्येति शेषः, निष्फलाग्रम्भो न भवतीत्यर्थः, गावः
 पुत्राश्च मित्राणि च भवन्तीति शेषः । गांधारं गीतजु-
 त्तिष्ठा बर्धवृत्तयः—प्रधानजीविकाः कलाभिरधिकाः कवयः
 काव्यकर्तारः प्राक्ताः—सद्गोषाः य चोक्तभ्यां गीतजुत्तिष्ठा
 दिभ्यांऽन्ये—शास्त्रपारगाः चतुर्वेदादिशास्त्रपारगामिनस्त-
 न्भवन्तीति । शकुनेन इयंलक्षणं चरति पापार्थं कुर्व-
 न्ति शकुनान् वा प्रवर्तीति शकुनिकाः, वाशुरा—मृगवधने-
 तथा चरन्तीति वाशुरिकाः, शुकंणं सांभहितेन शुक-
 रवधार्थं चरन्ति शुकान् वा प्रवर्तीति शौकरिकाः, मो-
 टिका मज्जा इति । पाटान्तरायजुत्तिष्ठासंख्यं व्याख्ये-
 यानि ।

एषि खं सचयहं सराणं तओ गामा पञ्चला,
 तं जहा—सज्जगामि मज्जिमगामि गंधारगामि । सज्जग-
 मस्स खं सत्त मुञ्जळाओ पमत्ताओ, तं जहा—मग्गी
 कोरविम्मा हरिया, रयणी अ सारकंता य । छहई अ
 सारभी नाम, सुइसज्जा य सत्तमा ॥ १५ ॥ म-
 ज्जिमगामस्स खं सत्त मुञ्जळाओ, पमत्ताओ, तं जहा—
 उत्तरमंदाररयणी, उत्तरा उत्तराममा । ममोक्कंता य सोवीरा,
 अमिकुपा होइ सत्तमा ॥१६॥ गंधारगामस्स खं सत्त मु-
 ञ्जळाओ पमत्त, अं तं जहा—नेदी अ खड्डिमा पूरिया य,

चउत्थी अ सुदुर्गधारा । उचरगंधारावि अ, सा पंचमिआ हवइ मुच्छा ॥१७॥ सुदुत्तरमायामा, सा छट्टी सचओ य लायम्बा । अह उचरायया को-डिमा य सा सप्तमी मु-च्छा ॥ १८ ॥

एतच्चिरस्तनमुनिगाथाभ्यां व्याख्यायते—“ सज्जाइतिहा-
गामो, सप्तमूहो मुच्छाणए विभज्जो । ना सप्त एकमेकं नो
सप्तसराण इगवीसा ॥ १ ॥ अज्जसप्तविसेसे, उपायंतस्स
मुच्छाणा भणिया । कत्ता व मुच्छिओ इव, कुएइ सुच्छं
व सो व त्ति ॥ २ ॥ कतो वा मुच्छित इव ताः करातीति मू-
च्छुना उच्यन्ते, ‘मुच्छं वा सो व त्ति’ मुच्छंलिख वा स
कर्ता ताः करातीति मूच्छना उच्यन्त इत्यर्थः । मङ्गीप्रभृ-
तीनां वैकविशतिमूच्छनानां स्वरविशेषाः पूर्वगतस्वरप्रा-
प्तये भणितः, इदानीं तु तद्विनियतेभ्यां भरतविशाखिला-
दिशास्त्रेभ्यां विज्ञेया इति । अत्र० । (सप्तस्वरप्राप्त्यादिव्याख्या
'गीय' शब्दे तृतीयभागे ६०१ पृष्ठ गता ।)

सप्ततनु-सप्ततनु-पुं० । यञ्, “अदरा सप्ततनुगो जन्ता”
पा० ना० १३४ गाथा ।

सप्तपञ्च-सप्तपञ्च-पुं० । सप्तच्छेदे, अत्र० । सप्तपञ्चपर्याये बु-
धैर्विशेषे, श्री० । रा० । प्रभा० ।

सप्तपरिग्राहियच-सप्तपरिग्रीहीतव-न० । ओजस्वितारूपस-
न्यवचनानिश्चये, रा० ।

सप्तपरिविजयि-सप्तपरिवर्जित-त्रि० । सप्त्वरहिते, प्रश्न० ।
आध्म० द्वार ।

सप्तमङ्गी-सप्तमङ्गी-स्त्री० । भज्यन्ते-भिद्यन्ते अर्था यैस्ते भ-
क्ताः समानां भक्तानां समाहारः सप्तमङ्गी । सप्तभिः प्रकारै-
र्वचनानिष्पत्ते, रत्ना० ८ परि० । स्था० ।

अनन्तरमननधर्मात्मकत्वं वस्तुनि साध्यं मुकुलितमुद्रम्,
तदेव सप्तमङ्गीप्रकृषणद्वारेण प्रपञ्चयन् भगवता निरति-
शयं वचनानिश्चयं च स्तुवन्नाह—

अपरेयं वस्तु समस्यमान-मद्रव्यमेतच्च विविच्यमानम् ।

आदिशभेदादितयसप्तमङ्गीभेदीदृशस्त्वं बुधरूपवैधम् ॥२३॥

समस्यमानं-संक्षेपेणोच्यमानं वस्तु, अपरेयमविवक्षित-
पर्यायम्, वसन्ति गुरुपर्याया अस्माद्विहितं वस्तु-धर्मा-
धर्माऽऽत्म्यपुद्गल-काल-जीवस्वरूपे द्रव्ययुद्धम् । अय-
मभिप्रायः—यदैकमेव वस्तु आत्मघटादिकं चेतनाऽचतनं
सत्तामपि पर्यायाणामविवक्षया द्रव्यरूपमेव वक्ष्यिष्यते;
तदा संक्षेपेणाऽभ्यन्तरीकृतसकलपर्यायनिकायत्वलक्षण-
निधीयमानत्वात् अपरेयमित्युपदिश्यते—केवलद्रव्य-
रूपमेव इत्यर्थः, यथाऽऽत्माऽयं वटोऽयमित्यादि । पर्या-
याणां द्रव्याऽनतिरेकात्, अत एव द्रव्यास्तिकनयाः
शुद्धसंप्रदाहयो द्रव्यमात्रमेव वक्ष्यन्ति, पर्यायाणां तद्विषय-
शुभ्रत्वात् । पर्यायः, पर्यवः, पर्याय इत्यनर्थोत्तरम् । अद्र-
व्यमित्यादि—वः पुनरर्थः, स च पूर्वस्माद् विशेषद्योतने
भिन्नकमच्च विविच्यमानं चेति, विभेकेन पुष्टरूपतयो-
क्तयानं पुनरेकं वस्तु अपरैर्यमेव—विचक्षितानां विद्रव्यं
केवलपर्यायरूपमित्यर्थः । यद्वा आत्मा आनन्दवर्णनादीन् प-
र्यायानां वक्ष्यते प्रतिपर्यायं विज्ञायते, तदा पर्याया एव प्र-

तिभासन्ते, न पुनरात्माभ्यं किमपि द्रव्यम् । एवं वटोऽपि
कुण्डलीष्ठ—पृथुध्वजोद्वर्णपूर्वापरदिभासावयवबाधपर्यया वि-
विच्यमानः पर्याया एव, न पुनर्घटाभ्यं तदतिरिक्तं वस्तु ।
अत एव पर्यायास्तिकनयातुपातिनः पठन्ति—“भागा एव
हि भासन्ते, सञ्चिदिहास्तथा तथा । तद्वा नैव पुनः
काश्चि-स्त्रियाः संप्रतीयते ॥ १ ॥” इति । ततश्च द्रव्य-
पर्यायोभयात्मकत्वेऽपि वस्तुनो द्रव्यनयार्थत्वात् । पर्यायनया-
ऽनपेक्षया च द्रव्यरूपता, पर्यायनयार्थत्वात् द्रव्यनयाऽ-
नपेक्षया च पर्यायरूपता, उभयनयार्थत्वात् च तदुभयरूप-
ता । अत एवाऽऽह बाधकमुच्यते—“अपि तानपि तानिन्द्रः”
इति । एवंविधं द्रव्यपर्यायात्मकं वस्तु तत्त्वेवाऽऽदिदृशस्व-
मेव दर्शितवान्, नान्य इति काकाऽवधारणाऽवगतः ।
नन्वन्याभिधानप्रत्यययोग्यं द्रव्यम्, अन्याभिधानप्रत्ययवि-
षयाश्च पर्यायाः । तत्कथमेकमेव वस्तुनयामाहुरिति ? इत्या-
शङ्क्य विशेषणद्वारेण परिहरति—आदिशभेदेत्यादि—आदि-
शभेदेन-सकलादेशविकलादेशलक्षण आदिशब्देन, उक्ति-
ताः—प्रतिपादिताः, सप्तसंख्या भङ्गा वचनप्रकारा यस्मिन्
वस्तुनि तत्तथा । ननु यदि भगवता त्रिभुवनवस्तुना नि-
वेशयतया सर्वेभ्य एवेविधं वस्तुतत्त्वमुपदर्शितम्, तर्हि
किमर्थं तांयान्तरीयाः तच्च विप्रतिपद्यन्ते ? इत्याह—“बु-
धरूपवैधम्” इति—बुध्यन्ते यथावस्थितं वस्तुतत्त्वं सारं-
तर्विषयविभागाविचारणया इति बुधाः, प्रकृष्टा बुधा बु-
धरूपा मेसर्गिकाऽऽधिगमिकाऽऽन्यनरसम्पददर्शनविशरीकृ-
तज्ञानशालिनः प्राणिनः, तैरेव वेदितुं शक्यं वैधं परिच्छे-
द्यम् । न पुनः स्वस्वस्यास्मात्स्वाभ्यासपरिपाकाशालानिशा-
तबुद्धिमत्पश्यन्ते । तेषामनादिमिधमादेशनयानासनादुपनि-
र्गततया यथावस्थितवस्तुतत्त्वाऽनवबोधेन बुधरूपत्वाभा-
वात् । (स्या० ॥) अथ कऽमी सप्तभङ्गाः ? कस्यायमादेश्य-
व इति ? उच्यते—एकत्र जीवादौ वस्तुनि, एकैकसत्त्वा-
दिधर्मविषयप्रश्नवशाद् अविवेचनं प्रत्युत्पादित्वाधुनापरिहा-
रेण, पृथग्भूतयोः समुदितयोश्च विधिनियमयोः पर्याला-
चनया कृत्वा स्याच्छुद्धलांस्त्वतो वक्ष्यमाणैः सप्तभिः प्र-
कारैर्वचनविन्यासः सप्तमङ्गीति गीयते । तद्यथा—१ स्या-
दस्यैव सर्वमिति विधिकल्पनया प्रथमा भङ्गः । २-स्याज्ञा-
स्त्येव सर्वमिति निषेधकल्पनया द्वितीयः । ३-स्यादस्येव
स्यान्नास्त्येवेति क्रमतो विधानिनियेधकल्पनया तृतीयः । ४-
स्यादस्येव स्याद्वक्त्रस्येवेति युगपद्विधिनियेधकल्पनया चतुर्थः । ५-
स्यादस्येव स्याद्वक्त्रस्येवेति विधिकल्पनया युगपद्विधि-
नियेधकल्पनया च पञ्चमः । ६-स्यादास्त्येव स्याद्वक्त्रस्ये-
वेति निषेधकल्पनया युगपद्विधिनियेधकल्पनया च षष्ठः ।
७-स्यादस्येव स्यान्नास्त्येव स्याद्वक्त्रस्येवेति क्रमतो वि-
धिनियेधकल्पनया, युगपद्विधिनियेधकल्पनया च सप्त-
मः । तत्र—स्याकर्थात् तत् स्वद्रव्यसंज्ञकालभावरूपयोः
स्त्येव सर्वं कुस्मादि, न पुनः परद्रव्यसंज्ञकालभावरूपेण,
तथाहि—कुस्मो द्रव्यतः पाथित्वेनाऽस्ति; नाऽऽप्यादिक-
पत्वेन । कुस्मतः पाटलिपुत्रकत्वेन; न काव्यकुञ्जादिवत् ।
कालतः शैशिरावत्; न वाससिनकादिवत् । भावतः इया-
मत्वेन; न रक्षादिवत् । आन्यथेतररूपापस्या स्वकृपहा-
निसङ्ग इति । अवधारणे चात्र भङ्गेऽनभिमतार्थेऽवावृत्त्य-

धैर्युपात्तम्, इतरथा अमभिहिततुल्यतैवाव्य वाक्यस्य प्र-
सज्येत, प्रतिनियतस्वार्थोऽमभिधानात् । यदुक्तम्—“वी-
र्येऽवधारणं ताव—दिनष्टाधैर्यनिवृत्त्ये । कर्मव्यमन्य-
थाऽनुक्त—समत्वात् तस्य कुत्रचित् ॥ १ ॥” तथा-
ऽप्यस्यैव कुम्भ इत्येतावन्मात्रापादाने कुम्भस्य स्त-
म्भाद्यस्तित्वेनाऽपि सर्वप्रकारेणाऽस्तित्वप्राप्तः प्रतिनियत-
स्वरूपानुपपत्तिः स्यात् । तत्प्रतिपत्तयं ‘स्याद्’ इति शब्दः
प्रयुज्यते । स्यात्कर्णचित् स्वरूपस्यादिभिरप्याऽयमस्ति, न पर-
द्रव्यादिभिरप्येत्यर्थः । यत्राऽपि चासौ न प्रयुज्यते तत्रापि
व्यवच्छेदकलैवकारवद् बुद्धिमद्विः प्रतीयत एव । यदुक्तम्—
“सोऽप्रयुक्तोऽपि वा तज्ज्ञैः, सर्वत्राऽर्थाऽप्रतीयते । यथेवका-
रोऽयोगादि—व्यवच्छेदप्रयोजनः ॥११॥” इति प्रथमो भङ्गः ।
स्यात्कर्णचित् नास्त्येव कुम्भादिः, स्वरूपस्यादिभिरपि परद्र-
व्यादिभिरपि वस्तुनोऽसत्त्वाऽनिष्टो हि प्रतिनियतस्वरूपाऽ
भावाद् वस्तुप्रतिमित्येति स्यात् । न चास्तित्वकान्तावादिभि-
रत्र नास्तित्वमसिद्धमिति वक्तव्यम् । कर्णचित् तस्य वस्तु-
नि युक्तिसिद्धत्वात्, साधनवद् । न हि कर्णचित् अनित्यत्वाद्
साध्यै सत्त्वादिसाधनस्यास्तित्वं विपक्षे नास्तित्वमन्तरेषां-
पक्षम्, नस्य साधनत्वाऽभायप्रसङ्गात् । तस्मान् वस्तुनोऽ
स्तित्वं नास्तित्वेनाऽविनाशम्, नास्तित्वं च तेनेति । वि-
वक्षाशब्दाऽनयोः प्रधानोपसर्जनभावः । एवमुत्तरभङ्गव्य-
पि हेतुय—“अर्पिताऽनर्पितसिद्धेः” इति वाचकवचनात् ।
इति द्वितीयः । तृतीयः स्पष्ट एव । द्वाभ्यामस्तित्व—नास्तित्व-
धर्मयोः युगपत्प्रधानतयाऽर्पितत्वात्, एकस्य वस्तुनोऽ
भिधित्वात् तादृशस्य शब्दस्याऽसंभवाद्, अवक्तव्यं जीवा-
दिवस्तु, तथाहि—सदस्यस्यगुणद्वयं युगपद् एकत्र सदित्यनन-
वक्तुमशक्यम् ; तस्याऽसत्त्वप्रतिपादनाऽसमर्थत्वात्, तथाऽ-
स्तित्वेनाऽपि तस्य स्वप्रत्ययसमाध्याऽभावात् । न च
पुण्यपदादिवत् सादृशतिकर्मकं यत् तद् वक्तुं समर्थम्, तस्या-
ऽपि कर्मणाथैवप्रत्ययाने सामर्थ्यापत्तेः, शब्दानयोः
संकेतितसच्छब्दवत् ; अत एव द्वाङ्ककर्मधारयवृत्त्यां वाक्य-
स्य च न तद्वाचकत्वम्, इति सकलव्यकरणरहितत्वाद् अव-
क्तव्यं वस्तु युगपत्सत्त्वाऽसत्त्वाभ्यां प्रधानभावाप्येताभ्यामा-
कान्तं व्यवाहितं । न च सवर्थाऽवक्तव्यम् ; अवक्तव्यशब्देना-
नभिधेयत्वप्रसङ्गात् । इति चतुर्थः । शेषाख्यः सुगमाभि-
प्रायः । न च वाक्यमेकत्र वस्तुनि विधीयमाननिधियमा-
नाऽनन्तधर्माभ्युपगमेनाऽनन्तभङ्गीप्रसङ्गाद् असक्ततैव सप्त-
भङ्गीतः ; विधिनिषेधप्रकारपेक्षया प्रतिपत्तयं वस्तुनि अन-
न्तानामपि सप्तभङ्गीनामेव सम्भवात् । यथा हि सदसत्त्वा-
भ्याम्, एवं सामान्यविशेषाभ्यामपि सप्तभङ्गपेव स्यात्तान-
थाहि—स्यात्सामान्यम्, स्याद् विशेषः, स्यादुभयम्, स्याद्-
वक्तव्यम्, स्यात्सामान्यवक्तव्यम्, स्याद् विशेषाऽवक्तव्यम्,
स्यात्सामान्यविशेषाऽवक्तव्यमिति । न चात्र विधि—निषेधप्र-
कारात् सप्तभङ्गीनामेव प्रतिपत्तयं तदा तस्य विधिरु-
पत्ता विशेषस्य च निषेधकृता । यदा विशेषस्य पुरस्कारस्त-
दा तस्य विधिरुपत्ता इतरस्य च निषेधकृता । एवं सर्वत्र
योज्यम् । अतः सुदृक्कमनन्ता अपि सप्तभङ्ग एव भवेयु-

रिति प्रतिपत्तयं प्रतिपाद्यपेयनुयोजनानां सप्तानामेव सम्भ-
वात् ; तेषामपि सप्तैव सप्तविधनञ्जिज्ञासानियमात् ; तस्या
अपि सप्तविधत्वं सप्तपेव तत्संदेहसमुपादात् । तस्यापि
सप्तविधत्वनियमः स्वगोचरवस्तुधर्मोणां सप्तविधत्वस्यैवो-
पपत्तेरिति । स्यात् ।

अथ सप्तभङ्गीमेव स्वरूपतो निरूपयन्ति—

एकत्र वस्तुन्येकैकधर्मपर्यनुयोगवशादविरोधेन व्यस्त-
योः समस्तयोश्च विधिविषययोः कल्पनया स्यात्कारा-
ङ्कितः सप्तधा वाक्यप्रयोगः सप्तभङ्गी ॥ १४ ॥

एकत्र जीवादी वस्तुन्येकैकसत्त्वादिधर्मविषयप्रमवशादवि-
रोधेन प्रत्यक्षादिबाधापरिहारेण पृथग्भूतयोः समुदितयो-
श्च विधिविषययोः पर्यालोचनया कृत्वा स्याच्छब्दलान्छ-
तो वक्ष्यमाणः सप्तभिः प्रकारैवेकवर्णितयोः सप्तभङ्गी वि-
ज्ञेया । भट्टरूपे—प्रियन्तेऽर्था येन भङ्गा वचनप्रकारास्ततः
सप्त भङ्गाः समाहृताः सप्तभङ्गीत इत्यने । नानावस्त्वा-
भ्यविधिविनिषेधकल्पनया शतभङ्गीप्रसक्तनिर्वर्णनार्थमेकत्र व-
स्तुनीत्युपपन्नम् । एकत्रापि जीवादिवस्तुनि विधीयमान-
निधियप्रधानानन्तधर्मपर्यालोचनयाऽनन्तभङ्गीप्रसक्तियावर्ष-
नार्थमेकैकधर्मपर्यनुयोगवशादित्युपात्तम् । अनन्तत्वापि हि-
धर्मेषु प्रतिधर्मं पर्यनुयोगस्य सम्भवे प्रवर्णमानत्वात् ।
तत्प्रतिवचनस्यापि सप्तविधत्ववशात्पक्षमित्येकैकस्मिन् ध-
र्मे एकैकैव सप्तभङ्गी साधीयसी । एवं चानन्तधर्मापत्तया
सप्तभङ्गीनामानन्त्यं यदायाति, तदभिमतमय । एतन्नाप्रि-
सूत्रत एव निर्णयेत । प्रत्यक्षादिविषयसम्पादकान्तविधि-
तत्प्रतिवचनस्यापि प्रवृत्तस्य वचनप्रयोगस्य सप्तभङ्गी-
त्यानुपपन्नकथार्थमविरोधेनत्यभिहितम् । अत्राचाम च—
“ या प्रश्नाद्विधिपर्युदासमिदया वाच्यच्युता सप्तधा,
धर्मं धर्ममपेक्ष्य वाक्यरचनाऽनकारकं वस्तुनि ।
निर्दोषा निरदेशिणं त्वं । प्रवृत्ता सा सप्तभङ्गी यथा,
जल्पन् जल्पणार्थाङ्गं विजयते वादी विपक्षं क्षणात् ॥१॥ ”
इदं च सप्तभङ्गीलक्षणं प्रमाणयसप्तभङ्गयोः साधारणमव-
धारणीयम् । विशेषलक्षणं पुनरनयोर्भेदं वक्ष्यते—

अथास्यां प्रथमभङ्गीलक्षणं तावद्वक्ष्यन्ति—

तद्यथा—स्यादस्त्येव सर्वमिति विधिविकल्पनया प्रथमो-
भङ्गः ॥ १५ ॥

स्यादित्यव्ययमेकान्तवद्द्योतकं स्यात्कर्णचित्सत्यव्यक्तेष्व-
कालभावकृपणास्त्येव सर्वं कुम्भादि, न पुनः परद्रव्यैस्त्र-
कालभावकृपेण । तथाहि—कुम्भो द्रव्यतः पार्थिवत्वेनाऽस्ति,
न जलाधिकृपेन ; तत्रतः पाटलिपुत्रकालेन, न कान्यकुब्जा-
दित्येन । कालतः शेषशरत्वेन, न वासन्तिककालित्वेन, भावतः
श्यामत्वेन, न रक्तत्वादिना । अन्यथतरुकापस्या स्वरूप-
हानिप्रसङ्ग इति । अवधारणं चात्र भङ्गोऽनभिधेताधैमावृ-
त्येषमुपात्तम् । इतरथाऽमभिहिततुल्यतैवाव्य वाक्यस्य
प्रसज्येत, प्रतिनियतस्वार्थोऽभिधानात् । तदुक्तम्—“ वा-
क्येऽवधारणं ताव—दिनष्टाधैर्यनिवृत्त्ये । कर्मव्यमन्य-
थाऽनुक्त—समत्वात् तस्य कुत्रचित् ॥ १ ॥” तथा-
ऽप्यस्यैव कुम्भ इत्येतावन्मात्रापादाने कुम्भस्य स्तम्भाद्य-
स्तित्वेनापि सर्वप्रकारेणास्तित्वप्राप्तः प्रतिनियतस्वरूपानुप-

वसिः स्यात्, तन्प्रतिपक्षे स्यादिति प्रयुज्यते, स्यात्क-
थञ्चित्स्वरूपस्यादिभिरवायमस्ति, न परद्रव्यादिभिरपीत्यर्थः ।
यथापि चास्ती न प्रयुज्यते तथापि व्यवच्छेदकत्वकारणवद्
सुखमङ्गः प्रतीयत एव । यदुक्तम्—“सोऽप्रयुक्तोऽपि वा
तज्ज्ञैः, सत्त्वाध्यायप्रतीयेत । यथैवकारो योगादि-व्यवच्छेद-
प्रयोजनः ॥ १ ॥”

अथ द्वितीयभङ्गोक्तं व्यापयन्ति—

स्यान्नास्त्येव सर्वमिति निषेधकल्पनया द्वितीयः ॥ १६ ॥

स्वरूपस्यादिभिरिव परद्रव्यादिभिरपि वस्तुनोऽसत्त्वानिष्टौ
प्रतिनियतस्वरूपाभावाद्भस्तुप्रतिनियमविरोधः । न चास्ति-
त्यैकान्तवादिभिरत्र नास्तित्वमसिद्धमित्यभिधानीयम् कथ-
ञ्चित्स्वरूपं वस्तुनि युक्तिसिद्धत्वासाधनवत् । न हि क्वचित्नि-
स्त्यत्वाद्वा साध्यं सत्त्वादिसाधनस्यास्तित्वं विपक्षे नास्तित्वम-
न्तराणापपन्नम्, तस्य साधनाभासत्त्वप्रसङ्गात् । अथ यद्व नि-
यते साध्यसङ्काशेऽस्तित्वं तद्व साध्याभावो साधनस्य ना-
स्तित्वमभिधीयतः तत्कथं प्रतिषेध्यम् ; स्वकृपस्य प्रतिषेध-
त्वानुपपन्नं, साध्यसङ्काशं नास्तित्वं नु यत्प्रतिषेध्यम्, तेना
विना भाविनं साध्यसङ्काशास्तित्वस्य व्यघातात्तन्नेव स्वरू-
पास्ति नास्ति चेति प्रतीत्यभावादिति चेत् । तदसत् एवं
हेतोर्निरूप्यविरोधात् । विपक्षासत्त्वस्य तात्त्विकस्याभावा-
त् । यदि चायं भावाभावयोरैकतयाचक्षीत, तदा सर्वथा न
कञ्चित्प्रवर्त्तते । नापि कुतश्चिद्विषयते । प्रवृत्तिनिवृत्तिविष-
यस्य भावस्याभावपरिहारोक्तसंभवात्, अभावस्य च भाव-
परिहारोक्तिं वस्तुनोऽस्तित्वनास्तित्वयोः क्वान्तरत्वमष्टव्यम् ।
तथा चार्थस्य नास्तित्वं प्रतिषेधस्याभावाभावि सिद्ध-
म् । यथा च प्रतिषेध्यमस्तित्वस्य नास्तित्वं तथा प्रधा-
नभावेतः क्वापिर्तोभयवर्त्तादिधर्मपञ्चकमपि वक्ष्यमाणं
लक्षणीयम् ।

अथ तृतीयं भङ्गसङ्केतो व्यक्तीकुर्वन्ति—

स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेति क्रमतो विधिनिषेधकल्पन-
या तृतीयः ॥ १७ ॥

सर्वमिति पूर्वसूत्रादिहोत्तरत्र चानुवचनीयम् । ततोऽयम-
र्थः । क्वापिर्तत्त्वपरद्रव्यादिचतुष्टयापेक्षया क्वापिर्ताभ्या-
मस्तित्वनास्तित्वयोः विशेषते सर्वं कुम्भादि वस्तु स्या-
दस्त्येव स्यान्नास्त्येवमुल्लेखेन वक्तव्यमिति ।

इदानीं चतुर्थभङ्गोक्तमविर्भावयन्ति—

स्याद्वक्रण्यमेवेति युगपद्विधिनिषेधकल्पनया चतुर्थः ॥ १८ ॥
आभ्यामस्तित्वनास्तित्वसाध्यधर्माभ्यां युगपद्विधानतया-
पिर्ताभ्यामेकस्य वस्तुनोऽभिधानसाध्यां तादृशस्य शब्दस्या-
सम्भवाद्यवच्छेदं जीवादि वक्ष्यति । तथाहि—सदसत्त्व-
शुल्लभ्यं युगपदेकत्र सत्त्वित्वभिधानेन वक्तुमशक्यम् । त-
स्यासत्त्वप्रतिपादनासमर्थत्वात् । तथैवास्तित्वभिधानेन न
सद्वत्त्वं शक्यम् । तस्य सत्त्वप्रत्यायने सामर्थ्याभावात् । सा-
ङ्गैकिकमेकं पदं तदभिधानं समर्थमित्यपि न सत्यम् ।
तस्यापि क्रमणार्थेऽव्यवस्थानां सामर्थ्योपपत्तेः, शब्दशान्ची
सद्विति शब्दशान्तयोः सङ्गतितलसङ्ख्यवत् । द्वन्द्ववृत्तिपदं
तयोः सङ्गद्विधायकमित्यप्यनेनापास्तम् । सदसत्त्वं इत्या-

दि पदस्य क्रमणं धर्मद्वयप्रत्यायने समर्थत्वात् । कर्मधार-
यादिवृत्तिपदमपि न तयोरभिधायकं तत एव वाक्यं त-
योरभिधायकमनेवापस्तमिति सकलवाचकरहितत्वाद्यव-
च्छेदं वस्तु युगपत् सदसत्त्वाभ्यां प्रधानभावापिर्ताभ्यामा-
कान्तं व्यवतिष्ठते । अयं च भङ्गः कैश्चित्तृतीयभङ्गस्थाने
पठ्यते, तृतीयैवेत्यस्य स्थाने । न चैवमपि कश्चिदपि,
अथैविशेषस्याभावात् ।

अथ पञ्चमभङ्गोक्तमुपदर्शयन्ति—

स्यादस्त्येव स्याद्वक्रण्यमेवेति विधिकल्पनया युगप-
द्विधिनिषेधकल्पनया च पञ्चमः ॥ १९ ॥

स्वरूपस्यादिचतुष्टयापेक्षयाऽस्तित्वे सत्यस्तित्वनास्तित्वा-
भ्यां सह वक्तुमशक्यम् सर्वं वस्तु । ततः स्यादस्त्येव
स्याद्वक्रण्यमेवेत्येवं पञ्चमभङ्गोपदर्शयते इति ।

अथ षष्ठभङ्गोक्तं प्रकटयन्ति—

स्यान्नास्त्येव स्याद्वक्रण्यमेवेति निषेधकल्पनया युग-
पद्विधिनिषेधकल्पनया च षष्ठः ॥ २० ॥

परद्रव्यादिचतुष्टयापेक्षया नास्तित्वं सत्यस्तित्वनास्तित्वा-
भ्यां योग्यपदेन प्रतिपाद्यितुमशक्यं समस्तं वस्तु । ततः
स्यान्नास्त्येव स्याद्वक्रण्यमेवेत्येवं षष्ठभङ्गं प्रकाशयते ।

सप्तमं सप्तमभङ्गमुल्लिखन्ति—

स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्याद्वक्रण्यमेवेति क्रमतो
विधिनिषेधकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च सप्त-
म इति ॥ २१ ॥

इतिशब्दः सप्तमङ्गीसमाप्तर्यः । स्वपरद्रव्यादिचतुष्टयाऽ-
पेक्षयाऽस्तित्वनास्तित्वयोः सतोर्नास्तित्वनास्तित्वाभ्यां स-
मसमयमभिधातुमशक्यमस्ति वस्तु तत एवमनेन भ-
ङ्गोपदर्शयते ।

अथास्यामेव सप्तमभङ्गयामकान्तविकल्पाभिराचिकीर्षवः
सूत्राण्याहुः—

विधिप्रधान एव ध्वनिरिति न साधु ॥ २२ ॥

प्राधान्येन विधिमेव शब्दोऽभिधत्ते इति न युक्तम् ।

अत्र हेतुमाहुः—

निषेधस्य तस्मादप्रतिपत्तिप्रसङ्गः ॥ २३ ॥

‘तस्मादिति’-शब्दात् ।

आशङ्कान्तरं निरस्यन्ति—

अप्राधान्येनैव ध्वनिस्तमभिषेचे इत्यप्यसारम् ॥ २४ ॥
तस्मात् निषेधम् ।

अत्र हेतुमाचक्षते—

क्वचित्कदाचित्कथञ्चित्प्राधान्येनाप्रतिपन्नस्य तस्याप्रा-
धान्यानुपपत्तेः ॥ २५ ॥

न खलु मुख्यतः स्वकल्पेणाप्रतिपन्नं वस्तु कञ्चिद्विधानभा-
यमुपभवंतीति ।

इत्थं प्रथमभङ्गोक्तान्तं निरस्येदानीं द्वितीयभङ्गोक्तान्तनिरास-
मतिदिशन्ति—

निषेधप्रधान एवशब्द इत्यपि प्रागुक्तन्यायादास्तास्तम् ॥ २६ ॥

इयम् ।

अथ तृतीयभङ्गेकान्तं पराकुर्वन्ति—
कमादुभयप्रधान एवायमित्यपि न साधीयः ॥ २७ ॥
'अयमिति'—शब्दः ।

एतदुपपादयन्ति—

अस्य विधिनिषेधान्तरप्रधानत्वात्तुमवस्थाप्यबाध्यमा-
नत्वात् ॥ २८ ॥

प्रथमद्वितीयभङ्गेकप्रधानत्वप्रतीतिरप्यबाधितत्वाच्च
तृतीयभङ्गेकान्ताभ्युपगमः श्रेयान् ।

अथ चतुर्थभङ्गेकान्तपराभवाय प्राहुः—

युगपद्विधिनिषेधात्मनोऽर्थस्यावाचक एवासाविति च न
चतुरस्रम् ॥ २९ ॥

स्याद्वयकृत्यमेवेति चतुर्थभङ्गेकान्तो न श्रेयानित्यर्थः ।

कुत इत्याहुः—

तस्यावक्तव्यशब्देनाप्यवाच्यत्वप्रसङ्गात् ॥ ३० ॥

अथ पञ्चमभङ्गेकान्तमापश्यन्ति—

विध्यात्मनोऽर्थस्य वाचकः मन्तुभयात्मनो युगपदवा-
चक एव स इत्येकान्तोऽपि न कान्तः ॥ ३१ ॥

अथ निमित्तमाहुः—

निषेधात्मनः सह द्वयात्मनश्चार्थस्य वाचकत्वाऽवाचक-
त्वाभ्यामपि शब्दस्य प्रतीयमानत्वात् ॥ ३२ ॥

निषेधात्मनोऽर्थस्य वाचकत्वेन सह, विधिनिषेधात्मनो-
ऽर्थस्यावाचकत्वेन च शब्दः पञ्चमभङ्गेकं प्रतीयते यतः, ततः
पञ्चमभङ्गेकान्तोऽपि न श्रेयान् ।

पष्ठमभङ्गेकान्तमापकुर्वन्ति—

निषेधात्मनोऽर्थस्य वाचकः मन्तुभयात्मनो युगपदवा-
चक एवायमित्यप्यवधारणं न रमणीयम् ॥ ३३ ॥

अत्र हेतुमुपदर्शयन्ति—

इतरथाऽपि संवेदनात् ॥ ३४ ॥

आद्यभङ्गादिषु विध्यादिप्रधानतयाऽपि शब्दस्य प्रतीयमा-
नत्वादित्यर्थः ।

अथ सप्तमभङ्गेकान्तमापकुर्वन्ति—

कमाऽकमाभ्यामुभयस्वभावस्य भावस्य वाचकत्वाऽवाच-
कत्वनिर्नाऽन्यथेत्यऽपि मिथ्या ॥ ३५ ॥

अत्र बीजमाकलयन्ति—

विधिमात्रादिप्रधानतयाऽपि तस्य प्रसिद्धः ॥ ३६ ॥

नव्यकस्मिन् जीवादी वस्तुन्यनन्तानां विधीयमाननिष्य-
मानानां धर्माणामङ्गीकरणान्नन्मा एव वचनमार्गोऽस्याह-
दिनां भवत्यः, वाच्यत्वाऽऽप्यसत्त्वाद् वाचकत्वायाः,
ततो विकलैव सप्तमङ्गीतिं युवाणं निरूपयन्ति—

एकत्र वस्तुनि विधीयमाननिष्यमानानन्तधर्माभ्युपग-
मेनानन्तभङ्गीप्रसङ्गादसङ्गतैव सप्तमङ्गीति न चेतसि निध-
यम् ॥ ३७ ॥

अत्र हेतुमाहुः—

विधिनिषेधप्रकारोपचया प्रतिपर्यायं वस्तुन्यनन्तानामपि
सप्तमङ्गीनामेव संभवात् ॥ ३८ ॥

एकैकं पर्यायमाश्रित्य वस्तुनि विधिनिषेधविकल्पाभ्यां
इत्यस्मत्सन्ताभ्यां सत्तैव भङ्गाः सम्भवन्ति, न पुनरन्तताः ।
तत्कथमनन्तभङ्गीप्रसङ्गादसङ्गतत्वं सप्तमङ्गाः समुद्भूतयन् ?

कुतः सत्तैव भङ्गाः सम्भवन्तीत्याहुः—

प्रतिपर्यायं प्रतिपाद्यपर्यनुयोगानां सप्तानामेव सम्भवात्
॥ ३९ ॥

एतदपि कुत इत्याहुः—

तेषामपि सप्तत्वं सप्तविधताजिज्ञासानियमात् ॥ ४० ॥

अथ सप्तविधताजिज्ञासानियमं निमित्तमाहुः—

तस्या अपि सप्तविधत्वं सप्तधैव तत्सन्देहमभ्युत्पादात् ॥ ४१ ॥
तस्या अपीति प्रतिपाद्यजिज्ञासायाः । तत्सन्देहसमुत्पादा-
दिति प्रतिपाद्यसंशयसमुत्पत्तः ।

सन्देहस्यापि सप्तधात्वे कारणमाहुः—

तस्याऽपि सप्तप्रकारत्वनियमः स्वगोचरवस्तुधर्माणां सप्त-
विधत्वस्थैवोपपत्तः ॥ ४२ ॥

तस्य—प्रतिपाद्यगतसन्देहस्य स्वगोचरवस्तुधर्माणां स-
न्देहावयवीकृतानामस्तिचादिवस्तुपर्यायानाम् ।

इयं सप्तमङ्गी किं सकलादशस्वरूपा, विकलादशस्वरूपा
वेत्यांशं पराकुर्वन्ति—

इयं सप्तमङ्गी प्रतिभङ्गे सकलादशस्वभावा विकलादश-
स्वभावा च ॥ ४३ ॥

एकैका भङ्गाऽस्याः सैवन्धी सकलादशस्वभावः, विकला-
दशस्वभावश्चेत्यर्थः ।

अथ सकलादशं लक्षयन्ति—

प्रमाणाप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकवस्तुनः कालादिभिरभेदवृ-
त्तिप्राधान्यादभेदोपचागाद्वा यौगपद्येन प्रतिपादकं वचः
सकलादशः ॥ ४४ ॥

कालादिभिरद्याभिः कृत्वा यदभेदवृत्तधर्ममिगोरपृथग्भाव-
स्य प्राधान्यं तस्मात्, कालादिभिर्मिष्टानामपि धर्मधर्मि-
णामभेदाध्यायैवाद्वा समकालमभिधायकं वाक्यं सकलादशः
प्रमाणवाक्यमित्यर्थः । अयमर्थः—यौगपद्येनाशेषधर्मात्मकं
वस्तु कालादिभिरभेदवृत्त्या, अभेदापचागाद् वा प्रतिपाद-
यन्ति सकलादशः, तस्य प्रमाणाधीनत्वात् । विकलादशस्तु
कमलं भेदापचागाद्, भेदप्राधान्याद्वा तद्विभक्तं, तस्य
नयायसत्त्वान् । कः पुनः कमः ? किं वा यौगपद्यम् ? ।
यदाऽस्तित्वादधर्माणां शक्यत्वात् । कालादिभिर्भेदवृत्त्या, तदैकस्य
शब्दस्यानेकाधर्मप्रत्यायनं शक्यत्वात् । कमः, यदा तु तेषा-
मेव धर्माणां कालादिभिरभेदं वृत्तमात्ररूपमुच्यते, तदै-
कनापि शब्देनैकधर्मप्रत्यायनमनुसृतं तदात्मकनामापञ्चस्या-
नेकाशेषरूपस्य वस्तुनः प्रतिपादनसम्भवाद्यौगपद्यम् । क-
पुनः कालादयः ! कालः, आत्मरूपम्, अर्थः, सम्बन्धः,
उपकारः, गुणः, शः, सैवमेव, शब्दः, इत्यर्थः । तत्र स्वा-

जीवादि वस्तुस्वत्वैत्यत्र यत्कालमस्ति तत्कालाः शेषानन्तधर्मा वस्तुन्येकमेति तेषां कालाभेदवृत्तिः ? । यदेव वास्तित्वस्य तदगुणत्वमनात्मकम्, तदेव चात्मानन्तगुणानामपीत्यात्मकपेक्षाभेदवृत्तिः २ । य एव बाधारांऽर्थो द्रव्याक्योऽस्ति त्वस्य, स एवात्म्यपर्यायानामित्यर्थेनाभेदवृत्तिः ३ । य एव बाधिरूपमात्रः कर्थाऽसादात्म्यलक्षणः स एव बाधोऽस्ति त्वस्य, स एवाशेषविशेषाणामिति सम्बन्धेनाभेदवृत्तिः ४ । य एव बाधकारोऽस्ति त्वेव स्वातुरङ्गत्वकरणम्, स एव शेषैरपि गुणैरित्युपकारेणाभेदवृत्तिः ५ । य एव गुणिनः सम्बन्धी देशः क्षेत्रलक्षणाऽस्ति त्वस्य, स एवात्म्यगुणानामिति गुणिदेशानाभेदवृत्तिः ६ । य एव वैकल्यस्वात्मनाऽस्ति त्वस्य संसर्गः, स एवाशेषधर्माणामिति संसर्गाभेदवृत्तिः । ननु प्रागुक्तसम्बन्धादस्य च प्रतिविशेषः ? । उच्यते—अभेदप्राधान्येन प्रत्यर्थगुणभावेन च प्रागुक्तः संबन्धः भेदप्राधान्येनाभेदगुणभावेन चैव संसर्ग इति ७ । य एवास्तीति शब्दोऽस्ति त्वधर्मात्मकस्य वस्तुना वाचकः, स एव शेषानन्तधर्मात्मकस्यापीति शब्दनाभेदवृत्तिः ८ । पर्यायार्थिकनयगुणभावे द्रव्यार्थिकनयप्राधान्यादुपपद्यते द्रव्यार्थिकगुणभावेन पर्यायार्थिकप्राधान्ये नु न गुणानामभेदवृत्तिः सम्भवति, समकालमेकत्र नानागुणानामसम्भवात्, सम्भवे वा तदाश्रयस्य तावद्वा भेदप्रसङ्गात् १ । नानागुणानां संविधानं आत्मरूपस्य च भिन्नत्वात्, आत्मरूपाभेदेनापि भेदस्य विरोधात् २ । स्वाश्रयस्यार्थस्यापि नानात्वात् अन्यथा नानागुणाश्रयत्वविरोधात् ३ । सम्बन्धस्य च सम्बन्धिभेदेन भेददर्शनात्, नानासम्बन्धिभिरैकैकसम्बन्धावघटनात् ४ । तैः क्रियमाणस्योपकारस्य च प्रतिनियतरूपस्यानत्वात्, अनैकरूपकारिभिः क्रियमाणस्योपकारस्यैकस्य विरोधात् ५ । गुणिदेशस्य च प्रतिगुणे भेदात्, तदभेदं भिन्नाथेगुणानामपि गुणिदेशाभेदप्रसङ्गात् ६ । संसर्गस्य च प्रतिसंसर्गिभेदात्, तदभेदं संसर्गिभेदविरोधात् ७ । शब्दस्य च प्रतिविषयं नानात्वात्, सर्वेगुणानामकशब्दवाच्यतायां सर्वार्थानामेकशब्दवाच्यताऽऽपत्तेः शब्दान्तरवैफल्योपपत्तेः ८ । तत्त्वतोऽस्ति त्वार्थानामेकत्र वस्तुन्यवमभेदवृत्तिसम्भवे कालादिभिर्मिथ्यात्मनामभेदोपचारः क्रियते, तदन्त्यामभेदवृत्त्यभेदोपचाराभ्यां कृत्वा प्रमाणप्रतिपक्षानन्तधर्मात्मकस्य वस्तुनः समसमयं यदभिधायकं वाक्यं स सकलादेशः प्रमाणवाक्यापरपर्याय इति स्थितम् । “ कालात्मरूपसम्बन्धाः, संसर्गापक्रियं तथा । गुणिदेशाश्च शब्दाश्च—त्येष्टी कालादयः स्मृताः ॥ १ ॥ ”

अनुना नयवाक्यस्मावत्वेन नयविचारावसरलक्षणार्थस्वरूपमपि विकलादेशं सकलादेशस्वरूपनिरूपणप्रसङ्गान्नयलक्षणमित्—

तद्विपरीतस्तु विकलाऽऽदेशः ॥ ४५ ॥

नयविपरीकृतस्य वस्तुधर्मस्य भेदवृत्तिप्राधान्याद् भेदोपचाराद्वा क्रमेण यदभिधायकं वाक्यम्, स विकलाऽऽदेशः । एतदुल्लेखस्तु नयस्वरूपानभिन्नभांत्वात् पुरवद्वा इति न यविचारावसर एव प्रदर्शयिष्यते ।

प्रमाणं निर्णीयाथ यतः कारणात् प्रतिनियतमर्थमेतत्—व्यवस्थापयति तत्कथयन्मि—

तद् द्विभेदमपि प्रमाणमात्मीयप्रतिबन्धकापगमविशेषस्वरूपसामर्थ्यतः प्रतिनियतमर्थमवद्योतयति ॥ ४६ ॥

प्रत्यक्षपरोक्षरूपनया द्विप्रकारमपि प्रागुपवर्णितस्वरूपं प्रमाणं स्वकीयज्ञानावरणापहृष्टविशेषत्वव्यवधारणमन्वेषणं योग्यतावशात्प्रतिनियतं नीलादिकमर्थं व्यवस्थापयति ।

एतद्व्यवच्छेदमात्राक्षते—

न तदुत्पत्तिवत्तत्कारताभ्याम्, तयोः पार्थक्येन सामत्येन च व्यभिचारोपलम्भात् ॥ ४७ ॥

तथाहि—ज्ञानस्य तदुत्पत्तिवत्तत्कारताभ्यां व्यस्ताभ्यां समस्ताभ्यां वा प्रतिनियताथैव्यवस्थापकत्वं स्यात् । यदि प्राच्यः पक्षः, तदा कपालक्षणे कलशान्यक्षणे च व्यवस्थापकः स्यात्, तदुत्पत्तेः कवलायाः सङ्गावात् । स्वप्नः स्वप्नान्तरस्य च व्यवस्थापकः स्यात्, तत्कारतायास्तदुत्पत्तिरहिततायाः सम्भवात् । अथ द्वितीयः, तदा कलशस्योत्तरक्षणे पूर्वक्षणे च व्यवस्थापको भवेत्, समुदितयोस्तदुत्पत्तिवत्तत्कारतायां विद्यमानत्वात् । अथ विद्यमानयोरप्यनयोर्ज्ञानविशेषस्य व्यवस्थापकम् ; नार्थः, तस्य जडत्वादिति मतम् । तर्हि न न्यायादुत्पत्तम्, समानार्थसमानन्तरप्रत्ययोत्पन्नज्ञानैव्यभिचारात् । तानि हि यथोक्ताथैव्यवस्थापकत्वलक्षणस्य समप्रत्यय सङ्गावर्त्तमानं प्राच्यं जनकज्ञानक्षणे न शुद्ध्यति । अपि च—किमिदमर्थकारत्वं वेदनाभिः यदश्रयप्रतिनिष्टतार्थपरिच्छेदः स्यात् । किमर्थकाराणां स्वरूपम्, अर्थीकारधारित्वं वा । प्रथमप्रकारे, अर्थीकाराणां लक्षणाधोकारपरिच्छेद एव, ततश्च ज्ञानं प्रतिनियतार्थपरिच्छेदात् प्रतिनियतमर्थमवद्योतयतीति साध्याविशिष्टत्वं स्पष्टमुपलोक्यते । द्वितीयप्रकारे पुनरर्थोकारधारित्वं ज्ञानस्य सर्वोत्पत्तिः, देशन वा । प्रथमपक्षे, जडत्वादर्थस्य ज्ञानमपि जडे भवेत्, उत्तारार्थत्ववत् । प्रमाणरूपत्वाभावबोत्तारार्थत्ववदेवास्य प्रसज्येत, सर्वोत्पत्तिः प्रमेयरूपताऽनुकरणात् । अन्य देशेन नीलाद्यादिनाऽर्थोकारधारित्वमिष्यते ज्ञानस्य, तर्हि तेनाजडाकारेण जडताप्रतिपक्षेण सम्भवात् कथं तद्विशिष्टत्वमर्थस्य प्रतिनियतं ? । न हि रूपज्ञानाप्रतिपक्षेण न हि विशिष्टता सहकारकलादौ प्रतीयते । किं च देशेनार्थोकारधारित्वानीलार्थेभ्यः शोभायानामपि ज्ञानेन प्रहणापत्तिः, स्वत्वादिमात्रेण तस्य सर्वार्थोकारधारित्वविशेषात् । अथ तद्विशेषोऽपि नीलाद्याकारवैलक्षण्यानिर्निहानां नामप्रहणम्, तर्हि समानाकाराणां समस्तानां प्रहणप्राप्तिः । अथ यत एव ज्ञानमुत्पद्यते, तस्यैवाकारानुकरणाद्विषयः प्रादुर्भावः, इति । एवमपि सामान्यसमन्तरप्रत्ययस्य तद् प्रादुर्भावोऽपि नित्यत्वात् । ततो न तदुत्पत्तिवत्तत्कारताभ्यां ज्ञानस्य प्रतिनियतार्थोपभासः, किं तु प्रतिबन्धकापगमविशेषादिति सिद्धम् । रत्नाः ४ परि० । स्या० । देश० । (अत्रत्य वक्ष्यते “ अस्यंतवाय ” शब्दे प्रथमभागे ४३१ पृष्ठे गता ।)

सप्तमाभा—सर्वभाभा—स्त्री० । स्वनामक्यतायां कृष्णप्रम-

द्विष्याम्, अन्तः । (सा चारिद्वेमेरान्तिके प्रवृत्त्यां युहीन्वा
सिञ्चति अन्तर्द्वारायाः पञ्चमैकैः सप्तमे अश्वयने सुखितम्)
सप्तभावाद्या-सप्तमीवर्णा-स्त्री० । सप्तविधयायामसंस्कृष्टभा-
वनायाम्, ५५० १ उ० । ५० ।

अथ सप्तभावनामाह—

जे वि व पुष्टि निति नि-ग्गमेसु विसर्हिंसु साहसभया ।
अहितकरगोचार्ह, विसिंसु घोरं य संगामे ॥ ५०३ ॥

येऽपि च राजमजिनादयः पूर्वं युद्धासे निशि-रात्रौ वीर-
र्यादिना निर्गमेसु साध्यसम्-अहतकमयकपं, अयं-सहनुकं ते
अहितकरगोपादिसंभ्रमिनीं द्यपहन्-विशोद्वलन्, घोरं च
संग्रामे सान्त्विकतया ' विसिंसु ' ति-प्राविशन्, तेऽपि
जिनकल्पप्रतिपत्तिः सप्तभावनामवश्यं भावयन्ति ।

कथमिति चेत् ? उच्यते—

पासुत्ताण तुष्टं, सोयञ्च जं च तीसु जामेसु ।

योवं योवं जिह्म उ, अयं च जं संभव इ तत्थ ॥ ५०४ ॥

यत् स्थविरकल्पिकानां पाश्चात् उत्तानकं वा त्वग्वर्त्त-
नं यच्च कारणं त्रिषु यामिषु-प्रहरेषु स्वतन्त्रं-शयनं कारणभावे
तु यस्तुनीयप्रहरे स्वतन्त्रं तत्सर्वमपि स्लोकं स्लोकं जयति;
शयनं शयनैरत्यर्थः । अयं च भूमिकादिजनितं यद्यत्रोपाध्या-
यिषु संभवति तत्तत्र जयति । अत्र च सप्तभावनायां पञ्च प्र-
तिमा भवति ।

ता एवाऽऽह—

पदमा उवस्सयम्मी, विद्या बार्हि तदर्थो चउक्कम् ।

सुअपरमि चउत्थी, तह पंचमिया मुसाणाहमे ॥ ५०५ ॥

प्रथमा प्रतिमा उपाध्वं, द्वितीया उपाध्याहृदिः, तृतीया
चतुर्थ-चत्वरं, चतुर्थी शन्यगृहे, पञ्चमी शमशानं ।

तत्र प्रथमां तावदाह—

भोगज्जे गंभीरे, उव्वरे कट्ठए अलन्दे वा ।

तल्लुसा जगरो वा, अल्लुडाए अयं जिह्म ॥ ५०६ ॥

भोगज्जे-अपरिभागे गंभीरं-साध्यकार उपाध्वसकं-उप-
वरकं वा कट्ठकं वा अलन्दे वा तनुसायी-स्तोकानिद्रावान्
जागरित्वा निद्रामकुर्वन् ध्यानायै शुभाध्यवसायरूपं यद्वहताः
प्रसुप्तषु शयनसाधु कायात्मसंस्थिता अयं जयति ।

कथमित्याह—

विकस्स व सइयस्स व, मूसिगमाईहि वा निसिचरंहि ।

जइ जह सान वि जायइ, रोमंनुंभय चाडा वा ॥ ५०७ ॥

मृष्टस्य वा वार्जितस्य वा मूषकैरादिप्रहणाभ्यामार्जरादिभि-
निशार्जः-नार्जपरिभ्रमणशीलः, यथा सहसा नापि जायते
रामाञ्ज्जैदः-अयद्विकज्जितो रामोऽयं ' चाडा वा ' पलायनं
तथा सप्तभावनायाऽभ्यां भावयिष्यः उक्ता प्रथमा प्रतिमा ।

अथ द्वितीयादिकाश्चतस्रोऽप्यनिदिशगाह—

सविसेसतरा बार्हि, तक्करअरिखिससावयाईया ।

सुअपरमुसाणेसु य, सविसेसतरा भवे तिवाहा ॥ ५०८ ॥

यान्युपाध्वप्रतिमायां अयान्युक्ताणि तान्युपध्याहृदिः प्रति-
मायां सविशेषतराणि तत्कारणैकभाषादिभयसहित-

नि मन्तव्यानि । शन्यगृहशमशानयोः शमशानात्-चतुर्कं च
सविशेषतराणि विधिधानि दिव्यमानुषनैरुपापसंग्रहा-
यि भयानि भवन्ति तान्यपि सन्त्यज्य जयतीति प्रकम् ।

अस्या एव भावनायाः फलमाह—

देवेहिं भेसिओ वि, दिया व रातो व भीमरुवेहि ।

ता सप्तभावाद्या, वहइ अरं निम्भओ सयलं ॥ ५०९ ॥

तत एवं सप्तभावनाया स्वभ्यस्तया दिवा रात्रौ वा भीम-
रूपैः देवैर्मैत्रितोऽपि अरं-जिनकल्पभारं सकलमपि निर्भयः
सन् वहतीति । गता सप्तभावना । ५०९ उ० ३ प्रक० । आ०
म० । ५० ।

सप्तभूमि-सप्तभूमिक-पुं० । सप्तमालसखे प्रासादे, उत्त०
१३ अ० ।

सत्तम-सप्तम-त्रि० । सप्तसंख्यापूर्णे, उपा० १ अ० ।

सत्तमट्टाण-सप्तमस्थान-न० । स्थानाङ्गस्य सप्तमऽध्वयने,
स्था० ८ टा० ३ उ० ।

सत्तमपव्व-सप्तमपर्व-न० । भाद्रकल्पपक्षे, स्था० ६ टा० ३ उ० ।
(यथेनमस्य ' पव्व ' शब्दं पञ्चमभागं ७६८ पृष्ठ उपपादितम् ।)
सत्तमा-सत्तमा-स्त्री० । सप्तम्यां नरकशृङ्गव्याम्, जी० ३
प्रात० १ उ० ।

सत्तमादिया-सप्तमासिकी-स्त्री० । सप्तमासान् यावत्सप्तान्-
तिप्रमाणभित्ताः साधुमतिर्भावविशेषः, आ० ५०४ अ० ३० ।
सत्तमी-सप्तमी-स्त्री० । सप्तसंख्यापूर्वकं अहारात्रे, यथा० ४
पाहु० । आ० म० । डि-आस सुप् (व) रूपायां विभक्तौ,
“ सन्निहाणं य सत्तमी ” अनु० । सप्तसंख्यापूर्वकं स्त्रीलि-
ङ्गेऽर्थे, ६० प० स्था० ।

सत्तरस-सप्तदश-त्रि० । सप्तानधिकृतं दशसु, प्रक० ११५ पृ० ।

सत्तरमम-सप्तदश-त्रि० । सप्तदशसंख्यापूर्वकं, अ० ५०
८ पाहु० ।

सत्तरसाह-सप्तसाह-पुं० । स्वनामक्यते अष्टिनि, यानि नि-
धानानि प्राप्य कलिकनृपः सर्वो सामग्र्यमुत्पाद्य महाराजो-
भविष्यति । ती० २० कल्प ।

सत्तरह-सप्तह-पुं० । जम्बूद्वीपे भारते वर्षे भविष्यति दशमे
तीर्थकरं, स्था० १० टा० ३ उ० ।

सत्तरि-सप्तति-स्त्री० । “ सत्तरि रः ” ॥ ८ । १ । २१० ॥ अ-
नेनात्र तकारस्य रेफादेशः । सत्तरि । दशावृत्तायां सप्तसे-
ख्यायाम्, प्रा० । आ० ५० ।

सत्तरिसंस्थ-सप्ततिकाशास्त्र-न० । षष्ठं कर्मग्रन्थं, कर्म० ।

“ अशेषकर्मशतम् : समूह-कथाय भास्यानिव दीप्तनेजाः ।
प्रकाशितशेषजगत्स्वरूपः प्रभुः स जीयाजिनवैद्यमानः ॥ १ ॥

जीयाजिनशिवज्ञानतो, मुक्तिकामप्रदीपनः ।

कुशुल्यातपनत्तानो, सान्द्रो मलयमारुतः ॥ २ ॥

कृण्यो नावगम्यन्तं, सप्ततमन्वुद्धिभिः ।

ततः स्पशवबोधाय, तस्याष्टीकां करोम्यहम् ॥ ३ ॥

अहमिंशे कृषिबिचारयोगान्,
मन्दोऽपि शक्नो विवृति विधानम् ।

निरन्तरं कुम्भनिक (घ) ध्ययोगात् ,
प्रायाऽपि कृपे समुपैति धर्मिम् ॥ ४ ॥ ”

इह यत् शास्त्रं प्रकरणं वा सर्वविन्मूलं तत् प्रेक्षावतामुपा-
देयं भवति, नान्यत्, ततः सप्ततिकाख्यं प्रकरणमारभमाण
ज्ञाचार्यः प्रेक्षावतां प्रकरणविषयं उपादेयबुद्धिप्रतिग्रहार्थं
प्रकरणस्य सर्वविन्मूलताम्, तथा सर्वविन्मूलत्वेऽपि न
प्रेक्षावृत्तिकारणोऽभिधेयादिप्रतिज्ञानमन्त्रस्य यथाकथञ्चि-
त्प्रवर्तन्ते प्रेक्षावतासाक्षिप्रसङ्गात् । काम० ६ कर्म० ।

संप्रत्याचार्योऽनुसृतत्वेनात्मनोऽष्टागमत्वं व्यापयन् शे-
षबहुभुतानां च बहुमानं प्रकटयन्—प्रकरणपरिपूर्णे-
ताविधिविषयं तेषां प्रार्थनां विद्धान् आह-

जो जत्थ अपडिपुष्पो, अत्थो अप्यागमेण बद्धो वि :
तं खमिऊण बहुसुया, पूरेऊणं परिकइंतु ॥ ७५ ॥

अत्र सत्तिकाक्यं प्रकरणं यत्र बन्धे उक्त्यै सत्तायां वा यो-
ऽप्योपरिपूर्णेः स्वरूपाऽप्यगमनाह्वयभूतन मया बन्धा निबद्धः
इतिशब्दः समासितवन्तः, स च गाथापर्यन्ते वेदितव्यः, तम-
परिपूर्णेमर्थं तद्वन्धायां ममाऽपरिपूर्णायांभिधानलक्षणमप-
राधं क्षमिष्ये बह्वधुता इहयाद्विज्ञाः पूर्णमया तत्तद्वन्धेनि-
यादिकां गाथां प्राक्ष्य शिष्यजनभ्यः परिकथयन्मुसाम-
स्त्येन प्रतिपादयन्तु । बहुधुता हि परिपूर्णाज्ञानसंभारसंपत्त-
मन्विततया परापाकारकैरसिक्मानसा भवन्ति, ततो
मम शिष्याणां च परमापाकारमाक्षितव्यस्तैः उच्यते ममाऽऽकु-
टापरिपूर्णेर्थाभिधानलक्षणमपराधं विवक्षा परिपूर्णेमर्थं पू-
र-
यिष्याः शिष्येभ्यः कथयन्तु—

“ निरुपममनस्तमनघं, शिवपदमधिरूढमपगतकलङ्कम् ।

दर्शितशिवपुरमार्गे, वीरजिनं नमत परमशिवम् ॥ १ ॥

यस्योपान्तेऽपि संप्राप्ते, प्राप्यन्ते संभवोऽमघाः ।

नमस्तस्मै जिनेशब्धी-वीरसिद्धान्तसिन्धवे ॥ २ ॥

यैरेषा विषमार्था, सप्ततिका सुस्फुटीकृता सम्यक् ।

अनपकृतपरोपकृत-परिष्कृतस्तामस्कर्वे ॥ ३ ॥

प्रकरणमेतद्विषयं, सप्ततिकाख्यं विवृण्वता कुशलम् ।

यद्यपि मलयगिरिणा, सिद्धिं तेनाश्नुतां लोकः ॥ ४ ॥

अर्थातो मङ्गलं सिद्धान्तः—मङ्गलं संयतानहम् ।

अशिक्षयं जिनाख्यातं, धर्मं परममङ्गलम् ॥ ५ ॥”

कर्म० ६ कर्म० । प्रश्न० । स० ।

सत्तत्त्विसभ-सत्तत्त्विसभ-पुं० । एकविंशतितमंऽहोरात्रमुद्धर्ते, स०
३० सम० ।

सचवइय-साप्तपदिक-पुं० । सप्तभिः पदैर्यवहरतीति साप्त-
पदिकः । तथाविधं व्यवहाररिति, आ० म० १ अ० । “ (स
चवइय ति—(१३४ गाथा) अय्य व्याख्या-सप्तभिः पदैर्यव-
हरतीति साप्तपदिकः—साप्तपदिको एवमि पञ्चतगामि
एगो ओलम्गवमल्लुसो, साधुमाहसादीर्यो न सुतेरि, ए वा
आसीणुति, ए वा सेजं देति, मा मम धम्मं केहोहिनि, ए
सो मा सद्धो होहामि ति । अएल्ल वा कयं तं गामं साहु-
यो आगता, पडिस्सयं मग्गीत, ताहो गोठुल्लएहि एसो न
देति ति.सो वि एतेहि पवंचिओ होउ ति तस्स घरे खिंधि
अं, जहा एरिसो तारिसो सावगो ति तस्स घरे जाह । तं म-
दरि

ता पुच्छता विद्वां जाय यं खेव आदाति । तथेकेण साधुणा
भयिष्मं-जदि वा यं खेव सो यत्तो, अद्दवा-पवंचित्तामो निं,
सं सौज्जण पुच्छता तण, कथितं जहा अद्दह कथितं प्पिरलो
तारिसो सावणो निं । सो भण्ति-अद्दो अक्कळ, ममं ताव प-
वंचन्तु । तां किं साधुणो पवंचित्तेग्नि, तां मा सारता तेसिं
होउ चिं भण्ति-वेमि पडिस्सयं प्पकाय ववथाय, जदि मम
धम्मं यं कद्दह, साद्दहिं कद्दियं-पव्हं होउ चिं । दिव्सेयं पव्हं,
वरिस्सारेयं विद्वे अणुपुच्छेहिं धम्मो कद्दिअणो । तथ यं किंचि-
तरह वेणुं सुल्लय्यउत्तासद्दहायं यं पुमज्जमंस्सवतिरि वा । प-
च्छा सत्तपविषयं विव्वं-मारउकामणं जावहय्यं कालेणं स-
त्त पया भोसकिज्जितं पव्हअं कालं पडिक्कन्तु मारिययं ।
संजुक्किस्संति पि काउं, गता । अण्वयायां चारो(र)अणो गतो,
अणुउत्तरेणं शिखतो, रत्तिं सत्थिणं पव्हं यति । तदिवसं
व तस्स भगिणी आगयप्पिअया, ता पुरिस्सण्वतिथया भाउज्जा-
याय सत्तं गोउज्जपेक्किया गया । ततो चिरेण आगया, गिह-
कंतातो तद्देव पक्कमिं खेव सयणं सयायाओ इअरो अ आग
अ । ततो पक्कति, पुरापुरिलो चिं अस्मि करिस्सता अग्गणेमि-
त्ति, वत्तं अग्गमरि । ततो सत्तपवत्तं । पक्कमिं अंतरो भगिणी
अ से बाहा भज्जाय अकंतिअ । ताप दुक्खविज्जंतियाय भ-
यिष्मं हत्ता । अग्गणेहिं बाहाओ मे सीसं । तण सरेण शाय
भगिणी यत्तो मे पुरिस्सण्वत्थ चिं शज्जता, जातो अद्दो मण्णं
मम अक्कळ न कयति । उयवणो जहा सावगभज्जाय, सं-
वुअ, विभासा, पव्हअओ । आवओ १ अणो ।

सत्त्ववच्छ-सप्रवत्स-पुं० । लोमपक्षिविशेषे, प्रज्ञा० १ पद ।

सत्त्वविह्वल-सप्तप्रकारकर्मोपार्जके,
पञ्चा० १६ विधेः ।

सप्तसप्तमिया-सप्तसप्तक(भि)क्रो-खी०सप्तसप्तकदिनानि य-
स्यां सा सप्तसप्तकिका सप्तमष्टककारस्य मकारः प्राकृतत्वात्।
अथवा-सप्त सप्तमानि दिनानि यस्यां सा, यस्यां हि सप्त-
दिनसप्तमकानि भवन्ति । मय० २३१ द्वा। सप्त सप्तमानि
दिनानि यस्यां सा सप्तसप्तकिकेन सप्तसप्तकैर्यो सरवर्द्धमान-
वृत्तिभिर्मन्त्रैः प्रतिमाषैः, स्था० ७ डा० ३ उ० ।

सूत्रम्—

सत्तसत्तमियां शं भिक्षुपट्टिमाम्, एगूं पक्कए राइदिपहिं
एगेण छसउएणं भिक्षासएणं अहासुचं (अहाकप्पं अ-
हामगं अहातत्तं अहासम्मं फासिया पालिया तीरिया
किट्ठिया) अणुपालिया भवइ ॥ ३१ ॥

अस्य संबन्धप्रतिपादनार्थमाह—

सागारियमगहणे, अक्षतज्ज्ञं फलं समस्वायं ।

मो होति अभिगादो मूल एभिमाऽऽह अभिगादो मेव । १५३ ।

अथाऽऽह्वयसुदं, धेत्तव्यं तस्स किं परीमाणं ।

कालम्मि य भिक्खासु य, इति पडिमासुत्तसंबंधो ॥७५॥

पूर्वसूत्रेषु सागारिकपिण्डो न ग्राह्य इत्युक्तं सागारिकपिण्डाऽ-
ग्रहणे स्फुटमज्ञातोऽग्रहः कलु भवत्यभिग्रहः, प्रतिमाद्य-

भिप्रह इत्यभिप्रहस्तावात्सागारिकसूत्राऽनन्तरं प्रतिमा-
सूत्रस्योपनिषातः । अथवा—अन्यथा संकल्पः सागारिक-
पिण्डप्रतिषेधतांज्ञातोऽप्युक्त्यर्थः प्रदीपव्यमित्याख्यातं, त-
स्य भिन्नाकालेषु किं परिमाणमिति प्रश्नावकाशमाशङ्क्य प्र-
तिमासूत्रपुण्यस्तवान्, एव प्रतिमासूत्रसम्बन्धः । अनेन स-
म्बन्धेनायातस्यास्य (सू० ३१) व्याख्या—सप्तसप्तका दिनानां य-
स्याः सा सप्तसप्तिका, सप्तकशब्दो ऋकारस्य मकारः प्राकृत-
त्वात्, 'श' मिति शक्यालङ्कारे । भिक्षुप्रतिमा एकोनप-
ञ्चाशता रात्रिन्धिकेन वल्लुघतेन भिक्षाशतेन यथा सू-
त्रं सूत्रानतिक्रमणं यावत्करणात्—“अहामग्नं अहातन्त्रं अ-
हासम् फालिया पालिया तीरिया किट्टिया अणुपालि-
या भवइ” इति—परिग्रहसूत्रं यथाकल्पं—यथाविधि—सूत्रो-
क्तविधिरिति क्रमोन्वयः, यथासाम्यं—ज्ञानदर्शनचार्त्रिणाणां-
मविराधेन “अहातन्त्रं” ति—याधानाभ्यन्तकान्तः सूत्रा-
नुसारेणापादितसत्य(त्यं)ताकं “अहासम्” यथासाम्यं कि-
ट्टिविधेनापि योगेनाऽपरिताभ्यन्ता सम्यङ्करणस्फुरिता सेविना
पालिता विराधनारक्षणतः, अत एव शोधिता अतीचारले-
शनात्मकलङ्कानां । तीरिता—तीरं नीताः पर्यन्तं नीता इत्यर्थः ।
कौर्तिता—आचार्योणां कथिता, यथा प्रमिता मया समाप्ता
आह्वया तीर्थकरापरदेशेन अत्र पालिता भवति । एवम-
ष्टाष्टिका—नवनवकांका—दशदशका—सूत्राण्यपि भावनी-
यानि । विशेषस्तु पाठसिद्धः, एव सूत्रवृत्तपुण्यसंज्ञेपार्थः ।

अहसुच सुचं देसा, कपो उ विधीय भग नासादी ।
तच्च तु भव तथ्यं, सम्यं ज्ञं अपरितेतेण ॥ ७६ ॥
फालिय जोगतिगेषु, पालिय मविराहिय मोहितेमेव ।
तीरियमंतं पाविय, किट्टिय गुरुकरुण जिणमाणा ॥ ७७ ॥
यथासूत्रमिति सूत्रांशदात् यथाकल्पमित्यत्र कल्पो—वि-
धिर्यथासाम्यमित्यत्र साम्यं—ज्ञानादि, यथातथ्यमित्यत्र ‘तथ्यं’-
नाम तथ्यं, यथासम्यगिति सम्यग्नं नाम यदपरिताभ्यन्ताकरणं
स्फुरिता योगात्रिकेण सेविता पालिता अविराधिता शोधि-
ताऽप्ययमेव; अविराधेनेनैवत्यर्थः, तीरिता—अन्तं प्रापिता
कौर्तिता—गुरुणां कथनतः आह्वा जिनस्य—तीर्थकृतः, द्विती-
या षष्ठ्यर्थे प्राकृतत्वात् ।

पडिमाउ पुञ्चमणिया, पडिवज्ज कोतिसंघयणमादी ।
नवरं पुण्ण शाणुचं, कालच्छेए य भिक्षुसासु ॥ ७८ ॥
प्रतिपद्यते, प्रतिमा भिक्षोः प्रमिताः पूर्वमाचारदशासु भ-
गिताः ताः कः प्रतिपद्यते, तत आह—‘तिसंघयणं’ ति—आ-
द्येषु त्रिषु संहननेषु अन्यतरसंहननोपेतः चतुर्थादिषु संहन-
नेषु वसमानः न प्रतिपद्यते, आदिशब्दात्—साऽपि सूत्रार्थ-
तत्त्वमुपपादना गच्छत् कृतपरिक्रमां सान्तिशयां न निरतिशय
इति परिग्रहः, तृतीयं च संहननं यावदाधेरक्षितास्तावदनु-
वृत्तं तत आरम्भो व्यवच्छिद्यम् । नवरं पुनर्नानात्मस्य काल-
लच्छेदे भिक्षासु च ।

तत्र कालच्छेदमाह—

एगूणपक्के चउस—ट्टिमासीती य सयं च बोद्धव्यं ।
सव्वासिं पडिमाणं, कालो एसो चि तो होइ ॥ ७९ ॥
सप्तसप्तिकायाः कालम् एकोनपञ्चाशत् रात्रिन्दिवाभि,

अष्टाष्टिकायाश्चतुःपडिः, नवनवकाया एकाशीतिः, दश-
दशकायाः शनं रात्रिन्दिवाणां बोद्धव्यं, सर्वप्रतिमानाम-
भिर्हृतसूत्रचतुष्टयपदानामप्य एतावान् भवति कालः ।

कथं पुनः सप्तिका भवतीत्यत आह—

पडमाए सत्तया सत्त, पडमे तत्थ सत्तए ।
एकैकं गेयहई भिक्खं, बिण्णं दोसि दोंसि तु ॥ ८० ॥
एवमेकैकियं भिक्खं, छुमिक्केक सत्तगे ।
गेयहती अन्तिमो जाव, सत्त सत्त दिसे दिसे ॥ ८१ ॥

प्रथमायां प्रतिमायां सप्त सप्तका भवन्ति । तत्र प्रथमे
सप्तके प्रतिदिवसमैकां भिक्षां गृह्णाति, द्वितीये सप्तके
प्रतिदिवसे द्वे द्वे भिक्षे, एवं तृतीयादिषु सप्तकष्वेकैकं
एकैकां भिक्षामधिकां प्राप्नुवन् यावद्भिन्ने सप्तके विने
सप्त सप्त भिक्षा गृह्णाति । इयमत्र भावना—तृतीये सप्तके
प्रतिदिवसे तिस्रास्तिस्रा भिक्षा गृह्णाति, चतुर्थे चतस्र-
श्चतस्रः, पञ्चमे पञ्च पञ्च, षष्ठे षट् षट्, सप्तमे सप्त सप्तानि ।

अत्रैव प्रकारान्तरमाह—

अहवा एकिकियं दत्ति, जा सत्तेकैकसत्तए ।

आदिसो अत्थि एसो वि, सीहविक्रममज्झिभां ॥ ८२ ॥

अथवा—एष द्वितीयाऽप्यादेशोऽस्ति, यथा एकैकस्मिन् स-
प्तके प्रत्येकं प्रथमदिनादभ्यग्नं प्रतिदिवसमैकां वड-
येत् यावत्सप्तमे दिवसे । इयमत्र भावना—प्रथमे सप्तके
प्रथमे दिवसे एकं भिक्षां गृह्णाति, द्वितीये द्वे, तृतीये ति-
स्रः, चतुर्थे चतस्रः, पञ्चमे पञ्च, षष्ठे षट्, सप्तमे सप्त, एवं
द्वितीये तृतीये चतुर्थे पञ्चमे षष्ठे सप्तमे च सप्तके दृष्ट-
व्यम् । एष आदेशः सिद्धाविक्रमसिद्धिः, यथा—सिंहा गन्धा
गन्धा पृष्ठतः प्रलोकयन्त एवमेवाऽपि सप्तके पुनर्मूलतः
परावर्त्तन्ते । गतः कालच्छेदः ।

सम्प्रति भिक्षापरिमाणमाह—

छन्नउयं भिक्खसयं, अट्टासीया य दो सया हुति ।

पंभुत्तरा य चउरा, अट्टच्छट्ठं सया चेव ॥ ८३ ॥

सप्तसप्तिकायां भिक्षापरिमाणं पण्यवने शतम् १६६,
अष्टाष्टिकायां पण्यवने द्वे शते २०८ भिक्षाणाम्, नवनव-
कायां पञ्चात्तराणां चत्वारि शतानि ४०४ दशदशका-
यामर्द्धं षट् शतानि भिक्षाणामिति ।

सम्प्रत्यस्यैव भिक्षापरिमाणस्या—

नयनाय करणमाह—

उद्दिट्ठवग्गदिवसा, मूलगुणा संजया द्वाह छिन्ना ।

मूलणं संगुणिया, माणं दचीण पडिमासु ॥ ८४ ॥

पदगयसु बेयसु—तरसमाह्वयं दक्षिणमादीया ।

सहियं गच्छगुणं पडि—माणं भिक्षमाणं मुण्येयव्वं ॥ ८५ ॥

उद्दिष्टा ये च वगाः सप्तसप्तिकाद्यस्ते दिवसा
मूलदिनसंयुक्ताः, सप्तदिनसन्निभः क्रियन्ते, तत्र-
न्तरं द्विधाद्विधा अर्धधिक्रियन्ते इति भावः । तत्र
मूलं सप्तदिवसं संगुण्यन्ते, संगुणिताः प्रति-
मासु दर्शनं मानं—परिमाणं भवति । तद्यथा—सप्त-
सप्तकवर्गदिवसा एकोनपञ्चाशत् ४६, ते मूलदिने स-

१—मध्यच्छट्ठं सया चेव रात्रिपान्तरं । २—दशदशिकायामप्यष्टात्रिंशत् ।

जन्मियुताः कियन्ते जाताः वदन्त्याशुत् २६, ते ब्राह्मणकियन्ते
 जाता अष्टाशिशिनः २८, ता मूलान् सन्त्यन्ते गुरुर्यते
 वराण्यवन्तं शनश्च २९, तथा श्राद्धकर्मणि विषयाः शुभिः ३०,
 ते मूलविनैरष्टभिः संमिश्रयन्ते जाता ब्राह्मण्यतिः ३२, तस्या
 ब्राह्मणकियन्ते वदन्त्याशुत् ३६, ता मूलान्वाहकं गुरुर्यते
 आगन्ते षे श्वेते ब्राह्मण्यति ३८, एषे नवचनपिकायां दशद-
 शकिकायां व यथोक्तं भिन्नार्थमिष्टमानितम्बम्

अत्रैव करणान्तरमाह—

मच्छुत्तरसंविग्गे, उत्तरहीणम्मि पक्खिखवे आदि ।

अंतिमधर्मादिजुयं, गच्छद्गुणं तु सवधर्मां ॥ ८६ ॥

गच्छ उत्तरंख संवर्गे संवर्धयत स्म संवर्गो गुणित इ-
त्यर्थः; तस्मिन् उत्तरंख इति हुतम् आदि प्रक्षिपत् ततः
तदन्वन्तरं गच्छाडैगुण्ये ततः सर्वधनमागच्छति । तत्र स-
तसप्तसर्वाकार्यां सप्त आदिः, सप्त उत्तरं, सप्त गच्छः, त-
नः सप्तलक्षणो गच्छ उत्तरंख सप्तलक्षणेन गुण्यते । जा-
ता एकोनपञ्चाशत् ४६, सा उत्तरंख सत्केन ईना
क्रियते, कृत्वा च पुनर्गादना सत्केष्व युता कर्षयति ।
इदं करणमन्यत्रापि व्यापकं; तत एवमुक्तमन्यथा कोत्तर-
हानावादिप्रक्षेपं च न कश्चिद्विशेषस्तस्या एव एकोन-
पञ्चाशतो भावान् । एतन् अन्तिमपधनं सप्तमे सप्तके भिन्ना-
परिमाणमित्यर्थः, तस्मिन् उत्तरंख इति हुतम् आदि प्रक्षि-
पत्, ततः अन्तिमधनमागच्छति, तदन्तिमधनमादियुते
क्रियते, तदन्वन्तरं गच्छाडैगुण्ये, ततः सर्वधनमागच्छति ।
तत्र सप्तसप्तसर्वाकार्यां सप्त आदिः, सप्त उत्तरं, सप्तग-
च्छः, ततः सप्तलक्षणो गच्छ उत्तरंख सप्तलक्षणेन गु-
ण्यते; एतन् आदिना सत्केन युते क्रियते । जाता-
पदपञ्चाशत् स गच्छाडैर्न गुण्यते, अत्र गच्छः सप्तकः स-
विपमःवाद्यैर्न प्रयच्छति ततो गुणो राशिः पदपञ्चा-
शत्लक्षणोऽस्तीक्रियते, जाता अष्टाविंशतिः, सा परिपूर्णेन
न सप्तलक्षणमेव गच्छन् गुण्यते जाते परणवते शतम् १६६ ।
४५० ६ ७० । औ० । स० । प्र० । अन्त० ।

सप्तसत्तमियं भिक्खुपडिमं उवसंपज्जिता णं विहरति,
पढेम सत्तए एककं भोयणस्स दत्ति पडिगाहेति एकैकं
पाणयस्स। दोब्बे सत्तए दो दो भोयणस्स दो दो पा-
णयस्स पडिगाहेति। तच्चे सत्ते तिरिण्ण भोयणस्स
तिरिण्ण पाणयस्स, चउत्थे सत्त० ४ पंचमे सत्त० ५ छड्ठे
सत्तए ण्सत्तमे सत्ते सत्त२दसीतो भोयणस्स पडिगाहेति
सत्त पाणयस्स। एवं खलु एयं सत्तसत्तमियं भिक्खुपडिमं
एगूणवषासे राहंदिएहि एगेण य छत्तउएणं भिक्खासतेणं
अहासुत्ता० जाव आरहेत्ता। अन्त० ८ वर्ग ३ अ०।
उत्तसत्तिकाया-सप्तसत्तमिका-सी०। सत्ताण्यनारिमकायां
द्वितीयधुत्तस्स०अथ द्वितीयसत्तायाम्, आत्ता० १ धु० १
अत्त० १ उ०। प्रश्न०।

सत्तसरसमभाग्य-सप्तस्वरसमन्वागत-त्रि० । षड्जादिसप्त-
स्वरान् सम्यगनुगते, जं० १ वक्ष० ।

सत्तसार-सप्तसार-पुं० । इदंशे, “सत्तसारो दुविहो-बाह्यो
गुरुंश्च अमंतरो गायत्री” आ० सू० १ अ० ।
सत्तसीस-सप्तशीर्ष-पुं० । शिखरितलपर्वतकूटस्वामिनि ना-
गकुमारदेवे ह्रीं० ।

सत्तहत्तरि-सत्तसप्तति-स्त्री० सप्ताधिकायां सप्ततिसंख्या-
याम्, स० ७६ सम० ।

सत्ता-सत्ता-स्त्री० । सामान्ये, विशे० । अविशेषेण सद्बु-

विशेषध्वनिः सर्वपदार्थेषु द्रव्यादिष्वेव िषु सत्तासं-
बन्धः स्वीक्रियते, न सामान्यादिष्वयं बन्धः महतीं पश्य-
तो हरता, यतः परिभाषायां सत्ताशब्दादिति । अस्तीति
सन् सतां भावः सत्ता-अस्तित्वं-बन्धस्वरूपं तच्च निर्वि-
शेषमशेषध्वनिः पदार्थेषु त्वयाऽप्युक्तम् , तत्किमिदमज्ञे-
तीयं यद् द्रव्यादिष्वय एव सत्तायां गो नेतत्रय इति, अतु-
ष्टुसिप्रत्ययाऽभावाच्च सामान्यादिष्वयं सत्तायेग इति चेत्
न तत्राप्यनुष्ठुतिप्रत्ययस्याऽप्यवगन्त्याम् , पृथिवीत्वगोत्वघ-
टत्वादिसामान्येषु सामान्यं सामान्यमिति विशेषध्वनिः ब-
हुव्यायमपि विशेषाऽयमपि विशेष इति , सभवाय च प्रा-
गुक्त्युक्त्या तत्तद्वैध्व्यद्वन्द्वकभेदात्—एकाकारप्रतीतिनुभवान्
स्वरूपमस्वसाधनैरेव सत्ताध्यायोगात्सामान्यादिष्वपि सत्स-
त्यनुगम इति चेत्तर्हि मिश्रप्रत्ययाऽयमायमप्येव । अथ भिन्न
स्वभावैवेकाकानुगमो मिथ्यैवेति चेद् द्रव्यादिष्वपि सत्ताध्या-
योगः कृत एवास्तु प्रत्येयानुगमः । असति, मुख्येऽध्यागेपस्या-
ऽसंभवाद्—द्रव्यादिषु मुख्योऽयमनुगमः प्रत्ययः सामान्यादि-
तु तु गौण इति चेत् । न, विपर्ययेत्यापि शक्यकल्पनत्वात्
सामान्यादिषु बाधकसंभवाच्च मुख्योऽनुगमः प्रत्ययः , द्र-
व्यादिषु तु तदभावान्मुख्य इति चेद् ; ननु किमिदं बाधकम् ?
अथ सामान्येऽपि सत्ताऽप्युपगमोऽन्यस्या विशेषेषु पुनः
सामान्यसङ्कायं स्वरूपहानिः, सभवायेऽपि सत्ताकल्पने तद्-
वृत्त्ययं सम्भवात्प्रतीत्या इति बाधकानीति चेत् । न, सामा-
न्येऽपि सत्ताकल्पने यद्यनवस्था तर्हि कथं न सत् द्रव्या-
दिषु तेषामपि स्वरूपसत्तायाः प्रागय विपर्ययानत्वात् । वि-
शेषेषु पुनः सत्ताऽप्यगमोऽपि न स्वरूपहानिः स्वरूपस्य प्र-
त्युत्पत्तौ जननात् , निःसामान्यस्य विशेषस्य कौञ्चदप्यनुता-
भ्यात् । सभवायेऽपि सत्तायामलक्षणयाः स्वरूपसत्तायाः
स्वीकारे उपपद्यत एवाऽविषयगभावात्मकः सम्बन्धः , अ-
न्यथा तस्य स्वरूपभावात्सङ्कायः, इति बाधकभावात्सर्वपि
द्रव्यादिष्विष्यम्भूय एव सत्तासम्बन्धः इति व्यर्थं द्रव्यगुण-
कर्मस्य सत्ताकल्पनम् । स-नैवार्थापत्तिं द्रव्यादिष्वपि
मुख्यः सत्तासंबन्धः कर्त्तव्यः इति सऽपि विचार्यमाणां वि-
शीर्येत, तथा हि—यदि द्रव्यादिभ्याऽत्यन्तविलक्षणा स-
त्ता तदा द्रव्यादिभ्यस्तद्वपारायैव स्यः सत्तायेगोतासत्त्वम-
स्यैवेति चेद् , असनां सत्तायांयपि कुतः सर्वे ? , सतां तु
निष्पन्नः सत्तायाः । स्वरूपसर्वेषु भावानामसर्वेषु च सत्तिं
हि शिक्षादिना सत्तायेगेन ? सत्तायां गात् प्राग्भावां न सन् ,
नाप्यसन् सत्तायां गात् सत्ताति चेद्वाक्भावमेतत् , सदस-
त्तिलक्षणस्य प्रकारान्तरेस्याऽसंभवात् तस्मात् । सतामपि
स्याःकाश्चिदेव सत्ता इति ततो घञनं विवृणोति कथमिव
नोपेक्षानाया जायते ? स्यात् । द्रव्यगुणकर्मलक्षणेषु विशु-
द्धेषु च

दायैषु सवृद्धिहेतुः सत्ता । आ० म० १ अ० । इया० । ("त्रि पदार्थसकरी सत्ता" इति वचनात् सत्ताभ्युपगमः 'सामर्थ्य' शब्देऽस्मिन्नत्र भागे साधयिष्यते) उत्पादव्ययधोव्ययकं सत् । इया० । (अत्रत्या वक्तव्यता 'अणुमेतवाय' शब्दे प्रथमभागे ४२५ पृष्ठ गता ।) (अयमेवायः अर्थकियाकारित्व-लक्षणं सत्यमभ्युपगच्छतां कृषिकषादिनां वृष्यमुद्राभ्य-जातिक्षल्लेषं सत्त्वं सम्मतिरक्तं प्रपञ्चनं साधितं तत् एवा-वगन्तव्यम् ।) सम्म०। ('समवाय' शब्देऽस्मिन्नत्र भागे तत्त्व-एकभावसरे सत्तालक्षणनमर्दनं कारिष्यते ।) द्रव्यगुणकर्मसु सत्ता परसामान्यम् । सूत्र० १ ध्रु० १ अ० २ उ० । सङ्गावः, सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० । आ० म० । सत्तानां यत्र प्राप्तिं नगरे वा भाजनानि सन्तीति प्राकरिणोऽर्थः । सू० ३ उ० । सङ्गावः सत्ता । क० प्र० १ प्रक० । कर्मपुद्गलानां कथं संकमाभ्यां लघ्यात्मलाभानां निरंतरसंक्रमकृतस्वरूपप्रयुत्यभावे सति सङ्गावः, सूत्र० १ कर्म० । कथं संकमाभ्यां संक्रमेणसामानाभिस-मयादारभ्य यावत् कर्मपरमाणी नान्यत्र संक्रम्यन्ते यावद्वा न वयमुपगच्छन्ति तावत्सर्वा स्वकर्मणु सङ्गावः, कर्म० ६ कर्म० ।

सत्तालक्षणम्-सत्तामाध्रिय गुणस्थानेषु कर्मलक्षणेषु च । अथ सत्तालक्षणकथनपूर्वकं यथा तेन भगवता त्रिलोक-धिपतिना श्रीमद्भट्टमारनस्वामिना सत्तामाध्रिय गुण-स्थानेषु कर्मणि कृपिताति तथा प्रतिपादयन्नाह-

सत्ता कम्माणु ठिई, बंधाई लद्धअत्तलाभाणं ।

संते अडयालसयं, जा उवसमुविजिणुवियतइए ॥२५॥

सत्ता उच्यते इति शेषः, किमत्याह-कम्मणं ज्ञानाव-रणादियोपरमाभ्यां स्थितिरसत्ता सङ्गाव इति पर्या-याः । किं विशिष्टानां कर्मणामित्याह-बन्धादिलघ्यात्मला-भानां, तत्र मिथ्यात्वादिभिर्हेतुभिः कर्मयोग्यपुद्गलैरात्म-नो बह्वयःपिण्डबन्धान्यानुगमाभेदात्मकः संबन्धो-बन्धः, आदिशब्दात्-संक्रमकरणादिपरिग्रहः । ततो बन्धादिभिल्लब्धः-प्राप्त आत्मलाभ-आत्मस्वरूपं वैस्ता-नि बन्धादिलघ्यात्मलाभानि तथा बन्धादिलघ्यात्मलाभानां कर्मणो या स्थितिः सा सत्ता तस्याम् । 'संत' इति-सत्तुक-र्मणि सत्तायामष्टाव्यवहारिणं शतं प्रकृतीनां भवति । किमिति गुणस्थानानि, यावदित्याह- 'जा उवसमु' इति यावदुपशम-मुपशान्तमोहम् । अयमर्थः, मिथ्याहर्षणुगुणस्थानात् प्रभृद्यु-पशान्तमोहगुणस्थानं यावदष्टाव्यवहारिणं शतं सत्तायां भवति, किमविशेषेणेत्याह- 'विजिणुवियतइए' इति-विगतं जिननाम यस्मात्तद्विजिने-जिननामविरहितं तदष्टाव्यव-हारादि शतं भवति, केत्याह-इतिथि सत्तावदने तृतीयं मिथ्येष्टं "सासणमिस्सरहिणुवु वा तित्थमि" इति वच-नात् सत्तावदनमिथ्योः सत्तमव्यवहारिणं शतं भवतीत्यर्थः । इदमत्र इदमर्थ-इह मिथ्याहर्षणव्यवहारिणमपि शतं सत्ता-यां यदा हि प्राग्बद्धनरकायुःस्त्रायापशमिकं सम्यक्त्वम-वाय तीर्थकरनाम्नो बन्धमारोहते, तदाऽसौ नारकवृत्तपा-त्राणः सम्यक्त्वमवश्यं वमर्क्यति । मिथ्याहर्षणव्यवहार-मोहोपि सत्ता सम्भवति, सास्वादनिमग्नोऽस्तु तस्मिन्नेव निमग्नमरहितं सत्तमव्यवहारिणं शतं सत्तायां जिननाम स-त्तायां जीवस्य तद्व्यापानवास्तवव्यवहारमस्य च शुद्धस-

म्यक्त्वप्रत्ययत्वात्, यदुक्तं बृहत्कर्मस्तवभाष्ये-"तित्थयेरुणु विहीणु, सीयालसयं तु संतप हो । सासायणम्मि उ शुणु-सम्मासीस य पयइई ॥ १ ॥" अचिरतसम्यग्दृष्ट्यादीना-मक्षितदर्शनसत्तकानामष्टाव्यवहारिणशस्यापि शतस्य सत्ता स-म्भवतीति ।

अपुण्वाश्चउके, अणुतिरिनरिया उ विणु विआलसयं ।

सम्माश्चउसु सत्तग-स्यम्मि इणचत्तसयमहवा ॥२६॥

गाथापर्यन्तवर्त्येवशाश्वत्स्य संषण्धात् पूर्वं तावदष्टव्य-त्वारिणं शतं सत्तायामुक्तम् । अथवा-अयमपरः सत्तामाधि-त्य भेदः, तथा हि-अपुणोद्विचतुक् अपुणैकरणातिवृत्तिबा-द्वरसूच्यसेपरायोपशान्तमोहस्वरूपं 'अणु' इति-अनन्ता-नुबन्धिततुक्, 'तिरिनरियाउ' इति-आयुःशब्दस्य प्र-त्येकं योगातिरिक्तयोग्यनैरकाष्टव्य विना द्विव्यवहारिणं शतं भवतीति । अयमाशयः यः कश्चिद्विज्ञेयोजितानन्तानुबन्धित-तुक्ता षड्वेद्यानुमेतज्जायुषि वत्समान उपशमभंगिप्रमोहादिति, तस्य त्रियेगायुनेरकायुरनन्तानुबन्धिततुक्लक्षणप्रकृतिय-द्वारादितं शेषं द्विव्यवहारिणं शतं सत्तायां प्राप्यते, यदुक्तं बृहत्कर्मस्तवभाष्ये-"अणुतिरिनरियारहियं, बायालसयं विमासुसंतम्मि । उवसामगस्स पुण्वा, नियट्ठि सुदुमहेव-संतम्मि ॥ १ ॥" 'सम्माश्चउसु' इति इत्यादि, सम्यक्त्वादि-चतुषु अचिरतसम्यग्दृष्टिदेशविरतप्रमाप्रमत्तेषु 'सत्तग-स्यम्मि' इति अनन्तानुबन्धिततुक्मिथ्यात्वमिथ्यस्यकथन-लक्षणसत्तकथं सत्यैकव्यवहारिणं शतम् । अथवा-सत्तायां भवति । इहाप्यथवाशब्द आहूत्या याज्यते, यदुक्तं बृहत्क-र्मस्तवभाष्ये-"अणुमिच्छमीससम्मं, अचिरियसम्माओ अ-प्यमत्ता ।" इति ।

सवगं तु पप्प चउसु वि, पणयालं नरयत्तिरिसुरा उ विहा ।

सत्तगविणु अडतीरं, जा अनियट्ठी पडमभागे ॥२७॥

लपकं तुः पुनरर्थे, लपकं पुनः प्रतीत्य-आश्रित्य चतुर्व्येपि अचिरतदेशविरतप्रमाप्रमत्तेषु 'पणयालं' इति-पञ्चव्यवहारिणं शतम् । अथवा-भवत्यथवाशब्द इहापि संबध्यते । कथमि-त्याह 'नरयातिरिसुराउ विणु' इति-आयुःशब्दस्य प्रत्येकं यो-गावरकायु-स्त्रियेगायुः-सुरायुर्विनास्तं (य) । इदमुक्तं भवति-यो जीवो नारकतिर्थकसुरारूपं चरमे तद्वधमनुयुय मनुष्यन-यात्पक्षस्तस्य नारकातिर्थकसुरारूपं स्वस्वमेव व्यय-च्छिन्नसत्ताकाणि जातानि पुनस्तदनवातेः । उक्तं च-"सुरनरीतीरं आउ, निययमं सव्यजीवाणुसण्णमिति" इयं चैतेषु गुणस्थानेषु सामान्यजीवानां सम्भवमाधि-त्य सत्तावर्णिता न त्वधिकृतस्तवस्तुत्यस्य चरमजिन-परिवृत्तस्यतः, अस्याः सुरनारकतिर्थेगायुःसंभवोपेक्षणीयत्वा-जिनस्य च तदसंभवात् तस्यापि च प्राग्मवापेक्षया संभवो वाच्यः, इदमेव पञ्चव्यवहारिणं शतं सत्तमनन्तानुबन्धितमि-थ्यात्वमिथ्यस्यकथं विना अष्टाविंशं शतं भवति । किम-िति गुणस्थानानि, यावदित्याह- 'जा अनियट्ठी पडमभागे' इति-इहानियुक्तिबाधद्वारा नव भागाः कियन्ते, ततोऽचिरत-देशविरते प्रमत्तमस्य निवृत्तिबाधेऽनिवृत्तिबाधस्य च प्रथमो भागस्मावष्टाविंशं शतं भवति, उक्तं च-"संते अडयालसयं, सवगं तु पण्ण होइ पणयालं । आउतिगं न-

तिष्ठति, सत्त्वगुणोष्णमिन्द्रजलीसं ॥ १ ॥ पशुपालं अङ्ग-
लीसं, अविश्वस्यमाङ्गुलमिन्द्रजलीसं ॥ २ ॥ पुष्पं अङ्गलीसं,
नवरं ज्वगमिमं बाधकं ॥ २ ॥ ” इति ।

अथ रूपकप्रमाणमधिकृत्यामिद्विषयवाच्यविषु प्रकृति-
सत्ता वर्णयेत्, उपशमप्रमाणसत्तायास्तिष्ठत्वा नाधिकार इति—
धावरतिरिनिरया य व, दुग्धीणितोगेगविगलसाहारं ।

सोलं अजो दुर्वीससर्गं, विपत्तिं विपत्तियकसायंतो २८ ।
इहानिबुत्तिबादरस्य प्रथमे भागे अष्टाविंशं शनं सत्तायां
भवति, तत्र च ‘ धावरतिरिनिरया य व दुग् ’ ति-त्रिकश-
ब्दस्य प्रत्येकं योगात् स्वावरत्तिकं-स्वावरसुषमलक्षणं तिर्यक्
त्रिकं-तिर्यग्गतिततिर्यगात्तुपुर्वीकं नरकत्रिकं-नरकगतितन-
रकात्तुपुर्वीकलक्षणमातपत्रिकमातपत्रयोगं ‘ योगतिगं नि-
’ स्थानाद्विचित्रं-निद्रानिद्राप्रत्यक्षमातपत्रास्त्यानादिलक्षणम् ‘ प-
नं ’ ति-पकेन्द्रियजातिः, ‘ विगलं ’ ति विकलेन्द्रियजातयो द्वी-
न्द्रियजातिर्गन्धियजातिश्चतुरिन्द्रियजातिलक्षणः ‘ साहारं ’
ति-साधारणमभेद्यतासां षोडशानां प्रकृतीनां क्षयः सत्तामा-
श्लिष्य भवति, ततोऽनिबुत्तिबादरस्य द्व्यंश-द्वितीयभागे द्वि-
विंशं शनं भवति । तत्र ‘ विपत्तियकसायं तु ’ ति-कषायशब्दस्य
प्रत्येकं योगात् द्वितीयकषाया अग्रत्याख्यातावरणः चत्वारः
द्वितीयकषायाः प्रत्याख्यातावरणाश्चत्वार इत्येतासामष्टानां
प्रकृतीनामन्तः क्षयस्तत्स्थनीयांशं चतुर्दश शनं भवतीति ।

पनदेवाह—

तद्व्याप्तु चउदसते र वारक्षपचउतिदियसयकमसो ।

नपुस्त्रिहासखगुं-सतुरियकोहमयमायखसो ॥ २९ ॥

सतीयादिषु भागेषु चतुर्दश च त्रयोदश च द्वादश च पद च
पञ्च च चत्वारि च त्रीणि चेति द्व्यंशस्तेरधिकं शनं ‘ तिदिय-
सय ’ इत्यत्राकारलोपो विभक्तिलोपश्च प्राकृतत्वात्, कमराः-क-
म्रेण सत्तायां भवति, कथमित्याह— ‘ नपुस्त्रि ’ इत्यादि न-
पुं च-नपुंसकवेदः स्त्री च-स्त्रीवेदः हास्यपदं च-हास्य-
रत्यरतिशोकमयजुगुप्साकथं पुमोश्च पुंवेदः नपुंस्त्रीहास्यप-
दकपुमांसः कोषश्च-कोपः मद्ध्य-मदो मागोऽहङ्कार इ-
ति पर्यायाः, माया च-निर्द्वातः कौधमदमायास्तुयोः-चतु-
र्थाः संज्ञकनाः कौधमदमायाः, तुर्यकौधमदमायाः नपुंस्त्रीहा-
स्यपदपुमांश्च तुर्यकौधमदमायाश्च नपुंस्त्रीहास्यपदपुनुर्य-
कौधमदमायास्तासां क्षयो नपुंस्त्रीहास्यपदपुनुर्यकौधमदमा-
याक्षयः ‘ मायाखसो ’ इत्यत्र इल्लवं ‘ दीर्घस्त्री मिथोवृत्ती ’
॥ २९ ॥ इत्येते प्राकृतसूत्रेणैति गाथाकारार्थः। भावार्थस्त्वयम्-
अनिबुत्तिबादरस्य द्वितीय भागे द्वितीयद्वितीयकषायाएकक्षये
चतुर्दशाधिकं शनं चतुर्थभागे नपुंसकवेदक्षये त्रयोद-
शाधिकं शनं, पञ्चमे भागे स्त्रीवेदक्षये द्वादशाधिकं शनं,
षष्ठे भागे हास्यपदक्षये कषयधिकं शनं, सप्तमे भागे पुंवेद-
क्षये पञ्चाधिकं शनम्, अष्टमे भागे संज्वलनकोषक्षये चतुरधिकं
शनं, नवमे भागे संज्वलनमानक्षये इयाधिकं शनं, संज्वलनमा-
याक्षयं तु द्व्यधिकं शनं सत्तायां भवति, तत्र सूत्रमसंपर्यायं ।

तथा बाह—

सुदुमि दुसयलोहं तो, वीणदुचरिमेगसो दुनिद्वखसो ।

नवनवश्चरमसम, चउदंसखनाखिर्गन्धंतो ॥ ३० ॥

‘ सुदुमि ’ ति-सूत्रमसंपर्यायं द्विशतं द्वाभ्यामधिकं शनं
सत्तायां भवति, तत्र च लोभान्तःसंज्वलनलोभस्य क्ष-
यस्ततः ‘ वीणदुचरिमेगसः ’ ति-वीणमोहद्विचरमसमये
एकशतमेकाधिकं शनं सत्तायां, तत्र च ‘ दुनिद्वखसो ’ ति-
निद्राप्रत्यक्षलोभयोः क्षयो भवति, ततो नवनवतिष्ठरमसमये
वीणमोहपुष्पलान्त्येति शेषः, तत्र चत्वारि च तानि द्यौ-
नानि च चतुर्दशानि चत्वारचत्वारिधिवेलदूर्ध्वानवरणाख्या-
नि क्षानानि-क्षानावरणानि मतिधुताश्विभनः पर्यायवेवलक्ष-
नावरणलक्षणानि पञ्च विज्ञानि-ज्ञानलाभयोगोपयोगवीर्य-
विग्रकपाणि पञ्च तेषामन्तो भवति ततः ।

पञ्चासीह सज्जोमी अजो-मिदुचरिमे देवखगदगंधदुगं ।

फासिदुचरिसतधु-बंधखसंघायपथानिमिषं ॥ ३१ ॥

पञ्चाशीतिः सयोगिकवलिनि सत्तायां भवति, ततः
‘ अजोमिदुचरिमे ’ ति-अयोगिकवलिनि द्विचर-
मसमये इत्येतासां द्विसप्ततिप्रकृतीनां क्षयो भवति, ता
एवाह— ‘ देवखगदगंधदुगं ’ ति-त्रिकशब्दस्य प्रत्ये-
कं योगात् देवादि-देवगतितदेवात्तुपुर्वीकाम् कमतित्रिकं-
द्युभविद्यायोगलक्ष्यभविद्यायोगतिकप गन्धत्रिकं सुरभिगन्धा-
सुरभिगन्धाक्यं ‘ फासिदु ’ ति-स्पर्शद्विकं-गुरुलक्ष्युत्तु-
रशीतगर्भद्विकं गुरुलक्ष्यम् ‘ वचरसतधुबंधखसंघायपथ-
’ ति-पञ्चकशब्दस्य प्रत्येकं संवन्धात् बन्धपञ्चकं-कृष्णमी-
ललोहितहारिद्रयुक्ताक्यम्, रसपञ्चकं-तिर्रक्तद्रुकषायाम्ल-
अमुरकपम्, तनुपञ्चकम्-प्रोदारिकवैकिपाहारकतेजसका-
मैलतनुलक्षणम्; एवं तनुनाम्ना गन्धनपञ्चकम्, संघातनप-
ञ्चकं च वाच्यम् ‘ निमिष ’ ति-निर्माणमिति ।

संघयखअधिरसंठा-बाह्वक अगुरुल्लु चउ अपजंजं ।

सायं व असायं वा, परिचुवंगतिगसुसरनिषं ॥ ३२ ॥

षट्शब्दस्य प्रत्येकं योगात् संहननपदं वज्रपभनाराच-
क्षुपभनाराचनाराचाखेनाराचकलिकासेवाचसेहननाक्यम्,
अश्विरपट्टमस्त्रिपाद्युपतुर्गंतुः सत्तामादोपायशः कीर्तिकं, सं-
स्थानपदं-समचतुरक्षमप्रोषपरिमण्डलसादिवामनकुञ्ज-
हृदसंस्थानाक्यम्, अगुरुल्लुचउ अपजंजं अगुरुल्लुपघातपरा-
घातोच्छ्वासाक्यम्पर्याप्तं सातं वा असातं वा एकतरवद्वितीयं
यत्तुदयावच्छं ‘ परिचुवंगतिग ’ ति-त्रिकशब्दस्य प्रत्येकं
संवन्धात् प्रत्येकत्रिकं-मल्लकविपाद्युभाक्यम् उपाङ्गत्रिकम्-
प्रोदारिकवैकिपाहारकाङ्गापाङ्गरूपं सुस्वरम्, ‘ निषं ’ ति-
निर्वोचप्रमिति ।

विशयखिखसो य चरिमे, तेरसमणुष तसतिगजसाजं ।

सुभगजिणुषपणिदिय, सायासाएगयरेखेओ ॥ ३३ ॥

इत्येतासां द्विसप्ततिप्रकृतीनामयोगिकवलिद्विचरमसमये
सत्तामाश्लिष्य क्षयो भवति, ततः पूर्वोक्तपञ्चाशीतेरिमा
द्विसप्ततिप्रकृतयोऽपनीयन्ते, शेषास्त्रयोदश प्रकृतयोऽयोगि-
चरमसमये क्षीयन्ते । तथा बाह— ‘ विशयखिखो ’ ति-
स्पर्धम् । चः पुनरर्थे, व्यवहितसंवन्धश्च, चरमसमये पुनर-
योगिकवलिनिखयोदशप्रकृतीनां क्षयो भवति, ‘ मणुषतस-
तिग ’ ति-त्रिकशब्दस्य प्रत्येकं योगात् मनुजार्जकं-मनु-
जगतिमनुजपुर्वीकमनुजाऽऽयुल्लेखम्, त्रसत्रिकं त्रसवार-
पर्याप्ताऽऽक्यम् ॥ जसादजंति ’ यशःकीर्तिनाम आदेय-

नाम 'सुभगजिह्व' चि-सुभगनाम जिननाम उच्चै-
र्गौत्रम् 'परिदि' चि-पञ्चिन्द्रयजातिः सत्ताऽसत्तायो-
रेकतरं तस्य छेदः सत्तामाधित्वं स्य इति ।

अथैव मतान्तरमाह—

नर अणुपुष्पि विद्या वा, वास चरिमसमयमि जो खविं।
पतो सिद्धि देवि-द्वन्द्वियं नमह तं वीरं ॥ ३४ ॥

नराजुर्षी चिना-मनुष्यानुपूर्वीमन्त्रेण वाशब्दे यता-
न्तरस्त्वचः, द्वाद्शप्रकृतिरयोगिकवलिचरमसमये यः
क्षपयित्वा सिद्धिं प्राप्तस्त्वं वीरं नमनेति संत-
द्वः । अयमत्राभिप्रायः-मनुजऽनुपूर्व्या अयोगिहचरसमये
सत्ताव्यवच्छेद उद्घोषाभावात् । उद्घोषवर्तीनां हि द्वाद्शानां
स्तिष्ठकसंक्रमाभावात्प्राप्तुमेष नैलकं चरमसमयेऽपि
रूपयेते इति युक्तस्मान्नां चरमसमये क्षयः । आनुपूर्वी-
नाम्नां तु चतुर्णामपि क्षेत्रविषयिकाद्वाङ्मन्त्रालगताव-
बोधयन्तं भवस्थस्य नास्ति तदुद्घोषस्तदुद्घोषाभावात्-
योगिहचरसमये मनुजानुपूर्व्या अपि सत्ताव्यवच्छेदः ।
तस्मिन् योगिकवलिना चरमसमये चित्तसन्निप्रकृ-
तीनां चरमसमये (च) द्वाद्शानां स्य इति । ततो यो
भगवान् मातापित्रोर्विद्वन्तयोः संपूर्णजिप्रनिज्ञो भक्तिं संभार-
काजिह्वुरोचिष्णुलोकान्तिकभिक्षुसंज्ञजन्मभिः पुण्यमाण-
यकेरिव "सर्वजगज्जीवविधेयं, भयवै नित्ये एवंचित् ।" इ-
त्यादिबोधाभिनिर्वेदिते निष्कर्मसमये संपरसरे यावन्निरन्-
रं स्मृत्वाभीकरधारसारैः प्राचुर्यधाराधर इवामुद्रा-
दिद्रुसंतापप्रसरमधनीमत्तद्विषयोपशमस्य परस्परमहमह-
मिकया समायातसुरासुरनरगनायकनिकैर्यैः-जीवन-
न्त्र-स्त्रियचरवृत्तेभ्योऽपि चरमसमये स्यान्नामः संप्राप्य-
ज्ञातव्यवश्यं प्रतिप्रश्नरिवचचारित्रभारः साधिकां द्वा-
दशसंवत्सरीं यावत्परीषद्दोषसंग्रहं संसर्गमुपमधिसिद्धं प-
रमसितध्यानाकुण्डकुटाराया सकलधनधातिचनखण्डन-
मखण्डमाधाय निर्मलायकलकलबलावलोकितनिखिललो-
कालोकाः श्रीगीतमप्रभृतिमुनिपुङ्गवानां तत्त्वमुपदिश्य सं-
सारसरितः सुखं-सुखं समुत्तरणाय भव्यज्जनानां धर्मे-
तीर्थमुपदर्शययोगिकवलिचरमसमये त्रयोदशप्रकृतीर्द्वा-
दशप्रकृतीषु क्षपयित्वा सिद्धिं परमानन्दरूपां प्राप्तस्त्वं न-
म-प्रणम्यत धीरं-धीवर्द्धमानस्वामिनम् । किं विशिष्टं ? दे-
वैन्द्रवन्दितम्-देवानां भवनपतिव्यन्तरयोऽतिक्षयैमानिकाना-
माभिम्नाः स्वाभिनां देवेन्द्राः तैर्विन्तुः शशधरकरजि-
करविमलतरुगुणगोपकीर्त्तनं स्तुतुः, शिरसा च प्र-
णयः, 'बहुद' स्तुत्यभिवादनयोरिति वचनात् । यद्वा-पदै-
कादेशे पदसमुदायोपचारात् देवैन्द्र-देवैन्द्रस्त्रिया आ-
चार्येण श्रीमज्जगज्जन्तुचरगणसरसीरुहचञ्चरीकेण व-
न्मिन्तः सकलकर्मफलक्षणाधिधाराशुशुलसंकीर्तनं स्तुतुः
कायेन च प्रणत इति, नमनेति प्रेरणायां पञ्चस्यन्तं,
क्रियापदम्, तच्च आनुषां कथाज्जन्ताभोगयतः प्रमा-
दसंभवोऽप्याचारेण नोद्विजितव्यम्, किं तु-सुदु-मधुर-
हं चोभाः शिलाविषयः आनुषां मनांसि प्रकल्पय यथा-
हं सार्गाग्रमुत्सारपदं देव्यति आपनार्थम् । कर्म-२ क-
र्म-१ । (प्रवाभ्यवसत्ता 'संतकम्' शब्देऽस्मिन्नेव भागे ३३७
पृष्ठे वर्णितम् ।) ('कर्म' शब्दे तृतीयभागे ३२६ पृष्ठे

वर्णोद्घोषसाधनानां संश्लेष उक्तः । तत्रैव सत्तास्थानां
कालानाम् ।) (गुणस्थानकेषु सत्तोद्घोषयोजना 'गुणद्वा-
ण' शब्दे तृतीयभागे ३२३ पृष्ठे उक्ता ।)

सर्वोत्तमं प्रकृतीनां सत्तामाधित्वं भूयस्कारादिसत्ता-
स्थानानि—

भूयस्यपरा इमिचउ-वीसं जषोह केवली छउमं ।

अजषो य केवलितं, तित्ययिरियराव अषोअं ॥ १६ ॥

व्याख्या-भूयस्काराः-भूयस्कारोद्घोष एकविंशतिः, अल्पत-
रोद्घोषास्तुविंशतिः, नोक्तसंख्यातो ह्यनामेकऽप्यधिकाः, कुत
इत्याह—यद्यस्मात्कारणाच्च केवली छुष-छुषोद्घोषायाति,
नाऽप्येतोऽत्रितोऽविरतसम्यगदृष्टिः केवलितं केवलितव-
निबन्धनेभूयस्थानेषु याति, नाप्यनीधेकरातीर्थकाराभ्यां
मन्योऽन्यस्योद्घोषेण गच्छतः, तत उक्तसंख्याका एव भूयस्का-
राऽह्यनरोद्घोषाः । इयमत्र भावना—न केवली छुषांस्तोद्घोष-
याति, न चाप्यनीधेकरातीर्थकारोद्घोषः । उपलक्षणमेतत्, तेन
नाप्ययोगी सयोगिकवस्तुद्वयम् । तत एकदशद्वादशत्रयोविंश-
तिचतुर्विंशतिचतुर्ध्वारिश्चक्षुस्तानि पञ्च उद्घोषस्थानानि भू-
यस्कारतया च प्राप्यन्ते इत्येकविंशतिरव भूयस्कारोद्घोष-
या अविरतसम्यगदृष्टिर्मिथ्यादृष्टिर्वा न केवल्युद्घोषस्थानमधिरो-
हति, ततश्चतुर्विंशतक्षुस्तानिऽह्यनरोद्घोषं न लभ्यते । आह-चतु-
र्विंशतुद्घोषः स्वाभाव्यस्य नीधेकतः केवलितो भवति, ततो यदा
तीर्थकरः केवलित्यमासायति, तदा चतुर्ध्वारिश्चक्षुर्दानीना-
मन्यतमस्मादुद्घोषस्थानाच्चतुर्विंशतुद्घोषस्थानं संक्रामतीति
भवति चतुर्विंशतुद्घोषोऽह्यनरः न वेतदसमीचीनं, सर्वथा
वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात् । केवलितं हि नाम सर्वोऽपि समा-
सायति ग्रहस्थानकक्रमेण, नाप्यथाः तत्र क्षीणमहेशुशु-
स्थानकं त्रयस्त्रिंशत्प्रत्ययसममेवोद्घोषस्थानं, न शेषं त्रय-
स्त्रिंशत्प्रकृतयश्चेमाः—मनुष्यगतिः पञ्चिन्द्रयजातिस्त्रिसनाम
बाधनाम पयोतकनाम सुभगनाम आद्यं यशःकीर्त्तिसौज-
सकामेयं स्थिरस्थिरं शुभाशुभं वर्णादिचतुष्टयमगुलकुणि-
र्माणमोर्दारकद्रिकं प्रत्येकनाम उपघातनाम अन्वतरिहिहा-
योगतिः पराघातनाम सुखदुःखरयोरन्यतरत् उच्छ्वान-
नाम संस्थानपदकान्यतममेकं संस्थानं वज्रगमनाराचसंज्ञनं
सानासनान्यतरवेदनीयं मनुष्यायुर्धर्मोर्गतिमिति । ततः के-
वलक्षानात्पतो सयोगिकवलिशुशुलसंक्रामः प्रातः । तत्तत्कर्मना-
मकेण उद्घोषतश्चतुर्विंशतक्षुस्तानि भूयस्कारतरेष्व
प्राप्यत, नाल्पतरया यदपि वैकोनपरिष्कृष्टमुद्घोषस्थानं, त-
स्यापि नादपतरवसंभवः, ततोऽप्यस्य महत उद्घोषस्थानस्या-
ऽसंभवात् । यदि हि तदाऽपि महदुद्घोषमुद्घोषस्थानं भवेत्,
ततस्तस्यापि संक्रामनी तदह्यनरं भवेत्, न च तदस्ति,
इत्याच्चतुर्विंशदकानपरिष्कृती द्वाभुदयावदस्ती न भवतः ।
इति चतुर्विंशतिरवतरतः । तदेवमुक्ताः सामान्यतः सर्वोत्तर-
प्रकृतीनामुद्घोषस्थानेषु भूयस्कारादयः । संप्रति प्रत्येकं ज्ञाना-
वरणीयाद्युत्तरप्रकृतीनां सामान्यतः सर्वोत्तरप्रकृतीनां च
सत्तास्थानेषु वर्तव्याः । तत्र प्रत्येकं ज्ञानावरणीयाद्युत्तर-
प्रकृतीनां स्वयमेव ज्ञातव्याः, ते वैध-ज्ञानावरणीयस्थानत्वा-
यस्य च प्रत्येकं पञ्चपञ्चप्रकृत्यात्मकमेकं सत्तास्थानम् । अत्र
द्वितीयं महदुद्घोषं वा सत्तास्थानं न समस्तीति भूयस्कारा-
वपत्रवसंभवः, नाप्यवच्छेदपसकमेतज्ज्ञानावरणीयस्थानत्वा-

यस्य च प्रत्येकं सर्वस्वस्रोत्तरप्रकृतिसत्ताव्यवच्छेदे भूयः सत्तासंभवाऽऽभावात् । वेदनीयस्य द्वे सत्तास्थाने, तद्यथा—द्वे एका च । तत्र द्वे अयोग्यवस्थया द्विचरमसमं यावत्, एका चरमसमं, अत्र न भूयस्कारसत्कर्मा, एकप्रकृत्यात्मकसत्तास्थानाद् द्विप्रकृत्यात्मकसत्तास्थाने संक्रमाऽऽभावात् । एकमन्तरं, तत्कैमप्रकृत्यात्मकम् । एकं द्विप्रकृत्यात्मकमवस्थितम्, एकप्रकृत्यात्मकस्य समयमात्रावस्थायितया अवस्थितत्वाभ्रंभात् । गोत्रायुषोर्द्वे द्वे सत्तास्थाने, तद्यथा—द्वे एका च । तत्र यावत् द्वे अपि गोत्रप्रकृत्यौ सत्यौ तावद् द्वे, यदा पुनस्तेजोवायुभगतेनौ वैगौत्रमुद्भूतौ भवति, नौ वैगौत्रं वा अयोग्यवस्थया द्विचरमसमं कीर्णं, तदा एका । आयुषोऽपि यावत्तथापि परम्भावयुष्येणाति तावदेका प्रकृतिः सती, परम्भावयुष्येण च द्वे तत्र गोत्रस्यैकं द्विप्रकृत्यात्मकं भूयस्कारसत्कर्म, तत्र यद्वैगौत्रमुद्भूतस्य नौ वैगौत्रिकसत्कर्मा सन् भूय उच्चैर्गोत्रमवधानानि तदा समवसेयम् एकमेकप्रकृत्यात्मकमन्तरं, तत्र चांशैर्गोत्रं सत्कर्मा, तदुभयत्रापि न विद्यते, उभयोर्नपि सर्वस्वस्रोत्तरप्रकृतियवच्छेदे भूयः सत्ताया अयोगात्, दशानारणीयस्य ऋषीणः सत्कर्मस्थानानि, तद्यथा—नव पदं चतस्रः, तत्र क्षणिकभ्रंशमधिकृत्याऽनिवृत्तिबादरसंपराद्धायाः संख्यान्व भागान् यावदुपशमभ्रंशमधिकृत्याऽपराप्तमोहयुः स्थानकं यावत् नव, क्षणिकभ्रंशानिवृत्तिबादरसंपराद्धायाः संख्येयस्यां भागभ्यः परत आरभ्य ऋणमोहयुः स्थानकस्य द्विचरमसमं यावत् पदं । चरमसमं चतस्रः, अत्र द्वे अल्पतरे, तद्यथा—पदं चतस्रः, द्वे अर्वाचितसत्कर्मणी, तद्यथा—नव पदं, चतुःप्रकृत्यात्मकं तृतीयं सत्तास्थानम् एकसामाधिक्यमिति न तस्याऽवस्थितत्वं संभवः भूयस्कारस्यवच्छेदं चात्र न समस्ति, द्वित्रादिप्रकृतिसत्ताव्यवच्छेदे सर्वस्वसत्ताप्रकृतिसत्ताव्यवच्छेदं वा भूयः सत्तासंभवाऽऽभावात् । माननीयस्य पञ्चदश सत्तास्थानानि, तद्यथा—अष्टाविंशतिः सप्तविंशतिः षड्विंशतिः चतुर्विंशतिः त्रयोविंशतिः द्वौ विंशतिर्येकविंशतिश्चोदश द्वादश एकादश पञ्च चतस्रस्त्रिंशो द्वे एका च । तत्र सप्तप्रकृतिसमुदायोऽष्टाविंशतिः । माननीयस्य पञ्चदश सत्तास्थानानि, तद्यथा—अष्टाविंशतिः सप्तविंशतिः षड्विंशतिः चतुर्विंशतिः त्रयोविंशतिः, ततो मिथ्यास्व कीर्णं त्रयोविंशतिः, ततः सम्यक्स्व कीर्णं द्वाविंशतिः, सम्यक्स्व कीर्णे एकविंशतिः, ततोऽष्टसु कर्षाणु कीर्णेषु त्रयोदश, ततो नपुंसकवेदे कीर्णे द्वादश, ततोऽपि स्त्रीवेदे कीर्णे एकादश, ततः पदसु नोक्त्यायुषु कीर्णेषु पञ्च, ततः पुंस्वरूपे कीर्णे चतस्रः, ततः

संख्यलनकोषे कीर्णे तिस्रः, ततः संख्यलनमाने कीर्णे द्वे, संख्यलनमायायामपि कीर्णायामेका । अत्र पञ्चदश अवस्थितसत्कर्माणि सर्वेष्वपि, सत्तास्थानेषु जगन्मयोऽप्यन्तर्मुद्गं यावदवस्थानसंभवात्, चतुर्दश अल्पतराणि, तानि द्वादशविंशतिवर्जानि शेषाणि सर्वेष्वपि प्रप्टव्यानि, एकं भूयस्कारसत्कर्म, ततोऽष्टाविंशतिलक्षणमवसेयम् । तथाहि—चतुर्विंशतिसत्तास्थानात् षड्विंशतिसत्तास्थानाद्वा गच्छत्पष्टाविंशतिकपे सत्तास्थानं, शेषाणि तु सत्तास्थानानि भूयस्कारतया न प्राप्यन्ते; अनन्तानुबन्धिसम्प्रकृत्यसम्प्रतिगम्यावस्थतिरेकेण्यस्याः प्रकृतेः सत्ताव्यवच्छेदं भूयः सत्ताया अशंभवात्, अत्र ह्यसं सप्तमि, मोहनीयस्य सर्वोत्तरप्रकृतियवच्छेदे पुनः सत्ताया असंभवात् । नाम्ना द्वादश सत्कर्मस्थानानि, तद्यथा—त्रिनवतिद्विनवतिरेकोनवतिरष्टादशतिर्यष्टीतिरेकोनाऽष्टीतिः षड्सप्ततिः पञ्चसप्ततिः षड्विंशतिरष्टसप्ततिर्यष्टीतिः च । तत्र सर्वेष्वपि तिसमुदायास्त्रिनवतिः, सैव तीर्थकररहिता द्विनवतिः, त्रिनवतिरेवाहारकाहारकाज्ञापाज्ञाहारकवन्धनाहारकसंघातकपाहारकचतुष्टयरहिता एकोनवतिः, द्विनवतिराहारकचतुष्टयरहिता षड्वाष्टीतिः । इदमेकं प्रथमसं सत्तास्थानचतुष्टयम्, अत्र ह्यत्र नामत्रयोदशके स्यभुपगते क्रमेण द्वितीयं सत्तास्थानचतुष्टयं भवति, तद्यथा—अष्टीतिरेकोनाऽष्टीतिः षड्सप्ततिः पञ्चसप्ततिश्च । इदं द्वितीयसं सत्तास्थानचतुष्टयं, प्रथमसत्तास्थानचतुष्टयसत्ताचतुर्थाष्टीतिरिलक्षणसत्तास्थानात् देवद्विकं नरद्विकं वा उद्भूतं षड्वाष्टीतिः, ततोऽपि देवद्विकसहितं नरद्विकसहितं वा वैक्रियचतुष्टये उद्भूतं अष्टीतिः, ततोऽपि मनुष्यद्विकं उद्भूतं अष्टसप्ततिः । एतानि च त्रैर्णपि सत्तास्थानानि त्रिनवप्रत्ययुः अत्र प्रसंज्ञानि व्यवहियन्ते, नवप्रकृत्यात्मकं तीर्थकृतः, अतीर्थकृतस्त्वैकप्रकृत्यात्मकयोग्यवस्थाचरमसमं सुप्रतीतम् । इहाष्टीतिर्लक्षणं सत्तास्थानं द्विधा लभ्यते, तथापि संख्यातस्तुल्यमित्येकमेव गण्यते, ततो द्वादश सत्तास्थानानि भवन्ति । अत्र दश अवस्थितसत्कर्माणि, नवाष्टसत्तास्थानयोरंकसामयिकतयाऽवस्थितत्वाऽसंभवात्, दश अल्पतरस्थानानि, तद्यथा—प्रथमसत्तास्थानचतुष्टयाद् द्वितीयसत्तास्थानचतुष्टयगमनेन चत्वारि, द्वितीयसत्तास्थानचतुष्टयाश्चत्तयगमनेन द्वे, प्रथमसत्तास्थानचतुष्टयसत्कचतुष्टयस्थानाग्रथमां, भूयस्कारसत्तास्थानगमने । ततोऽपि तृतीया भूयस्कारस्थानगमने द्वे त्रिनवतिद्विनवतिभ्यामाहारकयोऽप्युद्भूतं एकोनवत्यष्टाष्टीतिरसंक्रान्ती द्वे, एवं सर्वेष्वप्यथा दशाल्पतरसत्तास्थानानि भवन्ति, भूयस्कारसत्तास्थानानि च तद्यथा—भूयां मनुष्यद्विकवन्धनेनाष्टासप्ततरेष्टीती गमने, ततोऽपि नरद्विकं देवद्विकं वा वैक्रियचतुष्टयसहितं भूयोऽपि षड्यमानं षड्वाष्टीतिः, ततोऽपि तीर्थकरनामवन्धे एकोनवत्यां गमनमिति चत्वारि, अष्टाष्टीतिरेवाहारकचतुष्टयवन्धनेन द्विनवती गमने, ततोऽपि तीर्थकरनामवन्धे त्रिनवती, एवं सर्वेष्वप्यथा दश सत्तास्थानादवस्थिसन् प्रभूते सत्तास्थानगमनसंभवः, तेन षड्वे भूयस्कारसत्कर्माणि, यस्त्ववच्छेदं सत्तास्थानं तद्विह न भवति, नाम्नः सर्वोत्तरप्रकृतिसत्ताव्यव-

तद्यथा-पञ्चविंशत्युत्तरं शतं, षड्विंशत्युत्तरं शतम्, एकोन-
विंशतं शतं, त्रिंशं शतम्, (१२५ । १२६ । १२६ । १३० ।)
ततोऽपि तस्मिन्नेव शुश्रूषात्मकं अग्रत्याख्यानावरणरूपकथा-
यादृक्प्रक्षेपऽस्मिन् चत्वारि सत्तास्थानानि, तद्यथा-त्रय-
विंशतं शतं, चतुर्विंशतं शतं, सप्तत्रिंशतं शतम्, अष्टात्रिंशतं श-
तम्, (१३३ । १३४ । १३७ । १३८) तथा यानि पूर्ववत्कीण-
मोहसत्तात्मिण्यवस्थितिः सप्तवतिः शतमेकोत्तरं शतमिति च-
त्वारि सत्तास्थानानि प्रतिपादयति, तेषु मोहनीयद्वाविंश-
तिस्थानादित्रिकनामत्रयोदशकप्रक्षेपादिमानि चत्वारि सत्ता-
स्थानानि भवन्ति, तद्यथा-चतुर्विंशतं शतं, पञ्चत्रिंशतं शतम्,
अष्टात्रिंशतं शतम्, एकोनचत्वारिंशतं शतम्, (१३४ । १३५ ।
१३८ । १३९) तेष्वेव क्षीयकथायस्मत्केषु षड्व्यवस्थितिषु चतुर्षु
सत्तास्थानेषु मोहनीयत्रयोविंशतिनामत्रयोदशकस्थानादि-
त्रिकप्रक्षेपऽस्मिन् चत्वारि सत्तास्थानानि, तद्यथा-पञ्चत्रिंश-
तं शतं, षड्विंशतं शतम्, एकोनचत्वारिंशतं शतं, चत्वारिंशतं शतम्
(१३५ । १३६ । १३६ । १४० ।) तेष्वेव षण्णव्यवस्थादिषु मो-
हनीयचतुर्विंशतिस्थानादित्रिकनामत्रयोदशकस्थानादिमानि-
चत्वारि सत्तास्थानानि, तद्यथा-षड्विंशतं शतं, सप्तत्रिंश-
तं शतं, चत्वारिंशतं शतम्, एकचत्वारिंशतं शतम्, (१३६ । १३७ ।
१४० । १४१) तेष्वेव षण्णव्यवस्थादिषु मोहनीयषड्विंशति-
स्थानादित्रिकनामत्रयोदशकप्रक्षेपादिमानि चत्वारि सत्ता-
स्थानानि, तद्यथा-अष्टात्रिंशतं शतम्, एकोनचत्वारिंशतं शतं,
द्विचत्वारिंशतं शतं, त्रिचत्वारिंशतं शतम्, (१३८ । १३९ । १४२ ।
१४३) तेष्वेव षण्णव्यवस्थादिषु मोहनीयसप्तविंशतिनामत्रयो-
दशकस्थानादित्रिकप्रक्षेपऽस्मिन् चत्वारि सत्तास्थानानि, त-
द्यथा-एकोनचत्वारिंशतं शतं, चत्वारिंशतं शतं, त्रिचत्वारिंश-
तं शतं, चतुश्चत्वारिंशतं शतम्, (१३९ । १४० । १४३ । १४४)
तेष्वेव षण्णव्यवस्थादिषु मोहनीयाष्टाविंशतिनामत्रयोदशक-
स्थानादित्रिकप्रक्षेपऽस्मिन् चत्वारि सत्तास्थानानि, तद्यथा-
चत्वारिंशतं शतम्, एकचत्वारिंशतं शतं, चतुश्चत्वारिंशतं शतं,
पञ्चचत्वारिंशतं शतम्, (१४० । १४१ । १४४ । १४५) अस्मिन्
च मोहनीयद्वाविंशत्यादिप्रक्षेपसंभवीनि चतुर्विंशतशतादीनि,
पञ्चचत्वारिंशतपर्यन्तानि सत्तास्थानाभ्यधितस्तस्यगृह्यत्वा
दीनामप्रमाणात्तानामवसेयानि, यथानन्तरमुक्तं पञ्चचत्वारिं-
शतशतकेषु सत्तास्थानं, तदेव परप्रभायुर्बन्धे षडचत्वारिं-
शतशतकेषु सत्तास्थानं भवति, तथा यथा जनेतेस्तेजावायु-
भवं वर्णनामस्य नाम्नोऽसप्ततितरेकमेव च नीचैर्गोत्रलक्षणं
गोत्रं सत्, तदा तस्य ज्ञानावरणपञ्चकं दर्शनावरणनवकं च-
दनीयद्विकं मोहनीयषड्विंशतिरन्तरावपञ्चकं त्रिंशगायुर्ना-
म्नोऽसप्ततितर्नौगोत्रमिति सप्तविंशतं शतं सत्तास्थानं त-
देव परप्रभवतिर्नौगायुर्बन्धे अष्टाविंशत्यधिकं शतं, तथा वन-
स्पतिकयिकेषु यदा स्थितिसुषार्वेवद्विकनरकद्विकवैक्य-
चतुष्टयकपासु अष्टासु प्रकृतिषु क्षीयासु नाम्नोऽशीतिप्र-
कृतयः सत्तायां लभ्यन्ते, तदा नाम्नोऽशीतिर्द्वे दर्शनीय, द्वे
गोत्रे, अनुभूयमानं त्रिंशगायुर्ज्ञानावरणपञ्चकं, दर्शनावरण-
नवकं, मोहनीयषड्विंशतिः, आस्तारावपञ्चकं, इति त्रिंशुत्त-
रशतात्मकं सत्तास्थानं, तदेव परप्रभायुर्बन्धे, एकविंशतशता-
त्मकं सत्तास्थानम्-तदेवं सत्तास्थानेषु परिभाष्यमानेषु द्वा-
विंशत्युत्तरशतात्मकं सत्तास्थानं नाऽवाप्यते, इति सूत्रकृता

तद्वर्जनमकारि । इह यद्यपि सप्तनवत्यादीनि सत्तास्थाना-
भ्युद्गमकरिण्य तत्तत्प्रकृतिप्रक्षेपादन्यथानेकथा प्राप्यन्ते, त-
द्यापि संख्यातस्तानि तुल्यानीत्येकान्येव विवक्ष्यन्ते, ततोऽ
ष्टचत्वारिंशदेव सत्तास्थानानि, नाधिकानि । अत्राऽवश्य-
सत्कर्म न विद्यते, सर्वप्रकृतिसत्ताव्यवच्छेदं भूयः सत्तासं-
भवाऽभावात्, अवस्थितानि चतुश्चत्वारिंशतं, एकादश-
द्वादशचतुर्नवतिपञ्चनवतिरुपायां चतुर्णां सत्तास्थानाना-
मेकसामायिकतया अवस्थितत्वाऽयोगात्, सप्तचत्वारिं-
शदल्पतराणि, सप्तदश भूयस्काराणि, यतस्तानि सप्तविं-
शतिशतादारभ्य परत एव प्राप्यन्ते, नाबाहुं, परतोऽपि
यत् त्रयविंशतशतात्मकं सत्तास्थानं तदपि भूयस्कारतया
न लभ्यते, कस्मादिति चेदुच्यते-इह सप्तविंशतिशताद-
र्वाहं यानि स्थानानि, यद्वत् त्रयविंशतुत्तरशतात्मकं
तानि क्षपकभेदाविव प्राप्यन्ते, न च क्षपकभेदः प्रतिपातः,
तत्तत्तेषां स्थानानां भूयस्कारत्वेनाऽसंप्राप्तः सप्तदशैव भूय-
स्काराणि ॥ २० ॥ २१ ॥ २० सं ५ द्वार १ प्रक० ।

सत्तागण्य-सत्तागतिक-पुं० । सप्तदश एव-अगदजयोनिभ्यः
आगतिः-उत्पत्तिर्नैवां तं सत्तागतयः । सप्तस्थानेषु उद्भूतसमा-
नेषु, १५०७ डा० ३ उ० ।

सत्ताठांशै-सत्तास्थान-न० । सत्ताप्रकारे, कर्म० ६ कर्म० ।
(वन्मा०कृपल्ला आश्रित्य भङ्गाः 'कम्म' शब्दे दृतीयभोगे
३०६ पृष्ठ उदाहृताः ।)

सत्तासंदपर-सत्त्वानन्दपर-पुं० । असंप्रज्ञातसमाधौ, डा०
२० डा० ।

सत्ताशुबह-सप्तनवति-स्त्री० । सत्ताधिकार्या नवतिसंख्या-
याम्, सं ६६ सम० ।

सत्ताशुगह-सत्त्वानुगह-पुं० । जीवद् शयाम्, सत्त्वानुगहस्य
परम्परया मोक्षावाप्तनिबन्धनत्वात् । उक्तं च- 'सर्वहस्या-
पदेशन, यः सत्त्वानामनुग्रहम् । करोति शेषाहाणानां, स
प्राप्नोत्यचिरात् शिवम् ॥ १ ॥ " ज्यो० १ पाहु० ।

सत्ताभित्त-सत्तामात्र-न० । सत्तावमात्रं, पञ्चा० ४ वि०० ।

सत्तावस्था-सप्तपञ्चाशत्-स्त्री० । सत्ताधिकार्या पञ्चाशत्सं-
ख्यायाम्, सं ५७ सम० ।

सत्तावीसा-सप्तविंशति-स्त्री० । " शीघ्रहस्यो मिषोवृत्तौ " ॥
१ । ४ ॥ इति मध्याकरस्य शीघ्रः । सत्ताधिकविंशतिसं-
ख्यायाम्, प्रा० १ ज० ।

सत्तासुय-सत्तासुक-पुं० । उत्तरपूर्वस्यां शुद्धविद्विग्वान्ते, आ०
म० १ अ० । आ० चू० ।

सत्ति-शक्ति-स्त्री० । स्ववीर्योद्भासे, डा० २० डा० । साम-
र्थ्यं, आ० म० १ अ० । आ० चू० । " समर्थं नि वा
सत्तिं ति वा पम्ह्वा " आ० चू० १ अ० " सत्तिं नि साम-
र्थ्यं ति जे जोगस्त हवति पञ्जाया " । पं० सं० ५ द्वार ।
शक्तिर्द्विधा-धृति-सहननवेशात् । ह० १ उ० २ प्रक० । धर्मं,
स्था० ६ डा० ३ उ० ।

मुखपर्यायोः शक्ति-मात्रमोयोद्भवाऽऽदिमा ।

आस्तभकार्योपगत्वा-च्छक्तिः समुचितपरा ॥ ६ ॥

सर्वेषां द्रव्याणां निजनिजगुणपर्याययोः शक्तिमात्रम् ओ-
षोद्धवा-ओषशक्तिः, अदिमा-प्रथमभेदकया कथ्यते । पुनः
आसक्त-निकटं शीघ्रमात्रं वा यत्कार्यं तस्य योग्यत्वा-
त् व्यवहारयोग्यत्वात् समुचिता शक्तिरपरा द्वितीया समु-
चितशक्तिरुच्यते इति । (एतद्भूतद्रव्यशक्तिरुच्यन्तः 'ओसति'
शब्दे द्वितीयभागे १२६ वृद्ध गतः ।)

अथ द्रव्यशक्ति व्यवहारनिश्चयनयाभ्यां दृश्यप्राह—
कार्यभेदाच्छक्तिभेदो, व्यवहारेण दृश्यते ।

गुमनिश्चयनयादेक-मनेकैः कार्यकारणैः ॥६॥

एवम्-पूर्वोक्तप्रकारेण एकैकस्य कार्यस्य ओषशक्तिसमुचि-
तशक्तिकया शक्त्याऽनेकस्य एकद्रव्यस्य प्राप्यन्ते, ताः पुनर्व्य-
वहारनयेन व्यवहृताः सत्यः कार्यकारणभेदं सूचयन्ति । क-
थं व्यवहारमयो हि कार्यकारणभेदवैयर्थ्यमनुते निश्चयनयो हि
अनेककार्यकारणैर्गुणैः द्रव्यमेकमेव स्वशक्तिस्वभावमस्ति
इत्यवधारयति । कदापि इत्थं नावधार्यते तदा स्वभावभे-
दात् द्रव्यभेदोऽपि संपद्यते; तस्मात्तत्तद्देशकालादिकाणैस्त्रया
एकस्यानेककार्यकारणस्वभावमस्ती कुर्वतां न कांर्ष्य दाषपोषः,
कारणान्तरापेक्षाऽपि स्वभावान्तर्भूता एवास्ति, तेन त-
स्यापि वैकल्यं न जायते । तथा शुद्धनिश्चयमताङ्गीकारं तु
कार्यकारणकल्पनैव मिथ्या । यतः—'आदाव्यन्ते च यस्मात्ति
वर्त्तमानेति तत्तथे'ति वचनात् । कार्यकारणकल्पनाविरहितं
शुद्धमधिकतमचलितस्वरूपं द्रव्यमस्तीति ज्ञेयम् । द्रव्या० २
आद्या० । शब्दस्यार्थप्रतिपादनसामर्थ्ये, रत्ना० ४ पार० । सम्मो-
त्रिशूलकम् (प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।) प्रहरक्षिणोप, संथा० ।
जं० । प्रश्न० । श्री० । आद्या० । त्रिशूलविशिष्ट, सं० ।
आद्या० । सूत्र० । शक्त्याद्विषु प्रहरणेपु, सूत्र० १ श्रु० ५
अ० १ उ० । आत्मनः शक्तिरूपं कर्ममिति कचित्—
ये पुनरपरे प्रादुरात्मशक्तिरूपं कर्ममिति त एवं प्रष्टव्याः, सा
शक्तिरात्मनः स्वाभाविकी उताम्यसंपर्कसमुद्भवा । तत्र
यथाद्यः पक्षस्तदाभावप्रसङ्गः आत्मस्वरूपस्यैव तस्याः
शक्तिरपनेतुमशक्यत्वात् । अन्यथा निरुपाधिक्यात्मापुनप-
रंत्नामाक्यवस्तुधर्मस्वभावाङ्गोद्गोत्रानुपपन्नस्तदवस्थ एव ।
अथ द्वितीयः पक्षस्तथा च सति यस्यापाधेः संपर्कवशा-
दात्मशक्तिरात्मनो नास्तीति प्रश्नमणुरूपं समुपादि तदवा-
स्माकं पीडित्वमिति कर्ममिति न काचित् कतिः । आ० म० १ अ० ।

सतिकुमार-शक्तिकुमार-पुं० । सातवाहननृपपुत्र, ती० ३३ कल्प ।

सतिक्रय-सत्तेक-पुं० । आचाराङ्गस्य द्वितीयश्रुतस्कन्धस्य
द्वितीयबुद्धाङ्केऽप्ययनसत्तेक, "सत् सतिक्रयं" स्था० ७
डा० ३ उ० । आद्या० । महापरिष्ठाऽप्ययने ससाह-
शकास्तेभ्यः प्रत्येकं सत्तेकका निर्व्यूढाः । आद्या० २ श्रु० १
श्रु० ३ अ० १ उ० । प्रा० । तथा-सतिक्रयं ति-सत्त सत्तेककाः
अनुद्देशकतयैकसरत्येकैकका अध्ययनविशेषा आचाराङ्ग-
स्य द्वितीयश्रुतस्कन्धे द्वितीयबुद्धाङ्कास्तं च समुदायनः
सतति कृत्वा सत्तेकका अभिधीयन्ते । तेषामेकोऽपि सत्ते-
कक इति व्यपदिश्यते, तथैव नाममत्वात् एवं च त सतति ।
तत्र-प्रथमः स्थानसत्तेकका, द्वितीया नैवधिकासत्तेकः,
नैवधिका-स्वाध्यायभूमिः । द्वितीय उच्चारप्रश्न (अ वणविधि-
सत्तेकका, चतुर्थः शब्दसत्तेकका, पञ्चमो रूपसत्तेकका, षष्ठः प-

रिक्तियासत्तेककाः, सप्तमोऽप्योऽप्यक्रियासत्तेकक इति । पा० ।
पिण्डैषणाध्ययनाद्वार्य अथमप्रतिमाऽप्ययने याचयेतानि
सताध्ययनानि । प्रथमा ब्रूया सत्तेकका, द्वितीया
भावना, तृतीया विमुक्तिः, चतुर्थी आचारविकल्पः,
निशीथः सा पञ्चमीभूतेति । आद्या० २ श्रु० १ श्रु० १
उ० ।

सतितो-शक्तिस्त-अव्य० । शक्तिमात्रस्य यथाशक्तीत्यर्थे,
पञ्चा० ८ विष० ।

सत्तिम-शक्तिमत्-त्रि० । सामर्थ्ययुक्ते, स्था० ६ डा० ३ उ० ।

समर्थे, पञ्चविधकृततुलने, स्था० ८ डा० ३ उ० ।

सत्तिव-सात्त्विक-पुं० । सत्त्वप्रधाने, सारिक्का नाम यो मह-
त्यप्युच्ये गये नोपपाति, न च गरिष्ठोऽपि समापतित व्य-
सने विषादम् । व्य० ३ उ० । "सुसमन्था व समन्था, कीरति
अप्यसत्तिवा पुरिसा । दीर्घसंति स्वरादीन्, शारावसगाण त्स्-
रा ॥ १ ॥" सूत्र० १ श्रु० ४ अ० १ उ० ।

सत्तिवयण-सप्तपृष्ठी-पुं० । सप्तवृद्धे वृत्तविशेषे, जी० ३ प्रति०
४ अचि० । स्था० ।

सत्तु-सूक्त-पुं० । अष्टयवसोद्वे, ह० १ उ० २ प्रक० । आद्य० ।

श्रुतु-पुं० । अगोत्रजे वैरिस्त्रि, श्री० । "शत्रोरपि शृणा प्राप्ता,
दोषास्त्वज्या शुरोरपि" ति । उल० १ अ० । पा० । जं० ।
सत्पुंजय-सत्पुंजय-पुं० । विमलगिरी, ही० । तथा श्रीशत्रु-
ज्यस्यापि पञ्चपाण्डवैः समे साधूनां विशिनोकोदयः सिद्धा
इति, श्रीशत्रुजयमाहात्म्यादौ मंगलमस्ति, सा कांटाविशति-
रूप शतलक्षरूपा वति, अत्र शतलक्षका कांटावर्त्तयते न
तु विशिनोकेति बोध्यम् ॥ ही० ३ प्रका० ।

श्रीशत्रुजयतीर्थस्य माहात्म्यम्—

"देवः श्रीपुण्डरीकाक्ष्य-भृशुच्छिखरशेखरम् ।
अलंकरिष्णुः प्रासादः, धीनाभयः अभ्येऽस्तु यः ॥ १ ॥
श्रीशत्रुजयतीर्थस्य, माहात्म्यमस्तिमुक्तम् ।
केवली यदुवाच प्राक्, नारदस्य श्रुतः पुरः ॥ २ ॥
तद्वै लेशना वष्ये, स्वररस्मृतिदिवध ।
श्रोतुमर्हन्ति भव्यास्त-त्यापनाशनकाव्यया ॥ ३ ॥

गुनलम्—

शत्रुजय पुण्डरीक-स्तपोभूषणकोटियुक् ।
वैद्यो सिद्धस्ततः सोऽपि, पुण्डरीक इति स्मृतः ॥ ४ ॥
सिद्धस्य तीथेराजा, मरुदेवो भगीरथः ।
विमलाद्रिवाद्भुवली, सहस्रकमलस्तथा ॥ ५ ॥
तालध्वजः कदम्बध्वजः शतपत्रो नगाधिपरा ।
अष्टोत्तरशतं कूटः, सहस्रं यमकावयार्थम् ॥ ६ ॥
दङ्गा लोहित्यः कपर्दि-निवासः सिद्धिश्चक्षरः ।
शत्रुजयस्तथा मुक्ति-निलयः सिद्धिपर्वतः ॥ ७ ॥
पुण्डरीककोटि नाम-विधानामेकविंशतिः ।
गीयते तस्य तीर्थस्य, कृतास्तुरनराधिभिः ॥ ८ ॥

कलापकम्—

दङ्गावयः पञ्च कूटा-स्तत्र सति सदैवताः ।
रङ्गातीतरल्लज्जानि-यिषिधौषधिराजिताः ॥ ९ ॥

दङ्कः कदम्बो लोहित्य-स्तालध्वजकर्परीनी ।
पञ्चति ते कालवशात्, मिथ्याद्विमर्शदीरिताः ॥ १० ॥
अशीतियोजनाभ्याये, द्वितीयके तु सतिम् ।
पक्षि वृत्तये तुयं वा-ऽरके पञ्चाशत् तथा ॥ ११ ॥
पञ्चमे द्वावृशैतानि, सगरनी तथाभ्यन्ते ।
इत्याद्यैरसर्पिण्यां, विस्तरस्तस्य कीर्तितः ॥ १२ ॥

युग्मम्—

पञ्चाशत् योजनाभि, मूलऽस्य दश चोपरि ।
विस्तार उच्छ्वयस्वष्टौ, युगादीशे तपत्यभूत् ॥ १३ ॥
अस्मिन् वृषभसेनाया, असंख्याः समवासरन् ।
तीर्थाधिपराजाः सिद्धाब्धा-ऽर्ताते काले महर्षयः ॥ १४ ॥
धीपक्षनाभप्रमुखा, भाविना जिननायकाः ।
अस्मिन् समवसरारः, कीर्तिश्रावितचिपचाः ॥ १५ ॥
धीनाभेयपिरीरान्ताः, धीमयीश्वरवर्जिताः ।
त्रयोविशतिरहन्तः, समवासाधुरैव च ॥ १६ ॥
हेमरुपा द्विजा द्वारि-शयद्वन्द्वप्रतिमाभितम् ।
अङ्कुरजननाभेय-प्रतिमासङ्कृतं महत् ॥ १७ ॥
द्वारिशतिचुल्लदेव, कुलिकायुक्कमुचकैः ।
योजने प्रमिते रत्न-मयमुत्पन्नकेवले ॥ १८ ॥
आदीश्वरे धीभरत-चरार्थे चैत्यमकीकृतम् ।
एनस्यामवसर्पिण्यां, पूर्वमत्र पवित्रधीः ॥ १९ ॥
द्वारिशतिजनेन्द्राणां, यथासं पातुकायुताः ।
नान्यत्रायतनंभरी, लेप्यनिर्मितविश्वयुक् ॥ २० ॥
अकारि चात्र समघ-सरणेन सहोच्चकैः ।
मासादो मरुद्वायाः, धीबाहुबलिभूजः ॥ २१ ॥
प्रथमोऽत्रावसर्पिण्यां, गणशुभं प्रथमाहृतः ।
प्रथमं प्रथमस्तत्र, सिद्धः प्रथमक्रिणः ॥ २२ ॥
अस्मिन्मविमन्याक्यो, लेश्वरेन्द्रमहाशुधी ।
काटिद्वयेमहर्षीणां, सहितौ सिद्धिमीयतुः ॥ २३ ॥
संप्रापुरत्र द्विविड-वालिस्त्रियाद्यो नृपाः ।
काटिभिर्दशभियुक्ताः साधूनां परमं पदम् ॥ २४ ॥
जयरामादिराजर्षि-कोटिचक्रपमिहागमत् ।
नारदाविमुनीनां च, लक्षैका नवतिः शिषयः ॥ २५ ॥
प्रयुक्ताशम्भमुखाः, कुमारार्थात्र निर्गतम् ।
मातवन्तः साङ्गी-काटिसाधुसमन्विताः ॥ २६ ॥
मनुप्रमितलार्वि-संख्याभिः अग्रिमिस्तथा ।
असंख्याताभिः सर्षार्थः, सिद्धान्तरितमासदत् ॥ २७ ॥
पञ्चाशत्कोटिलक्षार्दीन्, यात्राभयवर्षजताः ।
अत्रादित्यशोमुखाः, सगरान्ताः शिवं नृपाः ॥ २८ ॥
अरतस्थापत्यायुत्र-भीशलकशुकायः ।
अत्र सिद्धा असंख्याल-कोटाकाटिभिरायताः ॥ २९ ॥
मुनीनां काटिदिश्याय, कुल्या च सह निर्वृताः ।
हृताह्रप्रथमोदाराः, अत्र ते पञ्च पाण्डवाः ॥ ३० ॥
द्वितीयोदशायत्र, जिनशान्तिजिनश्वरा ।
चपीरात्रचतुर्मीर्षी, तस्यः श्रितिर्दशिनौ ॥ ३१ ॥
अनिमेषचक्राद्याभ-नतः सर्वरुजापहम् ।
नन्दिप्रेणप्रेणोऽन्त-सितशान्तिसर्षं व्यधात् ॥ ३२ ॥
याता असंख्या उदारा, असंख्याः प्रतिमास्तथा ।

असंख्याभि च चैत्यानि, महातीर्थेऽत्र जङ्घिरे ॥ ३३ ॥
अर्चाः कुल्लतङ्गास्था-स्तथा भूतकारिताः ।
शुद्धास्थाभ्यामनन् अस्या, स्वायत्रैकावतारभाक् ॥ ३४ ॥
सम्प्रतिर्विकमादित्यः, शालिवाहनवाग्मटी ।
पादलिखाद्विषाक्ष, तस्योद्वारकृतः स्मृताः ॥ ३५ ॥
विदेहद्वीपपालस्याः, स्मरण्येन सुदृष्टयः ।
इति श्रीकालिकाचार्ये, पुरतः स कलिाम्बवीत् ॥ ३६ ॥
अत्र धी जावदेर्षिभ्यो-आरजाते क्रमेण च ।
अजितायतनस्थाने, बभूवानुपमं सरः ॥ ३७ ॥
अत्र धीमरुद्वायाः, धीशान्तेष्वोदरिष्यति ।
मेघो घाघनृपः कलिक-प्रपौत्रो भवमे सुधीः ॥ ३८ ॥
अस्याः पश्चिममुदारे, राजा विमलवाहनः ।
धीनुप्रसव (ह) स्त्रीणा-मुपदेशाद्विधास्यति ॥ ३९ ॥
तीर्थोच्छेदोऽपि श्रुतम्—कूटार्काऽप्यं सुराचितः ।
यावत्पक्षनाभतीर्थं, पूजायुक्तं भविष्यति ॥ ४० ॥
प्रायः पापपरित्यक्ता-सिन्धुश्रीऽप्यत्र वासिनः ।
प्रयान्ति क्षुण्ति तीर्थे-महात्म्यात् विशदाम्बया ॥ ४१ ॥
सिद्धाप्रवल्गुलिष्यन्त-भूपालावप्युत्पलम् ।
चोरांश्चरिजं श्राप्य, स्मृतेर्नश्येद्भयं नृणाम् ॥ ४२ ॥
अरतशकुन्तेभ्य-मयस्याद्यजिनशुतुः ।
प्यामन्तु-सङ्कशय्यास्यं, स्वं सर्वभयजिह्वेत् ॥ ४३ ॥
उग्रस्य तपसा-महा-चर्येण (च) यदाभूयात् ।
शत्रुञ्जं तथिष्येयात्, प्रयतः पुण्यमनुते ॥ ४४ ॥
प्रधात्तामिकाहारं, तीर्थे काटिद्वयेन यः ।
तत्पुण्यमेकापवस-नामोति विमलाचले ॥ ४५ ॥
भूभुवःसंख्ये तीर्थे, यत्किञ्चिन्नाम विद्यते ।
तत्सर्वमेव हृष्टे स्यात्, पुरद्वीकऽन्विष्यद्विते ॥ ४६ ॥
अत्राद्यापि विनारिष्टं, समयारिष्टं पक्षिणम् ।
न जातु जायते सत्र-मारोभोप्येव सत्त्वपि ॥ ४७ ॥
भोज्यद्वानेऽत्र यात्रायै, याति काटि शुभाश्रमम् ।
यात्रायै चलितेनैव, अत्रान्तगुणं पुनः ॥ ४८ ॥
प्रतितामयतः संघ-महोद विमलाचले ।
काटिगुणं भवेत् पुण्यं, हृष्टेऽन्तगुणं पुनः ॥ ४९ ॥
केवलोत्पत्तिनिर्वाणे, यत्राभूतां प्रकामनाः ।
तानि सर्वाणि तीर्थानि, चिन्तानीह वदन्ते ॥ ५० ॥
जन्मनिष्कम्पश्रुणो-स्त्वकिमुक्लिगमोत्सवाः ।
वैयस्यात् कापि सामस्या-जिनानां यत्र जङ्घिरे ॥ ५१ ॥
अयोध्या मिथिला-चम्पा-भाबस्ती-इतिनापुरं ।
कीशार्म्बी-काशि-काकली-कासिच्ये-भद्रिलाभिचे ॥ ५२ ॥
रत्नबाहे-शौर्यपुरे, कुण्डप्रभे ह्यापया ।
चन्द्रानना-सिंहपुरे तथा राजगृहे पुरे ॥ ५३ ॥
अरितेकसम्भेत-वैभाराष्ट्रापदादिषु ।
यात्रा यस्मिन्तेषु यात्रा-फलाच्छ्रुतगुणं फलम् ॥ ५४ ॥
चतुर्भिः कलापकम् ।
पूजापुण्याच्छ्रुतगुणं, पुण्यं चिम्बविधापने ।
वैभवे सहस्रगुणं, पालनेऽन्तशोपणम् ॥ ५५ ॥
यः कार्यदेव्य मौली, प्रतिमां चैत्यवधम् वा ।
भुक्त्वा भारतवर्षे, स स्वर्गाभियमनुते ॥ ५६ ॥

ममस्कारादिलहित-तर्पांसि विद्वज्जनः ।
उत्तरोत्तरतर्पसां, पुण्डरीकस्त्वैतैर्मत् ॥ ४७ ॥
तीर्थमितत्स्मरेन्मर्त्यैः, करुणययुष्मिन्नाम् ।
बह्मादिमांसिकास्ताम्रा, तर्पसां फलमाप्नुयात् ॥ ४८ ॥
अद्यापि पुण्डरीकाऽद्भौ, कृत्वाऽजयनमुत्तमम् ।
भूत्वा शीलविहीनोऽपि, सुलेन स्वर्गमुच्यते ॥ ४९ ॥
क्षत्रचासुरधृष्टार-ध्वजस्थालप्रदातलः ।
विद्याधरो जायतेऽत्र, अक्षी स्याद्रथदानतः ॥ ५० ॥
दशाष्ट पुत्रनामानि, ददानो भावशुद्धितः ।
भुञ्जानोऽपि लभेच्छ्रेय, अतुल्यतर्पसः फलम् ॥ ५१ ॥
त्रिगुणानि तु बह्व्या-हमस्य त्रिगुणानि तु ।
अतुर्गुणानि दशम-स्वेति तानि ददपुनः ॥ ५२ ॥
फलं भवेत् द्वादशस्य, वदप्यञ्जगुणानि तु ।
तेषां यथोत्तरं वृद्धया, फलसुखिरपि स्मृता ॥ ५३ ॥
पूजास्तपनमात्रेण, यत्पुण्यं विमलाचले ।
नाम्यतीर्थेषु यत्स्वर्ग-भूमिभूषणदानतः ॥ ५४ ॥
धूपोत्प्रेषणतः पक्षो-पवासस्य लभेत्फलम् ।
कर्पूरपूजया वात्र, फलसुखपूजं फलम् ॥ ५५ ॥
निर्दोषैरथ भक्तायै-यैः साधून् प्रतिष्ठाभयेत् ।
फलेन कार्तिके मासे, क्षपणस्य स युज्यते ॥ ५६ ॥
त्रिसंध्यं मन्त्रवाःस्नातो, मासान्तं चैत्यपूजया ।
नमोऽद्भुतैः फलं ध्याय-ल्लिङ्गजैर्लोकीकृतपदम् ॥ ५७ ॥
पादलिङ्गः पुरे यातः, प्रासादौ पार्श्ववीर्याः ।
अथोभागे चास्य नेमि-नावस्थायातनं महत् ॥ ५८ ॥
निष्ठाः कोटील्लिङ्गलोना, व्ययित्वा वसु वाग्भटः ।
मन्त्रीश्वरो युगाधीश-मासास्त्वमुद्रीधरत् ॥ ५९ ॥
दृष्ट्वै तथैप्रथम-प्रवेशऽत्रादिमाहेतः ।
विशदा मूर्धिराधले, दशोरसुनपारणम् ॥ ६० ॥
अष्टाक्षरे वर्षशते-ऽर्पति श्रीविक्रमादिह ।
बहुद्रव्यव्ययाद्विम्बं, जावडिः समर्चकरत् ॥ ६१ ॥
भास्करघटितमस्मात्-मणिशैलतटीस्थितम् ।
ज्योतीरसाख्यं यद्रत्नं, तत्तेन घटितं किल ॥ ६२ ॥
मधुमत्यां पुरि भेद्री, वास्तव्यो जावडिः पुरा ।
श्रीशुभ्रयमाहात्म्यं, श्रीवैरव्यामिनोऽतरत् ॥ ६३ ॥
गम्भोदकस्नार्द्राव-लैव्यविम्बं श्रुमाऽवशः ।
स्मृत्वा चकेभ्यर्च्य सैव, मन्माणाद्रिङ्कनीमगात् ॥ ६४ ॥
निर्माप्येहाश्मनीं मूर्तिं, रथमारोप्य वाऽचलत् ।
विमलाद्रि समार्योऽसौ, पथया दृष्टया दिने ॥ ६५ ॥
ययौ यावन्तमध्वानं, दिवसेऽप्रतिपत्तः रथः ।
रात्रौ तावन्तमेवासौ, पश्चाद् व्यावर्त्तते भुवः ॥ ६६ ॥
लिङ्गः कपर्दिनं स्मृत्वा, स्पृष्ट्वा हेतुं च तद्विधी ।
रथमारोऽपतस्त्रियं, प्रयतः सह जायया ॥ ६७ ॥
तत्साहसप्रसन्नैः, दैवतेनाधिरोपितः ।
रथः सविम्बोऽग्रेऽश्टैः, तुःसाधं सार्विकेषु किम् ? ॥ ६८ ॥
मूलनायकमुत्पाप्य, न्यस्तं विम्बं तदास्पदे ।
लैव्यविम्बारादित्तैः, पर्वतः खण्डशोऽलत् ॥ ६९ ॥
तन्मुक्ताऽथ तद्विषयं, विम्बेन करमादितः ।
सोपानानि क्षिप्रयन्ती, निर्दयो शैलदेशिभूत् ॥ ७० ॥

आरुह्य चैव शिखरं, सकलजः प्रमोदतः ।
जावडिर्निरतिरि स्म, चञ्चलोमाञ्जकमुकुः ॥ ७१ ॥
अपतीर्थिकबोहिरया, नष्टोऽष्टादश आपनत् ।
तद्वृक्षव्यव्ययतः भेद्री, तत्र चक्रे प्रभावनाम् ॥ ७२ ॥
इत्थं जावडिराधाहेत्-पुण्डरीककर्पर्विनाम् ।
मूर्तिं निवेश्य सञ्जक, स्वविमानातिथिर्विभाक् ॥ ७३ ॥
दक्षिणैश्च भगवतः, पुण्डरीक इहादिमः ।
वामाङ्गं दीप्यते तस्य, जावडिः स्थापिताऽपरः ॥ ७४ ॥
इवाकुवृष्णिर्वेश्याना-मसंस्थाः काटिकाटयः ।
अत्र सिद्धाः काटिकाटि-तिलकं सूचयत्पदः ॥ ७५ ॥
पाण्डवः पञ्च कुन्ती च, तन्मातरा च शिवं ययुः ।
स्थापयन्तीति तीर्थेऽत्र, पञ्चमां लेप्यमूर्तयः ॥ ७६ ॥
राजाश्नक्षैर्यथाशक्ती, श्रीसंघाद्भूतभाग्यतः ।
तुष्ये वषेति पीयूष-मिव चन्द्रकोटरः ॥ ७७ ॥
व्याघ्रीमधूरप्रमुखा-लिर्येष्टो भक्तशुक्लिनः ।
सुरलोकादिप्रसातः, प्रणतोऽसीशपातुकाः ॥ ७८ ॥
वामं सत्यपुरस्यास्य, द्वारे मूलजिनीकसः ।
दक्षिणं शत्रुजिह्वैव पृष्ठं चाष्टापदः स्थितः ॥ ७९ ॥
नन्दीश्वरस्तम्भनकां, जयतां नाम कृच्छ्रतः ।
भवेयुः पुरयवृद्धपथे-मवतारा इवांसन ॥ ८० ॥
आसांसिना विनामिना, नमिना च निषेधितः ।
स्वगौरादृग्वेत्थं च, श्रीनाभेयः प्रभासंतं ॥ ८१ ॥
तुम्हं शृङ्गे द्वितीयं च, अयांसः शान्तिनयिनी ।
अन्यच्छुपभवीराद्या, अस्यालंकुर्वेत् ॥ ८२ ॥
मरुदेवां भगवती, भवन्तऽत्र भवकिङ्कदाम् ।
नमस्कृत्य कृती स्वस्य, मय्येन कृतकृत्याताम् ॥ ८३ ॥
यत्ताराजः कपर्दिह, कल्पवृक्षः प्रंगमुजः ।
वित्रान् यात्रकसंघस्य, विभ्राज मर्दयति स्फुटम् ॥ ८४ ॥
श्रीनेम्यादेशनः कृष्णा, दिनाम्यष्टाबुधोपनिनः ।
कपर्दियत्समागच्छ, पर्वतान्तगुह्यान्तम् ॥ ८५ ॥
अद्यापि पूजां शक्य, विम्बत्रयमगोपयत् ।
अद्यापि ध्रुयंत तत्र, किल शक्यसमागमः ॥ ८६ ॥
युग्मम्-
पाण्डवस्थापितधीम-वृक्षपमोत्तरदिग्गता ।
समुद्रा विघातेऽद्यापि, यावत्कुल्लतडागिका ॥ ८७ ॥
यत्तस्यादेशनलज, दृश्यन्ते प्रतिमाः किल ।
तत्रैवाजितशान्तीश्री, षण्णारात्रमवस्थितौ ॥ ८८ ॥
तयोर्ध्वैत्यद्वयं पूर्वा-मिमुञ्चं तत्र वाऽभवत् ।
निकषाजितचैत्यं च, बभूवानुपमं सरः ॥ ८९ ॥
मरुदेव्यान्तिके शान्ते-क्षेत्र्यं शैत्यकरीदृशम् ।
भवति स्म यत्रभ्रान्ति-मिदुरं भव्यदेहिनाम् ॥ ९० ॥
श्रीशान्तिचैत्यस्य पुरो, हस्तानां त्रिशतां पुनः ।
तुष्येः समभिरधः, अनीं द्वे स्वर्णेकृतयोः ॥ ९१ ॥
ततोऽहस्तानं गत्वा, पृथेङ्गाराऽस्ति कृपिता ।
अधस्तादष्टमिहस्तैः, श्रीसिद्धरसपूरिता ॥ ९२ ॥
श्रीपादलिङ्गाचार्येण, तीर्थोद्धारकृतेन किल ।
अस्ति संस्थापिते रत्ने, सुवर्णे तत्समीपगम् ॥ ९३ ॥
पूर्वस्यामृपभविवा-द्वधर्षभकृततः, ।
धनुर्पि त्रिशतं गत्वा-पवासींजीन् समाचरेत् ॥ ९४ ॥

कृते बलिविधानादी, वाराण्या स्व प्रदर्शयेत् ।
तदाह्वायाद्वात्य शिला, रात्रौ मध्ये प्रविश्यते ॥१०४॥
तत्रोपवासतः सर्वो, संपद्यन्ते च सिद्धयः ।
सत्रपर्यं वा नमता-द्रव्यदेकावतारमाहुः ॥१०६॥
पुरो धनुःपञ्चशया, भास्ते पाषाणकुण्डिका ।
ततः सप्तकमान् गत्वा, कुयोःपञ्चशयैः ॥१०७॥
शिलोत्पादनतस्तत्र, कस्यचित्पुण्यशालिनः ।
उपवासद्वयेन स्यात्, प्रत्यक्षा रसकूपिका ॥१०८॥
कलिकपुत्रो धर्मवक्तो, भावीशः परमादितः ।
द्विने दिने जिनचिम्बं, प्रतिष्ठाप्य च भोक्तये ॥१०९॥
श्रीमच्छत्रुजयाङ्कारं, कर्णोऽथ जितशत्रुराद ।
ह्रादिशद्वयेराजधी-शैविष्यति तदात्मजः ॥११०॥
तत्सुत्रुमेषोपाख्यः, श्रीशान्तिमन्त्रदेवयोः ।
कर्णैर्यक्षस्याविरा-वैत्यमत्रोऽद्विरप्यति ॥१११॥
नन्विः स्वरिध्याम्यं, श्रीपरमोर्मिणिप्रद्वजः ।
धनमित्रो यशोमित्र-स्तथा विकटधार्मिकः ॥११२॥
सुमङ्गलः (श्र) रसेनः, इत्यस्योऽङ्कारकारकाः ।
अवकुटुम्भसहोदन्तो, भावी विमलवाहनः ॥११३॥
यात्रिकान् यऽस्य बाधन्ते, द्रव्यं चापहरन्ति ये ।
परमिन् नरकं वारं, साव्ययास्तेऽहस्ता नराः ॥११४॥
यात्रां पूजां द्रव्यरक्षां, यात्रिकाणां च सङ्कल्तिम् ।
कुलोपा वन्त्यगत्रोऽपि, स्वर्गलोके महीयते ॥११५॥
श्रीवस्तुपालोपज्ञानं, पीथञ्चिकृतानि च ।
वक्त्रा पारं नयत्यत्र, धर्मस्थानानि कर्तयेन् ॥११६॥
तुःभ्रमासाचिवात् स्लेच्छा-द्रव्यं सम्भाव्य भाविनम् ।
महीराशः श्रीवस्तुपालः-लेखापालाग्रजः सुधीः ॥११७॥
मम्मणा (मम्मणो) पलरत्नेन, निर्माप्यान्मस्तु निर्मलः ।
म्यधाद्रुमिष्टुह मूर्त्ती, आपाहृद्-पुण्डरीकयोः ॥११८॥
युग्मम्-
श्रीप्रहर्तृक्रियास्थान-संख्ये विक्रमवत्सरे ।
जावहिरुपापितं विम्बं, स्लेच्छैर्भग्नं कलेष्यात् ॥११९॥
वैक्रमे वत्सरे चन्द्र-ह्यागर्माङ्गुलिने (१३७१) सति ।
श्रीमूलनायकोऽङ्कारं, साधुः श्रीसमरो व्यधात् ॥१२०॥
तीर्थेऽत्र संघटतयो, ये बभूवुर्भक्ति ये ।
ये भविष्यन्ति धन्यास्ते, मन्वाधुनास्ते चिरं भिया ॥१२१॥
कल्पप्रार्थनतः पूर्वे, कृतं श्रीमद्रवाहुना ।
श्रीवर्णेश ततः पाद-लिताभ्याःस्ततः परम् ॥१२२॥
इतोऽप्युद्युत्य संक्षेपात्, प्रसीतः कामितप्रदः ।
श्रीशत्रुजयकल्पोऽयं, श्रीजितप्रभूसुरैरभिः ॥१२३॥
कल्पेऽस्मिन् बाधिते ध्याते, व्याख्याते पठिते भुंते ।
स्वाध्यायीयमेवे सिद्धि-भेदध्यानां शक्तिशालिनाम् ॥१२४॥
श्रीशत्रुजयशैलेशः ?-लेखतोऽपि गुणास्तव ।
कैशोर्बर्णयितुं नाम, पार्यन्ते विबुधैरपि ॥१२५॥
अधेष्टात्रोपनक्षत्राणां, दृष्टां तीर्थानुभावनः ।
प्रायो मनःपरीक्षामः, शुभ एव प्रवर्त्तते ॥१२६॥
यात्रायै प्रचलस्तंभ-रथाभ्योदुपुपादजः ।
रेणुरङ्गे लग्नम् भव्य-पुंसां पारं व्यपहति ॥१२७॥
यात्रा कर्मकांशोऽप्यत्र, मासलपणनं भवेत् ।
जमस्कारसहितान्-रपि तावान् कृतस्त्वयि ॥१२८॥

श्रीनाभेयकृतावाप्त-वासवस्तवनेन च ।
मनसा वचसा नात्वा, सिद्धिस्तत्र ! नमोऽस्तु ते ॥१२९॥
त्वत्कल्पमेतं निर्मायं, निर्माय मनसा मया ।
यदाङ्गि पुण्यं तेनास्तु, विम्बं वास्तवसीक्यवत् ॥१३०॥
पुस्तकपुस्तकमपि यः, कल्पमेतं महिष्यति ।
पण्ण काल्पित्वास्तस्य, सिद्धिमेष्यन्ति संपद्य ॥१३१॥
प्रारम्भेऽप्यस्य राजाधि-राजः संघे प्रसन्नवान् ।
अतो राजप्रसादाख्यः, कल्पोऽयं जयताम्बिरम् ॥१३२॥
श्रीविक्रमाध्वे बाणाष्ट-विश्वं ध्वमिति शिरी ।
सत्सव्यां तपसः काव्य-द्विचलेऽयं समर्पितः ॥१३३॥
ती० १ कल्प । 'मादितः परमो देवो, न मुक्तः परमं पदम् । न
श्रीशत्रुजयासीर्यं, श्रीकल्पाग्र परं भुतम् ॥१॥ 'कल्प० १
अधि० १ वृत्त ।

अथ परिदत्तडाहविगणिकृतप्रश्नो यथः—

“ दत्तेऽसौ सर्वसीरुपानि, त्रिष्टुष्टधाराधितो यतिः ।
विराधितश्च तैरस्य-नरकानन्पयातनाः ॥६०॥
चारित्रिशा महासत्त्वा, व्रतिनः सन्तु द्रुतः ।
निष्क्रियोऽभ्युद्योऽपि, न विराघ्यो मुनिः कचित् ॥६१॥
यादृशं तादृशं चापि, दृष्ट्वा वेषधरं मुनिम् ।
गृही गौतमवद्भक्त्या, पूजयेत्पुण्यकाव्यया ॥६२॥
वन्दनीयो मुनिर्वेषो, न शरीरं हि कस्यचित् ।
व्रतिवेषं ततो दृष्ट्वा, पूजयेत्सुकृती जनः ॥६३॥
पूजितो निष्क्रियोऽपि स्या-द्रजया व्रतधारकः ।
अवज्ञातः सक्क्रियोऽपि, व्रतेऽस्याच्छिथिलादरः ॥६४॥
दानं दद्या चमा शक्तिः, सर्वमेवाप्स्यसिद्धिद्वत् ।
तेषां ये व्रतिनं दृष्ट्वा, न नमस्यन्ति मानवाः ॥६५॥
आराधनीयास्तदमी, त्रिषुद्वया जैनसिद्धिनः ।
न कार्या सर्वथा तेषां, निन्दा स्वार्थविपातिका ॥६६॥
कारणं तव कुष्टा(ष्टा)नां, महीपाल ! स्फुटं ह्रदः ।
मा कदापि ध्वनीन् कुडा-नपि त्वं तु विराघयेः ॥६७॥”

इति वृक्षश्रीशत्रुजयमाहात्म्यद्वितीयसर्गमध्यगतश्लोकाले-
षां मध्ये कवलीलङ्कारप्रधरोऽपि सुसुबुद्धन्दीयो गीतम-
वाप्युजनीयश्च तरुणं केन हेतुनति १, । १ । अथेतस्य
प्रश्नस्य प्रतिपत्तेया यथा—‘ दत्तेऽसौ सर्वसीरुपानी ’ त्यादि
शत्रुजयमाहात्म्यद्वितीयसर्गमध्यगतश्लोकास्तु कारुणिकवि-
धिमार्धित्य तीर्थोद्भाववद्बुद्ध्या वा कृताः संभाव्यन्ते
इति न कश्चिदोपेय ॥ १ ॥ द्वी० २ प्रका० । ‘ पञ्चकलाय ’
शब्दे पञ्चमार्ग इत् मूढ मूलशुलपस्याख्यानव्याख्या—
नावसरं उदाहृते स्वनामकथने साकेतराजः । येन रत्न-
शेनव्याजने सामायिकार्थिवद्वयनरुपाणि भावयन्तानि शु-
हीतानि । आव० १ अ० ।

समुद्र-शक्तुक-पुं० । अथयचोदे, तद्विचकता ए एव ज-

वा भुम्गा पासाणजंतगे हलिया महिषा समुगा भण्यति ।
नि० सू० १ उ० ।

समुचुष-सक्तुचुष-पुं० । यवसक्तुष, दश० १ अ० ।

समुजण-शमुजन-पुं० । वैरिलोके, ति० ।

समुदाह-शमुदाह-पुं० । यत्र शत्रवो दहन्ते । तादृशे स्थाने,
नि० सू० ३ उ० ।

समुमर्दन-शमुमर्दन-पुं० । तच्छरीरतत्सैन्यकदर्धनादिषु स-
हस्रमानमर्धने, स० ।

समुय-शक्तु-पुं० । अष्टयवशोदे, । उत्तरावहे समुया अ-
केसु वा जं विसर्प दाऊण पच्छा अण्णेगमवक्का पगारा दि-
ज्जति । नि० सू० १ उ० ।

समुसेष-शमुसेन-पुं० । नागस्य शृङ्गपतेः सुलसायां भार्याया-
मुत्पत्ते पुत्रं, अन्त० १ अ० २ वर्ग १ अ० । (स च अरिष्टने-
मरन्तिके प्रमथ्य शमुज्ये सेत्स्यतीत्यन्तकृद्देशानां कृत्ये
वर्गे वष्टे अध्ययने सृजितम् ।)

समुस्तेह-ससोस्तेष-त्रि० । सप्तकुम्भादिषु स्थानेषु जते, ज्ञा०
१ अ० १ अ० । सप्तहस्तप्रमाणशरीरं, च० प्र० १ पाहु० । सप्त-
हस्तप्रमाणशरीरोच्छ्रयं, स० प्र० १ पाहु० ।

सत्य-स्रस्त-त्रि० । प्रशस्ते, वा० ३ विव० ।

शस्त्र-न० । शस्यते-हिस्यते अनेन प्राणिन इति शस्त्रम् ।
आचा० १ ध्रु० १ अ० ३ उ० । जीवशासनहेती, स्वा० ६ टा० ३ उ० ।
उपघातकारिणि, आचा० १ ध्रु० २ अ० १ उ० । सङ्गुरिकघात-
प्यायुषे, प्रश्न० ५ संघ० द्वार । प्र० १ ध्य० । स्वा० । प्रहरणे,
सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० १ पात्रादिके, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० ।
जं जस्स विणालसकारणे ते तस्स सार्थे भण्यति । नि० सू०
१ उ० । प्रच्छन्नके नापिनोपकरणे, विषा० १ ध्रु० ६ अ० । शस्त्रं
द्रव्यमायमिषम् । तत्र द्रव्यशस्त्रं-स्वकार्यापरकार्याभयरूपम् ।
भावशस्त्रं तु-असंयमा दुष्प्रणिहितमनोवाङ्मालक्षणः । आ-
चा० १ ध्रु० १ अ० २ उ० । द्रव्यशस्त्रमपि समासविभागभेदात्
द्विधा-तत्र समासो द्रव्यशस्त्रमप्यायविषयकमुत्संचन उपल-
पणादि, विभागस्तु किंचित्स्वकार्यं परकार्यं वा शस्त्रम् । आ-
चा० १ ध्रु० १ अ० ३ उ० ।

शस्त्रनिक्षेपः—

दध्वं सत्यमि विस-शैर्विलिखारलोक्षमादीयं ।

भावो उ दुष्पउत्तो, वापा काश्वा अविरती य ॥३६॥

शस्त्रस्य निक्षेपो नामादिभक्तुषां-व्यतिरिक्तं द्रव्यशस्त्रं क-
क्षसाधनविषयकोद्गमलकारलक्षणविकम्, भावशस्त्रं दुष्पयुक्तो
भावः अन्तःकरणं, तथा वाङ्मयावगिरिभेति जीवापघात-
कारित्वादिनि भावः । आचा० १ ध्रु० १ अ० १ उ० । (अत्रत्या
वक्तव्यता 'पृथ्वीकारय' शब्दे पञ्चमभाग ६७८ पृष्ठ गता ।)
(पृथिव्येतज्जावायुवनस्पतिनामां शस्त्राणि पृथिव्यादिश-
ब्देवृक्षानि ।)

अथि सत्यं परेण परं, शऽन्थि अमत्यं परेण परं ।

(सू० १२४×)

तत्र द्रव्यशस्त्रं कृपाणादि तःपरंणापि परमस्ति, तीक्ष्णाद-

पि तीक्ष्णतरमस्ति लोहकटुसंस्कारविशेषात् । यदि वा-श-
स्त्रमित्युपघातकारिः तत एकस्मात्पीडाकारिणोऽप्यत् पीडा-
कार्युत्पद्यते ततोऽप्यपरमिति । तद्यथा-कृपाणाभिघाताद्गतो-
त्कोपस्ततः शिरांसित्तस्या ज्वरस्ततोऽपि मुखशोषमुद्धादि-
य इति । भावशस्त्रपारंपर्यं त्वेकस्त्वान्तरिते स्वत एव प्र-
त्याख्यानपरिहाराण्य वक्ष्यति, यथा च शस्त्रस्य प्रकष-
णतरस्ति पारंपर्यं वा विघातं अशस्त्रस्य तथा नास्तीति द-
शयितुमाह-'नन्वि' इत्यादि, नास्ति-न विघातं किं तत्-श-
स्त्रं संयमस्तन्परेण परमिति प्रकषणत्यागमिति । तथाहि-
पृथिव्यादिनां सर्वतुल्यता कार्या, न मन्दतीक्ष्णताऽस्तीति,
पृथिव्यादिषु समभावत्वात् सामायिकस्य । अथवा शैलेश्वर-
स्यासंयमादिपरः संयमो नास्ति तद्वत् शुण्डस्थानामा-
वादिनि भावः, यो हि क्रोधमुपादानतो बन्धतः स्थितितो
विपाकतोऽन्तानुबन्धिलक्षणः क्षयमाश्रित्य प्रत्याख्यानप-
रिहया जानाति सोऽपरमानादिदृश्यपीति । आचा० १ ध्रु०
३ अ० ४ उ० ।

सत्यमेवे उ सिकसंति । (सू० ४+)

शस्त्रम्-सङ्गादिप्रहरणं शस्त्रं वा-धनुर्वैदायुर्वैदादिकं
प्रायुपमर्दकारि तत् सुष्ठु सातगौरवयुद्धा एक-क-
चन शिलते उद्यमेन गृह्णन्ति, तच्च शिलन्ति सन् प्रा-
णिनां-जन्तूनां विनाशाय भवति । तथाहि-तत्रोपदि-
श्यते एवविधमालीढपत्यालीढादिभिर्जीवि व्यापादयितव्यं
स्थानं विधेयं, तदुक्तम्-'मुष्टिनाऽऽच्छादयन्नयं, सु-
ष्टौ दृष्टिं विवेक्षयन् । इतं तस्यं विजानीया-च्यदि मूर्ध्नां न
करुपते ॥१॥' सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० । शस्त्रमिव शस्त्रम् । सुषा-
वादादिकं, प्रायुपमर्दकारित्वात्साधयम् । सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० ।
शस्त्र-न० । शिष्यते शिवयते बोध्यतेऽनेनेति शस्त्रम् ।
विश० । आ० म० । न० । सूत्र० ।

सामिजए तेण तर्हि, व नेयमायावतो सत्यं ॥१३८॥

'शशु' अनुशिष्टे, शास्यते जयमाप्ता वाऽननास्मादभिभिनि
वा शस्त्रम्, शास्यते-कृत्येन तर्दिता वा शास्त्रमिति गाथा-
र्थः । विश० । ध्रुते, आ० सू० १ अ० । जेनागमे, अष्ट०
२४ अष्ट० ।

तस्मान्मस्यैव धर्माधी, शास्त्रयत्नः प्रशस्यते ।

लोके मोहान्धकारोऽस्मिन्, शास्त्रालोकः प्रवर्तकः ॥२४॥
तस्मादर्थं विधानतः परानर्थभावात् सदैव-सर्वकालमव
धर्माधी-धर्माभिलाषुकः शास्त्रयत्नः-शास्त्रादपरः प्रश-
स्यते-श्लाघ्यते । कुतः-यतः लोक-जगति मोह एवान्धका-
रस्तमो यत्र स तथा । तत्र शास्त्रालोकः-शास्त्रप्रकाशः प्र-
वर्तकः-प्रवर्तयता परलोकक्रियया ।

अथ शास्त्रेणैव स्तुवशाह-

पापमयीपथं शास्त्रं, शास्त्रं पुण्यनिबन्धनम् ।

चक्षुः सर्वत्रंगं शास्त्रं, शास्त्रं सर्वार्थसाधनम् ॥ २२५ ॥

पापमयीपथं-पापव्याधिशमनीयं शास्त्रम्, तथा शास्त्रं
पुण्यानिबन्धनम्-पवित्रकृत्यानिमिसम् । चक्षुः-लोचनं सर्वत्र-
स्त्वभाद्रादिवर्षे गच्छति यत्तत्सर्वत्रंगं शास्त्रम् । शास्त्रं
सर्वार्थसाधनं-सर्वप्रयोजननिष्पत्तिहेतुः ।

ततः—

न यस्य भक्तिरेतस्मिन्-स्तस्य धर्मक्रियाऽपि हि ।

अन्धप्रेक्षाक्रियातुल्या, कर्मदोषादसत्फला ॥ २२६ ॥

न यस्य—धर्माधिभो भक्तिवृत्तुमानरूपा, एतस्मिन्-शास्त्रे
तस्य धर्मक्रियाऽपि हि-देशवन्नादिरूपा, किं पुनरन्यरूपे-
रपि हिशब्दार्थः, अन्धप्रज्ञाक्रियातुल्या अन्धस्यावलोक-
नकृते या प्रमाणक्रिया तत्तुल्या कर्मदोषात्तथाविधमो-
होदयात्सफला—अविद्यमानाभिप्रेतार्था संपद्यत इति ।

एतदपि कुतः ?, यतः—

यः श्राद्धो मन्यते मान्या-नहंकारविवर्जितः ।

गुणरागी महाभाग-स्तस्य धर्मक्रिया परा ॥ २२७ ॥

यः श्राद्धः-सन्मार्गाध्दालुः, मम्यते-बहुमानविषयीकुरुते
मान्यान्-वेषतावीन, आहंकारविषजितो-मुक्ताभिमानः, अत
एव गुह्यरागी-गुह्यानुग्राहवान् महाभागः-प्रशस्याविन्यश
क्रिः, किमिन्याह-तस्य-शास्त्रपरतन्त्रतया मान्यमस्तुः, धर्म-
क्रिया-उत्कुरुपा-परा प्रकृष्टेति ।

व्यतिरेकमाह-

यस्य त्वनादरः शास्त्रे, तस्य श्रद्धादयो गुणाः ।

उन्मत्तगुणतन्यत्वा-न प्रशंसास्पदं सताम् ॥ २२८ ॥

यस्य त्वनादः-अगौरवरूपः शास्त्रे तस्य भ्रष्टादयः-भ्रष्टा-
संवगनिर्वैवाद्या गुणाः। किमन्याह-उन्मत्तगुणतुल्यत्वा-
त्-तथाविधभ्रष्टांशान् सान्नादपुरुषशैवीद्वार्याविगुणसह-
श्रत्वात् प्रशंसाम्पद-न भ्रष्टास्थानं सतां-विवेकिनामिति।

एतदपि कथम् ? यतः—

मलिनस्य यथाऽत्यन्तं, जलं वस्त्रस्य शोधनम् ।

अन्तःकरणरत्नस्य, तथा शास्त्रं विदुर्बुधाः ॥ २२६ ॥

मलिनस्य—मलवतो यथाऽप्यनम—अतीव जलं—पानीयम्
वस्त्रस्य—प्रतीतिरूपस्य शोधनं—शुद्धिहेतुः अन्तःकरण—
रत्नस्य अन्तःकरणं—मनः, तद्वत् रत्नं, तस्य चिन्ता—
रत्नादिभ्योऽप्यतिशयिनः, तथा शास्त्रं विदुः—जानते
शोधनं वधाः—वृद्धिमन्तः ।

अत एव--

शास्त्रे भक्तिर्जगद्वन्द्वै-सुहृद्दती परोदिता ।

अत्रैवेयमतो न्याया-तत्प्राप्त्यासम्भवात्तः ॥ २३० ॥

शास्त्रे भक्तिरूपं जगद्गन्धर्वजगत्प्रयुजनीयेत्येति धर्म्म-
मुक्तेर्द्वीतीया-अथ शोभनमुक्तिर्यावत् समागमवाधायिनी परा-
प्रकृया उदिता-निरूपिता । अत्रैव-शास्त्र एवैव भक्तिरता मु-
क्तिरुत्तिभावायैव हेताः न्याध्या-संगताः । कुत इत्याह-तत्प्र-
त्ययसङ्गताः-मुक्तिपरासङ्गताश्च । न हि मुक्तिर-
न्यासः शास्त्रभक्तिमान् संपद्यते वातः शास्त्र एवैव न्याथ-
ति । यो वि० "सुखं ति वा तंति ति वा गयेति वा पाठो ति
वा सत्यं ति वा पण्डितः" । आ० सू० १ अ० । आचा० ।
शास्त्रस्यादौ प्रयोजनादौ उपन्यसनीयम् । आ० म० १ अ० ।
(अत्रत्याध्यासः 'आयस्सयतिज्जुत्ति' शब्दे द्वितीयभा-
ग ४४१ उद्धृता ।) 'मंगल' शब्दे षष्ठभागे ४ पृष्ठ मङ्ग-
लस्य शास्त्राङ्गता उक्ता ।

स्वस्य-त्रि० । स्वस्मिन् तिष्ठतीति स्वस्यः । अनायासं, हा० ३२ अष्ट० ।

सार्थ-त्रि० । अर्थयुक्ते, वृ० ।

भंडीवहिलगभरवह-ओदरिया कप्पडियसत्थो ।

सार्धः पञ्चविधस्तद्यथा—भरङ्गी—गम्भी तदुपलक्षितः प्र-
 थमः सार्धः, वहिष्का—कराभौषधस्वरत्नौषधैर्प्रभृतिः तदुप-
 लक्षितौ द्वितीयः, भारवहा—पोष्टिकावाहकास्तेषां सार्ध-
 स्तृतीयः, श्लोदिका नाम—यथागतावह रूपकाधिकं प्र-
 क्षिप्य समुद्दिशन्ति समुद्देशनानन्तरं भूयोऽप्यप्रतो गच्छ-
 न्ति एव व्रतार्थः, कार्पायिका—निष्ठाचरान्तेः सह भिक्षां भ-
 न्नं व्रजन्ति ते सार्धाः पञ्चमः । ६० । ३ ३ प्रक० ।
 नि० च० ।

स्वास्थ्य-न० । स्वस्थस्य भावः स्वास्थ्यम् । अनावाधता-
याम्, हा० ३२ अष्ट० । समाधौ, आ० म० १ अ० । हा० ।
आव० । स्या० ।

सत्यकोस-शाल्लकोस-पुं० । शिरावेधदिशखलमुदाये, ६० ।
उ०३ प्र० । (अस्त्योपयोगवर्णनं 'राश्रभोयत्' शब्दे पठभागे)
४१३ पृष्ठे गत् ।) सुनखरदनादिभाजने, ४० । भु०१३ अ० ।
शस्त्रकारो नखरद्वन्द्वनादिभाजनम् । विपा० १ अ० १ अ० ।

सत्यग्राहण-शस्त्रग्रहण-न० । शस्त्रं—सज्जादि तस्य ग्रहणं
स्वीकरणम् । शस्त्रादिधारणे तेषां षडर्थे व्यापारणे, न० २
अर्थि० ।

सत्यवायक-सार्थधातक-त्रि० । सार्थनाशके, प्रश्न०३ आध०
द्वार ।

सत्यजित्त-शास्त्रयत्न-पुं० । शास्त्रं यज्ञो यस्येति समासः । आ-
गमे यतमाने, “पापामयौषधं शास्त्रं, शास्त्रं पुण्यनिबन्धनम्
चक्षुःसर्वत्रगं शास्त्रं, शास्त्रं सर्वार्थसाधनम् ॥१॥” ध०१ अधि०

सत्थजाय-शस्त्रजात-न० । आयुधविशेष, आचा० २ धु० १
च० ३ अ० २ उ० ।

सत्थजुत्तिसय-शास्त्रयुक्तिशत-न० । शास्त्रस्य युक्तयः तेषां
शतम् । अनेकागमरहस्यावबोधे, अष्ट० २६ अष्ट० ।

सत्यजोग-शास्त्रयोग-पुं०। शास्त्रेति योगः, "यथाशक्त्यप्रमत्त-
स्य, तीव्रभ्रष्टावबोधतः। शास्त्रयोगस्त्वत्तद्व्याख्या-राधनानुप-
दिश्यते ॥४॥" द्वा० १६ द्वा० (अत्रत्या व्याख्या 'जोग' शब्दे
वर्तुर्भाग १६२७ पृष्ठे गता ।)

सत्यत्वाद्वाहय-शास्त्रार्थवाधन-न० । आगमार्थविराधने प्रा-
णातिपातादिरूपे, पञ्चा० १६ विध० ।

सत्थपण्ण-सार्थपञ्चक-न० । 'सत्थ' शब्दोक्तानां पञ्चानां
सार्थानां पञ्चतय्याम्, नि० ख० १६ उ० ।

सत्थपत्थावणा-शास्त्रप्रस्तावना-स्त्री० । शास्त्रीयोपोद्घाते,
स्था० १ ठा० ।

सत्थपरिणामिथ-शस्त्रपरिणामित-त्रि० । शस्त्रेण स्वकायप-
रकायादिना निर्जीवीकृतं वर्णगन्धरसादिभिश्च परिणमि-
तम् । सूत्र० २ भू० १ अ० । वर्णादीनामन्वयाकरेणाधिष्ठी
कृतं, भ०० श०१ उ० । कृताभिनवपर्यायं, भ० ४ श० २ उ० ।

सत्त्वपरिष्ठा-शस्त्रपरिष्ठा-स्त्री०। शस्त्रं द्रव्यभावेनवादेनकविधं तस्य जीवयंस्नेहोः परिष्ठा-ज्ञानपूर्वकं प्रत्याख्यानं यत्रोच्यते सा शस्त्रपरिष्ठा । अद्वैतजीवनिकायस्वरूपरक्षणोपायगमे आचारान्तरस्य प्रथमभूतस्वरूपस्य प्रथमाध्ययने, स्था० ६ डा० ३ उ । प्रथम० आवा० आवा० ।

साम्प्रतमोदशार्थविकारः शस्त्रपरिष्ठाया अयम्—

जीवो कृपायापक्व-वशा य तेसि बहे य र्षो णि ।

विरईय अहिगारो, सत्त्वपरिष्ठायै श्याय्वो ॥ ३५ ॥

तत्र प्रथमोदशेक सामान्येन जीवास्तित्वं प्रतिपाद्यम्, शेषे बु वदसु विशेषेण पृथिवीकायाद्यस्तित्वमिति सर्वेषां जाव-साने बन्धविरितिप्रतिपादनमिति । एतन्नास्ते उपासत्वाप्र-त्येकमोदशायेषु योजनीयम् । प्रथमोदशेक जीवस्तद्वहे बन्धो-विरतिरन्वेष्यमिति । तत्र शस्त्रपरिष्ठाति द्विपदं नाम । आ-वा० १ ध्रु० १ अ० १ उ० ।

सत्त्ववाह-सार्धवाह-पुं० । सार्धं वाहयतीति सार्धवाहः । नि० ब० ६ उ० । सार्धेनायके, प्रज्ञा० २० पद ५ द्वार । “गणि-मं धरिमं मेज्ज, पारिच्छेज्ज च दवजायं तु । धेयूँ लामर्थं, वञ्चति ओ अचदेसं तु ॥ १ ॥ निववदमओ पसिओ दीणाऽणाहाण वळ्ळो पंथे । सो सत्त्ववाहनमं, धयो व्व सोए समुव्वह ॥ २ ॥” एतन्नक्षत्रपुष्प, अनु० ।

अथ यदुक्तमष्टौ सार्धवाहा आर्यायात्रिकाध्वेति तदे-
तद् व्याख्यानयति—

पुराणसावगसम्म-हिङ्गि अहामहदाख सत्त्वे य ।

अथभिगगहि ए मिच्छे, अभिगगेह अमतिरथी रं ॥ ६३३ ॥

पुराणः-पञ्चाङ्गतः आश्वकः-प्रतिपञ्चाङ्गुमनः २, सत्यगृहृष्टिः चरितसदृशीयः ३, यथाभद्रकः-सामान्यतः दर्शनसाधुपक्ष-पाती४, ज्ञानआदः-प्रकृत्यैव ज्ञानरुचिमान् ५, अनभिगृहीतमि-ध्याहारः ६ अभिगृहीतमिध्याहारः ७ अम्यतीर्थिकः ८ एतत् त्रयोऽपि प्रतीताः, एवमष्टौ सार्धोधिपतयः आर्यायात्रिका अन्वेष-मेवाष्टौ भग्न भवन्ति । इ० १ उ० ३ प्रक० । स्था० कल्प० । नि० ब० । आ० क० । रा० । आवा० । ज्ञा० । यस्तु क्रयालकजातं शुद्धीत्वा लोभाभ्यसम्पदेशं प्रजन् सार्धं वाहयति योगसोम-चिन्तया पालयति स सार्धवाहः । इ० १ उ० ३ प्रक० ।

सत्त्वविद्वान-सार्धविधान-न० । गण्यमादिभेदाच्चतुर्विधसत्त्व-सार्धविद्वान्, इ० तत्र गण्यं यदेकद्वयादिस्वरूपा गण्यत्वा दीयते यथा हरीतकीपुष्पफलादि, धरिमं-यक्षुलायां धृत्वा दीयते-यथा खरदशकैरादि, मये-यत्पलादिना सति कारिना वा मी-यते यथा घृतादिकं, परिच्छेपं नाम-यक्षुला परीक्ष्य-ते यथा वस्त्ररत्नमौक्तिकादि । एतच्चतुर्विधमपि द्रव्यं भेदा-सार्धवित्तु प्रत्युपेक्षणीयं यथा द्रव्यसंज्ञकालभावेरपि सार्धः प्रत्युपेक्षणीयः । इ० १ उ० ३ प्रक० ।

सत्त्वपुत्तथाय-शस्त्रोक्तन्याय-पुं० । अगमामिहितनये, हा० २१ अष्ट० ।

सत्त्वभास-शस्त्राभ्यास-पुं० । शस्त्रपुद्गलान्यासे, कल्प० १ अधि० ७ क्षण ।

सत्त्वसंवेद-स्वार्थसंवेदन-न० । स्वं वार्थस्य स्वार्थी तयोः संवेदनं स्वायेंसंवेदनम् । शब्दाद्यैर्ज्ञानं, सम्म० २ कारह ।

सत्त्वसत्त्व-स्वार्थसत्त्व-त्रि० । स्वस्य अर्थः स्वार्थः तस्मिन् स-त्त्वः । स्वाभिमतस्थापनकुशले, अष्ट० १६ अष्ट० ।

सत्त्वा-शास्त्र-त्रि० । अनुशासितारे, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० । आवा० । तीर्थकरे, नि० ब० ११ उ० ।

सत्त्वाह-शास्त्रादि-पुं० । शास्त्रप्रारम्भे, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० ।

सत्त्वाह-शस्त्रातीत-न० । शस्त्रादभ्यासेरतीतमुत्तीर्य शस्त्राती-तम् । औ० । शस्त्रमभ्यादिकं तेनातीतं प्राप्तुमीकृतं शस्त्राती-तम् । सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । अभ्यादिप्राप्तुमीकृतं, प्र० ५ श० ३ उ० ।

सत्त्वा(त्थ)पारगय-शस्त्रपारगत-पुं० । चतुर्वेदादिशास्त्रपार-गमिनि, अनु० ।

सत्त्व-स्वस्ति-अप्य० । माह्वये, स्था० ४ डा० २ उ० ।

सत्त्वध-सार्धिक-पुं० । सार्धं विद्यतं यस्येति व्युत्पत्त्या सार्ध-वाहं, इ० १ उ० ३ प्रक० ।

स्वस्तिक्-पुं० । तत्त्वैव (जिन) कल्पस्य वस्त्रधारणे पूर्वात्तरक-रणे, हस्ताभ्यां शुद्धीत्वा द्वे अपि बाहुशीर्यं यावत्प्राप्येते तद्य-था-वक्षिणं हस्तेन वामं बाहुशीर्यं, वामेन वक्षिणं गृह्यो-रपि कलाचिकया हृदये यो विम्यासार्धशेषः स स्वस्तिक्का-कार इति कृत्वा स्वस्तिक्क इत्युच्यते । (इ० ३ उ० ।) इत्येवंपरं विम्यासविशेषं, प्रव० २६ द्वार । महाप्रहं, कल्प० १ अधि० ६ क्षण । सू० प्र० ।

सत्त्ववारसम-स्वस्तिद्वन्द्वश-त्रि० । स्वस्ति द्वन्द्वं यत्र तत्त्व-स्तिद्वन्द्वम् । द्वन्द्वशसंख्यापूरकस्वस्तिघटनसमुदायं, रा० । सत्त्वुत्तगुण-शस्त्रोक्तगुण-त्रि० । प्रन्थोदितधमेकं, पञ्चा० १४ विष० ।

सत्त्वोवरय-शस्त्रोपरत-त्रि० । शस्त्राद् द्रव्यभावेमादुपरते, 'एतथ सत्त्वोवरय' आवा० १ ध्रु० ३ अ० १ उ० ।

सत्त्वावाडय-शस्त्रावपाटन-न० । शस्त्रणावपाटनं विदारण-मात्मनः । शंखेण विदारणे, ज्ञा० १ ध्रु० १६ अ० । ('मरु' शब्दे षष्ठ भागं १०६ पुष्टे अत्रय व्याख्या ।)

सत्त्वावाडिय-शस्त्रावपाटित-पुं० । खड्गादिना विदारिते, वि-पा० १ ध्रु० ६ अ० ।

सदस-सदर्शन-पुं० । सह वशेन वसंतं इति सदर्शनः । अद्वैतज्ञानं, नि० ब० ७ उ० । शोभनागमं, ज्ञा० ३ द्वार ।

सदक्षिण-सदाक्षिय-पुं० । स्वकार्यपरिहारेण परकार्य-करणैकरसिकान्तःकरणे, प्रव० २३६ द्वार । प्रार्थनागमरीके शुण्वक्ष्णावकं, ध० १ अधि० ।

सदवक्ष्या-सदवाच्यता-स्त्री० । सत्त्वाऽवाच्यं च सदवाच्ये तयोर्भावी सदवाच्यतं । अस्तिवाचकद्रव्यत्वयोः, स्था० ।

सदस-सदस-न० । सभायाम्, षो० १४ विष० ।

सदस-सदस-न० । स्वपरकपाभ्यां विद्यमानाऽविद्यमा-नत्वं, न० ।

सदगुह्या-सदगुह्या-न० । सुन्दराऽनुष्ठाने, षो० ४ विष० । शोभनानुष्ठानं, ज्ञा० २३ द्वार ।

सदा-सदा-अर्थः । सर्वस्मिन् काले, ध० २ अ० । सर्व-
वा शब्दायै, स्व० १ धु० ३ अ० १ उ० ।

सदायम-सदामम-पुं० । आतोपदेशे, पञ्चा० १ वि० ।

सदागमविमुद्-सदागमविमुद्-त्रि० । सर्वधर्मिपादकागमः
सदागमस्तेन विमुक्तं निर्दोषम् । सदागमसम्भवे, धो० २ वि० ।
सदाजत-सदायत-त्रि० । अग्रमादिनि, आचा० १ धु० ३ अ०
२ उ० ।

सदाजय-सदाजय-त्रि० । सदा सर्वकालं जयो येषु नानि
सदाजयानि । सर्वकालं जयन्तु, जी० ३ प्रति० ३ अ० ।
सदाचार-सदाचार-पुं० । शोभनाचारे, धो० ४ वि० । सर्वो-
पकारप्रियवचनाकृतिमोक्षितस्नेहादिकायां सज्जनवेष्टायाम्,
धो० वि० ।

अथ सदाचारमाह—

लोकापवादभीक्ष्वं, दीनाभ्युद्धरणाऽऽदरः ।

कृतज्ञता सुदायिष्ये, सदाचारः प्रकीर्तितः ॥ १२६ ॥
लोकापवादभीक्ष्वं—यतः कृतोऽपि लोकापवादाम्बरणादि-
विशिष्यमाणाद् भीतभावः, दीनाभ्युद्धरणादरः—उपलक्षण-
त्वादीनामोपकारप्रयत्नः, कृतज्ञता—परकृतोपकारपरिज्ञानम्,
सुदायिष्ये—गम्भीरधीरेतेषां निर्मलरस्य च प्रकृत्यैव
परकृत्याभियोगपरता । किमिच्छाह-सद्वैचारः—आमुष्यस्यः
प्रकीर्तितः—प्रकृतः ।

तथा—

सर्वत्र निन्दासंत्यागो, वर्षावादश्च साधुषु ।

आपद्यदैन्यमत्यन्तं, तदस्तपदि नम्रता ॥ १२७ ॥

सर्वत्र—अग्रमध्यमाचमजनेषु निन्दासंत्यागः—परिवादा-
पनोदः, वर्षावादश्च—प्रशंसारूपः साधुषु सदाचारेषु जनपु, आ-
पद्यदैन्यमत्यन्तं—अदीनभाषोऽत्यन्तम्—अतीव तद्वदापद्यदै-
न्यवत्, संपदि—विभवसमागमे नम्रता औचित्येन नमनशालिता,

तथा—

प्रस्तावे मितभाषित्वं—प्रविसंवादनं तथा ।

प्रतिपन्नक्रिया चेति, कुलधर्मानुपालनम् ॥ १२८ ॥

प्रस्तावे—भाषणावसरे उपलब्धे मितभाषित्वं—मितभाष-
णशालिता, अविशंसादने—विशंसादवतः स्ववचनस्याकरणं,
तथा प्रतिपन्नक्रिया चेति—प्रतिपन्नस्य—प्रतियोगमादेः क्रिया-
निर्वाहणम् । इति पद्वसमात्रे, कुलधर्मानुपालनम्—अविद्वज्
स्वकुलाचारानुवर्तनम् ।

असद्व्ययपरित्यागः, स्थाने चैतद्विक्रिया सदा ।

प्रधानकार्ये निर्वन्धः, प्रमादस्य विवर्जनम् ॥ १२९ ॥

असद्व्ययपरित्यागः—असतः पुरुषार्थानुपयोगित्वेनासुन्दर-
स्य व्ययस्य—वित्तवियोगरूपस्य परित्यागः स्थाने च—स्थाने
मय देवपूजनादावैतत्क्रिया—व्ययक्रिया सदा—सर्वकालं
प्रधानकार्ये—विशिष्टकल्याणिनि प्रयोजने निर्वन्धः—
आग्रहः प्रमादस्य—प्रधानानादिकस्य विवर्जनम्—उज्ज्वलम् ।

लोकाचारानुवृत्तिश्च, सर्वशौचित्यपालनम् ।

प्रवृत्तिर्गर्हिते नेति, प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥ १३० ॥

लोकाचारानुवृत्तिश्च—वृत्तजनकदा विग्रेधिलोकव्यवहारा-
नुपालनरूपा सर्वत्र—स्वपक्षे परपक्षे औचित्यपालनं—समुचित-
ताचाररूपं प्रवृत्तिर्गर्हिते—कुस्तिस्ते कुलवृत्तशायी न—नैवेति
प्राणैः, प्राणैः कण्ठगतैरपि—कण्ठगतैरपि—गलस्थानमात्रैः किं
पुनः स्वभावस्यैरित्यपिशब्दाः । धो० वि० ।

सदाचारसंग—सदाचारसङ्ग—पुं० । सम्—शोभनम् आचार इह-
रसांकहिता प्रवृत्तिर्यथांते सदाचारस्तैः सह सङ्गः—सङ्गतिः ।
सज्जनैः सह सङ्गं, ध० । असत्सङ्गं हि सपदि शीलं चिह्नयत ।
यदाह—“यदि सत्संगतिरतो, भविष्यसि भविष्यसि । अथाऽ-
सज्जनयोर्ग्रीधौ, पतिष्यसि पतिष्यसि ॥१॥” इति । तथा—“स-
ङ्गः सर्वोत्तमा त्याज्यः, स चेत्त्यक्तं न शक्यते । स सङ्गः
सह कर्तव्यः, सन्तः सङ्गस्य भेषजम् ॥ २ ॥” इति ।
ध० १ अ० ।

सदार—स्वदार—पुं० । आत्मीयभावायंभीम्, पञ्चा० १ वि० ।

सदार—पुं० । सपत्नीकं, उत्त० १५ अ० ।

सदारसंतोष—स्वदारमन्त्रभेद—पुं० । स्वदाराणां मन्यो विश्व-
म्भभाषित् तस्य भेदः—अन्यकथनम् । ध० २० २ अ० ।
स्वदाराणां विश्वम्भविशिष्टावस्थाभाषितस्यान्यस्मै कथने,
ध० २ अ० । पञ्चा० । आ० । आच० ।

सदारसंतोष—स्वदारसन्तोष—पुं० । स्वदारेः सन्तोषः स्वदा-
रसन्तोषः । स्वदारसन्तुष्टौ, उपा० १ अ० ।

एयमिह—मुख्येष्वं, सदारसंतोष मो एवम् ॥ ११५ ॥

स्वस्य—आत्मनः स्वं वा आत्मिया दाराः स्वदाराः स्वकलत्रं
तैः संतोषः—संतुष्टिः प्रैथुनांसवनं प्रति वेश्यापदरपि वर्जनमिति
स्वदारसंतोषः स च वतुषांशुवतमिति योजितमेव । इह च
प्रथमैकवचनलोपाः प्राकृतत्वात् ‘मो’ इति निपातः पादपूर्व-
णार्थः, अत्रेति वतुषांशुवते वर्जयतीत्युत्तरेण योग
इति गार्थायैः । पञ्चा० १ वि० । आत्मीयकलत्राद्व्यन्तच्छा-
नित्वसौ, स्था० ५ ठा० १ उ० । “स्वकीयदारसन्तोषो, वर्जनं
चाप्ययोचिताम् । धर्मणोपासकानां त-वतुषांशुवतं मतम्
॥ १ ॥” ध० २ अ० । (‘आणंद’ शब्दे द्वितीयभागे १०६
पृष्ठ व्याख्या गता ।) (अस्यातिचाराः ‘परदारगमनं’ श-
ब्दे पञ्चमभागे १२७ पृष्ठ व्याख्याताः ।

एतद्विषये प्रथमा कथा—

“ सखयोऽत्र गिरिनगरे, तिस्रः सखयोऽत्रभवत् ।

उज्जयन्तं गता ननु, पृथीमास्ता मलिकुलुः ॥ १ ॥

नीत्वा पारसकुलेऽथ, वेश्यानां द्विरेऽधमैः ।

आसंस्ताः म्रौढगणिका—सत्पुत्राः निर्मुक्तः पुनः ॥ २ ॥

पालिता यौवनं प्राप्ता—स्तत्रैवाशुः पलायितुम् ।

तासां भाटि द्रवुस्तेऽथ, स्वसंपरया विभूषिताः ॥ ३ ॥

रात्रौ तन्मग्निरे जसु—द्वौ रेमाते स्वमातरम् ।

एकः सुभाषको रम्तुं, वैकुण्ठप्रसङ्गं किं तु ताम् ॥ ४ ॥

कुनः कथमिहायता, सा स्वकर्णं न्यरुपयत् ।

साऽवदत्ते वयं युधम्—पुत्राः शिष्टं नदम्ययाः ॥ ५ ॥

सर्वे वैराग्यमापन्ना—स्तद्व्याज प्रवञ्जुः ।

द्वितीया कथा—

धेष्टी हेमपुत्रे श्रीरः, म्रियामुमुक्षुश्च मुर्विणीम् ।

दिग्वात्रायां ययौ पन्था—उजायते स्म सुताऽद्भुता ॥ १ ॥

स च व्ययहरदाय—सावन् पुण्याप यौवनम् ।
 दत्ताऽप्यनगरे साऽस्ति, तत्रैवागच्छ तन्निता ॥ २ ॥
 विषयश्च मा कयागानी—त्यस्याङ्गयोः स तत्र च ।
 साह्यं संघर्षतः पुण्या, न भणक्तिमजानताम् ॥ ३ ॥
 यथांगं व्यतीते च, भीदः स्वनगरं ययौ ।
 आनायिता सुता मात्रा, पितरं वीर्य लज्जिता ॥ ४ ॥
 आत्मघातं व्यधात्पुत्री, पिता च प्रतमप्रहीत् ।

रुतीया कथा—

वेश्या कुबेरसेनाऽभूत्, मधुरायां तयाऽजनि ।
 अपत्यसुखं तत्स्वस्थ, यौवनापहमित्यतः ॥ १ ॥
 कुबेरदत्त कुबेर-दत्ता नामाङ्गमुद्रया ।
 विभूष्य स्वस्थं पेटायां, यमुनायां प्रवाहितम् ॥ २ ॥
 तच्छ सौर्यपुरं व्याख्यां, दृष्ट्वैकमुपादेत् ।
 तद्वैवाहितं युग्मं, दारकाऽपि गताऽप्यदा ॥ ३ ॥
 मधुरायां व्यधात्तत्र, स्वकीयां जननीं जनिम् ।
 दारिका तत्स्वला दारा, धर्मं भ्रुवाऽप्रहीद्व मृतम् ॥ ४ ॥
 साऽपि जातावर्षिष्ठान्ता, तत्रैव विहरन्त्यगात् ।
 तस्या एव गृहे तस्थौ, तस्याः पुत्रोऽस्ति पुत्रजः ॥ ५ ॥
 बालं विलास्य सा साध्वी, तान् बोधयितुमर्थात् ।
 भ्राताऽसि तनुजन्माऽसि, वरस्यावरजोऽसि च ।
 भ्रातृव्याऽसि पितृव्याऽसि, पुत्रपुत्रोऽसि वार्धक्ये ।
 यश्च ते बालक ! पिता, स मे भवति सादरः ॥ ७ ॥
 पिता पितामहो भर्ता, तनयः श्वशुराऽपि च ।
 या च बालक ! ते माता, सा मे माता पितामही ॥ ८ ॥
 भ्रातृजाया वधुः श्वश्रुः, सपत्नी च भवत्यहो ।
 इत्युक्तवा ज्ञापयामास, स्यात् कुबेराय मुद्रिकाम् ॥ ९ ॥
 तां दृष्ट्वा ज्ञापितं सर्वं, जज्ञे संभार्यसम्रथम् ।
 कुबेरदत्तः संवग—मासाद्य प्राग्भ्रमसादा ॥ १० ॥
 कुबेरसेना भ्राताऽभूत्—दार्थां च बिभ्रताऽप्यतः ।
 (पतनैहिकान् दंयापन् ज्ञान्वा परहारां ।)
 आ० क० ६ अ० ।

सदारसंतोसिय-स्वदारसन्तोषिक-पुं० । स्वदारैः सन्तोषः स्व
 दारसन्तोषः, स एव स्वदारसन्तोषिकः, स्वदारसन्तोषो वा
 स्वदारसन्तोषिः । चतुर्धांशुत्वेन, उपा० १ अ० ।

सदादिस्व-सदादिस्व-वि० । सदा दारिद्र्येण वसते सदा-
 दिस्वः । दारिद्र्यशुश्रूषालिनि, दृश० २ तत्त्व ।
 सदिद्व-सदिद्व-वि० । सदिद्विष्यैः सदिद्विष्यम् । गन्धर्वेनगर-
 दिके दिव्योपद्रव्यं, आ० ४ अ० ।

सदुवाय-सदुपाय-पुं० । उपायामासपरिहारं, यो० वि० ।
 सदेव-सदेव-वि० । अहं प्रतिमालक्ष्यं देव, ध० २ अधि० ।
 सदेवद्वि-सदेवद्वि-पुं० । सदेवद्वि-सदेवद्वि-ग० ३ अधि० ।
 सदेस-सदेस-पुं० । समानदेशेन, व्य० ३ उ० ।
 स्वदेश-पुं० । स्वावासमरदले, पि० ।

सह-शब्द-पुं० शब्दं प्रतिपाद्यते वस्त्वमेनेति शब्दः । आ०
 म० १ अ० । शब्दयति-भाषय इति शब्दः वि० । " सर्वत्र सव-
 रामचन्द्र " ॥ ८२ ॥ इति बलापः प्रा० । शब्दः सः ॥ ८२ ॥ २६० ॥
 इति शब्दस्य । प्रा० । शब्दोऽपि शब्दोऽपि शब्दोऽपि शब्दोऽपि
 (द्रा० २६ द्रा० ०) ध्वनी, दृश० १ अ० । रा० ।

एमे सह । (सू० ४७) स्था० १ द्रा० ।

वाचकं, स्था० ३ द्रा० ३ उ० । उत्त० । पञ्चा० । औ० ।
 कालादिभेदेन ध्वनेरर्थभिर्द्वे प्रतिपद्यमाने शब्दे, यथा बभूव-
 भवति—अविध्यति—स मेकरिष्याद् । स्था० । शब्दनिक्षेपः
 नामस्थापनाद्व्यवभावेनात्तु चतुर्थां शब्दः । तत्र नामस्थाप-
 ने सुगमं ।

द्रव्यनिक्षेपं दर्शयितुं नियुक्तिरुक्तं गाथापञ्चानाह—

दृक् सद्रपरिणयं, भावो उ गुणा य किंचि य ॥ ३२३ ॥
 द्रव्यं नोऽप्रागमत्तौ व्यतिरिक्तं शब्दत्वेन यानि माषाद्रव्याणि
 परिणतानि तानीह गृह्यन्ते, भावश्च शब्दस्त्वागमतः शब्दं उपपु-
 ङ्क्तः, नोऽप्रागमत्तु गुणाः अद्विष्टादिलक्षणा यतोऽस्ती हि सा-
 न्नादिबिरतिलक्षणेः शुणैः श्लाघ्यं, कर्माक्षि यथा भगवत्
 एव चतुर्भिश्च शब्दशब्दोपपत्तयः सातिशयकसंपत्तयः—
 न्वित्येत्यर्थोऽस्ति लोके कथांतरिति,

नियुक्त्यनुगमादनन्तरं सूत्रानुगमं स्वं, तच्चदम्—

से भिक्षू वा भिक्षुणी वा भृङ्गमहाणि वा नंदीमहाणि
 वा भृङ्गारीमहाणि वा अन्नयराणि वा तहप्पगाराणि वि-
 रूवरूवाहं सदाहं वितताहं कश्मांयपडियाए नो अ-
 भिसंधारिजा गमणाए । मे भिक्षू वा भिक्षुणी वा अ-
 हावेगइयाहं सदाहं सुणइ, तं जहा-वीणासहाणि वा
 विपंचीसहाणि वा पिप्पी (बद्धी) सगसहाणि वा तुण्यम-
 हाणि वा वण्यमहाणि वा तुव्वीणिपसहाणि वा दंकुलसहा-
 णि अन्नयराहं तहप्पगाराहं विरूवरूवाहं सदाहं वितताहं क-
 ष्मांयपडियाए नो अभिसंधारिजा गमणाए । से
 भिक्षू वा भिक्षुणी वा अहावेगइयाहं सदाहं सुणइ, तं
 जहा-तालसहाणि वा कंमतालसहाणि वा लत्थियसहाणि
 वा गांधियमहाणि वा किंकिरियमहाणि वा अन्नयराणि
 तहप्पगाराहं विरूवरूवाहं सदाहं कण्ठमांय० । से भिक्षू
 वा भिक्षुणी वा अहावेगइयाहं सदा० तं जहा-संखम-
 हाणि वा वेणुमहाणि वा वंसमहाणि वा खरगुहिसहाणि वा
 पिरिपिरियामहाणि वा अन्नयराणि वा तहप्पगाराहं विरू-
 वरूवाहं सदाहं सुमिराहं कण्ठमांय० (सू० १६८) से भिक्षू
 वा भिक्षुणी वा अहावेगइयाहं सदाहं सुणइ, तं जहा-वप्पा-
 णि वा फलिसहाणि वा० जाव मगाणि वा सागराणि वा स-
 रमरपंतियाणि वा अन्नयराहं तहप्पगाराहं विरूवरूवाहं
 सदाहं कण्ठमांय० । से भिक्षू वा भिक्षुणी वा अहावे-
 गइयाहं सदा०, तं जहा-कच्छाणि वा सप्पाणि वा गहणाणि
 वा वणाणि वा वण्डुग्गाणि वा पव्वयाणि वा पव्वयदुग्गा-
 णि वा अन्न० ॥ अहा० तहप्पगाराहं गामाणि वा नग-
 राणि वा निगमाणि वा रायहाणाणि वा आसमपट्ट-
 णमनिंयसाणि वा अन्नयराहं तहप्पगाराहं नो अभिसंधा-
 रिजा गमणाए । से भिक्षू० अहावेगइयाहं आरामाणि वा

उजायाणि वा वयाणि वा वणसंवाणि वा देवकुलाणि वा
सभाणि वा पवाणि वा अभयराई तहप्पगाराई सदाई नो
अभि० । से भिक्खु वा भिक्खुणी वा अहावेगइयाई सदाई
अट्ठाणि वा अट्ठालयाणि वा चरियाणि वा दाराणि वा गो-
पुराणि वा अभयराई तहप्पगाराई सदाई नो अभिसंधारे० ।
से भिक्खु वा भिक्खुणी वा अहावेगइयाई०, तं जहा-तियाणि
वा चउकाणि वा चवराणि वा चउम्मुहाणि वा अभयराई
वा तहप्पगाराई सदाई नो अभिसंधारे० । से भिक्खु वा
भिक्खुणी वा अहावेगइयाई०, तं जहा-महिसकरगइया-
णि वा वसभकरगइयाणि वा अस्सरगइयाणि वा इ-
त्थिकरगइयाणि० जाव कविजलकरगइयाणि वा अन्न-
यराई वा तहप्पगाराई नो अभिसंधारे० । से भिक्खु वा भि-
क्खुणी वा अहावेगइयाई०, तं जहा-महिसजुद्धाणि वा०
जाव कविजलजुद्धाणि वा अन्नयराई वा तहप्पगाराई नो
अभिसंधारे० । से भिक्खु वा भिक्खुणी वा अहावेगइयाई०,
तं जहा-पुव्वजुहियइयाणि वा हयजुहियइयाणि, वा
गयजुहियइयाणि, अन्नयराई वा तहप्पगाराई नो अभि-
संधारे० । से भिक्खु वा० जाव सुणई, तं जहा-अक्खइयइ-
याणि वा माणुम्मियाणि वा इयाणि वा भत्ता हयनइगीयवा-
इयंततीतलतालतुडियपडुप्पवाइयाइयाणि वा अन्नयराई
तहप्पगाराई सदाई नो अभिसंधारे० । से भिक्खु वा भिक्खु-
णी वा० जाव सुणई, तं जहा-कलहाणि वा डिवाणि वा उ-
मराणि वा दो रजाणि वा वररजाणि वा विरुद्धरजाणि वा
अभयराई वा तहप्पगाराई सदाई नो अभिसंधारे० । से भि-
क्खु वा भिक्खु० जाव सदाई सुणई खुड्डियं दारियं परिञ्च-
मंडियं अलंक्रियं निबुज्जमाणि पेहाए एगं वा पुरिसं वहाए
नीणिज्जमाणं पेहाए अन्नयराणि वा तहप्पगाराई नो अभि-
संधारे० । से भिक्खु वा भिक्खुणी वा अभयराई विरुवरू-
वाई महोसवाई एवं जाणेजा, तं जहा-बहुसगडाणि वा ब-
हुइराणि वा बहुमिलक्खुणि वा बहुपत्तंताणि वा अभयराई
वा तहप्पगाराई विरुवरूवाई महोसवाई कन्नसोयपडियाए
नो अभिसंधारिजा गमहाए । से भिक्खु वा भिक्खुणी वा
अन्नयराई विरुवरूवाई महोसवाई एवं जाणिजा, तं जहा-
इत्थीणि वा पुरिसाणि वा थेराणि वा उहराणि वा मज्झि-
माणि वा आभरखविभूसियाणि वा गायंताणि वा वायं-
ताणि वा नन्धंताणि वा हंसंताणि वा रमंताणि वा मोहं-
वाणि वा विपुलं असणं पाणं खाइमं साइमं परिञ्जंताणि
वा परिभायंताणि वा विज्झियमाणाणि वा विगोवयमा-
णाणि वा अन्नयराई तहप्पगाराई विरुवरूवाई बहुस्सवा-
ई कन्नसोयपडियाए नो अभिसंधारे० । से भिक्खु० इह-

लोइएहिं सदेहिं नो परलोइएहिं सदेहिं नो सुएहिं सदेहिं
नो असुएहिं सदेहिं नो दिट्ठेहिं सदेहिं नो अदिट्ठेहिं सदे-
हिं नो कंतेहिं सदेहिं सजिजा नो गिज्झिजा नो मुज्झि-
जा नो अज्झोववजिजा, एयं खलु० जाव जएजासि सि-
वेमि । (ध० ११०)

स—पूर्वाधिकृतो भिक्खुर्यदि चित्ततनतघणिरुपांश्च-
तुर्विधानांतोद्यशब्दान् शृणुयात्, ततस्तच्छ्रवणप्रतिज्ञया
नाभिसम्भार्यैरुपमाया न तदाकर्तव्याय गमनं कुर्या-
दित्यर्थः । तत्र चित्तं—सूयज्ञनन्दीकृष्यादि, ततम्—
वीणाविषण्डीयस्कादितन्त्रीबाधं, आशानीं च भे-
दस्तन्त्रीसंख्यातोऽयमर्थः, घने तु हस्तालकं सारिदि-
प्रतीतमेव, नवरं 'लसिका'—केशि(स्)ष्ण गोहिङ्का-भा-
एडानां कलाहस्तगानांतोद्यशब्दः । तस्मिन्निर्वाह-
नामयं वंशादिकम्भकातोद्यं, श्रुतिं तु शब्दवत्त्वादीनि
प्रतीतान्मेव, नवरं खरमुदी-तोद्वाहिका 'पिरापरिप' ति-
कालियकपुटानुज्जा वंशादिनलिका, एतेषु सूत्रचतुष्टय-
समुदायाः ॥ किञ्च—स भिक्खुरथ कदाचिद्वक्तव्यं कांभि-
त् शब्दान् शृणुयात्, तद्यथा—'वप्याणि वे' ति—वपः—के-
दारस्तदादिवा, तद्वैष्णवाः शब्दा वप्रा एवोक्तः, वप्रादिषु
वा अध्यगयाद्यां ये शब्दास्तच्छ्रवणप्रतिज्ञया वप्रादीन्
गच्छेदित्येवं सर्वत्रायोग्यम् । अपिच—यावन्महिषयुजानीति
पञ्चि सूत्राणि सुबोध्यानि । किञ्च—स भिक्खुर्यमिति—इ-
न्द्रं वधूवर्यादिकं तस्थानं वेदिकादि, तत्र अध्यगयादिशब्द-
अवगुप्रतिज्ञया न गच्छेत्, यधुवर्यवर्णेन वा यत्र क्रियते
तत्र न गच्छेदिति, एवं हयगजयूपादिस्थानानि प्रवृत्तानि-
र्नाति । तथा—स भिक्खुः आख्यायिकास्थानानि—कथानक-
स्थानानि, तथा 'मानोन्मानस्थानानि' मानं—प्रत्येकदि-
उन्मानं—नाराचादि, यदिवा—मानोन्मानमित्यश्वादीनां वेगा-
दिपरिष्ठातस्थानानि तद्वर्णनस्थानानि वा, तथा महा-
न्ति च नानि आहृतनृत्यगीतवादिप्रतन्नीतलतालतुडि-
तमन्युत्पन्नानि च तथा स्थानानि—सभास्तद्वर्णनानि वा अ-
वगुप्रतिज्ञया नाभिसम्भार्यैरुपमायाति । किञ्च—कलहादि-
वर्णेन तत्स्थानं वा अवगुप्रतिज्ञया न गच्छेदिति । अपि-
च—स भिक्खुः कुजिकां—दारिकां डिक्करिकां—मरिडतललेह-
तां बहुपरिवृतां 'सिद्धज्जमाणि' ति—अश्वादिना नीयमानं
तथैकं पुरुषं वधाय नीयमानं प्रेषयाहमत्र किञ्चच्छोष्या-
मीति भवणार्थं तत्र न गच्छेदिति । स भिक्खुर्यन्मेव जा-
नीयात्, महामन्यतान्याभवस्थानानि—पापोपादानस्थानानि
वर्त्तन्ते, तद्यथा—बहुशकटानि बहुरुधानि बहुस्लच्छानि ब-
हुप्रार्थनिकाणि, इत्येवंप्रकाराणि स्थानानि अवगुप्रति-
ज्ञया नाभिसम्भार्यैरुपमायाति । किञ्च—स भिक्खुर्महोस-
वस्थानानि आन्येयंभूतानि जानीयात्, तद्यथा—स्त्रीपुरुष-
स्थावरचालमध्यवर्त्यास्तानि भूयतानि गायनादिकाः कि-
या यत्र कुर्वन्ति तानि स्थानानि अवगच्छेत् न गच्छे-
दिति । इदानीं सर्वोपक्रमोऽर्थमाह—स भिक्खुः—वेदिका-
मुष्मिकापायभोरः ना—नैव एतलौकिकैः—अनुपार्यकृतैः
पारलौकिकैः—पारापतादिकृतैरिदंकारुणिकैर्वा शब्दैः, त-
था अन्तैरश्वेर्वा, तथा साक्षात्पुलक्येनपुलक्येर्वा 'न सङ्गं
कुर्यात्—न रागं गच्छेत् न गादयं प्रतिपद्यत न तेषु मुखेत्-

भाष्यपक्षो भवेत्, एतत्सत्य मिथोः सामान्यम् । शेषं पूर्व-
पादः । इह च सर्वकार्यं दोषः-अज्ञितनिमित्तत्वं व्याख्यादि-
हानी रागद्वेषसम्भव इति, एवमप्येऽपि दोषा देहिहामुष्मि-
कापायभूताः स्वविषया सामान्योऽप्या इति । [वस्तुयसत्सक-
ष्यममादित एकदशैव समाप्तम् ।] आभा० २ सू० २ सू० ४४० ।
अत्र 'अपराधं' शब्दार्थे इति पूर्वम् 'आगम' शब्दे २ भागे
६४ वृत्ते उक्तम् ।

अथेहापि किञ्चिदुक्तमप्येवमभिधीयते ।]-भवतु वा
सामान्यं तथापि तस्य स्वभेदेभ्योऽर्थान्तरत्वे भिन्ने स्वभे-
दाभ्यवसायो आन्तिरेव । न ह्यन्येनान्ये सामाना युक्ता-
स्तद्वतो नाम स्वरूपान्तरत्वेऽपि सामान्यस्य सर्वमेव
विश्वमेकं वस्तु परमायत इति । तत्र सामान्यप्रत्ययो
आन्तिरेव न ह्यवस्तुविषयः सामान्यप्रत्ययः भेदग्रहणपुर-
स्कृत्यास्य आन्तत्वे च सिद्धे निर्विषयत्वमपि सिद्धं व्या-
कारार्थेण जनकस्य कस्यचिदर्थस्यात्मनलक्षणस्य प्रा-
प्तस्याभावात् । अन्यथा वा निर्विषयत्वं, तथाहि-यत्रैव क-
तसमया ध्वनयस्व एव तेषामर्थो युक्तो मान्योऽतिप्रसङ्गात् ।
नच कश्चिद्वस्तुस्यो परमायतः समयः सम्प्रतीति नि-
र्दिष्टया ध्वनयः, प्रयोगः-यत्र यत्र भावतः कृतसमया न भ-
वन्ति न ते परमायतसमभिधायिता यथा सास्नादिमिति पि-
होऽप्यशब्दोऽकृतसमयः, न भवन्ति च भावतः कृतसमयाः
सर्वस्मिन्वस्तुनि सर्वे ध्वनय इति व्यापकानुपलब्धिः,
कृतसमयत्वेनाभिधायकत्वस्य व्याप्त्वात्तस्य बह्वाभावः ।

[संकेता संभवसाधनाय स्वलक्षणार्थयेवेन

-विकल्पपञ्चविधानम्]-एतौ

नचायमसिद्धो हेतुः । तथाहि-कृतसमयं वस्तु श-
ब्दार्थत्वेन व्यवस्थाप्यमानं स्वलक्षणं वा व्यवस्थाप्येत, आ-
तिवर्गं, तथोगो वा, जातिमान्वा पदार्थः, बुद्धेर्वा आकारः इति
विकल्पाः । सर्वेष्वपि समयासंभावष युक्तं शब्दार्थत्वं तत्सतः,
सांभृतस्य तु शब्दार्थत्वस्य न निषेध इति न स्ववचनविरोधः
प्रतिज्ञायाः । एवं ह्यसौ स्यात्-स्वलक्षणदीप्तं शब्देनाऽप्रति-
पाद्य न शक्यमशब्दार्थत्वमेवां प्रतिपादयितुं, तत्प्रतिपिपादयि-
षया च शब्देन स्वलक्षणदीप्तुपदश्यता शब्दार्थत्वमेवामभ्यु-
पेयं स्यात् । पुनश्च तद्वै प्रतिज्ञया प्रतिपिपक्षमिति स्ववचन-
व्याघातः । नचासावभ्यवसायव्यत इति । एतेन यदुक्तमुक्त्यो-
तकरणे-भाष्यकारेण-"अवाचकत्वं शब्दानां प्रतिज्ञाद्वयो-
र्व्याघातः । [अ० २, आ० २ सू० १७ व्याख्या] इति, नर्दापि प्रत्युक्तं
भवति, नहि सर्वथा शब्दार्थोपवाहोऽस्माभिः क्रियतः । आ-
गोपालेभ्योऽपि प्रतीतत्वात्तस्य, किन्तु-नास्त्यकत्वं धर्मः परै-
रेल्लभ्यारोप्यते तस्यैव निषेधो न तु धर्मिणः ।

[१ स्वलक्षणे संकेतासंभवसाधनम्]-

तत्र-स्वलक्षणेन तावद् समयः संभवति, शब्दस्य
समयो-हिव्यवहाराऽप्ये किंते न व्यवसितया, तेन
यत्रैव सङ्केतव्यवहारकालव्यापकत्वमस्ति तत्रैव स व्यवह-
र्तृर्वा युक्तो मान्यत्र, न च स्वलक्षणस्य संकेतव्यवहारकाल-
व्यापकत्वमस्ति तस्मात् तत्र समयः संकेतव्यवहारका-
लाऽव्यापकत्वं च शाब्देनापि विषयक्रीनां दृशादि भेदेन
परस्परतोऽत्यन्तव्यावृत्ततया भिन्नव्यापकैकत्र कृतसमयस्य
पुनोऽन्यैरेव्यवहारो न स्यादिति । तत्र समयोऽभावात्ता-

सिद्धता हेतोः । नचाप्यनैकान्तिकत्वं, व्याप्तिसेवेः,
तथाहि-यद्यद्वृत्तिसंकेतमर्थं शब्दः प्रतिपादयेत्तदा गो-
शब्दोऽप्यर्थं प्रतिपादयेत्संकेतकरत्वात्तत्वं च स्यात्, त-
स्मादतिप्रसङ्गापत्तिर्वाचकं प्रमाणमिति कथं न व्याप्तिसे-
विः ? अथमेव वा अकृतसमयत्वादिति हेतुत्वाचार्यदिनागेन
"न आतिशब्दो वाचकः, आनन्त्यात्" इत्यनेन निर्दिष्टः,
तथाहि-"आनन्त्यात्" इत्यनेन समयोऽसंभव एव दृष्टितः ।
तेन यदुक्तमुद्योतकरेण-"यदि शब्दाव्यापयसि तदा-आन-
न्त्यात्" इत्यस्य वस्तुधर्मेत्याद् व्यधिकरणो हेतुः अथ भेदा
एव पक्षीक्रियेत तदा नान्यथा न व्यतिरेको दृष्टान्तोऽस्ती-
त्येहेतुरानन्त्यम् ।" [अ० २ आ० २ सू० १७ व्याख्या] इति,
तत्प्रत्युक्तम् । यत्पुनः स एवाह-"यस्य निर्विशेषणांभेदाः
शब्देऽप्यभिधीयन्ते तस्यायं दोषः, अस्माकं तु सत्ताविशेष-
णानि द्रव्यशुद्धकर्मोपपत्तिर्भाष्यते । तथा हि-यत्र यत्र सत्ता-
दिकं सामान्यं पश्यति तत्र तत्र सदादिशब्देषु प्रत्युक्तं एकमेव
च सत्तादिकं सामान्यम्, अतः सामान्योपलक्षणं तु भेदेषु
समयक्रियासंभवाद्कारणानन्त्यम्" [अ० २ आ० २ सू० १७
व्याख्या] इति, असदेतत्; यतो न सत्तादिकं वस्तुभूतं
सामान्यं तज्या भिन्नमभिधेयं वाऽस्तीति भवतु वा तत्तथा-
प्यकस्मिन्भेदेऽनेकसामान्यसंभवादसाहचर्येण सदादिशब्दयो-
जने न स्यात् । न च शब्देनानुपदश्यं सत्तादिकं सामान्यं स-
त्तादिना भेदाद्युपलक्षयितुं समयकारः शक्यस्यात्, न चाक-
ृतसमयेषु सत्तादिषु शब्दप्रवृत्तिरस्तीति इतरनराध्यदोष-
प्रसङ्गः । अथापि स्यात्स्वयमेव प्रतिपत्ता व्यवहारापलभ्या-
द्वयव्यतिरेकाभ्यां सदादिशब्दैः समयं प्रतिपद्येत, असद-
तत् अन्ननर्दाविवर्णनः शब्दव्यवहारापलभ्यस्य कस्यचिद्वच-
नत्वात् । एकदा सत्तादिमस्तु भेदेष्वनकृद्व्यवहाराणुपलभ्या-
ऽदृष्टव्यं तज्जानीषु नान शब्दान्-प्रतिपद्यत इति चेत्, न;
अदृष्टत्वात्, नह्यदृष्टव्यतादिभिर्धर्मिष्वनन्तेषु भेदेषु सम-
यः संभवत्युपलक्षणम् । विकल्पबुद्ध्या इव (इत्य) तेषु
तत्प्रतिपत्त्याऽनुपपन्नां विकल्पसंभवोपेतिपार्थविषय एव श-
ब्दसङ्केतः प्राप्तः । तथा हि-अतीतानागतयोरेवस्वेनासङ्गि-
हितत्वात्तत्र विकल्पबुद्धिर्भवन्ती निर्दिष्टयैव, तत्र भवन्समयः
कथं परमायतवस्तुविषयो भवेदिति ? सप्त भावाश्च हेतो-
र्विद्वद्वतेति सिद्धं स्वलक्षणविषयत्वं शब्दानाम् । अथ स्थिरे-
कल्पत्वादिमात्रादिभिर्भावानां दृशादिभेदाभावात्, सङ्केत-
व्यवहारकालव्यापकत्वेन समयसंभवापत्तेर्कदाऽसिद्धता-
प्रकृतहेतोः, नैतत् । हिमाचलादीनामप्यनैकालुपपन्नव्यवहार-
तया उद्दानन्तरापरिगतिता च नोपेयावयवपरिपक्षेण सम-
यकालपरिपक्षेणव्यवहारस्य व्यवहारकालानुयायित्वेन च समयः
संभवतीति नासिद्धता हेतोः । अत उक्तमप्येन समयवैयर्थ्य-
प्रसङ्गात् स्वलक्षणे समयः संभवति, अशक्यफियत्वाच्च न तत्र
समयः । तथाहि-उद्दानन्तरापरिगतिषु भावेषु समयः क्रिय-
माणः अनुपपन्नो वा क्रियेत उत्पन्नो वा ?, न तावदनुत्पत्तेषु
परमायतः समयो युक्तः, असतः सर्वोपाय्यारहितस्याधार-
त्वात्तुपपत्तेः, अपारमार्थिकवस्तुज्ञानेऽपि पुत्रादौ समय उप-
लभ्यत इति न दृष्टविरोधः, विकल्पनिर्मितार्थविषयत्वेन त-
स्याऽपारमार्थिकत्वात् । नाप्युपपन्नं समयो युक्तः, तस्मिन्-
नुभवेत्यसौ तत्पूर्वकं च शब्देऽदृष्टमणे सति समयः संभव-

ति नाप्यथा-अतिमसङ्गात्-शब्देभ्यस्मरणकाले च विरजि-
कृतं स्वलक्षणमिति । अजातयज्जातिऽपि कथं समयः समय-
क्रियाकाले द्वयोरप्यसिद्धितत्वात् ? तथाहि-अनुभवाव-
स्थायामपि तावत्सत्कारणतया स्वलक्षणं क्षणिकं न सन्निहि-
तसत्ताकं भवति, किं पुनरनुभवोत्तरकालमाविनामभेदाभो-
गस्मरणोत्पादकाले भविष्यति ? नापि तज्जातीयं तत्सामर्थ्य-
बल्लोपजाते समयक्रियाकालमाविनिर्गुण समयः संभवति त-
स्याऽप्यन्वत्वात् । यद्यपि समयक्रियाकाले सन्निहितं क्षणान्तर-
मस्ति तथापि तत्र समयाभोगाऽसंभवाच्च समयो युक्तः न-
ह्यभ्युपगम्य तज्ज्ञानस्मरणोपक्रमपूर्वकं समयं कुर्वान्स्व-
त्कालसन्निहिते गवादावाभोगाविषयीकृतं 'अन्धः' इति स-
मयं समयकृतकरोति । अथापि स्यात्सर्वेषां स्वलक्षणानां सा-
दृश्यमस्ति तनैक्यमध्यवस्थः स्यादप्यः करिष्यते । असदेतत् ;
यतो विकल्पबुद्ध्याऽप्यारोपितं सादृश्यं, तस्य च धर्मिभिः
प्रतिपादने स्वलक्षणमवाच्यमेवेति न स्वलक्षणे समयः नाऽपि
शब्दस्वलक्षणस्य । तथाहि-समयमुपस्थापितमयं
नामभेदमयैव योजयति, नच स्मृतिर्भावतोऽनुभूतमेवावि-
लापमुपस्थापयितुं शक्नोति तस्य विरजिद्वत्त्वात्, यं बोधा-
रयति तस्य पूर्वमेवमनुभूतत्वाच्च तत्र स्मृतिः, न चाविषयी-
कृतस्तया स्मृत्यापायितुं शक्यः, अतः स्मृत्युपस्थापितमनु-
संधीयमानं विकल्पाभिनिर्गम्यत्वनास्वलक्षणमवति न स्वल-
क्षणवन्ऽस्य समयः । तस्मादव्यपदेश्यं स्वलक्षणमिति सिद्धम् ।
(सम्म०) नैयायिकास्तु-“व्यक्त्याकृतिजात्यस्तु पद्वन्धः
(न्यायद० अ० २ आ० २ सू० ६३) इति, प्रतिपक्काः । तत्र
व्याक्रियन्धेन द्वय्यगुणविशेषकर्मोपासमिधीयन्ते (सम्म०) ।
('गुणविशेषसाय' 'शब्दे' तृतीयभागे ६४० पृष्ठेऽत्रत्या
वर्णयता गता)

तथा च सूत्रम्-“आकृतिर्जातिलिङ्गाद्या” (न्यायद०
अ० २ आ० २ सू० ६७) इति । अस्य भाष्यम्-“यथा
जातिर्जातिलिङ्गानि च व्याख्यायन्ते तामाकृतिं विधातुं सा
च सत्त्वावयवयानाम् । तदवयवानां च नियतो व्यूहः ”
(न्यायद० भाष्या० भा० पू० २२५) व्यूहशब्देन संयोग-
विशेष उच्यते, नियतग्रहणेन कृत्रिमसंयोगनिरासः, तत्र जा-
तिलिङ्गानि प्राप्यवयवाः शिरःपायादयः तैर्हि गोत्वादि-
लक्षणा जातिलिङ्गयते, आकृत्या तु कदाचित् साक्षाज्जाति-
व्यञ्ज्यते यदा शिरः-पायादिरसिचिचिशब्दशब्दानां गोत्वं व्यञ्ज्य-
ते, कदाचिज्जातिलिङ्गानि यदा विषाणादिभिरवयवैः पृथक्
पृथक् स्वावयवसन्निवेशाभिप्रेत्यैर्गोत्वादिर्व्यञ्ज्यते, तेन जा-
तित्वाङ्गानां च प्रख्यापिका भवत्याकृतिः । जातिशब्देना-
भिधामिधान-प्रत्ययप्रसवनिमित्तं सामाप्त्याच्यं वस्तुच्यते ।
तथा च सूत्रम्-“समानप्रत्ययप्रसवामिका जातिः” (न्या-
यद० अ० २ आ० २ सू० ६८) इति समानप्रत्ययोपलिकार-
णं जातिरित्यर्थः । तत्र व्यक्त्याकृत्योः एतेनैव स्वलक्षणस्य
शब्दापेक्षानिराकरणेन शब्दार्थत्वं निरुक्तम् । तथाहि-य-
था स्वलक्षणस्याकृतात्समयत्वाद्शब्दार्थत्वं तथा तयोरपीति
‘अकृतसमयत्वात्’ इत्यस्य हेतोर्नास्त्यः, नाप्यनैकान्ति-
कता । अपि च-व्याक्रियन्धेन-गुणविशेष-कर्मलक्षणया, आ-
कृतिश्च संयोगात्मिका, एते च द्वयादयः प्रतिविद्यत्वाद्
असत्तः कथं शब्दार्थतामुपयानि ?

(२-४ जाति-तपोग-तद्वत्सु संकेतासंभवप्रदर्शनम्)-

एवं स्वलक्षणवज्जाति-तपोग-जातिमत्स्वधि-आत्योदेर-
सम्भवात्-समयासम्भयः । यथा च जातिस्तपोगान्य च सम-
वायस्यासम्भवस्तथा प्रयोग प्रतिपादितम्, जाति-तपो-
गयोच्चाभावे तद्वतोऽप्यसम्भव एव तत्कृतत्वात् तद्वत्प्रदर्शय-
त, तद्वत् स्वलक्षणान्तरकत्वात् तत्पदभावी दोषः समान एव ।
(पदवाच्यविषयासि बाज्रध्यायन व्याधि पाणिनीनां मतानि)-
“जातिः पदार्थः” इति बाज्रध्यायनः । “द्रव्यम्” इति व्याधिः ।
“उभयम्” पाणिनिः । तद्व्यनेनैव निरस्तम् जातेरयोगाद्
द्रव्यस्य च स्वलक्षणान्तरकत्वात् नपक्षभाविदोषानिर्दिष्टेः ।

(बुद्ध्याकारे समयासंभवसाधनम्)-

बुद्ध्याकारेऽपि न समयः संभवति, तस्य बुद्धितादात्येन
व्यवस्थितत्वाद् नासौ तद्वृद्धिस्वरूपवत् प्रतिपाद्यमयं बुद्ध-
न्तरं वाऽनुवृत्तकृतिः, तत्तच्च सङ्केत-व्यपदेशकालाव्यापक-
त्वात् स्वलक्षणवत् कथं तत्रापि समयः ? भवतु वा तस्य
व्यवहारकालान्वयस्तथापि न तत्र समयो व्यवहर्तृणां युक्तः ।
तथाहि-“अपि नामतः शब्दादर्थक्रियार्थी पुमानर्थक्रिया-
क्षमानार्थो विज्ञाय प्रवर्तयते” इति मन्मथान्वयवहर्तृभि-
रभिधायकः धर्मयो नियोज्यते न व्यसन्नितया ; न बालो-
विकल्पो बुद्ध्याकारेऽभिमतशीताऽपनोदादिकार्यं तदर्थिनः
सम्पादयितुमहम् तदनुभवोत्पत्तावपि तदभावात्, तेन न-
त्रापि समयाभावात्साक्षिः ‘अकृतसमयत्वात्’ इति हेतुः ।

(‘अस्त्यार्थादयः शब्दार्थाः’ इति वादिनां पक्षसत्तेः

निरूपयितव्ये प्रथमम् असत्यर्थवादिप्रसक्तम्)-

अथ असत्यार्थादयोऽपरे शब्दार्थाः सन्ति, ततश्च तत्र स-
मयसम्भवादिप्रसक्तैव हेतोः । तथाहि-‘अस्त्यर्थः’ इति ये-
तत् प्रतीयते तद्व सर्वशब्दानामभिधेयं न विशेषः, यथैव
ह्यपूर्वे-देवतादिशब्दानां नाथोकारं विशेषं बुद्धिषु सन्निवेशय-
न्ति केवलं तत्रैतावत् प्रतीयते-‘सन्ति कऽप्यर्थाः येष्प-
दार्थाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते’ तथा दृष्टार्थेष्वपि गवादिशब्दे-
ष्वेतत् तुल्यम्, यतस्तेभ्योऽप्येवं प्रतीतिरुपजायते, ‘अस्ति
कोऽप्यर्था यो गवादिशब्दाभिधेयो गोत्वादिः’ यस्तु त-
त्राकारविशेषपरिग्रहः केपाञ्जिपुपजायते स तेषां सिद्धान्त-
बलात् ; न तु शब्दात् ।

(समुदायार्थवादिमतम्)-

अपरे “ब्राह्मणादिशब्देल्लपो-जाति-भूतादिसमुदायो वि-
ना विकल्प-समुदायाऽश्यामभिधीयते, यथा वनादिशब्दै-
र्धेवाद्यः” इत्यादि । तथाहि-‘वनम्’ इत्युक्ते ‘धवा’ (तो
वा) खदिरो वा’ इति न विकल्पेन प्रतीतिरुपजायते, नापि
‘धवश्च खदिरेश्च’ इति समुच्चयेन, अपि तु-सामर्थ्येन प्रतीयन्ते
धवादयः तथा ‘ब्राह्मणः’ इत्युक्ते ‘तपो वा जातिर्वा भूते
वा’ ‘तपश्च जातिश्च भूते च’ न प्रतिपत्तिर्भवति, अपि तु-
साकल्येन सम्बन्ध्यन्तरव्यवच्छिन्नास्तपःप्रभृतयः सहेताः
प्रतीयन्ते इति । बहुवचनियतैकसमुदायिभेदाधारणं विक-
ल्पः, एकत्र युगपदभिसम्बन्धमानस्य नियतस्यैकस्य (त-
स्येनेकस्य) स्वरूपभेदाधारणं समुच्चयः, तद्व्यतिरेकेणा-
त्र प्रतिपत्तिर्लक्षणप्रतीतिव ।

[असत्यसंबन्धपदार्थवादिमतम्]-

अपरे “द्रव्यत्वादिभिरनिर्धारितस्यैवः सम्बन्धो द्रव्या-

दीनां स शब्दार्थः, स च सम्बन्धिनां शब्दार्थत्वेनासत्यत्वा-
दसत्यः इत्युच्यते । यद्वा-तपः-क्षुत्नादीनां मेखकवर्णवैक्येन
भासनादेषामेव परस्परमसत्यः संसर्गः । तथा हि-यत
प्रत्येकं समुदिता वा न स्नेन रूपेणोपलभ्यन्ते किन्त्वलातय-
कवर्णेषां समूहः स्वकुर्यात्प्रत्ययविभासत इति ।

[असत्योपाधिसत्यपदार्थवादितम्]—

अन्ये त्वाहुः—“यत् असत्योपाधि सत्यं स शब्दार्थः” इति ।
तत्र स (?) शब्दार्थत्वेनाऽसत्या उपाधयो विशेषा वलयाऽ-
ङ्गुलीयकादयो यस्य सत्यस्य सर्वभेदानुपायिनः सुवर्णादि-
सामान्यात्मनस्तत् सत्यमसत्योपाधि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम-
भिधेयम् ।

[अभिज्ञत्पदार्थवादितम्]—

अन्ये तु श्रुवन्—“शब्द एवाभिज्ञत्वव्यापगतः शब्दार्थः”
इति स आभिज्ञत्वः ‘शब्द एवायः’ इत्येवं शब्दार्थस्य
निवेशनम् ‘सोऽयम्’ इत्यभिसम्बन्धः, तस्माद् यदा
शब्दस्याप्येन सहैकीकृतं रूपं भवति तं स्वीकृतार्थकारं
शब्दमभिज्ञत्वमित्याहुः ।

(६ बुद्ध्याकटाकारपदार्थवादितम्)—

अन्ये तु—“बुद्ध्याकटमवाकारं बाह्यवस्तुविषयं बाह्यवस्तु-
तया गृहीतं बुद्धिरूपवैभवाविभाषितं शब्दार्थम्” आहुः ।
तथाहि-यावद् बुद्धिरूपमर्थेभ्यस्तस्यैव ‘बुद्धिरूपमेव’ इति
तत्त्वभाषनया गृह्यत तावत् तस्य शब्दार्थत्वं नावसीयते त-
त्र क्रियाविशेषसम्बन्धभावात्, न हि ‘गामानय’ ‘दधि
क्षात्र’ इत्यादिकाः क्रियास्तादृश बुद्धिरूपं सम्भवन्ति, क्रि-
यायोगसम्भवी चायं शब्दैरभिधीयते, अतो बुद्धिरूपत-
या श्रुत्याऽन्ये न शब्दार्थः पदा तु बाह्य श्रुत्यन्तं प्रत्यक्षं
भवति तदा तस्मिन् प्रतिपत्ता बाह्यतया विपर्यस्तः क्रिया-
साधनसामर्थ्यं तस्य मर्यात इति भवति शब्दार्थः । ननु चा-
पोहवादिपक्षादस्य का विशेषः ? तथाहि—अपोहवादिनाऽ-
पि बुद्ध्याकारं बाह्यरूपतया गृहीतः शब्दार्थ इतीष्यत एव-
यथोक्तम्—“तद्गुणारोपमन्यन्-व्यावृत्त्याधिगतैः पुनः शब्दा-
र्थोऽर्थः स एवेति, वचनेन विरुध्यते” ॥१॥ इति, नैतदस्ति;
अयं हि बुद्ध्याकारवादी बाह्य वस्तुन्यत्रान्नं सविषयं द्रव्या-
णामिदं किञ्चिदस्य बुद्ध्याकारं परमायतः शब्दार्थमि-
च्छति न पुनरा (न तु निरा) लभ्यन्ते भिन्नभेदाध्यवसा-
येन प्रवृत्तेर्भ्रान्तिमितरतरभेदविषयधनमभ्युपेयि; यदा तु य-
थाऽस्माभिरुच्यते—“स सर्वो (सर्वो) मित्याभासोऽयमर्थ-
इतीष्यत एव यथोक्तं (मर्थेयका) त्मकप्रहः । इतरं-
तरभेदाऽस्य, बीजं रक्षा यथैविका” ॥ इति तदा सिद्धसा-
ध्यता । यद् वक्ष्यति—“इतरतरभेदाऽस्य बीजं च त् पक्ष एव
नः” ॥ (तत्त्वसं० का० ६०४) इति । न चापोहवादिना पर-
मार्थतः किञ्चिद् वाच्यं बुद्ध्याकारोऽस्य वा शब्दानामित्य-
तः । तथाहि—यदेव शब्दं प्रत्ययऽध्यवसायमानतया प्रति-
भासते स शब्दार्थः, न च बुद्ध्याकारः शाब्दप्रत्ययनाध्यव-
सायते किं नहि ? बाह्यमवार्थक्रियाकारं वस्तु; न चापि
तेन बाह्यं परमार्थनाऽस्य वसीयते, यथानस्वमन्यवसायाद्
यथाध्यवसायमनश्चात् अतः समारोपित एव शब्दार्थः ।
यच्च समारोपितं तत्र किञ्चिद् भावतोऽभिधीयते शब्दैः ।
यत् पुनरुक्तम्—“शब्दार्थोऽर्थः स एवेति” तत् समारोपि-

तमवार्थमभिसन्धाय, बुद्ध्याकारवादिना तु बुद्ध्याकारः पर-
मार्थतो वाच्य इत्यत इति महान् विशेषः ।

(७ प्रतिभापदार्थवादितम्)—

अन्ये त्वाहुः—“अभ्यासात् प्रतिभाहेतुः शब्दः न तु बाह्या-
र्थप्रत्यायकः” इति । शब्दस्य क्वचित् विषये पुनः पुनः प्रवृ-
त्तिर्दशनमभ्यासः, नियतसाधनावच्छिन्नक्रियाप्रतिपत्त्यनुकू-
ला प्रभा प्रतिभा सा प्रयोगदर्शनादुत्तिसाहितेन शब्दं जग्य-
ते, प्रतिवाक्यं प्रतिपुरुषं च सा भिद्यते; यथैव ह्यङ्गुलादि-
घानादयो हस्यादीनामर्थप्रतिपत्तौ क्रियमाणार्थां प्रतिभाहे-
तवो भवन्ति तथा शब्दार्थ- (सर्वेऽर्थे) वक्ष्यसमता वृत्तादयः
शब्दा यथाभ्यासं प्रतिभाभाषापसंहारहतवो भवन्ति न त्वर्थं
साक्षात् प्रतिपादयन्ति; अन्यथा हि कथं परस्परव्याहनाः
प्रवचनभेदा उपाधकपादव्यवस्था स्वविकल्पोपरचितपदा-
र्थभेदघातकाः स्मृतिरिति ?

(प्रागुक्तं पक्षसकं प्रतिविधानस्य प्रथमम्

असत्यवार्थान्तरनिरसनम्)—

अत्र प्रतिविधानि-यद्यस्यैवः पूर्वोदितस्वल्क्षणगोविश्वभाव
इत्यत तदा पूर्वोदितदोषप्रसङ्गः । किञ्च-अभिधीयतेविशेष-
रूपत्वादसत्यस्यैव तस्मिन् क्वचिन् शब्दैः प्रतिपाद्यमानं ‘गौः’
‘गवयः’ ‘गजः’ इत्यादिभेदेन व्यवहारो न स्यात्, तस्य श-
ब्दैरप्रतिपादितव्यात् । न च गोशब्दात् गोवादिविशेषार्थस्य
सत्तामात्रस्य शाबल्यत्वादिभेदरहितस्य प्रतीतेर्भेदेन व्यव-
हारो भविष्यतीति प्रतिपादयितुं शक्यम्, अभ्युपगमविरो-
धान्-गोशब्दादसत्यार्थमात्रपरित्यागेन गवादिविशेषस्य प्रति-
पत्त्यभ्युपगमात् । अथ विभाग्यैर्विशेषस्य गोशब्दादप्रतीति-
रस्य यथावत्कथं शब्दस्याभिधेयम् ? नन्वेव यदा गोवादिना
विशिष्टमर्थमात्रमुच्यत इति मते तदा तद्वतोऽर्थस्याभिधा-
नमङ्गीकृतं स्यात्, तत्र च ज्ञानेनसम्बन्धस्य च निषेधान्
तद्वतोऽर्थस्यासम्भवं इति पूर्वोक्ता दोषः । किञ्च-तद्वतोऽर्थ-
स्य स्वल्क्षणगोत्वकत्वादशक्यसमयत्वमव्यवहारीत्वमरपष्टा-
यभासप्रसङ्गश्च पूर्ववदापद्यत एवः स्वल्क्षणगोत्वित्येकमा-
न्योऽस्यर्थो निरूप्यमाणो न बुद्धौ प्रतिभातीत्यस्यासम्बन्धः ।

[२ समुदायपदार्थवादितनिरसनम्]—

समुदायाभिधानपक्षे तु ज्ञानेभेदानां च तपःप्रवृत्तीनामभि-
धानमङ्गीकृतमिति प्रत्येकाभिधानपक्षभाषितो दोषाः सर्वे
मुपपन्नं प्राप्नुवन्तीति न तपसाभ्युपगमोऽपि भेदात् ।

[३-४ असत्यसंबन्ध-असत्योपाधिसत्यपदार्थवादितद्व-
यनिरसनम्]—

‘असत्यसंबन्ध-’ ‘असत्योपाधिसत्य’ इति पक्षद्वयं च संयोग-
समवायलक्षणस्य सम्बन्धस्य निषेधत्वात् सामान्यस्य च
प्रिगुणात्मकस्य सत्यस्याव्यतिरिक्तस्य, व्यतिरिक्तस्याप्यस-
म्भवात् नासत्यः संयोगः । नाप्यसत्योपाधिसामान्यं शब्द-
वाच्यं सम्भवति ।

(५-६ अभिज्ञत्प-बुद्ध्याकटाकारपदार्थवादितद्वयनिरस-
नम्)—

अभिज्ञत्पक्षेऽपि यदि शब्दस्य कश्चिदर्थः सम्भवेत् तदा ते-
न सहैकीकरणं भवेत्, स्वल्क्षणगोत्विकरूपस्य च शब्दार्थ-
स्यासम्भवं प्राक् प्रदर्शित इति कथं तैकीकरणम् ? अपि

चायमभिज्ञयेय बुद्धिस्त एव । तथाहि—बाह्याधेयोः (बाह्यायोः) शब्दाधेयोभिभिन्नियमाह्वारिभ्या भवेत्य सिद्धेस्तयोरिभ्या-पादान् परमार्थतोऽयुक्तमर्थेति बुद्धिस्तयोरिव शब्दाधेयोरैकबु-द्धिगतत्वाद्दीकारणं युक्तम् । तथाहि—उपपृष्टाभिधेयकार-तिरोभूतशब्दस्वभावो बुद्धौ विपरिवर्तमानः शब्दात्मा स्व-रूपाणामर्थमभिधायिनास्तः सन्निधयस्त्राभिज्ञतएव उच्यते ; स च बुद्धेरात्मगत एवाकारो युक्तो न बाह्यः, तस्यैकान्तेन परस्परं विविक्तस्वभावत्वात् ; ततश्च बुद्धिशब्दापेक्षादान-स्तरोक्तादस्य न कश्चिद् भेदः, उभयत्रापि बौद्ध एवाधेयः । ए-तावन्मात्रं तु भिद्यत—शब्दाधेयकीकृतौ इति । शेषस्तु स-मान एव—“ज्ञानादस्यतिरिक्तं च कथमर्थान्तरं व्रजत् ?” इति ।

(७ प्रतिभापक्षधेयविदितनिरसनम्)—

प्रतिभापक्षे तु यदि सा परमार्थतो बाह्याधेयवयया तदैकत्र वस्तुनि शब्दादौ विरुद्धसमयावस्थाधिनां विविचित्राः प्रतिभा न प्राप्नुवन्ति, एकस्यानेकस्वभावासम्भवात् । अथ निविषया तदार्थं प्रवृत्ति—प्रतिपक्षौ न प्राप्नुवन्तः, अतश्चिद्व्यवच्छेदस्य । अथ स्वप्रतिभासां (सि)ऽतर्पेऽर्थावयवसायेन आस्था त प्रवृ-त्तौ—प्रतिपक्षौ भवतस्तदा आन्तः शब्दाधेयः प्राप्नोति, तस्याश्च बीजं वक्रव्ययम् ; अन्यथा सा सर्वत्र सर्वदा भवेत् । यदि पु-नर्भावाणां परस्परतो भेद एव बीजमस्यास्तदाऽस्तपक्ष एव समर्थितः शब्दादिनि सिद्धसाध्यता । किञ्च—सर्वमेतत् स्वल-क्षणान्निकं स्यादविषयत्वेनाभ्युपगम्यमानं क्षणिकम् अक्षयिकं वेति ? आद्यपक्षे संकृतकालदृष्टस्य व्यवहारकालान्वययाज्ञ तत्र समयः सप्रयोजनः । अक्षयिकपक्षे च “नाकालान् क्रमि-णो भावः” इति शब्दाधेयविषयस्य क्रमिज्ञानस्याभावप्रसङ्गः ।

(विवक्षापक्षधेयविदितमुल्लिख्य तत्तिरसनम्)—

अन्ये त्वाहुः—“अर्थविवक्षा शब्दाऽनुमापयति” इति । यथाहुः—“अनुमानं विवक्षायाः शब्दादप्यर्थविद्यते” इति । अत्रापि यदि परमार्थतो विवक्षा पारमार्थिकशब्दार्थविषय-व्यते तदसिद्धम्, स्वलक्षणं शब्दाधेयस्य कस्यचिदसम्भ-वात् ; अतो न कश्चिदर्थे परमार्थं विवक्षाऽस्ति, अन्यथिनोऽर्थस्याभावात् । नापि तत्प्रतिपादकः शब्दः सम्भवति । वदा-ह—“क वा भुतिः” [तत्त्वसं० का० ६०७] इति । न च विवक्षायां प्रतिपाद्यायां शब्दाद् बहिरर्थे प्रवृत्तिः प्राप्नोति, तस्याप्रतिपक्षत्वात् अर्थान्तरवत् । न च विवक्षापरिवर्तिनो बाह्यस्य च साकृत्पादप्रतिरेऽपि तत्र तत्र : प्रवृत्तिर्यमलकवत्, सर्वदा बाह्य प्रवृत्तरयोगात् कदाचिद् विवक्षापरिवर्तिन्यपि प्रतिरे प्रवृत्तिप्रसङ्गयमलकयोरिव । अथ परमार्थतः स्वप्रति-भासानुभवऽपि वक्रव्ययमप्यवसायो भवति ‘मयाऽस्मै बाह्य एवाधेयः प्रतिपाद्यते’ श्रुत्यर्थवत् । अतस्तैमिरिकदृष्टिचन्द्रार्णवद्वयं शब्दा व्यवहार इति । यथैवमस्तपक्ष एव समाधत्त इति कथं न सिद्धसाधयता ? शब्दस्तु लिङ्गभूतौ विवक्षामनुमाप-यतीत्यभ्युपगम्यत एव यथा धृमाऽस्मिन् ।

[वैभाषिकमते निर्दिश्य तत्तिरसनम्]—

एतेन वैभाषिकाऽपि शब्दविषयं नामाख्यमर्थवैचित्र्यरूपं वि-प्रयुक्तं सारमिच्छुक्तिरस्तः । तथाहि—तन्नामादि यदि क्षणिकं तदाऽन्यथायागः । अक्षयिकत्वे क्रमिज्ञानानुपपत्तिः, बाह्य च प्रवृत्त्यभावः ; साकृत्पान् प्रवृत्तौ न सर्वदा बाह्य एव

प्रवृत्तिः । “अशक्यसमयो ह्यात्मा, नामादीनामनभ्यभाक् । तेषामतो न चाभ्युत्पन्नं कथञ्चिदुपपद्यते” ॥१॥ इत्यादिः सर्वस्य समानत्वात् । तदेवम्—“अशक्यसमयस्यात्” इत्यस्य हेतो-र्नासिद्धता । नाभ्युत्पन्नकान्तिकत्वं-विरुद्धत्वं । तत् सिद्धम् अपोद्धकच्छब्द इति ।

[‘निषेधमात्रमेव अन्यापोहः’ इति मत्वा कीमतिरिक्तकृता-नामाक्षेपाणामुपन्यासः]—

अत्र परो निषेधमात्रमेव किलान्यापोहोऽभिप्रेत इति मन्य-मानः प्रतिज्ञायाः प्रतीत्यादिनिवारणमुद्धावयत्वाह—

“नन्यस्यापोद्धकच्छब्दो, युष्मत्पक्षे तु वर्णितः ।

निषेधमात्रं नैवेह, प्रतिभासेव [स. ५६] गम्यते” ॥

[तत्त्वसं० का० ६१०]

“किन्तु गौर्मवयो हस्ती, वृक्ष इत्यादिशब्दतः ।

विधिरूपावसायेन, मतिः शब्दादी प्रवर्तते” ॥

[तत्त्वसं० का० ६११]

“यदि गौरित्ययं शब्दः, समर्थोऽन्यनिवर्तने ।

जनकं गवि गोबुद्धं—संन्यतामपरो ध्वनिः” ॥

[आमहालः० परि० ६ श्लो० १७]

“ननु ज्ञानफलाः शब्दा, न चैकस्य फलद्वयम् ।

अपवाद—विज्ञानेन, फलमेकस्य वः कथम्” ? ॥

[आमहालः० परि० ६ श्लो० १८]

“प्रागगौरिति विज्ञानं, गोशब्दब्राह्मिणो भवेत् ।

येनागः प्रतिपेधाय, प्रवृत्तौ गौरिति ध्वनिः” ॥

[आमहालः० परि० ६ श्लो० १९]

यदि गोशब्दोऽन्यव्यवच्छेदप्रतिपादनपरस्तदा तस्य तत्रैव चरितार्थत्वात् साक्षादिमति पदार्थे गोशब्दान् प्रतीतिने प्राप्नोति, ततश्च साक्षादिमन्यदार्थविषयाया गोबुद्धजनकोऽन्यो ध्वनिरन्वेषणीयः । अथैकमेव गोशब्देन बुद्धिद्वयस्य जन्ममानस्यापराधो ध्वनिरन्वेषः, नैकस्य विधिकारिणः प्रति-पेधकारिणो वा शब्दस्य युगपद्विज्ञानद्वयलक्षणं फलमुपल-भ्यते, नापि परस्परविरुद्धमपवादविधिज्ञानेन फलं युक्तम्, यदि च गोशब्देनागोनिवृत्तिमुत्थयतः प्रतिपाद्यत तदा गोशब्दध-वणानन्तरं प्रथमम् “अगोः” इत्येवाधेयतः प्रतिपत्तिर्भवेत् । यथैव ह्यव्यवधानेन शब्दात् प्रत्यय उपजायते स एव शाब्दा-ऽर्थः ; न चाव्यवधानेनागोऽव्यवच्छेदे मतिः, अतो गोबुद्धानु-त्पत्तिप्रसङ्गात् प्रवेतरमगोप्रतीतिप्रसङ्गाच्च नापोहः शब्दा-र्थः । अपि च—अपोहलक्षणं सामान्यं वाक्यत्वेनाभिधीयमानं कदाचित् पशुदासलक्षणं वाऽभिधीयते, प्रसज्यलक्षणं वा ? तत्र प्रथमपक्षे सिद्धाधेत्यतः प्रतिज्ञादोषः, अस्माभिरपि गोत्वाक्यं सामान्यं गोशब्दवाक्यमित्यभ्युपगम्यमानत्वात्—यदेव ह्यगोनिवृत्तिलक्षणं सामान्यं गोशब्दोक्त्यन्तं भवता तद्वाऽस्माभिर्भाविलक्षणं सामान्यं तद्वाक्यमभिधीयते, अभावस्य भावान्तरात्मकत्वेन स्थितत्वात् । तदुक्तम्—

“क्षीरे दध्यादि यज्ञास्ति, प्रागभावः स उच्यते” ।

[श्लो० वा० अभा० परि० २०]

“नास्ति वा [स्तिता] पयसो दधिष, प्रध्वंसाभावलक्षणम् ।

गवि योऽन्याभावस्य सोऽन्योन्याभाव उच्यते ॥

शिरसोऽवयवा निष्ठा, बुद्धि-कादिन्यवर्जिताः ।

शशशृङ्गादिकेषु सोऽन्यन्ताभाव उच्यते ॥

[स्तो० वा० अभा० परि० स्तो० ३-४]

“ न चावस्तुन एते स्युर्भेदास्तेनाऽस्य [वस्तुता] ।

[स्तो० वा० अभा० परि० स्तो० ८] एतेन क्षीरादय एव
वर्षादिकेषु अधिचयनाः प्रागभावादित्यपदेशभाज इत्युक्तं
भवति ।

अगोनिवृत्तिश्चान्योन्याभावः तस्या अन्धादिव्यवच्छेदरूप-
त्वात्, तस्मात् सा वस्तु । तथैवमभावस्य भावान्तरात्मक-
त्ये कोऽयं भवद्विरभ्यादिनिवृत्तिस्वभावोऽभिमत इति ।

अथ गवादिस्वलक्षण्यभावोऽसौ, नः तत्र सर्वविकल्पप्रत्यया-
स्त्वयात् (प्रत्यस्तमयात्) विकल्पज्ञानगोचरः सामान्यमे-
वेत्यते, असाधारणस्वयः सर्वविकल्पानामगोचरः । यथो-
क्तम्—“सर्वबेद्यमनिर्देशं रूपमिन्द्रियगोचरः ॥” इति य-
थैव हि स्वतामसाधारणो विशेषोऽभ्यादिनिवृत्त्यामा गो-
शब्दाभिधेयो नष्टत्वायैव शाबलेयादिः शब्दाध्ययतया नेष्टः,
असामान्यप्रसङ्गतः । यदि हि गोशब्दः शाबलेयादिव्यवच्छे-
दः स्यात् तदा तस्यानन्वयाच्च सामान्यविषयः स्यात् ; यतश्चा-
भ्यादिनिवृत्त्यामा भावोऽसाधारणो न घटते तस्मात् सर्वेषु
सजातीयेषु शाबलेयादिपिण्डेषु यत् प्रत्येकं परिसमाप्तं तत्रा-
वधना गोबुद्धिः, तच्च गोत्वार्थमेव सामान्यम् तस्यागोऽ
पोदशब्देनाभिधानात् केवलं नामान्तरमिति सिद्धसाधयता
प्रतिहादायः ।

तथाऽऽह कुमारिलः—

“ अगोनिवृत्तिः सामान्यं, चाच्यं वैः परिकल्पितम् ।

गोत्वं वस्तव्य नैरुक्त-मगोपोदशिरा स्फुटम् ॥”

[स्तो० वा० अभा० परि० स्तो० १]

“ सात्वन्तरात्मकोऽभावो, यन सर्वो व्यवस्थितः ।

तत्राभ्यादिनिवृत्त्यामाऽभावः क इति कथ्यताम् ? ॥”

[स्तो० वा० अभा० परि० स्तो० २]

“ नेष्टोऽसाधारणस्तावद्, विशेषो निर्बिकल्पनात् ।

तथा च शाबलेयादि-रसामान्यप्रसङ्गतः ॥”

[स्तो० वा० अभा० परि० स्तो० ३]

“ तस्मात् सर्वेषु यदयं, प्रत्येकं गतिनिष्ठितम् ।

गोबुद्धिस्तत्रमिता स्यात्, गोत्वादित्यत्र नास्ति तत् ॥”

[स्तो० वा० अभा० परि० स्तो० १०]

अथ प्रत्ययलक्षणमिति पक्षस्तदा पुनरप्यगोऽपोदश्लणा-
भावस्वरूपा शून्यता गोशब्दाव्याप्ता प्रसङ्गा वस्तुस्वरूपाप-
ह्वायत्, तत्र च शब्दबुद्धीनां स्थांशग्रहणं प्रसङ्गम् बाह्यवस्तु-
कथाप्राज्ञा, ततश्चापोदशब्द बाध्यते सुषेवायुपगतं परंण
बुद्ध्याकारस्याम(न) पक्षितबाह्यार्थालम्बनस्य विधिकपस्यैव
शब्दार्थेष्वपत्तेः । इत्यभ्युपगमबाधा प्रतिहायाः परस्य ।

अथ बुद्ध्याकारालम्बनाऽपि सा बुद्धिर्विजातीयोऽगवा(य-
गवा) बुद्धिर्ज्ञेयो व्यावृत्तरूपा प्रवर्तते तुनापोदश्लपना यु-
क्तैर्न, असदेतत् ; यना यद्यपि बुद्धिर्बुद्ध्यन्तराद् व्यवच्छिन्ना
तथापि सा न बुद्ध्यन्तरव्यवच्छेदावसायिनी जायते, किं तर्हि?
अन्धादिष्वर्थेषु विधिकरूपोऽध्यवसायिनी, तेन वस्तव्य विधि-
रूपं चाच्यं कल्पयितुं युक्तिमन् नाऽपोदः, बुद्ध्यन्तरस्य बुद्ध-

न्तरनापोदकत्वात् । किञ्च-योऽयं भवद्विरपोदः पदार्थवेग
कल्पितः स बाक्यादपोदस्य कल्पितस्य पदव्याप्यः इष्टः—
बाक्यायैस्तु प्रतिभालक्षण एव । यथोक्तम्—

“ अपोद्विरपदव्याप्यं, बाक्यादर्थो विवेचितः ।

बाक्यार्थः प्रतिभाक्योऽयं, तेनादाबुधजन्यते ॥” इति,
सच्चायुक्तः ; शब्दार्थस्य विधिकरूपताप्रसङ्गः, तथापि बाह्योऽयं
शब्दवाच्यत्वात्तस्यपि बाक्यार्थो भवद्विरः प्रतिभालक्षण एव
वर्तते नापोदस्तदा पदार्थोऽपि बाक्यार्थवत् प्रतिभालक्षण
एव प्रसङ्ग इति द्वयोरपि पद-बाक्यार्थयोर्विधिकरूपत्वम् । अथ
प्रतिभायाः प्रतिभान्तराद् विजातीयत्वाद् व्यवच्छेदोऽस्तीत्यपो-
दकृता, न सम्यगतत् ; यतो यद्यपि बुद्धिर्बुद्ध्यन्तराद् व्या-
वृत्तिरस्ति तथापि न च तत्र शब्दव्यापारः । तथाहि-शब्दा-
दसावृत्तपदमाना न स्वकृतापदव्यतिरेकेणान्यं बुद्ध्यन्तर-
व्यवच्छेदलक्षणं शब्दादवसीयमानमशेषं विज्ञाना लवपतं किं
तर्हि ? विधिकरूपसायित्वमप्यवसायिनीमती । न च शब्दादवस-
सीयमानो वस्तव्यः शब्दार्थो युक्तः अतिप्रसङ्गादिति प्रती-
तिबाधितत्वं प्रतिहायाः ।

अपि च-यं विज्ञानसामान्यवचना गवाद्यं, यं च विशेषव-
चनाः शाबलेयादयस्ते भवद्विरपोदस्य पदार्थो मान्ववन्ति,
अर्थभेदाभावात्, वृत्त-पादार्थशब्दवत् । स च अवस्तु-
त्वात्, वस्तुत्येव हि, संसृष्टव-एकत्व-नानात्वार्थाविकल्पाः
सम्भवन्ति, नावस्तुत्येवपादाक्ये परस्परं संसृष्टार्थाविक-
ल्पो युक्त इति कथंमार्थो भेदः ? तदभ्युपगमः नान्यमन व-
स्तुत्वापत्तिः । तथाहि-यं परस्परं भिद्यन्ते ते वस्तुतयाः,
यथा स्वलक्षणानि, परस्परं भिद्यन्ते चापोदाः ॥ इति स्वभाव-
हेतुः, हां विधिरेव शब्दार्थः । एतन्नामानवाधितत्वं प्रति-
हायाः प्रतिपादितम् । अथावस्तुत्वमभ्युपगम्योऽपोदहो
तदा नानात्वाभावात् पर्यायत्वप्रसङ्गः इत्यकान्त एव ।
न चापोदोदभेदात् स्वतो भेदाभावेऽपि तस्य भेदादपरोपगम-
म्, स्वतस्य नानात्वाभावेऽभावैकरूपत्वात् परतोऽप्यसौ
भवन् काल्पनिकः स्यात् ; न हि स्वतोऽस्तो भेदस्य परतः
सम्भवो युक्तः । यथाहि-संसर्गिणः शाबलेयादयः आचार-
यान्तरकृता अपि तं स्वकृता भन्तुमशक्ताः—बहुव्यापि शाब-
लेयादिव्यवच्छेदागोशब्दव्यवच्छेदलक्षणस्यापोदस्य तेष्वभ्युपग-
मात्—तथा बहिरङ्गस्यैतैरभ्यादिभिरगोशैरसौ भिद्यत इत्यपि
साहसम् ; न हि यस्यान्तरगोऽप्यसौ न भेदकस्तस्य बहिर-
ङ्गो भविष्यति बहिरङ्गत्वहानिप्रसङ्गात् । अथान्तरकृता एवा-
धारास्तस्य भेदकाः, असदेतत्, अवस्तुनः सर्वान्धभेदाद्
भेदात्परपक्षे, वस्तुन्यपि हि सम्बन्धिभेदाद् भेदां नापलभ्य-
ते किमुतावन्तुनि ‘निस्समाप्तता हि—देवहिकमेकपि’
(निःस्वभावाः । तथाहि—देवदत्तादिकमकमपि) वस्तु पुन-
पत्तु कमेण वाऽनेके [कै] रासनाशिर्भिर [रमि] सम्ब-
ध्यमानमनासादितभेदमवोपलभ्यते किं पुनर्यदव्यवस्थावृत्ति-
रूपमवस्तु, तत्प्रायेच कश्चिदसम्बन्धे विजातीयोऽप्योऽ-
व्यावृत्तम् अत एवानधिगतविशेषाणां तादृशं सम्बन्धभेदा-
दापि कथमिव भेदमशुचीतः ? किञ्च-भवतु नाम सम्बन्धभे-
दाद् भेदस्तथापि वस्तुभूतसामान्याभ्युपगमे भवतां स
एवापोदाभ्यः सम्बन्धो न सिद्धिसासादयति यस्य भेदात्

तद्गोशब्दकल्पयते । तथाहि—यदि गवादीनां वस्तुभूतं सारूप्यं प्रसिद्धं भवेत् तदाऽस्याप्यपोहाश्रयत्वमेवापमविशेषणसिद्धयर्थं [त्] नान्यथा, अतोऽपौहविषयत्वमेवावच्छिन्नाऽवश्यं सारूप्यमङ्गीकृतव्यम्, तत्रैव सा सामान्यं वस्तुभूतं शब्दवाच्यं भविष्यतीत्यपोहकल्पना व्यर्थैव । अपोहाभेदाऽपि वस्तुभूतसामान्यमन्तरं न सिद्धिमासदयति । तथाहि यद्यप्यपोहानामेकः कश्चित् सर्वव्यापकसाधारणो धर्मोऽनुगामी स्यात् तदा ते सर्वे गवादिशब्दैरविशेषणपोहोक्तं नान्यथा, विशेषापरिहानात् । साधारणधर्माभ्युपगमे चापोहकल्पनाविषय्यम् । अपि च—अपोहः शब्द-लिङ्गयोश्चामेव प्रतिपाद्यत इति भवतिरिष्यते, शब्द-लिङ्गयोश्च वस्तुभूतसामान्यमन्तरं प्रवृत्तिरनुपपन्नति नातोऽपोहप्रतिपत्तिः । तथाहि—अनुगतवस्तुव्यतिरेकेण न शब्दलिङ्गाभ्यां [न शब्दलिङ्गयोः प्रवृत्तिः, न च शब्द-लिङ्गाभ्यां] विनाऽपोहप्रतिपत्तिः, न चासाधारणस्यान्यत्र, तदेवमपोहकल्पनायां शब्द-लिङ्गयोः प्रवृत्तिरेव न प्राप्तिः, प्रवृत्तौ वा प्रामाण्यमभ्युपगतं हीयेत । तथाहि—प्रतिपाद्यार्थव्यभिचारित्वं तयोः प्रामाण्यम्, अपोहश्च प्रतिपाद्यत्वेन भवताऽभ्युपगम्यमानोऽभावकल्पनाच्चिदस्वभाव इति क तयोस्त्व्यभिचारित्वम् । न च विजातीयार्थानामर्थैव शब्द-लिङ्गं अद्वैतासहचर्येणैव स्वार्थं गमयिष्यतः, विजातीयार्थानामत्रैव गमकत्वाभ्युपगमे स्थायैः वराथै इति विशेषानुपपत्तेः, तथा च स्वार्थमात्रं न गमयत् तत्र अष्टष्टत्वात् पराधेवत् । तत्रैव शब्द-लिङ्गयोः प्रामाण्याभ्युपगमसङ्गच्छापोहः शब्दार्थो युक्तः । यदि च—असत्यपि सारूप्यं शाब्दवादिष्यपोहाहकल्पना तदा गवाश्चस्यापि कस्मान्न कल्प्यतासौ अवशिष्टात् । तदुक्तं कुमारिलिन—

“अथासत्यपि सारूप्ये, स्यादपोहस्य कल्पना ।

गवाश्चर्यार्यं कस्माद्-द्वोपोहां न कल्पयेत्” ॥

[त्हां वा० अपो० त्हां ७६]

‘गवाश्चर्यः’ इति ‘गवाश्चर्यभृतीनि च’ (पाणि०-२-४-११)

इत्येकवचनानुसारादुक्तम् । अविशेषप्रतिपादनार्थं स एव पुनर्युक्तवान्—

“शाब्दलेयाश्च भिन्नत्वं, बाहुलेयाभ्योः समम् ।

सामान्यं नान्यदिष्टं चेत्, काङ्गोऽपोहः प्रवर्त्तताम्” ॥

(त्हां वा० अपो० त्हां ७७)

यथैव हि शाब्दलेयाद् वैलक्षण्यत्वं न प्रयत्नेत तथा बाहुलेयस्यापि ततो वैलक्षण्यमस्तीति न तत्राप्यसौ प्रवर्त्तते; एवं च—यथा वल्लक्षणविषयं योजयाम, सर्वत्र वैलक्षण्यविशेषात् । अपि च—यथा वल्लक्षणादिषु समयासम्भवाच्च शब्दार्थत्वम् तथाऽप्योहोऽपि । तथाहि—निश्चितार्थो हि समयकत्वं समयं करोति, न चापोहः केनचिद्विद्वद्भिर्यवमीयते, व्यवहारात् पूर्वं तस्याऽवस्तुत्वात् इन्द्रियाणां च वस्तुविषयत्वात् । न चान्यव्यावृत्तं वल्लक्षणमुपलभ्य शब्दः प्रतीयते, अन्यापोहाद्व्यत्यय शब्दवृत्तेः प्रवृत्त्यनभ्युपगमात् । नान्यनुमानेनापोहाव्यवसायः, “न चाव्यवसिद्धिमुक्ता प्रवृत्तिः शब्द-लिङ्गयोः” इत्यादिना तत्प्रतिषेधस्य तत्रोक्तत्वात् । तस्मात् ‘अकृतसमयत्वात्’ इत्यस्य हतोरनैकान्तिकत्वमपोहेन, अकृतसमयत्वेऽप्यपोह

शब्दप्रवृत्त्यभ्युपगमात् । इतश्चापोहे सङ्केतासम्भवं अतिप्रसङ्गः । तथाहि—कथमभ्यादीनां गोशब्दानभिधेयत्वम् ? सम्बन्धानुपपत्त्यंशब्दादिस्तिथयन्तेष्वहमिति चेत्, असद्वत्, यतो यदि यद् गोशब्दसङ्केतकाले उपलब्धं ततोऽन्यत्र गोशब्दप्रवृत्तिरन्वयेन तदैकस्यात् सङ्केतेन विषयीकृताच्छाब्दलेयादिकाद् गोपिण्डादप्यद् बाहुलेयादि गोशब्देनापोहां भवेत्, न तत्रैव सामान्यं वाच्यमित्येवमिच्छेत् । तथाहि—अगो-व्यवच्छेदेन गोः प्रतिपत्तिः, स चानीगोनिषत्वात्मा; ततश्च ‘अगोः’ इत्यत्रोत्तरपदार्थो यत्कथ्यः यो ‘न गौरगोः’ इत्यत्र नञा प्रतिपिष्यते, न ह्यनिर्वातस्वरूपस्य निषेधः शब्दत्वे विधातव्यः । अथापि स्यात् किमत्र यत्कथ्यम्—अगोनिवृत्त्यात्मा गौः, नन्वेवमगोनिवृत्तस्त्वभावत्वाद् गौर्गोःप्रतिपत्तिश्चरैव प्रतीतिः, अगोश्च गोप्रतिषेधात्मकत्वाद् गोप्रतिपत्तिश्चरैव प्रतीतिरिति स्फुटमित्येतराशयत्वम् । अथाप्य-गोशब्देन यो गौर्निषिध्यते स विधिरूप एव अगोव्यवच्छेदमल(दल) क्षणापोहसिद्धयर्थम् तेनैतरतयाश्रयत्वं न भविष्यति । यद्यपि ‘सर्वस्य शब्दस्यापोहाद्यैः’ इत्येवमपोहकल्पना वृथा, विधिषुप्रस्थापि शब्दार्थेऽप्यभावात् । अतः (अतो न) कश्चिद् विधिरूपः शब्दार्थः प्रसिद्धोऽङ्गीकृतव्यः; तदनङ्गीकरणेनैतरतयाश्रयदोषो दुर्निवारः । तदुक्तम्—

“सिद्धागौरपोहोत्, गोनिषेधात्मकश्च सः ।

तत्र गौरव यत्कथ्यः, नञायैः प्रतिषिध्यते” ॥

“स चद्वगोनिवृत्त्यात्मा, भवेत्स्यादप्यन्वयः ।

सिद्धश्चेद् गौरपोहाद्यैः, वृथाऽप्यहमकल्पनम्” ॥

“गव्यसिद्धं त्वगौर्नीति, तदभावोऽपि गौः कुतः ।”

[त्हां वा० अपो० त्हां ८३-८४-८५ अर्द्धे] इति ।

“नीलोत्पलादिशब्दा अर्थान्तनिवृत्तिविशिष्टानर्थाभावाः”

इत्याचार्यदिभिरङ्गेन विशेष्यविशेषणभावसमर्थनार्थं युक्तं न-व्युक्तिमिदं दृश्यब्राह्मणः—“नाधाराधयवृत्त्यादि-सम्बन्ध-स्याप्यभावः” ॥ [त्हां वा० अपो० त्हां ८५] यस्य हि येन सह कश्चिद् वास्तवः सम्बन्धः सिद्धो भवेत् तत् तेन विशिष्टमिति युक्तं यत्कथ्यम् । न च नीलोत्पलयोरनीलात्पत्य-व्यवच्छेदरूपार्थनाभावरूपयोराधाराधयादिः सम्बन्धः सम्भवति, नीरूपत्वात् । आदिप्रहणं संयोगसमवायैकधिस-मयायादिसम्बन्धग्रहणम् । न चास्मिन् वास्तवे सम्बन्ध-त-द्विशिष्टस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता, अतिप्रसङ्गात् । अथापि स्यात् नैवास्माकमनीलादिष्वानुपपत्त्या विशिष्टोऽनुपपत्तादिव्यवच्छेदो-ऽभिमतः यतोऽयं दोषः स्यात्; किं तर्हि ? अनीलानुपपत्ता-भ्यां व्यावृत्तं वस्तव्यं तथाव्यवस्थितं तथोन्मत्तनिवृत्त्या विशिष्टं शब्देनोच्यते इत्ययमर्थोऽत्राभिप्रेतः, असदेतत्; वल्लक्षणस्यावच्छेदत्वात् तत्पक्षमाविशेदोपसङ्गच्छा । न च वल्लक्षणस्यान्यनिवृत्त्या विशिष्टत्वं स (सि) भ्यति यतो न वस्तुव्यवच्छेदः, असाधारणं तु वस्तु । न च वस्तुव्यवस्तुनो युक्तः, वस्तुव्यवच्छेदत्वात् तस्य । अस्तु वा सम्बन्धस्तथापि विशेष्यत्वमपोहस्यायुक्तम्; न हि सत्तामन्त्रेणोत्पलादीनां नीलादि विशेषणं भवति, किं तर्हि ? आतं सद् यत् साकारानुग-ह्या बुद्ध्या विशेषणं रजयति तद् विशेषणम्, न चापोहोऽयं प्रकारः सम्भवति, न ह्यव्यादिबुद्ध्याऽपोहाऽप्यवस्थाने, किं

तर्हि ? वस्तुवै, अतोऽपोहस्य बोधासम्भवात् न तेन खलु-
क्या रज्यतेऽश्वादि । न चाज्ञानोऽप्यपोहा विशेषणं भवति,
न ह्यपुद्गीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुपजायमाना दृष्टाः भवन्तु
वाऽपोहज्ञानम् तथापि वस्तुनि तदाकारबुद्धपभावात् तस्य
तद्विशेषणत्वमनुक्रमम्, सर्वमेव हि विशेषणं स्वाकारानुरूपं
विशेष्ये बुद्धि जनयत् दृष्टम्, न त्वम्यादृशं विशेषणमप्याद-
शीं बुद्धिं विशेष्ये जनयति, न हि नीलमुपले 'रङ्गम्' इति
प्रत्ययमुत्पादयति, दृष्टो वा 'कुहली' इति; न चाभावादि-
व्यभावाच्चानुरक्तानां शास्त्री बुद्धिरुपजायते, किं तर्हि? भावाका-
राध्यवसायिनी । यद् पुनर्विशेषणानुरूपतयाऽप्यथा व्यव-
स्थितेऽपि विशेष्ये साध्या विशेषणकल्पना तथासति सर्वमेव
नीलादि सर्वस्य विशेषणमित्यव्यवस्था स्यात् । नाप्यपो-
हनापि वस्तुबुद्ध्या विशेष्यं वस्तुनुरूपते इति वक्तव्यम्, तथा
ऽप्युपगमे अभावकल्पे वस्तुनः प्रतीतिवस्तुत्वमेव न स्यात्
भावाभावयोर्विरोधात् । एतदेवाह—

“ न चासाधारणं वस्तु, गम्यतेऽपोहवत्तया ।

कथं वा परिकल्प्येत, सम्बन्धो वस्तववस्तुनोः ॥ ”

“ स्वरूपसर्वमात्रेण, न स्यात् किञ्चिद् विशेषणम् ।

स्वबुद्धया रज्यते येन, विशेष्यं तद् विशेषणम् ॥ ”

“ न चाप्यभ्यादिशब्देभ्यो, जायतेऽपोहबोधनम् ।
विशेष्यबुद्धिरिष्टे, न चाज्ञानविशेषणा ॥ ”

“ न चाप्यरूपमप्यादृक्, कुत्रापि ज्ञाने विशेषणम् ।
कथं चाप्यादृशं ज्ञाने, तदुच्येत विशेषणम् ॥ ”

“ अयामप्यथा विशेष्येऽपि, स्याद् विशेषणकल्पना ।
तथासति हि यत् किञ्चिद्, प्रसज्येत विशेषणम् ॥ ”

“ अभावगम्यकथं च न विशेष्येऽस्ति वस्तुना ।
विशेषितमपोहं वस्तु वाच्यं न तेऽस्यतः ॥ ”

[श्लो० वा० अ० १० श्लो० ८६-८७-८८-८९-९०-९१] इति-
अथान्यस्यावृत्ते एव वस्तुनि शब्द-लिङ्गाभ्यां प्रवृत्तिर्दृश्यते
नापोहद्विहेतुः अतोऽपोहः शब्द-लिङ्गाभ्यां प्रतिपाद्यत इत्य-
भिधीयते न प्रसज्यप्रतिषेधमात्रप्रतिपादनात् अत एव
न प्रतिपत्तिर्निवाराणां प्रवृत्तिर्युक्तम्, असदन्तत्, यतो यदि नाम
तद् वस्तुन्यतो व्यावृत्तं तथापि तत्राप्यप्यमानः शब्द-लिङ्गा-
भ्यां बोधोऽप्यस्यावृत्तिं सतीर्माप नावलम्ब्यते, किं तर्हि ?
वस्तुत्वमवशिष्टावर्ति, तत्रैवावृत्तिर्यागात् । य एव कांशं वस्तु-
नः शाब्देन लैङ्गिकं वा प्रत्ययनावसीयते स एव तस्य विष-
यः नावसीयमानः सत्त्वः न हि मात्ततोऽप्यद्वैत्यं गन्धादयो
विद्यमानतया वाच्या व्यवस्थाप्यन्ते । न चाप्यन (चु) क्रम
यद् अन्यस्यावृत्तिं वस्तुनि शब्द-लिङ्गाभ्यां प्रवृत्तिः; यतोऽ
प्यस्यावृत्तिं वस्तु भवतां मतेन स्वरूपकथनं भवेत् न च तत्
शब्द-लिङ्गाभ्यां बुद्धौ विपरिवर्तते इति, तस्य निर्विकल्पा-
कबुद्धिविषयत्वात् भवदभिप्रायेण शब्द-लिङ्गजबुद्धश्च सामा-
न्यविषयत्वात् । न चासाधारणं वस्तु शाब्दलिङ्गजप्रत्ययाधि-
गम्यम्, तत्र विकल्पानां प्रत्यस्तमप्यात् । तथाहि—विकल्पो
जात्यादिविशेषणसंस्पृशैव प्रवर्तते न शुद्धवस्तूपग्रहणं, न च
शब्दनामगम्यमानमप्यसाधारणं वस्तु व्यावृत्त्या विशिष्टमि-
त्यभिधानं शक्यम् । यतः—

“ शब्देनामगम्यमानं च, विशेष्यमिति साहसम् ।

तेन सामान्यमष्टयं, विषयो बुद्धि-शब्दयोः ॥

[श्लो० वा० अ० १० श्लो० ९४]

इतश्च सामान्यं वस्तुभूतं शब्दविषयः यतो व्यङ्गीनामसा-
धारणवस्तुकराणामव्यक्तत्वात्त्रापोहानां अनुक्रमस्य निराकर्तु-
मशक्यत्वात्, अपोहानां सामान्यम् तस्य वाच्यत्वात्; अ-
पोहानां तन्मावकल्पतयाऽपोहात्वात्सामान्यत्वं तस्य वा वस्तु-
त्वमेव स्यात्—तथाहि—यद्यपोहानामपोहत्वं भवेत् तदैवाम-
भावकल्पत्वं विप्रतिषिद्धं भवेत्; प्रतिषेधं च सति अभावैर-
भावकल्पत्वं त्यक्तं स्यात्; ततश्चाभावानामपोहलक्षणानाम-
भावकल्पत्वागाद् वस्तुत्वमेव भवेत्, तच्च न शब्दविषयः—
यथाऽभावानामभावत्वात् न ह्याभावस्वभावा अपोहा
अपोहा युज्यन्ते, वस्तुविषयत्वात् प्रतिषेधस्य; तस्माद्व्या-
धी गवांश्चरपोहा भवन् सामान्यस्यैवेति निश्चीयते इति सि-
द्धमपोहत्वाद् वस्तुत्वं सामान्यस्य । तदुक्तम्—

“ यदा वा शब्दवाच्यत्वा-च व्यङ्गीनामपोहानां ।

तथाऽपोहानां सामान्यं, तस्यापोहाच्च वस्तुता ॥ ”

“ नापोहत्वमभावानां—मभावोऽभाववर्जनात् ।

व्यङ्गीऽपोहान्तेऽपोहस्तस्मान् सामान्यवस्तुनः ॥ ”

[श्लो० वा० अ० १० श्लो० ९४-९५] इति ।

अपि च, अपोहानां परस्परतो विलक्षणमवैलक्षण्यं वा ?
तत्रापि पक्षे अभावस्यागोशब्दस्याभिधेयस्याभावां गोशब्दा-
भिधेयः, स च पूर्वोक्तादभावाद् विलक्षणस्तदा भाव एव
भवेत् अभावनिवृत्तिरुपत्त्याद् भावस्य । न चेद् विलक्षणस्त-
दा गौरव्योः प्रसज्येत, तदवैलक्षण्यं, तद्वैलक्षण्यमिति पक्षः ।
स्यादन्तं गवाश्चादिशब्दैः स्वरूपान्येव परस्परतो व्यावृत्ता-
न्यपोहान्तं नाभावा तनापोहात्वेन वस्तुत्वप्रसङ्गापादनं नास्ति-
ष्टम्, असदन्तत्; यद्यपि सच्छब्दादप्युप गवादिशब्देन वस्तुन-
(न) पधेतापोहानां सिद्धया सच्छब्दस्य त्वभावात्त्रापोहा
ज्ञानान्दपोहामसि असद्व्यवच्छेदं सच्छब्दस्य प्रवृत्तत्वा-
त्; ततश्च पूर्ववदभावभाववर्जनाद् असतोऽपोहं वस्तुत्व-
मेव स्यात् इत्यपोहवादिनोऽप्युपगमविकल्पाऽसच्छब्दप्रस-
ङ्गः । अथास्त्वभावस्यापि वस्तुत्वम्, न; अभावस्यापि सि-
(स्याऽसि) ङी कस्यचिद् भावस्यैवासिद्धः, अभावव्यव-
च्छेदं तस्य भवन्मतेन स्थितलक्षणत्वात् । अभावस्य वाऽ
पोहत्वं सति वस्तुत्वप्रसङ्गं स्वकृपासिद्धेस्तत्त्वमपि न
सिद्धयति, तस्य सत्यव्यवच्छेदप्रसङ्गः, सत्यस्य च यो-
क्तं प्रकारेणायागात् । न चात्र—“ अपोहोः स बहिः संस्थि-
तैर्भिधेयं ” इत्यादी “अवस्तुत्वापोहानां वैव भेदः” इत्यादौ
च ‘ न खल्वपोहान्दवाधापरमेश्वाद् वाऽपोहानां भेदः, अपि-
त्वनानिर्कालप्रवृत्तिर्वाच्यप्रतिपत्तिर्यधिकल्पवासनाभयान्यै-
स्त्ववतो निर्विपर्ययमिष्टाविषयात्मिकाभिधेयैर्विषयै-
र्भिन्नवर्गेषु बाह्येषु भिन्ना इवाध्यातमान इवास्वभावा
अप्यपोहाः समारोप्यन्ते; ते चैवं तथा तैः समारोपिता
भिन्नाः सन्तश्च प्रतिभासन्ते येन वासनभेदाद् भेदः सद्-
पता वाऽपोहानां भविष्यति’ इत्येवं परिहारा वक्तुं
युक्तः; यतो न ह्यवस्तुनि वासना सम्भवति, वासनाहेतानां-
विषयप्रत्ययभ्यायागात्; तदभावाद् विनयार्थानां विक-
ल्पानामसम्भवाद् आत्मस्वभूतं वस्तुत्वसति निमित्तवत्ता-

जायोगेन वासनावाचकविज्ञानाऽभावो न वासना; ततश्च वासनाऽभावात् कृतो वासनाकृतोऽपराधानो भेदः सद्रूपता वा ? अतो वाच्याभिमतपराहाऽभावः ।

तथा, वाचकभिमतस्यापि तस्याभाव एव, तथापि शब्दानां भिन्नसामान्यवाचिनां विशेषवाचिनां च परस्परतो वासनाभिधानिमित्तो वा स्यात् वाच्यापराहभर्तृभिमतो वा ? ननु प्रत्यक्षत एव शब्दानां कारणभेदाद् विरुद्धमभिध्यासाच्च भेदः प्रसिद्ध एवेति प्रस्तावपक्षः; असंभेदः यतो वाचकं शब्दमङ्गीकृत्य प्रश्नः, न च भोत्रज्ञानावसथेयः स्वलक्षणत्वात् शब्दो वाचकः, सङ्केतकालानुभूतस्य व्यवहारकाले विरविनष्टत्वात् तस्य न तेन व्यवहार इति न स्वलक्षणस्य वाचकत्वं भवद्विप्रायण, अविवादश्चात्र । यथोक्तम्—

“ नार्थशब्दविशेषस्य, वाच्यवाचकतेष्वपि ।

तस्य पूर्वमदृष्टत्वात्, सामान्यं तृपद्व्यते । ” ॥१॥ इति ।

तस्माद् वाचकं शब्दमधिकृत्य प्रश्नकरणार्थादेषः ।

“ तत्र शब्दान्तरापोहं, सामान्ये परिकल्पितं ।

तथैवावस्तु रूपत्वा-चक्षुष्यभेदो न कल्प्यते । ” ॥

[स्तो० वा० अयो० स्तो० १०४]

यथा पूर्वोक्तं विधिना ‘संस्मृष्टैकवचनानात्’-इत्यादिना वाच्यापराधानां परस्परतो भेदो न घटते तथा शब्दापराधानामपि नीरूपत्वाच्चासौ युक्तः, यथा च वाचकानां परस्परतो भेदो न सङ्गच्छत एवं वाच्यवाचकयोरपि मिथोऽनुपपन्नः, निःस्वभावात्वात् । न चापराहभेदाद् भेदो भविष्यति, न विशेषः स्वतन्त्रस्य इत्यादिना प्रतिबंधितत्वात् । तद्वे प्रतिज्ञायाः प्रतीत्यभ्युपेतबाधा व्यवस्थिता ।

साम्प्रतं वाच्यवाचकत्वाभावप्रसङ्गापादानादभ्युपेतबाधादिष्वे प्रतिनिपादयितुः प्रमायति—य अचस्तुनी न नयार्गम्यगमकत्वमस्ति, यथा खपुण्य-शशङ्कयाः, अवस्तुनी च वाच्यवाचकापोहो भवतामिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । ननु च मधाभावाद् वृष्ट्यभावप्रतीतिहेतोरनैकान्तिकता अयुक्तमनत् ; यस्मात् तद्विधिक्लाकाशाऽऽलोकात्मकं च वस्तु मन्वत्सञ्जापि प्रयोगा(ग)ऽस्त्येव, अभावस्य वस्तुत्वप्रतिपादनात् । भवत्वे तु न कवलमपराहयद्विवादास्पदीभूतयोर्गम्यगमकत्वं न युक्तम् अपि त्वेतदपि बृह्मिधाभावयागम्यगमकत्वमुक्तमेषः किञ्च-यदेतद् सर्वाङ्गान्त्योपसर्जनयोर्व्यतिरेकध्यानयोः स्वविषयप्रतिपादकत्वं शब्द-लिङ्गावर्षयते, यच्च—

“ अद्वैतस्यशब्दायै, स्वार्थस्याङ्गिऽपि दर्शनात् ।

अतोः सम्बन्धसीकृतं, न चास्ति स्वार्थवाचरिता ” ॥१॥

इत्यादि वक्षितम् तद्व्यपदेशाभ्युपगमेऽसङ्गत्वं, यतः—

“ विधिपक्षे शब्दार्थो, यन नाभ्युपगम्यते ।

न अपेक्षं व्यतिरेकोऽपि, तस्य तत्पुर्वको ह्यसौ । ” ॥

[स्तो० वा० अयो० स्तो० ११०] विधिनिवृत्तिलक्षणत्वाद् व्यतिरेकस्येति भावः ।

किञ्च-नीलोत्पलादिशब्दानां विशेषणविशेष्यभावः सामानाधिकरण्यं च यदेतज्ज्ञाप्यते तस्यापक्षयोऽपराहवादिः प्रसङ्गः । यच्च विशेषणविशेष्यभाव-सामानाधिकरण्यसमर्थनार्थमुच्यते—

“ अपराहभेदाद् भिन्नार्थो, स्वार्थभेदगतौ जडा ।

एकत्वाभिन्नकार्यत्वात्, विशेषणविशेष्यता ” ॥१॥

“ तस्मात्तत्वाङ्गत्वात् भेदः, स्वसामान्येन मोचिकृतः ।

नोपासः संशयापत्तेः, सैव चैकार्यता तयाः ” ॥२॥ इति,

तद्व्यवसृष्टपक्षम् ; यतः परस्परं व्यवच्छेदा(द्य)व्यवच्छेदक-भाषो विशेषणविशेष्यभावः; स च बाह्य (वाच्य) एव व्यवस्थाप्यते यथा ‘नीलो(नीलम्)त्पलम्’ इति । व्यधिकरणयोरपि यथा ‘राक्षः पुरुषः’ इत्यादी । भिन्नभिन्नप्रयुक्तयोस्तु शब्दयोरैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम् ; तच्च ‘नीलोत्पलम्’ इत्यादी वृत्तावेव व्यवस्थाप्यते । न च नीलोत्पलादिशब्देषु शब्दार्थोभिधायितु तत्सिद्धिः, ज्ञानार्थो-भिधायित्वं च तेषाम् ‘न हि तत् केवलं नीलं, न च केवलमुत्पलम्’ समुदायाभिधेयत्वात्, इत्यादिना प्रतिपादितम् । यतः अनीलत्वव्युदासेऽनुत्पलव्युदासौ नास्ति, नाप्यनुत्पलप्रच्युता-वनीलव्युदास इति नाऽनयोः परस्परमाधारावयस्यसम्बन्धोऽस्ति नीलरूप (नीरूप) त्वात् ; न चास्ति ‘स्वन्वेष-विशेष्यभावे युक्तः अतिप्रसङ्गात् ; अतो युष्मन्मतेनाभाववा-न्तत्वाङ्गत्वाभाषाभिधायित्वासम्बन्धश्च विशेषणविशेष्यभावे युक्तः । अभिधेयद्वारेणैव हि तदभिधायिनोः शब्दार्थविशेषणविशेष्यभाव उपचर्यते, अभिधेयं च तस्यासम्बन्धोऽभिधानेऽपि कुतस्तत्परोपः ? सामानाधिकरण्यमपि नीलोत्पलशब्दयोरेव सम्भवति, तत्वाच्ययोरनीलोत्पलव्यवच्छेदलक्षणयोरपराहयोरभिधेयत्वात् । तच्च भवज्जैव-‘अपराहभेदाद् भिन्नार्थो’ इत्यभिधानाववसीयते । प्रयोगः-न नीलोत्पलादिशब्दाः समानाधिकरण्यव्यवहारविषयाः, भिन्न-विषयत्वात्, घटादि-शब्दवत् । न च यवैव ह्यपेऽनुत्पलव्युदासो वसते तत्रैवा-नीलव्युदासोऽपीति नीलोत्पलशब्दवाच्ययोरपराहयोरैकस्मिन्नर्थे वृत्तिः शब्दगारकं सामानाधिकरण्यं शब्दयोरपीति वक्तुं युक्तम्, अपराहयोर्भीरूपत्वेन कश्चिद्व्यवस्थानासम्भवतो वास्तवाधयतायोगाद् वन्ध्यासुतस्येव । भवतु वा नीलोत्पलादिष्वर्थेषु तयोरधयता तथापि सा विद्यमानापि न शब्दः प्रतिपाद्यत, यतस्तदेवासाधारण्यवर्त्तितोत्पलादि वस्तु न शब्दगम्यम्, स्वलक्षणस्य सर्वविकल्पातीतत्वात् तदप्रतिपत्तौ च तदधिकरणयोरपराहयोस्तदाधयता कथं प्रदीतुं शक्या धर्मिप्रहणान्तरादियकत्वाद् धर्मिप्रहणस्य ? न चासाधारण्यव्यतिरेकस्य तयोरप्यधिकरण्यं सम्भवति भवद्विप्रायण । न चाप्रतीयमान सदपि सामानाधिकरण्यव्यवहारोक्तम् अतिप्रसङ्गात् । न च व्यावृत्तिमिदं वस्तु शब्दवाच्यम्-यतो व्यावृत्तिलङ्घ्याधिकरण्योः शब्दयोरैकस्मिन्नपराहवति वस्तुनि वृत्तेः सामानाधिकरण्यं भवेत्-परतन्त्रत्वाद् नीलादिशब्दस्येतरभेदानाक्षेपकत्वात् ; स हि व्यावृत्त्युपसर्जनं तद्वन्मर्थमहा न साक्षात् ततश्च साक्षाद्वनभिधानात् तद्वनभेदाक्षेपो न सम्भवति, यथा-मधुराद्येन शुक्रादेः । यद्यपि शुक्रादीनां मधुरादिभेदत्वमस्ति तथापि शब्दस्य साक्षाद्विहितार्थगतस्यैव भेदस्याक्षेपो सामर्थ्यम् न तु पारतन्त्र्यणामिदंताधेयतस्य; ततश्च नीलादिशब्देन तत्तत्भेदानाक्षेपात् उपप्लादीनामनन्नेदव्यं स्यात् ; अतज्ज्ञेयत्वे च न सामानाधिकरण्यम् ; तेन जातिमन्मात्रपक्षे या दौषः प्र-

तिपादितो भवता "तद्वतो न वाचकः शब्दः, अस्तन्मन्वा-
त्" इति स व्यावृत्तिमन्मात्रपक्षेऽपि तुल्यः । तथाहि-आ-
तिमन्मात्र शब्दायै सच्छब्दा जातिस्वरूपसर्जनं द्रव्यमाह
न साक्षादिति तद्वतपदादिभेदानांषेपात् अतद्वदन्वे सामा-
नाधिकरण्याभावाप्रसङ्ग उक्तः । स व्यावृत्तिमन्मात्रपक्षेऽपि
समानः-तत्राऽपि हि सच्छब्दो व्यावृत्त्युपसर्जनं द्रव्य-
माह न साक्षादिति तद्वतभेदानांषेपात् आऽपि समान एव;
को ह्यत्र विशेषः जातिव्या (व्या) वृत्तिर्जातिमद्या
(जातिमान् व्या) वृत्तिमिति । न च लिङ्ग-सङ्ख्या-
क्रिया-कालादिभिः सम्बन्धोऽप्राहस्यावस्तुत्वाद् युक्तः एषां
वस्तुधर्मेषात् । न च लिङ्गादिविधिकः पदार्थः शक्यः श-
ब्देनाभिधानुम्, अतः प्रतीतिबाधाप्रसङ्गः प्रतिज्ञायाः ।
न च व्यावृत्त्याधारभूताया इत्येवैवस्तुत्वाङ्गितिसम्बन्धात्
तद्वद्वारेणाप्राहस्याप्यसौ व्यवस्थाप्यः, व्यक्तेर्निर्विकल्पकज्ञान-
विषयत्वाङ्गि-सङ्ख्यादिसम्बन्धेन व्यपदेश्यमुपश्रव्यत्वात् अ-
प्राहस्य तद्वद्वारेण तद्वद्वस्थाऽसिद्धेः । अव्यापित्वं चाप्राह-
शब्दार्थव्यवस्थायाः, 'पचति' इत्यादिक्रियाशब्देन्यव्यव-
च्छेदाप्रतिपक्षेः । यथा हि घटादिशब्देषु निष्पन्नरूपं पटा-
दिकं निषेध्यमस्ति न तथा 'पचति' इत्यादिषु, प्रतियोगिना
निष्पन्नस्य कस्यचिदप्रतीतिः । अथ मा भूत् पयुदासकूपं
निषेध्यम्, 'न पचति' इत्येवमादि प्रसज्यरूपं 'पचति' इ-
त्यादिरनिषेध्यं भविष्यति, असदेतत् । 'तन्न (न न) पचति'
इत्येवमुच्यमाने प्रसज्यप्रतिषेधस्य निषेध एवाङ्गः स्यात्,
ततश्च प्रतिषेधस्यस्य विधीविषयत्वाद् विधिरव शब्दार्थः
प्रसङ्गः । किञ्च-पचति' इत्यादौ साधयत्वे प्रतीयते; यस्यां
हि क्रियायां कचिद्व्यवस्था निष्पन्नाः कचिदनिष्पन्नाः सा प-
चापरीभूतावयवा क्रिया साधयत्प्रत्ययविषयः, तथा- 'अ-
भूत्' 'भविष्यति' इत्यादौ भूतादिकालावशेषप्रतीतिरस्ति, न
चाप्राहस्य साधयत्वादिसम्बन्धः निष्पन्नत्वादाधिकरसत्वेन;
तस्मादप्राहशब्दार्थपक्षे साधयत्प्रत्यया भूतादिप्रत्ययश्च नि-
र्मितस्तः प्रामोतीति प्रतीतिबाधा । न च विध्यादावप्राह-
इतिप्रतिपक्षरिति, पयुदासकूपस्य निषेध्यस्य तत्राभावात् ।
'न न पचति देवदत्तः' इत्यादौ च नञा (अ) उपरेण नञा
योगे नैवाप्राहः, प्रतिषेधस्येन विधेरव संप्रसारित् । अपि च-
चादिनां निपातोपसर्गकसम्बन्धेन न तथा चादीनां नञा सम्बन्धोऽस्ति
न चासम्बन्धमन्यस्य नञाऽप्राहने युक्तम्; अतश्चादिविष्य-
हाभावः । अपि च-कस्मात्पक्षेणवच्छेदवैलक्षण्यकरो वाक्यायं
इति नाम्यनिवृत्तिसत्त्वेन व्यपदेश्ये शक्या, निष्पन्नरूपस्य प्र-
तियोगिनीऽप्रतीतिः । या तु 'चैव' गामाभ्याम् इत्यादाववै-
प्रादिव्यवच्छेदरूपाऽप्यनिवृत्तिरवयवपरिग्रहेण वयदेने सा
पदार्थ एव स्यात् न वाक्यार्थः; तस्यावयवस्यैव विवेकम-
शक्यत्वादित्यव्यापिनी शब्दार्थव्यवस्था ।

किञ्च-न अन्यप्राहः अन्यप्राहः' इत्यादौ शब्दे विधिरु-
पादन्मद् वाच्यं नोपलभ्यते, प्रतिषेधस्येन विधेरवयवासाया-
त् । अथ च 'तत्राद्यापि नञा योगे' इत्येवमाद्यर्थस्य गतत्वेऽ
पि 'अन्याप्राहः शब्दार्थः' इत्येवमादिनां स्वयमेवनेन विधि-

रिष्ट इति ज्ञापनार्थं पुनरुक्तम् । तथाहि-अनन्याप्राहशब्द-
स्यान्याप्राहः शब्दार्थो व्यवच्छेद्यः, स च विधेर्नाम्यो लक्ष्यते ।
ये च प्रमेय-ज्ञेया प्रमेयविषयादयः शब्दास्तेषां न किञ्चिदप्राहम-
स्ति, सर्वस्यैव अन्यप्राहस्यावधानात् । तथाहि-यत्राम
किञ्चिद् व्यवच्छेद्यमेवा कल्प्यते तत् सर्वे व्यवच्छेद्योकारे-
णालम्ब्यमानं ज्ञेयादिव्यवधारमेवावर्तितेन, न ज्ञापिषयीकृतं-
व्यवच्छेदं शक्यम्, अतोऽप्राहस्यावाद्यापिनी व्यवस्था ।
ननु हेतुमुच्यते निर्दिष्टम् "अथर्वे कल्पितं कृत्वा तद्व्यवच्छेदेन
ज्ञेयंऽनुमानम्" (हेतु०) इति तत् कथमव्यापित्वं कथमव्यापि-
त्वं शब्दार्थव्यवस्थायाः, नैतत् । यतो यदि ज्ञयमप्यज्ञेयत्वना-
प्राहमस्य कल्पयन्ते तदा वरं वरस्त्वैव विधिरूपं शब्दार्थेनैव
कल्पितं भवेत् यद्व्यवसीयते लोकैः, एवं ह्यष्टाध्यायोपि
दृष्टापलापञ्च न कृतः स्यात् ।

(विकल्पप्रतिविम्बार्थागमनमुल्लिख्य तन्निरसनम्)—

ये त्वाः—"विकल्पप्रतिविम्बमव सर्वशब्दानामर्थः, तद्वद
चाभिधीयते व्यवच्छिद्यत इति च" नेऽपि न युक्तकारिणः ।
निराकारा बुद्धिः आकारान्वा बाह्योऽयं " स बहिर्देशल-
म्बन्धो, विस्पष्टमुपलभ्यते " इत्यादिना ज्ञानाकारस्य
निपन्नत्वात् आन्तरस्य दुरधारादस्याकारस्यासत्त्वात्
तदवसायकत्वं शब्दानामयुक्तम्, अत एव तस्याप्रा-
हत्वमप्यनुपपन्नम् । य च 'एवम्' इत्यादयः शब्दास्तेषामपि
न किञ्चिदप्राहम्, प्रतियोगिनः पयुदासकूपस्य कस्य-
चिदभावात् । अथ 'नैवम्' इत्यादिसज्यरूपं प्रतिषे-
ध्यमत्रापि भविष्यति, न उक्तेतरत्वात् ।

" न नैवमिति निर्देश्य, निषेधकस्य निषेधनम् ।
एवमित्यनिषेधं तु, स्वरूपेणैव तिष्ठति ॥१॥ "
इति न्यायात् ।

(अप्राहपक्षे उद्योतकरकृतानामाक्षेपाणामुपन्यासः)—

उद्योतकरकृत्वाह—"अप्राहः शब्दार्थः इत्युक्तम् अव्यापक-
त्वात् । यत्र हेरायं भवति तत्रैतत्प्रतिषेधार्थायतः प्रतीयत,
यथा-गौः" इति पदाद् गौः प्रतीयमानः अगौर्निषेध्यमानः;
न पुनः सर्वेषां एतदस्ति, न ह्यसर्वं नाम किञ्चिदस्ति यत्
सर्वशब्देन निवर्तते । अथ मन्यसे एकादि असर्वं तत् सर्व-
शब्देन निवर्तत इति, तत्रः साधोपवादादवशेषसङ्गात् । एवं
ह्येकादिव्युदासने प्रवर्तमानः सर्वशब्दोऽङ्गप्रतिषेधादङ्गस्य-
तिरिक्तस्याङ्गिनेऽनव्युपगमादनर्थकः स्यात् । अङ्गशब्देन ह्य-
कदेश उच्यते; एवं सति सर्वे समुदायशब्दा एकदेशप्रतिषे-
धरूपेण प्रवर्तमानाः सन्तुर्वादिप्रतिरिक्तस्यावस्थस्य समुदा-
यस्याऽनव्युपगमादनर्थकाः प्राप्नुवन्ति । ह्यदिशब्दानां तु
समुच्चयविषयत्वादादिप्रतिषेधं प्रतिनिरूप्यमानार्थानामस-
मुच्चयत्वादनर्थकत्वं स्यात्" (अ०२ आ०२ सू०६७ न्यायभा०)
"यथायमगोऽप्राहोऽगौने भवतीति गोशब्दस्यार्थः; स कि-
ञ्चिद् भावः, अथाऽभावः ? भावोऽपि सन्न किं गौः, अत-
रिति । यदि गौः नास्ति विवादः । अथाऽगौः, गोशब्दस्यागौरर्थं
इत्यतिशब्दाधिक्योक्तम् । अथाभावः, तत्र युक्तम्; प्रैव-सम्प्र-
तिपत्त्योरविवक्षत्वात् । न हि शब्दश्रवणादभावः प्रैव-प्रति-
पादकं अंतुरर्थं विनियोग-प्रतिपादककर्मः, सम्प्रतिपक्ष
(त्ति) क्ष-भोग्धर्मो-भवत् । अपि च-शब्दार्थः प्रतीत्या
प्रतीयते, न च गोशब्दादभावः किञ्चित् प्रतिपद्यते" (न्याय-

बा०) किञ्च—“किंयारूपत्वाद्योहस्य विषयो यद्गम्यः । तत्र ‘गौरीमे भवति’ इत्ययमपोहः किं गोविषयः, अथागोविषयः? यदि गोविषयः कथं गोमेवेषाऽभावाः? अथागोविषयः क-
थमगोविषयाद्योहादयत्र प्रतिपत्तिः, न हि काहिरे क्षिप्रमाने
पक्षतो क्षिद्रा भवति । अथागोविषयि प्रतिषेधो ‘गौरीमे भवति’
इति, केनागोविषयं प्रसक्तं यत्प्रतिषेधवत् इति ” (न्यायबा०)

“इत्थञ्चापोहोऽपोहः विकल्पाद्युपपत्तेः । तथाहि—योऽयम-
गोरपोहो गच्छेत् स किं गोव्यतिरिक्तः, आहोभिन्नव्यतिरिक्तः? य-
द्यपि व्यतिरिक्तः स किमाभिन्नः अथाऽनाभिन्नः? यथाभिन्न-
स्तदाऽऽभिन्नत्वाद् गुणः प्राप्तः; ततश्च—गोशब्देन गुणोऽभि-
धीयते ‘न गोः’ इति—गोस्तिष्ठति’ ‘गौमेच्छति’ इति न सामा-
न्यविकारणं प्रमाणीयते । अथायमाभिन्नस्तदा केनायेन ‘गोरगो-
पोहः’ इति वही स्यात्? अथायमाभिन्नस्तदा गौवत्साविति
न किञ्चित् कृतं भवति ” [न्यायबा० पृ० ३३० पं० ८-१४]

“अयं चापोहः प्रतिवस्तुवेकः, अनेको वेति यद्गम्यम् । य-
द्येकस्तदा नैकगोहस्यसम्बन्धी गोवन्मवासी भवेत् । अथाने-
कस्ततः पितृव्यवदान्मवादाकथनानुपपत्तेरवाच्य एव स्यात्”
[न्यायबा० पृ० ३३० पं० १४-१७] किञ्च—“इत् त्वान् प्र-
हस्यो भवति भवान्-किमपोहो वाच्यः, अथावाच्य इति ।
वाच्यत्वं विधिरूपेण वाच्यः स्यात्, अन्यव्यावृत्त्या वा? तत्र
यदि विधिरूपेण तदा नैकान्तिकः शब्दार्थः? अन्वयापोहः श-
ब्दार्थः? इति । अथाव्यावृत्त्युपपत्तिं पक्षस्तदा नस्याप्यन्य-
व्यवच्छेदस्यापरंणान्वयव्यवच्छेदरूपेणाभिधानम् तस्यान्य-
व्यवच्छेदव्यवस्था स्यात् । अथावाच्यस्तदा ‘अन्यव्यवच्छेदार्थोपप-
न्नः’ करोति’ इति स्यादभ्येत” [न्यायबा० पृ० ३३० पं० १८-२४]

आचार्यनिष्ठागोहम्—“सर्वत्रभिन्नादाभ्यस्यानुच्छेदात्
कृत्वापर्यपरसमाप्तं यथाक्रमं जानिधमो एकत्व-नित्यत्व-
प्रत्यक्षपरिस्पातिलक्षणा अपोह एवाविनिष्टम्; नस्माद् शु-
क्लतर्कार्थान्तरापोह एव शब्दार्थः साधुः” इत्येतदाशङ्क्य
कुमारिल उप(ह)सह (संहर) आह—

“अपि वैकल्य-नित्यत्व-प्रत्येकत्वमायिम्बाः (ताः) ।

निरुपाक्येत्वापेक्षु, कुर्वतोऽस्तुचकः पदेः” ॥

“तस्माद् येनैव शब्देन, नमयोगेनैव कुर्वन्ते ।

अपेक्ष्यनिवृत्त्यंशः, स्वामैवाभ्यन्तर गम्यते” ॥

(श्री० बा० अ० १६३-१६४)

‘स्वामैव’ इति स्वरूपमेव विधिपक्षम् । ‘अन्यत्र’ इति
नम्रा रहिते । तत्रापोहः शब्दार्थ इति भेदादपोहत्वादायः ।
(स्वपक्षाक्षेपु प्रतिनिध्याभ्यन्तरेणैवैव अपोहावदिकृतं

स्वमतस्पर्ष्टीकरणम्) —

अत्र सौगताः प्रतिविधुधति—द्विविधोऽस्माकमपोहः पशु-
दासलक्षणः, प्रसङ्गमतिषधलक्षणः । पशुदासलक्षणाऽपि द्वि-
विधा—बुद्धिप्रतिभासोऽप्येवमुपदे ककपत्वनप्यवसितो बु-
द्ध्यात्मा, विजातीयव्यावृत्तस्वलक्षणार्थामकः । तत्र यथा
हृत्पितृव्याद्यो बहुषोऽस्तरेणापि सामान्यलक्षणमेकमेव उच्य-
ते, तद्विषयं कार्यमुपजनयति तथा, शास्त्रवादाद्योऽप्यर्थः स-
त्यापि भेदे प्रकृतिकाकारपरामर्शहेतवो भविष्यत्स्वतरेणापि
अनुत्पन्नं सामान्यम् । तद्वदुपवचनेन यदुत्पन्नं विकल्पदानं

तत्र यद्योकारतयाऽर्थो(र्थे) प्रतिविम्बकं ज्ञानाद्विभक्तमाभा-
ति तत्र ‘अन्वयापोहः’ इति व्यपदेशः । न चासाधारणभासो
ज्ञानतादात्म्येन व्यवस्थितः सन् बाष्ठाधोभावेऽपि तस्य तत्र
प्रतिभासनाद् बाष्ठाकृतः ।

न चापोहव्यपदेशस्तु निर्दिष्टः, मुख्य-गौमेवभिन्नस्य
निमित्तस्य सङ्गात् । तथाहि—विकल्पाभ्यन्तरादपि तत्र प्रति-
भासन्तराङ्गात्वेन (प्रतिभासस्मरद् भेदेन) स्वयं प्रतिभास-
नात् मुख्यस्तत्र तद्व्यपदेशः ‘अपोहान् इत्यपोहः अन्यस्माद्-
पोहः अन्वयापोहः’ इति व्युत्पत्तेः । उपचारात् तु निमित्तः का-
रयेस्तत्र तद्व्यपदेशः—(१) कार्ये कार्यधर्मापोहो वा अन्य-
व्यावृत्तवस्तुमात्रेण तदा, (२) कार्ये वा कारणधर्मापोहा-
रात् अन्यविधिवत्तद्व्यपदेशात् तदा, (३) विजातीयपोह-
प्रायेण सौकेय्यं आत्मेः प्रतिपद्यिरूपव्यवस्थितत्वाच्चेति ।
अथेव विजातीयव्यावृत्तत्वाद् मुख्यतस्तद्व्यपदेशमाह । प्र-
सज्यप्रतिषेधलक्षणस्वपोहः—

“प्रसज्यप्रतिषेधस्तु, गौरीमे भवत्ययम् ।

इति विष्णु एवाय-मन्वापोहोऽवगम्यते”

[तत्त्वसं० का० १०१०]

तत्र य एव हि शब्दे ज्ञाने साक्षाद् भास्ते स एव शब्दाऽ-
र्थो युक्तः । न चात्र प्रसज्यप्रतिषेधव्यवस्था, वाच्यव्यवस्थि-
तस्य बुद्ध्याकारस्य शब्दजन्यत्वात् । नापीन्द्रियज्ञानवद् व-
स्तुस्वलक्षणप्रतिभासः, किं तर्हि? बाष्ठाधोभवसाविनी के-
वलशास्त्री बुद्धिरुपजायते तेन तद्व्याप्यप्रतिविम्बकं शब्दे
ज्ञाने साक्षात् तदात्मन्यपि प्रतिभासनाच्छब्दार्थो युक्त इति
क्रान्दत्रय प्रथमोऽपोहव्यपदेशमासादयति ।

यथापि शब्दार्थेन सह वाच्यवाचकभावलक्षणसम्बन्धः
प्रसिद्धो न तस्यो कार्यकारणभावादन्योऽवतिष्ठते, बाष्ठाक-
तयाऽप्यवसितस्य बुद्ध्याकारस्य शब्दजन्यत्वाद् वाच्यवा-
चकलक्षणसम्बन्धः कार्यकारणभावात्मेक एव; तथा च श-
ब्दस्य भातिव्यवस्थामेव जनकत्वाद् वाचक उच्यते प्राति-
विम्बे च शब्दजन्यत्वाद् वाच्यम् ।

(‘निषेधमात्रमेव अन्वयापोहः’ इति मत्वा अपोहपक्षमा-
सिद्धिः) कोमारिलस्य निराकरणम्) —

तेन यदुक्तम्—‘निषेधमात्रं नैवेद शब्दं ज्ञानेऽवभासते’ इति,
तदसङ्गतम्; निषेधमात्रस्य शब्दाधेयत्वाभ्युपगमात् । एवं
तावत् प्रातिविम्बलक्षणाऽपोहः साक्षाच्छब्दजन्यत्वाद् यु-
क्तः शब्दार्थो व्यवस्थितः; शेषोपरत्यपवादयोगीयं शब्दाधे-
यत्वविरुद्धम् । तथाहि—

“साक्षादपि च एकस्मिन्-त्वेन च प्रतिपन्नमेवेति ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽपि, सामर्थ्येन प्रतीयते” ॥

(तत्त्वसं० का० १०१३)

सामर्थ्यं च गवादिप्रतिविम्बात्मनोऽपरप्रतिविम्बात्मविधि-
कृत्वात् तदसंयुक्ततया प्रतीयमानत्वम्, तथा तत्प्रतीतो
प्रसज्यलक्षणापोहप्रतिरेकत्वव्यर्थं सम्भवति; अतस्तत्प्रतीतो
गौणशब्दार्थत्वम् । स्वलक्षणस्यापि गौणशब्दार्थत्वमुपपद्यते
एव । तथापि—प्रथमं यथावस्थितवस्तुवत्त्वं, ततो विवेक्षा,
ततस्तत्सादृश्यादिपरिष्कारः; ततः शब्द इत्येवं परस्परया यदा

हमेव । नन्वेवं पर्यायाऽपर्यायव्यवस्था शब्दानां कथं युक्ता ?
उक्तं च—

“रूपाभावेऽपि विकृत्यं, कल्पनानिमित्तं यथा ।

विभेदाऽपि नथेति, कुतः पर्यायता ततः” ? ॥

(तत्त्वसं० का० १०३२) “भावतस्तु न पर्यायः, न पर्यायाच्च

बाधकाः । न ह्येकं बाध्यमेतवानमेकं चेति वर्यितम्” ॥ (तत्त्वसं० का० १०३३) इति । यदि परमार्थता मिश्रमभिन्नं वा किञ्चिद् बाध्यं वस्तु शब्दानां स्यात् तदा पर्यायापरोक्षता भवेत् यावता ‘स्वस्वज्ञेन जातिस्तद्योगो जातिमांस्तथा’ इत्यादिना वर्यितम्—यथैषां न किञ्चिद् बाध्यमस्तीति । पर्यायादिव्यवस्था तु अन्तेरेणापि सामान्यम् सामान्यादिव्यवस्थाव्यवस्थापनात् । तस्य चेदं निबन्धने यद् बहुनामकार्थिकयाकारित्वम्—प्रकृत्या केचित् भाषा बहुवोऽप्यकार्थिकयाकारित्वा भवन्ति, तेषामकार्थिकयासामान्यप्रतिपादपनाय व्यवहर्तृमिलांशवार्थमेककृपाध्यारोपेक्षायुक्तिरित्यर्थः, यथा—बहुषु कृपादिषु मधूदकाद्याहरणलक्षणैकार्थिकयासमर्थेषु ‘घटाः’ इत्याका धुतिनिवेशयते । कथं पुनरेकानुगागमिना विना बहुभेदा धुतिनिर्वाहं शक्यः ? इति न वक्तव्यम्, इच्छामात्रप्रतिबद्धत्वात् शब्दानामर्थप्रतिनियमस्य । तथाहि—वस्तु—रूपाऽऽलोका—मनस्कारिषु रूपविज्ञानैकफलेषु यदि किञ्चिद् विनाशेकानुगागमिना सामान्येनैकवाशादंका धुति निवेशयत् तत् किं तस्य किञ्चिद् प्रतिरोधा भवेत् ? न हि तेषु लाञ्छनैर्द्वैतकं बहुविधानजनकत्वं सामान्यमस्ति यतः सामान्य-समाधाय विधेया अपि भवतिः चतुर्ज्ञानजनका अभ्युपगम्यन्ते, न च तेषु सामान्यसमाधायोऽस्ति निरामान्यत्वात् सामान्यस्य, समाधायस्य च द्वितीयसमाधयाभावात् । न च घटादिकार्यस्यादकाहरणादेस्तज्ज्ञानस्य च स्वस्वज्ञानरूपत्वेन मिश्रत्वात् कथमेककार्यकारिषम् ? इति वक्तव्यम्, यतो यद्यपि स्वस्वज्ञेनैव तत्कार्यं मिथं तथापि ज्ञानाख्ये तावत् कार्यमेकार्थोपवसायिपरममर्थप्रत्ययहेतुत्वादिकम् ; तज्ज्ञानहेतुत्वाच्चाध्या घटादयोऽभिन्न इत्युच्यन्ते । न च योऽसौ परामर्थप्रत्ययस्तस्यापि स्वस्वज्ञेनैव तावदा भिद्यमानत्वादिकस्यासिद्धेपरपरीकारपरममर्थप्रत्ययकार्यानुसरणेतोऽनवस्थासंज्ञकतां न (त्रै) ककार्यतया कांचिदधुतिनिवेशो बहुषु सिद्धिमुपपन्नोतीति वाच्यम् ; यतो न परामर्थप्रत्ययस्यैककार्यकारितयैकत्वमुच्यते, किं तद्धि ? एकार्थवसायितया । स्वयमेव परामर्थप्रत्ययानामेकत्वंसंज्ञेनानवस्थाधारैकैकधुतिनिवेशाभावः, अत एकाकारपरममर्थहेतुत्वाद् ज्ञानाख्ये कार्यमेकम् ; तदेतत्वाद् घटादय एकाव्यवस्थापदशभाजः । तेन विनापि वस्तुभूतं सामान्यं सामान्यवचना घटादयः सिद्धिमासद्यन्ति । तथा—कश्चिदंकाऽपि प्रकृत्यैव सामग्र्यन्तरान्तः पातवशादेनकार्थिकयाकारी भवति व्यतिरेकेणापि वस्तुभूतसामान्यमर्थमेकम्, तत्राऽतत्कार्यपदार्थभेदभूयस्यात् अनेकधुतिसमावेशः अनेकधर्मसमारोपः, यथा—स्वदेशं परमार्थप्राप्तमनिवधकारिवाद् रूपं प्राप्तिघट—सह निश्चिनेन चतुर्ज्ञानजनकत्वेन वतं इति—सनिश्चिनेन च तद्वशोच्यते, यथा वा शब्द एकाऽपि प्रयोजन-

न्तरज्ञानज्ञानफलतया ‘प्रयोजनान्तरः’ इत्युच्यते, ओषधज्ञान-फलत्वाच्च भावः—धुतिः अथैव भोतु (त्रै) ज्ञानम् तत्प्रतिभासतया तत्र भवः भावः, यदा—अवश्येन युज्यत इति भावः—एवमतत्कार्यभेदेनैकस्मिन्नप्यनेका धुतिनिवेश्यमानाऽविकृता । अतकारणभेदेनापि कश्चित् तन्निवेशः, यथा—आमरं मधु बुद्धादिकृतमधुनो व्यावृत्तः । तथा तत्कार्यकारणपदार्थव्यवच्छेदमात्रमपिनादिनेच्छया अन्तेरेणापि सामान्यं धुतेभेदेन निवेशने सम्भवति—

“अभावेण यथा रूपं, विद्युद्वाऽप्यज्ञा यथा” ॥

(तत्त्वसं० का० १०४२)

“इत्यादिना प्रभेदेन, विभिन्नार्थनिबन्धनाः ।

व्यावृत्तयः प्रकल्पन्ते, तानिष्टाः (छाः) भुगेवस्तथा” ॥

(तत्त्वसं० का० १०४३)

“यथासङ्केतमेवातोऽ-सङ्कीर्णार्थमिच्छामिनः ।

शब्दा विधेकतो वृत्ताः, पर्यायान् भवन्ति न (नः)” ॥

(तत्त्वसं० का० १०४४)

ओषधज्ञानफलशब्दव्यवच्छेदेन ‘अभावेण रूपम्’ इत्युच्यते, प्रत्यनकारणघटादिपदार्थव्यवच्छेदेन ‘विद्युदप्रज्ञा’ इत्याभिधीयते । अन्तेरेणापि सामान्यादिकं वस्तुभूतम् व्यावृत्तिरुत्तमं शब्दानां भेदेन निवेशनं सिद्धम्, पर्यायत्वप्रसङ्गाभावश्च विभिन्नार्थनिबन्धनव्यावृत्तिरिति (छ) त्वं धृतीनां सिद्धः । स्यादित् मा भूत् पर्यायत्वमप्यामर्थमेकस्य कल्पितत्वात् ; सामान्यविशेषवाचित्वव्यवस्था तु विना सामान्य-विशेषाभ्यां कथमप्याम् ? उच्यते—

बह्वपविषयत्वेन, तत्सङ्केतानुसारतः ।

सामान्य-भेदवाच्यत्व-मप्येषां न विरुध्यते” ॥

(तत्त्वसं० का० १०४५)

बुल्लशब्दो हि सर्वेष्वेव धव-खदिर-पलाशादिष्वबुल्लव्यवच्छेदमात्रानुरूपं प्रतिबिम्बकं जनयति ; तनास्य बहुविषयत्वात् सामान्यं वाच्यमुच्यते, अवादिशब्दस्य तु खदिरादिव्यावृत्तकतिपयपदार्थव्यवसायिविकल्पात्पदार्थत्वाद् विशेषो वाच्य उच्यते । यदुक्तम्—‘अपेक्षाभेदेन’ इत्यादि, तत्र—

“ताच्च व्यावृत्तयोऽर्थानां, कल्पनाश्लिष्टनिर्मिताः ।

नापेक्षाधारभेदेन, मिथ्यं परमाधेयतः” ॥

“तासां हि बाह्यरूपत्वं, कल्पितं न तु वास्तवम् ।

भेदाभिधौ च त्वेन, वस्तुन्यव व्यवस्थितौ” ॥

“स्वधीज्ञानकविश्लिष्ट-वस्तुसङ्केतशक्तिः ।

विकल्पास्तु विभिद्यन्ते, तद्व्यावृत्तवसायिनः” ॥

“नैकात्मतां प्रपद्यन्ते, न मिथ्यं च स्वरुशः ।

स्वस्वज्ञात्मका अधो, विकल्पः स्रष्टं त्वसी” ॥

(तत्त्वसं० का० १०४६-१०४७-१०४८-१०४९)

अस्य सर्वस्याप्ययमभिप्रायः—यदि हि परमार्थिकोऽपेक्षाभेदनाधारभेदेन वाऽपेक्षस्य भेदाभिधौ स्यात् तदैव दुष्ये स्यात् यावता कल्पनया सज्जतीयविज्ञातीयपदार्थभेदेनैव व्यावृत्तयो मिश्राः कल्पन्ते न परमार्थेन ; ततः ताच्च कल्पनावशादव्यतिरिक्ता इव वस्तुनो भासन्ते न परमार्थेन । परमार्थतस्तु विकल्पा एव मिथ्यं अवादिष्विकल्पवासनाऽप्य-

विनिश्चयस्तुल्यतयाविनिश्चितसाध्याः व्यावृत्तवस्तुव्यवसायिनः न स्वधोः । तथाहि-बुद्ध्यादिविज्ञानाभ्यामप्येव मैत्राण्यतोऽप्युक्त-
व्ययः प्रतिपद्यते, नापि कश्चिदाऽनात्मकादिभवेदेव कदाह-
शो मिद्यते, केवलं विकल्प एव तथा ज्ञयते; न स्वधोः ।
यथोक्तम्—

“ संख्यस्यैव न मिद्यते, स्वतोऽर्थाः परमाथिकाः ।
रूपमेकमेव वा, तेषु बुद्धेरप्ययः ” ॥ १ ॥
यथोक्तम्— ‘ न चाप्रसिद्धसाध्याः ’-इत्यादि । तत्र—
“ एकधर्मीव्यासत्वेऽप्यपेक्षाऽपेक्षगोचराः ।
वैलक्षण्येन गम्यन्तेऽभिधम्यत्वमयीकाः ” ॥
[तत्त्वसं० का० १०४०]

अपेक्षायाः अपेक्षगोचराभावेति विग्रहः । तत्रापेक्षा अभा-
व्यः गोशब्दस्य तत्परोहेन प्रवृत्तत्वात्, अपेक्षगोचराः शास्त्र-
लेखाद्यः तद्विषयत्वात् अगोप्यहृद्यः तेन यद्यप्येकस्य सा-
मान्यरूपस्यान्यथो नास्ति तथाप्यभिधम्यत्वमयीहेतवो ये ते
प्रसिद्धसाध्या भवन्ति, ये तु विपरीतास्तं विपरीता इति ।
स्यादतस्तस्यैकप्रत्ययमशीत्य हेतवोऽन्तरेण सामान्यमेकं
कथमपी भिन्नाः सिद्धयन्ति, उच्यते—

“ एकप्रत्ययमशीति, केचिद्वैद्योपयोगिनः ।
प्रकृता भेदवस्तोऽपि, नान्य इत्युपपादितम् ” ॥
[तत्त्वसं० का० १०४१]

प्रतिपादितमेतत् सामान्यपरीक्षायां-यथा धात्र्याद्योऽ-
न्तराणां सामान्यकार्यकियाकारिणां भवन्ति तथैकप्रत्य-
यमशीतेतयो भिन्ना अपि भावाः केचिद्वैद्यमधिपान्ति । इति ।
‘ न चाप्यवधिनिमुक्ता ’ इत्यादिवाह-यद्यपि सामान्यं वस्तुभूतं
नास्ति तथापि विज्ञात्रीयस्यावृत्तलक्षणमात्रेणैवाभ्यास्यः किं
यमाणा न विरुध्यते ।

“ यत्सिद्धधर्मो भिन्नं, विद्यते हि स्वलक्षणम् ।
तत्सिद्धनानाश्रितोऽप्यस्ति, परावृत्तं स्वलक्षणम् ” ॥
“ यथा महामते वेद, विद्यतेऽधुमभेदि तत् ।
तस्याद्वानश्रितो भिन्नं, विद्यतेऽत्र स्वलक्षणम् ” ॥
[तत्त्वसं० का० १०४२-१०४३]

अवयवप्रत्ययस्य स्वलक्षणानामप्येव क्रियमाणे शक्योपदर्श-
नमित्येव प्रमाणप्रदर्शने कृतम्, इदं च कार्यहेतावुदाहरणम् ।
स्वभावंदातयि-यद् असतो व्यापके स्वलक्षणं तत् सर्वं
स्थिरादपि व्यावृत्तम्, यथा बुद्ध्यादि, तथा चेदं शब्दादि
स्वलक्षणमसत्प्रयं न भवतीति । अनुना व्यापकेन विशेषा-
ऽसत्प्रयोगात् स्वलक्षणैवान्वयः क्रियमाणो न विरुध्यते । य-
दि तदि स्वलक्षणैवेवाभ्यास्यः कथं सामान्यलक्षण-
मित्युक्तम् ? सामान्येन भेदापरागमने लघयतेऽप्यवसीयते
इति कृत्वा । तदुक्तम्—

“ अतदपरावृत्त-वस्तुमात्रप्रसाधनात् ।
सामान्यविषये प्राक् लिङ्गं भेदाप्रतिष्ठितम् ” ॥ इति तेन सा-
दृश्यमपि लिङ्ग-शब्दयोः स्वलक्षणैवेव कथ्यते । न चाप्यनु-
शिनमात्रास्माभिधियैरेकं लिङ्गस्याभावोऽवसीयते, किं तदि ?
अनुपलब्धविशेषादेव । यथोक्तम्— ‘ शास्त्रेण ’ इत्यादि,
तदर्थं भवान् वक्तुमर्हति- ‘ शास्त्रेण वा बुद्ध्याऽप्यनु-
सृष्टेऽपि भेदे किमिति नुक्तमपरिहारेण गोचरं शास्त्रेणादौ

कस्येत्येवम् ’ इति ? स्यादेतत् किमत्र वक्तव्यम् ? गोचरस्या-
भिधयिज्ञौ शास्त्रेणादिवैद्यसमर्थो नाभ्यासिदः । अतस्तत्रैव तत्
वर्तते नाभ्यास । न चायं पर्यनुयोगो युक्तः । कस्मात् तस्या-
भिधयिज्ञौ शास्त्रेणादिवैद्यसमर्थः ? यतो वस्तुत्वभावप्रति-
निधयोऽयम्, न हि वस्तुनां स्वभावाः पर्यनुयोगमर्हन्ति तत्रां
स्वहेतुपरम्पराकृतत्वात् स्वभावभेदप्रतिनिधयमेवेति । नन्वेवं
यथा शास्त्रेणादिवैद्य गोचराभ्यासिज्ञौ समर्थेतायाः स्वत्वपि भेदं
सामान्यमन्तरेणापि नुक्तप्रत्ययवमशीत्याद्ये शास्त्रेणादिवैद्य
शक्तिं न नुक्तम् इत्यस्मात्प्राक् न विरुध्यत एव । तेन—

“ तादृक् प्रत्ययमशीत्य, विद्यते यत्र वस्तुनि ।
तत्राभावेऽपि गोचरत-रगोपोहः प्रवर्तते ” ॥
[तत्त्वसं० का० १०६०]

यथोक्तम्— ‘ इन्द्रियैः ’ इत्यादि, तदसिद्धम् ; तथाहि-स्वल-
क्षणात्मा तादृशोह इन्द्रियैरवगम्यते एव, यथायं प्रतिपि-
भ्यात्माऽपेक्षः स परमार्थतो बुद्धिस्वभावत्वात् स्वसंवेदन-
प्रत्यक्षत एव सिद्धः, प्रसङ्गात्माऽपि सामर्थ्यात् प्रतीयत एव
‘ न तदात्मा परात्मा ’ इति श्रुत्यात् ; अतः स्वलक्षणवैद्य-
पमपाहं दृष्ट्वा लोकाः शब्दं प्रयुज्ज् एव न वस्तुभूतं सामान्यम् ;
तस्याऽसत्प्रवृत्तं अप्रतिभासनाच्च । यद्वैद्य च दृष्ट्वा लोकेन
शब्दः प्रयुज्यते तेनैव तस्य सत्त्वन्धोऽवगम्यते नाभ्येन आनि-
प्रसङ्गात् । यच्च— ‘ अगोशब्दाभिधेयत्वं गम्यतां च कथं
पुनः ’ इति, अत्र—

“ तादृक् प्रत्ययमशीत्य, यत्र नैवास्ति वस्तुनि ।
अगोशब्दाभिधेयत्वं विस्पष्टं तत्र गम्यते ” ॥

[तत्त्वसं० का० १०६३] यथोक्तम्— ‘ सिद्धभागीरपोह-
त ’ इत्यादि, तत्र, स्वत एव हि गवाद्या भावाः भिन्नप्रत्य-
यमशीतजनयन्तो विभागन सत्यम् निर्वाहताः, तेषु व्यवहाराद्ये
व्यवहारीभिर्यथेष्टे शब्दाः सिद्धः प्रयुज्यते । नचाहि-यदि भि-
न्नं वस्तु स्वकप्रतिपत्त्यधर्मव्यवहारीप्रहणमपेक्षते तदा स्या-
द्विरेतराश्रयः शब्दः यावताऽप्यप्रहणमन्तरेणैव भिन्नं वस्तु
संवर्धतः तस्मिन् भिन्नाकारप्रत्ययमशीतनुया विभागेन ‘ धो-
गीः ’ इति च सिद्धे यथेष्टं संकतः क्रियते इति कथमितर-
तराश्रयत्वं भवत ? यथोक्तम्— ‘ नाधारोपेय ’-इत्यादि,
तत्र, न हि परमार्थतः केचिदपेक्षेन विशिष्टाऽपेक्षः शब्द-
रभिधीयते । तेनैव यतः प्रतिपादितमेतत्— ‘ यथा न कि-
ञ्चिदपि शब्देऽस्तु संस्पृश्यते, केचिदपि समवायात्वात् ’
इति । तथाहि-शब्दां बुद्धिराद्यादिविषयाऽपि सती
स्याकारे बाह्यायतयाऽप्यवस्थस्यती जायते, न परमा-
र्थतो वस्तुस्वभावे स्मृतिनि यथातत्त्वमन्यवयवत्वात् ।
यथैव कथमात्रेणोक्तम्— ‘ नीलाप्यतादिशब्दा अर्था-
न्तरनिवृत्तिविशिष्टानर्थानाहुः ’ इति ।

“ अर्थान्तरनिवृत्त्याह, विशिष्टानिति यत् पुनः ।
प्राक् स्वलक्षणकारेण, तत्रापोऽयं विवक्षितः ” ॥ १०६४ ॥
“ अन्त्याभ्यास्येन य भावा, हेतुना करतान वा ।
विशिष्टा भिन्नजानीये-रसहीनो विनिश्चिताः ” ॥ १०६६ ॥
“ वृत्तादीनाह तां ध्यान-स्तद्व्यापारव्यवसायिनः ।
ज्ञानस्यापादनादेन-आख्यातः प्रतिपद्यमानः ” ॥ १०७० ॥
“ बुद्धौ येऽर्था विवर्तन्ते, तानाह जननाद्ययम् ।
निवृत्त्या च विशिष्टाद्य-मुक्तमयामनन्तरम् ” ॥ १०७१ ॥
[तत्त्वसं० का०]

अस्य तात्पर्यार्थः द्विविधो ह्यर्थः—बाह्यो, बुद्ध्याकृतश्च । तत्र बाह्यस्य न परमार्थतोऽभिधानं शब्देः, कथं न तद्व्यवसायि-
विकल्पोऽप्यादनादुपचारोऽप्युक्तम् शब्दोऽप्युक्तम् इति । उप-
चारस्य च प्रयोजनं जात्यभिधानं नराकराणमिति । अवय-
वार्थस्तु—‘अन्यमन्यत्वेन’ इति अन्यस्मादन्यत्वं व्यावृत्तिसि-
न्ध्याव्यतिरेकहेतुना करणं वा य बुद्ध्यादयो भावा विशिष्टा
निश्चिता अन्यतो व्याख्या निश्चिता इति यावत् । एतेन
‘अर्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टान्’ इत्यत्र पदं ‘निवृत्ता’ इति (‘नि-
वृत्त्या’ इति) तृतीयार्थो व्याख्यातः । ‘ध्वानः’ इति शब्दः ।
यस्तु बुद्ध्याकृतोऽप्यस्तस्य मुख्यत एव शब्दैरभिधानम् ।
‘अयम्’ इति ध्वानः । अर्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टत्वं कथमेषां
योजनीयमित्याशङ्क्य ‘निवृत्त्या विशिष्टत्वमुक्तमपामनन्तरम्’
इत्युक्तम् । एषामपि बुद्धिसमाकृताभ्यामर्थानामन्यतो व्याख्या-
सत्तया प्रतिभासनादिश्रियमायः । ननु यदि न कश्चिद्व-
वस्त्वशः शब्देन प्रतिपाद्यते तत् कथमुक्तमाचार्येण—‘अर्थ-
ान्तरनिवृत्त्या कश्चिद्वच वस्तुनो भागो गम्यते’ इति, अर्थ-
ान्तरपरावृत्तदर्शनहारायातत्वात् बुद्धिप्रतिबिम्बकमर्थान्तर-
परावृत्तं वस्तुनि भ्रान्तिस्तादात्म्यमाऽऽरोपितत्वाद्युपपन्नत्वाद्
‘वस्तुनो भागः’ इति व्यपदिष्टम् । ननु चार्थान्तरनिवृत्ति-
बोध्यवस्तुगतो धर्मः, सा कथं प्रतिनिष्ठाधिगमं हेतुभावं क-
रुणं भावं वा प्रतिपद्यते येन ‘निवृत्ता’ इति (‘निवृत्त्या’ इति)
उच्यत इति, उच्यतेः यदि हि विज्ञातीयाद् व्यावृत्तं वस्तु न
स्यात् तदा न तत्प्रतिबिम्बकं विज्ञातीयपरावृत्तवस्थान्तरमाऽ
ध्यवसीयते तस्मादर्थान्तरपरावृत्तहेतुभावं करणमात्रं
उच्यते एव । न चाभ्युपगममाहङ्क कुर्याद् भ्रान्तिं विशेषणम्
इत्यादावपि, यदि ह्यन्यव्यावृत्तिरभावरूपा वस्तुनो विशेष-
णत्वेनाभिप्रेता स्यात् तद्वस्तु (तद्वस्तु) सचे दृष्टानुपपद्यते
यावता वस्तुस्वरूपैवाव्यव्यावृत्तिविशेषणत्वंनाप्रादियते तेन
विशेषणानुरूपैव विशेष्ये बुद्धिर्भवत्येव । तथाहि—अगोनिवृ-
त्तियो गौरभिधीयते साऽऽश्वादिभ्यो यदन्त्यत्वं तत्संभावैव
मास्याः तद्वच यद्यप्यसौ व्यतिरेकेणामोनिवृत्तिः ‘गौः’ इ-
त्यभिधीयते भेदान्तरप्रतिक्षेपणं न्यायप्रतिभासायाम् तथा-
पि परमार्थतो गौरात्मगतैव सा—यथाऽन्यत्वम् न हि
अन्यं (अन्यत्वं) नाम अन्यत्वाद् वस्तुनाऽन्यत्वं—अन्यथा
तद् वस्तु ततो भिन्नमित्येतन्न सिद्धयत् । तस्मात् विशेषण-
भावोऽप्यन्यव्यावृत्तिविशेष्ये वस्तुभीयमर्थवत् । अथ व्यति-
रिक्तमेव विशेषणं लोके प्रसिद्धम् ; यथा—दृष्टः पुरुषस्य,
व्यावृत्तिभावाव्यतिरिक्ता वस्तुनः, तत् कथमसौ तस्य विशे-
षणम् ? असदेतत् ; नहि परमार्थेन किञ्चित् कस्यचित् वि-
शेषणम् अनुपकारकस्य विशेषणत्वायोगात्, उपकारकत्वे
चाङ्गीक्रियमाणे कार्यकाले कारणस्यानवस्थानाद् अनुपाप-
त्कालमात्रिनोविशेषणविशेष्यभावाऽनुपपन्नः, युगपत्काल-
भाविष्येऽपि तदानीं सर्वोत्तमा परिनिष्पन्नं परस्परमुपका-
रोऽस्तीति न शुद्धो विशेषणविशेष्यभाव इति सर्वभावाणां
रूपसाधव्यस्थितेरयःशलाकाकल्पभावः कल्पनया अमी-
षां मिथीकरणम् । अतः परमार्थतो यद्यपि व्यावृत्ति-तद्व-
त्तोरभेदस्तथापि कल्पनाराहितं भेदमाश्रित्य विशेषणविशे-
ष्यभावाऽपि भविष्यति । यथोक्तम्—‘यदा वाऽऽध्ववाच्य-
त्वा-च व्यक्तीनामपोहता’ इत्यादि, तत्र व्यक्तीनामवाच्यत्वा-

त्’ इत्यसिद्धम् । तथाहि—यद् व्यक्तीनामवाच्यत्वमस्माभिर्व-
क्षितं तत् परमार्थचिन्तायाम् न पुनः संवृत्त्यापि; तथा तु
व्यक्तीनामव वाच्यत्वमविवारितरत्नणीयतया प्रसिद्धमिति
कथं नासिद्धो हेतुः ? अथ पारमार्थिकमवाच्यत्वं हेतुत्वेनो-
पादीयते तदाऽप्योहावमपि परमार्थतोः व्यक्तीनां नेष्टमिति
सिद्धसाध्यता । यथोक्तम्—‘तदापोहोत सामान्यम्’ इत्या-
दि, तथापि ‘अपोहत्वात्’ इत्यस्य हेतोरसिद्धत्वमनैकान्त-
कत्वं च, व्यक्तीनामेवापोहस्य प्रतिपादितत्वात् । न चापो-
हेऽपि वस्तुता, साध्यविपर्यये हेतोर्बाधकप्रमाणोभावात् ।
यदि—‘अभावानामपोहत्वं न’ इत्यादि, तत्र,

“नाभावाऽपोहो ह्येवं, नाभावा भाव इत्ययम् ।
भावस्तु न तदामर्शितं, तस्यैष्टवमपोहानां ।
‘यो नाम न यदात्मा हि, स तस्यापोहो उच्यते ।
न भावाऽभावरूपश्च, तदपोहे न वस्तुता’ ॥
[तत्त्वसं० का० १०८२-१०८३]

‘नाभावः’ इत्येष्टवभावा नापोहो येनाभावरूपतायास्त्यागः
स्यात्, किं तद्धिः भावा यः स पिधिकल्पः प्रभावरूपवि-
धेकनावस्थित इति सामर्थ्यादपोहत्वं तस्याभावस्यैष्टत्वम्
(ऽष्ट) त्वेव स्पष्टीकृतम् ‘यो नाम’ इत्यादिश्लोकान् । ‘तद-
पोहो’ इति तस्याभावस्यैष्टवमपोहे स्मृतं न वस्तुता प्राप्नोति ।
अत्राभयपक्षप्रसिद्धोदाहरणप्रदर्शननानैकान्तिकतामिव स्फु-
टयति—

“प्रकृतीशादिजन्यत्वं, न हि वस्तु प्रसिद्धयति” ॥
“नातोऽसतोऽपि भावत्व-मिति हेतुशो न कश्चन” ।
(तत्त्वसं० का० १०८२-१०८३)

तथाहि—प्रकृति-ईश्वर-कालादिकृतत्वं भावानां भवद्विर्गी-
मांसकैरपि नश्यत एव, तस्य च प्रतिपक्षे सत्यपि यथा न
वस्तुत्वमापद्यते तथा अपोहान्वय्यभावस्य वस्तुत्वापसिर्न
भविष्यतीत्येकान्तः । यदुक्तम्—‘तत्रासतोऽपि वस्तुत्व-मिति
हेतुशो मद्वात् भवेत्’ इति तद्व्यपेक्षैवानैकान्तिकत्वप्रतिपाद-
नेन प्रतिबिहितमिति दर्शयति—‘नातोऽसतोऽपि’ इत्यादिना ।
‘तदसिद्धो न सत्ताऽस्ति, न चासत्ता प्रसिद्धयति’ इति ।
अत्र अभावस्य यथोक्तं प्रकाराण्यसिद्धावपि भावस्य सत्ता
सिद्धत्वेनैव, तस्य स्वस्वभावव्यवस्थानत्वात् । या च भाव-
स्य यथोक्तं प्रकारेण सिद्धिः सैव संचति प्रसिद्धयति ।
एतदेवोक्तम्—

“अगोतो विनिवृत्तश्च, गौरिलक्षण इत्यते ।
भाव एव ततो नायं, गौरगोमै प्रसज्यते” ॥
[तत्त्वसं० का० १०८४]

‘भाव एव भवेत्’ इति, एतन्नानिष्टापादनम् इत्येवात् । त-
थाहि—अगोरुपादध्यादौ गौरविशेषरूप एव विलक्षण इत्यते
नाऽभावात्मा; तेन भाव एव भवेत्, अगोतश्च गौरिलक्षण-
स्यैष्टत्वाद्गोमै गोत्वप्रसङ्गः । एतेन यदुक्तम्—‘अभावस्य
च योऽभावः’ इत्यादि, तत् प्रतिबिहितम् । यथोक्तम्—‘न
ह्यवस्तुनि वासना’ इति, तद् असिद्धमनैकान्तिकं च ।
यतः—

“अवस्तुविषयेऽप्यस्ति, चतोमाश्रयिनिर्माता ।
विचित्रकल्पनाभेद-रचितोऽप्यव वासना” ॥

“ ततश्च बासनाभेदाद्, भेदः सद्रूपतायै वा ।
प्रकल्प्यतेऽप्यपोहानां, कल्पनारचितेष्वपि ” ॥
(तत्त्वसं० का० १०८६-१०८७)

‘ अवस्तुविषयं वेतो नास्ति ’ इति, यत्तद्विज्ञम् । तथाहि-
उपाधकथाविषयसमुद्भूतवस्तुकारसमागमेषु प्रवर्तते एव
वेतः तथा (का) ऽनागतसजातीयविकल्पोपपत्तये अगम-
रच्येतसि बासनामाधत्त एव, यतः पुनरपि सन्तानपरिपा-
कशब्दात् प्रबोधकप्रत्ययमासाद्य तथाविधमेव वेतः समुप-
जायते, तद्वद्वपोहानामपि परस्परतो भेदः सद्रूपता च क-
ल्पनावश्याद् भविष्यतीत्यैकान्तिकता । यच्च—‘ शब्दभेदो-
ऽप्यपोहनिमित्तानि युक्तः ’ इति, अत्र-

“ यादृशोऽपीन्तरपोहः, वाच्योऽयं प्रतिपादितः ।
शब्दाभ्यन्तरव्यपरोहोऽपि, तादृगेषावगम्यते ” ॥
(तत्त्वसं० का० १०८८)

इति वाचकापोहपक्षेऽपि दूषणं विलरतः प्रतिपादितम-
नुक्तं द्रष्टव्यम् । ‘ अगम्यगमकत्वं स्यात् ’ इति, अत्र प्रयो-
गोऽपि यदि ‘ अवस्तुत्वात् ’ इति सामान्येनोपादीयते
तदा हेतुरस्तिः यतः प्रतिबिम्बप्रत्ययानुवाच्य-वाचकापो-
हयोर्वाच्यवस्तुत्वेन भानैरवसितत्वात् सावृते वस्तुत्वम-
स्त्येव । अथ पारमार्थिकवस्तुत्वमाश्रित्य हेतुरभिधीयते
तदा सिद्धसाध्याः नहि परमार्थतोऽस्माभिः किञ्चिद् वा-
चकं वाचकं वक्ष्यते । यत उक्तम्—

“ न वाच्यं वाचकं चास्ति, परमार्थेन किञ्चन ।
क्षणभङ्गितु भाषेतु, व्यापकत्वावयोगतः ” ॥
(तत्त्वसं० का० १०९०)

क्षणिकत्वेन सहेतव्यवहारसकलव्यापकत्वाभावात् स्व-
लक्षणस्येति भावः । स्यादेतत् सामान्याप्तत्वात्वाच्च वाच्य-
वाचकभावा निषिध्यते, किं तर्हि ? तात्त्विकीमपोहयोरव-
स्तुतामाश्रित्य सावृत्तमेव गम्यगमकत्वं निषिध्यते न भावि-
कम् ; तेन (तेन न) हेतोरसिद्धतापि (ता, नापि) सि-
द्धसाध्या प्रतिज्ञायां भविष्यति; द्वयोरपि हि सावृत्तत्वं
तात्त्विकत्वं वाऽऽभीयमाद्य स्यादेतद् शेषद्वयमिति, नैवम् ;
हेतोरनैकान्तिकताप्रसङ्गः कल्पनारचितेषु हि महाभेतादि-
ष्वर्थेषु तद्वाचकेषु च शब्देषु परमार्थतो वस्तुत्वाभावेऽपि
सावृत्तस्य वाच्यवाचकभावावस्थं दर्शनात् । स्यादेतत् तत्रापि
महाभेतादितु सामान्यं वाच्यं वाचकं च परमार्थतोऽस्त्येव
ततो न तैष्वभिचारः, अस्येतत् ; सामान्यस्य विलरतः नि-
रस्तत्वात् न तेषु सामान्यं वाच्यं वाचकं वा महाभेतादि-
ष्वर्थेति कथं गानैकान्तिकता हेतोः ? स्यादेतत् यद्यपि त-
त्र वस्तुभूतं नास्ति सामान्यं वाच्यम् वाचकं (कं तु) महा-
भेतादिशब्दलक्षणमस्त्येव, न; सर्वेषां धर्मव्यापिनः क्षण-
भङ्गस्य प्रसाधितत्वाच्च शब्दलक्षणस्यैव वाचकत्वं युक्तम्,
क्षणभङ्गित्वेन तस्य सङ्गानामसम्भवात् व्यवहारकालानन्वया-
च्चेति प्रतिपादितत्वात् ।

“ तस्मात् नह्येवमर्थं, प्रतिबिम्बादि सावृत्तम् ।
तेषु तद् व्यभिचारितं, दुर्निवारमतः स्थितम् ” ॥१०९३॥
(तत्त्वसं० का०)

‘ ह्ययम् ’ इति वाच्यं वाचकं च, ‘ प्रतिबिम्बादि ’ इति बादि-
शब्देन निराकारज्ञानाभ्युपगमेऽपि स्वगतं किञ्चित् प्रतिबि-
मतमर्थैः धर्मव्यवसायिकत्वं विज्ञानस्यावयवमङ्गीकृतं व्यभिच-
रित्यति, ‘ तेषु ’ इति कल्पनोपरचितेष्वर्थेषु, ‘ तद् ’ इति तस्मा-
त् तस्य वा हेतोरव्यभिचारित्वं तद्व्यभिचारित्वम् । ‘ विचिक-
पश्च शब्दार्थो येन नाभ्युपगम्यते ’ इति, अत्रापि न ह्यस्माभिः
सर्वथा विचिक्रपः शब्दार्थो नाभ्युपगम्यते—यथैतद् भवताऽऽ-
निष्टव्यप्रसङ्गापदानं क्रियते—किन्तु शब्दार्थो (शब्दार्थो) व्य-
वसायिनश्चेतसः समुपादात् सङ्गता (सावृता) विचिक्रपः श-
ब्दार्थोऽभ्युपगम्यत एव । तत्पत्तस्तु न किञ्चित् वाच्यमस्ति
शब्दानामिति विचिक्रपस्तात्त्विका निषिध्यते; तेन सावृत्तस्य
विचिक्रपस्य शब्दार्थस्येष्टत्वात् साधारण्येन विचिक्रपे स-
त्यव्यतिरिक्तस्य सामर्थ्याद्विधेये वि (तेर्हि) धिपूर्वका
व्यतिरेको युज्यत एव । स्यादेतत् यदि विचिक्रपः शब्दार्थो-
भ्युपगम्यते कथं तर्हि हेतुमुखे लक्षणकारेण “ असम्भयो-
विधिः ” [हेतु०] इत्युक्तम् ? सामान्यलक्षणार्थोऽवयवस्य वा-
चकस्य वा असम्भवात् परमार्थतः, शब्दानां विकल्पोनां च
परमार्थतो विषयासम्भवात् परमार्थमाश्रित्य विधेरसम्भव
उक्त आचार्येण इत्यतिरिक्तः । ‘ अपोहमात्रवाच्यत्वम् ’ इत्या-
दावपि एकमेवान्तीलानुपपन्नव्यावृत्ताधोकारमुभयपक्षे प्रतिबि-
म्बकं नीलापलशब्दादुद्दिष्टं नाभावमात्रम् ; अतः शब्दार्थो-
ऽवयवसायित्वमप्यवयवसायशरीलापलादिशब्दानामस्येव-
तदनुपपत्तात् सामानाधिकरण्यामुपपद्यत एव । यच्चाङ्गम्—
‘ अथान्यापोहवद् वस्तु वाच्यमित्यभिधीयते ’ इति, तत्रापि
यदि हि व्यावृत्ताद् भावाद व्यावृत्तिर्नामान्या भवेत् स्यात्
तदा तद्वत्प्रसङ्गादितदोपसङ्गः यावता नान्यतो व्यावृत्ताद्
भावाद्व्या व्यावृत्तिरस्ति अपि तु व्यावृत्त एव भावो भवा-
न्तरप्रतिक्षेपेण तन्मात्रजिज्ञासायां तथाऽभिधीयते, तेन यथा
ज्ञातो प्राधान्ये वाच्यार्थो पारमार्थिकः तद्वतोऽभिधानात्
तद्वन्नभेदानाक्षेपात् तैः सह सामानाधिकरण्यादेरभावप्रसङ्ग
उक्तः तद्वद्वपोहपक्षे नास्तरति, व्यतिरेकान्यापोहयान्तराभि-
धानात् । न ह्यसम्भवे परपक्षे इव सामानाधिकरण्याभावः ।
तथाहि—‘ नीलम् ’ इत्युक्तं पीतादिव्यावृत्तपदार्थोऽवयवसायि-
भ्रमर-कांकिलाऽज्जनादितु सशब्दमनारुपं विकल्पमतिबि-
म्बकमुद्दिष्टं, तच्चापलशब्देन कांकिलादिभ्यो व्यवस्थित्यानु-
पपन्नव्यावृत्तवस्तुविषयं व्यवस्थाप्यमानं परिनिश्चितारम्भकं
प्रतीयते, ततः परस्परं यथोक्तुं किमितिबिम्बकापेक्षयाव्यव-
च्छेद्यव्यवच्छेदकभावात्नीलापलशब्दयोर्विशेषविशेषव्यवभाषो
न विरुध्यते, ह्यार्थो वाऽऽनीलानुपपन्नव्यावृत्तकप्रतिबिम्बा-
त्मकवस्तुमतिपादान्दार्थवृत्तिरयथा सामानाधिकरण्यं च
भवतीति; परपक्षे तु तद्व्यवस्था युज्यते । तथाहि—विचिक्रप-
धर्वादिपक्षे नीलादिशब्देन नीलादिव्यवच्छेदोऽस्मिन्निष्ठं ‘ किन्तु-
त्पलम् आकाङ्क्षिद् अजन्म ’ इत्यवयवान्तरं विशेषान्तरे न प्रा-
प्नोति सर्वार्थमना तस्य वस्तुनः प्रतिपादितत्वात् । एकस्यैक-
दैकप्रतिपत्त्यपेक्षया ज्ञाताऽज्ञातवचिरोधाच्च धर्मान्तरे सङ्ख्य-
विपर्यासावित्युपपत्तादिशब्दान्तरप्रयोगाकाङ्क्षा प्रमादृष्टि न
प्राप्नोति—यदर्थमुपपत्तादिशब्दोऽवाच्यम्—तस्य नीलशब्देनैव
कृतत्वात् । अत्रापि स्यात् नह्येव वस्तुवचनशब्दानामिदं नील-
शब्देन न सर्वार्थमना, तेन स्वभावान्तरविधानावापरः शब्दोऽ-

म्वेधत, असदेतत् ; न ह्यकस्य वस्तुनो देशः सन्ति येनैक देशेनाभिधानं स्यात् एकत्वानेकार्थयोः परस्परपरिहारस्थित-
लक्षणत्वात्, इति यावन्तस्त एकदेशास्तावन्त्येव भवता व-
स्तुनि प्रतिपादितानीति नैकमनकं सिद्धयेत् । स्यादेतत् न
मीलशब्देन द्रव्यमभिधीयते किं तर्हि ? मीलाक्यो गुणः त-
स्मिन्भवता वा मीलत्वजातिः, उपलब्धत्वेनानुपपत्त्यातिरेको-
पपत्तेर न द्रव्यम् ; तेन भिन्नार्थमभिधानानुपपत्त्यादिशब्दान्तर-
काङ्क्षा युज्यते एव । नन्वेवं परस्परभिन्नार्थप्रतिपादकत्वेन
नितरां मीलात्पलशब्दयोर्न सामानाधिकरत्यम् बहुलोपल-
शब्दयोरिवैकस्मिन्नर्थे वृत्त्यभावात् । अथ मीलशब्दो यद्यपि
गुणविशेषवचनस्तथापि तद्विस्तरेण मीलगुण-तज्जातिभ्यां स-
म्बन्धे द्रव्यमप्याह, तयोत्पलशब्देनापि जातिद्वारे (द्वारेण)
तदेव द्रव्यमभिधीयत इति तयोरेकार्थसम्भवात् सा-
मानाधिकरत्यं भविष्यति न बहुलोपलशब्दयोरिति,
असदेतत् ; मीलगुण-तज्जातिसम्बन्धस्य द्रव्यस्य मील-
शब्देन प्रतिपादनात् सर्वात्मना उत्पलभूतवैयर्थ्यप्रस-
ङ्गात् । स्यादेतत् यद्यपि मीलशब्देन गुण-तज्जातिमद् द्र-
व्यमभिधीयते तथापि मीलशब्दस्यनेकार्थबुद्धिसिद्ध्यनात् प्र-
तिपत्तुरुपलब्धौ(यै)निश्चितत्वा न ह्युक्तिरुपजायते—कोकि-
ल्लोरेपि मीलत्वात्—अनोऽप्यन्तरसंशयव्यवच्छेदायोत्पल-
भूतेः प्रयोगः सार्थक एव, तद्व्यसम्भूतः ; प्रकृतार्थानभिन्न-
तयाभिधानात् । विधिश्चार्थापेक्षे हि सामानाधिकरत्यं न
सम्भवतीत्यतएव प्रकृतम्, यदि बाल्यलक्षणः संशयव्यव-
च्छेदायैव ध्यायिष्यते न द्रव्यप्रतिपत्तये न तर्हि विधिः शुद्धो-
धः स्यात् उत्पलशब्देन भ्रान्तिसमारोपिताकारम्यवच्छेद-
मात्रस्य प्रतिपादनात्, परस्परविरुद्धं चन्द्रमिधीयते—मी-
लशब्देनोत्पलत्वात्कं द्रव्यमभिधीयते अथ च प्रतिपत्तुस्तत्र
निश्चयो न जायते' इति; न हि यत्र संशयो जायते स श-
ब्दार्थो युक्तः अनिमग्नत्वात्, नापि निश्चयन विषयीकृतं व-
स्तुनि संशयोऽवकारो लभते निश्चयोऽपरोपमनसोर्भेदभा-
वकमथात् । स्यादेतत् यद्यपि मीलात्पलशब्दयोरैकलक्षण्ये
वृत्तिर्नास्ति तदर्थयोस्तु जाति-शु(योस्तु गु)णजात्योरैकसिद्ध-
द्रव्ये वृत्तिरस्तीत्यतोऽर्थद्वारकमनयोः सामानाधिकरत्यं भ-
विष्यति, तदेतद्रूपकम् अतिप्रसङ्गात् ; एवं हि रूप-रसशब्-
दोरेपि सामानाधिकरत्यमेव स्यात् तदर्थयो रूप-रसयोरैक-
सिद्धं वृत्तिव्याप्तिद्रव्ये वृत्तेः । किञ्च—तर्हि 'मीलोत्पलम्' इ-
त्येकार्थविषया बुद्धिर्न प्राप्नोति एकद्रव्यसम्भवाद्येगुण-जा-
त्योर्द्वौर्ध्वं वृषकं वृषगभिधानात्, न वैकार्थव्याप्तानानु-
त्पादे शब्दयोः सामानाधिकरत्यमस्तीत्यमतिप्रसङ्गः । अ-
द्यापि स्यात् यदेव मीलगुण-तज्जातिभ्यां सम्बन्धं वस्तु न त-
देवोत्पलशब्देनोच्यते; तेनोत्पलभूतिरित्यर्थो न भविष्यति ।
नन्वेवं भिन्नगुणजात्याश्चद्रव्यप्रतिपादकत्वाधीलोत्पलशब्-
दोः कुतः सामानाधिकरत्यम् ? अथ यद्यपि यदेव द्रव्यं मी-
लशब्देनोच्यते उत्पलशब्देनापि तदेव तथापि मीलशब्दो नो-
त्पलज्जातिसम्बन्धिकत्वेन द्रव्यमभिधायते, किं तर्हि ? मीलगुण-
तज्जातिसम्बन्धिकत्वेनैव; तेनोत्पलज्जातिसम्बन्धिकरूप-
मस्याभिधानानुत्पलभूतिः प्रवर्तमानां (तां) नैकीका भवि-
ष्यति, असदेतत् । न हि मीलगुण-तज्जातिसम्बन्धिकरुपा-
द्वयवशात्पलशब्दज्जातिसम्बन्धिकरुपत्वं येन मीलतज्जातिसम्ब-

न्धिकरुपत्वाभिधानं द्रव्यस्योत्पलत्वजातिसम्बन्धिकरुपत्वाभि-
धानं (नं न) भवेत्, एकस्यात् द्रव्यात् द्वयोरेपि सम्बन्धि-
रुपत्त्ययोरव्यतिरेकात् तयोप्येकत्वमेवत्युक्तमेककपाभि-
धानंऽपरकपस्यानभिधानम् । अथतु वीत्यलत्वसम्बन्धिकरुपत्वं
मीलतज्जातिसम्बन्धिकरुपत्वात् तदाऽप्युत्पलभूतिरित्यर्थ-
वैक । तथाहि—यत् तद् अन्यो वस्तु उपलब्धत्वा सम्बन्धे
तदेव मीलगुणतज्जातिभ्यां सम्बन्धतः, तच्चानेनस्यात् सर्वा-
त्मना मीलभूतैवार्थमित्युक्तम् किमपरमभिधायितमवयव स्वरूप-
मस्ति यदभिधानायात्पलभूतिः सार्थिका भवेत् ।

उद्योतकरुत्वाह—'निरर्थं' वस्तु सधामना विषयीकृतं
नाशेन 'इत्येवं विकल्पो नावतरति, सर्वशब्दस्यानेकार्थवि-
षयत्वात् एकशब्दस्य वाक्यवद्वृत्तित्वात्' इति, असदेतत् ;
वाक्याधोर्गणान्तं एवमभिधानम् । तथाहि—'प्रथमेनैव
मीलशब्देन सर्वात्मना तत् प्रकाशितम्' इत्यस्याधर्मयो विव-
क्षितः—यादृशं तद् वस्तु तादृशमेवाभिहितम् न तस्य कश्चित्
समावयवः यदभिधानायात्पलभूतिरित्यभिधेयं निरंशत्वात्
तस्य, इति प्राक्कुलेन्देनत्—'हस्तैकदेशविकल्पोपपत्तिसत्त-
रिति, एवमप्येवमप्यनित्यादिशब्दभ्यां प्रयोगोऽर्थकः, प्रयोग-
वर्थावयवमेव स्यात् तद-पादपादिसम्बन्धत् । उक्तं च—

“अन्यथेकं शब्देन, व्यात एकं वस्तुनि ।

बुद्ध्या वा नान्यविषय, इति पर्यायता भवेत्” ॥१॥ इति ।
अथ भवत्पक्षेऽप्येकं शब्देनाभिहितं वस्तुमि वेद्यमन्ते सं-
शय-विषयोसामावप्रसङ्गः शब्दान्तरप्रवृत्तिप्रसङ्गश्च कलाप-
भवति ? संकृता शब्दार्थोऽप्युपपत्तासाक्षात्कर्मणो दोषः । तथा-
हि—मीलशब्देनामीलपदार्थव्यावृत्तुत्पलत्वाद्विपुलप्रवमानकप-
त्तत्वं तथापि सत्पलमप्यनित्यादिसम्बन्धकत्वं विकल्पप्रतिपत्ति-
कमुपजायते पुनरुत्पलभूत्या तद्वानुत्पलव्यावृत्तुमारोपित-
वाह्यैकवस्तुत्वकपमुपजम्भ्यतः, तदेवं क्रमेणामीलानुत्पलव्या-
वृत्तप्रपञ्चसितवाह्यैककपे भ्रान्ते विकल्पप्रतिपत्तिविकमुपज-
न्यत इति तदुक्तोपात्तं सावृत्तं सामानाधिकरत्यं युज्यते एव ।
यदुक्तम्—'लिङ्ग-सङ्ख्यादिसम्बन्धो न चापरोक्षस्य विषय-
ते' इति, अथ वस्तुधर्मत्वं लिङ्ग-सङ्ख्यादीनामसिद्धम्
स्वतन्त्रच्छाविरहितसङ्गतमात्रभावितात् । प्रयोगः—या
यद्व्यव-व्यान्तेको मानुविषये नास्ती तदमः, यथा शीत-
त्वमग्नः, मानुविषये च लिङ्गसङ्ख्यादिवैयर्थ्येनोप-व्याप-
रकाविनि व्यापकानुपलब्धिः । न चाप्यसिद्धो हेतुः, यतो
यदि लिङ्गं वस्तुनो वस्तु स्यात् तदैकस्मिन्तदाप्ये वस्तुनि
'तटः' 'उट्टः' 'तटम्' इति लिङ्गवयोगादिशब्दप्रवृत्तेरेकस्य
वस्तुनस्मैकद्रव्यप्रसङ्गः स्यात् । न वैकस्य स्त्री-पुं-नपुंसका-
वयं समावयवत्वं युक्तम् एकत्वानिमग्नत्वात्, विद्वद्वर्मा-
ध्यासितस्याप्येकत्वे सर्वविषयेकमेव वस्तु स्यात् । ततश्च
सहोपपत्ति-विनाश-प्रसङ्गः । किञ्च—सर्वस्यैव
शब्देन शब्दान्तरेण वा लिङ्गव्यप्रतिपत्तिर्दृशनात् तद्विषया-
णां सर्वेतेतसां मेवकादिरत्नवच्छेदतामासताप्रसङ्गः । अथ
सत्यपि लिङ्गवयोगातिव्ये सति सर्ववस्तुनां यदेव रूपं बहु-
मिदं प्रतिपादकं तथानावभासितव्यं 'विषकावशेतांसि
भविष्यन्ति न शबलाभासनि; ननु यदि 'विषकावशेतांसि-
रुपाणि वेतांसि भवन्ति' इत्यङ्गीकृत्येत तदा तानि व्याप्त-
कवस्तुविषयाणि न प्राप्नुवन्ति तदाकारग्रुपात्वात्, शब्दवि-

ये। योऽपि मन्यते "संस्थान-प्रसव-स्थितिषु यथाकमे स्त्री-पुं-नपुंसकव्यवस्थाति (स्था) इति तस्यापि तत्र यु-
क्तम् । यतो यदि स्थित्याद्याभ्यां लिङ्गव्यवस्था तदा तट-
शृङ्खलादिवत् सर्वपदार्थेष्वभिभागेन त्रिलिङ्गताप्रसङ्गः स्थि-
त्यदिस्थिधानमावात्—अन्वया 'तटः' 'तटी' 'तटम्' इत्या-
दावपि लिङ्गत्रयं न स्यात् विशेषाभावात्—इत्यतिव्यापिता
लक्षणदोषः । व्यभिचारदर्शनात् वाऽप्यापिता च—असत्य-
पि हि स्थित्यादिकं शशविषाणादिव्यवस्थापेक्षु (पु) 'अभावः'
'निरुपायम्' 'तुच्छता' इत्यादिभिः शब्दैः लिङ्गत्रयप्रतिप-
निर्देशनात् । इतश्चाव्यापिनी—स्थित्यादिष्वेव प्रत्येकं लि-
ङ्गत्रययोगिशब्दप्रवृत्तिदर्शनात् । तथाहि-प्रसव उत्पादः, सं-
स्थानं विनाशः, आत्मस्वरूपं च स्थितिः । तत्र प्रसवे स्थिति
संस्थानयोरभावात्—कथं 'उत्पादः' 'उत्पत्तिः' 'जन्म'
इत्यादेः स्त्री-पुं-नपुंसकलिङ्गस्य शब्दस्य प्रवृत्तिर्भवेत् ?
तथा, संस्थाने स्थितौ-प्रसवयोरभावात् कथं 'तिरोभूतिः'
'विनाशः' 'तिरोभवन्म्' इत्यादिभिः शब्दैर्वैपरिद्वयते 'सं-
स्थानम्' 'इत्यनं च ? तथा, स्थितौ संस्थान-प्रसवयोर-
सम्भवात् 'स्थितिः' 'स्थानम्' 'स्वभावः' इत्यादिभिः शब्दैः
कथमुच्येत ? अथ स्थित्यादीनां परस्परमविभक्त्युपत्त्वात् प्र-
त्येकमेव लिङ्गत्रययोगिता; ननु यद्यपि परस्परमविभक्तं रूपं
तदैकमेव परमायतो लिङ्गं स्यात् न लिङ्गत्रयम् । अन्य-
स्वाहा—'स्तीत्वादयो गोत्वादय इव सामान्यविशेषाः ।"
तत्र पक्षे सामान्यविशेषणामभावा (यात्) स्त्रीत्वादीनामपि
तद्रूपाणामभाव इत्यसम्भवं लक्षणम् । किञ्च तेष्वेव सामा-
न्यविशेषवन्तरेणान्यपरे सामान्यविशेषे 'जानिः' 'भावः'
'सामान्यम्' इत्यादेः स्त्री-पुं-नपुंसकलिङ्गस्य प्रवृत्तिदर्शनात्
अव्यापिता च लक्षणस्य, न हि सामान्येष्वपराणि सामा-
न्यानि "निःसामान्यानि" इति वैशिष्ट्यकसिद्धान्तात् । यदा
तु सामान्यस्याप्यपराणि सामान्यानीत्यनंतं वैयकारैः—
यथोक्तम्—

"अर्थजात्यभिधानेऽपि, सर्वे जातिविधायिनः ।

व्यापारलक्षणा यस्मात्, गदार्थः समवस्थिताः ॥

(वाक्यप० ८० का० २११)

न हि शास्त्रान्तरपरिदृष्टा जातिव्यवस्था नियोगतो वैयक-
रलौक्यभुग्नतव्या, प्रत्ययाभिधानाऽन्यव्यापारकार्योन्नी-
यमानाया हि जात्यः न हि नासामिषया काचित् ; अतो
यथोदितकथं दर्शनात् सामान्याधारा जानिः समप्रति ज्ञायते
तथाभूतप्रत्यय-शब्दनिबन्धनम् । 'व्यापारलक्षणा' इति अ-
भिधानप्रत्ययव्यापारतो व्यवस्थितलक्षणा इत्यर्थः तदाऽन-
न्तर्लक्ष्येव दृश्यम्—'सामान्यस्याभावात्' इत्यादि । अपि
च, न हि असत्यं शशविषाणादिषु जातिरस्ति वस्तुधर्मत्वा-
त् तस्याः, इति तेषु 'अभावश्चादिशब्दप्रयोगो न स्यात् ।
तस्मादव्यापिनी लिङ्गव्यवस्थेति इच्छाविवनसङ्कतमात्रभावि-
न्यर्थेयं लिङ्गत्रयव्यवस्थेति स्थितम् । सङ्ख्याया अपि वस्तु-
धात्व्यव्यतिरेकानुविधानाभावा नासिद्धः । तथाहि—सा
मायिक्यं (क्यव) न वास्तवी दारादिव्यवस्थापि वास्तवे भेदं
विषयावशेनापकल्पितत्वात् ; अन्यथा बहुवैकत्वादिसङ्ख्या
वस्तुगतभेदाभेदलक्षणा यदि स्यात् तदा 'आपः' 'दाराः'

'सिकताः' 'वर्षाः' इत्यादावसत्यपि वस्तुना भेदं बहुव्यव-
स्था कथं प्रवर्तते ? तथा, 'वनम्' 'त्रिभुवनम्' 'अगतं' 'प-
रगुणगरी' इत्यादिव्यवस्थाप्यभेदोऽप्येकैकव्यवस्था न व्यपदि-
श्येत ; अतो नासिद्धता हेतोः । नाप्यनकांतिकः सर्वस्य
सर्वधर्मैस्त्वप्रसङ्गात्, सपक्षे भावाच्च न विरुद्धः ।

अथ च कुमारिलो हेतोरसिद्धतां प्रतिपाद्यत्वाद्-दारादि-
शब्दः कदाचित् जातो प्रयुज्यते कदाचित् व्यक्ती, तत्र यथा
जानो तदा व्यक्तीनां सङ्ख्यामुपादाय वक्षते व्यक्तीयश्च व-
क्ष्ये योपनिः, यदा तु व्यक्ती प्रयुज्यते तदा तद्व्यवस्थाया-
नां पाणि-पादादीनां बहुव्यवस्थामुपादाय वनेते । वनशब्देन
तु धव-खदिर-पलाशदिलक्षणा व्यक्त्यस्तसम्बन्धिभूतवृ-
क्षवृक्षजानिगतसङ्ख्याविशिष्टाः प्रतिपाद्यन्ते तेन 'वनम्' इ-
त्येकवचने भवति जातिगतैकसंख्याविशिष्टद्रव्यविधानात्
अथवा-ध्वानिद्रव्यक्रिसमाधिता जातिरेव 'वनं' शब्दो-
च्यते ; तेनैकवचने भवति जातेरेकत्वादिति ।

नन्वेवं 'वृक्षः' 'वटः' इत्यादावप्येकवचनमुच्छिन्नं स्यात्
सर्ववैवाच्यं न्यायस्य तुर्यत्वात् । तथाहि-अत्रापि शक्य-
मेवं वक्तुम्—जानो व्यक्ती वा वृक्षादिष्वेव प्रयुज्यते 'इत्या-
दि । अथ मनम्-वृक्षादी व्यक्तेरवयवानां च संख्याविबद्धा
नास्ति; यद्येवं न तर्हि वस्तुगतान्वयाद्यनुविधायापि संख्या,
विचक्षाया पयान्वय-व्यापिरकानुविधानात् ; ततश्च सैव
'दाराः' इत्यादिवृक्ष बहुवचनस्य निबन्धनमस्तु भेदाभावेऽ-
प्येकमपि वस्तु बहुत्वेन विवक्ष्यते इति नाऽसिद्धता हेतोः ।

यथोक्तम्—वनशब्दो जानिसंख्याविशेषिता व्यक्तीराह'
इति, तत्र, न जातेः संख्याऽस्ति द्रव्यसमाधितत्वात्तद्व्यापः ।
अथ वैशेषिकप्रक्रिया नाश्रित्येन तदा भावं संख्यायास्तथा कथं
धवादिव्यक्त्या विशेषिता सिद्ध्यन्ति ? स्यादेतन् सम्बद्धस-
म्बन्धात् तत्सम्बन्धतो वा सिद्ध्यति । तथाहि-यदा जाते-
व्यतिरेकणी संख्या तदैकव्यवस्थानसम्बद्धा जात्या धवा-
दिव्यक्तीनां सम्बन्धात् पारम्पर्येण तथा धवादिव्यक्त्या वि-
श्रयन्ते; यदा तु जानिरव्यतिरेक्यं सङ्ख्या तदा साक्षादेव
सम्बन्धात् तथा विश्रयन्ते इति जानिसङ्ख्याविशेषिताः सि-
द्ध्यन्ति, असद्वन्तः ; यतो यदि सम्बद्धसम्बन्धात् सम्बन्ध-
तो वा धवादिव्यक्त्यु वनशब्दस्य प्रवृत्तिरसद्वैक्याऽपि पादो
'वनम्' इत्युच्येत प्रवृत्तिनिमित्तस्य विद्यमानत्वात् । तथाहि-
बहवोऽपि बहवोऽपि जानिसङ्ख्यासम्बन्धादेव 'वनम्' इत्यु-
च्यते नाप्यतः ; स च सम्बन्धः एकस्मिन्नपि पादोऽस्तीति
किमिति न तथोच्येत अथवा-धवादिद्रव्यक्रिसमाधिता' इत्य-
त्र पक्षे एकस्यापि ततोः 'वनम्' इत्यभिधानं स्यात् । तथाहि
वैवासी वनशब्देन जानिबहुव्यवस्थाधिताऽभिधीयते दैविक-
स्यामपि धवादिव्यक्ती व्यवस्थिता; ततश्च वनाध्यायं निमि-
त्तस्य सध्वं तुर्यत्वाद् एकत्वापि पादो किमिति वनपीने
भवेत् ? क्रिया—कालादीनां त्वसत्त्वाद्वायुर्लक्ष्यं वस्तुधर्मत्वम्,
भवतु वा वस्तुधर्मत्वमेषां तदपि प्रतिविबल्लक्षणस्यापेक्ष-
स्य भ्रान्तिर्वा (स्तीर्षा) ह्यव्यक्रियत्वेनावसितत्वात्तद्व्यवसायव-
वशाद् व्यक्तीकारका लिङ्ग-सङ्ख्यादीन्सम्बन्धो भविष्यति, तेन
यदुक्तम्—'व्यक्तीव्यव्यपदेश्यत्वात्, तदुद्धारणाय नास्त्यसौ'
इति, तन्नैकानिकम्, संवृत्तिपक्षे चासिद्धम्—

“व्यङ्ग्यरूपावसायेन, यद्वाऽप्राह उच्यते ।
तत्क लिङ्गाद्यभिस्त्वन्धो, व्यङ्ग्यद्रापोऽस्य विद्यते” ॥
[तत्त्वसं० का० ११५३] इति ।

‘अप्राह उच्यते’ इति ‘शब्देन’ इति शेषः, ‘तद्’ इति तस्मात्, ‘अस्य’ इत्यप्राहस्य । ‘आख्यातेषु न च’ इति, अत्र आख्यातेष्वन्यनिवृत्तिर्न संभवीतेत्यस्य सिद्धम् । तथाहि—जिह्वासिते कस्मिंश्चिदर्थे भ्रान्तबुद्धिः (जे)निवेशाय शब्दः प्रयुज्यते व्यवहारीभिः न व्यसनितया; तेनाभीष्टार्थमतिपक्षी सामर्थ्यादनभीष्टव्यवच्छेदः प्रतीयत एव, अभीष्टानभीष्टयोरन्योन्यव्यवच्छेदरूपत्वात् । सर्वमेवाभीष्टं यद् स्यात् तदा प्रतिनियतशब्दाद्यो न प्राप्नोति इति या च कस्यचिदर्थस्य परिहारः। अतः कश्चिदर्थे शब्दात् प्रवृत्तिः सा न प्राप्नोति; तस्मात् ‘सर्वमेवाभीष्टम्’ इत्येतदयुक्तम्, अतः ‘पचति’ इत्यादिशब्दानामनभीष्टव्यवच्छेदः सामर्थ्यात् स्पृष्टमवश्यमिति एव—

“तथाहि—पचतीत्युक्तं, नोदासीनोऽपि तिष्ठते ।

भुङ्क्ते दीप्यति वा नेति, गम्यतेऽप्यनिवर्तनम्” ॥

[तत्त्वसं० का० ११५६]

तेन ‘पर्युदासरूपं हि निषेधं तत्र न विद्यते’ इति यदुक्तं तद्वैतम् । एव—‘पचतीत्यनिषेधं तु, स्वरूपेणैव तिष्ठति’ । इति । तत्र स्ववचनव्याघातः । तथाहि—‘पचति’ इत्येतस्यार्थः ‘स्वरूपेणैव’ इत्यनन्वयधारणोपाधधारितकृपं दर्शयता ‘पचति’ इत्येतस्यान्यकृपानिषेधनामस्थितिगिति दर्शितं भवति । अन्यथा ‘सकृदपि’ इत्येतदप्यर्थः भवति प्रयुक्तमर्थकं स्यात् व्यवच्छेदाभावात् । ‘साध्यत्वप्रत्ययश्च’ इति, अत्रापि यद्यप्राह भवता निरुक्तं (रु) पाठ्यस्त्वभावेन यद्वा इति तत्त्वमिदमुच्यते ‘निषेधत्वात्’ इति, न ह्यकारशोऽप्यप्रादीनां कश्चिदस्ति निषेधः सधोपाख्यादिरहलक्षणत्वात् तस्मात् । स्यादेतत् यत्तस्योक्तं निरुपायः परमार्थतत्त्वतापि भ्रान्तेः प्रतिपन्नभिन्नान्नरूपतयाऽप्यवसितः प्रादौ सोपाख्यत्वेन कथ्यति; न तु यद्यसौ सोपाख्यत्वेन कथ्यति तदाऽपि किमत्र प्रकृताद्यनुकूलं जातम् ? वस्तुभिस्तुल्यधर्मत्वम्, एतेन यथा वस्तु निषेधरूपं प्रतीयते तथाऽप्राहोऽपि वस्तुभिस्तुल्यधर्मतया कथ्यते (ति) निषेध इव प्रतीयते इति सिद्धं ‘निषेधत्वात्’ इति वचनम् । यद्येवं भवत्ये (ने) व साध्यं (पचत्य) प्रत्ययस्य भूताऽऽदिप्रत्ययस्य च निमित्तमुपदर्शितमिति न चक्रेणमेतत् ‘निमित्तं प्रसज्यते’ इति । यद्-पि ‘विध्यादावधेराशी च, नाऽप्योऽप्राहोऽपि निषेधः’ इति धरेणोक्तम्, तत्र विध्यादिष्वस्य निषेधयादृपि व्याहृततयाऽवच्छिन्नत्वात् तस्मिन्पक्षी सामर्थ्यादिविचलितं नास्तिनाऽऽदि निषिध्यत इत्यस्येवैव ‘अन्यापोहान्निरूपणम्’ । ‘नञ्भाषि अत्रायुक्तो’ इति, अत्रापि—

“नासी न पचतीत्युक्तं, गम्यते पचतीति हि ।

प्रादासीन्यादियोगाच्च, तृतीयं नञि गम्यते” ॥

“तुये तु तद्विचिह्नोऽसी, पचतीत्यवसितम् ।

तेनात्र विधिवाक्येन, समग्रमन्यनिवर्तनम्” ॥

[तत्त्वसं० का० ११५७-११५८]

‘तुये’ इति क्तुये “अतुरहस्यतः प्राचक्षलोपश्च” [पाणि०

का० ४ पा० २ सू० ५१ वाति० सिद्धान्त० पू० २६६] इत्य-

नेन पूरणां ‘यत्’ प्रत्ययविधानात् । ‘तद्विचिह्नोऽसी’ इति प्रादासीन्यादिविधिरुक्तः (क्रः), ‘विधिवाक्येन समग्रमन्यनिवर्तनम्’ इति यथा ‘पचति’ इत्यादी विधिवाक्यं सामर्थ्यादीनासीन्यादिनिवृत्तिरन्यते तथा द्वितीयोऽपि नञि इति सिद्धमत्राप्यन्यनिवर्तनम् । स्पष्टार्थं तु नञ्वस्तुद्योदाहारणम् ।

‘प्रादीनां नञयोगो नास्ति’ इति, अत्र—

“समुच्चयादिध्वजाधेः, कश्चिद्वाचिरीभिस्तः ।

तन्म्यस्य विकल्पोदे-मन्वत् तेन व्यपोहनम्” ॥

[तत्त्वसं० का० ११५६]

आदिशब्देना(न) ‘वा’ शब्दस्य विकल्पोऽर्थः, ‘अपि’ शब्दस्य पदार्थोऽसम्भवा(न)ऽर्थेऽसम्भावनाऽ) स्वसंगोऽर्थः, ‘तु’ शब्दस्य विशेषणम्, ‘एव’ कारकस्यावधारणमित्यादिर्ब्रह्मणः । ‘तन्म्यस्य’ इति तस्मात् समुच्चयादिम्यस्य, ‘तेन’ इति आदिना । ‘वाक्यार्थोऽर्थानिबृत्तिश्च व्यपदेष्टुं न शक्यते’ इति, अत्रापि कार्यकारणभावेन सम्बन्ध एव पदार्थो वाक्यार्थः यतो न पदार्थेऽप्यतिरिक्तोऽप्यन्यथाः शुक्लाऽऽत्मा वा कल्माषवर्णप्रकृतौ वाक्यार्थोऽस्ति, उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तादृशस्यानुपलब्धेः पदार्थस्य चाप्राप्त्यर्थं सिद्धमेव । तथाहि—‘चैत्र’ नामानय’ इत्यादिवाक्ये चैत्रादिपदार्थेऽप्यतिरिक्तं बुद्धौ नान्योऽर्थः परिचयते चैत्रादिपदार्थेन च सामर्थ्यात् चैत्रादिव्यवच्छेदो गम्यते; अन्यथा यद्यन्यकर्त्रादिव्यवच्छेदो नामाभीष्टः स्यात् तदा चैत्रादीनामुपादानमनर्थकमेव स्यात्; ततश्च न कश्चित् कश्चिद् व्यवहारादिति निरीहमेव जगत् स्यात् । ‘अनन्यापोहशब्दादौ’ वाक्यं न च निरूप्यते’ इति, अत्र, नञ्वा भवद्विक्रमो जात्यादिलक्षणा विधिरूपः शब्दार्थः परमार्थतोऽवसीयते जात्यादेर्निषेधत्वात् ।

“किन्तु विधयसामर्थ्यसाध्, विकल्पो जायते ध्वनेः ।

पञ्चापोहशब्दार्थे—निषेधे जायते मतिः” ॥

[तत्त्वसं० का० ११६४]

यद्यनपोहशब्दापोहशब्दार्थेनिषेधे मतिजायते इतीष्यते न तद्विपोहशब्दार्थोऽभ्युपगन्तव्यः तस्य निषिद्धत्वात्, अस्येतत् ;

“स त्वसंवाद्यकलादह, वस्तुसम्बन्धाहितः ।

न शाब्दाः प्रत्ययाः सर्वे, भूताद्योऽव्यवसायिनः” ॥

[तत्त्वसं० का० ११६५]

‘सः’ इति अनन्यापोहशब्दादिः, ‘असंवाद्यकः’ इति न संवदतीत्यसंवाद्यकः, न विद्यते त्रिशा(श) संवाद्यो (संवादोऽस्येत्यसंवाद्यकः) कस्मात् ? ‘वस्तुसम्बन्धाहितः’ तथा—भूतवस्तुसम्बन्धाभावात् पूर्वं हि जात्यादिलक्षणस्य शब्दार्थवस्तुनो निषिद्धत्वात् । यद्येवं तर्हि कथमनन्यापोहशब्दादिभ्याऽप्राहशब्दार्थेनिषेधे मतिरुपजायत इति, उच्यते—विधयविकल्पाभ्यासवासनाप्रभवतया हि कचन शाब्दाः प्रत्यया असंभूतार्थनिवेशिनो जायन्त एव इति न तद्विशद् वस्तुना सदसत्ता सिद्ध्यति । यच्च ‘प्रमेय-ज्ञेयशब्दाः’ इति, अत्र कस्य प्रमेयादिशब्दस्यापोहो नास्तीत्यभिधीयते ? यदि तावद्वाक्यस्य प्रमेयादिशब्दमाभिलष्यते तदा सिद्धसाधुता, केवलस्य प्रयोगाभावादेव निरर्थकत्वात् यतः भ्रान्तजानुप्रहाय प्रकाशङ्किः शब्दः प्रयुज्यते न व्यसनितया; न च कचलेन प्रयुक्तं भ्रान्तः कश्चित् सन्देह-विपर्ययोऽनिवृत्तिलक्षणोऽ

नुग्रहः कृतो भवेत् । तथाहि—यदि ओतु कच्चिदर्थं समुत्पन्नौ
संशय-विषयांसी निवर्त्ये-नित्संनिध्वप्रत्ययमुत्पादयत् प्र-
निपादकः । एवं तेनास्यानुग्रहः कृतो भवेत् मान्यथा । न च
केवलं शब्देन प्रयुक्तं तथाऽनुग्रहः शक्यते कर्तुम्, तस्मात्
संशयादिनिवर्तने निश्चयात्पादने च ओतुनुग्रहात् शब्द-
प्रयोगसाफल्यमिति वाक्यव्यवस्थेबाध्य प्रयोगः । अथ वा-
क्यस्यैव ज्ञेयादिशब्दमधिकृत्योच्यते, तद् असिद्धम् ; तत्र
हि वाक्यस्थाने प्रमेयादिशब्देन यद्वद् मूढमतिभिः संशयस्थान-
मिष्यते तद्वद् निवर्त्यते इत्यतोऽसिद्धमनत् 'प्रमेयादिशब्दा-
नां निवर्त्ये नास्ति' इति; अन्यथा यदि धोता न कच्चिदर्थे
संशये तत् किमिति परस्मानुपदेशमपेक्षते ? निश्चयायी हि
परं पृच्छति अन्यथोन्मत्तः स्यात् । यदि नाम ओतुग्राह्या-
स्थानमस्ति तथापि शब्देन तत्र निवर्त्यते इत्येव न वक्तव्य-
म्, ओतुसंस्कारायेव शब्दानां प्रयोगात् तदसंस्कारकं वदतो
वक्तुः—अन्यथा—उन्मत्तनाप्रसङ्गः । तथाहि—'किं कृत्वाऽऽ-
नामादिकृतेण ज्ञेया भावाः, आहोर्भिन्न' 'किं सर्वज्ञत्वेतसा
श्लाघाः उत न' इत्यादि-संशयाद्भूतो 'कृत्वादिप्रकरणेण
ज्ञेयाः सर्वधर्माः' तथा 'सर्वज्ञत्वानविषयताः' इति संशयव्यु-
त्पासायै शब्दाः प्रयुज्यन्ते इति । यदि (रु) कृत्वादिप्रकरणे
वि समारोपितं तद् निवर्त्यते, कृत्वादिप्रकरणेण तेषां प्र-
माणसिद्धत्वात् । अथ 'किमनित्यत्वेन शब्दाः प्रमेयाः' इति
'आहोर्भिन्न' इति प्रस्तावः 'प्रमेयाः' इति प्रयोगे प्रकर-
णानभिन्नस्यापि प्रतिपत्तुः 'प्रमेयाः' इति कथं शब्दध्व-
शात् प्रयमानरूपा शब्दादितुष्टिरूपजायते एव । तद् यदि
कवलस्य शब्दस्यापि नास्ति यत् तद् कथमर्थप्रतिपत्तिर्भवति ?
नैव केवलशब्दध्वन्यादर्थप्रतिपत्तिः किमिति वाक्यवृत्तव्य-
वस्थायेनः शब्दस्य सादृश्येनापह्नतुजेः केवलशब्दध्वन्या-
दर्थप्रतिपत्तिर्भवति । तथाहि—यद्येव वाक्येषु 'प्रमेय' शब्द-
मुपलब्धत्वात् धोता तदर्थेयव स बुद्धिर्प्रतिष्ठितार्थां प्र-
यमानरूपा समुपजायते, तच्च घटादिशब्दानामपि तुल्यम् ।
तथाहि—'किं घटोनादकमानयार्थं, उता जलिन' इति प्रयोगः
प्रस्तावानभिन्नस्य यावत्सु वाक्येषु तेन 'घटेन' इति प्रयोगः
कवलस्यावस्थायै आकाङ्क्षावती पूर्ववाक्यानुसारादिव प्र-
तिपत्तिर्भवतीति घटादिशब्दाः (शब्दा इव) विविधार्थवचनाः
प्रमेयादिशब्दाः । यदुक्तम्—'अप्रादिकल्पनायां च' इत्यादि,
तत्र, वस्येव ज्ञापयलयावशच्छब्दार्थवचनं कल्पितं यद् वि-
वक्षितं नावश्यं; तेन तत्प्रतीती सामर्थ्यादिविषयवृत्तस्य व्य-
वृत्तिरधिगम्यते एवेति नाभ्यापिनी शब्दादिव्यवस्था । यद्वे च
मूढमंतराशब्दास्थाने तद्व्याधिकृत्याक्रमान्वार्येण—'अ(क्र)यं
कालपते कृत्वा तद्व्यवच्छेदने ज्ञेयऽनुमानम्' [हितुं] इति ।
'ज्ञानकालनिषेधाच्च' इत्यादी ज्ञानाकारस्य स्वव्यवधानप्रत्यक्ष-
सिद्धत्वात् कथमभावः ? तथाहि—स्वमादिवु अर्थमन्तर्वापि
निरालम्बनमाशुदीनार्थाकारसमारोपकं ज्ञानमागोपालमति-
स्फुटं स्वसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धम् । न च देश-कालान्तरावस्था-
त्ताऽप्येतेन रूपेण संवेद्यते इति युक्तं वक्तुम्, तस्य तदुपा-
भावात् ; न चाम्येन रूपेणान्यस्य संवेदनं युक्तम् अतिप्रस-
ङ्गात् । किञ्च—अवश्यं भवतिज्ञानस्यातमगतः कश्चिद् विशेष-
ताऽप्येतेनाऽभ्युपगन्तव्यः येन बोधरूपतासाध्येऽपि प्रति-
पिद्ये 'नीलस्येदं संवेदनम् न पीतस्य' इति विमानं विभ-

ज्यते ज्ञानम् ; तदभ्युपगमे च सामर्थ्यात् साकारमेव ज्ञान-
मभ्युपगते स्यात् आकारव्यतिरेकेणान्यस्य स्वभावविशेष-
त्वेनावधारयितुमशक्यत्वात्, अतो भयना 'स्वभावविशेषः'
इति स एव शब्दान्तरशाक्तः अस्माभिस्तु 'आकारः' इति
कथं नात्र विवादः । 'एवमित्यम्' इत्यादावपि 'एवमेतन्न-
च्छिद्यमानं स्फुटतरमवसीयते चेति नाभ्यापिना शब्दार्थ-
व्यवस्थायाः । एवं कुमारिलेनोक्तं दूषणं प्रतिविहितम् ।

(उद्घोषानकराजानामाक्षेपाणां प्रतिविधानम्)—

इदानीमुद्घोषांतरकोशं प्रतिविधीयते—तत्र यदुक्तम्—'सर्व-
शब्दस्य कश्चापि व्यवच्छेदः प्रकल्प्यते' इति, अप्रापि ज-
यादिपदवत् केवलस्य सर्वशब्दस्याप्रयोगात् वाक्यव्यवस्थे-
नित्ये प्रयोग इति यद्वद् मूढमंतराशब्दास्थाने तद्वद् निवर्त्ये-
मस्ति । तथाहि—

'सर्वे धर्मो निरात्मानाः,' 'सर्वे वा पुरुषा गताः' ।

सामस्ये गम्यते तत्र, कश्चिदंशस्त्वपेक्षते ॥

(तत्त्वसं० का० ११८६)

कोऽसावंशोऽपेक्षतेऽत्र इति चेत्, उच्यते—

'केचिद्वद् निरात्माना, बाह्या इष्टा घटादयः ।

गमने कस्यचित्त्वे, आन्तेतत्त्वनिवर्त्यते ॥

(तत्त्वसं० का० ११८७)

'एकाग्रसर्वम्' इत्यादावपि यदि हि सर्वस्याहस्य प्रतिपद्यो
वाक्यस्य सर्वशब्दे विवक्षितः स्यात् तदा स्वाधोऽपेक्षः प्र-
सज्यते यावता यद्वद् मूढमिया शङ्कते तद्वद् निषिध्यते इति
कुतः स्वाधोपावादिन्यदोषप्रसङ्गः ? एवं आदिशब्दध्वनि-
वचनाम् । यथाक्रमम्—'किं भावोऽप्यभावः' इत्यादि, तत्रापि
यथाऽसौ बाह्यरूपतया आन्तरवसीयते न तथा स्थित इति
बाह्यरूपत्वाभावाच्च भावः, न चाभावा बाह्यवस्तुनयाऽव्य-
(व्य) वसितत्वात् इति कथं 'यदि भावः स किं गौ' इत्यादि
(दे) बोधपक्षभाविनः 'प्रिष-सम्प्रतिपर्यंभावः' इत्यादौश्चा-
भावपक्षभाविना दोषस्यावकाशः ? अथ पृथक्त्वैकत्वादिलि-
क्षणः कस्याच्च भवति ? व्यतिरेकः (काऽ) व्यतिरेकाऽऽधि-
ताऽनार्थन्यादिवस्तुगतधर्मणां कल्पनाश्लिष्टघटितव-
ग्रहोऽपेक्षोऽसम्भवात् । यथाक्रमम्—'किंवाक्यत्वाद्गोपेक्षस्य
विषयो वक्तव्यः' इति, तदसिद्धम् ; शब्दावाक्यस्यापेक्षस्य
प्रतिव्यवस्थामकत्वात् । तच्च प्रतिविषयकम् अन्यवस्तुनया-
ज्ञाप्यस्तुकत्वाद् न प्रतिपद्यभाववत् ; अत एव 'किं गोविषयः
अथाऽगोविषयः (वयः)' इत्यस्य विकल्पमवस्थात्तुपत्तिः
गोविषयत्वेनैव तस्य विविधपनयाऽव्यवसीयमानत्वात् ।
यथाक्रमम्—केन ज्ञानोत्पत्तासक्तं, गोयैतैतदपेक्षते' इति, अ-
त्रापि, यदि हि प्राधान्येनाप्यनिवृत्तमेव शब्दः प्रतिपाद्येत्
तदेतत् स्यात् यावतायी (ये) प्रतिविषयकमेव शब्दः कराति,
तन्नती च सामर्थ्यादित्यनिवर्तने गम्यते इति सिद्धान्तानभिन्न-
तया यत् किञ्चिदभिहितम् । व्यतिरेकाऽव्यतिरेकादिविकल्पः
पूर्वमेव नित्यः यदुक्तम्—'किमयमपेक्षां वाक्यः' इत्यादि, तत्रा-
भ्यापेक्षो वाक्यव्यवस्थे इति विकल्पो यद्यप्यपेक्षाशब्दमधिकृत्या-
भिधीयते नदा विविधरूपेणासी तेन शब्देन वाक्य इत्यभ्युपग-
माश्रान्तापत्तिः । तथाहि—'किं विधिः शब्दायः आहोर्भिन्न्या

पोहः ' इति प्रस्तावे 'अभ्यापोहः शब्दार्थः' इत्युक्ते प्रतिपन्-
येथोक्तप्रतिबिम्बलक्षणान्वापोहाध्यवसायी प्रत्ययः समुपजा-
यते अर्थात् (यान् तु) विधिरूपशब्दार्थनिषेधः । अथ घटा-
दिशब्दप्रतिबिम्बत्व, तत्रापि यथोक्तप्रतिबिम्बलक्षणोऽपोहः
साक्षात् घटादिशब्दैरुपजन्ममात्वाद् विधिरूपः एव तैः प्र-
तिपाद्यते, सामर्थ्यात् त्वम्यनिवृत्तस्थितिम् इति भाषिणाऽऽ-
पत्तिः । न चाप्यनवस्थादोषः, सामर्थ्यदीप्यमानवृत्तगैर्यमान-
त्वात् न तु बाध्यतया । अत्राक्षयपक्षस्यानङ्गीकृतत्वादेव न
तत्पक्षभाविदोषोऽप्यावकाशः । ' अपि वैकत्व-नित्यत्व'-
इत्यादावपि यदि पारमार्थिकेतादाद्युपवर्णने कृतं स्यात् तदा
हास्यकरणं भवतः स्यात् ; यदा तु आन्तप्रतिपन्नपुराणेन
कालनिकमेव तद् आचार्येणोपवर्णितं तदा कथमिष हास्य-
करणमवतरति विदुषः इति भवानव विवक्षितमर्थमवहाय
दुपपन्नं विदुषामतीव हास्यास्पदमुपजायते । ' तस्माद् य-
त्वेव शब्देन नव्यामः ' इत्यादावपि, ' न कवलं यत्र नव्यो-
गस्तत्रान्यविनिवृत्त्येवोऽवगम्यते, यत्रापि हि नव्येणां ना-
स्ति तत्रापि गम्यते एव ' इति स्वार्थचैतद् भवता प्रतिपादि-
तम् । स्वार्थैव गम्यते ' इत्यवधारणं कुर्वता । अभ्यापोह-
णवैयर्थ्यमेव स्यात् यतः ' अथधारणसामर्थ्योऽन्यापोहाऽ-
पि गम्यते ' इति स्फुटनरसमावावसीयते । न च वन्ध्यानुता-
दिशब्दस्य बाहो सुतादिकं वस्त्वन्वयस्यावृत्तमपेक्षाभ्यां ना-
स्ति किमधिष्ठानोऽपोहा वाच्य इति वक्ष्यम्, यतो न
तद्व्यपत्ताः शब्दाऽन्वादिवाचकत्वेनाशङ्काः ' वस्तुवृत्तीनां
हि शब्दानां किं रूपमभिधेयम्, अस्मिन्वाच्यं प्रतिदिश्व-
' इत्याशङ्का स्यादपि, अभावस्तु वस्तुविषयकलक्षण एवेति न-
वृत्तीनां शब्दानां कथमिव वस्तुविषयत्वाशङ्का भवत् इति
निर्दिश्यते स्फुटमेव तत्र शब्दानां प्रतिबिम्बकमात्रापोहाद्-
वसीयत एव । अत एव ये सङ्केतसम्पत्तास्तेऽप्येवमभ्यामि-
जल्पाऽऽह्ननवासनामात्रनिमित्तविकल्पप्रतिबिम्बमात्रावद्यो-
तकाः, यथा वन्ध्यापुत्रादिशब्दाः, कल्पितार्थाभिधानिनः
सङ्केतसम्पत्ताश्च विधाशस्पर्दीभूता घटादिशब्दा इति स्व-
भावहेतुः । यद्वा-परोपगतपारमार्थिकजात्याध्यामिधायका
न भवन्ति घटादिशब्दाः, सङ्केतसापेक्षत्वात्, कल्पितार्थाभि-
धानवत् । न च हेतोरनैकान्तिकता, क्वचित् साध्यविपर्ययेऽ-
नुपलम्भात् अशक्यसमयत्वात् अनन्यभाक्त्वाच्च । पूर्वं
खलपक्षादीं सङ्केतसम्बन्धस्य सङ्केतवैयर्थ्यस्य च प्रसाधित-
त्वाच्च हेतोः सन्दिग्धविपक्षव्यातिरकता । अथ यथा खलप-
क्षादीं सङ्केतसम्बन्धः वैयर्थ्यं च तथाऽपोहपक्षाऽपि, तत्रा-
कृतसमयत्वात् तन्मात्रघातकत्वमपि शब्दानां न युक्तमित्य-
नैकान्तिकता प्रथमहेतोः । तथाहि न प्रतिबिम्बमात्रोऽ-
पोहः वक्त्र-ओत्रेणिकः सिरुष्यति, न हान्यदीयं ज्ञानमपरोऽ-
वगम्यतेः संबन्धयते प्रत्यासम्बेधत्वा (त्वाद्) ज्ञानस्य, अ-
ज्ञानव्यतिरिक्तश्च परमार्थतः प्रतिबिम्बमात्रलक्षणोऽपोहः
ततश्च वक्त्र-ओत्राकरस्य सङ्केतविषयस्याभिधेयः कुत्र सङ्केतः
क्रियते पृथक् वा ? न ह्यसिद्धं वस्तुनि यस्मात् सङ्केतं कर्तुमीशः
नापि भोता प्रहीतुम् अतिप्रसङ्गात् । तथाहि-भोता यत्-
प्रतिपद्यते स्वज्ञानाकृतमर्थप्रतिबिम्बकं न तद् वक्त्रा संवेद्यते
यच्च वक्त्रा संवेद्यते न च तत् ओत्राः द्वाभ्यामपि स्वावभा-
सस्यैव संवेद्यता, आनर्थक्यं च तत्र सङ्केतस्य । तथाहि-

यत् सङ्केतकाले प्रतिबिम्बकमनुभूतं भोत्रा वक्त्रा वा न तत्-
व्यवहारकालोऽनुभूयते तस्य क्षणक्षयित्वेन विरिनिकटत्वात्
यच्च व्यवहारकालोऽनुभूयते न तत् सङ्केतकालोऽदृष्टम् अन्य-
स्यैव तदानीमनुभूयमात्रत्वात्, न चाप्यत्र सङ्केतादप्येन व्य-
वहारो युक्तः अतिप्रसङ्गात्, असंवेद्यतः । यतो न परमार्थतो
ज्ञानाकारोऽपि शब्दानां वाच्यतयाऽपीव येन तत्र सङ्केता-
सम्बन्धो दोषः प्रतीयते; यतः सर्वे एवायं शाब्दो व्यवहारः
स्वप्रतिभासानुरोधेन तैमिरिकद्वयद्विषयानुभूतमवद् भान्त
इत्यतः, केवलमर्थस्याभिज्ञलपवासनाप्रबोधाच्छब्दोऽर्थो-
ध्यवसायिविषयकमात्रोत्पादनात् तत्प्रतिबिम्बकं शब्दानां
वाच्यमित्यभिधीयते जनानां न त्वमभिधेयतया । तत्र यद्यपि
स्वस्यैवावभासस्य वक्त्र-ओत्राभ्यां परमार्थतः संवेदनम् तथा-
ऽपि तैमिरिकद्वयस्यैव आन्तर्बीजस्य तुल्यत्वात् द्वयोरपि
वक्त्र-ओत्राबोहाध्यव्यवस्थाध्वनसायः तुल्य एव । तथाहि-वक्त्र-
रयमभिमानो वर्तते ' यमेवावभासः प्रत्येकं तमेकं प्रतिपा-
द्यते ' एवं ओत्रापि योग्यम् । एकार्थाध्वन्यस्यैव कथं
वक्त्र-ओत्राः परस्परं विदितम् इति न वाच्यं, यतो यदि
नाम परमार्थतो न विदितम् तथापि आन्तर्बीजस्य तुल्य-
त्वादस्यैव परमार्थतः स्वसंविदितं प्रतिबिम्बकम् । स्वप्रति-
भासानुरोधेन च तैमिरिकद्वयवद् भान्त एव व्यवहारोऽ-
यमिति निर्वादिताम् । तमेकाध्याध्यवसायवशात् सङ्केतकरण-
मुपपद्यत एव न चाप्यानर्थक्यं सङ्केतस्य सङ्केतव्यवहारका-
लत्वाच्च त्वत्वं । प्रतिबिम्बे वक्त्र-ओत्रादध्यवसायात् न
परमार्थतः । यदुक्तम्—

“ व्यापकत्वं च तस्यैव-मिष्टमाध्यवसायिकम् ।

मिथ्यावभासिनो ह्येत, प्रत्ययाः शब्दनिर्मिताः ” ॥२१२॥

[तत्त्वसं० कां०] ततः स्थितमेतद् न शब्दस्याकल्पितो-
ऽर्थः सम्भवति ।

(संविद्रूपस्यापोहाविप्राज्ञाकरमनस्य उपन्यासः)—

अपरस्त्वन्वया प्रमाययति—इह खलु यद् यत्र प्रतिभाति
तत् तस्य विषयः, यथाऽक्षजे संवेदने परिस्फुटं प्रतिभास-
मानवपुरथात्मा नीलादित्तिष्ठियः, शब्द-लिङ्गान्ये च द-
र्शनप्रसन्नं बहिरर्थस्वनप्रतिभासरहितं स्वरूपमेव वकास्ति
तत् तद्वयं तस्य विषयः । पराकृतबहिरर्थस्पर्शो च संविद्रूप-
स्यापोहः वस्तुनि शब्द-लिङ्गवृत्तयोरन्यात् । तथाहि-जानिर्वा
नयोर्विषयः, व्यङ्ग्योर्वा तद्विशिष्टा ? तत्र न तादात्म्यः पक्षः,
जानिर्वासासम्भवात् । तथाहि-दृश्येन व्यङ्ग्येव वकास्ति, पुरः
परिस्फुटतयाऽसाधारणरूपानुभवात् । अथ साधारणमपि
रूपमनुभूयते ' गौरीः ' इति, तदाह-शाबलेयादिकपवि-
वेकनाऽप्रतिभासनात् । न च शाबलेयादिकपमेव साधारण-
मिति शक्यं वक्तुम्, तस्य प्रतिपत्तिव्यक्ति(प्रतिव्यक्ति)भि-
न्नरूपालम्भात् । तथा च पराकृतमिदम्—

“ सर्ववस्तुषु बुद्धिश्च, व्यावृत्तपुरुषमात्मिका ।

जायते ह्यात्मकत्वेन, विना सा न च युज्यते ” ॥

“ न चात्रान्यतरा आन्त-रूपचरिण्य वेत्येत ।

दृढत्वात् सर्वथा बुद्धे-आन्तिस्तद् आन्तिवादिनाम् ” ॥

[स्तो० वा० ब्राह्म० स्तो० ५-७] इति ।

‘ ह्यात्मिका बुद्धिः ’ इति यदीन्द्रियबुद्धिमभिप्रेत्याकथ्यते
तदुक्तम् ; तस्या असाधारणरूपत्वात्, नाह द्वयोर्विद्रोहा-

कारतया परिस्फुटमुद्रासमानयोस्तद्विभक्तं भिन्नं वा दृश्यानाकृतं साधारण्यं रूपमाभाति । अथ कल्पनाबुद्धिर्वाकारा अभिधीयते । तथाहि—यदि नाम अयास्तकल्पने दृशेने न जातिरुद्भाति कल्पना तु तामुल्लिखन्ती व्यक्त्वसीयेत 'गौरीः' इति, यद्व्यस्यत् ; कल्पनाज्ञानेऽपि जातिरनभ्यासनात् । तथाहि—कल्पनाऽपि पुरः परिस्फुटमुद्रासमानं व्यक्तिलक्षणं व्यक्त्वसीयेत् इति चाभिज्ञापरिकारं प्रतीयते न च तद्व्यतिरिक्तः वर्णोक्त्युक्ताकाररूपः प्रतिभासो लक्ष्यते वर्णोक्त्युक्तरहितं च प्रतिस्वरूपमभ्युपगम्यते, तत्र कल्पनावसंयाऽपि जातिः । यत्न कश्चिदपि ज्ञानेनावभाति तद्वत्, यथा शश्विषाणम्, जातिश्च कश्चिदपि ज्ञाने परिस्फुटव्यक्तिप्रतिभासवैलयां स्वरूपेण नाभाति तत्र सती ।

अथापि शब्द-लिङ्गज्ञाने स्वरूपेण सा प्रतिभाति तत्र सम्बन्धप्रतिपत्तेः, स्वलक्षणस्य च तत्रासाधारण्यरूपतया प्रतिभासनाप्रसायात् सम्बन्धप्रयोगसम्भवाच्च तत्र शब्द-लिङ्गभूमिः । ननु तत्रापि परिस्फुटतरां व्यक्तेरवाकारः शब्दस्य वा प्रतिभाति न तु वर्णोकाररहितोऽनुगतैकस्वरूपः प्रयोगजनसाधैव्यवर्तितः कश्चिदवाकारः केनचिदपि लक्ष्यते, शब्द-लिङ्गाभ्यां हि दर्शनमर्थक्रियासमर्थतयाऽस्फुटद्वन्द्वानाकारमाद्वन्द्वे प्रवर्तयति जनम्, तत् कथमन्यावभासस्य दर्शनस्याऽन्याकारो जात्यादिविषयः ? यदि च जात्यादिरैव लिङ्गादिविषयः तथा सति जातेरर्थक्रियासामर्थ्यविरहादधिगमऽपि शब्द-लिङ्गाभ्यां न बहिरर्थं प्रवृत्तिजनस्यति विफलः शब्दाद्विप्रयोगः स्यात् । अथ जातेरर्थक्रियासामर्थ्यविरहेऽपि स्वलक्षणे तत्र समर्थमिति तदर्थो प्रवृत्तिविधानम्, ननु तत् स्वलक्षणं लिङ्गादिज्ञे दर्शनं सद्यपि न प्रतिभाति, न चास्मान्मनाकृतऽपि विधानं प्रवृत्तिं विधातुमशक्यं स्वस्य सर्वत्र प्रवर्तकत्वप्रसङ्गात् । यत् तु तत्र प्रतिभाति सामान्यं न तद् दाहादियोग्यम्, यदपि ज्ञानाभिधाने तस्य फले मते तदपि पूर्वमवोदितमिति न तदर्थोऽपि प्रवृत्तिः साध्वी ।

अथ प्रथमं शब्द-लिङ्गाभ्यां जातिरवसीयते तः पश्चात् तया स्वलक्षणं लक्ष्यते तेन विना तस्या अयोगादिति लक्षणलक्षणया प्रवृत्तिर्भवेत्, नैतदपि सम्भूतः न ह्यत्र कमवतीः—पूर्वं जातिराभाति पश्चात् स्वलक्षणमिति । किञ्चाजात्यापि स्वलक्षणं प्रतिनियतेन वा लक्षणं लक्ष्यते, साधारणेन वा ? तत्र न तावदाद्यः पक्षः, प्रतिनियतरूपस्य स्वलक्षणस्य प्रतिपत्तेरसम्भवात् ; न हि शब्दानुमात्रेणैवायां जातिपरिमितं प्रतिनियतं स्वलक्षणमुद्भाति सर्वतो व्यावृत्तरूपस्यानुभवात्, अनुभवे वा प्रत्यक्षप्रतिभासाविशेषः स्यात् । न च प्रतिनियतरूपमन्तरेण जातिर्न सम्भवति, तत् कुतस्तया तस्य लक्षणम् ? अथापि साधारणेन रूपेण तया स्वलक्षणं लक्ष्यते 'दाहादियोग्यं बहिर्मात्रमस्ति' इति तद्व्यस्यत् । साधारण्यविषयि रूपस्वार्थोक्त्याऽसम्भवात् प्रतिनियतस्यैव रूपस्य तत्र सामर्थ्योपलब्धेः ; ततश्च तत्प्रतिपत्तावपि कथं प्रवृत्तिः ? पुनस्तेनापि साधारण्यमापेर साधारण्यं रूपं प्रत्येतव्यम् तेनाप्यपरमिति साधारण्यरूपप्रतिपत्तेरपरम्परा निरवधिर्भवेत् ; तथा कार्यक्रियासमर्थरूपानधिगमोर्हृष्यभाव एव । किञ्च—यदि नाम जातिराभाति शब्द-लिङ्गाभ्याम् व्यक्तेः किमायातम् येन सा तां व्यनक्ति ? तयोः

सम्बन्धादिति चेत्, सम्बन्धस्थयोः किं तदा प्रतीयते, उत पूर्वं प्रतिपत्तः ? न तावत् तदा भाव्यसीत्येकैकप्रतिपत्तेः ; केवलैव हि तदा जातिर्भाति यदि तु व्यक्तीरपि तदा भासेत तदा किं लक्षितलक्षणेन ? सैव शब्दार्थः स्यात् ; तद्व्यभिचारेण न तत्सम्बन्धाधिगतिः । अथ पूर्वमसौ तत्र प्रतीतः तथापि तद्वैवासी भवतु ; ननुकादा तत्सम्बन्धेऽन्यदपि तथैव भवति अतिप्रसङ्गात् ; न अजातेरिदमेव रूपम्, यदुत विशेषनिष्ठता ? ननु 'सर्वदा सर्वत्र जातिर्विशेषनिष्ठा' इति किं प्रत्यक्षसाधनम्, यद्वाऽनुमानं ? तत्र न तावत् प्रत्यक्षेण सर्वव्यक्तीनां वृणवप्रतिभासनासंभवाद ननुकादा तन्न गृह्यते, केनैवापि व्यक्तीप्रतीती निरवधैर्येवैकपरिपर्ययाः सकलायाः परिच्छेदमशक्यत्वात् ननुकादा न जातेरधिगन्तुं शक्या । कादाचित्कुत जातेर्येवैकनिष्ठताऽधिगमं 'सर्वदा न तन्निष्ठता' इत्युक्तम् । तन्न प्रत्यक्षेण जातेरनिष्ठता प्रतिपत्तुं शक्या । जात्यनुमानेन, तत्पूर्वकत्वेन तस्य भावेनावबृतेः । तन्न जात्यापि तदभावे व्यक्तीरधिगमः कर्तुं शक्यः ।

किञ्च—यदि जातिरभिधानगोचरः तथा सति नीलत्वजातिरूपत्वत्वजातिश्च द्वयमपि परस्परभिन्ने प्रतीतमिति न सामानाधिकरण्यात् इयम् न परस्परवैभिन्न्यधेप्रतीती तद्व्यवस्था 'घटः पटः' इति दृश्यते । अथ गुण-जाती प्रतिनियतमेकमधिकरणं विधानेन तत्साधारण्यैकाधिकरणत्वा शब्दयोः । ननु गुणजातिप्रतीती शब्दजात्यां न तदधिकरणमाभाति तस्य शब्दगोचरत्वात्, न चादृश्यासामानवपुराधिकरणं सन्निहितमिति न समानाधिकरण्याव्यवस्था अतिप्रसङ्गात्, पुनरपि तद्वत् बह्वचम—'शब्देनभिधीयमानतमधिकरणं तद्विहितं जात्याद्विभासित्वमात्रे तद्व्यवस्थाकारि' इति । तत्र च समानाधिकरण्यमात्रेण तदधिकरण्यं (अधिकरणमेकाधिकरण्यां) शब्दयोः कर्तुमशक्यं, घट-पटशब्दयोरपि ताभ्यामभिहितताभ्यामेकस्य भूतत्वादेवाधारस्याऽऽलपादेकस्येताप्रसङ्गात् । तथा-जातिपक्षे धर्मधर्मिभावोऽप्यनुपपन्न एव, यदि हि व्यक्तावाभिता जातिः प्रतीयेत तदा तद्वत् स्यात्, यदा तु व्यक्तेः स्वस्यि नामाति शब्दज्ञानेन तदा जातेरैव केवलायाः प्रतिभासनात् कथं जाति-जातिमतां धर्मधर्मिभावः ? नहि नीलादिः केवलं प्रतीयमानः कस्यचिद्वर्गो धर्मो वा ; यदापि प्रत्यक्ष इदं प्रतिभाति तदाऽपि भेदप्रतिभासे सति न धर्मधर्मिभावः, सर्वत्र तथाभावप्रसङ्गात् । अथ प्रत्यक्षे तादृश्यं प्रतिभाति जाति-व्यक्तेः तन्मायमशेष इति चेत्, अत्रोच्यते—तादृश्येण विधानमिति किं व्यक्तीरूपतया जातेरधिगतं, अथ जातिरूपतया व्यक्तीरिति ? तत्र यदाद्यः पक्षः तथा सति व्यक्तीरेव गृहीता न जातिः । द्वितीयोऽपि जातिरुपाधिगतैरेव न व्यक्तीरिति न सर्वथा धर्मधर्मिभावः । तन्न जातिः शब्द-लिङ्गाध्यायविषयः ।

अथाकृतिविशिष्टा व्यक्तीरतयोरर्थः, तद्व्यस्यत् । तस्याः प्रतिभासाभावात्, न हि शब्द-लिङ्गप्रसव विधानं व्यक्तीरूपतया प्रतिभाति, तदभावेऽपि तस्योदयात् अव्यक्ताकारानुभावाच्च । अथापि व्यक्तेरवाकारद्वयमनन्त-व्यक्तीरूपव्यक्तीरूपं चेति । तत्र व्यक्तीरूपमिन्द्रियज्ञानभूमिः, अव्यक्तं च शब्दपक्षः । ननु रूपद्वयं व्यक्तेः केन गृह्यते ? न तावद्विधानजन ज्ञानेन, तत्र स्पष्टरूपानवभासनात् अस्पष्टरूपं हि तद्वत्-

मुच्यते । नार्थान्मयज्ञानेन व्यक्तेरकारण्यं प्रतीयते , तत्र व्यक्तेरकारण्यैव प्रतिभासनात् ; न हि परिष्कृतप्रतिभासवत्त्वायामविशद्व्यक्ताकारो व्याक्रियकः प्रतिभाति ; तत् कथं व्यक्तेरसाधारमा ? अथ " भूतं पश्यामि " इति व्यवसायाद् दृश्य-भूतयोरेकताः ननु किं दृश्यरूपतया भूतमवगम्यते , भूतकपतया वा दृश्यम् ? तत्राद्यं पक्षं दृश्यरूपभास एव न भूतगमिभवेत् । द्वितीयोऽपि पक्षं भूतकपावगतिरेव व्यक्तेः न दृश्यरूपसम्भवः । तस्मात् प्रतिभासरहितमभिमान-मात्रनिम्नय-शब्दाद्यर्थोपपन्नसामान्यं न तत्त्वम् ; अन्यथा दृश्यवचस्वाध्वमपि स्फुटप्रतिभासं स्यात् । अथ तत्रनिम्नय-सम्बन्धाऽभावात् व्यक्तेरूपकभासोऽपि प्रतिपत्तिविशेषः स्यात् ; नन्वसौरपि स्वरूपमुद्रासनीयम् , तत्र यदि शब्द-लिङ्गाभ्यामपि तद्वैद दृश्यते तथा सति तस्यैवाभ्यूनातिरिक्तस्य स्वरूपस्याधिगमे कथं प्रतिपत्तिर्भवेत् ? अन्यच्च , प्रत्यक्षोऽपि साक्षाद्विनिम्नयसम्बन्धोऽस्तीति न स्वरूपेण हानु शब्दोऽस्तीत्यस्तीति गम्यत्वात् , किन्तु-स्वरूपप्रतिभासात् कार्या (वातु) तत्र वस्तुस्वरूपं पचनुमानोऽपि भाति तथा सति तत् ऐश्वर्यसम्बन्धः समुच्चयिताम् । अथ तत्र परिष्कृतप्रतिभासाऽभावात् साक्षात्सावतुमीयते ; ननु तदभावस्तत्राज्ञासङ्गतविचिह्नत्वात् प्रतिपाद्यते तदभावश्च स्फुटप्रतिभासाभावाद् द्विस्ते सोऽप्रतिपत्तरेतरादयमेव । अथ व्यक्तेरूपमकेव नीलाद्विषयमवयव प्रतीयते व्यक्तेरूपककारो तु ज्ञानस्यात्मानो , तत्राच्यते-यदि तो ज्ञानस्याकारो कथं नीलप्रवृत्तिरूप-तया प्रतिभातः ? तदुपनया च प्रतिभासस्योत्पत्त्याकार-वर्धते । नहि व्यक्तेरूपकभासव्यक्तेरूपत्वं वा सुकथा नीलादिक-मपराभासति ; नदृश्यभासात् तस्याभाव एव । व्यक्ताव्यक्ते-रूपमनश्च नीलस्य व्यक्तेरूपकवत् भवेत् ; नहि प्रतिभाससंभे-द्व्यवकता अतिप्रसङ्गात् । तथाच-शब्दयोरेका विषयः । किञ्च-यदि व्यक्तेः शब्द-लिङ्गाद्यर्थे तथा सति सम्बन्धवदेन विनैव ताभ्यामर्थप्रतीतिर्भवेत् ; नहि तत्र तत् तयोः सम्भ-वति । व्यक्तेरिति नियतदेशकालादशा (लक्ष्य) परिगता न देशान्तरादिकमनुवर्तते नियतदेशादिकपाया एव तस्याः प्र-तीतिः ; तथा वैकल्यैकदा सम्बन्धानुमंथोऽन्यस्याधेय कथं प्रतीतिः ? अथ व्यक्तेरनामकजात्युपलक्षिते रूपं सम्बन्धाद-नन्वरा अधिप्यति , तदपि न युक्तम् ; ततो जात्युपलक्षितम-रूपं तासां भिन्नमेव लिङ्गादिगोचरः , तस्याभेदे पूर्वाक्रोदा-यात् ; तथा च सम्बन्धानुमत्त एव स्यात् । किञ्च-व्यक्तेर-सम्बन्धवदेन प्रत्यक्षेण , अनुमानेन वा भवेत् प्रत्यक्षेण , तस्य पुरास्तिनरूपमात्रप्रतिभासनात् शब्दस्य वचनार्थो-क्त्यावाचकसम्बन्धत्वेन गृह्यते । अर्थान्मयज्ञानाकण्ड एव रूपे सम्बन्धमुत्पत्तिर्हृदयेत- " हृदमत्तच्छब्दवशाच्च " अस्य वै-द्वमश्यानाम् " इति , अत्र विचारः " अस्मदेवं वाचकम् , इति कोऽर्थः-किं प्रतिपादकम् , यदि वा-कार्यम् , कारणं चेति ? तत्र यदि प्रतिपादकम् , तत् किमनुनैव , यद्वाऽन्यदा ? तत्र यद्यनुमत्तं सत्यं शब्दरूपमर्थस्य प्रतिपादकं विशदनाका-रेणेति , तदयुक्तम् ; अन्यथापराधानुना विशदकारेण नी-लादिकप्रभासनात् , तदन्वयव्यापार एवाधुना प्रकाशकोऽ-स्तु न शब्दव्यापारः , तस्य तत्र सामर्थ्यानिभिगते । अथा-न्यदा लोकमपरिस्पन्दभावे शब्दोऽर्थानुज्ञासयति तदा किं

तदेवाऽऽकारेणैव तावद्योगमभासयति , यद्वा-आकारान्न-रेणेति विकल्पद्वयम् । यदि विशदनाकारस्य प्रतिपादयतीत्यु-च्यते , तत्र सत् ; यतस्तदाप्यस्ती सत्त्वान्निर्दिष्टे विशदना-कारेणोद्भास्यते न शब्देन , तस्य तत्र सामर्थ्यादर्थानुज्ञा दृश्य-नाकाङ्क्षत्वात् । यदि तु शब्देनैव सोऽर्थः स्वरूपवैध प्र-तिपाद्यते तदाऽस्य सर्वथा प्रतिपन्नत्वात् किमर्थं प्रवृत्तिः ? न-हि प्रतिपन्न एव तावद्योगमभासनात् प्रवृत्तिरुक्तः , वृत्तिरवि-प्रसङ्गात् । अथ किञ्चिदप्रतिपन्नं रूपं तदर्थं प्रवर्तनम् ; ननु यदप्रतिपन्नं व्यक्तेरूपं प्रवृत्तिविषयः तत् तर्हि न शब्दार्थः , तद्वै च पारमार्थिकम् ततोऽर्थकियादर्शनात् , नाप्यन्यम् सर्वार्थकियाविरहात् । अथ कालान्तरे स्फुटतेरेणाकारेण व्यक्तेरुद्घोतयन्ति शब्दाः ; नन्वसाधारणत्वात् सम्बन्धमु-त्पत्तिकाले कालान्तरे वा भेदित्युपायविरस्तात् कथं तत्र शब्दाः प्रवर्तमाना नयनार्थिगोचरेऽर्थे वृत्ता भवन्ति ? तत्राप्यन्यतः सम्बन्धोऽन्यम् । नाप्यनुमानेन , तदभाव तत्त्वकस्तीरात् । अ-थाप्यर्थोपपत्त्या सम्बन्धवद्वनम् । तथाहि-द्वेयवह्निकाले शब्दा-र्थो प्रत्यक्षं प्रतिभातः , ध्वनितुश्च शब्दादर्थप्रतीतिं वेष्टया प्र-तिपद्यते व्यवहारिणः तद्व्यवधानुपपन्नं तयोः सम्बन्धं विद-न्ति । अत्राप्यन-सिद्धयर्थेयं कालार्थिनः सम्बन्धः । तथा-हि-ध्वनितुः प्रतिपत्तिः सङ्गतानुसारिणो दृश्यते , (क)लिमा-ऽऽर्थोविशदेष्वेति हि द्विविधाऽऽर्थोविशदेष्वेति परीतनप्रतिपत्तिर्दृ-श्या नियतः सम्बन्धो गुरुः । सैवमेतं च तस्मिन् सिद्धेऽपि न नियताधेप्रतिपत्तिरुक्तः । प्रकरणादिकमपि नियतहेतुः नि-यताऽसिद्धौ सर्वमनुपपन्नम् । तथाहि-प्रकरणादयः शब्दध-र्मः , अर्थधर्मः , प्रतिपत्तिधर्मो वा? शब्दधर्मो तस्मिन् शब्दरूपे निधत्तधेप्रतिपत्तिर्दृश्यते स्यात् , तत्र सर्वार्थान् प्रति तुल्य-त्वात् न युक्तम् । अर्थोऽपि न नियतरूपः सिद्ध इति न तत्र-मोऽपि प्रकरणादः । प्रतिपत्तिधर्मेऽन्यद्व्यतिरेकोऽस्ती तदा कालपक्षिके पथार्थनियमः न तावच्च स्यात् । तस्मात् सर्वं परदृश्येन व्याख्यायितुमिदमत्र प्रमाणं विचारात्तमत्वात् । तद्वैधमवस्थितं विचारान् " न वस्तु शब्दार्थः " इति , किन्तु-श-ब्दार्थः कल्पना बहिरर्थोऽसंस्पृशिन्यः प्रत्ययते , ताम्यश्च श-ब्दा इति । शब्दानां च कार्यकारणभावमात्रं तत्त्वम् न बाध्य-वाचकभावः । तथाहि-न जानि-व्यक्त्योर्वाच्यत्वम् , पूर्वाक्र-ोदायात् । नापि ज्ञान-तदाकारयोः , तयोपि स्वेन रूपेण स-लक्षणत्वात् अभिधानकार्यत्वात् । शब्दात् विज्ञानमुत्पद्यते न तु तत् तेन प्रतीयते , बहिरर्थोऽप्यवसायात् । कथं लोभ्यापो-हः शब्दावच्छः कल्पते ? लोकाभिमानमात्रेण शब्दार्थोऽ-न्यापोह इत्येतं , लौकिकानां हि शब्दध्वनित्वात् प्रतीतिः , प्रवृ-त्तिः , प्राप्तिश्च बहिरर्थे दृश्यते । यदि लोकाभिमायोऽनुवर्त्यते बहिरर्थत्वादि शब्दार्थोऽस्तु तदभिमानीत् नाऽन्योऽपोहः तद-भावात् । अत्रोच्यते-बहिरर्थे एवास्यापोहः तथा चाह-" य-एव व्यावृत्तः सैव व्यावृत्तिः " नन्वेव सति स्वलक्षणं शब्दार्थः स्यात् , तद्वै विजातीयव्यावृत्तेन रूपेण शब्दभूमिरिष्यते-सज्जातीयव्यावृत्तस्य रूपस्य शब्दे प्रतिभासमाभावात्-यदि तर्हि विजातीयव्यावृत्तं शब्देविकलैर्लोकाभिज्ञयनेन तथा सति नदृश्यातेरेकात् सज्जातीयव्यावृत्तमपि रूपमभिगतं भवेत् , न ; विकल्पानामविद्यासमाभवत्वात् हि तं स्वलक्षणसंस्पर्शभाजः यतस्तीः सर्वोऽऽकारप्रतीतिदोषः-कलमभिमानमन्त्रम्

बहिर्यथावसायस्तदभिप्रायेण वाच्यवाचकभावः शब्दाय-
योऽस्ति (न्या) योऽहः शब्दमुच्यते । परमायत्नतु शब्द-लि-
ङ्गाभ्यां बहिर्यथेष्टस्पर्शव्यतीतः प्रत्ययः केवलं क्रियत इति
तत्संस्पर्शे (श्री) भावेऽपि च पारम्पर्येण वस्तुप्रतिबन्धात्-
विस्वादाः । तथाहि-पदार्थस्यास्तिवात् प्राप्तिः न दर्शनात्,
केशाण्डुकाद्वैदेशिनाऽपि प्राप्यभावात् । अथ प्रतिभासमन्तरं
कथं प्रकृतिः ? ननु प्रतिभासेऽपि कथं प्रकृतिः ? तस्मि-
न्व्यवस्थितत्वे तदभावात् अर्थित्वे च सति दर्शनविरहेऽपि
भ्रान्तः सद्भावात् । प्रतिबन्धाभावात् तत्र विस्वादाः ।
यदा तु विकल्पानां स्वकपनिष्ठवाचान्यत्र प्रतिबन्धसिद्धि-
स्तादा स्वसंवेदनमात्रं परमार्थे (सत्) एवम्, तथापि कथं
समयपरमाऽर्थवत्तरः । सम्म० १ काण्ड । (अर्थिकं
‘सामर्थ्यावसिद्धे’ शब्दे वक्ष्यते ।) स्वार्थमात्रगतसम्भ-
वः शब्दः स्वायं प्रतिपाद्यते । सम्म० १ काण्ड । (शब्द-
स्य वैज्ञानिकत्वम् ‘आगम’ शब्दे द्वितीयभागे ७१ पृष्ठ ग-
तम् ।)

शब्दस्य बहिर्यथे प्रति प्रामाण्यम्-

प्रत्येकं यत्केचित् शब्दस्य बहिर्यथे प्रति प्रामाण्यमप्राप्तयेन
तत्प्राप्ते द्रष्टव्यम्, तथाहि-त एवमाहुः-प्रमेयं वस्तु
परिनिष्ठं प्रापयत्प्रमाणमुच्यते, प्रमेयं च विषयः प्रमा-
णस्येति प्रामाण्यं विषयवत्तया व्यासृतं, ततो यद्विषयवत्
भवति न तत्प्रमाणं, यथा-मानस्योत्तरज्ञानं, न भवति च
विषयवत् शब्दं ज्ञानमिति, न चायमसिद्धो हेतुः, यतो-
द्विविधो विषयः-प्रत्यक्षः, परोक्षश्च । तत्र न प्रत्यक्षः शा-
ब्दज्ञानस्य विषयो, यस्य हि ज्ञानस्य प्रतिभासेन स्फुट-
प्रतीक्षाकारकपणं योऽर्थोऽनुकूलमव्यवस्थितः स तस्य
प्रत्यक्षः, तस्य च प्रत्यक्षस्यार्थस्यायमेव प्रतिपत्तिप्रकारः
संभवदशामभुनन्, नापरः, तद्विषयं च तदव्यवस्थितरेका-
नुविधायि स्फुटप्रतिभासे ज्ञानं प्रत्यक्षम्, प्रत्यक्षहेयत्वात्
तत्र प्रत्यक्षाऽर्थोऽनेकप्रकारप्रतिपत्तिविषया यः शब्दाप्रमा-
णस्यापि विषयो भवत् । नापि परोक्षः, तस्यापि
हि निश्चिततदव्यवस्थितरेकान्तरीयकदर्शनात् प्रति-
पत्तिः, यथा धूमदर्शनात् बह्वेः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।
न च शब्दस्यार्थेन सह द्विविधतामव्यवस्थितरेका-
न्यथाऽभावात् । तादाभ्यन्तदुपस्यनुपपत्तेः, तथाहि-न
बाह्यार्थो क्व शब्दानां नापि शब्दा रूपमर्थानाम्, तथाप्रती-
तरेकाभावात्, तत्कथमेतां नादागम्यम्, येन व्यावृत्तिरुक्तव्य-
स्थाभेदोऽपि नास्तीत्येतादा स्थात्, कृतकस्यान्त्यवयव-
अपि च-यदि तादागम्यमेतां भवत्तोऽजलावललुकिरा-
दिशब्दोच्चारणे वदन्वदन्पूरुषापाटनार्दिदोषः प्रसज्येत ।
न चैवमस्ति, तत्र तादागम्यं नापि तदुपस्थितं, तत्रापि
विकल्पद्वयप्रसक्तः । तथाहि-वस्तुनः किं शब्दस्योत्पत्तिः
उत शब्दस्योत्पत्तिः ? तत्र वस्तुनः शब्दोत्पत्त्यावकृतसंकेतस्या-
ऽपि पुंलः प्रथमपनसदृशेन तच्छब्दोच्चारणप्रसङ्गः, शब्दाद्-
स्तुपक्षो विषयस्यादिरद्वैताप्रसङ्गः, तत एव कटक-
कुण्डलाद्युत्पत्तेः, तद्वै प्रतिबन्धाभावाच्च शब्दस्यार्थेन सह
द्वान्तरीयकताभिन्ध्यः, यद्भावाच्च न शब्दानां भिन्नस्यार्थ-
स्य प्रातिपत्तिः अपि तु-आगम्यतेन शङ्कनया अस्ति न चेति

विकल्पितस्य, न च विकल्पितमुपयुक्तं वस्तुवत्, यथा-
प्यं सङ्ग्रहः स्यात्, प्रवर्तमानस्य तु पुरुषस्य तस्य तस्या-
थस्य पुरुषस्यात्मज्ञानावबोधमगम्यत् ज्ञानात्तरं प्राप्तिमिति-
समुपजायते, यतः किञ्चिद्व्याप्यते इति शब्दज्ञानस्य विष-
यवत्त्वाभावात्, तदस्य, विषयवत्त्वाभावासिद्धेः, परोक्षस्य
तद्विषयवत्त्वभ्युपगमात् । यत्पुनरुक्तं न शब्दस्यार्थेन सह-
निश्चितस्यैवार्थस्य प्रतिपत्तिः किं विकल्पितरूपस्य निश्चित-
व प्रापयत् विषयवत्त्वं शब्दं ज्ञानमिति । स्यादन्तु-यदि क-
स्तवसम्बन्धपरिकरितभूतः शब्दास्मादि समाश्रयतु निर-
र्थकतामिदानीं संकेतः, स खलु सम्बन्धो यतोऽप्यतीतिः,
स ब्रह्मास्तवो निरर्थकः संकेतः, तत्र एवार्थप्रतीतिसिद्धेः, त-
देतद्व्यस्तप्रमाणमागोनिर्भङ्गवन्मुक्तम्, यतो न विद्यमान
इत्येव सम्बन्धाऽर्थप्रतीति निवन्धनम्, किन्तु-स्वात्मज्ञानसि-
कारी, यथा प्रदीपः, तथाहि-प्रदीपा रूपप्रकाशसम्बन्धाऽ-
पि यदि स्वात्मज्ञानसद्विकारिकृतसाहायकस्ततो रूपं प्रकाश-
यति, नान्यथा. आपकवान्, न खलु धूमादिकमपि लिङ्गं
वस्तुवत्त्वा वक्ष्याद्विप्रतिबन्धमपि सत्प्रमाणं वक्ष्याद्विप्रम-
सुपजायते, यदुक्तमन्यैरपि-“आपकत्वाच्च सम्बन्धः, स्वात्म-
ज्ञानमपेक्षितम् । ततोऽतीति विद्यमानोऽपि. नाशुद्धीनः प्रकाशः ”
॥१॥ सम्बन्धस्य च परिज्ञानं तदावरणकर्मसंयतोपशमा-
भ्याम्, तौ च संकेतपरिग्रहमाध्यात्मन्युक्तमध्यात्मन्याप्यौः
ततः तत्परिग्रहभावनासंकेताद्विषयः समुपपन्नतावरण-
कर्मसंयतोपशमानां शब्दादीनांऽपि. नाशुद्धीनः प्रकाशः ”
तथा-सर्व्वे एव सर्व्वेतिनः सुमेरुजम्बूद्वीपार्थानर्थाननुवृ-
तसंकेता अपि तत्तच्छब्दव्याख्यानैव प्रतिपद्यन्ते, तैरेव
तथाप्रकृष्टान्, कथान्तरमपि भिन्नैरेव प्रकृतिता, इति
तैरपि तथा प्रकृतिता इति चेत्, ननु तेषामपि कस्या-
न्त्यवर्तिनां तथा प्रकृष्टेण को हेतुर्निश्चित वाच्यम् ? तद-
न्यैरेव प्रकृष्टाद्विचित्रं, अत्रापि स एव प्रसङ्गः । समाधि-
रपि स एवेति चेत्, ननु तर्हि निश्चः सुमेरौद्वीपार्थानां
तद्विषयवत्त्वानां च वास्तवः सम्बन्धः सर्व्वस्त्ववर्ति-
निरपि सर्व्वेतिप्रतिपत्तेः सुमेरौद्वीपव्याख्यानया प्रक-
रणात्, अनादिस्वात्संसारस्य, कदाचित् कैश्चित्पथापि
सा प्रकृष्टा कृता भविष्यतीति चेत्, न, अतीन्द्रियव-
त्तत्र प्रमाणभावात्, सर्व्वैरपि तथैव सा प्रकृष्टा कृतव-
त्रापि न प्रमाणमिति चेत्, अत्र प्रमाणोपपत्तेः. तथा-
हि-शाक्यमुनिना संप्रति सुमेरौद्वीपार्थः सुमेरौद्वीपशब्देन
प्रकृष्टः, सच सुमेरौद्वीप सुमेरौद्वीपशब्दप्रयोगः संकेत-
द्वाराऽप्यन्तत्त्वभावनायां यथोक्तोपपद्यते, तत्त्वभावना-
भ्युपगमं च निश्चिन्तः न समोहितम्, अनादावपि काल तयो-
स्तत्त्वभावत्वात्, तत्प्रमानपरिग्रहस्य प्रवाहतो नित्य-
त्वात्, तत्र सम्बन्धाभ्युपगमात्, एते चैतद्विज्ञानकल्पम्,
अन्यथा अनादिस्वात्संसारस्य कदाचिद्व्यन्याऽपि धूम-
देवावा, भविष्यतीत्येवं व्यवधारणाशङ्का धूमधूमव्यावृत्ति प्र-

सम्पत्तीं पुनिरवारेत्यन्ते दुर्मूर्तिविस्मयिन्तेषु प्रयासेन । ननु यदि पारमार्थिकसम्बन्धनिष्ठस्वरूपत्वमात्रमिदं शब्दात्सात्विकाधारमिधानप्रमविवक्षितः तर्हि दशानन्तरनिर्वाणशुक्लपरिकल्पितेषु वाच्येष्वेतेषां प्रवृत्तिर्नोपपद्यते, परस्परविरुद्धत्वेन तेषामर्थानां स्वरूपनोऽभावात् । यदपि व विनष्टमनुत्पन्नं वा तदपि स्वरूपेण न समस्तानि तथाऽपि बाधो न प्रवर्तते । अपि च-यदि वाचां सङ्ग-साधनान्तरेण न प्रवृत्तिः तर्हि न कस्याश्चिदपि वाचाऽ-लौकिकता भवेत्, नचेत्तत् इत्येतत्, तस्मात्सर्व्वमपि पूर्व्वोक्तं मिथ्या । तदप्युक्तम्, इदं द्विधा शब्दाः—शुभा-भावावर्माणोपादानाः, स्वस्याभावावर्माणोपादानाश्च । न च यं शुभाभावावर्माणोपादानाः तं तु नीत्यान्तरीयपरिकल्पिताः कुशास्त्रसंस्कृतसमुत्पत्त्यभावात्साक्षात्तत्वात् । प्रधानरूपं जगत् ईश्वरकृते विभक्तं, इत्यवमाकाशस्तत्त्वजगत्का एवाभ्युपगम्यन्ते । तं हि कस्याऽपि तदर्थमाप्त्या-विप्रसवविकलाः केवलं तथाचिद्वैवेद्वन्मोगफला इति न तैर्व्विनिष्कारः । अथ तेऽपि सत्याधिमानशब्दा इव प्रतिभासन्ते नक्त्यमर्थं सत्यासत्यविवेका निर्धारणी-यः ? ननु प्रत्यक्षाऽऽभासमात्रं प्रत्यक्षाभिधाऽऽभासते तत-स्तत्रापि कथं सत्याऽसत्यप्रत्यक्षविवेकिधारणम् ? स्वरूपविषयपर्यालोचनयेति चत्, तथाहि—अभ्यासदशमापञ्चाः स्वरूपदर्शनमात्रादिव प्रत्यक्षस्य साक्षात्सत्यत्वमवधारय-मिति, यथा मणिपरीक्षाका मणैः, अनभ्यासदशमापञ्चास्तु विषयपर्यालोचनया यथा किमर्थं तद्वत्तः सत्यं उतैवा-नेति ? , तथार्थकियात्सांवाददर्शनतः तत्रतस्वभवेतिहृद-दर्शनता वा सत्यत्वमवगच्छन्ति अन्यथा त्वसत्यत्व-मिति । तद्वत्तत् स्वरूपविषयपर्यालोचनया सत्यासत्यत्व-विवेकनिर्धारणमिहापि समानम् । तथाहि—इत्यन्ते ए-व केचित् प्रज्ञातिशयसमन्विताः शब्दध्वन्यभावादेव पुरुषाणां मिथ्याभाविष्यममिथ्याभाविष्यं वा सम्बद्ध-अवधारयन्तः, विषयसत्यासत्यत्वपर्यालोचनया तु कि-मेव वक्ता यथावदात् उत नेति । तत्र यदि यथावदात् इति नि-श्चितं ततो विषयसत्यत्वमितरथा त्वसत्यत्वम् । आस्त-र-विचकोऽपि परिशीलनेन लिङ्गतां वा कुतश्चिद्वैवेद्वये निपु-लेन हि प्रतिपन्ना भवितव्यम् । यदप्युक्तं यदपि च-विनष्टमनु-त्पन्नं वा तदपि न स्वरूपेण समस्तान्यादौ, तथापि य-दि विनष्टानुत्पन्नयोर्वाच्योक्तमार्गविकारमनुरूपमिधायकः श-ब्दः प्रवर्तते तर्हि स निरर्थकोऽभ्युपगम्यत एव, ततो न तेन विनिष्कारः । यदा तु तेऽपि विनष्टानुत्पन्नं विनष्टा-नुत्पन्नतयाऽभिधानं शब्दस्तदा तद्विषयसाध्यवृत्तानमिव स-ज्जातीयविषयत्वात् समग्रमप्युक्तम् । इत्थं चैतदङ्गीकर्त्तव्यम् । अन्यथाऽतीतकल्पान्तरवर्त्तिताभ्यां दिव्यवृत्तदशना अभिष-च्छेदकवक्तव्यादिदशना च सर्व्वथा नोपपद्यते । त-द्विषयज्ञाने शब्दप्रवृत्त्यभावात् । अथोच्यते, अनलऽनल-शब्दः तद्विधानान्तरभावात् यमभिधेयपरिणाममात्र-स्व प्रवर्तते, स जले नास्ति जलाऽनलयोर्भेदप्रसङ्गा-त् । अथ च प्रवर्तते संकेतवशाज्जलेऽप्यनलशब्दः तत्क-थं शब्दाधीनोऽस्ति चः सम्बन्धः ? , तद्वत्तत्, शब्दस्यान-

कशिकसम्बन्धितत्वेनाङ्गदोषानुपपत्तेः, तथाहि—नाऽनलशब्द-स्याऽनलवस्तुगताभिधेयपरिणामापेक्षी तद्विधानविषय ए-वेकः स्वभावः, अपि तु—समयाधाननत्स्वरूपपूर्व्वक-तया विलम्बितताद्विप्रतीतिनिबन्धनत्वेन जलवस्तुगताभि-धेयपरिणामापेक्षी तद्विधानान्तरभावात्ऽपि, तथा तस्यापि प्रतीतिः, अन्यथा निर्दोषकत्वेन तत्तरीयभावप्रसङ्गात् । ननु कथमेतं शब्दा वस्तुविषयाः प्रतिष्ठापयन्ते ? , खजुरादी-न्द्रियसमुत्पन्नवाचिव शब्दे ज्ञाने वस्तुनोऽप्रतिभासनात्, यदेव खजुरादीन्द्रियवस्तुनां प्रतिभासते व्यङ्ग्यन्तरानुयायी प्रतिनियतदशकालं तदेव वस्तु, तस्यैवाधिक्रियासमर्थत्वा-त्, नेतरपरपरिकल्पितं सामान्यं विषयेयात्, न च तदर्थक-यासमर्थं वस्तु शब्दे ज्ञाने प्रतिभासते, तस्मादवस्तुविष-या एतं शब्दः । तथा चात्र प्रमाणम्—योऽर्थः शब्दे ज्ञाने येन शब्देन सह संस्पृष्टो नावभासते न सः तस्य शब्दस्य विषयः, यथा गोशब्देन शब्दस्याम्बः । नाभवासते चेन्मिदगम्याऽर्थः, शब्दे ज्ञाने शब्देन संस्पृष्ट इति । यो हि गम्य शब्द-स्यार्थः स तेन शब्देन सह संस्पृष्टः शब्दे ज्ञाने प्रतिभा-सते, यथा गोशब्देन गोपिण्डः, एतादृशमन्विबन्धनत्वा-द्वाच्यत्वस्योतिः । तद्वत्तद्वस्त्वमीश्वरः, इन्द्रियगम्यार्थस्य शा-ब्दे ज्ञाने शब्देन सहानवभासासिद्धेः, तथाहि—कृष्णं महान्तमम्बुजं मत्स्यमप्युत्पन्नकालं पटुमात्रयत्तुक्तः कश्चि-त्तद्विधानावरणकृत्योपशमयुक्तः तमर्थं नथैव प्रत्यक्षमिव शब्दे ज्ञाने प्रतिपद्यते, तदर्थमप्युत्पन्नं तद्विषयस्य तत् प्रति-भेदेन प्रवर्तमानं, तथैव च तस्मात्तः । अथ तत्राप्यस्फुट-रूप एव वस्तुनः प्रतिभासोऽनुभूयते, स्फुटमात्रं प्रत्यक्षम्, तत्कथं प्रत्यक्षगम्यं वस्तु शब्दज्ञानस्य विषयः ? , नैव दोषः, स्फुटारस्फुटरूपप्रतिभासभेदावशिष्य वस्तुभेदायोगात्, तथाहि-एकस्मिन्नेव मीलवस्तुनि दूरालसन्नवसितिपटुज्ञाने स्फुटारस्फु-टप्रतिभासे उपलभ्यते, न च तत्र वस्तुभेदाभ्युपगमः, द्वयो-रपि प्रत्यक्षमास्तुतयाऽभ्युपगमात्, तथेहाव्येकस्मिन्नपि वस्तुनीन्द्रियजशब्दज्ञाने स्फुटारस्फुटप्रतिभासे अभिव्यते । न च तद्गोचरवस्तुभेदः । अथ वस्तुभेदादपि शब्दज्ञानप्रति-भासाविशेषात्, सत्यपि वस्तुनि शब्दज्ञानं न तथाथाव्य-संस्पृष्टं तद्गोचराभावयोरननुविधानात्, यस्य हि ज्ञानस्य प्रतिभासा यस्य भावाभावावबुधिविषये तस्यैव परिच्छेदकम्, न च शब्दज्ञानप्रतिभासो वस्तुनो भावाभावावबुधिवि-षयः, वस्तुभेदादपि तद्विशेषात्, तत्र वस्तुनः परिच्छेदकं शब्दज्ञानम्, तत्ज्ञानमिव गम्यस्य । प्रमाणं चात्र, यज्ज्ज्ञानं रसव्यतिरेकानुविधापि न भवति न तद्विष-यम्, यथा रूपज्ञानं रसविषयम्, न भवति चेन्मिदगम्याथो-न्वयव्यतिरेकानुविधापि शब्दे ज्ञानमिति व्याकानुपलब्धः, प्रतिनियतवस्तुविषयत्वं हि ज्ञानस्य निमित्तवत्तया व्याप्तम्, अन्यव्यतिरेकानुविधानमात्रे च निमित्तवत्तयाभावः स्यात्, निमित्ताभ्यासप्रतिभासात्, तन तद्विषयवत्त्वं निमित्तवत्तयाभावात् विपत्तादौ व्याकानुपलब्ध्या व्याकवर्त्यमानमव्यव्यतिरेका-नुविधानेन व्याप्यते इति प्रतिबन्धसिद्धेः । तदुक्तम्—प्रत्य-क्षज्ञानेऽप्यव्यव्यतिरेकप्रसङ्गः, तथाहि—यथा जलवस्तुनि जलाक्षिप्रसक्तमुदयपद्मीमासादयति, तथा जलाभावेऽपि त्नां मध्याह्नमर्तेऽहमरीचास्त्वज्जलमिति भासमुदयमा-

अध्या वा मेधादिशब्दवत्, इत्या-इत्यवर्णाभ्यां विषयया लघुर्वां वीयादिशब्दवत् । 'पुनरेव' 'सि-पुनरेव' अनेक-त्वं, कोऽप्यो ? नामाद्योक्तिप्रत्ययो यः स्वरां यमलशब्दादि-शब्दवत् स पुनरेव इति, 'काकली' 'ति-सुप्रमकण्डगीत-ध्वनिः काकलीति यो कदः । 'सिलिणी' 'ति-किङ्किणी कुप्रमिण्डका तस्याः स्वरा-ध्वनिः किङ्किणीस्वरः । स्वा० १० डा० ३ उ० । (एकस्य शब्दस्य बहुवोऽप्योः तेषु च 'बवहार' शब्दे बहुभागे प्रतिपादिताः ।) नो मनोहान् शृणुयात् नो मनोहंशु शब्देषु रज्यतेति परिग्रहविरतः प्रथमा भावना । आत्मा० २ धु० ३ वृ० । शब्दभाकाशस्य गुणो न भवति, तस्य पीडनलिकत्वात् आकाशस्यामूर्त्तत्वात् । स्व० १ शृ० १२ अ० । शब्दस्य हि गुणत्वसिद्धौ निराश्रयस्य गुणस्याऽ-संभवादा-अयभूतेन गुणिना भवितव्यं पृथिव्यादिव तद्-गुणत्वनिषेधात्, परिशेषादकाशस्य शब्दस्यैवैकत्वं शब्दलिङ्गाविशेषात् विशेषलिङ्गाभावाच्च ततो गुणत्वसिद्धौ शब्दस्यैकद्रव्यत्वसिद्धिः । ततश्च यथोक्तविशेषात् गुणत्व-सिद्धिरिति ताराश्रयत्वाच्च शब्दस्य दृष्टान्तत्वसिद्धिः । (अथ नानां प्रकरैकैकद्रव्यत्वं शब्दस्य साध्यते, किन्तु-कादाचि-तत्वाच्छब्दः कार्यम्, कार्यस्य च क्षणिकत्वात्निषेधे अना-धारस्यासंभवात् समवायिकारणेन भवितव्यम्, पृथिव्यादिव समवायिकारणत्वनिषेधे आकाशस्यैव समवायिकारण-त्वं तस्यैकत्वं पूर्ववत् द्रष्टव्यम् । अत एकद्रव्यत्वं शब्दस्य सिद्धिमिति प्रतिपद्यमानकर्मत्वं एकद्रव्यत्वात् कपादिवत् गुणः शब्दः सिद्ध इति न दृष्टान्तासिद्धिः । प्रतिपद्यमान-कर्मत्वं च शब्दः कर्म न भवति शब्दान्तरहेतुनात्काशवत्-शब्दान्तरहेतुत्वं चाशब्दस्य कार्यत्वाव्यापकत्वाभ्यां सिद्धम् । हि पूर्ववत्, समवायिकारणत्वेन पृथिव्यादिव समवायिकारणत्वनिषेधात्, व्योमनस्ते प्रति समवायिका-रण्या शब्दस्य च प्रत्यक्षात्प्राप्त्यनुपपत्त्या, सन्तानकल्पना सम्प्रदानश्च शब्दान्तरहेतुत्वमन्तरणानुपपन्न इति नास्तिद्धौ हेतुदृष्टान्तौ । प्रतिपद्यमानकर्मत्वं चेच्छादीनां कर्मत्वा-न्धिकरणत्वाऽप्यक्षप्रतिपादित एव सिद्धम् । एकद्रव्यत्वं च यद्वत्तेच्छादीनां द्रवत्वादावनुभवाभावयो व्यवस्थितमेव) असत्त्वेनत् । कार्यत्वस्य समवायिकारणप्रभवत्वेन शब्दादाव-सिद्धेर्न पूर्वोक्तप्रक्रिययाऽप्येकद्रव्यत्वसिद्धिः, अत एव शब्दा-न्तरहेतुत्वाच्च कर्मत्वप्रतिषेधः शब्दस्य हेतुदृष्टान्त्यार-सिद्धेः, नहि शब्दलक्षणस्य कार्यस्य निराधारस्य संभवे व्योमनः समवायिकारणत्वेन शब्दान्तरहेतुत्वं शब्दस्य वा समवायिकारणत्वेन शब्दान्तरहेतुत्वं, तदुक्तम् । न च शब्दप्रत्यक्षात्ऽप्यथाऽनुपपत्त्या सन्तानकल्पना युक्तिसिद्धता, तामन्तरणेषु शब्दप्रत्यक्षानुपपत्तेः प्रतिपादनात्, एकद्रव्य-त्वस्य प्रतिपद्यमानकर्मत्वस्य चेच्छादिष्वध्यक्षत एव सिद्धौ शुणसमवायात् शुणकपताया अपि तत एव सिद्धे रनुमानोपपत्त्यास्यै वैयर्थ्यं स्यात् ! न चाप्यवसिद्धेऽपि गुणत्वयोगे बवहारप्राप्त्यभावे तदनुपपत्तिसाधकत्वं तद्गु-णत्वस्य समवायस्य वाऽप्यक्षप्रतिपत्तौ कदाचिदप्यप्रति-भासमाह एतेन 'गुणत्वयोगात् कपादयो गुणा' इति निर-स्तम् । सम्म० २ काण्ड १ गाथाऽग्रा० । अने० । 'योगलक्षणा द्वाहा, तदर्थवचना तथा पदपद । सबाह चित्तधर्मा, तसिद्ध

बवहारसिद्धिः सि ॥ १ ॥ " अने० १ अचि० । नित्यः शब्दः । विशेषः । (अबलया वक्तव्यता 'समुत्कार' शब्दे बहुवचने १८२२ पृष्ठ गता) । (आभ्यां स्थानाभ्यां शब्दा उत्पद्यन्ते इति'समुत्पा-य' शब्दे वक्ष्यते ।) अथवा-शब्दे पुष्पशालाद्भद्रा ननाश । आत्मा० १ धु० ३ अ० १ उ० । (प्रतिबद्धशब्दायां स्व्यादि-शब्दे श्रुत्वा कस्यचित्सिद्धे उपपन्न इत्यतो न साधुत्वस्य ति-ष्ठत इति 'पडिबद्धसिद्धा' शब्दे पञ्चमभागे २२० पृष्ठ गतम् ।) (शब्देषु राग इति 'इदिय' शब्दे द्वितीयभागे २६६ पृष्ठ उक्तम् ।) "अनेकमेकात्मकमेव बाध्यं, इत्यात्मकं बा-ध्यकमप्यवश्यम् । अतोऽप्यथा बाध्यकवाच्यवस्तुता-वताव-कानां प्रतिभाप्रमादः ॥ १४ ॥" इति सामान्यविशेषाभ्यामकस्य वस्तुनो बाध्यत्वम् । इति । स्वा० । ('आगम' शब्दे ६६ पृष्ठ दक्षितम् ।) (भाषाद्रव्यग्रहणनिसर्गो 'भासा' शब्दे ५ भागे गतः ।) ('पुष्टे सुखे सदै' इति 'इदिय' शब्दे २६५ पृष्ठ द्वितीयभागे व्याख्यातम् ।)

क्षुब्धस्य आतोऽब्यमानान् शब्दान् शृणोति—

छउमत्थेयं भंते । मरुते आउडिडमायाई सदाई सुणेइ, तं जहा-संखसदायि वा स्मिगसदायि वा सं-खिय७ खरसुइय० पोथा० धिरिपिरियासदायि वा पणव० पडह० मंभा० होरंभसदायि वा भंति० कहरि० दुंदुभिसदा-यि वा तथायि वा वितयाई ना धयायि वा कुसिरायि वा ? इता गोयभा । छउमत्थेयं मरुते आउडिडमा-याई सदाई सुणेइ, तं जहा-संखसदायि वा ० जाव कुसिरायि वा । ताई भंते ! किं पुड्डाई सुणेइ ? अपु-ड्डाई सुणेइ ? गोयमा ! पुड्डाई सुणेइ, नो अपुड्डाई सु-णेइ ० जाव नियमा छदिंसि सुणेइ । तहायं भंते ! छउ-मत्थेयं मरुते किं आरगयाई सदाई सुणेइ, पारगयाई सदाई सुणेइ ? गोयमा ! आरगयाई सदाई सुणेइ, नो पार-गयाई सदाई सुणेइ । जहायं भंते ! छउमत्थे मरु-से आरगयाई सदाई सुणेइ यो पारगयाई सदाई सुणेइ । तहायं भंते ! केवली मरुते किं आरगयाई सदाई सुणेइ पार-गयाई सदाई सुणेइ ? गोयमा ! केवलीयं आरगयं वा पा-रगयं वा सव्वद्वरभूलमयंतियं सदै जाणइ पासइ, से केण उड्डुयं तं चेव केवलीयं आरगयं वा पारगयं वा ० जाव पासइ ? गोयमा ! केवलीयं पुरच्छिमेयं मियं पि जाणइ अमियं पि जाणइ, एवं-दाहियेयं पवत्थिये-यं उत्तरंयं उड्डु अहे मियं पि जाणइ, अमियं पि जा-णइ, सव्वं जाणइ केवली, सव्वं पासइ केवली, स-व्वओ जाणइ पासइ, सव्वकालं जाणइ पासइ, सव्वे भावे जाणइ केवली, सव्वभावे पासइ केवली, अणंते खाणे के-वलस्स, अणंते दंसणे केवलस्स, निवुडे नाणे केवल-स्स निवुडे दंसणे केवलस्स से तेणोड्डेयं जाव पासइ । (छ० १८५)

‘सुदमन्ते यमि’ स्वादि ‘आउडिज्जमाणा’ ति-सुहृद् व-
मन्ते इति वचनात् आउडिज्जमाणा-आसम्बन्धमात्रे-
भ्यो नृपुत्रसदृशार्थिना सह शब्दपठक्यप्राविभ्यो वा
एकिकेभ्यः आकुट्यमानेभ्यो वा षष्ठ्य एव ये जाताः
शब्दास्ते आउडिज्जमाना आकुट्यमाना एव वा
उच्यन्ते अतस्तावानाउडिज्जमानानां शब्दान्
गृह्णाति । इह वा प्राकृतत्वेन शब्दशब्दस्य नृपुंसकनिर्दे-
शः । अथवा—‘आउडिज्जमाणा’ ति-आकुट्यमानानि
परस्परं अभिदन्त्यमानानि, ‘सहारे’ ति-शब्दानि-श-
ब्दभूषाणि शब्दादयः प्रतीतः नवरं ‘संस्मिय’ ति-
शब्दा इत्यः शब्दः ‘वरसुहि’ ति-काहला फेया-म-
हर्ता काहल्य, ‘पिरिपारय’ ति-कालिकपुटकाव-
नसुखो वाद्यविशेषः । ‘यणय’ ति-भायडपट्टा लघु-
पट्टो वा तद्वस्तु पट्टह इति, ‘मंभ’ ति-डका, ‘हारे-
म’ ति-कडिगभ्या, ‘भेरि’ ति-महाडका, ‘भङ्गिरि’ ति-
बलयाकारो वाद्यविशेषः, ‘तुदुहि’ ति-देववाद्यविशेषः ।
अथाङ्गातुरुल्लसद्दहारेखाह—‘ततायि वे’ त्यादि त-
तानि-वीणाविस्वाद्यानि तज्जमित्तशब्दा अपि तताः, वय-
मस्मिपि पद्मयं, नवरमयं विशेषस्तत्तादीनाम्—“तनं वी-
णात्मिकं हृद्यं, वितनं पट्टहारिकम् । घने तु कांस्थतालादि,
वेणादि शुचिरं मतम्” ॥ १ १ इति ‘पुट्टारं सुण्ण’ इत्यादि
तु प्रथमशब्दे आहाराधिकारवद्वयसंयमिनि ‘आरगणारं’
ति-आराङ्गागस्थितानिन्द्रियगोचरमागनामित्यर्थः, ‘पार-
वयारं’ ति-इन्द्रियविषयपरतोऽवस्थितानिनि, ‘सव्व-
दूरुल्लमन्तायि’ ति-सर्वथा दूरं विप्रकृष्टं मूलं च
मिकटं सव्वदूरुल्लं तद्योगाच्छब्दोऽपि सर्वदूरुल्लोऽतस्तम् ।
अथर्वं दूरवर्तिनमल्लतासर्षं केल्यर्थः । अर्नत्तकम्-आ-
सर्षं तन्निषेधादनन्तिकम्, नभोऽप्याथैवात् नाल्यन्तमन्ति-
कम्-अदूरात्तकमित्यर्थः, तद्योगाच्छब्दोऽप्यनन्तिकाऽतस्तम्
अथक-‘सव्व’ ति, अनेन ‘सव्वसो अमेता’ इत्युपलक्षणम्,
‘दूरुल्लं’ ति-अन्तर्दिकमिति इदमम् ‘अणेय्यं’ ति-अन-
न्तिकमित्यर्थः । ‘मियं पि’ ति-परिमाणवत् । गभजमनुष्य-
जीवद्रव्यादि, ‘अमियं पि’ ति-अनन्तमसंख्येयं वा, घनरूप-
निपुष्यजीवद्रव्यादि । ‘सव्वे जाणइ’ इत्यादि । द्रव्याद्यं-
क्यात्मम् । अथ कस्मात् सत् जानाति केलीलासुच्यते ।
इत्यत आह-‘अणेयं’ त्यादि, अन्तर्न हानवन्तानां विषयत्वात्,
तथा-‘निव्वुडे नायं केषास्स’ ति-निर्वृत्त-जिवावरणं हानं
केवलिनः क्षाधिकवाच्छुद्धमित्यर्थः, वाचनान्तरं तु-‘नव्वुडे
वितिमिरे विसुद्धे’ ति-विशेषणत्रयं हानवर्तनव्याभिधीयते,
तत्र क-निर्वृते-निष्ठागतं वितिमिरे-क्षीणावरणमत एव वि-
शुद्धमिति । अ० ५ श० ४ उ० । (बाणद्वयपाणामादानम्)
उत्सर्गो वा ‘आला’ शब्द पञ्चमामो विरतो गतम् ।
‘आउडुमाणं संहण वोसणं’ आकुट्यन् अयोधनघात-
प्रभवेण ध्वनिता पुरुषदुःकृतिकेषणं वा तस्यैवानुवादनं ।
अ० ६ श० १ उ० ।

सहार्द अश्वेगरुवाहं अहिआसम् । (५०×)

शब्दा अनेककृपा-वीणावेणुसुदृक्षादिजनिताः । तथा क्रम-
लकारमितापुर्वामितास्तां आवाहकतमना अध्यासुयांत-अ-

सिंसहते । आवा० १ भु० ६ अ० २ उ० । सूत्र० । प्रज्ञा० ।
प्रसिद्धौ, आ० १ भु० १ अ० । एकदिश्वयापि सव्वे, स्वा०
१० डा० ३ उ० । शब्दोत्त-प्रतिपाद्येन वसकनेनति शब्दः,
शब्दस्य यो वाच्योऽर्थः स एव यत्न तत्कृता गम्यते स
नव उपकारात् शब्दः इत्युच्यते । नवधेये, धि०० ।
(सध्वनयमसर्गमिहोत्तुपरं ’ सहस्रय ’ शब्दे वक्ष्यते ।)
शब्दमपि न सर्वे प्रमाक्ष्य, किं तर्हि ? आसप्रणीतस्यैवाग-
मस्य प्रामाण्यात् । न वाहद्व्यतिरिक्तस्य अपरस्यासता युक्ति-
मुक्ता । सूत्र० १ सू० १२ अ० ।

सहस्रण-सहस्रान-न० । शोभनं दर्शनं सहस्रानम् । सव्यपत्त्ये-
ने, दर्श० २ तत्त्व ।

सहकर-शब्दकर-पुं० । रात्रौ महता शब्देनोक्तापे, स्वाध्या-
वादिकारकं शब्दभूषणमात्रकं, असमाधिस्थायानमति च ।
आ० २० लस० । आ० कृ० सहं करति असंख्यसहं करति ।
आव० ४ अ० ।

सहकरय-शब्दकरय-न० । शब्दः क्रियते यस्मिन् तत् श-
ब्दकरयम् । आ० म० १ अ० । उदात्ताऽऽदिस्वरविशेषे,
विशे० । सहकरयं नाम-जं सोह्रिदं पगडयं कीरति न पुणु
गोवितं सेकतिनं, नं जघा-उपत्येणं ति वा भूतं ति वा
विगनं ति वा परिणातं ति वा । उदात्ता अनुदानाश्च ।
सिंसीहं पच्छुण्णगोवितनं सेकतिनं । आ० कृ० १ अ० ।
आ० १ उ० । शब्दः क्रियते यस्मिन् तत्-शब्दकर-
यम् । उक्तं च-‘उत्तौ उ सहकरयं, पगासापदं च
सरविसंसा वा । तं निशीथं ति निशीथं भवति । इयमत्र
भावना-यत् उपाशुद्यं प्रतिपादकः । तथा महताऽपि
शब्देन प्रतिपाद्यं तत् प्रकाशाभात् प्रकाशोपदेशाच्च शब्द-
करणं नाम । आ० म० १ अ० ।

सहऽऽभ्यय-शब्दाध्ययन-न० । शब्दशक्तिप्रतिपादकं आ-
चाराङ्गाध्ययनस्य द्वितीयधृतस्कन्धस्य चतुर्थसत्तकवाच्य-
नं, आवा० २ भु० २ कृ० ४ अ० । आव० ।

सहस्र-शब्दसहस्र-पुं० । शप आक्रोशे, शप्यते अचधीयते च-
स्वनेनति शब्दः । तमेव शुर्णाभूताथमुच्यतया यो मन्थते
स नयोऽप्युपकाराच्छब्दः, स चासौ नयश्च । अनु० । अ-
पनं शपति वा असौ शप्यते वा तेन वास्त्विति शब्दः, तस्या-
र्थपरिमहादभेदाप्यगात् नयोऽपि शब्द एव । स्वा० ७ डा०
३ उ० । सप्तसु नयेषु आभ्यन्त नयः, न० ।

शब्दनयं लक्षयति—

विशेषिततरः शब्दः, प्रत्युपस्थाभयो नयः ।

तरप्रत्ययनिर्देशा-द्विशेषिततमे गतिः ॥ ३३ ॥

‘विशेषिततर’ इति-विशेषिततरः प्रत्युपस्थाभयशब्दसूत्रा-
भित्तमाहो नयः शब्द इत्याख्यायते, यस्त्रयम्-‘हृश्च’ विस्ते-
स्यतरं पच्छुपत्येणं शुभ्रा सहो’ ति । अत्र तरप्रत्ययनिर्दे-
शाद्विशेषिततमाधोपनिधयवत्त्वभावाद्द्विशेषिततमे समभि-
कटं एवंभूते वा गतिनातिव्याप्तिः ।

'शप' आकोशे, शपन्-आज्ञानमिति शब्दः, शपतीति वा आ-
ह्वयतीति शब्दः, शप्यते वा आह्वयते वस्त्वनेनेति शब्दः,
तस्य शप्यस्य चो वाच्योऽर्थस्तत्परिग्रहात्तत्प्रधान-
त्वान्वाच्योऽपि शब्दः, यथा कृतकत्वादिवाच्यः पञ्च-
भ्यस्तः शब्दोऽपि हेतुः । अथैकं हि कृतकत्वमित्यगमक-
त्वान्मुच्यतया हेतुत्वमने, उपचारतस्तु—तद्वाचकः कृतक-
त्वशब्दोऽपि हेतुरभिधीयते, एवमिहापि शब्दवाच्यार्थ-
परिग्रहादुपचारेण नयोऽपि शब्दो व्यपदिश्यत इति भावः ।
“ इच्छा विसेलियतरं, पञ्चुप्यसं नञो सद्यो ” इति

निर्गुणिगयाद्वल्लव्याक्यानमाह—

तं विय रिउत्तमयं, पञ्चुप्यसं विसेलियतरं सो ।

इच्छा भावचर्चं विय, जं न उ नामादभ्यो तिक्कि ॥२२२८॥
तदेव श्रुत्युत्तरनयस्य मतमभीष्टं प्रत्युपपन्नं कर्मानं व-
स्त्विच्छत्यसौ शब्दनयः । कथंयत् तदित्याह—विशेषितत-
रम् । कृत इदं भावते । इत्याह यद्-यस्मात्पञ्चुप्युत्तरोपाधाका-
रकसितं मुम्यं जलाऽऽहरणाऽऽदिक्रियाकामं प्रसिद्धघट-
रूपं भावघटमेवेच्छत्यसौ न तु शेषान् नामस्थापना-
द्रूपरूपाङ्गीन् घटानिति शब्दप्रधानो ह्येष नयः, चेष्टा-
लक्षणं घटशब्दस्यार्थः, घटचष्टायाम्, घटते इति घटः इति
व्युत्पत्तेः, ततश्च य एव जलाहरणादिक्रियार्थमाचष्टे प्रसि-
द्धो घटस्तमेव भावचर्चं घटमिच्छत्यसौ शब्दाधीनपक्षेनैव वा-
मादिघटान् घटशब्दाधीनपक्षः । अतस्तत्तुरोऽपि नामादिघ-
टानिच्छत श्रुत्युत्तराद्विशेषिततरं वस्त्विच्छत्यसौ एकस्यैव
भावघटस्थेनान्म्युपगमादिति ।

नामादिघटनिराकरणार्थमेव प्रमाणयन्माह—

नामादभ्यो न कुंभा, तक्काकरणाभ्यो पढाहं व्व ।

पञ्चस्त्रिविरोधाभ्यो, तल्लिगामावभ्यो वाऽपि ॥ २२२९ ॥
नामस्थापना द्रव्यरूपाः कुम्भा न भवन्तीति प्रतिज्ञा जलाह-
रणादितत्कार्योकरणात्पटादिबद्धं, तथा प्रत्यक्षविरोधात्, घ-
टलिङ्गदर्शनाच्चेति । अघटरूपास्ते प्रत्यक्षैरेव दृश्यन्ते इ-
ति प्रत्यक्षविरोधः, जलाहरणादिकं घटलिङ्गं च सधु न
दृश्यते इति ततोऽनुमानविरोधोऽपीति ।

कथं ते नामादिघटपदशेषाभ्यो भवेयुरिति श्रुत्युत्तर-
शिक्षणार्थमाह—

जहं विगयाऽणुप्पका, पञ्चोयणाभावभ्यो न ते कुंभा ।

नामादभ्यो किमिहा, पञ्चोयणाभावभ्यो कुंभा ॥२२३०॥
यदि विनताः अणुत्पन्नाश्च त्वयाऽहो श्रुत्युत्तरकुम्भा नेष्टाः
प्रयोजनाभावात्, तर्हि नामादयोऽपि कुम्भाः किमिष्टाः, प्रयो-
जनाभावस्य समानत्वात्, न कणु तैरपि कुम्भप्रयोजनं कि-
मपि विधीयत इति ।

तदेवश्रुत्युत्तराच्छब्दनयस्य विशेषिततरमुक्तम् । अथवा-
अन्यथा तद् द्रष्टव्यं कथमित्याह—

अहवा पञ्चुप्यसो, रिउत्तसत्ताविसेलिसो चव ।

कुंभो विसेलियतरं, सम्भावादिहं सद्दस्स ॥ २२३१ ॥

सम्भावात्सम्भावो, नयपिभ्यो सपरपञ्चोभयभ्यो ।

कुंभाकुभावच-च्योभयरूपादभ्येभ्यो सो ॥ २२३२ ॥

अथवा प्रत्युत्पत्तः श्रुत्युत्तरस्याविशेषित एव सामान्येन
कुम्भाऽभिमतः शब्दनयस्य तु स एव सङ्गावादिमिविशेषि-
ततरोऽभिमत इत्यवमनवाभेदः । तथाहि—स्वपर्यायेः परप-
र्यायेः उभयपर्यायेश्च सङ्गावेन असङ्गावेन, उभयेना चापितो
विशेषितः कुम्भः—कुम्भाकुम्भाऽवङ्गव्यामयकपादिभेदो भ-
वति—सप्तभङ्गी प्रतिपद्यत इत्यर्थः, तद्यथा—ऊर्ध्वप्रीकपादाव-
कुक्षिबुज्यादिभिः स्वपर्यायेः सङ्गावेनापितो विशेषितः कुम्भः
कुम्भो भवत्यतः, 'सन् वय' इति प्रथमो भङ्गो भवतीत्यर्थः ।
तथा पटादिगतैस्त्वक्पाणादिभिः परपर्यायेरसङ्गावेनापितो
विशेषितोऽकुम्भो भवति सर्वस्याऽपि घटस्य परपर्याये-
रसत्त्वविषयाकामम्, असन् घट इति द्वितीयो भङ्गो भवती-
त्यर्थः । तथा—सर्वोऽपि घटः स्वपरोभयपर्यायेः सङ्गावाऽस-
ङ्गावाभ्यां सत्त्वाऽसत्त्वाभ्यामपितो विशेषितो युगपद्वक्तु-
मिष्टाऽवङ्गव्या भवति, स्वपरपर्यायसत्त्वाऽसत्त्वाभ्यामेकेन
केनाऽप्यसांकेतिकेन शब्देन सर्वस्यापि तस्य युगपद्वक्तुम-
शक्यत्वादिति । एते वयः सकलांशः । अथ सङ्गावाऽऽपि
विकलांशः प्रोच्यन्ते । तत्रैकस्मिन्देशे स्वपर्यायसत्त्वनान्यत्र
तु द्वेषे परपर्यायासत्त्वेन विवासितो घटः संश्रवासंज्ञक भवति
घटो घटश्च भवतीत्यर्थः । तथा—एकस्मिन् देशे स्वपर्यायेः
सङ्गावेन सत्त्वेनापितो विशेषितोऽन्यत्र तु द्वेषे स्वपरोभयप-
र्यायेः सङ्गावाऽसङ्गावाभ्यां सत्त्वासत्त्वाभ्यां युगपदसांकेतिके
नैकेन शब्देन वक्तुं विवासितः कुम्भः संश्रवावङ्गव्यश्च भवति,
घटोऽवङ्गव्यश्च भवतीत्यर्थः, देशे तस्य घटत्वात्, देशे चाव-
ङ्गव्यत्वादिति । तथा एकदेशे परपर्यायेरसङ्गावेनापितो वि-
शेषितोऽन्यस्मिन् देशे स्वपरपर्यायेः सङ्गावाऽसङ्गावाभ्यां
सत्त्वासत्त्वाभ्यां युगपदसांकेतिकेनैकेन शब्देन वक्तुं विव-
क्षितः कुम्भोऽसत्त्ववङ्गव्यश्च भवति—अकुम्भोऽवङ्गव्यश्च
भवतीत्यर्थः, देशे तस्याकुम्भत्वात्, देशे चावङ्गव्यत्वादिति ।
तथा एकदेशे स्वपर्यायेः सङ्गावेनापितः एकस्मिन् देशे
परपर्यायेरसङ्गावेनापितः, अन्यस्मिन् देशे स्वपरो-
भयपर्यायेः सङ्गावाऽसङ्गावाभ्यां युगपद्वेकन शब्देन वक्तुं
विवक्षितः कुम्भः संश्रवासंज्ञावङ्गव्यश्च भवति घटो-
ऽघटोऽवङ्गव्यश्च भवतीत्यर्थः, देशे तस्य घटत्वात्, देश-
ऽघटत्वात्, देशे चावङ्गव्यत्वादिति । इह च 'कुम्भ
कुम्भे' त्यादिना गायत्रीन एव भङ्गाः साक्षादुपाकाः सप्त-
मत्त्वादित्येनाह—, तद्यथा—कुम्भः अकुम्भः अवङ्गव्यः
'उभय' इति संश्रवासंज्ञेत्युभयं, तथा सत्त्ववङ्गव्यक इत्युभयं
तथा असत्त्ववङ्गव्यक इति बोधयम्, आदिशब्दसंप्रदाहितिस्तु
सप्तमः सत्त्ववङ्गव्यक इति । एवं सप्तभेदो घटः, एवं पटा-
दिरपि द्रष्टव्यः । तदेवं स्याद्वादृष्टे सप्तभेदं घटादिकमर्थं
यथाविचक्षणमेकं केनापि भङ्गेन विशेषिततरमसौ शब्द-
नयः प्रतिपद्यते, नयत्वात्, श्रुत्युत्तराद्विशेषिततरवस्तुप्रा-
दित्वाच्च, स्याद्वादिनस्तु संपूर्णसप्तभङ्गावात्मकमपि प्रतिपद्य-
न्त इति । अस्ते विसंश्लेष्येति ।

अथवा लिङ्गवचने समाधिस्तथा विशेषिततरं वस्त्विच्छति
शब्दनय इति दर्शयन्माह—

वन्धुमविसत्सो वा, जं भिन्नाऽभिस्सल्लिगवयसं पि ।

इच्छा रिउत्तमनञ्चो, विसेलियतरं तयं सद्यो ॥२२३३॥

‘वा’ इति—अथवा भिन्नाऽभिज्ञलिङ्गवचनमप्यविशेषतो यद्विस्तृष्टकृतिः शब्दस्वरूपः, तद्विशेषिततरमिच्छति शब्दवय इति ।

कुतः ? इत्याह—

अभिभेयाभो भेभो, धीपुङ्गवाभिहायववाच्यं ।

पदकुंभायं व जभो, तेषामभिष्वभिर्दुं तं ॥ २२३४ ॥

यतो—यस्मात्कारणात् स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गाभिधानवाच्याना-
मर्थानां तदादीनां भेद एव न पुनरेकत्वं तदीयभिधानस्या-
ऽप्योऽर्थो वाच्यः, तद इत्यभिधानस्य त्वन्यः, तदमित्यभि-
धानस्य त्वपरः । कुतः ? ध्वनिभेदात्तथा गुरुगुरुव इत्याद्य-
कवचनबहुवचनवाच्यानामर्थानां ध्वनिभेदादेव भेदः । केषा-
मिहेत्याह पदकुम्भाऽदिविध्वनिभेदात्पदकुम्भाद्यर्थानामिव नेन
तस्मात्कारणानुसङ्गं वचनं चाभिभाष्येमेवेष्टं यादृशं ध्वनि-
स्तादृश एवार्थोऽप्येष्ट इत्यर्थः । अन्यलिङ्गद्वन्द्वेन शब्दस्य
नाम्यलिङ्गमर्थावयमिच्छत्यसौ नाम्यवचनबहुः शब्द-
स्यान्यवचनवाच्यं वस्तुवभिधयमिच्छत्येव इति भावः ।

अथ यदसौ मन्यते तत्सर्वसुपसंहृत्य दर्शयति—

तो भावुच्चिय वत्पुं, विसेसियमभिज्ञलिवयणं पि ।

बहुपजायं पि मयं, सद्वयवसेख सदस्य ॥ २२३५ ॥

ननः तस्मात्प्रामाद्विनिर्णये भाष्यघटादिकं भाष एव वस्तव्य-
स्तविच्छति, तदपि पूर्वोक्तनीत्या सद्वाचादिभिर्विशिष्टमभि-
ज्ञलिङ्गवचनं चाभ्युपेति, स्वायत्तकवचनीनामभिज्ञ लिङ्गवचनं
यस्य तदभिज्ञलिङ्गवचनं वस्तुसावभ्युपगच्छति, न पुनरे-
कस्यैवाप्यर्थस्य लिङ्गवचनवृत्तशब्दवाच्यत्वम्, एकवचनबहु-
वचनवृत्तिशब्दवाच्यत्वं वा मन्यत इत्यर्थः । समभिर्द्वन्द्वेन स-
हास्य मन्भेदं दर्शयति—इन्द्रः शक्रः पुत्रेन्द्र इत्यादि बहुपर्या-
यमप्येकमिन्द्रादिकं शब्दत्रयस्य मतेन भवति । केन ? शब्द-
रूपेन्द्रादेरिन्द्रनादिकां योऽप्येस्तद्विशेषेन एकस्मिन्नपीन्द्रादिकं
वस्तुनि यावत्त इन्द्रशकनपूरैरुपाध्याऽर्थो घटन्ते तद्विश-
ेन्द्रशक्रादिबहुपर्यायमपि तद्वस्तु शब्दत्रयो मन्यत इत्यर्थः ।
समभिर्द्वन्द्वस्तु नैवं मन्यत इत्यनयोर्भेद इति । उक्तः शब्द-
त्रयः । विशेषः । सम्म० । आ० म० । आ० चू० । ख० । शब्द-
प्रधानो मयः शब्दत्रयः । शाकपार्थिवादिर्वत्सलाः । शब्द-
प्राधान्येन अर्थब्रम्भु, ख० २ अ० ३ अ० । शब्दसमभि-
र्द्वैवंभूतपु नयपु, उक्त० २ अ० । आ० म० । सम्म० । स्या० ।
अष्ट० । अनु० । विश० । रत्ना० ।

सद्वय—शब्दार्थ—पुं० । वाच्यवाचकयोः, विशेषः ।

सद्वयवसेख—शब्दद्वयमेद—पुं० । शब्दद्वयार्था भेदेन, प्रज्ञा०
११ पद । (व्याख्या ‘भासा’ शब्दे पञ्चमभागे गता ।)

सद्वयपरिणाम—शब्दपरिणाम—पुं० । शब्दतया पुत्रलानां परि-
णामं, स्या० १० डा० ३ उ० । शब्दपरिणामस्तत्तद्विततघनशु-
क्तिभेदाच्चतुर्धा । ख० १ अ० १ अ० १ उ० ।

सद्वयपरिचारा—शब्दपरिचारा—पुं० । शब्दावयवपशान्तवेदोप-
रागं, स्या० २ डा० ४ उ० । (“शंसु कप्यसु वेवा सद्वयपरि-
चारा” इति ‘कप्य’ शब्दे हृतीयव्यये २३२ पुष्टे गतम् ।)

सद्वयपरिचारा—शब्दपरिचारा—स्त्री० । शब्दश्रवणात् वेदो-
पशमने, प्रज्ञा० ।

संमति शब्दपरिचाराणां भाषयितुकाम आह—

तत्थ यं जे ते सद्वयपरिचारा देवा तेसि यं इच्छाम्ये
समुपपज्जइ, इच्छाम्ये यं अच्छराहिं सद्धिं सद्वयपरिचारां
करिचए, तए यं तेहि देवेहिं मयासीकए समाजे तदेव
० जाव उत्तरवेउच्चियाई रुवाई विउच्चंति विउच्चिनां
जेजामेव ते देवा तेषामेव उवागच्छंति उवागच्छिना तसि
देवाणं अद्वरसामेते ठिबा अणुचराई उच्चावयाई सदाई
समुद्धरिमासीभो समु० २ चिहुंति, तए यं ते देवा ताहिं
अच्छराहिं सद्धिं सद्वयपरिचारां करेति सेसं तं चव ० जाव
अजो अजो परिणमेति । (मू० ३२६ +)

‘तत्थ णमि’ त्यादि कर्तव्यम्, नवरमद्वरसमीपे स्थित्वा
अनुनयन् सर्वधनः प्रज्ञाद्वजनकतया अनन्यमद्वरशो उच्चा-
वयाच्—प्रबलप्रबलतरमन्योर्दीपकसम्प्राप्तयेकपदं श-
ब्दात्, स्वेषे नपुंसकनिर्देशः प्रकृतत्वात्समुद्धरन्त्यस्तित्छ-
न्ति, शेषे तथैव । प्रज्ञा० ३४ पद ।

सद्वयम—शब्दब्रह्मन्—न० । पदभाषाशास्त्रमेव ब्रह्मणि, अष्ट० २६
अष्ट० ।

सद्वयभावाद्—शब्दब्रह्मवादिन्—पुं० । शब्दसम्प्राप्तमिच्छति
वेदाश्रयः, न० सम्म० । अत्राऽह वेदाश्रयः—न वाक्संस्पर्श-
रहितता कार्त्तन् प्रतिपादयति शब्दाऽनुविद्यायास्तस्याः प्र-
तिभासनात् । यदि तु तत्संस्पर्शविकल्पा साऽभ्युपगम्येत
प्रकाशकपताऽपि तस्या हीयत वाप्रपता हि शाश्वती प्रत्य-
र्माश्रितौ च तदभावे न तस्याः किञ्चिद्वरं रूपमवशि-
ष्यत । तदुक्तम्—“वाक्कृपता केत् व्युत्क्रामे—व्यवबोधस्य
शाश्वती । न प्रकाशः प्रकाशेत, सा हि प्रत्यक्मश्रिनी” (वा-
क्य० प्र० का० ३० १२५) इति । न च निरस्तोक्तं स्वसंवेद्यं
व्यवहारविरचनचतुर्भुजमिति सिद्धिकल्पकभ्युपगतव्यम् ।

असंवेद्यत्वं यतोऽप्यर्थो पुरः संसिद्धितमेव भाषामानमव-
भासरयति तत्रैवासावृत्तेर्योग्यपत्ता च न पुरः संसिद्धितेति न
सा तत्र प्रतिभाति । न च व्यापितया पदार्थमात्रया वा अ-
र्थदेशे संसिद्धिता वागिति तद्वशेने साऽप्यभाति, न तयो-
रैक्यं प्रतिभासंभूतो भेदात् । तथाहि—यदाऽप्यन्ये संवेद्येन पु-
रस्थां नीलाद्वराभाति न तदा नदृश्य एव शब्दात्मा वचनमु-
खदेशस्य तस्यावभासनात् । न चाप्यर्थदेशयोपलभ्यमानोऽ-
न्यदेशोऽभ्युपगन्तुं युक्तो नीलाद्वरपि प्रतिभासप्रसक्तः । अतो
वाग्विचिह्नस्य नीलाद्वरेवभासनाद्वर्थदेशे वाक्संज्ञाधिरिति
न तत्संस्पर्शतत्त्वसम्मतः । न च पदार्थोऽस्मत्ता वाचोयुक्ता, तत्वेना-
प्रतिभासनात् । सम्प्रदादिहि शब्दाऽकारविचिह्नः पुरः प्रतिभा-
ति शब्दोऽप्यर्थदेशे विचिह्नस्य रूपं धोत्रहान्मऽवभाति, न तयो-
रैक्यं प्रतिभासंभूतो भेदात् । तथाऽप्यन्ये न कश्चित् भेदो भ-
वेदित्यर्थं च शब्दविचिह्नरूपादिर्विषयं न वाग्यकपता संसृष्टम् ।
तत्र न तस्य—असंज्ञिधानात्, व्यवहिताया अपि वाचः प्रतिभा-
सं सकलव्यवहितमवापरपरं, प्रतिभासनात् अर्थसंज्ञिधाने-
ऽपि वा वाचा लोचनमनाद्यर्थप्रतिभासेन तस्याः प्रतिभासस्त-
द्विषयवत्वात्, न हि यो यद्विषयः स संसिद्धितोऽपि न त्रि-
भाति, यथा आत्मरूपप्रतिपत्तौ तद्वयः अविषयश्च लोचनबुद्धेः

शब्द इति । लोचनबुद्धिर्वाऽधमनुसरन्ती स्वविषयमेवाऽवभा-
सयति नेन्द्रियान्तरविषयं सन्नहितमपि, यथा रसनसमुद्भवा
मधुरादिप्रतिपत्तिस्तद्वत् न परिमलादिकं, लोचनप्रभवप्रत्य-
येनैव सुतिविषयशब्दप्रतिपत्तौ नयनबुद्धिरेव सर्वोत्तमविषयप्रा-
प्तिका सतीति यान्तरापरकत्वनाविषयध्वं शब्दप्रत्ययैः पञ्च-
वैभ्युपपन्नमात्रे भूतिरेव शब्दपरिचयमभिगच्छति लोचनं
च रूपविषयं पर्यतीत्यभ्युपगम्यतमम्, अन्त्यैकमेवास्ते
विषयपञ्चकं विषयीकरोतीति तत्राभ्युपगम्यकल्पना वि-
कल्पतामुपयेत् । तत्सकलमज्ञेयं बाधकविकल्पे स्ववि-
षयमेवावलोकयतीति निर्विकल्पकम् । न-वाधै-सन्निधानाद्वा-
चः-सन्निधावप्यज्ञानैरेविकल्पमज्ञः-लोचनमती यदि
नाम न शब्दसन्निधित्वा शब्दाऽऽकरता तथाऽभ्युपादा-
नां बोधकपदैव वागुरुपताऽपि बाधकस्मृतिजनिता
तत्र भविष्यति यतो यदि स्मरणजनितो वागुरुपतोऽज्ञ-
स्तदा स्मरणलोचनप्रभवदृष्टो भिन्न एव भवेत् कारण-वि-
षयमेवात् । तथाहि-लोचनस्यापारानुसारिणी दृग् वस्तमान-
कालं रूपमात्रं विशदयताऽप्राप्तति । विकल्पस्य शब्दस्म-
रणप्रभोऽसन्निधितो वागुरुपतामध्यवस्थानं कथं न हेतुवि-
षयमेवादास्योभेदः? अथ बाधपरिष्वङ्कं रूपमभिगच्छद् रूपमि-
दम् इत्येकं संवेदनमध्यवस्थति जन इति कथं न तयोरे-
क्यम्? नैतद्, यतः-“रूपमिदम्” इति ज्ञानेन वागुरुप-
ताऽऽपन्नाः यदाश्च शृङ्गारः, भिन्नवागुरुपताविशेषविशिष्टा
वाः, प्रथमपक्षे लोचनं वागुरुपतायां न प्रभवतीति तदनु-
सारिणोऽध्यक्षमतिरपि न तत्र प्रवृत्तिमती ततः कथमसा-
वधैरुपापनां बाधुपतामभिगमन् स्मर्येवैवात्ममतिनामो-
क्तात् । अथ द्वितीयाः पक्षस्तदापि नयनदृग् तद्विषये शुद्ध
एव पुरो व्यवस्थिते प्रवर्तते न वाचि, तत्र चावस्तमाना
कथं तद्विशिष्टं स्वविषयमुद्योतयितुं समर्था, न हि
विशेषणं भिन्नमनवभासयति तद्विशिष्टतया विशेष्यमव-
भासयति दृश्याप्रदृश्य इव दृशिजनम् । न च यद्यपि बाध
दृशि न प्रतिभाति, तथापि स्मृतौ प्रतिभातीति विशेष-
णमप्येत्य भिन्नज्ञानप्राप्तस्यापि विशेषणव्योपपत्तिरिति वक्तुं
शक्यम् संवेदन्तरप्रतीतस्य स्वातन्त्र्यस्य प्रतिभासनात्,
तदन्तरप्रतीयमानविशेषणत्वात्तुपपत्तिः । यतो नैककालमेव
कालं वा शब्दस्वरूपं स्वतन्त्रतया स्वप्राप्तिरिति ज्ञाने
प्रतिभासमानं विशेषणमपि प्रतिपद्यते संवेद तस्य त-
द्भावापत्तेः । न च शब्दानुरूपकपाद्यव्यक्तमतिरवेतीति शब्द-
स्य विशेषणत्वे रूपादेश्व विशेष्यत्वं, यतो यदि तदुत्पत्कता
तत्प्रतिभासस्तदा शब्दस्यानुकृतावप्रतिभासनाच्च तदुत्पत्कता
। अथ रूपादिदेशे शब्देवेनं तदुत्पत्कता, तदपि न युक्तं
निरस्तशब्दसन्निधानां रूपादीनां स्वज्ञाने प्रतिभासनात् ।
अथ तत्कालशब्दप्रतिभासस्तदुत्पत्कता, न; नयनदृशि रूपादि
व्यतिरिक्तशब्दप्रतिभासाऽऽभावात्, यतो न तुल्यकालमपि श-
ब्दं लोचनसंविद्धभासयितुं क्षमा तस्य तद्विषयत्वात् । अथ
शब्दानुरूपकपस्मृतिदर्शनात् तद्वृत्तस्य तस्य प्राक् दर्शनमु-
पेयते । तर्हि शब्दार्थविकल्पमैकं प्रत्यक्षमभिगच्छति; बाधकं
तु स्मृतिरकल्पिततीति न तत्संवेदशमध्यक्षमनुभवतीति निर्वि-
कल्पकमासङ्गम्; अन्यथा शब्दस्मरणसंवेदाव्यवसायाभावा-
भवेत् । तथाहि-यदि बाधकसंवेदस्य सकलार्थस्य संवेदनं तथा

सत्यवेदनेन तद्वाक्यस्मृतिस्तत्र च तत्परिकरिताध्वंशेनम्
न च कश्चिद् बाधकसंवेदशकिकलमध्यमवगच्छति तन्मन्त्रेण च न
वाक्यस्मृतिः तां चान्तरं न बाधनृक्त्वा ध्वंशेनमित्येवध्वंशना-
ऽभावां भवेत् । ततोऽध्वंशनाभिर्विकल्पकमेव तदभ्युपग-
म्यतम् । यदि च-बाधकसंवेदस्यैवाध्वंशस्य तदाऽ-
शुद्धीतसंकेतस्य बाधकस्य तदग्रहणं न भवेत् । अथ
तस्यापि ‘किम्’ इति वागुल्लेखोऽस्तीति तदनुपपन्नदग्रहणं
सविकल्पकम्, नैतदुक्तम्; तस्य किमपीति सामान्यस्यैव
ग्रहणं भवेत् विशेषस्येति न विशदावभासस्य ग्रहणं संवेद-
नसंभवः । यदा च अत्रैव विकल्पयतो गोर्दशेनं परिण-
मति तदा तदा तद्वागपरिच्छेदात् कथमवभासस्य शास्त्री
वागुरुपता? नहि तदा गोशब्दोल्लेखस्तदवभासस्य संभव-
ति । तत्संवेदनाभावाद्युपपत्तिरकल्पद्वयानुपपत्तिश्च । ततोऽ-
ध्यक्षमर्थसाक्षात्करणं वाग्योजनमुपस्पृश्यतीति निराकृ-
तम् । “बागुरुपता चतुष्टुत्कामि” इत्यादि लोचनचार्थस्य
वाक्यसंवेदशयोगात् । यतः धोत्रप्राज्ञां वैखरीं वाचं न ताव-
न्नयनजसंवेदनमुपस्पृशति तस्यास्तद्विषयत्वात्, नापि स्मृ-
तिविषयं मध्यमां तामवगमयति । नामन्तराणां पि शुद्धसंवेदो
भावात् । संहनानशिवगार्वादिविभागा पर्यन्ती वागेव न भव-
ति, बोधकपता (पत्वात्) वधेपदायतुक्रमलक्षणत्वात् वाचः
न तत्प्राप्तप्रतीतिविकल्पिका, अपि तु-निर्विकल्पिकैव
धुतिस्मृतिविषयवत्तदनुक्रमकमलक्षणत्वात् । यदि-चाऽ-
विकल्पकं संवेदनं किञ्चिदाभ्युपयन्तं तदा बाधकस्मरण-
संभवाद्द्विकल्पस्याप्यसंभव एव स्यात् । अथ प्रथमं सं-
वेदनं तदा बाधकस्मृतेरभावादविकल्पकं तद्विषयमात्रं बाध-
कस्मृतिसहकारिन्द्रियप्रभवं अभिधानाऽनुरूपार्थभासि त्रि-
तीये सविकल्पकम्, नैतद्विस्तः, यतः स्मृतिसविषयमपि
लोचनं न बाधकं नत्वं संकलनमभावाति प्रवृत्तिमदिति
कथं तद्विषयं स्मृतिर्दृष्टीऽपि बाधकानुरूपकऽध्यक्ष-
प्रवृत्तिः, यतो न गन्धस्मृतिसहकारिणो लोचनमविषये परि-
मलादौ संवेदनं जनयत् दृष्टे किं तु-सन्निहित एव
मलयजकपे दर्शनं तु तत्सहचारिणं परिमलाऽऽदौ स्मृति
जनयतीति न तद्वदुपसंवेदा कथं हेतुविषयमेवात् ।
तथाऽत्रापि नयनसंवेदनं रूपमात्रसाक्षात्कारिभिर्च तद्दर्शनो-
पजनितं तु विकल्पज्ञानं वचनपरीताऽधोऽध्यवसायसम्भाव-
भिन्नमेवत्यविकल्पकमध्यक्षं सिद्धम् ।

(नैयायिकादिप्रसंगे कलसर्विकल्पकवादानुपपन्नस्य नि-
र्विकल्पकवादिना तस्याऽपि वृत्त्यम्)—

स्यादन्तत् यद्यपि बाधो नयनजप्रतिपत्त्यविषयत्वाच्च तद्वि-
शिष्टार्थदर्शनमध्यक्षं तथापि द्रव्यान्तरेयनाद्विषयव्यापत्तौ तद्वि-
शिष्टार्थोपपत्त्यप्रतिपत्तिः सविकल्पिका भविष्यति । तथाहि नि-
यतं दर्शादितया वस्तु परिदृश्यमानं व्यवहारोपयोगिं गन्धया
तद्वत्तमभावाद् देशादिसंस्पर्शदिनस्य च तस्य कदाचिद्व्यनु-
भवात् यच्च दर्शादिविशिष्टतया नामोल्लेखामात्रेऽपि वस्तु सं-
शुद्धाति, तत्सविकल्पकं विशेषणविशेष्यभावेन हि प्रतीतिः
कल्पना देशाध्यक्षं नीलादिशब्दं तदवच्छेदका दर्शने प्रतिभा-
सतीति न तत्र शब्दसंज्ञाज्ञापकभावीत्वात् । एतद्व्यसत्,
यतः-अध्यक्षं पुरोवर्ति नीलादिविकल्पलोकायितुं समर्थं त-
दवच्छेदं भूतं तदनवभासे च कथं तद्विशिष्टमर्थं तदग्रहणम्

प्रभुः (सु) । यदपि तद्वनदृष्टं तत्र प्रतिभाति तदपि न तद्विशेषणमिति शुद्धस्यैव सकलस्य प्रतिभासनाच्च विशेषणविशेष्यभावप्रद्वयम् । तथाहि—दृश्यं रूपमालोक्य स्वस्वरूपव्यवस्थितं द्रितयमाभाति, न तद्व्यतिरिक्तं काल-दिगादिकमिति । कथमपि प्रतिभासनाच्च तद्विशेषणं भवति तदभावाप्रसङ्गः, तेन 'देशादिभिर्द्रिष्टस्य सर्व-स्यार्थस्य संवेदनम्' इति निरस्तम्-विशेषणभूतस्य कस्य-चिदप्रतिभासनात् । यत्रापि स्थिराभेददर्शनाद्वत्तादाया-यमनुमिन्मन्ति तत्राऽपि नाऽनुमानावसेयमधिकरणमिन्द्र-विविधानविषयविशेषणम्, नाऽपि तद्वत्तायाऽणुभूतेः स्वरूपमिति न विशेषणविशिष्टमतिपरिस्फुटं । किं च-समानकालयोर्वा भावयोर्विशेषणविशेष्यभावं भिन्नकालयो-र्वा अक्षुब्धजिह्वभासयति ? न तावद्विज्ञकालयोः तयोर्बु-धव्यवसात्राऽप्रतिभासनात्—यदाहि विशेषणं स्वादिकं पूर्वमेव-भाति न तदा स्वाभ्यादिकं विशेष्यं, यदापि चोत्तरकालं तद्वभाति न तदा स्वादिकम् असंविधानादिति न तद्विशिष्ट-तयाऽप्यन्तेण तस्य प्रद्वयम् । तथाहि—चक्षुर्व्यापारे पुरोव्य-वस्थितश्चैत्र एव परिस्फुटमाभातीति तन्मात्रप्रहणा-च्छ तद्विशिष्टत्वप्रतीतिः । न चाऽसंविहितमपि विशेष-णं स्मरणमभिधायितमक्षुब्धजिह्वविशेषणकृति स्मरणमात्र-मिव तदुत्तरकालमपि विशेषणासन्निधेस्तुल्यत्वः । तत्र तदाऽप्यव्यवच्छिन्नप्रभृतिपरित्यागविशेषणस्यार्थस्य साक्षा-त्करणं युक्तियुक्तम् । नापि तुल्यकालयोर्भावयोर्विशेषणविशे-ष्यभावमावयत्तमधिगन्तुं समर्थं तस्य ज्ञकाल्यतः । तथाहि—अविशिष्टाऽपि दृष्टपुरुषसंयोगे कश्चिद्व्यवच्छिष्टतया पुरुषं दृष्टीति प्रतिपद्यते । अपरस्तु—तत्रैव पुरुषविशिष्ट-तया दृष्टोऽप्येति प्रतिपद्यते । असंकेतविशेषणविशे-ष्यभावस्तु 'दृष्ट-पुरुषौ' इति स्वतन्त्रं द्वयमधिगच्छति । वास्तवे तु तस्मिन्योग्यदेशस्थप्रतिपत्तौ दृष्ट-पुरुष-पर्यायि च तुल्याकारतयाऽवभासो भवेत् न चैवम् । तेन दृष्ट-पुरुषसंरूपमेव स्वतन्त्रमध्यक्षावसेयं विशेषणविशेष्यभावस्तु कल्पनाविरचित एव । येन हि दृष्टोपकृतपुरुषजनित-ाऽर्थक्रिया प्रागुपलब्धा तदर्थं च, स तत्र विशेषणत्वेन दृ-ष्टं विशेषणत्वेन च पुरुषं प्रतिपद्यते प्रधानत्वात् येन च पु-रुषोपकृतदृष्टेन फलमभ्युपेतं स तत्र दृष्टं प्राधान्याद्विशे-ष्यभावव्यवस्थितिः । अपरिगतकलोपकारस्य प्रथमदर्शने स्वरू-पमात्रनिर्भासात् ततोऽन्वय-व्यतिकारव्याम्वानसामर्थ्यं द्वयमासाद्य विशिष्टत्वमतिपत्तिः प्रागवगतं च सामर्थ्यं नन्वि-द्वयस्य व्यापारस्तस्यासंविहितत्वात् । न च व्यापाराऽविषयं तावत्प्रतिपन्नजनसमर्थम् न च पुरःसन्निहितं येष्वसंभारानां मि-न्द्रियं तत्रापि प्रतिपत्तिमुपजनयितुं समर्थं वर्त्तमानकालालोड-नीत्वादिदर्शनप्रभृत्तस्य चिराऽनीतभावपरंपरादर्शनप्रभृतिप्र-सङ्गेः सकलातीतभावविषयस्थैरेव प्रयुक्ता भवेत् । तथा-स्वभावोपाध्यायिणी स्मृतिरपि स्फुटमर्थं वर्त्तमानसमयमु-क्तासिध्यतीति सर्वाऽक्षमतिः स्मृतिर्भवेत् । न च वर्-त्तमानमर्थमध्यक्षमेवोक्तास्यतीति किं तत्र स्मृत्या ? यत्र हि दर्शनाऽनवतारस्तत्र स्मृतिपरिकल्पना फलवती स्पष्टदर्शना-वतरे तु वर्त्तमानसमयभाविनि रूपानी स्मृतिप्रवृत्तिरसं-भविनी विकला चेति न तत्परिकल्पना । नन्वेवमतीति

विशेषणादौ स्मृतिरेव प्रवर्त्तय्यत इति किं तत्र विशदसे-विद्वत्तारण ? सा हि संविहितमभासमवतरति, न च तदा विशेषणादयः संविहितास्तानवलम्बमाना निरालम्बनैव भवेत् ततो विशुद्धरूपमात्रमतिभासादध्यक्षसंविपरित्यग्ये-षणमर्थमवगमयति । विशेषणयोजना तु स्मरणाजुपायप्रधाना अत्रास्ताऽर्थाऽपि निर्भासनीयसी । न च स्पष्टप्रतिभासादभासा-नार्थप्राप्तिरिति वक्ष्यम्, तामन्तरेणापि स्फुटमर्थमतिभा-सात् न च स्मृतिमन्तराणांऽपि यदि विशदतुराणां प्रति-भासीति न तस्य प्राद्विका स्मृतिः तद्व्यवसायपारसदभावे सु-खमन्तरेणापि विषयावगतिरस्तीति सुखमपि विषयप्राप्ति न स्यात् यतो निरस्तबहिरर्थसंनिधयो भावनाविर्भूततनवः सुखादयो नार्थावदयोः स्वप्रवृत्तपरिचितस्वरूपत्वात्साध-नान्वयव्यतिरेकाऽविधाविन्यां विषयविविध एव बहिर्यो-वभासिकाः पृथगवसीयन्ते सुखादिभ्यस्ता एव तद्वभासि-कास्तद्व्यतिरेकाऽपि नार्थासाक्षात्करणस्य भाव इति ।

ननु यदि न पुरःस्थितात्प्राद्वी विकल्पः कथं ततस्तत्र प्रवृत्तिर्भवेत् ? यदेव विशेषणार्थकं प्राक् तत्प्राप्त्युतं तत्रैव ततः प्रवृत्तिर्भवेत्, न हि स्वात्मानमनाकृष्टेऽप्ये प्रवृत्तिविधा-यि विज्ञानमुपलब्धम् अन्यथा शुक्रमर्थमवतरन्ती संविधा-लायं प्रवर्त्तिका भवेत् । न च निर्विकल्पकमेव संवेदने वर्त-मानेऽप्ये प्रवृत्तिविधायि, विकल्पमन्तरेणापि सर्वेव प्रवृत्ति-प्रसङ्गः । न च सुखसाधनमिन्द्रियमन्तरेण पुरः प्रकाशनमा-त्रेण कश्चिन्मवसेत इति विकल्प एव पुरोव्यवस्थितार्थप्राद्वी प्रवर्त्तकत्वात् अज्ञानुसारितया च स एवाऽप्यक्षमिति युक्तम्, पूर्वदृष्टनामादिविशेषणप्राद्वी निश्चय इति, पदद्वयसंगतम् ; धूमप्राज्ञाऽध्यक्षमतिरिक्ता स्पष्टभासासम्भुतमानाकारस्यैव विशददर्शनभूतानांऽर्थाकाराद् व्यतिरिक्तविकल्पमत्युल्लिख्यमा-न स्पष्टाकारस्य तदाऽनुभवमात्रेण । ततो बहिर्येप्राद्विर्यो विकल्पमतिर्योऽभ्युपगन्तव्या न पुनस्तदा विकल्पमतिः पूर्व-दृष्टविशेषणमात्राध्यवसायिनी अपरा पुरोवर्त्तितविशदायो-वभासाध्यक्षसंविदपरैव भेदप्रतिभासाभावादिति, असदे-तत् ; यतो यदि नाम पुरोवर्त्तितमेव विकल्पमतिरुद्घो-षयितुं प्रभवति तथाऽपि न तत्र प्रवृत्तिः, प्रवृत्तिविरचना चतुरार्थक्रियासमर्थरूपानवभासनासद्वभासने ह्यर्थक्रिया-र्थिनां प्रवृत्तिर्युक्ता । नचाऽर्थक्रियासम्बन्धं वर्त्तमानसमयस-म्बन्धिन्यर्थे ताः प्रदर्शयितुं समर्थोत्तार्थानी तस्या असंवि-धानात् असंविधौ न च तत्र सामर्थ्योऽवगतिः पदार्थस्वरू-पमात्राऽवसायात् । न च तत्स्वरूपमात्रावसायादेव सामर्थ्यो-ऽवगतिः अतिप्रसङ्गात् । ततः पुरोवर्त्तिनं प्रवर्त्तमानोऽपि न विकल्पः प्रवर्त्तकः । न च यतः पूर्वमर्थक्रियाप्रभवन्ती दृष्टा संमत्यपि तदर्थक्रियाऽपिनया तद्व्यवसायात् प्रवृत्तिर्भवि-ष्यति, यतो येन प्रागर्थक्रियानिर्वर्त्तिता तदेवैव पुरः प्रति-भानीति तन्निर्भासाऽभावे कुतः सिध्यति ? न च कल्पनैव तद्व्यवसायार्थिनि तन्निर्भासः । यतो न कल्पनाध्यव्य-सितं तस्य परमार्थसद्व्यवहारमवतरति प्रत्यक्षप्रतिभा-तस्यैव तद्व्यवहारावतारात् । तदभावे तदभावात् । नचाऽध्यक्षमुल्लेखस्यावसायः प्रथमाऽक्षसंवितातवलायामेव नीत्वा-दिरूपतावत् तन्निर्भासोऽव्यवसायः । अतो न कल्पनाध्यव्य-सितस्त्वमाद्यदर्शनाधिगतत्वात् ।

अथ—साक्षाद्विकल्पना यदापि आद्यदर्शनाऽवभासि

न. तत्त्वं तथापि न तन्नास्ति, न हि तीक्ष्णशुक्रनिकरो-
पहतदृष्टां गर्भपुत्राद्यनुप्रेषणान्तररूपप्रतिभासमाना अपि
भटावयो भावाः स्वर्क्षाभूतनराणां न प्रतिभासित, न च
प्रागप्रतिभासनाक सन्ति यथा च सहकारिदृश्यात् पूर्वमप्र-
तिभाता अपि पश्चात्प्रतिभासित । तथाऽन्त्याधदृश्येन शुद्धा-
र्थावभासि यद्यपि तत्त्वं नानुभवति स्मरणसहायकप्रभवा-
त् प्रत्यभिज्ञा तदनुभविष्यतीति । न-तत्त्वस्याऽसत्त्वम् ना-
प्युक्तान्वय्यतिरेकानुविधापिनी प्रत्यभिज्ञा न प्रत्यक्षमिति ।

अनौपत्ये-यद्यहमप्रया संविदाद्या न तत्त्वमवभासयति प-
श्चादपि तद्विषयत्वात्त्याऽवभासयेत् । यथा ह्यहमविषयत्वा-
नैकत्वे प्रतिपक्षि विदधाति तथा स्मरणसहकृतमपि न तत्र
तां विधास्यति अविषयत्वाऽविशेषात् । न हि परिमलस्मरण-
सहायमपि स्रोतवेन गन्धे प्रतिपक्षिदुपलब्धमिति न तत्त्व-
ब्रह्मसम्बन्धत्वात् । किं च-किंजुषाणां स्मृतिनिद्रियस्य स-
हकारित्वं प्रतिपद्यते ? पूर्वापरस्य दौकर्ममिति चेत् ; ननु वि-
जेट्-उपत्ये स्मृतिरुदयनी दृष्टेति कथं तत्संज्ञिधापिते पौर्वा-
पर्ये प्रवर्त्तमाना अप्युक्तार्थाः सत्यार्था भवेत् ? अथ यनुपरते
वस्तु तद्व्याप्तिर्वा बुद्धिर्न सत्याऽव्याप्तिर्वापि बुद्धिम्, अनुपरते
त्वधेममगच्छन्ती कथं सा न सत्यार्था ? अयुक्तमन्तः ; यत-
स्मर्यमागच्छायेत्यानुपरतिः कुतोऽवगता ? न स्मरणाद् व्यु-
पत्येऽपि स्मृतिपरत्वे प्रवृत्तिरनुकृत्यात् । नच स्मरणोपनी
तपोवोपरत्ये दर्शने प्रतिभासनाकदप्रवृत्तिः इत्येतराश्रय-
वोचमसङ्गः । तथाहि-स्मर्यमागच्छायेत्यान्तरमयिजेस्त-
नुपनीते तत्र दर्शनप्रवृत्तिः सिद्धयति । तस्मिन्तौ च स्मरणो-
पनीतस्याऽन्तस्तमयसिद्धिरिति कथं नेतरतराश्रयत्वम् ? अथ
स्मृतिः संप्रति प्रतिभासविषयाद्यार्थिद्विधं विषयमध्यवस्थन्ती
निरालम्बना स्यात् । प्रतिभासविषये नमेवावगोच्रलक्ष्मी तु
कथमसद्वर्धविषया ? न दर्शनपूर्वतमेवार्थमुल्लिखतीत्यत्र प्रमा-
णाभावाच्च स्मरणोपनीतिकाऽवभासिसम्बन्धकमितिः सत्या-
र्थप्राप्तिर्वाप्तिर्वा सिद्धा । न च पूर्वदर्शनमेव पूर्वकपसंगतमर्थमनु-
भवदेकत्वं प्रमाणं यतो यदि पूर्वकपतामर्थस्याद्यदर्शनम-
वावभासयति तथा सति पूर्वोपरैकत्वं तदवावगमविष्य-
तीति तत्र स्मृतिः प्रवर्त्तमाना व्यर्थी । न च तदपि पूर्वक-
पतां तस्याऽवभासयितुं क्लृप्तं तद्वत् सञ्ज्ञहितमात्रविषयत्वात् ।
पूर्वकपता हि पूर्वदेश-काल-तद्वत्सम्बन्धिता पूर्वदेशादीनां च
तद्दर्शने अप्रतिभासनात् न तत्संस्पर्शिकरूपप्रतिभासस्तत्र संभ-
वी न हि तद्वत्प्रतिभासे तत्संविधियदार्थरूपप्रतिभासः अन्यथा
नीलताऽप्रतिभासेऽपि पीते नीलसम्बन्धिताऽवगतमिर्भवेत् ।
तस्मैकव्याप्तिरप्युक्तमितिः यच्च 'दृष्टना प्रत्यक्षमाह्ला' इति प-
रैरुच्यते तत्र दृष्टता यदि तद्दृष्टि प्रतिभासता तदा वर्त्तमान-
तैव । अथ पूर्वदृष्टि प्रतिभासता तदा पूर्वदृष्टोऽप्रतिभासने
कथं तत्प्रतिभासताऽवभासः संप्रति संबन्धेन ? तत्र हि स्व-
दृष्टता सा स्रष्टिहितं रूपमाभतीति सैव तत्र युक्तं, पूर्वदर्शने तु
प्रत्यक्षाप्रतिपक्षमिति तद्दृष्टताऽपि व्युपरतैवति कथं सा वच-
मानदृष्टि प्रतिभासत ? तद्व्युपगमं वा तद्दृष्टो निराल-
म्बनमसङ्गः । न च पूर्वदृष्टममानता तत्र व्युपरता, दृष्टता तु
तद्वोचोपपन्नं कथमसती यन तां प्रतीयती प्रत्यक्षमतिर्निरा-
लम्बना भवेत् । यतो यदि दृष्टता तत्र स्रष्टिहितं भवेत् तदा
प्रथममागतो नीलाऽद्विकृतामिव तामप्यधिगच्छेत् न चा-

ऽधिगच्छतीति ज्ञानस्वभावोऽसाधारणतयाऽस्ती मायैक्यरूप-
मिति कुतोऽप्युक्तताऽवसंवादा, तथाहि-पूर्वदर्शनमनुस्मरणेव
पूर्वदृष्टतां व्यवहारी तत्राध्यागपयति विसरणे तदनध्यव-
सायात् यच्च स्मृतिरप्यवस्थति स्वकूपे न तद्दर्शनपथापप्रयु-
क्तम् आकारभेदात् । न च तद्दर्शन-स्मरणे एकं विषयं विज्ञानः
'पूर्वदृष्टे पश्चादपि' इत्यप्यवसायात् । यतः-किं स्वर्गमात्रं दृश्य-
मानतया रूपं प्रतीयते, आहोस्मिद् दृश्यमानं स्वर्गमात्रतयैव
विकल्पेद्वयम् ? । तत्र यथायाः पक्षस्था सति स्वर्गमात्रं
परिष्फुटतया रूपमाभतीति कथं तस्य परोक्षता ? अथ
द्वितीयस्तत्रापि दृश्यमानं स्वर्गमात्रं रूपेणाऽवभातीति सर्वं
परोक्षं भवेदिति न काचित्पक्षमतिः सत्याऽर्था स्यात् ।
अनोऽसर्ववर्त्तमानमेव रूपं प्रत्यति, स्मृतिरपि तद्वत्स्पर्शं
परोक्षं रूपमिति न तयार्थक्यं प्रतिभासमर्थस्य सर्वं भेदक-
त्वात् । तस्य च विशदऽविशदरूपतयाऽवभासमानयेदृश्य-
स्वर्गमात्रयोः सङ्गत्वात् कथं न भेदः ? किञ्च-यदि शुद्धमेव
दर्शने स्मृतिनिरपेक्षं पूर्वकपताप्राप्तिः नन्वेव भाविकपताप्रा-
प्तिः प्रथमदर्शने किं नोपयते ? नहि भाविभूतयोः सञ्ज्ञिहितत्वे
विशेषः ; यैकेत्राधक्यवृत्तिरपरत्र नेति भवेत् ? नच 'पूर्वदृष्टं
पश्चादपि' इति व्यवसायात् पूर्वकूपे एव दर्शनव्यापारः । पूर्व-
मेवेदं मया दृष्टम्' इत्यप्यवसायात् भाविकरूपेऽपि दर्शनव्या-
पारमसङ्गः । अनोऽप्राकृतम् "इदानीतनमस्तत्त्वं न हि पूर्ववि-
धा गतम्" इति । न च पूर्वदृष्टा तदाभाविककालायाः अन्व-
विधानादप्रदृश्ये संप्रति दर्शनकाले पूर्वकपतायाः अन्यस्या-
धेस्ततो महत्प्रसङ्गः । यदि पुनर्भाविकपतामप्यध्यस्तमनुभ-
वति, 'पूर्वमेवेदं मया दृष्टम्' इति व्यवहृतिदर्शनात् तर्हि प्र-
थमसंबन्धमेव मरणव्यविकृपपरंपराभित्तिच्छृतीति तदैव
सूतो भवेत् । न च सूतिसङ्गावं सूतो भवत्युत्तिसमये तु
नासाविति कुतोऽप्ये बोधः । यतो यदि तदाऽस्ती नाऽस्ति स-
कथमसती सा दर्शने प्रतिभाति ? तद्वत्प्रतिभासेन तु कथं भा-
विकरूपपरिगता भावोऽवभातो भवेत् ? यद्वत् तत्र वर्त्तमानं
रूपमाभाति तदव्याप्यकमस्तु न भावि । यदि तु तदपि तदा-
ऽप्येव तदाद्याऽप्येव एव सृज्युपाधेः सकलाविषयस्य प्रति-
भातस्याऽस्तमयात् तद्विषयासत्तुत्तरकालाभाविनी सर्वो मति-
निर्विषया भवेत् । किं च-भावभूतयोरध्यक्षविषयत्वं भिन्न-
मपि तद्व्यवहारिषये भवेदिति सर्वज्ञासदृशी भवेदिति
" भाविष्येभ्योऽर्थो न ज्ञानकालोऽस्तीति न प्रतिभाति " इति
निराकृतं द्रष्टव्यम् भावि-भूतकालं तावद् भाविष्यतो धर्मोऽ-
वेदर्शनकालोऽस्तीति प्रतिभासनात् । न चाभिज्ञयोर्भावि-
भूतकपयोः प्रतिभासेऽपि भाविष्यमर्माभिज्ञिज्ञावाच्यं प्रतिभा-
सः भेदेनाध्यक्षमतिभासनाऽवरोधता । दृश्यत्वं एव हि भि-
न्नरूपा घट-पटाऽऽद्योऽप्येवमपि प्रतिभासमादृशानास्तच्च भा-
विभूतकपताऽप्युक्तान्वयेति स्मृतिरप्यवयः । पूर्वकपतादर्श-
नावभासितोऽर्थस्य भाविकरूपता चानुमानावसेया । तेन-

" नच स्मरणः पश्चा-दिन्द्रियस्य प्रवर्त्तनम् ॥ "

" वार्यते कनविन्नमपि, तद्विज्ञानं प्रवृत्त्यति । "

(स्तो० वा० प्रत्यक्ष० स्तो० २३४।२३६ ।)

इति निरस्तं, यतो यदि स्मरणार्थं वर्त्तमानरूपे इन्द्रियस्य
प्रवर्त्तनमिति तदा सति वर्त्तमानमात्रपरिच्छेदाच्च
स्मरणोपदोऽस्तिरूपप्रदः । अथ पूर्वकूपे तत्राऽपि यथा प्राक्

स्य तु तद्वैद्याद्या तदर्थं प्रवृत्तिः संगता प्रवृत्तौ वा तद-
बिन्निप्रसङ्गः स्पर्शादीनां कैकसामग्र्यधीनतयापलभ्यमानं
रूपं हेतुः क्षेत्र्ये चापलभ्यमानं कालान्तरस्थितौ लिङ्गमिति
कथं न निश्चयेऽनुमानम् ? न च सम्बन्धस्य रक्षणधर्मत्व-
विशेषादनुपायमानमनुमानमुच्यते । अथ तु वैकल्प्या-
लोचनमन्तरेणापि नीलात्मप्रधानम् 'नीलमेतत्' इति निश्चये
भ्रमिषुवृत्तीति नानुमानताऽस्य यतो न सर्वदाऽनुमितिलै-
क्यपयलोचनमपेक्ष्य प्रवर्तते अत्यन्ताभ्यासात् कदाचित्-
संबन्धस्मरणानेपेक्षालिङ्गस्वरूपदर्शनमात्रादुपदर्शनात् धू-
मोपलम्भाद्भ्यासदर्शयामिगतिप्रतिपत्तिः । अथाऽत्राविना-
भाषपर्यालोचनं प्रामासीद्नवगतसम्बन्धस्य धूमदर्शनाद्वा-
प्रतीतेस्तर्हि मन्दाभ्यास प्रकृतेऽपि पर्यालोचनमस्त्येष- 'यव-
जातीयं पूर्वमप्यधिक्योपलब्धा इदमप्येवं जातीयं प्रतिभा-
समानं कथम्' इति । अभ्यासदर्शनां तु रूपदर्शनादेव, पर्या-
लोचनमन्तरेणापि भ्रमिगति फलोपपत्त्या प्रतीयते इति व्यव-
स्थितमेतत् इत्यमानं रूपं धर्मि तत्फलमयोभ्यता साध्या
तद्वृत्तसामान्यं लिङ्गमिति न प्रतिष्ठाप्यैकदेशत्वमपि हेतोः अ-
तो निश्चयः स्वरूपाभासादुपमासादव्यन्यासमर्थक्रियायां-
व्यत्यं निश्चितमनुमानमेव । व्यवहारोऽप्यत एव न प्रत्यक्षात् ।
आह च—

“तद् इहावेव दृष्टेयं, संविन्तामर्थमाविनः ।

स्मरणादभिलाषेण, व्यवहारः प्रवर्तते ॥२॥”

इति स्मरणादनुमानरूपाव्यवहारः प्रवर्तत इति अयमर्थः न
सम्बन्धगतत्वसोऽभ्यस्तं परिमलादावविकल्पाक्षतमः प्रवृत्ति-
दर्शनात्कथं न निर्विकल्पकं प्रवर्तकम् ? किञ्च-यत्तुमितिरेव
बाह्यं सर्वदा प्रवृत्तिमारब्धयति तर्हि तत्र नाध्यक्षं प्रमाणमिति
स्वसंबन्धमात्रमवैकल्पकमप्यक्षं भवत्युपमा च—“कार्त्तव्यलक्षण-
विषयमिन्द्रियज्ञानम् आर्यसत्यवृत्तप्रत्यगोचरं योगिज्ञानम्”
इत्यादि वृत्तविधाध्यक्षापवर्धनमसंगतमनुपप्येत । अथ नि-
र्विकल्पकमध्यक्षं नार्थस्थार्थक्रियायोग्यतममिगच्छति तद-
भावे न प्रवृत्तिरित्यप्रवर्तकारबाह्यं बाह्यं प्रमाणम्, तद्विद्यमान-
मपि नार्थक्रियासंगतिमवभासयति तस्याऽवस्तुविषयत्वात्
तथा च तदपि कथं प्रवर्तकम् ? अथ तदध्यवसायितया
तस्यापेक्षैरर्थप्राप्तिबाधावेऽपि प्रवर्तकता, अस्मदन्तः । तद-
ध्यवसायितव्यवस्थायनुपपत्तेः । तथाहि—तदध्यवसायित्वं,
तस्य किं प्राहकारः, उत प्राह्यकार इति यश्च्यम् ? यदि
प्राह्यकारस्तदा तस्य प्राहकं स्वरूपं न बाह्यमप्यं सन्निधा-
पयतीति न तदध्यवसायोऽनुमानसाध्यः । अथ प्राह्यकारः
सोऽपि नार्थव्यवस्थापयितुमुपपत्तेः । तथाहि—तदध्यवसायित्वं,
वसितिरनुमानफलम् ? तदवमनुमितेः स्वसंवेदनमात्रपर्यव-
सितत्वाच्चापेप्रदर्शनद्वारेण प्रवर्तकता युक्ता । नन्वनुमानं
सति प्रवृत्तिर्दृष्टा तदभावे सान् दृष्टेति तत्कार्याऽसौ नि-
श्चितं तद्विध्यासदर्शनां विकल्पाधिकल दर्शनं सति प्र-
वृत्तिर्दृष्टा प्रतिपदोच्चारं तत्र विकल्पना संवेदनंऽपि पुरः
परिरुद्धमितिमात्रमात्रादेव प्रवृत्त्युपपत्तेस्तत्कार्याऽसौ किं न
व्यवसाय्यते ? अथानुमानादनभ्यासदर्शनां प्रवृत्तिरुप-
लब्धेति तदन्तरं स कथं भवत्यु ? न ; मन्दाभ्यासं अनु-
मानादेव प्रवृत्तिः अभ्यासदर्शनां तु पर्यालोचनमनुमान
व्यतिरेकेणापि वस्तुदर्शनमात्रादेव समस्तु, तथा दर्शनात्,

अन्यथाऽनभ्यासदर्शयामनुमानात् प्रवृत्तिर्दर्शनसर्वदाऽनु-
मानस्यैव व्यवहृतिजनकत्वं प्रत्यक्षेण लिङ्गप्रज्ञाऽभाषवस्त-
विश्वयुक्त्वरूपमनुमानमभ्युपगन्तव्यं तथाऽप्यनुमानान्तरा-
ङ्गिनिश्चय इति तद्विश्वायुक्त्वरूपमनुमानमित्यनवस्थाप्र-
सङ्गतो न कदाचित् व्यवहृतिर्भवत्यु । ततोऽविकल्पकं द-
र्शनमभ्यासदर्शनां व्यवहाररुद्धमनुपगन्तव्यम्, अन्यथा धू-
मोक्त्वरूपकारणानुमानाऽनवतारत् । न च पीतोपर्येऽप्रवृत्ति-
मत् सन्निहितमात्राभाषव्यत्यं कथं तादृग् लिङ्गप्रज्ञेणक्ष-
यतोऽनभ्यासाद्वास्थायामनुमानाद्याप्यव्यवहारः पश्चादप्य-
क्षाद्भ्यासदर्शयामिति प्रथम् ? यतः संवृत्त्या लिङ्गमतिव्यव-
प्राहि प्रत्यक्षमभिमत्, साकस्य ह्यवमभिमानः तद्वै—“साध्य-
प्रतिवक्ष्यं लिङ्गमेव पश्यामि” इति तद्विमानात्वात् लिङ्गमतिव-
व्यवप्राह्यत्वं व्यवहाररुद्धमनुपपत्तेः । परमापर्यालोचनया तु
न प्रत्यक्षानुमानमेदः नार्थ व्यवहारः संवेदनमात्रत्वासर्व-
प्रपञ्चस्य । स्वसंवेदनं च सकलविकल्पविकल्पाति कथं
स्वार्थनिर्णयस्वभावं ज्ञानं प्रमाणं सिद्धिमासाद्येत ? ।

(निर्विकल्पकमवाध्यक्षमिति मत् प्रतिविधाय निर्विकल्प-
स्याध्यवसायनुपपाद्य च सिद्धान्तिना स्वार्थनिर्णयस्वभावज्ञा-
नस्य प्रमाणसामान्यलक्षणव्यवस्थानम्)—

अत्र प्रतिविधायिते—‘स्वार्थनिर्णयस्वभावं प्रत्यक्षं न भवति’
इत्येतत् किं तदप्राहकप्रमाणभावादभिधीयते, आहोस्मिन्-
प्राहकप्रमाणसिद्धायात् ? तत्र न तावदाद्यः पक्षोऽभ्युपगमाहः
स्थिरस्थूलसाधारणस्य स्मरणादर्थस्य बहिरन्त्यक्षं सद्ग-
व्यचेतनत्वाद्यनकधर्माकान्तस्य ज्ञानस्यैकदा निर्णयेसांश-
स्वार्थनिर्णययामनोऽप्यलक्ष्य स्वसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धान्त्यात्, तद्
प्राहकप्रमाणभावाऽसिद्धः । (तथाहि—अन्त्यैद्विधं स्वलक्षणं
पर्यङ्गाकः स्थूलमेकं सूक्ष्माऽवयवामकं ज्ञानं षष्ठाऽऽदिकं
च सद्गुत् प्रतिपत्त्याऽप्यवस्थति, न चयं प्रतिपरिचरन्त्यक्षा,
विशदस्वभावतयाऽनुभूतः । न च विकल्पाऽविकल्पयोर्मनसा-
युगपद्वैतः, कमभाविनालिङ्गुत्पत्तेः एकत्वमध्यवस्थति जनः
तत्रत्याविकल्पाऽप्यलगतं वैशेषं विकल्पे सांश (सांश) स्वा-
धोध्यवसायिन्यप्यारोपयतीति वैशद्यावगतिः, एकस्यैव तथा-
भूतस्वार्थनिर्णयेऽऽत्मनो विशदज्ञानस्यानुभूतरननुपयमा-
नस्याप्यपरिनिर्विकल्पकस्य परिकल्पनं नृपक्षैतन्म्यस्यापरस्य
परिकल्पनाप्रसङ्ग इति सांख्यमतमनुविषयं स्यात् । किं
च—साविकल्पाऽविकल्पयोः कः पुनरैक्यमध्यवस्थति ? , न
तावदनुभवा विकल्पेन आत्मन पश्यमध्यवस्थति, व्यवसाय-
विकल्पन्यानुपगमाम्, तस्याप्यथा भ्रान्तताप्रसङ्गात् ।
नार्थविकल्पा विकल्पेन स्वस्यैक्यमध्यवस्थति तेनाविक-
ल्पस्याविषयीकरणात्, अन्यथा स्थूलक्षणगोचरतामांसः अ-
विषयीकृतस्य चाऽप्यत्राऽप्यारोपऽभावेत्, न ह्यमतिपञ्चरज
तः शुक्रिकायां रजतमध्यारपयितुं रजतमन्तर्दति समर्थः । न
च यथभारतादविकल्पसद्विषयीकरणेऽप्यध्यवसिततद्वाह
उपजायत तथाऽप्राप्यधर्मास्ता विकल्पस्वभावा विकल्पः
सनुपजायत इति स तयोरैक्यमध्यवस्थति, उक्तासरत्वात् । त-
थाहि—न तावदनुभवं परिकल्पमानानमवगच्छति तेनाऽस्याऽ-
धस्याऽविषयीकरणात् ‘यत्तद्वृत्ततया तस्यासिद्धेः । न हि म-
रीचिका जलरूपतयाऽध्यवसाता तद्वृत्ततयाऽसिद्धार्थक्रिया-
पयांगिन्युपलब्धा एवमुभयोऽपि विकल्परूपतयाऽप्यवसि-

तत्तथाऽसिद्धौ नार्थक्रियापयोगिः नाऽतः किञ्चित्प्रप्यति । नाऽपि विकल्पस्तस्याऽप्रस्तुतिश्च वाऽभ्युपगमात् । यदि पुनर्विकल्पस्तद्व्युत्पत्त्यात्मनः प्रत्यक्षेण तर्हि परमाधेयविषयता तस्येति । “ विकल्पोऽवस्तुनिर्माणा-द्विसेवादापुण्यः ” इति असंगतं स्यात् । अत एव न विकल्पोऽन्यत्रमात्रं तदप्रत्यक्षेण तस्याऽपि नुस्यदोषत्वात् । किं च-तयोरेकं व्यवस्थतीत्यत्र यदि विकल्पे निर्विकल्पकतया मन्वते व्यवहारी तदा निर्विकल्पकमेव सर्वं ज्ञानमिति विकल्पव्यवहारोच्छेदादनुमानप्रमाणाऽभावाः । अथाऽविकल्पं विकल्पतया तदा सविकल्पकमेव सर्वं प्रमाणमिति अविकल्पप्रत्यक्षवादे विधीयेत । यथाहि—प्रकाराभिप्रायेण मणिप्रभायां मणिज्ञानं, ‘ य एव मणिर्मया दृष्टः स एव प्राप्तः ’ इत्यभिमानिनः प्रत्यक्षं प्रमाणम् अन्यथाऽप्यसंशयां भाविनी दृष्ट-प्राप्तयोरेकत्वाप्यवसायप्रत्यक्षज्ञानं प्रमाणमिति न भवेत् । अन्यस्य तन्निवन्धनस्य तत्राऽप्यभावात्-तथा सर्वं निर्विकल्पं विकल्पत्वेन निश्चित्य सविकल्पकमेव सर्वं ज्ञानमिति यो व्यवहरति तस्य किमिति तद्वच न प्रमाणम् ? यथाहि-दृष्टं प्राप्ताया-प्राप्त्याप्यं तथा अविकल्पो विकल्पोऽऽरोपाद्विकल्पो भवेत्, न्यथस्य समानत्वात् । अथ यथा-प्राप्त्यभिप्राय-मणिप्रतिभासयोरेकत्वाप्यवसायऽपि न मणिप्राप्ते तत्प्रतिभास-स्याभावा-अन्यथा एवः प्रतिभाते न प्राप्तः स्यात्—तथा सविकल्पोऽविकल्पोरेकत्वाप्यवसायेऽपि निर्विकल्पकस्य नाऽभावः नन्वेवं संश्लेषलक्षणप्रतिभासव्यतिरिक्तस्य निर्गुणशक्तिपरमाणुऽप्रतिभासलक्षणाविकल्पकानुभवस्य सङ्काशप्रसङ्गः । अथ विकल्पोऽविकल्पस्य सङ्काशस्य न सङ्काश-न तारानिकरस्येव तिरस्कारात् तथा निश्चयस्तीर्हि विकल्पस्याप्यविकल्पेन तिरस्काराप्रतिभासनिर्णयो न स्यात् ।

अथ विकल्पस्य बलीयस्त्वादविकल्पस्य च दुर्बलत्वात् तेन तस्य तिरस्कारः ननु कुतो विकल्पस्य बलीयस्त्वम् ? प्रचुरविषयत्वात् इति चेत्, न; अविकल्पविषय एव प्रबुध्यभ्युपगमाद् अन्यथाऽस्य गृहीतप्रादित्वाऽसंभवात् । निर्णय्यात्मकत्वात्तस्य तत्तात्मकत्वमिति चेत्, ननु तस्य किं स्वरूपं निर्णय्यात्मकत्वं उतायेकरूपं, न तावत्स्वरूपं “ सर्वचित्तचैतानामात्मसंबन्धेन प्रत्यक्षम् ” (न्यायिणि १-१० इत्यस्य विरोधान् । एवमपि तत्र तस्य निर्णय्यात्मकत्वं चक्षुरादिज्ञानं स्वपरयोस्तदात्मकं किं न भवेत् ? तथा च स्वाध्यायकाराध्यवसायाधिमग्नश्चक्षुरादिवेत्तां सिद्ध इति केन कस्य तिरस्कारः ? तत्र विकल्पः स्वरूपे निर्णय्यात्मकोऽभ्युपगतव्यः । अथार्थे तस्य निर्णय्यात्मकत्वम् ; नन्वेवमेकस्य विकल्पस्य निर्णयाऽनिर्णयस्वभावो रूपप्रयमायातम् । तत्र परस्परं तद्वत्तत्र यथेकान्ततो भिन्नमभ्युपगम्यते समवायाद्विस्तभ्युपगमात्सम्बन्धाऽसिद्धेः “ बलवत् विकल्पो निर्णय्यात्मकत्वात् ” इत्यस्यासिद्धिः । न च रूपादीनामिव परस्परमेकसामर्थ्यधीनतालक्षणस्तयोः संबन्धः तद्वत्ता चाऽभिधुमयोरेव तदुत्पत्तिलक्षण इति बलवत् स्यादभ्युपगमविरोधान् । किं च-यदा विकल्पस्य कारणत्वं निर्णयाऽनिर्णययोश्च कार्यत्वं तदा विकल्पस्य पूर्वकालत्वं, तयोश्चास्तरकालत्वं, प्रकाशरात्रिप्रमाणौ विषयेयोऽपि मरणलङ्घन्यारिष्टवेत्सत्कार्यतया प्राक् भाविनस्तेनाभ्युपगमात् । तथा च भिन्न-

कालस्य विकल्पस्य न निर्णयाऽनिर्णयाऽऽत्मकत्वमिति ज्ञानरूपताया अप्यभावः तद्विकल्पस्य गत्यन्तराभावात् तयोश्च विकल्पस्यभावविकल्पतया निःस्वभावता । ज्ञानाद् भिन्नयो-नुपलम्भत्वेन गत्यन्तराभावात् । स्वयं तयोदपलम्भे विकल्पोऽस्ति ज्ञाने स्यात्मा । एवं च यदनिर्णय्यात्मकं तत्तद्वच, यच्च निर्णयस्वरूपं तदपि तद्वच । तथा च निर्विकल्पकस्य पृथगुपलम्भनिर्णयः स्यादिति पूर्वोक्तमेव दृष्टं पुनरापतति, निर्णयात्मकोऽपि चक्षुरादिज्ञानमपि तथैव स्यादिति पूर्वोक्त एव दोषः । तत्रापि रूपप्रत्यक्षकल्पनायां प्रकृतो दोषः, अनवस्था च । तत्र परस्परं तद्वत्तत्र भेदिकान्तो युक्तः । अभेदिकान्तोऽपि तद्वत्प्रयमेव तद्वत्ता वा भवेत् । तथा च न प्रकृतसिद्धिः । अथ निर्णयाऽनिर्णयस्वभावयोरेकत्वोऽपि तद्वत्तत्र कथं-विवादास्पदं तर्हि यत् स्वात्मनि निर्णय्यात्मकं बहिर्यथैव निर्णयस्वभाववरूपं तत्साधारणमात्मानं प्रतिपद्यते चेद्विकल्पः स्वरूपेऽपि सविकल्पकः प्रसङ्गः, अन्यथा निर्णयस्वभावतादात्म्याऽयोगात् । न च स्वकथमनिर्णयस्व विकल्पोऽपि निर्णयः इतरथा गृहीतस्वरूपमपि ज्ञानमेवमात्रं भवेदिति न नैयायिकमतप्रतिषेधः । न च नैयायिकाभ्युपगमेन परगृहीतस्य स्वगृहीततादायः, अवयवोऽपि परनिश्चितस्य स्वनिश्चितत्वप्रसङ्गः । यथा ज पःज्ञातमनुभूतत्वाज्ञानमनोविषयस्तथा विकल्पस्य स्वकथमनिश्चितत्वाज्ञानाऽऽत्मनो विषय इति समानं प्रमाणम् । न च तस्याऽपि विकल्पात्तरणनिर्दयः तस्याऽपि विकल्पान्तरेण निश्चयाऽऽपेक्षरनवस्था-प्रसङ्गः । न च विकल्पस्वरूपमनुभूतमपि क्षणिकत्वादिबद्धनिश्चितमेतिज्ञापकं युक्तम् । अनिश्चितस्यानुभवेऽपि क्षणिकत्ववत् स्वयमवयवस्थितत्वात् । अन्वयविकल्पस्य वा शश-शृङ्गादिवान्यव्यवस्थापकत्वाऽयोगात् । यथा च विकल्पस्य स्वाऽर्थातिर्णय्यात्मकत्वं तथा चक्षुरादिगृहीतानामपि तद्वयुक्तम् अन्यथा तासां तद्व्याहकत्वाऽयोगात् । अथ विकल्पस्य बहिर्यथैव प्रवृत्तिरेव नास्तीति कथं तन्निरणय्यात्मकः ? न हि नीलज्ञाने पीताऽप्रवृत्तिर्क तन्निरणय्यात्मकं वक्तुं शक्यम्, प्रतिपन्नभिप्रायवशात् । बौद्धे बौद्धाधेयव्यवसायाऽऽत्मकत्वं विकल्पस्य परमाधेयं निर्धिष्यत्येवऽपि व्यावर्त्यते, तद्वयुक्तम् ; यतः किमिदं विकल्पस्य परमाधेयं निर्धिष्यत्येव ? यथास्तिविषयत्वं तद्व्यामविषयं निर्विकल्पकमपि ज्ञानं निर्धिष्यमित्यर्थे-निर्णयाऽऽत्मकत्वाद्भलवान् विकल्प इति निर्विकल्पकानुभवस्य निर्णयस्तिरस्कारक इत्यसङ्गतं स्यात् सविकल्पकस्यैव कस्य निर्णयादावविषयस्य निर्विकल्पकस्यार्थे विकल्पव्यवस्था-विकल्पकस्यैव वा भावात् न चैवं कस्यचित्प्रतिपत्तिपुरिप्रमायः । अथ साधारणस्यास्पृष्टस्य स्व-परयोर्विद्यमानस्याकारस्य शब्दसंसर्गयोग्यस्य विषयीकरणं निर्धिष्यत्येव ; तस्य तत्र सम्बन्धाऽभावनो विषयीकरणाऽसंभावत्, तथापि तद्विषयीकरणं सर्वमपि ज्ञानं तथैव स्वविषयं विषयीकुर्यादिति, तदुत्पत्त्यादिसम्बन्धकल्पनमनर्थकमासज्येत । न च तादात्म्यलक्षणस्तत्र तस्य सम्बन्धस्तदाकारं अविकल्पकस्येतस्याऽऽभावनो विषयीकरणं वा तदाकारत्वस्य प्रसङ्गः । तदुत्पत्तिसम्बन्धवशात् तेन तद्वद्ग्रहणम् इत्येतद्व्ययुक्तं तदाकारस्य तद्व्यावर्त्यादकत्वेन लक्षणव्यवसायसंज्ञानस्य सविषयताप्रसङ्गिदोषात् । न च स्वासनाप्रकृतिविभ्रमव-

शब्दानुपपन्नतदाकारं च तत्तद्विषयीकरोति अक्षरसम-
न्तरविशेषात्, अन्यस्यानुपपन्नतदाकारं तथा स्वविषयीकर-
णप्रसङ्गः सर्वत्र तदाकारतदनुपपत्तिप्रतिबन्धकत्वमावैष्येय-
प्रसङ्गः । अतस्तदाकारविषयीकरणत्वात्तद्विषयीकृत्याद्योपाधयो-
दस्य-विकल्पस्यावयवीकृत्य प्रयत्नं इत्युक्तमभिधानम् । ततो
न वक्ष्यामि विकल्प इति कथं तथाऽविकल्पविरतकार इति
अधिकल्पकनिश्चयस्तदेव भवेत् न चैवम्—अतो नाऽवि-
कल्पस्य विकल्पेन एकत्वाऽप्यवसायः । किञ्च—विक-
ल्पेऽविकल्पकस्यैकत्वेनाप्यारोप इति कुतो निश्चीयते ?
अस्पष्टाऽस्त्वक्षराद्वादिषि स्पष्टत्वत्वात्तदादित्यस्य प्रतीति-
स्तद्व्याख्यायागतिरिति चेत्, ननु यदि नाम तत्र तत्प्रती-
तिः अविकल्पारापस्तु कुतः? स्पष्टत्वादेस्तत्संस्थं, तत्र दर्श-
नादिति चेत्, तद्धर्मः स्पष्टत्वादेरित्येतद्वै कुतः? तत्र दर्श-
नादिति चेत्, अत एव विकल्पधर्मोऽप्येतत् अन्यथा चिक-
ल्पस्यापि मा भूत् । न च विकल्पव्यतिरेकत्वाविकल्पमपरम-
नुभूयते यस्य स्पष्टत्वादिधर्मः परिकल्पेन एवमपि तत्र त-
त्परिकल्पेन ततोऽप्यपरमनुभूयमानं विशदत्वादधर्माणां
परिकल्पनीयमिति ज्ञानवत्त्वाप्रसङ्गः । अथ किञ्चित् ज्ञानं स-
विकल्पकमपरं निर्विकल्पकं राष्ट्रन्तराभावाविकल्पस्य वाऽ-
र्थसामर्थ्याद्भूतत्वासंभवाच्च विशदत्वादधर्मयोगः, अविक-
ल्पस्यापि नद्योगाभावे विशदत्वादिकं न क्वचिदपि भवेदित्य-
विकल्पकस्यैव तदभ्युपगमनमयम् । भवेदतद्यद्यर्थसामर्थ्य-
प्रभवत्वेन वैशद्यादिव्याप्तिः स्यात्तदभावे तत्र भवेत् । न चै-
वम्—अर्थसामर्थ्याद्भूतऽपि वृत्तिस्थित्यादप्राप्तिकाने वैशद्या-
दभावादपि योग्यप्रत्यक्षं कार्यधर्मवत्त्वाभावेऽपि च भावात् । न
च तत्पक्षेऽर्थसामर्थ्याद्भूतं तत्सामयिकमस्यैव चित्प्रतीत्यद्-
नुपपन्नस्य कार्यस्य तदप्रज्ञातुपपत्तेः । तथाहि—प्रागसर्वेष्टः
सर्वं सुगुप्तो विवक्षितक्षेत्रं सर्वज्ञानमासादयन्तस्तत्समानसमय-
भावित्वाभावात्—तज्ज्ञानं प्रति अजनकत्वात्सेवा—प्राहको
न स्यात्, एवमुत्तरोत्तरतद्विज्ञानक्षणा अपि स्वसमयार्थप्रा-
हका न भव्युः । चित्तराविवन्दस्य च भावकल्पपस्यासत्त्वेन
तदाकारणत्वात् तं प्रति प्राहकता भवेत् । अनुपपन्नस्य च
पदाधेसमूहस्य कारणत्वाऽसंभवात्, तं प्रति प्राहकता तस्य
वृत्तास्तरिति । अथ चिरातीनं भावि च तत्कारणमभ्युप-
गम्यत इति कार्यं दोषः, तन्वन्नऽप्यऽभ्युपगमनं स्वभावेन
तत्तदनन्तरभाविषयानुत्पादयति तैव यदि सुगतज्ञानमि-
दानीनकालाभावि जनयति तदैकस्वभावात्त्वात्त्वादिदत्त-
कार्यक्रमायोगात् पूर्वमेतदनुपपद्यते । अथ सप्तमन्तरप्रत्ययस्य
सुगतज्ञानहेतोरिदानीमेव भावाच्च पूर्वमप्यापि, असदेतत्,
यत आत्मस्वभावरणे चिरातीनमप्यवयवाभि तदैव तत्कार्ये-
नुत्पादयितुं प्रभवति सप्तमन्तरप्रत्ययस्त्वित्दानीमिति विरुद्धकार-
णसामर्थ्याद्विधायिभिः कार्यस्योत्पत्तिरेव न भवेत् । अ-
ध्यान्वेन स्वभावेन तर्हि सांशे तत्प्रसज्यत इति तदप्राहिणोऽपि
ज्ञानस्य सांशिकवस्तुप्राहकत्वेन अविकल्पकताप्रसङ्गः ।
अथ भाविकारणेऽपि वक्ष्यम् । तत्र योग्यप्रत्यक्षमर्थसाम-
र्थ्यप्रभवमभ्युपगमनमयम्, अन्यथा पूर्वोक्तारापप्रसङ्गः । तत्र
तदप्रभवमपि यथा विशदम्—अन्यथा प्रत्यक्षवानुपपत्तेः
तथा विकल्पज्ञानमर्थसामर्थ्यप्रभवमपि यदि विशदं भवेत्
तदा को विरोधः?, विकल्पस्य वैशद्यमयं विरोधः । तदुक्तम्

“ न विकल्पानुबुद्धस्य स्पष्टार्थमिति भासितम् ।

स्वमपि स्वतरे स्मरते, न च तत्ताविरोधकम् ॥ १ ॥ ”

इति चेत्, ननु स्वभावस्यापि पुरोवर्तिहस्त्याद्यधवासमं के-
ज्ञानमनुभूयते, अपरं तु स्मरणज्ञानम् । तत्र पूर्वोक्तकृतयो-
पजायमानस्य—यदि वैशद्यवैकल्यं नैतावना सर्वविकल्पस्य
पुरोवर्तिस्त्वामनुभूयमानं वैशद्याभावात्तत्र तस्य स्वसंवेदना-
भ्यस्तः प्रतीतिः । न चाविकल्पकं तदिदि वक्ष्ये स्थिरस्थूर-
पुरोवर्त्यस्थितहस्त्याद्यधवासिनिः स्वन्देशाज्ञानस्याविकल्प-
कत्वं अनुमानस्यापि सांशवत्त्वपक्षसाधिनो निर्विकल्पक-
त्वप्रसङ्गः विकल्पवार्ताविरतिरेव स्यात् । अत एव—प्रथमं
निर्विकल्पकं निराश्वस्तुप्राहकं तदर्थसामर्थ्याद्भूतत्वात् तनु-
त्तरकालाभावि तु निर्विकल्पज्ञानप्रमथमर्थनिरपेक्षं सांश-
वत्त्वपक्षसाधि सविकल्पकमशब्दम्, लघुवृत्तस्तु निर्विक-
ल्पकज्ञानवैशद्याप्यारोपात्, तत्राप्यक्षत्वाभिमानो लोक-
स्य ’ इति, एतदपि निरस्तं द्रष्टव्यम् । विकल्पे एव पूर्वो-
क्तन्यायेन वैशद्योपपत्तेः, निर्विकल्पकस्य च निराश्वस्तु-
परमाश्रुतावयवासाधिनः कदाचिदप्यनुपलब्धस्तत्र वैशद्यक-
ल्पनाया दूरापत्त्यात् । अथ संहृत्यसकलविकल्पाऽस्या-
यां पुनर्वर्तिवस्तुनिर्भासि विशदमक्षप्रभवं ज्ञानमविकल्प-
कं संवेद्यत एव तथा आध्यात्मसिद्ध एव ज्ञानानां कल्पनावि-
रह इति नात्र प्रमाणात्तरावस्थेयगुणयोगाः । तदुक्तम्—‘प्रत्यक्षे
कल्पनाभावे, प्रत्यक्षेणैव सिध्यति ॥ ’ इत्यादि । तथा पुनर-
प्युक्तम्—

“ संहृत्य सर्वतन्त्रिणां, स्तिमितेनान्तरात्मना ।

स्थितोऽपि चक्षुषा रूपं, वीक्षते साऽलज्जा मतिः ॥ १ ॥ ”

न श्रयस्यामयव्यायां नामादिसंयोजितार्थोऽलज्जा विकल्पस्वरू-
पोऽनुभूयते । न च विकल्पानां स्वसंवादनकृतयानुनु-
भूयमानानामपि संभव इति विकल्पाविकल्पा साऽवस्था
सिद्धा, अस्मदेतत् : यतस्तस्यामयव्यायां स्थिरस्थूरस्वभा-
वशब्दसंसर्गयोग्यपुरोवर्त्यस्थितगवादिप्रतिभासस्याऽनुभूतः
सविकल्पकज्ञानानुभव एव । न हि शब्दसंसर्गप्रतिभास एव
सविकल्पकत्वं तदुपयोग्यावयवमस्यापि कल्पनात्वाद्युपा-
मात्, अन्यथा श्रुत्युपपन्नसंकेतस्य ज्ञानं शब्दसंसर्गाविरहात्
कल्पनायच्च स्यात् । न च पूर्वकालदृष्टस्य वर्तमानसमयभा-
विनि संयोजनानुबुद्धेऽलज्जाभावेऽप्यसद्वैद्यविरहितयाऽविशु-
द्धिभासित्यात् नत्, सविकल्पकत्वं, पूर्वकालदृष्टस्य पूर्व-
दर्शनाप्रतीनावपि व्यापकाप्रतीनी व्यापकस्येव प्रतीतिरसंस्था-
ऽसिद्धेः तत्सम्बन्धित्याप्राहिणोऽसद्वैद्यवैशद्याभावाच्च
तत्रानुपपत्तेः । शब्दसंसर्गयोग्यप्रतिभासस्य विशुद्धतया विक-
ल्पकपस्याप्यध्यक्षतापत्तेः शब्दयोजनामन्तरागपि स्थिरस्थू-
रार्थप्रतिभासं निर्णयामकं ज्ञानमध्यक्षमभ्युपगम्यत इत्यम्, अन्य-
था तस्य प्रामाण्यमनुपपन्नं भवेत् । तथाहि—यवैवांशे नीला-
ऽऽर्धा विधिप्रतिनिधायिकल्पद्वयं पाश्चात् तज्जनयति तदैव त-
स्य प्रामाण्यं तदाकारोत्पत्तिमात्रेण प्रामाण्यं क्षणिकत्वादाव-
पि तस्य प्रामाण्यप्रसङ्गः क्षणक्षानुमानवैकल्यमन्यथा भवेत्
विकल्पश्च शब्दसंयोजिताधिग्रहम् । तत्संयोजना च शब्द-
स्मरणमन्तरागोत्पत्तिर्भासिनी तत्समर्थं च प्राक्तनसिद्ध्युपल-

ध्यायं दर्शनमन्तरेणानुपपत्तिम्, तदर्थं न चाप्युक्तः क्षणिक-
काश्चाद्विषय निश्चयजननमन्तरेणाऽसंभवः, निश्चयश्च श-
ब्दार्थानुवृत्तिरेकैव आनुपगम्यत इत्यप्यस्य कचिदप्य-
थेन्द्रशक्त्यासंभवात् प्रामाण्यं न भवेत् । तस्माच्छब्दयो-
जननमन्तरेणाप्यनिरूपेयतामकमप्युपगन्तव्यम् अ-
न्यथा विकल्पाऽप्येतेषां लिङ्गस्याप्यनिरूपेयता । अनुमानात्
तत्रिण्येतेषां अनवस्थाप्रसङ्गः, अनुमानस्याप्यनुपपत्तिः सकलप्र-
माणादिव्यवहारविशेषः स्यात् । अत एव—“अभ्वे विक-
ल्पयतो गोदर्शनात् न तत्र गोशब्दसंयोजना तस्यास्तदाऽ-
नुभवात् युगपद्विकल्पद्वयानुपपत्तेरिव । निर्विकल्पकगो-
दर्शनसदभावस्तदा” इति निरस्तम् गोशब्दसंयोजनामन्त-
रेणापि तदर्थनस्य निरूपेयतामकत्वात्, अन्यथाऽप्यविकल्प-
नात् व्युत्पत्तिरस्य गतिः क्षणिकत्ववत् शब्दस्मरणसंभवतः
स्मृतिर्न भवेत् । अभ्युपगमनीयं चैतत् अन्यथा गोशब्दस्म-
रणस्यापि विकल्पकरत्वात्परावृत्तकल्पस्मरणमन्तरेणापि तदयो-
जनाकरूपस्य तस्याऽसंभवात् तत्स्मरणमभ्युपगन्तव्यं तस्या-
ऽपि चापरावृत्तकल्पस्मरणमन्तरेण तदाभूतस्यानुपपत्तेरपर-
तच्छब्दस्मरणमित्यनवस्थानात् न प्रथमशब्दस्मरणमिति न क-
चिद् विकल्पप्रसङ्गः । अत एव गोशब्दस्मरणमन्तरेणापि
शब्दस्मरणसंभवाजानवस्था तर्हि प्रथमशब्दस्मरणं तदयो-
जनं च व्यतिरेकेणाप्यभ्वविकल्पनसमये गोदर्शनस्य नि-
रूपेणाऽऽत्मनः संभवात् कथमस्या विकल्परूपतासिद्धिमु-
पगच्छेत् । यदापि—“निरंशवस्तुतामपर्यवृत्तत्वात् प्रथमाश-
सञ्ज्ञातजं निरंशवस्तुप्राहि निर्विकल्पकम्” इति तदप्यसं-
गतम् ; निरंशस्य वस्तुनाऽभावेन तासामर्थ्योद्भूतत्वस्य नि-
र्विकल्पकत्वहेतुस्तत्राऽस्ति । न च यन्निरंशप्रभवं तन्निरं-
शप्राहि, निरंशकृष्णप्रभवंस्याप्युत्तरकृष्णस्य तदप्राहि-
त्वाऽऽर्शनात् । न च हान्येव ‘सति’ इति विशेषणार्थं दोषः
प्रत्यक्षप्रभवविकल्पस्य ज्ञानवैशिष्ट्यं तदभावानुपपत्तेः उपपत्तौ
वा हिंसाविरतिदानाच्चत्तत्संबन्धनाध्यक्षप्रभवनियेन तद्-
प्रहणोपपत्तेः निश्चयविपर्ययकृतस्य चानिश्चितरूपान्तराभा-
वात् स्वगोप्राणसामर्थ्यादपि तदुत्पत्त्य निश्चयात्, तत्र
विप्रतिपत्तिर्न भवेत् अथानुभवस्यैवायं यथावस्थितवस्तु-
प्रहणलक्षणः स्वभावाविशेषो न विकल्पस्य तेनायमदोषस्तर्हि
यथा दानविज्ञानुभवः स्वसंबन्धनाध्यक्षलक्षणः तदुगतं सद्द्र-
व्यव्यवस्थानादिकं विषयीकरितं च तत्प्रमाणसामर्थ्यात्
तत्स्वरूपाव्यतिरिक्तत्वादिप्रयुक्त्यात्तत्तत्त्वं सद्द्रव्यव्यवस्थेन-
त्वादाविषय तत्राऽपि विधादो न भवेत् । न चासौ नास्तीति श-
क्यं वक्तुं चाद्योकावेत्तत्र विप्रतिपत्तिर्दर्शनात् तथाहि—“या
वर्जोऽविच्छेद्य जीवः” इत्याद्यभिधानां स्वर्गः नापि सात्त्विकेन
कश्चिद् भाव इति चार्वाकाः । नैव दानादिचित्तात् स्वर्गः
यदि ततो भवेत् तद्वन्तरेणवर्गासौ भवेत् अन्यथा सूतात्
शिखिः केकायितं भवेत्समाप्ततो धर्मस्तस्माच्च स्वर्ग इति
नैयायिकानाम् । “इष्टाऽनिष्टाऽधेसाधनयोग्यतालक्षणी धर्मो-
ऽधर्मासी” इति मीमांसकाः । उक्तं च—“शान्तं च एव
अयस्करः स एव धर्मशब्दोच्यते” (मीमांसा १-१-२
शब्धः ७० ४) अनेन द्रव्यादीनामिष्टार्थाधनयोग्यता धर्म
इति प्रतिपादितं शयस्वामिना । भट्टोऽप्येतद्विधा—
“अथेति पुष्टयतीति, सा द्रव्यगुणकर्मभिः ।

चाद्विनालक्षणीः साध्या, तस्माद्वैश्वे धर्मता ॥ १ ॥
एवामिन्द्रियकत्वेऽपि, न तादृष्येण धर्मता ॥
अयःसाधनता इष्यते, नित्यं चेदतिप्रतीतम् ।
तादृष्येण च धर्मत्वं, तस्माद्वैन्द्रियगावहः ।”

(१७० वा० सू० २ ११-१२-१४) इति ।

एवमेकैवा विधादर्शनाच्च विधादाभावः । स च स्वर्ग-
प्राणसामर्थ्यस्य दानविज्ञादभेदं वस्तुस्वरूपमाहिता च-
स्वसंबन्धनाध्यक्षेणाऽनुभवे सद्द्रव्यव्यवस्थेनादाविषय न युक्तः ।
अथ तच्चिन्तादभिन्नं तद्रापाणसामर्थ्यं तद्वद्द्रव्यं गृहीतम्,
किं तु—स्वसंबन्धनस्य “सर्वचित्तचित्तानामात्मसंबन्ध-
नं प्रत्यक्षमविकल्पकम्” इति वचनात् अविकल्पाप्यल-
क्ष्यमिति तद्वद्गृहीतस्यागृहीतकल्पत्वादिवात्संभवः तत्र ब्राह्म-
णं कीर्तिः—“श्रवणाय न पश्यति” इत्युच्यते । असद-
तत् ; यतो यदि तत्सामर्थ्यं निर्विकल्पकत्वात्तद्विषयत्वात्
गृहीतमप्यगृहीतकल्पं तर्हि नास्ति तन्मात्रं तत्र एव तथा भवे-
दविशेषात् तथा च—“यहानादिसिद्धं तद्वद्भुजवसेव्यतानि-
बन्धनं यथा त्यागिनरपतिवचनं, दानादिचिन्नं च विवक्षित-
म्” इत्याद्यनुमानमगमकम्—आश्रयाः सत्त्वविद्योत्पत्ति-
प्रसज्यत । अथात्र विकल्पोत्पत्तिर्न दोषः, असदतत्, यतो य-
द्यनुक्तो विकल्पः चित्तवत् तत्सामर्थ्योऽपि भवेत् । अथ न,
तत्र चित्तोऽपि भा भूत् अविशेषात् । अथ भावाद्विकल्पोत्पत्ति-
र्नानिर्गम्येति चेत्तुभयं कृष्यात् न वा कचिद्व्यवस्थानुभवस्या-
ऽप्यविशेषात् न च चेतोविकल्पप्रभव एवानुभवः समर्थः
न तत्सामर्थ्यविकल्पोत्पत्त्याचितं वक्ष्यते यतो यन स्वभावेन
तच्चिन्तनतदर्थं स्वसंबन्धनाध्यक्षमनुभवति, तेनैव चेत् त-
त्सामर्थ्यं तदर्थमभ्यग्राप्य विकल्पस्ततः प्रागुत्पत्तम् । अथ क-
पाः मन्तरेण तद्वद्भुजवत्तैकस्यानुभवस्यैवविकल्पकान्तवा-
द्व्याघातः, न चैकनैव स्वभावेनाभयानुभवोऽपि तत्सामर्थ्यं
न विकल्पमुत्पाद्यत्यनुभवः अशङ्केरन्यत्र तदुत्पाद्यति
विपर्ययादिति वक्ष्यम्, एकस्य शक्तिरूपद्वयायोगात् । न
चैकत्र शक्तिरेवान्यत्राशक्तिस्तस्येतीश्वरस्यापि कमभाविता-
यंविधापिनः एकत्र शक्तिरवापराशक्तिरिति, स्वभावेनो न
भवेदिति न नित्यकारणप्रतिज्ञायां भवेत् । अथ नानुभवमा-
त्राद्विकल्पप्रभवः अन्यथा निरूपेयताकानुभवविधानोऽपि वि-
स्तीर्णप्रवृत्तकदौ वर्षापदवाक्यादेः सकलस्य निरूपेयताम-
नाऽध्यक्षेणानुभवात् स्मरणविकल्पादनुभवात् न भवेत् । अथात्र
दर्शनपाटवाभ्यासकरणाद्यप्येता तद्वन्त्यत्रापि सातुत्यंति ।
एतदप्यसद् ; यतो दर्शनस्य पाटवं सच्चतनाऽऽदी, तत्-

१ अत्र धर्मकातिकृते न्यायविद्—“सर्वचित्तचित्तानामात्मसंबन्धनम्”
इतितावेन चतुर्दशश्लोकाः १ सू० १० ११ । ततः—“मलचम-
विकल्पकम्” इत्यलक्षणवृत्तिकादनुसारी समुद्भूतो बोद्धव्यः सा च टीकेवम्
वर्तते—“तत्र हानिरूपं वेदनमात्मनः साक्षात्कारात् (निरिकल्पकप्रधानं च
तस्मात् प्रलम्बम्” — १० ११ पं० १४ । तदुक्त्यादिव्यवस्थेन विधा—“तत्
मलच स्वसंबन्धनरूपं निर्विकल्पकं तत्र शब्दादियोजनाभावात् । कुतः । तद्ये
संकेतानाभावात् । अत्रान्तं च तद्विधानं सर्वेषुविषयलक्षाद् वाचकाभावादे-
ति” — १० ११ पं० ५-६ । “सर्वचित्तचित्तानामात्मसंबन्धनं प्रलम्बं निर्वि-
कल्पकमिति”—सिद्धिर्नो १० ११ पं० २० ।

प्रदृश्ययोग्यता तत्सामर्थ्ये । अपाठये तद्वद्ग्रहणयोग्यता तत्त्वदर्शनस्य दृश्यस्य च सांश्रितायाऽपुनरुपस्थितिर्दिति कथं न सचिकल्पकता । विकल्पाजननाऽजनेन तत्पटवाऽपाठय अपि नाभ्युपगमनीये सांश्रितापक्षिणोपाये । अथाभ्यासादिसहाये दर्शने विकल्पावधारयति; तस्यैवमपि यदेव संबन्धनादौ दर्शने तदेव चेत्, अन्यत्रोभयत्र विकल्पोपस्थितयेत्, अन्यथा 'नित्यस्यापि सहकारिसचिवमेकैकत्र यदपि तस्याऽन्यत्राप्यदा सद्भावेऽपि न तत्कार्यकरणे तदा तत्र' इति तस्य यद् दृश्ये तद्वर्गने भवेत् । किं च—यद्वर्गमेकत्र कार्यजनकं कश्चिद् दृष्टं नत् तत्सहकृतं कार्यं निर्वर्तयतीति युक्तं सूत्रादिवत् कुम्भकाराद्युपकृतम् । नचाभ्यासादिसहायमधिकल्पकं कदाचिद्विकल्पमुपजनयद् दृष्टमिति कथं तस्य सहकारिसचिवस्य विकल्पात्मकत्वाभ्युपगमः ? । अथ संबन्धनादिविकल्पमधिकल्पकमुत्पादयत् दृष्टमिति तदभ्युपगमः स्थोतत् यदि कमभावेदुक्तलक्ष्मणमधिकल्पसचिकल्पकं ज्ञानद्वयमवसीयेत न च तदवसीयेत सांश्रयिकविकल्पस्य भावस्य सामान्यविशेषात्मकवस्तुप्रादिष्टः प्रथमयोग्यायमानस्यैकस्यैव निश्चयात् । तथाऽन्यप्रतीयमानस्य पूर्वकालभाविनोऽपरस्याविकल्पस्याभ्युपगमे तत्राप्यपरस्य तथाभूतस्याभ्युपगम इत्यनवस्थाप्रसङ्गः ।

यद्व्यविकल्पकस्याभ्यासादिसहायविकल्पजनेन प्रवृत्तकालाद्यैः दृष्टान्तत्वेनोपपत्त्ये, तद्व्ययुक्तम् । यतो वरणादीनां तज्ज्ञानानां च व्यभिचाराद् दृष्टसंस्काराण्येव निश्चयागमकान्यपि ज्ञानानि स्मृतिजनकानि नाऽपराधीति प्रतिनियतविषयस्मृतिसंभवाच्च सकलप्रवृत्तकालस्युद्धारः । अनिश्चयार्थम् नु ज्ञाने कृत्वादाविव न कस्मिद्विकल्पेन भवेत् । इत्युक्तं प्राक् । न च भवपक्षे संबन्धनाऽऽदिसर्गप्रापणशक्त्यादीनां परस्परं तदनुभवाणां च भेदः येनदुमुक्षरे समानं भवेत् । तथाहि—संबन्धनादितत्सामर्थ्ययोग्यं तदनुभवादेककृपादुभयत्र संस्कारः स्मरन्ते वा भवेत् न वा क्वचिद्विदितं अन्यथा अनुभवस्य सांश्रितापक्षिरिति साविकल्पकत्वं भवेत् । तस्मादात्मिकादौ संबन्धनादिविकल्पमुपयुज्यते न स्वर्गप्रापणसामर्थ्यमित्यभ्युपगमस्तव्यम् । अथ तत्संस्कारात्मिकाऽलक्षविविकारावदन्तरं कलस्यानुपलभ्यात्, अतःफलसाधन्याऽस्मादर्थसमारापाद्वा, तदनुभवऽपि न विकल्पः । तदुक्तम्—

“एकस्यार्थस्य भावस्य, प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम् ।

कोऽन्यो न दृष्टो भागः स्या—एः प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥ १ ॥

न च्छांतिविमिनेन, संयोग्येन गुणान्तरम् ।

शुक्लो वा रजताकाशे, रूपसाधर्म्यदर्शनात् ॥ २ ॥” इति ।

अत्र च तात्पर्यार्थः—यद् यतोऽभिज्ञे तस्मिन्नुपयुज्यमानं तदनुभूयते यथा तस्यैव स्वरूपम् अभिज्ञं च । संबन्धनाद्विज्ञेन सः स्वर्गप्रापणसामर्थ्यं तस्य ततो भेदः सम्बन्धात्सजः सामर्थ्यादेव तत्राभिज्ञेन तत्सत्तां प्राप्तिं प्रत्यकारकत्वं च भवेत् निरर्थक्यं च वस्तुनोऽन्यत्वेनानुभवे अननुभूतापराशाभावान्न तत्र प्रमाणान्तरप्रवृत्तिः प्रयोजनवती । अयं च निश्चयाभावात्प्रवृत्त्यादिनो दोषः, निश्चितं विपरीतसमारापात्मकं, निश्चयार्गेण प्रथमसंयोग्यावधारकभावात् । अत्रिकल्पदर्शनानुभूते नु वस्तुन्यनिश्चयात् आन्तिनिमित्तगुणा-

न्तराऽऽरीयसंभवात्सहर्षवच्छ्रुदार्थं प्रमाणान्तरप्रवृत्तिः समर्थो जनैवति, एतद्व्ययुक्तम्, यत्तत्सामर्थ्यस्य यत्कलं सचिकेतसतां तदेव, उताऽन्यदिति । प्रथमपक्षे उभयत्र निश्चयाभावः कलादर्शनस्याविशेषात् । द्वितीयपक्षे घट पटकत्वं तद्विज्ञेः । यद्व्यवसायस्य समारापाक्षिप्रयानुत्पन्निरिति तत्रापि तत्सामर्थ्यानुभवे यद्यनोभूतनाऽप्यस्ति सर्वे सर्वेनाऽनिश्चिततमपि भवेत् इति सांख्यमतोऽप्रतिपक्षः । न च तत्सामर्थ्यं तत्तत्तत्सोऽभिज्ञमिति तदनुभवे तस्याप्यनुभवश्चन्द्रप्रहणेऽपि तदेकवाग्रहणः तैमिरिकदर्शनेन व्यभिचारात्, तस्यापि प्रहणमिति चेत्, न; आन्तरभावप्रसङ्गः “कल्पनापोढमभ्यान्तं प्रत्यक्षम्” (न्यायसि०-४-४) इत्यत्राभ्यान्तप्रहणाऽऽनर्थक्यप्रसङ्गवच्छ्रुताभावात् । चन्द्रप्रहणमपि तत्र नास्तीति चेत्, न; एकव्यतिरिक्ततापि तत्प्रतिभासदर्शनात् । एकस्य द्वित्वविशिष्टतया तस्य प्रहणान्तराद्विचाराजलानवत् आन्तं तदिति चेत्, न; द्वित्वं यथा विसंवादाभिप्रायतज्ज्ञानं तथा चन्द्रमसि संवादाभिप्रायविकल्पमिति तत्रा(श्र) आन्तं प्रमाणतत्त्वव्यवस्थाया व्यवहृदयैर्नुरोषतः समाश्रयणात् ‘प्रमाणं व्यवहारेण, शास्त्रं मांदिनिर्वचनम् ।’ इति भवनेवाभिहितत्वात् । नचैकत्र ज्ञाने आन्तं तत्प्रहणमन्युक्तं व्यवहारेणा तथाऽऽश्रयणाद् अन्यैकचन्द्रदर्शनस्यापि ‘चन्द्ररूपं प्रमाणता कृत्वाकत्वे अप्रमाणता’ इति रूपद्वयं न स्यात् कृत्वाक्येऽपि तत्प्रमाणत्वं प्रमाणान्तरा प्रवृत्तिर्भवेत् । चन्द्रप्रहणप्रमाणत्वे न किञ्चित् कश्चित्प्रमाणं भवेदिति सर्वप्रमाणव्यवहारेणा भवेत् यस्य तु मते दृश्य-प्राप्ययोरैकत्वं अविशेषादाभिमानिनः प्रत्यक्षे प्रमाणम्, इतस्य तयोर्विषयं सत्यनुभूतऽपि न प्रमाणं तस्य चन्द्रदर्शने चन्द्रप्राप्यभिमानिनः किंमिति चन्द्रप्रहणं तत्र प्रमाणम् ? , विषयान्तरव्यवसायिकवस्तु यदि तत्तदनुभूतेऽन्यत्वं प्रमाणं तर्हि यद्यथाऽवभासते तत्तद्वै परमार्थसहर्षवहारावतारि, यथा नीलं नीलतयाऽवभासमानं तथैव सहर्षवहारावतारि अत्रभासन्ते च कृत्वाकतया सर्वे भावा इत्यनुमानमसंगतं हेतोरसिद्धताप्राप्तः । अथ तं प्रत्यक्षदनुमानमेव नोपादीयते तर्हि कं प्रत्यक्षतदुपादेयम् ? , यस्तयोर्विषयं मन्यन्ते तं प्रतीति चेत्, न; तं प्रत्यक्षानुमानेनैकव्यात् तदन्तरगुणापि तदर्थनिष्पत्तेः । यच्च तं प्रति भाविनं प्रसक्तकवाद्दनुमानं प्रमाणं युक्तम् तत् “सर्वचित्तवैसादानामात्मसंवेदं तत्प्रमाणम्” इति वचनात्स्वरूपं आन्तं बहिर्धये “आन्तिगपि सम्बन्धतः प्रमा” इति वचनाद् आन्तमित्येकमेव कथं द्विरूपम् ? किं च—यदि तस्य न प्रत्यक्षे प्रमाणमिति कथमनुमानादनुभवः ? अस्ति चेत् तर्हि विषयमिति शङ्क्यम् ? साधनवभासि जलादिसाधनविषये प्राप्यावभासि प्राप्याधिक्रियाविषयमिति चेत्, ननु तदपि जलादिमात्रं प्रमाणं स्वविषयकारजननसामर्थ्यादवप्रमाणम् अन्यथा विवादाभावात् शास्त्रप्रमाण्यं तदर्थमनर्थकं भवेदिति तद्व्यशेषैव प्रमाणम् ।

वस्तुनरभ्यधायि—‘दृश्यप्राप्ययोरैकत्वं विसंवादावृद्धिं प्रति प्रत्यक्षाऽऽभासम्’ इति तत्र दृश्यादिमात्रं नवाभासत्वे वस्तुन्यनुसमुच्छेदतः । अत्रात्र प्रमाण-वत्ताभाससममिद्वयमेकवाग्य-दृश्यप्रमथं प्रकृतोऽभ्युपगम्यताम् । अथ तैमिरिकज्ञानेनाप्रतीयमानमेकत्वं तस्येति कथं ? ननु निश्चितं शब्दे आनि-

विता कृषिकता तस्येत्यपि कथम् ? अनुमानेन तत्रैव निष्पात्तं तस्येत्येतद्व्यवस्थापि समानम् । तदेवं निरंशत्वं वस्तुनैः तत्त्वसंग्रहणे तत्सामर्थ्यस्यैव प्रवृत्तप्रसङ्गविधादाभावस्तत्रैव भवेत् । न चैवमिति सांशं वस्तु तयामृतत्वसंग्राहकं प्रमाथमपि सांशे सत्त्विककल्पकम् अपि च-यदि निरंशवस्तु सामर्थ्येभूततत्त्वात्कल्पनायोगोभ्यर्थं स्वसंबन्धेन तयामृतत्वस्तु प्रभवत्वाभावात् संबन्धनप्राहि निर्दिष्टकल्पकं च न भवेत्, अथ तादृशित्वं तत्र तत्त्वमिति चेत्, न; संबन्धनादेरिव स्वप्रमाण-सामर्थ्यादेरपि प्रवृत्तप्रसङ्गस्तद्विशेषात् । अथ न तादृश्या-द् प्रवृत्तमेवाभिन्नस्य, किं तु-तादृश्यादेव, असत्वेतत् ; तादृश्यादेव स्वरूपस्य प्रवृत्त इत्यत्र प्रमाणाऽभावात् । अत्रिकल्पकं दृष्टौ प्रमाथमिति चेत्, न; सुषुप्ताऽवस्थायां तत्प्रसङ्गात् तत्रापि चैतन्यसङ्गात्वात् । अन्यथा प्रबोधभावस्याविज्ञानमनुपाशानम् अन्वैतनोपादानं वा भवेत् । न च तदनुकल्पमोक्षदंशनाज्जाप्रसङ्गानोपादानं तद्विप्रकृष्टदेशकालस्यापि कारकत्वं नैविति कालस्यापि विप्रकृष्टदेशकालकारणत्वमवश्यसंभाव्य निरात्मन्यनता न भवेत् । अतोऽव्यवहितं कारणमभ्युपगमन-व्यम् । न च सुषुप्तावस्थायां विकल्पानुपपत्तेर्न तत्प्रसङ्गा विकल्पवशात् तादृश्ये सत्यपि तद्व्यवस्थायां बाह्याधेऽपि तत एव तद्व्यवस्थोपपत्तिकल्प एव प्रमाणं भवेत् ।

किंच-यद्यर्थप्रभवत्वात् ज्ञानमर्थप्रसाकं तर्हिन्द्रियादेरपि तत एव प्रादुर्गं भवेत् तद्व्यतिरिक्तबाह्यार्थप्रादुर्गतत्वं च तस्याभ्युपगमे । तथाहि—“प्रमाणतोऽप्यप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत् प्रमाणम्” (वात्स्या० भा० पृ० १ पं० १) इत्यत्र प्रमाणप्रमेयाभ्यामर्थान्तरमर्थसहकार्यधैर्यत् प्रमाणं नैयार्थिकैक्याख्यानम् । नेन न तत्प्रभवत्वं तत्त्वमिति । तदभ्युपगमे वा शब्दज्ञानं शब्दवत् तत्त्वमवधारिकारणकणेशकृत्य-वच्छिन्नमोक्षेशक्यश्रोत्रेन्द्रिय-तत्त्वमवधारयोरपि प्रतिभासः स्यादित्याकाशसमवायविक्षेपाद्युमानोपपत्तासौ वैधर्म्यमनुभवेत्, अर्थवृत्तिसिद्धेऽनुमानोपपत्तासमयासस्य वैकल्यात् । न च समवायविक्षेपाध्यक्षस्याविकल्पत्वेन तद्वृद्धीतस्याऽपु-हीतकृत्वाच्चाऽर्थे दोषः, शब्दोऽप्यस्य समानत्वात् यतो नैकमेकत्र निरूप्यासकप्रपञ्चार्थ्येत्वेकाकृतावधिना वक्तुं युक्तम् । एवं रूपत-त्सामान्य-समवायेष्वपि वाच्यम् । अथ न कार-णमित्येवाधैर्यप्रवृत्ति-योष्यतातः, नन्वेवं किमितिमित्यस्य ज्ञानेन प्रति कारणता परिकल्प्यते । अथ न तद्वद्ब्रह्मण्यथाऽनुपपत्तिरिति तत्कारणतापरिकल्पनं (किंचन्यस्यतिरेका-भ्याम्) “अर्थे सति तदवभासि ज्ञानमुपलब्धं तदभावं च न” इत्यव्यवस्थितिकमिच्छन्धनोऽप्यत्रापि हेतुफलभाव इति, असत्वे-तत्, योगिज्ञानस्य सकलान्तीतानागतपदार्थसाक्षात्कारिणोऽतीतानागततत्पदार्थभावेऽपि भावाभ्युपगमात् । न च सर्वेऽप्यतीताऽनागतता भावास्तदा सन्ति सर्वभावाभां नित्यताप्रसङ्गः । न च तद्विषयं तज् ज्ञानं न भवति ‘सदृशद्वयः कस्य-चिदेकज्ञानावलम्बनः अनेकवायव्याङ्गुलिष्व’ इत्यनुमान-विरोधात् । एतेन “यस्य ज्ञाने प्रतिभाससत्यस्य तत्र नकार-णत्वं निमित्तमभिधीयते, नवप्रतिभासमानस्य समवायाद-स्तत्त्वमिति” प्रतिभासां भवतु इत्यासन्नपितुं युक्तम्” इत्यव्यय-नादिमत्तं निरस्तं योगिज्ञानोऽकारणस्यापि प्रतिभासप्रतिपा-दनात् । “तैजसं चक्षुः कृपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशक-

त्वात् प्रदीपवत्” तथा “प्राज्ञाधर्मकाष्ठकं चक्षुः तैजसत्वात् प्रदीपवत्” इति, एतद्व्यवस्थेयं निरस्तम् रूपप्रकाशकत्वं हि रूपज्ञानजनकत्वं तच्च प्रदीपस्याऽसिद्धं तस्यैव रूपेकज्ञानसं-निमित्तात् । प्रबोधप्रकाश-प्रदीपस्तत्त्वज्ञानकारणं च भवति विषयत्वात् यो हि बहिष्करो नास्तीत्कारणं यथा प्रका-लाशेषभावाविषययोगिज्ञानस्यातीतादिकोऽर्थः, तथा च प्र-दीपे विषयो ययोरुक्तज्ञानस्य तस्मात् कारणमिति । तैज-सत्त्वाऽसिद्धे च चक्षुषः प्राप्ताधर्मकाष्ठकत्वं दुरात्सारितमेव । अत एव—“नाऽननुकृतान्वयव्यतिरेकं कारणं नाऽकारणं विषयः” इति लौगतमतमप्यपास्तम् । तथाहि—किं कारणम् विषय एव, उत कारणमेव विषयः ? प्रथमपक्षे कृपादिसं-विदां चक्षुराद्यपि विषयो भवेत्, तथा च-“यस्मिन् सत्यपि बध्न भवति तत्तदतिरिक्तेहत्वेपक्षे यथा कुलासाऽभावे सत्य-प्यपरकारकसमूहे अयम् घटः कुलासेव, सत्यपि च कृपादीं कृपाविन्न भवति ‘रूपाद्विज्ञानम्’ इत्यनुमानोप-पत्त्यासौ न्ययः अन्यथा एव चक्षुराद्यपि विषयो भवेत् । द्वितीयपक्षेऽपि ‘अभिप्यति रोहिण्युदयः कृत्स्नोऽद्यादीतज्ञायायामिव’ इत्यस्यानुमानस्य भावी रोहिण्युदयोऽकारणत्वात् विषयो न स्यात् न हि भावी रोहिण्युदयः कृत्स्नोऽद्यादीत परंपरया-ऽपि कारणम् । अथ भावी रोहिण्युदयः प्राग्भाविनः कृत्स्नो-ऽद्यादीतस्य कारणं प्रकाशप्रदीपस्य कार्यस्य प्राग्भाविनत्वा-त् तर्हि—“अभ्युदयस्युदयः कृत्स्नोऽद्यात्” इत्यनुमानमपिपयं भवेत् । अथ भरतुपस्थाऽपि कृत्स्नोऽद्यादीतस्य कारणं तेनाय-मदोषः ननु येन समावेन भरतुपस्थात् कृत्स्नोऽद्यादीतस्यैव यदि शक्योऽद्यादीतं तदा भरतुपस्थादिव प्रवृत्तास्ततोऽपि भवेत् यथा वा शक्योऽद्यादीतं तथैव भरतुपस्थादिव प्राग् भवेत् । अथान्यतरकार्यं कृत्स्नोऽद्यादीतस्यैव तस्य ततः प्रतीतिर्भवेत्, न चैवमिति न युक्तम्—‘कारणमेव विषयः’ इति पक्षाभयणम् । अथ कारणे स्वाकारणकत्वं विज्ञाने वि-षय एवेति पक्षः अयमप्ययुक्तः ; यतः किं कारणमेव तदाधा-यकं तत्र, आहोस्ति तत् तदाधायकमेवेति विकल्पव्यथान-तिवृत्तिः । प्रथमपक्षे केश(शो)न्मुकाद्विज्ञानं कुतः कारणान् तदाकारमुपगमयते ? न तादृशतस्य तत्कारणत्वमभ्युपग-मात्, अभ्युपगमे वा तस्याध्याततापरेः । न समनन्तरप्र-त्ययात्, तस्य तदाकारता (ताऽ) योगात् नेन्द्रियोद-यः, अत एव हेतोः । तच्च कारणमेव तदाधायकमिति पक्षाभ्यु-पगमः क्षमः । नापि तदाधायकमेवेति पक्षाऽभ्युपगमो यु-क्तः, इन्द्रियस्यापि तदाधायकतापरेस्तज्ज्ञानविषयताप्रस-ङ्गः । अर्थस्य च सर्वोऽऽत्मना तच्च स्वाकाराधानं ज्ञानस्य ज-डताप्रसङ्गः, उपरार्थसङ्गबद्धदेशेन तदाधायकत्वं सांशता-प्रसङ्गः, समनन्तरप्रत्ययस्य तच्च स्वाऽऽकाराधायकत्वस्य ज-डतापत्तिलक्षणां दोष इति चेत्, न; समनन्तरप्रत्ययार्थसङ्ग-योः द्वयोरेपि स्वाकारार्पकत्वे तज्ज्ञानस्य चेतनाऽन्ततनकप-द्वयाऽऽपेक्षः । प्राज्ञज्ञानावलम्बनं तत्र स्वाकाराधायकत्वं स-त्त्वमिति । तदाभावे तस्य पूर्वकृतताप्रसङ्गिरिति कारणकृतेव स्यात् तथा च पूर्वपूर्वसङ्गानामप्येवं प्रसङ्गेरेकसङ्गवर्षी सर्वैः सन्मानो भवेदिति प्रमाणादिव्यवहारलोपः । किंच-तदाकारं नत उपपन्नं च यदि समनन्तरप्रत्यये न तत्प्र-माणं तदुत्पत्तिस्वरूपस्यार्थोभिवारः इति नाथेऽपि तत्प्रमाणं

भवेत् । तथा च—“अथैन घटयेवेमां, नहि मुक्त्वाऽधेरुपताम् । तस्याधमेयाधिगतः, प्रमाद्य मेयकृपता” ॥ १ ॥ इत्यसंगतमभिधानम् । सम्म० २ काण्ड २ गाथाव्या० ।

अत्र च द्वयार्थिकमतावतन्मयी शब्दब्रह्मणापाद्य भवति—
“अनादिनिधनं ब्रह्म, शब्दतत्त्वं सर्वज्ञम् ।
विवर्त्तेऽधेमावेव, प्रकिया जगतां यतः ॥”

(वाक्यप० श्लो० १ प्रथमका०) इति । अत्र च आदिरुपादः, निधनं विनाशः, तदभावाद् ‘अनादिनिधनम्’ ‘अक्षरम्’ इत्यकाराद्यक्षरस्य निमित्तावादेन च विवर्त्तोऽभिधानरूपतया निदर्शितः । ‘अधेमावेन’ इत्यादिना त्वभिधेया विवर्त्तेः । ‘प्रकिया’ इति भेदानामेव सत्कीर्णम् । ‘ब्रह्म’ इति पूर्वापरानिर्दिष्टविभागरहितम् अनुत्पन्नमविनाशि यच्छब्दमयं ब्रह्म तत्त्वार्थरूपादिभावधामपरिणाम इति श्लोकाधेः । एतच्च शब्दस्वभावात्मकं ब्रह्म प्रत्यक्षरूपम्, स च सर्वेषां शब्दानां समस्तार्थानां च प्रकृतिः । अयं च वर्णक्रमरूपा वेदस्तदधिगमोपायः प्रतिच्छब्दकन्यायेन तस्यावस्थितत्वात्, तच्च परमं ब्रह्म अश्रुद्ययिनः श्रेयसफलधर्मोऽनुगृहीतान्तःकरत्वरूपाभ्यन्ते । अत्र च प्रयोगा—ये यदाकारानुस्यूतास्ते तन्मयाः, यथा घटशरावोद्भवाद्यो मृष्टीकारानुगता मृगमयत्वेन प्रसिद्धाः शब्दाऽऽकारानुस्यूताश्च सर्वे भावा इति स्मार्थवेदः । प्रत्यक्षत एव सर्वभावाणां शब्दकारानुगताऽनुभूयते । तथाहि—अथेऽनुभूयमाने शब्दोऽज्ञानानुगता एव सर्वे प्रत्यया विभाव्यन्ते । उक्तं च—

“न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके, यः शब्दानुगमाद्यते ।
अनुविद्यमिव ज्ञानं, सर्वं शब्देन भासते ।”
(वाक्यप० श्लो० १२४ प्रथमका०) इति ।

न च बाधूपताऽनुभूयेव बाधस्य कृतिरुपताऽपि भवेत् तस्यापरामर्शकत्वात् तदभावे तु तस्याभावात् बाधस्याप्यभावाः, परामर्शीभावे च प्रवृत्ता(स्या)दिव्यवहाराऽपि विशीर्येत इति । आह च—

“बाधूपता चेद् व्युत्क्रामे-द्वबोधस्य शाश्वती ।
न प्रकाशः प्रकाशतः, सा हि प्रत्यवर्तिनी ॥”
(वाक्यप० श्लो० १२५ प्रथमका०) इति ।

ज्ञानाकारनिबन्धना च वस्तुनां प्रसरितिरि नैषां शब्दाकारानुस्यूतत्वमसिद्धं, तस्मिन्नेव तन्मात्राभावात्वात्तन्मयत्वस्य तन्मात्रमेव सिद्धमेव । अत एव ‘अयं घटः’ इत्यभेदेन शब्दार्थसंबन्धो वैयाकरणैः—‘सोऽयमित्यामिसंबन्धादपमेकीकृतम्’ इत्यादिनाऽभिज्ञत्वरूपकं दर्शयद्भिः प्रतिपादितः ।

अत्र च पर्यायास्तिकमतेन प्रतिष्ठादिदोष उद्भूत्यनेन—किमत्र जगत् शब्दपरिणामरूपत्वाच्छब्दमयत्वं साध्यतः, उत शब्दास्तस्यापेक्षः शब्दमयत्वं यथा—‘अक्षमयाः प्राणाः’ इति हेतोर् ‘मयश्च’ विधानात् ? न तावदाद्यः पक्षः परिणामानुपपन्नः । तथाहि—शब्दाधामकं ब्रह्म रूपाधामकतां प्रतिपद्यमानं स्वरूपपरित्यागेन वा प्रपद्यतः, अपरित्यागेन वा ? । यद् परित्यागेनेति पक्ष आधीयते तदा ‘अनादिनिधनम्’ इत्यनेन यद्विनाशित्वमभ्युपगतं तस्य हानिप्रसङ्गः पीरकस्य स्वभावरूपत्वात् । अथाऽपरित्यागेनेति पक्षस्तदा रूपसंवेदनसमये बाधिरस्य शब्दसंवेदनप्रसङ्गस्तदोपरिरेकात् नीलादि

वत् । तथाहि—यद् यद्व्यतिरिक्तं तत्संवेदेन संवेद्यते, यथा तत्स्वरूपम्, कृपाव्यतिरिक्तञ्च शब्दात्मनि स्वभावेदुः । अन्यथा—भिन्नयोगक्षमत्वात्तन्मात्रमेव न स्थाव्रति विपर्यये बाधकं प्रमाणम् । सम्म० १ काण्ड २ गाथाव्या० ।

अथ यदाकारं पुरुषत्वं यद्व्यवस्थति तत्र तत्प्रमाणं नन्वत्रापि यदाकारं यदुत्पन्नं विज्ञानमेवाध्याध्यवसायं जनयति, उत तत्प्रमाणं, आहोस्तिजनयत्येवति कल्पनात्रयम् । आद्यकल्पनायां कारुणान्तरनियेधाधिकल्पवासनाऽपि तत्कारणं न भवेत् एवं च निर्विकल्पकबोधाद् यथा सामान्याऽवभासी विकल्पस्तथाऽधोदिव तथाभूताद् अभिप्यन्तीति किमन्तरालवर्त्तनिर्निर्विकल्पदर्शनकल्पनया ? नचाधिकल्पकृपनाविशेषेऽपि दर्शनादिव विकल्पोऽपि तत्तत्तत्स्वाभावाद्यादित्युत्तरं तस्य स्वरूपेणाऽसिद्धः । किं च—यथा(थाऽ)विकल्पाद्व्याद्विकल्पदर्शनप्रभवस्तथा दर्शनादपि तथाभूतात् तथाभूतस्यैवाविकल्पस्य प्रभव इति विकल्पस्याऽऽनुपपत्तेरिव भवेत् किं च—स्वरूपरूपत्वाऽवभासि स्तम्भादिज्ञानेऽध्याविकल्पोऽपि तत्कारणं यस्तज्जयो भवेत् । अथ ‘स्तम्भः स्तम्भोऽयम्’ इत्यनुगताकारावभासि ज्ञानं विकल्पः सामान्यावभासित्वात् तद्वाद्यमप्यनेकावयवसाधारण्यभूलाकारस्तम्भावभासविकल्पः किं न भवेत् सामान्यावभासस्याऽऽपि तुल्यत्वात् ? अस्यापलापऽपरस्याऽप्रतिभासनात् प्रतिभासविकल्पं जगत्स्यात् । न च स्तम्भप्रतिभासात्मागुनिश्लिष्टिर्कैकपरमाऽणुगाचरमविकल्पकं ज्ञानं पुरुषवत्प्रतिभाति तथाऽपि तत्कल्पने पुरुषपरिकल्पनाऽपि भवेदिति न सौगन्धपक्षस्यैव सिद्धिः । किं च—निर्गन्तव्यकान्तस्तम्भादिपरमाव्याकाराद्यनेकं तद्भिर्भाति स्वाऽऽमानं तदा सविकल्पकमासज्यत अनेकानुविधानस्य विकल्पनान्तराविकल्पात् । अथ भिन्नं प्रतिपरमाऽणु तदप्यत भवेदेवमविकल्पकम् किंतु-एकपरमाणुद्वयपारवश्यात्परमाणुप्रहणाय व्याप्रियत इति तेषां परलोकप्रत्ययताप्रसङ्गः, तद्वेदनेश्च तस्यावद्वनमिति तस्याप्यभावाः । न वैकैकपरमाणुनियतभिन्नं यद्वनमविकल्पकम् अन्यविविक्तैकपरमाणोरवाप दृष्टि अप्रतिभासनादिवाद्गोचरस्य तद्व्याप्यस्य विकल्पजनकत्वासिद्धेः । तत्र प्रथमपक्षो युक्तिसंगतः इतश्चायमसङ्गता यतो येन स्वभावाभासविकल्पकं दर्शने स्वजातीयमुत्तरं जनयति तेनैव यदि विकल्पे तद्विविकल्पो विकल्पः प्रसज्येत विकल्पो वाऽविकल्पः अन्यथा कारणभेदः कार्यभेदविधायी न भवेत्, स्वभावान्तरेण जनने साशनापत्तिरिति । अथ तत्तमेव जनयति तथा सति धारत्वादिनिर्विकल्पस्ततिर्न भवेत् । अथ तत् तत् जनयत्येवेति द्वुतीयपक्षाश्रयणं तथा सति क्षणभङ्गादपि निश्चय इति न ज्ञानस्तन्ती सत्त्वस्तम्भोऽपि नच रागादयस्तान्निबन्धना इति तद्व्यवच्छेदाधर्मनिर्मितनैरर्थक्यमनुभवेत् । किं च—यदि व्यवसाययशात् विविक्तलोकस्य प्रमाणव्यवस्था तर्हि तदुपलक्षाकृत्यार्थप्रहणमन्तरेणाध्यवसाय एव प्रमाणं भवेत् । अथ तथाभूतासम्भवेनोऽणु विकल्प एव न भवेत्, असद्वेगः ; तस्य तज्जन्त्यत्वासिद्धेरुक्तविकल्पदोषापातकत्वात् । किं च—यदि तदाकारात् दर्शनाश्रित्ययप्रभवस्तदा सत्तत्क्षणोपात्तं निर्यथा भवेत्, निर्ययबद्धा सामान्यविषयमविकल्पकमासज्यत अन्यथा स्मृतिसाकृपा-

दृष्टेनस्य साकृत्साधनमयुक्तं भवेत् । अथाथैश्वर्याभावात्-
कारि स्मरणं तथापि स्वलक्षणविषयत्वं स्मरणस्य सर्वथा
तदनुकारित्वमधिकरणकस्याप्यसिद्धम्, अन्यथा तस्य जड-
तापत्तिरिति प्रतिपादनात् । तथा च-‘विकल्पो वस्तुनिर्मा-
सा-ह्रिसंवादापुपप्रव’ इत्युक्तत्वा व्यबस्थितम् । अथ न
लेशतोऽपि परमार्थसदनुकारी विकल्पः प्रतिपन्नमिमांश-
शाशु तदभिधानमिति न स्वलक्षणगोचरत्वं निर्विकल्पक-
स्यापि व्यवहार्यप्रमायश्चासदनुकारित्वं न परमार्थतः
“ सर्वमात्मन्येन आनन्तम् ” इत्यभिधानात् ।

ननु किमिति न परमार्थतोऽपि तदनुकारि तत्? सांमान्या-
वभासादिति चेत्, नन्वसावपि कुतः? अनाद्यस्तयविकल्प-
वासनात्, नन्वेव न दृष्टेन विकल्पजनकमिति, “ दृश्ये
जतयेदनात्, तत्रैवाऽस्य प्रमाणात् ” इत्यसंगतं वचो भवेत् ।
नच तद्वत्साधनाशोधविधायकत्वेन तदपि तदनुः इन्द्रियाय-
सञ्चिधानस्यैव तत्प्रबोधोद्भूतत्वात् । नच वासनाप्रभवत्वेना-
ज्ञज्ञस्य आगतयेवं भवेत् अथस्यापि कारणत्वेनानुमानयत्-
प्रमाणत्वात् । नच निर्विषयत्वाद् व्यवसायस्याऽप्रमाणायम्
अनुमानस्यापि तत्प्रसङ्गः प्रत्यक्षप्रभवविकल्पवत् तस्याप्य-
वस्तुसामान्यगोचरत्वात् । न च तदुप्राप्ताविषयस्यावस्तुत्वेऽ-
प्यध्यवसयस्य स्वलक्षणत्वात् । इयविकल्पा (रूप्या) वर्धा-
नकीकृत्य ततः प्रवृत्तेरनुमानस्य प्रमाणत्वं, प्रकृतविकल्पेऽ-
प्यस्य समानत्वात् । अन्यथा-“ पक्षधर्मेतिनिश्चयः प्रत्यक्षतः
कथित् ” इति कथं वचो युक्तं भवेत्? न च पृथुतिप्रदशास्त्रि-
कल्पोऽप्रमाणं लक्षणानुमानस्यापि तत्प्रसङ्गः, शास्त्रस्व-
रूपावस्थस्य स्वाद्यगतलक्षणव्यवस्थितत्वात् । नचाध्यस्य
धर्मिस्वरूपप्रमाणां शास्त्रप्रद्वयेऽपि न लक्षणप्रद्वयं वि-
रुद्धधर्माध्यास्तस्तद्वैधर्म्यप्रसङ्गः । प्रमाणाभिप्रायेण तु-
लिङ्ग-लिङ्गिनोः साकल्येन योगिप्रत्यक्षतो व्याप्तिप्रद्वये अनभ्या-
सदृशायां प्राये आविश्यन्निधगतार्थोधिगन्तुत्वाभावादनुमानं
प्रमाणं न भवेत् । अधानिर्वीतमनुमेयं निश्चिन्वत् प्रमाणम-
नुमानं तद्विनिश्चितं नीलं निश्चिन्वन् विकल्पस्तथाविधः
किं न प्रमाणम्? । अथ समारोपव्यवच्छेदकरणादनुमानं
प्रमाणं तर्हि नीलविकल्पोऽपि तत एव प्रमाणं भवेत् ।
न च सादृश्यादेव समारोपो-येन तत्राऽनीलसमारोपो
न भवेत् किं तु-स्वागमादित्तविकल्पोऽप्यसंवासानातोऽपि
यथा-‘सर्वं सर्वोत्पन्नम्’ इति साङ्ख्यस्य एवं च नीलेऽनीला-
त्मकत्वादनुरूपं व्यवच्छेदनां विकल्पः लक्षणानुमानवत्
कथं न प्रमाणम्? इत्यनेन हि शुक्तिकारज्ज्वादिषु रजतस-
प्यादिसमारोपास्तथाभूतविकल्पवशाज्ज्ञानानुसरणमन्तरंशा-
ऽपि निवर्त्तमानाः ।

अथ भवत्सर्वो विकल्पः प्रमाणम्, न च प्रमाणान्तरम्
अनुमानेऽनन्तमोघात्, न; अतःअसदृशायां भाविनि प्रवर्त्त-
कत्वादनुमानं प्रमाणमिष्टम्, तच्च निश्चितत्रिरुपाज्ज्ञानापु-
जायते, निश्चयस्य वातुमानान्तर्भावे वैश्वयनिश्चयोऽप्यनु-
मानं तदपि निश्चितत्रैक्याज्ज्ञानप्रवर्त्त इत्यनवस्थानात्
अनुमानाप्रवृत्तिरेवेति कुतो विकल्पस्य तत्रान्तर्भावः? अथ
पक्षधर्मान्यव्यतिरेकनिश्चायकं लिङ्गस्य नानुमानं तर्हि प्र-
माणान्तरस्याभावादध्यक्षं निर्णयार्थकं पक्षधर्माद्विनिश्च-
६६

यः सिद्धः । अत एव-‘अनभ्यासदृश्यामानुमानम्’ अभ्यास-
दृशायां तु दृष्टेनैव प्रमाणम् न च तृतीयादृशा विद्यते व-
स्तुं विकल्पः प्रमाणं भवेत्’ इति निरस्तम् अभ्यासदृशा-
यामनुमानस्यैवतत्प्रत्येकाऽप्रकृतस्त्वदृशस्यैव तस्य प्रमाण-
त्वात् । न च भवतु प्रत्यक्षानुमानव्यतिरिक्तो विकल्पः तथापि
न तदपेक्षं दृष्टेन प्रमाणं स्वत एव तस्य प्रमाणत्वात् । अन्य-
था विकल्पस्यापि विकल्पात्तरापेक्षया प्रमाणत्वादनवस्था
तुष्परिहारात् । अर्थविषयीकरणाद्विकल्पस्यान्यनिरपेक्षस्य प्र-
माणये निर्विकल्पस्यापि तथैव प्रमाणत्वं भविष्यतीति किं
विकल्पापेक्षयति वक्ष्यम्, यतः-संशयविषययोपादकमपि
दृष्टेनैव प्रमाणं स्यात् । तथा च-तत्राप्यर्थकिमार्थं प्रव-
र्त्तते । अथ ‘जले जलमेतत्’ इति निर्णयविध्यापि प्रमाणं तर्हि
सिद्धं विकल्पापेक्षायं तस्येति वत् विकल्प एव प्रमाणमभ्यु-
गतस्तस्यैव प्रकृत्यादिव्यवहारसाधकतमत्वात् । यदपि ‘अ-
भ्यासदृशायां दृष्टेनैव विकल्पान्तरापेक्षया प्रमाणम्’ इति तत्र
वक्ष्यं च तत्प्रमाणम्, प्राये भाविनि रूपादाधिति चेत् त-
स्याविषयीकरणे तनाऽयुक्तम् अन्यथा नीलज्ञानं धीते प्रमाणं
स्याद्विषयीकरणे भाविषयत्वं तस्यैव भवेत् तथा च-‘वर्त्त-
मानावभासि सर्वं प्रत्यक्षम्’ इति विकल्पतः । अथ सर्वमात्मनि-
षयमपि भाविनि प्रकृतिविधानप्रमाणं, न; अविषयीकृतं प्रव-
र्त्तकत्वांसंभवात् प्रवर्त्तकत्वं वा, शास्त्रमपि सामान्यमात्रविषयं
विशेषं प्रकृति विधास्यतीति न मीमांसकमतप्रतिषेधो युक्तः ।
यदि वा(चा)-विषयेऽपि कुतोऽधिनिष्पन्ना ज्ञानं प्रवर्त्तते तर्हि
प्रत्यक्षपृष्ठभासिसामान्यमात्राध्यवसायविकल्पस्य विशेषे प्र-
वर्त्तकत्वं भविष्यतीति न युक्तम् ‘इयं-विकल्प(रूप्य)योरप्येयो-
रेकीकरणं तत्र प्रकृतिनिमित्तम्’ इत्यभिधानम् । अत एव त-
त्प्रमाणम् । इत्येव-आप्ययोरेकत्वं तत्प्रमाणमिति चेत्कतं पतति?
व्यवहारिणः तत्राऽविशंवादाभिप्रायाद् अविशंवादि च ज्ञानं
प्रमाणम् । तदुक्तम्-“प्रमाणमविशंवादि ज्ञानमर्थकिर्यास्ति-
रविशंवादनम्” इति चेत्, ननु तद्वक्तव्यं कस्य विषयः? दृष्टेन-
स्येति चेत्, न; तस्य सामान्यविषयतया सविकल्पकत्वं प्र-
सङ्गः विकल्पस्येति चेत्, न; अभ्यासदृशायां विकल्पस्या-
नभ्युपगमात् । कथं च इत्यप्राप्ययोरेकत्वं विकल्पस्यैव वि-
षयो नाविकल्पस्य एकत्वस्यायोगादिति चेत् कथं विकल्प-
विषयः? असत्तुविषयत्वास्येति चेत्, दृष्टेनस्य को वि-
षयः? इत्यमानलक्षणमात्रमिति चेत् ननु यदि तत्संचितप-
रमाऽयुष्मत्प्रभावं तत्र दृष्टेन प्रतिभाति तदा सविकल्पत्वमिति
प्राक् प्रतिपादितम् । विवैकिकेकपरमाणुरपि चेत्सर्वव्युत्पत्ता-
प्राप्तं काचित्प्रभ्यासदृशा यस्यां दृष्टेन यस्यां विकल्पविकलं
भवेत् । यथा चानेकपरमाणुराकारमेकं ज्ञानं तथा-इत्यप्रा-
प्ययोर्धादिकमेकमिति तद्विषयं परमाधेतोऽभ्यासदृशायां
सविकल्पमध्यक्षं किमिति नाभ्युपगम्यते? अथाऽशक्यविधे-
चनत्वाच्चिप्रमितिमासऽप्येकैव बुद्धिः घटादिकस्तु विभो नैक-
स्तद्विषयेयात्, ननु किमिदं बुद्धेरशक्यविधेचनत्वम्? यदि स-
होपपत्तिविनाशो तद्वानुभवो वा तदभ्युपगम्यते तदैकल-
क्षणभाविनस्तान्तरज्ञानेषु भिन्नरूपतयोपगतेष्वपि तस्य भा-
वादित्यनैकान्तिको हेतुः । अथ सन्तानान्तराद्यपि नाभ्यु-
पगम्यते कथमवस्थाऽप्राभ्युपगमः?, इत्यहोरेण तदभ्यु-
पगमे तथैव सन्तानान्तराद्योपगमाद्वैकान्तिकत्वं तद्व्यवस्थ-

मेव । न च प्रतिभासाऽद्वैतवादीपगमात्तन्पि पक्षीक्रियन्त इति नाऽनैकान्तिकः एकशब्दाप्रभवत्वेदोतरपि विषयविषय-
वपक्षीकरणाद्वैकान्तिकत्वाऽभावात्संकोचः । न चाऽत्राऽऽमता-
प्राज्ञापक्षेण पक्षबाधनाय पक्षीकरणसंभवः प्रकृतेऽपि युग-
पक्षादिषां नानाचित्संस्तानानां भेदाऽवभासिसंस्वेदनाऽ
प्यक्षेण बाधनादस्य समानत्वात् । अथाऽऽन्यथेयत्वं प्रत्यक्षपक्ष-
विषेयत्वं तदपि सुखादिभिः क्रमेणैकस्तानभाविभिर्य-
भिचारि । अथैषामपि पक्षीकरणम् । नन्वेवं परिणाम्यात्म-
सिद्धेः 'यद्यथाऽवभासते' इत्याद्यनुमानमयुक्तं हेतोरसिद्ध-
तामासते । अथ भेदाऽभेदात्मकत्वेन प्रतिभासनं तद्विमतं तर्हि
दृश्यमात्रयोरपि तद्वर्त्तति कथं नैकत्वम् ? अथ नीलादि-
प्रतिभासानां नैकत्वं चित्रप्रतिभासात् न मावात् तदात्मक-
स्य (अतदात्मकस्य) वा तद्भाहकस्याभावात्, सर्वविकल्पा-
तीतं तु तत्समिति । अत्रापि यथैकत्वस्यैकान्तेन निषेधः सा-
ध्यस्तथा सिद्धसाध्यता । अन्यथा चित्रप्रतिभासाऽभावात्
कथं चिकन्त्वस्य तु निषेधेऽसिद्धचित्रप्रतिभासादिति हेतुः,
यतः पीतादीनां नीलप्रतिभासेभावविषयीकरणे स्तनान्तर-
बद्धभासस्तथापि भावे न स्तनान्तरनिषेधः, तेषां च क्ष-
णक्षये साधने प्राज्ञप्राहकभावा इति न सर्वविकल्पाऽतीतं त-
स्यम् । विषयीकरणे तदाकरणापि तद्भाहकस्याभावात् नाऽपि
नानात्वमित्यस्य विरोधः स्वरप्राहकस्यैव तद्भाहकत्वात्,
सर्वथा तदाकारत्वे नीलमात्रं पीतमात्रं वा भवेदिति न चि-
त्रप्रतिभासाः । कथंचित्साकारादिवै सिद्धं सचिकल्पदर्शनम् ।
अथ सर्वविकल्पाऽतीते तस्यैव इदमप्यवश्यकं तर्हि न परस्या-
पि परतो गतिः, किं तु 'क्षलपस्य सतो गतिः' इत्येतद-
पि न वक्तव्यं तथा च-विज्ञानाद्वैतमपि कुतः ? नचा-
न्यग्रहणेषु विज्ञानसंवेदनादेवमुच्यते अन्यत्राप्यस्य स-
मानत्वात् । तद्वै चित्रप्रतिभासमभ्युपगच्छता चित्रमेकं
ज्ञानमभ्युपगन्तव्यमिति । अन्यत्सदशायामपि व्यवसायात्म-
कमप्येकं सिद्धिमासाद्यते ।

यदपि- यद्यग्रहणं व्यवसायेऽविकल्पे तथा नामकरण-
जात्यादिविशिष्टाद्यग्रहणं तत्पक्षे, संभाव्यं' इत्युच्यते, तदपि
निरस्तं द्रष्टव्यम् ; अर्थग्रहणस्य विकल्पस्वभावान्तराधिक-
त्वात् । यदि ह्येकैकपरमाणुनियतभिन्नदर्शने, तन्नाम क्रियत
तदा स्यात्तत् । न चैवं स्थूलैकप्रतिभासाभावात्प्रसङ्गः । यदपि
जात्यादिविशिष्टग्रहणं प्रत्यक्षेऽसंभाव्यं तदपि सदृशपरिणाम-
सामान्याभ्युपगमे सिद्धम्, तथाभूतस्य तस्याऽप्येकं प्रति-
भाससंवेदनात् तथाभूतस्याऽपि तस्य निराकरणे "नो चद्
आतिनिमित्त" इत्यादौत्सवा "अर्थेन घटयेद्वाम" इत्यादौ-
ह्वाभिधानमसंगतं भवेत् । तथाहि-शुद्धिका-रजतयोः कथं-
चित्सदृशपरिणामभावं रूपसाधन्यदर्शनाभावाद् अन्यथा-
तिप्रसङ्गात् । अथ मरीचिकासु यथा जलाभावेऽपि तद्दर्शने
तथा तथैविविध्यति न च तयोस्तद्दर्शने सत्यं तत्परिणामस्य
परमाधेतत्त्वाभावात् इतरेतराध्ययदोषप्रसङ्गः । तथाहि-
तत्परिणामस्य परमाधेतत्त्वयोः सत्त्वं तद्दर्शनस्य सत्यता तत-
श्च तत्परिणामस्य परमाधिकत्वमिति व्यक्तितरेतराध्य-
त्वमिति चेत् ? अन्वेदतेत् ; सर्वभावावेषेभ्यमवस्थाप्रसङ्गात् ।
तथाहि-संवेदनेमनोवैकल्पमप्यर्थं तथा प्रतीयेदिति सिद्धि-
मासाद्यति तत एव सदृशपरिणामोऽपि सेरस्यति अनवग-

तसम्बन्धस्यापि क्लृप्तमुदाहरितु समानप्रत्ययोरपत्तेः, तस्य
आन्तत्वं संवेदनेऽपि तत्प्रसङ्गः । अथ सत्येव स्वसंवेदने
तद्दर्शनमिति न आन्तम्, न ; इतरेतराध्ययदोषप्रसङ्गः ।
तथाहि-संवेदनेभ्यस्तस्य तद्दर्शनमन्तन्तम् अतस्त्वं त-
त्सत्यत्वमिति कथं नेतरेतराध्ययदोषः ? अथ बाधकास्तथा-
वाचाऽयं दोषः । सदृशपरिणामस्य किं बाधकमिति वक्तव्य-
म् ? विशेषेभ्यस्तस्य भेद सम्बन्धासिद्धिः अमेद विशेषा
एव न तत्सद्भावा इति बाधकमिति चेत्, न ; एकान्तभेदाऽ-
भेदपक्षस्य तत्रानिष्टत्वं एव विशेषः कथाश्च परस्परं स-
मानपरिणामाजः इत्यसदभ्युपगमात् । नच चित्रैकविज्ञान-
यत् समानाऽसमानपरिणामितरेकत्वविरोधः 'यदेवाहमद्राक्षे
तदेव स्पृशामि आत्मादिति जिज्ञामि' इति प्रतीतेः, गुणि-
शुणिरादिकवप्रतीतिः, न च यदेव रूपं दृष्टं तदेव कथं स्पृ-
श्यते ? इन्द्रियविषयसङ्करप्रसङ्गेरिति वक्तव्यं चण्डुप्राज्ञता-
स्वभावस्यैकस्य स्पर्शनादिविषयता स्वभावावरोधात् ।
तथाहि-दूराद्विशेषे सदृशपरिणामासाधैकोऽपि भूदृढा विशद-
त्येन्द्रियज्ञे प्रत्ययं प्रतिभासति स एव निकटाद्विशसच्चित्तो
विशदतयेवमुपलब्धम् । न चाऽविशदं दर्शनमवस्तुविषयं तस्य
वस्तुविषयतया प्रतिपादितत्वात् । नच चण्डुःप्रभे प्रत्यये
रूपमेव चकास्ति नाऽपरस्तद्वानिति वक्तव्यं, यतोऽत्रापि
स्त्वमव्ययदर्शदौ रूपं किमेकं प्रतिभासति, उताऽनैकशुपयमा-
णुसंख्यमात्रम् ? प्रथमपक्षे-अग्रमप्ययोर्होमनैकैकपक्षद्व-
साद्यात्मकैकस्त्वम्प्रसिद्धिः । द्वितीयपक्षेऽपि किमेकमनकप-
रमावकारं चण्डुर्ज्ञानम्, उतैकैकपरमावसाकारमनकम् ?,
प्रथमपक्षे-रुपाध्यायैकवस्तुसिद्धिप्रसङ्गः चित्रैकज्ञानवत् ।
द्वितीयऽपि चित्रैकज्ञानपरमाणुप्रतिभासस्यासंवेदनात् स-
कलशून्यताप्रसङ्गिरिति प्रतिपादितम् । एतेन क्रियावतोऽपि
भावस्याध्यायैकविषयताप्रतिपादितता । नैकस्य देशांशान्त-
रप्राप्तिहेतुः क्रिया न केनचित्प्रमाणनावसानां शक्यते वक्तव्यं
पूर्वपथायग्रहणपरिणामममुञ्चताऽप्येकशोकरपर्यायग्रहणान्,
यथा स्त्वमादावधोभागग्रहणमजयोर्ध्वदिभागग्रहलेन अ-
न्यथा सकलशून्यतत्सुक्रत्वात् यदपि-

"विशरणे विशर्यं च, संबन्धं लौकिकीं स्थितिम् ।

गृहीत्वा संकलयेत्तत्, तथा प्रत्येति नान्यथा ॥१॥"

इत्युक्तं तदपि निरस्तं द्रष्टव्यम्, चित्रपक्षस्यैकैकान्ताम-
नो वस्तुनः प्रथमतः प्रतीतिवत् प्रतिभासनात् एवैकत्वनाया द्रुतऽ-
पास्तत्वाद् । यदपि-

"संकेतस्तरुणोपायं, दृष्टं संकल्पनात्मकम् ।

पृथोपरपरामर्श-शून्यं तच्चाणुप कथम् ॥२॥"

इत्यभिधानं तदप्यसंगतं, संकेतकालानुभूतशब्दस्मरणम-
न्तराणि व्यवसायात्मकस्य ज्ञानस्याक्षपप्रभवस्य प्रतिपाद-
नात् । अन्यथा विकल्पानुपलब्धेरित्युक्तत्वात् । नस्मानुपलब्-
धिरस्थिरस्फुरस्फुरपर्यायसाधारणस्त्वमादिप्रतिभासस्वा-
क्षपप्रभवस्य निर्यागमनः स्वसंवेदनाप्यन्वतोऽनुभूतः स्वार्थनि-
र्णयार्थकमप्यर्थे सिद्धम् । न चेदं मानसमेतद्विरेकविश-
रीशेकपरमाणुप्राप्तेः विकल्पस्य कदाचिदप्यनुभवत्वात् ।
यदि वायं स्त्वमादिप्रतिभासां मानसां भवेद्विकल्पान्तरतोऽ
स्य निर्वृत्तिर्भवेत् । न चैवं क्षणक्षयित्वमुमानाक्षिप्तत्वान्नो
ऽप्रायदिकं वा विकल्पतत्त्वसाध्यं प्रतिभाससंवेदनात् ।

ततोऽप्यक्षमागसिद्धत्वाच्च सचिकल्पकत्वे साधकप्रमाणा-
भावाः । तथा अनुमानादपि सचिकल्पकत्वमप्यक्षम्य नाऽसि-
द्धम् । तथाहि-यज्जानं यद्विषयीकरोति तत्तन्निर्णयार्थमत-
या अनुमानमिवाभ्यासिकं विषयीकरोति च स्वायम्भूत-
मिति । न चास्याप्यक्षमाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वेन
कालास्थयापदिष्टवत् पक्षस्य चाऽप्यक्षमाधः साध्यविपरी-
तावौपस्थापकाध्यक्षस्य निषिद्धत्वात् । न च स्वायंविषयी-
करणं विज्ञानस्यासिद्धं प्राक् तस्य प्रसाधितत्वात् अतो नाऽ-
सिद्धो हेतुः । न च सपक्षावृत्तित्वाद्साधारणाऽनैकान्तिकः
स्वार्थनिर्णयार्थकत्वेन प्रसिद्धेऽनुमानेऽस्य वृत्तिनिश्चयात् ।
न चानुमानस्याप्ययंविषयीकरणमन्तरेण तन्निष्पन्नवस्वरूपता
संभवति समारोपव्यवच्छेदकत्वादेः प्रामाण्यमिति तस्य
तत्र निषिद्धत्वात् । तन्मन्तरेण प्रामाण्यस्यैवायोगात् । न च
निर्णयार्थकत्वायंविषयीकरणयोगोऽनुमाने साध्यव्यर्थेनोऽपि
विषयवै बाधकप्रमाणाभावतः । संदिग्धविषयकस्यावृत्तिक-
त्वादनैकान्तिकः तदुत्पत्ति साक्यत्वादेर्निर्णयस्त्वभावता व्य-
तिरिक्तस्यैकान्तवादे अर्थविषयीकरणनिबन्धनस्य विज्ञानेऽ
संभवात् । तत्संभवस्य च प्राक् प्रतिपादितत्वात् । ततो न
संदिग्धविषयकस्यावृत्तिकोऽपि । अत एव न विरुद्धः विपक्ष-
चूतरेव विरुद्धत्वात् । ततोऽसिद्धिद्वयनैकान्तिकादिदो-
षविकलात् भवत्यतः साधनाद्विषयितसाध्यसिद्धिरिति न
तत्साधकभावाभिर्णयार्थकत्वाप्यक्षाऽभावाः ।

नाऽपि तद्व्याधकप्रमाणसङ्ख्यावाचस्यैवासिद्धेः । तथाहि-
तद्व्याधकप्रमाणं अनुमानं वा प्रकल्पेन प्रमाणाऽन्तरानभ्यु-
पगमात् । न तावदप्यक्षं तद्व्याधकं संभवति अचिकल्पप्रसाध-
कस्य तस्य तद्व्याधकत्वात् । न च निःशङ्काक्षिकैकप्रमाणासंवे-
दनं स्वसंवेदनाध्यक्षतः सिद्धमिति प्राक् प्रतिपादितमिति ना-
प्यक्षं तद्व्याधकम् नाऽप्यनुमानं तद्व्याधकं संभवति अच्यक्षाप-
वृत्तौ तत्पूर्वकस्य तस्यापि तत्राऽप्रवृत्तेः । यदपि यद् यथा
प्रतिभाति तत्तथा सद्व्यवहृतिमवतरति इत्यादिनिर्विकल्प-
काध्यक्षप्रसाधकमनुमानमुपन्यस्तं, तत्रापि प्रत्येक्षानुमाननि-
वारकतवं पक्षदोषः, नामादिविशेषयोगैश्चविशिष्टतया नाऽसम-
तिरुद्धातीति हेतोरसिद्धता च जातिशुण्णिकाद्यनेकविशेषण-
विशिष्टस्वरूपकारस्तम्भादिविषयास्तत्रप्रत्ययस्यैकान्तिक-
स्वभावस्य विशेषणविशिष्टतया स्वसंवेदनाध्यक्षतो निर्णयार्थं,
अस्य च प्राक् प्रसाधितत्वात् यदपि 'विशेषणप्रत्ययस्त्वव्युप-
संविरोऽप्यक्षत्वविरोधात् इत्युक्तं तदपि प्रमापमात्रं, स्वसंवेद-
नाध्यक्षप्रसिद्धे स्वरूपे विरोधाऽयोगात्, अस्याऽऽतिप्रसङ्गात् ।
सम्भो २ कारुड १ याथाव्या० । स्वा० । ('यथावाह' शब्दे
सम्भो २ कारुड ३७ पृष्ठे शब्दो ब्रह्मण्यसिन्धिवयं भवतिहरमतमुप-
वर्धितम् ।) (पुनरधिकं ' सामर्यावसिसेल' शब्दे वक्तव्यम् ।)

सद्बुद्धि-शब्दबुद्धि-पुं० । शब्दनिश्चयं, विशेषं ।
सहस्रहृत्पगास-शब्दमहाप्रकाश-पुं० । शब्दैर्महान् प्रकाशः
प्रसिद्धिर्ज्यैस्त्व स शब्दमहाप्रकाशः । शब्दात् प्रसिद्धे, स्व०
१ ध्रु० ६ अ० ।

सहस्रिच्छय-शब्दमूर्च्छित-त्रि० । शब्दपृष्ठे, दश० ८ अ० ।
सहस्र-शाद्वल-न० । इरिते, " हरिश्च सहस्रं " पाठ०
भा० २३७ गद्या ।

सद्बुद्धि-शब्दपरिहारि-सद्बुद्धिपरिहारि-पुं० । सद्बुद्धय-
निक्षेपः सद्बुद्धिपरिहस्तं परिहर्तुं शीलं येषां ते सद्बुद्ध-
निक्षेपपरिहारिणः । द्रवाऽमाहिउ, आ० ८ ।

सहवेहि-शब्दवेधिन-पुं० । शब्दं लघीकृत्य विधप्यति यः
स शब्दवेधी । शब्दमनुसृत्य स्वयम्भवे, हा० १ ध्रु०
१८ अ० । आ० १ । तथा लग्नं आरादिउ कुल्लेवयं,
अणिभो य कुल्लेववाप पुत्र । सहवेही भविस्सति " द-
श० १ तस्य ।

सहस्रिच्छय-शब्दसंज्ञक-पुं० । शब्दशक्तिप्रतिपादके आ-
चारान्कृतितीयभूतस्कन्धस्य सत्सैकानां चतुर्थे भावितः
पञ्चदशे अक्षयने, स्वा० ७ हा० ३ उ० । (तच्च ' सह'
शब्देऽसिन्धिव भागे दर्शितम् ।)

सह-अद्वा-धा० । अस्तीत्यात्मनः परिणामे, " अदो धो
वहः " ॥ ८ । ४ । १॥ अदः परस्य द्वातेर्द्व हत्या-
देशो भवति । सहह । " सहमागो जीवो " अर्थात् । अर्-
धानो जीवः । प्रा० ४ पाठ ।

सहस्र-अद्वा-न० । " स्वराणां स्वराः " ॥ ८ । ४
२३८ ॥ धातुषु स्वराणां स्थाने स्वरा बहुलं भवति । स-
हस्रं । सहस्राणं । प्रा० सम्यक्त्वे, ध० २ अ० १ ।
आ० म० । सामान्यतः (स्व० १ ध्रु० १ अ० १ उ० ।) प्रमा-
णीकरणे, संथा० । स्वा० । अस्तीत्येवं प्रतिपत्तौ, हा०
१ ध्रु० १ अ० । सत्परदर्शने, पञ्चा० ११ विष० । नि०
बु० । आ० म० । दशा० । वि० ० ।

सहस्राकप-अद्वा-न० । अदानसामाचार्याम्, पं०
भा० । " सहस्रा वि य तुविहा ओहमिस्सिद्धं तद्वा विमोने य"
पं० भा० ५ कल्प । (' गिस्सिहकप' शब्दे चतुर्थभागे २११
पृष्ठे एष कल्प उक्तः ।)

सहस्राह-अद्वा-त्रि० । स्वमतवतिशयेन रोचयति,
स्व० २ ध्रु० १ अ० । प्रतीयमानं, आचा० २ ध्रु० १ अ० २
अ० २ उ० । ध० । प्रतिपद्यमानं, ध० २ अ० १ । आ०
म० । स्व० ।

सहस्राह-अद्वा-त्रि० । ' न अदुदोः ' ॥ ८ । १ । १२ ॥
इत्यन्यव्यञ्जनस्य न लुक् । प्रा० । " स्वराणां स्वराः " ॥ ८ । ४ ।
२३८ ॥ इति दीर्घः । सम्यक्त्वे, प्रा० ४ पाठ ।

सहस्राहसुद्धि-अद्वा-न० । अविशयमेतद्वि अद्वा-
ह्युक्ते, आ० बू० ६ अ० ।

अस्याः वक्ष्यविषयमुपदर्शनाह-

सा पुण सहस्रा जा-श्रया य विषयाऽणुभासणा चैव ।
अणुपालणा विसोही, भावविसोही भवे कृद्धा । १४ ८६ ।

सा पुनः शुभिरं वक्ष्यविधा, तद्यथा-अद्वा-न० शुद्धिः, ज्ञा-
नशुद्धिश्च, विनयशुद्धिः, अनुभाषणाशुद्धिश्च, तथा अनु-
पालनाशुद्धिश्चैव भावशुद्धिर्भवति वष्टी । पाठान्तरं वा-
' सोही सहस्रे ' स्वादि, तच्च शुद्धिशब्दो द्वारोपलक्षणा-
नियुक्ताया चैवमिति गायत्रिसमासाधेः । आवा० ६ अ० ।
सहस्रि-शब्दधि-पुं० । कर्णे, हे० ।

सद्दहिय

सद्दहिय-अध्याय-अध्याय-० । स्वाध्यायस्य सामान्येन प्रतिपद्ये-
त्यर्थः, उच्यते २६ अ० ।

सद्दाल-शब्दाकुल-वि० । शब्देनाकुलं शब्दाकुलम् । बृह-
स्पत्ये, स्था० १० डा० ३ उ० । अ० । अ० ।

सद्दालरूपवाय-शब्दाध्यायरूपपात-पुं० । शब्दाध्यायानां रूपस्य च
पातः शब्दाध्यायरूपपातः । आह्वानीयस्य भोजे दृष्टौ च शब्दा-
ध्यायानां रूपस्य च पातः, पञ्चा० १ वि० ।

सद्दालध्याय-शब्दानुपातिन्-पुं० । शब्दं मन्मथभाषितारि-
मभिष्वङ्गमुत्पन्नपतत्यनुसरति इत्येवंशीलः शब्दानुपाती ।
शब्दानुपतनीति, स्था० ६ डा० ३ उ० । आ० ।

सद्दालध्याय-शब्दानुपात-पुं० । शब्दस्य-सुतकाशितदेरनु-
पातनं-भोजेणावतारणं शब्दानुपातनम् । यथाविहितस्व-
शब्दवृत्तिप्रकारादिष्वयच्छिन्नभूम्यदेशाभिप्रेतं, अ० २ अधि० ।
वैशाखकाशिकप्रतापित्तिचारे, उपा० ' सद्दालध्याय ' ति-
स्वपृष्ठवृत्तिप्रकाराद्यच्छिन्नभूम्यदेशाभिप्रेतं-बहिः प्रयो-
जनात्पत्तौ, तत्र स्वयं गमनायोगात् वृत्तिप्रकारादि-
प्रत्यासन्नवर्तिनो वृत्तिपूर्वकं तमभ्युत्काशितादिशब्दकरेण
समवसितकान् बोधयतः शब्दानुपातः, शब्दस्यानुपातन-
मुत्पत्त्यारणं तादृक् येन परकीयभ्रवणविवरणमुत्पत्त्यस्य-
विति । उपा० १ अ० । (' वैशाखवासि ' शब्दं चतुर्थभाग-
२६३ पुष्टे गतोऽयमभिप्रेतः ।)

सद्दालभास-शब्दाभास-पुं० । शब्दन्याभासे, स्था० ७ परि० ।
(एतद्भासस्यवृत्त्यता ' लयाभास ' शब्दे चतुर्थभागे १६०३
पुष्टे गता ।) यथा कालादिभेदेन भवेत्पर्ययेभ्यं प्रतिपद्यमानः
शब्दः । यथा बभूव भवति भविष्यति सुमरित्यादिः,
तद्वदेन तस्य तमेव समर्थयमानस्तद्भासः, यथा-बभूव
भवति भविष्यति सुमरित्याद्या भिन्नकालाः शब्दाभिन्न-
मेवार्थमभिधेयति भिन्नकालशब्दस्यात्, तादृक् सिद्धान्त्य-
शब्दवत् इत्यादिः । स्था० ।

सद्दालस्यथ-शब्दायतन-न० । बौद्धपरिभाषिते शब्दाध्ये,
स्व० १ ध्रु० १२ अ० ।

सद्दाल-शब्दाल-वि० । नूपुरे, " सद्दालं सिञ्जिरे कश्चिरे "
पा० १ ना० १४० गाथा ।

सद्दालपुत्त-सद्दालपुत्र-पुं० । पोलासपुरवासिनि कुम्भकारे,
स्था० । ' सद्दालपुत्त ' ति-सद्दालपुत्रः पोलासपुरवासी कु-
म्भकारजातीयो गोशालकायासको भगवता बोधितः पुनः
स्वमनप्राप्तोद्यतेन गोशालकम् (अ) क्षोभितान्तःकरणः प्र-
तिपक्षप्रतिमश्च परीक्षकदेवं भार्यामारण्यदर्शनेन भग्नप्रति-
मः पुनरपि कृतलोचनस्तथैव दिवं गत इति वक्रव्यताप्रति-
बद्धं सद्दालपुत्र इत्यव्ययम् । स्था० १० डा० ३ उ० । उपा० ।

पोलासपुरे नामं नयरे, सहस्त्रंभवणे उज्जाखे, जिय-
सत्तू राया । तत्थं खं पोलासपुरे नयरे सद्दालपुत्ते नामं
कुम्भकारे आजीविभोवासए परिवसइ । आजीवियसम-
यंसि लद्धइ गहियण्ठे पुच्छियण्ठे विच्छियण्ठे अभिगयण्ठे
अट्ठिमिजंपेमाधुरागरणे य अयमाउसो ! आजीवियसमए

अट्ठे अयं परमण्ठे तेसे अण्ठे, ति आजीवियसमएणं अ-
प्याणं भावेमाखे विहरइ । तस्सं खं सद्दालपुत्तस्स आजी-
विभोवासगस्स एका हिरण्णकोडी निहाणपउत्ता, एकका
उट्ठिपउत्ता, एका पवित्थरपउत्ता, एके वए दस गोसाह-
स्सिएणं वएणं, तस्सं खं सद्दालपुत्तस्स आजीविभोवा-
सगस्स अग्गिमिथा नामं भारिया होत्था । तस्सं खं स-
द्दालपुत्तस्स आजीविभोवासगस्स पोलासपुरस्स नगरस्स
वहिया पंच कुम्भकारावणसया होत्था । तत्थं खं बहवे
पुरिसा दिखमइमचयेयणा कट्ठाकट्ठि बहवे करए य
वारए य पिहएय य वएय य अद्धवएय य कलसए य
अलिअरए य जंबूलए य उट्ठियाभो य करेन्ति । अन्ने
य से बहवे पुरिसा दिखमइमचयेयणा कट्ठाकट्ठि तेहिं
बहहिं करएहि यं जाव उट्ठियाहि य रायमग्गंसि विचिं
कपेमाणा विहरन्ति । (छ० ३६)

सप्तमं सुगममेव । नवरम् ' आजीविभोवासए ' ति-आ-
जीविका-गोशालकशिष्याः तेषामुपासकः आजीविकोपा-
सकः, लघुवायः भयणतो गृहीतायौ बोधतः पृष्टार्थः
संशयं सति विनिश्चितार्थं उत्तरलाभे सति, ' दिण्णमइ-
मचयेयण ' ति-दत्तं स्तुतिभक्ष्यरूपं-द्रव्यभाजनलक्षणं वे-
तनं-मूल्यं येषां ते तथा, ' कट्ठाकट्ठि ' ति-प्रतिप्रभाते
बहून् करकान्-वार्षष्टिकाः वारकाभ-गह्वकान् पिठरकाः-
स्थालीः घटकान्-प्रतीतान् अर्द्धघटकाभ-घटार्द्धमानान्
कलशकान्-आकारविशेषवतो बृहदघटकान् अलिअरणि
च-महदुदकभाजनविशेषान् जम्बूलकांश्च-लोककट्ठाव-
सेयान् उट्ठिकांश्च-सुरानैलादिभाजनविशेषान् ।

तए खं से सद्दालपुत्ते आजीविभोवासए अन्नया क-
याइ पुब्बावरएहकलसमयंसि जण्णेव असोमवहिया ते-
खेव उवागच्छइ उवागच्छित्ता गोसालस्स मंखलिपुत्त-
स्स अन्तियं धम्मपट्ठसि उवसम्पजिआ खं विहरइ ।
तए खं तस्स सद्दालपुत्तस्स आजीविभोवासगस्स एगे
देवे अन्तियं पाउम्भविट्था, तए खं से देवे अन्तलि-
म्वखपडिवणे सत्थिखियायाई० जाव परिहिए सद्दाल-
पुत्तं आजीविभोवासयं एवं वयासी-एहिइ खं देवाण्ण-
प्पिया ! कट्ठं इहं महामाहणे उप्पन्नयाणंदेसण्णरे ती-
यपडुप्पन्नमायापजाणए अरहा जिणे केवली सव्वरण्ण
सव्वदरिसी तेलोकवहियमहियएइए सदेवमण्डयासुरस्स
लोगस्स अच्चखिजे वन्दयिजे सक्कराणिजे संमाण्णि-
जे कट्ठाणं मज्झलं देवयं चयं० जाव पज्जुवासणि-
जे । तच्चकम्मसम्पयासंपउत्ते, तं थं तुमं वन्देआहि०
जाव पज्जुवासिआहि । पाडिहारिएणं पीढकलसजिआसं-
धारणं उवनिम्भेज्जाहि, दोषं पि तव्भं पि एवं वयइ एवं

बह्वा ज्ञानेव दिवं सतच्छूय समेव दिवं पठिष्वह ।
तएवं तस्स सहालपुत्तस आजीविभोवाससस्स तेणं
देवेणं एवं वुत्तस्स सप्पासस्स इमेयाकूवे भञ्जकत्थिए० ४
सम्पुण्ये—एवं खलु ममं भग्मापरिणं भग्मोवपसए भो-
सस्सि मंखलिवुणे से खं महामाहादेव उप्पन्नयाणंदेसखधरे
० जाव तत्त्वकम्मसेपयासंपउत्ते से खं कल्लं इह हव्व-
मागच्छिस्सइ । तएवं तं अहं वंदिस्सामि ० जाव पज्जु-
वासिस्सामि पाडिहारिएणं ० जाव उवविमन्तिस्सामि ।
(छ० ४०)

‘ पटिहं ’ ति—वर्णितं, ‘ एवं ’ ति—अस्तिचामरे, ‘ महा-
माहादेव ’ ति—आ इन्द्रिय-व इन्द्रियार्थः, आत्मानं वा इतन-
निवृत्तः परं प्रति आ हव इत्येवमन्वयः यः स माहवः, स
एव मनःप्रवृत्तिकरखरिभिरात्मन्य सुखमार्तिमंभविज्जीव-
हनमनिवृत्तत्वात् महामाहादेवो महामाहातः, उप्पन्न—आव-
रणसंयथारिभिर्युतं ज्ञानवशीनं आरभति यः स तथा, अत एवा-
सीतनव्युत्पन्नानामनन्तरायकः ‘ अरह ’ ति—अहं, महामा-
तिहार्यकषपुजाहंत्वात्, अविद्यमानं वा एह—एकान्तः सर्व-
ज्ञावाप्तस्य सादरहाः, जिनो रागादिजलुत्वात् कथलानि—
परिपूर्णानि शुद्धात्मनस्तत्ति वा ज्ञानवशीनं वस्य सन्ति स
कवलं, अस्तीतिज्ञानेऽपि सर्वज्ञानं प्रति शब्दा इत्यादित्वाह
सर्वज्ञः साकारापयोगसामर्थ्यात्, सर्वदर्शी अनाकारापयोग-
सत्तासम्पर्कवृत्तिः, तथा ‘ तलाकवर्धियवर्धियपूर ’ ति—जे-
लोकेयनं—प्रलोककालिना जन्म ‘ बहिय ’ ति—समग्रैश्व-
र्यादिशुभसन्देहद्वेष्टनसमाकुलचेतसा हृदयभिरभिरणं प्रस-
लकुटलबलादग्निमपलोचनेनायलोकितः ‘ मट्ठिय ’ ति—
रुध्यतया बाधितः, पुजितश्च—पुण्यादिभिर्यः स तथा, एत-
देव इयमक्कि—संवेद्या मनुजासुरा पसिन् सदेवमनुजासुरस्त-
स्य लोकास्थः—प्रजापतेः अर्चनीयः पुण्यादिभिः, धन्वीभ्यः
वृत्तिभिः, साकरणीयः—आदरणीयः स्वमामनीयाऽभ्युत्था-
नादिप्रतिपात्तभिः, कत्थाणं भज्जं देवतं कैलासित्वं लुप्पा-
पघुंपासनीय इति, ‘ तत्त्वकम्म ’ ति—तत्त्वार्थानि—सत्फलानि-
अवधिचरितानया यानि कमीणि—किंयास्तत्त्वमया—तत्
समुत्तया यः सम्प्रसूक्तो—पुङ्गवः स तथा, ‘ कल्लं ’ मित्यत्र या-
वत्करणात् ‘ पाडिहारिएणं वरणीयं ’ इत्यादिः ‘ जलन्ते स्वरिए ’
इत्येतदन्तः प्रभातवर्षका इत्ययः, स अस्तिस्सत्तातत्त्व व्य-
त्ययः ।

तएवं कल्लं ० जाव जलन्ते समये भगवं महावीरे०
जाव समोसरिए, परिसा निग्गावा ० जाव पज्जुवासइ ,
तएवं स सहालपुत्त आजीविभोवासए इमीसे कहाए
लद्धेइ सप्पाये—एवं खलु समये भगवं महावीरे ० जाव
विहरइ, तं गच्छामि यं समयं भगवं महावीरं वन्दामि
० जाव पज्जुवासामि, एवं सम्पेहेइ संपेहेइवा बहाए०
जाव पायच्छिजे सुद्धप्पोवेसाइ ० जाव अप्पयसइयाऽऽमर-
खालिक्खसरीरे मखुस्सकम्पुरापरिगए साओ गिहाओ
पडिगिक्खसइ साओ गिहाओ पडिगिक्खसिवा पोला—

सधुरं नवरं वज्रकं वज्रमेधं निम्माच्छरं विम्भस्सिक्खिवा जे-
खेव सहस्सम्पवथे उज्जाये जेलन समये भगवं महावीरे
तेणं उज्जायच्छरं उज्जायच्छिक्खिवा विम्भस्सिक्खिवा आकाशित्वं
ववाहितं करेइ करेइवा वन्दइएता वमंसइ जमंसइवा ० जाव
पज्जुवासइ । तएवं समये भगवं महावीरे सहालपुत्तस्स
आजीविभोवाससस्स तीसि य मइह ० जाव भग्मकहा ख-
मन्न, सहालपुत्तास्समये भगवं महावीरे सहालपुत्तं
आजीविभोवाससं एवं वचसी—सं वृत्तं सहालपुत्ता । कल्लं
नुमं पुप्फावस्यहाकासकमपंथि जेणव अस्सोमवविवा ० ज्ञम
विहरसि । तएवं तुक्कं श्चो देव भवित्थं पाउम्भविवा ।
तएवं से देवे अन्तास्सिकवसिदिवथे एवं वयासी—इं भो
सहालपुत्ता । तं वेव सव्वं ० जाव पज्जुवासिस्सामि, से
नूयं सहालपुत्ता । अट्टे समहे ० इत्ता अत्थि, जे खलु
सहालपुत्ता । तेषं देवेणं गोसासं मंखलिवुत्तं पण्हिय
एवं वुत्तं, तएवं तस्स सहालपुत्तस्स आजीविभोवास-
सस्स समयेणं भगवका महावीरेणं एवं वुत्तस्स सप्पाय-
स्स इमेयाकूवे अज्जकत्थिए० ४ एतं खं समये भगवं
महावीरे महामाहादेव उप्पन्नयाणंदेसखधरे ० जाव सत्त्व-
कम्मसेपयासम्पउत्ते, तं सेवं खलु ममं समणं भगवं महावीरं
वंदिच्चा नमंसिवा पाडिहारिएणं पीडकल्लग ० जाव उवमि-
स तिन्हा, एवं सम्पेहेइ संपेहेइवा उट्टाए उट्टुइ उट्टुइवा समणं
भगवं महावीरं वन्दइ वमंसइ वेदइवा नमंसइवा एवं
वयासी—एवं खलु भंते । ममं पोलासधुरस्स नयरस्स
वट्ठिया वज्जुम्भकारापसया, तत्त्व खं तुक्कं वाडि-
हारिएं पीड० जाव संथारवं ओगिक्खिवा खं विहरइ ।
तएवं समये भगवं महावीरे सहालपुत्तस्स आजी-
विभोवाससस्स एवमं पडिसुणेइ पडिसुणेइवा सहा-
लपुत्तस्स आजीविभोवाससस्स पंक्कम्भकारावणमपुत्त
फासुएसणिजं पाडिहारिएं पीडकल्लग ० जाव संपाव्यं
ओगिक्खिवा खं विहरइ । (छ० ४१) तएवं तं
सहालपुत्त आजीविभोवासस अन्नया कयाइ वावाहयं
कोलालमयदं अन्तोसाहाहितो बहिया नीयेइ मीसइवा
आयवंसि दलव्व । तएवं समये भगवं महावीरे
सहालपुत्तं आजीविभोवाससं एवं वयासी—सहालपुत्ता !
एतं खं कोलालमयदं कयो ? तएवं तं सहालपुत्ते
आजीविभोवासस समये भगवं महावीरं एवं वयासी—
एतं खं भन्ते । पुत्तिं मट्ठिया आसी, तन्नो पच्छा
उदएणं निगिजइ निगिजइवा छारेण य करिसेय य
एययओ मीसिजइ मीसिजइवा चके आरंहिजइ, त-
ओ बहवे करया म ० जाव उट्टियायां य कज्जति ।

तए शं समये भगवं महावीरं सहालपुत्रं आजीवि-
श्रोवासं एवं वयासी—सहालपुत्रा ! एत शं कोला-
लभयेदं किं उद्धारयेणं ० जाव पुरिसकारपरकमेयं कज्ज-
ति उदाहु अणुद्धारयेणं ० जाव अपुरिसकारपरकमेयं
कज्जति ? , तए शं से सहालपुत्रे आजीविश्रोवासए
समयं भगवं महावीरं एवं वयासी—मन्ते ! अणुद्धारयेणं
० जाव अपुरिसकारपरकमेयं, नऽपि उद्धारये इ वा ० जाव
परकमे इ वा , निषया सच्चवावा । तए शं समये भ-
गवं महावीरं सहालपुत्रं आजीविश्रोवासं एवं वयासी-
सहालपुत्रा ! जइ शं तुम्भं केइ पुरिसे वायाहयं वा
पकेल्लयं वा कोलालभयेदं अवहरंजा वा विक्खिरंजा वा
भिन्देजा वा आच्छिन्देजा वा परिद्वेजेजा वा अग्गि-
मिचाए वा भारियाए सद्धिं विउलाइं भोगभोगाईं
भुजमाणे विहरंजा , तस्स शं तुमं पुरिसस्स किं
दण्डे वचेज्जसि ? , मन्ते ! अहं शं तं पुरिसं आ-
श्रोसेजा वा हण्णेजा वा बन्धेजा वा गहेजा वा त-
जेजा वा तालेजा वा निच्छेडेजा वा निम्भच्छेजा
वा अकाले चैव जीवियाओ ववरंवेजा । सहालपुत्रा !
नो खलु तुम्भं केइ पुरिसे वायाहयं वा पकेल्लयं वा
कोलालभयेदं अवहरंजा वा ० जाव परिद्वेजे वा अ-
ग्गिमिचाए वा भारियाए सद्धिं विउलाइं भोगभोगाईं
भुजमाणे विहरंजा, नो वा तुमं तं पुरिसं आश्रोसे-
ज्जसि वा हण्णेज्जसि वा ० जाव अकाले चैव जीविया-
ओ ववरंवेज्जसि, जइ नन्थि उद्धारये इ वा ० जाव परकमेइ वा
नियया सच्चवावा अहं शं तुम्भं केइ पुरिसे वायाहयं ० जाव
परिद्वेजे वा अग्गिमिचाए वा ० जाव विहरंजा तुमे ता तं
पुरिसं आश्रोसेसि वा ० जाव ववरंवेसि तो वं वदसि
नऽपि उद्धारये इ वा ० जाव नियया सच्चवावा तं ते मि-
च्छा, एत्थं शं सहालपुत्रे आजीविश्रोवासए मण्डुदे ।
तए शं से सहालपुत्रे आजीविश्रोवासए समयं भगवं
महावीरं वन्दइ नमंसइ वंदित्ता नमंसित्ता एवं वयासी-
इच्छामि शं भंते ! तुम्भं अन्तिए धम्मं निसमेत्तए ।
तए शं समये भगवं महावीरं सहालपुत्रस्स आजीविश्रो-
वासमस्स तंमि यं ० जाव धम्मं परिकेइइ । (४० ४२)

‘ वायाहययं ’ ति—वाताहतं वायुनपच्छेद्यपानीतमित्यर्थः
‘ कोलालभयेदं ’ ति—कुलालाः—कुम्भकारा तस्मिन् को-
लालं तच्च तद्भागेन च—एवं भाजनं वा कोलाल-
भाण्डम्, एतत्किं पुरुषकारेण तस्या वा श्रूयते इति
भगवता वृष्टे स गोशालकमनेन नियतशालकलक्षणं भा-
वित्वाऽपुरुषकारेण युक्तराजं च स्वमतस्मिन्परमताभ्य-
नुज्ञानलक्षणं दोषमालोक्य अपुरुषकारेण इत्येवाहम् ।

तत्तत्तदभ्युपगतनियमितनिरासाय पुनः प्रज्ञयन्नाह—
‘ सहालपुत्र ’ इत्यादि, यदि तव कश्चिदपुरुषो वाताहतं वा
आममित्यर्थः, ‘ पकेल्लयं वा ’ ति पक्वं वा आश्रिता कृत-
पाकम् अपहरंजा—चोरयेत् विकिरंजा—इतस्ततो विलिप्य
भिन्नाद्वा कालानुरक्षेण, आच्छिन्देजाद्वा हस्तादुद्धारणेन,
पादान्तरंण विच्छिन्देजाद्वा विविधप्रकारैश्चैवं कुर्यादित्यर्थः,
परिद्वेजेजाद्वा बहिर्नीत्या त्यजति ‘ वचेज्जसि ’ ति—निव-
र्त्तयसि ‘ आश्रोसेजा वा ’ ति—आक्रोशयामि वा स्मृतोऽसि-
त्वमित्यादिभिः शपिर्भिश्चयामि इहमि वा दृष्टवादिना व-
ध्नामि वा रज्जवादिना, तर्जयामि वा श्वायसिर्न दुष्टा-
चारः । इत्यादिभिर्वचनविशेषैः, तावयामि वा खपटादिना,
निच्छेडेयामि वा घनादिव्याजनेन, निम्भसंयग्रमि वा पर-
वचनैः, अकाल एव च जीवित्वाद्वा व्यपरोक्ष्यामि, मार-
यामीत्यर्थः । इत्येवं भगवांस्तं सहालपुत्रं स्वयमनेन पुरुष-
काराभ्युपगमं ग्राहयित्वा तन्मतेविधटनायाह—‘ सहाल-
पुत्र ’ इत्यादि, न खलु तव भारुदे कश्चिदपहरति न च
त्वं तमाक्रोशयसि यदि सत्यमेव नास्त्युत्थानाऽऽदि । अपर-
कारश्चिदपहरति त्वं च तमाक्रोशयसि तत एवमभ्युप-
गमं सति यद्वदसि—नास्त्युत्थानादि इति तत्तं मिथ्या;
असत्यमित्यर्थः ।

तए शं से सहालपुत्रे आजीविश्रोवासए समयस्स भ-
गवओ महावीरस्स अन्तिए धम्मं सोत्ता नियम्म हट्ट-
तुट्टं ० जाव हिमए जहा आशंदो तहा गिहिधम्मं पडि-
विज्जइ, नवरं एमा हिरसकांडी गिहाल्लपउत्ता एमा
हिरसकांडी बुट्ठिपउत्ता एमा हिरसकांडी पविन्थर-
पउत्ता एगे वए दसगोसाहस्सिएणं वणशं ० जाव
समयं भगवं महावीरं वन्दइ नमंसइ वंदित्ता नमंसित्ता
जेणव पोलासपुं नयरे तेणेव उवागच्छइ उवागच्छित्ता
पोलासपुं नयरे मज्जं मज्जेणं जेणेव सए गिह जेणव
अग्गिमित्ता भारिया तेण्व उवागच्छइ उवागच्छित्ता
अग्गिमित्त्वं भारिये एवं वयासी—एवं खलु देवाणुपिए
समये भगवं महावीरं ० जाव सोमांसं, तं गच्छाहि शं
तुमं समयं भगवं महावीरं वन्दहि ० जाव एजुवासाहि,
समयस्स भगवओ महावीरस्स अन्तिए पंचाऽणुक्कइयं
सत्तिसक्खावइयं दुवालसविहं गिहिधम्मं पडिवज्जहि ।
तए शं सा अग्गिमित्ता भारिया सहालपुत्रस्स समयो-
वासमस्स तह ति एयमट्ठं विणएण पडिसुणइ । तए शं
से सहालपुत्रे समयोवासए कोहुंभियपुरिसे सदावेइ स-
दावेइत्ता एवं वयासी—खिप्पांभेव ओ देवाणुपिया । लहु-
करणजुत्तजोइयं समजुवालसविहसमलहियसिंएहि ज-
वूणयामयकलावजोत्तपडिभिसिद्धएहि रययामयषट्ठसुत्त-
रज्जुगवरकज्जलखइयन्तापगंगांगहियएहि नीलुप्पल-
कयामिएहि पवरगोखजुवालसविहं नाशामयिक्कण-
घट्टिय जालरिगयं सुजायजुगजुत्तजुगपसत्तसुविह-

इयनिमित्तं पवरलक्ष्मणोत्वेयं जुतामेव धम्मियं जाण-
प्यवरं उवड्वेह उवड्वेहिता मम एयमासत्तिचं पच्चपि-
ण्ह । तए णं ते कोडुम्भियपुरिस ० जाव पच्चपिण्हन्ति ।
तए णं सा अग्गिमिन्ना भारिया एहाया ० जाव पाय-
च्छिता सुद्धपावेसां ० जाव अप्पमहण्णभरखालंकियस-
रीरा चेडियाचकवालपरिकिष्सा धम्मियं जाणप्यवरं दुरू-
हइ दुरूहइता पोलासपुरं नगरं मज्जं मज्जेणं निग्गच्छइ
निग्गच्छिता जेणव सहस्सम्बवणे उजाणे जेणव समणे
भगवं महावीरं तेणव उवागच्छइ उवागच्छिता धम्मियाओ
जाणाओ पच्चोरुइ पच्चोरुहिता चेडियाचकवालपरिबुडा
जेणव समणे भगवं महावीरं तेणव उवागच्छइ उवाग-
च्छिता तिकसुत्तो ० जाव वन्दइ नमंसइ वंदिता नमंसिता
नचासणे नाइरे ० जाव पज्जलीउडा ठि(इ)या वेव पज्जु-
वासइ । तए णं समणे भगवं महावीरं अग्गिमिन्नाए तसि
य ० जाव धम्मं कहेइ । तए णं सा अग्गिमिन्ना भारिया
समणस्स भगवओ महावीरस्स अन्तिए धम्मं सोच्चा
निसम्म हततुडा समणं भगवं महावीरं वन्दइ नमंसइ
वंदिता नमंसिता एवं वयासी-सहामि णं भंते ! नि-
गन्धं पावयणं ० जाव से जहेयं तुम्हे वयह, जहा णं
देवाणुप्पियाणं अन्तिए बहवे उग्गा भोगा ० जाव पच्च-
इया नो खलु अहं तहा सण्णएमि, देवाणुप्पियाणं अन्तिए
मुएडा भविता ० जाव अहं णं देवाणुप्पियाणं अन्तिए
पंचाणुप्पवइयं सत्तसिक्खावइयं दुवालसविहं गिहिधम्मं
पडिवजिस्सामि, अहासुहं देवाणुप्पिया ! मा पडिवन्धं
करेइ । तए णं सा अग्गिमिन्ना भारिया समणस्स भगव-
ओ महावीरस्स अन्तिए पंचाणुप्पवइयं सत्तसिक्खावइयं
दुवालसविहं सावगधम्मं पडिवज्जइ पडिवज्जिता सम-
णं भगवं महावीरं वन्दइ नमंसइ वंदिता नमंसिता
तमेव धम्मियं जाणप्यवरं दुरूहइ दुरूहिता जामेव दिसं
पाउन्धूया तामेव दिसं पडिगया । तए णं समणे भगवं
महावीरं अज्जा कयाइ पोलासपुराओ नयराओ सहस्स-
म्बवण्णओ पडिनिग्गच्छइ पडिनिग्गच्छिता बहिया ज-
णवयविहारं विहरइ । (सु० ४३)

‘ तए णं सा अग्गिमिन्ना ’ इत्यादि, ततः सा अग्गिमिन्ना
भार्या सहालपुत्रस्य भ्रमणोपासकस्य तथेति पतमयं
चिन्तयेन प्रतिभ्रूयति, प्रतिभ्रूय्य च स्मृता । ‘ कृतबलि-
कर्मो—बलिकर्म लोकाकडे, कृतकौतुकमङ्गलप्रायश्चित्ता—
कौतुकं—मर्षापूर्वादि मङ्गलं वक्ष्यतकल्पनादि एते एव प्रा-
यश्चामेव प्रायश्चित्तं दुःस्वप्नादिमातृशान्तकल्पेनावश्यंका-
र्यः स्यादिति, शुद्धात्मा, वैषयकाणि—वैषयाह्निः सङ्ख्यानि प्रच-
रवस्थाणि परिहिता, अष्टमहाधर्मभरणां कृतशरीरा चे-

टिकाचकवालपरिकीर्णा, पुस्तकान्तेर यानवर्णको इत्यर्थः,
स चैवं स्वय्याख्यानाऽवस्यः—‘ लघुकण्ठजुतामेव ’ लघुक-
रणेन—वक्ष्यत्वेन ये युक्ताः पुत्रपात्तयोर्जातं यत्रयूपाविभिः
सम्बन्धितं यत्तत्तथा, तथा—‘ समणुरयालिहाणसमलि-
हियसिण्णपहि ’ समणुरयालिधानो—तुल्यगणकपुच्छो समे
लिखिते इव लिखिते शुद्धे ययोस्तौ तथा ताभ्यां गोयुव-
भ्यामिति सम्बन्धः, ‘ जम्भूणयामयकलापजोत्तपविंसिदुएहि ’
जम्भूतदमयो कलापौ प्रीवाभरणविशेषौ योऽत्र ख-कण्ठ-
वन्धनरज्जु प्रतिविशिष्टे—शोभने ययोस्तौ तथा ताभ्यां, ‘ रय-
यामयघटतुत्तरज्जुगवरकञ्जण्णइयनरथापगहागण्डियए-
हि ’ रजतमय्यो—कल्पविकारी घटते ययोस्तौ तथा सुषरज्जुक-
कार्यासिकसूत्रमय्यो ये वरकाञ्चनकचितं नस्ते—नासारज्जु-
तयोः प्रग्रहेण—रश्मिना अवयुहीतको च-वजो यौ तौ तथा
ताभ्याम्, ‘ नीलुप्पलकयमिलएहि ’ नीलोत्पलकृतशंकराभ्याम्,
‘ पवरगोणुजुवाणपहि ’ नाशान्तिक्खण्णवणितयाजालपरि-
गयं सुजायजुगजुत्तज्जुगपसरथलुविरइयनिमित्तं ’ सुजातं—
सुजातवासयं युगं—यूपः युक्तं—सङ्गतम् अज्जुकं—सत्तलं
(प्रशस्तं) सुविरचितं—सुघटितं निर्मितं—निवेशितं यत्र
तत्तथा, ‘ जुतामेव ’ धम्मियं जाणप्यवरं उवड्वेह ’ युक्तमव-
सम्बन्धमेव गोयुवभ्यामेति सम्बन्ध इति ।

तए णं से सहालपुत्रे समणोवासए जाए अभिगयजी-
वाजीवे ० जाव विहरइ । तए णं से गोसालं मंखलि-
पुत्रे इमीस कहाए लद्धंठे समणो—एवं खलु सहालपुत्रे
आजीवियसमयं वमिता समणायं निग्गंधायं दिङ्कि पडि-
वणे, तं गच्छामि णं सहालपुत्रं आजीविओवास-
यं समणायं निग्गन्थायं दिङ्कि वामेत्ता पुणरवि
आजीवियदिङ्कि गेहहावित्त ए किट्ट एवं संपेहेइ संपे-
हेत्ता आजीवियसंपसम्परिबुडे जेणव पोलासपुरं नयेर
जेणव आजीवियसमा तेणव उवागच्छइ उवागच्छिता
आजीवियसमाए भण्डमनिकखेवं करेइ आजीवियसमाए
भंडगणिकखेवं करेइत्ता कयवएहि आजीविएहिं सदिं जे-
णव सहालपुत्रे समणोवासए तेणव उवागच्छइ । तए णं
से सहालपुत्रे समणोवासए गोसालं मंखलिपुत्रं एज्जमाणं
पासइ पासिता खो आढाई नो परिजाणाइ अण्णाढाय-
माणे अपरिजाणमाणे तुसिणीए संचिड्डइ । तए णं से
गोसालं मंखलिपुत्रं सहालपुत्रेणं समणोवासएणं अण्णा-
ढाइजमाणं अपरिजाणिजमाणं पीढफलगसिज्जासंधारड्ड-
याए समणस्स भगवओ महावीरस्स गुणकित्थं करेमाणे
सहालपुत्रं समणोवासयं एवं वयासी—आणए णं देवाणु-
प्पिया ! इहं महामाहे ? तए णं से सहालपुत्रे समणो-
वासए गोसालं मंखलिपुत्रं एवं वयासी—के णं देवाणु-
प्पिया ! महामाहे ? तए णं से गोसाले मं-
खलिपुत्रे सहालपुत्रं समणोवासयं एवं वयासी—स-
मणे भगवं महावीरं महामाहे । से केण्डुणं दे-

वाष्पुषिवा ? एवं बुद्ध-समये भगवं महावीरं महामाहो !, एवं खलु सदासुता ! समये भगवं महावीरं महामाहो, उपपन्नान्दस्यभये० जाव महियवृष्टे० जाव तत्त्व-मसत्त्वसत्त्वसत्त्वके, से तेवज्जेवं देवाणुप्पिया एवं बुद्ध-समये भगवं महावीरं महामाहो ! आणए थं देवाणु-प्पिया ! इहं महागोवे !, के थं देवाणुप्पिया ! महागोवे !, समये भगवं महावीरं महागोवे ! से केण्हणं देवाणुप्पि-क ! ० जाव महागोवे !, एवं खलु देवाणुप्पिया ! स-मये भगवं महावीरं संसारादवीरं बहवे जीवे नस्तमा-ये विणस्तमाये खजमाये छिजमाये भिजमाये लुप्पमा-ये विट्ठुप्पमाये धम्ममएणं दयडेयं सारकसमाये सं-सोवेमाये निम्मासकहावाडं साहसिं सम्पावेह, से तेवज्जेवं सदासुता ! एवं बुद्ध-समये भगवं महा-वीरं महागोवे ! आणए थं देवाणुप्पिया ! इहं महा-सत्त्ववाहे !, के थं देवाणुप्पिया ! महासत्त्ववाहे !, सदा-सुता ! समये भगवं महावीरं महासत्त्ववाहे, से केण-हुंथं० !, एवं खलु देवाणुप्पिया ! समये भगवं म-हावीरं संसारादवीरं बहवे जीवे नस्तमाये विणस्त-माये ० जाव विट्ठुप्पमाये धम्ममएणं पंथेणं सारकस-माये ० निम्मासकहावाडं साहसिं सम्पावेह, से तेवज्जेवं सदासुता ! एवं बुद्ध-समये भगवं महावीरं महा-सत्त्ववाहे ! (उपा०) (भगवान् महावीरः महाधर्मकवी इति 'महाधर्मकवी' सन्दे वठे माये १६७ वृत्ते उक्ताः ।) आणए थं देवाणुप्पिया ! इहं महानिजाम्भ !, के थं देवाणुप्पिया महानिजाम्भ !, सपथे भगवं महावीरं महानिजाम्भ, से केण्हणं० !, एवं खलु देवाणुप्पिया ! समये भगवं म-हावीरं संसारादवीरं बहवे जीवे नस्तमाये विणस्तमा-ये ० जाव विट्ठु० बुद्धमाये निट्ठुमाये उप्पियमाये धम्म-मएणं वावाए निम्मासकहावाडं साहसिं सम्पावेह से तेवज्जेवं देवाणुप्पिया ! एवं बुद्ध-समये भगवं महावीरं महानिजाम्भ ! तए थं से सदासुते समसोवासए मोक्षंलं मच्छलितुचं एवं वपसी—तुम्हे थं देवाणु-प्पिया ! इयच्छेमा० जाव इय निजया इय नसवादी इय उव-यसलदा इय निष्ठासपत्ता, पथं थं तुम्हे मस धम्मा-सुरिएणं धम्मोसएसयं भगवता महावीरं सद्धिं वि-वादं करेचए !, नो तियेइ सग्गे ! से केण्हणं देवाणु-प्पिया ! एवं बुद्ध-नो खलु पथं तुम्हे मस धम्मा-सुरिएणं ० जाव महावीरं सद्धिं विवादं करेचए !, सदासुता ! से जहा नामए केइ पुसिं तरुणे जुगवं-० जाव निजसिन्धोवगए एमं महं अयं वा एलयं वा

सुखं वा ककुदं वा तिरिंरं वा वड्डं वा लावणं वा कपोपं वा कविज्जं वा वाक्कं वा सेवणं वा इत्थंति वा धावंसि वा सुंसि वा पुच्छंसि वा पिच्छंसि वा सिद्धंसि वा विष्ठा-वंसि वा सेमंसि वा ज्हं हि गिहइ तहिं ज्हं निक्कलं निष्कलं केइ, एवमेव समये भगवं महावीरं ममं बहहिं वड्डे व हेज्जे व ० जाव वासरमायेहि व ज्हं हि ज्हं मिएइ तहिं तहिं निष्कलपसिक्कामयं केइ, से तेवज्जेवं सदासुता ! एवं बुद्ध-नो खलु पथं जहं अज धम्मासुरिएणं० जाव महावीरं सद्धिं विवादं करेचए ! तए थं से सदासुते समसोवासए मोक्षंलं मच्छलितुचं एवं वपसी—जम्भ थं देवाणुप्पिया ! तुम्हे मस धम्मासुरिएणं ० जाव महावीरस संतेहिं सद्धिं तहिं हि सद्धिं पावेहिं गुणकित्तं केइ धम्मा थं ज्हं तुम्हे पाडिहारिएणं पीठ० जाव संसार-एणं उवनिमन्तेमि, नो चें थं धम्मो वि वा ततो ति वा तं गच्छ थं तुम्हे मस कुम्भारावणं पाडि-हारियं पीठकलय० जाव कपोपिहिता थं विहरह । तए थं से गोसले मच्छलितुचं सदासुतस समसो-वासस एवमइ पडिमुसइ पडिमुप्पिया कुम्भारा-वणंसु पाडिहारियं पीठ० जाव ओगिहिता थं विहरह । तए थं से गोसले मच्छलितुचं सदासुतं समसोवासं जाहे नो संकाए बहहिं आचवणाहिं व पत्तव-याहिं व सयसवणाहिं व विस्ववाहिं व निम्मा-अये पावयणां चालिचए वा क्षांमिचए वा वि-परिणामिचए वा ठाहे सन्ते परितन्ते पोलासपुराओ नगराओ पडिबिक्कलम पोलासपुराओ नगराओ प-डिबिक्कलमिच बहिया जणवविहारं विहरह । (सु० ४४) 'महागोवे' त्वादि, गोपा—गोरत्तकः स जेतवगोर-त्तकस्याग्नेविशिष्टाग्नेवाग्निमि महागोषः । 'नयत' इति कान्वागोच्छवमावात् 'विमस्सन्' इत्यनेकतो जियमस्सुखं आरयमान्—कुणादिमाये वयाग्निदिमिः छि-द्यमानान्—मनुष्यादिमांश्च खज्जादिना मिद्यमानान् कुम्भादिना लुप्यमानान् कलनासादिच्छेदनं विलुप्यमानान् बाह्योप-क्यपहारनः वा इयेति गच्छते, 'निष्ठावमहावाडे' ति—मिजिमाहागेस्त्वानिधेयं 'साहये' नि—सहस्ते-नेव स्थलस्तेन, साक्षादित्यर्थः । महासाधेवाडाहापाकमन्तरं, पुस्तकान्तरं इदमपरमथीयं—'आणए थं देवाणुप्पिया ! इहं महाधर्मकवी !, के थं देवाणुप्पिया ! महाधर्मकवी !, समये भगवं महावीरं महाधर्मकवी ! से केण्हणं समये भगवं महावीरं महाधर्मकवी !, एवं खलु सदासुता ! समये भगवं महावीरं महाधर्मकवी ! से जहा नामए केइ पुसिं तरुणे जुगवं-० जाव निजसिन्धोवगए एमं महं अयं वा एलयं वा

वे सौ मर्भमजिकर्षं पुष्पं जे सौ मर्भ कर्षीयसं पुष्पं जाव
आयश्च जावि प यी मये इमा अभिगमिषा भारिवा सम-
सुहृदसुखसहस्रया तं पि य इच्छा साओ गिहाओ नीये-
षा मयं अम्वयो शरत्पद, तं सयं सल्लु मयं एयं पुरिसं
गिरिहणं पि क्खु उदाहणं जहा बुलसीयिया तहेव
सयं भाणिययं नवरं अभिगमिषा भारिवा कोलाहलं
सुयिषा मयह । सयं जहा बुलसीयियावत्तवया, नवरं
अम्वययं विवाये उपवसें जाव महाविदेहे वसे सि-
जिहारि, निखिवओ । (४० ४४) उपा० ७ अ० ।

सहा-सह-सह-सि० । आलिङ्गाल-वन्त-मन्तेर-
यका मतोः ॥ ८॥ २५६ ॥ इति मतोः स्वाव आलु आ-
देशः । शब्दपुष्प, मा० । श्री० ।

सहावार्ह-शब्दापाति-पुं० । हैमवतवर्षसुसैलाक्यवन्ते,
स्वा० १० डा० ३ उ० । म० । देवार्थे, स्वा० ।

दो सहावाती देवा । (सू० ६२२) स्वा० २ डा० ३ उ० ।

सहावायवासी-शब्दापातिवामि-पुं० । देवार्थे, स्वा० ।

दो सहावायवासी सासी देवा । (सू० ६२४) स्वा० २ डा० ३ उ० ।

सहिहो-सदृष्टि-पुं० । सनी-समीचीना दृष्टिरस्यासौ ल-
दृष्टिः । सम्यग्दृष्टि, मति० । स्थिरविषु वोगदृष्टि, डा०
२३ डा० ।

सहिय-शब्दि-सि० । शब्दः प्रसिद्धिः संज्ञातो वक्ष्य तच्छ-
पित्तम् । प्रसिद्धे, डा० १ शु० १ अ० । कौ० । आकारिते,
अ० १ शु० १ अ० ।

शाब्दि-पुं० । शब्दे, अतु० ।

जो जं नाह । तं जहा-सहसिहो, मयिंयं शशिओ ।
अतु० ।

सुधुप-शब्दोक्तिक-सि० । उक्तकथके, अ० १ शु० १
अ० । अ० ।

सुधुप-शब्दोद्देशक-पुं० । शब्दोपलक्षित उद्देशकः सुधो-
द्देशकः । शिस्तानकस्य स्तुति उपदेशके, डा० १ डा० ३ उ० ।

सुधुपाय-शब्दोत्पाद-पुं० । शब्दोत्पत्तौ, स्वा० ।

दोहिं ठायेहिं सुधुपाय सिया । तं जहा-साह-
तायं वेव पोगमलायं सुधुपाय सिया, भिजंतायं वेव
पोगमलायं सुधुपाय सिया । (सू० ६१४)

‘बोही’ त्यादि द्वाभ्यां यथाभाष्यां कारणाभ्यां श-
ब्दोत्पादः स्वाद्-अथै संश्लेषमानानां च संघातमापद्य-
मानानां सतां कार्यभूतः शब्दोत्पादः स्वात्पञ्चम्ये वा
बहीति संश्लेषमानेभ्य इत्यर्थः पुद्गलानां बाह्यपरिणामानां
यथा घटतालायैरथ भिद्यमानानां विद्युज्जमानानां च
यथा वंशवृत्तानामिति । स्वा० २ डा० ३ उ० ।

सहा-शाह-पुं० । सिहपर्यायं शाहये परी, आध० १

अ० । ‘हो’ पुत्री वयो लघुलो बुद्धीयते यः । स्वा० २ डा०
५५ गाथा । व्याजविशेषे, प्रक० १ आध० द्वार ।

सह-शब्द-न० । पिठकियापाम्, जी० ३ अति० ४ अवि० ।

२१० । स्थालीपाकमृतपिशङ्गिवेदे, अ० २ वज्र० ।

सहस्रजाय-सहस्रयान-न० । सहस्रमेकं दानवाणि, ५०
व० ५ द्वार ।

सहस्रभुजिजस-सहस्रभुजिजसक-सि० । सहस्रभुजिजस-
त्पादक, वज्र० ६ विष० ।

सहस्रपरसुह-सहस्रपरासुह-सि० । कुर्वन्ती वस्तुमस्तमानं
धारयतीति धर्मः, संघादी धर्मश्च सहस्रः । कान्थाविक-
अरयकरणधर्मो गृह्यते, तत्परासुहः । धर्मविभुजे, आध०
५ अ० । जी० ।

सहस्रपरिक्षा-सहस्रपरीक्षा-सी० । सम्यग्धर्मपरीक्षा-
याम्, व० १ विष० । ‘वालः पश्याति लिङ्गं, मध्यमशुद्धि-
विचारयति लघुलक्षम् । आगतस्य तु बुधः, परीक्षते ल-
भ्यत्वेन ॥ १॥’ इति । घ० । अवि० । ‘धम्म’ शब्दे चतुर्थभागे
२६ शुद्ध व्याख्या गता ।)

सहस्रपरिक्षाम-सहस्रपरिक्षाम-पुं० । सहस्रपरिक्षामे, अ-
२० ८ अ० ।

सहा-शब्दा-सी० । ‘अहं हि मूर्खोऽहं ज्ञेयं वा’ ॥ ८॥ २५६ ॥
इति संसृज्य बो वा । सहा । एवे-सहा । अहा । अ० ।
‘न अहोरा’ ॥ ८॥ १२० ॥ अहं उद् इत्येतथैरन्यत्रजन-
स्य लुप्त । मा० । इच्छापाम्, ‘अहं इच्छा वच्छा सहा
कामो य आसंसा’ पा० ना० ७० याया । लकीय-अमिला-
व, वज्र० २ विष० । प्रवर्धमानासुहानकस्य, आध० १
अ० १ अ० ३ उ० । विद्युर्दावत्परिक्षामे, आध० ६ अ० ।

सहस्रमिलाये, दश० ६ अ० । मिथ्यावर्माहनीयकमसा-
योपरमादिक्क्यादकप्रसादकमलिवचनतः प्रसादक्याम्,
ध० २ अवि० । तत्त्वअज्ञाते, संभवयोगविषये विज्ञाप्रसा-
प, प्रक० १ लघु० द्वार । धर्मकरकामिलाये, उक्त० ३ अ० ।
अथ अज्ञाप्रवरं धर्मं इति द्वितीयं भावसाधेयं लिङ्गमुपसंहरन्
प्रज्ञापरिणयस्यो दुर्लभं भावसाधुसिद्धं संश्लेषाकाह—
एसा यवरा सदा, अणुवदा होह भावसाहस्य ।
एहं सभावे, पन्नवणिजो हवह एतो ॥ १०५ ॥
एपा-चतुरङ्गा प्रवरा-वरपया अज्ञा-धर्मीमिलायो-अ-
वदा-अव्यवच्छिन्ना भवति-सम्पद्यते भावसाधो-प्र-
स्तुतयतेः एतस्या-अज्ञायाः सङ्गाय-सन्नायां प्रज्ञापरिणय-
असद्व्यवच्छिन्ना भवत्येव भावमुनिरिति ।

ननु हि चरित्रवतोऽप्यसङ्गप्रहः सम्भवति । सत्यं स्वेम-
वर्त्याप मतिमोहसाहाय्यात्-मतिमोहोऽपि कुत

इति बहुच्यते—
विहिउज्जमवचयमय, उत्सगवचयतदुसयमयाहं ।

सुहाहं बहुविहाहं, समए गमीरमावाहं ॥ १०६ ॥

विधिश्च-उद्यमश्च-अयं चोत्सगवचयपदाकृक्क सङ्गमये
वेति द्रव्यस्तस्य च सपदप्रधानत्वाद्, वातामिति प्रत्येकम-
भिसंभ्यते, स्याणि च विज्ञेय्याणि सतश्चैव बोधयते—

सञ्ज्ञा-आ-इ-धा-० आदेरे, “आइके: सञ्ज्ञा:” ॥८५८३॥
आद्रियते: सञ्ज्ञा इत्यदेशो वा भवति । सञ्ज्ञादेश आदेरेह ।
आद्रियते । प्रा० ४ पाद ।

सन्नुम-आइ-धा-० आचारणे, “छेदेयैर्युम-नूम-सन्नुम-डकौ-
म्बाल-पञ्चाला:” ॥८५८१॥ छेदेयैर्युमैते पञ्चाला वा भ-
वन्ति । सन्नुमह । आदयति । प्रा० ४ पाद ।

सपप्स-सप्रदेश-पुं० । सविभागे, म० ६ श० ३ उ० । (‘पप्स’
शब्दे क्षीयभागे २२ पृष्ठे सप्रदेशाऽप्रदेशत्वे वृषट्कः ।)

सर्पचपुल-सपञ्चुड-पुं० । सह पञ्चभिश्चूडामिवर्तत इति
सपञ्चुडः । चूडपञ्चकसहिते आचाराङ्गे, आचा० १ श्रु०
१ अ० १ उ० ।

सर्पमुलक-सर्पमुलक-त्रि० । सपाश्वोस्त्रि, प्रभ० ३ आध०
द्वार ।

सपस्स-सपच-न० । समानाः पक्षाः पाश्वो दिशो यस्मिन्
तत् सपस्सम् । स्या० ४ डा० ३ उ० । समानपक्षे, समपाश्वे,
यथा भवति समक्षेया गच्छतीत्यर्थः । स० ३२ सम० । स-
र्वेषु पाश्वेषु-पूर्वापरदक्षिणात्तरकोपस्थित्यर्थः । स० प्र० २०
पाठु० । सम्म० ।

स्वपच-पुं० । निहवपाश्वस्यादिषु, वृ० १ उ० २ प्रक० ।

सपाक्षि-सपच-त्रि० । समानाः पक्षाः पाश्वो दिशो यस्मिन्
तत्सपक्षम् । हेकारः प्राकृतप्रभवः । स्या० ४ डा० ३ उ० । पक्षा-
न्वक्षिणवामादिपाश्वोर्ना सङ्गता समता सपक्षमित्य-
र्थभाषः । समपाश्वतया सम, स्या० ३ डा० १ उ० । महीपधि-
भेदे, स्त्री० । ती० ६ कश्च ।

सपञ्चवाय-सप्रत्याप-पुं० । संभाव्यमानाऽप्रापे, पिं० ।
स्या० ।

सपञ्चवसि-सपर्यवसि-त्रि० । शान्ते, सपर्यवसितो लोको
जगत्प्रलये सर्वस्य विनाशसङ्गात्वात् । आचा० १ श्रु० ८ अ०
१ उ० ।

सपञ्जाय-सपर्याय-त्रि० । नास्तिभावे, सपञ्जाय ति वा लु-
प्तिभावां ति वा अविज्जमाणभावे ति वा पगट्टा । आ०
चू० १ अ० ।

सपडाग-सपताक-त्रि० । सह पताकया वनेत इति सप-
ताकम् । पताकया सहिते, आ० १ श्रु० १ अ० ।

सप(प्)डिकम्म-सप्रतिकम्मन्-न० । प्रतिकर्मसहितेऽनशने,
“भक्तपरिआऽणसणं तिक्कडिवाहारायानिष्कणं । स(प्)प-
डिकम्मं नियमा, जहा समाही विधिहिट्ठे ॥१॥” इति । स्या० २
डा० ४ उ० ।

सपडिकमण-सप्रतिकमण-पुं० । उभयकालकरणीयप्रतिक-
मणसहिते, सह प्रतिकमणोभयसन्ध्यामावश्यकैः यः स
तथा, अन्येषां तु कारणजातप्रतिकमणमिति । उक्तं च-“सप-
डिकमणो धम्मो, पुरिमस्स य पच्छिमस्स य जि(णस्स)णारो ॥”
स्या० ६ डा० ३ उ० ।

सपडिदि-सप्रतिदिश-स्त्री० । प्रतिदिशां विविशां सट-
शतायाम्, समप्रतिदिक्षायाम्, स्या० ४ डा० २ उ० ।

सपमजिज-सप्रमृज-अव्य० । सम्प्रमार्जनं कृत्वैत्यर्थे, प्र-
अ० १ संव० द्वार ।

सपरकम-सपराक्रम-न० । पराक्रमः-सामर्थ्यं सह पराक्रमे-
ण वर्त्तत इति सपरकम् । पराक्रमयुक्ते अनशने, आ-
चा० १ श्रु० ८ अ० १ उ० । (इदं च ‘मरु’ शब्दे वष्टभागे
११४ पृष्ठ व्याख्यातम् ।)

सपरसुय-स्वपरश्रुत-न० । स्वसमयपरसमययोः, आ० ६ डा० ।

सपरिग्रह-सपरिग्रह-त्रि० । सह परिग्रहश्च-द्विपदचतुष्पद-
धनधान्याऽदिना वर्त्तत इति सपरिग्रहः । सूत्र० २ श्रु० १
अ० । धनधान्यद्विपदचतुष्पदादिना वर्त्तमाने, तद्भाषऽपि
शरीरोपकरणदौ मूर्च्छावति च । सूत्र० १ श्रु० १ अ० ४ उ० ।

सपरिमाण-सपरिमाण-त्रि० । सह परिमाणेन वर्त्तत इति
सपरिमाणम् । सपरिच्छेदे, सूत्र० १ श्रु० १ अ० ४ उ० ।

सपरियथ-सपरिजन-त्रि० । सह परिजनैर्वर्त्तत इति सपरि-
जनः । स्रव्यादिवर्त्तसहिते, उक्त० २० अ० ।

सपरिया-सपर्या-स्त्री० । संवायाम्, स्या० ।

सपरिवार-स्वपरिवार-त्रि० । स्वकीयपरिवारयोग्यात्मनप-
रिवर्त्तते, म० २ श्रु० ४ अ० ।

सपरिसाग-सपर्यक्त-त्रि० । सह पर्यदो वैयं वा ते स-
पर्यक्ताः । सदृश्येयु, आ० म० १ अ० ।

सपरोवधा-स्वपरोवधा-पुं० । आत्मन्यसंज्ञे, जी० १
प्रति० ।

सपाउरथ-सप्रावरण-त्रि० । सप्राच्छादने, म० १ अधि० ।

सपाडुगमंडधारि-सप्रादृकभाण्डधारि-पुं० । यावन्मात्रमुप-
करणमुपयुज्यते तावन्मात्रं धरति शंषे परिष्ठापयति साधौ,
इय० ८ उ० ।

सपाथ-सप्राथ-त्रि० । सह प्राथैर्वर्त्तते इति सप्राथम् । स-
विंश, दशा० २ अ० ।

सपाय-स्वपाय-न० । आत्मनः संज्ञामात्रके, अप्रणयिजो
सधामसञ्चा सपायं भवति । नि० चू० ३ उ० ।

सपायच्छित्त-सप्रायश्चित्त-त्रि० । सह प्रायश्चित्तेन वर्त्तत इ-
ति सप्रायश्चित्तम् । प्रायश्चित्तयुक्ते, स्या० १ डा० २ उ० । इय० ।

सपाव-सपाव-त्रि० । “ क-ग-च-ज-त-द-प-य-वां प्रायो
लुक् ” ॥ ८ । १ । १७७ । सपाव । अत्र प्रायोऽब्रह्मणा लुक् ।
पापसहिते, प्रा० १ पाद ।

सपासंडि-स्वपाव(ख)सिडन्-पुं० । जैनपापसिडनि, शाण्डेल-
शाचारिणाणि पक्वानि जिणवयणं चोरति सो सपा-
संडी च । नि० चू० १६ उ० ।

सपिसल्लय-सपि(शाच)सल्लय-त्रि० । सह पिसल्लयेन-पिशा-
चेन वर्त्तत इति सपिसल्लयाः । पिशाचं सहितेषु, प्रभ० १
आध० द्वार ।

सपुरजणजाणवय-सपुरजनजानपद-त्रि० । सह पुरजनेन
जानपदेन च जनपदसम्बन्धजनन वर्त्तते यः स तथा । पुरज-
नजनपदजनसमेत, म० ११ श० ११ उ० ।

सपुरोहित-सपुरोहित-३० । शास्त्रकर्मपरिचयिते, प्रश्न ।
५ भाग्य-कार ।

समुष्वाऽवर-सर्षपिद-मिण सह पूर्वैष-पूर्वाङ्कसमेवेन अपरेषु
अ अपराङ्कसमेवेन । पश्चिमा-पूर्वै धीकयते अन्तर्दिकं तथा
अपरै धीकयते शिल्पममोज्जादिकं तेन सह बसते इति स-
पूर्वापरम् । दश० १० पृष्ठाऽपरेषु ख खडितं, वं प्र०
११ पाठः । सह पूर्वैष अन्नादिना अपरेषु महागन्धविस्त-
पूर्वापरम् । गीसाङ्ककीया पूर्वापरैस्सति, ३० ११ ३०

संपेक्षा-स्वप्रेक्षा-सी० । सौख्यवाच्यम्, न० १ श० १ उ० ।

सयोग्य-सपुत्र-पुं० । कर्मादिपुत्रलक्षिते अधि, इत्या०
२ ठा० १ ड० ।

सत्य-सूर्य-पुं० । सार्वतीति कर्त्यः । मुक्तये, ज्ञा० प्र० १
 अ० । विप्र० । यथाऽसावेकद्विभक्त्यैव गौकरगतेन सत्य-
 मैकद्विभक्त्या भवितव्यम् । दृष्टां १ प्र० । (सत्यैवैकैकः
 'गांसाह्वग' शब्दे दृतीयभाग १०१६ पृष्ठ गतः ।) तथा सत्ये
 पितृयाऽसावेकद्विभक्त्यैव गौकरगतेन सत्यमैकद्विभक्ता-
 पितृव्यमित्यर्थस्यैव कथाविवृति, अथवा—यथा द्राक् स्थाश्च
 सर्वे बिलं प्रविशत्येव सा द्वाभ्यन्तस्तद्वत्पत्न्या ओष्ठद्वयमिति ।
 दृष्टां १ अ० । अस्मत्पदनामकविधितौ वेषे, जं० ४ वच० ।
 प्र० प्र० । अनु० । जी० ।

सुप्यइसुत्त-सत्प्रतिज्ञत्व-न० । प्रतिपन्नक्रियानिर्वाहणे, द्वा०
१२ द्वार ।

सप्तकाल-स्वल्पकाल-पुं० । मुहूर्त्तप्रहरादिकेऽहोरात्रान्ते
कालं, धर्म० २ अधि० ।

सप्तमस्क-सप्तमस्क-न० । अहिष्कृताके, आचा० १ शु०
१ अ० ५ उ० ।

सर्पदृष्ट-त्रि० । सर्पदृष्टमारिते, सर्पदृष्टो मारि-
तकोत्तुं विसंख्य माविस्सति । नि० खू० १ उ० ।

सप्यडिदंड-सप्रतिदण्ड-पुं० । सद्धितीयदण्डे, प्रश्न०४ आश्र०
द्वार ।

सम्प्रदायानुसृत्य-सत्याग्रदानपूर्व-न० । सत्याग्रहं साध्यादिः
 तस्मिन् दम्भस्यैवम् । साध्यादिष्वो दम्भं कृतेत्यर्थः, (क्रियादि-
 संभवान्निमित्तम्) अ० २ अ० ३ ।

सप्तदह-सर्पदह-न० । सर्पवशने, वृ० ५ उ० । (सर्पवशने
सोऽपानविधिः 'सोऽ' शब्दे वसे भागे ५५६ पदे वर्तितः ।)

सुप्यम्-सङ्गम्-जि० । समभर्त्स्य, स० । प्रभायुक्ते, स० ।

स्वप्न-प्र० । स्वेन-आत्मना प्रभवन्ति-शोभन्ते-प्रकाशन्ते
 चेति स्वप्नाणि । स्वस्वरूपतः प्रभाससु, स० ।

सत्प्रभ-त्रि०। सती-शोभना प्रभा-कान्तिर्यस्य स सत्प्रभः।
स्वरूपतः प्रभावति, कथा० ६ ब्र०। जं०। रा०। प्रभा०।

जी० । आ० म० । देवात्मदत्तत्वादियभाष्यसुद्धे, स्या० ४
 द्या० २ उ० ।

सप्तमावसोहित-स्वभावसौहित्य-न० । स्वयं-आत्मनो
भवः-तदुप-सौहित्यं दृष्टिः । परमात्मसौहित्य-०५ अन्त्या० ।

सध्यमान-शप्यमान-त्रि० । स्याद्वावे, द्विधा० & त्रिधा० ।

आक्रोश्यमाने, प्रश्न० २ आश्र० द्वार ।

सप्यलोद्धी-सप्यलुग्धिन्-पुं०। सप्यग्राहके, वृ०१ उ०३ अक्ष०।

सप्पविज्जा-सर्पविद्या-ओ० । सपिप्रधानायां परित्राजकवि-
द्यायाम्, ओ० म० १ अ० ।

अन्यत्रिद्या नाम बुदी, तस्य धृष्ट्युद्ध नाम वसिष्ठं, तस्य
सिरियुक्ता नाम आयरिया इति । तस्य बलसिरि
नाम राधा, तसि सिरियुक्तांशं येराव सधिवरो रोहडवो नाम
लोपो, बलश्रामा नाम इतिशो । ततो सो जयवर्धनो बं-
दसो यति, यतो य पतिव्यायको पाण्डु लोहपट्टस्य, बंधिं
जुडाल गहाय इतिह । उचिक्तो अक्षर-नायस्य पाण्डु
ऊह्रा, तौ लोहपट्टस्य बन्धं, जुडालं य जहा यय
जिधूदंति शरियं मम पंडिवादि चि, ततो तेण पण्ड-
इतो शीराविभो-जहा सुगुणा पण्डवादा, तस्यं लीमण
पोह्लासो विह नमि कते । सो पण्डवतो रोहडुगुंशं धी-
रिभो, अहं वादं वेमि चि । ततो सो पतिसेडिजा गतो आ-
वरियसमालं, आलोपर-यवं श्र पण्डवतो विनिवारिको ।
आयरिया अशीर-उद्ध कयं, अतो सो विजावसिष्ठो वादे
पराजितोऽथि विज्याहि चवडुह चि तस्यं इमाओ संच
विज्याओ, ज अता-

विच्छ्रय सप्ये मूसग, मिई वराही य कायेंपोजाई ।

एयाहिं विजाहिं, सौ उ परिव्वायओ कसलो १३७ (भा०)

व्याख्या—तत्र बुद्धिकेतौ बुद्धिकप्रधाना विद्या शुद्धते, संपति संप्रधाना, 'मूसम' ति मूयकप्रधानी, तथा मूर्ती नाम विद्या, मृगीकरोषोपाधतत्कारिणी, एवे वत्पादौ च, 'कागरोआइ' ति-काकविद्या पोताकारिणा च, केतकचः सकृन्निभः कथलने, पातह विद्याः, वत्तभिन्नी क्यभिः स परिमज्जलः कथल इति गथायैः ॥ आठव ४ अ० ॥

सप्तविंशतिपदावहा-सत्पञ्चविंशतिपदावहा-श्री० । प्रभास्ययोग-
दृष्टौ, ब्रा० ।

अस्यां व्यवस्थितो योगी, श्रवणं निष्पादयत्यहः ।

ततश्चेयं विनिर्दिष्टा, सत्प्रवृत्तिपदावहा ॥ २५ ॥

अस्याभिसि—अस्यां प्रजायां व्ययस्थितेन वेणी प्रथमदी-
निरोधसम्पन्नेकाप्रतालकस्य निष्पाद्यति, संतपयति संतप्य
प्रभा सप्तप्रवृत्तिपदावहा विनिर्दिष्टा सर्वैः प्रकारैः प्रथमस्तथा-
हिताया एव सिद्धेः । द्वा० २४ द्वा० ।

सप्यसुगंधा-सर्पसुगन्धा-स्त्री० । अनन्तजीवधनस्यातिमेव ,
प्रका० १ पद ।

सप्यह-सत्यह-कुं० । सन्मार्गे , सृज० १ कुं० ३ कुं० ३ कुं० ।
सप्यहविष्णुमाह-सप्यहविष्णुमाह-न० । सप्यहविष्णुमाह-न० ।

सप्याङ्गिह-सत्प्रातिहार्य-न० । देवकृते तीर्थकृतानां शोभ-

नपातिहार्ये, "अशोकवृक्षः सुरपुष्पवृष्टि—विषयो ध्वनिश्च-
मरमासने च । भामराङ्गं दन्दभिरातपत्रं सन्पातिहार्या-

सपिण्ड-सपिण्ड-न० । वृत्ते, स्था० ४ द्वा० १ उ० । सूत्र० ।

www.elsevier.com/locate/jmb

प्रश्न० । दश० । आचा० । औ० । आ० म० । विहृतिभेद,
स्था० ६ डा० ३ उ० ।

सर्पि-पुं० । देवे, पुनर्वसुसन्ने स्था० ।

दो सप्पी । (ब०६०+) स्था० २ डा० ३ उ० ।

सपिआसव-सपिआश्व-पुं० । सपिआश्वविगन्धादिपुतम्
वतत्वात्प्राप्तमानवचना वैरस्वाम्यादिवक्तृदाश्रयाः । लब्धिम-
त्पुरुषविशेषेण, पा० । औ० ।

सपिवास-सपिवास-त्रि० । "समासे वा" ॥ ८ । २ । १७ ॥
शुभाऽऽदेशयोः समासे द्वित्वं वा भवति । सपिवासो । स-
पिवासो । सत्पुण्ये, प्रा० २ पाद ।

सप्पी-सप्पी-औ० । सप्यस्त्रियाम्, दशा० १ आ० । स० ।

सप्पु-सप्पु-न० । स्वनामक्याते पुरे, यत्र वीरजिवप्रतिमा
पूज्यते । ती० ४३ कल्प ।

सप्पुरित-सप्पुरित-पुं० । संश्रुती पुरुषश्च सप्पुरितः । आ-
सत्पुरुष, सूत्र० २ ध्रु० ६ अ० । तीर्थकारादिके, व्य० १०
उ० । महासखे, पं० व० १ ङार । " तं तद् बुद्धलभं, वि-
ज्जुलताच्चलं मयुसत्तं । लङ्गणं ओ पमाय, सो कापु-
रिसो न सप्पुरितः ।" आ० म० १ अ० । दाक्षिणात्यानां किं
पुरुषाणामिन्द्र, स्था० २ डा० ३ उ० । प्रज्ञा० । म० ।

सफल-सफल-त्रि० । सह फलेन कर्मबन्धेन वर्णत इति
सफलम् । सकर्मणि, सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० । चरितार्थे, जी० ।
१ प्रति० । फलवति, पा० ८ विव० ।

सफाय-सफाय-न० । अनन्तरजीववनस्पतिभेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

सफिह-सप्पुह-त्रि० । अनिमागसहिते, द्वा० २२ डा० ।

सवर-शवर-त्रि० । अनार्थद्वयभेदे, तद्वेशवासिनि म्लेच्छे,
प्रश्न० १ आश्व० ङार । सूत्र० । डा० । प्रज्ञा० । आ० म० ।

प्रव० । आचा० । स्वनामक्याते जैमिनिप्रणीतसूत्रापरि-
व्याख्याभाष्यकारके प्रधानमीमांसके, सम्म० २ काण्ड ।

सवल-शवल-पुं० । परमाऽधार्मिके, सूत्र० १ ध्रु० ५ अ० १
उ० । प्रायश्चित्तयुक्ते, दशा० ।

सुर्यं मे आउसंतेण भगवया एवमस्त्रायं इह-खलु
धरेहि भगवतेहि एकवीसं सवला पप्पत्ता, कपरे खलु ते
धरेहि भगवतेहि एकवीसं सवला पप्पत्ता, इमे खलु धरेहि
भगवतेहि एकवीसं सवला पप्पत्ता, तं जहा- हृत्थकम्मं
करेमाणे सवले १ मेहुणं पडिसेवमाणे सवले २ रातीभा-
यणं भुंजमाणे सवले ३ आहाकम्मं भुंजमाणे सवले ४
रायपिंडं भुंजमाणे सवले ५ कीयं पामिबं अचिच्छं अयि-
सिद्धं आहुदिजमाणं भुंजमाणे सवले ६ अभिक्खणं
अभिक्खणं पडियाइक्खित्तायं भुंजमाणे सवले ७ अंतो
छण्हं मासासं गणतो गणं संकममाणे सवले ८ अंतो
मासस तअो दगलेवं करेमाणे सवले ९ अंतो
मासस ततो माइट्ठायं करेमाणे सवले १० सामारियपिंडं भुंज-
माणे सवले ११ आउट्ठियाए पाणाइवायं करेमाणे सवले

१२ आउट्ठियाए मुसावायं करेमाणे सवले १३ आउ-
ट्ठियाए अदिसादायं गिहइमाणे सवले १४ आउट्ठियाए
अयंतरहिताए पुदवीए ठायं वा नीसीहियं वा चेतमाणे
सवले १५ एवं ससिद्धाए पुदवीए ससरक्खाए पुदवीए
१६ एवं आउट्ठियाए चित्तमंताए सिद्धाए चिक्रमंताए
लेल्लए कोलावासंति वा दाएण जीवपइट्ठिए सअंठे
सपाये सबीए सहारे सउस्से सउत्तिगे पणगदगम-
ट्ठियमकडासंताएण तहप्पगारं ठायं वा सिजं वा निसी-
हियं वा चेतमाणे सवले १७ आउट्ठियाए मूलभोयणं
वा कंदभोयणं वा खंधभोयणं वा तयाभोयणं वा पवा-
लभोयणं वा पत्तभोयणं वा पुप्फभोयणं वा फलभोयणं वा
बीयभोयणं वा हरियभोयणं वा भुंजमाणे सवले १८
अंतो संवच्छरस्स दस दगलेवं करेमाणे सवले १९ अंतो
संवच्छरस्स दस माइट्ठायां करेमाणे सवले २० आउ-
ट्ठियाए सीतोदगरउग्गाइएणं हत्थेण वा पत्तेण वा दब्बीए
वा भायणेण वा असणं वा पाणं वा खाइमं वा साइमं वा
पडियाहेत्ता भुंजमाणे सवले २१ एते खलु धरेहि भग-
वतेहि एकवीसं सवला पप्पत्ता ति वेमि ॥ २ ॥

असमाधिस्थानानि चाऽऽलवमानः शबलो भवति । अथ-
वा-शबलवस्थानेषु वसंतमानस्यासमाधिर्भवति अतोऽसमा-
धिस्थानपरिवर्तणाय शबलस्थानानि- शबलव्यकरणानि
परिहर्तव्यानि इत्यनेन संबन्धनाऽऽयातस्यास्य शबलाध्य-
यस्य व्याख्या प्रस्तुयते । 'सुर्यं मे आउसंतेण' इति,
व्याख्या प्राग्वत् । नवरं शबलं-कुर्वरं चारित्रं येः क्रिया-
विशेषैर्मिसिभूतैर्भवति ते शबलास्तदागामसाधवाऽपि
शबला इति व्यपदिश्यन्ते । तत्र शबलो द्रव्यभावभेदाद्
द्विधा, तत्र द्रव्यस्यानुपगुह्यत्वाद्भावशब्देनेद्वाधिकाः ।
स चैवम्-एकस्मिन् अपराधपदे मूलगुणवर्गे आधाक-
मादौ अत्रिक्रमा-व्यतिक्रमाऽतिवाराऽनाचारश्च, ततः स-
र्वैरप्येतेः शबलो भवति । तत्रातिक्रमादीनां स्वरूपमि-
दम्-यथाऽऽधाकमादिसंशोधयन्तुपरिभोगनिमग्नश्च कृते
सति तत्प्रतिश्रवणे प्रथमः, तदर्थं मार्गे गच्छति द्वितीयः,
तत्र गृहीते, तृतीयः, भोजनार्थं कवलप्रदं सति चतुर्थः, एवं
यथाहंप्रतिसेवास्तरण्यप्यहम् । मूलगुणेषु तु आदिभेदे-
स्त्रिभिः शबलो भवति । चतुर्थभेदे तु सर्वभेदः तत्राति-
रिक्त एव भवति शुक्रपट्टदद्यान्तवत् । यथा शुक्रपट्ट एक-
स्मिन् देशे मिलना भवति तदा तावन्मात्र एव धारय-
ते, यदा च सर्वोऽपि मिलनो भवति तदा तु सर्वो-
ऽपि स ज्ञारारिभिः सन्निधः कृत्वा धारयते, यतो-
मिलनः पटः शोभतेऽपि न । अथ च स्त्रीतत्राणमपि
न भवति, एवं चारित्रपटोऽपि देशसर्वमिलनः सन्न मो-
लसाधका भवति, इति कृतं प्रसङ्गं । प्रस्तुतमनुसंगमः,
तद्यथा- 'हृत्थकम्मं करेमाणे सवले' इति-हृत्थकम्म-वेद-
विकाराविशेषसुपशमं कुर्वन् उपलक्षणव्यापकारयश्चतुर्जनन्
वा शबलो भवतीत्येकः । तथा-सिधुनं प्रतिशेषमाणोऽ-

तिकम्पयति प्रकमति चारैश्चामिः प्रकरीर्दिष्ट्यादिप्रियं से-
वमानः शबलः भवति । २। अनाचारमात्मन् सत्सेवी तु वि-
राधक एव सालम्बनपरवशश्रदिना यतनया सेवमानो भवति
शबलः, आलम्बनानि तु कुदप्रप्यटीकादिभ्योऽपसेयानि, परं
तत्रापि ' न किंचिदप्युपायं ' इति वचनात्सर्वापदेश-
वर्त्तकोऽत एव शबलः । तथा राजभोजनं दिवा गृहीतं
विषा मुक्मिष्यादिभिश्चतुर्दशदिनादिना यतनया सेवमानः श-
बलः एवं सालम्बनं यतनया सन्निध्यादिसेव्यपि शबलः ३।
तथा—आधाकर्म आधाय साधुप्रशिक्षणेन यत्सत्केतन-
मचेतनं क्रियते, अचेतनं वा पश्यते कीयते वा गृहादिकं वियते
वा वक्षादिकं तदाधाकर्म भुञ्जानः शबलः ४। तथा—'रायपिडे'
'सि—राजपण्डितो—नुपाहारः ५। 'कीतपामिके' त्यादि की-
तं द्रव्यादिना, साप्यधमुद्गारादीनां प्राप्तिर्यम्, आच्छिद्यते
ऽम्बिकुतोऽपि पुत्रादेः सकाशात् साधुराणाम् गृह्यते तदा-
च्छेदः, ननुभक्तं सर्वस्वमायिः साधुराणां इत्यनिवृत्तं भ-
क्तम् आहृत्य दीयमानं स्वस्थानात् साप्यधमभिमुखमानीय
दानं भक्तान्, उपलक्षणत्वात् परिषद्प्रादिकमपीह द्रष्टव्यं
तद्विज्ञानः ६। तथा—'अभिमन्त्रणं' ति—अभीष्टमसकृ-
तमत्याज्याऽशनादि भुञ्जानः ७। तथा—'अतो' ति-
अन्तः पण्णां मासानामकतो गणाद्व्यं गणं संक्रामन्
शबलः निरालम्बन इत्यर्थः, सालम्बनस्तु बानादिपुष्पा-
लम्बनयुक्तो गणान्तरं संक्रामेत् ८। तथा—'अतो' ति-
अन्तः मासस्य त्रीन् उक्कलेपात्रं कुर्वन् उक्कलेष्वभ्यभि-
प्रमाणजलावगाहनमिति ९। तथा—'अतो' ति—अन्तर्मध्ये
मासस्य त्रीणि मासास्थानानि तथाविधप्रयोजनमन्तरेणानि-
गृहमास्थानानि (स्थानभेदाः) कुर्वन् १०। तथा—'सागा-
रि' ति—सागारिका—वसतिवाता तत्परिग्रहः ११। तथा
'आउटियाय' पाणतिवायं करमाणे सबले 'आकुट्टनमिति
आनन् करोति आपद्रुतिवो वा यत्करोति पृथिवीगुणितेन
हस्तादिना भिन्नां गृह्णाति उदकक्रिडाभ्यां वा हस्ताभ्यां भिन्नां
गृह्णाति भाससंनिधे वाऽऽहारं गृह्णाति आगतं परं वा वा-
युना बीजं सञ्चितफलबीजं कन्दादिकं वा गृह्णाति द्वी-
न्द्रियादिसंज्ञे पथि व्रजति तन्मिथमाहादिकं वा गृ-
ह्णाति, एवं सर्वत्र आकुट्टया इत्युपेत्येति द्रष्टव्यम् १२। तथा
'आउटि' ति—आकुट्टया गुणावधे वदन् १३। तथा—आकुट्टया
अदत्तादानं गृह्णन् १४। तथा—आकुट्टया अनन्तरितार्थां पृथि-
व्यां स्थानं वा भेदविधौ वा चेतयन् कार्यात्सर्गे स्वा-
ध्यायभूमि वा कुर्वन्निवर्त्यः १५। तथा—यद्यभाकुट्टया सस्ति-
न्यायां पृथिव्याम्, एवं सरजस्तस्यां पृथिव्यां १६। तथा आकुट्टया
'चित्तमंता' ति—चित्तं जीवत्वणं तदस्त्वस्यामिति चित्तव-
ती सञ्चिता सज्जितेत्यर्थः, तस्याम् एवंविधायां शिला-
यां; शिला नाम—महामणयः पाषाणः, एवं सर्वत्र नवरं
'लोलू' ति—कोष्ठो लोकप्रसिद्धः स्त्रीषं आगतत्वात्, 'कोला-
वासंसि' ति—कोला—पुष्पासेवामावांसः कोलावाससस्मिन्
कोलावासे दारि—काष्ठे जीवमस्तिष्ठते द्वीन्द्रियादिविजाव-
धीभूते, 'सञ्चं' ति—सह अण्वैर्वर्तत इति साण्डं तस्मिन्
साण्डं अण्डानि कीटिकादीनाम्, तथा—'सपाणे' ति—सह प्रा-
णैवेष्टत इति सपाणे तस्मिन् सपाणे प्राणा द्वीन्द्रियादयः,
तथा—'सवीप' ति—सह बीजैर्वर्तत इति सवीजं तस्मिन्

सवीजे बीजानि—बीवारस्यामाकादीनि, तथा—सह इतिर्व-
र्तत इति सहर्तितं तस्मिन् सहर्तितानि दुर्वाभवात्तादीनि
'सउसे' ति—सहावश्यायेन वर्तत इति सावश्याये तस्मिन्
सावश्याये अवश्यायो नाम—नीहारः, तथा—'सउसे' ति—सह
उद्वक्न वर्तत इति सोद्वक् तस्मिन् सोद्वक् उद्वक् औमास्त-
रिभेदावनेककमरम् तथा—'सोषिक्' त्यादि उषित्पनको-
द्वकृत्तिकाकर्मकैटसन्तानेन सह वर्तत इति सोषित्पनको-
द्वकृत्तिकाकर्मकैटसन्तानं तस्मिन् सोषित्पनकोद्वकृत्ति-
कामकैटसन्ताने, तत्र उषिक्—पिपीलिकासन्तानकः पन-
को—भृश्यादी उल्लीविशेषः उद्वकृत्तिका—अक्षिरावकाया-
द्रीकृता स्तिका कर्मकैटसन्तानको—लूतास्तनुजालं तदेवंयुते
स्थाने इति गम्यं तत्र स्थानकायोस्सर्ग उपवेशनं वा 'सि-
जं व' ति—शयनम्, 'मिसिहियं व' ति—स्नाप्यास्थानं कुर्वन्
शबलः १७। तथा—'आउटियाय' ति मूलेत्यादि मूलानि प्र-
तीतानि तेषां भोजनं—पण्णां परिभोगं वा मूलभोजनम्, ए-
वं कन्धभोजनं कन्धा उपलब्धकन्दावयः, त्वक् पिप्पलादीनां,
प्रवाहानि करीरादीनां, पत्राणि ताम्बूलपत्राणि नागवल्स्या-
दीनां, फलानि आम्रादीनां, बीजानि शास्वादीनाम्, इतिरिति
पत्रशाकादीन्धम्, 'भुजमाणं' ति—भोजनं कुर्वन्
शबलः १८। तथा—'अतो' ति—अन्तर्मध्ये संवत्सरस्य द-
शाद्वकलेपात्रं कुर्वन् १९। तथा—'अतो' ति—अन्तः संवत्सरस्य
दश मासास्थानानि कुर्वन् २०। तथा—'आउटियाय' ति—आकु-
ट्टया सीतोदकव्याप्तं हस्तं गलद्विन्दुना वा मात्रकेण वा
द्वयां वा भाजेन वा 'असणं वा' इति—अत्र वाशब्दोपा-
दानात् अशनं वा इत्येतेन पदेन सह वृत्तुपयस्य स्वचना-
त्तानि चायुनि अशनं पानं सादिमं स्वादिमम्, तत्र अश-
नम् आद्वानादि पानं द्राक्षापानादि सादिमं अर्जूरफ-
लादि स्वादिमं सुरज्यादि, वा सर्वत्र समुच्चये, प्रपुष्ठा भु-
ञ्जानः शबल इत्येकविंशतितमः २१। एवं सञ्चित्यादि
निगमनावश्यं पूर्वयेदेव । इति ब्रह्मविरचितायां जनहितायां
धीदशशतकस्थकटीकायां शबलनामकं द्वितीयमध्ययनं स-
माप्तम् । दशा० २ अ० ।

"बरिसेतो दस मास-स्स तिणि दगलेवमाडाणारो ।

आउटिया करेतो, बहालियायदीयमंभुण्णे ॥ १ ॥"

निमि भ्रुकस्मनिदधि-ड कीयमाह अभिमन्त्रसंवरिप ।

कंदाह भुंजते, उद्व (दु) ज्जदथागइणं ॥ २ ॥

सञ्चितसिलाकोले, परपिणिवारो (स) सिणिय्ज ससरकको ।

छम्मासंतो गणसं-कमे व करकम्ममिह सबले ॥ ३ ॥

आव० ४ अ० ।

सबालवच्छा—सबालवत्सा—स्त्री० । सह बालेन स्ननपायिना
वत्सेन वर्तते इति सबालवत्सा । बालसहितायां स्त्रियाम्,
ध० ३ अ० ३।

सबाहिरिय—सबाहिरिक—त्रि० । प्राकारबहिर्वर्त्तिगृहपदति-

रूपया बाहिरिकया सहिते, वृ० १ उ० २ प्रक० ।

सवीय—सवीज—प० । बीजेः सह वर्त्तमाने, दशा० २ अ० । सह

बीजेः—शालागोधूमादिभिर्वर्त्तत इति सवीजकाः । एते स-

र्वेऽपि वनस्पतिकायाः । सूत्र० १ ध्रु० ११ अ० ।

सञ्चोह—सञ्चोह—पु० । निमल्लानि, पा० १३ विष० ।

सङ्गमणि-सुमृति-जी० । कर्ता वायुर्बर्हस्पतिरानां भक्तिः ।
वाङ्मयप्रतिपत्नी, प्रति० ।

[illegible]

सम्भावद्वयस्य-सम्भावद्वयस्य-स्य० । काङ्कर्मविदुः, सा-
द्वयस्यविदुः । कुर्वतः । द्वाविंशत्याविंशत्यापवायम्, अदुः ।
सम्भावद्वयस्य-सम्भावद्वयस्य-स्य० । सत्-विंशतिमिति अत्रचन-
तत्त्व भावः । सम्भावस्तत्त्व दर्शनम्-उपलब्धः । सम्भावदर्शन-
म् । सम्भवकथे, विदुः ।

सङ्भावय-सङ्गादन-त्रि० । प्रतिव्रतं पञ्चभिरीयांसमित्या-
दिभिर्भावनाभिः सङ्गिते, स्था० ८ दा० ३ ७० ।

सम्भावदायक-सङ्भावदापन-न० । शक्त्योद्धरणे, आलोच-
नायाम्, शोच० ।

सकभाषपठितेह-सञ्ज्ञावञ्जितेह-पुं० । वाक्यभाषा वाक्त्ति
पुरुषं पात्रं वेत्त्यादिक्रमे मृगावावमेवे, क्त्वा ४ अ० ।

सङ्भाविक-सङ्गाविक-वि० । चारमार्थिके, वरा० १ प्र० ।
सङ्गावहे, वृ० १ उ० २ प्र० ।

सङ्मितरबाहिरि-साभ्यन्तरबाह्-०० । सहाभ्यन्तरे बाह्य-
 यस्य येन तात्बाह्यन्तरबाह्याम् । बाह्यन्तरेण बाह्य-
 यः स सह बाह्यन्तराह्, सौभ्यन्तराह् यद्वह्यन्तराह् पत-
 स्तामभ्यन्तरेणैव संक्रमणं यावत्सर्वबाह्यामवच्छेत् । सर्वबाह्या-
 म्ग्रह मण्डलावाक्यं भण्डलेषु तावत् संक्रमणं यावत्सर्व-
 भ्यन्तरमिति । मण्ड- । सहाभ्यन्तरेण विभागेय बाह्यां
 यः चत्वारिणः, ०० १५ ३०० ।

सम्भिकत्-सन्निधु-कुं । अन्यव्यञ्जनस्य ॥ ८ । १ । ११ ।
इति अन्यव्यञ्जनस्य लुक् । सन्निधुः । सम्भिकत् । इत्-
मसाधौ, प्रा० १ पाद ।

सम्भूकडपल-सद्भूकडास-पुं० । वल्लुर्धोपमेने, महा० ३ अ० ।
सम्भूय-सद्भू-त्रि० । विधमन्ने वस्तुनि, विरो० । सम्भूये,
आप० ४ अ० । आ० म० । उपा० । स० । सक्कं प्रकथेय
भूते, हा० १ अ० १३ अ० ।

नां विद्यमानानां च सुखादीनां कीर्तने, षो० १ वि०० ।
विद्यमानाणां नश्यत्वात्, पञ्च० ४ वि०० ।

सुभाषदमपौत्रास्य—सभासहस्रोपि स्यात्—न० । स्वकीयभा-
रादभात्राभाजनकपरिच्छेदे श्रम्यादि सुवृत्तिभ्यश्चे, सहा भा-
रादभात्रा यदुपकरणं तच्छास्त्र इति श्रुतपक्षः । य० १३
श० ६ उ० ।

समय-समय-३०। ज्ञानरहिते अराध्यप्रदेशे, सूत्र० २ सु०
२ अ०।

सम(ह)री-शुद्धरी-ली०। “को भ-हौ ॥ ८। १। २३६ ॥ स्वरा-
त्परस्यावादेः कस्य भ-हौ भवतः । समरी । सहरी । भ-
वत्ये, प्रा० १ पाद ।

सम(ह)स-सफल-वि०। “को म-ही” ॥ ८। १। २३६ ॥ ह-
ति फल्य यही। समं। सहं। फलेन सहिते, मा० १ पाव।
समा-समा-की०। सङ्गः स्थानं समा। नि० सू० १२ अ०।

आस्थाविकार्याम्, म० १ ग० ३१ उ० । महाजनस्थाने, प्रश्न०
१ संख० द्वार । बहुजनोपवसनस्थाने, प्रश्न० १ संख० द्वार ।
वातुर्घाटिदाल्याम्, आचा० २ सु० १ सू० २ अ० २ उ० ।
महाविद्यालयेनैव यत्र लोकसिद्धिर्ना भवति । अ० १

मर्यादाविध्यावर्णनं यत्र लोकालोकात् सौ समानं भवति ।
जगोपवेष्टनस्थाने, का० १ ध्रु० २ अ० १ सूत्र० । सभा नाम
परमनगरादीनां तद्वासील्लोकाऽऽस्थाधिकार्यामानुश्रय-
नार्थं च कुषाणाच्छ्रुतिः कियते । आवा० १ ध्रु० ६ अ० २ उ० ।
सन्तो भजन्ते तामिति सभा । पुस्तकवाचनभूमी, बहुजनसमा-
गमस्थाने च । अत्रु० ।

तत्राव-स्वभाव-पुं० । स्यो भावः स्वभावः । सहजभावे ,
नि० पू० १ उ० । स्वभावस्यापर्यनुयोज्यत्वाद्विशेषस्याधिनिग-

मनात् उक्तम्- अतोऽग्निः कृदवस्थाम्बु, सन्धिषो दहतीति च ।
अथग्निसन्धिषो तत्त्वा-भाष्याविरुद्धितेतयाः ॥ ३०३ ॥
“निर्माय एव भावेन, मायावांस्तु भवेत्कचित् । पश्येत्स्व-
परयोर्व्येच, सानुबन्धहितोदयः ॥ १ ॥ ” पं० सू० ३ सूत्र ।

समावह-समापति-पुं० । प्रकाशैश्वर्यकुमामाध्यस्थ्यसंपक्षे
संभक्ष्यं, सत्त्वः ८ पतिः । ('काद' शब्दे षष्ठे भागे विस्त-
रो यत्नः ।)

समावधौ-समावत्स-अन्य० । पुत्रलाननां मूर्च्छयत् स्वकी-
याज्ञायादित्यर्थे, अ० १२ अ० २ उ० ।

समाप्त्यसंपन्न-स्वभावसम्बन्ध-वि० । स्वभावेन चार्त्तं विना
सम्बन्ध-सिद्धः । स्वभावसिद्धे द्वादादौ, स्या० ४ टा० २ व० ।

सुभावहीण-स्वभावहीन-न० । यत्र स्वभावोऽप्यथा स्थि-
तोऽप्यथा भिधीयते तत्स्वभावहीनम् । स्वभावोऽप्येव । नान० ।

यथा विहसते कल्पवृत्तिः । वृ० १ उ० १ अक्ष० ।

समिक्तपुष्प-समिक्तपुष्प-३० । पञ्चदशे उच्छराज्यये, स० रे दस्य० ।
नम-नम-३० । सप्तविनिमये, विरे० । स० भव्यपञ्चका ३० ।

रिवानुक्वावस्यायाम्, कमै० ४ कर्म० । अनन्तानुबन्धिनां
कथायाणामनुवये, ध० ।

(१) समस्य स्वरूपनिरूपणम्-

प्रकृत्या कथयन्परिणतेः कृत्वा कृतव्यवस्थोक्तानां भवति। यथाह—
 “एषां ईदम्नाणैः, नाकूक्षं वा विवागमसुहृतिः। अवरजो वि न
 कुपय, उदसमस्योऽसम्भारोऽपि ॥१॥” इति। अग्रे तु कौषध-
 एद्विविधवृत्तयोऽपराधः स्मर इत्याहुः। अधिगतसम्पत्त्यर्थो हि
 सविशेषव्यवधानं कथं कौषधकथा। विश्वमनुष्णभा। तदस्त्व-
 क्षिप्तं। ननु कौषधकथयन्पुण्योऽपराधमशेषमुत्सर्गिणी भे-

लिककृष्णादीनां सापराधे निरपराधेऽपि च परे कोषवतां विषयतुल्यातरलितमनसो व कथं शमः ? तदभावे च कथं सन्धकृत्वसम्भवः इति चेत्? मैत्रभू, लिङ्गिनि सन्धकृत्वे सति लिङ्गिचवर्धं भाव्यामिति नायं नियमः, इत्यत इह धूमराद्विताऽप्ययस्कारपुत्रेणु बहिः, अस्मच्छब्दस्य वा बहने भूमस्योऽपिनि । अयं तु नियमः सुपरीपातो लिङ्गं सति लिङ्गी भवत्येव । यदाह—“ लिङ्गं लिङ्गी भवत्येव, लिङ्गस्यैवतरतुपुनः । नियमस्य विपर्योसि, सन्धस्यो लिङ्गलिङ्गिनाः ॥ १ ॥ ” इति । संज्वलनकथायाद्याद्या कृष्णादीनां कोषकण्डुविषयतुल्यो, संज्वलना अपि केचन कथायास्तीम्रतया अमन्तात्रुबन्धिस-दृशविपाका इति सर्वमवदातम् ॥१॥ ख० २ अचि०। ख०प्र०।

(२) अष्टकेन शमस्य गुणकथनम्—

ज्ञानी हि ज्ञानात् कोषादिभ्य उपशाभ्यति, अतः शमाष्ट-कं विस्तारयेत्, तत्र आत्मनः क्षयोपशमाधायाः परिश्रुतयः स्वभावपरिणामेन परिणामन्ति न तत्तादिपरिणतौ स श-मः, नामशमस्यापनाशमौ सुगमौ, द्रव्यशमः परिणत्यस-माधौ प्रवृत्तिरुक्तोचो द्रव्यशमः आगमतः, शमस्वरूपपरि-ज्ञानी अनुपपुक्तो नो आगमतः मायया लक्षिसिद्धया-दिद्विगन्ताद्यधम् उपकारापकारविपाकक्षमादिकोषोपशम-त्वम् इत्यपि द्रव्यशमः । भावनः उपशमस्वरूपोपपुक्त आग-मतः, नो आगमता मिथ्यात्वमपहाय यथायमात्मनपुष्पकवा-रित्रमोहोदयाभावात् क्षमादिगुणपरिश्रुतिः—शमः, सोऽपि लौकिकलोकोत्तरमदाद् द्विविधः लौकिकं वेदान्तवादिनाम्, लोकोत्तरं जैनप्रवचनानुसारिशुद्धस्वरूपपरमैकत्वम्, आध-न्यचतुष्टयं भावक्षमादिस्वरूपगुणपरिश्रुतमहेतुः मनावाका-यसंकाच—विपाकचिन्तन—तत्त्वज्ञान—भावनादिः, अन्य-नयथं क्षयोपशमक्षमादिः, शब्दनयन क्षपकअधिगमव्य-शक्तिस्वरूपकथायतः, समभिकदनयन कोषादिशमः क्षी-रामाहर्दिष्टुं एवंभूतनयन कथायशमः । अत्र भाव-ना—चिन्तास्मृतिविपाकभयादिकारणतः । क्षयोपशमभावा-दिसाधनतः क्षाधिकशमः साध्यः, एवं शमपरिश्रुतिः करणीया आत्मनो मूलस्वभावत्वात्, मूलधर्मपरिश्रुतं हि तेनैव कारणेन शुद्धात्मपदमवृत्तिः सङ्ख्यागात्रमध्यानसंचारी-अक्षरीकत्वं करणीयम्—

विकल्पविषयोत्तीर्णी, स्वभावालम्बनः सदा ।

ज्ञानस्य परिपाको यः, स शमः परिकीर्तितः ॥ १ ॥

विकल्प इति—विकल्पः—चिन्तविभ्रमः, तस्य विषयो विस्तारः, तेन उन्नीतो—निवृत्तः आत्मस्वादनूतो व-र्णादिषु निवृत्तविषयः स्वभावः—अन्तगुणपर्यो-थस्यपदज्ञानदर्शनचारित्र्यसकृपः, तस्य आत्मस्वनः स्व-भावालम्बन इत्यनेन आत्मस्वभावरूपी, आत्मस्वभा-वज्ञानी, आत्मस्वभावचरमणी, आत्मस्वभावविभागी, आत्मस्वभावाऽऽस्वादी, शुद्धतत्त्वपरिश्रुतः, ज्ञानस्य आत्मो-पयोगलक्षणस्य यः परिपाकः प्रोडावसरः स शमः—श-मभावलक्षणः परिकीर्तितः । अत्र योगस्य पञ्चविधत्वं प्रोक्तं हरिभद्रपुत्र्यैः—अध्यात्मयोगः १ आध्यात्मयोगः २ ध्यान-योगः ३ समाधायोगः ४ कृत्तिलक्षणयोगः ५ । तत्र अनादिपर- १००

भाषम् औदयिकभावरमणीयनाधर्मत्वेन निर्धार्य तत्पुष्टि-हेतुकिं कुर्वन् अयं धर्मवृत्त्या इच्छन् प्रवृत्ताः स प-थ निराश्रयः निस्सङ्गः शुद्धात्मभावनाभावित्वातःकरणस्य स्वभाव एव धर्म इति योगवृत्त्या अध्यात्मयोगः १ । सर्व-परभावान् अनित्यादिभावनाया विबुध्य अनुभवभावनाया स्वरूपानिमग्नयोगवृत्तिमध्यस्थ आत्मानं मोक्षोपायं शुद्ध-भावनायोगः २ । स एव पिप्लवृत्त्य-पदस्थ-कृपातीत-ध्यान-परिणतकृपाक्षी ध्यानयोगी भवत्येव ३ । ध्यानबलेन भस्मी-भूतमोहकर्मो तत्तत्तादिपरिश्रुतिरहितः समतयायोगी उक्तः ४ । तथा योगाधीनकर्मोदयाधीना अनादिबुद्धिः जीवस्य त-स्याः क्षयः—अभावः स्वरूपवृत्तिः कृत्तिलक्षणयोगी उच्यते ५ । एवं पञ्चयोगेषु समतायोगी साधने परिष्ठ इति ज्ञानस्य पूर्णवस्था शमः ।

अनिच्छन् कर्मवैषम्यं, ब्रह्मशेन शमं जगत् ।

आत्माऽभेदेन यः परये—दसौ मोक्षकृमी शमी ॥ २ ॥

अनिच्छन् कर्मेति—कर्मवैषम्यम् ऊनाधिकम् अविच्छ-न् गतिजातिवर्णसंस्थानम्राह्मणक्षत्रियादिवैषम्यं ज्ञानवीर्यक्ष-योपशमकर्मवैषम्यम् अनिच्छन् उच्यतः आवरणतः क्षयो-पशमभेदे सत्यपि ब्रह्मशेन चेतनालक्षणं, अधवा—द्रव्या-स्तिकताऽस्तित्ववस्तुतत्त्वसंस्थाऽनुरूपवृत्त्यवश्यत्वचतनत्वाऽ-मूर्त्तत्वाऽसंख्येयप्रदेशवपरिश्रुत्या जगत्—चराचरम् आत्मा-भेदेन—आत्मतुल्यवृत्त्याः समानत्वेन यः परयेत् सर्वजीवेषु समत्वं कृत्वा अरुक्षिष्टघनेन वर्तमानः असौ योगी मोक्षगामी स कर्मकर्मक्षयलक्षणवस्थां गच्छतीत्यर्थशीला भ-वति । यं हि सर्वजीवेषु जीवत्यतुल्यवृत्त्या रागद्वेषपरिणुमि-मपहाय आत्मस्वभावावापुनरी असौ योगी मोक्षकृमी भवति ।

आरूढमुनिर्योगी, श्रयन् बाह्यक्रियामपि ।

योगारूढः शमादेव, शुद्धात्मतत्त्वगतिक्रियः ॥ ३ ॥

आरूढमुनिः—आरूढः—आराहणच्छुः मुनिः—भावसाध-कः, प्रीतिभक्तिवचनरूपश्रुतसंकल्पेन अश्रुतसंकल्पात् वार-यन् आराधका भवति, सिद्धयोगी तु रागद्वेषाभावेन उपशमी—कृतायुः, बाह्यां क्रियां—बाह्याचारप्रतिपत्ति-श्रयन् अपि—अङ्गीकुर्वन् अपि शमादेव शुद्धयति श-मा—कोषभावात् शुद्धयति—निर्मलीभवति । कथं-भूतो मुनिः ?—योगारूढः योगे—सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र्ये आ-त्मीयसाधनरक्षणवीर्यलक्षणे आरूढः, पुनः कथंभूता मुनिः ? अन्तर्गतक्रियः अन्तर्गता वीर्यगुणप्रवृत्तिरूपा क्रिया यस्य सः अन्तर्गतक्रियः एवमभ्यन्तरक्रियावान् रक्षावपरिश्रुतः शमात्—क्षमाया माद्वैतार्जवमुक्तिपरिणुमिपरिश्रुतो निर्मला भवति ।

ध्यानवृष्टेर्दयानद्याः, शमपूरे प्रसर्पति ।

विकारतीरवृक्षाणां, मूलादुन्मूलनं भवेत् ॥ ४ ॥

ध्यानवृष्टिरिति—ध्यानवृष्टेः ध्यान-धर्मशुक्लाक्षयम्, अन्त-मुहूर्त्तं यावत् चित्तस्य पक्वभावनां ध्यानम् । उक्तं च—“अनेमोमुहूर्त्तमिदं, चित्तावस्थागमगवःशुद्धिम् । क्षुद्रमत्यागं कालं, जागनिराद्रा जिज्ञासु तु ” ॥ १ ॥ अत्र च निमित्तरूपं

वेद्यस्यकथने कथुत्तरादिपुस्तकैकैकान् धर्मध्यानमा-
त्राऽप्राविष्टाकथयामासन्, तत्र ब्राह्मणा विचारः सत्य-
व्यर्थम् आध्यामाः कथनस्तत्कथनैकैकतद्विरोधितानिस्वकैरेव
मत्कारणैकचित्तविभक्त्याः ब्राह्मणविषयधर्मध्यानम् एवम-
कथयिष्येति । निन्दारोमान्स्वैकान्प्रभावैकचित्तविभक्त्याः
ध्यानम्, एवं मुक्त्यर्थे ईदृष्यध्यानपुष्टेः भेदात् एव—एव-
परमव्यवसायात्मककथनं अन्वेषणं, तत्तुलितज्ञानसंवेदनात्
एवमत्रैवप्रभावकथनानिर्दिष्टधर्मेकं प्रत्यक्ष्याऽपि दधानं
व आरोपिता, कीदृशेवावश्यकं गण्यवसादाधिकारे इति ।
अस्मिन् प्रत्यक्ष्या तु कारणात्, अथवा तु दधान्यर्थः एवंवि-
धाया दधान्याः समपुष्टे एककथनपरिकृतिरस्ति—अतः
रामनेवाभावाः कथनधर्मकथा—अतः तस्य पुरः, तस्मिन् प्रस-
र्पति—वृद्धिमति सति विकाराः—कामक्रोधादयः कथुत्तरा-
परिणामाः त एव तीरवृक्षाः तेषां मूलात् उन्मूलनं भवेत्
उच्छेदनं भवेत् । अत्रापि इत्येनं ध्यानयोगतो दधानदीपः
प्रकटितः, कर्तव्यापूरणस्य विकारवृक्षाणामुच्छेदनं करोत्येव ।
अयं हि ब्राह्मणविषयकवाक्यविकारविस्तृतः स्वमुक्तावरक-
कर्मोपेतस्य परिणमति । स एव स्वकथनोपासनातः तत्स्वैक-
तत्त्वं प्रकटयामासत्पुष्टे विकारात् मूलात् उन्मूलयति ।

ज्ञानध्यानतपःशील—सम्यक्त्वसहिष्णुत्वयोः ।

तं नाऽऽप्नोति गुणं साधु—अप्राप्नोति शमाम्बितः ॥ ५ ॥

ज्ञानध्यानेति—ज्ञानं—तत्साधयोधः, ध्यानं—परिणामस्मि-
रताकथ्यः, तपः—इच्छानिरोधः, शीलं—ब्रह्मचर्यं सम्यक्त्वं-
तत्त्वध्यानम्, पदानाम् उक्तमत्र इन्द्रसमासात्, इत्यादि-
शुभापतः साधुः साधयति रत्नवपकरूपं मोक्षं स साधुः
तं तिरस्करमुपैष्ये केवलज्ञानादिपुष्टेः प्राप्नोति न प्राप्नोति यं
शुणं शमाम्बितः—शमतावरिप्रमयं ध्यामोति—प्राप्नोति;
समते इत्यर्थः । अत्र ज्ञानादयो गुणा निरावरणाऽऽमलकेवल-
ज्ञानस्य परंपराकारणं शमः कथनोपाधायाः, यथाक्यातलेपम-
केवलज्ञानस्यासकारणस्य अस्वकारणसमीकरणवृत्तिरूप-
धीरेण स्वमनोमं अग्रदृष्टः कृत्वा रूपं गीतं सति निर्विकल्प-
समाधी अनेदरत्नमयीपरिणतिः कीकमोहावस्थायां यथा-
क्यातवारिणी परमशमाम्बितः ज्ञानावरणद्वयमावरणान्तर-
पश्ये भवति, समतं च सकलामलकेवलज्ञानं केवलज्ञानं
परमशमाम्बिणी, अत एव साधुपराशक्तिक्रान्ती यं न प्राप्नो-
ति तं परमशमाम्बितः प्राप्नोति, अत इव धीरा दशनज्ञान-
तिगुणा अत्यव्यतिष्ठं पूर्वाप्यासम्, आधर्याति गुरुकुलासं-
व्यस्तं निर्वर्ते यते तेन आरामविशुद्धयौ समपुष्टं उद्यतं ॥५॥

स्वकर्तृमयसहिष्णु—वर्द्धिपुष्टिशमतासतः ।

मुनिर्धनोपधीयत, कोऽपि नास्ती वाचरे ॥ ६ ॥

स्वकर्तृ इति—स्वकर्तृमयः—अर्धरज्जुप्रमासः प्रान्त-
मनुप्रः, तस्य रूपद्वी न्यार्थकारी, वर्द्धिपुष्टु—वर्द्धमानः
शमतासतः, शमता—रागद्वेषाभावाः तस्या रसो यस्य स
वर्द्धिधीः मुनिः, विकाराविषयी—कलितकालमकीय-
स्विकल्पकप्रभाववाद्यः, वर्द्धमानेन्द्रियमेवराजसतविषयक-
कामभावम्, कर्तृकालमनवाविषयेषुऽप्राप्त्यास्यत्वं मुनिः
येन उपप्राप्तेन उपधीयत वाचरे विषये अस्मी कोऽपि

न जयति, वतस्तत्त्वम्, अनेकमनुब्रह्मकथनं यत्नं च,
तत् शमतासतेन सहजात्यनिकमिदमनवरितशमता-
सतकथनं कथयुपधीयत, दुर्लभो हि शमतासतः विभक्ति-
ध्यामात्रभावे परत्वेन अरुह्यद्विष्टना क्षुतिः शुद्धात्मा-
नुभवः । उक्तं च—“वेदिब्रह्मणा न समुद्धसति, हीलिज-
मास न समुद्धसति । इति च चित्तेन वर्तते धीरा, शुणी
समुद्गादपरगवीश ॥ १ ॥ बालाभिरामेऽनुहावहेऽनु, न
तं सुहं कामशुणुषु रावं । विरसामास तवाधराण्ये, जं-
भिकृषुषु लीलशुणु रयास्ये ॥ २ ॥” इति । शमतास्वादिनां
नरेषांभावा रोगाः, विन्तामग्निसमूहाः कर्करूपवृद्धाः, वृ-
न्तारका शरका इव भासन्ते अतः संयोगज्ञा रनिदुःखं,
शमतेव महाशयः ॥

शमसूक्ष्मधासिद्धं, येषां नर्हन्ति मनः ।

कदाऽपि ते न दृक्ते, रामोरगविधोर्मिभिः ॥ ७ ॥

शमसूक्ष्म इति—येषां महात्मनां मनः—विशं शमः क-
थनोपाधायाः कतिपयपरिणामः तस्य सूक्ष्मनि—सूक्ष्माभितानि
तान्येव सुधा—अमृतं तेन विकृतम्—अभिप्रायं नर्हन्ति-
न—अहोरात्रं ते रामोरगविधोर्मिभिः राधा—अभिप्रेत-
वृक्षाः स एव उरगाः—सद्यः तस्य विषयस्य उन्मेषः तैः
शमता सिद्धता न दृक्ते, अगद्वीवा रगादिद्विष्टाः, वि-
धोर्मिभिराः, अमति रससंयोगानिष्ठविधोर्मिभिराः,
विकल्पयन्ति बहुविधात् अमदीयादिकल्पनाकालात्,
संयुज्जान्ते अनेकान् अममुच्छिन्नं पुद्गलरूपधाम, वा-
चर्यान्ते अनेकान् धनार्जनापायान्, प्रविशन्ति कृपेण,
विशन्ति यानपाथे, दुष्वाचरितं हितवत् सम्यगात्, ज-
गदुपकारितेर्धैरव्यक्तव्यभवलाभसमताभवाः स्वकथन-
वर्द्धिगताः स्वाभाव्यास्वस्वभावरमणसमात्तुपयनेन स-
वा ब्रह्मज्ञानस्य विचरन्ति आरामतुलानन्दनने, अतः
स्वैर्यप्रायेकस्य विहाय रागद्वेषाभावमहाशमतास-
त्वेन प्रवर्तनीयम् ।

वर्द्धिज्ञानगोचुत्त—रक्षुध्यानतुरङ्गमाः ।

जयन्ति मुनिराजस्य, शमसाप्राप्त्यसम्पदः ॥ ८ ॥

गर्जं ज्ञानमिति—मुनिराजस्य शमसाप्राप्त्यसम्पदः उच्यते ।
कथंभूताः संपदः—गर्जंज्ञानगोचुत्तरक्षुध्यानतुरङ्गमाः ग-
र्जन्—स्फुरत् ज्ञानं—स्वैर्यप्राप्त्यसम्पदं तद्वत् नञाः तैः
उपुद्धा—उद्धता रक्षुध्यानं यत् ध्यानां तद्वत्प्राप्त्यसम्पदं—अस्या
यासु ताः, इत्यनेन प्राप्त्यसम्पदयाताभ्यशोभिता रास्य-
संपदो निरन्तरस्वकपुष्टय जयन्ति, अतः शमतासपदमु-
नीनां महाराज्यं सदैव जयति, अतः शमभ्यासवता
भधितव्यम् इत्युपदेशः । अष्ट०६ अष्ट०१० । उपमोपायापरो,
वाच्यति यः शमयितुं विषयसुगद्वन्मा । वाच्यतामितिमुसवी,
पुरोऽपराहिं निजच्छाया ॥१॥ “आवा० १ शु०२ अ० ४ उ०
अम—उ० । अवे, वि० १ । रा० । अथादिच्छेदं, वि० १ शु०
४ अ० ।

सम—उ० । रागद्वेषाद्विद्वे, अतु० । दृक्०० वि० १ । समो—रा-
गद्वेषविपुल्लेखः सर्वभूतान्तरात्मकव्यवति । अष्ट० ६ अ० १
अष्ट०२स्य, निन्द्यायां एकायां च तुल्ये, स्वा० ६ अ० ३ उ० ।

अन्यविद्वत्ताया मन्त्रये, सुखं १ सु० १६ अ० । सर्वेषां वै-
श्वानराण्ये, अमु० । मेकलीयमुपयुक्तमसिमुक्तमके, प्रम०
२ सं० ४२२ । अहोमीयमुपयुक्त, उ० २ पञ्च० । सव-
मन्त्रयेने, सुखं १ सु० २ अ० २ उ० । आ० सु० । पिच्छो-
कमिषत्ते, उ० ३ अ० १ पञ्चि० २ उ० । अ० । आ० ।
सर्वेषां सुपयुक्तये वर्ये, पिच्छे० । सत्ते, सं० । उ० । सु० ।
मुच्ये, पञ्चा० १० पिच्छ० । मिते० । सु० । अ० । आ० । आ० ।

(३) मैत्रिकादीनां समाहारसमसरीरादिविषये पृच्छा—

नेरह्या यं भन्ते ! सत्वे समाहारा सत्वे समसरीरा स-
त्वे सत्त्वस्तसनीसासा १, गोयमा ! नोइह्ये समष्टे । से के-
यष्टेयं भंते ! एवं बुद्ध नेरह्या नो सत्वे समाहारा नो-
सत्वे समसरीरा नो सत्वे सत्त्वस्तासिस्तासा १, गोय-
मा ! नेरह्या दुविहा पञ्चत्वा, तं जहा महासरीरा य, अ-
प्यसरीरा स । तत्त्वं यं जे ते महासरीरा ते बहुत-
राए पोगगले आहारिन्ति बहुतराए पोगगले परिणामेति
बहुतराए पोगगले उत्ससंति बहुतराए पोगगले नीस-
संति अभिषक्त्यं आहारंति अभिषक्त्यं परिणामेति
अभिषक्त्यं उत्ससंति अभिषक्त्यं नीससंति । तत्त्वं यं
जे ते अप्यसरीरा ते यं अप्यतराए गोम्यले आहारंति
अप्यतराए पोगगले परिणामेति अप्यतराए पोगगले उत्स-
संति अप्यतराए पोगगले नीससंति, आहूच आहा-
रंति आहूच परिणामेति आहूच उत्ससंति आहूच
नीससंति, से तेयष्टेयं गोयमा ! एवं बुद्ध नेरह्या
नो सत्वे समाहारा ० जाव नो सत्वे सत्त्वस्तासिस्तासा ।
नेरह्या यं भंते ! सत्वे समकम्मा १, गोयमा ! यो
इह्ये समष्टे । से केयष्टेयं १, गोयमा ! नेरह्या दुविहा
पञ्चत्वा, तं जहा पुण्योववक्कमा य, पञ्चोववक्कमा य । तत्त्वं
यं जे ते पुण्योववक्कमा ते यं अप्यकम्मतरागा, तत्त्वं यं जे
ते पञ्चोववक्कमा ते यं महाकम्मतरागा, से तेयष्टेयं गोय-
मा ! एवं नेरह्या यं भंते ! सत्वे समक्कमा १, गोयमा !
नो इह्ये समष्टे, से केयष्टेयं, तदेव गोयमा ! जे ते पुण्यो-
ववक्कमा ते यं विमुद्वल्लेस्तरागा, तत्त्वं यं जे ते पञ्चो-
ववक्कमा ते यं अभिषुक्कल्लेस्तरागा तदेव से तेयष्टेयं
एवं० । नेरह्या यं भंते ! सत्वे समलेस्सा १, गोयमा !
नो इह्ये समष्टे, से केयष्टेयं ० जाव नो सत्वे समलेस्सा १,
गोयमा ! नेरह्या दुविहा पञ्चत्वा, तं जहा पुण्योववक्कमा य,
पञ्चोववक्कमा य । तत्त्वं यं जे ते पुण्योववक्कमा ते यं
विमुद्वल्लेस्तरागा, तत्त्वं यं जे ते पञ्चोववक्कमा ते यं
अभिषुक्कल्लेस्तरागा, से तेयष्टेयं ० । नेरह्या यं भंते !
सत्वे समवेयक्का १, गोयमा ! नो इह्ये समष्टे, से केय-
ष्टेयं १, गोयमा ! नेरह्या दुविहा पञ्चत्वा, तं जहा स-

किभूया य, अतसिभूया य । तत्त्वं यं जे ते सत्तिभूया ते यं
महावेयक्का, तत्त्वं यं जे ते अतसिभूया ते यं अप्यवेयक्का-
ल्लेस्सा, से तेयष्टेयं गोयमा ! एवं बुद्ध नेरह्या ये सत्वे
समवेयक्का ० जाव निस्तासा । नेरह्या सत्वे समकिरि-
या १, गोयमा ! यो इह्ये समष्टे, से केयष्टेयं १, गोयमा !
नेरह्या तिक्किहा पञ्चत्वा । तं जहा सम्मादिट्ठी मिच्छादिट्ठी
सम्मादिट्ठी, तत्त्वं यं जे ते सम्मादिट्ठी तेसि यं कलारि
किरियायो पञ्चत्वायो, तं जहा आरंभिया १ पत्तिमाहिपार
मयवत्तिया २ अप्यत्त्वं ४, तत्त्वं यं जे ते मिच्छा-
दिट्ठी तेसि यं पञ्च किरियायो कज्जंति आरंभिया ० जाव
मिच्छादंसखवत्तिया, एवं सम्मादिट्ठीदिट्ठीं पि, से
तेयष्टेयं गोयमा ! ० । नेरह्या यं भंते ! सत्वे तमाउवा
सत्वे समोववक्कमा, गोयमा ! नो इह्ये समष्टे, से केय-
ष्टेयं १, गोयमा ! नेरह्या चउत्तिवा पञ्चत्वा, तं जहा-
अत्येयह्या समाउवा समोववक्कमा १ अत्येयह्या समा-
उवा विसमोववक्कमा २ अत्येयह्या विसमाउवा समोववक्कमा
३ अत्येयह्या विसमाउवा विसमोववक्कमा ४ से तेयष्टेयं
गोयमा ! एवं० । अमुक्कमारा यं भंते ! सत्वे समाहारा
सत्वे समसरीरा, जहा नेरह्या, तहा भाखियप्वा, नरं
कम्मवक्कलेस्सायो परिवपण्येयक्कायो, पुण्योववक्कमा
महाकम्मतरागा अभिमुद्वल्लेस्तरागा अभिमुद्वल्लेस्तरागा,
पञ्चोववक्कमा पत्तया, तेसं तदेव, एवं० जाव य-
खियक्कमारायं । पुद्विकाह्यायं आहारकम्मवक्कलेस्सा
जहा नेरह्यायं । पुद्विकाह्यायं यं भंते ! सत्वे समवेय-
क्का १, हंता समवेयक्का, से केयष्टेयं भंते ! समवेय-
क्का १, गोयमा ! पुद्विकाह्या सत्वे अमन्नी अमन्नी-
भूया भाखियप्वा वेयक्कं वेदंति से तेयष्टेयं ० । पुद्विका-
ह्या यं भंते ! सत्वे समकिरिया १, हंता १ समकिरिया,
से केयष्टेयं १, गोयमा पुद्विकाह्या सत्वे मारं मिच्छा
दिट्ठी, तायं खियपायो पञ्च किरियायो कज्जंति, तं
जहा—आरंभिया ० जाव मिच्छादंसखवत्तिया, से तेयष्टेयं
समाउवा समोववक्कमा, जहा नेरह्या तहा भाखियप्वा,
जहा पुद्विकाह्या तहा ० जाव चउरिदिया । पंचिदिय-
तिरिक्कल्लोखिया जहा नेरह्या नावर्ण किरियाहु, पं-
चिदियतिरिक्कल्लोखिया यं भंते ! सत्वे समकिरिया १,
गोयमा ! यो उतिक्कं समष्टे । से केयष्टेयं, गोयमा !
पंचिदियतिरिक्कल्लोखिया तिक्किहा पन्ना, तं जहा—
सम्मादिट्ठी मिच्छादिट्ठी सम्मादिट्ठी, तत्त्वं यं जे ते
सम्मादिट्ठी ते दुविहा पञ्चत्वा, तं जहा अस्संजया य, मं-
जयासंजया य । तत्त्वं यं जे ते संजयासंजया तेसि यं तिक्कि

किरियाओ कजंति, तं जहा-आरंभिया परिगमहिया माया-
वचिया, अस्सजयावं चत्तारि, मिच्छादिट्ठीयं पंच, सम्मा-
मिच्छादिट्ठीयं पंच, मणुस्सा जहा नेरइया नाणत्तं जे महा-
सरीरा ते बहुतराए पोमंगले आहारंति आहवच आहारंति, जे
अप्पसरीरा अप्पतराए आहारंति अभिपक्खं आहारंति
सेसं जहा नेरइयायं जाव वेयणा । मणुस्सा खं भंते ! सच्चे
समकिरिया ? , गोयमा ! खो अतिथेइ समेइ, से के-
खेइ ? , गोयमा ! मणुस्सा तिविहा पन्नात्ता, तं जहा-
सम्मदिट्ठी मिच्छादिट्ठी सम्मामिच्छादिट्ठी । तत्थ खं जे ते
सम्मदिट्ठी ते तिविहा पक्खात्ता, तं जहा-संजया, अस्संजया,
संजयासंजया य । तत्थ खं जे ते संजया ते दुविहा पक्खात्ता, तं
जहा-सरागसंजया य, जीयरागसंजया य । तत्थ खं जे ते जी-
यरागसंजया ते खं अकिरिया, तत्थ खं जे ते सरागसंजया
ते दुविहा पक्खात्ता, तं जहा-पमसंजया य, अप्पमस-
संजया य । तत्थ खं जे ते अप्पमससंजया तेसि खं एगा
मायावचिया किरिया कजइ, तत्थ खं जे ते पमससंजया
तेसि खं दो किरियाओ कजंति, तं जहा-आरंभिया य, मा-
यावचिया य । तत्थ खं जे ते संजयासंजया तेसि खं आइह्मा-
ओ तिप्पि किरियाओ कजंति, तं जहा-आरंभिया परिग-
महियार मायावचिया ३ । अस्संजयावं चत्तारि किरियाओ
कजंति-आरंभिया १ परिगमहिया २ मायावचिया ३ अ-
प्पचव ० ४, मिच्छादिट्ठीयं पंच-आरंभिया १ परिगमहि-
या २ मायावचिया ३ अप्पचव ० ४, मिच्छादंसव ० ५,
सम्मामिच्छादिट्ठीयं पंच किरियाओ ५ । वासमंतरजो-
तिसंवेमाणिथा जहा असुरकुमारा, नवरं वेयणाए ना-
णत्तं-मायिमिच्छादिट्ठी उववन्नगा य अप्पवेदखतरा, अ-
मायिसम्मदिट्ठी उववन्नगा य, महावेयणतरागा भा-
णियव्वा, जोतिसंवेमाणिथा । छलेस्सा खं भंते !
नेरइया सच्चे सभाहारणां !, ओइयायं सलेस्सायं सुक्क-
लेस्सायं, एएसि खं तिण्हं एक्को गमो, कइहलेस्सायं
नीललेस्सायं पि एक्को गमो नवरं वेदखाए मायिमिच्छा-
दिट्ठी उववन्नगा य अमायिसम्मदिट्ठी । उववन्नगा भाणि-
यव्वा । मणुस्सा किरियासु सरागवीयरागपमत्तापमत्ता-
यं भाणियव्वा । काउलेसाए वि एसेव गमो, नवरं ने-
रइए जहा ओहिए दइठए तहा भाणियव्वा, तेउलेस्सा
पम्हेस्सा जइस अत्थि जहा ओइओ दइठओ तहा भा-
णियव्वा । नवरं मणुस्सा सरागा वीयरगा य न भा-
णियव्वा । गाहा-“दुक्खाउए उडिओ, आहारो कम्म-
वक्खलेस्सा य । समवेयण समकिरिया, समाउए चव वी-
ज्जव्वा ॥ १ ॥ ” (मू०-२१)

‘नेरइए’ इत्यादि व्यक्तं, नवरं ‘महासरीरा य अप्पस-
रीरा य’ इत्यादि, इहाइत्यर्थं महत्त्वं चापेक्षितं, तत्र जय-
न्त्यम् अहत्त्वमङ्गुलासंख्येयभागमात्रवत्, उरुए तु महत्त्वं
पञ्चधनुःशतमानवम्, यतश्च भवधारावीयशरीरापेक्षया,
उत्तरवैकियापेक्षया तु जयन्त्यमङ्गुलमन्त्रसंख्यातभागमात्रवत्,
इतरतु धनुस्सहस्रमानवमिति, एतेन च किं समशरीरा
इत्यत्र भवेत् उत्तरमुक्तम्, शरीरविषयताऽभिधाने सत्याहा-
राच्छास्योर्विषयं सुखप्रतिपाद्यं भवतीति शरीर-
अस्य द्वितीयस्थानाङ्गस्यापि प्रथमं निर्वचनमुक्तम् ।
आधाहाराच्छास्यप्रयोजनं निर्वचनमाह-“तत्थ खं” इत्यादि
यं यतो महाशरीरालं तदपेक्षया बहुतराजं पुद्गलान्
आहारयन्ति, महाशरीरत्वादेव, इत्यर्थे हि लोके हि-
च्छरीरां यथाशी स्वल्पशरीरआपमंजी, हस्तिशयकवत्,
बाहुल्यापेक्षं चन्दुच्युतं अन्यथा बृहच्छरीराऽपि कश्चिदल्प-
मभ्राति अल्पशरीराऽपि कश्चिद्भूति भुङ्क्ते, तथाविधमनुष्यवत्,
न पुनरेवमिह, बाहुल्यपक्षस्थैवाध्वनात्, ते च नारका
उपपातादिसंज्ञेयानुभवादन्यत्रास्तेषां दृश्यवर्तिष्वेकान्तेन य-
था महाशरीरा दुःखितास्तीमाहाराभिलाषाश्च भवन्तीति ।
‘बहुतराए पोमंगले परिणामेति’ इति-आहारपुद्गलानुसा-
रित्वात्परिणामस्य बहुतरागित्युक्ते, परिणामश्चापूषाऽप्याह-
कार्यमिति कृत्याहः । तथा ‘बहुतराए पोमंगले उत्ससंति’ इति-
उच्छ्वासतया गृह्णन्ति, ‘निस्ससंति’ इति-निःश्वासातया वि-
मुञ्चन्ति, महाशरीरत्वादेव, इत्यर्थे हि बृहच्छरीरस्तज्जाती-
येतरापेक्षया बृहच्छ्वासनिःश्वास इति, दुःखिताऽपि तथैव
दुःखिताश्च नारका इति बहुतरागानुच्छ्वासन्तीति । तथा
ऽऽहारस्यैव कालकृतं वैषम्यमाह-“अभिपक्खं आहारंति”
इति-अभोक्षं पीनःपुण्येन यो यतो महाशरीरः स त-
दपेक्षया शीघ्रशरीराहारप्रदण इत्यर्थः । ‘अभिपक्खं ऊ-
ससंति अभिपक्खं नीससंति’ एते हि महाशरीरत्वेन
दुःखिततरत्वात् अभोक्षम्-अनवरतमुच्छ्वासादि कुर्वन्-
तीति । तथा ‘(तत्थ खं) जेत’ इत्यादि यं ते, इह
‘य’ इत्येतद्विषयमिदं यत् इत्युच्यते तद्व्यापामा-
त्रमर्थेन, ‘अप्पसरीरा अप्पतराए पोमंगले आहारंति’ इति-
यतोऽल्पशरीरालं तदाहरीयपुद्गलापेक्षयाऽल्पतराजं
पुद्गलानाहारायन्ति, अल्पशरीरत्वादेव ‘आहवच आहारंति’
इति-कदाचिदाहारयन्ति कदाचिदाहारयन्ति, महाशरी-
राहारप्रदणान्तरालापेक्षया बहुतरागालान्तरालतत्पेक्षया,
‘आहवच ऊससंति नीससंति’ इति-एते ह्यल्पशरी-
रत्वेनैव महाशरीरापेक्षयाऽल्पतराजुःश्वत्वाद् आहत्य
कदाचित् सान्तरामित्यर्थः उच्छ्वासादि कुर्वन्ति, यच्च
नारकाः सन्ततमेवाच्छ्वासादि कुर्वन्तीति प्रागुक्ते त-
न्महाशरीरापेक्षयायच्चान्तरालमिति । अथवा-अपराधका-
लेऽल्पशरीराः सन्तो लोमाऽऽहारापेक्षया नाऽऽहारयन्ति
अपराधकत्वेन च नोच्छ्वासन्ति, अन्यथा त्वाहारयन्ति उच्छ्वा-
सन्ति चेत्तदा आहाराहारयन्ति आहाराच्छ्वासन्ति इ-
त्युक्तम्, ‘से तेणुदणं गोयमा ! एवं बुच्च-नेरइया सच्चे
नो समाहारो’ इत्यादि निगमनमिति । समकमेवेत्ये-
व चक्षणा य पक्खोवचक्षणा य’ इति-पूर्वोपपत्त्याः प्रथमतरमुपपत्त्या-
स्तद्वत् तु पक्खादुपपत्त्याः, तत्र पूर्वोपपत्त्यानामायुषस्तद्वत्

कर्मणां च बहुतरवेदनादल्पकर्मत्वम्, पञ्चादुत्पन्नानां च कारकाणांमायुष्कादीनामल्पतराणां वेदितव्यत्वं महाकर्मत्वम्, एतच्च सूत्रं समानस्थितिका ये नारकास्तानङ्गीकृत्य प्रणीतम्, अन्यथा हि रत्नप्रभायासुष्ठुस्थितनारकस्य बहुभ्यामुषि क्षयमुपगते पदयोपामावेषे च तिष्ठति तत्प्रयोगे च रत्नप्रभायां वृषपर्वसहस्रस्थितनारकाऽन्यः कश्चिदुत्पन्न इति कृत्वा प्राशुत्पन्नं पदयोपामावृण्वं नारकमपश्य किं वक्तुं शक्यं महाकर्ममिति ? । एवं वृषसूत्रे पूर्वोत्पन्नस्याल्पे कर्म तत्तत्तस्य विद्युदो ययौ, पञ्चादुत्पन्नस्य च बहुकर्मत्वमिच्छुदन्तरो ययौ इति । एवं लेख्यासूत्रेऽपि, इह च लेख्याशब्देन भावलेख्या प्राज्ञा, बाह्यद्वयलेख्या तु वर्यद्वारेणैवाकृति । 'समवयस्य' ति—समवदनाः—समानपीडाः 'संक्षिभूत' ति—सज्जामस्यप्रदेशे सज्जितः संक्षिप्तः संक्षिप्तो भूताः—संक्षिप्तं गता—संक्षिभूताः । अथवा—असंक्षिप्तः संक्षिप्तो भूताः संक्षिभूताः, चिदप्रत्यययोगात्, मिथ्यादर्शनमपहाय सम्यग्दर्शनजन्मना समुत्पन्ना इति यावत्, तेषां च सूक्ष्मकर्मविपाकमनुस्मरतामहा महदुदुःखसङ्कटम्, इवमकस्माद्वस्माकमापतिते न कृता भगवद्देहप्रणीतः सकलदुःखक्षयकरो विषयविषयविपरिभोगविप्रलम्बचतारिण्डमं ह्यतो महादुःखं मानसमुपजायते अतो महावेदनास्ते, असंक्षिभूतास्तु मिथ्यादृष्टयः, ते तु स्वकृतकर्मफलमिदमित्यव्ययजानन्तोऽपनुपसमानसा अल्पवेदनाः स्फुरित्येके, अन्ये स्वाहुः—संक्षिप्तः—संक्षिप्तपञ्चद्विधाः सन्तो भूता—नारकत्वं गताः संक्षिभूताः, ते महावेदनाः तीव्राशुभाध्यवसायनाशुभतरकर्मवन्धनेन महानरकपक्षाद्वा, असांक्षिभूताः कल्पभूतपूर्वासंक्षिप्तभूताः, ते चासंक्षिप्त्याद्विषयान्ताशुभाध्यवसायाभावात् रत्नप्रभायापानतिताम्रवेदननरकपृत्वादा—वृषवेदनाः, अथवा—'संक्षिभूताः' पर्याप्तकीभूताः, असंक्षिप्तनस्तु अपर्याप्तकाः, ते च क्रमेण महावेदना इतरं च भवन्तीति प्रतीयत एवेति । 'समाकरिय' ति—समाः—तुल्याः क्रियाः—कर्मनिबन्धनभूता आरम्भिक्यादिका येषां ते समाक्रियाः, 'आरम्भिय' ति—आरम्भः—पृथिव्याद्युपमदः स प्रयोजने—कारणं यस्याः साऽऽरम्भिकी १, 'परिग्रहय' ति—परिग्रहः—धर्मोपकरणवर्जस्तुस्वीकारो धर्मोपकरणमूच्छो च स प्रयोजने यस्याः सा पारिग्रहिकी २, 'मायावर्तिय' ति—माया—अनाजैवम् उपलक्षणत्वात्कौर्ध्रादिरपि च सा प्रत्यया—कारणं यस्याः सा मायाप्रत्यया ३, 'अप्यप्यक्षणाधिकरिय' ति—अप्रत्याख्यानेन—निवृत्त्यभावेन क्रिया—कर्मबन्धादिकरणम् । अप्रत्याख्यानक्रियति ४, 'एवं किरियाओ कर्जाति' ति—क्रियन्ते, कर्मकर्त्तरि प्रायोगेऽयं तेन भवन्तीत्यर्थः, 'मिच्छावंसवयनिय' ति—मिथ्यादर्शने प्रत्ययो—इतुयस्याः सा मिथ्यादर्शनप्रत्यया । ननु मिथ्यावाविरतिकषाययोगाः कर्मबन्धहेतव इति प्रसिद्धः, इह तु आरम्भोदयस्तेऽभिहिते इति कथं न विरोधः, उच्यते—आरम्भपरिग्रहद्वयार्थां योगपरिग्रहो योगानां तद्वत्त्वात्, शेषपदैस्तु शेषबन्धहेतुपरिग्रहः प्रतीयत एवेति, तत्र सम्पदद्विधां चतस्र एव, मिथ्यात्वाभावात् शेषाणां तु पञ्चापि, सपर्यामिथ्यात्वस्य मि-

ध्यात्वैवैवह विचक्षितत्वादिति । 'सर्वे समाउया' इत्यादिप्रश्नस्य विषयवचनमुपेक्षया भावना क्रियते, निबद्धदशवर्षसहस्रप्रमाणाद्युषो युगपच्छात्पन्ना इति प्रथमभङ्गः १, तेष्वेव दशवर्षसहस्रस्थितेषु नरकस्थे प्रथमतस्तुपक्षा अपरे तु पक्षवर्गद्वितीये २, अग्न्येष्विममामुर्निबद्धं कैश्चिदशवर्षसहस्रस्थितेषु कैश्चिच्च पञ्चदशवर्षसहस्रस्थितेषु उपपत्तिः पुनश्चपादिति तृतीये ३, केचित्सत्तरोपमस्थितयः कश्चिच्च दशवर्षसहस्रस्थितय इत्येवं विषमाद्युषो विषममेव चात्पन्ना इति चतुर्थे ४, इह सप्रग्रहाद्या—'आहारास्तु समा, कर्म वर्य तदेव लेखाप' विद्याय किरियाय, आउयउवय लि चउमेगी ॥ १ ॥' असुरकुमाराश्च भेत' इत्यादिना असुरकुमारप्रकरणमाहारादिपदवचकोपेतं सूचितं, तच्च नारकप्रकरणवचनम्, एतदेवाह—'जह नरया' इत्यादि, तत्राहारास्तु नारकस्यसमानेऽपि भावनाविशेषण लिख्यते—असुरकुमाराणामल्पशरीरत्वं भवधारणीयशरीरापेक्षया उच्यते।ऽङ्गुलासंख्येयभागमानत्वं, महाशरीरत्वं शूरकृतः सप्तसहस्रप्रमाणत्वम्, उच्यते। क्रियापेक्षया त्वल्पशरीरत्वं उच्यते।ऽङ्गुलासंख्येयभागमानत्वं महाशरीरत्वं शूरकृतो योजनलक्षमानमिति, तत्रैते महाशरीरा बहुतरान् पुद्गलानाहारायन्ति, मनोभक्षणलक्षणाहारापेक्षया, देवानां ह्यसौ स्यात् प्रधानम्, प्रधानापेक्षया च शास्त्रे निर्देशो वस्तुना विधीयते, ततोऽल्पशरीरप्राज्ञाहारपुद्गलापेक्षया बहुतरास्ते तानाहारयन्तीत्यादि प्राप्यत्, अमीक्षणमाहारायन्ति अमीक्षणमुच्छसन्ति च इत्ययं चतुर्धाद्वेकपर्याहारयन्ति स्तोकास्तकाद्वेकोऽप्युच्छसन्ति तानाभित्यामीक्षणमुच्यते, उच्यते। ये सातारकवर्षसहस्रवेद्योपरि आहारायन्ति सातारकपक्षस्य चोप्युच्छसन्ति तानङ्गीकृत्य एतेषामल्पकासोनाहाराच्छासत्वेन पुनः पुनराहारयन्तीत्यादिव्यपदेशविषयत्वादिति, तथाऽल्पशरीरा अल्पतरान् पुद्गलानाहारायन्ति उच्छसन्ति च अल्पशरीरत्वादेव, यत्पुनस्तथा कादाचित्कत्वमाहाराच्छासयोऽस्ममाहाराहाराच्छासान्तरालापेक्षया बहुतमान्तरालत्वात्, तत्र हि अन्तरालं ते नाऽऽहारादि कुर्वन्ति तद्व्यञ्ज कुर्वन्तीत्येवविचक्षणादिति, महाशरीराणामप्याहाराच्छासयोरन्तरालमस्ति, किन्तु तदल्पमित्यविचक्षणादिवामीक्षणमुक्तं, सिद्धं च महाशरीराणां तेषामाहाराच्छासयोरन्तरालप्रत्यम्, अल्पशरीराणां तु महान्तरत्वं, यथा सौधमर्देवानां सप्तहस्तमानया महाशरीराणां तथोरन्तरं क्रमेण वर्षसहस्रवर्षं पश्यत्येव, अनुसृतसुराणां च हस्तमानतया अल्पशरीराणां त्रयस्त्रिंशद्वर्षसहस्राणि त्रयस्त्रिंशद्वर्षं पञ्चा इति । एषां च महाशरीराणाममीक्षणाऽऽहाराच्छासविधानमादर्शस्थितिकत्वमवसीयते, इतराणां तु विपर्याया वैमात्रिकवेदेति, अथवा—लोमाहारापेक्षयाऽमीक्षणम्—अनुसमयमाहारायन्ति महाशरीराः पर्याप्तकावस्थायाम्, उच्छासन्तु यथाह्ममेनापि भवन् परिपूर्यमवापेक्षया पुनः पुनरित्युच्यते, अपर्याप्तकावस्थायां त्वल्पशरीरा लोमाहारतो नाहारायन्ति ओजआहारात् एवाहस्यात् इति कदाचित् आहारायन्तीत्युच्यते, उच्छासमापर्याप्तकावस्थायां च नाच्छासत्यप्यदा तूच्छसन्तीत्युच्यते आहत्याच्छा-

संज्ञीति 'कम्मचल्लेखानां (किं)परिचयेष्वप्याशो' ति-
कम्मोदीनि नारकाणां विषयेषु वाच्यानि ।
तथाहि-नारका ये पूर्वोत्पन्नास्तोऽप्यकमेकशुद्धतरवर्गशुभ-
तरवर्गया यज्ञाः, कष्टरास्तु ये पूर्वोत्पन्नास्तैः महाकर्मणांऽ-
शुद्धवर्गो अशुभतरलेख्यान्ति यः कथम् ? ये हि पूर्वोत्पन्ना
कष्टरास्तैः उतिकम्पेर्पूर्वोत्पन्नातिविरावाभारकाननेकप्रकारया
वातवया यातयन्तः प्रभूतमशुभं कर्म संक्षिप्न्वन्तीत्यन्तोऽभि-
धीकन्ते ते महाकर्मणः । अथवा-ये बहुशुभस्तैः तिर्यगा-
दिप्रायोग्यकर्मप्रकृतिवन्धनमहाकर्मणः, तथा अशुभवर्गो
अशुभलेखाश्च त, पूर्वोत्पन्नानां हि लोकात्प्राप्तं शुभकर्मणः
शुभवर्गादयः शुभो वर्गो तस्या व इत्यतीति, यस्मादुत्पन्ना-
स्तवकाशुभोऽप्यकर्मणो बहुतरकर्मणावबन्धनादशुभकर्म-
कामलोपनाच्च शुभवर्गोदयः स्युरिति । वेदनास्य च य-
पि नारकाणांमिवास्तु कुमाराणांमपि तथापि तद्भावना-
वा विषयो, स चायम्-ये संक्षिप्ततास्ते महावेदनाः, वा-
रिश्चिराप्रभाजान्यविशसस्तायात्, अथवा-संक्षिभूताः सं-
क्षिपूर्वभावाः पर्याप्ता वा ते शुभवेदनामाभित्य महावेदना
इतरं स्वल्पवेदना इति । एवं नागकुमारादयोऽपि ६ औचि-
त्येन वाच्याः ॥ 'पुढविक्काइया ए भंते ! आहारकम्मचल्ले-
खसा जहा नेरइयां' इति-अर्थार्थं स्यात्किं नारकसूत्रा-
णां पृथिवीकार्याकामिलापनाधीयन्त इत्यर्थः, केवलमा-
हारस्य भावनैवम्-पृथिवीकार्याकामिलामकुलासंस्थेय-
भागावशरीरस्योऽप्यवशरीरम् । इतरं च त आगम-
बचनादवसेयम् । 'पुढविक्काइयास्स आगाइइहुयाए वउ-
इहाएविय' इति-ते च महाशरीरा लोमाहारता बहुतरा-
व पुत्रलामाहारयन्तीति उक्तुमिति व अभीष्टं महाश-
रीरादिव. अल्पशरीराणांमप्यआहारोक्तुसत्यमवशरीर-
त्वादेव, कादाचित्कथं च तयोः पर्याप्ततरावस्थापेक्षम-
वसेयम् ॥ तथा कर्मादिष्वशु पूर्वपञ्चादुत्पन्नानां पृथ-
वीकारिकानां कर्मवर्णलेख्याविभागो नारकैः सप्त एव,
वेदनाक्षिपयोस्तु मानात्मत पचाह- 'असज्जि' ति-मि-
थ्याहृष्टयोऽमनस्का वा 'असज्जिभूय' ति-असंज्ञिभूता
असंज्ञिना या जायन्ता तामित्यर्थः, एतदेव व्यनाह-
'अणुशाप' ति-अनिर्धारणया वेदनां वर्णयति, वेदनाम-
नुप्रवृत्त्याऽपि न पूर्वोत्पन्नाशुभकर्मपरिश्रितिर्यमिन्-
मिथ्याहृष्टिवाद्बगच्छन्ति, विमनस्कताद्वा मत्तमूर्च्छिता-
विषदिति भावना । 'माईमच्छाविट्ठि' ति-मायावन्तो
ति तेषु प्रायेणोत्पद्यन्ते, पचाह- 'उम्मग्वेत्सो म-मा-
णासत्ता पुढइयियमाइहो । सट्ठीलोय ससज्जो, तिरियउं
वणए जीवो ॥ १ ॥ ' ति, ततस्त मायिन उच्यन्ते । अथ-
वा-मावधानानुश्रमिणकपायांलक्षम्, अस्तेऽज्ज्ञानुब-
न्धिकापायावयवन्तोऽत एव मिथ्याहृष्टो-मिथ्याधोदयवृ-
त्तय इति । 'ताणं शियइयाओ' ति-तेषां पृथिवीकारि-
कानां वैयक्तिका-निपाना न तु निप्रवृत्तय इति, पञ्चव-
त्यर्थः, 'से तेणुइणं समकिरिय' ति-निगमनम्, 'जाव चउरि-
दिय' ति-इह महाशरीरवर्मितरक्ष सत्सावधानाऽ
नुसारेणावसेयम्, आहारश्च ह्रींन्द्रयादीनां भक्षेपलक्षणेऽ
पीति । 'एकिदियनिरिक्कजोणिया जहा नेरइय' ति-
प्रसीलं, नवरमिह महाशरीरा अनीक्षणमाहारयन्ति उक्तु-

सन्नि वेति यदुच्यते तत्संख्यातवर्णानुपोऽप्येतत्सर्वं, तथै-
व दर्शनात्, नासंख्यातवर्णानुपः, तेषां प्रक्षयाहारस्य
पक्षरूपेपरि प्रतिपादितत्वात्, अल्पशरीराणां त्वाहारोक्तु-
सत्ताः कादाचित्कथं बचनप्रामाण्यादिति, लोमाहारोक्तु-
या तु सर्वेषामप्यभीष्टमिति वदत एव, अल्पशरीराणां तु
यत्कादाचित्कथं तदप्याप्तकथं लोमाहारोक्तुसत्तासम्भवे-
न पर्याप्तकथं च तद्भावेनावश्यमिति-तथा कमेत्ये-
व पर्याप्तकथं च तद्भावेनावश्यमिति-तथा कमेत्ये-
व पूर्वोत्पन्नानामप्यकर्मत्वमितरं तु महाकमेत्यं तदापु-
ष्कादितद्भववर्गकर्मपक्षयाऽवसेयम् । तथा वर्णलेख्यासूत्र-
योर्वैतुषांग्यज्ञानां शुभवर्गोक्तं तत्तारकत्वात् यस्मादुत्पन्ना-
नां चाशुभवर्गोदिवास्यादवसेयम्, लोकं तथैव दर्शनादिति ।
तथा 'संज्ञयासंज्ञय' ति-देशविरताः स्मृत्वात् प्राणानि-
पातादेर्निवृत्तत्वात्विनरस्यादिवृत्तत्वाच्चेति । 'मलुस्साणं
जहा नेरइय' ति-तथा वाच्या इति गम्यम् ।
'नाल्लं' ति-नालात्, यः पुनरप्यम्-तत्र 'मलुस्सा ए
भंते ! सत्वे समाहारगा ?' इत्यादि प्रश्नः, 'नो इणुं स-
मंठु' इत्याद्युत्तरं 'जाव दुहिंहा मलुस्सा पचत्ता, तज्जहा-
महासरीरा य, अण्यसरीरा य । तथ्यं ए जे ते महासरीरा ते
बहुतराए योग्गाल आहारंति, एवं परिणामेति ऊससंति
नीससंति' इह स्थाने नारकसूत्रं 'अभिक्कणं आहारं-
ति' इत्यर्थात्, इह तु 'आहइ' त्यधीयते, महाशरीर-
दि देवकुलार्थमिधुनका, त च कादाचित्कावधारयन्ति
कारिकाहारं, 'अट्टमभत्तस्स आहारो' ति बचनम्,
अल्पशरीरास्त्वभीष्टमप्यं च, बालानां तथैव दर्शनात्
संमूर्च्छिममनुप्याणामल्पशरीराणामवतरतामाहारसम्भवाच्च,
यत्तद्व पूर्वोत्पन्नानां शुद्धवर्गोदि तन्नास्त्वयात् समूर्च्छि-
मापक्षया वति । 'सरागसंज्ञय' ति-अस्तीणांलुपुच्छि-
कपायाः 'वीयरागसंज्ञय' ति-उपशान्तकपायाः कील-
कपायाश्च, 'अकिरिय' ति-धीतरागत्वन्तरास्मादीनाममा-
वादाकपायाः, 'पगा मायावसिय' ति-अप्रमत्तसंयताना-
नकैव मायाप्रत्या 'किरिया कज्ज' ति क्रियते-अव-
ति कादाचित्काहृष्टप्रवृत्तानामाभीष्टकपायात्मादिति, 'आ-
रम्मिय' ति-प्रमत्तसंयतानां च 'सर्वेः प्रमत्तयोगे आरम्भ'
इति कृत्वाऽऽस्मिच्छी स्यात्, अस्तीणकपायावच्च मा-
याप्रत्ययति । 'बाणमंतरजोइसंवेमाणिया जहा अणुरकु-
मार' ति-तत्र शरीरस्यापराधमहत्त्वं स्वावगाहानुसारे-
णावसेयम् । तथा वेदनायामसुरकुमारः 'सज्जिभूया य अस-
ज्जिभूया य, सज्जिभूया महावेरणा असज्जिभूया अप्यवेरणा'
इत्यवधीरताः, व्यन्तरा अपि तथैवाध्येतव्याः, यतोऽसुरा-
दिषु व्यन्तराण्येषु देवेषु असज्जिन उत्पद्यन्ते, यतोऽप्येवाह-
शकं वक्ष्यति-असज्जं जहणं भवणवासीषु उक्तोले
बाणमन्तेषु' ति, त बाणकुमारप्रकरणेऽङ्गुलकल्पे-
वना भवन्तीत्यवसेयं, यच्च प्राणं सज्जिनः सत्यमहृष्ट-
योऽसज्जिनसिंघते इति तद्वृद्धव्याख्यानुसारेणैवेति, ज्यो-
तिष्कर्मैमानिषु त्वसज्जिनो नात्पद्यन्ते अतो वेदनापदे ते-
ष्वधीयन्ते' दुविहा जोतिसिया-मार्थिमच्छाविट्ठी उवव-
गा य' इत्यादि, तत्र मार्थिमिथ्याहृष्टयोऽप्यवेदना इतरं च
महावेदनाः शुभवेदनामाभित्येति, एतदेव दर्शयन्नाह-
न वरं 'वेयणाए' इत्यादि । अथ चतुर्विधतिदण्डकमेव ते-

इयाभेदविशेषणमाहारादिपदैर्निकृष्यन् दृष्टकस्तकमाह—
‘सलेस्तेषां भेदे । नेरइया सव्ये समाहारां’ ति—अनेनाहा-
रचरीरौष्ठ्वास्तकर्मपर्यंतेश्वर्याविषयकाक्रियापातात्प्राप्त्यपूर्वोक्त-
वपदेयितनारकादिबहुविधितिपददृष्टको लेख्यावद्विशेषि-
तः स्तुतिता, तद्व्ये च कृष्णलेख्यादिविशेषिताः । पूर्वोक्त-
मवपदेयित एव यथासम्भवं नारकादिप्रवर्तकाः एव दृष्ट-
काः स्तुतिताः । तदेवंमेतत् सत्त्वानां दृष्टकानां स्तुतिसङ्-
घाये वो यथा अभ्यतन्व्यस्तं तथा दृश्यंवाह—‘ओहियात्’
मित्यादि, तद्वैचिकानां पूर्वोक्तानां निर्विशेषणानां नारका-
दीनां तथा संलक्ष्यानामभिकृतानामेव शुक्ललेख्यानां तु सत्त्व-
मदृष्टकवाच्यानामेवां त्रयाधमिको यमः—सदृशः पाठः, स-
लेख्यः शुक्ललेख्यभ्येवंविधविशेषणकृत एव तत्र भेदः, औ-
धिकदृष्टकसूत्रवदनयोः स्तुतिमिति हृदयम् । तथा ‘जस्तसति’
इत्येतस्य स्वयमाशुपदस्येह सम्बन्धास्य शुक्ललेख्याऽस्ति
स एव तदृष्टकऽप्येतस्य, तेनैव पञ्चमपदतिथ्या मनु-
ष्या वैमानिकाश्च वाच्याः, नारकादीनां शुक्ललेख्याया अभा-
वादिति, ‘किरहलेस्सनीललेखायं पि यगो गमो’ औधि-
क एवेत्यर्थः, विशेषमाह—नवरं ‘ययया’ इत्यादि, कृष्णले-
ख्यादृष्टको नीललेख्यादृष्टको च वेदमाख्ये—‘दुविहा शूर-
या पञ्चता—सन्निभूया य असन्निभूया य’ सि, औधिकदृष्ट-
काधीनं नाप्येतत्त्वम्, असंज्ञिनां प्रथमपृथिव्यामिवात्पादात्,
‘असएणी कलु पदममि’ ति वचनान्, प्रथमायां च कृ-
ष्णनीललेख्योपारम्भात्, तर्हि किमप्येतत्त्वमित्याह—‘मा-
यिमिच्छादिर्द्वि उववन्नया य’ इत्यादि, तत्र मायिनो मि-
थ्यादृष्टकमहावेदना भवन्ति, यतः प्रकर्षयेन्तवर्त्ति-
नीं स्थितिमश्रुतां ते निर्वर्त्तयन्ति, प्रकृष्टायां च तस्यां महती
वद्वत् संभवति, इतरेषां तु विपरितेयं । तथा मनु-
ष्यपदेयि क्रियासूत्रे यथौघिकदृष्टको ‘तिविहा मणुस्सा
पञ्चता, तं जहा—संजया ३, तत्थ ये ज ते संजया ते दु-
विहा पञ्चता, तं जहा—सरागसंजया य, वीयरामसंजया य ।
तत्थ ये ज ते सरागसंजया ते दुविहा पञ्चता, तं जहा-
पञ्चसंजया य अप्यसंजया य’ सि पाठितं, तथाऽपि कृ-
ष्णनीललेख्यादृष्टकयोर्नाप्येतद्व्ये, कृष्णनीललेख्याद्व्ये सं-
यमस्य निषिद्धत्वात्, यत्प्रोच्यते—‘पुवपडिवचनो पुण
अन्नपरिप उ लेस्साय’ सि, तत्कृष्णादिप्रवृत्तकत्वां प्रत्यक्ष-
प्रथमहीकृत्य न तु कृष्णादिप्रवृत्तकत्वाच्चिन्त्यतित्तामपरिणा-
मपदां मांशलेख्याम्, एतच्च प्रागुक्तमिति, एतदेव दृश्यं
वाह—‘मणुस्से’ इत्यादि, तथा कापांतलोह्यादृष्टकोऽपि
नीलाहिलेख्यादृष्टकमप्येतद्व्ये, नवरं नारकपदं वदना-
ख्ये नारका औधिकदृष्टकवदं वाच्याः, तं वैषम्य—
‘नेरइया दुविहा पञ्चता, तं जहा—सन्निभूया य, असन्नि-
भूया य सि, असंज्ञिनां प्रथमपृथिव्युत्पत्तिं कापांत-
लेख्यासम्भवाद् आह—‘काउलेस्साय वी’ इत्यादि । तथा
तेजोलेख्या पञ्चलेखा च पञ्च जीवविशेषस्यास्ति तमा-
भ्रिय यथौघिको दृष्टकस्तथा तयोर्दृष्टको भणितव्यो,
तद्विस्तृत वैषम्य—नारकाणां विकल्पप्रवृत्तानां तेजोवायू-
नां वायवस्तव एव, भवनवतिवृत्तिमनुबनस्वपतिव्यवस्था-
राणामाधानकः पञ्चमिन्द्रतत्त्वमनुष्ठायां एव, ज्यो-
तिषां तेजोलेख्या, वैमानिकानां तस्मात् प्रवृत्ता इति,

आह च—

“ किरहा नीला काऊ—तेजोलेखा य भववर्त्तरिया ।
जोहसलोह्मस्तीला—तेजोलेखा मणुष्यत्वां १ ॥
कप्ये सव्यकुमारे, माहिदे खेवं बमलोगे य ।
एयसु पम्हलेसा, तेष परं सुकलेस्सा उ ३ २ ॥ ”

तथा—

“ पुडवीआउववस्सह—वायरपसेयसेल वकारि ।
गमयतिरियनरेसुं, कुल्लेसा तिथि सेसां ॥ ३ ॥ ”

केवलमीषादृष्टको किरास्ये मनुष्याः सारागवीतराग-
विशेषणा अर्थाः, इह तु तथा न वाच्याः, तेजःपञ्चलेख्य-
यावीतरागत्वासम्भवात् शुक्ललेख्यामिव तत्सम्भवात्,
प्रमत्ताप्रमत्तास्तृप्यन्त इति, एतदेव दृश्यंवाह—‘तेजोलेखा
पम्हलेसे’ इत्यादि । ‘गाह’ सि—उद्देशकादितः स्वभावसम्भ-
गतार्थाऽपि शुक्ललोषार्थमुच्यते—उक्तमायुक्षोदीर्घं वेद्यय-
त्येकत्ववृत्त्यायां दृष्टकवतुहयमुक्तम्, तथा ‘आहारे सि-
‘नेरइया कि समाहारा’ ? इत्यादि, तथा ‘कि समकम्मा’
‘तथा ‘कि समवन्ना’ ? तथा ‘कि समलेसा’ ? तथा ‘कि
समवेयणा’ ? तथो ‘कि समकिरिया’ ? तथा कि समाउ-
या समोववन्नम्’ इति गाथायः । ३० २ ३० २ ३० । (सर्वे
हीपकुमारः समाहारा इति दीवकुमारं शब्दे वतुधेमागे
२४४२ गृह्ये गतम् ।) (वायमन्तराः सर्वे समाहाराः इति
‘वायमेतर शब्दे षष्ठे भागे गतम् ।)

नैरयिकादीनां समाहारात्वादिपृच्छाविषयकाणि स्वराणि
भगवानीसूत्रवद्वेसयानि तानि वैदेवोक्तानि, अथ प्रज्ञा-
पनाटीकायां विशेष इति कृत्वा सा प्रश्नमेतं—

समश्च—‘पूर्वाभे प्रत्यकमपि सम्बन्धते, उत्तराभे प्रतिपदं
साम्नास्तस्मान्नत एवास्ति, ततोऽयमर्थः—प्रथमोऽधि-
कारः सर्वे समाहाराः सर्वे समशरीराः सर्वे समोच्छ्वासा
इति प्रश्नोपलक्षितः, द्वितीयः समकम्मा इति तृतीयः
समवर्णा इति, वतुधेः समलेख्याका इति, पञ्चमः समवेद-
नाका इति, षष्ठः समकिरिया इति, सप्तमः समाउय इति । अथ
लेख्यापरिणामविशेषाधिकारं कथममीषामर्थानामुपन्यासो-
पपत्तिः?, उच्यते—अनन्तरप्रयोगपदं उक्तम्—‘कतिविदे एं भेदे।
मायववाय पञ्चते, गोयमा । पंचविह गणपवार पञ्चते तं जहा
पयोगमरे तत्तयेई कथणकुदुखारे उववायगरे विहारोयरे ।
तत्थ जा सा उयवायगरे सा तिविहा—किञ्चोववायगरे भयो-
ववायगरे मोमवोववायगरे, तत्थ मयोववायगरे चउववाहा-
नेरइयमवोववायगरे दूववोववायगरे तिरिक्कजोणियमवो-
ववायगरे मणुस्समवोववायगरे’ इति । तत्र नारकत्वादिप्रव-
त्येनोत्पन्नानां जीवानामुपपातसमयादारभ्य आहाराद्यर्थस-
म्भवाऽवस्थमासी ततो लेख्याप्रकर्मऽपि तेषामुपन्याससू-
त्रम् ‘यथोद्देशं निर्देष्ट’ इति न्यायात्, प्रथमे समाहारा इ-
त्यादिप्रश्नसूत्रं सुगमं, भगवानाह—‘गोयमा’ इत्यादि नाय-
मर्थः समर्थः नायमर्थो युक्त्युपपन्न इति भावः, पुनः प्रत्यय-
ति—‘से केणुद्देशम्’ इत्यादि, संशयार्थाऽयश्चकार्यः । अथ केनायं-
नेन प्रश्नोत्तरं केन प्रकारेणैति भावः, यदर्थः । एवमुच्यते
नैरयिकाः सर्वे समाहारा इत्यादि ? भगवानाह—‘गोयम’

स्यात्, इहाहस्यत्वं महत्त्वं चापार्थिकं, तत्र जघन्यमहत्त्वम्
अङ्गुलसङ्ख्येयभागमात्रम्, उक्तद्वे महत्त्वं पञ्चचतुःशत-
मानम्, एतच्च भवधारणीयशरीरापेक्षया, उत्तरवैकि-
यपेक्षया तु जघन्यमहत्त्वम् अङ्गुलसङ्ख्यातभागमात्रम्
इतरत् पञ्चसहस्रमानम्, यत्नात्वा च किं समशरीरा-
हस्यस्य प्रक्षयस्योत्तरमुक्तम् । अथ शरीरप्रक्षो द्वितीयस्यानो-
क्तः तत्कथमस्य प्रथमत एव निवेदनमुक्तम् ? उच्यते-श-
रीरविषयताभिधानं सति आहारोच्छ्वासयोर्वैषम्यं सुप्रति-
पादितं भवतीति द्वितीयस्थानोक्तस्यापि शरीरप्रक्षय-
प्रथमं निवेदनमुक्तम् । इदानीमाहारोच्छ्वासयोर्वैषम्यमाह-
'तथ्यं' इति, तत्र-अल्पशरीरमहाशरीररूपराशि-
द्वयमप्ये 'य' इति वाक्यालङ्कारे यं यतो महाशरीरास्ते
तद्वैषम्या बहुतरान् पुद्गलानाहारयन्ति महाशरीरस्यादेव,
इत्येते हि लोके वृहच्छरीरो बहोः यथा इत्यादि, अल्प-
शरीरोऽप्येवमेवा शयकवत्, बाहुल्यापेक्षं चतुर्द्वाराण्यु-
पस्यन्ते, अन्यथा कोऽपि वृहच्छरीरोऽप्यल्पमस्मात् कि-
ञ्चिदल्पशरीरांऽपि भूरि भुङ्क्ते तथाविधमनुच्यवत्, नारकाः
पुनरुपपातादिसद्वैद्यानुभावादप्यत्रासद्वैद्योपयोग्यत्वादे-
कान्तेन यथा महाशरीराः दुःखितास्तीमाहाराभिलाषाच्च
भवन्ति तथा नित्यमाह बहुतरान् पुद्गलानाहारयन्ति तथा बहु-
तरान् पुद्गलान् परिणामयन्ति, आहारपुद्गलानुसारित्वाच्च
परिणामस्य, परिणाममापद्योऽप्यभारकार्यान्त्यमुक्तः, तथा
'बहुतराण्युपगमं उत्ससंति' इति—बहुतरान् पुद्गलान्
उच्छ्वाससाधं गृह्णन्ति 'नीलसंति' इति-निःश्वासनया मु-
ञ्जन्ति, महाशरीरस्यादेव, इत्यन्ते हि वृहच्छरीरास्तज्जा-
तीयतरापेक्षया वृहच्छ्वासनिःश्वासा इति, दुःखिता अपि
तथैव, दुःखिताश्च नारका इति । आहारस्यैव कालकृते
वैषम्यमाह—'अभिषङ्ग' इत्यादि, अभीषङ्गे—पीन-
प्लेनानाहारयन्ति, यं यतो महाशरीरास्ते तद्वैषम्या शीघ्रशीघ्र-
नराहारप्रदण्डशूलमाया इत्यर्थः, अभीषङ्गम् उच्छ्वासनि अ-
भीषङ्गे निःश्वासन्ति, महाशरीरत्वेन दुःखिततरत्वादनवर-
तमुच्छ्वासादि कुर्वन्तीति भावः, 'तथ्यं जेतं' इत्यादि,
'जेतं' इति इह य इत्येतावतैवार्थसिद्धौ यं ते इति
(यद्) उच्यते तद्भाषामात्रम्, अल्पशरीरास्ते अल्पतर-
ान् पुद्गलानाहारयन्ति, यं यतोऽल्पशरीरास्ते तदाहार-
णीयपुद्गलापेक्षया अल्पतरान् पुद्गलानाहारयन्ति, अल्पश-
रीरत्वादेवैव भावार्थः, 'आहञ्च आहारयन्ति' इति-क-
दाचिन्नाहारयन्ति कदाचिन्नाहारयन्ति, महाशरीराहारप्र-
दण्डान्तरालापेक्षया बहुतरांस्तान्तरतयत्यर्थः, 'आहञ्च ऊस-
सन्ति आहञ्च नीलसंति' इति हि अल्पशरीरत्वेनैव महाशरी-
रापेक्षया अल्पतरान् पुद्गलात्, 'आहञ्च' कदाचित् सान्तरमि-
त्यर्थः, उच्छ्वासादि कुर्वन्तीति भावः, अपथा अपर्षासिकालं
अल्पशरीराः सन्तो लोमानाहारापेक्षया नाहारयन्ति उच्छ्वा-
सापेक्षकत्वेन च नोच्छ्वासन्ति, अन्यथा स्वाहारयन्ति उच्छ्वा-
सन्ति सन्ति आह—'आहञ्च आहारयन्ति आ-
हञ्च ऊससन्ति' इत्युक्तम् । 'स एषण्डुण्णिमि' स्यादि
निगमनादप्यं सुगमम् । संमतिं समकर्मैताधिकारमाह—
'निरुपाण' इत्यादि 'पुञ्जीयवक्त्रा य पञ्जाववक्त्रा य'
इति पूर्वै—प्रथमम् उपपन्नाः पूर्वापपन्नाः तत एव स्वाधिकः क-

इति कप्रत्ययविधानात् पूर्वोपपन्नकाः, एवं पञ्चाधुपपन्नकाः,
तत्र पूर्वोत्पन्नपञ्चाधुपपन्नानां मध्ये यं पूर्वोत्पन्नासैनैरकायु-
नेरकगत्यसातवदनीयादिकं प्रभूते निर्जीर्णमप्यं विधात इ-
ति अल्पकर्मंतरकाः, इतरे तद्विषयेयात् महाकर्मंतरकाः,
एतच्च समानस्थितिका यं नारकास्तानाधिकृत्य प्रतीतम-
वसेयम्, अन्यथा हि रक्षप्रमाया उक्तदृष्टितेनारकस्य-
बहुभ्यायुषि क्षयमिने पक्ष्यापमावशेषं च तिष्ठति तस्या-
मेव रक्षप्रमायां दृश्यत्वेनसहस्रस्थितिनारकोऽन्यः कश्चि-
दुत्पन्नः स किं प्रागुत्पन्नं पक्ष्यापमावशेषायुषं नारकमपे-
क्ष्य वक्तुं शक्यो यथा महाकर्मैति ?, वरुणेषु—विशुद्ध-
शरीरका इति—विशुद्धतरवर्णा इत्यर्थः, कथमिति चेत्,
उच्यते—इह यस्माच्चैर्ययाकामप्रशस्तवर्णनामकर्मणोऽ-
शुभ्यस्तीमाऽनुभावादप्यं भवापेक्षः, तथा चोक्तम्—'कालम-
वसेनवक्त्रेणा उद्भां सविवागमवाविवागं ।' नव्यायुषं
तत्र भवविषयाकानि उक्तानि तत्कथमप्रशस्तवर्णनामकर्मणं
उद्यां भवापेक्षं वर्धयते ? सत्यमेतत् तथाप्यसौ वर्णनाम-
कर्मणोऽप्रशस्तस्याशुभ्यस्तीमाऽनुभावाऽववक्त्रं भवापेक्षः पू-
र्वाचार्यैर्व्यवहृतः, स पूर्वोत्पन्नः प्रभूतो निर्जीर्णः स्नोकाव-
शेषोऽधीतष्ठे, पुद्गलविपाकि च वर्णेनाम, तेन पूर्वोत्पन्ना
विशुद्धतरवर्णाः, पञ्चाधुपपन्नैस्तु नाद्यापि प्रभूतो निर्जीर्ण
इति ते अविशुद्धतरवर्णाः, एतदपि समानस्थितिनैर्यक-
विययमवसेयम्, अन्यथा पूर्वोत्पन्ना व्यापारासंभवात्
'एवं जेहव वक्त्रं भविष्या' इत्यादि, एवम्—उक्तं प्रकारं
यथैव वर्णे भाषितारयथैव लेश्यारवपि वक्तव्याः, तद्यथा—'ने-
रदयाणं भेतं । सज्व समलेस्सा ? गायमा ! ना इण्डु सभेदु'
इत्यादि, सुगमं वेत्तुं, नवरं पूर्वोत्पन्ना विशुद्धलेभ्याः यसा-
त्पूर्वोत्पन्नः प्रभूतान्यप्रशस्तलेभ्याद्व्यापि अनुभूय अनुभूय
क्षयं नीतानि तस्मात् विशुद्धलेभ्याः, इतरे पञ्चाधुपपन्नत-
या विषयेयादिविशुद्धलेभ्याः, एतदपि लेश्यासुत्रं समान-
स्थितिकनैर्यकवत्समवसेयम्, समवधनपक्षोपपन्नतायाधि-
कारप्रतिपादनायमाह—'नेरदयाणं भेतं !' इत्यादि, समवध-
नाः—समानपीडाः सन्निभया यं इति सन्निभः—संनिधिपन्दि-
न्याः सन्तो भूता-नारकस्यं गताः सन्निभूताः ते महावदनाः
तीव्राशुभाप्यवसायानाशुभनरककर्मवधनेन महानरकवृत्तादि-
भूताः, असंज्ञिनो हि चतुष्टयपि गतिवृत्तयन्ते, तयो-
ग्यायुष्यन्धसंभवात्, तथा चोक्तम्—'कश्चिदेवं भेतं ! अस-
न्निभोऽप्यं पन्नं ? गायमा ! चउज्वहे असंनिभोऽप्यं
पन्नं ?', ते जडा—नरदयसंनिभोऽप्यं तिरिक्कजोणिय-
असंनिभोऽप्यं मयुस्सज्जाणियअसंनिभोऽप्यं देवअसंनि-
भोऽप्यं, इति, तत्र देवेषु नैर्यिकेषु च असंज्ञियायुषो
जघन्यतः स्थितिर्देव वषसंज्ञापि उन्मूलितः, पक्ष्यापमा-
संख्येयभागः, तिरिक्क मनुष्येषु च जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तम् उक्क-
र्यतः पक्ष्यापमासंख्येयभागः, एवं चासंज्ञिनः सन्तो यं नर-
कवृत्तयन्ते नऽतिनीमाशुभाप्यवसायानाशुभं रत्नप्रमाया-
मनतिनीयवधेषु नरकवृत्तयन्ते अल्पस्थितिकाश्चैत्यवध-
दनाः, अथवा—संज्ञाभूताः—पर्यातीभूतास्ते महावदनाः
पर्यान्त्यावधः, असंज्ञिनस्तु अल्पस्थितिकाः अल्पतया
मायो वदनाया असंभवात् । यत्रा—'सन्निभू' किं सन्नि-

सम्यग्दर्शनं सा यथामस्तीति संनिनः संनिना भूता-याताः
 संज्ञीभूताः । संज्ञित्वं प्राप्ता इत्यर्थः ते महाभेदनाः, तेषां
 हि यथावस्थितं पूर्वकृतकर्मविषयकमुत्तरतामहा महद्वि-
 षयसंकटमिदमस्माकमापातितं न कृता भगवद्दृष्टप्रणीतः
 सफलः । अस्मत्पक्षेऽतिविषयविषयपरिणामविषयसुख-
 ताभिर्धर्म इत्येवं महद्विषयं मनस्युपजायते, ततो महा
 वेदनाः । अस्मिन्मस्तु मिथ्यादृश्यः, ते तु स्वकृतकर्मफ-
 लमिदमित्येवं न जानते, अज्ञानान्धातुपतप्तमानसा अल्प-
 वेदना इति । अथुना समीकरिया इत्यधिकारं विभावयिषुराह-
 'नरहया गं भेन ! सर्वे समीकरिया' इत्यादि, समा-
 तुल्याः क्रियाः-कर्मनिबन्धनभूता आरम्भिकादिका येषां
 ते समीक्रियाः 'चत्वारि क्रियायां कज्जति' इति-क्रियन्ते
 इति कर्मकर्तारि प्रयोगः तेन भवन्तीत्यर्थः, आरम्भः-
 पृथिव्याद्युपपन्नं स प्रयोजनं-कारणं यस्याः सा आरम्भिकी
 'परिणायिक' 'सि-परिआ-धर्मोपकरणवर्जितस्वी-
 कारः, धर्मोपकरणमूर्च्छा वा, स च प्रयोजनं यस्याः सा
 पारिमर्शिक 'मायावर्णाया' इति-माया-अनाजैवमुपलक्षण-
 त्वात् क्रोधादिरपि स च प्रत्ययः-कारणं यस्यास्मा मायाप्रत्य-
 यः 'अल्पवक्त्राणिक्रिया' इति-अप्रत्याख्याननि-निवृत्त्यभा-
 वेन क्रिया-कर्मबन्धकारणम्, अप्रत्याख्यानक्रियेति, 'निय
 इयाञ्चा' इति नैवतिक्रियाःनियता इत्यर्थः अवश्यंभावित्वात्,
 सम्यग्दृष्टीनां स्वीनयिताः, संयतादिषु विषयभारता,
 'प्रमत्तसंयता' 'सि-मिथ्यादर्शनं प्रत्ययः-कार-
 णं यस्याः सा मिथ्यादर्शनप्रत्यया, ननु मिथ्यात्वा-
 विरक्तिकथायोगाः कर्मबन्धहेतव इति प्रसिद्धिः, इह
 तु आरम्भिकाद्यन्तेऽभिहित्वा इति कथं न विरोधः ?
 उच्यते-इहात्मपरिग्रहप्रशब्दायां योगः परिग्रहीता, योगानां
 तद्रूपत्वात्, शेषपदेस्तु शेषा बन्धहेतव इत्येवम्, 'सर्वे स-
 मादृशा' इत्यादयः प्रशब्दस्य या निर्वचनचतुर्मेव तद्भावना
 क्रियन्ते-निबद्धशुचयैरसहस्रपमाणायुषो युगपच्छीरपन्ना इति
 प्रथमं भङ्गः, तेषु एव वशवर्षसहस्रस्थितिषु नरकं पृथक्
 प्रथमतस्तुपन्नाः अपरं पञ्चादिति द्वितीयः, अन्यैर्विषय-
 मायुर्निर्वाहं कैश्चिदशवर्षसहस्रस्थितिषु कैश्चिच्च पञ्चदश-
 वर्षसहस्रस्थितिषु, उत्पत्तिः पुनर्युगपदिति तृतीयः, केचित्
 सागरोन्मथितयः, केचित् पुनर्युगपदसहस्रस्थितय इत्येवं वि-
 षयमायुषा विषयमेव चोत्पन्ना इति चतुर्थः । संप्रति असुर-
 कुमारानिषु आहारादिपदपञ्चकं विभावयिषुरिदमाह-'अ-
 सुरकुमारा गं भेन ! 'सर्वे समाहारा' इत्यादि, त-
 त्प्रथमं सूत्रं नारकसूत्रसमानेऽपि भावना विषयेषु लि-
 ख्यते-असुरकुमाराणामल्पशरीरत्वं भवधारणीयशरीरा-
 पेक्षया जघन्यतोऽङ्गुलासंख्यभागमानत्वं महाशरीरत्वं
 दृक्कृतं सततहस्तमाणस्यम्, उत्तरैर्योन्यपेक्षया तु अ-
 ल्पशरीरत्वं जघन्यतोऽङ्गुलसंख्यभागमानत्वं, उत्कर्ष-
 ता महाशरीरत्वं योजनलक्षमानत्वमिति । तत्रैतं महाश-
 रीरा बहुतरात् पुत्रतामाहारयन्ति ; समीपं सख्यलक्षणाहा-
 रोपेक्षया, देवानां हि अस्मी संभवान्, प्रधानम् । प्रधा-
 नापेक्षया च शत्रो निर्दोषा वस्तूनां, ततोऽल्पशरीरमाहा-
 द्वापुत्रतापेक्षया ये पुत्रता बहुतरास्ते तामाहारयन्ति,
 बहुतरात्परिणामयन्तीत्यादिपदमयथास्थानं प्राचक्षत्, त-

थाऽमीषणमाहारयन्ति अमीषणमुच्छसन्ति, अत्र ये चतु-
 र्थादेर्यथाहारयन्ति स्लोकसत्काद्विषयमुच्छसन्ति ताना-
 भित्यामीषणमुच्यते, ये सारिरेकवर्षसहस्रयोपर्याहारय-
 म्ति सारिरेकपक्षस्य चोपर्युच्छसन्ति तानङ्गीकृत्येतथाम-
 ल्पकालीनाहारोच्छासत्येन पुनः पुनराहारयन्तीत्यादि-
 व्यपदेशविषयत्वात्, तथाऽल्पशरीरा अल्पतरात् पुत्रता-
 नाहारयन्ति उच्छसन्ति च अल्पशरीरत्वाच्च, यत्पुनस्त-
 था कावाचित्वमाहारोच्छासत्योस्तमहाशरीराहारोच्छा-
 सान्तरालोपेक्षया बहुतरात्तरालत्वात्, तत्र हि अन्तरा-
 ले ते आहारादि न कुर्वन्ति तद्वन्त्र ते कुर्वन्तीत्येवं वि-
 षयतामहाशरीराणामाहारोच्छासत्योन्तरालमस्ति किं
 तु तद्वर्षमित्यविषयत्वाद्वामीषणमित्युक्तं, सिद्धं च महा-
 शरीराणां तेषामाहारोच्छासत्योन्तरालान्तरयम्, अल्पशरी-
 राणां तु महाशरीरत्वं, यथा लोभमोदिदेवानां सततहस्त-
 मानतया महाशरीराणां तयोरन्तरं वर्षसहस्रद्वयं पक्षद्वयं
 च अनुत्तरसुराणां च हस्तमानतयाऽल्पशरीराणां त्रयस्त्रिंश-
 द्वर्षसहस्राणि त्रयस्त्रिंशद्वयं च पक्षा इति; येषां च महाश-
 रीराणाममीषणाहारोच्छासतिमाभिधानात्प्राप्तिकृत्वमवसी-
 रते इतरथा तु विषयैः वैभक्तिकवद्वन्ति, अथवा-लोभाहा-
 रोपेक्षयाऽमीषणम्-अनुसमयमाहारयन्ति महाशरीराः पर्या-
 तकावस्थायामुच्छासन्तु यथोक्तमन्तेनापि भवन् परिपूर्णभा-
 वेक्षया पुनः पुनरुत्तरयन्ते, अपर्यातकावस्थायां त्वल्पशरी-
 रा लोभारानां नाहारयन्ति आजा (जञ्जा) इति प-
 दवाहरणात् ततस्ते कदाचिदाहारयन्तीत्युच्यते, अपर्यात-
 कावस्थायां च नाच्छसन्ति अन्त्यथा तच्छसन्ति तत उ-
 च्यते आहवाच्छसन्तीति ॥ कर्मस्मृताह-'असुरकुमा-
 रा गं भेन ! सर्वे समाहारा' इत्यादि, अत्र नैरयिकमा-
 पेक्षया विषयोऽस, नैरयिका हि पूर्वोत्पन्ना अल्पकर्म-
 ण उक्ता इतरं तु महाकर्मणः असुरकुमारास्तु ये पू-
 र्वोत्पन्नान्ते महाकर्मणः इतरंऽल्पकर्मणः, कथमिति
 चेद्, उच्यते-इहासुरकुमाराः स्वभावात्तदुत्तारतास्त्येवमुप-
 च्यन्ते मनुष्येषु च, तिर्यक्षूपचमानाः केचिद्वैद्विषय-
 पृथिव्यवचनस्यतिपृथग्यन्ते केचित् पञ्चद्विषय, मनुष्य-
 र्वपि चोत्पन्नमानाः कर्मभूमिकामनुत्तारतास्त्येवमुप-
 च्यन्ते न शेष, परमासावशेषाद्युत्पन्नः सन्तः पारम-
 विक्तामुत्पन्नन्ति, पारमविकार्युत्पन्नकाले च या एका-
 न्ततिर्यग्योनिकयोरया एकान्तमुत्पन्नयोरया वा प्रकृतय-
 स्तुता उपचिन्वन्ति, ततः पूर्वोत्पन्ना महाकर्मतरा, ये
 नु पश्चादुत्पन्नास्ते नाद्यां पारमविकार्युत्पन्नन्ति नापि
 तिर्यग्युत्पन्नयोः प्रकृतीरुपचिन्वन्ति ततस्तेऽल्पकर्म-
 तराः, एतर्थापि सूत्रं समाविष्टातिक्रममात्रवपरिमिता-
 सुरकुमारविषयमवसेयं, पूर्वोत्पन्नका अपि बहुपारम-
 विकार्युत्पन्नाः पश्चादुत्पन्ना अपि अल्पपारमविकार्युत्पन्नाः स्तो-
 ककालान्तरिता प्राज्ञाः, अन्त्यथा तिर्यग्युत्पन्नयोर्युत्पन्नप्रकृति-
 बन्धेऽपि पूर्वोत्पन्नकात् पश्चादुत्पन्न उत्कर्षास्थितिकाऽभि-
 नवात्पश्चादन्तत्ससारिकबन्ध महाकर्मतर एव भवति ।
 वर्षेसूत्रं ये ते पूर्वोत्पन्नकास्ते अविशुद्धयन्तराः, कथ-
 मिति चतुर्थ्यन्ते-एतर्था हि भवापन्नः प्रशस्तवर्णनाम्नः शु-
 भमस्तीत्राजुभाग उदयः, स च पूर्वोत्पन्नानां भूतः क्षय-

सुपगत इति ते अविशुद्धतरवर्णाः, इतरे तु पश्चादुपपन्न-
तया नाद्यापि प्रभूता निर्जीर्ण इति विशुद्धवर्णाः, एतच्च
समानविधितिकासुरकुमारविषयं सूत्रम्, ' एवं लेस्सा-
ए वी ' ति एवं वर्णसूत्रवत् लेस्यासूत्रमपि वक्तव्यं, पूर्वो-
त्पन्नाः अविशुद्धलेस्या वक्ष्यताः पश्चादुपपन्ना विशुद्धले-
स्या इति भावः, काऽत्र भावनेति चेदुच्यते—इह देवा-
नां नैरयिकाणां च तथा भवत्सामाख्यात् लेस्यापरिणाम-
उपपातसमायात् प्रभूताभवत्तया भवति, यतो व-
क्ष्यति दुर्गीये लेस्यादिशब्दे—' से नृणे भते । कएहंस्से
नेरइए कएहंस्सेसु नेरइएसु उववज्जर कएहंस्सेस्से उव-
इइ ? " अज्जस्से उववज्जर तज्जस्से उववइइ ? " इति । अस्या-
यं भावार्थः—पञ्चेन्द्रियनिर्यग्योनिका मनुष्या वा नरकेषु-
त्पद्यमानो यथाक्लमं तिर्यगायुषि मनुष्यायुषं वा की-
णं नैरयिकायुःसंबन्धमानं श्रुजसूत्रनयद्वयेन विभेदऽपि
वर्तमानो नारक एव लभ्यते तस्य च कृष्णादिलेश्यादयः
पूर्वमेवायुषि अन्तमुद्भूतायशेषायुषक एव वर्तमानस्य भ-
वति, तथा चोक्तम्—' अन्तमुद्भुतस्मिं गए, अन्तमुद्भुतस्मि-
स्सए चव । लेस्सादि परिणयादि, जीवा वन्तानि परलो-
कं ॥१॥ ' एवं देवेष्वपि भावनीयं, तथा लेस्याध्ययनं नैरयि-
कादिषु कृष्णादिलेश्यानां जघन्याकृष्ण च स्थितिरित्यमुक्ता-

“ वसवाससहस्राहं, काऊए डिं जहजिया होइ ।
उक्कोसा तिन्युदही, पलियस्स अस्सलभां च ॥ १ ॥
नीलाइं जहजिडिं, तिन्युदही अस्सलभाणपलियं च ।
इस उदही उक्कोसा, पलियस्स अस्सलभां च ॥ २ ॥
कण्हाइं जहजिडिं, इस उदही अस्सलभाणपलियं च ।
तिस्सिलसामराइं, सुहुत्तअडियाइं उक्कोसा ॥ ३ ॥
एसा नेरइयाइं, लसाण डिं उ वज्जिया इणमो ।
तेण परं चोक्कामि, तिरियाण मणुस्सेदवाणं ॥ ४ ॥
अन्तोमुहुत्तमया, लसाण डिं जहि जहि जा उ ।
तिरियाण नेरायं वा, वज्जिता केवले लसें ॥ ५ ॥ ”

अस्या अक्षरगमनिका—अन्तमुद्भूतं कालं यावत् लेस्यानां
स्थितिजघन्याकृष्ण च भवति, कासामित्याह—' जहि जहि
जा उ ' यस्मिन् यस्मिन्—पृथिवीकायिकादौ संमुख्यमनु-
त्पादौ च याः—कृष्णाया लेस्यास्तासाम्, एता हि कचित्
काश्चिद् भवन्ति, पृथग्व्यवस्थितस्तीनां कृष्णनीलकापातन-
कुरुपाभक्तयो लेस्याः, तजोवागडिचचतुरिन्द्रियसंमुखि-
मनिर्यग्येन्द्रियमनुत्पाणां कृष्णनीलकापातकुरुपास्तस्य,
गभजेतस्यैकपुण्ड्रियाणां गभजेमनुत्पाणां च पडपीनं,
सन्धेवं शुक्ललेस्याया आपि अन्तमुद्भूतमेव स्थितः प्रामातो-
त्पत्त्याह्वायामुक्तं—वजेतिन्ना केवलं शुक्ललेस्यां—शुक्ललेस्या-
मिति भावः । तस्या इयं स्थितिः—

“ सुहुत्तजं जु अहजा, उक्कोसा होइ पुवकोडी उ ।
अवाडिं वरिसेडिं उणा, नायव्वा सुहुलस्सए ॥ १ ॥
इसा तिरियनेराणं, लसाण डिं उ वज्जिया होइ ।
तेण परं चोक्कामि, लसाण डिं उ देवाणं ॥ २ ॥
इलवाससहस्राहं, कण्हाइ डिं जहजिया होइ ।
वज्जालिणियमाणं, उक्कोसा होइ नायव्वा ॥ ३ ॥
जा कण्हाइ डिं वल्लु, उक्कोसा चव समय-मम्भइया ।

नीलाइं जहजेलं, पलियासंखं च उक्कोसा ॥ ४ ॥

जा नीलाइ डिं वल्लु, उक्कोसा चव समयमम्भइया ।

काऊइ जहजेलं पलियासंखं च उक्कोसा ॥ ५ ॥

तेण परं चोक्कामि, तेउज्जस्से जहा सुग्गणाणं ।

अवणववायुसमंतर—ओइस्सेमाणियाणं च ॥ ६ ॥

वसवाससहस्राहं, कण्हाइ डिं जहजिया होइ ।

उक्कोसा दो उदही, पलियस्स अस्सलभां च ॥ ७ ॥

जा तेऊइ डिं वल्लु, उक्कोसा चव समयमम्भइया ।

पम्हाइ जहजेलं, वसमुहुत्तइयाइं उक्कोसा ॥ ८ ॥ ”

दशसंगोपमागवन्तमुद्भूतान्यधिकान्युत्कृष्टानि भावः, अ-
न्तमुद्भूतं चाभ्यधिकं यत्प्रागुभयभाष्यन्तमुद्भूतं यत्कोत्तर-
भवभाष्यति तद् द्वयमन्येकं विवक्षितं, देवनेरयिकाणां हि
स्वस्सेश्या प्रायुत्तरभवान्तमुद्भूतजनितप्रायः कालममाणा-
वस्थाना भवति, तथा—“ जा पम्हाइ डिं वल्लु, उक्कोसा
चव समयमम्भइया । सुकाए जहजेलं, तेत्तीसुक्कोसमम्भ-
इया ॥१॥ ” इति । ततोऽसाङ्गश्यास्थितिरिमाणात् प्रा-
गुक्ताश्च दुर्गीयलेश्यादेशवक्ष्यमाणसूत्राद्वलीयते देवानां नैर-
यिकाणां च लेस्याद्वयपरिणाम उपपातसमायाद्वारभ्याऽऽप-
वत्तयात् भवति इति पूर्वोत्पन्नैश्चासुरकुमारैः प्रभूतानि ती-
मातृभागानि लेस्याद्वयार्था अन्तमुत्पादुष्य लभ्यं नीतानि
स्तोकानि मन्त्रानुभावान्यवतिष्ठन्त, ततस्ते पूर्वोत्पन्ना अवि-
शुद्धलेस्याः पश्चादुपपन्नास्तु तद्विधेयादिशुद्धलेस्याः ।
' वेणुणए जहा नेरइया ' इति वदनायां यथा नैरयिका उक्ता-
स्तथा वक्ष्यता, तत्राप्यसंज्ञानाऽपि लभ्यमानत्वात्, तत्र
यद्यपि वेदनासूत्रं पाठेनो नारकाणांमित्रासुरकुमाराणामपि
तथापि भावनार्थां विशेषः, स चायम्—य सञ्जीव्युत्पन्ने स-
म्यगर्हाद्विस्तारं भवद्वेदनाः चारित्रविराधनाजन्मचित्तसन्त-
पात्, इतरे तु—असञ्जीव्युत्पन्ना मिथ्यादृष्टिवादरूपवेदना इति,
' अवसेस्से जहा नेरइया ' इति—अवशेषं क्रियासूत्रमायुःसूत्रं
च यथा नैरयिकाणां तथा वक्ष्यम्य, एतच्च सुगमन्त्यात् स्वयं
परिभावनोपमः—' एवमि ' त्यादि, एवमसुरकुमारोक्तं प्रमाणे-
न नागकुमारद्वयाऽपि तावद्वक्तव्यः यावत्तन्तितकुमाराः ।
' पुदविकाइया ' इत्यादि, पृथिवीकायिका आहारकर्मवर्ण-
लेश्याभिर्यथा नैरयिका उक्तास्तथा चायकाः, पृथिवीकायि-
कानामाहारान्विवियाणं चवादि स्त्राणं नैरयिकस्त्राणीव
पृथिवीकायिकाभिलापनाभिधातव्यानीति भावः, केवलमाहार-
सूत्रं भावनैवम्—पृथिवीकायिकानामकुलसंख्येयमागमात्र-
शरीरवस्थलपशरीरत्वमहाशरीरत्वं आगमवचनवत्त्वसं-
स चायमागमा—' पुदविकाइए पुदविकाइयस्स भोगाह-
णद्वयाए चउद्वाण्वाइए ' इत्यादि, तत्र महाशरीरा लो-
माहारतो बहुतरान् पुदलानाहारयन्त्युच्छलन्ति च अमी-
षणमाहारयन्त्यमीषणं चोच्छलन्ति, महाशरीरत्वादेव, अ-
ल्पशरीराम्पदागच्छास्तस्य अल्पशरीरत्वादेव, का-
वाचित्कत्वं आहारोच्छलतायाः पर्याप्तनाराकस्यापेक्षमिति ।
वेदनासूत्रमा—' पुदविकाइया वं भते । सव्वे समयेयणा ' इत्यादि, ' असञ्जी ' नि—मिथ्यादृष्टयोऽमनस्कता वा ' असञ्जीव्य-
वेति—असंज्ञिता असंज्ञानां या जायते तामित्यर्थः, एतदेव
व्यनाक्तं—' अणिययं ' ति—अनियताम्—अनिर्धारितां वेद्यवस्ते,
वेदनामनुभवतोऽपि न पूर्वोपात्तायुक्तमपरिकृष्टितिरियमि-

स्वयणचक्रमिह, मिथ्यादृष्टिवाधमनस्कत्वाद्वा मत्तमूर्च्छिता-
दिर्वाच्यते भावः । क्रियासूत्रं—माहमिच्छादिदिष्टिं वि-भाषा-
यन्तो हि तेषु प्रायशोत्पद्यन्ते, यदाह—शिवशम्भोच्चार्य-
“उमगोदेसञ्जो भ—गमासञ्जो युद्धद्विषयमाह्वयः । सह-
स्रोतो य ससञ्जो, निरियाउं बंधर्षो जावो ॥ १ ॥ ” तत-
स्ते मायिन उच्यन्ते । अथवा—माया इह समस्तानन्तानु-
बन्धिकायापलक्षणं नतो मायिन इति, किमुक्तं भवति ?—
अनन्तानुबन्धिकायादयवन्तः, अत एव मिथ्यादृष्टयः,
‘ताणं शिवइयाओ’ इति—तेषां—पृथिवीकाधिकानां नैवति-
क्यो—नियताः पञ्चवः न तु विप्रभूतय इत्यर्थः ‘स ए-
रण्डुषु’ इत्यादि, निगमनम् ‘जाव चउरिदिया’ इति,
इह महाशरीरत्वात्पराशरीरत्वे स्वस्थावयवभूतानुसारोपाव-
सये, आहारश्च द्वीन्द्रियादीनां प्रक्षेपलक्षणोऽपीति, ‘पे-
चिदियतिरिक्खजोशिया जहा नेरइया’ इति प्रतीतं,
नवरमिह महाशरीरा अभीष्टमाहारयन्ति अभीष्टमु-
च्छुसन्तीति यदुच्यते तत्संस्थावयवभूतानुसारं तथैव
दर्शनात्, मांसस्थावयवभूतः, तेषां प्रक्षेपाहाररूपं पष्ठ-
स्यापारं प्रतिपादितत्वात्, अरण्यशरीराणां त्वाहारोच्छुस-
यायेत् कादाचित्कत्वं तदप्युपावयवस्थायां लोमाहाराच्छु-
स्यारभवनेन पयोसावयवस्थायां तज्ज्वलनेन चावसंयं, कर्मस्त्व
यत् पूर्वोत्पन्नानामहयकर्मत्वम् इतराणां तु महाकर्मत्वं तदा-
युक्तादि तज्ज्वल्यवयवकर्मोपेक्षं, वयोलेश्यासूत्रयोपि यत्पूर्वो-
त्पन्नानां शुभवर्णाद्युक्तं तदावयवत्वं पश्चादुत्पन्नानां बाह्यर-
वर्णादि बाह्यवयवत्वं, लोकं तदं दर्शनादि । तथा ‘सं-
जयासंजया’ इति—देशविरताः स्थूलात् प्राणोत्पिताव-
निष्ठुत्तत्वात् इतरमात्रमिद्वत्तत्वात् । मनुष्यविरप्यं स्वभावं
‘मणुस्सा एं भेत ! सव्वं समाहारा’ इत्यादि, सुगमं
नवरम् ‘आहइ’ आहारैति आहइत्वं उत्संसितं आहइत्वं
नीसंसिति’ इति—महाशरीरा हि मनुष्या देवकुर्वीदमि-
धुनकास्ते च कदाचिदेवाहारयन्ति काबालिकादहारणं “अहुम-
भत्तस्स आहारो” इति वचनात् उच्छुसन्तिः श्वासवायुपि तेषां
शेषमनुष्यापेक्षया अतिमुक्षिणात् कादाचित्की, अरण्यशरी-
रास्तथभीष्टमहत्त्वं आहारयन्ति, शालानां तथादर्शनात्, संमू-
च्छिममनुष्याणामरण्यशरीराणामनवरत्माहारसंभवाच्च, उ-
च्छुसन्तिः श्वासवायव्यहरणशरीराणामभीष्टं प्रायेः दुःखबहु-
लत्वात्, ‘सेसं जहा नेरइया’ इति—शेषं—कर्मवर्णादिविषयं
सूत्रं यथा नैरयिकाणां तथाऽवसंयं, नवरमिह पूर्वोत्प-
न्नानां शुभवर्णादित्वं तादृशत्वात् भावनीयं, क्रियासूत्रं वि-
शेषमाह—नवरम् ‘किरियाहि मणुया तिविहा’ इत्यादि,
तत्र सारासंयता—असीणाणुपशातकवाया वीतराग-
संयता—उपशान्तकवायाः सीयकवायाश्च ‘अकिरिया’ इति
वीतरागत्वेनाभ्यासदीनां क्रियाणामप्रभावात्, ‘एषा माया-
वधिया’ इति—प्रमत्तसंयतानामेकैव भायाप्रत्यया क्रिया
‘कज्ज’ इति—क्रियते भवति, कदाचिदुद्धारकण्यवयवत्वा-
नाम् अभीष्टकवायत्वात् ‘आरभिया मायावत्तिया’ इति
प्रमत्तसंयतानां हि सर्वः प्रमत्तयोग आरम्भ इति भव-
त्यारम्भिकी क्रिया अभीष्टकवायत्वाच्च भायाप्रत्ययेति,
‘सेसं जहा नेरइया’ इति—शेषमाशुचिष्यं सूत्रं यथा
नैरयिकाणां तथा वक्ररूपे, तच्च सुगमत्वात् स्वयं भावनी-

यम् । बाह्यमंतराशे जहा अरुक्कुमारण’ इत्यादि, यथा
‘अरुक्कुमारा सन्निभया य अलन्निभया य तत्थ एं जे
सन्निभया ते महाविषया अलन्निभया अण्वेयवया’ इत्ये-
वमधीता इत्यन्तरा अपि तथैवाप्येतत्त्वाः, यतोऽनुसारी-
षु व्यन्तरास्तेषु देवेष्वसंज्ञिन उच्यन्ते, तथा चोक्तं स्वा-
क्याप्रहस्यी प्रथमशते द्वितीयांशके—“असन्ती ते अहं-
न्तेषु भवत्वासीसु उल्लोसेषु बाह्यमंतरेषु” इति—ते बाह्य-
रुक्कुमारप्रकरणोक्तयुक्तरूपेवेदना भवन्तीत्यवसंयं, यन्तु प्राग्-
व्याख्याने कृतं संज्ञिनः सस्यगृहद्वयोऽसंज्ञिनोत्पत्तये
इति, तथैवमपि घटते इति वृक्षव्याख्यानुसरणतः कृत-
मित्येवार्थः ‘एव’ इत्यादि, एवमरुक्कुमारोक्तप्रकारेण
ज्योतिष्कैर्मात्रिकानामपि वक्ररूपं, नवरं तं वेदनायामेव—
मध्यंतस्याः—‘बुद्धिहा ओहसिया पन्नासा, तं जहा—मायि-
मिच्छुद्धिद्वी उववन्नगा यं’ इत्यादि, अथ कस्माद्वेदमधी-
यंत यावता अरुक्कुमारवत्, ‘अलन्निभया य’ इति—
किन्माधीयते, उच्यते—तत्त्वसंज्ञिन उपादाभावात्, ए-
तदपि कथमवसंयम् इति चेत्? उच्यते—पुत्रिवशात्, तथाहि-
असंख्यायुष उरुद्धा स्थितिः फल्योपमासंख्येयभावाः,
ज्योतिष्काणां च जन्मयाऽपि स्थितिः फल्योपमासंख्येयभावाः,
वैमानिकानां फल्योपमा, ततोऽवसीयते नास्ति तेष्वस्माद्वा,
तद्भावाच्चोपदर्शितप्रकारेणैवाप्येतत्त्वा नासुरकुमारोक्तप्र-
कारेणति, तत्र मायिमित्यादृष्टयोऽप्यवेदना इतरं महावेदनाः
शुभवेदनामाश्रित्येति । अथ चतुर्विंशतिवृक्षकमेव सलेश्य-
पदविशेषितमाहारादिपदैर्निरूपयति—‘संसेसा एं भेत ! ने-
रइया’ इत्यादि, यथा अनन्तरमौघिका—विशेषणरहितः
प्राक् गम उक्लस्तथा सलेश्योपमाऽपि निरवशेषा वक्ररूपः
यावद्वैमानिकः—वैमानिकविषयं सूत्रं, सलेश्यपदकृपवि-
शेषणमन्तराण्यस्य विशेषणस्य कविदयभावात् । अत्रु-
ना लेश्यामन्तराण्युद्धारविशेषितान् वक्ष्येऽहमाहारादिप-
दैर्नैर्भणिपुराह—‘करहसेसाणं भेत ! नेरइया’ इत्यादि,
यथा औघिका—विशेषणरहिताः आहारशरीरोच्छुसकर्म-
वर्णलेश्यावेदनाक्रियापताताभ्येनैवमपि पदः प्राग् नैरयिका
उक्लस्तथा कृष्णलेश्याविशेषिता अपि वक्ररूपाः, नवरं वेद-
नापदे नैरयिका पदे वक्ररूपाः ‘माहमिच्छादिद्वी उववन्नगा
य अमायिसमाविद्धी उववन्नगा य’ इति, न वीचिकसूत्रे इव
‘सन्निभया य’ इति, कस्मादिति चेत्, उच्यते इहमसंज्ञिनः
प्रथमवर्णव्ययमैवोत्पद्यन्ते “असन्ती अणुते पडाम” इति
वचनात्, प्रथमायां न पृथिव्यां न कृष्णलेश्या, यत्र
न पञ्चम्यादिषु पृथिवीषु कृष्णलेश्या न तत्रासीत्—
न इति, तत्र मायिनो मिथ्यादृष्टयश्च महावेदना भ-
वन्ति, यत्र प्रकर्षपर्यन्तवर्तिनी स्थितिमश्रुमां तं निवेसं-
यन्ति, प्रकृष्टायां च तस्यां महती वेदना इतरं विप-
रीतेति । अरुक्कुमारादयो यावत् व्यन्तरास्तावद्यथा औ-
घिका उक्लस्तथा वक्ररूपाः, नवरं मनुष्याणां क्रियाभि-
विशेषः, तमेव विशेषं दर्शयति—‘तथ एं जे’ इत्यादि
तत्र तन्तु सस्यगृहद्वयोर्द्विभूतं यत् ते सस्यगृहद्वयसं-
त्रिधायाः प्रकृष्टाः, तद्यथा—संयता क्रयंयताः संयतासंयता-
त्रि, ‘जहा ओहिया’ इति—पतेनां यथोपमानासंयता-
तथा कृष्णलेश्यापदविशेषितानामपि वक्ररूपं, तद्यथा—संय-

तानां द्वे क्रिये-आरम्भिकी, मायाप्रत्यया च । कृष्णलेश्या हि प्रमत्तसंयतानां भवति नामप्रमत्तसंयतानां, तेषां तु य-
थोक्तस्य एव द्वे क्रिये, संयतासंयतानां निष्ठाः-आर-
म्भिकी, पारिभाषिकी, मायाप्रत्यया च । असंयतानां चत-
स्र-आरम्भिकी, पारिभाषिकी, मायाप्रत्यया, आप्रत्ययक्या-
नक्रिया चेति । ज्योतिष्कैर्मानिकान्स्तु आधास्तु तिष्ठतु ले-
श्यास्तु न पृच्छन्ते, किमुक्तं भवति ?-तद्विषयं स्वयं न
ब्रूय्यते, तासां तेष्वभावात्, यथा च कृष्णलेश्याविषयं
सूत्रमुक्तं तथा नीललेश्याविषयमपि ब्रूय्यते, नानात्वाभा-
वात् । एतदेवाह-“ एवं जहा किहलसा विचारिया त-
हा नीललेस्सा विचारियेव्वा ” नीललेश्याविषयोऽपि सूत्र-
वदक पद्यमेव, केवलं कृष्णलेश्यापदस्थाने नीललेश्या-
पदमुच्चरितव्यमिति भावः, ‘कापोतलेस्सा’ इत्यादि, का-
पोतलेश्या हि सूत्रेण नीललेश्येव नैरविवक्ष्य आरभ्य
यावद्व्यन्तरास्तावद्वक्तव्या, नवरं कापोतलेश्यायां नैरविका-
शेनास्त्ये यथोक्तिकास्तथा ब्रूय्याः-“ नेरविया बुविहा
पल्ला-संज्ञभूया य असंज्ञभूया य ’ इत्येवं ब्रूय्या इ-
ति भावः, असंज्ञानामपि प्रथमवृष्ट्यामुत्पादात् तत्र च
कापोतलेश्याभावात्, तेजोलेश्याविषयं सूत्रमाह-“ तेउ-
लेस्सा शं भंते । असुरकुमारा’ इत्यादि, इह नारकतेजोवायु-
विकलेन्द्रियाणां तेजोलेश्या न संभवति ततः प्रथमत एवासुर-
कुमाराविषयं सूत्रमुक्तं, अत एव तेजोवायुविकलेन्द्रियस्त्वं-
त्रमपि न ब्रूय्यम्, असुरकुमारा अपि यथा प्रागोद्यत उक्ता-
स्तथा ब्रूय्याः, नवरं वेदनापदे यथा ज्योतिष्कान्मथा व-
क्तव्याः, ‘संज्ञभूया य असंज्ञभूया य’ इति न ब्रूय्याः, किं तु
‘माहिरबल्लाहिदि उववन्नगा अमाहसम्महिदि उववन्नगा’
‘ इति ब्रूय्या इति भावः, असंज्ञानां तेजोलेश्यावस्तुपा-
दाभावात्, दृष्टव्यवचनरूपतः तिर्यक्पञ्चेन्द्रिया मनु-
ष्याश्च यथा प्रागोद्यकिकास्तथा ब्रूय्याः नवरं मनुष्याः
क्रियाभिरे संयतास्ते प्रमत्ताश्चाप्रमत्ताश्च भवनीयाः, उ-
भयेषामपि तेजोलेश्यायाः संभवात्, ‘ सरागा वीथरागा
य नरिष’ इति ‘ सरागसंज्ञया वीथरागसंज्ञया य’ इति न व-
क्तव्या इत्यर्थः, वीथरागाणां तेजोलेश्याया असंभवेन वी-
थरागपदापन्यासस्य तेजोलेश्यायाः सरागत्वाव्यभिचा-
रात् सरागपदापन्यासस्य चायोगात्, ‘ वाणसेतरा तेउ-
लेसाप जहा असुरकुमारा’ इति तऽपि ‘ माहिरबल्लादि
द्वी उववन्नगा अमाहसम्महिदि उववन्नगा य ’ इत्येव व-
क्तव्या, न, तु-“ संज्ञभूया य असंज्ञभूया य’ इति, तेष्वपि
तेजोलेश्यावस्तु मध्येऽसंज्ञानामुत्पादाभावात् ‘ एवं प-
द्वलेसा वि भाणियेव्वा ’ इति, एवं-तेजोलेश्याः प्रकरणे
पञ्चलेश्याऽपि ब्रूय्या, किमविशेषण सर्वेष्वपि ?, नन्या-
ह-“ नवरं जेसि अरिथि ’ इति-नवरम्-अयं विशेषः य-
था पञ्चलेश्याऽस्ति तेष्वेव ब्रूय्या, न शेषेण तत्र पञ्चे-
न्द्रियवर्तिभ्यां मनुष्याणां वैमानिकानां चास्ति न शेषाणा-
मिति तद्विषयमेवैतस्याः स्वयं, शुक्ललेश्याऽपि तत्रैव व-
क्तव्या यथा पञ्चलेश्या, साऽपि येषामस्ति तेषां ब्रूय्या
सर्वमपि स्वयं तथैव यथोक्तिकानां गम उक्तः, पञ्चलेश्या शुक्-
लेश्या च येषामस्ति तान् सात्तावुपदर्शयति-“नवरं पद्वले-
सल्लुल्लेसाभो ’ इत्यादि सुगमम् । प्रज्ञा ० १७ पद २ उ० ।

समनुगेते, रा० । सर्वशब्दार्थे, भ० १ शृ० ६ उ० । यदैर-
सुरैश्च सेमे, स्वा० ७ डा० ३ उ० । पूर्णे, सू० प्र० १० पाठु० ।
निष्माभ्रतत्वाभावात् समम् । आकाशे, भ० २० शृ० २ उ० ।
उत्त० । संहृत्येयं, उत्त० १६ अ० । आचा० ।

विषयसूचना-

- (१) शमस्य स्वरूपनिरूपणम् ।
- (२) अष्टकं शमस्य गुणकथनम् ।
- (३) नैरविकाशीनां समाहारसमशरीरादिविषये पृच्छा ।

समश्कर्मत-समतिक्रामत्-त्रि० । नानाप्रदेशान् उज्जहयति,
उत्त० १४ अ० । कथ्य० । भ० ।

समश्मा-समतिमा-की० । शुष्कमण्डके, वृ० १ उ० ३ प्रक० ।

समश्च-समधिक-त० । सम्यक्शब्दार्थे, समित्युपसर्गः सम्यक्

अयः समयः सम्यग्-व्याप्यपूर्वकं जीवितु प्रवर्त्तने सोऽप्यास्ती-
ति । अन्तोऽनकस्तरात् ॥ ७२१६ ॥ इति इकप्रत्ययः । सामाथि-
के, आ० म० १ अ० । विश० ।

“ हस्तिनागपुरं तेन, परितः परिवेष्टितम् ।

आतिपातिकाभ्रवलयं-नेव मार्त्तयमण्डलम् ॥ ८ ॥

निर्यान्ति न बहिस्तऽथ, दमदन्तोऽभ्यघ्नन् तान् ।

भीरवः फेरव इव, शून्यं सैरवरा अर्द्धा ॥ ९ ॥

अस्ति जीवितमन्त्रश्च-सन्निःसरतः समति ।

कर्पितुं विक्रमस्त्वर्थे, निकषाऽहं स एव वः ॥ १० ॥

निर्मैसिता अपि न ते, निर्जीवा इव निषेयुः ।

दमदन्तो बलिताऽथ, निजं नगरमागमत् ॥ ११ ॥

अपान्यथा स निर्विष, कामभोगेऽप्रहोद् ज्वनम् ।

निर्ममत्वेन विहरं-आपयौ हस्तिनापुरं ॥ १२ ॥

तस्यौ बहिः पत्तिमया, सुमरुषि निक्षलः ।

राजवाटघागतेर्दष्टः, पाण्डवेः पञ्चनिर्जनः ॥ १३ ॥

तत्र दुर्योधनोऽन्वागात्, क्षापितः कर्नचिच्छ सः ।

स एव दमदन्तोऽह-न्मानुलिङ्घन सोद्यतम् ॥ १४ ॥

सैन्यैरकैशः क्षिप्तः, साऽश्मराशीकृताऽश्मभिः ।

राक्षः काऽप्याकथन्माद्रेयो, दृष्टव्राशमसुं व्यधात् ॥ १५ ॥

राज्ञा विक्रपे सोऽमाणि, प्रस्तराऽपि सैन्यैरिन्त्यैर ।

महिर्नोऽभ्यज्य तलेन, क्षमितश्चातिमक्षितः ॥ १६ ॥

भक्तु पाण्डुपुत्रेण, धावैराष्ट्रे च हन्त्यरि ।

समा भावोऽभ्यवचस्य, राजवैरपरि ह्ययोः ॥ १७ ॥

आ० क० १ अ० ।

समह्विकल्प-समतिविकल्प-पुं० । निजबुद्धपुत्रेण, पञ्चा०

१४ विव० ।

समउल्ल-समतुल्य-त्रि० । सद्यशार्थे, स्वा० २ डा० ३ उ० ।

समंजस-समजस-त्रि० । समीचीनं, आचा० १ शृ० २ अ० ३ उ० ।

समंतभो-समंततस-अव्य० । सर्वास्तु दिक्षिस्तथै, आ० म०

१ अ० । जी० । सूत्र० । प्रत्य० । विपा० । रा० । ज्ञा० ।

समंतभ-समन्तभद्र-पुं० । बुद्धे शाक्यसिंह, स्वानामक्याते-

विदुषि, डा० ४ डा० १ स्वा० ।

समंता-समन्तात्-अव्य० । सर्वत इत्यर्थे, भ० ७ शृ० ६ उ० ।

विनिश्चिन्नायं, स्वा० १० डा० ३ उ० ।

सर्वस-सर्वाश-पुं० । सर्वसंवेदे, सं० २७ अम० ।

सर्वदले वै एगसीद्विभागविभाट् सर्वसि पक्षेति, एवं
हस्तसि वि० । (सु०-६१२)

'अमृतामृतं' अमृतामृतं समस्तसंज्ञितौ 'एगस-
सि' । 'सि'-योऽनस्यैककृतिमैर्भावेर्बिभक्तिते-विभक्तये-
कक्षरिपते सम्बन्धे-समाविभाज्ये प्रकृते, न विभक्तये, 'यो-
अनस्यैककृतिभागाभां पदपञ्चमः' आगमसाक्षात्संसाध-
दस्य व भागस्याधिद्यमानादादिति, 'एवं सूरससि' वि-
भक्तं स्वस्याधि भयङ्गं कान्तम्, कान्तकान्तिकेकक-
दिगामात्रं हि तत् न चापरमं कान्तं कान्तान्तकान्तं
समाशतेति । सं० २१ अम० ।

सर्वसु-सर्वसु-न० । सर्वसुमीय, प्रत्ये० ३ आध० द्वार ।

सर्वकडेरी-सर्वकडेरी-न० । सर्वकडेरीयते नगरे, उच० १३
अ० ।

सर्वकम्म-सर्वकम्म-वि० । कर्मसमे, अ० १ श० २ उ० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-पुं० । सर्वे, 'कोसि वि का असक-
को वि का वरुणा' अ० १ उ० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० । सर्वकर्म-वि० ।

समष्टि-समस्थिति-नि० । सममेवोत्पत्तिः, भ० ३५ श० १ उ० ।

समष्टि-शमन-पुं० । चिकित्सायाम्, आच० ४ अ० । रोग-प्रशमने, नि० सू० २० उ० । औषधे, इय० ३ उ० ।

समष्टि-पुं० । समिति समतया शत्रुभिर्नादितु अणति प्रवर्तते इति समष्टेः प्राकृततया सर्वत्र 'समष्टि' स्ति । स्था० ४ डा० ४ उ० । अणुत्पत्तिः कार्यत्वाद्वात् । प्रवर्तते इति समष्टो निवृत्तिवशात् । सर्वत्र तुल्यप्रभुत्वमिति, भ० १ श० १-उ० । स्था० । सूत्र० । अनु० ।

जह मम यः पित्रं दुःखं, जातिश्चा एमेव सन्वजीवाश्च ।

न हण्ये न हण्येह अ, सममण्ये तेण सो समणो ॥३॥

यथा मम-स्वामिनि हननादिजनितं दुःखं न प्रियमेवमेव सर्वजीवानां तन्माभीष्टमिति ह्यात्मा-चेतसि भावयित्वा समस्तानपि जीवाश्च इति स्वयं, नाप्यन्वेष्टयति, अणुत्पत्ति-प्रतश्चान्नाप्यन् समनुजानीति इत्यनेन प्रकारेण 'सममण्ये' स्ति-सर्वजीवेषु तुल्यं वर्तते यतस्तेनासौ समण इति गाथायैः । अनु० ।

समनस्-पुं० । सह मनसा शोभनेन निदानपरिणामलक्षण-सापरहितन च वर्तते इति समनाः । तथा-समानं स्वजनपर-जनादिषु तुल्यं मनो यस्य सः समनाः । सर्वत्र समभावेऽपि, स्था० ४ डा० ४ उ० ।

तद्वत् सर्वजीवेषु समानेन समणतीति समण इत्येकः पर्यायो दृष्टिः । एवं समे मनोऽप्येति समना इत्यन्योऽपि पर्यायो भवत्येवमिति दृश्येच्छाह—

रात्रि य से कोह वेसो, पित्रो अ सव्वेसु चैव जीविसु ।

एएण होह समणो, एसो अन्नोऽपि पज्जाओ ॥ ४ ॥

नास्ति च 'सं' तस्य कश्चिद् द्रव्यः प्रियो वा, सर्वेष्वपि जीवेषु सममनस्त्वाद्, अन्नं भवति समे मनोऽप्येति निरुक्तविधिना समना इत्येवोऽपि पर्यायो इति गाथायैः । अनु० ।

अमण-पुं० । आभ्यतीति अमणः । सार्धं, स्था० ४ डा० ४ उ० । आभ्यति-अममानयति पञ्चन्द्रियाणि मनश्चेति अमणः । दृश्यं ३ तस्य । पञ्च० । आभ्यति-संसारविषय-लिङ्गो भवति तपस्वतीति वा नन्दादित्यात् कर्तव्य-मदा अमणः । घ० २ अर्थि० । "कृत्यलुपुटा बहुलमिति" खखनात् कर्तव्यं लुपुटा । दृश्यं १ अ० । अनु तपसि खेदे च । आ० सू० ३ अ० । आच । आभ्यतीति अमणः । विशेष । उत्त० । स्था० । आचा० । सूत्र० ।

तद्वत् पूर्वोक्तप्रकारेण सामान्यकथनः साधोः स्वरूपे निरूप्य प्रकाराभेदेणापि तत्राकृष्टार्थमाह—

उरगगिरिजलणसागर-नहतलतरुणसो अं जो होह ।

भमरभियधरणिजलरुह-रविपवणसो अं सो समणो ॥५॥

स अमणो भवतीति सर्वत्र संबध्यते, यः कथंभूतो भवतीत्याह-उरगः-सर्वस्तत्समः परकुटाभयनिषासादित्यर्थं सममण्योऽपि सर्वत्र यांयते, तथा गिरिसमः परीवहोप-सर्गनिष्पन्नस्वरूपात्, उच्यते समस्तपुस्तजोमयत्वात् तु-

शादिष्विष सूत्रार्थेऽप्युच्यते, सागरसमो गम्भीरत्वात्, जलान्तरात्माकरत्वात्, स्वमयार्थानतिक्रमाच्च, नभस्तल-समः सर्वत्र निरालम्बनत्वात्, तरुणसमः सुलघुः-योरदृष्टित्वकारत्वात्, अमरसमोऽनियतवृत्तित्वात्, नृ-गसमः संसारभयोद्विग्नत्वात्, धरणि-समः सर्वसदस-हित्वात्, जलरुहसमः काममोहोद्विग्नत्वात्, पृथुजल-भ्यामिव तदुर्ध्वं वृणः, रविसमः धर्मास्तिकायाविलो-कमधिकृत्याविशेषण प्रकाशकत्वात्, पवनसमश्च सर्वत्राप्र-तिबद्धत्वात्, स एवंभूतः अमणो भवतीति गाथायैः ।

यथाऽकृत्युपविशिष्टश्च अमणस्तदा भवति यदा शोभने मनो भवति दृश्यति—

सो समणो जह सुमणो, भावेण जह य होह पावमणो ।

सयणे अ जणे य समो, समो अ माणाऽवमाणेसु ॥६॥

ततः अमणो यदि द्रव्यमन आश्रित्य सुमना भवेत्, मा-यमनश्चाश्रित्य यदि न भवति पापमनः । सुमनस्त्वचि-हान्येव अमणगुणस्येन दृश्यति-स्वजनं च-पुत्रादिके ज-ने च-सामान्य समो-निर्विशेषः मानापमानयोश्च सम इति गाथायैः । अनु० । पञ्च० । दृश्यं । "यः समः सर्वभू-तेषु, तेषु स्थावरेषु च । तपश्धरति श्रद्धात्मा, अमणोऽ-सौ प्रकीर्तितः" ॥ १ ॥ इति । दृश्यं १ अ० ।

अमणनिर्णयः—

समणस्स उ निकसेवो, चउकओ होह आणुपुण्णिए ।

दव्वे सर्रीरभविओ, भावेण उ संजओ समणो ॥१५३॥

अमणस्य तु-तुशब्दोऽप्यर्थः क मङ्गलादीनामिह तु अमणनाधिकार इति विशेषार्थः, निक्षेपधनुर्विधो भवत्या-नुपुण्यो नामाऽऽदिकमेण । नामस्थापनं पूर्ववत् । द्रव्यअमणो द्विधा-आगमनो, नोआगमनश्च । आगमनो ज्ञानानुपयुक्तः, नोआगमनस्तु शरीरसंश्लेषशरीरद्वयतिरिक्ताऽभिलाषभ-देन द्रुमवद्वयसंयुक्तं चानेनोपलक्षयति । 'दव्वे सर्रीरभविओ' स्ति-भावअमणोऽपि द्विविध एव-आगमनो ज्ञानानुपयुक्तः, नोआगमनस्तु चारित्रपरिणामवान् यतिः । तथा चाह-भा-वतस्तु संयतः अमण इति गाथायैः ।

अस्यैव स्वरूपमाह—

जह मम न पिप्यं दुःखं, जाणिय एमेव सन्वजीवाश्च ।

न हण्ये न हण्येह य, सममण्ये तेण सो समणो ॥१५४॥

नत्थि य से कोह वेसो, पित्रो अ सव्वेसु चैव जीविसु ।

एएण होह समणो, एसो अन्नो वि पज्जाओ ॥१५५॥

तो समणो जह सुमणो, भावेण य जह न होह पावमणो ।

सयणे य जणे य समो, समो उ माणावमाणेसु ॥१५६॥

उरगगिरि जलण सागर-हयलतरुणसमो य जो होह ।

भमरभियधरणिजलरुह-रविपवणसो अं जो समणो ॥१५७॥

(गाथाचतुष्टयं सुगमम् ।)

विमतिशिसवायवजुल-कणियारुपलसमेण सममेव ।

भमरुदुनहदुक्कुड-अहगसमेण होपव्वं ॥ १ ॥ (प्र०)

अमयेन विपत्तयेन भवितव्यं भावतः सर्वरसायुपातित्व-
अधिकृत्य तथा निनिशस्मेन मानपरित्यागतो मन्त्रेण वात-
समेनेति पूर्ववत् । वस्तुतो-वेतसस्तत्समेन कोधादिविषा-
भिभूतजीवानां तद्वपनयनेन । एवं हि श्रूयते—किल वेतस-
मवाप्य निर्विषा भवन्ति सर्पा इति । कर्षिकारस्मेनेति
तत्पुष्पवप्रकटेन अशुषिगन्धोपयया च निर्गन्धेनेति । उत्प-
लसद्वेगेन प्रकृतिचलतया सुगन्धिधेन च, अमरस्मेनेति
पूर्ववत् । उन्मुक्तसमेन उपयुक्तद्वेगकालचारितया, नटसमेन
तेषु तेषु प्रयोजनेषु तत्तद्वेगकरणेन, कुर्कुटस्मेन संविभाग-
शीलतया, स हि किल प्राप्तामाहारं पाद्वेन वक्षिष्यान्त्येः सह
अभुङ्क्ते इति, आदर्शस्मेन निर्मलतया तरुणाद्यनुवृत्तिप्रति-
विम्बभावेन च । उक्तं च—“ तरुणस्मि ह्यहं तरुणे, यदो
येरदि उद्वरप उद्वरो । अद्वाभां विष क्वं, अणुयसह जस्स
जं सीलं ” ॥ १ ॥ एवंभूतं अमयेन भवितव्यमिति गा-
थाः ।

इयं किल गाथा भिन्नकवृत्ती अतः पवनाऽऽदिषु न पुन-
रुक्त्याप इति । सांप्रतं तत्त्वभेदपर्यायैक्याति न्यायाच्छ-
मणस्यैव पर्यायशब्दानभिधिसुराह—

पञ्चद्व्य अश्वगारे, पासडे चरग तावसे भिक्खू ।

परिवाइए य समथे, निगंथे सजए भुत्ते ॥ १५८ ॥

प्रकर्षेण व्रजितो-गतः प्रव्रजितः । आरम्भपरिप्रवृत्तिरिति ग-
म्येन । अगारं-युद्धं तद्वस्यास्तीत्यगारो-युद्धी न अगारोऽनगराः ।
द्रव्यभावगृहद्विहित इत्यर्थः । पाखण्डे—व्रतं तद्वस्यास्तीति
पाखण्डी । उक्तं च—“ पाखण्डे व्रतमित्याहु-स्तथस्यास्त्यमलं
भुवि । स पाखण्डी वदन्त्यन्ते, कर्मपाशाद्विनिर्गतः ॥ २ ॥ ”
वरतीति वरकस्तप इति गम्यते । तपोऽस्यास्तीति ता-
पः । भिक्षुशीला भिक्षुः, भिनति वाऽप्यकारं कर्मेति
भिक्षुः । परि समन्तात्पापवर्जनेन व्रजति—गच्छतीति परि
व्राजकः । अः समुच्चयः । अमणः पूर्ववत् । निर्गते ग्रन्था-
भिर्ग्रन्थः बाह्याभ्यन्तरप्रवृत्तिरिति इत्यर्थः । समेकीभाव-
नाद्विसाविषु यतः—प्रत्यन्तं संयतः । मुक्ता बाह्या-
भ्यन्तरेण ग्रन्थेभ्येति गाथाः ।

तिक्ष्णेतार्दि दविए, सुखी य खंते य दंतविरए य ।

लुहे तीरुडे वि य, हवंति समथस्स नामाई ॥ १५९ ॥

तीक्ष्णैर्वास्तीषेः संसारमिति गम्यते । आयत इति त्रा-
ता धर्मकथादिना संसारोदुःखेभ्य इति भाषः, रागा-
दिभाषरीहितत्वाद् । द्रव्यम्—द्रवति गच्छति तांस्तान् ज्ञा-
नाद्विप्राकारमिति द्रव्यम् । सुनिः पूर्ववत् । अः समुच्चयः ।
ज्ञात्यतीति ज्ञातः—कोषविजयी एवमिन्द्रियादिद्रवना-
हन्तः, धिरतः—प्राणतिपातादिनिवृत्तः, स्नेहपरित्यागाद्
कृत्वा, तीरेणार्थोऽप्येति तीरार्थी संसारस्येति गम्यते । ती-
रस्थो वा सत्यकवादिमातेः संसारपरिमाणात् एतानि
भवन्ति अमणस्य नामानि-अभिधानानीति गाथाः ।
निरूपितः अथशब्दः । दृशुं २ द्रश्नुं । सञ्जुं । अञ्जुं
मञ्जुं । नञ्जुं । उञ्जुं । सुञ्जुं । अञ्जुं । दृश्नुं । अञ्जुं ।
सर्वत्राऽऽकृष्टिद्विषे, उञ्जुं २ अञ्जुं । दृश्नुं । अञ्जुं ।
सर्वत्र वासीचन्द्रन कल्पे, सुञ्जुं १ दृश्नुं १६ अञ्जुं । ' निगं-

य सक तावस-गेरुय आजीव पंचहा समणा ' इति वचनात्
पञ्चाक्षरशब्दाभिते साधी, अञ्जुं । सुञ्जुं । अञ्जुं । पिञ्जुं ।
प्रञ्जुं ।

इदानीं ' समय ' ति चतुर्नवतं द्वारमाह—

निगंथ सक तावस, गेरुय आजीव पंचहा समणा ॥

तम्मि य निगंथा ते, ज जिहसासमभवा मुणिया ॥ ३८ ॥

सक्ता य सुगयस्सिन्ना, जे जमिला ते उ तावसा गीया ।

जे धाउरचस्था, तिदंदिषो गेरुया ते उ ॥ ३९ ॥

जे गोसालगमयमणु—सरंति भञ्जति ते उ अमजीवा ॥

समणत्थोणु खव्वे, पंच वि पत्ता पसिद्धिमि ॥ ४० ॥

निर्ग्रन्थाः शाक्यास्तापसा गेरुया आजीवाश्च पञ्चधा
पञ्चभेदाः अमणा भवन्ति ' तम्मि ' ति प्राकृतवाचिक-
चनं, ततस्तेषु निर्ग्रन्थानां मध्ये निर्ग्रन्थास्ते भग्यन्ते ये
जिनशासनभावाः—प्रतिपन्नपराम्भरप्रवचना मुनयः-सा-
धवः, तथा शाक्याः सुगतशिष्या बौद्धा इत्यर्थः, ' ये च
जटिला-जटाधारिणो वनवासिपारुसिद्धिनस्ते तापसा गी-
ताः-कथिनाः, ये धानुरक्कवस्त्रास्त्रिदशिनस्ते तु गेरुकाः-
परिवाजका इत्यर्थः, तथा ये गोशालकमनुसरन्ति
भग्यन्ते ते तु आजीवका इति । एते पञ्चापि अमणत्वेन
भुवने प्रशान्तिं प्राप्ता इति । प्रबन् ६४ द्वार । दृशुं । अञ्जुं ।
तपस्विनि, सुञ्जुं १ दृश्नुं २ अञ्जुं । दृशुं । अञ्जुं ।

साम्प्रतं अमणशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमुद्भावयन्माह—

एत्थ वि समथे अणिसिए अणियाणे आदाणं च अ-
तिवार्यं च घुसावार्यं च वडिद्धं च कोहं च माणं च लोहं च
पिञ्जं च दोसं च इव्वे । जम्भो जम्भो आदाणं अण्यो
पदोसहेऊ ततो तम्भो आदाणातो पुब्बं पडिविरेते पाखाइ-
वाया सिम्भा न्तेरे दविए वोसहुकाए समथे ति वच्चे ॥ ४१ ॥

अत्राप्यनन्तरे क्व विरत्यादिकं शुणसमूहं वर्णमानभ्रमणो
ऽपि वाच्यः । एतदुत्तुगुत्तुकेनापि भाव्यमित्याह-निश्चयेनाधि-
क्येन वा श्रितो निश्चितः, न निश्चितोऽनिश्चितः कच्चिद्वृत्तीरा-
दावप्यप्रतिपदस्तथा न विद्यते निदानमस्यैवत्यनिदाता-नि-
राकाङ्क्षाऽण्यकमेत्याधी संयमानुष्ठाने प्रयत्नेत, तथा शीयते-
स्वीकृत्यतेऽप्युपकारं येन तदादाने कदापिः परिग्रहः सा-
वधानुष्ठानं वा, तथाऽतिपातनमतिपातः प्राणतिपात इत्य-
र्थः, तं च प्राणतिपातं ऋपरिहया ज्ञान्वा प्रत्याक्यानपरि-
हया परिहरेदेवमन्यत्रापि किया योजनीया । तथा मृगवा-
दोऽलीकवादस्ते च, तथा ' वडिद्धं ' ति-मैथुनपरिग्रही तौ
च सम्यक् परिहाय परिहरेत् । उक्ता मूलशुणाः, उत्तरशुणा-
नधिकृत्याह कोषम्-अमीतिखणं मानं-स्तम्भाम्भकं मायां
च परब्रह्मात्मिकां लोभं-मूर्खोत्तमां तथा प्रेम-आभिव्यक्त-
क्षणं तथा द्वेषं-स्वपरात्मनोर्बोधाकपमिन्यादिकं संसारवत-
रक्षामं मोक्षार्थवोऽप्यर्थसकं सम्यक् परिहाय परिहरेदिति ।
एवमन्यस्मादपि यतो यतः क्रमेणादानाद्-इहामुत्र चानर्थ-
तारामनोऽपार्थं पश्यति प्रबोधेनृद्धं ततस्ततः प्राणतिपाता
विकादनर्थवद्वादानात् पूर्वमेव-अनागतमेवात्महितमिच्छ-

भापावसे, 'तवफले' 'सि—अनाधवो हि लक्षुकमत्वात्प-
स्यतीति, 'योदायफले' 'सि—व्ययदानं कर्मनिर्णयं तपसा
हि पुरातनं कर्म निर्जरेयति, 'अकरियाफले' 'सि—योग-
निरोधफले, कर्म निर्जरातो हि योगनिरोधं कुर्वते, 'सि-
विपज्जवसायफले' 'सि—सिद्धिलक्षणं पर्यवसानफले—स-
कलफलपर्यवर्तिनं फले यस्य सा तथा । 'गाह' 'सि—
संभ्रमगाथा, यतल्लक्षणं वैतत्त्वं । 'यिमासावरपादं वा' 'इत्यादि
छन्दःशास्त्रप्रसिद्धमिति । भ० २ श्र० ५ उ० ।

समणभद्र—अमणभद्र—पुं० । चम्पायां जितशत्रुपत्य पुत्रे
बुधराज, उच० २ अ० । (वंसमसगपरि(री)सह' शब्दे चतुर्थे-
भागे २४३६ पृष्ठ कथा ।)

समणभूय—अमणभूत—पुं० । अमणः—साधुः स इव यः सः
अमणभूतो भूतशब्दस्यापमानमन्वाद्धमणो निर्मग्नस्तद्व-
धस्तद्वृत्तानकरणात् स अमणभूतः । साधुकहे, स० ११
सम० । एकादशीमुपासकप्रतिमां प्रतिपद्ये आचम्य, प्रभ० ५
सं० द्वार । ध० । उपा० । आ० म० ।

समणमाहणपटिलाम्—अमणब्राह्मणप्रतिलाम्—पुं० । अमण-
भ्यां ब्राह्मणभ्यश्च प्रतिलाम्ने, भ० ७ श्र० १ उ० । (तत्कलम्
'आउ' शब्दे द्वितीयभागे ३३ पृष्ठ उक्तम् ।)

समणोवासगस्स थं भंते । तहारूवं समणं वा माहणं वा
फासुएण्णिजेणं असणपायसाइमसाइमयं पटिलाभे-
माहस्स किं कज्जति ? गोयमा । एगंतसो निजरा कज्जइ,
नत्थि य से पावे कम्मं कज्जति । समणोवासगस्स थं
भंते । तहारूवं समणं वा माहणं वा अफासुएणं अये-
सण्णिजेणं असणपाय० जाव पटिलाभेमाहस्स किं
कज्जइ ? गोयमा । बहुतरिया से निजरा कज्जइ अप्पत-
राए से पावे कम्मं कज्जइ । समणोवासगस्स थं भंते ।
तहारूवं अस्सजयअविरयपडिहयपक्कसायपावकम्मं फा-
सुएण वा अफासुएण वा एसणिजेण वा अयेस-
णिजेण वा असणपाय० जाव किं कज्जइ ? गोयमा ।
एगंतसो से पावे कम्मं कज्जइ नत्थि से काइ निजरा
कज्जइ । (ध० ३३२)

'समणं' 'त्वादि, 'किं कज्जइ' 'सि—किंफलं भवतीत्यर्थः,
'एगंतसो' 'सि—एकान्तं तस्य अमणोवासकस्य । 'नत्थि
य से' 'सि—नास्ति वैतत्त्वं यत् 'से' तस्य पापं कर्म क्रि-
यते—भवति अमासुकदामे इवेति, 'बहुतरिय' 'सि—पाप-
कर्ममोक्षया, 'अप्पतरय' 'सि—अप्पतरं निर्जरेपेक्षया,
अयमर्थः—शुण्वते पात्राय अमासुकादिप्रव्यदाने चारित्र-
कायोपधमो जीवधामो व्यवहारतस्तचारित्रबाधा च भव-
ति, ततश्च—चारित्रकायोपधमचारित्रजा जीवधानादेव पापं
कर्म, तत्र च सहेतुसामर्थ्यापापपेक्षया बहुतरा निर्ज-
रा निर्जरेपेक्षया आहततं पापं भवति । इह च विवेच-
का मन्थन्ते, अस्तररणादिकारणं 'एवासासुकादिदाने
बहुतरा निर्जरा भवति नाकारणं, यत उक्तम्—'संघर-

णम्मि असुखं, दोहह वि गेहंतदितयाह हियं । आउ-
रदिदुत्तेये, तं वेष हियं असंघरं ॥ १ ॥ " इति । अ-
न्यं त्वाहुः—अकारणं अपि शुण्वत्यापायामासुकादिदा-
ने परिणामवशाद्बहुतरा निर्जरा प्रभवत्यतरे च पापं
कर्मनि, निर्विशेषणान्नां सूत्रस्य परिणामस्य च प्रमाण-
त्वात् । आह च—'परमरहस्यमिसीधं, समस्तगणपिडग-
करियसारात् ।' उर्तायस्यं पमारा, निच्छुयमवलम्बमा-
णाणं ॥ १ ॥ यत्कथञ्चयत—'संघरणम्मि असुखं' मित्या-
दिनाऽशुचं द्वयोरपि दातृगृहीभोरहितोपयेति तद्व्याहक-
स्य व्यवहारतः संयमविराधनात्, दायकस्य च लुब्धक-
दृष्टान्तमाधितत्वेनाव्युत्पन्नत्वेन वा दृतः शुभात्पायुष्क-
तानिमित्तत्वात्, शुभमपि चातुररूपमहितं विवक्षया,
शुभाऽऽपायुष्कतानिमित्तत्वं चाप्राप्तुकादिदानस्यात्पायुष्क-
ताफलप्रतिपादकत्वं प्राक् चर्चितं, यत्तुमरिह तत्त्वं त-
त्केवलसिगम्यमिति । उर्तायस्यं पमारा, 'अस्सजयअविरं' त्या-
दिनाऽशुण्वान् पात्रविशेष उक्तः । 'फासुएण वा अफासु-
एण वा' इत्यादिना तु प्राप्तुकाऽप्राप्तुकादानस्य पापकर्म-
फलता निर्जराया अभावश्चाक्तः, अस्यमोपधमस्योभ-
यत्रापि तुल्यत्वात्, यच्च प्राप्तुकादौ जीवधानाभावेन अ-
प्राप्तुकादौ च जीवधातस्तद्भावेन विशेषः सोऽत्र न वि-
वक्षितः, पापकर्मसो निर्जराया अभावस्यैव च विवक्षि-
तत्वादिति, सूत्रत्रयणपि चानेन मोक्षार्थमेव यद्दानं त-
त्किन्तितम्, यत्तुननुकम्पादानमनौचित्यदानं वा तन्न
चिन्तितम्, निर्जरायास्तत्रानपेक्षणीयत्वात्, अनुकम्पाचि-
त्ययोरैव चापेक्षणीयत्वादिति । उक्तञ्च—'माक्कन्थं जं
दाणं, तं पइ एसो विड्ढि समक्काआ । अणुकपादाणं पुण,
जिण्णहि नं कयाइ पडिसिज्जं ॥ १ ॥ इति । भ० ८ श्र० ६ उ० ।

समणसिग—अमणसिद्ध—न० । साधुसिद्ध, आच० ३ अ० ।
समणवरगंधहत्थि—अमणवरगन्धहस्तिन—न० । अमणगजक-
लभानां युधाधिपत्यपदमुद्धमामे, वृ० १ उ० २ प्र० ।
समणविदपरिवद्वय—अमणवृद्धपरिवर्द्धक—पुं० । अमणा एव
अमणकास्तंषां वृद्धस्य परिवर्द्धकं—वृद्धिकारी अमणवृ-
न्परिवर्द्धकः । अमणसमुदायवर्द्धकं, श्री० ।
समणन्वय—अमणभूत—न० । साधुभूत, स० १ श्रु० ७ अ० ।
समणसंघ—अमणसंघ—पुं० । साधुसंघे, स्या० ४ डा० ४ उ० ।
समणसिजा—अमणशृङ्गा—श्री० । साधुवसती, ध० २ अ० ।
समणसीह—अमणसिंह—पुं० । मुनिपुंगवः, प्र० ५ सं० द्वार ।
समणी—अमणी—श्री० । प्रतिन्याम्, प्र० १ द्वार । नि० चू० ।
आर्थिकायां संन्याम, जी० १ प्रति० । " इदुताइस्सः " ॥ ८ ॥ ३ ॥ ४२ ॥ आरम्भणं सौपरं जेनात्रेकारस्य इहवः । हे
समणं ॥ प्रा० ३ पाद ।

समणुजाणसा—समनुज्ञापना—श्री० । अनुमोदने, पा० । "सम-
णुजाणमाणा" आचा० १ श्रु० ८ अ० १ उ० ।
समणुस—समनोज्ञ—त्रि० । एकसामाचार्यप्रतिबद्धे, श्री० । आ-
चा० १८० । सांभोगिकं, नि० चू० ५ उ० । आचा० । १० । आ-
चिन्तयति संविद्य, आचा० १ श्रु० ८ अ० २ उ० । अनुमोदिने,
पा० । आचा० ।

सुदामोक्त-पुं० । सुदामोक्तोऽयं विद्वान्ब्रह्मविद्विक्कं तस्मात्
जनकमुक्ति ।

समनुह-पुं । लोपिकविह्वरिभाविने, आवा० १. सु० ८ अ०
१ उ० । स्वा० ।

समस्यासंग्रह-समलुब्धता-की०। परस्परोगसंग्रह, अथ० ४३०।

संस्तुतः-समस्तुः-सर्वः । समिति संगत औत्सर्गिक-
 कृत्यमेवेतिवत् अतः सर्वोदितः प्रवृत्तः समस्तुः । अ-
 न्यथाऽपि च समस्तुः, सर्वः इति । ३ ।

त्रिविधा समष्ट्युन्ना पश्यता, तं जहा-आय्यरियताते,
जहा-आय्यताते, यस्मिन्ताते । (सू० १७४ +)

“अथर्व” वि-अनुवाकमनुवा-अविवाक्यत्वत्, अथर्वने-
नृषीवावृत्तितया लेख्य इत्यादिभिः। आचार्ये वा पञ्चम्या
स्तपुस्त्रितोवाचैः, आद्य व—“कथंविद् आचार्यः, आचार्य-
आचार्य तद्वै पञ्चम्यात्। आचार्यं येष्टिता, आचार्या वा तदनु-
कूलं ॥ १ ॥” तस्य “सुतस्यविदः तपस्वयो-वृत्ते गच्छन्तु
मेष्टिभूतोः कः। मयस्य तपस्विभूतः, आद्यं वादह आचार्य-
विदो ॥ २ ॥” इत्यादिवाचैः तथा, अथर्व नृषीवावृत्तितया-
वृत्तयोवाचार्यत्वस्यैव, तथा उपेक्षणीयेतेऽस्मद्विद्वत्पुत्रा-
वत्तव्यः आद्य व—“समस्तपञ्चम्यात्-वृत्ते सुतपञ्चम्यात्-
विद्विष्णुः। अथर्वि-वृत्तयोवाचैः, सुतं वादह सुतपञ्चम्यात् ॥ १ ॥”

इति । तद्वाच उपस्थाय तत्र, तत्र गणः—साधुसमु-
दाये कथयति। तत्स्थमित्येवमप्युक्तं गणो—गणान्धा-
वैरिणोऽप्युक्तं तत्र, गणान्धवत्तत्रेति भाव इति, तत्रा-
सक्तिः—सङ्गमः प्रोत्सर्गकृत्युक्तं केनोपात्तं आधा-
यति तत्र अनुज्ञा समनुज्ञ, तत्राधि—अनुज्ञोपाचार्यस्यै-
त्सर्गिण्युक्तः—“तद्वाच वसुपत्तं कातोऽप्यधिपतिस्तत्रा-
सुक्तः” । अथोपासकस्य, उपास मणिग, त्रिभुवि ॥१॥
इह पर (देहा) मोक्षान्नो, पञ्चगव्यसिवा य होर तत्रा-
सक्तिः । सहा वि मुक्तद्वारी, त्रिभुवेष्टो, य भाषेण

[illegible]

सि गुरुं विदधा; उदरे मे अपत्यसु कि कथा । हो-
 संति मिषं पथिषज्जमाया, कर्त्तुं ज्ञानाय तं सु-
 कस्य ॥३॥” इति । अथः कथाश्चित् तुलानामर्थेऽप्युक्तः
 समग्रमुक्ताया नु समनुक्तिं शिष्यतः । अथवा—सत्यं
 मनोज्ञा—सत्यमनाया शिष्यतया । अथवा—सत्यमनायाः
 सह वा मनोज्ञाणां शिष्याश्च समनोक्षाः—एकस्मात्समा-
 क्तः सत्यतया, कथं शिष्यतया इत्याह—‘अमर्त्यतये’ इत्य-
 शिष्यमुक्ताकाशिवेदाः समानाऽपि न विचिन्तिना; विस्था-
 नाः कथाकारिणि । स्थो १ डा ० ३ उ । मनोज्ञाऽऽहृततया
 सत्यतये, वृ ० १ उ ० २ प्रक ० ।

समणुबद्ध-समनुबद्ध-ना ज्ञयवटिद्वये, ज्ञयवटिप्रज्ञा-० १०॥
समणुबद्धवेरि-समनुबद्धवेरिन्-त्रि० ॥ ज्ञयवटिद्वयैरिभाषे,
ध० ६३ ध० ६३० ।

समस्तुमाश्रित्य-समस्तुमाश्रित्य-
समस्तुमाश्रित्य-समस्तुमाश्रित्य-
२ अ १ उ । समस्तुमाश्रित्य-
२ अ १ उ ।

समस्तसु-समस्तसु-त्रि०। दत्त, आवा० २ सु० १ वृ० १ अ०
२० ३०।

समनुसुविदिय-समनुसुविदित-वि० । शोभनं विहितमनुग्रहं
येषां न सुविदिताः, अमणाश्च तं सुविदिताश्च अमणसुविदि-
ताः । अमणशब्दं सह विशेषणस्मात् । शोभनाद्वाङ्मन-
कसु सानुसु, दम्० १. ७०० कम्० ५ ।

तमशोपासय-अमशोपासक-पुं० । अमशोपासने सेवक इति
अमशोपासकः । दृश० १ अ० । देशयितेन सह यः अम-
शोपासनमहिम्ना प्रतिदिनप्रवर्द्धमानस्विगो यावज्जीवं स्-
वमवादादितिदेशपरिच्छाद्यन्तेत्यभिहितः । ३५० = सु० ४८७ । सु० ४९०
आ० ६ । आ० । स्थाने । अथवा, स्वयमेव ।

चत्वारि समखोवासणा पश्यन्ता, तं जहा-रायणि ए सम-
खोवासण महाकल्मे तदेव ४ । (सू० ३२०)

अमलोपासकः अमलोपासिकास्तत्राणि 'वृत्तादि गम' ति-
 क्रियापि लुक् क्तव्यं आतापका भवन्तीति । स्या० ४
 भा० ३ अ. १. (शेषानां व्यक्त्यस्तत्त्वम् ।)

चत्वारि समन्वयेष्वासमा कथयन्ता, तं जहा-अम्मापिहल-
मन्वये भाइसमन्वये भित्तसमन्वये सकलिसमन्वये । (सू० ३२१)

साधु एकात्म्यं वस्तुतयात्, आत्ममयः अत्यल्पम-
त्वात्तन्वाचारादीं निन्दुम्यन्नादमीनेः तथाविधप्रयोजने
मयान्तरात्तन्वाचारेणैव विद्यमानः योगोऽप्यस्ति

तद्विषयसंज्ञायाश्चातुर्विधसंज्ञानाम्-साधारणसंज्ञायादिना
 मीनिज्ञानं, तत्संज्ञायाश्चातुर्विधसंज्ञायादिनिज्ञानं-साधारणः
 पञ्चविधः सा साधारणः, कथं सा साधारणः साधारणः
 भवति वाक्ये एकं यः साधारणः कथं साधारणः साधारणः

चत्वारि समश्लोकासमा पृष्ठा, तं जडा-भ्रष्टागसमाश्लो पडा-
गसमाश्लो समागसमाश्लो श्वकंश्वकसमाश्लो । (५-३३१)

‘अह्वानं चि-अवर्षसम्भनं ये हि साधुभिः प्रहमक-
मन-नुत्तराकपयन्निजगमिकान् अवसानं यथाप्राप्तमिष्यते
सर्विजगत्सर्वमर्षकान् च यथाप्राप्तमिष्यते

तां वाधा विवक्षन्तः पदपुत्रा समवांस्यमिहयत्समाप्त
पताकेन स पताकासमाप्त इति यस्तु कुतोऽपि कश्च-
प्रहाश गीतार्थदेशनाया चारूपते सोऽभवत्सम्भाव्या-

स्वाप्रहापनायः स्थाणुत्तमान इति, यस्तु प्रहाप्यमानो
न केवलं स्वाग्रहाप्य, चलति अपि तु प्रहापकं दुर्बल-
कण्टकैरिध्यति स खरकण्टकसमानः, खरा-निरन्तरा
विकाराः सा कण्टकाः कण्टकाः, विकाराः, विकाराः

निष्पत्तिं वा कण्टकाः—कण्टकं यास्मिन्सिन्धु नक्षत्रकण्टके

समता-समता-स्त्री० । इष्टानिष्टेषु वस्तुषु विवेकेन तत्त्व-
धियाम्, पं० ब० १ द्वार । द्वा० ।

व्यवहारकुट्टहयोच्यै-रिष्टानिष्टेषु वस्तुषु ।

कल्पितेषु, विवेकेन, तत्त्वधीः समतोच्यते ॥ २२ ॥

व्यवहारकुट्टहया अनादिमत्या वितथमोचरया कुट्टव्य-
हारवासनयाऽविद्यापरानिधानया उच्चैरतीव कल्पितेषु इष्टा-
निष्टेषु इन्द्रियमनःप्रमोदवायिषु तदितरेषु च वस्तुषु शब्दा-
विषु विवेकेन तानेवाधीन् द्विषतस्तानेवाधीन् प्रतीयमानस्य
निश्चयतो नानिष्टं न विद्यते किंचिदिष्टं वेत्यादि निश्चया-
लोचनेन तत्त्वधीरिष्टानिष्टत्वापरिहारेण तुल्यताधीरूपपाल-
क्षणा समतोच्यते । यदुक्तम्-“अविद्याकल्पितेषुचै-रिष्टानि-
ष्टेषु वस्तुषु । संज्ञानाचष्टुदासेन, समता समतोच्यते ॥११॥”
द्वा० १८ द्वा० ।

समताल-समताल-त्रि० । समशब्दः प्रत्येकं संबध्यते तेन
समास्ताला-इस्तताला उपचारात्तद्वचोऽस्मिन्स्तसमता-
लम् । तालैः समैः, स्या० ७ डा० ३ उ० । गीतादिमानकलि-
तामां समोऽन्युनाधिकमातृकत्वेन यस्माद् ज्ञायते तत्सम-
तालविज्ञानम् । कलाभेदे, ज० २ वक्ता० स० ।

समतियमणिलेष्टकंचय-समतृणमणिलेष्टकाञ्चन-त्रि० । स-
मानि तुल्यानि दृष्टमणिलेष्टकाञ्चनानि यस्य स तथा ।
निःस्पृह, कल्प० १ अर्थि० ६ क्षण ।

समतिपवित्रि-स्वमतिप्रवृत्ति-स्त्री० । आत्मबुद्धिपूर्विकायां
चेष्टायाम्, पञ्चा० ३ विष० ।

समतीरा-समतीरा-स्त्री० । समे-गर्भाभावात् आविषमं तीरं-
तीरजलापरितं स्थानं यासां ताः समतीराः । आविषमतटासु
नद्यादिषु, रा० । जी० ।

समस्त-समस्त-त्रि० । “स्तस्ययोऽसमस्त-स्तमे” ॥८॥१॥४॥

अत्रासमस्तप्रवृत्त्यान् समस्तशब्दस्य न स्तस्य धकारः
स्यात् । समस्तो । समपूर्णे, प्रा० । आ० म० । उच० । प्रव० ।
प्रश्न० । संघा० । विज्ञे० ।

समाप्त-त्रि० । सम्यक् प्रकारेण संपूर्णमधीनम् । पूर्णतां नीते,
उच० २६ अ० । ध० । द्वा० । सूत्र० । संघा० ।

समत्तकप-समाप्तकल्प-पुं० । व्यवस्थाभेदे, ध० ३ अर्थि० ।

साधुपञ्चकविहार, पं० ब० ४ द्वार ।

समत्तकपिय-समाप्तकल्पित-त्रि० । पृथक्कल्पोपेतं, व्य० ४ उ० ।

समत्तगणपिडगमत्यसार-समस्तगणपिडकाभ्यस्तसार-
पुं० । परिपूर्णद्वारादृशज्ञाततत्त्वं, जी० १ प्रति० ।

समत्तगोल-समस्तगोल-पुं० । संपूर्णगोल, भ० ११ श० ११
उ० ।

समत्तर्दसि(ग)-सम्यक्त्वदर्शिन-त्रि० । रामहेश्वरहिते,
आच्चा० १ भु० २ अ० ६ उ० ।

समत्तपद्म-समाप्तप्रतिज्ञ-त्रि० । समाप्ताभिप्रेते, भ० १५ श० ।

समत्त-समर्थ-पुं० । शक्तं, आच्चा० १ भु० १ अ० ७
उ० । ज० । रा० । स्या० । स्या० । भ० । विज्ञे० ।

समत्तया-समर्थना-स्त्री० । विधौ, विज्ञे० ।

समत्तिय-समर्थित-त्रि० । उपपन्नितं, प्रति० ।

समर्दसि-समदर्शिन-त्रि० । समानदृष्टी, “विद्याविनयसंपन्नं,
ब्राह्मणं गवि इस्तिनि । शुनि चैव श्रवाके च , परिहृताः
समदर्शिनः ॥ १ ॥” सूत्र० २ भु० ४ अ० ।

समर्पत्थर-समर्पस्तर-पुं० । समापराणं, प्रश्न० ३ आध०
द्वार ।

समर्पद-समर्पद-न० । द्वयोरपि पादयोः समत्वेन नैरन्तर्येण
स्थापनं योऽस्थानभेदे, द्वावपि पादौ समौ नैरन्तर्येण
स्थापयति । उच० ४ अ० ।

समर्पदुक्त्वेय-समप्र(तिष्ठे)त्युत्क्षेप-न० । समः प्रत्युत्क्षेपः प्रति
क्षेपां वा मुरजकसतालाघातांघातां यो ध्वनिस्तत्क्षणेन नृत्य-
पादलेपलक्षणां वा यस्मिन्समप्रत्युत्क्षेपः समप्रतिक्षेपश्चेति ।
शेयभेदे, स्या० ७ डा० ३ उ० ।

समर्पाद-समर्पाद-न० । युजस्थानभेदे, “समर्पाद्विभो जुग्म-
न्ति तं समर्पादे । अणं भणंति ये एतेसि चैव ढाणां जहा-
संमवं चलिथ डितां पासतां पिटुतां वा जुग्मन्ति । नि०
चू० १ उ० ।

समर्पायपुया-समर्पादपुता-स्त्री । यस्यां पादौ पुनौ च स्पृ-
शतः सा समर्पायपुता । स्या० ५ डा० १ उ० । समी समत-
या भूलत्वां पादौ च पुनौ च यस्यां सा । निषधाभेदे,
स्या० ५ डा० १ उ० ।

समर्पासि-समदर्शिन-पुं० । समम्-अविपरीतं पश्यतीत्येवं
शीलं, ग० १ अर्थि० ।

समर्पभ-समर्पभ-त्रि० । समा-सदृशी प्रभा दीप्तिर्यत्र तत्तथा ।
सनकुमारद्वलोकं स्नानमक्याते विमानं, स० ७ सम० ।
प्रश्न० ।

समर्पिय-समर्पित-त्रि० । दौकिते, प्रश्न० ३ आध० द्वार ।

समर्पेग-समर्पज्ञ-त्रि० । समो-दन्तुरो भङ्गरंक्षुदे यस्य भ-
वति तत्समभङ्गम् । अदन्तुरंक्षुदे पत्रादौ, प्रव० ४ द्वार ।

समर्पघडता-समर्पघटता-स्त्री० । समो न विषमो घटेकदे-
शमनाश्रितत्वेन भरो-जलसमुदायो यस्य स समर्पः । सर्वथा
भूतो वा समर्पः । समशब्दस्य सर्वशब्दाद्येत्वात्, समर्पश्चा-
सौ घटश्चेति समासः । समर्पघट इव समर्पघटस्तद्भाव-
स्ता । सर्वथा घृतघटाकारतायाम्, भ० १ श० ६ उ० । जी० ।

समर्भाव-समर्भाव-पुं० । रागादिविहितवैषम्यविहितपरि-
शामे, पञ्चा० ५ विष० । मध्यस्थाप्यवसाये, पञ्चा० ११ वि-
व० । रागद्वयमध्यवर्तिनि, आच० ५ अ० ।

समर्भावाय-समर्भापञ्च-त्रि० । अभिमुखं समापके, सूत्र०
१ भु० ४ अ० २ उ० ।

समर्भावाय-समर्भाज्ञान-न० । सम्प्राप्तमिमुष्येन परिकृष्टे,
आच्चा० १ भु० ६ अ० ३ उ० । गुरुसाक्षिमुदीतप्रतिज्ञानिवोदे,
आच्चा० १ भु० ३ अ० ३ उ० ।

समभिभूय-समभिभूत-त्रि० । परिभूत, प्र० ४ भाष० द्वारा ।
समभिरूढ-समभिरूढ-पुं० । बाचकं बाचकं प्रति बाच्यभेदे
समभिराहयत्याश्रयति यः स समभिरूढः । स्वा० ३ ठा० ३ उ० ।
पर्वाक्षणेभु विहाङ्गभेदेन भिन्नस्य समभिराहयन् समभि-
रूढः । स्वा० । पर्यायशब्दानां प्रथिमप्राप्तिभिन्नतरं नयभेदे,
स्वा० । चि० १० ।

अथ समभिरूढनयमाह—

जं जं ससं मासह, तं तं चिय समभिराह जम्हा ।
सस्यतरतयविमुहो, तस्यो तस्यो समभिरूढो ति ॥२२३६॥
यां यां संकां घटादिलक्षणां भाषनं—यद्वि तां तमिव
यस्मात् संकांस्तरार्थविमुक्तः कुटकुम्भादिशब्दवाच्यार्थ-
निरपेक्षः समभिराहति समप्यास्त तत्प्राच्यार्थविषय-
त्वेन प्रमाणीकरोति, ततस्तस्माद् नानाधेयसमभिराहणात्
समभिरूढो नयः । या घटशब्दवाच्योऽर्थस्तं कुटकुम्भा-
दिपर्यायशब्दवाच्यं नच्छ्रुत्यसावित्यर्थः इति ।

यत्तुर्कं निर्युक्तिरुक्ता 'वन्धुभ्यो संक्रमणं, हारं अवधु-
नय समभिरूढ' इति, तत्राद्यानार्थमाह—

दव्यं पञ्जाओ वा, वर्यं वयसंतराभिषेजं जं ।
न तदव्यवृत्तुभावं, संक्रमणं संक्रमे मा भू ॥ २२३७ ॥
न हि सदैतरवर्षं, वर्यं सदैतरथतामेह ।
संसयवियज्जगम-त्संस्कराद्व्यपसंग्राहो ॥ २२३८ ॥

द्रव्यं-कुटादि, पर्यायस्तु तद्गतो वर्णादिलक्षणं प्रस्तु-
तघटादिवचनाद् यत्-कुटादि वचनात्तरं तदभिषेजं यद्
वस्तु न तद्व्यवस्तुभावं घटादिशब्दाभिधेयवस्तुभावं
संक्रामति । कुतः ? इत्याह—वस्तुना वस्तुन्तरसं-
क्रमे मा भूत् संस्करादिदोष इति । एतदेव भावयति—
नहि शब्दान्तरवाच्यं वस्तु शब्दान्तरवाच्यार्थरूपतामिति ।
एवं हि घटादौ पटाद्यर्थसंक्रमे किमर्थं घटः पटादि-
यो ? इति संशयः स्यात् । विपर्ययो वा भवेत्, घटा-
द्वार्षप पटादिनिष्पत्त्यात् ; पटादौ वा घटाद्यप्यवसायाद्-
कन्वं वा घट-पटाद्यर्थानां प्राप्नुयात् । मेचकमणिवत्
संकीर्णरूपता वा घटपटाद्यर्थानां भवेदिति । इयमत्र
भाषना—घटः कुटः कुम्भा इत्यादिशब्दात् पटस्तस्मा-
दिशब्दादिव भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वाद् भिन्नार्थगोचरानव
समभिरूढनयो मन्वते । तथाहि—घटनाद् घट
इति विशिष्टेष्टेष्टावयवार्थो घट इति गम्यत, तथा
'कुटः कौटिदये, कुटनात् कौटिदयेयोगात् कुटः, तथा 'उभ'
'उभ' पुरे, कुम्भमात् कुत्सितपुराणात् कुम्भ इति भि-
न्नाः सर्वेऽपि घट—कुटाद्यर्थः । तदव्यं यदा घटाद्यर्थे कु-
टादिशब्दः प्रयुज्यते तदा वस्तुनः कुटादेस्तत्र संक्रान्तिः
कृता भवति, तथा च सति ययोक्लसंशयादिदोष इति ।
ततो घटकुटाद्यर्थानां भेदसाधनासीव प्रमाथयत्माह—

घटकुडसह्याथं, जुत्तो भेओऽभिहाण भेओओ ।

घटपडसह्याथं व, तस्यो न पञायवयसं ति ॥२२६६॥
घटकुटकुम्भादिशब्दवाच्यानामर्थानां भेद एव परस्परं यु-
क्त इति प्रतिज्ञा । अभिधानभेदाद्—बाचकध्वनिभेदादिति
१०५

हेतुः । घटपटस्तस्मादिशब्दवाच्यानामिवाधोनामिति ह्य-
स्तः । तत एतदभिधेयस्य घटाद्ः कुटकुम्भकलशादिकं
पर्यायवचनं नास्त्येव, एकस्मिन्नर्थेऽनेकशब्दप्रवृत्त्यन्युप-
गमादिति ।

अतिक्रान्तशब्दनयशिल्लार्थमाह—

धशिमेपाम्भो भेओ, ऽणुमभो जह् किं वयस्य भिन्नां ।
घटपडवसाथं पिव, घटकुडवसाथं शिमेपिड्डो ॥२२४०॥
इत्त । यदि लिङ्गवचनभिन्नानां घटपटस्तस्मादिश-
ब्दवाच्यानामिवाधोनां ध्वनिभेदाद् भेदस्तवानुमतः, तर्हि
घटकुटकुम्भकलशादिशब्दवाच्यानामर्थानां किमिति भेदो
नेष्टः, ध्वनिभेदस्याप्रापि समानत्वात् । तस्मात्समप्यव-
तिव्यं भवतोऽपि वलादाप्यतितामिति ।

वसतिप्रस्थकादिविचारोऽप्यस्य पूर्वनेयभ्यां भेद
इति द्रष्टव्यमाह—

आगासि वसह् ति य, मणि ए भयह् किह् अलमज्जमि ।
मोत्तूणायसहावं, वसेज वर्यं विहम्ममि ? ॥ २२४१ ॥
वर्यं वसह् सहावे, सत्ताओ चयणा व जीवमि ।
न विलक्खणायणाओ, भिमे छायातवं च्व ॥२२४२॥

'काऽसौ साध्यादिवसति ?' इति पृष्ठं 'लोकप्रामवस-
त्यादौ वसति' इति नैगमादिनयवादिनां वदन्ति । कण्डुस-
न्नयवादी तु वदन्ति—'यत्रावगाढस्तत्राकाशखरोड वस-
ति' । तत्रात्र श्रुतुस्त्वर्थेव भणितं भणति समभिरूढः—
नन्यात्मस्वभावं मुक्त्वा कथमन्यद् वस्तुव्यस्मिन् विधर्मक
आत्मविलक्षणं वस्तुन वस्तुं न कथञ्चित्यर्थः । तर्हि
कथं वसति ? इत्याह—सर्वमेव वस्त्यात्मस्वभावं वसति,
सस्वात्, जीवं चतनावत् । भिमे न्यामविलक्खणसकं
वस्तुन्यव्यवृत्तं वसति, यथा छायाऽऽपत्य इति । एव त्रया-
णामपि शब्दनयानामभिप्राय इति ।

अथ प्रस्थकविचारमभिरुह्याह—

मार्यं पमाखमिड्डं, नाणमहावो स जीवओऽणुणो ।
कह पत्थयाहमारं, वणज मुत्ताहुरूवं सो ॥२२४३॥
नहि पत्थाइ पमार्यं, घडो च्व भुवि च्वेयणाह विरहाओ ।
केवलमिव तन्नाणं, पमार्यमिड्डं परिच्छेओ ॥२२४४॥

इह यद् मार्गं तत् प्रमाणमेवम्, प्रमीयन्-परिच्छेपने
वस्तुननेति क्त्वा । प्रमाणं च परिच्छेदात्मकं जीवस्वभाव
एव, स च जीवादनन्यः, अतः कथं मूर्तादिस्वभावम्,
आदिशब्दाद्वेतनस्वभावं प्रस्थकादिव्यभावं प्रवेदसी,
येन नैगमादयः काष्ठमयं प्रस्थादिकमानमिच्छन्ति ? । तर्हि
शब्दनयां किं प्रस्थकादि प्रमाणम् । किं वा न प्रमाणम् ?
इत्याह—नहि नैव काष्ठघटितं प्रस्थादिकं प्रमाणम्, चेत-
नादिरहितत्वात् घटपटलोपादिवत् ; किन्तु तस्य प्रस्थकस्य
ज्ञानं तज्ज्ञानं तदुपयोगस्तः परिच्छेदः प्रमाणं मानमिष्टम्, त-
नैव तस्यतः प्रमाणमाणात्वात् । 'पतिच्छेया' इति पाठान्तरं
या, तनैव परिच्छेयान्, केवलज्ञानवत् । तस्मात् प्रस्थक-
ज्ञानमय प्रस्थक इति स्थितम् ।

अत्र परमतमाशङ्क्य परिहरन्नाह—
परषादभो वि तस्मात्-रथं ति मांश्च मयं न तं ते तु ।
जमसंतेषु वि बुद्धी, कासइ संतेषु वि न बुद्धी ॥२२४५॥
तकारणं ति वा जइ, पमासिद्धं तमो पमेयं पि ।

सर्वं पमासमेवं, किमप्यभावं पमांश्च वा ॥२२४६॥
प्रस्थाद्व्याप्ति मानमिति प्रतिष्ठा, तत्कारणात्—प्रस्था-
काननकारणत्वात्, यथा 'नकुलं पादरागं' इत्येवंभूता प-
रस्य मतिः स्यात् । तदन्तर् न, यमस्तेषु प्रस्थादाविष्यत्सत्त्वापि
कस्यापि धान्यराश्यबलोक्तमानाभिर्यापि कलनशक्तिसंपन्नस्य
अतिशयज्ञानिनां वा प्रस्थाकपरिच्छेदबुद्धिरूपजायते । क-
स्यापि पुनर्नालिकरुप्राधान्यायतस्य सत्त्वापि तेषु प्रस्थाक-
परिच्छेदबुद्धिर्न संपद्यते, इत्येकात्मिका एव काष्ठमयप्र-
स्थाकादयः प्रस्थाकज्ञानजनने, इति कथं तत्कारणत्वात् ते
प्रस्थाकविमानरूपा भव्युः ? , यद्य् वा-भयन्तु ते तत्कार-
णम्, तथापि न तत्कारणत्वेन तेषां प्रस्थाविमानरूपता, अ-
तिप्रसङ्गादिनि दर्शयन्ति- 'नकारणं ति वे' त्यादि, यदि प्रस्था-
कज्ञानात्मानाभिर्यापि तं काष्ठमयप्रस्थाकादयः प्रमाण-
मिष्टाः, तर्हि प्रमेयमपि प्रमाणं प्रान्तेति, प्रमाणज्ञान-
कारणत्वात् । एवं च सति दधिभक्षणार्थानामपि पर-
स्परया तत्कारणत्वेन प्रमाणत्वात् किं नामप्रमाणं स्यात्-
? । यद्य् च सत्यापि तत्कारणत्वेऽप्येतत् सर्वं दधि-
भक्षणार्थिकं न प्रमाणम्, तर्हि काष्ठमयप्रस्थाकादयोऽपि न
प्रमाणम्, कतः किं नाम प्रमाणं भव्यु-? न किञ्चित् ।
ततो विशेषतो प्रमाणाप्रसङ्गव्यवस्था । तस्मात् प्रस्थाक-
ज्ञानमय प्रस्थाकप्रमाणं त्रयाणामपि शब्दप्रयोगमिति ।

तथा—पञ्चानां-धर्माऽधर्माऽऽकाशजीवपुद्गलात्मिकायानां
देशप्रदेशकल्पनाभासस्य चर्चासमाप्तादि नेशम् । किं तर्हि ?
देशी चासौ देशत्वेत्यादि कर्मधारयमेव मन्व्यतेऽसौ नयः
बुद्धिः ? इत्याह—

देशी चैव यदसौ, नो वर्युं वा न वर्युषो मिषो ।
मिषो व न तस्स तमो, तस्स व जह तो न सो मिषो २२४७
एषो चैव समाशा-नहारणया जुज्जए पमांश्च पि ।
नीज्जुपल्लाहायां, न रायपुत्तिस्साम्मो ॥२२४८॥

धर्मात्मकायार्थिका देशेयव हि देशो न पुनस्तस्माद् घ-
टादिधारमष्टौऽत्यन्तमिषं स्वतन्त्रवस्तुनदुःशः । अथ न स्व-
तन्त्रवस्तुनदुःशः ; किन्तु तत्संविधाबाधस्वतन्त्रयोऽपि देशिनो
मिषो देश इति चेत् । तदप्ययुक्तम् । कुतः ? इत्याह—
न वा देशिलक्षणाद् वस्तुनो मिषोऽसौ देशः । अथ मिष-
स्त्वस्माद्विषयते सः, तद्वाच्यस्याप्येन विषयविहमवदादी-
नामिष सर्वथा संवन्धाभावात् न तस्य देशिलक्षणाऽसौ
देशः । यदि पुनस्तस्य देशिनः संकल्पो देशोऽभ्युपगम्यते
तर्हि घटादयः स्वस्वरूपवद् न स देशस्तस्माद् देशिनो मि-
षः किन्तु तदामक एवेति । अत एव विशेषणविशेष्यभू-
तानां सर्वेषां पदानां समानाधिकरण्यात्—कर्मधारय एव
रूपासां पुञ्यत इत्येषः, यथा नीलापल्लावीनाम्, उपल-
क्ष्यं चेद् न—अवधारितपल्लावादीनां द्वन्द्वोऽपि स्यात्, न
तु राक्षः पुत्रो राजपुत्र इति पञ्चमादिस्मासः, यना

मिषानामप्येवमेवं संसर्गो संवन्धो न घटते, तथाहि—सं-
वद्वस्तुद्वयात् संवन्धो मिषो वा स्वादमिषो वा ? । यदि
मिषः, तर्हि संवद्वस्तुद्वयाद्भिन्नं स्वतन्त्रं तृतीयमेव वस्तु
तत् स्याद् ननु संवन्ध इति कथं तद्वशात् पञ्चमादिस्मि-
क्लिः ? । नहि विषयविहमवदादीनां मिषो घटादिः संव-
न्धो भव्यते । नापि तद्वशात् तेषां पञ्चमादिस्मिक्लिः प्रवर्त-
ते । अथ संवद्वस्तुद्वयाद्विभक्तः संवन्धः, तर्हि नासौ पञ्चमा
विहन्तुः, संवद्वस्तुद्वयाद्व्यतिरिक्तत्वात्, तत्स्वरूपवत्
इत्यादि बह्वय वक्तव्यम्, तेषु नाच्यते, अन्धमाहताप्रस-
ङ्गादिनि ।

अपरमपि समभिरुद्धनयाभिप्रायेण दर्शयन्नाह—

घटकारविवक्षाए, कतुरथ्यंतरं जमो किरिया ।
न तदर्थतरभूए, समवायो तो सभो तसि ॥२२४९॥
कुंभमि वर्युपजा-यसंकराद्व्यसंगदोसामो ।

जो जस्य जे व कुरए, तेयाभिन्नं तयं सर्वं ॥२२५०॥
'घटं करोति' इति घटकार इत्यस्यां विवक्षायां प्रपञ्च-
णायां यस्मात् तस्य घटकतुल्यार्थान्तरमव्यतिरिक्ता घटक-
रणाकिया, कर्तव्यं घटकार तस्याः समवायात् । 'ना'
सि तस्माद् न तदर्थान्तरभूते कर्तव्यतिरिक्ता कु-
म्भं घट तस्याः समवायः सत्त्वेऽपि भवति । कुतः ? वस्तुपर्याक-
संकराद्घटोपप्रसङ्गात्—वस्तुनां य पर्याया-मन्तोल्लेखं पर-
स्परं संकरः संकरित्वमेकत्वं वा स्यात्, कर्तुगनक्रियायाः
कुम्भोऽपि समवायाभ्युपगमात् । ततश्च यः कुम्भकारा—
द्वियेन क्रियाविशेषश्च यत् कुम्भादिकं कुट्टेन तेन क्रिया-
विशेषश्च तन्क्रियाकृतत्वंत्यर्थः, सर्वं नत् कर्तुगनक्रियाभि-
नं स्यात् तस्मात् कर्तुगनक्रियाया न कर्मसि सक्तमः, किन्तु
कुर्वन् कारकः, कुम्भानादिव्य एव कुम्भादय इति मन्यते
समभिरुद्ध इति । उक्तः समभिरुद्धनयः । विशेषः ० नं । आ०
५० । आ० १० । (समभिरुद्धनयस्यास्य 'ण' शब्देऽपि चतुर्थ-
भागे १५७ पृष्ठ गता ।) (एतदामाभ्यासक्या । अथाभास'
शब्दे चतुर्थभागे १६० पृष्ठ गता ।) दृष्टिवादस्य सूच-
भेदः स० । अष्ट० । सूत्र० । अनु० । सम्म० । म्या० ।

समभूमि-समभूमि-क्षा० आविषमभिनितल, काव० ५ अ० ।
समय-समक-न० । सममेव समकम् । सरसविरसादिष्व-
भिष्यङ्गादिविशेषरहिते, उक्त० १ अ० । सहार्थे, उक्त० ४
अ० । युगपदर्थे, व्य० २ उ० । एककालं, प्रका० १ पद ।
विश० । जे० । ज्ञा० । सम्यगप्येतं पारिच्छद्यते इति समयः ।
सम्म० १ काष्ठ । सम्यक् प्रमाणांतराविसंवादिस्वनायनं
परिच्छद्यते इति समयः । सम्म० २ काष्ठ । समयवैपरीत्य-
नायन्ते ज्ञापयन्ते जीवाद्याऽर्थां ज्ञानेनोति समयः, समयम-
यान्तं गच्छन्ति जीवादयः पदार्थाः स्वस्मिन् रूपं प्रतिष्ठो
प्राप्नुयन्ति अस्मिन्निति समयः । स्या० । सूत्र० । आ० ५० ।
आगमं, आचा० २ धृ० २ सू० १७० । सूत्र० । अनु० ।
सिद्धान्ते, न० । व्य० । विश० । जैनागमं, विश० । जिनादि-
सिद्धान्ते, स्था० ३ डा० ३ उ० । सम्म० ३ जी० । संधा० । स्वम-
योऽहंमनानुमादिशास्त्रात्मकः, परसमयः कपिलाद्याभिप्राया-
नुशक्तिप्रथक्कपः, उभयसमयवन्मनमानुताशास्त्रस्वभावः,
तत्रास्य स्वसमयवत्कृत्यायामावावतारः, स्वसमयपर्यायानि-

वाच कर्णनात्, यत्रापि परोमयसमयपदार्थवर्णने तत्रापि स्वसमयपदार्थवर्णने परोमयसमययोरपि समयपूर्वाहपरिपृ-
हीतत्वेन स्वसमयत्वात्, अत एव सर्वोपपन्नानामपि स्व-
समयवर्णनत्वायामेवावधारः । उक्तं १ अ० । इति० । आ-
त्मीयप्रवचने, इयं ३ उ० । सांख्यादीनां सिद्धान्ते, स्था०
३ अ० ३ उ० । अथर्ववेद, आचार्य १ अ० २ अ० ३ उ० ।
कण्व० । य० । आ० । विशिष्टकाल, आचार्य २ अ० ३ अ०
१ अ० । अ० ३ अ० । निर्दिष्टाग्रे सर्वस्वसमकालांते, अतु० ।
विश० । परमनिकृष्ट काल, आ० म० १ अ० । नं० । का-
लविशेष, नि० १ अ० १ अ० । स्था० । विशे० । आ०
म० । अ० । अष्टोरात्रादिकालस्य विशिष्टे भागे, म० १ अ०
१ उ० । कण्व० । विषा० । सम्य० । अ० ३ अ० । अतु० ।

समयप्रकरणम्—

से किं ते समयः ? , समयस्य सर्वं पक्षवत् करिस्सामि,
से जहानामए तुम्हागदारए सिआ तक्खे बलवं जु-
गवं जुवाणे. अप्पातंके थिरगमहत्थे ददपाणिपायपासपि-
हुंतरोरुपरिणत्ते तलजमलजुपलपरिषधिअवाह चम्मेहुग-
दुहणमुट्टिअसमाहतनिचित(य)भातकाए उरस्सवलसम-
स्यागए लंघणपवणजइयवापामसमत्थे छेए दक्खे प-
पांठु कुत्तले मेहावी निउत्थे निउत्थसिपोवगए एगं म-
हवीं पडसाडिणं वा पडसाडिणं वा गहाय सयराहं
हत्थमेत्तं ओसारिजा, तत्थ चोअए पणवयं एवं वपासी-
त्थं कल्लेत्थं तेषं समयं तुम्हागदारएणं तीस पड-
साडिआए वा पडसाडिआए वा सयराहं हत्थमेत्ते ओ-
सारिए से समयं भवइ ? , नो इण्हे समहे, कम्हा ? ,
जम्हा संखेजाणं तंतुं सद्दयसमितिसमागमेणं ए-
गा पडसाडिआ निष्फजइ, उवरिअम्मि तंतुम्मि अच्चि-
अंखे हिड्डिअं तंतुं न छिजइ, अणम्मि काले उवरिअं
तन्तुं छिजइ, अणम्मि काले हेड्डिअं तन्तुं छिजइ, तम्हा से
समयं न भवइ । एवं वयं पणवयं चोए एवं वपासी-ज्यं
कालिं तेषं तुम्हागदारएणं तीस पडसाडिआए वा पडसा-
डिआए वा उवरिअं तंतुं छिअे से समयं भवइ ? , न भवइ ।
कम्हा ? , जम्हा संखेजाणं पम्हा सद्दयसमितित-
मागमेणं एगे तंतुं निष्फजइ, उवरिअं पम्हे अच्चिअं
हेड्डिअं पम्हे न छिजइ, अणम्मि काले उवरिअं पम्हे
छिजइ, अणम्मि काले हेड्डिअं पम्हे छिजइ, तम्हा
से समयं न भवइ । एवं वयं पणवयं चोअए एवं
वपासी-ज्यं कालिं तेषं तुम्हागदारएणं तस्स तंतुस्स
उवरिअं पम्हे छिअे से समयं भवइ ? , न भवइ । कम्हा ? ,
जम्हा अण्वार्थं संघापायं सद्दयसमितिसमागमेणं
एगे पम्हे निष्फजइ, उवरिअं संघाए अविसंघाए हे-

ड्डिअं संघाए न विसंघाजइ, अणम्मि काले उवरिअं सं-
घाए विसंघाजइ अणम्मि काले हिड्डिअं संघाए विसं-
घाजइ तम्हा से समयं न भवइ । एतो वि अणं सुद्धम-
तराए समयं पणत्ते समखाउतो ! । (इ० १३×)

अथ कोऽयं समय इति पृष्ट सत्याह-समयस्य प्रकरण-
वितरवर्ती व्याख्या करिष्यामि, स्वप्नत्वात् संक्षेपेन क-
थितोऽपि नास्तीत्येक प्रतीतिपथमवतरतीति भावः, त-
देवाह—‘से जहानामए’ इत्यदि, स कश्चित् यथानामको-
यप्रकारनामा देवदत्तादिनामेत्यर्थः, ‘तुम्हायदारए’ स्थिक-
इत्यर्थः, स्यात्—प्रवेत्, यः, किमस्याह—तदुक्ताविशिष्यण-
विशिष्टः पडसाटिकां पडसाटिकां वा शुद्धां ‘समपाहं’
‘कटिति कृत्वा हस्तमात्रमपसारयेत्—पाटयेति सएटइ’,
अथवा—‘स’ इति पूर्ववत् ‘यथे’ खुपयणे, ‘नामे’ ति सम्भा-
यनायाम्, ‘ए’ इति वाच्यताहो, ततश्च स कश्चिदेव
तावत्संभाव्यते तुलनागदारका यस्तदुक्ताविशिष्यणः
स्यात्—कर्त्ताचत् पडसाटिकां पडसाटिकां वा शुद्धां क-
टिति हस्तमात्रमपसारयेत्—पाटयेति तथैव सम्बन्धः,
न च तदुक्तः—प्रवर्द्धमानवयाः आह—दारकः प्रवर्द्धमाव-
ध्याः एव भवति, किं विशेषणेन ? , नेवम्, आसन्नमृत्योः
प्रवर्द्धमावध्यास्तथाभावत्, तस्य चासन्नमृत्युत्वेन विशि-
ष्टसामर्थ्यानुपपत्तः, विशिष्टसामर्थ्यप्रतिपादनार्थं व्यापारमभ्य-
स्यन्तु वृत्तां विदुषोपाचितंऽभिनवस्तदुक्त इति व्याख्यते,
बलं—सामर्थ्यं तदव्याप्तीति बलवान्, युयं—सुयमदुष्यमा-
दिकालः सोऽनुधा—निदप्रवृत्ता विशिष्टप्रकृतेरुत्पत्त्यस्त्यो
युगवान्, कालोपद्रवोऽपि सामर्थ्यविग्रहेतुरितोर्थं विशे-
षणम्, ‘जुवाणे’ ति—युवा—यौवनस्थः प्राप्तवया एव इत्ये-
वम् अर्थात्—व्यपदिशति लोको यमसौ निष्कृश्यात्
युवानः, ताव्यादिकालोऽपि दारकोऽभिधीयते अतो विशि-
ष्टवयोऽवस्थापरिग्रहार्थमतश्चिष्टेषणम्, अस्वपशब्दोऽभावव-
चनः, अथ आतइ—योगा यस्य स तथा, निरातइ इत्य-
र्थः, स्थिरः—प्रकृतपदे पाटयतेऽकम्पोऽग्रहस्तो हस्ताप-
रस्य स तथा, हटं पाणिपादं यस्य, पाश्वीं पूष्पन्तरं च ऊक-
व परिखन्त—परिनिष्ठिततां गतं यस्य स तथा, सर्वोवयवै-
रुत्तमसंहनन इत्यर्थः, ‘तलजमलजुपलपरिषधिअवाह’ तलौ
तालवृक्षौ तयोर्मेलनं—समर्थयोगीकं यत् युगलं—द्वयं परि-
घञ्च—अगला तांभौ—तात्सहवी दीर्घसरलप्रीतितादिना बाहू
यस्य स तथा, आगगतुकोपाकरणं सामर्थ्यमाह—चमंइ-
कादृशसुष्टिकसमाहृतनिमित्तगत्रकायः—चमंइकया दृष्ट-
त्वेन सुष्टिकेन च समाहनानि प्राग्निदिनमभ्यासप्रचलनस्य
निमित्तानि—निविडीकृतानि गात्राणि स्कन्धोऽकृष्टादीनि
यत्र स तथापिचः कायो—देहो यस्य स तथा, चमंइकाद-
वधं लोकप्रतीत्या एव, श्रीरस्यबलसम्भागतः—आन्तर-
ोत्साहवीर्ययुक्तः, व्यापामवर्णां द्योयति—लङ्घनस्रवनजनन-
व्यापामसमर्थः—जवनशक्वः शीघ्रवचनः, छेकः—प्रयोग-
ज्ञः दक्षः—शीघ्रकारी प्राप्तायोः—अधिकृते कर्मणि निर्हा
गतः, प्राह इत्यन्तं, कुशलः—आचिते कर्मणि निर्हा
सकृच्छ्रुतदृष्टकर्मैः निपुणः—उपायारम्भकः निपुणशिल्पो-

पगतः—सूक्ष्मशिल्पसमन्वितः, एवंविधो ह्यल्पेनैव कालेन साटिकां पाटयतीति बहुविधेषु पादानाम् स इत्यभूत एकां महतीं पटसाटिकां पटसाटिकां वा पटसाटिकायां इव मृदुचक्षुरेति भवेन्नोपादानम्, वृष्टीत्या 'सयराह' इति सकृन् भटिति कृन्त्यर्थः, इत्यन्तमत्रपसाह्येत्—पाटयेदित्यर्थः, तथैव विधेः प्रकः—शिल्पः प्रज्ञाभयतीति प्रज्ञाएको—गुरुस्त्वमेवमवादीत्, किम् ?—यन कालेन तेन तुष्णागदार्कस्य तस्याः पटसाटिकायाः पटसाटिकाया वा सङ्कल्यमानमपसारितं—पाटितमसौ समयो भवति ? प्रज्ञाएक आह—नायमर्थः समर्थः—नै-संदेहमित्युक्तं भवति, कस्मादिति बुद्ध उपपत्तिमाह—यस्मात् संच्येयानां तन्तूनां समुद्रपसमिति समागमनेति पूर्व-पाट, एकायां वा सर्वेऽप्यमी ससुदायवाचकाः, पटसाटिका निष्पद्यते तत्र च 'उपरिष्ठे' ति—उपरितेन तन्तो अचिच्छेत्—अविशदिति 'देहिष्ठे' ति—आधस्त्यतस्तुने छिद्यते अतोऽप्यस्मिन् काले उपरितनस्तन्तुः छिद्यते अन्यस्मिन् काले आधस्त्यः, तस्मादसौ समयो न भवति—एवं वदन्तं प्रज्ञाएकं प्रेरक एवमवादीत्—यन कालेन तेन तुष्णागदार्कस्य तस्याः—पटसाटिकाया उपरितनस्तनुश्छिद्यः स समयः ?, किं भवतीति श्रुतः, अत्र प्रज्ञाएक आह—न भवतीति, कस्मात् ?, यस्मात्संच्येयानां पक्षमाणां शोकं प्रतीतस्वकर्पाणां समुद्रायेत्यादि सर्वे तथैव यावत्समादसीं समयो न भवति, एवं वदन्तं प्रज्ञाएकमित्या-द्युपरितनपक्षमत्रपि तथैव व्याख्येयम्, नवरमन्तानां परमाणूनां विशिष्टैकपरिशासनापत्तिः सङ्घातः, तेषामनन्तानां यः समुद्रयः—संयोगस्तेषां समुद्राणां वा अन्येऽन्या-नुगातरस्वी समितिः, तासां समागमन—एकवस्तुनियत-नाय मीलनेन उपरितनपक्षमप्यन्ते, समुदायवाचक-त्वेनैकायां वा समुद्राद्ययः, तस्मादस्योपरितनैकपक्ष-वृद्धनकालः समयो न भवति, कस्मादिति समय इत्याह—'एतोऽपि अरण' इति, यस्यादि, पटस्माद् उपरितनैकपक्ष-वृद्धनकालात् सूक्ष्मतरः समयः प्रज्ञासां ह भ्रमण ! आद्युप्प-ज्जित, अत्राह—ननु यद्यनन्तैः परमाणुसङ्घातैः पक्ष-निष्पद्यते तत्र सङ्घातः क्रमेण छिद्यन्ते, तल्लोकस्मिन्न-पि पक्षमणि विहीयमाणा अनन्ताः समया लघुयुः, पट-रक्षामेन सह विरुध्यते, तत्रासंच्येयास्वप्युत्स-रिश्यवसपिणीषु समावासेच्छेद्यकस्यैव प्रतिपादनात्, यंत उक्तम्—'असंच्येयासु शं भंत ! उस्सपिणीअवसपिणीसु केवराया समया पण्णमा ?', गोंयमा !, असंच्येया ! अणुतातु शं भंत ! उस्सपिणीअवसपिणीसु कवराया समया पण्णमा ?', गोंयमा !, अणुता ! तदन्तकथम् ?, अत्राच्यते—अस्ति तत्, किन्तु—पाटनप्रवृत्तपुत्रप्रयज्ञस्याविमर्शशङ्कावात प्रत्यसमयमनन्तानां सङ्घातानां क्षुरः सङ्घाते, एवं च स-त्वेकस्मिन् समये यावन्तः सङ्घाताश्छिद्यन्ते तैरनन्तैरपि स्थूलतर एक एव सङ्घातो विवक्ष्यते, एवमभूताः स्थूलत-रसङ्घाता एकस्मिन्पक्षमात्रे असंच्येया एव भवन्ति, तेषां च कालेन छिद्रेन असंच्येयैः समयैः पक्षं छिद्यते, अतो न क-श्चिद्विरोधः, इत्थं च विशेषतः ससु अत्रुक्तमप्यवश्यं प्र-तिपत्तव्यम्, अन्यथा प्रमाथान्तैः सह विरोधप्रसङ्गात् सूत्रा-

णां च सूत्राभावात्प्रति, ततोऽसंच्येयैरेव समयैर्यथो-क्तपक्षमणौ विनिर्यमाणवाच्यसङ्घातुप्रवविषयस्य च सम्-यप्रसाधकस्य विशिष्टक्रियाविशेषस्य कस्यचिद्व्यतिरुक्तम-क्यत्वाद् 'एतोऽपि अण्वे सुदुष्पतराप समय' इति सामान्य-नैकाद्यानि, एकस्मादुपरितनपक्षवृद्धनकालात्संच्येया-ततोऽपि समय इति स्थितम् युगपत्तनसङ्घातविशारख-हेतुपूर्वोक्तप्रयज्ञविशेषासिद्धिं नगरादिप्रतिस्थितवस्तरप्रवृत्त-पुरपादः प्रयतनविशेषात् प्रतिसृज्य बह्वन्नः प्रदेशान् विल-ङ्घ्याचरन्तेषु प्रदेशमातिगोचरीया, यदि पुनरसौ कमेत्येकै-कं व्यामदेशं लक्ष्यत् तदा असंच्येयोस्तत्सपिण्यवसपिणीभि-रव्येष्टेयं प्राप्नुयात् 'अमुलेसदीमिस्त उस्सपिणीउ असंच्ये-आ' इत्यादिचिन्तनादिति भावः । नचानिन्द्रियव्यवस्थेयु एका-न्तन युक्तिनिष्ठोभ्यम् सर्वव्यवचनमात्रमायात्, उक्तं च—

"आगमभाषापरान्नक्ष, संपूर्णं विद्धि लक्षणम् ।
अनीन्द्रियाणामाशानां, सङ्घातपरिपत्तयः ॥ १ ॥
आगमभाषावचन—मांसं दापय्याद्विदुः ।
वीतनामाऽन्तुं वाक्यं, न द्यादित्यत्रमायात् ॥ २ ॥
उपपत्तिर्भवत्युक्ति—यां सङ्घातप्रमाधिका ।
साऽव्यव्यतिर्कारि—लक्षणा स्वरिणः कृता ॥ ३ ॥
इति, निदर्शितं चेदोभयमपीत्येवं विस्तरणः । अत्रु० । स्था० ।
एवो समय । (सू० ४४ ×)

परमनिष्ठकाल उपलभ्यशतव्यतिर्भेददृष्टान्ताज्जरूपट-
साटिकापाटनदृष्टान्ताद्वा समयप्रसिद्धाद्व्याख्यायः, स
वैक एव वतमानसकरोऽर्तानागतयोर्विद्युतानुप्रसवे-
नाभावात् । अथवा—असव्यकस्यकाले निर्गच्छन्त्या-
स्था० । डा० । आवा० । कदप० । नि० । स० । जी० । तं० ।
राजनीतिशास्त्रं, सू० ३ उ० । सङ्केतं, आ० प्र० १ अ० । पं०
व० । सू० प्र० । चं० प्र० । हा० । वि० । कर्म० । समिति-स-
म्यक्षधार्थं उपसर्गः, सत्यगणः समयः । सत्यम् द्यापूर्वकं
जीवेषु विषयेषु प्रवर्तते, वि० । आचारां, अत्रुष्टानं, आवा०
१ अ० ३ अ० १ उ० । मुक्तिर्मात्रप्रवर्तते, वि० । नास्ति-
कादिसमयप्रतिपादनपरमध्ययने समय एवेति । स० १६
सम० । सूत्रकृताहस्य प्रथमोऽध्ययने, आवा० ४ अ० ।

सावन्तं निष्पावसरः, स च त्रिधा—आधनिष्पा, नामनि-
ष्पा, सूत्रालापकनिष्पाश्च । तत्राधनिष्पाऽध्ययनम्, तस्य
च निष्पन्न आवश्यकतादौ प्रबन्धनाभिहित एव, नामनिष्पा
तु समय इति नाम, तन्निष्पायं निर्गुहकार आह—
नामं तवशा दधिरे, खेतं कालं कुतित्यसंगरे ।

कुल्लगुसंकरगंडी, बोधव्यां भावसमय य ॥ २६ ॥

'नामं तवशा' इत्यादि, नामस्थापनादध्ययनकालकुतीशे-
वारकुल्लगुसङ्करगंडीभावभेदाद्वा द्वांशधा समयानिष्पायः,
तत्र नामस्थापने क्षुब्धे, द्रव्यसमयां द्रव्यस्य सव्यगयने—परि-
णतिविशेषः समाव इत्यर्थः, तद्यथा—जीवद्रव्यस्योपयोगः
पुल्लद्रव्यस्य सूत्रेत्वं धर्माधर्मोकाशानां गतिस्त्वयवगाह-
दानलक्षणः । अथवा—यो यस्य द्रव्यस्यावसरे—द्रव्यस्योप-
योगकाल इति, तद्यथा—वर्षासु लघुममसु, शरदि जले
गोपय्य हंमने । गिरिरे चामलकरसां, घृतं वसन्ते युद्ध-
आन्ते ॥ १ ॥ तत्रसमयः—क्षेत्रम्—आकारो तस्य समयः—

सम्भावः, यथा 'यतोय वि ते पुण्ये, दोषि वि पुण्ये सयं वि प्रापजाः । सप्तसप्तत्ये वि पुण्ये, कोटिसहस्रं वि प्रापजाः' ॥ १ ॥ यद्विधा—देवकुम्भधनीनां ज्ञानात्प्राप्तमनुष्यान् यदुत्तु तच्च प्राणिनः सुखया मित्युत्थितां निर्वाणम् भवन्ती-
ति, सुखदय वा परिहर्माद्यवसरः क्षेत्रसय इति, कालस-
मयस्य सुखमादेरनुभाविशेषः उपपन्नपरमार्थभेदाभिव्यक्तयो
वा कालविशेषः कालसमय इति, अथ द्रव्यक्षेत्रकाल-
प्राधान्यविषयता द्रव्यक्षेत्रकालसमयता द्रष्टव्येति 'कुलीये-
समयः पाकपिष्टकानामात्मीय आगमविशेषः । तदुक्तं
वाऽनुष्ठानमिति, संगारः—संकतस्तद्रूपः समयः संगारसमयः
यथा सिद्धार्थसारधिदेवेन बृंहकृतसंगारानुसारेण गृहीत-
हरिश्चो—बलदेवः प्रतिबोधित इति, कुलसमयः—कुला-
चारो यथा शकानां पितृशुक्रिः, आमीरकाणां मन्थनिका-
शुक्रः, गणसमयां यथा मल्लानामवसाहारा—यथा यो ह्य-
नायो मल्लो भ्रियते स तैः संस्क्रियते, पतितभोदुभ्रियत इति
संकतसमयस्तु संकरो—भिन्नजातीयानां मीलकस्तत्र च
समयः—एकवाक्यता, यथा वाममार्गादावनाचारप्रवृत्ताव
पि सुसिकरमृमिति, गण्डर्षिसमया—यथा शाक्यानां भोजना-
वसरं गण्डीताडनमिति, भावसमयस्तु बोधगमन इत्ये-
वाध्ययनम्, अनेनैवात्राधिकारः श्रवणां तु शुष्यमनाभिवि-
काशश्चेमुपन्यास इति । सूत्रं १ ध्रु २ अ० ।

समर्पण—समयान्तर—न० । परसमय, पं० ब० ४ द्वार ।

समयकल्प—समयकल्प—पुं० । सिद्धान्तविचारणायाम्, संपा० ।
समयकल्पपिंडशाम—समयकृतपिण्डनामान्—न० । समयकृत-
पिण्डनानि, पिं० (व्याख्या) 'पिंड' शब्दे पञ्चमभागे ६१ (७७) ।
समयक्षेत्र—समयक्षेत्र—न० । समयः कालस्तद्विशिष्टं क्षेत्रं
समयक्षेत्रम् । मनुष्यक्षेत्रे, क्था० ३ डा० ४ उ० । मनुष्यलोके,
क्था० ३ डा० १ उ० । स० ।

किमिदं भंते ! समयक्षेत्रे वि पवुच्छ १, गीयमा । अ-
द्भुद्भावा दीवा दो य समुदा एसं च पव्वण्ण समयक्षेत्रे वि
पवुच्छ । तच्च कं अयं जंबुद्वीपे सव्वदीपे सव्वदीविसमुदायं
सव्वभित्ते एवं जीवाभिगमवत्तव्वा नेयव्वा—अथा अ-
तरपुच्छरदं जोइसविह्वं ॥ ६ ॥

'किमि'त्यादि । तत्र समयः कालस्तेनोपलक्षितं क्षेत्रं समय-
क्षेत्रं, कालो हि दिनमासादिरूपः स्वयंजितसमभिव्यक्तयो
मनुष्यक्षेत्रं दय न परतः, परतो हि नाशित्वाः सञ्चारिण्यव
इति । 'एवं जीवाभिगमवत्तव्वा नेयव्वा' ति । एषा वैयम्-
'एवं जोयवत्तव्वसहस्रं आयामविकम्भेणमि'त्यादि 'जोइस-
विह्वं' ति—तत्र जम्बूद्वीपदिमनुष्यक्षेत्रवत्तव्वतायां जीवा-
भिगमोक्तायां ज्योतिष्कवत्तव्वताऽप्यस्ति, ततस्तद्विहीनं यथा
अवस्थेवं जीवाभिगमवत्तव्वता नेतव्येति, वाचनान्तरे तु—
'जोइसवद्विह्वं' इत्यादि वदु इत्येति, तत्र—जंबुद्वीपे
कं भंते ! कइ खंदा यमासिद्धु वा यमासिति वा यमा-
सिस्सन्ति वा, कति खुरिया तथिद्धु डा० ३ कइ गुक्कला
जोयं जोइसुवा' इत्यादिकामि प्रत्येकं ज्योतिष्कस्यापि,
तथा—'ते केणुण्णं भंते ! एवं पुच्छरं जंबुद्वीपे दीपे गीयमा !'
१०६

जंबुद्वीपेयं दीपे मंदरस्त पव्वयस्त उत्तरेयं जव्वयस्त दा-
हियुक्कं जाव तच्च २ बहव जंबुद्वीपा जंबुवत्तां जाव उव-
सोमेमाका विह्वंति से तेणुण्णं गीयमा ! एवं पुच्छरं जंबुद्वी-
पे दीपे' इत्यादीनि प्रत्येकमर्थव्यापि च सन्ति, ततश्चेत-
द्विहीनं यथा अवस्थेवं जीवाभिगमवत्तव्वतया नेयमर्थोद्देश्य-
कस्य सूत्रम् । 'जाव एमा माह' ति—संग्रहाद्या । सा च—'अ-
हंतसमयायार—विज्जुयणिया बलाहगा अगणी।आगरमिहि-
नइउपरा—गानममं बुद्धिबयसं व' ॥ १ ॥ अस्याध्यायसमा-
नेन सव्वन्धेनायातो जम्बूद्वीपादीनां मानुषोत्तरान्तानाम-
र्थानां वर्णकस्यान्ते इत्युक्तम्—'जावं वं स' माणुसुत्तरे पव्वण्ण
तावं वं स' अस्ति लोप एति पवुच्छ । मनुष्यलोके उच्यत इत्य-
र्थः । तथा 'अरहंते'ति जावं वं स' अरहंता चकवही ० जाव
साधियाओ मणुवा पगइभइया विणीया तावं वं स' अस्ति-
लोप एति पवुच्छ, समय चि, जावं वं स' समयार वा आब-
सिवाइ वा० जाव लोप एति पवुच्छ, एवं जावं वं स' बायरे वि-
ज्जुयारे बायरे यणियसहे जावं वं स' बहवे उराला बलाहया
संसय ति, अगणय ति, जावं वं स' बायरे तेउयाए जावं वं स'
आगराह वा निहोइ वा नईह वा उवराण ति, बंदोवरागाह वा
सुरोवरागाह वा, तद्वं वं स' अस्ति लोप एति पवुच्छ । उपरा-
व्हे—प्रहणम् । 'निगमं बुद्धिबयसं व' चि—यावत्तिगमादीनां व-
चनं प्रज्ञापनं तावत् मनुष्यलोके इति प्रकृतम्, तत्र—'जावं वं
स' चंविमसुरियासं ० जाव ताराकवासं आइगमणं निगमणं
बुद्धिनिपुण्डी प्राचविज्जइ, तावं वं स' अस्ति लोप एति पवुच्छ
अतिगमनमिहोवराणयं, निगमनं दक्षिणायनं, बुद्धिनिगम्य
वर्द्धनं, निर्बुद्धिस्तस्यैव ह्यस्ति । स० २ श्रु ५ उ० ।

समयवृत्ता—समयचर्या—स्त्री० । समयपरिमाणाया उपक्रमे,
विशे० ।

समयज्जयसं—समयाध्ययन—न० । समयाध्वे सूत्रकृताहस्य
प्रथमे अध्ययने, सूत्रं १ ध्रु १ अ० १ उ० । आ० कू० ।

समयशा(स्त्र)य—समयन्याय—पुं० । आगमप्रामाण्ये, पञ्चा०
१२ विव० ।

समयशिवद—समयनिबद्ध—न० । मनसा निबद्धे सङ्केते, हा०
१ ध्रु ६ अ० ।

समकनिबद्ध—त्रि० । संहितैकपात्रं कृताहस्ये, हा० १ ध्रु ६ अ० ।

समयशीह—समयनीति—स्त्री० । सिद्धान्तव्यवस्थायाम्, आच०
१ अ० ।

समयएणु—समयज्ञ—त्रि० । सिद्धान्तविधि, पं० ब० २ द्वार ।
आगमं, पं० ११ विव० । आ० १ ।

समयपरमत्त्वविश्वर—समयपरमार्थविस्तर—पुं० । सत्यगीयन्ते
परिच्छिद्यन्तेऽनेनाथो इति समय आगमस्तस्य परमः अ-
कल्पितभासावर्धम् समयपरमार्थस्तस्य विस्तरो रचना-
विशेषः । सिद्धान्तस्याकल्पितार्थस्य परमार्थरचनायाम्,
सम्भ० ३ काण्ड ।

समयपरिसुद्ध—समयपरिशुद्ध—त्रि० । शिष्टव्यवहारविशुद्धे,
पञ्चा० ४ विव० ।

समयप्राप्ति-समयप्राप्ति-न० । स्वनामक्याते ग्रन्थविशेषे,
अष्ट० १३ अष्ट० ।

समयमयि-समयमयि-न० । सिद्धान्तवैतिपादिते, वरी०
१ वि० ।

समयव-समयव-न० । अन्वयवहिते समय एव प्रसिद्धे मा-
ध्वनि, वि० ।

समयवृत्त-समयवृत्त-न० । कालकृतायाम्, न०
७ अ० ६ उ० ।

समयविधि-समयविधि-वि० । आगमवेदिनि, वी० १२ वि०,
अंगबाहुप्रवृत्तितु सिद्धान्तवेदिनि, पञ्चा० ४ वि० ।

समयविरुद्ध-समयविरुद्ध-वि० । स्वसिद्धान्तविरुद्धे, वि० ।
यथा सांख्यस्वास्त्यकारकम्, कार्यं सदैवशांभिकस्वेत्यादि
आ० म० १ अ० । अतुल्य वथा वेदविकी कृत प्रमाणं कारणं
जैनो वदति नास्ति अर्थ इत्यादि । वृ० १ उ० १ प्र० ।

समयविहाय-समयविधान-न० । सिद्धान्तनीति, पं० ७० ४
द्वार ।

समयसंघी-समयसंज्ञा-न० । आगमपरिभाषायाम्, वृ०
१ उ० ३ प्र० ।

समयसंभाव-समयसंज्ञा-पुं० । सिद्धान्तार्थे, आ० ४० ४ अ० ।

समयसंगति-समयसंगति-पुं० । समय-आत्मस्तत्त्वं सागर
द्वेषे रक्षाकरः । अन्वयमर्थे ग्रन्थप्रदे, व्या० २ डा० ३ उ० ।

समयसिद्ध-समयसिद्ध-वि० । आगमसंज्ञ, पञ्चा० १६ वि० ।

समयसुन्दर-समयसुन्दर-पुं० । सकलचन्द्रगणिते, येन
१६८६ संवत्सरे गाथासप्तकी विवाहसकल दशवैकलिकटी-
का वन्ति ग्रन्था रचिताः । जे० १० ।

समयसो-समयशस्त्र-अव्य० । समयनत्यर्थे, क० प्र० १ प्र० ।

समया-समता-न० । समो रागेद्वयमध्यस्थस्तद्भावस्तत्ता ।
आ० म० १ अ० । समभाव, आ० १ अ० ३ अ० १
उ० । सूत्र० । आ० ७० । आत्मपरतुल्यतायाम्, सूत्र० १
अ० २ अ० ३ उ० । अज्ञाद्विष्टनायाम्, अष्ट० १४ अष्ट० ।
सांसारिके, सत्यवैधिविष्टे, सूत्र० १ अ० १४ अ० । जी०
७० । आ० । माध्यस्थे, अष्ट० १ अ० २ अ० १ उ० ।
या० ७० ।

समयाजोगि-समतामेगि-पुं० । ध्यानशलेन भस्मीभूतमो-
हकर्मतत्त्वादिपरिणामरहिते योगिनि, अष्ट० ६ अष्ट० ।

समतासुप्रति-समतासुप्रति-वि० । सवतया प्रसिद्धं
शीलमस्यन्ति समतानुप्रति । प्रियद्वयराहिते, सूत्र० १ अ०
१० अ० ।

समयानीत-समयानीत-वि० । आगमादतिक्रान्ते, सूत्र० १
अ० २ अ० ।

समयानुभाव-समयानुभाव-पुं० । कालमयेश्वरसामर्थ्ये, अ०
७ अ० ६ अ० ।

समर-शब्द-वि० । 'शब्दे को वः' ॥ अ० १ । २ अ० १ अ० १
अव्य० । अकारस्य अकारः । सवरे । आ० १ अ० १ अ० १
तिथि, को० । अष्ट० १

समर-पुं० । अन्वयवृत्ते, प्रश्न० ३ अ० ३ द्वार । से-
प्रति, आ० १ अ० १ अ० । उ० ।

सम-वि० । समवेन युक्त, प्रकारः प्रकृतत्वात् । उ० २ अ० ।
शब्दत्रयपर्यन्तस्व शूलनाथकोदारकर्तरे स्वनामक्याते साधो,
नी० १ कथ ।

समरवर्हि-समरवर्हि-वि० । संशाने इने, अ० ७ अ० २ अ० ।

समरमेड-समरमेड-पुं० । संशाने इने, प्रश्न० ३ अ० ३ द्वार ।

समरसंघ-समरसंघ-वि० । समे भावे रसाऽभिज्ञापो
वस्यां सा समरस सा वासापार्थसक्त आतिरिगतिरिग-
म इत्यनभ्यन्तरम् । पं० ६ वि० । समनापत्ते, आ०
महितसर्वहृत्पोषागोपयुक्तस्व नसोषोपात्तयुक्तैः कर्मा-
यतः सर्वहृत्पुत्रावृत्तलम्बनाकारोपयुक्तव्यं ननसं रया-
मांभोपकृपायां तत्कलभूतायां वा समानो, वी० २ वि० ।

समरसीह-समरसीह-पुं० । स्वनामक्याते भेदपाट (मेवाड) इ-
शाधिपते, वी० १६ कथ ।

समराह-समराहित-पुं० । स्वनामक्याते राज्ञि, लक्ष-
रिचं श्रीहरिभद्रसुचरितं समराहित्यचरित्रावसेयम् । अ०
२ अ० ।

समरीह-समरीह-वि० । बाहिरिर्गतकिरणजालस-
हित, जी० ३ प्रति० । स० । रा० । अ० ।

समशील-समशील-वि० । आसत्ते, आ० २ अ० १ अ० ।
आ० म० ।

समलेख-समलेख-वि० । लेखया तुल्ये, अ० १ अ० २ उ० ।
(अत्र शब्दः 'सम' शब्देऽस्मिन्नेव भागे नतः ।)

समवेत-समवेत-वि० । यत्नस्तुल्ये, अ० १ अ० २ उ० ।
('अत्र शब्दः 'सम' शब्देऽस्मिन्नेव भागे नतः ।)

समवर्ति-समवर्ति-पुं० । समवर्तमाने, वि० ७ अ० १ उ० ।

समवय-समवय-वि० । सर्ववयसे, सूत्र० १ अ० १४ अ० ।

समवसर-समवसर-न० । अवसरसंख्ये, वी० २ प्र० ।
औपपत्तिकदेशताविमिश्रे विषयमध्यमे, पञ्चा० २ वि० ।
('समवसर' शब्दऽस्मिन्नेव भागे व्याख्यां कथामि ।)

समवसरविषय-समवसरविषय-न० । स्ववक्तव्ये
विषयमदेशनाथैर्भाषातिकदेशताविमिश्रितं तत्त्वेव विमि-
ति-प्रसिद्धतयसामिष कथं स्वभावे । धर्मसं समवसर-
विमिश्रणः । विशिष्टरूपे चतुर्मुखे, पञ्चा० २ वि० ।

समवाहकार-समवाहकार-न० । सम-एकीभावे अच-
शब्दः समुच्चय, अच भवति इत्यं गतां वा । लक्ष्यविषयानेन
अव्युत्थमनेन समवायः-संज्ञायाः सविधाने केन न समवा-
यिनस्तत्त्वः, यस्यास्तु पटः समवैति इति । समवायिनस्तत्त्वः

सत्-वि० । विद्यमाने, स्या० ३ डा० १ उ० । आ० । आचा० ।
 प्रज्ञ० । औत्तरादेः आक्षतिके, स्य० २ डा० ३ उ० ।
 समावृत्ता-समाप्य-अव्य० । समाप्तिं नीत्तिलयै, आच० ५ अ० ।
 समावृत्त-समावृत्त-पुं० । दुष्प्राप्यवसाये, कल्प० १
 अवि० ६ अ० ।
 समावी-सती-स्त्री० । विद्यमानायाम्, प्रज्ञ० १५ प० । जं० ।
 समाम्-समम्-अव्य० । “ एवं-परं-समं-भुवं-मा-मना-
 क-पम्-पर-समायु भुवु-मं-मणादे ”, ॥ ८ । ४ । ४१८ ॥ अ-
 नेन अपरंशेऽयं समः समायु इत्यादेशः । सहायै, समा-
 यु । समम् । प्रा० ४ प० ।
 समादहमाक्ष-समादहत्-वि० । शीतस्पर्शे सडमाने, अचा०
 १ भु० ६ अ० २ उ० ।
 समादाय-समादान-न० । प्रहसे, सूत्र० २ भु० २ अ० ।
 समादाय-समादाय-अव्य० । गृहीत्येत्यर्थे, आचा० १ भु० ३
 अ० १ उ० । सूत्र० ।
 समादेज-समादेय-वि० । प्राप्ते, विभे० ।
 समादेस-समादेश-पुं० । निर्गन्धानां साधूनां कृते औद्देशि-
 कभेदे, च० ३ अवि० ।
 समाय-सववाय-पुं० । समवायनं समवायः, प्राकृतत्वेन व-
 कारनापः । सम्प्रकृपरिकल्पे सवेत्तौ, ग्रन्थे च ।
 समो रागद्वेषादित्वाद्यो-गमनं समायः । आ०
 य० १ अ० । समो रागद्वेषवियुक्तो यः सर्वभूतान्प्राप्त-
 वत्पश्यति, अयो-ज्ञाभिः-प्राप्तिरिति पर्यायाः । सम-
 यः समायः । समो हि प्रतिकूलमपुर्वज्ञानवर्धनवरण-
 योर्धैरिहममलुक्कहेतुभिः अघःकृतचित्तमाश्लिषकल्पद्रुमैर्गुञ्ज-
 ने स एव समायः, आच० ६ अ० । अत्रु० । सामायिके,
 आच० ६ अ० । सूत्र० । इथा० । वतुर्थेऽङ्ग, स० १३६ सूत्र ।
 समा(म)क-न० । युगपदित्यर्थे, अ० २६ श० १ उ० । मृपा-
 वाद्, सूत्र० १ भु० ८ अ० ।
 समायकरण-समायकरण-न० । समतासमागमपरिज्ञाननि-
 मित्रेणाकरणे, ज्यो० २ पादु० ।
 समापरत-समापत्-वि० । सेवमाने, पं० व० १ द्वार । कुर्व-
 ति, स्या० ६ डा० ३ उ० ।
 समापरण-समापरण-न० । करणे, सूत्र० १ भु० ३ अ० ३ उ० ।
 समापरिवा-समापर्व-अव्य० । कृत्येत्यर्थे, विपा० १ भु० १ अ० ।
 समापरिष्व-समापरितृष्ण-वि० । सेव्ये, आच० ६ अ० ।
 समावाय-समादान-न० । प्रहसे, आचा० १ भु० ३ उ० ।
 समाधार-समाधार-पुं० । समाचरणे समाचारः । अत्रुष्टाने,
 आचा० १ भु० १ अ० ५ उ० । सूत्र० । इथा० । शिष्टाजनाच-
 रिते क्रियाकलापे, अत्रु० । इथा० ।
 समाधारण-समाधारक-वि० । समाचरतीति समाधारकः ।
 कर्त्तृति, नं० । आ० म० ।
 समाधारी-समाधारी-स्त्री० । समाचरणे, पं० व० ६ द्वार ।
 अ० । ती० । जी० । उत्त० । डा० । (‘सामाधारी’ शब्दे अ-
 स्मिन्नेव भागे दृष्ट्वा सामाधारी वक्ष्यते ।)

समार-सम् आ ह्-आ० । निर्मोचे, “समारचैववहाय-साह
 व-समार-केलायाः” ॥ ८ । ४ । ६५ ॥ अनेन समारचैः समा-
 रादेशः । समारः । समारचयति । प्रा० ४ प० ।
 समारंभ-समारम्भ-पुं० । उपादानेहेतौ, आचा० १ भु० १
 १ अ० १ उ० । परितापकरे व्यापारे, अ० १ उ० । व्यापाद-
 ने, सूत्र० १ भु० १ अ० २ उ० । परपीडाकरोक्छाटनानिनि-
 बन्धनस्थाने, दशा० । निविधेः समारम्भः मानसिकवाचिक-
 कायिकभेदात्, तत्र मानसिकः मन्त्राधिष्ठानम्, परमारख-
 हेतोः प्रथमः समारम्भः परपीडाकरोक्छाटनानिनिबन्ध-
 नस्थानम् । वाचिको यथा आरम्भः परम्यापदनसमभुद्र-
 विधादिपराधर्तनासंकल्पसूचको ध्वनिरेव समारम्भः । पर-
 परितापकरमन्त्रादिपराधर्तनम् । कायिको यथा आरम्भोऽ-
 भिधाताय यष्टिमुष्पादिकरणं, समारम्भः परितापकरो मु-
 ष्ट्याद्यभिधाताः दशा० ६ अ० । अक्षारकर्मणि, पं० सु० १ सूत्र ।
 “संकथ्यो संरभो, परितापकरो भव समारंभो ।” अ० ३ श० ३
 उ० । स्वा० । नि० वृ० । आचा० । उत्त० । सूत्र० । जीवोप-
 मदे, सूत्र० १ भु० १ अ० । प्रस्थापने, विभे० । सेवने, सूत्र० १
 भु० ८ अ० । आचा० । ताडने, सूत्र० १ भु० ५ अ० २ उ० ।
 आचा० । इथा० ।
 समारंभमाक्ष-समारम्भमाक्ष-वि० । समारम्भे कुर्वति, स्वा०
 १० डा० ३ उ० । जीवानां विनाशके, औ० । व्यापादयति,
 स्या० ६ डा० ३ उ० । संघट्टादीनां विषयीकुर्वति, स्या० ५
 डा० २ उ० ।
 समारंभाव-समारम्भ-न० । समनुष्ठाने, आचा० १ भु० १
 अ० २ उ० ।
 समारंभि(व्)-समारम्भिन्-वि० । कृतसमारम्भे, कर्त्तरि,
 आचा० १ भु० १ अ० ५ उ० ।
 समारंभिचा-समारम्भ-अव्य० । प्रज्ज्वालयेत्यर्थे, सूत्र० १
 भु० ५ अ० १ उ० ।
 समारोव-समारोप-पुं० । अतस्मिन् तद्व्यवसाये, अतस्म-
 कारे पक्षे तत्प्रकाराननिष्ठेय, (रत्ना० १ परि० ।) यथा क्ष-
 लिकं अक्षयिकज्ञानम् । सम्म० १ काण्ड ।
 समारोह-समारोह-पुं० । सम्प्रकृ क्रेपोनोर्ध्वगमने, आच० ५ अ० ।
 समालवण-समालपन-न० । अनिधिष्यमात्वादल्पाक्षरैरस्म-
 गवधांघ्रे, सूत्र० १ भु० १५ अ० ।
 समात्र-समाप-आ० । समाप्तिनयने, “समापेः समातुः”
 ॥ ८ । ४ । १४२ ॥ अनेन पालिकः समाणादृशः । तत्पक्षे-स-
 मावेद । समापयति । प्रा० ४ प० ।
 समावडि-समापति-वि० । समापके, औ० । प्रज्ञ० ।
 समावस-समाप-वि० । निष्ठानयने, आच० ३ अ० । अ० ।
 आचा० । समागते, सूत्र० १ भु० ३ अ० ३ उ० । सम्प्रगाप-
 ने, प्राप्ते, आचा० १ भु० ५ अ० ५ उ० ।
 समावलि-समापि-स्त्री० । अवधानेन मनस्तादात्म्यापदाने,
 डा० २२ डा० । प्रति० । वा० ।

भनोविन्प्रतिच्छाया, समाधिं परात्मनः ।

वीणवृत्तिर्वेषु च्याना-दन्तरात्मनि निमिषम् ॥ १ ॥

आ० २२ आ० ।

('जोग' शब्दे वतुधेयाने १६३० पृष्ठे व्याख्यातमिदम् ।)

समाधिर्यत-समापतत्-वि० । एकीभावेनाभिमुखं पतति, पश०
६ अ० ३ उ० ।

समाधिभाग-समाधिभाग-पुं० । कालविभागे, ज्यो० ६ पाङ्क० ।
समास-समास-पुं० । अक्षुण्णपणे, अस्मन्मासः क्षेप इत्यर्थः ;

शोभनमसं समासः । संसाराद्विर्जीयान् कर्मणो वा क्षे-
पणे, आ० म० १ अ० । संक्षेपे, सामान्ये, ओषा० सामायिके,
विशे० । संशब्दः प्रशंसायाम्, अस्तु क्षेपणे, शोभनमसं
संसाराद्विर्जीवस्य जीवात्मकमणो वा क्षेपणं समासः ।
अथवा-संशब्दः सम्प्रगर्धः सम्प्रगासः समासः । रागद्वे-
षरहितस्य समस्य वा आसः समासः । विशे० । 'अप्यकलरं
समासो' 'सि-महायन्त्रे' ५ अक्षराक्षरान्तास्मायिकं समास
उच्यते । 'अदवाऽऽसो सख' 'सि-अथवा-अस्तु क्षेपणं इ-
त्यस्य धातोऽभ्युपाद्यते । आकारश्चैव प्रथिलघोऽदृश्यः, नतश्च
अस्मन्मासो जीवात्मकमणः क्षेप इत्यर्थः । शकारस्यानुस्वार-
श्चैव लुप्तो दृश्यः । समशब्दार्थमाह- 'महासंखे सखे' 'सि-अथ
यामामनेकार्थः' आम्भट्कर्मणोऽसं समासं समासः । वा इति
अथवा, सखीभजनमसं समासः कर्मक्षेपणस्य शोभन-
त्वादिति । अथवा-सम्प्रगर्धे समर्थे वा संशब्दः । तत्कि-
मित्याह- 'समं समस्त वाऽऽसो' 'सि-सम्प्रकृ समस्य वा
रागद्वेषरहितस्यासः कर्मक्षेपे इति कृत्वा सामायिकं स-
मासे भवति । विशे० । आ० खू० । (कथा 'खिलार्पुत'
शब्दे द्वितीयभागे ११८ पृष्ठे गता ।) संक्षेपे,
ने० । आनु० । आवा० । आ० म० । पञ्चा० । रा० । विशे० ।
उत्त० । पा० । स्वा० । अनु० । 'समास' 'सि-संशब्दः प्रशं-
सायामस्तु क्षेपणे । शोभनमसनम्-संक्षेपेण विलसत्वनः सं-
काचनं समासः । पदानामेकीकरणं, प्रश्न० २ संव० द्वार ।

ये किं तं समासि ए, समासि सत्त समासा भवन्ति, तं
जहा- "द्वे अ बहुव्रीही, कम्पधार ए दिग्गू अ । तत्पुरिसे
अर्धवर्षावे, एकसेसे अ सप्तमे " ॥ १ ॥ अनु० ।

द्वयोर्द्वैतानां पदानां वा समसं-समीक्षितं समासः । अनु० ।
(द्वन्द्वविधानानां व्याख्या स्वस्त्यानां ।)

समासग्रो-समासतत्-अव्य० । संक्षेपेणेत्यर्थे, नि० खू० १
उ० । कर्म० ।

समासज-समासाद्य-अव्य० । प्राप्तेत्यर्थे, आवा० १ खू०
८ अ० ८ उ० ।

समासख-समासन-न० । समागोपवेद्ये, आवा० ४ अ० ।

समासत्थ-समासार्थ-पुं० । संक्षिप्तार्थे, आ० म० १ अ० ।

समासदोष-समासदोष-पुं० । समासव्यत्यये, आ० म० १
अ० । यत्र समासविधिः प्राप्तं समासं न करोति, व्यत्य-
येन वा करोति, तत्र समासदोषः । अनु० । विशे० ।

समासि-समाभित-वि० । सम्प्रगुणवति, आ० म० १ अ० ।

समासिक-न० । द्वयोर्द्वैतानां वा पदानां समसं-सं-
लीनं समासस्मिन्नित्येतं समासिकम् । समासजं नामनि,
अनु० । यथा राज्ञोऽनुषाङ्गमिति । अत्र तदनुषं समासे कर्त-
व्ये विशेषणसमासकरणं बहुव्रीहिसमासकरणम् । यद्विवा-
अत्र समासकरणं, यथा-राजः पुङ्गवोऽयमिति । आ० म०
१ अ० ।

समाहृद्-समाहृत्य-अव्य० । सम्यगुपादायेत्यर्थे, खू० १
धु० ८ अ० ।

समाहृद-समाहृत-वि० । शब्दे, आवा० २ धु० १ खू० १ अ०
३ उ० । अर्थाकृते खू० २ धु० २ अ० ।

समाहृद-समाहृत-वि० । परस्परणेणद्विते, प्रश्न० ३ आध०
द्वार । अभिधेत, प्रश्न० ४ आध० द्वार । रा० । अमनोष, प्रश्न०
३ आध० द्वार ।

समाहरण-समाहरण-न० । गोपने, उपसंहरणे, खू० १
धु० ८ अ० । विज्ञानसिकारादिन्यादाने, खू० १ धु० ८ अ० ।

समाहाण-समाधान-न० । विषयाधीः सुखयनिवृत्तिलक्षणे स्वा-
स्थे, अनु० । आवा० । सम्यगवस्थाने, खू० २ धु० २ अ० ।
अनादिक्रान्तासंहरणवस्थाने, धातुनामनेकार्थत्वात् । वि-
शे० । निश्च समाधानं. आ० खू०

तथोदाहरणम्—

लयरं सुदंसखपुरं, सुसुखाय सुजस सुव्ययं चैव ।

पञ्चज्ज सिक्खमादी, एगविहारे य फासणया ॥ १२६ ॥

सुदंसखं पुरं नगरं, सुसुखायमा गाहायरी, सुजसा
से भज्जा, सङ्गाणि ताण सुवसा पुणो णाम सुदुह
गम्भे अञ्जुता, सुदुह जातो, एवं वड्ढितो, एवं जाव
जावण्णयो संजुद्धो, आयुस्सिद्धता पञ्चइतो पड्डितो,
एगव्विहारपड्डिमं पड्डिवसो । सक्कपसंसा, द्धेहि
परिक्खितो । अणुक्कुलं धरणो, कुमारवंभयारी पकेण,
विनिपणं का एअआ कुलसंताणुच्छुदग्गाआ अथसो-
त्ति ! सो भगवं समो । एवं मातापिताणि से विसयपस-
त्ताणं दंसिताणं । पच्छा मारिज्जंतगाणि कण्ठे कूवेति, त-
द्वा वि समो । पच्छा सर्वे तुद्दा विउत्थिता दिव्वाए इत्थि-
गाए सविग्गमं, पलोइयं सुक्कशंतीसासमवग्गो तद्वा वि
लंजने समारिहतनगं, जानो णाणं उप्पखं जाव सिद्धो । आ०
खू० ४ अ० । आवा० ।

समाहार-समाहार-पुं० । समानाहारं, प्रश्न० १ उ० पद १
उ० । (अत्र वदकः 'सम' शब्देऽस्मिन्नेव भागे गतः ।)

समाहारा-समाहारा-ल्लो० । श्रावश्यां रात्रितयौ, अ० ७ व-
ल्लो० । ज्यो० । दक्षिणचक्रकवास्तव्यायां दिक्कुमारीमहत्तरिका-
याम्, आ० खू० १ अ० । आ० म० । द्वी० । ज० । आ०
क० । स्वा० । ख० ३० ।

समाहि-समाधि-पुं० । समाधानं समाधिः । सम्यग्योग्या-
गोचरानि, ज्ञा० २० सम० । रागद्वेषपरित्यागकूपे धर्मध्या-
ने, खू० १ धु० २ अ० २ उ० । स्वास्थे, आ० म० २ अ० ।

प्राप्नोति ।

अत्राप्योमाद्योगमुख्या-अथोपब्राह्मिकर्मणाम् ।

सर्वं कृत्वा प्रयात्युक्तिः, परमानन्दमन्दिरम् ॥ ३२ ॥

तत्रेति—तत्र योगान्ते शैश्वर्यस्थायाम् अयोगादव्या-
 नात् वेगमुत्थात् भवोपप्राद्विर्णा कर्मणां स्वयं कृत्वा
 कर्तृलोकान्ते परमाऽऽनन्दमभिविर् प्रयाति । ३० २४ ३० ।
 स्वाभ्यर्त समाधिद्वयं तत्रापि नामस्थायं कृत्वा
 नादृत्य द्रव्यादिसमाधिमाह—

दग्धं जेण व दग्धे-ख समाही आहिअं च जं दग्धं ।

आद्यसमाप्ति चउम्बिह-दंसयत्ताये ववचरित्ते ॥३२७॥

द्रव्यमिति—द्रव्यमेव समाधिः द्रव्यसमाधिरित्यत्र भाव-
कम्, कश्चिदपि वा चित्तयुक्तिरिति, तथा येन वा द्र-
व्ययोग्ययुक्तं समाधिं प्रत्यक्षमादृत्य तद् द्रव्यसमाधि-
रिति । तथा ज्ञातं वा यद् द्रव्यं समग्रं करोति तु-
स्यादौषधवत्समानादिवत् स्वस्थानं तद् द्रव्यं समाधिरिति
उक्तं द्रव्यसमाधिः—भास्वसमाधिरित्यत्र—भास्वसमाधिः प्रका-
शसमाधिरिति प्रत्यक्षमादृत्यैव; वायुद्विषयः—दृशेनाज्ञात-
तत्त्वादिष्वेतु यत्तद्विषयां दर्शनादीनां व्यक्तानां स्वस्वतानां
वा सर्वेषां कश्चिदपि इति साधारणः । दृश् ० ६ छ ० १ ड ०
वा ० । उत्त ० । मांशे, सत्त्वप्रधाने, सत्त्वयुक्तेन वा । खूब ०
१ शब् ० ६ छ ० ३ ० । स्थानं ।

दसविधा समीही पणक्षणा, तं जड-पाखाइवावबरमणे
मुमावायवेगमणे अदिहसादाखेरमणे मेहुखंवरमणे व-
रिगहवेरमणे इरियासमिई मासासमिई एमसासमिई आ-
वाखउच्चारपासवणखेलसिघाखयपरिह्वावशियासमिई ।
(ख० ११×)

समाधानं समाधिः, समता सामान्यतो रागादभाव इ-
त्यर्थः, स चापार्थिकेभ्यः दृश्यते । स्यात् १० टा ३ उ०
संज्ञा । अनुष्ठानं, सूत्रम् १ ध्रु० १४ अ० सम्यग्मार्गानुष्ठाने,
सूत्रम् १ ध्रु० १४ अ० । शुवासीनां कामाकाङ्क्षाङ्गान्गं विच-
स्वास्थ्यंयापान्ने, ज्ञा० १ ध्रु० ८ अ० का० का० ('समाज्ञा')
शब्दं अस्मिन्नाव भागं कथानकम् । शुभंलयाध्याय-
सायं दृश० २ सू० । भारते वर्षे उत्सर्पित्यां भविष्यति
सप्तरोमे तीर्थकः, स० ८४ सम० । नि० । सत्तरसी रेवञ्जी-
वा समानी । ती० ८ कह्य । समनायाम्, प्र० १ संज्ञा० ।
धर्मे समाधिः कर्तव्यः, सम्यगार्थीयते व्यवहृत्याप्यते
मोक्षे लभ्यते वा प्रति येमात्रा धर्मध्यानादिना स-
माधिः धर्मध्यानादिना । स च सम्यग् ज्ञात्वा सप्तश्री-
यः । नामनिर्णयं तु निष्कल्पमधिकृत्य निर्युक्तिद्वयह—

आयाणपदेष्टाऽऽद्यं, गोशं नामं पुण्यो समाहि ति ।

स्थितिस्तु विदुषः समाहिं, भावसमाहीद पश्यं तु ॥१०३॥

सामं ठवस्म दधिण, खेत्ते काले तहेव आवे यः ।

‘‘एसो उ समाहीण, शिक्खेवो ज्जिहो होइ ॥ १०४ ॥’’

पञ्चसु विसणसु सुमेसु, दुष्टत्रयि ता भवे समाहि ति ।

खेतं नृ जग्मि खेतं, काले कालो जहि जौ उ ॥१०५॥

भाष्यसमाप्तिं चठमिह, संसृष्ट्याद्ये तदे अस्ति न ।

चउसु वि समाहित्या, सम्मं चरुद्विभ्यो साह॥१०६॥

[illegible]

सप्तःसमाधिनाऽपि विकृष्टतत्त्वोऽपि न स्थानिर्भवति तथा
बुधुष्णादिपरीक्षेभ्यो नोन्नतं , तथा अयस्ताभ्यन्त-
रन्तर्पोष्यानाभितमनाः स निवारणस्य इव न सुखदुःखाभ्यां
बाध्यत इत्येवं वस्तुविषयावसमाधिः सत्यस्वरूप-
वस्थितो भवति साधुरिति ।

मतो मामभिरूपो निरूपः , साम्प्रतं सूत्रानुगेऽस्तकलि-
तादिगुणोपेतं सूत्रमुच्यते , तच्छेदम्-

आधं मर्मं मधुवीर्य धर्मं ,
अञ्जु समाधिं तमिशं सुमेरु ।

अपहृष्टमिच्छं उ समाहिपते ,
अविश्यासभूतेषु परिस्पर्शजा ॥ १ ॥

उञ्जु श्रेयं तिरियं दिसाम् ,
तसा य जे धावर जे य पाशा ।

इत्येहिं पाण्हिं य संजिभाषा ,

अदिन्नमसेसु य शो गेडा ॥ २ ॥

मुपस्त्रायधम्मे वितिमिच्छतिशे ,
सादे चरे आरयतुले पयाम् ।

आयं न कुजा इह जीविपट्टी ,
चयं न कुजा सुतवस्सि मिच्छं ॥ ३ ॥

सन्धिदियाभिनिवृडे पयाम् ,
चरे सुखी सव्वतो विप्पुक्के ।

पासाहि पाखे य पुठो वि सत्ते ,
दुक्खेण अट्टे परितप्पमासे ॥ ४ ॥

अस्य चायमन्तराख्येण सह सम्बन्धः , तथा—आ-
शेषगारवपरिहारेण मुनिर्विषयमनुसन्धेयद्वित्यङ्गवशात्
स्वर्गादिपञ्चकानः समाख्यातवान् , एतच्च प्रत्यमाणाख्यातवा-
निति , ' आधे ' ति—आख्यातवान् कोऽसौ ?— म-
निमान्—मननं मतिः—समस्तपदार्थपरिज्ञानं तच्च विद्यते
यस्यासौ मतिमान् केवलज्ञानीत्यर्थः , तत्रासधारणावशेष-
योगादानार्थयुक्तं सूत्रं , असाधयि प्रत्यासत्तैर्विषयै-
रामस्मादी गृह्यते , किमाख्यातवान् ?— धर्म—भूतचा-
रित्रार्थं , कथम् ?—अनुवाचिकम्—केवलज्ञानेन ज्ञात्वा-
प्रज्ञापनायोग्यान् पदार्थमाश्रित्य धर्मं भाषत , यद् वा—
प्राक्कर्मवृत्तित्वस्य कथाधर्मस्यापि ग्रहणप्रत्ययः ? , तथा-
कोऽयं पुरुषः ? कश्च नतः ? किं वा दर्शनमात्रपः ? इत्ये-
वं पर्याप्तव्यं , धर्मशुभ्रको वा मर्यते , यथा—प्रत्येक-
मस्मद्विप्रायमनुवाचिकस्य भगवान् धर्मं भाषत , सुगण-
स्तथैवास्वभावापरिणत्या संशयावगमादिति , किं भूतं
धर्मं भाषते ?—अनुसूतम्—अवक्तुं यथावस्थितवस्तुस्वरूपनि-
कषणतो , न यथा शाक्याः सर्वे लोकिभ्युदगम्य कृत्वाशा-
कृताभ्यागमशेषभयास्तन्माभ्युपगमं कृतवन्तः , तथा वन-
स्पतिमन्त्रेत्वंनाभ्युपगम्य स्वयं न हिन्द्वन्ति तच्छेदना-
दाहपदेशे तु दर्शितं , तथा कार्याणामादिकं हिरयं स्वनां
न स्पृशन्ति अपरेण तु तत्परिग्रहः क्रयविक्रयं कारय-
न्ति , तथा सांघाः सर्वमप्रच्युतानुत्पन्नसिद्धिरकल्मषं
मिच्छन्मभ्युपगम्य कर्मवन्मोक्षमात्रप्रसङ्गोपमयादाविर्भा-
वतिरोमाभावाचितवन्त इत्यादिकोटियवभाषपरिहारेणावक्तुं

तथ्यं धर्माख्यातवान् , तथा सम्प्रयाणीयते—मोक्षं तन्मात्रं
वा प्रत्यात्मा योग्यः क्रियते—व्यवस्थायते येन धर्मेणासौ
धर्मः समाधिस्तं समाख्यानवान् । यदिवा—धर्माख्यातवा-
कालसमाधिं च धर्मध्यानादिकमिति । सुधर्मसाम्याह—
तमिमं—धर्मं समाधिं वा भगवदुपदिष्टं श्रुतं धर्मम् ।
तद्यथा न विद्यते ऐहिकामुष्मिकरूपा प्रतिभा—आकाशा-
तपोऽनुष्ठानं कुर्वतो यस्यासावप्रतिभा , भिक्षुणशीलो भिक्षुः
तुष्टिशरीरं भावभिक्षुः , असाविव परमार्थतः साधुः , धर्मं
धर्मसमाधिं च प्राप्तोऽसाविवति । (' अविश्यासभूतेषु परि-
स्पर्शजा ' अस्य पदस्य व्याख्या ' अविश्यासभूतं ' शब्दे
प्रथमभागे ३३४ वृष्टे गता ।) तथा प्राणातिपानादीनि तु
कर्मणो निदानानि वर्ज्यन्त , प्राणातिपानोऽपि द्रव्यक्षेत्रका-
लभावभेदाच्चतुर्धाः तत्र क्षेत्रप्राणातिपानमधिकृत्याह—सर्वो-
ऽपि प्राणातिपानः क्रियमाणः प्रज्ञापरिणेत्याध्वमभास्तिर्यक्तं
क्रियते । यदिवा—ऊर्ध्वाधस्तियगुरुणु त्रिषु लोकेषु तथा
प्राच्यारिषु त्रिषु विश्वेषु चरति , द्रव्यप्राणातिपानतत्त्वः—
त्रयस्तीति त्रया—क्रीडिद्रयादयो य च स्वावराः पृथि-
व्यादयः , चकारः स्वगतभद्रसंस्वनार्थः , कालप्राणातिपा-
नसंस्वनार्थो वा दिवा रात्रौ वा प्राणाः—प्राणिनः , भाग्यप्र-
ज्ञानिपानं त्याह—एतान् प्राणुक्तान् प्राणिनो हस्तप्राणाभ्यां सं-
यम्य—बन्धु उपलक्षणाध्वन्यादस्यान्यथा वा कर्धयित्वा यत्ते-
षां दुःखाद्यादन्तं तत्र कुर्यात् । यदिवा—एतान् प्राणिनो हस्तौ
पादौ च संयतकायः सन्न हिंस्यात् । ब्रह्मादुच्छ्वासनिःश्वास-
सर्कासल्लुतघातनिसर्गादिषु संवेष्ट मनोधाकायकर्मसु सं-
यतो भवन् भावसमाधिमनुपालयन् । तथा परैरदन्तं न
गृहीयादिति एतौयमत्रोपस्थास्य , अदृश्यादनिर्निषधाच्चा-
धेतः परिग्रहो निषिद्धो भवति , नापरिगृहीतमासेव्यन इति
मैथुननिषेधोऽप्युक्तः । समस्तजनस्य कृपालोपदेशाच्च मृ-
चावादेशोऽप्यधेतो निरस्त इति ॥२॥ ज्ञानदर्शनसमाधिमधिकृ-
त्याह—सुपट्टाख्यातः श्रुतचारित्र्यायो धर्मो येन साधुनाऽ-
सौ स्थाप्यधर्मा , ज्ञानेन ज्ञानसमाधिर्लक्ष्यो भवति , न हि
विशिष्टपरिज्ञानमन्त्रेण स्थाप्यधर्मस्यमुपपद्यत इति आहः ।
तथा विविक्तस्या—चित्तचिन्तितविर्बिज्जुगुप्ता वा तां [वि]
तीर्षे—आतिज्ञानं—' तदेव च निःशङ्कं यज्जैनैः प्रवेदितं '
मित्येवं निःशङ्कतया न कांचिच्चचित्तुनि विषयत इत्येव
दर्शनसमाधिः प्रतिपादिता भवति , येन केनचित्प्रासुकाह-
रोपकरणादिगतेन विधिनाऽऽत्मानं यापयति—पालयतीति
साहः , स एवभूतः संयमापुष्टानं चरन्—अनुतिष्ठत् ,
तथा प्रजायन्त इति प्रजाः—पृथिव्यादयो जन्तवस्तत्त्वा-
त्मातुल्यः , आत्मवत्सर्वप्राणिनः पर्यतीत्यर्थः , एवभूत एव
भावसाधुर्भवतीति । तथा बोक्कम्—' जह मम ए पियं दुक्कलं ,
जाणिय एमव सव्वजीवाणं । ण इतेह ण इणाविह य , सममण्हं
तेण सो समणो ॥ १ ॥ ' यथा च ममाऽऽकृष्टयामस्या-
भ्यःक्यायमानस्य वा दुःखमुपघतं एवमन्येवामपीत्यर्थं प्र-
त्या प्रजासात्मसमो भवति । तथा इहास्यमजीवितार्थी
प्रभूतं कालं सुखेन जीविष्यामीत्येतदव्यवसायी वा ' आर्यं '
कर्मोभयलक्षणं न कुर्यात् । तथा—चयम्—उपचयमाहरोप-
करणाद्विषयमाश्रित्यपदार्थपदार्थावो रपरिग्रहलक्षणं संयम-
माभ्यस्ये सुष्ठु तस्मात् सुतपस्वी—विकृष्टतपानिष्ठस्तद्वा भि-

कुर्वन् कुर्वन्ति ॥ ३ ॥ (भाष्यापूर्वोद्देश्याख्या ' इत्थी ' शब्दे द्वितीयभागे ६१४ पृष्ठे गता ।) स एवम्भूतः सर्वव्यवधानवप्र-
सक्तः सन् पश्य-अवलोक्य पृथक् पृथिव्यादिषु कायेषु स्-
वभावादपर्याप्तकापर्याप्तकभेदभिन्नान् सत्त्वान्-प्राणिनः अपि-
शब्दाद्भवत्पतिकायं साधारणशरीराणां जन्यतानप्येकत्वमा-
गताम् पश्य, किं भूतान् ?-उक्तम्-असातवेदनीयोद्यकपेक्ष
दुःखयतीति वा दुःखम् अष्टप्रकारं कर्म तेनासीत्- पीडितान्
परिसमन्तात्संसारकटाहोदरे स्फुटतेनेष्वध्वने परिपश्यमाना-
न्-कथ्यमानान्, यद्विधा-दुष्प्राणिहितेन्द्रियानासंघ्याना-
पगतान्मनोवाक्यैः परितप्यमानान् पश्यति सम्बन्धो ल-
गनीय इति ।

अपि च—

एतेषु बाले य पकुञ्चमाणे ,
आवद्वृत्ती कम्मसु पावएसु ।
अतिवायतो कीरति पावकम्मं,
निजेजमाणे उ करेइ कम्मं ॥ ५ ॥
आदीण्विचीव करेति पावं,
मंताउ एगंतसमाहिमाहु ।
हुद्रे समाही य रते विवेगे,
पाशातिवाता विरते त्रियऽप्या ॥ ६ ॥
सर्वं जगं तु समपायुपेही,
पियमपियं कसई शो करेजा ।
उट्ठाव दीणो य पुणो विसणो,
संपूयणं चैव सिलोयकामी ॥ ७ ॥
आहाकडं चैव निकाममीणे,
नियामचारी य विसएणमसी ।

एतेषु प्राग् निर्दिष्टेषु प्रत्येकसाधारणप्रकारेषूपतापक्रियया
बालवत् बालः अष्टव्यवहारादितरोऽपि संघट्टनपरिपातनाप-
द्रावणादिकतानुष्ठानेन पापानि-कर्माणि प्रकथेण कुर्वन्नुत्तेषु
च पापेषु कर्मसु सन्तु एतेषु वा पृथिव्यादिजन्तुषु गतः संस्त
नैव संघट्टनादिना प्रकारानुन्नाशः आवर्त्यते-पाप्यते दुःख-
मात्रमनर्हति । पाठान्तर्गते वा-एवं तु बाल-एवमित्युपपन्नं
यथा 'चौरः पारदारिको वा अमदनुष्ठानेन हस्तपादच्छदान
बन्धवधादिभेदाभासोत्पन्नं सामान्यदृष्टानुमानानाम्योऽपि
पापकर्मकारी इहामुच्यते च दुःखभागभवति, 'आउद्वृत्ति' ति
कान्त्यपाडः, तत्राशुभान् कर्मविपाकान् दृष्ट्वा भुत्वा ह्रात्वा
वा तन्मोऽसदनुष्ठानेभ्यः 'आउद्वृत्ति' ति-निवर्तते, कानि
पुनः पापस्थानानि येभ्यः पुनः प्रवर्तते निवर्तते वा इत्या-
शङ्क्य तानि दर्शयति-अतिपाततः-प्राणतिपाततः प्राणव्य-
परोपणादन्तोत्तमाशुभम्-ज्ञानावरणादिकं कर्म क्रियते-
समादीयते, तथा यराश्च भूत्यादीन् प्राणतिपातादौ नि-
योद्ध्यन्-व्यापारयन् पापं कर्म करोति, तुशब्दान्ध्यावा-
दादिकं च कुर्वन् कार्यं च पापकर्म समुच्चिनोतीति ॥ ४ ॥
किं कान्यत्-आ-समस्याहीना-कठणापदा वृत्तिः-
अनुष्ठानं यस्य रूपणवनीपकादेः स भवत्यादीनवृत्तिः, एव-

म्भूतोऽपि पापं कर्म करोति, पाठान्तर्गते वा (आदीनमोऽपि
पापं करोतीति 'आइणमोइ' शब्दे द्वितीयभागे ७
पृष्ठे गतम् ।) द्रव्यसमाधयो हि स्पर्शान्दित्तोपादाका
अनेकास्तिका अनात्मिकाश्च भवन्ति, अनेन वावश्य-
मसमाधिमुत्पादयति, तथा चोक्तम्-“ यद्यपि निषेव्यमाणा,
मनसः परितुष्टिकारका विषयाः । किम्पाकफलान्व-
न्ति पञ्चादित्तदुग्मन्माः ॥ १ ॥ ” इत्यादि, तत्रैव हुदः-अव-
गतत्वेन स चतुर्विधोऽपि ज्ञानादिकं रतो-व्यवस्थितो
विवेक वा आहारापकरणकायपरित्यागकं द्रव्यभावा-
त्मकं रतः संप्रत्यभूतस्य स्पर्शादित्याह-प्राणानां व्यग्रकारा-
णामप्यतिपातो-विनाशस्तस्मात् स्थितः स्थितः सत्यमगो
आत्मा यस्य सः, पाठान्तर्गते वा-“ त्रियणि ” ति-स्थिता शु-
द्धत्वभावात्मना अर्चि-लक्ष्या यस्य स भवति स्थितार्चिः,
सुविशुद्धस्थिरलेश्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥ किंच-सर्व-चराचरं
जगत्-प्राणिसमूहं समनया प्रोक्तं यो शीलमस्य स समता-
नुमेयी समतापश्यको वा, न कश्चित्प्रयोगो नापि द्रव्य इत्यर्थः
तथा चोक्तम्-“ नन्धि यसि काइ विदिस्से, पिणो ब सभवे-
सु चैव जीवसु । ” तथा-“ जड मम ल पियं दुःख ” मित्यादि-
समनोपेतस्य न कस्यचित्प्रियमभिधं वा कुर्वाणः सन्नतया
लैहरेत्, एवं हि सम्पूर्णेभावसमाधिपुक्ता भवति । कश्चिन्नु
भावसमन्विता सम्यगुत्थानेनोत्थाय परीषदापसर्गस्तत्रि-
ता दीनभावमुपगम्य पुनर्विषणो भवति, विषयार्थो वा
कश्चिद्वाह्यस्थमन्यवलाभश्चेत्, रससातागौरवगृहो वा पूजा
सत्काराभिलाषी स्यात्, तदभावं दीनः सन् पार्श्वस्थादि-
भावेन वा विषयणं भवति, कश्चित्था सम्यज्ज्ञेन वक्ष्य-
प्रादिना प्रार्थयेत्, श्लोककामी च-श्लाघाभिलाषी च व्या-
करणगणिततन्त्रातिप्रविशसशास्त्रार्थार्थं कश्चिदिति ॥ ७ ॥
किंचान्यत्-साधनाधाय-उद्दिश्य हुते निष्पादितमाधाक-
मैत्यर्थः, नद्वयभूतमाहारापकरणादिकं निकामम्-अन्यथे
यः प्रार्थयते स 'निकाममीण' इत्युच्यते । तथा-निकामम्-अ-
न्यथं आधाकर्मोदीनि नञ्जमित्ते निमग्नश्रीदीनि वा सर-
ति-चरति तच्छीलस्य स तथा, एवम्भूतः पार्श्वस्थावसन्नकु-
शीलानां संयमोद्योगे विषयानां विषयत्वभावेनयेन सन्ननुष्ठा-
नविषयतया संसारपट्टावसना भवन्तीति यावत्, (' इत्यसि')
इत्यारभ्य ' पारंगमह ' शब्दे पञ्चमभागे ४२६ पृष्ठे गतम् ।)
तथा ' वेरागमह ' इत्यादि ' धम्म ' शब्दे ४ भागे २६७६
पृष्ठे गतम् ।)

किंचान्यत्—

आयं श कुञ्जा इह जीविपट्टी,

असज्जमाणो य परिववएजा ।

खिसम्मभासी य विणीय गिद्धि,

हिमन्निनं वा श कहं करेजा ॥ १० ॥

अहाकडं वा श खिकामएजा,

खिकामयते य श संथेवेजा ।

धुणे उरालं अणुवेहमाणे,

विचा श सोयं अणुवेकमासो ॥ ११ ॥

आगच्छन्तीत्यायो-द्रव्यादेर्लोभस्तन्निमित्तपाविनोद्यप्रकार-

कर्म लाभो वा तत्, इह—अस्मिन् संसारे असंयमजीवि-
ताधी भोगप्रधानजीविताधीत्यर्थः । यद्वा—आजी-
विकाभ्यात् इत्यसंख्येयं न कुर्यात् । पाठान्तरं वा—“वृ-
न्धं कुञ्जा” इत्यादि, ह्यन्ध—मार्गनाभिलाष इन्द्रियाणां स्व-
विषयभिलाषो वा तत् न कुर्यात्, तथा असज्जमानः—
सङ्गमकुञ्जं गृहपुत्रकलवादितु पात्रजन्तु-उपकुञ्जिहारी भ-
वेत्, तथा “युधि—मार्ग्ये विषयेषु शब्दादिषु विनिय-
मपनीय निश्चय—अवगम्य पूर्वोक्तं पयांलोक्य प्राप्तको
भवेत्, तत्रैव दर्शयति—हिसया—प्राप्त्युपमर्दकपया अग्निना-
युक्तां कथां न कुर्यात्—न तत् श्रूयत् यत्परागमनोकम-
बोधां प्राप्तं वच इति भावः । तद्यथा—अर्शनात् पिबत
बादत मेतत् इतं किन्तु प्रहरत पचनेत्यादिकथां पापा-
पात्राभ्यूतां न कुर्यादिति ॥ १० ॥ अपि च—साधुनाथाय
कृतामाहृतमौद्दिशकमाधाकर्मैवधः, तत्रैवभूतमाहारजातं
निश्चयेनैव न कामयेत्—नामिलेपत् तथाविधाहार्यादिकं
च निकामयतः—निश्चयनामिलेपतः पाश्चात्त्यांस्तत्सम्य-
कदानप्रतिग्रहसंवात्संभाषणादिभिः न संस्थापयेत्—ना-
पुद्गल्यत्, तेषां साधं संस्तवं न कुर्यादिति । किञ्च—“व-
राहं” ति—औद्दिशकं शरीरं—विकृष्टपसा कर्मनिजरात्मनु-
प्रक्षमाणां पुनीयात्—कर्मं कुर्यात् । यदि वा—“उरालं” ति
बहुजन्मान्तरसंज्ञितं कर्म तदुद्धारं मांस्तनुप्रक्षमाणां पु-
नीयात्—अपचयत्, नस्मिंश्च तपसा धूयमावे कुर्यादभ-
वि शरीरक कदाचित् शोकः स्यात्, न त्यक्त्वा याचितोप-
करणवदनुप्रक्षमाणः शरीरकं पुनीयादिति सम्बन्धः । सूत्र०
१ भु० १० अ० ।

किञ्चाऽप्युत्—

इत्थीषु वा आऽन्य मेहृणाउ,

परिगर्हं चैव अकुञ्जमान ।

उच्चापयन् विमण्डु तर्हि,

निस्मंसये भिक्षु समाहिषये ॥ १३ ॥

विष्यमानुपतिर्भगवत्पुत्रा विविधास्वपि स्त्रीषु विषयभू-
तास्तु यत् मेधुमम्—अग्रह तस्माद् आ—समन्तान्
रतः—अरतो निवृत्त इत्यर्थः, तुशब्दात्प्राणातिपातादिनिवृ-
त्तश्च, तथा परि—समन्ताद् शृण्वन् इति परिग्रहो धनधान्यदि
पञ्चतुष्ट्यादिसंग्रहः तथाऽऽस्ताऽऽस्तीर्यप्रद्वस्तं यथाकुचो-
लः सन्तुष्टास्वपेषु—मानाकरोषु विषयेषु यदिबोद्धा—उत्कृष्टा
अथवा जपध्यास्तत्पराङ्मदः प्राप्य—अपरं वा चानभूना
विशिष्टोपदेशदानतो निःसंशय—निश्चयेन परमार्थतो भि-
क्षुः—साधुपञ्चभूता भूलाकारशुशुलसमन्विता भावसमाधि
प्राप्तो भवति, नापरः कश्चिदिति । उच्चापयन् वा विष-
येषु प्राप्तसमाधिं प्राप्तां भिक्षुं संशयं याति नानाकपात्
विषयान् न संशयतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ (१४ गाथा “परिसह”
शब्दे पञ्चमभागे ६५७ पृष्ठ उक्ता ।)

किञ्चाऽप्युत्—

शुभां वरिणं य समाहिषयो,

लेमं समाहृष्टं परिस्वप्या ।

मिहं न क्षापे य वि क्षापयञ्जा,

संमिस्त्रभावं पयेह पयासु ॥ १४ ॥

वाचि वाचा वा शुतो वायुतो—मौनव्रती सुपयांलोचिन्ध-
मसम्बन्धभावी पयसं भावसमाधिं प्राप्ता भवति, तथा शुद्धां
लेभ्यां तैजस्यादिकां समाहृत्य—उपादाय अशुद्धां च कृष्णादि
कामपहृत्य परि—समन्तात्संयमानुष्ठानं व्रजत् गच्छेदिति ।
किञ्चाऽप्युत्—शुद्धम्—आवसंथे स्वतोऽप्येन वा न ह्याद्य-
नुपलक्षणाथैवाद्यापरमपि गृह्यदेहरगवपरकृतबलिनावा-
सिन्वात्संस्कारं न कुर्यात् । अप्यदपि गृहस्थकर्मस्य परि-
जिहीषुराह—प्रजायन्त इति प्रजास्तासु—तांश्च यत्न
कृतेन सार्धभावावो भवति तत्प्रज्ज्ञात् । एतदुक्तं भवति—
प्रज्ज्ञातोऽपि सन् पचनपात्रनादिकां क्रियां कुर्वेत् कार-
यैश्च शुद्धस्यैः सार्धभावावो भवते । यदि वा—प्रजा-
स्त्रियस्तासु नाभिषो यः सार्धभावावस्तमविकल्पस्यमाधी
प्रज्ज्ञात्—परित्यजेदिति ॥ १४ ॥ (“जं कर्ह” इत्यादि १६—
गाथा “अकिरियाश्चाय” शब्दे प्रथमभागे १२६ पृष्ठ गता ।)

किञ्चाऽप्युत्—

पुढो य खंदा इह माणवा उ,

किरियाकिरियं च पुढो य वायं ।

जायस्स बालस्स पकुञ्ज देहं,

पवङ्गुती वेरमंसजतस्स ॥ १७ ॥

पृथक्—नाना छन्दः—अभिप्रायो येषां तं पृथक्छन्दा इह
अस्मिन्मनुष्यलोके मानवा—मनुष्याः, नृवधारेण, त-
मय नानाभिप्रायमाह—क्रियाऽक्रिययोः पृथक्त्वेन क्रिया-
वाद्मक्रियावाद् च समाभिताः, तद्यथा—“क्रियैव फलदा
पुंसां, न ज्ञानं फलदं मतम् । यतः कर्मभयभोगज्ञा, न ज्ञानान्तु
स्त्रिणा भवेत् ॥ १ ॥” इत्येवं क्रियैव फलदायित्वेनाभ्युप-
गताः क्रियावाद्मक्रियाभिताः, यधमेतद्विपर्ययलक्षणाक्रियावाद्मा-
भिताः, एतयोश्चास्तरत्र स्वयं च व्युत्पन्नवत्येन तं च नाना-
भिप्राया मानवाः क्रियाऽक्रियादिकं पृथग्वाद्मक्रियाभिता मो-
हादनु धर्मेजानाना आरम्भेषु सक्ता इन्द्रियवशमा रससा-
तागीरवाभिलाषिण एतत्कुर्वन्ति, तद्यथा—“जातस्य—उप-
श्रय्य बालस्य—अग्रस्य सदसद्विषयकविकल्पस्य सुलैचि-
णो द्दम्—शरीरं” पकुञ्ज” ति—अग्रशः कृत्वाऽऽस्त-
नः सुखमुपादयन्ति, तत्रैव परोपघातक्रियां कुर्वन्ताऽसंयत-
स्य कुतोऽप्यनिवृत्तस्य जन्मान्तरशतानुबन्धि वैरं परस्पर-
रोपमर्दकारि प्रवर्धेण वधेते । पाठान्तरं वा—“जायर्द बाल-
स्स पगम्भणाए” बालस्य—अग्रस्य हिंसादिषु क-
र्म्मसु मृष्टस्य निरनुकम्पस्य या जाता प्रगम्भता-
धाव्यं तथा वैरमेव प्रवर्धेन इति स्वस्वधः ॥ १७ ॥
(१८ गाथा “आउक्कय” शब्दे द्वितीयभागे २७ पृष्ठ गता ।)

किञ्चाऽप्युत्—

जहाहि विचं पसवो य सव्वं,

जे षेवना जे य पिपा य मिता ।

लालपयी सेऽपि य एर मोहं,

अणे जणा तंति हरंति विचं ॥ १८ ॥

सीहं जहा सुमुमिगा चरता ,
दूरं चरतीं परितःकाम्बा ।

एवं तु मेहावि समिक्ख धम्मं ,
दूरं पावं परिवज्जपज्जा ॥ २० ॥

चिस्-द्रव्यजातं तथा पशवो-मेमदिष्यावृत्तत्वात् सर्वान्
अहारी-परित्यजेतु ममानं वा कृपा, ये वाग्धवा-मातापि-
वाद्यः स्वयुग्राद्यस्य पूर्वोचरसेत्युक्तं ये च मिथ्यमित्राणि
सह पोसुमीहिताद्यवस्थे एते मातापित्रादयो न किञ्चित्स्य
परमायतः कुर्वन्ति, साऽपि च वित्तपशुवाग्धवमित्राणी आत्य-
यं पुनः पुनर्वा लपति स्मालप्यते तद्यथा-ह मातः ? हे पितरि-
त्येवं तस्यै शोकाकुलः प्रलपति, तद्वर्जनपरश्च मोहमुपैति ।
रूपवानपि कण्टरीकवत्, धनवानपि मम्मलवणिगवत् धान्य-
वानपि तिलकभोष्टिवत्, इत्येवमसावृत्तस्यमाधिमान् मुञ्चते
(ति) पञ्च तेन महता कलेःशोषपरप्रायपुनर्वर्णोपाश्रितं चिचं
तस्यै जनाः ' से ' तस्यापहरेति जीवन् एव मृतस्य
वा, तस्य च कलेः एव कंवलं पायवन्धन्येव्येवं मत्वा पा-
पानि कर्माणि परित्यजन्तपश्चेदिति ॥ १६ ॥ तपश्चरणा-
पायमधिकृत्याह-यथा सुप्रमुखाः-सुप्रदृश्यपशवो ह-
रिश्चजात्याद्याः चरन्तः-अटव्यामटन्तः सर्वेनां चिचन्तः
परिहृष्टमानाः सिंहं व्याघ्रं वा आत्मापद्रव्यकारिणं दूरं
परिहृत्य चरन्ति-विहर्षन्ति, एवं मेघाणी-मयोदावाह, तु-
विशेषणं सुतरां धर्मं समीक्ष्य-पर्यालोच्य पापं कर्म-अ-
सुमुमुहं दूरं मन्वेयात्कर्मकर्मणिः परिहृत्य परं-समन्तात्
प्रजेत् संयमानुष्ठायी तपश्चारी च भवेदिति, दूरं वा पा-
पं-पापहेतुस्यासावपापानुष्ठानं सिंहमिव भुगः स्वाहतिमिच्छन्
परिव्रजेत्यु-परित्यजेदिति ॥ २० ॥

अपि च-

संयुज्जमाणे उ शूरे मतीं,
पावाउ अप्पाण निवट्टएजा ।
हिस्पयमाई दुहाई मचा,
वेराणुवंधीणि महम्मयाणि ॥ २१ ॥

मूसं न द्या म्मुणि अचगामी,
शिम्माखमेयं कसिणं समाहिं ।

सयं न कुजा न य कारवेजा,
करंतमन्नं यि य खाणुजाणे ॥ २२ ॥

मन्नं मयिः सा शोभना यस्यास्त्वलौ प्रतिमान्, प्रयं
सायां मनुप, तद्वं शोभनमतिमुक्ते सुमुमुहः सत्यं
भुतचारित्राख्यं धर्मं भावसमाधिं वा पुष्पमानस्तु-वि-
हितानुष्ठाने प्रवृत्तिं कुर्वीत्यस्तु पूर्वं तावन्निदिदावरणात्
विषयैव, अतस्तद्वर्तयति-पापात्-हिंसादुतादिकपातक-
मैव क्षामात्मं विवर्तयेत्, निदानोच्छेदेन हि निदानिन
उच्छेदं भवतीत्यतोऽशयकर्मकथमिच्छकश्चाद्येव आश्रयहा-
राणि निवृत्त्यादित्यभिप्रायः । किं बाम्यत्-हिंसा-प्राक्षिप्य-
परोपेयं तथा ततो वा प्रवृत्तानि-जातानि वाग्यश्रुमानि क-
र्माणि साम्यस्यन् नरकाविनु पातमास्थानेषु दुःखानि-दुःखो-

त्पादकानि वसन्ते, तथा वैरमनुबन्धमिति तच्छीलानि च ये
रानुबन्धीनि-जन्मगतसहस्रबुभारानि, अत एव महज्जं
येभ्यः सकाशात्तानि महाभयानीति, एवं च मत्वा मतिमा-
नास्मानं पापाक्षिप्यतेदिति । पाठान्तरं वा 'निम्बाखभूय च
परिच्यएजा' अस्यायमर्थः-यथाहि निवृत्तेो निर्व्यापार-
त्पाकस्यविशुद्धिप्राप्ते न वर्तते एवं साधुरपि साधवाणुष्ठान-
वहितः परं-समन्तात् प्रजेदिति ॥ २१ ॥ तथा आतो-माह-
मर्गस्तन्नामी-तद्गमनशीलं आत्महितनामी वा, आतो वा प्र-
सीक्षदोषः सर्वैस्तदुपदिष्टमार्गनामी मुनिः-साधुः स्वा-
वादम्-अनृतमयथायं न म्र्यात् सत्यमपि प्रायुपधातकमि-
ति, ' एतदेव स्वावाद्यजैवम् ' कृत्स्नं-संपूर्णं भावस-
माधिं निर्वाचं चाहुः, सांसारिका हि समाधयः-स्नानभोज-
नादिजनिताः शब्दादिविषयसंपादिता वा अनेकात्मिका
नात्यन्तिकत्वेन दुःखप्रतीकाररूपत्वेन वा असंपूर्णा बन्-
न्ते, तदेवं श्रुवावाद्यजैवम् वा व्रतानामतिचारं स्वयमा-
त्मना न कुर्वाणाप्यपरेण कारयेत्तथा कुर्वन्तमप्यपरं मर्गो-
पाकायकर्मभिर्नोनुमन्येत इति ॥ २२ ॥ सूचं १ सु० १० अ० ।
अ० ७० । स्वायये, आचं ६ अ० । शीले, स्वा० ४ डा०
१ उ० । (आहारविषयकसमाधिबहुल्यता आहारं शब्दं
हितीयमाने २२२ पृष्ठे गता ।) (समाधिद्वारं 'समाहाल'
शब्देऽस्मिन्भागे गतम् ।)

समाहिर्हिद्वि-समाहितेन्द्रिय-पुं० । संयतेन्द्रिये, सूचं १ सु०
२ अ० २ उ० ।

समाहिकाम-समाधिकाम-वि० । समाधिमभिलषति, सूचं १ उ० ।

समाहिजोय-समाधिपोग-पुं० । समाधिः-धर्मध्याने तदर्थं त-
त्प्रधानो योगः-मनोवाक्कायव्यापारः । मनोवाक्कायव्यापारेण
धर्मध्याने, सूचं १ सु० ४ अ० १ उ० ।

समाहिङ्गाय-समाधिस्थान-न० । समाधे-रागादिरहितचि-
त्तस्य स्थानानि-आश्रयाः समाधिस्थानानि । पा० । प्रशा-
न्ताश्रयेयु, स० १० सम० । दशा० । चित्तसमाधिस्थानानि
'चित्तसमाधिङ्गाय' शब्दे दृतीयभागे ११३ पृष्ठे गतानि ।)
(प्रज्ञावयवसमाधिस्थानान्यापि स्वस्थानानि ।)

समाहिङ्गाय-समाधिष्ठातृ-वि० । प्रभो, आचा० । शुद्धपती, आ-
चा० २ सु० १ सु० ७ अ० १ उ० ।

समाधिपडिमा-समाधिप्रतिमा-स्त्री० । समाधिः भुतचारि-
त्वं च तद्विषया प्रतिमा-प्रतिज्ञाभिप्रदः समाधिप्रतिमा । प्र-
तिमाभेदे, स्वा० ३ डा० १ उ० । समाधिप्रतिमा दशा-
भुतस्कन्धोक्ता हिंसेदा-भूतसमाधिप्रतिमा, सामाधिका-
दिचारित्रसमाधिप्रतिमा च । स्वा० २ डा० ३ उ० ।

चचारि पडिमाभो पञ्चत्ताभो, तं जहा-समाधिपडिमा,
उवहाणपडिमा, विवेगपडिमा, विउसगपडिमा । (सू०
२४१×)

(व्याख्या ' पडिमा ' शब्दे पञ्चमभागे ३३२ पृष्ठे गता ।)

समाहिबहुल-समाधिबहुल-वि० । चित्तस्वस्थप्रचुरं, प्रस०
३ खं० द्वार । समाधिस्तु प्रथमवाहिता ज्ञानादि वा । तत्र-
चुरं, सूचं ३ डा० ४ उ० ।

समाहितरथ-समाधिरथ-न० । मरुपरिक्रितमरणपापो-
पगमनामम्यतममिहन् मरुत्वे, आचा० १ भु० ८ अ०
१ उ० ।

समाधिरथ-समाधिरथ-वि० । शोभने, भीमत्वे, दुष्टे च । सूत्र०
१ भु० ३ अ० १ उ० ।

समाधिरथ-वि० । सम्यगाहिते व्यवस्थापिते च । सूत्र० १ भु०
५ अ० १ उ० । समाधिते, विज्ञे० । शुभाध्यवसायासहिते,
सूत्र० १ भु० १ अ० ४ उ० । सम्यगाख्याने, सूत्र० १
भु० ६ अ० । धर्माधिष्ठानयुक्तं, सूत्र० १ भु० २ अ० २ उ० ।
उपयुक्तं, आचा० २ भु० ४ अ० । समाधि प्राप्ते, सूत्र० १
भु० ३ अ० ४ उ० । आचा० । व्य० । आ० म० । समाधियुक्तं,
संघा० १ अधि० १ प्रस्ता० ।

समाहित-वि० । गृहीतं, आचा० १ भु० ८ अ० ५ उ०,
सम्यग्यवस्थापिते, आचा० १ भु० ८ अ० ६ उ० । आ० म०

समाधिरथ-समाहितार्थ-वि० । सम्यगाहिता-व्यवस्थापि-
ता अर्चा-शरीरं येन स समाहितार्थः । नियमितकायव्यापा-
रे, अर्चा-लेख्या सम्यगाहिता लेख्या येन स समाहितार्थः ।
अतिविशुद्धाध्यवसाये, यदि वा-अर्चा-कांथाध्यवसायाभि-
का उपासा । समाहिता-उपरमिता अर्चा येन स तथा ।
अकोपने, आचा० १ भु० ८ अ० ६ उ० ।

समाधिरथ-समाहितार्थ-वि० । सम्यक्करणे, चारित्र्ये
व्यवस्थितः समुपकृतः साधुर्निश्चित चतुर्विध भावसमाधि-
भेदेषु दर्शनज्ञानतत्पश्चारिकरूपेण सम्यगाहितो व्यवस्थापित-
कात्मा येन स समाहितारामा । ध्यानापादकगुणेषु उपयुक्ता-
न्मनि, दश० १० अ० ।

समाधिरथ-समाहितमनस्-वि० । समे-तुल्ये रागद्वेषाक-
लितमाहितमुपनीतमात्मनि मनो येन स तथा । समाहिता-
त्मनस्के, प्रश्न० १ संव० द्वार ।

समाधिरथ-समाधिरथ-वि० । एकान्तिकात्यग्निकसुखोत्पाद-
कं समाधौ रते, सूत्र० १ भु० १० अ० ।

समाधिरथ-समाधिराज-पुं० । सर्वयोगाग्रसरत्वात् (चौ-
दमेनेन) नैराक्यदर्शने, द्वा० २४ द्वा० ।

समाधिरथ-समाधिरथ-वि० । मनआदीनां समाधाने,
नि० कू० १ उ० ।

समि-शमिन्-वि० । शमोऽस्यास्तीति शमी । जितमनोवेगे,
आचा० १ भु० ४ अ० ३ उ० ।

समिह-समिति-स्त्री० । सम् पुर्वेत्वेण गतावित्यस्य क्लिप्तप्र-
त्ययान्तस्य समितिर्भवति । समेकीभावेनेति-समितिः । शोभ-
नैकाग्रपरिणामस्य चेष्टायाम्, आच० ४ अ० १ उ० । सूत्र०
१ भु० । सम्यक् प्रवृत्तौ, प्रश्न० १ संव० द्वार । संघा० ।
समितिरिति पञ्चानां चेष्टानां तान्त्रिकी संज्ञा । ध० २
अधि० । नि० कू० । प्रश्न० । दश० । चतुर्विंशतिस्त्रुधा-
के उत्तराध्ययने, स० ३६ सम० । उत्स० । सम्यग्भवेन,
प्राणनिपातवर्जने, आच० । स० । आचा० । स्था० । आच०
द्वा० । सम्यग्गमने, सम्यक् प्रवर्तने, उत्स० २४ अ० । स-
मागमं, स० ।

पंच समिहो पयस्यसो, तं जहा-ईरियासमिहं भा-
सासमिहं एससासमिहं आयासमिहं मंडमत्तनिस्वेवखास-
मिहं उच्चारपासवणखेलसिंघाजलपारिड्वाविषयास-
मिहं । (ख० ५ +)

तथा समितयः-सङ्कताः प्रवृत्तयः, तत्रेयांसमितिः-ग-
मने सम्यक् सव्यपरिहारतः प्रवृत्तिः, भाषासमितिः-
निरवयवचचनप्रवृत्तिः, पयसासमितिः-द्विचत्वारिंशद्वाप-
जनेन भङ्गादिप्रहणे प्रवृत्तिः, आदाने-प्रहणे भागडमा-
त्रयोपकरणपरिच्छेदस्य निक्षेपस्य अवस्थापन समितिः-
सुप्रत्युपेक्षितादिसाङ्गत्वेन प्रवृत्तिस्तुर्था, तयोच्चारस्य-
पुरीषस्य प्रभवणस्य-मूत्रस्य जलस्य-निष्ठीवनस्य शि-
ङ्गाणस्य-नासिकाश्लेष्मणो जलस्य-देहमलस्य परिष्ठाप-
नायां-परित्याग समितिः-स्थारिडसादिदोषपरिहारतः प्र-
वृत्तिरिति पञ्चमी । स० ४ सम० ।

अद्द समितितो पल्लभाओ, तं जहा-ईरियासमिती भा-
सासमिती एससासमिती आयासमिती मंडमत्तनिस्वेवखास-
मिती उच्चारपासवणखेलसिंघाजलपारिड्वाविषयासमि-
ती मणसमिती वडसमिती कायसमिती । (ख० ६०३)

'अद्द समिह' त्यादि, सम्यग्भितः-प्रवृत्तिः समितिः, ईर्यो-
वां-ममने समितित्तन्त्रुणां यापपूर्वेनयेतीयांसमितिः, एवं
भाषायां निरवयवभाषणतः, पयसायासमितीदोषवर्जनतः,
आदाने-प्रहणे भागडमात्रायाः-उपकरणमात्राया भागड-
स्य वा-वभाष्युपकरणस्य मूमयादिपात्रस्य वा मात्रस्य
च-साधुभाजनविशेषस्य निक्षेपणार्थं च समितिः सुप्रत्यु-
पेक्षितसुप्रमाजितकर्मणेतु, उच्चारप्रभवणखेलसिङ्गाणजला-
नां पारिष्ठापनिकायां समितिः स्थारिडलविशुद्धादिकर्मण,
खलो-निष्ठीवनं शिङ्गाणां-नासिकाश्लेष्मणं, मनसः कुशल-
तायां समितिः, वाचाः कुशलत्वनिर्वाप समितिः, कायस्य
स्थानादिषु समितिरिति । स्था० ८ टा० ३ उ० ।

अद्दसु वि समिहसु अ, दुबालमंगं अमोच्चरह जम्हा ।

तम्हा पवयसमाया, अज्जमयसं होइ नायव्वे ॥ ४४६ ॥

'अष्टास्वपि' अष्टसंख्यास्वपि समितिषु द्वावृक्षाङ्ग-प्र-
वचने समवतरति-संभवति यस्मात्, तावृक्षाङ्गाधीय-
न्त इति गम्यते, तस्मात्प्रवचनमना प्रवचनमानतो
वोपचारत इदमध्ययने भवति ज्ञातव्यमिति गाथायः ।
गतो नामनिष्पन्नो निक्षेपः । उक्त० । (यः समितः स
गुणः इति 'अष्टुद्वाण' शब्दे, प्रथमभागे ६६३ पृष्ठ
उक्तम् ।)

पयसासमितिमाह-

गवेसणाए गहणे य, परिभोगेसखा य जा ।
आहारसुवहिसिजाए, एए तिषि विसोहि ॥ ११ ॥
उग्गसुणापणं पढे, विहं सोहेज एसणं ।
परिभोगमि चउकं तु, विसोहेज जये जहे ॥ १२ ॥
गवेसणायाम्-अव्यवस्थायां प्रहणे च-स्वीकारे, अवयव
माकृत्यादयणेति संबधने, ततो गवेसणायामपणा प्रहणे

समिध

सैषका परिमोम—आसेवने तद्विषयैषका परिमोमेषका च या. 'आहारोपहितोपजाय' 'सि'—वचनकथन्यात् आहारोपहितोपजाय प्रतीतास्तेना—उत्कृष्टा यस्याः स्वत्वा-द्विज्ञेयस्यत्यागिणो विशेष्यत्वं-निर्दोषा विवक्ष्यात्, पठ्यते च—'गवेषणा गह्वर्यो, परिमोमेषकाणि य । आहार-मुखादि संज्ञे, एव तसि विसादिय' ॥१॥ 'सि' इति शब्दश्च गवेषणादिभिराहारानीनि श्रीति विशेष्येति संज्ञार्थः, कथं विशेष्यत्वं, 'इत्याह—उद्ग्रह्योपादानं च उद्ग्रह्योपादानमिति, समाहारस्तर्कमित्याह—विशेष्येति युत्तरं सम्भ-व्यः । किमुक्तं प्रमाणं—आधाकमोविदोषपरिहारत उद्ग्रहं धा-व्यादिदोषपरित्यागनोपादानं शुद्धामदधीत 'पठम्' 'सि-प्रथमायां गवेषणायां' 'शय' 'सि'—द्वितीयायां गवेषणायां शोधयेत् शुद्धिवादोपेत्यागनं यस्याः प्रहृष्टकालमाविमोम-यतदोषान्मेषकात्मिका, परिमोमेषकायां चतुर्कं विवक्ष्य-वक्ष्यात्वात्मकम्, वक्षे हि—'पिडे संज्ञे च वर्यं च, चउर्यं पायमेव च' 'सि'—विशेष्यविद्वत्तुत्कृष्टमेव तद्विषय उप-भोग उपलक्षितः, ततस्तं विशेष्येति । कोऽर्थः, उद्ग्रहमादि-दोषत्यागतः शुद्धमेव चतुर्कं परिमुञ्जीत, यदि बोद्धमादीनां दोषापरित्यागन्यात्, 'उपगम' 'सि'—उद्ग्रहमादोषात् 'उप्यायस्य' 'सि'—उपादानादोषात् 'एसस्य' 'सि'—यस्यादोषात् विशेष्यत्वं, चतुर्कं च संयोजनप्रमाणाहारधूमकारणात्मकम्, अहार-धूमयोर्मोहनीयान्मगत्त्यनेकतया विधांसनत्वात् विशेष्ये-दुभयत्र शोधनमपनयने 'जयं' 'नि'—यनमानो यनस्तपस्वी । व्याख्याज्ञेऽपि च पुनस्तस्या एव क्रियाया अभिधानमिति-शयस्यापानार्थमिति सूत्रार्थः ।

इत्(नोमादानान्तोपणसमितिमाह—

ओहोवदुग्मादियं, मंडगं बुविहं मुणी ।
गिरहंतो विक्खित्वंते य, पडेजेइ इमं विहिं ॥१३॥
चक्खुमा पडिलिहिया, पमजिजा जयं जई ।
आइए निक्खिजिजा वा, दुइओ व समिए सया ॥१४॥

'आहोवदुग्मादियं' 'सि'—उपचिश्यो मध्यनिर्दिष्टत्वात् उभयकणुश्रुतिवदुभयत्र संवच्यते, तत आहोपचिमोपप्र-क्षिकोपचि च भावकमुपकरणं रजोहरवदृष्टकादि द्विचि-म—इहमेवतो द्विमेदं सुमिः शुद्धिवादोना निक्षिपंश्च क-चित् स्वापयन् प्रमुञ्जीत द्यापारयेति—वच्यमाणां विधि-न्यायम् । तमेवाह—चक्षुषा—उपस्था 'पडिलिह' 'सि'—प्रत्युपे-ष्यावलोच्य प्रमाजंयत्—रजोहरवादिना विशेष्यत्वं यतमानो यतिस्ततः 'आइए' 'सि'—आवरीत—पृथीयात् निक्षिपुं वा स्थापयेत् 'दुइओ व' 'सि'—हावपि प्रकमादीकोपमादिकोप-धो, पांश्वा—द्विधाऽपि प्रव्यतो भावतश्च समितः प्रकमादादा-मनिक्षेपणासमितिमाह सम्भ सदा—सर्वकालमिति सूत्रार्थः । उक्तं २४ अ० । वैरन्तयेव मीलन्यायम्, अमु० ।

अमुद्वय, स्थानं ३ अ० १ उ० ।
समिद्धोष—समितियोष—पुं० । सप्तमद्वित्यस्येव, प्रक० ४ सं० ४ अ० ।

समिद्धा—समितिमा—स्त्री० । समिता कश्चि कथा निष्प-न्ना समितिमा । मण्डके, पूतिकायां च । वृ० १ उ० ६ प्रक० । १०६

समिधसु—समीक्ष्य—अव्य० । पर्यालोच्येत्यर्थे, आच० ४ अ० । सूत्र० । केषलक्षणाभावाच्च परिकारयेत्यर्थे, सूत्र० १ अ० १ अ० ।
समिधं समेत्य—अव्य० । ज्ञात्येत्यर्थे, सूत्र० १ अ० १ अ० ।
मिक्षित्वेत्यर्थे, आ० ४ अ० १ अ० । आवा० ।

समि(द्ध)सु—समृद्ध—त्रि० । धनधान्यादिभित्तियुक्ते, वं० प्र० १ पाठ० । आ० । नि० । वृजिमुपगते, प्रक० १ प० । उक्त० । पा० । इय० । रा० । प्रश्न० । आ० ४ अ० । चन्द्रशुभसमये पादालिपुं नगरे स्थितानां सुस्थिताभिधसूरीणां शिष्ये, पि० । ('बुध' शब्दे वृत्तीयभागे १११९ पृष्ठे कथा ।)

समिद्धय—समृद्धक—पुं० । पञ्चस्य षष्ठं दिवसे, यथो० पाठ० ।
समिद्धय—समृद्धतर—पुं० । विशिष्टतरसंपदि, स्थानं ४ अ० १ उ० ।

समि(द्धि)द्वि—समृद्धि—स्त्री० । "अतः समृद्धाया वा" ॥८॥ १ । ४४ ॥ अवनयेरतः पाक्षिको दीर्घादेशः । तदभावे—समि-द्धी । प्रा० । "रन्कपादी" ॥८॥ १ । २८ ॥ अनेव अत इत्यम् । प्रा० । अहिसायाम्, समृद्धितनुयेन समृद्धिरवाच्यते । प्रक० १ सं० ४ अ० । सम्यक् प्रकारं श्रद्धा, संपदि, चिह्नतो च । आच० ४ अ० । व्या० ।

समिय—शमिक—पुं० । शम एव शमिकः । शमभावे, प्रश्न० ४ सं० ४ अ० ।

समिय—समित—त्रि० । सम्यगिति—प्राप्तो ज्ञानादिकं मोक्षमा-ममलो समितः । प्राप्तज्ञानादिकं, सूत्र० १ अ० १ अ० । स-मितिभिः सहिते, सहायत्वे, आच० १ अ० १ अ० ४ अ० ४ अ० । आ० । संयत, आवा० २ अ० १ अ० १ अ० १ उ० । शुभतरेषु रा-गहरेवरहिते, आच० १ अ० । सम्यक् प्राप्ते, आच० ४ अ० । युक्ते, आवा० १ अ० ४ अ० ४ अ० । सदाचारानुष्ठायिने, सूत्र० १ अ० १ अ० । सामायुक्ते, वृ० ६ उ० । उक्त० । प्रमादोपेतान्ते, पि० । आ० । दृष्टा० । म० । 'समिधा सं' 'सि'—सम्यगिति प्र-शोषार्थो निपातलेन सम्यक्त्वं व्याकुर्तुं वर्तन्ते, अविपर्यो-सास्त इत्यर्थः, सम्यक्, समञ्जसीति वा समिता वा स-म्यक् प्रसूत्यः म० २ अ० ४ अ० । समितो काम पंचहि समितोहि समिता । नि० सू० २ उ० । उपयुक्ते, जं० २ वक्ष० । प्रश्न० । सं-व्यया मालमार्गे गते, आवा० १ अ० २ अ० २ उ० । आ-वा० । अट्टे, जं० ३ अ० । वृ० । सप्रमाणे, म० ३ अ० २ उ० । निरन्तरे, स्थानं ० ४ अ० ३ उ० । पुं० । गवेषणायास्तुदाहते उपशमं नीति (आवा० १ अ० ६ अ० ४ अ० ।) स्वामक्यते आचार्ये, पि० । वक्षस्वामिनां मानुषके, आ० ४ अ० १ अ० ।

शमित—त्रि० । अभ्यासवस्तु, म० २ अ० ४ अ० ।

समिधसंस्थ—समितदर्शन—पुं० । सम्यग् इतं—गतं दर्शनं यस्य स समितदर्शनः । सम्यग्दर्शने, आवा० १ अ० ६ अ० २ उ० ।
समिधा—शमिता—स्त्री० । उपशमनतायाम्, आवा० १ अ० ४ अ० ४ अ० । सम्यक् समञ्जते, आवा० १ अ० ६ अ० २ उ० । (अत्रत्या वक्ष्यता 'असमिय' शब्दे प्रथमभागे नष्टं पृष्ठे । तथा 'लोगलाग' शब्दे षष्ठं भागे गता ।)

शमिता—स्त्री० । शमितो भावः शमिता । शमे, आवा० १ अ० २ अ० २ उ० ।

साम्य-न० । सर्वत्र समरूपतायाम्, आचा० १ भु० ८ अ० ८ उ० ।
स(श)मिता(का)-स्त्री० । उत्तमत्वेन स्थिरप्रकृत्या समवर्ती
स्वभावोर्वा कोपेक्षक्यादिभावात् श्रमयन्नुपादेयवचनतयेति
शमिका । शमिता वा । स्वैयमिन्द्राणामभ्यन्तरपर्यदि, भु० ३
शु० १० उ० ।

समियाचार-सम्यगाचार-पुं० । सम्यग्-स्वशास्त्राभिहितानु-
ष्ठानादधिपरीत आचारः—अनुष्ठानं येषां ते सम्यगाचाराः ।
सदाचारेषु साधुषु, सूत्र० २ भु० ५ अ० ।

समिताचार-पुं० । सम्यग् वा इतो व्यवस्थितः आचारी येषां
ते समिताचाराः । सदाचारेषु मिथुषु, सूत्र० २ भु० ५ अ० ।

समियापरिचाय-शमितापर्याय-पुं० । शमिता शमोऽस्यास्ती-
ति शमी, तद्भावाः शमिता, पर्यायः—प्रमत्त्या शमितया पर्यायः
प्रमत्त्याऽप्येति बहुविधिः । तथाविधं सुश्रमणं, आचा० १ भु० ।
सम्यक्पर्याय-पुं० । सम्यक् पर्यायोऽप्येति सम्यक्पर्यायः ।

साधुपर्यायवति साधौ, आचा० १ भु० ।

समिला-समिला-स्त्री० । शकटोपकरणभेद, आ० म० १ अ० ।

समिसंगलिया-शमीसङ्गलिका-स्त्री० । शमी वृक्षविशेषस्त-
स्य सङ्गलिका-फलिका । शमीवृक्षफलिकायाम्, अणु० ।

समिहा-समिधा-स्त्री० । काष्ठखण्ड, पि० । काष्ठिकायाम्, म०
११ श० ६ उ० । इषभभूते काष्ठे, अन्त० १ भु० १ दर्ग ८ अ० ।
आचा० १ नि० । आ० म० ।

समी-शमी-स्त्री० । वृक्षविशेषं, अणु० ।

समीकृत-समीकृत-त्रि० । सम्यग् व्यवस्थापिते, सुदेयत्वेन
व्यवस्थापित, सूत्र० १ भु० ३ अ० २ उ० ।

समीकरण-समीकरण-न० । समानतामयं, विशेष० ।

समीखल्लय-शमीखल्लक-न० । शमीसम्बन्धिनि पत्रपुटे, बृ०
१ उ० ३ प्रक० ।

समीर-समीर-पुं० । बायौ, को० ।

समीरण-समीरण-न० । सम्यगीरणं समीरणम् । प्ररणे, आ-
चा० १ भु० ८ अ० ८ उ० ।

समीरिय-समीरित-त्रि० । प्रेरिते, आचा० १ भु० ८ अ० ८ उ० ।
पापन कर्मणा संश्रिते, सूत्र० १ भु० ५ अ० २ उ० ।

समीष-समीष-पुं० । साक्षिधान, पो० १६ विष० ।

समीहा-समीहा-स्त्री० । सम्यगुद्यमे, सूत्र० १ भु० ८ अ० ।

समीहिय-समीहित-त्रि० । हृष्टे, सूत्र० १ भु० १५ अ० । मी-
मांसिते, व्य० ३ उ० ।

समुद्-समुद्-पुं० । स्वभावे, व्य० ७ उ० ।

समुद्-देशी-अभ्यासकरणं, बृ० १ उ० २ प्रक० ।

समुद्-समुदित-त्रि० । समुदायाङ्गताप्राप्ते, विशेष० ।

समुद्-समुदितशक्ति-स्त्री० । अमन्तरकारणभवे वि-
द्यमानायां द्वितीयायां सामान्यशक्ती, द्रव्या० १ अभ्या० । (समु-
दितशक्तिः 'सत्ति' शब्देऽस्मिन्नेवागता ।)

समुक्तरिसङ्ग-समुक्तरिसङ्ग-न० । उत्सर्के, सूत्र० १ भु० २
अ० २ उ० । आ० म० । उत्कृष्टताविधाने, स्वा० ३ ठा० १
उ० । मन्त्रे, व्य० ५ उ० । स्वा० ।

समुक्तरिसङ्ग-समुक्तरिसङ्ग-न० । समुच्चारेण, अणु० । आ०
बृ० । संश्रयने, विशेष० ।

समुक्तरिसङ्ग-समुक्तरिसङ्ग-त्रि० । मित्तर्गाय समुत्तिते, व्याप्ते, वि-
पा० १ भु० ३ अ० ।

समुक्तरिसङ्ग-समुक्तरिसङ्ग-स्त्री० । प्रातश्चन्द्राङ्गणे जलच्छुद्धकरा-
यिकायाम्, आ० १ भु० ८ अ० ।

समुग्ग-समुद्ग-पुं० । पात्रविशेषं, जी० ३ प्रति० २ उ० । पक्षि-
विशेषं, जी० ३ प्रति० ४ अ० ।

समुग्गनिमग्गगुदजाणु-समुद्गनिमग्गगुदजाणु-त्रि० । समुद्ग-
स्यत्र समुद्गकर्पाक्षि इव निमग्ग—अन्नः प्राप्ते गुदं मांसल-
त्वात्पुनश्च जातुनी अग्नीयन्ती येषां ते तथा । समुद्गकर्पाक्षि
इव निग्दजाणुनां पुरुषादौ, जी० ३ प्रति० ४ अ० ८ अ० ।

समुग्गकर्पाक्षि-समुद्गकर्पाक्षि-पुं० । समुद्गकर्पाक्षी येषां ते स-
मुद्गकर्पाक्षिः । समासान्त इन्द्रप्रत्ययः । पक्षिभेदे, स्वा० ४ ठा०
४ उ० । प्रज्ञा० । सूत्र० । जी० । "स किं तं समुग्गकर्पाक्षी ?,
समुग्गकर्पाक्षी एवागारा पणुत्ता, तेणं गुऽतिथ इहं बाहिरपणु
दीवसमुद्गसु भवति । सेणं समुग्गकर्पाक्षी ।" जी० टी० १ प्रति० ।

समुग्गाय-समुद्ग-न० । अभिप्रायस्ये कापोसीकले, आ० १
भु० १७ अ० । समुद्ग इव समुद्गकाः । स्तिकापुटे, जी०
३ प्रति० ४ अ० ८ अ० । जं० । रा० । तैलाद्यापार्श्वविशेषं, उक्तं
च जीवाभिगममूलटीकायाम्—तैलसमुद्गकी सुगन्धितेला-
धारी । रा० ।

समुग्गाय-समुद्गात-पुं० । वेदनादिभिः सह एकीभावेन प्रा-
वत्यतया निर्जैरत्र, प्रज्ञा० ।

विषयसूचना-

- (१) गतिपरिणामविशेषः संप्रहर्षिणाधया विन्यते ।
- (२) संप्रहर्षिणायांक्रम्य स्पर्धयन् प्रथमतः समुद्गातसं-
ख्याविषयं प्रश्नसूत्रम् ।
- (३) वतुर्विशतिदशकमधिकृत्य एकैकस्य जीवस्य कति
वेदनादयः समुद्गाता अतीनाः कति भाविन इति
चिन्तनम् ।
- (४) नैरयिकायैः प्रत्येकसमुद्गायकूपेण समुद्गातचिन्तनम् ।
- (५) वतुर्विशतिदशकस्यैः कषायसमुद्गातं चिन्तयति ।
- (६) मारणान्तिकसमुद्गातचिन्तनम् ।
- (७) नैरयिकार्णां वेदनासमुद्गातचिन्तनम् ।
- (८) समुद्गातानां परस्परमल्पबहुत्वम् ।
- (९) कषायसमुद्गातगता विशुष्यकद्रव्यता ।
- (१०) कौषादिसमुद्गातैः शेषसमुद्गातैश्च समबहता-
नामसमबहतानां च परस्परमल्पबहुत्वचिन्तनम् ।
- (११) यस्मिन् समुद्गाते वर्तमाना यावत् क्षेत्रं समु-
द्गातवशतो यैः पुनरुत्पन्नोति तत्क्षिपणम् ।
- (१२) वैकियसमुद्गातविषयचिन्तनम् ।
- (१३) समुद्गातद्वारविस्तरः ।

(१) गतिपरिणामविशेष एव समुद्रघातमित्यन्ते, तत्र समुद्रघातवक्रव्युत्पत्तिविषये इयमादौ संप्रहणियाथा—

वैद्यकसायमरखे, वेडम्बियतेय एव आहारे ।

केवलित्वे चेद भवे, जीवमणुस्साख सत्तेष ॥ १ ॥

‘वेयखे’ त्वादि, इह समुद्रघाताः सप्त भवन्ति, तद्यथा—‘वैद्यकसायमरखे’ इति, वेदने च कथायाः मरखे च वेदनकथाय-मरखे समाहारे इह स्वस्मिन् विषये त्रयः समुद्रघाता भवन्ति, तद्यथा—वेदनासमुद्रघातः कथायसमुद्रघातो मरखसमुद्रघातश्च, ‘वेडम्बिय’ इति—वैदिकविषयकतुषुः समुद्रघातः, तैजसः पञ्चमः समुद्रघातः, षष्ठ आहार इति—आहारकशरीर-विषयः, सप्तमः केवलित्वः—केवलित्वं भवति, ‘जीवमणुस्साख सत्तेष’ इति—सामान्यतो जीवविश्वानां मनुष्यह्य-रचितानां सत्तेष—सप्तपरिमाणः समुद्रघाता वक्रव्युत्पत्तिः, न च्छुनाः, सप्तनमपि तत्र सप्तमवतः, ‘सत्तेष’ इति—एवकारो-ऽत्र परिमाणं, वसन्ते च परिमाणे एवमर्थः, यथा शाकटाय-नन्यासकृतः ‘एवोऽवधारणव्यवस्थेपरिमाणे’ इति, शेषद्वार-विश्वानां तु यथासम्भवं सत्त्वः, न चात्र स्वयमेव सूत्रकृतऽभिधायित्वेन इत्येव संप्रहणियावास्तवैषाः । अत्र समुद्रघात इति कः शब्दार्थः, उच्यते—समिति—एकीभावं, उन्मादं, ए-कीभावेन प्राबल्येन घातः समुद्रघातः किं सह एकीभावमन-मिति चेत्, उच्यते—अत्राद्वैतादिभिः, तथाहि—यथाऽऽत्मा भ-वनादिसमुद्रघातवतो भवति तदा वेदनाद्यनुभवज्ञानपरिणत एव भवति, सामान्यज्ञानपरिणतः, प्राबल्येन कथं घात इति चेत्, उच्यते—इह वेदनादिसमुद्रघातपरिणतो वक्रव्य-वस्थेयविक्रमप्रदेशश्च कालान्तराद्यनुभवोपादौ रणाकर-णेनाकृष्टाद्यावत्तिकायां प्रसिध्यानुभूय च निर्जल्पति, आ-त्मप्रदेशसह संक्षिप्तं सातयतीति भावः, ‘पुष्पक-कम्मसाद्यं तु निज्जरा’ इति वचनात्, तथाहि—वेदनासमुद्रघातोऽसंख्यकमोक्षः कथायसमुद्रघातः कथा-यावत्परिमाणमोक्षीयकमोक्षः, मारणान्तिकसमुद्रघातः अन्तर्मुक्तं शेषाद्युःकमोक्षः, वैकुण्ठिकतैजसाहारकसमुद्र-घाता यथाक्रमं वैदिकयशरीरतैजसशरीराहारकशरीरनाम-कमोक्षाः, केवलित्वसमुद्रघातः सर्वसामान्यसमुद्रघातमो-क्षमीचैगोत्रकमोक्षः, (प्रज्ञा०) (तत्र वेदनासमुद्रघातगता-ऽऽत्मवक्रव्युत्पत्तिः ‘वैद्यकसायमरखे’ शब्दे षष्ठ भागे गता ।) कथायसमुद्रघातसमुद्रघातः कथायावत्परिमाणमोक्षी-यकमोक्षपुद्गलपरिणतः किञ्चेत्, (तथाहि—कथायसमुद्रघातो जीवः प्रदेशश्च बहिर्विहित इति तैः प्रदेशैर्वेदोदारादिरन्त्राणि कणैरन्त्राणां पत्राणां चार्पणायानो विस्तरतश्च वेदमार्गं क्षेत्रमभिधाय वसन्ते, तथाभूतश्च प्रयुताश्च कथायकर्मपुद्गला-न् परिणतयति । (प्रज्ञा०) (ततोऽत्र ‘मारणे’ शब्दोऽप्युक्तः) श-ब्दे षष्ठ भागे २४४-२४५ वृत्ते गतम् ।) वैदिकयसमुद्रघातवक्रव्य-वस्था ‘वेडम्बियसमुद्रघात’ शब्दे षष्ठ भागे गता । एवं तै-जसाहारकसमुद्रघातावपि भावनीयौ, नवरं तैजससमुद्रघातस्ते-जोऽप्येवाविनिर्गमकतै तैजसमामकर्मपुद्गलपरिणतहेतुः, आहारकसमुद्रघातगतसाहारादौ रणामकर्मपुद्गलान् परि-णतयतीति, केवलित्वसमुद्रघातगतः केवली सर्वसंघादिक-र्मपुद्गलपरिणतं करोति, स च यथा कुर्वन् तथा विनेयज-

नानुप्रदाह माप्यते इति, केवलित्वसमुद्रघातोऽहसामाधिकः, न च कुर्वन् केवली प्रथमसमये बाह्व्यतः स्वशरीरप्रमाणम्-धर्मधर्म लोकास्तपयन्तम् आत्मप्रदेशानां दृष्टमारचयति, द्वितीयसमये वृथोपरं क्षिणोत्तरं वा कपाटं, तृतीयं मन्थानं, चतुर्थेऽवकाशान्तराणां पूर्णं, पञ्चमेऽवकाशान्तराणां संहारं, षष्ठे मन्थः, सप्तमे कपाटस्य, अष्टमे स्वशरीरस्य भवति, वष्यति च—“ पक्षमे समये वृद्धं कोरह, वीप कवाडं कोरह ” इत्यादि, तत्र दृष्टसमयात् प्राक् या पक्षोपमासङ्ख्येयभा-मात्रा वेदनीयमात्राभावात् स्थितिरासीत् तस्या बुद्ध्या अ-संख्येयभागाः क्रियन्ते, ततो दृष्टसमये दृष्टं कुर्वन् अ-संख्येयान् भागान् हन्ति, एकाऽसंख्येयो भागोऽवतिष्ठते, यत्र प्राक्प्रथमस्यापि रसस्तस्याप्यवन्ता भागाः क्रियन्ते, ततस्त-स्मिन् दृष्टसमये अस्तसंख्येयौ १ प्रथमवर्जसंस्थानद्वे सं-हनपञ्चका ११ प्रशस्तवर्णादिचतुष्टयो १५ पञ्चाता १६ प्रशस्त-विद्यायोगिता १७ तुस्कर १८ पुर्मणा १९ अक्षिर २० नैचैगोत्र-सका २१ शुभा २२ ज्ञादिया २३ यशस्य २४ क्षिप्र २५ नैचैगोत्र-पाणां २६ पञ्चविंशतिप्रकृतीनामन्तान् भागान् हन्ति, एका-वन्तभागाऽवशिष्यन्ते, तस्मिन्च व समये सातवर्णीय १ वष्यति २ मनुष्यगति ३ देवानुपूर्वी ४ मनुष्यानुपूर्वी ५ पञ्चनिर्गपजाति ६ शरीरपञ्चका ११ पाक्षय १८ प्रथम-संस्थान १५ संहनन १६ प्रशस्तवर्णादिचतुष्टया २० शु-कल २१ पराधानां २२ कृत्स्न २३ प्रशस्तविद्यायोगिता २४ त्रस २५ कावर २६ यवोत्त २७ मल्लिकाऽन्तेया २८ वृषात ३० स्थिर ३१ शुभ ३२ सुभा ३३ सुस्वरा ३४ सुव्या ३५ यशःकीर्ति ३६ निर्मांश ३७ तीर्थकरो ३८ वृक्षगोत्रका-णां ३९ मेकान्तत्वारिणतः प्रकृतीनामुद्गमाणां प्रशस्त-प्रकृत्यनुभागमध्यप्रदेशेनोपहन्त्यते, समुद्रघातमाहारमेतन्तु । तस्य बोद्धरितस्य स्थितेरसंख्येयभागस्यानुभागस्य ज्ञान-स्तभागस्य पुनर्थेयधाममसंख्येया अनन्ताः भागाः क्रियन्ते, ततो द्वितीय कपाटसमये स्थितेरसंख्येयान् भागान् हन्ति एकाऽवशिष्यन्ते, अनुभागस्य ज्ञानन्तान् भागान् हन्ति एवं मुञ्चति । अत्राप्यप्रशस्तप्रकृत्यनुभागमध्यप्र-देशेन प्रशस्तप्रकृत्यनुभागघातो द्रष्टव्यः, पुरत्यक्त समयेऽ-वशिष्टस्य स्थितेरसंख्येयभागस्यानुभागस्य ज्ञानन्तम-भागस्य पुनर्बुद्ध्या यथाक्रममसंख्येया अनन्ताः भागाः क्रियन्ते, ततस्तृतीये समये स्थितेरसंख्येयान् भागान् हन्ति, एवं मुञ्चति, अनुभागस्य ज्ञानन्तान् भागान् हन्ति, एकमन्तभागं मुञ्चति । अत्रापि प्रशस्तप्रकृत्य-नुभागघातोऽप्रशस्तप्रकृत्यनुभागमध्यप्रदेशेनोपहन्त्यते । ततः पुनरपि तृतीयसमयावशिष्टस्य स्थितेरसंख्येयभागस्यानु-भागस्य ज्ञानन्तमभागस्य बुद्ध्या यथाक्रममसंख्येया अनन्ताः भागाः क्रियन्ते, ततश्चतुर्थसमये स्थितेरसंख्ये-यान् भागान् हन्ति, एकस्तिष्ठति, अनुभागस्याप्यवन्तान् भागान् हन्त्येकोऽवशिष्यते, प्रशस्तप्रकृत्यनुभागघातश्च पृथ-क्ववष्यति । एवं च स्थितिवातादि कुर्वन्तस्तत्समये प्र-देशाद्विरतसमस्तलोकस्य भगवतः केवलिनो वेदनीयादि-कर्मव्यवस्थितरायुः संख्येयगुणा जाता, अनुभागस्त्वधा-प्यवन्तगुणः, चतुर्थसमयावशिष्टस्य च स्थितेरसंख्येयभा-

गन्धानुभागस्य चावन्तसममास्य भूयोऽपि पुनश्च यथाक्रमं संक्षेपा आनन्ताच्च भागाः क्षिपन्ते, ततोऽथकाद्यान्तर-संहारसमये स्थितेः संक्षेपभागान् इति, एकं संक्षेप-भागं शेषीकरोति, अनुभागस्यानन्ताम् भागान् इति एकं मुञ्चति । एवमन्तेषु पञ्चसु एवञ्चादिसमयेषु प्रत्येकं सामयिकं करणकुमारीषु, समेषु समेषु स्थितिकरणका-नामकरणकायानाम्, अतः परं बहुलव्यापारस्य स्थितिक, एवमनुभागकरणकं आन्तर्मुहूर्तं कालं विनाशयति, प्रकल्पमन्वाभावात्, पञ्चाशियु च समेषु करणकस्य प्र-तिलसमयमेकं करणं तावदुत्क्रियति यावदन्तर्मुहूर्तचरम-समये सकलमपि तत्करणकुमारीषु भवति । एवमान्त-र्माहृतिकानि स्थितिकरणकान्यनुभागकरणकानि च यास्यन् तावद्विशितव्याः यावत् सस्योपवस्थाचारमस्यते, सर्वा-रथापि आभूनि स्थित्यनुभागकरणकान्यसंक्षेपान्यवगन्त-व्यानीति कृतं प्रसङ्गम् । प्रकृतं प्रस्तुतम् ।

(२) तत्र संप्रहणियाणांक्रम्य स्वरूपम् प्रथमतः समु-द्रातसंस्थाविषयं प्रनस्तुमाह—

कति खं भंते ! समुद्राया पयल्ला, गोयमा ! सप्त समुद्रा-या पयल्ला, तं जहा-वेदशासमुद्राते १ कसायसमुद्राते २ मारखंतियसमुद्राते ३ वेउवियसमुद्राते ४ तेयासमुद्राते ५ आहारसमुद्राते ६ केवलिसमुद्राते ७ । वेदशासमुद्राए खं भंते ! कति समद्र पयल्ले ? , गोयमा ! असंखेजसमद्र अतोमुद्रुचिते पयल्ले, एवं जाव आहारसमुद्राते । केवलि-समुद्राए खं भंते ! कति समद्र पयल्ले ? , गोयमा ! अद्रु समद्र पयल्ले । नेरह्या खं भंते ! कति समुद्राया पयल्ला ? , गोयमा ! चत्तारि समुद्राया पयल्ला , तं जहा-वेदशासमुद्राए कसायसमुद्राए मारखंतियसमु-द्राए वेउवियसमुद्राए । असुरकुमारखं भंते ! कति समुद्राया पयल्ला ? , गोयमा ! पंच समुद्राया पयल्ला, तं जहा-वेदशासमुद्राए कसायस-समुद्राए मारखंतियसमुद्राए वेउवियसमुद्राए तेयासमु-द्राए एवं जाव धनियकुमारा खं । पुदविकाइया खं भंते ! कति समुद्राया पयल्ला ? , गोयमा ! तिरिख समुद्राया पयल्ला, तं जहा-वेदशासमुद्राए कसायसमुद्राए मारखं-तियसमुद्राए, एवं जाव चउरिदियाखं, नवरं वाउकाइ-याखं चत्तारि समुद्राया पयल्ला, तं जहा-वेदशासमु-द्राए कसायसमुद्राए मारखंतियसमुद्राए वेउविय-समुद्राए पंचिदियतिरिक्खजोखियाखं ० जाव वेमा-क्षिया खं भंते ! कति समुद्राया पयल्ला ? , गोयमा ! पंच लुङ्गुवाया पयल्ला, तं जहा-वेदशासमुद्राए कसायसमुद्राए मारखंतियसमुद्राए वेउवियसमुद्राए तेयासमुद्राए नवरं नलुङ्गुसाखं सचधिं समुद्राए पयल्ले, तं जहा-वेदशास-मुद्राए कसायसमुद्राए मारखंतियसमुद्राए वेउविय-

समुद्राए तेयासमुद्राए आहारसमुद्राए केवलिसमुद्राए । (स० ३३१)

' करु ' मित्वादि, कनि-किपरिमाणं लुमिति वाक्याऽ संकारे, ' अदले ' ति-अगवतो वर्द्धमन्स्त्वामिन् आम-न्वन्, अद्रुक्खं च अद्रुक्खः एवमकथयणेतिगिवात्, यदिया-भवातेति, द्रव्यं, सकलसंसारपर्यन्तमस्तिवात्, अथवा-भवात् । इहपरलोकादिभेदप्रसन्नकारभयवि-नाशकत्वात्, समुद्राणाः—उत्तराध्यायाः प्रकथाः, मन्वा-नाह—' गोयमे ' त्यादि, नौतम ! सप्त समुद्राणाः प्र-कथाः, तद्यथा—वेदशासमुद्रात इत्यादि, वेदनायाः समुद्राणां वेदनासमुद्राणः, एवं यावदाहारकसमु-द्रात इति, केवलिसमुद्रात इति—केवलिनः समु-द्राणः केवलिसमुद्रातः । सम्यक् कः समुद्राणः, कि-यन्तं कालं यावद्भवतोऽत्यन्तकपणापर्यन्तमस्तिवात्, ' वेयले ' त्यादि, सुगमं, नवरं ' जावे ' त्यादि, एवमुक्तप्रकारणा-भिधायनान्तर्मुहूर्तप्रमाणतया च समुद्राताः क्रमं ताव-द्वाच्याः यथादाहारकसमुद्रातः, एते वदव्याद्या आन्त-र्मुहूर्तिकाः, केवलिसमुद्रातस्त्वष्टसामायिकः, स चानन्त-रमेव भावितः, एतानेव समुद्राणाम् अनुविशितदृक्—क्रमेण किञ्चिन्विशुद्धाह—' नेरह्याखं ' मित्वादि, कै-रयिकाणामाद्याः अतः, तेषां तेजाल्लव्याऽऽहारकलविष-केवलित्वाभावात् । श्वसमुद्रातत्रयसम्भवात्, असुरकु-मारादीनां दशानामपि भवनपतीनां तजाल्लव्याल्लविषाभावात् आद्याः पञ्च समुद्राताः, एषांकायांकायाधिकतेजस्का-यिकवनस्यातकार्यकहिञ्चिन्विशुद्धिरिन्द्रयाणामाद्याल्लव्यः, तेषां वैकियादिल्लव्याभावतः उत्तरी चतुर्णामपि समुद्रा-तानामसम्भवात्, वायुकायिकानामाद्याः अतःस्तेषां वैक-यल्लविषसंभवेन वैकियसमुद्रातरायापि सम्भवात्, पञ्चिन्द्र-यतियेभ्योऽनिकानामाद्याः पञ्च, केषांचितेषां तेजाल्लव्यरपि भावात्, मनुष्याणां सप्त मनुष्येषु सर्वसम्भवात् व्यन्तर-उपातिक्कवैमानिकानामाद्याः पञ्च, वैकियनजाल्लविषाभावात् उत्तरी तु द्वौ न सम्भवतः आहारकलविषकाल्पित्वाऽप्या-गात् ।

(३) सम्प्रति अनुविशितदृक्कमधिकृत्य एकैकस्य अवि-स्य कनि वेदनादयः समुद्राता, अतीताः कति भाविन इति विचिन्विशुद्धाह—

एगमेगस खं भंते ! नेरह्यस केवइया वेदशास-मुद्राया अतीता ? , गोयमा ! अणोता, केवइया पुरक्खडा ? , गोयमा ! कस्सइ अत्थि, कस्सइ नत्थि । जस्सइत्थि तस्स जहएणेणं एको वा दो वा तिप्पि वा उकोसेणं संखेजा वा असंखेजा वा अणंता वा एवं असुरकुमारस वि निरंतरं जाव वेमाखियस, एवं जाव तेयासमुद्राए एवमेते पंच चउरिता दंडगा । ए—गमेगस खं भंते ! नेरह्यस केवइया आहारसमु-द्राया अतीता ? , कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्स अत्थि तस्स जहएणेणं एको वा दो वा उ-

कोसेलं तिथि, केवइया पुरेकखडा, कस्तइ अ-
रिथ कस्तइ नरिथ, जस्तअरिथ जखेख्यं एको वा
दो वा तिथिय वा उकांसेयं चचारि, एवं निरंतरं
० जाव येमाथियस्त, नवरं मणूमस्त अतीता वि पुरे-
कखडा वि जहा नेरइयस्त पुरेकखडा । वगमेगस्तं भंते !
नेरइयस्त केवतिया केवलिसधुगवाया अतीता ?
गोयमा ! नरिथ, केवइया पुरेकखडा !, गोयमा ! कस्त-
इ अरिथ कस्तइ नरिथ, जस्तअरिथ एको, एवं ० जाव
येमाथियस्त, नवरं मणूमस्त अतीता कस्तइ अरिथ,
कस्तइ नरिथ, जस्तअरिथ एको, एवं पुरेकखडा वि ।
(छ०३३२ ×)

‘यगमेगस्स सं भंते !’ इत्यादि, एकैकस्य स्वस्य मकारोऽप्राप्त्याणिक्तः, अन्तः । नैरियिकस्य सकलमयीनं कालमधिकृत्य ‘केवह्य’ इति-किन्तुतो वेदनासमुद्घातता अतीता-प्रतिपातताः, भगवान्वाह-लेहितः । अनन्ताः, नारकादिस्थानानामनन्तशः प्रलम्बत्वेदेकैकिकिर्वा नारकादिस्थानप्राप्तिकाले प्राप्योऽनन्तो वेदनासमुद्घातानां भावतः यत्तच्च बाहुल्यापेक्षायुच्यते, बहवो हि जीवा अनन्तकालेनसम्प्रवहाराद्युक्तान्वाक्येन, तत्तत्सर्वेष्वपि एकैकस्य नैरियिकस्यानन्ता अतीता वेदनासमुद्घातता उपनष्टन्ते । ये तु स्तोकाकालमन्वेष्यवहाराद्युक्तान्वाक्येनां यथामन्वेष्यं संश्रयया श्रसंश्रयया वा प्रमित्यपन्थ्याः, कथसंते कतिपये इति न विचार्यन्ताः । ‘केवह्या पुरेक्कवा’ इति सूच्यं पाठस्वामात्रं, स्वघातत्वेवम्-‘यगमेगस्स सं भंते ! नैरियिक्क केवह्या वेवह्यासमुद्घातया पुरेक्कवा’ इति, सुगमं, नवरं पुरे शब्दे कृतः-तत्परिभाषामप्राप्त्युपयुक्ता व्यञ्जकस्यापिता, सामर्थ्यात् तत्कृतिर्जीवेभिरिति श्रम्यते, पुरस्कृता भगवातकाल-भाविन इति तात्पर्यार्थः । अत्र भगवान्वाह-कस्यापि सन्ति कस्यापि न सन्ति, यस्यापि सन्ति, तस्यापि जघन्यत एको द्वी वा त्रयो वा, उत्कर्षतः संश्रयया वा श्रसंश्रयया वा अनन्ता वा । इयमत्र भाषया-यो नाम विह्वलतमन्वेष्यमयानन्तरं वेदनासमुद्घातमन्तरैष्वेव नरकाद्युक्त्यामन्तरमनुभूयन्ते वेदनासमुद्घातमप्राप्तये एव सत्यस्य तस्य पुरतो वेदनासमुद्घातया एकोऽपि नास्ति, यस्तु विषयक्षितमन्तसमयानन्तरमात्राद्युक्तैः किञ्चकालं नरकमन्वेषितया तदन्तरं मनुष्यमयमात्रस्य सत्यस्य तस्य एकापि श्रसंश्रयतः, संघातकालसंसारारक्षस्यायिनः संघातता, श्रसंश्रयतकालसंसारारक्षस्यायिनोऽसंघातता, अनन्तकालसंसारारक्षस्यायिनोऽनन्ताः, ‘एव’ मित्यादि, एवं नैरियिकोक्तप्रकारेणास्तुभगवानस्यापि यावत् स्मितकुमारस्य वाच्यम्, तत्तत्सर्वेष्वपिमात्रित्यदकमेव निरन्तरं तावद्वाच्यं यावद्भैमानिगच्छतः । किञ्च भवति ?-संश्रययि अष्टकुमारप्राप्तिषु स्वाग्नेषु अतीता वेदनासमुद्घातता अनन्ता वाक्याः, पुरस्कृत्या, कस्यापि सन्ति कस्यापि न सन्ति, यस्यापि सन्ति तस्यापि जघन्यत एको द्वी वा त्रयो वा उत्कर्षतः संश्रयया श्रसंश्रयया अनन्ता वा इति वाक्याः । भा-

ના.ઽપિ પૂર્વાઙ્ગાનુસારેણ સ્વયં પરિમાર્ગમીયા, एवं चतुर्विंशतिपुरुषकमेव कथायस्समुद्धानो मात्तकारान्कलसमुद्धानो वैयकियसमुद्धानास्तैस्तस्मत्समुद्धानां प्रत्येकं, तत इव पञ्चचतुर्विंशतिपुरुषार्थमात्रिणं भवन्ति । तथा —“ एवं जाय तेयगसमुद्भाप ” इत्यादि, एवं वेदनासमुद्धानां तत्कारणं शेषसमुद्धानां तथापि प्रत्येकं तावद्वाक्यं वाच्यै-
मलसमुद्धानां, शेषं सुगमम्, ‘वगमगस्त’ इति, एवं
कैवल्य भद्रम् । नैरियस्य पाश्चात्त्यं सलमसीरीनं का-
लमपेक्षं क्रियन्त आहारकसमुद्धाना अतीताः ?, भगवा-
नाह—गीतम् । कस्यापि ‘अपि’ ति—अस्तीति नियताः
सर्वलिङ्गवचनम्, यदाह शाकटावगमन्यासकृत्—“ अस्तीति
नियताः सर्वलिङ्गवचन्ये ” ति, ततोऽप्यर्थः—कस्यापि
अतीता आहारकसमुद्धानाः सन्ति कस्यापि न सन्ति,
येन पूर्वं मानुष्यं प्राप्य तथापि वचसामवभासवत्तत्तुदिरूप-
वर्णितं नाधीतानि, चतुर्विंशत्पूर्वाभिधमे वा आहारकसम्ब-
न्धमात्रः तथापि वचनोऽनाभासवत् वा आहारकशरीरं न
कृतं तस्य न सन्तीति, यस्यापि सन्ति तस्यापि जघ-
न्यतः एको वा द्वौ वा उपर्यतस्तु त्रयो, न तु चत्वारः,
चतुष्कृतः कृताहारकशरीरस्य नवकामनाभावात्, आह
व भूलटीकारः—“ आहारसमुद्धाना उक्तांसेरे तिग्नि,
तनुवर्ति नियमा नरं न गच्छद् जस्त वाचारे भवन्ति ”
इति, पुरस्कृता अपि कस्यापि सन्ति कस्यापि न सन्ति,
तत्र यो मानुष्यं प्राप्य तथापि वचसामवभासवत्तत्तुदिरूप-
वर्धिगममाहारकसमुद्धानं चान्तरं सन्त्यति तस्य
न सन्ति, शेषस्य तु यथासम्भवं जघन्यत एको द्वौ
वा त्रयो वा उपर्यतश्चत्वारः, तत ऊर्ध्वमवश्यं गत्यन्तरा-
न्क्रमेण आहारकसमुद्धानमन्तरेण वा सिङ्गिममनभावात्,
‘एवं’ तिस्यादि, एवं नैरियकोऽज्ञानं प्रक्रारेण, चतुर्विं-
शतिपुरुषकमेव निरन्तरं तावद्वाक्यं वाच्यैर्यामानिकस्य स-
न्तम्, नवरं मनुष्यस्यातीता अपि पुरस्कृता अपि यथा-
नैरियस्य पुरस्कृतास्तथा वाच्यः, अतीता अपि वाच्यः
पुरस्कृता अपि चत्वार उपर्यते तेषां वाच्य इत्यर्थः । सूत्र-
पाठोक्तवत्—‘ एगमगस्त’ ये मणुसस्त भंते । केनश्च
आहारसमुद्धाना अतीताः ?, गीयमा । कस्तद् अपि
कस्तद् नरिय, जस्त अपि जहजेण एको वा दो
वा तिग्नि वा उक्तांसेरे चत्वारि, कवद्या पुरेकवडा । दो-
यमा । कस्तद् अपि कस्तद् नरिय जस्त अपि जहजेण
एको वा दो वा तिग्नि वा उक्तांसेरे चत्वारि ’ अत्र भवना-
द्वा यथाध्वंशसमाप्तकालपर्यन्तं करति स निवसाम् तद्वद्
एव मुक्तिमाप्तकालपर्यन्तं, न मयस्तरं, कथं स निवसाम् इति-
वत् । उपर्यत—सूत्रोपाधीर्षोऽप्यर्थोऽनाभासः, तथा—यदि चतु-
र्ध्वसलमप्यहाराकशरीरं कृत्वा मत्पन्तरं संक्रामेत तदा
नैरियाकाशवत्पन्तरवत् गतो उपर्यतश्चत्वारोऽप्यहाराक-
स्य समुद्धाना उपर्यतः, न बोधयन्ते, तद्वद्ऽवश्येयते-
व चतुर्ध्वसलमहाराकशरीरं कृत्वा नियमात् तद्वद् एवमु-
क्ता भवति, न मत्पन्तराधामी, तत्र यः प्राभाहाराकशरीरं
कदाचनानि न कृतवात् तस्यातीतमाहारकसमुद्धानो
सन्ति, तत्तद्वदपेक्षया—‘ कस्तद् नरिय’ ति—यस्यापि
सन्ति सोऽपि यदि पूर्वमकारमाहाराकशरीरं, कस्तद्

समुद्राया

तस्यैकाऽतीत आहारकस्य समुद्रायाः द्वौ वागौ कृतवन्तौ द्वौ, यौ चारात् कृतवन्तौ, कश्चिन्मन्त्रमाहारकशरीरं कृत्वा आहारकसमुद्रायाः समुद्रायाः प्रतिनिधुतो वर्तते न चाद्यापि समुद्रमर्थं विज्ञाति तस्य चाराः, पुरस्कृता अपि समुद्रायाः कस्यापि सन्ति कस्यापि न सन्ति । तत्र यश्चतुर्थः समुद्रमाहारकशरीरं कृत्वा आहारकसमुद्रायात् प्रतिनिधुतो, पश्चात् पूर्वमकृताहारकशरीराऽपि, अथवा-एकवारं कृत्वा आहारकशरीराऽपि, यदिवा-द्विष्यत् कृत्वा आहारकशरीराऽपि, कृत्वा-निष्कृत्यः कृतमाहारकशरीराऽपि तथापि असामर्थ्यात् उत्तरकालमाहारकशरीरमकृत्यैव मुक्तिमावाप्त्यति तस्य पुरस्कृता आहारकसमुद्राया न सन्ति, यस्यापि सन्ति तस्यापि जन्मन्त एका वा द्वौ वा त्रयो वा उत्कर्षतश्चाराः सन्, एकादिसम्भवाः पूर्वोक्तभावानुसारं स्वयं भावनीयः यस्मै पूर्वकालमेकवारमात्रं आहारकशरीरं न कृतवान्, अथ कृतमाहारकालं तथापि असामर्थ्याभावात् यावत्सम्भवाहारकशरीरकर्ता तस्य चतुर्वागौ न शेषस्य । सम्प्रति केवलिसमुद्रातत्त्वविषयं दृष्टव्यमस्मात्— परमिगस्वस्य 'मित्रायां, एकैकस्य भवन्त ! नैर्यिकस्य निरवधिकमनीनं कालमधिकृत्य कियन्तः केवलिसमुद्राना अतीताः !, भगवानाह— 'नरिथ' सि—मास्वतीत एकाऽपि केवलिसमुद्रानः, केवलिसमुद्रातन्मन्त्रं ज्ञानमुद्धरेन नियमतो जीवाः परमपदमनुभवन्त, ततो यद्यभियन्तकेवलिसमुद्रानस्तां नरक—मन्त्रं नागमिष्यन्तः अथ च सम्प्रति नरकममित्रो न्यवेति तस्मान्मास्वस्यकस्याप्यतीतः केवलिसमुद्रानः, 'केवइया पुरेकखडा' सि—कियन्तः पुरस्कृताः केवलिसमुद्राना इति ज्ञानः, भगवानाह— गोयमा ! कस्सइ अन्धि कस्सइ नरिथ' सि—इह केवलिसमुद्रान एकस्य प्राणिन आकालमेक एव भवति, न द्वित्राः, ततोऽस्तीति निपातोऽत्र एकवचनात्तो वेदितव्यः, ततश्चायमर्थः—कस्यापि केवलिसमुद्रानः पुरेकखडाऽस्ति, यो दीर्घतरंगानि कालेन मुक्तिपदमाप्त्य—कसरे विषयस्थितिकर्मा इति, कस्यापि नास्ति, यो मुक्तिपदमाप्त्ययोग्यो योग्यो या केवलिसमुद्रानमन्त्र—कैव मुक्तिपदं गन्ता, तथा च वदयति—' अग्रेतुण् कलुक्काय—मणोता कवली जिण्ण । जरमणविण्णमुक्कात्, सिद्धि वरगइ गया ॥ १ ॥' इति, इह अस्तीति निपातः सर्वलिङ्गचयन इत्यविदितसिद्धान्तस्य बहुवाक्याह—अपि कस्यापि स्यात् ततस्तदुपेक्षादर्थमाह— जस्स अन्धि' एका यस्यापि पुरस्कृताः केवलिसमुद्रातस्तस्य एका, भूयः संसाराभावात्, 'एवं जाव वेमासियायं' सि एवं—नैर्यिकगताभिलाषप्रकारं चतुर्विंशतिवर्षककाममनुसृत्य तावत् वर्षन्तं यावद्भौमानिकस्य स्वप्नं, तथैव—परमगस्वस्य भवेत् ! वेमासियस्स केवइया केवलिसमुद्राया अतीता ? गोयमा ! नरिथ, केवइया पुरेकखडा ? गोयमा ! कस्सइ अन्धि, कस्सइ नरिथ, जस्सअन्धि एका' इति, तथैव विज्ञेयमाह— नवर' मित्रादि नवरमर्थं विशेषः—मनुष्यस्य केवलिसमुद्रातस्य चिन्तायामतीतः कस्याप्यस्ति कस्यापि भास्तीति धृक्त्वः, तत्र यः केवलिसमुद्रायात् प्रतिनिधुतो वर्तते न चाद्यापि मुक्तिपदमाप्तोति तस्यास्त्यतीतः केवलिसमुद्राया, ते च सर्वसंख्यया उत्कर्षपदे शतपृथक्स्य-

प्रमाणा वेदितव्याः, कस्यापि नास्ति अतीतः केवलिसमुद्राया, यो न समुद्रातं गतवान्, ते च सर्वसंख्यया अस्संख्यया द्रष्टव्याः शतपृथक्स्यतीतं गान्ध्यां सर्वेषामप्यस्मासककेवलिसमुद्रातान्यात्, अत्राप्यस्तीति निपातस्य सर्वलिङ्गचयनस्यात्, 'कस्सइ अन्धि कस्सइ नरिथ' इत्युक्तं बहुवाक्याह— स्यात्, ततस्तदुपेक्षादर्थमाह—यस्य मनुष्यस्यातीतः केवलिसमुद्रानस्तस्य निवर्तयति न द्वित्राः एकैव केवलिसमुद्रातेन प्रायः समस्तजातिकर्मणां निर्मुक्तकारणितयात्, 'एवं पुरेकखडा वि' सि—एवम्—अतीतगतेन प्रकारेण पुरस्कृता अपि केवलिसमुद्रातान्यात्, ते चैवम्—'कस्सइ अन्धि, कस्सइ नरिथ जस्सअन्धि एका' इति । अत्र भावना पूर्वोक्तानुसारं स्वयं भावनीया । (४) तद्वचनमीनमनागतं च कालमधिकृत्य एकैकस्य नैर्यिकोद्वेदनादिसमुद्रातचिन्ता कृता, सम्प्रति नैर्यिकाः प्रत्येकं समुद्रायाकस्य तानिष्ठां विचकीतुराह—

नेरइयायं भंते ! केइया वेदसाममुद्राया अतीता ? गोयमा ! अणंता, केवइया पुरेकखडा ? गोयमा ! अणंता, एवं जाव वेमासियायं, एवं जाव तेयगममुद्राया, एवं एने वि पंच चउवीसदेइमा, नेरइयायं भंते ! केवइया आहारगममुद्राया अतीता ? गोयमा ! असंखेज्जा, केवइया पुरेकखडा ? गोयमा ! असंखेज्जा, एवं जाव वेमासियायं, खवरं वखस्सइकाइयायं मण्णसाय य इमे साखचं—वखस्सइकाइयायं भंते ! केवइया आहारसमुद्राया अइया ? गोयमा ! अणंता मण्णसायं भंते ! केवइया आहारममुद्राया अइया ? गोयमा ! सिप संखेज्जा सिप असंखेज्जा, एवं पुरेकखडा वि । नेरइयायं भंते ! केवइया केवलिसमुद्राया अइया ? गोयमा ! अन्धि, केवइया पुरेकखडा ? गोयमा ! असंखेज्जा, एवं जाव वेमासियायं, खवरं वखस्सइमण्णसेसु इमे नाखचं—वखस्सइकाइयायं भंते ! केवइया केवलिसमुद्राया अतीता ? गोयमा ! अन्धि, केवइया पुरेकखडा ? गोयमा ! अणंता, मण्णसायं भंते ! केवइया केवलिसमुद्राया अतीता ? गोयमा ! सिप अन्धि जइखणं एका वा दो वा तिपि वा, उकोमणं सपपुहुणं, केवतिता पुरेकखडा ? सिप संखेज्जा सिप असंखेज्जा । (छ० ३३२)

'नेरइयायं' मित्रादि, नैर्यिकाणां विवक्षितप्रश्नसम्यग्भाविनां सर्वेषां समुद्रायेन भवन्त ! कियमतो वेदनासमुद्राया अतीताः ? भगवानाह—गौतम ! अनन्ता, बहुनामनन्तकालस्येवहारशेकद्वयस्य, कियन्तः पुरस्कृता ? अत्रापि प्रश्नसुत्रपाठः परिशुद्धं एवं द्रष्टव्यः—'नेरइयायं भंते ! केवइया वेयणासमुद्राया पुरेकखडा' इति, भगवानाह—गौतम ! अनन्ता, बहुनामनन्त-

कालमाविर्बलस्यस्थानमावात्, एवं चतुर्दिशतिदृष्टकर्मणः तावत् बलम् यावद्भैमानिकानां यथा च वेदनासमुद्भातचतुर्दिशतिदृष्टकर्मणः चिन्तितः तथा कषायमरुतैर्मन्त्रितजलसमुद्घाता अपि चिन्तनीयाः, तथा बाह— एवं जाव तयगसमुद्घात् एवं च सति— एतावन्नापि बहुवचिषयाणि पञ्च चतुर्दिशतिदृष्टकस्त्वान्नि भवन्ति, एतद्वद्—‘एवमेव वि य पञ्च चउत्सीस-सैवमा’ इति, आहारकसमुद्भातचिन्तां कुर्वीत—‘नेर-इयाश्चित्यादि, अत्र प्रश्नस्त्वं सुगमं, भगवानाह—गीतम् । असंख्येयाः । इयमत्र भावना—इह नैरयिकाः सर्व-रूपि प्रश्नसमयभाविनः सर्वसंख्ययाऽप्यसंख्येयाः, तथा-अपि मध्ये कतिपयाः संख्यातीताः कृतपूर्वाहारकसमुद्घातान्ताऽसंख्येया एव तेषामतीताहारसमुद्घातानां घटन्ते, नाम्ना नापि संख्येयाः, एवं पुरस्कृता अपि भावनीयाः । एवं चतुर्दिशतिदृष्टकर्मण्य तावदाद्यं यावद्भैमानिकानाम्, आह च—‘एवं जाव वेमाशियाणं’ अत्रैव या विशेषतः दिग्दर्शिकुवाह—‘नवर’मित्यादि, नवरं वन-स्वतिकायिकचिन्तार्थं मनुष्यचिन्तायां च नैरयिकापक्षया नानात्वमवस्थम्, तत्रैव नानात्वमाह—‘वयुष्काहयाण’ मित्यादि, अत्र प्रश्नस्त्वं सुगमम्, भगवानाह—गीतम् । अनन्ताः, अनन्तानामधिगतचतुर्दिशुर्ध्वेषाणां कृताहारकसमुद्घातानां प्रमाद्वशतः ऊर्ध्वतत्संस्ाराणां वनस्पतिषु भावात्, पुरस्कृता अनन्ताः अनन्तानां वनस्पतिकापाउ-द्वयं चतुर्दिशुर्ध्वेषाणामुत्तररक्तं कृताहारकसमुद्घातानां भाविनिष्ठममभावात्, मनुस्त्वां मे भते ! इत्यादि, अत्रापि प्रश्नस्त्वं प्रतीतम्, भगवानाह—गीतम् । स्यादिति निपातोऽन्यकान्तघाती, ततोऽन्यमर्थः—कदाचित् संख्येयाः, कदाचिदसंख्येयाः, कथमिति चेत्, उच्यते—इह सम्प-र्द्धिद्वयमर्थेषुः कान्तसमुदायचिन्तायाम् उच्छृण्वे मनुष्या ऊर्ध्वममार्शेण यावात् प्रदशराशितस्य वयमर्थं वयम्भूलं तत् तृतीयवर्गभूतेन गुणितं सत् यावत्प्रमाणं भवति ए-तावत्प्रदशप्रमाणानि अणुद्वानि घनीकृतस्य लोकस्य एक-मात्रेणिकायां भ्रंशे यावन्ति भवन्ति एतावत्प्रमाणा एकही-माः, तं चातीव शयनारकादिजीवराश्यपेक्षया लोकाः, तत्रापि य एवंभवेत् कृताहारकशरीरास्ते कतिपयाः, ते च कदाचित् विधासुतप्रश्नसमये संख्येयाः, कदाचिदसंख्ये-याः, तत उक्तम्—‘सिय संखेजा सिय असंखेजा’ इति, अ-न्यतःपि कालं विषयसिद्धिप्रश्नसमयभाविनं मध्ये कति संख्या एवाहारकशरीरमारप्यन्ति तेषु कदाचित् संख्ये-याः कदाचिदसंख्येयाः, तत आह—‘ एवं पुरेकखडा वि’ति एवं अतीतगतने प्रकारेण वनस्पतिकायिकानां मनुष्याणां च पुरस्कृता अपि आहारकसमुद्घाता वदितव्याः, ते वैवम-‘वयुष्काहयाण’ मे भते ! केवद्या आहारगसमुद्घाया पुरेकखडा ? गोयमा ! अणंता । मणुस्त्वा मे भते ! केवद्या आहारसमुद्घाया पुरेकखडा ? गोयमा ! अणंता । सिय संखेजा सिय असंखेजा’ इति कुबालिसमुद्घातविषयं मणु-स्त्वमाह—‘नेरइयाणं भते !’ इत्यादि सुगमम्, भगवा-नाह—गीतम् । न स्मिन् केवमातीता नैरयिकाणां कबलिसमु-द्घाताः, कृतकबलिसमुद्घातानां नास्कादिगमनासम्भवात्,

कियन्तः पुरस्कृता इति प्रश्नः, भगवानाह—गीतम् ! अ-संख्येयाः, सर्वथा विविक्तप्रश्नसमयभाविनां मध्येऽसंख्या-तानां भाविकेबलिसमुद्घातत्वात्, तथा केवलवेदलोपल-ब्धेः, एवं चतुर्दिशतिदृष्टकर्मण्य निरन्तरं तावदाद्यं यावत् भैमानिकानां स्वरं, तथा बाह—‘ एवं जाव वेमा-शियाणं’ अत्रैव विशेषमाह—‘नवर’ मित्यादि, नवरं वनस्पतिकायिकेषु मनुष्येषु चर्द वयमाशुलक्ष्यं मानात्वम्, तत्रैवाह—‘वयुष्काहयाण’ मित्यादि, अत्र प्रश्नस्त्वं सुप्रतीतम्, उत्तरस्त्वं निवेचनम्—अनन्ताः, अनन्तानां भावि-कबलिसमुद्घातानां तत्र भावात्, ‘मणुस्त्वाण’ मित्यादि, अत्रापि प्रश्नस्त्वं सुगमं, भगवानाह—गीतम् । स्यात् स-न्ति स्याच्चे सन्ति । किमुक्तं भवति ?—यदा प्रश्नसमये स-मुद्घातानिचिन्ताः प्राप्यन्ते तदा सन्ति, शेषकाले न स-न्ति, तत्र ‘जइ अतिय’ ति—यदि प्रश्नसमये कृतकबलि-समुद्घाता मनुष्यत्वमनुभवतः प्राप्यन्ते तदा जघन्यत एको हो त्रयो वा उत्पन्नः शतपृथक्त्वम्, एतावतामकालमु-च्छृण्वे केवलानां केवलिसमुद्घातानासादनात्, केवद्या पुरेकखडा ? ति—कियन्ता मनुष्याणां कबलिसमुद्घाताः पुरस्कृताः ? भगवानाह—स्यात् संख्येयाः स्यादसंख्येयाः, मनुष्या हि सम्पद्धिद्वयमा गर्भेयुक्तान्ताश्च सर्वसमुदिता उच्छृण्वे प्राशुक्रमणास्तत्रापि विविक्तप्रश्नसमयभावि-नां मध्ये कदाचिदकबलिसमुद्घाताः संख्येयाः, कदाचमव-ध्यानां भावात्, कदाचिदसंख्येयाः, बहुनां भाविकेबलिसमु-द्घातानां भावात् ।

(४) सप्रति एकैकस्य नैरयिकत्वादिभावेन वरमानस्य प्रत्येकं कति वेदनासमुद्घाता अतीताः कति भाविन इति निकृष्येतुकात्, आह—

एगमेगसस्यं मे भते ! नेरइयस्ते नेरइये केवद्या वेदना-समुद्घाया अतीता ? गोयमा ! अणंता, केवद्या पुरेकख-डा ? गोयमा ! कस्सइ अतिय कस्सइ नतिय, जस्स अतिय जइयेणं एको वा दो वा तिषि वा, उकोसेयं संखेजा वा असंखेजा वा अणंता वा, एवं असुरकुमारये ० जाव वे-माशियसे । एगमेगसस्यं मे भते ! असुरकुमारस्ते नेरइये केवद्या वेदनासमुद्घाया अतीता ? गोयमा ! अणंता, के-वद्या पुरेकखडा ? गोयमा ! कस्सइ अतिय कस्सइ नतिय, जस्सतिय तस्स सिय संखेजा सिय अणंता । एगमेगसस्यं मे भते ! असुरकुमारस्ते असुरकुमारये केवद्या वेदनास-मुद्घाया अतीता ? गोयमा ! अणंता, केवद्या पुरेकखडा ? गोयमा ! कस्सइ अतिय कस्सइ नतिय, जस्सतिय जइयेणं एको वा दो वा तिषि वा उकोसेयं संखेजा वा असंखेजा वा अणंता वा, एवं नागकुमारये वि ० जाव वेमाशियसे, एवं जहा ० वेयखासमुद्घायाणं असुरकुमारि नेरइयाऽऽदिवेमाशियपजवसांहेसु भवितो तदा नागकुमा-राऽऽदिया अवसेसेसु सङ्खेयेसु परइसंहेसु भविसित्त्वा ० जाव

नेरइयस्स भणियकुमारत्ते, पुढविकाइयत्ते एगुत्तरियाए नेतव्वं, एवं० जाव मणुषत्ते, वायमंतरत्ते जहा असुरकुमारत्ते, जोइसियत्ते अतीता अगंता, पुरेक्खडा कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि सिय असंखेजा सिय अगंता । एवं वेमाशियत्ते वि सिय असंखेजा सिय अगंता, असुरकुमारस्स नेरइयत्ते अतीता अगंता, पुरेक्खडा कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि जस्सत्थि सिय संखेजा सिय असंखेजा सिय अगंता । असुरकुमारस्स असुरकुमारत्ते अतीता अगंता पुरेक्खडा एगुत्तरिया, एवं नागकुमारत्ते० जाव निरंतरं वेमाशियत्ते जहा नेरइयस्स भणितं तहेव भासितव्वं, एवं० जाव भणियकुमारस्स वि वेमाशियत्ते, नवरं सत्वेसिं सट्ठाये एगुत्तरियाए परट्ठाये जेहव असुरकुमारस्स, पुढविकाइयस्स नेरइयत्ते० जाव भणियकुमारत्ते अतीता अगंता, पुरेक्खडा कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि सिय संखेजा सिय असंखेजा सिय अगंता । पुढविकाइयस्स पुढविकाइयत्ते० जाव मणुषत्ते अतीता अगंता पुरेक्खडा कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि जस्स अत्थि एगुत्तरिया, वायमंतरत्ते जहा शेणइयत्ते । जोइसियवेमाशियत्ते अतीता अगंता, पुरेक्खडा कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्स अत्थि सिय असंखेजा सिय अगंता, एवं० जाव मणुषत्ते वि नेयव्वं । वाणमंतरं जोइसियवेमाशिया जहा असुरकुमार, खवरं सट्ठाये एगुत्तरियाए भासितव्वं० जाव वेमाशियस्स वेमाशियत्ते, एवं एते चउवीसं चउवीसा दंडगा । (छ० ३३४)

'पगमेगस्स ए' मित्यादि, तत्र नैरयिकस्य नैरयिकत्वविषयं प्रश्नसूत्रं सुगमम्, पुरस्कृतचिन्तायां तु कस्यचित्सन्ति कस्य चित् सन्ति, तत्र यः क्षीणशेषाणुः प्रश्नसमये भवपर्यन्ते वर्तमानः कषायमुद्घातमप्राप्त एव नरकभवावुद्घुष्टानन्तरं पापशेषेषु वा संस्थस्यति न भूयो नरकवासुगामी तस्य न सन्ति पुरस्कृता नैरयिकत्वे कषायसमुद्घाताः, शेषस्य तु सन्ति, तस्यापि जघन्यत एको द्वौ वा त्रयो वा, ते च क्षीणशेषाणां तद्वन्नभवाजामवशेयाः । उत्कर्षतः संक्षेपया असंक्षेपया वा अनन्ता वा, तत्र संक्षेपयवर्षाणुः शेषाणां संक्षेपया, असंक्षेपयवर्षाणुः शेषाणामसंक्षेपयाः । यद्दि वा-सकृत् जघन्यस्थितौ उत्पत्त्यमानानां संक्षेपया, असकृत् जघन्यस्थितौ सकृदसकृदौर्ध्वस्थिताण्युत्पत्त्यमानाभ्यामसंक्षेपया, अनन्तस्य उत्पत्त्यमानाभ्यामनन्ता, तथा नैरयिकस्येवासुरकुमारत्वविषयेऽतीतसूत्रं, तथैव पुरस्कृतसूत्रे 'कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि' चि-यो नरकावुद्घुष्टोऽसुरकुमारत्वे न प्राप्स्यति तस्य न सन्ति पुरस्कृता असुरकुमारत्वविषयाः कषायसमुद्घाताः, यस्तु प्राप्स्यति तस्य सन्ति, ते च जघन्यपदे संक्षेपया जघन्यस्थितावप्यसुरकुमाराणां संक्षेपयानां कषायसमुद्घातानां भावात्, सोमादिकषाय-

वदुस्तत्वात् तेषाम्, उत्कृष्टपदेऽसंक्षेपया अनन्ता वा, तत्र सकृत् दीर्घस्थितावसकृदसंस्थस्यतिषु वा उत्पत्त्यमानाभ्यामसंक्षेपया, अनन्तस्य उत्पत्त्यमानाभ्यामनन्ताः । एवं नैरयिकस्य मांशकुमारत्वादिषु स्थानेषु निरन्तरं तावद्वक्तव्यं यावत् स्तमितकुमारत्वे, तथा वाह-एवं जाये' म्यादि, पृथिवीकायिकत्वेऽतीतसूत्रं तथैव, पुरस्कृतचिन्तायां तु कस्यचित्सन्ति कस्यचित् सन्ति, तत्र वा नरकावुद्घुष्टो न पृथिवीकायभवागामी तस्य न सन्ति, याऽपि गन्ता तस्यापि जघन्यपदे एको द्वौ वा त्रयो वा उत्कर्षतः संक्षेपया असंक्षेपया वा अनन्ता वा, ते तथैव-तिर्यक्पञ्चोन्मियभवात् मनुष्यभवादेवभवाद्वा कषायसमुद्घातसमुद्घातः सन् य-एकवारं पृथिवीकायिकेषु गन्ता तस्य एको द्वौ वारी ग-गुह्यौ, त्रीन् वारान् कषा, संक्षेपयान् वारान् संक्षेपया, असंक्षेपयान् वारान् असंक्षेपया, अनन्तान् वारान् अनन्ताः । तथा वाह-एवं पुढविकाइयत्ते एगुत्तरियाए नेयव्वं' ति-तथा-एवं ताव मणुषत्ते' इति-एवं पृथिवीकायिकभवेवभित्तिपत्रकांश्च तावद् वक्तव्यं यावन्मनुष्यत्वे, तथैव-यम्-एवं पगमेगस्स ए' भेत । नेरइयस्स आउकाइयत्ते केव-इया कसायसमुद्घाता इदया ? गोयमा । अगंता, केवइया पुरेक्खडा ? गोयमा । कस्सइ अत्थि कस्सइ नत्थि, जस्सत्थि जहएणं एको (वा) दो वा तियेण वा उक्कोसं संखेजा असंखेजा वा अगंता वा' इति यावन्मनुष्यसूत्रं, तत्राकायादिबभूवपतिवर्षनसूत्रभाषना पृथिवीकायसुखवत्, द्विन्मियसूत्रे पुरस्कृतचिन्तायां जघन्यत एको द्वौ वा त्रयो वेति सकृत् जघन्यस्थितिकं द्विन्मियभवं प्राप्नुकामस्य-संक्षेपयान् वारान् प्राप्नुकामस्य संक्षेपया, असंक्षेपयान्संक्षेपया, अनन्तान् सन्ताः । एवं त्रीन्मियचतुर्निन्मियसूत्रे अपि भावनीये, तिर्यक् पञ्चोन्मियमनुष्यसूत्रविषयां त्वेवं भाषना-सकृत्पञ्चोन्मियभवं प्राप्नुकामस्य स्वभावत एवात्यकषायस्य जघन्यत एको द्वौ त्रयो वा शेषस्य संक्षेपयान् वारान् तिर्यक्पञ्चोन्मियभवं प्राप्नुकामस्य संक्षेपया, असंक्षेपयान् वारान् असंक्षेपया, अनन्तान् वारान् अनन्ताः । मनुष्यसूत्रे तु पुरस्कृतविषया भावनेयम्-यो नरकभवावुद्घुष्टोऽत्यकषायः सन् मनुष्यभवं प्राप्य कषायसमुद्घातमाप्त एव सन्-जिपुर् गन्ता तस्य न सन्ति, शेषस्य न सन्ति, तस्यापि एको द्वौ त्रीन् वारान् कषायसमुद्घातान् प्राप्य संस्थत एको द्वौ त्रयो वा संक्षेपयान् भवान्, यदि वा-एकस्मिन्नापि भवं संक्षेपयान् कषायसमुद्घातान् गन्तुः संक्षेपया, असंक्षेपयान् भवान् प्राप्नुकामस्यासंक्षेपया, अनन्तान् अनन्ताः । 'वाणमंतरत्ते जहा-असुरकुमारत्ते' प्रागुक्तम् । किमुक्तं भवति ?-पुरस्कृतचिन्तायां एव वक्तव्यम्-जस्सत्थि सिय संखेजा सिय असंखेजा सिय अगंता वा' इति नत्येकोक्तिर-का वक्तव्याः, व्यन्तराणांमप्यसुरकुमाराणामिह जघन्यस्थितावपि संक्षेपयानां कषायसमुद्घातानां लभ्यमानत्वान्, असंक्षेपयान्तभाषनाऽप्यसुरकुमारवत्, 'जोइसियत्ते' इत्यादि, ज्योतिषकत्वेऽतीता अनन्ता वक्तव्याः, पुरस्कृतास्तु कस्यापि सन्ति कस्यापि न सन्ति, एतदपि प्राग्वद् भावनीयं, यस्यापि सन्ति तस्यापि कस्यचिदसंक्षेपयाः कस्य-चिद्वन्ताः, ननु स्यात् संक्षेपया इति वक्तव्यम् । कुत इति

सीता !, गोयमा ! नत्थि, केवइयां पुरेकखडा ? गोयमा ! नत्थि, एवं ० जाव वेमाणियसे, खवरं नत्थससे असीता खत्थि, पुरेकखडा असंखेज्जा, एवं ० जाव वेमाणिया, नवरं वत्थस्सइयांयां मत्थससे असीता नत्थि, पुरेकखडा अण्णंता, मत्थसायं मत्थससे असीता सिय अत्थि सिय नत्थि, जइ अत्थि जइय्थेयं एको वा दो वा सिद्धि उकोसेयं सतपुत्तं, केवइया पुरेकखडा ?, गोयमा ! सिय संखेज्जा सिय असंखेज्जा, एवं एते वट्ठवीसं वट्ठवीसा इहगा सत्थे पुत्थ्वाए माणितव्वा ० जाव वेमाणियायं वेमाणियसे । (छ ३३६)

‘नेरइयाण’ मित्यादि, नैरयिकाणां विवक्षितप्रश्नसमयाभिधानं सर्वेषां भद्रं । एवं सकलमतीतं कालमयधीकृत्य यथासम्भवं नैरयिकत्वे वृत्तानां सत्तां समुदायन सर्वसंख्यया कियन्तो वेदनासमुद्राता असीताः !, भगवानाह—गीतम् ! अनन्ताः, बहुनामप्रत्ययकालमसंख्यवहारराशेवदृष्टत्वात्, कियन्तः पुरस्कृताः !, एतच्च सूत्रं स्वाभावे, परिपूर्णंस्तु पाठ एवम्—‘नेरइयाणं भंते ! नेरइयसे केवइया वेयणासमुद्राया पुरेकखडा ?’ इति । भगवानाह—गीतम् ! अनन्ताः, बहुनामप्रत्ययशो भूयाऽपि नरकेष्वागमनसम्भवात्, ‘एव’ मित्यादि, एवमुक्तेन प्रकारेणासुरकुमारत्वादितु स्थानेषु क्रमेण तावच्च वक्ष्ये यावदेवमैनिकत्वं—वैमानिकत्वविषये सूत्रम् । तच्चदम्—‘नेरइयाणं भंते ! वेमाणियसे केवइया वेयणासमुद्राया असीता !, गोयमा ! अण्णंता, केवइया पुरेकखडा ?, गोयमा ! अण्णंता इति, अत्र असीता अनन्ताः सुप्रसीताः, सर्वसांख्यहारिकजीवे प्राप्यऽनन्तशो वैमानिकत्वस्य प्राप्तत्वात्, पुरस्कृताः संपन्नताः, प्रश्नसमयाभिधानं नैरयिकाणां मध्ये बहुभिरनन्तशो वैमानिकत्वस्य प्राप्यमानत्वात्, एवमपान्तरालवर्षिष्वपि असुरकुमारत्वादितु स्थानेषु भावना भावनीया, यथा च नैरयिकाणां नैरयिकत्वादितु चतुर्विंशतिदृष्टकमेकमणीतीताः पुरस्कृताश्च वेदनासमुद्राता भणितः, एवं सर्वजीवानामसुरकुमारादीनां भणितव्याः, कियत् दूरं यावदित्याह—यावदेवमैनिकानां वैमानिकत्वं—वैमानिकत्वविषयाः तं वैषम्यं—‘वेमाणियाणं भंते ! वेमाणियसे केवइया वेयणा, समुद्राया असीता !, गोयमा ! अण्णंता, केवइया पुरेकखडा ?, गोयमा ! अण्णंता’ इति, एवं कथायमरुणैकियतेजससमुद्राता अपि नैरयिकादीनां वैमानिकपर्यवसानानां सर्वेषु नैरयिकत्वादितु स्थानेषु चतुर्विंशतिदृष्टकक्रमेण वक्ष्यामः, तथा बाह—‘एवं जावे’ त्यादि, एवं—वचनासमुद्रातमतेन प्रकारेण कथायादिसमुद्राता अपि तावद्वक्ष्यामः यावत्तेजससमुद्रातः, किमविशेषण वक्ष्यामः !, नत्थाह—‘नवर’ मित्यादि, नवरसमुद्रयुग्म—उपशोभं कृत्वा सर्वं सूत्रं बुद्धया नेतव्यम् । किमुक्तं भवति !,—ये यत्र समुद्राता वदन्ते ते तत्रासीताः पुरस्कृताश्च अनन्ता वक्ष्यामः, तेषु च स्थानेषु प्रतिषेध्यामः । एवं च वैषिक्येनाह—‘जस्स असीथा’ त्यादि, यस्य जीवप्रीतिरनैरयिकावेरसुरकु-

मारादेव सन्ति वैकियतेजससमुद्रातास्ते तस्य वक्ष्यामः शेषसु पुरयिष्यादितु स्थानेषु प्रतिषेध्या इति सामर्थ्यलभ्यम्, कथायमारुणिकसमुद्राताः पुनः सर्वेषां वेदनासमुद्रातवद्विषयेणतीताः, पुरस्कृताश्चानन्ता वक्ष्यामः, ननु कापि निषेधव्याः । सम्प्रति आहारसमुद्राताविषये स्त्वमाह—‘नेरइयाण’ मित्यादि, आहारसमुद्राता आहारकलम्पो सत्यामाहारकशरीरमारम्भकाले भवति, नान्यथा आहारकलम्पोपजायते, चतुर्दशपूर्वाभिधानं तेषां चतुर्दशानां पूर्वोपासंधगमो मनुष्यत्वावस्थायां न शेषायामवस्थायांमिति मनुष्यत्ववर्जोऽसु शेषत्ववस्थावर्तीतानां पुरस्कृतानां आहारकसमुद्रातानां प्रतिषेधः, ‘मनुष्यत्वावस्थायांमपि पूर्वमतीता असंख्येयाः, प्रश्नसमयाभिधानं नारकाणां मध्ये बहुनामसंख्येयानां नारकाणां पूर्वं तदा तदा मनुष्यत्वमवाप्य आधिगतचतुर्दशपूर्वाणां प्रत्येकं सकृद्विद्विष्यं कृताहारकसमुद्रातत्वात्, पुरस्कृता अपि असंख्येयाः । प्रश्नसमयभावितानां नारकाणां मध्ये बहुभिरनैरयिकत्वेनैरकावुत्तुत्थानन्तर्येण पारम्पर्येण वा तदा मनुष्यत्वावर्ती चतुर्दश पूर्वोपाधीत्य प्रत्येकमाहारकसमुद्रातानामेकशो विद्विष्यन्तु वा विद्विष्यमाणत्वात्, ‘एवं जाव वेमाणियाण’ इति, नैरयिकाणां चतुर्विंशतिदृष्टकक्रमेण विन्ता कृता, एवमसुरकुमारादीनामपि प्रत्येकं चतुर्विंशतिदृष्टकक्रमेण तावद्वक्ष्यामः यावदेवमैनिकानां, केषां यत्रास्ति विशेषस्तं वक्ष्येति—‘नवर’ मित्यादि, नवरं वनस्पतिरूपानां मनुष्यत्वविन्तायामतीताः पुरस्कृताश्च प्रत्येकमनन्ता वक्ष्यामः, अनन्तानां पूर्वसाधिगतचतुर्दशपूर्वाणां यथायोगमेकशो विद्विष्यं कृताहारकसमुद्रातानां वनस्पतिव्यवस्थानात् अनन्तरमेव वनस्पतिकथायावुत्तुत्थानन्तर्येण पारम्पर्येण वा मातृगर्भावस्थया यथायोगमेकशो विद्विष्यन्तु वा आहारकसमुद्रातानां निर्वेद्यिष्यमाणत्वात्, मनुष्यानां मनुष्यत्वावस्थायांमतीताः पुरस्कृताश्च स्थानसंख्येयाः स्थावर्संख्येयाः कथमिति च, उच्यते—ते हि प्रश्नसमयाभिधानं उत्तरेष्वप्यपि सर्वलोकाः, अथैवसंख्येयभागगतमदृशरश्मिमाणत्वात्, ततो विवक्षितप्रश्नसमयाभिधानं मध्ये कदाचिदसंख्येयाः—यथायोगं प्रत्येकमेकशो विद्विष्यन्तु वा कृतकपर्यमाणाहारकसमुद्राताः प्राप्यन्ते । उपसंहारमाह—‘एवं मित्यादि, एवम्—उक्तेन प्रकारेण एते आहारकसमुद्रातविषयाश्चतुर्विंशतिदृष्टकविधित्वसंख्याका दृष्टका वक्ष्यामः । सम्प्रति केवलसमुद्रातं विनश्यति—‘नेरइयाण’ मित्यादि, केवलसमुद्राताऽपि ‘मनुष्यत्वावस्थायां भवति, न शेषत्ववस्थायात्, न च कृतेकवलसमुद्रातः संसारं पर्येदति, केवलसमुद्रातान्तरमनन्तमुद्गतेनाशये निःश्वसपदाधिगतम्, ततो नारकाणां मनुष्यत्ववर्जोऽसु शेषत्ववस्थावर्तीताः पुरस्कृताश्च ‘केवलसमुद्राताः प्रतिषेध्यामः, मनुष्यत्वावस्थायांमतीताः प्रतिषेध्यामः, कृतकेवलसमुद्रातानां नरकं गमनाभावात्, भाविनश्च भविष्यन्तः, प्रश्नसमयाभिधानं मध्ये बहुनामसंख्येयानां नारकाणां मुक्तिपदगमनयोग्यत्वात्, ततः पुरस्कृता असंख्येया इत्युक्तम्, ‘एव’ मित्यादि, यथा नैरयिकाणां केवलसमुद्रातविन्ता कृता एवमसुरकुमारादीनामपि कथं च, सा वा तावत् यावत् वैमानिकानाम् । अथैव विशेषमाह—‘नवर’ मि-

स्थाप्य, कचरे बन्धनस्थितिकाधिकानां मनुष्यत्वावस्थाविन्ता—
यामतीताः प्रतिवेदध्याः, कृतकविलसमुद्रातानां संसा-
र्यावस्था, पुरस्कृतास्त्वयन्ता वाच्याः, प्रत्यसमयभाविनां
बन्धनस्थितिकाधिकानां मध्ये बह्वानामनन्तानां बन्धनस्थितिका-
धिकानां बन्धनस्थितिकायाश्चतुष्टयान्तयेण पारम्पर्येण वा कृत-
कविलसमुद्रातानां संस्थमानत्वात्, मनुष्याणां मनुष्य-
त्वावस्थाविन्तायामतीताः कदाचित्संस्थितिकाचित्वा संस्थिते,
कृतकविलसमुद्रातानां सिद्धत्वभावादन्यथां चाद्यापि कव-
लिसमुद्राताप्रतिपत्तेः, यथाऽपि सन्ति तदाऽपि अचम्प्यत ए-
को द्वी वा त्रयो वा उल्कपतः शतपृथक्कच, पुरस्कृताः स्वा-
त्संस्थयाः स्वादसंस्थयाः, प्रत्यसमयभाविनां मनुष्याणां
मध्ये कदाचित्संस्थयानां कदाचित्संस्थयानां यथायोगमान-
न्तयेण पारम्पर्येण कृतकविलसमुद्रातानां संस्थमान-
त्वात् । स्वसंस्थसंस्थयामाह—एवमुक्तेन प्रकारेण एते कव-
लिसमुद्राताविषयाश्चतुर्विंशतिस्तत्तुर्विंशतिवृद्धकाः, ते च
सर्वेऽपि पृच्छायां पृच्छापुरस्सरं भविन्त्याः, कियद् न या-
वदित्याह—वैमानिकानां वैमानिकत्वविषये सूत्रम् । तन्माह—
‘वैमानियाणं भंते ! वैमानियसं कवहया केवलिसमुद्रा-
या अतीना । गोयमा ! नथि, कवहया पुरस्काडा । गो-
यमा ! नथि’ इति । तद्वयमुक्ता नैर्गयिकादिषु वैमानिकप-
र्यवसानेष्वेकव्यतिष्ठेषु बहुस्वविशिष्टेषु च भूतभावविषयना-
द्विसमुद्रातसम्प्रदायसम्प्रवपुरस्सरं संस्थयामाहप्रकल्पः ।

(८) सम्प्रति तेन तेन समुद्रघातेन यावत् केवल-
समुद्रघातेन समुद्रघातानामसमुद्रघातानां च
परस्परमन्वयवृत्त्यवधिचिह्नसुराह—

एतेसि यं भंते ! जीवाणं वेदशासमुद्राण्यं कसायसमु-
द्राण्यं मारखंतियसमुद्राण्यं वेडव्वियसमुद्राण्यं ते-
यगसमुद्राण्यं आहारगसमुद्राण्यं केवलिसमुद्राण्यं
समोहयाणं असमोहयाणं य कयरे कयरेहिंते अप्पा वा
बहुया वा तुम्हा वा विसेसाहिया वा । गोयमा ! सच्च-
त्थोवा जीवा आहारगसमुद्राण्यं समोहया केवलिसमु-
द्राण्यं समोहया संखेज्जगुणा तेयगसमुद्राण्यं समो-
हया असंखेज्जगुणा वेडव्वियसमुद्राण्यं समोहया असंखे-
ज्जगुणा मारखंतियसमुद्राण्यं समोहया अयंतगुणा कसा-
यसमुद्राण्यं समोहया असंखिज्जगुणा वेदशासमुद्राण्यं
विसेसाहिया असमोहया असंखिज्जगुणा । (४०३३७)
एतेसि यं भंते ! नेरहयाणं वेदशासमुद्राण्यं कसायसमुद्रा-
ण्यं मारखंतियसमुद्राण्यं वेडव्वियसमुद्राण्यं असमोहयाणं
य कयरे कयरेहिंते अप्पा वा० ४ । गोयमा ! सच्चत्थो-
वा नेरहया मारखंतियसमुद्राण्यं समोहया वेडव्वियस-
मुद्राण्यं समोहया असंखिज्जगुणा, कसायसमुद्राण्यं
समोहया संखिज्जगुणा, वेदशासमुद्राण्यं समोहया सं-
खिज्जगुणा असमोहया संखेज्जगुणा । एतेसि यं भंते !
असुरकुमारानं वेदशासमुद्राण्यं कसायसमुद्राण्यं मा-

रखंतियसमुद्राण्यं वेडव्वियसमुद्राण्यं तेयगसमुद्रा-
ण्यं समोहयाणं असमोहयाणं य कयरे कयरेहिंते अप्पा
वा० ४ । गोयमा ! सच्चत्थोवा असुरकुमारानं तेयगसमु-
द्राण्यं समोहया मारखंतियसमुद्राण्यं समोहया असं-
खिज्जगुणा वेदशासमुद्राण्यं समोहया असंखिज्जगुणा
कसायसमुद्राण्यं समोहया संखिज्जगुणा वेडव्वियसमु-
द्राण्यं समोहया संखेज्जगुणा असमोहया असंखिज्जगुणा
एवं० जाव थणियकुमारा । एसि यं भंते ! पुढविका-
हयाणं वेदशासमुद्राण्यं कसायसमुद्राण्यं मारखंति-
यसमुद्राण्यं समोहयाणं असमोहयाणं य कयरे कयरेहिंते
अप्पा वा० ४ । गोयमा ! सच्चत्थोवा पुढविकाहया मार-
खंतियसमुद्राण्यं समोहया कसायसमुद्राण्यं समोहया
संखिज्जगुणा वेदशासमुद्राण्यं समोहया विसेसाहिया
असमोहया असंखिज्जगुणा, एवं० जाव वणस्सहकाहया,
खवरे सच्चत्थोवा वाउकाहया वेडव्वियसमुद्राण्यं समो-
हया मारखंतियसमुद्राण्यं समोहया असंखेज्जगुणा क-
सायसमुद्राण्यं समोहया संखिज्जगुणा वेदशासमुद्राण्यं
समोहया विसेसाहिया असमोहया असंखेज्जगुणा । वेददिया
यं भंते ! वेदशासमुद्राण्यं कसायसमुद्राण्यं मारखंतिय-
समुद्राण्यं समोहयाणं असमोहयाणं य कयरे कयरेहिंते
अप्पा वा० ४ । गोयमा ! सच्चत्थोवा वृद्धिया मारखं-
तियसमुद्राण्यं समोहया वेदशासमुद्राण्यं समोहया
असंखेज्जगुणा कसायसमुद्राण्यं समोहया असंखेज्ज-
गुणा असमोहया संखेज्जगुणा, एवं० जाव चउरंदिया ।
पंचिदियतिरिक्खजोणियाणं भंते ! वेदशासमुद्राण्यं
समोहया कसायसमुद्राण्यं मारखंतियसमुद्राण्यं वेड-
व्वियसमुद्राण्यं तेयगसमुद्राण्यं समोहयाणं असमोह-
याणं य कयरे कयरेहिंते अप्पा वा० ४ । गोयमा ! सच्च-
त्थोवा पंचिन्दियतिरिक्खजोणिया तेयगसमुद्राण्यं स-
मोहया वेडव्वियसमुद्राण्यं समोहया असंखिज्जगुणा
मारखंतियसमुद्राण्यं समोहया असंखिज्जगुणा वेदशा-
समुद्राण्यं समोहया असंखिज्जगुणा कसायसमुद्राण्यं
समोहया संखेज्जगुणा असमवहता संखेज्जगुणा । मणु-
स्साणं भंते ! वेदशासमुद्राण्यं समोहयाणं कसायसमु-
द्राण्यं मारखंतियसमुद्राण्यं वेडव्वियसमुद्राण्यं तेय-
गसमुद्राण्यं आहारगसमुद्राण्यं केवलिसमुद्राण्यं स-
मोहयाणं असमोहयाणं य कयरे कयरेहिंते अप्पा वा० ४ ।
गोयमा ! सच्चत्थोवा मणुस्सा आहारगसमुद्राण्यं समोह-
या केवलिसमुद्राण्यं समोहया संखिज्जगुणा तेयगसमुद्रा-
ण्यं समोहया संखेज्जगुणा वेडव्वियसमुद्राण्यं समोहया

अनन्ता वा, तत्र संश्लेषेयं कालं संसारवशाद्यनिः सं-
श्लेषेयाः, असंश्लेषेयं कालमसंश्लेषेयाः, अनन्तकालमनन्ताः ।
एवमसुरकुमाराधिकरणे तावद् वाच्यं यावद्बैमानिकस्य,
'एव' मित्यादि, एवं—अनुविंशतिपद्वकक्रमेण भाषादि-
कथायसमुद्रघातसमुद्रघातास्तावद्वक्तव्या यावद्वैमानिकसु-
द्रघातः । एवमेतं कारणः अनुविंशतिपद्वकका भवन्ति, एतं चैकै-
कनैरयिकादिविषया उक्ताः । सामप्रत्येतांश्च अनुविंशतिपद-
वककां सकलनारकादिविषयानाह—'नरहयाण' मित्यादि,
अतीतस्यं सुप्रतीतं, पुरस्कृता अनन्ताः, प्रश्नसमयभा-
विनां नारकाणां मध्ये बहूनामनन्तकालमवस्थायित्वात् ।
एवं—नैरयिकादिप्रकारेण तावद्वक्तव्यं यावद्बैमानिकानां
यथा वैशः क्रोधसमुद्रघातश्चतुर्विंशतिपद्वकक्रमेणोक्तः एवं
भाषाविसमुद्रघाता अपि तावद् वक्तव्या यावद्वैमानिकसु-
द्रघातः । एवमेतेऽपि सकलनारकादिविषयाश्चतुर्विंशति-
विपद्वकका भवन्ति । सामप्रत्येकस्य नैरयिकादिनैरयिका-
दिषु भाषेषु वर्तमानस्य कति क्रोधसमुद्रघाता अतीताः
कति भाविन इति निकृष्यितुकाम आह—'एगमगस्स
ण' मित्यादि, एकैकस्य भन्त ! नैरयिकस्य विषयान्-
प्रश्नसमयकालात् पूर्वं सकलमतीतं कालमवस्थायित्वा त-
दा तदाऽस्य नैरयिकत्वं प्राप्तस्य सतः सर्वसंश्लेषेया कि-
यन्तः क्रोधसमुद्रघाता अतीताः ?, भगवानाह—गीतमा !
अनन्ताः, नरकगतनरनन्तशः प्राप्तत्वात्, एकैकस्मिंश्च नर-
कमध्ये जघन्यपदंऽपि संश्लेषयानां क्रोधसमुद्रघातानां भावा-
त्, 'एवं जह' इत्यादि, एवमुपपत्तिं न प्रकारेण यथा वे-
दानासमुद्रघातः प्रापु भणितस्तथा क्रोधसमुद्रघातानांऽपि भणित-
व्यः, कथं भणितव्यः ?, इत्याह—नरवशेषं, कियथिश्येण-
मेतत्, सामस्त्वेनत्यर्थः । कियद्वै मानसं यावद् भणितव्यमित्याह-
यावद् वैमानिकत्वं, वैमानिकस्य वैमानिकस्य इत्यालापकम् ।
यावदित्यर्थः, स चैवम्—'कवहया पुरेक्खडा ? , गोयमा ।
कस्सह अरिय कस्सह नरिय, जस्सत्थि जहण्णेषु एक्को
वा दो वा तिरिण वा उक्कोसेण संखेज्जा वा असंखेज्जा
वा अण्णता वा, एवमसुरकुमारत्वं जाव वेमाणियस्स',
'एगमगस्स णं भंते ! असुरकुमारस्स नरहयस्स कवहया
कोहसमुद्रघाता अतीताः ?, गोयमा ! अण्णता, कवहया पु-
रेक्खडा ? , गोयमा । कस्सह अरिय कस्सह नरिय, ज-
स्सत्थि तत्थ सिय संखेज्जा सिय असंखेज्जा सिय अण्णता ।
एवमगस्स णं भंते ! असुरकुमारस्स असुरकुमारत्वं कव-
हया कोहसमुद्रघाता अतीताः ?, गोयमा ! अण्णता, कव-
हया पुरेक्खडा ? , गोयमा । कस्सह अरिय कस्सह नरिय-
जस्सत्थि जहण्णेषु एक्को वा दो वा तिरिण वा उक्कोसे-
ण संखेज्जा वा असंखेज्जा वा अण्णता वा, एवं नागकु-
मारत्वं जाव वेमाणियस्स', एवं जहा असुरकुमारत्वं
नरहया वेमाणियपञ्चवसाणेषु भणिया तदा रागकुमारा-
दिषा सङ्गुपरङ्गुणेषु आणियेव्वा जाव वेमाणियस्स' इति,
अस्वार्थः—कियन्तो भदन्त ! एकैकस्य नारकस्या-
संसारमोक्षमनन्तं कालं भयादीदृश्या नैरयिकत्वं भाविनः
स्तः । तः सर्वसंश्लेषेया पुरस्कृताः क्रोधसमुद्रघाताः ?, भगवा-
नाह—'कस्सह अरिय' इत्यादि, य आसन्नमरणः क्रोध-
समुद्रघातमनासाध्यात्मिकमरणेन नरकादुद्गुहः सेत्स्यति

तस्य नास्ति नैरयिकत्वभाविन एकोऽपि पुरस्कृतः को-
धसमुद्रघातः, शेषस्य तु सन्ति । यस्यापि सन्ति तस्या-
पि जघन्यत एका द्वौ त्रयो वा, एतच्च कौशेयवार्त्ता
तद्वद्वचनां भूयो नरेषु उ (चतु) एवमागतानां व-
दितव्यं, भूयो नरेषु नौ हि जघन्यपदंऽपि संश्लेषेयाः
प्राप्यन्ते, नैरयिकाणां क्रोधसमुद्रघातप्रभुत्वात्, उक्तव्यः
संश्लेषेया वा असंश्लेषेया वा अनन्ता वा । तत्र सङ्गुपर-
ङ्गु जघन्यस्थितिकृत्परस्यमानस्य संश्लेषा अन्नकाशः, य-
दि वा—दीर्घस्थितिकृत् सङ्गुपि उपपत्त्यमानस्यासंश्लेषेयाः,
अनन्तशः उपपत्त्यमानस्यानन्ताः, 'एव' मित्यादि, एवं
नैरयिकोक्तप्रकारेणासुरकुमारत्वं तदनन्तरं अनुविंशति-
पद्वकक्रमेण तावद्वक्तव्यं यावद्बैमानिकविषये सूच्यं,
तच्चैवम्—'एगमगस्स णं भंते ! नरहयस्स वेमाणियस्स
कवहया कोहसमुद्रघाता अण्णता ?, गोयमा ! अण्णता,
कवहया पुरेक्खडा ? , गोयमा । कस्सह अरिय कस्सह
नरिय, जस्सत्थि जहण्णेषु एक्को वा दो वा तिरिण वा उक्को-
सेण संखेज्जा वा असंखेज्जा वा अण्णता वा ' अत्राप्येव भा-
वार्थः—अतीतचित्तनायामनन्ताः, अन्नतशो वैमानिकत्वस्य
प्राप्तत्वात्, पुरस्कृतचित्तनायां योऽनन्तरमेव नरकादुद्गुहो
मानुष्यमवाप्य सेत्स्यति, प्राप्नोति वा परम्परया वा सङ्गुवैमा-
निकमत्वं न क्रोधसमुद्रघातं गन्ता नरैकोऽपि पुरस्कृतः
क्रोधसमुद्रघातो वैमानिकत्वं न विधत्ते, यत्स्यसङ्गुवैमा-
निकत्वं प्रातः सन् सङ्गुद्वयं क्रोधसमुद्रघातं याता तस्य—
जघन्यत एका द्वौ वा त्रयो वा, शेषस्य संश्लेषेयान्
वारान् वैमानिकत्वं प्राप्यतः संश्लेषेयाः, असंश्लेषेयान्
वारान् असंश्लेषेयाः, अनन्तान् वारान् अनन्ताः । 'एगम-
गस्स ण' मित्यादि प्रश्नसूत्रं सङ्गु, 'गोयमा ! अ-
ण्णता' इति, अनन्तशो नैरयिकत्वं प्राप्तस्य, एकैकस्मिं-
श्च नैरयिकमत्वं जघन्यपदंऽपि संश्लेषेयानां क्रोधसमुद्रघाता-
नां भावात्, पुरस्कृताः कस्यचित्सन्ति कस्यचित्स स-
न्ति । किमुक्तं भवति ?—योऽसुरकुमारभवादुद्गुहो न
नरकयास्यति किमनन्तरं परम्परया वा मनुष्यमवम-
वाप्य सेत्स्यति तस्य नैरयिकावस्थाभाविनः पुरस्कृताः
क्रोधसमुद्रघाता न सन्ति नैरयिकवाच्यत्वाया एवासम्भ-
वात्, यस्तु तद्वदादुर्गं पारमर्थ्येण नरकमानी तस्य
सन्ति, तस्यापि कस्यचित्संश्लेषेयाः, कस्यचिदसंश्लेषेयाः,
कस्यचिदनन्ताः । तत्र यः सङ्गुजघन्यस्थितिकृत् नरकमध्येषु
समुपपत्त्यते तस्य जघन्यपदंऽपि संश्लेषेयाः दृशवर्षसङ्ख्या-
माणाभ्यामपि स्थिताः संश्लेषयानां क्रोधसमुद्रघातानां भावात्
क्रोधवृत्तत्वात्तत्वात्तत्वात्, असङ्गुदीर्घस्थितेषु सङ्गुवैमा-
निकत्वं संश्लेषेयाः, अनन्तशो नरकमगतेऽनन्ताः । तथा एकैकस्य
भदन्त ! असुरकुमारस्य असुरकुमारत्वं स्थितस्य सतः
सकलमतीतकालमधिकृत्य किंयन्तः क्रोधसमुद्रघाता अ-
तीताः ?, भगवानाह—अनन्ताः अनन्तशोऽसुरकुमाराभा-
वस्य प्राप्तत्वात्, प्रतिभवं च क्रोधसमुद्रघातस्य प्रायो
भावात्, पुरस्कृतचित्तनायां कस्यापि सन्ति कस्यापि न-
सन्ति, यस्य प्रश्नकालादुद्गुहं पारमर्थ्येण असुरकुमारत्वं व-
र्तमानस्य न भाषो क्रोधसमुद्रघाता नापि तत् उद्गुहो भूयो-
ऽस्यसुरकुमारत्वं याता तस्य न सन्ति, यस्तु सङ्गुद्वय-

रकुमारस्त्वामागमौ तस्यै अवश्यपये एको वा द्वौ वा त्रयो वा उक्तयैः संख्यया असंख्येया अगन्ता वा, संख्येयान् वारात् अगमिष्ये संख्येयाः, असंख्येयान् वारात् असंख्येयाः, अगन्तान् वारात् अगन्ताः । एवं चतुर्विंशतिवृद्धकक्रमेण नागकुमारस्यादिषु स्वानेषु अक्षुरकुमारस्य निरन्तरं तावदक्रमेण वाच्येमानिकते, तथा वाह—' एवं नागकुमारस्ते वी ' त्यादि, तदेवमक्षुरकुमारसु क्रोचसमुद्भातविभक्तितः ॥ सम्प्रति नागकुमारविभक्तिदेशमाह—' एवं ' मित्यादि, एवमुक्तेनाभिज्ञापयतेन प्रकारेण यथा चतुर्विंशतिवृद्धकक्रमेण अक्षुरकुमारो नैरयिकादिषु वैमानिकपर्यवसानेषु भवितः तथा नागकुमारोऽप्यसंख्येयसंख्यया यथावत् भवितुं भवितुम् । अथैवैमानिकस्य वैमानिकते आलापकः, एवमेतानि नैरयिकचतुर्विंशतिवृद्धकार्त्तवृत्ताणि वैमानिकचतुर्विंशतिवृद्धकपर्यवसानानि चतुर्विंशतिः सूत्राणि भवितव्यानि । तदेवं चतुर्विंशतिवृद्धकस्यैः क्रोचसमुद्भातविभक्तितः ॥ सम्प्रति चतुर्विंशत्येव चतुर्विंशतिवृद्धकस्यैवैमानिकसमुद्भातं मायासमुद्धानं वामिषिन्धुरतिदेशमाह—' मायसमुद्धानं मायासमुद्धानं निरवसं जडा मारुतिवयसमुद्धानं ' इति—यथा—प्राक् मारुणिकसमुद्धानेऽभिहितं स्वदे तथा मानसमुद्धाने मायासमुद्धाने च निरवशेषमभिधानवयम् । तस्यैवम्—' एगमेगस्त स्रुं मते ! नेरयस्स नेरयस्स केवहया मायसमुद्धाना अहया !, गोयमा ! अगता, केवहया पुरेक्खडा !, गोयमा !, कस्तह अरिथ कस्तह अरिथ, जस्तसिथ जहण्णेषु एको वा दो वा तिण्णि वा उल्लोसिण्ण संखेज्जा वा असंखेज्जा वा अगता वा, एवमक्षुरकुमारस्ते ऽजाय वैमाणिपस्ते, एगमेगस्त स्रुं मते ! अक्षुरकुमारस्स नेरयस्स केवहया मायसमुद्धाना अगता !, गोयमा !, अगता, केवहया पुरेक्खडा !, गोयमा ! कस्तह अरिथ कस्तह अरिथ, जस्तसिथ जहण्णेषु एको वा दो वा तिथि वा उल्लोसिण्ण संखेज्जा वा असंखेज्जा वा अगता वा, एवं नागकुमारस्ते नेरयस्स वैमाणिपयज्जसंख्यसिंखु मकिवा वडा नागकुमारहस सङ्ख्यपयसिंखु मकिवज्जा ऽजाय वैमाणिपस्स वैमाणिपस्स ' अस्फावमयैः—अतीतसु क्षुब्धेन स्वभावगत्या सुखतीतं, कैवल्यावस्थितानि भवकमनस्यः प्राप्तावस्था, पुरस्कृतचित्तांतां त्वेव नैरयिकस्य नैरयिकत्वे आकम्पा—यो नैरयिकः प्रत्येकालोद्भूतं मायसमुद्धानमन्तरेण काले कृत्वा नरकापुद्गलैः उन्नतं वारंरम्भेण वा मनुष्यममयावस्थे संप्रवृत्ति म भूयो नरकमागता तस्य न सति पुरस्कृता मानसमुद्घाताः, वा पुनस्तद्वये वर्तमानो भूयो वा नरकमागलैकं वारं मानसमुद्घातं गत्वा काष्ठकरेण नरकापुद्गलः संप्रवृत्ति तस्यैव पुरस्कृते मानसमुद्घातः । एवमेव कस्यापि द्वौ कस्यपि त्रयः संख्येयान् वारात् नरकमागन्तुः संख्येयाः, असंख्येयान् वारात् असंख्येयाः, अगन्तान् वारात् अगन्ताः । नैरयिकत्वेनाक्षुरकुमारस्ते पुरस्कृतचित्तांतांतिभ्यं आकम्पा—यो नरकापुद्गलो अक्षुरकुमारस्ते न कस्यपि तस्य कस्यपि पुनस्कृता मानसमुद्घाताः, वस्यैकं वारं नन्ता

तस्य एको द्वौ त्रयादौ वा संख्येयान् वारात् ननुः संख्येयाः, असंख्येयान् वारात् असंख्येयाः, अगन्तान् वारात् अगन्ताः । एवं तावद् भवतीत्येव चतुर्विंशतिवृद्धकक्रमेण नागकुमारस्यादिषु स्वानेषु अक्षुरकुमारस्य निरन्तरं तावदक्रमेण वाच्येमानिकते, तथा वाह—' एवं नागकुमारस्ते वी ' त्यादि, तदेवमक्षुरकुमारसु क्रोचसमुद्भातविभक्तितः ॥ सम्प्रति नागकुमारविभक्तिदेशमाह—' एवं ' मित्यादि, एवमुक्तेनाभिज्ञापयतेन प्रकारेण यथा चतुर्विंशतिवृद्धकक्रमेण अक्षुरकुमारो नैरयिकादिषु वैमानिकपर्यवसानेषु भवितुं भवितुम् । अथैवैमानिकस्य वैमानिकते आलापकः, एवमेतानि नैरयिकचतुर्विंशतिवृद्धकार्त्तवृत्ताणि वैमानिकचतुर्विंशतिवृद्धकपर्यवसानानि चतुर्विंशतिः सूत्राणि भवितव्यानि । तदेवं चतुर्विंशतिवृद्धकस्यैः क्रोचसमुद्भातविभक्तितः ॥ सम्प्रति चतुर्विंशत्येव चतुर्विंशतिवृद्धकस्यैवैमानिकसमुद्भातं मायासमुद्धानं वामिषिन्धुरतिदेशमाह—' मायसमुद्धानं मायासमुद्धानं निरवसं जडा मारुतिवयसमुद्धानं ' इति—यथा—प्राक् मारुणिकसमुद्धानेऽभिहितं स्वदे तथा मानसमुद्धाने मायासमुद्धाने च निरवशेषमभिधानवयम् । तस्यैवम्—' एगमेगस्त स्रुं मते ! नेरयस्स नेरयस्स केवहया मायसमुद्धाना अहया !, गोयमा ! अगता, केवहया पुरेक्खडा !, गोयमा !, कस्तह अरिथ कस्तह अरिथ, जस्तसिथ जहण्णेषु एको वा दो वा तिण्णि वा उल्लोसिण्ण संखेज्जा वा असंखेज्जा वा अगता वा, एवमक्षुरकुमारस्ते ऽजाय वैमाणिपस्ते, एगमेगस्त स्रुं मते ! अक्षुरकुमारस्स नेरयस्स केवहया मायसमुद्धाना अगता !, गोयमा !, अगता, केवहया पुरेक्खडा !, गोयमा ! कस्तह अरिथ कस्तह अरिथ, जस्तसिथ जहण्णेषु एको वा दो वा तिथि वा उल्लोसिण्ण संखेज्जा वा असंखेज्जा वा अगता वा, एवं नागकुमारस्ते नेरयस्स वैमाणिपयज्जसंख्यसिंखु मकिवा वडा नागकुमारहस सङ्ख्यपयसिंखु मकिवज्जा ऽजाय वैमाणिपस्स वैमाणिपस्स ' अस्फावमयैः—अतीतसु क्षुब्धेन स्वभावगत्या सुखतीतं, कैवल्यावस्थितानि भवकमनस्यः प्राप्तावस्था, पुरस्कृतचित्तांतां त्वेव नैरयिकस्य नैरयिकत्वे आकम्पा—यो नैरयिकः प्रत्येकालोद्भूतं मायसमुद्धानमन्तरेण काले कृत्वा नरकापुद्गलैः उन्नतं वारंरम्भेण वा मनुष्यममयावस्थे संप्रवृत्ति म भूयो नरकमागता तस्य न सति पुरस्कृता मानसमुद्घाताः, वा पुनस्तद्वये वर्तमानो भूयो वा नरकमागलैकं वारं मानसमुद्घातं गत्वा काष्ठकरेण नरकापुद्गलः संप्रवृत्ति तस्यैव पुरस्कृते मानसमुद्घातः । एवमेव कस्यापि द्वौ कस्यपि त्रयः संख्येयान् वारात् नरकमागन्तुः संख्येयाः, असंख्येयान् वारात् असंख्येयाः, अगन्तान् वारात् अगन्ताः । नैरयिकत्वेनाक्षुरकुमारस्ते पुरस्कृतचित्तांतांतिभ्यं आकम्पा—यो नरकापुद्गलो अक्षुरकुमारस्ते न कस्यपि तस्य कस्यपि पुनस्कृता मानसमुद्घाताः, वस्यैकं वारं नन्ता

केवदया लोभसमुद्रयाया अतीता ? , गोयमा ! अश्लेता , केवदया पुरस्कडा ? , गोयमा ! कस्सइ अरिथ कस्सइ नरिथ, जस्सअरिथ जहण्णै एका वा दो वा तिरिण वा उ-
 ळोसण्णै संखेजा वा असंखेजा वा अश्लेता वा । एगमेगस्स गे भंते ! असुरकुमारस्स असुरकुमारस्स केवदया लोभसमु-
 द्रयाया अतीता ? , गोयमा ! अश्लेता, केवदया पुरस्कडा ? , गो-
 यमा ! कस्सइ अरिथ कस्सइ नरिथ, जस्सअरिथ सिय संखे-
 जा वा दो वा तिरिण वा उळोसण्णै संखेजा वा असंखेजा वा अ-
 श्लेता वा । एगमेगस्स गे भंते ! असुरकुमारस्स नागकुमा-
 रस्स पुच्छा ? , गोयमा ! अश्लेता, केवदया पुरस्कडा ? , गो-
 यमा ! कस्सइ अरिथ कस्सइ नरिथ, जस्सअरिथ सिय संखे-
 जा सिय असंखेजा सिय अश्लेता, एवं ० जाव धणियकुमा-
 रस्स पुढविकाइयस्स ० जाव वेममंथणस्स जहा नेरइयस्स भ-
 सिन्ति तद्धव भाणियस्सं, एवं ० जाव धणियकुमारस्स वेमा-
 णियस्स । एगमेगस्स गे भंते ! पुढविकाइयस्स नेरइयस्स के-
 वदया लोभसमुद्रयाया अतीता ? , गोयमा ! अश्लेता , केव-
 दया पुरस्कडा ? , गोयमा ! कस्सइ अरिथ कस्सइ नरिथ
 जस्सअरिथ जहण्णै एका वा दो वा तिरिण वा उळोसण्णै
 संखेजा वा असंखेजा वा अश्लेता वा । पुढविकाइयस्स अ-
 सुरकुमारस्स अतीता अश्लेता, केवदया पुरस्कडा ? , गो-
 यमा ! कस्सइ अरिथ कस्सइ नरिथ, जस्सअरिथ सिय संखे-
 जा वा सिय असंखेजा वा सिय अश्लेता, एवं ० जाव धणिय-
 कुमारस्स पुढविकाइयस्स अतीता अश्लेता, पुरस्कडा कस्सइ
 अरिथ कस्सइ नरिथ, जस्सअरिथ जहण्णै एका वा दो वा ति-
 रिण वा उळोसण्णै संखेजा वा असंखेजा वा अश्लेता वा, एवं
 ० जाव मयुस्सं । बाणमेतरस्स जहा असुरकुमारस्स, जोर-
 सियस्स वेमाणियस्स अतीता अश्लेता पुरस्कडा, कस्सइ अ-
 रिथ कस्सइ नरिथ जस्सअरिथ सिय संखेजा सिय असंखे-
 जा सिय अश्लेता । एवं ० जाव मयुस्सं वेमाणियस्स । बाण-
 मेतरस्स जहा असुरकुमारस्स एवं जोरसियवेमाणियाणै पिं
 अस्यायमथः—नेरियकस्य नेरियकत्वं अतीता लोभसमुद्रा-
 ता अनन्ताः अनन्तशो नेरियकस्य प्राप्तत्वात्, पुरस्कृतचि-
 न्तायां कस्यचिदस्मिन् कस्यचिच्च सन्ति, तत्र यः प्रश्नसमया-
 दूर्ध्वं लोभसमुद्रातमप्राप्त एव नरकभवादुद्वृत्त्यानन्तरं पार-
 म्यैण वा संस्थति न च भूया नरकमागामी नवांगतो
 ऽपि लोभसमुद्रातं गन्ता तस्यै नैकोऽपि पुरस्कृता लो-
 भसमुद्रातः, शपस्य तु भावी तस्यापि कस्यचिद्वृकः
 कस्यचिद् द्वौ, कस्यचित् त्रयः । एतच्च प्रश्नसमयादूर्ध्वमपि
 तद्वचभाजो सकृन्नरकभवगाभिनां वा वेदितव्यम्, उत्कर्ष-
 तः संखेया वा असंखेया वा अनन्ता वा । तत्र संखेय-
 यान् वारान् नरकभवमागामिनः संखेयाः, असंखेयान् वारान्
 असंखेयाः, अनन्तान् वारान् अनन्ताः । तथा नेरियि-
 कस्यस्यासुरकुमारवाविषयऽतीतस्य तथैव भावनीयम्, पुर-
 स्कृतस्यैव । कस्सइ अरिथ कस्सइ नरिथ ' ति-यो नरकभ-
 वादुद्वृत्तो नासुरकुमारस्स प्राप्त्यति तस्य न सन्त्यसुरकुमा-
 रत्वविषयाः पुरस्कृता लोभसमुद्रातानां, यस्तु प्राप्त्यति
 तस्य सन्ति । तच्च अज्यपेदं संखेयाः, अज्यपेदत्वात्प-
 सुरकुमाराणां संखेयानां लोभसमुद्रातानां भावात् लोभ-
 बहुलत्वात्तस्मात्, उत्कृष्टपेदं संखेया अनन्ता वा तत्र स-

कृद्वाधिस्थितावसकुञ्जव्यस्थितिषु दीर्घस्थितिषु वा उप-
 न्त्यमानानामवस्थेयम्, अनन्तशः उपान्त्यमानानामनन्ताः,
 एवं नेरियकस्य नागकुमारत्वाविषु स्थानेषु निरन्तरं तावद्व-
 ऋत्यं यावत्सन्तिनकुमारस्य, तथा वाह—एवं जाव धणिय-
 कुमारस्स ' पृथिवीकायिकत्वंऽतीतस्य तथैव । पुरस्कृतचि-
 न्तायां तु कस्यापि सन्ति कस्सअरिथ न सन्ति, तत्र नरका-
 दुद्वृत्ता यो न पृथिवीकायिकत्वं प्राप्त्यति तस्य न सन्ति,
 चाऽपि गन्ता तस्य अज्यपेदं एको द्वौ वा त्रयो वा उत्कर्षतः
 संखेया असंखेया अनन्ता वा । तेष्वपि तिर्यक्पञ्चान्द्रिय-
 भवान् मनुष्यभवाश्च लोभसमुद्रातान् समुद्धतः सन् एव एकं
 वारं पृथिवीं गन्ता तस्य एकः द्वौ वारं गन्तुर्द्वौ, त्रीन्
 वारान् गन्तुस्त्रयः, संखेयान् वारान् संखेयाः, असंखे-
 यान् वारान् असंखेयाः, अनन्तान् वारान् अनन्ताः, एवं ०
 जाव मयुस्सं ' इति, एवं ' पृथिवीकायिकत्वाभावात्प्राप्त-
 कायिकत्वं तावद्वृत्त्यम्, यावन्मनुष्यस्य । तस्यैवम्—' एगमेग-
 स्स गे भंते ! नेरइयस्स आउकाइयस्स ' इत्यादि, यावन्म-
 नुष्यस्य, तत्राकायिकाविवनस्यातपयेत्तस्य भावना पृथि-
 वीकायस्यैव । इन्द्रियस्य पुरस्कृतचिन्तायां जघन्यमपेक्षी
 द्वौ वा त्रयो वेति, एतत् सकृत् इन्द्रियभवं प्राप्तुकामस्य
 वेदितव्यम्, उत्कर्षणं संखेया असंखेया अनन्ता वा, तत्र सं-
 खेयान् वारान् इन्द्रियभवं प्राप्तुकामस्य संखेयाः, असंखे-
 यान् वारान् असंखेयाः, अनन्तान् वारान् अनन्ताः । एवं त्री-
 न्द्रियचतुस्त्रिण्यस्य अपि भावनीयं, तिर्यक्पञ्चान्द्रियस्य वि-
 षया त्वेवं भावना-सकृत्पञ्चान्द्रियभवं यस्तुकामस्य स्वाभावन
 एवात्सोपस्य जघन्यतः एको द्वौ त्रयो वा, शेषस्य तू-
 त्कर्षतः संखेयान् वारान् तिर्यक्पञ्चान्द्रियभवं गन्तुः सं-
 खेयाः, असंखेयान् वारान् असंखेयाः, अनन्तान् वारान् अ-
 नन्ताः । मनुष्यस्य तु पुरस्कृतविषया भावना मूलत एवम्-
 यो नरकभवादुद्वृत्तोऽप्यलोभकपायः सन् मनुष्यभवं प्राप्य
 लोभसमुद्रातमगाथा सिद्धिपुरं यास्यति तस्य न सन्ति
 पुरस्कृता लोभसमुद्रातानां, शपस्य तु सन्ति । यस्य सन्ति त-
 स्यापि जघन्यत एको द्वौ वा त्रयो वा, ते च एकं द्वौ त्रीन्
 वा लोभसमुद्रातानां प्राप्य संखेयानां वेदितव्याः । संखेया-
 न्यः प्राग्वद् भावनीयाः । ' बाणमेतरस्स जहा असुरकुमार-
 इति यथा नेरियकस्यासुरकुमारस्य पुरस्कृतविषयं स्मृष्टुं
 तथा व्यन्तरत्वापि वक्ष्यते । किमुक्तं भवति—पुरस्कृतचिन्ता
 यामिव वक्ष्यते ' कस्सइ अरिथ कस्सइ नरिथ, जस्स अरिथ
 सिय संखेजा सिय असंखेजा सिय अश्लेता ' इति, न त्वेकांश-
 रिका वक्ष्यता, व्यन्तराणां अप्यसुरकुमाराणामिव जघ-
 न्यस्थितायापि संखेयानां लोभसमुद्रातानां भावात् । ' जो-
 रसियस्स ' इत्यादि उपोक्तिष्वेव अतीता अनन्ताः, अनन्त-
 शो उपोक्तिष्वेव प्राप्तत्वात्, पुरस्कृताः कस्यापि सन्ति
 कस्यापि न सन्ति, एतद् प्राग्वद् भावनीयम् । यस्यापि सन्ति
 तस्यापि कस्यचिदसंखेयाः, कस्यचिद्वदन्ताः, न तु जातु-
 चित् संखेयाः, उपोक्तिष्वेव जघन्यपेदंऽप्यसंखेयवर्षावु-
 प्कृतया जघन्यताऽप्यसंखेयानां लोभसमुद्रातानां भावात्
 लोभबहुलत्वात्तज्ज्ञातेः । एवं वैमानिकावर्षा पुरस्कृतचिन्तायां
 वक्ष्यते, तत्रैव स्वस्थानं परस्थानं च लोभसमुद्रातचिन्तितः ।
 समग्रस्यसुरकुमारस्य तं चिन्तित्यपि बुद्धिर्माह—' एगमेग-

स्स ग' मित्यादि एकैकस्य असुरकुमारस्य नैरयिकस्ये
लोभसमुद्रघाता अतीता अनन्ताः, नैरयिकस्थानतः
मासाभ्याम्, पुरस्कृताः कस्यचित्सन्ति कस्यचिच्च सन्ति,
तत्र योऽसुरकुमारभवाद्बुद्धो लो नरकं याता नापि स-
कृद् गतोऽपि लोभसमुद्रघाते गन्ता नस्य न सन्ति, य-
स्तु यावत् सत्यं ज्ञाप्यत एको द्वौ त्रयो वा उत्कर्ष-
तः संख्यया असंख्यया अनन्ताः । तत्र सङ्ख्यारकगामिनः
एकादशौ नैरयिकायामिन्द्रस्यसंयोगाभावात् प्राया लो-
भसमुद्रघातस्यासंभवात् । उक्तं च भूलदीकायाम्—“ नर-
हयाश्च लोभसमुद्रघाता यावा ज्व भवन्ति, तस्मिन्मिन्द्र-
स्वसंयोगाभावाद्गो एगादिसंभव ” इति । संख्ययान् वार-
ान् नरकं गन्तुः संख्येयाः, असंख्ययान् वारान् असं-
ख्येयाः, अनन्तान् वारान् अनन्ताः । असुरकुमारस्यासुर-
कुमारत्वं अतीता अनन्ताः सुप्रतीताः, पुरस्कृताः कस्या-
पि सन्ति कस्यापि न सन्ति, तत्र योऽसुरकुमारभवे प-
र्यन्त्यो न च लोभसमुद्रघाते याता नापि तत् उद्गो-
भूतेऽप्यसुरकुमारत्वं याता किम्वन्नरकं पारङ्गप्येण वा
संस्थति तस्य न सन्ति, यस्य तु सन्ति तस्यापि ज्व-
न्यत एको द्वौ वा त्रयो वा उत्कर्षतः संख्यया असंख्यया
अनन्ताः । तत्र एकादशः क्षीणायुःशरणा तद्भयभाजं भूयस्त-
थैवानुपघमानानामवगन्तव्याः, संख्ययादयो नैरयिकस्येव
भावेनीयाः । असुरकुमारस्य नागकुमारत्वेऽतीताः प्राग्वत् ।
पुरस्कृताः कस्यापि सन्ति कस्यापि न सन्ति, तत्र योऽसुरकु-
मारभवाद्बुद्धो न नागकुमारभवे गन्ता तस्य न सन्ति,
शेषस्य तु सन्ति यस्यापि सन्ति तस्यापि स्यात् संख्येयाः,
स्यात्संख्येयाः, स्याद्वनन्ता । तत्र सङ्ख्यारककुमारभवे
प्राप्तुकामस्य संख्येयाः, ज्वन्यस्थितावापि संख्येयानां लो-
भसमुद्रघातानां भावात्, असंख्ययान् वारान् प्राप्तुकाम-
स्य असंख्येया, अनन्तान् वारान् अनन्ताः । एवं यावत्
स्तनिकुमारत्वे, पृथिवीकायिकस्य यावद्देमानिकस्य यथा
नैरयिकस्य भणिते तथैव मणितथ्यम् । एवमसुरकुमारस्य-
च नागकुमारापि तावद्भङ्गस्य यावत्सन्तिकुमारस्य ।
वैमानिकस्य-वैमानिकत्वविषयं सूत्रम्, तथैवम्—“ एतंग-
स्त गे भंते ! धनियकुमारस्त वमाणियते केवहया लो-
भसमुद्रघाता अतीताः ? इत्यादि, एवं एतंगस्त गे भ-
त ! पुदविकादपरस्त नेरहयते ” इत्याद्यपि सूत्रं पुदविका-
वमाणिसंरक्ष स्वर्ग भावेनीयम्, तदेवं नैरयिकादेरकत्ववि-
षयाः कोपादिसमुद्रघाताः प्रायकं चतुर्विंशत्या चतुर्विंश-
तिवृक्षकसूत्रैर्विचिन्तिताः ॥ सम्प्रति तानेव नैरयिकादिष-
ड्व्यविषयान् विचिन्तियपुरिदमाह—“ नेरहयाणं भंते !
इत्यादि, नैरयिकाणं भन्द ! नैरयिकस्य कियस्तः को-
भसमुद्रघाता अतीताः ? भगवानाह—गौतम ! अनन्ताः,
अनन्तशो नैरयिकस्य सर्वजीवैः प्राप्तव्यात्, कियस्तः
पुरस्कृताः ? गौतम ! अनन्ताः, प्रहसमयभाविनां मध्ये
बहुनामनतशो नैरयिकस्य प्राप्तुकामत्वात्, ” एवं “ मि-
त्यादि, एवं—नैरयिकगतनाभिलाषप्रकारेण चतुर्विंशत्या
चतुर्विंशतिवृक्षकसूत्रैर्विचिन्तितं नावद्भङ्गस्य यावद्देमानिक-
स्य वैमानिकस्य—वैमानिकविषयं सूत्रम्, तथैवम्—“ वैमा-
णियाणं भंते ! वैमाणियते केवहया कोहसमुद्रघाता अ-

तीता ? गौयमा ! अनेता, केवहया पुद्वक्का ? गौय-
मा ! अनेता भावेनाभावम् । यथा च कोभसमुद्रघाताः
सर्वेषु जीवेषु स्वस्थाने परस्थाने आनीताः पुरस्कृताभ्य-
नन्त्येवमाभिहिताः तथा मानादिसमुद्रघाता अपि वाच्याः,
तथा बाह—“ एवं मित्यादि, एवं—कोभसमुद्रघातगतेन
प्रकारेण वाच्यारेऽपि समुद्रघाताः सर्वत्रापि स्वस्थानपर-
स्थानेषु वाच्याः, यावद्लोभसमुद्रघाताने वैमानिकत्वविषय
उक्तो भवति । स तथैव—“ वैमाणियाणं भंते ! वैमा-
णियते केवहया लोभसमुद्रघाता अतीता ? गौयमा ! अने-
ता, केवहया पुद्वक्का ? गौयमा ! अनेता सुगमम् ।
तदेवं नैरयिकादिषड्व्यविषया अपि कोपादिसमुद्रघा-
ताः प्रायकं चतुर्विंशत्या चतुर्विंशतिवृक्षकसूत्रैर्विचिन्तिताः ।
(१०) सम्प्रति कोपादिसमुद्रघातैः शेषसमुद्रघातैश्च समबहता-
नामसमबहतानां च परस्परमह्यवद्भयमभिधित्तुः प्रथमतः
सामान्यतो जीवविषयं तावदाह—

एतेति खं भंते ! जीवाणं कोहसमुद्रघाणं माणसमुद्रघा-
णं मायासमुद्रघाणं लोभसमुद्रघाणं य समोहयाणं
अकसायसमुद्रघाणं समोहयाणं असमोहयाणं य कयरे
कयरेहिंते अप्पा वा ०४ ? गौयमा ! सव्वत्थोवा जीवा अ-
कसायसमुद्रघाणं समोहयाणं माणसमुद्रघाणं समो-
हया अनेता०, कोहसमुद्रघाणं समोहया विसेसाहिया
मायासमुद्रघाणं समोहया विसेसाहिया लोभसमुद्रघाणं
समोहया विसेमाहिया असमोहया संखेजगुणा । एतेमि
खं भंते ! नेरहयाणं कोहसमुद्रघाणं माणसमुद्रघाणं
मायासमुद्रघाणं लोभसमुद्रघाणं समोहयाणं असमो-
हयाणं य कयरे कयरेहिंते अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा
विसेसाहिया वा ? गौयमा ! सव्वत्थोवा नेरहया लोभ-
समुद्रघाणं समोहया, मायासमुद्रघाणं समोहया संखे-
जगुणा वा, माणसमुद्रघाणं समोहया संखेजगुणा, को-
हसमुद्रघाणं संखेजगुणा, असमोहया संखेजगुणा ।
असुरकुमाराणं पुच्छा, गौयमा ! सव्वत्थोवा असुरकुमा-
राणं कोहसमुद्रघाणं समोहया माणसमुद्रघाणं समो-
हया संखेजगुणा, मायासमुद्रघाणं समोहया संखेज-
गुणा । लोभसमुद्रघाणं समोहया संखेजगुणा असमोहया
संखेजगुणा, एवं सव्वदेवा ० जाव वेमाणिया । पुदवि-
काहयाणं पुच्छा, गौयमा ! सव्वत्थोवा पुदविकाहया
माणसमुद्रघाणं समोहया, कोहसमुद्रघाणं समोहया,
विसेसाहिया मायासमुद्रघाणं समोहया विसेसाहिया
लोभसमुद्रघाणं य समोहया विसेसाहिया असमोहया
संखेजा, एवं ० जाव पंविदियतिरिक्खजेणिया, मणुत्सा
जहा जीवा, खवरं माणसमुद्रघाणं समोहया असंखे-
जा । (६० ३४०)

[illegible]

(१६) सम्प्रति यस्मिन् समुदाये वर्तमानो भावः

केशं समुद्रात्पततस्तैः पुद्गलैर्वा-

ह्यांत तसेल्लि रूपयति—

ज्ञेयं च संतं । भेदभासादुपपन्नार्थं सञ्जाते तमोहृदिचा
 वे चोग्रगते तिष्ठन्भूतिरेहि सं संते । पोम्भलेहि केवद्वए
 खेरे प्रपुत्रे वेततिते खेरे पुत्रे । भोक्त्रा । शरीरस्थ-
 प्राणमेते विस्वंभवाद्द्वेषां नियमा कृतिर्हि प्रवतिते खेरे

अफुसे एवमिते खेचे फुडे ? से खं मंते ! खेचे केवतिकालस्त अफुडे केवइए फुडे ? गोयना ! इगसमइएण वा दुसमइएण वा तिसमइएण वा विग्गइहं एवतिकालस्त अफुयणे एवइयकालस्त फुडे । ते खं मंते ! पोग्गले केवइकालस्त बिच्छुमणि ! गोयना ! जहसेखं कंलो ह्युचस्त उक्कालेखं वि अतोह्युचं । ते खं मंते ! पोग्गला निच्छुदा समाणा जातिं तत्थ पाणाति भूयाति जीवाति सचाति अभिइयंति नचेति लेसेंति संघाएति संघइति एरितावेति किळांमंति उइवंति वेहिंतो भं मंडे ! से जीवे कतिकिरिए ? गोयमा ! सिच तिकिरिए सिच चउकिरिए सिय पंचकिरिए । ते खं मंते ! जीवा तातो जीवाओ कतिकिरिया ! गोयमा ! सिय तिकिरिया सिच चउकिरिया सिय पंचकिरिया । ते खं मंते ! जीवे ते य जीवा अखे-सिं जीवाखं परंपरापाणं कतिकिरिया ? , गोयमा ! तिकिरिया वि चउकिरिया वि पंचकिरिया वि । नेरइए खं मंते ! वेदयासमुग्गाएणं समोइते, एवं जइव जीवे, खवरं शारं शारयाभिलावो, एवं निरवसेसं ० जाव वेमासिखे एवं कयासमुग्गाओ वि भासितव्वां । जीवं मंते ! मारसंति य समुग्गाएणं समोइहइ समोइहिया जे पोग्गले बिच्छुमति तहिं खं मंते ! पोग्गलेहिं केवतिते खेचे अफुसे केवतिते खेचे फुडे ? , गोयमा ! सरीरप्पमाणमेचं चिक्खं भवाहण्णं आयामेखं जइएणखं अंगुलस्त अ-संखेज्जभागं उक्कालेखं असंखेज्जाइं जोयखाइं एग-दिंसिं एवति खेचे अफुसे एवतिते खेचे फुडे । ते खं मंते ! खेचे केवइकालस्त अफुसे केवइकालस्त फुडे ? , गोयमा ! एगसमइएण वा दुसमइएण वा तिसमइएण वा चउसमइएण वा विग्गइहं एवतिकालस्त अफुसे एवतिकालस्त फुडे, तेसं तं चैव ० जाव पंचकिरियाओ । एवं नेरइए वि, खवरं आयामेखं । जहसेखं साइरेणं जोयखसइसं उक्कालेखं असंखेज्जाइं जोअखाइं, एग-दिंसिं एवतिते खेचे अफुसे एवतिते खेचे फुडे । वि-ग्गइहं एगसमइएण वा दुसमइएण वा तिसमइएण वा चउसमइएण वा भजति, तेसं तं चैव ० जाव पंचकिरिया वि । अमुकुमारस्त जहा जीवपदे, खवरं विग्गइो सिसमइ-वि । जहा नेरइएण, तेसं तं चैव जहा अमुकुमारो इवं ० जाव वेमासिखे, खवरं एमिदिए जहा जीवे निरवसेसं । (सू ३४२)

‘जीवे सं संत !’ इत्यादि, जीवो यमिनि वाक्यान्तरे,
केनानुसृत्यते वर्तमानः तस्मिन् समग्रतो मन्त्रि, सम-
ग्रतो च पाद, पुरातन, वेदवाचान्मन्त्र लक्षणानुसृत्य

‘निष्कृष्टम्’ इति—विशिष्टात् आत्मविशिष्टत्वात् करोतीत्यर्थः, ‘तेहि णं मिति—तैः पुद्गलैः कियत् सप्रमाणपूर्णे, आपूर्णे-अ-भ्यान्तरात् कियत्ताकाशप्रदेशाः संप्रशंसिन्ति इति व्यवहारस्त उच्यते, तैत् आह—कियत् क्षेत्रं स्पृष्टं प्रतिप्रदेशापूर्णेन व्याप्तम्, एवं गौतमेन प्रवेष्टं कृते मति भगवानाह—‘सरीरे’ त्यादि नियमात्—नियमेन ‘कुडिस्सि’ ति—पद्द्विंशो यत्रापूर्णे स्थितेन वा पद्द्विंशं तद्यथा भवति एवं विष्क-म्भतो—विस्तरणं बाह्व्यतः—परावतः शरीरप्रमाणमात्रं, यावत्प्रमाणः स्वशरीरस्य विष्कम्भो यावत् प्रमाणं च बा-ह्व्यम् एतावन्मात्रमापूर्णं स्पृष्टं चेति वाक्यशेषः, तत्रैव निगमनद्वाराह—‘एवम्’ अनेत आकुल्यो एवम् अनेत कुडे’ इति, इह वेदनासमुद्धानो वेदान्तिशयश्च, वेदान्तिशयश्च सा-कल्यनिष्कटेषु जीवानां न भवति, निवृत्तप्रवृत्त्यानवर्तित्वात् तेषां, किन्तु—बलनाश्याः सन्तः, तत्र पराधीरणसम्भवात्, तत्र च पद्द्विंशसम्भय इति नियमाच्छ्रुतिरिति मयि युक्तम्, अन्यथा ‘सिय निद्रिस्सि’ सिय च उदिसि सिय पंवेनिद्रि’ मित्याशुच्यत । अथ स्वशरीरप्रमाणविकल्पादहल्यमेव क्षेत्रमापूर्णं स्पृष्टं च विग्रहगतौ जीवस्य गतिमधिकृत्य कियद्दूरं यावद्भवति कियन्तं च कालमित्येन विकल्पार्थमाह—‘सं णं भंत !’ इत्यादि, ननु सकलं पुरुषं प्राकृतत्वात्, तत्—अनन्तराक-प्रमासं क्षमिति प्राग्बुद्, भद्रम् ! क्षेत्र कालस्य इति—प्राक-तन्वात् लुनीयाथे वष्टी, कियता कालेन पूर्णं कियता कालेन स्पृष्टम् । किमुक्तं भवति ?—कियन्तं कालं यावत् स्व-शरीरप्रमाणविकल्पादहल्यमेव क्षेत्रं निरन्तरं विग्रहगतौ जीव-स्य गतिमधिकृत्यापूर्णं स्पृष्टं च लभ्यते इति ? , भगवानाह-गौतम ! एकसमयेन वा द्विसमयेन वा त्रिसमयेन वा विग्रहणं । किमुक्तं भवति ?—एकसमयेन वा द्विसमयेन वा त्रिसमयेन वा विग्रहणं यावन्मात्रं क्षेत्रं व्याप्यते इत्यदूरं यावत् स्वशरी-रप्रमाणविकल्पादहल्यमेव क्षेत्रं वेदान्तिजनयोग्यैः पुद्गलैरापूर्णं-भूतं जीवस्य गतिमधिकृत्यावाप्यते, तत् पतद्गतमुत्कृष्टतत्वि-सामयिकेन विग्रहेण यावन्मात्रं क्षेत्रमभिधायित्वं एतावदा-त्मविशिष्टवेदनाजननयोग्यैः पुद्गलैरापूर्णं लभ्यते । इह चतुः-सामयिकः पञ्चसामयिकश्च विग्रहो यद्यपि सम्भवति तथापि वेदान्तासमुद्धानः प्रायः पराधीरितवेदनावशत उपजायते पराधीरिता च वेदना बलनाश्यां व्यवस्थितस्य न बहिः, बलनाश्वीव्यवस्थितस्य च विग्रह उक्तेरतोऽपि त्रिसामयिक इति उक्तेरतोऽपि त्रिसामयिक इति उक्तेरहेत्युक्तं, न चतुःसाम-यिकेन पञ्चसामयिकेन चोते । उपसंहारवाक्यमाह—‘एव-इयकालस्स आकुलणे एवइयकालस्स कुडे’ एतावता उ-क्तेरतोऽपि त्रिसमयप्रमाणमेतत्त्वर्थः, कालनाश्वीमेतावना-कालेन स्पृष्टम् । किमुक्तं भवति ?—विग्रहतावत्तुक्तेरतः त्रीन् समयान् यावत् त्रिसमयः समयेः यावन्मात्रं व्याप्यते, इय-न्ती सीमामभिधाय स्वशरीरप्रमाणविकल्पादहल्यं क्षेत्रं वेदान्ताजननयोग्यैः पुद्गलैरापूर्णं भूतं च जीवस्य गतिमधि-कृत्य व्याप्यते । अथवा—‘केवइयकालस्स’ ति—पल्लव-वाक्येया, ततः स्वशरीरप्रमाणविकल्पादहल्यं क्षेत्रं वेद-नाजननयोग्यैः पुद्गलैरापूर्णं भूतं च जीवस्य विग्रहगति-मधिकृत्य कियतः कालस्य सम्बन्धि, कियन्तं कालं या-वदाव्यते इत्यर्थः । भगवानाह—एकसमयेन द्विसमयेन

त्रिसमयेन वा विग्रहेणाऽपूर्णं स्पृष्टं च लभ्यते इति वाक्य-शेषः, तत् एतावता उक्तेरतः—त्रिसमयप्रमाणस्य कालस्य सम्बन्धि यथाकृत्यापूर्णं क्षेत्रं वेदान्ताजननयोग्यैः पुद्गलैरापूर्णं तावता कालस्य सम्बन्धि स्पृष्टमितं । सप्रति यावन्तं कालं वेदान्ताजननयोग्यान् पुद्गलान् विशिष्यति तावत्काशप्र-माणप्रतिपादनार्थमाह—‘ते णं भंत !’ इत्यादि, तान् वेदना-जननयोग्यान् पुद्गलान्, एतानि क्षेत्रपालाहारे, भद्रम् ! ए-वमकल्याणयोगिन् ! परमसुखयोगिन् ! वा पुद्गलान् कियतः कालस्य सम्बन्धितो विशिष्यति ? , कियत्कालं वेदान्ताजनन-योग्यान् विशिष्यतीति भावः । भगवानाह—जघम्वेनाप्य-स्तमुद्भूतस्य सम्बन्धित उक्तेरतोऽप्यन्तमुद्भूतस्य, केचन मनाक वृत्तस्य सम्बन्धितः विशिष्यति । किमुक्तं भवति-ये पुद्गला जघम्यत उक्तेरतश्चान्तमुद्भूतं यावद्वेदान्ताजनन-समयोः तान् तथा तथा वेदान्तैः सन् स्वशरीरगतान्—स्व-शरीराहारात्मप्रदेशेभ्योऽपि विशिष्टत्वात् विशिष्यति, यथाऽ-त्यन्तदाहउत्तरपीडितः सन् स्वसुषुप्तात्, प्रत्यक्षनिद्रं-व-तदिति, ‘ते णं भंत !’ इत्यादि, ते एतानि पूर्ववत्, भवान् ! पुद्गला विशिष्टाः सन्तः शरीरसम्बद्धा भ्रमसम्बद्धा वा ‘जारे-तरेव’ त्यादि प्राकृतत्वात् पुंस्येऽपि नृपुंसकता, यावत् तत्र वेदान्तासमुद्धानगतनृपुंसकस्य स्पृष्टं क्षेत्रं प्राणान्-द्विषितुमिन्द्रि-यान् शङ्ख कीटिकापल्लिकादीन् भूतान् वनस्पतीन् जीवान्—पञ्चैन्द्रियान् दृष्टगोच्यकास्त्वोदीन् सत्त्वान्-शुण्यगोच्यका-यिकादीन् अभिप्रमिन्—अभिसम्बन्धमागच्छन्तो म्रियन्त वस्यन्ति आवासं पतितान् कुर्वन्ति लेशयन्ति—मनाक स्पृष्टान्ति सङ्घातबन्धिनः—परस्परं तान् सघातमापन्नान् कुर्वन्ति सङ्घ-द्वयन्ति—अतीव सङ्घातविशेषमापादितान् कुर्वन्ति परित्याप-यन्ति—पीडयन्ति क्लमयन्ति—मृच्छाप्राणान् कुर्वन्ति अपद्रा-द्यन्ति—जीवितात् व्यपरोपायते भयः पुद्गलैः तेषां प्राणादीनां विषये भद्रम् ! सः—आधिकृता वेदान्तास-मुद्धानगता जीवः कतिक्रियः प्रकृतः ? , भगवानाह—गौ-तम ! ‘सिय निद्रिस्सि’ इति, स्यात् शब्दः कथञ्चि-त्प्रायः, कथञ्चित् कदाचित् कौञ्चिच्च जीवानधिकृत्य-स्वर्थः प्रियः । किमुक्तं भवति ?—यदा न कथाञ्चित् स्वर्थया परिनापनं जीवितात् व्यपरोपायं वा करोति त-दा सर्वथा निद्रिय एव, यद्यपि केवाञ्चिपरित्यापं मर-णं वा आवापद्यति तदापि येषां नावाधाम्नाद्यति त-द्वेषसा विद्रियः, ‘सिय च उदरिस्सि’ इति—कथाञ्चि-त्परित्यापकरणं तद्वेषसा अनुत्क्रिय इति, कथाञ्चिदपद्रा-घणं तद्वेषसा पञ्चक्रिय इति ॥ सप्रति तमेवाधिकृतं वेदान्तासमुद्धानगतं जीवमधिकृत्य तेषां वेदान्तासमुद्धानं-त-तुपुनपुद्गलस्पृष्टानां जीवानां किंवा निद्रूपयति ? तं णं भंत !’ इत्यादि, ते—वेदान्तासमुद्धानगतपुद्गलस्पृष्टा एतानि पूर्ववत्, भवान् ! जीवास्तान्—वेदान्तासमुद्धानतपरिगतान् जीवान् अत्र ‘स्वानियतः कर्मधारायः’ इति स्था-नितं यपमधिकृत्य पञ्चमीयम्, अयमर्थः—तं वेदान्त-समुद्धानतपरिगतं जीवमधिकृत्य कतिक्रियाः प्रकृताः ? , भ-गवानाह—गौतम ! स्यात् प्रिक्रियाः, यदा न काञ्चित्स्वया-बाधामापाद्यन्ति प्रमथिष्यः, स्वाधुत्क्रियाः, यदा ते-परिनापयन्ति । दृश्यन्ते शरीरेण नृपुश्यमानाः परित्याप-

अथग्रामाग्रं ज्ञानोऽपि मृतनरं कथंकेनैति, उपरकलेन-
ऽलेक्येनैवमिवां शोचन्त्येति, तस्मिन् समुपदिष्टमिदमन्त्याप्ये-
कया भावयतीत्यर्थः । ज्ञानैवेति संलक्ष्यतः—'यदादिक्षि दयश्च',
इत्यादि, यदपरेषां विहितं अथतस्तु डाकपेनैव वाच्यत्वं
अनन्तराज्ञाप्यार्थं ज्ञेयमावृण्वेति तावत् शेषं स्पष्टं, विप्र-
व्यभिचारीकृत्य विप्रोक्तम्—'विप्रोक्तं' इत्यर्थे, विप्रोक्त-
प्राप्तं स्पष्टं यथा ज्ञानोऽपि विप्रोक्तव्यभिचारेण त्रिसामयिकेन वि-
चारार्थमेवैव न, केनैतत् साधयन्त्येति जीवनेऽप्युक्तं त-
स्मिन्ऽपि विप्रोक्ततः साह—'नवरं वाच्यमात्रेण वा नो वा-
च्ये' इति—केनचन साध्याम्यजीवपद द्वयं चतुःसामयि-
केनेति न भवत्येति, त्रैविद्याकाशानुसंगेनोऽपि विप्रव्यभि-
चारेण त्रिसामयिकत्वम्, तेन चतुः सत्यापदं च अर्थम्, इह
काश्चित्त्रैविधिके वाच्यत्वां विहितं वर्तमानो मरतत्वेन इ-
ति—तत्र विहितं त्रिषेकं ज्ञानप्रत्यक्षतया मनुष्यकया कोऽप्यित्यु-
त्पत्त्यसमयेन दुर्गममावच्छिन्नेति, त्रिषेकसमये वाच्यता विहा-
यन्निष्ठायां यो मूर्त्यो ततः मूर्त्यविश्रुतिरिति, त्वचनरुक्कुमारमि-
दं चतुर्विधं त्रिषेकं त्रिसामयिकं वि' इति—शेषं स्वयं तदेष वेदना-
यागसाधनं, 'ते नो भवे' । गोपाला केशवका कालकृत-
विश्वभूतिः । गोचरम् । जहन्त्येति अन्तेनानुत्पत्त्यं उक्तो-
क्तं अन्तेनानुत्पत्त्यं व्याप्तिं तावद्वक्तव्यं तावदन्तिमं पदं—
'यं कथयिष्यामि' इति । अत्ररुक्कुमारत्रिषेकं ज्ञानतदेवमाह—
'अत्ररुक्कुमारस्य उक्तं जीवने' इति, यथा सामान्यतो जी-
वनेऽपि भवितुं तथैव अत्ररुक्कुमारस्योपाश्रितमथावच्छि-
न्नेतमना विमृष्टं भवति ।—यथा जीवनेऽपि आश्रयः शेषे
जघन्यतोऽङ्गुलासंकेयभागमात्रमथ, उक्तपदोऽस्मिन्नेवमि-
त्युज्जायति तथा आश्रयं चक्यम् । त्वं जघन्यतोऽङ्गुला-
संकेयभागमात्रमिति चत्, उच्यते—इहात्ररुक्कुमारपद-
पञ्चमपदेधर्यतः पृथिव्यस्थवर्णनार्थेनपृथग्व्यवस्थे, ततो
यथा कोऽप्यत्ररुक्कुमारः सौक्ष्मिकवस्तुसंयुक्तं स्वपुण्ड्रसंयुक्तं
पृथिवीकाथयित्वाथयित्वाथयित्वाथयित्वाथयित्वाथयित्वा
तदा जघन्यनायामतः श्वमङ्गुलासंकेयभागमात्रमथावच्छि-
न्नेति यथा जीवनेऽपि इत्युक्तं, ततोऽप्यापि विप्रगतिवस्तुःसा-
मायिकी प्राप्नोति, यत आह—नवरं विप्रजिज्ञासायिकं
यथा नैरयिकम् । शेषं स्वयं तद्वत् यत् सामान्यतो जी-
वनेऽपि । नागकुमारदिप्रविष्टयथाह—'अथा अत्ररुक्कुमारे
इत्यदि, यथा अत्ररुक्कुमारेऽपि भवितुं तथैव नागकुमारदि-
तावत् वक्तव्यं यावदेहमात्रिकविषयं सूत्रम्, नवमेकेनदि-
ये पृथिव्याविक्रये यथा जीवं सामान्यतो जीवनेऽपि यत्
निरवश्यं चक्यमथ । किमुक्तं भवति?—यथा जीवने चतु-
सामयिकोऽपि विप्रह उक्तः तथा पृथिव्याद्विषयि नवस-
सामयेषु वक्तव्यः शेषं तथैवेति । तदेवमुक्तं सारव्याप्तिक-
समुद्भूतम् ।

(१२) व्याप्यतं वैश्वानरात्तु वासमभिहित्तु गच्छ-

अनि चं भंते । वेदविप्रसमुत्पाद्यं समोक्त्यं समोद्विष्य
या जे पुगले निष्कृति तेहि चं भंते । पीगलीहि केव-
तिंते खेचे अफुचं केवतिंते खिचे फुडे । गोमसा । सरी-
रामाचमेचे निजलं भमाहोचं आचमेचं जहचं अगुण-

स्त संखेजतिभावं उक्तोऽर्थः संखिज्ज्ञादं ज्ञातव्यं इति निमित्तिं वा दृश्यते त्विते अफुले दृशिते खेले फुडे । ते थं भंते ! केवतिकालस्त अफुले केवतिकालस्त फुडै, गोयमा ! एगुधमएख वा दुसमएख वा तिसमएख वा विम्वेहयं दृशतिकालस्त अफुले दृशतिकालस्त फुडे, तेस्तं तं तेव-० जाव वंचकिरिया वि, एवं नेरदृ वि, खवर जावामेयं जहणेयं अंगुलस्त असंखेजतिभावं मयं उक्तोऽर्थः संखिज्ज्ञादं ज्ञातव्यं एवमिति, मय-विते खेले, केवतिकालस्त १, ते थं जहा जेवपदे, एवं जहा नेरवपस्त सदा असुरकुमारस्त, खवर दृशितिं वि-दितिं वा, एवं जाव थयिज्जुमारस्त । वाउकायस्त जहा जीवपदे, खवर दृशितिं पंचद्वियतिरिक्तजोशियस्त निरवसेसं जहा नेरदृयस्त, मयसुयायसंमंरजोशियचेमात्रि-वस्त निरवसेसं जहा असुरकुमारस्त । ज्विं थं भंते ! तेव-मयसुयायसं समाहेतुं सभावेतिथिया ज पोगले निच्छुमति तेहि थं भंते ! पोगलेहिं केवतिते त्विते अफुले केवदृखेले फुडे, एवं जेव जेउज्विते सुगुणति तदेव, खवर ज्ञामामयं जहणेयं अंगुलस्त असंखेजतिभावं तेस्तं तं तेव ० एवं जाव वेवाथियस्त, खवर पंचद्वियतिरिक्तजोशियस्त एकदिति एवतिते खेले अफुले एवदृखितस्त फुडे । ज्विं थं भंते ! आहारगसुगुणातेयं समाहेतुं समाजस्थिया ज सोमयस्ति निच्छुमति तेहि थं भंते ! पोगलेहिं केवदृखेले अफुले केवदृखेले फुडे १, गोयमा ! सरीरसमायातेयं निवसं-वाहरेयं आयामिथं जहणेयं अंगुलस्त असंखेजतिभावं उक्तोऽर्थः संखेज्ज्ञादं ज्ञातव्यं एवमिति एवतिते खेले एषा समदृख वा दुसमदृख वा तिसमदृख वा विम्वेहयं दृश-तिकालस्त अफुले एवतिकालस्त फुडे, ते थं भंते ! पोगला केवतिकालस्त निच्छुमति ? , गोयमा ! जहणेयं भंतो-दु-दुचस्त उक्तोऽर्थः अंतोदुदुचस्त, ते थं भंते ! पोगला नि-च्छुवा समाया जातिं तस्य पायातिं भूयाति जीवाति स-त्तातिं अभिह्वंति-० जाव उद्वेजति, ते थं भंते ! जीवे कति-किरिए १, गोयमा ! सिधं विकिरिए सिधं चउकिरिए सिधं वंचकिरिए ते थं भंते ! जीवाभं कतिकिरिया गोयमा ! एतं जेव, ते थं भंते ! ते म जीवा अघेसिं जीवाम-संप्रसादायं कतिकिरिया १, गोयमा ! विकिरिया नि चउ-किरिया नि संभकिरिया वि, एवं मयस्ते वि । (६० २४३)

‘जीव संश्लेषे जीवविषय’ इत्यादि प्रपञ्च, नगरमाधामत
अवकाशः संश्लेषाणि योजनानि । एतच्च वायुकाविकर्षण—
निरधिकारमपेक्षया कृष्यर्थं, ते हि वैयक्तियसमुद्धान्तरभ्रमणा-
स्तावाधिकप्रपञ्चविशेषभावनः संश्लेषाण्येव योजनान्मुक्तक-
र्षोऽव्यात्मन्येवानां कृष्णमाख्यन्ति, नासंश्लेषाणि योज-

नाति । वायुकायिकास्तु जघन्यतो वा उत्कर्षतो वा अङ्गु-
लासंस्थेयमार्गं, तावत्प्रमाणं चोत्कर्षतो दृष्टव्यमाच्यस्त-
स्तावति प्रदेशे तेजसादिशरीरपुद्गलान् आत्मप्रदेशभ्यां वि-
लिप्तानि, तनस्यैः पुद्गलैश्चैव क्षेत्रमायामन उत्कर्षतोऽपि
संस्थेयान्येव योजनार्थमाच्यन्ते । पतञ्जलं क्षेत्रमायं क-
वलं वैकियसमुद्धान्तसमुद्भवं प्रयनमभिधृत्याक्रम्य, यदा तु
कोऽपि वैकियसमुद्धान्तमधिकृतो मरुत्समुत्पलिष्ठः कथम-
प्युक्तदृष्टयश्च त्रिसामयिकेन विप्रहरणार्थंनिरूपितमभिगच्छ-
ति तदा संस्थानानामपि योजनानां यावदायामक्षेत्रमवस-
यम् तावत्प्रमाणं क्षेत्रापूर्वम् मरुत्समुद्धान्तप्रयनसमुद्भव-
मिति सर्वपि न विवक्षितम् । 'एकदिशि विदिशि वा' इति-
तत्र जघन्यत उत्कर्षतो वा यथोक्तमायामयामक्षेत्रम-
स्यां दिशि विदिशि वा द्रष्टव्यम्, तत्र नैरयिकाणां पञ्च-
न्द्रियतिरश्चां वायुकायिकानां च नियमादिकदिशि नैरयि-
का हि परश्चा अस्त्वप्येवञ्च तिर्यक्पञ्चन्द्रियत्वात्पर्यवस्य एव
वायुकायिका विशिष्टवृत्तनायिकास्ततस्तत्तपार्थं वैकियसमु-
द्धान्तमरुत्समायानां यदि परं तथा स्वाभाव्यादयामक्षेत्र-
शदृष्टविनिर्गमस्तेभ्यश्चात्मानप्रदेशभ्यां विशिष्य पुद्गलानां
च स्वाभावतोऽप्युत्पत्तिममेव न तु विधेयितुः ततो दिष्टव्यं न-
रयिकातिर्यक्पञ्चन्द्रियवायुकायिकानामयामनः क्षेत्रं द्रष्टव्यम्,
न तु विदिशि तु भवनातिर्यक्प्रयनयामनयामनमिकाया
मनुष्याश्च तं स्वेकक्षाचारंशां विशिष्टलाभ्यसम्प्राप्त्य भव-
न्ति ततस्ते कदाचित्प्रयनविशेषतो विदिश्यप्यात्मप्रदेशानां
दृष्टं विशिष्टप्रयनस्तत्र तथैव आत्मप्रदेशभ्यः पुद्गलान् वि-
लिप्तानि ति तेषामप्यस्य दिशि विदिशि वा प्रयनस्यम् ।
वैकियसमुद्धान्तगतकोऽपि कालमपि कर्गानि, विप्र-
द्वेषं चोत्पत्तिरस्यमिष्येति न तेषां विप्रहरणमभिधृत्य
कालानिरूपणार्थमाह—'सं सं भवे' । इत्यादि, ननु भदन्त !
क्षेत्रं विप्रहरणमभिधृत्यात्पत्तिदंशं यावत् 'कथकाल-
स्स' 'ति-नृतीत्यर्थे पष्ठं, कियता कालनापूरणं कियता काले-
न दृष्टम्, 'अपमानाह-गीतम् । एकसामयिकेन वा त्रि-
सामयिकेन वा त्रिसामयिकेन वा विप्रहरणं अपूर्णं दृष्टमिति
गम्यते । किमुक्तं भवति ?-विप्रहरणमभिधृत्य मरुत्प्रदेशाया
आरभ्य उत्पत्तिदेशं यावत् क्षेत्रस्यापूरणमुत्कर्षतः त्रिभिः
सिद्ध्यवस्थानेन न चतुर्थेण सम्यगेन, वैकियसमुद्धान्तगतो
हि वायुकायिकोऽपि प्राथम्यस्तस्याभावोत्पत्त्यर्थे, त्रिसामयि-
कं विप्रहर उत्कर्षतोऽपि त्रिसामयिकं त्रिभिः उत्पत्तिद्वारा
'एवहकालस्स' इत्यादि सुगमम्, 'ससं तं केव त्वादि
स्त उत्पत्त्यर्थे स्वयं तद्व यथाक्त्वं वेदान्तसमुद्धान्ते उत्क्रम्य,
तत् तावत् यावदन्तिमपदं 'पञ्चकिरिया यि' इति 'एवं
नहण्य एहि' इत्यादि सूत्रं तु तत्रैव भाषयानियम् । यस्तु
दिग्गदिगिगपक्षया विग्रहः स प्रागव दर्शितः ॥ सम्यगिति तेज-
ससमुद्धान्तमभिधत्सुत्पत्ति—' जीवं सं भवे' । तत्प्रमाणमात्रा-
ण 'मित्यादि, सुगमं, नवरम्यं तेजससमुद्धान्तश्चतुर्द्वैत-
कायार्थतत्पञ्चन्द्रियपुद्गलानां समप्रतिन न शणाणां च त-
महाप्रयन्यवन्त इति तेषां तेजससमुद्धान्तमारभमाणानां ज-
घन्यतोऽपि क्षेत्रमायामतोऽङ्गुलासंस्थेयमार्गमायानं भवति,
न तु संस्थेयभागमायाम्, उत्कर्षतः संस्थेयभागमायाम् ।
तत्रैव जघन्यत उत्कर्षतो वा यथोक्तमायामयामक्षेत्रं तिर्यक्

अग्निव्यवर्जानामकस्यां दिशि विदिशि वा वल्लभ्यम्, तिर्य-
कपञ्चिन्दिषाणां तु विद्वेषा । अत्र युक्तिः प्रागुक्तैश्चासुरसंस्थायां,
तथा बाहू— एवं जहा पराविष्यत्यमुषाये । इत्यादि । त-
द्विष्यन्त्येव जलसमुद्धान्तः । साध्यतया बाहूकसमुद्धान्तं प्रति-
विपादयिषुराह— जीव सं भेत ! । इत्यादि, एतच्च स्तु-
तेजसमुद्धान्तमुद्धान्तवर्त्तनं, नवरथमयाहाहकसमुद्धान्तं
नवमुषाणां तत्रायुधोच्चतुर्दशपूर्वाणां तत्रापि कथाञ्चैव
बाहूकस्यैवधर्मानां न शेषाणां, तं बाहूकसमुद्धान्तमार-
भमाणा जघन्यन्त उक्तेर्नाना वा योद्धप्रमाणमाध्यातः सत्र-
मात्रप्रदेशविश्लिष्टः । पुत्रलैंगपूर्य्यमकस्यां दिशि, न तु-
विदिशि । विदिशि तु प्रत्यक्षान्तरिषेधादात्रप्रदेशव्यावृत्तिः ।
पुत्रलैंगपूर्य्यं च । नच तत्र यान्तरमारभेत प्रयोजनाभा-
वात् । तस्मैवत्याच्यते । आहूकसमुद्धान्तमुद्धान्तोऽपि च का-
ऽपि काल कर्तानि विग्रहणि चापत्येन विग्रहश्चाकल्पेत
अस्मात्प्रायिक इति । एतानि एषश्च खलु कुड् । तथा
‘एतस्मद्वयं वा दुस्मद्वयं वा’ इत्यायुक्तम् । तथा
मनुष्याणामिवायमाहाहकसमुद्धान्त इति चतुर्विधतद्व्यव-
चिन्तनापक्रमः । एवं प्रत्ययं वि । द्युलुप्तम्, अस्यायमर्थः— एवं
मानवानो जीवपदे व मनुष्येऽपि— मनुष्यचित्तनाथामपि
सुखं वल्लभ्यम्, जीवपदे मनुष्यान्तर्वायिकल्य सुखम् । प्रवृत्त-
न्यात्, अस्यायमाहाहकसमुद्धान्तानामभवान् । तदेव यवगा-
मांश्च छात्रिष्यकानां समुद्धान्तानामभवान् जघन्यन्त उक्ते-
रपेता वा यवप्रमाणं सत्रमात्रमविश्लिष्टः । पुत्रलैंगधायाम-
मोक्षांशं काश्चिद्विशेषधन्यतेरापूर्वितं भवति तावत्प्रमाणमा-
वर्त्तमानम् । प्रमाणं ३६ पदं विशोऽं । भ० ० । आ० नू० ।
आ० म० । प० सं० ।

(૧૩) અધુના સમદયાતદ્વાર્ગવસ્તરઃ—

तेमि शं भंत ! जीवाणं कति समुग्धाया पणत्ता ?
 गायमा ! तच्चो समुग्धाया पणत्ता, तं जहा-वेयल्लाम-
 मग्धाए कमायमग्धाए माग्खंतियमग्धाए । (सू० १३+)

तत्र समुद्राणाः सप्त , तथाया—वदनासमुद्रानः १ क-
पायसमुद्रानः २ मारुतसमुद्रानः ३ वैश्रव्यसमुद्रानः
४ तैजससमुद्रानः ५ आश्रितकसमुद्रानः ६ कर्वालि-
समुद्रानश्च ७ । तत्र वेदनायाः समुद्राणां वदनासमु-
द्रानः, स वासानांवेदनाकर्माध्ययः १, कपायस—कपा-
याद्यन समुद्रानः कपायसमुद्रानः, स च कपायखा-
रित्रमाहर्णाकर्माध्ययः २, मरण भोगे मारुतः, वासी
समुद्राणांश्च मारुतसमुद्रानः ३, वैश्रव्ये प्रारभ्यमाणे समु-
द्रानां वैश्रव्यसमुद्रानः, स च वैश्रव्यशरीरानामाध्ययः
४, (तैजसेन हतुतून समुद्रानस्तेजससमुद्रानः तैज-
सशरीरानामाध्ययः) ५, आश्रितक प्रारभ्यमाण समुद्रानः
आश्रितकसमुद्रानः, स चाहारकशरीरानामाध्ययः ६,
कर्वालि अन्तमुत्सर्गाविरमद् समुद्रातः कर्वालसमु-
द्रानः ७।(जी०)तत्र वदनासमुद्रानां अस्यां वदनीयकम-
पुद्गलवर्गशान्ते करानि,तथाहि—वदनाकरालिता जीवः स्वप-
दशानकशान्तेकमपरमाखुं वदनाखं करालाहर्णव विक्षिप-
ति,तत्र पदशेखदशनवदनादिनृश्रमि कुरीत्सुकाद्यधनगतानि
आपृश्यामातां विलसन्तश्रमश्रमिंश्च शेषमविषयापानम्—

समुद्रयय-समुद्रयित-त्रि० । गयित, पि० ।

समुद्रजालाकुलाभिराम-समुद्रजालाकुलाभिराम-पुं० । मु-
द्राफलयुक्तं यज्जानं गवाक्षत्वेन आकुला भ्यामाभिराम-
श्च । तस्मिन्, कल्प० १ अघि० ३ क्षण ।

समुद्र्य-समुद्र्य-त्रि० । उद्गते, आव० ४ अ० ।

समुद्रस्थि-समुद्रस्थित-त्रि० । सम्यगुत्थितः समुत्थितः । चारि-
प्रस्थ, पं० ७० १ कल्प ।

समुद्रय-समुद्रय-पुं० । उदयवर्जितत्वे, प्रश्न० ३ आश्र० डारा

समुद्रय-पुं० । परिवारादित्समुद्रये, औ० पौरादिमोलन,
ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । समूह, सं० ५४ सम० । त्रिचतुरा-
दिभेदके, ज्यो० २ पादु० । भ० । विश० ।

समुद्राख-समुद्रान-न० । प्रयोगार्थैकरूपतया गृहीतानां
कर्मवर्गेणानां सम्यक् प्रकृतिवन्धादिभेदेन देशसर्वोपधाति-
रूपतया च आदानं-स्वीकरणं समुद्रानं निपातनात्सुः ।
व्या० ३ डा० ३ उ० । स्पृष्टनिधनकाचित्वावस्थया स्वीकरणं,
आचा० १ ध्रु० २ अ० १ उ० । आव० । भिज्ञाष्टेन, नि० १ ध्रु० ३ वर्ग
४ अ० । उच्चावचकुलेषु भिज्ञाचरणं, वृ० १ उ० २ प्रक० ।
भिज्ञासमूह, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । वृ० । अणु० । आचा० ।
भिज्ञायाम्, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० ।

समुद्रागकम्प-समुद्रानकम्प-न० । स्पृष्टनिधनकाचित्वावस्थ
या स्वीकरणं समुद्रानं तद्वत् कर्म समुद्रानकम्पं, संपूर्वादाङ्गु-
वांछ दाधातोत्यङ्गुमापृवादरादिपाठेन आकारस्याकाराद्-
शेन रूपम् । कर्मभेद, आचा० १ ध्रु० २ अ० १ उ० ।

समुद्राणकिरिया-समुद्रानकिरिया-स्त्री० । कर्मोपादानं क्रिया-
भेद, स्था० । ('किरिया' शब्दे तृतीयभागे ५३३ गृष्टे वक्ष्य-
ता गता) समग्रमुपादानं समुद्राणं समुद्राणां-अष्टु कम्पाणि
तेसि जं उपादानं कज्जह, सा समुद्राणकिरिया, सा दुविहा-त्-
सोवपाया समुद्राणकिरिया, सव्वावपाया समुद्राणकिरिया ।
आव० ४ अ० । समुद्रानक्रिया तु यत्कर्मप्रयोगगृहीतं सम-
दायावस्थे संप्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशरूपतया यथा व्य-
वस्थान्येन सा समुद्रानक्रिया, सा च मिथ्यादृष्टारभ्य सू-
क्ष्मसंपर्गाय यावद्भवति । सूत्र० २ ध्रु० २ अ० ।

समुद्राणचरा-समुद्रानचरा-पुं० । समुद्रानेन शिलया त-
थाविधाभिप्रहणहिल साधौ, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० ।

समुद्राणिय-समुद्रानिक-पुं० । समुद्रानं नाम-उच्चावचकुलेषु
भिज्ञाप्रहणे तत्र लब्धः सामुद्रानिकः । "अभ्यामादिश्य इक-
ल ॥ ३ । ३ ॥ (सू० लि०) इति इकल प्रत्ययः । वृ० १ उ० २
प्रक० । आ० ७० । भिज्ञे-याञ्छायां भवः सामुद्रानिकः । स्था०
४ डा० २ उ० । इतस्ततो भिज्ञाप्रहणं, भ० ७ श० १ उ० ।

समुद्राय-समुद्राय-पुं० । स्वामिण्यायादिसमस्तपरिवारं,
रा० । समूह, आ० ७० १ अ० । व्या० । इतस्ततो भिज्ञा-
याम्, भ० ७ श० १ उ० ।

समुद्रायार-समुद्राचार-पुं० । यत्किञ्चनानुष्ठानं, विपा० १ ध्रु०
३ अ० । ज्ञा० । सूत्र० । औ० ।

समुद्रिय-समुद्रिय-न० । सम्यगुत्थे प्राप्ते, व्य० ६ उ० ।
विश० ।

समुद्र-समुद्र-पुं० । सह सद्रया मर्यादा वर्नेन इति समुद्रः ।
अनु० । सं० "द्रेगो न वा" ॥ ८ । २ । ८० ॥ अस्य पालकस्यावश-
रेकस्य सोपानियथा न । प्रा० । लवणादिके सागरे, कां० सं०
प्रज्ञा० । जी० । सूत्र० । जलार्धो, उत्त० ७ अ० । जलराशौ ।
अनु० ।

समुद्रिस्थानकाह—

अतोमणुस्मवेत्तस दो समुद्रा पमत्ता, तं जहा-लवणे
चैव कालोद चैव । (सू० १११) । स्था० २ डा० ४ उ० ।

त्रयः समुद्राः—

तत्रो समुद्रा पगई उदगरमेणं परणत्ता, तं जहा-का-
लोदं पुक्खरोदं सयंभुरमणे । तत्रो समुद्रा बहुमच्छकच्छ-
माऽऽत्रा परणत्ता, तं जहा-लवणे कालोदं सयंभुरमणे ।
(सू० १४६)

प्रकृत्या स्वभावेनोदकरणेन युक्ता इति, क्रमेण चैत द्विती-
यतृतीयान्तिमाः प्रथमद्वितीयान्तिमाः समुद्रा बहुजलचराः,
अन्ये त्वल्पजलचरा इति । उक्तं च—

" लवणं उदगरमेसु य, महारया मच्छकच्छहा भगिया ।
अण्णा मेसेसु भवे, न य ते निम्मच्छया भगिया ॥ १ ॥ "

अन्यच्च—

" लवणं कालसमूहं सयंभुरमणे यं हुंति मच्छाश्च ।
अयमेसमसुहेसुं न हुंति मच्छा य मयरा वा ॥ १ ॥
नयिं ति पउरभावे, पण्ण न उ सव्वमच्छयाङ्गमेहा ।
अण्णा मेसेसु भवे, न य ते निम्मच्छया भगिया ॥ २ ॥ "

इति । स्था० ३ डा० १ उ० ।

चत्वारः समुद्राः—

चत्तारि समुद्रा पत्तेयमा परणत्ता, तं जहा-लवणादणं १
वारुणोदं २ खीरोदं ३ घञोदं ४ । (सू० ३८४)

समुद्रसूत्रे षष्कं नवरे एकमेकं प्रति निश्चो रत्नो येषां ते
प्रत्यकरत्नाः । अतुल्यरत्ना इत्यर्थः, लवणरत्नादृक्पावज्जवणः ।
पाठान्तरं तु लवणमिवाद्धं यत्र स लवणोदः, निपात-
नार्तिनं प्रथमः । वारुणी-सुरा तथा समानं वारुणं वारुण-
मुदकं यास्मिन् स वारुणोदः चतुर्थः, खीरवत्तया घृतवद्-
दकं यत्र स खीरोदः पञ्चमः, घृतोदः षष्ठः, कालोदपुष्करा-
दस्ययभुरमणा उदकरत्नाः, शेषास्तु इष्टुरसा इति । उक्तञ्च—
" वारुणवर्खीरवरे, घयवर लवणा यं हुंति पत्तया ।
काला पुक्खरोददही, सयभुरमणे य उदगरसा ॥ १ ॥ "

इति । स्था० ४ डा० ४ उ० ।

सप्त समुद्राः—

सदीपरवग्गस्स सं दीवस्स अतो सत्त समुद्रा पमत्ता,

तं जहा-ल्वये कालोदे पुक्खरोदे वारुणोदे खीरोदे घ-
म्भोदे खोतोदे । (सू० ५८०×) स्या० ७ टा० ३ उ० ।

सर्वेष्टीपसमुद्राणामभ्यन्तरवर्ती जम्बुद्वीपस्तत्परिसेषी ल-
वणसमुद्रस्तदभ्यन्तरं धातुकीलसङ्गमिधाना द्वीपस्ततः काला-
वः समुद्रः तदनन्तरं पुष्करवरो द्वीपः, अत ऊर्ध्वं दीपसदृश-
नामः समुद्राः, ततः पुष्करवत्समुद्रः, तदनन्तरं वरुणवरो
द्वीपो वरुणवरः समुद्रः, खीरवरो द्वीपः खीरावः समुद्रः, घृ-
तवरो द्वीपो घृतोदः समुद्रः, शृङ्गवरो द्वीपो शृङ्गवरः समुद्रः,
नन्दीश्वरो द्वीपो नन्दीश्वरः समुद्रः, एतदष्टावापं च समुद्रा
एकप्रत्ययवताराः, एकैककृपा इति भावः । अत ऊर्ध्वं द्वीपाः
ऽऽग्राः समुद्राः, ततोऽरुणवरो द्वीपोऽरुणवरः समुद्र इत्या-
दि, कियन्तः श्वल नामग्राहं द्वीपसमूहा यक्तुं शक्यन्ते ?,
ततस्तन्नामसंग्रहमाह—“आभसमुग्वन्ध” इत्यादि, गायत्र्ययम्,
याति कानिचिदाभग्ननामानि—हारादेहहारनावालकन-
कावालिप्रभृतीनि, याति च वत्सनामानि—वीनाशुकप्रभृतीनि,
याति च गन्धनामानि—काष्ठपुटादीनि, याति चाग्निल-
नामानि—जलरुहचन्द्राद्व्यालप्रभृतीनि, याति च तिलकप्र-
भृतीनां वृक्षनामानि, याति च पद्मनामानि—शतपत्रमहस्र-
पत्रप्रभृतीनि, याति च पृथिवीनामानि—पृथिवीरत्नशंकरावा-
लुकन्यादीनि, याति च नवानां निर्धनानां चतुर्दशानां चक्रय-
गिरिनानां बुद्धिहमवदादिकानां वर्यवपवेनादीनां पद्यादीनां
हृदानां गङ्गानमन्युप्रभृतीनां नदीनां कच्छादीनां विजयानां
माल्यवदादीनां वत्सकारगपदेतानां सीधममादीनां कल्पानां
शकादीनामिन्द्राणां देवकुरुत्तरमन्दराणामावासानां-शका-
दिसम्भविधनां मेरुप्रत्यासज्यादीनां कुटानां बुद्धिहमवदादि-
सम्भविधनां नक्षत्राणां कुलिकादीनां चन्द्राणां सूर्याणां च
नामानि तानि सर्वाण्यपि द्वीपसमुद्राणां त्रिप्रत्ययवतारानि
वक्तव्यानि । यद्यथा—हारा द्वीपो हारः समुद्रः, हारवरो
द्वीपो हारवरः समुद्रः, हारवरावभासो द्वीपो हारवरावभा-
सः समुद्र इत्यादिना प्रकारेण त्रिप्रत्ययवतारास्तावत् वक्त-
व्याः यावत् सूर्या द्वीपः सूर्यस्समुद्रः, सूर्यवरो द्वीपः
सूर्यवरस्समुद्रः सूर्यवरावभासो द्वीपो सूर्यवरावभासः
समुद्रः । उक्तं च जीवाभिगमचूर्णी—“अरुणार्द्र दीवस-
मुद्रा निपेडायाग” यावत् सूर्यवरावभासः समुद्रः, ततः
सूर्यवरावभासपारिल्ली द्वयोः द्वीपस्ततो देवः समुद्रः, तद-
नन्तरं नागो द्वीपो नागः समुद्रः, ततो यक्षो द्वीपो य-
क्षः समुद्रः, ततो भूतो द्वीपो भूतः समुद्रः, स्वयम्भूर—
मणो द्वीपः स्वयम्भूरमणः समुद्रः, एतं पञ्च देवादयो द्वी-
पाः पञ्च देवादयः समुद्राः एककृपाः, न पुनरंशं प्रत्यवतारः,
उक्तं च जीवाभिगमचूर्णी—एते पञ्च द्वीपाः पञ्च समुद्रा ए-
कप्रकारा इति, जीवाभिगमसूत्रेऽप्युक्तम्—“देवे नागे
जकेषु भूषे सूर्यसूरये य एकेको चैव पादियव्वो,
निपेडायागं नित्यं ति” इति । पञ्चा० १५ पदं १ उ० ।
अहमथलदेववासुदेवयो रामनारायणयोः पूर्वभवधर्माचार्ये,

स० । ति० । अन्धबुध्णधोरिणीकुञ्जि पुत्र, स्या० १० टा०
३ उ० (स चारिणनेमरान्निकं प्रवृत्तं शुभ्रज्युऽनशनेन मृत्या
शुभ्रज्यं स्विड इत्यनकइशानां प्रथमवर्गे द्वितीयाध्ययन
सर्वतम् ।) स्वनामक्याते शारिङ्गइयशिये, न० । नेमि—
नाथस्व पितरि, पूर्वे नामास्य समुद्रविजय इति । कल्प० १
अधि० ७ क्षण ।

समुद्रघोस—समुद्रघोष—पु० । स्वनामक्याते सूरी, पि० ।

समुद्रजाशी—समुद्रयानी—स्त्री० । अस्थिगायां नावि, समुह-
जानीए चैव शावाए । नि० चू० १ उ० ।

समुदतरसं—समुदतरसं—न० । समुद्रलङ्घने, “तपःप्रसादा-
द्वत्सः प्रसादा-द्वृत्यश्च तं देवि । तव प्रसादात् । साधुप्रसा-
दाच्च पितुःप्रसादा-सीर्षा मया गोपदवत्समुद्रः ॥१॥” ग०२
अधि० ।

समुहदगपूरग—समुद्रदकपूरक—पु० । जलधिषेलावर्धकं चन्द्रं,
कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

समुहदत्त—समुद्रदत्त—पु० । शीघ्रपूरनगरवासिनि शीघ्रदत्तपि-
तरं स्वनामक्याते मत्स्यबन्धक, विपा० १ ध्रु० ८ अ० । च-
तुर्थेवासुदवश्यं पूर्वमेव जीव, ति० । स० । ‘माया’ शब्द
उदाहृतं स्वनामक्याते सर्वोद्धुस्त्रिभूतारि, आ० क० १
अ० । आ० ५० । आ० चू० । धातुकोलएडभरत हरिषण्य
राज्ञा नायायाः समुद्रदत्ताभिः सुतं, उत्त० ६ अ० ।

समुद्रपाल—समुद्रपाल—पु० । स्वनामक्याते पालितपुत्रं, उत्त०
२१ अ० ।

समुद्रपालनिसेपाभिधानायाह निर्युक्तिरुत्—

समुद्रस्य पालियस्मि अ, निकसेवो चउकश्चो दुहा दवे ।
आगमनोआगमअओ, तो आगमअओ य सो तिबिहो॥४२३॥

समुद्रपालियाऊ, वेयंतो भावओ उ नायव्वो ।

तचो समुद्धियमिणं, समुद्रपालिजमज्जकयणं ॥ ४२४ ॥

गाथाद्वयं प्रतीतिमैव नवरं समुद्रपालनिसेपप्रस्ताव य-
त्समुद्रस्य पालित इत्युक्तं तत्समुद्रपाल इत्यत्र समुद्रेण पालय-
ते स्मति समुद्रपाल इति व्युत्पत्तिस्तथाप्यनार्थमिति गाथा-
द्वयार्थः । गतो नामनिष्पन्ननिषेपः ।

स्मरति सूत्रालपकान्तसारवसरः स च सति ‘स्व’
इति सूत्रानुगमे सूत्रमन्त्रारणीयम् । तन्मदम्—

चैपाए पालिए नामं, मावए आमि वाशिण ।

महावीरस्स भगवओ, सीसो सो उ महपण्णो ॥ १ ॥

निग्गंथे पावयणे, मावए मे वि केविए ।

पोएण ववहारंते, पिहुंउं नगरमागए ॥ २ ॥

पिहुंउं ववहरंतस्स, वाशिओ देह धुअरं ।

तं ससरं पदमिज्जक, सदमं अह पत्थिए ॥ ३ ॥

अह पालियस्स धरिणी, समुहम्मि पसवेइ ।

अह दारए तहिं जाए, समुहपालि चि शाणए ॥ ४ ॥

खेमेण आगए चैपं, मावए वाशिण घरं ।

संवहुइ परे वस्स, दारए ते सुहोइए ॥ ५ ॥

वाक्परी कलाभो, लिखित् नीडोविण् ।
जोन्वयेक व श्रुणुते, सुखे पिवदत्ते ॥६॥
तस्मै रुचवर्भ भञ्ज, पिया आगेरु रुविण् ।
प्राप्त्य क्लेशस्मै, देवो दोगुदुका जह ॥७॥
अह अक्षया कया, पासापोलीये ठिभो ।
वज्रमप्राप्तोभावं, वज्रम पासह कज्जतं ॥८॥
हं पाखिज्ज संविमं, समुद्रपालो (२) वज्रव्वी ।
अहोऽसुभाय कम्मायं, निजसंख पावण् इमं ॥९॥
समुद्रोऽसौ तर्हि भवतं, परं संवेगमासम्भ ।
आपुच्छि अम्मापियरो, पवण् अक्षगारिणं ॥१०॥

सूत्राणि दृश्य इदमुत्तरं चाध्वयनं क्वाचित्सोपरकारतया
व्याख्यास्यते-चम्पायां-चम्पामिधानायां पुरि पालितो नाम
साविवाहः श्रावकः भ्रमणोपासकः आसीत्-अभूत् । भूमिमेव
वर्णिजो-वर्णिज्जातिमहावीरस्य भगवतः शिष्यो-विनेयः
'स' इति सः तृप्तिशेषे, मदात्मनः-प्रशस्वात्मनः स व
कीदृक् ? इत्याह- 'लिगंथ' 'सि-सैरेण्डे-निश्चयसम्बन्धिनि
'पावयिण्' 'सि-प्रवचनं श्रावकः 'स' इति-पालितो विजि-
पेण काविह-परिहृतो विकाविह, कोऽर्थः विदितजीया-
क्षिपार्थः पोनिन व्यक्तरन् प्रवहलयपिण्डं कुर्वन् 'पिहुं' ।
पिहुंइदमनामकं नगरमायानः-प्राप्तः, तत्र व पिहुंइदं व्यवहार-
कं नदुग्धमरुहंभताः कामिप्राणिजो वदामि-यच्छति 'पूयन्' ।
'नि-दुहितममुदुदवांश्च तामसौ स्थिताश्च' अत्र कियद्वनप्रपि
कालं नो तसस्वाभिस्वापक्षस्त्वं परिगृह्य-आश्रया स्वशम
व्याप्नोतं प्रस्थितः-चलितः, तत्र चागच्छतोऽथ पाखित्तस्य
युद्धिणि समुद्र-गन्तु-गन्तो-गन्तु-गन्तो-गन्तो-गन्तो-गन्तो-गन्तो-
"अथ" त्युपन्यासं, दारकः सुतस्किमिजिनि प्रसवं जातः-
उत्पन्नः 'समुद्रपालः' इति नामतो नामाश्रित्य कमलं चाग-
च्छन्तंभेण-कुपुलतागतश्चम्पायां श्रावको वर्णिजो 'घरं' नि
क्षय्य गम्यमानवाद् युद्धं व लक्ष्यो हुनं व तत्र वज्राप-
कादि संघटते च युद्ध-वैशमनं तस्यैति पालितामिधानवलि-
जा दारकः स सुखोचितः सुकुमारः, एवं व प्राप्तः कलाप्रह
णाययानां द्विसप्तकलाश्च शिक्षितः शिल्पे वा पाठान्तर-
तः । आनन्दव नीतिकाविदो-नयाभिज्ञः 'जोन्वयेण' व अ-
पुण्ण' 'सि-वस्य भिन्नकर्मवात्' यथनतापुण्ड्रव परिपुण्ड्र-
रीरश्च, पञ्चत व- 'जोन्वयेण' व संघे 'सि-तत्र व. संघ-
को-मुहोऽन एव सुखः सुसंस्थानः प्रियदर्शनः सर्वस्वधान-
न्वदाता परिपुण्यप्राप्त्यो व तस्य विहाय रूपवती-विशि-
ष्टाङ्गि भायोः फर्मा प्रिता पालितवर्णिगानयनि तथाविध-
कायि कुलाश्रयमर्थान्, कपिणीनाम्नां परिणायितव्यं ता-
मसौ प्रासादं कीदृति-स्मते तथा सह रम्य- (अ) रतिहृत्तो
देवां तुमुदुका यथा, अथ अम्यदा कदाचित् प्रासादात्मा-
कन उल्लङ्घ्य स्थितः सन् वधमर्हति वधयस्तस्य मरुह-
मान-रक्तव्यनकररीरभेति तैः शोभा-तत्कालाश्रित-
वज्रागल्लाया यस्मात्सौ वधमयवज्रशोभाकस्तं वधं-व-
धाहं कचन तयाप्राप्त्यकार्यकारिणु पदनि बाहो-नगरजहि-
र्भसिप्रदेशं गच्छतोनि वज्रागस्तं कोऽर्थो बहिनिष्कामन्य,

यद्वा-वस्यगमिह वधयश्चोपायकाराध्ययमिदका तथाकिं
वधं वदुः संवेगः संसारवैयुक्त्यतो मुक्त्यभिलाषतदेतुव्यात्
सोऽपि संवेगस्तं समुद्रपाल इदम्-वस्यमाणमवशीत्, यथा-
अहं वज्राधानां कर्मणां-पाथानामनुग्रहानां निर्मायम्-अन-
स्तानं पापकर्म आश्रयमिदं-प्रत्यक्षं यदसौ वराक्रो वधाधैमिय-
कीयते इति भावः, एवं परिभाषयन् समुद्र-अगमगतस्व-
स वणिक्शुभ्रवस्तमेति तस्मिन्नेव प्रासादात्कोन भगवान्माहा-
स्यवान् माहात्म्यंऽपि भगवच्छब्दस्य दर्शनापर-प्रकृष्टं संवे-
गमागतस्तत्तत्प्रापुच्छ व मातापतरौ 'पवण्' 'सि-प्राप्त-
जात्-प्रकृष्टं गतवान्', कोऽर्थः ? प्रतिपन्नवान्, अनगारि
तां-निःसङ्गतामिति सूत्रदृशकार्थः ।

सस्त्वनुवाकऽपि स्पष्टतःहेतुर्धोव्याकर्मिति वयापनायैवो
क्तावाधमनुवक्तुं विवक्षे क वदवाह निमुक्तकृत्-

वेपाए सन्धवाहो, नामेशं आसि पालो नाम ।
वीरवरसद भवद्विआ, सो सीसो स्त्रीणमाहस ॥४२५॥
अह अन्नया कयाहि, पोखणं गमिमधरम-भरिणं ।
तो जयरं संपत्ता, प (पि) हुंउं नामनामेशं ॥४२६॥
ववहरमायस्म तर्हि, पहुंउं देइ वाणिआं भूयं ।
तं पि य पत्तिं घत्तू-खण्णिगमां सो सदेसम् ॥४२७॥
अह सा सत्ताहमुआ, समुहमज्जकम्मि पसवई पुत्तं ।
पियदसखसुखंभं, नामेण समुद्रपालि चि ॥४२८॥
खंभेशं संपत्ता, सो पालिय सावओ घरं निययं ।
धाइदसद्वरिगुठो, अह वज्जुडो सो उदहिनामो ॥४२९॥
दावचरि कलाभो, य सिक्खिआं नीडोविदो जाहिं ।
तो जोव्वस्यमपुक्का, जाओ पियदसो अहिणं ॥४३०॥
अह तस्म पिया पत्ति, आगेहि रुविण्णि चि नामेशं ।
चउसद्धिगुणोवेयं, अमरवहणं सरिसरूवं ॥४३१॥
अह रुक्मिणी व सहितो, कल्लिह सो भवणपुंडरीयस्मि ।
दोगुदुक्क व देवो, किंकरपरिवारिआ निब्बं ॥४३२॥
अह अक्षया कयाहि, ओलीयणसंविआं सदवीआ ।
वज्जमं नीशिज्जंतं, अन्निजंतं जणसएहिं ॥४३३॥
अह भण्णं सन्निनाणी, भीओ संसारियाण दुक्खणं ।
नीयाव पावकम्मा-ख हा जहा पावणं इक्खमो ॥४३४॥
संमुद्रो सो भगवं, संवेगममुत्तरं च संपत्तो ।
आपुच्छिअस जणए, निक्खंतो खायजसकिनी ॥४३५॥
माथा पकादुश व्याख्यातमाथा एव, नवरं 'वीरवरस्त-'
'सि-नामतोऽप्युपि धाराः सम्भवन्ति, स तु भगवत्
आधतोऽपि 'वीर' इति प्राधान्यव्यापकं वरसहणम्, अने
भ भगवन्मकालनामप्यस्य दर्शयति- 'गणिसधर्मिभ-
रिणं' 'नि-गणितं-पूगकलादि धारमं-सुवर्णादि विषय-
नानि-सकलजनाभिमतयत्नोक्तानि सद्योयत्नानि शिरउरः-
प्रयुतान्यस्येति विषयदेशनसंवाङ्मनं 'धातो'दसदपरिमुह' 'सि
दशाध्याधीपरिगुठो दशार्थं व पञ्च ताश्च वीरमज्जम-

शब्दकोशनाम्ना चाश्रयः उच्यते। अत्राभिधानात्तत्त्वसमुद्रप-
थोपलक्षिताभिधानः समुद्रपालनामेति वाच्यम् 'लोच्यलम्-
कुलम्' ति—मकारोऽन्ताकाणकः जातः मियदशोऽन्तर्ध-
नित्यनिशयन स्वविशेषलावण्येहेतुत्वाद् यौवनस्य चतु-
र्विंशतुषा आश्विपौषादिकनाष्टकरादिनाः कला पञ्च विष्ठा-
नापरवासिका उच्यन्ते, भवनपुण्डरीक—भवनप्रधानं पुण्ड-
रीकशब्दस्येव प्रशंसावचनत्वात् शब्दं पश्यन्तीति शयः 'नी-
रिण्छन्ते' ति—नीयमानं 'अणिज्जन्ते' ति—अन्वीय-
मानम्—अनुगम्यमानं जनशूनैरविर्वाकभिरिति गम्यत, प-
ठन्ति च—'वज्रं नीरिण्छन्ते, पठन्ति सो सो जणवपदि' ति
स्पष्टम् संकीर्ण-सम्यग्दृष्टिः स चासी ज्ञानी च संकिञ्चानी
भीतस्त्रस्तः सन् संसारिकभ्यां दुःखस्य इति आर्षत्वाच्च
सुखस्यत्ययः, किं भवति, इत्याह—नीचानां—निरुष्टानां,
पापकर्मणां—पापहन्तुष्टानानां चौर्यादीनां 'हा' इति वेद
यथा पापकं फलमिति गम्यते, 'इणम्' ति—इदं—प्रत्य-
क्षम्, किमुक्तं भवति—यथाऽस्य चारुत्यादिर्न फलं पापकर्म-
णां तथाऽस्मादशमपीति निमुक्तिमाधेकादशकार्यः ।

प्रमज्ज्य च यदसी कृतयोस्तदाह स्वयम्—
जहाय सङ्कल्पमहाकिलेसं,
महंतामहं कसिसं भयाणम् ।
परियायधम्मं च भिरोयएजा,
वयाई सीलाई परिसंहं य ॥ ११ ॥
अहिंसं सधं च अतेणं च,
ततो अवंभं अपरिग्गहं च ।
परिवज्जिया पंच महव्वयाई,
चरिज धम्मं जिण्णदेसियं विऊ ॥ १२ ॥
सव्वंवि भूईहं दयाणुकं,
संतिक्खमे संजय वंभचारी ।
सावज्जोमं परिवजयतो,
चमिज भिक्खु सुममाहि इंदिय ॥ १३ ॥
कालिण कालं विहरिज रट्ठे,
बलाबलं जाणिय अप्पणो य ।
सीहा व सदेण ण संतसंजा,
वयजोम सोत्ता ण असम्ममाहु ॥ १४ ॥
उवहमाणां उ परिव्वएजा,
पियमपियं सव्वं तितिक्खएजा ।
ण सव्वं मव्वत्थ उभोयएजा,
न यावि पूयं गरिहं च संजए ॥ १५ ॥
अजोणज्झंदा मिहमाणवेहिं,
जे भावओ ते पफुरेति भिक्खु ।
भय मेरवा तत्थ उविति भीमा,
दिम्मा मयुस्सा अदुवा तिरिच्छा ॥ १६ ॥
अस्मिन्ना दुष्किम्मा अजेमे,

सीयंति जत्था बहुकायरा नरा ।
से तत्थ पत्ते न वडिज भिक्खु,
संगमसीमे इव नागराया ॥ १७ ॥
सीयोसिखा दंससमगा य फामा,
आतंका विविहा फुसंति देहं ।
अकुक्कओ तत्थ हि आसएजा,
रयाइ खेवेज पुरा कडाइ ॥ १८ ॥
पहाय रागं च तदेव दोसं,
भोहं च भिक्खु सयवं वियक्खणे ।
मेरु व्व वाएण अक्कपमाणे,
परीसहे आययुत्ते महेजा ॥ १९ ॥
अणुक्खे नावण्ण महेसी,
नेया वि पूयं गरहं च संजए ।
से उज्जुभावं पडिवज संजए,
णिच्चासमग्गं विस्स उवइ ॥ २० ॥
अरहरहसहे पहीणसंथवे,
विरए आयाहिए पहाणवं ।
परमडुपहे दि चिट्ठइ,
ळिम्पुंणए अममै अकिचणे ॥ २१ ॥
विवित्तलयसाइं भइजताइं,
निरोंवळेवाइं असंयडाइं ।
इसीहि विरएणइं महाजसोइं,
काएण फासेज परीमहाइं ॥ २२ ॥
सयसाण्णणाणोवगए महेसी,
अणुत्तरं चरिउं धम्मसंचयं ।
अणुत्ते खाणपेरे जमंसी,
ओहावई सुएिय वंतलिक्खे ॥ २३ ॥

अयादश स्वर्गाणि प्रायः सुगमान्येव, नवरे हिन्वा-त्यक्त्वा
संज्ञासी ग्रन्थस्य सद्ग्रन्थः प्राकृतत्वाद् विन्दुलोपस्ते, पठ-
न्ति च—'जडित्तु संगं च' ति—जहाय संगं च' ति वा उभयत्र
हिन्वा सङ्गं स्वजनादिर्प्रतिबन्धः चः पूरणे निपातः, महाज-
कलेशो यत्काष्ठसिन्धु वा ते महाफलसंघम् 'महंतमाहं' ति—
माहान्माहः—आभिष्वङ्गं यत्सिन्धु यतो वा तं तथाविधं 'कसिसं'
ति—कृत्स्नं कृष्णं वा कृष्णलद्यापरिणामहेतुत्वेन भयानकं
महाक्लेशादिरूपत्वात्संघं विवेकिनो भयावहम् । 'परियाय' ति—
प्रकामप्रमज्ज्यापर्यायस्त्वत्र धर्मः पर्यायधर्मस्ते, जहायः पात्र-
पूरणे, 'आभिरोयएज' ति—आपन्नाद् ह्यस्तन्यये सप्तमी-
ततोऽन्यतोच्चत—आभिरुचिन्तव्योत्तदुत्तुलान्विषयां प्रीति कृ-
तवान् उपदेशरूपतां च तस्य ग्यायन कथापयितुमिच्छं प्रयोगः
यद्वा—आत्मानमेवाधममुशान्तिं यथा हे आत्मन् ! स्वर्गं स्व-
कथा प्रयाउयाधमंमभिरोयएजद् भवानवमुत्तरकियाव्यपिय-
यास्तमयं साधनीयम् । प्रमज्ज्यापर्यायधर्मस्य विशेषत आह-

मनानि-महामतानि शीलानि पश्येद्युष्मापुनरगुणरूपाणि परीवहानि ति सीमन्तेनम्पावेन परिषदसहनानि च । एत-
 वभिषेज्य तत्तन्मनरे च यत्कृतवांसनद्राह-अहिनां सत्यमनै-
 मपके च । तत्ता य वंशे अपरिगर्हं च । ति-ततश्च ब्रह्मचर्य-
 मपरिगर्हं च प्रतिपद्य-अङ्गीकृत्य । अयंमपरिगर्हं च । इति तु
 पाठे परिवर्त्य वेत्यस्याहार्यं पञ्च महाव्रताणि उक्तरूपाणि
 'चरित्र' ति-प्रास्वचरन्तु नाङ्गीकृत्य तिष्ठति भावः धर्म
 भूतचारित्ररूपं जितेन्द्रियं 'विउ' ति-विज्ञानं ज्ञानानः ।
 'सर्वेहि भूतेहि' सुब्रह्मण्यात् सर्वेष्वशेषेषु प्राणेषु दयया-
 हितोपदेशादिदानात्मिकाया रक्षणरूपया वा अनुकम्पनशीलो
 दयानुकम्पी पाठान्तरतो दयानुकम्पी वा क्षान्त्या न त्यशक्त्या
 क्षमते प्रत्यनीकाद्युद्दिष्टवृत्तनादिकं सहन इति क्षान्तिक्षमः ।
 सैवत इति संन्यः स चासौ ब्रह्मचारी च संन्यतब्रह्मचारी पुंयं
 ब्रह्मप्रतिपत्त्यागम्येऽपि ब्रह्मचारीत्यभिधाने ब्रह्मचर्यस्य दुर्ग-
 न्चरित्वरूपानाधेयम्, अनन्यं च मूलगुणरक्षणोपाय उक्तः । कालं-
 कालं ति-सहितः काले-मस्मात्, यद्वा-कालिन-पा-
 ठोपाध्यादिना कालोक्तिरिति कालोचितं प्रयुज्यत्तादि कु-
 र्वन्निमित्तं शयः, राष्ट्रे-मण्डले बलाबलं सहिष्णुत्वासहिष्णु-
 त्वलक्षणं क्षात्वाऽऽत्मनो यथा यथा संयमयोगाहानिने जाय-
 तं तथा तथेयमिमांशः, अन्यच्च सिंहवच्छब्देन-प्रस्तावा-
 न्मृशोपाध्दकं न समप्रत्यक्षं स्वस्वाक्षान्तवान्, सिंह-
 इष्टानाभिधाने च तस्य सार्वकस्वेनानिर्व्यवस्थादत्त एव
 वारयोग्यम्-अर्थाद् दुःखापादकं 'साध' ति-श्रवण-नैवा-
 सम्भवशीलरूपम् 'आहु' ति-उक्त्वान् । तर्हि कथमयमकरा-
 दित्याह-उपलभ्यादिना सन्तवधार्थरत्नं पर्यवज्जन् तथा यिमनुकु-
 लमप्रियमननुकुलं 'सर्वं नितिकलपज' ति-सर्व-
 मतिरिक्त-साधवान् । किञ्च 'न सर्व' ति-सर्वं वस्तु
 सर्वत्र स्थानेऽभ्यराज्यत न यथा इष्टाभिलाषुकोऽभूदिति
 भावः । यदि वा-यद्वक्तुं पुष्टालम्बनतः सैवितं न तत्सर्वमभि-
 मतावागदि सर्वत्राभिलषितवान्, नचापि पुत्रां गर्हा वा
 ऽभ्यराज्यतेति सम्भवः । इह च गर्हानांऽपि कमलस्य इति
 कविद्वन्द्वस्तम्भस्यच्छब्दाय गर्हाग्रहणं, यद्वा-गर्हा-परा-
 पञ्चरूपा, ननु मितोऽपि किमप्यथाभावः सम्भवति? येन
 त्वमिदं च नदृशुणाभिधानांमत्याह- 'अणव' ति-वृत्तादे
 तत्र च 'अणव' ति-अनेकं क्षुद्राः अभिप्रायाः सम्भवः,
 मीति गम्यते, 'मिह' ति-मकारोऽल्लासकः, इह जगति
 'माणवेहि' ति-सुख्यत्ययान् मानेषु 'ये' इति यानेनका-
 न्क्षुद्रानुमावतस्त्ववधुपौत्र्यिकादिभावतो वा स प्रकर-
 ति श्रेष्ठ विधेयं 'भिक्खु' ति-अपिशब्दस्य गम्य
 मानव्यात् भिक्खुरपि-अन्नागारऽपि सन् अन्तर्धाम्य
 च तद्वृत्तिभिधानमिति भावः । अपरं च- 'अयंमर्वा'
 भयोत्पादकत्वेन भीत्यास्तत्रति ब्रह्मप्रतिपत्तिं 'उहति'
 ति-उत्थति उद्यं यान्ति पठयते च- 'उवेति' ति-उपयान्ति
 अयंमर्वा इत्यनार्था गत-भीमा इति पुनरभिधानमतीतरी
 व्रताख्यापनायोक्तं, त्रिषा इत्याद्युपसर्गा इति गम्यते । 'नि-
 रिक्रान्तं तैरक्षाः तथा 'परितप्त' ति-परीवहाह उद्यन्तीति
 सुब्रह्मः सौमन्-संयमे प्रति शिथिलीभवति 'जय' ति-
 यत्र प्रपञ्चेषु पृथिव्येषु च सत्यु 'स' इति-स तत्र तेषु 'पते'
 ति-अनन्तव्यवस्थात्, प्राप्तु प्राप्तं वातुभवनद्वारेणायतो न

(व्यथन्त्यात्) इत्याधीनस्थानितो वा सत्यात् भिषुः सन्
 सप्रामशोष-युष्टप्रकर्ष इव नागाराजो-हस्तिराजः स्वशोस्त्-
 लस्यशोषः आनङ्गा-रोगाः स्मृशन्ति-उपनापयन्ति 'अकु-
 य' ति आश्रयान् कुम्भितं कुजति पीडितः सन्नाकम्पति कु-
 कुजो न तथेत्यकुजकृत्, पठ्यते च- 'अकक्षति' ति-कदाचित्क-
 नाकुलितोऽपि न कक्षीरान्तकारी, अनन्यं वामन्तरस्रोत्रं ए-
 वार्थो विस्पष्टताथेयमन्येनाक्षः, एवेविधश्च सर्जोसीव रजोभि
 जीवमालिन्पहतुतया कर्माणि 'खेवज्ज' ति-अस्तिपन् परी-
 वहसहनानाभिः क्षिप्तवान्, 'मोह' (म्) इति-मिध्याविह-
 स्यादिरूपोऽहाने वा शुद्धे, आत्मना शुभ आत्मशुतः कुर्म-
 वन् संकुचितसवोक्तः अनन्य परीवहसहनोपाय उक्तः, किञ्च-
 'न याव पुंयं गार्हं च सेज्यं' ति-न चापि पुत्रां गर्हा च
 प्रतीति शयः असज्ज-सर्गं क्षिप्तवान्, तत्र च अनुष्ठेय-
 मनवनन्तं च हेतुभावेन उक्तं हि पुत्रां प्रति अयनश्च ग-
 र्हा प्रति सक्तं कुर्यात्सत्यमर्थेति भावः, पूर्वत्राभिलषित्वेति
 उक्तः इह तु सक्त्येति पुंयस्माद्विशेषः, स इति-स एवगुणः
 श्रुतुभावम्-आज्ञेयं प्रतिपद्य-अङ्गीकृत्य संन्यतो नित्यो-
 मस्यदर्शनादिरूपं विनः समनुपैति विशेषणं प्राप्नोति, व-
 र्त्तमानांदिशः होसत्तत्र च प्राप्नोतः न तथा कीदृशः किं
 करानित्याह-अगतिरती संयमासंयमविषयं सहन न ताभ्यां
 वाध्यत इत्यतिरिक्तसहः 'होतिमसिह' ति-प्रतीत्यसंभवः
 संस्त्वप्रज्ञो वा संस्त्ववक्ष्य पुंयपश्चात्संस्त्ववरूपं वचनसया-
 सरूपा वा गुणिभिः सह, प्रधानं स च संयमां मुक्तिदत्त्या-
 त् यस्यास्यसौ प्रधानवान् परमः प्रधानार्थः पुराणो वा-
 ऽनेताः कर्मधारय-उपसर्गो मांसः स पठेत्-गम्यते येस्तानि-
 परमार्थपदानि सम्यग्दर्शनादीनि सुख्यव्ययात् तेषु तिष्ठति
 अविवाधकतयाऽऽनेन 'क्षिप्रमाय' ति क्षिप्रशक्तः क्षिप्रा-
 नि वा श्रोतामीव श्रोतांसि-मिध्यादर्शनादीनां येनासी
 क्षिप्रश्रोता, अत एव अममाऽऽन्यतः, इह च संयमवि-
 शयाणामानन्त्यात्तदभिधापिपदानां पुनः पुनर्वचनंऽपि न
 पीनकृत्यं, तथा विविक्लव्यनानि-स्यादिदिगहितोपाध-
 यरूपाणि विविक्लवाद्येव च 'निगच्छेयाह' ति-निरुपलेपा-
 नि-अभिषेककृत्पापलेपवर्जितानि भावतो द्रव्यतन्त्रं तदर्थं
 नोपलभानि असेखनानि-बीजादिभिरव्याप्तानि अत एव
 च निदोषतया श्रुतिभिः-सुनिर्वाह्योपलभ्योर्वावृत्तानि,
 चोर्णिशब्दस्य तु सुवीर्यं प्रापितव्रतमिति वस्तुना 'का-
 मिज' ति-अपृथग्-सोढवान्तिष्ठतः पुनः पुनः प-
 रीवहस्पृशेनाभिधानमतिशयक्यापनाधेयम्, ततः स कीदृग-
 भूदित्याह 'स' इति समुद्रपालनामा सुनिर्वाहमिह श्रुत-
 ज्ञानं तेन ज्ञातम्-अवगमः प्रकटप्रापयात् क्रियाकलाप-
 स्य तेनोपगतो युक्तो ज्ञानज्ञानोपगतः, पाठान्तरतः स-
 मिति-शोभनानि नातल्यनककृपाणि ज्ञानानि सक्त्यागपथ-
 यधर्मोर्भावात्पाद्यवबोधाध्यामकानि नैरुपगतः सन् ज्ञा-
 नानोपगतः धर्मसञ्चये-क्षान्त्यादिप्रतिधर्मसमुद्भयम् 'अणु-
 त्तरे नाणुधर्मा' ति-एकाग्रस्थालाक्षिकत्वाद्दुत्तरज्ञानं-क-
 वलाक्यं नद्वारययनुत्तरज्ञानधरः, पठ्यते च- 'गुणुत्तरं शा-
 लधर्मा' ति-तत्र च गुणोत्तरा-गुणप्रधानो ज्ञानं प्रस्तावन्
 कवलक्षानं तद्वरः, एकाग्रस्थालाक्षिकत्वाद्दुत्तरज्ञानं-क-
 तद्वरो वाऽत एव यश्चसी 'ओभासइ' ति-अवभासित-तद्वरः

काशेन सूर्यवदन्तिरेते यथा नभसि सूर्योऽवभासते तथा
असावद्युत्पन्नकवलज्ञान इति त्रयोदशमध्यायः ।

सम्प्रत्यक्ष्यनार्थमुपसंहारस्तस्यैव फलमाह—

दुर्विहं खवेऊणं य पुनपावयं,
तिरंजये सव्वन्ना विप्पुक्के ।

तस्मिन्ना समुद्रे व महाभवेधं,

समुद्रपालं अणुणागमं एए ॥ २४ ॥

द्विविधं—द्विभेदे धार्तिकमेवोपग्राहिभेदेन पुण्यपाप-शु-
भाशुभप्रकृतिरूपं निरञ्जनः-कर्मसङ्ग्रहितः पश्यत च-‘तिरं-
जये’ ति-अगमगत्यर्थेत्वाशिरङ्गनः—प्रस्तावात् संयमं प्रति
निश्चयः शैलेत्यवस्थाप्राप्त इति यावन्, अत एव सर्वत्र
इति बाह्यादांस्तराच्च प्रकमादभिम्यङ्गतांस्तीत्या-उल्लङ्घ्य
समुद्रमिव आनुत्तरतया महाश्वासी भवौघश्च द्वादिभ-
वसमूहस्ते शेषे स्पष्टमिति सूत्रार्थः ।

असुमेवार्थं स्पष्टयतुमाह निर्युक्तिरुत्—

काऊण तववरणं, बहुशि वासाणि सो धुयकिलेसो ।

तं ठाणं संपत्तो, जं संपत्ता न मोयंति ॥ ३५ ॥

सुगममेव, ‘इति’ परिगमात्तो, ब्रवीमीति पूर्ववत् । ऊहाऽ-
नुमात्, संप्रति नयात्संज्ञा प्राग्वद् । उक्तं २१ अ० ।

समुद्रवभूय-समुद्रवभूत-त्रि० । जलविशब्दप्रति, विपा० १
श्रु० ३ अ० । भ० ।

समुद्रलिम्बा-समुद्रलिचा-त्रि० । द्वीन्द्रियजीवभेद, प्रश्ना० १ पद ।

समुद्रवायग-समुद्रवाचक-पुं० । वाचकवरं समुद्राख्य आचा-
यं, आ० च० १ अ० ।

समुद्रवायम-समुद्रवायस-पुं० । चर्मपक्षिभेदे, जी० १ प्रति० ।

समुद्रविजय-समुद्रविजय-पुं० । सौर्यपुरं दशदशाराणां मध्ये
ज्येष्ठ दशारं नेमिनाथस्वामिनः पतिर । उक्तं २२ अ० । आ०
च० । स० । आ० । आ० म० । अन्त० । आ० क० । दश० ।

अट्टारसयसहस्मा, सीसायां आसि रिह्नेमिस्स ।

करहेण पणमियम्मि य, सिवा समुद्रेण तणयस्स ॥ ३६ ॥
ति० । प्र० । कल्प० । वासुदेवपतिर, आ० १ अ० ।

समुद्रवीह-समुद्रवीचि-त्रि० । सागरतरङ्गं, तं० ।

समुद्ररुरि-समुद्ररुरि-पुं० । स्वनामण्यात् कस्यचिप्रतिष्ठाक-
ल्पविशेषस्य कर्त्तरि आचाये, जी० १ अ० । ३ गाथा टी० ।

समुद्रिस्स-समुद्रिय-अध्य० । सम्यग्दृश्य प्रतिष्ठात्यर्थं,
आचा० २ श्रु० १ श्रु० २ अ० १ उ० । अधिहृत्यत्यर्थं,
(आचा०) आभिस्त्यर्थं, आचा० १ श्रु० २ अ० २ उ० ।

समुद्रिस्सित्तण-समुद्रेष्टुम्-अध्य० । योगसामाचार्यैव स्थिरप-
रिचितं कुर्विदमिति वक्तृमित्यर्थं, स्था० २ डा० १ उ० ।

समुद्रिस्-समुद्रेण-पुं० । व्याख्यायाम्, इय० १ उ० । आ० म० ।

जी० । शिष्येण हीनादिलक्षणोपेते अधीते गुरोर्निवेदिते स्थि-
रपरिचितं कुर्विदमिति गुरुवचनविशेषे, अणु० । समुद्रेशां-
वि-अज्ञादिसमुद्रोऽप्ययमेव विधिष्वेकस्यां नवरं पूर्वं प्रवेदि-
ते योगं कुर्वित्युक्तमत्र तु स्थिरपरिचितं कुर्विति वदति योगोक्ते-

पकायोत्सर्गो नन्द्याकर्षणं प्रदक्षिणात्रयविधिष्वच न क्रियते,
शेषः सस्यवन्दनकादिकं विधिस्तथैव । अणु० दश० । (अधिकं
‘जोगाविह’ शब्दे चतुर्थभागं १६४४ पृष्ठ उक्तम्) भोजन, गु० ।
जत्थ समुद्रे (दे) सकाले, साहृये मेडलीह अज्ञाभो ।
गोअम् । ठवैति पाए, इत्थीरजं न तं गच्छे ॥ ३६ ॥

यत्र-गणं समुद्रशकाले—भोजनसमये साधूनां मण्डल्या-
म् आयाः—स्यत्यः पादौ स्थापयन्ति मण्डलं समाग-
च्छन्तीत्यर्थः, इ इन्द्रभूत । तत् स्वीराज्यं जामीहि, न तं ग-
च्छम् । अत्र समुद्रेशशब्देन भोजनमुच्यते, यत उक्तमोच-
निर्युक्तिरुत्ती । तथाहि—

“जहं पुण विआलपत्तां, य एव पत्ता उवस्सया रा लमे ।

सुअवरं देउलं या, उज्जाणं वा अपरिभोगं” ॥ १ ॥

यदि पुनर्विकाल एव प्राप्तास्तनश्च तेषां विकालेवलायां
वसन्ती प्रविशन्ती प्रमादकृता दोषा न भवन्ति, ‘य एव
पत्ता’ ति-यं विद्यापरमपुण्यस्य प्राप्ताः किं तु उपाश्रयं न लभन्ते
ततः कः समुद्रेशान्तु ? शून्यगृहं देवकुलं वा उपाति वा
अपरिभोगं लोकपरिभोगगृहं समुद्रेशन्तीति क्रियां वक्ष्यति
“आवायचित्तिमिताप, रेखं वा लिम्पणं समुद्रिसम् ।

समप पच्छन्नाऽसह, कमहगकुरुया य संतरिया ॥ १ ॥”

अथ शून्यगृहादीं सागारिकासामापातां भवन्ति ततः आ-
पातं स्वांतं चिंतामनी जयनी च दीयन्ते, ‘रेखं व’ ति-अ-
थ शून्यगृहादि सागारिकपातं ततोऽप्यस्य निर्भयं समुद्रि-
शने क्रियते, सगंय अरण्ये पच्छन्नस्य वा असनि-अभावे
ततो वसतिवन्मीष एव कण्टकेषु शुष्केन त्वेन सखाया-
भ्यन्तरं लिप्तं पुञ्जनाऽङ्कुरकुवा पादप्रक्षालनादि क्रियन्ते,
सन्तरिया-स्यकाशा बृहदन्तराला उपविश्य इदानीं भुक्त्वा
वाहिः पुनर्विकालं वसतिमन्विषन्तीत्यादि गाथाच्छब्दः ॥ ३६ ॥
ग० २ आधि० ।

समुद्रिद्वय-समुद्रत-त्रि० । सम-एकीभावेनाविप्रतिपत्त्या उद्धृता
समुद्रताः । पा० १६ वि० । उत्तुल्लसतु, प्रश्न० ४ आश्र० द्वार ।

समुपविट्ठ-समुपविष्ट-त्रि० । सम्यक् परस्परानाबाधया उप-
विष्टाः समुपविष्टाः । सम्यक्स्थितेषु जी० ३ प्रति० ४ आधि० ।

समुपेहिय-समुपेक्ष्य-अध्य० । सम्यग दृष्टव्यं, दश० ७ अ० ।

समुपपण-समुपपन्न-त्रि० । जाते, स्व० १ श्रु० १ अ० ३ उ० ।
ति० । सिद्धे, प्र० ३५ द्वार । प्राप्ते, कल्प० १ आधि० १ क्षण ।

समुपपनुकाम-समुपपनुकाम-त्रि० । उपपुष्पिल्लो, स्था० ४
डा० २ उ० । भावपुष्पिल्लो, स्था० ४ डा० १ उ० ।

समुपपय-समुपपाद-पुं० । भादुगांवि, स्व० १ श्रु० १ अ० ३ उ० ।

समुपेक्खमाण-समुपेक्खमाण-त्रि० । निरूपयति, क्षा० १
श्रु० १ अ० ।

समुपगय-समुपगत-त्रि० । समीपमुपगतं, इय० ४ उ० ।

समुभव-समुद्भव-पुं० । उत्पत्तौ, विशेष० । दश० ।

समुद्भूय-समुद्भूत-त्रि० । अतिप्रबलनयापन्नं, स्था० ४ डा० १ उ० ।

समुयाण-समुदान-न० । भिक्षेण, याज्ञायाम्, स्था० ४ डा० २ उ० ।

समुयाय-समुदाय-पुं० । वृन्दे, अणु० ।

तदुभयसमोतारोश्च श्रोतस्त्विष्णीउत्सत्विष्णीसु समोतरश्च आ-
यभावे अ, श्रोतस्त्विष्णीउत्सत्विष्णीश्च आयसमोयारोश्च आ-
यभावे समोयारोश्च तदुभयसमोतारोश्च पोगम्लपरिअट्टे समो-
अरश्च आयभावे अ, पोगम्लपरिअट्टे आयसमोयारोश्च आ-
यभावे समोतरश्च तदुभयसमोतारोश्च तीतद्धाअणागतद्धासु
ममोअरश्च आयभावेअ । तीतद्धा अणागतद्धाअ आयस-
मोयारोश्च आयभावे समोअरश्च तदुभयसमोतारोश्च सव्व-
द्धाए समोतरश्च आयभावे अ । से तं कासलसोयारे । से किं
वं भावसमोयारे १, भावसमोयारे दुविहे पव्वते, तं जहा-
अयसमोयारोश्च तदुभयसमोतारोश्च कोहि आयसमोतारोश्च
आयभावे समोयारोश्च तदुभयसमोतारोश्च माथे समोतारोश्च
आयभावे अ, एवं माथे, माया, लोभ, रागे, मोहण्डिजे,
अट्ट कम्मपययीआ आयसमोयारोश्च आयभावे समोअरश्च,
तदुभयसमोयारोश्च छव्विहं भावे, समोतरश्च आयभावे
अ । एवं छव्विहे भावे, जीव जीवत्थिकाए आयसमो-
यारोश्च आयभावे समोअरश्च तदुभयसमोयारोश्च सव्वद-
व्वेसु समोअरश्च आयभावे य । एत्थ संगहण्णमाहा- “कोहि
माथे माया, लोभे रागे य मोहण्डिजे अ । पगडीभावे जीवे,
जीवत्थिकायदव्वा य” ॥ ११ ॥ से तं भावसमोयारे । से तं
समोतारे । (छ० १४३×)

‘खे किं तं समोयारं’ त्यादि, समयतरणं वस्तूनां स्वरूप-
भेदेष्वप्यन्तर्भावोचितस्तन् समयतारः, स च नामादिभेदापेक्षादा,
तत्र नामस्थानेन सुचरितं, एवं द्वयसमयतारोऽपि द्वयथा-
वश्यकतानिश्चयश्च कथ्यते, यावज्जगत्परमव्यथीदृशनि-
ग्रहो द्वयसमयतारनिश्चिधः प्रकृतः, तद्यथा—आत्मसम-
यतार इत्यादि, तत्र सर्वव्यवस्थाप्यत्वसमयतारिणो विन्य-
मानव्यवस्थापकस्य स्वकीयस्ववर्ण सखयतारन्ति—वर्तन्ते,
तदयमिति रूपावस्थायां व्यवहारहारस्तु परमयतारोऽयं परमाव-
समयतारन्ति यथा कुण्डे वदराणि, निश्चयतः सर्वोपार्थाप-
कस्तुनि प्राप्नुयुक्तव्या स्वात्मन्येव वर्तन्ते, व्यवहारहारस्तु
स्यामन्ति प्राधानं च कुण्डादिकं वर्तन्ते इति भावः, तदुभ-
यसमयतारण तदुभय वर्तमानं वर्तन्ते, यथा कटकुपेवदहनी-
हृदादिमुमुदायार्थं एवै स्तेभ्यो वर्तन्ते आत्मभावं च तथैव
दृशनाभावे। एवं वृक्षनारकपालात्मकं घटो प्रोवा वर्तन्ते आ-
त्मभावे चोत्त, आह—यथयमिह तदा परमसमयतारो नास्त्व-
य, कुब्जादी वृक्षानामपि वदरादीनां स्वात्मनि वृक्षविघटना-
न्नास्त्वस्य, किंतु तत् स्वार्मानं वृक्षविघटनमात्रमेव तथाप-
न्यासः कृतो; वस्तुवृत्त्या तु द्विधिव एव समयतारः अत एयाह।
आयथा—जगत्परमव्यथीदृशनिग्रहो द्वयसमयतारो द्विधि-
वः प्रकृतः, तद्यथा—आत्मसमयतारस्तु तदुभयसमयतारश्च, अ-
शुद्धस्य परमसमयतारस्य कालव्यसम्भवात्, न च स्वात्मव्यथ-
यमानस्य वात्थपरमव्यथे परात्मनः समयतारो न्युत्पन्न इति भा-
वः, पूर्वं वारमवृत्तिविघटनमात्रं त्वैव त्रैविध्यमुक्तमित्यभिहितम्
‘अहमिदं व्या आयसमोयारं’ मित्यादि सुबोधमन्, तवर्तं चतुः—

पश्चात् चतुष्टयपलमाना पूर्वं निर्णीता ततश्चैवा लघुप्रमाणाब्जावा-
ष्टपलमानत्वेन वृद्धप्रमाणायां द्वार्धशतिकायां सम्यक्तरतीनि
प्रतीतमेव, एवं द्वार्धशतिकाऽपि बाह्यशतपलमानां बाह्यश-
कायां बाह्यशिकाषु द्वार्धशतपलमानां प्रमाणां कायावाष्ट-
भागिकाऽपि चतुःषष्टिपलमानायां चतुर्भांगिकायां चतुर्भि-
काऽप्यष्टार्धशतिकाषु चतुष्टयपलमानायां चतुर्भांगिकायाम्, एषा-
ऽपि षट् प्रमाणावधिकपलशतद्वयमानायां माणिकायां समवत-
रति, अत्र चतुष्टयपलमानेषु सर्वत्र प्रतीत एव। समाप्तो द्वयष्टसम-
तारः॥ अथ चतुष्टयसमवतारं विमर्शितुमाह—‘ले कि तं जलसमे-
या’ इत्यादि, इह भरतानीनां लोकपर्यन्तानां जलविभागानां
यथा पूर्वं लघुप्रमाणस्य यथोक्तं वृद्धेषु समवतारो भावनी-
यः। एवं कायावाष्टपलमाणाऽपि समवतारः कालविभागस्य लघु-
त्वादायलिकादौ वृद्धतः कार्यविभागो समवतारः सुबोध एव।
अवसमवतारोऽप्युक्तं सर्वत्र स्पष्ट एव॥ अथ भावसमवतारं
विमर्शमाह—‘स कि तं भावसमेयाय’ इत्यादि, इहौद-
रिभ्यो भावकाष्टपलमाणां भावसमवतारः स्थूलत्वात्सा-
हङ्कारमन्त्रेण कोपासम्भवात्मानवान्ये किल कुप्यतीति को-
पस्य मानं समवतारः उक्तः। जलकालं च मानद्वलकं मायायां
प्रक्षिप्य लघुपरतीति मानस्य मयायां समवतारः, मायाद्वल-
कं जलकालं लोभे प्राप्स्य लघुपरतीति मयायां लोभे
समवतारः, एवमन्वदपि कारणे परस्परान्तर्भावोऽभ्युक्तं सुवि-
धा यथैवं लोभामाकर्षात् रागस्य लोभो रजो समवतारः,
रामोऽपि भावभेदप्रमाणः॥ मोहोऽपि कर्मप्रकारावाष्टप-
कर्मप्रकृतित्तु, कर्मप्रकृतित्तुऽप्यौदृक्षिकोपशमकादिभाववृत्ति-
स्थापदसु भाष्ये, भावा आर्ज जीवाः अतस्त्वाजीव, जीवोऽपि
जीवार्थास्तक्यमन्वत् प्राप्तिस्तकायै, जीवास्तकायां—
ऽपि द्वयष्टमन्वत् भावसमसद्वयसमुदाये समवतरतीति,
तदेष भावसमवतारो निरूपितः॥ अत्र च प्रस्तुतो आ-
वश्यकं विधीयमाणे सामाजिकापध्ययनमपि जायापश-
निकजीवरूपत्वात्तद्वैज्ञान्यानुपूर्व्यादिभेदसु च समवतर-
तीति निरूपयिष्यमव, शास्त्रकारानुत्तरनस्य तथैव
दृशनात्, तत्र सुखायस्यत्यादाकारमाश्रयेण निरूपनं सां-
पयोग्योक्त्याः नानाश्रयत्वायै किञ्चिद्वयमव निरूपयामः। तत्र
सामाजिकं चतुष्टयतत्तत्त्वं इत्यादि कोत्तेनविषयत्वात्सामा-
जिकाध्ययनमुत्तीर्णानुपूर्व्यां समवतरति, तथा गणानु-
पूर्व्या च। तथा हि—पूर्वानुपूर्व्यां गणयमानांभेदप्रथमः, पश्चा-
दनुपूर्व्यां तृष्टम्, अनानुपूर्व्यां तु द्वयादिस्थानवृत्तिवादिनि-
यतामिति प्राग्योक्तम्, नास्ति च औदृक्षिकादिभावभेदाप-
रणामपि प्रागुक्तम्। तत्र सामाजिकाध्ययनेन धृतज्ञान-
रूपत्वेन जायापशमकाभाववृत्तत्वात् जायापशमिकाभा-
वान्नि समवतरति, आह च भाष्यकारः॥ ‘द्विष्ट-
नाम भाव, अत्रोवसोमपि सुयं सोमयद। जं सुयनाला-
घरत्—क्षेत्रोवसोमयं तयै सर्व्वे॥ १॥’ प्रमाणं च
द्वयादिभेदः प्राकृत्यतीति जीवाभाववृत्तत्वात् भावप्रमाणं इदं
समवतरतीति। उक्तं च—‘द्वयाद्वचउत्तमं, यमीय जण तं प-
माणं ति। इहमज्जकयं भावो—ज्ज भावमायं समोयद॥ १॥’
भावप्रमाणं च गुणनयसंख्याभेदतत्त्वमा प्रोक्तम्, तथाप्य-
संख्यासंख्याप्रमाणयोर्वाचतारो नयप्रमाणं तु यद्यपि—‘आनञ्ज
उ सोमयं, नय नयसिवात्तारो भूया।’ इत्यादि वचनात् कश्चि-

अयमवतार उक्तः, तथाऽपि साम्प्रतं तथाविधनयविचारमात्रस्तुतुल्याऽनवतार एव, यत इदमप्युक्तम्—“मूढनश्यं क्षुद्रं कालियं तु न तथा समोदरंति” इतित्यादि महामति-
ताऽप्युक्तम्—“मूढनश्यं तु न संप्रह नयप्यमात्रावधारो सं ति-
शुलप्रमाणमपि औवासीवशुगुभेदो विधा प्रोक्तः, तत्राभ्य औवापयामकपयाञ्चोयुप्रमाण समवतारस्तन्मिमांसापि कान्
नदर्शनकारिभेदतत्स्थान्मिके अभ्य ज्ञानरूपतया ज्ञानप्रमाणे
ऽवतारस्तत्रापि प्रत्यक्षानुमानापमानागमभेदाच्चतुर्विधे प्रकृ-
ताध्ययनरुदात्तापदेशरूपतया आगमभेदभावस्तस्मात्तत्रापि लौ-
किकलोकोत्तरभेदभिन्ने परमशुक्रणीतत्त्वेन लोकात्कारिके त-
त्रापि आत्मागमानन्तरागमपरम्परारगमभेदतात्त्विकेऽप्यस्य
समवतारः, संख्याप्रमाणेऽपि नामादिभेदभिन्ने प्रयुक्ते परि-
माणसंख्यायामस्यावतारः, वक्रव्यतायामपि स्वसमयवक्र-
व्यतायास्मिदमवतारंति, यत्रापि पराभ्यसमयवर्णने क्रियते
तत्रापि निश्चयतः स्वसमयवक्रव्यतयैव पराभ्यसमययोरापि
ऽस्यगृह्यपरिगृहीतत्वेन स्वसमयवत्त्वात्, स्यगृह्यपरिगृहीतं पर-
समयमपि विषयविभागेन योजयति न त्वेकान्तपक्षानिर्णये-
त्यतः सर्वोऽपि तत्परिगृहीतः स्वसमय एव, अत एव
परमार्थतः सर्वोध्ययनानामपि स्वसमयवक्रव्यतयायामेवाव-
तारः, तदुक्तम्—“परसमयो उभयं वा, समहिद्विस्त सस-
मयो जगु । तां स्ववज्जगुर्गारि, ससमयवत्त्वानिययाह”
॥ १ ॥ एवं चतुर्विंशानस्त्वविधत्वापि घाच्यमित्यलमतिवि-
स्तरेणैति समाप्तः समवतारः । अनु० ।

उत्सर्षे सवसुयं, ससमयवत्त्वव्यं समोदर ।

अदिगारो कपणार, समोदरो जो जहि एस ॥२७१॥

उत्सर्ष—सर्वकाले सर्वभूते स्वसमयवक्रव्यतयां समव-
तरति, अथाधिकारो मूलशुल्लक्ष्णशुल्लेषु वा अपराधमाप-
न्नानां प्रायश्चित्तकल्पनायाम् ।

सम्प्रति यदुक्तं स्वसमयवक्रव्यतयां समवतरति तदिदानीं
सिद्धावलोक्तनागवदन्ति—

परपक्षं दुसिचा, जम्हा उ सपक्षसाहर्षं कुगह ।

यो खलु अद्वियमि, परे सपक्षंजसा सिद्धी ॥२७२॥

परसमयवक्रव्यतयायामप्यवतरति, यस्मात् परपक्षं दुषयित्वा
स्वपक्षसाधने करोति, न खल्वद्वियते परपक्षे स्वपक्षस्याज्जसा
व्यक्ता प्रधाना वा सिद्धिर्भवेति । ततः परसमयवक्रव्यतया-
वतारः, तद्विर्भागे कलपाध्ययनमुपक्रम आनुपूर्व्यादी यत्र
यत्र समवतरति तत्र तत्र समवतारितम् । ७०१ उ०१ प्र०० ।

संप्रति निक्षेपमाह—

इकिं तं चउहा, खामाऽऽर्थं विभासितुं ओह ।

भावे तत्थ उ चउमु वि, कपणज्जयं समोदर ॥२७३॥

एकैकमध्ययनादिक यथाऽनुयोगद्वारं नामादीनां भेद-
तत्त्वानां विभाष्य चतुर्विधे तत्र तेष्वध्ययनादिषु भा-
वे भावविषयेषु तु कलपाध्ययनमिदं समवतरति । ७०१
उ०१ प्र०० ।

समीपवर्णण—समीपपक्षक—पुं० । विवक्षितायुक्तक्षये, सम-
क्षये अवान्तरं उपपन्नः समीपपक्षकः । (अ०) विषय-

कालायुक्तोदयसमकालभवास्तरोत्पत्तिमस्तु, अ० २६ श० १
उ० ।

समीपसह—समवसुत—वि० । स्थिते, धर्मेदृशानर्थे प्रवृत्ते,
दृश० ५ अ० २ उ० । सू० प्र० । आ० म० ।

समीपसह—समवसरण—न० । स—गती सत्यगेकत्र गमने स-
मवसरणम् । निचये, सञ्चये, श्रोत्रे । समवसरण्यवतरण्य-
स्थिति समवसरणानि । विविधमतमीलेषु, स्था० ४ डा०
४ उ० । सूत्र० । समवसरन्ति नाना परिणामा जीवाः कथ-
ञ्चित्पञ्चतया येषु तानि समवसरणानि । समवसुतयो
वाऽन्याऽन्यभिषेपु क्रियावादादिमतेषु कथञ्चिदुल्लेखेन क-
ञ्चित्कर्षादिद्विदिनामवताराः समवसरणानि । अ० ३० श० १
उ० । (चत्वारि वादिसमवसरणानि ‘वाहसमवसरण’
शब्दे षष्ठभागं गतानि)

विषयमूचन—

(१) नामनिर्णयं तु निक्षेप समवसरणमित्येतज्ज्ञाम्, त-
न्निक्षेपार्थं निर्युक्तिः ।

(२) समवसरणाविषये सूत्रानुगमोऽस्खलितान्दिशुर्गोपने
सूत्रम् ।

(३) समवसरणवक्रव्यताङ्गागथा ।

(४) यत्र भगवान् धर्ममाच्छेद तत्र समवसरणं नियमतां
भयति उत नःयाशङ्कापनेदमुल्लेखेन प्रथमद्वार-
व्याख्यानम् ।

(५) यत्र समवसरणं भवति तत्र सर्वत्रापि पूर्वोक्तं एव
नियोग उत नः । इत्येतच्छङ्कासमाधानम् ।

(६) समवसरणं भुवनगुरुकूपस्य त्रैलोक्यगतकूपेभ्यः
सुन्दरतरत्वात् त्रिदशकृतप्रतिरूपकाणां किं सामा-
न्यासामान्यं (न्यत्वं वन्त्या) त्रिन्याशङ्कानिरासः ।

(७) समवसरणं स्थितानां द्वावनगाणां मर्यादाप्रतिपाद-
नम् ।

(८) समवसरणविषये द्वितीयद्वारप्रतिपादनम् ।

(९) समवसरणं कियन्ति सामान्यकानि प्रमुष्यादयः प्र-
ति पश्यन्ते ।

(१०) कृतकृत्या भगवान् समवसरणं तीर्थप्रणामं करोती-
ति किमिति शङ्कानिरासः ।

(११) क केन साधुना कियतो वा भुभागात्समवसरणं
आगन्तव्यम् ? अनागच्छतो वा किं प्रायश्चित्तम् ?

(१२) समवसरणं रूपपञ्चङ्गाद्वारप्रकटनम् ।

(१३) अस्मान्नाथेदनीयाद्याः प्रकृतयो नाम्ना वाऽप्रशस्ताः
कथं भगवतः दुःखदा न भवान् ? इति शङ्काच्छेदः ।

(१४) समवसरणं युगापन्तवशङ्काच्छेदे शुभान्दर्शनम् ।

(१५) समवसरणं सर्वसंशयानां शारमश्वरीवागशेष-
शयान्मूलनेन स्वभाषया परिणामः ।

(१६) भगवान् येषु आननगरादिषु विहरति तेभ्यो वार्ता
ये आनयति तेषां यत्प्रत्यक्षं भवति दुःखिद्वान् प्रीति-
दानं च वक्रवर्त्यादयस्तदुद्दर्शनम् ।

(१७) समवसरणं भगवान् प्रथमां संपूर्णप्रीतिं धर्मेना-
च्छेद, अत्रान्तरे बलिः प्रविशति, कस्ते करोति ?
इति निदर्शनम् ।

(१८) समवसरणे भगवन्मुनिने द्वितीयस्यां पौरुष्यामा-
द्यगुधरेऽप्या वा गणधरो धर्ममावधे स्यान्मतिः
किं कार्ष्णे द्वितीयस्यामि पौरुष्यां तीर्थकर एव
धर्मं न कथयतीति ? शङ्का तत्समाधाननिरूपणम् ।

(१९) समवसरणकथः ।

(२०) समवसरणरचनानिर्देशनम् ।

(२१) समवसरणरचननिर्देशनम् ।

(२२) समवसरणे रचनार्थमिष्टप्रमाणम् ।

(२३) प्रकीर्षकवाताः ।

(१) नामनिष्पन्नं तु निक्षेप समवसरणमित्येतन्नाम तत्रि-
सृपायं निर्युक्तिरुदाह—

समवसरणे वि लङ्, सच्चित्ताचित्तमीसंगं दत्वे ।

खेचमि जमि खेत्ते, काले जं जमि कालमि ॥११६॥

‘समवसरण’ मित्यादि, समवसरणमिति खगतावित्य-
तस्य धातोः समवोपसर्गपूर्वस्य लुगन्मन्स्य रूपम्, सभ्य-
शर्कामोवेनावसरणमेकत्र गमनं—मेलापकः समवसरणे त-
स्मिन्नपि न कवलं समाधी पदविधौ नामादिका निक्षेपस्त-
त्रापि नामस्थापनं कुर्वते इत्यविषयं पुनः समवसरणे नो
आगमलो इत्येवमवसरणीत्यतिरिक्तं सच्चित्ताचित्तमिष्टमे-
दात् त्रिविधम् । सच्चित्तमपि द्विपदचतुष्पदाऽप्यभेदात् त्रिवि-
धमेव, तत्र द्विपदानां साधुप्रभृतीनां तीर्थकृज्जन्मनिष्कमण्यदे-
शादी नामेलपकः, चतुष्पदानां गव्यादीनां निपादप्रदेशादी,
अपदानां तु वृक्षादीनां स्वतो नास्ति समवसरणे वि-
वक्षया तु काननादी भवत्यपि, अचिन्तानां तु इवयुक्ता-
द्यद्वादीनां तथा मिश्राणां सेनादीनां समवसरणसङ्ख्या-
ऽवगन्तव्य इति क्षेत्रसमवसरणे तु परमाधेना नास्ति,
विवक्षया तु यत्र द्विपदादयः समवसरणं व्याख्यायते वा
समवसरणे यत्र तत्क्षेत्रप्राधान्यादेवमुच्यते । एवं कालस-
मवसरणमपि द्रष्टव्यमिति ।

इदानीं भावसमवसरणमधिकृत्याह—

भावसमोसरणं पुण, शायत्वं छविहमि भावमि ।

अहवा किरियश्चकिरिया, अक्षाणी चैव वेणइया ॥११७॥

‘भावसमवसरण’ मित्यादि, भावानामौदयिकादीनां
समवसरणम्—एकत्र मेलापको भावसमवसरणम् । तत्रौ-
दयिका भाव एकविंशतिभेदः, तद्यथा—गतिश्चतुर्धा—
कषयाश्चतुर्विधा एवं लिङ्गं त्रिविधं, मिथ्यात्वाच्चा-
ऽऽसंयत्ताऽऽसिद्धत्वादि प्रत्येकमेकविधानं, लक्ष्याः
कृष्णादिभेदेन षड्विधा भवन्ति, औपशमिका द्विवि-
धः, सभ्यकवचारित्रोपशमभेदात् । सायोपशमिकाऽप्य-
ष्टादशभेदभिन्नः, तद्यथा—ज्ञानं मतिभुतावधिमनःपर्यायभेदा-
च्चतुर्धा, अज्ञानम्—मत्यज्ञानभुताज्ञानविभक्तभेदात् त्रिवि-
धं—चक्षुश्चक्षुरवधदर्शनभेदात् त्रिविधमेव, तन्मिथ्याज्ञानला-
भभोगोपभोगादीयेभेदापञ्चधा, सभ्यकवचारित्रसंयमासं-
यमाः प्रत्येकमेकप्रकार इति । ज्ञापिका नवप्रकारः, त-
द्यथा—केवलज्ञानं केवलदर्शनं दानादित्येवः पञ्च सभ्य-
कत्वं चास्ति चेति । जीवत्वभेदस्यात्मवादिभेदापारिणा-
मिकस्त्रिविधः, साक्षिप्रातिकस्तु द्वित्रिचतुःपञ्चकसंयोगान्येव-

ति, तत्र द्विकसंयोगः सिद्धस्य साक्षिकपारिणामिकभावसङ्घ-
सङ्ख्यावाद्यवगन्तव्यः, त्रिकसंयोगस्तु मिथ्याहृदयम्यगृह्य-
चिरतामामौदयिकज्ञायापशमिकपारिणामिकभावसङ्ख्यावा-
द्यवगन्तव्यः, तथा भवस्थकवर्तिनोऽप्यौदयिकसाक्षिकपारिणा-
मिकभावसङ्ख्यावादिहेय इति, चतुष्कसंयोगांश्च साक्षिकस-
भ्यगृहणीनामौदयिकसाक्षिकज्ञायापशमिकपारिणामिकभाव-
सङ्ख्यावाच्यौपशमिकसम्यगृहणीनामौदयिकौपशमिकज्ञायाप-
शमिकपारिणामिकभावसङ्ख्यावन्ति, पञ्चकसंयोगस्तु साक्षि-
कसम्यगृहणीनामुपशमभेदेया समस्तोपशान्तचारित्रमेाद्वानां
भावपञ्चकसङ्ख्यावादिहेय इति । तदेवं भावानां द्विकत्रिक-
चतुष्कपञ्चकसंयोगात्सम्भविनः साक्षिप्रातिकभेदाः षड् भव-
न्ति, अत एव त्रिकसंयोगचतुष्कसंयोगगतिभेदापञ्चदशधा
प्रदेशान्तरेण भविता इति, तदेवं षड्विधं भावे भावसमवसर-
णे भावमिन्ममभिहितम् । अथवा—अन्यथा भावसमवसरणे
निर्युक्तिरुद्वेदं दर्शयति, क्रियां जीवादिपदार्थोऽस्तीत्यादिकां व-
दितुं शीलं येषां ते क्रियावादिनः, एतद्विषयेस्ता अक्रियावादि-
नः, तथा अज्ञानिनो ज्ञाननिव्ववादिनस्तथा वैनयिका विनयेन
चरन्ति तत्प्रयोजना वा धैर्यकाः, एषां चतुर्णामपि
सम्प्रदानामापेक्षं कृत्वा यत्र विशेषः क्रियते तद्भाषसम-
वसरणमिति, एतच्च स्वयमेव निर्युक्तिकारोऽस्यग्राथया कथ-
यिष्यति ।

संप्रतमेतेषांमवभाभिधानान्वयेतादृशनद्वारेण

स्वरूपमात्रं कुर्वद्वाह—

अथि चि किरियादी, वयंति यत्थि अकिरियवादी य ।

अक्षाणी अक्षाणी, विणइता वेणइयादी ॥ ११८ ॥

‘अथि सो’ त्यादि, जीवादिपदार्थसङ्ख्यायोऽस्त्येवेत्येव
सावधारणक्रियाभ्युपगमो येषां ते अस्तीति क्रियावादिनस्ते
चैव वादित्वात्मम्यगृह्यः, तथाहि—यदि जीवोऽस्त्येवेत्येवम-
भ्युपगम्यते ततः सावधारणत्वान्न न कथंचिन्नास्तीत्यतः स्व-
रूपसावत्पररूपापसरिणि स्यात्, एवं च नानेकं जगत् स्थ-
ञ्चैतन्न दृष्टमिदं वा । तथा नास्त्येव जीवादिकः पदार्थ इत्येव
वादिनोऽक्रियावादिनः, तेष्यसङ्ख्यातार्थनिपादानामम्यगृ-
ह्य एव, तथा ह्यकान्तेन जीवास्तित्वप्रतिषेधं कर्तुं भावा-
ज्ञास्तोत्येतदपि प्रतिषेधस्याभावात्, तद्भावाच्च सर्वस्ति-
त्वमनिवारितमिति तथा न ज्ञानमज्ञानं तद्विद्यते येषां ते—ज्ञा-
निनः, ते ज्ञानमेव श्रेय इत्येवं वर्तन्ति, एतदपि मिथ्यादृष्ट्य
एव, तथा ‘ज्ञानमेव श्रेय’ इत्येतदपि न ज्ञानमज्ञानं भगिनु-
पायते, तन्मिथ्याभावाच्चावज्ञानमभ्युपगमे तैरिति । तथा
वैनयिका विनयादेव केवलात्मगोमाज्ञावाप्तमभिलषन्तो मि-
थ्यादृष्ट्यो यतो न ज्ञानक्रियाभ्यामन्तरेण मोक्षावाप्तिरिति ।
एषां च क्रियावादादीनां स्वरूपं तत्क्षारकणं चाऽऽचारटी-
कार्यां विस्तरणं प्रतिपादितमिति हेतु प्रत्ययते ।

साम्प्रतमेतेषां भेदसंख्यानिरूपणार्थमाह—

असियसयं किरियायं, अकिरियायं च होइ चुलसीति ।

अक्षाणी सचट्टी, वेणइयायं च वचीसा ॥ ११९ ॥

‘असिये’ त्यादि, क्रियावादिनामशीत्यधिकं शनं भवति,
तज्ज्ञानया प्रक्रियया, तद्यथा—जीवादया नव पदार्थाः १-

प्रथमं समवसरणविषयो विधिर्वक्तव्यः, ये देवा यत्राका-
रादि यद्विधे यथा कुर्यान्त तथा यन्नान्यमिति भावः, 'कव-
च्य' स्ति-कियन्तः सामायिकानि भगवति कथयति मनु-

प्राक्चः प्रतिपद्यन्ते, कियतो वा भूभागद्वयं समवसरणे
दृष्टपूर्वं वा साधुना आगतमव्ययम्, 'रुच' ति-भगवतो
रुचं श्वावर्णनीयं 'पुच्छ' ति-किमुकदृष्टतया भगवतः
प्रयोजनमिति पुच्छा कार्या, उत्तरं च वक्ष्यं, कियतो वा
द्वयं संशयं पुच्छन्तीति 'बागरु' ति—व्याकरणं
भगवतो वक्ष्यम्, यथा युगपदेव संस्थातीतामापि पुच्छा-
तां व्याकरोतीति 'पुच्छबागरु' ति—एकं वा द्वारं पुच्छा-
यां व्याकरणे तद्वक्ष्यम् 'सोयपरिणामो' ति—धातुषु परि-
णामः श्रोतुपरिणामः, स च वक्ष्यो, यथा सर्वश्रोतृणां भाग-
वती वाक् स्वभाषया परिणमते, 'दावं च' ति—वृत्तिदाने प्री-
तिदानं च कियतमप्युच्यते वक्ष्योऽस्तीत्येकप्रवृत्ति-
कथनं इति वक्ष्यम् । 'देवमज्ञे' ति—गन्धप्रसेपाद्वाहनां
सम्बन्धिमहाद्यं देवमाद्यं ब्रह्मादिकं करोति, कियपरिमाणं
ब्रह्मादि । 'मज्ञायथे' ति—मासयानयने यो विधिः असौ
वक्ष्यः, 'उर्वारं तिर्य' ति—उपरि—पौरुषात्, किमुकं भव-
ति—पौरुष्यामतिक्रान्तायां तीर्थमिति प्रथमगन्धधरोऽन्यो
वा तद्वर्माने देशानां करोतीत्येव द्वारगाथासमसाधैः । वि-
स्तरार्थं प्रतिद्वारं वक्ष्यामः । तत्र ।

(४) नमिदं समवसरणे यत्र भगवान् धर्ममाचष्टे तत्र
नियमतो भवत्युत नेत्याह्वापनोदमुखेन प्रथमं द्वारं
व्याचिख्यासुरिदमाह—

जत्थ अपुच्चेसरणं, जत्थ व देवो महिङ्गिओ एह ।

वाउदयपुक्कवहल—पागारतियं च अभिआगा ॥४४४॥

यत्र 'ज्ञे' ग्रामे नगरे वा अपूर्वेभ्यः भूतपूर्वं समवसरणं भवति,
तथा यत्र वा भूतपूर्वसमवसरणं कस्य देवो महिङ्गो ए-
ति—आगच्छति, तत्र किमित्याह—वातेरेषाद्यपनोदाय उदक-
वाहलं भाविंयुस्तन्तापराशान्ते, पुष्पवाहलं पुष्पवृष्टिनि-
मित्तं तत्पुष्पविभूषणाय, वाहलशब्द उदकपुष्पयोः प्रत्ये-
कमिति संबध्यते । तथा प्राकारत्रिकं च सर्वमप्युत्तमभियोग-
महन्तीत्याभियोग्या देवाः, कुर्वन्तीति वाक्यशेषः । अन्यत्र
त्यनियमः । एवं तावत् सामान्येन समवसरणविधिरुक्तः ।

सम्प्रति विशेषणं प्रतिपादयति—

मणिकण्ठग्रयणचिर्चं, भूमिभागं समंततो सुरभिं ।

आयोयण्तेरं, करेति देवा विचिं तं तु ॥ ४४५ ॥

इह यत्र समवसरणं भवति तत्र योजनपरिमण्डलले-
खमाभियोग्या देवाः संवर्तकवारं विदुर्वित्त्वा तेन विशु-
द्धरजः कुर्वति, ततः सुरभिगन्धोदकवृष्ट्या निहतरजस्त-
त्तया योजनपरिमण्डलं भूमिभागं मण्यश्चन्द्रका-
न्तादयः कनकं—देवकाञ्चनं रत्नानि—इन्द्रनीलादीनि, अ-
थवा—स्थलसमुद्राश्च मणयो जलसमुद्राणि—रत्नानि,
तेभिर्जलं समन्ततः—सर्वांसि दिक्षु सुरभि—सुगन्धिगन्धयुक्तं म-
लीनां सुरभिगन्धोदकस्य पुष्पाणां वाऽस्तिमनोहारिगन्धयु-
क्तत्वात् विचित्रम्—अपूर्वं देवाः—आभियोग्याः कुर्वन्ति ।

विट्ठ्ठाहं सुरभिं, जलथलपं दिवङ्कुषुमनीहारि ।

परंति समंतेणं, दसद्वयं कुसुमवासं ॥ ४४६ ॥

आभियोग्या देवाः प्रकिरन्ति समन्ततः सर्वांसि दिक्षु वि-
दिषु च दशाक्षयं कुसुमचर्चं, किञ्चिद्विषयित्याह—वृन्तस्था-
पि वृन्तमधोभागे प्रवारपुपरि इत्येवं स्थानशीलं सुरभि-

गन्धोपेतत्वात् दिवङ्कुसुमनिर्हारि—दिव्य—प्रधानः—कुसुमा-
नां निर्हारी प्रबलो गन्धप्रसारी यस्मात्तद्विषयकुसुमनिर्हारि ।

मणिकण्ठग्रयणचिर्चं, चउहिंसि तोरणे विउच्चंति ।

सच्छपसालंमंजिय—मकरद्वयचिर्चमंठाणे ॥४४७॥

अतस्त्वपि दिक्षु मणिकरन्मणिकण्ठाणि तोरणाणि स्थ-
न्तरेषां विकुर्वन्ति । किं विशिष्टानीत्याह—अने प्रतीतं, शा-
लभञ्जिका—स्तम्भमनुसालिका 'मकर' ति मकरमुखापलण्यं
स्वजाः प्रतीताः चिह्नानि—स्थितिकर्तव्यं संस्थानमत्यन्त-
तो रचनाविशेषः सन्ति—शोभनाभि लज्जशालभञ्जिकामकर-
ध्वजचिह्नसंस्थानानि येषु तानि तपोच्यन्ते ।

तिषि च पागारवरे, रयणविचिर्चं तर्हि सुरगर्हिदा ।

मणिकण्ठग्रयणविशीसग—विभूषिणं ते विउच्चंति ॥४४८॥

तत्र समवसरणे ते वक्ष्यमाणाः सुरगणेश्चक्रादीन् प्रकार-
वर्णान् रत्नवाचिभान् मणिकण्ठग्रयणविशीसगविभूषितान् वि-
कुर्वन्ति । भावार्थे उत्तरगाथायां व्यख्यास्यते ।

सा जेयम्—

अर्द्धमतर मज्झ बहिं, विमाणजेह भवशाहिकयाओ ।

पागारा तिषि भवे, रयणं कण्ठे य रयण य ॥४४९॥

अन्यन्तरे मध्ये बहिर्विमानज्योतिर्भवनाधिपकृताः प्रा-
कारास्त्रया भवन्ति, रयणे कनकं रजते च । यथाक्रमं रत्न-
मयः कनकमया रजतमय इत्यर्थः । एष भावार्थः । अन्यन्त-
रप्राकारो रत्नस्तं क्षिप्तानाधितयोः कुर्वन्ति, मध्यमाः कनक-
भवः कानकस्तं ज्योतिर्वर्तमानः कुर्वन्ति, बाह्यो रजतजस्तं
भवनागतयः कुर्वन्ति ।

मणिरयण्येभया वि य, कविरीसा सव्वरयणिया दारा ।

सव्वरयण्यय मणिय, पडागधयतोरणविचिर्चता ॥४५०॥

यथाक्रमं मणिरत्नहेममयानि कपिशोर्षकाणि, तद्यथा-
प्रथमप्राकारे पञ्चवर्णमणिमयानि कपिशोर्षकाणि तानि वैमा-
निकाः कुर्वन्ति, द्वितीये रत्नमयानि तानि ज्योतिष्का वि-
दधन्ते, तृतीये हेममयानि तानि भवनपतयः कुर्वन्ति, त-
था सर्वरत्नमयानि द्वाराणि तानि भवनपतयः कुर्वन्ति,
तथा सर्वरत्नमयान्येव मूलद्वारेणैवा पताकाध्वजप्रधानानि
तोरणानि विचित्राणि कनकस्थलिकादिभिश्चित्ररूपमणि
तानि व्यन्तरेणैवाः कुर्वन्ति ।

ततो य समंतेणं, कालागुरुकुंदुरुकमीसणं ।

गंधेण मण्यहरेणं, धूषवडीओ विउच्चंति ॥ ४५१ ॥

ततः समन्ततः—सर्वांसि दिक्षु कृष्णागुरुकुंदुरुकमीश्रेष्ठ ग-
न्धेन मनोहारिणा युक्ताः किं धूपघटिका विकुर्वन्ति, व्य-
न्तरदेवाः ।

उकिट्ठिसीहनारं, कलथलसेहं सव्वओ सव्वं ।

तिथयरपायमूले, करेति देवा निवयमाणा ॥ ४५२ ॥

तीर्थकरपादमूले निपतन्तो देवा उत्कृष्टसिंहनादं कुह-
न्ति, उत्कृष्टविशेषोद्भूततो ध्वनिविशेषरत्नप्रधानः सिंह-
नादः उत्कृष्टसिंहनादस्तं तथा ध्वनिकण्ठस्थेन समन्ततः—
सर्वांसि दिक्षु युक्तं सर्वमंशं कुर्वन्ति ।

पेरुदुमणीहलन्दन, आसखल्लं च वामराज्यो य ।

जे चउसं करशिजे, करैति ते वाग्यमंतरिया ॥ ५३३ ॥

[illegible]

(४) आह यत् (त्र) यत् समवसरणं भवति तत्र सर्वत्रापि-
पूर्वोक्त एव नियोग उत नेत्यत आह—

साधारण ओसरणे, एवं जरिथड्डिमं तु ओसरइ ।

एवो विव तं लब्धे, करोह भयया उ ह्यरेसि ॥ ५५४ ॥

पञ्चवारस्य सामान्यं यत्र सर्वे देवैश्च आगच्छन्ति तस्मिन्
साधारणकृत्यकरणस्य प्रथम-उद्गमकारणं नियोगः (नियमः)
यत्नः पुनः धृष्टिमान् इन्द्रसामानिकादिः सम्यक्गतां तत्र
एक एव तत्तत्प्रकारादि सर्वं करोति 'भयंशुः इत्यं-
ति' ति—यद्वा इन्द्रा इन्द्रसामानिका वा केचित्सहदि-
का बाह्यानि ततो भयनवाक्प्राप्य इतरे सम्यक्गतां कुर्व-
न्ति, वा नैवेत्येवं भजना इतरेषाम्।

सहस्रवर्षिणमय, योगार्हतीर्षं पुण्यम् ॥

क्षोहि षडमेहि पापा, मग्नेष्व य होन्ति सत्तमं ॥५५५॥

एवं देवेभिर्निर्वाह्यं सप्रवसन्नं सुखीकृत्य प्रथमायां पौन्या-
 श्च सन्त्यक्तं पश्चिमायाश्च कोनायां तिस्रश्च गगद्गानागाना-
 म्बल्लव्यानिर्वाह्यं भायः सुखेन-पूर्वद्वारेणैव द्वि-आश्रमकृत्तिनः
 प्राश्नातीत्यर्थः, कथंमन्त्रा-ह-ह्रवाः पण्यः तस्यपुत्र-
 योर्द्विप्राकल्पितयः पातौ स्वाधर्यसिनि वाक्यश्रवः,
 'त्रायसे य दान्ति मन्त्रा-ति-म्रातेतः पुष्टौ भयतः स-
 ल्लव्यानि योर्वाणि अयन्ति, तेषां च यत् पश्चमे तत् पा-
 दस्यासं कुर्वेती भगवतः पुरस्तेल्लव्यानि।

आयाहिशपुष्पमुहो, तिदिमिं पडिरुवगा उ देवकथा !

जेठुणणी अन्नो वा, दाहिसपुण्वे अदृग्मि ॥ ५५६ ॥

स एवं भगवान् दृष्ट्वात्तु प्रविश्य 'आचार्यस्त्विति-वै-
श्यामसुप्रसन्नानां कृत्वा पूर्वाङ्गमुक्त उपस्थितिं, भगवतु त-
सु त्रिषु प्रतिक्रियाणां मीथैककथनानि' सिद्धान्तसमस्तानि कृत्वा-
नि दृष्ट्वात्तनि अयन्ति । अर्णद्वादीनामव्यसाकं कथयन्तानि
प्रतिगर्थयै भगवन्तु प्राप्नुमन्तेन सार्थकताविहितेनैव ।
स च ज्येष्ठोऽथो वा ? प्राप्नुयै अर्णद्वा इति आचः, स च ज्येष्ठोऽथो
सो वा दक्षिणपूर्वै विष्णवां प्रवृत्तं अत्र्याल्लेकं अन्वततो भ-
गवन्तं अत्युच्चं निरीक्षति इति विष्वाध्याहारः, अथा मनुष्यरा-
ककम्बज्यं भगवन्तमभिबन्धं तीर्थकरस्य मागतः प्राप्तेत्येव
निरीक्षति ।

(६) शुक्लमशुक्लरूपस्य त्रैलोक्यगत रूपभ्यः सुन्दरतरत्वात्
त्रिदशकृतप्रतिरूपकालां किं साम्यमसा-
म्यं चेत्याशङ्कान्निवारणार्थमाह—

जे ते वेदेहि कथा, तिदिमि पडिरुवगा जिम्बरस्स ।

मेकिं पि तप्पभावा. तयाणरुवं हवइ रुवं ॥ ५५७ ॥

यस्मिन् तानि द्वैः कृतानि जिनवरस्य तिसृषु दिक्षु प्रतिरूप-
काणि तेषामपि तत्प्रभावात्तीर्थकरप्रभावात्तदनुरूपं तीर्थक-
रूपानुरूपं भवति रूपमिति ।

तित्थातिसेससंजय-देवीविभाषियान् समखीधो ।

भवणवद्वाणमन्तर-जोहसियाणं च देवीश्रां ॥ ५५८ ॥

तीर्थे गच्छतः पूर्वद्वारं प्रविश्य तीर्थकरः त्रिकृत्वा चान्द्रित्वा दक्षिणपूर्वे दिग्भागे निर्वादिता, एवं श्रवणमगधरा अपि, भ्रमतं तं तीर्थस्थ मार्गतः पार्श्वेषु च निर्वादिता । तदनन्तरं अन्तर्गम्यतस्मा आश्लिष्यन्—कषयधराः संसृता एव निर्वादिता । किमुक्तं भवति—यै क्वालनस्तं पूर्वद्वारं प्रविश्य भगवन्तः त्रिकृत्वाः प्रदक्षिणीकृत्य नमस्तीर्थीयेभ्यः भस्मिन्ना तीर्थस्थ प्रथमगच्छतस्या श्रवणमगधराणां च पृष्ठतो निर्वादिता, येन्यप्यधरा आश्लिष्यन्ता मनःप्रेतबद्धानिन्नाऽर्वाध्वानिन्नाश्चतुर्दशपूर्वधराश्चतुर्दशपूर्वधरा यावदश-पूर्वधराः ननुपूर्वधराः क्षमोपधय आमर्षीयधया जल्लोकेत्यवशिष्यश्च तदपि पूर्वद्वारा प्रविश्य भगवन्तः प्रदक्षिणीकृत्य चान्द्रित्वा नमस्तीर्थीये प्रथमगच्छतस्यापि नामः कर्त्तव्य इत्युक्तञ्चा कवलिनः पृष्ठतो यथाक्रमं निर्वादिता, चेन्नाऽप्यश्रुतं अन्तर्निशाश्लिष्यन्ः संपन्नास्तदपि पूर्वद्वारं गेह प्रविश्य त्रिकृत्वा भगवन्तः प्रदक्षिणीकृत्य चान्द्रित्वा नमस्तीर्थीयेषां नामः कर्त्तव्यश्चो नमोऽर्जुनाश्लिष्यन् इत्युक्तञ्चा अश्लिष्यन्तां पृष्ठतो निर्वादिता । भेमानिकानां द्यव्यः पूर्वद्वारं प्रविश्य भगवन्तः त्रिकृत्वाः प्रदक्षिणीकृत्य चान्द्रित्वा नमस्तीर्थीयेभ्यः नामः कर्त्तव्यश्चो नमोऽर्जुनाश्लिष्यन्तां नामः साधुश्च इति भस्मिन्ना नमस्तीर्थीयेषां पुनर्नमस्तीर्थीयेभ्यः न तु निर्वादिता । अमर्याः पूर्वद्वारं प्रविश्य तीर्थकरः त्रिकृत्वाः प्रदक्षिणीकृत्य चान्द्रित्वा नमस्तीर्थीयेभ्यः नामः कर्त्तव्यश्चो नमोऽर्जुनाश्लिष्यन्तां नामः शयः साधुश्च इति भस्मिन्ना भेमानिकदीनां पुनर्नमस्तीर्थीयेभ्यः न तु निर्वादिता । अमुकपातिया व्यस्तयोऽर्वातत्कद्वयश्च दक्षिणद्वारं प्रविश्य त्रिकृत्वाः तीर्थकरः प्रदक्षिणीकृत्य चान्द्रित्वा दक्षिणपश्चिमार्वा दिशि नैष्ठिककाणो इत्यर्थः । तिष्ठन्तं न तु निर्वादिता, भवनवासिनीनां पृष्ठतो ज्योतिष्कद्वयस्तासां पृष्ठतो व्यनयनः ।

एतदेव सविशेषं प्रतिपिपादयिषुरिदमाह—

केवलिन्यो तिउय जिणं, तित्थपणामं च मग्गञ्चो तस्स ।

मखमाई वि नमंता, वयंति सद्वाणसद्वाणं ॥ ५५६ ॥

कवलिनिश्चयः शिः प्रदीपलक्ष्मण जने-तीर्थकरं तीर्थप्र-
 यामं च कृत्वा तस्य गणपत्यस्य माघतः पृष्ठतां निवीद्वन्ति
 क्रियाध्याहारः, 'मणुमाई वी' त्पार्ति, मय क्वात्थोऽपि
 नमः-पर्वतहान्यवधिषाण्यन्तुदेसुषुधरा शवषषषुषुधरा
 स्वलोपय्याविनारतगणपत्यस्यनयनकदीर्घमहावस्त्या ज्यो-
 तिषमवसानतप्यतरुद्वयः पूजकंमणु तीर्थकरादिव नमस्यो
 प्रजन्ति स्वस्थाने-स्व-स्व स्थानमित्यर्थः, माघाष्यः माग्योक्तः ।

(६) अथ कियन्ति सामायिकानि मनुष्यादयः
प्रतिपद्यन्ते । इत्येतदाह—

मणुष्ये चउमन्नपरं, तिरिति तिष्ठि व दुवे व पडिवजे ।

जइ नरिषि नियमतो चिय्य, सुरेसु सम्मत्तपडिवत्ती ५६५

मनुष्ये प्रतिपद्यन्ते वतुणां सामायिकानामन्यतरत्-अन्य-
तरसामायिकप्रतिपत्तिर्भवेति, पाठान्तरं- 'मणुष्यां चउमन्न-
परं' तत्र मनुष्यवतुणामन्यतरत्-प्रतिपद्यन्ते इति व्याख्ये-
यम्, तिरिक्त्वा त्रीणि वा सर्वैर्विरतिवर्जानि द्वे वा सम्यक्त्वव-
त्तसामायिके प्रतिपद्यन्ते इति । यदि नान्ति मनुष्यातिरिक्तां
कश्चित्प्रतिपत्ता ततो नियमत एव सुरेसु सम्यक्त्वप्रति-
पत्तिर्भवति ।

स च भगवानित्ये धर्ममाचष्टे—

तिरिपयणानं काउं, कदेइ माहारण्ये सदेणं ।

सज्वेसिं सणीयं, जोयणणीहारिणा भयवं ॥ ५६६ ॥

नमस्तीर्थीय प्रवचनरूपार्थसंभाषाय प्रणमं च कृत्वा कथ-
यति प्रतिपत्तिमङ्गीकृत्य साधारणेन शब्देन अद्वैतमागमभा-
षात्मकेन । केषां साधारण्येन्याह-सर्वेषामभगवन्नरतिरिक्तां सं-
हिनाम् । किं विशिष्टेन योजननिर्हारिणा-योजनव्यापिना
भगवान्, किमुक्तं भवति-भगवतो ध्वनिशुषमवसरसुख-
संज्ञिज्जिज्ञासितास्यप्रतिपत्तिनिबन्धने भवति भगवतः सानि-
श्यानादिति ।

(१०) ननु कृतकृत्यो भगवान् ततः किमिति तीर्थप्रणामं
कराति ? उच्यते—

तत्पुण्ड्रिया अहया, पइयप्या व विषयकम्मं च ।

कयकिषो वि जइ कहं, कएए नमए तथा तित्थं ॥ ५६७ ॥

तत्पुण्ड्रिका—प्रवचनरूपतीर्थपूर्विका अर्हता—तीर्थकरता
प्रवचनविषयाभ्यासस्तुल्यतीर्थकरत्वातः । यच्च यत् उप-
जायते स तं प्रणमतीति भगवान् तीर्थं प्रणमति । तथा पूजि-
तेन पूजा पूजितपूजा, सा वास्य कृता भवति । पूजितपूजका
हि लोकः भगवौच भुवनत्रयेऽपि पूज्यस्ततो यदि भगव-
ता पूजितं भवति ततः सकलेऽपि जगति तत्पूजितं भव-
तीति प्रणमति, तथा धिनयकम्मं च वक्ष्यमाणधनयिकधर्म-
भूलं कृतं भवति । किमुक्तं भवति ?-विनयभूला धर्मो भगवता
प्रापनीयस्तत्तदपि प्रथमं स्वयमेव भगवान् विनयं प्रयुज्ये
ततो लोकः सत्यम् विनयं ब्रह्मण्यमाने अर्हत्तं करन्ति ।
अथवा—यथा कृतकृत्योऽपि भगवान् कथां कथयति तथा
तीर्थमपि नमति । आह-नन्विधर्मपि धर्मकथने भगवतः
कृतकृत्यस्यायुक्तमेव, न तस्य तीर्थकरनामकर्मविषयकप्रसाव-
ः । उक्तं च प्राक्—'तं च कदे ईरजइ' इत्यादि ।

(११) कं केन साधुना कियतो वा भूभागान्समवस-
रणे सत्त्वान्तस्मर्यम् ? अनागच्छतो वा किं

प्रायश्चित्तमित्यत्र आह—

जत्थ अणुवोसरणं, न दिट्ठपुव्वं व जेण समसोणं ।

बारसहिं जोयसोहिं, सो एह अणागए लहुगा ॥ ५६८ ॥

यत्र तत्तीर्थकरापेक्षया अपूर्वम्-अभूतपूर्वं समवसरणं न
दृष्टपूर्वं वा येन भ्रमणस्य ङादशभ्यां योजनभ्यः आगच्छ-

ति । अथ नागच्छति अवहत्या ततोऽजागते सति 'लहुय'
स्ति—चतुर्लवः प्रायश्चित्तम् । गतं 'केवइय' स्ति—हारम् ।

(१२) अनुना रूपपृच्छाद्वाराप्रकटनार्थमाह—

सन्वसुरा जइ रुवं, अणुइपमासणं विउज्वेआ ।

जिण्णपादणुद्धं पइ, न सोहए तं जहिंमालो ॥ ५६९ ॥

अथ कीदृग् भगवतो रूपम् ? उच्यते—सर्वे सुरा अशेषपुण्ड-
ररूपनिर्माणशक्त्या यदि अणुछिद्रमाणकं रूपं विकुर्वीरन्,
तथापि तज्जिनपादाङ्गुष्ठं प्रति न शोभते यथा अङ्गारः ।

साम्प्रतं प्रसङ्गतो गणधरादीनां रूपसंपदमभिधित्पुराह—

गणइए आहार अणु—तरा य जाव वण्णक्किवासुवलो ।

मंडलिया जा हीणा, छट्ठाखगया भवे सेसा ॥ ५७० ॥

तीर्थकररूपाङ्गुष्ठप्रमाणं रूपमन्तगुणहीना भवन्तीति भावः । गण—
धरेभ्यां रूपेण सत्त्वाहारकदेहा अनन्तगुणहीना आहारकदे-
हेभ्यां रूपेणान्तगुणहीनाः—'अणुतरा' अनुत्तरैर्बोधानां,
एवं प्रत्येकाऽऽनुत्तराण्यमाणानां तत्सद्वारमहाशुक्लान्तक-
ब्रह्मलोकमाहन्तस्त्रसक्तमुरांशानसौधमभवन्वासिज्यातिष्क-
व्यन्तरचक्रवर्तिवासुद्वयबलदेवमहामाण्डलिकानामनन्तरान-
न्तरापेक्षया रूपेणान्तगुणहीना अवगन्तव्याः । तथा
वाह—'जाव वण्णक्किवासुवला' । मंडलिना जा-
हीण' स्ति—याद्यद् व्यन्तरचक्रवर्तिवासुद्वयबलदेवमाण्ड-
लिकाः तावदनन्तगुणा हीनाः, 'छट्ठाखगया भवे सेस'
'स्ति—शेषा राजानो जनपदलोकाश्च पदस्थानगता भवन्ति ।
अनन्तमागहीना वा असंख्येयमागहीना वा संख्येयमा-
गहीना वा संख्येयगुणहीना वा असंख्येयगुणहीना वा
अनन्तगुणहीना वा इति ।

उत्कृष्टरूपतायां भगवतः प्रतिपादयितुं प्रकृतायामिन्दे
प्रासादिकं रूपसौन्दर्यनिबन्धनं संहननादिप्राप्तपादयन्नाह—
संघयणरूपसंज्ञा—खवखगइ सत्तसारऊमासा ।

एमाइऽणुतराई, भवन्ति नामोदया तस्स ॥ ५७१ ॥

संहननं—वज्रपेभनाराचं रूपसुकलक्षणं संस्पर्धानं-समचतुरर्क्षं
वर्णोद्देहच्छाया गति-शमने सख्ये-वीर्यान्तरायकर्मक्षयोपश-
मादिजन्य आत्मपरिणामः, सारा द्विधा—बाह्याः आन्त-
रश्च । बाह्या गुरुत्वम्, आन्तरो हानादि, उच्छ्वासः प्रतीतिः,
तत् एतेषां पदानां द्रष्टव्यमभादीनि वस्तूनि आदिशब्दाद्-
रुचिरे शोभाश्रमिव्यादिपरिग्रहः, अनुत्तराणि तस्य भगव-
तो नामोदयाश्रमकर्मोदयाद् भवन्ति ।

आह—अन्यासां प्रकृतीनां वदता गोपादयो नाम्नां वा ये
इन्द्रियादयः प्रशस्ता उदया भवन्ति न किमनुत्तरा भवन्तः
छुप्रस्थकाले क्वलिकाले वा भवन्ति किं वा निति ? उच्यते—

पयडीयं अन्नासु वि, पमत्तउदया अणुतरा होति ।

खयउवममे वि य तथा, खयमि अविक्कपमाइहु ॥ ५७२ ॥

'अन्नासु वि' स्ति-पष्टयं समी, अन्यात्तामपि प्रकृतीनाम्
अपिशब्दाश्रमाऽपि प्रशस्ता उदया वा उद्भेगोद्भादयो भवन्ति,
किम् इतरजनस्त्वेव ? तेषाह अनुत्तरा-अनन्यसदृशा इत्यर्थः ।
'खयउवममे वि य' स्ति—संघोपशमे सति ये दानलोभादयः
कार्यविशेषा अपिशब्दात्पुण्यमपि ये केचन तेऽपि अनुत्तरा

भवन्तीति क्रियायोगस्तथा कर्मणः लघे आत्यन्तिककर्मस्ये
सति क्षायकक्षानादिगुणसमुद्भवमविकल्पे—व्यावर्तनादिक
रूपनातीतं सर्वोत्तममाख्यातवन्तस्तीर्थकरगणधराः ।

(१३) आह—असन्तवेदनीयाधाः प्रकृतयो नाम्ना वाऽप्रश-
स्ताः कथं तस्य युःलगाः न भवन्ति ? उच्यते—

अस्सायमाइयाओ, जा वि य असुमा इवंति पयडीओ ।
निरसलवो ज्व पय, न होति ता असुहया तस्स ॥५७३॥

असनात्ता या अपि च प्रकृतयोऽयुभा भवन्ति, अपि नि-
म्वरसलव इव लवो धिन्नुः पयसि क्षीरं न भवन्ति ता असु-
लदास्तस्य भगवन्तस्तीर्थेभूतः । उक्तानुपपत्तिकम् ।

प्रकृतं द्वारपारिण्य मोच्यते । तत्र कश्चिद्वाह उच्छृङ्खल-
तया भगवतः किं प्रयोजनमत आह—

धम्मोदणस्य रुवं, करेति रुवसिस्सो वि जइ धम्मं ।

गिज्झवतो य सुरुवो, पसंसिमां तेस्य रुवं तु ॥५७४॥

धर्मस्यादयो धर्मोदयस्तेन रूपं भवतीति भोतारोऽपि धर्मं
पर्यवर्त्तेत, तथा कुर्वन्ति रूपस्थितोऽपि रूपवन्तो यदि धर्मं
ततः स श्रेयः सुतरां कल्प्येति श्रोतृबुद्धिः प्रवर्त्तते । तथा
प्राज्ञावाक्यस्य सुरूपं भवति, अशब्दात् श्रोतृणां रूपा-
द्यभिमानापहारी अत एतैः कारणैर्भगवतो रूपं प्रशंसामः ।

अथवा—पृच्छन्ति भगवान् देवनरतिरक्तां प्रभूतसंशयिनां
कथं व्याकरणं कुर्वन् संशयव्यवच्छिन्नं करोति-
युच्यते—युगपत् । किमिदम्—

कालेण असंखेय वि, मेसाइयाण संसेइणं तु ।

सा संसयवाच्छिन्ती, न होज कमवागारुदोसा ॥५७५॥

यदि एकैकस्य परिपाठ्या एकैकं संशयं छिन्धान् नतः
संख्यातीतानां देवानां संशयिनां संख्येयानापि कालेन सं-
शयव्यवच्छिन्नं स्यात्, कुत इत्याह—क्रमेण व्याकरणं क्रम-
व्याकरणं स एव दोषः क्रमव्याकरणदोषस्तरमास्ततो युग-
पद् व्याकराति ।

(१४) युगपद्व्याकरणे शुणमुपदर्शयति—

सर्वथं अवि समचे, रिद्धिं विससा अकालहरणं च ।

सर्वणुपपञ्चओ वि य, अचित्तुगुभूओ जुवगं ॥५७६॥

सर्वत्र—सर्वसत्त्वेषु समर्थम्—अविमर्शं युगपत्कथनेन भ-
गवतो रागद्वेषरहितस्य प्रथितं भवति, अन्यथा तुल्यकाल-
संशयिनां युगपच्छब्दावुत्पत्त्यर्थस्थितानां कालभेदकथने राग-
तदुच्चारणचित्तवृत्तिप्रसङ्गः, सामान्यकालिनां तत्प्रसङ्ग इति
चेन्न तेषामित्येवं दर्शनाकरणायोगात् । तथा अज्झिंविशय ए-
व तावत् प्रथितो भवति यत् युगपत्सर्वेषामेव संशयिना-
मशेषसंशयव्यवच्छिन्नं करोति । तथा अकालहरणं भवति
भगवता युगपत् संशयोपनाशः । क्रमेण कथने तु क-
स्यचित् संशयिनोऽनिवृत्तसंशयस्यैव मरणं स्यात्, न च
भगवन्तमपवाच्य संशयनिवृत्त्यादिकलरहितः प्राणिनो भव-
न्तीति युक्तम् । सर्वज्ञप्रत्ययोऽपि तेषामिवसुपजायत, यथा स-
र्वज्ञोऽयं बुद्ध्नाऽशेषसंशयापनोदात् । न खल्वसर्वज्ञ एककाल-
मशेषसंशयान्नोदात्त्यालमिति । क्रमव्याकरणे तु कस्यचित्-
नपगतसंशयस्य सर्वज्ञमतीत्यभावाः स्यात् । तथा अचित्तुगु-
११६

शुभूतिरिच्छन्त्या शुणसुपपङ्कगवतः स्वभाविकी, ततो यस्मा-
देतं शुभा अतो युगपत्कथयति, गतं पृच्छा द्वारम् ।

(१५) अथुना श्रोतृपरिणामः पर्यालोच्यते, तत्र यथा स-
र्वसंशयिनां सा पारमेश्वरी वागशेषसंशयोऽमूलन
स्वभाषया परिणमतं तथा प्रतिपादयति—

वासोदयस्स व जहा, वसाइ होति भायणविससा ।

सच्चेमि वि सभासा, जिणभासापरिणमे एवं ॥५७७॥

वषोदकस्य—वृष्टिपुद्बकस्य वाशब्दादित्यस्य वा यथैककल्पस्य
सतो भाजनविशेषात् वषादयो भवन्ति, कृष्णसुराभिभूति-
कार्यां स्वच्छं सुगन्धि रसवत् भवति ऊपरं तु विपरितम् ।
एवं सर्वेषामपि श्रोतृणां स्वभाषया जिनभाषापरिणमतं ।

तीर्थकरवाचः सौभाग्यशुणप्रतिपादनार्थमाह—

साहागणसवचे, तदुवओगो उ गाहगागिराए ।

न य निच्चिजइ सांया, किंवाणियदासिओहरणा ॥५७८॥

साधारणा भगवतो वार्णी अनेकप्राणिषु स्वभाषात्वेन
परिणमनात्, नरकादिभयरक्षणपरत्वात् असपन्ना—अ-
सदृशी—अद्वितीया, साधारणा चासौ असपन्ना साधारणाऽ-
सपन्ना तस्यामुपयोगस्तदुपयोग एव भवति श्रोतुः तु-
शब्दस्यावधारणार्थात् कस्याम् ? प्राहयतीति प्राहका सा
चासौ गीक्ष प्राहकगीतस्तथा प्राहकगिर, उपयोगे सत्यपि
अन्यत्र निवेदो दृश्यते, नत आह—न च निवेद्यते श्रोता, क-
थमयमर्थः खल्ववगतस्य इत्याह—किद्विगमिगुदात्त(को)दाहर-
णान्, तच्छब्दम्—एगस्स वाणियस्स एगा किदी दासी, किदी
नामधेयी, सा गोले कट्ठाणं गया, तद्वाहुहाकिंलता मज्झइ
आगया । आधिषोधाणु कट्ठाणं आणियाणु पिण्डिना,
भुविखबतिसिया पुणो पट्ठविषा । सा य दहं कट्ठभारं गहाय
आगाहतीए पारिसीए आमच्छति, कालो य जुममासा, अह
ताए धेयीए कट्ठभाराओ एगं कट्ठं पिडियं, ताह ताए आठमि-
सा तं गाहियं । तं सम्यं च जेयथुनीहीरिणा सेरेख भयव
तिथयरो धम्मं केहइ । सा धेयी तं सइ सुणती तहंय ओणता-
सोउमादत्ता, उणहं खुहं पिवासं परिस्समं च न विदइ । सूर-
यमणो तित्थयरो धम्मं कहेउमुद्धिते, धेयी गया । एवं—

सन्वाउयं पि सोया, खिवेज्ज जइ हु सययं जिणो कहेए ।

सीउरहसुणवासा, परिस्समभएण अविगणो ॥५७९॥

भगवति कथयति भगवत्समीपवर्त्तव्यं सन् संशयुकमपि
श्रोता लपयेन्, यदि हु सनतमनवरत्ने जिनः कथयेत्, किं वि-
शिष्टः सन् इत्याह—श्रोतोऽहं लुण्णिपासापि अभ्रमयान्यवि-
गमयन् । गतं श्रोतृपरिणामद्वारम् ।

(१६) सप्रति दानद्वारं भाव्यते, तत्र भगवान् येषु प्राननगरा

त्रिषु विहरति तत्र्या वार्ता य खल्वनयन्ति

तत्र्या यत्प्रवच्छन्ति बुद्धिदानं प्रीतिदानं

चक्रवर्त्यादियस्तदुपदर्शय आह—

विचो उ सुवसस्म, वाग्मअर्द्धं च सयसहसाइ ।

तावइयं चिय कोडी, पीइदानं तु चकीणं ॥ ५८० ॥

बुद्धिस्तु बुद्धिर्वापि नियुक्तपदस्यः सुवर्गस्य द्वादशशतस-
हस्राणि अर्द्धं च अर्द्धत्रयांशसुवर्गलक्षा इत्यर्थः, चक्रवर्तिना
दीयते तथा पलायस्य गव कीटयः प्रीतिदानं चक्रवर्तिनः ।

समोसख

तत्र कृत्विषां कालमात्रेण परिमाणिना नियुक्तपुरुषेभ्यो दीयते, प्रीतिदानं यद्भगवत्प्राप्तमन निवेदिने परमहर्षाभियुक्तैरभ्या दीयते, तथा कृत्विः-संवाचरानिचना प्रीतिदानमनियतमिति ।

एवं चैव वनार्थं, नवरं रम्यं तु केमवा देति ।

मंडलियाण सहस्रा, विचि पीड(दाय)सप्तसहस्रा ॥५२॥

एतदेव प्रमायं कृत्विप्रीतिदानयोः कथावतां नवरं रजनं रूप्यं केमवा-वायुदेवा ददति, तथा-माहर्षिकानां राज्ञामर्जयण-वृत्तसंख्यानि सहस्राणि रूप्यस्य कृत्विदानं प्रीतिदानं शत-श्लक्ष्णाणि लक्षाणि अर्जयणोदयसंख्यानि ।

किमेत एव महापुरुषाः प्रयच्छन्ति नेत्याह—

अपि विहवाणुरूपं, अग्रे वि य देति इममाहर्षि ।

सोऽयं जिज्ञासामयं, नियुक्तमिहोद्देशं वा ॥५२॥

इभ्यो महाधनपतिरादिशुद्धाधनरामभोगिकादपरिग्रहाः, अन्येऽपि वा इभ्यामर्थं भक्तिविभवानुरूपं श्रुत्वा जिज्ञासामन ददति, कस्यः ? इत्याह-नियुक्तभ्याऽनियोजितभ्या वा ।

अथ तेषामित्यं प्रयच्छतां के गुणाः ? उत्पन्नं—

देवाणुविचित्रिभ्यो, पृथ्वाधिरकण्ठमत्तग्रन्थकं ।

सातोदयदाणगुणा, पमावशा चैव तित्थसं ॥५३॥

देवाणुवृत्तिः कृता भवति, देवा अप्यनुवृत्तिना भवन्ति, कथम?, यतो, देवा भगवत्पूजां कुर्वन्ति, प्रज्ञांलकथकेभ्यश्च दानं ददति, अनन्तेऽनुवर्तिना भवन्ति, तथा भक्तिभगवतः कृता भवति, पूजा च । तथा अभिनवभावकाणां शिरिकर्षणं, तथा वात्सान्निवदकस्य सव्यस्यानुकम्पा कृता भवति, तथा सातोदयं सातांवेदनीयं कम ए-वमुपचर्यते एते कृत्विप्रीतिदानगुणा भवन्ति, तथा प्रमा-वना तीर्थस्वैवं कृता भवन्ति, गन् दानमपि ।

(१७) अमुना माल्यद्वारमधिकृत्य मेचक्येन, तत्र भगवान् प्रथमं संपूर्णपौरवर्षं धर्ममाचष्टे, अत्रान्तरे दयमाल्यं प्रविशति;

बलितिर्यथेः । अथ कस्ते बलि करातीत्यत आह—

राया व रायमच्यो, तस्साऽस्यै परजगवशं वा वि ।

दुष्यलिखंडियबलिखंडिय-तंदुलाखादयं कलमा ॥५४॥

राजा—चकवर्तिमाल्यद्वलिकादिः राजामात्यो वा अमात्यो-अम्बो तस्य राज्ञोऽमात्यस्य वा असति—अमांश्च नवरानिवासिभिर्गणश्लोकमनुदायः पौरं तत् करोति । प्रमादिविपु जनपदे वा । अथ जनपदशब्देन तत्रिवासी लोकः परिगृह्यते, स बालः किंशिशुः किंपरमाणा वा क्रियते ? इत्याह—“दुर्बल” इत्यादि, दुर्बलिकया ख(क)ण्डाननां बलीनि बलिकया छुटितानां तन्दुलानां, ‘कलमा’ इति—प्राकृतश्रे-ल्या कलमानाम् आदर्कं चतुःस्थप्रमाणं कराति ।

किंविशिष्टानामित्याह—

माह्य पुष्याऽऽश्लियाणं, अर्खंडकुशियाणं फलमसरियाणं ।

कीरइ बली सुरा वि च, तथेव छुडिती मेधार् ॥५५॥

आजितः—इहैवर्षादियुद्धे बलिनार्धमर्पिताः स्तेभ्यः प्रत्या-नीताः पुनराजीता मांजाताश्च त पुनराजीताश्च, तथा कि-ंविशिष्टानाम् ? इत्याह—अखण्डा—सम्पूर्णान्यथाः अरुण्डिता-राजीरहिता अखण्डाश्च त अरुण्डिताश्चोत विशेषः, स-

मासस्तेषाम्, ‘फलकसरिताणं’ ति-फलकीनितानाम् एव-श्रुतानामादकः क्रियते । बलिः सिद्धः, सुरा अपि च तथैव बली प्रक्षिपन्ति गन्धादीन् । गतं दयमाल्यद्वारम् । आ० अ० १ अ० ।

अमुना माल्यामयनद्वारम्, तमिथं तन्दुलादिकपरिमाणं शि-खं बालमुपादाय राजादिशुद्धशगणपरिवृत्तो महता पट्टपट-हादिनृप्येनानन्देन सकलमाप दिग्मण्डलमापूरयन्नागत्य पूर्वं द्वारं प्रवेशयति । आह च कृत्विक्त्—“तं आदयं तंदुलाण निजं देवमङ्गं राया वा रायमच्यो वा गोमो वा ऊत्सवश्च वा गहाय महया तूरियरेवणं देवपरिवृत्तो पुराक्षिपन्निवृत्ते दारं पविंसइ” इति ॥५०॥ १ उ० २ प्र० ।

तस्मिन् प्रवेशमाने भगवानपि धर्मदेशना-

मुपसेहर्तात्वाह—

बलिपविंसखसमकालं, पुत्रदारेण ठाई परिक्रह्या ।

तिगुणं पुरां पाडण, तस्सदं अवडियं देवा ॥५६॥

पूर्वद्वारेण बलेरभ्यन्तरे-प्राकाराभ्यन्तरे प्रवेशनं बालप्रवेशनं तत्समकालं तिष्ठति—उपरमं धर्मकथना—धर्मकथा । कितुकं भवति—अभ्यन्तरे प्राकाराभ्यन्तरे यदा बलिः प्रविशति तदा भगवान् धर्मकथामुपसंहृत्य तृष्णोक्तोऽवतिष्ठते ततः स राजादिवैलिष्यग्रहस्तो देवपरिवृत्तो भगवन्तं तीर्थकरं त्रिः कृत्वा प्रक्षिपन्ति कृत्यं तं बलिं तत्प्रादान्तिकं पुरतः पातयति तस्याऽपि पतितं देवा गृह्णान्ति ।

अदृष्टं अहिब्रह्मणं, अवसेसं होइ पागयजणस्स ।

सन्वामयप्पसमर्थं, कुपइ नचो य जम्मासं ॥५७॥

शुश्रूष्य अर्द्धस्यार्द्धमर्द्धोऽं तत् अधिपतेर्भवति; राज इत्यर्थः, अवशेषं यद्वलेरास्ते तद्वर्षात कस्य? प्रकृतिगुण भवः प्राकृतः स चासौ जनस्तस्य स चैवैकपसामध्यः, यद्यकमापि सिकथं तत्सं वाग्धि यस्य शिरसि प्रक्षिप्यते तस्य पूर्वोपशोऽव्याधिः खलपशमे याति, अपुर्वेक्ष एवमासां यथावद् न भवति । तथा चाह-सर्वोभयप्रशमनं, स्वेन खलिलङ्घनिदेशः प्राकृतत्वात् कृत्येन नान्यथा एवमासां यावदर्थं बली प्रक्षिप्य भगवान् प्रथमप्राकारदुत्तरद्वारेण निर्गत्य द्वितीयं प्राकारान्तरे पूर्वे-स्यां दिशि देवचन्द्रकं यथासुखं समाधिना व्यवतिष्ठते ।

(१८) सम्प्रति उवरी तिथेः ति द्वारमभिधीयते । भगवत्पु-रिथेन द्वितीयपथां पौरक्यामाध्यगन्धधरोऽन्यो वा गन्धधरो यमेवावष्टे स्थानमितिः किं कारणं द्वितीयस्यापि पौरक्यां तीर्थकर एव धर्मं न कथयति ? तथा आह—

खेयविशोओ सीसगु-शदीवशा पम्भो उभयश्चो वि ;

सिस्सायणिकमो वि च, गणहरकहणं गुणा होति । ॥५८॥

स्वद्विनादः परिभ्रमविनाशो भगवतो, भवति, तथा शिष्य-गुणदीपना-शिष्यगुणप्रस्थापना च कृता भवति, तथा प्रत्यय उभयतोऽपि भोक्तृगुणप्राप्तये, यथा भगवतोऽन्यथापि तथा गणधरं शायि, यदिवा—गणधरे तदनन्तरं तदुक्तानुवाचिनि प्रत्ययः श्रोतृणां भवति, यथा नान्यथावाच्यमिति, तथा शिष्याचार्यकर्मोऽपि दर्शितो भवति। आचार्योदुपभूत्य योष्य-शिष्यश्च तदर्थान्वाचकानं कस्यैवमिति । एते गणहरकथने गुणा भवन्ति ।

आह स गणधरः क्व निवसः कथयति ? उच्यते-

राजोऽन्यथीसीहा-सणे शिविद्वो न पायपीडे ।

जेद्वो अभयरो वा, गणहारी कहेइ नीयाए ॥४८॥

राजा उपनीतं-राजोपनीतं तच्च तत् सिंहासनं च राजो-
पनीतसिंहासनं तच्च तदा उपविष्टस्तद्भावे तीर्थकरपादपीडे
या उपविष्टः स च ज्येष्ठः अभ्यस्तरो वा गणम्-साध्यादिसमु-
द्यासकष्ये भारयितुं शीलमस्येति गणहारी द्वितीयायां पी-
ठ्याम् कथयति ।

आह-स कथयन् कथं कथयतीति ? उच्यते-

संस्मृतीति वि भवे, साहइ जं वा परो उ पुच्छिजा ।

नययं अस्माइसेसी, वियाणई एस ज्जउमत्थो ॥४९॥

नैक्यातीतानपि असंख्यधानपीठयर्थः, भवान् 'साहइ'
इति द्रवीयकमन्त्रं कथयति, किमुक्तं भवति ? --असं-
ख्येषु भवेषु यद्भवत् भव्यभ्यान् यद्वा-वस्तुजानं परः
पुच्छ्यत् तत्सर्वं कथयति, अनन्याशयामिहाप्यप्राथम्येतिपा-
दनशक्तिरपेक्षिता. किं बहुना ? नन्व-नैव गमिति वाक्या-
लंकारः, 'अनतिशयी' अनतिशयी अवध्यायानिश्चरहित
इत्यर्थः, विजानाति यथा एय गणधरश्चक्षुष्य इति अशेष-
प्रदानात्तरप्रदानसमर्पेत्याक्षयः । एवं तावत्समवसरणवृद्धय-
सा सामान्येनोक्तं । आ० म० १ अ० । ७० । आ० ७० ।

(१६) समवसरणकल्पः ।

नमिऊण जियं वीरं, कप्पं सिरिसमवसरणरयणाए ।

पुव्वायरियकयार्हि, गाहाहि चैव जंपेमि ॥ १ ॥

वाऊ मेहा कमसो, जंअणभूमीहि सुरहिजलबुद्धि ।

शुणिरयणभूमिरययं, कुणंति पुण कुसुमवद्विवणा ॥२॥

पायारंति अ कमसो, कुणंति वररुपकणयरयणयं ।

कंचणवसुमणिकविसी-ससोहिआभवणजोहवणा ॥३॥

गाउयमेगं छस्सप-धणुहपरिछिन्नमंतरं तेसि ।

अहुंरुलिकरयणी, तिपीसं वणुहवाहल्लं ॥ ४ ॥

पंचसयधणुषत्तं, चउदाराविराइयाण वप्पायं ।

सव्वप्पमाणमेयं, नियनिअहत्थेण य जिणाणं ॥ ५ ॥

सोवाणदससहस्सा, भूमीओ गंतु पढमपायारो ।

पष्ठासधणुहयरो, पुणो वि सोवाणपणसहस्स ॥ ६ ॥

तत्थ वि बीओ वप्पो, पुव्वुचविही तयंतं नेया ।

तपो तहो एवं, वीससहस्सा य सोवाणो ॥ ७ ॥

दस पंच पैंच सहस्सा, सव्वे हत्थु व्व हत्थवित्तिषणा ।

बाहिरमज्झमिंतर, वप्पाण कमेण सोवाणं ॥ ८ ॥

सममज्जे मणिपीदं, भूमीओ सङ्गुणि कोसुलं ।

दोवणुसमवित्तिषणं, चउदरं वणुजिणवणुसुहं ॥९॥

सिंहासणाहचउरो, मणिविडिज्झाई तेसु चउरूवो ।

पुव्वमेहे ठाई सयं, छत्तयभूमिओ मव्वं ॥ १० ॥

समदिअजोअयपिहुलो, तहा असोरो दुसोअसधणुओ ।

पडिबिचयपद्मई, भिन्नं तु कुणंति वंतरिआ ॥ ११ ॥

परिसत्त्वमे आहसु, शुशिवरेदेमायिणीउ समयिणी ।

भवणवहजोइदेवी, देवा वेमाशियनरत्तिवी ॥ १२ ॥

जोअणसहस्सदंदो, वम्मकओ ऊउइ केउसंकिणी ।

दो अक्खमाभरणा, जिणपुरओ वम्मकच्च व ॥१३॥

ऊसिअवधमणिवोमव-अउमंगलपुअकलसदामां ।

यंचाअक्खमाइ, पहरदं वुवचडियाओ ॥१४॥

हेमसिअरत्तामभल-वणासरवणजोइभवणवह ।

पहरदं वसुवणे, पव्वाइ सुणंति पडिवारा ॥१५॥

जयविजयादि अ अवरा, जिअमोरा रत्तकलयनीज्झभा ।

देवी पुव्वकमेणं, सत्थकरा वंति कलसयमए ॥१६॥

जदमउडमंडिआ तह, तुवरुल्लंदंअपुरिससिरिमाणी ।

बहिवप्पदारादोसु वि, पसिउं ठंति पव्वपणं ॥१७॥

बहिवप्पे जाणाइं, बीए स तु विभिअभाणगया ।

तिरिआगमणमयत्थं, देइ स पुण रयणवप्पवहि ॥१८॥

बहिवप्पयारमज्जे, दो दो वावी वि हुंति वहुंति ।

चउरंससोसरणे, इग इम वावीउ कोणसुं ॥१९॥

उकिट्टिसीहनारं, कलपलसदेख सव्वओ सव्व ।

तिथ्यरपायमूले, करंति देवा नियमाणा ॥२०॥

वेहट्टुमपिडछंदग, आसखल्लं च चामराओ य ।

जं च ज्यं करण्णिजं, करंति ते बाणमंतरिया ॥२१॥

साहारणचउसरणे, एवं जच्छिज्झितं आसरइ ।

इक्खिअ तं सव्वं, करोइ भयणा उ इमरंसि ॥२२॥

स्रुदय पच्छिमाए, उग्गाहंतीह पुव्वओ एइ ।

दोहि पउमेहि पाया, मग्गेण य हुंति सत्तमे ॥२३॥

आदाइय पुव्वमुहो, तिदिंसि पडिरुवगाउ देवकाया ।

जिहुगणी अणो वा, दाहिणिपुव्वे अदूरिम्म ॥२४॥

जे त देवेहि कया, तिदिंसि पडिरुवगाउ जिणवरस्स ।

तेसि च तप्पमाता, तयाणुल्लं हवइ रुवं ॥२५॥

इत्थि महत्थि पडिवयं-ति विअमवि जंति पणमंता ।

न वि जंतणा न विकहा, न परपुणमच्छरो न भयं ॥२६॥

तिथ्यपणामं काउं, कहेइ साहारणेण सदेणं ।

सव्वेसि सक्कीयं, जोअणनीहारिया भयवं ॥२७॥

ज्जअ पुव्वोसरणं, अदिट्ठपुसव्वं व जेअ समखेणं ।

बारसहि जोयणेहिं, सो एइ अयागामो लहुआ ॥२८॥

साहारणासवंते, तदुवओगो अ गाहमगिराए ।

न य निव्विज्ज सोआ, किदिवाणिअदासिआहरणा ॥२९॥

सव्वाउअंयि सोआ, भविज्ज जइ तु सययं जिओ कइइ ।

स्त्रीउहसुत्पिनासा, परीसहे अविगणंतो य ॥ ३० ॥

विक्किउ सकण्यस्स, बारस अदं च सयसहस्ताइं ।

तावइयं विच कोडि, पीइदायं तु वकिस्स ॥३१॥

भुवनगुरोश्च-त्रिभुवननायकस्य पुनः स्थापना-अर्हतः स्थापनान्यासः कस्य इति शेषः । किंभूतस्य शोकः पिता पुत्र्यः पितामहस्तु पुत्र्यतरः पितुरपि पुत्र्यत्वात्ततः सकलजगतः-सकलभुवनजनस्य पितामह इव पितामहः सकलजगत्पितामहः । अथवा-सकलजगतो धर्मः पिता पालनाभिमुखत्वात्तस्यापि भगवान् पिता भगवत्पदमन्वाद्यमर्थे-पि, पितुः पिता पितामहः, सकलजगतः पितामहः इति चिन्तयित्वा, अतस्तस्या 'तोम' ति-तत्तत्त्वैत्येतत्सिद्धासमादिश्यासान्तरं सम्यग्-अवैपरीत्येन, कः स्थापना कार्या ? इत्याह-उत्कृष्टवर्णकस्य प्रधानचन्द्रनस्थोपरि उपरिष्टात्-उत्कृष्टवर्णकोपरि, किंभूतस्य भुवनगुरोः ? समवसरणं जिनधर्मदेशनाभूमी यानि देवतानिर्मितास्तैव विष्णो-प्रतिकृतयस्तैव च स्वभावात् परस्व स समवसरणविष्णुत्वात्तस्तस्य चतुर्भुजस्य विशिष्टरूपस्यैवात गाथायः ।

तथा—

एयस्स पुण्वदक्खिण्ण-भागेणं मग्गओ गणधरस्स ।

भुविस्वभाशं वेमा-शिणोणं तह साहुखीणं च ॥१८॥

वन्त्य-भुवनगुरोः पूर्वदक्षिणाया आग्रयां दशा भागः एकदेशः पूर्वदक्षिणदिग्भागस्तेन करणभूतेन-हेतुभूतेन या मार्गः-पुष्टना गणधरस्य-गणनायकस्य मुनिवृषभाणां सा-दिशयाद्यतिपुङ्गवानाम्, तथा विमानिकव्यवस्थेयमिता वैमानिकाः सन्तस्तान् वैमानिकानां देधानां, तथानि सन्तः सन्तः सन्तः स्थापना कार्येति लेख्यते । साध्वीनां-तपस्विनीनां चशब्दः समवसरणं इति गाथायः ।

तथा—

इय अवरदक्खिण्णं, देवीं तावथा भुण्णेष्वना ।

अवखवइवाणमंतर-जोइससंविधीणं ति ॥ १९ ॥

इति-एवमेव यथा मुनिवृषभादिद्वयस्यासंकीर्णतया स्थापना कृता एवं भवनपत्यादिद्वयस्यापि सा कार्येत्यर्थः. अवरदक्षिणेन अवरदक्षिणस्यां दिशि सप्तम्यर्थे ह्ययमेव प्रत्ययः, देवीनां-सुरबधूनां स्थापना-न्यासः 'मुण्येय' ति-ज्ञातव्या कलेत्येतानि शेषः. भवनपत्या-देवाणांविशेषनाया असुरादयः, 'बाणमंतर' ति-वनानाम्-उद्यानानामन्तराणि कुहवाणि विशेषा वा वनान्तराणि तेषु भवा मकारवर्णागमाङ्गान्तरा व्यामन्त्राः, ज्यातिवि ज्यातिश्चक भवा ज्यातिषा ज्यातिविषा ज्यातिश्चकदवाः, एतान् इन्द्राऽतस्त्वीनां सव्य-ध्वज्यः सत्कायास्तास्तथा तासाम्, इतिशब्दा द्वितीयपर्यन्तः समाप्तिप्रदर्शनाय इति गाथायः ।

तथा—

अवखवइवाणमंतर-जोइसियाणं च एत्थ देवाणं ।

अवरुत्तरण खवरं, निदिद्धा समयेउहि ॥ २० ॥

भवनपतिवधानमन्तरा उद्गानवचना 'जोइसिय' ति-ज्यातिवि-ज्यातिश्चक जाता ज्यातिविषा ज्यातिविषा वा भवा ज्यातिवास्त एव ज्यातिविकाः एषां इन्द्राऽतस्त्वीनां भवनपतिवधानमन्तरा-ज्यातिविकाणां वा, बाणशब्दः समुच्चयः, तङ्कायना वैद्यम्-भवनपत्यादिदेवीनां स्थापना मन्त्राणां, भवनपतिवधानमन्तरा-ज्यातिविषाणां च । अत्र समवसरणं देवानां-सुराणां किंश्चित्प्रत्ययभोग्यामपीत्यत्र आह-अपरासंरापरासस्यां १२०

दिशि । नवरं केवलं निर्दिष्टा अभिहितः । समयकेतुभिः-प्रब-वनविहभूतेरिति गाथायः ।

तथा—

वेमाखियदेवाणं, खराण खारीगखाण य पसत्था ।

पुवुवरंख ठवणा, सवेसिं खियगवणेहि ॥२१॥

विमानेषु भवा वैमानिकास्तै च त देवाश्च सुरा इति समा-सोऽतस्तथापि, तथा नाराणाम् नृणां, नारीगखानां मनुष्य-स्त्रीसमूहानामिह च गणशब्दः पादानं पुरुषपक्षया स्त्रीजनस्य बहुत्वव्यापनार्थः, चशब्दः समुच्चयः, प्रशस्ता-मन्त्राणां पूर्वोत्तरण-पूर्वोत्तरस्यां दिशि स्थापना-न्यासः कार्येति शेषः । स्थापनाया एव विशेषार्थमाह-सर्वेषां-समस्तानां मनुष्येषु वर्षविशेषाभयाद्भजनपत्यादिदेवानां निजवर्णैः स्त्रीषु २ शरीरच्छायाभिः तत्र भवनपतिव्यन्तराः पञ्चवर्णो ज्यातिष्कार-रूपवर्णाः, वैमानिकाः पुना रङ्गपतिमन्त्रवर्णाः, विशेषः पुनः, काला-असुरकुमारा इत्यादिरागमाद्वचस्यम् । इति गाथायः ।

तथा—

अहिणल्लमयाहिव-पड्डहायं तह य तिरियसत्ताणं ।

वितियंतरम्मि एसा, तहए पुण देवजाणाणं ॥२२॥

अहिमकुलमृगमुगाधपमुखाणां-मुगवभूदिरसिहप्रभृतिनामां, प्रमुखप्रह्लादप्रभवमहिषादिपराप्रहः 'तहय' ति-समस्तत्रय, अथवा-तथैव तैव प्रकारं देवानामिव निजवर्णविशिष्टनालक्षणैः, परस्परविरोधलक्षणैः वा तिर्यकुल-स्वानां तिर्यग्ज्यातिजनानां द्वितीयान्तर-द्वितीयव्यवस्थामर्थे एषा स्थापना कार्येति शेषः. दुर्त्ये-दुर्तीयप्राकारान्तरं पुनः-शब्दा विलक्षणनाख्यापनायः, देवयानानां-देववाहनानां करिमकरकसरिलक्षणकलहंसाद्याकारधारिणामिति गाथायः ।

अथ समवसरणविधिं निगमयन् शंखवीलाविधिं दर्शयन्नाह-रयम्मि समोसरणं, एवं भत्तिविहाणुसारेणं ।

सुइभूओ उ पदोसे, अहिगयजोवी इहं एइ ॥२३॥

रञ्जने-स्थापित समवसरण-समयसिद्धे, एवम्-उद्गतीत्या भक्तिविभवसुसारेण-बहुमानश्रद्धयानुकूल्येण शुचिभूतस्तु शीघ्रप्राप्त एव द्व्येता भावतश्च, तत्र द्व्येतः क्षातः शीघ्र-नानुलिप्तगात्रः सितवसननिवसनः शुचिविद्याकम्पुसगात्र-श्च, भगवत्पुत्रं विशुद्धधर्मानयनसः । प्रदोष-द्विषसाऽवसाने उपलक्षणाद्यादस्य प्रशस्ततिथिकरणवारनक्षत्रयोगवन्द्य-लक्षणादीं अग्रिहृतजीवः प्रस्तुतस्वो दीक्षणीय इत्यर्थः, इहादिह-तत्समवसरणदेश एति-आगच्छतीति गाथायः ।

ततश्च—

भुवनगुरुगुणकक्षाणं, तम्मीं जायतिव्वसद्धस्स ।

विहिंसासणमंहिणं, तओ पेवेसो तहिं एवं ॥२४॥

भुवनगुरोः-त्रिभुवननायकस्य जिनस्य य गुणा रागादिद्वै-रिवारविश्वरूपसमस्तवस्तुस्तानि विषयविधायकचरित-लमा कनिकायकाभिनयव्यवस्तुतत्पदार्थप्रकाशकारी वाग्वा-दिवशिवसुलभायकतत्तद्दानसामर्थ्यादयस्तेषां यदायानम्-अभिधानं तत्तथा तस्माद्भुवःशुद्धगुणाख्यानां जनेः । तस्मिन्

समासरण

अभिधानराजेन्द्रः ।

भुवन्गुरौ संजातनीत्रिअश्वस्य समुत्पन्नोऽकटगुरुकवेदेव-
साग्येन प्रतिपत्तिं प्रतीतिं गम्यते अविधुनजीवस्येति । प्रकृतं
विधिसाधनमनुष्ठानप्रकाशने, यदुन जिनदीक्षायां प्रतिपद्या-
यां न तव कल्पेन अन्यतीर्थिकदेवतासामर्थ्यनीयकानां च
वन्दनादि, कल्पेन च जिनानां जैवमूर्तानां जैनागमस्य च
वन्दनादि कर्तुमित्यादि । अथवा-तथाज्ञौ पुण्याणि दाम्य-
न्ते अक्षिस्वर्गं च स्वर्गेण करिष्यन्ते, तानि च पुण्याणि
स्वया अभिनेन समवसरणमुपस्थापयतिजानामिमुख नि-
क्षिप्तप्यानि, आत्मा च ससुतधनादिमुंरुव निवेदनीय इति,
विधिः, ओघन-सामान्येन विशेषतस्तु दीक्षादानावसरा-
त्पूर्वमेव तद्विषयविधिराध्यातव्यात् । ततो विधिसाधनान-
न्तरं प्रवेशः-प्रवेशने तस्मिन् समवसरणे, एवं वयमा-
गम्यायेनेति गाथार्थः ।

ततश्च-

वरगंधपुष्पादानं, सिधवर्त्येणं तह च्छिडयणं च ।

आगइगइविण्णारां, इमस्स तह पुष्पाएण ॥२४॥

वरगन्धपुष्पादानं सुगन्धकृतसुमानाम्, अथवा प्रधानानां वा
सामां पुष्पाणां च दानं विनश्यत् वरगन्धपुष्पादानमज्ञौ कर्त्त-
व्यमस्यति गेमा । तथा सितवस्त्रेण शुक्लवाससा । तथा तेन
प्रकारेण अग्नीडापादानलक्षणं विद्वत्प्राप्तयेन वाक्यापस्तम्भमा
त्रा वा तथाशब्दः, अक्षिस्वर्गं लोचनावर्गे कार्यं, चशब्दः स-
मुच्चये, ततश्चासौ तानि कुसुमान्धावुत्तास एव जिनता-
धाभिमुखं प्रक्षेपयितव्यः, गुरुणा चाधिकृतपुष्पदानलक्षण-
निमित्तानुराण यथासम्प्रदायं शुभाभित्तरमाह्ला भवादार्ता-
गतोऽयं तथा दीक्षाराधनविधानार्थां शुभतरा वा गतिरस्य
अविध्यतीति दीक्षादानार्थं तत्परिहारार्थं च परिह्वाने विधे-
यम् । एतद्वाह-आगतिगतिविह्वाने शुभाशुभपूर्वजन्मानगत-
जन्मनां निर्णयेन कार्यम् । अथवा-गस्या-गमनेनास्त्वलितेन-
रात्रिपुष्पेन गतिविह्वानमगमिष्यन्नानागतगतिविह्वानम् ।
इह व्याख्याने समासितमपि गतिविह्वानमिष्येतत्पदं प्राकृ-
तत्वेनोत्तरत्र सम्बन्धनीयमिति, इमस्स त्ति-अस्य दीक्षाधि-
कृतजीवस्य, तथाति समुच्चये । अथवा-तथा-तत्प्रकारे-
ण साम्प्रदायिकेन पुष्पदानेन-कुसुमपत्रेण दीक्षणीयन-
रविहितेन । एतदर्थमेव पूर्वं पुष्पदानं तदज्ञौ कृतमासी-
तीति । इह च समवसरणमर्थं पुष्पप्राप्तादीक्षाराधनाजि-
ता सुगन्धस्तद्वाहः पातास्त्र तद्विधानाजिता कुग-
तिरस्येयन्तास्त्राप्रमतेन ग्रन्थादवसीयते । शेषं तु अ-वाग्न-
राक्षिष्टसम्प्रदायाग्राह्यसर्वमिति गाथार्थः ।

अथ शुभाशुभगतिविह्वानविषये मतान्तरं दर्शयन्नाह-

अभिवाहरणा अण्ये, णियजोगपविचित्रा य कइ ति ।

दीर्वाइजल्लभेया, तहत्तरसुजोगो चोव ॥ २६ ॥

अभिवाहरणात्-संशब्दनात् दीक्षणीयान्तेन वा दीक्षाव-
सरे विदितान् शुभाशुभार्थसंस्कारान् सिद्धिबुद्धौत्यादिरु-
पाद्, अथवा-इच्छाकारेण तुम्ह अहं देसगपाडिमं सम्म-
त्तसामादरं वा आरोचह इत्यादि, दीक्षणीयामिष्याहागात्
‘आरोवंमि क्कामसमणारो हत्थेण आरोविष्य मित्यादिवोऽवा
यांमिष्याहागादस्त्वलितारिषुशुद्धोपायानुगताद् अन्य-अपरे तु-

रया दीक्षाराधनविधानाशुभाशुभगतिपरिह्वानमस्या-
धिकृतस्य कर्त्तव्यमित्याहुर्गति गम्यम् । तथा निजयोगागमा-
चायेनकमनेनप्रवृत्तीनां प्रवृत्तिः-प्रवर्त्तने निजयोगप्रवृत्तित्वा-
नि जियोगप्रवृत्तिनां, चशब्दः समुच्चये, इतिशब्दस्याभरस्येह
दृशनादिति, एतत् कचिदपरे प्राहुर्गति गम्यम् । इदमुक्तं भव-
ति-तदा यथावाप्येय कोधलोभमाहभयादिभिर्गम्यस्यकुलं मनो
यद्यदा वाच्य तद्विषयव्यक्त्वादिशुण्यं च बाह्य साध्वसाध-
नुपहतश्च कायः प्रवर्त्तते तदा शुभा मांतिरिति । अन्यथा-जा-
शुभा मांतिरस्य ह्यायत इति । तथा दीपादीनां दीपचन्द्रता-
रकादीनां यज्यजलने-दीपने तस्य यो भद्रो-विशेषः, स त-
था तस्मात् । इदमुक्तं भवति-यदि तदा दीपादयः प्रवृत्तजसो
भवन्ति तदाऽस्य शुभम्, अन्यथा त्वशुभमिति । तथाति समु-
च्चये, उत्तर-दीक्षान्तरकालमात्रेण ये सुयोगाः-शुभव्या-
पारा दीक्षितगतास्ते उत्तरसुयोगास्तेऽप्य एव वैवर्धन्वस्या-
वधाराण्येत्यादि-किंचिदिति प्रकृतमिति गाथार्थः । पञ्चा० २
वि० । सत्रार्थोमेलेन, अहं भुतकन्दे, अण्येयनं, नि० चू० ।

ज भिक्षु उदमे हट्टिल्लाई ममोसरणाई अवाइसा उव-
रिमं सुयं वाइह वायंतं वा साइज्ज ॥१॥ नि० चू० १६ उ० ।

जिनस्त्वन्वायुनायनपट्यावादिषु बहूनां साधूनां मलेन,
स० १२ सम० । (समवसरणं सम्मार्गाविसम्भोमो ‘संभोम’
शब्देऽस्मिन्नेव भागे २०६ पृष्ठे उक्ती ।) (‘अशुयाग’ शब्दे प्रथ-
मभागे ३७ पृष्ठे साधूनां संमेलक उक्तः ।) समवसरणं
नाम कुलसमाधायो गणसमवायः संघसमवायो वा । षू० १
उ० १ प्र० ।

(२६) अथ समवसरणप्रस्तावास्मवसरणस्त्वमाह-

धुणिमो केवलितर्थं, वरविजालंधम्मकिंचित्तरं ।

देविदैनयपपरं, तिथिधरं समवसरणत्थं ॥ १ ॥

अधचूरि-वयं ‘धुणिमा’ स्तुमः । कम् ? तीर्थङ्करं,
कवालित्वाऽवस्था यस्य स केवल्यवस्थस्तम् । वराः-प्र-
धाना विद्यानन्धर्मकीर्तिरूपा अथो यस्य स वरविद्या-
नन्धर्मकीर्त्येथस्तम् । अथवा-किमर्थं स्तुमः ? वरवि-
द्यानन्धर्मकीर्त्यर्थम् । पुनः केयूतम् ? देवद्वैतेन यत्पदं
तीर्थेकरपद्वीरूपं तत्र तिष्ठतीति देवद्वैतनपदवस्थस्तम् ।
समवसरणं तिष्ठतीति समवसरणवस्थस्तम् । अथवा-समव-
सरण आस्था स्थितिरस्य स समवसरणवस्थस्तम् तथा ।
पयडिअसमन्थभावो, केवलिभावो जिण्णार जत्थ भवे ।

सोहंति सच्चओ तहिं, महिमाजोगमनिलकुमारा ॥२॥

अधचूरि-प्रकटिताः-समस्ता भावास्त्रियुवगन्तव्यजिनः
स्तम्भकुम्भाम्भोरुहादिपदार्था येन स तथा । केवलिभावः-
केवलित्वं जिनानां यत्र स्थाने भवन् तस्मिन् स्थाने
शोधयन्ति सर्वेतेः महो-पृथग्धर्म आयाजनं-या-
जनमाभिव्याप्य आनिलकुमारा-वायुकुमाराः ।

वरिमंति मेहकुमरा, सुरहिजलं उउसुरा कुसुमपसरं ।

विरयंति वरा मणिकुण-गरणचित्तं महिअल्लं तो ॥३॥

अधचूरि-मेषकुमारास्तत्र सुरांजलं वर्षन्ति । उउ-

सुरा इति-श्वेतसुराः पण्णावृत्तनामधिष्ठातारः सुराः

व्यमरा इत्यर्थः कुसुमपसरं वर्षन्ति, अधोमुखवृत्तान्

पुष्पप्रकरान् कुर्वन्तीत्यर्थः । ततः ' वणा ' इति—वा-
नमन्तरः मलयवन्तः कान्ताद्याः, इष्टनीलादीनि रत्नानि ।
अयं भाषः—मणिकनकरत्नैश्च महीतलं रचयन्ति—पीठ-
बन्धं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

(२२) समवसरणरचनामाह—

अस्मिन्तरमज्ज बहिः, तिवष्य मणि-रयण कणय-कविसीसा
रयणज्जुलरूपमया, वेमाणिअजोहमवशकया ॥४॥

अवचुरिः—अयं भाषः—अभ्यन्तरं यमा वैमानिकरूपा
रत्नमयो मणिकपिशिर्षकः १ । मध्यमः प्राकारो ज्यो-
निककृतोऽनुनसंज्ञसुवर्णमयो रत्नकपिशिर्षकः २ । बहि-
र्वयो भवनपतिकृतो रूप्यमयः कनककपिशिर्षकः ३ ।

वह्मिन् द्वीतीसंगुल, तिपीसरणुपिहुल पणसयधणुवा ।

रुद्रणुसयइगकोस—तरा य रयणमयचउदारा ॥ ५ ॥

अवचुरिः—अयं समवसरणे द्विधा स्यात्, वृत्तं चतुरस्रं
वा । तत्र वृत्तं समवसरणे चतुरस्रमित्यर्थः प्रत्येकं त्रयस्त्रिंशद्
(३३) वृत्तार्धत्रिंश (३२) दक्षलपृथुला भवन्ति । तथा त्र-
याणामपि वराणामन्तराणि उभयपार्श्वान्तरमिलनेन एक-
कोश (१) वदशत (६००) धनुःप्रमाणानि भवन्ति ।
अत्र च चतुर्विंशत्याऽङ्गुलैर्हस्ता इयः । चतुर्भिर्हस्तैर्धनुः ।
अनु सप्तसहस्रयन कोशः । कोशैश्चतुर्भिस्तु योजनम् ।
तथा बहिर्वर्षीणि सोपानानि दशसहस्र (१००००) मिलानि
योजनमध्ये न रचयन्त । ततः प्रथमवप्राद्वे पञ्चाशद्
(५०) धनुःप्रतरः । ततोऽत्र पञ्चमहस्र (५०००)
सोपानानि तर्पा च हस्तमान्तराश्चतुर्भिर्भागं लब्धानि
पञ्चाशदधिकानि द्वादशशतानि (१२५०) धनूनि । ततो
द्वितीयवप्रात् पञ्चाश (५०) अनुः प्रतरः, ततः पुनः
पञ्चसहस्र (५०००) सोपानानि पञ्चाशदधिकानि द्वा-
दशशतानि धनूनि भवन्ति । ततस्तृतीयः वप्राः, ततः त्र-
योदशशतानि (१३००) धनूनि गत्वा पीठमध्यम् । अथ
तिस्रोऽपि वप्राभिः प्रत्येकं त्रयस्त्रिंशद् (३३) धनुरेक-
(१) हस्ताऽष्टाङ्गुल (८) पृथुला भवन्ति । तत्र स-
र्वेषां धनूनां मिश्रणे नयनवर्षाधिकानि एकांशान्तराणि श-
क्यन्तानि (३६६६) धनूनि जातानि । तथा शेषाणि
द्वात्रिंशदङ्गुलानि त्रिगुणीकृत्यन्ते मिश्रणमयाभाद्, एण-
वस्य (६६) कुलानि जातानि । एणवस्योऽङ्गुलैश्चैकं
धनुर्मिति, हस्तचतुष्टयमितः बाह्यधनुः । एवं चत्वारि
सहस्राणि (४०००) धनूनां जातानि । इत्येकस्मिन्
पार्श्वे कोशद्वयमेवं द्वितीयोऽपि कोशद्वयमिति मिलितं
वृत्तसमवसरणं योजनम् ॥ ५ ॥

चउरसे इगधणुसय—पिहुवप्या सङ्गकोसर्भतरिया ।

पदमविआ विअतइआ, कोसततपुअभिब सेसं ॥६॥

अवचुरिः—चतुरस्रे समवसरणे वप्राभ्यभिः प्रत्येकं
शतधनुः पृथुला इयाः, तथा—' रुद्र ' ति—प्रथमद्वितीयव-
प्रायोरन्तरसुवर्णपार्श्वमिलनेन साङ्गकोशः । ' विअतइ ' ति-
द्वितीयवप्रादीनयोश्चान्तरसुवर्णपार्श्वमिलनेन कोशः । पुद्गलवि-
खलं ति—वेवं मण्यभिरयोरन्तरमेक (१) कोशवदशत-

(६००) धनुःप्रमाणं पृथक् वृत्तसमवसरणवत् ज्ञेयम् । अ-
थात्रापि एकपार्श्वे योजनार्धं मीलयते । तद्यथा—चतुरस्रे
बाह्यवप्राभित्तयोजनमध्ये न गणयते । ततश्च बाह्यवप्रा-
मध्यवप्रायोरन्तरं दश शतानि (१०००) धनूनि । द्विती-
यवप्राभित्तः शत (१००) धनूनि । अभ्यन्तरवप्राभ्यव-
प्रायोरन्तरं पञ्चदशशत (१५००) धनुर्मानम् । अभ्य-
न्तरवप्राभित्तः शत (१००) धनुर्मानम् । अभ्यन्तरव-
प्रात् त्रयोदशशतानि (१३००) धनूनि गत्वा पीठम-
ध्यम्, पथम् एतन्मिलने वृत्तसहस्राणि धनूनि जातानि ।
तथा च कोशद्वयं भवति । एवं यथैकं पार्श्वं कोशद्वयं
भवति तथा द्वितीयोऽपि । एवं चतुरस्रसमवसरणेऽपि योज-
नं मिलति स्म ॥ ६ ॥

सोवाणसहसद कर—पिहुव गंतुं भुवो पदमवप्यो ।

वो पञ्चाधणुपयरो, तम्रो अ. रोजाण पणसहसा ॥ ७ ॥

अवचुरिः—सोपानानि दश सहस्राणि करपृथुलानि उच्चा-
नि च हस्तमात्रपृथुलोच्चानीत्यर्थः । भुवो—भूमितो गत्वा
प्रथमा वप्राः । ततः पञ्चाशद् (५०) धनूनि प्रतरो रमणभूमिः
समा भूमिरित्यर्थः । अयं सुगमम् ॥ ७ ॥

वो विववप्यो पक्(वा)ध-गुपयरोसोवाणसहसपण तचो ।

तद्वो वप्यो वृत्तसय—धणुगकोसेहि वो पीठं ॥ ८ ॥

अवचुरिः—ततस्तृतीयो वप्रास्तस्य आन्तः पञ्चधनुःशत-
नाधिककोशेन प्रमितमिति गम्यम् । एक (१) कोशव-
दशत (६००) धनुःप्रमाणमित्यर्थः । पीठं समा-
भूमिरस्ति ॥ ८ ॥

चउदार विसोवाणं, मज्जे मणिपीढयं जियतणुवं ।

दोषणुसयपिहुदोहं, सङ्गुदकोसेहि धरणिअला ॥ ९ ॥

अवचुरिः—चतुर्द्वारं त्रिसोपानं सोपानप्रशान्वितम् । स-
मवसरणस्य मध्यं मणिमयं पीठं जिनेद्वर्षाणालोचनेष्वे
द्विशत (२००) धनूनि पृथुलं शीघ्रं च, तच्च धरणितात्
साङ्गकोशद्वयेन भवति ॥ ९ ॥

जियतणुवारगुणो, समहिअ जोययपिहु असोगतुरु ।

तयहो य दचछंदो, चउसीहासणसपयपीढा ॥ १० ॥

अवचुरिः—' तिषव गाऊआरं, चइअरकणा जिगस्स पढ-
मस्स । ससाण वारसगुणो, वीरे वसीस य धराणि ॥ १० ॥'
वीराद् द्वादशशत पक्षादिशितधनुःप्रमाणो (२४) भवति के-
चलोऽशोकस्तुपारि शालवृक्ष एकादश (११) धनूनि ।
एवमुपर्यामिलने द्वात्रिंशद्धनूनि (३२) वित्थमो भवति,
वीरस्यति सम्प्रदायः । अत्र शालश्च श्रीविरात्मिनांऽभूत् ।
अन्येषां नीधकृतां न्यमोपादयः । उक्तं च समवायाङ्ग—' चउ
वीसाए तिण्यराणं चउवीसं चइअरकणा इत्यादि । तं जहा-

॥ मिग्गोह सलपणं, साले पिअए पिअंगु लुआहो ।

सरसे अ नामदक्कं, मावी अ पिअंगुदक्क अ ॥ ११ ॥

तंतुग पाडल जंभू, आसंथं खुलु तदेव दधिक्का ।

नंदीदक्का तिलआ, अयंगरक्का असांमा अ ॥ १२ ॥

अपय वडलो अ तहा, वडलदक्का तदेव चवहक्का ।

सातो अ बज्जमाणस्स, येइअकक्का जित्थवाणं ॥ ३ ॥

“ वनसिं अणुआरं, येइअकक्का अ बज्जमाणस्स ।

निच्चोअगो, उच्चुओ सात्तकक्केणं ॥ १ ॥

सच्छत्ता सपडगा, सवेइया तोरलेहि उच्चवेअ ।

सुरअसुरअकक्काहिआ, वेअअकक्का जित्थवाणं ॥ २ ॥ ”

इदं प्रवचनसारादेशरे सविस्तरमभिहितमस्ति । नित्यमनु-
रेख पुष्पाधिकालो यस्मैति नित्यमुक्तः । अथचक्षुशालकुकुल-
ति बचनवाद्योकोपरि शालकुकुलोऽपि कथंचिदस्तीति ज्ञायत
इति । तथाऽशोककुकुलस्याधस्ताद्वचच्छब्दक चत्वारि सिंहा-
लानि सपावपीडानि ॥ १० ॥

तदुपरि षड छपतिआ, पडिक्कवतिणं तहडुचमधरा ।

पुरओ कण्णकुसेसय-ठिअफालिअधम्मचक्कउ ॥ ११ ॥

अथचूरि-तेषामुपरि चत्वारि छत्राकारिणं छत्रानिच्छ-
कुराणि । तथा प्रतिपादकं च व्यन्तरेन्द्रकुलं प्रभु-
प्रभाशमस्युरूपतुल्यमेव भवति । तथाऽश्री चामरधरा

अधस्ति । एकैकरूपं प्रति द्वयोर्द्वयोश्चामरधारकयोः सङ्गा-
बात् । तथा कनककुशस्याधस्तानि स्फाटिकाणि धम्म-

चक्राणि चत्वारि सिंहासनपुरतो भवन्ति ॥ ११ ॥

अथछत्रमपरमंगल-पंचालीदामवेइवरकलसे ।

पइदरं मणितोरण-तिअध्ववडो कुणंति वया ॥ १२ ॥

अथचूरि-चंप्रु प्रतिहारं च्वजच्छमकमुसमङ्गलपा-

ञ्चालीपुपदामर्षांपूणेकलशर-पणमयतारणभिकाणि

धूपघटीअ कुयंति वानव्यधरा-व्यन्तरसुरा ॥ १२ ॥

जोपयासहस्रदंदा, चउज्जया धम्ममाणगयसीहा ।

ककुभाइजुया सउं, माणभिणं निअनिअकुरेणं ॥ १३ ॥

अथचूरि-धम्मध्वज १ मानध्वज २ गजध्वज ३ सिंह-

ध्वज ४ मानध्वजध्वजो ध्वजाध्वनुदिंशु चतुर्ण- (चत्वारो ग)

जसिहलाङ्गुता इत्यर्थः । ‘ककुभाइजुय’ नि-लघुलघुन-

रध्वजात्रियुताः । ककुपशब्देन घोरैकपातनाकिकाद्युच्यते ।

सर्वे चतन्माने निजानजहस्तेन ॥ १३ ॥

पविस्सिण पुव्वाइ पट्ट, पयाहिणं पुव्वआसण निविट्ठो ।

पयरीहठवियपाओ, पयाभित्तिओ कहइ धम्मं ॥ १४ ॥

अथचूरि-प्रदक्षिणया प्रविश्य ‘पणभित्ति’या ‘त-

’ नमो नित्यस्स’ इत्यादि जीतमयीद्या प्रणमितं तीर्थे च-

तुर्विधः सङ्गा येन सः प्रभोवाणी योजनं यावत्प्रसरति यतो

चप्राणामधस्ताद्भ्रजन्तो जनाः श्रवन्ति ॥ १४ ॥

सुखि वेमाणिखि समणी, सभवजओइवखेदेविदेवतिअ ।

कप्पसुरतरिथितिअं, ठंति म्मैयाइविदिमासु ॥ १५ ॥

अथचूरि-आग्नेयीवैश्वीनीबायवीशानीवीरिण्यु

सभाष्ये यथाकर्म पूर्वस्थां दक्षिणायां (शस्यां) पश्चि-

मायमुत्तरायां प्रविश्य प्रदक्षिणां दत्त्वा निष्ठति ॥ १५ ॥

चउदेविसमखि उड्ड-ट्टिआ निविट्ठा नरिथिसुरसमणा ।

इय पण ३ सगउपरित सुयं-ति देसणं पढमवप्यंतो ॥ १६ ॥

इय आवस्सपविचि-उणं चुओइ पुण सुखि निविट्ठा ।

दो वेमाणिखिसमणी, उड्डा सेसा ठिआ उ नव ॥ १७ ॥

अथचूरि-गाथाद्वये स्पष्टम् । (नवरं) मुनयो नि

विष्टा उत्तुकुकासनेनेति शब्दः । वैमानिका देवी भ्रमणी-

द्वयमूर्ध्वस्थिताः शेषा नव समास्थिता उपविष्टाः । तथा

चैतन्या (गाधयोः) रत्नाणि (तंवरम्)-“ अथसेसा

संजया निरसंसेसिआ पुरिच्छिमं जेव दारं पविस्सिता

भयवंतं तिपयाहिणं काउं वंदिता नमो आसंसेसिआणं ति

भणित्ता आसंसेसिआणं पिट्ठो निसीअंति । वेमाणिआ

(वी) देवीणां पुरिच्छिमं जेव दारं पविस्सिता भ-

यवंतं तिपयाहिणं करिआ नमो नित्यस्स नमो आसंसेसि-

आणं नमो साहणं ति भणित्ता निरसंसेसिआणं पिट्ठो

ठांयंति न निसीयंति । समणीआं पुरिच्छिमं जेव दारं

नेणं पविस्सिता नित्यंरं तिपयाहिणं करिआ वंदिता नमो

नित्यस्स नमो आसंसेसिआणं नमो साहणं ति भणित्ता

वेमाणिआणं धूयंति पिट्ठो ठांयंति न निसीयंति । भयव-

वांसिणीआं देवीआं जोइसिणीआं वंतीआं दाहिणद्वारे-

णं पावासंसा नित्यंरं तिपयाहिणं करिआ दाहिणपाच्छ-

मेण ठांयंति भयववांसिणीणं पिट्ठो जोइसिणीआं ता-

सि पिट्ठो वंतीआं । भयववांसिदेवा जोइसिआ देवा

वायव्यंतरा देवा एए अथद्वारेणं पविस्सिता तं जेव विदि

काउं उत्तरपाच्छिमं ठांयंति जहासंसे पिट्ठो ” । एषा चूरिः ।

अथ वृत्तिः । अथ च मूलटीकाकारेण भयनपानप्रभृतीनां

स्थाने निरीदने वा स्पष्टात्तरं नोक्तम्, अथस्थानमेव प्रतिपादि-

तम् । पूर्वाचार्योपदेशेन लिखितपाटुकादिचित्रकर्मबलेन तु स-

ंघातश्च एव देव्या न निरीदन्ति, देवाश्चत्वारः पुरुषाः (अथवा

निरीदन्तीति प्रतिपाद्यान्तं कथनस्यैवं प्रसङ्गम् ॥ १३१७ ॥

वीर्यतो रिदि ईसा-खि देवज्जेदो अ जाण तइअतो ।

तह चउरं दु दु वा-वी कोणओ वडि इक्किआ ॥ १८ ॥

अथचूरि-वितीयवप्रान्तस्तिपञ्चः तथैवशानकोण प्रभो-

विधामार्थं देवचन्द्रको रत्नमयः ‘जाण’ सि-यानानि वाह-

नानि भवन्ति दृतीयप्रभन्तः । तथा चतुरस्रं समवसरणं

कोणं कोणं इह वाप्यो । वृत्तं च समवसरणं कोणं कोणं

एकैका वाप्यो । ‘वडि’वप्यारमभङ्गं, दो दो वावी अ दुति

कोणसु । इति च स्तोत्रान्तरे पाठः ॥ १८ ॥

पीअ-सिअर-च सामा, सुर-च-जोइ-भवया रयणवप्पे ।

अणु दंड-पास-गयइ-रथ सोम-जम-वरुण-वणयवक्का ॥ १९ ॥

अथचूरि-अथ रत्नमये प्रथमं यं पूर्वादिभारचतुर्णोपरि

कमलं द्वारपालदेवानां नामाधिकमाह-सोम १ यम २ वरु-

ण ३ धनदाक्याः ४ यथाकर्म पीतादिवर्णाः । सुरादयः ।

चतुरैरङ्गप्राशगदाहस्ता द्वारपालाः ॥ १९ ॥

जय-विजया-ऽजिय-अपरा-

जिअ सियिअ अरुणा-पीअ नीलाभा ।

वीए देवी अणुआ,

अभयंकुस-पास-मगरकरा ॥ २० ॥

तइअ वडि सुरा तुं(दु)वरु, खड्गि-कपालजडमउडधरि ।

पुष्पाद्दारावाला, तंवर्द्धेयो अ पडिहरो ॥ २१ ॥

सामग्रसमोसरणे, एस विं १ एर ज मडिहिसुरो ।

सचमिणं एगोऽविदु, स कुण्ड इ भयेयसरुसु ॥ २२ ॥

अवचूरः—गाथाद्वयं स्पष्टम् । “सामग्रसमोसरणे” ति-प-
प विधिः सामान्यसमवसरणे भवः ॥ यदि महर्द्धिकः कश्चि-
द्वैव एतत्-आगच्छन्ति नदा स एकोऽपि सर्वमिदं करोति,
यदीन्द्रा नागच्छन्ति तदा भवनपत्न्याः समवसरणं कुर-
वंति वा न वा ? इत्याह—“भयेयसरुसु” ति-इतरसुरेषु
भजना, कोऽर्थः ? कुर्वन्त्यपि न कुर्वन्त्यपीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

पुष्पमजायं जयथ, जत्येदं सरो मडिहिसुवर्वा ॥

तत्थोसरणं नियमा, सययं पुण पाडिहिरा ॥ २३ ॥

अवचूरः—यथ व तत्तीर्थद्वारेपेक्षयाऽभूतपूर्वं-समवसरणं
यत्र च महर्द्धिको देव इन्द्रादिवो समेति समागच्छन्ति त-
त्र समवसरणरचना नियमाधिष्ठयादृक्कति । अष्टमहा-
प्रातिहायादिकं पुनः सनतं भवत्येवत्यर्थः ।
तथा यत्र च अमरेण समवसरणमष्टपूर्वं तेन
तत्र द्वादशयोजनस्य आगन्तव्यं स्यात् । अनागमनं तु
तस्य चतुर्लघवः प्रायश्चित्तं भवति । तदुक्तम्—“जयथ अ-
पुष्पासरणे, अदिदुपुष्यं च जण समणेण । वारसहिं जो अ-
खेहि, स एर अणामए लहुआ ॥ १ ॥” तथा प्रभुः प्रथम-
पौरुषी संपूर्णं याचकममाचष्टे । अत्रान्तरं बलिः प्रवि-
शति, तं च बलिं प्राक्षिप्यमाणं देवायः सर्वेऽपि यथाचितं
पृच्छन्ति, सद्योमयप्रभमनश्च, तेन च वरमासान्तरं नान्यः
प्रकृत्यान्तरं रागः । बालिलेपाद्वु मधुराद्यप्यादुत्तरं निमित्य-
शानांदाश्च द्वाचक्षुन्कमेति, गणधरश्च द्वितीयोक्त्या धर्म-
माचष्टेऽस्यैवमयकथायिता इत्यादिवाक्तरः श्रीआवश्यका-
दौ प्राज्ञाऽस्तीति ॥ २३ ॥

दुत्थिअसमत्थअत्थिअ-जणपत्थिअअत्थमत्थमुममत्थो ।

इत्थं पुष्पो लहु जणं, तित्थयरो कुणु उ सुपयर्थ ॥ २४ ॥

अवचूरः—दुःस्थिता-दुःक्षिता ये समस्ता अधिकजना-
याचकमास्तथा ये प्राथिता अथोत्तेषां साधाः समुदास्तेषु
समर्थेः सर्वमनोरथपूरकत्वात् । इत्थं स्तुतां लघु-शोभ जन
भयलोकं तीर्थकरः सुपदस्य मांसापदस्य स्तपदस्य वा करा-
वित्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीसमवसरणस्तवस्यावचूरः समाप्ता ॥

(२३) श्रीतीर्थकृतां समवसरणाभावं दशक्यानामवसे चतु-
र्मुक्तवं स्याद्वेति प्रश्नः, अत्राचरम्-तीर्थकृतां दानशीलताप-
भावं ति त्र्योक्त्वयत्तुसारेण समवसरणं दशनावसरं चतु-
र्मुक्तवं संभाव्यते इति ॥ २५ ॥ सन २ उल्ला ॥ ‘वारस-
जोअणउसहं’ इत्येतद्वापुसोरणं श्रीधुषमावितीर्थकृतां
समवसरणमानमुत्संघाङ्गुलानपन्नयाजनेकव्यतेऽन्यथा धे-
नि प्रश्नः, अत्राचरम्—‘वारसजोअणउसहं’ इत्येतया गा-
थयात्संघाङ्गुलयाजनेवृषमावितीर्थकृतां समवसरणमाने म-
तान्तरयोर्हं दृश्यते, परमस्या गाथायाः पारम्पर्यं न ज्ञा-
यते इति समवसरणावच्छुर्गविनि ॥ २६ ॥ सन ३ उल्ला ॥
श्रीवज्रमजिनस्य प्रथमसमवसरणं सप्तवृक्ष ऊर्ध्वमभू-
त् किं वा सर्वेऽपि साधेऽवच्छदिति ? प्रश्नः, अत्राचरम्-
यत्र भगवतांस्तिष्ठन्ति यत्र च निर्वाहन्ति तत्र देवा अशो-
कवृक्षं विकुर्वन्तीति समवायाज्ञादावभिमतोऽस्ति, तेन
१२१

चतुपरिवर्तिनः सालवृक्षस्यापि तथैव सम्भावना, न तु
सार्द्धं खलनं प्रथमसमवसरण एव वा नाद्विधानमिति ॥ १७६ ॥

सन ३ उल्ला ॥ तीर्थकृतां समवसरणाभावं चतुर्मुक्तत्वा-
भावं च कथं द्वादशपर्यादां व्यवस्थितमिति, प्रश्नः—अत्रो-
त्तरम्—समवसरणाभावेऽपि तीर्थकृतां द्वादशपर्यादाववस्थि-
तयथा समवसरणं तथैवत्ववसीयते ॥ २८ ॥ सन ३ उल्ला ॥
समोसरणतव-समवसरणतपस्-न ० । आदृशपदं दशभिरका-
शानां विंशतिं कृत्वा चामोपवासं यथाशक्ति कृतैः समवसरणेषु-
जान्वितं तपोभेदं, पञ्चा ० १६ विष ० ।

समोसवेइता-समवसुत्य-अव्य ० । अरदशः कृत्येत्यर्थे, सूत्र ०
१ श्रु ४ अ २ उ ० ।

समोहय-समवहत-त्रो ० कृतसमुद्यमे, म ० १ श्रु ० ६ उ ० । स्वां ०
(अविशुद्धलेश्यः समवहता देवा विशुद्धलेश्यं जानाति न
वा इति ‘विमंगला’ शब्दं पष्ठभागे उक्तम् ।)

सम्यक्खलि-सप्रवृत्ति-वि ० । सप्रवृत्तौ कर्मजः शो-
भयति इत्येव शीलः संप्रवृत्तौ कर्ममलोपशोधकः, पा ० ।

सम्म-शर्मन्-न ० । क्षेम, नि ० १ श्रु ० १ व ० । क्षमशम-
शिरा नमः ॥ १८ ॥ १ ॥ २२ ॥ इति पुष्पं बाहुल्यं दृष्टं न । प्राय-
सम्यक्-वि ० । समज्जतीति सम्यक् । अविपरीतं, स्या ०
३ डा ० ४ उ ० । सुप्ताशुति, सूत्र ० २ श्रु ० २ अ ० । उत्त ० ।
शोभनं, युक्तिसंगतं, सूत्र ० २ श्रु ० ४ अ ० । आचा ० ।
उत्त ० । आनय्यासं, आचा ० १ श्रु ० ४ अ ० २ उ ० । प्रशो-
सायाम्, प्रव ० ६ डार । विश्र ० । न ० । आय ० । आ ० म ० ।
आचित्य, स्या ० ४ डा ० १ उ ० । यथावस्थितं, कल्प ० ३
अधि ० ६ क्ष ० ।

तिविहं सम्मे पयणत्ते, तंजहा-णासम्ममे दंसणसम्ममे
चरित्तसम्ममे । (सू ० १६४४)

सम्यग-अविपरीतं मोक्षसिद्धिं प्रतीत्यानुगुणमित्यर्थः ।
स्या ० ३ डा ० ४ उ ० । रा ० अष्टा ० ज ० । (जं सम्मे ति पासह
तं मारेण ति पासह ति ‘सुणि’ शब्दं पष्ठभागे व्याख्यातम् ।)
साम्य-न ० । समस्य भावः साम्यम् । समतायाम्, आनु ० ।
आ ० म ० । इष्टानिष्टतारहितं तुल्यं च, अष्ट ० २१ अष्ट ० ।

साम्य-न ० । ‘पानाहारादया यस्या-विरुद्धाः प्रकृतेरपि ।
सुखिन्वाय च कल्पन्ते, तस्याभ्यमिति गीयते ॥’ ॥ इत्यु-
क्तलक्षणं भोजनार्थी, ध ० १ अधि ० ।

सम्मअ-सम्मत्-वि ० । इष्ट, स ० ।
सम्मअणुपालणा-सम्यगननुपालना-स्त्री ० । पोषधमतस्य
सम्यगनासेवनं, आण ० ६ अ ० ।

सम्मह-सम्मति-पुं ० । स्वनामख्याते सिद्धसेनद्विकाररचित-
त अभयदशसङ्कृतवृत्तिसंवालिने प्रकरणग्रन्थे, आचा ० ।
“स्फुरद्वाग्निशुद्धिरन-मोहाभ्यामनमोदायम् । वज्रमाभा-
कमभ्यर्थं, यते सम्मतिवृत्त्ये ॥ १ ॥” सम्म ० १ का-
एड । मिथ्यात्वकलङ्कारहितयां शोभनायां मत्स्यम्,
स्त्री ० । आचा ० । प्रन ० । विशिष्टाभिनिबोधिकहाने, धु-
तज्ञानं, अवाप्यमानं वा । सूत्र ० १ श्रु ० ८ अ ० । ‘पामित्य-
शब्दं पञ्चमभागे ८४४ पृष्ठे उदाहृतायां देवराजकुटुम्बिनो
दारिकायाम्, पि ० ।

तो नैसर्गिकाधिगमिकमेव नोऽपि च प्रिविचमिति । नत्र बह-
शकालमेहनतामुत्तरे यथाशक्नो यथास्वस्वमेवानुष्ठानम्परं मौ-
नम्-प्रविवक्षते मुनिवृत्तं तदैवस्थिकं सम्प्रकल्पं, व्यावहारिकं तु
सम्प्रकल्पं न केवलमुपशमादिशङ्कलग्नयः शुभाशुभप्राशमादि,
तौ-सम्प्रकल्पवदुत्तुति । अहोक्षामयत्तीत्यादिः कारण-
कायौपकाराशङ्कमेव तदपि हि धार्यपर्येष शुद्धचैतसा-
म्प्रत्यक्षप्रतीतिरनुभवेनानि, उक्तं च—“ जं प्रमोहं नै स्वप्नं,
तमिह हंहा मोक्षं तु । निष्कृष्टप्रो ह्यस्वस्त तु, स्वप्नं स्वप्न-
होक्तं हि । ” अथवाहोक्षामयत्तीत्यादि च प्रमोहं तद्वत्त्वैव
तीर्थप्रवृत्तेः, अन्यथा ननुच्छेदमलङ्कारं, तदुक्तम्—“ जह जिज्ञा-
स्यं पञ्चजह, ना मा वयद्वहिराश्रयं मुनयः । वयद्वहानयाच्छ्रय-
निष्कृष्टेच्छां ह्यु क्षावयस्मि” । इति नया अप्रान्तमिथ्यात्वभाव-
सम्प्रत्यक्षपञ्चजनमनुष्ठानमलम्बकं साक्षात्प्राप्तिकं प्रज्ञात्मकं
सर्वथा मिथ्यात्वमिथ्यात्वमर्थक्यपञ्चवृत्तानां स्यादपशमाज्ञानं
केवलजीववर्णनामपरं साक्षात्प्राप्तप्राप्तमं व्यावहारिकं, नै-
सर्गिकाधिगमिकं पुनरप्यन्येन, तथा प्रिविचं कारकादि
कारकाद्यैव कदीर्घास्तद्वत्-उत्सवमेतदपि च” इति—आश्रय-
त्रैविध्यस्यैव प्रकारास्तत्प्रदर्शनाथेः बहुवचने च गुणार्थे,
तत्प्रिविचं तदुत्तिष्ठं दशाधिचं सम्प्रकल्पमुपशमाद्वन्द्वै-
वेवमीति, वदुक्तं भवति—औपशमिकसाक्षात्साक्षात्प्राप्तमि-
भेदात् प्रिविचम्, औपशमिकसाक्षिकसाक्षात्प्राप्तमिथ्यात्वान्-
मभेदात्तदुत्तिष्ठम्, औपशमिकसाक्षिकसाक्षात्प्राप्तमिथ्यात्वान्-
वन्वदकभङ्गापञ्चविचम्, एतद्वच प्रत्येकं निष्कर्षाधिगममभे-
दाद्विशेषार्थम् । कथं पुनर्हि विधेयार्थद्वये सम्प्रकल्पमिथाह-
स्यम्-अथैवरीत्येन आगमाभाप्यकारणं न तु स्वमतिपरि-
कल्पितमेतत्तिष्ठति प्रायः ।

अथैतामेव गाथां स्फुटतरं व्याख्यानमाह—

एगविहं सम्मरुई, निसग्गभिगमेहि तं भवे द्विविहं ।

तिविहं तं खड्ग्याई, अहना वि ह कारमाई य ॥६५७॥

एकविधम्-एकप्रकारमुपाधिभेदाविशेषज्ञा निर्देशमित्यर्थः।
सम्यग्प्रवृत्तिः सम्यग्ज्ञानसम्यक्प्रवर्त्यसंनिगमस्य इत्येव त-
त्त्वमिति मिश्रयपूर्यिकां जिनोपदेशमवशिष्टपदार्थैर्व्यभिचीति।
जिनोपदेशमुपास्तरिति। तत्त्वयोरुपदेशानुपपत्तयोरिव सम्यक्प्रव-
र्तनिति श्रव्यः। तथा निसर्गविशेषज्ञाभ्यां तत्त्वयोरुपपत्त्यं संयु-
तद्विविधं, तत्र निसर्गः स्वभावो शुद्धयोरुपाधिरन्यपक्षस्तस्मा-
त्सम्यक्प्रवर्त्य भवति, यथा मातृकार्थेनामाभ्यामांशो शुद्धयोरुपाधि
कल्पसम्यक्प्रवर्त्य भवतीति अर्जुनसंग्रहः। अथकथमवशः-तीर्थ-
काद्युपदेशानामनन्तरं स्वतः स्वतः अन्योपदेशमोपपत्तयामिदं
जायते तन्नित्यसंभवस्यकल्पम्। यन्नुपपत्तीर्यकत्वमोपपत्तयामिदं
प्रतिमापदार्थोपाधिव्याख्यातमिति चोपदेशनः कर्मोपदेशमसंभवा-
दुपपत्तयति तदधिक्यमसम्यक्प्रवर्तनं, तथा त्रिविधं तत्सम्यक्प्रव-
र्तनं त्रिविधं, स्वभाव-त्रिविधं कारकाद्वि।

तत्र सायिक-साय्यापशमिके व्याख्यातमाह—

सम्प्रतयीसमिच्छ-तकम्मखयञ्चो भणंति तं खड्गं ।

मिच्छन्त्यस्योवसन्त्या, स्वस्योवसन्त्यं वसन्त्यसि ॥२॥

सत्यकृत्वमिहमिद्वयत्वंकर्मसुखदुःखान्ति तीर्थकनगत्यथवाः।
 ज्ञातृत्वं सत्यकृत्वं सिद्धिधस्त्रत्वं दर्शनमोहनायस्य सत्येण-

निर्गोत्राच्छेदं न निवृत्तं सायिकम्, अयमर्थः—जननानुवर्षि-
कषायकतुष्ट्याभ्यन्तरे मिथ्यात्वमिथ्यसम्बन्धस्तुल्यतया वि-
चित्रं द्वैतबोध्योद्देशिकमिति लक्ष्यया लोके सायिकं सत्यकथं
अवधारितं, तथा मिथ्यात्वमिथ्योक्तयोरुक्तं लक्ष्यकषायक-
श्रीकृष्णोपशमस्तत्सम्बन्धरूपनापत्तिस्तत्तत्तद्विच्छिन्नमनन्द-
यत्नरूपाह साध्याशक्तिस्तत्सम्बन्धं व्यप्ययिष्यति—कथयामि।
इदमुक्तं भवति—यदुद्देश्येणुत्पद्यमानं मिथ्यात्वं तद्विच्छिन्नं-
द्वयेन वदितुमाह लोके—निर्दोषं, चित्तं शुक्लसायाभयु-
क्तं वाच्यं तत्तत्तुष्ट्याभ्यन्तरे उपशमानं नाम—विष्णवाभ्यन्तरे-
यमपनीतिमिथ्यात्वमाह वा। मिथ्यात्वमिथ्यप्रपञ्चाभास्यत्वं वि-
च्छिन्नमित्येव, शुद्धसुखाभिम्यं पुनरपनीतिमिथ्यात्वमवाह-
याम्यर्थः। तद्वच्चतुर्गुणं मिथ्यं लक्ष्यं क्षय्यं, अदुर्गुणं
कोपशमं निवृत्तत्वात्, कुटितरमं शुद्धस्तुल्यकथं मिथ्यात्व-
मपि क्षायोपशमिकं सम्यक्-बभूव्यते। शाश्वता हि मिथ्या-
त्पदुष्टमात्रा ज्ञानस्वरूपकृद्भिर्य इष्टयार्थावस्थिततदव-
यवधनायकपक्षे सत्यकषयकारणं न भवति अतस्तेऽ-
प्युपशान्तः सत्यकषयकथयन् इति। प्रश्नः १६ हा। आ।।

(२) अथ तत्सम्यग्दर्शनं कर्त्तव्यमिति आह—

उवसामग सासायस, स्वभ्रायसमियं च वेदग सह्यं ।

सम्मतं पञ्चविहं, जह लब्धम् तं तदा बोध्यं ॥ ६४ ॥

सम्यक्त्वं पञ्चावधम्, तथा—आपशुमिकं सासादनं
 क्षायापशुमिकं वेदकं क्षायिकं च । एतत्पञ्चप्रकारमपि यथा
 लभ्यते तथा वक्ष्यामि । वृ० १ उ० १ प्रक० ।

(३) संप्रति पञ्चाषिधं सम्यक्तवमाह-

वेययसम्मच्चं पुण, एयं चिय पंचहा विणिहिं ।

सम्प्रसन्नमिषोग्गल-वेवशकाले तयं होइ ॥ ६६२ ॥

पतद्व-पुषांश्च वतुषिषं सम्यकस्य वदकस्युक्तं पुनः पञ्च-
षा-पञ्चविषं विनिर्दिष्ट-विशयतः कथितं दीनतरंगः । तत्पञ्च-
सम्यकस्यकस्य सम्यकस्यपुञ्जस्य वदुत्तरातिरम्य वरमुपु-
गलानां वतनकला-प्राप्तसमये भवति । वदवति-वसुधुपु-
सम्यकस्यवसुधुपुगलानीति वेदकाःनुभवितान् तदर्थान्भूतत्वा-
न्सम्यकस्यमपि वदकम्, यथा ज्ञाहियन् इत्याहारकं तथा वे-
द्यन् इति वेदकम् । इदमर्थं तात्पर्यं-ज्ञापकमपि प्रतिपन्नत्वा-
न्मन्त्रान्मन्धकवाचकतद्वयमपि श्रुतिवत्वा मिथ्यास्यमिदमप्रमु-
क्तं स्वयथा क्षापेत्पु सम्यकस्यपुञ्जमप्युदीर्योदीर्यमन्त्रं निजं-
रयन्तां निहितोदीर्योदीर्यस्य वरमप्राप्तं स्वार्तिप्रदानेऽपि स-
म्यकस्यपुञ्जपुगलानां कियन्तामपि वेद्यमाववाहदकं सम्य-
कस्यमुपजायते इति । ज्ञात्राह-मन्त्रेषु सति क्षाप्यापशमिकेन
सहास्यं कां विशयः ? सम्यकस्यपुञ्जमपि वदवतिवस्योप-
पि समावन्तात्, सत्यं, किञ्चिदन्तर्गोप्येदितपुगलानांभूतिमप्यो-
क्तम्, इतरं तु उक्तानानुदितपुगलस्यन्तर्मात्रः प्रकृतो विशयः,
परमार्थमन्त्रं क्षाप्यापशमिकमन्त्रं, वरमप्राप्तसंशयाणां पुगल-
नानां क्षाप्यवरमप्राप्तमिति न तु मिथ्यास्वभावप्राप्तमलङ्का-
रक्षप्यापशम्य सहायार्थिनि ।

अथ दशमविधं सम्यक्त्वमाह—

इयं चिय संसन्निहं, निस्मग्नाभिगमभयञ्चं दमहा ।

अहवा निस्सगुरुह, इच्छाह जमागमं भस्त्रिं । ६६३ ॥

प्रतवेद्यान्मरोदितं पञ्चविधं सम्यक्त्वं निसर्गाधिगमभे-
दाभ्यां दृष्टाया भवति । क्वापिकत्वायोपशमिकौपशमिकत्वा-
स्वायत्नभेदकानां प्रत्येकं निसर्गतोऽधिगमनञ्च जायमानत्वा-
द्दृष्टावधत्त्वमित्यर्थः । संप्रवेति प्रकारान्तरेपर्युदात्तार्थः । निस-
र्गैकत्वपञ्चकचिरित्यादिक्रपतया यद्गमने प्रज्ञापनादौ प्र-
तिपादितं तेन च दृशविषयत्ववगतव्यम् ।

तदेवाह—

निस्त्यगुपएसर्ह, आशाहसुत-बीय-रुहमेव ।

अहिगमविधाररुह, किरियासंखेधधम्मरुह ॥ ६६४ ॥

अथ रुचिशब्दः प्रत्येकं धोयते, ततो निलगेरुचिरपदेश-
रुचिरिति द्रष्टव्यम् । अथ निलगेः—स्वभाक्त्वेन रुचिजिन-
प्रणीतत्वाभिप्रायकया यस्य स निलगेरुचिः, उपदेशा-गुर्वा-
दिभिरेकतुल्यत्वकथनं, तेन रुचिककल्लरूपा यस्य स उपदे-
शरुचिः, आह्ला—सर्वव्यवचनार्थिका, तस्यां रुचिरभिलाषो
यस्य स आह्लारुचिः, 'सुतबीयरुहमेव' ति—अत्रापि रुचिश-
ब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यत, सूत्रमात्रापाद्यमधिष्टम्, अह्लावा-
द्यवश्यकदृष्टैकालिकादि, तेन रुचिरस्य स सूत्ररुचिः, 'बीज-
मिज-यदेकमप्येककार्यप्रबोधोपादकं वचः', तेन
रुचिरस्य स बीजरुचिः, अनयोश्च पदयोः समाहारश्चन्द्रः,
तेन गुणसकनिर्देशः । एवेति समुच्चयः । 'अहिगमविधाररु-
ह' ति अत्रापि रुचिशब्दस्य प्रत्येकमभिसंबन्धः, ततोऽधि-
गमरुचिर्विस्ताररुचिश्च । तत्राधिगमा—विशेषे परिज्ञानं
तेन रुचिरस्यासावाधिगमरुचिः, विस्तारो—व्यासः सक-
लद्राश्यास्तस्य नयैः पर्यालोचनमिति भावः, 'तेनापेवृहिता-
रुचिरस्य स विस्ताररुचिः', 'किरियासंखेधधम्मरुह' ति—रु-
चिशब्दस्यात्रापि प्रत्येकमभिसंबन्धात् क्रियावरुचिः, संज्ञप-
रुचिर्धर्मरुचिरिति द्रष्टव्यम् । तत्र क्रिया—सम्यक्त्वयमानुष्ठानं,
तत्र रुचिरस्य स क्रियावरुचिः, संज्ञपः—संप्रहस्तत्र रुचिर्य-
स्य, विस्तारार्थोपरिज्ञानात् संज्ञपवरुचिः, धर्मोऽस्ति कायधर्मं
भूतधर्मादौ वा रुचिरस्य स धर्मवरुचिः, यद्विह सम्यक्त्वस्य
जीवान्मन्वन्धनाभिधानं तद्विशुद्ध्युत्थानोः कथंचिद्वनन्यत्वरूपा-
पनार्थमिति गाथासंज्ञापाथः । प्रव०६३ द्वा० संघा० सम्म० ।
(ध्वक्त्वसम्यक्त्वं 'वद्व' शब्दं पद्यभागे ऽस्ति)

(४) सम्मले क्वापिकदर्शनमाह—

दंससमोहे खीणे, लयदिट्ठी होइ निरवसंसम्मि ।

केल उ सम्मो मोही, पडुच पुव्वं तु पसव्वं ॥ १२६ ॥
दर्शनमाहे निरवशेष विप्रकारोऽपि क्वापि लयदिष्टः क्वा-
पिकं सम्यग्दर्शनं भवति । आह—यन्मिध्यान्वदर्शनं तन्मोहः
स्यात्तस्य सम्यग्दर्शनमाहकत्वात्, यन्सम्यग्दर्शनं तत्केन
कारणेन मोहः ?, सूरिराह—पूर्वा प्रज्ञापनां प्रतीत्य । किमुक्तं
मयति—यथा मदनकाद्रवार्णा निमैन्द्रीकृतानामप्यादनः स
एव मदनकाद्रवोदन इति व्यपदिश्यते तथा पूर्वं सगदन्त्वा-
त्वं ततोऽपि सम्यक्त्वपुद्गलाः, पूर्वं मिध्यात्पुद्गला आसन्ति
ते च दर्शनमोहकाः, अतः पूर्वभावप्रज्ञापनामधिकृत्य तेऽ-
पि दर्शनमोह इति व्यपदिश्यते । ६० १ ७० १ प्रक० ।
सम्यग्दर्शनपुद्गलाऽऽस्मिति । अथ च पञ्चलक्षणसंप्रदर्शनं
सत्सहचारिताः सत्सप्रेक्षरिप भेदाः सुचिताः, सम्य-
क्त्वं च तैर्विशुद्धं स्यात्, यदाहुः—

चउसहहणितिलिगं, दमविणुयतिसुजिपंचगयदोसं ।
अट्टपभावणभूयण-लक्खणपंचविहंसंजुलं ॥ १ ॥
छविहजयत्ताऽऽगारं, छम्भावणभाविश्रं च छट्ठाणं ।
इयत्तत्ताहूदंसल-अश्रविमुजं तु सम्मत्तं ॥ २ ॥

"चउसहहणं" ति—

परमत्त्वसंघयोः खलु सुमुण्यप्रपरमत्त्वज्ञजलुनितेवा ।
वाचश्रकुट्टीण य, यज्जणं सम्यक्सहहणं ॥ ३ ॥

'तिलिगं' ति—

सुस्समधम्मराश्रो, गुरुदेशां जहा समाहीण ।

वेयायच्च नियमां, सम्महिद्विस्स लिगाइ ॥ ४ ॥

'दसविणुयं' ति—

अतिहंत?सिद्ध चेद्व३, सुप अथधम्म अश्लाहुवग्गे अथ ।

आर्याश्र?उवज्जापय, पवयणुहंसलु?विणुआ ॥ १ ॥

भर्तापुत्रावच, (रस) जणुणं नासणमवचवायस्स ।

आसायणपरिहारो, देसणुविणुआ समासं ॥ ६ ॥

'तिसुजि' ति—

मुत्तण जिणं मुत्तण, जिणमयं जिणमयट्ठिण मुत्त ।

संसारकत्तवारं, विनिज्जत जग संसं ॥ ७ ॥

'पंचगयदोसं' ति—

संका?कंखविगच्छा?३, पसंस नह संथयोशकुलिगिणुं ।

सम्मत्तस्सऽद्वारा, परिहरिअवा पयसेणुं ॥ ८ ॥

'अट्टपभावणं' ति—

पाययणी धम्मकरी २, वाइ नार्मात्तओ ४ तवस्सी अ ५ ।

विज्जा ६ सिद्धो ७, तं, अट्टुव पभावगा मणिआ ॥ ६ ॥

'भूयणं' ति—

जिणसासणे कुमलपा?, पभावारा?नित्थसेवसा?धिरया?४ ।

भरतीअ ५ गुणा सम्म—त्तवीया उत्तमा पंच ॥ १० ॥

'लक्खणपंचविहंसंजुलं' ति—लक्षणान्युक्तापेवात्र गाथाभिः ।

संवगा चित्रा १ उवन्नम २, निथेआ?दमह य होइ अणुकपा?४ ।

अधिकं चित्र एव, सम्मत्त लक्खणाण पंच ॥ ११ ॥

'छविहजयणं' ति—

नो अत्रानिधण अ-अतिअधेय २ य नह सदेवार्ह ।

गहिण कुतिअयधि? वेदांमि १ न वा नमस्सामि २ ॥ १२ ॥

नव अणालनां आ-लेवमि ३ नो सेलेवमि ४ नह तसि ।

दमि न असल्लारुअ ५, पेमेमि न गंधपुप्फारि ६ ॥ १३ ॥

'छु आगारं' ति—

रायमिआ य गणांमिआण, वलांमिआणं अ सुरामिआणं ।

कंतरवितां गुरुत्तमोहा अ, छुं छिंआअ जिणसासणम्मि ॥

'छम्भावणभाविश्रं' ति—

सुल १ दारं पट्ठाणु?३, आहारां धमायणं शनिहो ६ ।

उल्लुक्कसाविधम्मत्तस्स, सम्मत्तं पांगिक्तस्स ॥ १५ ॥

'छट्ठाणं' ति—

अथिअ?णिच्चारं?कुण?३, कयं च वेदअथिअ सिञ्चाणुं ४ ।

अथिअ अ मुक्कसा वाआ?३, लुस्सम्मत्तस्स ठाणु ॥ १६ ॥

अथेनासां जिणपदार्थो यथा—

परमार्थो जीवादयन्तेषां सेत्तवः—परिचयः ?, सुमुनि-

तपरमार्थो यतिजना आचार्यादयः, नेपं सेत्तवं २, व्याप-

शदर्शना—निह्लादयः ६ कुदर्शना—शाकपादयः ४ तेषां व-

जने—त्यागः 'सम्मत्तसहहणं' इति—सम्यक्त्वं अद्वि-

यन् एस्तीति प्रतिपद्यते ऽनेनेति सस्यकथञ्चान्, न चाङ्गारम-
हंकारद्वयं परमाद्यैस्तत्वादिस्मयकां व्यभिचारितां शङ्कां
तात्त्विकाभिधानेनयाम् इहाधिकृतव्यात्, तस्य च तथाविधा-
नामिधामसंशयविति । इह प्राकृतत्वात्तद्व्यभिचारितां स्वी-
त्ये ? मूलद्वाराणां यथा च तत्तुः भ्रजानादिशङ्कानां, तत्तुविधे भ्र-
जानं तत्तुः भ्रजाने, त्रिविधे भिन्ने त्रिलोक्यं, दशविधे विविधा
दशविधानां, त्रिविधा श्रुतिस्मृत्युक्तिरित्यादि व्युत्पत्तिर्लभ्या ।
त्रिलोक्यं भोतुमिच्छा शृङ्खला, सङ्गोपायमध्यनिषधनधर्मशास्त्र-
अथर्वशास्त्रादयः । सा च वैश्वदेव्यादिगुणवत्तद्व्यभिचारिणी
नश्रवणगगादव्यधिकनमा सस्यकथं स्मति भवति । यदाह-
“ यन् वैश्वदेवयन्, कालात्यक्तस्य कामिनीऽपि हृदम् । कि-
ञ्चरयमध्वर्या—दधिका धर्मश्रुती रागः ॥ ११ ॥ ” इति १ ।
तथा धर्म—चारित्र्यसंलग्न रागः, धृतधर्मरागस्य तु शृङ्खला-
पदमेवोक्तव्यात् । स च कर्मदेवात्तद्व्यभिचारिणी कालात्प्रा-
प्तीनां दुर्गमव्युत्पत्तिः । सा कालात्प्राप्तीनां दुर्गमव्युत्पत्तिः
रिक्तं भवति । २ । तथा श्रुत्या—धर्मोपदेशका देवा—अहं-
नस्तेनां वैद्यावृत्त्यं तन्प्रतिपत्तिविधामाश्रय्यतेनादी निय-
माऽवश्यं कर्तव्यताङ्गीकारः ; स च सस्यकथं स्मति भव-
तीति नानि सस्यगच्छः धर्मधर्मिणीरागभेदापचारान् सस्य-
कथस्य लिङ्गानि, एवमिहमिलिङ्गैः सस्यकथं समुपपन्नम-
स्तीति निश्चीयत इति भावः । वैद्यावृत्त्यनियमस्य च तथा-
भेदेन चारित्र्याश्रयत्वेऽपि सस्यकथं सत्येवावश्यं भावि-
त्येऽपि नानि सस्यगच्छः धर्मधर्मिणीरागभेदापचारान् सस्य-
प्रज्ञाया, एतद्व्यभिचारिण्यात्यन्तमन्वेनाचारित्र्यतया विव-
क्षितव्यात् । समुद्धेतुजानां संज्ञामात्रसङ्काचोऽपि विशिष्टसं-
ज्ञाभावात्संज्ञास्वरूपपर्यवशति । उपशान्तमोहादिषु तु
कृतकृत्यत्वादीनां साक्षादभावादिपि फलतया सङ्काचान्न
तेवत्युत्पत्त्या व्यभिचारः । वैद्यावृत्त्यनियमस्योपरिष्टात् ध्या-
तव्यविधिपाठेन दर्शयिष्यत इति ततोऽवसंयः । दर्शयित्वं च
स्यान्वयैर्धर्मात्मैः, प्रवचने—जीवादिचित्ते, दर्शने—सस्यकथं तद-
भेदापचारात्संज्ञानां दर्शनमुच्यते । एतेषु दशसु भक्तिरभिमु-
खागमनासनप्रदानपटुपास्थ्याल्लिखन्धाद्या, पूजा—संस्काररूपा
वर्णः—प्रशंसा, तज्जननमुद्गासनम्, अवलम्ब्यादस्याश्लाघाया
वज्जने—परिहाराः । आशान्तना—प्रतीपवर्त्तने तस्याः परिहाराः ।
एष दर्शयानविषयत्वाद्दर्शयित्वा दर्शनविनयः, सस्यकथं
सस्यस्य भावात् सस्यकथोचनयः । विशुद्धा जिने बीतरागं
जिनस्तेन स्यात्पदलाङ्घ्रिने जिनमतिथितांश्च साध्यादीन्
सस्यका शेषमकान्तप्रसूते जगदीप संसारमध्यं कचवरप्रायम्,
असारमित्यर्थः, इति चिन्तया सस्यकथस्य विशेष्यमान-
त्वादात्मिकाः शुद्धय इति । पञ्च देवा अत्र मूल पञ्च व-
च्यमाणाः, आष्टप्रभावनायां—प्रभवति जैनन्द् शारस्ते, तस्य
प्रभवतः प्रयोजकत्वं प्रभावना सा चाष्टया प्रभावकभेदेन ।
तत्र प्रवचनं द्वादशशृङ्गा गीर्णपदकं, तदस्यास्तीति प्राव-
क्ष्मी युगप्रधानागमः १, धर्मकथा प्रशस्ताऽस्यास्तीति ध-
र्मकथो, “ शिखादिवादि” (शिखादिष्व इन्) (श्री नि०
७-२-४) आक्षेपयो १ विक्षेपयो २ संयोजनयो ३ निर्वेदीय
लक्षणां तत्तुविधो जिनजननमः प्रमोदी धर्मकथा कथयति
सः २, वादिप्रतिवादिस्मयसमापत्तिरूपार्थां तत्तुविध्यां ए-
रिषदि प्रतिपक्षक्षेपपूर्वकं स्वपक्षस्थापनार्थमवश्यं यदतीति

वादी ३, निमित्तं—वैकालिकत्वात्प्रतिपत्तिपादकं शास्त्रं,
तद्व्यस्यधीना वा नैमित्तिकः ४, तथा—विक्षेपप्रमृष्टमाध्यास्यास्तीति
तत्तुविधो ५, विद्याः—प्रज्ञात्वाद्यस्यनाना विद्यायां ६, सिद्ध-
योऽङ्गनापाद्वैपत्तिकलशुटिकाकर्षणयोः कथयन्तुतयस्ताभिः ।
सिद्धयो न सः सिद्धः ७, कथं यद्यप्यादिभिः प्रवक्ष्येवैषानामि-
ति कविगेषपद्यप्रवक्ष्यचक्रः ८ । एते प्रवक्ष्यादयोऽष्टौ, प्रभ-
वतो भववच्छासनस्य यथायथं देशकालाद्यौचित्येन साहा-
य्यकरणात् प्रभावकाः, प्रभवन्ते स्मः प्रकाशकस्वभावमेव प्र-
त्यस्मीति व्युत्पत्तिः तेषां कर्म प्रभावना इत्येव मूलद्वाराणां
यामष्टौ प्रभावना यत्रैव समाप्तः । भूपत्युपलब्धं—जिनशास्त्रे-
ऽहं दर्शनविषयं कुशलता—नैपुण्यं ? प्रभावना—प्रभावनमित्य-
र्थः । सा च प्रागष्ट्याऽभिहितता, यत्पुनरिहापदानं तदस्याः
स्वपरापकारिण्येन तीर्थकरानां कर्मनिबन्धनत्वेन च प्राधान्य-
स्थापनार्थम् । ध० १ अधि० १३ गुण ।

(५) अमुना नामानपन्ननिज्ञायात्तस्य सस्यकथामि-
धानस्य निष्पत्तिरुक्तिरुपाह—

नामं तद्वयं सम्मं, दृश्यमस्मं च भावमस्मं च ।

एसा खलु सम्प्रसार, निस्संवा चउविहो होह ॥ २१७ ॥

अतर्गथः सुगमः, भावार्थं तु सुगमं नामस्यापानाद्युदासेन
द्रव्यभावगनं निरुक्तिकारः प्रागेवप्राद्विपुलाह—

अहं दृश्यमस्मं एच्छा—श्रुतीभिर्हेतु तेषु तेषु दृष्टेसु ।

कथं मुखरं जेतुं, पउजजहं भिष्मं, जहं वा ॥ २१८ ॥

अर्थात्—आत्मन्तरे, ज्ञातारमव्यवस्थां रक्ष्यन्ति किं द्रव्यसस्य-
कथामित्याह, एच्छाश्रुतीभिर्हेतु तेषु तेषु दृष्टेसु ।
यस्तस्यानुलोमम्—अनुकूलं तत्र भवन्नेच्छाश्रुतीभिर्हेतु तेषु
तेषु निर्विच्छाभावात्तुल्यतामात्रं द्रव्यं तुल्यतामात्रं तत्र
सप्तधा भवति, तद्यथा—कृतम्—अश्रुतमयं निर्दिष्टं
स्यादि, तस्य यथाऽवश्यं तल्लक्षणित्वं तद्व्यस्यकथं तल्लक्षण-
मित्तिचित्तस्यान्वयः पतति, यद्येव यथा कुनं तस्य शोभनाशुक्-
लतया समाधानं हेतुत्वाद् द्रव्यसस्य १, एवं संस्कृते-
ऽपि योज्यं, तस्यैव यथाऽभेदमतीर्णापादापराधवचस्यसं-
रादिनि २, तथा यथेन्द्रिययोः संयोगो गुणान्तराधानाय
नापमर्दाय उपमाङ्गयोः मनःपीत्यै यथैश्वर्ययोरिव तत्तत्तु-
ल्यद्रव्यसस्य ३, तथा यद्ययुक्तं द्रव्यं लोभहेतुत्वादात्मनः
समाधानाय प्रभवति तत्तत्तुल्यद्रव्यसस्य ४, पाठान्ते
वा—उवउत्तं च यद्युपयुक्तम्—अव्यवहृतं द्रव्यं मनःसमाधा-
नाय प्रभवति तत्तुल्यद्रव्यसस्य ५, तथा जहं—परित्यक्तं
यद्द्वारात् तत्तुल्यद्रव्यसस्य ६, तथा दृष्टिभाजनादि भिन्ने
सम्पत्तौ काकादिममाधानापत्तिर्भेदद्रव्यसस्य ७, तथाऽसि-
कमासादिच्छादितुल्यद्रव्यसस्य ८, सर्वमप्येतत्समाधानकार-
णत्वाद् द्रव्यसस्यक, विषयेयादस्यमार्गानि मार्गार्थः ।

(६) भावसस्यकथानाद्विज्ञायाह—

तिविहं तु भावमस्मं, दंसण नाणं तथा चरित्ते य ।

दंसणचरणे तिविहं, नाणे दुविहं तु नायत्वं ॥ २१९ ॥

त्रिविधं भावसस्यक—दर्शनज्ञानचारित्र्यभेदात्, पुनरप्येकैकं
भेदात् आचष्टे—तत्र दर्शनचरणे प्रत्येकं त्रिविधं, तद्यथा—

काच॥ एतदेव दर्शनमोहनीयमथेऽस्मिन् कथितं कदाप्यसंभव-
शायोच्यते, ततोऽपि कीलसत्तकत्वं कीलसत्तकं एवोपलभ्यते-
इत्याकटोत्पलक्येयगुणनिर्देशकस्ततोऽप्युपशान्तमोहस्तस्यापि
कारित्रमोहनीयसत्तकस्ततोऽपि कीलसत्तकं, अत्र चाभिमुखो-
क्तिं यथेयं यथासंभवमावाप्तनीयमस्मादपि जित्वा मन्त्रकचली
स्तस्यापि वैशेषिक्यवस्थोऽसंख्येयगुणनिर्देशकस्तदेवैव कर्मनिर्दे-
शायै शतैर्यथोक्तोकाशमन्त्रश्रममाणनिष्पादितसंयमस्तान्-
प्रवचोपासत्रेभिः सेतसरोत्तरं चामसंख्येयगुणा उन्नेतोत्तरप्र-
वर्तमानाभ्यवसायकसत्तकसत्तकैरिति । कालम्बु मन्त्रिपरि-
योगिकेवलिन आरभ्य प्रतिलोमतथा संख्येयगुणवा भवेत्वा
हेतुः, इत्युक्तं भवति-यावत्कालेन यावत्कर्मयोगिकं कली कृ-
पयति तावत्प्रमाणं कर्म सयोगिकं कली संख्येयगुणं कालेन
कृपयति, एवं प्रतिलोमतथा यावदुत्तमपि पृथक्कृत्यस्तावत्कथ-
मिति मायाद्वयार्थः ।

एवमनन्तोक्तवा नीत्या दर्शनवतः सफलानि तपोदानचर-
णाप्यभिहितानि, यत्ति पुनः केनचित्पुपाधिना विवृणोति
ततः सफलत्वाभावाः । कथाम्नातुपाधिसामाह—

आहारउपहिपूजा, इद्वीसु य गार्वेसु केशतयि ।

एमेव वारसविहे, तवमि न हु कश्चिदेव समखो ॥२२५॥

आहारश्च उपधिश्च पूजा च ऋद्धिश्चामर्थीयध्यादिका आ-
हारोपाधिपूजाईयस्तासु निमित्तभूतासु ज्ञानचरणाक्रियां क-
रोति । तथा गार्वेसु त्रिषु प्रतिवर्जो यत्करोति तत् कुत्रि-
मिन्मनुच्यते, यथा च ज्ञानचरणयोरुपाहारोपधर्मनुष्ठानं कृ-
त्रिमं सन्न फलवद्भवत्येव सवाहव्याभ्यन्तरे द्वादशप्रकारे तप-
स्यधीतः । न च कृत्रिमतादुष्टादितः भ्रमणभावा न चाभ्रमण-
स्यानुष्ठानं गुणवदिति । तदेवं निरुपधेर्दर्शनवत्तत्तपोज्ञान-
चरणानि सफलानीति स्थितमता दर्शने यतनव्ययम् । दर्शने
च तत्सार्थभ्रष्टानं, तद्वै चोपपन्नपगतकल्हङ्गापदार्थस-
काव्यापिज्ञानिस्तीर्थ—कृत्विर्भवेद्भावि । आचाम् १ ध्रु० ४
अ० १ उ० । कर्म० । प्रतित् ।

(६) साम्प्रतं विप्रपते गृहिधर्मव्याख्यानावसरः, स
च सत्यकवमूलक इति प्रथमं सत्यकवं प्रस्तूय तद्वय
लक्षयति—

न्यायस्य सति सत्यकत्वे-ऽप्युग्रतप्रवृत्तसहः ।

जिनोक्तत्वेषु रुचिः, शुद्धा सत्यकत्वमुच्यते ॥२१॥

सति-विप्रमानं सत्यकत्वे-सत्यकदर्शने चकारोऽनैवकाराथी
मिषकमसह, ततः सत्यकत्वं लभ्येवेत्यर्थो लभ्यते । अ-
प्युग्रतमुपजन्तशिलास्रतानां प्रहोऽप्युपगमो न्यायः-उपप-
न्नः, नावस्थथा-सत्यकत्वप्रसक्ति, निष्कलत्वप्रसङ्गान्, य-
थोक्तम्—“ सत्यानीवाचरुद्धे, निष्कलानि कदाचन । न
प्रतानि प्ररोहन्ति, जीवे मिथ्यात्ववर्जिते ॥ १ ॥ संय-
मा नियमाः सर्वे, नाशयन्ते तेन पावनः । कृतकालान-
लनेव, पादपां फलसालिनिः ॥ २ ॥ ” इति । सत्य-
कत्वमेव दर्शयति—“ जिनोक्तं ” इत्यादि, जिनोक्तेषु तत्त्वेषु
जीवाजीवादिपदार्थेषु या शुद्धा—अज्ञानसंशयविपर्ययां-
निराकरणेन निर्मला रुचिः—अज्ञानं सा “ सत्यकत्वमु-
च्यते ” जितिरिति शेषः । तद्विशेषतो गृहिधर्म इति,
पूर्वप्रतिपातं सर्वत्र योष्यम् । नन्वर्थं तत्सार्थभ्रष्टानं

सत्यकत्वमिति वर्यस्तत्तम्, तत्र ज्ञानं च तथेति
प्रत्यक्षः, स च मानकोऽभिलाषः । कदाचनपयोक्त-
काचवत्यापिभ्यस्ते, सत्यकत्वं तु तस्यामपीहे, चर्चार्हे-
सगरोपमकपायाः साधुपर्यवसितकालकपायाश्च तस्यान्त-
रुहितेः प्रतिपादनादिति कथं जागर्मावरोधः ? इत्यवा-
क्यत—तत्सार्थभ्रष्टानं सत्यकत्वस्य कार्यं, सत्यकत्वं तु मि-
थ्यात्वकृत्योपशमादित्थम् श्रुत आत्मपरिचरामविशेषः । आह
च—“ स ज्ञ संयमे, पस्यसंयमेतमोहलीककमायुवश-
णोवसमकस्यसमुत्थं पसमसंवेगाशङ्कितं सुहं आयवशिरणे
पयणते ॥ ” इदं च लक्षणमनन्तरेण सिद्धान्तिष्वपि
व्यापकम् । इत्थं च सत्यकत्वं संयमे यथोक्तं भ्रष्टानं
भवति, यथोक्तभ्रष्टानं च सति सत्यकत्वं भवत्येवमि-
भ्रष्टानवतां सत्यकत्वस्यावशरूपमाविशोपपदश्रमाय कार्यं कार-
योपचरं कृत्वा तत्त्वेषु कविारित्यस्य तत्सार्थभ्रष्टानमि-
त्यर्थपर्यवसानं न दोषाय । तथा योक्तम्—“ जीवाश्चानवपय-
त्यं, जा जागृह तस्स होर सम्मत् । भावेण नवहते,
अयाणामे वि सम्मत् ॥ १ ॥ ” इति । नन्वेवमपि
शास्त्रान्तरे—तत्त्वत्रयाध्यवसायः सत्यकवर्मित्युक्तम् ।
यतः—“ अरिदे देवा गुरुणो, सुसाधुणा जि-
गृह्यते परमाथं च । इवाहोहो भावो, सम्मत्तं विति
जगुगुरुणो ॥ १ ॥ ” [इति] कथं न शास्त्रान्तरवि-
रोधः ? इति चेन्न, अत्र प्रकरं जिनोक्तत्वेण कवि-
रिति यतिश्रवकाणां साधारणं सत्यकत्वलक्षणमुक्तं,
शास्त्रान्तरे तु गृहस्थानां देवगुरुधर्मेषु पूज्यत्वापस्तव्या-
नुष्ठयत्तलक्षणोपयोगवशादेव गुरुधर्मतत्त्वमिति पक्षि-
लक्षणं सत्यकत्वं प्रतिपादितं, तत्रापि देवा गुरुवश्च जीवतरे,
धर्मे शुभाभिवे सर्वरे मान्मेवकीर्ति न शास्त्रान्तरवि-
रोधः । सत्यकत्वं चाहोहोस्य मूलभूतं यतो द्विविधं
त्रिविधंतेत्यादिप्रतिपत्त्या आहोहोदशमती सत्यकत्वोत्तर-
गुरुधर्मप्रद्वययुतामाश्रित्य त्रयोदशकोटिश्रुतानि चतुर-
शीतिकोऽष्टः सप्तविंशतिः सहस्राणि द्वे शतं च द्वा-
चरं भङ्गाः स्युः । एषु च [केवलं] सत्यकत्वं विना
च नैकस्यापि भङ्गस्य संभवः, अत एव ‘ मूलं दार ’ मि-
त्यादि, वद्भावना वषयमाणा युक्ता एवेति । ध० २ अचि० ।

[१०] एतस्य फलं वैशमाह—

अतोऽहुतचित्तं, पि फामिभं हुज जेहे सम्मत्तं ।

तेसि अवधुपुगल-परिअदो वेव संसारो ॥ १ ॥

सम्मदिही जीवो, गच्छह नियमा विमाणवानीसु ।

जह न विगयसम्मलो, अहव न वद्धाउमो पुवि ॥२॥

जं सकह तं कीरह, जं च न सकह तयमि सहहा ।

सहमाणो जीवो, वच्छह अयरामरं ठाणं ॥ ३ ॥

शिष्यव्युत्पादनाथं वेधमुपाधिभेदेन सत्यकत्वभेदेन—
दर्शः, तन कांचकपाश्चिदन्तर्भावोऽपि न क्षतिरित्युत्ता-
राध्यवधनवृत्तौ । यथा च मान्मेवस्ततोऽप्युक्तमस्माभिः, त-
थापि नैतद्व्यतरत्वं सत्यकत्वलक्षणं, कर्त्तव्यं तत्तद्विषय-
भेदेन परिगणनस्याशक्यत्वात्, रुचेः प्रीतिकृपल्लेन वीन-
रागसत्यकत्वेऽप्याशङ्कः । ‘ दसविहं स रागसम्मत्तं तद्वेषे पण्य-

सम्पत्ति

से" इति स्थानात्सत्यस्य स्वारस्येन सारागसम्बन्धस्यैव ल-
प्यत्वेन च सारागस्याननुगतत्वेन सत्यमेवाह्वयमर्थोऽवश्यम-
नुसरणीय इति । अतस्तौ लक्षणमिह लिखन्व्यञ्जयः कर्मिणो वायु-
सम्बन्धकस्य च बाहुल्यञ्चकृपावृत्तौ सत्यस्योपस्थितिं न दापुः ।
अत एव च-
"नायं च दसंल्लेखे बेष" इत्यादिना ज्ञानदर्शनचारित्र-
तपःप्रभृतीनामननुगतानामेव जीवस्यकल्पस्यकल्पकवृत्तौ-
लक्षणस्यार्थः । अहंलिङ्गं विनाऽपि लोकेऽस्यकल्पार्थोऽप्यविरोध-
कः । यदाहृत्पदात्ममतपरिहायानुयायाध्यधीयार्थोऽविशयगत-
यः-
"अं च जिज्ञासकतयं नं, उग्रहं नं, तस्य तल्लक्षणं लिङ्गं ।
तेषु विद्या सो गुज्जर, धूमरे विद्या हुज्जर इव ॥ १ ॥
चित् । एवं च कल्पभावेऽपि धीनरागस्यस्यकल्पकवृत्तौ वा-
स्तवः । इत्यर्थः स्वप्ननामविशेषकारणात् । ननुल्लेखसम्बन्धा-
र्थं शुद्धात्मपरिणामकपं परमार्थेत् । एनाञ्चयमनुभवगम्यमेव
सम्यक्त्वम् । तदुक्तं उपेक्षीजगत्पिहत्यापदेशात्-
"पारमण-
कषेष्टमिह, अग्रहद्वयममे तं सुखभावात् । अवयवश्च न ति-
गदश्च, बुद्धिर्ह सत्येव विरेण्ये ॥ १ ॥" नि । स्वर्गमार्गे
निर्वाधयोगात्, इच्छुर्गीरादिसमाधुर्विशेषाणामिवानुमेवं-
प्यनाञ्चयेयस्यात् । अहं च-
"सुखीयु गुहासीनं, माधुर्यस्या-
स्तरं मद्धत् । तथापि न तदाश्रुते, सरस्वत्याऽपि पायते
॥ २ ॥" इति । यदि च धर्मशीतजस्यप्राप्त्यनुभवेकाग्र्यम्,
चा वासी तर्हि भवशनसहस्रतुल्यभस्य साक्षात्मात्तत्त्वभस्य
वारिषेकपाणस्य सम्यक्त्वस्य इति शुद्धात्मपरिणान्तकस्य
इति तत्र नातिरिक्तप्रमाणानां प्रवृत्तिः । उक्तं च शुद्धात्मस्व-
रूपमात्राचार्यस्य-
"सर्वं सत्यमि अस्ति, तज्ज्ञा जय्य
विज्जर, मइ तय्य च गाहइअ" इत्यादि, नन्दन्द् ज्ञा-
नादिगुणसमुदायाद्भेदाधोपादिना विवेकानुमितसम्यकयनुभवं
वगम्यमेवाति स्थितम् । अत्र पद्य-
"नान्ने नाभिन्ने
धुनयमपि नो नाप्यनुभयं, न च शाश्वत्यान्नाद्वर्षाति भ-
जानाभाजनमपि । गुणासीने लीन निरर्वाधविध्वज्जतपं,
येतस्यस्यकल्पं तदनुकुलं पातकसम् ॥ १ ॥" न के-
नाप्याक्यातं न च परिजितं नाप्यनुमितं, न बाधोदाप-
कविदुर्गातं न नापि विदुषे । विज्जर स्यकल्पं न च
इति न नालिङ्गितमपि, स्फुरत्यस्तज्जार्निनिरुपधिषमाथो
समुदितम् ॥ २ ॥" इत्यलं समझेन । प्रकृतमनुसारा-
नि सगोधिगमयार्हमयार्यस्यकल्पमन्तरं कारणभाह-मि-
भ्यास्यतद्विहायेव-मिध्याय जिमप्रणीतसत्यविपरिनी-
अज्ञानलक्षणं, तस्य परिहारायैव सर्वथा त्यागं त्रिविधं
त्रिविधेन प्रत्यास्थांनमेति यावत् । अहं च-
"मिच्छुल-
पडिक्कमे" निविहं निविहय नायवं" नि । धमं २ अग्रिच ।
देवा तुलितः सत्यकृपावर्णयोगा इह हनुक्तं तद्भावश्च यदा-
तिवस्था भगनागसञ्चि भवति तत्प्रतिपक्षाच्च येषां प्रतिपत्ति-
विधया ताड कल्पकत्वं वाच्येषु हेयत्वात्नुपादेशशेषिषु-
सर्वस्यास्य शास्त्रस्य मूलधीकतत्त्वात् । देवादिहारपञ्चकप्रति-
पादिकार्यामां गथा-
-

देवो धम्मो मग्गो, साहू तत्ताणि चव सम्मत्तं ।

तन्निवरीयं मिच्छ-तदंसणं देसियं ममए ॥ ५ ॥

दीव्यते-स्तूयते च कश्चित्पूर्वभयशुभपरंपरापाततीर्थकृत्ना-

मकर्मोदयतो नमन् : त्रिविष्टपाधिपसुंश्चरमर्त्याधिपति—

निरिति द्वैः सम्यक्त्वमिति-पूर्वपक्षस्यैव संबन्धाद्वैककारस्य
 च पूर्वपक्षस्यस्य तत्रैव प्रत्ययमानविषयकपक्षस्यमुक्त ए-
 व सम्यक्त्वं भवतीति गम्यन् इहंभूतद्वयतावच्छेदकप्रति-
 पत्तो च प्रायः सम्यक्त्वमुक्त्यर्थः कारणं कायौषधरादि-
 त्थमुपन्यास इत्येवं सर्वेपूर्वपक्षी भवतीत्यर्थः । युगोतगर्वादिप्र-
 मत्ताद्वारयतीति धर्मः सर्ववैतृष्यतीति हिंसादिसत्त्वज्ञः
 सोऽपि सम्यक्त्वमानं-मोक्षलक्षणमज्ञानगरस्य मार्ग इव
 एवार्था इव मार्गः । सम्यग्ज्ञानादिव, सोऽपि सम्यगज्ञान-
 शून्यचरिष्येति चेन्न, साधनपक्षेति साधयः तदपि च सर्व-
 विदुषादिभ्योऽपि यथावस्थितवस्तुस्तंमस्त्वकावभोवकानि
 तत्कानि जीवादीनि तानि च सम्यक्त्वं भवतीति याज्यम् ।
 सर्वत्र चकाराऽनुक्तसमुच्चयार्थः । एवकारोऽवधारणार्थस्तौ
 च याज्ञातिवर्गाः । तद्विपर्ययः मिथ्यात्वयथार्थानां-इहंभूत-
 दैववर्णममासात्प्राप्तस्वाविपरिणत-विषयस्यैव स ब्रह्मप्रतीति-
 त्वेन शिवसौख्यत्वात्वेन प्रत्यक्ष-इवात् । मिथ्यादर्शन-विपरी-
 तदर्शनामिति यावादिनि, दृष्टित सम्यग-मिदन्तं नीत्येकह-
 रणार्थादिभ्योऽपि ब्राह्मद्वैतार्थासमाप्ताः । दर्शो ४ तस्य ।
 पृ० सं० कर्म० ।

औपशमिकसम्यक्त्वेषु नृपशमधेयानां प्रथमसम्यक्त्वत्वात् वा
 भवति जीवस्य । उक्तं च - "उपसमागमादयथ-स्य होह उप-
 समं नृपं सम्मनते । ननु वा आश्याशमिकौ औपशमिकसम्यक्त्वयोः
 लक्षणं ॥१॥" ज्ञेयं तावदाश्याशमिकौ औपशमिकसम्यक्त्वयोः
 कः प्रतिविशेषः, उच्यते आश्याशमिकः किम्यान्वर्तकवदने
 विधाकृता नाम्नः प्रद्वेशतः पुनर्विद्यतः, औपशमिकः तु प्रद्वेश-
 तोऽपि नास्तीति विशेषः । कर्म० ३ कर्म० १ सूत्र० । (कि-
 रियावाहं श्रद्धं लुन्यमागं श्रद्धं पृथ कालविशेषयोः
 चकृत्याना गता ।

(११) कमेत्तेत्रादिप्रपञ्चसारविचारपरित्यागेन सम्यक्त्व-
स्वरूपस्यैव प्रकाशने इदमुपाह-

सुयसायगे अपांगं, आउं थंअं जिया य दुम्मेहा ।

तं किं पमिक्सियन्वं, जं कज्जकरं व थोवं च ॥३॥

[illegible]

सम्यक्त्वस्यैव दुर्लभत्ववर्णनद्वारेणैकान्ततः

कार्यकारिणामाह—

मिच्छत्तमहामोहऽ-न्धयारमूढाण एत्थ जीवाणं ।

पुंसिहिँ कह वि जायइ, दुल्लहँ सम्मत्तपरिणामा॥४॥

महाध्यासो महाश्च महामाहो मिथ्यात्वमेव महामाहः त-
स्मान्न वाऽन्धकारं सम्यक्त्वव्यापणं तस्मिन् न च मूढाः
मिथ्यात्वमहामाहान्धकारमूढास्तेषाम्, अत्रेत्यस्मिन् जिन-
शासने चतुर्दशरज्यात्मकं वा लोकं जीवानां भव्यप्राणिनां व-

एषैः सम्यग्दर्शनाचरणक्षयोपशममनुषैः कथमपि महता कष्टेन जायते-समुपयते तुल्यो-दुर्गप एव सम्यक्प-रिणामो मिथ्यात्वापममेन यथावस्थितसुखकृपापुष्टान-लक्षणाः, अयमभिप्रायः-अनाद्यनन्तकं पर्यटतां भव्यमास्थिना-मपि मिथ्यात्वमाहमोहितानां सकलमलकलक्षविकलशिख-सुखजनकवीर्यं ततः सम्यक्पपरिणाम एव तुल्यैः, यतः-“रा-जानं भूतिविपुलं सुरस्यपदम्, नागैश्चन्द्रपदसुखसौम-न्यैर्दत्तुः । मातङ्गपुरगारयस्तन्निष्ठ, नायौ वराश्च कुचकुम्भ-भरावलिज्जाः ॥ ६ ॥ अन्त्येष्ट्यं चारु यदिहास्ति शुभं शुभानां, संसारपारगमनैककरं विमुक्त्यु । सद्दर्शनं जिनमुकप्रतिपत्तिह-तुः, नैवास्ति तुल्यभयं ह्युच्येऽस्मिन्ऽपि ॥ ७ ॥” दर्श० ४ तत्त्व ।

इदमेव निदर्शनमङ्गीकृत्योपदिशन्नाह—

इय सत्वेख वि सम्मं, सक्कं अप्पत्तिं सइ जयस्स ।

नियमा परिहरियव्वं, इयरम्मि सतचचित्ता तु ॥ १७ ॥

इति—धीमहीरवर्धमानस्वामिना स्वत्येः सर्वेणापि-सम-न्तनापि जिनभयानां विधानाणिना—संयमाणिना वा न कनरैस्त्वैत्येः अप्रीतिकं परिहस्त्यमिति योगः, कथं सम्यग्भावशुद्ध्या, किंभूतं तादृश्या-शक्यं शक्यपरिहारमथ न न्यशक्यमाप नस्य परिहृतमशक्यत्वाद्वाशक्यपुष्टानापद-शक्यत्वात् ‘अप्पत्तिं’-ति अप्रीतिरिवाप्रीतिकं सकृन् सदा सर्वकाले जनस्य-लोकस्य नियमाच्च तथा परिहृत्यं संज्ञनीयमितरसंज्ञशक्यपरिहारे प्रीतिकं स्वतत्त्वचिन्ता तु स्वस्वभावपरीलाचनमेव विधेयम् । दर्श० १ तत्त्व ।

इदानीं सम्यक्प एक आदर्शधानय दृष्टान्माष्टीनिको-पदर्शनपूर्वकं सम्यक्पमाहास्यवर्णनद्वारेणोपदिशन्नामां गा-थामाह—

कुसुमाख्यो विहिकिरियं, परिच्छंतो वि त्रयपधणभोगे ।

दितो वि दुहस्स उरं, न जयइ अंधं पराक्षीयं ॥ १८ ॥

व्याख्या—कुसुमप्रति—विदधानोऽपि क्रियां-प्राणोपहार-कारिप्रहरणप्रतिपादिकां परित्यजन्नापि स्वजनधनभोगात्-तत्प्रतिबन्धं हि सम्यग्प्राप्यपारासंभवात् साध्यसिद्धिः संभ-वति, ततस्तत्प्रतिहार इहाकृत्यते, इदंविप दुःखस्यारः न जयत्यन्धः परानीकं परमस्य परम्पराभवकारि समरमूल-कारणजनयनरहितस्यासंख्येयक्षार्यः । दर्श० ४ तत्त्व ।

(१२) सम्यक्पं मोक्षबीजम्—

सम्मं च मोक्खवीर्यं, तं पुण्ण भूअत्थसइहसुखं ।

पसमाइलिंगमम्मं, सुहाय परिणामरूवं तु ॥ १०२८ ॥

सम्यक्पं च मोक्षबीजं यन्तं, तदनुः स्वरूपेण भूतार्थ-अद्यानरूपं तथा प्रशमादिलिङ्गगम्यमेतत् । शुभात्सपरिणा-मरूपं जीवधर्म इति गाथार्थः ।

तस्मि सइ सुहं नेर्यं, अकलुसभावस्स इदि जीवस्स ।

अणुपंधो य सुहं खलु, धम्मपवत्तस्स भावेख ॥ १०२९ ॥

तांस्व सति सुखं इयं-सम्यक्पं कलुषभावस्य इन्दि-जीरय शुजाशयस्य, अनुबन्धश्च शुभः खलु तस्मि सति धर्मपवत्तस्य भावेन—परमाधिपति गाथार्थः ।

भूअत्थसइहासं, च होइ भूअत्थवायगा पायं ।

१२३

सुअधमाओ सो पुण्ण, परीणदोमस्स वयसं तु ॥ १०२९ ॥

भूतार्थभजनां च सम्यक्पं भवति भूतार्थवाचकात् प्राय इति भूतधर्माद्-आगमात् । स पुनः प्रतीक्षणेपस्य चवनमेवे-ति गाथार्थः ॥ १०३० ॥ द्वार । (नयपु मिथ्यात्वसम्यक्पं ‘सुय’ शब्दे चतुर्थभागे ॥ १८६७ ॥ पृष्ठ उक्तम् ।) अर्नामकान्तसंयोगस्य भावतमसि वसंतमानस्य सम्यक्पस्याभां नास्तीत्युक्तम् ।

(१३) तद्वै सुधातुगमायातेन सुखेण दर्शयति—

सत्वे पाया सत्वे भूया सत्वे जीवा सत्वे सत्ता न इतव्वा न अज्जावेयव्वा न परिचितव्वा न परियावेयव्वा न उदेयव्वा, एस धम्मो सुद्धं निहए समिधं लोयं खेयसे-हिं पंहेए, तं जहा—उट्टिएसु वा अणुट्टिएसु वा उवाट्टिएसु वा अणुवाट्टिएसु वा उवरयट्टेसु वा अणुवरयट्टेसु वा सोव-हिएसु वा अणोवहिएसु वा संजोगएसु वा असंजोगएसु वा, तच्चं चेयं तथा चेयं अस्मिं चेयं पवुव्वइ (४०१२६५)

सर्वेऽपि प्राणिनः पर्यायशब्दावदिता न ह्यनव्याः दु-एकशार्दिभिः नञ्वापयितव्याः प्रत्यक्षामिमानान्तः, न परिग्राह्या स्वयाम्नास्यादिमन्त्रपरिग्रहिनः, न परित्या-पयितव्याः शारीरमानसपीडात्पादनतः, नापद्रावयितव्याः प्राणव्यपरापणतः एषः—अनन्तराक्षा धर्मः, दुर्ग-त्यर्गलातुर्गतिज्ञोपादेयः । अस्य च प्रधानपुरुषार्थत्वा-द्विशेषं दर्शयति—शुद्धं—पाणानुबन्धपरिहृतः न शा-क्यविजृम्भजानीनामिषैकान्द्रियपञ्चन्द्रियवधानुमितिकलङ्काहितः तथा नित्यः—अप्रव्युत्तिकारः, पञ्चत्वापि विद्वेषु स-दाभवनात्, तथा शाश्वतः शाश्वतगतितहेतुत्वात्, य-दिवा नित्यत्वाच्छाश्वतो, न तु नित्यं भूत्वा न भवति, भव्यत्ववत्, अमृता च नित्यं भवति घटामाववदिति, अयं तु त्रिकालवस्थायीति, अमुं च लोकं—जन्तु-लोकं दुःखसागरावगाढं समेत्य—ज्ञात्वा तदुत्तरणाय खंदकैः—जन्तुदुःखपरिच्छेदपुमिः प्रवदितः—प्रतिपादित इति, एतच्च गौतमसामो स्वमनीषिकापरिहारा-विषयमिति स्वी-यार्थं वभाषे ।

पनमेव सूत्राक्रमं निर्मुक्तिकारः स्व-

संस्पर्शकन गाथाद्वयेन दर्शयति—

जे जिणपरा अइया, जे संपइ अण्णाणं काले ।

सत्वे वि ते अहिंमं, वस्सि सु वदिहिंति वि वदिंति ॥ २२६ ॥

छापिय जीविकाए, णो वि हयो णोऽवि अ हणाविज्ज ।

नोऽवि अ अणुमभिज्जा, सम्मत्तस्सेम निज्जुत्ती ॥ २२७ ॥

गाथाद्वयमपि कलम्बम् । तीर्थक्षेत्रपदेशश्च परंपराकृतितया तत्सामाद्वयादेव प्रवर्तमानो भास्करादय इव प्रबोध्य विशेष-निर्गन्तव्यता प्रवर्तते, तद्यथायादिना दर्शयति—‘तं जहा—उ-ट्टिएसु वा’ इत्यादि, धर्मचरणायापना उत्थिता-ज्ञान-दर्शनवारिणांघागवन्तः, नक्षिपयंथेणानुत्थिताः, तेषु नि-मित्तभूतेषु तातुद्विषय भगवता सर्ववादिना विजगत्पतिना धर्मेः प्रवदितः, एवं सर्वेषु लगायितव्यम्, यद्विवा—उत्थि-

सहस्रिग्येषु द्वयन्त्रे निष्कल्याणिरक्षेणुषु, तत्रैकदशसु य-
थाधर्माद्विपरिवर्धेव वीर्यद्वयमानस्वानिना धर्मः प्रवेदितः
नत उपलब्धता धर्मे शुश्रूषया जिज्ञासुषा वा तद्विपरिवर्तानुप-
रिपत्तिलोप्यति । निमित्तकल्पानि वेद्यम्-यथा 'कर्मणि द्वी-
पिने इह्मी' इति, ननु क्व भावापस्थितेषु विलान्तनुप्राप्ति-
विष्वे धर्मस्यैवा युक्तित्वात् अद्यप्यस्थितेषु तन् कुरुणु
पुष्पाति । अतुपलब्धनिष्कल्याणानुप्राप्तिषु विनाचक्रव्याकर्म-
पुनिकेन कषायपुष्पापाक्यादु बुधकर्मवर्त्येन यत्किञ्चिदन्त-
प्राणिन आश्रान्ते वा सगृह्यन्तेति दृष्टः, स च मनोवाका-
यलक्षणः, उपरतां दृष्ट्वा जेने तेषां, तद्विपरिवर्तानुपगत-
दृष्टः, तेभ्यस्तुपदपस्थिति । यथाचन्द्रमस्तरेषु तत्पद्विपरिवर्त-
व्याख्याप्ये देवशब्द, इत्येतत् स्मृतकवद्व्याप्यमिति । उपधी-
वते—संशुभ्रान् श्रुतुर्वाचः, इत्यन्तां हिरण्यवादिः, भावनेन
मया । सह उपधिना वर्त्तन्त इति सापेक्षितस्तद्विपरिवर्तानु-
पधिकालोप्यति, संयोगः—समर्थः युक्तकल्पविशेषा-
ज्जितस्तत्र रताः संयोगरतास्तद्विपरिवर्तयेत्युक्त्यभावाभा-
वित्वा अस्त्येवमिदंस्तद्विपरिवर्त, कर्मकल्पव्यवस्थेयि य-
थाचन्द्रमस्तरेषु ५६रिति तत् तत्—सत्यमतद्विनि, यथा-
धर्मो नियमाधेः, तथैवमेतद्व्यवहचनम् । यथाप्रसापितवस्तु-
सङ्काशकस्यत्वा वदसुसा भवनीत्यन्तां वाद्यमपि यथा—
सङ्काशकस्यत्वा वैतद्व्यसु यथा भगवन्तु जगद् । यथा—सर्वं
प्राधान् न हन्यत्वा इत्यादि, एवं सत्यमर्थेन अद्यान् विध-
यम्, एतच्चास्मिन्नेव मोक्षान्प्रवचनेन सत्यम्योक्तान्मार्गवि-
धायिनि समस्तद्विपरिवर्तयोपरेन प्रकल्पेणोच्यते प्राच्यत
इति, न तु यथा अन्त्यत्र 'न हिन्दुसामसंभूतानां' ल्यभि-
वाच्यत्वाच्च वाक्यं सङ्काशकस्यभ्यनुज्ञानात् पुनोसत्त्वाधिति ।

(१४) तदेवं सम्यक्तत्त्वस्वरूपमभिधाय तद्वशात्तौ यद्विधेयं
तद्वर्शयितुमाह—

तं श्रद्धात् न निदे न निमित्त्वे जायितु धम्मं जहा तथा,
दिट्ठहि निव्वेयं मच्छिञ्जा, नो लोकास्सेमणं चरं (सू० १२७)

तत्-तस्याधश्चानलक्षणं स्वयमर्थानमादाय-गृहीत्वा
तत्कालं प्रकरोते । न निहं नि- न गोपयेत् तथापि धनसं-
नानिदिमिनिगोपायनिमध्यान्तोऽपि जीयमासंयुगुणाङ्ग-
जेदपि, यथा वा शेषस्याध्यानां गृहीत्वा भ्रान्तान् पुनरपि
भ्रतश्चर्यागमार्हद्विधना मुक्तसमीपं निक्षिप्यन्मज्जन्नम्, एवं
गुणोद्रेः सकादात्वाच्च स्वयमर्थद्वयं न निक्षिप्यन् न त्य-
जेत्, किं कृत्वा ?—यथा तत्प्राप्तस्थेन धम्मे हान्त्वा ध्यु-
तत्प्राप्तिज्ञानमकथयाम्य, वस्तुनां वा धम्मे—स्यमायामुप-
पत्तिः । तत्त्ववगमं तु किं कार्ष्णं कुर्यात्प्राप्तता—‘कुर्वते’ इत्यादि
इहैतिनिवृत्त्यर्थकप्राप्तं गच्छेत्—विरागं कुर्यादित्यर्थः, यथा-
नि-शब्दः ध्रुवैः रसैस्त्वार्थावर्तेनोपेतारुणैः रश्मिः स्फुटि-
सन्निर्यं भासयेत्—यथा शुभ्रतत्तापिणिमवशान्नवर्त-
त्यस्यः कलेरुपगोपेनो देवो वति । किं च- नो लोयस्व’ इत्या-
दि, लोकादय-प्राणिनाश्रयस्थाना-भिनयेवशा इष्टेषु राध्यादिषु
अनुष्ठाननिष्ठेषु तु ह्यशुभिदश्रयस्थानं न चरेत्— न विषयत्वात् ।

(१६) यस्य ज्ञेया लोकैवणा नास्ति तस्यान्याप्यप्रशस्ता
मतिर्नास्तीति दर्शयति—

अस्स नत्थि इमा जार्ह अस्सा तस्स कम्मो सिया ? दिट्ठं

सुखं मयं विष्णायं जं एयं परिकहिजइ, समेमाणा पलेमाणा
पुणो पुणो जाइं पकप्पंति । (सू० १२८)

यस्य मुमुक्षोरेषा ज्ञातिः—लोकेषणावुषिः नास्ति—न विषये, तस्याप्या साधारणम्ममज्ञातिः कृतः स्यात् । इदमुक्तं अयति-भोगच्छात्रात् लोकैषणां प्रतिनिधौपार्थिवसाधारणमुत्पन्नमनुभूतमनुभूतप्रत्ययै, तदर्थेयत्तस्यापि हि. यद्विधा-इमा—अनन्तराज्ञात् प्रत्यक्षा सम्यक्ज्ञानात् प्राप्तिना न हस्तक्या इति वा यस्य न विद्यते तस्याप्या अविशेषिकी भूतिः कुमारगामानुभूतमपरिज्ञाद्वारेण कृतः स्यात् । शिष्यमनिस्यैयार्थमाह—'विदु' भियादि, यन्मन्त्राया परिकल्प्येन नमस्तेः कथंज्ञानात्लोकैकं दृष्टेनः शुधुभिः भूयतः, तद्युक्तमज्ञा भवत्यतः कृतः, ज्ञानावर्तिवस्यपुण्याभ्यादिशेषेण ज्ञाते विश्रान्तम्. अना भवताऽपि सम्यक्वादिक् मत्कार्येन यन्मन्त्रा मणितयमिति । य पुनरप्यज्ञाकारिणे न स्तुः न कथमुन्ना अवेयुस्त्वाह—समसायाः इत्यादि, तस्मिन्मन्त्रादिजमन्त्रेण शान्त्यन्ता-नार्थमात्यर्थमासेवां कुर्वेनः, नथा प्रलीयमाताः—मनोऽङ्गितयायैव पीनपुण्येनैकमन्त्राङ्गिभूतयदि जाति प्रकल्पयति—संसारार्थावच्छिन्ति विषयमर्थः ।

यद्येवमविदितवद्याः सांप्रतेक्षिणो यथा जन्मकृतरतय
इन्द्रियाण्येव प्रलीनाः पौन पुन्येन जन्मादिकृतसन्धाना ज-
न्तवस्ततः किं कर्त्तव्यमित्याह—

अहो अ राओ य जयमाणो धीरे सया आयथपसुत्ताणे
यमत्ते बहिया पास अप्पमत्ते सया परिकम्मिज्जासि ति
वेमि । (सु० १२६)

अद्वयशक्तिश्च यन्मान एव यन्बोनेव मोक्षाध्वनिं धीरः-
परिधिप्राप्तसोऽप्युच्यते सदा-सर्वकालम् आगतं-स्वीकृतं
प्रदानं-सर्वसाधनैका यत्स्य स तथा, प्रमाणा-अस्यस्य
प्रमाणं, परिधिनात्मिका धर्माऽऽध्यात्मध्यानात् पश्य, तान्त्र
तथाभूतान् दृष्ट्वा किं कुर्वामित्याह- 'अप्यमसं' इत्यादि,
अप्रमाणं, सन् निद्रावृत्तिविमोहप्रदार्दिनाऽपि प्रमाणयोगो-
पेक्षायां सदापश्यते; प्राक्कर्म्याः कर्मरिपूत्रं मोक्षाध्वनि-
कृत्वा । निरर्थिकात्मनामासं, अस्वीमीनि पुनर्वचः । इति सत्य-
कृत्वाऽध्ययनं प्रथमोद्देशकटीका परिस्मात्ता । उक्तः प्रथमो-
द्देशकः ।

समग्रम् द्वितीयव्याख्या प्रतन्यते, अथ चायमसि-
म्बन्धः—इह अनन्तरादेशक सम्प्रत्याहः प्रतिपादितः
यस्य प्रत्ययनिमित्थ्यादव्युत्पत्त्यामात्मार्थं लभते,
व्युत्पत्त्यस्य न परिगन्नामन्तरस्य, परिगन्नां च न विचार-
रन्तु, अतो मिथ्यावाद्भूतनिमित्थमात्राचार्यादयमुपक्रम-
यत्, अनन्त सम्बन्धनायातस्यास्यादेशकस्यदमात्रिसम्प्र-
त्ये आसवाह इत्यादि, यदिह सत्यकत्वमिहितं, तच्च स-
प्तपदाद्येवज्ञानात्मकं, तु मयुक्तुणाजगत्तत्त्वपरिज्ञाजीवा-
जीवपरमाण्वन्तं सत्तामोक्षकारणं निर्गोचरं, तच्च संसार-
कारणमात्रवत्तद्व्याख्या च व्यर्थम्, मायकारणं तु निजि-
रा तद्व्याख्यायै संकल्पस्तः कार्यभूतश्च मोक्षः स्वकीयं प्रव-

तीत्यत आश्रयमिजे संसारजोकरत्नसूते सज्यकवि-
कात्प्राते दृशयितुमाह—

जे आसवा ते परिस्सवा जे परिस्सवा ते आसवा, जे आ-
सवा ते अपरिस्सवा जे अपरिस्सवा ते आसवा,
ए ए संवुज्झमासे लोयं च आयाए अभिनिमिषा पु-
अं पेवेइयं । (छं १३०)

‘ व ’ इति सामान्यनिर्देशः, अत्रावयवद्वयकारं कर्म वेदा-
हम्येते आश्रयाः, परिः—समन्ताःश्रवण-मलति येरुल्ल-
मविष्येते परिस्सवाः, य एवासावाः—कर्मकण्ठस्थानाति
त द्य परिस्सवाः—कर्मनिर्जरास्पयानि । इत्युक्ते भवति—या
ति इतरजनाकरितानि जगज्जादीनि सुखकरपणतया तानि
कर्मकण्ठस्थानुत्पादमात्राः, पुनस्तान्येव तत्सर्वेषां विषयसुख-
करकृत्युक्तानां निःसारणत्वा संसारसर्वविषयेश्वरीति कृत्वा वै
रम्यजनकानि अतः परिस्सवाः—निर्जरास्थानानि । सर्वेषस्तु-
नाम्येतिनिर्जरा दंशयितुमर्हत्विषयैर्यथाह—‘ जे परिस्स-
वा ’ इत्यादि, य एव परिस्सवाः—निर्जरास्थानानि—अहंसा-
नुपपन्नदृष्टविषयकपालसात्कार्यनुष्ठानादिति तान्येव
कर्मोदयावदृष्ट्युत्पादयवसायस्य तुर्गितमार्गप्रवृत्तसाधक-
इत्ये जन्तर्महाशतनाथः सातद्विंशत्येव विषयैर्यथाह—‘ जे परिस्स-
वा भवन्ति—पापोपादानकारणानि जायन्ते । इत्युक्ते भवति—
यावानि कर्मनिर्जरायै संभवस्थानानि तद्व्यवसायस्यम-
स्थानान्याप तावन्त्येव, उक्ते च—‘ यथाप्रकारा यावन्तः, संसा-
रावशेदेव । तावन्तस्तद्विषयाः—श्रवणसुखहेतवः ॥१॥ ’
तथाहि—रागद्वेषासितान्तःकरणस्य विषयसुखंमुक्तस्य तु-
ष्टाशयत्वात्सर्व संसाराय, पितृसमरसबासितान्तस्यस्य कुण-
शरदिक्कटुकत्वात्प्रातिषेधित्ति । सज्यकहस्तु विदितसंसारो-
द्वन्ताः न्यक्तविषयापिमात्राया संवृष्टिहृत्तुःकारणमिति
च भाषयतः सज्जातसंवेगस्येतरजनसंसारकारणमपि मोक्षा-
येति भाषार्थः । पुनर्तदेव गतप्रत्यागतस्य सप्रतिषेधमाह—
‘ जे आसवासा ’ इत्यादि, प्रसज्यप्रतिषेधस्य क्रियाप्रतिषेधप-
र्यवसानतया परिस्सवा इत्येन स इह सम्बन्धाभावात् पुण्य-
वासोऽयम्, आश्रयभ्याऽप्येनाश्रयाः—अतविशेषाः, त-
पि कर्मोदयादृष्टमाध्यवसायिनेऽपरिस्सवाः कर्मणः, कोह-
र्ण्यप्रभृतीनामिषति, तथाऽपरिस्सवाः—पापोपादानकारण-
नि कर्तव्यतुपाधिना प्रवचनोपाकारदिना क्रियमाणाः कण-
चीरलताभ्रमककुल्लकस्येवानाश्रवाः—कर्मकण्ठस्थानि न भ-
वन्ति, यद्विद्या—आश्रयन्तीत्याश्रवाः, पञ्चायत् एवं परिस्स-
वन्तीति परिस्सवाः, अत्र चतुर्भङ्गिका—तत्र मिथ्यावार्तावर-
तिप्रमत्तकषाययोग्यै एव कर्मजामाश्रवाः—अधिकाः त
एकपक्षे परिस्सवाः—निर्जराकाः, एवं च प्रथमभङ्गपतिताः
सर्वेऽपि संसारिणश्चतुर्गतिकाः, सर्वेषां प्रतिक्षणमुभयसङ्का-
बात्, तथा ये आश्रवास्त-ऽपरिस्सवा इति शून्याऽप्यं द्वितीय-
भङ्गिका, बन्धस्य श्रुताविनाभावविद्या, एवं येऽनाश्रवास्ते
परिस्सवाः, एते चायोगिकस्तिनस्तद्वीथमभङ्गपतिताः, चतुर्थ-
भङ्गपतितास्तु सिद्धाः, तेषामानाश्रवत्वात्परिस्सवत्वाच्चेति,
अत्र चाधत्तभङ्गिकी सुत्रोपासी, तदुपादाने च अधोपादान-
स्यावश्यमावित्यात् मध्यभङ्गकद्वयग्रहं द्रष्टव्यमिति । यद्येवं
ततः किम्विद्याह—‘ ए ए ’ इत्यादि, एतानि—अनन्तरोक्तानि

वक्षते—अर्थात् येभ्योऽप्येतामि वयानि, तेषां—ये आश्र-
वा इत्यादीनि, परस्व आश्रयकारणं शून्यप्रतीतिर्दत्तत्वा-
कस्यार्थोऽहं सज्य—अविषयीकृतं पुण्यमानसत्वा लोप-
जन्मुक्तसाधकवहारादिति कर्मणो कथनानं तपश्चरणादि-
ना च पुण्यमानमाश्रवा—सिद्धकरप्रतीतिगमानुसारिण्यभि-
स्मृत्य—आश्रयमुक्तेन सज्यक परिचित्वा यद्यप्येति निश्चयः
वृथक प्रेषितं चाभिसमेल्य पुण्यकाशेनोपादानं निर्जरापाकनं
केत्येव ज्ञावा की नाम धर्मचरत्वं प्रति शेषयच्छेदिति ? ,
कथं प्रवेष्टितमिति चेत् ? तदुच्यते, आश्रयस्तावज्ज्ञानप्रत्य-
नीकतया ज्ञाननिर्धेवन ज्ञानाभ्यगयत् ज्ञानयत्तत्वा-
ज्ञानतया ज्ञाननिर्धेवन ज्ञानाभ्यगयत् कर्म बध्यते, एवं
दृश्यादृश्यकीर्तयं यावद्दृश्यादृश्यकीर्तयं दृश्यादृश्यकी-
र्यं बध्यते, तत्रा प्राणिनामनुकम्पनतया भूतानुकम्पनतया
जीवानुकम्पनतया सत्त्वानुकम्पनत्वेन बहूनां प्राणिनामनु-
त्पाकतया अशोकनतया अश्रुणेतया अश्रुजननया अप-
रिस्सपनत्वा साक्षात्तयै धर्मं बध्यते, एताद्विषयप्राप्ता-
सत्तावेदनीयमिति । यथाऽप्यनुपपन्नकटनया नीमवृक्षे-
नमोहनीयतया प्रवचचारित्र्यमोहनीयमन्नामामोहनीयं क-
र्म बध्यते, महारम्भतया महापतिप्रदतया पञ्चद्विषयवधात्
कुक्षिमहारेण नरकायुक्तं बध्यते, मायावितया अनुनवादिन
कूटनुलाकूटनान्यवहाराणिर्यगार्थवृध्यते, प्रकृतिविनीतत-
या सात्विकीशतया अमात्स्योपपन्नप्रायुक्तं, सत्तासंय-
मेन द्वेषविषयं बालनपत्तं अकामनिर्जरा देवायुक्तमिति,
कायानुत्पत्ता आवर्जयता भावयुक्तं आश्रयसाधनमिति न शु-
भनाम बध्यते, विषययाह विषयं इति, जानिकुलबल-
कपनःभूतलभ्येभ्यमशमावातुर्गोत्रं, आत्मापिमादात् ए-
रपरिवादाह नीचेगोत्रं, दानलाभभोगमागमवीथ्याभ्यगयवि-
धामादीन्तरादिकं कर्म बध्यते । एते ज्ञाश्रवाः । साधनं प-
रिस्सवाः प्रतिपाद्यन्ते—अनशनादि सयाध्याभ्यन्तरे तप इ-
त्यादि, एवमाश्रवकर्मिर्जराकाः सप्रभेदा जन्तवो वार्यताः,
सर्वेऽपि च जीवाद्यः पदार्थो मोक्षावसानां वार्यताः । ए-
तेन च पदानि सम्बन्धयामिस्तेनैकैरगणैरुल्लेखमभिस-
मेल्य वृथक वृथक प्रवेष्टितम् ।

(१४) अस्याऽपि तदाज्ञानुसारी चतुर्दशपूर्वविदादिः सत्यहि-
ताय परेभ्य आश्रययतीत्येतद्विशयितुमाह—

आश्राहि नाश्री इह मायंवाणं संसारपटिवरंश्याणं संवु-
ज्जमाणाणं विद्यापराप्ता, अद्भुतापि संता अद्भुता पम-
सा अहा सबमिणं ति वेमि । (छं १३१)

ज्ञानं सकलपदार्थाधिभोक्कं विद्यते यस्यासी हानी सं-
श्रयाति—आश्रय इति प्रवचनं कथं ?—मानवानां, स-
र्वैकसंस्काराप्रदत्तात्प्राप्तं, अद्योपलक्षणं चैतदेवादीनां,
तत्रापि कैश्चिद्विद्वद्भासाय विशेषणमाह—‘ संसार ’ इत्या-
दि, संसार—चतुर्गतलक्षणं प्रतिपञ्चाः संसारमतिपञ्चाः, त-
त्रापि य धर्मो भोक्तव्यते ब्रह्मप्यते च मुनिमुक्तसामि-
धोदकदृष्टान्ते तेषामवस्थातीत्येतद्विशयितं सम्बुज्झमा-
नानां यथोपादि धर्मं सज्यवक्तव्यमामानां, लक्ष्य-
न त्वातद्व्युत्पन्नतत्रविशेषेण यादृगभूतानां कथयितव्यं
तान् स्वैरैव दृशयति—‘ विज्ञानमाज्ञानां ’ द्वितीयादित्वाभिप-
रिहाराभ्यवसायो—विज्ञानं तत्प्राप्ता विज्ञानमाज्ञानं, समस्त-

पर्याप्तिभिः पर्याप्ताः, संक्षिप्त इत्यर्थः, नागार्जुनीयास्तु प-
ठन्ति—'आचार्यधर्मं कथुं ते जीवाणं, तं जहा-संसार-
पटिबन्धानां मातुलसम्भरणार्थं आरंभयिष्ये' इत्युक्त्युक्तं असु-
हेसनां धर्मसम्भरणसंस्थानं सुस्तुस्मात्प्राप्तं पांडुपुच्छ-
भाष्णार्थं विस्मयलपत्तानां' एतच्च प्रायेण गतायं प्रवृत्तिः, न-
रमारम्भविनियमाभ्याम्भविनियमः-आरम्भभावाः स वि-
धत्ते येषामिति मन्वर्थायस्तेषामिति । यथा च ज्ञानी ध-
र्ममाचष्टे तथा दर्शयति—'अहा वि' इत्यादि, विज्ञानं प्रा-
प्ता धर्मं कथ्यमानं कुतश्चिद्विज्ञानसाक्षात्तां आप सन्तः वि-
ज्ञानिपुत्रावच इव, अपथा-प्रमत्ता विषयमिच्छन्नादिता शो-
लिभद्रावच इव तथाविधकर्मसंस्तोपशमापत्त्यंया प्रतिप-
द्यन्ते तथाऽऽवच्छेद-यदिवाऽऽसौ—'तुः' शब्दः प्रमत्ताः सु-
खिन्ति, तेषां प्रतिपद्यन्ते धर्मं किं पुनरर्थः ? अपथा-
ज्ञानाः-रागद्वेषोद्वेगं प्रमत्ता विषयैः, तच्च तीर्थिका सु-
हृत्वा वा संसारकान्तां विद्वन्तः कथं भयनां विज्ञातक-
यानां करुणास्पदानां रागद्वेषविषयभिलाषां मूलनाय न प्रभ-
वन्ति । एतच्चात्मन्यथा मा संस्था इति दर्शयितुमाह—'अहा-
सच्च' मित्यादि, इदं यन्मया कथितं कथ्यमानं च तद्यथा-
सत्यं याथातथ्यमित्यर्थः इत्यतर्द्धं ब्रवीमि, यथा तुल्यम-
वाप्य सम्यक्त्वं चारित्र्यपरिणामं वा प्रमादो न कार्यः ।
आचार्यो १ ध्रु० ४ ध्रु० २ उ० । (धर्मविषयवक्तव्यता 'धर्म'
शब्दं चतुर्थभागे २६०७ पृष्ठ उक्ता ।)

(१३) परमतनुदासहोत्रं सम्यक्कर्ममविचलं प्रतिपादयता
तत्सहचर्येभ्यः ज्ञानं तत्फलभूतं च विवर्तयन्ति, सत्यापि
चास्मिन्स्थे न पूर्वोपायकर्मणो निरवधानतोऽनुष्ठानमन्वयेण
क्षया भवतीत्यतस्तदनुष्ठानं प्रतिपाद्यत इत्यनेन सम्बन्ध-
मायतस्यास्योद्देशकस्यादि सूत्रम्—

उवेहिं यं बहिया य लोमं, स सन्वलोगमिं ये केह वि-
एणु, अशुभीए पास निम्बिचत्तंदा, ये केह सत्ता पलियं
चर्याति, नरा सुयथा कम्ममविउं ति अज्ज, आरंभजं दुक्ख-
मिणंति यत्था, एवमाहु समस्तदंस्सिणो, ते सव्वे पावाइया
दुक्खस्स कुसला परिस्समुदाहरंति इय कम्मं परिष्साय
सव्वसो । (सु० १३४)

योऽप्रमत्तरं प्रतिपाद्यतः पापविहङ्गाकं एनं धर्मोद्देश्यं-
विस्थितमुपेत्य—तदनुष्ठानं मा अनुमत्स्याः । अशुभीऽनुक्त-
समुच्चारायः, तदुपदेशमभिगमनपुण्यपासनादानसत्सर्वादिकं च
मा कुर्या इति । यः पापविहङ्गाकं लोकः स कं गुणमवाप्नु-
यादित्याह—'स सन्वलोग' इत्यादि, यः पापविहङ्गा-
कमनायवचनमवगम्य तदुपेक्षां विषलं स सर्वस्मिन्लोकं
मनुष्यलोकं यं केचिद्विज्ञानसंस्तोपशमापत्त्यं विद्वन्त इति स्या-
त्, लोके कचन विज्ञासः सन्ति ? यस्याऽधिकः स्या-
दित्यत आह—'अशुभी' इत्यादि, यं कचन लोकं
निश्चितदृष्टाः—निश्चयेन ज्ञानो निश्चितः—परित्यक्तः का-
यमनोवाक्यमयः प्राणुपघातकारी दृष्टा येन विज्ञासो
मवस्थेय एतदनुविचिन्त्य—पर्यालोच्य पश्य—अवगच्छ ।
के चापरतदृष्टा इत्यत आह—'ये केह' इत्यादि, ये
केचानवगतधर्माः सन्तः—प्राणिनः 'पालिन' मिति
कस्मै तस्यजन्ति, यं चापरतदृष्टा भूयाऽप्रकारं कम्मं

प्रति ते विज्ञास इत्यतदनुविचिन्त्य—अक्षिप्तिमीकनेन प-
र्यालोच्य पश्य—विशोकस्या मस्याऽपचार्य । के पु-
नर्यपकर्मस्य कुर्वन्ति ? इत्यत आह—'नरे' इत्यादि,
नराः—मनुष्यास्त एवाश्वकर्मसंस्तोपशमापत्त्यं माये, तेषां
न सर्वे अपि तु मृताणां—मृतं च मृता संस्काराभावाच्च
शरीरं येषां ते तथा, निष्पत्तिकर्मशरीरा इत्यर्थः, य-
दिवा—अच्छा—तेजः, स च क्राधः, स च कपायपल-
क्षणाथः, तत्तन्नायमर्थो—मृता-विनष्टा अच्छा कपायकपा-
यथां ते मृताः, अकपायाण्य इत्यर्थः, किं च-ध-
मम्—भूतचारित्र्यार्थं विद्वन्ति धर्मविदः, इति हेतौ,
यत एव धर्मविदोऽन एव अज्जव—कौटिल्यरहिताः ।
स्यादतन्—किमालभ्येतद्विधयमित्यत आह—'आरंभज'
मित्यादि, साधकियानुष्ठानमारम्भस्तस्माज्ज्ञातमारम्भजं,
किं तद् ?—तुःक्षामदमिति सकलप्राणिप्रत्यक्षं, तथाहि—ह-
विनवावाण्डियाचार्यमप्रभुतां यच्छारीरमानसं दुःखमनु-
भवति तद्वान्मयाचरामित्यतः प्रत्यक्षाभिधायिनदुःखम् ।
'इतः' उपपत्तिः, इत्यतदनुभवसिद्धं दुःखं ज्ञात्वा
मृताच्छां धर्मविदं अज्जवच्च भवन्तीति । एतच्च सम-
स्तवादिना भाष्यत इति दर्शयति—'एव' मित्यादि, एवम्-
पूर्वोक्तप्रकारं आहुः—उक्तवन्तः, के एवमाहुः—'सम-
त्वदर्शिनः—सत्यकथ्यदर्शिनः समस्तदर्शिनो वा, यदुद्देशका-
द्वाराभ्यां तद्वचमूक्तमित्यर्थः, कम्मत्त उच्युमित्याह—'ते
सव्वे' इत्यादि, यस्मात् सव्वेऽपि सर्वोदः—'प्रावार्ति-
काः' प्रकर्षेण मर्यादां वदितुं शीलं येषां ते प्रावार्ति-
काः त एव प्रावार्तिकाः—यथावर्तिधार्थक्यं प्रतिपादयन् वा-
चवृत्ताः, दुःखस्य-शरीरमानसलक्षणस्य तदुपादान-
स्य वा कम्मः कुशला-निपुणास्तदपनोदोपायवर्धनः
सन्तः ते सव्वेऽपि परिष्कारा परिष्कार्य हेतयस्य प्रत्या-
ख्यानपरिष्कारमुदाहरन्तः, 'इतः' उपपत्तिः, इत्येवं
पूर्वोक्तान्ता कम्मप्रेषोदयसकमेतावधानतः परिष्कार्य
सर्वेः—सर्वैः प्रकारैः कुशलाः प्रत्याख्यानपरिष्कारमु-
दाहरन्ति, यदिवा—सुलोत्तरप्रकृतिप्रकारैः सर्वैः परिष्कार्यति
सुलप्रकारा अप्ठो उत्तरप्रकृतिप्रकारा अप्ठ पञ्चाशदुत्तरं श-
तम्, अपथा—प्रकृतिस्थानुभावप्रदेशप्रकारैः, यदिवा-
द्यप्रकारैश्चैवसकमेतावधानतः परिष्कार्यपरिष्कार्यकमेताका-
रयोगैश्च कम्मं परिष्कार्यति, ते चामी द्यप्रकाराः, त-
द्यथा—सुलप्रकारानां श्रीगुदयस्थानानि, अप्ठविधं सप्त-
विधं चतुर्विधमिति, तत्रापि कम्मप्रकृतिर्योगपेक्षेन व-
द्यतेऽप्यविधं, नञ्च कालनोभान्दिकमप्येवसतमप्यनानां,
भयानां त्वनादिसपर्यवसानं सादिसपर्यवसितं चेति, मो-
हनीयपश्चमं ज्ञेयं वा सत्त्वविधं, यानिज्ञेयं चतुर्विधमिति ॥
साम्प्रतमुत्तरप्रकृतिनामदयस्थानानुच्यन्ते—तत्र ज्ञानावर-
णान्तराययोः पञ्चप्रकारं एकमुदयस्थानं, दर्शनावरणी-
यस्य हे, दर्शनचतुष्टयस्याद्यात्वाचारि अन्यतरनिद्रया
सह पञ्च, वेदनीयस्य सामान्यैकमुदयस्थानं सामान्येन
वेति, विरोधाधीगपणोदयभावः, माहनीयस्य सामान्येन
नयोदयस्थानानि, तद्यथा—दश नव अप्ठो सप्त पद पञ्च
चत्वारि हे एकं चेति, तत्र—दश मिथ्यात्वं ? अनन्तानु-
बन्धो कोधोऽप्रत्याख्यानः प्रत्याख्यानारण्यः संव-

लनक्षेत्तत्कोषचतुष्टयम् ५ एवं—मानाऽऽवित्तुष्टयम-
पि योग्यम् अन्यतरो वयः ६ हास्वरतिर्युगम् अरति-
शोकयुगम् वा ८ भयं ९ जुगुप्सा १० चेति, मयज्जुगुप्सयार-
न्यनरभावे नव, हयाभावेऽष्टौ, अनन्तानुबन्धभावे सप्त,
मित्रावस्थाभावे षट्, अग्रप्रत्याख्यानेऽप्यभावे पञ्च, प्रत्याख्या-
नावरणाभावे चत्वारि, परिवर्त्तमानयुगताभावे संस्पर्शना-
न्यनरचेदोदये सति द्वे, वेदाभावे एकमिति, आरुणाऽप्यक-
मयोदयस्थाने चतुर्णांमयुगामन्यतरदिनि, मान्मे हाश्रो-
दयस्थानानि, तद्यथा—विंशतिः एकविंशतिः चतुर्विंशतिः
पञ्चविंशतिः षड्विंशतिः सप्तविंशतिः अष्टाविंशतिः एका-
नविंशत् त्रिंशत् एकविंशत् नव अष्टौ चेति, तत्र संसार-
स्थानां संयोगानां जीवानां दशोदयस्थानानि नामो भवन्ति
संयोगानां तु चतस्रश्चरमिति । अत्र च हाश्रो भूवोदयाः कर्म-
प्रकृतयः, तद्यथा—तैजसकर्मणो शरीरे १-२ वर्णगम्भरसस्पर्श-
चतुष्टयम्, ६ अगुरुलघु ७ स्विम् ८ अस्विरं ९ शुभम् १०
अशुभं ११ निम्नोऽहं १२ मिति । तत्र विंशतिरतीर्थकरकव-
लिनः समुद्रातनस्य कर्मणोऽप्यतीर्थयोगिने भवति, तद्यथा-
मनुष्यगतिः १ पञ्चिन्द्रियजानिः २ त्रसं ३ बादरं ४ पयोत्तकं ५
सुभगम् ६ आदये ७ यशःकीर्त्तिरिति ८ भूवोदय १२
सहिता विंशतिः २०, एकविंशत्यादीनि नूयस्थानानि एक-
विंशत्पर्यन्तानि जीवगुणस्थानभ्रमादन्तेऽभ्यानि भवन्ति,
तानि चेह प्रपञ्चगौरवभयात् प्रत्येकं बोध्यन्त इत्यत एकै-
कभ्रमादन्ते कियते, तत्रैकविंशतिः गतिः १ जातिः २ आ-
नुपूर्वा ३ त्रसं ४ बादरं ५ पयोत्तपयोत्तारन्यनरत् ६ सुभग-
युगेमन्यतरत् ७ आदयानादियोरन्यतरत् ८ यशःकी-
र्त्त्यशःकीर्त्त्योरन्यतरत् ९ एताश्च नव भूवोदय १२ सहि-
ता एकविंशतिः २१, चतुर्विंशतितु त्रियेक्यतिः १ एकैन्द्रि-
यजातिः २ औदारिकं ३ बुद्धसंस्थानम् ४ उपधातं ५ प्रत्ये-
कसाधारण्योरन्यतरत् ६ स्थावरं ७ सुखमापारन्यतरत्
८ बुभगम् ९ अनादयम् १० अपयोत्तकं ११ यशःकीर्त्त्यशःकी-
र्त्त्योरन्यतरत् १२ इति । तत्रैकपयोत्तकापनयने पायात्तकपरा-
घाताभ्यां प्रतिघाताभ्यां पञ्चविंशतिः २५, षड्विंशतिस्तु याऽसौ
कवलानां विंशतिरभिहितता सेवोदारिकशरीराज्ञापकाङ्गद्वया-
न्यनरसंस्थानाद्यसंज्ञननां पञ्चातप्रत्येकसहिता वेदिनव्या मि-
श्रकालयोगो वसमानस्य २६, सेव तीर्थकरनामसहिता कव-
लितसमुद्रातवतां मिश्रकालयोगिन एव सप्तविंशतिः २७,
सेव प्रशस्तविद्यायोगितसामान्यताऽष्टाविंशतिः २८ तत्र ती-
र्थकरनामपनयने उच्छ्वास १ सुख २ पराघात ३ प्रलोपे
सति त्रिंशद्भूयति ३० तत्र सुखं निरुद्धं एकानविंशत् २६
सेव त्रिंशत्तीर्थकरनामसहिता एकविंशत् ३१, नयोदयस्तु
मनुष्यगतिः १ पञ्चिन्द्रियजातिः २ त्रसं ३ बादरं ४ पयोत्तकं ५
सुभगम् ६ आदये ७ यशःकीर्त्तिं ८ स्तीर्थकरमिति ९, एता
अयोगिततीर्थकरकवलिनः, एता एव तीर्थकरनामरहिता
अष्टावेति ८, गोत्रस्वैकमेव सामान्यनादयस्थानम्, उच्छ्वा-
नयोर्न्यतरत् योगपद्यनोदयाभावा विरोधादिति । तदेव-
मुदयभैरवैरन्यकरप्रकारतां कर्मणः परिज्ञाय प्रत्याख्यानपरि-
ज्ञामुदाहरन्तीति ।

(१७) यदि नाम कर्मपरिज्ञामुदाहरन्ति ततः किं कार्यमित्याह-
इह आशांक्षी पंडिह अश्लिष्ट, एगमपार्थां संपेहाए पुणे

सरीरं, कसेहि अप्पाणं, जेरिहि अण्णाणं, जहा जुभां
कडाइं हववाहो पमत्तइ । एवं अन्नसमाहिण् अश्लिष्टे,
विमिषि कोई अविक्कपमःसे । (४० १३५)

इह—अस्मिन् प्रथमं आत्माकाकाङ्क्षितं शीलमस्येति आ-
त्माकाङ्क्षी—सर्वकामपदेषु बुद्धिः, यच्चैवमभूतः स परिहृता
विदितवद्यः अस्मिहा अकृति, क्षिप्तान्—क्षिप्तयेतः उपप्रका-
रेण कर्मण्येति क्षिप्ता न क्षिप्ताऽक्षिप्तः, यद्विद्या—क्षिप्तानीति
क्षिप्तो रागद्वेषाद्यं तथा सोऽस्मिन्ः उपलक्षणाधत्वात्मा-
स्य रामकृतमित्यर्थः । अथवा—निश्चयेन हन्यत इति
निहृत्तः अक्षिप्तविमिरागद्वेषादयः कर्मभिः, येन तथा सो-
ऽक्षिप्तः इह प्रथमं आत्माकाङ्क्षी परिहृतो भाविरिप्सु-
रक्षितो, नाम्यत्र, यथाक्षिप्तः स परमार्थतः कर्मणः प-
रिहता । यच्चैवमभूतः स किं कुर्वीत्याह—‘एगमपार्थां,
मित्यादि, सोऽन्यताऽक्षिप्ताश्च आत्मानमेकं धनवाग्द्वि-
रत्ययुक्तलक्षशरीरादिस्ववित्तिकं संप्रेक्ष्य—पार्थलोक्ष-
नीयाचक्षुरीरकं, सम्भावनीयां लिङ्गं, सर्वस्मादप्राप्तं अवि-
रिक्तं पश्यतः सम्भाव्यत एतच्छरीराविधूतमिति । तत्र
कुर्वता संसारस्थभावेकत्वाभावेनैकपा भावयितव्येति—

“संसार एवायमनर्थेराजः,

कः कस्य काऽत्र स्वजनः परो वा ? ।

सर्वे अमस्तः स्वजनाः परे च ।

भवन्ति भूत्वा न भवन्ति भूयः ॥ १ ॥

विचिन्त्येतद्व्यवहाराऽर्हं कौ,

न मेऽस्ति कश्चिदुत्तरं न पश्चात् ।

स्वकर्मभिर्भोक्तविरियं ममैव,

अहं पुरस्ताद्द्विमेव पश्चात् ॥ २ ॥

सर्वैकोऽहं न मे कश्चित्, नाहमन्यस्य कस्यचित् ।

न तं पश्यामि यस्याहं, नासौ भावीति यो मम ॥ ३ ॥

तथा—

“एकः प्रकृते कर्म, भुनक्त्येकम् अन्तकम् ।

जायते म्रियते चैक, एकां याति भवान्तरम् ॥ १ ॥”

इत्यादि, किं च—‘कसेहि अप्पाणं जेरिहि अण्णाणं’
परव्यतिरिक्त आत्मा शरीरं तत् कष्टनपक्षरणादिना
कुरो कुरु, यद्विद्या—कर्म—कर्मणोऽलमित्येवं पार्था-
लोच्य यच्चक्ष्माणि तत्र नियोजयितव्यं, तथा ज-
शरीरं जरीकुरु, तपसा तथा कुरु यथा जराजीर्णमिव
प्रतिभासते, विहृतिपरित्यागद्वारणात्मानं निःसारतामापा-
दयितव्यं, किमर्थमित्येतदिति । चेदाह—‘जहा’ इत्यादि,
यथा जीर्णानि—निसाराण्य कष्टानि हव्यवाहो कुत-
भुक्प्रमथानि—शोभं भ्रमसात् करोति, हृष्टान्तं प्रशस्य
वाष्टान्तिकमाह—‘एवं अन्नसमाहिण्’ एवम्—अनन्तरो-
क्तदृष्टान्तप्रकारणात्मानं समाहितः आत्मसमाहितः, ज्ञानदृ-
नचरित्रोपयोगेन सदाप्युक्त इत्यर्थः, आत्मा वा समाहितो-
ऽस्त्यात्मसमाहितः, सदा शुभस्यापारवानित्यर्थः, आदि-
ताम्यादिवशेनादार्थत्वाद्वा निष्ठागतस्य परिपातः, यद्विद्या-
प्राकृतं पुरोत्तरनिपाताऽन्तः, समाहितात्मन्यर्थः अस्मिन्-
कोऽरहितः संस्नोताऽस्मिन् कर्मकाष्ठं दहतीति भावार्थः ।

(१६) कथमेव दृक्कदा दृष्टीकदादर्थं निवृत्तिरूपेण वाच-
नेष्वर्थानुबन्धमाह—

अहं खलु कुस्तिं कटुं, सुस्तिं सुकं बहुं ददहं अग्रमी ।
तहं खलु खर्वति कर्मन्, सम्मन्वयेयं ठिया साह् ॥२३॥
गवापी । अथ क्वादिप्रत्ययेन रागानुवृत्तिं विधाय द्वेप-
निवृत्तिं विधायतुमाह—'विधिं फाह' इत्यादि, कारणे-
ऽकारणं वाऽप्रतिपक्षार्थसाधः कोषः तं परित्यज्य । तस्य
व कार्यं कथमेव तन्मतिष्वेव दृश्यते—अविकम्पमानः ।

(१६) किं विगच्छत्येतत्तुषादित्याह—

इत्वं निकटतरेव संपेदाह, दुष्कं च जाय अदु ज्ञान-
मेस्ते, पुढी कालाहं च काले, सोयं च वात विफन्दना-
ह, जे निवृद्धा पर्वेहि कम्महि अग्रियाया ते विधाहि-
वा, तम्हा अविजो नो पडिसंजो ज्ञासि चि वमि ।
(२३ १३६)

इह—समुत्पन्नं निरुद्धात्पूर्व—निरुद्धं—परिगलितमायुर्क-
सम्प्रेष-पर्यालोच्य कोषादिपरित्यागं विदध्यात्, किं च
'दुष्कं' इत्यादि कोषादिना दृग्दृष्टमानस्य वस्मा-
नसं दुष्कमुत्पद्यते तस्मान्नाह, तज्जनितकर्मविपाका-
पादितं कोषाग्निं दुःकं सम्प्रेष्य कोषादिकं प्रत्यारुण-
न-परित्याज्य जानीहि, परित्यज्येत्यर्थः, कोषाग्निदुःखरू-
पमाह—'पुढी' इत्यादि, दुष्कं सप्तपदकण्ठ्यासम्भव-
शीतोष्णद्वन्द्वानुक्रमीकादियान्मन्त्राद्यन्तु स्पष्टान्—दु-
श्कानि, चः समुच्चये, न कथलं कोषाध्मातस्सांस्त्रयं ज्ञे-
यं दुःखमनुभवतीत्यगामीषु दुष्कं दुःक्षानि च स्पृष्ट-
अनुभवेत्, तेन जानितुं खेनापराधं लोकोः तुल्यत इत्य-
तदाह—'सोयं च' इत्यादि, न कथलं कोषादिविपाका-
दाम्ना दुःखाभ्यनुभवति, लोके च शरीरमानसदुःखाप-
क्षे विरपन्मानमस्तत्रास्मिन्नेतदुःखप्रतीकाराय धाव-
न्तं पश्य—यिथेकचलुयाऽल्लोक्य । यत्वेव न ते किम्भू-
ता भवन्तीत्यत आह—'जे निवृद्धा' इत्यादि, ये तीर्थक-
रोपदेशवासितान्तःकरणं विषयकारणान्मुपशमाश्रितुनाः
क्षीणीभूताः चांषु कर्मसु अनिदमाः—निदानदिनास्ते
परमदुःखास्पदतया व्याख्याताः, औपशमिकलुभाभाव-
नप्रतिज्ञा इत्यर्थः, यन् पद्यं नतः किमित्याह—'तम्हा' इ-
त्यादि, यत्प्राज्ञाद्वैतार्थं अन्तः दुःखभाभवति तस्माद्वि-
चिन्तय—विदितामसद्विज्ञाः सप्तान्सत्त्वज्जलः—कोषाग्नि-
आऽऽत्माहे संश्लेषः, कथायापयमं कुर्वित्यर्थः । इतिरथ-
कोषादिरिसमाप्तं, अग्रमीर्मानं पूर्ववत्, सम्पत्कथाध्वनं हन्ती-
कोहोकेकीं सप्तानि । उक्तं नृनीयदेशकः ।

साप्तमं सन्तुषे आरभ्यते, अयं चायमनसम्पन्धः—
कास्मन्नेहिलोके निरवयं तत्पारिभाषितं, तज्जविकलं सत्ये-
यमप्यवस्थितस्य भवनीत्यतः सेव्यप्रतिपादनाय सन्तुषी-
त्येक इत्यनेन सम्पन्नजानान्मन्त्रादर्थोदध्याहं सूत्रम्—

आवीलए पवीलए निष्पीलए जहिता पुव्वमजोमे हि-
म्हा उन्नसमं, तम्हा अविमयं वेरे, साए ससिणं सहि-
हं सया जय, इत्थुच्छगे मग्गा वीग्गं अनियइमामिणं,

विमिषं वंसतोविषं, सयं जुरिते दविहं वेरे, जयवमिणे
विवाहिहं, जे तुषाहं तमुत्सपं पतिता ईमवेरति ।
(२० १३७)

आजीवदर्थं, ईकपीडयेव कविहं जय सयं सयं कमा-
नीडयेव, यत्तव प्रथममज्जमाऽयसरे, तत उन्मृषीतामनाः
परिहृतायेसङ्कावः सत् प्रकल्पेन विवृणुतस्ता पीडयन्ती-
कथं, पुनरप्यापिमानवर्तमानयेः संक्रान्तितायेसयः शरीरं
तिनिष्ठुमानाद्वान्मन्त्रादितिः सयं निरवयं पीडये-
विमिषयेत्, स्यात्—कथं कथं तपोऽप्युदीयेते । स य-
पुत्रात्माभक्त्यात्वेन तपसा न चत्वेनतो निरधं यत्तव इ-
रीपीडयेव इत्यतोऽप्यथा व्याख्यायते—कर्मव्य कार्म-
सयरीरं वा आपीडयेव प्रीडयेव पीडयेव, आशीषद्वयार्थ-
का प्रवर्तनीरवत्तया, वरिषा—आशीषकर्म अर्पुदकर-
णादिकेषु सम्यक्दृष्ट्यादिषु गुणस्वात्मकेषु, ततोऽप्युदकर-
णानिष्ठुनित्यादयोः प्रवीडयेत्, स्वमस्तपस्यावस्थायार्थं तु
निष्पीडयेत्, अथवा—आशीषमनुपशमयेत्, प्रवीडयेत् लपक-
कथं, निष्पीडयेत् शौचशयवस्थायामिति । किं कर्माहं—
यादित्याह—'जहिता' इत्यादि, पूर्वः सेवोगः पूर्वसेवोगो-
क्षधमंहरित्युपपन्नकथादिदुक्तं सत्यकथा, वादित्या—पूर्वः
असंभोगाऽनादिमवाभ्यामासेन संभोगः पूर्वसंभोगसं त्व-
कथा 'आवीलए' इत्यादिद्वयमप्यर्थः, किं च—'हिम्हा' इत्या-
दि, हि गमावित्यस्मात् पूर्वकालं कथा हिम्हा—मन्त्रा कि-
तत्—उपशमय—इन्द्रियमोह—इन्द्रियव्यवहारे संभवं वा गावा-
प्रतिपद्यार्थं यदिति वचनं । इदमुक्तं भवति—असंयमं त्य-
क्त्वा सेव्यं प्रतिज्ञा तपश्चरमादिनाऽऽत्माहं कर्म वा-
ऽऽपीडयेत् प्रवीडयेविमिषादयेदिति, यतः कर्मापोडमार्थ-
मुपशमप्रतिपक्षस्तत्प्रतिपक्षी चाविमन्त्रकृत्याह—'तम्हा'
इत्यादि, यस्मात्कर्मज्यापालेयं परित्यागस्तत्परित्यागं
वाचयेयमार्थी सेवमस्तव च न चित्तैवमज्जमायामिति, तस्मा-
द्विजना विगतं भोगकथायादिकर्मनो वा मनो यच्च स
विमना वा न तथा सोऽविमनाः, सेऽपी ? वीरः—कर्म-
विद्वानसमर्थः, । अविमन्त्रकृत्याह यत्पराजनादहं—'साए'
इत्यादि, सन्तुषे—जीवनमर्थोदया सेवमाहुद्वाहन एतः सार-
तः, यज्जवः समितिभिः समितः, सह हितेन सहितो
ज्ञानादिसमन्विता वा सहितः, सया—संयत्कालं सकृत्-
शान्तिसंभोगताः संस्तव यतः—यज्जवम् भवेदिति ।
किमर्थं पुनः—पीनमुत्प्रेष्य सेवमाहुद्वाहनं प्रत्युपदेशी वीर-
न ? इत्याह—'तुत्तुत्तु' इत्यादि, दुःखानुवचनं इति तु-
त्तुत्तुत्तु, कोऽपी ?—मार्गः—सेवमाहुद्वाहनार्थः, कथा ?—
वीराणां—अयमस्तपसा, किम्भूतानाम्—मन्त्राह—'आहि-
यह' इत्यादि, अनिवर्त्त—मांसस्तत्र यम्गं श्रितं यथो-
त तथा नपामिति, यथा य तज्जामांमुच्छसं कृतं भवति
तदर्थेयति 'विमिषं' इत्यादि, मोक्ष-शान्ति—इष्टकोर-
मिहृष्टपराऽनुष्ठानादिति विवक्ष्य—पृथक्पृथक्, तज्जवं वि-
धेहीति यावत्, एवं वीराणां मामानुकर्यं कृतं भवति
भावः । यथैवभूतः स क गुणमायानुवादित्याह—'सयं'
इत्यादि, एव—मासशान्तियत्तपसना पुरि लयनम् पुत्र्यः
इया—सेवयः । विमिषं यत्तपसो ज्ञायकं अन्तर्धर्मिणम्,

इत्युभये वा सुविषयसंवाच्यत्वात्, कर्मविपुलद्वारायत्यर्थ-
 यत्पुनर्वाहो रति, मांसशोणितपाचयप्रतिपादनाच्च तन्मुने-
 र्वामिषे भेदप्राप्तिमात्रावप्य उक्तं एवं प्रकथ्यः, तद्विषय-
 शिवाच्च तद्विषयः। किं च—“आश्रमिकं” इत्यपि, स जीवा-
 न्मांसायं प्रतिपन्नः मांसांशोणितपाचयत्वाच्च तदुक्तं कदाचि-
 दीयो—प्राज्ञ आदेयवचनञ्च व्याख्यात इति। कर्मवन्मूल-
 इत्याह—‘स भुज’ इत्यर्थात्, ‘आश्रमिकं’ संप्रत्ये सदन-
 विषयां वासित्वा चः सत्सुबुद्धे-शरीरकं कर्मवन्पक्षे वा
 सत्कर्मकादिना बुध्वाति इति संप्रतिपत्ति स आश्रमीय इति।
 निर्विचक्षणव्याप्तिं व्याख्यात इति सत्यम्ः।

(२०) उक्तं अग्रमन्त्राः, तद्विधर्मस्तु प्रमत्तानभिधित्तुपादः

निचेहि पल्लिच्छिसेहि आयासोयगदिए बाले, अण्वो-
 न्निअकथये अवभिकंतसंजोए ससंसि ववियाससो ववा-
 हाए संथो नस्थि चि बेमि । (सू० १३८)

न्यायार्थसंज्ञम्—अर्थशक्त्यासमर्थमर्थसंज्ञाविशेषकस्तीति मे-
तास्ति—अनुप्रादीभिर्मित्रयस्ति तिः पर्यायकृतिः—अथान्तं मि-
त्रयमदृष्टं भवति निवेद्यः सङ्क्रान्तास्मीयार्थस्य भूकोऽपिवा
मित्रयस्य पुनर्मात्रेणैवैवशरादायकतातो गृह्यः—आद्यैस्तत्त्वै-
षाद्युक्तान्तरं स्वीकृत्य इत्यर्थान्तरं—तस्मात् सत्तापेक्षानुवृत्तं त-
द्व्याप्यतांति—इन्द्रियविषया मिश्रयत्वाविर्यतमायकवय-
वांशय चा तनु गृह्यः—अनुपपन्नः स्यात्, कांसी ?—वाताः
आकाशः एतद्भूतहोमाद्यामभूतात्मकः कणः । यथावा मन्त्रांत-
गृह्यः स किमन्तः स्यादितिह—अपर्वोत्तमकृत्तव्येणैव इत्य-
द्वयकालवृत्तं जगन्मत्तातुल्यं कथमयं—अनुपपन्नं का-
न्तमिदं लब्धं तत्ता, किं न—अनुभवंतं इत्यन्तं, अन्तमि-
दं कालः—अन्तिल्लङ्घितः संशयगो—धनवन्तानिन्द्रियपुनर-
न्तर्लक्षितानां संशयमसंशयं यथा नैवास्त्वन्तर्लक्षितान्त्व-
वांशयः तस्यैव चैवमन्तस्यैन्द्रियाकुलपुनरन्तं अन्तरात्म-
का तस्यैव बर्तमानस्यात्मातं माप्राप्य वाप्राप्य-
वन्त आकाशवा—तीर्थकरोपदेशस्य लाभो वास्तव्यव-
द्वयमिदं प्रतीयं तीर्थकचक्रनोपलम्ब्यपुनराय इति, यदि वा-
प्राज्ञा—दोषिः सत्यकचक्र, अस्तिशब्दायै निपातस्त्रि-
कालविषयी, तनामयै—तस्यानामिदं कालतत्त्वस्यैव भा-
वस्यमसि सर्वमानस्य बोधिलभो नास्तीति तं प्रतीयंति

एतद्वेषाह—

जस्स नत्थि पुरा पच्छा सज्जे तस्स कुब्धो सिपा १,
 से हू पच्चायमेत्ते सुद्धे अन्नं भोक्षय्य, संभवेयं ति भासह,
 जेषा संभं वहं थोमं परियायं च दाहयं पल्लिखिदिय वा-
 हिरगं च सोयं, निक्कम्मदंसी हह भविण्हि, कम्मायं सफलं
 ददुया तत्थो निज्जाह वेयवी । (सु. १.३६)

यस्य कस्यचिद्विशिष्टितस्य कस्मादात्मकतोऽनुग्रहस्य तत्-
 त्वस्य प्रत्यक्षं किञ्चनान्यत्प्राप्तिरिति कान्तसंयोगस्य ज्ञानतमसि
 तत्त्वसाधकस्य पुरा-यस्य ज्ञानस्य विशिष्टाभावात् नास्ति-त-
 त्वस्यैव नास्तीत्युक्तं । एतद्विषयं विषयं ज्ञानं न भवति
 त्वस्य-तत्त्वज्ञानं तस्य कृतः त्वस्य इति ? , एत-
 द्वा-तमिति-तस्यैव पुरा-यस्य कस्यचित्त्वात् । तत्त्वतो भविष्यत्त-
 वा तत्त्वस्य वहीनात्मकत्वात् भवति , येन हि तत्त्वस्यैव त-
 त्वस्यैव तत्त्वज्ञानं तस्य कृतः त्वस्य इति ? , एत-

[illegible]

यते सकलं जरावरमनेनति वेदः—आगमस्तं वेत्तीति वेद-
वित्, सर्वज्ञापदेशवर्तीत्यर्थः ।

[२१] न केवलस्य प्रमैवायमभिप्रायः, सर्वेषामेव तीर्थकरा-
णामयमाशय इति दर्शयितुमाह—

जे खलु भो। वीरा ते सभिया सहिया सयाजया संघड-
सिखो आओवरया अहातहं लोयं उवेइभाया पाहें पली-
खं दाहियं उईयं इय सभसि परि (चिए) चिईसु,
साहिस्सामो नायें वीराण्य सभियाणं सहियाणं सयाजया-
णं संघडडसीयं आओवरयाणं अहातहं लोयं सभवेइमा-
याणं किमतिण्य उवाडी १, पासगस्त न विअह नतिथ ति-
वेमि। (ख० १४०)

यदिवा उक्तः सम्यग्वादा निरवयवं तपश्चरित्रं च, अमुना त-
त्फलमुत्पन्नं— 'अ कतु' इत्यादि, कतुमुपमा वाक्यान्नाहार,
ये कचनान्तरागतवर्त्तमानाः 'भो' इत्यात्मन्त्रण, वीराः—
कर्मयोगितासङ्घसिध्ययः समिताः समितानिः सादृता ज्ञा-
नादिभिः सदा यताः सत्संयमन 'संघड्डां सणो' ति-निरम्न-
रुद्धिभिः शुभाशुभस्य आश्रमापरताः पापकर्मस्य यथा
परिचिता अर्थास्तत्तं लोकं चतुर्दशरज्ज्वारमकं कर्मलोकं वी-
पपमाणाः—पश्यन्तः सत्सु तेषां प्राच्यान्दिषु दिक्षु व्यवस्थिता
इत्येवंप्रकाराः 'सत्य' मिति—'सत्यं' तेषां तयः सत्यमा वा तत्र
परिचिनं—स्थिरे तस्सु—स्थितवन्तः, उपलक्षणाशेषान्वा-
निकालोपपन्ना, द्रष्टव्या तत्रागतं कालं अनन्ता अपि
सत्यं तस्सुः, वर्त्तमानं पञ्चदशसु कर्मभूमिषु सद्दृष्ट-
यास्तिसृषु अनगतं अनन्ता अपि सदास्थानं, तेषां चा-
नानागतवर्त्तमानानां सत्यवतां यज्ज्ञानं-योऽदिप्रायस्त-
र्द्धं कर्त्तव्यत्वाभि भयनां श्रुत्युत यूयं, किम्भुतां नभ्यां ?—
धीराणामित्यादीनि विशेषणानि गतायानि । किम्भुतं ज्ञा-
नमिति वेदाहं किं प्रश्नं आनन्-विधानं ?, काऽसौ ?—
उपाधि-किम्भुतजनितं विशेषणं, तद्वशात्—नारकस्तस्यंय-
तः सुखी दुःखी सुभगा दुःभगाः पयोक्तकाऽपयोक्तक इत्यादि-
आहोऽदिभ्यन् विधानं इति परममाशङ्क्य त ऊचुः
पश्यकस्य—सम्यग्वादादिप्रकर्मेषु पुरोषाणं पश्यतीति पश्यः
स एव पश्यकस्तस्य कर्मजानांतापोऽनेन विधानं, स्यन्त-
दनुसारेणाहमपि प्रथीमि न स्वमनोपिकयेति । गतः सुभा-
नुभगः । तद्वन्ने च समाश्रित्युपोद्देशका नर्वाचारादिदेशा-
त् समाप्तं सम्यक्वाचप्यन्यं चतुर्थमिति । आचा० १ शु० ४
अ० ४ ड० । 'त एष तं आश्रेणं गाहावे' इत्यादि प्रश्नः
'आश्रेणं' शब्द द्वितीयभागे ११० पृष्ठे गतः । 'पसन्थं
क्विते' इत्यादि पाठः 'कस्युचय' शब्द प्रथमभागे ४१ पृष्ठे
गतः 'अहाहो' शब्द प्रथमभागे ८२२ पृष्ठे यथाद्वन्वाच-
रणासम्यक्पराक्रमलुम्बकम् ।

[२२] यस्मात् आषकधर्मस्य तावत् मूलं सम्यक्त्वं तस्मात्
तद्गतंमव विधिमभिधातुकाम आह-

तत्थ समखोवासओ पुव्वामेव मिच्छताओ पडिकमइ,
सम्मसं उवसंपज्जइ । (आ.व०) नन्नत्थ रायाभिओ-

गेखं गखामिभ्रोगखं बलाभिभ्रोगेखं देवयाभिभ्रोगेखं
 गुरुनिगहेखं विपिकंतारेखं से अ सम्मत्ते पसपथसम्मत्त
 मोहणीअकम्माणुवेअणोवसमखपसधुत्थे पसमसवेगाइ-
 लिंगे सुहे आयपरिणामे पन्नत्ते ।

अमशुभापासकः धमशुभापासकः आसक इत्यर्थः । अमशुभापासकः पूर्वमेव आदायैव अमशुभापासकः भवन्-भिध्यावात् तत्त्वाधीनान्तरापासकप्रतिफलानि-निवसन्ते न तन्निष्ठानि च भवन्नाभिधेयानि । किं तर्हि ? तन्निष्ठानि च सत्यम्पुं तत्त्वाधीनान्तराप्यम् । उप-तत्तादीन्यन्त प्रणिपद्यते । सत्यकवमुप-संपन्नस्य सतः न 'स' नत्य कल्पन-मुच्यते आद्यप्रभृति सत्यकत्वप्रतिपत्तिकालादारभ्य किं न कल्पत अन्त्यनीति-सत्यकप्रतिपत्तिकालमिच्छुमतीति न अन्त्यनीतिकेवैतानि कदाचित्पुनश्चतुर्तादीनि अन्त्यनीतिकप्रतिपत्तिगृह्णानि वा अहंत् सैव्यानि वा अहंमन्तिमालक्षणानि यथा मौपपरिगृह्णानि वा धर्मप्रवृत्तहाकाशादीनि धर्मुत्तुं वा नमस्कृतुं वा । तत्र वम्-न्म-अभिधानेन नमःकरण-प्रणामपूर्वकं प्रत्यक्षप्रतिपत्तिगृह्ण-त्कीर्त्तनं कां दोषः स्यात् ? अन्त्या तन्मूलाकां मिथ्यात्वानि-ध्या-राकिष्णादिगिति, तथा पूर्वम्-आदायवलात्पनेन सता अन्त्यनी-तिकेस्तान्यवलात्पुं वा सन्त्युत्तुं वा न स त्रसृत् संभाष-समागतपनेन पौनःपुन्येन सेलपनम् । कां दोषः स्यात् हि मत-तारायांगलक्षणः कस्याः कस्यासनादाकिर्थायां निरुक्ता अभिन्त तन्मन्यः कर्मवन्धः । तथा तेन वा प्रत्येयन गृह्णगमनेन कुरु-त्य न आसकस्य मध्यजनः परिजनो वा आश्रयितसमस्यपर-सैत्सह संवन्धं यायादित्यादि प्रथमालपनेन त्वमंश्रमं लो-कापादाभिधेयकीदृशमभिमन्यादि वाच्यमिति, तथा तयामन्य-नीतिकानामशने-धृतपूर्णादि पाने-दृक्षापानादि आदिम-वपुषफलादि स्वादिम-कालालवध्यादि दातुं वा अनुपदान्तुं यान-न कल्पन इति । तत्र सकृदाहं पुनः पुनश्चतुर्दानमिति, किं स-वेधेय न कल्पत इति ? न अन्त्या राजाभियोगेनिते-राजा-भियोगं सुकवा भवताभियोगं सुकवा देवमाभियोगं सुकवा गुरुनिप्रहेण गुरुनिप्रहं सुकवा 'वित्तिकंतारे', ति-भुक्तिकान्तारे सुकवा । एतदुक्तं भवति-राजाभि-योग्यानि दृशयति न धर्मनिष्कामानि इह बोदाहरणा-नि 'कहं राजाभियोगेण च पैतानिचरानि धर्मं ' तत्रो-दाहरणम्- ' हृदियापुरे नयरे जितस्य राया कतिञ्चो-सद्वी नेगमसहस्रपरमार्थोश्चो सावधवञ्चो एवं काला-वधद, तथ य परिव्रज्यो मां मांसमासुख समतिनं सखल्लोणं आहार, कतिञ्चो नादाह । ताहं स सं यञ्चो पञ्चोसमावञ्चो छिदिणि भग्गह, अन्नया रायाए निमत्तिञ्चो पारुणए नेच्छह । यदुत्तं राया निमदहं ताहं भग्गह-जहं नवरं मय कतिञ्चो परिविजहं ता नवरं जेममि । राया भग्गह एवं करमि । राया समखुला कियवत्तसं यं यञ्चो । कतिञ्चो भग्गह सेदिहह । राया भग्गह-मेहयस्स परिवेसहि । कतिञ्चो भग्गह न व्हइ अग्गं मेवं विसेयवालिं किं करमि विहिं य-जहं पणवञ्चो हो-तो तां न एवं भवेवं पच्छा-उल्लुण परिवेसिञ्चो । सो परिवेसिञ्चो-अंशुलो चालिह । किहं ने । पच्छा-उल्लुण कतिञ्चो तेषु निव्वेयए पव्वह-ञ्चो । नेगमसहस्रपरिवारां पच्छुल्लुखयसमंविं वासव कण्ठा-

पट्टिभो धारस्त धरिस्त्राधि परिस्त्राधो सोहम्मे कप्ये सको
 आभो सो परिस्त्राधो नय अभिस्त्राधो धरिस्त्राधो धरि-
 राधयो जाओ । पट्टिभो सको पलस्त्रो, पट्टिभो सको विष्-
 णो । सो सोस्त्राधि कप्ये । सको वि हो जाय । एवं जाव-
 इयाधि सोस्त्राधि विष्णव तावराधि सको वि सकोरुपाधि
 विट्पह । ताव तावस्त्राधो सकोरुपाधो पट्टिभो कियो ।
 एवं यस्याधिभोये दैता नाहकम् । किञ्चिदप्यपरिस्त्रा-
 द्धोति जे पट्टिभोस्त्राधो तम्हा न दायव्ये । गणाभिभोगेण
 वरुणे रहमुल्ले निजसो एवं को वि सावगो गणाभिभोगेण
 भलं द्याविष्ठा दैतो वि सो नातिचरह धर्म बलाभिभोगे
 एवम्ब, देव्याभिभोगेण दैतो नाहकम् । जहा—एया
 विष्णव्यो सावगो आभो, तेल सावगो विष्णव विष्णव विष्णव
 उज्ज्वलाधि एया तथ वाणमंतरीय पञ्चसामवाज गायीर-
 कन्धसो पुनो दीप वाणमंतरीय गायीरहि समं अहहिरा ।
 ताह उह्या साहह तज्जनी कि मम उज्ज्वल न ब वि । सा-
 वगो अण्ति-ववरी मा ममे धर्मावराज्जा भव । सा भगव
 ममे अण्ति । मे अण्ति-जिण्पाडिमये अयसाणे ताहि आमं
 ताहि । तज्ज डमिया । ताह वागो गायीरो य आजीसाभो
 परिस्त्राधो कप्येया होहिति तम्हा न दायव्ये । द्याविज्जतो ना-
 इवरति । गुरुनिगदण भिक्खुवासगपुनो सावगं धूये
 मग्ग । ताहे ताधि न दैति सो कवडसह नयेण सावु खेध ।
 तस्स भवतो उवगये पट्टा साहह । एएण कारुण्य पुवं
 दुक्कमि इयाधि सम्भावो सावगो । साह पुच्छह तदि कडियं,
 नाह दिष्ठा धूया । सो सावगो जुयये धरे करे । अण्ति
 तस्स मायापियगं भलं भिक्खुवासगं करेति । ताह अण्ति
 अज्ज पट्टास वसाहि । सो गतो भिक्खुपाहि विष्ठाए अभि-
 मंतज्जण फले दिसे । ताए वाणमंतरीय अधिष्ठाधो धरे गमां
 ते निज्जये भण्ति—भिक्खुवासग भलं दैतो । अण्ति
 हासाधि सयणे य आरजा सज्जते । साधिया आयरियाणं
 येतुं कंहर । ताहि जायपडिभो दिशो, सो क पायिएण दि-
 शो सा वाणमंतरी न्हा । सामाविष्ठा जाओ पुच्छह, कडे
 ब ति । कडिए पडिसेहह । अण्ति अण्ति-दीप मयण्मिजाए
 सो पाविष्ठा तो सामाविता जाओ । अण्ति—अम्मापडि-
 खण्ण मन्ना विषेचतुण्णि किर फासुये साह्णे दिशं परिस्त्रा-
 धो कप्येया आयरिया होहिति तम्हा परिहरेजा । विष्कल-
 तेरे देजा—सोरादुण सको उज्ज्वले वच्छह दुक्कले तज्ज-
 अण्ति समे तस्स धाधयणं खीवं । भिक्खुगंदि भण्ति—अण्ति
 पट्टि वहाहि पत्थाययं तो तुज्ज वि दिज्जहिति तेण पडिबलं
 अण्ति तस्स पोहसरणी जाय । सो जीवरहि वडिओ तेहि
 अनुकंपाए सो भट्टारणं नमोकारं करेता कालगमां देवो
 बेमाधिओ जाओ । ओहिणा तज्जानिसरीरं पच्छह ताहि सो
 भूतलण हन्त्ये पन्निसेह, सहायोहावणा आयरियाण आ-
 गमणे कडियं ब, तेहि भण्ति जाह अण्तिहणं गेहिउण
 भण्ति नमो अरहताणं नि बुज्जमुग्गमा २ तेहि गंतुए भणियां
 सेनुदो संविष्ठा लोगस्स कंहर ज्झा नत्थि एथ अम्मी त-
 म्हा परिहरेजा । आब ० ६ अ ० । आब ० । दृशं ० ।

(२३) अणुना प्रकृतं योजयान—

अयमिह सद्दुतो, सम्मदिद्दी तत्रो अ नियमेण ।

अवशिष्येयगुणाश्चो, पसमाद्गुणासत्रो होति ॥८४॥

१२५

एतद्व्यस्तोक्तिं जीवाजीव्याह लोके प्रवर्त्तते वा अर्थान्वा-
 क्येव इति याद्वान्तःकरणतया प्रतिपद्यमानः सम्प्रवृत्तिर-
 विधीयते अविपरीतदृष्टेर्नादिति तत्रापि नियममात्मव्यव-
 स्था भवति नैवेद्यगुण-संसारनिवेद्यगुण प्रमादित्युपा-
 श्रयो भवति, उक्तगुणानां प्रमादित्युपाश्रयो भवति ।
 अयं विदधे कृतं संसारनिवेद्यगुणसमा प्रमादयः स-
 न्निधेयमिति ।

(२४) अस्यैव ध्यातरेकमाह—

विवरीमसद्वाह्ये, मिच्छाभावात् सत्थि केह गुणा ।

अणभिविसेतो तु कया—इ होह संसेहेउ वि ॥ ८५ ॥

विपरीतधर्मान उक्तलक्षणानां जीवादिपदार्थानाम् अन्यथा अ-
 ज्ञाने मिथ्याभावाच्च सन्ति कचन गुणाः संसर्गव विपरीत-
 धर्माः, विपरीतधर्मान् अन्यभावेनैव स्तु एवमेवैतदित्यन्य-
 वसायस्तु कदाचित्कालादिकाले यदा कदाचित् नियमेनैव
 भवति—सम्यक्त्वहेतुपि जायते, सम्यक्त्वकारणमपि यथेन्द्र-
 न्यायादीनामिति । आ ० ।

(२५) पञ्चाभिचाराः—

सम्प्रवृत्तस्य समर्थोपासणं इमे पंच अर्थान्वा जायिष्य-
 न्वा न समाययिष्यन्वा, तं जहा—संका १ कंसा २ विति-
 मिच्छा ३ परपासंडपसंसा ४ परपासंडमथेय ५ ।

‘सम्प्रवृत्तस्य समर्थोपासणं’ इत्यादि सूत्रम् । अस्य व्या-
 ख्या—सम्यक्त्वस्य प्राप्तिर्नामैव सत्त्वस्य अर्थोपासक-
 धावकण एते वक्ष्यमाणलक्षणः, अथ वा—अभो ये प्रकान्ताः
 पञ्चाति संस्थावाचकः, आतिचारा—मिथ्याचमोहनोपकर्मा-
 द्यादात्मनोऽपुनः परिणामविशेषा इत्यर्थः । येः सम्यक्त्व-
 मतिचरतां तादृश्याः कृपरिचयः, न समाचरितव्याः—नासेव्या
 इति भावः । तद्यथेत्यादौ एतद्व्युत्पन्नार्थः । श्रद्धा काष्ठा
 विचिकित्सा परपापघटप्रशसा परपापघटसंस्तवश्चेति ।
 आब ० ६ अ ० । ध ० । (श्रद्धादयो स्वस्वस्थानं व्याख्याताः ।)

(२६) आधकधर्मस्य सम्यक्त्वं मूलम्—

समर्थोपासगधर्मस्य मूलवर्तुं सम्भवं ।

अमर्थोपासकधर्मस्य किं पुनर्मूलवस्तु इति ? अत्रोक्तं
 सम्यक्त्वं, तथा चाह ग्रन्थकारः—‘एयस्स’ इत्यादि सूत्रम्
 अस्य पुनः अमर्थोपासकधर्मस्य पुनः अर्थोऽवधारणार्थः, अ-
 स्त्वेव शाक्यादिअमर्थोपासकधर्मे सम्यक्त्वाभावात् न मूल-
 वस्तु सम्यक्त्वं, वसन्त्यसिद्धमनादयो गुणास्तद्भावभावित्वे-
 नेति वस्तु मूलयुते द्वारभूतं च तद्वस्तु च मूलवस्तु, तथा चो-
 क्तम्—‘द्वारं मूलं प्रतिष्ठान-माधारा भाजनं निर्वाणं द्विषद-
 स्यास्य धर्मस्य, सम्यक्त्वं परिकीर्तितम् ॥१॥’ सम्यक्त्वं प्र-
 शमादिलक्षणम् । उक्तं च—‘प्रशमसेवगानिवेदातु कम्पासिक्त्या-
 भिव्यक्तिलक्षणं सम्यक्त्वं’ इति (तस्यां भाष्ये १ अ २ सू ०)

(२७) कथं पुनरिदं भवतीत्यत आह—

तत्सिद्ध्येयं वा, अवियमेयं वा इमं च सम्भवं ।

‘तत्सिद्ध्येयं वा अवियमेयं वा’ इति सूत्रम्, अस्य व्या-
 ख्या—तन्मूलवस्तुभूतं सम्यक्त्वं निसर्गेण वा अधिगमन-
 न्ना भवति इति किया । तत्र निसर्गः—स्वभावः अधिगमस्तु
 यथाचित्तपरापरिच्छेद इति, आह—मिथ्यात्वमाह्वानयक-

मैत्रयेयपशुमादेरिदं भवति, कथमुच्यते निसर्गोक्तं व्याधिः ?
उच्यते-स एव क्षयोपशुमादिनिसर्गाधिगमजन्मति न दोषः
उक्तं च-ऊसरयेसं दहि-ह्ययं च विज्झाह वण्णो एण । इय
मिच्छस्स अपुण्ण, उवससस्सं लहह जीवो ॥१॥ जीवादीण-
मधिगमो, मिच्छस्स तु क्षयोपशुमभाग । आगमसम्मं
जीवो, पावेह विज्झपरिखामो ॥२॥ इति । अलं प्रसङ्गेन ।
इह भवोदयो दुष्पापां सम्यक्त्वादिभाववर्तनावसि विद्या-
योपलब्धजिनप्रवचनसारेण भावकेण नितरामप्रमादपरंणा-
तिचारपरिहारयता भवितव्यमिवस्यार्थस्योक्तस्यैव विशेष-
वक्ष्यापनायाजुहोपस्य आभिधानाधेयमाह ग्रन्थकारः-
पञ्चातिचारविशुद्धं मित्यादि सूत्रम्, इदं च सम्यक्त्वं प्रागु-
क्तनिरूपितशुद्धादिपञ्चातिचारविशुद्धमुपलनीयमिति शेषः ।
आच० ६ अ० । आ० सू० । ति० ।

(२८) क्षीणदर्शनेऽपि सम्यग्दर्शः । प्रेरकः प्राह-

क्षीणस्मि दंसखतिण, किं होह तत्रो ति दंसखाईओ ।

भण्णं सम्मविट्ठी, सम्मतखण कओ सम्मं ॥ १३१८ ॥

ननु मिथ्यात्वादिकदृशनत्रिके क्षीमे किं तंकाऽनौ क्षपक-
क्षिदृशनातीतो भवति ? न मिथ्यादृष्टिः मिथ्यात्वस्य क्षीण-
त्वात् ; न मिथः सम्यग्दर्शमध्यादृष्टिः सम्यग्मिथ्यात्वाभावा-
त् च सम्यग्दर्शः सम्यक्त्वात्स्वादिर्नयं प्राप्नोति ? इत्यर्थः ।
आचार्य आह-भयंतंऽभोत्तरम्-दर्शनेत्रिके क्षीणे विशुद्धस-
म्यग्दर्शः भवत्यसौ । पुनरपि पत्र-दृष्टान्तकं मया सम्य-
क्त्वज्ञेयं सति कुतोऽयं सम्यग्दर्शः ? न घटत एतदर्थः ।

सूरिहः--

निव्वलियमयणकोद्व-रूवं मिच्छत्तमेव सम्मतं ।

क्षीणं न तु जो भावो, नदहसालस्सखो तस्म ॥ १३१९ ॥

सो तस्स विमुद्धयरां, जायइ सम्मतपोगल्लवण्णो ।

दिट्ठि व्व सुहहसुद्ध-म्भपटलविगमं मणुसस्स ॥ १३२० ॥

जह सुद्धजालुण्णयं, वत्थं सुद्धं जलस्सण सुतरं ।

सम्मतसुद्धपोगल-परिक्खण दंसणं चवं ॥ १३२१ ॥

हन्त ! यः सम्यक्पदार्थध्यानरूपो जीवस्य भावः-परिणामः
स एव तावन्मुच्यते सम्यक्त्वमुच्यते, यस्तु शोषितमि-
थ्यात्वपुद्गलपुञ्जः स तत्त्वतो मिथ्यात्वमेव केवलं सम्यक्त्व-
स्वभ्रदानकपस्य जीवभावस्याग्राह्यमिथ्यात्वपुञ्जवदनाधारक-
त्वात्पञ्चारतः सम्यक्त्वमुच्यते । एवं च सति यदाच्छादित-
मदनक्षुद्रवर्षे मिथ्यात्वमेव सन्नुपचारतः सम्यक्त्वं प्राप्ति-
कम्, तदयं तस्य क्षपकस्य क्षीणं न तु यस्तत्स्वभ्रदानल-
क्षणो जीवस्य भावः । स च तस्य तत्स्वभ्रदानभाव औपचा-
रिकसम्यक्त्ववरूपे सम्यक्त्वपुद्गलपुञ्जे क्षपिते प्रत्युत विशु-
द्धतरां जायते, यथा श्लक्ष्णशुद्धाऽम्भपटलविगमं मनुष्यस्य
लोचनद्वयरूपा दृष्टिः, श्लक्ष्णाभ्रपटलसदृशा हि सम्यक्त्वपु-
द्गलपुञ्जः, स च क्षपितोऽम्भपटलमिव दृष्ट्येवैव यावच्च
तत्स्वभ्रदानपरिणामस्य विघातक एव, ततोऽनर्थरूपं तस्मिन्
क्षपितोऽम्भपटलविगमं लोचनद्वयीव तत्स्वभ्रदानपरिणाममि-
मलनरैव भवति । अथाऽन्तान्तरमाह-“ जंतं ” त्याजि । यथा
सुधीनं शुद्धं निर्मलीकृतं जनावुगतं किंचिदार्द्रं वक्ष्य-

आतपशोपात्मसम्मतजनकये सुतरमेव शुद्धं भवतिः एवमी-
पचारिकसम्यक्त्ववरूपा य शुद्धपुद्गलास्तत्परिणामापरमाधि-
करुचिरूपं सम्यग्दर्शनमपि सुतरां निर्मलं भवति ।

अपरमपि दधान्तमाह--

सेसभाणावगमे, सुदुपरं केवलं जहा नाथं ।

तह खाइयसम्मत्तं, सभावसमसम्मविगममि ॥ १३२२ ॥

यथेह शेषस्य क्षायोपशमिकस्य अन्यादिकानन्यतुष्टयस्या-
पगमेऽप्यन्यत् क्षायिकं शुद्धतरं केवलज्ञानलक्षणे ज्ञानान्तरं
प्रादुरस्ति न पुनरज्ञा भवति जीवः, तद्वत् क्षायोपशमिकसम्य-
क्त्वावगमोऽप्यपरं विशुद्धतरं क्षायिकं सम्यग्दर्शनान्तरमुप-
जायते, नत्वदर्शनीमर्वात जीवः ।

(२९) ननु कथं पुनः क्षायिकं सम्यक्त्वं विशुद्धतरं, क्षायोपश-
मिकं त्वविशुद्धमित्याह--

निव्वलियमयणकोद्व-मत्तं तिल्लाइ मीसियं मदए ।

न तु सोऽवाओ निव्वलि-यमीसमयकोद्वबाए ॥ १३२३ ॥

तह सुद्धमिच्छसम्म-च पुण्णलामिच्छमीसिया मिच्छं ।

होअ परिणामओ वा, सोऽवाओ खाइए नत्थि ॥ १३२४ ॥

इह निर्वालिता-निर्मदनीकृताः शोधिता ये मदनकोद्रवास्त-
जितुं ये युद्धमनोदनस्तेलादिचिद्वद्व्यामिश्रते भुज्यमानं
मदयुद्धिकयां गमयदेव भोक्तारम् । न पुनः साऽप्यावाऽस्ति
क सति ? निर्वालितामिश्रमदनकोद्रवयाग सति । इदमुक्तं भ-
वति-यः शोधिताम् शुद्धाशुद्धस्वरूपां वा मदनकोद्रवाञ्च
युद्धकं तस्यां क्रूररूपा मदनलक्षणेऽप्याया न भवत्येव, तथा
तमेव प्रकारेण शुद्धं च तन्मिथ्यात्वं शुद्धमिथ्यात्वम् अपु-
र्यकरणाध्यवसायनापनीतमिथ्यात्वभाषामित्यर्थः । तद्वो-
पचारतः सम्यक्त्वं शुद्धमिथ्यात्वसम्यक्त्वं तस्य पुद्गलाः
शुद्धमिथ्यात्वसम्यक्त्वपुद्गलाः शोषितमदनकोद्रवस्थानीयाः
चिद्वद्व्यामिश्रकण्डन मिथ्यात्वं मिश्रताः समस्त-
तुल्य एव मिथ्यात्वं भवति, कुनीधिकसंसर्गतद्वयः भव-
त्वादिजिनपरिणामाग्राह्यद्वयवद्व्यामिश्रता मिथ्यात्ववरूपां
प्रातिपद्यन्ते । तत्तत्तथैव मिथ्यादृष्टिर्बुधा पुनः संसारनीर-
धि चंभमिति । स चैवंभूतोऽप्यायः क्षायिकसम्यक्त्वं नास्ति,
सचानधेयमूलानां शुद्धानामशुद्धानां वा मिथ्यात्वपुद्गलानां क्ष-
पितत्वंनासत्तया । तस्मात् शुद्धतरं क्षायिकसम्यक्त्वम्, मूलो-
मसं च क्षायोपशमिकम् । अत एतदपमेऽपि क्षायिकसम्य-
क्त्वभावाभावादृशनी जीवः, किं तु प्रत्युत विशुद्धसम्यग्दर्श-
नीति स्थितम् । विशेषः । अ० ।

(३०) अथ तस्य चांपादे द्वयी गतिर्निसर्गः, अधिगमश्चेति ।
तात्स्न्यदर्शनाह--

निसर्गादधिगमतो, जायते तच्च पञ्चधा ।

मिथ्यात्वपरिह.यैव, पञ्चलक्षणलक्षितम् ॥ २२ ॥

निसर्गादधिगमाग्राह्यं तत् सम्यक्त्वं जायते-उत्पद्यते, तत्र
निसर्गः-स्वभावो गुरुपदेशादिनिरपेक्ष इति भावः । आधि-
गमः-गुरुपदेशः यथावस्थितपदार्थपरिच्छेद इति यावत् ।

तथाहि—योगशुक्लवृत्ती-

“अनाद्यनन्तसंसारोऽव्ययतैत्तिवु दैहियु ।
ज्ञानवृद्धयावृत्तिवेद-नीयान्तरायकर्मणाम् ॥ १ ॥
सागरोपमकोटीनां, कोटयश्चिह्नस्य स्थितिः ।
विशतितोत्राभ्याम्, मोहनीयस्य सततिः ॥ २ ॥
ततो गिरिसिद्धिमात्र-बालमन्वायतः स्वयम् ।
एकाग्रिषकोटिकोटयुना, मत्स्येकं क्षीयते स्थितिः ॥ ३ ॥
शेषाब्धिकोटिकोटयन्तः, स्थितौ सकलजन्मिनः ।
यथाप्रवृत्तिकरणा-वृत्तिवेदं समिधयति ॥ ४ ॥
रागद्वेषपरीणामा, पुनर्दोषं प्रमिधरुच्यते ।
तुरुच्छेदो ददतरः, काष्ठदेहिब सर्वदा ॥ ६ ॥
प्रमिधंशं तु समासा, रागादिमरिनाः पुनः ।
उत्कृष्टमध्ययोग्याः स्युः-भूतुर्गतिबुधोऽपि च ॥ ६ ॥

युग्मम्—

तेषां मध्ये तु ये भव्याः, भाविभद्राः शरीरिणः ।
आविष्कृत्य परं वीर्यं—मपूर्यकरेण कृते ॥ ७ ॥
अतिक्रामन्ति सहसा, नं प्रमिधं दुरतिक्रमम् ।
अतिक्रान्तमहाऽध्वानो, घट्टभूमिमाध्वगाः ॥ ८ ॥
अधानिवृत्तिकरणा-दन्तरकरणे कृते ।
मिध्यात्वं विरलं कुरुं-वेदनीयं यद्व्रतः ॥ ९ ॥
आन्तमुद्भूतिकं सम्य-दर्शनं प्राप्नुवन्ति यत् ।
निसर्गहतुकमिदं, सम्यग्भ्रष्टानमुच्यते ॥ १० ॥
शुकपदशालादयः, सर्वेषामपि दर्शनम् ।
यत् सम्यक्त्वभ्रष्टानं, तत्सर्वविधमपि परम् ॥ ११ ॥
यमप्रथमजीवातु-नीलं ज्ञानचारित्र्ययोः ।
इतुल्यपःभ्रुतादीनां, सहर्शनमुदीरितम् ॥ १२ ॥
रक्षापं हि चरुणान्न-विभुक्तमपि दर्शनम् ।
नुपुनर्ज्ञानचारित्र्य, मिध्यात्वविषयवृत्तेः ॥ १३ ॥
ज्ञानचारित्र्यहीनोऽपि, भूयते भोगलुक् किल ।
सम्यग्दर्शनमहात्म्या-स्त्रीयंकुसवं प्रपत्यते ॥ १४ ॥
हानि भ्रष्टाह—मिध्यात्वमोहनीयकर्मज्ञापशमाद्विदं भवति,
कथमुच्यते निसर्गोदधिगमाद्वा तज्जायत इति, भ्रष्टाच्यते-स
एव ज्ञापशमादिनिसर्गोधिगमजन्मेति न दोषः । उक्तं च—
‘ऊसरदर्शं दृष्टिं ज्ञपं च विज्ञाहवशुद्वेपो पप्य । इय मिच्छ-
स्साद्युद्वप, उवसमसमं लहइ जीवां ॥ १ ॥ जीवादीशम-
धिगमा, मिच्छन्तस्स उवसमसममपि । अधिगमसमं जी-
वा, पावइ । वसुअपरिणामो ” ॥ २ ॥ इति । कृतं प्रसङ्गनेति ।
धो २ आधि । पं २ सं । आ २ मं ।

(३१) सप्तमनरकवृद्धिपथां सम्यक्त्वबोधो गमनागमने निषिद्धे-
आगमनां पि निसिद्धं, चरिमा उ एइ जं तिरिकखेसु ।
सुरनारागा य सम्म-दिह्वां जं यन्ति मणुएसु ॥ ४३१ ॥
अगमाः—सप्तमपृथिव्या न केवलं गमनमापत्वागमनमपि
गृहीतसम्यक्त्वस्वागमे निषिद्धम्, यतस्तस्या उद्बुध्य सर्वो-
ऽप्येत्यागच्छति तिष्येवच न मनुष्येण “सप्तमहिनरदया त-
ज बाऊ अणंतदववहा । न य पावे माणुएसं” इति वचनादिति
सुरनाराकाः सम्यक्त्वसहिता यस्मान्मनुष्येभ्योऽपि
अतः सामर्थ्यातिर्यग्गतिगमिनः सप्तमपृथ्वीनाराका-
मिध्यात्वसहिता एवागच्छन्तीति गार्थाः । विशेषं । धो ।

(३२) सम्यक्त्वादिभावकथनं वक्ष्य इत्युक्तं, तत्र—

सम्यक्त्वं तावत् स्वरूपनः फलतश्च निकृष्यभाह-

तत्तत्सहस्रांशं, सम्मत्तमसंगरो च एयमि ।

मिच्छन्तस्तत्तत्समा, सुस्तस्साइ उ होति दर्शं ॥ ३ ॥

व्याख्या—तत्त्वाध्यानां सर्ववैद्युषाद्विद्युतया पारमार्थिकानां
जीवादिपदार्थानां भ्रष्टानमेतदेवमेवतिप्रत्ययः । तदेन वा
भावतोऽध्यानां भ्रष्टानं तत्त्वाध्यानस्य । तत्किमित्याह—
सम्यगिति प्रशंसार्थो निपातः, समञ्जतीति वा सम्यक्,
तद्भावाः सम्यक्त्वमित्यस्य स्वरूपमभिहितम् । अथास्यैव
दोषविशेषनिर्वातरूपं फलमाह—अथवा तत्त्वार्थभ्रष्टानं
निष्ठवानामप्यवस्थानं तेषामपि सम्यक्त्वं स्यादित्याह—
ह-असद्वद्भाह-ऽशोभनाभिनिवेश आसवचनवाधितार्थपक्षपात
इत्यर्थः । ‘न’ नैव, यथोक्तभ्रष्टानां यद्वद्भावात् असद्वद्भाव
भवतीति गम्यते । एतस्मिन्नन्तरारामहितलक्षणं सम्यक्त्वं
सति । ततो निष्ठवानां कथं तथिति । अथ कस्मादपिभिह
सति न भवतीत्याह—मिध्यात्वस्य मिध्यात्वमोहनीयकर्म-
लिकस्य क्षेपणोदीर्यस्य विनाशेन सहोपशमो विपाकादस्या-
पक्षया विष्कम्भितोऽवयवः मिध्यात्वक्षयोपशमस्तस्मादतोः ।
उपलक्षणत्वादस्य ज्ञापशमाच्चन्त्याप द्रष्टव्यम् । मि-
ध्यात्वाद्यो ह्यसद्वद्भाह- । मिध्यात्वाकमोदयश्च सम्य-
क्त्वं सति नास्तौत्यसद्वद्भावाभावाऽत्रति भावः । के पुनरिह
सति गुणा भवन्तीत्याह—शुद्धादयः धर्मशास्त्रधर्मपक्ष-
प्रजायन्ता वक्ष्यमाणाः । तुरुषः पुनःशुद्धाः । भवन्ति
चान्ये । मिध्यात्वक्षयोपशमाद्वर्चाननापि सम्यक्त्वस्य
फलमभिहितम् । ननु मिध्यात्वोद्वेगोऽपि ते केचन सेमव-
न्तीत्याह—पदमनिशयन यादृशेनैः सम्यक्त्वमप्यव्यय
इति भावः । अतिशायितो च तेषां दर्शयिष्यामः । ननु
तत्त्वार्थभ्रष्टानं सम्यक्त्वमित्युक्तम् । भ्रष्टानं च
तथेति प्रत्ययः । स च मानसोऽभिलाषः । न
वायमपयोत्सकाद्यवस्थायामिष्यते । सम्यक्त्वं तु त-
स्याममीष्टं, यद्वर्षिसागरोपमरूपायाः साद्यपयवति—
तकालरूपायाश्च तस्योत्कृष्टस्थितेः प्रतिपादनादिति कथं
नागमविरोधः ? इत्यत्रोच्यते—तत्त्वार्थभ्रष्टानं सम्य-
क्त्वस्य कार्यं, सम्यक्त्वं तु मिध्यात्वक्षयोपशमादिज्ञ-
न्यो चक्षिकृष्ट आत्मपरिणामविशेषः । आह च—“स ए
समत्तं पसत्तमसमोहणीयकर्मज्ञापवैशेष्याविविधोपशमसु-
पसमसेवगाहंतिं सुदे आयपरिणामे पक्षते” । अत एवाम-
नस्कानां सिद्धादीनां तद्व्यति । इह च सम्यक्त्वे सत्येव
यथोक्तं भ्रष्टानं भवति, यथोक्तभ्रष्टानं च सति सम्यक्त्वं भव-
त्येवेति भ्रष्टानवतां सम्यक्त्वस्यावश्यंभावविविधोपशमार्थ-
नाय का र्थं कारणापचारं कृत्वा तत्त्वार्थभ्रष्टानं सम्यक्त्वमिति । ननु
मिध्यात्वाद्यजन्त्येनासद्वद्भावस्य सम्यक्त्वं सति तत्क्ष-
पशमाद्युक्तोऽसद्वद्भावाः, शुद्धादिशुद्धानां तु ज्ञानवा-
रित्रांशुकपत्वेन ज्ञानावरणीयचारित्र्यमोहनीयधीनोन्तरायक-
मज्ञापशमलभ्यत्वाच्च युक्तः सम्यक्त्वसद्वद्भावमात्रं तद्भाह
इति । अत्रोच्यते—सम्यक्त्वेतिमिध्यात्वक्षयोपशमस्या-
वसरे ज्ञानावराणान्तानुबन्धिकाद्यवस्थानुबन्धितारित्र्यमोहनीया-
दिकर्मणामपि ज्ञापशमावश्यमेव भवतीति कृत्वा सम्य-
क्त्वं सति ते भवन्तीत्यभिधीयते यथा कवलज्ञानावरण-

संस्कृत-संज्ञा

कृतसत्यमपि केवलद्वन्द्वं कर्मसत्यं सत्यञ्च इत्यभिधीयते ।
 आह क- “कथयित्वाकालंमे वक्ष्येत्तदपि कलायाः” यथा
 वा मिथ्यामन्त्रोपशान्तसत्यमपि सत्यकथनमनामुपनि-
 क-कृत्वाविशेषादीनांइत्येव सत्यत इत्यभिधीयते । आह
 क- “यमिदंस्तुतथापि ननु, यमिमां संज्ञायां कस्यानां ।
 सममंसंज्ञंमेव, अविश्लिष्टा यि न लहति ॥ १ ॥” ननु
 कैयद्विषयनियमस्य तपोभेदेन चारित्रशरीरधातु सम्प्र-
 कृष्टसद्भावं वाच्यंमात्रविरादितत्समग्रदृष्टिगुणश्रय-
 त्वाः प्राप्नोति । वैश्वं, विश्वदुर्गनियमकृत्वाभ्यान्तया-
 दृष्टमभ्यन्तेवाचित्वात्तथापि विश्वान्तर्यामि । यथा संसृज्जनां
 संज्ञामात्रसद्भावंऽपि विशिष्टसंज्ञायां अभावादसंज्ञाभि-
 द्भूम् । विततत्वं हि महात्मात्पुनराधिकृष्टानन्यवाचिस्त्व-
 द्भावं पेष्यते । यो न कार्यापधानघनेन धमेवान्, एक-
 मेष न वा गोमान्तिन । ननु सत्यकथं सति शुश्रूषायां
 भवन्तीति न युक्तं व्यवचिरत्वात् । तथाहि-उपशान्तमा-
 द्वादीनां सत्यकथसद्भावंऽपि न शुश्रूषायां भवति, तत्क-
 लुचिकसङ्कोलमासाविकल्पयेन निस्तरङ्गमात्रकफरा-
 कृतावतत्पदःकरणस्येति । अत्रोच्यते-यथापि शुश्रूषायां
 उपशान्तमेवादीनां साक्षात् भवन्ति, कृतहृत्स्वार्वादिनि,
 तथापि कलतो भवन्ति, तद्वद्वयं तत्फलव्यादिति कुनां
 व्याप्तिवारः ? आहवधर्मार्थिकाराडा, यद्भावंकावसायां
 सत्यकथं तदाशुश्रूषाद्यन्तम् भवन्ति तर्हामत्यभिहि-
 तमतो न दोष इति गार्थाय ॥ ३ ॥

शुद्धपादयस्तु भवन्तीत्युक्तम्, अथ तानेवाह—

सुस्सुम धम्मराउ, गुरुदेवाणं जहासमाहीए ।

वेसावन्ने शियमो, वयपडिवत्तीए (इ) भयणा उ ॥४॥

[illegible]

भवति । सम्यक्त्वं सति व्रताति कदाचिद्भवति , कदा-
चिन्नति भाव इति साधारण्यः ॥ ४ ॥

(१३) भजनाकारसंस्कार-

जं सा अद्विगयराओ, कम्मखओवसमओ ए य तओ वि ।

होइ परिणामभेया , लहं ति तम्हा इहं भयणा ॥ ५ ॥

यद्-यस्मात्कारणतया व्रतप्रतिपत्तिः क्षधिकृतत्वात् सत्य-
कृत्यप्राप्तनिमित्तभूतकर्मस्योपरसम्पन्नस्यैव सत्यकृतत्वात्-
कर्मज्ञायाश्च प्रत्येकः कारिकाप्रमाणोपक्रमेण प्रथमाऽवधि, ननु
सम्यक्त्वलाभावात्पर एवालो कुतो न भवतीत्याह न च
नैव । नत्वा वै ' नित्तकारणस्य सोऽपि यदैव सत्य-
कृत्यप्रतिपत्तिस्ततः कर्मज्ञायाश्च प्रथमा भवति न तदैव व्रत-
प्रतिपत्तिस्तदभूतस्तरक्षिकृतत्वात्प्राप्त्यापेक्षयाधायैः । सत्यं तु
' तत्रोऽ' र्हेति पठन्ति , तत्र व्याख्या- न च नैव ततः
पुनर्भवति ज्ञाप्यते । कुतः पुनर्यथासत्याह-परिग्रहमेवादा-
तया भवत्यहं तुकासाध्यायसायविशेषाद्दिशिष्टरूपप्रणिमा-
निबन्धनयात्तस्येति भावः ' लहुति ' नित्त-लक्षिते शी-
घ्रमेव । सत्यकृत्यनिबन्धनज्ञायाश्च प्रथमानन्तरमेवेत्यर्थः ।
तस्मान्नातः कारणादिह व्रतप्रतिपत्तौ भजना-धिकृत्यते ।
शुश्रूषादिषु पुनर्युजिनि , इममत्र भावना-यस्य प्रतिबन्ध-
दादिव सम्यक्त्वमुद्वेगि , तत्र च व्रतप्रतिपत्तिमेवापादेयत-
रामस्यत्वस्यानि , तथापि यावत्तया कर्मस्थितौ सत्यां
सम्यक्त्वलाभो भवति न तावत्स्यामेव व्रतप्रतिपत्तिरपि
तत्त्वतो भवतीति माथार्थः ।

इदंमवाह--

सम्मापलियपट्ठत्तऽ-वगए कम्माण्य भावाञ्चो होति ।

वयपभितीणि भवणाव-तरंडतर्छासि स्थियंसया ॥ ६ ॥

‘सम्म’ चित्त-सूचनात्म्यप्रतिष्ठितिं म्यात्तात् सम्यक्कयल्ल-
प्पादन्तन्तरं पत्थेयपमाणात्तामप्राप्त्यद्धान्तां कापरपरिमाणवि-
शेषलक्षणानां पृथक्कवं द्विप्रभृतिनवान्तरेक्यालक्षणं पत्थेय-
पपपृथक्कवं तास्सम् । अत्रापन्त-अत्रपन्ते वेदित्त इत्थंभे ।
कथं पत्थेयपमपृथक्कवमिच्छा—कर्मणां ज्ञानावरणादीनामुप ।
इदं च कर्मस्थितिरिति वाच्यं स्थितेः स्थितिरनां चाये-
दवियत्तया कर्मणामियुक्तम् । यतो माहर्नीयादिकर्मणां
सागरोपमप्रकटीकारादीनामप्राप्तिकायाः स्थितेर्मेध्याकाटीका-
त्पादिकां स्थितिं यथाप्रवृत्तिस्तरणं क्षपयति तादृशाद्येव ।
चा पत्थेयपमामेवमेध्याभागीनां सागरोपमप्रकटीकारादींश्चाप-
तनां ग्रन्थिमेवेन सम्यक्कयल्लगतां ततोः शेषकर्मस्थितेः पत्थेय-
पपपृथक्कवं क्षपितं सात्यसुखमनानि लभत इत्यगममुमु । ततः
किमिच्छाद-भायतः परमार्थवृत्तिरामाभित्य , इच्छतः बुभुतः
चित्तिर्धैरगामाप्र कर्मस्थितौ महाज्ञातान्यापि भवन्ति । त-
दुक्तम्—स्वव्यापिणो जम्हा , सुत्तं गविज्जपेत्तु उव्वथाञ्च ।
माणुञ्चो जिण्णो सा न य, लिगं मांत्तुं जम्हा माणुञ्चं १ ।
जे वंत्तसव्वाववण्णा , लिगमहण्णं करितं सामहेत्तु । तेसि पि
य उव्वथाञ्च , उक्कासा जाव गविज्जा २ ॥ ” इति चित्त-
विवर्तन-ज्ञायन्ते । कानीत्याह-वृत्तप्रभृतिवत्प्रसूतादीनि ।
सकृदन्तः किंचिधानि तानिप्याह-अपार्श्वेवत्यपेत्तुव्वाति-
संसारसागरोचरशुद्धेणादिकल्पानि । निरमेध्याव्यापेत्तुव्वाति-

तदुक्तम्—

“सम्प्रसम्मि उ लङ्गे, पलियपुटुत्तेण सावओ होउजा ।
चरणोवसमखयाणं, सागरसेखेतरा हौति ॥ १ ॥”

पश्येयमपृथक्प्राविष्टेष्वप्येव कर्मणो हासोऽनुक्रमस्य स्या-
द्विषोऽन्तास्तरकालान्तरप्रवृत्ततिशीघ्रकालेन वा । तदुक्तम्—
“एवं आप्पारिचडिप, सम्प्रसं देवमनुजजम्भसु । अन्नपरिच-
डिपञ्चं, एगभवेणं व सव्वाहं ॥ १ ॥” ननु यदा सम्य-
कत्वपुरुष एव नवपस्यापमानिगिहस्तितिकदेवत्पद्यते, त-
दा देवमेव विरेतरभावात्, कथं “सम्प्रसम्मि उ लङ्गे, प-
लियपुटुत्तेण सावओ होउजा” इत्यन्तं घटने ? अत्राच्यते-
तस्यामपस्यस्य यावत्तो स्थिति क्षपयति यावत्तमस्यां
कप्ताति, ततो देशानसागरापमकोटीकोटीरूपाया अचि-
कृतकर्मस्थितः पश्येयमपृथक्पश्येव नापमो भवतीति न
देवमवादी देशविगित्तामः स्यात्प्राति न विरोधः । तदेवं
सम्यकत्वलाभेऽपि अन्तर्गतिकी भजनेति स्थितमिति गा-
थायः । वज्रा० १ विव० । घ० । (सम्यक्पृष्टवृत्त्यादेवुल्ल-
स्यचरतेः संसारः ‘संसार’ शब्दोऽस्मिन्नैव भागे गतः ।)

इदानीं “सम्प्रसादं लुप्तम-गुणाच्च लाहंते तु उक्तेऽसिम्”
संकोपप्रज्ञाशुद्धिर्दक्षिणतमं द्वारमाह—

सम्प्रसम्मि उ लङ्गे, पलियपुटुत्तेण सावओ होजा ।
चरणोवसमखयाणं, सापरसेखेतरा हौति ॥ १३६८ ॥

यावत्त्वा कर्मस्थितौ सप्रत्ययं लब्धं तन्मध्यापस्योपम-
पृथक्त्वलाभं स्थितिलङ्गे क्षपिते भावकं देशविरेतना भवे-
त्तदधरणोपमस्यगुणामन्तर संख्यानां सागरोपमासि
भवति । इयमेव भावना-देशविरेतियाप्यन्तरं संख्यातेषु
सागरापमेषु क्षपितेषु चरित्रमवधारितं, ततोऽपि संख्या-
तेषु नागरापमेषु क्षपितेषु उपशमार्थं प्रतिघटते, ततो-
ऽपि संख्यातेषु सागरोपमेषु क्षपकधर्ममेवति, ततस्तद्वे-
मोक्ष इति । एवमेव प्रतिफलितसप्रत्ययस्य देवमनुजजम्भसु सं-
खरं कुर्वतेः अस्याम्यमनुपममेव देशविरत्यादितामो भवति ।
यदिवा—तीप्रशुभपरिणामवशात् क्षपितवहुकर्मस्थितिरक-
स्मिन्नपि भवेऽप्यतरभोग्यजग्येताति स्वोद्ययिप भवति,
भोग्यद्वयं त्वेकस्मिन् भवे सैकान्तिकाभिप्रायेण न भवत्येव
किं त्वेकैवापममधेयः क्षपकधर्मा भवतीति । उक्तं
च—“एवं आप्पारिचडिप, सम्प्रसं देवमनुजजम्भसु । अन्न-
परिचडिपञ्चं, एग भवेणं व सव्वाहं ॥ १ ॥” प्रथ० २५६ द्वार ।
आ० । न० । सम्यकत्वं सम्प्रकार्णवः । “आयत्तस्य यथा
पुंस-अनुलोभं शुभादये । सद्गुणं तथैवायं, सप्रत्ययं
सति आयत्तः ॥ १ ॥” आनन्दो आयत्तऽप्यन्तः, सावित्रकोऽप्य महा-
त्मनः । सद्वाच्यपदमेव यद्, व्याधितस्य सद्योपधम् ॥ २ ॥”
कर्म० ५ कर्म० । आ० ।

(३६) इदं च सम्यकत्वमापपरिणामरूपत्वाच्चक्षुस्त्वेन दु-
र्लभयमिति लक्षणमाह—

तं उवसमसंवेगा-इहएहिं लक्खिअई उवाएहिं ।

आयपरिणामरूपं, वज्जेहिं पसत्तजोएहिं ॥ ५३ ॥

तत्सप्रत्ययस्य उपशमसंवेगादिभिरेति उपशान्तिः—उपशमः
संवेगो—मात्राभिप्रायः आदिशब्दाश्चेदानीमुक्तप्रातिपक्ष्य-
१२६

रिमहः, लघवते-विह्वयते एमिरुपशमादिभिर्वाहीः प्रशस्तयो-
गैरिति संख्याः, बाह्यवस्तुविषयत्वाद्वाह्याः प्रशस्तयोपा-
शोभनव्यापारास्तैः, किं विशिष्टं तत्सम्यकत्वम् ? आत्मपरि-
णामरूपम्—जीवधर्मरूपमिति ।

तथा चाह—

इत्थं य परिणामो लुत्तु, जीवस्स सुहो उ होइ विनेमो ।

किं मलकलङ्कसुखं, कण्ठं भुवि सामलं होइ ॥ ५४ ॥

अत्र च सम्यकत्वे सति किं परिणामोऽप्यवसायः लुत्तु-
शब्दोऽवधारणार्थः, जीवस्य शुभ एव भवति—विनेमो नाव-
शुभः । अथवा—किञ्च विचरामिति । प्रतिवस्तुगुणमाह—किं
मलकलङ्कहृते कनकं भुवि ध्यामलं भवति, न भवतीत्यर्थः ।
एवमत्रापि मलकलङ्कस्थानीयं प्रभूते क्रिष्टे कर्म ध्यामल-
त्वमुत्पत्त्युपपरिणामः, स प्रभूते क्रिष्टे कर्मणि लोपे
जीवस्य न भवति ।

प्रशमादीनामेव बाह्ययोपममुपशयिष्याह—

पर्यई वा कम्मणां, दिग्गणिओ वा विवाममसुहो ति ।

अवरदे वि न कुप्पह, उवसमओ सव्वकालं पि ॥ ५५ ॥

प्रकृत्या वा सम्यकत्वाणुवदकजीवत्वभावेन वा कर्मणां
कषायानिबन्धनानां विहाय वा विषाकमशुभमिति । तथाहि-
कषायाविष्टोऽन्तर्मुहूर्तेन यन्मन्त्रं कप्ताति त्वन्कामिः सा-
गरापमकोटीकांतिभरिपुः सन्नं देव्यतीत्यशुभो विषाकः ।
एतत् कान्ता किम् अपराधेऽपि न कुप्यति ? अपराध्यते
इति अपराध्यः—प्रतिकूलकारी तांस्त्रयि कोपं न गच्छ-
त्युपशमनः—उपशमनं हेतुना सर्वकालमाप यावत्तत्सम्यकत्व-
परिणाम इति ।

तथा—

नरविभुहेसरमुक्खं, दुक्खं चिय भावओ य मन्नेतो ।

संवेगओ न मुक्खं, मुत्तुणं किचि पत्थेइ ॥ ५६ ॥

नरविभुधेभरलीक्यं, चक्रवर्तीन्द्रलीक्यमित्यर्थः, अस्वा-
भाविकत्वात् कर्मजनितत्वात्सावसानत्वाच्च दुःखमेव भावतः
परमार्थतो मय्यमानः संवेगतः संवेगेन हेतुना न मोक्षं
स्वाभाविकजीवधर्मकर्मजमपर्यवसानं मुक्त्वा किंचित्प्रा-
प्यते—अपिस्त्वतीति ।

नामपतिरिनरामर—भवेसु निज्वेयओ वसइ दुक्खं ।

अकपपरलोपमग्गो, ममत्तविसेवगरहिओ वि ॥ ५७ ॥

नारकतिष्ठेन्नरामरभवेसु सर्वध्वेन निर्देतो—निर्देन कार-
णेन वसति दुःखम् । किंचिद्विः सन्? अकृतपरलोपमार्गः—
अकृतसर्वदुष्टान् इत्यर्थः । अयं हि जीवलोकं परलोपानु-
ष्ठानमन्तरं सर्वधेवासारं मप्यते इति । ममत्वविषयेगर-
हितोऽपि तथा ह्यपि प्रकृत्या निर्मेतव्य एव भवति विदि-
ततत्त्वत्वादि ।

तथा—

दइण पाणिनिवई, भीमे भवसागरम्मि दुक्खलं ।

अविसेसओऽणुकेपं, दुहा वि सामत्तथमो कुणइ ॥ ५८ ॥

दृष्ट्वा प्राणिनिवहं—जीवसंघातं क भीमे—भयानकं भवसा-

भये-संसारसमुद्रे दुःखस्य-आरिभासकैर्दुःखैर्मिथूनमि-
 त्तैर्भू-आवशयस्य-समाप्तेनास्मिन्नेतद्विचित्राभावात्सर्वः ।
 केषुकस्याम्-द्वयं विधायिव-द्वयस्यैव, आसन्नम् । उपरत-
 माहृकपिरहाविवानन, सावता-मर्ग्योऽज्ञया समर्थतः
 स्वशक्त्यनुरूपं करोतीति ।

कण्ठे हास्येयं संज्ञं , स्मिरसंज्ञं जं जिग्येहि" वक्षतं ।

सुखपरिग्रहोऽसम्भं, केषां च निमुसियारहितो ॥ ५६ ॥

प्रमाणे-प्रतिप्रमाणे तद्वच्च सत्यं निराशङ्कं-शङ्कापङ्कते सज्जिते-
 प्रमाणे-अशङ्कापङ्कते-प्रतिप्रमाणे-प्रमाणपरिणामः सन् सत्कार-
 कप्रमाणपरिणामेति तत्समस्तपुण्यवित्तः सर्वै-समस्तै-सर्वै, न तु
 किञ्चिदप्रमाणं किञ्चिदप्रमाणं अगम्यवित्तं सत्कारोपायानां। पुनरपि
 न सत् किञ्चिदप्रमाणं किञ्चिदप्रमाणः संतः काङ्क्षानिधिप्रधानासत्कारा-
 स्तित्तः काङ्क्षा-काङ्क्षान्यपदार्थान्प्राप्तं इत्युच्यते, प्रादिशब्दा-
 विनिर्वाहसत्कारप्रमाणः, विनिर्वाहसत्कारं तु स्वयंशब्दस्यमङ्गीकृ-
 त्वाप्यवस्थापयित्तसत्कारं विनिर्वाह-गमनामिति।

उपसदृग्भाह—

‘एवंविहपरिणामो, सम्महिङ्गी जिणेहि’ पन्नसो ।

एसी य भवसमुद् , लंघद् थोवेण कांलण ॥ ६० ॥

एवंपिषधपरिणाम इत्यन्वन्तरादितप्रशमादिपरिणामः स्वध-
गृहार्थिनिः प्रकृत इति प्रकटार्थः । अस्त्यैव फलमाह-एष च
भवसमुद्रं लक्षयति । अन्तिक्तामति त्संकिम कतेलेम । प्रा-
प्तौ जित्याहुकृष्टनाम्यपार्थपुल्लपरावर्तनाः । लक्षितप्रतिगति ।
(श्री ४०) [एवंपिषधेय सयकाम् इत्यन्तर्गतपार्थनात्तम्
“मउण” शब्दं च संयोज्य ।] “अहं जित्सम्यं
पदेज्जहं, ता मा स्वहाराजिच्छ्वरं मुचह । वषहानपु-
च्छेष, तित्पुच्छेषो जअरायस्सं ॥१॥” इत्यादीनि । [वाक्क-
मुचयनात्तम् ॥ तत्त्वापेक्षान्वयं सम्यग्ज्ञानं ॥] [तत्त्वा-
पेक्षान्वयस्य २-२२]

(५५) तदपि प्रशमगद्विलिङ्गमेवेति दर्शयन्ताह—

तत्तत्प्रसङ्गसङ्ग्राह्यं , सम्मत्तं तस्मिन् प्रसममाईया ।

अथमकसाधोवसमा-दविविख्या हुंति नियमेषा ॥६२॥

सत्त्वाधिष्ठानं—सम्यक्चरं तस्मिन्प्रशमादयोऽन्तरर्धित-
ताः आश्रयमन्त्रायांशमाद्योपायं भवन्ति नियमान् । अय-
म् एव भावार्थः—न ह्यनन्तानुबन्धिप्रत्यक्षमादिमन्त्रेण त-
त्त्वविश्रुतान् भवति । सति च तत्त्वोपायस्य तदुद्भ-
वद्वयः सकाशादुपेक्ष्योऽस्य प्रशमादयो विद्यन्त एवे-
ति तत्त्वाधिष्ठानं सम्यक्चर्यासम्भूतम् । आ० । तच्च
सम्यक्चरं सुभाष्यस्य सप्तमकल्पस्य भाषानामप्रत्यक्षं क-
र्त्तुं शीलैस्तेषां । इति आद्य—सम्यक्चरं कठिणं
भवति ? यस्मिन्—पञ्चमः । अमन्त्रेणानिर्वाहानुकर्यास्त-
त्त्वकर्त्तृसङ्घेर्लक्षितसम्यक्चरं-उपलब्धं भवति । अन्तर्यैः प-
ञ्चैव चरैश्चक्षुः श्रुत्यक्त इति प्रायः ४००० श्रितौ ।
सम्यक्चरद्वारं निश्चयव्यवहारनशयार्थां विचारस्तत्र व्यव-
हारनयो मय्यते मिथ्यादर्शकत्वानी च सम्यक्चरानयोः प्र-
तिषेधमावको भवति , अतु सम्यक्चर्यासमर्थितः निःश-
रानुपपत्त्युक्तं सम्यक्चर्यादर्शनी च । सम्यक्चर्येण प्रतिपद्यते न
सु मिथ्यादर्शकानी च । आ० म० । आ० । (केतु

द्रव्येषु मध्ये पर्यायेषु वा स्वप्नप्रकृत्यविति 'सामाह्य' शब्दे व-
 द्यते ।) सहश्रितं तथैकप्रत्यय सप्त्यकत्वे सति जायते । क्रमे०
 ५. क्रमे० । याः प्रथमसप्त्यकवस्थ लाभकाले अन्तरकाल-
 प्रविष्टस्यापि स्थितध्वजसायस्य सप्त्यकत्वादिलक्ष्येयौ भव-
 न्ति ता कलाकारसिधेरपेक्षा अपरिति । विधिः ।) (सप्त्यकत्वा-
 वात्मानां हृत्पादां कृतसंस्कारिभूषाक्यसत्तकं 'सप्त्य' शब्देऽ-
 न्वितिशब्द भागे उत्पन्नः ।)

मिच्छसं दमिऊयं, सम्मत्तम्मि धरिण्यं अहिगारो ।

कायव्वा बुद्धिमया, मरणसमुग्धायकालम्भि ।।६० प०।

[illegible]

ज्ञानादयस्तु भाषाः, अथानुक्रमाऽपि-र्त्तयति. स वै हि ।

तस्मान्नजीविष्यं, नित्यं सर्वस्य जीविष्य ॥ १ ॥

अनन्त कवलक्षण, मानावस्थासङ्ख्यात् ।

सायिके भावसमयकाल-सायिके सायिके

अनन्तसुखं यैः स्व, वेद्यान्धत्तयात् कृमात् ॥ ३

आयुषः क्षीणभावत्वात्, सिद्धानामक्षया स्थितिः

नामगात्रक्षयादेवा-ऽनन्ताऽमूर्ताऽवगाहम् ॥ ४

इषा तीरिषा कित्त्वा सोहृषा आराहिषा आखा-
ए अणुपालइषा बहवे जीवा सिज्जंति बुज्जंति पुच्छंति
परिनिष्यारंति सज्जदुक्खाणमंतं करेति ॥ १ ॥

भुजम्—आकर्षितं मे—मया आनुष्माजितं शिष्यामन्त्र-
कम्, एतच्च सुखमस्त्वामी जम्बूस्वामिने प्रत्याह, तेनेति—
यः सर्वजगत्प्रतीतः, तथापि काहशेनेत्याह—भगवता—सम-
ग्रैश्वर्योद्दिमता प्रकाम्प्याहार्शिरु एवमित्ति—वक्ष्यमाणप्र-
कारेण आक्षयानं—कथितं, तमेव प्रकारमाह—इह—अ-
स्मिन् जगति जितप्रवचने वा, अलु—निश्चितं सत्यकवामि-
ति गुणगुणिनारनभ्यायास्तम्भकयगुणान्विता जीवस्त्वस्य
सत्यकव्ये चाङ्कुरे सति पराक्रमः—उत्तरारण्यगुणप्रतिपत्त्या
कर्मिजस्यमाध्यात्मलक्षणं वृत्तयेन अस्माज्जितं सत्यकव्यपरा-
क्रमं नामाध्ययनमस्तान् गम्यते । नन्ववमिदमापि गोशमव-
क्ष्यमा तां कामानि नियुक्ताकृताऽऽदानपदेनैव बुद्धम् ? इतरं
तु गौणं इति, सत्यमन्त्रं, एकन्तु नाम्नाऽन्यकविधमन्त्रवचना-
य नियुक्ताकृतमध्यमुक्तं न त्वस्य गोशमवचनचन्द्रार्थम्,
तत्त्वं क्व प्रसीतमित्याह—अमणेन—धामएयमनुचरता
धमकापावक्ष्यामास्थितेनेत्यर्थः, भगवता महावीर्येण का-
श्यपेन प्रवर्द्धितं—स्वतः प्रवर्द्धितमव भगवता प्रमेदमा-
क्यातमित्युक्तं भवति । अनेन वक्तृत्वमात्रं प्रस्तुताध्ययनस्य
माहात्म्यमाह । ननु सुधर्मस्वामिनोऽपि भुक्तकर्मालम्बक-
द्वाराणात्यस्य प्रमात्ये सिध्यत्येव तत्कर्मकर्मसुगम्यासः ?
उच्यते—सत्यप्रतिपत्तिपरं गुरुकार्यं गुरुमाहात्म्यं च कया-
पयति? स्वमयंश्चाहंयं इति कथापणानमयेयमुपपत्त्यासः । इधं
वक्तृत्वात्तस्मात्स्य माहात्म्यमभिधाय संश्रितं फलदाणाह—
यान्ति—प्रस्तुताध्ययने सत्यगु—अप्यपरीत्येन अक्षय-
शब्दार्थोभयकर्म सामान्येन गतिपथं प्रतीत्य—उक्तकर्मस्य
विशेषेन इधमभेति निश्चयः, यद्वा—संश्रितादज्ञानफलानु-
मयलक्षणं प्रत्यक्षं प्रतीतिपथमवधार्य, रोज्ञयित्वा-
तदभिहितार्थानुष्ठानविषयं तदध्ययनार्थविषये वाऽभिधा-
यमात्मन उपाय, संभवति हि कश्चिद् गुणवत्तयाऽवधा-
तिर्नपि कदाचिदकारित्वमवधारितं, 'कासित' जित-
तदुक्तानुष्ठानः स्फुट्टा पालयित्वा—तद्विहितानुष्ठानस्या-
तीवरात्क्षणेन तीरयित्वा—तदुक्तानुष्ठानं पारं नीत्वा
कासितयित्वा—स्वाध्यायविधानतः संशुद्धय—शोधयित्वा
तदुक्तानुष्ठानस्य तत्तद्गुणस्थानायास्त उत्तरारण्यजिप्र-
पन्न आराधय—यथाचतुस्रसंगोपवाङ्मूकश्वतया यावज्जीवं
सद्वर्षसिचनेन, एतन् सर्वं स्वमयीपकातोऽपि ह्यादत्त आ-
ह—आह्वया—गुह्यनिधोनात्मिकया अनुपपद्य—सततमा-
सेव्य, यद्वा—स्फुट्टा योगविशेषेण मोक्षोपायलक्षणेन, तत्र
मनसा—स्वार्थोभयचिन्तनेन वचसा—वचमादिना कायन-
भङ्गकरचन, दिना, एवं पालनाराधनयोरपि योगवर्थं वाक्यम्,
पालयित्वा—परावर्तनार्थान्ताऽभिरुच्य तीरयित्वा—अप्य-
वनादिना परिसमाप्य कोसयित्वा—गुरोर्हितयपूर्वकमिदमि-
त्यं मयाऽधीनमिति निवेद्य शोधयित्वा—गुरुवद्भुषणार्था-
दिभिः शुद्धं विधाय आराधय—उत्सृज्यप्रकृष्टादिपरिहार-
क्षणावयित्वा शेषं प्राग्ब्रह्मरम्भ आक्षयति जिनाह्वया, उक्तं
हि—“कासिय जोगलरुणं, पालययमाराह्वय च धमेय ।

तीरियमंतं पाविय, किंइय गुरुकहय जिणमाणा ॥ १ ॥”
एवं च कृत्वा किमित्याह—बहवः—अनेक एव जीवाः—
प्राणिनः सिध्यन्ति—इहैवागमसिद्धत्वादिना, बुध्यन्ते—
प्रातिकर्मसंश्रयं, विमुच्यन्ते—भयंयप्राहितकर्मचतुष्टयेन,
ततश्च परिनिर्वाति—कर्मदावानलोपशमनेन अत एव
सर्वदुःखानां—शारीरमानसानाम् अन्तःपर्यन्तं कुर्वन्ति
मुक्तिपदावाप्त्यति स्वारथः । उत्त० पार्श्व० २६ अ० ।

सम्प्रति विनयानुप्राहार्यं सम्बन्धमभिधानपुरस्सरं प्रस्तु-
ताध्ययनार्थमाह—

तत्स खं अप्येह एवमाहिजइ, तं जहा—संवेगे १
निवेद्य २ धम्मसद्धा ३ गुरुसाधिमयसुखसंश्रया
४ आलोभसंश्रया ५ निदसंश्रया ६ गहसंश्रया ७ सा-
माह—८ चउवीसत्यए ९ वंदेये १० पडिक्कमये
११ काउस्सग्गे १२ पक्कसंश्रये १३ थयपुडुमंगले
१४ कालपडिलेहसंश्रया १५ पापच्छिन्नकरणे १६ खमाव-
यसे १७ सज्जाए १८ वायसंश्रया १९ पडिपुच्छसंश्रया २०
परियट्ठसंश्रया २१ अणुपेहा २२ धम्मकहा २३ सुचस्स-
आराहसंश्रया २४ एगगमसंश्रयसंश्रया २५ संजंम
२६ तवे २७ बोदाणे २८ सुहमाए २९ अपडिब-
द्धया ३० विचिन्तयपणासंश्रयसंश्रया ३१ विणिशय-
संश्रया ३२ संभोगपक्कसंश्रया ३३ उवाहिपक्कसंश्रया ३४
आहारपक्कसंश्रया ३५ कमायपक्कसंश्रया ३६ जोगपक्क-
संश्रया ३७ मरीगपक्कसंश्रया ३८ सहायपक्कसंश्रया ३९
भतपक्कसंश्रया ४० सग्गमावपक्कसंश्रया ४१ पडिक्कसंश्रया
४२ वेयावच्चे ४३ सत्त्वगुणसंश्रया ४४ वीयरगया ४५
संती ४६ सुत्ती ४७ महवे ४८ अजवे ४९ भावसंश्रये ५०
करणसंश्रये ५१ जोगसंश्रये ५२ मगगुत्तया ५३ वयगुत्तया
५४ कायगुत्तया ५५ मण्यमाहारसंश्रया ५६ वयसमाहा-
रणया ५७ कायममाहारसंश्रया ५८ नाशसंश्रया ५९
दंससंश्रयसंश्रया ६० चरितसंश्रया ६१ सोहंदिनयिनिगंहे
६२ चर्किंसदियनिगंहे ६३ चांसिदियनिगंहे ६४ जि-
रिमिदियनिगंहे ६५ कामिदियनिगंहे ६६ कोविजए ६७
मासविजए ६८ मायाविजए ६९ लोमविजए ७० पिज्जो-
समिच्छादंससंश्रया ७१ सेलसि ७२ अक्कमा ७३ ।
एतस्य सत्यकव्यपराक्रममयनस्य अमहावीर्यस्य यथानु-
क्रमार्थो व्याख्यातः, तथा—संवेगां मांकाभिलाषः १,
निवेद्यः संसागाद्विरक्तता २, धर्मं भज्या धर्मं कर्तव्यः ३, गु-
रुत्सर्वोपदेशः, तस्य गुरोः, साधर्मिणः समानधर्मकतुष्टय-
शुश्रूषणा—सखा ४, आलोचना—गुरोरपि पापानां प्रकाशनम्
५, निन्दना—आत्मसात्तिकमात्मनो निन्दा ६, गहसा—अपर-
लोकानां पुरतः स्वदोषप्रकाशनम् ७, सामायाजिक—शत्रौ मित्रे
साध्यम् ८, चतुर्विधनिस्तवो—‘लागस्तुजायगरे’ इत्यादि च-
तुर्विधानां जिनमपठनम् ९, बन्धनं—ब्रह्मशास्त्रसंबन्धनेन गुरो-

केन्यम् १०, प्रतिफलम्—पापाविषयम् ११, कायस्तर्गोऽती-
चारगुह्यस्य कायस्य व्युत्सर्जनं कायमवर्जनम् १२, प्रत्या-
पन्नं—सुलग्नां सारगुणधारणम् १३, स्वस्तुतिमन्त्रेण, स्वः-
शक्तस्तपःपाठः, स्तुतिरुपार्जयिष्य ज्ञप्त्येन अनुष्ठपस्तुतिकथनं,
मध्यमनाष्टस्तुतिकथनं, उत्कृष्टेन १०८ अष्टोत्तरशतस्तुतिप्रथ-
नम्, स्वयम् स्तुतिप्रथम् स्वस्तुतिप्रथम्, स्वयस्तुतिप्रथम् एव मङ्गलं
स्वयस्तुतिप्रथम् १४, स्वयस्तुतिप्रथम्—कायस्य स्वाभावान्-
प्रभुत्वात्कालचतुष्टयस्य प्रतिस्तेजसा प्रकृष्या कालप्रवृत्तयः
कालप्रतिस्तेजसा १५, प्रायश्चित्तकरणं—लग्नस्य पापस्य जन-
कृत्यर्थं तपसः करणम् १६, क्षमापना क्षमप्राप्त्यर्थम् १७,
स्वाध्यायश्चतुर्विधो वाचनादिकः १८, वाचना—गुरुसमीपे
स्वपात्राणां ग्रहणम् १९, प्रतिपूजना—गुरोः पुरतः संवृ-
त्त्य पूजनम् २०, परिश्रमेणा स्वपात्रस्य सुदुर्मुष्ट्यर्थम् २१,
अनुमत्ता—स्वस्य चिन्तनम् २२, धर्मकथा—धर्मसंबन्धया वा-
चायां कथनम् २३, क्षुत्प्रापकना—सिद्धावस्थाप्राप्त्या २४,
प्रकाशमनःसन्नियोजना, चित्तस्यैकस्मिन् प्रधाने ध्येयवस्तुनि-
स्थिरिकरणम् २५, संयम—आश्वासनविरहितम् २६, तपो—
ह्यासकथनम् २७, व्ययदानं—विशेषणवदानं कर्मशुद्धिव-
दानं कर्मणां निजरा २८, सुखशान्ति—सुखस्य विषयसुखस्य
शान्ति—शान्तं स्मृद्विनिवारणम् २९, अप्रतिवृत्ता—नीरगत्वम्
३०, विविक्तशयनासनसेवना—स्त्रीपशुपण्डकादिद्विदशय-
मासनानामासनसेवना ३१, विनिवर्त्तना—पञ्चान्द्रियाणां विष-
येभ्यो विशेषण विनिवर्त्तनम् ३२, संयोगप्रत्यापन्नं—सं-
योग एकग्रहणलोभवृत्तं, नश्य प्रत्यापन्नं, नीताधी-
नस्यायां जिबकद्वयात्परिग्रहणं परिहारः संयोगप्र-
त्यापन्नम् ३३, उपविप्रत्यापन्नं—रजोहरणमुक्त-
वृत्तिं विहायाऽन्योपाधिपरिहारः ३४, आहारप्रत्याप-
न्नं—सद्योपाहारपरिहारः ३५, कषायप्रत्यापन्नं—कांश्चादि-
परिहारः ३६, योगप्रत्यापन्नं—मनोबाह्यान्नां व्यापारां
योगस्तस्य 'प्रत्यापन्नं परिहारः ३७, शरीरप्रत्यापन्नं—
प्रत्यापन्नं समगते शरीरस्थापि व्युत्सर्जनम् ३८, साहाय्यप्र-
त्यापन्नं—साहाय्यकारिणां परिहारः ३९, भक्षणप्रत्या-
पन्नं—भक्षणमनशनग्रहणम् ४०, सङ्गावप्रत्यापन्नं—सङ्गावेन पुनर-
करणेन परमाधेयस्या प्रत्यापन्नं सङ्गावप्रत्यापन्नम् ४१,
प्रतिरूपता—प्रतिः सादृश्यं, ततः प्रतिः स्थिरकद्विपमुनि-
द्वयो रूपे येषां यस्य स प्रतिरूपः, प्रतिकृष्य भावः प्रति-
रूपता, स्थिरकद्विपसाधुयोष्येधेयस्मरित्वम् ४२, धैर्यावृत्त्य-
व्यावृत्तौ गुर्वादिकार्येषु व्यापारान्, तज्जांसां वैराग्यस्य सा-
धुनामाहाराधानयनसाहाय्यम् ४३, सर्वगुणसंपन्नता—हाना-
विगुणसहितत्वम् ४४, वीतरागता—रागद्वेषनिवारणम् ४५,
क्षान्तिः—क्षमा ४६, मुक्तिर्निर्भीतता ४७, मार्त्यं—मानपरिहारः
४८, आर्जवं—सरलत्वं ४९, भावसत्सम्पत्प्राप्त्यः शुद्धत्वम्
५०, करकृत्यं—प्रतिस्तेजसादिक्रियाविषयं विरालस्यम् ५१,
योगस्य—मनोबाह्यायोगेषु सत्यं योगस्यम् ५२, मनो-
सित्यं—मनसोऽप्युपपदाद्योगोपपन्नम् ५३, यद्योगसित्यं—यद्यसो-
ऽप्युपपदाद्योगोपपन्नम् ५४, कायसित्यं—कायस्यामुपपदाया-
राद्योगस्यम् ५५, मनःसमाधारणा—मनसो भ्रमस्याने स्थित्वे-
न स्थापनम् ५६, दक्षः—समाधारा—वचनस्य शुभकार्यं स्था-
पनम् ५७, कायसमाधारणा—कायस्य शुभकार्यं स्थापनम् ५८,
१९७

आनसंपन्नता—सुखज्ञानसहितत्वम् ५९, संयमसंपन्नत्वं—सम्यक्त्व-
हितत्वम् ६०, वारिचसंपन्नत्वं—व्याकषातवारिचमुक्तम् ६१,
आर्जवसंपन्नत्वं—६२, आर्जवसंपन्नत्वं—६३, आर्जवसंपन्न-
त्वं—६४, सिद्धिसंपन्नत्वं—६५, संपन्नत्वं—६६, कोक-
जयः—६७, मानविजयः—६८, मायाविजयः—६९, कोवि-
जयः—७०, प्रत्यक्षविजयाद्यर्थोपविजयः, प्रत्यक्ष—प्रमारागद्वेष, द्वेष-
धर्मिकपः, विजयाद्यर्थो—सांयुक्तिकादि, तेषां विजयाः, प्रत्य-
क्ष द्वेषश्च विजयाद्यर्थो च प्रत्यक्षविजयाद्यर्थोपविजयः, तेषां
विजयः प्रत्यक्षविजयाद्यर्थोपविजयः ७१, शैलेयाः सतृ-
द्युगुणस्थानवित्यम् ७२, आर्जवता—कर्मणां भावः ७३ ।
उक्तं २६ अ० ।

अथ संवेगादिवर्जनां फलतोऽभिधित्तुस्तिरिदाह—

अहं भवे । संवेगे निम्बेन शुक्साहमियसुखसंखया आ-
लोययथा निदयथा गरदयथा खमाययथा सुपसहायता
विउसमणया भावे अप्यदिवद्वया विविधवृत्तयथा विविध-
संखयासंखययथा सोऽदिवसंवेगे ० जाव फासिदियसंवेगे
जोगपचकखया सरीरचकखया कसायचकखया सं-
भोगपचकखया उवरीरचकखया भक्तपचकखया ख-
माविगया भावसचचे जोगसचचे करणसचचे मणस-
मणःहरयथा वयसमणःहरयथा कायसमणःहरयथा कोह-
विगे ० जाव मिच्छादिसंखयासंखयविगे शाखसंखया दंसख-
संख ० चरितसंख ० वेदयअदियासयथा मारयतिपअदियास-
यथा एयं भन्ते । पया किंपजवसाणफल वल्लता १,
समखाउसो । मोयमा । संवेगे निम्बेने ० जाव मारयतिप-
अदियासयथा एयं भन्ते सिद्धिपजवसाणफला परयथा,
समखाउसो । (सू० ६००)

'अहं'त्यादि, अथादि परिपञ्चाथः 'संवेप'पि संवेजनं संवेगो-
मोक्षमिलापः । 'निर्वेप' 'सि-निर्वेप'—संसारविरहता शु-
द्धसाहमियसुखसंखय 'सि-शुक्लां—वीक्षापाचायां
साधर्मिकतायां च—सामान्यसाधुना या शुभपणता—संवा-
सः तथा 'आलोयय' 'सि-आ—अभिधिभवा सकलदो-
षाणां लोचन—शुद्धपुरतः प्रकाशना आलोचना संसारो-
चनता 'विद्वय' 'सि—निम्बेन—आरमैनामनोपेयकि-
त्तनं ' गरदयय' 'सि-गर्हाय—परसमणमासदागोपनं
' खमायय 'सि परस्वास्त्योपपन्नः कृषाव्यावृत्त्यं ' विउ-
समणय 'सि—व्ययमनता—परस्मिन् कांधावचययति कति
कांधोपपन्नम्, पतक्ष क्वचिद्वयय, 'सुयसहाय' 'सि-
भृतमेव सहायो यस्यासौ भृतसहायस्तज्जावस्तता, ' भवि
अप्यदिवद्वय' 'सि—भावे—ह्यासादावपतिवृत्ता—'अनुवच-
वर्जनं ' विविधवृत्तय' 'सि—विनिवर्त्तनं—विरमणमसंयमस्थाने-
भ्यः ' विविधसंखयासंखयसंखय 'सि—विविधसंखया-
संखयानि कानि शयनासंखयानि उपलक्षयतामुपलक्षय्य तेषां
या संखया सा तथा आर्जवसंवेगाद्यः प्रतीताः 'जोगप-
चकखया' 'सि—कृतकारितानुमतिरक्षणानां मनःप्रवृत्तिव्यापा-
राणां आलोपतिपतिपद्यु प्रत्यापन्नं—निरोधकसिद्धिं योग-
प्रत्यापन्नं, ' सरीरचकखया' 'सि—शरीरस्य प्रत्याप-
ना

नम्-अभिध्वज्यमितिजनपरिधानं शरीरमस्याक्यान्म, 'कसा-
धपचककात्' ति-कोधादिप्रत्याक्यान्-ताम् न करोमिति
प्रतिज्ञानम् 'संयोगपचककात्' ति-समिति-संकरणे स्व-
परसाभमीलनात्मकेन भोगः सम्भोगः-एकमण्डलीभोक्त-
कावमित्येकोऽर्थः तस्य यत् प्रत्याक्यान्-जिनकलादिप्रतिप-
स्या परिवारस्तथा, 'उपधिपचककात्' ति-उपधेरधिकस्य
नियमः भूक्तप्रत्याक्यान् 'व्यक्तम्, 'लम्' ति-लान्तिः 'विग-
णय' ति धीतरागता-रागद्वेषापगमकया 'भावसम्' ति-
भावसत्यं-शुद्धान्तरात्मताक्ये पारमार्थिकावित्तथावमि-
त्यर्थः 'जागसत्त्वे' ति-योगाः-मनोवाक्कायास्तेषां सत्यम्-
अवित्तथसं योगसत्यम्, 'करणसम्' ति-करण-प्रतिलेखनादी-
सत्यं-यथोक्तसं करणसत्यम्, 'मूलसमकाहरण्य' ति-मनसः
समिति-सत्यम् अन्विनि-स्वावस्थातुकर्य आङ्गिति-म-
योदया आगमाभिहितथावाभिध्याप्या वा हरणं-सङ्कले-
पणं मनःसमन्वाहरणं तद्वय मनःसमन्वाहरणता, एवमितरे-
रति, 'कोहविदेय' ति-कोधविधेकः-कोपयागः तस्य
तुम्भतनादिपरिमायेनेत्युदयनिरोधः 'वेयलुअद्विषासत्य' ति-
लुधाविरोधात्मकनम्, 'मारसेनियआहयासत्य' ति-
कस्याणुमिबुद्धया मारणांस्तकोपसंगहनमिति । भ० १७
शु० ३ उ० ।

एष खलु सम्मतपरक्रमस्य अङ्गकथस्य अष्टे समर्थेयं
भगवता महावीर्यं आधविष पञ्चविष परविष दंसि
निदंसि ए उवदंसि च वेमि । सम्मतपरक्रमसङ्ग-
यं सम्मतं ।

एष-अनन्तराजः खलु-निधये-सम्यक्त्वपरक्रमस्या-
ध्ययनस्य अर्थः-अभिधेयः अभ्युक्त भगवता महावीर्यं
'आधविष' ति-आधविष आख्यातः-सामान्याविशेष-
रथाविध्यासकधनेन प्रकाशितः-हेतुफलादिप्रकाशना-
त्मकप्रकर्षापनेन प्रकृतिः-स्वरूपकधनेन दर्शितः-
नामाविधेभेददर्शनेन निदर्शितः-दृष्टान्तोपम्यासेन उपद-
र्शितः उपसंहाराद्वरणं, इदमपि कूर्गिमाश्रितमेव । इति-
परिसमाप्तिः, ब्रह्ममिति पूर्ववत्, गतोऽनुगमः, सम्प्रति
नयाः, तदपि तथैव । उक्तं गार्ह० २६ अ० ।

सम्मतवाय-सम्यक्त्ववाद-पु० । परस्परसम्यक्पक्षलादिके
सम्यक्वादे, सूत्र० १ शु० १२ अ० ।

सम्मतविमुद्धया-सम्यक्त्वविमुद्धता-आ० । स्थिरस्य, सम्य-
कत्वाविमुद्धो. स० ।

सम्मतसद्दृश्य-सम्यक्त्वअद्वान्-न० । सम्यक्त्वं अर्थादेतः
स्तीति प्रातपद्यतेऽननेति सम्यक्त्वअद्वानम् । सम्यक्त्वा-
स्तिक्त्य, ध० २ आध० ।

सम्मतसामाह्य-सम्यक्त्वसामाधिक-न० । सम्यक्त्वमुक्तक-
मेव सामाधिकं सम्यक्त्वसामाधिकम् । सामाधिकभेदः, विशेषः ।

इमे च तत्पयोः-

सम्मदिष्टि अगोहा, सोही सम्भावदमणो बोही ।

अविषज्जो मुदिट्ठी-एवमहिं निरुत्ताहि ॥ २७८४ ॥

विशे० । (एषां पदानां व्याख्या तत्तच्छब्देभ्यः) (अस्य स-
र्वो वक्तव्यता 'सामाह्य' शब्दं यस्यामि ।)

सम्मतसुद्धि-सम्यक्त्वसुद्धि-आ० । सम्यक्त्वशीचे,
आध० ।

योगाः संगृह्यन्ते, तस्य उदाहरणमाहा-

सागेयमि महाबल, विमलपद्मे, वरं चित्कम्मे य ।

निष्फति छट्टमासे, भूमीकम्मस केरुं च ॥ १२६७ ॥

अस्या व्याख्या कथानकाद्वसेया, साएव महबलो राया
अथाणीय दृष्टां पुच्छिआ-किं नत्थि मम जं अणमि राया-
णं आत्थि ति?, चित्तसमं चित्, कारिया, तस्य दो वि चित्त-
करावप्रतिभो विख्यातो-विमलः, प्रभाकरः । तेसि अद्वैतं
क्रणिया, जवाण्यंतरिया चित्ते, एणं निम्मविणं, एणं
भूमी कया, राया तस्स तुट्ठो, पूरयो य पुच्छिआ य । प्रभा-
करो पुच्छिआ भणुह-भूमी कया, न ताव चित्तेमि ति,
राया भणुह-करिसया भूमी कय ति?, जवाणया अवधो-
या, इयरे चित्तकम्मं निम्मलयर दीसह, राया कुविआ,
विशविआ-एवा एत्थ संयंति चित्, तं छाहयं, नवरं कुट्टं
तुट्ठेण एवं चैव अचछुउ चि मणिआ, एवं सम्मसे
विमुद्धे कायस्य, नैवय योगाः संगृहीता भवन्ति १२ ।
आव० ४ अ० । आ० क० ।

सम्मतोवरि-सम्यक्त्वोपरि-अव्य० । सम्यक्त्वलानकाल-
स्याध्वे, पञ्चा० १० ध० ।

सम्मद्-सम्मद्-पु० । न्धये, स्या० ३ डा० ४ उ० । भ० ।

सम्मद्सुख-सम्यग्दर्शन-दर्शनमोहनीयभेदानां क्षयजल-
स्यकृत्सलक्षं दर्शनभेदं, स्या० ७ डा० ३ उ० । मि-
ध्यात्वमोहनीयकणुवन्दोपशमक्षयक्षयोपशमसमुत्थं आ-
त्मपरिणामं, भ० ८ डा० २ उ० । आ० म० । ('दं-
सख' शब्दं चतुर्थभागे २४२६ पृष्ठे अस्य भेदद्वयं गतम् ।)
तस्याध्वेदानं, स्या० ।

स्वप्रदर्शनकालं भगवान् सरागसम्यग्दर्शनीति सरागसम्य-
ग्दर्शने निरूपयन्नाह-

दमधिषे सरागसम्मद्संखे पण्णेत्तं जहा-“निसग्गु एवेते
सरुई २, आखरुती ३ सुत्तधवीतरुतिमेव ४ । अमिसग्ग ६
वित्थाररुती ७, किरिया ८ संखे ९ धम्मरुती १० ॥ ११ ॥ ”
(सू० ७५ १)

'दसविह' त्यादि, सरागस्य-अनुपशान्तालीक्ष्यमोहस्य
यत्सम्यग्दर्शनं-तस्याध्वेदानं तत्तथा, अथवा-सरागं च
तत्सम्यग्दर्शने चेति विग्रहः, सरागं सम्यग्दर्शनमर्थ्यति
चेति, 'निसग्ग' माहा कावशब्दः प्रत्येकं योज्यं, ततो
निसग्गं--स्वभावसेन कश्चिः--तस्याभिलाषरूपाऽप्येति नि-
सर्गकचिर्निसर्गो वा कश्चरिति निसर्गकचिः, यो हि आ-
तिस्मरप्रतिभाधिकपया समत्याऽवगताम् सङ्गताम् जी-
वादीन् पदाधीनं अर्थाति स निसर्गकचिरिति भावः, य-
दाह--“जो जिणुदिट्ठं भाव, चउविहो (द्रव्यादिभिः) स-
दहाह सयमेव । एमेध नज्जहति य, निसग्गह ति नायस्यो

॥ १ ॥ " इति । तयोपदेशो-गुर्वादिना कथने तेन कर्त्तव्यस्य-
स्तुपदेशकश्च । तत्पुरुषपक्षः स्वपक्षः सर्वपक्षेति, यो हि जि-
नाह्वानेन जीवादीनां तेषां तीर्थकरश्रमपानोपनिषत् अन्वये
स उपदेशकश्चिरिति भावः । यत आह— " एष चैव उ भाषे,
उपाहो मो परेषु सहइह । कुडमरंथेण जिणेषु व, उवपस-
कं सुणेष्वग्गो ॥ १ ॥ " इति । तथाऽऽह—सर्वेष्ववधानादि-
का तथा कर्त्तव्यस्य स तथा, यो हि प्रतनुरागद्वेषमिध्याह्वा-
नतयाऽऽचार्यादीनामाकर्त्तव्यं कुमहाभावाज्जीवादि तथेति
रञ्जते मातृपुत्रादिवत् स आह्वारश्चिरिति भावः, भक्षितं
च— " रागा दोसा मोहा, अखाणं जस्स अवगयं होह ।
आणाए रोयंतो, सो जल्लु आणाहं होह ॥ १ ॥ " इति ।
'सुप्तबीयरुमिष' ति-इहापि कश्चिद्व्यस्य प्रत्येकमभि-
सम्बन्धात् सुतेण—आगमेन कर्त्तव्यस्य स सुतर्हाचः, यो
हि सुत्रागममधीयानस्तेनैवाङ्गपरिग्रहादीनां सम्यक्त्वं लभते
गायिन्द्र्याचकवत् स सुतर्हाचिरिति भावः, अभिहितं च—
" जो सुत्तमहिज्जेतो, सुएण अंगाहो व उ सम्मत्तं । अंगेण
बाहिरेख व, सो सुत्तदहं ति नायव्वो ॥ १ ॥ " इति ।
तथा बीजमिव, बीजं यदेकमप्यनकायप्रतिबोधापादकं व-
चस्तेन कर्त्तव्यस्य स बीजर्हाचः, यस्य ह्येकेनापि जीवा-
दिना पञ्चासवगतेनानेकेषु पदार्थेषु कर्त्तव्येति स बीजरु-
चिरिति भावः, गदितं च— " एगपणेणार्हं पवारं, जो प-
सरं उ रुम्मत्तं । उदपं व्वं तिज्जं विट्, सो बीयरुहं ति
नायव्वो ॥ १ ॥ " इति, 'एव' ति समुच्चये, तथा 'अभि-
सम्बन्धापादक' ति—इहापि प्रत्येकं कर्त्तव्यस्यः सम्बन्ध-
नीयः, तत्राभिगमा—ज्ञाने ततो कर्त्तव्यस्य सोऽभिगमरु-
चिः, येन ह्याचार्यादिकं भूतमर्थेनाऽधिगतं भवति सोऽभि-
गमरुचिः, अभिगमपूर्वकवाचकबुचेरिति भावः, गाथाऽत्र—
" सो होह अभिगमरुहं, सुअगाणं जस्स अरुधमो विट्ठं ।
बद्धारस्स अंगादं, परसयं विट्ठिवाअं व ॥ १ ॥ " इति ।
तथा विलसारा—व्यासक्तता कर्त्तव्यस्य स तथेति, येन
हि धर्मोस्तिकायाद्दृष्ट्याणां सर्वपर्यायाः सर्वनैयप्रमाणै-
र्ज्ञाता भवति स विलसरुचिः, ज्ञानानुसारिकत्वादि-
ति, न्यागादि च— " व्व्याख सव्वपमावा, सव्वपमाणेहि ज-
स्स उवल्लडा । सव्व्याहिं नयविहीहि । विप्पारुहं सुणेष्व-
ग्गो ॥ १ ॥ " इति । तथा क्रिया—अनुष्ठानं कश्चिद्व्ययोगान्
तत्र कर्त्तव्यस्य स क्रियार्हाचः । इदमङ्गं भवति—दशना-
पाचारानुष्ठानं यस्य भावतौ कर्त्तव्यस्तीति स क्रियाचरि-
ति, उक्तं च— " माणेण दंसयेण य, तव चरितं य स-
मिअशुलीसु । जो किरियाभावहं, सो जल्लु किरियाहं
होह ॥ १ ॥ " इति । तथा संक्षेपः—संग्रहस्तत्र कर्त्तव्यस्येति
रूपपरुचिः, यो ह्यप्रतिपक्षकपिलादिदशेनां निग्रहवचना-
नभिध्म्य संक्षेपणैव विलासितपुत्रवपुपशमादिवद्वचनेण त-
त्त्वचरिभवाप्रोति स रूपपरुचिरिति भावः । आह च—
" अणुमिग्गविडुविट्ठि, संखयहं ति होह नायव्वो । अवि-
सारपं पयणे, अणमिग्गविट्ठो य सेसेसु ॥ १ ॥ " इति ।
तथा धर्म—सुतादौ कर्त्तव्यस्य स तथा, यो हि धर्मा-
स्तिकायं भूतधर्मं चारित्रधर्मं च जिनाङ्कं भवत्तं स
धर्मरुचिरिति हेयः, यथागादि— " जो अत्थिकायधम्मं,
सुवधम्मं जल्लु वरितधम्मं च । सहइह जिगाभिदियं, सो

धम्मदहं ति नायव्वो ॥ १ ॥ " इति । स्वा० १० डा० ३ उ० ।
स्व० १०० । आ० १० । ('सम्मत्त' शब्देऽस्मिन्नेव भागे
मेदा उक्ताः ।) "ह्यास्मृतं प्रतिष्ठान—आधारा भाजने निधिः ।
पदकस्यास्य च धर्मस्य, सम्बन्धेनमित्यतः ॥ १ ॥ " आ०
स्व० १०० । आ० १० ।

दृष्ट्वा ज्ञात्वा च सम्यक् पन्थानमासेव्य च कृतं
मान्यथा, तथा वाऽऽह—

सम्मदंसखदिट्ठो, नाषेण य सुट्ठु तेहि उवल्लो ।
चरखकरेणं वहमो, निप्पाणपहो जिभिदिहो ॥ १० ॥

व्याख्या—सम्यग्दर्शनेन—अधिपरीतदर्शनेन दृष्टः, ज्ञानेन
च सुट्ठु—यथाऽवस्थितः तैरर्होऽङ्गज्ञानः, चरखं च करणं
चल्यकवज्जुषस्तेन प्रवृत्तः—आसंप्रितः निर्वाणपथः—
मोक्षमार्गो जिनेन्द्रेः । तत्र व्रतादि-चरणं, विण्डविशुद्ध्यादि
च करणं, यथाङ्गम्— " वयमप्रणु उम्मसज्जम—यथायथं
च वंभशुलीसो । वाणादित्थं तव कां-व निग्गहार्हं चरख-
मेयं ॥ १ ॥ पिड्विसोहो समिहं, भावण पडिमा य इवियमि-
रोहो । पडिहणव्वशुलीसो, अभिग्गहा जेव करणं तु ॥ २ ॥ "
इति गाथार्थः । आ० १० अ० ।

सम्यग्दर्शनमास्तुपायमाह—

बंधकृतिपमाखं, सामितं जेव सव्वपगड्डीयं ।

के केवदं बंधं, खवेहं वा केत्तियं होह ॥ ६५ ॥

सम्यक्त्वं कर्मणां लयत उपशमतः क्षयोपशमतश्चोपजा-
यते, क्षयादयश्च त्रयः प्रकारा बद्धानां कर्मणां नावधाना-
मिति प्रथमतो बन्धनस्थितिपर्यणो जघन्यत उःकर्णतश्च
वह्नयम् । तच्चैवम्—ज्ञानावरणदुर्गमार्गः शब्ददीयान्तरायाणां
त्रिशस्तागोपमकोटीकांठ्या उःकृष्टे स्थितिपरिमाणं मोहनीय-
स्य रुतनिसागरोपमकोटीकांठ्या, नामगोत्रयोः त्रिशनिसागरो
पमकोटीकांठयः आशुषक्रिशस्तागरोपमाणि तथा जघन्यं
वेदनीयस्य द्वादशदुष्टानां नामगोत्रयारष्टी शेषाणामन्तर्दु-
ष्टान्म्, तथा सर्वप्रकृतीनां सत्तामधिकृत्य स्वाम्भवं वह्नयं,
तच्चैवम्—मिथ्यादाहस्तास्वादनमिध्वारतसम्यग्दृष्टिदेश-
विरतप्रसत्ताप्रसत्तापूर्वकरणां नवकृतिषाश्चरसुखसंपरायोपशा-
न्तमोहा अष्टानामपि प्रकृत्यानां सामिनेः मोहनीयवर्ज्यानां
सत्तानां क्षीणमोहादिषाद्युनीमगमात्राणां सयोग्ययोगिकवलिनः
तथा काः क्रियद् बन्धनतीति वह्नयं तत्र मिथ्यादृष्ट्याऽप्र-
सत्ताः सत्तावधवन्धका वा अर्थावधवन्धका वा अश्रु-
र्वकरानिबुद्धिषादराः सत्विधवन्धक्यः, सूदनसंपरायाः
पञ्चविधवन्धकाः उपशान्तमोहाक्षीणमोहसयोगिकवलिनः
सातावदनीयैकवन्धका अवन्धका अयोगिकवलिनः, तथा
को वा क्रियान् लययतीति वह्नयं नत्र मिथ्यादृष्टय उपशा-
न्तमोहापर्यन्ता अक्षीणादप्रकृतिकाः, क्षीणमोहाः क्षीणं मो-
हनीयमिति अक्षीणसप्तप्रकृतिकाः सयोग्ययोगिकवलिनः
क्षीणघातिकाः ।

अथ कस्य कर्मणः उःकृष्टायां स्थितौ कस्य नियमत उ-
ःकृष्टा स्थितिः कस्य वा भजनवत्यत आह—

आउयवडा तु ठिहं, मोहोकोपामि होइ उक्कोतो ।

मौलिबन्धुकोलो, मोही सेतो इ भवन्वो ॥६६॥

मौहीकोर्ष-मौहीयस्वीकृष्टायां स्थितौ सत्यां नियमतः आ-
मुवेजैत्वात् शेषायां कर्मव्यापुक्त्या स्थितिर्भवति. मोह-विषयं
स्थे हानावरणीयादेवकर्म-वृत्तवर्णौ स्थितौ मोही-मोहीनीयं
शेषाश्च प्रकृतयोः भ्रष्टा-विकल्पिताः कर्माविवृत्तवृत्तिरिति का-
मयति कर्माविवृत्ति आह । तत्र सर्वेषां कर्मव्यापुःकृष्टस्थितौ
वर्णमानः प्रथममोहाऽऽप्युक्तवित्त्वाच्च किमपि सध्यदर्शने ल-
भते, उक्तं च-“अद्वयं वि पगडांय, उक्तांसाईए उ वट्टमाणे
उ । न लभति सम्मर्दसह-मिच्छुनेषे वि मोहा उ॥” किं
तु ललानामनुषेजीनामभ्यस्तकांटीकांख्या वर्णमानाः ।

तथा आह-

अंतिमकोडाकोडी-ई होइ सम्बासिं कम्मपगडीयं ।

पल्लियामसंखभागे, तीरी सेसे इवइ गेठी ॥६८॥

आयुर्वर्जनां सर्वानां कर्मप्रकृतीनामन्तिमायां कोटीकोट्यां
स्थितायां तत्रापि पदयोपमस्यासंख्ययत्नं भगि क्षीणं शेषं
स्थितान्दलेके सति सध्यदर्शनलाभो भवति, केवलं त-
दानीं सध्यदर्शनलाभाभ्यन्तरायाकतः कर्माद्यनकटशुपिलय-
त्कप्रतिग्रहियं दुर्भेदो धनगणशेषपरिष्काररूपो ग्रन्थिभेषति ।
तत्तत्तत्सिन्धु मिश्रं प्रतिपद्यते, तस्य च भेदः करणशेषम् ।

अथ करणयुक्त्यतामाह-

तिविहं च होइ करणं, अष्टापचत्तं तु अम्भभञ्जार्हं ।

अविद्याय इमे अजे, अमुचकरणा निषयी य ॥६९॥

करणं नाम परिष्कारविशेषकृत्तविधि-विप्रकारे भवति ।
तत्तथा-प्रथमे यथाप्रकृत्याचरे अष्टापानम्, अष्टभजानां च सा
धारणम् । अष्टानां पुनरितरे द्वे अष्टमे करणे अपूर्वकरणम-
भिर्गुलितानिभूतिकरणे च ।

संप्रतिमेनामेव त्रयाणां करणानां कालविभागमाह-

जा गेठी तपपदं, गेठीसमन्तिथतो भवे वीयं ।

अनिपट्टी करणं पुण, समत्तपुरस्सडे जीवे ॥७०॥

बाधत् प्रस्थितस्तत्पदं प्रथमे यथाप्रकृत्याचरे करणे ग्रन्थि सम-
श्लिष्टावता भिन्नस्येत्यर्थः पुनरपूर्वकरणम्, अनिभूतिकरणं
तु सध्यकर्मपुरस्कृते येन सध्यकर्मपुरस्कृतस्तिव जीव स-
ध्यकृत्याभिमुख इत्यर्थः । अथ याद्यत् प्रस्थितस्तावन्निगुणस्य
सतः कर्म कर्मशराः क्षणम् ॥ उच्यते निरितसरिप्रस्तरहृष्टा-
भ्याम् ।

तत्तत्तमेव हृष्टान्ते तत्पसङ्गतः शेषकरणशेषरिति ।

हृष्टान्तानभिधितुर्द्वीरागायामाह-

नदिपहजरवत्तजले, पिपीलिया पुरिसकोद्वा चेव ।

सम्मर्दसहसंने, पते अद्द उ उदाहरणा ॥७१॥

करणयुक्त्यन्तव्यवर्धनमालम्बे यथाप्यहानुदहृष्टानि, तथा-
यो-“नदि” ति-निरितसरिप्रस्तरादाहरणं यथहृष्टान्तः उबरोदा-
हरणं यथादाहरणं जलादाहरणं पिपीलीकोदाहरणं पुन-
रोदाहरणं कन्दरोदाहरणम् ।

तत्र प्रथमतो निरितसरिप्रस्तरानेवादाहरणं भवत्यति-

निरितसरिप्रस्तरादेर्, अदाहरणं होइ अदप करणे ।

एवमशान्निगियकरण-सिद्धितो खनख जा गेठी॥७२॥

निरितसरिप्रस्तरादाहरणं-हृष्टान्तः प्रथमे यथाप्रकृत्याचरे
करणे भवति, तत्पदयम्-यथा निरितसरिप्रस्तरा-निरितस-
पुपल-भेगतो वपुस्योत्तमान्तिना कचिहृत्तुला भवन्ति. के-
चित्त्राया एवमशान्निगियकरणसिद्धितो यथाप्रकृत्यन्तव्यव-
मानः सुदीर्घाया अपि कर्मस्थितस्तावत् क्षणेषु वाक्यं
ग्रन्थिरिति । अद्यानिभूतिकरणे सध्यकर्मपुरस्कृते जीव
अवनामुत्तम्, तत्पसङ्गतं कर्म लभते, उच्यते-उपपत्तयः
सर्वे वा ।

तथा चात्र यथहृष्टान्तः-

उवपेस्ये सयं वा, नट्टपहो कोइ मग्गमोतरति ।

जरितो य ओसईहि, पउसइ कोइ विणा तेहि ॥७३॥

नट्टपहः कोऽपि पुरुष उपदेशान्ताय हृष्टा तस्याप्यंशेन
मार्गमन्तरति कचित्प्रमाणांनुसारो प्रकृतया स्वयमेवादावेह
कृष्टा, वचनिहासि सध्यदर्शनमाप्तायांशोभायुपदर्शनां
लभते । कचित्त्वं स्वयमेव जानितस्मरणादिना अत्रैव उवरह-
ष्टान्तमाह-उच्यते।ऽपि कचित्प्रमाणाः प्रभुशक्ति-प्रभुशोभयति
कचित्पुनस्तेरीषधेतिना एवमेव । एवमत्रापि कस्यचिद्दृष्टो-
मोह आचार्याद्युपदर्शतोऽप्यवच्छिन्ति, कस्याचित्पुनरुपमेव
मार्गानुसारितया तत्त्वपर्यालोचननः । इह उवरस्यामीयाः दर्श-
नमोहः औपध्यामीय आचार्याद्युपदेशः । इह वल्लयधमन-
या तावोपशमिकस्यकृष्टवृष्टिपजायते साऽप्येकरणवशा-
त् मिथ्यात्वदर्शिकं विधा करोति, तद्यथा-मिथ्यात्वम्, स-
ध्यमिथ्यात्वम्, सध्यकृत्यं च ।

अथ यत्तदहृष्टान्ते जलहृष्टान्ते आह-

महसदसुदसुदं, जह वरयं होइ किचि सलिलं च ।

एसेव य विट्ठो, दंसखमोहमि ति विहमि ॥७४॥

यथा किञ्चित्कसं सलिलं वा मलिनं भवति, किञ्चिद् वर-
शुद्रमीषादिशुद्धं, किञ्चित् शुद्धम्, एव एव हृष्टान्तो दर्शन-
मोह विधिं भावनीयः । तदप्यपूर्वकरणशरात्किञ्चित् शुद्धं
सध्यकर्मरूपं, किञ्चिदप्यशुद्धं सध्यमिथ्यात्वकर्मरूपं, किञ्चि-
त्तथैव मलिनं मिथ्यात्वकर्मरूपं स्थितमिति भावः ।

अत्राह कथमभ्यासस्तिन्नं पथि दंसखविट्ठने कथं वा
ततः प्रतिपन्नं, अस्या वा कथं ग्रन्थि विमिश्र ततः परतो
गच्छन्ति उच्यते । पिपीलीकाहृष्टान्तान् तमेवाह-

अहभावेस्य पसरिया, अमुचकरणेस्य खाणुमारुहा ।

चिट्ठति तस्य काइ, पिपीलिया काइ उट्ठति ॥७५॥

पक्षोदहण्डा खाणु, आतो चिट्ठन्ति तस्य एवाहि ।

पक्षविहृ शतो पिपी-लियाउ उट्ठति उ सपक्खा॥७६॥

कार्वाणिगीलिका यथाभावेन अनाभेगतः प्रसरिता-
यित्वाभ्रगत्य इतरतो गन्तुं प्रवृत्ताः । कार्वाणपुनरपूर्व-
करणेन खाणुमारुहान्तामालम्बे मध्ये कार्वाणस्य स्थानं
चैव चिट्ठन्ति आः पक्षविहीना । कार्वाण्येजातपक्षास्तत्त उ-
च्यते-ऊर्ध्वपाकाखण गच्छन्ति । उवरहृष्टान्तमेव अत्यन्तला-
यमन्तरमात्रो ‘कचोदाहरण’ इत्यसि, कार्वाण्येजातान्ताः,

पिपीलिकाः स्थायी प्रत्यक्षोद्गमार्थं तत्रैव स्थानावेव तिष्ठन्ति, अपिशमन्तप्रत्यक्षोद्गमिन् च । यास्तु सपत्न्या उद्गमयन्ति । इह पिपीलिकासामितस्तनः प्रसरत्येव प्रवृत्तकरणः, स्थानावरोद्गमपूर्वकरणः, उद्गममार्गवृत्तकरणात् । एवमत्रापि ग्रन्थिशृङ्गमनः यथाप्रवृत्तिकरणेन, ग्रन्थि-भेदमनुपूर्वकरणतः, सम्प्रत्यक्षेनमनिवृत्तिकरणतः । यथा च काश्चित् पिपीलिकाः पक्ष्यादिनस्त्राया स्थानावेष स्थानाः स्थित्वा च ततः प्रत्यक्षमार्गोत्थाया कोऽपि मन्दाध्यवसायतया तीव्रविशोधिर्हताऽपुर्वकरणेन ग्रन्थिभेदमाधानुसृततः समुच्छलितचरणगदप्रवरिणामस्तत्रैव तिष्ठति स्थित्वा च पुनः पक्षमस्ततः प्रतिलिखन्ते ।”

अस्मिन्नेवैवं पुरुषदृष्टान्तमाह—

जह वा तिमि मण्णुमा, सभयं पथं भण्णु वचंता ।

वेलाइकमतुरिया, वयंति पचा य दो चोरा ॥ १०७ ॥

तथ्यो उ निउत्ता, एयो बद्धो अ तित्थितो एको ।

कमपातिअहापवचं, भिन्नरं धारणं तइए ॥ १०८ ॥

वाशब्दा दृष्टान्तान्तरसमुच्चये, यथा त्रया मनुष्या सभयं पस्थाने भयेन पाठान्तरक्रमेण ब्रजन्तोः वलातिक्रमन्वरीताः संस्थासमापतन्नेव गमने यलान्ति क्रमतन्वराणां ब्रजन्ति । अत्रास्तेर चाध्यापयन्तेः प्राप्ती पाण्डुकपाण्डुकालौ द्वौ चोरा नौ च हृदयन्तावेवमाक्षिपन्ः क याम्यथ सूर्यं मरणमेव युष्माकमिदानीं समापातन्ति । तत्रैकः पुरुषस्ती समापतन्तोऽदृष्टौ प्रथमतः एकं निवृत्तः, एकः पुनर्द्वितीयोऽहोरात्रवृत्त उर्ध्वोत्तुङ्गपाण्डुदशनतश्च भयेन शोचंस्तत्रैव स्थितः, एकः स्थानीयः पुनः परमसाहसिकः प्रत्युद्गोर्ध्वोत्तुङ्गपाण्डुतोऽत्रापि चोरां प्रहाराकृत्य तत्स्थानमतिक्रान्ते । इह या त्रयाणामपि पुरुषाणां प्रथमतः क्रमेण गतिः सा यथाप्रवृत्तिकरणे यन्पुनस्तद्वयं भिन्नं तत इतरपूर्वकरणादपूर्वकरणम्, यस्तु तत्परतोऽप्यनेन तत् क्षणीय निवृत्ताख्ये करणे द्रष्टव्यम् ।

तद्वयं दृष्टान्तद्वयमपि विधाय सांप्रतमुपनयमाह—

एवं संमारीणं, जोएअव्वाइं तिन्नि करणाई ।

भवसिद्धिसल्लद्धिं च, पक्खालपिपीलिया उवमा ॥ १०९ ॥

पथम्—अमुना दृष्टान्तगतेन प्रकारेण यानि श्रीजि करणानि प्रागर्थादितानि तानि स्वर्वाणि संसारिणो योजयितव्यानि तत्र पिपीलिकादृष्टान्तमधिकृत्य प्रागेव, योजिताः, तदर्थं याः पक्ष्यवत्तः पिपीलिका उक्तास्ताः प्रकृष्टमा भवसिद्धिसल्लद्धिकानां द्रष्टव्या । अयेः लिङ्गित्वां त भवसिद्धिकाः कतिपयप्रभवोत्पादमिन् इत्यर्थः, तेऽपि कदाचित्प्रतिपत्तिरन्ति, तत आह—सल्लद्धिः—उत्तरांतरविशुद्धाध्यवसायप्राप्तिर्वां त सल्लद्धिकास्तथा विशेषसमासस्तेषाम् । किमुक्तं भवति-सपक्षपिपीलिका इव केचित्संसारिणो भवसिद्धिकाः सल्लद्धिकाः स्थाणारिव ग्रन्थिशृङ्गापि परतो गच्छन्ति, केचित्पुनरन्वयाभ्या वा केचन पक्ष्यादिनिपिपीलिका इव स्थाणारिव ग्रन्थिशृङ्गादिसिपतन्ति । पुरुषदृष्टान्तमधिकृत्यैवं योजना—पुरुषस्थानीयाः संसारिणोऽर्वाः, कर्मलक्षणस्थानीयाः पथाः, भयस्थानीयो ग्रन्थाः, द्वौ चोरा रगद्वौ, यस्तु मन्वपराक्रमो न पुरतो न मार्गतः किं तु भयेन तत्रैव स्थितस्तत्सदृशे ग्रन्थिशृङ्गे

वर्तमानोऽभ्याऽभ्याऽव । स च तत्र संस्थेयमसंस्थेयं वा कालं तिष्ठति । तत्र स्थितस्य का लाभ इति चेत् ? उच्यते—श्रुतलाभः ।

तथा चाह—

दृष्टुं जिणवराणं, पूषं अभेषा वावि कजंण ।

सुयत्तेभो उ अभव्वे, हविजं धंभेण उवसीति ॥ ११० ॥

यस्तस्मिन् उपनीतं उपनयं प्रापितस्तस्मिन् अभव्यं तु-यच्छास्त्रं च भवति श्रुतलाभो द्रव्यश्रुतलाभः । कथमिति चेदत आह—“दृष्टुं” इत्यादि, स हि ग्रन्थिकतत्त्वो भव्याऽभव्या वा भगवतां जिनवरणः पूषां दृष्टुं श्रोतुं कीदृशं तपसः फलमिति परिभाष्य तदधिकृतया अभ्यनया कार्येन स्वर्गसुखाधिकारिणा प्रवृत्तमभ्युपगच्छति, ततः सामायािकादिद्रव्यश्रुतलाभः, प्रत्यौ चैव कियन्ते कालं स्थित्वा पुनः पक्ष्यादिविवर्त्तन्ते, वेत्ताप्यानिवृत्तिकरणतः सम्प्रत्यक्षमासादितं दर्शयति द्वौ प्रकारौ कश्चित्प्राणमतां वर्जन्ते कश्चित् हार्मिमुपगच्छन्ति । तत्र ये हार्मि गच्छन्ति तं प्रतिपत्तिरन्ति, इदं आश्चर्यादीनि लभन्ते, तत्र जघम्यतः समकमेव, यत उक्तम्—“सम्पन्नचरिणोऽहं जगत्वं पुच्छं च सम्पन्नं” ।

उक्तपतेः पुनरेवम्—

समत्तमि उ लद्धे, पद्धपुहत्तेण सावभो होजा ।

चरुक्षेवमसखयाणं, सागरमंखंतरा होंति ॥ १११ ॥

एवं अप्पडिवडिण, सम्पत्ते देवमणुपजम्भेसु ।

अन्नयरेसदिवजं, एगभवेणं च सज्जाइ ॥ ११२ ॥

सम्यक्त्वे लब्धे पश्यपुथक्त्वेन-पश्येपमपुथक्त्वेन आश्चर्यो देशविरतो भवति, ततश्चर्यापशमसत्त्वशास्त्रान्तराणं संख्यातानि सागरोपमाणि भवन्ति । इयमेव भावना—देशचरितप्राप्त्यनन्तरं संख्यातेषु सागरोपमेषु गतेषु चरणलाभस्तदनन्तरं भूयः संख्यातेषु सागरोपमेषु गतेषु पशमभर्माणलाभस्ततोऽपि परतः संख्येयषु सागरोपमेष्वतिक्रान्तेषु क्षपकश्चिस्ततस्तद्वयं मोक्षः । एवममुना प्रकारेणाप्रतिपत्तितस्यस्यस्यं देवमनुजजन्मसु वर्तमानस्य प्रतिपत्तयम् । यद्वा-अन्यतरार्थेण जन्मपशमभर्माणेषु क्षपकश्चिण्विजं वा एकमेव सर्वोर्ध्वोद्गमविरत्यादीनि गतेषु तत्र श्रेणिद्वयप्रतिपत्तिस्त्वैकस्मिन् भवेन भवति, यत उक्तम् “मोहापशम एकस्मिन्, भवे द्विः स्यादसंततः । यस्मिन् भवे तुपशमः, स्या मोहस्य तत्र न” ॥ ११

संप्रति यदुक्तं प्राक् मिथ्यान्वमपूर्वकरणेन त्रिधा

कराति तत्र कदाचिदृष्टान्तमाह—

अप्पुक्खंण तिपुजं, मिच्छं काऊण कादोवमया ।

मिषि वि अयेदयंतो, उवसासगसम्मदिट्ठं ॥ ११३ ॥

काद्रूपोपमया—काद्रुवदृष्टान्तेन अपूर्वकरणेन मिथ्यान्वं त्रिपुजं कृत्याऽनिवृत्तिकरणेन तत्-प्रथमतया सावोपशमिकं सम्यक्त्वमासादयति, ततः परिणाममयतः कालान्तरेण निश्चे मिथ्यान्वं वा गच्छति, यत्पूर्वकरणेनाकटोऽपि मन्दाध्यवसायतया मिथ्यान्वं विपुक्षीकर्तुमसमर्थः स निवृत्तिक-

नकुमुलकलेऽत्यन्तरूपं कृत्वा तत्र त्रिभिरेव विचित्रं विवेक-
कृतम्, स च कविचरित्रं ब्रह्मसङ्गमसमन्वयवैक्यस्यैव उच्य-
तामकः । सम्यग्प्रादिष्टकथं कौद्रवाभिरप्युत्कृष्टम् ।

अनस्ताम्रं कौद्रवाभिराभं भाषयति—

अहं नयलकोद्वा उ, द्रविण्मिलिवा य निवल्लीवा य ।
इमेव मिच्छं मीसं, सम्मं वा होमि जीवांसं ॥११४॥
यथा कौद्रवाभिराभा भवति, तथा—मदनकोद्वा वा द्र-
विण्मिलिता—इदं यत्नमदनमन्वाभिराभमिलिता—सर्वथापगतमद-
नभाषाः, एवं जीवानां मिथ्यात्वं विधातुं भवति—मिथ्यात्वम्,
विधत्—सम्यक्प्रादिष्टकथं, सम्यक्त्वं वा ।

आद्येष्टुवक्ष्येह च, अहं नास्ति कौद्रवाभं मद्भावे ।

आदिष्टसम्पन्नं देसं विषयं च तत्र होमं जीवांसं ॥११४॥

यथा कौद्रवाभो मदनभावाः केषांचिकास्तेन इमेवभाष-
यन्तं केषांचित् कोमयाप्रादिकथयतः, एवं केषांचित्
जीवानामुत्कृष्टमदमन्वयवैक्यसमन्वयवैक्यं भवति, केषांचित्
कावेन कथं एवापगतमदनभावं कौद्रवाभं स-
ङ्गं कैसंगिकसम्यक्त्वम्, किमुक्तं भवति—केषांचित्प्रति-
मनो मिथ्यात्वपुद्गलाः सम्यक्त्वाभावयन्ति, केषांचित् स्वत ए-
व तथापरिग्रामविशेषकथनतः ।

एतदेव स्पष्टयति—

सोऽहं अहिसंज्ञा, कुरे सोऽहं मासपरिग्रामो ।

मिच्छे सम्माभिच्छे, मीसे वि य पोगले समयं ॥१२६॥

भूत्वा केवलमिदुर्गतो वाक्छाऽभिसेतव्यं वा ज्ञातिभिर-
णादिना सम्यक्त्वमवागम्य सोऽप्येकरूपं वर्तमानो वर्त-
मानपरिग्रामः समकम्—एककाले मिथ्यात्वपुद्गलान् वि-
धा करोति । तथा—‘मिच्छे’ इति—मिथ्यात्वपुद्गलान्,
सम्यग्मिथ्यात्वपुद्गलान्, सम्यक्त्वपुद्गलानिति । आद्येषां पुद्ग-
लानां परस्परं संक्रमो भवति किं वा नेति ? उच्यते—अर्थात्
इति द्रुमः ।

तथा चाह—

मिच्छन्नाभो मीसो, मीस्स उ होज संक्रमो दोसुं ।

सम्मे मिच्छे वासं, सम्माभिच्छं च पुष मीसं ॥११७॥

मिथ्यात्वात्—मिथ्यावर्तमानत्वात् सम्यग्प्रादिष्टः प्रवर्तमान-
परिग्रामः पुद्गलानादप्य मिथे उपलक्षणमनन्तं सम्य-
क्त्वं च संक्रमयति, मिथ्यत्वं पुद्गलानां संक्रमा इत्यभिप्रेति,
यद्यथा—सम्यक्त्वं मिथ्यात्वं च । नत्र सम्यग्प्रादिष्टः स-
म्यक्त्वं संक्रमयति, मिथ्यावर्तमानत्वं सम्यक्त्वान्—स-
म्यक्त्ववर्तमानत्वं पुनः पुद्गलान् मिथ्यात्वं संक्रमयति । न
पुनः किमिति ।

संक्रमसमुद्देश्यं यथाहान्तराहाह—

मिच्छन्नाभो अहं वा, भीसं सम्मं च कोहं संक्रमति ।

मीसाभं वा सम्मं, गुणवृद्धीं हासतो मिच्छं ॥११८॥

अद्येत्युक्तस्यैवार्थस्य भग्नमप्रकाशान्तराद्यन्तं मिथ्यात्वात्—
मिथ्यावर्तमानत्वात् पुद्गलानादप्य कश्चिन्मिथं सम्यक्त्वं च सं-

क्रमयति । यद्वा—कश्चित् सुखेभ्योऽन्यस्य स मुक्तयुतिः भव-
ते मानपरिग्रामः सम्यग्प्रादिष्टरित्यर्थः, मिथ्यात्वं—मिथ्यवर्तमान-
त्वं पुद्गलानादाय सम्यक्त्वं संक्रमयति, हासक—हीनपरि-
ग्रामो मिथ्यावर्तमानरित्यर्थः, मिथ्यात्वं पुद्गलानादप्य कश्चिन्मिथ-
त्वं संक्रमयति ।

मिच्छन्ना संकंती, अविच्छेदा होति सम्ममीसे तु ।

मीसातो वा दुषि वि, च उ सम्मा परिसेव मीसी ॥११९॥

मिथ्यात्वात् पुद्गलसंक्रान्तिः सम्यक्त्वमिथ्योगविरुद्धा,
मिथ्यतो वा सस्यांमव्याप्ततो वा पुद्गलानादाय हासार्थं सं-
क्रमयति, तथा—मिथ्यात्वं सम्यक्त्वं च यथाक्रममनन्तरं
सम्यक्त्वान्—सम्यक्त्ववर्तमानत्वात् पुनः पुद्गलानादाय न मिथे
मिथ्यभावं परिग्रहयति ।

हासंते परिग्रामे, ते पुष मीसे उ पोगले सम्मा ।

न य सोहिवा मि विज्जति, केहं जे दाहि वेरज्जा ॥१२०॥

सम्यक्पोगलात्वं, न च देउ सो य अविमं भासं ।

पच्छाकडसम्पत्तो, मिच्छन्तं चैव संक्रमति ॥१२१॥

यस्य तु सम्यग्प्राप्त्यन्ताभे हीनभावपरिग्रामः स तस्मिन्
हीनभावे परिग्रामे न मिथ्यात्वं पुद्गलान् तुच्छत्वात्—मिथ्यात्व-
पुद्गलांश्च सम्यक्त्वपुद्गलान् करानि, न च ‘स’ तस्य शो-
धिताः कश्चिदन्य पुद्गला विद्यन्ते यानिदानीमधिकृतसम्य-
क्त्वपुननिष्ठाकाले वदयत, ततः सम्यक्त्वपुद्गलानामान्त-
मप्राप्तं वदयित्वा पश्चादधिकृतसम्यक्त्वोऽपि मिथ्यात्वमेव
संक्रामति ।

मिच्छन्तमि असीसि, ते पुंजी सम्मादिक्खिना नियमा ।

सीसामि उ मिच्छन्ते, दुण्णपुंजेवसवमो वा ॥१२२॥

असीसि मिथ्यात्वं य सम्यक्त्वव्यवस्थे नियमात् निपुञ्जिनः
सीसि तु मिथ्यात्वं द्विपुञ्जी मिथ्यात्वपुञ्जस्य सीसत्वात्, एक
पुञ्जी वा मिथ्यपुञ्जस्य, यविसा—क्षपकः सम्यक्त्वं पूजस्वा-
पि स्य तदर्थं प्रयाणामपि पुञ्जानां वृष्टान्तेन निक्षेपः स्वतः
स्वरूपं च व्यावर्तयताम् ।

संक्रमते पुञ्जप्रत्ययव्यवस्थतः श्रीपञ्चमिकसम्यग्प्रादिष्टमाह—
उवसमसोऽदियवस्स, होति उ उवसाविषं तु समयं ।

जो वा अकयतिपुंजे, अस्सविमिच्छो लहेह सम्मं ॥१२३॥

उपलक्षमकश्चिद्यतस्य भवति सम्यक्त्वमप्राप्तमिथ्यम्, यो
वा अकृतनिपुञ्जः—आद्येष्टुवर्तमानत्वं पुञ्जप्रत्ययव्यवस्थतः स्वको-
ऽपि वहीनसकत्वात्प्राप्त्येकरूपमाहः पुञ्जप्रत्ययं न करोति ।
ततस्तद्व्यवस्थेर्वाधमाह—आर्थापत्तिमिथ्यात्वात् यन्मनो सम्य-
क्त्वं तदप्राप्तमिथं सम्यक्त्वमिति । एतौ हासव्योपलक्षमिक-
कमग्रवृष्टौ सप्रत्ययमप्राप्तमिथ्यमनन्तरं समुत्पन्नं तदन्त-
रमवश्यं प्रतिपत्ततः ।

नत्र वृष्टान्तद्वयमाह—

अहो अमम्वल्लिमो, कासावेकंउत्तुक्क व्व दइमुहो ।

उवमाममाह दोह वि, एते खलु होति दिहुंता ॥१२४॥

यथा व्याधिरसर्ववैच्छः कासापक्षं क्रियाविशेषव्यवस्थतः का-
स्यपक्षपरिग्रहः पुनरुक्तयति । इत्यथ वा द्रुमः कासापक्षं यथा—

कुदं भुज्जतं । कस्यपिअमितमपि मिथ्यात्वं कास्समन्वेयं पुन-
कास्सिहं भवतीति हंकरपि अतिपातः । तथा वाह—इयोरप्यु-
पायिकचारंते अन्ता दहाम्हे । तन्मेषकममेषिअम जीप-
शमिकनम्यग्दर्शनी देवमतिपातेन वा प्रतिपत्तति सर्वप्र-
पितातेन वा । इतरोऽवश्यमेव सर्वप्रतिपातेन प्रतिपत्तति, मि-
थ्यात्वं गच्छति इत्यर्थः ।

तत्र दहन्मन्नाह—

आसंयवमलहंति, जहं तद्धावं न भुंक्व इतिक् ।

एवं अक्षयतिपुंजो, मिच्छं विप उवसमी एति ॥ १२३ ॥

इह वा दृशादिषु सुखप्रदेशेन सर्वतोऽप्रेतत्वं स्वान् परि-
कषयतोऽप्रेतत्वं स्वान् संक्राम्यत, अन्यथा पक्कादहत्वे, स
इतिक् पथा पुरत आहंमनमलममानं स्वस्वानं न सु-
खवि दधनकृतमिपुञ्जं गत्यन्तरभाजत् मिच्छात्वंमेवोपश-
मयति । इत्यत्र भाष्यम्—दिग्विधस्तत्तथाप्यमना सम्पद्दर्शन-
प्रतिपत्ता अतिमिच्छुदो मन्त्रविशुद्धाः । तत्र यः अतिवि-
शुद्धः सोऽपूर्वकरसमाजसं मिथ्यात्वं किमुक्तीकराति कृ-
त्वा अतिमिच्छुतिकरणे प्रविष्टस्तत्प्रथमतया साधोपशमिकं
कम्पमन्त्रानमासादयति सम्पत्कल्पजोदकत् । कस्य मन्त्र-
विशुद्धः सोऽपूर्वकरसमप्याकृष्टस्तीक्षाव्यस्तकम्पकत् न
मिथ्यात्वं सिद्धीकृतमलम्, ततोऽतिमिच्छाकरमुपकलतेऽव-
करत् कृत्वा तत्र प्रविष्टस्तत्प्रथमतया औपशमिकसम्यग्-
शानं तु भवति, अन्तरकारणे चातमुह्यैषममाश्रयतस्तद्वा-
क्ये अन्येषां पुद्गलानामभावतो मिथ्यात्वमेति ।

एतदेवाह—

खीखमि उदिक्कमि, अणुइजं ते यसेसमिच्छते ।

अंतोसुद्धुककालं, उवसमसम्मं लहइ जीवे ॥ १२६ ॥

आतिमिच्छाकरत्वं प्रविष्टस्य यत् मिथ्यात्वमुदीर्येमुदयाव-
च्छिन्नप्रविष्टं तस्मिन् जीवे शेषं च मिथ्यात्वस्याभ्यन्तरादे
उत्तरकरसुतोऽनुदीर्यमानंऽनन्तमुद्वेगकालमीपशमिं सम्प-
कत्वे जीवो ज्ञातं मिथ्यात्वदर्शनेनैवदमाभावात् ।

सांऽपि कथमित्यत्र आह—

उत्तरदेहं दह्मि इयं च विज्झइ वक्कदो पप्प ।

इह मिथ्यात्वात् (सं)ऽप्राप्यत्वं, उवसमसम्मं ह्युत्थेयत्वं ॥ १२७ ॥

यथा वान्तकः ऊपरं देशं-दृशादिरहितं प्रवेशं दग्धं वा
गम्यः विध्यापयति, इति-दधनमलंकरत्वे प्रविष्टस्य मि-
थ्यात्वपुद्गलाभावात्तत्त्वत्त्व-मिथ्यादर्शनेन्याऽनुदयावे-
त्वं तत्तत्तस्मिन्सत्यैवशमिकं सम्पत्कत्वं ज्ञातम्यम् ।

किंच—

जिह्वा (मदी)भवंति उदयाः कम्माश्च अत्रि सुणउवदेसो ।

उवकायदी सपे, जहं नेरइया अणुभवति ॥ १२८ ॥

श्रित्वेऽप्यौपशमिकसम्यग्दर्शो योऽनात्मनि कमेक्षामुद्रवात्
जिह्वीभवति न चैतद्वचनमर्थं यथाऽप्येव तत्र प्रकम्प-
कत्वं साक्षात्पुण्येव यथा-वैरयिका उपपादादी सातमनुव-
यन्तीति ।

एतमेव दर्शयति—

उवकायस्य व-सायं, नेरइयं देवकम्पुसा वावि ।

अहंमसायनिमिषं, अहं कम्माणुमेवेव ॥ १२९ ॥

वैरयिक उपपातेन सातमनुवयति, जिह्वी भवति-उपपात-
काले सातं वदयते तदानीं हि न तस्य स्रज्ज वेदना न पर-
स्परौघीरितानां परमाधर्मिणीवीर्येति । अथा-देवक-
मणा-देवक्रियया सातमनुवयति, देवो हि काश्चित् महर्षिः
पूर्वभवकालः तत्र गत्वा कस्यापि किञ्चित्कालं वैश्वानु-
पशमयति ततः सातं वदयते । अथवा-अप्यवसानानिमित्तं त-
थाविधमनाभ्यवसायप्रवृत्तिनिमित्तं सातमासादयति यथा
सम्यग्दर्शनं सप्रमाणः, सम्यग्दर्शनलाभे हि आत्यन्तस्य
अनुलोम इव ऊर्ध्वे प्रसन्न इति । 'अहं कम्माणु-
मेवेव' मि, अथवा—तीक्ष्णरज्ज्माद्यधिकृतं यः कमेणां
सत्यवर्गीयप्रवृत्तीनां श्रमसमनुभवः अतुल्यमनुभवेन वे-
दने तेन सातमनुवयति, तच्छादि-भगवतः तीक्ष्णज्ञानं अगमि
कीर्णान्ते च तत्प्रयासत्वे नष्टेऽप्यवस्थायोऽप्यते, वैरयि-
काकार्मणं सुप्रकमेवेव प्रसरति लक्ष्यमिति । अथ मिथ्या-
दर्शनात् सम्पत्कत्वं सम्भवति तदैव स तत्सर्वं कतिहाव-
ति लब्धत-उपपत्ते इह मीयि का ।

तथा वाह—

विज्झमी उ परिक्खं, सम्यत्वं सहति मतिमुतोहीहि ।

तयमावमि मतिमुते, सुतलं केइ उभयं ति ॥ १३० ॥

विज्झी-विमङ्गलानी सम्यक्त्वं परिणमयन् तत्समये मति-
भूतावधीन् लभते, तदभावे-तस्य विमङ्गस्याभावे मिथ्यादर्-
शनी सम्यक्त्वं परिणमयन् तत्कालं मतिभूते-मतिज्ञानं भूत-
ज्ञानं लभते, क्वचित्पुनः भूतज्ञानं भजन्ति-विकल्पयन्ति य-
स्याधीनं भूते स लभते भूतज्ञानमन्तरो न लभते इत्याक्षे-
पे इति भावः । तथाहि—ये स्वर्णभूरत्नसुमुद्रं मत्वाऽस्ते
प्रतिमासं स्थितान् मत्स्यान् उपलानि वा हृष्टहापोहार्द्
कुर्वन्ता जातिस्मरयतः सम्यक्त्वमासादयन्ति आभिनि-
धिकज्ञानं च, यं तु भूतज्ञानं तत्रासाद्यमन्वन्धीनभूतत्वात्
ये त्वधीनभूतास्ते वीर्येण युगपासादयन्ति ।

एतद् दर्शयतुमाह—

अज्ञासमती मिच्छे, जहमि मतिखाण तं जहा एति ।

एवेव य सुयलंभो, सुयअणाखे परिणयमि ॥ १३१ ॥

यथा मिथ्यात्वं व्यक्ते मतिरज्ञानस्वरूपा मतिज्ञानतोमिति
एवमेव भूतज्ञानं परिणोपपत्ते भूतज्ञानो भवति । किं च न
प्रष्टव्याः सम्यक्त्वलाभसमये भूतज्ञानमस्ति किं वा न? तत्र
यथायाः पक्षस्तर्हि तस्याभानिवादिमिथ्याहृष्टिप्रसङ्गः ।
अथ नास्ति तर्हि भूतज्ञानमपि क्वलसमाभिनिवाधिकज्ञानं
स्यात् वैतनुपपन्नं भूतज्ञानमन्तरं क्वलस्याभिनिवाधिक-
ज्ञानस्याभावात् "अथ मतिनामं तस्य सुयमात्रं, अथ सुय-
मात्रं तस्य मतिखाणं । दो वि स्याइ अणाससमयुगवाहं"
इति वचनादिति । तद्वत्सुहृदमीपशमिकं सम्पत्कयम् ॥ ३० १
उ० १ प्रक० आ० क० ॥

सम्मत्तसूत्रजोग-सम्यग्दर्शनयोग-पुं० । तत्त्वाद्यैर्अज्ञानसं-
ख्ये, यो० ११ वि०० ।

सम्मत्ता-सम्मर्दी-खी० । धम्मयुपेक्षांमिदं, यत्र च वंस्स
मध्यमदेशे सर्वालता कासा भवन्ति यत्र वा प्रप्युपक्षणीयो-
पधिषण्डिकायाविनोपाविश्य प्रप्युपक्षणे स सम्मर्दति । स्वा०
६ डा० ३ उ० । ख० । पं० च । उ०० ।

हितो वमन्वैकरश्च तत्प्रतिक्रमे—अन्त्युत्पन्ने मित्यन्तरे, व-
र्णने स्वनिर्वाचितकृतं निष्प्रसङ्गे कृतप्रतिषेधेऽप्युच्यते योभिन्ना-
धैर्यतोर्बलैः प्रकृतितम् ।

परितत्त्वोपाति नानुष्य, अन्विष्टाङ्गुण्य वन्धनम् ।

स्वसङ्घो वन्धनेदेन, सतो मिध्याद्वयोऽपि वत् ॥ ६ ॥

वित्तवस्थाधीति—अनुष्य-मिश्रप्रसङ्गः परितत्त्वमपि तथा-
विषयैः कृतान् सत्यवस्थात् परितत्त्वव्यापि । न—यैव अन्वि-
ष्टप्रतिषेधकालाभाविनी कर्मस्तिरित्युक्तं उक्तप्रतिषेधकस्य सत्य-
निकोटीकोट्यादिप्रमाणस्यविकृतत्वा वन्धनं—आभावरण-
विपुलप्रमाणं तत्त्वस्याभिध्याद्वयोऽपि सतो मिश्रप्रसङ्गः
वन्धनेदेनाद्वयवस्था कर्मवन्धनविशेषः । स्वाद्यः शोभनः
परिणामः बाह्यासत्त्वुद्धानस्य प्रायः साम्येऽपि वन्धावपत्त-
स्य सुन्दरपरिणामनिबन्धनव्यापिर्हति भावः ।

तदुक्तम्—

“ मिश्रप्रसङ्गस्तुर्बलं तु, सत्यवन्धनेहो हि न ।

वर्तितव्याप्यतो कम्पा, अन्विष्टमुक्तकृप्य इति ॥ १ ॥

यत् स्वामान्यतो ज्ञेयः, परिणामोऽस्य शोभिनः ।

मिथ्याद्वयपरिणतो, महाकम्पाविशेषतः ॥ २ ॥

सागरोपमकोटीनां, कोट्यां मोहस्य सप्ततिः ।

अभिधामन्यवन्धोऽयं न त्वेकोऽपीतरस्य तु ॥ ३ ॥

तद्वन् परिणामस्य, भेदकत्वं विन्यातः ।

बाह्यं त्वसत्त्वुद्धानं, प्रायस्तुर्बलं द्वयोरेपि ॥ ४ ॥ ”

“ वन्धने न बालह कथाः ” इत्यादिप्रवचनानुसारिणां सै-
र्वात्मिकानां मतमतम् । कार्मप्रतिषेधः पुनरस्य मिथ्यात्व-
प्राप्त्युत्पत्तिरित्यतिवन्धनपीडित्वं, तेषामपि मते तथावि-
धरसामान्यास्य शोभनपरिणामकत्वं न विवक्षितं चिरंरति
श्रेयम् ।

एवं च यत्परिकृतं, बोधिसत्त्वस्य लक्षणम् ।

विचार्यमाणं सन्नीत्या, तदप्यत्रोपपद्यते ॥ १० ॥

एवं वेत्ति—यत् न—मिश्रप्रसङ्गमिथ्यात्वद्वयोपामपि शो-
भनपरिणामकत्वं च यत् परे—सौम्यैः बोधिसत्त्वस्य
लक्षणमुक्तं, तदपि सन्नीत्या—अप्यस्यैवतुत्या विचार्यमाणम्
अत्र सम्यग्ब्रह्मावुपपद्यते ।

तत्त्वोद्भवद्वन्द्यास-तुल्या इति कविप्रदि ।

इत्युक्तेः काव्यात्पेव, विचरपात् न स स्पृष्टम् ॥ ११ ॥

तत्त्वोति—अत्युत्तरे यः “ यद्व्याप्तस्तत्त्वमुक्त्यतिविकल्प-
त्वात् कृतिः—काव्यवस्था कवाचित् पुद्गाद्वन्द्यादी कवि परम्
इत्युक्तेः इत्थं कथमात्, काव्यात्पेव न सत्यगुणव्यतिः न
वित्तवस्था स्मृतः । इत्थं च ‘ काव्यातिव्यवस्था बोधिसत्त्व-
इति लक्षणमवधारणं भवति । तदुक्तम्—“ काव्यातिव्यव-
स्था, बोधिसत्त्वः कर्तव्यम् । न वित्तवस्थान्तस्तत्त्व-वैत-
व्यापि युक्तिम् ॥ १ ॥ ”

पराशरसिक्तो धीमान्, मार्गगामी महाशयः ।

गुणशरीरोत्पत्त्यादि, सर्वं तुल्यं द्वयोरेपि ॥ १२ ॥

पराशरिति—पराशरसिक्तः—कठिनकायचित्तः धीमान्—तु-
ल्यगुणः मार्गगामी—कठकाश्रमप्रवर्णयपयसी महारथः—
स्वीतीतित्तः शुशुरागी—गुणशरीरागमश्च तथेति—बोधि-

सत्त्वगुणान्तरसमुच्चयादीः । इत्यादि शास्त्रान्तरोक्तम् सर्वं
तुल्यं—समम् इत्येवमिति—अन्त्युत्पन्नेऽप्यतिविकल्पकः ।

अन्त्युत्पन्नोऽपि तुल्यतां कथयति—

बोधिविधानः सत्त्वो वा, सत्त्वोधिर्बोधितीर्थकृत् ।

तथाभ्यन्तरो बोधि-सत्त्वो इन्तं सतो मतः ॥ १३ ॥

बोधीति—बोधिः—सत्यवन्धनं तेन प्रधानः सत्त्वो वा ।
सताम्—साधूनाम्, इत्येत्यामन्त्रये, बोधिसत्त्वो मतः—इष्टः ।
यतुक्तम्—“ यत्सत्यवन्धनं बोधि-सत्त्वप्रधानं भवति ।
सत्त्वोऽस्तु बोधिसत्त्वस्त-सत्त्वोऽस्तेति पूर्ववत् ॥ १ ॥ ”
वा—अथवा सद्भावः—नीचिकरणप्रधानाव्यवस्थाव्यवस्थासत्त्वः ।
तथा भवत्यन्तरो—बोधितीर्थकृत्—वस्तीत्युक्तम्—बोधिसत्त्वः ।
बोधिसत्त्वः । तदुक्तम्—“ वरबोधिसत्त्वो वा, तीर्थकृत्वा भवि-
ष्यति । तथा भवत्यन्तरोऽस्ती वा, बोधिसत्त्वः स्वीतं मतः
॥ १ ॥ ” भवत्यन्तं नाम—सिद्धिजनकयोग्यत्वम् अनादिपारि-
त्यामिको भावः । तथा भवत्यन्तं चैतदेव कालवि-
त्यवधिना प्रकरणं वैधियमापन्नं एतदेव यत् न
वीजसत्त्वोधि (सिद्धयान्द्र) फलभेदोपाधिकः । अ-
न्यथा तुल्यायां बोधितायां सत्त्वोऽस्तीति तुल्या
एव भवेयुः तुल्ययोग्यतासाम्यव्यवस्थितत्वावधारिते सत्त्वो-
धितीर्थकृतामेव एव पारंपर्येण तीर्थकृत्यव्यवस्थाव्यवस्थिते
भावनीयम् ।

तत्त्वकल्याणयोगेन, कुर्वन् सत्त्वार्थमेव सः ।

तीर्थकृत्यव्यवस्थोति, वरं कल्पसत्त्वसाधनम् ॥ १४ ॥

तत्त्वमिति—तत्त्व तस्य कल्याणस्य परितुष्टप्रवर्णकत्वमि-
मातिशायिष्यमकथाऽविसर्वादिनिमित्तान्तराद्यस्य योगेन-
व्यापारं कुर्वन्—विधानः । सत्त्वार्थमेव मोक्षदीपावा-
नादिकं मत्वात्मकभरितरिचि स सद्बोधिसत्त्वः तीर्थक-
त्वमकामोति—समते परं—प्रकृतम् कल्याणसाधनं भव्य-
स्त्वबहुममयोजनकारि स्वजातिबोधिविधीर्षयत्वाद्वाहो-
धिमिदुल्लिख्य गण्यवरपदासाधनं भवतीति द्रष्टव्यम् ।
यत् उक्तम्—“ चिन्तयत्येवंमवैत—स्वजनादिगते तु यः ।
तथाऽनुद्धानतः सोऽपि, धीमान् गण्यवरो भवेत् ॥ १ ॥ ”

संविनो भवविवेदा-दात्मनिःसरणं तु यः ।

आत्मार्थसंग्रहोऽस्ती, सदा स्यान्नुपवर्तकेवली ॥ १५ ॥

संविन इति—संविनीः “ तथ्ये धर्मं स्वस्तिद्विस्मा-
कथं, इवे रागद्वेषमाहादियुक्तं । साधो सर्वप्रणयसद्बो-
द्धानि, संवेधोऽस्ती निश्चला योऽनुत्तरागः ॥ १ ॥ ” इति
काव्यादिलक्षणसंग्रहमाह । भवमेवमुपपत्त-सत्त्वार्थ-
स्यात् । आत्मनिःसरणं तु—आत्मरक्षणविद्वद्व्यवस्था-
मिमाकस्य पुनः यद्व्यवस्थापनीति यद्यतं । आत्मार्थसंग्रहः
स्वप्रयोजनमात्रप्रतिपक्षविज्ञोऽस्ती । सदा—निरन्तरं सदा-
त्—भवेत् । सुवर्तकेवली—इत्यभाषमुपवर्तमानस्यावधि-
बाह्यातिशयस्यः केवली पीठमहापीठवत् । (द्वा०) (स-
व्यवस्थावैव सिद्धव्यमिति ‘ सिद्ध ’ शब्दोऽस्तिव्यवस्था
भवति ।)

एतदेवाह—

मिध्यादृष्टिगृहीतं हि, मिध्यासम्यगपि श्रुतम् ।

सम्यगदृष्टिगृहीतं तु, सम्यगभिधेयति नः स्थितिः ॥२६॥

मिध्यादृष्टीति—मिध्यादृष्टिगृहीतं हि सम्मगपि भुतमाचारिकं मिध्या भवति, तं प्रति तस्य विपरीतवाधनिमित्तत्वात् । सम्यगदृष्टिगृहीतं तु मिध्यापि श्रुतं यदपुराणाधिकं सम्यक्, तं प्रति तस्य यथायथोपनिमित्तत्वात् । इति नः—आत्माके स्थितिः—सिद्धान्तमयोदा । प्रमानिमित्तत्वमात्रमेतदभ्युपगमनं न तु प्रमाकरणावमिति चेत्, त्वनुक्तं प्रमाकरणावमेव प्रमाणवर्धमिति सर्वेषां प्रमातृत्वामनम्भुपगमात् ।

तात्पर्यं यः स्वसिद्धान्तो—पञ्जीयमिति चेन्मतिः ।

ननु युक्त्युपजीव्यत्वं, इयोरप्यविशेषतः ॥ ३० ॥

तात्पर्यमिति—युष्माकं स्वसिद्धान्तोपजीव्यं—स्वसिद्धान्तपुरस्कारे तात्पर्यम्, तथा चान्यागमानुपजीव्यतापर्यं सकलवैयमात्रायाभ्युपयमानिवशाच्च दोष इति चेत् यदि तव मतिः, ननु तदा द्वयोरप्यावयोरविशेषतो युक्त्युपजीव्यत्वम्, अयं भाषा—अन्यागमानुपजीव्यत्वं हान्यागमा—(म) संवादिष्वं चेत्तत्संवादिनि स्थाभिप्रायेऽस्यातिरयोक्तिका तदसंवादिष्वं चेत्समाकमपि तात्पर्यमयोक्तिकागमासंवाद्येव, सर्वस्यैव भगवद्वचनस्य युक्तिप्रतिष्ठितत्वात् मिध्याभुततात्पर्यस्यापि स्याद्वत्संयुक्त्यैव शृद्धामागत्यात् ।

यतः—

उद्भावनमनिग्राहं, युक्तेव हि यौक्तिके ।

प्रमाणे च न वेदत्वं, सम्यक्त्वं तु प्रयोजकम् ॥ ३१ ॥

उद्भावनमिति—यौक्तिके शब्दे युक्तेरेवोद्भावनमनिग्राह्यमनिग्राह्यत्वान्म अन्यथा निग्राहमिधानात् । यद्वादी—“जो हउवायपक्क—मि हेतुआ आगमे आ आगमिआ। नो समय-पक्कवआं, सिद्धान्तविग्राहगो अओ ॥१॥” इति अथ वद्व्यमेव प्रमाणप्रयोजकमित्यभ्युपगमं यावद्द्वप्रमाणस्याभ्युपगमः स्यादित्यत आह—प्रमाणे च वेदत्वं न प्रयोजकं किं तु सत्यत्वमेव, लोकशब्दस्याप्यविवेचादेनः प्रमाणत्वादिति श्रद्धात्रात्रमेतदिति न किञ्चिदन्त ।

शिष्टत्वमुक्तमत्रैव, भेदेन प्रतियोगिनः ।

तमानुभविकं विभ्रतं, परमानन्दवत्यतः ॥ ३२ ॥

शिष्टत्वमिति—अतः पञ्चाक्षशिष्टलक्षणनिगमात् । अत्रैव सम्यगदृष्टावेष उक्तम् अंशतः लीक्ष्योपपद्यम् । शिष्टत्वम् । परमा नन्दवति दुर्बेदमित्यतमोहनीयभेदसमुत्थानिरतिशयानन्दभाजेन । शिष्टत्वलिङ्गाभिधानमन्तत् । प्रतियोगिनो दोषस्य लीयमाणस्य भेदेन न भेदमानुभाविकं सकलजनानुभवनिर्दिष्टं विभ्रतं । भवति हि अयमस्मान् शिष्टेनोऽयमस्माच्छिष्टतम इति सार्वजनिको व्यवहारः । स चापि विभ्रतापत्त्याऽ—चिकित्साधिकतमदोषस्यविकषयतयाऽनुपपद्यते । परंपां तु न कर्षवत् सर्वेषां वेदप्रमाणस्याभ्युपगमादौ विशेषाभावात् । यत्नेन वेदविहितार्थानुग्राह्यं शिष्टव्यमवस्थापि निश्तरम् । यावत्संदेहदेशिकत्वाभ्यामनभवातिव्याप्याः

प्रसङ्गाच्च । यत्तदृष्टसाधनताविषयकमिध्याज्ञानाभावावयव्यं शिष्टलक्षणमुच्यते तत्त्वस्मदुक्तशिष्टत्वव्यञ्जकमेव युक्तमाभिन, न तु परनीत्या स्वतन्त्रलक्षणमेव । गङ्गाजले कूपजलत्वावरोपानन्तरमिदं कूपजलं नादृष्टसाधनमिति भ्रमवत् । कूपजल एव गङ्गाजलत्वावरोपानन्तरमिदं गङ्गाजलमदृष्ट (इ) साधनमिति भ्रमवत्ता गङ्गाजले उच्छिष्टत्वावरोपानन्तरं नादृष्टसाधनमिति भ्रमवत्ताशिष्टत्ववाराणयादृष्टसाधनतायच्छेदकरूपपुरस्कारेण निषेधमुत्पन्नादृष्टसाधनताविरोधकरूपपुरस्कारेण वादृष्टसाधनताविषयकविविधतायामपि स्वापादिदृष्टायां शोधादायनिव्याप्ततावद्ग्रहोऽपि सर्वत्र शमातिस्तिङ्गन शिष्टत्वव्यवहाराच्छेदिति किमनया कुण्टया । द्वा० १५ द्वा० १० यो० वि० । दर्श० ।

संप्रति सम्यगदृष्टिस्वरूपमाध्यायिमांयवन्तस्य फलमाह—

एवंविधपरिणामो, सम्मद्विही जियहि पन्नचो ।

एसो उ भवसमुदं, लेणह थोवेण कालेण ॥ ५१ ॥

एवंविधपरिणामः—उपशमादिलिङ्गयुक्तः तथा—विशुद्ध-बुद्धितया सम्यगदृष्टिर्जितः प्रज्ञः—प्रकृतिः, एष एव च भवसमुदं—संसारालंघं लहयति स्तोकेनापि कालेनेति गाथायै ।

एवं सम्यक्त्वस्याप्येकस्य शिवसुखसाधनावयववर्णनायां कस्यचिदप्यन्तप्रमादयत्न एकान्तनाशैवाव्याप्यं मा भवतिवि तुज्या सम्यगदृष्टेरापि तपसाऽवहुफलवत्यात-पादनाय गाथाद्वयमाह—

सम्मद्विस्स वि अवि-रयस्म न तवो बहुकलो होइ ।

हवइ हु हत्थिन्हाणं, बुंदो छियये व तं तस्स ॥ ५२ ॥

सम्यगदृष्टेरापि न कवलं मिध्यादृष्टित्वापशब्दाय, आविरतस्य—विरतिरहितस्य तेनैव तपा बहुफल भवति—जायते । दिशद्वधेवायः, ततो हस्तिस्नानमिव—बुन्दो छितमिव वा । यथाहि—हस्ती प्रथमं जलन स्नानं विधाय पुनर्भूत्वावगुण्ठति बुन्दोऽङ्गं पुनरेकं देशमाकृष्य पुनर्-ठिनोयनं पृथं एव सम्यगदृष्टेरापि विरतिरहितस्थ-कतन्नेपसायाजितं शुभमन्यतोऽविरत्या साधयच्छकृत्पया हार्थितं जीवापमहोदिवगुरुकर्मबन्धहतुर्वादिनि ।

तथा च—

चरणकरणेहि रंझिआ, न सिउभई सुदसम्मद्विही वि ।

जेगागमम्मि मिहो, रंघपंगुण दिहुंता ॥ ५३ ॥

चरणकरणाभ्यां—वधयमात्मकवाभ्यां रहितस्यको न सि-ध्वति-न कर्माभावं कार्यात्, सुष्ठु—अतिशयेन सम्यगदृष्टेरापि यत्न कारणनागमं भगवदावश्यकमित्युक्तो शिष्टः—प्रतिपादितः, रथान्धपकुवादिदृष्टान्—उदाहरणम् । दर्श० ५ तत्त्व । सम्य-गान्तिप्रशमायाम्, सम्यक्-उपशमना मोक्षविशेषाज्यात् दर्शनं दृष्टिर्दृष्ट्यानां जीवादीनामिति गत्यंत सम्मद्विहीः । आ० ३०१, ३० । सम्यगीति प्रशसायैः दर्शनं—दृष्टिः सम्यक्-अविपरीता दृष्टिः सम्यगदृष्टिः । सम्यक्त्व, स्था० । वि० । स्था० ।

सम्मद्विहिगुणहाण—सम्यगदृष्टिगुणस्थानं—न० । द्वितीयगुण-स्थानं, आविरतसम्यगदृष्टिगुणस्थानावयवेन व्याख्यातम् । आच० १० द्वा० ३ अ० ४ उ० ।

सम्महिद्धिवेव-सम्यग्दृष्टिवेव-पुं० । सम्यग्दृष्टयश्च देवाश्च-
देव्यश्चैत्यकथाद्वाः । पञ्चाशत्प्राप्तितु अहंत्वात्किंवे-
वेत्तु, च० २ अचि० ।

सम्महिद्धिवेव-सम्यग्दृष्टिक-पुं० । सम्यग्-अचिपरितो दृष्टिः-
दर्शनं हावस्तत्त्वानि प्रति येषां ते सम्यग्दृष्टिकाः । मिथ्यात्व-
मोहनीयत्वायापशमजसम्यग्दृष्टौ, स्वा० १ डा० ।

सम्यग्पक्षीविमर्ग-सम्यक्पक्षीतमार्ग-पुं० । सम्यग्दृष्टिमि-
र्गश्चरार्द्रमिः सम्यग्वा यथावस्थितवस्तुतया च निरूपणया
प्रणीते सम्यग्ज्ञाने दर्शने चानि चैति विविध भावमार्गे,
“तवसंजगत्पहाणा, गुणधारी ज ययंति सम्भायं । सवजगजी
चक्षिरे, तमाहू सम्मप्यलीयमिच्छं ॥१॥” सूत्र १ ध्रु० ११ अ० ।

सम्मक्वावाधुगत-सम्यग्भावाधुगत-त्रि० । अचिपरिततयै-
र्वायसंगते, पञ्चा० १६ विव० ।

सम्ममिच्छहिद्धि-सम्ममिच्छादिष्टि-पुं० । सम्यक् च मिथ्या
च दृष्टयैषां ते सम्यग्मिथ्यादृष्टयः । येषामकिञ्चिदपि वस्तु-
नि तत्प्राप्यं वा मतिदीर्घत्वादिना एकान्तेन सम्यक्परि-
ज्ञानमिथ्याज्ञानाभावात् न सम्यक् अद्वयानं तथैकान्तनो-
विप्रतिपत्तिस्तंषु, न० । शतकहृदचकूली-“जहा ना-
तिकरदीववास्मिन् खुदायस्स वि एथ समागयस्स ओ-
यणाइए अणेगयिहे दोएए, तस्स उवरी न कई न य निदा,
जसो तेषो सः आअयाइओ आरागो न कयावि दिहो नावि
सुओ एवं सम्ममिच्छहिद्धिस्स वि जीवाइएयट्ठाणं उवरी न
य कई नावि निदं” ति । न० । स० । स्वा० । आय० ।

सम्मय-सम्मत्-त्रि० । अग्रतिषिजे, आचा० १ ध्रु० ८ अ०
१ उ० । तेषु तेषु कार्येषु प्रयोजनेषु इष्टे, स्य० ३ उ० ।
तत्कृतकार्यस्य सम्मतत्वात्, नि० १ ध्रु० १ र्वगं १ अ० ।
अ० । जी० । ‘गामिञ्च’ शब्दे पञ्चममांशं ८५४ पृष्ठे उक्तस्य
देवराजनाम्नः कुटुम्बिनो भार्यायाः सारिकायाः पुत्र, पि० ।

सम्मयसत्ता-सम्मत्तमत्या-स्त्री० । सकललोकसम्मततया
प्रसिद्धे भाषामेदं, ध० ३ अचि० । प्रज्ञा० । सम्मतसत्या
या सकललोकसामयेन सत्यतया प्रसिद्धा, कुमुदकुबल-
यात्पलनामस्त्वानां समानेऽपि पङ्क्त्यभवात् आगापालजना
अरविन्दमेव पङ्क्तं मय्यन्ते न शेषामिस्वरविन्दे पङ्क्तमिति ।
प्रज्ञा० ११ पद ।

सम्मकृ-सम्यगृक्त्वि-स्त्री० । सम्यग्ज्ञाने, संशयविपर्यस-
निरासेन इदमेव तत्त्वमिति निश्चयपूर्विकायां जिनादित-
जीवादिपदार्थेष्वभिधीनौ, जिनाज्ञानसारितया तत्त्वार्थध-
जानरूपं सम्यक्त्वं, प्रथ० १४६ ह्रात् ।

सम्मसुद-सम्यक्सुद-त्रि० । तत्त्वतो निर्मले, पञ्चा० २
विष० ।

सम्मसूय-सम्यक्भुत-त० । सम्यग्दृष्टिपरिपुष्टौ ते यथावस्थि-
तायै वा भुतज्ञाने, विशेष० ।

अगाशंगपविद्धं, सम्मसूयं लोह्यं तु मिच्छसूयं ।

आसज्ज उ सामिचं, लोह्यं लोउत्तरे भयणा ॥५२७॥

इहाप्रविष्टमाचारार्द्रं भुतम् अनङ्गमवधं चावश्यकादि
भुतम्, यतत् द्वितयमपि स्वाभिचिन्तान्निरपेक्षं स्व-

भावेन सम्यक्भुतम् । लौकिकं तु भास्ताति प्रकृत्या मिथ्या-
भुतम् । स्वाभिचिन्तयासाध स्वाभिचिन्तयासाध पुनर्लौकिके
भारतादौ लोकाकारं चाभारादौ भजना-विकल्पनाऽवस्थाः ।
सम्यग्दृष्टिपरिपुष्टौ ते भारताद्यपि सम्यग्भुतेन स्वाधर्माभि-
त्वमेवेदनुवादि यथावस्थितनस्वरूपबोधनो विषयविधा-
नेन योजनान्, मिथ्यादृष्टिपरिपुष्टौ ते स्वाभाराद्यपि मिथ्या-
भुतम् अयथावस्थितबोधनो वैपरित्यक्त योजनादित भावार्थे
इति । विशेष० । कर्म० । आ० कृ० । पु० । न० ।

से किं ते सम्मसूयं ? २, ज इमं अरहेति हि भगवन्ते हि उप-
पन्नायादंसंशयंरहे तिलुकिनिरिक्षियमहियपूरइहि तीयप-
ङ्कप्पसमसागयजाखएहि सववएएहि सवदरिसीहि पसी-
यं दुवालसंगं गण्णिपिडंगं, तं जहो-आंवारो १ सुयगसो २
ठाणं ३ संभावो ४ विवाहपञ्चतो ५ नायाधम्मकङ्काओ
६ उवासगदसओ ७ अंतगददसाओ ८ अणुत्तरोत्तवा-
इयदसाओ ९ पहावागराओ १० विवागसुयं ११ दिह-
वाओ य १२ इषेअं दुवालसंगं गण्णिपिडंगं चोइसपुंवि-
स्स सम्मसूयं अभिषदसपुंविस्स सम्मसूयं तेषां तेषां परं
भिषेसु भयणा सेतं सम्मसूयं । (सु० ४०)

अथ किं तत्सम्यक्भुतम्, आचारं आह-सम्यक्भुते यन्नि-
र्मलं हिः अशोकापद्यमहापातिहायैकपां पूजामहेन्तोत्यह-
न्तः तीथकराः तेरहेहिः ते चाहन्तः कैश्चित् शुद्धद्रव्यास्त-
कनयमतानुसारिभिरनादिसिद्धा एव मुक्तामानोऽप्युपग-
म्यन्ते । तथा च ते पठन्ति-“ज्ञानमतिधे यस्य, वैराग्यं च
जगत्पतेः । एष्वयं वैष धर्ममिच्छा इह हिन्दे चतुष्टयम् ॥४॥” इ-
त्यादि एवरूपाभ्यापि ते बहव इत्यन्ते-स्वापनादिद्वाराश्च च
विशिष्टां पूजामहेन्तं ततोऽहेन्तोऽप्युपयन्तं तत्तत्सर्ववच-
दार्थं विशेषणान्तरमाह-भगवद्भिः भगः-समप्रभैर्योदिकपः ।
उक्तं च-“एष्वर्थस्य समप्रस्य रूपस्य यशसः श्रेयः । धर्मस्याऽ-
य प्रयत्नस्य, पक्षां भग इतीहना ॥१॥” भगो विद्यते येषां ते
भगवन्तः तैर्भगवद्भिः । इहानादिसिद्धाणां रूपमावमपि नाप-
पद्यते किं पुनः समप्र रूपम् अशरीरत्वात्, शरीरस्य च रा-
गाद्विकायतया तेषां रागादिराहितानामसंभवत्, नतो भग-
वद्भिरित्यनेन परपरिकल्पितानादिसिद्धादौद्वयवच्छेदमाह ।
अथ मय्यथाः अनादिशुद्धा अयथहेन्तो यदा लब्धव्या समप्र-
रूपादिगुणोपानं शरीरमारचयन्ति तदा तऽपि भगवन्तो भव-
न्ति, ततः के तेषां श्रुदास इत्याशङ्कानेनोदनायं भूयोऽपि
विशेषणान्तरमाह-उपपन्नानदर्शनधरेः-उत्पन्नं ज्ञानं-केच-
ल्लानं दर्शने-केवलदर्शने धरन्तीत्युपपन्नज्ञानदर्शनधराः,
“लिहादिष्ट्य” इत्यत्र प्रत्ययः । न च येऽनादिविशुद्धाः ते
उत्पन्नज्ञानदर्शनधरा भवन्ति, “ज्ञानमतिधे यस्य” इत्यादि
वचनविरोधात्, तत उत्पन्नज्ञानदर्शनधरेरिति तत्त्वयुक्तो-
न तेषां व्यवच्छेदो भवति, ननु येषां तादृं उत्पन्नज्ञान-
दर्शनधरेरित्येतावदवस्तामलं भगवद्भिरिति विशेषणोपादा-
नेन तदयुक्तं-उत्पन्नज्ञानदर्शनधरा दि सामान्यकवलिनोऽपि
भवन्ति, न च तेषामवश्यं समप्ररूपादिसंभवस्तत्तात्क-
ल्पानहेतो मा ह्रासिसुरमी विनयजना इति समप्ररूपवद्भि-
गुप्रतिपत्त्यर्थं भगवद्भिरिति विशेषणोपादानम्, नद्वं शुद्ध-

तो वाद्: सम्पन्नाद्: । यथास्थितवस्तुवाचिभावेन, आवा०
१ भू० ५ अ० १ उ० । (एतच्चाऽऽचाराङ्गीयसम्पन्ना-
व्ययेन उक्तमस्माभिः 'सम्पत्' शब्देऽस्मिन्नेव भागे दृ-
शितम् ।) सम्पत्—अविपरीतो वाद्: सम्पन्नाद्: ।
रहितो, स्या० १० डा० ३ उ० ।

सम्मिस्त-सम्मिश्र-त्रि० । विष्कण्डितवच्चि, आवा० २ भू०
१ भू० १ अ० २ उ० ।

सम्मूढमत्त-सम्मूढमत्त-त्रि० । तत्त्वान्तेर आन्तचित्ते, आवा०
४ अ० ।

सम्मिस्तभाव-संमिश्रभाव-पुं० । अस्तित्वनास्तित्वापगमे,
स्व० १ भू० १२ अ० ।

सम्मूढ-सम्मूढि-पुं० । महावृद्धनीयकृतमकालिकैरवत-
ज्जीयकृतः सिद्धादेश्य विनिति, नि० ।

सम्बद्ध-सम्बद्ध-पुं० । सम्बद्धेन सम्बद्धः । गर्भोपपानव्यतिरे-
केष्वेवमेव प्राणिनामुत्पाद्, जी० १ प्रति० ।

सम्बुद्ध-सम्बुद्ध-पुं० । सम्बुद्धेनाजानः सम्बुद्धेजाः । श-
लभापिपौलिकामासिकाशालिकादिषु, आवा० १ भू०
१ अ० १ उ० । वसुषु, दृश० ४ अ० । स्या० । पश्चिमीश्टङ्गाट-
कपादाशैलादिषु वनस्पतिषु, आवा० १ भू० १ अ० ५ उ० ।

सम्बुद्धिम्-सम्बुद्धिम्-पुं० । 'सूक्ष्म' मोहसमुच्छ्वाययाः,
सम्बुद्धेन सम्बुद्धा भावं घसप्रत्ययः तेन निर्वृताः सम्बुद्धिमाः ।
न० । सम्बुद्धेति इति संसृष्टिमाः । प्रसिद्धजीवाभावेन वृथि-
वीवर्षितिसमुद्भवस्तथाविधदृष्टादयः, नवेन न सम-
न्ति दृश्यभूमावपि संभवत् । दृश० ४ अ० । दृश्यभूमी बीजा-
सत्त्वेऽपि य दृष्टादय उत्पद्यन्ते न संसृष्टिमाः । स्या० ६ डा०
३ उ० । सम्बुद्धेति तथाविधकर्मोद्भाय् गर्भमन्तत्वेणो-
त्पद्यन्ते इति सम्बुद्धिमाः । अतु० । अयमव्युत्क्रान्तिजपु,
प्रज्ञा० २१ पद । सम्बुद्धिनामां स्वयार्दभेदा नास्ति । स्या०
३ डा० १ उ० । अतु० । म० । स्वजनादिजन्य वायु-
काये, स्या० ५ डा० ३ उ० । आ० म० ।

सम्भेदसल-सम्भेदशैल-पुं० । स्वनामक्याते विन्ध्यगिरि-
शिखरभेदः, यत्र अवनवासुपुत्र्यन्मिथोरवर्ज्यास्तोथेकराः
विश्रुतिः सिद्धाः, आ० म० १ अ० । ज्ञा० ।

सम्भेयसेलसिहर-सम्भेदशैलशिखर-पुं० । पर्वतविशेषकूट,
पञ्चा० १६ विष० ।

सम्भेल-सम्भेल-न० । परिजनसम्मानभक्त, गोप्त्रीभक्त, आवा०
२ भू० १ भू० १ अ० ४ उ० । गोष्ठ्यां च । नि० भू० १६ उ० ।

सम्मोह-सम्मोह-पुं० । मूढतायाम्, स्या० ४ डा० । किं-
कर्तव्यतामूढतायाम्, अतु० । विशेष० । आवा० । सं-
निपातोऽनर्थक्येव सर्वतोऽनर्थक्यसायं, ज्ञा० १३ डा० ।
संमुखनीति सम्मोहः । मूढात्मनि दृष्टविशेषः, स्या० ८ डा० ।

सम्मोही-सम्मोही-जी० । संमुखनीति सम्मोहाः मूढात्मानो
दृष्टविशेषास्त्यामयं सम्मोहाः । भावनाभेदः, ध० ३ अधि० ।

संप्रति सामोहीमाह—

उम्मगदससाम-मगदससामगविपण्डीवपी ।

मोहेय य मोहिता, समोहं भावयं कुह्ये ॥४६१॥

उम्मागदेशना १ उम्मागदृष्टया २ मार्गाव्यतिपत्तिकथ
भवेतीति वाक्यशेषः, मोहन च यः स्वयं मुह्यति एवं कु-
त्वा च परं मोहयित्वा सामोही भावनां करोति । इति नि-
र्मुक्तिगाथासमासार्थः । ह० १ उ० २ प्रक० । न० । प्रव० ।
चउहिं ठाणेहि जीवा सम्मोहताए कम्मं पगरेति, तं
जहा-उम्मगदससाए मम्मनराधुयं-कासासंस्पन्नागेणं
भिजा नियासकरणेणं । (ह० ३५४ +)

संमुखनीति समोहा मूढाग्या दृष्टविशेष एव तन्नावन्त-
ता तस्यै सम्मोहनायै सम्मोहत्वाय सम्मोहनाय वेति
उम्मागदेशनाय सम्मगदृष्टनादिरूपभावनामातिकातधमेय-
कथनेन मार्गान्तरायणं मोहाध्वपुत्रुत्तद्विप्रकरणेन कामा-
शेषाप्रयोगेण-शुद्धादायभिलाषकरणेन 'भिज्ज' स्त-
सोभा-शुद्धस्तेन निदानकरणमन्त्यालपःप्रभुत्वकृत्य-
दित्ये मे भूयादिति निकारनाकरणं तेनति । स्या० ४डा० ४ उ० ।
सय-शत-न० । दृष्टावृत्तदृष्टमक्यायाम्, तन्मक्येयं चाश्रुत० ।

स्वक-त्रि० । आत्मीय, विशेष० । स्व० । ज्ञा० । आवा० । म० ।
स्वकीये, विशेष० । देहगृहादी । स्व० १ भू० २ अ० ।

सयभावभोग-सनतोपभोग-पुं० । वैरन्त्येणोपभोगं, नि०
भू० १ उ० ।

सयं-स्वयम्-अव्य० । आत्मनेत्यर्थे, स्व० १ भू० १ अ० । आवा० ।
आवा० । पञ्चा० । उ० । स्या० । परांपरश्रमनेत्येत्यर्थे,
स्व० १ भू० १३ अ० । म० । पा० । नि० भू० । म० । प्रज्ञा०
विपा० । आवा० ।

सयंकड-स्वयंकृत-त्रि० । आत्मना कृत, म० ।

जीवाः स्वयंकृते दुस् वेदयान्त—

गायणिहे नगरे समारणं, पतिमा निगया० जाव एवं
वयासी-जीवं शं भंत । सयंकडं दुक्खं वेदहं ? गो-
यमा ! अन्थेगइयं वेइ अन्थेगइयं नो वेइ, स
कणइणं भंत । एवं वुइ अन्थेगइयं वेइ अन्थे-
गइयं नो वेइ ? गोयमा ! उदिन्नं वेइ अणु-
दिन्नं नो वेइ, स तणइणं एवं वुइ अन्थेगइयं वेइ
अन्थेगमित्यं नो वेइ, एवं चउत्थीमदंइणं जाव वेमा-
णि ॥ जीवा शं भंत । सयंकडं दुक्खं वण्ति ? गोय-
मा ! अन्थेगइयं वेयन्ति अन्थेगइयं गो वेयन्ति, स क-
णइणं ? गोयमा ! उदिन्नं वेयन्ति नो अणुदिन्नं वेयन्ति
से तणइणं, एवं जाव वेमाणि ॥ जीव शं भंत । सयं-
कडं आउयं वेइ ? गोयमा ! अन्थेगइयं वेइ अन्थेगइ-
यं नो वेइ जहा दुक्खं दो दंइगा तहा आउ-
एण वि दो दंइगा एगसपुहुणियं, एगतेणं जाव वे-
माणि ॥ पुहुतेण वि तेव ॥ (ह० २०)

‘रायगिरे’ इत्यादि पूर्ववत्, ‘जीवेण’ मित्यादि तत्र ‘संयंक-
ई’ पुष्कं, ति यत्परकृतं तत्र वेद्यतीति प्रतीतमेवातः स्वयं-
कृतमिति वृत्तमिति स्म ‘पुष्कं, ति सांसारिकं सुखमपि वस्तु-
तो दुःखमिति दुःखहेतुत्वाद् पुष्कं—कर्म वेद्यतीति, काकु-
पाडात् प्रश्नः, निर्वचनं तु यदुदीर्यं तद्वेद्यति, अनुदीर्यस्य
हि कर्मणो वेद्यमेव नास्ति तस्मादुदीर्यं वेद्यति नादुदी-
र्यं, न च चण्डान्नन्तरमेवेति अतोऽवश्यं वेद्यमप्येकं वे-
द्यत्वं न वेद्यति इत्येवं व्यपदिश्यते, अवश्यं वेद्यमव च
कर्म “कडाण कम्माण ण मांक्खं अग्नि” इति वचनादि-
ति । एवं ‘आच’ वयान्गि’ इत्यनेन चतुर्विंशतिदण्डकः सू-
चितः, स वैद्यम्—‘नेरुय्य ण भंते ! संयंक’ मित्यादि । ए-
वमेकानेन दण्डकः, तथा बहुवचनान्या, स वैद्यम्—‘जीवा ण
भंते ! संयंक’ पुष्कं वेदेनी’ त्यदि तथा ‘नेरुय्य ण भंते !
संयंक’ पुष्कं मित्यादि, कर्मकत्वं योऽर्थो बहुवच्यऽपि स ए-
वेति किं बहुव्यप्रश्नेन ? इति, अत्रोच्यते-कश्चिद्वस्तुनि एक-
स्यबहुत्वयोरप्येवैशेष्यो दृष्टो यथा सम्यक्त्वादिः एकं जीवमा-
भित्य वेद्यवृत्तिसगरेषामपि साधिकाणि स्थितकाल उक्ता
नामान्जीवानाभित्य पुनः संप्रोज्ञा इति, एवमपि संभवति-
ति शङ्का बहुव्यप्रश्नेन न उच्यते, अस्त्युत्पन्नमतिशयव्युत्पा-
दनापेक्षार्हेति । आध्यात्मध्यानवाच्यारकादित्यपदेशस्याध्या-
यशित्य दण्डकद्वयम्—एतस्य चयं वृक्षाक्षभावना-यदा स-
सर्म्मल्लिनायायुर्बद्धं पुनश्च कालान्तरे परिणामविशेषात्तृतीय-
चरणीमायायय निर्वसितं वास्तुदेवेनैव तत्सादृश्यमङ्कित्याच्य-
ते—पूर्ववत् कश्चिच्च वेद्यति, अनुदीर्यत्वात्तस्य, यदा पुन-
र्यत्रैव वदं तत्रैवोपपन्नं तदा वेद्यनीत्युच्यते, तथैव तस्या-
दित्येवादिनि । अ० १ शृ० २ उ० ।

संयंकराख-स्वयंकुराख-न० । सासारपरंण कारंते, संयंकरणं
नाम-कारवणमित्यर्थः । नि० सू० १ उ० । आत्मनः कस्यचि-
द्विबलिनस्य कार्यस्य निर्वर्तने, उक्तं २६ अ० । नि० सू० ।

संयंगहिय-स्वयंगृहीत-त्रि० । आत्मना प्रतिपन्नं, पञ्चा० ५
विच० ।

संयंगहियलिङ्ग-स्वयंगृहीतलिङ्ग-ली० । केनाप्याचार्येण अ-
द्वयलिङ्ग आत्मनैवावसात्तुधुवेय, आब० ४ उ० ।

संयंगहा-स्वयंग्राह-पुं० । स्वयाम्मना गृह्णतीति स्वयंग्राह-
स्वयंगृह्णत, इव० १ उ० । प्रश्न० ।

संयंजय-शतंजय-पुं० । लोकोत्तरगीत्या प्रयोदशदिवसे, जं०
७ वक्ता० कल्प० ।

संयंजल-शतंजल-न० । परचतं वर्तमाने चतुर्दशे जिने, प्रव० ७
द्वार० जं० । शकलोकपालस्य बहुलस्य विमाने, अ० ३
शृ० ७ उ० ।

कहि णं भंते ! सकस्स देविंदस्स देवरको वरुणस्स महारको
संयंजले नामं महाविमानो पवने, गोयमा ! तस्स णं सा-
हम्मवहिंसयस्स महाविमानस्स पवच्छिमेणं सोहम्मं कल्पे
अस्सेज्जाई जहा सोमस्स तहा विमानारायहाणीओ भा-

थियक्काओ० जाव पासायवेहेसया खवरं नामं नाखम् ।
(सू० १६७४) अ० ३ शृ० ७ उ० ।

जम्बुद्वीप द्वीपेऽतीतायामुत्सर्पिण्यां जाते प्रथमे कुलकरे,
स्था० १० डा० ३ उ० ।

सयंत-श्रयमाख-त्रि० । प्रतिपदं लभमाने, अ० १३ शृ० ६ व० ।

सयंपम-स्वयंप्रभ-त्रि० । स्वयमादित्याग्निनिर्गेषस्तनवकुल-
तया प्रभ-प्रकाशो यस्य स स्वयंप्रभः । ईमपवेने, चं० प्र०
५ पाठ० । सू० प्र० । जं० । स० । चदवहितं महाप्रहे, स्था०
२ डा० २ उ० । कल्प० । सू० प्र० । चं० प्र० । भारते वर्षेऽती-
तायामुत्सर्पिण्यां जाते चतुर्थे कुलकरे, स्था० ७ डा० ३
उ० । स० । भारते वर्षे भविष्यति चतुर्थे कुलकरे, स्था०
७ डा० ३ उ० । स० । विषयककाव्यावङ्कुरमायायासं पितृ-
गज्जम्बुद्वीपद्वीपे, द्वीपे । भारते वर्षे उत्सर्पिण्यां भविष्यति
चतुर्थे तीर्थकरे, ‘चउरयो पोहित्ताजीवो सयं पयो’ तीर्थ २०
कल्प । तुरिमियां नगर्यां जितशत्रुराजस्य बलादाकर्मकं
राजानि, ति० । कल्प० । आ० सू० । कल्प० । श्रुतमपूर्वमवर्ज-
वस्य ललिताङ्गदेवस्य भायोर्याम्, स्त्री० । आ० म० १ अ० ।
संघा० । आब० ।

सयंपरिहार-स्वयंपरिहार-पुं० । स्वयमाचारकथनेन असदा-
चारस्य परिहारः, च० १ अधि० । (स्वयंपरिहार इति अस्य
कथनेन परिहारोऽसदाचारस्य संपादनीयः स च ‘असदा-
चार’ शब्दे प्रथममागन्तुं पृष्ठगतः ।)

सयंपवञ्जा-स्वयंप्रजया-ली० । आचार्यमन्त्रेण स्वयमेव
लिङ्गप्रहेय, अङ्ग० ।

तन्निषेधो यथा—

परं जे जंबू ! पन्नावणविहीए बहिया जे इ गिहत्या अ-
त्थसाभिलासिएहि पास्तथेहि सुत्तयं गहिया वेरगमइया ।
परंपरामयसाहूण साहूणीयं बहुअरे पमाए दइण सयमेव
पवइस्संति, सयमेव सुंदाविरस्संति, सयमेव वत्थपत्ताइ
गियिहस्संति, गुरुणं अणुणुखाए सिरे लोअं करिस्संति,
सयमेव तवोक्कम्मं उवसंपजिताणं विहरिस्संति, सय-
मेव भिक्खाए भिक्खं करिस्संति । ते जंबू ! पासंडभइया
दिट्ठिए वि दिट्ठा महाभिच्छचकारिणो भिच्छचपरियायव-
हुगा सम्मचपरियायवाहायगा । दुरायारा निद्धवसा भासिणो
अह नाणपत्ता अह संजमाहागा अम्हे गुणसंयसा अम्हे
सुद्धजिममइया एवं भासंता मम परंपरागयसाहुसुद्धा-
हुणियां हीसेंता निर्देता खिसंता बहुभवपरंपराऽणुबद्धा
अयंतलुत्तो संसारे भमिहिस्संति । पावमइया तेसिं निग्ह-
वाणं सावयसाविया कुमयमई दिट्ठिराएयं गहिया संता अ-
बोहिपविट्ठा अयंतलुत्तो संसारे सुसुद्धं व परिअइस्संति।ज-
बूणत्थत्थि संदेहो । तए णं अजजंबू जायसंसए जायकोइह-
ले उट्ठाए उट्ठिता एवं वयासी-कहं णं भंते ! तेसिं संजम-
किरिया तवोक्कम्मं निफले होइ । संजमं पासंता वि संजम-
विराहा मथिया । एवं, खलु जंबू ! ते अभिमागगहिया

शे । आयारियउवज्जायवायवायारियथेरपवत्तगारायि-
कम्पापरमपूअसिरिपुआइ पवडुअसाए वूइआ अ-
कसल्लिअवरिआ, खो गिहस्वीयं आयजणा, खो लोगस्स
रंजणाए उट्ठिया, खो अप्पयत्तंसं परनिदं कुण्ठा, खो
परवररकल्लपरा, खो शिच्छादेसखाकुसला, खो
अप्पयुत्तिकारागा । तेहि महाणुभागायं पाडिसिदं कि-
यमाखा तुमे तुम्हायं सावयसाविआइ सव्वं भिच्छा-
दिट्ठिया भवइ । अनाधिहरिकेसिपडुहा असे देवया-
दत्तल्लिआ पवडुआ खो तेहि गणुट्ठिती भंडिया । एया-
रिसाखं मयहराखं तुलखा पवडुमाखा एगंतपावदि-
ट्ठिया तुमं ति निट्ठाडिआ संता मिसमिसेमाखा
साचारसगारविआ कुमयमयालिवासिखो संसारे प-
रिवडंति अवाहिकल्लुपकदा चिट्ठंति । पुणरवि ते एवं
भासिस्संति अम्हायं वायपडिवाए न किं पि पओ-
ययं । अम्हे पावधीक, अप्पणो कजं साहेमो किं वाएण
किं जुडवाए कियमाणे य किंवि कुसलत्तयं हवइ । एवं
भासंता ते आयारियायं पडिक्कला अखायिआ एव भ-
वंति । कलहकोहणसीला ते सीलं पालंता वि कु-
सीला । अज्जमग्गं मुहे वूअमाखा वि अजज्जा, उम्म-
मापइआ तेसिं दसखं पि दिट्ठिमिच्छज्जणयं । एवं
जंबू ! ते पासंडिया पुव्वायारियपडुखीया उवज्जाय-
पडुखीया आयारियउवज्जायायं परंपराए पडि-
खीया । चाउव्वस्सस्स समणसंघस्स पडिखीया, एरि-
संथां महाणुभागायं गीयन्थायं अणवकंखा अय-
सका अकित्तिकारका बहूहि असम्भावसाहि मि-
च्छताभिखियेतेहि य अप्पायं च परं च तदुभयं
च वुग्गाहेमाखा, उप्पाएमाखा तवंतखिया सुच-
तखिया अत्थंतखिया तदुभयंतखिया समणस्स भग-
वओ महावीरस्स आणाए बहिया संघबहिया सयमेव
मुंडं भवित्ता मम गणपरंपरायं साहूयं साहूणीयं आ-
यारवंतायं आयारं दइयं पुच्छिआ सिक्खिआ तेखियं
करंता अभिमायं धरंता य वाहका भविस्संति । कहिस्संति
अम्हायं अमुगो गच्छे तेसिं सीसस्स सीसा वइस्संति अ-
म्हायं धम्मापरिणं निट्ठं तं करिस्सामो । अम्हायं
अमुगरीसिंहितो गणपरंपरा पवडिआ । तस्स पदाज्जुकमेयं
अम्हे वि पुव्वपडुभारगा अम्हे वि जोगवाहगा अलोअ-
खादागगा चाउव्वस्सस्स समणसंघस्स अओ वि गणवासी
आयारियउव्वज्जायसीयो जो अम्हायं मिलिस्सइ । अम्हा-
यं भंडलीए एवेसं करिस्सइ सो वि जिआणए आ-
राहमो भविस्सइ । एयं बुअंतायं य को वि ता-

रिसे तिथयरस्स समो आयारिओ । सारखंकोयिआकु-
सलो भविस्सिआ तेसिं पाविट्ठाणं निट्ठाडिस्सइ । तेसिं
सावए कलहकरे दइय तिसिणीए चिट्ठिस्संति । खो यमा-
यमवि वइस्संति । तेसिं पाविट्ठाणं सुत्तये अत्थलोभेण दा
इस्संति । ते वि विराट्ठाग भविस्संति । अविहीए सुत्तयथा-
इमायं बानिनामो वि । परं जंबू ! विक्रमवच्छाराओ पच्छा
सोल्लयवामसए वइकंते पञ्चासवासमज्जे गये एगे केइ
महाणुभागा खरिओ पमायं पयुत्तये संजमधरा भारवसं-
हा इव जिणपसवे मग्गे उट्ठिस्संति । तेसिं अ पलं गहिउ
ख निरालंभगायं निच्छोडिस्संति । कओ रे पाविट्ठा ? तु-
म्हायं गणो कओ ? केहिं तुमे पाडिया ? केहिं तुमं अणु-
खा गहिउख जोगे वइये ? केहिं तुम्हायं उदेससमुदेमे
संदिसाविए ? आगासे कुसुमं करिंमं होइ ? , वज्जाए
पुचा करिमा हुंति ? । सयविसाणे करिंमं होइ ? । तहा तुमं
वि गुरुपरंपरावाहिरा कओ साहु ? । तया के वि तन्मत्तिआ
सावयसाविआ तेसिं खरीयं नाऊख नियखियगणपरंपराए
सामायारिं ठाडिस्संति । के वि दूरभविआ तेसिं परम्मुहो हो-
ऊख परगणस्स सामायारिं गहिस्संति । के वि कुग्गहग्गह-
गहिया अयंतकालदुक्खगमगसीला खो तेसिं मोइस्संति
खो परिहरिस्संति सव्वं भंते ! सेव भंते तमेव सव्वं शिस्सं
जं जिणेहिं पवेइयं । हंता जंबू ! तमेव सव्वं निस्संजं जं जि-
णेहिं पवेइयं । कहं आगासंमंडलाओ निवडिया इव
भासह अम्मापिउणं संजोए अ संताये भवति किं अन्ने-
हा वि भवति हि ? पवेइयं हंता जंबू ! तमेव सव्वं
निस्संजं जं जिणेहिं पवेइयं । कहं यं भंते ! तेसिं
सावयसाविआ सम्मत्तमूला य दुवालस वयाइं धरि-
स्संति खो वा ते वयधारगा आराहगा वा इविजा ।
एवं खलु जंबू ! पुच्चिं जंसिं पासे वयाणि पडि-
वजियाणि तेसिं पासे वयाणि शन्धि, तेसिं आलोयणा
खो तेसिं सम्मत्तधारणं तओ सावयसाविआयं कहं स-
मत्तगुणे भवति ? वयगुणे भवति ?, आलोयणगुणे भवति ?,
कओ एगवीसगुणे सावयाणं भवति तेहिं सावएहिं प-
रंपरागयं सावयकुलं भंडियं । एवं खलु जंबू ! महाणु-
भावेहिं खरिबरेहिं मिच्छत्तकुलाओ उस्समगववाएयं प-
डिबोहिउख जिणमए ठाविआ, वचीसअयंतकायभक्खणा-
ओ वारिया महूमज्जमंसाइ वावीसं अभक्खणाओ शिसि-
हिया सम्मत्तमूलाइं दुवालस वयाइं गाहिया जीवाज्जीवाइं
नवपरूवणा सिक्खाविआ चाउइसडुपुखमसिखीसु पोसह-
पडिपुखपाला य ठाविआ । कुदेवडुगुरुकुव्वमाओ वारिया
लोइयलोउत्तरदेवगुरुसंबंधमिच्छताओ शिसिहिया । शि-

श्लिष्यमायामायारीए समखसंभमज्जे आरोविषा । तेसि
अज्जयपअएई सा सामारी सुसेविषा पालिषा फासिषा
तीरिषा किडिषा सा सेवमाणा ख क्कावि दुट्ठा । परं जंबु !
तेसि संताविणई महाभगाणं सूरिणं निरीहाणं पडपरं—
पराए केइ गमखायगे सिद्धिलकिरिए दइख सगसामाया-
रि वइस्संति । ताणं पासंडियाणं किरियाण फडाडोवं पा-
सिचा तेसि दुट्टवयणेणं अणुमोदणं करंता इ कुलकमं
संविचा पमादपराणं पमादे आलोइत्ता तं गणं हीलं-
सा थिदंता खिंसंता गरिहिचा । कहं ते कुलकमओ महा
आराइया इवंति ? कहं तेसि पासंडियाणं किरियाए
फडाडोवं अणुमभिज्ज कुलकमागयगमामायारी लंघि-
याईकं ते वि पासंडिया शिखकालं तारिसी किरिया पवट्ट-
त्ता थिडिस्संति जंबु ! ते वि पासंडिया पुत्रकिरियाडम्बरं
दंसिचा तेसि मुट्टरूवयाणं विमोहइत्ता पुरिसदुगं ति ।
तिमं जाव किरिया फडाडोवं करिस्संति । पच्छातीया
इसखसीला कोउहलसीला कलहसीला भूइकम्मभीला ।
जोइसाविज्जामंततंसीला कम्ममोहखवसीकरणाइपओ-
गणं सावयसाविषाणं आवज्जगा गीयनायनइविहीए ना-
रीजखमोहणा सवपाणाइवायमुसावायअदत्तादायमहुण-
परिगहकोइमाखमायालोमपिज्जोइकोइलहअभक्खाणअर-
इपेसुअपरिवायमायोमसमिच्छादंसणमअउवेइयाई अट्टा-
रस पावट्टायाई सेवमाणा भविस्संति । अप्पत्थुतिं पमं-
समाणा पोरसि थिददपरा सज्जमंगहे कुमला एवं जं-
बु ! जहा खअगडंगस्स वीयए सुअकखं पंडरीकज्जयणे
वचचारि पुरिसा पुंडरियं वत्तकम्मा ओ पराए सो हट्ठा-
ए जाव तथा ते वि जयभासाभासयमाणा जासियव्वा ।
जंबु ! जाइआहो तेसि सामायारी पयडिस्सइ तदिआहो
इहेव भारहे वासे पडोयारि भविस्सइ । महारायमरखाणि
अभक्खअभक्खयाणि धणक्खगारयणंसंतमारमावतेयनाम-
खाणि कुलवहूण मिच्छकुले गमखाणि थिस्संततोआ उ-
च्छालिस्संति । एवमाइए उवइव उट्टिस्संति भरं ।
तए खं से जंबु अज्जसुहम्मं एवं वयामी—कहं खं
भंते ! तम्भचितियाणं एवं भविस्सइ ! ? अजेसि—
मवि एवं भविस्सइ ? । एवं खलु जंबु ! तम्भचि-
याण वि अम्भचितियाण वि । से केणट्टुणं भंते ! एवं
बुअइ । जंबु ! जहा केइ गामागरखगरिगमसेडकवड-
मईवदोखसुहपट्टणं सिया तव्वासिएणं एयेणं पररट्टे
विखासे कए तहोभणं पररट्टिया रायाणो सखद्व-
द्वकवया चाउरंमिणीए मण्णए सखिहिया आगया । जुअ-
मिणिचा उव्वासिया सव्वे विखाभिज्जति । तथा

तेसि कुमयमईखं संमग्गाओ वि बहणं थिते मल्लिखे म-
विस्सइ । जव वि संठाखसामायारीसु दइट्ठा तइ वि मणे
कल्लसभावखाए परिगहिया संता अप्पलो आ-
यारि हीलंता पासंडियाउयार पसंसंता त वि तारिसा
खेव, जहा पासत्थाणं संमग्गीए सुमाया विणयं पुंवंति ।
तहा तेसि संमग्गीए बहूलोगाणं उवइवा भविस्सइ । जम्भ
रायकुले तम्भचितिया वि सावया पडाणपुरिसे किजंति,
अणुकभेणं तं रायकुलमविकखयं भविस्सइ । एणं जहा
पट्टमा वाही कोटपट्टहा उवज्जमाणा तं सरीरं मासुरं दी-
सति तओ पच्छा अणुकभेणं इत्थंशुलिया आगलंति पायं-
शुलिया आगलंति नासा आगलति पूअरीहेर कलेवरं छ-
रति तथा तम्भचितिआणुराणं धणक्खगाइरिदिसंता भवंति
पच्छा ते वि अमंभाणिआ दांएहमक्खणिआ अपसंखाणि-
या भवन्ति । जंबु ! तेसि संमग्गीए सो कट्ठावे भविस्सइ ।
तम्भचितियाणं सेवं भंते ! सेवं भंते ! । अज्ज ० ।

मयंपालण-स्वयंपालन-० । आत्मनैव सेवायाम्, पञ्चा ० ५
विच ० ।

सयंपालणा-स्वयंपालना-खं ० । आत्मनैव प्रत्याख्याताहार-
पालनायाम्, पञ्चा ० ५ विच ० ।

सयंबुद्ध-स्वयंबुद्ध-पुं ० । स्वयमात्मनैव बुद्धस्त्वनेव ज्ञातवान् ।
पां । अपरेपदशेन स्वयमवरोधोद्यमान्या मिथ्यात्वनिद्राप-
गमन सम्भावने प्रांत, पां । कल्पे ० आं ० मं । औं (प्र-
त्येकबुद्धेभ्य एषां बोधपथचिधुर्नाल्लभकृतां विशेषः) पत्तय-
बुद्ध शब्दे पञ्चमभागे ४२४ पृष्ठ उक्तः ।)

सयंबुद्धसिद्ध-स्वयंबुद्धसिद्ध-पुं ० । स्वयंबुद्धोऽनु सन्तु सिद्धेषु,
पां ० आं ० धं ० प्रज्ञां ० लं ० नं ० ।

स्वयंबुद्ध-स्वयं(भू)भू-पुं ० । स्वयं भवतीति स्वयंभूः । विष्णोः,
अस्ति, सूत्र ० १ श्रु ० १ अं ३ उ ० । देवेषु, सूत्र ० १ श्रु ० ६
अं ० नं ० । स्वयं भवतातु स्वयंभूः । जीव, मं ० २० शं ० २ उ ० ।
स्वयम्-आत्मनैव परांपदशानिपक्षितया उगततत्त्वा भवतीति
स्वयंभूः । स्वयंसम्बुद्ध, स्यात् ० । भारते वर्ण्यस्वस्वसिद्धया जात
तृतीयवासुदेवे, ति ० । प्रबं ० । तृतीयदेवतांस्वै स्वनामक्याते
विमानं, नपुं ० । स ० ६ सम ० ।

सयंबुद्धकड-स्वयम्भु(भू)कृत-प्रि ० । स्वयं भवतीति स्वयम्भु-
विष्णुस्यां वा तत्कृतः । विष्णुकृते, ' सयंबुला कड
लाए ' सूत्र ० १ श्रु ० १ अं ३ उ ० । (अस्य व्याख्या
' कडवाइ ' शब्दे तृतीयभागे २०४ पृष्ठ गता ।)

स्वयंभूभोमिजगद्वादिना मण्डित-
" आसीदिदं तमाभूत-ममकातमल्लक्षणम् ।
अपतक्यमविश्रयं, प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ १ ॥
तास्मिन्कायेर्वाभूते, नष्टस्यावज्जङ्गम् ।
नष्टावनरं चैव, प्रणष्टागराजले ॥ २ ॥
केवलं गच्छतीभूते, महाभूतविवर्जिते ।

अविष्वाग्मा विमुत्तत्र, श्यामस्तप्यते तपः ॥ ३ ॥
सत्र तस्य श्यामस्य, नामः पञ्च विनिर्गतम् ।
तत्पुत्रविमण्डलनिम्नं, इयं काञ्चनकर्षिकम् ॥ ४ ॥
तस्मिन् पथे स भगवान्, दृष्टी यथापथीतसंयुक्तः ।
ब्रह्मा तत्रोत्पन्न—लेन जगन्मातरः स्त्रुष्टाः ॥ ५ ॥
कान्तिः सुरसंज्ञानां, दिनिरसुराणां मनुमुत्पन्नाम् ।
चिन्ता विहङ्गमानां, माता विश्वप्रकाराणाम् ॥ ६ ॥
कनः सरीसृपाणां, सुलसा माता च नागजातीनाम् ।
सुरभिश्चतुष्पदाणां—मिला पुत्रः सर्वेषीजानामिति ॥ ७ ॥
“पथमुक्तममतद्वनमरोदिने वस्तु अलीकं भान्तवा-
नानिभिः प्रकपितत्वात् । प्रक० २ आश्र० द्वार ।

स्वयंभुदत्त—स्वयम्भू(भू)दत्त—पुं० । स्वामक्याते काञ्चनपु-
रवास्तव्ये अग्रिणि, ध० २० ।

स्वयंभुदत्तकथा पुरेवरम्—

“जलहिलनदपुञ्ज—सुमेरुदेहं सुजोहर्कनिजम् ।
जमुदीये दीव, इहउत्थि कंयलपुरे नयरे ॥ १ ॥
तथासि बानिष्ठा जित्—मण्य सिद्धी सयंभुदत्त नि ।
पार्थ परिचिज्जिय पठ-र निष्पञ्चाभसंभो ॥ २ ॥
उल्लसितनिर्गत अ-तगायवसन्नां न नस्स संपइह ।
आजीविया वि निरव—ज्ज अप्यसावज्जिवाप ॥ ३ ॥
तत्ता अनिव्यहंता, आरंभइ जाव कसिण्ये पसां ।
कूगगहोसंय, ता जाया तथ्य उणावुद्धि ॥ ४ ॥
ताप वंसण अविरल-रलरालाउलियइभसंदाहं ।
जित्थिज्जयुक्कलकलं, दुग्गिमकलं निव, इयं धारं ॥ ५ ॥
तथ्य य सयंभुदत्ता, नयण् अकामो अनिवहंता य ।
व सहाण्ण वाहण्ये, आरंभइ जीवणायुद्धं ॥ ६ ॥
तेण वि दुग्गिमकलवसा, जाय न निव्यहइ ताव कणाधि ।
महया सत्थण समे, बलिष्ठा इंसंतराभिमुहं ॥ ७ ॥
दूरपइभसंकेतं, सत्थ आवाविण्य अरन्ममि ।
ते मुक्कपकइका—नितायधाडी समावडिया ॥ ८ ॥
ते भल्लसिज्जवावल—पमहण्णइण्णकग समरधीरा ।
सत्थसुहडा वि तीप, सडि जुग्गमि सलंगमा ॥ ९ ॥
संइयपयंइसुहड—विहाडिययरइसनइसरनराहं ।
उत्पिण्ण सत्थनाहं, दारुणमाओहणं जायं ॥ १० ॥
पवलबेलन सण्णं, तणं सुमहल्लभिज्जनिवहण्ण ।
कलिकालेण व धम्मो, सत्थो गलइत्थिष्ठा सयलो ॥ ११ ॥
धिण्ण सागमत्थं, सुक्खरामाज्जं मणुस्से य ।
वेदिगइण्ण य तप्पा, चिलायंसणा गया पडि ॥ १२ ॥
सा वि इ सयंभुदत्ता, गयसव्वस्सो पलायमाणो य ।
अण्वेनु ति विचितिय, गहिणो भिल्लेहि पुट्टेहि ॥ १३ ॥
निहयकसवायनिवाय—बंधणारहि ताडिष्ठा वि दहं ।
सा इच्छइ जाव न किं, वि वयइव्यं तप्पां तेहि ॥ १४ ॥
पडिण्ण पुष्पावाइय, चिलायकीरं तपण्णविहीय ।
आमुंडाय पुराहं, उवहारत्थं स उवणीष्ठां ॥ १५ ॥
३० यणिष्ठा । जइ जां विवव्वमसिलससि ता बहुं दवियं ।
अज्जयि मणसु अमदं, कालमुहं जायि किककाले ॥ १६ ॥
पयं ते जपेता, सयंभुदत्तं न जाव सण्णेण ।
निहंति ताव सहसा, ससुद्धिष्ठा वल्लहल्लोखो ॥ १७ ॥

भो कयइ कयइ एवं, वगमसुसरइ बेरिचारिणी ।
धीचालावुडविजं—सकारिणं सा विरावइ ॥ १८ ॥
एसा इम्मइ पडि, इज्जंति इमाहं सयसंगहाइ ।
इय उल्लावं सांउ, सयंभुदत्तं विमुत्तण्ण ॥ १९ ॥
पवण्णइणा जवणं, सुमरिय विरवइरिसुहडसंपाया ।
आमुंडामवणाओ, ते भिज्जा कसि नीडरिया ॥ २० ॥
जाओ अज्जव अहं, अज्जेव य सयसंपयं पत्तो ।
इय चित्तं तो तुरियं, सयंभुदत्तो अवकंतो ॥ २१ ॥
भीसण्णिलायमयतर—लिष्ठा य गिरिइहरमज्जमण्णेल्लं ।
बहलतववज्जिपडला—उलेण अयंइण वण्णो ॥ २२ ॥
कसिण्णभुयंगण इक्का, उप्पन्ना येणया महाघोरा ।
परिचितियं च तणं, इताहं नणु विण्णसामि ॥ २३ ॥
जइ कह वि चिलापहि, परिमुक्का ता कयंनुत्तण्ण ।
इसिष्ठा भुयंगमणं, अल्लेवण्णं अहइ विव्वं ॥ २४ ॥
अहवा जम्मा मण्णं, उल्लवणं अहइ सयसयराहं ।
संजोणो य विष्ठाण—ण जायए किमिह सोमणं ॥ २५ ॥
इय चित्तं तो जा किं च, सण्णियं सण्णियं स अगमो जाइ ।
ता तिलवतकस्स अहं, चारुसमणं नियच्छइ ॥ २६ ॥
विसमभुयंगमवस विहु रिथस्स सरणं तुमं मम मुण्णिदं ।
इय भण्णिता मुण्णिपुरा, विचयणो अत्ति सा पडिष्ठा ॥ २७ ॥
मुण्णिधिदियगल अज्जयण, सरण्वसजायप्पासणपकपो ।
मुण्णिपो वरदाणपरो, गलवहं तथ्य संपत्तां ॥ २८ ॥
तो तिमिरे पिब दिवसयर—किरण्णणियं तयं महाहिबिसि ।
तह सुचविबुधु ध्व, उट्ठिष्ठा सा वि पडिहेहो ॥ २९ ॥
अह अज्जयणसमतीर, गलसनाहो पयंपइ हिट्ठो ।
मुण्णिपववरुसु वरं, आह इमा धम्मलाहो न ॥ ३० ॥
ते द्दुग्गु सणिमणीहं, नमिय सटाणं गप्पा गलसनाहो ।
तुहो सयंभुदत्ता, वि नं मुण्णि पइ इमं मण्ण ॥ ३१ ॥
अयंवं । अमेत भीसत्थ, सावयकुलसंकुडाह अइवीयं ।
गुरुपुत्रं नूणं, तुह जोगो मह इह जाओ ॥ ३२ ॥
जइ मुण्णियरिदं, न तुमं, इह हुंनो कुण्णियगुरुयकाक्खो ।
अइहुहुहुअसहर—विस्सविंसा नो मरंता हं ॥ ३३ ॥
ता मह पमिऊण्ण मुण्णि—इ कंइसयरिदिविनयवरण्ण ।
आरंभदंमसं—अवाउजयं वस्तु पवउजं ॥ ३४ ॥
तो समयमांणपविहाइथा, शुद्धा, पववाविष्ठा इमा सुहरे ।
पालियवयं सुहम्मं, पत्तां गमिही सिधं कमसां ॥ ३५ ॥
कृपालोजीवानां ततिपु हृदयालोजिनमंत,
स्वयंभुदत्तस्य प्रकटामति बुद्ध्या सुचरितम् ।

निरारम्भे भाव कुत मनसा वृत्तिमतुलां,
सद्वा तीव्रारम्भात् परिहृतं हे आचकजनाः ॥ ३६ ॥

इति स्वयंभुदत्तकथा । ध० २० २ अग्रि० ६ ल० ।

सयं (भू) भूमइ—स्वयं (भू) भूमइ—पुं० । स्वयम्भुमण्णशी-
पदेव, सू० प्र० १६ पाठु० । ब० प्र० ।

सयं (श्रु) श्रुमाहइ—स्वयं (म्भू) म्भूमाहइ—पुं० । स्वयम्भू-
रमण्णशीपदेव, ब० प्र० २० पाठु० । सू० प्र० ।

सयं (श्रु) श्रुमाहइ—स्वयं (श्रु) भूमहावर—पुं० । स्वयम्भुम-
ण्णसमुद्राधिपती देवे, सू० प्र० १६ पाठु० । ब० प्र० ।

सयंभूरमण-स्वयंभूरमण-पुं० । स्वयं भवन्तीति स्वयंभुवा
देवास्ते यथागत्य रमन्तीति स स्वयंभूरमणः । उत्त० ११ अ० ।
स्था० । अतु० । उत्त० । सथा० । आद० । अर्द्धरज्जुमणो
प्रागतसमुद्रे, अष्ट० ६ अष्ट० । सू० प्र० । जी० ।

सयंभूरमण-द्वि सयंभूरमणमहसयंभूरमणमहामहा य
इत्थ दो देवा महिनिवा । (सू० १८५५)

स्वयंभूरमणो द्वीपे स्वयंभूरमणस्यभूरमणमहामहो स्वयंभू-
रमण समुद्रे स्वयंभूरस्वयंभूरमहावहौ । जी० ३ प्रति० ।
उ० । अष्टा० ।

सयंभूरमणोद-स्वयंभूरमणोद-पुं० । स्वयंभूरमणस्वामिनः
समुद्र, जी० ।

सयंभूरमणं यं दीवं सयंभूरमणोदे नामं समुद्रे वहे वलया०
जाव असंखेजाई जोजयसतसहस्राई परिकखेवेणं जाव अ-
हो गोयमा । सयंभूरमणोदए उदये अर्थे पत्थे जखे तणुए
फलिहवसाभे पयतिए उदगरसेणं पथंन, सयंभूरमणव-
रसयंभूरमणमहावरा इत्थ दो देवा महिनिवा सेसं तहेव०
जाव असंखेजाओ तारागणकोडिकोडीओ सोमं सोमिसु
वा सोमंति वा सोमिस्संति वा । (छ० १८५४)

स्वयंभूरमणसमुद्रस्यादकं पुष्करादसहस्रम् । जी० ३ प्रति०
५ अर्थि० ।

सयंभूर-स्वयंभूर-पुं० । स्वयंभूरमणोदसमुद्रस्य स्व-
नामक द्वे, सू० प्र० १६ पाठु० । सं० प्र० ।

सयंवर-स्वयंवर-पुं० । स्वयमात्मना वरो वरणम् । कन्यया
आत्मनैव स्वपतेर्वरेण, वाच० । अ० म० । (द्वीपथाः स्वयंवर-
यक्रयता ' वुबई ' शब्दे चतुर्थभाग २५८६ पृष्ठ गना ।)

सयंबाह-स्वयंबादिन्-पुं० । तृतीयदेवलोकाविमानभेदे, स० ६
सम० । विशालपुरराजस्य सोमप्रभस्य पुत्र, दृश० १ तत्त्व ।

सयंस-शतांश-पुं० । शतभागस्य वस्तुनः शततमैऽंश, सूत्र०
१ ध्रु० ७ अ० ।

सयंसमुद्र-स्वयंसमुद्र-पुं० । स्वयमपरोपदेशेन सम्यग्वरवाधि-
प्राप्त्या बुद्धा मिथ्यात्वनिद्रापगमसम्बोधेन स्वयंसमुद्राः ।
जी० १ प्रात० । नीत्येकतुल्य, ल० ' सयंसमुद्राणां ' । तथा भव्य-
स्वादिदामप्रीतिपरिपाकतः प्रथमसम्बोधेऽपि स्वयंभूत्याप्रा-
प्त्यान्तु, त्रैलोक्याधिपत्यकारणाग्राह्यस्यप्राधान्यवती धंकरनाम-
कर्मयोगेन चापरोपदेशेन स्वयम्-आत्मनैव सम्यग्वरवाधि-
प्राप्त्या बुद्धा मिथ्यात्वनिद्रापगमसम्बोधेन स्वयंसमुद्राः ।
न वै कर्मणा योग्यताऽभावेन तत्र क्रिया क्रिया, स्वफला-
प्राप्त्याकान्तात्, अन्वभावादी शिवाभ्यपक्याद्यप्येत्या । सक-
लांकासिद्धमतैर्दान नामभ्यं सदाशिवानुग्रहः, सर्वत्र त-
त्प्रसङ्गाद्, अभव्यत्वाविशेषादिति भावनीयम् । ल० । औ० ।
कदप० ।

सयकर्म-स्वकर्मन्-न० । स्वातुष्टिने पापे कर्मणि ' जय
पाप्मा विसञ्जासि, किञ्चैतं सयकर्मणा ' सूत्र० १ ध्रु०
२ अ० १ उ० ।

सयकर्मकपिय-स्वकर्मकल्पित-त्रि० । स्वकीयेन ज्ञाना-
वरणीयादिना कर्मणा व्यवस्थापिते, सूत्र० १ ध्रु० २ अ०
३ उ० ।

सयकिति-शतकीर्ति-पुं० । भारते वर्षे उत्सर्पितयां भविष्य-
ति दशम, शतकीर्ति तार्थकरं, ती० २० कल्प । प्रथ० । सं० ।
सयकउ-शतकतु-पुं० । शनं कतुनां प्रतिमानाम्-अभिग्रह-
विशेषात् । अमलापासकपञ्चमप्रतिमाकाणां वा यस्याऽसौ
शनकतु । म० ३ श० २ उ० । उपा० । प्रज्ञा० । द्वी० । शकन्द्रे,
' वज्रपाणी पुरंदर सयकउ सहस्रकण्ठ ' शनं कतवः
आद्यपञ्चमप्रतिमाकाया यस्य स शनकतुः । इह हि कालि-
क-अष्टिभवापल्या, तथाहि--शृथवीभूषणनगरं प्रजापालो
नाम राजा कालिकनामा श्रेष्ठः । तेन आद्यप्रतिमानां शनं
कृतं ततः शतकतुरितं कथानि । कदप० १ अर्थि० १ लुण । जी० ।

सयग-शतक-पुं० । पुष्कलीत्यपरनामकं भावकं, स्था० ६
ठा० ३ उ० । ती० । प्रथ० । (' संख ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे
३८ पृष्ठ कथाऽस्ति ।) शतप्रमाणमन्य, पदसु कर्मप्रत्ययन्यतम
शतकं, कर्म० ।

" यो विश्वविश्वभविनां भव्यजिभूतं,
कर्मप्रश्नमवलोक्य कृपापरितः ।
तस्य ज्ञया निजगाद सुदर्शनादि-
रजस्रं स जयतु प्रभुधैमानः ॥ १ ॥
अप्रायणीयपूर्वा--दुद्रुत्य परंपकारसारांभया ।
येनाभ्यधाप्य शतकः, स जयतु शिवशर्मसुगिरः ॥ २ ॥
अनुयोगधारा पृथान्, धर्माचार्यान्मूर्त्तौ स्या नवा ।
स्वोपपन्नशतकं, विजुगोमि यथाश्रुतं किञ्चित् ॥ ३ ॥
कर्म० १ कर्म० ० ।

समर्पित शतगाथाप्रमाणेन यथार्थनामकं
शतकशास्त्रं समर्थयद्वाह-

देविदहुरिलिहियं, सयगमिच्छं आयपरण्डा ॥ १०० ॥

देवन्दस्मृणा कपालकलिकालपातललायमज्जिह्वु-
धमपुराद्धरिधुरीण-ध्रुमज्जगन्धस्मृत्तुरक्षरसरोरुह-
चञ्चुरिकल्पेन लिखितमस्रगव्यासीकृतं कर्मप्रकृतिप-
ञ्चस्रहबुद्धचतुर्कादिशास्त्रं इति शेषः । किमित्या-
ह--शतकं शतगाथाप्रमाणमिदम्पुनैव व्याख्यानलक्षकम् ।
किमर्थमित्याह--आत्मस्मरणार्थमात्मस्मृतिनिमित्तिमिति ॥
॥ १०० ॥ (कर्म०) धर्मदेवन्दस्मृतिरिचिता स्वोपपन्नशतक-
टीका समाप्ता । कर्म० ५ कर्म० ।

सयगसो-शताग्रशस्त्र-अर्थ० । शतसंख्यभेदेऽन्यथे, सू०
१ उ० ३ प्रक० । सूत्र० । शतपरिमाणेनैत्यर्थे, म० २५
श० ६ उ० ।

सयगु-शतगु-पुं० । सुरभिनामकं वनस्पतिभेदे, आचा०
२ ध्रु० १ सू० १ अ० ८ उ० ।

सयग्वी-शतग्वी-स्त्री० । महायष्टौ, महाशिलासु या उपरि-
शाल्पानिताः सत्यः शतानि पुरुषाणां ज्ञानीति । आ० १
ध्रु० १ अ० । औ० । प्रज्ञा० । प्रज्ञा० । रा० । जी० । शतभ्यो
हि यथाविशेषरूपाः । उत्त० ६ अ० ।

संस्कृत-शयन-न० । शयने पठति शयनान् । वसतिषु, आवा० १ भू० १ अ० १ उ० । शयने स्वीयते उत्कृष्टकासनादि-
भिरस्मिन् । आश्रयस्थानि आवा० १ भू० १ अ० १ उ० । कदा-
चित्, आवा० १ भू० १ अ० १ उ० । पर्यहारी, स्था० १
डा० ३ अ० । शय्यायाम्, उ० १ अ० । प्रज्ञा० १ वा० १ पी-
० १ । प्रवर्तपटोपधामयुक्तं, स्त्र० १ भू० १ अ० ३ उ० । त-
त्साविशयनीयं, स्था० १ भू० १ अ० । संस्तारक, स्त्र० १ भू०
१ अ० । स्था० १ । स्त्रा० १ । स्त्रा० १ । स्त्रा० १ । स्त्रा० १ ।
तं० । ('संस्तार' शब्दऽस्मिन् भागं १०० पृष्ठं संस्तारपौत्रिणी-
प्रस्ताव शयनविधिरुक्तः ।) ('अज्ञा' शब्दं प्रथमभागं २०१
पृष्ठं च गता ।)

साम्प्रतं श्रावकस्य गतिविषयं यद्विधेयं तद्विशेषमाह—

गत्वा गृहेऽथ कालेऽहं-द्विगुरुस्मृतिपुरस्सरम् ।

अल्पनिद्रापासनं च, प्रायेणान्नवर्जनम् ॥ ६७ ॥

अथेति—स्वाध्यायानन्तरं, गृहे गत्वा काले—अवसरे
नगरः प्रथमं यामेऽर्चयेत् वा शरीरसाध्यं, मित्रगृहे स्व-
कीयपुत्रादीनां पुरतो धर्मदशनाकथनं निद्रावसरे जात
इत्यर्थः । अल्पनिद्राया उपासनं—स्वप्नं, विशेषतो गृहि-
धर्मो भवतीति संशयः । यतो दिनकृत्यं—'काङ्क्ष स-
यणवगमस्य, उतमं धर्मदशं । निजाङ्गाणि तु गतं, त-
च्छ्रीं श्रमं करं इमं ॥ १ ॥' इति । अत्र निद्रांति विशेष्य-
म्, अल्पान्ति विशेषणं, विशेषणस्य चात्र विधिः, सवि-
शेष्यं हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामत इति न्याया-
त्, निद्रांति विशेष्यं, तेन न तत्र विधिः, दर्शनावरणक-
मोदयेन निद्रायाः स्वतः सत्त्वत्वात् । अत्राह तदं शास्त्र-
मर्थं 'दिति (निद्राया अल्पे विधिचित्यवसेयम् ।) कथं
निद्रां कुर्वीत्याह—अर्हति—अर्हन्त—तीर्थं कुर्यात्
धर्माचार्योक्तं स्मृतिः—मनस्वाराणं पुरस्तरापूर्वं यस्य
तत्तथा, क्रियाविशेषणमिदम्, उपलक्षणं चैतत् क्षु-
शरणगमनवृत्तगर्हा सुकृतानुमोदना सर्वजीवसमण-
प्रत्याभ्यासकरणाष्टादशप्राप्त्यानवर्जनपञ्चमस्कारस्मरण-
प्रवृत्तीनां न ह्यतानि आश्रवकस्य शयनं युक्तम्, तत्र द-
वस्मृतिः—'नमो श्रीअराधाय, सव्यवृत्तं तलोकपू-
र्याणं जहद्विभ्रयः पुत्राणं' इत्यादि । गुरुस्मृतिश्च—
'घन्यास्तं प्रामनगरं जनपदाद्यां, यत्तु मदीयधर्माचार्यं
विहरन्तीत्यादि', 'केयवन्दनादिना न नमस्करोति स्मृ-
तिः, यदाह दिनकृत्ये—'सुमिरिता भुवणनाह' इति,
वृत्ती—स्मृत्या धातुनामनकार्थत्वाद्वाङ्मत्या, भुवनना-
यात्—जगत्प्रभृत्, कैयवन्दनां कृत्यार्थः । (घ०) (क्षु-
शरणगमनम् 'अवसर' शब्दं क्षुशरणं भागे १०५८ पृष्ठं गतम् ।)
सुकृतानुमोदने चेत्यम्—'अहवा सर्वं विश्वं श्री-
अराधायणुसारि जं सुकृतं । कालरूपं च निविर्हं, अणुमे-
पमां तथे सव्यं ॥ १ ॥' इत्यादि । सर्वजीवसमणं यथा—
'लोर्ममि सव्यजीव, सर्वं जीवा समेतम् । मित्ति मे स-
व्यभूषु, वरं मज्जं न कण्ठ ॥ १ ॥' इत्यादि । प्रत्या-
चनानं च क्षुश्रिधाहारावर्षयं ग्रन्थिसहितं सर्वजनस-
ङ्गपक्षदशावकाशिकप्रत्यक्षकारणं च, यत्तु 'दिनकृत्ये—

"पाणिबहुसमाऽदत्तं" इत्यादि गायत्र्यं प्राप्त् लिखितमेष,
तथा शयनापस्थानवर्जनं यथा—

'तथा कोहं च माणे च, मायं लोभं तद्वयं ।

पिच्छं दोषं च यज्जोम, अन्नकलां तद्वयं ॥ १ ॥

अरिं रक्षसुक्तं, परपरिवायं तद्वयं ।

मायामांसं च मिच्छन्, पादुकाणि वाञ्छामां ॥ २ ॥' इति

तथा—

'जह मे बुद्ध एमाश्री, इमस्स देहस्सिमाहं रयणीयं ।

आहारमुपाह्वये, सव्यं तिविहं वीसिं ॥ १ ॥'

नमस्कारपूर्वकमनया गाथया त्रिःसाकारानशानस्वीकरणे
पञ्चनमस्कारस्मरणं च स्वाप्नवसरे कार्यं, ततो विविक्त-
यान्त्र शय्याया शयित्वं, ननु स्वयादिसंस्क्रायाम्, तथा
सति सनताभ्यस्त्याद्विषयप्रसङ्गस्योक्तद्वयाच्च बोद्धव्य-
स्य पुनरापि तद्व्यसनया वाप्यन्य जन्तुः, अतः सर्वेषां प-
शान्तमोहन धर्मैराश्यादिर्मोक्षोपाधितनैव च निद्रा का-
र्येति स्वार्थाविधिः । तथा 'प्रायेण' इति बाहुल्येन, गृह-
स्वत्वाद्स्य अन्नस्य—मैत्रुणं तस्य वर्जनं—त्यजनं, गृहस्थेन
हि यावज्जीवं ब्रह्मव्रतं पालयितुमशक्नोति पर्यन्तित्यादि-
वर्हिनेषु ब्रह्मचारिणं च माध्यम् । घ० २ अधि० १
मदन-न० । अङ्गमलौ, घ० २ अधि० । गृहं, ग० ।

स्वजनं—पुं० । मातापितृभ्रात्रादिकं, आवा० १ भू० १ अ० ७
उ० । आ० म० । पुत्रापितृभ्रात्रादिकं, स्था० १ भू० १ अ० । श्री० ।
स० । आवा० । पुत्रापरस्मृते मातापितृभ्रात्रादिकं,
आवा० १ भू० २ अ० १ उ० । पितृमानुषन्वीपक्षोद्भव-
पुंसो स्वजनाः । आ० २ अधि० । स्त्र० । प्रज्ञ० ।

सयणकाल-शयनकाल—पुं० । स्वाप्रावसरे, स्त्र० २ भू० १ अ० ।

सयर्पाकडम-स्वजनकीडक—पुं० । स्वजनादिना कीडाकारके,
स्त्र० १ भू० ४ अ० १ उ० ।

सयणवग्म-स्वजनवर्ग—पुं० । स्वकीयलोकं, पञ्चा० २ विष० ।

सयणविरहित-स्वजनविरहित—त्रि० । आत्रादिविषयविचि-
तं, पं० च ४ डार ।

सयणविधि-शयनविधि—पुं० । शयनं स्वापः तद्विषयको विधिः ।
स्वप्नावधिं, जं० । शयनविधिः 'कला' शब्दे क्षुश्रुतयभागे
३७७ पृष्ठं उक्तः ।)

सयणाद्भुत-स्वजनादियुक्त—त्रि० । स्वजनहिरण्यादिसम-
न्वितं, पं० च १ डार ।

सयणासय-शयनासन—न० । पर्यहारीति शयनासि पीठ-
कादीनि आसनानि । पर्यहारीठिकादिषु, घ० १ उ० २
प्रक० । प्रज्ञ० । जीत० ।

सयणिज-शयनीय—त्रि० । पर्यहृत्, कदम्ब १ अधि० २ लण ।
स्त्र० म० । जं० । विष० ।

सयद्वार शतद्वार—न० । अष्टद्वारेषु अस्ते वर्षे वैतावधिमि-
रिपादमूले पुण्ड्रजवर्षे प्रथमं नगरं, यत्र महापद्मस्तनीय-
कृत्यस्यते । स्था० १ डा० ३ उ० । अन्त० । तीर्थं १ ति० । अ० ।

संयचक्षु

संयचक्षु-शतचक्षु-पुं० । जम्बूद्वीपे देवते बर्षे आगमि-
ष्यम्यामन्सर्वेषां भविष्यति अष्टमे कुलकरे, सं० नि० ।
जम्बूद्वीपे भारते बर्षे उत्सर्पित्यां भावस्थानि नवमे कुलकरे,
स्था० १० डा० ३ उ० । बलदेवस्य रेवत्यां जातं पुत्रं, नि० १
स्था० ५ वगे १० अ० । (स आरिष्टमेमरान्ते प्रमज्य सिद्ध
इति निरवावाककायाः पञ्चमं वगे दशमेऽप्ययने सूचनम्) ।
संयचक्षु-शतपदिक-स्त्री० । स्वदजन्तुभेदः आचा० १
अ० १ अ० ५ उ० ।
संयचक्षु-शतपत्र-न० । पत्रशतसंख्यापेते पद्ये । अं० प्र०
१ पा० १० । आ० म० । नि० । जं० १० । जोषा० प्रज्ञा० । श-
नुजये, ती० १ कल्प । सू० प्र० । प्रज्ञा० । स० । औ० । रा० ।
संयचक्षु-शतपर्वन्-न० । बहुपर्वे वंशजातीयं वनस्पती, आ-
चा० १ अ० १ अ० ५ उ० ।
संयचक्षु-शतपाक-न० । शतकृत्यां वपकं परावर्गपदै रसेन
सह शतेन वा कार्यापणानां पक्वमेव, आ० १ अ० १ अ० १ अ० ।
शते पाकानामौषधिकायां वा पाकां यस्य, औषधिशतेन वा
सह पच्यते यत् शतकृत्यः पाकां यस्य, शतेन वा रूप-
काणां भूयते पच्यते यत्र नष्टकृत्यपाकम् । स्था० ४ डा० १
उ० । शतवारं नवनवौषधरसेन पक्वानि । अथवा-यस्य
पाके शतं लोषणां लग्नस्ति तत् । शतद्रव्यैः पक्व तैलादी ,
कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।
संयचक्षु-शतपदिकमिष्य-शतपर्वकृमिक-पुं० । इत्युपकृमिषु, जी०
३ प्रति० १ अधि० २ उ० ।
संयचक्षु-शतचक्षु-पुं० । श्रवणपूर्वभयजीवस्य वैताञ्जपदेने
भास्वराविषये जातस्य महाबलस्य राक्षः पितामहः, आ०
१ अ० । आनु० । आ० म० ।
संयचक्षु-शतमिष्य-स्त्री० । शतवारं वरुणदेवतां स्व-
नामक्यान् नक्षत्रभेदे, जं० ७ वक्ष० । स्था० । सू० प्र० । स० ।
संयचक्षु-स्वपत्र-त्रि० । शयानं, "अत्रय संयमाणा य पाणा
भूयार्हं हिंस्र" । दश० ४ अ० । आचा० ।
संयचक्षु-स्ववज्र-स्वयमारम्भवर्जन-न० । अष्टम्यां प्रति-
माया आचककसंख्ये, साक्षाद्धारमन्त्रिषे, " वज्र इत्य-
मारंभे सावजं कारयेति प्रमेदि । वित्तिलिमिषं सुव्यव-
शुण्डुलो अट्ट जा मासा " इति । उपा० १ अ० ।
संयचक्षु-स्वकमास-पुं० । स्वकीयमासे, नि० सू० २० उ० ।
संयचक्षु-शतवृक्ष-न० । लनामक्यान् नगरे, यत्र शुण-
वन्द्रः भेदी चन्द्रिकया भार्यया सदाभीत् । पि० ।
संयचक्षु-शतत-न० । अनवरतं, आचा० १ अ० ५ उ० । उल० ।
शतक-पुं० । उत्सर्पित्यां भविष्यते दशमतीर्थकृतः पूर्व-
भवजीवे स्वनामक्यान् आचकं, सं० ८५ सम० । नि० ।
संयचक्षु-सततवन्ध-पुं० । शततं बन्धः सततवन्धः । नाम-
नामवन्तैरैकाग्र्ये समाप्ता बहुलमिति समासः । यथा वि-
रूपः पद्धः विरूपपट्टदित्यादी । निरन्तरवन्धकाले बन्धे,
कर्म० ४ कर्म० ।

संयचक्षु-सतताभ्यास-पुं० । नित्यमेव मातापितृवचन-
वार्त्तवृत्तौ, अं० १ अधि० ।
संयचक्षु-शतरथ-पुं० । भारते बर्षेऽतीतायामवसर्पित्यां आ-
ने दशमे कुलकरे, सं० ।
संयचक्षु-देशी-युगपदं, स्थाने व । आ० म० १ अ० । अ-
टिप्पये, अनु० । आ० म० । प्रज्ञ० ।
संयचक्षु-सप्तति-स्त्री० । सप्तवृत्तदशसंख्यायाम्, ' सप्तति
मासां ' महा० १ सू० ।
संयचक्षु-शतवृषभ-पुं० । त्रयोविंशतितमे अहोरात्रमुहूर्ते,
अं० प्र० १० पा० १० ।
संयचक्षु-शकल-त्रि० । सम्पूर्णं, विंशे ' सत्यजगज्जाव-
हियं ' कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।
संयचक्षु-शकलजगतिपितामह-पुं० । सकलजगतः
समस्तभूयजनस्य पितामह इव पितामहः सकलजगतिपिता-
महः । अथवा-सकलजगतो धर्मः पिता पालनानिपुणत्वात्-
स्यापि भगवान् पिता भगवत्प्रमथावाहमेत्येति पितुः पिता-
पितामहः । सकलजगतः पितामह इति विग्रहः । तीर्थकृति,
" भूयणशुक्ला य ठवणा सत्यजगतिपितामहस्त तो सम्मं "
पं० सं० ।
संयचक्षु-समाहितसिद्धि-सकलसमाहितसिद्धि-स्त्री० । निर्जले-
त्सिताथैभिष्यसौ, पञ्चा० ६ विव० ।
संयचक्षु-सकलादेश-पुं० । समप्रकृत्या प्रतिपादने, रत्ना०
४ परि० । (सकलादेशश्चकपम् ' सत्तमेगी ' शब्देऽस्मिन्नेव
भागं गतम्) ।
संयचक्षु-सिद्धिसिद्धि-सकलसमाहितसिद्धि-स्त्री० । निर्जले-
त्सिताथैभिष्यसौ, पञ्चा० ६ विव० ।
संयचक्षु-शतवृषभ-न० । अहोरात्रस्य त्रयोविंशे मुहूर्ते, क-
ल्प० १ अधि० ३ क्षण । जं० । ज्यो० ।
संयचक्षु-शतवार-पुं० । शतश इत्यर्थे, ' न किहं बंकेहि ' लो-
अगहि जोरज्जउ सयवार ' प्रा० ४ पा० ।
संयचक्षु-शतसहस्र-न० । लक्षं, आ० १ अ० ५ अ० ।
स्था० । आ० । जं० । अनु० ।
संयचक्षु-शतसहस्रपत्र-न० । लक्षदोषेते पत्रे, औ० ।
संयचक्षु-शतसहस्रपत्र-स्वकसामर्थ्यानुकूल-वि० । निजशक्त्यनु-
सारे, पञ्चा० १८ विव० ।
संयचक्षु-शतसहस्र-शतसाहस्रिक-त्रि० । लक्षप्रमाणे, कल्प०
१ अधि० ३ क्षण ।
संयचक्षु-सदा-अव्य० । सर्वकाले, आचा० १ अ० १ अ० १
उ० । स्था० । दश० । सूत्र० । आवा० । नित्यं शब्दायै, अं० ३
श० ३ उ० । स्था० । सातत्यं, अं० प्र० २० पा० १० । महा-
ताऽपर्थवन्ति कालं, स्था० १० डा० ३ उ० ।
संयचक्षु-शतावृष्ट-पुं० । जम्बूद्वीपे भारते क्षेत्रे अतीतायाम-
वसर्पित्यां जातं द्वितीये कुलकरे, स्था० १० डा० ३ उ० ।

ति० । स० । सुराविशेषः शनवारः नपि शोभिताऽपि या स्व-
कृतं न जहानि । जी० ३ प्रति० ४ अक्षि० । जं० ।

सयायुष-सदायुष-त्रि० । सर्वकालं प्रहरणादिमी राक्षसे, जी०
३ प्रति० ३ अक्षि० ।

सयाज(श)य-सदायत-वि० । सर्वकालं प्रयत्नपरे, दश० ४
अ० । आश्व० । दश० । आश्व० ।

सयाजला-सदाजला-ली० । सदा-सर्वकालं जलम् उद्क-
वर्षां सा तथा । सदा जलमभिधानायां नरकनद्याम्,
“सयाजला नाम नदी मिथुन्या पश्चिजला लोहविली-
यतया ।” सूत्र० १ सू० ३ अ० २ उ० ।

सयाधिप-शतानीक-पुं० । कौशाम्या नगरीः स्वनामक्यात
राज्ये उद्यमपतिरि, विषा० १ सू० ४ अ० । आश्व० । विशेष०
अथैव भारतकेषु यमुनानदीकेषु पूर्वदिग्बधूकठानिदेशिन-
मुद्राफलकशितकेषु कौशाम्बी नाम नगरी । तत्र च सहस्रानी
काजसूत्रः स्वकुलमहासरः सरसि जायमानः शतानीको
नाम राजा । तस्य च षट्कराजुद्धिता भीमहावीरजनक-
मकलमधुकी च भुवनानिशायिकया मृगापतिनाम-
पट्टमहादेवी । अन्यथा च शतानीकनरपतिना निजमनःकु-
विकल्पेभाषिताऽलीकाउरोधेन स्वनगरीनिशासिनस्मा-
पिनसाकेनपुरप्रतिष्ठितपुरियाभिधानपक्षाभासवरस्य नि-
रपराधस्यैवैकस्य चित्रकस्याऽङ्गुष्ठपदप्रशम्योरमं कुर्वि-
तम् । नतस्मिन् ‘निर्येकपदमानिनाऽहम्’ इति गाढं प्र-
कुपितेनापापं विमृश्य स्त्रीलोत्प्लावादिनियमित्वाञ्जयि-
नीनिशासिनश्चरप्रयोननोपवास्य चित्रफलकं वरलब्ध-
तया यथावस्थितं मृगापतिकरुणं प्रदर्शितम् । ततस्मेनाति-
मद्वयपरवशेन तपश्चरन्त्य शतानीकान्तिकं दूतः प्रेषितः ।
स च शतानीकेन ह्यहमपमान्य निर्भर्त्य च विस्तर्जितः
ततस्तद्वचनाकलेनप्रकुपितश्चरप्रघातो महाबलैरनकभट-
कोदिस्यमिभिर्बैद्यमुकुटैश्चतुर्दशभिर्मृगालैः, महता स्वर्चलेन-
च सह प्रचलितः शतानीकस्यापरि । तं च तथा महाबल-
भरेणाऽऽगच्छन्तं भ्रुत्वा, आत्मानं चारुपसामग्रीकं ह्यात्वा
हृदयसङ्कट्टेन संजातानीसारोद्यः पञ्चत्वमुपगतः शतानी-
कः । ततो मृगापत्या चिन्तितम्—धिक् मम रूपम्, यदर्थं
मद्गुरुत्वाद्यद् अरुणमगनम् । च कैतावना तस्यास्यनीयम्,
किन्तु भवकोटीष्वप्यातिदुःखापं भीममहावीरोपेक्षतः सु-
चिरमनुपालिनं मम शीलाभरकमपि विष्णुप्येत लज्जम् । त-
स्मादुपायमत्र चिन्तयामि, इति विशुर्यमत्याः स्वपुञ्जिल-
ब्धसम्पत्तुपायया चरदप्रघातस्यागच्छतो दुरस्थितस्यैव
निकापतः समुज्जो दूतः । तेन च गत्वा मृगापतिच-
नात् प्रोक्तम्, यथा—राजन् ! मृगापतिर्भोषयति-यद्-भ-
र्तारं स्तुतं स्वाधीनैव तावत् तवाहम्, परं किन्त्वध्याप
राजा क्षाल पदायमुदायननामा मनुष्यः । ततो यद्यस्य
सुस्थमकुर्वैवाऽहं त्वया सह गच्छामि, तथा सीमालरा-
जादिभिरस्मी परित्युपते । तस्मादिहैव दूरे स्थितोऽहं सु-
स्थं ह्रुद । अथास्मकदुर्गे मध्येमेवाऽवापुं महेशसीमायां स-
मेत्यसि, तदा विषाविप्रयोगतो मरिष्यामि । ततश्चरदप्र-
घातेनोक्तम्—ममि मिश्रकलेन न कोऽप्यहव संसुक्तमवहलो-

कियिष्यति । ततो हुतेनोक्तम्—नैवम्, यत उक्थोर्वास्वत-
विषधरस्य याज्यशनस्यविषे विषः किं कुतः ? । त-
स्माद् सुस्थं ह्रुद । ततोऽहम्—कथं पुनरतत् संपद्य-
ते ? । ततो हुतेनोक्तम्—उज्जयिनीनगरीरस्ता बलिष्ठा
इहका भवति, तामिः कौशाम्याः प्राकारं कारय ।
उज्जयिन्याश्चातिदूरे कौशाम्बी, ततो गन्धर्वादिवाहनेरिहका
आनयुं न शक्यते । अतः पदातिपुत्रयामाचुर्वीचरदप्र-
धानेन तान् परस्परया इववस्थाय हस्ताद् हस्तसंभारे-
णैहका आनास्य कारितः कौशाम्याः प्राकारः । ततो मृगा-
पत्या प्रोक्तम्—धान्यजलदुग्धादिकं यथा नगरीमध्ये प्रचुरं
भवति तथा कारय । ततो रागागन्धेन बहुपुञ्जिका तेषु
सर्वे तत् तथैव कारितम् । ततो रोषकशयायां तस्यां नगरी
संजातायां व्यभिचरिता मृगापतिश्चरदप्रघातस्य । ततो
नगरीद्वारे समायातो विलङ्घिभूतस्तिष्ठत्यसी । ततो मृगा-
पत्या चिन्तितम्—पुत्रराज्येयपुत्रस्यपतिकरे मिश्रिता सं-
जाताऽहं तावत्, ततो भय्यालं प्रामनगरादिप्रदेशेषु
भगवान् महावीरो विचरति, धन्यश्च स एष लोको वस-
त्याद्वर्जोऽस्तिभालतलः सततं तद्वर्जोपासीनस्तद्वत्—
पीयूषधृष्टमिर्निर्वाप्यमानः कालं निर्वाहयति, तद् पथत्र
कथमपि भयधानं समागच्छति, ततोऽवलोकिवादिदुरग-
संसारैर्यस्याऽहमप्येतत् करोमि प्रज्ज्यां वाऽभ्युपगच्छामि ।
यतश्च तदाकृतं विज्ञाय समागतस्तत्र भगवान् । मृगा-
पतिश्चरदप्रघातस्य तत्र चन्दनार्थमुपगतः । धर्मकथावसाने
च मृगापत्या जनप्रहृणायै चरदप्रघातो मुक्तकालितः । त-
नापि भगवत्तज्जया तस्याश्च सदेवमत्वाऽसुरायाः परिषदो
लज्जमाना सा मुक्तलिता, प्रज्जिता च । विशेष० । भ० ।
कदप० । शी० । आ० क० । शसजनपदे कौशाम्या राज्ञः
शतानीकस्य जयन्तीनाम भगिन्यासीत् । दृ० २ उ० ।
संथा० । आश्व० । आ० पू० ।

सयाधिभिष-सदास्तिभित-ली० । अवरहितं प्रशान्ते, पं०
सू० ४ ख० ।

सयामग-श्यामक-पुं० । गर्दभिभ्राजादन्तरश्चकराजश्च
पूर्वमभिषिञ्जे भारतप्रधानराजे, ति० ।

सयासि-सदासि-पुं० । भारते आगमिष्यत्यास्तुत्सर्पिषणां
अविष्यतोऽष्टादशतीर्थकरस्य संवरस्य पूर्वमभवजिषे, ती०
२० कदप० । स० ।

सयावरी-शतावरी-त्रि० । वशीभदे, ध० ३ अक्षि० । प्र० ।
वीर्यवीर्यभदे, उक्त० ३६ अ० ।

सयाविषडभाव-सदाविकटभाव-पुं० । सर्वकालं प्रकटभावे,
‘सयाविषडभावे क्षसंसेतं जिहदि ।’ दश० ८ अ० ।

सयासव-सदाश्रव-त्रि० । आश्रयतीर्थकर्तारं जलं यैस्ते
आश्रयाः-स्वशरभ्राणि सन्तो विद्यमानाः सदा वा-सवैश्च
वा आश्रया यस्य स सदाश्रवः । आश्रवैः सदा संहितं,
भ० १ श० ६ उ० ।

शताश्रव-त्रि० । शतसंख्या आश्रया यस्य सः । शतसंख्य-
काश्रवोपेतं, भ० १ श० ६ उ० ।

सयासिष-सदाशिष-पुं० । भ० । सदा शिष्यमस्येति सदाशि-
षम् । ल० । वा० । परब्रह्मणि शैवाचार्ये परतत्त्वं, ब्रा० २ ब्रा० ।

समाप्तोक्त-सदासौख्य-॥०॥ निरुक्तं, अपवर्गे, आव०६
॥ पञ्चा० ।

सह-सह-वि० । 'ह' ह्योः । 'ह' १२४ ॥ इति ह्यस्य-
हकारयकारयोर्व्यत्ययो वा । सहन्ति, प्रा० २ पाद ।

संयोग-संयोग-पुं० । योगं संहिताः । संसारं जीवन्द, स्वा०
३३ ४ ३० ।

सर-सर-पुं० । सारं, सूत्रं १ सु० ३ अ० १ उ० । अस्ते, प्रव०
द्वार । घ० । संघा० । आ० म० । औ० । सूत्र० । स० ।

सरस्-न० । स्वयं सम्भूते जलाशयः, अतु० । स्वा० । प्रका० ।
नि० ख० । म० । औ० । रा० । प्र० । उ० । आ० । वहुनि

केवलाभि पुष्पावकीर्णानि सर्गसौख्यं, प्रका० २ पाद ।
स्वर-अध्य० । देवलोकं, देवलोकं, गा० ।

स्वर-पुं० । शुद्धस्वकाराद्येषु, पुं० । "अक्षरस्वरसंज्ञं सारा"
'रहू' शब्देऽपतापयोः । कृष्णशार्ङ्गं व्यञ्जनात् स्वरस्य संश-
यमेन स्वरः अकारादयः प्रोच्यन्ते । अथवा-अस्तरस्य जे-
तस्यस्य स्वरस्यात् संशयनात् स्वरः, शब्देऽकारस्यमन्तराऽ
न्यविधानस्य बाहुमशक्यत्वात्, शब्दे च स्वरसङ्ख्या-
विति । विश० ।

सुद्धा वि सरंति सयं, सारंति य वंजयाई जं तेयं ।

होति सरा न कयाह वि, तेहि विद्या वजयं सरह ॥ ४६२ ॥

वैजिज्जह जेस्यथो, घडो व्व दीयेण वंजयं तो तं ।

अन्यं पायेण सरा, वंजंति न केवला जेयं ॥ ४६३ ॥

शुद्धाः केवला व्यञ्जनाहता अपि अकारादयः स्वराः स्वय-
मेव स्वरान्ति-शब्दयन्ति विष्णुप्रसून् वस्तु, व्यञ्जनानि केत-
संयुक्ताः सन्तः स्वरयन्ति उच्चवाग्योऽयानि कुर्वन्ति यतः,
तन कारणं स्वरः भवन्त्येते । न हि कारिभिः स्वर्दिना व्यञ्ज-
नस्य स्वरस्य-अर्थप्रतिपादनं दृश्यते । नापि परममेन पिण्डी-
भूतानि व्यञ्जनानि स्वर्दिनोच्चवारयितुं शक्यन्त, अतो व्यञ्ज-
नस्वरस्याद्व्यन्ते स्वरा उच्यन्त इति भावः । व्यञ्जयते प्रकटी-
क्रियते प्रदीपनेव घटादिरथोऽनेनति कृत्वा व्यञ्जनमधीयते
व्यञ्जनाहायेव विरहिता यतः केवलाः स्वरा प्राप्या न कदा-
चित्वाद्यर्थं व्यञ्जयन्ति, अर्पितव्यञ्जने हि वाक्यं न विष-
क्षितार्थप्रतिपादनायाऽलं दृश्यते, यथा-"सम्यग्दर्शनज्ञान-
वारिणाणि" इत्यत्र वाक्ये व्यञ्जनापगम एते स्वरा समवति-
ष्ठन्ते-अ-अ-अ-अ-आ-आ-आ-इ-आ-इ । न केत वि-
वक्षितमर्थं प्रतिपादयितुं समर्थः । अकारात्पादयः के-
वला अपि विष्णुममथाविक्रमं प्रतिपादयन्तीति प्रायाग्रह-
स्य । अत्राह-नन्वकारादयो विष्णुपञ्चतीनां स्था एष । एवं
च सातं यथा केवलं स्वरसंज्ञं, तथा संकेतवश्यात् केव-
लेन व्यञ्जनाप्यसौ प्रविध्यति तत्कथं पूर्वगथायामुक्तम्-
"न कंयाह वि, तेहि विद्या वंजयं सरह" इति ? सत्यम्, तथाऽ
यमपि प्रायः-स्वरैः केवलैरपि काचित् काचित् संज्ञा दृश्यते,
अर्थात् नैतन् सर्वथा तद्विहितैर्न काचित् संज्ञा दृश्यते इति ।
तदेवमकारं वर्णं इति पर्यायौ सामान्यवर्णवाचकौ, स्वरा व्य-
ञ्जनमिष्येतीति प्रत्येकं वर्णविशेषवाचकाविति (विश०) सकल-
अनाद्ययत्नप्रकृतिगम्यरितप्रविष्णुपञ्चकं ध्वनी, अतु० ।

विश० । सूत्र० । स्वा० । न० । रा० । ज० । 'रहू' शब्देऽपता-
पयोः, स्वरः स्वरः । ध्वनिविशेषः, अतु० ।

सराः—

सच सरा पसता, तं जहा- "सजे रिममे गंधारे, मज्झिमे
पंचमे सरं । धवंतं चैव शिसाते, सरा सच विद्याहिता ॥ ११ ॥"

एएति यं सचहं सारां सच सरद्वया पसता, तं जहा-

सजं तु अगमजिम्भोते, उरेण रिमं सरं ।

केतुगतेण गंधारं, मज्झजिम्भा तु मज्झिमे ॥ २ ॥

शासाए पंचमं भूया, दंतोद्धेण य धवंतं ।

मुद्धेण य शिसाते, सरद्वया विद्याहिता ॥ ३ ॥

सच सरा जीवतिस्सिता पसता, तं जहा-

सजं रवति मयूरा, कुकुडा रिमं सरं ।

हंसा गदति गंधारं, मज्झिमे तु गवेलगा ॥ ४ ॥

अह कुमुममंभे काले, कांडला पंचमे सरं ।

छट्ठं च सारा कांचा, शिसायं सचमे गता ॥ ५ ॥

सच सरा अजीवतिस्सिता पसता, तं जहा-

सजं रवति मुद्गं, गोमुदी रिमं सरं ।

संखा गदति गंधारं, मज्झिमे पुण भल्लरी ॥ ६ ॥

चउचलणपतिट्ठया, गोहिया पंचमं सरं ।

आढंवरं रवति, महाभेरी य मत्तमं ॥ ७ ॥

एतंमि यं सचमणं मत्त सरलकम्पा पसता, तं जहा-

सजेण लभति विति, कंतं च म विष्णुस्सति ।

गावां मिता य पुत्ता य, गारीणं चैव वल्लभो ॥ ८ ॥

रिमंभेण उ मज्झं, मेगावचं धमणिं य ।

वत्थगन्धमलेकारं, इत्थं मयणां य ॥ ९ ॥

गंधारं गीतजुत्तिमा, वज्रविची कलाहिता ।

भवंति कतिणो पञ्चा, जं अजे मन्थपारगा ॥ १० ॥

मज्झिमस्सरमंपञ्चा, भवंति सुहज्जीविणां ।

खायती पीयतीं देती, मज्झिमे मरमस्सिता ॥ ११ ॥

पंचमस्सरमंपञ्चा, भवंति पुटवीपती ।

सूरा संगहकचारां, अगमगसखातगा ॥ १२ ॥

रेवतस्सरमंपञ्चा, भवंति कलहपिया ।

साउखिता वग्गुरिया, सांयुरिया मच्छन्धा य ॥ १३ ॥

चेडाला मुट्ठिया मेवा, जं अजे पावकस्मिणो ।

गांधांतगा य जं चोरा, गिमाधं सरमस्सिता ॥ १४ ॥

एतेमि सचहं सारां तज्जां गामा पसता, तं जहा-

सजं मज्झिमगां गंधारगां । सज्जगामस्स यं सच

मुच्छलातो पसताओ, तं जहा-

मंगी कोरुवीया, हरी य रयणी य साकंता य ।

छट्ठं य सारंगी शांम, सुद्धमजा य सचंमा ॥ १५ ॥

मज्झिमगांमस्स यं सच मुच्छलातो पसताओ, तं जहा-

उत्तमंदा रयणी, उत्तरा उत्तरामा ।

आसोक्तं य सोवीरा, अमीरु इति सप्तमा ॥ १६ ॥
 गंधारगामस्स यं सत्त बुद्धखातो पत्तत्ताओ तं जहा-
 खेदीति खुदिमो पूरे-मा य चउत्थी य सुदुग्गंधारा ।
 उचरगंधारा तिच, पंचमिता हवति बुद्धा उ ॥ १७ ॥
 सुदुत्तरमाधामा, सा छुद्धी शिथमसो उ खायप्त्ता ।
 अह उत्तरायता को-डिमातसा सचमी बुद्धा ॥ १८ ॥
 सत्त सराओ कओ सं-भवति ? गेयस्स का भवति जोखी ?
 कति समता उस्सासा ?, कति वा गेयस्स आगारा ? ॥ १९ ॥
 सत्त सरा खाभीतो, भवति गीतं च रू (रु) यजोशीतं ।
 पादसमा ऊमासा, तिभि य गीयस्स आगारा ॥ २० ॥
 आइमिउ आरभंता, सत्तुवहंता य सत्तभगारम्मि ।
 अवसायं तज्ज बिंता, तिभि य गेयस्स आगारा ॥ २१ ॥
 छहंसे अट्टगुणे, तिभि य विचाइ दो य भयितीओ ।
 जाणाहि ति सो गाहिइ, सुमिस्सिअओ रंगमज्झम्मि ॥ २२ ॥
 भीतं दुतं रहस्सं, गायंता मा तगाहि एत्तालं ।
 काकस्सरमथुनामं च होंति गेयस्स छहंसा ॥ २३ ॥
 पुनं १ रत्तं २ चअलं-किं ३ च वत्तं ४ तहा आविग्गुद्धं ५ ।
 मधुरं ६ समउ सुकुमारं, अट्ट गुणा होंति गेयस्स । २४ ।
 उरकंठमिपपसंथं, च गज्जेत मरिभिअपदब्धं ।
 समतालपट्टुक्खेवं, सत्त सररीहरं गीयं ॥ २५ ॥
 निर्हासं सारवते च, हेउजुत्तमलेकियं ।
 उवखीयं सोवचारं च, मियं मधुरमव य ॥ २६ ॥
 सममद्वसमं चेव, सत्तवत्थं विसमं च जं ।
 तिभि विचप्पयाराइं, चउत्थं नापलम्भती ॥ २७ ॥
 सकता पागता चेव, दुहा भयितीउ आदिआ ।
 सरमंदलम्मि गज्जेते, पत्तथा हसिभासिता ॥ २८ ॥
 कंमी गायति मधुरं, कंसी गायति खरं च रुक्खं च ॥
 कंसी गायति चउरं, कंसि विलंबं दुतं कंसी ॥ २९ ॥
 विस्सरं पुण करिसि ? ।
 सामा गायइ मधुरं, काली गायइ खरं च रुक्खं जं ।
 गोरी गायति चउरं, काण विलंबं दुतं अंधा ॥ ३० ॥
 विस्सरं पुण पिणत्ता ।
 तंसिसम तालसमं, पादसमं लयसमं गहसमं च ।
 नीसिउससियसमं, संचारसमा सरा सत्त ॥ ३१ ॥
 सत्त सरा य ततो गामा, बुद्धखा एक्कीसरी ।
 ताणा एग्गणपण्णासा, सम्मत्तं सरमंदलं ॥ ३२ ॥
 (छं ५५३) इति सरमंदलं समत्तं ॥
 सुगमं वेदं, नयं स्वरणाभि स्वरा-शब्दविशेषाः,
 'सज्जे' त्यादि श्लोकाः, वदन्त्यो जातः पञ्चजः, उक्तं हि-
 "वासो कण्ठमुत्तालु, जिह्वा दन्ताश्च संश्रितः । पञ्चभिः
 लज्जायते यस्मा-तस्मात् पञ्च इति स्मृतः ॥ १ ॥ "

तथा श्रुतयो-बुधमस्तद्वद् यो वर्तते स श्रुतय इति ।
 आह च-“ वायुः समुत्थितो नामः, कण्ठशीर्षसमाहतः,
 नर्हन्नुपभ्रष्ट यस्मान्, तस्माद्वयम उच्यते ॥ १ ॥ ”
 तथा गन्धो विद्यते यत्र स गन्धारः स एव गान्धारो,
 गन्धवाहविशेष इत्यर्थः । अर्भाण हि-“ वायुः समु-
 त्थितो नामः, कण्ठशीर्षसमाहतः । नानागन्धावहः पुण्यो,
 गान्धारस्तेन हेतुना ॥ १ ॥ ” तथा मध्ये कायस्य भवो
 मध्यमः, यद्वर्षाच्च-“ वायुः समुत्थितो नामः-कण्ठोद्दि-
 त्समाहतः । नाभिं प्राप्नो महानादो, मध्यमत्वं समप्नुत
 ॥ १ ॥ ” तथा पञ्चानां पञ्चजादिस्वराणां निर्देशकमर्भाभ-
 त्यं पुरः पञ्चमः । अथवा-पञ्चसु नाभ्यादित्थानेषु मा-
 नीति पञ्चमः स्वरः, यद्वर्षाच्च-“ वायुः समुत्थितो
 नामः-कण्ठोद्दिशिराहतः । पञ्चस्थानोत्थितत्वाऽप्य,
 पञ्चमत्वं विधीयते ॥ १ ॥ तथा अभिसन्धयन्-अनुस-
 न्धयन् शेषस्वरान्तिनं निकृष्टशब्दाद् धैवतः, यदुक्तम्-
 “ अभिसन्धयते यस्मा-देतान् पूर्वोत्थितान् स्वरान् ।
 तस्मादस्य स्वरस्यापि, धैवतत्वं विधीयते ॥ १ ॥ ”
 पाठान्तरं चैतदर्थेति, तथा निर्धारितं स्वरं यस्मिन्
 स निपातः, यतोऽभिर्भातम्-“ निर्धारितं स्वरं यस्मा-
 क्षिपादित्तेन हेतुना । सर्वोक्षाभिभवत्येव, यदादित्योऽस्य
 धैवतम् ॥ १ ॥ ” इति, तदर्थं स्वरः सप्त 'विर्यादय'
 'सि'-व्याख्याताः । ननु कार्यं हि कारणाद्यत्वं जिह्वा च स्वर-
 राणां कारणं सा चार्हस्यैव रूपं ततः कथं स्वराणां संस्था-
 नत्यमिति, उच्यते-असंस्थाना अपि विंशत्यतः स्वराः
 सामान्यतः सर्वेऽपि सप्तस्वन्मर्भवाणि । अथवा-स्व-
 लस्वराश्च गीतं-चाऽऽश्रित्य सप्त उक्ताः, आह च-“क-
 ञ्ज करणाद्यत्वं, जीहा य सरस्स ता अस्संख्जा । स-
 र-स्संख्मसंख्जेजा, करणस्वासास्संख्यत्ताओ ॥१॥ सत्त य सुत्त-
 निवद्धा, कह न विरोद्धा ? तत्रो गुरु आह । सत्तसुवाइ
 सत्त्वं, वायरनहणं च गेयं वा ॥ २ ॥ ” इति । स्वरास्त्रासितो-
 ऽभिधाय कारणान्तरान्तिरूपणायपक्रमेण-“एप्पसि ख' मि-
 त्यादि, तत्र नाभिसमुत्थः स्वरोऽविकारी आभोगेन अना-
 भोगेन वा यं प्रदेशं प्राप्य विशेषमासादयति तत्स्वरविशेष-
 कारकमिति स्वरस्थानमुच्यते, 'सज्जे' मित्यादि श्लोकद्वयं
 ब्रूयादिति सर्वत्र क्रिया, वदन्तं तु प्रथमस्वरमेव अप्रभृता
 जिह्वा अप्रजिह्वा जिह्वाभिस्तथः, तथा यथापि पञ्चजन-
 शनं स्थानान्तराद्यपि व्याप्रियन्ते अप्रजिह्वा वा स्वराणेषु
 व्याप्रियन्ते तत्रापि सा तत्र बहुतरव्यापारयतीति कृत्वा
 तथा तमेव ब्रूयादित्यभिहितम्, उरो-वत्तस्तेन श्रुतभ्रष्ट-
 रं, 'कटुगणयं' ति-कण्ठश्चासालुप्रकाश-उत्पटः कण्ठो-
 प्रकस्तेन कण्ठस्य वाग्रावं यत्नेन कण्ठोत्पत्तेन कण्ठोद्दि-
 त्वा यदुद्गतम्-उद्गतिः स्वर्गोद्गमलक्षणा क्रिया नन कण्ठोद्गतेन
 गन्धारं, जिह्वाया मध्या भागा मध्यजिह्वा तथा मध्यमे,
 तथा दन्ताश्च ओष्ठौ च दन्तोष्ठं तत धैवतं रैवते चेति ।
 'जीवनिस्मिय' ति-जीवाभ्रताः जीवध्या वा निःसृता
 निर्गताः, 'सज्जे' मित्यादि श्लोकाः, 'नदानं-राति' 'गव-
 लण' ति-गायश्च पलकाश्च-ऊरुणा गयलकाः, 'अथ-
 वा-गयलका ऊरुणाका एव इति, 'अह कुसुम' इत्यादिक-
 पकं गान्धाभिधानम्, 'विषमास्तत्परा' वा, पादिसमं दृश्य-

मैव । तन्नेऽस्मिन् वयसिजं, गांधेति तत् पण्डितैवेयम् ॥ १ ॥ इति वचनात्, 'अथ' नि-विशेषार्थः, विशेषार्थेना वैवम्-यथा गयेलका अविशेषणं मध्यमं स्वरं नद-न्ति न तथा कोकिलाः पञ्चमम्, अपि तु कुसुमसम्भवं का-ल इति, कुसुमाभां बाहुव्यतां वनस्पतिषु सम्भवां यस्मिन् स तथा तत्र, मध्यावस्थार्थः । 'अजीवमिस्ति' ति-तथैव नवरं जीवप्रयोगादित इति । 'सज्ज' मित्यादि स्त्रो-काः, सुदृशो-मन्त्रः गोमुखी-काहला यतस्तस्या मुखे गो-मुहसम्पन्ना क्रियत इति, 'वज्र' इत्यादि स्त्रोकाः वज्र-मिच्छरथः प्रतिष्ठानं भुव यस्याः सा तथा, गोधा चर्मणा आवनञ्जति गोधिकं बाधाविशेषा दृष्टिक्रिये यत्पर्यायः आ-दित्यार-पट्टः सप्तमामिति निषादम् । 'एवमित्यु म' त्या-दि, 'सज' ति-स्वरभेदात् सुस्वरलक्षणानि यथा स्वं फलं प्रति प्रापयाव्यभिचारीणि स्वरकृपाणि भवन्ति, ता-म्येव फलत आह- सज्जं' त्यादि स्त्रोकाः सप्त, वज्र-जेन लभत वृत्तिम् 'अयमर्थः-पञ्चजस्यं वृत्तं-स्वरूप-मस्ति येन वृत्ति-जीवनं लभते पञ्चजस्ययुक्तः प्राणी, एतच्च मनुष्याणाम् लक्षणम्, मनुष्यलक्षणस्यादभ्येति, कृतं च न विनश्यति तस्येति शेषः निष्फलारम्भे न भव-तात्पर्यं, गावा मिश्रणि च पुत्राश्च भवन्तीति शेषः । 'एवमित्यु' ति-पञ्चमं गन्धारे गीतयुक्ताः वयवृत्तयः-प्रधानजीविकाः कलाभिरधिकाः कन्याः-काव्यकारिणः प्राज्ञाः-सङ्घायाः, ये च उद्धृष्टा गीतयुक्तादिभ्योऽन्ये-शास्त्रपारगाः-भुवुद्वादिपारमार्थिकेनस्ते भवन्तीति, शकुनेन-क्षेपलक्षणेन चरान्त-पापार्थं कुर्वन्ति शकुनां वा ध्वनि-ति शकुनिकाः, वायुरा-मृगवधने तथा चरन्तीति वायु-निकाः, शूकरेण शूकरवधार्थं चरन्तीति शूकराः वा ध्व-नतीति शोकारिका, मौष्टिका मञ्जा इति, 'एतया' मित्या-दि, तत्र व्याख्यानगद्या- सज्जर् निहा गामां, सप्तमूढो मुच्छन्त्या विषयो । ता सप्त पक्षमके, तां सप्त सराण् इगयीसा ॥ १ ॥ अक्षरसरायेंसस, उपायेंतसस मुच्छन्त्या भणिया । कता च मुच्छन्त्या इव, कुण्डे मुच्छं व सा व ति ॥ २ ॥ 'कलां वा मूर्द्धिन् इव करानि, मुच्छन्त्येव वा स कलैत्यर्थः, इह च मूर्द्धिन्मूर्धनानामकथितानिमुच्छन्त्यानां स्वर-विशेषाः पूर्वगतं स्वरप्राप्तं प्राणताः, अनुना तु तद्धिन्ये-तेभ्यो भरतवैशाखिलादिशास्त्रेभ्य विज्ञेया इति । 'सप्त स-रा कलां' गाहा, इह चत्वारः प्रश्नाः, तत्र कुत्र इति स्थाना-त् का योनिरिति का जातिः तथा कति समया ययु न कति स-मया, उच्छ्वासाः किंपारमाणकाला इत्यर्थः, तथाऽऽकारा-आहतयः स्वरप्राणीत्यर्थः, 'सप्तमरा' गाहा प्रश्नानंदेचना-र्थो रूपद, नवरं कान्ते योनिः-जातिः समानरूपतया यस्य नद् कान्तेयोनिकं, पादसमया उच्छ्वासा यावद्विः समयेः पादौ वृत्तस्य नीयते तावत्समया उच्छ्वासा गीते भवन्तीत्य-र्थः । आकागनाह-आहं गाहा आहं-भाषय मृदु काम-लमादिमृदु गीतांमिति गद्यतं, आरभमाणः, इह सप्तुदितत्र-यापञ्च बहुवचनमन्यथा एक एव आकारो द्वयमन्यद् वचन-माणलक्षणमिति, तथा समुद्दहतश्च महतां गीतध्वनिरिति गद्यतं, मध्यकार-मध्यभाग, तथा अवसाने च क्षययन्ता गी-तवर्गमिति मन्त्रोक्त्यर्थेन गीतस्याकारा भवन्ति, आदिमध्या-

वसानेषु गीतध्वनिः मृदुनामन्द्रस्वभावः क्रमेण भवतीति भावः । किं चान्यत्- 'हुरोसं' दागाहा, पदं दाया वजनी-याः, तानाह-भाषय गाहा भोत-प्रस्तमामनं १ दृत्त-स्वारि-ते २ 'रहस्यं' ति-ह्रस्वरं लघुशब्दमित्यर्थः, पाठान्तरं 'उण्यच्छं' श्वासयुक्तं स्वरितं चेति उतालम्-उत्प्रावह्याथै इत्युत्तालमन्यतानां वा, तालम् कतिकादिशब्दविशेष इति ४ । काकसरं-स्वभावाश्रयस्वरम् अनुनासं च-सानु-नासिकं नासिकाकृतस्वरमित्यर्थः, किमित्याह-गायन् गा-नप्रवृत्तस्यं देगायन । मा गासीः, किमिति ? यत् एते गेय-स्य पदं दाया इति । अष्टौ गुणानाह- 'पुष्पं' गाहा-पूर्व-स्वरकलाभिः १ रक्तं मयरांगानुपक्रम्य २ अलकृष्टन-मन्याव्यस्वरविशेषाणां स्फुटशुभानां करणम् ३ अलकृष्ट-मकरस्वरस्फुटकरणेनात् ४ 'आविशुद्धं' विकीर्णमिव यत्र विश्वरं ५ मधुरं-मधुरस्वरं कालाकृतवत् ६ स-मं-तालवंशस्वराद्वसमनुगतं ७ सुकुमारं ललितं ललतीव यत् स्वरधोलनाप्रकारेण शब्दस्पर्शनं ध्रुवैन्द्रियस्य सुखा-त्पादनादिति ८, एवमिष्टाभिमुखीयुक्तं गेयं भवति । अन्यथा विदम्बना । किंचान्यत्- 'उ' गाहा-उरःकण्ठशिरःसु प्र-शस्ते-विशुद्धम्, अयमर्थो-यधार्गिभ्यो विशालस्तत् उरो-विद्युत्, कण्ठे यदि स्वरं वीनितोऽस्तुटितश्च ततः क-एवाविशुद्धं, शिरांस प्राप्ता यं नानुनासिकस्ततः शिरो-विशुद्धम्, अथवा-उरः कण्ठः शिरः सुतेष्पणा अ-व्याकुलं तु विद्युद्वत्-प्रशस्तं तु यत्नलभ्यं, चकारां मय-गुणास्तरसमुच्चये, गीयते उच्चार्यते गेयमिति व्य-वृत्ते, किं विशिष्टमित्याह- 'मृदु' मधुरस्वरं रिभिते-यत्रा-लुपु घोलनया लक्ष्मण स्वरं रक्तवीं घोलनयद्-लमित्यर्थः, पदवत्-गेयपदैर्निरवर्तमिति, पदव्यस्य 'कर्म-धारयः', 'समतालपङ्कजम्' ति-समशब्दः प्रत्येकं स-म्बन्धत तन समास्ताला-इत्यस्ताला उपचारात् तद्वयो यस्मिन्स्तस्मतालं, तथा समः पर्युत्प्रेषः प्रतिलोपा वा-मुरजकशिकायानाद्यानां यो ध्वनितल्लक्षणः नृत्यपावले-पल्लवा या यस्मिन्स्तस्मप्रत्युत्प्रेषं समप्रतिक्षेपं वेति, तथा- 'सप्तसर्मीभरं' ति-सप्तस्वराः 'सीभरं' ति-अ-क्षरसप्तमे १ पयसमे २ तालसमे ३ लयसमंशसप्तमे च शनी-सलज्जसलियसमे ४ सञ्चारसमे ५ सरा सप्त ॥ १ ॥ 'मि, इयं च गाथा स्वरप्रकरणेपान्ते' तनिसम् 'मित्यादिरेषीताऽपि इहाक्षरसममित्यादि व्याख्यायते, अनुपगमहारटीकायामेव-मव दशनादिति, तत्र दीर्घे अक्षरे दीर्घः स्वरः क्रियते, इत्ये इह्वः, प्लुतं प्लुतं, सानुनासिकं सानुनासिकं तद्वत्स-मं, तथा यद्गयपदं-नामिकादिकमन्यतरकथनेन वदे यत्र स्वरं अनुपाति भवति तत्रैव यत्र गीतं गीयते तत्पदसममि-ति, यत्परस्परान्तहस्ततालस्वरानुपाति भवति तत्ताल-समं, शृङ्गवाद्याद्यन्यतरमन्याङ्गलोकशुकेनाहनायास्तन्याः स्वरप्रकारा लयस्तमनुसरतो गानुपदेयं तद्वयसमं, प्रथमतो वंशतन्यादिभिः स्वरो युद्धोत्तस्तसमं गीयमानं प्रहस-म निःश्वसिताच्छ्वसितमानमननिकामतो यदयं तांश्च-स्तिनाच्छ्वसितसमं, नरेवं वंशतन्यादिभिर्पद्वत्स्वस्वरस-मं गीयते तत्सञ्चारसमं, ययं च सप्त स्वरालयसममित्य-

यः। यो गेये सूत्रबन्धः स एवमष्टगुण एव कार्य इत्याह-
“निर्द्देशं विलोकां”—अत्र निर्द्देशोऽयम्—“आतिथ्यमुत्पन्नपञ्चक-
म्” इत्यादि द्वात्रिंशत्सूत्रबन्धोपगमनं १ सारवद्ध अथैव युक्तं
हेतुयुक्तम् अथैवपञ्चकयुक्तम् २ अलक्षणां—काव्याल-
ङ्कारयुक्तम् ४ उपनीतम्—उपसंहारयुक्तम् ५ सोपचारम्—अनि-
ष्टुरा—विशुद्धा लज्जनीयभिधानं सोत्प्राप्तं वा ६ मितं प-
दपादाश्रयः नापरितोतमित्यर्थः ७ मयुरं त्रिंशदष्टा-
शोभिधानसो ८ गेये भवतीति शेषः। “तानि च
वित्तारं” ति—यदुक्तं तदव्याख्या—“समं” विलोकां,
तत्र—समं पादेष्वरेष्व, तत्र पादेष्वनुमिरक्षेत्सु—
गुणलक्षुभिः अङ्गैसमं त्वेकतरसमं, विषयं तु सर्वत्र
पादसारापेक्षेत्यर्थः, अथ तु व्याचक्षते—समं—यत्र च
मुर्वर्ष पादेषु समान्यस्त्यासि, अङ्गैसमं यत्र प्रथमत्यनीय-
योर्द्वितीयचतुर्थेयोश्च समन्तं, तथा सर्वत्र—सर्वपादेषु वि-
षयं च—विषयमाह—यद् यस्माद् दृष्टं भवति तन्मतीति दृ-
ष्टमज्जातिना—पद्यपरिच्छा, अत एव चतुर्थे नापलभ्यत
इति। “दोषि य भव्यिश्चो” ति—अथ्य व्याख्या—“स-
क्षया” विलोकां, भागिनां—आयाः आश्रयाः—आश्रया-
त्ता स्वरमण्डल-पञ्चज्ञास्वरसमूह, शेषे कण्ठ्यम्। की-
दृशी स्त्री कीदृशं गायत्रीति प्रश्नमाह—“कस्ती” गाहा—
“कसि” ति—कीदृशी “खरं” ति—खरस्थानं कृष्णं—प्र-
सिद्धं चतुरे—दोषे विलम्बे—परिमण्डरे दृष्टं—शीघ्रमिति, वि-
स्सरं पुणं “गाहा कसिता” ति—गाथाधिकमिति, उत्तरमाह—
“सामा” कसि कसिता। “पिंल” ति—कपिला,
“नेति” गाहा तन्मीसमं—वीणादिः—स्त्रीशब्देन तुस्ये मि-
लितं च, श्वरे प्राग्दत्तं, नयरे पादो—वृक्षपादः, तन्त्री-
सममित्यादिषु गेये सत्त्वन्धीम् १ तथा गेयस्य स्वरान-
र्थान्तरत्वादुक्तम् “संचारमात्रमा सरा सच” ति—अन्यथा
सञ्चारसममितं वाच्यं स्यात्, “तंसिमा मालसमे” त्याद्
देति, अथ च स्वरमण्डलसङ्ग्रहायः, “सच सरा” सिला-
ग्यो, तथा तन्मी तानां प्रपद्यते, तत्र पञ्चज्ञादिः स्वरः प्र-
सिद्धं सप्तभिस्तानैगीत्य इत्येवमैकानपञ्चाशत्तानां सप्त-
त्रिंशत्तानां वीणायां भवतीति, एवमेकपञ्चत्रीकायां त्रिंशत्तानां
यां च कष्टेनापि गीयमाना एकानपञ्चाशद्वेदेति। स्या० ७
द्वौ ३ दे० ३ उ० ३ आ० ३ म० ३ प्र० ३ जी० ३ तं० ३ प्र० ३
जीवाजीवितस्वरस्वकपलामिधायक शास्त्रे, नृपा० ३
१११ समः।

स्मर-पुं० । "अथम-श्म-ष्म-क्ष-क्षां षः" ॥ ॥ २ । ७४ ॥ इति
 कालितत्वात्प्र न । स्मरः । सरः । प्रा० "अथो म-न-याम्"
 ॥ ॥ २ । ७५ ॥ इति मलोपः । प्रा० । कन्त्यै, अष्ट० २२ अष्ट० ।
 सु-धा० । गतौ, "श्रुवर्गस्यारः" ॥ ॥ ४ । २३ ॥ इति सुधा-
 ताः श्रुवर्गस्यारः । सरइ । प्रा० ४ पाइ ।

स्मृ-धा० । आध्याने, " स्मरेः भ्ररं भूर० " ॥ दा० ७४ ॥
इत्यस्य पक्षे । सरह । स्मरसि । प्रा० ४ पाद ।

सरम्-पुं० स्त्री०। शरद्-स्त्री०। "शरदादेरस्" ॥८१।१८॥ इति
अन्त्यव्ययनस्य श्रुत् । प्रा० । "प्राबुद्-शरत्तरण्यः पुंलि" ॥
८१।१।३१॥ इति वा पुंस्त्वम् । आभिनवकार्तिकेयमासारम्के
श्रुतौ, प्रा० १ पाद ।

सरउ-सरयु-आ० । जम्बूद्वीपे मन्दरस्य दक्षिणस्यां भारते
वर्षे गङ्गासङ्गतायां महानद्याम् । स्था० १० ठा० ३ उ० ।
या अयोध्यायाः सन्निकटे वहति । स्था० ५ ठा० ३ उ० ।

सरस्व-सरजस्क-त्रि० । सत्तारे, वृ० ३ उ० । रत्नक्षोपगुणित-
त, उत्त० १७ अ० । सभस्मनि, ओघ० ।

सरस्व-त्रि० । रक्षा-भस्म, सह रक्षया वर्तते इति सरस्वम् ।
सभस्मनि , पि० । आ० म० ।

सरस्वधूलि-सरस्वधूलि-स्त्री०। सह रजसा श्लक्ष्णधूलिकणेषु
वर्षत इति सरजस्का, सा यासी धूलिकेति। रजःसहितधूलौ;
सरस्वामोस-सरजस्कामर्श-पुं०। सह पृथिव्यादिरजसा पु-
ष्कं यद्वस्तु तस्य आमर्शः-तत्संस्पर्शः। रजोयुक्तवस्तुस्पर्शं,
आश० ४ अ०।

सरग-शरक-पुं०। अग्निनिर्मन्धनदारुणि, जा०१ ध्रु० १६ अ०।
शरिकाभिः कृते शर्पादौ आना०२ ध्रु०१ ज०१ अ०११ उ०।

सरगय-स्वरगत--न०। गीतमूलभूतानां षड्जम्भवादिस्वरा-
णां ज्ञानं ज० २ सप्त०। ज०। स०।

सर्ष-सर्ष-पुं० । मधुमत्तिकायाम्, सूत्र० २ अ० ३ अ० ।

भोगेन अनाभोगेन वा यं प्रदेशं प्राप्य विशेषमासादयति तत्

स्वरस्थापकाकामानि स्वरस्थानम् । स्वराणां विंशत्यापदक
स्थाने, स्था० ८ ठा० ३ उ० । अनु० । “नासाय पञ्चमं ब्रूया,

इत्या ' (इत्याय ' सर ' शुद्धस्मिन्नेव भागे व्याख्याता ।)

प्रश्न०। 'सरडकयमालियाण' शब्दः कुकलाशैः कृता माला

सर्पद्वय-सर्पद्वय-न० । अथवास्थिकं फलं, आचा० २ धु० १

सू० १ अ० ८ उ० । वृ० ।
सरहुफल-सरहुफल-न० । अबजास्थिकफले, ध० २ अधि० ।

सराय-शराय-न० । आधये, उत्त० । अ० । रागादिपरिभूनाभि-

तस्यैव्यात्तस्ये, आत्मा० २ ध्रु० १ खू० ३ अ० ३ उ० । तं० ।
प्रश्न० । नानाविधोपद्रवोपुत्तानां रक्षास्थाने, त्राणे, भ० १

श० १ उ० । कल्प० । ग्रन्थ० । सूत्र० । ससारकान्तरगताना-
मनिप्रबलरागादिपीडितानां समाश्वासनस्थानकल्पे तत्त्व-

चिन्तारूपऽथयवसान, रा०। आचा०। "जन्मजरामरणमय-
रभिभूते व्याधिद्वन्द्वनाप्रस्ते। जिनयवयवचनाद्व्य-नास्ति शर-
पं कतिनाके ॥१॥" एत० ४ रा० १ उ०। जी०। कथययवसान-

रिकादा, अनु० । भ० । प्रश्न० । गृह, आचा० । धु० ५ अ० ५
उ० । सप्त० ।

सरण-न० । गमने, उत्त० १६ अ० । आजा० ।

स्मरणं-न० पूर्वोपलब्धयानुस्मृता, हा० १५ अष्टौ ।
सूत्र० । मनसि धारणं, पश्चात् १ विव . भा० ।

तद्वक्षा-...नं तच्च परमार्थतो निर्वाणं तद्वदातीति शरणदः ।

तीयं कृतिः, स० १ सम० १।०। ३०। जी०। ४०। 'शरण-
द्वयः' इह शरणं-भयासैन्याणां तुष संसारकान्तरगताना-
मतिप्रसन्नपराधर्मादिनां तत्त्वपरमसंक्राणवलोभनः
समाश्वासनस्थानकल्पं तत्त्वचिन्तारूपमध्यवसानम्, विवि-
धित्वेभ्यः, आसिद्धिं सति तत्त्वगोचराः शुद्धप्राध्वण-
प्रहणभारशास्त्रिणां तद्वाचनस्याभिनिवेशः प्रहागुणा भ-
वन्ति, तत्त्वचिन्तामन्तरेण तेषामभावात् । संभव-
न्ति तामन्तरेणापि तद्भासाः न पुनः । स्वार्थसाध-
कत्वेन भावसाराः । तत्त्वचिन्ताकल्पं च शरणं भगवद्भ्य एष
अवतीति शरणं वृत्तीति शरणदाः । ४० २ आधि० ।

सरसिज-स्मरणीय-त्रि० । सुद्रोपद्रवविद्रावणादिहते तद्-
गुणानुचितनानाविनोपवृहणीयं, संघा० १ आधि० १ प्रस्ता०।
आ० ३० ।

सरसी-सरसी-की० । मां, " पंधा मग्ना सरसी " पारि०
ना० ५२ गाथा ।

सरस-शरण्य-त्रि० । शरणे साधुः शरण्यः । शरणदातरि,
४० ३ आधि० ।

सरतल-सरतल-न० । पानीयन भूतं तडागं सरतस्य त-
लम्-उपरितनोभागः सरततलम् । जी० ३ प्रति० ४ अ-
धि० । उपरिभागावच्छिन्नं सरति, ४० ६ श० ७ उ० ।
' पुष्करं वा सरतलं वा करतलं वेति " वृत्तवर्णकः ।
अत्र व्याख्यानं विशेषप्रतिपत्तिरिति निर्वातं जलपूर्णं
सरो ब्राह्ममयथा वातोद्भूयमाना वा जलानेन विविक्षितः
समभागे न स्यादित्यर्थः । जी० १ वृत्त० १० ।

सरद-पुं० । शरद-की० । प्राकृते पुंस्वरूपे । कार्तिकमार्गशी-
र्षयाः, ४० ७ श० ३ उ० । अनु० । आ० । आश्विनकार्तिक-
मासात्मकं श्रुती, बाब० पाठ० ८ । १ । ३१ । प्रा० १ पाद ।

सरदहतलायसोसया-सरोदहतडागशोषयता-की० । सर-
तः-स्वयं सम्भूतजलाशयविशेषस्य हृदस्य-नद्यादिषु नि-
वृत्तप्रवृत्तलक्षणस्य तडागस्य-कृत्रिमजलाशयविशेषस्य
परिशोषणं यत्कृत्वा तद्वद् प्राकृतत्वात् स्वार्थिकताप्रत्ययं
सरोदहतडागपरिशोषयता । आ० । उपा० । ४० । गोधू-
मदिवधानार्थं सरादिशोषणकर्म करणेन उपभोगपरिभो-
गान्तराचारलक्षणे कर्मादाने, आ० ४० । ४० । सरतः
शोषः सरःशोषः धान्यादिवपनार्थं साग्रीकर्मणं, सरोप्रहणं
जलाशयान्तराणामुपलक्षणं तेन सिन्धुदहतडागादिपरि-
भोगः । यतः सरःशोषः सरासिन्धुदहदृक्शब्देभ्यस्तत्र
अक्षानं सरः, क्षानं तु तडागमित्यनभिर्भेदः । इह हि जलस्य
तद्गततां प्रसामो तत्त्वविधानां च वरणां जीवितकायानां
वध इति दाषः । ४० २ आधि० । पञ्चा० । ४० २० ।

सरपति-सरपङ्क्ति-की० । एकपङ्क्त्या व्यवस्थितेषु बहुषु
सरःसु, रा० । आ० । ४० । प्रहा० । सरसां पङ्क्तौ, न० ।
यत्रैकसात् सरसोऽप्यस्ति अन्यस्यादप्यत्र संचारकपा-
टकमोदकं संचरति सा सरःपङ्क्तिः । प्रश्न० ५ संव० द्वार ।
नि० चू० । जी० । ज० । अनु० । आ० । ४० ।

सरपथी-शरण्य-की० । सुखं, स्था० ५ डा० ३ उ० ।

सरपाय-शरण-पुं० । शरा-इषवः पादप्लेते-क्षिप्यन्ते येन

इति शरणतः । धनुषि, सूत्र० १ भू० ४ आ० २ उ० ।

सरपाहुड-सरप्राभृत-न० । पूर्वगते स्वराधिकारप्रतिपादकं-
ऽधिकारविशेषं, स्था० ७ डा० ३ उ० ।

सरपमास-सरःप्रमास-न० । सर एवोक्तलक्षणं प्रमासं महा-
कल्पादर्भाते सरःप्रमाणम् । गोशालकमतप्रसिद्धे कालमान-
भेदे, मा० १५ श० । (' गोमालग ' शब्दे कृतीयभागे १०२३
पृष्ठ वक्ष्यन्तीका ।)

सरभ-शरभ-पुं० । परासरेति पर्याये अष्टापदे महाकायाट-
व्यपशुविशेषः, यो हस्तिनमपि पृष्ठं समारोपयति । प्रश्न० १
आश्र० द्वार । रा० । ज० । प्रश्न० । कल्प० । ४० । ४० । ४० ।

सरभ-सरभ-त्रि० । सहर्षं, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

सरमंडल-स्वमंडल-न० । चक्रादिस्वरसमूहं, अनु० ।
स्था० । (' सर ' शब्दोऽस्मिन्नेव भागेऽस्य स्वरूपं गतम् ।)

सरमह-सरोमह-पुं० । विशिष्ट काल सरतः पूजायाम्, आ० ४०
२ भू० १ चू० १ आ० ३ उ० ।

सरमास-स्मरत्-त्रि० । अयमोदश इति जानाने, ४० ४ उ० ।
आ० ।

सरय-सरक-पुं० । गुडधानकीर्णस्य मधः, प्रश्न० ५ संव० द्वार ।
शरक-पुं० । निमग्धनकाष्ठं, नि० १ भू० ३ वर्गं ३ अ० ।

शरद-की० । कार्तिकमार्गशीर्षयाः, आ० १ भू० ६ अ० ।
उपा० । ४० । स्था० । सू० ३० । सरययरीशरसा-
मवयवाः । कल्प० १ आधि० ३ क्षण ।

सररुह-सरोरुह-न० । आनाद्वं वाऽप्यन्यप्रकोष्ठानोद्योश-
रोवदेदामेवद्वयसरोरुहं क्लेश वः ॥ ८१ १५ ६ ॥ इति क्षोतोऽस्त्व
वा । सररुहं सरोरुहं । कमले, प्रा० १ पाद ।

सरल-सरल-त्रि० । दृषदाकृष्टं, जी० २ वृत्त० । आ० ।
प्रहा० । ४० । अत्रेव, आ० ४० १ अ० । " सरलास्तत्र छि-
द्यन्, कुञ्जास्तिष्ठन्ति पादपाः । " ४० २० २ आधि० ।

सरलकषण-सरलक्षण-न० । यथास्वरफले प्रति प्रापणाव्य-
भिचारिणि स्वरस्वरूपं, स्था० ६ डा० ३ उ० । (तानि च सप्त
' सर ' शब्दोऽस्मिन्नेव भागे दर्शितानि ।)

सरव-शरव-न० । स्वनामक्यान् शरप्रधानं सत्रिविशेषं, यत्र
गोबहुलस्य ब्राह्मणस्य गोशालायां गोशालका जन्म लेभे ।
मा० १५ श० । संघा० । आ० ४० । आ० चू० । स्था० ।

सरव-शरण-न० । वृद्धादिकायाम्, आ० ४० १ भू० १
अ० ५ उ० ।

सरवर-सरोवर-न० । महाति सरति, " सरिहि न सरवरहि न
वि उजागधरहि, " प्रा० दुं ४ पाद ।

सरविजय-सरविजय-पुं० । सरः पादकीशियादीहृतकपस्त-
स्य विजयस्तत्सम्बन्धी शुभाशुभनिरूपणाभ्यासः । सरवि-
धायाम्, यथा- " गतिमन्तासरो वामः, पादक्याः शुभवः
स्मृतः । विपरीतः प्रदंश तु, स एवासीष्टदायकः ॥ १ ॥ " इत्यादि,
तथा " दुरासत्रव्यं स्यात्, क्षात्रव्यं शाकुनेन नैपुण्यम् । क्षलि-
विलशब्दः सकलः, सुमध्यमा वक्षन्ते विफलः ॥ १ ॥ " इत्यादि ।
' सरस्व विजयं गो विजयं हि न जीवइ स भिक्षु । ' उत्त० १५
अ० । आ० ।

सरस्व-शरस्व-वि० । शरस्वत्ये, डा० २७ डा० उत्त० । श्री० ।

सरस-सरस-वि० । कथिरादियुक्ते, प्रश्न० ३ आध० द्वार ।

रा० । रसोपेतं, स० । रक्तचन्दनविशेषे, डा० १ ध्रु० १ अ० ।
"सरसर्षपाद्युलितगते," सरसं सुरभिषा च गोशी-
र्षचन्दनं च अनुलितं गात्रं यस्य स तथा । कल्प० १
अधि० ३ क्षु । सप्तके, कल्प० १ अधि० १ क्षु । आच० ।
"सरसहृदयं सारलितगते" सरसाभ्यां कथिरासाभ्याम-
बलितं गात्रं यस्य स तथा । उत्त० २० अ० ।

सरसंभित-शरसंभित-वि० । शरजालसंभिते, शरशताकुले,
सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० १ उ० ।

सरसपारिजायग-सरसपारिजातक-न० । अमलानसुरद्रुमवि-
शेषकुसुमं, अमल० १ ध्रु० ३ अ० १ अ० ।

सरसय-शरशत-वि० । शराणां शते प्रत्येकं येषु ते शरःश-
तानि । प्रत्येकं शरणां शतं परिपूर्णे, रा० । "सरसयव-
र्चासंतारणपरिमंडिया" शराणां शते प्रत्येकं येषु तानि
शरशतानि तानि च तानि डा० त्रिशूलारणालि च वाणाभ्याः
शस्त्रान् डा० त्रिशूलारणानि तैर्मण्डिताः शरशतडा० त्रिशूलो-
रणमण्डिताः । जी० ३ प्रति० ४ अधि० १ अ० ।

सरसर-सरसर-पुं० । सर्पनरेन्दुरकरे, अ० १५ श० ।
डा० । लौकिकानुकरणभाषायाम्, उपा० २ अ० ।

सरसरपति-सरसरःपट्टक-ली० । परस्परं संलक्षणे बहुषु
सरस्तु, आच० २ ध्रु० १ चू० ३ अ० ३ उ० । येषु सरस्तु
पट्टक्या व्यवस्थितेषु एकस्मात् सरसोऽन्यस्मिन् तस्मा-
दन्यथेव संचारकापाटकतत्पक्षे संज्ञकति । जं० वक्ष० जी०
नि० चू० । प्रज्ञा० अनु० । अ० ।

सरसी-सरसी-ली० । महाति सरसि, श्री० । महान्ति सरा-
नि सरलोत्सृज्यते । श्री० । पि० । "पुष्करिणी दीहिता
सरसी" पा० १० ना० १३० गाथा ।

सरस्वती-सरस्वती-ली० । अमनन्वीकुमारमातरि, ऋषभपुर-
नगरराजस्य धनवाहस्य भायोयाम्, विषा० २ ध्रु० २ अ० ।
भारतायम्, कां० भणितौ, उपा० २ अ० १ ध्रु० १ । यस्याः
संस्कृतिमात्राद्, भवन्ति मलयः सुहृदपरमार्थाः । वाचश्च
साधिकास्ताः, सा जयतु सरस्वती देवी ॥१॥ पां० १ वि० ।
स्था० ४ डा० १ उ० । अ० । "सर्वसुयससूहृती, वामकं
गह्विपारग्या देवी । जङ्गलकुण्ड्रीसाहिवा, देतु श्रविणं
मम मातुं ॥" पं० भा० ५ कल्प । गीतरत्नामगणधर्मे-
न्द्रस्याप्रमाद्विधायाम्, "नमः श्रीवर्जमानाय, श्रीपात्रे-
प्रभवे नमः । नमः श्रीमत्सरस्वत्यै, सहायभ्यां नमो नमः ॥"
॥१॥ डा० १ ध्रु० ४ अ० १ अ० । सनामक्याति नदीभेदे, ती०
२५ कल्प ।

सरस्वतीकंठाभरण-सरस्वतीकण्ठाभरण-न० । शिशितव्याक-
रणेष्वन्यतमं व्याकरणं, कल्प० १ अधि० १ क्षु । इन्द्रभूतिस-
ङ्गते विदुषि, पुं० । कल्प० १ अधि० ६ क्षु ।

सरस्वतीलक्ष्मणसाय-सरस्वतीलक्ष्मणसाद-पुं० । इन्द्रभूतिस-
ङ्गते परिज्ञते, कल्प० १ अधि० ६ क्षु ।
१३४

सरसोस-सरःशोष-पुं० । जलाभयशोषे, अ० २ अधि० ।
('सरद्वहतलायसोसस्य' शब्दे इदं व्याख्यातम् ।)

सरहस्स-सरहस्स-वि० । रक्षययुक्ते, 'सरहस्साय' वेयायुं
कल्प० १ अधि० १ क्षु ।

सरहा-सरधा-ली० । मधुमक्षिकायाम्, "अद्यमधमं पणुर्ही,
कूरं सरधां नदीञ्च पद्ं पुद्गलम् ॥" इति । स्था० ६ डा० ३ उ० ।
सरहि-शरधि-पुं० । तृणीर, डा० १ ध्रु० १ अ० ।

सराग-सराग-पुं० । सह गंगेणामिष्वङ्गलक्षणं यः स सरागः ।
स्था० ६ डा० ३ उ० । अनुपशान्तलीगमोहे, स्था० १० डा०
३ उ० । मायालोभलक्षणं गंगेय सहितं, अ० १७ श० २
उ० । अपरिप्राकाशप्रयोगं, अ० २ अधि० । सूत्र० ।

सराग्य-सरागस्य-पुं० । सह गंगेय वर्धत इति सरागः-
स्वभावस्तास्मिन् निष्ठमिति तत्तथा । त्वभावस्य, सूत्र० १
ध्रु० ३ अ० ३ उ० ।

सरागदर्शनाऽऽरिय-सरागदर्शनार्थि-पुं० । सह गंगेणामिष्व-
ङ्गलक्षणं यः स सरागः, स एव संयमः सरागस्य वा
साधोः संयमो यः स तथा कर्मधारयः । स्था० ६ डा० ३ उ० ।
सरागदर्शननि, प्रश्न० १ आध० द्वार ।

सरागमंजम-सरागसंयम-पुं० । सकारयचारित्रे, स्था० ४
डा० ४ उ० (सरागसंयमं द्विविधमिति 'चरित्तथम्' शब्दे
तृतीयभागे ११५६ छन्द गतम् ।)

सरागसम्मर्दस्य-सरागसम्पर्दशीन-सरागस्य अनुपशान्त-
लीगमोहस्य यत्सम्पर्कदर्शनं तस्यार्थशङ्कां तत्तथा । अथोक्तं
सरागं च तत्सम्पर्कदर्शनं चानि विप्रहः । सरागसंयमदर्शन-
मस्येति चेति । सम्पर्कदर्शनभेदं, स्था० १० डा० ३ उ० ।
('सम्मर्दस्य' शब्देऽस्मिन् भागे द्वाविधत्वमस्य गतम् ।)

सराव-शराव-पुं० । मल्लं, पुं० ३ उ० । आच० ।

सरावस्य-शरासन-पुं० । न० । शरा अस्यन्ते क्षिप्यन्ते अ-
स्मिन्निति शरासनः । इषुधौ, जी० ४ प्रति० १ उ० । धनुषि,
रा० । श्री० । जं० "कांयं गंभीरं धम्मं धनुर्हं सरावसं
खावं ॥" पा० १० ना० ३७ गाथा ।

सरावस्यपट्टिया-शरासनपट्टिका-ली० । धनुष्यष्टौ, बाहुपट्टि-
कायां च । विषा० १ ध्रु० २ अ० ।

सरिआ-सरित्-ली० । नद्याम्, 'क्षीयामाद्विद्युतः' ॥२॥
१५ ॥ इति अन्ते आत्वम् । प्रा० । नद्याम्, 'सरिआ तरंगि-
णी शिष्या राई' पा० १० ना० २८ गाथा ।

सरिउं-स्मृत्वा-अव्य० । अनुचिन्त्येत्यर्थे, पञ्चा० ५ वि० ।
जं० । नि० चू० ।

सरिकृप-सहकृप-पुं० । समानस्थितकल्पस्वापनाकल्पादि-
विधिचकल्पकर्तारं, पुं० ६ उ० ।

आहारउवहिभेजा, उगमउत्पादशेषा सुद्धा ।

जो परिगियहति शिष्यं, उत्तरगुरुकथिआ स खलु ३६६

_____

- (२१) शरीराधिकारात् वयंकलं शरीरात्पञ्चमिदमवस्थम् ।
 (२२) लोककालं शरीरिणशरीराणां सधेत आश्रयकल्पना ।
 (२३) शरीरकल्पवदकल्पः ।
 (२४) शरीरनिर्माणकल्पं तत्र मात्स्याविलंबया वेदनानु-
 भवमकारयम् ।
 (२५) शरीरस्यानुपपत्त्यम् ।
 (२६) विहायतः शरीराद्युपपत्त्यम् ।
 (२७) शरीराणां वर्णादि ।
 (२८) स्थान्या शरीरं स्पृष्ट्वा विभवेति ।

(१) कथां कति शरीराणि—

कति खं भंते ! सरीरा पञ्चत्ता !, गोयमा ! पंच सरीरा
 पञ्चत्ता, तं जहा—ओरासिए वेउन्विरे आहारम्य तेयए क-
 म्मए । (सु०—१७६ ×)

‘कहं भंते ! सरीरा पञ्चत्ता’, इत्यादि उपपत्तिप्रमाणाद-
 र्थं प्रतिपन्नं शरीरं इति शरीराणि नामि भवन् ।
 कति—कियत्संख्याकानि, यमिति वाक्यालङ्कारे, प्रकृतानि,
 अगद्यनाह—पञ्च शरीराणि प्रकृतानि ताम्यत्र नामत आह—
 ‘ओरासिए’ इत्यादि, अमीषां शब्दार्थमात्रमत्र वक्ष्या-
 मस्तथाऽपि स्थानाश्रयार्थं किञ्चित्प्रधाने—उक्ते प्रधानं
 प्रधानं चास्य नोपेक्ष्यमप्यत्र शरीराणि पञ्चत्ता, ततोऽप्यस्या-
 नुत्तरसुरशरीरस्याप्यनन्यगुणहीनत्वात् । अथवा—ओरालं
 नाम विस्तारवत्, विस्तारवत्ता चास्यावधिप्रमत्तमवश्यं सा-
 त्तरेकयाजनसहस्रमानत्वात्, वैक्रीयं चैतावदवस्थितप्रमाणं
 लभ्यते, उपक्रमेणोऽप्यवस्थितप्रमाणस्य पञ्चधनुःशतप्र-
 माणात्वात्, तत्रच तावत्प्रमाणं सप्तम्यां नान्यत्र, यत्तत्रै-
 क्रियं याजनलक्षप्रमाणं न तदवस्थितमाभवति—वाभावात्,
 ततो न तदपेक्षा, आह च कृत्रिमिकृतम्—‘ओरालं नाम वि-
 श्वरालं विस्मालं ति जं भणियं हाह, कहं ? साहरेयजायण-
 सहस्रमयद्विगुणमात्रमोरासिए अन्महमहमं नत्थि ति,
 यिउन्विरे हाजा, तं तु अणयद्विगुणमात्रं ; अवद्वियं पुण
 पंचधनुस्सयाहं अहं सत्तमाए, इमे पुण अणयद्विगुणमात्रं
 साहरेये जायणसहस्रं ’ वनस्पतीनामिति । अथवा—उरल-
 विसरमपदेन न तु धने स्पष्टप्रदर्शोपपत्तिवत्त्वात्, वृहत्त्वाच्च-
 शब्दवत् । यद्विहा ओरालं—समयपरिभाषया मांसास्थिरना-
 वद्यापचब्दं, सर्वत्र स्वाधिक इवकल्प्यतः । इहाधारमप्य कौ-
 शरिकं पृष्ठात्रात्रिवादिद्विगुणवर्णयति—माहन्त्वात्—‘ओरा-
 सिए’ मिति । उक्तं च—

“ तथेदागमुरालं, उरलं ओरालमेव विधेयं ।
 ओरालियं ति पदम्, पट्टकं तिपेसरसरीरं ॥ १ ॥
 भवइ य त्हाओरालं, विहायतं वुल्लसहं पण ।
 पणइं नत्थि अणं, पट्टमिहं विस्मालं ति ॥ २ ॥
 उरलं यवपपसा—वाच्यं ति मण्डलं जहा भिये ॥
 मंसाद्विगुहावयडे, ओरालं समयपरिभासा ॥ ३ ॥ ”

तथा विविधा विधिद्वया वा क्रिया विक्रिया तस्यां भवं वैक्री-
 यम् । उक्तं च—“ विविहा विस्सट्ठमा वा, किरिया तीए जं जं
 भव तमिह । वेउन्विरे तयं पुण, माहरेयवाम् पणइम् ॥ ३ ॥ ”
 अथवा—वैक्रीयमिति स्पष्टप्रदर्शः, तत्र विह्वं इति सिद्धा

न्मन्त्रिकोऽयं, कालः विक्रियको विक्रियः । विविधा—क्रिया इत्य-
 ञ्जानेन विवृते वैकुर्विकम् २, तथा कालुद्वयार्थविद्या कालो-
 रपत्ती योवकलेनाहित इत्याहारकम् ३, तजसा विक्कयस्से-
 जसम् ४, कर्मको ज्ञानं कर्मजमिति ५ । मन्त्रीवर्गिकारीनां
 शरीरात्पञ्चमिदमवस्थामिति किञ्चित्प्रधानं अन्वयवत्तु यथात्म-
 न्निवेष्टं मण्डलं इति १, उपपत्ते—अन्वयमिति सूत्रः । किं सन्निवि-
 तम् २, उपपत्ते—परस्परप्रवृत्तौलक्ष्यं परस्परं प्रवृत्तं सन्-
 म्याद्वयं च, तथा हि—कौदारिकम् वैक्रीयस्य संवत्सरे-
 वर्यं, वैक्रियादुपपत्त्यादिकस्य, आहारकम्पि तेजसस्य, ते-
 जसात्पञ्च कामेयस्य, तथा—कौदारिकम् वैक्रियस्य कर्मक-
 लं प्रवृत्तवत्तु, वैक्रियात्साहारेकत्वात्साहारेकम्पि तेजसस्य,
 तेजसाद्वयं कामेयस्यति ।

(२) यत्तमेव शरीरमसि नैरविकारिणु
 सम्भवतिश्चित्तमिति—

नेरइयाणं भंते ! कति सरीरा पञ्चत्ता !, गोयमा !
 तसो सरीरा पञ्चत्ता, तं जहा—वेउन्विरे तेयए कम्मए,
 एवं असुरकुमाराण्ये जाव यथियकुमाराण्ये । पुदवि-
 काइयाणं भंते ! कति सरीरा पञ्चत्ता !, गोयमा ! त-
 सो सरीरा पञ्चत्ता, तं जहा—ओरालिये तेयए कम्मए,
 एवं वाउकाइयवजं जाव चउरिदियाणं । वाउकाइयाणं
 भंते ! कति सरीरा पञ्चत्ता !, गोयमा ! चचारी सरी-
 रा पञ्चत्ता !, तं जहा—ओरालिये वेउन्विरे तेयए क-
 म्मए । एवं पंचिदियतिरिक्कजंमिचयाणं वि । मणुस्समाणं
 भंते ! कति सरीरा पञ्चत्ता !, गोयमा ! पंच सरीरा
 पञ्चत्ता, तं जहा—ओरालिये वेउन्विरे आहारम्य तेयए
 कम्मए, वाणसंतरजोइतियवेमासियाणं, जहा नारयाणं ।
 (सु०—१७६ ×)

‘नेरइयाणं भंते ! कवश्यं सरीरा पञ्चत्ता’ इत्यादि, पाद-
 लिजं, शरीराणि च जीवानां द्विविधानि, तद्यथा—बन्धन-
 मुक्तानि च । तत्र दानं चिन्ताकालं जीवेः परिपृष्टीमानि
 वृत्तस्य तानि बन्धानि, यानि च वृत्तभेदे परिपृष्टानि तानि
 मुक्तानि, तेषां बन्धानां मुक्तानां च परिभाषामिदानीं
 द्रष्टव्यमकालैः प्रकथयिष्ये, तत्र द्रष्टव्यमवस्थाभिः कृतेषु
 भूतिसत्तादिना कालमावलिकारदिना ।

(३) तथौदारिकशरीरमचिह्नत्वाह—बन्धानि मुक्तानि
 सरीराणि—

केवइया खं भंते ! ओरालियेसरीरा पञ्चत्ता !, ओ-
 वमा ! इविहा पञ्चत्ता !, तं जहा—बदिद्वया, व वुकिञ्चया
 य । तय खं जे वे वेद्वेगगा ते खं असंखेजा असंखेजा-
 हि उस्सापिणीओसपिणीहि अवहीरंति काळते, खेचतो
 असंखेजा लोमा, तय खं जे ते वुकेल्लया ते खं भंत्तंता
 भंत्तंताहि उस्सापिणीओसपिणीहि अवहीरंति काळतो,
 खेचतो अणत्ता ओमा असंखेदिएहिदितो अण्येसुया—सि-
 द्धा (४) योप्रमाणो । (सु०—१७७ ×)

कथयता ये भवे । शौरालियसरीरया पक्षता
इत्यादि, इह प्राक्तनलक्षणशब्दप्रत्ययः कप्रत्ययश्च
स्वाये, ततः कञिज्ञाया इति ब्रह्मानीत्यर्थः ।
“मुक्तिज्ञाया” इति—मुक्तानीत्यर्थः, तत्र ब्रह्मण्यसङ्ख्येयो-
ति । असङ्ख्ययस्यैव प्रथमतः कालतो निरूपयति—“अ-
संलिङ्गादि” इत्यादि, प्रतिसमयमेकैकशरीरापहारण अस-
ङ्ख्ययस्यैव सरीरयस्यैव सरीरणीमिन्नवयवसोऽप्राहयन्तः कि-
मुक्तं भवति ?—असङ्ख्ययसासु उत्सर्पितवयवसर्पिणीषु
बाधन्तः समयास्तावत्प्रमाणानि ब्रह्मण्यौदारिकशरीराण्य-
वर्तन्ते । इदं कालतः परिमाणम् । क्षेत्रत आह—“लेतआ
असंलेखा लोमा, इति—क्षेत्रतः परिसङ्ख्यामसंख्यया लो-
काः । एतदुक्तं भवति—सर्वोपायं ब्रह्मण्यौदारिकशरीराण्य-
आत्मीयात्मीयधिगाहनाभिरकाशप्रदेशेषु परस्परमपिपेडी-
भावेन क्रमेण स्थाप्यन्ते, तदानीं तैरवमासीत्यभाणैरुप-
स्थेया लोका अवाप्यन्ते । इह एकैकस्मिन्पयाकाशप्रदेश-
एकैकौदारिकशरीरस्थापनया असंख्यया लोका अवाप्यन्ते
परं पूर्वोक्त्या आत्मीयावगाहनास्थापनया प्रकृपाणं कुर्वन्-
ति, ततोऽपिस्तावन्देशो मा प्रापान्यस्माभिरपि तथैव
प्रकृपाणा क्रियते । आह च कृत्तिकारोऽपि—“उज्ज्वल इह
पले सरीरमेगं टाण्डल इतोऽपि असंलेखा लोमा भवति
किन्तु अर्धासंकेतदासपरिहरण-धमपणिपादि आगाह-
नारि धियजन्ति” इति, आह—नयन्तनाः जीवास्तः क-
थमसंख्येयान्यौदारिकशरीराणि ? । उच्यते—इह द्विविधा
जीवाः—प्रत्येकशरीराणि, अन्नतःकायिकाश्च । तत्र “ये प्रत्ये-
कशरीराण्यस्तथा प्रतिजीवमेकौदारिकशरीरमन्यथा प्र-
त्येकशरीराण्यथागात्, ये त्वनन्तकायिकास्तथापमानन्तानाम-
नन्तानामेकौदारिकशरीरमन्यथाः सम्यक्स्थयाऽपि असं-
ख्ययान्यौदारिकशरीराणि, मुक्ताभ्यौदारिकशरीराणि अन्न-
नानि । तद्यान्नन्ये कालक्षेत्रद्वयैरनिरूपयति—“अन्तर्नाहि”
इत्यादि, कालतः परिमाणं प्रतिमयमेकैकशरीरापहारण-
उन्नामिहसर्पितवयवसर्पिणीभिः सर्वान्ममाऽप्राहयन्तः किमुक्तं
भवति ?—अनन्तासु उत्सर्पितवयवसर्पिणीषु बाधन्तः सम-
यास्तावत्प्रमाणानि, क्षेत्रतः परिमाणमनन्ता लोकाः,
अनन्तेषु लोकप्रमाणव्याकाशखण्डेषु बाधन्तः आकाशप्रदे-
शास्तावत्प्रमाणानि, द्रव्यतः परिमाणमभयसिद्धि-
कथ्यः—अप्रत्ययोऽनन्तगुणानि । यद्येवं तर्हि सिद्धाश्रय-
प्रमाणानि भविष्यन्ति, तत्र आह—सिद्धानामनन्तभागः अन्न-
न्यभागमात्राणि । ननु त्र्यार्या राशेरवसंसिद्धिर्कालिदरु-
पयोर्मये पठ्यन्ते प्रतिपत्तिरस्यगृह्यते तत् किं तद्वाश-
प्रमाणानि भव्युः ? । उच्यते—यदि तत्प्रमाणानि स्युस्महि
तथैव निर्देशः क्रियत, सुखप्रतिपत्तिरुक्तप्रतिष्ठा हि भव्य-
न्न अर्थाः, तनस्मथा निर्देशमात्रावयवसंयते—न
तद्वाशप्रमाणानि । ननु तर्हि तेषां प्रतिपत्तिरस्यगृह्यतिना-
म्यस्तावत् भव्युपरि या ? । उच्यते—कदाचिदधस्तात्कदा-
चिदुपरि, कदाचिदुपशान्त्यपि आनयतप्रमाणत्वात्,
न नु सर्वकालं तत्प्रमाणानि । आह च कृत्तिक-
“ता किं परिचिद्वय समर्थाद्विरालियमाणारं हाजा ?,
तेति क्षेत्रव विरासीयं, मज्जे पांडजंति ति कां ?,
अणु—अह तत्प्रमाणारं हाजा तं तेति चक्ष नि-

इसो हातो तस्मा न तत्प्रमाणारं, तं किं तेति विद्वा
हाजा उपरि हाजा ? , अणु—कथाह हेहा कथाह उपरि हा-
ति कथाह मुक्ता न निचकालं तत्प्रमाणारं” इति । अ-
परः प्राह—कथं मुक्ताणि यथाज्ञाननस्तस्य परिमाणान्युपपद्य-
न्ते ? , यतो यदि तावदौदारिकादिशरीराण्य-
बाधन्तः तावत् गृह्यन्ते ततस्तथापमाननकालमवस्थाना-
भावादनन्तत्वं न घटते, यदि ह्यनन्तत्वं कालमवस्थानं
भवत् ततोऽनन्तन कालेन तत्तच्छरीराण्यनान्ननानि भ-
व्यु यावताऽनन्तं कालमवस्थानं नास्ति, पुद्गलानामुक्त-
पतेऽप्यसंख्ययकालावस्थानानभिधानात् । अथ च ये पु-
द्गला जीवैर्गौदारिकत्वेन गृहीत्या मुक्ता अनानादायां ते-
यां प्रहणं तर्हि स्येऽपि पुद्गलाः सर्वैरपि जीवैः प्रत्येक-
मौदारिकत्वेन गृहीत्या मुक्ता इति सर्वपुद्गलप्रहणमापद्य-
तथा च स्मृति यदुक्तम्—अभवत्संलोकभ्योऽनन्तगुणानि
सिद्धानामनन्तभागमात्राणीति तत् विरुध्यत, सर्वजीव-
भ्योऽनन्तानन्तगुणकारणानन्तगुणवस्थ प्रसङ्गादिनि चत् ?
उच्यते—इह मुक्तानामौदारिकशरीराणां नाविकलानामेव
कवनानां प्रहणं तावदौदारिकत्वेन गृहीत्या मुक्ताः पुद्गलाः,
तेषामुक्ताप्रापसङ्ख्या, किं तु यच्छरीरमौदारिकं जीवेन
गृहीत्या मुक्तं तत् विशराकभावं विश्रामनन्तभेदमिदं भ-
वति तं ज्ञानन्ता भेदा भवन्ते यावत् पुद्गला औदारिक-
परिमाणं न जहति तावत्प्रत्येकमौदारिकशरीरव्यपदेशं ल-
भन्ते, ये पुनरादौदारिकपरिमाणं तत्कृत्वन्तरे न गणयन्ते,
तत एवमेकस्यापि शरीरस्यानन्तानि शरीराणि ज्ञानानि,
एवं सर्वशरीराणि भावनीयम् । तथा च सत्यैकैक्य
शरीरस्यानन्तभेदमप्रवादांकराणि समंय प्रभूताव्यवन्ता-
नि शरीराण्यवाप्यन्ते, तथा चासंख्ययकालमवस्थानम्,
तेन चासंख्येय कालनान्यति जीवैर्विप्रमुक्ताभ्यसंख्यया-
न्याप्यन्ते, तान्यापि च प्रत्येकमनन्तभेदमिदं ज्ञानानि, तेषु च
मध्ये तावता कानन यावदौदारिकशरीरपरिमाणं विजहति
नानि परित्यज्यन्ते शरीराणि गणयन्ते । तत एवं मुक्ता-
नि यथाज्ञानमण्यनस्तस्य आत्मीदारिकशरीराण्युपपद्यन्ते
इति । न चेत्तत्समनीपकाविवर्जभन्ते, यत्र आह कृत्तिक-
“न वि अविगलान्गमेव केवलाणं पि गहणे एवं न य ओ-
रालियगहणमुक्ताणं सव्यवगतयो, किन्तु च सरीरमोरा-
लिकं जीवेण मुक्तं तं चैव अणुनभयमंश्च च हाह जायते पु-
ग्गला तं जीवमवस्थानं शौरालियसरीरकायप्राणो न मुच्ये-
ति न ताव अणुपरिमाणं परिणमेति तां पक्षं सरीराह भ-
रणाति एवमेकैकस्म आगालियसरीरस्य अणुनभयमिदं
अणु अणुनाह चव आगालियसरीरायं भवति” इत्यादि, आह-
कथमेकैकशरीरव्यपदेशः शरीरत्वेन व्यवहियते ? । उच्यते-
लवणवृष्टान्तेन, तथाहि—स्वार्थं लवणमुच्यते द्रावणोऽपि
लवणमादकाऽपि लवणं यावदकाऽपि शरीरं लवणम्, एवं-
मिहापि सकलमन्यौदारिकशरीरमुच्यते तद्वदेव तदेक-
शोऽपि यावदन्तर्भातोऽपि शरीरमिति । काऽत्राभिप्राय
इति चत् ? उच्यते—इह यथा लवणपरिमाणपरितः स्तो-
का बहुयां पुद्गलभेदाता लवणमुच्यते तथौदारिकशरीर-
याण्यपुद्गलभेदातोऽपि औदारिकत्वेन पणितः स्तोका वा
बहुयां औदारिकशरीरव्यपदेशं लभन्ते । अथवा—अवति स-

मुद्राधिकदेशाऽपि समुदायशब्दोपचारः, यथा—अकृत्ययं स्फुटं स्फुटं मया द्रव्यत इत्यादौ, तत्र उपचाराच्च काश्चिद्वायः । ननु यद्येवं कथं तान्यनन्तलोकाकाशप्रदेशप्रमाणान्-
स्यौदारिकशरीराण्येकामिदं लोकं ऽवगाहानि ? , उच्यते—
प्रक्षेपप्रकाशवत्, तथाहि—यथैकस्यापि प्रक्षेपस्यावीर्यं सक-
लभवनवाभासीति भवति, अन्येषामनेकषां प्रक्षेपानामवीर्यं
तत्रैवानुप्राप्तमिति, परम्परमाधोर्भात्, तथौदारिकाण्य-
पि, एवं शेषशरीरैरपि मुक्त्यव्याप्यम् । ननु द्रव्यसंज्ञं वि-
हाय किमिति प्रथमतः कालेन प्रकृषणा कृता ? , उच्यते—
कालान्तरावस्थायितया पुद्गलेषु शरीरापचारां नाम्यथा
ततः कालो गरीयान् इति प्रथमतस्तेन प्रकृषणा । उक्ता-
न्यौदारिकाणि ।

(४) सम्प्रति वैकियसूत्रमाह—

केवतिया यं भेते । वेउण्वियसरीरया, पणत्ता । गोयमा ।
दुविहा पणत्ता, तं जहा—बद्धेष्टया य, मुकेष्टया य । तत्थ
यं जे ते बद्धेष्टया ते यं अमंखेज्जा अमंखेज्जाहिं उस्म-
प्पिणीओमप्पिणीहिं अवहीरंति कालतो, खेततो अमंखे-
ज्जातो सेहीओ पपरस्स अमंखेज्जातिमागो । तत्थ यं जे ते
मुकेष्टया तं यं अणंता अणंताहिं उस्मप्पिणीओमप्पिणी-
हिं अवहीरंति कालता जहा ओरालियस्स मुकेष्टया तहंव
वेउण्वियस्स वि भाणियव्वा । (सू०—१७७ +)

‘केवनिया यं भेते ।’ इत्यादि, बद्धाभ्यसंख्येयानि, तत्र काल-
तः परिमाणं मातृसमर्थकशरीरापचारावहारं सामस्त्यभासंख्य-
याभिभूतसंख्येयवर्तमानि निरपेक्षयन्ते । किमुक्तं भवान् ?—
असंख्येयान्तराऽपि संख्येयवर्तमानेषु यावन्तः समयास्तावत्-
प्रमाणानि, क्षेत्रानां ऽसंख्येयाः श्रेणयस्तासां श्रेणीनां प-
रिमाणं प्रतस्त्वासंख्येयं भागः । किमुक्तं भवति ?—प्रत-
स्त्वासंख्येयतमं भागं यावत्तः श्रेणयस्तासु च श्रेणिषु
यावन्त आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणानि बद्धानि वैकियश-
रीराणीति । अथ श्रेणिरिति किमभिधीयते ? , उच्यते—
घनीकृतस्य लोकस्य सर्वतः सत्तरज्जुप्रमाणेऽवस्थायामतः
सर्वज्जुप्रमाणा मुक्तायां लोकेकाकाशप्रदेशावहारः । कथं पु-
नर्लोकं घनीक्रियते ? कथं वा सत्तरज्जुप्रमाणा भवति इति
चेत् ? , उच्यते—इदं लोक ऊर्ध्वाधश्चतुर्दशरज्जुप्रमाणा ऽध-
स्तादुत्तरतो देशानसत्तरज्जुप्रमाणः एकरज्जुमध्यभागे ब्रह्म
लोकप्रदेशं बहुमध्यप्रदेशं पञ्चरज्जुपरि एका रज्जुलौहा-
न्ते, रज्जोश्च परिमाणं स्वयम्भूमण्डलमुद्रस्य पूर्ववदिका-
न्तावस्थापरवदिकान्ते यावत्, एवं प्रमाणस्य लोकस्य
वैशाखस्तान्तराऽपि कटिस्थकचुम्बपुरुषाकारस्य बुद्ध्या प्रस-
मादृषा दक्षिणभागवर्षेधोलाकखण्डमधोदेशान्तरज्जुवि-
स्तारान्तरिक्तसत्तरज्जुच्छ्रयं परिगृह्य त्रसमादृषा उत्तरपा-
श्च ऊर्ध्वाधोभागवर्षपर्यासेन सङ्गृह्यते, ऊर्ध्वभागोऽधः क्रि-
यते अग्रोभागश्चूर्ध्वमिति सङ्गृह्यते इति । तत्र ऊर्ध्वलोके
असमादृषा दक्षिणभागवर्षिनी य इह खण्डे कूर्वाकारसं-
स्थिते प्रत्येकं देशान्तरं चतुष्टयं रज्जुच्छ्रयं तं बुद्ध्या समा-
दृष्य वैपरित्यक्तोत्तरपाश्च सङ्गृह्यते, एवं च किं जातम् ? ,

अधस्तने लोकाप्यं देशानचतुर्ज्जुविस्तारं सान्तरिकसत्-
रज्जुच्छ्रयम् । उपरितनमर्द्धं त्रिरज्जुविस्तारं देशानसत्तर-
ज्जुच्छ्रयं, तेन उपरितनमर्द्धं बुद्ध्या गृहीत्वा ऽधस्तनस्या-
र्द्धस्यात्तरपाश्च सङ्गृह्यते, तथा च मति सात्तरिकसत्तर-
ज्जुच्छ्रयो देशानसत्तरज्जुविस्तारा घना जातः, अतः सत्तर-
ज्जुनामुपरि यदधिकं तस्यां गृह्य ऊर्ध्वाध आयतमुत्तरपाश्च
सङ्गृह्यते, नना विस्तारतोऽपि परिपूर्णः सत्तर रज्जोश्च
भवति, एवमेव लोका घनीक्रियते, घनीकृतश्च सत्तर-
ज्जुप्रमाणो भवति । यत्र च क्वच घनत्वेन सत्तरज्जुप्रमा-
णता न पृथेते तत्र बुद्ध्या परिपूर्णायम् एतच्च पट्टिका-
दौ लिखित्वा दृशयितव्यम् । सिद्धान्ते च यत्र क्वचनापि ध्वंसः
प्रतरस्य वा प्रहणं तत्र सर्वत्राप्येवं घनीकृतस्य लोकस्य
सत्तरज्जुप्रमाणस्यैव सातव्यं, मुक्तान्यौदारिकवद् भावनी-
यानि ।

(५) कनि आहारशरीराणि—

केवतिया यं भेते । आहारसरीरया पणत्ता । गोयमा ।
दुविहा, पणत्ता, तं जहा—बद्धेष्टया य, मुष्टेष्टया य । तत्थ
यं जे ते बद्धेष्टया ते यं गिय अन्धि सिय नन्धि , जइ
अन्धि जहणसं एका वा दो वा तिरिण वा उकोसणं स-
हस्सपुद्गुत्तं । तत्थ यं जे ते मुकेष्टया ते यं अणंता जहा
ओरालियस्स मुकेष्टया तहंव भाणियव्वा । (सू०—१७७+)

आहारकायपथे सूत्रं ‘केवनिया यं भेते । आहारसरीर-
या’ इत्यादि , ‘ बद्धानि ‘सिय अन्धि सिय नन्धि’ इति
अस्तीति निपातो बहुवचनगतः कदाचित् नन्धि । कदा-
चित् न सम्नीत्यर्थः । यस्मादन्तरमाहारकशरीरस्य जघन्य-
त एकः समयः उत्पन्नः एवमासाः, उक्तं च—“ आहारगार्ह
लोप, छम्भासं जा न होति वि कयाइ । उकोसणं नियमा,
एकं समयं जहणं ॥ १ ॥” इति । यदाऽपि भवति तदापि
जघन्यतः एकं द्व वा उत्पन्नः सहस्रपृथक्त्वं, मुक्तान्यौदा-
रिकवत् ।

(६) तैजसशरीरविषयं सूत्रमाह—

केवतिया यं भेते । तैजससरीरया पणत्ता । गोयमा ।
दुविहा पणत्ता, तं जहा—बद्धेष्टया य, मुकेष्टया य । तत्थ
यं जे ते बद्धेष्टया ते यं अणंता अणंताहिं उस्मप्पिणी-
ओमप्पिणीहिं अवहीरंति कालतो, खेततो अणंता लोगा,
द्वयओ सिद्धेहिंतो अणंतगुणा सच्चजीवणंतमागूया ।
तत्थ यं जे ते मुकेष्टया ते यं अणंता अणंताहिं उस्म-
प्पिणीओमप्पिणीहिं अवहीरंति कालतो, खेततो अणं-
ता लोगा, द्वयओ सच्चजीवहिंतो अणंतगुणा जीववग्ग-
स्साणंतमागे । एवं कम्मगसरीराणि वि भाणितव्वानि ।

‘केवतिया यं भेते । तैजससरीरया’ इत्यादि, तत्र बद्धा-
भ्यनन्तानि, अनन्तत्वं कालक्षेत्रद्वयं निरूपयति—“ अणंता-
हिं’ इत्यादि, कालतः परिमाणमनन्ताऽपि संख्येयवर्तमानेषु
समयप्रमाणानि क्षेत्रानां ऽनन्तलोकाप्रमाणाकाशमण्डप्रदेश-

मरी

परिमाणानि, द्रव्यतः परिमाणं लिख्यतेऽनन्तगुणान् । नै-
अन्तं हि शरीरं सर्वसंसारजीवधानां प्रत्येकं, संसारिणश्च
जीवाः लिख्यतेऽनन्तगुणाः, ननलैजसशरीराण्यपि लि-
ख्यतेऽनन्तगुणानि भवन्ति । 'सर्वजीवधानीनमाशुना' इति
सर्वजीवधानां योऽनन्तमां भागस्तेनोक्तानि । इयमत्र भाव-
ना-स्मिन्नानां नैजसशरीरं न विद्यते, सवशरीरातीतन्वान्,
तेषाम्, स्मिन्नास्य सर्वजीवधानामनन्तभागं, ननन्तनोक्तानि
सर्वजीवधानामनन्तभागोक्तानि भवन्ति । मुक्तानि अनन्तानि ।
तद्वैजस्यन्तं कालस्यद्रव्यैः प्रकृत्यानि- 'अनेनादि' इत्यादि
कालस्यद्रव्यं प्रागुक्तं द्रव्यतः परिमाणं सर्वजीवधयोऽन-
न्तगुणानि । कथामिति चेत् ? उच्यते-इह एकैकस्य सं-
सारिजीवस्य एकैकं नैजसशरीरं, तानि च जीवैर्विमु-
क्तानि सन्ति प्रागुक्तगुणरूपान्तर्भवद्भिन्नानि भवन्ति, तेषां
कासंख्येयं कालं यावद्वस्थानं तावता च कालं जीवैर्वि-
मुक्तान्यस्यानि नैजसशरीराणि प्रतिजीवसंख्येयानि आ-
धायन्ते, तेषामपि प्रत्येकं प्रागुक्तमुक्त्या अनन्तं भवति-
तेति भवन्ति सर्वजीवधयोऽनन्तगुणानि । तर्हि जीवसं-
प्रमाणानि भवेयुरन आह- 'जीवधर्मस्य अनेतमां
' इति- जीवधर्मस्यानन्तभागप्रमाणानि, जीवधर्मप्रमाणानि
कलाप भवन्तीति चेत् ? उच्यते-यदि एकैकस्य जीवस्य
सर्वजीवधर्मप्रमाणानि किञ्चित्समाधिकानि वा भवेयुर्येन
सिद्धान्तप्रमाणपूर्वकं भवति ततो जीवधर्मप्रमाणानि भव-
न्ति, यगौ हि तेनैव राशिना तस्य राशिरुत्तरे भवति,
यथा चतुष्कस्य सतुष्कं शुभमे वादशमको यगौ इति ।
न चैकैकस्य जीवस्य सर्वजीवधर्मप्रमाणानि किञ्चित्समाधि-
कानि वा नैजसशरीराणि किञ्चित्समाधिकानि, तान्यापि
असंख्येयकालावस्थानीनीति, तावता कालेन यान्यप्यस्यानि
भवन्ति तान्यापि स्नेकाणि, कालस्य स्नेकत्वात्, ततो
जीवधर्मप्रमाणानि न भवन्ति, किन्तु जीवधर्मस्यानन्त-
भागमात्राणि । अनन्तभागप्रमाणत्वात् च पूर्वाचार्यप्रदक्षि-
र्तामदे निरुद्धम्-सर्वजीवधर्मस्यैव अतन्ता अपि अन्त-
कल्पनया दशमहच्छाण, तेषां च दशमहच्छाणां यगौ
दश कोटयः, नैजसशरीराणि च मुक्तान्यसकल्पनया द-
शमहच्छाणानि, ततः सर्वजीवधर्मः किल शतगुणा-
नि सर्वजीवधर्मोऽनन्तगुणाणां गुणानि । जीवधर्मस्य च
क्षुण्णतमे भागे वसन्ते, ततो जीवधर्मस्यानन्तभागमात्रा-
णि । एवं कामेणशरीराण्यपि वदन्ति मुक्तानि च भावजी-
यानि, तेजसः सह समानसंख्यत्वात् । उक्तान्यधिकानि
पञ्चापि शरीराणि ।

(७) संप्रति नैयटिकादिदिशेषविशेषितानि शरीराणि
लिख्यन्ते-

नेरह्याणं भंते ! केवतिया आरालियमरीरा पम्प-
चा ? गोयमा ! दुविहा पम्पचा, तं जहा-बदेष्णया य, मुकेष्णया य, तत्थं यं जे ते बदेष्णया ते यं गु-
लि, तत्थं यं जे ते मुकेष्णया ते यं अगंता ज-
हा आरालियमुकेष्णया तहा भणियव्वा । नेरह्याणं
भंते ! केवह्या वेडवियमरीरा पम्पचा ? , गोयमा !

दुविहा पम्पचा, तं जहा-बदेष्णया य, मुकेष्णया य ।
तत्थं यं जे ते बदेष्णया ते यं असंखेजा, असं-
खेजाहि उस्सपिणीअसपिणीहि अवहीरंति कालतो,
खेत्तो असंखेजाओ सेहीओ पयरस्स असंखेज-
भागो । तामि यं सदीयं विक्खंभइअंगुलपदमग्गमूलं
चितियवग्गमूलपट्ठप्पणं अह व यं अंगुलाचितियवग्गमूलप-
त्तप्याममंताओ मदीतो । तत्थं यं जे ते मुकेष्णया
ते यं जहा आरालियस्स मुकेष्णया तहा भाणियव्वा ।
नेरह्याणं भंते ! केवह्या आहाग्गमरीरा पम्पचा ? ,
गोयमा ! दुविहा पम्पचा, तं जहा-बदेष्णया य, मुकेष्णया य ।
एवं जहा आरालिय बदेष्णया मुकेष्णया य भणिया त-
हेव आहाग्गया वि भाणियव्वा नयाकम्मगाहि जहा एणसि
चेव वेडविययां । (सू० १७८)

'नेरह्याणं भंते !' इत्यादि, नैयटिकाणां वदन्त्यानीटारिक-
शरीराणां न सन्ति, भवप्रत्ययनस्तेषामादात्तकशरीरास-
म्भवात्, मक्कास्याधिकमुक्तादात्तकशरीरासम्भ-
वत् । वक्कायाणं वदन्तां यावन्तो नेरायकालावत्प्रमाणानि, तानां चान्य-
संख्येयानि । तद्वैजस्यन्तं कालस्यद्रव्यं प्रागुक्तं द्रव्यतः परिमाणं सर्वजीवधयोऽन-
न्तगुणानि । कथामिति चेत् ? उच्यते-इह एकैकस्य सं-
सारिजीवस्य एकैकं नैजसशरीरं, तानि च जीवैर्विमु-
क्तानि सन्ति प्रागुक्तगुणरूपान्तर्भवद्भिन्नानि भवन्ति, तेषां
कासंख्येयं कालं यावद्वस्थानं तावता च कालं जीवैर्वि-
मुक्तान्यस्यानि नैजसशरीराणि प्रतिजीवसंख्येयानि आ-
धायन्ते, तेषामपि प्रत्येकं प्रागुक्तमुक्त्या अनन्तं भवति-
तेति भवन्ति सर्वजीवधर्मोऽनन्तगुणानि । तर्हि जीवसं-
प्रमाणानि भवेयुरन आह- 'जीवधर्मस्य अनेतमां
' इति- जीवधर्मस्यानन्तभागप्रमाणानि, जीवधर्मप्रमाणानि
कलाप भवन्तीति चेत् ? उच्यते-यदि एकैकस्य जीवस्य
सर्वजीवधर्मप्रमाणानि किञ्चित्समाधिकानि वा भवेयुर्येन
सिद्धान्तप्रमाणपूर्वकं भवति ततो जीवधर्मप्रमाणानि भव-
न्ति, यगौ हि तेनैव राशिना तस्य राशिरुत्तरे भवति,
यथा चतुष्कस्य सतुष्कं शुभमे वादशमको यगौ इति ।
न चैकैकस्य जीवस्य सर्वजीवधर्मप्रमाणानि किञ्चित्समाधि-
कानि वा नैजसशरीराणि किञ्चित्समाधिकानि, तान्यापि
असंख्येयकालावस्थानीनीति, तावता कालेन यान्यप्यस्यानि
भवन्ति तान्यापि स्नेकाणि, कालस्य स्नेकत्वात्, ततो
जीवधर्मप्रमाणानि न भवन्ति, किन्तु जीवधर्मस्यानन्त-
भागमात्राणि । अनन्तभागप्रमाणत्वात् च पूर्वाचार्यप्रदक्षि-
र्तामदे निरुद्धम्-सर्वजीवधर्मस्यैव अतन्ता अपि अन्त-
कल्पनया दशमहच्छाण, तेषां च दशमहच्छाणां यगौ
दश कोटयः, नैजसशरीराणि च मुक्तान्यसकल्पनया द-
शमहच्छाणानि, ततः सर्वजीवधर्मः किल शतगुणा-
नि सर्वजीवधर्मोऽनन्तगुणाणां गुणानि । जीवधर्मस्य च
क्षुण्णतमे भागे वसन्ते, ततो जीवधर्मस्यानन्तभागमात्रा-
णि । एवं कामेणशरीराण्यपि वदन्ति मुक्तानि च भावजी-
यानि, तेजसः सह समानसंख्यत्वात् । उक्तान्यधिकानि
पञ्चापि शरीराणि ।

मणुस्त्राणं मंते ! केवह्या ओरालियसरीरगा पण्यता १, गोयमा ! दुविहा पण्यता, तं जहा-बदेद्वगा य, मुकेद्वगा य । तस्य थं जे ते बदेद्वगा ते थं सिय संखिजा मिय अमंखिजा । जहयणपदे संखेजा संखेजाओ कोडाकोडीओ तिवमल-पयस्स उवरी चउजमलपयस्स हिट्ठा, अहव थं छट्ठा वग्गो अहव थं छउईछेयणपदाहारी, उकोसपण अमंखिजा । अमंखिजाहिं उस्सपिणीओसपिणीहिं अवहीरंति का-लतो, खेततो कंवपक्खितोहिं मणुस्मेहिं सही अवहीरत् । तस्मिं सेठीए आकासखेतोहिं अवहारो मगिज्जइ अमंखेजा अमंखेजाहिं उस्सपिणीओसपिणीहिं कालतो, खेततो अंगुलप-दमवगमूलं तहयवगमूलपट्टपणं, तस्य थं जे ते मुकेद्वगा ते जहा ओरालिया ओहिया मुकेद्वगा । वेउविवाणं मंते ! पुच्छा, गोयमा ! दुविहा पण्यता, तं जहा-बदेद्वगा, मुकेद्वगा । तस्य थं जे ते बदेद्वगा ते थं संविज्जा, समए ममए अ-वहीरमाणे २ संखेजेणं कालेणं अवहीरंति, नो चव थं अवहीरिया सिया, तस्य थं जे ते मुकेद्वगा ते थं जहा ओरालिया ओहिया, आहारगसरीरा जहा ओहिया, तेयाकम्मगा जहा एतेसिं चव ओरालिया । वाणमंत-राणं जहा नेरहयाणं ओरालिया आहारगा य । वेउवि-यसरीरगा जहा नेरहयाणं, नवरं तासि थं सेठीणं वि-क्खंभइई अमंखेजोअणसयवगपलिभागो पयस्स, मुकेद्वगा जहा ओरालिया, आहारगसरीरा जहा असुर-कुमाराणं तेयाकम्मगा जहा एतेसिं थं चव वेउवित्ता । तासि थं सेठीणं विक्खंभइई वि छपन्नंगुलमवगमपलि-भागो पयस्स, वेमाशियाणं एवं चव, नवरं तासि थं सेठीणं विक्खंभइई अंगुलवितियवगमूलं तहयवगमूल-पट्टपणं अहव थं अंगुलतहयवगमूलपण्यमाणेभोओ सहीओ, सेसं तं चव । (छ०-१८० ×) सरीरपयं सम्मत्तं ॥ १२ ॥

असुरकुमाराणामौदारिकशरीराणि नैरयिचवन्, वैक्रियाणि बहान्यसंख्ययानि, तदेषासंख्ययानि कालच-आभ्यां प्रकुर्यान्त-तत्र कालसूत्रं प्रागुच्यन्, क्षेत्रतोऽसंख्ययाः अणुभ्यः, असंख्ययासु अंगुलिषु यावन्त आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणानीत्यर्थः, ताञ्च अणुभ्यः प्रतार-क्तासंख्ययो भागः, प्रतारसंख्येयभागप्रमिता इत्यर्थः, तत्र तारकचित्तायामपि प्रतारसंख्येयभागप्रमिता उक्ताः । ततो विद्येतरं परिमाणमाह-तासि च 'मित्यादि', तासां अ-णुनां परिमाणाय या विष्कम्भसूचिः सा अङ्गुलमात्रतत्रप्र-देशराशेः संवाञ्छितः प्रथमवर्गमूलस्य संख्येययो भागः । किमुक्तं भवति ?—अङ्गुलमात्रतत्रप्रदेशराशेरन्तर्कद्वयया पदपञ्चाशदधिकशतद्वयप्रमाणस्य यत्प्रथमवर्गमूलं द्वाह-शुलक्षणं तस्य संख्येयतमे भागे यावन्त आकाशप्रदेशा

अन्तर्कद्वयया पञ्च पद या तावत्प्रदेशात्मिका अंगुलिः प-रिमाणाया विष्कम्भसूचिर्चखमानव्या, एवं च नैरयिकापञ्च-यासीमां विष्कम्भसूचिर्चखयशुगुहीना । तथाहि—नैर-यिकाणां अंगुलिपरिमाणाया विष्कम्भसूचिर्चखलप्रथमवर्गमूलं द्वितीयवर्गमूलप्रमाणस्य यावत् भवति तावत्प्रदेशात्मिका द्वितीयं च वर्गमूलं तस्य 'इसंख्ययानप्रदेशात्मकं ततोऽसं-ख्ययशुगुलप्रथमवर्गमूलप्रदेशात्मिका । नैरयिकाणां च सूचि-र-मीमां त्वङ्गुलप्रथमवर्गमूलसंख्येयभागप्रदेशात्मिकेति, युक्तं चेन्नत्, यस्मान्माहादशहक सत्त्वेऽपि भवनपतयो रज्ज्पार-नैरयिकस्याऽप्यसंख्ययशुगुहीना उक्तास्ततः सदनैरयिका-पञ्चया सुतरामसंख्ययशुगुहीना भवन्ति, मुक्कान्याधिकमु-क्कवत्, आहारकाणि नैरयिकवत्, तैजसकामेगानि बहा-नि यद्वैक्रियवत्, मुक्कान्याधिकमुक्कवत्, यथा चासुरकुम-ाराणामुक्तं तथा शेषाणामपि भवनपतीनां वाच्यं, याव-न्तानि तत्कुमाराणाम् । शुभ्रपयनेज सूत्रेषु बहान्यौदारिक-शरीराणि असंख्ययानि, तत्रापि कालतः परिमाणचित्ता-यां प्रतिनमयमकंशरीराण्यहं सासंख्येयनामसंख्येयानां क-त्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरप्राहयन्ते, क्षेत्रतः परिमाणचित्ता-यामसंख्येया लोकाः—आत्मीयावगाहनाभिरसंख्येया लोका इत्याच्यन्ते, मुक्कान्याधिकमुक्कवत्, तैजसकामेगानि बहानि बहौदारिकवत्, मुक्कान्याधिकमुक्कवत्, वातका-यस्याप्यौदारिकशरीराणां शुभ्रव्यादिवत्, वैक्रिया-णि बहान्यसंख्ययानि, तासि च प्रतिनमयमकंशरी-राण्यहं पश्येयमानसंख्येयभागानि न शोभतोऽप्राहयन्ते । कि-मुक्तं भवति ?—एतेषांप्रमाणसंख्येययानां यावन्तः समयास्ता-वत्प्रमाणानीति न पुनरप्यधिकानि स्युः, तथाहि-वा-युकार्थकश्चतुर्धियाः, तथया-सूयमा, वादराश्च एकैकं द्वि-धाः-पयांता, अपर्यास्ताश्च । तत्र वादरपयांस्यनिरिक्ताः शु-पाख्योऽपि प्रत्येकमसंख्येयलोकाश्चप्रदेशप्रमाणाः, ये तु वादरपयांतास्तं प्रतारसंख्येयभागप्रमिता, तत्र त्रयाणां राशीनां वैक्रियलक्षित्वेय नास्ति, वादरपयांतामपि सं-ख्येयभागमात्राणां लक्षित्वं न शोयताम् । आह च चूर्णि-कृतम्—“निरहं ताव रातीण्ये वडोव्ययलडो चव नतिथ, वायरपजलत्थे पि संखेज्जइभागमेगाने लडो अस्थि” इति । ततः पश्येयमानसंख्येयभागमयप्रमाणा एव पुच्छास-मये वायवो वैक्रियवर्तिनोऽवाच्यन्ते नाधिकं इति । इह केवदावच्छेदो-सर्वे वायवो वैक्रियवर्तिन एव, अथैक्रियाणां चेष्टाया एवासम्भवात्, वतसमंभवात्, वस्तुगतरेषाञ्चि-नात्, वायवो हि स्वभावाच्छलाभन्तोऽवैक्रिया अपि ते वा-न्ति इति प्रतिपत्तव्यं वाताश्चाप्युतिं व्युत्पन्ते । आह च चूर्णिकृतम्—“जणु सव्वसु चव लागगाभंसु चला वायवो वायंति तस्मा अवउविवा पि वाया वायतीति शित्तव” इति, मुक्कानि वैक्रियाएवैक्रियमुक्कवत्, तैजसकामेगानि बहानि बहौदारिकवत्, मुक्कान्याधिकमुक्कवत्, वनस्पति-कायिकचित्तायामौदारिकाणि शुभ्रव्यादिवत्, तैजसका-मेगान्यधिकतैजसकामंशुवत् । इतिभूयस्त्र बहान्यौ-दारिकशरीराणां असंख्ययानि, ततः कालतः परिमाण-चित्तायामसंख्येयानां कत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरप्राहयन्ते-अ-संख्येयातास्तत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु यावन्तः समयास्तावत्-

प्रमाणान्तरि भावः । तत्रेताऽसंख्येयाः श्रेण्याऽसंख्येयानामु
श्रेणितु यावन्तः आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणान्तर्यः, ता-
सां श्रेणीनां परिमाणविशेषमिदंशरीराद्यमाह—प्रतरासंख्ये-
यभागाः प्रतरस्यासंख्येयभागापरिमिता असंख्येयाः श्रेण्यः प-
रिपुष्टास्त इति भावः । प्रतरासंख्येयभागाः भौतिकभवन-
पत्नीमार्गप्रतिपत्तिर्नस्ततो विधेयतरपरिमाणुनिरूपणार्थं
स्वीचीमानमाह—“तासि खं सेदीख” मित्यादि, तासां श्रे-
णीनां परिमाणावधारणाय वा विष्कम्भसूत्रेणा वा असंख्ये-
यायाजनकोटीकां(टयः)टी असंख्येयायाजनकोटीकोटिप्रमा-
णा इत्यर्थः । असंख्येयमन्विष्टशतः परिमाणम्—“असंख्येया-
सद्विवर्गमूलार्ह” इति—एकस्याः परिपुष्ट्याः श्रेण्यः
प्रदेशशक्तिस्तस्य प्रथमं वर्गमूलं द्वितीयं द्वितीयं च वर्गमूलं
यावत्संख्येयतमं वर्गमूलम् । एतानि सर्वोपपेक्षक स-
ङ्ख्यन्ते, तनु च सङ्ख्यन्ततनु यावत् प्रदेशशक्तिमन्ति
तावत्प्रदेशात्मिका विष्कम्भसूत्रिरस्येया । अत्र नि-
र्देशनम्—अथौ किल प्रदेश अपसत्तत्वात्का २७८, एत-
स्यां पञ्चाष्टः सद्विवर्गः पञ्चशतानां सद्विवर्गद्विका-
नि १५४३९, तेषां प्रथमं वर्गमूलं द्वे शते सद्विवर्गद्विकं
२५६ द्वितीयं पञ्चाष्ट १९ द्वितीयं चत्वारः ४ तृतीयं द्वौ २, ए-
तेषां च सङ्ख्यन्तं ज्ञाते द्वे शते अपसत्तत्वात्का २७८, एत-
स्यां कलासङ्ख्येयनया प्रदेशानां स्वाचरन्ति । अथैतं द्विन्दि-
याः किं प्रमाणोभरवगाहनाभिगम्यमानाः कियन्ता का-
लेव सकलं प्रवर्तमानावन्ति ? उच्यते—अङ्गुलानां संख्येयमा-
गप्रमाणभिरवगाहनाभिः प्रत्यक्षलक्षाऽसंख्येयभागागमेकैका-
वगाहानरचनानां संख्येयामिदंस्तिष्ठत्यवसर्पिणीभिराप्यन्ते ।
इयमत्र भावना—एकैकस्माद्वलिकायाः असंख्येयतमं
भाग एकैका अङ्गुलानां संख्येयप्रमाणा अवगाहना रच्यते, त-
न्नाऽसंख्येयामिदंस्तिष्ठत्यवसर्पिणीभिः सकलमपि प्रतरं
द्विन्दिशरीरंरक्षापृथेति । एतद्विवापहारङ्गणं सूत्रकाह—“य-
द्विन्दिशरीरं” मित्यादि द्विन्दिशरीरां सम्बन्धिभौतौदारिकश-
रीरैरेतैः प्रतरमसंख्येयामिदंस्तिष्ठत्यवसर्पिणीभिराप्यन्ते,
अत्र प्रतरमिति क्षेत्रतः परिमाणम्, उत्सर्पित्यवस-
र्पिणीभिर्गति कालतः । किंप्रमाणं पुनः क्षेत्रं कालं
वा अपहरणमत आह—“शृंगुलपरस्स आयलियाए व अ-
संख्येयभागापरिमितभागेण” नि अङ्गुलमापस्य प्रतरस्य-
एकमादंशकश्रेणिकपस्य असंख्येयभागप्रतिभागप्रमाणेन ख-
गडन, इदं क्षेत्रविषयं परिमाणम् । कालपरिमाणमाधलिकाया
असंख्येयभागप्रतिभागानां संख्येयनमेन प्रतिभागन । किमुक्तं
भवति ?—एकेन द्विन्दिशरीराङ्गुलानां संख्येयभागाभागेण अष्टमा-
धलिकाया असंख्येयतमम भागनापाह्यते, द्वितीयेनापि ता-
वत्प्रमाणं खगडं तावता कालेन, एवमपहियमाणं प्रतरं
द्विन्दिशरीरैः सैवसंख्येयामिदंस्तिष्ठत्यवसर्पिणीभिः सकल-
मपहियते इति, मुक्ताम्यौषधिकमुक्तवत्, तैजसकाम्येयानि ब-
ह्वानि बह्वौदारिकवत्, वैक्याणि पुनर्बह्वानि तेषां न स-
न्ति, मुक्ताम्यौषधिकमुक्तवत्, एवं विचतुर्दिशरीराणां ति-
र्यक्पञ्चद्विशाणां बह्वानि मुक्तानि बौदारिकाणि द्विन्दिशरी-
रैर्वैक्याणि बह्वानि असंख्येयानि । तत्र कालतः परिमाण-
चिन्तायामसंख्येयामिदंस्तिष्ठत्यवसर्पिणीभिराप्यन्ते, क्ष-
प्तोऽसंख्येयास्तु श्रेणितु यावन्तः आकाशप्रदेशास्तावत्प्र-

माणानि, तासां च श्रेणीनां परिमाणं प्रतरस्यासंख्येया भागः ।
तथा बाह—“जहा अक्षुरकुमारान्” मिति, यथा अक्षुरकुमा-
राणां तथा बह्वन्ते, यत्र विष्कम्भसूत्रपरिमाणचिन्तायां
तत्राङ्गुलमापस्यमूलस्य संख्येया भाग उक्तः, इह त्वसंख्ये-
या भागा बह्वन्ते । किमुक्तं भवति ?—अङ्गुलमापस्यप्रदेश-
राशेः यत् प्रथमं वर्गमूलं तस्यासंख्येयतमं भागं यावन्त
आकाशप्रदेशास्तावत्प्रदेशात्मिका सूत्रिः परिपुष्टान्ते,
तावत्वा च सूत्र्या याः श्रेण्यः शृङ्गुलास्तु श्रेणितु यावन्तः
आकाशप्रदेशास्तावत्प्रमाणानि तिर्यक्पञ्चद्विशाणां बह्वानि
वैक्यशरीराणि । उक्तं च—अङ्गुलमूलानां संख्येय—भागवन्ति-
या उ होति सेदीख । उत्तरविशोध्यार्थं, तिरियाणां स-
न्तिपञ्चाष्ट ११११॥ ” मुक्ताम्यौषधिकमुक्तवत्, तैजसकाम्ये-
यानि बह्वानि बह्वौदारिकवत्, मुक्ताम्यौषधिकमुक्तवत् ।
मनुष्याणां बह्वाम्यौदारिकशरीराणि स्यात्—कदाचित्
संख्येयानि कदाचिदसंख्येयानि । काऽत्राभिप्रायः इति चेत्?,
उच्यते—इह द्विन्दिशरीराः—गर्भेष्टुःकान्तिकानां, सम्मूर्च्छिमा-
भ्य । तत्र गर्भेष्टुःकान्तिकाः सदावस्थानिभ्यो, न स कांस्तका-
नांस्तियां गर्भेष्टुःकान्तिकमनुष्यरहितो भवति, सम्म-
ूर्च्छिमाभ्य कदाचिद्विद्यन्ते क्वचित्सर्वेषां तेषामभावा-
भावात्, तेषामुत्कर्षेणाऽन्तर्मूर्च्छांशुत्कृत्वात्, उच्यतेतस्य
योग्येनअनुदिशितमुक्तप्रमाणत्वात्, ततो यदा सर्वथा
सम्मूर्च्छिमनुष्या न विद्यन्ते किन्तु क्वला गर्भेष्टु-
त्क्रान्तिका एव तिष्ठन्ति तदा स्यात् संख्येयाः, संख्ये-
यानामेव गर्भेष्टुःकान्तिकानां भावात्, महाशरीरैरेव
प्रत्येकशरीरेव च सति परिमितसंघर्षातिवत्त्वात् । यदा
तु सम्मूर्च्छिमास्तदा असंख्येयाः, सम्मूर्च्छिमानामु-
त्कर्षतः श्रेण्यासंख्येयभागवर्तिनमभ्येष्टुःशरीरप्रमाणत्वात्,
तथा बाह—“जहपदं संख्येया” इत्यादि, जहपदं
नाम—यत्र सर्वस्तेकाः मनुष्याः प्राप्यन्ते, आह—किमत्र
सम्मूर्च्छिमानां प्रहणमुत गर्भेष्टुःकान्तिकानाम् ? उच्यते
गर्भेष्टुःकान्तिकानाम्, तेषामेव सदाऽवस्थापितया सम्म-
ूर्च्छिमांश्चैव संघर्षस्तकतया प्राप्यमोक्तत्वात्, उक्तुष्टपदे
दुर्भयपामपि प्रहणे, यदाह मूलटीकायाः—“सतराणां
प्रहणमुत्कृष्टपदं, जहपदं गर्भेष्टुःकान्तिकानामेव के-
वलानां प्रहण” मिति, अस्मिन् जहपदं संख्येया मनुष्याः
तत्र संख्येयक संख्येयमर्धभिन्नमिति न ज्ञायते कियन्तस्ते
इति विषयसंख्यां निश्चयान्—संख्येया कोटीकोट्योः,
अथवा—इदमन्यत् विधेयतरं परिमाणम्—“तिजमलपयस्स
उवरि चउजमलपयस्स इह्वा” इति, इह मनुष्यसंख्याप्र-
तिपादकान्येकानिभिशदङ्कस्थानानि, वष्यमाणानि, तत्र स-
मयपरिभाषया अष्टानामष्टानामङ्कस्थानानां यमलपयमिति
संज्ञा । चतुर्विंशत्या बाह्वस्थानैः त्रिण्ययमलपदानि ल-
ब्धानि, उपरि पञ्चङ्कस्थानानि तिष्ठन्ति । अथ च यम-
लपदमष्टांशङ्कस्थानैस्तनभ्युर्थं यमलपदं न प्राप्यते
तत उक्तं त्रयाणां यमलपदानामुपरि पञ्चमिदङ्कस्थानैर्ब-
र्जनात्वात् तनुर्थस्य च यमलपदस्यावस्थात्—“विभिरङ्क-
स्थानैर्हन्तिवत्त्वात् । अथवा—द्वौ द्वौ वर्गौ, सम्मूर्च्छितौ एकं
यमलं, चत्वारो वर्गोः मनुष्यानां द्वे यमले चत्वारोः स-
मूर्च्छितान्तीणि यमलपदानि, ऋष्टौ वर्गौ मनुष्याभ्यन्तरि

[illegible][illegible]

सरीर

अभिधानराजमन्त्रः ।

तासां भक्षीनां विषकम्भस्त्विरक्तुलहिनीयवर्गमूलं स्तोत्रवर्ग-
मूलमयुष्यवत् । यत्तुक्तं भवान्-अक्तुलमात्रलक्षप्रदशराशे-
स्तुक्तवर्गनया वदपञ्चाशद्वर्गकशनद्वयप्रमाणस्य यद् द्विती-
यं वर्गमूलम्, अस्तत्कल्पनया अक्तुलकलत्रं । तत्तृतीयं
वर्गमूलम्, अस्तत्कल्पनया त्रिकल्पेण शुष्येन शुण्णे च
सति यावन्तं प्रदशराशिवर्गसि, अस्तत्कल्पनया अष्टौ ताव-
त्प्रदशरामिकया विषकम्भस्त्वया पांगमिताः अणुयः परि-
आह्वः । तत्रापि ता एव अष्टौ अणुय इति प्रकारद्वयऽप्यर्था-
भवः । आहारकाणि नैरयिकवत्, तैजसकामेयानि वद्वानि
वचवैकियवत्, मुक्ताम्बीयिकमुक्तवत् । प्रह्ण० २८ पद । ३० ।

(६) संप्रदाः—

विहिंसंठाणपमाथे, पोमगलचिखसा सरीरसंजोगो ।

द्वयपयसऽप्यवहु, सरीरआगाहकऽप्यवहु ॥ १ ॥

'विहिंसंठाणपमाथे' इत्यादि प्रथमं विधया—अथाः शरी-
राणां वक्ष्यन्ताः, तदनन्तरं संस्थापनात्, ततः प्रमाणानि,
तदनन्तरं, कतिपयां दिग्भ्यः शरीराणां पुद्गलापचयं भव-
तीत्येवं पुद्गलवचनं वक्ष्यन्, ततः कस्मिन् शरीरे सति
किं शरीरमवश्यंभावीत्येवंकथः परस्परसंयोगो वक्ष्यन्,
ततो द्रव्याणि च प्रदेशाश्च द्रव्यप्रदेशाः त च द्रव्याणि च
प्रदेशाश्च द्रव्यप्रदेशाः । 'समानानामकशयः' इत्यकशयस्नैर-
णवहुत्वं वक्ष्यन् । किमुक्तं भवति ?—द्रव्याथेतया प्रदेशा-
थेतया द्रव्याथेप्रदेशाथेतया च पञ्चानामपि शरीराणामु-
पगहनमुपगमप्रधानमिति, ततः पञ्चानामपि शरीराणामु-
पगहानाविषयमणवहुत्वं वाच्यमिति गायान्तेषां पथैः ।

(१०) तत्र 'यथोद्देशं निर्दिशति प्रथमनां विधिद्वारमभिधि-
सुरादी शरीरमूलभेदान् प्रतिपादयति—

कति थं भंते ! सरीरया पणत्ता ? गोयमा ! पंच सरी-

रिया पणत्ता, तं जहा—ओरालिए १ वेउविण २ आहा-
रए ३ तयए ४ कम्मए ५ । (२६० ×)

'कइ थं भंते !' इत्यादि, कति—किंपरिमाणानि क्षमि-
नि वाक्पालहारे, भदन्त ! शीथेन—प्रतिक्षणं विश-
राक्षमाणं विधत्तेति शरीराणि शरीराण्येव शरीरकाणि,
तथा स्थायै कप्रत्ययः, भगवानाह—गौतम ! पञ्च शरीराणि
प्रवृत्तानि भ्या अग्नैश्च शेषैः लीधेकृद्भिः, तान्येव नामत
आह—'ओरालिए' इत्यादि उदारं प्रधानं, प्राधान्यं चास्य
तीर्थकरीश्वरशरीराण्यधिकृत्य, ततोऽप्यस्यानुत्तरशरीर-
स्याप्यन्तस्तु—हीमन्थात्, यद्वा—उदारं सातिरकथं जनस-
हस्रमानस्यान् शेषशरीरापणत्ता वृद्धमाणां, वृद्धता चास्य
वैकल्यं प्रति भवधारकायितवजशरीरापणत्ता द्रष्टव्या, अन्य-
था उत्तरवैकियं योजनालक्ष्यमानमपि लभ्यते । उदारमेव
ओदारिकं धियावर्षिपाक्षविक्रिण, तथा विविधा विशिष्टा
वा क्रिया विरकिया तद्व्यां भवं वैकियम् । तथाहि—तद्वत्
भूत्वा अनेकं भवति, अनेकं भूत्वा एकं, तथा अणु भूत्वा
सहज्जवति सहज भूत्वा अणु, तथा ज्वरं भूत्वा भूमि-
ज्वरं भयति भूमिज्वरं भूत्वा ज्वरं, तथा दह्यं भूत्वा
ज्वरं भयति ज्वरं भूत्वा दह्यमित्यादि, तच्च वि-
विधम्—औपपातिकं, लब्धिप्रत्ययं च । तत्रौपपाति-
कस्यौपपातजन्मनिमित्तं तच्च इवन्तकाणां, लब्धिप्रत्य-

यं नियमनुष्ठानां, तथा 'आहारए' इति—आहारकं च-
तुद्वयपूर्वावत्ता तीर्थकरीश्वरानिर्देशनादिकं तथाविधभयान्तो-
त्पत्तां सत्यां विशिष्टलब्धिपयशाराद्विषयं निर्वर्त्यते इत्याहा-
रकम्, 'ऊद्धवुच' इति वचनात् कर्मणि बुद्धि, यथा पाद-
हारक इत्यर्थः । उक्तं च—'कज्जामे ससुपण्णे, सुपण्णे वसि-
णा विमिदुन्नाहारे । ज एत्थ आहारज्ज, भणितं आहा-
रमं ते तु ॥ १ ॥' कार्यं चेदम्—'पाण्णद्वारादिदं सण-सु-
हुमपयः' थायगहणहेउ वा । संसयवाक्यपथे, गमणं जि-
ण्णयायमूलमि ॥ २ ॥' तच्च वैकियशरीरापणत्ता अग्न्यन्त-
स्थं स्वच्छकृष्टकशिलेव शुद्धपुद्गलसमूहकटनात्मकं, तज्ज
इति—तैजसं तैजसः—तज्ज-पुद्गलानां विकारस्तैजसं 'वि-
कार' इत्यण, तन उरुमलिहं मुक्ताहारपरिणामकारणं, त-
द्वशाचव विशिष्टपयः समुत्पत्तांस्त्वांशवशस्य पुसस्तेजाले-
श्यांवात्मिणः । उक्तं च—'सवस्स उद्धसिद्धं, र-
सारआहारपाकजण्णं च । तेयगल्लिभिमिस्सं, च तेयं
होइ नायव्वं ॥ १ ॥' 'कम्मए' इति—कम्मणा जातं क-
म्मजम् । प्रह्ण० २९ पद ।

(११) जीवस्पृष्टानि वैकियादीनि शरीराणि—

चत्तारि सरीरगा जीवफुडा पणत्ता, तं जहा—वेउविण
आहारए तेष कम्मए ।

'चत्तारि' इत्यादि व्यक्ते, किन्तु जीवं स्पृष्टानि—व्याप्तानि
जीवस्पृष्टानि, जीवं हि स्पृष्टान्येव वैकियादीनि भवान्त,
न तु यथा ओदारिकं जीवमुक्तमपि भवति स्मृतावस्थायां
तथैतानीति । स्थानं ४ ठा० ३ उ० ।

(१२) कति महालयानि पृथ्वीशरीराणि—

के महालय थं भंते ! पुदविमरीरे पणत्ते ? गोयमा ! अ-
ण्णत्तां सुहुमवणस्सइकाइयां जावइया सरीरा स एगे
सुहुमवाउमरीरे, अण्णत्तां सुहुमवाउमरीराणं जावतिया
सरीरा स एगे सुहुमतेउमरीरे, अण्णत्तां सुहुमतेउकाइ-
यसरीराणं जावतिया सरीरा स एगे सुहुमे आउमरीरे, अ-
ण्णत्तां सुहुमआउकइयमरीराणं जावइया मरीरा से एगे
सुहुमे पुदविमरीरे, अण्णत्तां सुहुमपुदविकाइयमरीराणं
जावइया सरीरा से एगे बादरवाउमरीरे, अण्णत्तां
बादरवाउकाइयां जावइया सरीरा स एगे बा-
दरेउमरीरे, अण्णत्तां बादरेउकाइयां जावतिया
सरीरा से एगे बादरवाउमरीरे, अण्णत्तां बादर-
वाउमरीरे जावतिया सरीरा से एगे बादरपुदविमरीरे,
एमहालय थं गोयमा ! पुदविमरीरे पणत्ते । (ह० ६५२ ×)

'कमहालय थं भन्त्यादि, अण्णत्तां सुहुमवणस्सइकाइयां
जावइया सरीरा स एगे सुहुमवाउमरीरे' ति-इह यावद्वह-
णसंस्कृतानि शरीराणि प्राधान्यं अनन्तानामपि वनदप-
तीनामकायलक्ष्ययान्तशरीरत्वाद् अनन्तानां च तत्कुरीराणा-
मभावात् प्राक्च स्वमवनस्पत्यवगाहनाऽप्यथा स्वमवाच-
वगाहनाया असंस्कृतगुणवैक्यावादिनि, 'अण्णत्तां' क्षमि-

त्यादि, 'सुहृन्मवाउसरीराणं'ति-बायुरेव शरीरं येषां न तथा सुहृन्मवा ते वायुशरीराश्च-वायुकारिकाः सुहृन्मवायुशरीरा लेषामन्येयानां 'सुहृन्मवाउकाइयाणं'ति-कचित्पाठः स च मनीत एव, 'जावइया सरीरं'ति-यावन्ति शरीराणि प्रत्येकशरीरत्वात्सामसंख्येयान्येव 'स एते सुहृन्म तउसरि'ति-ल्लेखेकं सुहृन्मतेजः शरीरं तावच्छरीरप्रमाणमित्यर्थः । अ० १६ श० ३ ख० ।

(१३) संप्रत्यौदारिकशरीरस्य जीवजानिभेदतो-
ऽवस्थाभेदतश्च भेदानभिधिसुग्राह—

ओरालिदसरीरे शं भंते ! किंसंठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! खाणासंठाणसंठिते पण्णत्ते , एगिदियओरालियसरीरे किंसंठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! खाणासंठाणसंठिते पण्णत्ते , पुढविकाइयएगिदियओरालियसरीरे किंसंठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! मखरचंदसंठाणसंठिते पण्णत्ते , एवं सुहृन्मपुढविकाइयाण वि , बादराण वि एवं चेव , पज्जापज्जाताण वि एवं चेव । आउकाइयएगिदियओरालियसरीरे शं भंते ! किंसंठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! थि-बुकचिंदुसंठाणसंठिते पण्णत्ते , एवं सुहृन्मबादरपज्जापज्जाताण वि , तेउकाइयएगिदियओरालियसरीरे शं भंते ! किंसंठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! खईकलावसंठाणसंठिते पण्णत्ते ? , एवं सुहृन्मबादरपज्जापज्जाताण वि , वाउकाइयाण वि , पढागासंठाणसंठिते , एवं सुहृन्मबादरपज्जापज्जाताण वि , बण्णफईकाइयाण खाणासंठाणसंठिते पण्णत्ते , एवं सुहृन्मबादरपज्जापज्जाताण वि । वेइदियओरालियसरीरे शं भंते ! किंसंठाणसंठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! हुंडसंठाणसंठिते पण्णत्ते , एवं पज्जापज्जाताण वि , एवं तेइदियउरिदियाण वि । पंचिदियतिरिक्खजंणियपंचिदियओरालियसरीरे शं भंते ! किंसंठाणसंठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! छविइहसंठाणसंठिते पण्णत्ते , तं जहा-समचउरंसे ० जाव हुंडसंठाणसंठिते वि , एवं पज्जापज्जाताण वि ३, संपुच्छिमतिरिक्खजंणियपंचिदियओरालियसरीरे शं भंते ! किंसंठाणसंठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! हुंडसंठाणसंठिते पण्णत्ते , एवं पज्जापज्जाताण वि , गम्भवकंतिपतिरिक्खजोखियाण वि पंचिदियतिरिक्खजोखियओरालियसरीरे शं भंते ! किंसंठाणसंठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! छविइहसंठाणसंठिते पण्णत्ते , तं जहा-समचउरंसे ० जाव हुंडसंठाणसंठिते , एवं पज्जापज्जाताण वि ३, एवंमेते तिरिक्खजोखियाणं आहियाणं खव आलावमा जलयरपंचिदिय-तिरिक्खजोखियाणं ओरालियसरीरे शं भंते ! किंसंठाणसंठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! छविइहसंठाणसंठिते पण्णत्ते , तं

जहा-समचउरंसे ० जाव हुंडे , एवं पज्जापज्जाताण वि , संपुच्छिमजलयरा हुंडसंठाणसंठिता , एतेसिं चेव पज्जाता वि अपज्जाता वि , एवं चेव गम्भवकंतिपजलयरा छविइहसंठाणसंठिता , एवं पज्जातापज्जाताण वि , एवं थलयराण वि खव सुताणि , एवं चउप्यथलयराराण वि , उरपरिसप्यथलयराराण वि , भुयपरिसप्यथलयराराण वि , एवं खहयराण वि खव सुताणि , नवरं सव्वत्थ सम्पुच्छिमा हुंडसंठाणसंठिता भाणितत्त्वा , इयरे छसु वि । मखरपंचिदियओरालियसरीरे शं भंते ! किंसंठाणसंठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! छविइहसंठाणसंठिते पण्णत्ते , तं जहा-समचउरंसे ० जाव हुंडे , पज्जातापज्जाताण वि एवं चेव , गम्भवकंतिपया वि एवं चेव , पज्जातापज्जाताण वि एवं चेव । सम्पुच्छिमाणं पुच्छा गोयमा ! हुंडसंठाणसंठिता पण्णत्ता । (ख० २६८)

'ओरालियसरीरे शं भंते !' इत्यादि , नानासंस्थानसंस्थितं जीवजानिभेदनः संस्थानभेदभावात् , एकैन्द्रियौदारिकशरीरे नानासंस्थानसंस्थितानां पृथिव्यादिषु प्रत्येकसंस्थानभेदात् , तत्र पृथिवीकारिकाणां सूक्ष्माणां बादराणां पर्याप्तानामप्याप्तानां औदारिकशरीराणामखरचन्द्रसंस्थानसंस्थितानि , मखर-धात्यविशेषः तस्य वन्द्य-वन्द्यकारमखरदले तस्यैव यत्संस्थानं तत्र संस्थितानि , अणुकारिकाणां सूक्ष्मादिभेदतः चतुर्भेदानामौदारिकशरीराणि त्रिभुजादिषु संस्थानसंस्थितानि , त्रिभुजाकारो यो बिन्दुर्न पुनरितस्मृतो यानादिना विज्ञितः त्रिभुजाविन्दु-रनस्य यत्संस्थानं तत्र संस्थितानि , त्रैलोक्यकारिकाणां सूक्ष्मादिभेदतश्चतुर्भेदानामौदारिकशरीराणि सूचिकलापसंस्थानसंस्थितानि , वायुकारिकाणां सूक्ष्मादिभेदतश्चतुर्भेदानामौदारिकशरीराणि वताकासंस्थानसंस्थितानि , वनस्पतिकारिकाणां सूक्ष्माणां बादराणां पर्याप्तानामप्याप्तानां च प्रत्येकमौदारिकशरीराणि नानासंस्थानसंस्थितानि , देशकालजानिभेदतः तेषां संस्थानानामनेकं भिन्नमात्रं , द्वित्रिवचनुरिन्द्रियाणां प्रत्येकं पर्याप्तानामप्याप्तानामौदारिकशरीराणि हुण्डसंस्थानसंस्थितानि , नियन्त्रकभेदत्रैद्यौदारिकशरीरं सामान्यतः पञ्चिदसंस्थानसंस्थितम् , तदेवापश्यन्-समचउरंसेसंठाणसंठिते' इत्यादि , यावत्करणात्-तन्मोहपरिमण्डलसंठाणसंठिते साहसंठाणसंठिते वामसंठाणसंठिते खज्जसंठाणसंठिते हुण्डसंठाणसंठिते' इति परिग्रहः , तत्र समा-सामुद्रिकशास्त्राक्रमणालक्षणाविशेषादिभ्यस्तत्सोऽख्य-चतुर्भिर्विभागोपलक्षिताः शरीरावयवा यस्य तत्समचतुरङ्गं , समाप्तानोऽष्टप्रत्ययः , समचतुरङ्गं च तत्संस्थानं च समचतुरङ्गसंस्थानं तत्र संस्थितं तत्समचतुरङ्गसंस्थानसंस्थितं , तथा व्यघ्राध्वपरिमण्डले यस्य तत् व्यघ्राध्वपरिमण्डलं , यथा व्यघ्राध्व उपरि सम्पूर्णप्रमाणोऽधस्तु इतिः तथा वत्संस्थानं नामेरुपरि सम्पूर्णप्रमाणम् अधस्तु न तथा तत् व्यघ्राध्वपरिमण्डलम् , तथा आदिदिहासंस्थाध्वो नामेरुपस्ततो वेदभागा-

यतिरिक्त्व० वेउवियसरीरे वि थलयरसंखिज० गम्भवकं-
तियपंचिदियतिरिक्त्व० वेउवियसरीरे वि सखयरसंखि-
ज० गम्भवकंतियपंचिदियतिरिक्त्व० वेउवियसरीरे वि ,
जइ जलयरसंखिजवासाउयग० किपजत्तगजलयरसंखिज०
गम्भवकंतियपंचिदियतिरिक्त्वजो० वेउवियसरीरे अप-
जत्तगजलयरसंखिजवा० गम्भवकंतियपंचिदियतिरिक्त्व०
वेउवियसरीरे य ? , गायमा ! पजत्तगजलयरसंखिज०
गम्भवकंतियपंचिदियतिरिक्त्व० वेउवियसरीरे नो अप-
जत्तगसंखिज० जलयरगम्भवकंतियपंचिदियतिरिक्त्व०
वेउवियसरीरे । जति थलयरपंचिदिय० जाव सरीरे किं च-
उप्पय० जाव सरीरे किं परिमप्प० जाव सरीरे ? , गायमा !
चउप्पय० जाव संखिज० परिमप्प० जाव सरीरे , एवं
संघेसिं शयस्वं० जाव सखयरगं पजत्तायं नो अपज-
त्तायं । जति मणूसंपंचिदियवेउवियसरीरे किं संघुच्छि-
ममणूसंपंचिदियवेउवियसरीरे गम्भवकंतियमणूसंपंचिदि-
यवेउवियसरीरे ? , गायमा ! शो संघुच्छिममणूसंपंचिदि-
यवेउवियसरीरे गम्भवकंतियमणूसंपंचिदियवेउवियस-
रीरे । जइ गम्भवकंतियमणूसंपंचिदियवेउवियसरीरे किं
कम्मभूमगगम्भवकंतियमणूसंपंचिदियवेउवियसरीरे अक-
म्मभूमग० गम्भवकंतियमणूसंपंचिदियवेउवियसरीरे अंतर-
दीवगगम्भवकंतियमणूसंपंचिदियवेउवियसरीरे ? , गायमा !
कम्मभूमगगम्भवकंतियमणूसंपंचिदियवेउवियसरीरे शो-
अकम्मभूमग० गो अंतरदीवग० जइ कम्मभूमगगम्भवकंति-
यमणूसंपंचिदियवेउवियसरीरे किं संखजवासाउयकम्म-
भूमगगम्भवकंतियमणूसंपंचिदियवेउवियसरीरे, असंखिज० कम्म-
भूमगगम्भवकंतियमणूसंपंचिदियवेउवियसरीरे ? , गायमा !
संखज० कम्मभूमगगम्भवकंतियमणूसंपंचिदियवेउवियस-
रीरे नो असंखिज० कम्मभूमगगम्भवकंतियमणूसंपंचिदि-
यवेउवियसरीरे, जति संखज० कम्मभूमगगम्भवकंतियमणू-
संपंचिदियवेउवियसरीरे, किं पजत्तयसंखिज० कम्मभूम-
मणूसंपंचिदियवेउवियसरीरे अपजत्तगसंखिज० कम्मभूम-
मगगम्भवकंतियमणूसंपंचिदियवेउवियसरीरे ? , गायमा !
पजत्तगसंखिज० कम्मभूमगगम्भवकंतियमणूसंपंचिदियवे-
उवियसरीरे नो अपजत्तगसंखिज० कम्मभूमगगम्भवकंति-
यमणूसंपंचिदियवेउवियसरीरे । जइ देवपंचिदियवेउविय-
सरीरे किं भवणवासिदेवपंचिदियवेउवियसरीरे० जाव
वेमाणियदेवपंचिदियवेउवियसरीरे ? , गायमा ! भवण-
वासिदेवपंचिदियवेउवियसरीरे वि० जाव वेमाणियदेव-
पंचिदियवेउवियसरीरे वि । जइ भवणवासिदेवपंचिदि-

यवेउवियसरीरे किं असुरकुमारभवणवासिदेवपंचिदि-
यवेउवियसरीरे० जाव थाणियकुमारभवणवासिदेवपंचि-
दियवेउवियसरीरे ? , गायमा ! असुरकुमार० जाव
थाणियकुमारवेउवियसरीरे वि । जइ असुरकुमारदेव-
पंचिदियवेउवियसरीरे किं पजत्तगअसुरकुमारभवणवा-
सिदेवपंचिदियवेउवियसरीरे अपजत्तगअसुरकुमारभवणवा-
सिदेवपंचिदियवेउवियसरीरे ? , गायमा ! पजत्तगअसुर-
कुमारभवणवासिदेवपंचिदियवेउवियसरीरे वि अपज-
त्तगअसुरकुमारभवणवासिदेवपंचिदियवेउवियसरीरे वि ,
एवं० जाव थाणियकुमाराण दुगता भेदा , एवं वाणमं-
तराणं अट्टविहाणं जातिभियाणं पंचविहाणं वेमाणिया
दुविहा-कप्पावगा, कप्पातीता य । कप्पावगा वारमविहा
तेसिं पि एवं चव दुइता भेदा , कप्पातीता दुविहा ग-
वेजगा य, अणुत्तराववाइया य । गवेजगा खविहा अ-
णुत्तराववाइया पंचविहा, एतंसिं पजत्तापजत्ताभिलावेणं
दुगता भेदा भाणियव्वां । (सू०-२७०)

‘ वेउवियसरीरे शं भंते ! ’ इत्यादि । वैक्रियसरीरे मूलतो
द्विभयम्—पंचांगद्वयसंन्द्रियभेदात्, तत्रैकैन्द्रियस्य वात-
कायस्य तथापि वादरस्य तथापि पयोस्य, शेषस्य वै-
क्रियलक्ष्यसम्भवान् । उक्तं च—“ निगदं ताव राक्षसं वेउ-
वियसरीरे चव नांथ, वायरपजत्तायं पि संखजइमाय-
मत्तायं ” अत्र ‘ निगदं ’ ति—त्रयाणां पयोनापयोसंस्वभाप-
थापवादरूपारणाम् । पञ्चैन्द्रियचिन्तायामपि जलचरचतु-
ष्पदोर, परिस्फुटभुजपरिमल्लवराव मनुष्याश्च गर्भव्यु-
त्क्रान्तिकान् संखयवर्षाणुषा मुक्त्वा शपाणां प्रांतपेषा-
भवस्वभावनया तेषां वैक्रियलक्ष्यसम्भवान् । उक्तं भेदा ।

(१५) संस्थानान्यभिधिसुराह—

वेउवियसरीरे शं भंते ! किंसंठिते पणत्ते ? , गायमा !
णाणसंठाणसंठिते पणत्ते, वाउकाइयएण्णिदियवेउविय-
सरीरे शं भंते ! किंसंठाणसंठिते पणत्ते ? , गायमा ! पडागा-
संठाणसंठिते पणत्ते, नेरइयपंचिदियवेउवियसरीरे शं
भंते ! किंसंठाणसंठिते पणत्ते ? , गायमा ! नेरइयपं-
चिदियवेउवियसरीरे दुविधे पणत्ते, तं जहा—भवधार-
णियजे य, उत्तरवेउविय य । तत्थ शं जे से भवधारणि-
जे से शं हुंडसंठाणसंठिते पणत्ते, तत्थ शं जे से उत्तर-
वेउवियते से वि हुंडसंठाणसंठिते पणत्ते । रयणप्पमा-
णुक्खिनेरइयपंचिदियवेउवियसरीरे शं भंते ! किं संठाण-
संठिते पणत्ते ? , गायमा ! रयणप्पमाणुक्खिनेरइयाणं
दुविधे सरीरे पणत्ते, तं जहा—भवधारणियजे य, उत्तरवे-
उविय य । तत्थ शं जे से भवधारणियजे से शं हुंडसंठाण-
संठिते, जे से उत्तरवेउवियते से वि हुंडे, एवं० जाव

मरीच

अभिधानराजेन्द्रः ।

जरीर

अधोस्तनमाधुवावनेरइयवेउन्वियसरीरे । तिरिक्खजो-
 शिपपिंदिद्यवेउन्वियसरीरे शं भंते ! किं संठाखसंठिते
 पण्णत्ते ? , गोयमा ! शाखासंठाखमंठिते पण्णत्ते , एवं
 जलयरथलयरथइयवराख वि , थलयराख वि चउ
 प्ययपरिसप्पाख वि उरपरिसप्पधुयपरिसप्पाख वि ।
 एवं भस्सूपपिंदिद्यवेउन्वियसरीरे वि । असुरकुमार-
 भवणवासिदेवपिंदिद्यवेउन्वियसरीरे शं भंते ! किं-
 र्धंठिते पण्णत्ते ? , गोयमा ! असुरकुमाराख देवाख दुविहे
 सरीरे पण्णत्ते , तं जहा-मवधारसिज्जे य , उत्तरवेउ-
 न्जित्ते य । तत्थ शं जे स भवधारसिज्जे मे स समचउरं-
 मसंठाखमंठिते पण्णत्ते , तत्थ शं जे स उत्तरवेउन्जित्ते स
 शं शाखासंठाखमंठितं पण्णत्ते एवं ज्ञाव थणिययममार-
 देवपिंदिद्यवेउन्वियसरीरे । एवं वाखभंतराख वि , श-
 यरं ओहेइमा वायमंररा पुत्तिज्जंति , एवं जेतानिसिपाण
 थि ओहेइमा , एवं सोहंमं कप्पे ज्ञाव अचुपपदेवसरीरे ,
 भेवज्जकप्पातित्तयमाशियदेवपिंदिद्यवेउन्वियसरीरे शं
 भंते ! किंसंठितं पण्णत्ते ? , गोयमा ! भेवज्जगदेवाणं
 एगे भवधारसिज्जे सरीरे , मे शं समचउरंमसंठाखमंठिते
 पण्णत्ते , एवं अणुत्तरोववाइयाख वि । (छं २७१)

[illegible]

(१६) संप्रत्याहारकण्ठीरुक् प्रतिगिपादयिषुगाह—

आहारगसरीरे यां मंते ? कविधिं पञ्चने ? गोयमा !
 दगागारे पञ्चने, जइ एगागारे किं मणुअआहारगसरीरे,
 अमणुअआहारगसरीरे ? गोयमा ! मणुअआहारगसरीरे
 ने अमणुअआहारगसरीरे जइ मणुअआहारगसरीरे किं
 मणुअमणुअआहारगसरीरे गमभवकंतियमणुअआहा-

[illegible]

रगसरीरे इह संजतसम्महिद्विपजतगसंखेजवासाउयकम्म-
भूमगगम्भवकंतियमणसुआहारगसरीरे, किं पमचसंजतस-
म्महिद्विमणसुआहारगसरीरे, अप्यमचसंजतसम्महिद्विसंखे-
जवासाउयकम्मभूमगगम्भवकंतियमणसुआहारगसरीरे ?
गोयमा ! पमचसंखेजवासाउयसम्महिद्विपमचसंखेजवासा-
उयकम्मभूमगगम्भवकंतियमणसुआहारगसरीरे, नो अप्य-
मचसंखेजवासाउयसम्महिद्विपमचसंखेजवासाउयकम्मभू-
मगगम्भवकंतियमणसुआहारगसरीरे, जइ अप्यमचसंखे-
जवासाउयसम्महिद्विपमचसंखेजवासाउयकम्मभूमगगण-
सआहारगसरीरे, किं इत्थिपचप्यमचसंखेजवासाउयसम्म-
हिद्विकम्मभूमगसंखेजवासाउयगम्भवकंतियमणसुआहार-
गसरीरे, अत्थिद्विपचप्यमचसंखेजवासाउयकम्मभूमगसंखे-
जवासाउयगम्भवकंतियमणसुआहारगसरीरे, गोयमा ! इत्थि-
पचप्यमचसंखेजवासाउयसम्महिद्विपमचसंखेजवासाउयक-
म्मभूमगगम्भवकंतियमणसुआहारगसरीरे, नो अत्थि-
द्विपचप्यमचसंखेजवासाउयसम्महिद्विपमचसंखेजवासाउय-
कम्मभूमगगम्भवकंतियमणसुआहारगसरीरे, आहारगस-
रीरे खं मेते ! किं संठिते पण्णते । गोयमा ! समचउरसं-
सेठणसंठिते पण्णते । (सू० २७३+)

‘ आहारगसरीरे खं मेते । कइदिहे पण्णते ’ इत्यादि
सुगमं, नवरं संज्ञय ‘सि—यम्’ उपरमे, संय-
च्छन्ति स्म सखेसावधगमेयः सख्यशुरमन्ति स्मेति संय-
तः, ‘गन्धधान्याकमका’ इति कर्त्तरि क्लृप्त्ययः,
सकलचारित्र्यः, असंयता-घ्राणरतसम्यग्दृष्टयः संयता-
संयता-देशविरतिमन्तः, तथा ‘पमच’ सि—प्रमा-
चान्ति स्म मोहनीयादिकर्त्ताद्यप्रभाषतः सख्यवलनकषायनि-
द्राघम्यतमप्रमाद्योगतः संयमयोगेभु खीदन्ति स्म प्रमसाः,
पूर्वैर्धर्म्मैर् क्लृप्त्ययः, ते च प्रायो गच्छुवांसिमलेपां
कचिदुपयोगमम्यमात्, तद्विपरीता अममसाः, ते च
प्रायो जिनकहिक्परिहारविशुद्धिकथथालम्बकल्पिकप्रति-
भाप्रतिफलत्वात् सततोपायोगसम्प्रयात् । इह जिनकलि-
काद्या लब्धिं नोपजीवन्ति, तेषां तथाकल्पत्वात्, यदपि
च गच्छुवांसिन् आहारकशरीरं कुर्वन्ति तेऽपि तदानीं
लब्धुपजीवन्तीन्सुख्यभाषनः प्रमाद्वन्तो, मांखेतेऽपि
च प्रमाद्वन्तः, आरम्यदेशानामौदारिकशरीरे सर्वोत्पन्नोप-
संहरणेन व्याकुलीभावात् । आहारकशरीरे कान्तैर्लुप्तो-
वस्थानं, ततो यद्यपि तत्प्रमथभागे कियत्कालं मनाक् विभुजि-
भाषतः कर्मप्रतिफलं प्रमत्तनोपपद्यन्ते तथापि सलब्धुपजी-
वनेन प्रमत्तं पवेत्यप्रचक्ष्य ‘नो अप्रमत्तसंज्ञय’ इत्यादिना प्र-
तिषेधः कृतः । इत्थिपच ‘सि—अज्जीः—आमर्षीपचादिल-
क्षणः प्राप्तः अज्जिमासतद्विपरीतोऽण्डुजिमासः, अज्जीअ-
प्राप्ताति प्रथमतो पिण्डमुत्तरैरसत्पूवैर्वाप्यतिपादकं
भूतमवगाहमानः भूतसामर्थ्यतस्तीव्रीमतरशुभभाषनाम-
धिपिहम् अप्रमत्तः सन् । उक्क च—

“अवगाहने च स भूत-जलपि प्राप्नोति वायविज्ञानम् ।
मानसपर्याये वा, ज्ञानं कीदृशदिबुद्धिर्वा ॥ १ ॥
आरण्यवैकल्यसर्वौ—पथिताया वाऽपि लब्धयस्तस्य ।
प्राप्तुर्भवति गुह्यतो, बलानि वा मानसारीणि ॥ २ ॥”

अत्र ‘स’ इति—अप्रमत्तसंयतः, मानसपर्यायमि-
ति—मानसाः—मनसः सम्बन्धिनः पर्याया—विषया यस्य
तस्मान्नसपर्याये मनःपर्यायज्ञानमन्यथे, कीदृशदिबुद्धिर्वा
इत्यात्रादिशब्दात् पदानुसारिबीजपरिग्रहः तिस्रो हि बुद्ध्यः
परमातिशयकृपाः प्रवचने प्रतिपाद्यन्ते, तद्यथा—काष्ठबु-
द्धिः १, पदानुसारिबुद्धिः २, बीजबुद्धिः ३ अ । तत्र का-
ष्ठक इव धाम्यं वा बुद्धिग्राह्ययुक्ताद्विनिर्गते तद्वस्थानी
च स्वार्थौ धारयति न किमपि तयोः कालान्तरे गतानि
सा काष्ठबुद्धिः १, या पुनरेकमपि स्वपक्षमचकारे शेषम-
भूतमपि तद्वस्थमेव भूतमवगाहने सा पदानुसारिणी २,
या पुनरेकमपि तद्वस्थमभूतमुत्पन्नं शेषमभूतमपि स्वा-
वस्थितं प्रभूतमर्थमवगाहने सा बीजबुद्धिः ३, सा च सर्वो-
त्तमप्रकल्पमात्रा भगवतां गच्छुमात् । ते हि उपादादिपद्-
मप्रथमपर्यायै सकलमपि द्वाद्वादशार्त्मकं प्रवचनमभिस्त्वर्णयन्ति
तथा, चारुणाअ वैकल्यं च सर्वोपपन्नं तद्वद्वयं चारुण-
वैकल्यसर्वोपपत्तिना, तत्र चरणे—गमने तद्विषये येषां ते
चारुणाः ‘उपोच्छादिभ्योऽण्’ इति मत्वर्थीयाऽण्प्रत्ययः,
तत्र गमनमन्यथासिपि सुनीनां विद्यते ततो विशेषण्यम्-
धानुपपत्त्या चरणमिह विंशते गमनमभिवृद्धते, अत एव
व्यातिशयेन मत्वर्थीयः, यथा—कपवती कप्या इत्यत्र ।
ततोऽयमर्थः—अतिशयिचरणसमर्थोचारुणाः, आह च
भाष्यकृत् स्वगतभाष्यटीकायाम्—“अतिशयचरणचारुणाः ।
अतिशयगमनाविषयः, ” तत्र च (त) द्विधा—जहाचार-
णाः, विद्याचारुणाः । तत्र ये चारित्रतपोविशेषप्रभावतः
समुद्भूतगमनविषयलक्षिविशेषास्ते जहाचारुणाः, य पु-
नर्विद्यावशतः समुत्पन्नगमनलक्ष्यविशेषास्ते विद्याचारुणाः,
जहाचारुणाश्च दृक्चक्रद्विपे यावत् गन्तुं समर्थाः, विद्या-
चारुणा नन्दीश्वरम् । तत्र जहाचारुणा यत्र कुत्रापि गन्तु-
मिच्छवस्तत्र रविक्रममपि निर्भीकृत्य गच्छन्ति, विद्याचा-
रुणास्त्वैवमव । जहाचारुणाश्च कचकचद्विपे गच्छन् एक-
नैवोपातेन गच्छन्ति, प्रतिनिवर्त्तमानस्त्वेकनोपातेन नन्दी-
श्वरमायापि द्वितीयं स्वस्थानम्, यदि पुनर्भेदोभिरुक्तं जि-
गमिषुस्त्वर्हि प्रथमनैवोपातेन पण्डकचयनमधिरोहति प्रति-
निवर्त्तमानस्तु प्रथमनोपातेन नन्दनवनमागच्छति द्वि-
तीयं स्वस्थानमिति, जहाचारुणा इह चा-
रित्रातिशयप्रभावतो भवन्ति, ततो लब्धुपजीवनेन
भीत्युत्पन्नभाषतः प्रमाद्वस्त्वभावाच्चारित्रातिशयनिबन्धना
लब्धिः परिहीयते, ततः प्रतिनिवर्त्तमानो द्वाव्यामुपाता-
भ्यां सुखव्यापयति, विद्याचारुणः पुनः प्रथमनोपातेन मा-
नुषोत्तरे पर्वते गच्छति द्वितीयं तु नन्दीश्वरं, प्रतिनिवर्त्त-
मानस्त्वेकनैवोपातेन स्वस्थानमायापितातिताया स पर्याये ग-
च्छन् प्रथमोपातेन नन्दनवनं गच्छति द्वितीयोपातेन प-
ण्डकचयनं, प्रतिनिवर्त्तमानस्त्वेकनैवोपातेन स्वस्थानमायापी-
ति विद्याचारुणा विद्यावशतो भवति, विद्या च परिशील्यमा-
ना स्फुटा स्फुटतरैरेवजायते, अतः प्रतिनिवर्त्तमानस्य शक्य-

खं मेते । कतिदिशि योगला उचचिजंति ? , गोयमा ! एवं वेव० जाव कम्मगसरीरस्सं , एवं उचचिजंति , अवचिजंति । जस्स खं मेते ! ओरालियसरीरं तस्स वेउब्बियसरीरं , जस्स वेउब्बियसरीरं तस्स ओरालियसरीरं ! , गोयमा ! जस्स ओरालियसरीरं तस्स वेउब्बियसरीरं सिय अत्थि सिय नत्थि , जस्स वेउब्बियसरीरं तस्स ओरालियसरीरं सिय अत्थि सिय नत्थि । जस्स खं मेते ! ओरालियसरीरं तस्स आहारगसरीरं , जस्स आहारगसरीरं तस्स ओरालियसरीरं ! , गोयमा ! जस्स ओरालियसरीरं तस्स आहारगसरीरं सिय अत्थि सिय नत्थि , जस्स पुख आहारगसरीरं तस्स ओरालियसरीरं खियमा अत्थि । जस्स खं मेते ! ओरालियसरीरं तस्स तेयगसरीरं जस्स तेयगसरीरं तस्स ओरालियसरीरं ! , गोयमा ! जस्स ओरालियसरीरं तस्स तेयगसरीरं नियमा अत्थि , जस्स पुख तेयगसरीरं तस्स ओरालियसरीरं सिय अत्थि सिय खत्थि , एवं कम्मगसरीरं पि । जस्स खं मेते ! वेउब्बियसरीरं तस्स आहारगसरीरं , जस्स आहारगसरीरं तस्स वेउब्बियसरीरं ! , गोयमा ! जस्स वेउब्बियसरीरं तस्स आहारगसरीरं खत्थि , जस्स वि आहारगसरीरं तस्स वि वेउब्बियसरीरं खत्थि । तेयाकम्मार्ति जहा ओरालियेण समं तेव आहारगसरीरेण वि समं तेयाकम्मगति चारियव्वाणि । जस्स खं मेते ! तेयगसरीरं , तस्स कम्मगसरीरं , जस्स कम्मगसरीरं तस्स तेयगसरीरं ! , गोयमा ! जस्स तेयगसरीरं तस्स कम्मगसरीरं खियमा अत्थि , जस्स वि कम्मगसरीरं तस्स वि तेयगसरीरं खियमा अत्थि । (सू० २७६)

‘ओरालियसरीरस्सं खं मेते ।’ इत्यादि , औदारिकशरीरस्य ‘खं’ मिति वाक्यालङ्कारः , भदन्त ! ‘कह दिशि’ इति पञ्चम्यर्थे द्वितीया बहुवचनं वैकल्यचने प्राणतयात् , ततोऽयमर्थः—कनिष्ठयो दिग्भ्यः समागत्य पुद्गलाधीयमे , कर्मकर्तव्यं प्रयोगः , स्वयं ज्ञयममागच्छन्मीत्यर्थः । भगवान्माह—निर्घ्याजानेन—व्याघातस्तत्प्राभायो निर्घ्याघातमव्ययीभावाः ‘तत्र वा दुर्नीयाया’ इति विकल्पात्माश्विभानाभावाभावाः ‘क्वहिंसि’ ति—पञ्चम्यो दिग्भ्यः । किमुक्तं भवति—यत्र वसनाख्या मध्यं बहिर्वा व्यवस्थितस्यौदारिकशरीरिणो नैकापि दिग्म अलांकेन व्याहता भवेत् तत्र निर्व्याघातेन व्यवस्थितस्य नियमात् पञ्चम्यो दिग्भ्यः पुद्गलानामागमनं व्याघातम् अलांकेन प्रतिस्खलनं प्रतीत्य ‘सिय निदिशि’ ति—स्यात्—कदाचित्पञ्चम्यो दिग्भ्यः व्याघातस्तुभ्यः स्यात् पञ्चम्यः , कथमिति खत् , उच्यते—सुप्तमौदारिकशरीरिणो यत्रार्थे लोकाकाशं न विधत्ते नापि तिर्यक् पूर्वदिशि नापि दक्षिणदिशि तस्मिन् सर्वोपध्वस्तरे आश्रयकाशकं लोकांते व्यवस्थितस्याधः पश्चिमोत्तरक्याभ्यस्ति-

स्तुभ्यो दिग्भ्यः पुद्गलोपचयः , शेषदिग्भ्यस्यालोकेन व्याहृत्यात् , पुनः स एव स्वपञ्चम्यो औदारिकशरीरी पश्चिमां दिग्मनुसृत्य निष्ठति तदा पूर्वदिग्भ्यां चका आनति वनस्तुभ्यो दिग्भ्यः पुद्गलानामागमनम् । यदा पुनरथो द्वितीयादिप्रतरे गतः पश्चिमदिग्मवलम्ब्य तिष्ठति तदा उर्ध्वदिग्भ्यां चका भवत्येते केचला दक्षिणे दिग्मलोकेन व्याहृत्य ति पञ्चम्यो दिग्भ्यः पुद्गलानामागमनं , वैक्यशरीरमाहारकशरीरं च वसनाख्या मध्यं एव सम्भवति नाप्यनेति तयोपि पुद्गलचयो नियमात् पञ्चम्यो दिग्भ्यः । तेजसकामेण सर्वसंसारिणां ततो यथौदारिकस्य निर्व्याघातेन पञ्चम्यो दिग्भ्यो व्याघातं प्रतीत्य पुनः स्यात् त्रिदिग्भ्यः स्यात्तु दिग्भ्यः स्यात् पञ्चदिग्भ्यः तथा तेजसकामेण्योरापि द्रष्टव्यः । यथा वयस्सता उपचयोऽपचयश्च वक्तव्यः । तत्र उपचयः—प्राभूयेन खयः अपचयो—हासः शरीरेभ्यः पुद्गलानां विचलनमिति यावत् । उक्तं पुद्गलचयमम् । इदानीं शरीरसंयोगमाह—‘जस्स खं मेते !’ इत्यादि यस्यौदारिकशरीरं तस्य वैक्यं स्यादस्ति स्यादास्ति । य औदारिकशरीरी सन् वैक्यमतिदमात् वैक्यमाारभ्य तत्र वलने तस्यास्ति , शेषस्य नास्तीति भावः । यस्य वैक्यशरीरं तस्यौदारिकशरीरं स्यादास्ति स्यादास्ति , देवनारकाणां वैक्यशरीरवनामौदारिकशरीरं नास्ति , नियममनुष्ठानां तु वैक्यशरीरवतामस्तीति भावाधः , आहारकशरीरं ग्राप्य सह चिन्तायां यस्यौदारिकशरीरं तस्याहारकशरीरं स्यादस्ति स्यादास्ति , य औदारिकशरीरी चतुर्दशपुंष्वधर आहारकलक्षिमात् आहारकशरीरमारभ्य वलने तस्य स्ति शेषस्य नास्तीत्यर्थः । यस्य पुनराहारकशरीरं तस्यौदारिकशरीरं नियमादस्ति , औदारिकशरीरं विरेह आहारकलक्षेण्यसम्भवात् । तेजसशरीरेण सह चिन्तायां यस्यौदारिकशरीरं तस्य नियमात् तेजसशरीरं , तेजसशरीरं विरेह औदारिकशरीरासम्भवात् । यस्य पुनस्तेजसशरीरं तस्यौदारिकशरीरं स्यादास्ति स्यादास्ति , देवनेरायकाणां नास्ति नियममुप्याखामस्तीति भावः । एवं कामंशरीरेणापि सह चिन्ता कसेव्या , तेजसकामेण्योः सहचारित्वात् । सम्प्रति वैक्यशरीरस्याहारकशरीरमिति सह संयोगचिन्तां कुर्वेह—‘जस्स खं मेते !’ इत्यादि . यस्य वैक्यशरीरं न तस्याहारकशरीरं यस्यआहारकशरीरं न तस्य वैक्यशरीरं , समकालमन्योरकस्यासम्भवात् , तेजसकामेण्यो यथौदारिकशरीरेण सह चिन्तिते तथा वैक्यशरीरेणापि सह चिन्तयितव्ये , आहारकशरीरेणापि सह तथैव । तेजसकामेण्योस्तु परस्परमविनाभावित्वात् , यस्य तेजसं तस्य नियमात् कामं कामं यस्य कामं तस्य नियमात् तेजसम् । गतं संयोगहारम् ।

(१६) इदानीं द्रव्यप्रदेशोभयैरुपपन्नमभिधित्तुराह—

एतेसि खं मेते ! ओरालियवेउब्बियआहारगतेयसु—कम्मगसरीराखं दन्वहुयाए पदेसहुयाए दन्वहुपएसहुयाए कपरे कपरेहितो अप्पा वा नुया वा तुप्पा वा विससाहिया वा ? , गोयमा ! सुवत्थोवा आह—रगसरीरा दन्वहुपाते वेउब्बियसरीरा दन्वहुयाए अ-

संखेजगुणा, भोरासियसरीरा दम्बद्वयाए असंखेजगुणा
तेपाकम्मगसरीरा दो वि तुल्ला दम्बद्वयाते अशत-
मुल्ला, पदेसद्वयाए सव्वत्थोवा आहारगसरीरा पदे-
सद्वयाए वेउव्वियसरीरा पदेसद्वयाए असंखेजगुणा,
भोरासियसरीरा पदेसद्वयाए असंखेजगुणा, तेयगस-
रीरा पदेसद्वयाए अशतगुणा, कम्मगसरीरा पदेसद्वयाए
अशतगुणा, दम्बद्वयपदेसद्वयाए सव्वत्थोवा आहारगसरीरा
दम्बद्वयाते वेउव्वियसरीरा दम्बद्वयाए असंखेजगुणा। ओ-
रासियसरीरा दम्बद्वयाए असंखेजगुणा भोरासियसरीरे-
हिंती दम्बद्वयाएहिंती आहारगसरीरा पदेसद्वयाए अशत-
गुणा वेउव्वियसरीरा पदेसद्वयाए असंखेजगुणा, भोरासिय-
सरीरा पदेसद्वयाए असंखेजगुणा। तेपाकम्मा दो वि
तुल्ला दम्बद्वयाए अशतगुणा, तेयगसरीरा पदेसद्वयाए
अशतगुणा, कम्मगसरीरा पदेसद्वयाए अशतगुणा। (४०-
२७७) एतसि थं भंत ! भोरासियवेउव्वियआहा-
रगतयगकम्मगसरीराणं जहणियाए ओगाहणाए उ-
कोसियाए ओगाहणाए जहणुकोसियाए ओगाहणाए
कतेरे कतेरिंती अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसा-
हिंसा वा !, गोयमा ! सव्वत्थोवा भोरासियसरीर-
स्स जहणिया ओगाहणा, तेपाकम्मगणं दोएह वि
तुल्ला जहणिया ओगाहणा विसेसिया वेउव्वियसरीर-
स्स जहणिया ओगाहणा असंखेजगुणा, आहारगस-
रीरस्स जहणिया ओगाहणा असंखेजगुणा, उको-
सियाए ओगाहणाए सव्वत्थोवा आहारगसरीरस्स उ-
कोसिया ओगाहणा भोरासियसरीरस्स उकोसिया ओ-
गाहणा संखेजगुणा, वेउव्वियसरीरस्स उकोसिया ओ-
गाहणा संखेजगुणा, तेपाकम्मगणं दो वि तुल्ला
उकोसिया ओगाहणा असंखेजगुणा, जहणुको-
सियाते ओगाहणाते सव्वत्थोवा भोरासियसरीरस्स
जहणिया ओगाहणा तेपाकम्मणं दोएह वि तुल्ला
जहणिया ओगाहणा विसेसिया वेउव्वियसरीरस्स ज-
हणिया ओगाहणा असंखेजगुणा। आहारगसरीरस्स
जहणियाहिंती ओगाहणाहिंती तस्स चेव उको-
सिया ओगाहणा विसेसिया, भोरासियसरीरस्स उकोसिया
ओगाहणा संखेजगुणा, वेउव्वियसरीरस्स थं उकोसिया
ओगाहणा संखेजगुणा, तेपाकम्मणं दोएह वि तुल्ला
उकोसिया ओगाहणा असंखिजगुणा। (४० २७८)

‘ कएसि थं भंत ! ’ इत्यादि, ‘ सर्वसोकाम्याहारक-
शरीराणि द्रव्याधेतया, शरीरमात्रद्रव्यसंस्थया इत्यर्थः,
उच्छिद्येदपि तेषां सहजद्रव्यसंस्थयः प्राप्यमाणत्वात्,’

‘ उच्छेदेण उच्छिद्येदुच्छिद्यसंस्थस्यैव ’ इति वच-
नात् तथ्याऽपि वैकियशरीराणि द्रव्याधेतया असंख्येय-
गुणानि, सर्वेषां वैकियकाणां सर्वेषां च द्रव्याणां कतिप-
यनिर्यकश्रेष्ठिप्रयमनुप्यवात्तद्व्याप्यकाणां च वैकियश-
रीरसम्भवात्, तथ्याऽप्यौदारिकशरीराणि द्रव्याधेतया
असंख्येयगुणानि, पृथिव्यतेजोवायुवनस्पतिद्रवित्तनुरि-
न्द्रियनिर्यकश्रेष्ठिप्रयमनुप्यवात्तौदारिकशरीरभावात्, पृ-
थिव्यतेजोवायुवनस्पतिशरीराणां च प्रत्यकमसंस्थयलो-
काकाशयदेशप्रमाणत्वात्, तथ्याऽपि नैजसकामेश-
रीराणि द्रव्याधेतयाऽनन्तगुणानि, सूक्ष्मवादननिगो-
दजायानसमन्मानानां प्रत्येकं नैजसकामेशरीरभा-
वात्, स्वस्थानं तु परस्परं तुल्यानि, परस्परगति-
नाभाधिव्यादिकस्याभावेऽप्यस्याप्यभावात् । प्रदेशार्थि-
भ्यां सर्वसोकाम्याहारकशरीराणि सहजद्रव्यसंस्थया-
शरीरप्रदेशानामव्यवत्वात्, तथ्याऽपि वैकियशरीराणि प्र-
देशार्थेनया असंख्येयगुणानि, इदं यथापि वैकियशरीर-
योग्यवर्गणाभ्यः आहारकशरीरवर्गणाः परमाण्वपेक्षया अ-
नन्तगुणास्तथापि स्तोकामिधर्मैर्गुणभिगाहारकशरीरं निष्प-
द्यन्त इत्यमत्राद्यान्तिप्रभूतानि वैकियशरीरवर्गणामिधर्मै-
र्यत् उक्तैः सान्तिरकल्लयाजनप्रमाणत्वात्, अतिस्ते-
कानि वाहारकशरीराणि सहजद्रव्यसंस्थयः प्राप्यमाणत्वा-
त् अतिप्रभूतानि वैकियशरीराणि असंख्येयार्थगतना-
काशप्रदेशादिप्रमाणत्वात् तन् उपपद्यन्ते आहारकशरी-
रेभ्यः प्रदेशार्थेनया वैकियशरीराण्यसंख्येयगुणानि, त-
थ्याऽप्यौदारिकशरीराणि प्रदेशार्थेनया असंख्येयगुणानि,
असंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणत्वात् तेषां लक्षमान-
वनतप्रदेशानामतिप्रभूतानां सम्भवात्, तथ्याऽपि नैजस-
शरीराणि प्रदेशार्थेनया अनन्तगुणानि, द्रव्याधेतयाऽपि
तथ्यस्तेयामनन्तगुणत्वात्, तथ्याऽपि कामेशरीराणि प्र-
देशार्थेनया अनन्तगुणानि, नैजसवर्गणाभ्यः कामेश्वर-
गणानां परमाण्वपेक्षयाऽनन्तगुणत्वात्, द्रव्याधेत्यदेशार्थि-
भ्यां ‘ सव्वत्थोवा आहारगसरीरा दम्बद्वयाए वेउव्वि-
यसरीरा दम्बद्वयाए असंखेजगुणा भोरासियसरीरा दम्बद्व-
याए असंखेजगुणा ’ इत्यत्र भावना प्रागुक्ताऽनुसर्त्तव्या,
तथ्या द्रव्याधेत्यौदारिकशरीरेभ्य आहारकशरीराणि प्र-
देशार्थेनयाऽनन्तगुणानि, औदारिकशरीराणि सर्वसंस्थया-
ऽप्यसंस्थयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणानि, आहारकशरीरयो-
ग्यवर्गणां र्वकैरस्यामप्यवश्येभ्याऽनन्तगुणाः परमाण्व-
पेक्षयाऽपि वैकियशरीराणि प्रदेशार्थेनया असंख्ये-
यगुणानि, तथ्याऽप्यौदारिकशरीराणि प्रदेशार्थेनया अ-
संख्येयगुणानि, अत्र भावना प्रागेव कृता, तथ्याऽपि नै-
जसकामेशानि द्रव्याधेतयाऽनन्तगुणानि अतिप्रभूतान-
नसंस्थोपनयत्वात्, तथ्याऽपि नैजसशरीराणि प्रदेशार्थ-
ेनयाऽनन्तगुणानि, अनन्तपरमाण्वार्थगतानि (व-
र्गणार्थं) र्वकैरस्य नैजसशरीरेभ्य निष्पाद्यत्वात्, तथ्या-
ऽपि कामेशरीराणि प्रदेशार्थेनयाऽनन्तगुणानि, अत्र का-
रणी प्रगोचरम् । तदेवं पञ्चानामपि शरीराणां द्रव्यप्र-
देशोभयैरत्यवदुष्यमुक्तम् ॥ इदानीं जघन्याकृष्टाभयवर्ग-
हनाधिषयमव्यवहृत्यमाह— ‘ एतस्मिं च ’ इत्यादि ल-
वेलोका औदारिकशरीरेभ्य जघन्याऽजगद्भावात्, आहुका-

संख्येयभागमात्रमाश्रित्वा, तैजसकर्मयोगोक्तव्या-
वगाहना द्वयोरपि परस्परं तुल्या । औदारिकजघ-
न्यावगाहनातो विरोधाधिका । कथमिति चेत् ? ,
उच्यते-इह मारणात्मिकमनुबुद्ध्यानेन समबद्धतस्य पृ-
थ्वीशरीरस्य बहुवर्धिमननं तैजसशरीरं तस्याऽऽप्यवगाहस्य-
विस्तारैरवगाहना विन्यन्ते इत्युक्तं प्राक्, तत्र यस्मिन् प्र-
देशे उपस्थित्येन साऽपि प्रदेशे औदारिकशरीरावगाहना-
प्राप्तनाऽमुक्तासंख्येयभागप्रमाणो व्याप्तः, यद्व्यापान्तगतम-
नित्तोक्तं तदपि व्याप्तमित्यौदारिकजघन्यावगाहनातो वि-
रोधाधिका, ततोऽपि वैक्रियशरीरस्य जघन्यावगाहना अ-
संख्येयमुक्ता, अमुक्तासंख्येयभागस्यासंख्येयमद्विभक्तत्वात्,
ततोऽप्याहारकशरीरस्य जघन्यावगाहनाऽसंख्येयमुक्ता, व-
शानहस्तावगाहत्वात् । उक्त्यावगाहनाचिन्तायां सर्वलो-
का आहारकशरीरस्यान्तःस्थाऽवगाहना हस्तावगाहत्वात्,
ततोऽप्यौदारिकशरीरस्य उक्त्यावगाहना संख्येयमुक्ता,
सान्निरेकयोजनसंख्येयमाश्रित्वात्, ततोऽपि वैक्रियशरीर-
स्याऽऽप्युक्त्यावगाहना संख्येयमुक्ता, सान्निरेकयोजनसंख्येयमा-
श्रित्वात्, तैजसकर्मयोगोक्तप्रावगाहना द्वयोरपि परस्परं
तुल्या वैक्रियशरीराऽऽप्युक्त्यावगाहनातोऽसंख्येयमुक्ता, अतु-
द-शरज्ज्वात्मकत्वात्, जघन्याऽऽप्युक्त्यावगाहनाचिन्तायाम्-आ-
हारकशरीरस्य 'जडस्थियादिनां आगाहनादिनां तत्संख्येय
उक्तांश्या ओगाहत्वा विन्यसादिवा' इति देशेन समधिकत्वा-
त् शब्दे सुगमम्, अनन्तरमेव भाविन्यत्वात् । प्रमाणं २१ पृष्ठ
(अत्रयवद्वयम् 'अप्यावद्वय' शब्दे प्रथमभागे २७१ पृष्ठ
गतम् ।) (शरीरमेवात्मनः तज्जिवान्तच्छरीराद्यह (ज्)
शब्दं चतुर्थभागे २१७२ पृष्ठ उक्तम् ।) (शरीरमाश्रयाहा-
रकत्वानाहारकत्वचिन्तनम् 'आहार' शब्दे द्वितीयभागे
३१४ पृष्ठ गतम् ।)

(२०) नैरयिकाद्रीनां शरीरोत्पत्तिः—

शेरह्याणं चउहिं ठाणेहिं सरीरुपपी सिता, तं जहा-
कोहणं माणेणं मायाए लोभेणं, एवं ० जाव वेमाणिषायणं ।
शेरह्याणं चउहिं ठाणेहिं निव्वत्ति ते सरीर पणत्ते, तं
जहा-कोहनिव्वत्ति ० जाव लोभनिव्वत्ति, एवं ० जाव
वेमाणिषायणं । (सु० ३७१)

शरीरस्यापत्तिनिवृत्तिस्तृणाणां दृष्टकदयं, कण्ठं चैतत्,
नवरं क्रोधाद्यः कर्मवशबद्धतया, कर्मैव शरीरोत्पत्ति-
कारणमिति कारणकारण कारणोपचारात् क्रोधाद्यः शरी-
रोत्पत्तिगमिततया व्यपदिश्यते इति । 'चउहिं ठाणेहिं
सरीरं' त्यापुक्तम्, क्रोधादिजन्मनिर्धत्तत्वात् क्रोधा-
द्विभिर्निर्धत्तं शरीरमित्युपदिष्टम्, इह चोत्पत्तिराश्रय-
मात्रं, निवृत्तिस्तु निष्पासारति । स्थो ४ डा० ४ डा० ।

(२१) शरीराधिकारात् शरीरोत्पत्तिं दृष्टकेन
निकषयज्ञाह—

नेरह्याणं दोहिं ठाणेहिं सरीरुपपी सिता, तं जहा-
राणेणं च, दोसेण चैव ० जाव वेमाणिषायणं, नेरह्याणं
दुड्ढाणनिव्वत्ति, सरीरगे पणत्ते, तं जहा-रापानिव्वत्ति
१३६

चैव, दोसनिव्वत्ति चैव ० जाव वेमाणिषायणं । (सु० ७५४)

'नेरह्याणं' मित्यादि, कण्ठं, किन्तु या रागद्वयजनि-
तकर्मणा शरीरोत्पत्तिः सा रागद्वयाभ्यामेवेति व्यपदि-
श्यते, कार्ये कारणापचारादिति, 'जाव वेमाणिषायणं' ति
वृद्धकः स्वचितः । शरीराधिकाराच्छरीरनिवृत्तिस्तत्त्वं, त-
त्त्वेवं; नवरमुत्पत्तिः आश्रयमात्रं निवृत्तना तु निष्ठानयन-
मिति । स्थो २ डा० १ डा० । (कथां शरीराणां कर्तव्यं
करणमित्युक्तम् 'करण' शब्दे तृतीयभागे ३६० पृष्ठ ।)
(शरीरतया द्रव्यग्रहणं 'द्रव्य' शब्दे चतुर्थभागे २४६४
पृष्ठ गतम् ।) ('जीव' शब्दे चतुर्थभागे १५२६ पृष्ठ सुरा
नैरयिकाश्च निवृत्तु शरीरिषु धर्मेन इत्युक्तम् ।)

(२२) लोकश्च शरीराशरीराणां सर्वेन आश्रयस्वरूप इति
नारकादिशरीरद्वयैकं शरीरप्रकणयाह—

शेरह्याणं दो सरीरगा पणत्ता, तं जहा-अमंतरगे
चेव, बाहिरगे चेव । अमंतरए कम्मए, बाहिरए वेउविणए ।
एवं देवाणं माणिषणं । पुद्विकेह्याणं दो सरीरगा
पणत्ता, तं जहा-अमंतरगे चेव, बाहिरगे चेव । अमंत-
रगे कम्मए, बाहिरगे ओरालिणे, ० जाव वणस्सइहा-
ह्याणं । बंदिचाणं दो सरीरा पणत्ता, तं जहा-अमंतरए
चेवं, बाहिरए चेव । अमंतरगे कम्मए, अट्ठिमं सोणितव-
द्ध, बाहिरए, ओरालि ० जाव चउरिंदियाणं । पंचिंदिय-
तिरिक्खजंयियाणं दो सरीरगा पणत्ता, तं जहा-अमं-
तरगे चेव, बाहिरगे चेव । अमंतरगे कम्मए, अट्ठिमं-
संसांयिएहाकुरिावद्धे, बाहिरए ओरालिणं । मणुस्साण
वि एवं चेव । विगहइममावण्णाणं नेरह्याणं दो स-
रीरगा पणत्ता, तं जहा-तेयए चेव, कम्मए चेव । नि-
रंतरं ० जाव वेमाणिषायणं । (सु० ७५४)

'शेरह्याणं' मित्यादि, प्रायः कण्ठं, नयरं शरीरेन-
अनुलक्षं अथापक्षभावां विनश्यतात् शरीरं तदेव शट-
नादिधर्मतयाऽनुकम्पितत्वात् शरीरकं तं च द्व प्रकृतं जिने,
अध्वन्तः—अध्वं भवभाष्यन्तरम्, आध्वन्तरत्वं च तस्य
जीवप्रदेशः सह शरीरशरीर्यायेन लोलीयवताम् । भवान्तर-
गतावर्षा च जीवस्यानुगमनप्रधानत्वात्पवरकाद्यन्तःप्रवि-
ष्टपुरुषवद्वनितशायनामप्रत्यक्षत्वाच्चिं, तथा बहि-
र्मेवं बाह्यम्, बाह्यता चास्य जीवप्रदेशः कस्यापि क-
शुचद्वयवधव्यवस्थान्मवान्नराननुयायित्वास्मिन्नशयानामपि
प्रायः प्रत्यक्षावच्छति । तत्राध्वन्तरं 'कम्मए' ति-
कार्म्यशरीरशरीरकर्मोदयनिर्वर्त्यमंशपकर्मणां प्ररोहभूमिरा-
धारभूतम्, तथा संसारोत्पत्तौ गत्यन्तरकर्मण्ये साधक-
तमं तत् कार्म्यवर्णणास्वरूपम्, कर्मैव कर्मकामिति, क-
र्मकग्रहणे च तैजसमात्रं शुद्धीने द्रष्टव्यम्, तयोराव्यभिचा-
रित्वेनैकत्वस्य विधत्तित्वादिति । 'एवं देवाणं भाविष्यं'
ति-अयमर्थो-यथा नैरयिकाणां शरीरद्वयं भवितमेवं देवा-
नाम् असुरादीनां वैमानिकानां भवितव्यम्, कार्म्यवै-
क्रिययोरेव तेषां भाषात्, अतुष्टितितद्वद्वदस्य च विधा-
क-

तत्त्वावृत्ति । 'पुढ्यं' त्यादि, पृथिव्यादीनां तु बाह्यमौदारिक-
म्—औदारिकशरीरनामकमौदार्यादुदारपुद्गलनिवृत्तमौदारिकं
केवलमकस्त्रियाणामस्त्रयादिविग्रहितम् वायुना वैक्यं यत्त-
च्च विचक्षणं प्रायिकत्वात् तस्येति । 'बह्विधाण' मि-
त्यादि, अस्त्रिमांसशास्त्रानेबद्ध-मन्त्रं यत्तत्ताया, इतिन्द्रियादी-
नामौदारिकत्वेऽपि शरीरस्याप्येवञ्च । 'पंचैव' त्या-
दि, पञ्चन्द्रियनिर्गम्यतुल्याणां पुनरप्येव विग्रहो यदस्त्रिमां-
सशरीराणस्तन्मायुःशरीरावयवमिति । अस्त्रियाद्यन्तः प्रतीना इति,
प्रकारान्तरं च तदुद्दिशान्तद्वन्द्वक शरीरप्रकृपाणामवाह-वि-
ग्रह' त्यादि, विग्रहगतिः—चक्रगतिर्यद्वा विशेषावयवस्थि-
तमुपलब्धस्थानं गम्यन्त्ये भवति तदा या स्यात्तां समाप-
न्ना विग्रहगतिरसमाप्तत्वात् ॥ शरीरं, इह नैजलकाम-
ण्योर्भेदं विवक्षति, एवं वृद्धकः शरीराधिकारात् ।
स्था० ९ डा० १ उ० । अनु० ।

(२३) शरीरव्यन्धनप्रकारः—

नेरह्याणं तत्रो सरीरमा पश्चता, तं जहा-वेउळिते तेयए
कम्मए । अरुडुमारणं तत्रो सरीरमा पश्चता, तं जहा-
एवं चेव, एवं सचेसिं देवाणं, पुढवीकाइयाणं ततो सरी-
रमा पश्चता, तं जहा—ओरालिते तेयए कम्मते, एवं वाउ-
काइयवज्जाणं ० जाव चउरिंदियाणं । (सू० २०७)

'नेरह्याण' मित्यादि, वृद्धकः कण्ठः, किन्तु एवं 'सव-
वेव्याणं' ति—यथा असुराणां चीति शरीराणि एवं ना-
गकुमारादिभवनपतिव्यन्तः इत्यादिपञ्चमैनामनाम्, 'एवं
वाउकाइयवज्जाणं' ति—वायुना इहाहारकवर्जानि
ज्वत्वारि शरीराणीति तद्वज्जनेनैव पञ्चन्द्रियनिर्गम्यां
ज्वत्वारि मनुष्याणां तु पञ्चापीति त इह न दृष्टिना । स्था०
३ डा० ४ उ० ।

(२४) शरीरनिर्माणत्वरूपं तत्र नाक्यादिस्त्रियां शरी-
रापलया दृश्यतीत्याह—

आउसो ! जं पि य इमं सरीरं इहं कंते पियं मणुखं मणा-
मं मणभिरामं थिज्जं वेमासियं संमयं बहुमयं अणुमयं
भंडकरंडगमसाणं रयणकरंडओ विव सुसंगोवियं चेलेपे-
डा विव सुसंपरिवुडं तिळपडा विव सुसंगोवियं
मा खं उरहं मा खं सीयं मा खं वाला मा खं खुहा
मा खं पिवासा मा खं चोरा मा खं दंता मा खं
मसगा मा खं वाहयपित्तियमंनिवाहयविहिहा रोगायंका
कुमंति ति कहु एवं पियाइं अपुवं अनिययं असा-
सयं श्यावचइयं विपण्यासधम्मं पच्छा व पुरा व अव-
स्स पिप्पवइयव्वं । एयस्स वि याइं आउसो ! आणुपु-
व्वेणं अहुरस य पिड्ढकरंडगसंधीओ ब्रास पंसलिया च-
रंडा छप्पसुलिए कडाइं विहत्थिया कुच्छी चउ-
रंगुलिया गीता चउपलिया जिम्मा दुपलियाणि अ-
च्छीथि चउकवालं सिरं वचीमं दंता संसंगुलिया जी-

हा अणुदुपलियं हिययं पणवीमं पलाइं कालिजं दो
अंता पंच वामा पश्चता, तं जहा—धूलंते य तणुयंते य ।
तत्थ खं जे से धूलंते ते खं उच्चारे परिणमइ ,
तत्थ खं जे से तणुयंते ते खं पासवणे परिणमइ ।
दो पासा पश्चता, तं जहा—वामे पासे य, दाहिणे
पासे य । तत्थ खं जे से वामे पासे से सुदप-
रिणामे, तत्थ खं जे से दाहिणे पासे से दु-
हपरिणामे । आउसो ! इममि सरीरए सट्ठि संधि-
सयं सत्तुत्तरं धम्मसयं तिथि अडु दामसयाइं नव सहा-
रुपायां सत्तु मिरामयाइं पंच पेसीसयं नव घमशीओ न-
वनउइं च रोमकूवसयसहस्साइं विणा केमंसुगुा सह
केमंसुगुा अणुडुओ रोमकूवकाडीओ आउसो ! इममि
सरीरए सट्ठि मिरामयं नाभियभयाणं उडुमाभिणीणं
भिरमुवगयाणं जओ रमहरणीओ ति बुच्चंति, जा-
णंति निरुवघाएणं चक्खुसोयघाणजहावलं च
भवइ, जाणं मि उवघाएणं चक्खुसोयघाणजहावलं उव-
हम्मइ । आउसो ! इममि सरीरए सट्ठिमिरासयं ना-
भियभयाणं अदोमाभिणीणं पायतलमुवगयाणं जाणंति
निरुवघाएणं जंघावलं भवइ, ताणं चेव स उवघा-
एणं भीमवेयणा अडुभीमवेयणा मत्थयल्ले अच्छी-
थि ओधिजंते ॥ (सू० २४)

'आउसो ! जं' इत्याद्यानापेक्षन्तु, इह आणुप्पन्त्येव-
पि च इदं शरीरं—वपुः इष्टम् इच्छाविषयत्वात् कान्ते
कर्मान्यत्वात् प्रियं प्रमानव्यन्यत्वात् मनसा ह्यायन्त-
उपादीयत इति मनोज्ञम् मनसा अग्र्यत गम्यत इति म-
नोना मनसाऽपिरामं मनोभिरामं सनत्कुमारचक्रिण-
स्यैर्यं स्यैर्यगुणयोगात् वैश्वानरिक-वैश्वानरम्याने संमते त-
त्कृतकार्योणां संमतत्वात् बहुमते बहुपि कार्येषु बहुवां
अनल्पतयाऽस्नेकतया मते बहुमते अनु विप्रियकरणात्
पञ्चममनमनुमते भगडकरंडकनमानम्—आवरणभाजननु-
हयमादियमित्यर्थः । रत्नकरंडक इव सुसंगोपितं वस्त्रादांमः
चेलपटव-वस्त्रमज्जुव सुसु सुसंगुत निरुपद्रवं शान्तं नि
वेदिने गृहस्थावस्थास्वशांलभद्रवपुर्वं, तैलपटव-तैल-
गोलीकव सुसंगोपितं मङ्गनयात् 'तैलकला इव सु-
संगोविय' ति—पाठान्तरं तैलकला-तैलाश्रया भाजन-
विशेषः—सौराध्वप्रालकः सा च सुसु संगोप्या संगो-
पनीया भवत्यग्नया लुडति ततश्च हानिः स्यादिति,
सुवर्णव इतून दृश्यतीत्याह—'मा खं' माशब्दा निषेधाथः, खं
वाक्यालङ्कारः । अथवा—'मा खं' ति मा इदं शरीरमात्रं व्या-
क्यम्, ततः सर्वेऽपि उल्लास्ये मा स्पृशन्तु कुम्भतु । भव-
न्मित्यर्थः 'ति कहु' इति कृत्वा, अथवा—इत्यादिस्त्रियाणि पालि-
तमिति शेषः, तत्राप्यमर्थं प्रीप्पादाबुद्ध्यर्थं शान्तं—शीतकाले
शीतनं व्यालाः—स्वापदाः सर्पा वा कुष्ठा-बुलुसा पिपासा-
त्या चोरा-निशाचराः देशाः—मशकाः पतं विकलिन्ययज-

मनुविशेषाः, वातिकपैतृकक्षैमिकलानिपानिका विविधाः
 रोगातङ्काः रोगाः-कालसहा व्याधयः आतङ्कास्त एव स-
 पोधातानि । 'एवं विधा' ति-एवम्-उल्लापकारंश्च अपि चेति
 अशुद्धये, 'आह' ति-वाक्पाठद्वारे, इदं शरीरं न भवम्
 अभव्यं स्याद्वयवश्च प्रतिनियतकालावश्यंभावः, अनियतं सु-
 कृपादिदृष्टेनात् इति तिलकाराजसुविचिकम्कु-
 मारशरीरवत्, अशान्धं ज्ञेयं ज्ञेयं प्रति विनश्चरत्वात् स-
 त्कुमारशरीरवत्, 'अवावचय' ति-इष्टाद्वारोपभागत-
 या धृष्टपष्टमादौद्वारिक्रयमेष्टापरमास्तुपचयाच्चयः त-
 द्भाष तद्विचटनादपचयः अथापचगौ विधेते यस्य तच्चया-
 पचयिकः पुष्टिगलनत्वभाषमित्यर्थः । करकद्वयप्रत्येकनुच-
 वैराव्यहेतुपुष्पशरीरवत्, विप्रशाम्य-विनश्चरौ धर्म-
 स्वभावा यस्य तद् विप्रशाम्यमेव 'पच्छा व' ति-
 अत्राद्वयवत्कालात् परतः 'पुरा व' ति-विशालकालात्
 पुर्वञ्च, यद्वा-पच्छा पुनः । य' ति पाठे तु विवक्षितकालस्य
 पश्चात्पूर्वञ्च; सर्वदेवत्यर्थः, अथयम् । 'दपचइयध्व' ति-
 विप्रत्यक्षद्वयः न्यायताम्यर्थः । 'एवस्य विधा' ति-एतस्य
 पत्निसिद्धिश्च वा वधुपुत्रः वधुपुत्रि वा 'आह' ति-वाक्पाठद्वारे
 'आउसो' इह आयुष्मन् । आयुष्या-अनुक्रमेण अष्टादशशुद्धि-
 करद्वय-पुष्टिपुष्टय-मेषां प्रत्येकपा भवन्ति, यथा वं
 शस्य पत्नीणि तेषु चाष्टादशसु सन्धिषु मध्ये द्वादश-
 भ्याः सन्धिषु द्वादश पांशुलका निर्गम्यामयपाश्वोवावृ-
 द्य यत् स्थूलमध्योर्ध्ववस्यस्थानि लिंगाया पञ्चकाकारतया
 परिणमन्ति, अत आह- 'वारसो' शरीरं द्वादश पांशुल-
 काकाराः करद्वय-व्यंशका भवन्ति, तथा 'छपसु' त-
 त्स्मिन्नेव पुष्टिपुष्टय शपपदसंधिभ्यः पद पांशुलका निर्ग-
 म्याः पार्श्वद्वयमावृत्त्य द्वादस्योपयतो यत् पञ्चादधस्ता-
 त्छिन्नाथलकुलान् शरीरात्परस्परसंमेलनात्सिद्धन्ति । अथे-
 च कदाह इत्युच्यते इति तस्मै कुलमेवति चतुर्ह-
 लमाणा प्रीवा भवति, तद्विन-मगर्थद्वयसिद्धपतन-
 चत्वारि पलानि जिह्वा भवति, अस्तिमांसगोलाकी इ पले भ-
 वतः, चतुर्भिः कपालैरस्थिभ्यश्च इहैः शिरो भवति, मुखऽशु-
 चिपूर्णे प्रायो द्वात्रिंशदन्ता-अस्थिभ्यश्चानि भवन्ति, 'सत्सु' ति-
 जिह्वा मुखस्थान्तरवर्तिमांसखड्कपा वैध्वेणात्माकुलनः स
 ताङ्कता भवति, 'अद्वुड् इत्यन्तरवर्तिमांसखड्कं नाजपलचयं
 भवति, 'पण्वि' कालिज्ज-वसोऽन्तगुदमांसविशेषरूपे पञ्चवि-
 शतिः पलानि स्युः । इ अन्त्र प्रत्येकं पञ्चपञ्चवामप्रमाणं प्रज्ञत-
 त्रितैः, तद्यथा-स्थूलात्रं तन्मध्यं (च) । तत्र यत् स्थूलान्त्रं
 तन्वाह्वारः परिणमति, तत्र च यत् तन्मध्यं तत्र प्रथमं-मूत्रं
 परिणमति, 'श पा' इ पाथ्यं प्रज्ञत. तद्यथा-वामपाथ्यं दक्षि-
 णपाथ्यं च । तत्र तयोर्मध्ये यत् वामपाथ्यं तत् शुभपरिणामं
 भवति । तत्र च यत् दक्षिणपाथ्यं तद् दुःखपरिणामं भवति ।
 तथा 'आउसो' इ आयुष्मन् । आसन् शरीरं पाँः संधिधनं
 ज्ञातव्यं, तत्र संधय-अङ्गुलाद्यस्थिखण्डमलापकस्थानानि
 'सत्सु' सत्सोत्तरं मर्मेशते भवति, तत्र-मर्मोष्णि शङ्कानि
 काथियरकादीनि निशित्रीणि आस्य दामशतानि इहमासा-
 शतानि भवन्ति तत्र व्याकृतस्यार्थं ति-स्नायूनाम्-अस्थिबन्ध-
 माशिराणां नव शतानि 'सत्सु' सत्स शिरशतानि-स्नसा-
 न्तानि, पञ्च पेलीशतानि 'तत्र च' नव धमन्तो रवस-

इमाद्वयः 'नव' नवधमन्तिः रोमकूपे शतसहस्राणि रो-
 म्णा-तन्महापां कृपा इव कृपा रोमकृपाः रोमरन्ध्राणीत्यर्थः
 तेषां नवधमन्तिर्लक्ष इति त्रिना केशधमन्तिः, केशधमन्तिः
 सह पुनः सार्द्धोत्तिष्ठा रोमकूपकाटयो भवन्ति मनुष्यशरीर-
 इति । अथ पूर्वोक्तानि शिरासस्तज्जानि, कथं भवन्ति
 इति सूत्रेणैवाह- 'आउसो' ! इ आयुष्मन् । शरीर-
 'सद्धि' इह पुरुषशरीरं नाभिप्रभवशि शिराणां क्षणानां
 सप्त शतानि भवन्ति, तत्र षष्ठ्याधिकं शतं शिराणां नाभिप्रभ-
 वाणाम् ऊर्ध्वगामिनीनां शिरस्युपागतानां भवन्ति, यास्तु रस-
 हरित्य इत्युच्यते 'जा' ति यासां मूर्ध्वगामिनीनां शिरा-
 णां 'स' तस्य जीवस्य निरुपधानेनामुपदेण्य स्युः । श्रोत्र-ब्राह्मण-
 ३ जिह्वा ४ बलं च भवति, यासां 'स' तस्य उपधानेन-विधानेन
 स्युः श्रोत्र-ब्राह्मणजिह्वावलमुपपद्यते । तथा 'आउसो' इ आ-
 युष्मन् । आसन् शरीरं षष्ठ्याधिकं शतं १६० शिराणां नाभिप्र-
 भावणां, निरुपपन्नानामित्यर्थः । अधोगामिनीनां पादतले उपग-
 तानां प्रासनां भवति यासां निरुपधानेन जङ्घातले भवति ता-
 सां चैव 'स' तस्य जीवस्य उपधानेन विकाराप्रानेन शीर्षवेदना-
 सखमलकपीडा अर्जशीर्षवेदना मस्तकशूलं च भवति 'अ-
 र्च्छिणि, ति-आच्छिणि-लोचनं 'अधिजति' ति-अ-
 र्ध्याभयत इत्यर्थः ।

आउसो । इमस्मि सरीरे सद्धिसिरासयं नाभिप-
 भवाणं तिरियगामिणीणं इत्यतलमुपगयाणं जागं सि
 निरुषवाणं वाहुवलं हवइ ताणं चैव से उपघाणं
 पासवेपणा पुष्टिपयणा कुच्छिवेपणा कुच्छिलं हवइ ।
 आउसो ! इमस्स जंतुस्स सद्धिसिरासयं नाभिपभवा-
 णं अधोगामिणीणं गुदपविट्ठाणं जाणं सि निरुषवाणं
 मुत्तपुरीसावाउकम्पं प्रवत्तइ ताणं चैव उपघाणं
 मुत्तपुरीसावाउनिरोहेणं अरिसा सुत्तमंति पंडुरोरो भवइ ।
 आउसो ! इमस्स जंतुस्स पणवीसं सिराओ पित्तधारिणी-
 ओ सिभधारिणीओ दस सिराओ सुकधारिणीओ सत्त
 सिरासयाइं पुरिसस्स तीक्ष्णाइं इत्थियाए वीक्षणाइं पंड-
 गस्स, आउसो ! इमस्स जंतुस्स रुहिरस्स आढयं व-
 साए अद्दायं मत्तुलिंगस्स पत्थो मुत्तस्स आढयं पुरिस-
 स्स पत्थो पित्तस्स कुडओ सिभस्स कुडओ सुक्कस्स अद्वकु-
 डवो जं जाइ दुडुं भवइ तं तांहे अइप्पमाणं भवइ, पंच-
 कोट्टे पुरिसे छकोट्टा इत्थिया नवसां पुरिसे इक्का-
 रससोया इत्थीया, पंचपेसीसयाइं पुरिसस्स तीक्ष्णाइं
 इत्थीयाए वीक्षणाइं पंडगस्स । (सु १६)

तथा 'आउसो' ! इ आयुष्मन् अस्मिन् प्रत्येकं श-
 रीरे षष्ठ्याधिकं शतं शिराणां नाभिप्रभवशि तिर्यग्गामि-
 नीनां हस्ततले उपागतानां भवति यासां निरुपधानेन-निरुप-
 देण्य बाहुतले भवति, तासां चैव 'स' तस्य उपधानेन-उप-
 देण्य पाथ्यवेदना पुष्टिवेदना कुच्छिवेदना कुच्छिलं च भवति,
 तथा 'आउसो' इ आयुष्मन् । अस्य जन्तोः षष्ठ्याधिकं शतं

अभिधान

मिपराणां नामिप्रमथाणां श्रयोगामिनीनां शुद्धं मविष्टानां भवति, यास्तां निष्कषणानेनोपद्रव्याभावेन मूत्रपुरीषवातक-
र्मं मध्यवर्कर्म विष्ठाकर्म शोथकर्म प्रवर्तते, मुखादिकं सुख-
न कर्तुं शक्यत इत्यर्थः, तासां चैव शुद्धमविष्टशिरोधामुपवा-
तेन मूत्रपुरीषवातजिनेषो भवति, निरोधेन अशोसि शुदा-
हुरा हरसं इति लोकोक्तिः सुभ्यस्ति-लोभं यस्मिन्, परमपीडा-
करं कथंरं शुक्लातीत्यर्थः भवमाधनोक्तकालादिवत् पाण्डुरोग-
श्च भवति, तथा 'आउसो' हे आधुम्यम् । अस्य जन्तोः पञ्च-
विंशतिः शिराः 'विमधारिणि' ति-श्लेषधारिण्यो भवन्ति,
'पंच' पञ्चविंशतिः शिराः पित्तधारिण्यः, दश शिराः शुक्धा-
रिण्यः, 'सप्त सि०' पुरुषस्याङ्गमाकारेण सप्तशिराशतानि भ-
वन्ति, कथं ? शरीरे ऊर्ध्वं गामिन्यः १६० अधोगामिन्यः १६०
तिर्यग्गामिन्यः १६० अधोगामिन्यो शुद्धमविष्टाः १६०
श्लेषधारिण्यः २५ पित्तधारिण्यः २५ शुक्धारिण्यः १०
एवं सर्वोः ७०० शिरा भवन्ति पुरुषाणां शरीरे इति ।
'नीसु०' पुरुषाङ्गा यास्ताः विशद्वनाः पर्यङ्कस्यः अशीत्याधिकानि
पटशतानि भवन्तीत्यर्थः ६०० ॥ अथ शरीरे दक्षिणदिमा-
न्माह- 'आउ०' हे आधुम्यम् । अस्य जन्तोः दक्षिणस्याङ्कं
भवात्, वमाया अङ्काङ्कं, 'मथुलिगस्त' ति-मस्तकभेजकस्य
किष्कन्दादौ प्रस्थाः मूत्रस्याङ्कं पुरीषस्य प्रस्थः पित्तस्य-
कुड्यः श्लेषस्यः कुड्यः शुक्लस्याङ्कं कुड्यो भवति, एतथाद-
कस्याङ्कमात्रं बालकुमारतण्डुलादीनाम् । दो अस्त्रदो पसरि,
दो पमश्त्रो य लेह्या हाहाचगारि लेह्याश्चो कुलश्रो चचारि
हुलश्रा पया चचारि पया आदोऽस्त्यामीयागीयहस्तान-
नेत्यस्त्रमिति, 'जं जाहो' यद् दक्षिणार्धकं यद् दक्षं भवति तत्
दाऽतिप्रमाणं भवति । अयमाश्रयः—उल्लमानस्य शुक्रोपधि-
ताद्विनाशिकस्य स्यात्तत्तत्र वातादिभूतत्वनावस्यमिति ।
'पंच' पञ्च कोष्ठः पुरुषः पुरुषस्य पञ्च कोष्ठकाः भवन्तीत्यर्थः,
षट्कोष्ठा स्त्रीः कोष्ठकल्पकं स्रजदायादधगन्तव्यमिति । अथ
आश्रयः पुरुषः तत्र कर्णद्वयं चक्षुर्द्वयं ब्रह्मद्वयं मुखं ७ पाङ्गं ८
पन्थ ६ लङ्गुलं पुरुषः स्यात् । एकदशकोष्ठा स्त्री भवति
पञ्चकोष्ठानि नव स्रजद्वययुक्तानि एकादश आंशाणि स्त्रीणां भ-
वन्तीति एतस्मान्पुत्रीणामुक्तं गवादीनां तु स्रजस्तनीनां त्रयो-
विंश १३शुक्रादीनामस्तनीनां सप्तदश त्रितयोवाते, एवं व्या-
जात् पुनरुक्तस्य व्याजाया दशाः १३स्तम्भाश्च गोक्षोदशति,
'पंच' पुरुषस्य पञ्चपेशीशतानि भवन्ति १०० विशद्वनानि
शिराः ७७० विशद्वनानि पञ्चपेशीशतानि नपुंसकस्य ४८०
७७० शरीरस्य पञ्चम् ।

(२६) अथास्यैवालुत्पत्तयं दर्शयामाह—

अस्मिन्तरंस्ति कुशिमं, जो परिषेउ बाहिरं कुजा ।

तं असुदं दृष्टुं, सया वि जगथी दुग्गिज्जा ॥१॥ (२३)

'अस्मिन्तरंस्ति' ति-शरीरमध्यप्रदेशे 'जो' ति-यत् कुशिम-
मध्यस्थं मांसं वसते तस्मात् 'परिषेउ' ति-वरावर्यं परा-
कर्षं कुजा यन्ति बहिः-बहिर्भागे कुशोत्, तथा तस्मात्सम्-
बन्धुः । अथपि—अपवित्रं दृष्ट्वा स्वका आर्य-आर्याया

अपि अस्या आत्मां सज्जननी-स्वान्मा 'पुशुविज्ज' ति-
हृद्युत्तां कुशोत् हा ! किं मयाऽपवित्रं दृष्टमिति ।

माधुस्सयं सरीरं, पुरयमं मंससुकहहं ।

वसितंतिवो सोह्र, अञ्जायसणंघमम्लं ॥२॥ (२४)

'माधुस्सयं' 'माधुस्यकं'—माधुस्यसंघि शरीरं-वपुः 'पु-
रयमं' ति-पुनितम् । अपावधमित्यर्थः । 'पारं' 'पारं-स-
मन्तात् सर्वत्र सस्यगु स्वापितं-रहितं' केन मांसशुक्रद्वन्द्वं
दृष्टं देश्यमस्यवाचीति 'परिसंघवियं' ति-विशुद्धितं सत्
'सोह्र' इति—शोभते, केन आञ्जादनगन्धमादन-
तत्राञ्जादनं-वस्त्रादि गन्धः-कपूरादि-मादये-पुष्पमालादि ।

इमं चेव य सरीरं सीसघटीमेधमजमंसद्वियमत्पुलुंगमो-
क्षिवालुद्वयचर्मकोसनासियसिंघायथमीललयं अम-
लुखणं सीसघटीभंजियं गलतनयणं कन्तुद्वंढतालुपं
अवालुयाखिज्जविकसं चिलिचिलियं दंतमलमहं वी-
मच्छदरिसिज्जं अंसलगावहुलगअगुली अंगुद्वनहंसं-
धिसंघायसंधियमिणं बहुरमियागारं नालखेच्छिरा-
अयोगएहारवहुधमसिभंभिनद्धं पागडउदरकवलं क-
कथनिकमुदं कस्ययकलियं दुरंतं अट्ठिधमाणि—
संताणसंतयं सव्वओ समंता परिमवंतं च रोम-
ह्वंदि सयं असुदं सभावओ परमदुग्गंघि कालिजयअंतपि-
त्तजरहियकं, फसफकयपिलिहोदरगुम्भकुशिमनवच्छि-
द्वधिविषवंतहियं दुरहिपित्तसिंघमो नोमहाययणं स-
व्वओ दुरंतं गुम्भोरुजाजुजंघापायसंघायमंघियं असुह
कुशिमं दुरंतं, एवं 'चित्तिज्जायं' बीमच्छदरि-
सणिज्जं अयुवं अनिययं अयाययं मडणपडगविद्धं-
मयधम्मं पञ्जा व पुरा व अवस्य चइषयं निच्छयओ सुदु-
जासुएयं आदिनहं गमिमं सव्वमलुयाण देहं एम परम-
रथओ सभावो । (५०—१७)

'इमं चेव य' इत्यादि गद्यम्, इदमेव च मनुशरीरं-वपुः शरी-
रघटीय मस्तकहृदं मध्यस्थं अस्थिरत् चतुर्वो धातुरित्यर्थः ।
मज्जा च शुक्रकः पेशो धातुरित्यर्थः, मांसं च पलं तृतीया
धातुरित्यर्थः अस्थि च कल्पे पञ्चमा धातुरित्यर्थः, मस्तलुक्क
मस्तकहृदः शोणितं च कथिरं द्वितीया धातुरित्यर्थः, बालु-
एककश्च अन्तरशरीरावयवविशेषः धियमले च अन्यदपि
शरीरोद्भवं निम्नमले तानि तथापालयं दृढमित्यर्थः, अमना-
कं मनोऽऽध्यातुं जेतं शीघ्रघटीकराटिका तथा मज्जा—
तम्—आकान्तमित्यर्थः, गलत्रयं यत् तद् गलत्रयं
कर्णोष्ठगण्डनालुक्क 'अवालुया इति-लोकोक्त्या अवा-
लुक्कज्ज' खील' इति जनाङ्कः तास्यां चिक्कणं पिच्छ-
लमित्यर्थः, 'चिलिचिलियमि' ति-विगचिगायमानं घ-
र्मावस्थादौ दन्तानां मले दन्तमले नव 'महल' ति—मलि-
नं मलोमसमित्यर्थः, बीमन्तं-अधेकरं दशनमाकृतवल्बोक-

ने वा रोगादिना कृशावस्थायां बन्धव दुषुषस्तात् बीभत्स-
दर्शनम् 'अनलम्' 'ति-अशयोः स्कन्धयोः 'बाहुलम्' 'ति
बाहोर्भुजयोः 'अङ्गुलीनां करशालाभ्याम् 'अङ्गुल्युग्म्' 'ति-अ
ङ्गुल्यारङ्गुल्योन्मत्तानां महाराजानां य संध्यसेषां संधानेन
समूहं सन्धितमिदं बभूवुः 'बभूवुः' बभूवुस्ति कागामम् 'नालकं'
नालेन स्कन्धशिरोभिः-अनघमनीभिः 'अनेगम्हा' 'ति-अने
कस्नाभुभिः 'अस्थिबन्धनशिरोभिः 'बभूवुस्ति'अनेकशिरो-
भिः संधिभिश्चिन्धिमलापकस्थानंश्च, 'नखं' 'ति-नियन्त्रितं
प्रकटं सर्वजनदृश्यमानम् उदरकपालं जठरकडहकं यत्र तत्
प्रकटोदरकपालं कक्षेय दाम्भैलम्ब निष्कटम्—कांठरं जीर्ण-
शुष्कवृक्षवद् यत्र तत्कलानिकृपे कलायां गच्छन्तीति क-
लाया अथिक्तात्तद्गतनिष्ठसितवालास्तेः कलितं स्या स-
हितं कलागकलितम्, यद्वा-कलायां भवाः कालकाम्नाद्-
तत्कलनास्ताः कलितः, 'दुर्ग' 'ति-दुष्टोऽस्मो विनाशः
प्राप्तां वा यस्मिन् दुर्गम् दुर्गम् वा आस्थिभयमन्योः स्मन्तानि
पंचरण्या 'संतर्द' 'ति-उयात् पृच्छत्यधमनिसन्तानसन्त-
र्द, सर्वतः-सर्वप्रकारैः समन्ततः-सर्वत्र रामकूपैः-रामरम्भैः
परिश्रवत् गलगलम् सर्वत्र सच्छिद्रप्रष्टवत् चशब्दादयैरपि
नार्त्तकान्दम्भैः परिश्रवत्, 'सयं' 'ति-स्वयमेव अशुचि-
अपवित्रं 'समावड' 'ति-स्वमावत परमदुष्टगन्धीति 'कलि-
ज्यश्रंतपितजरदिययक'कलकफकमपिलिह' 'ति-प्लीहा-
गुलमः 'उदर' 'ति-जोदरं शुष्ककुनिर्म मांसं-नवछिद्राणि
यत्र तलयाधिधिधिधिधिवेन'ति-द्विगद्गिगयमाने'हिय-
य' 'ति-हृदयं यत्र तत्परम-यत्वात् हृदयं, नव छिद्राणि तु-न
यनयकक्षिद्वयनास्वकाद्यजिज्ञाशियरुपापानलक्षणानि 'दुर्ग'
'ति-दुर्गगन्धानां पिश्याममममलक्षणानामापधानामायतनं-
दुर्गं सर्वोपयायनने रोगादावर्त्तमानं सर्वोपचक्षेपात्, सर्वत्र-
सर्वभागे दुष्टोऽस्मो विनाशः प्राप्तां यस्य तत् सर्वतो दुर्गन्तम्
'शुक्लं' 'शुक्लोऽजानुजह'पादसंधानसंधितमुपस्थमकुथिन
लकीलनलकीनक्रमणपरममलसमहर्मीविनम् अशुच-
कुनिमस्य-अपवित्रमोमस्य गन्धो यत्र तदशुचिकुनिमस्यि,
'एवं चिन्' 'एवम्-पुर्वोक्तकारणं चिन्त्यमानं बीभत्स-
दर्शनीय-भयंकररूपम् 'अपुर्वं अनियत एसासयं च' 'ति-
पदत्रयव्याख्या पुर्वेवत्, 'सङ्ग' 'शटनपतनार्थध्वंसनच-
मेम् नत्र शटने कुट्टादिनाऽङ्गुव्यादेः, पतने बाहुदेः खड्ग-
वदिना विप्रेनेन सर्वथा क्षयः एव घर्म्मो-स्वभावा य-
स्य तलया 'पदच्छा व पुरा व अस्वस्व चरयस्व' 'ति-पुर्व-
वत्' 'निष्क' 'निश्चयतः सुखं शुभं त्वं 'जाण' 'ति-जानी-
हि पतन्मनुष्यशरीरम् 'आहानहर्ष' 'ति-आहनिघने सा
द्विस्तान्तमित्यर्थः ईदृशे पुर्ववर्तिने वक्ष्यमाणे वा सर्वमनु-
जानां समस्तमनुष्याणां देहः शरीरम् एषः पूर्वोक्तः शरी-
रस्य परमाधत्त-तत्पतः स्वभावाः ।

(२६) अथ विशेषतः शरीरादेः अशुभं दर्शयति—

सुकम्भि सोशियमिमं य,
संभूओ जण्यकुच्छिद्वमज्जकम्भि ।

तं चेव अमिज्जकम्भि,
नवमासे धुट्ठियं संतो ॥ ८५ ॥

१७०

'सुकम्भि' इत्यादि 'सुक्लं' जननीकुलमप्ये-मातृज-
राम्भरं शुक्लवीर्यं शोणिते-साहिते वक्ष्यमाणं कत्र मिलिते स्वान्
प्रथमं संभूतः उत्पन्नः तद्वामधरसे-विहारसे 'धुट्ठियं'
ति-विषयं सन् नव मासान् यावत् स्थित इति ।

जोखीमुदरिनिष्फिओ, थण्णगच्छीरेण वड्ठिओ जाओ ।
पगई अमिज्जकम्भो, कह देहा धोइउं सको ॥ ८६ ॥

योनिमुखातिष्फटित-स्मरमान्द्रकुलङ्गितगतः थण्णं' ति-
प्राकृतत्वादनुस्वारः स्तनकक्षीरेण वडित-एषोघण्डुभेन व-
डि गतः प्रकृत्याऽमप्यमया जातः, एवोविधो दूहः कथं
'धोइउं' ति-धीनु-लालयितुं शक्यः ? । तं० । (शेषवह्नय-
ता 'रथी' शब्दे द्वितीयभागे ६०४ पृष्ठ गता ।) 'रसा-
खगमांसमंदाऽस्थि-मज्जाशुक्राश्चैवसंसा' अशुचीनां पद-
कायः, शुजितं तस्य तत् कुतः ? । २॥ ८६ अष्ट १६ अष्ट० ।

नारकादिशरीराणि बीभत्समनुष्यदाराणि च हृद्वापि न केच-
लदर्शने स्कन्धानां शरीरप्रकृषणाय 'नरहयाण' 'मि-
त्यादिसूत्रप्रपञ्चः—

शेड्यायां सरीरा पंचवस्सा पंचरसा पप्पता, तं जहा-
किएहा० जाव सुकिळा, तित्ता० जाव मधुरा, एवं निरंतरं०
जाव वमाणियायां । सु० (३६५×)

'नरहयाण' मिश्राणि, कण्ठे नवरं पञ्चवर्षणं नारकादि-
वैमानिकान्मानां शरीराणां निश्चयनयात्, व्यथहारतन्तु एक-
वर्षमायुस्यान् कृष्णादिप्रतीतयतनसंज्ञैवेति० जाव सुकि-
ल' 'ति 'विण्हा नीला लोहिया हालिहा सुकिळा य०
जाव मधुर' 'ति 'तित्ता कड्या कसाया खीषला मधुरा
० जाव वैमाणिषायां' ति । चतुर्दिशनिदृष्टकस्त्राणि ।
स्या० ५ टा० १ उ० ।

(२७) शरीराणां वर्णादि-

आरालियमरीरे पंचवस्से पंचरसे पप्पते, तं जहा-कि-
एह० जाव सुकिळे, तित्ते० जाव मधुरं एवं० जाव कम्म-
गमरीरे सत्ते वि णं बादरबोदिधरा कलेवरा पंचवस्सा
पंचरसा दुग्धा अट्टफासा । (मू० ३६५+)

तथा सर्वोपयोग्यं बादरबोन्दिधराणि पर्याप्तकलेन स्फूराकार-
धारीणि कलेवराणि शरीराणि मनुष्यादीनां पञ्चाविवर्णादी-
न्यवयवभेदनिर्णायकगोलाकारिणु तथेवापलब्धेः 'बो गंध' 'ति
सुराभद्रुर्निभेयात्' 'अट्टफास' 'ति-कठिनसुखुशीतोष्णशुक्ल-
पुष्पिग्वकलभेदादाति, अवाद्रबोन्दिधराणि तु न नियतव-
र्णादित्यपदेशयति, अपर्याप्तवयवविभागाभावादाति ।
स्या० ५ टा० १ उ० । (कस्मादौदारकादेः शरीरात्कति
क्रियाः इति किरिया ' शब्दे तृतीयभागे ५३६ पृष्ठ गतम् ।)

" पाणीयसत्प्राप्तिसंभेदि च वृद्धतरलकम्पे' करेह
ओधो सुखुत्तेण । " महा० ६ अ०० आदनादयो वनस्पतायोऽ-
ग्निकायत्वेन वह्न्यथाः स्फुरन्ति 'अग्निजोवसरीरा' शब्दे प्रथ-
मभागे १४६ पृष्ठ गतम् ।) (निरूप्यानां शरीरह्वारम् 'विण्णयं'
शब्दे चतुर्थभागे २०३६ पृष्ठ गतम् ।) ('सम' शब्देऽस्मि-
न्नव भागे ३६३ पृष्ठ नैराधिकायः समहाराः समशरीरा
इत्युक्तम् ।) (पृथिवीकायस्य सूक्ष्मवाय्वशरीराणि 'पुड्ढवी-

काव्य' शब्दे पञ्चमभागे उक्तानि ।) " शरीरं धर्म-
संयुक्तं, रक्षणीयं प्रयत्नतः । शरीराच्छ्रुते धर्मः, प-
ञ्चमात्मनस्य यथा ॥ १ ॥ " इति शरीरस्य धर्मो-
पमाहृता । आ० ५ डा० ३ उ० । सूत्र० । घ० । आवा० ।
(शरीराध्वज जीवभेदः ' जीव ' शब्दे चतुर्थभागे १४२४
पृष्ठ उक्तः ।)

(२=) आत्मा शरीरं स्पृष्टुं नियतिं निजगणे च कर्मणे
देशतः संस्था वा भ्राम्भर मित्रो वा गच्छतः शरीराणि
यानि भवतीति स्वपञ्चकन तदाह—

दोही ठाणेहि आता सरीरं फुसिता सं गिजाति, तं ज-
हा-दसं वि आता सरीरं फुसिता सं गिजाति, मन्वेण
वि आता सरीरं फुसिता सं गिजाति एवं फुरिता,
एवं कुडिता, एवं संवहुतिता, एवं निवहुतिता । (छ० ६७)

' दोही ' त्वादिकं कण्ठ्ये, नवरं छात्र्यां प्रकाशाभ्यां ' देवेण-
चित्—देशनाय कतिपयप्रदेशलक्षणं ' कथाश्चतुर्प्रदेशानां
मिलिकागम्यात्प्रादुस्थानं गच्छन्ता जीवेन शरीरगृह्णति स्मि-
न्वात् : आत्मा-जीवः,—शरीर-देहं स्पृष्टुं—स्पर्शान्तर्यामिनि
शरीराभ्यन्तरकालं नि-स्वर्तीति, ' सन्वेण वि ' ति-सन्वेण-स-
यामना सर्वजीवप्रदेशः कन्दुकगम्यात्प्रादुस्थानं गच्छन्ता श-
रीरं गृह्णति प्रदेशनामप्रसन्नस्वादिनि, अथवा-देशनाय-दे-
शनाऽप्यपिशब्दः सर्वेशरीरान्येषु, आत्मा-एतन् कोऽयः ?
शरीरदेशं प्रादादिकं स्पृष्टुं स्पृष्टव्यत्वात्तस्य ' अन्तर्देशना-
यानि, स च संसारी, ' सर्वेणाति ' सर्वतयाति, ' अन्तर्देशना-
यान्यपसः, सर्वमपि शरीरं स्पृष्टुं नियतीति ' अन्तः ' स च
सिद्धः धवयति च—' पायलिजातिं लिप्यन्तु उव्वञ्जती ' त्वा-
दि-यावत् । ' सर्वेणसिद्धा-सिद्धेति—आत्मना शरीरस्य
स्पर्शनं सति स्फुरत्ये भवतीत्यत उव्वयति—' एव मिप्यादि, ' एव-
मिति—' दोही ठाणेही ' स्वार्थभिलाषपेक्षवनायः, तत्र देशना
यि क्रियन्निरूप्यात्मप्रदेशनिष्ठाकागमिकालं ' सन्वेण वि ' ति-
सर्वेशरीरं यन्दुकगमनिकालं शरीरं ' फुरिता सं ' ति—स्फोर्गय-
त्वा सत्परत्वे कृत्वा नियतिं, अथवा—शरीरं देशतः शरी-
रदेशमित्यर्थः । ' स्फोर्गयित्वा प्रादादिनियोगकालं, सर्वतः—स-
र्वे शरीरे स्फोर्गयित्वा सर्वोद्भवान्यायस्वरु दान । स्फोर्गना
एव सामकनये स्फुटं भवतीत्याह—' एव मिप्यादि, ' एव ' मि-
ति—तथैव देशतः आत्मदेशनं शरीरं ' कुडिता सं ' ति—सर्व-
तया स्फुटं कृत्वा गच्छन्तागमिति । अथवा—शरीरं
देशतः—सामकनया स्फुटं कृत्वा प्रादादिना नियोगकालं-
सर्वतः सर्वोद्भवान्यायप्रस्ताव इति । अथवा—' कु-
डिता ' स्फोर्गयित्वा विशीले कृत्वा, तत्र देशनाऽप्या-
दिवाधानेन, सर्वतः सर्वविशरणेन देवद्रीपादजावदिति ।
शरीरं सामकनया स्फुटीकुर्वन्तसर्वसंस्तमपि कश्चिकर-
तीत्याह—' एव ' मिप्यादि ' एव ' मिति—तथैव ' संवहु-
रता सं ' ति—सर्वतः—सङ्घातय शरीरं देशनलिकागती शरीर-
स्थितप्रदेशैः, सर्वत्र सर्वोत्तमा गच्छन्तुगमती सर्वोत्तमप्रदेशानां
शरीरस्थितस्वाविधानेति । अथवा—शरीरं शरीरानुसृ-
ष्टादाह्वययोगाह्वयशुक्लवत्, तत्र देशतः सर्वतः संसारी-

ना श्रियमाणस्य प्रादादिगतजीवप्रदेशसंहारात्, सर्वतस्तु नि-
वाणे गच्छन्ति । अथवा—शरीरं देशतः सर्वतः—इत्याह-
सङ्घातनेन, सर्वतः सर्वशरीरसङ्घातनेन पिपासिकादिवादिना
आत्मनश्च सर्वतः कुर्वन्, शरीरस्य निवर्तने कर्तातीत्याह—
एवं ' निवहुतिता सं ' ति—तथैव निवर्त्य—अन्तर्प्रदेशतः शरी-
रं पुनश्चक्रवर्त्यतः, तत्र देशनलिकागतो, सर्वेण गच्छन्तुगम-
ती । अथवा—देशतः शरीरं निवर्त्यात्मनः प्रादानान्यायवा-
त्, सर्वतः सर्वोद्भवान्यायवातिना । अथवा—पञ्चप्रदेशागम-
मुदात्तापक्षया देशतः शरीरं औदारिकादि निवर्त्य तेजसका-
मेण स्वादायैव, तथा सर्वेण सर्वे शरीरसमुदायं निवर्त्य नि-
यतिः सिध्यतीत्यर्थः । आ० २ डा० ४ उ० ।

पुर्विन् पयं पच्छा पेयं भिरधर्मं विद्धमपधर्मं अशुचं
अशुचित्यं अयासयं चयेत्वयं विपरिणामधर्मं पामह ।

(सू० १४७ +)

आवा० १ भु० ५ अ० २ उ० । (इदं ' लोगसार '
 शब्दे षष्ठ भागे व्याकृतम् ।) " आत्मानं सर्वतो
रूपं, प्रादुर्धर्मविदो जनाः । यदिदं चैव शरीरं,
धर्मस्थाप्यं हि साधनम् ॥ १ ॥ जीवन् भद्रव्ययानोनि,
जीवन् पुरयं कर्मानि च । मृतस्य देहनाशोऽस्तन, धर्म-
व्युत्पन्नमनसा ॥ २ ॥ " संचा० १ आ० १ प्रस्ता० । वर्त्तमा-
नचतुर्विंशतीतीत्येकानां ' पडमाऽऽमा वासुपुजा रने ' निरुक्ता-
दिव्यमूर्तिविभागाः किं शरीरेषु दृश्यमान उत ध्यानाद्यर्थं कला-
नामात्रमिति प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—एतद्वायोऽक्षरवर्णविभागस्ति-
—शरीरगतो ह्य इति ॥ ३४६ ॥ सन० ३ डा० ० ।

शरीरकाय-शरीरकाय-३ न० । कायभेदः, आय० १ अ० (स च
' काय ' शब्दे तृतीयभागे ४४४ पृष्ठ औदारिकादिप्रदेशप-
ञ्चोक्तः ।)

शरीरा-शरीरक-० । शरीरमय शरीरं स्वार्थे कः ।

आत्मने भोगयनेन, आ० १ डा० । (पञ्चया शरीराण
' शरीर ' शब्दे आत्मवेष भागे उक्तानि ।) अ-
नुकम्पनादिप्रयोगेन शरीरं, आ० १ डा० । भ० । अनु० ।

शरीरजड-शरीरजड-० । शरीराक्रयायामनिपुणं, ४४० १०
उ० । आय० १ भ० । अनु० । (' जड ' शब्दे चतुर्थभागे
१३८६ पृष्ठस्य चिन्तनाक्र ।)

शरीरगाम-शरीरगाम-० । शरीरनिबन्धने नामकर्मभेदे,
यदुदाहरणार्थकादशरीरं कर्तानि । तत्र पञ्चया औदा-
रिकादिप्रदेशादन्तर्जस्यकामिणशरीरमेवात् । प्र० २११ द्वार ।

आ० । कर्म० । स० । शरीरपर्यायैव मित्रं, स० । (एतत्प्र-
योगेन ' नामकर्म ' शब्दे चतुर्थभागे १६६६ पृष्ठ उक्तम् ।)

शरीरगिण-शरीरगिण-० । औदारिकादिप्रदेशवि-
धशरीरनिबन्धने, भ० १६६६ उ० । (चतुर्थभागे २१२०
पृष्ठ उक्तम् ।)

शरीरधामावहारविजड-शरीरधामावहाररहित-वि० । शरी-
रस्य स्वायं प्राग्वन्तयावहारोपलक्षणं तेन विजडो-रहितः
शरीरं स्वायमावहाररहितः । दैहिकवस्तुविजडं, ४४० ३ उ० ।
शरीरं, च्चल शरीरं, च्चल-० । यदुदाहरणं, ४४० ३ तत्र ।

शरीरदोष-शरीरदोष-पुं० । उबरयुक्तादिभिः शरीरदोषैरेव,
ह्रा० २७ ह्रा० ।

शरीरप्रयोगबंध-शरीरप्रयोगबन्ध-पुं० । औदारिकादिशरी-
राणां शरीरान्तरावस्थोपशयादिजनितव्यापारेण शरीरपुद्ग-
लोपादाने 'शरीरप्रयोगस्य बन्ध' च । भ० ६ श० ६ उ० ।

शरीरपञ्चकषाय-शरीरप्रत्याख्यान-न० । शरीरप्रत्याभिष-
ङ्गपरीवर्जनप्रानहाने, भ० १७ श० ३ उ० । प्रस्तावे
समागते शरीरस्यापि व्युत्सजने, उच० ।

शरीरपञ्चकषायेयं भेदे । जीवे किं जगद् ? शरीर-
पञ्चकषायेयं सिद्धाहं सयगुणत्वं निवृत्तेश्च । सिद्धाहसयगुण-
संप्रवेशे जीवे लागगमुपगण परमसुदी भवद् ॥ ३८ ॥

हे भगवान् ! शरीरप्रत्याख्यानेन-शरीरव्युत्सजनेन जीवः किं
त्वामं जनयति ? , सुहराह-शरीरप्रत्याख्यानेन सिद्धा-
तिशयशुश्रूष्यं निवेद्येयान्-काऽर्थः ? सिद्धानां च आन्तर-
शुभा-सर्वोऽकृष्टगुणान्तेषां भावः सिद्धान्तिशयशुश्रूष्यं यतो
हि सिद्धा न नीलाः न लोहितः न हार्द्रिद्राः न शुक्ला
इत्यादय एकत्रिशद्गुणान्तरङ्गत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । प्राप्तसिद्धा-
निशयशुशी जीवा लोकाश्च मांस्तमुपगतः सन्
सुखी भवति । यद्यपि योगप्रत्याख्यानेन शरी-
रप्रत्याख्यानेः समागतः तथापि मनोवाक्यगोशरीरस्य
प्राधान्यप्रत्यापार्थं पृथक् उपादानम् । उच० २६ अ० ।
(पतञ्जलम् 'मरण' शब्दे पञ्चभागे ११ पृष्ठे विस्फ-
ष्टीकृतम् ।)

शरीरपञ्जति शरीरपर्याप्ति-स्त्री० । यथा शरीरभूतमाहारं
रसाद्युग्मांस्समेदोऽस्थिमज्जाशुक्ललघुसप्तधातुकृतया प-
रिणमयति, प्रब० ३१ ह्रा० । प्रब० । कर्म० । पं० सं० । न० ।
शरीरबन्ध-शरीरबन्ध-पुं० । समुद्रधाने साति विस्तारित-
सङ्काशितजीवप्रदेशपञ्चबन्धविशेषशरीरजसादिशरीरप्रदेशा-
नां बन्धविशेष, भ० ६ श० ६ उ० ।

शरीरबन्धक्षाम-शरीरबन्धनामन्-न० । औदारिकशरीरपुद्ग-
लानां पृथक्ज्ञानां वधप्रमानानां च सध्वन्यकारणे नामकर्म-
भेद, सं० ४२ स्म ।

शरीरभेद-शरीरभेद-पुं० । शरीरस्य-भेदा विनाशः । (तस्मि-
न्) शरीरविनाश, उच० ३६ अ० । आचा० ।

शरीरवर्कति-शरीरव्युत्क्रान्ति-स्त्री० । दिव्यशरीररत्यागे, "अ-
वक्रीर्य ए शरीरवक्रीर्य कुच्छिन्नं गन्धत्ताय वक्रीते"
कल्प० १ अधि० १ लाल ।

शरीरवग्मला-शरीरवर्गला-स्त्री० । औदारिकादिशरीरमा-
योर्यवगणायाम्, पं० सं० ४ ह्रा० । ('वग्मला' शब्दे पञ्चभागे
साऽवशिष्टः ।)

शरीरविउत्सर्ग-शरीरव्युत्सर्ग-पुं० । नारकायुष्कादिहेतूनां
मिथ्याहर्तृत्वादीनां त्याग, औ० ।

शरीरवाच्छेय-शरीरव्यवच्छेदन-न० । देहत्यागे, स्था० ६
डा० ३ उ० ।

शरीरसंघाय-शरीरसंघातन-न० । औदारिकादिशरीरपुद्ग-
लानां घृहीतानां शरीरवचनायाम्, सं० ४२ स्म० ।

शरीरसंघा-शरीरसंघ-स्त्री० । विविधशरीररक्षाणं गवि-
संघभेद, स्था० ६ डा० ३ उ० । ('गविसंघ' शब्दं घृही-
यभागे ८२६ पृष्ठे गता वक्तव्यता ।)

शरीरसकार-शरीरसत्कार-पुं० । देहविभूषायाम्, पञ्चा०
६ विष० ।

शरीरसकारपोत-शरीरसत्कारपीष-पुं० । देशनः शरीरस-
त्कारस्यैकनस्याकरणं, सर्वतस्तु सर्वस्यापि तस्याकरणे,
ध० २ अधि० । आच० ।

शरीरसकारसंग-शरीरसत्कारसङ्गत-त्रि० । देहविभूषावु-
गते, पञ्चा० ६ विष० ।

शरीराणुग-शरीरानुगत-त्रि० । स्वज्ञानादिजन्ये शरीराश्रये
वायुकाये, स्था० ४ डा० ३ उ० ।

शरीरि-शरीरिन्-पुं० । शरीरमध्यास्तीनि शरीरी । संसारि-
जीवभेद, स्था० २ डा० ४ उ० ।

शरीरांगमाह्वया-शरीरावगाहना-स्त्री० । शरीरांगमाधारभूतै-
कत्वेन, स्था० ४ डा० १ उ० । यत्तु भेदशुभ शरीरमवगाहम् ।
सं० ४ भ० ।

प्रकारान्तरणं पृथिवीकायिकावगाहनाप्रमाणमाह—

पुढविकाङ्क्षस्य संभेदे । केमहालिया शरीरोगाह्वया प-
ञ्चात्ता । गोपमा ! से जहानाम ए रभो चाउरतकवक्त्रि-
स्म वक्षगपसियं तरुणी बलवं जुगवं जुवाणी अप्पायंका
वक्षओंजाव निउशसिप्योगया नवरं चम्मेदुदुहसुद्वि-
समाहयखिचियगतकाया न मष्टति सेसं ते चव ०जाव
निउशसिप्योगया तिक्खाए वदरामरेण सहरकरणीए
तिक्खेवं वदरामरेणं वद्धावरणं एयं मदे पुढविकाङ्क्षं
जतुगोलासमाशं गहाय पडिसाहरिय २ पडिसंखिय प-
डिसंखिय ०जाव इणामेव ति कट्ठ तियत्तस्तुतो उप्पी-
सेजा तत्थं सं गोयमा ! अत्थेयतिया पुढविकाङ्क्षया आ-
लिद्धा अत्थेयगया पुढविकाङ्क्षया नो आलिद्धा अत्थेयगया
संघाट्ठि (ट्टि) या अत्थेयगया नो संघट्टि (ट्टिया) अत्थे-
गया परियाविया अत्थेयगया नो परियाविया अत्थेय-
गया उदविया अत्थेयगया नो उदविया अत्थेयगया पिट्ठा
अत्थेयगया नो पिट्ठा, पुढविकाङ्क्षया सं गोयमा ! एस-
हालिया शरीरोगाह्वया पयक्खात् । (सं०—६५४ ×)

'पुढवी' त्यादि, 'वक्षगपसियं' ति चम्पनपशिका तरु-
णीति प्रवर्द्धमानवयाः 'बलवं' ति सामर्थ्यवती 'जुगवं'
'ति सुषमपुष्पमादिविशिष्टकालवती 'जुवाणी' ति वयःप्रा-
प्ता 'अप्पायंका' ति मीरंगा 'वक्षओ' ति अनेनं सुवि-
तम्—'थिरग्गहन्था वडयाखियायपिट्ठनरोरपरिणए' त्यादि,
इह वक्षंके 'चम्मेदुदुह' त्याद्यप्यधीनं तादृह न वाच्यम्,
एतस्य विशेषणस्य खिया असमवयात्, अत एवाह—
'चम्मेदुदुहनु'इत्यसमाह्वयनिचयगतकाया न भवद्' ति,
तत्र च चम्मेकादीनि व्यायामाकषायामुपकरणानि तैः स-

मादनर्तन उभायोमप्रवृत्तावत इव निजिनांन व—कलीच-
लनिपि आभाषि—अस्मिन्नि वच स तथा, तथाविधः काया
वेषाः सा उच्यते, 'सिक्कण' ति परुषायां 'वरामर्-
प' ति वज्रमस्यां सा हि नीरप्ता कठिना च भवति 'स-
वृद्धकरणी' ति स्वरूपानि—सुवृद्धकाणं द्रव्याणि क्रिय-
न्ते यस्यां सा सुवृद्धकरणी—पथयशिला तस्यां 'वहाव-
रण' ति वस्त्रकण्ठ—लोहकपधानं 'पुटविकाश्ये' ति
पुथिवीकायिकवस्तुयं 'अनुगोलासमाणं' ति हिमरूपक्री-
डनकजनुगोलकप्रमाणं, मानप्रदान्तिमित्यर्थः, 'पांडसाहसि-
र'न्यादि इह प्रतिसंदर्भं शिलायाः शिलापुत्रकाश्च संह-
स्य पिण्डीकरां प्रतिस्तेषुपं तु शिलायाः पततः संस्त्र-
णम् । 'अन्धगदय' ति स्मृति एके—केचन 'आलिङ्ग' ति
आगमरथाः शिलायां शिलापुत्रक वा लग्नाः 'संघाट्य'ति
सङ्घटिताः 'परिनाविष' ति पीडिता उद्धविष'ति मारि-
ताः, कयम् ? यनः 'पट्ट' ति पिष्टाः पयहालिय 'ति
एवं महतीना महती वानिमुपेनै भावः, यता विशिष्टा-
वानां पपयानामपरां कविषा पिष्टा नैव च बुद्ध्या अपी-
ति । 'अन्धगदया स्रगाट्य' ति प्रागुक्तम् ॥० १६श०३३० ।

शरीरोविहि-शरीरोपधि-पुं० । शरीररूपायानुपधौ, स्या०

१ डा० ।

शरीसिच-शरीमुप-पुं० । गोधादिषु शुभांश्यां सर्पणशी-
लेषु तिष्ठेत्, हा० १ शू० १ अ० । आना० । सूत्र० ।

सरूप-स्वरूप-वि० । आत्मरूप, हा० ३१ अ० । स्वांशे, प-
ञ्चा० १६ वि० ।

सरुनि(ण्)-सरुपिन्-पुं० । सह रूपेण मृत्यां वर्तन इति
समाधानं इत्यन्त्येयं सरुपी । संस्थानवशादिति सशरीरे
जीव, स्या० २ डा० १ डा० १० ।

सरोरुह-सरोरुह-कमलं, " सरोरुहं पुंडरीअं " पा० ना०
१० गाथा ।

सरोम-सरोप-वि० । कुंडे, सूत्र० १ शू० ५ अ० २ डा० ।

सिलकण्ठ—स्वल्कण्ठ—न० । लक्ष्यते-नद्वयवयवोहमावधार्यते
परस्परनेति लक्षणम् । स्वल्कण्ठं च स्वल्कणम् । असा-
धारणवर्धे, यथा जीवस्यापानं, यथा वा प्रमाणस्य स्वप-
रायमानकालान्वयम् । स्या० १० डा० ३ डा० ।

सिलकण्ठ—उ० । लक्षणं कथं, दश० २ अ० ।

सलक्ष्यकारणहेउदोस—स्वलक्षणकारणहेतुदोष-पुं० हेतु-
दोषाद्यर्थे, स्या० ।

सलक्ष्यकारणहेउदोसे । (सू० ७३ ×)

तथा लक्ष्यते तद्व्यवस्थोपदेनावधार्यते परस्परनेति ल-
क्षणम्, एवं च तल्लक्ष्यं च स्वलक्षणं यथा जीवस्याप-
पानं, यथा वा प्रमाणस्य स्वपरायमासकालान्वयम् ५,
यथा कर्ता कारणं पराक्षापरिणामनिमित्तमुपपन्नमात्रं
यथा निवर्णमुखः सिद्धो ज्ञानानाथाप्रकषात्, नात्र किल
सलक्ष्यलोकप्रतीतिः साधयसाधनभेदांनुगतो दृष्टान्तोऽस्ती-
त्युपपन्नमात्रता, दृष्टान्तसद्भावेऽप्येव हेतुदोषप्रसङ्गः स्यात् ।
तस्यै—हितांति यद्ययतीति हेतुः साधयसद्भावभावनवभावा-

भावलक्षणः, ततश्च स्वलक्षणार्थीनां दृष्टः, तेषां दोषाः
स्वलक्षणकारणहेतुदोषः । सह कारणशब्दः सुन्नाऽप्ये-
विक्रान्ता एवम् । अथवा—इह लक्षणं यौ का-
रणहेतु तयोर्दोष इति विप्रदः । तत्र लक्षणदोषोऽप्या-
सिद्धिनिव्याप्तिः, तत्राव्याप्तिरप्या-यस्याप्यस्य सन्निधानास-
न्निधानाभ्यां ज्ञानप्रतिभासप्रदस्वलक्षणमिति इदं स्वल्-
क्षणलक्षणम् । इह चेन्द्रियप्रत्यक्षमेवाभास्वल्कणं न योगिज्ञा-
नम्, योगिज्ञानं हि न सन्निधानासांनिधानाभ्यां प्रतिभासभे-
दाऽस्तीत्यनस्तत्त्वस्य न किञ्चित्स्वलक्षणं स्यादिति । अति-
व्याप्तिरप्या अर्थोपलब्धिहेतुः प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणम् । इह
चार्थोपलब्धिहेतुभूतानां चतुर्दश्यादन्तमानमानस्येन
प्रमाणयत्ना न स्यात् । अथवा—दार्ष्टान्तिकोऽप्यो लक्षणेऽनेनेति
लक्ष्यं—दृष्टान्तसंज्ञायाः साधयविकल्पवादिः, तत्र साधय-
विकल्पता यथा—नित्यः शब्दो मृतेत्याद, घटवद् । इह घटो न-
ित्यं वास्तवीति कारणदोषः । साधय चालुप-वंशेना य-
था—अप्रीक्षयं घटो घटकारणस्याध्वयमाण-वादिनि, अ-
ध्वयमाणवद् इह कारणान्तरादपि सम्भवतीति । हेतुदोषोऽ-
स्ति हेतुलक्ष्णैकान्तिकत्वलक्षणः, तत्रानिष्टो यथाऽनित्यः
शब्दश्चालुप-वत् घटवद्, घटवद्, इह घटो न न-
ित्यः, विवक्षा यथा—नित्यः शब्दः कृतकत्वात् घटवद्, इह घटो
कृतकत्वं नित्यत्वविकल्पमानित्यवयव साधयतीति, अनेका-
न्तिका यथा—नित्यः शब्दः प्रमथत्वादाकाशवद् । इह इह प्र-
मथत्वमनित्यत्ववपि वर्तनं ततः संशय एवाति । स्या० १० डा०
३ डा० ।

सलद्धिजोग—स्वलक्ष्ययोग—पुं० । स्वकीयायाः प्राप्तोऽदं, ध० ।

अथ स्वलोक्ष्योपलब्धमाह—

दीक्षावयःपरिणतो, धृतिमाननुवर्तकः ।

स्वलक्ष्ययोग्यः पीठादि-ज्ञाता पिण्डेषणादिवित् १३६ ।

दीक्षावयोभ्यां परिणतः संप्राप्तश्चरत्तज्ज्ञः पूरणपयायश्च
त्यर्थः । धृतिमान् संयमे सुस्थः अनुयत्तकः संयमोऽनुवृत्तिं
कर्त्ता पीठादिज्ञाता कलपपीठानियुक्तज्ञाता पिण्डेषणादिवित्
प्रतीतिः इदं स्वल्कण्ययोग्यः स्वस्य स्वकीया लक्ष्य-
मासित्तस्या योग्य—अदो भवति, पूर्वं गुरुपरीक्षिता वस्त्रादि
लोभधरास्ती इदानीं स्वयं वस्त्रादिपरीक्षांस्तु यांयो जान
इति भावः ।

अस्यैव विहारविधिमाह—

एषोऽपि गुरुणा सार्द्धं, विहरेद्वा, पृथग्गुरोः ।

तद्वहर्हपरीवारी—अन्यथा वा पृथक्कल्पमाह् ॥ १४० ॥

एषोऽपि—स्वलक्ष्यमान् आस्तां गुरुलक्ष्यपरतन्त्र इत्य-
पिशब्दाधः, गुरुणा—स्वलक्ष्यनुवाचायैव सार्द्धम्—
अमा विहरेत्—प्राप्ताङ्गमान्नेर गच्छेत् । अत्रापवाय-
माह—गुरोः पृथक्कादं वात पत्तान्नेर पृथक् भिन्नतया विहरे-
त्, कादशः सार्धप्याह—तद्वहर्हपरीवास्तन—गुरुणा द-
नः—अर्थितः अदो—योग्यः परीवारी—परिच्छुरो यस्य
स तथा, तत्रापवायमाह—अन्येथेति गुरुदत्तयोग्यपरिवारा-
भावे, येति पत्तान्नेर, पृथक्कल्पमाह्, पूरणं—समाप्तं कर्त्तुं
व्यवस्थाभिर् भजनीति तथा समाप्तकलेन विहरेतीत्यर्थः ।
ध० ३ अक्ष० ।

सलभ-शलभ-पुं० । पतङ्ग, स्था० ६ ठा० ३ उ० । आवा० ।
सलभपर्ववादि(सु)-शलभपर्ववादिन्-पुं० । वादिनः शलभ-
तुल्यान कुपान प्रदीपकस्य प्राप्तवादान्, यथेक यत्तन्नामैन्द्र-
भूतिना सह गतः । कल्प० १ आध० ६ क्षु ।

सलसिध-सलसित-न० । यत् स्वल्पाक्षानाप्रकारेण ललतीत्य
नत् नह लालितेनानि सललितम् । यादवा-यत् श्रोत्रेभिर्ग्रथस्य
शब्दस्पर्शमयीव स्वमनुयादयति सुकुमारमिव च प्रति-
भासन्त तत् सललितम् । जी० ३ प्रति०४ अधि० । रा० । स-
माधुपै, (त्रि०) आध० । लालित्यापेत, श्री० सुप्रसन्नतापेत,
विपा० १ ध्रु० २ अ० ।

सलह-शलभ-पुं० । पतङ्ग, पाह० ना० २६२ गाथा ।

सलागा-शलाका-स्त्री० । शलादी (नि० सू० १ उ०) श्वेत-
रङ्गवर्तिना सलागा । ग० २ अधि० । स० । नि० सू० ।)
अजनायवर्त्तौ, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० २ उ० । शब्दं,
'पथमा सलागा पक्षिविज्ज' प्रथमा शलाका-
एकः सर्वपः प्राक्षिप्यते । अनु० । कस्यचिद् वस्तुनोऽ-
नेकभद्राणामर्थं काष्ठकरास्तु २४ तीर्थकराः १२ चक्रिणः
६ बलेदेवाः ६ वासुदेवाः ६ प्रतिवासुदेवाश्चेति त्रयःषष्टिः
शलाकापुरुषाः । ती० २० कक्ष ।

सलाघण-श्लघन-न० । प्रशंसायाम्, 'उवबूहण लि वा प-
मं स लि वा सल्लाजण लि वा सलाघण लि वा एगढ्वा'
नि० सू० १ उ० ।

सलादा-श्लघा-स्त्री० । 'वमा-श्लघा-रजेऽन्यथज्जनात्'
॥ ८ । २ । १०१ ॥ इति लकाण्ट् पूर्वोऽकारः । प्रशंसायाम्,
धा० २ पाद ।

सलाहसिञ्ज-श्लघनीय-वि० । श्लघये, प्रशस्ये, विपा० १
ध्रु० ६ अ० ।

सलिंग-स्वल्लिङ्ग-न० । रजोहरणगोच्छकादिधारित्वे, धा० ।
रजोहरणमुहपुत्तयार्पाङ्गमहादिधारसं सलिंगं भवति । नि०
सू० १ उ० ।

सलिंगसिद्ध-स्वल्लिङ्गसिद्ध-पुं० । स्वलिङ्ग-रजोहरणादिकस्य
व्यवस्थिताः सन्त्रा यं सिद्धास्तं स्वलिङ्गसिद्धाः । न० । प्र-
ज्ञा० । द्रव्यलिङ्गं प्रतीयत्य रजोहरणगोच्छकादिधारितु सि-
द्धेऽपि, पा० । घ० ।

सलिल-सलिल-न० । उदकं, सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० । पाह० ना० ।
जलं, धा० १ ध्रु० ४ अ० । वा० । प्रअ० । वश० । श्री० ।
"लो लः" ॥ ८ । ४ । ३०८ ॥ इति पैशाच्यमपि लस्य
ल एव । सलिलं । प्रा० ४ पाद ।

सलिलकुंड-सलिलाकुण्ड-न० । पथीतपुरुषः, गङ्गादिनदीनां
प्रपातकुण्डेषु, प्रभवकुण्डेषु च । स्था० ।

सल्वे वि शं सलिलकुंडा दस जोगखाई उन्वेहेण पसुता ।
(सू० ७७६५)

'सल्लिलकुंड' ति-सलिलानां-गङ्गादिनदीनां कुण्डा-
नि-प्रपातकुण्डानि प्रभवकुण्डानि च सलिलाकुण्डानीति ।
स्था० १० ठा० ३ उ० ।

सलिलरासि-सलिलराशि-पुं० । सद्ये, "रयलायरो स-
लिलरासि ।" पाह० ८ गाथा ।

सलिलविल-सलिलविल-न० । निमज्ज, म० ७ श० ६३० ।

सलिला-सलिला-स्त्री० । गङ्गादिमहानदीषु, स० १३८ स-
म० । (जम्बूद्वीप यावत्स्यः सलिलास्तावत्स्यः 'जम्बूद्वीप'
शब्दे चतुर्थभागे १३७५ पृष्ठ श्रुतिताः ।)

सलिलावर्ष-सलिलावती-स्त्री० । जम्बूद्वीपे मन्दरस्य पश्चि-
मे सीतोदाया महानद्या दक्षिणे श्वकवर्तिविजये, स्था० ८८०
३ उ० । जम्बूद्वीपे अपरविदेह सलिलावतीविजये धीतशा-
कायां राजधान्यां महावलाभिधानो राजा । स्था० ७ ठा० ३
उ० । वा० । आ० म० ।

सलिलुच्छय-सलिलोत्सव-पुं० । प्राधिते, 'पञ्चालिभं आउ-
वालभं च सलिलुच्छयं जाय' पाह० ना० ७८ गाथा ।

सलिलोदगवासि-सलिलोदकवर्षि-पुं० । सलिलाः शीता-
दिमहानद्यास्तामसि यदुदकं रन्नादिगुणसामर्थ्यात् तस्य
वर्षः । महानदीजलकसे दृष्टयुदकं, दिव्यं सलिलोदगं वानं
वासह । म० १५ श० ।

सल्लेस-सल्लेस्य-त्रि० । लेस्यञ्ज सहितः । संसारिणि, स्था०
२ ठा० ४ उ० ।

सल्ल-शून्य-न० । शब्दयेन-वाच्यतेऽननेति शब्दम् । द्रव्य-
तस्मात्परादौ, भाष्यतां मायादौ, स्था० ।

तत्रो सल्ला पथत्ता, तं जहा-मायासल्ले शिष्याय-
सल्ले मिच्छादंसणसल्ले । (सू० १४२५)

शब्दयेन-वाच्यते अननेति शब्दं द्रव्यतस्मात्परादि, भाव-
तस्तु इदं विषये-माया-निष्कानिः सैव शब्दं मायाशब्दम्,
एवं सर्वत्र नवरं नितरं शीयते-लूयते मांसफलमन्त्राद्य-
ह्यचर्यादिसाधयं कुरालकर्मकलपनवनमनेन देवद्वार्यादिप्राथ-
नपरिणामनिष्ठताशितेति निदानं, मिथ्या-विपरीतं दृशेन
मिथ्यादर्शनमिति । स्था० ३ ठा० ३ उ० । ('मरण'
शब्दे षष्ठे भागे १३६ पृष्ठ १४२ पृष्ठ च एतद्विस्तर उक्तः ।)
पापापुद्गलं, तज्जानते कर्मणि, सूत्र० १ ध्रु० १५
छ० । उ० । अपराधलक्षणं मांसलमनव्याघानकारिजात
कर्मणि च । व्य० १ उ० ।

शब्दभेदाः—

अर्थभेगे गोपया । पाणी, जेरिमवि कोडि गए ।

ससल्ले चरती घम्मे, आयदियं नावबुज्जह ॥ १६ ॥

समल्लो जइ वि कट्ठुगं, घोरवीरं तवं चरे ।

दिव्यं वाससहस्रं पि, ततो वी तं तस्स निष्फलं ॥ १६ ॥

सल्लं पि भर्मा पावं, जप्तालोइपनिदिपं ।

न गरदियं न पच्छिज्जं, कपं जं जह य भाणियं ॥ १७ ॥

मायादभमकत्तवं, महापच्छमपावया ।

अवजमाणायारं च, सल्लं कम्मद्वसंगहं ॥ १८ ॥

असंजमं अहम्मं च, निसीलव्वचभाविपं ।

सकलुमत्तमसुदी य, सुकयनामो तेहव य ॥ १९ ॥

“अथः शल्या महाराज !, अस्मिन् देहे समुत्थिताः । बाहु-
मूत्रपुरीषाणां, प्राप्ते वगे न धारयन् ॥ १ ॥ प० सू० १ कल्प ।
“उत्तरियसवस्रजो, सिद्धह जीवा धुर्यकुलसो” द० प०
नि० सू० । “मर्ष” शब्दे पद्यगो १३१ पृष्ठ विनश्यः ।
सल्लह-सल्लकी-न० । स्कन्धधीजननस्पतिभेदे, सूत्र० १
ध्रु० १ अ० ३ उ० । स्थान० । आवा० । आ० म० । उत० ।
गन्धियायार्थं वृत्ताविशेष, प्रज्ञा० १ पद्य ।
सल्लहपत्त-सल्लकीपत्र-न० । शल्यनाशयवृत्ताविशेषदे, ज्ञा०
१ ध्रु० ३ अ० ।
सल्लककृत्-शल्यककृत्-न० । हनन्तीति कर्त० शल्यानि-मा-
याशल्यादीनि तेषां कर्त० शल्यककृत् नम । मायादिशल्य-
कृत्कृत्, आवा० ५ अ० । तद्भाषितानां हि भाष्यशल्यानि
वृत्त्युद्ग्रमाप्यन्तीति । औ० । आ० म० । भ० । ज्ञा० । उपा० ।
ध्रु० । शल्यं-पापानुष्ठाने नृजानं यः का कम् तत्कस्यति-
क्षिनात् तच्छल्यककृत् नम । सूत्र० १ ध्रु० १५ अ० ।
सल्लग-सल्लग-न० । रगे लगे संवरणे । शाभने लगने संवरण-
मान्द्रयस्यमरूपे सल्लगत्प्रज्ञावः । इन्द्रियसंवरणे, सूत्र० २
ध्रु० २ अ० ।
शल्यग्रम्-न० । शल्यवच्छेदं मायानुष्ठानकार्यं गायति-कथ-
यति शल्यग्रम् । मायापरिहारे, सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । आ०
म० । प्रश्न० ।
सल्लगहत्-शल्यकहृत्-न० । शल्यस्य हत्य-हननसूजर-
हत्यः शल्यहृत् तत्प्रतिपादकं शल्यहृत्ग्रम् । शल्या-
दृष्टवैयक्याङ्ग, विपा० १ ध्रु० ३ अ० । स्थान० ।
सल्लुदरश्च-शल्योदरश्च-न० । शल्यानां मायाशल्यादीनां
समुद्गरश्चकृत्वाच्छल्योदरश्चम् । पा० । शल्यककृत् नं, क-
लटकासुद्धार, पञ्चा० १६ विवशः न० । आलोचनानाम्, आ०
आलोचना विपदशा, मोदी मन्वावदायका चेव ।
निद्रश्च गहि विडुश्च, सल्लुदरश्च ति एगदा ॥ ७६ १ ।
आलोचना विपदना शुद्धिः सम्भावनायाश्च शुद्धिश्च ग-
रहता विपदो सल्लुदरगं चैत्यकारिणीति ।
एतो सल्लुदरश्च, वृत्त्यामि धीरपुरिसपन्नम् ।
जेनाऊण सुविहिता, कर्तेति दुक्कसुखं धीरा७६ २ ओषा० ।
(अत्रत्या चक्रेयना ‘आलोचना’ शब्दे द्वितीयभागे
४४५ पृष्ठ गता ।) (कलटकासुद्धारम् ‘कटयाहउदरश्च’
शब्दे द्वितीयभागे १७० पृष्ठ गतम् ।) (अन्ध्यायना प्राव-
क्षितं ‘पाक्षित’ शब्दे पञ्चमभागे १३० पृष्ठ प्रतिपादितम् ।)
(प्रतिमेषनां कृत्वाऽल्लोचनं इति ‘पाक्षिसंख्या’ शब्दे
पञ्चमभागे ३६३ पृष्ठ गतम् ।)
भोगो अशेषसायाधिर, समिपत्तं भावसाण भावसाया ।
जह सत्ति चाकरुणं, पडिभाणं पडिगमाहायं ॥ १३१ ॥
भोगो भोजनम् अन्वेषणीयं कश्चेऽशनादौ विषयभूत इत्य-
पिण्डाद्यशुद्धिस्तुल्य उत्तराशुगान्तवारः । तथा अल-
मिण्डमयस्य इति शल्यसंमिथ्यवृत्त्यो भावनानां मना-
वन्नरक्षणपायभूतानां पञ्चविंशत्युद्देशाणां का द्वावशाना-
किमियाह-अभावना प्राकृत्येन तामत्यर्थस्य साधित-

सम्प्रति अवयवविधिमतिपादनायमाह—

निदाविगहापरिव-जिएहिं गुणेहिं पंजलिउडेहिं ।

भतिबहुमागपुच्छे, उउउचेहिं सुगयन्ने ॥ ७०७ ॥

अभिकेतेहिं सुभा-सिपाई वयगाई अत्थमाराई ।

विभियवुदेहिं हरिसा-याएहिं हरिसे जयेंतेहिं । ७०८ ॥

निद्राविधिकापरिवर्जितैः । परिवर्जितनिद्राविधयेरित्यर्थः, गुप्तैः-मनोः, कायगुप्तैः पंजलिउडेहिं इति-निद्रान्तस्य प्राकृत-त्वात् परनिपात इति कृतप्राज्ञलिभिः भक्तिः यथाचिन्ता बाह्या प्रतिपत्तिरुद्भूतान्-आन्तरः प्रीतिविशेषस्तत्पूर्वम् उच्यते। अवयवैकनिष्ठस्ततो गुरुमुखाद्विनिगतानि वचनानि 'सुभा-यितानि शब्दार्थदोषरहितानि तथा अर्थसाराणि विपुला-र्थसम्पन्नानि अभिक्काङ्क्षिरूपोपदेयव्यवृत्तौ इषांगनैरा-गावद्वैरित्यर्थः, इतोऽवयववशादेव विस्मृतमुल्लेखा अन्त्ये-षां संवयकरणादिना हर्षे जनयन्ति श्रोतव्यम् । एवं च तैः श्रुतवाङ्मुरारतीव परितोषप्रकाशं प्रकटन्ते आपाद्यत ।

ततः किमित्याह—

गुरुपरितोषमण्यं, गुरुभर्षाए तदेव विगण्यं ।

हृद्विषयसुचत्त्याणं, विष्यं पारं समुपयेति ॥ ७०९ ॥

गुरुपरितोषमतेन-गुरुपरितोषप्रकारं प्रकटनं गुरुपरितो-षमण्यर्थः, सोऽपि कथमित्याह-गुरुभर्षाया-आन्तरप्रीति-विशेषरूपया तथैव विनयेन च देशकालाद्यपेक्षया यथाचित-प्रतिपादनकरणात्मकज्ञानं, किमित्याह-सत्यं सद्भावप्रक-रणया इति तत्सूत्रार्थः। विष्ये-शीघ्रं पारं समुपयान्ति । आ० म० १ आ० १० ॥ १० व० १ वि० ० ।

अवयवविधमाह—

मूयं हुंकारं वा, वादकारपटिपुच्छीमेसा ।

ततो बर्षमपारा-यणं च परिणिद्रुतमपह ॥ ७१५ ॥

मूर्कमिति-मूर्कं शृणुयान् । इदमुक्तं भवति-प्रथमवाराश्रव-णे सप्तमवारः सन् तूष्णीमाश्रयः सर्वमवधारयेत् । द्वितीय-वारया तौ हुंकारं दद्यात् । तदनं कुर्यादित्यर्थः । एतौय अवयवे वादकारं कुर्यादेवमेतन्नात्यर्थं इति यादित्यर्थः, चतुर्थं तु घृ-हीतपुष्पारसूत्राऽभिप्राये मनाकं प्रतिपुच्छां कुर्यात्कथयन्त-म् । इति, पञ्चमं तु मीमांसां विदध्यात्मन मातुमिच्छा मीमा-सा प्रमाणजिज्ञासेति यावत्, ततः षष्ठं तदनुसारतश्च प्र-सङ्गः पारमर्त्यं वाऽप्य भवति, सप्तमे अवयवे एनिनिद्रा भव-ति । एतदुक्तं भवति-गुरुवन्दनभाष्येन एव सप्तमवगयायामि-ति । तद्वै शिष्यगतः अवयवविधिरुक्तः । विशेषः न० १ च० १० ।

जिनवचनअवयवस्य सारतामुपदर्शयमाह—

न वि तं कीरे देहो, थय य सपणो थय विचसेवाओ ।

जिखवयवसवयवजिथिया, जे संवेगाया लाए ॥ ४ ॥

नापि तत्करोति द्रोहो न च स्वजनो न च विलसेघातः जिन-वचनअवयवजनिताना यत्सवेगाद्यो लोको कुर्वन्ति । तथा ह्य-आश्वतः प्रतिपल्लवमुक्तो द्रोहः शोकायासकारणं कालिकसं-गमश्च स्वजनः आभिहृतायाससवयवसाधारण्यदेव च विलसेघात इत्यसारता नैर्धकरभाषिनाकर्णनोद्भवाश्च संवेगाद्यो जा-तजराभयानुरागशोकाशुषद्रव्यमानांरहिततापवर्गहेतव इति सा-हेता, अतः श्रोतव्यं जिनवचनमिति

अथवा—

होइ दहं अगुराओ, जिखवयवे परमनिवुइकरम्मि ।

सवगाई गोयरो तह, सम्मदिह्ठिस्स जीवस्स ॥ ५ ॥

यद्वा-किमेतन्न निर्गतः एव भवति-जायतं हृदम्-अवयवेम-जुरागः-प्रीतिविशेषः कः ? जिनवचने-नैर्धकरभाषिते कि-वि-शिष्टे परमनिवृत्तिकरे-उत्कृष्टसमाधिकरणशीले किं गोचरा-ऽपुरागो भवति इत्यत्राह-आवयवविशेषः-अवयवअज्ञा-नानुष्ठानविषय इत्यर्थः, तथा तेन प्रकारेण कस्येत्यत्राह-सत्यगृहं-जीवस्य प्रकान्तत्वात् आवयवस्येत्यर्थः, अ-तोऽसौ अवयवे प्रवर्तते एव, ततश्च शृणोति इति आ-वक इति मुक्कमिति गाथाभिप्रायः । प्र० १ द-शा० । आच० । 'सवणे नाकुफलं' भाव० २ द्वार । कलं, श्रोत्रापलम्बिके निवृत्तिकरूपं च शब्दग्रहणंन्द्रिये, य० ३ अचि० । श्रो० । स्वनामकथने विष्णुदेवताकं (अ-नु०) त्रितारे नक्षत्रभेदे, स्या० ३ टा० ४ उ० । य० १ । स्-व० १ । ज० । स० । सू० प्र० ।

सवन्-न० । कर्मसु प्रेरणे, 'बु' प्रेरणे इति वचनात् । सू० प्र० १० पाठु० ।

सवयथा-अवयवता-स्त्री० । श्रूयतेऽनेनेति अवयवमेकसामयिकः । सामान्याथावग्रहरूपाऽर्थावग्रहरूपा बोधपरिणामस्तद्भाष-श्च अवयवता । अवयवभाव, अवयवार्थे, प्र० ९ श० ३ उ० । स्या० । श्रो० ।

सवयवसेवच्छर-सवनसेवच्छर-पुं० । सवने कर्मसु प्रेरणम् 'बु' प्रेरणे इति वचनात् । तत्प्रधानः सेवच्छरः स्वनसेवच्छ-रः । कर्मसेवच्छरापरनामकं सेवच्छरभेदे, 'कम्मो त्ति साव-यो त्ति य, उउ त्ति य तत्स नामाणि' । सू० प्र० १० पाठु० ।

सवय-सवय-वि० । सदृशे, स्या० १० टा० ३ उ० ।

सवर्षी-सपत्नी-स्त्री० । समानः-साधारणः पतिरस्याः सा सपत्नी । स्वपत्युद्दिनीयभायायाम्, स्या० ४ टा० ३ उ० ।

सवध-सपथ-पुं० । इदमित्यमेव करिष्यामि इति निश्चिन-वाक्ये, प्रा० ४ पाठ ।

सवयवशिराकव-स्ववयवमनिराकुत-वि० । आत्मैयवचनैरे-व खाङ्गेन वक्ष्ये, यथा यदहं वक्षि तन्मिक्षेति । स्या० १० टा० ३ उ० ।

सवस-स्ववश-वि० । स्वतन्त्रं, प्रश्न० १ आध० द्वार ।

सवसयव-शवशयन्-न० । श्मशानं, जि० बू० १२ उ० ।

सवह-शपथ-पुं० । 'पो वः' ॥ ८ । १२३१ ॥ इति पश्य वः प्रा० । "नावयोऽप्यः" ॥ ८ । १२३१ ॥ इति पश्य लुक् न भवति । सवहो । प्रा० । वाक्यविशेषः, भा० १ श्रु० १ अ० ।

सवहमाविय-शपथश्रा(शु)पित-वि० । शपथान् देवशुद्धो-द्धिका भविष्यति यदेवं विकल्पे नाक्यासीत्यादिकां वा-क्यांशयान् आरपिता श्रावन्दिशोपसमाभिहितः, शपथेन आपिताः शपथधारिताः, शपथशपिता वा । शपथे आकु-पु, भा० १ श्रु० १ अ० ।

संवाय-संवाद-पुं० । सह चरिते संवादः । वादसहिते, सू-
त्र० २ श्रु० ७ अ० ।

संवाद-पुं० । शोभनभारत्याम्, सूत्र० २ श्रु० ७ अ० ।

संवाच-स्त्री० । शोभनवचने, सूत्र० २ श्रु० ७ अ० ।

सवार-सवार-न० । प्रभाते, सू० १ उ० २ प्रक० ।

सवित-शुषयत्-त्रि० । इदं चेदं परस्परारि वा मविष्यति
इत्यभूतवर्त्तसि आवर्त्तसि, स्त्री० ।

सविजिआणुगय-स्वविद्यविद्यानुगत-पुं० । स्वा आग्नीया
विद्या स्वविद्या परलोकोपकारिणी केवलधृतकया तया
स्वविद्या अनुगता-युक्ताः न पुनः परविद्या इहलोका-
पकारिण्येति । लोकाभिरगमयुक्तपु, ' सभोयसेना अममा
अकिचत्ता, सविज्जलाणाणुगया जसेसिणा । ' दृश० ६ अ० ।

सविट्टा-श्रविट्टा-स्त्री० । धनिष्ठापरपर्याये नक्षत्रभेदं, चं० प्र०
१० पादु० । सू० प्र० ।

सविचिय-सवृत्तिक-त्रि० । चैत्यप्रतिवद्वृद्धेर्वादिवृत्तिभा-
गिषु, सू० १ उ० २ प्रक० ।

सविशपसमाहि-सविकल्पसमाधि-पुं० । संमहात्मसमाधी,
ह्रा० २० ह्रा० । (' जोग ' शब्दं चतुर्थभागे १६२६ पृष्ठे वि-
स्तरा गतः ।)

सविषा-सवित्-पुं० । आर्द्राद्व्ये, आ० म० १ अ० । (आर्द्र-
त्यादव दिग्विभाग इति 'दिसा' शब्दं चतुर्थभागे २५२३ पृष्ठे
दृश्यते ।) हस्तनक्षत्रं, हस्तनक्षत्रस्य सविता देव इति
हस्तांशोप सवित् । अनु० ।

दो सविषा । (सू० ६० +) स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सवियार-सविचार-पुं० । विचरणे विचारः । आर्द्राद्व्यं
व्यञ्ज्याद्व्यं मनःप्रभृतिव्यंगमां चान्यस्माद्व्यसिन् विच-
रणम् । म० २५ श्रु० ७ उ० । आव० । सह विचारणं वर्तन-
इति सविचारः । अर्थव्यञ्जनयोगसंक्रम, आव० ५ अ० ।
दृश० । सविस्तरं, आह च चूर्णिहृत्-सवियारं ति वि-
श्वामोः सू० १ उ० २ प्रक० ।

सविकार-त्रि० । भ्रूचण्दिगसहितं, तं० ।

सविषारवयववज्जण-सविकारवचनवर्जन-न० । सप्तह्कार-
भणितानां वर्जनं, ध० ।

सविषारजेषियाहं, नृणामुर्ध्वरेति रागमिग ॥ ४० ॥

सविकारजलिपतानि-सप्तह्कारभणितानि नूने-निश्चितमुदी-
र्यस्म्युदीपयामि रागाभिनमस्ततानि न हृते इति शेषः ।
उक्तं च- ' जे सुगमागम्य कहं, सुदुदुवरं जलह मागसं मय-
णा । सभोगे सवयवण वि, न सा कहा होह कहियववा
॥ १ ॥ ' उपलक्षणं चैतन् कृपामलमप्युदीपयति ' कथाविदि-
त्यनाऽनर्थायकानि मिश्रनमस्येव सविकारजलिपतानि न
भाषणीयानि । ध० २० २ अ० २ लक्षण० । (मिश्रनमकथा
' मितसन्धे ' शब्दं षष्ठभागे गता ।)

सविषारसमाहि-सविचारममाधि-पुं० । साधच्छेदवस्थासालम्बने
समाधी, ह्रा० । (स च ' जोग ' शब्दं चतुर्थभागे १६२६ पृष्ठे ।)
सवियारि. (श्रु०)-सविचारिन्-न० । सविचारणं वर्तनं इति
१५२

सर्वविचारः । सर्वधर्मादिस्वादिन् समासान्तः । अर्थव्यञ्जनयो-
गसंक्रान्ते, स्था० ४ ठा० १ उ० । ग० ।

सविमाख-सविषाख-त्रि० । समृद्धं, निर्मन्थीभिः सविषाणे
आसने नांघ्रवष्टयम् । तत्र सविषाणे नाम, यथा कपाट-
स्थाभयतः शृङ्गं भयतः यत्र भित्तिकादी पीठकलकं वा
विषाणं शृङ्गं भयति । सू० ५ उ० ।

सविसम-सविशेष-त्रि० । सह विशेषणं वर्तते इति सविशे-
षम् । सांस्वरगुणं, उक्त० ७ अ० । नि० सू० ।

सविशेतर-सविशेषतर-त्रि० । बृहत्तरं, नि० सू० १ उ० ।

सविहोड-सविहोड-त्रि० । सज्जगुत्सर्गोय, सू० १ उ० २
प्रक० ।

सवीरिय-सवीर्य-त्रि० । वीर्यशक्त्युत्प्रेते, सू० १ श्रु० ८ अ० ।

सवेदय-सवृन्तक-त्रि० । नालयुक्तं, सू० ५ उ० ।

सवेयग-सवेदक-पुं० । स्त्र्यादिविदयुक्ते, म० १७ श्रु० २ उ० ।

स्त्रिविद्यपुद्गल्यतः, स्था० २ ठा० ३ उ० । संसारिणि, स्था० २
ठा० ४ उ० ।

सव्व-शब्द-पुं० । शिवं शब्दं, नाच० ।

सर्व-त्रि० । सू गतौ स्त्रियन्तऽनी स्त्रियन्तऽनेनेति वा स-
र्वम्, विशेष० । " सर्वथ लवगमचन्द्रे " ॥ ८ । २ । ७६ ॥ इति ।
ग्लोपे द्विसर्वम् । प्रा० । अर्थः, सूत्र० १ श्रु० ११ अ० ।
उक्त० । अपरिशेषे, नि० सू० १ उ० । आना० । स-
मस्ते, पा० । पञ्चा० । दृश० । आ० । प्रश्न० । आ० म० ।
दृश० । सकले, आ० सू० १ अ० । विश्वशब्दार्थे,
स्था० १० ठा० ३ उ० ।

चतारि सत्त्वा पञ्चत्वा, तं जहा-शामसव्वण ठवस्सम-
व्वण आएमसव्वण शिरवसेससव्वण । स्था० ४ ठा० १ उ० ।

(व्याख्या ' स ' शब्दे) सर्वत्र ककारः स्वार्थिको
द्रष्टव्यः । विशेष० ।

अथ सर्वशब्दं व्याख्यासुराह—

किं पुण तं सामर्थ्यं, मव्वमावज्जोमविरहं ति । ३

मिय एम तेण सत्त्वा, तं सर्वं कइविहं सर्वं । ३४८४।

किं पुनस्तद् यथाऽहशब्दार्थं सामांयिकम्, इत्यत्राह—स-
र्वसाधयोगविविधानां । अथ सर्वं इति कः शब्दार्थः ?
उच्यते- ' सू गतौ ' इत्यस्य घानाः स्त्रियन्तः स इति स्त्रियन्तऽ
नन्तं आणादिकं वप्रत्ययः सर्वे पदार्था वस्तुनि तु शक्यं
तन् सर्वं वास्त्विति भवति कतिविधं पुनरिदं सर्वं भवति ? ।
इति माध्यायः ।

अथ ' कतिविधं सर्वम्, ' इति प्रश्नोत्तरमाह—

नामं ठवणा दविए, आएम चैव निर्वसेसे च ।

तह सव्वधत्ता सर्वं, च भाव सर्वं व सत्तमयो ३४८५।

नामसर्वम्, व्यापनासर्वम्, द्रव्यसर्वम्, आर्द्रशक्त्यं, निरवशेषसर्वम्, तथा सव्वधत्तासर्वम्, भावसर्वं च
सत्तमकम्, इति निश्चिक्रिगाध्यायः ।

तत्र नामस्याप्यन्यत्वं सुगमम्, द्रव्यसत्त्वं तु
ब्रह्मव्यवहारव्यवहारनेकेभ्योऽप्यन्यथासुखाह—
कसिचं दृष्टं सत्त्वं, तदेतौ वा विवक्ष्यताऽभिमतम् ।
दृष्टे तदेतस्मिन् य, सत्त्वा सत्त्वे च उच्यते ॥ ३४८६ ॥
सत्त्वासत्त्वे दृष्टे, देसस्मिन् य नायमंगुलीदत्त्वं ।
संपुण्यं देसोत्थं, पठं पठ्येगदेसो य ॥ ३४८७ ॥
इहाहुत्वादिद्रव्यं यथा कृत्स्नं सर्वैरपि निजावययैः प-
रिचर्ये विवचयते तदा सर्वमुच्यते । एवं तस्याहुत्वादि-
द्रव्यस्य पर्याप्तिको देशो निजावयवपरिपूर्णत्वावच्छया
सर्वोऽभिमतः । वाशब्दाऽप्रापिशब्दायै इत्युक्तानः । प्र-
तयेव बाहुल्यादिद्रव्यं तद्देशो वा यदाऽपरिपूर्णतया वि-
वचयते तदा प्रत्येकमसत्त्वं दृष्टव्यम् । नभश्च द्रव्ये
तद्देशे च सर्वासत्त्वं निवासितं चतुर्भुजं—अक्षचतुष्टयं
भवति । तद्यथा—द्रव्यसत्त्वं देशोऽपि सत्त्वं, द्रव्यं सत्त्वं
देशोऽसत्त्वं, देशः सत्त्वं द्रव्यमसत्त्वं, देशोऽसत्त्वं द्र-
व्यमसत्त्वं सत्त्वं इति । अत्र द्रव्यस्य सत्त्वं देशसत्त्वं च देश-
स्यापि सत्त्वं देशसत्त्वं च यथाकर्म कालमुदाहरणम्,
तद्यथा—बाहुल्येद्रव्यं संपूर्णं विवाङ्मनं द्रव्यसत्त्वं सत्त्वं,
तदेव देशोऽपि विवक्षितं द्रव्यासत्त्वं मभिधीयते, एवं पुनः
संपूर्णं विवक्षितं देशसत्त्वं विवाङ्मनम्, एवं देशस्तु द-
शान्वयमिति । उक्तं द्रव्यसत्त्वं (विश०) (आदिशयक-
व्यता 'आपसत्त्वं' शब्दे द्वितीययोगे पृष्ठ उक्ता ।)

निरवशेषसर्वमाह—

दुविहं तु निरवसेमं, सत्त्वासत्त्वं तदेकदेशं य ।
सत्त्वासत्त्वं सत्त्वं, अत्रिभिसनपथा जहा देवा ॥ ३४८८ ॥
तद्देशा परिभयं, सत्त्वे असुरा जहा अविशयसा ॥

जह जोहसालया वा, सत्त्वे फिर तेउलेससागा ॥ ३४८९ ॥
निरवशेषं पुनर्द्विबधम्—विवक्षितसत्त्वं वस्तुनिरवशेषं, न
देशनिरवशेषं च । तत्र सर्वनिरवशेषं यथा—सर्वेऽनिमित्तप-
नना देवाः । इहानिमित्तपननस्यमपराशेषस्य विषेषु वर्तते
सर्वात्मनस्यैव तेष्वभावादि । तद्देशापरिशेषं तु यथा
सर्वेऽप्यसितवर्णाः—कृष्णा असुरा, यथा वा ज्योतिष्का-
लया देवाः सर्वे किल तजोलेहकाः । इहासुरा ज्योति-
ष्कालयाश्च देवाः समस्तदेवानां प्रत्येकमदेशं वर्तते,
तेषु सर्वेषु यथान्यत्र कृष्णवर्णत्वं तेजोलेह्यायुक्तत्वं च
वर्तते इति देशापरिशेषं मन्तव्यमिति ।

अथ सर्वव्यवहारासर्वमाह—

जीवाजीवा सर्वं, तं धृषे तेषु सर्वव्यवहारे त्ति ।
सत्त्वे वि सत्त्वव्यवहारा, सत्त्वं जमश्रा परं शृण्वं ॥ ३४९१ ॥

इह सर्वस्मिन्नपि लोकं यदस्ति तत् सर्वं जीवाश्चाजी-
वाश्च, तत् सर्वं धत्त धारयान् यन करणेन तेन सा वि-
वक्षा नियतान् सर्वव्यवहारा, सैव खेह जीवाजीवकया वि-
वक्षा सर्वव्यवहारा सर्वमुच्यते । यस्माद्यथा जीवाजीवगाराश्र-
वात् परं मान्यत् किञ्चिदस्तीति ।

आह—ननु द्रव्यसत्त्वादेशसत्त्वं निरवशेषसत्त्वं
सर्वव्यवहारा सर्वस्य च कः प्रतिवशेषः ? इत्याह—

अह द्रव्यमवयवमं, द्रव्याधारं ति भिन्नमवयवम् ।

एमाश्वेमाधारे—वयारमेण च्छादेमं ॥ ३४९२ ॥
भिन्नमसेमं जमिह—गजाद्विवस्यं ति सत्त्वव्यवहारा ॥
भिन्ना य सत्त्वव्यवहारा, सत्त्वाधारो ति सत्त्वेति ॥ ३४९३ ॥
अथ 'द्रव्यसत्त्वादीनां भेद उच्यते' इति शेषः । तत्र द्र-
व्यसत्त्वं तात्त्विकद्रव्याधारमुक्तमित्यव्यवहारा भिन्नम्, तेषां त-
द्रव्याभावात् । आदेशस्यैव त्वेकानेकद्रव्याधारमिति कृत्वा
तथापचारभेदं च 'भिन्नमप्येव' इति वक्तव्यं इति ।
अशेषसर्वमात्रं सर्वव्यवहारा सर्वस्मात् पूर्वोक्तार्थं च भिन्न-
म्, यस्मादिकजातिविषयं तदिति । सर्वव्यवहाराऽपि सर्व-
व्यवहाराः पूर्वव्यवहाराधारत्वादि ।

अथ भावसर्वमाह—

कम्पोदयसहायो, सत्त्वो असुरो सुहो य ओदइमो ।
मोहावसममहायो, सत्त्वो उवसामिभ्यो भावो ॥ ३४९४ ॥
कम्पकल्पयसहायो, सत्त्वो सत्त्वो य मीसमो मीसो ।
अह सत्त्वद्वयपरिणाम—रूपो परिणामिभ्यो सत्त्वो ॥ ३४९५ ॥
ननु सत्त्वविषयसर्वमप्यन्यत्वं कनाप्रापिकाः ? इत्याह—
अदिगयमसेमसत्त्वं, विषयमश्रा सेपयं जहाजोमं ।
गरहियमवज्जुत्तं, पारं सह तेषु सावजं ॥ ३४९६ ॥

'इह सर्वभावार्थं योगं प्रत्याख्यामि' इति संख्यात् निर-
वयवस्यैव विवक्षितत्वं विवक्षितम्, शेषकं तु पदविषयं सर्वं य-
थायोगं यद् यत्र युज्यते तत् तत्र योजनीयमिति । तदे-
वं 'करणे भयं य अंत सामाह्यसत्त्वम्' इत्याह । विश० ।
आचा० । आ० म० । आ० सू० । न० । स्वा० ।

सत्त्वजं जगुगमय—सर्वाजनकमय—वि० । अजनकः कृत्पुनरन-
विशेषतन्मयाः सर्वं पवानन्यमप्येव सर्वव्यवहाराजनमयाः
सर्वाजनमयाः । परमकृष्णेषु, स्वा० ४ डा० २ उ० ।

सत्त्वउय—सर्वपुंक्त-वि० । सर्वतत्त्वमयं, औ० ।

सत्त्वश्रो—सर्वतत्त्व—अव्य० । सर्वैः प्रकरितित्यर्थे, स्वा० ३
डा० ४ उ० । आचा० । सूत्र० । जी० । दशा० । कल्प० । रा० ।
विपा० । 'सत्त्वश्रो समन्ता सपरिक्रान्ते' सर्वतः सर्वासु
दिक्षु समन्तात् सर्वव्यवहारमयं सर्वव्यवहारा विवक्षितस्यैकः,
उक्तं च सूत्रेण—'सत्त्वश्रो ति सत्त्वोऽपि विनि विद्विन्मासु स-
मन्ता इति' सत्त्वव्यवहारमयं सत्त्वव्यवहारा विवक्षितस्यैकः
इति अत्र तृतीयायै समीचीनं । न० ।

सत्त्वश्रोऽगुप्तं सर्वतोऽगुप्तं—वि० । सर्वव्यवहारमयं द्रव्यमनाहमिद्व्य-
वहारमयः गुप्तगुप्तं, आचा० १ ध्रु० ४ डा० ४ उ० ।

सत्त्वश्रोभेद—सर्वतोऽगुप्तं—न० । सर्वावयवसुखे, 'बहुणि सत्त्व-
श्रो इह परलोप भवे यो सत्त्वश्रो भेद' पं० सू० १ कल्प ।
दशमवयवकल्पद्रव्याद्युत्तस्य पारिवायिक विमाने, स्वा०
१० डा० ३ उ० । प्रथ० । जी० । महाशुक्रदेवलोके स्व-
नामकान् (स० ३ सम० ।) यक्षभेदं, पुं० । प्रज्ञा० १
पद । दृष्टिवादस्य स्वनामकं सूत्रं, स० । सर्वतो
भद्राणि सुखानि यस्य । चतुर्वागुक्तं गृहभेदं, न० । प्र-
निष्ठादी पृथक्प्रवृत्तानां मयज्जन्तं योऽप्येतोऽप्येकं शुभाऽप्युक्तं

आनार्ये चकमेद, अतद्वाराकृष्णमेदात्मके चित्रकाये च ।
सयतोमद्रमस्य । निम्नवृक्ष, पुं० । नाम्नायो तटयोषिति
की० । शुभाशुभहानाये चकमेद, न० । आ० म० १ आ० ।
सनामस्थाने भारतवर्षीये पुं० यत्र बृहस्पतिवृत्तनामा ब्रा-
ह्मकुमार आसीत् । विपा० १ अ० ४ उ० ।

सम्बन्धो(ती)मद्रपडिमा-सर्वतोमद्रप्रतिमा-की० । दशसु दिक्षु
प्रत्येकमहोरात्रकायोस्सर्वे अहोरात्रदशक्रमण्ये, प्रतिमांसं-
ख्या० २ ठा० ३ उ० । की० (सा च 'महासम्बन्धोमद्रपडिमा'
शब्दे षष्ठे भागे उपपादिता ।)

पडिमाए सम्बन्धए, पञ्चसप्तद्वन्द्वदशेकारा ।
तह अठ नव दस एकां-रस पञ्च छ सच य तहेकारा १५५१
पञ्च छ सचग अठनव, दस तहग सप्तकु नव दशेकारा ।
पञ्च छ तह दस एकार-पञ्च छ सच कु नव व य तहा १५५२
छग सच उ नव दसग, एकारस पंच तह नवग दसग ।
एकारस पञ्च छके, सच कु य इह तवे हुंति ॥ १५५३ ॥
तिभि सया वा खउया, इत्युवासासा हंति संखाए ।
पारणया गुणवन्मा, भद्रइतवा इमे भणिया ॥ १५५४ ॥

प्रतिमायां सर्वमद्रायां, सर्वनामद्रनपसीत्यर्थः, पञ्च पद सप्त
अष्टौ नव दश एकादश उपवासा इति प्रथमलला, अष्टौ नव
दश एकादश पञ्च पद सप्तानि द्वितीया, एकादश पञ्च पद सप्त
अष्टौ नव दशानि तृतीया, सप्त अष्टौ नव दश एकादश
पञ्च पडिनि चतुर्थी, दश एकादश पञ्च पद सप्त अष्टौ न-
वेति पञ्चमी, पद सप्त अष्टौ नव दश एकादश पञ्चति
षष्ठी, नव दश एकादश पञ्च पद सप्त अष्टाष्टति
सप्तमी । स्थापना चेत्यम्—

स	व	ना	म	द्र	स्था	पना
५	६	७	=	६	१०	११
=	६	१०	=	५	६	७
११	५	६	७	=	६	१०
७	=	६	१०	११	५	६
१०	११	५	६	७	=	६
६	७	=	६	१०	११	५
६	१०	११	५	६	७	=

अथ च सर्वसंख्यायां त्रीणि
शतानि द्विच-पुनराणि उ-
पवासानां भवन्ति एकानप-
ञ्चाशच्च पारणकानामुपयनी-
सन् चत्वारि शतान्येकच-त्वा-
रिंशद्विकानि दिनानां भव-
न्तीति तद्वशमतानि भद्रादी-
नि भद्रमहाभद्रभद्रात्तरसर्व-
नामद्रकपालि चत्वारि तयो-
स्ति भागनामि । प्रथमन्ते पुन-
रन्यगयाऽपि दृश्यन्ते, एते
त्वारि चतुर्षु तपस्सु प्राग्ब-
त्पारणकभद्रनः प्रत्येक आ-

सुरियं ब्रह्मं दिनसर्वसंख्या च यथायथमानेतव्येति ।
प्रथ० २७१ द्वार ।

सम्बन्धोसहायक-सर्वविषायतन-न० । देहे, रोगादावस्मिन्
सर्वविषयप्रज्ञायाः । तं० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-वि । सर्वकर्मणि कच-अच् । पापे,
आय० १ अ० ।

सर्वेभ-सर्वाङ्ग-न० । सर्वेशरीर, 'सर्वेभस्यो दाहो' सर्वाङ्गः,
सर्वेशरीरव्यापी दाहः । तं० ।

सर्वंगसुन्दर-सर्वङ्गसुन्दर-न० । निजिलावयवप्रधाने, स० ।
सर्वाङ्गानि सुन्दराणि यतस्तयोर्विंशत्सर्वाङ्गसुन्दरः ।
विश्रतपाविशेषे, पुं० । पञ्चा० ।

अथ सर्वाङ्गसुन्दरादिनपोविशेषान् विवृण्वन्नाह-
अष्टांशसा एयं-तरेख विधिपारयं च आयामं ।
सर्वंगसुन्दरं सो, होइ तवो सुकृपकलम्भि ॥ ३० ॥
खमयादाभिगमहो इह, सम्मं पूया य वीयरामायं ।
दासं च जहासति, जहदीकार्ये भिषेयं ॥ ३१ ॥

अष्टाधुवासाः प्रसिद्धाः कथमेकं पारणकदिनेनामन्तरं
व्यवधानमकल्पन्ते तैत्तिकान्तरेण । विधिपारयं च प्रत्याचवान-
स्पृशनादिविधानयुक्तं भोजनं च आयाममात्रामात्रमागमसि-
त्वं यत्र तपोविशेषं सर्वाङ्गसुन्दरोऽसी भवति । 'तवो' स्त-त-
पोविशेषः सुकृपके प्रतीति इति । तथा क्षास्वनीर्निजमस्तद्धा-
वः क्षमता क्षान्तिस्तदाशौ क्षामिमादेवात्रेवादावभिप्रदो नि-
यमः क्षमताक्षामिप्रदः इह तपसि विधेया भवति । तथा स-
द्व्यभावतः पूजा क्षास्वनेन वीतरामायां, दाने च यथाशक्ति
यतिदीनार्थानां विधेयमिति व्यक्तामिति गाथाद्वयार्थः ।
पञ्चा० १६ विष० ।

सर्वंगसुन्दरी-सर्वाङ्गसुन्दरी-की० । सर्वेभङ्गेषु सुन्दरीति ।
गजपुंरं शङ्खाद्यस्य सुनायाम्, आ० म० १ आ० आ० चू०
('माया' शब्दे षष्ठे भागे एतद्वक्तव्यमेतात्ता ।)

सर्वंगिय-सर्वाङ्गीय-वि० । सर्वाङ्गीय इत्यनेति । सर्वाव-
यवव्यापकं, 'तस्य य सर्वंगिभ्यो पुरितो दीनह' । आ०
म० १ अ० । अत्र- "सर्वाङ्गादीनस्येकः" ॥ ८२ । १५१ ॥
सर्वाङ्गात् सर्वाङ्गे पदङ्गत्वादिना विहितस्येनस्य स्थाने
इह इत्यादिशः । सर्वाङ्गीयम् । सर्वंगान्, प्रा० २ पाद ।

सर्वकर्मतरय-सर्वाभ्यन्तरक-पुं० । सर्वाभ्यन्ता-सामस्त्येना-
भ्यन्तरः सर्वाभ्यन्तरः । स एव सर्वाभ्यन्तरकः प्राकृतलक्ष-
णान् स्वार्थे कप्रत्ययः । सर्वाभ्यन्ताभ्यन्तरं, "एस गे जेव-
द्वि सर्वद्वयवसमुदाये सर्वकर्मतरयः" ॥ जी० ३ प्रति० ४
अधि० ।

सर्वकर्मगुणाम्-सर्वकर्मकमम्-वि० । सर्वाभ्यन्ता कनकमये,
जी० ३ प्रांत० ४ अधि० ।

सर्वकर्म-सर्वकर्म-पुं० । पञ्चस्य सप्तमतिथिविसे, जं०
१ वक्त० ।

सर्वकर्मकखपउवसम-सर्वकर्मकवोपशम-पुं० । निजिला-
नावरगादिवाहनकमणां विगमावशये, पञ्चा० २ विष० ।

सर्वकर्मवह-सर्वकर्मवह-पुं० । सर्वपापोपादानभूते,
आत्मा० १ अ० १ उ० ।

सर्वकाम-सर्वकाम-वि० । सर्वाभिलाषे, आ० चू० १ अ० ।

सर्वकामगुणिय-सर्वकामगुणित-वि० । सर्वे कामगुणा-
कमनीयपदार्थाः चिकित्वाद्या विद्यन्ते यत्र तत्तथा । कप-
गन्धस्पर्शलक्षणाः स्मृतः संजाता वा यत्र तत्सर्वकामगु-

णिनम् । आ० १ भू० ८ अ० । सर्वे कामशुण्ण-अभिला-
षविषयभूता रसादयः संजाता यत्र तत्सर्वकामशुण्णम् ।
अ० १५ श० । आ० २० । आ० २० । सर्वोभिलाषणी-
यरसादिसम्पन्नः । जहा सर्वकामशुण्णं पुरस्सो मोक्ष-
ये योग्यं को ह ।" औ० ।

सर्वकामविरतया-सर्वकामविरक्ता-स्त्री० । सर्वोभिलाष-
निवर्त्तने ; आ० २० १ अ० । समस्तविषयवैमुख्ये, सं० ३२
सम० । आ० १ ।

सर्वकामविरक्तनामाह—

उज्जेशी देवलासुप, अगुरतालोअभा य पउमरहो ।
संगयसो मल्लमइआ, असिअगिरिअदुसंकासा । १३०६ ।

अमुदुज्जयिनीपुर्यां, भूपतिदेवलासुतः ।

तस्याग्रमहिषी राज्ञा, नाम्नाऽनुगुल्लोचना ॥ १ ॥

कशान् विन्यस्तमन्त्रां सा, राज्ञः पलितमन्या ।

वीष्य साऽऽक्षपमाचक्ष्यै, स्वामिन् ॥ वृत्तः समागतः ॥ ६ ॥

राजा सखेभ्रमः स्माह, कावैषी पश्याम्यहं न किम् ? ।

साऽवदुखमेवुनाऽयं, पलितारुणं निरीक्ष्यताम् ॥ ३ ॥

तं निरीष्याभूति चक, राजाऽस्मत्पूजैजाः पुरा ।

अदृष्टपतिताः प्राप्नु-दीक्षां धिग्मां प्रमदम् ॥ ४ ॥

सुतं पक्षरं राज्यं, न्यस्याभूतापसः स्वयम् ।

वैषी संगतकां दासः, प्रेष्यासुमांतका तथा ॥ ५ ॥

सवोदयव्यस्तितगिरि, प्रययुस्ततासभ्रमम् ।

दासां दासी च कालन, ताक्षुप्रमदय जमनुः ॥ ६ ॥

गमैः सखाप माध्यान्ते, देव्या वृद्धि गतोऽय सः ।

अयशोभीरुणा राज्ञा, प्रच्छन्नं धारिताऽय सः ॥ ७ ॥

प्रसुधाना सुता देवी, जाना तु दुहित्वाऽङ्गना ।

पिबन्ती स्तन्यमन्यासां, तापसीनामवर्द्धन ॥ ८ ॥

सोह्रा नाम्नाऽङ्केसंकाश, कामार्थीवनमासदत् ।

विश्राम्यति स्म पितरं, साऽऽधीतः सदागतम् ॥ ९ ॥

यौवनंऽस्याः स रङ्गाऽय, विपमा विषयाः क्षलु ।

दध्यावन्यसुराश्रेष्ठे, चस्त्रालोऽजटाकर्मि ॥ १० ॥

पतितोऽक्षिन्नयत्पाप-मथैव कलिनं हृद्ग ।

नासुम्पिकं क्षायन स्म, प्रबुद्धो जानिमस्मरत् ॥ ११ ॥

सर्वकामविरक्तारुण्यं, धमायऽध्ययनं तथा ।

दत्ता सुनाऽपि सार्वधीनां, स सिद्धः साऽपि निवृत्ता ॥ १२ ॥

एवं सर्वविश्वैर्योगाः संयुक्तान् । आ० २० ४ अ० । प्रश्नः ।

सर्वकामविरय-सर्वकामविरत-त्रि० । समस्तशब्दादिविषय-
भ्यां निवृत्त, औ० ।

सर्वकामसमिद्ध-सर्वकामसमृद्ध-त्रि० । पक्षस्य पञ्चदशांशं
दिवसानां पट्टं दिव्यं च, जं० ७ वक्ष० । रुचकपत्रेनैव च, जं०
म० १० पाहु० । औ० ।

सर्वकामसमपिण्य-सर्वकामसमर्पित-पुं० । सर्वे कामा अ-
भिलाषा अर्पिताः सम्पन्ना यस्य स सर्वकामसमर्पितः । इ-
च्छासिद्धिभिलाषिणोपार्जेकं, स हि याम्यान् कामान् कास-
यते तऽस्य सर्वे सिद्धयन्तीति यावत् । सूत्र० १ ध्रु० १
अ० ३ उ० ।

सर्वकाल-सर्वकाल-पुं० । अतीतानागतवर्त्तमानकालेषु,
रा० । प्रश्न० ।

सर्वकालिया-सर्वकालिका-स्त्री० । सर्वकालेषु भवा सर्व-
कालिका । ध० २ आध० । अतीतादिना कालेन निवृत्ता-
याम्, आ० ३ अ० ।

सर्वकरिया-सर्वकरिया-स्त्री० । धर्मलोकाश्रितं समस्तद्या-
पारं, "विस्तव्वाच्छ्रयाम् य.गिहणं सौर्यातं सर्वकरिया-
ओ ।" पञ्चा० ४ वि० ।

सर्वकसुद्धि-सर्ववाक्यसुद्धि-स्त्री० । शोभनायाम्नाम्या-
यां वाक्यशुद्धौ, दश० ८ अ० । "सर्वकसुद्धिं समुपगृह्या
गुणं, गिरं तु दुर्हं परिचक्षण सया ।" दश० ७ अ० ।

सर्वकस्वरमभिवाह- (ग्)-सर्वोच्चरमभिप्रातिन्-पुं० । सर्वे
व ते अस्तरमभिप्राताश्च तत्संयोगाः, सर्वेषां वाऽस्तराणां
सोन्नताः सर्वोच्चरमभिप्राताः अनन्ताः अभिलाषानन्त-
त्वात् यस्य ज्ञेयतया स्मिन् स सर्वोच्चरमभिप्रातो । सर्वोच्चर-
संयोगावाद्, भ० १ श० १ उ० ।

श्रव्याक्षरमभिवादिन्-पुं० । श्रव्याङ्ग-श्रवणसुखकारीणि
अक्षराणि साक्षर्येण नितरां वदितुं शीलमस्येति श्रव्याक्षर-
सोन्नता । भ० १ श० १ उ० । श्या० । अक्षरादिसंयोगा
विघटने येषां न तथा स्वाधिकं इव प्रत्ययोपादानात् । वादिन्-
सकलवाङ्मयं, स्था० ८ डा० ३ उ० । सकलवक्ष्योपयोगमात्र-
परिज्ञानकुशले, ज० १ वक्ष० । रा० । औ० ।

सर्वकस्वरमभिवाद्या-सर्वोच्चरमभिप्रातिका-स्त्री० । सर्वोच्च-
रमा सोन्नताऽस्तवतारा यस्यामस्ति, सर्वे वाऽस्तरसोन्नताः
संयोगाः स्मिन् यस्यां सा सर्वोच्चरमभिप्रातिका । सकलवा-
ङ्मयश्रीजितेवाक्यम्, उपा० २ अ० । औ० ।

सर्वसुहृद्वा-सर्वसुहृद्-त्रि० । सर्वेषुः सुहृदः सर्वसुहृदः ।
दीप्तस्व प्राकृतत्वात् । सर्वलघौ, "अयं वः संभूदीव सर्व-
सुहृदः" । औ० । औ० ।

सर्वग-सर्वग-त्रि० । सर्वे गच्छन्ति-जानान्ति सर्वमाः सर्वेह,
सर्वे गत्यथा ज्ञानार्था इति वचनात् । स्या० ।

सर्वगुणसंपादण-सर्वगुणसंप्राप्तन-न० । सकलगुणान्वहे त-
पोविशेषं, पञ्चा० १ वि० । ('तव' शब्दे वतुधेमात्रे
५५०३ पृष्ठं गता वक्ष्यते ।)

सर्वगुणसंप्रपन्ना-सर्वगुणसम्पन्नता-त्रि० । ज्ञानादिगुणस-
हित्यं, उक्त० २६ अ० ।

सर्वगुणसमिद्ध-सर्वगुणसमृद्ध-स्त्री० । शौर्योपशमादिभिः स-
र्वैर्गुणैः स्फूर्ति, रा० ।

सर्वग-सर्वगा-स्त्री० । उत्तररुचकवर्णवर्णनस्य रुचकोत्तमकू-
ट्यास्तद्वर्थां विक्रमांशम्, स्था० ८ डा० ३ उ० ।

सर्वगोत्रावगम-सर्वगोत्रापगत-त्रि० । सर्वसामुद्रिकगोत्राद्वर-
गतं, सूत्र० १ ध्रु० १३ अ० ।

सर्वग-सर्वज्ञ-न० । सर्वसंख्यायाम्, ज्यो० २ पाहु० । आचा० ।

सर्वग-सर्वज्ञ-न० । सर्वेवातिनि, तच्च, कर्त्तव्यज्ञानादयस्ते क-
यत्तद्विशयवर्गं च । पं० सं० ३ द्वार ।

सर्वधाइ-सर्वधातिन् -त्रि० । सर्वधात्वं कथलज्ञानादिलक्षणं
गुणं सर्वथा घातयन्तीत्येवं शिलानि सर्वधानीनि सिन् ।
ज्ञानदर्शनादरक्षीयसस्पष्टकेषु, पं० सं० ५ द्वार । स० ।

सर्वव्यापिनी-सर्वव्याप्तिनी-ली० । सर्वव्यापिण्यव्याप्तिनीषु कर्मप्रकृतिषु, कर्म० ५ कर्म० । (एताश्च 'कर्म' शब्दे तृतीयभागे २६५ वृत्ते सम्यक्प्रामादित्वाः ।)

सम्प्रवाहरस-सर्वरसधाति-त्रि० । स्वधियं ज्ञानादिकं सकल
मपि घातयति स्वकार्यनाशनं प्रत्यक्षमर्थं करोति इति स-
र्वरसधाति । ज्ञानादिगुणनाशकं, पं० सं० ३ द्वार ।

सर्वजंबूणयामय-सर्वजाम्बूनदमय-त्रि० । सर्वात्मना जाम्बू-
नदमय, जी० ३ प्रांत० ४ अधि० ।

सम्बजगवच्छल-सर्वजगद्वत्सल-त्रि० । पृथिव्यादीनां सर्व-
भूतानां रक्षणार्थादनाघातसत्यकर्त्तरि, प्रश्न० ५ संब० द्वार-

सर्वजगद्विद्य-सर्वजगद्विद्य-पुं० । सर्वस्मिन् जगति ये जीवा-
स्तेऽस्यां हितं पश्यन्तु तद्रक्षणस्तदुपदेशानन्ते वा । सूत्र० १
श्रु० ११ अ० । उपदेशान् सर्वप्राणिनां कस्य हितकारिणि,
या० १४ वि० ।

सम्बज्जुजोयम-सर्वजगद्दुद्घातक-पुं० । सर्वे समस्त जगत्-
लोकाऽलोकात्मकगुद्घातनर्थ-प्रकाशयित् केवलज्ञानदर्शना-
भ्यामिति सद्यज्जगद्दुद्घातकः । जिनं, नं० ।

सर्वजगुञ्जोयगस्त । (३)

“ सर्वजगदुद्धानकस्य ” सर्वं—समस्तं जगत्—लोकालो-
कात्मकमुद्धानर्थेयम्—प्रकाशयति केवलम्। नदस्येताभ्यांमिति
सर्वजगदुद्धानकः, तस्य भद्रायुष्यसमसुखविधायादितेरा-
शयेन । ति विकहेन वतुर्गुणविधानात् यद्यपि अनन्य
यथा आनुष्ये देवदत्ताय आयस्यै देवदन्तस्य, भवनं ज्ञा-
ग्यांशयमाह । ननु विशरणं तदुपादीयं यस्मिन्नयमिति,
“ सम्प्रवे व्यभिचारं च विशरणं ” इति वचनात्, न च स-
र्वत्रयदुद्धानकस्य सम्प्रवेति, प्रमाणमप्राहणम् । तथाहि-
सर्वत्रयदुद्धानकस्य भगवतः किं प्रत्यक्षं प्रतीयन्, उता-
नुमानं, आहोर्भेदगोचरं, उताहो उपमानं, अथवा-अ-
पारण्यम्, तत्र न तावत्प्रत्यक्षं—अप्रत्यक्षश्रिगानीतिव्यात् ।
अपि च—एवंविधं सर्वं प्रत्यक्षं प्राहणम्, अनीदित्वस्यात्-
त, तत्तत्तात्त्वैऽपि न प्रत्यक्षं प्राहणम् । नाप्यनुमानं न-
दि लिङ्गलिङ्गसम्बन्धप्राहणपुरस्सरमेव प्रवर्धनं । लिङ्गलि-
ङ्गसम्बन्धप्राहणं च किं प्रत्यक्षं उतानुमानं, नदि लि-
ङ्गलिङ्गसम्बन्धप्राहणपुरस्सरमेव प्रवर्धनं, लिङ्गलिङ्गसं-
बन्धप्राहणं च किं प्रत्यक्षं उतानुमानं वा, तत्र न प्रत्यक्षं,
सम्बन्धनस्यात्यन्तपराक्षयात् प्रत्यक्षं तस्मिन्ननुमीतं न न
स्य लिङ्गस्याविनाभावनिश्चयापेक्षया । न तस्मिन्निश्चयना-
भावं लिङ्गो गम्यकः, अतिसप्रसङ्गात्, यतः कु-
तान्धस्य तस्य न परिगणितप्रसङ्गः, नाप्यनुमानं लि-
ङ्गलिङ्गसम्बन्धप्राहणम्, अनयस्याप्रसङ्गात् । तथाहि—नदप्य-
नुमानं लिङ्गलिङ्गसम्बन्धप्राहणो भवेत्, तत्तत्तत्रापि शि-
ङ्गलिङ्गसम्बन्धप्राहणमुपमानान्तरात्कस्यम्, तत्रापि भेद-
मेव धार्यैत्यन्वयः । नाप्यनुमानः सर्वत्रयदुद्धानकस्यः ।

हि पीरुषेयो वा स्यादपीरुषेयो वा ? , पीरुषेयोऽपि सर्व्व-
हकृतो, रण्यापुरुषहकृतो वा ? । तत्र न तावत् सर्व्वहकृतः,
सर्व्वह्रासिद्धौ सर्व्वहकृतस्यैवास्तिनिश्चयात् । अत्रि एव—
एवमप्रत्युपगमे नानावर्तताअवधारणमस्य, तथाहि—सर्व्व-
ह्रासिद्धौ नमृत्तागमसिद्धिः, तत्कृतागमसिद्धौ न सर्व्वह्रासि-
द्धिः । अथ रण्यापुरुषप्रणीत इति पक्षस्तर्हि न स प्रमाण-
मुपसक्तप्रणीतस्तथाअवत्, अप्रमाणाश्च तस्याश्च सुनिश्चित-
सर्व्वह्रासिद्धिः । अप्रामाण्यस्यापार्थासिद्धेः, अन्यथा प्रमाणपर्य-
वर्णौ विधीयेत । अप्रामाणीक्येय इति पक्षस्तर्हि अयमस्य स-
र्व्वह्रा वक्ष्यमानस्यामी सर्व्वह इत्यादिनिर्धेयादः प्रामाति
अयमभाषभावंऽपि प्रमाणात् । तथाहि—सर्व्वहकृतप्रस्थायी आ-
मस्य, अयमभाषयस्यावबुधान्नतत्कार्यद्वयैतः 'तत् अयमभाष-
भावंऽपि पूर्व्वमप्यस्यावबुधस्यैवमेव भावान्तरकथमेनेषामुप-
भारदीनामभिधाने तत्र परमायेशत् ? , नम्रादर्थेवाद् एषः,
न सर्व्वहप्रतिपाद्यमस्ति । अत्रि एव—यद्यपीरुषेयानामभ्युप-
गमस्तर्हि किमिदानीं सर्व्वह्न न, आगमद्वय धर्माधर्म-
द्विषयवस्थासिद्धिः, नम्रात् नामागमस्य सर्व्वहदी, नाप्यु-
पमानगम्यः, तस्य प्रत्यक्षपूर्व्वकत्वात् । तथाचि—प्रत्यक्षप्र-
स्निङ्गाणीपरिपश्यन् यथा गोः तथा गव्य इत्यागमादित्सं-
स्कारस्याष्टध्यां पर्य्यटना गव्यदर्शनानन्तरं तत्रामप्रतिपत्ति-
रूपमानं प्रमाणं वर्धयेत, न चैकोऽपि सिद्धावः प्रत्यक्षसिद्धा-
येन तस्याद्विषयव्यपेक्षेनान्यस्य विधातिस्तत्पुरुषस्योपमाना-
माशुतः सर्व्वह इति प्रतितीर्भवेत् । नाप्ययोपगत्यगम्यः, सा
हि प्रत्यक्षादिप्रमाणागोचरीकृतार्थाभ्यन्थापुपण्या प्रवर्त्तते, न
च कोऽप्येवः सर्व्वहमन्त्रणो नापुपत्तिः, तत्कथमर्थार्थ-
सिन्धव्यः ? , ननुर्व प्रमाणपञ्चकानुपपन्नभाषप्रमाणस्य सर्व्व-
हं कोऽङ्गीकरोति । उक्तं एव— " प्रमाणपञ्चकं यत्र, वस्तुतुके
न जायते । अक्षयसत्तायथार्थाय, तत्राभाषप्रमाणात् ॥ १ ॥ "
अत्रि एव—सर्व्वे वस्तु ज्ञानाति भगवत्तत्र कमनाशुखं ।
हि प्रत्यक्षेण उत यथासत्सर्व्वे सर्व्वे प्रमाणे, तत्र न
तावत्प्रत्यक्षेण, दशकालविप्रकृष्टेषु सूक्ष्ममध्यस्थेषु च तस्या-
प्रवृत्तः, इन्द्रियाणामगोचरत्वात् । थर्हि पुनस्तत्तार्थान्ध्रय-
व्याप्यत तर्हि सर्व्वहः सर्व्वहः भवेत्, अद्यन्तियप्रत्यक्षा-
व्यवृत्तीन्द्रियं प्रत्यक्षं तस्यास्ति तन सर्व्वे ज्ञानातीति
मन्येथा, तदप्युक्तम्, तस्यास्तिव प्रमाणभाषात् । न अ-
प्रमाणमन्त्रेण प्रमथसिद्धिः, सर्व्वस्य सर्व्वेष्टार्थसिद्धिप्रस-
क्तः । अथवा—अस्तु तदपि तथापि सर्व्वमेतान्धर्व्व जगति
वस्तु इति न निश्चयः, न अस्त्यतीन्द्रियप्रत्यक्षविधाने सर्व्व-
वस्तुविषयं सिद्धम्, तदपार्परिच्छिन्नानामपि धर्माधर्मसिद्धि-
याधादीनां सम्प्रयाद्, एवं चैकलक्षानापरिच्छिन्नापि कि-
मपि वस्तु भविष्यतीत्याशङ्कान्नातनुत्तुनन सर्व्वविषयं कव-
ल्लानं कर्तुं शक्यम् । तथा च कुतः सर्व्वहस्यापि स्वयमा-
गमनः सर्व्वहन्वयिनिश्चयः ? , अथ यथावत् सर्व्वैव प्रमा-
नेः सर्व्वे वस्तु ज्ञानातीति पक्षः, ननुर्व्वे सति य एवागम-
कृतपरिधमः स एव सर्व्वहन्वयं प्रामाति, आगमस्य प्रायः
सर्व्वार्थविषयव्यात्, तथा च कः प्रान्तिदर्शनां वक्ष्यमानस्या-
प्यादौ—यथा स एव प्रमाणमन्युने न जैमिनिस्त्विति । अ-
न्यच्च—यथाऽप्यस्तिनतत्कालवस्तुनन्तरं न सर्व्वह इत्यने, ततोऽ-
प्यप्यादिस्त्वानामपि यथावस्थिततथा सर्व्वहनादप्युप्यादि-

साखाद्यमसङ्गः, आह च—“अशुच्यादिरसास्वादप्रसङ्गश्चाति
वारितः” किं च—कालोऽसाधन्यः संसारः, जगति च
सर्वदा विद्यमानाभ्यां वस्तुभ्यस्तन्नाति, ततः संसारं वस्तु-
नि च क्रमणं विदुः कथमनन्तनापि कालेन सर्ववर्दी
भविष्यति, उक्तं च—“क्रमणं वदन् कथं” मिति, अत्र प्र-
तिविधीयते—तत्र यत्तावदुक्तम्—सर्वजगदुदयात्कथं भगव-
तः केन प्रमाणेन प्रतीयते ? इत्यादि, तत्रागमप्रमाणादिनि श्रु-
मः । स चागमः कथाश्चास्त्रित्यः प्रवाहोऽनादिवात्, तथा-
हि यामिह द्वादशाङ्गी कल्पलताकल्पां भगवान् श्रूयमस्वामी
पूर्वमेव ऽधीनवान्, अवीत्य च पूर्वमेव इहमेव च यथा-
चत्पुष्पास्व फलभूते कलत्रानमवातवान्, तामिवापन्न-
कलत्रकानः सन् शिष्येभ्य उपदिशति, एवं सर्वनीथंकर-
ण्यापि द्रष्टव्यम्, ततोऽसाधनागमोऽर्थकपापक्षया नित्यः । तथा
च वक्ष्यति—“एसा दुवालमङ्गी न कयावि नामी न क-
यावि न प्रवह न कयावि न भावस्सह, धुवा नीया सा-
सया अकलया अषया अस्वाहादा अवाह्वा निष्ठा” इ-
ति, अस्मिन्नागमं यथा संसाति संसारं पदेति यथा
कर्मणागमिसमागमः । यथा च तपःसंयमादना क-
र्मणागमपगं केषवाभिव्यक्तिः तथा सर्वं प्रतिपाद्यते, इति
सिद्ध आगमासम्बन्धः । यद्युक्तम्—“स पौरुषेया वा” इ-
त्यादि, तत्राधेनोऽपौरुषेयः, स च न सर्वज्ञप्रकाशितत्वादे-
व प्रमाणं, किन्तु कथाञ्जल स्वतोऽपि, निश्चिताविपरीत-
प्रत्ययत्पादकत्वात्, ततो नतरनराश्रयदोषप्रसङ्गः, संय-
ज्जगतिन्त्यावयवाभावेऽपि निश्चिताविपरीतप्रत्ययोपा-
दकतया तस्य प्रामाण्यनिश्चयात्, ततः सर्वज्ञ-
सिद्धिः, अर्थव्यमागमात् सर्वज्ञः सामान्यतः सिद्धयति न
विशेषनिर्देशेन यथाऽयं सर्वज्ञ इति, ततः कथं सर्वज्ञका-
लऽपि सर्वज्ञोऽयमिति व्यवहारः ?, उच्यते—पृष्टाचिन्तित-
सकलपदार्थप्रकाशनात् । तथाहि—यद् यद् भगवान् पृच्छत्य-
त यच्च यच्च स्वयन्तति पृष्टा चिन्तयति तत्तत्सर्वं प्र-
त्ययपूर्वमुपदिशति, ततोऽस्मी ज्ञायते यथा सर्वज्ञ इति ।
तेन यदुच्यते भट्टेन—“सर्वज्ञोऽसाविनि ज्ञानत्, तत्कालोऽ
पि बुधुःसुभिः । तज्ज्ञानेनयविज्ञान-रहितैर्गम्यते कथम् ?
॥ १ ॥ इति, तदपास्ते द्रष्टव्यम्, पृष्टाचिन्तितसकलपदार्थ-
प्रकाशनेन तस्य सर्वज्ञत्वनिश्चयात् । लभ्येव व्यवहारतो
निश्चयो न निश्चयतः, निश्चयतो हि तदा सर्ववर्दी विदि-
ता भवति यदा तज्ज्ञेयं सर्वं विदिता सर्वं सेवादा
शुद्धानं न चैतत्कर्तुं शक्यम् । अथैकत्र संवाददर्शनादन्यत्रापि
संवादो द्रष्टव्यः, एवं तर्हि मायावी बहुजलकाः सर्वोऽ
पि सर्वज्ञः प्रमाणं, नस्याप्येकदेशसेवाददर्शनाद् । आह च—
“एकदेशपरिज्ञानं, कस्य नाम न विद्यते ? न ह्येकं ना-
स्ति सत्यार्थं, पुरुषं बहुजलियम् ॥ १ ॥” तदुक्तम्, व्यव-
हारतोऽपि निश्चयस्य सम्यगनिश्चयत्वात्, यैवाकर्णादि-
निश्चयवत् । तथाहि—यैवाकर्णः कालितपृष्टशब्दव्याकर-
णाद्यं सम्यग्यैवाकर्ण इति निश्चयिते, एव पृष्टाचिन्त-
तादृशप्रकाशनात् सर्वज्ञोऽपि । न चैव मायाविनोऽपि सर्व-
ज्ञत्वप्रसङ्गः, मायाविनि सर्वेषु पृष्टेषु चिन्तितेषु चाधेषु से-
वादाधेनात्, निपुणेन च प्रतिपत्ता भवितव्यम् । अथ यै-
वाकर्णोऽन्येन यैवाकर्णेन सकलव्याकरणशब्दाधेयं

वादनिश्चयोऽपि ज्ञातुं शक्यते । ननु सर्वज्ञोऽप्यन्येन स-
र्वज्ञेन यथावत् ज्ञातुं शक्यते एवमेव समानम् । अथ त-
द्गोमन्थेन सर्वज्ञेन निश्चयतो विज्ञायताम् इदानीं तु स-
कथं ज्ञायते ?, उच्यते—इदानीं तु सम्प्रदायादभ्यासतत्प्रवच-
नार्थप्रकाशनात् । यद्यप्यारीत—श्रूयतेः सर्वज्ञो वर्तमान-
स्वामी सर्वज्ञ इत्यादिप्रबंधादः प्रामाण्यत्वाद् तद्व्यसामम्,
आगमां हाये कल्पः—यो यः सर्वज्ञः उत्पद्य—
त तेन तेन तत्तत्कल्पवर्तिनो तीर्थेहतां सर्वेषामप्य-
वश्यं चरितानि वक्तव्यानि, ततो, न श्रूयमाद्यभिधानम-
धेवादः । यद्यप्यभिहितम्—“ताप्युपमानमभागागम्य” इत्यादि,
तदप्युक्तम्, एकं सर्वज्ञं यदा व्यवहारतो यथावद्विनिश्च-
त्यान्यपि सर्वज्ञं व्यवहारतः परिज्ञाप्य एवोऽपि सर्वज्ञ इति
व्यवहारति तदा कथं नेपमानप्रमाणवपयः ?, अर्थोपनि-
गम्योऽपि भगवान्, अस्याऽऽगमाधेयं परिज्ञानासम्भ-
वात्, न खल्वनीन्द्रियार्थदर्शनमन्तरागमस्याधोऽनीन्द्रियः
पुरुषमात्रेण यथावदवगम्यं शक्यते, तत आगमाधेयपरि-
ज्ञानान्यथाऽनुपपत्त्या सर्वज्ञाव्यवस्थुपगम्यतयः । एतेन
यदुक्तं पाके—“किमिदानीं सर्वज्ञेन ? आगमादेव धर्मा-
धर्मव्यवस्थासिद्धे” रिति, तत्प्रतिज्ञप्तमवश्यं सर्वज्ञमन्त-
रगागमाधेयं सम्यक् परिज्ञानासम्भवात् । यथाऽक्तम्—
“सर्वं वस्तु ज्ञानाति भगवान् केन प्रमाणेन” त्यादि, तत्र
प्रत्यक्षेणैव पक्षः, तर्हि च प्रत्यक्षमनीन्द्रियमवश्यम्, ननु
तत्राप्युक्तम्—“तस्यास्ति त्वं प्रमाणाभावाद्” नि, उक्तं
मिदमप्युक्तं नूतम्, तदस्मिन्नेऽनुमानप्रमाणसम्भवाद्, त-
न्नानुमानमिदं यत्नारभ्यवस्तु तत्सर्वान्तिमप्रकप्रमाङ्क, यथा
परिमाणं, तारभ्यवच्छेदं ज्ञानोति । न चायमिदं हेतुः,
तथाहि—दृश्यते प्रतिप्राणप्रज्ञां धादंशुलपटवतारतयं
ज्ञानस्य, ततोऽवश्यमप्येव सर्वान्तिमप्रकप्रमाणं भवितव्यम्,
यथा परिमाणस्याकाशे, सर्वान्तिमप्रकप्रज्ञं ज्ञानस्य सकल-
वस्तुत्वांमप्रकाशकस्यम् । अथ यद्विषयः नरतमभावः सर्वो-
न्तिमप्रकप्रोऽपि तद्विषय एव युक्तः, ततमभावोऽन्यथा-
अतस्य ज्ञानस्यापलब्धः, ततः सर्वान्तिमप्रकप्रोऽपि तस्यै-
वति कथमनीन्द्रियज्ञानमवश्यं ?, इन्द्रियाश्रितस्य च ज्ञा-
नस्य प्रकप्रोऽपि न सर्वविषयतः, तस्य सूक्ष्मावयव-
भूतेः । अत्राच्यते—मनोज्ञानमप्यनीन्द्रियज्ञानमुच्यते, तस्य
च नरतमभावः शास्त्रादी हृष्ट एव । तथाहि—तदेव शास्त्रं
अस्मिन् भूतित्वेन पठान अवधारयति च, अपरस्तु मन्त्रं,
वाधतोऽपि काश्चिन्मुकुलितार्थोवोचोपमपरां विशिष्टावधारः
एवमन्यास्वपि कलास्तु यथायथं मनोविज्ञानस्य तारतम्यं
परिभाष्यते, ततः तस्य सर्वान्तिमः प्रकः सर्वविषया भ-
विष्यति । नदम्, यतो मनोविज्ञानस्यापि नरतमभावः
शास्त्राद्यालम्बन एव युक्त्यापपद्यते न सर्वविषयः, न खल्व-
न्यविषयोऽस्यासांऽन्यावपय प्रकप्रमावमुपजन्मयति, तथा—
ऽनुपलब्धः । उक्तं च—“शास्त्राद्यभ्यासतः शास्त्र—प्रभृत्य-
वागचक्षुतः । साकल्येवदेन तस्य, कुत एवामिदमप्यति ?
॥ १ ॥” अत्राच्यते—इह तावद्विद्वज्ज्ञानोऽतः तरतम-
भावो न प्राज्ञः, अतीन्द्रियार्थस्वाध्याया इतोऽरुपयत्ता-
सात्, तथाहि—सकलवस्तुविषयमनीन्द्रियप्रत्यक्षमिदानीं

तेषां हेतव्यमेवासिद्धमिति बाध्यम्, अभावप्रमाण—
 व्यभिचारप्रसङ्गात् । तथाहि—यदि केनापि प्रमाणेन न ह्याप-
 ष्ये तर्हि—प्रमाणपञ्चकेनैव, वस्तुतस्तु न जायते । वस्तुवत्त्वा-
 बन्धोपाधे, तथाभासप्रमाणान् ॥ १ ॥ इति वचनाद्भावप्रमा-
 णविषयाः हेतुः, अभावकार्यं च प्रमाणमभावसाधनमित्यते ।
 अथ च ते विशेषाः सकलैष्येयावतिष्ठन्ते, ततोऽभावप्रमाण-
 इवमिष्टाप्रसङ्गः, तस्माद्विषयव्यापकानुपलब्ध्या विशेषाणां
 हेतव्यं प्रत्यक्षविषयतया व्याप्यत इति प्रतिबन्धसिद्धिः । स्या-
 दैतत्—हेतव्यार्थिनि हेतुविशेषविरुद्धः, तथाहि—घटादिनता
 कर्पादिविशेषा इन्द्रियप्रत्यक्षेण प्रत्यक्षा उपलब्धाः, ततः त-
 छेयत्वेनिन्द्रियप्रत्यक्षविषयतया प्रत्यक्षत्वेन व्याप्तं निश्चितं
 सत् जलधिजलपलप्रमाणानिष्ठविषये विशेषेषु प्रत्यक्षान्वेनिन्द्रि-
 यप्रत्यक्षविषयतां साधयति, तथापि नष्टमिति । तदुक्तम्,
 विरुद्धलक्षणासम्भवात्, तथाहि—विषयः हेतुः तदा भवति
 यदा बाधकं नोपजायते, “विरुद्धोऽसति बाधके” इति
 वचनात्, अथ च बाधकं विधानं, यदि हि इन्द्रियप्रत्यक्षवि-
 षयतया प्रत्यक्षत्वं भवेत् ततोऽस्मादस्यापि न प्र-
 त्यक्षत्वाभेदः भवेत्, न च भवति, तस्मादस्मादृष्टेः प्र-
 त्यक्षत्वाभेदसंवेदनमेव तेषामिन्द्रियप्रत्यक्षविषयत्वसाधने
 बाधकमिति न विशेषविरुद्धः । अन्यः प्राह—न वि-
 शेषविरुद्धता हेतोर्वृत्त्यम्, अन्यथा सकलानुमानोच्छे-
 दप्रसङ्गात्, तथाहि—यथा धूमाऽग्निं साधयति, अग्निप्र-
 तियक्षणा महात्मसंनिक्षेपत्वात्, तथा तस्मिन् साध-
 यन्ति एवमव्यभिचारमपि साधयति, तेषापि सह महात्मसं प्र-
 तियक्षयनिष्ठत्वात्, तथा चानात्रयमात्मिना अग्निमान् पर्व-
 तो धूमवत्यात्, महात्मनश्च, तत्रैवैव न कश्चिदपि हेतुः
 स्यात्, तस्मात् न विशेषविरुद्धता हेतोर्वृत्तिः । प्राह च
 प्रमाणकर्तृमाऽपि—“यदि विशेषयिरुजतया क्षिति-नेतु न हे-
 तुरिहास्ति न दूषितः । निश्चितहेतुपरकमरोधिनी, न हि न
 सा सकलेन विरुद्धता ॥ १ ॥” यथाहम्—“अथवा अस्तु
 तदपि तथापि, सर्ववैयर्थ्यात् जगति वसिष्ठति न निश्च-
 य” इत्यादि तद्व्यसार्, यतोऽप्यधिकाने तद्व्यसार्कर्मदे-
 श्यतायेतं ततोऽतीन्द्रियमापि तत्र सकलवस्तुविषये, क-
 वलज्ञानं तु निर्मूलककलानावरणकर्मपरमाद्यवगमसमु-
 र्यं ततः कथमिव तत्र सकलवस्तुविषये भवेत् ? न
 क्षतीन्द्रियस्य दशादिविषयकः प्रातश्चर्याका, न च कवल-
 प्रादुर्भाषे आवरणदशस्यापि सम्भवः, ततो यद्वस्तु तत्स-
 र्वं भवतः प्रत्यक्षमेवेति भवति सर्वैकवैयर्थ्यात्प्रमाणे निश्च-
 यः—एतावदेव जगति वसिष्ठति । यदुक्तम्—“अथुक्त्या-
 दिरसास्वादप्रसङ्गः इति, तदपि सुखतदीयिषावाद्यविकृतिमि-
 तम्, अज्ञानतो भगवत्स्थितेष्टेष्टकणान्, यां हि यादृग्भूतान्-
 ऽशुद्ध्यादिरसो येषां च प्राणेषां वायुभूतान् प्रतिमुखाद-
 यति येषां च विविधं तत्सर्वं तद्व्यस्यतया भगवान् वसति,
 ततः कथमशुद्ध्यादिरसास्वादप्रसङ्गः ? अथ यदि तट-
 स्वतया घोषा तर्हि न सम्यक्, सम्यक् चेत् यास्वरूपं
 वेत्ता तर्हि नियमात् तदास्वादप्रसङ्गः । उक्तं च—“तट-
 स्वत्वेन वेदाद्यं, तत्वेनाऽप्येवं भवेत् । नदाम्ना तु व-
 दाद्ये—ऽशुद्ध्यास्वादः प्रसव्यते ॥ १ ॥” तद्वत्, भवान् हि
 सकम्मा करणधीनज्ञानः ततो हसं यथावस्थानमवश्यं

विह्वलिन्द्रियव्यापारपुरस्सरमास्वादान् एव जानाति, भगवां-
 स्तु करणव्यापारमरंपक्षोऽनीन्द्रियज्ञानी ततो जिह्वेन्द्रिय-
 व्यापारसम्भावात्साधनमेवेति रसं यथावस्थितं तटस्व-
 तया सम्यग् वेत्तीति न कश्चिदोषः । एतेन पररागादिवै-
 र्घ्यं रागाद्यादिविषयस्य प्राप्तेनमप्यथास्तप्रत्यक्षे, पररागादीना-
 मपि यथावस्थिततया तटस्वेन सत्तावदनात् । यदुक्तम्—
 “कालतोऽमादिरमस्तः संसार” इत्यादि तद्व्यस्यत्वं पु-
 ष्पात्सर्ववेदनाद्, न च युगपद् सर्ववेदनमसम्भवि, इष्टथा-
 त् । तथाहि—सम्यग्जानागमाभ्यासप्रवृत्त्यश्च बहुशो वि-
 चारितधर्माधर्मास्तिकाद्यादिव्यवस्थं सामान्यतः पञ्चा-
 स्तिकाद्यविज्ञानं युगपदापि जायमानमुपलभ्यते, एवमशेष-
 विशेषकालपञ्चास्तिकाद्याविज्ञानमपि भविष्यति । तथा वा-
 यमर्थोऽप्येवमुक्तम्—“यथा सकलशास्त्रार्थः, स्वस्थतः प्र-
 तिभासते । मनस्वीकृत्येत्येव, तथाऽनन्तादिवचनम् ॥ १ ॥”
 यदुक्त्यते—“कथमतीतं भावि वा वसति ? विषयानुप-
 ष्यते न तथारभावा” इति, तदपि न सम्यक्, यतो यदा-
 पीदानीन्तनकालोपलब्धता न असती, तथापि यथाऽतीतम-
 नानं कालोऽप्येष्टं यथा च भावि (वास्त्येति) वसिष्ठते
 तथा तस्मात्कारणतः ततो न कश्चिदोषः । स्यादित्—
 यथा भवतिज्ञानस्य तरतश्चतुर्धातुप्रकार्यसम्भवाऽनुमी-
 यते तथा तीर्थान्तरिथैरपि, ततो यथा भवत्सम्मततीर्थ-
 कुरापदिताः पदार्थावशयः सत्यतामश्नुवन्ते तथा तीर्थो-
 न्तरायसम्मततीर्थेकरापदिता अपि सत्यतामश्नुवन्ति, वि-
 शेषेणाभावाद्, अन्यथा भवत्सम्मततीर्थेकरापदिता अपि
 असत्यतामश्नुवन्ति । अथ तीर्थान्तरायसम्मततीर्थेकरा-
 पदिताः पदार्थावशयेऽनुमानप्रमाणेन बाध्यन्ते ततो न ते
 सत्याः, तदुक्तम्, अनुमानप्रमाणान्तातीन्द्रियज्ञानस्य बा-
 धितमशक्यत्वात्, आह च—“अतीन्द्रियानन्तवेद्यान्,
 पश्यन्त्यापेक्षं कलुषा । ये भावान् वचने तेषां, नायमानेन
 बाध्यन्ते ॥ १ ॥” अथ सम्भवति जगति प्रकृतोत्पत्त्यव-
 दिग्ध्याः कुतश्चैवास्माभ्याससम्पन्नतो वाचालाः तथापि-
 धातुनन्द्रजालकालवशश्च दक्षिणदक्षिणभागमभायनचामाराद-
 विभूतयः कोसिपुजादिविषयकाः स्वयमसर्वज्ञा अपि सर्व-
 ज्ञा वयमिति वृथाया, तन एतावन्मत् न जायते यदुक्तं—“तेषां
 सर्वोत्तमप्रकरणमतीन्द्रियज्ञानमवश्यं, यदि पुनर्दोषकल-
 पमतीन्द्रियज्ञानमवश्यम्, तर्हि वचनमपि तेषां नाभावि-
 ष्यत, अथ च इत्यनेन बाधा ततस्ते कैनवयमर्थो न सर्वज्ञा
 इति प्रातपकत्वम् । तद्वत्तद्व्याप्यं समानम्, न समानम्, अर्द-
 द्वास्ति प्रमाणेन बाध्यताम् । प्रमाणवशा न्यन्त्या—मनो द्रष्टा जिते-
 श्वरः ॥ १ ॥” अथ बुद्धयभाषनसुखं प्रमाणमतीन्द्रियवि-
 षये न सत्यं नापि बाधकमवश्यत्वात्, समानकलाना-
 यो हि बाध्यबाधकमात्रः, तथा योक्तम्—“समानविषय-
 यस्याद्वाध्यबाधकसंस्थितिः । अतीन्द्रियं च संसारि, प्रमाणं
 न प्रवर्त्तते ॥ १ ॥” नतः कथमुच्यते—अर्दतो वचसि
 प्रमाणेन बाध्यते प्रमाणवशाद्यवश्यमप्यपि, तदपि न
 सम्यक्, यतो न भगवान् कलमतीन्द्रियमस्मादस्यामश-
 क्यपरिकल्पदोषोपदिशति, यदि पुनः तथाभूतमुपविशेत्
 तर्हि न काऽपि तद्वचनतः प्रवर्त्तते, अतीन्द्रियायैव बाधः

सर्वेषामेव विद्यते परस्परविच्छेदं च, ततः कथं तद्वचनतः प्रेक्षावर्ता प्रवृत्तिः ? ततोऽप्यर्थं परानु प्रतिपादयता भगवता परैः शक्यपरिच्छेदमप्युपदेक्ष्यते, शक्यपरिच्छेदे तु कार्येषु भगवदुक्तेषु यत्तत्प्रमाणं संशयं तत्तद्विषयं साधकं प्रमाद्युत्पन्नं, विपर्ययं तु बाधकम् । अस्ति च भगवदुक्तेषु शक्यपरिच्छेदेष्वर्थेषु प्रमासंवादः । तथाहि—घटादयः पदार्था अक्षेपात्तात्माका उक्ताः, ते च तथैव प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वा निश्चीयन्ते मांशोऽपि च परमानन्दपदस्याश्वत्थकक्षी-क्यात्मक उक्तः, ततः सोऽपि युक्त्या सङ्कतिमुपपद्यते, यतः संसारप्रतिपक्षभूता मोक्षः संसारं जन्मज्जरामरणदिदुःख-हेतव्यं रागादयः तं च निर्मूलमपगतं मोक्षावस्थायांमिति न मोक्षं भुञ्जतेत्यादिपि सम्भवः । न च निर्मूलमपगतं रागादयं भुञ्जतेऽपि जायन्ते, ततः तत्सौख्यं शाश्वतकम्पवर्धयते, ननु यदि न तत्र रागादयस्तर्हि न तत्र मत्सका-मिनीगाढालिङ्गनपीनस्तनापीडनवद्व्यसन्नकरात्रादादिप्र-भं रागनिबन्धनं सुखं, नापि द्वेषनिबन्धनं, प्रबलधैर्यविर-त्काराणादयप्रभं, नापि मोहनिबन्धनमहङ्कारसमुत्थमा-र्यादिविनीतपुत्रभ्रातृप्रभृतिवन्धुवर्गसहवाससम्भवं च, ततः कथमयं स मांशो जांमनामुपादयो भवति ? आह च—“ बीतरावश्यं न सुखं, योषिदालिङ्गनाज्जम् । बीतद्वेष-रु-च कुतः, शुभ्रसनाविमर्हजम् ? ॥ १ ॥ बीतमोहस्य न सुख-मार्त्त्यायाभिनेयशजम् । ततः किं तादृशं तेन, कृत्यं मांशेण जन्मनाम् ॥ २ ॥ ” अपि च—क्षुद्रादयोऽपि तत्र सर्वथा विवृता इत्यन्तं, ततोऽप्यन्तबुभुक्षाकालकुक्ष्यं च विशिष्टाहारभोजनं यथा ग्रीष्मादीं पिपासापीडनस्य पाटलाकुसुमादिवासितसु-गन्धिशीतस्पर्शलक्षणानेन पद्यायते सुखं तदपि तत्र दूरतोऽपा-स्तप्रसरतिमिति न कार्यं तत्र, तदेतद्वर्त्तमानसमीचीनम्, यतो यद्यपि रागादयः प्रथमतः क्षणमात्रसुखदायिनया रमणीयाः प्र-तिभासन्ते तथापि तं परिणामपरम्परयाऽनन्तदुःखसहनर-कादिदुःखसम्पानहेतवः, ततः पर्यन्तदाहणतया विषाक्षमोज-नसमुत्थमियं न रागादिप्रभवं सुखमुपादयं प्रेक्षावर्ता भव-ति । प्रेक्षावर्ता हि बहुदुःखमपहाय यद्वच बहुसुखं तदेव प्रतिपद्यते । यस्तु स्तोकासुखनिमित्तं बहुदुःखमाश्रित्येतं स प्रेक्षावर्त न भवति, किन्तु कुक्षुः, रागादिप्रभवमपि च सुखमुद्भूतीत्या बहुदुःखहेतुकम्, अपरवर्गसुखं कैकास्ति-कात्वास्तिकपरमानन्दवत्, ततः तदेव तत्त्ववैदिनमुपादयं, न रागादिप्रभवमिति । यदि पुनर्येदं तदपि सुखमभिलष-णीयं भवतः तर्हि पानरीशानां यत् मद्यपानप्रभवं यच्च गन्धशुकराणां पुगीपमस्यसमुत्थं यच्च रत्नसां मानुषमां-साभ्यवहारसम्भवं यच्च दासस्य सतः स्वाभिप्रासादादिहेतु-कं यदपि च पारसीकदेशवासिनो मांशादिशोषसिद्धमिति-बन्धनं तत्सर्वं भवतोऽज्ञानाभये सति न सम्पद्यते इति पानरीशैवाद्यप्यभिलषणीयम् । अपि च—नरकुपः क्षममात्रस्य न तद्विषेयसम्भवं सुखमुपजायते ततो नरकुपः क्षमप्यभि-लषणीयम् । (अथ—विशिष्टमेव सुखमभिलषणीयमिति ‘मोक्षक्षमम्’ शब्दे वक्ष्यामि गतम् ।) तदेवं भगवदुप-दिष्टेषु शक्यपरिच्छेदेष्वनुमेयेषु च यथाक्रमं प्राप्ताऽनुमा-नसंवादशेनान्तं मांशोऽपि च युक्त्योपपत्तमानत्वाद्भगवा-नैव सर्वेषां न सुगतादिर्गति स्थितम् । नं० ।

सर्वजिन-सर्वजिन-पुं० । सर्वतीर्थकृति, दृशं० ४ तत्त्व ।

सर्वजिन्नासासुग-सर्वजिनशासनक-त्रि० । सर्वजिनेः शि-ष्यन्ते प्रतिपाद्यन्ते यानि तानि सर्वजिनशासनानि ताव्येव सर्वजिनशासनकानि । सर्वतीर्थकरप्रवृत्तेषु, प्रश्न० १ संव० द्वार ।

सर्वजिन्नाशिविमुह-सर्वजिन्नाशिविमुह-त्रि० । सकलसर्व-विदुषदेशविराधक, दृशं० ४ तत्त्व ।

सर्वजो-सर्वयोग-पुं० । समस्तव्यापारे, पञ्चा० ७ विव० ।

सर्वजोषिय-सर्वयोनिक-त्रि० । सर्वा योनय उपपत्तिस्था-नानि येषां स्वानां त सर्वयोगिन्नाः । सर्वगतिभाषु, आचा० १ ध्रु० ६ अ० १ उ० । सर्वा हि योनयः—संस्तुतविभूतो-भयशीतोष्णोभयसखिसाक्षितोभयकृपाः । सूत्र० २ ध्रु० ४ अ० ।

सर्वज-सर्वज्ञ-त्रि० । “ हो जः ” ॥ ८ । २३ ॥ इति अय्य लुङ् । केवलज्ञानिनि, प्रा० २ पाद ।

सर्वजुह-सर्वद्युति-स्त्री० । आभङ्गादिसम्बन्धिभ्यां सम्-स्त्युत्पन्ने, विषा० १ ध्रु० ६ अ० ।

सर्वजुति-स्त्री० । उचितप्रवस्तुघटनायाम्, विषा० १ ध्रु० ६ अ० । कल्प० । रा० । म० ।

सर्वजुय-सर्वलुङ्-पुं० । सर्वैः प्रकारैः श्रुतः प्रशुणो विच-क्षितमोक्षमार्गं प्रयुक्तितः । सर्वलुङ्गमेव, सङ्गमेव । सूत्र० १ ध्रु० १ अ० २ उ० ।

सर्वदृ-सर्वार्थ-पुं० । सर्वे च तेऽर्थाश्च सर्वार्थाः । आचा० १ ध्रु० ८ अ० ८ उ० । अशेषप्रयोजनेषु, आचा० २ ध्रु० २ अ० । बाह्याभ्यन्तरे घनधान्यकलत्रममवादी अशेषप्रयोजनीय-वस्तुनि, सूत्र० १ ध्रु० २ अ० २ उ० । एकांशिशेषमोहो-रात्रमुद्धर्ते, ज्यो० २ पादु० । जं० । सू० प्र० । कल्प० ।

सर्वदृसिद्ध-सर्वार्थसिद्ध-पुं० । पञ्चानामनुनरीचमानानां म-ध्यमे, आधु० । स० । स्था० । प्रज्ञा० । एकांशिशेषमोहो-रात्रमुद्धर्ते, स० ३० सम० । कल्प० ।

सर्वदृसिद्धि-सर्वार्थसिद्धि-पुं० । सर्वार्थसिद्धिमानवा-सिनि द्वेव, स० । स्त्री० । परवर्ते वषं भविष्यति षष्ठे तीर्थे-करे, प्रव० ७ द्वार ।

सर्वदृष्ट-सर्वस्थान-न० । शय्याभोजनमन्त्रादिस्थानेषु, विश० ।

सर्वदृष्ट-सर्वनष्ट-त्रि० । सर्वप्रकारैर्विनाशमात्रे, विश० ।

सर्वस्थाय-सर्वनय-पुं० । सर्वेषु नैगमादिनयेषु, उत्त० २ अ० ।

सर्वस्थायम-सर्वनयमत्-न० । द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकक्षान-नयार्थाकृत्यनयसंमते, पञ्चा० १२ विव० ।

सर्वस्थायविसुद्ध-सर्वनयविसुद्ध-त्रि० । सर्वे निरवशेषास्ते च त नयाश्च सर्वनयास्तेषां विसुद्धं निर्दोषतया संमतम् । उत्त० । २ अ० । सर्वनयसम्पत्ते, दृशं० १ अ० । “ तं सर्वस्थायविसुद्धं, जं अग्न्युद्धर्त्ता वाहः ” आच० ६ अ० ।

सितपद्मेषु तथाभूतप्रमाणप्रमेयत्वस्यासिद्धत्वात् । सिद्ध-
त्वे वा साध्यस्यापि हेतुत्वं सिद्धत्वात् व्यर्थे हेतुपादानम् ;
तथाभूतप्रमाणप्रमेयत्वस्य दृष्टान्तोऽप्यादित्युक्त्याऽसिद्धः स-
न्निपातव्यर्थः हेतुः स्यात् । अथासन्निपातप्रमाणप्रमेयत्व-
हेतुः, तदा तथाभूतप्रमाणप्रमेयत्वस्य विवादागोचरेष्व-
सिद्धिर्नृपस्यसम्भावनाऽसिद्धाः हेतुः । सिद्धौ वा तत्तथाभूत-
प्रत्यक्षत्वसिद्धिरिव स्यात् । तत्र बाधिवत् इति न हेतुप-
त्त्याः सफलः । अथोपपन्नप्रमेयत्वव्याक्रियाधारणं प्रमेय-
त्वसामान्यं हेतुरिति पक्षः । सोऽप्यसङ्गतः । अत्यन्तविल-
क्षणातीव्रव्यभिचारीयथैवप्रमाणप्रमेयत्वव्याक्रियसाधारणस्य
सामान्यस्यासम्भवात् ; नहि शाबलेयकर्मव्याक्रियसाधा-
रण्यमर्थं गोत्वसामान्यमुपलब्धमिति प्रमेयत्वसामान्यत्व-
स्य हेतुरसिद्ध इति नानुमानादपि सर्वैकसिद्धिः । नापि-
शब्दात् । यतः शब्दोऽपि तत्प्रतिपादकोऽभ्युपगम्यमानः
किं नित्यः, उतामित्य इति कल्पनाद्वयम् । न तावत्
नित्यः, सर्वैकबोधकस्य नित्यस्यागमस्याभावात् । भावेऽपि
तत्प्रतिपादकत्वेन तस्य प्रामाण्यासम्भवात् ; कार्येऽप्ये-
तन्मात्रात्यस्य व्यर्थस्यापितत्वात् । अथानित्यतत्प्रतिपादक
इति पक्षः, सोऽपि न युक्तः । यतोऽनित्योऽपि किं तत्प्र-
णीतः स तद्वैकबोधकः, अथ पुरुषान्तरप्रणीत इति विक-
ल्पद्वयम् । तत्र न सर्वैकप्रणीतः स तद्वैकबोधक इति पक्षो
युक्तः इतरतराध्यक्षयप्रसङ्गात् । तथाहि—तत्प्रणीतत्वं
तस्य प्रामाण्यम्, ततः तस्य तत्प्रतिपादकत्वमिति व्य-
क्रमितेतराध्यक्षयम् । नापि पुरुषान्तरप्रणीतसद्वैकबोधकः
तत्प्रामाण्यतत्त्वव्यवधप्रमाणत्वात् । तत्र शब्दादपि तस्य
सिद्धिः । नान्युपमानात् तत्सिद्धिः । यत् उपमानोपमय-
योरप्यन्तत्वे सादृश्यत्वमनं तदभ्युपगम्यते । नचोप-
मानभूतः कश्चित् सर्वैकत्वेन प्रत्यक्षतः सिद्धः, यत्
तत्सादृश्यादन्यस्य सर्वैकत्वमुपमानात् साध्यते । सि-
द्धौ वा प्रत्यक्षत एव सर्वैकस्य सिद्धिर्वाज्ञोपमानादपि तत्सि-
द्धिः । सर्वैकसङ्गावयवमन्तरेणानुपपद्यमानस्य प्रमाणवद्विज्ञा-
तस्यार्थस्य कस्याविद्भावात् नार्थोपलेरपि सर्वैकत्वस्यसि-
द्धिः । नचागमप्रामाण्यलक्षणस्यार्थस्य तत्प्रमाणानुपपद्यमा-
नस्य तत्परिकल्पकत्वम् । अतीन्द्रिय स्वर्गाद्यर्थं तत्प्रणीतत्व-
निश्चयमन्तरेण तस्य प्रामाण्यानिश्चयात् । अथोपपन्नत्वादपि
तत्प्रामाण्यसम्भवात् कुतस्तस्य तत्प्रमाणानुपपद्यमानताः, त-
च्चार्थोपलब्धोऽपि तत्सिद्धिः । अभावाकस्यस्य तु प्रमाण्या-
भावसाधकत्वेन व्यापारात् न तत्सङ्गावयवसाधकत्वम् । न
चोपमानार्थोपमयप्रमाणत्वात् भवता प्रामाण्यमभ्युपगम्य-
ते इति न तद्व्यस्तत्त्वसिद्धिः । तदुक्तम्—

“ सर्वैकं इत्यनेन ताव-जगदीयसिद्धादिति ।

दृष्टो न वैकदेशोऽस्ति, लिङ्गं वा योऽनुमानयत् ॥ ११७ ॥

न चागमविधिः कश्चि-सिध्यः सर्वैकबोधकः ।

नञ् मन्त्रार्थेवादानां, तात्पर्यमवकल्पने ॥ ११८ ॥

नचागमेन सर्वैक-स्तदर्थेऽप्युपमान्यसंभूयात् ।

नगन्तरप्रणीतस्य, प्रामाण्यं गम्यते कथम् ॥ ११९ ॥ ”

(श्लो० वा० सू० २)

इत्यार्षे । ततो 'ये दृष्टकाल' इत्यादिप्रयोगो नासिद्धो हेतुः ।
सद्व्यवहारनिषेधश्च, अनुपलम्भमाधननिमित्तः । अनंकाधाऽ-
नेन अग्र्यत्र प्रवर्तित इत्यत्रापि तन्निमित्तसङ्गावात् प्रवर्त-

यितुं युक्तः । अथ 'यथाऽस्माकं तत्सङ्गावावेदकं प्रमाणं
नास्ति तथा भवतां तदभावावेदकमपि नास्तीति सद्व्यव-
हारवदभावव्यवहारोऽपि न प्रवर्तनीयतमः । तथा—
हि—सर्वैकसिद्ध्याः किं प्रत्यक्षमभिगम्यः, प्रमाणान्तर-
रगम्यो वा ? । तत्र न तावत्प्रत्यक्षमभिगम्यमानम्, 'किं सर्वत्र सर्वदा सर्वै-
कसर्वैकभावावेदकमभ्युपगम्यमानम्, 'किं सर्वत्र सर्वदा सर्वै-
कसर्वैकं न' इत्येव प्रवर्तते, उत 'कश्चित्कदाचित् कश्चित्
सर्वैको नास्तीत्यवमिति कल्पनाद्वयम् । तत्र यदि सर्वत्र
सर्वदा सर्वैकः सर्वैकः नेति प्रत्यक्षस्य प्रवृत्तिः, तर्हि न स-
र्वैकभावाव, तज्ज्ञानवत् एव सर्वैकत्वात् । नहि सकलदेश-
कालव्यवस्थितपुरुषपरिपत्तासाक्षारकणमन्तरं नदाधारम-
सर्वैकत्वमवगन्तुं शक्यम् । तत्साक्षात्करणं च कथं न
तज्ज्ञानवतः सर्वैकत्वमिति, नापः पक्षः । द्वितीयोऽपि पक्षो
न सर्वैकसर्वैकभावावसिद्धिरिति न प्रत्यक्षात् सर्वैकभावा-
वसिद्धिः । अथ न प्रवर्तमानं प्रत्यक्षं सर्वैकभावावसाधकम्
किंतु निवर्तमानम् । ननु यदि निखिलदेशकालाधारसकल-
पुरुषपरिपत्ताधितानन्तरपदार्थोपावेदकत्वम्, कारणं वा तत्
स्यात्, तदा तन्निवर्तमानं तथाभूतं सर्वैकत्वं व्यावर्तयेत्,
नाम्यथा । तथाभूतनिवृत्तौ तन्निवृत्तत्वसिद्धेः । तथाभ्युपगम-
या स एव सर्वैक इति न तेन तन्निषेधः । किञ्च-प्रत्यक्ष-
निवृत्तिर्नोऽपि प्रत्यक्षमेव, तदा स एव दोषः । अथ-
प्रत्यक्षादस्या तदाऽस्तीति प्रमाणमप्रमाणम् । अप्रमाणत्वं,
नातः सर्वैकभावावसिद्धिः । प्रमाणत्वं नानुमानत्वम् ; सर्वोप-
सर्वासाध्याः तन्निवृत्तस्यार्थसाधकत्वमसिद्धनैकान्तिकत्वोपा-
द्वयसङ्गावात् । नच तुच्छा मन्त्रिर्नृतिः तदभावज्ञापिका ।
तुच्छायाः कश्चित् सद्रूपविशेषाभावेन सर्वैकमर्थोपावेदक
च ज्ञापकत्वासम्भवात् । तन्न प्रवर्तमानं, निवर्तमानं वा
प्रत्यक्षं तदभावं साधयति । प्रमाणान्तरगम्यत्वेऽपि तद-
भावां न नावदनुमानगम्यः । तदभावसाधकानुमानाभावात् ।
अथ विवादाध्यायितः पुरुषः सर्वैको न भवति, वक्तृ-
त्वात्, इत्यापुन्यवदित्यनेन तदभावसाधकम् । नन्वत्र
किं प्रमाणान्तरसंवादिनोऽप्यस्य वक्तृत्वं हेतुः, उत तद्वि-
परीतस्य, आहारावत् वक्तृत्वमात्रमिति वक्तृत्वम् । यदि
प्रमाणान्तरसंवाद्यर्थस्य वक्तृत्वादिनि हेतुः, तदा विरुद्धा
हेतुः । तथाभूतवक्तृत्वस्य सर्वैक एव भावात् । अथ प्रमा-
णान्तरविसंवादिनोऽप्यस्य वक्तृत्वादिनि हेतुः, तदा-
सिद्धसाधनम् । तथाभूतस्य वक्तृत्वसर्वैकत्वनास्तीतिरभ्यु-
पगमात् । अथ वक्तृत्वमात्रं हेतुः । न । तस्य साध्यविषय-
येण सर्वैकत्वानुपलब्धेन सहानवस्थानलक्षणस्य तदव्य-
वच्छेदत्वभावेन च परस्परपरिहारास्त्वपस्य च विपरीत-
स्याभावात् न ततो व्यावृत्तिसिद्धिरिति न स्वसाध्यनित्य-
त्वम् ; तदभावान्न स्वसाध्यत्वसाधकत्वम् । अथ सर्वैकत्वोपा-
नपलम्भ इति ततो व्यावृत्तिसिद्धिः, न ; सर्वैकत्वोपा-
नुपलम्भस्यासम्भवात् । सर्वैक एव वक्तृत्वसामान्यमुप-
लप्स्यते, सर्वैकान्तरं वा तत्रत्र संवाद्यर्थेन इति न
सम्भवः सर्वैकत्वोपा-नुपलम्भस्य । अथ सर्वैकस्य कस्य
विद्भावात् सर्वैकत्वोपा-नुपलम्भस्य संभवः । ननु
सर्वैकभावः कुतः सिद्धः । अत्यन्तः प्रमाणा-
त् चेत् । तेन एव तदभावावसिद्धेरस्य वैयर्थ्यम् । अत

एवाधुमानातिनि न वक्तव्यम् । इतेरनाराध्यदोषप्रसङ्गात् । निष्केऽतोऽधुमानात् सर्वज्ञाभावे, सर्वसंक्षय्यपुलभमसंभवसामर्थ्यात् हेतौर्विपक्षतो व्यावृत्तिः स्यात् तस्य च विपक्षानुवृत्तस्य तत्साधकत्वमिति व्यङ्ग्यमितेरेतराध्य-
त्यम् । भवतु वा सर्वसंक्षय्यपुलभमसंभवः, तथापि सक-
लपुरुषेतेन वृत्तिविशेषाणामसंख्येन ज्ञानुपलभ्यतेति सः स-
र्वसंक्षय्यपुलभ इति न ततो विपक्षव्यावृत्तिनिश्चयो
वक्तव्यमर्थान् कुनः संधिष्विपक्षव्यावृत्तिर्कात् हेनोस्तद-
भाविता । नापि स्वसंक्षय्येनाऽपुलभमात् तद्व्यतिरे-
कनिश्चयः, तस्य स्वपितृव्यपदेशहेतुनाऽप्यनैकान्तिक-
त्वात् । नचैवंभूतादपि हेतोः साध्यनिधिः तथाऽभ्युपगमं न
कश्चित्सर्वज्ञाभावं वक्तुं शक्यते, रथ्यापुरुषवदिति
तदभावाभावाभावरूपमिति सिद्धिः स्यात् । अधान्यत्रापि
हेतावयं दोषः समान इति सर्वानुमानोच्छेदः । तदयुक्तम् ।
अयत्र विपक्षस्य वृत्तिनिमित्तस्यापुलभमर्थान्तरैकेण बा-
धकप्रमाणस्य सङ्गात्वात् । नवात्रापि तस्य सङ्गाव इति
शक्यं वक्तुम् । तदभावं इतुलक्षणप्रत्यये वक्ष्यमाण-
त्वात् । किञ्च—सर्वज्ञप्रतिपादकप्रमाणभावे तस्यासिद्ध-
त्वात् नदभावासाधनायापन्यस्यमानः सर्वोऽपि हेतुराध-
यानिध इति न तस्मादभावातिरिक्तः । अथ तद्व्याकथ्येन
प्रमाणं प्रवर्त्तन इत्याश्रयासिद्धत्वाभावात्, तर्हि तत्साधक-
प्रमाणबाधितत्वात् एतस्य न तत्साधनस्य हेतुप्रयोगसा-
फल्यमिति नानुमानावसंयः सर्वज्ञाभावः । अपौरुषेयत्व-
स्य प्राक्तनत्वायानासिद्धत्वात्, सर्वज्ञप्रणीतत्वात्तदभ्युपगमे
शब्दस्य पुरुषदोषसंक्रान्त्याऽप्राप्तत्वात् न ततोऽपि तद-
भावातिरिक्तः । नच तदभावाभिप्रायः किञ्चिद्वैबाध्यं धूयते,
कथं न तद्व्यावृत्तकवद्व्यवक्तोपलब्धिरविगमिनं समस्ति—
'अप्राणिपादो जवना प्रहीना, प्रयत्यल्लुः स शृणोत्यकलः ।
स वीर्यं विश्वं नहि तस्य वत्ता, तमाहुस्तथं पुरुषं महान्तम् ।'
(इतिराश्व० ३ । १६)

नथा द्विगम्यगमं प्रकृत्य "सर्वज्ञ" इत्यादि । नच स्वकृपेभ्यो
नस्याप्रभावायम् ; तत्र तत्प्रमाणस्य प्रतिपादयिष्यमा-
णत्वात् ; नच शब्दादपि तदभावातिरिक्तः । नाप्युपमानात्त-
दभावावगमः । यत उपमानमुपमानोपमयोरध्यक्षत्वे
सादृश्यात्मन्यनुमितिः अन्यथा—

" तस्मात्तु स्मर्यते तस्यात्, सादृश्येन विशेषितम् ।
प्रमेयमुपमानस्य, सादृश्यं वा नान्वितम् ॥

(' श्लो० वा० सू० ५ उपमान० श्लो० ३७)

इत्याभिधानात् प्रत्यक्षोपमानोपमयोरग्रहणे उपमेये सार-
स्यासंभवात् ; कथं स्मर्यमाणपदार्थविशिष्टे सादृश्ये, सा-
दृश्यविशिष्टे वा स्मर्यमाणे वस्तु उपमानविषयः स्यात् ।
तस्मादिदानीन्तनोपमानभूताशेषपुरुषप्रत्यक्षत्वम्, उपमेया-
शेषाण्यकालमनुपवर्गसाक्षात्कारं चावश्यमभ्युपगमनी-
यम् । नदभ्युपगमं च स एव सर्वज्ञ इति कथं उपमानात् त-
दभावावगमो युक्तः । अतो यदुक्तम्—

" यज्जानीयः प्रमाणेभ्यः, यज्जानीयार्थदर्शनम् ।

हृष्टे समेति लोकस्य, तथा कालान्तेरेऽप्यभूत् ॥ इति ।
(श्लो० वा० सू० २ श्लो० ११३)

तन्निरस्तम् । उपमानस्याप्राप्त्यानेत्र वस्तुन्यप्रवृत्तेः ।

नाप्यर्थोपपत्तिस्तदभावावगमः, तस्याः प्रमाणत्वेऽनुमा-
नेऽन्तर्भूतत्वात् । तथाहि—'हृष्टः अतो वाऽर्थोऽप्यथा नाप-
पद्यते' इत्यदृष्टाद्यकल्पनाऽर्थोपात्तः । नचासाधार्थोऽप्यथापु-
पद्यमानत्वानवगमो अदृष्टार्थपरिकल्पनानिमित्तम् । अन्यथा
स येन विनोपपद्यमानत्वेन निश्चितस्तमपि परिकल्पयेत् ।
येन विना नोपपद्यते तमपि वा न कल्पयेत् । अवगतस्याप्य-
थाऽनुपपत्त्येनाप्योपपत्त्यापकस्यापेक्षान्यथाऽनुपपद्यमान-
त्वे सत्यप्यदृष्टार्थपरिकल्पकत्वासंभवात् । संभव वा लिङ्ग-
स्याप्यनिश्चितानियमस्य पराङ्गानुमापकत्वे स्यादिति,
तदपि नार्थोपपत्त्यापकादर्थान्निधेयम् । स चाप्यथाऽनुपप-
द्यमानत्वावगमः, तस्यार्थस्य न भूयो दर्शननिमित्तः संपत्तेः ।
अन्यथा लोहलेशं वस्त्रं पार्थिवत्वात्, काष्ठवदित्यत्रापि सा-
ध्यसिद्धिः स्यात् । नापि विपक्षे तस्यापुलभमनिमित्तोऽ-
सौ । व्यतिरेकनिश्चायकत्वेनापुलभमप्रत्यय पूर्वमेव नि-
श्चितत्वात्, किन्तु—विषयं तद्व्याधकप्रमाणनिमित्तः ।
तच्च बाधकं प्रमाणमर्थोपात्तप्रवृत्तेः प्रागेवापुपद्यमा-
नस्यार्थस्य तत्र प्रवृत्तिमदभ्युपगमन्यम् । अन्यथाऽर्थो-
पपत्त्या तस्यान्यथाऽनुपपद्यमानत्वावगमऽभ्युपगम्यमानं याव-
त्तस्यान्यथाऽनुपपद्यमानत्वं नावगन्तुं, न तावदर्थोपात्तप्रवृ-
त्तिः ; यावच्च न तत्प्रवृत्तिः, न तावदर्थोपपत्त्यापकस्यापेक्षान्य-
न्यथाऽनुपपद्यमानत्वावगमं हेतौतदत्राश्रयत्वात्तार्थोपात्तप्र-
वृत्तिः । अत एव यदुक्तम्—

" अविनाभावित्वात् चान्न, तदैव परिगृह्यते ।

न प्रागवगमत्वेव, सत्यप्यथा न कारणम् ॥

तेन संबन्धवेलायां, संबन्धन्यतरो भूयम् ।

अर्थोपर्येव मन्वन्तः, पक्षादनुपमानता ॥

(' श्लो० वा० सू० ५ अधोपपत्ति० श्लो० ३० । ३३) इत्यादि ।

तन्निरस्तम् । एवमभ्युपगमेऽर्थोपपत्तेरनुमानस्य प्रतिपाद-
तत्वात् । स च तस्य पूर्वमेवत्याऽनुपपद्यमानत्वावगमः किं
हृष्टान्धधर्मिप्रवृत्तप्रमाणसंपाद्यः, आहोस्वित् स्वसाध्यध-
र्मिप्रवृत्तप्रमाणसंपाद्य इति । तत्र यथायः पक्षः तदाऽत्रा-
पि वक्तव्यम् । किं नत् हृष्टान्धधर्मिणि प्रवृत्तं प्रमाणम्, साध्य-
धर्मिण्यपि साध्यान्त्याऽनुपपत्त्येव तस्यार्थस्य निश्चाययति,
आहोस्वित् हृष्टान्धधर्मिण्येव । तत्र यथायः पक्षः तदाऽ-
र्थोपपत्त्यापकस्यार्थस्य, लिङ्गस्य वा स्वसाध्यधर्मिपदान्ध्या-
पारं प्रति न कश्चिद्विशेषः । अथ द्वितीयः स न युक्तः । नहि
हृष्टान्धधर्मिणि निश्चितस्वसाध्यान्त्याऽनुपपद्यमानत्वाऽर्थो-
भ्यत्र साध्यधर्मिणि तथा भवति । नच तथात्वेनानिश्चितः स
साध्यधर्मिणि स्वसाध्यं परिकल्पयतीति युक्तम्, अतिप्रस-
ङ्गात् । अथ लिङ्गस्य हृष्टान्धधर्मिप्रवृत्तप्रमाणत्वशतसर्वोप-
संहारेण स्वसाध्यनियतत्वनिश्चयः, अर्थोपपत्त्यापकस्य त्व-
र्थस्य स्वसाध्यधर्मिण्येव प्रवृत्तात्प्रमाणत्वसर्वोपसंहारेणाद-
ष्टार्थान्यथाऽनुपपद्यमानत्वनिश्चय इति लिङ्गाधोपपत्त्यापक-
योर्भेदः । नास्माद्विद्वदर्थोपपत्तेरनुमानं नदमासादयति । अनु-
मानेऽपि स्वसाध्यधर्मिण्येव विषययादितुस्यावसक्तत्वेन प्र-
वृत्तं प्रमाणं सर्वोपसंहारेण स्वसाध्यनियतत्वनिश्चायकमभ्यु-
पगन्तव्यम् । अन्यथा सर्वमेकान्तात्माकं स्वसाध्यत्वस्य हेतोः
पक्षीकृतवस्तुव्यतिरेकेण हृष्टान्धधर्मिणोऽभावात्कथं तत्र प्र-

वर्षमाने बाधकं प्रमाणमेकान्तात्मकत्वनिश्चितत्ववगमयेत्
सर्ववश्यः । नच साध्यधर्मिणि इष्टान्तधर्मिणि च प्रवर्तमानेन
प्रमाणेनाधीपत्युपापकस्यायेव, सिद्धस्य च यथाक्रमं प्रति-
बन्धो युक्त इत्येतावन्मात्रेणार्थोपपत्त्युपानयोर्भेदोऽभ्युपग-
मन्तुं युक्तः । अन्यथा पक्षमर्थसहितहेतुसमुत्पादनुमानात्-
प्रतिहेतुसमुत्पन्नमानं प्रमाणान्तरं स्यादिति प्रमाणपदवा-
चो विधीयते । नियमवतो सिद्धात्परोक्षाधेयनित्येतरविशेषात्
न तत्सिद्धाधक्यमित्यभ्युपगमे, स्वसाध्याविनाभूताधेयध-
रतिपरोक्षविशेषादनुमानादार्थापत्तेः कथं नाभेदः ? तद्वयं प्रमा-
णव्येऽधीपत्तरनुमानेऽन्तर्भावात् । अनुमानस्य च सर्वज्ञाभा-
वप्रतिपादकस्य निषेधात्तन्निषेधे आधीपत्तेरपि तदभावप्रा-
द्वक्त्येन निषेधात्तन्निषेधसमाधिगम्योऽपि सर्वज्ञाभावः ।
अभावावश्यं तु प्रमाणप्रमाणव्यतिरेक न तदभावसाधकम् ।
प्रमाणव्येऽपि किमात्मनोऽपरेक्षणमलक्षणं तत्, आहोस्वि-
न्यवस्तुविज्ञानमलक्षणमिति । तत्र यथात्मनोऽपरेक्षणमलक्षणं
तदभावाधक्यमिति पक्षः स युक्तः, तस्य सर्वज्ञा-
भ्युपगते पर्यवतोऽपि विशिष्टेऽपि सद्भावनात्मिकत्वत्वात् ।
अयाम्प्रमाणमलक्षणमिति पक्षः, सोऽप्यन्वेषकः । यतः सर्व-
ज्ञत्वादन्यथ किञ्चिज्ज्ञत्वं तद्विषयज्ञानं तद्व्यवज्ञानं, तदाऽ-
ज्ञाव्यवज्ञेयम् । किं सकलदेशकालव्यवस्थितपुरुषाधारं कि-
ञ्चिज्ज्ञत्वम् अश्रुपगम्यते, आहोस्वित् कतिपयपुरुषव्यक्ति-
समाधितमिति ? । तत्र यदि समस्तदेशकालाधनपुरुषाधारं
किञ्चिज्ज्ञत्वं तद्विषयं ज्ञानं तद्व्यवज्ञानं तत्सर्वज्ञाभावप्रसाध-
कम्, तदयुक्तम् । किं सकलदेशकालव्यवस्थितपुरुषपरिपु-
साक्षात्करणव्यतिरेकेण तदाधारस्य किञ्चिज्ज्ञत्वस्य विषयी-
कतुमर्हति तद्विषयस्य तद्व्यवज्ञानस्य सर्वज्ञाभावावगमनि-
मित्तत्वं युक्तम् । सर्वदेशकालव्यवस्थितपुरुषसाक्षात्कर-
णेण च स एव सर्वदेशीति न तदभावाभ्युपगमः श्रयान् ।
अथ कतिपयपुरुषव्यक्तिव्यवस्थितं किञ्चिज्ज्ञत्वं तदन्यत् त-
द्विषयं ज्ञानं तद्व्यवज्ञानं सर्वज्ञाभावावेदकम्, तदयुक्तम् ।
तज्ज्ञानात् तदभावावगमं कतिपयपुरुषव्यक्तिव्यवस्थितस्यैव
सर्वज्ञव्यवस्थाभावः सिद्धः, न सर्वज्ञ सर्वदेश सर्वपुरुषपु-
न-
था च सिद्धसाधनम् । अस्माभिरपि कुत्रचित्कस्यचिद्देश्या-
पुरुषपरिसर्वज्ञत्वेनाभ्युपगमात् । अथ सर्वज्ञत्वादन्यस्तद-
भावस्तद्विषयं ज्ञानं तद्व्यवज्ञानम्, तदाऽप्रापि किं सर्वदा
सर्वज्ञः सर्वज्ञा न इत्यर्थं तत्प्रत्यक्षं, उत कुत्रचित्कदा-
चित्कचित् सर्वज्ञा न इत्यवगमः । तत्र नाद्यः पक्षः । सक-
लदेशकालपुरुषसाक्षात्करणे तदाधारस्य तदभावस्याव-
गन्तुमशक्यत्वात्, प्रदेशप्रत्यक्षीकरणे तदाधारस्य घटा-
भावस्य, तत्साक्षात्करणे च तद्वयं सर्वज्ञत्वमिति न
तदभावसिद्धिः । अथ द्वितीयः पक्षः । तदा न सर्वत्र सर्वे-
दा सर्वज्ञाभावसिद्धिरिति तदेव सिद्धसाधनम् । प्रमाणप-
ञ्चकनिवृत्तसर्वज्ञावगमनिमित्त्यादि सर्वं प्रतिबिहितमिति ना-
भावप्रमाणादपि तदभावावगमोऽभ्युपगमन्तुं युक्त इत्यादि
यत्, तत्प्रातिपक्षितपराभिप्रायस्य सर्वज्ञावादिनोऽभिधानम् ।
यतो नास्माकमतीन्द्रियसर्वज्ञविषदाधेयबाधकं प्रत्यक्षादिप्र-
माणं सत्यन्त्रं प्रवर्तत इत्यभ्युपगमः । अतीन्द्रियेषु सत-
न्त्रस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणस्य भवद्विहितताम्रानन्दोऽप्युप-
पन्नव्यवस्थावात् । किन्तु-प्रसङ्गसाधनाभिप्रायणं सर्वमेव स-

र्वज्ञप्रतिपक्षप्रतिपादकं युक्तिज्ञानमभिहितं यथाधर्माभिधान-
मुदहर्त्तुमिति सक्तः । अत एव तदभिप्रायप्रकाशनपरे भग-
वतो जैनैरेव सूत्रम्—'सत् सत्प्रमाणं पुरुषसन्निध्यात्तां बु-
द्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमात्रा' इति । यतो नानानापि सूत्रेण स्थान-
न्येण प्रत्यक्षलक्षणमर्थधारिणं भावना । किन्तु-लोकप्रसि-
द्धलक्षणलक्षणप्रत्यक्षानुवादेन तस्य धर्मे प्रत्यनिमित्तत्वं
विधीयते । नवैतदप्रापि यत्कल्पम्, कतरस्य प्रत्यक्षत्वं धर्मे
प्रत्यनिमित्तत्वं विधीयते, असदादिप्रत्यक्षस्य, सर्वज्ञप्रत्य-
क्षस्य वा । असदादिप्रत्यक्षस्य तद्विनिमित्तत्वप्रतिपादने
सिद्धसाधनम् । सर्वज्ञप्रत्यक्षस्य भवन्मतेनाप्रसिद्धत्वाच्छा-
विषाणस्यैव कथं न प्रत्यनिमित्तताविधिः । अर्थापि स्यात्
परेण नस्याभ्युपगन्तत्वात्, तं प्रत्यनिमित्तत्वं तद्विनिमित्तत्वैवो-
च्यते । तदयुक्तम् । परीक्षापूर्वकत्वेनाभ्युपगमस्य स्थितत्वा-
त् । तत्पूर्वकत्वं परस्याभ्युपगमः, तदा भवतोऽपि तस्य
तद्भावः, परीक्षायाः प्रमाणरूपत्वात् । प्रमाणसिद्धं च न ए-
रस्यैव सिद्धम् । प्रमाणसिद्धस्य सर्वज्ञाभ्युपगमनीयत्वात् ।
अथ प्रमाणव्यतिरेकेण परेण सर्वज्ञप्रत्यक्षमभ्युपगमत्,
तदाऽसौ प्रमाणभावादेव नाभ्युपगमो युक्तः । नच प्रमा-
णाभ्युपगमस्यासदादिप्रत्यक्षलक्षणस्य सर्वज्ञत्वप्रत्यक्षस्य
तं प्रत्यनिमित्तत्वं विधानं युक्तम् 'यतोऽसदादिप्रत्यक्षवि-
लक्षणस्य सर्वविधप्रत्यक्षस्य धर्मादिप्राद्वक्त्येनैव, तज्ज्ञ-
प्रमाणतोऽभ्युपगमे, कथं तस्य तं प्रत्यनिमित्तत्वमुपपद्यते ।
तद्विज्ञादप्रमाणवाच्यनिवृत्त्यात् । किञ्चायं परस्परविरुद्धोऽपि
वाक्यार्थः स्यात्, प्रमाणतो धर्मादिप्राद्वक्त्यं सर्वविधप्रत्यक्षं
यत्प्रसिद्धं तद् धर्मादिप्राद्वक्तं न भवतीति । यतो न प्रस-
ङ्गसाधने आध्यायसिद्धत्वादिदृष्टेण क्रमः । नहि प्रमाण-
लपराभ्युपगमपूर्वकमेव प्रसङ्गसाधने प्रवर्तते । किं तर्हि य-
थाऽभ्युपगमप्रदर्शनपूर्वकम् । अत एव प्रसङ्गसाधनस्य वि-
पर्ययकत्वम् । विपर्ययस्य च अतीन्द्रियपदाधेयव्यवस्थ-
निषेधकत्वम्, तन्निषेधं च किं प्रत्यक्षस्य धर्मिणा निषेधः,
अथ तज्ज्ञस्य प्रत्यक्षत्वस्येति ? पूर्वस्मिन् पक्षे हेतुनामाध्या-
सिद्धताति प्रतिपादितम्, उत्तरत्र प्रत्यक्षत्वनिषेधं प्रमाणा-
न्तरत्वप्रसङ्गः, विशेषप्रतिपक्षस्य शेषाभ्युत्थानमलक्षणत्वा-
त्, इति न प्रथमम् । यतो विशेषनिषेधं तस्य विशेषरूपत्वेन
सत्त्वस्यैव प्रतिपद्यः । नच धर्म्यासिद्धत्वादिदोषः । यद्यर्थ-
स्याभ्युपगन्तत्वात् । कथं पुनरत्र प्रसङ्गः, विपर्यया वा किय-
ते इति चेत् । तदुच्यते—सर्वज्ञं प्रत्यक्षं यद्यभ्युपगम्यते
तदा तत् धर्माद्वक्तं न भवति, विषयमानोपलम्भमन्वत्त्वात् ।
नचासिद्धो हेतुः । तथाहि—विद्यमानोपलम्भमन्वतीन्द्रिया-
धेयप्रत्यक्षं, सत्संप्रयोगजत्वात्, अस्याप्यसिद्धताद्भावेन एव
यत्कल्पम् । विषादोन्नेत्रं प्रत्यक्षं सत्संप्रयोगजं, प्रत्यक्षत्वा-
त् । तच्छब्दवाक्यवादाऽसदादिप्रत्यक्षं सर्वत्र दृष्टान्ति
प्रसङ्गः । विपर्ययस्येव—तज्ज्ञमप्राद्वक्तं चेत् न विद्यमानो-
पलम्भमन्वत्, अविद्यमानत्वात् धर्मस्य । अविद्यमानोपलम्भ-
न्येन न सत्संप्रयोगजम् । असत्संप्रयोगजत्वे न प्रत्यक्षं, नापि
तच्छब्दवाक्यम् । प्रसङ्गसाधनाभिप्रायैश्च यथापेक्षेण
वार्तिककृतोऽप्यभिहितम्—

"यदि बह्विभिः प्रमाणाः स्यात्, सर्वज्ञः केन वाप्येत ॥

एकं तु प्रमाणं, सर्वज्ञो येन कल्प्येत ।

नूनं स चक्षुषा सर्वज्ञः, रसादीनि प्रतिपद्यते ॥

यजातीयेः प्रमाणैस्तु, यजातीयार्थदर्शनम् ।
इदं संप्रति लोकस्य, तथा कालान्तरेऽप्यभूत् ”
(स्तो० बा० सू० २ स्तो० १११ । ११३)

पुनरुपप्लवम्—

“ येऽपि सातिशया दृष्टाः, प्रज्ञामेधाविनिर्भराः ।
स्तोकस्तोकान्तरत्वेन, मत्त्वतीन्द्रियदर्शनात् ॥ १ ॥
यन्नाप्यतिशयो दृष्टः, स स्वाध्यायनितिलक्षणात् ।
दूरस्थमादिदृष्टौ स्या-न्न रूपे श्रोत्रवृत्तितः ॥
(स्तो० बा० सू० २ स्तो० ११४)

इत्यादि तेनात्रापि स्वतन्त्रानुमानाभिप्रायेणाश्रयासिद्धत्वा-
दिबुधशम्, उपमानोपन्यासबुद्ध्या वा शेषोपमानोपमेयभू-
तपुरुषपरिपत्तसाक्षात्करणे उपमानं प्रवर्तते इत्यादि
बुधश्रुतिभिर्भावे च । सर्वज्ञवादिनः स्वज्ञात्याविष्करण-
मात्रकमेव । अतोऽतीन्द्रियसर्वविदो न प्रत्यक्षं प्रवृ-
त्तिद्वारेण निवृत्तिद्वारेण वा भावसाधनमित्यादि सर्व-
मभ्युपगमवादाश्चिरस्तम् ।

यच्चानुमानेन सर्वज्ञाभावसाधने बुधश्रुतिमहितम् । किं प्रमा-
णान्तरसंवाधस्य वक्तव्यवित्यादिः, तद्व्याप्त्यनुमानेऽ-
पि समानम् । तथाहि-तत्रापि वक्तुं शक्यते, किं साध्यधर्मि-
संबन्धी धूमो हेतुत्वेनोपन्यस्तः, उत दृष्टान्तधर्मिसंबन्धी ? ।
तत्र यदि साध्यधर्मिसंबन्धी इतुः, नन्दा तस्य दृष्टान्तेऽसं-
भवादन्वयदोषः । अथ दृष्टान्तधर्मिसंबन्धीः सोऽसिद्धः । दृ-
ष्टान्तधर्मिधर्मस्य साध्यधर्मिण्यसंबन्धात् । अथोभयसाधार-
स्य धूमत्वसाधन्यं हेतुः, तथा तस्य विपक्षेऽनग्नौ विरोधासि-
द्धेः, सद्विषयविपक्षव्यावृत्तिकत्वेन स्वसाध्यागमकत्वम् । अ-
थ विपक्षेऽग्नौ धूमस्यानुपलम्भाद्द्विरोधासिद्धेः न सन्निध-
विपक्षव्यावृत्तिकत्वम् ।

नन्वत्रापि वक्तुं शक्यम् । सर्वसंबन्धिनेऽनुपलम्भस्यासम्भ-
वादनग्नौ देशान्तरं कालान्तरं वा केनचित् धूमस्योपल-
म्भात्, तदुपलब्धमनः कस्यचिद्भावात् सर्वसंबन्धिनाऽ-
नुपलम्भस्य संभव इति चेत् ; कन पुनः प्रमाणनानग्नौ
धूमसर्वसाधकपुरुषाभावः प्रतिपक्षः । यद्यन्यतः प्रमाणात्,
तत एवासम्प्रभूमस्य व्यावृत्तिसिद्धेर्न्येयं सर्वसंबन्ध्यनुपल-
म्भलक्षणस्य विपक्षे धूमविरोधसाधकस्य प्रमाणस्याभि-
धानम् । अथ तथाभूतानुपलम्भात् तदभावावगमः । ननु
तथाभूतपुरुषाभावे तदनुपलम्भसंभवस्तत्संभवाच्च तथाभू-
तपुरुषाभावाऽसिद्धिरतीततत्ताअवयवात् न सर्वसंबन्धिनाऽ-
नुपलम्भस्य संभवः । संभवेऽपि तस्यासिद्धेर्न विपर्यये
विरोधसाधकत्वम् । अथात्संबन्धिनेऽनुपलम्भस्य धूम-
त्वलक्षणहेतुविपक्षात् व्यावृत्तिसाधकत्वम् । न तस्य पर-
वर्त्तावृत्तिश्रुतेरनैकात्मिकत्वात् । अथानुपलम्भस्यातिरिक्तं
धूमलक्षणस्य हेतोर्विपर्यये बाधकं प्रमाणमस्ति, ननु व-
क्तव्यलक्षणस्य । किं पुनस्तदिति वक्तव्यम् । अग्निधूम-
योः कार्यकारणभावलक्षणप्रतिबन्धप्रादिकमिति चेत् ; कः
पुनरसौ कार्यकारणभावाः, किंवा तद्भाहकं प्रमाणम् ? । अ-
ग्निभावा एव धूमस्य भावस्त्वभावे भावाव एवासौ । त-
द्भाहकं च प्रमाणं प्रत्यक्षानुपलम्भलभावम् । ननु कि-
ञ्चिज्ज्ञत्वस्य तद्व्यापकस्य वा रागादिमत्त्वस्य भावे एव

वक्तव्यस्य भावः स्वात्मन्येव दृष्टतद्भावे वाऽभावा ए-
वोपलब्धादावविधानानुपलम्भतो ज्ञात इति कथं न विप-
र्यये सर्वज्ञत्वे, वीतरागत्वे वा वक्तव्यलक्षणस्य हेतोर्बा-
धकं कार्यकारणभावलक्षणप्रतिबन्धप्रादिकं, प्रत्यक्षानुपल-
म्भाच्च प्रमाणम्, दर्शनादर्शनशब्दवाच्यं युक्तम् । नच दर्श-
नादर्शनशब्दवाच्यस्यास्मद्भ्युपगतप्रमाणस्य प्रत्यक्षानुपल-
म्भशब्दवाच्यस्य वा भवदभिमतस्य कश्चिद्विशेषः प्रकृत-
हेतुसाध्यप्रतिबन्धसाधने उपलभ्यते । अथ किञ्चिज्ज्ञत्व-
रागादिमत्त्वसद्भावेऽपि स्वात्मनि न तदेतुकं वक्तव्यं प्रति-
पक्षम्, किन्तु वक्तुकामताहेतुकम्, रागादिसद्भावेऽपि वक्तु-
कामताऽभावेऽभावावगमस्य । नन्वेवं व्यभिचारः, विवक्षा-
ऽपि न वचने निमित्तं स्यात्, तत्राप्यन्यविषयज्ञायामन्य-
शब्ददर्शनात् । अन्यथा गोत्रस्मरणान्तराभावप्रसङ्गात् । अ-
थार्थविवक्षाव्यभिचारोऽपि शब्दविषयज्ञायामन्यविषयः । न
स्वप्नावस्थायामन्यगतचित्तस्य वा शब्दविषयज्ञाभावेऽपि
वक्तव्यसंबेदनात् । न च व्यवहितो विषयश्च तस्य नि-
मित्तमिति परिहारः । एवमभ्युपगमे, प्रतिनियतकार्यका-
रणभावाभावप्रसङ्गात् सर्वस्य तत्प्राप्तेः, तत्र वक्तुकामता-
निमित्तमन्यकामतां वचनं सिद्धम् व्यतिरेकासिद्धेः ।
अन्वयस्तु किञ्चिज्ज्ञत्वेन, रागादिमत्त्वेन वा वचनस्य वि-
डो न वक्तुकामतया । अथ किञ्चिज्ज्ञत्वाद्यभावे, सर्वत्र
वक्तव्यं न भवतीत्यत्र प्रमाणाभावात्सर्वज्ञवक्तव्यतायाः
कार्यकारणभावलक्षणः प्रतिबन्धः सिद्धयति । तर्हि व-
क्तव्यभावे धूमः सर्वत्र न भवतीत्यत्रापि प्रमाणाभावस्तु-
ह्य इति न प्रतिबन्धप्रदः । अथाग्न्यभावेऽपि यदि धूमः
स्यान्नाऽसौ तदेतुक एव न भवेदिति सङ्गदप्यहेतोर-
न्वयस्य न भावः स्यात् । इत्येवं च महानसादाश्रयिगन्त
इति नानन्वयधूमसद्भाव इति प्रतिबन्धसिद्धिः । ननु यथ-
श्रमादोरेका समुद्गताऽपि वह्निरन्यदाऽरणितां मर्यादेर्वा-
भवन्नुपलभ्यते, धूमो वा वक्षित उपजायमानोऽपि गो-
पालघटिकादौ पावकाद्भूतधूमादप्युपजायते इत्यवगमस्तदा
कदाचिदग्न्यभावेऽपि भविष्यतीति कुतः प्रतिबन्धसिद्धिः ।
अथ यादृशो वह्निरन्यदादिमामग्रीत उपजायमानो दृष्टो
न तादृशोऽरणितां मर्यादेर्वा, धूमोऽपि यादृशोऽग्निगन्त
उपजायते न तादृश एव गोपालघटिकादावग्निमभवधू-
मात् । अन्त्यादृशात्तादृशभावे तादृशत्वहेतुकमिति न त-
स्य कश्चिदपि प्रतिनियमः स्यात् । अहेतोर्दृशकालस्वभावाग्नि-
यमायोगादिति नाग्निजन्यधूमस्य तत्सदृशस्य वाऽनग्ने-
र्भावः । भावे वा तादृशधूमजनकस्याग्निस्वभावात्तैवेति न
व्यभिचारः तदुक्तम्—

“ अग्निस्वभावाः शकस्य, मूर्ध्ना यद्यग्निरिव सः ।

अथानिगमस्वभावोऽसौ, धूमस्तत्र कथं भवेत् ॥ ११ ॥ इत्यादि ।

तदेतद्वक्तव्येऽपि समानम् । तथाहि—यदि सर्वज्ञे वीत-
रागे वा वचने स्यात्सर्वज्ञाद्वागादियुक्ताद्वा कदाचिदपि न
स्याद्वेतोः सङ्गदप्यसंबन्धात्, भवति च तत्ततः । अतो न
सर्वज्ञे तस्य तत्सदृशस्य वा संभव इति प्रतिबन्धसि-
द्धिः । अथ देशान्तरे, कालान्तरे वाऽसर्वज्ञकार्यमेव वचनं
न सर्वज्ञप्रभवमिति न दर्शनादर्शनप्रमाणगम्यम् । दर्शनस्ये-
यद्यप्यपारासंभवाद्, अदर्शनस्य च प्रागेवैवभूतार्थप्रादिकत्व-

न निषिद्धत्वात् । तर्हि सर्वदाऽग्निमभव एव धूमोऽग्न्यभावे कदाचनानि न भवतीत्यत्रापि प्रत्यक्षस्य सूचितित्वसमाधेयप्राहकस्येवाप्रसङ्गे, अनुपलभ्यस्यापि तद्विधिकप्रदेशविषयप्रत्यक्षत्वभावेत्याह सन्ति व्यापारसंभवात्, न काचकारणभावलक्षणेः प्रतिबन्धः प्रत्यक्षानुपलभ्यसाधनः स्यात् । नाप्यनुमानतोऽपि प्रकृतः प्रतिबन्धः सिद्धिमासादयति इतरेतराभ्यानवस्थादोषप्रसङ्गस्य प्रदर्शितत्वात् । न चाभ्यप्रतिबन्धप्रसाधकं प्रमाणमस्तीति प्रसिद्धानुमानस्यापि सर्वज्ञाभावाद्दकानुमाननिरासपुन्युपपत्तिश्च्युताऽत्राभावाः प्रसङ्गः । अथ प्रसिद्धानुमाने साध्यसाधनयोः प्रतिबन्धः, तत्प्रसाधकं च प्रमाणं किञ्चिदस्ति, तर्हि स एव प्रतिबन्धः किञ्चिज्जन्वयवक्तव्यः, तत्प्रसाधकं च तद्वयप्रमाणं भविष्यतीति सिद्धः प्रतिबन्धः किञ्चिज्जन्वयवक्तव्ययोरग्निधूमयोरिव । अत एव व्याप्याभ्युपगमा व्यापकाभ्युपगमनास्तरिकया यत्र इदमेतत्प्रत्यक्षसाधनमिति तल्लक्षणस्य पुन्यदभ्युपगमनात्र सङ्गात्वात् भवत्येवाताऽनुमानात् सर्वज्ञाभावात्सिद्धः । पक्षधर्मेनाश्वप्रतिपादने च यमकुनप्रसङ्गनाधने प्रतिपादितं, तदभ्युपगमनादाहिरस्तम् । तत्र पक्षधर्मेताया इतोऽभावेऽपि गमकत्वस्य सिद्धत्वात् । शब्दस्तु पूर्वपक्षप्रयोगोऽनभ्युपगमादहिरस्त इति न प्रयुक्तार्थद्विधः । अतोऽयुक्तकर्म सर्वज्ञावर्तिनां यथा तत्साधकप्रमाणानुभावात् न तादृशस्यः सद्ब्यवहारः, तथा तदभावेवादिनां मीमांसकादीनां तदभावाद्यहिरप्रमाणभावादेव न तदभावेव्यवहार इति प्रसङ्गस्यानवश्यं तदभावाभावरूपसमर्थितत्वात् । अथ यदभ्यासविकलचक्षुरादिजनितं प्रत्यक्षं तदभावादिप्राहकं न भवतीति प्रसङ्गसाधनात्सिद्धाति, न पुनरन्यादहिरप्रमाणं । चांदाभावेऽप्यहिरस्य धर्मप्राहकत्वाविराभात् । ननु किं तज्ज्ञानं प्रतिनियतचक्षुरादिजनितं धर्मादिप्राहकम्, उताभ्यासजनितं, आहोस्त्वत् शब्दजनितं, किंवाऽनुमानमभाषितम् । तत्र यदि चक्षुरादिप्रभवम् । तदयुक्तम् । चक्षुरादीनां प्रतिनियतकृपादिविषयत्वेन तत्प्रभवस्य तज्ज्ञानस्य धर्मादिप्राहकत्वायोगात् । अत एव 'यदि पक्षमि' इत्याद्युक्ते बृहत्तरं पक्षः । अथाभ्यासजनितं तद्विहितं पक्षः । तथाहि—ज्ञानाभ्यासात्प्रकृतेरनन्तमादिप्रक्रमेण तत्प्रकर्षसम्भवे तदुत्तरासराभ्याससमन्वयात्सकलभावातिशयपरेनैव संवेदनमवाप्यत इति । तदपि मनोरथमात्रम् । यतोऽभ्यासां हि नाम कस्यचित्प्रतिनियतशिल्पकलादीं प्रतिनियतोपदेशसङ्कायवतो जन्मतो जनस्य संभाव्यते, न तु सर्वेषां धर्मविषयोपदेशसंभवः । नच सर्वेषां धर्मविषयानुपदेशजनसंभवः, येन तज्ज्ञानाभ्यासात्सकलज्ञानमिति । तत्संभवे वा सकलपदार्थविषयज्ञानस्य सिद्धत्वात्किमभ्यासप्रयत्नः । किंच—तदभ्यासपदसर्वकं ज्ञानं यदि चक्षुरादिप्रतिनियतकरणप्रभवमभ्यन्तरीन्द्रियविषयसंसाधिविगोचरम्, अतीन्द्रियाधेयान्तरं च स्यात्, तदा पदार्थोक्तः प्रतिनियतत्वेन प्रमाणसिद्धया अभावात्, प्रतिनियतकार्यकारणभावाच्चमत्सिद्धसङ्कटत्वात् सकलव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः । अथाभ्याससहायानां चक्षुरादीनामपि सर्वज्ञावस्थापमतीन्द्रियदर्शनशक्तिः, नच व्यवहारोच्छेदः, अस्मदादिचक्षुरादीनामभ्यासदृश्यां शक्तिप्रतिनियमादिसंसादस्य एव व्यवहारि-

ण इति । एतदप्यसमीचीनम् । न स्वव्यभ्यासे सत्यप्यस्यतो वा हेतोः कस्यचित्तीन्द्रियदर्शनं चक्षुरादिस्य उपलभ्यते, इष्टानुसारितयश्च कल्पना भवतीति । किंच—सर्वपदार्थवेदनं चक्षुरादिजनितज्ञानासदभ्यासः, तत्सर्वज्ञं च चक्षुरादिकं सर्वज्ञावस्थायां सर्वपदार्थसंसाधिकाकारिज्ञानं जनयतीति कार्यमतिरतराश्रयमनकल्पनागोचरचारि चतुरन्वयतो भवत इति न द्वितीयोऽपि पक्षो युक्तस्तु । इयं शब्दजनितं तज्ज्ञानम् । ननु शब्दस्य तत्प्रगुतिर्नैव प्रमाणस्य सर्वपदार्थविषयज्ञानसंभवः, तज्ज्ञानसंभवे च सर्वज्ञस्य तथाभूतशब्दप्रमाणत्वमिति तरेतराश्रयपदार्थानुपपन्नः । अत एवोक्तम्—'नने तदगमाम्नि सिद्धयत् नच तनागमा विना' इति । (स्तोत्रक० वा० सू० २ स्तो० १४२)

नच शब्दजनितं इष्टाभाषितं न तज्ज्ञानवात् सकलज्ञ इत्यभ्युपगम्यते । एवं च प्रसङ्गजनितज्ञानवतो धर्मज्ञत्वम् । अत एवोक्तम्—'चांदा हि भूते भवतस्त्व' इत्यादि । तन्न तृतीयपक्षोऽपि युक्तस्तु । अनुमानजनितज्ञानं तु सर्वव्यवस्थेन न धर्मज्ञत्वम् ; धर्मादेरनीन्द्रियत्वेन तज्ज्ञापकालक्ष्ण्येनाभ्युपगम्यमानस्याधेयस्य तेन सह संवेक्षासिद्धेः । अस्मिन् संवेक्षस्य चाभावात्त्वात् नतो धर्माद्यनुमानम्, इत्यनुमानजनितं ज्ञानं न सकलधर्मादिपदार्थव्यवक्षम् । किंच—तथाभूतपदार्थज्ञानं यदि सर्वविद्भ्युपगम्यते, तदाऽस्मन्मार्दानामपि सर्वव्यवस्थमविवारितप्रसङ्गः । भावाभावाभ्येक्यपे जगत् प्रमेयत्वादिस्तनुमानस्यास्मदार्थानामपि भावात्, अस्पष्टं वाऽनुमानमिति तज्ज्ञानस्योपदेश्येन संवेक्षा न तज्ज्ञानवान् सर्वज्ञा युक्तः । अथानुमानज्ञानं प्रागव्यवक्ष्यमपि तदेवाशेषपदार्थविषय पुनः पुनोत्पद्यमान भावात्प्रकर्षपर्यन्ते योगिज्ञानरूपनामासाद्वयैश्वर्यमात्रं भवति । इदं चाभ्यासव्यासाद्वयज्ञानसंज्ञास्यैव कामशोकमयस्मादौर्वास्यप्राप्त्युत्पत्त्यस्य वैशद्यम् । नन्वेवं तज्ज्ञानवतीन्द्रियाधेयविद्विज्ञानस्योपप्लुतत्वं स्यादिति तज्ज्ञानवतः कामाद्युपप्लुततुल्यवद्विषयत्वम् । अथ यथा राजेनीहाराद्यावरणानुत्पत्त्यादिदर्शनमविशद्यम्, तदाद्यवर्णायां वैशद्यमनुभवति, एवं रागाद्यावारकणां विज्ञानाद्वैशद्यं तदनुमानपायं सर्वज्ञज्ञानं विशदयामनुभविष्यतीति । असद्वत् । रागादीनामाद्यवर्णायासिद्धेः । कुष्मादीनामेव धावावरणं लोकप्रसङ्गं, न रागादीनाम् तथाहि—रागादिसङ्घर्षोऽपि कुष्माद्यावरणकृपाव विज्ञानमुत्पद्यमानं दृष्टम्, रागाद्यभावेऽपि कुष्माद्यावारकसङ्घर्षे न विज्ञानादय इत्यव्यवहारितकाभ्यां कुष्मादीनामेवावरणत्वावगाथां, न रागादीनामिति न रागाद्य आवारका इति न तद्विज्ञानस्य सर्वोपद्विज्ञानस्य वैशद्यं ननु ।

किंच—सर्वेधने सर्वज्ञज्ञानं किं समस्तपदार्थप्रदक्षम्, उत शक्तिपुन्यम्, आहोस्त्वत् प्रधानभूतपदार्थप्रदक्षम्, तत्र यथायः पक्षः तत्रापि बलव्यम् । किं क्रमेण तज्ज्ञानम्, आहोस्त्वत् योग्यं च । तत्र यदि क्रमेण तज्ज्ञानम् । तदयुक्तम् । अतीनागतवर्तमानपदार्थानामपारिस्मोस्तज्ज्ञानस्याप्यपरिस्मात्तः सर्वज्ञानाऽयोगात् । अथ युगपत् अन्तर्गतातीनागतपदार्थसंसाधिकादि तज्ज्ञानमभ्युपगम्यते । तदप्यसत् । परस्परविरुद्धानां शीतोष्णतादीनामकलानं प्रति-

यासांसंभवात् । सर्वमे वा न कस्यचिदर्थस्य प्रतिनिधि-
तत्स्य तद्वाहकं स्यादिति किं तज्ज्ञानेन, अज्ञानमिदं योऽपि
व्यवहारोऽप्येव हीनतर इति कथं सर्वज्ञः । किंच—यदि सुषु-
प्तं सर्वपदार्थमाहकं तज्ज्ञानं, तदैककक्षे एव सर्वपदार्थ-
ग्रहणम्, द्वितीयकक्षे किञ्चिन्न एव स्यात्; तस्य किं
तेन तादृश किञ्चिज्ज्ञेय सर्वज्ञत्वेन । ननु भाष्येन तत्सर्वज्ञ-
त्वेन परिसमाप्तिः, परिसमाप्तिः वा कथमभाष्येनान्तः । किं-
च—सकलपदार्थसाक्षात्करणे परस्परप्राप्तोऽदिसाक्षात्करण-
मिति रागादिमानस्यैव स स्थाद्विद इव । अथ रागादिसंवे-
द्यमेव नास्ति, न तर्हि सकलपदार्थसाक्षात्करणम् । तत्र
प्रथमः पक्षः । अथ शक्तियुक्तत्वेन सकलपदार्थसंवेदनं त-
ज्ज्ञानमभ्युपगम्यते । तस्यैव न युक्तम् । सर्वपदार्थवेदेन त-
त्कृतेषां तु मशकः, कार्यदर्शनायुपयत्नाच्छक्नोताम् । किंच—
सर्वपदार्थज्ञानपरिमत्तासाधनपरीक्षेय सर्वमिति कथं परिच्छे-
दशकः । अथ वदमासाधार्थमात्रोऽपरस्येति सर्वसंवेदनम् ।
अथेवमाद्र्भाषोऽपरस्येति कुतो निश्चयः । तदपेक्षया तस्योप-
लब्धिलक्षणप्राप्तत्वात् । तथाभूतानुपलब्ध्याभावादिनिश्चय इति
चेत् । एवं सति स एवेतरराधयदोषः । सर्वज्ञत्वनिश्चय-
तदभावादिनिश्चयः, तदभावादिनिश्चयश्च सर्वज्ञत्वनिश्चय इति नै-
कस्यापि सिद्धिः । तत्र द्वितीयाऽपि पक्षः । अथ यावत्तु-
पयोगि प्रधानभूतपदार्थज्ञाते तावदसौ बलीति तत्परि-
ज्ञानसकलज्ञः, तदपि सर्वपदार्थवेदेन नियमेन न संभव-
ति । सकलपदार्थस्य चक्षुर्देहेन तेषामिव प्रयोजननिर्वहक-
वमिति सकलपरिज्ञानमन्तराशेषसाधनमिति न तृतीयाऽ-
पि पक्षो युक्तः ।

किंच—नित्यसमाधानसंभवे विकल्पाभावाकथं वचनम् ।
वचने वा विकल्पसंभवात् समाधानविरोधात् समाहित-
त्वमिति भ्रान्तच्छाया/व्याकृतयुक्तः स स्यात् । कथं वाऽ-
तीतानागतग्रहणम् अतीतादेः स्वकल्पस्यासंभवात् । असदा-
कारग्रहणे च नैमित्तिकज्ञानवत्प्रमाणत्वं न स्यात् । अद्यानी-
तादिकमप्यस्ति, एवं सत्यतीतादिवादेरप्यभाष एव इति
सर्वज्ञव्यवहारोच्छेदः । अथ प्रतिपाद्यापक्षया तस्याभाषः ।
तदप्ययुक्तम् । नहि विद्यमानमेवापक्षया तदैवाविद्यमानं भ-
वति । तस्यानुपपन्नविद्यमानः कथमेवेति चेत् । तदनुपलब्धि-
ज्ञानं कथमविद्यमानम् । ननु प्रत्यक्षाभावेऽप्यस्याप्यभाषः ।
अतिप्रसङ्गात् । तस्यासाधनविद्यमानत्वेन प्रतिभातीति चेत् स
तर्हि भ्रान्तः । असन्निकल्पसंभवात् । तस्यासन्निकल्पस्य वि-
षयीकरणत्वात्वेद्वेदोऽपि भ्रान्तं धेयति कथं सर्वविद् । अथ
विकल्पस्यापि स्वकूपभ्रान्तत्वेमेव; तेन तस्य वेदेवं सर्व-
ज्ञानमभ्रान्तम् । एवं तर्हि स्वकूपसाक्षात्करणमेव केवलं,
क्रममतीताद्यविद्यमानसाक्षात्करणम् । ततश्चातीतानाग-
तपदार्थाभावात्साक्षात्करणसंभवात् तदग्रहणसर्वज्ञः ।
किंच—स्वकूपमात्रवेदेन तन्मात्रस्यैव विद्यमानत्वात्तद्वे-
देनऽतदेवद्वेदनात् न सर्वज्ञव्यवहार इति । तद्वेदे वा सर्व-
सर्वविद् स्यात् । अर्थापि स्यात्, सत्यस्वप्नदर्शनवदतीता-
नागतादिदर्शनम्, ततो व्यवहार इति । तदप्ययुक्तम् । सत्य-
स्वप्नदर्शनस्य स्वकूपमात्रवेदेन न सत्यासत्यविभागः कि-
मप्यनुमानिकः । सत्यस्वप्नस्वकूपसंवेदनस्य तन्मात्रपर्य-
वसितस्याति । किंच—अतीतानागतकालसंबन्धित्वात्पदा-

र्थाभासतीतानागतत्वम्, तन्न भवन्किमपरातीतानागत-
कालसंबन्धादतीतानागतत्वमभ्युपगम्यते, आद्यास्तु स्वत-
एव । यद्यपरातीतानागतकालसंबन्धात्कालस्यातीतानागत-
त्वम्, तदा तस्याप्यपरातीतानागतकालसंबन्धादतीताना-
गतत्वं, तस्याप्यपरस्मादित्यनवस्था । अद्यातीतानागत-
वदार्थाभावात्संबन्धात्कालस्यातीतानागतत्वम्, तेषामपदा-
यः । मनु पदार्थक्रियाणामपि कुतोऽतीतानागतत्वम् । यद्य-
परातीतानागतत्वपदार्थक्रियासङ्गात्वात्, नदाऽभापि सत्त्वाव-
स्था । अतीतानागतकालसंबन्धात्पदार्थक्रियाणामतीतानाग-
तत्वं तर्हि कालस्याप्यतीतानागतपदार्थक्रियासंबन्धादतीता-
नागतत्वमिति व्यक्लिमंतरतराभ्यवस्यम् । तत्र प्रथमः पक्षः ।
अथ स्वरूपत एव कालस्यातीतानागतत्वं, तदा पदार्था-
नामपि स्थित एवातीतानागतत्वमस्तु, किमतीतानागत-
कालसंबन्धित्वेन । ननु पदार्थस्वरूपमस्माद्विज्ञांऽपि
प्रतिभातीति नतीतानागतपदार्थप्राप्तित्वात्स्माद्विज्ञः स-
र्वज्ञस्य विशेषः । अर्थापि—संबन्धस्थान्यत्र विस्तरा-
निश्चिद्व्याप्त कस्यचित्कनचित्संबन्ध इत्यतीतानागतवि-
संबन्धपदार्थप्राप्तिज्ञानमसदर्थविययत्वेन भ्रान्तं स्यादिति
न भ्रान्तज्ञानयान् सर्वज्ञः कल्पयितुं युक्तः । भवतु वा स-
र्वज्ञः, तथाप्यसौ तत्कालऽप्यसर्वज्ञत्वात् न शक्यते । तदप्रा-
प्तपदार्थाज्ञाने तदप्राप्तकज्ञानवतः केनचित्प्रमाणेन प्रतिपत्तु-
मशकः । तदुक्तम्—

“ सर्वज्ञोऽयमिति ज्ञेय—कालेऽपि बुभुसुसुमिः ।

तज्ज्ञानं यद्विज्ञान—रहितैरेवेत्येत कथम् ? ?

कल्पनीयास्तु सर्वज्ञा, भवेयुर्ब्रह्मस्तव ।

य एव स्यात्सर्वज्ञः, स सर्वज्ञ न बुध्यते ” ॥

(स्तो० वा० सू० २ स्तो० १३४, १३५ ।) नच तदपरिज्ञाने
तदप्रणीतत्वेनागमस्य प्रामाण्यमवगन्तुं शक्यम् । तदनवगम-
च तद्विहितानुष्ठानं प्रवृत्तिरप्यसङ्गता । तदुक्तम्—

“ सर्वज्ञो नावबुद्धये—द्येनैव स्यान्न तं प्रति ।

तद्वाक्यानां प्रमाणत्वं, मूलाज्ञानेऽप्यवाक्यवत् ॥ इति ।

(स्तो० वा० सू० २ स्तो० १३६)

तदेवं सर्वज्ञसङ्गावभाहकस्य प्रमाणस्याभावात्, तत्सङ्गा-
वभाहकस्य चानेकधा प्रतिपादितत्वात्, सर्वज्ञाभावव्यव-
हारः प्रवर्तयितुं युक्तः । तथाहि—य बाधकप्रमाणोचरता-
मापन्नस्ते असंदिग्दं व्यवहर्तव्याः, यथा अक्रुद्धये करियु-
थादयः, बाधकप्रमाणोचरापन्नञ्च भवेदभ्युपगमविषयः
सकलपदार्थसार्थसाक्षात्कारोऽप्यस्य व्यवहारविषयत्वं सर्वविदो
ऽभ्युपगमतादयमिति पूर्वपक्षः ।

(उत्तरपक्षः सर्वज्ञसत्तासाधनम्)—

अत्र प्रतिविधीयते यथावदुक्तम्—‘ य देशकालस्वाव-
स्थयद्विज्ञाः प्रमाणविषयतामनामना न ते सद्भववहारोच-
रवारिणः ’ इत्यादि । तदुक्तम् । सर्वविदो प्रमाणविषय-
त्वस्य प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् असिद्धो हेतुस्तद्विषयत्व-
लक्षणः । यदप्यभ्यधापि । न तावदज्ञसंभवेनानेवधस्त-
ज्ञावः अक्षाणां प्रतिनियतावपयत्वेन तत्साक्षात्करणस्या-
पारासंभवात् । तत् सिद्धमेव साधितम् । यदुक्तम् । ना-
प्यनुमानस्य तत्र व्यापारः । तद्वि प्रतिषेधप्रदस्य पक्ष-

मैसाप्रहणे च हेतोः प्रवर्तते । न च प्रतिबन्धप्रहणे प्रत्यक्ष-
तत्त्व संभवतीत्यादि । तद् धूमादेरभ्यादिप्रभवत्वायुमा-
नोऽपि समानम् । अथाप्येवैः प्रत्यक्षत्वात् एव तत्र प्र-
वृत्त्यर्थविशेषत्वयोर्धूमादौ प्रतिबन्धसिद्धिः । ननु धूम-
स्य किमग्निस्वरूपप्रादुर्भावप्रत्यक्षेण पाकपूर्वकस्य प्रवर्गस्येत,
उत धूमस्वभावप्रादुर्भावेति कल्पनाद्वयम् । तत्र न ताव-
दाद्यः पक्षः पाककुरप्रादुर्भावस्य तत् स्वभावमात्र-
प्रहणपूर्वकसिद्धेर्भवः, न धूमरूपप्रवेदनप्रवणम् । त-
दप्रवेदने च न तदपेक्षया तेन यथैः कारणत्वाव-
गमः । नहि प्रतियोगिस्वरूपाऽप्राहणे तं प्रति कस्यचित्कार-
णत्वमप्यह्ना धर्मान्तरं प्रहृतिं शक्यम् । अतिप्रसङ्गात् ।
अथ धूमस्वरूपप्रतिपत्तिमता प्रत्यक्षेण तस्य चित्रभाजं
प्रति कार्यत्वस्वभावं तत्प्रभवत्वं गृह्यते । ननु तस्यापि
पाकस्वरूपप्रादुर्भावप्रादुर्भावेऽप्युक्तस्तदप्रहणे तदपेक्षे कार्यत्वं
धूमस्य कथमवगमविषयः । अथापि धूमप्रत्यक्षस्वरूपप्रादुर्भावा-
प्रत्यक्षेण तयोः कार्यकारणभाषयिनश्च । तदप्यसङ्गतम् ।
प्रत्यक्षादित्यपि हानं तयोः स्वरूपमेव भाति, न पुनरप्र-
रूपेण प्रति कारणत्वम् । धूमस्य वा तं प्रति कार्यत्वम् । नहि
पदार्थद्वयस्य स्वरूपनिष्ठस्यैकज्ञानप्रतिभासमात्रेण कार-
यकारणभावप्रतिभासः । अन्यथा घटपटयोरपि स्वरूप-
निष्ठयोरेकज्ञानप्रतिभासः कश्चिदस्तीति तयोरपि कार्य-
कारणत्वाभावप्रसङ्गः । अथ यस्य प्रतिभासानन्तरं य-
त्प्रतिभासः एकज्ञाननिष्ठप्रत्यक्षज्ञानप्रतिभासमात्रेण इति नायं
दोषः । तदपि घटप्रतिभासानन्तरं पटप्रतिभासे कश्चित्
ज्ञाने समानम् । न च क्रमभाविपदार्थद्वयप्रतिभासमन्वयक-
ज्ञानमिति शक्यं बह्वम् । प्रतिभाससंबन्धे भेदनिवर्धनेति
ह्यति । अन्यथापि तद्वदवयवस्थापितत्वात् । स च
क्रमभाविप्रतिभासद्वयाप्यासितज्ञाने समस्तीति कथं न
तस्य भेदः । नचैकमेव ज्ञाने ज्ञानानन्तरत्वादि कालमात्र-
इति भवनाभ्युपगमः । तदुक्तम्—“ज्ञानिका हि सा, न
कालान्तरमास्ते” इति । अथ बहिर्धूमस्वरूपपटप्रतिभास-
ज्ञानानन्तरभाविस्मरणसहकारिन्द्रियं सविकल्पकज्ञानं ज-
नयति, तत्र तद्वृत्तस्य पूर्वापरकालभाविनः प्रतिभासान्त-
कार्यकारणभाविनश्चो भविष्यति । तदप्यसङ्गतम् । एव-
प्रवृत्त्युत्पत्त्यस्य तत्राध्यापारात्तत्त्वस्मरणस्य च
पदार्थमात्रप्रहणेऽप्यसमस्याश्चक्षुरादीनां च तदवगमज्ञा-
नजननेऽशङ्कः । शक्ती वा प्रथमाज्ञानातिवैलयायिव
तदवगमज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गात्, अकिञ्चित्कस्य स्मरणान्न
पेक्षणीयत्वात् । परिमलस्मरणस्यपेक्षस्य लोचनस्य सुरभि-
कान्तमित्यविषय गन्धादौ ज्ञानजनकत्वस्यैव, तत्रापि
तज्जनकत्वविरोधात् । अथ तत्स्मरणस्यपक्षलोचनव्यापा-
रानन्तरं कार्यकारणभूते एतं वस्तुमी । इत्येतादृशज्ञान-
संबेदनात्कार्यकारणत्वाभावगमः सविकल्पकप्रत्यक्षनिबन्ध-
नो व्यवस्थाप्यते । नन्वेवं परिमलस्मरणसहकारिचक्षुर्व्या-
पारानन्तरभावी सुरभिः सम्यज्जमिति प्रत्ययः समनुभूयत
इति परिमलस्यापि सञ्जुर्जप्रत्ययविषयत्वं स्यात् । अथ
परिमलस्य लोचनाविषयत्वात् नायं प्रत्ययस्तज्जः, किन्तु-
गन्धसहचरितरूपदर्शनप्रभवानुमानसम्भवावः । तदेतत्प्रकृत-
ऽपि कार्यकारणत्वाव लोचनाविषयत्वं समानम् । प्रत्ययस्य

तु तदवयवसाधिनोऽपरं निर्मितं कल्पनीयम् तत्र प्रत्यक्षः
सविकल्पकार्यं धूमपावकयोः कार्यकारणत्वावगमः । मा-
नसप्रत्यक्षे तु तदवगमनिमित्तं भवता नाभ्युपगम्यते ।
अपि च—कार्यकारणत्वावः सर्वदेशकालावस्थिताञ्जिधूम-
पावकस्य किञ्चिदोक्तकारणत्वावगमोऽनुमाननिमित्ततामुपगच्छ-
ति । न च प्रत्यक्षस्यपि वस्तुनि सविकल्पकस्य, निर्विक-
ल्पकस्य वा व्यापारः संभवतीत्यसङ्गतप्रतिपादितम् । किञ्च-
न कारणस्य प्राग्भावित्वमात्रमेव बोधनानामिव कारणत्वं,
येन तस्य कारणस्वरूपाभेदादस्त्ववगमादित्या प्रत्यक्षेण
तदनिवृत्त्यभावस्य कारणत्वस्याऽप्यवगमः ; केवलं कार्यदर्श-
नादुत्तरकालं तद्विधीयते, किन्तु-कारणस्य कार्यजननशक्तिः
कारणत्वम् । सा च शक्तिं प्रत्यक्षावस्थेया, अपि तु कार्यदर्-
शनेन समवगम्या भवता परिकल्पिता । तदुक्तम्—“शक्यः सर्व-
भावनां कार्यावस्थितोचराः” । (को० बा० सू० ५ प्रत्य० को०
२४४) नतः कथं प्रत्यक्षाकारणस्य कारणत्वावगमः । अथ
कार्यादेव कारणस्य कारणत्वावगमो भवतु, किं न सिद्धम् ।
ननु कार्याकारणस्य कारणत्वावगमोऽनुमानाच्छक्यत्वव-
गमः, तत्र च तदपि कार्यं लिङ्गभूतं यदि कारणाशङ्कित्वमवगम-
यति, तदाशङ्कित्ययोः प्रतिबन्धप्रकल्पनाभ्युपगमत्वव्यम् । स च
प्रातिव्यभावगमो न प्रत्यक्षादिति प्रतिपादितम् । अनुमाना-
न्तरवगम इतरेतराश्रयानवस्थादोषावतागोऽप्यापि समानः ।
अथापि तत्स्मरणानुमानेऽन्तर्भावः प्रतिपादित इति न प्रसिद्धा-
नुमानस्यापि प्रवृत्तौ सम्यक्त्वमिष्यते । अथ बहिर्ज्ञानधर्मा-
नुविधानात् धूमस्य तत्पूर्वकत्वं कुतश्चित्प्रामाण्यसिद्धमिति
धूमस्य तत्पूर्वकत्वव्याप्तिरिति । अनुया धूमादनुमिति-
सिद्धः सकललोकप्रसिद्धव्यवहारभावः । अथानुमानाव प्रत्य-
क्षेऽपि सविकल्पकारसम्भवात् । तर्हि वचनविशेषस्यार्थं यदि
विशिष्टकारणपूर्वकत्वं तत् एव प्रमाणोक्तिरिति । विवादा-
ध्यासितं वचनं वचनविशेषत्वात्साध्येत तदा कोऽपराधः ।
तदुक्तम्—“पक्षधर्मत्वविशेषे सति हेतोरनुमानं प्रवर्तते ;
न च सर्ववित् कुतश्चित्प्रामाण्यसिद्धः” इत्यादि । तदप्यनु-
क्तम् । यतो यदि सर्वविदो धर्मित्वं क्रियेत, तदा तस्या-
मिद्व्याप्यादप्यपक्षधर्मत्वलक्षणं दुषणम् । यदा तु वच-
नविशेषस्य धर्मित्वं तस्य विशिष्टकारणपूर्वकत्वं साध्यत्वं
नोपास्यते, तदा तद्विशिष्टत्वादिलक्षणां हेतुत्वादीय-
मानः कथमपक्षधर्मः स्यात् । नचापक्षधर्मादपि हेतोरप-
जायमानमनुमानं प्रमाणं भवताऽऽभ्युपगच्छता पक्षधर्म-
त्वावतलक्षणं दुषणमात्रञ्जितं युक्तम् । अन्यथा—
“विशेषज्ञानात्पक्षधर्मः, पुत्रप्राप्तिरनुमानाऽनुमा ।
सर्वलोकप्रसिद्धः न, पक्षधर्ममेवेति ॥ १ ॥ ”
इत्याद्यपचपक्षधर्मोऽनुमानाप्रमाणत्वप्रतिपादनं भवतो-
ऽप्युक्तं स्यात् । यदप्युपगम्यते—“सर्वज्ञसत्तायां सा-
ध्यायां त्रयी दोषज्ञानं हेतुनिवर्तते” इत्यादि । तत्र
स्यादप्ययं दोषः, यदि तस्या साध्यत्वेनाभ्युपगम्यते,
यावता पूर्वोक्तकारणं वचनविशेषस्य विशिष्टकारणपूर्व-
कत्वं साध्यमित्युक्तम् ; तत्र चास्य दोषस्यापेक्षोऽप्युक्त-
एव । यदप्युपगम्यते—यधनियतः कश्चित्सकलपदार्थैः
साध्याऽभिप्रेत इत्यादि । तदप्यसङ्गतम् । यतो ना-
स्माभिः प्रतिनियत एव कश्चित्सर्वज्ञोऽनुमानात्साध्यते,

किन्तु—विशिष्टकारणपूर्वकत्वे विशिष्टशब्दस्य । तच्च सा-
साध्यव्याप्तहेतुबलारसाध्यधर्मिणि सिद्धिमासाध्यवद्हेतुपक्ष-
धर्मस्यैवास्मान्निमित्तसर्वज्ञपूर्वकत्वेण सिद्धिमासाध्यतः ।
नञ् नत एव हेतोरन्वयस्यापि सर्वज्ञस्य सिद्धेः, अन्वयागमाध-
यणमपि भवतां प्रसज्यते इति वृत्त्यर्थम् । अन्वयागमानां
दृष्टविषय एव प्रमाणविकल्पाद्येप्रतिपादकत्वेनाप्रमाणस्यैव
व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात्, कथं तत्प्रत्यक्षमपि सर्वज्ञ-
त्वसिद्धिः । यच्चाभ्युदभिहितम् । न कश्चित्सर्वज्ञप्रति-
पादकः सम्भूतः हेतुः सम्भवति । तद्व्यसङ्गतम् । तत्प्र-
तिपादकस्य सम्भूतहेतोर्वचनविशेषत्वादेः प्रतिपादयिष्य-
माणत्वात् । यच्चान्यदभिहितम् । सर्वे पदार्थाः कस्यचि-
त्प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वाद्गम्यादिविद्यत्वर यदि सकलपदार्थेप्रा-
प्तिप्रत्यक्षत्वं साध्यमित्यादि । तद्व्यसङ्गतम् । एवं सा-
ध्यविकल्पादेऽन्यदिरूप्यनुमानाच्च सिद्धिः स्यात् । तथाहि—
अत्राप्येव वक्तुं शक्यते । यदि प्रतियोगितासाध्यधर्मिणां वहिः
साध्यत्वेनाभिप्रेतस्तदा तद्विरुद्धेन दृष्टान्तधर्मिणि तद्विध-
र्मिणो पाषाकन व्याप्तस्य धूमलक्षणस्य हेतोरसिद्धत्वात्
विरुद्धो हेतुः स्यात्, साध्यविकलञ्च दृष्टान्तः । अथ
दृष्टान्तधर्मिधर्मः साध्यधर्मिणि साध्यतः, तदा प्रत्यक्षादि-
विरोधः । अयोभयगतं वह्निसामान्यं, तदा सिद्धसाध्यता-
दोषः । तथा प्रमेयत्वमपि हेतुत्वेनाप्यस्यमानमित्यादि
यदुक्तम् । तद् धूमलक्षणोऽपि हेतौ समानम् । तथाहि—
अत्रापि किं साध्यधर्मिणां हेतुत्वेनापातः, उत दृष्टान्त-
धर्मिधर्मः, अयोभयगतं सामान्यम् । तत्र यदि साध्यध-
र्मिधर्मो हेतुः स दृष्टान्तधर्मिणि नान्वेतीत्यनन्वयो हेतु-
दोषः । अथ दृष्टान्तधर्मिधर्मः स साध्यधर्मियसिद्ध इत्य-
सिद्धताहेतुदोषः । अयोभयगतं सामान्यं, तदपि प्रत्यक्षाऽ-
प्रत्यक्षमहानसर्पवर्तमंशथिलक्षणव्यापकत्वाधारेण स सम्भव-
तीति हेतोरसिद्धता तद्वर्धयता । अथ पवतपदेशाश्रिता-
नितसूक्ष्मव्यक्रूरकालमाविप्रस्यक्षप्रतीयमानत्वेन न महा-
नसोपलब्धधूमस्य कस्याऽत्यन्तवैलक्षण्यमिति नोभयगतसा-
मान्याभावः । ननुभयगतसामान्यप्रतिपत्तौ ततोऽनुमानप्र-
वृत्तस्तत्प्रवृत्तौ च तदर्थक्याधिनस्तत्र प्रवर्तमानस्य प्र-
त्यक्षप्रवृत्तस्तस्यां च सत्यामत्यन्तवैलक्षण्यभाषस्तद्व्यक्रूरः,
तत्सङ्काष्य चोभयगतसामान्यसिद्धितस्तदनुमानप्रवृत्तिरिति
व्यक्रूरपक्षकलाशः । अथ कलशोपादितैलक्षणधर्मकलाप-
साध्यमोक्ष महानसर्पवर्तमंशसङ्गतधूमव्यक्रूरवैलक्षण्य-
मित्युभयगतसामान्यभिज्ञौ न धूमानुमानं हेतुसिद्धता-
विशेषः, तर्हि वाक्याविसंवादादिधर्मकलापकार्यस्य व-
चनाविशेषव्यक्रूरस्योभयगतवैलक्षण्यमित्येव तद्व्यसङ्गतस्य सङ्काष्येन
कथं न तद्विशेषत्वसामान्यसंभवः । प्रमेयत्वं तु यथा
प्रकृतसाध्यं हेतुर्भवति तथा प्रतिपादयिष्यामः, आस्तां ता-
वत् । यत्तु नापि शब्दान्तरसिद्धिरित्यादि प्रतिपादितम् ।
तत्सिद्धसाध्यतादोषाभावात्तद्विपर्ययः । यद्व्युक्तम्—ये
देशकालेत्यादिप्रयोगे नासिद्धा हेतुरिति । एतद्व्युक्तम् ।
अनुमानस्य तदुपलब्धत्वमावश्यकं प्रतिपादयिष्यमाणत्वेना-
नुपलब्धत्वमप्यस्य हेतोः परप्रयुक्तत्वासिद्धत्वात् । अत
यच्च सङ्ख्येवद्वारनिषेधश्चानुपलब्धमिमिनोऽनेनेत्याद्यसारतया
स्थितम् । अथ यथाऽस्माकं तत्सङ्काष्येदेकं प्रमाणं नास्ति,

तथा भवतां तदभावादेकमपि नास्तीत्यादि यावत्प्रसङ्गसा-
धनाभिप्रायेण सर्वमेव सर्वज्ञप्रतिपक्षप्रतिपादकं युक्तिजालम-
भिहितमिति, यदुक्तम् । तद्व्यवहारः । यतः सर्वज्ञा इत्येते
तावत्—ज्ञानीम् । (स्तो० वा० सू० २ स्तो० ११७) इत्या-
दिना तत्सङ्काष्योपलब्धप्रमाणपक्षान्नकृत्स्नप्रतिपादनहा-
रेण यदभावाव्यप्रमाणप्रवृत्तिप्रतिपादनं, तत् तदभावावे-
कस्तत्सङ्काष्यप्रमाणप्राप्ताभ्युपगमप्रत्यतिरेकाशेषमद्वैततां
मिथ्यावादितो सूचयति । यद्व्यवादि । तथाच—प्र-
सङ्गसाधनाभिप्रायेण भगवतो जैमिनः सूत्रमित्यादि ।
तद्व्यसङ्गतम् । यतः प्रसङ्गसाधनस्य, तत्पूर्वकस्य च
विपर्ययस्य व्याप्यव्यापकभावसिद्धौ यत्र व्याप्याभ्युपगमा
व्यापकाभ्युपगमनान्तरीयकः, व्यापकानुवृत्तितो व्याप्यनि-
वृत्तिरवश्यंभाविनी च प्रदर्श्यते, तत्र यथाक्रमं प्रवृत्तिः ।
अत्र तु प्रत्यक्षत्वस्य सत्संस्प्रयोगजत्वेन, तस्य च विधमा-
नोपलब्धत्वेन, तस्यापि धर्मादि प्रवृत्तिप्रतिपक्षित्वेन क
व्याप्यव्यापकभावावगमः, येन प्रसङ्गतद्विपर्यययोः प्रवृत्तिः
स्यात् । ननुक्रममेवेत्तु स्वात्मन्येव सत्यनुक्रमं, ननु युक्रम-
क्रमम् । अयुक्रमां च सर्वे चक्षुरादिकरणप्रमाणमेवं प्रत्यक्षं स-
चिहितप्रमाणपदार्थान्तरस्वभावाविप्रकृष्टप्रतिमित्यवस्था-
दिप्राहकं सर्वत्र सर्वदा चेति न व्याप्यव्यापकभावप्राहकं
प्रमाणमस्ति, विपर्ययव्यापकत्वमेवेत् । योजनशतविप्रकृष्टस्या-
र्थस्य प्राहकं संपातियुधराजप्रत्यक्षं रामायणभारतादौ
भवत्प्रमाणत्वेनाभ्युपगतं भूयत, तद्वदानीं यथाविप्रवरा-
पिपीलिकादीनां चक्षुःभोरजगत्प्रत्यक्षं प्रत्यक्षस्य यथाक्रमं
रूपशब्दगन्धादिषु देशविप्रकृष्टेषु प्रवृत्तिरुपलभ्यते । तथा
कालविप्रकृष्टस्याप्यतीतकालसंबन्धित्वस्य, पूर्वदर्शनसंब-
न्धित्वस्य च स्मरसुखसुपल्लाभनादिजन्यप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्ष-
प्राहकत्वं पुरा व्यवस्थितेऽप्येव भवताऽभ्युपगम्यते । अन्यथा—
“ देशकालादिभेदेन, तदाऽस्यैवसरो मितेः । (स्तो० वा०
सू० ४, स्तो० २३३) ” इदानींतनमस्तित्वं, नहि
पूर्वविधया गतम् ” ॥ (स्तो० वा० सू० स्तो० २३४)
इत्यादिष्वनसंदर्भेण प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षस्ययुद्धातीतार्थाधिग-
न्तृत्वं पूर्वापरकालसंबन्धित्वलक्षणनित्यत्वप्राहकत्वं च प्र-
तिपाद्यमानमसङ्गतं स्यात् । अथानीतातीन्द्रियकालसंबन्धि-
त्वं, पूर्वदर्शनसंबन्धित्वं वा वर्तमानकालसंबन्धित्वं पुरावृ-
त्तस्थितस्यास्यैव यदि चक्षुरादिप्रमाणप्रत्यभिज्ञानं नृपतेन,
तदा—“ संबद्धं वर्तमानं च युद्धांतं चक्षुरादिभिः ” । (स्तो०
वा० सू० ४ स्तो० २४) इति वचनं विरुद्धायं स्यात् । तथाऽ-
तीन्द्रियकालसंज्ञादेशेष्वेवमानीतार्थव्यवशणत्वेन प्रवृत्तेऽतीन्द्रिय-
धर्मोपेति प्रवृत्तप्रसङ्गात् प्रसङ्गसाधनतद्विपर्यययोरप्रवृत्तिः
स्वमेव प्रतिपादिता स्यात् । नत्वयमेवात्र दोषः । अथैव-
प्रवृत्तप्राहकत्वेन इन्द्रियजन्यप्रत्यक्षस्य प्रतिपादयितुमस्मा-
भिरभिप्रेत इति कस्यात्रोपासम्भः । अथ, वर्तमानकालस-
ंबद्धे विशिष्टे पुरोवर्तिनि व्यापारवच्चक्षुस्तद्विशेषणभूतेऽ-
तीन्द्रियेऽपि प्रवृत्तप्रवृत्तयोर् प्रवर्तते । अन्यथा चक्षुःयो-
पारानन्तरं पूर्ववदप्यप्यामिति विशेष्यालम्बनं प्रत्यभिज्ञानं
नोपपद्येत । नाशुदीनविशेषणविशेष्ये बुद्धिरुपजायते, द-
एवमप्राहण इव दृष्टिबुद्धिः । नच धर्मादावर्थं स्यायः सं-
भवतीति चेत् । ननु धर्मोऽपि किमतीन्द्रियतावच्चक्षुरादिना-

अथ ह्यस्य, ततः अविद्यमानत्वात्, आहोस्त्वित् अविशेष-
त्वाद् । तत्र भाषाः पक्षः । अतीन्द्रियस्याप्यतीतकालोद्देश-
कान्मुपलब्धत्वात् । नाप्यविद्यमानत्वात् भाविधर्मादिप्रातिती-
तकालादिविद्यमानत्वेऽपि प्रतिभासस्य भावत्वात् । अथाधि-
क्येनान्येनार्थमिदं प्रतिभासः । तत्पक्षस्तद्वत्तम् । सर्वदा पदार्थ-
जनकत्वेन, प्रत्यगुक्तकर्मजन्यत्वेन च धर्मादेः सर्वपदार्थवि-
शेषाभाससंभवात् । अतीतातीतस्मिन्पक्षकालादिवि-
शेषेण प्रहणप्रकृष्टचक्षुरादिना प्रहणसंभव इति कथं धर्म-
प्रत्यभिनिमित्तप्रसक्तत्वाधनस्य, तद्विषयस्य वा संभवः । त-
था प्रहणप्रहणप्रहणसंस्कृतं चक्षुर्यथा कालविप्रकृष्ट-
पदार्थप्राहकमुपलभ्यते, तथा धर्मादिवि- यदि प्राहकं क-
स्यचित्स्यात्, तदा न कश्चिद्विशेषः । अपि च—अनालोकाध-
क्येनान्येनान्यस्य मूर्धिकादेर्नक्षत्रचतुष्टयदेशादेचक्षुर्यथा प्राह-
कमुपलभ्यते, तथा यद्यनगिन्द्रियातीतानागतधर्मादिपदार्थ-
साक्षात्कारि कस्यचित्सर्वे स्यात्, तदाऽत्रापि को दोषः ।
नच जात्यन्तरस्याप्यकारण्यवहिनकपादिप्राहकं चतुष्टयं,
न पुनर्मनुष्यधर्मो इति यतिसमः ध्यानमत्राभिधानं युक्तम् ।
मनुष्यधर्मोऽपि निर्मादिकद्रव्यविशेषादिसंस्कृतं चक्षुः
समुद्रजलादिव्यवहितपर्वतानिप्रहणे समर्थमुपलभ्यत इति
धर्मादिवि- देशकालसम्भावविप्रकृष्टस्य कस्यचित्पुरुषविशे-
षस्य द्रष्टृत्वासंस्कृतं चक्षुरादि प्राहकं भविष्यतीति न
कश्चित् दृष्टव्यभावव्यतिक्रमः । अथ चक्षुरादेः कारणस्य
प्रतिमितनकपादिविषयत्वेनाप्यकारणविषयप्राप्तकत्वे स्वा-
धारिकमो व्यवहारविमोही स्यात् । ननु ध्रुवन एव चक्षु-
षा शब्दब्रह्मं प्राणविशेषाणां, 'चक्षुःशब्दा युजङ्गा'
इति लोकप्रवादात् । मिथ्या स प्रवाद इति चेत् । नेनन् ।
प्रवादवाचकस्याभावात्, कस्यिन्द्रानुपलब्धस्य । नच
दम्बशकचक्षुषो जात्यन्तरत्वादिस्तुल्यप्रमाणयोगः । अ-
न्यथापि प्राहकपुरुषसमागमजनितसर्वविषयचक्षुषि समानत्वात् ।
तदेवं धर्मादिसमस्तपदार्थप्राहकत्वेन चक्षुरादिजनितप्रत्य-
क्षस्य विरोधात्, न प्रत्यक्षत्वसत्प्रयोगजन्मादिव्याप्यव्या-
पकभावसिद्धिरिति न प्रसङ्गावपर्ययोः प्रवृत्तिरिति न
तत्तत्प्रसक्तिरपि । एतेन 'यदि पक्षः प्रमाणीः स्यात्
सर्वथः' इत्यादि वार्तिककृतप्रतिपादितं प्रसङ्गावधनाभि-
प्रायेण युक्तिजालमखिलं निरस्तम् । अस्मिन्प्रतिपक्षस्य पूर्वो-
क्तप्रमाणं विहितत्वात् । यथा किं प्रमाणान्तरसंवाच-
कस्य वक्तृत्वादित्यादिः तद् धूमादिव्यवहितानुपलब्धेऽपि समानम् ।
तथाहि—अत्रापि वक्तुं शक्यम्, किं साध्यधर्मिसंबन्धी
धूमो हुतवृत्तानुपलब्ध इत्यादि यावत्तस्यः प्रतिबन्धोऽ-
सर्ववक्तृत्ववक्तृत्वयोराग्न्यधुमयोगिते पर्यन्तम् । तद्व्ययुक्तम् ।
यतोऽसर्ववक्तृत्ववक्तृत्वयोराग्निरधुमयोः कार्यकारणत्वप्र-
तिबन्धस्य, तदप्राहकप्रमाणस्य वा भावः । नहि वद्विस्तद्भावे
धूमो दृष्टस्तद्भावे च न दृष्ट इत्यनयता धूमस्याग्निकार्य-
त्वमुच्यते, किन्तु 'कार्यं धूमो हुतभुजः कार्यं धूमो हुतवृत्तः' ।
नचास्ती वृत्तानुपलब्धनामगत्याः, किन्तु विशिष्टाप्रत्यक्षा-
नुपलब्धभावस्याप्रमाणात् । प्रत्यक्षत्व प्रमाणं प्रत्यक्षानुपल-
म्भस्याभिधेयम्, तद्व- कार्यकारणविभक्तपदार्थविषयं
प्रत्यक्षम्, न विविक्तान्यवक्तृत्वविषयमनुपलम्भभावविधेयम्,

कदाचित्पुल्लम्भस्यैव प्रत्यक्षं तद्भाषासाधकं, कदाचि-
त्प्रत्यक्षपुरःसरोऽनुपलम्भः । तत्रापि यथा कारणवि-
मतानां सखिधानात् प्रागनुपलब्धं सर्व धूमादि, तत्सखि-
धानानुपलभ्यते, तस्य तत्कार्यता व्यवस्थाप्यते । तथाहि-
एतावन्निःकारार्थोऽभिज्ञान्यो न स्यात्, यद्यसिखिधाना-
त्प्रागपि तत्र देशे स्यात्, अन्यतो वाऽऽगच्छेत् तद्व्यवह-
तुको वा भवेत्, तदेतत्सर्वमनुपलम्भपुरस्सरस्य प्रत्यक्षेण
निरस्तम् । एतेन प्रागनुपलम्भस्य रासलक्ष्यं कुम्भकारस-
खिधानानन्तरानुपलम्भ्यमानस्य तत्कार्यता स्यादिति निर-
स्तम् । तथाहि—तत्रापि यदि रासलक्ष्यं तत्र प्रागलक्ष्यम्,
अन्यदेशानागमनम्, अन्याकारण्यत्वं न निश्चेतुं शक्यते, तदा
स्यादेव कुम्भकारकार्यताः केवलं तद्व- विधेयमश-
क्यम् । एवं तावदनुपलम्भपुरस्सरस्य प्रत्यक्षस्य तत्सा-
धनत्वमुक्तम् । तथा प्रत्यक्षपुरस्सरोऽनुपलम्भोऽपि तत्सा-
धनो यथा सखिधाने प्रवृत्तमाने तत्कार्यं दृष्टं, तेषु मध्ये
यदेकस्याप्यभावा भवति तदा नापलभ्यते तत्स्य कार-
मितत्कार्यम् । नचाग्निकाद्यादिसखिधानं भवतो धूमस्याप-
नीतं कुम्भकारादावनुपलम्भोऽस्ति अन्यथा त्वैवानीतं भव-
त्यनुपलम्भः । एवं परस्परसिद्धौ प्रत्यक्षानुपलम्भावविभक्त-
त्वं कार्यकारणेषु निःसङ्गिधं कार्यकारणभावं साधयतः ।

सर्वकालं चासिखिधानं भवतो धूमस्यानाभिज्ञान्यत्वं क-
दाचित्सदसनाग्न्यस्येनाहुतकुम्भनादृश्यहेतुकत्वेन वा भ-
वेत् । तत्र न तावत्प्रथमः पक्षः । असतो जन्मत्वात् । सर्व-
त्र च न जन्वते इति त्वदभिप्रायात्, सत एव जन्ममानत्वा-
नुपपत्तः, कार्यत्वस्य च कदाचित्कल्पेन सिद्धत्वात् । नाप्येक-
कत्वम् । कदाचित्कल्पेनैवाहुतत्वं तदयोगात् नाप्यदृश्यहे-
तुकत्वम् । धूमस्याप्यनादिसामग्र्यस्य पर्यायत्वेनाहुतविधानात् ।
अत्रापि स्यात्, अदृश्यस्यायं स्वभावा यदग्न्यादिसखिधा-
न एव धूमं कपूर्वादिश्राद्धकाले हुतवृत्तानुपलब्धं च करीतं
नाम्यदातु, तत्किमस्मिन्प्रत्यक्षे कदाचित् धूमात्पातं दृष्टा, येन-
यमुच्यते । नति चेत्, कथं नाग्निकार्यो धूमः तद्भावे भावात् ।
धूमात्पातकालं च सर्वदा प्रतीत्यमानोऽग्निः, काकतालोप्यन्वा-
यन उपर्यप्यन इत्यलौकिकम् । अथ स एवादृश्यस्वभावा यद-
ग्निमात्रेण एव धूमं करीतं । ननु यद्यग्निना नासाधुपाक-
यने, किमग्निमात्रेणान्नात्वात् न पूर्वं पश्चात् वा धूमं विधानात्,
नचाग्न्या करीतं तस्य तज्जन्मसम्भावसम्पत्पक्षस्य धूम-
जनने तदेवं पर्यायत्वाग्निजन्यत्वं धूमस्य । किञ्च-यथा दे-
शकालादिकमन्तेरा धूमस्यानुपपत्तिसदृशता प्रतीत्ये, तथा-
ऽग्निमन्तरेणापि धूमस्यानुपपत्तिसदृशता प्रतीत्ये, तथा-
तदपेक्षा च तत्कार्यत्वेन । यथा आदृश्यभावे एव धूमस्य
भावादुत्पत्त्यवगम्यते, तथा सर्वदाग्निभावे एव धूमस्य
भावादृशनात्तज्जन्मता किं न्येतं, यावतां च सखिधानं
भावं दृश्यते तावतां हेतुत्वं सर्वेषांमित्यग्न्यादिसामग्री-
जन्यत्वाद् धूमस्य कुतोऽभिप्रायिभाहारः । नचायं प्रका-
रोऽन्यवक्तृत्ववक्तृत्वयोः संभवात् । असर्ववक्तृत्वधर्मानुविधा-
नस्य वक्तृत्वं अदृशीनात् । तथाहि—यदि सर्ववक्तृत्ववक्तृत्व-
दासवृत्त्या किञ्चिज्जन्मसम्पत्पक्षमुच्यते, तदा तद्वर्मानुविधा-
मादृशीनात् तज्जन्मता यत्नस्य । नहि किञ्चिज्जन्मन्तर-
तमभावात् यत्नस्य तत्तत्तत्तावत् उपलभ्यते । तथाहि—

किञ्चिज्ज्ञत्वं प्रकृतमत्यल्पविज्ञानेषु कृम्यादिषु । नच तेषु वचनप्रवृत्तेरुक्तं उपलभ्यते । अथ प्रसज्यप्रतिषेधवृत्त्या सं-
योज्यत्वाभावाऽसंयोज्यत्वं तत्कार्यं तु वचनम्, तदा ज्ञानरहित-
सूतशरीरं तस्यापलम्भः स्यात्, नच कदाचनानपि त-
त्तत्रोपलभ्यते । ज्ञानातिशयवस्तु च सकलशास्त्रव्याख्या-
षु वचनस्यातिशयभाषो हृष्यते इति ज्ञानप्रकृतेरतन्माध-
नुविधानदर्शनात् तत्कार्यता तस्य, धूमस्यैवाग्न्यादिसाम-
प्रागतसुरभिगन्धाधनुविधायिना यथाक्षप्रत्यक्षानुपलम्भा-
भ्यां व्यवस्थाप्यते । अत एव कारणगतधर्मानुविधानमव-
कायस्य तत्कार्यतावगमनिमित्तं, न पुनरन्वयव्यतिरेकादनुवि-
धामात्रम् ।

तदुक्तम्—

“ कार्यं धूमो हुतधुञः, कार्यं धर्मो नृवृत्तिः ” । इति ।

यच्च यत्कार्यत्वेन निश्चितं तत् तदभावं न कदाचिदपि
भवति ; अन्यथा तद्वृत्तमेव तत्र स्यादिति सकृदपि त-
तो न भवेद् भवति च ; यद्यत्र निश्चिताविसंबाद्धं वचनं,
तत् तद्विसंबाद्धिज्ञानविशेषादित्यात्मन्येवासकृद्विश्रुतमि-
ति नान्यतस्तस्य भावः ॥

तन—

“ यद्यस्यैव गुणदोषा-ज्रियमनानुवर्तते ।

तज्ज्ञानरीयकं तत्स्या-दन्तो ज्ञानोद्भवं वचः ” ॥ १ ॥

अथ यदि नामार्थसंबाद्धिज्ञानधर्मो नुरुक्तेऽपि संबाद्धि-
वचनेनमेकं तत्प्रभवं यथोक्तप्रत्यक्षानुपलम्भतोऽवगते, तद-
न्यतो न भवति ; तथाप्यवचनस्य तद्वर्मानुरक्तेर्यो न
तत्कार्यत्वसिद्धिरिति तस्यान्यतोऽपि भावसंभवाकुतो व्य-
भिचारः । न । ईदृशभूतं वचनमिदं ज्ञानतः सर्वत्र भवतीति
सकृद्वृत्तप्रत्यक्षतोऽवगमात् । ननु सकलव्यवस्थानुगतमित्ये-
कसामान्यान्वयपदं यथास्ति तथाभूतवचनसिद्धौ तान् स-
र्वोपि प्रत्यक्षीकरणीयानि तथाभूतज्ञानकार्यतया । अन्यथै-
कस्यापि वचस्तद्विधातयताऽप्रत्यक्षीकरणं तत्रैव व्यभि-
चारी हेतुः स्यात् । नन्वेतावत्प्रत्यक्षीकरणसमर्थं प्रत्यक्षम् ।
तस्य साक्षाद्विदित्वपरत्वात् । नचान्यपि खलज्ञानानामनु-
मानात् साध्यधर्मेण व्याप्तिप्रमाणम् । अन्यत्वासाक्षत्वात् । तद-
ष्टकम् । यतः प्रत्यक्षं तथाभूतज्ञानसंज्ञाधान एव तथाभूतव-
चनमदात् । प्रातिपद्यत्वात् तथाभूतवचनव्यापृत्तेरुपमत्ताभूत-
ज्ञानव्यावृत्तज्ञानजन्यमित्यवधारयति यथाऽत्र ; तथाऽन्यत्रा-
पि दृशकालादीं तथाभूतज्ञानजन्यमेवेत्यवधारयति । अन्य-
थात्रापि तथाभूतज्ञानजन्यतया न प्रत्यक्षेणावधार्यते ।
मयं हि तथाभूताऽतथाभूतज्ञानजन्यतया तथाभूतवचनस्य
प्रतीतिः स्यात् । न तथाभूतज्ञानजन्यतयैव । प्रतीयते च
तथाभूतज्ञानजन्यतया तथाभूतं वचनम्, तस्मादन्वयान्यदा
च तथाभूतज्ञानादेव तथाभूतवचनमिति कुतो व्यभिचा-
रः । यच्च तद्वचनस्यतो व्यापृत्यमवधारयितुं शक्नोति त-
स्यैव तद्वचनमनम्, यथा वाष्पाद्विलक्षणधूमवधारणेऽभ्य-
नुमानम् । किंच तिर्यकुलामावयवादिनाऽपि गोपालघटिका-
दीं धूमसामान्यस्याग्निमन्तराणां वर्धनात् व्यभिचाराशङ्क-
याग्निनियतधूमसामान्यावधारणेनैव तद्वचनम् । अग्निनि-
यतधूमसामान्यावधारणं आग्निसेवदधूमव्यवधारणेषु-

रस्तरमेव । नच सर्वदेशादावग्निमेव धूमव्यवस्थिविशिष्टस्य धू-
मसामान्यस्य कर्तृत्वप्रमाणेनावधारणं संभवति । नच म-
हानसादावग्निनियतधूमव्यवस्थिविशिष्टं धूमसामान्यं प्रतिप-
क्षमन्वयानुयायि व्यक्तेरनन्वयात् । यच्च धूमसामान्यमनु-
यायि, तत्सामान्यव्यभिचारः । तस्मात् सामान्यव्यभिग्रहण-
वादिनामपि कथं विशिष्टधूमसामान्यं सर्वत्राग्निना व्याप्तं
प्रतिपक्षमिति नृवृत्तेर्वाच्यम् । अथ विशिष्टधूमस्याव्याग्नि-
जन्यत्वं न किञ्चिद्वाधकमस्ति तद्वद्वर्तिनं च प्रतीतिः त-
त्सामान्यं प्रतीतिमिष्यते । अस्माकमपि तद्वद्वं वचनमि-
ति प्रत्ययस्यापत्तेस्तत्प्रतिपक्षमिति सत्त्वशरीरिणामलक्षण-
सामान्यवादिनो जैनस्य, भयनो वा को विशेषोऽत्र व-
स्तुनीति यत्किञ्चिदेतत् । तनाग्निगमकत्वेन धूमस्य यो न्या-
यः सोऽत्रापि समान इति विशिष्टज्ञानगमकत्वं विशिष्टश-
ब्दस्याभ्युपगन्तव्यम् ।

अथ ज्ञानविशेषग्रहणं प्रवृत्तं सत्त्विकरूपकं, तत्त्विकरूपकं वा
ततो भिन्नमभिज्ञं वा ज्ञानं न वचनविशेषं प्रवर्तते । तस्य
तदानीमनुपपन्नत्वेनासत्त्वात् । तद्वत्प्रवृत्तेन च ज्ञानविशेषक-
रूपमेव तनं शृण्वे, न तद्वत्त्वया तस्य कारणत्वम् । वचन-
विशेषप्रादक्षर्णाय तत्स्वरूपमेव शृण्वे, न पूर्वं प्रति कार्य-
त्वम् कारणस्यातीतत्वेनाग्रहणात् । नाप्युभयप्रादिणा भिन्न-
कालत्वेन तयोरिकक्षां प्रतिभासान्तरागमात् । अत एव स्मर-
णमपि न तयोः कार्यकारणभावावद्वक्तुम् । अनुभवानुसारेण
तस्य प्रवृत्त्युपपत्तेः अनुभवस्य चात्र वस्तुनि निर्वाहत्वात् ।
असद्वत् । यतः कार्यस्य न तावत्सावधुतपक्षस्यैव कार्यत्वं
धर्मः । अन्यत्वात् तदानीम् । नाप्युपपन्नस्यान्यन्नभिज्ञं, तत्त-
द्वत्त्वं वाच्यम् । तथा कारणस्यापि कारणत्वं कार्यनिर्णय-
निष्पत्त्यवस्थापनं न भिन्नमेव । नापि तयोः कार्यकारणभावः
संबन्धोऽन्योऽस्ति, भिन्नकालत्वादेव संबन्धस्य च द्विष्टत्वा-
भ्युपगमात् । तन्नस्वरूपप्राप्ताग्रहणा प्रत्यक्षेण तदभिज्ञस्वा-
वधमेकं कारणत्वं कार्यत्वं च शृण्वे एव तदपेक्षमवस्थात् ।
यत्र तु स नास्ति तत्र कार्यदेशनादपि न तज्ज्ञातयेते,
यतो नाकार्यकारणयोः कार्यकारणभावः संभवति । नापि
तनाभिज्ञा उत्तरकाले तयोः कार्यकारणतां कर्तुं शक्या
विरोधात् । नापि भिन्ना तयोः स्वरूपेणाकारणता-
प्रसङ्गात् । नापि स्वरूपेण कार्यकारणयोरेवाधोस्तम्भ-
तकार्यकारणभावस्वरूपसंबन्धपरिकल्पनेन प्रयोजनम् ।
तद्वान्तरेकेणापि स्वरूपेणैव कार्यकारणरूपत्वात् । नच
भिन्नपदप्राप्ताद्विप्रत्यक्षद्वयं, द्वितीयग्रहणं तदपेक्षं कार्यत्वं
कारणत्वं वा प्रहृत्यमशङ्कमिति वक्तुं युक्तम् । तयोपश-
मवनां धूममात्रदर्शनेऽपि बहिर्जन्यतावगमस्य भावात् ।
अन्यथा वाष्पाद्विलक्षणेत्यन तस्यानवधारणात्, ततोऽ-
नलावगमनान्न सर्वव्यवहाराच्छेदप्रसङ्गात् । कारण-
भिमत्तपदाग्रहणपरिणामापरित्यागवता, कार्यस्वरूपप्रा-
दिणा च प्रत्यक्षेण कार्यकारणभाववगमं न किञ्चिदाह्वयः ।
न च कारणस्वरूपावगमसं प्रत्यक्षं न कार्यस्वरूपावभा-
सयुक्तम्, प्रसिद्धान्भेदेन भेदावपेक्षोक्तिं प्रणीयम् ।
चित्रप्रतिभासिज्ञावस्य नीलप्रतिभासापरित्यागवत्तत्परीता-
द्विप्रतिभास्यकत्ववत्प्रकृतज्ञानस्यापि तद्विरोधात् । नच
विश्रुतज्ञानस्यान्यकत्वमस्तिमिति वक्तुं युक्तम् । तथाऽप्यु-

पथमे नीलप्रतिभासस्यापि प्रतिपरमाणुभिन्नप्रतिभासस्येन
भिन्नात्वात्, एकपरमाणुव्यवभासस्य वाऽन्वेषेनानादिनिभा-
सप्रत्यक्षस्यावभासप्रसङ्गात्सर्वव्यवहारभावाः स्याताः । अत्र-
त्यक्तव्यस्य यथाकृत्परितुल्य सर्वोपसंहारेण प्रतिवन्द्यार्हक-
कमुमानवादिनाऽऽवृत्तयस्तत्त्वज्ञाः । अन्यथा प्रसिद्धानुमा-
नस्याप्यभावः स्यात् । अथयतो व्यापारान् प्रत्यक्षं कुर्यात्
समर्थम्, तस्य सन्निरुतिविषयबलतोपरया तन्मात्रप्राद्वहक-
त्वात् । तर्हि प्रत्यक्षेण प्रतिवन्द्यप्रहङ्गाभावेऽनुमानेन त-
द्वहङ्गेऽनवस्थेयतं तत्राश्रयदोषसङ्गावात्तुमानाप्रवृत्तिप्रसङ्ग-
तो व्यवहाराण्छेदभयात्प्रवृत्त्यनुमानप्रवृत्तिनिवन्धमाविभा-
भावनिश्चायकमपरमस्पष्टवैपरीत्यविषयसूत्राख्ये प्रमाण-
नानुमानप्रपातस्येत्यतः । अन्यथा सर्वमुपमानोक्तं वस्तुनि
कुतोऽनुमानप्रवृत्तिर्मीमांसकस्य । ततोऽसर्वव्यवहारमादि-
मवस्थापथे वक्तुंवल्लक्षणस्य हेतोः प्रतिषेधश्च, तत्सा-
क्षकप्रमाणस्य च प्रसिद्धानुमान इवाभावात् प्रसङ्गसाध-
नानुमानप्रवृत्तिरन्ये सङ्गाभावादिभिः । विषयेषु वचनवि-
शेषस्य व्याप्तवृत्तानाद्विपर्ययसिद्धिरेव ततो युक्तम् ।

यश्च सर्वज्ञानेन किं चक्षुरादिजनितमित्यादि पक्षतुष्टय-
मुत्पाद्य चक्षुरादिजन्यत्वेन चक्षुरादीनां प्रतिनित्यरूपादि-
विषयत्वेन धर्मादिप्रादिकत्वाद्योगत्वात्तत्वेन दृष्टगमभ्य-
न्त्यायि । तदप्यसङ्गतम् धर्मादिप्रादिकत्वाद्यायामेव चक्षु-
रादिज्ञाने प्राक् प्रतिपादितत्वात् । अथवा संपन्नं तु यत् दृष्ट-
व्यस्यैवार्थाय न सकलपदार्थविषय उपेक्ष्य संभवति, नापि
सर्वसाधारणयोऽभ्यास इति । तदपि न सम्यक् । "उत्पादय-
त्युद्दिष्टव्युत्पन्नं सत्" (तु अ० ४ स० २६) इति सकलपदार्थवि-
षयस्योपदेशस्य सामान्यतः संभवात् । नचास्याप्राप्तत्वम्,
अनुमानादिप्रमाणयोर्बाधतः । प्राप्ताभ्यासैः । अनुमाना-
दिविषयनन्तराण्येवैतदर्थोभ्यासं कथं न सकलविषयाभ्या-
ससंभवः । यथापि, नच समस्तपदार्थविषयपदमुपदेशज्ञानं
संभवतीत्युक्तम् । तदप्यत्राह । सर्वमेतद्वैकान्तिकं सत्या-
दित्युत्पत्त्यानिर्धयन्त्यासिप्रसाधकप्रमाणस्य सकलपदार्थ-
विषयस्य संभवात् । अन्यथा ऽनुमानाभावस्य प्रतिपादि-
तत्वात् । नच तज्ज्ञानेनैव सर्वज्ञत्वाद् व्यर्थोऽभ्यासः
सामान्यविषयत्वेनास्मद्विषयस्यैवायस्य ज्ञानस्य भावात् ।
अस्यासजस्य च सकलतद्भूतविशेषविषयत्वेन साध्यास
तदभ्यासेना विफलः । यदपि तदभ्यासप्रवर्तनं चक्षुरादि-
जननेन यद्यनान्द्रियार्थविषयमिच्छायावादि तदपि प्रतीत-
तम् । अनान्द्रियादिप्रादिकत्वमन्येन्द्रियविषयप्रादिकत्वस्य
च प्राक् प्रतिपादनाद्यवहारान्छुद्धाभावस्य च दर्शितत्वात्
अनान्द्रियेऽपि च कालादीं विशेषणानुवक्तुं चक्षुरादः प्रवृत्ति-
प्रतिपादनाच्चतरेतराद्यवशेऽप्येवमन्येन्द्रियस्यैव । पूर्वप्रमाण-
प्रतिपादितस्य । शब्दज्ञानजनितज्ञानपक्षे तु इतरेतराश्रयोदा-
यसमक्ष्णप्रादिकत्वमप्युक्तम् कारणतश्च तदसंभवात् । अ-
स्यसर्वज्ञत्वतीतागमप्रमाणत्वेन ज्ञानस्य कथमितरेतराश्रय-
त्वम् । तदागमप्रणतुत्पत्त्यस्यैवविषयप्रतीतागमस्यैवकत्वमव-
स्था स्यात् । सा चैष्यत एव, अनादिवाद्यागमसर्वज्ञपर-
स्परतायाः । पृथग्यवादि । शब्दज्ञानं ज्ञानमसंप्रष्टम्, तज्ज्ञान-
प्रवर्तः कथं सकलत्वमित्यपि । तदप्यसङ्गतम् । नहि
शब्दजनितेन ज्ञानेनाभ्यासात्तानासादिद्वयेन सकलज्ञो

भूपगम्यते; येनायं दोषः स्यात्, किन्त्वभ्युत्थानासादित-
सकलविशेषसाक्षात्कारित्वलक्षणैर्महत्त्वयथा । अत एव प्र-
णजानितं ज्ञानमस्वादीनामप्यतीतामागततत्सुष्मादिप्रदाय-
विषयमस्तीति सर्वत्रैव स्यादिति युक्तम्, तर्हिप निर-
स्तम् । अभ्यासजस्य स्फुटविज्ञानस्य सकलप्रदायविषय-
स्यास्वादीनामभावात्, लिङ्गजनितत्वंऽपि तज्ज्ञानस्याती-
न्द्रियधर्मादिप्रदायसंवेधानात्कथम् । लिङ्गस्यानगतसाधन-
संवेधकत्वं कस्य, धर्मादिसाध्यानुभासकत्वासेवभावादित्यादि;
यत्, तदप्यसङ्गतम् । अवगततर्कमातीन्द्रियसाध्यसंवेधक-
हेतोः प्रसिद्धत्वात् । तथाहि—स्वर्षयप्रप्रणुल्लभस्य ज्ञानस्य
तदप्राहक्यं विशिष्टद्वयसंवेधकपूर्वकम्, पीतहृत्पूरपञ्चा-
नयम् । सर्वमेकान्तामिदमिति सकलसाधनानुपपत्तिविषयस्य च
ज्ञानस्य तदगताशेषविशेषप्राहकत्वं च सुप्रसिद्धमिति भय-
नि पीतगालिकातीन्द्रियधर्मादिसिखितो हेतोः । यदुक्तम् ।
अनुमाननान्न सकलज्ञानभ्युत्थनऽस्मद्व्यादीनामपि तत्स्यात्,
भावनबलाच्छेदशेषे तु कामादिविस्तृतविश्वज्ञानवत् इ-
वासर्वज्ञत्वं तज्ज्ञानस्य तद्वदुपप्लुतत्वमस्तिरिति । तदप्यकार-
ु । यतो भावनबलाज्ज्ञानं वैशद्यमनुभवनीत्यन्ताध्यात्म-
दृष्टान्तस्यापावन्त्यात् । सकलदृष्टान्तमहानां साध्यधर्मा-
ध्यायान्नजने युक्तम् । तथाऽभ्युत्थनं सकलानुमानोच्छेदधर्म-
कः । नवानुमानयुदीनस्यायंश्च भावनबलाद्विशेषः । तन्प्रति-
भासमन्यभ्यासजं ज्ञानेऽनुभवतो वैपरीत्यसंभवः, येन तद-
व्याप्तिसौ हानस्य कामादुपप्लुतज्ञानस्यैवापस्तृत्यं स्यात् ।
यदप्यभ्यधाति । स्वर्वातीहाग्राधराग्रापाये वृष्टादिदशनव-
द्याद्याद्यावर्गभावे सर्वज्ञत्वांनं वैशद्यभावात् भवितव्यं, नव
रागादीनामाधारकत्वं निजमित्यादि । तदप्यसङ्गतम् । कु-
ड्यादीनामप्यभ्यवश्यन्तीत्येवमिदमाध्यात्मिकाऽपि । तथाहि-
मन्यस्वप्नप्रतिभावस्यार्थप्रदश्च, न कुड्यादीनामाधारकत्वम् ।
निरीक्षुद्राप्रवक्तव्यार्थत्वेनानापि भाष्यार्तीन्द्रयादेष्वन्तग-
वर्गभावे प्रमाणान्तरसंवादिन उपलभ्यात् । कुड्यादीनां
व्यावर्त्यत्वं तददर्शनमसंभाश्यं स्यात् । तथा प्रातिभास-
नादृष्टादेषुऽपि कुड्यादीनां नावारकत्वम् । येष प्रातिभं क्त
जाप्रदस्यार्थाः, शर्वाल्लङ्कात्यपाराभावेऽपि तथा भ्रान्ता
म भ्रामन्ता । इत्याद्याकारमुपगम्यमानमुपलभ्यते तत्र कुड्या-
दीनां कथमाधारकत्वं, कथं वा विज्ञानस्य नातीन्द्रियवि-
शेषभूतम्नसकलाद्यभासकत्वम्, अनिन्द्रियजस्य च
ज्ञानस्य बाह्यस्मदादिप्रदायार्थसाक्षात्कारित्वं न सिद्धम् । येन
सर्वज्ञज्ञानस्यानकृजत्वे बाह्यार्तीन्द्रयादिसकलप्रदायसाक्षा-
त्करणे स्फुटत्वं च न स्यादित्यादि प्रयेत । अत एव सक-
लप्रदायप्रदहगम्यावस्य ज्ञानस्य इन्द्रियादिजन्यवहुत एष
प्रतिनियतप्रदायप्राहकत्वमितिऽवसीयते । प्रतिभादी तद-
जस्य तस्याभावात् सकलज्ञानं वातीन्द्रियमिति कथं 'य-
ऽपि सांतिशया दृष्टाः' इत्यादि; तथा 'यत्राप्यतिशयो दृष्टः'
(श्लो० वा० सू० २, श्लो० ११४) इत्यादि च दृश्ये तत्र कम-
तः । नहि शब्दस्वाध्यायसंवेधानस्यभाषस्य कश्चित्प्रतिनि-
यते । कर्पादिकः स्वाध्याः संभवति इत्यल्लक्ष्मीद्वैतम् ।

अथ रागादिनामावारकत्वेऽपि कथमात्यन्तिकः, कथं वाऽ
भ्यन्यमानमप्यविशदं ज्ञानं, लक्ष्मणाद्वैकृतापादिवप्रकृष्टप्रक-
र्षावस्थां वैशद्यं वाऽवाप्नोतीति । नैतत्प्रश्नम् । यद्वै रागादि-

नामाधारकत्वादित्येकं वा ज्ञायेत नित्यत्वमाकास्मिकत्वं वा तेषां स्यात्, तद्वन्तं वा स्वकृपापरिहानं नित्यत्वं वा संभाष्येत, तद्विपक्षस्य वा स्वकृपतोऽज्ञानम् अनभ्यासश्च स्यात् । तदेतन्न स्यादपि, यावता रागादीनां ज्ञानापरणहन्तृत्वेनापरणस्वरूपत्वं सिद्धम्, नच तेषां नित्यत्वम् । तत्सङ्गाये सर्वज्ञज्ञानस्य प्रतिपाद्यिष्यमाणप्रमाणनिश्चितस्याभाससङ्गात् । नाप्याकास्मिकत्वम्, अत एव । न चैवानुपादको हेतुर्भावगतः । मिथ्याज्ञानस्य तज्जनकत्वेन सिद्धत्वाद् । नच तस्यापि नित्यत्वम् । अन्यथाऽविकलकारणस्य मिथ्याज्ञानस्य भावे प्रबन्धप्रवृत्तरागादिदोषसङ्गात् नदाद्युत्पत्त्येन सर्वविद्धिज्ञानस्य भावः स्यादिति एव सं दाषः । आकास्मिकत्वेऽपि मिथ्याज्ञानस्य हेतुत्वंतिरेकेणापि प्रवृत्तेस्तत्कारणभूतरागादीनामपि प्रवृत्तिरिति पुनरपि सर्वज्ञज्ञानाभावोऽनुत्पत्त्यस्य च मिथ्याज्ञानस्य देशकालगुरुव्यतिरिक्तनियमाभावोऽपि स्यादिति न चेत्तनाचेतनविभागः । नच तत्प्रतिपक्षभूतस्योपायस्यापरिहानम् । मिथ्यात्वविपक्षत्वेन सम्प्रज्ञानस्य निश्चितत्वात् । तदुक्त्यै मिथ्याज्ञानस्यात्यन्तिकः क्षयः । तथाहि—यदुक्त्येनारातस्याद् यस्यापचयकारतत्त्वं तस्य विपक्षप्रकार्यवस्थागमनं भवत्यात्यन्तिकः क्षयः, यद्योष्णस्पर्शस्य तथाभूतस्य प्रकर्षगमने शीतस्पर्शस्य तथाविधस्यैव सम्यग्ज्ञानोपाचयतारतम्यानुविधायी च मिथ्याज्ञानोपाचयतारतम्यादिव इति तदुक्त्यैऽव्यात्यन्तिकक्षयसङ्गात्—वात् तत्कार्यभूतरागाद्यनुत्पत्तरावरणाभावः सिद्धः । रागादिविपक्षभूतवैराग्याभ्यासाद्वा रागादीनां निर्मूलतः क्षय इति कथं नापरणाभावः ।

नच लङ्घनोदकतापान्विषयस्यमानस्यापि सम्यग्ज्ञानवैराग्यस्यैव परप्रकर्षप्राप्तिरिति कुलस्तिष्ठत्ये मिथ्याज्ञानाभावाद्वागादिरेवत्यन्तिकोऽनुत्पत्तिलक्षणः क्षयलक्षणो वाऽभाव इति वक्तुं युक्तम् । यतो लङ्घनं हि पूर्वप्रयत्नसाध्यं यदि व्यवस्थितमेष स्यात् तदोत्पत्तप्रयत्नस्यापरापरलङ्घनानि शयोत्पत्तौ व्यापारात्, भयेल्लङ्घनस्याप्यनपेक्षितपूर्वनिशयसङ्गावप्रयत्नान्नस्य प्रकर्षोवातिः । न चैवम् । अपरापरलङ्घनानि शयप्रयत्नस्य पूर्वपूर्वोक्तिशयोपपादन एवोपकीर्णोक्तत्वात् । अयत्नेत्येतात्, यदि तत्रापि पूर्वप्रयत्नोत्पादितोऽतिशयो न व्यवस्थितः स्यात्, तत्किमिति प्रथममेव यावद्विज्ञयितव्यं तावच्च लङ्घयतिः तद्विज्ञानाभावात्प्राप्तत्वात् पूर्वप्रयत्नाद्विज्ञानि शयसङ्गावऽपि न लङ्घनप्रकर्षप्राप्तिरिति यथा तस्य व्यवस्थितोत्कर्षता तथा ज्ञानस्यापि भविष्यति । न । यतः स्तेष्वादिना प्राक् शरीरस्य आकृष्याद् यावद्विज्ञयितव्यं न तावच्छायापननीतस्तेष्वाऽनासादितस्यप्राप्तत्वात् कायो लङ्घयत । अभ्यासासादितस्तेष्मक्षयप्राप्तव्यस्तु यावद्विज्ञयितव्यं तावद्विज्ञयतीत्यभ्यासस्तत्र सप्रयोजनः ज्ञानस्य तु योऽभ्याससमासादितोऽतिशयः सोऽतिशयान्तरोत्पत्तौ पुनः प्राज्ञानाभ्यासापेक्षो न भवतीत्युत्तरात्तत्प्राप्त्यासात्तानागतापरातिशयोत्पादने व्यापारात्, न व्यवस्थितोत्कर्षतेति भवति ज्ञानस्य परप्रकर्षकाष्ठ । उदकतापे तु अतिशयेन क्रियमाणे तदश्रयस्यैव क्षयात् नातिताप्यमानमप्युदकमक्रियताप्रासादापि । विज्ञानस्य व्याख्याऽव्यवस्थामाऽपि तस्मिन् न क्षयमुपपातीति कथं तस्य व्यवस्थितोत्कर्षता ।

नच विज्ञानमपि प्राज्ञानाभ्यासादासादितानि शयं पूर्वमेव विमिष्टम् । अपराभ्यासाद्व्यतिशयवदुत्पत्तिरिति कथं पूर्वाभ्याससमासादितोऽतिशयो नाभ्यासान्तरापेक्षः, यत व्यवस्थितोत्कर्षता तस्यापि न स्यादिति वक्तुं युक्तम् । तत्र पूर्वाभ्यासजनितसंस्कारस्वीकृतत्वात्तुष्टुतेः । अन्यथा शास्त्रपरावर्तनादिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नापि यदुत्पत्त्यतारतम्यानुविधायी यदपचयतारतमभावस्तस्य तद्विपक्षप्रकर्षगमनादात्यन्तिकः क्षय इत्यत्र प्रयोगे स्तेष्मणा इवमिच्छार उद्भाषयितुं शक्यः किल । निम्बाद्योषधोपाचारयोगादुत्कर्षतारतम्यानुभवतत्तरतमभावापेक्षीयमानस्यापि स्तेष्मणो नात्यन्तिकक्षय इति । यतस्तत्र निम्बाद्योषधोपायोगस्यैव नोत्कर्षनिष्ठा आपादयितुं शक्यः । तदुपयोगेऽपि स्तेष्मपुष्टिकारणानामपि तद्वैवासवनात् । अन्यथोषधोपायोगाधारस्यैव विनाशः स्यात् । चिकित्साशास्त्रस्य च धातुदोषसाम्यापादनाभिप्रायेणैव प्रवृत्तेः, तत्प्रतिपादितोषधोपायोगस्योद्दिष्टिक्कादोषसाम्यविधानं एव व्यापारात्, न पुनस्तस्य निर्मूलनं । अन्यथा दोषान्तरस्यात्यन्तक्षये मरणाद्योत्पत्तिरिति न स्तेष्मणा तथाभूतेनानैकान्तिको हेतुः । नच सम्यग्ज्ञानात्समीभावेऽपि पुनर्मिथ्याज्ञानस्यापि संभवा भविष्यति तदुक्त्यै इव सम्यग्ज्ञानस्यति वक्तुं युक्तम् । यतो मिथ्याज्ञानं, रागादौ वा दोषदर्शनात्, तद्विपक्षे च सम्यग्ज्ञानवैराग्यलक्षणे गुणदर्शनात्तत्र पुनरभ्यासप्रवृत्तिसंभवात् प्रकृष्टेऽपि मिथ्याज्ञानरागादाद्युत्पत्त्यंते एव सम्यग्ज्ञानवैराग्ये । नैवं तयोः प्रकर्षवस्थायां दोषदर्शनं, तत्र तद्विपर्यये वा गुणदर्शनं, यत पुनस्तत् सामीभावेऽपि मिथ्याज्ञानरागादुत्पत्तिः संभाव्यते । नचानन्तज्ञस्य ज्ञानस्य सर्ववैत्संभाव्यतः कथं प्रत्यक्षशब्दाव्ययतेति वक्तुं युक्तम् । यतोऽज्ञज्ञत्वं प्रत्यक्षस्य शब्दव्युत्पत्तिनिमित्तमेव, न पुनः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । तच्चिमिं हि तद्वैकार्याभितमयेसाक्षात्कारित्यम् । अन्यथि शब्दस्य व्युत्पत्तौ निमित्तम्, अन्यच्च प्रवृत्तौ । यथा गोशब्दस्य गमनं व्युत्पत्तौ, गोपिरुडाभितगतोत्पत्तौ प्रवृत्तौ निमित्तम् । अन्यथा यदि यदेव व्युत्पत्तिनिमित्तं तदेव प्रवृत्तावपि, तदा गच्छन्त्यामेव गतिं गोशब्दप्रवृत्तिः स्यात्, न स्थितायाम् । मध्विद्यादौ च गमनपरिणामवति गोशब्दः प्रवर्तते । तथाऽप्रापि प्रवृत्तिनिमित्तसङ्गावात्प्रत्यक्षव्यवदेशः संभवत्येव । यदा—यदेव व्युत्पत्तिनिमित्तं तदेव प्रवृत्तावप्यस्तु, तथापि तद्वृत्त्यव्यवस्थायास्तत्ता नाभावः । तथाहि—अश्रुते सर्वपदार्थोद्भावात्ताना व्यामोतीति व्युत्पत्तिशब्दसमाध्यशब्द आत्मा, तमाभितमुत्पाद्यत्वेन तं प्रति गतमिति सत्यमिति व्युत्पत्तेः, अश्रुपदगमनादेन चाभ्यासस्यशास्त्राप्रत्यक्षेण ज्ञानेन सर्वथ इति प्रतिपादितम् । नवव्याकमयमभ्युपगमः, किन्तु ज्ञानाद्यावारकवाचनिकमैतदुत्पत्त्यसङ्गात्तानाशेषव्यवस्थाव्यतिष्ठयशब्दलक्षणासाक्षात्कारज्ञानवतः सर्वज्ञत्वमभ्युपगम्यते । यच्चोक्तम्—यद्यतीतानागतवर्तमानाशेषपदार्थसाक्षात्कारिज्ञानेन सर्वज्ञस्तदा क्रमेणातीतानागतपदार्थवेदने पदानां नामान्त्यात् न ज्ञानपरिसमाप्तिरिति । तदुक्तम् । तथाऽनभ्युपगमात् । शास्त्रायै क्रमेणाश्रुतेऽत्यन्तानाभ्यासान् क्रमेण संवेदनमनुभूयते ; तद्वदप्रापि स्या-

विषये व्यवहारिणां विकल्पनमन्तरेणापि वचनप्रवृत्तिरिति कथं ततः सर्वज्ञस्य छात्रस्थिकज्ञानासञ्जनं युक्तम् । यद्युक्त-
म्—अतीतादिसर्वत्वं कथं तज्ज्ञानेन प्रवक्ष्यम्, प्रवक्ष्ये वाऽस-
र्वेप्राहित्यात् तज्ज्ञानवान् भ्रान्तः स्यादित्यादि । तदप्युक्त-
म् । यतः किमतीतादतीतादिकालसंबन्धित्वेन सत्त्वम्,
उत तज्ज्ञानकालसंबन्धित्वेन । यद्यतीतादिकालसंबन्धित्वेन-
ति पक्षः । स न युक्तः । वर्त्तमानकालसंबन्धित्वेन वर्त्तमानस्ये-
व तत्कालसंबन्धित्वेनातीतादेरपि सर्वसम्भवात् । अथा-
तीतादिः कालस्याभावात् तत्संबन्धिनोऽप्यभावः, तदस-
र्वे च प्रतिपादितं पूर्वपक्षवादिनाऽनवस्थेनैतराश्रयादि-
दोषप्रतिपादनेन । सत्यं प्रतिपादितं न च सम्भूतम् । तथाहि—
नास्माभिरेषातीतादिकालसंबन्धित्वादस्यातीतादित्वमभ्यु-
पगम्यते, येनानवस्था स्यात्, नापि पदार्थानामतीतादि-
त्वेन कालस्यातीतादित्वम्, येनैतेतराश्रयत्वं, किं तु—
स्वरूपन एवातीतादिसमयस्यातीतादित्वम् । तथाहि—
अनुभूतवर्त्तमानत्वसमयाऽतीत इत्युच्यते, अनुभविष्यद्व-
र्त्तमानत्वज्ञानागतः, तत्संबन्धित्वात् पदार्थस्याप्यतीता-
नागत्वं अविच्छेदः । अथ यथाऽतीतादेः समस्य स्वरू-
पेणेवातीतादित्वं तथा पदार्थानामपि तद्विषयतीति व्य-
र्थस्तदभ्युपगमः । एतच्चाऽप्यन्तासङ्गतम् । नल्लक्ष्यार्थ-
मस्तदन्यत्राप्यासञ्जयितुं युक्तम् । अन्यथा निम्नाद्विस्तृता
मुद्रादावप्यासञ्जनीया स्यात्, न च साऽत्रैव प्रत्युसिञ्च-
त्यन्यत्रासञ्जने ताद्विरोध इत्युक्तम् । प्रकृतोऽप्यस्योत्तरस्य
समानत्वात् । भवतु पदार्थधर्म एवातीतादित्वं, तथापि
नास्माकमभ्युपगममूलाः । विशिष्टपदार्थपरिणामस्यैवातीता-
दिकालत्वेनेष्टः, “परिणामवर्त्तनाद् (वर्तना विधि) परा-
रत्वं” (प्रश्न म० प्र० म्हा० २०२८) इत्याद्यागमान् । तथाहि—
स्मरणविषयत्वं पदार्थस्यातीतत्वमुच्यते । अनुभवविषयत्वं वर्त्त-
मानत्वं, शिरावस्थादर्शनलङ्घनोत्पद्यमानकालान्तरस्था-
स्यैव पदार्थ इत्यनुमानविषयत्वं धर्मोऽनागतकालत्वमिति ।
तेन यदुच्यते—यदि स्वत एव कालस्यातीतादित्वं, पदार्थ-
स्यापि न तु स्वत एव स्यादिति परं तु तत्सिद्धे साधितम् ।
तदतीतादिकालस्य सर्वत्रात्र तत्कालसंबन्धित्वेनातीतादः
पदार्थाऽस्याऽसम्भवं । वर्त्तमानकालसंबन्धित्वेन त्वनीता-
तादिसर्वप्रतिपादनोऽभिमतमेव प्रतिपादितं भवति । न-
ह्यतीतकालसंबन्धित्वसर्वत्रमेवेतज्ज्ञानकालसंबन्धित्वमस्मा-
भिरभ्युपगम्यते । नचैतत्कालसंबन्धित्वेनासर्वे स्वकाल-
संबन्धित्वेनाप्यतीतादिसर्वस्ये भवति । अन्यथेतत्कालसं-
बन्धित्वस्याप्यतीतादिकालसंबन्धित्वेनासर्वत्वं सर्वभावाः
स्यादिति सकलव्यवहारोच्छेदः । अथापि स्यात्,
भवत्त्वनीतादः सर्वे, तथापि सर्वज्ञानेन न तस्य प्र-
तिभासः, तज्ज्ञानकाले तस्यासञ्जितत्वात् । सञ्जयाने
वा तज्ज्ञानावभासिन इव वर्त्तमानकालसंबन्धित्वेनाऽतीता-
देरपि वर्त्तमानकालसंबन्धित्वमप्राप्तः । नहि वर्त्तमानस्यापि
सञ्जितत्वेन तत्कालज्ञानमतिभासित्वं सुकृत्वाऽन्य-
द्वर्त्तमानकालसंबन्धित्वम् । एवमतीतादित्तज्ज्ञानावभासि-
त्वं वर्त्तमानस्येवमिति वर्त्तमानमात्रपदार्थज्ञानावभासादिव-
ज्ज्ञ सर्वज्ञः स्यात् । किंच—अतीतादेस्तज्ज्ञानकालेऽसञ्जि-
तत्वेन तज्ज्ञानेऽप्रतिभासः । प्रतिभासे वा स्वज्ञानसंबन्धि-

त्वेन तस्य प्रवृत्त्या तज्ज्ञानस्य विपरीतस्यातिरूपताप्रस-
ङ्गः । एतदसंबन्धम् । यतो यथाऽस्मदादीनामसञ्जितकाल-
लोऽप्ययः सत्यस्वप्नज्ञानं प्रतिभाति । नचासञ्जितस्य त-
स्यातीतादिकालसंबन्धिनो वर्त्तमानकालसंबन्धित्वं; नापि
स्वकालसंबन्धित्वेन सत्यस्वप्नज्ञानं तस्य प्रतिभासनात् न-
द्वप्राहिणो ज्ञानस्य विपरीतस्यातिरूपता । यत्र ह्यन्यदशका-
लोऽर्थोऽन्यदशकालसंबन्धित्वेन प्रतिभाति सा विपरीत-
स्यातिः । अत्र त्वनीतादिकालसंबन्धित्वेनातीतादिकालसंबन्धि-
त्वेनैव प्रतिभाति न तत्प्रतिभासिनोऽन्यस्य तत्कालसं-
बन्धित्वेन वर्त्तमानस्य; नापि तद्वप्राहिणो ज्ञानस्य वि-
परीतस्यातिरूपता । तथा सर्वज्ञानेऽपि यदाऽतीतादिका-
लोऽर्थोऽतीतादिकालसंबन्धित्वेन प्रतिभाति, तदा कथं त-
स्यार्थस्य वर्त्तमानकालसंबन्धित्वम्; कथं वा तज्ज्ञानस्य
विपरीतस्यातिरूपता । यथा वा विशिष्टमन्त्रसंस्कृतचतु-
ष्टयमङ्गुष्ठानिर्गलानामन्यदश अपि चौरादयो शुद्धमाणा-
न तदशा भवन्ति, नापि तज्ज्ञानं तदशादिसंबन्धित्वमनु-
भवति, तथा सर्वैश्चैतज्ज्ञानमप्यसञ्जितकाले यद्यधम-
भासयति, स्वात्मना तत्कालसंबन्धित्वमननुभवदपि, तदा
को विरोधः; कथं वा तस्यातीतादिसर्वस्य तज्ज्ञानकाल-
त्वमिति । न च सत्यस्वप्नज्ञानेऽप्यतीताद्यर्थप्रतिभासे समा-
नमेव दूषणमिति न तद्वद्वान्तद्वारेण सर्वज्ञानमतीता-
द्यर्थप्राहकं व्यवस्थापयितुं युक्तमिति वक्तुं युक्तम् । अत्र
संवादवदोऽपि ज्ञानस्य विसंख्यद्विषये विप्रतिपत्त्यभ्युप-
गमं, स्वसंवेदनमात्रेऽपि विप्रतिपत्तिसङ्काषादित्युक्तमिति
कथा तस्यापि तत्स्वरूपत्वासंभवास्येव श्रुत्याप्रसङ्गात् ।
तत्राप्यस्य च प्रतिपाद्यप्रमाणत्वादाने न युक्तमनुक्तम्,
अथ प्रतिपाद्यापेक्षेत्यादि न भ्रान्तज्ञानवान् सर्वज्ञः कदापि
युक्त इति पर्यन्तम् । यद्युक्तम्—भवतु वा सर्वज्ञस्था-
प्यसो तत्कालोऽप्यसर्वज्ञेऽन्ते न शक्यते इत्यादि । तदप्य-
संगतम् । यतो यथा शकलशास्त्राधोपरिज्ञानेऽपि व्यवहा-
रिणा सकलशास्त्रज्ञ इति काश्चित्पुरुषा निश्चीयते; तथा
सकलपदार्थापरिज्ञानेऽपि यदि केनचित् कश्चित् सर्वज्ञत्वं
न निश्चीयते, नदा को विरोधः । युक्तं चैतन् । अन्यथा पु-
ष्पाभिरपि सकलवदार्थापरिज्ञाने कथं जैमिनिरन्यो वा वे-
दार्थज्ञत्वेन निश्चीयते । तदनिश्चये च कथं तद्व्याख्यातार्थ-
ानुसरणाद्विद्वेदोपादावनुष्ठानं प्रवृत्तिरिति यत्किञ्चिदेतत् ‘स-
र्वज्ञोऽयमिति ज्ञातु’ इत्यादि । तदेव सर्वज्ञसङ्काषप्राहक-
स्य प्रमाणस्य ह्यवप्रमेयत्ववचनविशेषत्वाद्दिशिनेत्वात् त-
दभावाप्रसङ्गस्य च निरस्तत्वात्; य बाधकप्रमाणोप-
रतामापन्नास्तेऽसति व्यवहर्त्तव्या इति प्रयोगहेतोरसिद्ध-
त्वात्; ये तु निश्चितासेवज्ञापकप्रमाणत्वं सति सद्रूपल-
म्भकप्रमाणोपाकारास्ते सति व्यवहर्त्तव्याः, यथोपयवा-
द्यप्रतिपत्तिविषया घटादयः, तथाभूतश्च सर्ववित् इति
भ्रमरतः प्रमाणसर्वज्ञव्यवहारप्रवृत्तिरिति । अथापि स्या-
त् स्वविषयाविसंवादिष्वनविशेषस्य तद्विषयाविसंवादिज्ञान-
पूर्वकत्वमात्रमेव भवता प्रसाधितम् । नचैतादृशानतार्थ-
साक्षात्कारिज्ञानवान् सर्वज्ञः सिद्धिमासादयति । सकलसु-
खमादिपदार्थसंसाक्षात्कारिज्ञानविशेषपूर्वकत्वं हि वचन-
विशेषस्य सिद्धे तज्ज्ञानवतः सर्वज्ञत्वसिद्धिः स्यात् । न च

तथाभूतज्ञानप्रयुक्तव्यं वषनविशेषव्यं सिद्धम् । अनुमानादि-
 क्षाणादिव स्वाविषयाविस्वादाद्वषनविशेषव्यं संभवत् ।
 नच तथाभूतज्ञानवान् कस्यैका भवद्विस्वप्रयुगप्रसन्न इत्येतत्
 द्विह क्लृप्ताऽऽह भूतैः—“सुखमाविषयासक्तं” इति । नम्य-
 क्रमाशान्तराविस्वादिद्वित्वेनयन्ने-परिकृष्टयन्ने इति सम-
 याः, नह्यमुदिच्छिन्नात्माभावात्प्रत्युक्तानुश्रौष्टाविमर्शप्रदोप-
 रागमन्त्रौ घटशय्यादयः पदार्थाः तेषां विविधमन्यपदार्थाक-
 राण्युपेक्षितव्यं चान्नकस्यादौ शासने प्रतिपादकम् ; य-
 तः शासने कु-पुच्छ्ये तन्मयादौ

अथप्रतिभाषा—इदमवयवमप्यद्वन्द्वप्रकारस्य प्रतिपादि-
तत्वात् सर्वज्ञस्य प्रतिपादकस्य हेतोः सद्भावाऽप्युच्यं त-
त्कृतत्वेन तस्य शास्त्रनाम प्रतिपादनाय सर्वज्ञाऽप्युच्य-
मर्थेन, तस्य चान्यतो हेतोः प्रतिपादनेऽपि तद्भाग-
प्रणेतृत्वं हेतुवन्नानुपुंसकः प्रतिपादनीयं स्यादिति हेतु-
सम्भृत्युच्यं प्रतिपादनस्योपपत्तिराद्यै वचनविशेष-
लक्षणे हेतुस्तत्सद्भावादेक उच्यमन्यतोऽपि स चा-
नेन गद्यासुत्रावयवेन सूचितः । अत्र एव संस्कृत्य हे-
तुः कर्तव्यः । तथाहि—यो यद्विषयाविशेषानल्लक्षणपुत्र-
शास्त्रमव्यभिचिकप्रवचकं वचनविशेषः, स तत्तात्पा-
त्कारज्ञानविशेषप्रवचकः । यथाऽस्मदादिप्रवचनैः पृथ्वी-
कादिप्रविशेषप्रवचनार्थं वचनविशेषः । नष्टपृथिवि-
शेषादिविशेषाविशेषानल्लक्षणपुत्रशास्त्रमव्यभिचिकप्रवचक-
वचनविशेषप्रवचकं शास्त्रमल्लक्षणोऽप्येति ।

न चात्राविस्वादिर्वचनविशेषव्यवहृत्यस्य हेतोर्विशेष-
समसिद्धम् । ननुमुच्छ्वादीनां वचनविशेषपर्यन्तपाठानां प्र-
माणान्तरमस्म्यैवपल्लवविशेषादिभिः । यांरपि क-
चिद्वचनविशेषस्य तत्र विमेषादौ भवतः परिकल्प्यते,
सोऽपि तदर्थस्य सम्यगपरिज्ञातान् सामग्रीविकल्पात्र पुन-
र्वचनविशेषस्यासम्भार्यव्यात् । नच सामग्रीविकल्पादिकवा-
सम्भार्येव सर्वत्र तथावै परिकल्पयन्तु सामग्री । अन्यथा
प्रत्यक्षपारिष्य द्विचन्द्रादिविषयस्य सामग्रीविकल्पेनप्रा-
धान्यस्यासम्भार्यत्वेभवात् । समग्रस्यामग्रीप्रभवस्याप्यसम्भ-
र्यात् । अथाविकलसामग्रीप्रभवे प्रत्यक्षं विकलसामग्रीप्र-
भवात्साद्विलक्षणमिति नार्ये दोषः । तदत्रापि सामानम् ।
तथाहि—सम्यगज्ञानतद्वद्विज्ञानात् यस्ममुच्छ्वादिविषय-
विशेषादिसामग्र्यमुत्पद्यते तत्सम्यगगततदर्थप्रयत्नोद्भा-
द्विलक्षणमेव । यथा च विशिष्टसामग्रीप्रभवस्य प्रत्यक्ष-
न कश्चित् व्यभिचार इति तस्यापिद्विज्ञानादित्यत्र तथाऽप्यत-
त्सम्यगप्रयत्नोद्भवस्यापि नमुमुच्छ्वादिविषयविज्ञानस्यापि
सिद्धमस्मिन्विशेषविलक्षणं विशेषणं प्रवृत्तहृताः ।

नाप्याल्लक्ष्मणकथं विशेषमभिमतम् । तदमुच्छ्वानां नामस्य
 दासोद्भिदया विषयेन तं लिङ्गं च नाभिमतया व्यर्थस्यास्तदा
 दासा विषयेत्याह तत्प्रतिपत्तिः । प्रतीपत्तौ अस्मद्वानां नाम-
 पत्तिरल्लक्ष्मणदासयोश्च प्रतिपत्तिरनापि प्रधानाद्यादिप्रतिप-
 त्तिः स्यात् । नाह साध्यव्याप्तलिङ्गं तन्व्यर्थम्याद्विप्राप्त-
 पत्तौ च वचनविशेषोक्तं दृष्टा, न भवति चास्मद्वानां
 वचनविशेषोक्तं नैष कदाचनपि प्रतिनियतविषयमाशुक्-
 लादिना भूतप्रधानापर्यायादिप्रतिपत्तिरिति तदप्यनुवचन-

प्रणेतुर्गतीन्द्रियार्थाविवर्धनं ज्ञानमलिकम्भ्युपगन्तव्यमिरयाल-
कपर्वकत्थमपि विशेषणं प्रकृतहेतूनांमिदम् ।

नात्ययमुपदेशणस्ययाऽनीन्द्रियाव्यवशंसाभावेऽपि प्रमाण-
भूतः प्रबन्धेनावुत्तत इत्युपदेशणपूर्वकत्वविशेषणामिदिकि-
रि वस्तुन युक्तम् । उपदेशणस्यप्रामथ्यं नष्टमुपस्थाद्विप्रति-
पादकत्वमतिवशेषकं वस्तु नानुपदेशप्रमाणवत्तत्काशान्वयो-
ः श्रुतार्थं नमनुबुद्धित्वावयवस्तुबुद्धित्ववर्धनार्थस्यैवैः प्रति-
पुरुषं हीयमानस्यानादौ कालं मूलनान्वराच्छेद एव स्यात् ।
तथार्था—इदानीमापि कञ्चित् ज्यातिःशास्त्रादिकम्मानन्दो-
पादन्यथापिदेशन उपलभ्यते, अन्ये सम्यग्गामादङ्गनाऽ-
पि दृष्टानिप्रमाणयथा, अन्ये वचननद्वन्द्वित्वस्यक्रमयथा चेति ।
तथा श्रुतानांऽपि कञ्चित्मनद्वन्द्वित्वदोषादुक्तमपि यथा
वस्त्रावायार्थान्न, अन्ये विपर्ययनद्वन्द्वित्वः सम्यग्गुपदिष्टमपि
व्यस्यज्जवायार्थान्न, अन्ये विपर्ययनद्वन्द्वित्वः सम्यग्गुपिज्ञानमपि वि-
स्यज्जनीत्येवमादिभिः कारणैः प्रतिपुरुषं हीयमानस्य, एता-
वन्तं कालं यावदागमनमेव न स्यात्तथाच्छ्रुतत्वं नागच्छति
च । तस्मादग्नराऽपि नानुपदेशणं (विच्छेद) स्यादपिप्रदार्थसाक्षात्का-
रिज्ञानवत् । कर्माच्चिद्विभक्त्यङ्ग इत्यं कालं यावदागच्छतीत्य-
भ्यगमनार्थमपि नानुपदेशणपूर्वकत्वविशेषणमिति ।

नामव्यवस्थितं कर्माभ्यां नष्टमुत्थादिकं ज्ञात्वा तद्विषयवचन-
विशेषवचनेन कथञ्चित् संभवति, येनान्वयव्यवस्थान्तिकपूर्व-
वर्णविशेषवचनैः स्यात्। स्यात्। शक्यं तन् नामव्यवस्थितं कर्माभ्यां
प्रहोपगमादिमध्यकस्यादयो ज्ञातुं शक्यन्ते। प्राबुद्धसमये शिली-
म्बोद्भेदस्य प्रहोपगमादीनां विदप्रमाणत्वं स्वकालादितुं नित्यं
मात्राव्याप्तं। द्रव्यविशेषादिनाभ्युपगमोऽन्वयवर्गिणोऽप्य-
यावन्तं ज्ञातुं द्रव्याणि नाम्बन्धक मूर्तिव्याप्य एकस्य रश्म-
कलादिभेदेन, कर्मादिमात्रभेदेन, बालमध्यमाद्यवस्थाभेदेन,
मूलप्रज्ञादिव्यवभेदेन, प्रहोपगमादिराश्यात्मकोऽपि योगो युग-
सहस्रवर्णापि न ज्ञातुं पाठेन। किमुतान्तर्गतं कुलस्त्रालोमां-
सपदकथयवामः। नतन् नामव्यवस्थितं कर्माभ्यां विषयविशेषा-
स्यामादिकं। नापि नष्टमुत्थादिविषयवचनं विशेषस्यापारंभ-
यव्यात्। विशिष्टज्ञानपूर्वकव्यवस्थायां नष्टमिदं प्रकृतं हेतु-
अपारंभयव्यवचनस्य पूर्वमेव निषिद्धव्यात्। नाप्यस्वास्त्वा-
कारिणापूर्वपूर्वकोऽपि प्रकृतवचनं व्यापस्य संभवदादिना-
न्तिकः। सविशेषणस्य हेतोर्विशिष्टं स्वव्यस्य प्रतिपादयव्यात्।
अथ एव न विरुद्धः। विपक्ष एव यन्मात्रो विरुद्धः। नचा-
स्य पूर्वोक्तकारिणावपेक्षस्वाप्यप्रतिपाद्यव्यस्य विपक्षे वृत्ति-
संभवः। अथ भवतु प्रहोपगमादिमात्रकवचनस्य तत्पूर्वक-
त्वमितिः। अतो हेतुः। तत्र तस्य संवदात्। यमोदविदवाधे-
स्वास्त्वाकारिणापूर्वपूर्वकत्वांमिदमुक्तं यमम्, तत्र तस्य संवदा-
दाभावात्। न। तत्राति तस्य संवदात्। तथाहि-ज्योतिः।
शस्त्रादेप्रहोपगमादिकं विशिष्टवर्णप्रमाणविशिष्टमात्रादिवि-
शिष्टं प्रतिपाद्यमानः प्रतिनियतानां प्रतिनियतदेशवर्तिनां प्र-
माणानां प्रतिनियतकालि प्रतीयतकर्मफलसंस्तुचकत्वेन प्रति-
पद्यते। उद्धं च तत्र-

“ नक्षत्रग्रहपञ्चर—महर्निशं लोककर्मविहितम् ।

अमति शुभाशुभमखिलं, प्रकाशयत् पूर्वजन्मकृतम् ॥ १ ॥”

अतो ज्योतिःशास्त्रं ग्रहोपगमाऽऽदिकमिव धर्माऽधर्मावपि

प्रमाणत्वरसंवादानोऽवगमयति । तत्र प्रहोपरागादिवचनविशेषस्य धर्मोऽधर्मसाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वमपि सिद्धम्, तन्निवृत्तौ सकलपदार्थसाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वमपि सिद्धिमासाद्यति । नहि धर्मो धर्मयोः सुखदुःखकारणत्वसाक्षात्करणं सत्कारिकारणशेषपदार्थपक्षेनाधारभूतसमस्तप्राणिगणसाक्षात्करणमन्तरं संभवति । सर्वपदार्थानां परस्परप्रतिबन्धादिकपदार्थसंबन्धमपि प्रतिपात्तिश्च सकलपदार्थप्रतिपात्तान्तररीयका प्राक् प्रतिपादिता । अतो भवति सकलपदार्थसाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वसिद्धिरतो हेतोर्वचनविशेषस्य । तन्निवृत्तौ च तत्प्रमाणं स्वमान्तरितद्वानन्त्याधेसाक्षात्कार्यतीन्द्रियज्ञानसम्पत्सामान्यतस्य कथं न सिद्धिः । नाप्येतद्वक्तव्यम् । साध्योक्तिनवावृत्तिवचनयोरनभिधानात् न्यूननानामाऽत्र साधनत्वम् । प्रातश्चावचनेन प्रयोजनमावात् । अथ विषयनिर्देशाय प्रतिज्ञावचनम् । ननु स एव किमर्थः । साध्यस्यवर्थागदिप्रतिपत्त्यर्थः । तथाहि—असति साध्यनिर्देशयो वचनविशेषः स साक्षात्कारिज्ञानपूर्वक इत्युक्ते किमर्थं साध्यैवार्थः प्रयोगः, उत वैधर्म्यवार्ति न स्थायित । उभयं ह्यत्राशङ्क्येन वचनविशेषवेने साक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वं साध्यं साध्यैवान्, असाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वेन वचनाविशेषत्वं साध्यं वैधर्म्यवार्तिन हेतुविरुद्धनैकान्तिकप्रतीतिरुक्तं न स्यात् । प्रतिज्ञापूर्वकं तु प्रयोगं शब्दविशेषः साक्षात्कारिज्ञानपूर्वकः शब्दविशेषत्वादिति हेतुभावः प्रतीयते । असाक्षात्कारिज्ञानपूर्वका वचनविशेषवार्तिरिति विरुद्धता । चक्षुरादिकवर्जनतज्ञानपूर्वका वचनविशेषवार्तिरित्यनेकान्तिकत्वम् । हेतोश्च वैकृत्यं न गम्यते । तस्य साध्यापक्षया व्यवस्थितः । सति प्रतिज्ञानिर्देशोऽवयवं समुदायापचारात् साध्यधर्मी इति पक्ष इति तत्र प्रवृत्तस्य वचनविशेषत्वस्य पक्षधर्मत्वम् ; साध्यधर्मसामान्येन च समानोऽयः सपक्ष इति तत्र वर्तमानस्य सपक्षं सर्वम्, न सपक्षोऽनपक्ष इत्यसपक्षोऽप्यसर्वं प्रतीयते तदिदमनलोचितताभिधानम् । तथाहि—यो वचनाविशेषः स साक्षात्कारिज्ञानपूर्वक इति एतावन्मात्रमभिधाय नैव कश्चिदास्ते, किन्तु हेतोर्धर्मिण्युपसंहारं करोति । तत्र यदि वचनाविशेषश्चायं समुदायादिवर्तयते वचनसर्वम् इति ज्ञात्वा, तदा साध्यधर्मत्वप्रयोगप्रतीतिः । अथासाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वस्योपसंहारः, तदा वैधर्म्येन इति संबन्धवचनपूर्वकापक्षधर्मत्ववचनात् प्रयोगइयावगतिः, विवाञ्जनसाध्यावगतिः । हेतुविरुद्धनैकान्तिका अपि पक्षधर्मत्ववचनमात्रेण न प्रतीयन्ते ; तदा तु संबन्धवचनमपि क्रियते तदा कथमप्रतीतिः । तथाहि—यो वचनविशेषः स साक्षात्कारिज्ञानपूर्वक इत्युक्ते हेतुरवगम्यते वैधर्म्यवर्तमानानुष्ठानतस्य व्यर्थः । यो वचनविशेषः सोऽसाक्षात्कारिज्ञानपूर्वक इत्युक्तं विरुद्धः । विपर्ययव्याप्तेः यो वचनाविशेषः स चक्षुरादिज्ञानतज्ञानपूर्वक इति अनेकाध्यवसायः व्यवचारात् । तथा वैकृत्यमपि हेतोर्गम्यत एव । यतो व्याप्तिवर्तनकालं व्यापको धर्मः साध्यतया अवगम्यते । यत्र तु व्याप्यो धर्मो विवादास्पदीभूते धर्मिण्युपसंहार्यते स समुदायैकदेशतया पक्ष इति तत्रावगमनस्य व्याप्यधर्मस्य पक्षधर्मत्वावगतिः । सा च व्याप्तिधर्म धर्मिण्युपसंहार्यते स साध्यधर्मसामान्येन समानोऽ

र्थः सपक्षः प्रतीयते इति सपक्षं सर्वमवगम्यते । सामर्थ्यात् (च) हि व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तिर्यावसीयते सोऽसपक्ष इति असपक्षोऽप्यसर्वमपि निश्चीयते इति नोर्थः प्रतिज्ञावचनेन । तदाह धर्मोक्तिः यद्धि प्रतीतिरन्यथा न स्यात् सर्वं शोभते, एता च पक्षधर्मसंबन्धवचनमात्रात् प्रतिज्ञावचनमन्तराणि प्रतीतिरिति कस्तस्योपयोगः । यदा च प्रतिज्ञावचनं नैरर्थक्यमनुभवति तदा तदावृत्तिवचनस्य निगमनलक्षणस्य सुतरामनुपयोग इति न प्रतिज्ञावचनमपि प्रस्तुतसाधनस्य न्यूनतादोषः ; कवलं तत्प्रतिपाद्यस्यार्थस्य स्वसाध्याविनाभूतस्य हेतोः स्वसाध्यधर्मिण्युपसंहारमात्रेव सिद्धत्वात् । अथादापक्षस्य स्वशब्देन पुनरभिधानं निग्रहस्थानमिति प्रतिज्ञादिवचनं वादकथायां क्रियमाणं तद्वक्तुर्नैव प्रहमापाद्यति उपनयवचनं तु हेतोः पक्षधर्मत्वप्रतिपादनादेव लब्धमिति तस्यापि ततः पूर्वकं प्रतिपादने पुनरुक्ततालक्षण एव दोष इति न तदनभिधानेऽपि न्यूनं साधनवाक्यम् ; ततः सर्वदोषरहितत्वात् साधनवाक्यस्य भवत्यतः प्रकृतसाध्यसिद्धिः । स्वसाध्याविनाभूतश्च हेतुः साध्यधर्मिण्युपसंहार्यितव्या वादकथायामित्यभिप्रायतया आचार्येण गाथास्त्रावयवेन तथामृतहेतुप्रदर्शनं कृतमिति । तथाहि—‘समविशानस्यम’ इत्यनेन गाथास्त्रावयववचनेन स्वसाध्यव्याप्तस्य हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहारः सूचितः । हेतोश्च स्वसाध्यव्याप्तिः प्रमाणतः सर्वोपसंहारं प्रदर्शनीया । तच्च प्रमाणं व्याप्तिप्रसाधकं कदाचित् साध्यधर्मिण्येव प्रवृत्ते तां तस्य साधयति, कदाचित् एष्टान्तधर्मिण्यु । यत्र हि सर्वमेककान्तात्मकं स्वसाध्यव्याप्तौ प्रयोगं न एष्टान्तधर्मिसङ्गाधः, तत्र व्याप्तिप्रसाधकं प्रमाणं प्रवर्तमानं साध्यधर्मिण्येव सर्वोपसंहारण हेतोः स्वसाध्यव्याप्तिं प्रसाधयति । यत्र तु प्रकृतप्रयोगादौ एष्टान्तधर्मिण्युऽपि सत्वं तत्र एष्टान्तधर्मिण्यपि प्रवृत्ते तत्प्रमाणं सर्वोपसंहार्यैव तस्याः प्रसाधकमभ्युपगम्यम् । अन्यथा एष्टान्तधर्मिण्यु हेतोः स्वसाध्यव्याप्तावपि साध्यधर्मिण्यु तस्य तद्व्याप्ति न तत्सह तत्प्रतीतिः स्यात् । एष्टान्तधर्मिण्येव तेन तस्य व्याप्तत्वात्, बहिर्व्याप्तिविद्यमानश्च अपि साध्यधर्मिण्यु साध्यप्रतिपात्तावतुष्योगात् सादृश्यमात्रावर्थाकञ्चिकरत्वात् । अन्यथा शुक्रं सुखं स्वसाध्यवृत्तवदित्यप्यापि शुक्रत्वप्रतिपातिः स्यात् । अथात्र पक्षस्य प्रत्यक्षबाधनं, प्रत्यक्षबाधनकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वेन हेतोः कालात्ययापदिष्टत्वं वा दोषः । तदयुक्तम् । बाधाविनाभावयोर्विरोधान् । तथाहि—सत्येव साध्यधर्मिण्यु साध्यं हेतुर्वर्तते इति तस्य तदावगमः, तत्प्रतिपादिनसाध्यधर्ममावक्ष्य प्रमाणतो बाधा । साध्यधर्मभावाऽभावयोर्लोक्य धर्मिण्युपसंहारं विरोध इति नैव दोषादस्य साधनस्य युक्तत्वम्, किन्तु साध्यधर्मिण्यु साध्यधर्मोविनाभूतत्वेनानिश्चयः । स च बहिर्व्याप्तिमात्रेण हेतोः साध्यसाधकत्वाभ्युपगमोऽप्यत्रापि समान इति नानुमानात् क्वचिदपि साध्यनिश्चयः स्यात् । अतो एष्टान्तधर्मिण्यु प्रवृत्तेन प्रमाणेन व्याप्या हेतोः स्वसाध्याविनाभावा निश्चयः । स च निश्चिताविनाभावो यत्र धर्मिण्युपसंहार्यते तत्र

स्वासाध्यमविद्यमानप्रमाणान्तरबाधने निश्चाययति, यथाऽ-
त्रैव सर्वेभमात्रलक्षणैः साध्ये वचनविशेषलक्षणैः साध्यधर्मिणि
तद्विशेषत्वलक्षणो हेतुः । प्रतिबन्धप्रसाधकं चास्य हेतोः
प्रागेव दृष्टान्तधर्मिणि प्रमाणं प्रदर्शितमित्यभिप्रायवसैवाचा-
र्येणैव 'कुसमयविसासणं' इति सूत्रे कुरित्यनेन दृ-
ष्टान्तसूचने विहितम्, न च पक्षवचनापुनरुक्तः सूचितः ।
ननु भवत्प्रसादितोऽर्थोयोरूपकारणं सर्वेभमावसिद्धिर्न पुन-
स्तद्विशेषसिद्धिः । तथाहि—यथा नष्टमुष्ट्यादिविषयवच-
नविशेषस्याहंस्त्वैवप्रणीतत्वं वचनविशेषत्वात् सिद्ध्य-
ति, तथा बुद्धादिसर्वज्ञपूर्वकत्वमपि तत एव
सत्स्यतीति कुनस्तद्विशेषसिद्धिः । नच नष्टमु-
ष्ट्यादिप्रतिपादको वचनविशेषोऽहंकुलान्न एवेति वक्तुं यु-
क्तम् । बुद्धशासनादिष्वपि तस्यापलम्भादित्याशङ्क्याह
सुरिः—“सिद्धरथाणं” इति अस्यायमभिप्रायः—प्रत्यक्षा-
नुमानादिप्रमाणविषयत्वेन प्रतिपादिताः शासनेन ये ते त-
द्विशेषत्ववैव तैस्मिन्ना इति सिद्धास्ते च-अर्थेन्यत् इत्यर्था
उच्यन्ते, तेषां शासने प्रतिपादकमहंसर्वज्ञशासनमव, न बु-
द्धादिशासनम् । अतो वचनविशेषत्वलक्षणस्य हेतोस्तन्व्य-
सिद्धित्वात् कुनस्तत्त्वमपि सर्वज्ञत्वम् ; येन विशेषसर्वज्ञत्व-
सिद्धिर्न स्यात् । यथा चागमानन्तरं प्रत्यक्षादिविषयत्वेन
प्रतिपादितानामर्थानां तद्विशेषत्वं न संभवति, तथाऽत्रैव
यथास्थानं प्रतिपादयिष्यते । अथवा—सिद्धार्थानामित्यनेन
हेतुसंयुचने विहितमाचार्येण । सिद्धाः प्रमाणान्तरसंवादा-
तो निश्चिता यऽथो नष्टमुष्ट्यादयस्त्वेषां शासने प्रतिपाद-
क्तम्, यथा ह्यदृशाङ्गं प्रवचनमनो जिनानां कार्यत्वेन सं-
बन्धि, तेषां प्रयोगार्थः सूचितः । प्रयोगश्च प्रमाणान्तर-
संवादि यथोक्तनष्टमुष्ट्यादिसूत्रमन्तरितदूरेष्वप्रतिपादकत्वा-
न्याऽनुपपत्तिसिद्धिर्न प्रतीयते । अत्र च सूत्रमाद्यर्थ-
प्रतिपादकत्वान्यथाऽनुपपत्तिलक्षणस्य हेतोर्जिनप्रणीतत्वल-
क्षणं स्वसाध्यं व्याप्तिः साध्यधर्मिण्येव निश्चिनति त-
न्निश्चायकप्रमाणविषयस्यह दृष्टान्तस्य प्रदर्शनमाचार्येण न
विहितम् । तदर्थस्य तद्व्यतिरेकणैव सिद्धत्वात् । यथा चा-
र्थोपपत्तः साध्यधर्मिण्येव व्याप्तिनिश्चायाद् दृष्टान्तव्यतिरेके-
णैव तदुत्थापकादर्थोऽनुपपत्तयमानायाः सर्वज्ञप्रतिज्ञपया-
दिभिर्भासकैः प्रमाणमभ्युपगम्यते, तथा प्रकृतान्यथा-
ऽनुपपत्तिलक्षणोऽन्तरपञ्चमानन्याऽस्याऽनुमानस्य तत्
किं नेष्यते ? । प्रतिपादितार्थापत्तेरनुमानेऽन्तर्भावः प्रागि-
ति भवत्यतो हेतोः प्रकृतसाध्यासिद्धिः । अत एव भूवाचा-
हेतुलक्षणप्रत्यक्षभिरैकलक्षणो हेतुः—

“अन्यथाऽनुपपन्नत्वं, यत्र तत्र त्रयण किम् ।

नाऽन्यथाऽनुपपन्नत्वं, यत्र तत्र त्रयण किम् ॥ १ ॥”

इत्यादिवचनसंदर्भेण प्रतिपादितम् इति मन्वानेनाचार्येणा-
पि न दृष्टान्तसूचने विहितमत्र प्रयोगः । ‘कुसमयविसा-
सनमिति’ कात्र व्याख्याने बुद्धादिशासनानामसर्वज्ञप्रणीत-
त्वप्रतिपादकत्वेन व्याख्येयम् । तथाहि—कुसिताः प्रमा-
णबाधितैकान्तस्वकार्थप्रतिपादकत्वेन, समयाः कालादि-
प्रणीतसिद्धान्तास्तेषां “संति पञ्च महम्मूयाऽऽ” इत्यादि-

वचनसंदर्भेण दृष्टविषये विरोधापुद्गावकत्वेन विशासने
विध्वंसकं यतोऽतो ह्यदृशाङ्गमव जिनानां शासनमिति भ-
वत्यतो विशेषणत्वं सर्वज्ञविशेषसिद्धिरिति । सम्म० १ काण्ड ।

सर्ववर्णसूत्र—सर्वज्ञत्व—न० । सर्वेषां शान्तोदितान्यपदेश्यधर्म-
त्वेन स्थितानां यथावद्विषयकज्ञाने, तदुक्तम्—“सर्वपुरु-
षान्यथाख्यानिमात्रस्य सर्वमावाधिष्टातृत्वे सर्वज्ञत्वम्” ।
सर्वपुरुषान्यथाख्यानिमात्रस्वभावाधिष्टातृत्वे, ह्यो० २६ ह्यो० ।

सर्ववर्णसूत्रदंश—सर्वज्ञदर्शन—न० । सर्वज्ञागम, सूत्र० १ ध्रु० २
अ० ३ उ० ।

सर्ववर्णसूत्रप्राप—सर्वज्ञप्रवाद—पुं० । सर्वज्ञवाक्ये, आचा० १
ध्रु० ५ अ० ६ उ० ।

सर्ववर्णभाषिण—सर्वज्ञभाषित—त्रि० । समस्तविवर्णीते, ह्यो०
२६ अ० । तीर्थकराभिहिते, ह्यो० १७ ह्यो० ।

सर्ववर्णमुपय—सर्वज्ञमत—न० । सर्वेद्विप्रवचनविषये, पञ्चा० ७
विष० । जिनशासनविषये, पञ्चा० ६ विष० ।

सर्ववर्णवयण—सर्वज्ञवचन—न० । सत्यवकृतीतरागवचने,
दश० ४ अ० ।

सर्वतंसिद्धत—सर्वतन्त्रसिद्धान्त—पुं० । सर्वतन्त्राऽधिकृष्टे
स्वतन्त्रेऽधिकृत्यऽर्थे, सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० । यथा स्पर्शना-
दीनांन्द्रियाणि स्पर्शादय इन्द्रियाथोः प्रमाणैः प्रमेयस्य प्र-
हणं समानम् । तथा चोक्तम्—

“संति पमाणादि पमे—यसाहगादि तु सर्वतन्तो ।

थेजर्वई वसुमई, आपा य दवा चलो वाऊ ॥ १ ॥”

सन्ति प्रमाणानि—प्रत्यक्षादीनि प्रमेयसाधकानि यथा—अर्थ-
घर्तां पृथ्वी, आपो द्रवाः, चलो वायुर्नृपः सन्तन्त्रासिद्धान्तः
सर्वेषु तन्त्रेषु अग्राधर्म्ये निवृत्ताः । नृ० १ उ० १ प्रक० ।

सर्वतवणिज्जमय—सर्वतपनीयमय—त्रि० । सर्वात्मना तपनी-
यकसुखगमये, जी० ३ प्रति० ४ अ० । रा० १ दशा० ।

सर्वतुल्यमदमभिगाय—सर्वतुल्यशुद्धसन्निनाद—पुं० । सर्वतु-
ल्यशब्दानां मीलनं महाघोष, भ० १ श० १ उ० ।

सर्वतुल्य—सर्वतुल्य—पुं० । समस्तकायवद्रव्ये, रा० ।

सर्वतया—सर्वतुल्यता—स्त्री० । सर्वेष्वामनः परिणामेषु, उ-
पा० २ अ० । सर्वसामर्थ्ये, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० ।

सर्वतय—सर्वत्र—अव्य० । समस्तदेशे इत्यर्थे, पञ्चा० ६ विष० ।
समस्तकाले, सर्वस्यामवस्थायामर्पायर्थे, सूत्र० १ ध्रु० ३
अ० ४ उ० । समस्तपुं द्रव्यज्ञानादपु, पञ्चा० ६ विष० ।

सर्वतयया—सर्वार्थिता—स्त्री० । चल्त्याज्ञानाविधायप्रहणं “स-
वार्थेनैकामनयोः, समाधिस्तु ज्ञेयादौ” । ह्यो० २४ ह्यो० ।

सर्वतयविसम—सर्वत्रविषम—न० । सर्वपादेषु विषमाक्षरे ब्रूते,
स्या० ७ टा० ३ उ० ।

सर्ववर्णसूत्र—सर्वदर्शन—न० । सर्वे—सम्पूर्णं दर्शने सर्वदर्शनम् ।
कायिकसम्यक्त्व, विप्र० ।

← पृथ्याः चलान्तरविचारः ‘पुगल’ शब्दे पक्ष भागे मतः । ‘लोक’
शब्दे न पक्ष भागे मीलक कल्पना च ।

सव्वदंसि(सु)-सर्वदंशिन्-पुं० । सर्वं जगत् चराचरं सामा-
न्यं द्रष्टुं शीलमस्यति सर्वदंशी । सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० । भ० ।
रा० । अनाकारोपयोगासामर्थ्यात् । (उपा० ७ अ० । सर्वस्य
वस्तुस्त्वामस्य सामान्यरूपतया द्रष्टव्यं, भ० १ श्रु० १ उ० ।
स्था० । कल्प० । केवलदशनेन एकैन्द्रियद्वीन्द्रियजीवादिह्य-
तारि, अनु० । सूत्र० । सर्वं प्राणिगणसामन्वयप्रत्ययैतौ सर्व-
दंशी । आत्मसाव्वदंशिनि, उत्त० १५ अ० ।

सव्वदरिसि-सर्वदंशिन्-पुं० । सर्वज्ञ, ध० २ अधि० ।

सव्वदव्व-सर्वद्रव्य-न० । धर्मास्तिकायादिषु भ० १२ श्रु० ५ उ० ।

सव्वदा-सर्वदा-स्त्री० । सर्वकाल इत्यर्थे, ल० । भ० ।

सव्वदिसाग-सर्वदिक-त्रि० । सर्वा दिशो यत्र तत्सर्वदिक-
म् । सर्वदिगवच्छिन्नं, विश० ।

सव्वदी(दी)वमसुह-सर्वद्वीपसुह-पुं० । अशेषद्वीपसमुद्रेषु,
सू० प्र० १ पाठु० ।

सव्वदुक्ख-सर्वदुःख-त्रि० । समस्तशारीरमानसादिबन्धवि-
शेषु अमानेषु, ध० ३ अधि० ।

सव्वदुक्खपणी-सर्वदुःखपणी-पुं० । प्राकृतव्याप्तकर्णेण
हीनानि-हानि गतानि प्रलीणानि वा सर्वदुःखानि यस्मिन्,
यद्वा-सर्वदुःखानां प्रहीणं प्रलीणं वा यस्मिन्स्तथा ।
मिदल्लोच, उत्त० २८ अ० । दुःखानि शरीरमानसानि तानि
प्रहीणानि यच्च स तथा । कल्प० १ अधि० ६ क्षण । मुक्तं,
मात्रं च । ध० ३ अधि० । आनु० । ज० ।

सव्वदुक्खपणीमग-सर्वदुःखपणीसाम्य-पुं० । सर्वदुःख-
प्रहीणा मोक्षस्तत्कारणं मार्गः-पन्थाः । ध० ३ अधि० । आ-
व० । औ० । सकलाशमैक्योपायं, भ० ३३ श्रु० ६ उ० ।

सव्वदुक्खविमोक्ष-सर्वदुःखविमोक्ष-पुं० । सर्वार्थशेषाणि
बहुभिर्भवेयुष्वपि नानि दुःखकारणव्यादुःखानि कर्माणि
तभ्यां विमोक्षो-विमोक्षणं-विमोचनम् । सूत्र० १ ध्रु० ११
अ० । निर्वाणं, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० २ उ० । कर्मक्षयं, स० ।

सव्वदुक्खहर-सवदुःखहर-त्रि० । मोक्षहेतौ, पं० व० ४ द्वार ।

सव्वदुह-सर्वदुःख-न० । समस्तशारीरमानसदुःखं, दश०
२ वृ० ।

सव्वदूरमूल-सर्वदूरमूल-न० । सर्वथा दूरं-विप्रकृष्टं मूलं च
निकटं सर्वदूरमूलं तद्योगाच्छब्देऽपि सर्वदूरमूलः । अत्य-
धूरवर्तिन अर्थार्थाम्ले च । 'सव्वदूरमूलमणान्तं सर्वं जा-
थापासह' । भ० ५ श्रु० ४ उ० ।

सव्वदेवसुरि-सर्वदेवसुरि-पुं० । वृजगच्छप्रथमसूरै, ग० ३
अधि० ।

सव्वदमचाइली-सर्वदशघातिनी-स्त्री० । सर्वे-समस्तं देश-
स्वाध्यायिगुणं इन्द्रात्यंशेऽपि सर्वदशघातित्यर्थः । तथाविधा-
सु कर्मप्रकृतिषु, कर्म० ४ कर्म० ।

सव्वद्धा-सर्वाद्धा-स्त्री० । अतीतानागतबलमानकालस्वरूप
आकाशालम्बे, अनु० ।

सव्वधत्ता-सर्व(हिता)धत्ता-स्त्री० । सर्वजीवाजीवाद्यर्थं वस्तु
धत्तं निहितमस्यां विवक्षायामिति सर्वहिता । ननु दधातेहीति
शब्देदेशाद् हिने भवितव्यं कथं धत्तमित्युच्यते प्राकृते देशी-
पदस्यापिच्छेदत्वाच्च दोषः । अथवा-धत्त इति द्विष्यवद्व्यु-
त्पन्न एव यदृच्छाशब्दः । अथवा-सर्वे दधानीनि सर्वधे नि-
रवशेषवचने सर्वधमात्तमाशुहीने यस्यां विवक्षार्था सा सर्व-
धत्ता । एवमपि निष्ठास्तस्य न पूर्वनिपातः । " जानिकाल-
सुखादिभ्यः परवचनम् " इति परनिपात एव । सर्वप्राहकं,
सर्वप्रहीतरि, आव० १ अ० ।

सर्वधात्त-त्रि० । सर्वधमात्ता सर्वधात्ता । निरवशेषं, आव० १
अ० । आ० म० ।

सव्वधत्तासव्व-सर्वधत्तासर्वे-पुं० । जीवाजीवविवक्षारूप
सर्वशब्दार्थे, विश० । आ० म० ।

सव्वधम्म-सर्वधर्म-पुं० । समस्तेषु अनुष्ठानरूपेषु स्वभावेषु,
सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० । सर्वेषु क्षान्त्यादिषु धर्मेषु, उपा० १ अ० ।

सव्वधम्मपरिबद्ध-सर्वधर्मपरिबद्ध-त्रि० । सर्वधर्मभ्याः-क्षान्त्या-
दिभ्यः आत्मावन्तभ्याऽपि यावत् प्रत्यनुपालनात् लौ-
किकेभ्योऽपि गौर्वादिभ्यः परिबद्ध-सर्वतश्च्युतः । कृत-
धर्मात्परिच्युतः, दश० १ वृ० ।

सव्वधम्माणुवचण-सर्वधम्मानुवचने-त्रि० । सर्वे धर्मं क्षा-
न्त्यादिक्रमणुवचने इति तदनुकूलाचारतया स्वीकृतं
इत्येवंशीलं यः स तथा । समस्तक्षमादिधर्माऽऽचरणीयं,
उत्त० ७ अ० ।

सव्वपगह-सर्वप्रकृति-स्त्री० । राक्षोऽष्टादशसु नैगमादितगर-
वास्तव्यप्रजायाम्, कल्प० १ अधि० ५ क्षण ।

सव्वपत्थार-सर्वप्रस्तार-पुं० । समस्तसङ्घोपद्रवीभूते, व्य० १ उ० ।

सव्वपरिमाचारि (श्)-सर्वपरिमाचारिन्-पुं० । सवेतः स-
र्वकालं सर्वपरिमात्रा द्विविधयापि चरितुं शीलमस्येति सर्व-
परिमाचारी । विशिष्टज्ञानान्विते, सर्वसंवरचारित्रोपेतं च ।
आचा० १ ध्रु० २ अ० ६ उ० ।

सव्वपाणभूयजीवसत्सुहावह-सर्वपाणभूतजीवसत्सुखावह-
त्रि० । सर्वे विष्वक्ते प्राणाश्च हीन्द्रियादयः भूमाश्च तस्यां
जीवाश्च पञ्चेन्द्रियाः सस्वाश्च पृथिव्यादय इति इन्द्रं सति
कर्मधारयस्तत्स्वभावं सुखं शुभं वा आबहन्तीति सर्वपाण-
भूतजीवसत्सुखावहम् । सर्वेषां प्राणादीनां संयमप्रतिपाद-
कत्वात्सुखहेतौ, आव० ४ अ० । स्था० ।

सव्वपाणिविचि-सर्वपाणिनिवृत्ति-स्त्री० । अशेषावद्यानुष्ठा-
नव्युपरती, हा० २५ अष्ट० ।

सव्वपापपरिवज्रिय-सर्वपापपरिवर्जित-त्रि० । सर्वोऽमङ्गलै-
रहितं, कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

सव्वपुष्पवत्थंघमल्लालङ्कार-सर्वपुष्पवत्सङ्घमाल्यालङ्कार-
पुं० । गन्धाः-वासः माल्यानि-पुष्पदामानि अलङ्कारा अभि-
रुचिंशेषाः ततः समाहारोऽङ्गस्ततः सर्वशब्देन सह विश-
पण्यसमासः । समस्तपुष्पादी । रा० ।

सर्वपग-सर्वामक-पुं० । सर्वभाष्यात्मा यस्यासौ सर्वात्म-
कः । लोभे, सूत्र० १ ध्रु० १६ अ० । सर्वस्वरूपे, सूत्र० १ ध्रु०
१ अ० ६ उ० ।

सर्वपगुण-सर्वविगुण-पुं० । येषां परमाणाम् समन्तानां
परमाणवपक्षया अणव गुणाः स्तोका अंशा विभागास्तेषु पर-
माणुषु, क० प्र० १ प्रक० ।

सर्वपमा-सर्वप्रभा-स्त्री० । उत्तररक्तकपर्वतवास्तव्यायां दि-
क्कुमार्याम्, आ० क० १ अ० । ज० । आ० चू० । आ० म० ।

सर्वफलहृदय-सर्वस्फटिकमय-त्रि० । सर्वात्मना स्फटिक-
मये, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सर्वशाससह-सर्वस्पर्शसह-त्रि० । परीषदकृपाणां सर्वेषां
शीतोष्णशमशकृपादिस्पर्शानां साहिष्णौ, सूत्र० १ ध्रु० ४
अ० २ उ० ।

सर्ववन्ध-सर्ववन्ध-पुं० । सर्वात्मना बन्धे, यथा क्षीरनीरयोः ।
भ० ७ श० १ उ० ।

सर्वबल-सर्वबल-न० । समस्तदृष्ट्यादिसैन्ये, जी० ६ प्रति०
४ अधि० । भ० । रा० । कल्प० । विपा० ।

सर्वबाहविशिखमुत्त-सर्वबाधाविनिर्मुक्त-त्रि० । पकान्तसुख-
संगते, हा० ३१ अष्ट० ।

सर्वबुद्ध-सर्वबुद्ध-त्रि० । सर्वनीयकारे, दश० ६ अ० ।

सर्वबन्तर-सर्वबन्तर-त्रि० । सर्वमध्यवर्तिनि, सू० प्र० १
पाठ० । श्री० । न० ।

सर्वभा-सर्वभा-स्त्री० । सर्ववस्तुप्रकारे, सर्वां प्रकृत्याः-
प्रकारा येषां तानि तथा । सर्वप्रकारोपेतपु, स्या० ६ डा० ३ उ० ।

सर्वभाव-सर्वभाव-पुं० । सर्वपरिणामे, स्या० २ डा० ३ उ० ।
शुक्लपुरुषे स्वरूपसंग्रहादौ, दश० ८ अ० । सर्वप्रकारे
स्पर्शसगमप्रकाशान्, "सर्वभावेण जागृह पास्व" स्या०
१० डा० ३ उ० । कवलज्ञानसाक्षात्कारे, भ० ८ श० २ उ० ।
स्या० ।

सर्वभावविउ-सर्वभावविउ-पुं० । भारते वषे आगमिष्यन्त्या-
मुत्सर्षिण्यां भविष्यति द्वादश तीर्थकरे, स० ।

सर्वभावादिहृद्भक्त-सर्वभावाधिष्ठायित्व-न० । सर्वेषां गुणप-
रिणामानां स्वाभिपदाक्रमणे, सर्वपुरुषान्यन्ताख्यातिमात्रस्य
सर्वभावाधिष्ठातृत्वे सर्वज्ञत्वे च । हा० २६ डा० ।

सर्वभासाणुगामि(ण्)-सर्वभाषाणुगामिन्-त्रि० । सर्वभाषा
आर्याऽनार्या अमरवाचोऽनुगच्छन्ति-अनुकुर्वन्ति तद्भाषा-
भाषिष्वात् स्वभाषयै वा लोचविशेषात् । तथाविधप्रत्यय-
जननात् । अथवा-सर्वभाषाः संस्कृतप्राकृतमागध्याद्या अनु-
गमयन्ति-व्याख्यातीत्यर्थे शीला ये ते तथा । समस्तभा-
षाविशारदेषु, श्री० । रा० ।

सर्वभिचार-सर्वभिचार-त्रि० । सह व्यभिचारं वनेन हति
सर्वयम्भारः । व्यभिचाराकृत्यहनुनापसाहिते, दश० १ अ० ।

सर्वभूह-सर्वभूति-स्त्री० । सर्वसम्पदि, विपा० १ ध्रु० ६ अ० ।

सर्वभूमिया-सर्वभूमिका-स्त्री० । सर्वप्रासादभूमिकासु,
विपा० १ ध्रु० ६ अ० ।

सर्वभूय-सर्वभूत-पुं० । सर्वेषु वसेषु स्थावरेषु च जीवेषु, उ-
क्त० २० अ० । आतु० ।

सर्वभूयस्पभूय-सर्वभूतात्मभूत-त्रि० । सर्वभूतेष्व्वात्मभूतः स-
र्वभूतात्मभूतः । सर्वभूतानामात्मवद्भूतः, दश० ४ अ० ।

सर्वभूयसुहावह-सर्वभूतसुखावह-त्रि० । सर्वमाणिहिते, दश०
६ अ० ।

सर्वभूमि-सर्वभूमि-पुं० । सर्वासु क्षिपाद्यासु चित्तभूमिषु संभ-
वान्ति इति सर्वाभोमाः । तदुक्तं एतं तु जानिदशकालसमया-
नवाच्छ्रुताः । सावमीमा महाव्रतषु यमादिषु, डा० २१ डा० ।

सर्वभूमलभय-सर्वमङ्गलभेद-पुं० । सकलकल्याणप्रकारे, क-
ल्प० १ अधि० ३ अ० ।

सर्वमिच्छोपचारा-सर्वमिथ्योपचारा-स्त्री० । सर्व एव मिथ्यो-
पचारा मातृव्यात्मनोः । क्रयावशेषा यस्यां सा सर्वमिथ्या-
पचारा । सर्वोशन मिथ्योपचारायुक्त्यामाशातनायाम्, ध०
२ अधि० ।

सर्वमिच्छ-सर्वमिच्छ-पुं० । अपात्रमदशार्थधरे साधौ, ति० ।

सर्वय-सर्वव्यय-पुं० । पुरुषार्थोपयोगानि विचविनिर्गते,
हा० १२ डा० ।

सर्वव्रत-पुं० । शोभनव्रते, स्या० ३ डा० २ उ० ।

सर्वरयस-सर्वरत्न-पुं० । महानिधिभेदे, स्या० ६ डा० ३
उ० । ज० । प्र० । आ० चू० । दश० । (रम्याहै सर्वरयसं
चउहसपवगाहै चक्रवाहस्य उपजति य पद्मिदायाहै पद्मिद-
याहै नि तल्लस्यै) 'णिङ्' शब्दे चतुर्थभागे २१११ पृष्ठ
व्याख्यातम् ।)

सर्वरयसकूट-सर्वरत्नकूट-न० । मानमोक्षरूपवन्त्य स्वना-
मख्याते तृतीय कूटे, स्या० ४ डा० २ उ० ।

सर्वरयसा-सर्वरत्ना-स्त्री० । उत्तरपाश्चात्यस्य रतिकरपर्व-
तस्य पार्श्वमर्दिश ईशानाग्रमर्दिष्या वसुमित्रायाः राजधा-
न्याम्, स्या० ४ डा० २ उ० । ती० । जी० । हा० ।

सर्वरयसाभय-सर्वरत्नाभय-त्रि० । सर्वरत्नः सामस्येन
रत्नमया तत्वेकदेशे इति सर्वरत्नमयाः । समस्तरत्नमयेषु,
जी० ३ प्रति० ४ अधि० । सर्वात्मना रत्नमय, जी० ३ प्रति०
४ अधि० । दश० ।

सर्वरम-सर्वरम-न० । सविकृतिक, पञ्चा० १६ वि० ।

सर्वराग-सर्वराग-पुं० । समस्तविषयाभिमुख्यहनुभूतामप-
रिणामविशेषे, श्री० ।

सर्वरी-सर्वरी-स्त्री० । रात्रौ, ह० १ उ० ३ प्रक० ।

सर्वल-सर्वल-पुं० । मेक्ष, प्र० १ अधि० द्वार ।

सर्वलोच-सर्वलोक-पुं० । सर्व-सर्वभूतस्यैवध्वमेदिमिः
सर्वेश्वासौ लोकश्च सर्वलोकः । त्रैलोक्यं, ल० । घ० । आ० ।
वसुस्थानभेदेदिभिर् प्राणिगणे, सूत्र० १ ध्रु० ५ अ० २ उ० ।
सर्वजन, स० ३० सम० ।

सर्वलोचपर-सर्वलोकपर-पुं० । सर्वजनाग्रहणे, 'सर्वलोचपरे
तेषु मधामोदे पकुब्ब' स० ३० सम० ।

सर्वलोचपरिवाच-सर्वलोकपर्याप्त-त्रि० । उपपातसमुद्-
घातस्वरूपाः सर्वलोच वर्तमान, भ० ३४ शृ० १ उ० ।

सर्वलोचसाराङ्ग-सर्वलोकसारङ्ग-न० । सर्वसिद्धिपथे लोके सार-
मङ्गलं स्वरूपं यस्य तत् सर्वलोकसारङ्गम् । खतुरङ्गे, तस्य सर्व-
लोकसारङ्गपर्याप्तम् । " नासौ अर्गायथा, चउरं सर्वलोच-
सारंगम् । " इय० ३ उ० ।

सर्ववह्नाराम्य-सर्ववज्रमय-त्रि० । सर्वात्मना वज्रमये, जी० ३
प्रति० ४ अधि० ।

सर्ववाह-सर्ववादिन्-पुं० । कपिलकणादासपादसौख्योदनि
जैमिनिप्रभृतिमनानुसारिषु समस्तवादिषु, सूत्र० १ श्रु० १
अ० १ उ० ।

सर्ववाय-सर्ववाद-पुं० । सर्वस्मिन् बौद्धादिके वादं, सूत्र० १
श्रु० ६ अ० ।

सर्ववार-सर्ववार-न० । बहुशः शब्दार्थे, सूत्र० १ श्रु० ६ अ० ।

सर्वविग्रहिय-सर्वविग्रहिक-पुं० । विग्रहां वक्त्रं लघु इत्य-
र्थस्तदस्यास्तीति विग्रहिकः । सर्वथा विग्रहिकः सर्ववि-
ग्रहिकः । सर्वसंज्ञित, भ० १३ शृ० ४ उ० ।

सर्वविद्यारण्यतय-सर्वविस्तारानन्तक-न० । सर्वाकाशा-
स्तिकायकपऽनन्तकभेदे, स्था० १० डा० ३ उ० ।

सर्वविभूह-सर्वविभूति-स्त्री० । समस्तस्वाभ्यन्तरवैक्यक-
रणादिवाह्यरक्षादिसंपत्तिं, रा० । कल्प० । भ० । जी० ।
समस्तशाभावाच्च, कल्प० १ अधि० ४ लघु ।

सर्वविभूसा-सर्वविभूषा-स्त्री० । यावच्छुक्तिफारोदारशृङ्गा-
रकरां, रा० ।

सर्वविमुक्त-सर्वविमुक्त-पुं० । सिद्धे, आवा० २ श्रु० ४ चू० ।

सर्वविरह-सर्वविरति-स्त्री० । सर्वसंयमे, कर्म० १ कर्म० ।

सर्वविरह्वाह-सर्वविरतिवादिन्-पुं० । आत्मानं सर्वविरति-
मन्त्रं कथापके, विशे० ।

पतद्वाह—

सर्वं ति शण्डिऊर्णं, विरई खलु जस सवित्रा नदिय ।

सो सर्वविरह्वाह, चुकति देसं च सर्वं च ॥२६०॥

'सर्व' ति—अस्योपलक्षणत्वात्सर्वं सावधयोगं प्रत्याक्या-
मि त्रिविधे त्रिविधेनेत्येव भगिन्वा—अविधाय विरतिः—
सावधयोगाग्रितुतिः खलु यस्य सर्वैका सर्वा नास्ति प्र-
वृत्तकर्मोऽन्मानुमतिमद्भावात्सर्वविरतिवादी 'चुक्रह' ति
नाशयति देशं च 'सर्वं च' ति—देशविरतिं सर्वविरतिं च
प्रतिज्ञाताकरणादिति नियुक्तिगाथाः । विशे० ।

सर्वविरहसामाहय-सर्वविरतिसामायिक-न० । सर्वविरति-
रन्व सामायिकमिति । सामायिकभेदे, विशे० ।

तत्पर्यायाः—

सामाहयं समहयं, सम्भावाञ्चो समाससंखेवो ।

अयवञ्चं च परिभा, पञ्चस्थानं च ते अट्टा ॥ विशे० ।

(वक्ष्यते एषां पदानां तत्पञ्चद्वयेऽप्युक्त्या । सर्वैव वक्ष्यता
'सामाहय' शब्दं वक्ष्यते ।)

सर्वविसनिवारणी-सर्वविषनिवारणी-स्त्री० । सर्वव्याधिनि-
पातधिरतिप्रभृतिपूणैपापनिवारितयां विद्यायाम्, " सर्वं
पाणाहवायं पञ्चकलाह अलियवयस्ये च । सर्वमदिद्रादायै,
अर्वमपरिगर्हा स्वाहा ॥ १२७० ॥ " इति तन्मन्त्रः,
आव० ४ अ० । (अस्य मन्त्रस्य व्याख्या 'पञ्चकलम्'
शब्दे पञ्चमभागे २६७ पृष्ठ गता ।)

सर्ववेह(श्)-सर्ववेदिन्-पुं० । सर्वेह, न० ।

सर्ववेरामय-सर्ववज्रमय-त्रि० । सर्वात्मना वज्रमये, रा० ।

सर्ववस-सर्वस्व-न० । सर्वसादे, षो० २ विष० । नि० चू० ।

सर्वसंकम-सर्वसंक्रम-पुं० । 'खरमद्विर्द्वेप ररयं, पदसमयमसं-
क्षिप पपसगं । तावुभह अंतपगदं, जाय तिय सर्वसंकम-
आ' इत्युक्तलक्षण संक्रमभेदं, पं० सं० ४ द्वार ।

सर्वसंका-सर्वशङ्का-स्त्री० । सर्वविषये शङ्काभेदे, यथाऽ—
स्ति वा धर्मो नास्ति वा यथा वा सर्वमिदं प्राकृतनिष्यद-
त्वात्सर्वमिदं शास्त्रममञ्जसमित्यादि । प्रव० ६ द्वार ।
नि० चू० । ('संका' शब्दऽसंख्य भागे ३५ पृष्ठस्य व-
र्णनमुक्तम् ।)

सर्वसंगम-सर्वसंक्रम-पुं० । समस्तस्थजनमलापकं, कल्प० १
अधि० ४ लघु ।

सर्वसंगारीत-सर्वसंज्ञातीत-त्रि० । धीतरागे, जी० ।

सर्वसंगावगय-सर्वसंज्ञापगत-त्रि० । अपगतव्यभावसङ्गे,
दश० १ अ० ।

सर्वसंजम-सर्वसंयम-पुं० । सर्वात्मना मनोवाक्कायसंयमनं,
रा० । "सर्वसंजमतचक्षुश्चरियफलनिष्ठाश्रमगोणेति" सर्वसं-
यमः सर्वोऽन्मा—मनोवाक्कायसंयमनं तस्य सुचरितस्य वा
आश्रमादिदोषरहितस्य तपसा यत्फलं निर्वाच्य तन्मागेश्व ।
किमुक्तं भवति—सर्वसंयमेन सुचरितं च नपसा निर्वाणश्र-
द्धयमनयाः निर्वाणफलत्वापनायम् । रा० ।

सर्वसंपया-सर्वसम्पत्-स्त्री० । समस्तसम्पद्विधाभ्यां देष्टव्याम्,
यत्तदर्थं तपः क्रियते कठिना तत् गम्यम् । पञ्चा० १६ विष० ।
सर्वसंपयाकरी-सर्वसम्पत्करी-स्त्री० । भिक्षाचर्याभेदे, हा० ।

यतिधर्पनादियुक्तो यो, सुवाङ्मार्गं व्यवस्थितः ।

सदानारम्भिष्वस्तस्य, सर्वसम्पत्करी मता ॥ २ ॥

यतिः—साधुस्तस्य सर्वसम्पत्करी मतेति क्रिया, तदा
तस्मिन् काले भिक्षाकाले इत्यर्थः । उपयागं कालांचतप्रश-
स्तव्यापारं कुंवा—विधाय निर्दोषा गन्धर्वपणादिदोषरहिता
सर्वसंपत्करीत्यर्थः । हा० ४ अष्ट० । ध० । पञ्चा० ।

सर्वसंभम-सर्वसम्भ्रम-पुं० । सर्वोत्कृष्ट सम्भ्रमे, सर्वोत्कृष्ट-
सम्भ्रमश्च इवनायकविषयकबहुमानकथापनपरा इवनाय-
कसंपादनाय यावच्छुक्तिप्रवृत्तिता त्वरितवृत्तिः । जी० ३
प्रति० ४ अधि० । रा० । समस्तप्रमोदकतौत्सुक्ये, भ० ८ शृ०
३३ उ० । कल्प० ।

सर्वसत्त-सर्वसत्त्व-पुं० । सर्वप्राणिषु, ध० ३ अधि० । सम-
स्तदेदिषु, पञ्चा० १६ विष० ।

सम्बसत्तेयभाववाह—सर्वसत्त्वैर्भाववादिन्—पुं० । नास्तीह कश्चिद् भाजनं सत्त्व इति वचनात्सर्वजीवानां मान्साद्योग्यतावादिषु, ल० ।

सम्बसमस्यागमपक्षात्—सर्वसमन्वागतप्रज्ञान—पुं० । सर्वाणि सत्त्वस्वागतानि प्रज्ञानानि यस्यात्मनः स सर्वसमस्यागतप्रज्ञानः । सर्वविषयोधिधिषाणुगतं सर्वेन्द्रियज्ञानैः पटुभिर्भय—धावस्थितविषयप्रादिभिराविषरीतैरनुगतं, आचा० १ भु० १ अ० ७ उ० । रा० ।

सम्बसमाहिवाचिषागार—सर्वसमाधिप्रत्ययाकार—पुं० । पौरुषप्रत्याख्यानापवादो, ध० । हुनपौरुषप्रत्याख्यातस्य समुत्पन्नप्रत्ययात्वात्तदुःखनया संजातयोरानर्तद्वयानयोः सर्वथा निरासः सर्वसमाधितस्य प्रत्ययः कारण स एवाकारः—प्रत्याख्यातापवादः सर्वसमाधिप्रत्ययाकारः । समाधिनिमित्तमौपध्यायिप्रसूतावपुष्पायामपि पौरुषां युक्ता तदा न भङ्ग इत्यर्थः वैधात्रिणो हुनपौरुषप्रत्याख्यानोऽप्यस्यातुरस्य समाधिनिमित्तं यदा अपुष्पायामपि पौरुषां युक्ता तदा न भङ्गः अर्द्धभुक्तं त्वातुरस्य समाधी मरणं चाप्यत्र सति तथैव भोजनस्य त्यागः साक्षात्पौरुषप्रत्याख्याने पौरुषप्रत्याख्याने आपन्नभूतम् । ध० २ आ० १ पञ्च० ।

सम्बसमिद्धि—सर्वसमृद्धि—स्त्री० । परब्रह्मवप्राप्ती, अष्ट० ।

सर्वा—समग्रा समृद्धिः—संपदा सर्वसमृद्धिः । तत्र नामसमृद्धिः उल्लापनरूपा जीवस्याजीवस्य । स्थापनासमृद्धिः शक्तिरूपा । द्रव्यसमृद्धिः धनधन्यादिरूपा । शक्यचक्रादीनां लौकिका, लोकांतरा पुनः सुमूर्तान्धिसमृद्धिर्लौकिका ।

“आमासाहविष्पासहि, खलोसहिजल्लमासही च । सेभिन्नमोयउत्तमई, सर्वोसाहि च बोधवत् ॥ १ ॥ चारुआमांसविसक—बला य मलनाशिणो य पुत्रवधरा । आरिहन्ता चक्रधरा, बलदेवा वासुदेवा य ॥ २ ॥ ” इत्यादिप्रत्ययः स्मृद्धयः तत्र कवलज्ञानादिशांक्रलोकांतरा भावार्थः, स—सम्यक्प्रकारेण स्मृद्धिः समृद्धिः सर्वा चासीं समृद्धिश्च सर्वसमृद्धिः । अत्र साधनानवच्छिन्नान्तरस्वसेपमज्ञानां या तादात्म्यानुभवयोग्या समृद्धिः अवसरः तथाश्च प्रस्थकहृष्टान्भावनाया तत्कारणेषु तयोर्गणेषु तदुच्यते, तेषु तयोर्गणेषु आद्याः, तदुच्यते सापेक्षतया अत्रा इति । अत्र प्रथमम् आत्मनि समृद्धिपूर्णात्वं भासते तथा कथयति—

बाह्यदृष्टिप्रचारेषु, मुद्रितेषु महात्मनः ।

अन्तर्देवाभासन्ते, स्फुटाः सर्वाः समृद्धयः ॥ १ ॥

बाह्यदृष्टिप्रचारेषु इति—महात्मनः—स्वरूपपरकृपेदेहानुपूर्वकशुद्धात्मानुभवलीनस्य सर्वसमृद्धयः स्फुटाः—प्रकाशः अन्तर्देव—आत्मानं एव—स्वरूपमध्ये एव भासन्ते, यतः स्वरूपानन्तमयोऽहं, निर्मलाऽल्परसर्वप्रकाशकज्ञानवानहम् इन्द्राद्यर्थेयं औपचारिकाः अज्ञायानन्पर्यायसेपया—आऽहम्, इति स्वसत्ताज्ञानोपयुक्तस्य स्वात्मनि भासन्ते । किंशेषु सन्तु ? बाह्यदृष्टिप्रचारेषु—मुद्रितेषु सन्तु, बाह्यदृष्टि—विषयसंचारगमिका नस्याः प्रचाराः—विस्मारा—मुद्रितेषु—राधिनेषु न हि इन्द्रियप्रचारचल्लापयोगैः कर्ममलपटलाचशुण्डितत्वात्प्राप्तसेपं ज्ञायते इत्यनेन बाह्यमनमुपगमस्य न कस्यचिदिति ।

समाधिनिन्दनं धैर्यं, दम्भोलिः ममता शची ।

ज्ञानं महाविमानं च, वासवश्रीरियं मुनेः ॥ २ ॥

समाधिरिति—मुनेः—स्वरूपज्ञानानुभवलीनस्य साधोः इयम्—उच्यमाना वासवस्य—इन्द्रस्य श्रीः—लक्ष्मीः शोभा च—तेन । अत्र मुनेः पांचवक्त्रत्रयीपात्ररूपेन्द्रस्य समाधिः—ध्यानध्याताध्यायकत्वेन निर्विकल्पानन्दरूपः समाधिः स एव नन्दने वने, हरः तन्दनवनक्रीडा सुखाय उक्ता, साधोः समाधिः क्रीडा सुखाय, तत्राप्यर्थाधिकार्यीयकृता महान् भेदः । स च अध्यात्मभावनाश्रेयः । अस्य धैर्यं वीर्याकम्पता औत्सृग्यिकावाबुधनालक्षणं वज्रं—दम्भोलिः पुनः समता—इष्टानिष्टेषु संयोगेषु अर्कद्विष्टता सर्वेषु पुष्टताः कर्करचिन्तामत्यादिपरिणता । जीवाश्च भङ्गाऽमहातया परिणताः त सर्वे न मम मित्राः, तेनैव का रगद्वर्परिणतिरित्यवलोकनेन समपरिणतिः—समता सा शची स्वधर्मवर्षा ज्ञान—स्वर्गभावयथा—धोवबाधरूपविमानं—सर्वोवाधकरं महाविमानम्, इत्यादिपरिवृतः मुनिः वज्रीव भासते । उक्तं च योगशास्त्रे—“पुसा मयनलश्रेयः, ज्ञानवतामच्ययं पदे भूतम् । यद्यात्मन्यामज्ञान—मात्रमनन्माधांक्षतम् ॥ १ ॥ अयं सुखेयभावे, निन्दितस्वसंशने यथा लोहम् । आत्मध्यानादात्म, परमात्मत्वे तथा ऽऽप्नोति ॥ २ ॥ ”

विस्तरितक्रियाज्ञान—चर्मच्छत्रो निवारयन् ।

माहंस्लेच्छमावृष्टि, चक्रवर्ती न किं मुनिः ॥ ३ ॥

विस्तरितिति—मुनिः—समस्तान्स्वविरतः द्रव्यभावसंवरतः किं चक्रवर्ती न ? अपि तु अस्येव । किं भुतः ? विस्तरितक्रियाज्ञानचर्मच्छत्रः, क्रिया च ज्ञानं च क्रियाज्ञानं चर्म च छत्रं च चर्मच्छत्रे क्रियाज्ञाने एव चर्मच्छत्रं क्रियाज्ञानचर्मच्छत्रं विस्तरितं क्रियाज्ञानचर्मच्छत्रं येन सः, विस्तरित इत्यनेन सन्क्रियायतः—सम्यग्ज्ञानोपयुक्तः । माह एव स्लेच्छुः तस्य महती वृष्टिः तां निवारयन् माहंस्लेच्छा उत्तरखण्डाद्यात्मप्रयुक्तमप्यत्यन्तदैन्यकृता कुवासनावृष्टिः स्वेच्छसम्यग्दर्शननिवारितकुवासनाचयः मुनिः भावचक्रवर्तीव भासते ।

नवब्रह्मसुधाकुण्ड—निष्ठाधिष्ठायको मुनिः ।

नागलोकेशवृद्धाति, क्षमां रत्नं प्रयत्नतः ॥ ४ ॥

नवब्रह्मानि—मुनिः—भद्रज्ञानगृहीतान्ध्यात्मनः, नाग—लोकेशवत्—उरगपतित्वं भाति । किं कुर्वन् ? क्षमा—पृथ्वी—क्रोधापहरणपरिणतिः यवनधर्मात्मिका क्षमा तां रत्नं धारयन् इति । उरगपतः क्षमाधारकत्वं लोकापचा—रतः, नहि रत्नप्रभागा भूमयः कर्मावन् पुता, उपमा तु महत्तद्वापिका सामर्थ्यशापिका च । पुनः कथंभूतो मुनिः ? नयं यद् ब्रह्मज्ञानं तदेव सुधा तस्याः कुण्डः, निष्ठा—स्थितिः तस्या अधिष्ठायकः, इत्यनेन तत्त्वज्ञानाभ्युत्तकुरद्वैत्यैरत्नैक इति ।

मुनिभक्तमर्कलाशे, विवेकवृषभस्थितः ।

शोभंत विरतिक्षति—गङ्गागोरीयुतः शिवः ॥ ५ ॥

मुनिरध्यात्मनि—अत्र श्लोकत्रयं महादेवकृतप्रब्रह्मा—पमानम् औपचारिकम् । नहि ते कैलाशगङ्गाशुष्टिकराध्यानाः

किन्तु लोकोक्तिरपि, तेन वेदपालकारार्थं हि साधकपञ्चमिति, न सत्यम् । युक्तिः—तत्त्वज्ञानी ज्ञाप्यात्मन्-आत्मस्वरूपकर्मस्य तदपेक्षया आत्मनि, विवेका—स्वपराधीनवर्तनं स एव हृदयमभि—मन्वीकरोति, तत्र स्थितः, चिरातिः—चारित्र्यकलाञ्जल-निवृत्तिः, क्षितिः—ज्ञानकला सुखापयोगता एव गङ्गागोरी, ताभ्यां युतः शिवः—निदुषद्वयः, उपचारान्त-शिवः—रुद्रो भावस्ततः, शिवस्य गङ्गायुतस्य विद्याधरस्यै चार्वातीमनोरजनस्य चिकित्साकाले साधकम् ।

ज्ञानदर्शनचन्द्रार्क-नेत्रस्य नरकच्छिदः ।

सुखसागरमधस्य, किं न्यूनं योगिनो हरेः ॥ ६ ॥

ज्ञानदर्शनं—योगिनः—रज्जवपपरिधृतस्य हरेः—हृद-
स्थितार्क-किं न्यूनं?, न किमपि । किञ्चनस्य योगिनः?—ज्ञानदर्शनचन्द्रार्कनस्य, ज्ञानं—सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि विशेषावबोधः, सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि सामान्या—वबोधः दर्शनं, त एव चन्द्रार्कौ ज्ञान यस्य स तस्य । हरेः चन्द्रार्कनेत्रस्य तु लोकोक्तिरेव । पुनः किञ्चनस्य योगिनः?—नरकच्छिदः—नरकजगतिर्नारकस्य, हरेस्तु—नरक-
अभिधानशुद्धिवारकस्य, सुखसागरमधस्य—कृष्णार्थे इन्द्रियजसुखलीलासमुद्रमन्थं, योगिनः पुनः सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्र्यसमाधिनिष्पन्नं तस्य सागरः तत्र मग्नस्य, आध्यात्मिकसुखपरिभाषाजनस्य साधोः केन सह न्यूनता?, न केनापि इति ।

या सृष्टिर्ब्रह्मो बाह्या, बाह्यापेक्षावलम्बिनी ।

ह्रूनेः परानपेक्षान्त-गुणसृष्टिस्ततोऽधिका ॥ ७ ॥

या सृष्टिर्ब्रह्म इति—या सृष्टिः—रचना ब्रह्मणो विधातुः सा बाह्या—लोकोक्तिकृपा असत्या, पुनः बाह्या या अपेक्षा तस्या अवलम्बिका, मुनः—स्वकृपासाधनसिद्धिमग्नस्य अन्तः—मध्य आत्मनि व्यापककृपा, गुणानां सृष्टिः—रचना गुणप्रागभावाप्रवृत्तिपरिणतिकृपा, बाह्यावतः अधिका । कथंभूता गुणसृष्टिः? परानपेक्षा, परमाद्य अनपेक्षा अपेक्षारहितता पराध्यात्मस्मयविमुक्ता स्वकृपावलम्बनपरा गुणरचना सा सर्वतोऽधिका इति ।

रत्नैस्त्रिभिः पवित्रा या, सौतोभिरीर्य जाह्नवी ।

सिद्धयोगस्य साऽप्यहं—तदवी न दवीयसी ॥ ८ ॥

रत्नैस्त्रिभिरिति—सिद्धयोगस्य साक्षाद्योगसाधनसिद्धस्य साधोः, साऽपि अहंपदवी ज्ञानाद्यनन्तचतुष्टययोगिका-
दृष्टातिहायान्विता जगज्जगत्पराधारी न दवीयसी, न दूरा इत्यर्थः । किमुना पदवी?—त्रिभिः रत्नैः स्वयम्भवाज्यन्तर्ज्वरिणैः खवित्रा । का इव? कोलासिः—प्रवाहैः जाह्नवी—गङ्गा इव, इति त्रैलोक्याद्भूतपरमाद्यैर्वायुकाव्य-
सिद्धायेता अहंपदवी साधकपञ्चस्य स्यादमीनोपेतस्य न दवीयसी, आसत्ता एव इति । एवं सर्वमपि औपाधिकं अपहाय स्वीचरनमस्य साधना विधेया, येन सर्वां भूद्वयो निष्पद्यन्ते । अष्ट० २० अष्ट० ।

सम्बन्धसिद्धयः—सर्वसिद्धयः—पुं० । स्वस्वामियोगादिसमस्तपरि-
चारे, जी० ३ अष्टि० ५ अष्टि० १० । वीरादिमिलने, अ० ६ श० ३३ उ० । अष्टाङ्गमिलने, अष्टप० २ अष्टि० ५ अष्टि० विषया० ।
१५०

तत्त्वसरीरमय-सर्वसरीरमय-त्रि० । सर्वदृष्ट्यापके, दर्श० ४ तत्त्व ।

सम्बन्धस्य पञ्चसंयम-सर्वसर्वज्ञसमत-त्रि० । सर्वेषां सर्वज्ञानं समतम्—इष्टं सर्वसर्वज्ञसमतम्, सर्वे च तत् सततज्ञसमतं च सर्वसर्वज्ञसमतम् । प्रवचनतत्त्वं, स० ।

सम्बन्ध-सर्वसिद्ध-त्रि० । परिप्राप्यसर्वसिद्धिं, आत्मा० २ भु० ४ चू० ।

सम्बन्धस्य ज्ञानविरय-सर्वसाधयविरत-त्रि० । सर्वसाधयविरत-
वृत्ते, अ० २० १ ख० ।

सम्बन्धसाक्षात्तत्त्वं—सर्वसंज्ञनान्बन्ध-पुं० । सर्वेण सर्वस्य वा
वीरतीरादीनामिव बन्धं, अ० २ श० ६ उ० ।

सम्बन्धसाधु-स(सा)श्रम्य(व्य)र्वसाधु-पुं० । स्वविरकक्षिका-
दिनेत्रमिषु मोक्षसाधकेषु मुनिषु, अ० २ अष्टि० ।

नमो लोपे सत्त्वसाहस्ये ।

'साहस्यं' नि—साधयन्ति ज्ञानादिशुद्धिर्भोक्तृमिति साधयः
समतां वा सर्वभूतेषु व्याप्यन्तीति निष्कामावासाधकः, य-
द्वाह—निष्प्राप्यसाह्ये जापे, जगदा सादिति साहस्यो । समा य
सर्वभूतेषु, तद्वा त भावसाहस्यो ॥ १॥ 'सहायकं वा
संयमकारिणं धारयन्तीति साधयो निष्करोत्य, सर्वे च तं
सामायिकादिविशेषणः प्रमासाद्यः पुलाकाद्यो जिनकक्षि-
कप्रतिमाक्षिपकपालकक्षिपकपरिहारविशुद्धिजिनकक्षि-
कस्थविरकक्षिपकस्थितकक्षिपकस्थितास्थितकक्षिपकस्थिताः—
बन्धेः । प्रत्येकसुखस्यं बुद्धिबुद्धिबोधितभेदाः भारतादिभेदाः
सुखमदः क्षमादिभेदाः वा साधयः सर्वसाधयः । सर्व-
प्रदो च सर्वेषां गुणयत्नामर्थविषयनमनीयताप्रतिपादना-
र्थम्, इहै चार्हदाविपदवृत्ति शोधयेत् न्यायस्य समाप्तवा-
दिति । अथवा—सर्वेभ्यो जीवेभ्यो हिता साधयः च वे साध-
यश्च, साधयस्य वाऽहंते न तु बुद्धादिः साधयः साधयसाधयः, स-
वान् वा शुभयोगान् साधयन्त—कुर्वन्ति साधान्वाऽहंते । सा-
धयन्ति तत्साक्षात्काराद्वारायन्ति प्रतिष्ठापयन्ति वा पुनर्ब-
निराकराणां इति सर्वसाधयः साधयसाधयः वा । अथवा—
अष्टेषु ध्वजगणेषु बाणेषु । अथवा—अष्टयानि—दक्षिणा-
न्यनुकूलाणि यानि कार्याणि तेषु साधयानिपुणाः अष्टय-
साधयः सत्यसाधयो वाऽनसत्यः "नमो लोपे सत्त्व-
साहस्यमिति" कक्षिप्रातः तत्र सर्वशून्यस्य देशसर्वता-
यामात्र दर्शनादपरिशेषसर्वतादर्शनार्थमुच्यते, लोकं—मनु-
ष्यलोकं च तु गच्छादीं च सर्वसाधयस्त्वभ्यो वद इति । एतां
च नमनीयतां मोक्षसाधयसाक्षात्कारणमोक्षकारिवात् ।
आह—"असहायं सहायस्य, कर्मणि मे संश्रमं करोतस्व ।
एतल कारणेण, नमामि हं सर्वसाहस्ये ॥ १॥" इति । अ० १
श० १ उ० । अष्टा० ।

सम्बन्धसाहस्यदण-सर्वसाधुवन्दन-त० । स्वमत्तसाधुवन्दने,
पञ्चसंयमं सर्वसाधुवन्दनं कर्तव्यम् । अष्टप० १ अष्टि० १ अष्टि० ।

सम्बन्धसिद्धेह—सर्वसिद्धेह—पुं० । मासादिसम्बन्धेहो स्नेहे, श्री० ।

सम्बन्धसिद्ध—सर्वसिद्ध—पुं० । सर्वे च तं सिद्धाक्ष, सर्वे वा सिद्धे
साधयं यथा तं सर्वसिद्धाः । तीर्थङ्करसिद्धादिभेदविक्षिप्तं वि-
ज्ञेयं, आत्मा० ५ अ० । आ० चू० । स० । दर्श० । अ० । अ० ।
आत्मा० । अ० ५ अ० ।

सर्वसिद्धा

सर्वसिद्धा-सर्वसिद्धा-स्त्री० । पञ्चम्यां दृश्यां च रात्रि-
तिथौ, ज्यो० ४ पाङ्क्तु० । ख० प्र० ।

सर्वसिरी-सर्वश्री-स्त्री० । वीरवीर्ये अपभ्रमभाषिकायाम्,
"उपसहो स्री, फगुसिरी अज्जा, नाहो साधना, सर्वासि-
री साधिया, एस अपचिद्धो सङ्को ।" ती० २० कल्प । नि० ।

सर्वसुह-सर्वशुचि-त्रि० । सर्वतः शुचौ, (पवित्रे सर्वशुचिः
भावकः (आ० क० ४ अ०) 'सुह' शब्दे उदाहरिष्यते ।)

सर्वसुख्या-सर्वशून्यता-स्त्री० । सर्वेषां भावानामभावः, सा
च सौख्यानां समता । अनु० ।

सर्वसुविण-सर्वस्वम्-पुं० । समस्तस्वमहास्वप्नोभयेषु,

कइ खं भेंत ! सर्वसुविणा पणता, गोयमा ! वावत्तरी
सर्वसुविणा पणता । (सू०-४७८५)

ब्राह्मचारिणस्त्वप्राः, भिक्षुमहास्वप्नाः, समिलिता हास
सतिः सर्वस्वप्नाः । भ० १६ श० ६ उ० । कल्प० ।

सर्वसुहृत्पभव-सर्वसुखप्रभव-पुं० । सर्वस्य सुखस्यापवाद-
कारणे, व्य० १० उ० ।

सर्वसुपग-सर्वसूचक-पुं० । सूचकानुसूचकादिकथितस्य
स्वयमुपलक्ष्यस्य च अन्त्यकथके सामन्तरद्वयपुरुषे, व्य०
१ उ० ।

सर्वसुहृत्-सर्वसूचम्-त्रि० । सर्वथा सूचम्, भ० १६ श० ३ उ० ।

सर्वसुहृत्पद-सर्वसूचमत्तर-त्रि० । सर्वेषां मध्ये अतिशयेन
सूचम्, स्वाधिककालस्य सूचमत्तरकोऽप्यत्र । प० १६ श० ३ उ० ।

सर्वसेह-सर्वश्रेष्ठ-त्रि० । सर्वप्रधानं, सूत्र० १ भु० ६ अ० ।

सर्वसेय-सर्वश्रेष्ठ-त्रि० । सर्वोत्तमां भेंटं, रा० ।

सर्वसो-सर्वशस्-अव्य० । सर्वैः प्रकारैरित्यर्थे, उक्त० ६ अ०
नि० चू० । आत्मा० सूत्र० ।

सर्वसोक्त-सर्वमौक्त्य-त्रि० । आनन्दे, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

सर्वसोक्ता-सर्वमौक्त्या-स्त्री० । समस्तसौख्यदाय्यां स्वना-
मयथानायां दय्याम्, यस्याः समस्तशुद्धिसौख्यविबुद्धयर्थे त-
पः क्रियते तच्च रुढिगम्यम् । पञ्जा० १६ विव० ।

सर्वस्म-सर्वस्व-न० । समस्तद्रव्यं, स्या० ३ डा० १ उ० ।
सर्वस्वस्वहार्यं कर्त० । नि० चू० १ उ० ।

सर्वहा-सर्वथा-अव्य० । सर्वैः प्रकारैरित्यर्थे, पञ्जा० ६ विव० ।
द्वा० । विश० । प्रश्न० । 'सर्ववि' इत्यायं भवति । सर्वथा ।
सर्वस्तिज्ञाने वा तदर्थे । क० प्र० २ प्रक० ।

सर्वहाकयकिञ्च-सर्वथाकृतकृत्य-पुं० । सर्वथा सर्वैः प्रकारैः
कृतं कृत्यं येन स तथा । निर्दिष्टार्थे । पं० सू० २ सूत्र ।

सर्वागास-सर्वाकाश-पुं० । सर्वे च तदाकाशे च सर्वाकाश-
म् । लोकाऽलोकाऽऽकाशः, विश० । नं० ।

सर्वागासपदमग-सर्वाकाशप्रदेशाग्र-न० । सर्वाकाशस्य-

लोकालोकाकाशस्य प्रदेशाः-निर्विभागा भागाः सर्वाकाश-
प्रदेशाः तेषामगं-परिमाणं सर्वाकाशप्रदेशाग्रम् । सर्वाका-
शप्रदेशैरनन्तशो गुणितं, नं० ।

सर्वागाससेदि-सर्वाकाशश्रेणि-स्त्री० । सर्वाकाशस्य बुद्ध्या
चतुरक्षप्रतरीकृतस्य प्रदेशपङ्क्तिः, भ० १२ श० १ उ० ।

सर्वागुभूह-सर्वानुभूति-स्त्री० । भारते वर्षे भविष्यति प-
ञ्चमं तीर्थकरं, नि० । " पदमा ददाउजीयो संस्वागुभूहं "
ती० २० कल्प । प्रव० । गोशालेन प्रमसाकृते श्रीवीरजिन्-
शिष्ये, स्या० १० डा० ३ उ० । ('गोसालय' शब्दे द्वितीयभागे
१०२४ पृष्ठवक्ष्यता गता ।)

सर्वागुलोभया-सर्वानुलोभता-स्त्री० । गुरोः सर्वेषूपदेशेषु
अग्रतिक्कलतायाम्, व्य० १ उ० । ('विणय' शब्दे षष्ठे भागे
१६४२ पृष्ठ गता वक्ष्यता ।)

सर्वागुवृत्तय-सर्वानुवृत्तक-पुं० । सर्वानुवृत्तवर्तनीति सर्वा-
नुवृत्तकः । सर्वमनोऽनुवृत्तिकसंज्ञि, घ० २ अघि० ।

सर्वातिदि-सर्वातिथि-पुं० । साधौ, अनु० ।

सर्वादर-सर्वादर-पुं० । समस्तयावच्छ्रितोलने, रा० । जी०
सर्वोचितकृत्यकरणं, विपा० १ भु० ६ अ० ।

सर्वादि-सर्वादि-पुं० । समस्तवस्तुस्त्रोममूलं, नि० चू० ११ उ० ।

सर्वादिन्-पुं० । सन् शोभनो वारी सद्वादी । आत्मास्ति-
त्ववादिनि, नि० चू० ११ उ० ।

सर्वाकाहारदिय-सर्वाधाधारित-त्रि० । शरीरमातसावा-
धामुक्तं, पा० १५ विव० ।

सर्वाभगंध-सर्वामगन्ध-पुं० । आमं च गन्धश्च आम-
गन्धं समाहारद्वन्द्वः सर्वे च तदामगन्धे च सर्वाभग-
न्धम् । कास्मैनापरिशुषे, पुतिदोषण दुष्ट च । " सर्वा-
भगंध पांश्चगाय गिरामगंध पविण्वज्जा । " आत्मा० १ भु०
२ अ० ५ उ० । ('आमगंध' शब्दे द्वितीयभागे २८६ पृष्ठ
व्याख्या गता ।)

सर्वाभगन्ध-सर्वाभगन्ध-पुं० । सकलदेवमहितं, घ०
२ अघि० ।

सर्वाय-सर्वाद-पुं० । सन् शोभनो वादः सद्वाकः । परैः सह
शोभने वादः, " कारुण पोतणुम्मि सर्वाय णिबुल्लो भगवं "
वृ० ६ उ० ।

सर्वारक्षिय-सर्वारक्षिक-पुं० । सर्वाः प्रकृतयो रक्षति यः स
सर्वारक्षिकः । राक्षः कुम्भकारादीनां प्रकृतीनां रक्षकं, नि०
चू० ४ उ० ।

सर्वा(वन्ति)ति-सर्वापत्ति-स्त्री० । सर्वगतपनापत्ति-श्याप-
तिर्यस्य क्षेत्रस्य सा सर्वापत्तिः । सर्वापत्त्याप्तं, सर्वापत्ति
स्पृशन् किं क्षेत्रं स्पृशति । भ० ।

स नूणं भेंट ! सर्वेति सर्वावन्ति फुसमाणकालसमयं
जावन्ति यं खंच फुसइ तावन्ति फुसमाणे पुष्टे चि वचचवं
सिया ? इता गायमा ! सर्वेति जाव वचचवं सिया । तं

मेते । किं पुष्टं कुसह्य अणुष्टं कुसह्य ? , ०जाव निषमा
छदिसि । (४० ५० X)

‘संस्कार’मित्यादि’सर्ववर्ति’ति-प्राकृतत्वात्, सर्वता-सर्वा-
स्तु विष्णु । ‘सम्भावति’ति-प्राकृत्यादेव सर्वात्मना सर्वेषु वाऽऽ
तपनापात्तः-व्याप्तिस्य सौत्रस्य तत्सर्वावर्तिः । अथवा-सर्व
कोषम् , इतिशब्दो विषयभूतं कोषं सर्वं न तु समस्तमेवेत्य-
स्याधस्तोपप्रदर्शनायः तथा सर्वेषाऽऽतपनापा-व्याप्तिस्य
सौत्रस्य तत्सर्वावर्तिः इतिशब्दः सामान्यतः सर्वेषातपन
व्याप्तिते तु प्रतिप्रदर्शने सर्वेष्वप्यस्याधस्तोपप्रदर्शनायः । अ-
थवा-सह व्यापन-आतपस्याप्या वस्तुसंख्यापम्, इति-
शब्दस्तु तथैव ‘कुसमागकालसमय’ति-स्पृश्यमानत्वात् । अ-
थवा-स्पृशतः-स्यस्य स्पृशनायाः कालसमयः स्पृश-
त्कालसमयस्तत्र आतपनेति गम्यतः, वाच्यत्वेन स्पृशति सूर्य
इति प्रकृतं तावत्कोषं स्पृश्यमानं स्पृष्टमिति वक्तव्यं स्यादिति
प्रकाः, हस्तेत्याद्युत्तरम्, स्पृश्यमानस्पृष्टयोर्बोक्तव्यं प्रथमसूत्रा-
वगन्तव्यमिति । भ० १ श० ६ उ० ।

संस्कारवत्त्वा-सर्वावस्था-स्त्री० । सरागधीतरागादिसमस्त-
व्याप्येषु, पञ्चा० १६ वि० ।

संस्कारावरोह-सर्वावरोह-पुं० । सर्वान्नःपुरे, स्त्री० । कल्प० ।

संस्कारसि(ण्)-सर्वाशित्-पुं० । सर्वमन्त्राति इत्येवंशीलः सर्वा-
शी । बहुभक्तक, वय० १ उ० ।

संस्कारविह-सर्वाधिपति-पुं० । स्वदेशेऽप्यत्र वा सर्वत्र प्रभव-
ति । सावर्भौम, स्था० ४ टा० ४ उ० ।

सर्वविदियकायजोगजुंजया-सर्वेन्द्रियकाययोगयोजनता-
स्त्री० । सर्वेन्द्रियाणां काययोगस्य च योजनता-प्रयोजनव्या-
पारणं सर्वेन्द्रियकाययोगयोजनता । कायविनयभेद, ग०
१ अधि० ।

सर्वविदियगायपन्हायणिज-सर्वेन्द्रियगात्रप्रह्लादनीय-त्रि० ।
सर्वांगीन्द्रियाणि गात्रं च प्रह्लादयतीति सर्वेन्द्रियगात्रप्रह्ला-
दनीयम् । वैशद्यहंती, ज० २ वक्त० । जी० । समस्तन्द्रियशरी-
रव्यापारकाणि, कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

सर्वविदियजोगजुंजया-सर्वेन्द्रिययोगयोजनता-स्त्री० ।
सर्वधामिन्द्रियाणां योगा व्यापाराः सर्वे वा य इन्द्रिययोगा-
स्तेषां योजनता करणं सर्वेन्द्रिययोगयोजनता । कायविनय-
भेद, स्था० ७ टा० ३ उ० । सर्वधामिन्द्रियाणां प्रयोग, भ०
३४ श० १ उ० ।

सर्वविदियविश्ववि-सर्वेन्द्रियनिर्बुद्धि-स्त्री० । सर्वधामिन्द्रि-
याणां निष्पत्तिः, म० १६ श० २ उ० । (‘विश्ववि’ शब्द
चतुर्थभागे २१२० पृष्ठे वक्तव्यता गता ।)

सर्वविदियसमाहिय-सर्वेन्द्रियसमाहित-त्रि० । शब्दादिभिर-
नाहिते, व० ५ अ० १ उ० । शब्देषु रागद्वेषावगच्छति,
व० २ अ० ।

सर्वविदियाभिषिष्णुड-सर्वेन्द्रियाभिनिर्बुद्धि-पुं० । सर्वाणि च
सामि इन्द्रियाणि च स्पर्शानादीनि तैरभिनिर्बुद्धः । संछुते-
न्द्रिये, जिगन्द्रिये च । सूत्र० १ ध्रु० १० अ० ।

सर्वविद्धि-सर्वविद्धि-स्त्री० । समस्तच्छत्रादिराजच्छिद्रकाया-
माभरणदिसंबन्धिन्यां वा काम्यौ, कल्प० ५ अधि० ५
क्षण । भ० । रा० । स्त्री० ।

सर्वविद्या-सर्विका-स्त्री० । सर्वा स्थायैऽकम् । सर्वाशब्दायै,
विशे० ।

सर्ववृक्षद-सर्वोत्कट-पुं० । प्रकटदण्डराज्यसेनदेशादिके स-
र्वोत्तमे, स्था० ५ टा० ३ उ० ।

सर्ववृक्षिद-सर्वोत्कट-त्रि० । स्वभावेन सुन्दरे, व०
७ अ० ।

सर्ववृक्षमहा-सर्वोत्तमस्थान-न० । परमपदे, प० व० १ द्वार ।

सर्ववृक्षमपुष्पविमाला-सर्वोत्तमपुष्पनिर्माणा-न० । निर्मायते-
ऽनेनेति निर्माकम् । सर्वोत्तमं पुष्पनिर्माणमस्येति । सर्वो-
त्तमपुष्पनिर्मितं, प० १५ वि० ।

सर्ववृक्षमपुष्पसंयुक्त-सर्वोत्तमपुष्पसंयुक्त-त्रि० । अत्यन्तप्रक-
ष्टतीर्थकरनामदिलक्षणशुभकर्मसंयुक्ते, पञ्चा० ७ वि० ।

सर्व्वेय-सर्व्वेजस्-त्रि० । सर्व्वतन्त्रल, भ० २५ श० ४ उ० ।

सर्व्वेयसणा-सर्व्वेयणा-स्त्री० । सर्वाहाराद्युद्गमोत्पादनप्राप्तौ-
यणायाम्, आचा० १ ध्रु० ६ अ० २ उ० ।

सर्व्वेयउय-सर्व्वेयुक्त-न० । कुसुमसंज्ञक, विपा० १ ध्रु० १ अ० ।

“सर्व्वेयउयसुरभिर्कुसुमपरिवरिषासरया” सर्व्वेयुक्तसुरभि-
कुसुमेवैता वेष्टिता शिरोजा यस्याः सा तथा । भ० ६
श० ३ उ० । जी० । प्रह्ला० ।

सर्व्वेयदग-सर्व्वेयदक-न० । सर्व्वतीर्थेनद्याद्युदके, जी० ३ प्रति०
४ अधि० । सर्व्वतीर्थसम्भवे जले, स्था० १ ध्रु० १ अ० ।

सर्व्वेयवार-सर्व्वेयवार-पुं० । सर्व्वेषु प्रकारेषु, प० ६ वि० ।

सर्व्वेयसह-सर्व्वेयष-न० । सर्व्वस्मिन् विरम्यादिके औषधे, न० ।

सर्व्वेयसहि-सर्व्वेयधि-पुं० । सर्व्वे विरम्यैककशनखाद्यः उ-
क्ताऽनुक्ताश्च औषधयो यस्य स तथा । ग० २ अधि० । सर्व्वे-
यष विरम्यैककशनखाद्योऽव्ययः सुरभयो व्याधयपनयन-
समर्थेयत्वादीषधयो यस्यासौ सर्व्वेयधिः । अथवा-सर्व्वो
आमयौषधार्थिका औषधयो यस्यैकस्यापि साधोः स
तथा । ऋद्धिविशेषशालिनि, विशे० । आ० म० । प्रव० ।
आ० चू० ।

सस-शश-पुं० । शयनं शशः । अत्रि प्रत्यये तथारूपम् । व०
प्र० २० पाठ० । सू० प्र० । आटव्यं चतुष्पदजातिविशेषे,
प्रश्न० २ आध० । द्वार । रा० स्था० ।

ससंक-शशाङ्क-पुं० । चन्द्रः, व० १ उ० ३ प्रक० ।

ससंकिय-सशङ्कित-त्रि० । शङ्कनं शङ्कितं सह शङ्कितं
यस्य येन वा स तथा । किं प्रजामि किं वा नैत्येवंकप-
शङ्कापने, वय० २ उ० ।

ससंधिय-ससंधित-त्रि० । उपहते संधिते, कृतधियगले व-
त्स, आ० म० १ अ० ।

सर्वप्रयोगविधा-सर्वप्रयोगविधा-जी० । सर्वप्रयोग विधा-
कुलचित्ततया प्रवर्ततयाऽपवर्तयति विधिति या सा तथा ।
सर्वकार्यकारिण्यां चेदेषाम्, अ० १ श्रु० ३३ उ० ।

सतकसारा-सशकसारा-स्त्री० । रतिकरपर्वतानां मध्यगस्य
वैश्रवणप्रभस्य पर्वतस्य उपरि दक्षिणदिग्दर्शिन्यां राज-
धान्याम्, द्वी० ।

सप्तम-शायक—पुं० । करगोश इति क्वाते आटव्यपरी,
प्रका० १ पद । अस्मिन् भरताई वनवासिन्यां नवद्यौ
जितशयोः राशः पुं० सुकुमालिकाभातरि, वृ० ४ क० ।
लि० वृ० ।

तस्यैव सन-पुं० । अस्मिन् प्राणित्यनेनेति । इयस्यः ।
 वायौ, न० । निश्वासे, न० । वाशिकायाम्, स्त्री० । प्रौ० ।

ससंखिद्र-ससिगध-त्रि० । शीरोदकशिक्षितमिते, आका० २
 भू० १ सू० १ प्र० १ उ० । विष्णुरहिते आर्द्रे दस्तादौ, जी०
 ईसि उक्ता ससंखिद्रा । वि० सू० १ रे उ० ।

ससत्ति-स्वशक्ति-ली० । अस्माभ्यं, अ० २ अक्षि० । पञ्चा० ।
 तसत्तिन्दु-शशितन्दु-पुं० । अस्मिन्वत्सत्तिभेदे, प्रज्ञा० १ पद ।
 ससमय-स्वसमय-पुं० । अस्मिन्मत्तानुवादिशास्त्रात्मके (उक्त०
 १ अ० ।) लिङ्गान्ते, सप्तम० २ कण्ठ । अन्त० ।

समयकुशल-स्वसमयकुशल-पुं० । स्वसिद्धान्तनिपुणे, प्र-
ज्ञ० ५ सं० द्वार ।

ससमय(कु)ष-स्वसमयङ्ग-पुं० । स्वसमयं जानानीति स्वस-
मयः । गीतायै, साङ्ख्यस्यै भिक्षायां प्रवेष्टव्यं गोष्ठारम-
वेष्टादौ पृष्ठः सन् सुखेनैव भिक्षादायानाच्छब्दः । अत्र्या० १
श्रु० ६ अ० ५ उ० ।

सप्तमयपखरग-सप्तमयप्रज्ञापक-पं० । जैनसिद्धान्तप्रज्ञापके,
पं० व० ४ द्वार । (अत्रत्या वक्तव्यता ' वक्ष्याण ' शब्दे
षष्ठभागे गता ।)

सप्तमयपरसमग्र्य-स्वसप्तमयपरसमयिक-पुं० । स्वसिद्धान्तप-
रसिद्धान्तौ यत्र स्तः स स्वसप्तमयपरसमयिकः । स्वपरस-
मयनियन्त्रे, स्था० १० ठा० ३ उ० । रा० ।

सप्तमयपरसप्तमयविय-स्वसप्तमयपरसप्तमयवित्-पुं०। स्वसप्तमयं प-
रसप्तमयं वेत्ति इति स्वसप्तमयपरसप्तमयवित्। स्वपरशास्त्रे,
स हि परेषां जितः सुखं स्वं पक्षं परपक्षं च निर्बाहयति।
आत्मा १ अ० १ श्लो १ उ०।

ससमयपय-स्वसमयपद-न०। जीवाद्यर्थप्रतिपादके पदे, अमु०।
ससमयवज-स्वसमयवर्ज-त्रि०। स्वसिद्धान्तग्रन्थे, दश०
३ अ०।

संसय-शशक-पुं० । लोमटकाहनी घाटज्वजीवे, प्रका० १०
 पद । विपा० । सुकुमालिकाभ्रान्ति जराकुमारपौत्रे जित-
 शत्राः स्थनामख्याते पुत्र, नि० ख० ७ उ० ।

ससरक्ख-ससरजस्क-त्रि० । सखिसरजोयुक्तं, आद्या० १ध्रु०
१ चू० १ अ० ६ उ० । तापमविशेषे, जी० १ प्रति० ।

ससरस्वपाणिपाय ससरजस्कपाणिपाद-पुं० । सधेतमादि-

रजोमुष्टिस्तपसे, दद्यात् १ अ०। आच- । "ससरक्षणा-
णिपात्रा भवइ । ससरक्षणाणिपाए, सह सरक्षणे
सरक्षन् अर्थेडिङ्गा थोडङ्गा संक्रमेण शु पमजइ
थेडिङ्गाओ वि अर्थेडिङ्गे कइबोमादिशु बिभ्रता ।
ससरक्षणाणिपाए ससरक्षणेहि : थोहिं भिक्षुं गेवइ ।
अइया-अण्ठेत्तपडियाए पुढियाए निसीयणाइ करौते ससर-
क्षणाणिपादो अयति" ॥ अ० ४ अ०।

सतरत्नमोस-सतरजस्कार्मर्ष-पुं० । अग्रमुज्य रजोयुक्तस्य
स्पर्शन, आब० ४ अ० । (व्याख्याऽस्य 'आमोस' शब्दे
द्वितीयभागे ४६८ पृष्ठे गता ।)

ससरीरि(श्च)-सशरीरिन्-पुं०। सश्च यथासम्भवं यश्चविषय-
रीरेण ये ते। इन् समासाम्निविधः सशरीरिणः। सेसारिणु,
स्था० १ डा० ४ उ०। भ०।

ससत्तोमय-शशलोमज-न० । शशलोमो जाते सुत्रे, स्था० ४
ठा० ३ उ० ।

ससङ्ग-सशब्द-प्रि०। शल्यसंहिता, 'अहो भयवं सख्यताकृत्-
णसम्पन्ना किं तु ससङ्गा पलायतेषु दिदृशुः केषुस्तु तेषु बाशि-
षसु भक्षः'। आ०म० १ ब्र०।

सप्तहर-शशधर-पुं० । चन्द्रे, पा० ना० ।

ससा-स्वसृ-स्त्री० । “स्वसृदेर्दा” ॥ ८ । ३ । ३५ ॥ इति
 ङामत्वः । प्रा० । भगिन्वाम्, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० २ उ० ।
 ससागरंता-ससागरान्ता-स्त्री० । समुद्रान्तायाम्, ग्रहण० ५
 आध्म० द्वार ।

ससागरिय-ससागरिक-प्रि० । सर्वांक, आद्या०२ धृ० । प्र०
२ अ० ३ उ० ।

ससार-ससार-त्रि०। सञ्ज्ञानमार्गं, 'समागमो ओसहीओ'
इत्याल्लेखं। सरागः संज्ञाननकुलादिमार्ग इत्येवमालपेत्।
ब० ७ अ०। ज्ञानदर्शनकारिभारमार्गान्, ओष्ठ०।

ससि(ण्)-शशिशु-पुं० । "शशोः सः" ॥ ८ । ४ । ३०६ ॥ इति
शशशयः सः । प्रा० । चन्द्रे, आ० म० १ अ० । प्रश्न० । दश ।
स्या० । ज्ञा० । औ० ।

सम्प्रति खन्द्रस्य लोके शशीति यदभिधानं प्रमिष्टं
तस्यान्वर्थतावगमनिमित्तं प्रश्नं करोति—

ता कहं ते चंदे समी आहिनति वंदजा ? ता चंदस्स
 ये जेतिसिंदस्स जेतिसरसं मयिंके विमाले कंठा देवा
 कंठाओ देवीओ । कंठाइ आसणमयसंमयंमयपोवकर-
 साइ अप्पणा पि चं दे देवे जेतिसिंदे जेतिसराया
 सोमे कंते सुध विपदंसये सुरूवे ता एवं खलु चंदे समी
 चंदे समी आहिनति वंदजा । (ख० १०४ ×)

‘ता कहे ते’ इत्यादि, ता इति पूर्ववत्, कथं-केल प्रका-
रेण केनान्यर्थेनेति भावः, चन्द्रः शशीत्याख्यात इति यदेव ?
अथवा ताह- ‘ता चन्द्रश्च त’ मित्यादि, ता इति पूर्ववत् ।
चन्द्रस्य ज्योतिरिन्द्रस्य ज्योतिरराजस्य मृगाङ्गे मृगाङ्गि

विमाने अधिकरणभूते कान्ताः कमनीयकृपा देवा कान्ता देव्यः कान्ताभि च आसनशयनस्तम्भभाण्डमात्रोपकरणानि आत्मनाऽपि चन्द्रो देवा ज्योतिषन्द्रो-ज्योतिषराजः सौम्यः-अरीद्राकारः कान्तः-कान्तिमान् सुभगः-सौभाग्ययुक्तः-स्वात् वज्रमो जनस्य प्रिये-प्रमकारि दर्शने यस्य स प्रियः शोभनः शोभनम्-आतिशायिकरूपम् अक्षप्रत्यक्षावयवसंनिव-विशेषा यस्य स सुकृपः । 'त' 'ततः' एवं क्लृप्त अनन्य कारणेन चन्द्रः शशी चन्द्रः शशीत्याख्यात इति यद्वत् । किमुक्तं भवति ?-सर्वांगमना कमनीयमवलक्षणमन्वर्धमाश्रित्य चन्द्रः शशीति व्यपदिश्यते । कया व्युत्पत्त्यति, उत्पत्त-इह' शश' कान्ताविनि धातुदन्तञ्चौगदिकांऽस्ति, चुरादयो हि धानवाऽ परिमिता न नपामितयाऽस्ति, कवलं यथाक्षयमनुसर्त्तव्याः । अत एव चन्द्रगोमी चुरादिगणस्यापरिमिततया परमाधेनो यथाक्षयमनुसर्त्तव्यमवगम्य द्वित्रांश्च चुरादिधातून् पठितवान् न भूयसः । ततो गिगन्तस्य शशने शश इति घञ् प्रत्ययं शश इति भवति । शशोऽस्यास्तीति शशी स्वधिमान-वास्तव्येद्वद्वाशयनासनादिभिः सह कमनीयकान्तिक-ल्लित इति भावः । अन्यं तु व्याचक्षते-शशीति सह धिया वसन्ते इति सर्वार्थः प्राकृतान्वाञ्च शशीति रूपम् । चं० प्र० २० पाठु० । सू० प्र० । औ० । आ० चू० भ० । स्या० चान्द्रमास, नि० चू० २० उ० ।

ससिकूट-शशिकूट-न० । जम्बूद्वीप दक्षिणरुचकवरपर्वतस्य पश्चिम कूटे, स्या० ६ डा० ३ उ० ।

ससिगिद्ध-सस्निग्ध-त्रि० । सह स्निग्धेन वसन्ते इति सस्निग्धः । स्निग्धता चह विन्दुरद्विना ननु रेहिनोदकमण्य सस्निग्धता । दश० ४ अ० । अगलदुदकविन्दुके, आचा० २ ध्रु० १ चू० १ अ० ७ उ० ।

ससिन्ध-ससिकथ-त्रि० । भरपुलकापेते, पञ्चा० ४ वि० ० ।

ससिभूसण-शशिभूषण-पुं० प्रभासतीर्थे धीचन्द्रप्रभप्रतिमा-याम्, प्रभासं शशिभूषणः धीचन्द्रप्रभचन्द्रकान्तिमण्ययः । ती० ४३ कल्प ।

समिया-शशिका-त्त्री० । शशस्त्रियाम्, प्रञ्च० १ सं० ० द्वार ।

समिराय-शशिराज-पुं० । स्वनामक्याते राजनि, यां हि म-नोवाक्यायैः खदे कृत्वा नरकं गतः । न० । चन्द्र, औ० ।

ससिरिय-सश्रीक-त्रि० । सशोभं, हा० १ ध्रु० १ अ० । जी० । जं० । रा० । सू० प्र० । स० ।

ससिसयल-शशिशकल-न० । चन्द्रखण्डे, औ० । तं० । जी० ।

ससिसोमाकार-शशिसोम्याकार-त्रि० । शशिवत् सौम्याकारं, भ० ११ श० ११ उ० । हा० । शशिवद्रीद्राकारं, 'ससिसो-माकारकर्ताप्ययं' शशिवत् सौम्य आकारः कान्त-कमनीयं प्रियं-प्रेमावहं च दर्शने च यथां त तथा । तं० ।

ससिह-सशिख-पुं० । केशानां धारके, ध्य० ४ उ० । अनु-गिहत्तशिरस्के, ध्य० १ उ० । पि० ।

ससुह्य-ससुतिक-पुं० । हयोपादेयपरिहारप्रवृत्तिञ्च, आचा० १ ध्रु० ४ अ० ३ उ० । १५१

ससुय-ससुत-त्रि० । पुत्रसहिते, उत्त० १४ अ० ।

ससुर-अशुर-पुं० । पत्नीपितरि, पतिपितरि च । अनु० ।

ससुरकुलविख्या-श्वशुरकुलविख्या-त्त्री० । श्वशुरकुले पा-लितायां स्त्रियाम्, औ० ।

ससोहगगुलसमुत्थि-ससौभाग्यगुलसमुच्छ्रित-त्रि० । स-सौभाग्यं गुलममुच्छ्रितं च ससौभाग्यगुलसमुच्छ्रितम् । सौभाग्यगुल्युक्तं, भ० ६ श० ३३ उ० ।

सस-शस्य-न० । खलकवर्त्तिनि शालित्रीह्यादिधान्ये, सूत्र० २ ध्रु० २ उ० । वृ० । स्या० ।

ससस्वर्द-शस्यवती-त्त्री० । शस्यं यस्यां भूमौ विद्यते सा शस्यवती । शस्यसंप्राप्यो धरिद्रयाम्, नि० चू० २० उ० ।

सस्सामिवाय-स्वस्वामिवाचन-न० । स्वभा-आत्मीयं स-च्चिन्मादि स्वामी-राजा तयोर्वचनम् । स्वस्वामिनोः स्वस्वन्ध-प्रतिपादने, " छट्ठी सस्सामिवायं" अनु० । स्या० ।

सस्सिय-सास्त्रिक-पुं० । सस्येन चरन्तीति सास्त्रिकः । कृ-पावले, वृ० ३ उ० ।

सस्सिरीय-सश्रीक-त्रि० । सह धिया वचनार्थशोभया य-त्तत्सर्धकम् । स्या० ८ डा० ३ उ० । शोभायुक्तं, भ० ६ श० ३३ उ० । औ० । हा० । जी० । कल्प० । अनुप्रासाद्यलक्षारोपे-त्स्वान्सशोभं, जं० २ वस्त० । अत्र० ।

सस्सिरीयरुवग-सश्रीकरूपक-त्रि० । सश्रीकाणि रूपकणि-यत्र तानि सश्रीकरूपकाणि । जी० ३ प्रति० ३ अधि० । स-शोभकरूपकेषु, भ० ६ श० ३३ उ० ।

सह-सह-अव्य० । सार्धं शब्दार्थे, पा० ८ वि० ० । उत्त० । आचा० । आय० । स्या० । जी० । युगपच्छब्दार्थे, स० । सव्यन्धेन सहशब्दः सव्यन्धवाची । आचा० १ ध्रु० १ अ० १ उ० । त्रि० । सर्वप्रकारैः समर्थे, जीत० । सूत्र० । औ० । युगलकमनुप्यजानिभेदं, भ० ६ श० ७ उ० । जं० । सहआसित-सहासित-न० । स्त्रीभिः सहकासेने निषदने, नि० चू० १ उ० ।

सहकर-सहकर-पुं० । संपाते, रा० ।

सहकार-सहकार-पुं० । चूने, कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

सहकारि (ण्) -सहकारिन्-पुं० । कारणसहायकं, सम्म० २ काण्ड । आव० ।

सहज-सहज-त्रि० । स्वाभाविकं, डा० ।

सहजप्पमलत्त-सहजान्पमलत्त-न० । सहजं-स्वाभाविकं यद्वहमलत्तं तद्वति । गाढतरमिध्याये, डा० १२ डा० ।

सहजबुद्धिपरिणाम-सहजबुद्धिपरिणाम-पुं० । स्वभावसम्प-न्नकुसलयध्वण्यसंपन्ने मतिस्वावे, स० । सहजात्-स्वभाव-सम्पन्नाश्च कुसलयध्वण्यसम्पन्नाः बुद्धिपरिणामान्यमतिस्व-भावात् संशयो जानां यथां त सहजबुद्धिपरिणामसंशयिताः, सन्वेहजाताश्च सहजबुद्धिपरिणामसंशयिताश्च ये त तथा । तेषां भ्रमणानामिति प्रक्रमः । स० १३७ सम० ।

सहजभाव—सहजभाव—पुं० । स्वभावे, इत्या० १२ अ० ।

सहस्र—सहस्र—न० । भयाभावात्प्रमथे, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० ।

सहस्र—स्वहस्त—पुं० । स्वकीये करे, स्था० २ डा० १ उ० ।

सहस्रपाशाद्वायकिरिया—स्वहस्तपाशात्तिपातक्रिया—स्त्री० ।

स्वहस्तेन स्वप्रमाणाश्रितेवादिना परप्रमाणं वा कंघादिना किरियायतः स्वहस्तपाशात्तिपातक्रिया । स्वहस्तेन माण्ड्या तक्रियायाम्, स्था० २ डा० १ उ० ।

सहस्रपारिबावक्षिया—स्वहस्तापरितापनिकी—स्त्री० । स्वहस्तेन

स्वस्य परस्य तदुभयस्य वा परितापना दशा वादी-रणाद्या क्रिया परितापनाकारणमेव वा सा स्वहस्ता-परितापनिकी । भ० । स्वहस्तेन स्वदहस्य परदेहस्य वा परितापने कुर्येतः स्वहस्तपरितापनिकी । पारिताप-निक्याः क्रियाया भेदे, भ० ३ श० ३ उ० । स्था० ३ अ० ७० ।

सहदेव—सहदेव—पुं० । माद्र्यां जाते पाण्डपुत्रे, ज्ञा० १ ध्रु० १६ अ० ।

सहदेवी—सहदेवी—स्त्री० । औषधिभेदे, ती० ६ कल्प । अव-सर्पिण्यां जातस्य चतुर्थचक्रिणः सनत्कुमारस्य मातरि, स । आ० ।

सहधृत्—सहधृत्—न० । स्त्रीभिः सहैकभाजने धुक्ते, नि० ७० १ उ० ।

सहमाण—सहमान—त्रि० । शुरुके, अनतिपातिनि च । 'सह-माणेसु य कमेण कायव्यं' । व्य० १ उ० ।

सहम्म—सहर्म—पुं० । समानधर्मशीलनायाम्, इय० ५ उ० ।

सहय—सहज—त्रि० । स्वभावसम्पन्ने, स० । उत्पत्त्या सहैव जाते, आ० १ ध्रु० २ अ० ३ उ० । ज्ञा० ।

सहयर—सहचर—पुं० । सहोपे, स्था० ४ डा० ३ उ० । स्त्रियाम् सहचरी । ज्ञा० १ ध्रु० ६ अ० ।

सहरिय—सहरित—त्रि० । सह हरितैवेतत् इति सहरितम् । दू-र्वाप्रचालादिसहिते, दशा० २ अ० । आ० ।

सहरिस—सहर्ष—त्रि० । सप्रभावे, पञ्चा० ६ वि० ।

सहवासिय—सहवासिक—त्रि० । एकसहवासिनि, स० २ ध्रु० २ अ० ।

सहस्रजवण—सहस्रप्रवन—न० । समस्तचतुर्वृत्तसमुदाये, मधुरा-या नगर्यां बहिः सहस्राऽऽस्रवनमुद्यानम्, ज्ञा० २ ध्रु० १६ अ० । नागपुरस्य बहिः सहस्राऽस्रवनमुद्यानम्, ज्ञा० २ ध्रु० ५ वर्ग १६ अ० । 'काश्मिरपुरं सहस्रजवण उज्जालं' उपा० ६ अ० । 'पोलासपुरं ग्राम नगरं सहस्रजवण उज्जालं' उपा० ७ अ० । अन्त० । शीरजिनवर्जां सधै तीर्थकराः सहस्राऽस्रवने उद्याने निष्काम्ताः । आ० म० १ अ० । आ० ७० ।

सहस्रबुद्ध—सहस्रबुद्ध—पुं० । सह आत्मनैव सार्जमनन्यापदेशन इत्यर्थः, सम्यक्-यथावद् बुद्धः । हेत्यापदेश्यापेक्षणीयवस्तुन-स्वसिधित्वादिनि जिने, भ० १ श० १ उ० ।

सहस्रमह—सहस्रमति—स्त्री० । सहात्मना या संगता मतिः सा सहस्रमतिः । परापदेशनिरपेक्षायां जातिस्मरणाप्रतिभादिक-पायां मती, प्रज्ञा० १ पद् । 'सहस्रमद्याय' आ० १ ध्रु० १ अ० १ उ० ।

सहस्रमह—सहस्रमति—पुं० । आकस्मिकक्रियायाम्, भ० २५ श० ८ उ० । अविमृश्य कारिन्वे, 'पुर्व्वि अपासिज्ज' खुं दे पायम्मि जं पुणो पावे । नय तरेह निअसेउं, पायं सहसाक-रणमेयं ॥१॥ इति तल्लक्षणम् । ध० २ अ० १० । व्य० । स्था० । (सहसाकारप्रतिसेवनावृत्तयता 'मूलगुणपडिसवणा' शब्दे षष्ठ्यभागे पञ्चसु समितेषु समितेषु भाविता ।) (सहसाना-भोगादिषु प्रायश्चित्सम- 'पडिकमणारिह' शब्दे षष्ठ्यभागे ३२० पृष्ठ उक्तम् ।)

सहस्रकारपडिसवणा—सहसाकारप्रतिसेवना—स्त्री० । प्रतिसे-वनाभेदे, नि० ७० १ उ० । (सहसाकारप्रतिसेवनावृत्तय-ता 'मूलगुणपडिसवणा' शब्दे षष्ठ्यभागे गता ।)

सहस्रभक्षणा—सहमाभ्याख्यान—न० । सहसाऽनालोच्य अभ्याख्यानम् । असहोपाध्यागोपणे सौगंध्यमित्याद्यानि-धाने सहमाभ्याख्यानम् । ध० २ अ० १० । आ० १० । ध० २० । अविमृश्य कलङ्करूपं मृगावाधित्वेन द्वितीयं ऽतिवारं, ध० २ अ० १० । उपा० । पञ्चा० ।

सहसा—सहसा—अव्य० । अकस्मादर्थे, ज्ञा० १ ध्रु० ६ अ० १ ग० प्र० । स्था० । अनुपयोगं, व्य० १ उ० । पूर्वपरमपर्यालो-च्येत्यर्थे, व्य० १ उ० ।

सहमाकलंकण—सहमाकलङ्कन—न० । सहसाऽनालोच्य कल-ङ्कनं कलङ्क्य करणम् । सहसाऽभ्याख्यानं असहोपयस्यारो-पणं, प्र० ६ द्वार ।

सहसागर—सहसाकार—पुं० । सहसा करणे सहसाकारः । अ-तिप्रवृत्तयोगानिवर्त्तनं, पं० व० २ द्वार । अकस्मात्करणं, स्था० १० डा० ३ उ० । आ० । धा० । 'आलुपसहसाकारं विणिगिद्विचिने पथ सन्थं पुणो पुणो' आ० १ ध्रु० ३ अ० १ उ० । (एकद्वयता 'लोगावजय' शब्दे षष्ठ्यभागे गता ।)

सहसामव—सहसाशिव—न० । स्वनामक्यान् उज्जयिष्ठैलोपरिशी-लं, सहसामवे तं तिष्ठे करं जककणं मणहरं सम्मं । तत्स्थ य नुरयायार, पाठाणां तसि दे भाया ॥१॥ ती० ३ कल्प ।

सहसुदाह—सहसोदाह—पुं० । सहसा—अकस्मादुदाहः प्रकृष्टा-दाहः सहसोदाहः । सहसायां वा लोकस्योदाहः सहस्रोदा-हः । अकस्मादुत्पन्नं बहुलाकोदाहः, स्था० १० डा० ३ उ० । सहस्र—सहस्र—न० । दशशतसंख्यायाम्, तत्संबन्धेषु च । अनु० । नि० ७० । प्रज्ञा० । जं । प्राचुर्ये, स्था० ८ डा० ३ उ० । कल० । सहसागरे वायवन्मनसंख्यायाम्, आ० म० १ अ० ।

सहस्रतरिय—सहसान्तरित—त्रि० । सहजं कृतान्तरे, स-त्र० १ ध्रु० १ अ० ३ उ० ।

सहस्रकमल—सहस्रकमल—पुं० । विमलगिरौ, ती० १ कल्प ।

एवंलक्षणो यः स्वभाववाद्बलस्यापत्तिः प्रसङ्गस्तत्त्वभा-
वात्कार्योत्पत्त्यभ्युपगमे चेदयि श्रेष्ठ आचार्यः । अत्र-
स्वभाववादापत्तौ का दोषः ? उच्यताम्—भयताम् । तद-
न्यवाशाभावः—कालादिसिद्धायाः कारणापत्तिः चेत्—यदि श्रेष्ठ
आचार्यः !, न—नैव, तत्—परोक्षम् । कुत इत्याह—तदन्या-
पादनात्—नस्मात्तत्त्वाभावाद्यस्य कालाद्यलेशेभामनपा-
दनाद्—अनिराकरणात्, तेषामपि कारलत्वंनाभ्युपगमात् ।

एतदेव भावयद्वाह—

कालादिसचिवश्चाय—मिष्ट एव महात्मभिः ।

सर्वत्र व्यापकत्वेन, न च युक्त्या न युज्यते ॥ ७६ ॥

कालादिसचिवश्च—कालादिसहायः पुनः अयम्—स्व-
भावः इष्ट एव—सेनन एव महात्मभिः—सिद्धसेनमहत्वा-
दिप्रभृतिभिरस्मात्स्वदुष्यैः । कथमिव्याह—सर्वत्र कार्ये व्या-
पकत्वेन कार्यस्यवृत्त्या सम्मानिप्रभृतिशालेषु न चेष्टमा-
त्रमवेदं किं तु युक्तिमुक्तमपीत्याह—नच—नैव युक्त्या—उप-
पत्त्या न युज्यते किन्तु पुच्यत एव ।

तथाहि—

तथात्मपरिणामानु, कर्मबन्धस्ततोऽपि च ।

तथा दुःखादि कालेन, तत्स्वभावोदत्तं कथम् ॥ ८० ॥
तथात्मपरिणामानु—तत्प्रकाराभापरिणामपरिणाम-
कर्मोपादाने संपद्यते ततोऽपि च—कर्मबन्धाच्च तथा
दुःखादि—तत्प्रकारसुखदुःखलक्षणं कार्यमुज्जृम्भते । कालेन-
ग्रीष्मवर्षादिरूपेण तत्स्वभावोदत्तं—तत्स्वभावं विना क-
थम्—कर्म प्रकारेण ? , नैवत्यर्थः । तत्स्वभावं तु सति
स्वपरिणामोदयोपासकर्मतथाविधकालबलेन सुखदुःखभा-
गाभ्या भवतीति ।

एवं च तत्स्वाभाव्याधीने सति सर्वसिद्धि कार्ये—

बुधाकालादिवादर्थे—अ तद्गीजस्य भावतः ।

अर्किचिच्छ्रमतेष्व—अ स्वभावापयोगतः ॥ ८१ ॥

बुधा—विफलः कालादिवाद्बलस्वभावोचितलक्षणकारणा-
भ्युपगमः चेत्—यदि श्रेष्ठ, न—नैव एतदुक्तं परेण । कुत
इत्याह—तद्गीजस्य—कालादिगीजस्य तच्छृङ्गिरूपस्य भा-
वतः सत्त्वात् तत्त्वाभावाधीनतायामपि कार्याणाम् अ-
र्किचिच्छ्रम—कार्योक्तिः । एतत्कार्यादिगीजेन यन्-
यद्युच्यते परेण न—नैव । एतत्कुत इत्याह—स्वभावोपयोग-
तः—स्वभावं सर्वभावानां कार्येषु स्वत एव प्रवर्तमानं
उपयोगतः कालादिगीजानां सहकारित्वेन व्यापारान्मुद् इव
घटपरिणतो अर्कबीजरीनामिति ।

एतदेव भावयति—

सामन्याः कार्यहेतुत्वं, तदन्याभावतोऽपि हि ।

तदभावादिति श्रेयं, कालादीनां नियोगतः ॥ ८२ ॥

सामन्याः—समप्रसंगोक्तलक्षणायाः कार्यहेतुत्वं सामान्येन
घटादिसाध्यनिमित्तत्वम् । तदन्याभावतोऽपि हि तस्य परि-
णामोक्तस्य सामान्यतया सहकारिकात्वेन तेषामभाव-
तोऽभावात् किं पुनः परिणामहेतोरभाव इत्यपि हि शब्दाधि ।

तदभावात्—कार्याभावात् इति—अस्माकरणात् श्रेयम्—
अवगमनव्ययम्, प्रस्तुतमपि कार्यं कालादीनां सहकारिणां नि-
योगतो—व्यापारात् तत्त्वाभावं सत्त्वापि न पुनरन्यथेति ।

प्रस्तुतमभाव्याध्याह—

एतच्चान्यत्र महता, प्रपञ्चेन निरूपितम् ।

नेह तन्त्यतेऽत्यन्तं, लेशतस्तुक्मेव हि ॥ ८३ ॥

एतच्च—एतत्पुनः सामन्याः—कालादिकायाः कार्यहेतु-
त्वम् । अन्यत्र—शास्त्रवार्तादिमनुचयादिषु महता—बृहता
प्रपञ्चेन निरूपितं—वर्जितं यतः ; ततो न नैवह शास्त्र प्र-
तन्यत—विस्तार्यते अत्यन्तमतीव । लेशतस्तु संक्षेपेण पुन-
रुक्तमेव हि—दर्शितमेव हि । यो० किं० ।

सहायकुल—स्वभावकुल—वि० । स्वभावसिद्धे विकसिते, द-
श० १ अ० ।

सहायवाह—स्वभाववादिन्—पुं० । अस्ति स्वभावः करण-
त्वेनाशेषस्य जगतः स्वभावः, स्वभाव इति कृत्वाः तेन हि
जीवाजीवमव्यवस्थमस्वादीनां स्वरूपानुविधानात् इत्यर्थे
स्वभावकारणिकवादिषु, सूत्र० १ धृ १ अ० । स्था० ।
(पुण्यपापं अनभ्युपगच्छतः स्वभाववार्तादितो मने 'तज्जीवत-
च्छरीरवाह (शु)' शब्द ४ भाग २१७२ पृष्ठे विल्लरतो गतम् ।)
इह सर्वे भावाः स्वभाववशादुपजायन्ते, तथाहि—सूदः कुम्भो
भवति न घटादिः, तन्तुभ्यांऽपि पट उपजायते न कुस्मादिः,
एतच्च प्रतिनियतभवेन न तथा स्वभावतमन्तरंल प्रटाका-
टीसमृद्धिमाटीकतं, नस्मात् सकलामिदं स्वभावकृतमव-
सेयम् । अपिच—आस्तामन्यत् कार्येजानम् इह मुद्राप्रकरणं
न स्वभावमन्तरंल भवितुमर्हति, तथाहि—भ्यालो—धनका-
लादिसामग्रीसम्भवेऽपि न काङ्कटुकमुद्रानां प्रकरणलभ्यन्ते,
तस्माद्—यद् यद्भवति भवति यदभाव च न भवति तत्तदन्य-
व्यतिरेकानुविधायि तत्कृतमिति स्वभावकृता मुद्राप्रकरणे-
ष्टव्या । ततः सकलमवेदं यन्तुजान स्वभावहेतुकमवसेय-
मिति । न० ।

यदाहुः स्वभाववादिन्—

इह सर्वे भावाः स्वभाववशादुपजायन्ते इति, तदपि प्र-
तिज्ञप्तमवगमनव्ययम्, उक्तलक्षणां प्रायस्त्रापि समानत्वा-
त्, तथाहि—स्वभावो भावस्वरूपे वा स्यादभावस्वरूपे वा ? ,
भावस्वरूपेऽप्येकरूपोऽनेकरूपो वेत्यादि सर्वे तदवस्थमेषा-
त्रापि दृष्टलक्षणमुपलोकितं । अपिच—यः स्वो भावः स्व-
भावः, आत्मोभावा भाव इत्यर्थः, स च कार्यगतो वा हेतु-
भेदेत् कारुणगतो वा ? । न तावत्कार्यगतो, यतः कार्ये परि-
निष्पन्नं सति स कार्यगतः स्वभावो भविष्यति, ना-
निष्पन्नं, निष्पन्नं च कार्ये कथं स तस्य हेतुः ? , यो हि
यस्यालक्षणाभसम्पादनाय प्रभवति स तस्य हेतुः, कार्यं
च परिनिष्पन्नतया लक्षणात्मकम्, अन्यथा तस्यैव स्व-
भावस्याभावप्रसङ्गात्, ततः कथं स कार्यस्य हेतुभेदे-
ति ? । कारणगतस्तु स्वभावः कार्यस्य हेतुरस्माकमापि स-
म्मतः, स च प्रतिकारण विभिन्नस्तेन सूदः कुम्भो
भवति न घटादिः, सूदः पटादिकरणस्वभावाभावात् ।
तन्तुभ्यांऽपि पट एव भवति न घटादिः, तन्तूनां घटादि-
करणे स्वभावाभावात् । ततो यदुच्यते—'सूदः कुम्भो भव-

ति न पटादि' रित्यादि तत्सर्वं कारुण्यतत्त्वभावाभ्युपगमे
सिद्धसाध्यतामध्यासीनमिति न नो बाधामादधाति । य-
दपि बाह्यम् "आस्तम्यत्कार्यजात" मित्यादि; तदपि कार-
णगतत्वभावाङ्गीकारेण समीचीनमेवावसेयम् । तथाहि—ते
काङ्क्षुक्तमुद्राः स्वकारणशतस्तराकृता एव जाता ये
स्थालीन्धनकालादिसामग्रीसम्पत्तयः न पाकमश्नुवन्ते
इति स्वाभाव्य कारणादभिज्ञ इति सर्वं सकारणमेवेति
स्थितम् । उक्तं च—“कारुण्यमत्रो उद्देहः, केच व निद्रां सि नि-
ययज्जस्तः ? । न य सो तत्रा वि भिन्नः, सकारणं सत्यमेव
तत्रो” ॥१॥ न० । सूत्र० । ('गिर्यह' शब्देऽपि अनुर्थभागे
२०८२ पृष्ठं वक्तव्यता ।)

सहावसुह—स्वभावसुख—न० । सहजात्यन्तिकैकान्तानन्दे, अष्ट०
२ अष्ट० ।

सहावहीन—स्वभावहीन—न० । वस्तुनः प्रत्यक्षादिप्रसिद्धे स्व-
भावमतिरिच्याम्यथावचने, यथा शीतोऽग्निर्मूर्तिमदाकाश-
मित्यादि । आ० म० १ अ० । विशेषः ।

सहाविवेकगमि(ख)—स्वाभाववैतगमिन्—त्रि० । स्वभावस्य
यन् अद्वैतमकत्वं स्वभावाद्भेदतम् । तत्र गमनश्रुति, अष्ट०
१७ अष्ट० ।

सहिय—श्लक्ष्ण—त्रि० । सुखे, नि० सू० ७ उ० । आचा० ।
मच्छे, नि० सू० २० उ० ।

सहियकक्षाण—भृक्ष्णकक्ष्याण—न० । ऋक्षणाणि—सूक्ष्माणि
च तांन वषेच्छ्वादिभिश्च कक्ष्याणां शोभनानि वा सू-
क्ष्मकक्ष्याणानि । सूक्ष्मं शोभने च वक्षः, आचा० २ भु० १
सू० ४ आ० १ १० ।

सहियह—सहियु—पुं० । सोढुं समर्थे, नि० सू० ४ उ० । आवा० ।

सहिय—सहित—त्रि० । मिलिते, आचा० १ भु० ६ अ० १ उ० ।
समन्विते, आचा० १ भु० ५ अ० ४ उ० । आ० । आचा० ।
युक्तं, सूत्र० १ भु० १३ अ० । स्था० । भ० । सह हितेन वर्तते
इति सहितः परमार्थभूतैर्हितैः (सूत्र० १ भु० १६ अ०) । आना-
दिभिः समन्वितं, सूत्र० २ भु० १ अ० । आचा० । आ० सू० ।
इन्द्रियचतुष्टयोपेतं, प्रश्न० १ आ० ४० द्वा । आचा० । त्रयोदश
महाभेदः, स्था० । खं प्र० । कल्प० । सू० प्र० । ज० । सूत्र० ।

दो सहिया, स्था० २ टा० ३ उ० ।

स्वहित—त्रि० । स्वस्मै हितः स्वहितः । परमार्थानुष्ठानवि-
धातिर्नि, सूत्र० १ भु० ४ अ० १ उ० । आत्महितं, सूत्र० १
भु० २ अ० २ उ० ।

सहियञ्च—सोढव्य—त्रि० । मर्षणीये, आचा० १ भु० २ अ० ६ उ० ।

सहियाय—सखिवाद—पुं० । सख्येयवन्वादे, सूत्र० १ भु० ६ अ० ।

सहिहेउ—सखिहेतु—पुं० । मित्रनिमित्ते, स० ३ सम० ।

सह—सह—त्रि० । समर्थे, नि० सू० १ उ० ।

सहेउ—सहेतु—त्रि० । सह हेतुनाऽन्यथम्यतिरेकरूपेण वर्तते
इति सहेतुः । सूत्र० २ भु० १ अ० । सकारणं, नि० सू०
२० उ० ।

सहेउं—सहित्वा—अव्य० । समर्थो भूत्स्वर्थे, दृश्य० ३ अ० ।

सोढुम्—अव्य० । समर्थो भवितुमित्यर्थे, 'सक्ता सोढे' दृश्य०
६ अ० ३ उ० ।

सहोह—सहोह—त्रि० । सहय, नि० सू० १५ उ० । समोषे, आ०
१ भु० २ अ० । इ० ।

सहोयर—सहोदर—पुं० । समादके जातरि, जी० ३ प्रति० ४
अधि० । अन्त० । आ० म० ।

सहोयरी—सहोदरी—स्त्री० । समादृक्षायां भगिन्याम्, जी० ३
प्रति० ४ अधि० ।

सा—आ—पुं० । प्राति—पञ्चति तत्त्वार्थभ्रजानं निष्ठान् नयतीति—
धाः । आदिनि, “ भ्रजालुतां प्राति पदार्थचिन्तना—ज्जानि
पात्रेषु वपत्यनारतम् । ” स्था० ४ टा० ४ उ० ।

स्वा—स्त्री० । स्वकीयायाम्, आ० १ भु० १ अ० ।

श्व—पुं० । कुक्कुरं, श्वश्वश्वस्य सा साधौ इति प्रयोगी
भवतः, प्रा० ।

साञ्चहु—कृष—घा० । विलेखने, “ कृषेः कङ्—साञ्चद्वाञ्चाण-
कृषायञ्चङ्गाश्चः” ॥८॥ ४ । १८७॥ इति कृषेः साञ्चद्वाऽऽदेशः ।
साञ्चद्वा । कर्षति । प्रा० ४ पादः ।

साञ्चर—सागर—पुं० । समुद्रे, 'साञ्चरो ज्व खीरोमो । ’ प्रा० ।
साह—साति—पुं० । सातिशयेन द्रव्येण परस्य ह्रीनगुणस्य
द्रव्यस्य संयोगे, सूत्र० २ भु० २ अ० । भ० ।

सादि—न० । आदिर्दिशेत्साध्यतानामेव भस्तनो देहभागो य-
हाने । सहादिना नामैव भस्तनकायलक्षणेन वर्तते इति सादि ।
अनु० । उत्संचयदुले संस्थानभेदे, न० । स्था० । यद्धि
नाभिनाऽधश्चतुरक्षलक्षणयुक्तमुपरि च तदुत्तरुपं न भवति ।
भ० १४ श० ७ उ० । इह यद्यपि सर्वेश्वरीरमादिना सह वर्तते
तथाऽपि सादिवचिशेषणान्यथाऽनुपपत्त्या हिंशष्ट एव
प्रमाणलक्षणोपपन्न आदिर्दिह लभ्यते, तत उक्तम्—उ-
त्सेधश्चलुलमिति । इदमुक्तं भवति—यत्संस्थानं नामैव च प्रमा-
णोपपन्नमुपरि च हीनं तत्सादीति । जी० १ प्रति० । प० सं० ।

साचि—न० । अपरं तु साचोति पठन्ति, तत्र साचोति प्रव-
चनवेदिनः शास्त्रमूर्तकमावचने, ततः साचीव यत्संस्था-
नम्, यथा शास्त्रमूर्ततरोः स्कन्धकाशमतिपुष्टमुपरि च न
तदुत्तरुपा महाविशालता तद्वदस्यापि संस्थानस्याधोभागः
परिपूर्णो भवति उपरितनभागस्तु हीन इति । जी० १ प्रति० ।
प० सं० ।

स्वाति—पुं० । वायुदेवताके (जी० १ प्रति० ।) नक्षत्रभेदे, स्था०
२ टा० ३ उ० । हारीतगोत्रं बलिसहस्रिष्ठे श्यामार्थयुरौ, “हा-
रियगोत्रं सारं च वंदासां” बलिसहस्र्यापि शिष्यं हारीतगोत्रं
स्वातिनामानं वन्दे । तं । हेमवतनामकमभूमिबृच्चैनाख्य-
पर्वतस्य भ्रज्यवतीनाम्नाऽधिष्ठायके देवे, स्था० ३ टा० १ उ० ।
साज्ञोम—सातियोग—पुं० । अविश्रम्भसम्बन्धे सातिशयं
वा द्रव्येण निरतिशयस्य योगं तत्प्रतिरूपकरणे, भ० १२ श०
५ उ० ।

साज्ञाया—स्वादना—स्त्री० । सेवयाम्, स्था० ३ टा० ३ उ० ।

अभिधानाजम्, अतिप्रधानाभिधानम्, विशेषः । अस्त्युपक्रमे, आकाशे
५०० १ ५०० ३ ३० । कर्मवशात्स्वादाने, सातिजिह्वा पु-
विहा-अनुमायण, कारावण, ५ । नि० ५०० १ ३० ।

साहज्य-स्वादिपुत्र-अप्र० । अक्षयित्यर्थे, अ० ।

साहज्या-स्वादिमान-त्रि० । अनुमानेन ५०० १ ३० ।

साहज्या-स्वादि(साहि)ता-स्त्री० । साहज्य धातुरास्वादाने,
नतः उपभुज्यमाना यस्तत्सम्बन्धिण्यां प्रमाज्जनायाम्, "साह
जिवा परमेश्वर" इति । कल्प० ३ अक्षि० ६ कण ।

साहजी-शाकिनी-स्त्री० । व्यनयेति, प्रति० । सूत्र० ।

साहज्य-स्वादिदत्त-पुं० । वस्यावास्तव्ये स्वनामधेयानि ब्राह्म-
णे, ब्रा० म० १ अ० । ब्रा० ५०० । (' वीर ' शब्दे पठभागे
स्वातिदत्तब्राह्मणवक्ष्यतया गता ।)

साहपुत्र-स्वादिपुत्र-पुं० । शोढोपनिषद् धर्माक्षर्यात्मन्मार्गप्रका-
शक आचार्ये, आचा० १ ध्रु० २ अ० ५ ३० ।

साहबन्ध-सादिबन्ध-पुं० । यः पूर्वव्यतिष्ठन्नः पश्चात्पुनरपि
भवति सः साहबन्धः । कर्मव्यभेदे, कर्म० ५ कर्म० ।

साहबहुल-सातिबहु-त्रि० । सातिशयेन द्रव्येण परस्य ही-
नशुभस्य द्रव्यसंयोगः सातिस्तत्बहुलः । तत्कारणमुच्यते,
सूत्र० २ ध्रु० २ अ० ।

साहबुद्ध-सातिबुद्ध-पुं० । भरतवर्षे उन्मर्षिण्यां भविष्यति
चतुर्विंश तीर्थकरे, स० ।

साहम्-स्वादिम्-त्रि० । स्वयं आस्वादान इत्यस्य च स्वाद्यते
इति स्वादिमम् । आद्य० ६ अ० । स्वदने स्वादस्तेन निवृत्तं तथै-
वर्धमानं स्वादिमम् । एलाफलकपूरलवङ्गपूगीफलहरिती-
कागरादिके आहारभेदे, प्रब० ४ द्वार । पि० । स्या० ।
आचा० । आ० ५०० । पञ्च० (स्वादिमस्वरूपं ' पञ्च-
कलाय ' शब्दे पञ्चमभागे १०५ पृष्ठ गतम् ।)

साह्य-सादिक-न० । सहाऽऽदिना चर्तनं इति सादिकम् ।
आदिना साहिते, उक्त० ४ अ० । सादिको लोक इति
प्रपञ्चना । तथा चाहुः "आसीद्विदं तमोभूत-ममज्ञात-
मलक्षणम् । अतत्कर्तृमविश्वं, प्रस्तुतिमिव सत्यतः ॥१॥ तस्मि-
न्नाकारोऽसीद्विदं, नष्टं स्थावजजन्म ।" इत्यादि । आचा० १
ध्रु० २ अ० १ ३० ।

साहरेण-सातिरेक-त्रि० । साधिके, स्या० ६ ठा० ३ ३० ।

साहसंठाण-सादिसंस्तान-न० । सह आदिना नाभेरज-
स्तनभागकरणेण यथाकृप्रमाथयुक्तं वर्तनं इति सादि । सर्व-
पति हि शरीरं सादि, नतः सादिर्भाष्येण शान्त्यानुपपत्त-
रादिदिह विशिष्टा ज्ञातव्यः । तच्च संस्थासं चेति । संस्था-
कभेदे, यथाभेदयोः यथाकृप्रमाथयुक्तमुपायं च हीनं तत्सं-
वित्संस्थानम् । कर्म० १ कर्म० । पं० सं० ।

साहसंज्ञा-सातिमप्रयोग-पुं० । सातिज्ञेयेन द्रव्येण क-
रुदिसादिना अपरस्य द्रव्यस्य संप्रयोगः । रा० । सहाति-
शयेन संप्रयोगो-यागः । यद्विहा-सातिशयेन द्रव्येण
करुदिसादिना अपरस्य द्रव्यस्य संप्रयोगः सातिस्सम्प्रयोगः ।

वस्तु० ६ अ० । आ० । साहसंज्ञायां द्रव्यमन्तस्संयोगः, ' सा
हस साहसंज्ञायां, वस्तुं च बुद्धियन्तस्संयोगः । कोसलस्य वस्तु-
केतु य, अथवावस्तुवस्तुं ज्ञाप्य ॥ १॥ रा० । कल्प० ।

साहसपञ्चवसिय-सादिपर्यवसित-त्रि० । सहस्रदिनं वर्तनं
इति सादि । तथा पर्यवसानं पर्यवसितं भावे क्तः प्रत्ययः ।
सह पर्यवसितेन वर्तनं इति सपर्यवसितम् । न० । आद्य-
न्तसहिते ध्रुतभेदे, न० ।

साहसुप-सादिभुत-न० । पर्यायास्तिकनयमते साहसहिते
भुतभेदे, विशेषः ।

साउ-स्वाहु-त्रि० । रसनासुखं, उक्त० ३६ अ० ।

साउख्य-शाकुनिक-पुं० । शकुनेभ्यरति समुत्पन्नः । प्रति० ।
शकुनान् हन्तीति शाकुनिकः । शकुनिवधापजीविनि, अ-
नु० । प्रब० । स्या० ।

साउफल-स्वाहुफल-त्रि० । स्वाहूनि फलानि येषां ते स्वाहु-
फलाः । रा० । मिष्टफलेषु, ब्रा० १ ध्रु० १ अ० । अ० । जी० ।
माउय-स्वाहुक-त्रि० । स्वाहुभोजनवान्, सूत्र० १ ध्रु० ७
अ० । अनु० ।

सायुप-पुं० । सहायुया वर्तन्त इति सायुपः । संसारिजी-
वेणु, स्या० २ ठा० १ ३० ।

साय्य-साकित-पुं० । अयोध्यायाम्, स्या० १० ठा० ३ ३० ।
' कामलासु साकेयं नाम नगरं ' । प्रज्ञा० १ पद । आ० क० ।
आ० म० । साकेयं नगरं काशलाजनपदः । प्रब० २७५ द्वार ।
आ० म० । सूत्र० । (' आउत्तमा ' शब्दे प्रथमभागे ३६ पृष्ठ
कल्प उक्तः ।)

साक्षिण-साक्षिन्-पुं० । गौणादित्याहपनिष्पत्तिः । प्रा० ।
अनुभवकारिण, पाह० ना० ।

साग-शाक-पुं० । पूर्वदेशमसिञ्च पक्ववस्तुलादिकं, सूत्र० १
ध्रु० ४ अ० २ ३० । स्या० । नि० ५०० । सू० प्र० । शाकस्तक-
सिञ्च इति । प्र० ४ श० १० ३० ।

सागडायण-शाकटायन-पुं० । शकटविगोत्रापत्ये, न० ।
कल्प० । (' आगम ' शब्दे द्वितीयभागे ५३ पृष्ठे विस्मयो
गतः ।)

सागडि-शाकटि-पुं० । शकटनन्दनं स्थूलमन्त्रे, सू० १ उ० ३
प्रक० ।

सागडिय-शाकटिक-पुं० । शकटानां गम्भीरिशयणानां समूहे,
प्र० १५ श० । शकटेश्वरति शाकटिकः । शकटवहनापजी-
विनि, आ० ५०० ६ अ० । गम्भीरावहक, उक्त० ५ अ० । स्या० ।
सागण्डिउवस्य-सागिकोपाश्रय-पुं० । आग्निसहिते उपाश्रये,
आचा० २ अ० १ चू० २ अ० १ ३० ।

सागपत्त-शाकपत्र-न० । वृक्षादिशपत्रे, प्रब० १ आ० ५००
द्वार ।

सागपाग-शाकपाक-पुं० । मूलादिशाकपचने, " सुकृति च
सागपागाय, आमलगाय दगाहरणं " । सूत्र० १ अ० १ ३० ।

साकारमिदानीमाह—

महत्तरमागारिहं, आगारिहं जुम्भं तु सागारं ।

आगारिहं विहं पुण, भयियमसागारनामं ति ॥१६७॥

किं तु अशाभोगो इह, साऽऽगारो अहं दुषि मण्डिअन्वो ।

जेण तिसाहं सिविजा, मुहम्मि निवडिअ वा कहविः ॥१६८॥

इय कयआगारदुगं, पि सेसआगारहं अमखोणारं ।

दुम्मिअविविचिकता—र गादरोगाइ क्खुजा ॥ १६९ ॥

आ—मयोद्या मयोदाख्यापनार्थमित्यर्थः, कियन्ते—विधी-

यन्ते इत्याकारः, अनाभोगसहसाकारमहत्तराकाराद्यः,

अयं महानयमतिशयेन—महान्महत्तरः अतिशयेन तत्पुनरप-

चिति । महत्तर एवाकारो महत्तराकारः, स आदित्योऽयं, ते च

नैव आकाराश्च, नैर्युक्तं साकारमभिधीयते । काऽर्थः ? भुजि-

क्रिया प्रत्याख्यानं यथा निषिद्धा, परमस्यत्र महत्तराकारा-

दिभिर्हेतुभूतैरेतैरभ्योऽप्यत्रत्यर्थः । एतेषु सन्तु भुजिक्रियाम-

पि कुर्वता न भङ्ग इति । यत्र भङ्गपरित्यागं कर्तव्यं तन्

साकारमिति । प्रबोधद्वारं ॥ १७० ॥ अथपदेवस्य एका-

दशो पुत्र, कल्प १ आध ७ त्थ ।

सागार-पुं० । सह आगारेण गृहेण वर्तत इति सागारः । पु-

हस्ये, आ० म० १ अ० । प्रब० । स्वा० । सर्वोत्तरगुणप्रत्या-

ख्यानभेद, भ० ७ श० २ उ० ।

सागारकड—साकारकृत—त्रि० । प्रत्याख्यानभेद, आ० ।

सम्प्रति साकारद्वारं व्याचिर्यासुराह—

मयहरमागारिहं, अमन्थ वि कारणम्मि जायम्मि ।

जो भत्तपरिखायं, केहं सागारकडमंति ॥ १४७४ ॥

अयं च महानयं च महान् अनयोर्गतशयेन महान् महत्त-

रः, आक्रियन्त इत्याकारः । प्रभूतैर्विधाकारसन्नाख्याप-

नायं बहुवचनमतेः महत्तराकारिहेतुभूतैरन्यत्र वा—अन्य-

सिद्धानाभोगादी कारणजाते सति भुजिक्रियां करिष्येऽ-

हमित्यर्थे वा भङ्गपरित्यागं करोति साकारकृतमनर्दाति

गाधार्थः । “अयमेवमथो पुण—सह आगारिहं सागारं, आगा-

रा उवाच सुत्ताणुगमे भणित्ति । तथ महत्तरमागारिहं

महत्तरमागारिहं, तेषु अमन्थदो पण्यकत्ता । ताहं आयरि-

पडि भणत्ति—अमुगं गामं गंतव्वं । तेषु निवहयं जथा म-

म अज्ज अमन्थदो, जति ताथ समथो कर्तुं जातु ५ ।

य तरति अण्णो भल्लित्तो अमन्थदुत्ता वा, जो तरति से-

वन्तु । एतथ अण्णो तस्स वा कज्जस्स अ समथो ताहं

तस्स चव अमन्थदुयस्स गुरु विसज्जयन्ति । परितस्स

तं जेतस्स अण्णभिलासस्स अमन्थदुत्तिण्णजरा जा सा से-

वति गुरुणिभाण । एवं उस्सुल्लंसे वि विणस्सति अ-

ब्धंति विभासा । जति धोषं ताथ जे एमोक्काइत्ता पोस्स-

इत्ता वा तस्स विसज्जेजा, जेण वा पाण्णइत्ता जे वा अ-

ज्ज विभासा । एवं गिलाण्णकज्जेसु अण्णत्तं वा कारो

कुलगण्णकज्जादिविभासा । एवं जो भत्तपरिच्छागं करे-

ति सागारकडमंति” (ति । गते साकारद्वारं । आ० ६ अ० । य-

स्वथा नामार्थकितं किन्वाभार्या एतस्य विधायका इति

बुद्ध्या परिगृहीतं तत्साकारकृतम् । ६७० ७ उ० ।

सागारिअग्गह—सागारिकावग्रह—पुं० । सहागारेण गृहेन वर्तत

इति सागारः स—एव सागारिकः, तस्यावग्रहः । वसतिवातु-
गैह, भ० १६ श० ३ उ० । प्रति० । आचा० ।

सागारिय—सागारिक—पुं० । अगारं—एहं सह तेन वर्तते,

स सागारिकः । श्रुत्यान्तरं, स्वा० ४ डा० ३ उ० । नि० ५०० ।

‘नामस्यापनाद्रूप्यभावेदाश्चानुर्विजः सागारिकनिक्षेपः, स च

सागारिकनिक्षेपः ’ वसह ’ शब्दे पृष्ठभागे सागारिकापा-

भयवसतिप्रस्तावे द्रष्टव्यः ।) मैथुन, आचा० १ श्रु० ६

अ० ३ उ० ।

सागारिकेन भाटकप्रदानेन कीतेऽवग्रहः—

सागारि एवस्सयं वक्कणं पउंजेजा, से य वक्कयं वण-

जा-इम्मि य इम्मि य ओवासे समणा खिग्गंथा परिवसं

ति । से सागारि ए परिहारिण, स य थो वणजा, वक्कइ ए व-

णजा इम्मि य र ओवासे समणा निग्गंथा परिवसंति । से

सागारि ए परिहारिण दा वि ते वदेजा-अयंसि अयंसि ओ-

वासे समणा खिग्गंथा परिवसंतु । दा वि ते सागारिषा

परिहारिया ॥ १८॥ सागारि एवस्सयं विक्किंशिया । से य

वक्कयं वदेजा-इम्मि य इम्मि य ओवासे समणा

निग्गंथा परिवसंति । से सागारि ए परिहारिण, से य नो एवं

वणजा, वक्कइ ए य वणजा-अयंसि अयंसि ओवासे समणा

खिग्गंथा परिवसंतु, से सागारि ए परिहारिण । दा वि ते

वणजा-अयंसि अयंसि ओवासे समणा खिग्गंथा परिवसंतु

दा वि ते सागारि ए परिहारिण ॥ १९ ॥ व्य० ७ उ० ।

सागारिकः श्रुत्यान्तर उपाध्यमवग्रहणं कियत्कालं भाटक-

प्रदानेन प्रयुज्जीत-व्यापारयत् । स च सागारिकाऽवकथिकं

भाटकं प्रतिप्रादिकं वेदन्-अस्मिन् अस्मिन् अवकाशं अम-

ना निर्गन्धाः परिवसन्ति, तस्मादन्तरपरिहारं तु त्वया भाटकं

न गृहीतव्यम्, एवमुक्ते—स सागारिकतया परिहार्यः परिह-

तव्यः । अथ तन पूर्वस्मिन्ना सागारिकेण सर्वमपि भाटकं

प्रदत्तं ततो न किमपि वेदन्, केवलमवकथिकं वेदन्-अस्मि-

न् अस्मिन् अवकाशं अमणा—निर्गन्धाः वसन्तु तदा अवक-

थिकः सागारिकः-श्रुत्यान्तर इति परिहार्यः—परिहृतव्यः ।

अथ द्वावपि वेदन्तं यथा पूर्वस्मिन्नाऽपि तत्प्रत्यक्षं अवकाशं

वसन्तु तावन्म्यानः साधून् दृष्ट्वाऽवकथिकां ग्रथावन्तापनि

मयीऽपि प्रदेशं तिष्ठन्तु । एवमवकथिकसूत्रमपि भावनीयं

तदा द्वावपि भावनीयं । तदा द्वावपि नौ सागारिकौ-श्रुत्या-

न्तराविति परिहार्याविति सूत्रद्वयावधारणः ।

सम्प्रति भाष्यकारः—

वक्कयसालताय, चउरो भासा हवंतेऽणुगयाया ।

दियरातो असिता पुण्ण, भिक्खुगतं भुजशक्तिगालो ॥१४७॥

वैक्येण—कियत्कालं भाटकप्रदानेन निर्भूता वैक्यिकां सा

खासौ शाला च वैक्यिकशाला तद्वत् स्थानं । शालाप्रहणसू-

पलक्षणे तनापद्धारिकास्थानं वा गृहं वा इत्यपि द्रष्टव्यम् ;

यदं तिष्ठन्ति साधवस्तदा तेषां यत्परिचितं चत्वारो भा-

सा अनुबुद्धानां-गुरवो भवन्ति । यतस्तत्र इमे दौर्गाः—सा

शाला अपद्धारिका वा पूर्वं सेवतानां वत्सा पद्धारिकाऽपि प्र-

हृत्पाय रूपकान् ददाति । मेमांशालामपहारिकां गृहे वा किं यत्कालं भाटकेन प्रयच्छुः । ततः स कृपकलोभेन संयतान् निष्काशयन्, यदि वा-रात्रौ वा उभयत्रापि निष्काशने स्पष्टकय-तराग्राधैरस्य वा प्रत्येकं प्रायश्चित्तं चतुर्गुरुकम्, रात्रौ निष्काश-ने च स्वापद्विधिवधस्तेनानां उशिवाने-विनाशप्राप्तिरित्यर्थः, अन्त्यां च वसतिं मार्गयनामप्यलभमानानां जनगर्हो, यद्य-तेषां शुभे कस्मै ततः पूर्वोपाध्यादपि न निष्काशयन्, अ-न्त्यां वा वसतिं लभन्, ' भिक्षुगप' ति-सेवता एकं वसतिपालं मुक्त्वा शेषा भिक्षार्थं गताः पश्चात् स एकाकी वसतिपालो निष्काश्यते 'भुज्ज' ति-भोक्तृकामा वा नि-ष्काश्यन्, तत्र चोभयत्रापि जनगर्हो । ग्लानो वा कांऽपि व-सन्ते स्यादकाण्डे निष्काशितः कथं क्रियेत । तदेवं शाला-मधिकृत्याहम् ।

इदानीमुपलक्षणव्याख्यानसूचितापहारिकां गृहे च
क्रयिकमधिकृत्याहोदयपयोजनानां साक्षादाह—

आवर्ति व गिहं वा, विकरणं पउजए ।

यउचे तत्थ बाधारी, विज्ञासमगहा धुवा ॥ ४७८ ॥

अपहारिकां सागरिकगृह वा यत् श्रयतायेर विकरणे प्र-योजयति तत्र स्थानं तदेव पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तम्, यतो विक-रणं प्रयुक्तं तत्र गृहादौ बलादकाण्डे निष्काशने सूचार्थव्या-घातो । रात्रौ निष्काशने स्वापद्विधेर्नैदिनाशः अश्वयवसत्य-त्वात् भिक्षागतादिनिष्काशने वा ध्रुवा लोकं गर्हो । एतच्च सर्वे प्रागेव भाषितमिति न भूयो भाष्येयम् ।

गगदंमि व दिहे, तक्षिस्सा होज्जे तेण्णा ।

ग्लानां च गिहो वा, सहमादी उ जं करे ॥ ४७९ ॥

शालाया अपहारिकाया गृहस्य वा एकदेशे दत्तं अन्तरा कटके प्राप्तेन यदि निष्ठान्तं तदा तर्थाश्रया-संयतनिधियाः स्तेनका-चौरा भवेयुः । सत्येनोप कार्याकभूमिगेनोप स्तेनाः प्रा-श्य गृहस्थानां भाण्डकमपहरयुः । अथवा-रसालं रसव-त् यत् तत्र द्रव्यं तद्गृहोऽहो शैबकादयो वा यत्कृत्यं तत्कुर्युः, ततो गृहस्थेन संयता वा शक्यन्ते, यथा-नूनमेतैरस्मद्भाण्ड-मपहन्तम् । अथवा-पंतयां हारणं स्तेनैरपहन्तम्, यदि वा-ए-तैरेव-संयतः कस्यापि दुःस्थितस्य सप्रदत्तमिति एवं शङ्का-यां च विनाशो वा कुर्यात् । यदि वा-राजकुलं अन्यत्र वा नित्यां श्रामभृदपुरुषाणां कर्मणं तत्र भूयसी जनगर्हो ।

पेहावियारमज्झादि, ज य दोमा उदाहिया ।

अच्छते ते भवे तत्थ, वयणं भिषकपत्ता ॥ ४८० ॥

यं दोमाः पूर्वं कलहाध्ययने-मयोदकधान्यशालादिषु स्वाग-रिकं वा उपाध्ये प्रक्षाल्यां विचारभूमीं स्वाध्यायादौ वा अभिहितान्ते तत्र शालादीनामकदेशे निष्ठान्तं भवेयुः । अर्थे तदोपमयादप्यत्र ब्रजति तर्हि भिषकपतादोषा मासकलेप वर्षाकालकलेप वा अपरिपूर्णे एव सति निर्गमात् ।

सम्प्रति भिक्षागतं च तद्भाष्यार्थमाह—

भिक्खं गतेसु वा तसु, निग्गते बैति णीह म ।

शीर्गिए वावि पाले णं, उवहि स्साऽभियावणा ॥ ४८१ ॥

भिक्षां गतेषु वा तेषु साधुषु अवधिकां भाटकेन प्रहीतशा-लिकां श्रुते यथा निर्गच्छतं पूर्वं सम गृहस्थान्द्रा भिक्षाटन-व्याघातः । तत्कालमन्यपसत्यलोभे गर्हो, सूत्रार्थव्याघातश्च ।

भिक्षां गतेषु पश्चादागत्य वसतिपालं निष्काशयन्ति, त-स्मिन् निष्काशने गाम्नि वाक्यालङ्कारे, उपधेः स्याद्-शिवपालः स्तेनैरपहरणं विस्मरणानां वा उभयानमिति ।

अदवा भरियभाणा उ, आगते जइ णिच्छुंभे ।

भत्तपाणविखासा उ, भुज्जाने सागते इमे ॥ ४८२ ॥

अथ भिक्षुभाजानान् आगतान् यदि निष्काशयति तदा गृहीतमहूपागतिविनाशः । गन्ते भिक्षागतद्वारम् । अथुना भाजनद्वारमाह । अथ भुज्जानेषु स विकर्यी समागतस्तदा इमे वक्ष्यमाणा दोषाः ।

तानवाह—

जिता अट्टियरक्खा वि, लागो मुच्चो विवोहितो ।

पगामिं स य अन्नेमि, हीला होइ पवयणे ॥ ४८३ ॥

साधून् साधुक्रियया भुज्जानान् दृष्ट्वा स विपरिणतभावे भूत-जिता एतैरभिसंरज्जसा अपि कार्यालकास्तेभ्या-ऽप्यमी हीनाचारा इति भावः । तथा लोकः सर्वोऽप्येनः पाण्यकैर्येकत्र भुज्जानैर्वाटितो विट्कालिनो न केवलं स एव तत्र भूते किं त्वर्थपामाप जनात् स प्रकाशयति । प्रकाशने चाऽप्येषां प्रवचनस्य हीला भवति । तदेवम् 'भुज्ज' ति-व्याख्याम् ।

अथुना ग्लानद्वारमाह—

यीयवायाभितोवहिं, गिलागो जे तु पावई ।

अमंगलं मउक्खितं, ठायमणं वि नो दए ॥ ४८४ ॥

शान्तेन वान्तं अभितापनं वा ग्लानो यत् आयादादिपरि-तापने प्राप्नोति तन्निरपन्नम् स्पष्टकपनेराचार्यस्य वा प्रा-यश्चलम् । तथा तर्हि निष्काशने ग्लानो उन्मिषस्त्वस्मिन् उ-न्मिषे वसतिप्रभ्यां मार्गयनां मृतोऽप्यमित्यमङ्गलमिति कृ-त्या मारिस्तेष्टोऽयमिति भयं वा अन्योऽपि कश्चित् स्थानं न ददाति ।

गहितं उत्थायारोगेण, अच्छंते शीणियमि व ।

वामिरंतेमि उट्ठाहो, धरणं चाऽऽनविराहणा ॥ ४८५ ॥

तथा ग्लानो उत्थानरोगेण-अनारोगेण गृहीतं ति-ष्ठति निष्काशितं वाऽनारोगेण । तथा चाह-म्युत्प्रेष्टे उट्ठाहो । धरणं चाऽनविराधना-मरणं गाढतर-ग्लानस्य वा भवत् ।

उपसंहारमाह—

एए दोमा जम्हा, तहि यं हेति उ ठायमाणाणं ।

तम्हा नो ठायव्वं, वक्कयसालाणं ममणेहि ॥ ४८६ ॥

यस्मात्तत्र वक्कयशालादौ निष्ठान्तमेत-अनन्तरादिना दोषा भवन्ति तस्मात्तस्या वक्कयशालायामुपलक्षणमेतत् वक्कया-पहारिकायां वक्कयगृहे वा भ्रमणेन स्थानव्यम् ।

अत्र परम्यावकाशमाह—

एवं मुत्तं अफलं, सुचनिवातो उ असति वसहीए ।

बहिया वि य असिवादी, कारणे तो न वव्वंति ॥ ४८७ ॥

यदि नाम वक्कयशालादौ न स्थानव्यं तर्हि सूत्रमधिक-तमफलम् । सूत्रं वक्कयऽपि भ्रमणानामप्यवस्थानानुज्ञानम् । स्तिरगाह तदेव सूत्रमफलं यतोऽस्य सूत्रस्य नितातोऽवकाशो

वसन्तस्यस्या भ्रमोयं बहिरपि निगच्छुनामशियादिकं कार-
णं ततो न ब्रजन्ति; किं तु तत्रैव वक्ष्यशालादौ तिष्ठन्ति ।

तत्र वतनामाह—

एहहिं कारुणेहिं, ठायताथं इमो विही तथ्य ।

क्षिदति तथ्य कालं, उदुबडे वासवासं वा ॥ ४८८ ॥

एतैः—अनन्तरादिनैरन्यवसन्त्यामि बहिरशिवार्दिलकलै-
स्तत्र वक्ष्यशालादौ तिष्ठतामयं वक्ष्यमाणां विधिः । तमेवाह-
तत्र कालं क्षिन्दति श्रुतुवज्ज वर्षावासं वा । इयमत्र भावना-
श्रुतुवज्ज शय्यातरे प्रति भयन्ते—यदि संपूर्णं मासं ददाति,
वर्षाकालं भयन्ते—यदि चतुरो मासान् ददाति तर्हि तिष्ठ-
मांशे न ददाति तर्हि न तिष्ठामः ।

एतदवाह—

मासचउमासियं वा, न वि निच्छोदव्वं अम्ह नियमयं ।

एवं छिन्नटियाणं, वकइतो आगतो हुज्जा ॥ ४८९ ॥

श्रुतुवजे काले मासं, वर्षाकाले चतुर्मासं नियमनं वयं
न निष्काशयितव्याः । एवं छिन्नकाले शय्यातरेण तथैव प्र-
तिपन्नं तिष्ठन्ति । तेषां च तथा तिष्ठतां वक्तव्यः—कथंश
प्रादी आगतो भवति ।

दिशेव व छनएणं, अहवा लोभा सयं पि देज्जाहि ।

अणुलोमिअइ ताह, अदेति अणुलोमं वकइत ॥ ४९० ॥

शय्यातरो वसति दत्त्वा प्रवसितः, पश्चात्पुनश्च समाप
वक्ष्यी समागतः । स ह्यने—यत्र संयतास्तिष्ठन्ति तां मा-
टकेन प्रपच्छ, सा वसतिदेवा स्तनकेन—पुनश्च । अथवा—
शय्यातरे प्रभूतमाटकलोभेन स्वयमपि वैकल्याणां दद्यात्,
दत्त्वा च निष्काशयेत् । तत्र यद्यन्या वसतिस्थिते तर्हि
न तत्र स्थानव्ययम् । अन्यत्र स धर्मकथया अनुलोम्यते—अ-
नुकुलः क्रियते । अथ स धर्मकथया अनुलोमा न भवति, तर्हि
यस्तस्याऽईनां गरीयान् पिनामहमातामहप्रभृतिकर्तनानु-
लोमीक्रियते । अथैवमपि स न ददाति स्थातु तर्हि तांस्सञ्च-
द्वति वैकल्यिकमुक्तकारणानुलोम्यते ।

तस्मि वि अदेति ताहे, छिन्नमछिन्ने व यंति उदुबडे ।

वाससु य वेवहारो, उदुबडे कारुणे जाते ॥ ४९१ ॥

तांस्सञ्चयकारिणं पूर्वप्रकाशानुलोम्यमानं व्यदहरति श्रु-
तुवजे कालं छिन्नं वा परिपूर्णं अपरिपूर्णं वा अवधौ नि-
गच्छन्ति । वर्षाकालं यद्यन्यः कांशपि साधूनामनुकम्पका-
न विद्यते यो वसतिं प्रपच्छति तर्हि गत्वा राजकुलं व्यव-
हारः कर्तव्यः, न कथलं वर्षासु किं तु श्रुतुवजेऽपि कारणं
जातं सति कर्तव्यः ।

कारणजानमव पृच्छति—

किं पुण कारुणजानं, असिबोमादी उ बाहि होज्जाहि ।

एहहिं कारुणेहिं, अणुलोमश्रुसहिपुत्वं तु ॥ ४९२ ॥

किं पुनः कारुणजानं यद्वशात् श्रुतुवज्जऽपि काले व्यव-
हार आधीयते ? अशिवोमोदयादिकमादिशब्दात्—स्लेच्छप-
रवकाविभयपरिमहः, बाहिः कारुणजानं भवत्यु । तत एतैः का-
रुणैः श्रुतुवजेऽपि कालं पूर्वमनुशिष्याऽप्यनुलोमनं क्रियते ।

कथं क्रियते इत्याह—

समि जंपति रायाणो, समि जंपति धम्मिया ।

समि जंपति देवा वि, तुं पि ताव समि वद ॥ ४९३ ॥

सकुज्जल्पन्ति राजानः, सकुज्जल्पन्ति धार्मिकाः, सकुज्जल्प-
न्ति देवा अपि, न्यमपि तावत्सकृदह । ततः स्वयमुक्तवा
क्यमकस्मादस्मान् निष्काशयति ।

अणुलोमिणं समाणं, तं वा अणं व जइ उ देज्जाहि ।

असो वऽणुकुंएण, देज्जाही वकयं तस्स ॥ ४९४ ॥

एवमुक्तप्रकारणानुलोमिनं सति तामन्यां वा यदि वसति द-
द्यात् । यदि वा—अन्याऽनुकम्पया तस्य वक्ष्यं—भाटकं दद्यात् ।

अणं व देज्ज वमहिं, सुद्धमसुद्धं च तथ्य ठायति ।

असती फरुसा विज्जइ, न शिमां दाज्जस को तंति ॥ ४९५ ॥

अन्यां वा वसतिमन्याऽनुकम्पया दद्यात् किं विशिष्टा-
न्याह—शुद्धामशुद्धां वा शुद्धां विशुद्धं विशुद्धिकांटादिरहिताम्
शुद्धां विशुद्धं विशुद्धिकाटिदूषितां वा तत्र तिष्ठन्ति
अथ स तामन्यां वा वसतिं न ददाति, नापि कोऽप्यन्ये
भाटकं शुद्धमशुद्धां वसन्ति, तथा अस्मिन् एकस्याप्युक्त-
कस्य प्रकारस्याभावे स परम्यते पर्यायक्रियते । कथमन्याह—
त्वं छिन्नकालां वसतिं दत्त्वा संप्रत्यसंपूर्णं एव कालं अस्मा-
न्निष्काशयान्न न निगच्छामि कस्यं वसतिं दत्त्वा संप्रतिम-
सि ? “तस्या दानमनीश्वर” इति वचनात् । अथ किञ्चिद-
न्यत्र तर्हि राजकुलं गच्छामः, एवं परांपरां यदि तिष्ठति
ततः सुन्दरम् । अथ न तिष्ठति तदा राजकुलं गन्तव्यम् ।

तथा चाह—

रायकुले ववहारो, चाउम्मानं तु दाउ निच्छुमति ।

पच्छाकडो य तहियं, दाऊणमणीमरो हाति ॥ ४९६ ॥

राजकुलं गत्वा व्यवहारः क्रियते । कथमन्याह—चातुर्मासं
दत्त्वा एषोऽस्मान्निष्काशयति । तत्र राजपुरुषैः “दत्त्वा दान-
मनीश्वरो भवति” इति न्यायमनुसरति । पश्चात्कृतः ।

पच्छाकडो भणज्जा, अच्छउ भंडइ इहं निवापस्मि ।

अह यं कोमि अणं, तुम्हं अहवा वि तमि तु ॥ ४९७ ॥

स उक्तप्रकारेण राजकुलं पश्चात्कृतः सन् घृतात्—इह यत्र
सूर्ये तिष्ठत तत्र निवाते भाग्यश्रयाणां तिष्ठतु; अन्यथा
कापियन्ति, युष्माकं पुनरन्यां वसतिं कारामि । अथवा—
तेषां कथायकानां योग्यमन्यतु स्थानं करोमि ।

अमती अस्माते जं, ताहं उवहा न पच्छीयत्तं ।

ठायेति जत्थ जंपति, एणं कम्मादि तहि दोसा ॥ ४९८ ॥

एवमुक्तं यदाऽन्या वसतिः माप्यते तदा तत्र गन्तव्यम् ।
अथान्या वसतिर्नास्ति तदा अन्यस्या वसन्तरेमांश उपस्था
कत्वेन्या । किमुक्तं भवति—तदनुयां वसतिं कदाचिददाति अ-
विशेषिकाटिक्ततां वा तदा तत्रापि स्थानव्यः, न पुनस्त्रैवा-
स्माभिः स्थानव्यमित्यामहपरन्वा तस्य प्रत्यनीकगन्तव्य-
नीयम् । स हि प्रत्यनीकीकृतः सन् साधूनामनुभव-
निदायकस्य वा प्रतिफलमाचरेत् । अत्र चात्राका जल्पनि-
यत्र तिष्ठन्ति साधवस्तत्र कर्मादयः—आधाकर्मविशेषो द्यावाः,
आदिशब्दानिभक्तीतादिशेषपरिमहः ।

अत्र सरिपह—

भषड् निताय बहि, बहिया दोसा बहुतरा हुंति ।

बासासु हरिषयाभा, संजमे आयादकंठादी ॥ ४६६ ॥

अभूत—अत्रोत्तरं दीयते—अनुबन्धे काले निर्गच्छतां तत्र याद् बहिर्बहुतरा दोषा अशियापुष्यवलक्षणा भवन्ति । वर्षाकाले निर्गच्छतां संयमविराधना, आत्मविराधना । स तत्र यत् इरितकार्यमयमेवं श्रौतद्र्यादिप्राणाक्रमेण वा सा संयमे संयमस्थ विराधना । कण्टकादिभिराभिविराधना । तदेवं क्षिप्र काले तिष्ठतां विधिबद्धः । अथ कालच्छेदेन न कृतः, अथ च वर्षाकाला वसन्ते, अथवा—अनुबन्धे काले बहिर्शियादि आगादे कार्यं तदा अभ्यस्यां वसतो गन्तव्यं, न पुनः शय्यातरं प्रति किमपि वक्तव्यम् । अथान्या शुद्धा वसन्तिनं प्राप्य तदा विशेषाधिकारिद्रुपितयां स्वातन्त्र्यम्, तस्या अभ्यत्यामे अविशेषाधिकारिद्रुपितयायामपि स्वातन्त्र्यामिति ।

सम्प्रति सागारिकावक्यिकयोश्चशयानतरत्वावन्तां कुर्वन्नाह—
सो चेत् होइ इतरो, तसि वा गंतु मोनु जइ दिखो ।

अह पुसु सव्वे दिंभं, तो देतो वक्कयी इतरो ॥ ५०० ॥

उच्यते—शालग्रहस्य वा अप्रह्वारिकाया वा अर्द्धत्रिभागे वा विकल्पे दत्तशेषं संयनानां दत्तम्, यथा—अत्र पुष्यं तिष्ठन्ति, तत्र च साधवः सर्वेऽपि, मान्ति स एव स्वामी शय्यातरो भवति । अथ पुनः तत्र पूर्वस्वामिना सर्वमपि शालादि भाटकेन प्रदत्तं तदा निर्गच्छतः साधून् दृष्ट्वा यदि वक्कयी ज्ञेयं भा निर्गच्छतं सूयमर्द्धं युष्माकमवकाशं दास्यामि तर्हि सोऽवकाशं दत्तानो वक्कयी इतरः—शय्यातरः ।

अह पुसु एगपदेसे, भण्णज अच्छह तर्हि न मायंति ।

वक्कति उ चेति इत्थं, अच्छह नो क्षिप्रभेदेण ॥ ५०१ ॥

अथ तं पूर्वस्वामी भणन्, यथा—सूयमस्मिन्नेकं प्रदेशं तिष्ठथ तत्र च साधवो न मान्ति, ततोऽमातः साधून् दृष्ट्वा तत्र वक्कयिकाऽनुकम्पया ज्ञेय—अत्र तिष्ठतं दूयं न किमपि नः—अस्माकं भार्देन क्षित्तनं प्रयोजनम् ।

तदियं दो वितराऊ, अहवा गेण्णज गागयं कोइ ।

दुल्लह अण्णयत्तरं, खाउ तर्हि संकमइ तस्स ॥ ५०२ ॥

तत्रानन्तरां प्रकरे द्वावपि शय्यातरो । अथवा—का—ऽपि विनश्यति यदा भार्देनैवर्ष्यति तदा बहवः कृषिका भविष्यन्ति, ततोऽन्यथेतरा महाधंशाला भविष्यति । यदि बहुकृताऽपि अर्द्धेन दुल्लेन लप्यन्ते ततो दुल्लभायत्यर्थं तदा च शालां ज्ञात्वा अनागतं साधूनामनागमनकालं एव भाटकप्रदानेन शुद्धातिप्राप्तं साधुमिरागनैर्ज्ञातम्, यथा—शाला भाटकेनामुकस्यायत्ता जाता । ततलं गत्वायाचनं, सोऽपि दृष्ट्वा—

जाव नागच्छते भेदं, ताव अच्छह साहवो ।

एवं वक्कतो माह, भणंतो होइ सारितो ॥ ५०३ ॥

यावन्नागच्छति भार्देन तावत्साधवो दूयं तिष्ठथ, एवं वक्कयिकशय्यातरो भवति ।

देसं दाऊण गतो, गलमायं जइ छण्णज वक्कतो ।

अखो अ पुक्काए, तदे सामारितो सो सि ॥ ५०४ ॥

पूर्वस्वामी शालादेश्वर्यमेकं दत्त्वा काव्यम्यत्र गतः, वर्षा—काले च स्व देशो गच्छति । नतस्ते गच्छन्ते प्रदेशे वक्कयिकाऽन्यथाऽनुकम्पया छादयन्ति तदा स तेषां साधूनां सागारिकः—शय्यातरः ।

एतदेव सविस्तरं भावयति—

सुत्तुयं साधूयं, गहिपत्यो वा गहिउ पउसियम्मि ।

हेट्ठा उक्खरिम्मि ठिठे, मीसम्मि पडालिववहारो ॥ ५०५ ॥

साधूनामवकाशं मुक्त्वा तत्र पूर्वस्वामिना शय्यातरेण वक्कयी—भाटके शृङ्गीतः, शृङ्गीत्या च प्राप्यतः । तस्मिन् प्राप्यते अथस्तादृशकृषिकस्य भार्दमुपरिमाणे साधवः, अथवा अथस्तात् शालायां क्षिपताः साधवः उपरिमाणे वक्कयिकस्य दत्तम् एतस्मिन्ननुकम्पयेत । एवं मिथे रूपं मिथे स्थितानां यदा अथस्तात् शालायां साधव उपरिमाणे वक्कयिकस्य भार्दं तदा पडाली गच्छति, भार्दस्योपरिणि न काचित्साधूनां क्षितिः । अथ वक्कयिकस्य भार्दमथस्तात् शालायाम्, उपरिमाणे तिष्ठन्ति साधवः पडाली च गच्छति तदा वक्कयिक—क्षिपन्ति उपरिमाणे पडाली गच्छति तत्र साधूनां कष्टम्, मम तु भार्दमथस्तात् शालायां ततो न विनश्यतीति एवं विनश्यत्वा पडाली न छादयति । तत्र यद्यप्योऽपि कश्चित् न छादयति तदा व्यवहारः कर्तव्यः । व्यवहारं छादयित्वा इति ।

एतदेवाह—

हेट्ठाकयं वक्कएण भेदं,

तस्सोवरिं वावि वसंति साहू ।

भेदं न मे उल्लह मालपदे,

नो तं क्षयंतम्मि भवं विवातो ॥ ५०६ ॥

अथस्तात् शालायां कृतं वक्कयिकं भार्दं, तस्य भार्दस्योपरि मात्रं वसन्ति साधवः, ततो न मे भार्दमस्मिन् मालबद्धे आर्द्धेन तेनेति गम्यते इति किञ्चित् न तां पडालीं छादयतीति भवद्विवादा—व्यवहारो ज्ञायते ।

कथमित्याह—

वक्कइयण्णय्ये, ववहारकयम्मि वक्कइ वेति ।

अकथम्मि च साहीयं, वेति तरे दाइयं वावि ॥ ५०७ ॥

यदि पूर्वं वक्कयिकालं एवं वागमनिका व्यवहारः कृतः यः वक्कयिकेण छादयितव्यमिति तदा वक्कयिकं साधवोऽनुकूलं प्रतिवृत्तं वा वक्कसा भुवने, यथा—तस्या छादयितव्या पडालीति । अथ न कृतस्तथापि वागमनिकव्यवहारस्तथा—अकृते योपेक्षकेषु वागमनिके व्यवहारो स्थापितः शय्यातरं भुवने, यथा—छादयनं पडालीमिति । अथ स शय्यातरः कापि प्रापितो भवेत् तदा तस्य शय्यातरस्य द्वायं वा वागमनं भुवने—

मज्जयंते (अज्जते) च दाऊयं, सयं सेज्जायेरं वरं ।

अणुसइई अरिच्छिण्णं, ववहारं छावए ॥ ५०८ ॥

अथ शय्यातरः प्रापितो न छादयति तदा अभ्यः कश्चिद्व्यवर्थते, ततो येन सा पडाली छादिता सोऽपि शय्यातरो भवति । अथान्यः कश्चित् छादयिता न विद्यते तदा शय्यातरः स्वयं वृद्धं दत्त्वा प्रमादेन नाच्छादयतीति अनुशांष्टरनुशासनं किय—

ने, आदिशब्दात्-धर्मकथा च । तथापि छाद्वितुमनिच्छन्ते
व्यवहारेण येन गृहे दत्तं तेन छाद्वितुमपि कर्तव्यम् । न च
पूर्वमाच्छादनेन विचारितं न चास्माकमकिञ्चनानां किञ्चिद-
स्ति येन छाद्वयाम् इत्येव राजकुलऽपि गत्वा व्यवहार-
करणेन छाद्वयम् । तदेवमवकथ्यसूत्रं भाविनम् ।

इदानीं क्रियकस्वधर्मनिर्देशतो व्याख्यातयति—

एमेव कसो नियमा, कस्यमि वि होइ आणुपुत्रीए ।

नवरं पुण्ण ग्राह्यत्तं, उव्वत्ता गेएहती सो उ ॥ ५०६ ॥

य एव क्रमाऽध्याक्रियकऽभिहितः स एव क्रमा नियमात् क्र-
यिके, यथाऽध्याक्रियकश्रयानरस्यस्मिन्ना कृता तथा तथैव री-
त्या क्रयिकऽपि कर्तव्येति, नवरं पुनर्वकथयाम् क्रयिकस्य ना-
नायमिदम्—वक्रयिकः कियत्काले मूल्यप्रदानतो गृह्णाति, स
तु क्रयिकः पुनरुपलब्धेन गृह्णाति यावज्जीवं मूल्यप्रदानत आ-
त्मसत्ताकीकराति । ५०७ ७ ३० ।

सागारियपिंड-सागारिकपिण्ड-पुं० । सह अगारेण—गृहण
वर्त्तत इति साऽगारः, स एव सागारिकः; सागारिकः—
श्रयानरस्तस्य पिण्ड आहारः । श्रयानरपिण्डः, सूतकगृह-
पिण्डे च । सू० १ ४० ६ अ० । "सागारियं च पिण्डं च, नं
विज्जे परिज्जाणिमा" । "सागारिकः श्रयानरः तस्य पिण्डं जुगु-
प्सितं हीनं वर्णयितुं वा तदेतत्सर्वं विद्वान् परिहरेत्" । सू० १
४० ६ अ० । "सागारियपिंडं भुञ्जमानो अणुग्राहश्चा भवइ" ।
स्था० २ ८० १ ३० । स० ।

यत्र बहवः सागारिकास्तैवकः कल्पाकथेन स्थापनीयः—

एमे सागारिए परिहारिए दो तिञ्चि चचारि पंच सागा-
रिया परिहारिया, एगं तत्थ कप्पामं ठवइत्ता अवेमेमे
निचिवेमेज्जा ॥ १२३ ॥

अथाभ्य सूत्रस्य कः संबन्ध इत्याह नियुक्तिकारः—

जहुत्तदोमेहिं विवज्जिया जे,

उव्वम्मगा तेमु जता वसंता ।

एगं अगेगे व अणुञ्चिता,

वमंति सामि अह सुत्तजोगे ॥ २४२ ॥

यथोक्तैः बीजावकटादिभिर्भ्रातृकाशनापथ्यनैर्दोषैर्विवजि-
ता य उपाश्रयास्तेषु यतया वसन्त एकं वा अन्नकान् वा
गृहस्थामिनोऽनुष्ठाय वसन्तीत्यनेन सूत्रेण प्रतिपाद्यते । अ-
थवा पूर्वसूत्रेः सहास्य सूत्रस्य यागाः-संबन्धः । अनेन संबन्ध-
नायानस्याभ्य (३सूत्रस्य) व्याख्या-एकः सागारिको-वसन्ति-
स्वामी परिहारः परित्यागमदनीति स्पृष्टवशा पाणिहारिका वि-
त्ताग्रहणं परिहर्त्तव्य इत्यर्थः । यथा चक्रः सागारिकः पाणिहा-
रिकास्तथा ह्रीं त्रयश्चत्वारः पञ्च सागारिकाः पाणिहारिकाः त-
तेषां बहूनामपि गृहेषु प्रवेष्टव्यमिति भावः । अथ सूत्रेणैव सूत्र-
मपवदन्ति—“एगं तत्थ कप्पामं” इत्यादि बहुजनसाधारणं देव
कुलादौ स्थिताः स्वै तेषु बहुषु सागारिकेषु मध्ये, येन सा-
गारिकाणां स्थापितेन शेषगृहेषु प्रवेष्टुं कल्पतेः तमेकं
कल्पकं स्थापयित्वा शेषेषु सागारिककुलेषु निर्दिशेयुरिति
सूत्रसंक्षेपायः ।

विस्तरार्थं भाष्ये हिमणिपुराह—

सागारियां चि कों पुण, कंहे वा कतिविहो व से पिंडो ।

असिज्जोयरो व कंहे, परिहरियवो व से तस्म ॥ २४३ ॥

दोसा वा के तस्म, कारणाए व कप्पती कम्मि ।

जयणाए वा काए, एगमंसेगमु घत्तवो ॥ २४४ ॥

सागारिक इति पदमकार्थिकनामिनः प्रकृणीयम् । कः
पुनः सागारिको भवतीति विस्तरनीयम् । । कदा वा
श्रयानतः भवति ? , कतिविधो वा ? ' से ' तस्य
पिण्डः अश्रयानतः भवति । । कदा भवति ? । कस्य वा
संयतस्य संबन्धा स सागारिकः परिहर्त्तव्यः ? ।, के वा
तस्य सागारिकपिण्डस्य ग्रहणं दोषाः ? । कास्मिन् वा कारण-
जातऽनी कल्पते ? । कया वा यतनया स पिण्ड एकास्मिन् वा
सागारिके अनेकेषु वा द्विज्यादिषु सागारिकेषु प्रदीतव्य
इति द्वारग्राह्यादयस्समासार्थः ।

सागारिकस्य नामादिप्रकरणम् । अथ व्यासार्थं प्रति-

द्वारमभिधत्तुग्राह—

सागारियस्म शामो, एगड्ढा साण्णवज्जगा पंच ।

मागारिय सेज्जायर-दाता य तेरं धेर चैव ॥ २४५ ॥

सागारिकस्य नामानि—शक्रेन्द्रपुत्रन्द्वयविवेक कार्याणि
नानाद्यज्जनाति पृथगुक्तगणाणि पञ्च भवन्ति, तद्यथा—सागा-
रिकः, २श्रयाकरः, ३श्रयादाता, ४श्रयातरः, ५श्रया-
धरश्चेति ।

अधेतयामेव व्याख्यानमाह—

अग्रम करणादागरं, तस्म ह जोगेण होइ साऽगारी ।

मेज्जाकरणा मेज्जा-करो उ दाता तु तदागा ॥ २४६ ॥

गोवाइउत्त वयहिं, तत्थ विनेगाइरुक्खिओ तरइ ।

तदाणेण भवोपे, तरति य मेज्जातरं नम्हा ॥ २४७ ॥

जम्हा धारइ मिज्जे, पडमाणि छज्जलेपमाईहिं ।

जं वा तीरे धरंती-तरगा आयपंघे तम्हा ॥ २४८ ॥

न गच्छन्तीत्यगमा बुतास्तेः कृतमगारं पुण्यदरादिवान्न स-
पनिष्पातः । तनाऽगारेण सद्यस्य योगा विधेयं स सागा-
रिकः । । संबन्धनाद्वारकृतिगणव्यान्मन्त्रार्थः इकप्रत्ययः । य-
तश्चास्ती श्रयां प्रान्धय करानि अतः श्रयाकरः । तस्याः
श्रयाया दानाच्च श्रयादाता भवति । यतश्च अश्विं सति
गोपारित्यं—सेवारित्यं तरति श्रयाकरः । श्रयातरः । यथा-
तत्र तस्यां श्रयायां स्थितान् साधून् स्तनादिप्रत्यगाया-
न् रक्षितुं तरति तनाऽनी श्रयातरः । अथवा—तस्याः श-
रयाया दानेन भवोपे—सेवारं प्रवाहन्ति अतः श्रयातर
उच्यते । यस्माच्च श्रयां पतन्तीं छादनेनपनाभ्यामादिश-
द्धान्—स्थूणादानादिभिः धारयति अतः श्रयाधरः, य-
द्वा—तया श्रयाया साधूनां विनाशेन नरकादस्मान् धा-
रयतीति श्रयाधरः । गते सागारिकद्वारेण ।

अथ कः पुनः साऽगारिको भवतीति प्रश्नश्च निवेचनमाह—

मेज्जायरो पम्भु वा, पम्भुमंदिदो व होइ कायदो ।

एगमंसेगे च पम्भु, पम्भुमंदिदो वि एमेव ॥ २४९ ॥

श्रयातरः प्रभुर्वा प्रभुनदिदो वा कसंख्या भवति । तत्र प्रभु-
रुपाश्रयस्वामी प्रभुमंदिदुस्तेनैव प्रभुणा यः कृतः प्रमाण-
नया निर्दिष्टो यः प्रभुः स एको वा स्यादनेको वा भवति ।

अमुमेयार्थे विशेषत आह—

सागारियसंदिष्टे, एगमणेगे चउकमयणा तु ।

एगमणेगे वज्जा, णेगेसु उ वज्जए एके ॥ २५० ॥

सागारिके संदिष्टे च एकान्तरपरिनिष्पन्ना चतुष्कभजना कर्त्तव्या । सा चैयम्-एकः प्रभुरेकं सन्दिशति एष प्रथमो भङ्गः । एकः प्रभुरनेकान् संदिशति इति द्वितीयः, अनेके प्रभवोऽपि संदिशन्ति इति तृतीयः, अनेके प्रभवोऽपि संदिशन्ति इति चतुर्थः । अत्र चेतुषु वा अनेकं वा श्रव्यातरा वर्ज्याः, अप-वात्पदे पुनरनेकेषु श्रव्यातरेष्वेकं सागारिकं स्थापयित्वा वर्जयेत्, शेषेषु तु प्राविशत् । एतदुपदिष्टाद्वयवृत्तकारित्वेन—

अथ कदा सागारिका भवतीति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह—

अणुलघ्विय उवग्गहं, गुरुपायगयस्स अतिगते विषे ।

सज्जाए भिक्खत्ते, शिक्खित्ते भाणं एकेको ॥ २५१ ॥

अत्र नैमनयाश्रिता बहव आदिशः, सूत्रकं आचार्येन्द्र-शी व्रत । सूत्रं प्रत्युपेक्षितं सति यदाऽवग्रहाऽनुवर्त्तापनस्तदा सागारिका भवति । अपरो व्रत-यदा गुरुणां पार्श्वे उप-योगं कृत्वा भिक्षां पर्यटितुं लग्नाः, अपरो व्रत-यदा भोक्तु-मारब्धम्, अन्या भणति-भाजनेषु शिक्खितेषु एकां व्रतं यदा दैवसकमावश्यकं कृतम् ।

यदमे बितिए ततिए, चउत्थ जम्भे य होज वाघातो ।

निव्वाधाए भयणा, सो वा इत्थो व उभयं वा ॥ २५२ ॥

अपरो भणति रात्रौ प्रथमं यामं गते सति श्रव्यातरा भव-ति, तत्परो द्वितीयं यामं गते, अन्यत्तृतीयं यामं गते, अ-परोऽभिषेत् चतुर्थं यामं गते सति । आचार्यः प्राह-एतं स-वेऽप्यनादेशः कुत इत्याह-अनुवर्त्तापनाग्रहा निमित्ताः तेषु दिवस एव व्याघाता भवन्, व्याघातान्नाभ्यां वसतिम् अ-न्यद्वा सूत्रं गताः कस्यासौ श्रव्यातरा भवतु ? । आवश्यक-दिषु चतुर्थयामपर्यन्तेषु वसतिव्याघातेन बोधिकस्तेनादि-भयेन वा अन्यत्र सकामतः कः श्रव्यातरा भवितुमर्हति ? । आदिशः पुनरयं-निव्याघाताभायं यद्यन्यां वसतिं न गताः तत्रैव रात्रावुपविताः ततो भजना कर्त्तव्या । स च श्रव्यातरा भवेत्, इतरा वा, अन्यतरा वा, उभय वा ।

इदमेव भावयति—

जइ जग्गंति सुविदिधा, करंति आवाससं च अनत्थ ।

सेजातरणं हाती, सुचे व कए व सो हाती ॥ २५३ ॥

यदीत्यभ्युपगम्य एतांश्चतुराङ्गपरग्रहान् सुविदिताः शोभना-नुष्ठानाः साधवो यदि जग्गतिं प्राभातिकं चावश्यकमन्यत्र ग-त्वा कुर्वन्ति तदा स मूलोपाध्यस्वामी श्रव्यातरौ न भवति किं तु सुप्तं वा शयनं कृतं सति, कृतं वा प्राभातिकावश्यकं श्रव्या-तरा भवति । अथ श्रव्यातरस्यैव रात्रौ सुप्तत्वा प्राभातिकप्रति-क्रमणं तत्रैव कुर्वन्ति तदा परिस्फुटं स एव श्रव्यातर इति ।

अनत्थ वसेऊणं, आवासगचरममसिंहं तु केरे ।

दोन्नि वि तरा भवंति, सत्थादिषु इहरहा भयणा ॥ २५४ ॥

अन्यत्र स्थानेषु सुप्तत्वा चरम-प्राभातिकप्रतिक्रमणमन्यत्र कुर्व-न्ति तदा यस्यावग्रहं रात्रौ सुप्ता यदवग्रहं च प्राभातिकप्रतिक्र-
१५४

मणं कृतं तौ ह्याचपि श्रव्यातरौ भवतः । इदं प्रायः साधोविषु प्रभवति आदिशब्दाभ्यांऽवस्कन्दभयादिपरिग्रहः । इतरथा तु ग्रामादिषु वसतां भजना—विकल्पना ।

तामिवाह—

असइ वसहीए वीसुं, वसमाणेणं तहिं तु भयितव्वा ।

तत्थ ण तत्थ व वासे, छुवच्छाये तु वर्जते ॥ २५५ ॥

यत्र संकीर्णयां वसतौ सर्वेऽपि साधवो न मान्ति तत्र विष्वग् अन्यस्यां वसतौ वसतां साधूनां श्रव्यातरा भङ्ग-व्या । तत्र हि साधवः पृथक् वसतौ उपविता द्वितीयदिने सूत्रयौक्यां कृत्वा समागच्छन्ति, ततो ह्याचपि श्रव्यातरौ । अथ मूलवसतिमागम्य तत्र यौक्यां कुर्वन्ति, तत एक एव मूलवसतिदाता श्रव्यातरः । लाढाचार्यमिमायः पुनरयम्-श्रव्याः साधवः तथा मूलवसतो, अन्यत्र वा प्रतिवसन्तु न तेषां संबन्धनां सागारिकेनहाधिकारः, किन्तु सकलमच्छस्य कुत्र-कल्पस्वाचार्यस्यैव श्रव्यां वर्जयन् मूलश्रव्यातरमुदमित्य-र्थः, इति विशेषवर्णित्वाप्युक्तैर्मिमायः । मूलचूत्यमिमाय-स्तु पुनस्तत्र विस्तीर्णया वसन्तरभावे विष्वक् वसतौ वसतां श्रव्यातरा भजनीयाः, यदि संस्तरन्ति ततः सर्वेऽपि श्रव्यात-राः परं ह्रियन्ताम् । अथ न संस्तरन्ति तत एकं श्रव्यातर-कुलं निर्विश्रान्तं शेषाणि परिहरन्ति । तत्राप्यसंस्तरणे द्वि-त्यादिकमप्य तावद्वक्तव्यं यावदस्य वसतावाचार्यः स एकां वर्जनीयः, शेषाः सर्वेऽपि निवशनीयाः । तथा—‘त-त्थ व वासे’ इत्यादि किलेकस्यावश्यकं बहव आचार्याः श्रु-त्यर्थमुपसंपन्नस्तत्रैकस्यां वसनावमानाः पृथक् पृथक् व-सतिषु स्थिताः सन्तस्तत्र मूलाचार्यसमीपं अन्यत्र वा आ-त्म्यायासु वसतिषु वसन्ति, सर्वेषामपि श्रव्यातराः परिह-रन्तव्याः । असंस्तरणं तु पूर्वोक्तपरिकारं तावद्वक्तव्यं यावच्छ-रच्छायां वर्जयन्ति मूलाचार्याः श्रव्यातरमित्यर्थः । गते कदा सागारिक इति द्वारम् ।

अथ कतिविधः श्रव्यातरपरिह इति द्वारमाह—

दुविह चउन्विह छुविह, अइविहो हांति बारसविहो उ ।

मिजातरस्स पिंढो, तन्विवरीतो अपिंढो अ ॥ २५६ ॥

द्विविधो वा चतुर्विधो वा पदविधो वा अष्टविधो वा ह्या-शविधो वा श्रव्यातरस्य परिहो भवति । तद्विपरीतः श्रव्या-तरपरिहो न भवति ।

अथैनमिव गाथां विवृणोति—

आहारोविह दुविहो, विदु अमं पाणमो उवग्गहिओ ।

असणादि चउरो ओ-हुवग्गहो छुविहो एसो ॥ २५७ ॥

असणे पाणे वत्थे, पादे सेजादिद्या य चउरुं ।

असणादि वत्थदांसुं, वादिचउकाति वारसगं ॥ २५८ ॥

द्विविधः श्रव्यातरपरिहो भवति, तद्यथा—आहारः, उपधिश्च । ‘विदुभि’ द्विवृणोति चत्वारो भवन्तीति कृत्वा चतुर्विधः श्रव्यातरपरिहः पुनरयम्—अन्नं पानम् औपग्रहिकापकरणं चेति । तथा—अशनाद्यश्चत्वार औ-धिकपापग्रहिकापकरणं चेति । तथा—अशनाद्यश्चत्वार औ-धिकपापग्रहिकापकरणं चेति । अन्नं पानं वस्त्रं पात्रं श्रव्याद्यः शरीरिपल्लवसंस्पर्शकारणैशोधनरूपा-

सामागिर्यपिङ्ग

आन्तर, इत्युच्यविधानस्था अश्वनादीनि वस्त्रादीनि श्र-
क्यादीनि चैति ऋषिषि कृत्यकानि द्वापरा भवन्ति । त
पथा-अग्न १ पान २ खादिम ३ खादिम ४, धत्वं ५ पानं ६
कम्पलं ७ पादपङ्कजं ८, धृत्वी ९ पिपलको १० नलच्छन्दनकं
११ कृष्णोदधनकं १२ चैति ।

तद्यद्वज्रलक्षारमल्लग-सेजामारपीडलेवादी ।

सिञ्जतातरपिंडो मां, श्रु होति सेहो य सो अहिआं ॥२४६॥

एष भगलक्षारमल्लकशय्यासंस्तारकपीठलेपादिशब्दात्—त-
त्प्रमुखादिकं च एष शय्यातरपिण्डो न भवति । यदि शय्या
तरस्य पुत्रादिः शैलो यस्मिन्नाश्रयितः प्रसजितमुपनिष्वेत
तदा सामारिकपिण्डो न भवति । अपरः प्राह—यदा निर्गन्तु-
कामिः पाथाद्युपकरणमुद्राहितं तदा अशय्यातरः । अन्यो वृ-
त्ते—यदा वसन्तेर्निगता भवन्ति तदा, परो भवति—यदा
सामागिर्यकस्यावप्रदा भिगताः, एकां वृत्ते—स्योऽग्रम निगंतानां
प्रथमपीठ्यां गतायाम्, अपरो वृत्ते—तृतीयस्याम्, तदप्यः प्राह
यावद्विषं दिवससंस्काराश्चतस्रः पौरुष्यस्नायतः कालादूर्ध्व-
मशय्यातरः । एते सर्वेऽप्यन्तर्दशाः ।

निश्चान्तः पुनर्यम—

आपुच्छिप उग्गाहिय, वसहीओ निगताग्गेहो एगो ।

पदमादीया दिवमं, बुच्छे वजेज्जहोरत्तं ॥२६०॥

‘ बुच्छे वजेज्जहोरत्तं ’ ति—यस्यां वसन्तौ उ-
पितास्तनो यस्यां वलायां निगताः तन ऊर्ध्वमधो-
रात्रं यावद् शुद्ध अशनादिकं वज्रंयुः ततः परन्तु क-
ल्पन्, आपुच्छिपिषु तु सामारिकावप्रदाभिगताः तेषा-
मेषु यति कथमपि गमनविप्रमुत्पन्नं तनां भूयाऽपि तस्या-
द्वेष वसन्तौ स्थित्युक्तं कथमशय्यातरां भवितुमर्हति ? ये पुनः
प्रथमाद्वह्रविभागनाशय्यातर्गमच्छन्ति तेषां सूर्यास्तम-
नविनिगंतानां रात्रौ प्रथमादिपीठ्याविभागनाशय्यातः
प्रामोनि, तच्च न प्रयुज्यते ।

कृत इति चेदुच्यते—

अमाहयं जेष थिसि, अयंतरेगंतेर दुहि च ततो ।

गहयं तु पोरिसिहिं, चोदग एते अशांदसा ॥ २६१ ॥

येन हेतुना निशिरज्यामस्माकं भङ्गवानाद्वह्रगण, तथा किं
चिद्वनतरेककालरादिदिवा पौरुष्याभिः शय्यातरपिण्डस्य
प्रवृत्तमिच्छन्ति । हे नोदक ! ते एते सर्वेऽप्यन्तर्दशाः । आश्व-
पुनर्यम—संध्यायां दिवा निगंतानां रज्याश्चतुर्ग यामान् श-
य्यातरस्तनः परं स्योऽग्रम अशय्यातरः । एवं जघन्यतः उक्रम् ।

उत्कर्षतः पुनरित्यम्—

खरत्थमनगयाणं, दाहं रयशोणं अहु जाभ मेव ।

देवसियमज्जक चउ दिण-थिगयें चितियम्मि सा वेला २६२
सूर्यास्तमसमयं रात्रौ निगंतानामेषां परं ये चाहोरात्रं
मृत्वातरं भवति, ततो द्वयो रज्यांतरपी यामाः दैव-
सिकाश्च, रजनीद्वयमध्यपत्तिनश्चत्वारो यामाः, एवं द्वा-
वृक्षानां यामानामग्ने उत्कलतः अशय्यातरां भवति । एष एक
आदेशः । द्वितीयः पुनर्यम—‘ दिवा नगप चितियम्मि सा वेला’

नि-स्योऽग्रे दिवा यदि निर्गतास्तथा द्वितीये दिने तस्या-
मेव वलायां शय्यातरः एवमहोरात्रं वज्रितं भवति । गते
शय्यातरः कर्तव्यं द्वागम् ।

अथ शय्यातरः कस्य परिहर्तव्य इति द्वारनिरूपणायाह—

लिंगरथस्स उ वज्जो, तं परिहरतो व हुंजतो वा वि ।

जुत्तस्स अजुत्तस्स व, रत्तावसो तत्थ दिहंतो ॥२६३॥

लिङ्गस्थस्य—साधुलिङ्गाधारिणस्तं शय्यातरापरहं परिहरतो
वा भुञ्जानस्य वा साधुगुणैरुत्तस्य वा अजुत्तस्य वा शय्या-
तरा वज्र्यो—वर्जनीयः, तत्र रत्तावसो मद्यद्वहो दृष्टान्तः । यथा-
महाराष्ट्रदेश रत्तापणं मद्यं भवतु वा मा वा तथापि तत्प-
रिहानार्थं तत्र ध्वजो मध्यं आरोप्यते तं ध्वजं दृष्ट्वा सर्वे मि-
त्ताचरादयः परिहर्गन्ति । एवमस्माकमपि साधुगुणैरुत्तं वा
भवतु मा वा परं रजोहरणध्वजो दृश्यते इति कृत्वा लिङ्ग-
स्थस्यापि शय्यातरः परिह्रियते ।

अथ के दोषा इति द्वारमाह—

तिथंकरपडिक्कटो, आणा अनायउगमो न सुच्छे ।

अविशुचि अलाघवया, दुल्लभमिजाएँ वुच्छेआं ॥२६४॥

तीर्थहरेः प्रतिकृष्टो निषिद्धः शय्यातरांगण्डः । अथ नं
गृहानां नैषामाहा न कृता भवति ‘अनाय’ नि-‘अनायानो-
ऽथ मासं निवासवशात् आना-स्वरूपनया न शुद्धयति प्रत्या-
सन्नयना तत्रैव पुनः पुनः भेदापानादिनिमित्तं प्रायशत उद्ग-
मोऽपि न शुद्ध्यति । अविशुक्लानाम्-स्वाध्यायश्रयणादिना
आवर्जितः शय्यातरां भुव्यध्यादिप्रणीतं द्रव्यं ददाति, त-
द्यद्वहलालुपतया तद्गृहं न विमुञ्जति । अलाघवना तु वि-
शिष्टाद्वारानामेवार्पितगलकलानया शरीरलाघवं प्रचुर-
खादिनाभेनापकरणलाघवं च न भवेत्, दुर्लभा च शय्या
भवति । यन किल शय्या दत्ता तनाद्वागर्पां देयमिति भया
द्वयः शय्यामगारिणो न प्रयच्छन्तीति भावः । व्यवच्छेदध्व-
विनाशः शय्यायाः क्रियते । अथवा—भङ्गवानादिप्रतिपक्ष इह
व्यवच्छेदशब्दोच्यते, एष निर्वृत्तिगाथासमासायः ।

अथैनामव प्रतिपदं विवृणोति—

पुरपच्छिमवज्जो, अविक्कमं जिषवंगहं लेसेणं ।

भुत्तं विदहपच्छिय, गय सामारियम्म पिंडो उ ॥२६५॥

पूर्वपच्छिमंकरः अविक्कमो पांशुः श्रीममहावीरस्तहजैः
अजितदिग्भिर्मध्यमजिनचरैर्विद्वजैः तीर्थंकराधाकर्मभि-
लेशनं सूत्रांशनां शुक्र भोक्तुमुत्तर्त्तमिति भावः । नच—नैव
सामागिर्यकस्यानुष्ठानम् । इयमत्र भावना—मध्यमतीर्थकृतां च
य साधवस्तया यस्यैव यायमाधाकर्मं कृतं तस्यैव न कल्प-
ते, शयाणां तु कल्पते इति, तैराधाकर्मं भोजनमपि कथंचि-
दनुष्ठानं न पुनः शय्यातरांगण्डः “ सेज्यातरपिंडं वा,
उत्क्रामं वा य पुरिमज्जिदु य । किदकम्मस्स य करणा, च-
त्तार अनाहिया कणा ॥१॥ ” इति तैवेवनात् ।

अथाहोरात्रमज्ञानद्वारं चाह—

सवेसिं तेभिं आणा, तप्पदिहारी य गेयहती य कया ।

असायं च य जुज्जति, तर्हि वि तो गयहती तस्या ॥२६६॥

सर्वेषामपि तेषां तीर्थकुतां तत्परिहरिणां शब्दात्यन्तयत्न-
प्रतिपक्षकारिणामाद्या तत्परिहृतं गृह्णत न कृता भवति । तथा
यस्यैव गृहं स्थितस्तस्यैव भिक्षां गृह्णत न युज्यते न च घटं न श-
ङ्खशतौत्यर्थः । अज्ञातस्य तस्य वस्तुसं भेदप्रवृत्ते तदज्ञातमि-
ति स्मृत्यर्थः ।

अथ शुचिद्वारमाह—

बाहुद्वारा गच्छस्त उ, पदभालिपपाशगादिकजेलु ।

सज्जमाय करण आउ—द्विषाकरण उग्रमेगितरे ॥२३७॥

गच्छत्येव यद् बाहुस्य—साधूनां प्राप्ते तस्मादज्ञेनः प्रथमा-
लिकापानकौषधादिकार्येषु पुनः पुनः प्रविशन्तस्तथा स्वा-
ध्यायश्चरणन करणेन च यथाकृत्तयाकलापानुष्ठानेन
आवर्तिता आचक्षिता उग्रमद्रोषाणामेकनगरं कुरुः । (२७०)

अथ तुल्यभश्याद्वारमाह—

भिक्षापपररणगृहं, दोषां अस् आगमे श्च देसो उ ।

पपरयं श्रुतिश्च कल्पति, असाहू तुच्छे य पषयणा ॥२७१॥

यस्यापि अश्रितो गृहं पञ्चशान्तां गच्छे वर्षासु स्थितः ।
स च शय्यातरो गृहमनुष्ठायामाविशति—यदि साधवो
गृहापुच्छमोजनैर्निगच्छन्ति ततो महदमङ्गलं स्यात्, अतो
दिने दिनेऽमीनां प्रथममेव भिक्षा दातव्या, ततस्त साधवः
सर्वेऽपि तस्मिन् गृहे प्रतिदिनं प्रथमतः प्रतरन्भिक्षां
गृह्णन्ति, ततश्च शय्यातरस्य कालास्तरेण वीर्यं—दृ-
ष्ट्वा । अन्येषां च साधूनां तत्र गमनं श्रेष्ठम्, वर्द्धन्ति—याच-
ते । स प्राह—विद्यते वसतिः परं न प्रयच्छामः । साधुभिरु-
क्तं कारणं न प्रयच्छन्ति, स प्राह—प्रतरन् प्रथमदानव्यभि-
चारकं नास्ति । साधवो ब्रुवन्ते—न कल्पते अस्माकमचरणं
प्रद्वीपम्, स प्रतिब्रुवते—असाधु-अमङ्गलमित्थं यन्मम गृहा-
पुच्छमोजनैर्निगच्छन्ति । ततस्तस्य साधुभिः प्रज्ञापना कृता
आयुष्मिन्मेव भवति परममङ्गलं यद्वै साधूनां वस-
तिरुपयुज्यते अनया हि वृत्त्या भवता सर्वमपि भक्षण-
नादिकं वृत्तमेव भवति । इत्ये प्रज्ञापितः स तेषां वसति
प्रदत्तवान्, एवं तुल्यमा शय्या भवति ।

अथ द्व्यपुच्छद्वारमाह—

थल देउलिया ठाणं, सति कालं दहु दहु तहिं गमथं ।

निगणं वसही भंजथं, अस्से उम्मापमा उद्धा ॥२७२॥

कस्यापि ग्रामस्य मध्ये स्थलम्, तत्र ग्रामं मिलित्वा द-
यकुलिका कारिता, तत्र साधवः स्थिता । ते च तत्राध्वतरे
देवकुले स्थितास्तत्कालं भिक्षायां देवकुले दद्याद् दद्याद् तत्र
ननु कुलपु भिक्षार्थं गच्छन्ति तत्रैकमपि कुलं तेषां भिक्षां गृ-
ह्णन्ति समुद्धरन्ति, एवं च निर्विघ्नाः सर्वेऽपि गृहस्थाः । ततो
निगतेषु साधुषु वसने देवकुलिकायां सौमित्रेण कियते, माम् अ-
न्येऽप्यजागृतास्तपि स्थित्यन्ति । इतश्चाप्यसिद्धिदोष स्थलप्रा-
प्ते अनेके साधवो देवकुलिकायां स्थिताः, ते च भयवन्तो
निःस्पृहा बहिर्ग्रामे योज्यामकमिषाचर्यां गच्छन्ति स्वाध्याय-
पराभ तिष्ठन्ति । ततस्त गृहस्था आश्रुताः संभूय तान्
साधून्मन्त्रयन्ति । साधवो ब्रुवन्ते—बालबुद्ध्यादीनां कार्ये
प्रदीप्यामः, एवं घृततिलतुल्यमद्रव्यमपि तुल्यं भवति । नच
शुभ्यमा द्व्यपुच्छद्वी जायतेनातं दाक्ष वा के तत्पति द्वारम् ।

अथ कारणज्ञानं कस्मिन् कल्पते इति द्वारमाध्यामाह—

द्विविहे गेसलक्ष्मी, निर्यतेते दंवेदुद्धमि अस्सिवे ।

आमोवेवरियपओते, भवे य गहणं अणुआणं ॥२७३॥

द्विविधे—आगाढं, अनागाढं च । गलान्तं, तथा तिमन्त्रं
२ तुल्यमद्रव्यं ३ अशिवं ४ अवमौद्वयं ५ मन्त्रं वा राज्ञिहे इ
भय वा बाधकस्तनादिसमुत्पन्नं ७ एवं सतसु कारणेषु श-
ब्दातरापण्डस्य प्रवृत्तमनुज्ञातम् । एवं निर्युक्तगाथायैः ।

साग्रन्थमनामेव विवृणोति—

तिपरिरियमशोमादे, आगाढं लिप्पमेव गहणं तु ।

कज्जिमं बंदियाजे, क्षिणंति श्च विति उ अकप्पं ॥२७४॥

विपरिरियं—ग्रीन वारान् परिअग्रते तदनागाढं अगलान-
त्वं कस्मिन्, यदि तथापि गलान्प्रार्थयं न लभ्यते ततः प्रत्येक-
परिहाया मासलघुप्राप्ताः शब्दातरपण्डं गृह्णन्ति । आगाढं
तु गलान्ते लिप्पमेव प्रवृत्तं कार्यम् । तथा शब्दातरणं भ-
क्षानमस्मद्वयं गृह्णन् एवं वन्तिता—निमग्निताः सन्तो
भण्मि कार्ये समुत्पन्नं प्रदीप्यामः न च ब्रुवन्ते युष्मदीये
भक्षणानमस्माकं न कल्पते ।

जे वा अमहीयं तं, भयति तं देहि तेण्णे शे कजं ।

शिरुमंथे वेव सयं, वेत्तुण पसंमं वारेति ॥२७५॥

यद्वा यद्वद्रव्यं तस्य गृहे अस्मादीनं नास्तीत्यर्थः, तद्वन्नग्निः
याचन्ते इत्यर्थः । यथा अमुकं द्रव्यं प्रयच्छन्त तनास्माकं गु-
ह्यं कार्यम् । अथ शब्दातरा शिरुमंथमतीवाप्रदं कर्तात ततः
सकृद् एकवारं गृहीत्वा भूयः प्रसक्तं निवारयन्ति ।

दुल्लभद्वयं च सिया, संभारययादि वेत्तयी तं तु ।

ओमसिधे पखयादिसु, जतिऊमसंस्थरे गहणं ॥२७६॥

तुल्यमद्रव्यं वा संभारचूनादिकं शब्दातरगृहं स्यात्, संभ-
रो बहुद्रव्यसंयोगस्तत्प्रधानं घृतं संभारघृतम् । आदिश-
ब्दान्—शतपाकतैलादि, नञ् गलानादिनिमित्तं शब्दातरगृहे
गृह्णन्ति अचमौद्वयोऽशिवयोः संस्तरणं पञ्चकहान्या यतित्वा
मासलघुप्राप्ताः शब्दातरकुले प्रवृत्तं कुर्वन्त ।

उवसमण्डं पुदुहे, सत्तो जा लभते व तार्णं व ।

अच्छेता पच्छएणं, गेयंहति भये वि एमेव ॥२७७॥

प्रवृत्तस्य राह उपशमनाय तिष्ठन्तो, यद्वा—राज्ञा निर्बिषया
आज्ञाताः सन्तो यावत्त साधूनां न लभ्यते तावत्पुच्छं ति-
ष्ठन्तः शब्दातरकुले भक्षणं गृह्णन्ति; मा पर्यटतो राजा वा
राजकीया वा रक्षणाति कृत्वा, मयं बाधकस्तनादिप्रमत्तं
तत्र बहिर्ग्रामेषु भिक्षां गन्तुं न शक्यते, स्वग्रामे च न लभ्यते ।
अत एवमेव शब्दातरकुले गृह्णन्ति ।

अथ कया यतनया प्रदीतव्यम् इति द्वारमाह—

तिक्खुतो सक्खेते, चउहिंसि मग्गिऊण कउयीगी ।

द्वयस्त य दुल्लभया, सागारिपसेवणा दव्वे ॥२७८॥

स्वलोभे सकोशयाजनाभ्यन्तरे स्वग्रामपरग्रामयोः सिद्धि-
कृतं वारान् चतुश्चपि दिक्षु 'पुद्धंति' भैस तुल्यमद्रव्यं वा
मायौचित्या यदि न प्राप्ताति ततः कृतयागी गीतायोः द्रव्यस्य
शुद्धं भक्षणानां दुर्भेदात् मत्वा सागारिकद्रव्यस्य सेवना—
शब्दातरविषयो विधिः ।

अपानेकशय्यातरविषयं विधिमाह-

खेगेसु पिपापुत्ता, सवणि वणिण घडो वण चेव ।

एएसि याणत्तं, वोच्छासि भद्राणुपुत्तीए ॥ २७६ ॥

अनेकेषु शय्यातरैश्च भद्राः पितापुत्री सप्तम्यौ वा वणिजो वा घटोवा-गोष्ठी भजो वा-गोकुलम् एतेषां द्वाराणां नानात्वं विभागं वषण्या-प्ररूपयिष्यामि यथापुपूर्व्यम् ।

प्रतिज्ञातमव निवाहयति—

पितपुत्ते थेरया य, अप्वसुदोसा य तम्मि उ पउसिए ।

जेड्ढाअणुसवणा, पाहुणए जं विधिगइहं ॥ २८० ॥

यदि पिता पुत्रश्च द्वार्याप प्रभूतत उभावप्यनुज्ञापयितव्यौ । अथ पिता स्थावर इति कृत्वा चशब्दापुत्रोऽप्यतिबाल इति कृत्वा यदाऽप्रभुस्तदा नानुज्ञापनीयः । दोषाश्चानुज्ञापनायां निष्काशनादयः प्रयुक्ता भवन्ति । अथ स प्रभुः प्रापितस्तत्तत्स्यैव वा ज्येष्ठादः आदिशब्दादनुज्येष्ठादयो वा तेषामनुज्ञापना कर्त्तव्या । प्राधुनिका वा यस्तस्याभ्याहितः सोऽनुज्ञापनीयः सर्वत्र । यदिपिना प्रहणं तद्वानुज्ञातं भगवद्विनाविधिमेति अर्थेनामव व्याख्यातयति—

दुप्पविहपिया पुत्ता, जीहँ होंति पभू ततो भणइ सव्वे ।

णातिकमंति जं वा, अपपुं व पपुं व तं पुव्वं ॥ २८१ ॥

द्विप्रभुतयः अनियताः पिता पुत्रा यत्र प्रभवो भवन्ति तत्र सर्वेऽपि तान् मिलितान् भणन्ति अनुज्ञापयन्ति । यं वा प्रभुमप्रभुं वा नातिक्रामन्ति—प्रमाणयन्ति तं पूयमनुज्ञापयन्ति ।

अप्वहु लहुभो दिशसिणि, पणुसिच्छुडे विणासगग्गिहा य ।

अमहीणम्मि पपुम्मि उ, सहीरुंजेड्ढादणुसवणा ॥ २८२ ॥

यद्यप्रभुमनुज्ञापयन्ति ततो मासलघु प्रभुश्च समागतो दिवा निष्काशयति चतुर्गृहं, रात्रौ निष्काशिता स्तेनस्वापदादिभिर्विनाशो प्राप्तुर्वाप्तः, अन्यत्र वसन्तमलभमाना लोकतो गर्हामानादयन्ति । तथा किं यूयं शोभनैः कर्मभिर्निर्घाटिताः प्रथममपि न प्रयच्छाम इति । प्रभुः पिता न स्वाधीनः किं तु प्रापितस्ततो यः स्वाधीनो ज्येष्ठानुपुत्रः आदिशब्दादनुज्येष्ठादिकोऽपि यः प्रभुः स अनुज्ञापयितव्यः । अथ सर्वे प्रभवः ततो युगपत् सर्वेऽप्यनुज्ञापनीयाः ।

पाहुणयं च पउत्थे, भण्तिं मित्तं च ज्ञातगं वा मे ।

तं पि य आगतमेत्तं, भण्तिं अमुएण ये दत्तं ॥ २८३ ॥

प्रभौ प्रापिते सति प्राधुनिका यस्तस्याभ्याहितः समायातः स च मित्रं वा तदीयं ज्ञातकं वा-स्वजनं भणन्ति-अनुज्ञापयन्ति । न च प्रभुमागतमात्रमेव भणन्ति—अनुकेन युष्मन्मित्रादिना अस्माकमिदं प्रदत्तम् । स चाभीष्टमात्रमग्रहणं न निर्घाटयति ।

अप्रभुविषयं विधिमाह-

अप्वसुदोसा उवदिसे, भण्तिं अण्णसा जा पभू एति ।

दुत्ते उ तस्स कहणं, सो उ पमाणं न ते इतरे ॥ २८४ ॥

अप्रभुमनुज्ञापितो भणन्ति-अहं न जानामि, ततः साधवो भणन्ति यावत्प्रभुरागच्छति तावदर्थं तिष्ठामः । एवमनुज्ञापितेनाप्रभुणा वित्तौर्षं प्रतिधये यदा प्रभुः प्राप्नो भवति तदा तस्याप्ययथाभूतं कथयितव्यम् । कथितं च स वदति वा निष्काशयति, एवमत्र प्रमाणं न ते पूर्वोदुज्ञापितो इतरे अप्रभवः । एवमुक्तं स्वाभिना यत्नमेतदग्रह तद्वानुज्ञातमिति । इय एसाऽणुसवणा, जतथा पिडो पपुस्स उववजे ।

ससायं तु अपिडो, सो वि य वज्जे दुविहदोसा ॥ २८५ ॥

सा चैवमुक्तप्रकारेण यथा प्रतिश्रयानुज्ञापनायां यतना प्रोक्ता अथ शय्यातरपिण्डपरिहारण यतना विधायिते-यः प्रभुः शय्यातर इति कृत्वा तद्गृहं पिण्डो वर्ण्यः, शृणगामप्रभुणाम् अपिण्डः-शय्यातरपिण्डो न भवति परं सोऽपि द्विविधदोषान् भद्रकप्रान्तकृतदोषपरिहारायै वज्जेनीयः । गतं पितापुत्रद्वयम् ।

अथ सपत्नीद्वयमाह--

एगं महाणम्मि, एकतो उकिखत्तं मेमपिण्णो ।

जेड्ढाए अणुसवणा, पउत्थेसुं य जेड्ढ जाव पभू ॥ २८६ ॥

शय्यातरं प्रापिते सति यास्तयोः पत्न्यस्तासौ यद्वोजने तत्र चतुर्भङ्गा एकत्र राज्ञमकत्र भुक्तम्, एकत्र राज्ञं विष्वक् भुक्तम्, २ विष्वक् राज्ञमकत्र भुक्तम्, ३ विष्वक् राज्ञं विष्वक् भुक्तम् । ४ तत्र 'एगं महाणम्ममो एकतो' ति-एकस्मिन् महान्तं एकतो भुक्तिमिति प्रथमभङ्गो गृहीतः, 'उकिखत्तं' ति-एकत इति पदमनुवर्तते एकतः-एकस्मिन् स्थाने उक्तः स भोजनभूमिकां नीतं भुक्तिमिति यावत् अथादौपार्श्वे विष्वक् राजम्, एतेन द्वतीयभङ्ग उपासः । द्वितीयचतुर्भङ्गो पुनरवज्जेनीयावाति कृत्वा न गृहीतौ । 'सम्पार्दिणो' ति-यद्वेकत्र राज्ञमकत्र भुक्तं तत्र भुक्तोपै यद्यपि शेषसपत्नीभिः स्वगृहे प्रयानीतं तथापि भद्रकप्रान्तदोषपरिहारायै वज्जेनीयम् । प्रभौ प्रापिते मदीया ज्येष्ठयायां वसन्तमनुज्ञापयन्त । अथ सा न सुतमनी ततो ज्येष्ठा प्रिया पुत्रवती, द्वयोर्वा पुत्रवत्योर्वा ज्येष्ठपुत्रा यः पुत्रो वा प्रभुर्वा वा स्वयं गृहं प्रभुः प्राप्नोभूता सा अनुज्ञापनीया । एषा चिन्तितगता ।

अर्थेनामव विवृणोति--

तम्मि य अस्माहीण जेट्ठपुत्तमाया व जा वसे इड्ढा ।

अह पुत्त माय मव्वा, वी(शेड्ढो) जेड्ढा पभू वा वि ॥ २८७ ॥

तस्मिन् गृहस्वामिन्स्वाधीनं स्नानार्हं ज्येष्ठा भार्या पुत्रमाता वा या वा 'मे' तस्य गृहगणरिष्ठा वज्जेना सा वसन्ति-मनुज्ञापनीया । अथ सर्वो अपि पुत्रमातरः अमीष्टाश्च ततो यस्याः पुत्रो ज्येष्ठस्तामनुज्ञापयन्ति । अथ ज्येष्ठपुत्रो न प्रभुः ततः कनिष्ठाऽपि यस्याः पुत्रः प्रभुः सा अनुज्ञापयितव्या ।

पिण्डग्रहणं विधिमाह-

अमहीणे पपुपिडं, वज्जितो मेमए तु मदादी ।

साहीण जहिं छेजह, मेमसु वि महपतिह ॥ २८८ ॥

अस्वाधीनं गृहस्वामिन्त या पत्नी प्रभुतत्त्वाः पिण्डे साधवो वज्जेयन्ति । शेषसपत्नीगृहेषु न शय्यातरपिण्डं परं भद्रकप्रान्तकृता दोषा भवन्ति; अतस्मात्सामपि पिण्डः परिहर्तव्यः । अथ स्वाधीनः शय्यातरः ततो यस्या गृहं भु-

कृते तत्र शयानरपिण्ड इति कृत्वा वञ्चयन्ति , शेषाण्य-
पि सपत्नीयुद्धाणि भद्रकप्रान्तदोषपरिहारायै वञ्चयन्ति ।

वृण्वत् रंशेषे भुं-जणे य वञ्जेति वृण्वत्सं पि ।

एमेव वीमु रद्वे, भुंजति जहति तु दगद्वा ॥ २८६ ॥

एकत्र रणधनम् एकत्र भुक्तमभ्यासं चतुर्भङ्गां यत्रैकत्र र-
ण्यधेनं भोजनं वा तत्र भुक्तशेषमपि वञ्चयन्ति । प्रथमभङ्ग इत्य-
र्थः । एवमेव चिन्त्य कृत्वाऽपि यत्रैकत्र भुञ्जते तत्र भुक्तशेषमपि
न गृह्णन्ति तृतीयभङ्ग इति भावः । एवमस्वाधीनमर्तुका-
णां विधिरूः ।

अथ स्वाधीनमर्तुकाणां यो विधिस्तदाह—

शिययं च अग्रिययं वा, जहति तरो भुंजती उ तं वञ्जं ।

सेमासु वि श य गिरहति, मा छोभगमादि भर्षि ॥२८७॥

नियतं वा अथ शयानरः भुङ्क्ते तदुद्दं वञ्जनीयम्, नियतं ता-
म-यदकस्य एव गृहं प्रान्तं न भुङ्क्ते । अनियतं तु वारकेण
सर्वोत्सर्गार्थं गृहं भुङ्क्ते, शयनश्रीगृहं यद्यपि शयानरपि-
ण्डो न भवति तथापि न गृह्णन्ति । मा भद्रकप्रान्तकृताच्छेष-
कादयो दाया भवेयुः स च प्रह्लापकः भोजनं शयनश्रीगृहं न
भद्रकशयानरः कुर्यात् । मम गृहं तावद्मी न गृह्णन्ति अतः
एवमीषं दत्त्वा पुनर्यमुपाजेयामीति युद्धाया, यस्तु प्रान्तः स
द्वेषं यायात् अदा दुष्टयमांश्च इम, याद मदीयगृहं न कल्पते
तत पनासां मदीयपत्नीनां गृहं कथं कल्पत इति मद्रिष्टरच
प्रतिश्रयायुं निष्काशयत् । गते सपत्नीद्वारम् ।

अथ बाणपद्धतमाह—

दोसु वि अन्वाच्छेष, सर्वं जं तस्मि जं च पाउग्गं ।

खेपं संखडि अडवी, असती य धरम्मि सो चैव ॥२८८॥

कोऽपि शयानरः देशान्तरं गन्तुकामो नगरादर्थहः
क्षिप्वा वसते, तस्य च द्वारपिण्डं गृहपारन्तर्गृहद्विगृहं
बहिर्गृहद्वं बाह्याभ्यन्तरगृहं भद्रादिकमव्यवच्छिन्नं यदा-
नीयते तत् न कल्पते । अथास्ती शयानरस्ततः स्थानात्
प्रस्थितः ततो यां निगच्छति तस्मिन् सर्वे तद्वि-
सर्जनीनमप्यदिवसनीनं च भद्रपात्रं कल्पते । सर्वे-
स्त्रिष्वपि त्यक्तं मा भुवन्तिप्रसक्तं इत्याशङ्क्याह—यच्च प्रायो-
ग्य-प्रान्तजनयार्थं तत्प्राणीयं प्राप्तुं चरत्यर्थः, 'खेपं'
'ति-स्कन्धप्रदेशयोग्यं कृत्वा बहिर्गम्येभ्य इत्यवहरन् शयानरः
साधूनां दधिदुग्धादिकं दद्यात्, 'संखडि' ति—संखडिं
कुर्वन् साधूनामपि दद्यात् । 'अडवि' ति—अडवी वा काष्ठ
च्छेदनादिनिमित्तं गृहीतशस्त्रेण गच्छन् साधून् दृष्ट्वा न-
म्यध्यात् तेषामपि दद्यात्, एतेषु त्रिष्वपि न कल्पते । 'अ-
सरी य धरम्मि सो चैव' ति—यदि शयानरः सपुत्रपशुना-
भ्यधो गृहं नास्ति किं तु देशान्तरं प्रापितः तदा देशान्तर-
स्थितोऽपि स एव तत्र शयानरः नाम्ने इति निर्युक्ति-
माशासमासार्थः ।

अर्थनामेव विवरीकुराह—

निगमगमाह, बहिर्द्विषं, अत्रोत्प्रेक्षसु वज्रए सर्वं ।

बाहिं करिष्यशीर, ससेसु पसंगदोसेष ॥ २८९ ॥

शयानरः पश्चाद्वेन देशान्तरं गन्तुकामो निर्गमकः,
१५५

प्रस्थानं च शुभमुद्घतं क्रियते, इत्यादिकारणेन नगरादर्थह-
यैवा स्त्रास्योजनशयस्याभ्यन्तरे बहिर्वा स्थितो भवति ।
यद्यतः क्षेत्राभ्यन्तरे स्थितः तदा सर्वे तद्विषयान्दिवस-
नीनं शयानरपिण्ड इति कृत्वा वञ्चयन् । अथास्ती क्षेपाद्विहः
स्थितः ततस्तद्विषयानीनं शयानरपिण्डः शेषदिवसनीनं
तु वरपरिचासितम्, यद्वा—तत्रैवापस्कृतं तत्र शयानरपिण्डः
परं तदापि प्रसक्तदोषेण मा भद्रकप्रान्तकृतदोषाणां प्रसक्तो
भवति इति कृत्वा न प्रदीतव्यम् ।

ठितो जया खेचबहिं सगारो ,

भचादियं तस्म दिशे दिशे य ।

अच्छिष्यमाणिज्जति शिज्जती य,

गिहा तदा होसि तर्हि वि वजे ॥ २८९ ॥

यदा क्षेत्राद्विहः स्थितस्तदा तस्य भद्रादिकमव्यवच्छिन्नं
दिने दिनं युद्धाद्विहगानीयतः, बहिःस्थानात् गृहं नीयतः त-
त्सर्वमपि सागारकर्पाण्डो भवति तत्र स्थितस्य वञ्चनात् ।

बहिर्द्विषं पट्टिओ य, सयं व संपत्थिया उ गेयहति ।

तत्त्व उ भद्गदोसा, य हाँति य पंतदोसाओ ॥२९०॥

शयानरः क्षेत्राद्विहः स्थितो यस्यां वलायामप्रतो गन्तुं
प्रस्थितः स्वयं वा साधुः, पूर्णै मासकल्पे संप्रस्थिताः त-
द्विष्यन्त यद्यप्यत्र वसन्ति तदा सर्वमपि प्रायोग्यं भद्रं पानं
गृह्णन्ति । कुत इत्याह—तत्र तस्यां यलायां शुद्धमात्रेण भद्रक
दायाः प्रान्तदोषाश्च न भवन्ति । पुनर्बहिर्गमाभावादिनि भावः ।
अथ स्कन्धपदे संखडिपदमधीपदे च व्याख्यानि—

अंतो बहि कच्छडिया-दि चवहरंतो पसंगदोसाओ ।

देउल जसगमादी, कट्टा दंदं विवसंते ॥ २९१ ॥

क्षेत्रस्थाने बहिर्वा शयानरः कक्षापुटिकर्मादः कक्षा प्रदेशे
पुट्टा यस्य स कक्षापुटिको-युहीनांमयमात्रक इत्यर्थः । आ-
दिशब्दात्—कौतुकिकाद्वो, बाह्यार्थमपु इत्यवहरन् साधूनां
दधिदुग्धादिकं दापयति । तत्र क्षेत्रस्थान्तस्तद्विषयानीनमप्यदि-
वनीतं च शयानरपिण्डः । बहिः पुनस्तद्विषयानीनं श-
यानरपिण्डः, शेषदिवसनीनं न शयानरपिण्डः परं भूयः
प्रसक्तदोषाश्च गृह्णते । एवं तद् दयकुलतडागयन्नादिकं संखडिं
कुर्वन् काष्ठादिनामिषं शस्त्रेण युहीनांवा अडवीं व्रजतः, क्षे-
पान्तदीयमानं शयानरपिण्डः । क्षेत्रबहिर्गम्यदिवसनीनं श-
यानरपिण्डः न द्वितीयदिवसनीनं, परं तदापि न प्रदीत-
व्यम्, मा भूयः संखडिपदमधीपदवीगमने वा साधूनां दायायै
कुर्यादिति कृत्वा ।

अथ गृहं अमन् स एव शयानर इति पदं व्याचष्टे—

शुच्यं गेरे तु सुपुच्छदोरो,

वाशिज्जमातिज्जति कारोयेहि ।

सयं च अमं च वएज देसं,

सेजातरो तत्थ स एव होति ॥ २९२ ॥

शुक्ला-परित्यज्य गेहं साधूनामपिगयेत्यर्थः, सपुत्रद्वारः
शयानरः बाणिकयादिभिः कारोयेयि स्त्रकमर्थं वा देशं
व्रजति तत्रापि स एव शयानरः भवति न पुनर्देशान्तर-
स्थितस्य शयानरत्वमप्यवच्छेतीति । गते बाणशृङ्गाहम् ।

घटाद्वारमाह—

महतरमगुमहतरप, ललिबासककुपदंडपति ए य ।

एतेहि परिगमिहिया, होति घडा तो तदा काले ॥२६७॥

महत्तराऽणुमहत्तरको ललिनासकिकः कटुतो दण्डपतिक-
रति, एतेः पञ्चभिः परिगृहीतास्तदा पूर्वाकाले गोच्छा भ-
वन्ति यन्मुखरित्यर्थः ।

अपामुनेव महत्तरादीन् व्याख्यायन्ति—

सर्वत्रथ पुच्छक्षिजो, महत्तरं जिह्वासासुधुरे य ।

ठड्यं तु असभिहिए, ऽणुमहत्तरतो धुरे वाति ॥२६८॥

सर्वत्र सर्वेषु गोष्ठिकायैष्यमानेषु सर्वैरपि गोष्ठैः पुरुषैः प्र-
चक्षणीयः यस्य च ऽणुष्ठे महत्तरवमासीनानां धुरि च सर्वैरव-
स्थाप्यन्ते स महत्तरस्ततस्मिन् मूलमहत्तरं असनिहिते
यस्तत्र सर्वैरपि प्रचक्षणीयः धुरि च प्रथमं लिङ्गितं, सः अ-
णुमहत्तरः । (७०) (' ललिआसक' शब्दे षष्ठ भागे गता
ललितासनवक्ष्यता ।)

एतेषां महत्तरादीनां यदेवकुले सत्तादिकं तस्य

कथमनुज्ञापना विधयेत्याह—

उल्लोमाणुष्यवणा, अप्यभदेसा य एकसो पदम् ।

जिह्वादिअणुष्यवणा, पाणुष्य जं विहिग्गहयं ॥३००॥

महत्तरकममुल्लङ्घ्य यद्युल्लामं व्यनिक्रमेणानुज्ञापनां क-
रानि तदा मासलघु, यदुदाशेषाश्च निष्काशनाद्या भवेयुः ।
अतः सर्वेऽप्येकतो मिलिताः प्रथममनुज्ञापनीयाः । अथ सर्वे
मिलिता नावाप्यन्ते ततो ऽणुष्ठमहत्तरस्य, यदाभव यथा-
क्रमं महत्तरादीनामनुज्ञापना विधेया । अप महत्तरादी-
नामकोऽपि गृहं न प्राप्यन्ते ततो यस्तथाभ्यर्थितः प्राधु-
र्गकस्तमवज्ञापयन्ति । एवमिदं हि विधिना यदुपाध्यस्य
प्रहणे तदेवानुज्ञापना विधिप्रहणम् ।

अमुमेवार्थं स्पष्टतरमाह—

उल्लोम लहु यदि पणम्मि, तेणेकहि पिण्डिए अणुष्यवणा ।

असहीणे जिह्वादि व, जइ व समाणा महत्तरं वा ॥३०१॥

यदि महत्तरादिकमव्यत्येनानुज्ञापयति तदा मासलघु,
तेनैकत्र पिण्डितानां मिलितानां पञ्चानामप्यनुज्ञापना कर्त्त-
व्या । अथ सर्वेऽप्येकतो मिलिता अस्वाधीना न प्राप्यन्ते
इत्यर्थः, ततो ऽणुष्ठमहत्तरादेर्गृहं तु गत्वा अनुज्ञापना विधेया ।
यदिवा—यान्तिप्रभृतीन् तत्र समस्वाधीनान् पश्यन्ति तावन्त्या-
मनुज्ञापनां कुर्वन्ति । महत्तरं वा एकमप्यनुज्ञापयन्ति, अस्य
प्रमाणभूततया सर्वेषामनतिक्रमणीयत्वात् । गतं घटाद्वारम् ।

ब्रजद्वारमाह—

बाहि दोहणवाडग, दुद्धदहीसपितकणवणीति ।

आसन्नम्मि ख कप्यति, पंचयए उपरि वुच्छं ॥३०२॥

कस्याञ्चिदं शय्यातरस्य संवन्धो ग्रामाद्वहिवां दोहनवा-
टको भवेत्, तस्मिन् दुग्धद्वारसपितकणवनीतास्थानि
पञ्चकानि द्रव्याणि भवन्ति । एतत्पञ्चकमानसं क्षेत्रा-
भ्यन्तरे दीर्घमानं न कल्पन् शय्यातराण्यदव्यात् । अथेतानि
दुग्धादीनि क्षेत्रस्यापारं बहिर्व्यस्तन्ते ततस्तद्विषये
प्रहणविधिर्माह वक्ष्यामि ।

प्रतिज्ञातमेव निबोधयति—

निज्जंतं मोत्तूणं, वारगमयदिवसए भवे गहणं ।

क्षिप्तं भती य कप्यति, असती य घरम्मि सो चेवा३०३॥
गोकुलानि दधिदुग्धादिपञ्चकं शय्यातरगृहं यनीयते स ख-
य्यातरपिण्डो भवति । असत्त्वं दुग्धादि नोपमानं मुख्या
यस्य सत्रैव गोकुलं परिगृह्यते तत्र भवति शय्यातरपिण्डः,
परं तद्विषयं भद्रकप्रान्तदोषपरिहारायिनां शुभं, यस्मिन् पु-
नर्दिवसे भूतकस्य—गोपालस्य चारकस्तस्मिन् दुग्धादिकं
शय्यातरस्थापयतो प्रहणं भवेत्, न पश्यतः । तथा धुनि-
नोम गोपालकस्य दुग्धचतुर्भागादिपरिभाषितादि च
सर्वेव दैवमिक्तीं धुनिः, तथा क्षिप्तं—विषक्तं यद्-दुग्धादिकं
तद्गोपालकमिति कृत्वा कल्पन् प्रहोतुं यदि शय्यातरां
न पश्यति । तथा यदि साधूनां शय्यां समप्ये शय्यातराः—
सपुत्रद्वारां ब्रजिकायां गच्छन्तं ततो गृहं अविद्यमानोऽपि
स एव शय्यातरां भवति ।

आशया एव विषयपदानि विबुधाति—

बाहिरखेचे क्षिप्ते, वारगदिवसे सती य क्षिप्ते य ।

सो व ख सागरिपिण्डो, वज्जो पुख दिट्ठिभदादि ॥३०४॥

स काशयां जननेत्रस्य बहिर्व्यवच्छिन्नो विभागः शय्यातरगृ-
हं न नीयत, गोपालकवारकदिवसे वा यः सर्वोऽपि गोपालकः
प्रतिदिवसलभ्यो वा वृत्त्या क्षिप्ते यो दुग्धचतुर्भागादिकणो
विभागः स एव सर्वोऽपि सागारिकपिण्डो न भवति, परं भद्र-
कप्रान्तदोषा दृष्टे सति मा भूतदिति शय्यातरस्य पश्यतः—
सोऽपि वज्जनीयः ।

अथ यदुक्तं स्व 'एतं तस्य कप्यामं ठवह्ला अवमेसे नि-

स्वमेक्षा' तद्विभावाप्यगुहाह—

एणे ठवैति विमए, दोसा पुण भदिए ए पंते य ।

खिस्साए वा लुभणे, विण्णासगरहं च पारंति ॥३०५॥

यद्यनंकपु शय्यातरं गृहं तत्र एकं सागारिकं स्थापयन्ति
शयाञ्चिर्निशान्तं—उपभुजन्तं ततो भद्रकप्रान्तविषया दाया
भवति । भद्रको निर्दिश्यमानशय्यातरस्य निशया तदाय-
भक्षणमध्यं प्रक्षेपयति, मम गृहं तावदमी न गृह्णन्ति
अतो मदीयमर्थं भद्रादः संयताय दातव्यमिति कृत्वा । यस्तु
प्रान्तः स एक एव अस्वाध्यात्मिकः प्रहणं यायात्, प्रहिष्ट-
श्च यस्तन्निष्काशने कुप्यत् । निष्काशिताश्च स्तेनस्वापदा-
दिमिथिनां लोकाद्वारा गद्दामासादयन्ति । कारणे पुनरेक-
मपि स्थापयन्तो निर्दोषाः ।

किर्यामत्याह—

सदेहि वा वि भणिया, एगद्ध वि ताख निविसेमाणं ।

गणंददलमादीसु तु, दुक्खं सु विवज्जिउं बहुगा ॥३०६॥

'वा' शब्दः उत्सर्गपदं तावत् कल्पते एकः सागारिकः
स्थापयितुम्, द्वितीयपदं तु कल्पते । अपिपश्यः पञ्चान्तरस्य
स्वनाथः । य आद्याः साधुनामाचारीकोविदास्तैः साधवो
भणिताः, 'आयाः' । एकं शय्यातरं स्थापयित्वा शयाञ्चि-
र्यथा, 'मा सर्वोपपत्तिं परिहरत, एवमुक्ता एकं स्था-
पयित्वा शयाञ्चिर्निशान्तं । अथवा—गणं बहुजनसमूहं
गत्वा सासाग्यादं देवकुलसमाधौ स्थिताः अनुक्ता अप्येकं

स्वापयित्वा शेषान्निर्विशन्ति । कुत इत्याह—'दुष्कलं' दु-
ष्करं तत्र बहून् वज्रयितुम् ।

गिरहंति वारण्यं, अणुगृहणीषु जहर्ह्ये तेषि ।

एकेऽन्धे परीक्षां, संतमसंते य से दध्वे ॥ ३०७ ॥

यद्वा—ते सर्वेऽपि शय्यातरो अनुप्रधाधिः ततो यथा त-
र्वा कश्चिदुपजायते तथा वारके गृह्णन्ति, तत्र च एकं उपस्कृ-
ते अत्र परिमाणं क्षातयम् । किं परिमितायामुपस्कृत्यते
उतापरिमितायामिति । तदपि द्रव्यं तस्य गृहं तत्र देश वा
सन्-विद्यमानं यदि पूर्वपरिणामेण द्रव्यमुपस्कृत्यन्ति तदा क-
ल्पते अन्यथा भजनीयम् । एवं तस्य शय्यातरोस्य द्रव्यं स-
म्युपयोगं क्षातयः ॥ ३०७ ॥

सागारिकपिण्डं गृह्णाति भुङ्क्ते च—

जे भिक्षु वा भिक्षुणी वा सागारियपिंडं गिरह्य
गिरह्यं वा साहज्ज ॥ ४५ ॥ जे भिक्षु वा भिक्षुणी
वा सागारियपिंडं भुङ्क्ते भुञ्जंतं वा साहज्ज ॥ ४६ ॥

'सागारिआं संखातरो तस्स पिंडो ण भोत्तव्यो, जो वा
भुञ्जति तस्स मासल्लु ।' नि० सू० २ उ० ।

सागारिककुलमहात्वाऽनुपविशति—

जे भिक्षु वा भिक्षुणी वा सागारियकुलं अजागिय
अपुच्छिय अगंवमिय पुब्बामेव पिण्डवायपडियाए अणु-
पविसिय अणुपविसंतं वा साहज्ज ॥ ४८ ॥ जे भिक्षु
वा भिक्षुणी वा सागारियणीसाए असयं वा पाणं
वा खाइमं वा साइमं वा ओमासिय जाइय जायंतं वा
साहज्ज ॥ ४९ ॥

'सागारिआं पुव्ववरिणुआं कुलं—कुलकुट्टं भिक्षा—
कालाआं पुव्वं—पुव्वविट्ठं पुच्छा अपुव्ववसेसणं तं साहु-
समीयं अपुच्छिऊण पविसत्तस्स मासल्लु । नि० सू० २ उ० ।

सागारिकपिण्डो बहिर्निहंतः संसृष्टः—

नो कप्पइ निग्गंथाय वा निग्गंथीय वा सागारियपिंडं
बहिया अनीहदं अमसद्धं वा पडिमाहितए ॥ १४ ॥ नो
कप्पइ निग्गन्थाय वा निग्गन्थीय वा सागारियपिण्डं
बहिया अनीहदं संसद्धं पडिमाहितए ॥ १५ ॥

अथास्य (सूत्रद्वयस्य १४-१५) सम्बन्धमाह—

अतो नूयं न कप्पइ, शिक्कासिआं कपइ उ मा एवं ।
पत्तेयविमिस्सं वा, पिंडे भयेज्जो तो सुत्तं ॥ ३०८ ॥
नूनमत्तगृहाभ्यन्तरं पिण्डो न कल्पते, गृहाहनिर्निष्का-
शितस्तु कल्पते, एवं विचिन्त्य मा प्रत्येकं संसृष्टविमिश्रं
वा संसृष्टं पिण्डं गृह्णीयात् । अत एतत्सूत्रमारभ्यते । वष्य-
माणसूत्रद्वयस्याप्ययमव संबंधो द्रष्टव्यः, अनन संबंध-
नायानस्याय (सू० १४-१५) व्याख्या । नो कल्पते तिस्रर्थाणां
वा तिस्रैर्णीनां वा सागारिकपिण्डं बहिर्वोटकादनिहंतमनि-
ष्काशितमसंसृष्टं वा अन्यदीयपिण्डैः सहामीलितं, संसृष्टम्-
अन्यदीयपिण्डैः संमिलितं प्रतिग्रहीतुमिति सूत्रार्थः ।

अथ भाष्यतिसारः—

वाटगेदुलियाए, इच्छादतोभि गह्ये तह चेव ।

शीसङ्गुसणीसद्धं, गहयागह्ये इमे दोसा ॥ ३०९ ॥

शय्यातरोवाटकस्य मध्ये काचिद्विकुलिका, तस्यां यद्वा-
नमन्तरं तदर्थं वाटकवास्तव्या अगारिणः संखडीं कुर्वन्ति ।
तत्र च भिक्षाकरेण्यं दातुं तेषामिच्छा समज्जानं, ततो वाट-
कवास्तव्यजनं ददति दातुमुपस्थितं प्रहणं तथैव मन्तव्यं
यथा पूर्वस्यैव अभिहितम् । तथा निरुद्धं नाम-यत् वस्त्यादिकं
वानमन्तरस्य निषेधितम् । अनिरुद्धं तु तद्विपरीतं तयो-
ग्रहणं अग्रहणं वामी वष्यमाणा दाया भवन्तीति सं-
ग्रहाद्यासमासार्थः ।

अथेनामेव विवृणोति—

उप्पत्तिं वा वि धुवं च भोजं,

तस्सेव मज्झिम्म उवागडस्स ।

समस्सिते सागोर्चोलगम्मि,

अस्यहिं सो चेव उ तस्स पिंडो ॥ ३१० ॥

तस्यैव—सागारिकस्य वाटरुस्य मध्ये वानमन्तरमु-
द्दिश्य भाष्यं—संखडिमेव, तस्मात्पत्तिकं वा स्यात् धुवं वा ।
अपत्तिकं नाम-पर्वतीयमन्तरयाकस्मिकम् धुवं तु पर्वति-
र्धियावि । अथ नवव्यां दृश्यां वा तत्रान्येभ्योऽन्नकः सम
मपि भितो यः सागारिकभोजकस्तस्मिन् संखड्यां दीयमाने
स एव शय्यातरोस्य पिण्डो भवति ।

अस्य निवेदितस्य वा ग्रहणं तावदमे दोषाः—

भदो तक्कीसाए, पंतो धेप्पति दद्धणं मणइ ।

अंतोपेरे ण इच्छह, उहो गमयं दुद्धम्मो चि ॥ ३११ ॥

यः सागारिको भद्रकः स तत्रिधया वानमन्तरनिषेध-
नाभ्याजनाभ्यव्यप्यारीयमाहारजातं तत्र प्रक्षिपेत् । यस्तु
प्रान्तः स तथा गृहमाणं दृष्ट्वा भवति-अन्तर्गृहे-गृहाभ्यन्त-
रे दीयमानं तदीयं पिण्डं नेच्छथ, इह पुनरव दीय-
मानस्य ग्रहणं कुरुध्वम्, अहां दुग्धम्मोणो द्यूयमिति
तथेतद्वाप्यभाषणं गृह्णति ।

ततः किं भवतीत्याह—

तेसु अगिरहेत्तेसु य, चित्ता परिसाए से ससुप्पेज्जा ।

को जाणइ कि एते, साहू धेत्तुं ण इच्छेते ॥ ३१२ ॥

तेषु साधुषु तं शय्यातरोभक्तं—निवेदनापिण्डमगृहमाणेषु
तस्याः संखडीकारिण्याः पर्वति चित्ता ससुप्पेज्जा, यथा का
जानाति-को नामासुमर्थे ससुप्पेज्जा किमेकसाधव इह
शय्यातरोस्यमाहारजातं ग्रहीतुं नेच्छन्ति ।

नूयं से जायंति कुलं व गोत्तं,

आगंतुओ सो य तहिं सोगारो ।

भूगृह्य सोयं च ततो वपव्वथ,

जे अम्म इच्छंति ण सेज्ज दातुं ॥ ३१३ ॥

नूनं 'से' तस्य शय्यास्त्रिमितो जानयत्यमी कुलं वा गोत्तं वा,
यथायं नीचकुलोपको द्वीगोत्रो भवति । स च सागारिकस्तत्र
ग्रामादावागम्यः अतो न तदीयं कुलादि तत्र कोऽपि पतति ।

यद्वा ते गृहस्थाभित्तयेयुः—अथोष्टो बालमारकोऽयं शुभं वा
शुचि समाचरता कृष्णस्य वास्ति । तत एव तदीयं पिण्डं त्य-
क्त्वा यस्मीं अस्माकं चोन्नतं प्रहृतिमिच्छन्ति न शय्यादातुः
सम्बन्धि तत् ।

ततः सागारिक इत्थं चिन्तयेत्—

ओमासिभो योहि स वासमज्जे,

चंडालभूतो य कतोऽहमेहि ।

गृहे वि शिच्छंति असाधुधम्मा,

अतो परं किं यं करंज अग्ने ॥ २१४ ॥

अथआजितोऽहममीभिः धमणैः स्वयामध्व-स्वकीय-
हवासिजनमध्वं चण्डालभूतश्च कतोऽहममीभिः सुएडैः, गंह-
ऽपि च मदीयं नेच्छन्धमीं असाधुधमाणः पिण्डं प्रहृतुम्,
अतः परं किंचान्यदपरं कुर्याः । यत्कर्तुं योग्यं तदमीभिः कृत-
मिति भावः ।

ततश्च—

राभो दिया साहू वि निग्गसेजा,

एगस्स खेगाण व सेज्जेदं ।

अट्ठाण यित्ति व अलंभे जं तु,

पावेजं तं वा वि अगिण्हमाहो ॥ २१५ ॥

राभो दिया वा साधून् प्रतिश्रयाभिष्काशयेत्, एकस्य वा न-
स्यैव गच्छस्य अनेकेषां वा बहूनां गच्छानां शय्यादानस्य व्य-
वच्छेदं कुर्यात् । ततोऽप्येति बहूमानां निगच्छन्तो वा साधव-
स्तदीयदोषेण वर्तमानमलममाना यत् परिनापनादिकं प्राप्नुयुः
ततस्ते शय्यातनत्रोन्नतमनुष्ठानाः यपरिनापनादि प्राप्नुयु-
न्ति, तान्नपक्षे तेषां प्रायश्चित्तमिति भावः । एवमसंख्ये-
रपिण्डविषयशेष उक्तः ।

अथ संख्येपिण्डविषयानाह—

संसङ्गस्स ग्राहणं, तदिदं दोसा इमे पसज्जेति ।

तर्हीसाए अमिक्खं, संखडिकारावणं होजा ॥ २१६ ॥

यद्यन्यदीयचोन्नतं, संख्ये सागारिकपिण्डं गृह्णन्ति नदा
तत्रैतं दोषाः प्रसज्जन्ति । तान्नपक्षे यद्यन्यदीयपिण्डसं-
ख्ये मदीयापिण्डोऽमीनां कल्पन्त तत इत्थं कृत्वा भूयो
दार्पाव्यवसायीत्यालम्बनेन वाटकुवास्त्यजनेरभीषणं संखडी-
कारापद्यं भवेत् ।

अलं गृहिण्डेण इमंय अजा !,

छंजेण अणेति जहा स इत्थं ।

साहू वि नेच्छंति इमस्स दोसा,

अग्ने वि वज्जेणु ण को वि एसो ॥ २१७ ॥

अथ भूयो यथैष सागारिकः अत्र पिण्डमानयतीत्येवमर्थं
साधवो गृहस्था नृपवंत-आयं ! अलमस्माकमनेन संख्येपि-
ण्डेनैति, ततस्ते सागारिकाभ्यन्तयेयुः—अस्य सागारिकस्य
दोषाः, यदि साधवोऽपि पिण्डं नेच्छन्ति ततो वयमपि दान-
महणादिविषयवहादपनेन सद्य वज्रैर्याः यतो न कोऽप्येष
विषयको हार्यते आगन्तुकस्यात् ।

अमममगामी किलवोऽहवाऽयं,

बौदी व हुजा सि सुखादिखा वा ।

दोसा बहु तेषां जहिं सगारा,

पिंडं ह्य ए तत्थ उ खमिष्यच्छे ॥ २१८ ॥

अथवा योऽप्ययगामी भूयो वा नपुंसको वा भविष्यति यो-
न्वी-काकादिपालना संतस्य शय्यातरपिण्डस्य शुनकादिना
कृता भवेत्, एवमादयो बहवो दोषा यतो भवन्ति, तत
यत्र संखडाकरणे सागारिकः स्वकीयं पिण्डं नयति तत्र
प्रथमत एव वैवाभिगच्छेत् ।

बहिर्निर्गतः सागारिकपिण्डः बहिर्निर्गतोऽसंख्ये—

यो कृष्णं निग्गंथाणं वा निग्गंथीणं वा सागारियपि-

ण्डं बहिया नीहडं अमंसडं पडिग्गाहित्त ॥ २१९ ॥ क-

ृष्णं निग्गंथाणं वा निग्गंथीणं वा सागारियपिण्डं बहिया

नीहडं संमडं पडिग्गाहित्त ॥ २२० ॥

अस्य व्याख्या प्राग्वत् नवरं सागारिकपिण्डो वाटका-
द्वहिनिकाशिनोऽसंख्येऽप्यपिण्डेन सममसमीलितो न
कल्पन्, संख्येऽस्तु कल्पन् इति ।

अथ भाष्यम्—

बहिया उ अमंसडं, दोमान न हु चव मोचु संमडं ।

संसङ्गमुण्णाप्यं, पच्छ उ मागारिओ मा वा ॥ २२१ ॥

सागारिकवाटकाद्वहिनिकाशिनं असंख्ये गृहमाणं ते
एव पूर्वसूत्राभा भद्रकप्रान्तदोषाः, परं मुक्त्वा संख्ये, तत्र
दोषा न भवन्तीति भावः । अत एव यद्वाटकाद्वहिनिका-
शिनं तदत्र सूत्रं अनुज्ञातम्, सागारिकः पश्यतु वा मा या
इदं पुनस्तादृशोक्तिरिष्यते ।

नीसङ्गमसंगडो, वि य पिंडो किमु पेहिं संमडो ।

अप्यतिपरिहारी, सागारिदुद्धं परिहरंति ॥ २२० ॥

निख्ये नाम—बहिर्निष्काश्य वानपत्नरस्य निवेदिनः,

यस्य वा याचकादिर्धाय निष्काशितस्त्वमे प्रदत्तः, स य-
द्यन्येभ्योन्नतैरसंख्येऽप्यपिण्डो न सागारिकपिण्डः
किं पुनः परैरन्येभ्योन्नतैः समं संख्ये, स चतुरां सागा-
रिकपिण्डो न भवन्तीत्यर्थः । परम् अमीनिकपरिहारिण्यः
सन्तः सागारिकदृष्टे परिहरन्ति ।

इदमेव साधवादमाह—

अहिदुस्स उ गहणं, अमती तव्वज्जेतास दिदुस्स ।

दिदं वि पत्थियाणं, गहणं अतो व बाहिं वा ॥ २२१ ॥

प्रथमं सागारिकस्य सकुटुम्बनादृष्टस्य ततोऽसंख्ये—

संस्तरणाभावे तद्वर्जितं तमकं सागारिकं वर्जयित्वा
शेषकुटुम्बेन दृष्टस्य संख्येऽस्य पिण्डस्य प्रदणमनुज्ञातम् ।

अथ तं साधवो प्रामाण्यं प्राप्स्यतास्ततः सागारिकेणापि
दृष्टस्य संख्येऽस्य वा तस्यान्वर्थैर्दत्तां सवेत्रं प्रदणमनुज्ञातम् ।
पुनःप्रदणमात्रेण भद्रकप्रान्तदोषाणां समाधानम् ।

पाहुणगा वा बाहिं, धेतुमसंसङ्गं च वच्छंति ।

अतो वा उभयं पी, तत्थ पसंगादअं खत्थि ॥ २२२ ॥

अथवा प्राचूणकाः साधवः कंचित्तत्र समायानाः न च
तं ग्रामे व्यनोत्याग्रतो गन्तुकामा वाटकाद्वहिनिकाशिनं

निष्ठुमसंस्तुयति सुहोतां संस्तुयिष्ये च ब्रजन्ति, तदन्वि
क्ष्मन्वाटकाभ्यन्तरे वर्त्तमानमुपयमपि प्राशुलिकाः साध-
वा शुद्धिम् । प्रथमं संस्तुते तद्वर्षात् अस्मिन्संस्तुत्यर्थः ।
कुन इत्याह-तथैवविधं प्राशुलिकानां ब्रह्मे प्रसङ्गाद्व्यो दीप्यः
भद्रकृपाभक्तैः पुनर्विद्वत्साधवाश्च सन्ति । तन्निधया भूयः
संस्तुतीकाराणम् आदिशब्दात्-निष्काशनादिपरिग्रहः ।

अथ 'संस्तुमुक्त्याय' इत्यादिपदानां भाषार्थं भाषात्रयणाह-
जो उ महाजशरिण्डे-य मेलितो बाहि सागारिकरिण्डो ।
तस्स तर्हि अपहृत्ता, य हाति दिष्टु वि अविवसत् ॥३२३॥
जं पुण तस्मि चिय भा-यणसु अविविमिस्सियं भवे दव्वं ।
तं दिस्समागयगहियं, करेज अप्पचित्तं पडुसु ॥३२४॥
जं पुण तेण अदिष्टु, दुवाय गहयं तु हाति संमट्टु ।

तद्विं तासि कहेजा, य यावि यं यायरो तत्पा ॥३२५॥
यस्तु सागारिकरिण्डो महाजनरिण्डेन सह वाटकाद् बाहि
मीलितः स साधुनां कल्पनः । कुन इत्याह-तस्य सागा-
रिकस्य तत्राप्रमुखात्, महाजनस्यैव च प्रमुखात् । षष्ठ्यापि
सागारिकस्य नाशीनिकं भवति । यस्तुनद्रव्यं तस्यामव
शब्दात्तस्मात्प्राप्त्या भाजनीयं भवति मिश्रितं संस्तुते भवति
तत् इत्यमानं शुद्धी संस्कारपर्यवर्तिनः भावः । यद्वा-साधु-
र्भावं प्राशुलिकानामपि मत्वा भद्रकालस्याभावेः स्वशुद्ध
स्थापनं कुर्वुः । अथ ते प्राप्ताः ततो घातं वा बन्धं वा कु-
र्वाताः सन्तः संयतानां कुर्वुः । एतं तावत् स्वयंकरणं दद्या
अभिहितः ।

अथ स्वयं संस्तुते कर्तुमस्ममर्थाः अन्यैः कारयन्ति, यो वा
काऽप्यन्यथाप्रतिपत्तिं तन्मुमोदयान्तं तत् इमं दद्याः-
कारायणमर्हति, अमुमोदयउगमादिशां दोमा ।

दुविहं वतिकम्मि, पायच्छिजं भवे तिस्स ॥३२६॥

अन्यैः कारायणे कुर्वतो वा अनुमोदने ऊर्ध्वादयो दद्या
भवन्ति, ऊर्ध्वा नाम-तेनाप्युपगृह्यन्ते तस्य रागिणां हस्ता-
क्षो परितपः । आदिशब्दाद्यदि द्रव्यमसौ तत्र प्रतिपत्तिं स
तेन सहसंखडे कुर्यात्, तस्मात् मदीयं स्पृशत्येवमादयो
दद्याः । अथ च द्विविधं व्यातक्रम लौकिकलोकात्मिकम-
र्थादतिक्तरूपं प्रायश्चित्तं त्रिविधं भवति । तथैव स्वयं
करणं, द्वितीयं कारायणे, तृतीयमनुमानाति ।

इदमेवोत्तराङ्गं व्याचष्टे-

लोउत्तरं च मेरं, अतिचरं लोहयं च मेलेत्ता ।

अहवा सयं परहि य, दुविहा उ वतिकमो हाति ॥३२७॥

पहमिस्सुगम्भि ठाणे, दोहि वि गुरुमा तेण्ण कालणे ।

वितियम्मि य तव गुरुमा, कालगुह हांति ततियम्मि ३२८

सागारिकबोद्धकमित्रतां चांक्षकः समं मीलयन् लोको-
चरिणं मयादांम् " न कल्पनं सागारिकरिण्डोऽसंस्तुतः
कनुमिति भगवदालक्षणां " लौकिकीं च न मीलिनीया अस्मा
कं चांक्षका इत्येवंप्राप्तं मयादामतिचरमि-अनिक्रामतीत्य-
र्थः । अथवा-स्वयंकरणं परैश्च क्रियमाणस्य स्वात्ममित्येव
द्विधिषो व्यतिक्रमो भवति तत्र प्रथमस्थाने स्वयंकरणेन
लक्षणां गुरुमा, द्वितीयां गुरुमा, तथैवा-तपना-

कालेन च । द्वितीयं कारायणे त एव चत्वारो गुरुवस्तेषां-
रुकाः, तृतीयं अनुमोदनीयलक्षणस्थानं त एव चतुर्गुरुकाः
कालंशुभो भवन्ति ।

किञ्च--

अहमुच्चयं सुहमिषं किम्हा ;

तं केण उचं कहिंते जतीहि ।

ते च्च तांथादिपंचवत्ताहि ,

अमिद्धतेखेव अ संखडादी ॥ ३२९ ॥

अस्मदीयं तद्वदं द्रव्यं किमर्थं कनान्यत्र प्रसिद्धम्, इत्थं
संखडिकांगमिः सालोपमुक्ता रक्षाणो ब्रवीति-यन्निर्भर-
मेकं मीलितम्, एवं कथितं सति न एवं स्पष्टोक्तं उदैक-
स्पष्टेन भगवन्नादयो दद्याः । अथ ते भद्रकालिनः साधु-
हस्तं प्राशुलिकानामपि मत्वा प्रवर्त्तनं कुर्वुः । अ-
थास्मी रक्षाणो न कथयन्ति ततोऽप्यहं-अर्कायने तत्रै-
व रक्षाणो न समं संखडे कुर्वुः । आदिशब्दाद् दद्यां वा ब-
न्धं वा ते तस्य कुर्वन्ति । यत एतं दद्याः ततो नासं-
ष्टं कर्तव्यं कारयितव्यं क्रियमाणमनुमोदयितव्यं चेति ।

अथ द्वितीयपदमाह--

अद्वाणखिगयादी, पविमंता यावि अहव ओमम्मि ।

अमुमोदयकारावण, पशुणिकसंत्तस वा करणं ॥३३०॥

अथनो विमंताः आदिशब्दाद्-अशिवानिगमंताः, अथनो
वा प्रविशन्तः अथवा-अयमोदये वर्तमानाः संस्तुते रिण्डे कु-
र्वन्तः अनुमोदने ततः कारायणमपि प्रतिपन्नवन्तः । यो वा प्र-
भुर्वैलवान् राजगणसम्मतो वा निष्कास्तः--प्रतिगृह्णीति-
तस्ततः स्वभारिणं करणं प्रवर्त्तन् अशिवगणसमासाधेः ।
अथ विलग्नयोऽभिधीयन्-साधवा विप्रकृष्टादिभ्यो नि-
गतास्तं वा प्रविशन्तोऽयमोदये वा अन्यत्र पर्याप्तमक्षमा-
नास्तसागारिकसत्तं द्रव्यं स्निग्धं शरीराण्यहं मत्वा
प्रथमं तोदयन्ते संस्तुते कुर्वन्मनुमोदयन्ति । अथान्यः सं-
स्तुते कुर्वन् प्राप्यन्तं ततः कार्ययुरपि ।

कथमित्याह--

पुराणं सागं च महत्तरं वा ,

अञ्चं व गाहेति तर्हि च वोहं ।

सागारिओ वा वि विगावितो जा ,

सपिडमप्पेसु तु संदधाति ॥ ३३१ ॥

पुराणं-पञ्चाङ्कतं, तद्वशात् प्रातःपञ्चाङ्कतं आचकं, तद-
भाव यत्न महत्तरस्तम्यं वा प्रमाणभूतं तत्रान्यपिगडेषु
सागारिकरिण्डे प्रसेल्ये प्रादयन्ति-प्रकापयन्तीत्यर्थः । यो
वा सागारिका विकारिदा--विशेषणं साधुसमाचारीकु-
शलस्त स्वकीयं रिण्डमन्यपु संदधाति-मिश्रयतीत्यादि ।

संमिस्सियं वाऽपि अमिस्सियं वा ,

मिण्हति गीता इतरे विमिस्सं ।

कारेतदिद्धं च अगोवितेसु ,

दिद्धं व तप्पस्यकारि गीता ॥ ३३२ ॥

यदि संश्लेष्य गतायाः ततः सन्निभान् सागारिकरि-
ण्डे शुद्धिं नासंस्तुम् । अथवा-संस्तुते न प्राप्यते
विकारिदाश्च गीतार्थोस्तत्र न सन्ति ततोऽप्यहं-यथा

ते न पश्यन्ति तथा पुराणादिना संसृष्टे कार्ययन्त्रि ।
अथाहं कार्यमाणं नेशामप्रत्यय उत्पद्यते, यथेते सागा-
रिक्पिण्ड एवासंसृष्ट आनीतः न तस्मत्प्रत्ययकारिणो गी-
तार्थास्मैष्टद्वयस्य संसृष्टे कार्ययन्त्रि ।

अथ 'पमुनिक्लेष्टस्स या करण' मिति पदं व्याख्यात—
जो उजिओओ आमि य भूतपुत्रं,
तप्पक्खिओओ रायगणच्छिओओ वा ।
सवीरिओओ पक्खिवती इमं तु,
वोत्तुण किं अच्छइ एम वीसुं ॥३३३॥

यस्मिन् ग्रामे पूर्वमूर्जितो-यलवान् प्रमुर्वोऽपिपरिगमासीत्,
तत्प्राप्तिको वा—तस्य इहेतयो राजगणान्वितो वा राजने-
मनो भ्रष्टादिगणस्त्वमनो वा आसीत् । एवंविधोऽपि यः
स्वीर्यः—श्रीक्रान्तं भाजनभेदादयो दोषास्तस्य न भवन्तीति
भावः, स एते सागारिकापण्डितमन्यापण्डितप्राप्तपति । पर-
मिदं वचनमेवमुक्त्वा, यथा किमपि पृथक् प्रथक् निष्ठनीति ।

सागारिकपिण्डाहंतितामस्यम्—

सागारियस्स आहडिया सागारिएणं पडिग्माहिता न-
म्हा दावए नो मे कण्णइ पडिग्मेहत्तए ॥ १६ ॥
सागारियस्स आहडिया सागारिएणं अपडिग्माहिता,
तम्हा दावए एवं मे कण्णइ पडिग्मेहत्तए ॥ २० ॥

आशयस्य सूत्रस्य कः संबन्ध इत्याह—

नीहडसोमारिपिंड—स्स विवक्खो आहडो अहुउ जोगो ।
शीहडमुत्ते पुणरवि,जोगो संसडुओओ गाम ॥ ३३४ ॥

'नीहड' नाम-पूर्वसूत्र निहेतः सागारिकपिण्ड उक्तः, इह तु
तद्विषय आहन्त उच्यते—अथैव प्रस्तुतसूत्रस्य योगः—संब-
न्धः, तथा इतः सूत्रादनन्तर पुनरपि निहेतसूत्रं भावयन्ति,
ततोऽयं सूत्रत्रयस्य संबन्धः संदेशका नाम मन्तव्यः ।
किमुक्तं भवति—आहडो निहेतस्त्रयं श्रवसां भूयोऽपि निहे-
तसूत्रम् । एष ईदृशः सम्बन्धः संदेशः पूर्वोपरसूत्रत्रयं संदेश-
केन च गृहीतव्यान् संदेशक इत्यभिधीयते । अनेन वक्ष्यमाण-
सूत्रस्याप्यर्थस्य संबन्धोऽभिहित इत्यनेन संबन्धेन आयात-
स्यास्य (१६-२०) व्याख्या—आहन्तिका प्राहणकं सागारिकस्य
गृहे कुतोऽपि गृहान्तरादागतो, सा च सागारिकेण प्रातःगृही-
ता स्वीकृता । ततस्तस्या मध्याह्नं दद्यात् नोभेनस्य साधो-
कल्पते प्रातिग्रहीतुम् ॥१६॥ सागारिकस्याहन्तस्मागारिकेना-
प्रातिगृहीता न स्वीकृता तस्या मध्याह्नयादयं 'स' तस्य
कल्पते प्रातिग्रहीतुमिति सूत्र (२०) संक्षेपार्थः ।

सांप्रते नियुक्तिविस्तरः—

आहडिया उ अभिषरा,कुलपुत्तगमिगिमाडिगालिते ।
दव्वे खेत्ते काले, भावम्मि य होइ आहडिया ॥३३५॥

अभिषरः पृथगर्थवाचकः ततश्चाभिगृहादपरमार्गोऽश्रम-
नो यदि शिष्टे आद्यकद्रव्यमागतं सा आहन्तिका भावय-
ते । सा चैवं संभवति—कश्चित् कुलपुत्रकः कश्चिद् ग्रामे प-
रिचलति । तस्य सायस्या प्राधुर्गणकः समायातः, तदर्थं विधिं

धर्म-अतिशायि द्रव्यमुपस्कृतमाकुलपुत्रस्य च भगिनी तथैव
ग्रामे परिणीता तदर्थं स्वीकृत्यमायाहन्तं घृतपुत्रादिकं प्रयय-
न्ति, सा च भगिनी तदानीं सुनिकासिहस्ता तनस्तां आ-
नुज्यां ब्रवीति स्थापय त्वमिदममुकत्र प्रदेशेऽहमिदानीमस-
निका निष्ठामीति । सा चाहन्तिका चतुर्धा, तत्पथा—द्रव्या-
हन्तिका क्षेत्राहन्तिका कालाहन्तिका भायाहन्तिका चेति ।

अथेतामेव नियुक्तिगामां विचरन्पुराह—

आएसडुविमसे, मति कालं भगिणि संभरित्ता णं ।

भजि भज्जाहन्थ, कुलओ पेमति भगिणीए ॥ ३३६ ॥

आदेशः—प्राधुर्गणकस्तदर्थं घृतपु(र)पलपनश्रीप्रभृतेः स्थापक-
द्रव्यस्य विशेषं संज्ञानं काल-भाजनदशकालं भगिनी स्वसारं
स्मृत्वा भायाहन्तेभोजिकां प्राधुर्गणकः कुलज-कुलपुत्रका भगि-
नीनिर्मलं प्रेषयति, एषा आहन्तिकाकथयति । अस्यां च चत्वारो भ-
ङ्गास्तद्यथा—द्रव्यतः प्रातिगृहीता न भावतः, भावतः प्र-
तिगृहीता न द्रव्यतः, द्रव्यतोऽपि भावतोऽपि प्रातिगृहीता,
नार्थं द्रव्यतो नापि भावतः प्रातिगृहीता ।

अथ यथाक्रमं भावनामाह—

उच्छंसे अणिच्छाण, ठविया दव्वगहितान् पुण भवे ।

एत्थ पुण भएपता, अविचनं चव घण्णंते ॥ ३३७ ॥

वावाग्मद्विउमुद्दे, लितं हत्थे उ विडयओ भंगो ।

दासु वि गहिणं तहओ, चउत्थभंगो उ पडिभहो ॥३३८॥

यदर्थं सा भजिका प्रापिता सा भगिनी तत्रान्तरमपि क-
नापि कार्मण च रुष्टा सती आनुजायया समर्थमागामिपतिं
न गृह्णाति, ततस्तया तदुत्सङ्गं आनिच्छयापि सा भ-
जिका स्थापिता, एषा द्रव्यतः प्रातिगृहीता न पुनर्भावतः ।
इयं च शय्यान्तरपिण्डो न भवति, भावतोऽत्र अगृहीत-
व्यात्, परमत्र भद्रकपान्तदोषा भवन्ति । सद्रुकस्तस्मिन्नायं प्र-
क्षेप, प्रान्तस्तु निष्काशनं वर्मानव्यवच्छेदादं कुर्यादिति भा-
वः । अप्रातिक्तं चैव गृह्यमाणं भवति, किमपि मदीय-पिण्डो न
भवति येनैव मम इदं गृह्णाति । तथा सा भगिनी यदा क-
र्मापि दलनेपपणाद्व्यापारं कुर्यात् सुनिकया वा अ-
शुच्या वा लिप्तभक्ता भवति, तदा ब्रवीति स्थापय त्व-
ममुकत्र प्रदेशे एषा भावतः प्रातिगृहीता, न द्रव्यतः इति द्वि-
तीया भङ्गः । तृतीया तु भङ्ग इत्याभ्यामपि द्रव्यभावाभ्यां प्राति-
गृहीता । चतुर्थे भङ्गे इत्याभ्यामपि द्रव्यभावाभ्यां प्रातिगृही-
ता । किमुक्तं भवति—सा भगिनी रुष्टा सती बलादर्थमागामिपि तां
भजिकां हस्ताभ्यामपि न गृह्णाति । सा चाहन्तिका द्रव्य-
क्षेत्रकालभावभेदाच्चतुर्विधा । पुनरेकैका द्विविधा—छिन्ना,
अच्छिन्ना च ।

अथेता एव भावयति—

मंकपिण्यं च दव्वे, दिट्ठा खेत्तेण कालतो छिन्नं ।

दासु उ पसंगदोसा, मागारिएं भावतो दुविहो ॥३३९॥

यद् द्रव्यं संकल्पितं यथा अमुकं घृतपुत्रादिकं तत्र गृहे न-
व्यम्, वाग्राद्व्यानुक्रमकारान्तराद्यतत्कथाचक्रं गृहे यतनार्थं
पृथक् स्थापितं तदुत्सङ्गमपि द्रव्यतोऽपि भवति । सा पुनराहन्तिका
स्युहमानीयमाना सागारिकेन दृष्टा सा क्षत्रतश्चक्षुः । तथा

अमुकस्यां बलायां नैतव्यमिति निर्दिष्टे द्रव्ये कालतश्छिन्नम्। उपलक्षणमिदं तन नैष्यामीति तत्र भाषा निवृत्तस्तद्भावाच्छिन्नम्। अच्छिन्ना स्वाहृतिका चतुर्धोप्यतश्छिपरीता। तथा द्वयोर्भङ्गायां—द्रव्यतः प्रतिगृहीतानां भावतः, नापि द्रव्यतो नापि भावतः प्रतिगृहीतस्येव लक्षणयोगेन सागारिकपिण्डः, परं प्रसङ्गदोषात् शृङ्खलं 'भावश्चो' ति भावतः प्रतिगृहीता न द्रव्यत इत्येव रूपो यो भङ्गः, पश्चाद् द्रव्यतोऽपि भावतोऽपि प्रतिगृहीता इत्येव लक्षणं द्विविधः प्रतिगृहीतो भङ्गः—एतयोः सागारिकपिण्ड इति कृत्वा न कल्पते।

अथैनामेव निरुक्तिगाथां व्याचष्टे—

संकल्पियं वा अहवेगपासे,

सागारिदिष्टं अमुगं तु वेलं ।

नियदुभावेन मुगं अदिष्टु,

काले न निर्देयं अछिन्नभावे ॥ ३४० ॥

यत् घृतपूपादि तत्र गृहे नयनाय संकल्पितम्। अथवा—येदकपाशे विष्वक् स्थापनं तदन्तं द्रव्यतश्छिन्नम्। सागारिकेण खगुहमानीयमानं यत् दृष्टं तत् क्षेत्रतश्छिन्नम्। अमुकस्यां मध्याह्नादिलक्षणायां बलायां नैतव्यमिति निर्दिष्टे कालतश्छिन्नम्। यत्र न तेषामिति भावो निवृत्तस्तद्भावनतश्छिन्नं व्याख्यातम्। अथाच्छिन्नं व्याख्याति—'अमुगं' इत्यादि, यद् द्रव्यममुकं नैतव्यमिति न संकल्पितं न वा पृथक् स्थापितं तद् द्रव्यतोऽच्छिन्नम्। या वाऽऽहृतिका सागारिकेण लीयमाना न दृष्टा तत्क्षेत्रतोऽच्छिन्नम्। काल अच्छिन्नं यत् प्रतानयनायां बलायां निर्देशा नास्ति। भाव अच्छिन्नं तु यदद्यापि नैष्यामीति भावः अव्यवच्छिन्ना न निश्चयनं इत्यर्थः।

अथात्रैव प्रहणविधिमाह

भावो जाव न छिन्नश्च, विपरिणतो गणहमो चि खेत्तं तु ।

खेत्तं चि होति गदमं, अदिष्टु वि विपरिणतमिमा ॥ ३४१ ॥

भावो यावदद्यापि न व्यवच्छिद्यते, तावन्न कल्पते, यदा तु न नैष्यामीति भावो विपरिणतो व्यवच्छिन्नस्तदा क्षेत्रच्छिन्नं तु न कल्पते इति भावः। अथेतदेव भावयति—'खेत्ते चि' इत्यादि क्षेत्रच्छिन्नस्यापि प्रहणं भवति, यदि स तद् द्रव्यं नयन्नपान्तरालं नैष्यामीति परिणतो भवति, तत्र सागारिकेणादृष्टमदृश्यमानं प्रहीतव्यम्।

ततः—

पुरतो पसंगपता, अविशयं चैव पुण्वमशियं तु ।

वितियततिपाउ पिंडो, पदमचउत्था पसंगेहि ॥ ३४२ ॥

अथ सागारिकस्य पुरतो गृह्णितं ततो भद्रकः प्रसङ्गं तन्निश्चया तत्र प्रक्षेपं, पान्तश्च तत्कारणानादिकं कुर्यात्। अमी निकं च पूर्वभग्नितं तस्य तथा पश्यतो गृह्णमाणं भवति, ततः पुरतो न प्रहीतव्यम्। तथा द्वितीयतृतीयां भङ्गौ शय्यातरपिण्ड इति कृत्वा परिहर्त्तव्यौ, प्रथमचतुर्थी तु शय्यातरपिण्डः परं प्रसङ्गदोषभयात्तावपि परिहर्त्तव्यौ।

अथाचार्यां विनयवर्गव्युत्पादनार्थमाक्षेपपरिहारौ

निरूपयितुकाम इदमाह—

कप्पह अपरिगमहिया, शिक्खेवे चउदुगं अजाणंता ।

जाणंता वि य केई, संमोहं कातु लोभा वा ॥ ३४३ ॥

कच्चिदाचार्यां निष्पन्नचतुष्कस्य द्रव्यतः प्रतिगृहीता न भावत इत्यादिलक्षणं भङ्गचतुष्टयस्य द्विकं प्रथमचतुष्टयभङ्ग-द्रव्यमाश्रित्य इदं सूत्रप्रवृत्तमित्येव विधमवजानतोऽपि त-स्यै कच्चिद्गीतार्थानां संमोहं कृत्वा लोभात् भुवते कल्पते सागारिकेणापरिगृहीता आहृतिका।

इदमेव स्पष्टयति—

जं आहडं होइ परस्स इत्थे,

जं नीहडं वावि परस्स दिचं ।

तं सुचखेदेण वयंति केई,

कप्पं थ मे सुत्तमसुत्तमेवं ॥ ४४१ ॥

यथाहृतं प्राचूर्णकं शय्यातरगृहमानीय परस्य इत्ते भवति, एतेन प्रस्तुतमेव सूत्रं गृहीतं सागारिकगृह्णाक्षिकाशितं परस्य दत्तम्। अनेन वक्ष्यमाणसूत्रमुपास्यम्। तदेवंविधं द्रव्यं सूत्रच्छन्देन—सूत्राभिप्रायेण कल्प्यं—कल्पनीयं न—नैव, च—द्यदि आचार्य एवमस्मदुक्तं मय्यसं ततः सूत्रमसूत्रमेव प्रामाति अप्रामाणमित्यर्थः, एवं कच्चिदाचार्येदेशाया वदन्ति।

अथ सूत्रिः प्रतिवचनमाह—

सुत्तं पमाणं जति इच्छितं ते,

थ सुत्तमत्थं अतिरिच जाति ।

अत्थो जहा पस्समि भूतमत्थं,

तं सुत्तकारीहि तहा शिबडं ॥ ३४२ ॥

यदि ते तव सूत्रं प्रमाणत्वेनेष्टमनुमनं तत इदमप्यक्षिणी निर्मास्य विचारयन्तु देवानामिषयाः सूत्रं तावदर्थं—व्याख्यानमतिरिच्य न याति—न प्रवर्त्तनं, तावदुच्यते इत्यर्थः। एष एवाथो निर्मुक्तिमाध्यादिरूपा यथा—यन प्रकारेण भूतं—सद्भूतमर्थमभिधेयं पर्यातं, सूत्रकारिभिरपि गणधरस्याविरैः सूत्रं तथा—तनैवाभिप्रायेण निवक्ष्यमवसातव्यम्।

अमुमेचार्ये दृढयति—

छाया जहा छायावतो शिबड्ढा,

संपट्टिण जाति ठिते य ठाति ।

अत्थो जहा गच्छति पज्जेवेसु,

सुत्तं पि अत्थायुच्चरं तहेव ॥ ३४३ ॥

छाया प्रतीता सा यथा छायावतः पुरुषादेर्निबद्धा पर-तन्त्रा सती तस्मिन् संप्रस्थितं याति, स्थितं च तस्मिन् साऽपि तिष्ठति, यथाऽत्रापि। पुरुषस्थानीयाऽर्थो येषु भङ्गादाविषयेषु प्रकारेषु गच्छति। सूत्रमापि छायास्थानीयं तस्यैवार्थस्यानुचरं सत्तथैव तेषु तेषु पययिषु गच्छति।

इदमेव स्पष्टतरमाह—

जं केणई इच्छई पज्जेवेसु,

अत्थंथ ससेहि उ पज्जेवेहि ।

विहीव सुत्ते तहि वारसा वि,

उमे य इच्छति विक्कोवण्डा ॥ ३४४ ॥

अर्थो—व्याख्याननिर्वाचयेन कनचित् पर्यायेण यत्सूत्रग्रही-मुमिच्छति न शेषैरपरैः पर्यायेस्तत्र स एव प्रमाणीयतव्यं

न भेषा इति वाक्यशेषः । यथेष्टैव सूत्रे यथा प्राचिन परि-
कृते अस्तिपरि बहि सागारिका न पश्यति ततः कथयते
कतिमर्थां तु इत्यर्थः । एतन् एषांयथाथेयं—आहूति-
कामिभक्तुनि न शेषैरपि परिगुणैर्भक्तुल्लङ्घनादस्मिः
परायैः । एवमप्राचीनैरुक्तैः उक्तैः सितं च वक्तुनि सूत्रकाः
कथं सूत्रं यन्तीयादित्याह—विधिषो तत्र सूत्रं वक्तव्यम् ।
यथायैवाहूतिकासूत्रं द्वितीयं आलापकं वाराणां वा प्रति-
बधः यथैवैव वधयन्ते आलापके उत्तरे वा विधिप्रतिषेधरूपं
काचित्कथापि सूत्रे शिष्यमतिविशकाशनाथं सूत्रञ्च इच्छन्ति ।
यथा—“कप्यह निगमार्थोयं पक्षे वास्तवत्वेन भिन्नं पडिग्माहित्तये
से वि विहिद्विषे, सो जेयं यं आविहिद्विषे ” ॥ ४ ॥ (४)
(सूत्रस्यास्य व्याख्या ‘पल्लव’ शब्दे पञ्चमभागे ७१४पृष्ठ गता ।)

अपि च—

उत्सगगओ शेव सुतं पमाणं ,
ख वाऽपमाणं कुमला वयति ।

अंधो हि पंशुं ववते स वाकि ,

कहेइ दोहं वि हिताय पर्थं ॥ ३४४ ॥

तत्र उत्सगतः—सामान्येन धृतं—स्वर्णं जैव प्रमाणं न वा अ-
प्रमाणम् , किन्तु—पूर्वापरसंबन्धकसूत्रसंमदाभासत्वेनार्थेन युक्तं
प्रमाणम् , अन्यथा पुनरप्रमाणमित्येवं कुशलास्तीर्थद्वयगण-
धरा वदन्ति । तथाहि—यथा किल काश्चिदन्धो दशान्नं गन्तुं
प्रमनाः स्वयं मार्गमपश्यन् पक्षे गन्तुमशक्तं चक्षुष्मणया स्कन्धे
विन्यस्य वदति, स चापि पक्षेयथोरप्यात्मनस्तत्त्वञ्च हिताय
स्मृत्प्रपाताद्युद्वेगवृत्त्याय पन्थानं मार्गं कथयति । एवमर्थ-
नाप्रवर्तितं सत्यवस्थानीयं सूत्रम् , तदपि पक्षुष्यानीयमर्थ-
सामान्य उपरि कृतं वदति, तदा साऽप्यर्थः सूत्रनिश्चयगन्धन
सम्यक् विवर्यावभागादर्थानतया निष्पत्त्यायै सुकृमार्गमुपदि-
शति । इत्यतोऽर्थमव्यापकमेव सूत्रं प्रमाणमिति स्थितम् ।

अथ ‘जाणेतो वि य कइ, समोइ कानु लोभा वा’ इति
पञ्चाशं व्याचष्टे—

अपमुया जे अविक्कोविया वा ,
ते माहत्ता इमिया सुएण ।

तेमि पणामो वि तमंतमेति ,

निसाविहंगेसु व खरपादा ॥ ३४६ ॥

यं अलपश्रुता अधीनत्वलपसूत्रा ये वा अविक्कोविदा ‘अगीता-
योत्तण्णं अननं सूत्रेण मोहायन्ता विजानन्ताऽपि लोभबह-
लतया सागारिकस्याहूतिकापिण्डं प्रादव्यन्तीति वाक्यशेषः ।
तेषां जैव मोहितानां प्रकाशयन्तुतत्सार्थः कथ्यमानोऽपि
तत्प्रमनायन्तः प्रबलान्धकारतया परिगुणं, यथा निशविहगा-
उल्लाकास्तेषु सूर्यस्य पादाः—किरगाः प्रकाशरूपा अतिमहा-
न्धकारीभवन्ति । आह—यद्यपि ततः कथयत सागारिकस्यापरि-
गृहीता आहूतिकेति प्रस्तुतसूत्रं कथं नीयते ? ।

अत्राच्यते—

अह भावविपरिणए, अदिक्कं सुयं तु तस्मि उ पउत्थे ।

नीहिद्वियए पुरम्भो, संखो भगमाइसो दोसा ॥ ३४७ ॥

यस्मिन्नाहूतिकां प्रदिशति—नसति वा तस्मिन् भावं स्वय-
मेव विपरिणेत्य न प्रद्वेष्यामि न जेष्ठायांमति वा किमरिणाम-

मापके कथयते । यद्वा—तेन तथा गच्छता भुजं वस्य सकाशम्-
इमिदं नयादि स प्रोषितां ग्रामान्नं गतः, ततस्तस्मिन् प्रोषि-
ते सति स नेता न नयामीति परिगुणं, अत्रान्नं साधयः स-
मायाताः ततः सागारिकस्याहं कथयते प्रतिप्रदीतुम् । अत्र
सूत्रविधानः । तथा वधवाससुत्रे भविष्यमात्यां विहि-
तिकां सागारिकस्य पुरतो गृह्णमात्यां संखोभकः प्रशेषक
आदिशब्दादिस्वाकाशनाशक्याव्यवच्छेदाद्व्यञ्जं द्वाया भवन्ति;
अतः सागारिकस्य पुरतः सा न प्रदीतया ।

अथ कथं स तथाहूतिकातयने विपरिगुणमतीत्युच्यते—

नीयं पि से ण पोच्छति, धम्मो व जतीणं हाति दितस्स ।

वसण्णुदसं वा सिं, भंडणकम्मं य अद्दण्ण ॥ ३४८ ॥

मया तत्र नीतमप्येतत् पुनर्पूरादिकं स न प्रदीप्यति,
यद्वा—यतीनामेवविधं द्रव्यं दत्तो मम धर्म्मो महां भ-
वाति । अथवा—यथा समीपे तत्रायते तयां स्वजनमरणधनहर-
णादिकं व्यवसने शोककारणमजानिष्ट, आभ्युदया वा कोऽ-
प्यस्त्यक्विशेष्येभ्यो वल्लं, भण्डने—वाह्यं नह इदानीं मह-
ता भण्डा वनेन । कर्मणि कृपादौ न अथ (न्याः) ताः—
अर्थात्तुकाः स्मिति, ततो नीतमपि नामी प्रदीप्यति ।

इति भाविमि शिप्यते, तेहिं अदिद्वस्स कपपती गहयं ।

छेत्तादिशिस्मत्तेसु व, कपपति गहयं जहिं सुचं ॥ ३४९ ॥

इत्यनन्तरोक्तप्रकारं भावे निवृत्तं स्मृतं येषां स्मर्योप त-
त्रायते ते शक्यान्तरमात्रपैरुदृष्ट्य कथयते ब्रह्मणम् ।
यद्वा—तेषां कालासौ निर्गन्तुं प्रहयं कथयते, एवं यत्र सूत्रमव-
तरति स एव विश्वस्यन्तु इति ।

मागायिस्स नोहिदिया पंगण—अपरिगमहिता तम्हा
दावए नो मं कपपडिग्माहतिण ॥ २१ ॥ सागा-
यिस्स नोहिदिया पंगण पडिग्महिता तम्हा दावए एवं
ते कपपडिग्माहतिण ॥ २२ ॥

अस्य संबन्धस्य प्रागेवोक्तवान् व्याख्याऽपि प्राग्बन्, नवरं
सागारिकद्रव्यं यदन्यत्र नीयते सा निहूतिकाच्यते । सा
यस्य समीपे प्रोषिता तेन प्रतिगृहीता न कथयते ।

अथ भाग्यविस्तरः—

पदमचउत्थो पिण्डो, वित्तो नतिअं य हाति तु अपिण्डो ।

पुरतो वि विषज्जेअ, भद्वपपेनिहिं दोमेहि ॥ ३५० ॥

निहूतिकायामपि द्रव्यतः प्रांतगृहीता न भावत इत्याद्यञ्च-
त्यागे भक्ताः नवरमत्र प्रथमचतुर्थी भक्ता शय्यातर्पणः, ए-
कत्र भावताऽप्यत्र तु द्रव्यतो भावतश्च प्रांतगृहीतव्यात् ।
द्वितीयस्तृतीयश्च भक्ता न भवति शय्यातर्पणः, सागारि-
कस्य पुरस्तादपि द्वितीयस्तृतीयभक्ता भद्रकप्रान्तकभयान्
वर्जयुः । तत्र भद्रकस्तत्राश्रया प्रक्षेपं कुर्यात् ।

यन्तु प्रातकः स इदं द्यात्—

कणापि अभिप्पाए—ख दिज्जमाखं पि पोच्छियं पुच्छि ।

अम्हे ओमावेत्ता, पुरासो वि य खः पडिच्छंति ॥ ३५१ ॥

किंताः हाति अम्हे, खंतंतिरियं व किंचि मम दोसं ।

सुव्यक्तसोचिणादि व, चरेति जतिषो वि डंभेण ॥३५२॥

किमेषमियामोमस्माकं सत्कं न भवति क्षेत्रात्तरमागन्तमिति
हृत्पथ कल्पते, तत्कथ्यस्तन्मथ, यत् क्षेत्रात्तरमागन्तमिति सदापं
भवति, तस्मिन् सुव्यक्तभोत्रिया इव—धिगुञ्जारीवा इव
यत्नोऽपि समो दम्भेन चल्नति । किमुक्तं भवति—धिगुञ्ज-
नीवाश्च अश्वद्राघमन्ममिति कृत्वा शूद्रशूद्रे न समुद्रादिति
परं तन्मुत्तरीयं शूद्रास्ति, तथा तस्मात्तद्विपक्षेन दम्भः,
एवममीयामपि शब्दात्तरपिदपरिहारग्रन्थेन न भद्रकं
लप्यते ।

आध्यात्मिका निहन्तिका वा पापकारणेन गृह्यत इत्याह—

दुविहे गेल्लसम्मि, सिमंतणा दण्डदुहमे असिंवे ।

आमोदरिणं पओसे, भए य गहणं अणुसायं ॥ ३५३ ॥
अस्स ब्बाक्या प्रागवत् ।

अत्र निमग्नत्वापदं विशेषतो भाषयति—

गिक्खंखिमिंखंतं, भलंति भज्जि दलाहि जा एसो ।

ते पुण्ण अविगीतेसुं, गीया इतरं पि गेयहंति ॥ ३५४ ॥

शब्दान्तरं भद्रता निर्वन्धन निमग्नप्रमाणा साधवो अण-
न्ति, यत्तु कैषा भजिका प्रहेलका आध्यात्मिका वा तां प्रयच्छन्त-
न्मुनराहन्तिकाया निहन्तिकाया वा प्रहणमर्गानाथोः कुर्वन्ति ।
ये तु गीतार्थास्त इतरमपि—सागारिकगिहमपि शूद्रन्ति ।

शेच्छंतमगीतं तं—सुपेय य सुपेय पतिपुं जेति ।

सच्छंदस्य ग य मणिमो, फुडविद्यडमिणं भलंति सुत्तं ॥ ३५५ ॥

अथ गीतार्था आध्यात्मिका निहन्तिका वा नच्छन्ति प्रहीतुं ततः
तेनैव सुपेय प्रत्यये घृयन्ति । अथ आचार्या वयं सच्छन्दन-
स्वामिप्रमाणेन न गमायः किं तु रुद्रविकटमर्गव्यवहार-
मिदमव स्यं भवति । यथा कल्पेन सागारिणः प्रतिशुद्दीन्
आध्यात्मिका परं च प्रतिशुद्दीना निहन्तिकेत ।

अपि च—

जे तं जगप्पदीवे—हिं पथीयं सव्वभावपण्णवणं ।

ज कुल्लित सुतं पमाणं, य सो पमाणं पवयसम्मि ॥ ३५६ ॥

ततः सकलत्रलोकीप्रसिद्धं जगत्प्रदीपेभेगवाद्भस्तीपंकरः
प्रहीतं सर्वेषामुत्सर्गोपवाद्भिन्नव्यवहारगदीनां भावप्रज्ञा-
पना—प्रकण्ठा । यत्तथाविधं धृतं यः काश्चिदप्रमाणं न क-
रोति तास्मीं प्रवचनं चतुर्वेदेषुसम्बन्धं प्रमाणं भवति ।

अमुमेवाधेन्यायिकमङ्गया दृढयति—

जस्सेव पभाकुम्मि—झिताई तं वेव हयकतग्पाइ ।

कुमुदाई अप्पसंभा—विवायै चंद उवहंसति ॥ ३५७ ॥

यस्यैव प्रभावशोभनीलितानि—प्रमुखानि तमव चन्द्रं कुमु-
दान्मुपहसन्ति इति संदर्भः । कथंभूतानीत्याह—इतकृतप्रानि,
इतशब्दा निन्द्यावाचकः, इतप्रानवा पापानीत्यर्थः । आत्मानं
संभावयन्ति, यद्येव शोभमाना यद्येवामि मामीत्यभिप्रेत्यन्ते तच्छीलानि
च यानि तावन्मासंभावितानि, एवंछिन्नानि परमोपकारि-
णामपि चन्द्रं यद्यमनीयावद्गतानि भवन्ति सकलक्षेत्राव-
स्थानि स्वकीयश्रेष्ठप्रभायदलेनोपहसन्तीत्युच्यते । एवं
मायां भवन्तीऽपि यस्यैव प्रभावशोभनीलितानिदिवकलोचनाः
संज्ञानाः तदर्थं धृतं सांप्रत्यमप्यमाणवत्सो इतकृतग्रा इव

लप्यन्ते । ते एवं प्रहापिताः सन्तः प्रतिपद्यन्ते, सूत्रायातका-
पातकतया अयनीयाथोः ।

अथाहन्तिकाविप्रहणसूत्रम्—

सागारियस्स अंसिकाओ अविभत्ताओ अण्वोक्षिक्काओ
अण्वोसडाओ अनिज्जूदाओ तम्हा दावए, नो से
कप्पइ पडिग्गाहिहंए ॥ २३ ॥ सागारियस्स अंसियाओ
विभत्ताओ वोच्छिक्काओ वोसडाओ निज्जूदाओ तम्हा
दावए, एवं से कप्पइ पडिग्गाहिहंए ॥ २४ ॥

अथास्य सत्यन्वयमाह—

क्षिन्नममतो कप्पति, अच्छिन्न ए कप्पति अह तु जेगे ।

पचमे वा भवितो, इयाणि साहायं भण्णिमो ॥ ३५८ ॥

आहन्तिका निहन्तिका पिण्डवैदिका विशदोर्ध्व सागा-
रिकेण क्षिन्नममत्वां न ममायमिति न भावार्थनिर्वातितः कल्पते
आच्छिन्नममन्वस्तु न कल्पते । अथैव योगः संबन्धः । यद्वा-
प्रत्येकमैकैकस्यैव सागारिकस्य सत्कं पिण्डमाश्रित्य वि-
धिमेक्षितः, इदानीं तु सागारिकस्वाभ्यर्थां च साधारण्ये पि-
ण्डमधिकृत्य विधि भणामः, अनेन संबन्धेनायानस्यास्य
(२३-२४) व्याख्यार—सागारिकस्य यत्र अंशिका तस्या अन्वेषा-
मंशिकाभ्यांऽधिव्यवहारश्च अन्वेषच्छिन्नाया अन्वेषकृताया अ-
निशुद्धाया मध्याकांश्चक्षुरूपानं द्यात्, नो 'से' तस्य साधाः
कल्पते प्रतिप्रहीतुम् । सागारिकस्य अंशिकादिव्यवहार-
च्छिन्ना व्याकृता निशुद्धा च यस्याशेषेभ्यो तन्मत्वाद् द-
द्यात् एवं 'से' तस्य कल्पते प्रतिप्रहीतुमिति स्वस्वसं-
वाधेः ।

अथ निर्धोक्षिधस्तः—

सागारियस्स अंसिय, अविभत्ता खेत्तजं ततो जेषु ।

खीरं मालाकोर, सोंगारदिहं परिहरंति ॥ ३५९ ॥

सागारिकस्यांशिका अविविध न कल्पते । सा च क्षेत्रे वा
भोज्येषु वा खीरं वा मालाकोर वा संभवति । अत्र सागारिक-
दृष्टे सर्वेषां परिहरन्तीति निर्धोक्षिगाथासमासाधेः ।

अथेनामेव विवरितुः सूत्रस्य विषयमपदानि तावद्विवृणोति—

अमो चि व भागो चि व, एगहुं पुंज एव अविभत्तं ।

कयभागे विअ सव्वो, विच्छिज्जाति सा अण्वोच्छिक्का ३६०

अंश इति वा भाग इति वा एकाधपत्तौ अत्र एवांशिका स्थाये
कः प्रत्ययः । तत्र यावान् सागारिकादीनां साधारण्ये शोभकै-
रपकृतः तावानघात्यखण्डपुञ्ज एव । अथांशेन भागाव्-
धिवत्ता कृता सा अंशिका—अविभक्त्युच्यते । यत्र तुभागा
परं मूलराशिद्वारा भागाऽपि न सर्वो व्यवच्छिद्यते सा
व्यवच्छिन्ना ।

अव्वगडाओ तुम्हे, ममं तु वा जा ख ताव णिहंसि ।

तथेव अण्णगुमाणी, होति अण्णिच्छुद्धिआ अंसो ॥ ३६१ ॥

सर्वेषामपि भागाः स्थापिताः परमं भागस्तु एव पुनमे-
तन्वेष-यत्र भागं न निर्दिशति सा अस्याकृतोऽभिधीयते । या

सागारिपरिधि

तु निर्विधा प्रसाद्यापि न ततोऽप्यत्र नीयते सा श्रोशका,
तत्रैव तिष्ठन्ती अनिगृह्यता भवति । एवंविधा न कल्पते प्र-
तिग्रहीतुमिति ।

अथ क्षेत्रहारं व्याचष्टे—

सीताइज्जो पङ्कगादि मा वा,
जे कप्पणिजा जतिओ भवति ।

सालीफलादीष्व व विक्रयमि,

पडेज तल्ल लवणं गुलो वा ॥३६२॥

सागारिकस्यान्ये पञ्च साधारण क्षेत्रे सीताया-हलपद्मनि-
देवताया यद्वा—पूजा भवत्, तत्र शाल्यादिद्रव्यं यदुपस्कृतं पुष्प-
काद्यो वा ये तत्र क्षेत्रे ते यतीनां कलानीया भवन्ति । यद्वा-
तत्र शालीना—कल्माषादीनां फलादीनां—चिमेटादीनाम्,
आदिशब्दान्—गोधूमदिप्रभृतीनां धान्यानां विक्रययोगानां
विक्रये तैले वा लवणं गुडा वा पतन् एषा सर्वाऽपि क्षेत्र-
विषया सागारिका ।

अथाशिकायन्त्रहारमाह—

जंते रमो गुलो वा, तल्लं चक्कमि तेमु वा जं तु ।

विकिजंते पडितं, पवचणंते य परणं वा ॥३६३॥

यन्त्रमापि सागारिकस्यान्ये सह साधारणं स्यात्, तच्च
क्षिपा इत्युप्यन्ते तैलेप्यन्ते वा तत्र च इत्युप्यन्ते कोटि कान्धरनी
गुडा वा भवत्, तिलयन्त्रं चक्रमुच्यते, तत्र तैले तिलातनीस-
पेषादीनां भवत् । तैस्त्वदा रन्तेषु विक्रीयमाणेषु यत् तन्मुल-
भूतवस्तुविक्रमापनति । अथवा—यन्त्रस्य प्रचलने प्रथमप्रा-
रम्भे श्रान्ते वा—परिममासी यन्त्रे संयुज्य प्रकृते—प्रकरणे
कुर्वन्ति एषा यन्त्रविषया श्रोशका ।

अथ भोज्यक्षारहारं व्याख्यानयति—

गणगेट्टिमदिभोजा, भोत्तुव्वरितं च तत्थ जं किंचि ।

भातुगमादीण पम्मा, अविभत्तं जं च गोवेण ॥३६४॥

गणो—महारादगणरूपः गोष्टी—महत्तरादिपुरुषपञ्चकपरि-
गृहीता यद्वा—यागः आदिशब्दाद्—अन्यस्यापि महत्जनस्य
साधारणानि यानि भोज्यानि संलक्ष्य, यद्वा—किंचित् सो-
दकप्रभृतिर्न तत्र भुञ्जीरन्ते द्रव्यम् एषा भोज्यविषया सा-
गारिकाऽशिका । तथा सागारिकसंलक्षितानां आहृत्यादीनां
एषा—दुग्धे यावद्ध्यापि सागारिकस्य सहाविभक्तम्, यद्वा-
दुग्धे—दुग्धचिच्छन्नं सागारिकदुग्धमभ्यर्चयति गोपनाविभ-
क्तम् । एषा क्षीरविषया सागारिकाशिका ।

मालाकारपट्टारमाह—

पुष्कपणिएण आरा—मिणाण पडियेण जाव उ विरिक् ।

पक्खेवगादिसेहं, अवियत्तादी य पुव्वुत्ता ॥३६५॥

पुष्पाणां पणितन—विक्रयेण यद्वारामिकाणां मालिकानां
भूतादिकं पणितं तद्वारमस्त्रामिना सागारिकेण यावद्ध्यापि
न विक्रिं भवेद्देवा अपि सागारिकाशिका । अथवा—सुत्रा-
दिमालाकारान्तरेषु हारेषु यद्वि सागारिकस्य संयुज-
यत्तत्त्वदीयायामशिकारूपविभक्त्या साधयो भक्ता-
दिकं पुष्कलं, तदा भद्रकलताः प्रसूपाकादयः, प्रान्त-
कलताः पुनरमीलिकादयः पूर्वाभा दोषा मन्त्रव्याः ।

सागारिपरिधि

मालाकारपट्टारं प्रकारान्तरेणाऽह—

अहवा वि मालकार—स्स अमियं अविणयंति भोजेसु ।

सो य सोंगारां तमि, तं पि ख इच्छंति अविभत्ता ॥३६६॥

अथवा—मालाकारस्य पुष्पाचक्षयमार्गिभर्याभ्रामेशिको
भोज्येषु शाल्याद्यानिषु यावत्तस्याभावेन तावत्मात्रमगारि-
णः प्रागवापनयति, स च मालाकारसंस्थां साधूनां सागारि-
काऽन्ता यावत्सो मालाकाराशिका अविभक्ता तावत्सा-
मर्पि प्रदीतुं नच्छन्ति ।

द्वितीयपदमाह—

गल्लममासु उ कारेसेसु,

मादिप्पसंगो ख य सव्वे गीता ।

मियहंति पुंजा अवरेडियातो,

तस्सऽसुतो वा वि विरेडियाओ ॥ ३६७ ॥

गलान्वाचमौर्ध्यादिषु कारेसेषु संस्तरणभावे मा प्र-
थमत एव शयानतरंगपट्टग्रहणे अतिप्रमत्ता भवेदिति क-
त्वा न चैते सर्वेऽपि गीतायो अन्तः प्रथममविरह्यन्त्येः समे
साधारणान्पुञ्जान् ततोऽन्यस्मादपि विरह्यतास्य सागारि-
कस्य सत्काम पुञ्जान् गृह्णन्ति । ५० २ ३० । (वैल्यवक्तव्यता
'पुया' शब्दे पञ्चमभागे सता ।)

शयानतरंगपट्टस्तीर्षकृद्विः प्रतिगृह्यति शयानतर—

पिण्डहारमाह—

तिरयंगरपडिक्कुटो, आसाअसात उग्गमो ख सुज्जे ।

अविशुत्ति अलाषविता, दुल्लभेजेजा विउच्छेदो ॥३६८॥

आद्यन्तवर्त्यमध्यमेतिर्द्वेष्टेष्टे तौषधकराश्याकमे कथंचिन्तु-
मेषानाम् पुनः शयानतरंगपट्टस्य सैरापि प्रतिगृह्यति कृत्वा
कलनीयोच्छेदो अत्र—उच्छेदो वाचकतामात्रा कृता न स-
ति 'असाय' ति—यत्र स्थितस्तथैव भिन्ना गृह्णता आसा तेषां
सेविता न स्यात्, 'उग्गमा न सुज्जे' ति—आसत्तादिभावतः
पुनः पुनस्तथैव भक्षणकारादीनामस्य प्रविशते उद्गमदोषा
न सुश्रूयसुः स्वाध्यायधर्मगादिना च ग्रीत शयानतरः क्षीरा-
दिस्निग्धद्रव्यं ददाति । तच्च गृह्णताऽपि मुक्तागुणार्थभावा
न कृतः स्यात्, शयानतरतुषुआहृत्यन्तुनादिभ्यां वृक्षकरणे
स्निग्धाहारं च गृह्णतः उपकरणशरीरार्थार्थं न स्यात्,
तत्रैव वाऽऽहाराद् गृह्णतः शयानतरवैमनस्यादिकरणात् श-
रया दुर्लभा स्यात्, सर्वथा तद्व्यवच्छेदो वा स्यात्, न तत्स-
त्पिण्डा वर्जनीयः ।

अथ द्वितीयपदमाह—

दुविहं गल्लमि, निमतणे दव्वदुल्लभे अविसे ।

आमोदगियपओमं, भण य गहणं अणुसुत्तां ॥ ३६९ ॥

द्विपंच-आगदामादामादानात्तत्र शयानतरंगपट्टेऽपि प्राप्य-
तथागाद, क्षिप्रमेव अनागाद पञ्चकारहारताया मासल्लभुक्
प्राप्ते सति नियन्त्रणे शयानतरंगवन्दे सक्तुं गृहीत्या पुनः
पुनः प्रसङ्गा नियन्त्रणाय । दुर्लभं च क्षीरादिद्रव्यं अन्य-
भालभ्यमानं, तथा आशोऽप्यमौर्धये राजप्रदेये तत्करादि-
भये च शयानतरंगपट्टस्य ग्रहणमुच्यते ।

अथ दुर्लभद्रव्यग्रहणविधिमाह—

निक्कुतो पक्खेण, चउदिमं जौयणमि कल्लजोगी ।

देवस्स य दुब्भता , सागारिखिवेसखा तदि ॥३०३॥
पि क्तवः स्वक्षेत्रं चतुर्षु दिक्षु सक्कांशयोजनं गंधविनस्या-
पि धुनाद्वन्द्वस्य अथवा-दुर्लभता प्रभातं तदा सागारि-
कपिएडनिषेधं कर्त्तव्यम् । गते सागारिकपिएडद्वारम् । ७०
६ उ० । ४० । पञ्चा० ।

सागारिकस्य आदेशादन्तर्वगडायां विधिमाह—

सागारियस्स आपसे अंतोवगडाए भुंजइ शिष्टिए शिसिं-
हे पाडिहारिए; तम्हा दावए, एवं से कप्पति पडिगाहिचए
॥१॥ सागारियस्स आपसे अंतोवगडाए भुंजइ शिष्टिए शि-
सिंहे अपाडिहारिए; तम्हा दावाए, एवं से कप्पति पडिग्मा-
हिचए ॥२॥ सागारियस्स आपसे बाहिं वगडाए भुंजइ शि-
ष्टिए शिसिंहे पाडिहारिए, तम्हा दावाए, एवं से नो कप्प-
ति पडिग्माहिचए ॥ ३ ॥ सागारियस्स आपसे बाहिं व-
गडाए भुंजइ शिष्टिए शिसिंहे अपाडिहारिए तम्हा दावाए
एवं से कप्पति पडिग्माहिचए । ४ ॥ सागारियस्स दा-
सेइ वा पेसेइ वा भयएइ वा भतिष्णए वा अंतोवगडाए
भुंजइ शिष्टिए शिसिंहे पाडिहारिए तम्हा दावाए एव से क-
प्पति पडिगाहिचए ॥ ५ ॥ सागारियस्स दासेइ वा पेसे-
इ वा भयएइ वा अंतोवगडाए भुंजइ शिष्टिए शिसिंहे
अपाडिहारिए तम्हा दावाए से कप्पति पडिग्माहिचए
॥ ६ ॥ सागारियस्स दासेइ वा पेसेइ वा भयएइ वा
बाहिं वगडाए भुंजति खां शिष्टिए शिसिंहे पाडिहारिए तम्हा
दावाए एव से कप्पति पडिगाहिचए ॥ ७ ॥ सागारियस्स
दासेइ वा पेसेइ वा भयएइ वा बाहिं वगडाए वा भुंजइ
शिष्टिए शिसिंहे अपाडिहारिए तम्हा दावाए एव से
कप्पति पडिगाहिचए ॥ ८ ॥ व्य० ६ उ० ।

सागारिको नाम शयानरस्तस्यादेश आयासकर आदेशः । यदि वा-आदेशिन इति आदेशः । अथवा-आदेशन इति शब्दसंस्कारस्तस्य व्युत्पत्तिमग्रे वक्ष्यामः । स च नायको मित्रं प्रभुः परतीर्थिको वा द्रष्टव्यः । वगडा नाम परि-
क्षेपस्त्यागन्तमर्थं युद्धं पदाधानं-आदेशनाम् । किंविशिष्टा-
नित्याह-निष्ठितान्-निष्ठान् नीतान् निष्पृष्टान्-प्रानिहारिकान्
सागारिकान्-सागारिकयुक्तशयान् तस्मान्-परिनिष्ठितान्-
मध्यान् द्वापयति न 'से' तस्य कल्पनं प्रतिप्रदीतुम् ॥१॥ एवं
शेषाद्यपि श्रीणि सूत्राणि भावनीयानि एवं चत्वार्यंशवि-
ध्याणि चत्वारि द्वास्माद्विधयाणि । इह यत्र यत्र प्रातिहा-
रिकं तत्र तत्र सागारिकपिएड इति न कल्पनं । यत्र यत्र पु-
नरप्रातिहारिकं तत्र तत्र न सागारिकपिएड इति कल्पनं ।
प्रथममूर्तीयपञ्चमसप्तमसूत्रेषु सागारिकपिएड इति कृत्वा न
कल्पनं । द्वितीयसूत्रेणष्टाष्टमसूत्रेषु न भवति सागारिकपि-
एड इति कल्पनं । कवलं भद्रकप्रान्तदोषतो वय्यते इति
स्वाहाष्टकभाषार्थः । व्य० ६ उ० । (' आपसे ' शब्दे द्वितीयभा-
गे ४६ वृष्टे भाष्यकृत्कृता विषमपदव्याख्या गता ।)

१-निषेध इति पुल्लिङ्गे ।

संप्रानि निर्वृत्तिवित्तरः—

आएमदामभए, अहुहिं सुचेहि मग्गसा जत्थ ।
सागारियदोसेहि, पसंगदोसेहि य अगज्जे ॥ ३ ॥
आदेश-यथाकृत्पः दामः-आजग्गमावांघ किकरः, भुतका-
कियत्कालं मूलयेन धृतः । आदेशश्च दासश्च भुतकश्च आदेश-
दासभुतकं तत्र च पिएडम्याद्यभिः सूत्रैः मार्गेणा कृता । यत्र
सागारिकदोषैः प्रसङ्गदोषैश्च भद्रकप्रान्तककृतप्रमाणा भवति ।

साम्प्रतमष्टानामपि सूत्राणां विभागमाह—

तत्थादिमाई चउरो, आपसे सुचमादिया ।

दो चेव पाडिहारी, अपाडिहारी भवे दोषि ॥ ४ ॥

तत्र नेयामष्टानां सूत्राणां मध्ये आदिमानि चत्वारि सू-
त्राणि आदेश प्रागुक्तस्वरूपे आख्यातानि । तत्रापि द्वे सूत्रे
प्रातिहारिणं द्रष्टव्यं द्वे च सूत्रे अप्रातिहारिणि । प्रथममूर्-
तीय प्रातिहारिणि, द्वितीयचतुर्थे अप्रातिहारिणि ।

अन्तो बाहिं वा पि निवेसणस्स,

आवस्सएणं ठविए सगारो ।

भत्तं न एयस्स विसेसजुत्तं,

तम्मी दलंते खलु सुत्तबंधो ॥ ५ ॥

निवेशनं—युद्धं तस्यान्तर्वहिर्वा स्थितं सागारिके—
शयानर यादं आदेश एव आदेशकः—प्रापूर्वकस्तेन वा
सह स्थितं यद्भक्तं विशेषयुक्तं—विशेषतो निष्ठां नीतं
तत्र एतस्य प्रापूर्वकस्य संबन्धि, किंतु सागारिक-
स्य-तनस्तस्मिन् दत्तं सूत्रसंबन्धः—सूत्रांगनियतः । प्रा-
तिहारिकभोजितया तस्मिन् दत्तं प्रथमं मूर्तीयं च सूत्रं न
कल्पनं सागारिकपिएडत्वात्, द्वितीयं चतुर्थं आप्रातिहा-
रिकभोजितया कल्पते । तदायत्नात्कवलं भद्रकप्रान्तदोष-
प्रसङ्गतं न शृण्वेन ।

एतदेवाह—

दोएह सागायियस्स, दोसा दोएहं पसंगतो दोसा ।

भइपंपतादीया, होन्ति य इमे उ सुणेयव्वा ॥ ५ ॥

द्वयोः प्रथममूर्तीययोः सूत्रयोः सागारिकस्य दोषान्-शयान-
तरंगपङ्क्त्याश्च कल्पते इति भावः । द्वयोर्द्वितीयचतुर्थयोः
प्रसङ्गतं दोषाः भद्रकप्रान्तदोषाः आदिशब्दादतिभद्रका-
तिप्रान्तादिपारप्रहः, तं च इमे-वक्ष्यमाणा भवन्ति ।

तानिवाह—

एएख उवाएणं, गेहंहति भेइ उग्गमेगतरं ।

पंतो दुदिट्ठधम्मा, विणासमहिहादि य निमिं वा ॥ ६ ॥
भद्रकस्थितयति-साधवः एतन्नापायेन मदीयं पिएडं सु-
हृन्नि । तत एव चिन्तयित्वा उद्गमदोषाणामेकनरं दोषं
कुर्यात् । यस्तु प्रान्तः स पापीयान् दुर्दृष्टधर्मा नदृष्टं पिएड-
प्रदणतो दिवा निशि वा कोपावशतो विनाशे कुर्यात्,
गडो वा दिवाविनाशमात्रं ।

सुत्तमि कप्पइ ति य, बुचे किं अत्थतो निसेहेह ।

एगयदोसे कालिय, सुचनिवातो इमेहि तु ॥ ७ ॥

सूत्रे कल्पते इत्युक्तं किं द्यूमयंतो निषेधयत ?, सूर्य-

इ-एकतरदोषात्-सद्रक्तोक्तत्वं, मान्तरदोषप्रसङ्गाद्वा इत्यर्थः । यद्येवं तर्हि कस्मात्कल्पने इत्युक्तत्वं आह-अधिकृतस्य-कालिकसूत्रस्य निपातः प्रयत्नसममभिव्यक्त्यागोः कारणैः ए-तच्च ज्ञायते व्याख्यानात् कालिकसूत्रं च व्याख्यानप्रधानम् ।

तथा आऽऽह—

जं जह सुते भविष्यं, तदेव तं जह विञ्जाला नरिष्य ।
किं कालियाणुभोगो, दिष्टो दिदृष्यहाणेहि ॥ ८ ॥

यद्यथा सूत्रे कालिके अभिनयम् । तद्यदि तथैव प्रतिपन्नस्य न पुनरिवापेक्षा कार्त्तिकेति तर्हि दृष्टिप्रधानैः युगप्रधानै-रिष्यर्थः, किं कस्मात्कालिकायुगोपादयः, तस्मादस्ति वि-ञ्जाला, स च जह प्रायुक्तस्त्वकपति ।

तत्र वक्तुं आऽस्मानिः कारणैः कालिकसूत्रनिपात इति
तानि कारणाभ्याह—

अदिदृष्टस उ गहयं, अहवा सागारियं तु वञ्जता ।
अशो पच्छउ मा वा, फेच्छते वावि वञ्जता ॥ ९ ॥

यदि केनापि सागारिकसंकेतं तत् दीयमानं न दृश्यते न दृश्यादृश्यस्य प्रहणं भवति । अथवा-सागारिक-शरणात्तं वर्जयन्वा अन्यो दीयमानं प्रेक्षन्तं वा मा वा । अथवा-सागारिके प्रेक्षमाणे वञ्जन्तो न निष्ठान्तं, केवलं दान्तवलायां तद्दृष्टिः पारिह्रियते । तत्र उक्तं सूत्रं कदापि इति ।

तत्रैवमादेशविषयं सूत्रचतुष्टयं भावयति—

दासभङ्गाण दिज्जइ, उक्खिचं जण्ठ भत्तयं निययं ।
तम्मि वि सो चेव गमो, अंतोवाहिं वदे तम्मि ॥ १० ॥

दासभृतिनां दसूत्रचतुष्टयं अपि प्रथमसूत्रं हृत्तीयसूत्रे च प्रातिहारिकभजना तस्मिन् दासभृति सागारिकपिण्ड इति कृत्या न कल्पते । यत्र पुनर्निर्देशं चतुर्थे च सूत्रे दासभृतिनामुत्सिप्तं हस्तोत्पादितं नियते भद्रक दीयते द-सं च तैः स्वशुद्धे नीयते, तस्मिन्प्राप्य दासभृतिनां दीय-शनस्यान्तर्वेदिवा ददाति तत्र सूत्रं स एव गमः—प्रकारः कल्पते वस्तुनः, परं भद्रकप्राप्त्यादिशेषप्रसङ्गो न गृह्यते । यदा तु केनापि सागारिकः सन्केतं दृश्यते, यदि वा सागारिकं मुक्त्वा अन्यः प्रेक्षन्तं वा तदा गृह्यते । यद्येवं तर्हि—सागारियस्य आरंभे वा (पंचमांशं) दासं वा भयं वा इत्यनेन प्रकारेण व्याख्येयं सूत्राणि कस्मात् कृतानि ।

उच्यन्ते—

निययाऽनिययितेसो, आएसो होइ दासभयगाथं ।

अभियमण्णिणं वा, विसंकरणं पयतो वा ॥ ११ ॥

आदेशदासभृतिनां भवति नियतानां नियतकृते वि-शेषः । तथा आदेशः कोऽपि कदाचिदागच्छान्तं, तत-स्तस्यानियते दीयते, दासभृतिनां नियतम् । तथा आदेशस्यार्चितं—संस्कारपुरस्कृते दीयते, दासभृतिनां संस्कारकारणताऽनञ्जितम्, तथा आदेशस्य भोजनार्थाधिसंसा-दनाय महाप्रयत्नः संक्रमणमर्थो विधीयते, दासभृतिनां तु न तौदृशः प्रयत्नः इति; दासभृतिनां चतुष्टयं आदेशस्तत्तुष्टया-द्विधेयकरणं—पुष्टकरणम् ।

सागारिकस्य एकमुत्तरं एकान्नप्रहणं विधिमाह—

सागारियत्वाय सिया सागारियस्स एगवगडाए अंतो एगपयाए सारियं चोजीवइ तम्हा दावए, नो से कप्पइ १-दिगहिहत्तए ॥ १॥ सागारियनायए सिया सागारियस्स एग-वगडाए अंतो अभिनिपयाए सागारियं च उवजीवइ तम्हा, दावए सो से कप्पति पडिग्माहिहत्तए ॥ १० ॥ सागारिय-खायए सिया सागारियस्स एगवगडाए बाहिं सम्म-रियस्स एगपयाए सागारियं च उवजीवइ तम्हा दावए सो से कप्पति पडिग्माहिहत्तए ॥ ११ ॥ सागारियखाय-ए सिया सागारियस्स एगवगडाए बाहिं सागारियस्स अभिनिपयाए सागारियं च उवजीवइ, तम्हा दावए सो से कप्पति पडिग्माहिहत्तए ॥ १२ ॥ सागारियस्स खायए सिया सागारियस्स अभिनिपयाए एगदुवाराए एग-निक्खमणपवेसाए अंतो सागारियस्स एगपयाए सागा-रियं च उवजीवइ, तम्हा दावए, सो से कप्पति पडि-ग्माहिहत्तए ॥ १३ ॥ सागारियस्स खायए सिया सागा-रियस्स अभिनिपयाए एगदुवाराए एगनिक्खमणप-वेसाए सागारियस्स अभिनिपयाए सागारियं च उवजीवइ, तम्हा दावए सो से कप्पति पडिग्माहिहत्तए ॥ १४ ॥ सागारियस्स खायए सिया सागारियस्स अभिनिपयाए एगदुवाराए एगनिक्खमणपवेसाए बाहिं सागारियस्स खायए सिया सागारियस्स अभिनिपयाए सागारियं च उवजीवइ, तम्हा दावए, नो से कप्पति पडिग्माहिहत्तए ॥ १५ ॥ सागारियस्स खायए सिया सागारियस्स अभिनिपयाए एगदुवाराए एगनिक्खम-णपवेसाए बाहिं अभिनिपयाए सागारियं च उवजीवइ, तम्हा दावए, नो से कप्पति पडिग्माहिहत्तए ॥ १६ ॥

'सागारियस्स' स्याद अस्य संबन्धप्रतिपादनार्थमाह—

नीसइ अपडिहारी, मण्णुसाआं ति मा आइपसंगा ।

एगपए परपिंडं, मेहइ परसुत्तमंवेधो ॥ १३ ॥

निष्ठो-दन्तोऽप्रतिहारिपिण्डः, समनुवात इति विचिन्त्य मा अनिप्रसङ्गं एकस्यां मुत्तरां श्रव्यान्तराद्वति-रिक्कम्यापिण्डं शुद्धीयादिति परसूत्रस्य-परविषयसूत्रादकस्य संबन्धः । अन्तं संबन्धनायात्तस्य (६) व्याख्या—सागा-रिकज्ञानकः—सागारिकसूत्रज्ञः स्यात्, सागारिकस्य 'एगवगडाए' एकस्मिन् युद्धे सागारिकस्यान्तरं तस्यां प्र-जायां-मुत्तरां सागारिकं चोपजीवति तस्मादापयत् न 'से' तस्य साधोः कल्पने प्रतिप्राप्तयितुं सागारिकास्तत्कमुत्तरा-हारलक्षणाधुपजीवनस्तस्य श्रव्यान्तरपिण्डस्य श्रव्यान्तर-स्तत्कत्वात् ॥ ६ ॥ एवं शेषावयवसि सत् सूत्राणि भावनीयानि ।

पाठः पुनस्तथाभिव्यम्—

"सागारियनाय सिया सागारियस्स एगवगडाए अन्तो ए-गपयाए सागारियं चोवजीवइ, तम्हा दावए, नो से कप्पइ १-

डिगाहत्तए १ । सारियनायए सिया सारियस्स एगवग-
डाए अन्तो अभिनिपयाए सारियं चावजीवइ, तम्हा दावए,
ना से कप्पइ पडिगाहत्तए १० । सारियनायए सिया सारि-
यस्स एगवडाए बाहिं एगपयाए सारियं चावजीवइ, त-
म्हा दावए, ना से कप्पइ पडिगाहत्तए ११ । सारियनायए
सिया सारियस्स एगवगडाए बाहिं अभिनिपयाए सारियं
चावजीवइ, तम्हा दावए, ना से कप्पइ पडिगाहत्तए १२ ।
सारियनायए सिया सारियस्स अभिनिव्वगडाए एगदुवाराए
एगनिक्खमणपवेसाए अन्तो एगपयाए सारियं चावजी-
वइ, तम्हा दावए, ना से कप्पइ पडिगाहत्तए १३ । सारिय-
नायए सिया सारियस्स अभिनिव्वगडाए एगदुवाराए एग-
निक्खमणपवेसाए अभिनिपयाए सारियं चावजीवइ, तम्हा
दावए, ना से कप्पइ पडिगाहत्तए १४ । सारियनायए सिया
सारियस्स अभिनिव्वगडाए एगदुवाराए एगनिक्खमणपवे-
साए बाहिं एगपयाए सारियं चावजीवइ, तम्हा दावए, ना
से कप्पइ पडिगाहत्तए १५ । सारियनायए सिया सारिय-
स्स अभिनिव्वगडाए एगदुवाराए एगनिक्खमणपवेसाए
बाहिं अभिनिपयाए सारियं चावजीवइ, तम्हा दावए, ना
से कप्पइ पडिगाहत्तए १६ । अथ अभिनिव्वगडाए पृथग्गृह
एकद्वारं एकनिक्खमणप्रवेशे एकनिव्वशान्तपनिर्विनात्ताया ।
'अभिनिपयाए' इति अभि-प्रत्येकं नियता-विचक्रा
प्रजा-बुद्धी अभिनिप्रजा तस्यां शयं सुयमम् ।
संप्रति भाष्यवित्तः—

पुरपच्छांसंयुतां वा, वि नायगो उभयसंयुतां वावि ।
ऐगवगडाए वरं तु, पयाउ बुद्धी समक्खाया ॥ १४ ॥
ज्ञातको नाम-पूर्वसेस्तुतां, यादं वा-पश्चात्सेस्तुतः । अथवा-
उभयसेस्तुतः स्वजनपूर्वसेस्तुतः, स्वजनपूर्वसेस्तुतां नाम-
मातापितृपञ्चवर्ता पश्चात्सेस्तुता भाष्यपञ्चगतः उभय-
सेस्तुतः-तथाविधमात्रासम्बन्धावशेषमावतः उभयपक्षवत्
एकवगडा नाम-एकं गृहं प्रजा तु-बुद्धी समाख्याता प्रकर्षण
जायतं पाकनिर्णायतरस्यामिति प्रजां व्युत्पत्तेः ।
एगपए अभिनिपप, अट्ठहिं सुचेहिं मग्गणा जत्थ ।
सहागारियदोसेहिं, पसेगदोसेहिं ए अग्गन्त्थ ॥१५॥
एकस्यां प्रजायामभिनिप्रजायां प्रत्येकं विचक्रायां प्रजा-
यामष्टभिः स्रैवेः पिरइस्य मार्गणा यत्र येषु स्रेषु प्रथमतृती-
यपञ्चमसप्तमरूपेषु सागारि(क)र्षिद्वितीयचतुर्थपष्टाष्टमरू-
पेषु अथ प्रसङ्गदोषैर्भूषणमप्राप्ताम् ।

आइझा चउरो सुत्ता, चउस्मालगविक्कतो ।
पिहगरेणुं चत्तारि, सुत्ता एकनिव्वमण ॥ १६ ॥
आदिमानि चत्वारि सूत्राणि एकगृहविषयाणि चतु-
शालयाद्यपक्षानः चतुःशालादावथ द्वयाः कुटुम्बयोगवस्थान-
सटनाम्, अग्निमानि चत्वारि सूत्राणि पृथग्गृहेषु तान्यन्य-
कस्मिन् निवशते एकस्मिन्परितोपे ।

सागारियस्स दोसा, चउसुं चउसुं पसेगदोमा य ।
भरगपतादीया, चउसुं चउसुं कमेण नायत्ता ॥ १७ ॥
चतुषु प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमरूपेषु स्रेषु सागारिकस्य

दोषाः शय्यतारपिण्डप्रहणं ते दोषास्तत्र ज्ञातव्या इत्यर्थः ।
चतुषु द्वितीयचतुर्थपष्टाष्टमादिकेषु स्रेषु प्रसङ्गदोषाभ्यु-
त्थंयि स्रेषु यथोक्तमणं ज्ञातव्याः, भद्रकप्रान्तादिकाः-भद्र-
कप्रान्तादिकृता आदिशब्दस्तन्मार्गविशेषपरिमादकः ।

अथ कथं प्रथमतृतीयचतुषु स्रेषु शय्यतारदोषाः
कथं वा अत्र प्रसङ्गदोषास्तत्र आह—

दारुगल्लोणं गोमसं, ध्रुवादगर्ध्वविले य सागफले ।

उवजीवइ जं मागा-रि एगपणं वा वि अभिनिपए ॥१८॥

दारु-काष्ठं लवणं गोमसं च प्रतीतिं संपादकं सुद्रागु-
द्वकमस्लशाकफलानि च प्रतीतानि च , यस्मान् सा-
गारियमिति पष्ठमर्थे द्वितीया प्राकृतवान्, सागारिकस्य
सत्का अनकस्यां प्रजायां प्रत्येकं विचक्रायां वा प्रजायामु-
पजीवति तेन कारणेन सागारिकदोषाश्च प्रसजन्ति । एतेन
'सागारियं च उवजीवति' इति व्याख्यातम् ।

कस्मादेकां बुद्धीं प्रतिपद्यन् तत्र आह—

भीयाहं करभयस्स, संतो बाहिं च होज एगपया ।

अभिनिपए वि न कप्पइ, पक्खेवगमादिणां दोसा ॥१९॥

भीतानि बुद्धीकरणभयात् गाथायां पठौ पञ्चमर्थे संबन्ध-
विचक्षायां वा पठौ यस्माच्चुद्धीकरणमयानानि तेन कारणे-
नान्तर्बोधोऽपि तयामका प्रजा-बुद्धी भवति । अभिनिप्रजायां तु
सत्यां यथापि सागारिकस्यस्रपजीव्यते तथापि निर्भिन्नबु-
द्धीकतया यत्र गृह्यते तत्तयामेव भवतीति सागारिकदोषा न
भवन्ति । तथा प्रसङ्गदोषाने न कल्पन्ते । तथा च आह-
अभिनिप्रजायामपि न कल्पते, यतो भद्रकप्रान्तकृताः प्रस-
पादयां दोषाः भद्रकः प्रज्ञागरीन् दोषान् कारयन्, प्रान्ता-
विनाशप्रभृतीन् शेषान् कारयन् ।

तन्निवाह—

जं देमी तं देमो, एए धेणुं न इच्छते अहं ।

अहवा वि अकुलजां चि य, गेएहेति अदिट्ठमादीया २० ।

भद्रका भुवने-स्ये सायुष्यः प्रभूते वैहि यद्वासि तद्वयं तत्र
दास्यामः।यत्र एतस्माकं गृहं नच्छान्तिं प्रहीतुम्, गाथायामे-
कचनेन प्राकृतव्यात् । एवं भद्रककृताः प्रज्ञादयां दोषाः । अ-
थवा-प्रान्तां वृते-अकुलजा एते इति कृत्वा अष्टादिकं गृह-
न्ति एवं गद्गो कर्माति प्रान्तां विनाशमपि ।

अथैवापवादमुपदर्शयति—

विइयपदं उदिट्ठगहणं, अमती तं वजिएण दिट्ठस्स ।

दिट्ठे वि पथियाणं, गहणं अन्तो व बाहिं वा ॥२१॥

द्वितीयपदेन-अपवादपदेन यदं न कनापि दीयमानं हृत्-
ताऽस्य हृदस्य ग्रहणम् । अथ सर्वथा कनाप्यहृदे न प्राप्यते
तदा तदभावे तद्वर्जितेन हृदस्य ग्रहणम् । तथा प्रस्थितानां
गन्तुं चक्षितानां सागारिकेण हृदसि पश्येऽपि अन्तर्बोधिवा
ग्रहणं भवति ।

सागारिकस्य चक्रिकादिशालाविषयमाह—

सागारियस्स चक्रियासाला साहारणवकयपउत्ता, त-

म्हा दावए, यो से कप्पति पडिगाहितए ॥२७॥ मागा-

रियस्स चक्रियासाला खिस्साहारणवकयपउत्ता दावए

एवं से कप्पति पडिगाहित्त् ॥१८॥सागारियस्स गोली-
यसाला साहारखवक्कयपउत्ता तम्हा दावण, नो से कप्प-
ति पडिगाहित्त् ॥१९॥सागारियस्स गोलीयसाला निस्सा-
हारखवक्कयपउत्ता तम्हा दावण, एवं से कप्पति पडिगाहि-
त्त् ॥२०॥सागारियस्स बोधियसाला साहारखवक्कयपउत्ता
तम्हा दावण, नो से कप्पति पडिगाहित्त् ॥२१॥सागारियस्स
बोधियसाला निस्साहारखवक्कयपउत्ता तम्हा दावण, एवं से
कप्पत् पडिगाहित्त् ॥ २२ ॥ सागारियस्स दोसियमा-
ला साहारखवक्कयपउत्ता तम्हा दावण, नो से कप्पत् पडि-
गाहित्त् ॥२३॥सागारियस्स दोसियसाला निस्साहारखव-
क्कयपउत्ता तम्हा दावण, एवं से कप्पत् पडिगाहित्त् ॥२४॥
सागारियस्स सोत्तियसाला साहारखवक्कयपउत्ता तम्हा दा-
वण, नो से कप्पत् पडिगाहित्त् ॥ २५ ॥ सागारियस्स
सोत्तियसाला निस्साहारखवक्कयपउत्ता तम्हा दावण, एवं
से कप्पत् पडिगाहित्त् ॥२६॥ सागारियस्स बोडियसाला
साहारखवक्कयपउत्ता तम्हा दावण, नो से कप्पत् पडिगाहि-
त्त् ॥ २७ ॥ सागारियस्स बोडियसाला निस्साहारख-
वक्कयपउत्ता तम्हा दावण, एवं से कप्पत् पडिगाहित्त् ॥२८॥
सागारियस्स गंधियसाला साहारखवक्कयपउत्ता तम्हा
दावण, नो से कप्पत् पडिगाहित्त् ॥२९॥सागारियस्स गं-
धियसाला निस्साहारखवक्कयपउत्ता तम्हा दावण, एवं से
कप्पत् पडिगाहित्त् ॥ ३० ॥ सागारियस्स मोडियमा-
ला निस्साहारखवक्कयपउत्ता तम्हा दावण, नो से कप्पत्
पडिगाहित्त् ॥३१॥ सागारियस्स सोडियसाला निस्सा-
हारखवक्कयपउत्ता तम्हा दावण, एवं से कप्पति पडिगाहि-
त्त् ॥३२॥सागारियस्स चक्कियसाला साहारखवधुयपउत्ता
तम्हा दावण, नो से कप्पत् पडिगाहित्त् ॥३३॥सागारियस्स
चक्कियसाला निस्साहारखवधुयपउत्ता तम्हा दावण, एवं से
कप्पति पडिगाहित्त् ॥ ३४ ॥

अस्य लक्षस्य संबन्धमाह—

साधारणमेगपय—चि किञ्च तद्विषयं निवारयं गृहणं ।

इदमवि समाखं चिय, साहारखसालुयजंणो ॥ २२ ॥

अन्नन्तरसूत्रध्वक्कस्यां प्रजायां साधारणमिति कृत्वा तच्च
ग्रन्थं निवारयन्तम् । इदमपि च वक्ष्यमाणं साधारणशा-
लानु सामान्यशालानु सामान्यं—साधारणमतेना निष-
ध्यन् अन्नं संयन्तानां तस्यास्य (सू०-१७) व्याख्या—सागा-
रिकस्य शब्दान्तरस्य चक्रिकाशाला—नैलविक्रयशाला
इत्यर्थः, सागारिकशाला समाह साधारणा वक्कयप्रयुक्ता
यत्तस्यां शालायां प्रक्षिप्यते, यच्च तस्य लाभान्सागा-
रिकस्य साधारण इत्यर्थः । तस्मात्—शालाया मध्यात्
वत्साधूचितं तैलादिकमन्यो दापयति नन् 'से' तस्य

साधोर्न कल्पते इति प्रथमसूत्रार्थः ॥१७॥ तथा सागारिकस्य
चक्रिकाशाला—नैलवक्कयशाला सा निस्साधारणवक्कय-
प्रयुक्ता न किमपि सागारिकसाधारणं तत्र भाव्यं प्राप्ति-
समस्तोति भावः, तस्मान् निस्साधारणवक्कयशाला-
मध्यात् दापयति एवं 'से' तस्य साधाः कल्पते प्रति-
प्रकीर्तुम्, एष द्वितीयसूत्रार्थः ॥१८॥ एवं कालिकशाला—बोधि-
कशाला—बोधिकशाला बोधिकशालामन्धिकशालासूत्रार्थपि
भावनीयानि । (४५० ।)

संप्रति चक्रिकादिशब्दव्याख्यानार्थमाह—

तिस्त्रियगोलीयलोणिय, दोमिय सुचियबोहिय कप्पासे ।

गंधिय सोडियसाला, जा अस्सा एवमादीओ ॥ २२ ॥

चक्रिका नाम—तैलकालस्तैलवक्कयकारिणः, एवं गालिका
लावण्यका दौषिकाः सौत्रिकाः बोधिका कार्पासाः गान्धिका-
शालाः शोणिकशाला अस्या अपि च या एवमादिका गन्ध-
प्रधाना सा गान्धिकशालान्युच्यते ।

ववहार उद्देश—भिम नवम ए जत्तिया भवे माला ।

तासि परिपिंडियाणं, साहारखवज्जिण गृहणं ॥ २४ ॥

व्यवहारं नवमं उद्देशकं यावत्तः शालाः—शालासूत्रार्थेण
भयान्त-विषयान् तानां सर्वेषां परिपरिपिंडनानामर्थं तावत्पर्य-
न्तः, यत्र साधारणमविमलं कृत्वाणं तत्र प्रतिपद्यः साधार-
णवर्जितं तु प्रहणम् ।

संप्रति साधारणशब्दशालाशब्दव्याख्यानार्थमाह—

साहारखामाभं, अविमलमज्झि संपेडगट्ठं ।

माल ति आवायो चिय, पणियमिहं चैव एगट्ठं ॥ २५ ॥

साधारण्यं—सामान्यम्—अविमलमज्झि संस्कृतमिति एका-
धमं, एते सर्वेऽपि शब्दा एकाधिकं इत्यर्थः, शाला इति
वा आपण इति वा पाणिन्युक्तमिति वा एकाधः ।

साधारणा उ माला, दब्बे भीसमि आवाणे भंडं ।

साहारखआ पते, जिणं वोच्छं अज्झिं वा ॥ २६ ॥

साधारणा तु शाला भवन्ते, मिश्रं द्रव्यं सति । किमुक्तं
भयान्त—अन्यस्यापि तिला एकत्र मिश्रयित्वा पीलयन्त
पीलयित्वा च एकत्र चिकीर्णन्ति । अथवा—साधा-
रणेनावश्यकं युक्तं आपणं भाग्यं वा कृत्वाणं साधा-
रणशाला भवति । तथा छिन्नमज्झि वा वक्ष्य एष गाथा-
संक्षेपाधः ।

साप्रतमेनामैव विवरिणुः प्रथमतो द्रव्यमिह इति

व्याख्यानयति—

पीलेति एकतो वा, विकीर्तय एकतो करिय तेल्लं ।

अहवा वि वक्कएणं, साहारखवक्कं जाण ॥ २७ ॥

अन्यस्यान्यस्य तिलान् एकत्र समीलीयित्वा पीलयन्ति ततो
विकीर्णन्ति । अथवा—पृथक् पृथक् तिलान् पीलयित्वा—नैलं
कृत्वा एकत्र चिकीर्णन्ति, तदेवं द्रव्यं मिश्रं साधारणव-
क्कयप्रयुक्ता शाला व्याख्याता । अथवा—अन्यथा साधारणव-
क्कयप्रयुक्तं व्याख्यानवर्जितं । अथवा—वक्ष्येण—भाटकेन वा
साधारणशाला प्रयुक्ता—व्यापारिता तत्र तल्लभ्यते भाव्यक-

तत् शय्यातरस्याभ्येयां च साधारण्यमिति साधारण्य-
कथयप्रयुक्तं जानीहि ।

अत्र यथा कल्पने यथा वा न कल्पने तथा
प्रतिपादयति—

पीलिय वरेडियम्मि, पुव्वगमेणं तु गहयमहिड्डे ।

एगत्थं विक्रयम्मी, अमेलिया दिड्डुमभत्थ ॥ २८ ॥

अन्यस्यान्यस्य तिलानेकत्र मालयित्वा पीलयित्वा च
तैले विरचितं—विभङ्गीकृते पूर्वगमेन—पूर्वप्रकारेण शय्यातर-
णादृष्टे प्रदणं भवति, दृष्टे तु न कल्पते । मा प्रक्षेपकं कु-
र्यादित्वा इतोः, अन्यत्र ज्ञानं तु कल्पते एव, तथा पृथक् ति-
लान् पीलयित्वा च एकत्र विक्रीणान्न तत एकत्र विक्रये
यावन्मूल्यं मिलितम्—अविभङ्गमित्यर्थस्तावन्न कल्पते इत्य-
र्थः । अमीलितं मूल्यकरणेन विभङ्गीकृते सागारिकेण अदृष्टे
स तु कल्पते । दृष्टे प्रक्षेपदोषप्रसङ्गात् । अन्यत्र पुनः स्व-
यंगेन नीतं निःशङ्कं कल्पते ।

साम्प्रतमायणं साधारण्यकथयप्रयुक्तं व्याख्यायति—

जो उ लाभगभागेण, पउत्तो होति आबयो ।

मो उ साहारणो होइ, तत्थ वेणुं न कप्पइ ॥ २९ ॥

यन्तु सागारिकेण लाभभागेन त्रिभागादिना आपणः
प्रयुक्ता भवति साधारणा भवत्यापणस्ततस्तत्र प्रदीतुं न
कल्पते ।

साम्प्रते भाण्डं साधारण्यं कथयप्रयुक्तं व्याख्यायति—

छेदे वा लाभे वा, सागारितो जत्थ होइ आभागी ।

तं तु साधारण्यं जाण, सेसमसाहारणं होइ ॥ ३० ॥

यत्र भाण्डच्छेदे लाभं वा सागारिकोऽर्जनं त्रि-
भागादिना वा आभागी भवति । तत् भाण्डं
साधारण्यं—साधारण्यकथयप्रयुक्तं जानीयात्, एतद्व्य-
तिरिक्तं शेषं भाण्डमसाधारण्यं भवति । साधारण्यं वा
भाण्डं यावत् तं न विभज्यते तावत्सागारिकपरिहृतः, विभ-
क्तं तु कल्पते । तत्रापि प्रक्षेपदोषप्रसङ्गात् दृष्टं न कल्पते,
अदृष्टं कल्पते। यदा तु सा शाला भाटकप्रदानेन गृहीता का
लान् मया तथैतावत् दानव्यं नच भाण्डं शय्यातरं सह-
च्छन्दं लाभं वा त्रिभागादिना साधारण्यम् । तत्राप्यसाधारण्य
अदृष्टे कल्पते, दृष्टे तु प्रक्षेपदोषप्रसङ्गात् नाति ।

संप्रति 'क्षिप्त्वा चोच्छिन्नं आक्षिप्त्वा च' इति व्याख्यानार्थमाह—

सच्चित्ते अच्चित्ते, भीसेण य जा पउंजए साला ।

तं दव्वमभद्वे—ण होइ साहारणं तं तु ॥ ३१ ॥

सच्चित्तं अचच्चित्तं गाथायां सप्तमी वृत्तीयार्थे प्राकृतत्वेन
मिश्रेण च प्रयुज्यते शाला । किं विशिष्टेन सच्चित्तादिनेत्यत
आह—द्रव्येण, तावत् द्रव्यं नाम—यत् शालायां प्रक्षिप्तमस्ति ।
अन्यत् द्रव्यं—तद्व्यतिरिक्तं द्रव्यम् । इयमत्र भावना—यत्
शालायां प्रक्षिप्तं सच्चित्तं मिश्रे वा कर्पोसादि तस्य त्रि-
भागादि दानव्यम् । यदि वा—यत्प्रक्षेपार्थं कर्पोसादिभ्यो
वस्त्रादिकमन्यस्य त्रिभागादि दानव्यमिति तद् भवति
साधारण्यमक्षिप्त्वा द्रव्यम्, तत्र कल्पते । सम्प्रति क्षिप्त्वा द्रव्यं
तत् कल्पते ।

सम्प्रति क्षिप्त्वा माह—

तद्व्यमभद्वे—ण वा वि क्षिप्ते वि गहयमहिड्डे ।

मा खलु पसंगदोसा, संखोभमयं व मुंचेजा ॥ ३२ ॥

तद् द्रव्यं यत् शालायां प्रक्षिप्तम्, अन्यद्द्रव्यं—तद्व्यतिरि-
क्तम् एतावता कालेन द्रव्यं मयैतावदातव्यमित्येवं तद्
द्रव्येण अन्यद्द्रव्येण क्षिप्त्वाऽपि—विभङ्गीकृतंऽपि प्रदणमदृष्टे श-
य्यातरं कल्पते, न तु दृष्टे । कुत इत्याह—मा खलु प्रसङ्गादाः
स्फुरिति कृत्वा । एतदेव संखोभा नाम—प्रक्षेपस्तं कुर्यात्, भृति
वा मूल्यं मुञ्चेत् यावदप्युच्यते साधूनां तावद् दत्तं द्रव्यं
भृतिमध्यात् पातनीयमिति ।

जं पि य न एह गहणं, फलकप्पासो सुरादि वा लोणं ।

फांसं पि उ सामभं, न कप्पए जं तहि पडियं ॥ ३३ ॥

यदि आप्राप्तुकनया प्रदणं नागच्छति, तथा—फलमाप्ना-
ति । कर्पोसः सुरादिरादिशब्दाः सरज्जस्कादिप्रदणं लवणम्,
एतान्यप्राशुकान्यापि कदाचिन्कारेण गृह्यन्ते । तत एवमुक्तं
प्राशुकमपि तु वस्त्रादि यत्न शालायां शय्यातरं सह
साधारण्यं तत् तु कल्पते ।

तद्वैदौषिकशालामाधिकृत्य दर्शयति—

अंडजबोडजवालज, वागज तह कीडजान् वत्थायं ।

नाखादिसागयाणं, साधारण्यवजिते गहणं ॥ ३४ ॥

अण्डजानां—अण्डजसूत्रमयाणां बोटजानां—कर्पोसकस्-
त्रमयाणां बालजानां—कम्बलानां—यहलजानां—शृणु-
मयानां कीटजानां वस्त्राणां नानादशागतानां प्रयोजनं
समापनिते साधारण्यवजिते सागारिकेण सह साधा-
रण्यवहिते आप्ते प्रदणं भवति दोषाभावात् । दृष्टादृष्ट-
विभागा प्राग्बत् । (व्य०)

सागारिकस्यौषधयः—

सागारियस्स ओसहीओ संथडाओ तम्हा दावए, णो
से कप्पति पडिगाहितए ॥ २७ ॥ सागारियस्स ओस-
हीओ असंथडाओ तम्हा दावए, एवं से कप्पति पडि-
गाहितए ॥ २८ ॥ (व्य०)

सागारिकस्य—शय्यातरस्य औषधयो गोरसवत्यां संस्तुताः
साधारण्यस्तस्य तन्मध्याहापयति स्वकारो नो कल्पते 'से'
तस्य साधोः प्रतिप्रदीतुम् ॥ २७ ॥ तथा सागारिकस्यौषधयः
असंस्तुता असाधारणास्तस्याहापयति एवं 'से' तस्य क-
ल्पते प्रतिप्रदीतुमयमात्रफलमूत्रद्वयमपि भावनीयम् ।

संप्रति भाष्यप्रपञ्चस्तत्रौषधप्रतिपादनार्थमाह—

गोरसगुलतल्लपता—दिओसहीतो व होति जा अस्सा ।

छपस्स कडुलेण तु, ता संथडऽसंथडा हुति ॥ ३६ ॥

सूतस्य काष्ठलयेन इन्धनगृहं ये गोरसगुलतल्लपताया
औषधयोऽन्ता वा याः सान्त ता द्विविधाः सागारिकेण
सह संस्तुताः साधारणा असंस्तुता वा असाधारणा वा
भवन्ति ।

कथं पुनः साधारणास्तत आह—

धुव आवाह विवाहे, जसे सण्ठे य करडुमे चेव ।

विविहाओ ओसहीओ, उवसीता भत्तव्वस्स ॥ ३७ ॥

जं ददुविदङ्कुं वा, जो वा तह भत्सेस उद्गारो ।

लमइ जह खवकारो, अविरिकं तं पि हु न लद्धा ॥३८॥

भूवं-सर्वकालमुपस्करं करोति सूफकारो भोजिकानाम्, आ-
वाहो नागकपिलिणां वीवाहो वपुर्गलिणां यन्त्रा नाग-यन्त्रादि
आद्ये-धिग्जातिजनप्रतीकं करद्वकं-शूतकभक्षणम् इन्द्रमहा-
रिरेतेषु सूफकार आनीयते । तस्य भक्षणस्य सूफकारस्य वि-
विधा औषधयः पूर्वभक्षिता उपनीता-दौकित्यास्तत्र यत् दग्ध-
मीषत् दग्धं विदग्धं वा-प्रभृतं दग्धं यो वा तत्र भक्षणस्यो-
ज्यारो भक्षणेषु यत्तत्राद्विहितमित्यर्थः, तद्यदि लभते सूफका-
रस्तनस्तत्कल्पते । अविरिक्कम्-अविरिक्कीकृतं तदपि दग्धवि-
दग्धादि हु-निश्चितं प्रदीतं दातुं वा न लभते ततस्तत् न कल्पते-
पतनवाह—

अविरिको खलु पिंडो, सां चैव विरेहो अपिंडो उ ।

भद्गपेतादीया, ध्रुवा उ दोसा विरिक्के वि ॥ ३९ ॥

अविरिक्कः-अविरिक्कीकृतः खलु भवति पिण्डः सागारिक-
पिण्डः, स चैव विरेचितः-विमर्कीकृतः भवति अपिण्डः-सा-
गारिकपिण्डो न भवति, इति भावः । यद्येवं तर्हि स प्राज्ञः, तत
आह-विरिक्कापि, ध्रुवा भद्रकप्रान्तादिका द्वापास्तस्मात्तत्रापि
सागारिकसत्का असागारिकेण सह संस्तुतास्ताः खलु न कल्प-
न्ते, (२५७ व्या०) यास्वसेस्तुता सूतस्य सूफकारस्य संव-
न्धितया जातास्ताः कल्पन्ते । तद्वर्गमीषधिसूत्रद्वयं भावितम् ।

अधुना आन्नफलसूत्रद्वयं भावयति—

सागारियस्स अन्नफला संथडाआ तम्हा दावण, गो स
कप्पति पडिगाहिच्च ॥३९॥ सागारियस्स अन्नफला अन्-
थडाआ तम्हा दावण, एवं स कप्पति पडिगाहिच्च ॥३९॥

वल्ली वा रुक्खा वा, सागारियमंतिआ भइज परं ।

तेसिं परिमोगकाले, समखाण तर्हि कइ भणियं ॥४०॥

वल्ली वा सागारिकसत्का वृक्षा वा सागारिकसंघर्षा
परस्यावग्रहं भजेत । तत्र तेषां वल्लीवृक्षाणां फलपरिमो-
गकालं श्रमणानां कथं भणितम् ? किं कल्पते किं वा न कल्प-
ते ? इति एष गाथासंज्ञार्थः ।

सांप्रतमेनामेव व्याचिख्यासुः प्रथमतः

वृक्षवल्लीव्याख्यानमाह—

फणसंघच्चित्तलना-लिकेरमादी हवति फलरुक्खा ।

लोमसिय तउसमुदिय, तंबोलादी य वल्लीतो ॥४१॥

एतस्य आन्नाभक्ष्या-विज्ञानिका ' आँविका ' इत्यर्थः तत-
स्ताला नालिकरी इत्येवमादिका भवन्ति फलवृक्षाः । लोम-
निका वपुषिका नामूलिका इत्येवमादिका वल्लयः । तद्वे
वृक्षा वल्लयश्चास्ते ।

संप्रति एतच्चपरिमितस्य व्याख्यानमाह—

परोग्गइ तु सालेयं, अक्कमेज्ज महीरुहो ।

छिदामि चि य तेषुणे, ववहारो तर्हि भव ॥४२॥

महीरुहो-वृक्ष आन्नादिसागारिकसत्कः शालया-शाखया,
गाथायां पुरुषं प्राकृतत्वात् । विवर्जमानः पररुहमाकम् ।

तत्र परोवृते-इयं शाखा मदीयं रुहमाकामति ततश्छिन्नमि
एवं तेनाह व्यवहारस्तत्र भवेत् ।

कथमित्याह—

सागारियस्स कडियं, केवतिओ उग्गहो सुणेष्यवो ।

ववहारो तह छिन्नो, पासायगडे बिती तिरिए ॥ ४३ ॥

सागारिकस्य-शुष्यातस्य कियान् अवग्रहो ज्ञातव्य इति
व्यवहारकारिर्भास्मिन्तम्, ततः शास्त्रं परिभाष्य व्यवहारं
ऊर्ध्वधास्तस्येवमदतिशुद्धः, ततः ऊर्ध्वतोऽवग्रहस्य परिमाणे
प्रासादो यावत्प्रमाणमूर्ध्वं प्राप्तादस्योक्ते न तावदूर्ध्वमेवग्रह इत्य-
र्थः अथोऽवग्रहप्रमाणं पालनीयं प्रमाणमित्यर्थः, तिरियं वृत्तिः ।

एतदेवाह—

उङ्गु अहो य तिरियं, परिमाणं तु वन्धुणं ।

खायमूमिय मीसं वा, तं वत्थु तिबिहोदियं ॥ ४४ ॥

ऊर्ध्वमधस्त्येकपरिमाणं वास्तुनां भवति, तच्च वास्तु त्रि-
धोदितम् । तद्यथा-ज्ज्ञानमुच्छिन्नं मिथं च-ज्ञातोऽच्छिन्नम् ।
(व्य०) (अत्रत्या व्याख्या 'पासाय' शब्दे पञ्चमभागे गता ।)

एवं छिन्नं उ ववहारो, परो भणइ मारियं ।

कप्पमि हंत मालाई, ततो भणइ मारिते ॥ ४५ ॥

एवम्-उक्तं प्रकारेण व्यवहारं छिन्नं परः सागारिकं भ-
णति-कल्पयामि छिन्नां आहं तवाभ्रादिवृक्षसत्कं शाखादि
आदिशब्दान्-प्रशस्त्वापल्लवादिपरिग्रहः ।

तत आह सागारिकः—

सा मे कप्पइ मालाई, दाहं तं फलनिकयं ।

तत्थ छिन्नं अच्छिन्ने वा, सुत्तमाफलमाहितं ॥ ४८ ॥

ममाभ्रवृक्षस्य शाखादि मा कल्पयत तं फलानि निष्कष्य
दास्यामि । तत्र एतावन्ति फलानि दातव्यानीति छिन्नं सा-
मान्यतः फलानि दातव्यानि इत्याहुर्छे तत्र छिन्नं अच्छिन्ने
वा यथायामं सूत्रद्वयस्य साफल्यमाख्यानम् ।

तत्र पर आह—

माहणं व न कप्पइ, सुत्तमाहु निरन्थयं ।

गलद्दाणआमसु, गहणं तेमि देमियं ॥ ४९ ॥

कचिदाहुः सूत्रद्वयमिदं निरर्थकं यतः साधूनामप्राप्ति स-
चित्तत्वाच्च कल्पन्ते । आचार्य आह-नेपामाभ्रफलानां ग्लान-
त्ये अर्ध्वानि शर्याभक्ष्या अलाभे अवमीदृशं च प्रहर्षं देशि-
तं-कथितं महर्षिभिर्गता न निरर्थकमिति ।

अविरिक्कमारिपिंडो, विरिका वि य सगिदिट्ठ न वि कप्पे ।

अहिट्ठमारिणं, कप्पति य ताहं धत्तुं ज ॥ ५० ॥

अविरिक्कान्याप च सागारिकेण दृष्टानि न वैकल्पन्ते, नतो-
दृष्टानि सागारिकेण प्रदीतं कल्पन्ते ' जे ' इति पादपूरणम् ।

उपसंहारमाह—

एवं अत्तद्वाणः सयं परुडाण वा वि भणियमिणं ।

इयमणो आरंभो, ममगट्ठा वा वि एतम्मि ॥ ५१ ॥

एवमुक्तपरिणामार्थमारोपणानां स्वयं वा परुडाणामर्द-
मनन्तराहं भणितम् । व्य० ६ उ० । (अत्रत्या विंशपवक्त्रकृता
'आपाकम्म' शब्दे द्वितीयभागे २४२ पृष्ठे गता ।)

सागरियागार-सागरिकाकार-पुं० । सहागारण-गृहण
वर्त्तन इति सागरः स एव सागरिका गृहस्थः । स पवा-
कारः प्रत्याख्यानहन्तुः सागरिकाकारः । सागरिकं वज्र-
रत्नस्यैव, पञ्चा० ५ विभ० । "सागरियागारणं" सहागा-
रणं वर्त्तन इति सागरः, स एव सागरिका गृहस्थः, स
पवाकारः प्रत्याख्यानपवाद्ः सागरिकाकारस्तस्याद्वन्द्व-
गृहस्थस्यैव हि साधूनां भोक्तुं न कष्टेन, प्रवचनाद्यप-
्यातमेव चार्त्तम् । यत उक्तम्— "लुकायद्व्याधेना, वि संजघ्ना
तुल्लहं कुण्डं बोहि । आहारं नीहारं, तुमं(शु)ल्लिपि पिङ्गहणं
य ॥ १ ॥" ततश्च भुञ्जानस्य यदि सागारिकः काश्चिदा-
याति, स च यदि चलस्तदा क्षणं प्रतीक्षते, अथ स्थि-
रस्तदा स्वाध्यायादिव्याघाता मा भूदति ततः स्थानादभ्य-
र्चापविश्य भुञ्जानस्यापि नैकाशनभङ्गः । गृहस्थस्यापि यन
हृष्टं भोजनं न जीयति तत्प्रमुखः सागारिका ज्ञानव्यः ।
प्रव० ४ द्वार । ध० ।

सागारोपश्रंग-साकारोपयोग-पुं० । आकारसहितं, प्रज्ञा० ।
२८ पद । (व्याख्या "उपश्रंग" शब्दं २ भागं ८६० पृष्ठ गता ।)
साडग-शाटक-न० । परिधानवस्त्रं, ज्ञा० १ ध्रु० १६ अ० । व-
स्त्रमात्रं, विपा० १ ध्रु० ७ अ० । भ० । ज्ञा० ।
साडण-सातन-न० । अङ्गापाङ्गानां विशरणं, सूत्र० १ ध्रु० ४
अ० १ उ० ।

साडणा-साटना-स्त्री० । उन्मयं त्याजनं, आव० ५ अ० ।
साडिया-साटिका-स्त्री० । परिधानवस्त्रं, अनु० ।
साडी-शाटी-स्त्री० । शटति गच्छति इति शाटी । पयसि,
प्रव० ४ द्वार ।
साडीकम्म-शाकटिककर्मन्-न० । शकटानां घटनविक्रयवा-
हनरूपं, उपा० १ अ० । भ० । शाकटिकत्वेन जीवने । तत्र
गवादीनां बन्धवधादयो दोषा इति कर्म न उपमेयपरिभो-
गव्रतानिचारस्यैव तस्य । पञ्चा० १ विव० । भ० । आ० । आ-
व० । शकटानां तदङ्गानां चक्राध्यादीनां स्वयं परंण वा वृ-
त्तिनिमित्तं निष्पादनं, विक्रयवाहेन च । ध० २ अधि० । "शक-
टानां तदङ्गानां, घटनं खेटनं तथा । विक्रयार्थं शकट-जी-
विका पारकीर्तिता ॥ १ ॥" प्रव० ६ द्वार ।

साडोल्लय-शाटोल्लक-न० । उत्तरीयवस्त्रं, ज्ञा० १ ध्रु० १८ अ० ।
साण-ध्वन-पुं० । ध्वनशब्दस्य साणशब्दः । कुङ्कुट, उक्त० १ अ० ।
आवा० । अनु० । उक्त० । दश० । लि० जू० । भ० । आवा० ।
साण-पुं० । लुहिकादिदन्त्येयांसजं मस्यपाषाणं, अष्ट०
१५ अष्ट० । आ० म० । पाठ० नाव ।

साणदसमाहि-मानन्दसमाधि-पुं० । सुखप्रकाशमयस्य स-
त्त्वस्वप्नादिकाधिक्यात्तथाविधे समाधौ, ज्ञा० २० ज्ञा० ।
साणय-शाणक-न० । शण्डकानिपन्न, आवा० २ ध्रु० १
जू० ५ उ० १ उ० । स्या० १ जू० ।

साणी-शाणी-स्त्री० । शणसूत्रमयं शाटिकायाम्, दश० ५
अ० १ उ० ।

साणुकोम-सानुकोशं वि० । सहातुकोणेन वर्त्तन इति सा-
१५६

नुकोशः । सद्य, उक्त० २२ अ० ।
साणुकोसया-सानुकोशता-स्त्री० । सद्यतायाम्, औ० ।
स्या० । सानुकम्पतायाम्, भ० ८ श० ६ उ० । विश० ।
साणुणाय-सानुनाद-पुं० । यत्र जल्पनां प्रतिशब्द उत्तिष्ठ-
त तस्मिन् प्रदेशे, विश० ।

साणुदयवंधिणी-स्वानुदयवन्धिनी-स्त्री० । स्वस्यानुदय एव
बन्धा विधत्त यानां ताः स्वानुदयवन्धिन्यः । "कम्म" शब्दे
तृतीयभागे २७४ पृष्ठं दर्शितानु तथाविधकर्मप्रकृतिषु, प०
सं० ३ द्वार ।

साणुप्पग-सानुप्रग-न० । प्रत्युपवेलायाम्, वृ० १ उ० २ प्र-
क० । चतुर्मासवशेषचरमायां पौरुष्याम्, ति० जू० १० उ० ।

साणुप्पगभिक्षा-सानुप्रगभिक्षा-स्त्री० । सानुप्रग-प्रत्युपवे-
लायां या लभ्यते भिक्षा सा सानुप्रगभिक्षा । प्रातःका-
लिक्यां भिक्षायाम्, वृ० १ उ० २ प्रक० ।

साणुप्पाम-सानुप्राप्त-वि० । अनुप्राप्तसहितं, अनु० ।

साणुबंध-सानुबन्ध-वि० । निरुपाकृष्ट कर्मणि, "अमायोऽपि
हि भावन, मायैव तु भवेत् कंचित् । पश्यः स्वपश्यार्थं, सानु-
बन्धहितोदयम् ॥ १ ॥" ध० ३ अधि० ।

साणुबंधदाम-सानुबन्धदोष-पुं० । निरुपाकृष्टकर्मलक्षणे दो-
ष, पा० १२ विव० ।

माणुभव-स्वानुभव-पुं० । स्वीयज्ञानप्रमेयं, "स्वकीयधुत-
चिन्तोत्तरंगप्रपन्नभावनाज्ञानं, "श्रुताध्वः संप्रदायाच्च, ज्ञा-
त्या स्वानुभवादपि ॥" ध० १ अधि० ।

माणुगम-सानुगम-पुं० । अनुगृह्ण, तथाविधानुगमयुक्त्ये-
नाप्रशस्तदर्शः, महा० ३ अ० ।

साणुलट्टियागाम-सानुयष्टिकाग्राम-पुं० । स्वनामस्थानं ग्रामं,
यत्र लुब्धस्यविहारेण विहग्नं धीरजितः भद्रप्रतिमया
तस्थौ । आ० म० १ अ० । आ० जू० ।

सात-सात-न० । सौख्यं, च० प्र० २० पाठ० । सू० प्र० सुखे,
उक्त० १ अ० । सुखहंतौ, उक्त० २ अ० । प्रज्ञ० ।

सातत-सातत्य-न० । नैरन्तर्यं, स्या० १० डा० ३ उ० ।

सातवाहण-सातवाहन-पुं० । स्वनामस्थानं नृपभेदं, ती० ५२
कल्प । आ० जू० । तच्चरित्रं स्वैवम्-अथ प्रसङ्गतः परसमय-
लोकाप्रसङ्गं सातवाहनचरित्रशेषमापि किञ्चिदुच्यते श्रीसात-
वाहनं क्षिति रक्षति पञ्चशतधीराः धार्मिकानामगणस्तथा व-
सन्ति स्म पञ्चाशत्तमराजानः । इतश्च तत्रैव पुरं एकस्य डि-
जस्य सनुदेष्यादतः शूद्रकाख्यः समजान् । स च युद्धभ्रमं द-
प्येण कुवाणः पित्रा स्वकुलावृत्तिर्नर्माति प्रतिपिडा नास्था-
त् । अयमुष्टुः--सातवाहननुधीराः धार्मिकानामगणस्तथा व-
र्धन्विर्वीरपञ्चाशदन्विनः पञ्चाशदस्तप्रमाणं शिलां श्रमा-
धुमुपाटयन् दष्टः पित्रा समं गच्छता द्वादशाब्ददशी-
येन शूद्रकेण केनापि वीरगाकुलजतुष्टयं, कनविषयकुला-
स्यपेण स्वकुलान्यष्टौ शिला भूमिस्तत्रोपाटिता महाजा-
निना न्याजानुनीता इत्यथोक्तस्य शूद्रकः स्फूर्जितवृत्ति-

मवादीत्-भो भो भवत्सु मध्ये किं शिलाभिर्मां मस्तं न क-
 श्विदुत्तुमीह । तेऽपि सत्प्रेमवादिषु यथा त्वमेवापाट्य यदि
 समर्थमस्योऽसि । शूद्रकस्तदाकथं शिलां विधत्ति तथोच्छ्वा-
 ल्यायकं वा यथा सा दूरमुद्रमगमत्-पुनर्वादि शूद्रकं न
 यो भवत्स्वलेभ्युः । साक्ष्यमां निपतन्मीं विभुत् । सात-
 वाहनाविधीर्भयोऽज्ञानलोचनैरुहं न एव साजुतयम् । यथा
 भो! महाबल! रत्न राजासाकीनाम् प्राणानिति । स पुनस्तां पत-
 यालुं तथा मुष्टिपहारं प्रदत्तवान् यथा सा त्रिभङ्गनाम्ब
 भूत् । तत्रैकं शकल योजनत्रयपरि स्पपत्, द्वैतीयकं च
 लण्डं नागहं नृनीयं तु प्रतालोहारं, चतुष्पथमध्ये न प-
 तितमद्यापि तथैव वीक्ष्यमाणस्ते जनाः, तद्वलविलसित-
 ममकृतचताः क्षोणिनेता शूद्रकं सुतरां सकृद्य पुराऽऽ
 रणकमकरोत् । शस्त्रान्तरेण प्रतिपिथ द्वाध्वारकस्य तस्य
 वृद्धमेवाधुममवाहानीत् । न च शूद्रको बहिर्भरन् पुमं मध्ये
 प्रवेष्टुमपि न दत्तवान्, अनर्थनिवारणार्थम् । इत्यन्दा स्वनी-
 धस्योपरितले शयानः सानवाहनः क्षितिपतिमध्यरात्रे
 शरीरचिन्ताधुमिधितः, पुराद्विहः परिसरं करुणं रुदि-
 तमाकर्ष्य तत्प्रवृत्तिमुपलब्धे कृपाणपाणिः परदुःखि-
 तहृदयतया गृहान् निरगमत् । अन्तराले शूद्रकेनाऽवलोक्य
 समर्थं प्रणतः वृष्टश्च महानिशायां निर्गमकारणम् धरणी-
 पतिरवादीत्-अयं बहिः पुरः परिसरं करुणकान्दध्वानः ब्र-
 ह्मनिर्वापिकीभावनमुन्माद्यश्चिन्तं, तत्कारणं ज्ञातुं श-
 क्यस्मिन् राज्ञोऽशूद्रको व्यजिह्वत्-देव ! प्रतीव्यपादः
 स्वस्तीशांकरणायां पादावधायार्थनामदमेव तत्प्रवृत्तिमान-
 ध्यामीत्याभिधाय वसुधानायकं व्यावृत्त्य स्वयं रुदिनध्व-
 न्यामुत्तरेण पुराद्विहगन्तुं प्रवृत्तः । पुरस्ताद् ब्रजन् दत्तकलीं
 गोदाध्यायाः क्षान्तसि तद् रुदमध्यापित् । ततः पारकरन्ध्रं
 विधाय शूद्रकस्त्रीत्यां यात्रन्मरितां मध्ये प्रयाति ता-
 वपयः पूरत्प्राप्यमानं नरमेकं रुदन्तं वीक्ष्य वमाप-भोः
 कस्त्वं किमर्थं रोदिषीत्यामहितः । स निगरां रुदति
 निबन्धं केनापि यादसा विधृताऽयं भवेदित्याशङ्क्य सद्यः
 कृपाणिकमेवाऽवाहयामास शूद्रकः । तदनु शिरोमात्रमेवं
 शूद्रकस्याङ्गः करतलमाराहत् । लघुनया तच्छिरः प्रक्षर-
 धिरधारमिवालोक्ष्य शूद्रको विशादप्राश्नाच्छन्त्यति स्म ।
 धम्मामप्रहर्षरं प्रहर्षारं शरणगमरुक्तं चेत्याम्नाने निम्न-
 ब्रज्जाह्न नव क्षणं मुष्टिस्तस्मै । तदनु संपाधगतचैत्य-य-
 क्षिरमचिन्त्यनक्तमधिगतत् सखुब्धाष्टमवतिपतयं नवद-
 यिष्यामि इति लज्जितमनात्स्थेय काष्ठेष्ठितां विरचय्य तत्र
 ज्वलनं त्रयपाल्य तच्छिरः सह गृहीत्वा यावद्विधिं प्रवेष्टुं
 प्रवृत्तः तावत्तन मस्तकं नित्यमदं भो महापुरुष ! किमर्थमि-
 द्धं व्यवसीयते, भवता यावदहं शिरोमात्रमवाप्तिम्, ऐहिकं-
 यवत्सदा तद् वृथा मा विपीद, प्रसीद मां राज्ञः समी-
 पप्रपन्नयति तद्वचनं निशम्य चमकृतचित्तः प्रागित्यय-
 मिति प्रहृष्टः शूद्रकस्तच्छिरः पृष्टाशुर्वाष्टिनं विधाय प्रात-
 स्सानवाहनमुपातयत्, अपृच्छदुःखं पुनरीतः । शूद्रक ! कि-
 मिदम्, सोऽप्यवाचत् देव! सोऽयं यस्य कान्दध्वान्देवं रा-
 त्री शुभं वस्तुमुक्त्वा तस्य प्राशुर्कं कृतं सकलमविद्वत् । पुनः
 राजा तमव मस्तकमवासीत् । भोः कस्त्वम् ? किमर्थं वात्र भ-

वद्गमनमिति ? तस्मादभेदे—महाराज ! भवतः कीर्ति-
 समाकर्ष्य करुणरुदितव्याजनामानं क्षापयित्वा त्वाम-
 हमुपागमम्, दृष्टश्च भवान् कृतार्थे मेऽथ चक्षुर्लुं जने, इ-
 ति । कां कलां सम्यग वेन्मीति राज्ञा पृष्ठे तनोऽक्रम-देव ! गी-
 तकलां वर्यां ! ततो राज्ञ आह्वया त्रिभङ्गीनें गीतं गातुं प्रव-
 क्रमं । क्रमेण तद्वानकलया मोहिता सकलाऽपि नृपतिप्रमु-
 खा परिभून् । स च मायासुरनामकोऽसुरस्तां मायां निमाय-
 महोपमेतिद्विषीं महनीयरूपधयां अप्राजहीरुपगमनो भव-
 त् । न च विदितचरमेतत्कस्यापि । लोकैस्तु शीर्षमात्र-
 शोनासस्य प्राकृतभाषया 'सीसुला' इति व्यपदेशः कृतः । त-
 दनु प्रतिदिनं तस्मिन्नापि मधुरतरं गायति साति धुनें
 तत् स्वरूपं महोदय्या, दानीमुखेन भूप विज्ञाप्य तच्छीर्षं स्था-
 निकमानायितम्, प्रत्यहं तमजिह्वत् राक्षी । दिनान्तरं रात्रौ
 प्रत्यायमास सद्यः पश्चाद्वरान् स्म तां मायासुरः । क्षारोप-
 यामास च ताम् । घटावलम्बितमामिन् स्वविमानं । राज्ञो च
 करुणं कान्दध्वान्मात्रं । अहोऽहं केनाप्यवाहयं । अस्ति कोऽपि
 वीरः पृथिव्यां यो मां मोचयति । तच्च स्रुत्वालांभयेन चोरण
 श्रुत्वा धाविष्या समुपत्य च तद्विमानवगटां पाणिना गाढम-
 वधायित । ततस्तु पाणिनावधये विमानं पुरस्तात् प्राचाली-
 त् । तदनु चिन्तितं मायासुरेण । किमर्थं विमानमत्र सप्य-
 ति । यावद्व्याक्षिप्तं वीरं हस्तावलांभितघटात् । नतः स्वह्नेन
 तद्वस्त्रमच्छिन्नत्, पतितः स पृथिव्याम् । स चासुरः पुरः प्रा-
 चालत् । नतो विदितद्वयपहारवृत्तान्तः क्षितिकान्तं पश्चात्
 तमेकां वीरानादिशत्, यत्पट्टं दद्याः शुदिः किमर्था, के-
 नेयमपहन्ति । ते प्रागापि शूद्रकं प्रत्यस्यापराः प्रोचुः—म-
 हाराज ! शूद्रक एव जानाति । नैव तच्छीर्षकमानाति, नैव
 च देवी जहं, ततो नृपतिस्तस्मै कुपितः शनारं पणमाद-
 पयत् । तदनु दशरीतिवशालं रत्नचन्दनानुलिमाक्ष शक-
 टशायिवन सह गाढं बध्वा शलायं यावद्राजपुरुषाच्च—
 लुप्तपण्यशरायं वीराः संभूय शूद्रकमवाचन् । भो महा-
 धीर ! किमर्थमेवं दिग्गडेय प्रियं भवान्, 'अशुभस्य काल-
 हरममि' ति स्यात् तं मागं नरं द्वात् कतिपयदिनावधिम्,
 शोधय सर्वत्र द्रव्यपहारार्णम् । किमकारणं एव सर्वकीयां
 वीरवकीर्तिमपनयति । ननोऽक्रम-गम्यतां तद्वि उपराजं, वि-
 क्षयतान्तमंतये राजा । नैरपि तथोक्तं प्रत्यानायित शूद्रकः
 क्षितिरेण । ननोऽपि स्वमुखेन विज्ञातः कृता-महाराज । वी-
 यनाम् अवधि, येन विजनेनामि प्रान्दशं द्धवीम्, तत्पहारिण्य
 च । राजा दिनदशकमविधत्तः शूद्रकमुहं च सारमयद्वयमा-
 सीत्सहचारि, नृपतिरवदत्-पण्डितपण्युगलं प्रातभूम-
 स्मत् पाथे मुखं स्वयं पुनमेवाज् द्रव्यदुत्तोपलब्धये दिग्गड-
 तां महामग्नयः, सोऽऽऽदेशः प्रमाणमिन्द्रियैर्वान् प्रतस्थे ।
 भूचक्रशक्तनः कौन्तेयकद्वन्द्वशुद्धलोचः स्वशरणापादो-
 वधनात् । शूद्रकस्तु पतितः पयद्वयमासोऽपि यावत् प्रस्तु-
 नाथस्य वातांमात्रमपि कापि नापलेभे तावदचिन्त्यत्,
 अहो ममद्वयपण्यः प्रादुरभूयद्वयं सर्वांमद्विही मध्ये भूत्वा
 द्धवीमुपाजीदरदितां न च कापि निदिशुदिलेखता तस्यास्त-
 न्मरणमव मम शरणमिति विमृश्य दाकमिच्छतामरचयत्,
 ज्वलन वाज्जालयत्, यात्रमध्ये प्राविशत्, तावत्प्राथं शुनका-

भ्यां देवताधिष्ठिताभ्यां ज्ञातम् । यदस्मदधिपतिर्निधनपापघ्नोऽस्तीति । ततो दैवतशक्त्या मृत्तुलानिर्गतौ गतौ तत्र, घ-
नत्वासीद् शुद्धकराचिता चिता । दशनेः काष्ठमाकृत्य शुद्धकं
बहिर्निष्काशयामासन्तु । तेषामप्यकस्मात् तौ विलोक्य विश्वस-
नमयसा निजगन्धै—र पाणीयंसी !, किमनृत् कुलं भव-
ज्जयाम् ? यत् राज्ञा मनसि विश्वासनिरासां भविष्यति य-
स्मिन्मुद्यायपि तेनात्मना सह नीताधीन । भयणाभ्यां बभा-
षे । धीरा भव, अस्मदर्थिनां दिशमनुसर सरभसम् । का चि-
न्ता तवत्सामिधाय पुराभूय प्रस्थितौ, तन साहं क्रमात् प्रा-
प्तौ काष्ठापुरम् । तत्रस्थं महालक्ष्मीदेव्या भयनं प्राविष्टी । तत्र
शुद्धकस्तौ दधीमभ्यर्च्य कुरुक्षेत्ररास्तीनस्त्रिगुणमुपावसत् ।
अनुप्रत्यर्च्यभूय भगवती महालक्ष्मीस्तमवोचत्—वत्स ! कि-
मुपयस्य ? शुद्धकयोऽहम्—स्वामिनि ! सातवाहनमहोपालम-
हिष्याः शुजिम् । वर—काऽऽस्तेन केनयमपहन्ता ? । श्री-
देव्यादिने—सर्वान् यस्मात्समभूताद्देवगणान् समील्य
तन्मृग्यनिर्महं निवेदयिष्यामि, परं तेषां कृतं त्वया वहत्यु-
पहागदि प्रगुणीकृत्य धारयम् । यावच्च तं कुण्डल्य ब-
लादुपभुज्य प्रतीता न भव्युस्तावत् त्वया विस्तरण-
क्षणीयाः, ततः शुद्धकस्तेषां देवानां तर्पणाय कुण्डं वि-
स्वचर्य होममार्गेभ । मिलिताः सकलदैवतगणाः स्वां स्वां
भुक्तिमग्निमुत्तेज जगृहे, तावच्चक्षोमधूमः प्रचुरमरः प्राप-
न्तु स्थानं यत्र मायासुरोऽभूत् । तेनापि परिक्षातलस्य्यादि-
ष्टशुद्धकदामस्वकरणेन प्रेषितः स्वभ्राता काष्ठासुरनामा होम-
प्रायुहकराण्य । समागतञ्च विपतिं काष्ठासुरः स्वसनया
समः । दृष्ट्वा दैवतगणैश्चक्रितेभ्यैः ततो भयणी दैव्यशक्त्या
युयुधातुः दैवैः सह । क्रमात् मारिती च तीर्थैः । ततः
शुद्धकः स्वयं योद्धुं प्राधुनत् । क्रमण दृष्टव्यनिरिक्तप्रहर-
णान्तरमावाहदुर्देवनं बहून् निधनं नीतवानसुरान् । ततो
दक्षिणबाहुं दैत्यास्तस्य चिच्छिद्धुः । पुनर्वामहस्तं दृष्ट्यु-
ज्जकमत्तलसिक्तापि लुब्धे दक्षिणाङ्गमणोपावतदण्डं योद्धुं
लग्नः । साऽपि दैत्यैस्तैः ततो वामपदतुल्यछिद्युच्यत, त-
मपि क्रमादच्छिन्द्वन्नसुराः । ततो दन्तैर्दण्डमादाय युयुध त-
तस्मैस्तकमच्छिदि । अथ कथञ्चतुता दैवगणास्तं शुद्धकं
भूमिपतितिशङ्कं हृष्टा, अहो अस्मदुज्ज्वलादुवराकस्य
किं ज्ञातमिति परितप्य यातुं प्रवृत्ताः । काष्ठासुरममाय-
न् ततः श्रीदेव्या अमृतसारानिषिच्य पुनरनुसंहिताङ्गश्चकं शु-
द्धकः, प्रयुज्जीविनश्च, सारंगेयार्थां पुनर्जीविनीं, देवीं च
प्रसज्जा सति तस्मै खड्गवरजं प्रददौ । अनन त्वमजेषा भ-
विष्यतीति च वरं द्यनतत् । ततो महालक्ष्म्याद्देवदेतणैः
सह सातवाहनदेव्याः शुद्धकस्यै समप्रमपि भुवनं पञ्चा-
भ्यन् प्रातः शुद्धको महालक्ष्मम् । तत्र कैकं वटनकुञ्ज
स्तरं निरीक्ष्य विश्रमार्थमारुह, यावत्पश्यति तच्छाखायां
लम्बमानमधःशिरसं काष्ठकीलकापेशोऽनाधेपादं पुरुष-
मेकम् । स च मदीमदिष्टुमर्धमज्ञः प्रतिष्ठासुरमपिपतेः सा-
तवाहनस्य महिषी रिरसुरप्राहर्तुः सीनामिव दृशवदनः । सा
च पतिमता तं नेच्छति, तदनु मया प्रोक्तोऽभेजमानः न युज्य-
ते परराप्राहर्तुश्च तव । “ विक्रमाक्रान्तविश्वोऽपि, परस्त्रीपु-
रिरसया । कुत्वा कुलक्षयं प्राण, नरकं दृशकम्परः ॥ १ ॥ ”
इत्यादिवाचिर्निषिद्धः कुडो मन्त्रं मायासुरोऽस्यां वटशका-

यां टङ्कित्वा मामिभं व्यडम्बयन्, अहं च प्रसारितरसन-
समुद्रान्तःसेचरतो जलचरादीन् व्यवहरन् प्राणुयात्रां क-
रोमि, इति ध्रुत्वा शुद्धकोऽप्यभागीन्, अहं तस्यैव महोभूतो
भूयः शुद्धकनामा, तामिव देवीमम्बेष्टुमागतोऽस्मि । तनोक्त-
मेषं चेत्तर्हि मां भवयत । यथाऽहं सह भूत्वा तं दक्षीयामि
तां च देवीम् । तेन स्वस्थानं परिणो जायुं दुर्गं कारिनमस्ति
तच्च निरन्तरं प्रज्वलतेदेवास्ते तनस्तनुल्लङ्घ्य मध्ये प्राविश्य तं
निपात्य देवीं प्रत्याहर्तव्या, इत्याकथं शुद्धकस्तेन रूपेण
तत् काष्ठवन्धनानि छिन्वा तं पुरोधाय दैवतगणपरिचुतः प्र-
स्थाय प्राकारमुल्लङ्घ्य तत्स्थानान्तः प्राविशत् । दैवत-
गणांश्चावलोक्य मायासुरः स्वैस्वयं युज्याय प्रागियाय ।
तस्मिन् पञ्जतामर्जिते स्वयं यानुमुपतस्थ । ततः क्रमेण शुद्ध-
कस्तेनारिषा तमवधीत् । ततो घट्टादलम्बमवमानमारोप्य
देवीं दैवतगणैस्सह प्रस्थितः प्रतिष्ठानं प्रति । इतश्च दक्षि-
नमवधीत्सातनागतमवगत्य जगत्प्राधिपतिरव्याहृतवात् । अहो
न मम महादेवी, न च शुद्धकवीरो नापि च तौ रसनालिहौ,
सर्वे मयैव कुबुजिना विनाशितमिति शोचन् सपरिच्छद
एव प्राणत्यागं चकीर्तुः पुराङ्गद्विभितामरचयच्छन्दनादिदरु-
भिः । यावत् क्षणादाशुशुक्षिणं क्षप्यति परिजनान्निहौ ताव-
द्व्यापक एको दैवगणमध्यात् समयासीत्, व्याज्जपत्स-
प्रथमम् । देव ! दिष्ट्या वडसे महादेव्यागमनेन । तत्रिशम्य
श्रवणस्यै नरेश्वरः स्फुरदान्कन्दलितहृदयः ऊढमवलोक-
यन्नालोकं नभसि दैवतगणे शुद्धकं च । अयमपि विमानादुत्ती-
य राज्ञः पादावपतत्, महादेवी चाश्वाभिनन्दनं, मानन्दं मेदिनी-
न्तुः शुद्धकम्, राज्याहं चैव तस्मै प्रादिता सास्रवमन्तनेगरं प्र-
विश्य धृतशुद्धकचारकारिनः सह महिष्या राज्याभ्ययमुपयुज्य
महाभुजः । इत्थंकारं नानाविधान्यवदानानि सातक्षिपातल-
स्य । कथान्तं नाम व्यावर्षीयितुं पर्यतः । स्थापिता चापन गो-
दावीरसरसौरे महालक्ष्मी प्रासादः, अन्यान्प्रापि यथाहं दैवता
नि नवेशितानि तत्स्थानानु । राज्यं चिरं भुज्जति जगती जा-
नाचन्यदा काष्ठहारमारुहारकः कस्यचिद्वाहजः वीधी प्रत्य-
हं चाकाणं दारुणयाहृत्य विकीर्णानि स्म । दिनान्तरे च तस्मि-
न्ननुपयुपि वणिजा तद्वर्णिनीं पुष्टा भवञ्ज्जाऽद्य नागता मही
श्याम्, तथा यभाग, अर्धिन्न ? मत्सादयैः स्वर्णिषु संप्रति प्रति-
वसति । वणिष्ण अभागीन्, कथमिव साऽवदन्कङ्कणकथादा-
रभ्य विवाहप्रकरणं दिनचतुष्टयं नरः स्वर्गिण्येव वसन्तमा-
त्मानं मन्यन् । तसदुत्सयालोकनकीर्तुहृत्लाभच्छाकथं राजा-
प्यचिन्तयत्, अहो अहं किञ्च स्वर्णिषु वसामि, चतुर्धाय दिने-
ष्वनवरतं विवाहास्तस्यमय एव स्वास्त्वामीति विचार्य चानुव-
र्ण्ये यां यां कस्यां युवतिं वा रूपशालिनीं पश्यति शृणोति स्म
वा तां तां सांस्वयं पर्यर्णयति । एवं च भूयस्तेनहसि गच्छति
लोकैश्चिन्तितमहो कथं भाव्यमनपत्यैरेव सर्ववर्णैः स्नेहयम्,
सर्वेकस्यास्तवद्वल्लेखे विधादा । योषिदम्बां च कुतः संनति-
रिति । एवं प्रातपञ्चपुं लोकपुं विवाहवाटिकानाञ्च ग्रामं वा-
स्तथः एका द्विजः पांडजादेवीमागम्य व्यज्जपन्नम्रगवां ।
विवाहकर्मोत्समपत्यानां कथं भावीनि । दृष्ट्वाकर्म-त्वद्वयने-
ऽहमात्मानं कथयकं कृत्वाऽवतरिष्यामि । यदा मां राजा
प्राप्यते तदा तस्मै द्याशिमहं लभ्यते । तथैव राजा

तां रूपवतीं भुत्वा विप्रमयाचत । सोऽपि जगद् । दत्ता म-
या परं महाप्राज्ञ । तत्रागत्य मत्कन्यां ह्योदय्या । प्रतिपन्न रा-
ज्ञा । गणकदत्तं लक्ष्य क्रमाद्विवाहाय प्रचलितः । प्राप्तश्च तं द्या
मं स्वकुले च नृपतिः । दशाचारानुगुणपात्रधुर्यारण्तराले ज-
यन्तिका दत्ता । अञ्जलीयुगंधरीलाजेनृपतिलक्ष्म्येलायां तिर-
स्करणीमपनीय यावद्व्यामंयस्य शिरसि लाजान् विकरी-
तुं प्रवृत्तौ तदनु किल हस्मल्लयो भविष्यति तावद्राजा तां
रौद्ररूपां राक्षसीं मिथैलष्ट । तच्च लाजाः कठिनपापाण्कर-
रूपा राज्ञः शिरसि लगितुं लग्नाः । क्षितिपतिरापि क्रिमाप
वैकृतमिदमिति विभावयन् पलायत । तावत्सा पृष्ठलऽग्राश्म-
शकलानि धर्षन्ती प्राप्ता । ततो नरपतिर्नागह्रदे प्रावशक्षि-
जजन्मभूमिम् । तत्रैव च निधनदानंश्च इति । अद्यापि सा पी-
ठजा देवी प्रतोल्या बहिरास्ते निजप्रासादस्था । शूद्रकोऽपि
क्रमेण कालिकादेव्या स्वरूपं विकृत्य वापीं प्रावपया करण-
रलितेन विप्राक्षभ्यन्त । निष्कामाणां प्रविशन् पतितस्य तस्य
कृपाणस्य कृपद्वारे तिर्यकपतनाच्छिञ्चक्षः पञ्चामानञ्च । म-
हालक्ष्मिं हि वरविनग्मावसरेऽस्मादंय कौल्यकात्पदिष्टा-
प्राप्तिर्भविष्यतीत्यादिष्टमानीत् । ततः शक्तिकुमारे राज्येऽभि-
षिक्तः सातवाहननायको । तदन्तर्मगधापि राजा न कश्चिद्विप्र-
ष्टानं प्रावशति वीरक्षेत्रे इति । अत्र च यदन्तर्भावे कविद्वयं
नत्र परमप्रथमं यत् मन्त्रव्यां हेतुः यश्चासंगतवाग जना जिनः ।
इति प्रतिष्ठानकल्पः । सातवाहनचरित्रलेशश्च । विरचितः
श्रीजिनप्रमस्वार्मिः । “चक्रं प्रागुत्थानकल्पः श्रीजिनप्रमस्वार्-
मिः । सातवाहनभूषणस्य कथांश्च प्रमहन्तः ॥१॥” तौ ० ३३
कल्प । आ० चू० । (सातवाहन कथा ‘दिनचरितं’ शब्दे
चतुर्थभागे २५१० पृष्ठ गता ।)

साता-साता-स्त्री० । सुखरूपायां वेदनयाम्, प्रज्ञा० ३५ पद ।

साताकम्म-मातकम्मन्-न० । बन्धुदशानां दशमऽध्ययनं,
स्था० १० ठा० ३ उ० । नच्यं विच्छिन्नमिदानीं नापलभ्यन्ते
स्था० १० ठा० ३ उ० ।

सातागारव-सातगौरव-न० । सुखशीलनायाम्, सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० ।
सातागारविशुद्धय-मातगौरवनिभृत्-त्रि० । सुखशीलनाथम-
नुगृह्य, सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० ।

सातामाता-मातामाता-स्त्री० । सुखदुःखान्मिकायां वेदना-
याम्, प्रज्ञा० ३५ पद ।

सातासाथपरितावशमय-सातासातपरितापनय-त्रि० । सा-
ते च सुखमयानं पारितापनं च दुःखजनितपताप एत-
न्मयमेतदामकम् । सुखदुःखमये, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

सातामाकस्व-मातमौरव्य-न० । आह्लादरूपं सौख्यं, जी० ४
प्रति० ३ उ० ।

साति-साति-अविश्रम्भ, प्रश्न० २ आश्र० द्वार ।

स्वाति-स्त्री० । नक्षत्रभेदे, सू० प्र० १० पाठु० ।

सातिजोग-मातियोग-पुं० । मायाविशेष, स० ।

सातिजोगजुत्त-मातियोगयुक्त-त्रि० । अशुभमनोयोगयुक्तं,
आव० ४ अ० ।

सातिअणा-स्वादना स्त्री० । कर्मव्याख्यादे, नि० चू० १ उ० ।

सातिशक्खत्त-स्वातिनसत्र-न० । वायुदेवताके नक्षत्रभेदे, स० ।

स्वातिनसत्रं कतितारकम्—

सातिशक्खत्ते एमतारे पष्ठन्तं । (सू० १४) स० १
सम० ।

सातोवभोग-सातोपभोग-त्रि० । सातस्य-सातेवेदनीयस्य
कर्मणा भोगे यत्र तत्सातोपभोगम् । सुखस्थानं, कल्प० १
अधि० ३ क्षण ।

सादंडी-मादण्डी-स्त्री० । कन्दविशेष, भ० ७ श० ३ उ० ।

सादि-सादि-त्रि० । आदियुक्तं, उत्त० १ अ० ।

सादिय-सादिक-त्रि० । सहदिना-मायया वर्त्तन्ते इति सा-
दिकम् । समाय, सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० ।

सादिवीमसाकरण-सादिविश्रमाकरण-न० । रूपद्रव्याणां च
द्रव्यसुकादिप्रक्रमेण भेदमेधानाभ्यां स्कन्धव्यापकौ, सूत्र० १
ध्रु० १ अ० १ उ० ।

सादिव्य-सादिव्य-न० । देवताप्रयुक्तं अस्वाध्यायिकं, प्रथ०
२५४ द्वार ।

सादीणसंगा-सादीनगङ्गा-स्त्री० । गोशालकर्पाभापिते सप्त-
महागङ्गात्मके पारमार्गभेदे, भ० १५ श० ।

साधग-साधक-त्रि० । निर्वर्त्तकं, पं० सू० १ सूत्र ।

सापाणि-स्वकपाणि-पुं० । स्वहस्ते, ‘सापाणिणा अस्मिणा
क्षिप्रं दत्ता कमादन्तं पाकस्ववत्तपे ।’ भ० १५ श० ८ उ० ।

सावर-शावर-पुं० । शवरूपधारिशवप्राप्ति भन्त्र, आ० म० १ अ० ।

सावाधा-सावाधा-स्त्री० । सह आवाधया । अनुदयकालेन
सह वर्त्तमानं, प्रव० १ द्वार ।

सामग्य साम्भक्त-देशीवचनाम्, (वृ० १ उ० १ प्रक०) सुराष्ट्राया
क्षितिगम्यां दिशि समुद्रतीरे प्रचलिते रूपके, द्वावुत्तरापथे
एका रूपकः । वृ० ३ उ० ।

सामाविय-स्वाभाविक-त्रि० । स्वामिन् भाषे भवः स्वाभा-
विकः । प्राकृतं, सूत्र० १ अ० १ अ० १ उ० । अकैतवकृत्तं,
ज्ञा० १ ध्रु० १६ अ० । आ० म० ।

सामिग्रह-सामिग्रह-त्रि० । अभिग्रहे, अभिग्रहन्त इत्यभिग्र-
हाः प्रतिज्ञाविशेषाः । सहामिग्रहणं वर्त्तन्ते इति सामिग्रहाः ।
गृहीतानभिग्रहेषु, । आव० ६ अ० । नि० चू० ।

साम-सामन्-न० । सर्वेषामपि जीवानां प्रियविशोऽर्थां० म० ।

प्रियवचनादेऽर्था० ३ ठा० ३ उ० । ज्ञा० विपा० प्रमेत्पादने,
विपा० १ अ० ३ अ० । साम मित्री । सर्वजोषु मैत्री साम भ-
रणेन । विश० । स्या० । सामनि, स्या० । “परस्परपकाराणां,
दशने १ गुणकौत्तनम् २ । सम्बन्धस्य समाख्यानं ३-मायत्याः
सम्प्रकाशनम् आ० १॥” अस्मिन्नेवे कृतदमाययोर्विविधतायाश्च
योत्रनमायतिः सम्प्रकाशनमिति । ‘वाचा पेशलया साधु,
नवाहमिति व्यापणम् । इति सामप्रयोगश्च, साम प्रवृत्तिविधे
स्मृतम् ॥१॥ स्या० ३ ठा० ३ उ० । आ० म० ।

सामनिक्षेपः—

निक्षेपेवो सामम्मिय, चउळ्विहो दुविहो य होइ दव्वम्मि।
आगम नोआगमओ, नोआगमओ य सो ति विहो ॥४८०॥
जाणगसरीरमविण, तव्वइरिचे अ सकराइसुं।
भावम्मि दसविहो खलु, इच्छा मिच्छाइयं होइ ॥४८१॥
इच्छा मिच्छा तहककारो, आवस्सिआ अ निंसीहिआ।
आपुच्छसा य पडिपुच्छा, छंदसा य निमंतसा ॥४८२॥
उवसंपया अ काले, सामायारी भवे दसविहा उ।
एएसि तु पयाणं, पवेयपरूवणं बुच्छं ॥४८३॥
आयारे निवखेवो, चउळ्वो दुविहो य होइ नाखवो।
आगम नोआगमतो, नोआगमतो य सो ति विहो ॥४८४॥
जाणगसरीरमविण, तव्वइरिचे य नामणाइसुं।
भावम्मि दसविहाए, सामायारीइ आपरणा ॥४८५॥

‘निकखेवो’ इत्यादि गद्याः पद प्रायः प्रतीतायाः । सू. वया-
क्यान् च कार्त्तव्यत्वावस्थास्यन्ते, नवरं तद्वर्थातिरिक्तं च । श-
रीरभयशरीरव्यतिरिक्तं च । द्रव्यसाम-शकरादु, आदि-
शब्दात्प्रातिपदिक-प्रदः, ततश्च शर्करासीरदाद्यमुदासीनां य-
नपरस्परमाविरोधनं व्यवस्थानम्, भावे साम दर्शावधेः खलु
अवधारणं, दर्शावधेमेच्छाभिध्यादिकं सामाचार्यस्वक-
पमिति गम्यते, भावसामन्त्रं चास्य तात्त्विकस्य ज्ञायोपश-
मिकारिभावरूपत्वात् परस्परमाविरोधनं चावस्थानात् तथा
प्रत्येकप्रकृषा वक्ष्ये इति प्रतिज्ञामात्रमात्रं यत् प्रकृषणान-
भिधानं तदावस्थकानियुक्ता कृतवात्, तद्वाधवारय चैकक-
र्मकत्वेनेह लिखितत्वाच्च दृष्टमिति भावनीयम् । सूत्रक्रमोद्भाजनं
तु यथावधे सर्वेषां सदा कृत्यत्वेन पूर्वापरभावस्याभाव-
प्रदर्शनार्थम् । उक्तं २६ अ० । अ० म० ।

सामं समं च सम्मं, इगमवि सामाइस्स एगड्ड।
नामं ठवणा दणिण, भावम्मि अ तेसि निक्षेवो ॥१०३०॥
महूरपरिणाम सामं, सम्म तुला सम्म खीरखंडजुइं।
दोरे हारस्स चिइं, इगमिआइ तु दव्वम्मि ॥१०३१॥

इह सामं समं च सम्यक् । इगमि’ देशीपदे कापि प्रदे-
शाये धर्मेने, सम्युपशब्दावयवमवाधिकृत्याऽऽह सामाधिक-
स्यैकपरिकानि । अमीनां निक्षेपमुपदर्शयन्नाह-नामस्थानपा-
द्वयेषु, भावे च नामादिविषय इत्यर्थः, तेषां—सामप्रभृ-
तीनां निक्षेपः, कार्य इति गम्यते । स ज्ञायम्-नामसाम
स्थापनासाम, द्रव्यसाम, भावसाम च । एवं समसम्य-
कपदयोरेपि द्रष्टव्यः । तत्र नामस्थापने कुण्ठे एव, द्रव्यसा-
मप्रभृतीनां प्रतिपादयन्नाह-‘महूर’ त्यादि,—इहीयतो म-
हूरपरिणामं द्रव्यं-शर्करादि द्रव्यसाम समं तुला’ इति
युक्त्यालोचनार्था समं तुलाद्रव्यं, सम्यक् खीरखण्डजु-
क्तिः—खीरखण्डयाजमं द्रव्यसम्यगिति, तथा ‘दोरे’ इति
सूत्रवत्त्वके मीळिकात्येवाधिकृत्य भावविषयायेष्वेया, हार-
स्य-मुक्ताकलापस्य अयने कितिः—प्रवेशनं द्रव्येक(व्यैक)सू, अ
न एवाह-‘एगड्ड तु दव्वम्मि ति’—एतान्युदाहरणानि द्रव्य-
विषयाणीति गद्याद्वयार्थः ।

सामन्त्रं भावसामादि प्रतिपादयन्नाह—

आओवमाइ परदु-कम्मकरणं ? रागदोसमज्जकथं २।
नाणाइतिगं ३ तस्सा-इ पांअणं ४ भावसामाई १०३२
आत्मापमया-आत्मापमानेन परदुःखकारणं भावसामानि
गम्यते, इह आनुत्तराऽऽलाङ्गिकः । एतदुक्तं भवति-आ-
त्मनीयं परदुःखकारणपरिणामो भावसाम, तथा ‘रागदो-
समाप्यस्थम्’ अनासेवनया रागद्वेषमध्यवर्तितं समं,
सर्वथाऽऽत्मनस्तुल्यकरणे वर्तेतमित्यर्थः । तथा ज्ञानादिविषय-
मेकत्र सम्यगिति गम्यते, तथाहि—ज्ञानदर्शनचारित्र्याज-
नं सम्यगेव, मोक्षप्रसाधकत्वादिति भावना, तस्य इ-
ति सामादि सम्भव्यते, आत्मनि प्रोतनम्-आत्मनि प्रवेशनम्
इकम् उच्यते, अत्र एवाऽऽह-‘भावसामाई’ भावसामादिवे-
तान्युदाहरणानीति गद्यार्थः । आव० १ अ० । अ० बू० ।
सामवद, विपा० १ भु० ४ अ० । सप्तमं द्रव्यलोकाधिमानमेव, स०।

श्याम-नि० । कुण्ठे, आचा० १ भु० २ अ ३ उ० । प्रज्ञा० ।
श्यामवर्णेष्वप्युक्त्यामम् । आकाशे, म० २० श० २ उ० । प-
रमाधार्मिकविशेषे, यो हि रज्जुद्वस्तप्रहारादिभिः शत-
नयानादि करोति, वर्णेनञ्च श्याम इति । स० १४ सम० ।

साढण पाडण तोडण, बंधण रज्जुव्यप्यदोरेहि ।

सामा खेरइयाणं, पवचयंती अपुप्फाणं ॥ ७२ ॥

तथा अपुण्यवतमा-तीव्रसातोदये वर्त्तमानानां नारका-
णां सामाख्याः परमाधार्मिका एवैतन्त्रं प्रवर्त्तयन्ति । त-
द्यथा-शानतम्—अज्ञोपाज्ञानां छेदनम्, तथा पातने-निष्कु-
टावधोयज्ञभूमौ प्रक्षेपः, तथा प्रतोदनम्—शूलादिना तो-
दने—व्यवने—सूच्यादिना नासिकादौ वेधः, तथा रज्जवा-
दिना कर्मकरिणं बध्नन्ति, तथा तादृग्विषयलताप्रहार-
स्ताडयन्त्येव दुःखात्पादने दारुणं शानतपातनवेधनवम्भ-
नादिकं बहुविधं प्रवर्त्तयन्ति-व्यारयन्तीति । सूत्र० १ भु०
५ अ० १ उ० । प्रज्ञ० ।

सामइय-नामयिक-पुं० । समयः—सांख्यादीनां सिद्धान्तस्स-
दाधितः सामयिकः । समयसिद्धान्तिनं, स्था० ३ डा० ३ उ० ।
मगधजनपदं वसन्तपुरग्रामं स्वनामक्याते कुट्टांश्चनि,
सूत्र० २ भु० ६ अ० ।

सामइयसखा-सामयिकमंज्ञा-स्त्री० । सिद्धान्तसङ्केतनिभा-
यायाम्, नि० बू० १ उ० ।

सामंत-सामन्त-पुं० । न० । समीपे, स्था १० डा० ३ उ० । ज्ञा० ।
नि० । सेतिहृष्टे, प्र० प्र० १ पाहु० । अ० ।

सामंतकिरिया-समन्तकिरिया-स्त्री० । सामन्तेनोपनिपातिन्यां
क्रियायाम्, सा च द्विधा-देशनामन्तक्रिया, सर्वसामन्तक्रि-
या चेति । प्रज्ञाकं प्रति यत्रैकदेशेनागमो भवति अस्मिन्-
तानां सा देशसामन्तक्रिया । सर्वसामन्तक्रिया यत्र सर्वतः-स
मन्तां प्रज्ञाकणामगमो भवति सा सर्वसामन्तक्रिया । अ०
बू० ४ अ० ५ अ० । सामन्तादुत्पत्तिरिति प्रथमसंज्ञयाणं अत्रयानं
प्रति अत्रव्युत्तिरे संपादिना सत्ता विणुस्संति (आवे० ४ अ० ।

सामंतभट्टसूति-सामन्तभट्टसूति-पुं० । चन्द्रकुलमूलस्य चन्द्र-
सूरः शिष्यः, पूर्वमेतन्धुनजलाभिस्तस्मात् चन्द्रसुराः सामन्त-
भट्टसूतिन्द्रः । ग० ३ अधि० ।

सामंतसिंह-सामन्तसिंह-पुं० । अर्णाहलपट्टननगरस्य सत्तमे
चौलुक्यवंशाये राजनि, सी० २५ कल्प ।

सामंतोपनिवाइय-सामन्तोपनिपातिक-न० । अभिनयमे-
दे, रा० । स्वा० ।

सामंतोपनिवाइया-सामन्तोपनिपातिकी-स्त्री० । समन्तात्
सर्वतः उपनिपाता जनमीलकस्तस्मिन् भवा सामन्तोपनिपा-
तिकी । क्रियाभेदे, श्या० २ टा० १ उ० । आ० चू० । साम-
न्तोपनिवाइया किरिया दुविहा पक्षता, नं जहा-जीवसा-
मन्तोपनिवाइया, अजीवसामन्तोपनिवाइया । सामन्तोपनिवा-
इया सम्मतादुपपत्तीति सामन्तोपनिवाइया सा दुविधा
अजीवजीवसामन्तोपनिवाइया । जया पयस्स संडा न जणा
पलोएति । जया जया पलोएति, तहा तहा सा हरिसं
गच्छति, एवं अजीव विरहकम्मादिस्तु । आ० चू० ४ अ० ।
आव० ।

सामकंति-श्यामकान्ति-त्रि० । श्यामा कान्तियेस्यति । श्या-
मले, प्रथ० २६ द्वार ।

सामकल्ल-श्यामकरील-न० । प्रियङ्गोः प्रत्ययकन्दले, अणु० ।

सामका-श्यामक-ध-पुं० । नार्माजनसमकालिकैश्वर्यजनं,
'नर्मजिण्णचंदो भग्द, परवण सामकाहजिण्णचंदो । एगसम-
एण आया, इस वि जिण्ण आससणी जोमा' । ति० ।

साममा-श्यामक-त्रि० । (सौमा) धान्यं, आचा० १ ध्रु० ८
अ० ६ उ० । सूत्र० ।

सामग्ग-सिप्-धा० । आलिङ्गने, "सिप्पे सामग्गवायास-प-
रिअन्ताः" ॥ ८ । ४ । १६० । इति सिप्प्यतेः सामग्गदेशः ।
सामग्गह । सिप्प्यति । धा० ४ पाद ।

सामग्गिय-सामग्गिय-न० । समप्रतायाम्, 'तस्स भिक्खुस्स
भिक्खुणीए वा सामग्गियं जं सव्वंहुदि समिने सया जए'
ति । आचा० २ ध्रु० ७ चू० १ अ० १ उ० । सामग्र्यं समप्रता य-
तुद्गमात्पादप्रदक्षिणीणां स्यो जनाप्रमाणङ्कारभूमकारणैः सु-
परिशुद्धस्य पिण्डस्यापादानं सम्पूर्णा भिक्षुभावाः । आचा० २
ध्रु० १ चू० १ अ० १ उ० ।

सामचंद्र-श्यामचन्द्र-पुं० । भरतजसुपार्श्वजिनसमकालिके
परवतज तीर्थकर, ति० ।

सामच्छ-सामर्थ्य-न० । " सामार्थ्योत्सुकोत्सवे वा " ॥ ८ ।
२ । २२ ॥ इति संयुक्तस्य च्छे वा । प्रा० । शक्ती, दीर्घे, आ०
चू० १ अ० ।

सामच्छश-दशी-पर्यालोचने, वृ० १ उ० ३ प्रक० । आ० म० ।
नि० चू० ।

सामज-श्यामार्थ्य-पुं० । स्वानिशिष्ये हारीतगोत्रे स्थविरे,
"हारीतशुभे साहे च वंशमा हारियं च सामज" । नं० । अ
श्वमेध प्रज्ञापनाकारकः कालिकाचार्यः । ज० १० ।

सामख-श्यामख-त्रि० । अमणानामर्थं श्यामखः । अमणसंबन्धि-
नि, आच० १ अ० । आ० म० ।

सामखि-श्यामखि-पुं० । अमणस्यापत्यं श्यामखिः । अमणेन
परिस्त्रियमुत्पादितं पुत्रः, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० २ उ० ।

सामखिय-श्यामखिक-त्रि० । अमणानां सम्बन्धनि, दश०
१ अ० ।

सामख-श्यामख-न० । अमणस्य भावः श्यामखम् । संपूर्ण-
संयमे, सूत्र० २ ध्रु० ६ अ० । चारित्र्ये, उच० १८ अ० । दश० ।
बह्वर्जीवान्कायरूपं अमणभावे, दश० ४ अ० । अमणत्वे,
कल्प० ३ अधि० ६ क्षण । सकलयतिसमाचारः, दश० ५ तत्त्व ।
उच० । साधुत्वे, उच० २ अ० । व्रते, अथचंद्रित्युपागो
हि व्रतम् । रागद्वेषादेव तत्त्वतस्तद्वत् उद्भूतनिमित्तञ्च न
स्त्रीभ्यः परं तन्मूलमिति । उच० २ अ० । (" सधुत्तमला-
भात् सामञ्चं चेव लाममञ्चंति । " 'संघा' शब्दोऽस्मिन्नेव
भागे १५३ पृष्ठे व्याख्यानम् ।) " श्यामखस्य फले मोक्षः ",
प्रधानार्थमनुरूपः । तत्त्वतोऽफलमवद, ह्यं कृत्वापलाल-
वत् ॥ १ ॥ " पं० सू० ४ सूत्र ।

निलोपः--

साममपुण्यगम उ, निस्संवेरो होइ नामनिष्फलो ।

सामप्पस्स चउको, तेरसगो पुण्यस्समं भवे ॥ १५२ ॥

आभ्यर्तानि धर्मणः । आभ्यर्तानि-तपस्यति तद्भावः आ-
मर्ग्यं, तस्य पूर्वं-कारणं आमर्ग्यपूर्वं तद्वत् आमर्ग्यपूर्वक-
मिति संज्ञायाम् कर्त्तुं आमर्ग्यकारणं च चूतिः । तन्मूल-
स्वानस्य, तत्प्रतिपादकं चंद्रमध्ययनमिति भावार्थः । अतः
आमर्ग्यपूर्वकस्य तु निलोपा भवति नामानिष्फलः । काऽ-
सौ ?-अभ्यस्याभ्युत्पत्त्यात् आमर्ग्यपूर्वकमित्ययमेव । तु-
शब्दः सामान्यविशेषयन्नाम विशेषणार्थः, आमर्ग्यपूर्वक-
मिति सामान्यम्, आमर्ग्यं पूर्वं चेति विशेषः, तथा चाह-
आमर्ग्यस्य चतुष्ककम्पयादृशकः पूर्वकस्य भवेद्विषय
इति भावार्थः । दश० २ अ० । सामान्यस्य भावः
सामान्यम् । साम्यं, विश० । (साम्यविषयां वि-
स्तरः 'शाख' शब्दे चतुर्थभागे १६७ पृष्ठे गतः ।)
अधिकत्वायां सत्तायामत्र सामान्यम् विश० । ('तच्च
जाह' शब्दे चतुर्थभागे १६७ पृष्ठे प्रतिपादितम् ।)
अत्यन्तव्याप्तुनां विपदानां यतः द्रव्यादृशं अस्याऽप्यस्य-
रूपानुगमः प्रतीयते तदनुवृत्तिप्रत्ययहेतुः सामान्यम् । त-
च्च द्विविधम् परमपरं च । तत्र परं सत्ता, भावा, महा-
सामान्यमिति बोध्यते; द्रव्यत्वाद्यान्तस्त्वामान्याऽपेक्षया
महाविषयत्वात् । अपरसामान्यं च द्रव्यत्वादि परत्वे च सा-
मान्यविशेष इत्यादि व्यपदिश्यते । तथाहि-द्रव्यत्वं नवस्तु
द्रव्येषु सर्वमानत्वात् सामान्यम्, गुणकर्मभ्यां व्यावृत्तत्वा-
त् विशेषः, ततः कर्मधारयं सामान्यविशेष इति । एवं द्रव्य-
त्वाद्यपेक्षया पृथिवीत्वादिकमपरं, तदपेक्षया घटत्वादिकम् ।
एव चतुर्विधेः गुणेषु वृत्तशुण्यं सामान्यं, द्रव्यकर्म-
भ्यां व्यावृत्तञ्च विशेषः । एवं गुणत्वापेक्षया रूपत्वादिक-
म्, तदपेक्षया नीलत्वादिकम् । एवं पञ्चसु कर्मसु सर्वनात्

कर्मत्वं सामान्यम्, द्रव्यगुणभ्यां व्यावृत्तत्वाद्विशेषः। एवं कर्मत्वापेक्षया उल्लेखत्वादिकं ज्ञेयम्। तत्र सत्ता-द्रव्यगुणकर्मभ्यां धर्मान्तरं कया युक्त्या?, इति चेत्, उच्यते—न द्रव्यं सत्ता, द्रव्यादित्यर्थः। एकद्रव्यवर्गाद् एकैकस्मिन् द्रव्ये वसेमानत्वादित्यर्थः, द्रव्यत्ववत्-यथा द्रव्यत्वम्-नवसु द्रव्येषु प्रत्येकं वसेमानं द्रव्यं न भवति, किन्तु सामान्यविशेषलक्षणं द्रव्यत्वमिव; एवं सत्ताऽपि विशेषिकायां हि अद्रव्यं वा द्रव्यम्, अनेकद्रव्यं वा द्रव्यम्। तत्राऽद्रव्यं द्रव्यम्-आकाशः, कालः, दिवाऽऽत्मा, मनः, परमात्मनः, अनेकद्रव्यं तु—द्रव्यलुकादिकम्भ्याः, एकद्रव्यं तु-द्रव्यमव न भवान्, एकद्रव्यवती च सत्ता, इति द्रव्यलक्षणविमलक्षणत्वाद् न द्रव्यम्। एव न गुण-सत्ता, न गुणेषु भावाद्, गुणत्ववत्। यदि हि सत्ता गुणः स्याद् न तर्हि गुणेषु वसेत्। निगुणत्वाद् गुणानाम्। वनेतं च गुणेषु सत्ता, सन्तं गुणं इति प्रतीतिः। तथा सत्ता-कर्म, कर्मसु भावात्, कर्मत्वम्। यदि च सत्ता कर्म स्याद् न तर्हि कर्मसु वसेत्; निष्कर्मत्वात् कर्मणाम्; वनेते च कर्मसु भावः, सत् कर्मति प्रतीतिः, तस्मात् पदार्थान्तरं सत्ता। स्यात्। जात्यादिकल्पनारहितं वस्तुमात्रं, विशेषः। वस्तुनः समानं परिमाणं, स्यात् १ डा०। एकप्रकारं, आ० चू० १ अ०। द्रव्यत्वजीवत्वाजीवत्वादिकं, स्व० २ चू० ७ अ०। विश०। आ० चू०। आ० म०। (सामान्यलक्षणम् अप्रतिमं, अप्रतिपेक्षितं 'लक्षणं' शब्दे पदमात्रं गतम्।) तत्र सामान्यं द्विवचनम्-परम्, अपरं च। परं च सामान्यं, तच्च त्रितु द्रव्यगुणकर्मसु त्रयधेयतुल्यनिप्रत्ययस्यैव कारणत्वात् सामान्यमेव न विशेषः। अपरं तु द्रव्यगुणलक्षणकर्मत्वादिप्रत्ययम्, तच्च साधारण्यं द्रव्यादिप्रत्ययनिप्रत्ययहेतुत्वात् सामान्यान्प्रत्ययहेतुत्वात्, साधारण्यस्य च त्रितु-विशेषाभ्यां व्यावृत्तप्रत्ययहेतुत्वात् विशेषणानामपि सामान्यमपि सांश्लेषकत्वात् लभेते तथाहि-द्रव्यादिषु 'अगुणः' इत्यादिना यथं व्यावृत्तबुद्धिकल्पयते तां प्रत्ययामिव हेतुत्वं नाभ्यस्य, न ह्यगुणत्वादिकमपरमस्ति। अणुत्वादिष्वेकस्य सामान्याविशेषभावो न विरुद्धः। यद्वा-सामान्यरूपता मुख्यमेतां विशेषसंज्ञा त्पचारतां विशेषणानामिव द्रव्यत्वादीनामपि व्यावृत्तबुद्धिनिबन्धनत्वात् सामान्यस्य चेद्भिन्नान्वयव्यातरेकानुविधायित्वमुक्तताकारप्रत्ययमात्राद्ध्यक्षनः प्रसिद्धः। तथा-अनुमानाच्च। तथाहि-व्यावृत्तेषु खण्डेषुऽशब्दलयादिष्वनुगतताकारः प्रत्ययस्तस्मात्तिरिक्तागुणताकारनिमित्तनिबन्धनः, व्यावृत्तेष्वनुगतताकारप्रत्ययत्वात्। या या व्यावृत्तेष्वनुगतताकारः प्रत्ययः स तद्व्यतिरिक्तागुणतानिबन्धनो यथा चर्मवीरकर्मत्वेषु नीलप्रत्ययः, तथा चायं शब्दलयादिषु गौर्गौरिति प्रत्ययस्तस्मात्तद्व्यतिरिक्तागुणतानिमित्तनिबन्धन इति। तथाहि-नदमनुम्यूताकारज्ञानं पिण्डेषु निर्हेतुकं कादित्युक्तत्वात्। न शब्दलयादिपिण्डनिबन्धनं तथा व्यावृत्तरूपत्वात् अथ वाऽनुगतरूपत्वात्। यदि चेद् पिण्डमात्रप्रभवं स्यात्, तथा शब्दलयादिविवेककर्तादिष्वपि 'गौर्गौः' इत्युल्लेखनोपपन्नं पिण्डरूपतायास्तेष्वप्यविशेषात्। अथवा-इह दोषार्थयुक्त्यानिबन्धने-त्येव तेऽु 'गौर्गौः' इति प्रत्ययहेतुत्वा न तदर्थकि-

यामावऽपि वत्सादी गोबुद्धिप्रकृतः, महिष्यादी तत्सद्भावेऽपि व्यावृत्तः। न च पुष्टकारणप्रभवत्वं विशदं, किंवायं कया अपि प्रतियोगिभवे कुनाऽनुगतताकारज्ञानहेतुता अभेदे सिद्धमनुगतनिमित्तनिबन्धनत्वमस्य ज्ञानस्य। नचास्य बाधितत्वं सर्वदा सर्वत्र सर्वप्रमाणत्वं शब्दलयादिष्वनुगुणप्रत्ययोत्पत्तेः। नच पुष्टकारणप्रभवत्वं, विशदनेषाणामप्यनुगुणताकारस्याज्ञप्रत्ययं प्रतिभासनात्। नच संशयविपर्ययाभावात्पुण्यरूपतयाऽप्योपपत्तेः तद्वैपर्ययित्वास्य प्रतिभासनात्। नवैवंभूतस्यापि प्रत्ययस्याप्रमाणत्वात् स्वलक्षणविषयस्यापि तस्याऽप्रमाणताप्रसङ्गः। न च प्रतीयमानस्याप्यनुगतप्रत्ययस्यापलापः शक्यते कर्तुं सर्वप्रत्ययापलापप्रसङ्गः। तस्मादनुगतप्रत्ययनिमित्तत्वात् सामान्यसद्भावः सिद्धः। अत्र प्रतिषेधायित्वं-यथाचतुर्दशमध्यम्ययथादेव सामान्यं प्रतीयत इति नव-युक्तम्, शब्दलयादिव्यतिरेकेणापरस्यानुगतताकारस्याज्ञप्रत्यये सामान्यस्याप्रतिभासनात्, तस्मादस्यापौरुष शब्दलयादिषु व्यवस्थितं सूत्रकण्ठं गुण इव भिन्नमनुगतताकारं सामान्यं केनचिन्नपद्यते 'गौः' 'गौः' इति विकल्पज्ञानेनापि न एव समानाकाराः शब्दलयाद्या बहिर्व्यवस्थाना अवसीर्यते अन्तश्च शब्दोल्लेखः, न पुनस्तद्विषयपरं गोत्वं, तच्च निर्वि-कल्पकं सविकल्पकं वाऽप्यल्लेख सामान्यं व्यवस्थापयितुं शक्यम्। यदपि कार्यभूतानुगतप्रत्ययनानुमाननः सामान्यव्यवस्थापने तदप्यनङ्गं तस्य प्रत्ययहेतुत्वेन प्रमाणतां निश्चयात्। तथाहि-अनुगतताकारज्ञानस्य निमित्तस्यासंभाव्यतन्निबन्धनं निमित्तन भाव्यं, इत्यावमार्गं निश्चयति। तच्च सामान्यमन्यद्वेति न निश्चयो भवताम्। कार्यान्वयव्यतिरेकतायां च कारणत्वावधारणं, पिरिडानां च विज्ञानजन्मन ततः सामार्थ्ये विशेषप्रत्यये सिद्धमिति। इहापि तेषां मेव सामर्थ्यप्रकारणं, न सामान्यस्य तस्य कविद्वि-कारण्यनवधारणात्। तथाहि-पिण्डसम्भाव्ये अनुगतताकारं ज्ञानमुपलभ्यते तदभावे न इति वरमध्यस्तप्रत्ययावसेयानां न-यामिव तन्निमित्तनां कारणता। यदपि 'पिरिडानामविशिष्टत्वात् प्रतिनियमो न स्यात् तज्जन्मनि' इत्यभिधानेन, तदप्यनङ्गम्; यनां यथा पिरिडादिरूपतायावशेषेऽपि तत्प्रमाणमेव पटजन्मनि हेतुत्वं न कपालादीनां, तथा शब्दलयादी-नामिव 'गौः' 'गौः' इति ज्ञानोपादेनं सामर्थ्यं प्रतिपत्तिः, न कयाचिद् युक्त्या न कर्तारिनाम्। यथा वा युक्त्या एव उच्यते, दिशमेनं सामर्थ्यं प्रतीयते न दृष्टार्थः वस्तुरूपतयाऽविशेषेऽपि तथा प्रकृतेऽपि भविष्यतीति न पर्यनुशांगो युक्तः। किञ्च-सामान्यं परेण सूक्ष्ममभ्युपगम्यते अस्मिन् वा?। यद्य-सूत्रं, न सामार्थ्यं स्यात् रूपवत्, अथ सूत्रं, तथा च न सामान्यं घटादिवत्। तथा यदि अनेन सामान्यमभ्युपगत्यते, तर्हि न सामान्यमनेनशब्दात् परमाणुवत्। सांश्लेषेऽपि न सामान्यं घटवत्। किं च-यदि पिण्डभ्यां भिन्नं सामान्यं भेदेनैवापलभ्यते घटादिवत् एव पटः। न चैकान्ततो व्यङ्गिभ्यः सामान्यस्य भेदं 'सामान्यम्' इति व्यपदेशोपपत्तिः संख्याभावात्, समवायस्य तत्संबन्धत्वेन निषेधप्रधानत्वात् व्यङ्गिभ्यस्तत्सम्भवे अन्वयानुपपत्तिः वाच सामान्यरूपता पिण्डश्चरूपवत्। न च भेदेन व्यङ्गिभ्यस्तस्यानुपलक्षणे

मित्रप्रतिभासविषयत्वादित्ये, बुद्धिभेदस्य व्यक्तनिमित्तत्वे-
न प्रतिपादनात् । किंच यदि सामान्यबुद्धिर्येकमिह सामान्य-
निबन्धना भवेत् तदा व्यक्त्यग्रहणेऽपि भवेत्, अथ बुद्धिर्वा-
पि एवैवमिति कदाचित् स्यात् । तत्र न व्यक्तियन्तिरि-
क्तसामान्यसङ्गाहः । अथ आधारप्रतिपत्तिमन्तरेणाधेयप्रतिप-
त्तिर्न भवतीति तद्वदेव, तद्वद्वा नाभावाद् अन्यथा कुतश्च
आधारप्रतिपत्तिमन्तरेण चरणाधेयस्य अप्रतिपत्तिः ' तस्या-
ऽव्यक्त्यैव एव स्यात्, न चरणाऽयम् । प्रतिनित्याधारमन्तरे-
णापि स्वकपेक्षोपलब्धनीभावः गोत्यादेस्तु प्रतिनियतपिण्डो-
पलब्धमन्तरेण स्वकपेक्ष कदाचनाप्यनुपलब्धेरभावे एव । ते-
न तद्वद्भेद तदुच्यमावादिष्यन् सामान्याभिष्यञ्जकपिण्डग्रह-
णे एव तर्हिभ्यञ्जकसामान्यबुद्धिऽसत्त्वात् प्रकाशग्रहणे एव
शुद्धमात्रवृत्तादिसत्त्ववत्, सामान्यस्यापि सत्त्वमिति यदुक्तं
तस्मिन् भवति । सम्प० ३ काण्ड । (' योगम् ' शब्दे चतु-
र्थभाग २१२७ पृष्ठे सामान्यस्यैवेकस्य सत्त्वम् ।) सामान्य-
विशेषौ बध्यमात्रलक्षणावादिरेव सत्त्वसाधनेकान्तस्य न-
तत्त्वामकं तत् स्वकपे बलिवति । एवं च केवलस्य, सामा-
न्यस्य विशेषस्य तदुभयस्य वा स्वतन्त्रस्य प्रमाणविषयत्वं
प्रतिज्ञसं प्रति । अथेतदाकर्षे कर्णोद्भिदिपटिना इव यौगाः
संगित्यः । नन्वहो जेनाः । कनेदं सुहृदा कर्णोद्भिदिपटिनाम-
क्तारि बुध्माकम्, स्वतन्त्रौ सामान्यविशेषौ न प्रमाणभूमिरि-
ति । सवगतं हि सामान्यं गात्रादि, तद्विपरीतास्तु शरीरशु-
बलेयबाहुलयादयो विशेषाः, ततः कथमपेक्ष्यमाकर्णयितुम-
पि सकृदपि शक्यम् ? तथा च सामान्यसुहृदावाच्यत्वमभिधी-
रुद्धधर्माप्यस्तत्वात्, यावत् नावैवम्, यथा पायः पावकौ, तथा-
क्षौनी, तस्मात्तथा, ततो न सामान्यावशेयात्मकत्वं वृत्तादिष्वेतेन
तत्वेतत्परमप्रमाणपर्यायप्रमाणयुक्त्याभिधीयतायापयं बालवत्प्रमा-
नत्वं राजतं । तथाहि—यदिर्षं सर्वगतत्वं सामान्यस्य स्य-
रूपि, तत् किं व्यक्तिसर्वगतत्वं ? सर्वसर्वगतत्वं वा स्वीक-
र्य ?, यदि प्राक्तनम्, तदा तर्कात्पाददेशे तद्विद्यमानं
वर्तनीयम् अन्यथा व्यक्तिसर्वगतत्वव्याघातान् । तत्रा-
प्यत्रायां च व्यक्ती कुतस्तत् तत्र भवेत् ? किं व्यक्त्या
सदैवापगतं व्यक्त्यन्तराह्वा समागच्छन् ? । नाद्यः पक्षः ।
नित्यत्वेनास्य स्वीकृतत्वात् । द्वितीयपक्षे तु तत्तत्तदाग-
च्छन् पूर्वव्यक्तिं परित्यज्यागच्छन् ?, अपारित्ययं वा ? । प्रा-
चिकविकल्पे प्राक्तनव्यक्तेरिति सामान्यताऽऽपत्तिः । द्विती-
यपक्षे तु किं व्यक्त्या सदैवागच्छन् ? केनचित्देशेन वा ? । आ-
द्ये शरीरेऽपि बाहुल्येऽयमिति प्रतीतिः स्यात् । द्विती-
यपक्षे तु सामान्यस्य सांशताऽऽपत्तिः, सांशत्वं चास्य
व्यक्त्येदं नित्यत्वप्राप्तिः । अथ विचित्रा वस्तूनां शक्तिः ' य-
था मन्त्रादिस्फुटतममनुदरस्थे व्याधिविशेषं द्विनिति, नो-
दरम्, तद्विहापि सामान्यस्येदृशी शक्तिः, यथा—स्वहेतु-
र्यः समुत्पद्यमानोऽर्थे पूर्वस्थानावच्छेदय तत्र वर्धते इति
चेत्, स्यादेतद्वत्, यद्यकामनेनैक्यं सामान्यस्य प्रमाणेन
प्रसिद्धं स्यात्, नवैवम्, तस्यैव तत्त्वतो विचारयितुमुप-
क्राम्यत्वात् । तथाहि—यद्यस्यैकानैक्यं कीर्तयते तदा मि-
ष्टदशकालात् व्याहृतुं कृत्स्नं इत्यादिनि । यदि तु स्वभाववा-
दास्तस्मात्प्राग्भेद्यमुदरस्थे, तदा किमुना सामान्येन ?,
किं तत्राऽऽपत्तिर्नापि भूयमा वस्तुना गरिकल्पितेन ? च-

कैव काचित् पदमिति धीयमाना व्यक्तिरभ्युपगम्यताम् ।
सा हि तत्तात्पर्यात्वात् तथा तथा प्रतीयत इति ला-
भाभिलाषुकस्य मूलोच्छेदः । तत्र व्यक्तिसर्वगतत्वं न स-
क्तनिर्गोचरीत्याश्रमभजत् । नापि सर्वसर्वगतत्वम्, अहमु-
ह्वादिभ्यस्तन्तराऽपि तदुपलभप्रसङ्गात् । अथ व्यक्त्या-
न्तरं तस्यानुपलभ्य इति चेत्, व्यक्त्यध्यामनाऽप्यनुपल-
भ्योऽन एव तत्रास्तु । अन्तरास्तु व्यक्त्यामनः सत्त्वाध्याय-
कप्रमाणाभावात्, असत्त्वाध्यायानुपलभ्ये सामान्यस्यापि नो-
ऽसत्त्वादि तत्रास्तु विशेषाभावात् । किञ्च—प्रथमव्यक्ति-
समाकलनेत्यापि तद्विषयस्य सामान्यस्य सत्त्वान्ताऽभि-
व्यक्त्याऽतैव, अन्यथा व्यक्त्याव्यक्त्यभावभेदेनापि क्वापुन-
रुक्तसामान्यस्वरूपताऽऽपत्तिः । तस्यानुपलब्धिलक्षणात्प्र-
स्य स्वव्यक्त्यन्तरात् सामान्यस्यानुपलब्धत्वात् सत्त्वम्, व्य-
क्त्यामनत्वात् । अपि च—अव्यक्तत्वात् तत्र तस्यानुपल-
भ्यस्तदा सिध्यत्, यदि व्यक्त्यामनव्यक्त्यानां सामान्यस्य
सिद्धा स्यात्, न वैषम्यं—नित्यैकरूपस्यास्यामिव्यक्तिरे-
वानुपपत्तेः । तथाहि—व्यक्तिरूपकारं किञ्चिन्कुर्वती सामा-
न्यमभिव्यज्येत्, इतरथा वा । कुर्वती चेत्, कोऽनया त-
स्यापकारः कियते । तज्ज्ञानोत्पदान्नायत्तया चेत्, सा तन्त्रं
मिषा, अभिषा वा विधीयते । मिषा चेत्, तत्करणं सा-
मान्यस्य न किञ्चित्कृतमिति तद्वत्स्याऽस्यानभिव्यक्तिः ।
अभिषा चेत्, तत्करणं सामान्यमेव कृतं स्यात्, तथा
चानित्यत्वप्राप्तिः । तज्ज्ञानं चेदुपकारः तर्हि कथं सामा-
न्यस्य सिद्धिः ?, अनुगतज्ञानस्य व्यक्तित्वं एव प्रादुर्भो-
वात् । तत्तत्तदास्यास्याव्यापार इत्यपि धृत्तामात्र-
म् ; यतो यदि घटोत्पत्तौ दृष्टाद्युपलक्ष्यमात्राद्य-
व्यक्त्युपेतं सामान्यमनुगतज्ञानोत्पत्तौ व्याप्यमात्रं प्रतीयते,
तदा स्यादेतत्, नञ् नास्त्येव । न किञ्चित् कुंवाद्य-
व्यक्त्येव विज्ञानीयव्यक्तेरपि व्यक्त्यन्तप्रसङ्गः । तत्राव्यक्त-
त्वात् तत्र तस्यानुपलभ्यः, किन्त्वसत्त्वादिः इति न सर्व-
सर्वगतमप्येतद् भवितुमर्हति ; किन्तु—प्रतिव्यक्तिं कथञ्चित्प्रि-
क्षम्, कथञ्चित्तादात्मकत्वात्, विसदृशपरिणामवत् । यथैव हि
काचित् व्यक्तिरुपलभ्यमाना व्यक्त्यन्तराद्विशिष्टा वि-
सदृशपरिणामदर्शनाद्विनिष्ठे, तथा सदृशपरिणामात्मक-
सामान्यदर्शनात् समानेति, तेनायं समानो गोः, सो-
ऽनं समान इति प्रतीतिः । नञ् व्यक्त्यन्तराद्विभ्रवात्
सामान्यरूपताव्याघातोऽस्य, रूपादपर्यन्त एव शुक्लरूपता-
व्याघातप्रसङ्गात् । कथञ्चित् व्यतिरिक्तत्वे रूपादपरि-
सदृशपरिणामस्याप्यस्त्येव । ननु प्रथमव्यक्तिदर्शनेत्यापि कथं न
समानप्रत्ययोपपत्तिः ?, तत्र सदृशपरिणामस्य भावादिति
चेत्, तथापि विशिष्टप्रत्ययोपपत्तिस्तदानीं कस्माच्च स्याद् ?,
वैनदृश्यस्यापि भावात् । परांपक्षत्वात् तस्याप्रसङ्गोऽव्या-
पि तुल्यः । समानप्रत्ययोऽपि वि परापक्षः, परापक्षमन्तरे-
ण किञ्चित् कदाचिन्मध्यमाभावात्, अनुगतस्यादिप्रत्ययवत् ।
विशेषा अपि मेकान्तेन सामान्यात् विपरीतधर्माणां भवि-
तुमर्हन्ति, यतो यदि सामान्यं सर्वगतं सिद्धं भवेत् तदा-
तेषामव्यापकत्वेन ततो विरुद्धधर्माऽप्यस्य स्यात्, न वैष-
म्यं—सामान्यस्य विशेषाणां च कथञ्चित्परस्परव्यातिरेके-
कानेकरूपनयाऽवस्थितत्वात् । विशेषश्चोपपत्तिरिक्तत्वात् ।

सामान्यमप्यनेकमिष्यते, सामान्यास्तु विशेषाणामव्यतिरे-
काऽप्येकतया इति । एकत्वे च सामान्यस्य संप्रदानवार्थ-
त्वात् सर्वत्र विद्येयम् । रत्ना० १ पटि० । सम्म० ।

सामान्यविशेषयोरन्योन्यावृत्तिरूपत्वपदार्थज्ञानम्—

सामान्यमिदं विवेक्षितं, विशेषरूपकस्य च वयसि विविक्षितं ।
द्वन्द्वपरिखाममन्ते, दाएह तयं च शिष्यमेह ॥ १ ॥

सामान्येऽस्तीत्येवमस्मिन् विशेषो द्रव्यमित्यर्थः, तथा विशेषप-
क्षे च घटादावस्तीत्येतत्स्य वचनस्य नाम-नामवतोरभेदात्स-
त्तासामान्यस्य विनिर्वाहः—प्रवृत्तौ न द्रव्यपरिणतिमन्यां स-
त्तात्त्विकस्य द्रव्यस्य वृथिव्यापार्यं परिणतिमन्यां सत्तारूपा-
परित्यागेनैव वृत्तां दर्शयति—विशेषाभावे सामान्यस्याप्य-
न्यथाभावाप्रसङ्गः, यत् पदार्थकं तत्तद्भावं न भवति, घटा-
द्यन्यत्रमविशेषाभावं नृद्विज्ञातार्यकं च सामान्यमिति तत्-
त्त्वावे तस्याप्यभावाः, तथा तत् च विशेषम्, द्वितीयपक्षे
सामान्यान्मानं नियमयति विशेषः सामान्यात्मक एव तद्-
भावे तस्याप्यभावप्रसङ्गात् यतः सामान्यात्मकस्य विशेषस्य
सामान्याभावे घटादिव नृद्विभावे न भावो युक्तः ।

(सामान्यविशेषयोरैकान्तभेदं वदतो दोषाऽऽपत्तिप्रकट-
नम्) न च विशेषात् व्यतिरिक्तं सामान्यमैकान्ततः, तस्माद्वा
विशेषाश्रयमन्तां भिन्न इत्यभ्युपगमनव्यम् । अथैकविप्रमा-
णविरोधादित्याह—

एगंतशिविविसेसं, एगंत विमेसियं च वयमाणो ।

द्वन्द्वस्य पञ्चवं पञ्जया यद्विषं शिष्यतेइ ॥ २ ॥

एकान्तेन निर्गता विशेषा यस्मात्सामान्यात् तद्विशेषाव-
कलं सामान्यं वदन् न च द्रव्यस्य पर्यायावृत्त्यादौ निवर्त-
यति अश्रु-वक्रतापर्यायिकाङ्गुल्यादिद्रव्यस्याप्यक्षादिप्रमाण-
प्रतीयमानस्य विनिर्वातप्रसङ्गरेष्यक्षादिप्रमाणबाधापत्तिः
तथैकान्तविशेषसामान्यरहितं वदन् पर्यायेभ्यो विशेषेभ्यो
द्रव्यं नियतयति । एवं चाङ्गुल्यादिद्रव्यव्यतिरिक्तं अश्रु-वक्र-
तादिविशेषस्य प्रत्यक्षस्थापयगतस्य विनिर्वातप्रसङ्गः । नचा-
बाधितप्रमाणविषयीकृतस्य तथाभूतस्य तस्य निवृत्तिरुक्ता,
सर्वभाविनिवृत्तिप्रसङ्गः अन्याभावाभ्युपगमस्यापि तद्विष-
यधनत्वात् तदप्रतीतस्याप्यभावे सर्वव्यवहाराभावे इति प्रति-
पादितम् । अत्राह—‘सामान्यमि’ इत्यादिकाङ्गं नारद्व्यप्य
मुक्ताधत्वात् यतो न तावद्वेन वस्तुवैकान्तात्मकं प्रतिपाद्य-
त ‘एतत्त्वमित्यस्मि’ (प्र० का० गा० ३१) इत्यादिना ‘इह रा-
समुद्दिष्टम्’ (प्र० का० गा० २७) इत्यादिना च तस्य प्रतिपा-
दितत्वात्, तथा—‘उपपत्तिरुद्भवा, हँदि द्विवत्तत्त्वत्वं पर्यं’
(प्र० का० गा० २) इत्यनेन लक्षणद्वाराणं सर्वस्य सतः अनेका-
न्तात्मकत्वं प्रदर्शितमेव अथप्रमाणविषयवाक्यसिद्धिप्रणार्थमि-
दं प्रस्तूयते तद्विषयः ‘सवियरपणियरपमि’ (प्र० का०
गा० ३४) इत्यादिना तस्यापि निरूपितत्वात्, वाक्यस्य च
वस्तुत्वात् तद्विषयस्य तस्यापि निरूपितत्वात् न तद्विषयवा-
क्यमप्येतत् पुनरुक्तम् पर्यमेतत् किन्तु प्रमेयप्राधान्येन त-
द्व्यापकस्य प्रमाणस्यापि निरूपणमित्येतद्विशेषद्वारेण तत्प्र-
तिपादकवाक्यवानारः प्राग् विहितः, इह त्वविद्यमानप्र-
मेयस्य प्रमाणस्य प्रमाणत्वात्सम्भवात् प्रमाणनिरूपणद्वारेण—
१६१

प्रमेयनिरूपणमिति प्रदर्शनद्वारेणैतद्व्याख्यावतारः इत्यर्थः ।
यद्वा—अनेकात्मकपक्षोदोषपरिहारेऽनेकत्वा व्यवस्थाप्यन
इति न काश्चिदर्थः । ‘सामान्यमिति’ त्व्यादिसूत्रसमर्थविरचनम् ।
सामान्यविशेषाऽनेकात्म्यमवस्तुप्रतिपादकं वचनमास-
स्य इतरस्येत्येतत्वं दर्शयसाह—

पञ्चपुष्पं भावं, विषयमविस्सेहि जं प्रमाणेइ ।

एयं पञ्चपुष्पं वयस्यं, द्रव्यतरणिसिष्यं जं च ॥ ३ ॥

प्रत्युत्पन्नं भावं वस्तु वत्समानपरिखामं विगतमविष्यद्व्यां
पर्यायाभ्यां यत्समानरूपतया नयति—प्रतिपाद्यति वचः त-
त्प्रतीत्यै वचनं-समीक्षितार्थवचनं; सर्वव्यवचनमित्यर्थः, अन्य-
त्वाभावावचनमानु वत्समानपर्यायस्य प्रागपि सत्त्वये कारक-
व्यापारवैकल्यं क्रियागुणव्यपदेशानां च प्रागुपपलम्भप्रसङ्ग-
श्च, उत्तरकालं च सङ्गात् विनाशेहृत्यव्यापारैरवैकल्यम् उपल-
ब्ध्यादिप्रसङ्गश्च । ततो यद्यदेवापलम्भादि कार्यकृतस्यैव, न,
प्राग् न पश्चात् तद्व्यापारव्यापारस्यैव विनाशेऽप्यन्येऽप्यपलम्भात्-
असदन्तत्वं तस्य प्रागसत्त्वं द्रव्यस्थेययोगात् न चान्मादि द्रव्यं
विज्ञानादिपर्यायापत्तौ द्रव्यं नित्यत्वात् न च नित्यप्र-
स्थेयं पुनर्निषेधः अनवस्थाप्रसङ्गात् न च तत्र विद्यमान एव-
ज्ञानादिकाऽप्यतिरिक्तस्यैव सम्बन्धाभावितो वस्तुनोऽप्यपलम्भा-
वप्रसङ्गात्, समवायसम्बन्धप्रकल्पनायां तस्य सर्वत्राविशेषा-
त्तद्व्यापारव्यापार्यं तत् स्यात् । अथात्मादि द्रव्यमेव तेना-
कारेणोत्पद्यत इति नास्त्योत्पत्तिः कार्यस्य भवत्येवत्योत्पत्तिः
किं त्वामाद्वयं पूर्वमप्यत्सर्वं पश्चादपि भविष्यति, तत्सर्व-
स्यात् तादात्म्यप्रतीतिरन्यथा पूर्वोत्तरावस्थयोस्तत्प्रति-
भासां न भवेत् । न चैकव्यप्रतिभासां आनाना बाधकाभावे
आन्यसिद्धिः । नचाप्यधिक्याविरोधो नित्यत्वं बाधकः, अनि-
त्यत्वे एव तस्य बाधकत्वेन प्रतिपादितम् । नचोपपत्ति-
विनाशयोरपि तत्र प्रतिपत्तावैकान्तता नित्यत्वमेव, परि-
णामनित्यतया तस्य नित्यत्वात् ; अन्यथा स्वरविषयवत्
तस्याभावाप्रसङ्गात् । न चैवं तस्य विकारित्वप्रसङ्गो दोषा-
य, अस्तीष्टत्वात् न च नित्यत्वविरोधप्रसङ्गो तत्तत्प्रतीतिः
न च तस्य तथाव्यप्रतिपत्तिर्भातिः बाधकाभावादिमुक्तत्वा-
त् । अथ ज्ञानपर्यायादात्मनो व्यतिरेकभेदोऽपलम्भः स्याद्व्य-
तिरेकं पर्यायाभावे द्रव्यमात्रं वा भवेत् व्यतिरेकाव्यतिरेकपक्ष-
स्तु विरोधाभावात्, अनुभवपक्षस्तुनित्यव्यवच्छेदरूपाणां
मेकनिरव्येनपर्यायविनाशादसङ्गतः, असदन्तत्वं-व्यतिरेकाव्य-
तिरेकपक्षस्याभ्युपगमात् न च व्यतिरेकपक्षभावी तद्व्यतिरेक-
णोपलब्धिप्रसङ्गो दोषः, एकत्वानव्यतिरेकेण ज्ञानान्तरेऽपि
तस्य प्रतीतिर्व्यतिरेकेणोपलम्भस्य सङ्गात्वात् । अव्यतिरेका-
ऽपि ज्ञानात्मकत्वेन तस्य प्रतीतिः, न च व्यतिरेकाव्य-
तिरेकयोरन्योन्यापरिहारेणवस्थावात् विरोधोऽप्यविप्रमा-
णविषयीकृते वस्तुतत्वं विरोधासंभवात् ; अन्यथा
संशयज्ञानस्यैकान्तकपक्षस्य वैशेषिकेण प्राज्ञप्राद्वक्तृसंघितिरु-
पस्य बुद्ध्यात्मनश्चैकान्तकत्वभावस्य सौगतेन कथं प्रतिपा-
द्वस्तुपक्षितम् भवेत्, यदि प्रमाणप्रतिपक्षे वस्तुतत्त्वं विरो-
धः संगच्छन्तेत्यादि पूर्वमेव प्रातपादितम्, वत्समानपर्या-
यस्यान्याद्व्यवहारेण त्रिकासास्तिव्यप्रतिपादकं प्रतीत्यै व-
चनमिति सिद्धं । परमास्वरूपकद्रव्यात् कार्यद्रव्यं ह्यणु-
कादि द्रव्यान्तरं । वैशेषिकाभिप्रायतन्तेन निरुद्धं सत्यं

कारणं परमाख्यादि यत्प्रतिपादयति तदपि प्रतीत्य वचनम् । तथाहि—उपलुक्कया च परमाख्यः प्रादुर्भूता उपलुक्कया प्रत्युताः परमाख्यरूपतया अविचलितस्वरूपा अभ्युपगन्तव्याः, अन्यथा तद्रूपतयाऽनुपादिषाङ्करूपताऽपगमा न स्यात् परमाख्यवस्थावत् प्राङ्गनरूपानप्येव वा नोत्तररूपतयोपात्तित्त्वं च स्यात् । परमाख्यरूपतयाऽपि विनाशोपपत्त्यभ्युपगमे पूर्वोत्तरावस्थयोः निराधारविषयमप्रादुर्भावप्रसङ्गः न च तद्व्यवस्थोरेवाधारवत्, तथास्तदीयमीममस्यात् । न च 'पूर्वोत्तरावस्थयोर्द्वयविनाशप्रादुर्भावयोः' कारणस्याऽविनाशप्रादुर्भावो ततस्तस्यैकान्तता द्विमहाद्विधयारवि भेदप्रसङ्गः । न च कारणाश्रितस्य कार्यद्वयस्याप्यन्तर्गत्यं दोषः, नयोनित्तिङिः कुण्डवद्वत् पृथगुपलब्धिप्रसङ्गः । अथानिष्टावपि कार्यान्वयी कारणस्याप्युपलब्धिप्रसङ्गः । अन्यथाऽनुनसिद्धपदुपलब्धिः । अथाधुनाश्रयसमवायव्यवस्थानसिद्धिः, सा च कार्यान्वयी कारणानुपलब्धिः भवत्येव न समवायसिद्धावयुतसिद्धयसिद्धिः नचायुतसिद्धिः एव समवायसिद्धिः, इतरतराश्रयदोषप्रसङ्गः । नचाप्यन्तः समवायसिद्धेर्नायं दोषः, तन्वात्मकपदप्रतिभासमन्तरंगाध्यक्षप्रतिपक्षावपरसमवायप्रतीतिः—'इह तन्नुप पटः' इत्यत्रापि प्रत्येय 'इह तन्नुप' इति प्रतिपात्तिसत्त्वमप्यन्ता 'पटः' इति प्रतिपात्तिः, पटालम्बनायैव इति नापरसमवायप्रतिभासः । न च 'इह तन्नुप पटः' इति लौकिकी प्रतिपत्तिः 'किं तु 'पट नन्नवः' इति । नचान्यथाभुतप्रतिपत्त्याऽप्यथाभुतार्थेयवस्था । नचातुमानादाय समवायप्रतिपत्तिः प्रत्यक्षाभाव तत्पूर्वकस्य तस्य तत्राऽप्रवृत्तिः । अनुमानपुत्रकस्य तत्स्थानवस्थ्यादिदोषाप्रान्तव्यात् तत्राप्रवृत्तिरित्यनेकश प्रतिपादितं न पुनरुच्यते इति व्यर्थव्यस्तमनन् । तथाभूतवस्तुप्रतिपादकमेवापुत्र्यवचनमकान्तप्रतिपादकं नावचनम् ॥ अथवा—एकद्रव्याद्व्यस्तं द्रव्यं द्रव्यान्तरं तस्मात्सुखमवद्वलं यत्तदापि प्रतीत्य वचनम्, यथा—दीर्घतरमकुलद्रव्यमपेक्ष इवतरमङ्गुष्ठकद्रव्यामिति वचनं । इवदीर्घाद्रिकस्तु स्वधर्मं एव द्रव्यान्तरविषयविशेष्यक्यं पितेव पुत्रादित्वा ॥ यद्वा—गात्रं दृष्टपरिणतिर्युक्तात् शाबल्यद्रव्याद् तत्सदृशपरिणतिर्युक्तं बाहुलयादि द्रव्यान्तरम्, तस्मात्तन्नाश्रितं—संबद्धं वाचकत्वेन 'गात्रं' इति यद्वचनं तदपि प्रतीत्य वचनम् । न पुनः 'केवलतत्त्वकृतामात्र-विशेष-तद्वदुभयादिप्रतिपादकमङ्गुष्ठान्तरप्रतिपादकबाहुमन्त्रवाचकवत् । ननु प्रत्युपलब्धिपर्यायस्य स्वकालवर्धनात्तानागतकालयोः संवेद्य अतीतानागतकालयोर्वर्धनमानकालनाऽऽपत्तेः अन्यथा तद्रूपतया तयोस्तत्संस्वासेमवात् प्रैकादयायागात् तस्य तद्विशिष्टानुपपत्तेः ।

तथाभूतार्थप्रतिपादकं वचनमप्रतीत्य वचनमेवेत्याशङ्क्याह—

द्विषं जहा परिणयं, तदेव अन्ति चि तस्मि समयस्मि ।

विषयमभिसिं हि उप-जवेहि भयसा विभयसा ॥४॥

द्रव्यमन्त्रेनान्वितम्, यथा तदाकारप्रवृत्त्यवस्था, घटादिरूपतया वा परिणते वर्तमानसमयं तथैवास्ति । विगतमविष्यद्विस्तृतु पर्योर्भेजना—कथंचित् नैस्तस्य कर्त्तव्यं, विजना—विगता भजना मानावः, कथंचिद्विशेषस्य कथंचिदर्थस्य तत् न

तः प्रत्युपलब्धिपर्यायस्य विगतमविष्यद्व्यात् न सर्वथैकत्वमिति कथं तत्प्रतिपादकवचनप्रतीत्येव वचनमिति भावः ।

ननु घटादेरप्येव केः पर्यायेरस्ति तन्मनास्त्वत्वे चेत्याह—

परपञ्चेहि अससि-गमेहि शिष्यमेण शिष्यमवि नत्थि ।

सरिमहि वि वंजणओ, अत्थि थ पुण्ड्रयपजाए ॥५॥

वर्त्तमानपर्यायार्थान्तररूपमविष्यद्व्यायाः परपर्यायास्तैर्विस्मृशमर्गमिवाजानीयज्ञानप्राप्तीरित्येवमन्—निश्चयन नित्यं—सर्वदा नास्ति नद् द्रव्यम्, नैरापि तदा तस्य सङ्गाव अवस्थान्कीर्णताप्रसङ्गः । सदृशस्तु व्यञ्जनतः सामान्यधर्मैः सदृश्यपुत्र्यधीनत्वादिति विशयात्मकस्य शब्दप्रतिपाद्योऽस्ति सामान्यावेशोपात्मकस्य शब्दावस्थावत् । सामान्यमात्रस्य तदालम्ब्यशब्दावस्थाप्रसङ्गः, अर्थोक्त्यात्मनोऽर्थस्य तन्मात्ररूपत्वात्, सामान्यमात्रस्य च तद्रूपस्याधोक्त्या आनवर्त्तकत्वात्, विशेषप्रसङ्गेण सामान्यस्यासंभवात् । सामान्यप्रतिपादनद्वारेण लक्षणया विशेषप्रतिपादनमात्रं शब्दात् न संभवति, क्रमप्रतिपत्तेरन्वयवदनात्, विशेषाणां न्यायन्यात्, संकेतासम्भवेन शब्दावाच्यत्वम् परस्परव्यावृत्तसामान्यविशेषोपात्त्यावस्थाव्यवस्थामुपपन्नदोषप्रसङ्गात् । नत उपयात्मकवस्तुगुणप्रधानभावेन शब्दानामधीयत इति सदृशैर्व्यञ्जनताऽस्त्युपपन्नं न पुनर्नैवाप्यर्थः श्रुत्युक्त्यामि—नामपर्यायं तदस्ति अन्यथावृत्तवस्तुस्मल्लक्षणप्रादिकत्वात् तस्य । अयं वार्त्तः पूर्वमेव एव प्रदर्शित इत्यप्यथा गाथास्तु व्याख्येयम्—अन्यवस्तुगताः पर्याया विस्मृशसदृशतया हङ्काराः, तत्र विस्मृशविवाजिता घटादिर्नैवास्ति । सदृशस्तु कायचतुर्वर्त्तमानं, कैश्चिन्नैवास्ति पर्यायः ।

ननु प्रत्युपलब्धिपर्यायं भावस्यास्तित्वनियमं आपन्नवादापत्तिरित्याह—

पञ्चपुष्पमि विष्प जयमि भयसागं पडह दव्वं ।

जं एरागुण्डिया, अणेतकप्पाममिमेसा ॥६॥

वर्त्तमानेऽपि परिणामे स्वरूपतया—सदसद्व्यमरूपतां अधोमध्याध्यावरूपं च भेदाऽभेदात्मकतां च भजनागतिमात्रादयति द्रव्ये, यत् एकगुणकृष्णवाद्याऽनन्तप्रकाशस्तत्र गुणावेशोपाः तयोः च मध्ये कनचिद् गुणावेशोपा युक्तं तत्, तथाहि—कृष्णं द्रव्यं तद् द्रव्यान्तरं तुल्यमात्रं कृतं वा भवत् प्रकाशतन्मात्रात् प्रथमपक्षे सर्वथा तुल्यत्वं तद्वत्त्वापात्तः, उत्तरपक्षयोः संक्षेपादिभागगुणवृद्धिद्वानिभ्यां वदस्थानरूपनिर्वासरवर्धमावर्त्तना । स्यादन्तःपुद्गलद्रव्यस्य तादृगभूतापरपुद्गलद्रव्यापक्षयोः अनेकान्तररूपता युक्ता प्रत्युपलब्धिर्वास्तद्व्यवस्थायै कथमेकान्तररूपता ? न आत्मपथापर्यायं ज्ञानादस्तत्तद्व्याख्यापक्षयोऽनेकान्तररूपता पुद्गलव्यवस्थ विरुध्यते, तथा द्रव्यकथायोनोपायोगज्ञानदर्शनचारित्रवीर्यप्रभेदाङ्कवादात्मनः पुद्गलवदनेकान्तररूपता अपि प्रतिपादितेव । 'कहविंशं भंते ! आया एणत्ते ? गायमा ! अद्वावेहं, जहा—द्विष आया' (भगवता सु० श. त० १२, उ० १० ।) इत्यादि ।

इत्थानेकान्तररूपता आत्मनः प्रतिपत्तयेत्याह—

कोवं उपायंते, पुग्गिमे जी वम्म काओ होइ ।

तथो वि य भय्यव्यो, परमि सयमेव भय्यव्यो ॥ ७ ॥

कोपपरिणतिमुदयं पुरुषो जीवस्य परभवमादुर्भावे निव-
र्त्तको भवति, तन्निमित्तस्य कर्मण उपशान्तात् । कोपपरि-
णामं समासाद्यमानश्च पुरुषः ततः परभवजीवाद्भिभजनीयो
भिन्ना इयवस्थापनाय; कार्यकारणयोर्नृतिपण्डितवत्कथंचिन्ने-
दात्, अन्यथा कार्यकारणभावाऽभावेप्रसङ्गात् न चासीत् ततो
भिन्न एव परस्मिन्मेव स्वयमेव पुरुषो भजनीयः, आत्मरूप-
तया अभेदेन व्यवस्थाप्यत इति भावः, घटाद्याकारपरिण-
तस्यद्रव्यवत्कदाचिदभिन्नः, कदाचिद्विन्न इत्येकान्तः ।
यद्वा-कोपपरिणतिमन्यस्मिन् जीव उत्पाद्यमपुरुषः कारको
भवति । ततोऽसी कोपकारकत्वेन विभजनीयः, कोपपरिण-
तियोग्यजीव कारकोऽन्यथाऽकारक इति ।

द्रव्यं गुणादिभ्योऽनन्यत् तऽपि द्रव्यादनन्य एवेत्ये-
तदनकान्तं मृद्यभागा आहुः—

रूपरसगन्धकासा, असमागमगहलक्षणा जम्हा ।

तन्हा दब्बागुगया, गुण चि ते केह इच्छति ॥ ८ ॥

रूपरसगन्धस्पर्शा असमानप्रदलक्षण यस्मान्नतो द्रव्या-
धिता गुणा इति कचन देशपिकाद्याः स्वरूप्या वा सिद्धा-
न्तानभिज्ञा अभ्युपगच्छन्ति । तथाहि-गुण द्रव्याद् भिन्नाः,
भिन्नप्रमाणप्राप्ताः चात् भिन्नलक्षणत्वाच्च; स्तम्भात् कुम्भवत् ।
नचासिद्धो हेतुः, द्रव्यस्य 'यमहमद्राक्षे तमेव स्तुशामि' इत्य-
नुमधानाध्यक्षप्राप्तात्वाद्वापदानां, च प्रतिनियतेन्द्रियप्रभव-
प्रत्ययावसंयत्तात् 'दर्शने स्पर्शने च द्रव्यम्' इत्याद्याभ्या-
नद्वैतमानवद्वहता द्रव्यगुणयोः सिद्धिः । तथा-विभिन्नलक्ष-
णावमपि "क्रियावत् गुणवद् समवायिकारणं द्रव्यम्" (वेशे-
षिकद० १-१-१५) "द्रव्याश्रयगुणवान् संयोगविभक्तिध्व-
कारणमनपः" (वेशेषिक द० १-१-१६) इति वचनात् सिद्ध-
म् । सम्म० ३ काण्ड । बहूनां प्राणिनां साधारणे, पञ्चा० ६
विव० ।

सामस्यओविशिवाय-सामान्यतोविनिपातित-न० । अगि-
नयभेद, आ० म० १ अ० । ज० ।

सामस्यकिरिया-सामान्यक्रिया-ली० । अस्ति भवति विषये
इत्यादिरूपायां क्रियायाम्, आचा० १ शु० २ अ० १ उ० ।

सामस्यगुण-सामान्यगुण-पुं० । सर्वद्रव्यवर्तिषु गुणेषु, अथ
रूपरसगन्धस्पर्शा कापद्रव्यवृत्तेर्विशेषगुणास्तथा संख्यापरि-
मा (गुणि) ये पृथक्त्वे संयोगविभागौ परत्वापरत्वे इत्येते
सामान्यगुणाः । सूत्र० १ शु० १२ अ० ।

सामस्यगुणपसंसा-सामान्यगुणप्रशंसा-ली० । लोके लो-
कास्तराविकृष्टविनयदाक्षिण्यसौजव्यादिगुणस्तुलौ, पञ्चा० १
विव० ।

सामस्यगहह-सामान्यग्रहण-न० । सामान्यमेव वस्तु तदेव
गृह्णतऽनेनति ग्रहणम् । दर्शने, सम्म० २ काण्ड ।

सामस्यच्छल-सामान्यच्छल-न० । न्यायप्रसिद्धे कुलभेदे, य-
थाऽहो नु क्षयलोऽप्राणयो विद्याचरणासंपन्न इति प्राज्ञाण-
स्तुतिप्रसङ्ग कश्चिद् वदति, संभवति प्राज्ञेण विद्याचरणसं-

पदिति । तच्छलवादी-प्राज्ञाणत्वस्य हेतुनामागत्य निराकुर्व-
अभियुक्ते-यदि प्राज्ञेण विद्याचरणसंपत् भवति तर्हि भाव्ये-
ऽपि सा भवेत् । भाव्येऽपि प्राज्ञेण एवेति औपचारिक प्रयो-
गे मुख्यप्रतिषेधन प्रत्यक्षस्थानम् । स्या० ।

सामस्यशय-सामान्यशय-पुं० । नामात्मादिपदार्थानामेकत्व-
स्याभिमतरीति सामान्यवादिनि नये, स्या० । तदुक्तम्—“निर्वि-
शेषे हि सामान्यं, भवेत् शरयिषाणवत् । सामान्यरहितत्वे
न, विशिष्टास्तद्वेद हि ॥ १ ॥” ततः सिद्धिः
सामान्यविशेषाऽऽत्मन्यर्थे प्रमाणविषये कुत एवैकस्य
परमब्रह्मणः प्रमाणविषयत्वम् ? । यच्च प्रमेयत्वा-
दित्यनुमानमुक्तम्, तदप्यनेनैवापास्तं बाधयम्; पक्षस्य प्र-
त्यक्षबाधितत्वेन हेतोः कालात्ययादिपक्षत्वात् । यच्च तन्नि-
द्धौ प्रतिभासमानत्वं साधनमुक्तम्, तदपि साधनाऽऽभास-
त्वेन न प्रकृतसाध्यसाधनायालः, प्रतिभासमानत्वं हि निःश्ल-
भावानां स्वतः, परतो वा ? न नापत् स्वतः, घटपटमुकुटशक-
टादीनां स्वतः प्रतिभासमानत्वेनासिद्धिः । परतः प्रतिभास-
मानत्वं च-परं विना नोपपद्यते, इति । यच्च परमब्रह्मविवर्त-
वर्तिन्यामश्लेषानामित्युक्तम्, तदप्यन्वयव्यापमानद्वया-
विनाभाविन्येन पुरुषाद्वैते प्रतिषधनात्येव । नच घटादीनां
वैतन्यामन्योऽप्यास्ति मृदाद्यन्यस्यैव तत्र दर्शनात् । त-
तो न किञ्चिदतदपि, अतोऽनुमानादपि न तन्निर्दिष्टः । किञ्च-
पक्षेहेतुद्वयानां अनुमानोपायभूताः परस्परं भिन्नाः, अभि-
ज्ञा वा ? । भेद-हेतुसिद्धिः । अभेदे त्वेकरूपताऽपत्तिः ।
तत् कथमन्यथाऽनुमानमात्मानमासादयति ? । यदि च हे-
तुमन्तरेणापि साध्यसिद्धिः स्यात्, तर्हि द्वैतस्यापि बाह्-
मात्रतः कथं न सिद्धिः ? । तदुक्तम्—“हेतोरद्वैतसिद्धिर्भेद-
द्वैते स्याद् हेतुसाध्ययोः । हेतुना चेद् विना सिद्धि-
वत्कारमात्रो न किम् ? ॥ १ ॥” “पुरुष एवेत् सर्वम्” इत्या-
देः, सर्वे वै क्षत्वद् ब्रह्म” इत्याद्वैद्यागमादपि न तत्सिद्धिः,
तस्यापि द्वैताधिनाभावात्त्वेन अद्वैते प्राति प्रामाण्यासम्भ-
वात्, वाच्यवाचकभावतलक्षणस्य द्वैतस्यैव तत्रापि दर्शनात्
तदुक्तम्—“कर्मद्वैते फलद्वैते, लोकद्वैते विरुध्यते । विद्याऽ-
विद्याद्वये न स्याद्, बन्धमोक्षद्वये तथा ॥ १ ॥” ततः कथमा-
गमादपि तन्निर्दिष्टः ? । ततो न पुरुषाद्वैतलक्षणमेकमेव
प्रमाणस्य विषयः । इति सुवयवविधितः प्रपञ्चः । स्या० ।

सामस्यसिंह-सामान्यनिषेध-पुं० । निर्विशेषतया निवारणा-
याम्, पञ्चा० ११ विव० ।

सामस्यपरिपाग-आमस्यपरिपाक-पुं० । सर्वचारित्रपरिपा-
के, ली० ।

सामस्यपुर्व्विषया-आमस्यपूर्व्विका-ली० । आमस्यस्य पूर्व्वे
कारणे आमस्यपूर्व्वे तद्व आमस्यपूर्व्वकमिति संज्ञायाम् कन् ।
आमस्यकारणे च घृतिस्नग्मूलत्वात् तस्य तत्परिपादकं जे-
दमध्ययनम्, दश० दशवेकालकस्य द्वितीयऽप्ययने, दश०

अथ बह्व्यता—

कहं नु कृष्णा सामरणं, जो कामि न निवारण ।

पप पप विसीदंतो, संकपस्त वसंगमो ॥ १ ॥ १ ॥

इह च संक्षिप्तानि केचन मल्लिखं व्याख्याने प्रथमोत्तरमिति
कल्पद्विजानिबन्धने भाषाधर्मावमुच्यते—तत्रापि कथं
कदाऽहं कथमहमित्याद्यहस्यपादान्तरपरित्यागेन इत्यं व्या-
ख्यायते—कथं नु कुर्याच्छ्रमययं यः कामाक्षं निवारयति ?
कथं—केत प्रकारेण, नुः शेषे, यथा कथं नु स राजा
यो न रक्षति ? कथं नु स वैष्णवको योऽपराधमाह
प्रभुके, एवं कथं नु स कुर्वत् आश्रयं—अमणभावं
यः कामाक्षं न निवारयति—न प्रतिपेक्षते ? किमिति
च करोति ? तत्र “ निमित्तकारणहेतुसु सर्वासां विभ-
क्तिनां प्राप्ते दर्शयन् ” इति कथमाह, कारणमाह—
एते एते विधीन् संकल्पस्य वक्ष्यताः कामानिवारणे—
बेदिवाद्यपराधपक्षेक्षया एते एते विधीनान्तसंकल्पस्य
वक्ष्यताः (अप्रवृत्त्याप्यवसायः संकल्पः) इति स्वसमा-
सार्थः । इति २ अ० । (कामाक्षीनां लक्षणे स्वस्त्व्याने)

आयावपाहि चय सोगमर्धं,
कासे कपाही कमियं सु दुक्खं ।
छिदाहि दोसं विलज्जय रागं,
एवं सुदी होहिसि संपराए ॥ ५ ॥

संयमगहान्नसोऽनिर्गमनार्थम् आतापय-आतापनां कुरु
‘एकप्रसङ्गे तज्जालीयमहण’ इति न्यायात् यथानुरूपमोद-
तादृशे विधिः, अननात्मसमुत्पदोपरिहारमाह-तथा
त्यज सोगमार्थं—परित्यज सुखकामात्मम्, अनेन तूय-
समुत्पदोपरिहारम्, तथाहि—सौकुमार्यात्कामिच्छा प्रवर्तते
योपितां च प्रायेणीया भवति, एवमुभयासंवेगेन कामान-
प्राप्तिकृतिस्वकृपात् काम—उल्लङ्घय, यतस्तैः क्रान्तेः
क्रान्तमेव दुःखं भवति, इति शेषः, कामानिवन्धनमाह दुःख-
स्य । सुखदोऽवधारणे । अमुनाऽऽन्तरकामकमणुविधिमा-
ह—छिन्धि द्वेषं व्यपनय रागं सम्पन्नानवलनेन विषाकालो-
चनादिना, क ? कामेष्वाति गम्यते । शब्दादयो हि विषया
एव कामा इति कृत्वा । एवं कृते फलमाह—एवम्—अनेन
प्रकारेण प्रवर्त्तमानः, किम् ? सुखमस्यास्तीति सुखी भवि-
ष्यति, क ?—संपरायं—संसारं, यावदपवर्गे न प्राप्स्यसि ता-
वत्सुखी भविष्यसि, संपरायं—परीषदोपसर्गभ्राम इत्यन्ये ।
कृते प्रहर्षेति सूत्रार्थः ।

किं च संयमगहान्नस एवानिर्गमनार्थमिदं
चिन्तयेत् यद्वृत्त—

पक्खंदे जलियं जोहं, धूमकेटं दुरासयं ।
नेच्छन्ति वंतयं भोसुं, कुले जाय अगंधले ॥ ६ ॥

प्रकल्पित—आयवस्यान्ति ज्वलितम्—ज्वालाभालाकुलं न
सुप्तुर्वादिकम्, कम् ? ज्योतिषम्—आग्निं—धूमकेटुम्—धूम-
चिह्नं धूमध्वजं नालकादिकं दुरासयम्—दुःखमासाधतऽभि-
भूयत इति दुरासदसं, दुरासिममित्यर्थः । चण्डालापात-
नभच्छान्ति—नच वाष्पन्ति बान्ते भोक्षुं परित्यक्तमादातुं,
विषादिति गम्यते । क ? नागा इति गम्यते । किं विषादा इ-
त्याह—कुले जाताः—समुत्पन्ना अगन्धने । नागानां हि भेदयं
गन्धनाश्च, अगन्धनाश्च । तत्र मन्थलाक्षामेज इति एव मते हि
आकाङ्क्षया नं चिन्तं वणुद्वाभो आविष्यति, अगंधनाभो

आवि मरुत्तमगन्धसंस्ति च य वंतमाविष्यति । उदाहरणे
दुमपुष्पकायामुक्त्वा । उपसंहारस्त्वेवं भावनीयः—यदि ता-
वन्मियं श्रोऽप्यभिमानमात्रादपि जीविनं परित्यजति, न च
बान्ते भुञ्जत तत्कथमहं जिनवचनभिन्नो विषाकादाहण-
विषयान् बान्तान् भोक्षं ? इति सूत्रार्थः । अस्मिन्नेवार्थे वि-
तीवसुदाहालम्—“यथा क्रिद्गुणी गच्छेन्नो तथा र-
हणीमी तस्स जट्टो भावन्नो राहमई उपवररं, जहं णाम
एसा ममं इच्छिज्जा, सा वि भगवई निष्पल्लवकाममोगा,
सायं च तीए—जहा एसा मम अज्जोववणो, अणुया य ती-
ए मज्जुधयसंजुता पेज्जा पीया, रहनेमी आगमो, मण्णफ-
लं सुहं काकुणं य तीए वंतं, मणियं च—एयं पज्जे पियाहि ।
तेण मणियं—कहं वन्तं पिज्जइ ? , तीए मणिओ—जहं
न पिज्जइ वंतं तन्नो अहं वि अतिट्ठमिसामिण्ण वंता
कहं पिचिउमिउवसि ? ।

तथा ह्यधिकृतार्थेनयाद्येवाह—

धिरत्थु ते जसो कामी, जो तं जीवियकारसा ।
वंतं इच्छसि आवेतं, संयं ते मरुणं भवे ॥ ७ ॥

तत्र राजीमनिः किलैवमुक्तवनी—विगस्तु—चिकुराद्ः कु-
त्सायाम्, अस्तु—भवतु त—तव, पौरुषमिति गम्यते, इ-
वशस्वकामिच्छति सासुं क्षत्रियामन्त्रणम् । अथवा—अकार-
प्रक्षेपाद्यशस्वकामिन् विगस्तु तव, यस्त्वं जीवितकारणा-
त्—असंयमजीवितहेताः बान्तामिच्छस्यापातुं परित्यक्त्वा भग-
वता अभिलषसि भोक्षुम्, अत उक्तान्मन्यार्थस्य श्रेयस्ते म-
रणे भवत् शोभनतरं तव मरणं, न पुनरिदमकार्यासंवेगमिति
सूत्रार्थः । तत्रा धर्म्मो स कहिओ, संबुद्धा एववरो य ।
राहमई धि तं वाडकुणं पव्वइया । पच्छा अथवा कयाह
सो रहनेमी वारवईए भिक्खं हिडिऊणं सामिसगासमा-
गच्छन्तो वासवत्तएण अम्माहओ एणं गुहं अणुपविट्ठो ।
राहमई वि सामिणो वंदणाए गया । वंदिसा पडिस्सव-
मागच्छइ । अंतरं य वरिन्मिउमादने, तिताए (भिक्षा) त-
मेव गुहमणुपविट्ठो—जथ सो रहनेमी, वत्थायि य ए-
विसारिण्याणं, ताह तीए अंगपण्णं दिट्ठो, सो रहणीमी ती-
ए अज्जोववणो, दिट्ठो अणुए इंगियागाकुसलाए य
णाओ असो भावो एयस्स ।

ततोऽसाधिदमवोचत—

अहं च भोगरायस्म, तं चऽसि अंधगवविह्वो ।
मा कुले गंधखा होमो, संयमं निह्वो चर ॥ ८ ॥
जहं तं काहिसि भावं, जा जा दिच्छसि नारीओ ।
वायाविस्व व्व होवो, अट्ठिअपा भविस्ससि ॥ ९ ॥
तीसे सो वयणं सोचा, संजयाह सुभासियं ।
अंकुसेण जहा नागो, धम्मे संपडिवाहओ ॥ १० ॥
एवं करंति संबुद्धा, पंडिया पवियक्खया ।
विणियइति मोगेसु, जहा से पुरिसुत्तो ॥ ११ ॥ चि बेमि ।

अहं च भोगराहः—उग्रसेनस्य, उग्रिनेति गम्यते, त्वं च
भवसि अन्धकचतुष्पे—समुद्रविजयस्य, सुग इति गम्यते, अ-
तो मा एकेकप्रधानकुले आवां गन्धनो भूय, उक्तं च—जहं

न सप्ततुल्ला होसु त्ति भणियं होइ । अतः संयमं निबु-
 त्तवर—सर्वदुःखनिवारणं कियाकलापमव्याप्तिः कुर्वन्ति
 सूत्रार्थः । किञ्च—यदि त्वं करिष्यसि भावम्—अभिप्रायं,
 प्रार्थनामित्यर्थः, कः !—या या द्रव्यसि नारी—स्त्रियः, ता-
 सु त्ति पत्ताः शोभना पताभ्याशोभना अतः सेवे का—
 ममित्येवेभूतं भावं यदि करिष्यसि ततो वाताविद्ध इव
 हृद्—वातमरेत इवावज्जमूलो वनस्पतिविशेषः अस्थिता-
 रमा भविष्यसि, सकलदुःखलयाविनबन्धनंयु संयममुणुष्व-
 (प्रति) बज्जमूलत्वात् संसारसागरं प्रमादपवनमरेत इत-
 ष्वेतत्त्व पर्यटिष्यसीति सूत्रार्थः । तस्याः—राजीमत्याः
 असी—रथनामिः वचनम्—अनन्तरितेति भुत्वा—आ-
 कर्ष्ये, किञ्चिद्विष्टायास्तस्याः ?—संयतायाः—प्रज्जिताया
 इत्यर्थः, किञ्चिद्विष्टं वचनम् । सुभापितम्—संवेगविनबन्ध-
 नम्, अङ्गुथेन यथा नागो—हस्ती एवं धर्मं समतिपादित-
 तः—धर्मं स्थापित इत्यर्थः, कन ? अङ्गुत्तुल्लेन वचनेन ।
 'अङ्गुत्तुल्लेन जहा नागो' त्ति—एतत् उदाहरणं—चसेतपुरं नयरे,
 तत्थ एमा इम्रहणुया नदीय एहाइ, अत्रो य तरुणो तं
 वदन्तु अणुइ—सुहदायं तं पुच्छइ, एसा नइवरसोडिय-
 तरुणा । एय य नदीरुक्खा, अहं क पायसु ते पडिआ ॥ १ ॥
 त्वाइ स पाडिअणुइ—सुहदा हाउ नई ते, चिरं ज जीवतुं ज
 नईरुक्खा । सुहदाय पुच्छुयाथं, घर्णीहामो पियं काउं
 ॥ १ ॥ 'सो य तसि घरे वा दारे वा ए याणइ, तसि य
 वित्तजिआयि खड्कवाणि रुक्खे पलोयंताणि अक्खेति,
 तेण ताणं पुक्कलायि सुहदायि दिएणायि पुच्छियायि—
 य-का एसा ? तथैव भण्मिन्—अमुगस्स सुहदा, सो य
 तीए विरहं न लहइ, ततो परिस्वार्थं भोलाभिगडमाइ—
 सो, भिक्षुमा दिआ । सा तुहा अणुइ—किं करेमि भोला-
 म्माए फले ? तेण भणिया—अमुगस्स सुहदं मम कए
 भणादि, तीए गम्भूणे भणिया, अमुगो ते एवं गुणजाती-
 का पुच्छइ, ताए कट्टाए पड्ज्जमायि धोवन्तीए मसिलि-
 लण्ण हत्थेण पिट्ठाए आहया, पंचंगुलियं उड्डियं, अवदारेण
 निच्छूडा, गया तस्स साइइ—शामे पि सा तव ए सुणइ,
 तेण शायं—कालपंचमीए अवदारेण आरगतत्वं । आरगया
 य, असोवावणियाए मिलायाणि सुत्तायि ए जाव प-
 स्सवणणागए ससुराण दिट्ठायि, तेण शायं—ए एस म-
 म पुत्तां, पारदारिओ कोइ । पच्छा पायाओ तेण णउरं
 गाडियं, बेइयं च तीए सा भायिओ—णाल लहुं, आवइका-
 ल साहज्जे करज्जसि, इयरी गम्भू अत्तारे अणुइ—एय
 घम्मा असोवावणियं वच्चाभो, गम्भू सुत्तायि, लण्णेण
 सुविज्जेण अत्तारे उड्डेइ अणुइ य—एयं तुज्ज कुलाणुक्कं ?
 जं णे मम पायाओ ससुरां णउरं कइइ, सो अणुइ—सुव-
 सु पमाए लभिमिति । पमाए, धेरुणं सिट्ठे, सो य कट्टे अणु-
 इ विवधोओ धरो त्ति । धेरो अणुइ—मया दिट्ठो अत्रो पु-
 रिओ, विषाए जाए सा अणुइ—अहं अण्णाणं सोहयायि
 एवं करदि, तत्रो एहाया कयवलिकम्मा गया जक्खधरं ।
 तस्स जक्खस्स अणरेणं गच्छतीं जा कारगरां सो ल-
 म्माइ, अकारगरां नीसरइ, तत्रो सा विड्ढियतमो पिसा-
 यक्कं काऊण णिरंनरं घणं कडे गिएइइ, तत्रो सा गं-
 ल्हाणं तं जक्खं अणुइ—जो मम मायापउदिअओ भणारो

तं च पिसायं मोणुण जइ अणं पारसे जायामि तो मे
 तुमं जाणुज्जसि त्ति, जक्खा विलक्खो चित्तेइ—एस य
 (पास) करिसाई पुत्ती मंतइ ? अत्रो पि बोक्खो तीए,
 एत्थि सत्तणं खु पुत्तीए, जाव जक्खो चित्तेइ ताव
 सा णिण्णोडया । तत्रो सो धेरो सव्वलोगेण विलक्खो
 कओ, होलिओ य तत्रो धरस्स तीए अविशेए णिहा ण-
 ड्ढा, रम्मे व कम्मे गयं, रम्मा सदाविज्जेण ष्ठेउउवालओ
 कओ, अभिसक्कं व इत्थिययं वासघरस्स हेट्ठा बज्जं
 अक्खइ । इओ य एमा देवी इत्थिमिडे आसत्ता, णवरे
 इत्था चोवालायाओ इत्थेण अवनरेइ, पमाए पडिणीणइ
 एवं वच्चाइ कालो । अत्रया य एमाए रयणीए विरस्स
 आगया इत्थिमिडेण कट्ठे इत्थियंक्कलाए आहया । सा,
 अणुइ—एयारिसा तारिसा य ए सुव्वइ, मा मज्जे कस-
 इ, तं धरो पिच्छइ, चित्तियं य एणु—एवं पि रांक्खज्ज-
 माणीओ एषाओ एवं ववहरंति, ति पुण ताओ सदा
 सच्छंदाओ ति ? सुत्तां, पमाए सव्वलोगो उड्डिओ, सो
 ए उड्डइ, रम्मे कडियं, रम्मा भणियं—सुउय । विरस्स य
 उड्डिओ पुच्छिओ य, कडियं सव्वे, अणुइ—जहा एमा दे-
 वी ए यायामि कयरा वि । तत्रो राइणा भइइइत्थी का-
 राविओ, भणियाओ—एयस्स अत्रायं काऊणं भोलेइइ,
 तत्रो सव्वादि ओलंइओ एमा णेच्छइ, अणुइ य—अहं
 बीहेमि, तत्रो रम्मा उपपलेण आहया, मुच्छिया पडिया,
 रम्मा जाणियं—एसा कारि त्ति । भणियं च 'एणु—ससगयं-
 आरुहंतीए, भंडमयस्स गयस्स बीहीइ । तत्थ न मुच्छिय-
 संकलाहया, एत्थ मुच्छियउपपलाहया ॥ १ ॥ तत्रो सरीरं
 जोरयं जाव संकलापहारां दिट्ठो तत्रो पट्ठेण रएणा देवी
 मिडे इत्थी य तारिण वि विज्जकडए वच्चाविमाण, भ-
 णिओ य मिडे—एयं बाहोइ इत्थि, दोडि य पासदि ते
 (व)लुग्गाहा उड्डिया, जाव एयं पाओ आगाले ठविओ,
 जणे अणुइ—किं एओ तिरिओ जाणुइ ? एयायि मारिय-
 व्वाणि, तड वि राया रोसं न सुयइ, जाव तिरिण
 पाया आगाले कया, एगेण दिआं, लोणेण कओ
 अक्खंओ किमयं इत्थिययं विणालिजइ ? रएणा मिडे
 भणिओ—तरसि खियत्तं ? अणुइ—जइ दुयगाणं पि अ-
 भयं दसि; दिअं, तत्रो तण अंकुलेण नियमिआ इत्थि त्ति ।
 दाणोत्तिकायाजना कृतंवेति सूत्रार्थः । १० ॥ एवं कुर्वन्ति
 संबुद्धा—बुद्धिमन्तो बुद्धाः सम्यग् दर्शनसाधनयंशु—यश्ने-
 कीभावन वा बुद्धाः संबुद्धा—विदितविषयसमावाः सम्यग्-
 दृष्टय इत्यर्थः, त एव विशुध्यन्ते परिहृताः प्रविचक्षणाः ।
 तत्र परिहृताः सम्यग्ज्ञानवन्तः प्रविचक्षणाः चरणपारणा-
 मवन्तः । अन्ये तु व्याचक्षत—संबुद्धाः सामान्यन बुद्धि-
 मन्तः परिहृता वान्तभोगासंवनदोषद्व्याः प्रविचक्षणा अवघ-
 भीरव इति, किं कुर्वन्ति ?—विानवन्तं भोगेय्यः विविधम्-
 अनैकैः प्रकारैर्नादभवाभ्यासबलं कदर्थ्यमाना अपि
 मोहोदायेन (वि) निवर्तन्ते भोगेय्य-विषयभ्यः, यथा क
 इत्यत्राह—यथाऽसौ पुरुषोत्तमः—रथेनामिः । आह—कथं त-
 स्य पुरुषोत्तमस्य, यो हि प्रवर्जितोऽपि विषयाभिलाषीति
 उच्यते—अभिलाषीत्येव प्रवृत्तेः, का पुरुषस्यभिलाषानुक्तं
 चेदत एवेति । अपरस्वाह—दशैवेकालिकं निवर्तन्नतमव,
 यत उक्तम्—'शायंक्कलाहणं, इतिभासियमो

पदप्रयुक्त्या य । एष हौति अणियया , णियर्थे पुण्य
संसुस्ससं ॥ १ ॥ ” तत्कथमभिधायपञ्चमिदमुदाहरणं
युज्यते इति १, उच्यते—एषभूतार्थस्यैव नियतभूतार्थे भा
षाद्, उत्तमप्रहणशब्दादौ, प्रायो-नियते न तु सर्वथा नि-
यतमेवेत्यर्थः । अत्राभिधायनं स्वमनीषिकया किन्तु तीर्थकर-
गणयथोपदेशेन । उक्ताऽनुगमः, नयाः पूर्वेदिति । दश० अ०
सामसाधार-सामान्यभाव-पुं० सामान्यकृतनायाम्, विश०
सामसलक्षण-सामान्यलक्षण-त० । लक्षणभेदः, विश० ।
(तत्स्वरूपम् ' लक्षण्य ' शब्दं पष्ठभागं गन्तुम् ।)

सामाख्यविभेस-सामान्यविशेष-पुं० । पृथिवीत्वं जलत्वं रुष्ण-
त्वं नीलत्वमित्याद्यन्तरसामान्यरूपं, आ० म० १ अ० ।
सामान्यानि विज्ञानीयभ्यां व्यावर्त्तनाच्च विशेषाः इति
सामान्यविशेषाः । स्वस्याधाराविशेषेषु अनुगताकारप्र-
त्ययवचनेहेतुषु द्रव्यत्वादिषु, आ० म० १ अ० ।
मू० । अनुवृत्तव्यावृत्ताद्यवधहेतुभूते सामान्यं, अथा० ७
ठा० ३ उ० ।

यथांश- (कैश्चित्) एतेन सामान्यविशेषरूपमपि
प्रतिक्षिप्तमवगन्तव्यमित्यादि । तदप्ययुक्तम्-सामान्य-
विशेषरूपस्य वस्तुनोऽनुभवसिद्धत्वात्, तथाहि-
घटादिषु घटो घट इति सामान्याकारा बुद्धिरुपपद्यते,
मार्तिकस्ताम्रा राजत इति विशेषाकारा च, पटादिर्वा न
भवतीति । न चार्थमङ्गावोऽर्थमङ्गावदेव निश्चीयन्ते, सर्व-
सत्त्वानां सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात्, सर्वार्थानामेव मङ्गावस्यावि-
शेषात् । किं तर्हि ? अर्थज्ञानमङ्गात्वात् । ज्ञानं च सामा-
न्यविशेषाकारमेवापजायत इति अतोऽनुभवसिद्धत्वात्
सामान्यविशेषरूपं वस्त्विति ।

अधिकारान्तरमाधिकृत्याह-यथांशमित्यादिना । यथांशं
पुत्रेष्वग्रन्थ-एतेन सामान्याविशेषरूपमपि प्रतिक्षिप्तमवग-
न्तव्यमित्यादि । तदप्ययुक्तम् । कुत इत्याह-सामान्यविशे-
षरूपस्य वस्तुनोऽनुभवासिद्धत्वात् । एतद्वाह-तथाहीत्या-
दिना, तथाहि-घटादिषु पदार्थेषु, घटो घट इत्येवं सामा-
न्याकारा बुद्धिरुपपद्यते तथा मार्तिकं मुद्रादिनिवृत्ते मार्ति-
कः, ताम्रविकारस्ताम्रः, रजतविकारा राजतः, इति विशेषा-
कारा च बुद्धिरुपपद्यते, पटादिर्वा न भवतीत्येवम् । इयं च
वस्तुनस्त्ववयवस्यानिवर्त्यनमित्यापेक्षयाह-न चेत्यादि । न
चाऽर्थमङ्गावोऽर्थमङ्गावदेव कारणात्, निश्चीयन्ते । कुत-
इत्याह-सर्वसत्त्वानां सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात्, प्रसङ्गश्च सत्त्वाना-
मेव भुवनोदरवर्तिनां सङ्गावस्याविशेषात्, किं तर्हि ? अर्थ-
ज्ञानमङ्गात्वाद् अर्थमङ्गावो निश्चीयन्ते । यद् नामैवं, ततः
किमित्याह-ज्ञानं च सामान्यविशेषाकारमेवापजायत इति
निर्दिशितम् । अतोऽनुभवसिद्धत्वात् कारणात्, सामान्यवि-
शेषरूपं वस्त्विति ।

न चैतद्विज्ञानं भ्रान्तमिति युज्यते, घटादिसन्निधाववि-
कलतदन्वकारणानां सर्वेषामेवाविशेषणोपजायमानत्वात् ।
भ्रान्तमेतद्, विकल्पकत्वादिति चेत् । अभ्रान्तं तर्हि की-

दम् ? इति वाच्यम् । निर्विकल्पकमिति चेत् । न । तस्या-
पि निर्विकल्पकत्वेन भ्रान्ततापत्तेः । अर्थसामान्यजन्यत्वा-
दनापत्तिरिति चेत् । न अस्य विकल्पकत्वात् तुल्यत्वात् ।
क्वचिद्व्यभिचारदर्शनादतुल्यत्वमिति चेत् । न तस्य नि-
र्विकल्पकत्वात् भावात् । न तच्च प्रमाणं, तदाभासत्वादि-
ति चेत् । विकल्पकत्वात् तुल्यः परिहारः । अर्थधर्माति-
रिक्ताश्च भावतोऽस्यार्थसामर्थ्यजन्यत्वानुपपत्तिरिति चेत् ।
न । बोधनियतार्थादिभिर्व्यभिचारात् । न ते, अर्थादिन्य-
तो भावादिति चेत् । शब्दादपि तद्योग्यद्रव्येभ्यः, इति स-
मानः समाधिः ।

न चेत्यादि । न चैतद्विज्ञानमनन्तरादिनं भ्रान्तमिति युज्य-
ते । कुत इत्याह-घटादिसन्निधौ सन्ति, अधिकलतदन्वकार-
णानां संपूर्णान्ताकारणानामित्यर्थः । सर्वेषामेव ' प्रमा-
तृणाम् ' इति सामर्थ्यगम्यम्, अविशेषण सामान्येन भिन्न-
पासकारिणामपि, उपजायमानत्वात् कारणात् । भ्रान्तमेतद्-
धिकृतज्ञानम् । कुत इत्याह-विकल्पकत्वादिति चेत् । एत-
दाशङ्क्याह-अभ्रान्तं तर्हि कीदृमिति एतद् वाच्यम् । नि-
र्विकल्पकमिति चेत् अभ्रान्तम् । एतदाशङ्क्याह-न, तस्या-
पि निर्विकल्पकस्य, निर्विकल्पकत्वेन हेतुना, भ्रान्ततापत्तेः,
स्वरूपमेव भ्रान्तनिवन्धनम्, एतच्चास्यापि वियन्ते एवेत्य-
भिप्रायः । अर्थसामर्थ्यजन्यत्वाद् निर्विकल्पकत्वात्, अपात्ति-
रिति चेद् भ्रान्तताया इति प्रक्रमः । एतदाशङ्क्याह-न,
अस्य अर्थसामर्थ्यजन्यत्वस्य, विकल्पकत्वात् तुल्यत्वात्, ए-
तदप्यर्थसामर्थ्यजन्यमेवेत्यर्थः । क्वचिद्व्यभिचारदर्शनादुपजायमान-
त्वाद्, व्यभिचारदर्शनात् कारणात्, अनुवर्तमानं चेद् न ह्यभा-
वस्य सामर्थ्यजन्य इति । एतदाशङ्क्याह-न, तस्य क्वचिद् व्य-
भिचारस्य, निर्विकल्पकत्वात् भावात् । न हि तदापि सर्वमर्थ-
सामर्थ्यजन्यम् । न तत्-अर्थसामर्थ्यजन्यम्, नास्माकं प्रमा-
णम्, कुत इत्याह-तदाभासत्वात् प्रमाणभासत्वात्, इति चे-
त् । एतदाशङ्क्याह-विकल्पकत्वात् तुल्यः परिहारः अर्थसाम-
र्थ्यजन्यं विकल्पकमपि न तः प्रमाणं तदाभासत्वादेवेति । अ-
र्थधर्मातिरिक्ताश्चोऽस्मै शब्दश्चाति विग्रहः, तद्भावेन कारणात्,
अस्य विकल्पस्य, अर्थसामर्थ्यजन्यत्वानुपपत्तिरसम्भव एवेति
चेत्-उक्तं च यमेकीनिता--" न ह्यपि शब्दाः सन्ति तदाभा-
सां भावेन तस्मिन् प्रातमासेनम् " इति । एतदाशङ्क्याह-
न । बोधनियतार्थादिभिः आदिशब्दात्-कुशलतादिपरिग्र-
हः व्यभिचारात्-अर्थसामर्थ्यजन्यत्वानुपपत्तिरिति । न, त-
थाध्यायः, अर्थादन्तः समन्तरादिर्भावादिनि चेत् । एत-
दाशङ्क्याह-शब्दोऽपि तद्योग्यद्रव्येभ्यः शब्दप्रायोग्यद्रव्य-
भ्यां स्यैव एव, इत्येवं, सामानः-तुल्यः, समाधिः-परिहारः ।
अनन च " अयमर्थान्तेऽपि सर्वेदधर्मोऽप्येव तत्त्वयोजना-
त् " इत्यपि प्रत्युक्तम्, अनभ्युपगमादिति ।

न चैतदभ्युपगमात्रम्, तावत्संघातजस्यैव तथार्थग्रहण-
स्वभावत्वात्, अविगानकस्तथानुभवमिदं, एवमेव व्यवहार-
दर्शनादिति, तथाहि-एतदिन्द्रियद्वारासुसार्थेव विज्ञानमा-

विष्टाभिलाषम् ' अहिरहिः ' इति योजकं दर्शकं च धारा-
वाहि तथा व्यवहारीजं प्रतिप्राप्यनुभवसिद्धमेव । न चे-
हान्यदेवदर्शनम्, अन्य एव च विकल्पः, विकल्पेनाऽ-
दर्शनात्, दर्शनेन चाविकल्पनात्, तयोरसहसृत्तरूपादा-
नादिभावात् । इत्येकमेवेदमिति ॥

न चेत्यादि । न चैनत्—शब्दोऽपि तद्योग्यद्वयैश्च इति
यत्तुक्रमेण, अभ्युपगममात्रम् । अपि तु सापेक्षिकमित्यभि-
प्रायः । कुत इत्याह—तावदित्यादि । तावत्संघातजस्यैव
रूपालोकमनस्कारश्चतुः शब्दसंघातजस्यैव ' विकल्पज्ञा-
नस्य ' इति प्रक्रमः, तथा तेन निश्चिनप्रकारेणाऽप्यप्र-
हणस्वभावत्वात् । एतच्चैवमर्थग्रहणस्वभावत्वात्, अविगान-
तः—अविगानेन, तथा—तत्र प्रकारेणाऽनुभवसिद्धः, अनुभव-
सिद्धाच्चैवमर्थग्रहणदर्शनादिनि । एतद्व निदर्शनेनाह—त-
थाहीत्यादि । तथाहीत्युपदर्शनेन—एतद्व—वच्यमाणम्, इन्द्रियद्रा-
वानुनायैव तद्व्यापाराऽभावऽभावात्, विज्ञानम् किंविशि-
ष्टाभिप्रायह—आविष्टाभिप्रायै प्रथिष्टशब्दं शब्दत्वमभिप्रायै-
ष्टाभिप्रायैमत्याह—आदिगहिः—सर्प इत्येव योजकं शब्द-
स्य, दर्शकं चार्थस्येन्द्रियव्यापारं, धारावाहं तथासन्तानप्र-
वृत्तम् । एतद्व विशेष्येन व्यवहारीजमिति । ततस्तथाविध-
व्यवहारीजसिद्धः, प्रतिप्राप्यनुभवसिद्धमेव प्राप्तिर्ने प्राप्तिर्ने प्राप्ति
तत्तद्वृत्त्युपपत्त्या प्रतिप्राप्ति, प्रतिप्राप्तिमञ्जालाभयत्, अनु-
भवसिद्धमेव नह कस्यांश्च विगानमिति । न चेद्व्यादि ।
न चेह प्रस्तुतं ज्ञानं, अन्यदेव दर्शने निर्विकल्पकम्, अन्य एव
च विकल्पो निश्चयात्मकः । कुत इत्याह—विकल्पेनादर्श-
नात् । कान्तार्दाविकल्पे तथानुभवसिद्धमतत्, दर्शनेन चाव-
िकल्पेनात्, अनभिमतभूतार्थाविदर्शने एतद्व प्रसिद्धमेव ।
तथा, तयोर्दर्शनविकल्पयोः, असहसृत्तयुपवृत्तुनिरत्यर्थः ।
कुत इत्याह—उपादानादिभावात्, अवग्रहाद्विकल्पेनापादाना-
पादयभावादित्यर्थः इत्येवम्, एकमेवेदमधिकृतं विज्ञानमिति ।

स्यादेतत्, सविकल्पाविकल्पयोर्विज्ञानयोः स्वभावभेदेऽ
पि प्रतिभासभेदेन युगपद्वृत्तेर्विभूतः प्रतिपत्ता तमपश्यन्नै-
क्यं व्यवस्थिति, न तु तथा तत्, अन्यत्रानयोर्योगपक्षेऽपि
भेददर्शनात्, अतीताद्यधगतविकल्पेनापीन्द्रियज्ञानतो रू-
पादिप्रहणसिद्धेः । न च स विकल्पो रूपाद्येव गृह्यतीति
शक्यं कल्पयितुम्, तस्यातीताद्यार्थाभिधायकत्वत्यागतो
वर्तमानार्थोजनेन प्रवृत्तिप्राप्तेः । नापि वर्तमानार्थाभिधा-
नसंसर्गा तदाऽपरा विकल्पः समस्ति, द्वयोर्विकल्पयोः स-
मप्रवृत्तेः, अविगानेन तथानुभवाभावात् । अतोऽत्र प्र-
त्युत्पन्नविषयग्रहणकाले दृश्यमानार्थनामाऽग्रहः स्पष्ट एव ।
तन्नामग्रहणसंभूता च कल्पना, तन्नामग्रहाभावे कल्पनाऽ
भावः । इति सिद्धमविकल्पकमिन्द्रियज्ञानम्, अतोऽन्य
एव च विकल्प इति न कश्चिदनयोरैक्यम्, न्यायानुपपत्तेः,
मिश्रजातीयत्वादिति । इतश्चेतदेवम् । अन्यथा स्वभिधान-
विशेषणपेक्षा एवार्था विज्ञानैर्न्यवसीयन्त इति प्राप्तम् ॥

परामिप्रायमाह—स्याद्वन्तद्व्यादिना । स्याद्वन्तद्वैव मन्थसे,
सविकल्पाविकल्पयोर्विज्ञानयोः सामान्येन, स्वभावभेदेऽपि स
ति, प्रतिभासभेदेन हेतुना युगपद्वृत्तः कारणम्, विभूतः प्रति-
पत्ता पुरुषः, तमपश्यन्नैक्यं व्यवस्थिति, तयोः स-
विकल्पाविकल्पयोः, न तु तथा तत् न पुनस्तदेक्यमेव । कुत
इत्याह—अन्यत्र जातिभेदे, अनयोः सविकल्पाविकल्पयोः,
योगपक्षेऽपि सति, भेददर्शनात् । एतद्वबाह—अतीताद्यध-
गतविकल्पेनापि प्रमाप्रा, इन्द्रियज्ञानतः—इन्द्रियज्ञानेन, रू-
पादिप्रहणसिद्धेः । कस्येत्याह—अन्यस्याद्युतत्वात् तस्यैव
प्रमातुः । न चेत्यादि । न च स विकल्पोऽतीताद्यधगतः, रू-
पाद्येव गृह्यतीति ' वातमतिकम् ' इति प्रक्रमः, इत्येव, शक्यं
कल्पयितुम् । कुतो न शक्यमित्याह—तस्येत्यादि । तस्या-
तीताद्यधगतविकल्पस्य, अतीताद्यधमिधायकत्वत्यागतोऽ-
तीताद्विधाचकशब्दादित्यागतः । वर्तमानार्थोजनेनेति ।
वर्तमानार्थोऽभिधायो यस्य ' अभिधायकस्य ' इति प्रक्रमः
स वर्तमानार्थसंज्ञाजनेन प्रवृत्तिप्राप्तेः कारणम् । नापीत्या-
दिना । नापि वर्तमानार्थाभिधानेन संसृज्यत तच्छीलक्षेति
विप्रहः, तदा तस्मिन्नेव काले, अपरा विकल्पः समस्त-
विद्यतः । कुत इत्याह—द्वयोर्विकल्पयोः समं युगपत्, अप्र
वृत्तः कारणम् । अप्रवृत्तिस्वाविगानेनाऽविप्रतिपत्त्या, तथा
तेन समकालाभावात्तुमुपाभावात् । अत इत्यादि । अतः
स्थितमेतत्, प्रत्युत्पन्नविषयग्रहणकाले दृश्यमानार्थनामाऽ
ग्रहः स्पष्ट एव । यदि नामैवं ततः किमित्याह—तन्नाम-
ग्रहणेन संभूता तन्नामग्रहणसंभूता, एवंभूता च कल्पना ।
ततः किमित्याह—तन्नामग्रहाभावे कल्पनाभाव इति कृत्वा,
सिद्धमविकल्पकमिन्द्रियज्ञानम् । अत इन्द्रियज्ञानात्, अन्य
एव च विकल्प इत्येव, न कश्चित् सजातीयादौ, अनयो-
र्दर्शनविकल्पयोः, एकस्य—एकभावः, न्यायानुपपत्तेः, इयं
चाह्वेव । सर्वमेवं व्याह—मिश्रजातीयत्वात् । सामान्येनैव द-
र्शनाविकल्पयोरिति ' इतश्चेतदेवमङ्गीकर्तव्यम् ' इति शेषः ।
अन्येवमनभ्युपगमे, स्वाभिधानविशेषणपेक्षा एवार्था वि-
ज्ञानैर्न्यवसीयन्त इति प्राप्तं, व्यवसीयन्तः प्रतीयन्त इत्यर्थः ।
कीदृशा इत्याह—स्वाभिधानेत्यादि । स्वाभिधानमेव वि-
शेषणं व्यवच्छेदकत्वात् तस्मिन्पत्ता यथामर्थानामिति
विप्रहः ।

अस्त्वेवमपि को दोष इति चेत् । निवृत्तेदानीमिन्द्रियज्ञा-
नवार्ता, अभिधानविशेषणस्मृतेरयोगात्, सति ह्यर्थदर्शनेऽ
र्थसन्निधौ दृष्टे शब्दे ततः स्मृतिः स्यात्, अभिधमवत् ।
न चायमशब्दमर्थे पश्यति, अपश्यन् न शब्दविशेष-
मनुस्मरति, अननुस्मरन् योजयति, अयोजयन्न प्रत्येति,
इत्यायातमान्वयमशेषस्य जगतः । अभिपत्तिलेवार्थः प्रचो-
धयत्यान्तरे संस्कारं, तेन स्मृतिः, नार्थदर्शनादेति चे-
त् । न । तत्संबन्धस्यास्वाभाविकत्वात्, समयादर्शनेऽभा-
वात्, पुरुषेच्छातोऽर्थानां स्वाभावापरावृत्तेर्ने समयकालो-
त्पत्तिः, स्वभावस्य परावृत्तौ च तस्य तादान्म्यात्, अ-
न्यस्यासमयदर्शिनोऽपि स्यात्, न हि प्रतियुक्तमर्थाना-

मात्मभेदः, नैरात्म्यप्रसङ्गात्, आत्मस्थितेरभावात् । तस्माद्यमशब्दसंयोजनमेवायं पश्यति दर्शनादिति ।

अस्तु—अभवेत्तत्, एवमपि को दोष इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—निवृत्तेत्यादि । निवृत्तेदानीमिन्द्रियविज्ञानवार्ता । कस्माद् निवृत्तेत्याह—अभिधानविशेष इत्यादि । अभिधानविशेषा योऽंशस्तदानीं प्राकृतस्य यो वाक्यः शब्दस्तत्र स्मृतिस्तस्याः स्मृतिरयोगात् । कथमयोग इत्याह—सति धर्म्यदर्शन इत्यादि । यस्माद्व्यवहारकाले सत्यभिधेयार्थदर्शने तदभिधायिन्यभिधानस्मरणं भवति । तत्रापि न सर्वत्र शब्दस्यत्याह—अर्थसंनिधौ संकलनात्, इह शब्द इति, तत इत्यर्थदर्शनात्, स्मृतिः स्यात् नान्यथा । निदर्शन इह—अपि न धूमवत् । यथाऽग्निर्धूमयोः संबन्धश्चाप्यग्निदर्शने धूम स्मृतिर्भवति, धूमदर्शने चाग्नी स्मृतिः, तद्वत्त्राप्यवसेषम् । स्यान्मतम्—अर्थे तर्हि इष्टा शब्द स्मरण्यतीत्याह । न चाप्यमित्यादि । न कल्पये सविकल्पकप्रत्यक्षादीं, शब्दरहितमर्थं पश्यति, स्वाभिधानविशेषणापेक्षा एवाथो विज्ञानैर्व्यवसीयन्त इति नियमात् । ततः को दोष इत्याह—अपश्यन् न शब्दविशेषमनुस्मरति । नियमेन इति शेषः, यस्मादर्थदर्शने शब्दविशेषमस्मृतेहेतुः, सा च तेन व्यक्ता, कारणं निवर्तमानं कार्यं निवर्तयति । भवतु नाभेदेतः को दोष इति आह—अननुस्मरणं योजयति अत्रापि शब्दविशेषानुस्मरणं स्मृतिर्योजनायाः कारणं, तदभावात् कार्याभावः । अत्रापि को दोषः इति चेदाह—अपश्यन्नप्रत्ययं योजनं ह्यर्थप्रतीतिः कारणाभित्यागप्रकारानुपलब्धिरिति । तस्मादायतमानमन्यमशेषस्य जगतः, न चर्यते । तस्मात्तान्द्वयज्ञानं शब्दकल्पना संभवतीति । अत्रापि स्याद् नाथदर्शनात् स्मृतिः, किं तर्हि ? योऽर्थदर्शावस्थित्वावधारणं स्मृतिरित्याह—अभिपतत्रेवेत्यादि । अभिपतत्राभिमुखीभवन् । काऽसावित्याह—अर्थो रूपादिको विषयः । किं करोति ? प्रबोधयति—कार्यानिवर्तनं प्रत्यनुकूलयति । कं प्रबोधयति ? आन्तरं संस्कारं शब्दस्मृतिः चासमाचर्य, तेन अर्थोभिपतत्रमात्रेण सा स्मृतिः, तेन वा कारणेन, स्मृतिः, नाथदर्शनादिति चेत्, तथा च नाचर्य, जगतः, विकल्पकत्वं चिन्द्रियज्ञानरूपोपपन्नमिति मन्यते । अर्थोभिपतत्रस्य स्मृतिजनकत्वं निराकुर्वन्नाह—न । तत्संबन्धवन्त्यादि । यदेतदुक्तम्—अभिपतत्रेवार्थः प्रबोधयतान्तरं संस्कारमिति । तत्र । कुत इत्याह—तत्संबन्धस्य तयोः शब्दार्थयोः संबन्धस्तत्संबन्धस्तस्य, अस्मात्माविकृत्यात् योऽप्येत्यादित्यर्थः । कथमवसेयमित्याह—समयादर्शनं संकलनस्याप्रमाणं सति, अभावात् स्मृतिरसंस्कारप्रबोधश्च, अर्थप्रतीतिर्बैतिकाव्ययः । एतदुक्तं भवति—ययोः स्वाभाविकः संबन्धो न तयोः समयं प्रति काचित्पक्षा, यथा चाक्षरूपयोः, विपर्ययस्यच, इति नाकृतिप्रभवं संबन्धस्येति । तत्रैतत् स्यात् समयानुत्पत्तिकालं स्वाभाविकः शब्दार्थसंबन्धो न पूर्वम्, अतः कृतसमयस्याभिपतत्रेवार्थः प्रबोधवन्त्यान्तरं संस्कारमित्याह—पुरुषच्छ्रुतिः सफामात्, अर्थानां अभावापरावृत्तेः पूर्वस्वभावपरित्यागेन विशिष्टस्वभावान्तरा-

नुत्पत्तेः कारणात्, न समयकालोत्पत्तिः न समयकालश्चाभाविकत्वेन शब्दार्थसंबन्धस्य प्रादुर्भाव इत्यर्थः । दोषान्तराभिहितस्याऽऽनुपगम्यापि स्वभावान्तरपरावृत्तिमाह—स्वभावस्य एतादृशो च सत्याम्, अन्यस्यासमयदर्शितोऽपि स्यात् स्मृतिरसंस्कारप्रबोधः, अर्थप्रतीतिर्बैतिकाव्ययः, न केवलं समयदर्शनं इत्यपि बुद्ध्यायः । कस्मादित्याह—तस्य तादात्म्यात् । स स्मृतिरसंस्कारप्रबोधकः, अर्थप्रतीतिहेतुः को वा आत्मा स्वभावाऽऽप्येति तदात्मा, तदात्मनो भावस्तादात्म्यं, ब्राह्मणदेवाकृतिगुणत्वात् ध्वज । अर्थाव्ययं—समयदर्शिनं प्रति स्वाभावः, न पुनरदृष्टसमयं प्रति, इत्यत आह—न हीत्यादि । न हि पुरुषं पुरुषं प्रति, अर्थात्मा, आत्मभेदः—स्वभावभेदः, भवति । कुत इत्याह—नैरात्म्यप्रसङ्गात् । अयमभिप्रायः—पुरुषच्छ्रुतामानन्यात्, तदनुवर्तिनश्च यद्यथाः स्युस्तदा तेषां नैस्वभावाभ्यंभव स्यात्, एकस्यानकस्वभावाभावात् । स्यात् समयं—भवतु सामयिकस्वभावस्याभावात्, अर्थाऽपि तदव्यतिरिक्तं वस्तुसत्त्वभावाऽस्यासत्यं, अतो नैरात्म्यप्रसङ्गं न भाव्यतीत्याह—आत्मस्थितेरभावादि । उपलब्धलक्षणप्राप्तस्य तदव्यतिरेकगुण्यस्य स्वभावस्यानुपलब्धभावादिमभिप्रायः । अथवा नन्वेवं सति बहुतरस्वभावनिवृत्तिश्च ; तत्किमुच्यते—नैरात्म्यप्रसङ्गात् ? इत्याह—आत्मस्थितेरभावात् । पुरुषार्थो स्वाभिप्रायवशेनेकत्र विरुद्धस्यापि स्वभावस्याऽऽनुपगमसंभवात् । न वैकस्य विरुद्धानकस्वभावां युक्त इति मन्यते तदेवं स्मृत्यसंभवेन निर्विकल्पनां प्रतिपादयसंहरन्नाह—तस्मादित्यादि । यस्मादवयवमन्तराङ्गेन प्रकाशं शब्दविशेषमस्मृतिर्न संभवति, तस्मादर्थं प्रतिपत्ता, अशब्दसंयोजनमेवायं पश्यति, अविद्यमानं शब्दसंयोजनं यस्याऽर्थस्यापि विप्रदः । कुत इत्याह—दर्शनात् । अयमर्थार्थो यस्मादर्थं प्रतिपत्ताऽर्थमुपलभते, तस्मादशब्दसंयोजनमेवायं पश्यतीति निश्चीयते ।

किञ्च—विकल्पात्मकत्वेऽस्य निश्चायत्मकमिदमित्येकप्रमाणवादहानिः, तेनैव वस्तुना निश्चयात् नित्यत्वादी आन्त्यनुपपत्तेः । अनेकधर्मके वस्तुन्यन्तरधर्मनिश्चयात् तदन्यनिश्चयाय प्रमाणान्तरमाकल्पयमिति चेत् । एकधर्मविशिष्टस्यापि निश्चये सर्वधर्मवत्तया निश्चयात्, प्रमाणान्तरस्य निश्चितवैय विषयीकुर्वतेः स्मृतिकृपानतिक्रमात्, एकधर्मद्वारेण्यति तद्वतो निश्चायत्पना प्रत्यक्षेण विषयीकरणे सकलधर्मोपकारकस्याभित्तामनो निश्चयात् । न ह्यन्य एवान्योपकारको नाम । ततो यदेवार्थोपकारकत्वेन निश्चयनम्, तदेव तदन्योपकारकत्वेनापि न चास्त्युपकार्योपकारकभावे तद्वयवस्थाऽतिप्रसङ्गतो युक्ता ।

किञ्चेत्यादि । किञ्च अयमपरो दोषः—विकल्पात्मकत्वेऽस्य प्रत्यक्षस्य निश्चायत्मकमिदमित्येवं विकल्पात्मकत्वेन हेतुना । यदि नामैवं ततः किमन्यथा—अनकप्रमाणवादहानिः—प्रत्यक्षानुमानागमप्रमाणवादहानिः । कुत इत्याह—तेनैव नि-

अथारम्भना प्रत्यक्षेण, वस्तुनो निश्चयात् कारणात् । यथा-
ज्ञानिन्धन्येऽपि किमित्याह—नित्यत्वाद् धर्मे, अस्त्युप-
पत्तिरिति । पराभिधायमाह—अनकधर्मके वस्तुनि नित्य-
त्वादिधर्मोपपत्त्या, अन्तरधर्मेनिश्चयाद् यथोचितप्रत्यक्षेण,
तद्वयनिश्चयाय-धर्मोन्तरनिश्चयायै, प्रमाणान्तरसाफल्य-
मनुमानादिसाफल्यमिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—नैकेत्यादि-
न नैतन्धर्मम् । कुत इत्याह—एकधर्मविशिष्टस्यापि 'व-
स्तुनः' इति प्रकमः । निश्चयं सति किमित्याह—सर्वे च ते
धर्माश्च सर्वधर्मोत्पत्त्यस्य वस्तुना विद्यन्ते इति सर्वधर्मवत्
तज्जायः सर्वधर्मवत्ता तथा, निश्चयात् । एवं च प्रमाणस्या-
दि । प्रमाणान्तरस्याऽनुमानादि, निश्चयनमेव 'धर्मोन्तरम्'
इति प्रकमः, विषयीकुर्वते सतः, स्मृतिरूपानतिक्रमात्,
'अनेकप्रमाणवाद्वाहनिः' इति वर्तते, एकधर्मविशिष्टस्यापि
निश्चये सर्वधर्मवत्तया निश्चयादिति यदुक्तं तदुपदर्श-
यन्माह—एकधर्मोत्पत्तिः । एकधर्मोद्धारणेन तादृतां—धर्मव-
तो वस्तुनः, निश्चयात्मना प्रत्यक्षेण सविकल्पकं, विष-
यीकरणं सति । किमित्याह—सकलाश्च ते धर्माश्च तेषा-
मुपकारिकाश्च ताः शक्यव्यतिरिक्ताः, ताभ्योऽभिज्ञा-
त्वाभावा चेति समासस्तस्य, निश्चयात् कारणात्, सर्वध-
र्मवत्तया निश्चयः । एतत्समर्थनार्थमाह—नहि इत्यादि । न य-
स्मान्, अन्य एव 'धर्मो वस्तुनाम्' इति प्रकमः, अन्यो-
पकारका नाम धर्मोन्तरोपकारका नाम, किं नहि ? , स
एव, धर्मिण एकत्वादिति हृदयम् । ततो यद्व्याहृत्य व-
स्तुनो धर्मिणः, एकाकारकाद्येनाभ्यन्तरधर्मोपपत्त्या, निश्च-
यनं तद्व्याख्यायकारकत्वेन धर्मोन्तरोपकारकत्वेनापि, नि-
श्चयनम्, अन्यथा तद्व्याख्यायितरिति गर्भः । न चास्त्युप-
कार्योपकारकमायं तद्व्यवस्था वस्तुना धर्मधर्मिव्यवस्था
अतिप्रसङ्गः कारणात्, युक्ता । अतिप्रसङ्गश्च न तद्व्य-
धर्मोन्तराद्युपपत्त्याऽपि धर्मोद्भावाप्रसङ्गः, निमित्ताभावावि-
शेषादिति ।

न चोपकारिकाः शक्यस्ततो भेदमनुभवन्ति, असत्युप-
कारेऽप्येताः शक्य इति संबन्धायोगात्, आधाराद्यं-
भावस्यापि तन्निबन्धनत्वात्, अन्यथा कल्पनामात्रं स्यात्,
तथा च शक्तीनामनवस्था । ततः स्वात्मैवाऽस्याशे-
षधर्मोपकारिकाः शक्यः, तस्य सर्वधर्मोपकारकत्वेन
निश्चये तदुपकार्यो आप धर्मो निश्चिता एव, तन्निश्चयना-
न्तरियकत्वादुपकारकनिश्चयस्य, न हि ये यदपेक्षस्थितय-
स्ते तदनिश्चये तथा निश्चयन्ते, स्वस्वामित्ववदिति ।
एवमपि सविकल्पकप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति ।

न चेत्यादि । न चोपकारिकाः शक्य उपकारकसंबन्धिन्यः,
तत् उपकारकाद् धर्मिणः, भेदमनुभवन्ति । कुत इत्याह—
अस्त्युपकारे उपकारकसंबन्धिनि, अस्त्युपकारकस्य ध-
र्मिणः, यथाः शक्यः, इत्येवं, संबन्धाऽयोगात्, अयोगाच्च
निमित्ताभावेन । आधाराद्येयभावः संबन्धा अभिष्यतीत्या-
शङ्कापरोहयाऽह—आधाराद्येयभावस्यापि कुलबद्धराष्ट्रवाह-
रणादिसिद्धयः, तन्निबन्धनत्वाद्—उपकारनिबन्धनत्वात्,
तथापि एतन्धर्मिणो बद्धराष्ट्रापतनस्वभावाधानोपकारकं

कुलं बद्धराष्ट्रमिति भावनीयम् । इत्थं चैतद्वक्त्रिकतैवमि-
त्याह—अस्त्येवेत्यादि । अस्त्येवमन्युपगमे, कल्पनामार्ग-
स्याह—आधाराद्येयभावः । न चैतन्धर्मोपकारकाऽऽह । त-
थाचत्वादि । तथाचैवं चोपकारसिद्धौ सत्यां, शक्तीनामन-
वस्था—यकापिः शक्तीभिः शक्तीनामुपकरति ता अपि त-
तो भिन्ना इति तत्राप्ययमेव वृत्तान्त इत्यन्वयः । तत-
स्तस्मात्, स्वात्मैवाऽपकारकस्य धर्मिणः, अशेषधर्मोप-
कारिकाः शक्य इति । यत्तद्व्यवम्, अतस्तस्यापकारकस्य
धर्मिणः, सर्वधर्मोपकारकत्वेन निश्चयं सति । किमित्याह—
तदुपकार्यो अपि विवक्षितोपकारकोपकार्यो अपि, धर्मो
निश्चयः । कुत इत्याह—तन्निश्चयान्तरियकत्वात्
उपकार्यधर्मनिश्चयनान्तरियकत्वात्, उपकारकनिश्चयस्य
तदुपेक्षमस्यापकारकत्वमित्यर्थः । एतत्स्पष्टनीयाह—न
ह्येत्यदि । न यस्मात्, ये भावाः यदपेक्षस्थिताः
प्रकृत्या ते भावाः, तन्निश्चयेऽपेक्षाऽनिश्चये, तथा
निश्चयन्ते तदपेक्षकत्वेन निश्चयन्ते नहि । निश्चये-
नमाह—स्वस्वामित्ववत् । स्वं च स्वामी च स्वस्वा-
मिनौ तज्जायः स्वस्वामित्वं तद्वत् । स्वमस्य, अस्त्य स्वामी
इतीत्येतत्प्रतिपत्तिनामन्तरियकी स्वस्वामिप्रतिपत्तिः । उप-
संहारश्चाह—एवमपि अनेकप्रमाणावाद्वाहनिताऽपि, सविक-
ल्पकप्रत्याक्षानुपपत्तिरिति ।

अत्रोच्यते—यदुक्तम्—सविकल्पाविकल्पयोर्विज्ञानयोः स्व-
भावभेदेऽपि प्रतिभासभेदेन युगपद्वृत्तेरित्यादि । तदु-
क्तम्, एकविषययोः सविकल्पाविकल्पयोर्गुणगद्वृत्त्यसिद्धेः,
तदविकल्पपूर्वकत्वात् तद्विकल्पस्य, अन्यथाऽस्याहेतुक-
त्वापत्तिः, तथा च सदा सदसम्भवाप्रसङ्गः । सोऽपि तत्पूर्वक-
वेति चेत् । कथमनयोर्गुणगद्वृत्तिः ? । प्रबन्धापेक्षयेति चेत् ।
कथमाद्याविकल्पादुभयजनम् ? तत्तत्स्वभावत्वादिति चेत् ।
कथं कारणभेदे भेदहेतुः ? । यदि न, ततः को दोष इति
चेत् । प्रधानादीनामनिषधप्रसङ्गः । ते तथाभावजनका
इति चेत् ततः को दोष इति वाच्यम् । नैकस्मादनेकजनम्
इति चेत् । कथं न ? । तत्तत्स्वभावत्वेन संक्रान्त्या तदु-
त्तरिति चेत् । तदभावे तदुत्तरित्वसिद्धतम् । ततोऽसम्भवा-
दनद्भुतमिति चेत् । तत्तथाभावतोऽभवदसद् भवति, इत्य-
द्भुतमेव इति परिभाष्यतमित्येति ।

एतदाशङ्क्याह—अत्रोच्यते—यदुक्तम्—सविकल्पाविकल्प-
योर्विज्ञानयोः स्वभावभेदेऽपि प्रतिभासभेदेन युगपद्वृत्तेरि-
त्यादि पूर्वपक्षे तदुक्तम् । कुत इत्याह—एकविषययोः सविक-
ल्पाविकल्पयोः । किमित्याह—युगपद्वृत्त्यसिद्धेः । असिद्धिश्च
तदविकल्पपूर्वकत्वाद् विवक्षितैकविषयाविकल्पपूर्वकत्वात्,
तद्विकल्पस्य सामान्येन विवक्षितैकविषयविकल्पस्य । अन्य-
था अतः पूर्वकत्वे, अस्त्य विकल्पस्य, अहेतुकत्वापत्तिस्त-
दहेतुव्ययोगात् । तथा च सदा सर्वकालं, सदसम्भवाप्रसङ्गः-
अिहृतविकल्पस्य, " नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानेपेक्ष-
णात् " इति ध्वननात् । सोऽप्यधिभूतविकल्पः ; तत्पूर्वक

एष, विवक्षितविषयाधिकल्पपूर्वक एव इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कथमनयाः अधिकल्पविकल्पयोः, युगपद्वृत्तिः । प्रकथापत्तेरिति चेत् युगपद्वृत्तिः । एतदाशङ्क्याह—कथमनयादि । कथं—कन प्रकरणे, आद्यं च तदधिकल्पं चेति विग्रहस्तस्मात्, उभयजन्म—नविकल्पाविकल्पजन्म । तत्तद्व्यादि । तस्याधाविकल्पस्य, तत्त्वभावत्वात्, सविकल्पाविकल्पजननत्वभावत्वात् उभयजन्म, इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कथं कारणभेदा भेदहतुः कार्याणामिति शेषः, नैव, तदभावेऽपि तद्वैतसिद्धिरित्यभिप्रायः । यदि न कारणभेदा भेदहतुः, ततः को दोष इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—प्रधानादीनाम् । आदिशब्दात्—परमपुरुषप्रदः, अनेपथ्यप्रसङ्गा दोषः, ते प्रधानादयः, तथाभावजनकास्तथाभावेन—तत्तथाभवेनलक्षणं जनका भेदद्वारेणिति चेत् । एतदाशङ्क्याह ततः को दोष इति चेत् । नैकस्मादनेकजन्म तद्व्याप्येन दोष इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कथं न एकस्मादनेकजन्म तत्तत्त्वभावत्वेन तस्य प्रधानादेस्तत्त्वभावत्वेन, तथाभावतोऽनेकजन्मत्वभावत्वेनेत्यर्थः, संकास्या हेतुभूतया, तत्तद्व्यति न तदुक्तस्तत्त्वभावत्वात् तद्व्याप्येनैकस्मादनेकजन्ममिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—तदभावे—संकात्यभावे, तद्व्याप्येनित्युक्त्या तदुक्तस्तत्त्वभावत्वात् । इत्युक्तमाशङ्क्यमनन् । ततः कारणागत्, असम्भवाद्—असतो भावेन, अननुगतमाशङ्क्यमिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—तत्तथाभावेनः तस्य कारणस्य तथाभावेन कार्यभावेन, अभवदेकस्मादनेकमसद् भवति तुच्छातुच्छमिति पर्यायः, इत्युक्तमप्येति परिभाष्यतामनन्, न ह्यसत् सद् भवति, अतिप्रसङ्गादित्यभिप्रायः ।

न चानयोः स्वभावभेद एव, तत्तत् एकविषयत्वात्, विकल्पस्यापि पारम्पर्येण तद्व्याप्यत्वमनन्वात्, तदुक्त्यज्ञानोपादानत्वात्, तत्त्वभावानुकारातिरेकेण तदुपादानत्वायागात् । न च तदतीतमित्यनालम्बनम्, अधिकल्पस्यालम्बनत्वात् । न च तद्व्याप्यकाले तद्व्याप्य, तदमदुदयाभ्युपगमात् । न चैवमपि न तदतीतता, तदा तदमस्त्वेन तदुपपत्तेः । न च तदाकारतादिना भेदः, द्वयोरपि तदाकारताभिदेः, तस्य प्रतिभावनियमात्, बोधामूर्तत्वरूपतया तनुल्याकारताऽयोगात्, स्वाकारस्य तु विकल्पेऽपि भावात्, तस्यापि तन्निश्चयात्मकत्वेन तदनुगुणत्वात् । इति व्यवहारतः स्वभावभेदाभावः ।

न चेत्यादि । न चानयोः—प्रकामात् सविकल्पाविकल्पयोः प्रस्तुतज्ञानयोः, स्वभावभेद एविकान्तेन । कुत इत्याह—तत्त्वतः—परमार्थेन, एव विषयत्वात् । कथंमनयेमिति—विकल्पस्यापि पारम्पर्येण तद्व्याप्यत्वमनन्वात् । एतच्च परदृश्येन विकल्पस्य श्रुतीप्रतीतिरित्याभ्युपगमनं स्वदर्शने त्वग्रहाणां त्वभावः इति सामान्येनैव तद्व्याप्यत्वमनन्वात् । तदुक्त्यज्ञानोपादानत्वात् विवक्षितविषयोऽप्यधिकल्पज्ञानोपादानत्वात् विकल्पस्य । यदि नाप्येततः किमस्याह—तत्त्वभावत्वादि । तत्त्वभावानुकारातिरेकेण तदुक्त्यज्ञानोपादानत्वात् ।

रातिरेकेण, विकल्पस्येति प्रकमः, तदुपादानत्वायागात् तदुक्त्यज्ञानोपादानत्वायागात् विकल्पस्य । न ह्यमस्त्वभावमुक्तं श्रुतुपादानम्, अपि तु घट एव, तत्त्वभावानुकारातिरेकं भावनीयम् । दोषान्तरपरिगृहीतयोऽह—न चेत्यादि । न च तद्विषयवस्तु अतीतमिति कृत्वा क्षणिकत्वेन, अनालम्बने प्रकमाद्विकल्पस्य, किन्वालम्बनमेव । कुत इत्याह—अविकल्पस्यालम्बनत्वात् अतीतत्वेऽपीत्यामिप्रायः । न च तद्व्याप्यकाले—अविकल्पभावकाले, तद्व्याप्य विषयवस्तुभावः । कुत इत्याह—तदमदुदयाभ्युपगमात् तस्मिन् विषयवस्तुन्यस्तदुदयाभ्युपगमात्, प्रकमादविकल्पस्य । न चैवमपि तदमदुदयेऽपि, न तदतीतता—न विषयवस्तुवतीतता । कुत इत्याह तदा विकल्पाव्यकाले, तदमस्त्वेन—विषयवस्तुवत्त्वेन, तदुपपत्तेः—अतीततापत्तेः । न च तदाकारतादिना—विषयवस्तुत्वाकारतादिना, आदिशब्दादानन्यादिप्रदः भेदः सविकल्पाविकल्पयोरेति प्रकमः । कुत इत्याह—द्वयोरपि अनयोः तदाकारताऽसिद्धिविषयवस्तुत्वाकारताऽसिद्धेः, तस्याप्यकारस्य प्रतिभावनियमाद्, भावं भावं प्रति नियमान् । न ह्यमस्त्वभावाऽऽकारेऽप्यभावं भवति, तद्व्याप्यप्रसङ्गादित्यर्थः । तनुल्याकारतैव तदाकारता, इत्यप्यमद्व्याप्यद्वयसाह—बोधय्यादि । बोधाऽमूर्तत्वरूपक हेतुनाऽविकल्पमानस्य, तनुल्याकारताऽयोगात्—विषयवस्तुतनुल्याकारतायागात् । स्वाकार एव तदाकारतस्य युक्तमनन्वात्—स्वाकारस्य तु विकल्पेऽपि भावान् । नह्यविकल्प एव स्वाकारः, अपि तु—विकल्पेऽपि । तदनुगुणत्वेन तदाकारतयापि समासितमन्याद्वयसाह—तस्यापीत्यादि । नस्यापि विकल्पस्य, तन्निश्चयात्मकत्वेन—विषयवस्तुनिश्चयात्मकत्वेन, तदनुगुणत्वाद् बोधापत्तया विषयवस्तुवस्तुगुणत्वात्, इत्येवं व्यवहारतः स्वभावभेदाभावः । निश्चयस्तु प्रतिपत्त्येकं अयं विधान एवेति ।

यथाक्रमं—विमूढः प्रतिपत्ता तमपश्यन्नैकं व्यवस्यति, न तु तथा तदिति । एतदप्युक्तम्, अनालोचनाभिप्रायानत्वात् विचारात्मनत्वात्, तथाहि—कः पुनत्र प्रतिपत्ता, यस्य तत्त्वभावभेदादर्शनाद् विमोहः, एकव्यवसायो वा । न तावदेक उभयद्वया, अनभ्युपगमात् । न च सविकल्पाविकल्पं विज्ञानं एव, तयोर्विमोहासिद्धेः, स्वस्वेदंनरूपत्वेन स्वस्वभावदर्शनात्, इत्यमपि विमोहं तदनुच्छेदापत्तिः, उपायाभावात् । न चानयोरेकव्यवसायो, मिथोभेदाभ्युपगमात्, सविकल्पनियतत्वेन तथाप्रतीतिभासादुपपत्तेः, एवमपि तदभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात् ।

यथाक्रमं पुनैकप्रसङ्गं—विमूढः प्रतिपत्ता तमपश्यन्नैकं व्यवस्यति, न तु तथा तदिति । एतदप्युक्तम् । कुत इत्याह—अनालोचनाभिधानत्वात् । अनालोचनाभिधानत्वं च विचारात्मनत्वात् । विचारात्ममनुपदर्शयसाह—तथाहीत्यादि । तथाहि कः पुनत्र प्रतिपत्ता भवताऽभिपत्तेः, यस्य तत्त्वभावभेदादर्शनाद् हेतोः, विमोहः, एकव्यवसायो वा ? । न तावदेक आत्मा, उभयोः सविकल्पाविकल्पयोर्द्वेष्टा । कुत इत्याह—अनभ्युपगमात् एवंविधेकत्वात् । न च सविकल्पा-

विकल्पे ज्ञाने एव प्रतिपत्तौ कुत इत्याह—तयोः—सविकल्पाविकल्पहेतुनयोः, विमोहादितिः, असिद्धिश्च स्वसंबेदनकल्पत्वेन हेतुना ताभ्यां स्वभाववद्दर्शनादिति । इदमपि स्वस्वभाववद्दर्शनेऽपि सति, विमोहे न वतुच्छेदापत्तिः—मोहानुच्छेदापत्तिः । कुत इत्याह—उपायाभावात् । न हि स्वसंबेदनरूपे कदाचिदन्यथा भवत इत्युपायाभावः । न चेत्यादि । न ज्ञानयोः सविकल्पाविकल्पाविविधानादिति, ऐक्यव्यवसायः । कुत इत्याह—मिथः—परस्परं, भेदाभ्युपगमात् । यदि नामैवं ततः किमित्याह—स्वविषयनियतत्वेन हेतुना, तथाप्रतिभासानुपपत्तेः—ऐक्यप्रतिभासानुपपत्तेः । प्रतिभासश्च व्यवसाय इति । एवमपि—तथाप्रतिभासानुपपत्तावपि, तदभ्युपगम-ऐक्यव्यवसायाभ्युपगम अनिप्रसङ्गात् शशविषयाणादि—व्यवसायापत्तेः ।

स्यादेतत्, ऐक्यव्यवसायस्तदपरो विकल्प एव, व्यवसायस्य परिच्छेदात्मकत्वात् । स किंविषय इति वाच्यम् । तदुभयविषय इति चेत् । कथमेतत्प्रतिभासी तद्विषयः ? तत्प्रतिभासित्वे वा कथमैक्यं व्यवस्यति ? न चात्यन्तमिथ्यास्तथाव्यवसायि निमित्तम् । आन्त एवाऽप्यमिति चेत् । तदनर्थैवविषयभावे कथं नेतरयोर्भेदव्यवसायः ? व्यवसाय एवेति चेत् । न, तथायुक्त्यनुभवाभावेन बाह्योपात्तत्वात् । एतेन 'अन्यत्राऽनयोर्विषयऽपि भेददर्शनात्, इत्यादि प्रत्युक्तम्, तत्त्वतस्तुल्ययोगेष्वेवत्वात् । स्यादेतत्त्यादि । स्यादेतत्, ऐक्यव्यवसायाऽसिद्धतः, ताभ्यां सविकल्पाविकल्पविधानाभ्यामपरः—अन्यो विकल्प एव । कुत इत्याह—तद्व्यवसायस्य परिच्छेदात्मकत्वात् । एतदाशङ्क्याह—स किंविषयो विकल्पः, इति वाच्यम् । तदुभयविषयः—सविकल्पाविकल्पाविविधानाभ्यामपि विषय इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कथमेतत्प्रतिभासी-सविकल्पाविकल्पविधानविषयः ? तत्प्रतिभासित्वे वा—सविकल्पाविकल्पविधानप्रतिभासित्वे वा सति, कथमैक्यं व्यवस्यति परिच्छिन्नसि ? तद्वद्द्वयवसायरूपत्वादित्यर्थः । न चेत्त्यादि । न चात्यन्तमिथ्यायां जातिभेदेन, सविकल्पाविकल्पविधाननियोगाति प्रकृतः, तथाव्यवसायः, ऐक्येन व्यवसायनिमित्तं नीलपीनयोर्विरक्त भावेन व्यापमपरेण विकल्प इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—तदव्यवसायः । तस्माद् भ्रान्तात्वात् आन्त एवाविविध उपायविषयस्य भावं सति कथं न इतरयोः सविकल्पाविकल्पविधानयोः, भेदव्यवसायस्येत्यर्थः । न ह्यन्यस्मिन् सत्यरूपऽसत्यस्येति हृदयम् । व्यवसाय एवेति चेत् अन्येनेतरयोः । इत्येतदाशङ्क्याह—नेत्यादि । न—नेतदेवम्, तथायुक्त्यनुभवाभावेन हेतुना, बाह्यमात्रत्वादर्थशून्यत्वादधिकृतवचसः । युक्त्यभावाच्च स्वलक्षणानाम्यलक्षणयोगिकत्वाप्रतिभासनात्, अनुभवस्य आसंकीर्ण्यप्राप्तिगोऽभावादिति । एतेनत्यादि । एतेनानन्तरादिनेन वृषणजानेन 'अन्यत्राऽनयोर्विषयऽपि भेददर्शनात्' इत्यादि पूर्ववत्सांक्षिकं, प्रत्युक्तम्—निराकृतम् । कुत इत्याह—तत्त्वतः—परमार्थतः, तुल्ययोगक्षमत्वादिति ।

किञ्च—अनयोर्विषयव्यवसायेन तथापि जन्माऽयुक्तम्, अन्यदर्शनस्यान्यविकल्पानिमित्तत्वात्, निमित्तत्वे बाऽति-प्रसङ्गात्, नीलदर्शनादपि पीतादिविकल्पापत्तेः, तदभाव-प्रसङ्गात्, निश्चयबलाद्धि, तज्जावसिद्धिः स चेदन्यदर्शनादप्यन्यविषयः, अप्रमाणाकाऽन्यसत्तेति विश्वस्य नीलमात्रतापत्तिः । भिन्नदर्शनविषयाः, पीतादय इति चेत् । न । तेषामनिश्चयात्मकत्वेन तथातानधिगतैः, न च तन्निश्चयात् तदधिगतिर्युक्ता, तस्यान्यतोऽपि भावेन तत्प्रतिबन्धासिद्धेः । स पारम्पर्येण तद्दर्शनसामर्थ्योद्भूत एव, सदाऽतद्दर्शिनोऽभावादिति चेत् । न । इत्थं सर्वत्राऽनाश्वासनाऽसमञ्जसत्वापत्तेः, सन्निहितार्थदर्शनबलोत्पन्ननिश्चयादपि पारम्पर्येणाध्यान्तरदर्शनशक्तिवत्त्वाऽऽस्तेकातः प्रवृत्त्याद्योगात् । समानविषययोः पुनरनयोर्भावस्तथा भवन्नपि न नो बाधायै, अक्रमेणाऽप्रवृत्तेः । एवं च 'अतीताद्यर्थ-गतविकल्पेनापीन्द्रियज्ञानतो रूपादिप्रदृश्यासिद्धेः' इत्यादि यावद् 'भिन्नजातीयत्वात्' इत्येतद् व्युदस्तमवसेयम्, अक्रमप्रवृत्तावतीतादिविकल्परूपप्रदृशयोरस्य साफल्योपपत्तेः, अन्यथा बाह्यमात्रत्वात् ।

किञ्चेत्यादिनाऽभ्युपगमाह—किञ्च, अनयोः सविकल्पाविकल्पज्ञानयोरुदाहृतयोः, भिन्नविषयत्वेन हेतुना, जातिभेदतः, तथापि प्रकृताद्—क्रमेणापि यथैकजातीयोक्तत्वापि, जन्मायुक्तमघटमानकम् । कुत इत्याह—अन्यदर्शनस्य—रूपादिवर्शनस्य, अन्यविकल्पाविमित्तत्वाद्—अतीताद्यर्थगतविकल्पाविमित्तत्वात्, निमित्तत्वं बाऽतिप्रसङ्गात् । एतमेवाह—नीलदर्शनादपि सकाशात्, पीतादिविकल्पापत्तेः । यदि नामैवं ततः किमित्याह—तदभावप्रसङ्गात्—पीताद्यभावप्रसङ्गात् । एतदेव स्पष्टयति—निश्चयेत्यादिना । निश्चयबलाद् यस्मात्, तज्जावसिद्धिः—पीतादिभावंसिद्धिः, स चेद् निश्चयः, अन्यदर्शनादप्यन्यविषयो भवति, अप्रमाणाकाऽन्यसत्ता, इह तावत्प्रकृतादन्यत् पीतादि, तत्तत्प्रमाणाश्रिता पीतादिसत्तेति कृत्वा, विश्वस्य सर्वस्य नीलमात्रतापत्तिः, यावत् किञ्चित् सत् तत्सर्वं नीलमिति । पीतादिनिश्चयस्तु नीलदर्शनादेवेति न्यायोपपत्तेः । भिन्नदर्शनविषयाः—पीतादिवर्शनविषयाः, पीतादय इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—नेत्यादि । न—नेतदेवं, तेषां दर्शनानाम्, अनिश्चयात्मकत्वेन हेतुना, तथा तानधिगतैः पीतादिकृपतया भिन्नताऽधिगतैः । न चेत्यादि । न च तन्निश्चयात्—पीतादिनिश्चयात्, तदधिगतदर्शनानां तथा भिन्नताधिगतिर्युक्ता । कुत इत्याह—तस्य सामान्येन निश्चयस्य, अन्यतोऽपि—दर्शनानामनार्थापि, भावेन—हेतुना, तत्प्रतिबन्धासिद्धेः पीतादिवर्शनभेदेन सह पीतादिनिश्चयस्य प्रतिबन्धासिद्धेः । स पीतादिनिश्चयः, पारम्पर्येण तद्दर्शनसामर्थ्योद्भूत एव—पीतादिवर्शनसामर्थ्योद्भूत एव । कुत इत्याह—सदाऽतद्दर्शिनः—पीताद्यदर्शिनः, अभावादिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—नेत्यादि । न—नेतदेवं इत्थमेवं, सर्वत्रानाश्वासेन हेतुना । किमित्याह—असम-

ज्ञसम्भाषणे । एतामिवाह-सञ्ज्ञितार्थदर्शनबलात्प्रक्रमिभ्य-
यादपि सकाशात्, पारम्पर्येणापीन्द्रदर्शनशक्तिजत्वाऽऽर-
कातः-आशङ्कतः कारणात्, प्रवृत्त्यायोगात्, आदिशब्दा-
त्-प्रतिपरिग्रहः । एवं तावद्-मिश्रविषययोः सांस्कृत्याविक-
ल्पकज्ञानयोगांगपक्षमसंभवेत्यत्र निदर्शय सांप्रतमिदमाह-
समामेत्यादि । समानविषययोः पुनरनयोः सांस्कृत्याविक-
ल्पज्ञानयोर्मध्ये, तथा हेतुकलाभावेन, भवन्नपि 'अद्वि-
रहितः' इत्यादौ, न नो बाधाये-नास्माकं बाधायेम् । कुत-
इत्याह-अक्रमेणाप्रवृत्तः-अथप्रदकल्पादविकल्पादवायक-
इवसांस्कृत्यभावेन क्रमेण प्रवृत्तिरित्यर्थः । एवं चेत्यादि ।
एवं सति 'अतीताद्यर्थगतविकल्पेनापि प्रमात्रा, इन्द्रिय-
ज्ञाननो रूपादिग्रहणसिद्धेः' इत्यादि पूर्वपक्षांशं यावद् 'भि-
न्नजातीयत्वात्' इत्येतद्, व्युत्पत्त्यपारकृतमवश्यम् । कुत
इत्याह-अक्रमप्रवृत्तौ सत्याम्, अतीतादविकल्पकृपाविग्रह-
श्रयोऽस्त-पूर्वपक्षांशस्य, साफल्योपपत्तेः अन्यथाऽक्रमप्रवृ-
त्तिमन्तरण बाध्नाप्रत्यादिति ।

आह-यद्यत्र क्रमः, कथं न संलक्ष्यत इति ? । उच्य-
ते-उत्पलपत्रशतव्यतिभेदतत् कालसौचित्यात्, छद्म-
स्थप्रमातुरनाभोगवहुलत्वात्, अदृष्टप्रतिबन्धात्, वस्तु-
नोऽनेकधर्मत्वात्, यथाद्योपपशमभवोद्यप्रवृत्तेः, तस्य
च तत्प्रेतुभेदतो वैचित्र्यादिति ।

आह-यद्यत्र सांस्कृत्याविकल्पविज्ञानद्वये, क्रमः, कथं न
संलक्ष्यत ? इति । उच्यते-उत्पलपत्रशतव्यतिभेदतत् कालसौ-
चित्यात् न संलक्ष्यत इति । किमतद्वयमित्याह-छद्मस्थप्र-
मातुरनाभोगवहुलत्वात् । अनाभोगवहुलत्वं चादृष्टकर्मप्र-
तिबन्धात्, तथा, वस्तुनः प्रत्यस्मान्निकर्मकत्वात्, तथा
विभ्रमादाश्चिन्तनत्वेन यथाज्ञाप्यपशमं यस्य यथा ज्ञाप्य-
शमस्तथाऽन्योद्यप्रवृत्तेः, तस्य च ज्ञाप्यपशमस्य, तत्प्रेतु-
भेदतो द्रव्यादिभेदेन, वैचित्र्यात्, क्रमो न संलक्ष्यत इति ।

आह-यदि कालसौचित्यादत्र क्रमाऽलक्ष्यम् । एवं
तर्हि 'सरः' इत्येवमादिकर्षार्थेयोरुच्चारणे नितरां काल-
सौचित्यमित्यक्रमग्रहणं स्यात् । तथाच क्रमालक्षणात्
श्रुतिभेदो न भवेत्, यथा सरो रस इति । इतश्च न भवेद-
युगपदगोचरीभूतविषयैन्द्रियवतोऽविच्छेदेन सर्वोपलब्धौ
क्रमपक्षेऽप्यक्रमस्यैव दर्शनात्, स हि वंशादिवादित्यु-
रूपं परयति, तदैव ततः शब्दं शृणोति, नीलोत्पलादि-
गन्धं जिघ्रति, कर्पूरादे रसमास्वादयति आसनादिस्पर्शं
स्पर्शति, चिन्तयति च किञ्चित्, इति तत्रतोऽस्यानवरतं
सर्वपरिच्छिन्तः । एवं यावदत्राप्ययुगपत्पक्षेऽपि समा-
श्रयमाणे पञ्चभिर्ज्ञानैर्व्यवधानेऽपि क्रमभावि सत्
तेषामेकैकं विज्ञानमविच्छिन्नमिव प्रतिभाति, तथातुभूतेः ।
यदैतदेवम्, तदा कथमन्यविज्ञानादृष्टौ वर्णयोर्न सङ्-
च्छ्रुतिः, इत्यविच्छिन्नमेकधनीभूतायतवर्णार्थकारं दर्शनं न भ-
वति, न च भवति तथोऽप्रतीतेः, इति यत्र क्रमस्तत्र कालसौ-

चित्येऽप्युपलभ्यत एव । न च प्रतीति विहाय पदार्थ-
तत्त्वव्यवस्थापनोपायः, इति यथाप्रत्ययं युगपदिज्ञानप्र-
वृत्तिन्यायविदाऽङ्गीकृतव्या, अन्यथोक्तवत् न्यायोच्छेद-
प्रसङ्गादिति ।

आह-यदि कालसौचित्यादत्र अप्रकृते सांस्कृत्याविक-
ल्पज्ञानद्वये, क्रमालक्ष्यम् ; एवं तर्हि 'सरः' इत्येवमादि-
कर्षार्थेयोरुच्चारणे, आदिशब्दाद्-रसादिग्रहः, उच्चारणे नितरां
कालसौचित्यम्, अव्यवधानेनोच्चारणात्, इत्यक्रमग्रहणं स-
रवर्णयोः स्यात् । तथा चेत्यादि । तथा च सातं क्रमालक्षणात्
कारणात्, श्रुतिभेदः-अवर्णभेदा भवेत्, यथा सरो रस इति
द्विवर्णविषयः । इतश्च न भवेच्छ्रुतिभेदः । कुत इत्याह-यु-
गपदित्यादि । युगपदकदैव, गोचरीभूतविषयाणि च तानी-
न्द्रियाणि चेति विग्रहः, तान्यस्य विद्यन्त इति तद्वन्न, तस्य
ऽविच्छेदेन प्रपञ्चवृत्त्या, सर्वेषां प्रक्रमाद्विषयाणामु-
पलब्धिः, सर्वोपलब्धिः, अस्यां सर्वोपलब्धौ स्यात् ।
किमित्याह-क्रमपक्षेऽपि विज्ञानविषयं, अक्रमस्यैव दर्शनात्
एतदेवाकदर्शनमाह-स होत्यादिना । स हि युगप-
दगोचरीभूतविषयैन्द्रियवत्, वंशादिवादित्युत्तरं रूपं परयति,
तदैव ततः वंशादिवादित्युत्तरं सकाशात्, शब्दं शृणोति,
तथा, नीलोत्पलादिगन्धं जिघ्रति, तथा, कर्पूरादे रसमा-
स्वादयति, एवमासनादिस्पर्शं स्पर्शति, चिन्तयति च कि-
ञ्चित्मनसा, इत्येवं, तत्रताऽप्य युगपद्गोचरीभूतविषयैन्द्रि-
यवतः प्रमातुः । किमित्याह-अनवरत सर्वोपरिच्छ्रुतिः
अनवरतसर्वपरिच्छिन्नसंख्यं, युगपदेवैन्द्रियविषयसंबन्धसि-
द्धेः । एवं नववर्णवर्णितं सति, यावदत्रापि युगपदनुभ-
वेऽपि तात्त्विकं, अनुगपत्पक्षेऽपि समाश्रयमाणे किमित्याह
पञ्चभिर्ज्ञानैर्व्यवधानेऽपि सातं आधिकृतन्यायेन, क्रमाभा-
वि सद् भवत् । तेषां पराणां विज्ञानानाम्, एकैकं विज्ञानं
शब्दादिगाचरादि, आविच्छिन्नमिव-युगपद्विषयं, प्रतिभाति ।
कुत इत्याह-तथातुभूतः-आविच्छेदेनानुभूतः । प्रकृतयो-
जनामाह-यदेत्यादि । यदैतदेवमनन्तरादितम्, तदा कथ-
मन्यविज्ञानावुत्पादनात्तरालं, वर्णयोः सरादिकर्षणोः, न स-
च्छ्रुतिर्न युगपच्छ्रवणमिति । एतदेवाह-आविच्छिन्नम्-एक-
दैव एकधनीभूतव्यवस्थासायायतवर्णमिति विग्रहः, तदाकारं दर्श-
नं न भवति । स्यादन्तद् भवत्येव, इत्याशङ्कान्नितरां प्रमात्राह-
न च भवति । कुत इत्याह-तथाऽप्रतीतेः । इत्येवं, यत्र
क्रमस्तत्र कालसौचित्येऽप्युपलभ्यत एव यथाऽधिकृतवर्ण-
योः । न च प्रतीति विहाय-परित्यज्य, पदार्थतत्त्वव्यवस्था-
पनोपायः, इत्येवं, यथाप्रत्ययं-यथातुभवे, युगपदिज्ञानप्र-
वृत्तिः षडपञ्चया प्रस्तुतहयापञ्चया वा, न्यायविदा प्रमात्रा,
अङ्गीकृतव्या, अन्यथेवमननुपगमं, उक्तवद् यथाह तथा
न्यायोच्छेदप्रसङ्गात् प्रतीतिबाधेन न्यायानुपपत्तस्तस्यापि
प्रतीतिजत्वादिन्यायप्रिय इति ।

अत्रोच्यते-यत्किञ्चिदेतत्, वर्णयोः सावयवत्वेनोक्तदो-
षानुपपत्तेः, सराऽऽदयो हि वर्णाः सावयवत्वेनोक्तव्य-
लम्बवृत्तयः, तथोपलब्धितस्तत्त्वभावत्वात्, अन्यथा
तदनुपपत्तेः, न ऋणिकज्ञानप्राप्ताः, तस्य परमाणुव्य-

तिक्रान्तिमात्रत्वेनात्यन्तदुष्प्रमत्वात्, तदनुभवस्य तत्वे-
नैवावगदिर्ज्ञानाऽनुपलब्धत्वात्, तथाऽप्रतीतिः इति पूर्व-
वर्ण्यज्ञानेनोत्तरवर्ण्यज्ञानस्य मिश्रणाभावात्, उभयोः
प्रदीर्घस्फुरोपयोगरूपत्वात्; तथा, आलम्बनजातिभेदात्,
तत्तत्त्वाभावात्, तथाऽद्योपशमयोगात्, दृढानुभव-
सिद्धेः, अविमानिनं तथैवेदनात् काटिसङ्कल्पाप्रयोजक-
त्वात्, तदीयैतिरस्करणात्, इत्यमपि तथापादनेऽति-
प्रसङ्गात्, नीलपीतज्ञानयोरपि तद्भावेन अविनिमिश्रण-
प्रसङ्गात् । इति कथं सकारादाविवाचित्त्वमेककर्मभू-
तायतवर्ण्यकारं दर्शनं भवेत् ? । सकारादी तु काला-
दिभेदेऽपि प्रभूततरधर्मप्रस्थापतेर्भवति, तथानुभवा-
दिति । एतेनाऽऽतात्तचकादिदर्शनं प्रत्युक्तम्, प्रत्यक्षयं
प्रदीर्घस्फुरोपयोगादिविपर्ययात्, अन्यथा तत्रापि तथादर्श-
नानुपपत्तेः ।

अत्रोक्तं—यत्किञ्चिदेतन् ; अन्तारमित्यर्थः । कुत इत्याह-
वर्णयोः स-राऽऽदिलक्षणयोः, सावयवत्वेन हेतुना, उक्तदोषा-
नुपपत्तेः । एतद्वचः प्रकटयति—सराद्य इत्यादिना । सराद्यो
ऽहं वर्णोः सावयवत्वेन जातिभेदेन, अनेकलक्षणलघुल-
यो वतन्ते । कुत इत्याह—तयोपलब्धेनः अनेकलक्षणता-
त्वेनाप्यवश्यः, उपलब्धिश्च तत्तत्स्वभावात् । तयोपल-
ब्धवर्णयोस्तन्त्रभावात् । अनेकलक्षणतां तां तां लब्धिस्वभा-
वात् । इत्थं चतुर्द्वीकर्मणमित्याह—अन्यथा तदनुपपत्तेः
एवमनभ्युपगमे, वर्णोपलब्धयोरुपगमित्यर्थः । यत एवम् ; अ-
नो न क्षणिकज्ञानप्राप्ताः । कुत इत्याह—नस्य क्षणिकस्य,
परमाणुमात्रव्यतिक्रांतिमात्रत्वेन परमाणुव्यतिक्रांतिमाल-
एकः क्षणो भवति इति न्यायेनाऽत्यन्तसूक्ष्मत्वात् । तदनुभ-
वस्य—क्षणानुभवस्य, तत्त्वेनैव—क्षणानुभवत्वेनैव, अवाग्द-
क्षिणा प्रमाणा, अनुपलक्षणात्, अनुपलक्षणं च तथा त-
त्त्वेनैवाऽप्रतीतिः । इत्येवं पूर्ववर्ण्यज्ञानेन—सकारादिज्ञानेन, उ-
त्तरवर्ण्यज्ञानस्य—रेफादिज्ञानस्य, मिश्रणाऽभावात् कारणा-
त्, कथं सकारादाविवाचित्त्वमेककर्मभूतायतवर्ण्यकारं
दर्शनं भवेदिति योगः । मिश्रणाभावश्च उभयोर्ज्ञानयोः स-
कारादिगोचरयोः, प्रदीर्घस्फुरोपयोगरूपत्वात् तथाऽलम्बन-
जातिभेदात्, मिश्रजानीयो सकाररेफाविति कृत्वा, तथा
तत्तत्त्वाभावात् तयोर्वर्णोपयोगयोस्तत्त्वाभावात्—मिश्रण-
स्वाभावात् । एतच्च तथाऽद्योपशमयोगात् तेन मिश्रणा-
भाववाज्जनकत्वप्रकाशं, क्षयोपशमयोगात् । एतयोर्गन्ध
दृढानुभवसिद्धेः, इयमप्यविमानिनं तथैवेदनात् दृढानुभव-
रूपणं वदन्नात् । काटिसङ्कल्पं वर्ण्यज्ञानसंविधिना, प्रयोज-
कत्वात् । प्रभूततराऽऽनन्दं तदीयैतिरस्करणात् तयोर्वर्ण-
ज्ञानयोगवीर्यं प्रदीर्घस्फुरोपयोगलक्षणं सामर्थ्यं तेन तिर-
स्करणात् काटिसङ्कल्पस्य । इत्थमप्यवमपि काटिसङ्कल्पस्य त-
दीयैतिरस्करणेऽपि, तथापादने—प्रकामात् मिश्रणापादने
अनिसङ्कल्पः । एतमेवाह—नीलपीतज्ञानयोरपि तद्भावेन
काटिसङ्कल्पावेन, कश्चिच्चषट्पदार्थो, मिश्रणप्रसङ्गात् न-

चेतदेवम्, इत्येवं, कथं सकारादाविवा-
चित्त्वमेककर्मभूतायतवर्ण्यकारं दर्शनं भवेत्
नैव भवति, निमित्ताभावात् । सकारादी तु सज्जानीय त-
थैकावयवत्वेन कालादिभ्योऽपि, आदिगन्धादजातिप्रभः ।
प्रभूततरधर्मप्रस्थापते सत्येकात्मकत्वेन अवयवकर्मभूता-
यतवर्ण्यकारदर्शनम् । कुत इत्याह—तथानुभवात् । एक-
कर्मभूतायतवर्ण्यकारदर्शनस्येनाऽनुभवादिति । एतन्मानन्तर्ये-
दितेन, अलातचक्रदर्शनं प्रत्युक्तम् । कथमित्याह—प्रत्यक्ष-
यम् अवयवमवयवं प्रति अलातचक्रमवयवमिदं, प्रदीर्घस्फुरो-
पयोगादिविपर्ययात् अप्रदीर्घस्फुरोपयोगाभावात् । एवं च
तत्र भवति तन्मिश्रणमित्यर्थः । अस्यैवमनभ्युपगमे, त-
थाप्यलातचक्रं, तथादर्शनानुपपत्तेः प्रत्यक्षयं प्रदीर्घस्फु-
रोपयोगाभावेन तन्मिश्रणाभावेनेति भाषः ।

न चैवं सर्वकर्मोपलम्भनिबन्धनं सविकल्पाविकल्पयोः,
अविकल्पे क्षणिकत्वेन जात्यादिभेदेऽपीहादस्तदितरैक-
न्यादिति । या च युगपद्गोचरीभूतविषयेन्द्रियवतोऽविवि-
देन सर्वोपलब्धिरूपा, साऽसिद्धा, द्रव्येन्द्रियविषययोगेऽप्य-
वगदिर्ज्ञानः प्रतिबन्धकसामर्थ्येन तावतां विज्ञानानामेकदा-
ऽनुदयात्, तथाऽनुभूतेः, प्रतीत्यभावात्, युक्त्यनुपपत्तेः,
उपादानायोगात्, एकोपादानतोऽनेकादिभेदः, मिश्रोपादा-
नत्वे तदत्यन्तभेदेनानुमन्धानायोगात्, अस्य चानुभवसि-
द्धत्वात् । एवं च क्रमपक्षेऽप्यक्रमस्यैव दर्शनादित्युक्तम्,
तथानुभवात्, एकदक्षज्ञानसंवेदनात्, कालमोक्षमयाविश्र-
मस्तथाऽप्रतीतिः ।

प्रकृत्याजनायाह—न चैवं यथाक्षिप्तवर्णयोः, सर्व-मि-
रवशेषं सावयवव्याप्तिं, क्रमोपलम्भनिबन्धनम् । कथो-
रित्याह—सविकल्पाविकल्पयोः प्रस्तुतविज्ञानयोः । कुत इ-
त्याह—अविकल्पे क्षणिकत्वेन अवग्रहस्य क्षणिक-
त्वात् । जात्यादिभेदेऽपीहादिते, सविकल्पत्वेन आदि-
शब्दात्—प्रतिभासकत्वं, तदितरवैकल्यात् प्रदीर्घस्फु-
रोपयोगरूपवैकल्यादिति । या चेत्यादि । या च युगपद्गोच-
रीभूतविषयैन्द्रियवतः प्रमातुः, अविच्छेदेन सर्वोपलब्धि-
रूपा पूर्वपक्षप्रत्ययः, साऽसिद्धा । कुत इत्याह—द्रव्येन्द्रिय-
विषययोगाऽपि निष्ठुरूपकरणसमादिसंयन्त्रेऽपि, अवाग्द-
क्षिणः प्रमातुः, प्रतिबन्धकसामर्थ्येन हेतुना कर्मसामर्थ्येन,
तावतां विज्ञानानां वरणाम्, एकदैकस्मिन् काले, अनुद-
यात्—अनुपाद्यात् । अनुदयश्च तथानुभूतेः एकदांभाषना-
ननुभूतेः । अननुभूतेः प्रतीत्यभावात् । प्रतीत्यभावश्च यु-
क्त्यनुपपत्तेः । युक्त्यनुपपत्तिश्च उपादानायोगात् । उपादा-
नायोगश्च एकोपादानतोऽनेकासिद्धिः स्वतः परतश्च । मि-
श्रोपादानत्वे तेषां यथालम्भनसंवेदेन सन्तानान्तरवदनुस-
न्धानायोगात् 'मया रूपं दृष्टं, शब्दः श्रुतः' इत्यनुसंभा-
नायोगात् । अस्य चानुमन्धानस्यानुभवसिद्धत्वात् । यदि
नामिदं ततः किमित्याह—एवं च 'क्रमपक्षेऽप्यक्रमस्यैव
दर्शनात्' इत्युक्तं पूर्वपक्षोक्तम् । कुत इत्याह—तथानुभवा-
त् । अत्रमदर्शनात् नैनुभवात् । अननुभवश्च एकदैकज्ञान-

संवेदनात्, इति कल्पनान्तराधिक्या बुद्धिः । अत एवा-
ह—कालसौकर्यविश्रमनः कारणात्, तथाऽप्रतीतिः—एक
वैकल्यनसंवेदनेत्याऽप्रतीतिः विभ्रमाद् युगपत्प्रवृत्तेरित्यर्थः ।

किञ्च—कुतोऽयममीषामत्यन्तभेदे युगपत्सर्वानुभव इ-
त्यवगमः ? न तेषु एव, प्रत्यर्थनिबतत्वात् इतरेतरा-
नवगमात्, अवगमे स्वरूपहानिप्रसङ्गात्, ज्ञानान्तराल-
म्बनत्वापत्तेः, तस्यापि चायोगात्, युगपद्भावात्, प्रति-
बन्धविरहात्, इतरेतरालम्बनत्वानुपपत्तेः, युक्तिभिरयो-
गात्, स्वभावभेदप्रसङ्गात्, तथा च तदयोगादिति । न
चान्यतः, एकस्य तदालम्बनत्वाभावात्, तेषां भिन्नजा-
तीयत्वात् । अत एवैकाकारणादतदुत्पन्नात् तत्परिच्छिन्न-
सिद्धेः, तदाकारत्वायोगात्, योगेऽपि भेदरूपतापत्तेः,
तत्सारूप्याभावात्, तेषामसङ्कीर्णत्वात्, एवमप्यवगमो-
त्तिप्रसङ्गात्, तत एव सर्वार्थविगमापत्तेः, तथाऽनुभवा-
भावात्, इत्यनवगताभिधानमेतद् । यदुत—‘युगपत्सर्वानु-
भवः’ इति । चित्रज्ञानवत्परामर्शविकल्पात् तदवगम इति
चेत् । न । अस्याप्ययोगात् । तथाऽनुभवसिद्धत्वात् कथम-
योग इति चेत् स्वरूपान्तप्रकोपः । कथमत्र तत्प्रकोप
इति चेत् । यथाकं प्राक् । परामर्शविकल्पोऽप्य एवेति
चेत् । न । तत्तदवगम इति यत्किञ्चिदेतत् । क्रमानुभ-
वोऽपि कथं गम्यते ? इति चेत् । अन्वयिन्यात्मनि सुख-
नैव, तस्यैव तथाभावात्, चित्रस्वभावत्वात्, बोधान्व-
योपपत्तेः, तदावरणविगमात्, क्रमानुभवाविरोधात्, त-
थामनोबुद्धेः । इति न युगपत्सर्वथा सविकल्पाविकल्प-
ज्ञानभावः ।

वृषणान्तरमाह—किञ्चित्पादिना । किञ्चायमपरो दोषः—
कुतोऽयममीषां पक्षणां विज्ञानानाम्, अत्यन्तभेदे सति,
युगपत्सर्वानुभव इत्येवंभूतः, अवगमः—परिच्छेदः । न त-
स्य एव पक्षयो विज्ञानंभ्यः । कुत इत्याह—प्रत्यर्थनिय-
तत्वात् तेषाम्, तथाहि—रूपादिविषयत्वेन नियतानि तानि ।
यदि नामैवं ततः किमित्याह—इतरेतरानवगमात् । न
कल्पाने रसादिज्ञानमवगम्यते, नापि तैस्तत्, इतीतरेत-
रानवगमः । इत्यं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—अवगमे स्वरू-
पहानिप्रसङ्गात् । यदेव रूपज्ञाने रसादिज्ञानानुपवैति तदेव
तदालम्बनत्वात् तदाकारतया रूपज्ञानात् परित्यज्याप्यथा
तदवगमः, एवै रसादिज्ञानेनार्थं नापि तैस्तत्, इत्यवगम स्वरू-
पहानिप्रसङ्गः । एतद्वाह—ज्ञानान्तरालम्बनत्वापत्तेः न
क्षलत्वालम्बनं तदवगममप्यतीति भावः । यदि नामैवं ततः
किमित्याह—तस्यापि चायोगात् तस्यापि च ज्ञानान्तराल-
म्बनत्वस्य, अयोगात् । अयोगश्च युगपद्भावात् । रूपर-
सादिज्ञानानां युगपद्भावो दोषमाह—प्रतिबन्धविरहात् तदा-
त्यतस्तत्त्वतयायोगेन । दोषान्तरमाह—इतरेतरालम्बनत्वानुपप-
त्तेः रूपज्ञानस्य रसान्तरालम्बनत्वाद्युपपत्तेः, रसादिज्ञानस्य

च रूपज्ञानान्तरालम्बनत्वानुपपत्तेः । अनुपपत्तिश्च युक्तिभ-
रयोगात् । युक्त्ययोगश्च स्वभावभेदप्रसङ्गात् । रूपज्ञाने हि
रसादिज्ञानान्तरालम्बनमासम्बन्धः च । न चैतदुभयं स्वभावा-
भेदे इति स्वभावभेदः । यदि नामैवं ततः किमित्याह—तथा-
च तदयोगादिति । स्वभावभेदं च रूपादिरसादिज्ञानायोगात्, त-
तस्तद्व्यतिरिक्ततारविकल्परहितः इति न तस्य एवाऽमीषां
युगपत्सर्वानुभव इत्यवगमः, इत्येवम् स्थितम् । अन्यतो अ-
विध्यतीत्याशङ्काननोदायाह—न चान्यत इत्याह । न चान्य-
तोऽमीषां युगपत्सर्वानुभव इत्यवगमः । कुत इत्याह—एक-
स्येत्यादि । एकस्यान्यस्य, तदालम्बनत्वाभावात् अधिकृत-
पक्षज्ञानालम्बनत्वाभावात् । अभावश्च तेषां भिन्नजातीयत्वा-
त् पक्षणां विज्ञानानाम् । यदि नामैवं ततः किमित्याह—अत-
एवैकाकारणात् । न हि भिन्नजातीया रूपादय एवै पृथङ्जन-
नज्ञानं कुर्वन्ति । न चैतदुत्पन्नं तत्परिच्छेदकमित्येतदाह—
अतदुत्पन्नादित्यादि । तस्यैः पक्षयो विज्ञानंभ्यः, उपपन्नं त-
दुत्पन्नं, न तदुत्पन्नमतदुत्पन्नं तस्मात्, एकस्यादिति प्रकमः ।
तत्परिच्छेदस्यसिद्धेः पक्षज्ञानपरिच्छेदस्यासिद्धेः, असिद्धिश्च त-
दाकारत्वायोगात् । उपचयमाह—योगेऽपि कथाञ्चत्, नदा-
कारव्यस्य भेदरूपतापत्तेर्गोचरतद्वाहकज्ञानस्य । यदि ना-
मैवं ततः किमित्याह—नत्साकल्याभावात् । तन्नैवज्ञानैः पक्ष-
भिः साकल्याभावत्, भेदरूपस्य प्राहकज्ञानस्य । अभा-
वश्च तेषामसंकीर्णत्वात् ज्ञपज्ञानानाम् । न च साकल्याभावे
तदवगमोऽप्यस्य इत्येतदाह—एवमनर्थादिति । एवमपि साक-
ल्याभावेऽपि, ज्ञानेनैवयोरवगमोऽनुपपन्नगम्यान्, अतिप्रसङ्गा-
त् । अतिप्रसङ्गश्च, तत एव सर्वार्थविगमानुभवापत्तेः, इत्येवम्,
अनवगताभिधानमेतत् पूर्वंपक्षवचनं, यदुत—युगपत्सर्वानुभ-
वः उक्तवत्तत्त्वयोगपक्षाज्ञानादिति । चित्रज्ञानवदित्यादि । चि-
त्रज्ञानवदिति निदर्शनम्, यथा चित्रज्ञाने सामर्थ्याच्चित्राव-
गमः, तथा परामर्शविकल्पात्—पक्षज्ञानगतात्, तदवगमः, प्र-
कमादमीषां युगपत्सर्वानुभवावगम इति चेत् । एतदाशङ्क-
क्याह—नाऽस्याऽप्ययोगात् चित्रज्ञानस्य । तथेत्यादि । तथा
चित्रज्ञानत्वेनानुभवसिद्धत्वात् कारणात्, कथमयोग इति
चेत् चित्रज्ञानस्य । एतदाशङ्कक्याह—स्थेत्यादि । स्फुटता-
न्तप्रकोपात्—स्वसिद्धाग्न्याविरोधादयोगः । कथमत्र तथाऽनुभ-
वसिद्धौ, तत्प्रकोप इति चेत् । एतदाशङ्कक्याह—यथोक्तं
प्राक्—पूर्वम्—एकस्यानेकालम्बनत्वाभावात्, इत्यादिना पराम-
र्शविकल्पोऽनन्तरप्रसूतः, अन्य एव तथाविधानुभवानिमित्तो-
न पक्षज्ञानगत इति चेत् । एतदाशङ्कक्याह—न तत्, परामर्श-
विकल्पादन्यस्यात्, तदवगमः प्रकमादमीषां युगपत्सर्वानुभ-
वावगमः, इत्येवं, यत्किञ्चिदतदन्तर्गतदिनम् । सर्वमेवासार-
मित्यर्थः । क्रमानुभवोऽपि रूपादिज्ञानगत इति प्रकमः । कथं
गम्यत इति चेत्, तत्कमप्राज्ञानस्य विज्ञानान्तरं न विद्यत पक्षे-
त्यभिप्रायः एतदाशङ्कक्याह—अन्यत्वेनान्यमित्यर्थः । न विद्यत पक्षे-
त्येतदाह—तस्यैव प्रकमादृष्टादृष्टानुभववितुरात्मनः, तथा-
भावात्—रसादिज्ञानरूपेण भावात्, न तथाभावश्च विश्वस्थभा-
वात्, अनुवृत्तिव्याप्तावित्येवभावत्वादित्यर्थः । एतच्छ्र बोधान्व-
यापपत्तेः, न व्यावृत्तिमन्तरेणान्य इत्युपपत्तिः । युक्त्यन्तर-
माह—तदावरणविगमात्—क्रमानुभवज्ञानावरणविगमात् । न
चायमसिद्ध इत्याह—क्रमानुभवाविरोधात् कारणात्साक्येने-

त्यर्थः । अविरोधश्च तथाभिमोक्षेः युगपज्ज्ञानानुपपत्तिरनेन मनोवृत्तेः कारणात् । प्रकान्तोपसंहारस्याह—इति न युगप-
दित्यादिना । इत्येवं, न युगपत्सविकल्पाविकल्पमानभावः ।

परमासवचनविरुद्धमायम्, “अस्थानमेतत्, यद् द्वे चि-
त्ते युगपदुपपद्येयाताम्” इति वचनप्रामाण्यात् । अन्या-
थमेतदिति चेत् । कोऽस्यार्थ इति वाच्यम् । भिन्नजातीये-
नेति चेत् । न । अविच्छिन्नज्ञानयोरपि तस्मात् । भिन्नाल-
म्बनेनेति चेत् । न । तयोरपि त्वन्यते भावात् । कथं पु-
नर्भाव इति चेत् । रसादिगतचित्तस्यापि रूपदर्शनाभ्युप-
गमादिति । न चाविकल्पकेनेति, पञ्चानां प्रकृपणात् ।
न चात एव न द्वे, क्लृप्ताभावात् । न चेद्वैव न्याय्यो
भरः, अस्थानप्रयासत्वात् । न च नास्थानप्रयासः, द्वयो-
रुपलक्षणत्वात्, अन्यथा यत्र पञ्च न तत्र द्वे इत्यति-
कौशलमास्य, न्यादीनामपि प्रतिषेधापत्तेः ।

उपचयमाह—परमासवचनविरुद्धमायं परमासो—भगवान् ह-
जस्तद्वचनविरुद्धश्च, अयं युगपत्सविकल्पाविकल्पज्ञानभावः ।
एतदेवाह—अस्थानमित्यादिना । अस्थानमिति—एतच्च न्याय-
स्थाने यद् द्वे चित्ते द्वे ज्ञानं, युगपदेकदा, उपपद्येयाताम्, इत्ये-
वं वचनप्रामाण्यात् कारणात् परमासवचनविरुद्ध इति । अ-
न्याथमेतत् परमासवचनमिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—को-
ऽप्य परमासवचनस्यार्थ इति वाच्यम् । भिन्नजातीयं न द्वे
चित्ते युगपदुपपद्येयातामिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न, अ-
विच्छिन्नज्ञानयोरपि—सविकल्पाविकल्पयोः, तस्मात्—भिन्नजा-
तीयत्वात् । भिन्नालम्बने न द्वे चित्ते युगपदुपपद्येयातामिति
चेत् । एतदाशङ्क्याह—न । तयोरपि भिन्नालम्बनयोरपि, त्व-
न्यते—स्वतन्त्रं, भावात् । कथं पुनर्भावो भिन्नालम्बनयोर्मित्य-
स, इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—रसादिगतचित्तस्यापि प्र-
मानुः, रूपदर्शनाभ्युपगमात् । अभ्युपगमश्च “अतीताद्यर्थ-
गतविकल्पेनापि रूपादिप्रहणसिद्धेः” इति वचनात् । न चा
विकल्पकेनेति द्वे चित्ते युगपदुपपद्येयातामिति । कुत इ-
त्याह—पञ्चानां प्रकृपणात् । स हि संशयादिवाद्यितुः रूपं
पश्यतीत्यादिना ग्रन्थेन, नचात एव—पञ्चप्रकृपणसिद्धे, न
द्वे । कुत इत्याह—क्लृप्ताभावात् । यत्र पञ्च न द्वे अपि भ-
वत इति कृत्वा । न चेद्वैव प्रकल्पकालौ, न्याय्यो भर-
स्तयाविधाऽऽस्थाकूपः । कुत इत्याह—अस्थानप्रयासत्वात् ।
न च नास्थानप्रयास एव, किन्त्वस्थानप्रयास एव । कुत
इत्याह—द्वयोरुपलक्षणत्वात् पञ्चादीनाम् । इत्थं चैतद्वक्त्रीक-
रण्यामित्याह—अस्यां उपलक्षणत्वात् नानुपगमे, यत्र पञ्च न
तत्र द्वे इत्यातकौशलमास्य, इत्युपहासवचनम् । अत एव
आह—न्यादीनामपि प्रतिषेधापत्तेः कारणात् ।

स्यादेतत्, अलम्बनेन भाजालेन, सविकल्पेनोत्पद्येते
इति वचनार्थात् । न, अत्र प्रमाणाभावात्, तद्विषयाया
अत्यक्षत्वात् बाधकवचनाभावात्, मावेऽपि तदर्थनिश्चया-
योगात्, विनियानुपपत्त्योऽप्यभापि तद्वचनप्रवृत्तेः । साऽऽ
भिप्रायिकमेवेति चेत्, कस्तस्याभिप्राय इति क एतदेदं ।

यो युक्तिवाधितो न स स इति चेत् । कः पुनरसौ भवतो-
ऽभिप्रेतः । विकल्पद्वयायुगपद्भाव इति चेत् । का स्व-
म्वन्यथा युक्तिवाधा । इति कथनीयम् । तथाप्युभय एवेति
चेत् । सोऽविकल्पकद्वयेऽपि तुल्य एवेत्युक्तम् । न च वि-
कल्पयोरसदंशानुवेषतश्चित्तैव युक्ता । न च तत्स्वसंविदो
वस्तुत्वेनावमनपराधः, तत्तद्व्यतिरिक्तरविकल्पदोषापत्तेः
अन्यथा तदयोगात् । इति यत्किञ्चिदितत् । अतः सामा-
न्येनैवोभयचित्तप्रतिषेधोपपत्तेः, आसवचनप्रामाण्यात्, त-
थाप्युभयभावतः सिद्धमिन्द्रियद्वाराणुसार्येन विज्ञानमावि-
ष्टमिलापम् “अहरिहिः” इत्येवमादि ।

स्यादेतद्वचनमेन बाणजालेनान्तरोदितेन, सविकल्पे न उत्प-
द्येते द्वे चित्ते युगपदिति वचनार्थात्, कारणात् अलम्बनेन ।
एतदाशङ्क्याह—न अत्र वचनायं, प्रमाणभावात् । अत्राश्च
तद्विषयाया अत्यक्षत्वात्—अतीत्याक्षमिन्द्रियं वर्तते इत्य-
त्यक्षा तद्व्यवस्तस्मात् परात्वादिन्यर्थः । अत्यक्षापि व-
चनान्तरावलेषा भविष्यतीत्याह—बाधकवचनाभावात् ।
अविकल्पयोगपद्याभिप्रायि बाधकं वचनम्, अत्र न च त-
द्वर्तमानमिति । उपचयमाह—मावेऽपि तयादिना । मावेऽपि
बाधकवचनस्य “पञ्च बाधाविज्ञानानि भिन्नैः । युगपदुप-
पद्यन्ते” इत्यादिः । किमित्याह—तदर्थनिश्चयायोगात् । आवि-
कल्पकानामां युगपद्भावस्तदर्थसिद्धिबाधयोगात्, अयोगश्च
विनेयानुपपत्तः—शिष्यानुगुण्येन, अन्यथापि औनं शब्दायं
विहायाऽपि, नह्यवनप्रवृत्तेः—आसवचनप्रवृत्तेः, बाधकश्रुतजा-
याऽश्रुतवचनवत् । सेत्यादि । सा तद्वचनप्रवृत्तिः, आभिप्रा-
यिकेय अभिप्रायेण निवृत्ता आभिप्रायिकी अभिप्रायस्तथा-
धेयश्रुतिमिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कस्तस्य आसत्त्याऽभि-
प्रायः अर्थयाचारम्यमधिकृत्य किमविकल्पयौगपद्यमेव, उत
विकल्पयौगपद्यमिति । क एतदेदं—क एतज्ज्ञानमिति । न
ह्यसौ घृणजनप्रकाविषय इत्यर्थः । य इत्यादि । साऽभिप्रा-
यो युक्तिवाधितो—युक्तिविरहितः, न स स इति—मासौ तद-
भिप्रायः, अर्थयाचारम्यमधिकृत्येति प्रक्रमः, इति चेत् ।
एतदाशङ्क्याह—कः पुनरसौ अभिप्रायः, भवतोऽभिप्रेतः ।
विकल्पेत्त्यादि । विकल्पद्वयायुगपद्भावोऽभिप्रायः “अस्थान-
मेतत्” इत्यादितुल्य इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—का स्व-
म्वन्यथा विकल्पद्वययुगपद्भावः, युक्तिवाधा । इत्येतत् कथं-
नीयम् । तथा विकल्पद्वययोगपद्येन, अनुभव एव युक्तिवाधे-
ति चेत् । एतदाशङ्क्याह—साऽविकल्पद्वयेऽपि यौगपद्यो-
ऽननुभवः, तुल्य एवेत्युक्तं प्राक् । किञ्च—कुतोऽयममीनामत्य-
स्तमेव युगपत् सर्वाऽनुभव इत्यवगमः, इत्यादिना स्त्रेण ।
उपचयमाह—न सेत्यादिना । न च विकल्पयोरसदंशानुव-
क्षतः कारणात्, अविद्यमानप्रतिभासित्वाभ्युपगमेन, चि-
त्तैव युक्ता, यदसत्प्रतिभासि तदसत्वेति भावनीयम् ।
पराभिप्रायमाह—न सेत्यादिना । न च तत् स्वसंविदो वि-
कल्पस्य स्वसंविदः, वस्तुत्वेन हेतुना, अयमसदंशानुवेष-
तश्चित्तताऽयोगलक्षणः, अनपराधोऽदोषो । न च । कुत इ-
त्याह—तत्तद्व्यतिरिक्तरविकल्पदोषापत्तेः तस्याः स्वसंवि-

अनुभवस्याधिकृतस्य । कुत इत्याह—तस्मात्प्रग्रहणत्वाद् वस्तु-
मात्रप्रग्रहणस्यकारणात्, अनुभवस्य, तदतिरिक्तरूपान्तरा-
भावात् । तस्याप्रग्रहणनिराकरणेतिरिक्तरूपान्तराभावात् । अभा-
वश्चात्यन वस्तुव्यतिरिक्तोपकाराद्ययोगात् ततश्च वस्तु-
प्रग्रहणभेदकमेवापटीयस्वाद्यस्येति सांशानिकस्यभावमेतद्वि-
निश्चितम् । एवमभ्यासवासानुपगमात् कारणात् । किमि-
त्याह—नात्यन्तासने एवोपायः । कुत इत्याह—सत्यस्मिन्
अत्यन्तासने उपार्धे, नयोरभ्यासवासानयोः, शास्त्रमात्रत्वा-
त् । शास्त्रमात्रत्वमेवाह—तद्वात्वातिरेकेण तद्वाभावातिरेकेण,
आकालं—यावदपि कालस्तावदपि, तद्भावाद्यत्यन्तासने
उपग्रहमानस्याभावात्, अभावश्च पूर्वस्माद्यत्यन्तमित्रत्वात्
अत्यन्तासने उपग्रहमानस्य, तथाप्येवमपि, तद्भ्यासादी
नस्यानुभवस्याभ्यासवासानुपगमात् ; अतिप्रसङ्गादनुभवान्तर-
स्याप्यभ्यासादिशून्यस्य तद्भावप्रसङ्गात् । इतीन्द्रियमेवैत-
द्विज्ञानमाविष्टमिलापम् 'अहिराहः' इत्येवमादीन्यधिकारो-
पासंस्कारः ।

एतच्चानेकधर्मके वस्तुनि ज्ञानावरणाच्छादितस्य प्रमा-
तुस्तथाविधस्योपशमभावत उभयोस्तथास्वभावत्वेनाव-
ग्रहेहावापधाररूपं प्रवर्तत इति । अनेकधर्मकत्वं च
वस्तुनोऽनेकविज्ञानजनकत्वात्, योग्ययोगिभिर्भेदोपल-
ब्धेः, अन्यथा तदभेदप्रसङ्गात्, द्वयोरपि तत्तन्निमित्त-
त्वात्, तद्भावभावित्वाविविधानात् । मरावन्पभावे
महर्शनमनिमित्तमिति चेत् । न । अन्परस्यैव तन्नि-
मित्तत्वात्, तदभावेऽभावात्, विप्रकर्षोपप्लवात्, तत्त-
त्त्वभावत्वात्, अन्यथा तदनुपपत्तेः, ततस्ततोऽन्य-
त्वाच्च, स्वभावभेदेन व्युत्पत्तेः, अन्यथा तदेकत्वप्रसङ्गा-
त्, तदन्यत्वेहेतुत्वेनाविवेशात्, अन्यत्वस्य चाकल्पितत्वा-
त्, कल्पितत्वे तत्त्वतस्तदभावापत्तेः ।

एतच्चेत्यादि । एतच्चाधिकृतज्ञानम्, अनेकधर्मके वस्तुनि
घटकपादी, ज्ञानावरणाच्छादितस्य प्रमातुर्जीवस्य, तथा-
विधस्योपशमभावतो द्वय्यादिनिमित्तचित्रस्योपशमभावा-
त्, उभयोः प्रमातृविधयोः, तथास्वभावत्वेन चित्रप्रा-
प्तामाहकस्वभावत्वेन हेतुना, अवग्रहेहावापधाररूपं प्र-
वर्तत इति प्रहणकवाक्यसमुदायाधेः । अथयवार्थं तु स्व-
यमेवाह ग्रन्थकारः—अनेकधर्मकत्वं च वस्तुन इत्यादिना-
ग्रन्थेन । अनेकधर्मकत्वं च वस्तुनो घटकपादेः । कुत इत्या-
ह—अनेकविज्ञानजनकत्वात्—अनेकयोः विज्ञानजनकमेक-
विज्ञानजनकं तद्भावस्तस्मात् । एकमेव स्वभावमेवैव भवि-
ष्यतीत्याह—योग्ययोगिभिः प्रमातृभिः, भेदोपलब्धेः सं-
पूर्णाऽसंपूर्णधर्मसात्कारणेन दर्शनादित्यर्थः । अन्यथैवमन-
भ्युपगमे, तदभेदप्रसङ्गाद्—योग्ययोगिनोरभेदप्रसङ्गात् । प्रस-
ङ्गश्च द्वयोरपि योग्ययोगिनाः, तत्तन्निमित्तत्वात्—तस्या उ-
पलब्धेस्तन्निमित्तत्वात् अधिकृतवस्तुनिमित्तत्वात् । तन्नि-
मित्तत्वं च तद्भावभावित्वाविविधानात्—अधिकृतवस्तुभाव-
भाविन्यनुकुरणम् । अतस्मिन्नतद्व्यापृशमित्येतदेवाह—
६५४

मरावित्यादिना । मरी विषये, अल्पभावेऽल्पस्य सुगुणा-
देः सत्तायां, महर्शनेन महता वसादित्ये दशनम्, अग्नि-
मित्तम्, अल्पस्याप्यग्नौ साननेन निमित्तत्वायोगादिति चेत् ।
एतदाशङ्क्याह—न, अल्पस्यैव सुगुणादेः, तन्निमित्तत्वात्—
महर्शनेनानिमित्तत्वात् । तन्निमित्तत्वं च तदभावेऽभावात्,
अल्पाऽभावेऽभावात्, महर्शनस्य । कथमममृततन्निमित्तभासी-
त्याह—विप्रकर्षोपप्लवात् विप्रकर्षो—देशविप्रकर्षः, आ-
दिशब्दात्—तथाविधज्ञानावरणस्योपशमपरिग्रहः, ताभ्या-
मुपप्लवाद् भ्रान्तः । उपप्लवश्च तत्त्वस्वभावत्वात् तस्य वि-
प्रकर्षादेः तत्त्वभावत्वात्पुलवजननस्वभावत्वात् । इत्थं चै-
तदङ्गीकर्तव्यमित्याह—अन्यथा तदनुपपत्तेः, अन्यथैवमन-
भ्युपगमे, तदनुपपत्तेरुपप्लवानुपपत्तेः, न ज्ञातव्यत्वात्तन्निमित्तो-
ऽऽनिमित्तो भवति भावनीयम् । मूलसाध्य एव इत्यन्तरमाह-
ततस्ततोऽन्यत्वाच्च । ततस्ततः सजातीयतरादिविचित्राद्
वस्तुनः, अन्यत्वाच्च—मित्रत्वञ्च कारणात्, अनेकधर्मके
वस्तुनि । यदि नमिदं ततः किमित्याह—स्वभावभेदेन
व्यापृतेः ततस्ततः । किमित्येतद्व्यभिचयः—अन्यथा एव-
मनभ्युपगमे, स्वभावभेदमन्तरं ततस्ततो व्यापृत्यभ्यु-
पगमे इत्यर्थः, तदेकत्वप्रसङ्गाद्—व्यापृत्यमानैकत्वप्रसङ्गात् ।
प्रसङ्गश्च तदन्यत्वेहेतुत्वेनाविवेशात् तस्य वस्तुना व्यापृ-
त्तमतः अन्यत्वेहेतुत्वेन अविशेषाद् व्यापृत्यमानानाम्,
नहि तद्व्यापृत्यत्वं, तदन्यत्वस्य च न एव हेतवः, यदेव
चैकमप्येव तदन्यत्वं नैवोपरमपि, न चैतन् तदभेदमन्ते-
र्येति हेतुमयः । किमनेन कल्पितत्वेनाङ्गीकारासाधः—अन्य-
त्वस्य चाकल्पितत्वात् तस्य व्यापृत्तमतो व्यापृत्यमाने-
भ्यः । इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—कल्पितत्वं तदन्यत्व-
स्य तेभ्यः, नतथः—परमार्थतः, तदभावापत्तेस्तस्य व्या-
पृत्तमतोऽभावापत्तेः, व्यापृत्यमानाऽन्यत्वमेव ।

स्वहेतुत एव तदन्त्येभ्योऽन्यत्वैकस्वभावं भवतीति चे-
त् । न । पदान्तरत्वैकस्वभावान्यत्वे पटवत् कटादीनां
तद्भावपत्तेः, तथास्वभावादन्यत्वस्वभावत्वात्, अचित्र-
स्यानेकान्यत्वैकत्वयोरो तच्चित्रतयैकान्तैकत्वाभावात्,
पारम्पर्येणानेकजन्यजनकत्वाच्च, अन्यथा सङ्कावसिद्धेः,
परम्पराहेतुनोऽपि भावात् तथाविधतद्भावभावित्वोपपत्तेः
पुलकस्य चानन्तराण्ययोगात् तदा तद्भावभावादिति ।
अनन्तरजन्यत्वमेव परम्पराजन्यत्वमिति चेत् । न । पर-
म्पराजनकानामनन्तरजनकत्वायोगात्, तत्त्वभावादिभे-
दात् तद्भेदेन च तत्तजनकत्वे न तदेव तत् ।

पराभिप्रायमाह—स्वहेतुत एव तद् वस्तु प्रस्तुतम्, तदन्यभ्या
व्यापृत्यमानेभ्यः, अन्यत्वैकस्वभावम् । अन्यत्वमेवैकः स्वभावो
यस्य तत्तथा भवतीति चेत् । एतदाशङ्क्याह—नेत्यादि । नैत-
देवम् । कुत इत्याह—पदान्तरत्वैकस्वभावान्यत्वे पटान्यत्व-
मेकैकः स्वभावो यस्य वस्तुनोऽधिकृतस्य तदपटान्तरत्वैक-
स्वभावं तस्मादन्यत्वे पटान्यत्वैकस्वभावान्यत्वञ्च तस्मिन् प-
टान्यत्वैकस्वभावान्यत्वे सति पटव्यादिनि निवर्शनम्, कट-

शकटादीनां भाषाणां तद्भाषापत्तेः-पटभाषापत्तेः; आर्षसिद्धि-
तथास्वभावात् पटारम्भैकस्वभावादिचिह्नवस्तुनः । अन्य-
स्वभावात् शकटादीनां पटभाषापत्तिः, पटकटादिसमुदाया-
भ्यर्थैकस्वभावे कथं पटारम्भैकस्वभावमुच्यते इत्युच्यते-अ-
त्रिचर्यानांकाभ्यर्थैकत्वायोगात् । तथा चाह-अत्रिचर्यस्या-
दि । अत्रिचर्यं विवर्तितवस्तुनः, एकस्वभावस्य अनेक-
भ्यर्थैकत्वायोगे, अनेकभ्यः पटादिभ्यः अन्यस्वभवेकान्यर्थ-
तस्यैकस्वभवेकान्यर्थैकत्वम्, तस्यायोगे, उक्तवत्तत्त्वप्रस-
ङ्गेन तस्मिन् स्मिन् तच्चित्रनया विवर्तितवस्तुस्यैकस्वभावस्य
चित्रनया । किमित्याह-एकान्तैकस्वभावात् । विवर्तितव-
स्तुनः, एकस्वभावस्यान प्रक्रमः । इत्यन्तरमाह-पारम्पर्य-
शानकज्यजनकत्वाच्च अनेकधर्मकत्वं वस्तुन इति । पार-
म्पर्यशैक्यादिभ्यवधानात्पक्षया, ज्ययश्च जनकश्च ज्ययजनकः
अनेकं ज्ययजनकः, अनेकज्ययजनकस्तद्भाषावस्तसात् ।
इत्थं चैतद्भङ्गीकर्तव्यमित्याह-अन्यथा एवमन्युपगमः, त-
द्भाषासिद्धेरचिह्नवस्तुभाषासिद्धेः । आर्षादिभ्यः परम्परा-
हेतुनोऽपि सकाशात्, भाषावचिह्नवस्तुनः, न हि पिता-
महाधाम्बावेऽपि पीत्रादिभाव इति भावनीयम् । इदं यु-
क्त्वाह-तथाविधतद्भावभावित्वापत्तेः । तथाविधमैकान्ति-
व्यवधानमप्यत्र तत् तद्भाषाभाषित्वं च परम्पराकारणभाष-
भाषित्वं चैतद्व्यापणतिलनः । एतद्व्यङ्गीकर्तव्यमित्याह-
पुनस्तस्य च तद्भाषाभाषित्वस्य, अनन्तराणि कारणेन,
सहायोगात् । अयोगश्च तदा कारणोदकाले, तद्भाषाभा-
षा-कायादिभाषाभाषावत्; अन्यथा ज्ययजनकत्वाभावे-
स्येतरनोविधासिद्धिर्ना । अनन्तरज्ययत्यमेव कार्यस्य पर-
म्पराज्यत्वमिति चेत् । एतद्भाषाह-न परम्पराजनका-
नां हेतुनाम्, अनन्तरजनकत्वायोगात् । अयोगश्च स्वभा-
वादिभेदात्, स्वाभिदे प्रतीतः, आर्षादिभ्यः कालभ-
परिग्रहः । तद्भवेन च-स्वभावादिभेदेन च, तत्तज्जनकत्वं ते-
षामनन्तरपरम्पराहेतुनां, तज्जनकत्वं-प्रक्रमात् विवर्तितका-
येजनकत्वं । किमित्याह-न तत्वं तन् नान्तरज्यत्वमप्य-
परम्पराज्यत्वमिति निगमनम् ।

एवं जनकत्वेऽपि योजनीयमिति तच्चित्रस्वभावता, सु-
खदुःखादिहेतुत्वाच्च, स्वभावभेदेन सुखादिजनकत्वात्,
तेषां चाह्लादिरूपत्वेन ज्ञानादिकल्पत्वात्, तत्स्वरूपेण वा-
ह्लादेदनात्, ज्ञानभावेऽपि कश्चित्तद्भावात्, तथानुभव-
सिद्धत्वात् । अज्ञानत्वे कथमपीषामनुभवः ? इति चेत् ।
सर्वादिवत्कश्चिज्ज्ञानाभेदात्, तदुद्ग्रस्त्वेन तथा त-
ज्ज्ञानरञ्जनत्, उभयोस्तत्स्वभावत्वात्, युगपत्प्रवृत्त्यवि-
रोधात्, सुखादिज्ञाने तथानुभवसिद्धत्वात्, तत्तद्वचन-
सिद्धेर् 'आविर्भावविरोधावधर्मकं वस्तु न कृतायै प्रकृ-
तिप्रवृत्तिः, तद्विरागात् तद्वृत्तिसंज्ञया' इति वचन-
श्रमाययात् । तथा 'अनेत्यता सर्वसंस्कृतानां, दुःखता
सर्वसाधवार्था, शून्यानात्मकत्वे सर्वधर्मीणाम्, अविका-
रिणी तथाता' इति वचनप्रमायाश्चैत्येत्यनेकधर्मकं वस्तु ।

एवमित्यादि । एवम्-उक्तमिति । जनकत्वेऽपि योजनीयम् ।
पारम्पर्यशानकजनकत्वादिचिह्नवस्तुनः, अन्यथा तद्भाषा-
सिद्धेः-ततोऽन्यथाभाषासिद्धेः परम्पराहेतुनोऽपि भाषादेने-
कत्वात् । एवं श्वमपि स्वधिया योजनीयम् । इत्येवं, त-
च्चित्रस्वभावता-तस्य वस्तुनांभाषास्वभावता । अनेकधर्म-
कत्वमित्यर्थः । इत्यन्तरमाह-सुखदुःखादिहेतुत्वाच्च अनेक-
धर्मकं वस्तु । कथंनतदेवमित्याह-स्वभावभेदेन सुखादिज-
नकत्वात् वस्तुनः आर्षादिभ्यः-दुःखमाह्लादनादिग्रहः । न ते
तत्कृतज्ञानानोऽप्ये इत्याशङ्कापोहायाह-तेषां च सुखादीनामा-
ह्लादादिरूपत्वेन हेतुना आह्लादरूपं सुखम्, परिणारूपं दुः-
खम्, अनेकस्वभावो माह इति कृत्वा । किमित्याह-ज्ञानाद-
न्यत्वात् । इत्थं चैतद्भङ्गीकर्तव्यमित्याह तत्स्वरूपेण आह्लादा-
दिलक्षणं ज्ञानेनैव साक्षाद्विदनात् । इत्येवं तद्वचन-ज्ञानभावेऽ-
पि कश्चिद्विरागाऽदौ, तद्भाषाशङ्कायाश्च भावात् ; अभावश्च
तथाऽनुभवसिद्धत्वात् ; आह्लादाद्यभावेनापि भाषावदनादि-
न्यत्वात् । अज्ञानत्वं स्मिन्, कथमपीषां सुखादीनाम्, अनुभव
इति चेत् । एतद्भाषाह्लादाह-सर्वादिवत् । इति निदर्शनम् ।
आर्षादिभ्यः-हेतुत्वादिग्रहः, कथञ्चित् ज्ञानोपभेदात् ; तथाहि-
न सत्यमेव ज्ञानम्, सत्यमात्रं ज्ञानस्य सत्यं ज्ञानमसङ्गः ।
अथ च ज्ञाने न तद्भाषीयमनुभूयते इति । युक्त्यन्तरमाह-
तदुद्ग्रस्त्वेन-सुखाद्युद्ग्रस्त्वेन, तथैकलोभाभावेन, तज्ज्ञानरञ्ज-
नात्-सुखादिज्ञानरञ्जनात् । एतच्चैवमित्यमित्याह-उभयोः
सुखादिज्ञानयोः, तत्स्वभावत्वात् रज्ज्वरज्जकस्वभावत्वात् ।
अत एव युगपत्प्रवृत्तिविरोधात्, सुखादीनां ज्ञानस्य
चेति प्रक्रमः । अविरोधश्च सुखादिज्ञानं, तथा कथ-
ञ्चित्ज्ञानसुखादिवैककत्वेन, अनुभवविरोधात् कारण-
अपीषामनुभव इति यागः । इत्यन्तरमाह-तत्त-
द्वचनसिद्धेर् हेतुः । अनेकधर्मकं वस्तु । तद्विस्त-
स्मिन् सोऽप्यादिवचने यथासिद्धं तत् तथाभिधानुमाह-
आविर्भावित्यादि । आविर्भावः-प्रकटभावः, निराभावस्वप्र-
कटभावः, एतज्जर्मकं वस्तु प्रधानाद्यम्, इत्यनेकधर्मकता ।
तथा न कृतायै पुंसि प्रकृतिप्रवृत्तिसिद्धत्वादिभावेन, तद्विरागा-
त्-पुरुषाविरागात्, तद्वृत्तिसंज्ञया-प्रकृतिप्रवृत्तिसंज्ञया
तत्तद्विरागं प्रवृत्तिः, विरक्तं वृत्तिसंज्ञया, पुरुषोऽपि विर-
क्तश्चाविर्कृतेत्यनेकधर्मकता, इति वचनश्रमाययात् । त-
था, आनन्त्या नश्वरता, सर्वसंस्कृतानां सर्वकृतकानां, दुःख-
ता यावद्युक्ता, दुःखपरिणाम-दुःखसंस्कार-दुःखापेक्षया-
यथासंभवे सर्वसाधवार्था सर्वरागादिज्ञाननाम्, शून्याना-
त्मकतं तत्तद्वस्तुच्छरणं, सर्वधर्मीणां व्यावृत्तिहारपरिकल्पि-
तानामनित्यदुःखादिधर्मतानां जनकधर्मकता, तथा, अविकारि-
णी उपादानानामनिरुद्धनविकारशून्या, तथाता-बुद्धता तथा-
भावरूपा प्राग्विकारभावानानेकधर्मता, इति वचनश्रमायया
इत्येवम्, अनेकधर्मकं वस्तु । एते च सर्वे एव वस्तुनोऽनेक-
विज्ञानाद्यविरोधनाञ्चाः स्वभावहेतुवदा इति गमकाः, त-
थाहि-अनेकविज्ञानजनकत्वं तत्स्वभावः च कथञ्चित्
तद्विज्ञानाऽनेकधर्मकत्वात् व्यक्तं, अन्यथा तत्ततोऽप्यव्या-
घभावः । एवं शेषेभ्यः हेतुषु भाषनीयमिति ।

इह च ज्ञानावरणाच्छादितरज्ज्वरज्जः प्रमाता, बोध-

विशेषदर्शनात्, तस्याहेतुकत्वेऽप्ययोगात्, सदाभावादि-
प्रसङ्गात्, बोधमात्रस्याहेतुत्वात्, भेदकाभावे विशिष्ट-
स्वाभावात्, न्यायोपेतोऽतमप्रसङ्गात्; तद्भावे च तस्यैवावर-
णात्वात्; इति तथाविषयनयनपटलादिकल्पं तज्ज्ञानविशेष-
कारि विरुद्धचेष्टादिनिमित्तं ततोऽन्यत् तदिति तत्त्ववाद-
क्षयोपशमभावश्चास्य कालपरिणत्या विशिष्टानुष्ठानतश्च
तत्त्वभावतया नयनपटलादिद्रास्यरूपः प्रतिप्राप्येव यथो-
चितं तथाविषयिन्नावबोधलेखनसेयः । तस्मिन् सति त-
स्मादर्थत एव विषयस्य तज्ज्ञयत्वपरिणामाभावात्,
विषयिणोऽपि तज्ज्ञातृत्वपरिणामरूपत्वेः, उभयोस्तथा-
स्वभावत्वात्, अन्यथा तदनुपपत्तेः, अतिप्रसङ्गात्, नयन-
पटलादिद्रास इव स्फुरावबोधोऽपि, तदनुपपत्तौ आदिद्रा-
ज्ञानसिद्धे तथाविधस्तुष्ट्याऽऽवग्रहेहावायधारणारूपं म-
तिज्ञानसंज्ञितमिन्द्रियज्ञानरूपजायते, “तदिन्द्रियानिन्द्रिय-
निमित्तम्” इति वचनात् ।

इह चेत्यादि । इह चानेकधर्मके वस्तुनि, जगति वा । किं,
मित्याह—ज्ञानावरणायाच्छादितः तत्तुल्यतयनियतसामर्थ्यः,
सुखस्यः प्रमाना प्राणि । कुत एतदर्थमन्यथाह—बोधविशेष-
श्चात्—बोधभेदोपलब्धः । इह वस्तुनि तस्य बोधविशेषस्य,
अहंतुक्तं सति, अयंगत्वात्, अयंगत्वं सदाभावादिप्रसङ्गात् ।
आदिशब्दात्—अभावप्रसङ्गः । बोधमात्रस्याहेतुत्वात् बो-
धाविशेषं प्रति, भेदकाभावे—तद्व्यवसृच्चभावे, विशि-
ष्टभावात् बोधमात्रस्य, न्यायोपेतोऽतिप्रसङ्गात् सर्व-
बोधाविशेषत्वापत्त्या । तद्भावे च भेदकाभावे च तस्यैव
भेदकस्य, आवरणत्वात् इत्यर्थः, तथाविधनयनपट-
लाऽऽदिकल्पे तथाविधं स्वच्छं नैकाकततो बोधविषयात्-
कारि, नयनपटलं प्रतीयतम्, आदिशब्दात्—भोत्रादिमलप्रदः, ए-
तत्कल्पम्—एतत्तुल्यं, तज्ज्ञानविशेषकारि—तस्य सुखस्यप्रमाना
बोधविशेषकरुणशीलं क्षयापशमतो भावाभावाभ्याम्, इति
ज्ञानावरणव्यापार उक्ता वेदितव्यः । विरुद्धचेष्टादिनिमित्तमि-
त्यनेन तु आदिशब्दात्—तत्सत्त्वादिभेदादानीयादिव्यापार हानं,
तत्तत्सुखस्यप्रमानात्, तद्भावावबोधः, अन्यवर्णान्नभूतं, तत्
ज्ञानावरणादिकर्म, इति तत्त्ववायः । क्षयापशमभावश्चास्य
कर्मणः, कालपरिणत्या मर्यादाभास्य, विशिष्टानुष्ठानतश्च
तीक्ष्णविषयकस्य । अथवा—कालपरिणत्या विशिष्टानुष्ठानतश्चेति
समुच्चयः । तत्त्वभावतया तस्य कर्मणः, तत्त्वभाव-
तया—कालपरिणत्यादिविषयापशमस्वभावसंयत्यर्थः, नयनप-
टलादिद्रास्यरूपः क्षयापशमभावः, तदेकालावबोधत्वेः, इत्यर्थे
निर्दर्शनमिति भावनीयम्, प्रतिप्राप्येव प्राणिनं प्राणिनं प्रति
प्रतिप्राप्येव, यथाचित्तामिति क्वियाविशेषणम्, यस्य च उ-
च्यते तत्तथाविधविषयभावधालेखनावलेखः, तथाविध उच्छाव-
द्यादिभेदेन चित्रावबोधस्तत्तद्विषयभेदेन एतद्विज्ञावसंयः
क्षयापशमभावः । तस्मिन् सति क्षयापशमभावः, तत्साम-
र्थ्यत एव—क्षयापशमभावसामर्थ्यत एव, अवग्रहादिकपमि-
न्द्रियज्ञानमुपजायत इति योगः । कर्षामित्याह—विषयस्य च-

टकादिः, तज्ज्ञयत्वपरिणामाभावात्—विश्लेषेनेन्द्रियज्ञानसंय-
त्वपरिणामिभावात्, विषययुक्तोऽप्याह—नेन्द्रियज्ञानस्य,
तज्ज्ञातृत्वपरिणामरूपत्वेः—प्रस्तुतविषयज्ञातृत्वपरिणामरूप-
त्वेः । उपपत्तिश्च उभयोर्विषयज्ञानयोः, तथास्वभावत्वात्-
तज्ज्ञयत्वमज्ज्ञातृत्वप्रवचनस्यभावात्वात्, अन्यथा तत्त्व-
भावत्वमन्येयं, तदनुपपत्तेः—विषयविषयिणोस्तज्ज्ञ-
यत्वतज्ज्ञातृत्वपरिणामरूपत्वेः । अतुपपत्तिश्चातिप्रसङ्गात्
तत्त्वभावभावनामन्येयं तज्ज्ञयत्वतज्ज्ञातृत्वभावं तद्वत्त-
दन्तरापर्याप्तप्रसङ्ग इति भावनीयम् । नयनपटलादिद्रा-
स इति निर्देशनम् । स्फुरावबोधोऽपि, आदिशब्दात्—तथा-
विधच्छाप्रदः । तदनुपपत्तः—प्रकलात् क्षयापशमभावात्-
कल्पेण, आदिशब्दज्ञानादिसंज्ञमितिप्रतिपत्त्या, तथाविधवस्तु-
प्राप्ताव—तज्ज्ञयत्वपरिणामवस्तुप्राप्ताव, न स्वाविषयं सदाभा-
वादिप्रसङ्गं, अवग्रहेहावायधारणारूपं परित्यज्यजानिभ-
वेन, मतिज्ञानमोक्षितं स्वतन्त्रं, इन्द्रियज्ञानमुपजायते, स्व-
विकल्पमेव इन्द्रियज्ञानता चाऽस्य ” तदिन्द्रियानिन्द्रियनि-
मित्तम्” इति वचनात् । तन्मतिज्ञानम्, इन्द्रियानिन्द्रियनि-
मित्तम् । अनिन्द्रियं मनः । एतन्निमित्तम् । इति स्वविकल्प-
कमेतत् ।

अवग्रहस्यरूपानिन्द्रियस्यऽऽह—

तत्राप्रकलात् यथास्वमिन्द्रियैर्विषयाणामालोचनावाधारण-
मवग्रहः । अवग्रहीते विषयार्थैकदेशात् शेषानुगमनेन नि-
श्चयविशेषजिज्ञासावेष्टा ईहा । अवग्रहीते विषये सम्पग-
सम्पगिति गुणदोषविचारणारूपवसायापनोदोऽवायः ।
धारणा—प्रतिपत्तिः, यथास्वं मत्स्यस्य नम्, अवधारणं च
न चैकत्वाद् बोधस्येह चातुर्विध्याभावः, सर्वैकत्वासिद्धेः
क्रमेण भावात्, संपूर्णमननेऽनियमात् दृश्यत एवेहाद्यभा-
वेऽपि कचिदवग्रहमात्रम्, तथा निरवायेहा, अनिर्धार-
स्वावायः, तथा तदनुभवसिद्धेः । अत एवैकत्वमपि कथ-
ञ्चिदेकाधिकरणत्वात् तत्रैव प्रवृत्तेः तद्वैद्यमार्गानामितरे—
तरानुवेधात् तथा च यदिदं तदा दृष्टमपि नोपलक्षितम्,
ईषञ्चैतमपि न सम्पगतात् तदिदानीमवधारितम्, इ-
त्यस्ति व्यवहारः । न चायं भ्रान्तः, अविगानेन प्रवृत्तेः ।
अत इदमेकाऽनेकमन्यवयवतिरेकवद् दीर्घमपि कालसौ-
हृदयात् तथावभासत इति ।

तत्रावग्रहमित्याह तत्रेति पूर्ववत्, अवग्रहमस्फुटम्,
आलोचनावधारणमिति योगः । तदेव विशिष्टं यथा-
स्वमिति यथास्मियम् इन्द्रियैः स्पर्शोदादिभिः विषयाणां—
स्पर्शोदीनां, यथाभीये यं यस्य विषय इत्यर्थः, आलो-
चनावधारणमिति—आहमस्पर्शाद्यां, आलोचनं—दर्शनम् । एत-
दुक्तं भवति—मर्याद्या सामान्यस्यानिर्देशस्य स्वकृपनासा-
दिकरनारहितस्य, दर्शनम्—आलोचनं तदवावधारणमालो-
चनाधारणम्, एतदवग्रहोऽभिधीयते, अवग्रहमवग्रह-
इत्यन्यर्थयोगादिति । एवमवग्रहं कथयित्वा ईहास्वरूपं कथय-
त्वाह—अवग्रहीत इत्यादि । अवग्रहीत इत्यनेन कर्मं दर्शयति ।

अवशुद्दीते सामान्ये, ईहा प्रवर्तते । तामाह—विषयार्थैक-
स्यादि । विषयः—स्पर्शादिः, स एवाऽर्थ(य)मात्रावधार्यो विष-
याधः, तस्यैकदेशः सामान्यमनिर्देशादिक्रम्य, तस्माद् वि-
षयार्थैकदेशात् परिच्छिन्नादान्तरं स्पर्शमात्रप्रभं तस्य संप-
न्नालस्यैसाधर्म्योच्छ्रयात्तुगमनेन सद्भूतासद्भूतापणावादि
विशेषत्वागोपादानाभिमुख्यरूपेण, न संशय इव सर्वात्म-
परिकृष्टचित्तभावतोऽप्युगमनेन । किमित्याह—निश्चयवि-
शेषजिज्ञासाञ्छेष्टेति । निश्चयितेऽसाविति निश्चयः सृणाल-
स्पर्शादिः, स एव विशेष्यतेऽस्यस्मादिति विशेषः, तस्य
ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा तथा चेष्टा—बोधः स्वतत्त्वात्मन्यापार-
रुपा, ईदोक्त्येन । एवमीहामभिधायऽध्यायमभिधानुमाह-
अवशुद्दीते इत्यादि । अनेनापि क्रममाचष्टे । अवशुद्दीतं वि-
षये स्पर्शसामान्यादौ, ततः सम्यक्सम्यगिति, सृणालस्य-
ईत्येकमादानाभिमुख्यं सम्यक्, तत्र तद्भावात्तुगुण्यात् ।
न अहिस्य इत्येवं परित्यागाभिमुख्यमसम्यक्, तत्र त-
द्भाववैगुण्यात् । इति एवमीहार्थां प्रवृत्तायां सत्याम्, ततः
किमित्याह—मुण्दोषविचारणाव्यवसायापनोदः—अवाय इति ।
इह सृणाल, साधारणा धर्मो गुणः, तत्रासंभवी तु दोषः,
तयोविचारणा—मार्गेणा तथा व्यवसाया—विमलनरबोधः
स एवापनोदः—सृणालस्य ईति निश्चयादप्यनुदति तत्र-
हार्तामात्रं कृत्वाऽध्याय इत्ययमेवविधोऽपनोदोऽध्याय इति,
अवैतनीयमायः—निश्चयेन परिच्छिन्नस्तीत्यर्थः । एवमवायमभि-
धायानुमा धारणामभिधत्सयाऽह—धारणेत्यादि । धारणेति
लक्षणे, प्रतिपत्तिरूपयोगाप्रवृत्तिः । यथावि-
षये यो यः स्पर्शोदिविषयः सृणालस्पर्शातुप्रवस्थाऽनाश
इत्यर्थः, तथा मन्थवस्थानाम्पुण्योगात्परिऽपि शक्तिरूपा-
या मतेः क्वचिदवस्थानम्, तथाऽप्यधारणे चेति कालान्त-
रानुभूतव्यवसायचरं स्मृतिरूपमिति भावः । एवमेतन्नावि-
च्युतिवासना—स्मरणरूपा त्रिविधा धारणेत्युक्तं भवति । न
चेत्यादि । न वैकल्याद्वबोधस्याऽवबोधसामान्यापल्या, इह
मतिज्ञानं हिन्द्विप्रत्यक्षं, चातुर्विध्याभावाऽप्यप्रहादिभेदेन ।
कुत इत्याह—सर्वथैकवासिद्धिः अवबोधस्य । असिद्धिश्च
क्रमेण भावाद्व्यप्रहादीनाम्, तथा संपूर्णभवेनऽप्यप्रहाद्वार-
भ्य धारणान्तर्भवेन, अनियमात् कारणात् । अधिक्तोप-
वेशनायाह—दृश्यते इत्यादि । दृश्यते एव लोकं, ईहाद्य-
भावेऽपि, आदिशब्दाद्वयादिप्रभः, क्वचिद्वदसादौ,
अवप्रहमात्रम् तथा निरवयवाह दृश्यते क्वचित्, निर्धारण-
आधाराय दृश्यते क्वचित्, तथा तदनुभवसिद्धेः केवलत्वे-
नाऽप्यप्रहादीनामनुभवसिद्धे कारणात्, न चातुर्विध्याभावः ।
अत एव तथा तदनुभवसिद्धेरिव, एकत्वमप्यप्रहादीनाम् ।
युक्तिमाह—कथंचिद्वकाधिकरणत्वात् । तत्तद्धर्मप्रहणेन । अ-
त एव आह—तत्रैव प्रवृत्तेः अवप्रहादिशुद्दीन एवेहादि-
प्रवृत्तेः, कथाञ्छेदिति वर्तते । एतत्स्पष्टनायैवाह—तत्रेध-
धर्मोक्तम्—अवप्रहादिव्यवस्थामावाताम्, इतरंतरानुवेधात्—अ-
न्यान्त्यानुवेधात् । एतदेव भावयति—तथाचेत्यादिना । तथाच
इत्यादि तदा—तस्मिन् काले, दृष्टमपि सदिति, अनेनावप्र-
हस्यापारमाह । नोपलब्धते न सामीप्ये तद्विचरधर्मोक्तो-
क्तमथा लक्षितम्, अनेनहाव्यापारनिषेधमाह । तथेयज्ज्ञा-

तमपीहया, न सम्यग्ज्ञातमवधारणेण, तद्विदानीं यद् न
सम्यग् ज्ञाते तत्संप्रतम्, अवधारिते सम्यग्ब्रह्माय चेत-
सि स्थापितम्, इत्यस्ति व्यवहारस्तद्व्यवहारमाश्रितरतना-
नुवेधव्यवस्थापकः । न चायं व्यवहारो भ्रान्तः । कुत इत्याह
अविगानेन प्रवृत्तेः कारणात् । प्रकृतयोक्तमथा निगमनमाह—
अत इत्यादिना । अनाऽस्यात् कारणात्, इदं मतिज्ञानसं-
क्षितमिन्द्रियज्ञानम्, एकानकमवप्रहादिसमुदायात्मकत्वेन,
अन्यव्यतिरिक्तवदनुवृत्तिव्यावृत्तिस्वभावं ईधर्ममप्यप्रहा-
दिक्रमभावित्वेन, कालसिद्धमाहेताः तथाभासते प्रक्रमात्
तुगर्पाद्विषयभासते, न तु तुगर्पदेवेत्यर्थः ।

आह—एवमपि तत्तद्धर्मविग्रहाद्यैः सर्वेषामवप्रहादित्वप्र-
सङ्गः । न, स्मृतेतरधर्मालम्बनावरणभेदेतः क्रमभवेनेन त-
थाप्ररूपणात्, तत्तत्स्वयमदोष एव । एवं चावप्रहादि-
भावे तत्तद्धर्मबोधोत्तरे केषाञ्चित् तथास्वभावत्वेनाहानुग-
तत्वे, धवोध्यत्वात्, तेष्वन्यथा नीलादाविव पीतादित्वेन
बोधः प्रवृत्तेः, ज्योः पशमसामर्थ्यतोऽह्यप्रयोग्यद्व्यप्रह-
णाविराधात्, तथाविधानुभवव्याप्त्यर्थः, तुपपत्तेः, स्व-
संवेधत्वेन प्रतिषेधायोयात् सन्ध्यायत एव सिद्धं सविक-
ल्पकं प्रत्यक्षमिति ।

आह—एवमप्यप्रहादिभावं, तत्तद्धर्मविग्रहाद्यैः आदिश-
ब्दात्—तत्तद्धर्मसमर्थयानां चानादिप्रभः, सर्वेषामवप्रहादी-
नां मतिभेदानाम्, अवप्रहादित्वप्रसङ्गोऽन्यथयोगेन, आदि-
शब्दादीहादिप्रभः । एतदाशुषाह—नेत्यादि । न—नैतद्वयम् ।
कुत इत्याह—स्मृतेतरधर्मालम्बनावरणभेदेतः कारणात्,
स्मृतेतराश्च न धर्माश्च स्मृतेतरस्य, इतर—सुधमाः, न
एवालम्बनम्, एतत्तावरणं चेति विग्रहः, तयोर्भेदस्तस्मात्,
क्रमभवेनेन तथाप्ररूपणादाप्रहादित्वेन प्ररूपणात्, तथा-
हि—स्मृतेतरधर्मालम्बनाऽवप्रहः, सुधमधर्मालम्बना ईहादयः,
एवमप्यप्रहादिवरणम्, अन्यथाहादयः, इह चावप्रहणं
ज्योः पशमोपलक्षणमवस्येयम् । इत्यमुगण्यास्तु निश्चयेन तद्
बोधाधारकमिति निर्दशनायम्, क्रमभवेनेन तु प्रसाधितमव,
इत्यतस्तथाप्ररूपणं न्याय्यमेवेति भावनीयम् । तत्तत्स्वयं
सर्वेषामवप्रहादित्वप्रसङ्गः, आदौ एवात्यर्थयोगान्तथा-
घटनादिनि । एवं चोक्तनीत्या, अवप्रहादिभावे सन्ध्यायत
एव सिद्धं सविकल्पकं प्रत्यक्षमिति यावत् । कुत इत्याह—
तत्तद्धर्मबोधात्—वस्तुसद्भादिवधमेवाधत् । तथा, कथाञ्छेद-
मार्गां, तथास्वभावत्वेन हेतुना, अहानुगतबोधबोधव्यव-
हीहाद्व्यावराणां, विशिष्टमनोऽनुगतत्वापलक्षणमतम् ।
यदि नामैवं ततः किमित्याह—नेतु अहानुगतबोधबो-
ध्येषु धर्मेषु, अन्यथा नीलाऽऽदाविव वस्तुनि पीतादित्वेन
रूपेण, बोधाऽप्यन्तः कारणात् । कुतस्तत्राह्यप्रयोग्यद्व-
व्यग्रहमन्याशुकातिरसायाह—ज्योः पशमोयादि । ज्योः
पशमसामर्थ्येन कारणात्, अह्यप्रयोग्यद्व्यग्रहणाविरा-
धात्, स हि ज्योः पशम एव तादृशो या भाषाद्वय्यादि प्रा-
ह्यतीत्यर्थः । इदं चैतद्व्यग्रहकतेश्चमित्याह—तथाविधानु-
भवस्य, अह्यप्रयोग्यद्व्यग्रहणस्य, अन्यथाह्यप्रयोग्यद्व्यग्रह-

शुभमन्तरं, अनुपपन्नः कारणात् । अस्य च स्वसंवेद्यत्वेन हेतुना, प्रतिक्षणयोगात् । किमन्याह—सन्ध्यायत एव-उ-
क्तनीत्या सिद्धे साविकल्पकं प्रत्यक्षाति ।

एतेन यत्परिणामध्यायि—‘इतश्चेतदेवम्, अन्यथा स्वा-
भिधानविशेषणोपेक्षा एवार्था विज्ञानिर्णयसीयन्त इति प्राप्तम्, अस्त्वेवमपि को दोष इति चेत्, एतदाशङ्क्य नि-
वृत्तेदानीमिन्द्रियज्ञानवार्ता अभिधानविशेषस्मृतेरयोगात्,
इत्यादि । तदपि परिहृतमवगन्तव्यम्, अभिधानविशेष-
योजनासिद्धेः वाच्यतद्दोषयोरेव तत्त्वभावत्वात् । न हि
सर्वत्रैव स्मृत्युपेक्षो वाच्ये वाचकप्रयोगः, तथाऽनुभवत्वा-
त्, अन्तर्जन्माकारबोधोपलब्धेः, प्रयोगे उच्चार्यमाणस्य
शब्दान्तरत्वात्, तस्यापि तद्वलेनैव प्रवृत्तेः, तदसंपृक्त-
बोधवताऽनुच्चारणात् । प्रष्टा व्यभिचार इति चेत् । न,
तस्यापि प्रश्नाभिलाषसंपृक्तबोधत्वात्, अन्यथा प्रश्नाभा-
वात् वस्तुतत्त्वानिर्णयकत्वात्वेन तस्याप्यभिधेयत्वात्, सर्व-
वस्तूनामेव प्राप्यतथा तथा सर्वशब्दवाच्यस्त्वभावत्वात्,
तत्तद्द्रव्याद्येष्वप्यपशमभेदतस्तत्तत्तत्तत्तत् तत्राविल-
म्बितादिप्रतीतिभावात्, अविगानेन तथा व्यवहारसिद्धेः,
अस्य चान्यथाऽयोगात्, निमित्तानुपपत्तेः ।

एतेन—अनन्तरादिनेन स्यायेन, यत्परं—पूर्वपक्षवादिना,
अप्यध्यायि—अभिधेने पूर्वपक्षग्रन्थे । यदध्यायि तदाह—
‘इतश्चेतदेवम्’ अन्यथा स्वाभिधानविशेषणोपेक्षा एवार्था
विज्ञानिर्णयसीयन्त इति प्राप्तम्, अस्त्वेवमपि को दोष
इति चेत्, एतदाशङ्क्य निवृत्तेदानीमिन्द्रियज्ञानवार्ता,
अभिधानविशेषस्मृतेरयोगादिवाद्याद् ‘व्याख्यातमयेन’ इति
न व्याख्यायते । तदपि परिहृतमवगन्तव्यम् । कथामत्याह—
अभिधानविशेषयोजनाऽस्मिन्नेः कारणात् । अस्मिन्नेः वाच्य-
तद्दोषयोरेव—अर्थतज्ज्ञानयोरेव, तत्त्वभावत्वात् प्रकृमात्
स्मृत्युपेक्षाभिधानविशेषप्रवर्त्तनस्त्वभावत्वात् । अनुपपन्न-
रूपवृत्त्याह—न हीत्यादि । न यस्मात्सर्वत्रैव वाच्य इति योगः,
स्मृत्युपेक्षो वाचकप्रयोगः । कुतो नत्याह—तथा स्मृत्युपेक्षप्र-
योगरूपत्वेन, अनुभवत्वात् कारणात् । कथमनुभव इत्याह—
अन्तर्जन्माकारबोधोपलब्धेः । इह प्रक्रमे तत्त्वतोऽस्यैव
स्मृतिर्वाच्यत्वेः । तथा चाह—प्रयोग—आपारविषय, उच्चा-
र्यमाणस्य शब्दस्य, शब्दान्तरत्वात्, अन्तर्जन्माऽऽकार-
बोधव्यवस्थितकृत्य, तस्याऽपि प्रयोगे उच्चार्यमाणस्य श-
ब्दान्तरस्य, तद्वलेनैव अन्तर्जन्माकारबोधशब्दसामर्थ्येनैव,
प्रवृत्तेः । कुत एतद्विधिमत्याह—तदसंपृक्तबोधवता—शब्दा-
संपृक्तबोधवता, अविकल्पबोधवन्त्यर्थः, आशुक्तेनि प्रक्रमः ।
किमत्याह—अनुच्चारणात् कारणात्, प्रष्टा पुरुषस्य
व्यभिचारः, स हि तदसंपृक्तबोधवतात् तत्पृच्छन् स-
मुच्चारयति, अन्यथा प्रश्नायोगस्तद्विज्ञानादेष्येति चेत् ।
एतदाशङ्क्याह—न । तस्यापि प्रष्टुः, प्रश्नाभिलाषसंपृक्त-
बोधवत्त्वात् । इत्थं चैतद्विज्ञानिर्णयमत्याह—अन्यथा एव-

मनभ्युपगमे, अविकल्पबोधवतः प्रश्नाभावात् तस्मात्कि-
ञ्चिज्ज्ञानं किञ्चिज्ज्ञानान्तत्वेव पृच्छनीति भावनीयम् ।
वस्तुतत्त्व वाच्यस्य, अनेकस्वभावत्वेन हेतुना, तस्यापि
प्रश्नशब्दस्य अभिधेयत्वात् कारणात् । अभिधेयत्वे च
सर्ववस्तुत्वमिष, प्रायो बाहुल्येन, अनेमिलाप्यधर्मान् विहाय,
तथा चिन्त्यसमयादियोगेन, सर्वशब्दवाच्यस्त्वभावत्वात् ।
एतद्व लेशनः प्रकटयति—तत्ताद्व्यादिना । तच्च तत्
तद्द्रव्यं च तत्तद्द्रव्यसुदकादि, आदिशब्दात्—लेखकाला-
दिप्रहः, तत्तद्द्रव्याद्यपेक्षत इति तत्तद्द्रव्याद्यपेक्षः, तत्तद्द्र-
व्याद्यपेक्षार्था क्षयोपशमभेदश्च भेदो—विशेष इति विशि-
ष्टस्तस्मात् । ननस्ततः प्रक्रमाच्छब्दाधीर्गादकादेः, तत्र
तत्ताद्व्यादी वस्तुनि, अविनिश्चितादिप्रतीतिभावात्, अ-
विर्थाऽभ्युपगमात्—अप्यवहित्वा, यथा नीरशब्दाद्वाक्छात्यस्योच्चा-
रितं तत्प्रतीतिः, विलम्बितं, तत्स्थेवाप्यप्यशब्दमागतस्य
अन्यथा समग्रहणे उक्कशब्दात् तन्नति, इयमादिशब्देन
गृह्यते । अस्या च चित्रा सत्येतादिकृतेति प्रतीतिभावश्च,
अविगानेन तथाविलम्बितादित्वेन, व्यवहारसिद्धेः कार-
णात्, तस्या च व्यवहारस्य, अन्यथा सर्ववस्तुत्वमिष
प्राप्यतथा सर्वशब्दवाच्यस्त्वभावनामन्तरं, अयोगात् ।
अयोगश्च निमित्तानुपपत्तेः, तथाह—किमन्याह—अस्मिन्नेः,
तत्त्वस्त्वभावनामन्तरं ? अनिमित्तस्य च सदाभावादि-
दोष इति भावनीयम् ।

एवं च सर्वशब्दानामपि प्रायो यथोक्तं सर्ववस्तुवाचकत्व-
मिति । क्षयोपशमानुरूपं च छत्रस्थानां प्रतीतिः । इति
न समं सर्वथा वा तद्वसायः । न ह्यनेकप्रदीपावभासि-
तेऽपीन्द्रनीलादी मन्दलोचनादीनां सर्वाकारं समो वा
तद्दोषः, तथाऽनुभवत्वात्, निमित्तभेदात् । न चासौ न
तन्निमित्तः, तद्वत्त्वं भावात्, तदभावं चाभावादिति ।
दीपमण्डलादिदर्शनाद् व्यभिचार इति चेत् । न । तस्य
तन्निमित्तत्वेऽपि भ्रान्तत्वात्, भ्रान्तरदीपैर्गुण्येनोत्पत्तेः,
तद्विकलेनादर्शनात् ; इन्द्रनीलादिष्वर्थाणां तु तदव्यव-
दिनाऽपि वेदनात्, सर्वसमर्थप्रष्टाऽपि स्पृष्टाणां ग्रहणात्,
तथाप्रतीतिः । न चैवं दीपादिप्रष्टा तद् गृह्यते, इति दोष-
विजृम्भितमेतत् ।

एवं च सर्वशब्दानामपि निर्गोदकादीनां, यथे क्रम—प्राय-
स्तथा सर्ववस्तुवाचकत्वभावत्वेन, इह प्रायोग्रहणाद् स्पृष्टा-
भापयर्गोत्पत्त्यवस्थशब्दव्यवच्छेदः, एवं यथोक्तम्, सर्व-
वस्तुवाचकत्वं सर्वशब्दानामपि । क्षयोपशमानुरूपं च छत्र-
स्थानां विशेषणान्यथापुनरपस्था प्रमातृणां, प्रतीतिरिति
कृत्वा, न समं—न युगपत्, सर्वथा वा सर्वैषां प्रकारैरवि-
निश्चितादिभिः, तद्वत्त्वायः प्रक्रमाद् वाच्यवस्तुत्वभावना-
वसायः । अनुपपत्तौ ह्यष्टान्तराणोपशब्दाह—न हीत्या-
दिना । न यस्मादनेकप्रदीपावभासितेऽपीन्द्रनीलादी रत्न-
विशेष, मन्दलोचनादीनां प्रमातृणाम्, आदिशब्दाद्—अमन्दलो-
चनादिप्रहः । सर्वाकारं तत्प्रदीपावभासापेक्षया, समो
वा तुल्यो वा, तद्दोषः—इन्द्रनीलादिबोधः । कुतो नत्याह—

तथाऽनुत्तमभात् स्वर्षाकारममत्वेनाऽनुत्तमभात् । अननुभवश्च निमित्तमभात् । प्रदीपाद्यभासनेन्द्रनीलादृक्प्रथममभादित्यर्थः । न चासाधर्म्यकाराऽऽत्मसाक्ष्यमन्नाद्यः, न तस्मिन्निमित्तो-नेन्द्रनीलादिनिमित्तः । कुत इत्याह—नङ्गाये—प्रस्तुत-मृदनीलादिभाव, भावात् । तदभावश्चाभाधारान् । न तद्भा-वभावित्वमात्रं नियमनं तस्मिन्निमित्तस्य निमित्तममत्वाह-दो-पमण्डलादिदर्शनात् । आतिशयोक्त्य—शुक्रातिप्रहः । अयि-आरम्भनङ्गाद्यभावित्वस्य नियमनमित्ये, उक्तं च—“मयूखन्नुकाकारं, नीललोहितसंनिभम् । स्पेशरन्ति प्र-दीपादि-मण्डलं मण्डलचतुष्टयम् ॥ १ ॥” इत्यादीनि चम् । ए-तदाशङ्क्याह—न, तस्य मण्डलादिदर्शनात्, तस्मिन्निमित्त-त्वेऽपि-प्रदीपनिमित्तस्येऽपि, आन्तत्वात् कारणात् । आ-न्तत्वं आन्तरदोषाद् नयनरागाद् वैयुध्यम्-आन्तरदोषवैयुध्यं तेन प्रधानहेतुना, उत्पन्नं । एतच्चैवमेषान् द्रव्यप्राह—तत्तत्कलनं—आन्तरदोषविलक्षणं, प्रवृत्तिं सामर्थ्यात्, अद-र्शनाद् दीपं सत्यापि दीपमण्डलादः, इत्यान्तरदोषवैयुध्य-स्य प्रधानता । मा भूतिन्द्रनीलादावपेयार्थानि इयान्तरक-माह—इन्द्रनीलादिप्रमाणानां तु अनेकदीपाद्यभासितानां, त-दभ्यवहितानां—धर्मोन्मेषादिनापि प्रमात्रा, वेदनात् । एत-देवाह—स्वमधर्मद्रष्टाऽपि प्रमात्रा, स्थूराणां प्रहणात् । प्रहणं च तथाप्रतीतः, सम्प्रत्यक्षमादिधर्मप्रहणसंगतव त-त्कारण्यदिप्रतीतारति भावनीयम् । न चैव दीपादृष्टा पु-रुषण, अविशेषत एव तद् दीपमण्डलादि शृण्वन् । इति दोषविज्ञानमनन्तद् दीपमण्डलादिदर्शनाति ।

दोषादमदर्शनादिः सर्वधर्मदर्शनात् दोषजमस्त्विति चे-त् । अदोषजं तर्हि कीदृशं । निधिकल्पेन निरंशस्तुप्रहण-म् । न तत्रापुष्करचन्द्राशङ्काऽनिवृत्तिः । एकस्यानेकस्वभा-वत्वविरोधात्, तस्यान्याय्यत्वात् तन्निवृत्तिरिति चेत् । किं तदकमेकस्वभावम् ? । किमत्रात्पत्तेः, वस्तुस्वलक्षणमेव । न, तस्य स्थूराकारप्रतिभासिनाऽऽत्मरात्, अणूनां चाप्रति-भासनात्, समूहस्याद्रव्यसत्तात्, तेषामेव तत्त्वं तद्वदुपल-म्भात्, समूहाद्यदृश्यस्वभावत्वेनैकस्वभावत्वप्रसङ्गात्, प्रत्ये-कमदृश्यस्वभावत्वात्, तत्तद्वदतदनुत्पन्नप्रसङ्गात् समुदाय-दृश्यस्वभावतया अन्यथा योगिभिरप्यदर्शनात्, तथापि तदुत्पत्त्यकल्पनेऽतिप्रसङ्गात्, अस्याणूनां समुदायादर्शनेऽपि तद्भावप्रसङ्गात्, तैस्तद्वददर्शने चानेकस्वभावतापत्तेः, तेषामेवायोगिभिरन्यथा दर्शनात्, अन्यथाऽन्यतरविज्ञा-नस्याविरोधप्रसङ्गात्, तद्वदविरोधात्, भिन्नमेस्थानवदुदय-सिद्धेः, तत्पत्ताऽणुसमुदायाविशेषतस्तदयोगात् अस्या-श्चानुभवमिदत्वात् प्रतिषेधायोगात्, सर्वत्रानाश्वसप्रसङ्गा-त्, विशेषहेत्वभावात्, तत्त्वव्यवस्थानुपपत्तेः । इति बाह्या-लम्बनवादिनैकानेकस्वभावमेव तदङ्गं कर्तव्यम् । तत्राप्यनु-पप्लुतप्रमात्रविगानमवयवः स्वभावाः वस्तुमन्तः, तदन्य-पुनर्नेति, तथालोकं नुभवसिद्धेः, अन्यथा तद्वाच्यता सर्वमे-

वासमञ्जसम्, अनिवन्धनत्वाद्, इत्युक्तैकान्ततः शुष्कतर्का-नुमांस्ति, अक्षमेक्षिका, अनया हि भवदध्यक्षलक्षणमप्य-संभवेत्येति वक्ष्यामः ।

दोषादित्यादि । दोषात् सकाशात्, असदृशनिमित्तोः कार-णात्, सर्वधर्मदर्शनमेव ; सत्त्वादिदर्शनामन्यथाः, दोषजम-स्त्विति चेत् । एतदाशङ्क्याह—अदोषजं तर्हि कीदृशं दर्श-नम् ; यद्वैयर्थ्ये तद्वैयर्थ्याजमन्यथाः । निधिकल्पेन ज्ञानेन, निरं-शस्तुप्रहणमदीपजं दर्शनामित्यभिप्रायः । एतदाशङ्क्याह—दर्शनेतिहेतुव्यादि, तदाशङ्काऽनिवृत्तिः—दोषप्राशङ्क्यानिवृत्तिः । एकस्य वस्तुन, अनेकस्वभावव्यतिरोधात् कारणात्, त-स्याऽन्यादृशत्वात्तदनेकस्वभावव्यस्य, तन्निवृत्तिरितिहेतुव्यादि—निरंशस्तुप्रहणं दोषप्राशङ्क्यानिवृत्तिः, तद्भावमेवभावादि-चेत् । एतदाशङ्क्याह—किं तदकमेकस्वभावं निरंशं, य-द्भावसंभवेन तददर्शनमदीपजं स्यादिति । किमत्रात्पत्तेः, व-स्तुस्वलक्षणमेवैकमेकस्वभावम् । एतदाशङ्क्याह—न, तस्य स्वलक्षणस्य, स्थूराकारोपपत्तिस्तत्त्वेन प्रतिभासने त-च्छीले चैति विप्रहस्तस्य षट्दोषित्यर्थः, अनेकत्वात् कार-णात्, संव्याप्तमेवेताऽणूनां चाप्रतिभासनात्, इत्यादि—यं, ह्यालम्बनवादिनैकानेकस्वभावमेव तदङ्गं कर्तव्यमिति यावः । तथा, अणूनां चाप्रतिभासनात्निवृत्तिर्निमित्तमेव । न ह्यणव-पुण्यजन्तवांश्चानि प्रतिभासन्ते, तत्समूहः प्रतिभासन् इत्य-तन्नानामायाह—समूहस्य प्रकामदृश्यसमूहस्य, अद्रव्यम-स्वादपरमायसत्तात् । तद्व्यातिरिक्तोऽद्रव्यमन्, त एव तु सन्त इत्यनद्वययोहायाह—तेषामेव अणूनां, तस्य—समूह-त्वं, तद्वदुपलम्भ, अनुपलम्भताः । तयाहि—अणव एव समूहः, ते चाऽदृश्या इति । समुदायदृश्यस्वभावा इति स-मूह उपलब्धस्य इत्यप्यमदित्याह—समुदायदृश्यस्वभावस्य प्रकामदृश्यताम् । किमित्याह—अनेकस्वभावव्यवप्रसङ्गात् । प्रसङ्गश्च प्रत्येकमदृश्यस्वभावत्वात् । अणूनां तस्य एव स-मुदायभेद इत्यत्रापि दोषभाह—तत्तद्वद-तस्य-प्र-त्येकमदृश्यस्वभावस्यः । तद्वेद समुदायदृश्यस्वभावाऽणुभे-देऽभ्युपगम्यमाने, तदनुत्पत्त्यप्रसङ्गात् तेषां समुदायदृश्य-स्वभावानामनुत्पत्त्यप्रसङ्गात् । प्रसङ्गश्च समुदायदृश्यस्वभा-वतया कारणेन । अन्यथा प्रत्येकमदृश्यस्वभावतया, योगिभिरप्यदर्शनात् । ततश्च समुदायदृश्यस्वभावा अपर-एवैव भावाः नागव इति भावार्थः । आह च—तथापि—यो-गिभिरप्यदर्शनेऽपि, तदुत्पत्त्यकल्पेन—समुदायदृश्यस्वभावा-नामनुत्पत्त्यकल्पेन । किमित्याह—प्रतिषेधायोगात् । प्रसङ्गश्च अ-स्याणूनां प्रत्येकमदृश्यस्वभावानाम्, समुदायादर्शनादपि स-ति, तद्भावप्रसङ्गात्—समुदायभावप्रसङ्गात् । नैरित्यादि । नैः-योगाभावरितं प्रकमः, तद्वददर्शने च तेषां समुदायदृश्य-स्वभावानामेव भेददर्शने च प्रत्येकदर्शने चाभ्युपगम्यमा-न, अनेकस्वभावतापत्तेरन्यथा । अत्रास्ति च तेषामेव यो-गिभिरदर्शनात्कारणात्, अयोगिभिरन्यथादर्शनात्, समुदा-यत्वेन दर्शनादित्यर्थः । इत्थं चैतदङ्गकतयमित्याह—अन्य-था एवमनुपपत्तेः, अन्यतरवैकान्तस्य, योगिभिरज्ञानस्या-योगावज्ञानस्य वा, अविषयव्यवप्रसङ्गात् तदालम्बनस्वभा-

धामयेन । न चायं स्यादयः प्रसङ्गः इत्याह—हृष्टविरोधा-
न्व । अयमिहानाविषयश्च दृष्टावर्धनाः योगिहानाविषयश्च
कार्यपुण्यविरोध इति भावः । योगान्तरमाह—भिन्नसंस्था
नबुद्ध्यासिद्धेः अणुसमुदायावयवेषु वटशराद्यादिबुद्ध्यसि-
द्धेरत्यर्थः । अनुसमाधेयं स्पष्टयन्माह—तत्त्वतः—परमायेन, अ-
णुसमुदायविरोधः कारणात्, तदयोगात् भिन्नसंस्थाना-
योगेन तदुद्बुध्ययोगात् । याद् मायैव ततः किमित्याह—
अस्याश्च भिन्नसंस्थानबुद्धेः, अनुसमाधिसंज्ञात्, अत एव
प्रतिज्ञायोगात्, अयागश्च सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गात्,
अनुसमाधेयप्रतिज्ञा सति । न चानावबुध्यमानाविषय इत्याह—
दिशेषद्वयभावात् अनुसमाधेरानुसमाध्याभावालम्बनत्वेन ।
सर्वत्रानाश्वासश्च न तत्त्वद्वयसंस्थानुपपत्तिर्विसेधादिवाश-
ङ्क्या, इति—एवं, शास्त्रालम्बनवादिना सर्वेण । एकानक-
स्वभावमेव तदालम्बनम्, अस्मिन्संस्थानमाह—तत्रापि
पदंभूत आलम्बनं, अनुपपन्नप्रमात्रविगानसंवेद्याः स्व-
भावा धर्माः, वस्तुमन्तः परमायेमन्तः, इन्द्रनीलादी स्फुः-
र्गादिधर्मेषु तद्वन् पुनर्न—उपपन्नप्रमात्रविगानसंवेद्या दी-
पमण्डलादिवदिति । कुत एतद्व्यभिचाराह—तथासांकायु-
धसिद्धेः कारणात् । अन्यथैवमनस्युपगमे, तद्वाध्याला-
कायुधभावाध्या, सर्वमेवात्मसिद्धम् । कुत इत्याह—अनि-
व्यम्बनत्वाद् नियामकाभावात् । इत्ययमुक्तिकान्ततः शुक्ल-
कान्तानुसारी जातिवाधप्रधाना, सूक्ष्मास्मिका । किमित्युक्त-
स्याह—अनया यस्याच्छुद्धकान्तानुसारया सूक्ष्मेति कथा,
भवदध्यक्षलक्षणमपि—भवतोऽध्यक्षलक्षणं “प्रत्यक्षं कल्पना-
गोढम्” इत्याद्यापि, असंभवेत्येति वक्ष्यामः ।

अतोऽनकस्वभावो वस्तुनि क्षयोपशमनारूपप्रतिपत्ताबु-
द्धवदन्तर्जन्पाकारबोधसिद्धेरभिधानविशेषस्मृत्ययोगोऽवा-
धक एव । यदपि कचिद् वाच्योपलब्धौ तद्वाचकविश-
यास्मरणं तदप्यनेकवाचकवाच्यत्वेऽस्य तथाविधावरण-
भावाद् विकल्पबोधवत् एव, अभिलाषाद्यसंमुखबो-
धाननुस्मरणान् तथाप्रतीतिरिति । एवं च ‘ सति ह्यर्थ-
दर्शनेऽर्थसन्निधौ दृष्टे शब्दे ततः स्मृतिः स्यात्, अग्नि-
धूमवत्’ इति नैकान्तसुन्दरम्, तदर्थस्याभिलाषासंमुखबो-
धनादर्शनात्, तथास्वभावत्वात्, शब्दान्तरस्मृतौ चोक्त-
वददोषात् । एवं च ‘ न चायमशब्दमर्थं परयति ’ इति
विचारणीयम् । यदि शब्दानास्कन्दितमिति । तदसिद्धम्,
केवलस्यैव दर्शनात् । अथाविकल्पज्ञानेन ततः सिद्ध-
माध्याता, शब्दादर्थस्य तेनादर्शनात् । एवं च ‘ अपश्यञ्च
न शब्दविशेषमनुस्मरति ’ इत्येतदि विचारास्पदमेव ।
यदि येनैव संमुखविज्ञानस्तेष्वेव नानुस्मरतीति सिद्धसाध्यता
तस्य तदा तेनैव वेद्यमानत्वात् । अथ तत्प्रतिबद्धं शब्दा-
न्तरमिति । तदसिद्धम्, तस्य सति क्षयोपशमे तद्दर्शनात्
स्मरणोपपत्तेः । एवम् ‘अनुस्मरन्क्षयोपशयति’ इत्यप्ययु-
क्तम्, तद्विज्ञानसंमुखस्य तथा योजनात्, इतरस्यापि तत्स-

म्भावविरोधात् । एवम् ‘अयोपशयञ्च प्रत्येति’ इत्यप्यमाप्रत-
मेव, शब्दान्तरमधिकृत्यायोजयतोऽपि प्रतीतिः, तद्व्यति-
रिक्तेन तृत्वबोधो एव ‘इत्यायातमान्यमशेषस्य ज्ञातः’
इत्युक्तमात्रम्, विवक्षिताभिधेयार्थशून्यत्वात्, उक्तवत्तदयो-
गादिति ।

एवं प्राप्तकिकमभिधाय प्रकृतनुपक्रमे—अत इत्यादिना ।
अतोऽनेकस्वभावो वस्तुन्युक्तनीत्या इत्यस्मिन् क्षयोपशमनारु-
पप्रतिपत्तौ सत्याम्, उक्तवद् यथोक्तं तथा, अतर्जन्पाकार-
बोधार्थादः कारणात्, अभिधानविशेषसंमुखयोगोऽवाधक
एव, स्मृतेरेवास्तर्जन्पाकारबोधकतयाऽनुपपत्तिप्रसङ्गादिति
दृश्यम् । शोषान्तरपरिजिहीषेयाह—यदापि कचिद् वाच्योप-
लब्धौ सत्यां, तद्वाचकविशेषास्मरणं किमित्येति स्याद् सा-
मान्यवाचकमवृत्तावयव, तदप्यनेकवाचकवाच्यत्वेऽस्य वस्तु-
मन्तः, तथाविधावरणभावाद्—वाचकविशेषसंमुखभावात्
विकल्पबोधवत् एव—अस्मृतिपूर्वकशब्दसंमुखबोधवत् एवेत्य-
र्थः । कुत इत्याह—अभिलाषाद्यसंमुखबोधेन आदिशब्दाद्-
विशिष्टमन परिग्रहः, अननुस्मरणान् कारणात् । अननुस्म-
रणं च तथाप्रतीतिः, न ह्यवग्रहमात्रात् स्मृतिः, एवं च कृत्वा
सति ह्यर्थदर्शने—अर्थसन्निधौ दृष्टे शब्दे ततः स्मृतिः स्यादग्नि-
धूमवदिति पूर्वपक्षोदितम्, नैकान्तसुन्दरम् । कुत इत्याह—
तदर्थस्य—शब्दादर्थस्य, अभिलाषासंमुखबोधवददर्शनात् । अद-
र्शने च तथास्वभावत्वात्—अभिलाषासंमुखबोधवददर्शनभावा-
वत्त्वात् । शब्दान्तरस्मृतौ च—वाचकविशेषास्मृतौ च उक्तवद्
यथोक्तम्—तथाविधावरणभावात्तत्वाद् तथा, आदोषात् ।
एवं च कृत्वा न चायमशब्दमर्थं परयतीत्येतत् पूर्वपक्षोदितं
विचारणीयम् । किमुक्तं भवति—अशब्दमिति ? यदि शब्दाना-
स्कन्दितमिति । तदसिद्धम् । कुत इत्याह—केवलस्यैव तच्छु-
द्धानास्कन्दितस्य दर्शनात् । अथाविकल्पज्ञानेनाशब्दमर्थं प-
श्यति । एतदाशङ्क्याह—ततः सिद्धसाध्यता । कुत इत्याह—
शब्दादर्थस्य तेन अविकल्पज्ञानेनादर्शनात् । तत्तच्च विकल्प-
ज्ञानेन सशब्दमर्थं पश्यतीति भवति । अयमेव च शब्दाद्
इति भावः । एवं चापश्यञ्च न शब्दविशेषमनुस्मरतीत्येतत्-
पि पूर्वपक्षोपपन्नं, विचारास्पदमेव । किमुक्तं भवति—न
शब्दविशेषमनुस्मरति ? यदि येनैव शब्दविशेषण संमुखवि-
ज्ञानः प्रमाना तमेव शब्दविशेषं नानुस्मरतीति, एवं सिद्धसा-
ध्यता । कुत इत्याह—तस्य शब्दविशेषस्य, तदा तेनैव ज्ञान-
न, वेद्यमानत्वात् तदुद्बोधार्थमिति भागः । अथ तत्प्रतिबद्धम्-
प्रकृमाद् दृश्यवस्तुप्रतिबद्धं शब्दान्तरम्, न शब्दविशेषमनु-
स्मरतीति । एतदोषकृत्याह—तदसिद्धम् । तस्य—शब्दान्तर-
स्य, सति क्षयोपशमं तज्ज्ञानवरणकर्मणः, तद्दर्शनाद्-
न्यायप्रापितशब्दाधेर्दर्शनात्, स्मरणोपपत्तेः—स्मरणसंभ-
वात् । एवमननुस्मरञ्च योजयतीत्यापि पूर्वपक्षोक्तम्, अ-
युक्तम् । कुत इत्याह—तद्विज्ञानसंमुखदृश्य—शब्दस्यति
प्रकमः । तथा—वाचकत्वेन, योजनात्, इतरस्यापि—
तत्प्रतिबद्धशब्दान्तरस्य तत्संभवाविरोधाद्—योजनासंभ-
वाविरोधात् । ‘एवमयोजयन् न प्रत्ययतीत्यापि’ पूर्वपक्ष-
वचः, असांभवेन—अशोभनेनैव । कुत इत्याह—शब्दान्तरम-
धिकृत्य तत्प्रतिबद्धम्, अयोपशयतोऽपि प्रतीतिः, प्रकृमाद्

वस्तुनः, इति तद्व्यतिरिक्तेन तु प्रकमाद् विद्वानसंस्पृष्टं, उ-
क्तवद्-यथोक्तम् तथा, योग एव, इत्येवम्, आयातमागम्य-
शयस्य जगत इत्युक्तमात्रम्—वचनमात्रम् । कुन इत्याह—
विचक्षितमिधेयायशुच्यत्वात् । शुच्यत्वं चाहुवद्—यथाहं
तथा, तदयोगाद्—विचक्षिताभ्यांयोगादिन ।

यत्पुनरेतदाशङ्कितम्—‘अभिपतयेवार्थः प्रबोधयत्या-
न्तरं संस्कारं, तेन स्मृतिर्नाथदर्शनात्’ इति । एतदर्थतः
साधेव, ज्ञेयोपशमस्य द्रव्यादिनिमित्तत्वाभ्युपगमात्, त-
दनुसारेण तत्प्रवृत्तिर्भवति । यत्पुनरिदमुक्तम्—‘न, त-
संबन्धस्यास्त्वाभाविकत्वात्’ इति । एतदसाधु, उक्तव-
दस्वाभाविकत्वासिद्धेः, वक्ष्यमाणत्वाच्चापोहाधिकारे ।
अतः समयादर्शनमावादिष्युमुक्तम् । तस्य ज्ञेयो-
पशमव्यञ्जकत्वात्, तद्वदेव तु तदभावेऽपि भावात्,
क्वचित् तथोपलब्धेः, अन्यथा सदा तदपेक्षा स्यात् ।
एवं च पुरुषेच्छातोऽर्थानां स्वभावापरिवृत्तेरित्यादि याव-
दशब्दसंयोजनमेवापि पर्यति दर्शनात् । इति । एतन्नि-
विष्टमवयवम्, अत्र ह्यनेकस्वभावतापश्या वस्तुनो नैरात्म्यमिति
परं दृश्यम् । एतच्चैकानेकस्वभावतयाऽस्य तत्त्वतोऽदृश्य-
मेव, अन्यथा तदसंशयसङ्गादित्युक्तप्रायम् । अतो विरो-
धिशब्दाव्यत्येऽपि तत्तत्स्वभावतया तथोपलब्धेर्न क-
श्चिद् दोषः ।

यत्पुनरित्यादि । यत्पुनरेतदाशङ्कितं परेण । किमित्याह—
‘अभिपतयेवार्थः प्रबोधयत्यान्तरं संस्कारं, तेन स्मृतिर्नाथ-
दर्शनादिति । एतदर्थतः अर्थमधिकृत्य, साधेव—शोभन-
मेव । कथमित्याह—ननुपसारण—अर्थोपिपतनानुसारण, त-
त्प्रवृत्तिसंभवात्—ज्ञेयोपशमप्रवृत्तिसंभवादिति । यत् पुनरि-
दमुक्तं पृथेकप्रपञ्च एव—न, तत्संबन्धस्याऽस्त्वाभाविकत्वा-
त् इति । एतदसाधु—अशोभनम् । कुन इत्याह—उक्तवद्
यथाहं प्राक् ‘सधेवस्मृतामिव प्राप्यमप्यथा तथा सधेवश-
चाद्यस्वभावत्वादित्यादिना’ तथा, अस्वाभाविकत्वासिद्धे-
स्तत्संबन्धस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चापोहाधिकारे, तदसाधिव-
ति । अतः समयादर्शनमावादिष्य युक्तम्, तद्व्युक्तम् ।
कुन इत्याह—तस्य समसस्य, ज्ञेयोपशमव्यञ्जकत्वात्,
तद्वदेव तु—ज्ञेयोपशमभावो तु तदभावेऽपि—समयाभावेऽपि,
भावाद्—शब्दविशेषस्मृतिरिति प्रकम् । शब्दविशेषस्मृतिप्र-
हणं चाऽत्र प्रपत्त्युपलक्षणं योदितव्यम् । भावश्च कश्चिद्
विशिष्टज्ञेयोपशममिति प्रमातरि, तथापलब्धेः समयाभावे-
ऽपि शब्दविशेषस्मृत्युपलब्धेः । एवं चैतदङ्गीकृत्यमित्या-
ह—अन्यथायादि । अन्यथा—ज्ञेयोपशमभावेऽपि, समयाप-
क्षाभ्युपगमे, सदा—सर्वकाले, तदपेक्षा स्यात्—समयापेक्षा
स्यात्, ततश्च सदा संकताकरणाभ्या व्यवहाराभावः ।
एवं च ‘पुरुषेच्छातोऽर्थानां स्वभावाऽपरावृत्तेरित्यादि पृथे-
कपल्लवर्त्तनं यावदशब्दसंयोजनमेवापि पर्यति दर्शनात्’ इ-
त्येतन् । निर्विषयमेव । कुन इत्याह—अन्यथायादि । अत्र य-
च्चाह, अनकस्वभावतापश्या वस्तुना नैरात्म्यमिति परं दृ-

श्यमुक्तम् । एतच्च दृश्यमनेकानेकस्वभावतयाऽस्य वस्तुन-
स्तत्त्वतोऽदृश्यमेव, अन्यथैवमनभ्युपगमे, तदस्त्वर्थप्रसङ्गा-
द् वस्तुनाऽनस्त्वप्रसङ्गात्, इत्युक्तप्रायं प्रायेणोक्तम्, अने-
का विरोधिशब्दाव्यत्येऽपि सति, वस्तुन इति प्रकम्; नत-
त्स्वभावतया कारणेन, तथोपलब्धेः—विरोधिशब्दाव्यत्येना-
पलब्धेः, नित्यादित्यादिशब्दप्रवृत्तितया न कश्चिद् दोष इति
प्रस्तुताधिकारनिगमनम् ।

स्यादेतत्, अनलशब्दो ह्यनले तदभिधानस्वभावतया
यमभिधेयपरिणाममाश्रित्य प्रवर्तते, स जले नास्ति,
जलानलये रमेदप्रसङ्गात्, प्रवर्तते च समयाजलेऽनल-
शब्दः, तथाप्रतीतिः । इति कथमनयोर्विस्तयो योगः ?
इति । उच्यते—शब्दस्यानेकस्वभावत्वात्, न ह्यनलशब्द-
स्याऽनलगताभिधेयपरिणामोपेक्षी तदभिधेयस्वभाव एवै-
कः स्वभावः, अपि तु तथाविलम्बितादित्वेन जलगता-
भिधेयपरिणामोपेक्षी तदभिधानस्वभावोऽपि, तथा तत्प्र-
तीतिः, तद्विचित्र्यं दोषाभावात्, ज्ञेयोपशमवैचित्र्यत-
स्तथाप्रवृत्तः, अन्यथा अंदतकुर्वेन तदभावप्रसङ्गादिति ।
एतन तथापुनवसिद्धेन शब्दार्थैक्येऽपशमस्वभावेऽपिचि-
त्येव, एत.पि प्रत्युक्तम्, यदुक्तम्—‘शब्देन्द्रियार्थयोर्भेद ए-
व, अस्यापुनोन्द्रियस्याऽन्यथाह्मात्रेणैवेन्द्रियार्थोविभाव-
नात्, इन्द्रियादेव च शब्दार्थप्रतीतिः’ इत्यादि । न ख-
ल्वऽन्यापुनोन्द्रियाऽपि तत्क्षयोपशममुक्तः, अन्यथाह्मात्रेण
न विभावयत्येवेन्द्रियार्थम्, तद्वर्त्तमानचिह्नादिनिश्चितेः,
तदन्यतुल्यजातीयमप्येऽपि भेदेन प्रवर्तनात्, क्वचित्प्रा-
प्तेस्तथा निवेदनात्, तथाऽस्पष्टं तु तत्साक्षात्कारेणाह-
व्यापारवैकल्यात्, न त्वतद्विषयत्वेन । एवमिन्द्रियादपि
क्वचित्ताथविधेयपशमभावे, संकेतमन्तरेणापि भवति
शब्दार्थविभाजनम्, तथान्तर्जप्याकारादिबोधसिद्धेः, लो-
काणुभवप्रामाण्यादिति ।

स्यादेतदित्यादि । स्यादेतत्, अनलशब्दो ह्यनलेऽभिधेय
तदभिधानस्वभावतया—अनलाभिधानस्वभावत्वात्, य-
मभिधेयपरिणाममाश्रित्य प्रवर्तते, वास्तवं स जले
नास्ति परिणामः । कुन इत्याह—जलानलयेऽनलप्र-
सङ्गात् तदकारमभिधेयपरिणामभावेन । यदि नामैवं नतः
किम् ? इत्याह—प्रवर्तते च समयात्—संकेतन, जले अनल-
शब्दः । कुन इत्याह—तथाप्रतीतिः समयद्वारेण प्रवृत्ति-
प्रतीतिः, इत्येवं कथमनयोः प्रकमाद् तन्मुखावकयोः, वा-
स्तवो योगस्तान्त्रिकः संबन्धः ? इति । एतदाशङ्क्याह-
उच्यते नत्र परिहारः, शब्दस्यानेकस्वभावत्वात् शब्दप्रहणं
वस्तुपलक्षणम् । उभयोरनेकस्वभावत्वात्, अनयोर्विस्तयो
योग इति । अनुमवार्थं प्रकटयन्नाह—न ह्यनलत्वादि । न
यस्यात्, अनलशब्दस्याऽनलगताभिधेयपरिणामोपेक्षी अ-
नलगनमभिधेयपरिणामोपेक्षते तदङ्गीकृत्य इति विग्रहः,
तदभिधानस्वभाव एव—अनलाभिधानस्वभाव एव, एक-

स्वभावाः, आर्षं तु तथाविलम्बनादित्येन समयापेक्षित-
वस्तुनिर्देशकत्वेन, जलगतानिधयपरिणामापीयो, तदभिधा-
नस्वभावाऽपि—जलभिधायनस्वभावाऽपि । कुत इत्याह—
सथा तत्प्रतीतिः—तथाविलम्बितादित्येन जलमतीतरति ।
तद्वैचित्र्येण—प्रकानादनलशब्दस्वभाववैचित्र्येण, द्वाभाभावात्
पृथोक्त्यान्वितमित्यर्थः । क्षुधापशमयोऽप्यनः कारणात् ।
तथाप्रवृत्तः—जलेऽनलशब्दसमप्रवृत्तः । अन्यथैवमनभ्युपग-
मे, अतस्तत्त्वेन, तत्त्वाद्यप्रसङ्गात्—तथा प्रवृत्त्यभावात्प्रसङ्गा-
दिना । एतन्नाऽनन्तरादित्येन । तथानुसंगतिः—जलनीत्या,
स्वभावाद् जलप्यनलशब्दात्, प्रतीतिभावनः संवेदनासि-
द्धेन शब्दापेक्षयापशमानां स्वभाववैचित्र्येण, किमन्याह—
एतर्थापि प्रयुक्तम् । यत्तुक्तं चैः किं तद्वैचित्र्यं—शब्दान्द्रि-
याद्यर्थेः शब्दश्चान्द्रिय एव शब्देन्द्रिये, तयोरेव—विषयो
तयोर्भेद एव । कुत इत्याह—अन्यथापेक्षितमित्यर्थः पुनः, अ-
न्यथापेक्षितेन—अन्यस्माद् वाग्यमाने तेनैव, इन्द्रियाधोऽवि-
भाधानात्—इन्द्रियाधोऽन्यथा, विभाचने—नशने, तथाहि—
प्रतीतिमत्त्वं, न शब्दादिव पश्यतीति । तथैन्द्रियादिव अ-
रुचयश्च, शब्दाधोऽप्रतीतिर्वाह पनसं पश्यत्यप्युक्तमन्यथा
धातुः पनसमित्येवैतीत्यादि । आदिशब्दात्—“ अन्यदेव-
न्द्रियमाह—मन्यः शब्दस्य गोचरः । शब्दात् प्रत्येति
विभाषा, न तु मत्प्रसङ्गात्ने” ॥ ४ इत्याद्येतत् समानं
शृण्वन्, इत्येतर्थापि प्रयुक्तम् । यथा प्रयुक्तम्, तथा
मन्यमतीतिदत्ता मनाशुपमदश्वयाह—न खल्वित्यादिना । न
खलु—नैव, अन्यथापेक्षितेन्द्रियाऽपि पुमान् । किं विशद ए-
त्याह—तत्त्वत्पश्यत्युक्तः—प्रकृतम्, इन्द्रियज्ञानावरणक्ष-
योपक्षम्युक्तः, अन्यथापेक्षितं इत्युक्तं, न विभाच-
यत्येव—न पश्यत्येव, मत्प्रतीतिर्वाह पनसं पश्यत्युक्तं, “ छौ प्रती-
त्येवौ प्रकृतमर्थं गमयतः” इति कृत्वा, किं तु विभाचय-
त्येव । कुत इत्याह—तद्वन्मानविच्छादिनिश्चिनः तस्येन्द्रि-
याद्यस्य, वही—कृष्णादिः, मानं—प्रमाणं, मदद्वयादि विह-
खण्डादि, आदिशब्दात्—मन्त्रुत्यादिप्रह, एतन्निश्चिनः ।
तथाहि—कृष्णं महान्तं खण्डं मन्त्रुमपुनमपवरकाद् घट-
मानयेत्युक्तं तज्ज्ञानावरणक्षयोपशम्युक्तः पुमानप्यसमिध-
मस्या तथैव प्रतिपद्यतं । कथमेतदेवम् ? इत्याह—तदस्य-
नुत्तरजातीयमभ्येऽपि तद्वत्तदस्यनायत्तं प्रति भेदेन प्रवर्त-
नात् । न ह्यसौ तथा भोगक्ष्यः प्रवर्तत इति भावनीयम् ।
तथा क्वचित् प्रतिपत्त्याभावे, तस्मात् प्रकृमात् तस्यान्य-
थाकृमात्राक्षय प्रसङ्गः, तथैव निवेदनात्—तथाऽन्यथाकृ-
मात्राचित्तत्वेन निवेदनात्, नैव—न विभाचयति इन्द्रियाथे-
मिति । तथाऽस्पष्टं तु तद्विभाचनम्, साक्षात्काराऽज्ञ-
स्यापार्थक्यत्वात्, तत्त्वनिश्चयत्वेन न पुनरिन्द्रियाधोवि-
षयत्वेन, प्रविज्ञानव्यापारेण तत्रेन्द्रियव्यापारादिति । एव-
मिन्द्रियाधोपि सकाशात् क्वचित् न संशय, तथाविधक्षया-
पशमभावे संज्ञेनानपेक्षशब्दार्थविभावनफलक्षयोपशमभावे,
संज्ञेतमन्त्रेऽपि, किमन्याह—अथानि शब्दार्थविभाच-
नम् । कुत इत्याह—तथाऽनन्तराकारादिबोधितः कि-
मिन्द्रियाधोचित्तमन्त्रादौ पृथोक्तलक्ष्यत्वं पनसमिति बोध-
निश्चित्यर्थः, सिद्धिं लोकापुनमवभाषायादिति ।

स्यादेतत्, इत्यनेनैकस्वभावात्वे वस्तुनोऽनेकस्यैवाऽने-
१६७

कप्रमाहभिरवसायः, तथाहि—यदि य एव तत्स्वभाव एका-
वसायस्य निमित्तं स एवापरावसायस्य, तदतत्पर्यैक्यं सर्व-
थैकानिमित्तत्वात्, इतरेतरस्वात्मवत्, तदभेदेऽपि—तदव-
सायभेदे, तदेकस्वभावतापत्तिः, तदन्यकार्याणामपि तत्त-
थातयाऽतिरोधादिति । अत्रोच्यते—एकान्तवादिन एवायं
दोषः नानेकात्मवादिनः, तस्य क्षत्रियैक्यं । न चाने-
ककार्यजननैकस्वभावतां विहाय ततोऽनेकं भवति, अने-
ककार्यजनने च नाचित्तमेकत्वं, तद्विधेऽपि कर्तव्येनैकं
तद्वद्वात् तदपरावसायव्यवहारप्रसङ्गः, तस्य तज्जननस्वत-
त्वंस्य, अन्यथा ब्रह्मायोगात्, तत्सावधिकत्वात् न निर-
वधिकं प्रहणं तद्वद्ब्रह्ममिति भवनीयम् । मलसामर्थ्या-
त् तदप्रहणं, तदप्रहणमैव सर्वथैकत्वं, अन्यथाऽस्य
प्रहणाब्रह्मप्रसङ्गः, तथा च सत्यमनन्तत्वादि एव शृ-
द्धा, शृद्धाभावाद्येरेकत्वविरोधादिति । तत्त्ववृत्तयेन क-
थंचित् तद्वद्ब्रह्मादेकस्य, एतेनैकप्रम भिरवसायः, नान्यथा,
इत्युक्तं, शान्तिविचारेतिवत् प्रसङ्गः ।

स्येतिनन्, इत्यम्—उक्तमन्याऽनेकस्वभावत्वेऽस्तुनः—इन्द्रि-
याधादेः, नैकस्यैवाऽनेकप्रमाहभावात्तत्त्वः । एतद्वच भाव-
यति—तथाहीत्यादिना । तथाहि—यदि य एव तत्स्वभावो-
वस्तुत्वभावः, एकावसायस्येति—एकस्य प्रमातुर्गति प्रकमः, अ-
वसाय एकावसायमन्यस्य, निमित्तं स एवाऽपराऽवसायस्य
प्रमात्रनरावसायस्य, तत्तत्तयोऽवसाययोर्वाक्यम् । कुत इ-
त्याह—सर्वथैकानिमित्तत्वात्, आद्युक्तवस्तुत्वभावात्त्वेन इ-
तरनरस्वाम्यवधिना निवृत्तम् । एतच्च “ यतः स्वभावो
ज्ञानमैकम्” इत्यादिना त्वयाऽप्युक्तम् । तदभेदेऽपि—तत्स्व-
भावाभेदेऽपि, तदवसायभेदे—एकाऽपराप्रमात्रवसायभेदे, त-
देकस्वभावतापत्तिः—तस्य वस्तुनः एकस्वभावतापत्तिः ।
कुत इत्याह—तदन्यकार्याणामपि—तस्माद् विवक्षितस्वभा-
वादन्य तदन्य स्वभावा इति प्रकमः, तथा कार्याणि—स-
दादिविज्ञानादीनि तत्कार्याणि नपामपि, तत्तथा तथा—त-
स्य वस्तुनः, तथाता एकजातीयविज्ञानाभावात्तथा एकस्वभा-
वा अनेककार्यजननैकस्वभावता, तथा, सामान्येनाऽप्येक-
स्वभावापेक्षया शृद्धाचनकविज्ञानाद्विषयजननैकस्वभावता-
या, अविरोधात् तदेकस्वभावतापत्तिरिति । एतदाशङ्क्या-
ह—अत्रोच्यते—एकान्तवादिन एवायमनन्तरादिनः—“ तत-
स्तथैक्यम्” इत्यादिलक्षणा द्वापः, नानेकात्मवादिनः । कु-
त एतद्विद्याह—तदन्यस्यादि । तस्य एकान्तवादिः, यस्मा-
त्, चित्रमथैकमन्यैकैकम् यदि नाभेदं ततः किम-
त्याह—न चानेककार्यजननैकस्वभावतां विहाय तत एक-
स्मान्, इह प्रकमः, आद्युक्तैकस्वभावात्, अनेकं भवत्ये-
कार्पर्यविज्ञानादिति । यदि नाभेदं ततः किमन्याह—अनेककार्य-
जनने वा साऽचित्तमैक्यम् । अनेककार्यैक्यस्य सर्वथैक्य-
विरोधात् । शृद्धावन्त्याह—तद्वत्त्वोऽपीत्यादिना । तद्वत्त्वोऽ-
पि—आद्यैकैकस्वभावोऽपि, कार्पर्येन—सामन्येन, एकन प्र-

मात्रे, तद्वद्भावे-अधिकृतस्वमांशंभावे, तद्वपरावसायप्र-
द्वयमस्य-यस्मात्-यस्मात्तद्वपरावसायप्र-द्वयमस्य, प्रमा-
ता एव तद्वपरावसायप्र-द्वयमस्य-प्रमा-तानि तेषां प्रद्वयम्-प्र-
द्वयमस्यप्रद्वय इति समासः । कुन इत्याह-तस्येत्यादि ।
तस्याऽधिकृतस्वमांशस्य, किं विधिद्वयेत्याह-तज्जनन-
स्वतस्वस्य अथवावसायजननस्वभावस्वस्य, अन्यथा तत्-
पञ्चऽवसायप्रद्वयमन्तरं, प्रद्वयाऽधोभात्, अथोगात्र तत्-
साधिकात्वात्, -तद्वपरावसायजननस्वभावां अत्रापिति
तस्याधिकः । यदि मामैवं ततः किमित्याह-न निर-
धिकं ब्रूहि तद्वपरावसायजननस्वभावधिकं प्रद्वयम्,
तद्विधिद्वये तद्वपरावसायजननस्वभावप्रद्वयमिति भावनी-
यमतत् । वरामिमांशमाह-मलसामर्थ्याद् इतोः तद्वप्र-
द्वयम्-अथवावसायप्रद्वयप्रद्वयम् । एतद्व्याख्याऽह-त-
द्वप्रद्वयमेव-तस्याधिकृतस्वभावस्याऽप्रद्वयमेव । कुन इत्या-
ह-सर्वेष्वधिकृतस्वभाव एव ब्रूहि तद्वपरावसायजननस्व-
भाव इति, तद्वप्रद्वयेऽप्रद्वयमिति धर्मः । इत्थं चैतद्वद्विक-
ल्पमित्याह-अन्यथा एवमन्तर्भूतधर्म-तद्वधिकप्रद्वयान-
भूतधर्म, अस्य स्मभावस्य, प्रद्वयाऽप्रद्वयप्रद्वयः । सामान्येन
प्रद्वयात् अथवावसायऽप्रद्वयात् । यदि मामैवं ततः किमि-
त्याह-तथा च सति एवं च सति, असम्मतानुवाद एव त-
द्वधिकप्रद्वयादिति, अत्र एवाह-युक्तमात्राऽयुक्तमात्रयोर्धर्मयोः,
एकस्वविरोधादिति । एवं तच्चित्रतयैव-स्वभावधिकृततयैव,
कथंश्चिन् केचित् प्रकारेण, तद्वप्रद्वयात्-अधिकृतस्व-
भावप्रद्वयात्, एकस्याऽपि वस्तुनः, सामान्येन अनेकप्र-
माद्विरवसायः, नान्यथा । कुन इत्याह-उक्तदोषानति-
वृत्तेः 'तत्तत्तयैरियम्' इत्याद्युक्तदोषानतिवृत्तेः, इत्यसं-
प्रसङ्गेति ।

यथाह-किञ्च विकल्पात्मकत्वेऽस्य 'निश्चात्म-
कमिदम्' इत्यनेकप्रमाणाद्वाहानिः, तेनैव वस्तुना
निरचयात्, नित्यत्वादौ आन्त्यनुपपत्तेः, अनेकधर्मके
वस्तुन्यन्तरधर्मनिरचयात्, तदन्यनिश्चयाय प्रमाणा-
न्तरसाधक्यमिति चेत्, इत्याशङ्क्य- 'नैकधर्मविशि-
ष्टस्यापि निरचये सर्वधर्मवत्तया निश्चयात्, प्रमाणा-
न्तरस्य निश्चित्येव विषयीकृतवतः स्मृतिरूपानतिक्रमात्,
एकधर्मद्वारेणाऽपि तद्वतो निश्चात्मना प्रत्यक्षेण विष-
यीकरेण सकलधर्मोपकारकशक्यमिच्छात्मनो निश्चयात्'
इत्यादि, तदप्ययुक्तम् । अथसंज्ञानस्येत्यप्रभृतेः, ज्ञेय-
तज्ज्ञानस्योपशमानां तथास्वभाववदित्युक्तप्राप्तम्, के-
वलानां तु तथानिरचयः, प्रमाणान्तराभावश्च, इति न
कथिष्ये । आह-एवमप्यनेकस्वभावतया वस्तुधर्मानि-
यतात् कथमनन्तानां केवलानां तद्विकल्पात्मकप्रद्वय-
ज्ञानभावं, एकत्र कार्त्स्न्योपयोगित्वेन तत्तज्जननस्व-
भावत्वात्, अपरस्यापि तज्ज्ञानावच्छेदविशेषादिति, न,
हेतुविशेषादित्येः, ज्ञानिनोऽन्यत्वात्, अधिकृतवस्तुव-
विधिप्रत्वात्, तज्ज्ञान्यपेक्षया तत्र-तत्र तदा तदाऽ

विकल्पात्मकप्रद्वयज्ञानाभिध्वज्यकात्मकत्वेनैकत्र कार्त्स्न्यो-
पयोगित्वादिति । न चैवमपरस्यापि तज्ज्ञानावच्छेदः,
अधिकृतवस्तुनस्तथावच्छेदादिति सूक्ष्मविषया भावनी-
यम् । एकान्तैकस्वभाववस्तुवादिनस्तेषु दोषोऽनिक-
रितप्रसर एव, तज्ज्ञेयनिश्चयनाधिकृतवस्तुवैविध्यानुप-
पत्तेरिति । किञ्च-निर्विकल्पकेनाऽपि प्रत्यक्षैकस्वभावे
वस्तुनि परिनिष्ठे कथं नाग्नेकप्रमाणाद्वाहानिति चि-
न्तयम् ? । प्रत्यक्षस्यानिश्चयकपत्ताच्चिन्तयमेवैतत् ।

यथाह-पूर्वपक्षे-किञ्च विकल्पात्मकत्वेऽस्येत्यादि । वा-
च्येकधर्मद्वारेणाऽपि तद्वतो निश्चात्मना प्रत्यक्षेण वि-
षयीकरेण सकलधर्मोपकारकशक्यमिच्छात्मनो निश्चया-
दित्यादि, तदप्ययुक्तम् । कुन इत्याह-अथसंज्ञानस्येत्य-
प्रभृतेः कारणात्, अपरपुनश्च ज्ञेयतज्ज्ञानस्योपशमानां
तथागामिष्य, तथास्वभावत्वात् चिन्तया-असर्वधर्मवत्तया
निश्चयनिश्चयनस्वभावत्वात्, इत्युक्तप्रायं प्रायोगिकम् । के-
वलानां तु क्षीणसकलावरणानां, तथानिश्चयः-सकलध-
र्मवत्तया निश्चयः, प्रमाणान्तराभावश्च केवलानामनुप-
नाशभावश्चेति । न कश्चिद् दोषः । आह-एवमपि केवलि-
नां तु तथानिश्चयेऽपि सति, अनेकस्वभावतया, ततो
वस्तुनः, तथानियन्तात्-समप्रानेकस्वभावतया नियन्तात्,
एकस्वभावव्यविकल्पादित्येः । कथमनन्तानां प्रमाणात्
केवलानां वृथवादीनाम्, तद्विकल्पात्मकप्रद्वयज्ञानभावं त-
स्यानेकस्वभावतया तथानियनस्य वस्तुनोऽविकलो य
आत्मा, तद्वद्विकल्पाद्योपपत्तयः कथम् ? , नैवेत्येः ।
कथं नेत्याह-एकत्रेत्यादि । एकत्र-श्रुतभादिज्ञाने, का-
र्त्स्न्योपयोगित्वेन हेतुना, तज्ज्ञाननस्वभावत्वात्-अधिक-
तवस्तुन श्रुतभादिज्ञानजननस्वभावत्वात्, नान्यथा तत-
स्तथा तदुपपत्ति इति भावनीयम् । यदि मामैवं ततः
किमित्याह-अपरस्यापि वर्धमानादिज्ञानस्य, तज्ज्ञानावच्छेदः-
श्रुतभादिज्ञानावच्छेदः । कथमित्याह-हेतुविशेषादिति । श्रु-
तभादिज्ञानजननस्वभावं अधिकृतं वस्तु तज्ज्ञेयस्तत्त-
स्याऽपि तद्वक्तृज्ञानावच्छेदः, अतो न ततोऽनन्तानां तद्व-
विकल्पात्मकप्रद्वयज्ञानभाव इति । उक्तं च वतः- 'इ-
यं भावो जातम्' इत्यादि, असर्वधर्मता चा-सर्वधर्मात्मनो-
म्यधिकृतवस्तुनोऽनुपपत्तस्तत्तज्ज्ञानविगमादिति वरामिमां-
शः । एतद्व्याख्याऽह-नेत्यादि । न-नैतदेवम्, वद-
धायि परेण, कुन इत्याह-हेतुविशेषादित्येः । कथम-
सिद्धिरित्याह-ज्ञानिनोऽन्यत्वात् वर्धमानादिः, इयमिह-
ज्ञानहेतुः-जीवः, अधिकृतवस्तु च । न चैतद्व्येकधर्म-
त्वेत्याह-अधिकृतवस्तुनश्च अनेकस्वभावतया तथानिय-
नस्य विधिप्रत्वात् । ततः किमित्याह-तज्ज्ञानान्य-
पेक्षया-श्रुतभवर्धमानादिज्ञान्यपेक्षया, तत्र तत्र सिद्धा-
धेयनश्रुतप्राप्तिकारिणादीं क्षेत्रं, तदा तदा सुषमदुःष-
मादुःषमसुषमानादीं काले, अतिकल्पात्मकप्रद्वयज्ञाना-
भिध्वज्यकात्मकत्वेन एवंभूतनात्मना, एकत्र श्रुतभा-
दिज्ञाने, कार्त्स्न्योपयोगित्वात्-सामस्येनोपयोगित्वा-
दिति । न कश्चिद् । न-चैकम्-उक्तं प्रकारेण, अप-

रस्याऽपि वर्धमानादिकानस्य, तज्ज्ञावापत्तिः—अन्वयमादिकान-
न्यार्पितः । कुत इत्यादि—अपि कृतवस्तुनः अनकस्यभावत-
या तथा नियतस्य उल्लङ्घं विधिप्रत्यय, तथावाचिरोधात्
नस्यजन्यपक्षेया इत्यदिवाचिरोधात् । तथाहि—अन्वयमादि-
कारितारौ वृत्तमनुपपन्नौ च वर्धमानादिकानस्यैकस्य,
अपि कृतवस्तुनाहकारानिमित्त्युत्पादकत्वेन एव एकत्र अ-
वधारितत्वेन, अस्य कार्यस्यैकत्वाऽप्यतिवृत्तमिति
ऽप्येव तथावाचिरोधः । वस्तुमन्वयेकत्वाऽप्यतिवृत्तमिति
अवधीयमेतद् अतिग्रहणमिति । एकान्तेत्यादि । एकान्ती-
कस्यभाववस्तुव्यवस्थु वीक्षणैः, अथ दोषाः—अनन्यत्वा-
नन्विकलान्नमाहकारानाऽप्युत्पादकत्वमिति वस्तुनः एव ।
कथमित्यादि—तज्ज्ञेदनिधयन्ना—अनन्तज्ञानभेदेदनिधयन्ना,
अपि कृतवस्तुवैधर्म्यादुपपन्नः, उल्लङ्घं अपि कृतवस्तुवैधि-
र्म्येनान्तराकारमिति । वृत्तान्तरमाह—किञ्चेत्यादिना ।
किञ्च—निर्विकल्पकताऽपि प्रत्यक्षेण भवदभिमतेन, एकत्व-
माह—एकान्तैकत्वभावे, वस्तुनि भवदभिमते परस्मिन्ने-
व सति कथं नान्तरप्रमाणवाद्भावातिरिक्तिं चिन्त्यम् । प्रमेया-
न्तरमायेन प्रमाणान्तरभावाद् भावित्वेत्यर्थः । परस्मिन्मा-
यमाह—प्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकस्य, अनिश्चयकपरात्वात् कार-
णात् चिन्तितमेवैतद् ।

यदुक्तं भवता न च एतद् अपूर्वमिति उपदर्शयन्माह—

आह च न्यायवादी न प्रत्यक्षं कस्यापि निश्चायकम्,
तद् यमपि गृह्णाति तं न निश्चयेन, किं तर्हि ? , तत्राति-
भासेन । तच्च यत्राति पाश्चात्य निश्चयं जनयितुं शक्नोति
तत्रैव प्रमाणमात्मसाकुले, यत्र तु आन्तिकाव्यसङ्गावाद्
अशक्तं तत्र प्रमाणान्तरं व्याप्रियते, समारोप्यवच्छेदार्थ-
मिति आन्तिष्ठुदासाय प्रमाणान्तरप्रवृत्तिरिति ।

आह च न्यायवादी धर्मकीर्तिर्वातिके, किमाह ? , इत्याह-
न प्रत्यक्षं कस्यचित् पदार्थस्य निश्चायकम्, तद् यमपि
पदार्थं गृह्णाति तं न निश्चयेन 'एवमेतद्' इत्येवंकथेयं,
किं तर्हि ? , तत्रातिभासेन आदर्शवद् गृह्णामाणाऽऽकारेण,
तच्च एवमेतं प्रत्यक्षम्, यत्राति वस्तुगतं, पाश्चात्यं नि-
श्चयं जनयितुं शक्नोति गीतादी । यत्र तु अरोपित्वादी, आन्तिका-
वासङ्गावात् कारणात्, अशक्तं पाश्चात्यं निश्चयं जनयि-
तुम्, तत्राति प्रमाणान्तरं व्याप्रियतेऽनुमानम् । किमपि-
न्याह—समारोप्यवच्छेदार्थं—परिकल्पितसमारोप्यवच्छे-
दार्थम्, इत्येवं आन्तिष्ठुदासाय—समारोप्युत्पादाय, प्रमा-
णान्तरप्रवृत्तिः—अनुमानप्रवृत्तिः ।

इत्येवं पूर्वप्रमाणमाह—

अत्रोच्यते—यदुक्तम्—“न प्रत्यक्षं कस्यापि निश्चायकम्”
इति, अत्र कोऽयं निश्चयो नाम ? , स्वात्मन्वादाऽप्यवसाय-
पक्षेति चेत्, नाऽयं तदाकारोत्पत्तिरतिरिक्तेव । अस्त्येव
तत्रः को दोषः ? , इति चेत्, नमो—न प्रत्यक्षेऽपि,
कथमनिश्चायकं तत् ? , वस्तुमात्रप्रतिभासनाद् इति चेत्,
अवस्तुप्रतिभासी तर्हि निश्चयः । न तत्रैव दृढः प्रत्यक्ष-

इति चेत्, कथं तदाकारस्यस्त्वपेक्षेति । किञ्च—किं पुनरस्य
दाढ्यम्, किं निर्विकल्पकसमनन्तरत्वम् ? , किं वा वास-
नाजन्म ? , उताऽप्यवसिततज्ज्ञावता ? , आहोस्वित् ध्व-
नियोगः ? ! न तावद् निर्विकल्पकसमनन्तरत्वम्, तद्-
वरनिर्विकल्पकेन व्यभिचारान् निर्विकल्पकसमनन्तराद् नि-
र्विकल्पकोत्पत्तेः । नाऽपि वासनाजन्म, निर्विकल्पकत्व-
ऽपि तत् उत्पत्तेः, तत्—तत्सममन्तराऽप्यतिरिक्तात् । ना-
पि अप्यवसिततज्ज्ञावता, अतदभेदेन तत्परिच्छेदायोगात्
तत्त्वतस्तद्वस्तुपक्षेः । नाऽपि अविशेषः, तथादास्याव-
योगस्तद्वदिति, तद्युक्तस्यापि तदाकारोत्पत्तिरतिरिक्ता-
दिति । न च स केवला अभिधायः, स्वात्मन्-
नपरिच्छेदात्, न च न तोऽपि, तत्पत्तेः तत्त्व-
भावतया तत्तत्तदोद्योपपत्तेः । न च सूक्ष्मत्वाद् नेति,
बोधस्याऽनिश्चयवतिरोधात् । न चाऽस्पष्टतया नेति,
तस्याः स्पष्टताऽप्युपगमादिति ।

अत्रोच्यते—यदुक्तमित्यादि । यदुक्तमादौ—‘न प्रत्यक्षं कस्य-
चित् निश्चायकम्’ इति । अत्र व्यतिकरे कोऽयं निश्चयो
नाम ? , स्वाऽऽत्मन्वाध्यवसायः—अविधायपरिच्छेद एवेति
चेत् । पतदाशङ्क्याह—नायं यथोदिताध्यवसायः, तदाका-
रोत्पत्तिरप्यतिकरेण—स्वात्मन्वाऽऽकारोत्पत्तिव्यतिकरेण, अ-
स्त्येवम्—अवस्तु स्वात्मन्वाकारोत्पत्तिरेव निश्चयः, ततः को
दोष इति चेत् ? । पतदाशङ्क्याह—नास्ती स्वात्मन्वाकारो-
त्पत्तिः, न प्रत्यक्षेऽपि, किं तर्हि अस्त्येव । अतः कथमनिश्चा-
यकं तत् प्रत्यक्षम् ? , भवदभिमतेनिश्चयलक्षणाद्योपपत्तेर्निश्चा-
यकमेव इत्यर्थः । वस्तुमात्रप्रतिभासनाद् अनिश्चायकं तद् इति
चेत् । पतदाशङ्क्याह—अवस्तुप्रतिभासी तर्हि निश्चयः
ततोऽनिश्चय इति गर्भः । नाऽवस्तुप्रतिभासी, किन्तु तत्रैव
वस्तुनि, दृढः प्रत्यक्षो निश्चयः इति चेत् । पतदाशङ्क्याह—
कथं तदाकारस्यो—वस्तुकारस्यैव स्वमात्रप्रतिभासेन-
तवेति—वस्तुनीति । अत्रोच्यते—यदुक्तम्—किञ्चेत्यादिना । किं पु-
नरस्य प्रत्यक्षस्य दाढ्यम् ? , किं निर्विकल्पकसमनन्तरत्वम्,
निर्विकल्पकं समनन्तरं यत्पत्तिं विमलस्तज्ज्ञावो निर्विकल्प-
कसमनन्तरत्वं तद् ? । किं वा—वासनाजन्म वासनातो जन्म
तत् ? । उताऽप्यवसिततज्ज्ञावता—अप्यवसितः—परिच्छेदः
तज्ज्ञावोऽवस्तुभावो येनेति विमलस्तज्ज्ञावोऽप्यवसिततज्ज्ञाव-
ता ? । आहोस्वित् ध्वनियोगः—शब्दसम्बन्धः प्रत्ययदाढ्यमि-
ति । एवं विकल्पकस्यैवमुत्पत्त्यस्याऽऽह—न तावद् निर्विकल्प-
कसमनन्तरत्वं प्रत्ययदाढ्यम् । कुत इत्याह—तत्परिच्छेदिकल्पके-
न व्यभिचारात्, तदाह—अपि कृतवस्तुवाद् अथैव न तावत्-
कल्पकं च तेनाऽपेक्षास्तकस्याह । प्रत्ययदाढ्यमिति—
निर्विकल्पकसमनन्तरात् सकाशात्, यत्पत्तेन निर्विकल्प-
कोत्पत्तेः । नाऽपि वासनाजन्म प्रत्ययदाढ्यम् । कुत इत्याह—
निर्विकल्पकस्यापि ततो वासनातः, तत्पत्तेः कारणात्
अवस्तुत्वम् तत्—तत्सममन्तराऽप्यतिरिक्तात् तस्या—वा-
सनायाः, तत्सममन्तराऽप्यतिरिक्तात् निर्विकल्पकसमन-

स्मरार्थनिरकात् समनन्तराच्च अविच्छेदकजन्मेति भा-
वना । नाऽप्यवयवसितनङ्गावना प्रत्ययवाच्यम् । कुत इ-
त्याह—अनदाभिन-अवस्थाकारंश्च ज्ञानेन, तत्परिच्छेदाऽ-
योगाद्-वस्तुपरिच्छेदाऽयोगात्, अयोगश्च तत्त्वतः-परमाश्र-
यः ननुतदुपपत्तः-अवस्थासितनङ्गावनातुपपत्तः नाऽनदाभे न-
त्परिच्छेदकम् । नवाऽनो न, अवयवसितनङ्गावनाति भाव-
नीयम् । नाऽपि ध्वनियोगः—प्रत्ययवाच्यम् । कुत इत्याह—
तन्मादाव्यवस्था योगात् नस्य-प्रत्ययस्य, तेन-ध्वनिना, तादा-
स्यायोगात्—तादाभ्यस्यकत्वम् आदिशब्दात्—तदुप-
पत्तिग्रहः, नदाभिज्ञेः—ध्वनियोगाभिज्ञेः, तथा तदुक्तस्याऽपि
ध्वनियुक्तस्याऽपि प्रत्ययस्यति प्रकृतः, नदाकारोत्पत्ति-
प्रधानमात्रं विषयाकारोत्पत्तिप्रधानमव्यादि । न चत्यादि ।
न च सा एव—नदाकाराणां, केवला ध्वनियोग-
हिता, अनिश्चय-अपरिच्छेदः । कुत इत्याह—स्वात्मन्यन-
परिच्छेदात्—स्वविषयपरिच्छेदात्, केवलाऽपि न च न
सोऽपि-स्वात्मन्यनपरिच्छेदः, तत्त्वतः-परमाश्रयः । कुत इ-
त्याह—तत्त्वमभावनया स्वात्मन्यनपरिच्छेदश्च भावनया, नत,
स्वात्मन्यात्, तद्धोषोपपत्तेः—[वा]त् तालस्वन, दोषोपपत्तेः,
अथवा तनुत्तरक्षणवत् ततो भावोऽपि अर्थाधरूपतेति ह-
द्वयम् । न चत्यादि । न च मूककल्पेन्यात् केवलायास्तदाका-
रात्परेति प्रकृतः, नेति न निश्चयरूपता । कुत इत्याह—वा-
चस्याऽनिश्चयव्यविराधात्, बोधो निश्चयोऽवगम इति तुल्या-
ध्याः । न चत्यादि । न चाऽप्येवया कारांशेन, नेति-न निश्च-
यरूपता, केवलायास्तदाकारोत्पत्तेरिति प्रकृतः । कुत इत्या-
ह—तस्याः—तदाकारोत्पत्तेः, स्पष्टनाऽप्युपगमादिति ।

यथैकम्—“ तच्च यत्रांशे पार्श्वार्थं निश्चयं ज-
नयितुं शक्नोति तत्रैव प्रमाद्यप्यात्मसात्कृते । ए-
तदप्युक्तम्, तस्य निश्चयाभ्युपगमात्, अन्यथा
परमिहान्तापत्तिः । व्यञ्जनयोऽंशा इति चेत् । न ।
तासां परमार्थतत्त्वद्वयतिरिक्त्वेन तन्मात्ररूपत्वात्,
तस्यैव त्रैलोक्यस्य, ह्यस्यैकत्वभावात्वादिति । कथं च नि-
श्चयस्य विकल्पात्मकत्वात् तत्त्वतो निर्दिष्टयत्वात् तद्विषयता
युक्ता, येनोच्यते “ यत्रांशे पार्श्वार्थं निश्चयं जनयितुं
शक्नोति ” इति । स ततो भवतीति तत्रैव इति चेत् ।
न । अतिप्रमङ्गात् नीलादि परयतः क्वचित् भिन्नजाली-
यधिकल्पाभ्युपगमात्, तस्य च ततो भावात्, अन्यथा
अद्वैतकृत्वापत्तेः । संवादको निश्चय इति चेत् । न । अ-
प्राप्यदशगतजलादिनिश्चयेन व्यभिचारात् । न च संवा-
दनशक्तिरेव संवादनमित्युद्धम्, शक्तेरप्रत्यक्षत्वात् का-
र्यमन्तेरेण तद्वानवगततेः, न च ततोऽनन्या शक्तिरिति
तदवगनाविव तदवगततेः, तदाभासतोऽप्रवृत्तिप्रमङ्गात्
तच्छक्यत्वमापत्तेः, न च तदाभासतोऽन न तच्छक्य-
त्वमः, तेनाऽपि आत्मवेदेनात् तस्याश्च तदनन्तरत्वात्,
न च सम्यग् निश्चयशक्तेरेवाऽवगतिरिति युक्तम्, तत्त्वतो

वचनमात्रत्वात् तथाप्रतीत्यमात्रात्, इति । एवं च तत्रैव
प्रमाद्यप्यात्मसात्कृते इति वचनमात्रम्

यथोक्तं पूर्वपक्षस्यैव एव—तच्च यत्रांशे पार्श्वार्थं निश्चयं
जनयितुं शक्नोति तत्रैव प्रमाद्यप्यात्मसात्कृतम् । एतद-
प्युक्तम् । कुत इत्याह—तस्य प्रकृतात् प्रमेयवस्तुनः, निर्-
श्चयाऽभ्युपगमात्, अस्यैवा एवमभ्युपगमः, परमिहान्ता-
पत्तिरिति तत्सांज्ञापरस्या इत्यर्थः । व्यावृत्तयोऽंशा इति
चेत्, तथाह—त्रैलोक्यव्यावृत्तं तद्विनि । एतदाह—
न । तासां व्यावृत्तीनाम्, परमार्थतत्त्वद्वयतिरिक्त्वेन—व-
स्तुव्यतिरिक्त्वेन हेतुना, तन्मात्ररूपत्वाद्—वस्तुमात्ररूप-
त्वात् । एतदेव स्पष्टप्राह—नस्यैव वस्तुनः, त्रैलोक्यव्या-
वृत्तिरेव एकः स्वभावे यस्य तत् तत्रांशे विग्रहस्तद्भावा-
स्तत्त्वादिना । दोगात्मरमाह—कथंश्चर्यादिना । कथं च
निश्चयस्य विकल्पात्मकत्वात् कारणात्, तत्त्वतः-परमाश्रय-
निर्दिष्टयत्वात्, तद्विषयता-वस्तुविषयता युक्ता, येनाच्यते
“ यत्रांशे पार्श्वार्थं निश्चयं जनयितुं शक्नोति ” इति । नाह
एतद्—अनद्विषयत्वं चाह । स नन इत्यादि । स-निश्चयः,
ततो वस्तुनः भवतीति कृत्वा तद्विश्रया-वस्तुनिश्चय इति
चेत् । एतदाह—कथाह—न । अतिप्रमङ्गात् । एतमाह—नी-
लाद् परयतः प्रबन्धेन क्वचित् अधोऽन्तर्गवगमे, भिन्नजाली-
यविकल्पाभ्युपगमात्—स्मात्तत्रांशेनाद्वैकल्प-भ्युपगमात्,
तस्य च विकल्पस्य, ततो नीलाद्विश्रयाद् भावात् । अस्यैवा
एवमभ्युपगमः, अद्वैतकृत्वापत्तेस्तस्याऽतिप्रमङ्गा इति ।
निश्चयमेवाऽधिकृत्य, प्रकाशान्तरमाह—संवादको निश्चय इति
चेत् । एतदाह—कथाह—न । अप्राप्यदशगतजलादिनिश्च-
येन व्यभिचारात्, स हि निश्चयाऽवगताधिकृत्य न च सं-
वादनशक्तिरेव संवादनमित्युद्धम्, किं तु दुष्टम् । कुत
इत्याह—शक्तेरप्रत्यक्षत्वात् । यदि नाभेयं ततः किमित्याह—
कार्यमन्तेरेण संवादनादिरूपम्, तद्वानवगततेः—शक्ति-
भावानवगततेः । न चेत्यादि । न च ततो निश्चयात्, अन्यथा
शक्तिरिति कृत्वा तदवगतांशेन निश्चयावगतांशेव, तदवगति-
शक्यवशतः । कुत इत्याह—तदाभासतो निश्चयाभासतः ।
किमित्याह—अप्रवृत्तिप्रमङ्गात् । प्रलब्ध-तच्छक्यत्ववगमाप-
त्तेः—तदाभासशक्यत्ववगमापत्तेः । न चेत्यादि । न च तदा-
भासतत्वेन कारणात्, न तच्छक्यत्ववगमो—न तदाभासशक्य-
त्ववगमः, किन्तु अवगम एव । कुत इत्याह—तेनाऽपि तदाभावे
न, आत्मवेदेनात् कारणात् । यदि नाभेयं ततः किमित्याह—
तस्याश्च तदाभासशक्तिः, तदवगतात्—तदाभासाऽनवगतात् ।
न चेत्यादि । न च सम्यग् निश्चयशक्तेरेवाऽवगतिरिति
युक्तम् । कुत इत्याह—तत्त्वतो वचनमात्रत्वाद्, वचनमात्रार्थं
च तथा सम्यग् निश्चयशक्यत्ववगमकंश्च प्रतीत्यभावादिनि ।
एवं च यथोक्तनीत्या, तथैव प्रमाद्यप्यात्मसात्कृते इति
वचनमात्रं निश्चयकमित्यर्थः ।

इत्थं वचनमात्रम्—“ यत्र तु आन्तिकारणमज्ञावाद् अश-
क्तं तत्र प्रमाणान्तरं व्याप्रियते ” इत्याद्युपन्यासात् । तथाहि
यदि तत्कचिद् अशक्तं पार्श्वार्थं निश्चयं जनयितुमेवं तर्हि
अशक्तमेव, तदर्थकत्वात् एकस्य चैकस्वभावत्वेन शक्तत्वाऽ-

शक्तविवरोधात्, कथञ्चिद् भविरोपेऽप्यभ्युपगमविरोधात्, भिषांशविषयनिश्चयभावाभावयोस्तु न तस्य किञ्चिद् इति कथं कचिद् प्रामाण्यमात्मसात्कृत इति ? नैवं समारोपव्यवच्छेदार्थमपि प्रमाणान्तरप्रवृत्तिः, न्यायतः समारोपस्यैवाऽयोगात्, सजातीयतरविचैकैकस्वभावस्य वस्तुन इन्द्रियज्ञाने प्रतिभासनात्, रूपादिनिश्चयज्ञानवत् तन्निबन्धननिश्चयज्ञानानां तन्मन्तरेणैव प्रवृत्तिसम्भवात् । तथाहि—यद् रूपादिदर्शनानन्तरमलिङ्गं निश्चयज्ञानं भवति तत्कथमसति समारोपे भवत् तद्व्यवच्छेदविषयम् ?

इतश्च वचनमात्रम्—“यत्र तु आस्तिकारणसङ्क्रावाद् अशक्तः तत्र प्रमाणान्तरं कथं भवत्येव” इत्यादिप्रमाणान्तरं पूर्वपक्षस्यैव । इदं च भाष्यार्थमाह—तथाहत्यादिना । तथाहि—यद् तत् प्रकामाद् आत्मकस्यैव, कचिदशक्तं पाश्चात्त्यं निश्चयं जनयितुम्, एवं तर्हि अशक्तमेव एकान्तेन । कुत इत्याह—सर्वेधेकत्वात् कारणान्तरं, एकस्य च वस्तुनः, एकस्वभावेन हेतुना, शक्त्याऽऽशक्त्याप्येव भवति । तथाहि—एकमकम्भमात्रं यदि शक्तं शक्तमेव, अथाऽऽशक्तमशक्तमर्थान् भावनीयम् । कथञ्चिद् आचाराधेऽपि निमित्तभेदेन शक्त्याऽऽशक्त्यवस्था, अभ्युपगमविरोधाद् अनैकान्तवादापत्त्या । अथ भिषा अस्यांशा इति । एतद् व्यपेक्षायाऽह—अस्यांशत्वादि । भिषा च नौ प्रत्यक्षानां प्रकमः, अंशो च अभाष्यो, नौ विषयो यस्यांशो भिषांशविषयो अंशंशविषयो च नौ निश्चयो चेति विग्रहः । तयोर्भावाऽभावौ । तयोः, पुनर्न तस्य प्रत्यक्षस्य । किञ्चिद् इति एवम्, कथं कचिद् प्रामाण्यमात्मसात्कृत-इति । नैवमित्यादि । नैवम्—उक्तेन प्रकरित, समारोपव्यवच्छेदार्थमपि प्रमाणान्तरप्रवृत्तिः । कुत इत्याह—न्यायतो न्यायेन, समारोपस्यैव अयोगात् । अयोगश्च सजातीयतरविचैकैकस्वभावस्य वस्तुन इन्द्रियज्ञानं प्रतिभासनात् कारणान्तरं, रूपादिनिश्चयज्ञानवर्तित्ति निश्चयम् । तन्नबन्धननिश्चयज्ञानानाम्—अधिभूतवस्तुनां प्रत्यक्षविषयज्ञानानाम्, तन्मन्तरेण—समारोपमन्तरेणैव, प्रवृत्तिसंभवात् कारणान्तरं, न समारोपव्यवच्छेदार्थमपि प्रमाणान्तरप्रवृत्तिः, अनित्यत्वादिनिश्चयानामपि सामारोपव्यवच्छेदमन्तरेणैव भावप्रसङ्गादित्यर्थः । अधिभूतार्थभाष्यार्थमाह—तथाहत्यादि । तथाहि इति—उपप्रवृत्तिः । यद् रूपादिदर्शनाऽनन्तरम्—अवयवभावेन, अलिङ्गम्—लिङ्गादन्तरम्, निश्चयज्ञानं भवति प्रकामाद् रूपादिविषयमेव, न कथमसति समारोपे अरूपादिविषयं भवद्—उपस्थानम्, तद्व्यवच्छेदविषयं—समारोपव्यवच्छेदविषयम्, नैव समारोपाभावेन तद्व्यवच्छेदाऽयोगादिति ।

स्यादेतद्, असमारोपविषये भावात् तद्व्यवच्छेदविषयम्, यत्र हि अस्य समारोपो भवति यथा स्थिरः सात्मक इति वा, न तत्र निश्चयो भवति, तद्विवेक एव आन्यापोह इति तदपि तन्मात्राऽपेक्षापरमेव, न वस्तु-

स्वभावननिश्चयात्मकमिति । एतदपि यत्किञ्चित्, वाक्यान्तरत्वात् ।

स्यादेतद् असमारोपविषये भावात् तद्व्यवच्छेदविषयमिति—समारोपस्य विषयः समारोपविषयः न समारोपविषयोऽन्त्यांशविषयः तस्मिन् समारोपस्य इत्यर्थः, भावात्—उत्पत्तेः कारणान्तरं अधिभूतनिश्चयज्ञानस्य, तद्व्यवच्छेदविषयमिति । एतद्व्यवच्छेदार्थमाह—यत्र पदार्थः, हिताभ्यांऽवधारणे, अस्य पुरुषस्य, समारोपे भवति, यथा स्थिरः सात्मक इति धार्यं पदार्थः । न तत्र निश्चयो भवति अतिस्यत्वादिनिश्चयसंस्थाध्यात्मविषयः, तद्व्यवच्छेद एव च—समारोपविषयक एव च, अन्यापोहः तद्व्यवच्छेदः इति—एवम्, तदपि अधिभूतनिश्चयज्ञानम्, तन्मात्राभावात्पक्षमेव, समारोपाभावात्पक्षोऽपि नित्यः । न वस्तुत्वभावेन निश्चयसात्मक—न स्वलक्षणनिश्चयकारिणां योऽप्यर्थः । एवं पूर्वपक्षमाशङ्क्याह—एतदपि यत् किञ्चिद् यत्साम्, कुत इत्याह—वाक्यान्तरत्वात्, वाच्याऽपेक्ष्यत्वात् ।

यत्तद्व्यवच्छेदम्—“असमारोपविषये भावात्” इत्यत्र समारोपाभावेऽस्य वृत्तिरुक्ता, अथ च समारोपाभावादि प्रसज्यप्रतिषेधरूपः, न किञ्चिदस्य वृत्तिस्तस्य तुच्छत्वात्, तत्रैव इत्यमेव इदमिति चेत् कथमतुच्छप्रतिभासं रूपादिनिश्चयज्ञानम् ? तुच्छप्रतिभासमेव तद् इति चेत्, अनुभवविरोधः—रूपादिप्रतिभासस्य वधमात्रत्वात्, अन्यथा तदनाकारत्वेन वेदनाऽयोगादिति । अथ पर्यायारूपः, कथं न वस्तुस्वरूपनिश्चयात्मकं तत् ? तत्रैव प्रवृत्तेन तत् तदा इति चेत्, कथमसमारोपविषयेऽस्य भावः, अथमस्यैव आत्मा न त्वन्य इति चेत्, स्वात्मन एव तदितरविकलस्य तत्त्वकल्पनायामतिप्रसङ्गः—स्वलक्षणज्ञानस्यापि तत्त्वेन तज्जावापचेरिति ।

एतदेव इत्येति—यत्तद्व्यवच्छेदमिति। नत्र यत्तद्व्यवच्छेदम्—पूर्वपक्षस्यैव “असमारोपविषये भावात्” इत्यत्र इत्ये, समारोपाभावे अस्य निश्चयस्य वृत्तिरुक्ता, एतद् ऐतदर्थम् । यदि नमिषे ततः किमित्याह—अथ च समारोपाऽभावा यदि प्रसज्यप्रतिषेधरूपः समारोपाभावमन्मात्रलक्षणाः ततः किमित्याह—न कचित् अस्य निश्चयस्य, वृत्तिः । कुत इत्याह—तस्य प्रसज्यप्रतिषेधरूपस्य समारोपाऽभावस्य, तुच्छत्वात्—असत्त्वादित्यर्थः । तत्त्वेन इत्यादि । तत्रैव—परमार्थेन, इत्यमेव न कचित् अस्य वृत्तिः, इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कथमतुच्छप्रतिभासं रूपादिवस्तुवाऽऽकारं रूपादिनिश्चयज्ञानम् ? तुच्छत्वादिति । तुच्छप्रतिभासमेव, तत् रूपादिनिश्चयज्ञानम्, इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—अनुभवविरोधः । एवं कथमस्याह—रूपादिप्रतिभासस्य, रूपादिनिश्चयज्ञानं वधमानत्वात्, अन्यथा एवमभ्युपगमः, तस्य रूपादिनिश्चयज्ञानस्य, अकारः यत् हेतुना । किमित्याह—वेदनाऽयोगात्, न हि अनाकारकस्य यत्नम् ? इति भाषानीयम् । एवं प्रसज्यपक्षोऽपि

विशेषणं यत्कालम् दोषविधायित्वम्—कथं पदोदात्तकः प्रस्तुतः समारोपाभावः । एतदर्थशङ्कयाह—कथं न वस्तु-सामान्यनिश्चयमात्रं तद् कथमितिशङ्कयन्तम् ? तत्रैव-कथं शङ्क्यते, न तद् कथयति, तथा निश्चयज्ञानकाले-इति चेत् । एतदर्थशङ्कयाह—कथमस्मादपि विषय-समा-रोपेणास्ते पदोदात्तस्यैव, अत्रापि-कथमितिशङ्कयन्तम्, भा-वः । अस्मिन्मते हि, अस्मत्-अस्मादपि प्राप्तेः, अस्मैव अ-भिप्रेत्यनिश्चयज्ञानस्य आख्या, न तु अन्यो-व्यातिरिक्तः कति चेत् । एतदर्थशङ्कयाह—सामान्य एव, इति संशयः, तद्विस्तारित्वकस्य-विषयविकलस्य, तत्कल्पनानां-विषय-त्वकल्पनायाम्, उक्तमस्ति । किमित्याह—आनियमः । क-थं तस्यैव—कथमस्मादपि अस्मत्-इति तत्रैव तद्विस्तारित्वक-त्वम् हेतुम्, तद्व्यापारः—अस्मादपि विषयभावापत्तेः-नि-श्चयसम्बन्धपरस्परित्ययः ।

यद्योक्तम्—“यत्र हि अस्य समारोपो भवति यथा स्थिरः सात्मक इति वा, न तत्र निश्चयो भवति ” एतदप्युक्तम् परमायैव तस्याऽस्थिरमात्मकस्यैव ग्रहणात् तत्र रू-पादाविषय समारोपप्रवृत्त्युपायात् । स्यादेतद्, नहि यथा गृहीतोऽपि भावस्तथैव प्रत्यभिज्ञावत्, कचिद्भेदे व्यव-धानसंभवात् यथा शुकः शुक्तिन्वे । यत्र तु प्रतिपत्तुर्भा-न्तिनिमित्तं नास्ति तत्रैव अस्य दर्शनादिविषयेऽपि सम्पत्तिं निश्चयो भवति, समारोपनिश्चयसंशङ्काबाधकभावात् इति । एतदप्युक्तम्, निरंशे तथा गृहीते कचिद् व्यवधा-ने-कचिद् न इत्यन्यथा यत्वा भेदाभावेन तत्रैव एकनि-श्चयज्ञानप्रवृत्तात्, न खलु रूपे एव तदेकत्वभावननिश्च-यानि भूयसि निश्चयज्ञानाग्निः ।

यथाह—अधिकृतपुत्रप्राप्तम्—“यक हि अक-समा-रोपो भवति यथा स्थिरः साम्यक इति वा, न तत्र निश्च-यः भवति ” एतदपि अयुक्तम् । कथमित्याह—परमार्थेन-वस्तुस्थित्या, वस्तु पदार्थस्य, अस्थिराऽज्ञानमकस्यैव प्र-वृत्त्या, भाव्यत् तस्य रूपमिति कृत्वा । ततः किमित्याह—तत्र अस्थिरत्वाद्, रूपादाविषय समारोपप्रवृत्त्युपायात्, नहि रूपं रूपतया गृहीते समारोपः । स्यादेतद्व्याप्तिः । स्यादेतद्, नहि तथा स्वकल्प, गृहीतोऽपि भावः पदार्-थः तथैव प्रत्यभिज्ञायते-निश्चयज्ञानेन गम्यते । कथमि-त्याह—कचिद् भेदं भावविषये, व्यवधानसंभवात् प्रत्यभिज्ञानस्य समारोपेण इति भावः । निदर्श-नमाह—यथा शुकः—शीघ्रकद्रव्यस्य, शुक्तिव व्यव-धानसंभवाः प्रत्यभिज्ञानं प्रति रजस्तसमारोपेण, यत्र तु भावभेदे पदार्थे, प्रतिपत्तः पुरुषस्य, आन्तिनिमित्तं सा-दृश्यं नास्ति, तत्रैव-भावभेदे, अस्य-पुरुषस्य, दर्शनाऽ-विषयेऽपि—उभयत्र यत् तस्य तद् इत्येते इति दर्शना-ऽविषयेऽपि अस्ति, स्मार्तो निश्चयः भवतीति गृ-हीतमाह । किमेतदेवमित्याह—समारोपनिश्चयसंशङ्का-बाधकभावात्, समारोपो बाधः, निश्चयो बाधकः इति । पुत्रप्राप्तमात्रशङ्कयाह—एतदपि-अनन्तरोदिताम्, अन्त-प्र-

शोभनम् । कुत इत्यह—निराह क्त्वाहि । निरंशः कचिद् इति तथा निराधत्ता-सूत्रेण, कचिद् व्यवधानं कचिद् न इति अपरथा यत्वा, एतद् अपि असत्, अपरथा यत्वं च भेदाऽ-भावेन हेतुना निरंशत्वेन, तत्त्वं—परमार्थेन, एकनिश्चयज्ञा-नप्रवृत्त्या निश्चयसंभवात्, एतद्व्यापारोपायाह—व कचि-त्स्याति । न खलु-नैव, इति एव आत्मत्वेन, तदेकत्वभा-वननिश्चयज्ञानं तद् रूपस्य एकः स्वभावा निश्चयसंभवा-तानि तथा, भूयोऽस-प्रभूतानि, प्रक्रमाद् आनिर्भवभावि-कृत्य निश्चयज्ञानानि रूपसादित्वज्ञानानि, किं तर्हि प्र-भूतानि अपि व्यतिभेदाऽप्यस्य रूपज्ञानानि एव ? इति भेदाऽप्यस्य तत्त्वं एकनिश्चयज्ञानप्रवृत्त्याः ।

द्वयुक्तान्तरमाह—

किंच-असौ भावः स्वप्रत्यभिज्ञानजनने व्यवधानसम्भ-वस्वभावो वा स्यात्, न वा ? उभयथाऽपि कचिद् भे-दे व्यवधानसंभवाद्, इत्यपि अयुक्तम्, यथाक्रमं सर्वत्रैव तत्सम्भवाऽप्यसम्भवापत्तेः, अन्यथा एकस्वभावत्वविरोधात् अतश्चिन्तनत्वे च निश्चयानां न तेभ्यस्तत्त्वव्यवस्था, इत्यफला तत्कल्पना, एवं च “यथा शुकः शुक्तिन्वे” इ-त्यनुदाहरणमेव, भवतीत्या तदवगमात् शुक्तिकाया अपि अचक्षानेन नीलादिवत् तत्रैव ग्रहणात् ।

किंच, असौ भावः-पदार्थः, स्वप्रत्यभिज्ञानजनने-स्वनिश्च-यज्ञानजनने, व्यवधानसंभवस्वभावो वा स्याद् न वा ? इति द्वयी मतिः । उभयथाऽपि पक्षद्वयेऽपि कचिद् भेदे व्यवधानसं-भवाद् इति अयुक्तम् । कुत इत्याह—यथाक्रमम्-यथासंभ-वम्, सर्वत्रैव कचिद् इत्येत्त्वं अनुदासेन सर्वत्रैव वस्तुनि, तत्संभवाऽप्यसम्भवापत्तेः—तत्र व्यवधानस्य, संभवस्यैव-भवश्च तत्संभवासंभवी, तत्रोत्पत्तिः, तत्र एतदुक्तं भव-ति—यदि असौ भावः स्वप्रत्यभिज्ञानजनने व्यवधानसंभ-वस्वभावस्तत् तत् संभवस्यैव सर्वत्र व्यवधानम्, न चेत्, न संभवस्यैव इति द्वयम् । इत्येव तैत्तरीयकार्यवृत्तिरुदाह-रन्वथा एकस्वभावत्वविरोधात्, एकस्वभावो हि स्वप्रत्य-भिज्ञानजनने व्यवधानसंभवस्यैव कचिदस्य, तत्संभवेकस्वभा-वो वा, अन्यथा तत्त्वज्ञानसंभवात् एव इति भावनीयम् । अतश्चिन्तनत्वे च—स्वप्रत्यभिज्ञानजनने-स्वनिश्चय-विशेषणमात्रम्—न तेभ्यो निश्चयः, तत्त्वव्यवस्था-विशेषणमात्रम्—तत्त्वज्ञानस्यैव, इति एवम्-अक्षरानि-निश्चयो-जना, तत्कल्पना-प्रक्रमाद् व्यवधानसंभवकल्पना, एवं च सर्वत्र “यथा शुकः शुक्तिन्वे” इत्यनुदाहरणमेव । कचि-त्स्याह—अयथात्वा-त्वद्योतनसुसारम्, तदवगमात्—प्रक्रमाद् व्यवधानसंभवभावात्, समारोपशुक्तिकाया अपि अच-क्षानेन—इन्द्रियज्ञानेन, नीलादिवत् इति निदर्शनम्, तत्रैव एव—शुक्तिकात्वेन एव ग्रहणात् ।

इत्यमेव इदमिति चेत्, कथं व्यवधानसम्भवा ? तत-स्तभिश्चयानुत्पत्तिरिति चेत्, तैव तात्त्विकमिति चिन्तयन्, निश्चयान्तरोत्पादाद् इति चेत्, कथमनुभवान्तराद् निश्च-यान्तरोत्पादा ? तत्-तत्त्वभावनत्वाद् इति चेत्, अनु-

यमस्तुक्रुम्, भद्रकमिनि चेत् । एतदशङ्क्याह—न खलु-
मैव, अनुभव इत्येव एतावता चोशन, तत्प्रत्ययवत्साहृतः ।
कथं न? इत्याह—न्यायवाचितस्य अनुभवस्य, तदनुपपत्तेः-
नृत्तव्यवस्थानुत्पत्त्यानुपपत्तेः, नीत्या किञ्चिन्मात्रावादी तथा
प्रभुपुत्रमादिनि । यदि नाभैव ततः किमत्याह—अस्य
कं प्रमाणसङ्गानुभवस्य वक्रवद् यथोक्तं तथा न्यायवा-
चितत्वात्, क्लृप्तकवेन हेतुना, तथा यदायथाधानुभवकूपे-
णासम्भवाच्च, तथाहि—निश्चयानुभवाऽपि क्लृप्तक एव
इति भावना । एतेन इत्यादि । एतेन—अनन्तरादितेन वस्तु-
ज्ञानेन, “यत्र—तु प्रतिपन्नोऽभिमितिमितं नास्ति तत्रैव अस्य
दर्शनाविशेषोऽपि पाश्चात्या निश्चयो भवति, समारोप—
निश्चययोर्बाध्यवाचकभावाद्” इति यदुक्तम् । तत् किमि-
त्याह—तदपि प्रयुक्तमेव । कथमित्याह—सर्वथेकत्वभावत्वे
वस्तुनो वाक्यस्य दर्शने च तस्य ह्ये यथोक्तं तथा अभि-
धानाऽयोगात्, अयोगश्च एकत्र वस्तुनि, अभिधानमिदम-
सर्वे यानि, सर्वेव तदास्येः—अभिनिमित्तसम्भवापत्तेः,
आभा तच्च तत्तदेकत्वभाववत्त्वात्—तस्य वस्तुनो अभिनि-
मित्तसम्भवे क्लृप्तभाववत्त्वात् । अन्यथेत्यादि । अन्य-
था—एवमननुपपत्तयः, यत्र वस्तुनि अभिनिमित्तम्, न घट-
पटत्वे, यत्र च अस्ति शुद्धिकारजतादौ; अन्यथाः वस्तुनोः, क-
थाञ्छत् स्वायम्भेदः, यस्यभेदेऽपि स्वतन्त्राभेदः इति—एवम् ।
बलात् तदेकत्वभावात्; तस्य—वस्तुनः, सामान्याऽनेकत्व-
भावना, तदेकान्तकत्वभावे तु न एतद् उत्पद्यते इति । उप-
पत्त्यन्तरमाह शुद्धिकारजावपि—शुद्धिकारजतादौ आप, नाश-
यमाऽभावाच्च—प्रकणाद्—अभिनिमित्तसम्भवात्त्वभावनि-
यमाऽभावाच्च, बलात् तदेकत्वभावना इति वदते । तथा-
हि—न शुद्धिकारो, अपि सर्वस्य समारोप एव कस्यचित्
दर्शनाद् अनन्तरं शुद्धिकानिश्चयः, अपरस्य तदा तत्रैव स-
मारोप इति न एतद् एकान्तकत्वभावे वस्तुन इति भावनी-
यम् । अतद्—इत्यादि । तद्—वस्तु, निश्चयने—कारणम्, यथा न
नाशवन्धना न नाशवन्धना अनाशवन्धनास्तद्वावस्तसिन्,
अनाशवन्धनत्वे च—अवस्तुनिश्चयत्वे इत्यर्थः । केषामि-
त्याह—निश्चयानां न तेषां—निश्चयेभ्यः, तत्तत्त्वव्यवस्था-
वस्तुनस्त्ववस्था, इति उक्तं प्राक् ।

एवं च यत्र स्वत एव निश्चयः स प्रत्यक्षः, यत्र तु न
सोऽनुमेय इति सन्त्यावप्राप्तिः, अन्यथाऽसम्भज्यत्वात् ।
न चैवं सविकल्पकप्रत्ययवादिनोऽपि अनेकस्वभावत्वाद्
वस्तुनः चयोपशमवैविध्येण तथानिश्चयप्रवृत्तौ करिचद्
दोषः, निरुपचरिततन्निवन्धनभावात् । दृश्यते च कथ-
ञ्चित् एकत्र एव एकाऽनेकप्रमात्रेषुः शब्दलिङ्गाऽ-
प्यर्थैः प्रतीतिभेदः, तथाहि—अत्र निकुञ्जे बहिरस्तीति
शब्दतस्तथाविधदेशमात्रावच्छिन्नप्रमिमानान्यं प्रतीयते,
भूमदर्शनात् तु विशिष्टदेशावच्छिन्नप्रतीतिः, अथ-
वस्तु विशिष्टरो ज्वालादिस्तिर्याऽसोपापलाङ्गनाप्रसि-
द्वाद् अत्याज्य एव इति । एवं च सन्त्यासिद्धे प्रमा-
णाणां वस्तुविषयत्वे यदुक्तं पुरस्तात् “ नहि अन्य एव

अन्योपकारको नाम ” इत्यादि, तदयुक्तमेव । परमा-
र्थतो निर्विषयत्वात् । न च वस्तु अपि तदेकमेकधर्मो-
पकारकशक्तिमद् इत्येव जैनैः, एकाऽनेकस्वभावत्वाऽभ्यु-
पगमात् पृथग्भूतधर्मसिद्धेः । इति कुतमत्र प्रसङ्गेन ।

एवं च यथाऽङ्ग वस्तुज्ञानसम्बन्धिनि नीलादौ, स्वत-
एव निश्चयः समारोपप्रत्ययवच्छेदमन्तरण, स प्रत्यक्षो-
ऽशः, यत्र तु अनित्यत्वादी, साऽनुमेय इति
सन्त्यावप्राप्तिः । कुत इत्याह—अन्यायाऽसम्भज्यत्वात्
इत्येव निश्चितमसङ्कृतम् । यदि नाभैव ततः कि-
मत्याह—न चैवं साविकल्पकप्रत्ययवादिनोऽपि वादिनः,
अनेकस्वभावत्वाद् वस्तुनः, चयोपशमवैविध्येण हेतुना,
तथानिश्चयप्रवृत्तौ अनन्तरादितेन कथञ्चिद् दोषः, कथं
न दोषः? इत्याह—निरुपचरिततन्निवन्धनभावाद्—बाल-
वप्रवृत्तानिवन्धनभावादिन्यर्थः । अमुमेवाऽभ्युपदेशयति—
दृश्यते चेत्यादिना । दृश्यते च कथाञ्छद् एकत्रैव वस्तुनि,
एकाऽनेकप्रमात्रेषुः शब्दलिङ्गाऽप्यर्थैः—आगमानामान-
त्यर्थैः प्रतीतिभेदः, तथाहि—अत्र निकुञ्जं बहिरस्तीति शब्द-
तः—शब्दात् तथाविधदेशमात्राऽच्छिन्नं सत्—अस्ति सामान्यं
प्रतीयते, भूमदर्शनात् तु विशिष्टदेशावच्छिन्नप्रतीतिः—
अभिधेयः यदुक्तं पुरस्तात्, अथवस्तुनः अन्यत्र न
पुनः, विशिष्टरो ज्वालादिः प्रतीत्येते इति, आगोपापला-
ङ्गनाप्रसिद्धत्वात् कारणान्, अत्याज्य एव प्रतीतिभेद इति ।
एवं च सन्त्यासिद्धे मति, प्रमाणाणां—प्रत्यक्ष-
विषयत्वे यदुक्तं पुरस्तात् पूर्वपक्षप्रत्यय—“ नाहं अन्य एव
अन्योपकारको नाम ” इत्यादि । तत् किमस्याह—तदयु-
क्तमेव परमार्थतो निर्विषयत्वात् तस्य वक्रव्य । न चेत्या-
दि । न च—कस्यपि तद्—एकं सद्—अनेकधर्मोपकारक-
शक्तिमद् इत्येत वैशङ्क्यैरेव जैनैः । कुत इत्याह—एकान-
कस्वभावत्वाभ्युपगमात् कारणात्, पृथग्भूतधर्मसिद्धे-
धर्मधर्मिस्त्वभावत्वाद् वस्तुनः, इति कुतमत्र प्रसङ्गेन ।

युक्तोक्तम्—“ समारोपनिश्चययोर्बाध्यवाचकभावाद् ”
इति, एतदप्ययुक्तम् । परनीत्या समारोपनिश्चययोर्भेदा-
ऽसिद्धेः समारोपस्यापि निश्चयत्वात्, तदभावभावि-
त्वस्य च उभयत्राविशेषात्, पौर्णपर्यस्य च अनिया-
मकत्वात् क्वचित् तस्याऽपि तुल्यत्वात् । अनित्यादि-
प्रतिपत्तावपि पुनरित्यादिनिश्चयोपलब्धेः वस्तुन एव
पारम्पर्येण तद्भावाद्, तदन्तराऽपरानिमित्तत्वे तदि-
तरत्र तन्निमित्तत्वानाभावात्, विशेषहेत्वभावात् अ-
नित्यस्यापि अर्थक्रियायांमादिति निर्लोठविष्णुमाः ।

युक्तोक्तम्—“ समारोपनिश्चययोर्बाध्यवाच-
कभावाद् ” इत्येतदपि अयुक्तम् । कथमित्याह—परनीत्या
समारोपानिश्चययोर्भेदासिद्धेः, अस्ति—समारोपस्या-
पि शुद्धिकारो रजनाविकल्पस्य निश्चयत्वात्, तथाहि—
शुद्धिकारो रजननिश्चय एव समारोपः, तदेकस्वभावत्वाच्च
च—शुद्धिमात्रभावनिश्चयश्च शब्दात्—तदनुभवोपादा-
नित्यस्य च, उभयत्र समारोपे निश्चये बाधिशेषात्, नहि

अत्र अन्वत् समारोपस्यापि उपादानम्, अपि तु—अभि-
हृतानुभव एव पीकौप्यस्य च पूर्व समारोपः एवमात्र-
स्य इत्यवधारणस्य च अभिधानकत्वात् भेदे मतिः, तथा
कचित् तस्यापि पीकौप्यस्य तुल्यत्वात् । एतदे-
वाह—अनित्यादिप्रतिपत्तापि सत्यां तथागतत्वभा-
वेः, पुनर्नित्यादिनिष्प्रयोगलब्धेः कपिलादिवचनभा-
वेः, वस्तुन एव लक्षाशात् तस्या नित्यादिनिष्प्रयो-
गलब्धेः पारम्पर्येण भावात्, तथाअप्युक्तं वचनप्रवृत्तः ।
ब्रह्मा—वचनमन्तराणां स्थित एव कचित्त्वभावात्, त-
थाहि—वस्तुनि अनित्यःविविधेऽपि भवति, नित्यव-
िवकलेशेऽपि भवतीति लौकिकमेतत् । एवं च सति तद-
न्यतरापरनिमित्तत्वे तयोः—समारोपविषयपारम्पर-
स्य—समारोपस्य, अव्यभिचित्यत्वे अभ्युपगम्यमाने, त-
दिनरच अपि निष्प्रयः, तच्चिन्मिच्छाभावात्सात्—अधिक-
तवस्तुनिष्ठत्वाभावात्सात् । इह तावत् अनित्यादिप्रति-
पत्तिवस्तुनिमित्ता इति भवतो मतम्, इहापि अनाभा-
सः, तत्तुल्यवगलेशाभावात् नित्यादिनिष्प्रयोगलब्धेः अनाभि-
सत्ताभ्युपगमात् इति भावः । अनाभासस्य—विशेषद्वय-
भावात् इत्यारम्भः तथा—तद्वर्णनानन्तराभिव्यक्तं मित्यस्य
लक्षा एव अव्यभिचिनी, कर्मयोग्यतायांमर्थेकिपायासात्
इति । विशेषद्वयनिर्वाचकीयेवा आह—अनित्यस्यापि निर-
न्वयलक्षणमित्यभिप्रेत्यः, अर्थकिपायायोगाद् इत्येतद् निलोठ-
यिष्यामः पुरस्ताद्, अत्र एतद् अपि अयुक्तमिति स्मिन् ।

किञ्च—समारोपपञ्चकलेशभावाविशेषाद् अनुमानवि-
कल्पवत् कथं रूपादिविकल्पो न प्रमाणात् ? समुद्भूतम-
मारोपपञ्चकलेशेन अभावादिति चेत् । न । कचित् त-
थाऽपि भावदर्शनेन अविरोधात्, शुक्तिकाशकलादी र-
जतादिसमारोपपञ्चकलेशेन तद्भावात्, न च न सोऽपि
रूपादिविकल्पः तन्मात्रहेतुत्वात्, न च तत्रैव एकस्याऽपि
तदितरनाशनेन प्रवृत्तिः, नाशस्य निहेतुकत्वाऽभ्युप-
मात् तदभाव एव तद्भावापत्तेः । लिङ्गलिङ्गिस्त्व-
न्वयस्मरणादिनाऽप्रवृत्तेरिति चेत्, कोऽयं गुणो भवतो दो-
षाभिनिवेशः ? वस्तुसमारोपाभावाऽस्य उपयोगात्, न
च—नाऽपि रूपादिविकल्पस्याऽपि तदभावे तत्प्रवृत्त्य-
नुपपत्तेः इति नानयोर्विशेषः । स खलु गृहीतग्राही ए-
व, प्रत्यक्षप्रतिभासिनोऽर्थस्य परामर्शत्, नहि अनु-
मानविकल्पोऽपि नैवमिति परिभाष्यतामेतत् ।

अभ्युपगमाह—किञ्चत्पादिना । किञ्च—समारोपपञ्चकलेश-
भावाविशेषात्, कारणात्, अनुमानविकल्पवत् इति दृष्टा-
न्ताः, कथं रूपादिविकल्पो न प्रमाणं प्रमाणलक्षणयोगेऽ-
पि । एतदाशङ्क्याह—समुद्भूतसमारोपपञ्चकलेशेन अभावा-
द् इति चेत् । न हि कथमनुमानविकल्पवत् समुद्भूतसमा-
रोपपञ्चकलेशेन भवति । एतदाशङ्क्याह—न, इत्यादि । न,
कचित्—वस्तुनि, तथापि—समुद्भूतसमारोपपञ्चकलेशेनाऽपि
भावदर्शनेन—उत्पाददर्शनेन हेतुना, रूपादिविकल्पस्य अ-

विरोधात् प्रमाणावस्थेयः । एतद्व्याऽह—शुक्तिकाशकलादी-व-
स्तुनि, रजतादिसमारोपपञ्चकलेशेन तद्भावात्—शुक्तिकादि-
विकल्पभावात् । नञेत्यादि । न च—न सोऽपि—शुक्तिकाधिक-
लेशा रूपादिविकल्पः, किन्तु रूपादिविकल्प एव । कुत इत्याह-
तन्मात्रहेतुत्वाद्—रूपादिभावाहेतुत्वात्, न च तत्रैव—परमा-
र्शेन, एकस्याऽपि—अनुमानविकल्पस्य रूपादिविकल्पस्य वा;
तदितरनाशनेन—समुद्भूतसमारोपनाशनेन, अक्षता प्रवृ-
त्तिः । कुतो न इत्याह—नाशस्य निहेतुकत्वाऽभ्युपगमात्
तथा तद्भावे एव—समारोपाभावे एव, तद्भावापत्तेः—
अनुमानादिविकल्पभावापत्तेः । इहैव परिहारान्तरमुपप-
स्यआह—लिङ्गलिङ्गिस्त्वन्वयस्मरणादिवत् प्रकरेण, अप्र-
वृत्तेः कारणाद् इति चेत्, रूपादिविकल्पे न प्रमाणमिति
प्रकम् । एतदाशङ्क्याह—कोऽयं गुणो भवतो दोषाभिनिवे-
शः ? ननु लिङ्गलिङ्गिस्त्वन्वयस्मरणादिप्रवृत्तिमन्तरश्च त-
द्भवने शुणः । प्रत्युतसमर्थेनाय आह—वस्तुसमारोपाभा-
वे अस्य अनुमानविकल्पस्य उपयोगात्, न च—नासौ रू-
पादिविकल्पस्यापि वस्तुसमारोपाभावे उपयोगः, किन्तु
अस्यैव । कुत इत्याह—तद्भावे—वस्तुसमारोपाभावापत्तेः
माभावे समारोपभावेन, तत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः—रूपादिविकल्पप्र-
वृत्त्यनुपपत्तेः, अस्ति च प्रवृत्तिरिति नामयोरनुमानविकल्प-
रूपादिविकल्पयोर्विशेषः, अतः कथमनुमानविकल्पवत् रूपा-
दिविकल्पे न प्रमाणमित्याशङ्क्यतेतत् । प्रमूतमात्रावस्थु-
राह—स खल्वित्यादि । स खलु—प्रकमाह रूपादिविकल्पः ।
किमन्याह—गृहीतग्राही एव । कुत इत्याह—प्रत्यक्षप्रतिभासि
नोऽर्थस्य कपादेः, परामर्शात् कारणात्, स हि तमेव एत-
शान्ति नाधिकं परिच्छिन्नात्, अतः न प्रमाणमिति । एत-
दाशङ्क्याह—नहीत्यादि । नहि अनुमानविकल्पोऽपि—नैवम्,
किं तर्हि एवमेव—गृहीतग्राही एव, इत्यादि परिभाष्यता-
मेतत् । स्वभावेही सुखानमेव कृतकस्य एव अनित्य-
त्वात्, कार्यहेतो आपि वक्षिजन्त्यस्वभावा धूमः, तत्वेन
प्रत्यक्षेण प्रतिभासनेन, अन्यथा तत्प्रतिभासाभाव एवेति
भावनीयम् ।

नहि प्रत्यक्षं भागश उत्पद्यते, निरंशत्वात्, सत्यं
न उत्पद्यत इति । अनुमानविकल्पपरामर्शालम्बनमपि
तत्र गृहीतमेव केवलं गृहीतेऽपि येषांकारेषु, न
तदनन्तरमेव निरचयोत्पत्तिर्भूयसा व्याप्तिदर्शनाच्च अ-
वति, तद्विषय एव अनधिगतार्थाऽधिगन्तृत्वात्, प्रमा-
णमनुमानविकल्पो नेतर इति, यत्किञ्चिदेतत्, अनालो-
चिताभिधानत्वात् । अनालोचिताभिधानत्वं च ब्राह्मे
आकाराभावात् सर्वथा एकस्याभावात्ताभ्युपगमात् प-
रिच्छिन्नतानामसत्त्वात् तत्त्वेन, तत्सत्त्वे नियमतोऽतिप्रस-
ङ्गात्, तथा युक्तो व्याप्यमिदः अतद्भावस्य कथ-
ञ्चिद् भेदनिमित्तत्वात्, अन्यथा तदयोगात् । नहि अ-
भेदवत् एव अनित्यत्वस्य स्वामना व्याप्तिः, न च
भिषयोरेव हिमवद्विन्ध्ययोः तथाऽनधिगतार्थाधि-

भानुत्वाभावात्, वस्तुरूपस्य अध्यक्षत एव अभिगमात्, स्वाभिगमस्य च इतरत्रापि भावात्, तदन्यस्य च इतरत्रापि अभावादिति । एवं प्रवर्तकत्वादि अपि अस्य समानमितरेषु, तत्रापि रूपादिनिश्चयादेव प्रवृत्तेः । अथहारे प्रमाणमेवादयमिति चेत्, न तर्हि अप्रमाणमिति ? रूपादेवेव इति चेत्, कुतोऽयं तत्राऽकारश्लेषः ? प्रागेव तदधिगमादिति चेत्, समानोऽयं त्वन्नीत्या अनित्यत्वादौ, तथापि न तद्वत् तद्दर्शनमिति चेत्, न तर्हि प्राक् तद्वत् तदधिगमोऽन्यथा रूपादिनिश्चयवत् स्यात् तदा एवाऽयं निमित्ताविशेषात्, तदधिगमस्यैव तत्त्वतस्तन्निमित्तत्वात् बाधकानुपपत्तेः विशेषण भावात् एकान्तैकत्वात्, अन्यथा तदनुपपत्तेः ।

तथा च आह—न हि प्रत्यक्षं भागशो—भागेन उत्पद्यते, कुत इत्याह—तस्य निरंशत्वात् सुलक्षणमतद् इति निरंशम्, सत्यं नोत्पद्यते भागशः प्रत्यक्षम्, इति—अस्मान् अनुमानविकल्पपरामर्शोऽऽत्मन्येव अपि, तत्र—वस्तुनि, गृहीतमेव—प्रकमात् प्रत्यक्षम्, कथलं गृहीतेऽपि—सति, येषु आकारेषु—अनित्यत्वादिषु, न तन्मन्तरमेव—न दर्शनाऽनन्तरमेव, निश्चयोत्पत्तिः, भूयसा—बाहुल्येन, व्याप्ति-दर्शनात्—अविनाभावदर्शनेन पुनर्भवति, तद्विषय एव—अनित्यत्वादिविषय एव, अनधिगमार्थाधिगमन्त्वान् कारणान्, प्रमाणमुत्तमानविकल्पो नेत्यो—रूपादिविकल्प इति । एतदाशङ्क्याह—यत् किञ्चिदन्तर्-अनन्तरोदितमस्वामित्यर्थः । कुत इत्याह—अनालोचनाभिधानत्वात् कारणान्, अनालोचनाभिधानत्वे च प्राशङ्क्यवस्तुनि आकाराभावात्, अभावश्च सर्वथा—एकान्तेन, एकस्वभावत्वाभ्युपगमात् वस्तुन इति, परिकल्पनास्ते इति । एतदप्याह्य आह—परिकल्पितानाम्—आकारणाम्, असत्त्वात् नस्त्वेन, तत्सत्त्वे—परिकल्पिताऽऽकारसत्त्वे, नियमता—नियमेन, अनिप्रसङ्गात् परिकल्पनया विरोधाऽऽकारभावेन तथा युक्तिता व्यायनः, व्याप्यलिङ्गे कारणान्, असिद्धिस्तद्व्याप्य—व्याप्तिभावस्य, कथञ्चिद् भेदनिमित्तत्वात् व्याप्यव्यापकयोरिति प्रकृतः । किमित्येवंविधमित्याह—अन्यथा—एवमनभ्युपगमे, व्याप्यव्यापकयोः एकान्ताभेदादौ इत्यर्थः, तदप्यागात्—व्याप्तिभावात् । एन देव भावयति—नहीत्यादिना न यस्मात्, अमेद्वत एव एकान्तैकस्य एव इत्यर्थः, अनित्यत्वस्य स्वायम्भवा अनित्यत्वेन एव व्याप्तिः, अनित्यत्वस्य अनित्यत्वेन व्याप्तिरिति व्यक्ष्यहाराऽयोगात् । न च निश्चयोऽयं एकान्तान् हिमवद्विषययोरिति भावनीयम् । तथा अनधिगतार्थाधिगमन्त्वाऽभावात् अनुमानविकल्पस्य । अभावश्च वस्तुरूपस्य अध्यक्षत एव—प्रत्यक्ष एव इत्यर्थः, अधिगमात्, ततश्च आत्मानमेव आधिगच्छन्ति अनुमानविकल्प इति पराभ्युपगमः । एनमेवाधिकृत्य आह—स्वाधिगमस्य च इतरत्रापि

रूपादिविकल्प भावात्, तदन्यस्य च अनधिगतस्य, इतरत्राऽपि—अनुमानविकल्पेऽपि अभावात्, इति अनालोचनाभिधानाभिधानत्वादि अपि । एवं प्रवर्तकत्वादि अपि अस्य प्रकमात् अनुमानविकल्पस्य समानम्, इतरेषु रूपादिविकल्पेन । कुत इत्याह—तत्राऽपि—रूपादिविकल्पे सति, रूपादिनिश्चयादेव प्रवृत्तिरिति, व्यक्ष्यहारे—प्रवृत्त्यादिरूपे, प्रमाणमाऽयं रूपादिविकल्प इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—क तर्हि अप्रमाणमिति ? रूपादौ एव इति चेत् अप्रमाणम्, कुतोऽयं तत्र रूपादौ, अकारणो द्वेषः ? प्रागेव आविकल्पेन, तदधिगमात्—रूपाधिगमात् इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—समानोऽयम्—अधिगमः, त्वन्नीत्या अनित्यत्वादौ अनुमेयं तथाऽपि—एवमपि, न तद्वत्—रूपादिवत् तद्दर्शनम्—नित्यत्वादित्दर्शनमिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न तर्हि प्राक् आविकल्पेन, तद्वत्—रूपादिवत्, तदधिगमः—अनित्यत्वाध्याधिगमः, अन्यथा यदि स्यात्, ततो रूपादिनिश्चयवत्, स्यात्, तदा एवायं नित्यत्वादिनिश्चयः । कुत इत्याह—निमित्ताऽविशेषात् आविषयश्च तदधिगमस्य एव आविकल्पेन रूपाधिगमस्य एव, तत्त्वतः—परमार्थेन, तन्निमित्तत्वात्—अनित्यत्वादिनिश्चयनिमित्तत्वात्, बाधकानुपपत्तेः रूपादिनिश्चयानुमानेन, तथा च आह—अविशेषण भावात् रूपाधाधिगमवत् अनित्यत्वाधिगमत्वेन भावात्, भावश्च एकान्तैकत्वात् अधिगमनाधिगमस्य । इत्थं च एतद्वाक्येनैवमित्याह—अन्यथा तदनुपपत्तेः । एकान्तैकत्वाऽनुपपत्तेरधिगमवत्स्य रूपादिनिश्चयवत् स्यात् तदा एव अयमिति स्थितम् ।

द्वयगान्तरमभिधानमाह—

किञ्च—अयमधिकृत्याधिगमः किं स्वगृहीतनिश्चयजननस्वभावः ? उत—समारोपजननस्वभावः ? आहोस्वेव—उभयजननस्वभावः ? उताहो—अनुभयजननस्वभाव इति ? यदि स्वगृहीतनिश्चयजननस्वभावः, निरवकाशः समारोपः, न चास्मै अन्यनिमित्तोऽनिमित्तो वा । अथ समारोपजननस्वभावः, कुतोऽस्माद् निश्चयजनम्, अतस्त्वभावभावे अतिप्रसङ्गात् । उभयजननस्वभावत्वे विरोधः, न्यायाविरोधेऽपि अभ्युपगमबाधा । अनुभयजननस्वभावत्वे तदुभयाभावः, तथा च प्रतीतिविरोध इति । एकान्तेन च निर्विकल्पकप्रत्यक्षवादिना न न्यायोत रूपादिनिश्चयाऽनुमाननिश्चययोर्भेद इति स्वसमिधा भावनीयम् ।

किञ्चेत्यादि । किञ्च—अयमधिकृत्याधिगमः आविकल्पकः, किं स्वगृहीतनिश्चयजननस्वभावः ? उत—समारोपजननस्वभावः ? आहोस्वेव उभयजननस्वभावः ? उताहो—अनुभयजननस्वभाव इति । किञ्चातः ? सर्वथाऽपि होय इति । आह च—यदि स्वगृहीतनिश्चयजननस्वभावः, ततः किमित्याह—निरवकाशः समारोपः तन्निमित्त्याधिगमस्य स्वगृहीतनिश्चयजननस्वभावत्वात्, न च अस्मै—समारोपः अन्यनिमित्तोऽनिमित्तो वा, किं तर्हि ? अधिकृत्याधिगमनिमित्त एव, तदा अन्यस्य अभावात् । अथ समारोपजनन-

स्वभायोऽधिकृताधिगमः, कुतोऽस्माद् निश्चयजम् ? , कथं च न स्यात् ? , इत्याह—अतस्त्वाभावात्—अधिकृताधिगमात्, समारापजनत्वभावात् न भावनिश्चयजम्भः अतिप्रसङ्गात्, तद्वद् निश्चयात्परभावंच । उभयजननस्वभावत्वे-स्युद्गीतनिश्चयसमारोपोभयजननस्वभावत्वं विरोधः, न्यायाविरोधोऽपि तत्तथाविश्वस्यभावनया अभ्युपगमभावा—अनेकान्तादापत्तेः । अनुभयजननस्वभावत्वे अधिकृताधिगमस्य । किमित्याह—तदुभयाऽभायो-निश्चयसमारोपोभयाभायोऽस्तु इति आरेकाःपोद्वायाऽऽह—तथा च एवं च सति प्रतीतिविरोधः, तदुभयस्य तथाविद्भावात्, इति—एवमुक्तनीत्या, एकान्तेन निर्विकल्पप्रत्यक्षादिनो बाधिनः, न न्यायतः—उक्तनीत्या, रूपादिनिश्चयाऽनुमानमिश्चययोर्भेद इति—एतत्, सूत्रमधिया भावनीयम् ।

कथं तर्हि अनुमानविकल्पो नाऽनन्तरम् ? , सन्न्यायतोऽच्छानेन तद्विषयानधिगतेः । वस्तुनोऽनेकधर्मत्वात् क्षयोपशमवैचित्र्याद् इत्युक्तप्रायम् । अतो न निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षम् ।

आह—यत् एवम्, कथं तर्हि अनुमानविकल्पो न अनन्तर-वर्णनस्य इति प्रकम् ? । एतदाशङ्क्याह—सन्न्यायतः—तत्त्वनीत्या, अन्तर्धानेन—अविकल्पेन, तद्विषयानधिगतः—अनुमानविकल्पविषयानधिगतः, कथं कस्यचित् अधिगतः, कस्यचित्च न इत्यनर्थापि युक्तिर्मादति ? । एतदाशङ्क्याह—वस्तुनोऽनेकधर्मत्वात्, एतदपि युगपदेव प्रायशः इत्याह—लक्ष्योपशमवैचित्र्याद् इत्यन्त उक्तप्रायम् । प्रायेण उक्तम्, अतो न निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षाति निगमनम् ।

लक्षणायोगाच्च, “प्रत्यक्षं कल्पनापोदमभ्रान्तम्” इति लक्षणम्, न चैतद् न्याय्यं परनीत्याऽनेकदोषापत्तेः, कल्पनापोदत्वस्य अन्यापकत्वात्, कल्पनायामपि स्वसंविदः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात्, तस्याश्च तदन्यतिरिक्तत्वात्, व्यतिरिक्तत्वेऽधिकृतविशेषायोगात्, तत्त्वतो व्यवच्छेद्यानुपपत्तेः अवस्तुत्वात् कल्पनायाः । स्वसंविदा तत्त्वेतरविकल्पाभ्यां दोषापादनमयुक्तमिति चेत् । न । तद्वस्तु तत्त्वेन विकल्प-धियोऽभावप्रसङ्गात्, स्वसंविन्मात्रस्यैव भावात्, असत्योप-रागायोगात् क्रिष्टाऽसिद्धेरिति ।

तथा लक्षणाऽयोगाच्च न निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षमिति । लक्षणाऽयोगमाह—“प्रत्यक्षं कल्पनापोदमभ्रान्तम्” इति लक्षणं परकीयम्, न च एतद् न्याय्यम् । कुत इत्याह—परनीत्या—अनेकदोषापत्तेः अस्य लक्षणस्य, आपत्तिश्च कल्पनापोदत्वस्य लक्षणधेन उपन्यस्तस्य अन्यापकत्वात् । अस्यापकत्वं च कल्पनायामपि स्वसंविदः परेण प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात्, कल्पनाऽपि स्वसंविताऽधिष्ठानार्थे विकल्पनाद् इति । तस्याश्च कल्पनायाः, तद्व्यतिरिक्तत्वात्—स्वसंविद्व्यतिरिक्तत्वात् । इयं चैतन्महतीकर्तव्यमित्याह—व्यतिरिक्तत्वे कल्पनायाः, स्वसंविदाऽभ्युपगम्यमाने । किमित्याह—अधिकृतविशेषाऽयोगात्, अयोगश्च नवतः—परमार्थेन, व्यवच्छेद्यानुपपत्तेः सर्वथा एव स्वसंविदः कल्पनापोदत्वात् । आह—अवस्तु-

त्वात् कल्पनायाः स्वसंविदा सह तत्त्वेतरविकल्पाभ्यां—तस्याऽन्यविकल्पाभ्यामित्यर्थः, दोषापादनमनन्तरादितमयुक्तमिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न-नैतद् एवम्, तद्वस्तुत्वेन तस्याः कल्पनायाः अवस्तुत्वेन हेतुना । किमित्याह—विकल्प-धियः कल्पनायुजः अभावप्रसङ्गात्, प्रसङ्गश्च स्वसंविन्मात्रस्य एव भावात्, सर्वथा “इयमेव कल्पना उपरक्ता विकल्प-धीः” इत्यपि असत् । इति आश्चर्यकाह—असत्याः कल्पनायाः अवस्तुत्वेन । किमित्याह—उपरागायोगात् स्वसंविद्वच क्रिष्टा विकल्पधीः, इत्यपि अयुक्तिम्, इत्याह—क्रिष्टाऽसिद्धेरिति स्वसंविन्मात्रत्वेन, अतः स्थितमेतत्, न च एतत् न्याय्यमिति ।

किञ्च—एकान्तवादिनः सर्वथा कल्पनाऽपोदत्वे कल्पनाऽपोदकल्पनातोऽपि अपोदत्वात् कल्पनाऽपोदत्वलक्षणायोगः । प्रत्यक्षसामान्यं लक्षणविषय इति चेत् । न । तस्य ततो व्यतिरिक्तेतरविकल्पायोगात्, व्यतिरिक्तत्वे न तदध्यक्षलक्षणम्, अन्यतिरिक्तत्वे तु उक्तवल्लक्षणयोगः । निरूपणाऽनुस्मरश्च विकल्पाभ्यामविकल्पकं स्वभावविकल्पेन तु सविकल्पकमिति चेत् । न । विरोधात्, अन्यथा अनेकान्तापत्तेः स्वाभ्युपगमपरित्यागादिति ।

दुष्प्रमाणमाह—किञ्चित्प्रादिना । किञ्च, एकान्तवादिनो वादिनः एकान्तन कल्पनापोदमेतत्, तत्तच्च सर्वथा कल्पनापोदत्वं सति । किमित्याह—कल्पनापोदकल्पनातोऽपि अपोदत्वात् कारणात्, कल्पनापोदत्वलक्षणाऽयोगः, तत्र तद्योग्यताऽभावात् । प्रत्यक्षसामान्यम् अप्रत्यक्षलक्षणावृत्तिकम् लक्षणविषय इति चेत् तत्र तद्योग्यता इति भावः । एतदाशङ्क्याह—न, तस्य—प्रत्यक्षसामान्यस्य, ततः—प्रत्यक्षात् । किमित्याह—व्यतिरिक्तेतरविकल्पाभ्यामयोगात् । आह च—व्यतिरिक्तत्वे प्रत्यक्षात् तत्सामान्यस्य न तदध्यक्षलक्षणं तद्व्यतिरिक्ततत्सामान्यलक्षणत्वात्, अव्यतिरिक्तत्वे तु प्रत्यक्षात् तत्सामान्यस्य, उक्तवद् यथोक्तं तथा । किमित्याह—लक्षणाऽयोगः तत्र तद्योग्यताऽभावात् इति । आह—निरूपणाऽनुस्मरश्च विकल्पाभ्याम्—एवंभूतमेतद् इति, तद्वत् आख्यां चैतद्वाच्यताभ्यामविकल्पकम्—तत्, स्वभावविकल्पेन तु कल्पनापोदस्वभावत्वलक्षणेन सविकल्पकमेव इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न, विरोधात् “अविकल्पकं सविकल्पकं च” इति विरोधः, अन्यथा निमित्तभेदतो विरोधमन्तरं । किमित्याह—अनेकान्तवादापत्तेः । ततः किमित्याह—स्वाभ्युपगमपरित्यागाद् नति योगः ।

एवमभ्रान्तत्वविशेषणमपि असङ्गतमेव, परनीतीतो व्यवच्छेद्याऽयोगात् । इन्दुद्वयादिज्ञानं व्यवच्छेद्यमिति चेत् । न । तस्याऽभ्रान्तत्वात्, एतच्च लक्षणोपपत्तेः तस्याऽपि तत्प्रकाशकस्वभावहेतुजतत्त्व भ्रान्ताऽसिद्धेः, अन्यथा तदयोगात्, तस्य चाऽनुभवसिद्धत्वाद्, न च बहिस्तद्विषयायुपलब्ध्या तत्सिद्धिः, तद्वद्ग्रहणस्वभाव-

धिया तद्विषयानुपलब्धसिद्धिः, अन्यथाऽनुपलब्धौ त-
ज्ज्ञावाऽपिद्वैतरतिप्रसङ्गात् । न चाऽतैमिरिकस्याऽपि तत्प्र-
त्ययप्रसङ्गः, तस्य विमिरतदन्वहेतुजन्यस्वभावत्वात्, अ-
तैमिरिकाणां च तदभावात् तथा लोकप्रसिद्धिः । न च
बाधातोऽस्य भ्रान्तता, बाधाऽसिद्धिः भिन्नकालविषय-
प्रत्ययेन तदभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात्, क्वचित् अश्रान्त-
स्याऽपि असर्पादौ तदन्त्यतो बाधोपलब्धेश्च । न चाऽ-
नर्थक्रियाकारणतः, अश्रान्तदेशगतजलादिज्ञानेन व्यभि-
चारात्, संविन्मात्रार्थक्रियाविधाने चास्य इतरत्रापि त-
ज्ज्ञावाद् तथाप्रतीतिः, न च लोकप्रतीतिः, अभ्युपग-
मसिद्धाद् येन च तदप्रोक्तः, तस्य च हहाधिकृतत्वा-
दिति असमनया लोकागमाधुनयविकृत्या अतिवृत्तेष्वे-
कया उक्तवत् सर्वत्र असमञ्जसतापत्तेः । यस्तु लोकादि-
सापेक्षः तस्यैव तद्वैदस्य विद्वद्विज्ञानादिलोकप्रतिष्ठित-
त्वात् अविगानतस्तथाऽप्रतीतिः तद्व्यवसाकारिसहाय-
भावाद् उक्तदोषाभाव इति ।

एवं यथा कल्पनापोहव्यतिरेकस्य, तथा अश्रान्तस्वी-
रोपणस्यैव असंगतमेव । कुत इत्याह—एतन्निर्गतो व्यय-
कच्छेदाऽयोगात् । इन्द्रयादिविज्ञानम्—आदिशब्दाद्—विय-
क्तभावादिप्रसङ्गः, व्ययकच्छेदादिति चेत् । एतद्विज्ञाद्विज्ञा-
न, तस्य इन्द्रयादिविज्ञानस्य अश्रान्तत्वात्, एतच्चाऽश्र-
ान्तत्वं तद्व्यवसायोपपत्तः—आधानतत्त्वसाधोपपत्तः, उपपत्तिश्च
तस्याऽपि इन्द्रयादिविज्ञानस्य, तत्प्रकाशकत्वभावत्वेन—इ-
न्द्रयादिविज्ञानाश्रयकत्वभावत्वेन, तादृक्फलजननस्वभावह-
ेतुजातस्य इन्द्रयादिविज्ञानजननस्वभावहन्त्युपपत्त्येन च
अस्य भ्रान्तताऽसिद्धः, अन्यथा—एवमनभ्युपगमं, तद-
योगात्—इन्द्रयादिविज्ञानाऽयोगात्, तस्य च इन्द्रया-
दिविज्ञानस्य अनुभवसिद्धत्वात् । न च बहिर्विषयादौ,
तद्विषयाऽनुपलब्ध्या—इन्द्रयादिविज्ञानविषयाऽनुपलब्ध्या-
कारणेन, तत्सिद्धिः—भ्रान्तताऽसिद्धिः । कुत इत्याह—तद-
प्रदण्यस्वभावधिया—बहिस्तद्विषयप्रदण्यस्वभावधियाः इन्द्र-
यादिविज्ञानप्रदण्यस्वभावध्या इत्यर्थः, तद्विषयाऽनुपलब्ध्या-
सिद्धेः—इन्द्रयादिविज्ञानविषयानुपलब्ध्यासिद्धेः, तद्विज्ञान्यस्वभा-
वा हि तद् युक्तात्वेन, अन्यथा तत्स्वभावात्ताऽयोगः । अ-
न्यथेत्यादि । अन्यथा—अनद्वयप्रदण्यस्वभावधिया धिया इति प्र-
क्रमः, अनुपलब्धिः बहिस्तद्विषयस्य इति प्रक्रम एव इ-
त्यन्यथाऽनुपलब्धिसिद्ध्याम् । किमन्याह—तदभावाऽसिद्धेः
बहिस्तद्विषयाऽभावाऽसिद्धेः—इन्द्रयाद्यभावासिद्धिरित्यर्थः ।
कुत इत्याह—अतिप्रसङ्गात्—पटादिप्रदण्यस्वभावधिया धि-
या अतो न वृथान इति तस्यापि अभावप्रसङ्गाद् इ-
त्यर्थः न चेत्यादि । न च अतैमिरिकस्याऽपि प्रक्रमात्
प्रमातुः तत्प्रत्ययप्रसङ्गः—इन्द्रयादिविषयप्रसङ्गः, तदस्ति
इति कृत्वा । कुत इत्याह—तस्येत्यादि । तस्य—इन्द्रया-
दिविषयस्य निमित्तसाधनस्य हेतुजन्यस्वभावत्वात् निमि-
तसहायकचक्षुरादिजन्यस्वभावे हि इन्द्रयादिविषयः । यदि

नामैवं ततः किमन्याह—अतैमिरिकाणां च प्रमातृणाम्,
तदभावात्—निमित्ताऽभावान्, ततश्च कारणवैकल्याद् कार-
योऽभाव इति स्थितम् । इत्यं च एतद्वैकल्यैकमन्याह—
तथा लोकप्रसिद्धेः अतैमिरिकाणां निमित्ताऽभावान् न इ-
न्द्रयादिविषय इति लोकप्रसिद्धेः । न चेत्यादि ।
न च बाधातः कारणत्वं, अस्य इन्द्र-
यादिविज्ञानस्य इति प्रक्रमः भ्रान्तता । कुत इत्याह—
बाधासिद्धेः तस्यैव निमित्ताऽप्यगमं एकस्यादिविज्ञानभावातो
बाधा । इत्यारकारिनासाय आह—भिन्नस्यादि । भिन्नौ काल-
विषयौ यस्य स भिन्नकालविषयः, एवंभूतश्चासौ प्र-
त्ययश्च इति विग्रहस्तत्र, तदभ्युपगमं—बाधाऽभ्युपगमे ।
किमन्याह—अतिप्रसङ्गात्—सर्वे एवंभूतः तदन्त्यस्य बाध-
क इति अतिप्रसङ्गः । शेषान्तरमाह—कश्चिदित्यादिना ।
कश्चावद् मन्यमन्यप्रकाशादौ, अश्रान्तस्याऽपि प्रक्रमाद् अ-
न्यत्, असर्पादौ—असर्पादिविषयस्य, तदन्त्यतो भ्रान्ताद्
ज्ञानाद् इति प्रक्रम एव । किमन्याह—अश्रान्तपलब्धेश्च तथा
रज्जुचलनयोः सर्पज्ञानेन तदसर्पज्ञानस्य, इति नाऽलौकिक-
कमेतद् अतो भावनीयमिति । शेषान्तरमभिधानुमाह—न
चेत्यादि । न च अनर्थक्रियाकारणतोऽस्य भ्रान्तता इति व-
र्तेत । कुत इत्याह—अप्राप्यदेशगतजलादिविज्ञानेन व्यभिचा-
राद् इति भावितार्थमत्र । संविन्मात्राऽर्थक्रियाविधाने च
अस्य—अनन्तरादित्तज्ञानस्य । किमन्याह—इतरत्राऽपि प्र-
क्रमाद् इन्द्रयादिविज्ञानाऽपि, तज्ज्ञावात्—संविन्मात्राऽर्थक्रिया-
विधानभावात्, भावश्च तथाप्रतीतिः न चेत्यादि । नञ्—
लोकप्रतीतिनाऽस्य भ्रान्तता इति प्रक्रमः । कुत इत्याह—
अभ्युपगमाभावात् । यदि नामैवं ततः किमन्याह—तेन
च—अभ्युपगमनं, तदप्रोक्तः—उक्तवत् भ्रान्तताऽभावः, तस्य
च—अभ्युपगमस्य, इह—प्रक्रम आधिकृतत्वात्, ततश्च—तन्ना-
यत् सिद्धयान् तत् तत्त्वम्, अतोऽस्याद् अन्त्यमित्यलम-
नया एवभूतया, लोकाऽऽगमाऽनुभवविकृत्या अति-
सूचमसिकाया । किमन्यत्र आह—उक्तवद्—यथाक्तं तथा,
सर्वत्र असमञ्जसतापत्तेः, अतो जातिरयमिति प्रतिपत्त-
व्या सर्वत्र तत्त्वेन । यस्तु लोकादिसापेक्षो—लोकाऽऽगमा-
ऽनुभवसापेक्षो वादी इति गम्यते, तस्य उक्तदोषाऽभाव
इति संशयः । कथमन्याह—एतद्वैदस्य—प्रक्रमाद् भ्रान्त-
रत्नान्तरमाह—आदिशब्दज्ञानादिलोकप्रतीतिरत्नान्तरमाह—कारणात्,
एतत्—प्रतीतिरन्त्यं च आधानतत्त्वभावात्—अनन्तरत्वेन प्रती-
तिः, तथा तद्व्यवसायाकारित्वागमभावात्—अधिकृतैतद्वै-
दस्यव्यापारित्वेन, आदिशब्दज्ञानादिलोकप्रतीतिरत्नान्तरमाह—
यत् ज्ञानियुक्तं भ्रान्तरत्नानयोः समन्वाऽऽगमाऽनुभवानुक्तं दो-
षस्तदभावात्, उपपत्तैस्तद्व्यवसायाऽनुपपत्तिरिति ।

दूषणान्तरमभिधान्याऽऽह—

किञ्च—निर्विकल्पकं प्रत्यक्षमित्यत्र न प्रमाणं, तेनैव
तदनधिगतैः अर्थविषयत्वात् तस्य च ततोऽन्यत्वात्, त-
थाहि न तत्निर्विकल्पकत्वमेव तदर्थः, न चानर्थो विषयः,
न चाऽविषयेऽधिगतितरिति न तत्रास्य प्रमाण्या, अति-
प्रसङ्गात् । उभयं विषय इति चेत् । न । उभयोस्तद्व्यव-

शायोगात् स्वनिर्विकल्पकत्वस्य तदकारत्वात्, अकार-
त्वरूपं चाऽविषयत्वात्, अन्यथा अस्त्युपगमविरोधात् ।
एतेन स्वसंविदितत्वं प्रत्याख्यातम् ।

किञ्चैतदिति । किञ्च—निर्विकल्पकं प्रत्यक्षम् इति—अ-
न्वयः न प्रमाणम् । कुत इत्याह—तन्नैव—प्रत्यक्षेण,
स्वसंविद्येन—तस्य निर्विकल्पकत्वं अनधिगमेन, अत्र
अधिगतेश्च अर्थावयवत्वात् प्रत्यक्षस्य, तस्य च—अर्थे-
स्य, ततः—प्रत्यक्षाद् अन्यत्वात्, प्रस्तुतेर्देयमाह-
तथाहमिदमिति । अथाह—न तद् निर्विकल्पकत्वमेव—अधि-
कृतप्रत्यक्षनिर्विकल्पकत्वमेव, तदर्थः—प्रत्यक्षाऽर्थः, न च
अवयवो विषयः—“रूपाऽऽलोकमनस्कार-चक्षुर्ग्रहः संप्र-
संगेन, विज्ञानं मणित्वाऽंशु-गोशङ्कज्ज्वल इवाऽनलः ॥ १ ॥”
इति वचनात्, न च आविष्ये अधिगमिन्, अप्रत्ययाद्,
इति चेत्, न तत्र—निर्विकल्पकत्वं, अस्य—प्रत्यक्षस्य प्रमा-
णता । कुत इत्याह—अतिप्रसङ्गात्—विषयलक्षणाऽयोगेन प्र-
माणताऽनुपगमे सर्वत्र प्रमाणतापत्तिरिति अतिप्रसङ्गात्,
अयमपि—स्वनिर्विकल्पकत्वाद्यर्थोऽयम्, विषयः प्रत्यक्षस्य
इति चेत् । एतदाशङ्क्यमाह—न । उभयोः—स्वनिर्वि-
कल्पकत्वाद्यर्थोः, तल्लक्षणाऽयोगात्—विषयलक्षणाऽया-
स्यात्, अयागश्च स्वनिर्विकल्पकत्वस्य तदकारणत्वात्-
प्रत्यक्षाऽकारणत्वात्, अकारणस्य च आविषयत्वात् ।
इत्थं चैतद् अङ्गीकर्तव्यमितिह—अस्याऽऽनुपगमविरो-
धात् । विरोधश्च “नाऽकारणं विषयः” इति वचन-
प्रामाण्यात्, तयोश्च बोधये विषय इति । एतेनैत्यादि ।
एतेन—अनन्तरादितेन, स्वसंविदितत्वं प्रत्याख्यातं प्रत्यक्षस्य
इति प्रकम् ।

अनेन विषयाऽवेदनप्रसङ्गात् सर्वैकस्वभावत्वाद्, नि-
र्विषयतापत्तेः । न च स्वसंवेदनमव विषयवेदनम् । तयोः
कालादिभेदात्, तदेदनसर्वैकस्वभावात् तच्चित्रताप्रसङ्गादि-
त्येकस्वभावत्ववस्तुवादिनः, अन्याऽवेदनप्रसङ्ग एव । एवं
च सति स्वनिर्विकल्पकत्ववेदनात्, तस्मात्तत्तत्तद्वृष्टभा-
वी विकल्पः स्वतस्तद्विषय एव स्यात् रूपादिविकल्पवत्,
न च भवति तथाऽप्रतीतिः, न च तन्मन्त्रेण, तत्तथाता-
म्यवस्थितिरतिप्रसङ्गादिति, एतेन यदाह न्यायवादी—

“प्रत्यक्षं कल्पनापादं, प्रत्यक्षेणैव मिद्व्यति ।
प्रत्यात्मवेद्यः सर्वेषां, विकल्पो नाम संश्रयः ॥ १ ॥
संहृत्य सर्वतश्चिन्तां, स्तिमितेनाऽनन्तरात्मना ।
स्तिताऽपि चक्षुरा रूप-मीक्षते साऽक्षजा मतिः ॥ २ ॥
पुनर्विकल्पयन् किञ्चि-दास्मिन्ने कल्पनं दृष्टी ।
इति चेत्ति न पूर्वोक्ता-वस्थायामिन्द्रियाद् गतौ ॥ ३ ॥”
इत्यादि, तदपाकृतमवसेयम्, उक्तप्रत्यक्षेणैव असिद्धेः
तदेकस्वभावत्वविरोधादिति ।

इदं उपचयमाह—अनेन—स्वसंविदिनेन प्रत्यक्षेण । किमि-
त्याह—विषयाऽवेदनप्रसङ्गात्, प्रसङ्गश्च सर्वथा एकस्वभा-
१७०

वत्वात् अस्य । एवमपि का दोष इत्याह—निर्विषयतापत्तेः
स्वसंविदितत्वेन । न चेत्यादि । न च स्वसंवेदनमव विषय-
वेदनम् । कुत इत्याह—तयोः—स्वविषयोः, कालादिभेदात्
आदिशब्दात्—स्वकारणः । यां नमिषे ततः किमित्याह-
तद्वदस्य—तयोः स्वविषययोर्वेदेन तद्वदत्वं तस्य । किमि-
त्याह—एकत्वाऽभावात् उभयवचनेन, अत्र एव तद्वदवयवता-
सङ्गाद् इत्येवमेकस्वभावत्ववस्तुवादिना वादिनः । किमि-
त्याह—अन्याऽवेदनप्रसङ्ग एव—स्वकारणविकल्पविषयाऽवेदनप्र-
सङ्ग एव इत्यर्थः, एवं च सति—स्वनिर्विकल्पकत्ववेद-
नात् कारणात्, तस्मात्तदर्थतः—स्वनिर्विकल्पकत्ववेदनात्-
मर्थेन हेतुना, तद्वृष्टभावी विकल्पः—प्रकाम् सामान्ये-
न प्रत्यक्षपृष्ठभावी विकल्पः, स्वतः—आत्मना एव समारो-
पय्यकसंवेदनमन्तरेण । अत्रिषय एव स्यात्—स्वनिर्विकल्पकत्व-
वेदनविषय एव भवेत् रूपादिविकल्पस्य इति; निश्चेदम् ।
न च भवति स्वत एव, तथाऽप्रतीतिः कारणात्, न च
तन्मन्त्रेण विकल्पम्, तत्तथाताम्यवस्थितिः—तस्य प्रत्यक्षस्य
तथाताम्यवस्थितिः—स्वनिर्विकल्पकत्ववेदनभावव्यवस्थितिः;
स्वसंविदितत्वव्यवस्थितिर्निरर्थः । कथं न इत्याह—अतिप्र-
सङ्गात्—विषयान्तरविषयवेदनाऽभावप्रसङ्गादिति, एतेन-
अनन्तरादितेन, यदाह न्यायवादी धर्मकीर्तिवार्तिके—“प्र-
त्यक्षमिदमिति” तदपाकृतमवसेयमिति योयः—प्रत्यक्षे प्र-
स्तुतम्, कल्पनापादमित्येतन् प्रत्यक्षेणैव सिध्यति । कथ-
मित्याह—प्रत्यक्षस्य चक्षुराऽन्तरेण सर्वेषां प्रमाणत्वात्, वि-
कल्पो नाम—संश्रयः शङ्कानुविष्ट इत्यर्थः ॥ १ ॥ तथा संह-
ृत्य सर्वतश्चिन्तां विकल्पकाम्, स्तिमितव अनन्तराऽऽन-
न-प्रसङ्गादिन्यायार्ण, स्तिताऽपि सन्, चक्षुरा रूपमी-
क्ष—पश्यान्, यया बुद्ध्या सा अक्षजा मतिः ॥ २ ॥ इति-
त्वा पुनर्विकल्पयन् किञ्चित् पश्चात् आनीद् म कल्पना
इदं एवेभूता इति चेत्ति, न पूर्वोक्तावस्थायौ चक्षुरा रू-
पलक्षणलक्षणायां, इन्द्रियात् यतः ॥ ३ ॥ इत्यादि यदाह
न्यायवादी तद् अपाकृतम्—अपास्तमवसेयम् । कथमित्याह-
उक्तवत्—यथाहं तथा, प्रत्यक्षेण एव आसिद्धः—प्रत्यक्षेणै-
व सिध्यति इत्यस्य आसिद्धः, आसिद्धश्च तदेकस्वभाव-
त्वविरोधात् तस्य प्रत्यक्षस्य—एकस्वभावत्वविरोधात् स्व-
विषयपरिकल्पकत्वेन इति आदिनाथमेतदिति ।

सामान्यसिद्धावयुमानप्रामाण्यं निरस्यति—

न चानुमानमत्र प्रमाणात्, अस्य स्वलक्षणत्वात् अ-
नुमानस्य च सामान्यसिद्धालम्बनत्वात्, न चेदं पर-
पक्षं चारु, गमकलिङ्गऽसम्भवात् स्वभावकार्याऽ-
सिद्धेः, स्वभावस्य तादात्म्येन तत्त्वात् तद्वत् तद-
ग्रहात्, तद्वग्रहे साध्यप्रतिपत्तेः, तदप्रतिपत्तौ तद्व-
हणाऽयोगात् एकान्तैकत्वात्, तथाग्रहे मोहाऽभावात्,
यदि वा निवृत्त्यनुपपत्तेः उपायाऽभावादिति । अने-
न शिंशपादिप्रतिपत्तौ वृत्ताऽप्रतिपत्तिः प्रत्युक्ता, तु-
न्ययोगक्षमत्वात्, अन्यथा कथञ्चित् तद्वदापत्तेः ।
व्यावृत्तिभेदोऽस्त्युपगम्यत एव इति चेत्, न तर्हि तदेक-
स्वभावता । सोऽपारमार्थिक इति चेत्, किमर्थमस्योप-

म्यासः १, व्यवहारार्थमिति चेत् कीदृशोऽसता व्यवहारः १, परमार्थतो अन्त इति चेत्, न तत्पतः साध्य-साधनभाव इति । एतेन " सर्व एव अयमनुमानाऽनुमेय-व्यवहारो बुद्ध्यास्तेन धर्मधर्मिन्यायेन " इत्यतदपि प्रत्यु-क्तम्, अस्त्य तावदर्थोऽप्रतिपक्षत्वात्, तस्य एकत्वेन अ-तथाभूतत्वात् नीलात् नीलपीतबुद्ध्याकारतुल्यत्वात् ए-रप्रतिपादनोपायत्वानुपपत्तेरतिप्रसङ्गादिति न स्वभावे-होत्सद्वगतिः ।

न चेत्वादि । न च अनुमानमत्र—प्रक्रमात् निर्विकल्पक-त्वे प्रत्यक्षस्य प्रमाणम् । कुत इत्याह—अस्य—प्रत्यक्षस्य, स्व-लक्षणत्वात् । यदि नामैवं ततो किमित्याह—अनुमानस्य च सामान्यप्रत्यक्षाऽऽस्त्वन्मत्वात्, तत् एकम् अस्याऽऽस्त्यन्म-मस्य प्रमाणं भवति । बुध्यान्मन्माह—न चेद्विनिर्ग्यादि । न च इदम् अनुमानम्, परपक्षे—एकान्तेकस्वभावत्वादपि, आह—शोभनम्, गमकलिलञ्च स्वेमत्वात्, असंभवश्च स्वभाव-कार्योऽसिद्धेः—स्वभावश्च कार्यं च स्वभावकार्यं लिङ्गे इति प्रक्रमः तथोक्तसिद्धेः, अभिविज्ञश्च स्वभावस्य स्वभावेः तादृशत्वेन—साध्याभ्यन्तं हेतुना, नत्वात्—साध्यत्वात् । यदि नामैवं ततः किमित्याह—तद्वत्—साध्यत्वात्, तद-ग्रहणात्—स्वभावाऽग्रहणात् । इत्थं चेत्तु अङ्गीकर्तव्य-मित्याह—तद्वत्प्रहं—स्वभावग्रहं, साध्यवर्तिपक्षेः । ना-म्या इतिमित्याह—तद्वत्प्रतिपक्षी—साध्याऽप्रतिपक्षी, तद्वत्-ग्रहणाऽयोगात्—स्वभावग्रहणाऽयोगात्, अयोगश्च एकान्ते-कस्य प्रक्रममात् साध्यत्वोऽतिः मोहव्यावृत्त्यर्थमपि अस्य प्र-वृत्तिरनुक्ता इत्याह—तथाग्रहं—एकत्वेन ग्रहं मोहाऽभावात्, भावे वा तथाग्रहोऽपि मोहस्य । किमित्याह—निवृत्त्य-नुपपत्तेः, अनुपपत्तिश्च उपायाऽभावात्, तत्स्वकप्रहोऽपि तन्माहस्य निवृत्तौ क उपाय इति ? अनन्यन्ननरादि-तेन, शिष्यादिर्निपत्तौ सत्यां वृत्तावर्तिपक्षेः प्रत्युक्ता । कुत इत्याह—तुल्ययोगक्षमत्वात्—शिष्यावर्त्य एव वृत्त-त्वात् इत्यर्थः । अन्यथेत्यादि । अन्यथा एवमननुपपत्तिः, कथंभित्तु तद्वत्प्रसङ्गः शिष्यावर्त्यवृत्तयोर्योगेदापत्तेः, व्या-वृत्तिभेदेऽनुपपत्त्यन्यं तव शिष्यावर्त्यवृत्तयोर्योगः शास्त्रा-ऽधिष्ठनाऽनित्यस्य कुतश्चकार्यार्थो इति चेत् । एतदा-शङ्क्याह—न तर्हि तद्वत्स्वभावता—शिष्यावर्त्यः एकस्वभा-वता, स—व्यावृत्तिभेदः, अपारमार्थिक इति चेत् । एत-दाशङ्क्याह—किमर्थमस्य अपारमार्थिकस्य उपन्यासः ? व्यवहारार्थमिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कीदृशोऽसता व्यवहारः ? परमार्थतो अन्त इति चेत् व्यवहारः । एत-दाशङ्क्याह—न तत्पतः—परमार्थेन, साध्यसाधनमायां आन्तव्यवहारविषयत्वादिति । एतेन इत्यादि । एतेन—अ-नन्तरादितेन, " सर्व एव अयमनुमानाऽनुमेयव्यवहारो बु-द्ध्यास्तेन धर्मधर्मिन्यायेन " इत्यतदपि भवता उक्तं प्रत्युक्तम् । कुत इत्याह—अस्य तावद् बुद्ध्याऽऽकृतस्य धर्मधर्मिभावस्य, अर्थोऽप्रतिपक्षत्वात्—वस्तुप्रतिपक्ष-त्वात्, अप्रतिपक्षत्वं च तस्य अर्थस्य, एकत्वेन—एक-स्वभावात्वेन हेतुना, अतथाभूतत्वात् धर्मधर्मितया अ-

भूतत्वात् । यदि नामैवं ततः किमित्याह—नीलात् स-काशात्, नीलपीतबुद्ध्याऽऽकारतुल्यत्वात् बुध्याऽऽ-कृतधर्मधर्मिभावस्य ततोऽभावादित्यर्थः, ततश्च परम-निर्वाणोपायत्वानुपपत्तेः, तद्वत्स्वकपक्षमाऽऽस्त्य उपा-यत्वम् । इत्याह—अतिप्रसङ्गात्—अस्य उपायत्वम् सर्वति-च्छापस्य अभिमतसङ्गः, तस्यमुक्तानेन असिद्धेन स्वभा-वहेतोः सकाशात्, तद्वगतिः—प्रक्रमात् प्रायस्त्वनिर्विक-ल्पकत्वाऽवगतिः ।

सामान्यसिद्धौ कार्यहेतुना निरस्यति—

एवं न कार्यहेतोरपि, तन्निर्विकल्पकत्वकार्यत्वेन कस्यचिद् असिद्धेः, सदा एकेन एकेवेदनात्, तत्कार्यत्वस्य च त-दवधिकत्वात् तद्वत्प्रहं तथा अग्रहणात्, अन्यथा न्या-याऽयोगात् । तत्तत्स्वभावत्वेन, तथाग्रहेऽतिप्रसङ्गात्, अन्यतरदर्शनात् अन्यतराऽवगमापत्तेः तथा विशिष्टस्य ग्रहणात्, अन्युपपत्तेः अनुभवविरोधात्, अविनाभावग्रहण-मन्तरा तदयोगात्, लोके तथोपलब्धेः तस्य च परप-क्षेऽभावात्, ज्ञानानां प्रतिनियताऽर्थत्वात् तत्तथाऽभाव-तोऽनुमन्यानाऽयोगात्, तथाविधविषयकस्याऽपि असि-द्धेः, तस्याऽपि वृत्तिकत्वात्, तथा तन्निश्चयाऽनुपपत्तेरि-त्यत्राऽपि—बुद्ध्यास्तेन धर्मधर्मिन्यायेनोऽपि अधिकृतव्यवहा-राभावः, उक्तवद् न्यायतत्तदयोगात्, योगोऽपि अभिल-षितार्थोऽसिद्धिरेव । अर्थस्याऽर्थगमकत्वाऽनुपपत्त्यात् त-त्तथातया च निश्चयाऽभावात्, तस्य तद्विषयत्वानन्युप-गमात्, पारम्पर्यतस्तत्प्रहं प्रमाणाऽभावात्, परनीतित-स्तदसिद्धिरिति । एतेन धूमात् अग्न्यनुमानं निषिद्धम्, समानवृत्तित्वादिति । यस्य पुनरन्यव्यतिरेकवत् एकाऽ-नेकस्वभावं निश्चयात्मकमत्र प्रत्यक्षं तस्य उक्तदोषाभावः, सर्वत्रानुपचरितनिवन्धनभावात्, प्रतीतिसंविद्यतन्निश्च-भावतया तदविरोधात् इत्यलं प्रसङ्गेन ।

एवमित्यादि । एवं न कार्यहेतोरपि सकाशात् तद्वग-तिरिति प्रक्रमः । कुतो न इत्याह—तन्निर्विकल्पकत्वकार्य-त्वेन—प्रत्यक्षानिर्विकल्पकत्वकार्यत्वेन कस्याचित् पदार्थस्य, असिद्धेः कारणात्, असिद्धिश्च सदा—सर्वकालम्, एकेन ज्ञानेन इति सामर्थ्यम्, एकेवेदनात्—एकाऽनुभवत्वात् । य-थेवं ततः किमित्याह—तत्कार्यत्वस्य च प्रक्रमात् प्रत्य-क्षानिर्विकल्पकत्वकार्यत्वस्य च । किमित्याह—तद्वधिकत्वा-त्—आधिकृतप्रत्यक्षाऽधिकत्वात् । एवमपि किमित्यहं—त-द्वत्प्रहं—वृत्तिरतिताऽवध्यग्रहणं सति । किमित्याह—तथा तद-वधिकत्वेन अग्रहणात् । इत्थं च एतदङ्गीकर्तव्यमित्याह—अन्यथा—एवमननुपपत्तिः, न्यायाऽयोगात्, अयोगश्च तत् स्वभावत्वेन, तस्य—विचक्षितकारणकार्यत्वस्य तत्स्वभा-वत्वेन—तद्वधिकत्वस्याभावत्वात् तद्वगतिः, तथा तद्व-धिकत्वेन ग्रहणं मति । किमित्याह—अतिप्रसङ्गात् । ततः किमित्याह—अन्यतरदर्शनाद् हेतुफल्योः । किमित्याह—

प्रत्यक्षाऽऽकारो यस्माद् निश्चयबलमेव व्यवस्थाप्यते, अन्यथा निश्चयबलमन्तरेण, तद्योगाद् व्यवस्था-
 योगात्, अयोगश्च भावतः परमाद्यैः, तैश्च-नि-
 र्विकल्पकप्रत्यक्षेण, तद्वर्णयिते-प्रत्यक्षाऽऽकारस्याऽन-
 धिगतः, अनधिगतिश्च तथा स्वाऽऽकारग्रहणतया अनु-
 भवाऽभावात्, एवमपि-अनुभवाऽभावेऽपि, तत्कल्पते-तनै-
 व तदधिगतिरूपमे, क्वचित्सङ्कापतेः प्रतिभासान्तरकल्पन-
 या इति भावः । इत्थं चेत् अङ्गीकर्तव्यमित्याह-नियाम-
 इति भावः । अतः स्थितमनश्च अनुकूलमिति । न चेत्त्यादि ।
 न च द्वाग्वर्शनात्-शीघ्रदर्शनात्, तन्निश्चयः-प्रकमाद् अ-
 साधारणवस्तुनिश्चयः, अपि तु-सदादिमात्रस्य निश्चयः, अ-
 तः-अस्मात् कारणात्, प्रथमाऽस्तसन्निपाते अवग्रहणकाले
 तत्रैव सामान्यं प्रतिभासते, इति एव युक्तम् । उपसर्ग-
 रमाह-सिततरादिव्यपि क्षिप्रादिदर्शने आदिशब्दाद्-मन्-
 दर्शनप्रहः, तावन्मात्रनिश्चयान्-सदादिमात्रनिश्चयान्, न च
 तत्र क्षिप्रादिदर्शने, तद्वग्रहणमेव-सदादिमात्रग्रहणमेव ।
 कुत इत्याह-तथा सदादिमात्रनिश्चयस्य अनुभवविरो-
 धात्, न च अन्यथाग्रहणे-सिततरादिव्येन ग्रहणे इत्यर्थः,
 अन्यथा सदादिमात्रस्य निश्चयोपपादः । कुत इत्याह-
 प्रमाणाऽभावात् । न च सन्नापि अन्यम् अन्यथा ग्रहणे
 अन्यथा निश्चयोपपादो न्यायः । कुत इत्याह-अन्य-
 मङ्गसम्भाषणः सिततरादिव्यवस्थाऽभावश्च, न च वैकल्पिक
 एव अर्थ-प्रकमाद् द्वाग्वर्शनेन निश्चयः सदादिमात्रस्य । कुत
 इत्याह-तद्भावभावित्वापलम्भे-सदादिमात्रभावभावित्वा-
 पलम्भः, अवग्रहाद् अपि अनिर्देश्यसदादिमात्राभावात् ।
 अर्थं सदादिनिश्चयः, न शब्दाऽकल्पित्वेन युक्त इति चेत्,
 एतदाशङ्क्याह-सत्यम्, एवमेतत्, अर्थावस्तु तन्मात्राद्-
 अग्रप्रहमात्रात् अनिर्देश्यसदादिमात्राभावात्, अनभ्युपग-
 म्, सदादिमात्रनिश्चयस्य । एवमपि दृष्टवाधा इति चेत्-
 तद्वन्तर्गमेव भावाद् अधिगुणनिश्चयस्य, इत्यभिप्रायः ।
 एतदाशङ्क्याह-न, अन्तरालाऽप्ययत्न एव गेयत्वाद्येपेत्या-
 सत्सदादिमात्रकालभाविनः सकाशात्, तद्भावात् सदादि-
 मात्रनिश्चयभावात्, शब्दाऽकल्पितबोधोऽनन्तरमात्रो एव श-
 यं निश्चय इत्यर्थः । कथंमत्तद्-अनन्तरादितमवगम्यते इति
 चेत् ? एतदाशङ्क्याह-अग्रप्रहणोपस्य प्रकमाद् नैकव्य-
 काऽवग्रहसंनिधानः । किमित्याह-अल्पत्वाद् अवग्रहोप-
 द्याद्युक्तिमात्रकल्पेन । यद् भावमेतत् ततः किमिति चेत् ? ए-
 तदाशङ्क्याह-नाऽपि अल्पबोधकः सन् विशिष्टाऽव्यव-
 स्थायोजम्, नहि अणुमात्राद् अणुकादिभावः, यस्तु
 भवति विशिष्टाऽव्यवस्थायोजीजं सोऽवान्तराऽव्यवस्था-
 योऽऽकारपिबोधस्वलक्षणः । कुत एतद् एवमित्याह-
 ऽऽह-अवायवत्वात् कालसंज्ञापरमादिभेदे, अतः
 प्रथमाऽस्तसन्निपाते तत्र प्रतिभासते इति युक्तमिति स्थि-
 तम् । एवम्-उक्तान्तरा, सद्द्रव्याद्येनैकस्वभावे वस्तु-
 नि इन्द्रियद्वारेण एव तथाऽर्थोपगमप्रतिपत्तिरिति योगः ।
 कथमित्याह-सद्द्रव्याद्येनैकस्वभावे वस्तु प्रायशो निदर्शित-
 मेव, तथा निदर्शयिष्यामः, तन्ना सद्द्रव्याद्येनैकस्वभावे
 वस्तुन सति । किमित्याह-तद्विपर्ययोऽलोचनं, त-अ-
 न्वयिनः, इतर-व्यतिरेकः, त च इतरे च तद्विपर्ययोऽलोचनं, तद्विपर्य-

य त धर्माश्च तेषामालोचनं-स्वरूपनिरीक्षणमिति विप्रह,
 तेन समानधर्मव्यवच्छेदतो गेयत्वादिव्यवच्छेदेन व्यवच्छे-
 दश्च तद्व्यवच्छेदकत्वात्-समानधर्मबोधोपपत्तिरिति, तद्विपर्य-
 योपस्य सत्त्वादिशिरोधर्मबोधोपपत्तिः, एतच्च अस्य तथाऽनुभ-
 वतः इत्थं क्रमाऽनुभवेन, तथास्वभावत्वाऽवगमात् तस्तुनः ।
 इत्थं चेत् अङ्गीकर्तव्यमित्याह-प्रथममेव-आदौ एव, विशे-
 याऽग्रहणत्वं सर्वत्र । किमित्याह-इन्द्रियद्वारेण एव तथा
 समानधर्मग्रहणपुरस्सरा अर्थविशेषप्रतिपत्तिः । इत्थं चेत् अ-
 ङ्गीकर्तव्यमित्याह-सकललोकसिद्धत्वात् कारणात्, अ-
 न्यथा उक्तप्रकारव्यतिरेकेण, तदनुपपत्तिः-अर्थविशेषप्रतिप-
 त्यनुपपत्तिः, अनुपपत्तिश्च द्वाग्वर्शने कश्चिद् विद्युत्संपाता-
 दौ, अभावाद् अर्थविशेषप्रतिपत्तिः । अन्यत्र भविष्यति इ-
 त्येकारिणासाय आह-शीघ्राऽवगमस्यापि लोकदृष्ट्या
 दीर्घत्वात् तत्रदर्शनेन, दीर्घत्वं च कालनीयत्वात्, इति अ-
 इन्द्रियद्वारेण एव तथाऽर्थविशेषप्रतिपत्तिरिति किं । आह-
 वस्तुनोऽनेकस्वभावत्वाद् अवच्छेदोऽपि सर्वेषां स्वभावा-
 सदा भावात् न्वच्छेदोऽपि, अन्यथा तस्य व-
 स्तुनः, तदनुपपत्तिः-अनेकस्वभावत्वाऽनुपपत्तिः । कि-
 मित्याह-चित्राऽऽस्तस्यवद् इति निदर्शनम्, एक-
 दा एव-एकस्मिन् एव काले, किं न अर्थविशेषप्रति-
 पत्तिः सन्निधानाऽविशेषेऽपि इति गमः ? येन एतद्-अ-
 नन्तरादितम्, एवं तद्विपर्ययोऽलोचनमात्रेण इति ।
 एतदाशङ्क्याह-प्रहीनः स्वयंप्रामाऽभावाद् एतद्-ए-
 वमित्युक्तमर्थं प्रायण उक्तं प्राक् ।

एवम्, ईहादे-कथञ्चिद् अनधिगताऽर्थोऽधिगन्तृत्वात्,
 पक्षाधिकरणत्वात्, बोधवृद्धयुपपत्तेः, अलोचिताऽधि-
 गमात्, तत्सर्वमिदं तथाऽनुभवभावात्, प्रतिषेधाऽ-
 योगात्, बाधकानुपपत्तेः न्यायत एव व्यवस्थितं प्राप्ता-
 यम् ।

एवमित्यादि । एवम्-उक्तान्तरा, ईहादे-मतिनिर्देश्यजातस्य
 न्यायन एव व्यवस्थितं प्रामथ्यामिति योगः । हेतुनाह-
 कथञ्चिद् अनधिगताऽर्थोऽधिगन्तृत्वात्-अवग्रहबोधोऽपेक्ष-
 या, तथा एकाऽधिकरणत्वात्-तद्वस्तुनत्वाऽपेक्षया, तथा
 बोधवृद्धयुपपत्तेः-अर्थोऽनुभवभावेन, तथा अलोचिताऽधि-
 गमात्-दृष्टपरिच्छेदं, तथा तत्सर्वमिति-बोधोऽव-
 स्थानेन, तथा अनुभवभावात्-अविद्युत्तत्त्वपरिच्छेदाया, त-
 था प्रतिषेधाऽयोगात्-अधिगतानुभवस्य, अवगम्य बाध-
 काऽनुपपत्तेः कथञ्चिद् ग्रहणमपि यथायोगं योजनीयम् ।
 एवं न्यायन एव व्यवस्थितं प्रामथ्याम्-ईहादे-प्रतिपत्तिः ।

तथा सद्द्रव्याद्येनैकस्वभावता च वस्तुनस्तथाऽनुभव-
 सिद्धत्वादिति । किं हि सत्त्वाद् अन्यद् द्रव्यादि इति चेत् ?
 प्रतीतमेतद् यत् तस्मिन् गृहीतेऽपि कथञ्चिद् गृह्यत इति ।
 नैवविधिं किञ्चिद् अवगच्छाम इति चेत्, किं न भवति भ-
 वतः कश्चिद् घटादौ सन्मात्रग्रहेऽन्याग्रहः ? किं तद्
 यद् भूयो गृह्यत इति चेत् ? ननु बालादिसिद्धं तदनुवि-
 दमेव विशिष्टं गृह्यादि । न तत् तत्स्वतोऽन्यद् एव इति

चेत्, सत्यमेतत्, किन्तु तन्मात्रमपि न भवतीति । तथाऽ, प्रतीतिनिश्चयाऽनुभवेन अविगानत एव एकत्र सन्मुद्रा-ऽऽकारवेदनात्, सम्मात्राद् एव एतदनुपपत्तेरिति प्रसङ्गात्, रूपमात्राद् रूपरसादिनिश्चयापत्तेः । न च सत्त्वाऽऽकारयो-रपि अभेद एव, अनकदाप्यप्रसङ्गात्, तथाहि-घटसत्त्वं तावद् एकं तस्य मुद्रप. घटमकत्वे एकत्वहानिः, तदन-भ्युपगमे प्रतीतिबाधा । तथा एकत्वेऽपि कस्य असौ आ-कार इति वाच्यम् ? न रूपसत्त्वस्य, स्वगिन्द्रियेणाऽपि ग्रहणात्, तस्य च रूपाऽपि विषयत्वात् तथाऽप्रतीतिः, त-त्सत्त्वस्य च तत्त्वात् न तत्त्वसत्त्वस्य, चक्षुषाऽपि उपल-ब्धेः स्पर्शात् तत्त्वसत्त्ववेदप्रसङ्गात् रूपेऽपि अनुगमोपपत्तेः, अन्यथा अनुभवविरोधात्, न च उभयसत्त्वस्य वेदेकत्वा-ऽयोगात् इन्द्रियसङ्कटप्रसङ्गात्, लोकविरोधापत्तेः असम-ञ्जसत्वादिति । न च तयोराकारयोर्भेद एव तथा प्रतीत्य-भावात्, तत्पत उभयाऽयोगात् तत्त्वैकत्ववृत्तेः, तथा च अभ्युपगमविरोधादिति ।

तथा सत्त्वद्रव्याद्येकत्वभावनया वस्तुनो-न्यायत एव व्यवस्थिता । कमवित्याह-तथाऽनुभवसत्त्वत्वाद् अवग्रहा-द्वैदप्रकरेण अनुभवसत्त्वत्वादिनि । किं हि सत्त्वात् अन्यद्-आधानात् भूतं, द्रव्यत्वादि इति चेत् ? एतदाशङ्क्याह-प्रतीतमेतद् यत् तस्मिन्-सत्त्वं, शुद्धादिऽपि-सति कथं-चित् न शुद्धा इति, नैवाविधेः किञ्चाश्ङ्क्यत् तस्मिन् शुद्धा-नेऽपि कथंश्चिद् न शुद्धा इति, तद् अवगच्छाम इति चे-त् । एतदाशङ्क्याह-किं न अर्थात् अथतः क्वचित् घटादी-वस्तुनि, सम्मात्रग्रहं सति, अन्यऽग्रहो-वस्तुवन्तराऽग्रहः ? किं तद्-धत्तु, यद् भूय-पुनः-सम्मात्रग्रहोत्तरकालं शुद्धा इति चेत् । एतादृशङ्क्याऽऽह-ननु इति-असमायाम्, बाला-दिंसिद्धं तदनुविद्यमेव-सम्मात्राऽनुविद्यमेव विशिष्टं सृष्ट्वा-दि, न तद् सृष्ट्वादि, तत्त्ववतः-सम्मात्रसत्त्वाद्, अन्यद्-एव इति चेत् । एतदाशङ्क्याह-सत्यमेतद्, अन्यद् एव न किन्तु नन्मात्रमपि-सम्मात्रमपि न भवति । कुत इत्याह-तथा-सम्मात्रत्वेन अप्रतीतिः, अप्रतीतिश्च निश्चयाऽनुभवेन अवग्रहोत्तरकालम्, अविगानतः अविगानेन एव, एकत्र वस्तुनि । किमित्याह-सन्मुद्राऽऽकारवेदनात् । यदि ना-मैवं ततः किमित्याह-सम्मात्राद् एव एकत्वभावात्, ए-तदनुपपत्तेः-सन्मुद्राकारवेदनाऽनुपपत्तेः अनुपपत्तिश्च अतिप्रसङ्गात्, अतिप्रसङ्गश्च रूपमात्रात् सकाशात्, रूप-रसादिनिश्चयापत्तेः सम्मात्राद् इव बिज्ञानीपतिनिश्चयन्यायन इहैव-दोषान्तरमधिकृत्य आह-न चेत्यादि न च सत्त्वा-ऽऽकारयोः अपि इह अधिकृतयोः, अभेद एव एकान्तेन । कुत इत्याह-अनकदाप्यप्रसङ्गात् । एतमेव आह-तथाहि-इत्यादिना । तथाहि-“घटसत्त्वं तावद् एकं निर्णयस्वल्पा-न्” इत्यादिवाचितरमन्तर्गम्येन भवदभ्युपगमं न, तस्य मु-द्रुपाध्यात्मकत्वे सकललोकाऽनुभवसिद्धे अभ्युपगम्यमानं एकत्वाद्वादि । शुद्धादिवाच्येन, तदनभ्युपगमं सृष्ट्वाया-१७।

त्मकत्वाऽनभ्युपगमे, प्रतीतिबाधा सृष्ट्वादिप्रतीतिः, तथा एकत्वेऽपि सत्त्वाऽऽकारयोरिति प्रकम्, कस्य असौ आ-कारः क्पादिसत्त्वाऽपेक्षया इति वाच्यम् ? किञ्च अतः, सर्वथा अपि दोष इत्याह-न रूपसत्त्वस्य असौ आका-रः । कुत इत्याह-त्वागिन्द्रियेण अपि ग्रहणात् कारणात् । यद्येवं ततः किमित्याह-तस्य च स्वगिन्द्रियस्य क्पाऽपि विषय-त्वात्, अविगानत्वं च तथा त्वागिन्द्रियस्य क्पाविषयत्वेन अप्र-तीतिः, तत्त्वसत्त्वस्य च रूपसत्त्वस्य च, तत्त्वात् रूपत्वात्, एवं न स्पर्शसत्त्वस्य असौ आकार इति गम्यते । कुत इत्याह-चक्षुषा अपि उपलब्धेः कारणात् । ततः किमित्याह-स्पर्शात् सकाशात्, तत्त्वसत्त्ववेदप्रसङ्गात् स्पर्शसत्त्ववेदप्रस-ङ्गात्, प्रसङ्गश्च रूप अपि अनुगमोपपत्तेः । इत्थं च एतत् इत्याह-अन्यथा एवमनभ्युपगमं अनुभवविरोधात्, चक्षु-षा तदुपलब्धिर्धरति अनुभवः, न च उभयसत्त्वस्य रूप-स्पर्शसत्त्वस्य, असौ आकार इति प्रकम् । कुत इत्याह-तत्त्वकत्वाऽयोगात्, तस्य आकारस्य एकत्वाऽयोगात्, उभ-याऽप्यतिरेकेण योगे अपि इन्द्रियसंकरप्रसङ्गात् विषयसा-ङ्ग्येण, संकर च लोकविरोधाऽऽपत्तेः, यद्यमसम्बन्धसत्त्वादि-नि । न च इत्यादि । न च तयोराकारयोः चक्षुस्त्वग्रहणयोः, भेद एव एकान्तेन । कुत इत्याह-तथा भेदगमनया, प्रतीत्य-माणात् स्पर्शेनात् अपि ‘लोऽयं वो दृष्टः’ इत्यवगमत्, त-था तत्पतः उभयाऽप्येतत् तद्भ्युपगमनं तथा च आह-तत्त्वसत्त्वकत्वेन घटसत्त्वैकत्ववृत्तेरित्यर्थः, तथैव एवं च, अभ्युपगमविरोधात् वस्तुनाऽनेकत्वभावनयाऽऽपत्त्या न च तयोराकारयोः भेद एव इति स्थितम् । एवं बोद्ध-मनवक्लृप्त्यानामधिकृत्य एतत् उक्तम् ।

अनुत वैशेषिकमतमुत्तरिक्त्य आह-

न च एतेभ्योऽन्य एव घटः, अवग्रहप्रसङ्गात् अरूपाध्यात्मकत्वात्, तत्तद्वृत्तौ अपि तत्तद्वृत्तताऽनाप-त्तेः, इत्थमपि तद्वृत्तये इन्द्रियाणां स्ववर्षाऽतिक्रमात् । कथमतिक्रम इति चेत् ?, चक्षुरादेररूपादिग्रहणात् । ए-वमपि को दोष इति चेत् ?, ननु रसादिग्रहणापत्तेः, प्रतीतिबाधिता इयमिति चेत्, ततः किमिति वाच्यम् ? । अस्ति इयमिति चेत्, न खलु अस्यां वि-गानम्, य एतन्निमित्तः (न) स तेभ्योऽन्य इति चेत्, संख्यायाः तद्भावप्रसङ्गः । न सा तदनाश्रिता इति चेत्, एवमपि तत्पत्तोऽन्या एव । यदि नामैवं ततः किमिति चेत् ?, तन्निमित्तैकवृत्तेः सा तद्विशेषकभूता इति चेत्, कथमेतत् विनिर्णीयत इति ?, एकोऽप्यमिति व्यवसायादिति चेत्, न असौ सदादिभिन्नप्रतिभासीति तथाऽनुभवात् । एवमपि तत्कल्पनऽतिप्रसङ्गात् तदन्त-रापत्तेर्निराकरणाऽयोगात् ; अनुभवाऽविशेषादिति त-देकत्वपरिणामनिबन्धन एव अयम् । तेषामेव एकान्ते-

ह्यस्त्येवऽपि सति, तत्कथाऽऽभ्युपगम्य-विकल्पस्य तद्वि-
हित्वाभ्युपगम्य अतिमन्त्रात्, अतिप्रसङ्गश्च नोक्तव्यकथन-
स्य पीडाप्रार्थित्वाऽऽपत्तेः । नासौ अस्त्वर्थेव कल्पे तन्मन्त्रः ।
इत्याहऽऽपीहय आह-तत्तद्वक्तृत्वाऽविशेषात्, तस्य धी-
तस्य वैसाधिकत्वजनकत्वाऽविशेषात् । एतद्व्यापनाय च
य आह-उपलब्धपाठनीलमनुपपत्तिरिति प्रमाणं, तद्व्याह-वी-
लविकल्पनायात्, तदपि अनुक्रमितं स्थितम् ।

न च गृहीतव्रतं हि ज्ञानमप्रभावमेव, एकत्र नीलदौ
अनेकप्रमादज्ञानानां प्रमाणात्वाऽभ्युपगमात्, तेषां चान्योऽ-
न्यं गृहीतव्रतहित्वात्, अन्यथा वक्तृशक्त्यानुपपत्तेः, तथा
अगृहीतव्रतहित्वात्सम्भवात् सर्ववस्तूनां सर्ववस्तुस्येदा
ब्रह्मणो, तेषां सर्ववस्तुत्वजन्यत्वं तत्त्वभावयोगात्, ए-
कमन्त्रात्वाऽपेक्षया च गृहीतव्रतहित्वाऽसंभवं एव, सर्वेषां
सर्वदा अगृहीतव्रतस्यैव ।

दृष्टान्तरमाह-अथ इत्यादिप्रा । न च गृहीतव्रतं हि ज्ञानम-
प्रभावमेव एकाग्रतया भवतः । कुत इत्याह-एकत्र नीला-
दौ अनेकप्रमादज्ञानानां प्रमाणात्वाऽभ्युपगमात् परेषांपि,
तेषां च अधिष्ठानज्ञानानाम् अन्योऽन्यं परस्परं गृहीतव्रत-
हित्वात् । इत्थं च एतद्वहीकृत्यमित्याह अन्यथा तद्-
प्रमाणंऽनुपपत्तेः-अधिकृतनीलादिप्रमाणंऽनुपपत्तेः । तथा इ-
त्याह । तथा अगृहीतव्रतहित्वात्संभवात्, असंभवश्च
सर्ववस्तूनां नीलादीनाम्, सर्ववस्तुदैः सदा प्रहणं, प्रहणं
च तेषां बुद्ध्यानां सर्वज्ञत्वादिति, अन्यथा न तत्त्वाऽऽयो-
गान्-तेषां सर्वज्ञत्वाऽयोगात् । एकसंस्तान्त्यादि । एकस-
न्तान्ताऽपेक्षया अगृहीतव्रतज्ञानाऽसंभव एव न तस्य अ-
न्यथा च लणिकत्वात्, सर्वेषां ज्ञानानाम्, सर्वथा सर्वका-
लम्, अगृहीतव्रतान् इयोरपि लणिककथनं इति, यद्वा
तदभावे भावात् अभिधानमार्थं प्रहणमिति अगृहीतव्रत-
लुपति ।

स्यादेतत् न, तत्त्वतो गृहीतव्रतहित्वेन अस्य अप्रमा-
ण्यम्, अपि तु अविषयत्वेन इति । कथमप्यविषय इ-
ति वाच्यम् ? यदनेन वेद्यते न तदस्तीति चेत्,
क्व तत्त्वस्तीति ? किं तत्रैव उच्यते, उताहो कहिरि-
ति ? यदि तत्रैव कथं वेद्यते, वेद्यमानं वा कथं न-त-
त्रेति चिन्त्यम् ? अथ बहिः, अविकल्पकऽपि समानः
प्रसङ्गः, तेनाऽपि वेद्यमानस्य बहिःभावात् स्वरूपस्यै-
व-वेदनात् । तद्विहित्यतुल्यरूपमित्येव इति चेत्, केयं
तत्तुल्यरूपतेति वाच्यम् ? किं तत्साधारणरूपभावाः,
उताहो तत्तद्विहित्यस्वभावता इति । न तावत् साधा-
रणरूपभावाः, चेत्तन्वेद्यमानत्वेन तद्विहित्यप्रसिद्धे,
सामान्यवेदनेन तद्विहित्यप्रसङ्गस्यैव । तत्तद्विहित्यस्वभा-
वतातद्विहित्यकथने च त्रिकल्पप्रसङ्गेऽपि तुल्यः परिहारः,
तस्यापि तद्विहित्यस्वभावताभ्युपगमात् । तथाभिन्नप्राज्ञा-
भावादस्य कुतस्तद्विहित्यस्वभावतेति चेत् । न, तथावि-

जन्तुभावे प्रमाणाभावात्, इत्यस्य स्वत्वव्यतिषेधत्वे-
न तत्राप्रवृत्तेः, अनुमानस्यानुपलब्धिलक्षणप्राप्ताधीविष-
यत्वात् तस्य च तदभावाभ्युपगमात् । न हि साधारणं रू-
पमुपलब्धिलक्षणप्राप्तिमप्येतं भवति, तद्वस्तुत्वप्रतिष्ठा-
नात्, अनीलस्यानुपलब्धेः साधनविशेषकत्वाऽनुपपत्तेः ; ए-
वेन तद्विहित्यप्रमाणप्रवृत्तिः प्रत्युक्तं, उक्तव्यप्रत्यक्षहेतु-
द्राघकत्वायोगात् । युक्ता, तदयोगो बाधक इति चेत् ।
न । विकल्पानुपपत्तेः । युक्तिर्हि प्रमाणप्रमाणं वा स्यात् ?
प्रमाणं चेत् । न प्रत्यक्षादेरन्यदिति, अत्र चोक्ते दोषः ।
अप्रमाणात्वे तु तद्विहित्यकत्वाऽनुपपत्तिः, अतिप्रसङ्गात् ।

स्यादेतत् न तत्त्वतो गृहीतव्रतहित्वेन हेतुना, अस्य विक-
ल्पस्याप्राप्त्यर्थम्, अपि व्यवविषयत्वेनेति । एतदाशङ्क्याह-
कथमयं विकल्पऽविषय इति वाच्यम् ? । यदनेन वेद्यते
विकल्पेन न तदस्तीति अविषय इति चेत् । एतदाश-
ङ्क्याह-क्व तत् नास्ति यदनेन वेद्यते, किं तत्रैव विक-
ल्पे, उत बहिर्गते ? । यदि तत्रैव विकल्प एव नास्ति,
कथं तेन वेद्यते, वेद्यमानं वा कथं न तत्र विकल्पे इति
चिन्त्यम् । द्वितीयं विकल्पमधिकृत्याह-अथ क्वहिः य-
दनेन वेद्यते न तदस्तीति । एतदाशङ्क्याह-अविकल्पक-
ऽपि समानः प्रसङ्गऽविषयत्वप्रसङ्गः । कथमप्यविषय-
भावे विकल्पक वेद्यमानस्य बहिर्भावात्, अभावश्च स्वरू-
पस्यैव वेद्यतात् । तत्तत्प्राति । तद्विहित्यकत्वं वेद्यमानकतिः-
स्वरूपरूपं विषयतुल्यरूपम्, इत्यस्माद्रोम इति चेत् ।
एतदाशङ्क्याह-कथं तत्तुल्यरूपता बहिःस्वरूपरूपता ?
इति वाच्यम् । किं तत्साधारणरूपभावा बहिःस्वभावान्तर-
रूपभावाऽविकल्पकस्य, उत तद्विहित्यस्वभावता-बहिःस्व-
प्रहणस्वभावतेति, किञ्चित् ? उभयथाऽपि दोषा, तथा
आह-न तावत् साधारणरूपभावाः तत्तुल्यरूपता । कुत इ-
त्याह-चेत्तन्वेद्यमानत्वेन हेतुना तद्विहित्यप्रसिद्धेः तयोरवि-
कल्पकत्वादिः स्वयं वैलक्षण्यप्रसिद्धे । द्वापान्तरमाह-सामा-
न्यवेदनेन हेतुना साधारणरूपभावात् तद्विहित्यप्रसङ्गा-
च्च अविकल्पकस्याप्राप्त्यर्थप्रसङ्गाच्च न तत्साधारणरूप-
भावात्तत्तुल्यरूपतेति । तत्तद्विहित्यस्वभावतातद्विहित्यकथने च
तत्तद्विहित्यकथनं तद्विहित्यस्वभावता-बहिःस्वप्रहणस्वभा-
वात्ता तत्साधारणरूपकथने-तत्तुल्यरूपतातद्विहित्यकथने वि-
प्रहः, तस्मात् । किम् ? इत्याह-विकल्पज्ञानेऽपि तुल्यः प-
रिहारः तत्तद्विहित्यस्वरूपमित्यर्थम् । कुत ? इत्याह-त-
स्यापि विकल्पज्ञानस्य तद्विहित्यस्वभावताभ्युपगमात्-बहिः-
स्वप्रहणस्वभावताभ्युपगमात् । तथाविधेत्यादि । तथाविध-
प्राज्ञाभावात्-विकल्पज्ञानप्राज्ञाभावादस्य-विकल्पज्ञानस्य
कुतस्तद्विहित्यस्वभावता-बहिःस्वप्रहणस्वभावतेति चेत् ।
एतदाशङ्क्याह-न, तथाविधप्राज्ञाभावे-विकल्पज्ञानप्राज्ञा-
भावे प्रमाणभावात् । अभावश्च प्रत्यक्षस्य तावत् स्वत-
त्त्वव्यतिषेधत्वेन हेतुना तत्र तथाविधप्राज्ञाभावेऽप्रवृत्तेः,
अनुमानस्यानुपलब्धिलक्षणप्राप्ताधीविषय-
त्वात् । ततः किम् ? इत्याह-तस्य तथाविधप्राज्ञास्य तत्-

माभाभ्युपगमाद्-उपलब्धिलक्षणप्राप्तायेविषयत्वाभावाभ्युप-
गमात् । एतद्वाच्यमेषाद्-नहि साधारण्यं रूपं विकल्पप्रा-
प्तमुपलब्धिलक्षणप्राप्तमित्येव भावितुं । कुत इत्याह-तद्व-
क्ष्यतुप्रतिज्ञाह-तत्त्व-साधारण्यकस्यावस्तुत्वप्रतिज्ञा-
मात्, प्रनीदश्यानुपलब्धेस्वानुपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलब्धेऽ-
हि । किमित्याह-अभाषनिश्चायकत्वानुपपत्तेः तथाभ्युपगमात् ।
एतेनेत्यादि । एतेन-अनन्तरित्वादेन तथाविधप्राप्ताभावे
प्रमाणभावेन । किमिति-तद्वाचकप्रमाणमुच्यते-प्र-
त्युक्ता तस्मिन्तथाविधप्राप्ता वाचकप्रमाणस्युक्तिरुक्तान् ।
कुत इत्याह-उक्तवत् यथोक्तं तथा प्रायज्ञादेः प्रत्य-
क्षानुमानैर्हयस्य तद्वच्चकत्वायोगात्-नथाविधप्राप्ताभावा-
त्त्वायोगात् । युक्त्या-तद्योगानुवादिधियाप्राप्ताद्यायोगः
साधारण्यरूपयोग इत्यर्थः 'वाचक इति चेत् । एतदश-
ङ्कषाह-न; विकल्पानुपपत्तेः । अनुपपत्तिश्च-युक्तिर्हि प्र-
माणप्रमाणं वा स्यात् । किञ्चातः, उभयथापि दोष
इत्याह-प्रमाणं चेत् । न प्रत्यक्षादेरन्यदिति, अत्र बाह्यो
दोषः, प्रत्यक्षस्य स्वलक्षणविवक्षयेन तत्राप्रवृत्तिरित्यादि ।
अप्रमाणस्य तु युक्तः, किमित्याह-तद्वाचकत्वानुपपत्तिः-
नथाविधप्राप्तासाधकत्वानुपपत्तिः । कुत इत्याह-अतिप्रस-
ङ्गात् स्वलक्षणस्यपि युक्तिर्बाधितत्वापत्तेः, अविषयऽपीयं
प्रयत्नं इति भावना । एवं विकल्पज्ञानस्यपि कस्यचित्तु
प्राप्त्यस्य हर्कतत्वेनमित्येदं प्रयत्नम् ।

इत्थमनभ्युपगमे दोषमाह—

अखिलविकल्पज्ञानभ्रान्ततावादिनश्च तत्सामर्थ्योत्थं व-
चनमपि तादृगेवेति सुस्थिता तत्तत्त्वनिर्तिः । न हि भ्रा-
न्तात्मनो भ्रान्तातामवैति, द्विचन्द्रज्ञानादावात्मनि भ्रा-
न्ताधिगमस्यपोहेन चन्द्रद्रव्याद्यधिगतिदर्शनात्, तत्तथा-
नोपजातवचसोऽपि स्वभ्रान्तताभिधानपरित्यागेन चन्द्र-
द्रव्याद्यभिधानात्, इति सकलमेव शास्त्रज्ञानाभिधानं
अन्तिमात्रम्, इति कथं तत्तत्तत्त्वनिश्चय इनि चिन्त्यम्?,
तथाहि—अस्य नित्या-ऽस्त्यादिचिकल्पत्वात् कृतकृत्वा-
दिनिष्कृष्टास्यता अनित्यान्तास्यादिचिकल्पत्वात् अपि प्रा-
न्ता एव, इति कथं तेभ्यस्तद्विभिन्निः? । निश्चितं वा
कथं न नित्यादावपि, तद्विकल्पानामपि ततो भावात् ? ।

अजितलीयकल्पज्ञानं भ्रान्ततायादिनञ्च' किमित्याह—तत्साम-
र्थ्येन—निःशेषविकल्पज्ञानं भ्रान्ततायासामर्थ्येनैव यवनमपि
तादृशेव—आत्मनश्च, इति—यथे सृष्टिता तत्त्वज्ञाननिस्तायथा
आत्मविकल्पज्ञानवचनार्थं तत्त्वानीतिरित्युपपत्तिः, न सु-
स्थितेत्यर्थः । कथमन्याह—न इत्यादि । न यस्मान् भ्रान्तं
ज्ञानमिति प्रकथ्य, आत्मनो भ्रान्ततामपैति । कुत इत्याह—
द्विषन्प्रज्ञानादि—आदिशब्दान्—भायाजलप्रवहः, आरामनि-
लस्ये भ्रान्तताधिगमनवशादेन चन्द्रद्रव्याधिगान्द्रियान्
आदिशब्दान्—भायाजलप्रवहः, तत्त्वामोपजातवचनस्योपि—आ-
स्तज्ञानसाध्यापिज्ञानवचनवर्षाणि स्वभ्रान्ततामिधानपरि-
त्यागेन चन्द्रद्रव्याधिगमनात्, इत्येव सकलमेव शास्त्रा-
न्नामिधेनं भ्रान्ततामिति सूच्यते कथं ततः शास्त्रा-
न्नामिधेनं भ्रान्ततामिति सूच्यते कथं ततः शास्त्रा-

नाभिधानात् तत्त्वनिश्चय इति विवक्ष्यम् !—नैव तत्त्वनिश्चय इति । एतद्भ्रान्तानयैवाह—तथाहि नित्यादि । तथाह्यस्यालक्षयिकविकल्पवान् भ्रान्ततायादितो नित्याऽऽस्माद्विकल्पवन्ति इति निर्दिश्यम् । कृतकस्यादितिकहारायात् अस्मिन्नाऽनामादिविकल्पा अपि भ्रान्ता एव नाभ्रान्ताः, इत्येवं कथं तेभ्यो भ्रान्तान्विकल्पव्यस्ताक्षिणिरनित्याऽनामादिविनिश्चिताः । निश्चितो वा तेभ्यो नित्याऽनामादयः कथं न नित्यादावपि निश्चिताः । कुत इत्याह—तद्विकल्पानामपि नित्यात्माद्विकल्पकत्वानामपि कृतो वस्तुनो भावात् ।

स्यादेतत्स्वल्पव्यदर्शनाद्विभावसानाकृतविप्लवरूपाः सर्व
एव विकल्पाः, तथापि केषाञ्चिदेव तत्प्रतिबुद्धजन्य
विकल्पानामतत्प्रतिभासित्वेऽपि वस्तुन्यविसंवादः, मणि-
प्रभायामिव मणिभ्रान्तेः, नान्येषाम्, बुद्धेदप्रसवे सत्य-
पि यथादृष्टविशेषानुसरणं परित्यज्य किञ्चित्सामान्य-
ग्रहणेन विशेषान्तरममारोपात्, दीपप्रभायामिव मणि-
बुद्धेः, इति संवादिभ्य एव तन्निश्चितिनसंवादिभ्यः ।

ह्यावैतदित्यादि । स्यादेतदर्थैव मयस्य स्वस्वच्छाणुदशनेना-
द्विधा या वासना ताता इतं विस्त्ववर्षां येषां ते तथा-
विधाः सद्ये एव विकल्पाः सामान्यन्, तथाप्येवमिष्यं व्य-
वस्थितं सति काञ्चिद्विषयात्प्राप्तमादिकृपाणां तत्प्र-
तिषेधजन्यमनान्वयमुपनिषत्संज्ञकानां विकल्पानामतन्प्रतिभा-
सित्वंऽपि—वस्तुप्रतिभासित्वंऽपीत्यर्थः, कास्मिन्वाद्यवस्तु-
मयसि संसाधः । निरुद्धमनसि—प्रमाणप्राप्त्यामिव विषयस्य-
तथां मणिसंज्ञान्तः कुञ्जिकादिविधरोपलम्भेन, नान्येषां नि-
त्याऽऽत्मादिविकल्पाताम्, तद्वद्भ्रमस्य सत्यस्य वस्तुभेदा-
नुपादं सत्यपीत्यर्थः, यथाहविशेषानुसर्गस्य परित्यज्य-
कर्मिण्याद्—किञ्चित्प्रमाणमग्रहणेन सहायणा परहेतुना
विशेषान्तरसमारोपाद् हेतोः, 'नान्येषाम्' इति व-
र्तते । निरुद्धमनाद्य-दीपनाभ्यामिव विषयस्यतथां मणिसंज्ञः
कुञ्जिकादिविधरोपलम्भेन, इत्यर्थं संसाधित्य एव विकल्प-
रूपसत्तास्त्वविरोधितान्तस्त्वनिवृत्तिनिर्नासादित्यर्थः ।

इत्थं पूर्वपक्षमाशङ्क्यआह—

एतदप्यस्त्, अविचारितरमणीयत्वात् । तत्र यथावदुक्तम्
‘स्वलक्षणदर्शनाद्विवासनाकृतविप्लवरूपाः सर्व एव वि-
कल्पाः’ इति । अत्र किमेदं स्वलक्षणदर्शनं नाम ? का वा
तदादिता वासना, यत्कृतविप्लवरूपाः ? सर्व एव विकल्पाः
इति । वस्तुतुभवं : स्वलक्षणदर्शनम्, तदाद्विवासना तु तथा-
विधिविकल्पजननशक्तिः । यद्येवम्, कथं निरंशवस्तुविषयात्
निरंशानुभवात् तथाविधविकल्पजननशक्तीनां प्रभृतानां
सम्भवं ? कथं वैकस्या एवानेकविकल्पजन्यः । समुत्प-
द्यते यः स्वलक्षणदर्शनान्तरं नित्याऽनित्यादिविकल्पाः,
क्रमेणैकस्य, अक्रमेण चानेकप्रमातृशामि न ज्ञेते शक्तिर्भेदै-
कानेकजनकत्वे विना । न च भूयसापि निरंशवस्तुविष-
यनिरंशानुभवानां तत्त्वतस्तत्त्वे विशेषः, रूपादिव्यलक्षणा-

नामिव । तत्र तेषामिवैकस्य बहुना वाऽनन्तरं पारम्पर्येण च तथाविधफलभेदोऽमीषां न्याय्य इति भाव्यमेतत् । का चेयं तथाविधविकल्पजननशक्तिः, किं तदुच्यते मानसम्, उतान्यैव काचित् ? । यदि मानसम्, कथं स्वलक्षणादस्वलक्षणजनम् ? । अस्वलक्षणं च विकल्पः, अमदाकाररूपत्वात् । न स्वमवितिस्तत्रास्वलक्षणम्, अपि तु बहिर्मुखविषयभास एवेति चेत् । न खलु सा ततोऽन्या, इति कथं नास्वलक्षणम् ? । अममसौ, सा तु मती, स्वमविविदितत्वादेवेति चेत् । कथमसौ तन्मात्रतत्त्वा विकल्प इति चिन्त्यम् ? । अमदाकारानुवेषादिति चेत् । कथममदानुवेषो नाम ? । स निर्विषयत्वादसत्, न तु तथाप्रतिभासनेति चेत् । न स्वमवितिस्तथाप्रतिभासनादन्या, इत्यस्वलक्षणत्वमेष ।

एवं पूर्वपक्षमाशङ्क्याह—एतदपि—अमत्—अशोभनम् । कुत इत्याह—अविचारितरमणीयत्वात् कारणात् । एतद्व्याह—नत्रन्यादिना । तत्र यत्तादुक्तमादी 'स्वलक्षणदर्शनहितया सनाकृतविप्लवकथाः सर्वे एव विकल्पाः' इति—एतत् । अत्र किमिदं स्वलक्षणदर्शनं नाम ? । का या तदाहिता—स्वलक्षणदर्शनाहिता यासन्वा, यत्कृतविप्लवकथाः सर्वे एव विकल्पा इति ? । अत्राह वस्तुमुच्यते शूद्रः स्वलक्षणदर्शनम्, तदाहितयामना तु तथाविधविकल्पजननशक्तिः, तथाविधस्य संवादिनोऽसमादिनश्च । एतदाशङ्क्याह—यद्यप्यत्र, कथं निर्णयवस्तुविषयत्वं निर्दिशानुभवात् तथाविधविकल्पजननशक्तिना प्रयुक्तानां संभवः सामान्यः ? । कथं वैकस्य एव शक्तिरनैकविकल्पजम् ? । का वा किमाह ? न चैतद्वयम्, इत्याशङ्क्यानिगन्त्याह—समुपगम्येन च स्वलक्षणदर्शनानन्तरं नित्यान्तर्यादिविकल्पाः क्रमणैकस्य प्रमाणः सांख्यादीनां जादितमप्रतिपत्त्या, अक्रम्य चानैकप्रमाणानां सांख्यबोद्धादीनां नित्यानित्यादिविकल्पाः । शक्तिमद्वैकानैकजनकत्वं चेति विरोधः, ते चेत्, एते विना, क्रमाक्रमपक्षद्वयवर्तिता । एतद्व्याह—न चेत्यादि । न च भूयसामपि क्रमपक्षे । केषामित्याह—निर्देशवस्तुविषयनिर्देशानुभवात् । तुल्यस्वलक्षणानुभवानामित्यर्थः । किमित्याह—तत्त्वतः—परमार्थेन; तत्त्वत—तद्भावे कथादिस्वलक्षणानुभवस्य इत्यर्थः, विशेषा भेदः । किं तर्हि ? सर्वे एवैनं—रूपादिस्वलक्षणानुभवा एवेति । इद्वेव निर्देशतमाह—रूपादिस्वलक्षणानामिव 'एकस्य प्रमाणः' इति प्रक्रमः, तथाविधानुभवनिवन्धनातामिति, तथाहि—क्रमेणापि रूपादिस्वलक्षणानि स्वाकारमनुभवं कुर्याणानि न रूपादिस्वलक्षणान्येन विशिष्यन्त इति । प्रकृतयोजनमाह—तत्—तन्मात् न तेषामिव—रूपादिस्वलक्षणानामिव 'एकस्य प्रमाणः' इति प्रक्रमः, यद्वा वा प्रमातृत्वमनन्तरं यद्वा वा परिग्रहणैव वैकस्य तथाविधफलभेदो भिन्नजातीयविज्ञानादिकार्यभेदोऽमीषां निर्देशवस्तुविषयनिर्देशानुभवानां न्याय्य इति भाव्यमेतत्—भावनीयमेतत् । एतदुक्तं भवति—यथा तेषां रूपादिस्वलक्षणानां न रसादिकलभेदो न्याय्यः, एवमनित्याऽनात्मकवस्तुभुवनानामपि न नित्याऽऽत्मादिविकल्पजन-

नशक्त्यायः फलभेदो न्याय्यः । इहैवाभ्युपगमाह—का चर्यामित्यादिना । का चेयं तथाविधविकल्पजननशक्तिर्भवतोऽभिज्ञता ? किं तदुच्यते प्रक्रमादविकल्पप्रत्यक्षोत्तरं मानसं स्वविषयानन्तरित्यादिविकल्पम्, उतान्यैव काचित्वाल्लक्षणम् ? उभयथापि दोषमाह—यद्यं मानसम्, कथं स्वलक्षणात् मानसम् स्वलक्षणजन्यं विकल्पोपापः ? । विकल्पोपापस्वलक्षणत्वमाह—अस्वलक्षणं च विकल्पो भवतीत्या । कुत इत्याह—असदाकाररूपत्वात्—असदाकारां विकल्पतुल्यमिति भासोऽस्वलक्षणत्वाभास्युपगमात् स एव रूपं यस्य स तथा तद्भावेस्तस्मात् न स्वसंविनिस्तत्र विकल्पोऽस्वलक्षणम्, अपि तु बहिर्मुखविषयभास एवास्वलक्षणमिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न खलु सा स्वसंविनिस्ततो बहिर्मुखविषयभासादन्या, इत्येवं कथं नास्वलक्षणम् ? अस्वलक्षणमपि । अममसौ बहिर्मुखविषयभासः, सा तु स्वसंविनिः सती—विद्यमाना, स्वसंविनिर्देशादिव कारणादिति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कथमसौ स्वसंविनिस्तन्मात्रस्या—स्वसंविनिस्मात्रेद्व्याह—विकल्प इति चिन्त्यम्, न तत्र स्वलक्षणानि निर्दिष्टा इति कृत्याशङ्क्याकारानुवेषादसौ विकल्प इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कथमसौ आकारानुवेषो नाम स्वसंविदः ? नैवत्यर्थः । स आकारो निर्विषये—त्यात् कारणादसंस्तुच्छः, न तु तथाप्रतिभासनेन—न पुनर्बहिर्मुखविषयभासप्रतिभासनेनासन्निति चेत् । एतदाशङ्क्याह—न स्वसंविनिरविक्राना तथाप्रतिभासनात् बहोर्मुखविषयभासप्रतिभासनादन्याऽर्थान्नभूयतेति कृत्याऽस्वलक्षणत्वमेव स्वसंविदः ।

तस्य विभ्रमरूपत्वात् नदन्याऽन्यत्वं कल्पनैवायुक्तेति चेत् । कोऽयं विभ्रम इति कथनीयम् ? । अनिरूपस्वरूपस्तत्त्वतोऽमद्रूप इति चेत् । कथमयं स्वमवितिभेदक इति वाच्यम् ? । न तत्त्वत इति चेत् । उन्मथो विकल्पः । अस्तिविति चेत् । प्रतीत्यादिशब्दा । चेतनैव तथाभूता विकल्प इति चेत् । किंभूतेति चिन्त्यम् ? अमदाकारेति चेत् । अस्वलक्षणमेवेयम्, अमदाकारत्वात् । न स्वमवितिस्तत्रास्वलक्षणम्, अपि तु बहिर्मुखविषयभास एवेति चेत् । न खलु सा ततोऽन्येति समानं पूर्वम्, इति यदि मानसं कथं स्वलक्षणादस्वलक्षणजन्यं साधीयः ? इति । कथं वा निर्विकल्पकत्वं नाभिज्ञात् भिन्नविकल्पसंभवः ? । हि नीलादिमात्रात् क्वचिद्रसादिभावः तथाऽदर्शनात् । न चात्र किञ्चिद्वेदकम्, नभ्युपगमात् । अस्म्युपगमोऽपि ततोऽतिशयासिद्धिरिति निवेदयित्वाः ।

तस्य बहिर्मुखविषयभासप्रतिभास्य विभ्रमरूपत्वात्कारणात् तदस्याऽन्यत्वं कल्पनैव तथा स्वसंविन्याऽन्यान्यत्वं कल्पनैवायुक्तेति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कोऽयं विभ्रमो यद्रूपत्वादन्याऽन्यत्वं कल्पनाऽप्येव हा कथनीयम् ? । अनिरूपस्वरूपं यस्य वैतथ्येन स तथा तत्त्वतः परमार्थतोऽसद्रूप इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कथमयं विभ्रमोऽ-

सदृशः सन् स्वसंविधिभेदक इत्यन्तं वाच्यम् ? । न त-
त्त्वत इति चेत् स्वसंविधिभेदकः । एतदाशङ्क्याह—उत्स-
का विकल्पः आधाशङ्क्यस्वसंविधिभावाभावेन । अस्ति चेत्
यद् विकल्पाभावः । एतदाशङ्क्याह—प्रतीत्यादिवाधा, आदि-
शङ्का—भावनरम्भवाधप्रदः । अतएव तथाभावा विशि-
ष्टा विकल्प इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—किंभूता तथाभू-
तेति विम्वस्यम् ? । असत्कारा असत्कारा वयसाः सा त-
त्त्वत चेत् । एतदाशङ्क्याह—अस्वलक्षणमेव येनना, अ-
सत्काराशङ्कात् । न स्वसंविधित्वा येननायास्वलक्षणम्,
अपि तु बहिर्मुखभावेन एवास्वलक्षणमिति चेत् । एत-
दाशङ्क्याह—न कालु नैव सा येनना स्वसंविधित्वात् न ब-
हिर्मुखभावात्प्राप्त्यति समाने पूर्वेषु ' कथं नास्वलक्षणम्,
आदिशङ्का । इत्येव यदि मानसं कथं स्वलक्षणं तदस्व-
लक्षणजम् साधीयः—शामननम् ?—नैवत्यर्थः । कथं वय-
यादि । कथं वा निर्विकल्पकत्वेनाभिप्राय मानसाद् भिन्न-
विकल्पसंभवा विकल्पकत्वेन । कथं न स्यादित्याह—
न हि नीलादिमाहाद् वस्तुनाऽप्यङ्गद्विगतं कश्चिद् रसा-
दिभावः । आदिशङ्का—गन्धादिप्रदः । कथं न रसादि-
भाव इत्याह—तथाऽङ्गुलीनाम् । न चात्र मानसाद् विकल्पज-
मानं किञ्चिद् भेदकमस्ति । कुत इत्याह—अनभ्युपगमात् ।
अभ्युपगमोऽपि सति भेदकस्य वासनान्दः, ततो भेदकाद-
तिशयासिद्धेरिति निवेदयिष्याम ऊर्ध्वम् । ततो मानसपक्षः ।

विकल्पान्तराणाह—

अथान्यैव काचित् । काऽसाविति वाच्यम् ? । अनादि-
मदालयगतशक्तेः स्वरूपदर्शनसहकारिभावतो विशेषक-
रणम्, तथाहि—सा तदनुभवं प्राप्याच्चेपेण तथाविधविक-
ल्पजननस्वभावापजायत इति स्वरूपदर्शनाहित्युच्य-
ते । अत एव न भिन्नविकल्पसम्भवाभावः, तथाविधश-
क्तिसहकारित्वेन तदनुभवस्य तदविरोधादिति । एतदपि
शक्तिश्चिद्, तस्य तत्सहकारित्वाभिदेः, ततस्तस्या उप-
काराभावात्, अनुपकार्योपकारकयोश्च सहकारित्वायोगात् ।
द्विविधो हि वः सहकारार्थः परस्परानतिशयाधानेन सन्ताने
विशिष्टक्षणाद्योत्पादनलक्षणः, पूर्वस्वहोतरेव समप्राप्त्यैकका-
र्यक्रियालक्षणश्च । न चानयोरकोऽपि सम्भवति, क्षि-
कत्वेन परस्परानतिशयाधानायोगात् । अतिशय उपकार इ-
त्यनर्थान्तरम् । न चासावन्त्यतोऽन्यस्य, विकल्पायोगात् ।
द्वितीयं विकल्पमर्थकृत्याह—अथान्यैव काचित् तथाविध-
विकल्पजननशक्तिः । एतदुक्त्याह—काऽसाविति वाच्यम् ? ।
अनादिमानं चासावित्यननशक्तिर्भावि विप्रदः, तस्याः स्वरूप-
दर्शनसहकारिभावतः—प्रवृत्तिविज्ञानसहकारिभावत-
इत्यर्थः, विशेषकरणमतिशयकारणं सा । एतदेव भावयति-
तथाहोत्यादिना । तथाहि—साऽनादिमदालयगतशक्तितदनु-
भवं प्राप्य—स्वरूपदर्शनमासाद्य, अस्वोपगम्यवधानेन,
तथाविधविकल्पजननसमाधा—अनित्यादिविकल्पजननस-
माधोपजायत इति कृत्वा स्वरूपदर्शनादित्युच्यते । अत-
एव कारणान् न भिन्नविकल्पसंभवाभावः, किं तर्हि ? । से-

अथ एव । कुत इत्याह—तथाविधशक्तिसहकारित्वेन हेतुना
तदनुभवस्य स्वरूपज्ञानानुभवस्य प्रवृत्तिविज्ञानस्येत्यर्थः तद-
विरोधादिति प्रकमाद् भिन्नविकल्पसंभवाविरोधात् शक्तिर-
स्योपादानमित्यभिप्राय इति । एतदाशङ्क्याह—एतदपि
यद् किञ्चित् । कथमित्याह—तस्य स्वरूपज्ञानानुभवस्य त-
त्सहकारित्वासिद्धेः—प्रस्तुतशक्तिसहकारित्वासिद्धेः । अस्ति-
द्विधं ततोऽधिकतानुभवात् । तस्याः शक्तः, किमित्याह—उप-
काराभावात् । यदि नामैवं ततः किमित्याह—अनुपकार्यो-
पकारकयोश्च भावयोः सहकारित्वायोगात् । एतमवाह—द्वि-
विधो हि वो—बुद्ध्यां सहकारार्थः । द्वैविध्यमाह—परस्परान-
तिशयाधानेन क्षणपरम्परया संताने प्रवृत्तं विशिष्टक्ष-
णाद्योत्पादनलक्षणं विद्यतित्वाकार्योभ्यन्तकारित्वर्थः, तथा
पूर्वस्वहोतरेवोपादानादित्यर्थः समप्राप्त्यैककार्योत्पादनलक्षणं
समप्राप्त्यैककार्यक्रियाऽप्यन्तानां विद्यतित्वाकार्योत्पत्तिः
सैव लक्षणं यस्य सहकारार्थस्य स तथेति समाप्तः ।
न चेत्यादि । न चानयोः—सहकारयोरेतोरकोऽपि सम्भव-
ति । कुत इत्याह—क्षतिकत्वेन हेतुना परस्परान-
तिशयाधानायोगात् । एतदेव भावयति—अतिशय उपकार
इत्यनर्थान्तरम् । न चासावतिशयोऽन्यतः सकाशादन्यस्य ।
कथं नेत्याह—विकल्पाऽयोगात् ।

तदनुभवो हि तच्छक्तेरनुपपन्नायाः, उत्पन्नायाः, निरुद्धा-
या एव शेषकुप्योत् । न तावदनुपपन्नायाः, तस्या एवाम-
त्वात् । अतस्तथापकाराकरणात् । नाप्युत्पन्नायाः, तस्या अ-
नाधेयानतिशयत्वात्, क्षणादूर्ध्वमनवस्थितः । द्वाभ्यामप्ये-
कीभूय तदन्यकारणमेवानतिशयाधानम्, तदेव शेषकार
इति चेत् । न, उपादानकारणविशेषाधानमन्तरेण ततः
कार्यविशेषासिद्धेः । न चैककालभाविनाऽन्यतो भवन्त्या
अन्यत एव भवता तस्या अतिशयाधानम्, तथाविधजन-
स्य तत्कृतविशेषाभिदेः । तदभ्युपगमं च तत्राप्ययमेव वृ-
त्तान्तः, एवं निबन्धनपरम्परयापि वाच्यम्, इत्यत्राणं
नियन्धनपरम्परा ।

एतमवाह—तदनुभवो हीत्यादिना । तदनुभवोऽधिकतमस्वरूप-
लक्षणानुभवो यस्माच्छक्त्यानादिमदालयगतशक्त्यानुपपन्नाया
उत्पन्नाया निरुद्धाया एव शेषकुप्योर्द्वितीयां संभवनां विक-
ल्पाः । न तावदनुपपन्नाया उपकराणि तदनुभवः । कुत इ-
त्याह—तस्या एव शक्त्यसत्त्वात् । न चासावनुपपन्नाऽस्ति ।
यदि नामैवं ततः किमित्याह—अस्तस्य सामान्योपकार-
ाकरणात् । नाप्युत्पन्नाया उपकराणि तदनुभवः । कुत
इत्याह—तस्या उपपन्नाया निष्कृत्वात्तनाधेयानतिशयत्वात् ।
एतच्च क्षणादूर्ध्वमनवस्थितः कारणात् । द्वाभ्यामपि श-
क्त्यनुभवाभ्यामकीभूय तदन्यकारणमेव विशिष्टशक्ति-
करणमवधानातिशयाधानम्, तदवधान्यकारणमुपकार इति
चेत् । एतदाशङ्क्याह—नत्यादि । न—नैतदेवम् । कुत इति
युक्तिमाह—उपादानकारणविशेषाधानमन्तरेण इह तावद-
धिकतशक्तिविशेषाधानं विना, ततो विद्यतित्वानुभवात्,
कार्यविशेषासिद्धेः प्रस्तुतविकल्पकार्यभेदासिद्धेः इत्यर्थः । न

वैकल्यात्प्रभाविता शक्त्या सहानुभवेनान्यतो भवन्त्याः शु-
क्रात्म्यं एव स्वहेतुर्भवताऽनुपपन्नं तस्याः शक्तिरतिशया-
धानं 'स्वात्म्यम्' इति शेषः । कुत इत्याह—तन्निष्पन्नस्य
अधिकृतशक्त्युपादानस्य तत्कृतविशेषासिद्धेर्विधाविधानानु-
बन्धतविशेषासिद्धेः । तदनुपपन्ने च सामान्यं तत्तत्तत्त्व-
स्य तत्कृतविशेषानुपपन्ने च तथापि तन्निष्पन्नेऽप्यवधान-
नन्तरित्वेन 'कोपादानकारणविशेषाध्यामन्तरम्' ततः कार्य-
विशेषासिद्धेः' इत्यादिहृत्साम्भः । एवमुक्तानीत्या निष्पन्न-
वरम्परायामपि वाच्यम् । इति वचनं, अत्रापि निष्पन्न-
वरम्परान्नानादायपि संसारे कस्यापि निष्पन्नस्योक्तनीत्या
विशेषाध्यामावगादिनि भावनीयम् ।

स्वहेतुपरम्परात् एव सा शक्तिस्तथास्वभावोत्पत्त्या याऽनु-
पकारिणमपि तदनुभवं सहकारिणमपेक्ष्य विशिष्टं कार्यं
जनयत्यतो न दोष इति चेत् । न । अनुपकारिणोऽपेक्षा-
ऽवोगात् । तदनुपपन्नेऽतिप्रसङ्गात्, तत्तथाविधस्वभा-
वाधायकहेतोरप्यस्यानपेक्षयातितात्पत्तेः, स्वभावापर्वनु-
योगस्य च प्रमाथोपपन्नस्वभावविषयत्वात् । स्वपरिकल्प-
नागर्भवाङ्मनाद्रोहितस्वभावविषयत्वे तु तत्त्वम्बवसानुप-
पत्तेः, अतथाविधस्वभावानामपि तथाविधस्वभावत्वाधि-
शानाविराधात् । एवं च सहेतुकनाशापत्तिः, 'स्वहेतुपर-
म्परास्तथास्वभाव एवासाधुपपन्नो भावो योऽकिञ्चित्क-
रमपि नाभ्यहेतुमपेक्ष्य नश्यति' इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात्,
स्वभावपर्वनुयोगासिद्धेः, अचिन्त्यशक्तिवात्, अन्यथा
त्वत्पक्षेऽपि तुल्यत्वादिति । नापि निरुद्धायाः, तस्या ए-
वासत्वात्, असतस्योपकारकरत्वात् । न च प्रकारान्तरे-
षोपकारकरणं संभवति । एवं तावदाद्यप्ये सहकारार्था-
भाव इति ।

स्वहेतुवत्यादि । स्वहेतुवरम्परात् एव सा शक्तिरधिकृता
तथा-स्वभावात्पत्त्या, याऽनुपकारिणमपि तदनुपपन्नमधिकृत-
स्वसत्त्वानुभवं सहकारिणमपेक्ष्य विशिष्टं कार्यं जनयत्य-
धिकृतविकल्पाध्ययम्, अतो न दोष इति चेत् अधिकृतः ।
यतश्चाशङ्क्याह—न, अनुपकारिणः तदनुपपन्नस्य । किमि-
त्याह—अपेक्षा-योगात् । तदनुपपन्नेऽनुपकारिणोऽपेक्षाऽ-
भ्युपगमोऽतिप्रसङ्गात्, तद्वत् विशयोपेक्षायाः । तत्तथाविधे-
स्यादि । तस्याः शक्तिस्तथाविधस्वभावध्यामन्तरम् तदनुपकारिण-
मपि तदनुभवं सहकारिणमपेक्ष्य विशिष्टं कार्यं जनयत्य-
धिकृतविकल्पाध्ययम् इत्युक्तेति खमसः, तस्यापि,
किमित्याह—अस्यानपेक्षयातितात्पत्तेः नति । क्रियायोगः ।
उक्तं च—'अस्यानपेक्षयातितात्पत्तेः, हेतोरनुपकारिणि । अपेक्षा-
यां नियुक्तं यत्, कार्यमन्याविशेषः' ॥ १ ॥' इत्यादि । स्व-
द्रावापर्वनुयोगस्य च न स्वभावाः पर्वनुयोगमिति इत्यह-
ति । किमित्याह—प्रमाथोपपन्नस्वभावविषयत्वात्, प्रतीतिस्तत्त्व-
स्वभावविषयत्वादित्यर्थः, स्वपरिकल्पनागर्भवाङ्मना वाङ्मना-
द्रोहितस्वभावध्यामन्तरम् समासः, स एव विशेषो यस्व स्वभा-
वापर्वनुयोगस्य स स्वपरिकल्पनागर्भवाङ्मनाद्रोहितस्वभा-

वविषयस्तस्य भावस्तस्मिन् पुनरस्यानुपगम्यमात्रे, कि-
मित्याह—तत्त्वमप्यवसानुपपत्तिः । कुत इत्याह—अत-
थाविधस्वभावानामपि भावानां तथाविधस्वभावत्वाभिध-
नविराधात् । ततः किमित्याह—एवं च सहेतुकनाशापत्तिः ।
कथमित्याह—स्वहेतुपरम्परात्, सकाशात् तथास्वभाव ए-
वासाधुपपन्नो भावः पदार्थो योऽकिञ्चित्करमपि नाशहेतुमपे-
क्ष्य नश्यति इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात्, तथास्वभावपर्वनुयो-
गासिद्धेःकृत्नीत्या । असिद्धिर्वाच्यशक्तिवात् स्वभाव-
स्य । इत्येव तैत्तिरीकर्तव्यमित्याह—अन्यथा त्वत्पक्षेऽपि स्व-
हेतुपरम्परात् एव सा शक्तिस्तथास्वभावोत्पत्त्यसिद्धिः,
तुल्यत्वात् पर्वनुयोगस्य । इति संक्षेपं 'न, अनुपकारिणोऽ-
पेक्षा-योगात्' इत्यतो यथायोगं 'न' इति क्रिया बांजनी-
या । नापि निरुद्धायाः 'शक्तिपरकाराणि तदनुभवः' इति
प्रक्रमः । कुत इत्याह—तस्या एव निरुद्धायाः शक्तिरत्वा-
त्, असतस्य तुल्यस्य उपकारकरत्वात् । न चेत्यादि । न च
प्रकारान्तरेणाङ्गकारत्रयातिरिक्तोपकारकरणं संभव-
ति वस्तुतस्तस्यैवामाधात् । एवं तावदाद्यप्ये—उपस्था-
सकममाध्यामात् 'परम्परातिशयाधानेन संताने विशिष्ट-
क्षणात्प्राप्तलक्षणः' इत्यस्मिन्, सहकारार्थोभावा इति ।

एतेन पूर्वस्वहेतोरेव समप्रोत्पन्नैककार्यक्रियालक्षणाऽपि
सहकारार्थो निषिद्धः, तत्त्वतः प्रथमसहकारार्थाविशेषात्,
'स्वहेतुपरम्परात् एव सा शक्तिस्तथास्वभावोत्पत्त्या' इ-
त्यादिना तु सुतरामभेदात्, प्रत्येकं तत्तथाविधकार्यजनन-
समर्थस्वभावेतरविकल्पदोषापत्तेः । प्रथमपक्षे किमन्यो-
न्यापेक्षया, एकत एव वृत्तिसिद्धेः । द्वितीयपक्षे चापेक्षाया-
मपि तदसिद्धेः, प्रत्येकमवतस्वभावत्वात् ।

एतेनेत्यादि । एतेन—अनन्तरोदितेन, पूर्वस्वहेतोरेव समप्रोत्प-
न्नैककार्यक्रियालक्षणाऽपि सहकारार्थः प्राप्तुं निवर्तितस्व-
करो निषिद्धः । कुत इत्याह—तत्त्वतः—परमार्थेन, प्रथमस-
हकारार्थोविशेषात् । अस्य सहकारार्थस्य परम्परातिशया-
धानेन संताने विशिष्टक्षणात्प्राप्तलक्षणः प्रथमः, तद्वमपि
पूर्वस्वहेतोरेव समप्रोत्पन्नैककार्यक्रियालक्षणाः सदा संता-
नापेक्षयैर्बभूव एव, तस्य तस्य कार्यस्य विशिष्टक्षणात्प्रा-
प्तलक्षणत्वादिति भावनीयम् । 'स्वहेतुपरम्परात् एव सा
शक्तिस्तथास्वभावोत्पत्त्या' इत्यादिना त्वमन्तरोदितप्रत्येन
सुतरामभेदात्—इत्योरपि सहकारार्थयोः कलाभेदादिति-
गर्थः । दोषापरत्रमाह—प्रत्येकान्यादिना । प्रत्येकमेकमेकं
प्रति, तेषां समप्रोत्पन्नानां तथाविधं विशिष्टं यत् विव-
क्षितं विधानादि कार्यं तज्जननसमर्थस्वभावध्यामन्तरम्
जनसमर्थस्वभावध्यामन्तरं विकल्पाभ्यां दोषास्तत्प्राप्तस्य कार-
णात् 'द्वितीयोऽपि सहकारार्थो निषिद्धः' इति क्रिया ।
यतस्तुक्तं भवति—पूर्वस्वहेतोरेव समप्रोत्पन्नैककार्यक्रियालक्ष-
णा द्वितीय सहकारार्थः । तत्र च समप्रोत्पन्नत्वात्
प्रत्येकं तथाविधकार्यजननसमर्थस्वभावाः स्युः, न च त-
थाविधकार्यजननसमर्थस्वभावा इति द्वयी मतिः । तत्र
प्रथमपक्षे—अत्रेके तं तथाविधकार्यजननसमर्थस्वभावा इ-
त्येकैव, किमन्योन्यापेक्षया, एकत एव तथाविधका-

यजननसमर्थस्वभावात् समप्राप्तः, तत्सिद्धेस्तथाविधकार्य-
सिद्धिः, अन्यथा तत्तत्स्वभावत्वावगुणपत्तिरिति ह्ययम् ।
द्वितीयोपपन्नं च—प्रत्येकं ते न तथाविधकार्यजननसमर्थ-
स्वभावा इत्यस्मिन् । किमित्याह—अथत्यागमपि सत्यां, त-
त्सिद्धेः—विशक्तितकार्यासिद्धेः । असिद्धिश्च प्रत्येकमनस्व-
भावत्वात् समप्राप्तम् । न हि प्रत्येकं नैवाजननसमर्थभावाः
सिक्ततागवः परस्परपक्षयोऽपि तैले जनयन्ति, तदन्तस्व-
भावत्वावगोषादिति ।

तेषामत एव प्रत्येकत्वाभावादप्रत्येकत्वत एव तत्स्व-
भावत्वादोष इति चेत् । न । अनेकतः सर्वैकैकभवन-
सिद्धेः, तद्विभक्त्यभावात्, अन्यथाऽनेकत्वायोगात् ।
एवं चतरेतरस्वभाववैकल्येन तत्रानुपयोगात् । तत्स्वभा-
वविकलस्तद्वृथो न स्याद्, नातकार्य इति चेत् । न । त-
त्स्वभावविकलस्य तत्कार्यत्वविरोधात्, तज्जननैकस्वभा-
वादेव तत्तदुत्पत्तेः, अन्यतस्तदभावात्, तस्यापि त-
त्त्वजन्यत्वाभाव इति निरूप्यतां सम्पन्न, अन्यथा का-
र्थैकत्वावगुणपत्तिः, समग्रस्यैव तस्योत्पत्तेः, अनेकज-
न्यत्वे च तदयोगात्, सर्वेषां तजनकत्वाद्, एकमात्रिनोऽ-
परभावासिद्धेः तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, समग्रजनकत्वेऽप्येकस्या-
पि जनकत्वाद्, अन्यथा समग्रजनकत्वविरोधाद्, भेदश-
स्तद्भावापत्तेः, अन्यतजनकत्वं च कुतस्तत्स्वभाववैकल्यम् ?
इति यत्किञ्चिदतत् ।

तेषामित्यादि । तेषां—समग्रोत्पन्नानां समप्राप्तम् । किमि-
त्याह—अत एव हेतोः, प्रत्येकत्वाभावात् कारणात्, अप्रत्ये-
कत्वत एव—अप्रत्येकत्वेनैव समप्रत्ययव्यर्थः, तत्स्वभावत्वात्
तथाविधकार्यजननसमर्थस्वभावत्वादोष इति चदनन्तरवि-
कल्पयुगलकारणीनः । एतदाशङ्क्याह—नानेकत्वादिना । न-
नैतद्वयम् । कुत इत्याह—अनेकताऽनेकस्यः समग्रस्य, स-
र्वैकैकभवनसिद्धेर्निरंशभवनसिद्धेरित्यर्थः । असिद्धिश्च त-
द्विभक्त्यभावात्—तेषामनेकतां विभक्त्यभावात् । इत्थं
चेत्तद्विभक्त्यमित्याह—अन्यथा एवमनभ्युपगमोऽभिन्नस्व-
भावत्वादेन कत्वायोगात् । एवं चत्यापि । एवं चानेकत्वे सति
इतरेतरस्वभाववैकल्येन न एवैकस्य स्वभावाः स एवा-
परस्य, तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गादिनिरंतरस्वभाववैकल्येन न, तत्र स-
र्वैकैकभवेन, अनुपयोगाद् नानेकतः सर्वैकैकभवनमिति ।
तत्स्वभावविकलस्तस्य विशक्तितस्य कस्याचित् तथाविध-
कार्यजननसमर्थस्य समग्रस्य स्वभाववत्तत्स्वभाववत्त्वेन वि-
कलो रहितोऽपरः समग्र एव तत्स्वभावविकलः सः, तद्-
योऽपि विकृतसमप्रान्तरूपः, न स्याद्—अन्यत् तद्वैकल्येन,
नातकार्यो न समप्रान्तरकार्यः, किन्तु तत्कार्य एव, समप्रा-
प्ततत्त्वम् । तस्यापि तज्जननस्वभावत्वादिनि चेत् । एतदा-
शङ्क्याह—नित्यादि । न—नैतद्वयम् । कुत इत्याह—तत्स्वभाव-
विकलस्य विशक्तितसमप्रान्तराविधकार्यजननसमर्थस्वभाव-
विकलस्य समप्रान्तरस्यैव प्रकमः । किमित्याह—तत्कार्य-
त्वविरोधात्—समप्रान्तरकार्यत्वविरोधात् । विरोधश्च त-

जननैकस्वभावादेव—तथाविधकार्यजननैकस्वभावादेव, ततः
प्रथमसमप्राप्तः, तदुत्पत्तेस्तथाविधकार्योत्पत्तिः, अन्यतः स-
मग्रमन्तरात्, तद्वभावाद्भ्युपगमकार्याभावात्, तत एवाप-
न्नं तदिति किमप्यस्मादुत्पादेन ? सांस्ति तज्जननस्वभाव-
इत्येवं तज्जनयतीत्याशङ्क्यानिरासायाह—तस्यापि अन्यस्य
समप्रान्तरस्य, तस्य तज्जननैकस्वभावत्वे । किमित्याह—
अन्यत्वाभावः तत्स्वभावस्य तत्त्वादिनि किमप्युत्पत्तिः । कुत
इत्याह—समग्रस्यैव—अखण्डस्यैव, तस्य कार्यस्योत्पत्तेः ।
यदि, नामैवं ततः किमित्याह—अनेकजन्यत्वे च सति का-
र्यस्य, तदयोगात्—समप्रान्तरस्ययोगात् । अयोगश्च सर्वेषां स-
मप्राप्तां तजनकत्वाद्—विशक्तितैककार्यजनकत्वात् । किमिव
न समप्रान्तरितरित्याह—एकभाविनः इति, एकस्माद् भावि-
तुं शीलमस्यैकैकमात्रे कार्यं शुद्धेन तस्य, किमित्याह—
अपरस्माद् भावोऽपरभावः, भवेवं भाग उत्पादः, नृत्सिद्धेः ।
असिद्धिश्च तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यर्थः प्रसङ्गात् । नैका जनकः
समप्रा एव जनका इत्यसद्वृत्त्यपेक्षायाह—समग्रजनक-
त्वेऽपि सति, किमित्याह—एकस्यापि जनकत्वात् । इत्थं
चेत्तद्विभक्त्यमित्याह—अन्यथा एवमनभ्युपगमः, समग्र-
जनकत्वविरोधात्, नैकाद्यभावं सामर्थ्यमिति भावनीयम् ।
यदि नामैवं ततः किमित्याह—भेदशः भेदः, तद्भावापत्तेः—
कार्यभावापत्तेः, न तत्रैकाऽप्यजनकः, न चांशजनक इति
कृत्वा । अथाप्योऽपि नन्द जनयति यदेकं जनिनजनक-
त्वाह—अन्यतजनकत्वं च अन्यस्यापि समग्रस्य तजनकत्वं
समप्रान्तरजनकत्वं चाभ्युपगम्यमाने । किमित्याह—कुत-
स्तत्स्वभाववैकल्य समप्रान्तरस्वभाववैकल्यम्—नैव, तज-
न्यजनकत्वमित्याह—तदुत्पत्तेः उक्तं च—उत्पादने यदेकस्मादनेन
नान्यतोऽपि चेत् । समप्रान्तः सामग्र्यापि समग्रस्यैकैक कार्यं सुगुणितम्
॥ १ ॥ इति यत् किञ्चिदतत्—तत्स्वभावविकलस्तद्वृथो न
स्याद् नातकार्यः, इति ।

हेतुभेदात् फलभेद इति चापन्यायः । तथा च सत्यमेव
खलु भेदो भेदहेतुर्वा भावानो यदुत विरुद्धमप्योपासः
कारणभेदश्चेत्युक्तामात्रम्, भावार्थशून्यत्वात्, सामर्थ्य-
योगात्, समग्रस्यन्तर्द्वादभेदासिद्धेः, तत्ततः समग्रमात्र-
त्वात् । तदुपादानादिभेदेन तद्वेद इति चेत् । न । तत्स्व-
भावभेदमन्तरं तदसिद्धेः, तद्वेदे चानेकस्वभावतापरा-
धः, अन्यथाभावास्तुल्यतापत्तत्कार्योपारपि तुल्यता,
सामर्थ्येनोभयजननस्वभावादुभयाद्भयप्रवृत्तेः, तत्तथा-
त्वकल्पनायास्तद्वैचित्र्यापादेनानयोगात् । इति प्रपञ्चित-
मेतदन्धत्र, नह प्रतन्यते इति परमते सहकारार्थासिद्ध-
रशाभनस्तदुपन्यास इति परिचिन्त्यतामेतत् ।

वैपाक्यभावाह—हेतुभेदात् नकाशात् फलमेव इति चापन्या-
यः, तथांनैकैकभावेन । तथा च स्यात्—अयमेव खलु भे-
दो भेदहेतुर्वा भावानो, यदुत—विरुद्धमप्योपासो भेदः,
कारणभेदश्च भेदहेतुः, इत्युक्तामात्रम् । कुत इत्याह—भावा-
र्थशून्यत्वात् । भावार्थशून्यत्वं च सामर्थ्ययोगात् । अयोग-

अथ समेधस्यः सकाशात्, तद्भेदभेदासिद्धेस्तस्याः सामर्थ्या भेदभेदाभ्यामसिद्धेः, तत्प्रत्ययः परमायनः, समग्र-भावात्वात् सामर्थ्या इति । तदुपादानादिभेदेन-तेषां सम-ग्राणमुपादानमिमिच्छेन भेदे, तद्भेदः-सामर्थ्यभेदः, तथाहि-रूपाऽऽलोकादिसामर्थ्यामेक रूपमुपादानमात्रा-यो निमित्तम्, अग्रजालोकाद्य उपादानं कर्पं निमित्तमिति सामर्थ्यभेद इति चेत् । एतदाशङ्क्याह-नेत्यादि । न-नै-वदेवम् । कुत इत्याह-तत्त्वभावभेदमन्तरं तेषां समग्राणां स्वभावभेदमन्तरं, तदसिद्धेः सामर्थ्याभेदासिद्धेः । उ-क्तं च-“ कुपं येन स्वभावेन, रूपोपादानकारणम् । निमित्त-कारणं ज्ञाने, तत् तेनाभ्यन्त वर भवेत् ? ॥ १ ॥ यदि ते-नैव विधाने, बाधकं न घुच्यते । अथाभ्यन्त बाधकं रूपं, द्विविधं प्रसज्यते ॥ २ ॥ ” इति । तद्भेदं च-स्वभावभेदे, सामास्यामेककस्वभावताऽप्याग्रे महान्तमैकान्तकस्य-भाववादिनः । अन्यथेत्यादि । अन्यथेयमनभ्युपगमे, उपयोः समप्रयोरिति सामर्थ्यप्रलक्षणम् । किमित्याह-तुल्यताप-त्तः कारणात्, तत्कार्ययोरपि रूपाऽऽलोकादिरूपाः, तु-ल्यात् । कुत इत्याह-सामर्थ्येनोपादानकारणत्वात् । उ-पादादकस्वभावात् समग्रभावात्, उभयप्रस्तुतेकभयभावात् । तत्तथात्वेत्यादि । तस्याधिपकृतस्वभावद्वयस्य तथात्वकल्प-नाया-भिन्नजातीयोभयजननैकस्वभावकल्पनायाः, तद्भे-दिन्युपादानाधिकृतस्वभावसङ्घर्षवैविध्यापादनं हेतुना, अयोगात् ; तथाहि-नास्मिन्नात् स्वभावद्वयाच्चिद्वयभावः, भवशापि द्वयभावोऽस्मिन्नादकस्वभावतया तुल्य एव स्या-दिति प्रपञ्चितमनद्वयान्नाकान्तसिद्धौ, नेह प्रतप्यते । इति एवं, एवमेतं सहकार्यातिवृद्धेः कारणत्वं, अशाभनस्तु-पण्यामः-सहकार्युपण्यास इति परिचिन्त्यतामेतत् ।

भिन्नविकल्पभेदाभावावोऽपि न्यायतस्तद्वस्य एव, त, दनुभवस्यानेकशक्तिमहकारित्वविरोधात्, एकस्वभावत्वा-त्, तस्य चानित्यत्वन्यतमविकल्पशक्तिसहकारित्वतत्त्वा-त् ; अन्यथा तदेकस्वभावत्वासिद्धेः । एकान्तैकस्वभाव-त्वं च कथमस्य नित्यादिविकल्पशक्तिसहकारिभावः ? इ-ति चिन्त्यम् । न हि नीलविज्ञानजन्मसहकारित्वं नी-लं कदाचिद् रसादिविज्ञानजन्मसहकारितां प्रतिपद्यते, तत्तत्तत्विरोधादिति ।

भिन्नविकल्पभेदाभावावोऽपि निमित्तान्नराभावेन पूर्वोक्तः, न्यायतस्तद्वस्य एव । कुत इत्याह-तदनुभवस्य-प्रस्तुतस्व-लक्षणानुभवस्य, अनेकशक्तिसहकारित्वविरोधात् । विरो-धश्चैकस्वभावत्वात् । तस्य चैकस्य स्वभावस्यानित्याद्यन्त-तमविकल्पशक्तिसहकारित्वसत्त्वात् सहकारित्वस्वभावत्वा-त् । अन्यथैवमनभ्युपगमे तदेकस्वभावत्वासिद्धेः-तस्यानुभ-वस्यैकस्वभावत्वासिद्धेःभिन्नशक्तिसहकारिभावेन एकान्तै-कस्वभावत्वे च कथमस्यानुभवस्य नित्यादिविकल्पशक्ति-सहकारिभावः ? इति चिन्त्यम्-नैवानित्यादि विकल्पशक्ति-विहाय सहकारिभाव इत्यर्थः । अनुमेयार्थं निदर्शनेनाह-न हीत्यादिना । न यस्माद् नीलविज्ञानजन्मसहकारि-त्वभावं नीलं कदाचित् रसादिविज्ञानजन्मसहकारितां

प्रतिपद्यते । किं न प्रतिपद्यते ? इत्याह-तत्तत्त्वविरोधान् तस्य नीलस्य नीलविज्ञानजन्मसहकारित्वभावरत्वं तस्य तत्प्ररोधादिति ।

अनेनानेकशक्तिसहकार्यैकस्वभावत्वकल्पना प्रत्युक्ता, अ-नेकगर्भस्य तस्यैकत्वायोगात्, अतिप्रसङ्गात्, निबन्ध-नव्यवस्थाभावात्, विश्वस्यैकनिबन्धनतापत्तेः इति ‘स्व-लक्षणदर्शनादितवासनाकृतविल्लवस्थाः सर्व एव विक-ल्पाः’ इति वचनमाश्रयम् ।

अनेनानेकशक्तिमहकार्यैकस्वभावत्वकल्पना प्रत्युक्ता । क-थमित्याह-अनेकगर्भस्य तस्य अघिकृतस्वभावस्य, एक-त्वायोगात् । अनेकगर्भस्यानेकशक्तिसहकार्यैकस्वभाव इति परिभाषनीयम् । योगेऽप्यतिप्रसङ्गात् सर्वस्य सर्वसहका-रिकल्पनया । ततश्च नियन्धनव्यवस्थाऽभावात् ‘नेदमस्य कारणम्’ इति । व्यवस्थाभावं च विश्वस्यैकनिबन्धनता-पत्तेः ‘अनेककार्यकर्मणैकस्वभावत्वादेकस्य’ इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । इति ‘अनन्तरादिना कल्पना प्रत्युक्ता’ इति कथितयोगः । इति-एवं ‘स्वलक्षणदर्शनादितवासनाकृत-विल्लवस्थाः सर्व एव विकल्पाः’ इति वचनमाश्रयं, अ-भिप्रनाश्रयव्यावृत्तिर्गम्यः ।

तन्प्रतिषिद्धजन्मत्वासिद्धेश्च, तथाहि-कस्तेषां वस्तुना प्रतिबन्धः ? इति वाच्यम् । न तादात्म्यम्, तद्देशादि-भेदात्, अनभ्युपगमाच्च । न तदुत्पत्तिः, तदमरूपत्वात्, तदनन्तरभावाच्च । पारम्पर्येण तत्तदुत्पत्तिरिति चेत् । न । विहितोत्तरत्वात्, तत्तद्भवेऽपि तन्निमित्तत्वाविशे-षात् नित्यादिविकल्पभ्यावोऽपि तन्निश्चितसिद्धेः, वस्तुन-स्तथावत्प्रसङ्गात्, अनैकान्तापत्तिरिति । न च न नित्या-दिविकल्पनामापि तत्प्रतिबन्धः, तेषामपि तद्भेदप्रसवा-भ्युपगमात्, ‘नान्येषाम् तद्भेदप्रसवे सत्यपि’ इत्या-द्युपण्यासात् । तद्भेदप्रसवश्चार्थभेदादुत्पादः । स चानि-त्यादिविकल्पानामिवाभीषां तत इति । तत्कथं न तेभ्य-स्तन्निश्चितः ? ।

हैवोपपत्त्यन्तरमाह-तत्प्रतिषिद्धजन्मत्वासिद्धेश्च-वस्तु-प्रतिषिद्धजन्मत्वासिद्धेश्च ‘विकल्पानाम्’ इति प्रकमः । तथाहि इत्युपपत्त्यर्थेन कल्पेयामघिकृतविकल्पानां व-स्तुना तत्तत्प्रसवः ? इति वाच्यम् । न तादात्म्यं प्रति-बन्धः, तद्देशादिभेदाद्-वस्तुदशादिभेदात् । आदिशब्दात्-कालस्वभावादिभेदः । अनभ्युपगमाच्च । न हि परेषापि वस्तुविकल्पेयत्वात्तदाम्यमभ्युपगम्यते । न तदुत्पत्तिः प्र-तिबन्धः, विकल्पानां वस्तुना । कुत इत्याह-तद्वत्प्रस-त्वात्-वस्तुप्रसवत्वाद् विकल्पानाम् । उपपत्त्यन्तरमाह-तदनन्तरभावाच्च-वस्तुनन्तरभावाच्च कारणवादिनि । पारम्पर्येण स्वलक्षणानन्तरवधानजनं, तत्तदुत्पत्तिः-त-स्माद् वस्तुनो विकल्पानुत्पत्तिरिति चेत् एतदाशङ्क्याह-न, विहितोत्तरत्वात् परस्परं निमित्तान्तरभावेन विधि-तोचरमेतत् ‘कथं वा निर्विकल्पकत्वेनाभिज्ञाद् भिन्नवि-

कल्पसंभवः ? इत्यादिना ग्रन्थेन । इत्येतेन न तत्तद्भा-
वेऽपि वस्तुनो वि-रूपभावेऽपि, तन्निमित्तत्वाविशेषाद्-व-
स्तुनिमित्तत्वाविशेषात्, नित्यादिविकल्पस्यापि सकाशात्,
तन्निमित्तत्वासिद्धेर्वस्तुनिमित्तत्वासिद्धेः कारणात् । किमत्याह-
वस्तुनस्तत्त्वावस्थाप्रसङ्गः, नित्यादिविकल्पश्च, अनेकान्तापे-
रिति, न नैतद्वचमिति क्रिया । न चेत्यादि । न च न नित्यादिवि-
कल्पानामपि, तत्प्रतिबन्धो-वस्तुप्रतिबन्धः, किन्तु प्रतिबन्ध
एव । कुत इत्याह-तेषामपि नित्यादिविकल्पानाम्, तद्दे-
वप्रसवाभ्युपगमाद्-वस्तुभेदप्रसवाभ्युपगमात् । अभ्युप-
गमश्च 'नाम्येषाम्, तद्देवप्रसवे सत्यपि ' इत्याद्युपगमा-
स्ताम् प्राक् । तद्देवप्रसवश्च कः ? उच्यते-अर्थभेदादुपाद्-
स्यलक्षणार्थित्यर्थः । स चेत्यादि । स चानित्यादिविकल्पा-
नामिमांशो नित्यादिविकल्पानाम्, तान् इति वस्तुनः ।
तत्-तस्मात्, कथं न तथ्यो नित्यादिविकल्पेभ्यः, तन्नि-
श्चितिर्वस्तुनिश्चितः ? इति ।

ननुक्रमश्च 'यथादृष्टविशेषानुसरणं परित्यज्य किञ्चि-
त्सामान्यग्रहणेन विशेषान्तरसमारोपात्' इति । उक्तमि-
दम्, अशुक्लं तूष्णम्, इतरत्राप्युक्त्याप्यतुल्यत्वाद्, 'अ-
नित्यादिविकल्पानामपि नित्यादिरूपयथादृष्टविशेष-
निश्चयपरित्यागेनावस्थाभेदग्रहणेन विशेषान्तरसमारोपे-
ण प्रवृत्तेः' इत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । नित्यस्य
भेदाभेदविकल्पद्वारेणावस्थाभेद एवायुक्त इति चेत् ।
न । तत्तत्तद्देवाभेदविकल्पान्प्रवृत्तेः, अवस्थानामुत्प्रे-
क्षितत्वाद्, तथातस्मानामपि समचित्रनिष्क्रान्तसमा-
रोपवत् तथासमारोपहेतुत्वाविरोधः, आन्तरदोषमाम-
र्थ्यात्, तस्य चासदृशनिवासनारूपत्वात्, नित्यप्रमा-
तुरपि तत्सम्भावत्वतोऽनित्यस्याभेदवामनावत् तथावाम-
नोपपत्तेः । इतीतरत्राप्युक्त्याप्यतुल्यत्वमिति ।

आह-ननुक्रमश्च प्राक्, 'यथादृष्टविशेषानुसरणं परि-
त्यज्य किञ्चित्सामान्यग्रहणेन विशेषान्तरसमारोपाद् न
तत्तत्तत्तन्निश्चितः' इति । एतदाहङ्गाह-उक्तमिदम्, अ-
शुक्लं तूष्णम् । कथमित्याह-इतरत्रापि प्रकमाद् वस्तुनि-
त्यत्वादी, उक्त्याप्यतुल्यत्वात् 'यथादृष्टविशेषानुसरणं प-
रित्यज्य' इत्यादिरुक्ता स्यात्, अस्य तुल्यत्वात् । तुल्य-
त्वमेवाह-अनित्यादिविकल्पानामपित्यादिना । तत्र 'यथा-
दृष्टविशेषानुसरणं परित्यज्य' इत्यादि भङ्गघन्तरसाधक-
तपक्षविषये योजयति-अनित्यादिविकल्पानामपि न केव-
लं नित्यादिविकल्पानाम्, नित्यादिरूपयथादृष्टविशेषनिश्च-
यपरित्यागेन नित्यादिरूपस्य यथादृष्टविशेषो नित्यादिरूप-
एव तन्निश्चयपरित्यागेन । परित्यागश्चावस्थाभेदग्रहणा-
वस्थाभेदग्रहणात् कारणात्, विशेषान्तरसमारोपणान्ते-
वसमारोपणं, प्रवृत्तानित्यादिविकल्पानामपि । इत्यपि-ए-
वमपि, वक्तुं शक्यत्वात्, नात्र जङ्गान्तरं डाङ्गः । नि-
त्यस्येत्यादि । नित्यस्य वस्तुनः, भेदाभेदविकल्पद्वारेण-ए-
तन्मुक्तमित्यर्थः, अवस्थाभेद एवायुक्तोऽप्यतः प्राक्, तथाहि-
तास्त्वतो भेदेन वा स्युः, अभेदेन वा । भेदं 'अस्य

ताः' इति कः संबन्धः ? अभेदेऽवस्थानेषां, अव-
स्था वा, इति नित्यस्यावस्थाभेदाभाव इति चेत् । एत-
दाहङ्गाह-नित्यादि । न-नैतद्वचम्, ततो नित्याद् वस्तुनः,
तद्देवाभेदविकल्पाप्रवृत्तेः-नासामवस्थानां भेदाभेदवि-
कल्पाप्रवृत्तेः । अप्रवृत्तत्वावस्थानामप्रतिनित्यात्-अवस्तु-
त्वादित्यर्थः । तथातस्मानामपि-उत्पत्तिनित्यावस्थानामपि 'अ-
वस्थानाम्' इति प्रकयः, समचित्रनिष्क्रान्तसमारोप-
वदिति निदर्शनम्, समचित्रं निष्क्रान्तसमारोप इति
विग्रहः, तद्ध, तथा समारोपो भेदसमारोपत्वेनतुवावि-
रोधस्तथातस्मानामवस्थानामिति । कुत इत्याह-आन्ते-
रदोषसामर्थ्यात् कारणात्, तस्य चान्तरदोषस्य, अस-
दृशनिवासनारूपत्वात्-असदृशनिवासनाऽनित्यादिविशेष-
वासना तदुपपत्त्यात्, नित्यप्रमातुरपि तत्सम्भावत्वतोऽस-
दृशनिवासनारूपत्वावस्थेन, अनित्यस्य प्रमातुः, अभेदवास-
नावदिति निदर्शनम् । 'तत्सम्भावत्वतः' इति योज्यते,
तथावामनोपपत्तेर्भेदप्रकारेण वामनोपपत्तेः । इति एवम्,
इतरत्रापि वस्तुनिश्चयत्वाद्, उक्त्याप्यतुल्यत्वमिति निग-
मनिदर्शनमेतत् ।

किञ्च-यथादृष्टविशेषानुसरणं परित्यज्य, इत्यत्र 'तथा
दृष्टो नान्यथा' इत्यत्र न प्रमाणम् । प्रत्यक्षमेवात्र प्रमाण-
मिति चेत् । न तत्कस्यचित् निश्चायकम् । तथ्यमपि
गृह्णाति न तन्निश्चयेन, किं तर्हि ? तत्प्रतिभासन ।
स चैवंभूत एव नान्यथेति श्रुतेऽपीन्द्रियार्थदर्शितामति-
शयश्रद्धां वा न विनिश्चयोपायः । न तदेव, मग्नशुष्म-
कल्पत्वात् । नातुमानम्, तथाविधलिङ्गाभिद्धः । न
चान्यत्, अनभ्युपगमात् । अनित्यतादिरूपस्यैव वस्तुनि
विद्यमानत्वात् म एवंभूतो नान्यथेति चेत् । कुतस्तत्रा-
स्यैव विद्यमानताभिद्धः ? इति वाच्यम् । तत्तथाग्रन्थ-
क्षप्रातिभासादर्थेति चेत् । सोऽयमितरेतराश्रयदोषोऽनि-
वारितप्रमरः । कथं वा तत्तन्निश्चयस्यैव तन्नीलत्वादि-
तदनिश्चयः ? किञ्चित्सामान्यग्रहणेन विशेषान्तरसमा-
रोपादिति चेत् । किमन्यन्तभेदिनां सामान्यम् ? । स-
दृशापरापरांगत्तिरिति चेत् । प्रतिनियतैकग्रहज्ञानतत्त्ववादे
कुतोऽस्याः खल्ववगमः ? । न हि कथञ्चिदेक-
स्यानेकग्रहणिणो विज्ञानस्याभावे 'केनचित् सदृशो-
ऽयम्' इति भवति, अतिप्रसङ्गात्, रूपग्रहणस्यापि
रमग्रहणमदृशतापत्तेः । एवं च व्यवस्थानुपप-
त्तिः । न रूपज्ञानं रसज्ञानोपादानमतोऽयमदोष इति
चेत् । न । न भवति, क्वचित्तथाभावापत्तेः, रूपज्ञानसम-
नन्तरभावितो रसज्ञानस्य तदनुपादानत्वेऽनुपादानत्वप्रस-
ङ्गात् । किं वा-तत्तथाभावाभावेऽन्यन्तास्त एव भवतोऽ-
स्यापादानचिन्ता ? । तत्तथाभावे चानिवारितोऽन्यः ।
एतेन सदा तस्योपलम्भः प्रत्युक्तः, तत्त्वतस्तस्यापि साह-

इयं निबन्धनत्वात् तस्य चोक्तवद् ग्रहणयोगात् आन्तरत-
द्विकल्पबीजस्याप्रमाणत्वात्, तथापि तत्कल्पनायाश्चेतरा-
पि तुल्यत्वादित्युक्तप्रायम् ।

इहैव दृष्टान्तरमाह—किञ्चित्वादिना । किञ्च 'यथा दृष्ट-
विशेषानुसरणं परित्यज्य' इत्यत्र तथादृष्टोऽनित्यादिरूप-
त्वेन, नाप्यथा—न नित्यादिरूपत्वेन, इत्यत्र न प्रमाणम्—ना-
स्मिन् विषये प्रत्यक्षं प्रवर्तते, नाप्यनुमानमित्यर्थः । प्रत्यक्ष-
मेवात्र 'तथादृष्ट' इति विषय-प्रमाणमिति चेत् । एतदाश-
ङ्क्याह—न तदित्यादि—न तत्, प्रत्यक्षं कस्यचित् वस्तु-
ना निश्चयकम् । तथ्यमप्यर्थे विशेषं युज्यते न तत् निश्चय-
न 'एवमेव' इत्येवंकणम् । किं तर्हि ? तत्प्रतिभासं न तदा-
करेण 'प्राज्ञाकारणेत्यर्थः । स चेत्यादि । स च प्रति-
भास एवभूत एव—अनित्यादिरूप एव, नाप्येति न
नित्यादिरूपः, इति—एवम्, अतः—विना, अतीन्द्रियाधे-
शितामनिशयभ्रंशं वा न विनिश्चयोपायः । न तदेव प्रत्यक्षं
विनिश्चयोपायः । कुत इत्याह—अनुमानमूककल्पत्वात् तस्य
संप्रमुखो हि मूकः स्वप्रतिभासमपि न विनिश्चिनोतीति
लौकिकमेतत् । अतोऽत्र न प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति । अनुमा-
नं तर्हि भविष्यतीत्याशङ्कारिणासायाह—प्राप्तुमानम् 'अत्र
प्रमाणम्' इति प्रकमः कुत इत्याह—तथाविधालिङ्गासिद्धेः
स एवभूत एवत्याद्यधीनाभूतलिङ्गासिद्धेः । न चाप्यत् 'अ-
त्र मानम्' इति प्रकमः कुत इत्याह—अनभ्युपगमात् अन्यस्य
आनस्य । अनित्यत्वादिरूपस्यैव वस्तुनि रूपादौ विद्यमान-
त्वात् कारणात्, स प्रतिभासः, एवभूतोऽनित्यादिरूप एव
नाप्येति न नित्यादिरूप इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—कुत-
स्त्व वस्तुनि, तस्यैवानित्यत्वादिरूपस्यैव, विद्यमानतासि-
द्धिः ? इत्यतद् वाच्यम् । तत्तथेत्यादि । तस्मिन् वस्तुनि त-
थाऽनित्यादिरूपतया प्रत्यक्षप्रतिभासः प्रत्यक्षकारस्तस्या-
प्रत्यक्षप्रतिभासस्तस्यादेविति चेत् तस्यैव विद्यमानतासिद्धि-
रिति । एतदाशङ्क्याह—सोऽयमितरतराश्रयोपाऽनिवा-
रितप्रसरः तथाहि अनित्यत्वादिरूपना वस्तुनः प्रत्यक्षप्रति-
भासबलेन, सोऽपि तथा वस्तुनोऽनित्यत्वादिरूपतया, इती-
तरतराश्रयोपायः कथं वेत्यादि । कथं वा तस्य प्रत्यक्षस्य,
तत्प्रतिभासस्य प्रक्रमादनित्यत्वाद्याकारत्वे, तत्तत्त्वत्वादिवत्
तस्य वस्तुनो नीलत्वादिवादांत निदर्शनं व्यतिरेकेण, तद-
निश्चयोऽनित्यत्वाद्यधीनिश्चयः । किञ्चित् सामान्यग्रहणे-
नापरसदादिग्रहणेत्यर्थः, विशेषान्तरसमारांतात् सर्वस-
दादिसमारांतादिति चेत् तद्वनित्यत्वाद्यानिश्चयः । एत-
दाशङ्क्याह—किमन्यन्तरेभिर्ना सामान्यं 'वस्तुनाम्' इति
प्रकमः । सदृशापरापरात्परिहारिणं चेत् प्रस्तुतसामान्यम् ।
एतदाशङ्क्याह—प्रतिनियतैकप्राहिज्ञानतत्त्वसाधेः क्षणिक-
त्वेन कुतोऽस्याः सदृशापरापरापरेणैवः सत्यवयवमः ?
नैवेत्यर्थः । एतदेव भावयति—न हीत्यादिना । न हि
कथाञ्चिदेकस्यानैकप्राहिणो विज्ञानस्याभावेऽवस्थिन इ-
त्यर्थः, 'कनचित् सदृशोऽयम्' प्रक्रमात् 'भावः' इति
प्रवर्धः । किं न भवति ? इत्याह—अतिप्रसङ्गात् । एवमेवाह-
रूपग्रहणस्यापि रसग्रहणसदृशतापत्तेः, तेन तदग्रहणावि-
शेषादिति भावः । एवं चार्तिप्रसङ्गं सति व्यवस्थानुपपत्तिः ।
न रूपज्ञानं रसज्ञानोपादानम्, यथा रूपज्ञानोपादानमेव, अ-

तोऽयमितप्रसङ्गदोषोऽदोष इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—
न—न भवति रूपज्ञानं रसज्ञानोपादानम्, किन्तु—भवत्यपि
कचित् सामान्येन तथाभाषोपपत्तेः रूपज्ञानस्य रसज्ञानो-
पादानभाषोपपत्तेः । एतदेवाह—रूपज्ञानसमन्तरभाषितो
रसज्ञानस्य तदनुपादानत्वे—रूपज्ञानानुपादानत्वे, अनुपादा-
नस्यप्रसङ्गात् । न तदपरं ननुमुपादानम्, न च—न
भवति रूपज्ञानानन्तरं रसज्ञानमिति भावनीयम् । किं
वा तत्तथा—भावाभावे तस्य—रूपज्ञानस्य तथा रस-
ज्ञानतया भावाभावे, अन्वयानभ्युपगमेनाप्यस्तासत एव
भवतः, अस्य—रसज्ञानस्य, उपादानचित्तया, पर-
मार्थतः सर्वत्रास्तत् सद् भवतीति कृत्वा ? । तत्तथाभावे
च तस्य रूपज्ञानस्य तथाभावे च रसज्ञानभावे चाभ्युप-
गम्यमाने सति । किमित्याह—अनिवारिणोऽन्यः बलादा-
पद्यत इत्यर्थः । एतेनित्यादि । एतेनानन्तरादितेन, सदा स-
त्त्वापलम्भः प्रत्युक्तः । कथमित्याह—तत्त्वनः—परमार्थतः, त-
स्यापि सदासत्त्वापलम्भस्य, सादृश्यनिबन्धनत्वात् ।
यदि नामैवं ततः किमित्याह—तस्य च सादृश्यस्य, उ-
क्तवद् यथाङ्गम्—'प्रतिनियतैकप्राहिज्ञानतत्त्वसाधे' इत्यादि
तथा ग्रहणयोगात् । आन्तरतद्विकल्पबीजस्य—असदृश-
मवासनाख्यानित्यत्वादिविकल्पबीजस्य, अग्रमाणात्वात्, नै-
तदुप्राहकं प्रमाणमस्ति ; तथापि प्रमाणाभावेऽपि, तत्क-
ल्पनायाश्चान्तरतद्विकल्पबीजकल्पनायाश्च, इतराणि प्र-
क्रमादनित्यत्वाद्दी, तुल्यत्वादित्युक्तप्रायम्—प्राप्योक्तम्—आन्त-
रदोषसामर्थ्योत् । इत्यादिना प्रधानं ।

प्रकारान्तरण पूर्वपक्षग्रहाह—

एवं प्रदीपप्रभोदाहरणं सर्वत्रगत्वादनुदाहरणमेव । न
च दीपप्रभाया मण्यर्थेन प्रतिबन्धः, अस्ति च मणिप्र-
भायाः । न चैवमनित्यतरादिविकल्पानां केषांचिदेव व-
स्तुना प्रतिबन्धो नान्येषाम्, इति वैषम्यमपि दार्ष्टान्ति-
केन । अयोनिशोमनस्कारपूर्वकत्वाभित्यादिविकल्पानां न
वैषम्यमिति चेत् । न । अस्यापि तुल्यत्वात्, अनित्या-
दिविकल्पानामप्येवंभूतभावस्य वक्तुं शक्यत्वात्, उभयत्र
तथियामकत्वानुपपत्तेः, निबन्धनाविशेषादिति । अतः
स्थितमेतत्—'अखिलविकल्पज्ञानान्तरात्वादिनश्च तत्सा-
मर्थ्योत्थं वचनमपि तादृमेव' इति दुःस्थिता तत्त्वनीतिः ।

पूर्वपक्षान्तरमधिकृत्याह—एवमित्यादि । एवमुक्तनीत्या, प्र-
दीपप्रभोदाहरणं परप्रणीतं, सर्वत्रगत्वात् कारणाद् विप-
क्षेऽभ्युपगम्यते, किमित्याह—अनुदाहरणमेव । अभ्युप-
गमाह—न चेत्यादिना । न च दीपप्रभाया मण्यर्थेन सद् प्रति-
बन्धोऽस्ति, अस्ति च मणिप्रभाया इत्युभयसिद्धमेतत् ।
न चैवमनित्यतरादिविकल्पानामनित्यनित्यादिविकल्पानाम्,
केवाञ्चिद्वानित्यादिविकल्पानामेव, वस्तुना प्रतिबन्धो ना-
न्यथा नित्यादिविकल्पानाम्, किं तर्हि ? अविशेषण, 'ना-
मर्थोत्थं तद्वेदप्रसन्नं सत्यपि इत्यादिवचनात्, इत्येवं, वैष-
म्यमपि, दार्ष्टान्तिकेन । अयोनिशोमनस्कारपूर्वकत्वाद् नि-
त्यादिविकल्पानां सर्वथा वस्तुशून्यत्वादित्यर्थः, न वैषम्य-

सामान्यविशेष

अभिधानराजेन्द्रः ।

मितं चेद् बाह्योन्मिक्तं, एतदाशङ्क्याह—न, अस्यापि तु-
ह्यत्वम् । एतदेवाह—अनित्यादिविकल्पनामपि परामि-
तात्त्वम्, एवंभूतभावस्य—अयोनिशोमनस्कारपूर्वकत्वभाव-
स्य, वस्तुं शक्यत्वात् । तथाहि—अनित्यादिविकल्पा एवा-
योनिशोमनस्कारपूर्वक वस्तुसंस्पर्शिनः, सत्ताऽसत्त्वाना-
परया, असत्तत्त्व सङ्गावबिरोधेन वस्तुन एवंभूतस्यासं-
भवात्, इति बाधकप्रमाणानुसारेण, अतः स्थितमेतत् अनि-
त्यादिविकल्पनामप्येवंभूतभावस्य वस्तुं शक्यत्वात् इ-
ति । उभयमेत्यादि उभयत्र नित्यादिविकल्पपक्षेऽनित्यादि-
विकल्पपक्षे च, तन्नियामकत्वानुपपत्तेः तस्यायानिशोमन-
स्कारपूर्वकत्वस्य नियामकत्वानुपपत्तेः । अतः पर्याप्ततत्त्व नि-
बन्धनाधिशेषात् । निबन्धनाधिशेषश्च सर्वेषां तद्भेदप्रसव-
त्वेनातः । अतः स्थितमेतत्—अनित्यविकल्पज्ञानभ्रान्तत्वादि-
नित्यत्वं तस्यामर्थ्योपेक्ष—विकल्पसामर्थ्योपेक्षं वचनमपि ता-
दृशम्—भ्रान्तमेव, इत्येवं, तु स्थितान्तर्यनितिः ।

भ्रान्तिज्ञानवन्तोऽपि कामलिप्रभृतयः शङ्खलादौ संस्था-
नादितत्त्वनिश्चयनिबन्धनं दृश्यन् एवेति चेत् । न । तेषां
तत्राभ्रान्तत्वात् ; अन्यथा पीतवर्णादिवत्तत्त्वनिश्चयनिब-
न्धनाभावात् । विकल्पज्ञानमपि स्वसंवितावभ्रान्तमेवेति
चेत् । क्व तर्हि भ्रान्तम् ? इति वाच्यम् । कल्पनायामि-
ति चेत् । न । तस्यास्तदव्यतिरेकात् ; अन्यथा विकल्प-
ज्ञानायोगात्, स्वसंविचेर्भेदकामिदं, बोधमात्राद्—बोध-
मात्रभावात्, तदतिरिक्तदोषानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे च
तद्वस्तुत्वेन तद्योगाजविकारकल्पनाया वस्तुत्वापत्तेरिति ।

आन्तीत्यादि । आन्तिज्ञानवन्तोऽपि कामलिप्रभृतयः प्रमा-
तारः, शङ्खलादी प्रमेय, संस्थादितत्त्वनिश्चयनिबन्धनं दृश्यन् एवे-
ति चेत् ; ततश्च तद् भ्रान्तं च ज्ञानं, तत्त्वनिश्चयनिबन्धनं च,
एवमनित्यादिविकल्पा अपि भविष्यन्ति ; इत्याह—नित्यादि ।
न, तेषां कामलिप्रभृतीनां, तत्र शङ्खादिसंस्थानादितत्त्वनि-
श्चयनिबन्धनाभावः, अभ्रान्तत्वात् । इत्थं चैतन्निर्गुणैव-
मित्याह—अन्यथा पीतवर्णादी यथा पीतवर्णादी तथा, तत्त-
त्त्वनिश्चयनिबन्धनाभावः—शङ्खादिसंस्था नादितत्त्वनिश्चय-
निबन्धनाभावः, सर्वेषां भ्रान्तत्वादिति भावना । विकल्पज्ञान-
मपि स्वसंविचौ, किमित्याह—अभ्रान्तमेवेति चेत् ततश्च
किलाहोदोषानभ्युपगमः, इत्याशङ्क्याह—क तर्हि भ्रान्तम् ?
इति वाच्यम् । कल्पनायामिति चेद् भ्रान्तम् । अत्राह
न, तस्याः कल्पनायाः तद्व्यतिरेकात्—स्वसंविश्यव्यतिरे-
कात् । इत्थं चैतदित्याह—अन्यथा व्यतिरेके सति स्वसं-
विष्टः कल्पनायाः, विकल्पज्ञानायोगात् । अयोगश्च स्वसं-
विष्टश्चिद्रूपायाः, भेदकासिद्धेरङ्गकासिद्धेः । अस्तिद्विच-
बोधमात्रात् सकाशात् कारुण्यतात्, बोधमात्रभावात् ।
तत्कार्ये तदेव दोषसंयुक्तं विकल्पज्ञानमित्येनस्मिन्निरासायाह—
तत्परितोक्तदोषानभ्युपगमात्—बोधमात्रपरितोक्तदोषानभ्युप-
गमात् । अभ्युपगमे च तत्परितोक्तदोषाणां, तद्वस्तुत्वेन
दोषाण्यवस्थितत्वेन हेतुना, 'तद्योगाजविकारकल्पनाया—दो-
षयोगाजविकारकल्पनायाः, वस्तुत्वापत्तेः 'न, तेषां तत्राभ्रान्त-
त्वात्' इत्यतो मेति क्रियायां इति ।

आह—अस्तु दोषजं वस्तुत्वमस्माः, शङ्खलीतादिप्रति-
भासतुल्यं तु तत्, संस्थानादितत्त्वनिश्चयकत्वात् तु स्व-
संविचिरिति । यदि नास्मैव, ततः किम् ? इति वाच्यम् ।
विकल्पज्ञानस्याप्यभ्रान्तता । एवमपि का भवत इति सिद्धिः—
ननु तत्तत्त्वनितीभावः । अनिरचयान्तिमकायाः कथ-
मसौ ? इन्त ! कल्पनानुवेधात् । स खलु नित्यत्वा-
दिकल्पनायापि । इति विषयसाधारणत्वात् नेष्टसिद्ध-
धर्मवेत्युक्त एव । न च निरंशवस्तुवादिनो यथोक्त-
कल्पनेव संभवति, तदेकस्वभावत्वेन कल्पनाबीजायोगात्,
स्वभावभेदमन्तरेण हेत्वभेदतः फलभेदासिद्धेः ।

आह—अस्तु दोषजं वस्तुत्वम् अस्याः—कल्पनायाः । शङ्खपी-
तादिप्रतिभासतुल्यं तु तद्—वस्तुत्वम्, संस्थानादितत्त्वनि-
श्चयकत्वात् तु स्वसंविद्यातिरिति । एतदाशङ्क्याह—यदि ना-
स्मैव, ततः किम् ? इति वाच्यम् । विकल्पज्ञानस्याप्यभ्रान्त-
ता । एतदाशङ्क्याह—एवमपि का भवत इति सिद्धिः ? ।
ननु ततः—अभ्रान्तायाः स्वसंविष्टः, तत्त्वनीतिभाव इतीष्ट-
सिद्धिः । एतदाशङ्क्याह—अनिश्चयात्मिकायाः स्वसंविष्टः,
कथमसौ तत्त्वनीतिभावः ? इन्त ! कल्पनानुवेधात् । एत-
दाशङ्क्याह—स खलु—कल्पनानुवेधः, नित्यत्वादिकल्पनाया-
ऽपि—सह, इति विषयसाधारणत्वात् कारणात्, 'नेष्टसि-
द्धयमेव' इति कृत्वाऽयुक्त एवेति किञ्चिद्वन्तः । अभ्यु-
पगमायाह—न च निरंशवस्तुत्वादितः—परस्य, यथाकत-
कल्पनेव संभवति । इत्याह—तदेकस्वभावत्वेन—निरंशवस्तुन
एकस्वभावात्वेन हेतुना कल्पनाबीजायोगात् । अयोगाश्च
स्वभावभेदमन्तरेण—प्रक्रमादिविकल्पज्ञानवस्तुन, हेत्वभेदतः
कारणात्, फलभेदासिद्धेः । फलभेदाधिक्यकल्पज्ञानात् कल्प-
नानि भावनीयम् ।

भवतोऽपि कथमेकं भ्रान्ताभ्रान्तम् ? इति चेत् । चि-
द्रस्वभावत्वेन तथान्याविरोधात्, तत्त्वत एकत्वासिद्धेः,
दोषसामर्थ्योपयोगात्, अविगानतस्तथा तत्प्रतीतिरिति ।
अतोनिर्विकल्पकवद् विकल्पकमप्यवस्थापारानुमारि य-
थावस्थितवस्तुविषयमविगानतः स्पष्टतुल्यनिश्चयं स-
त्त्वयोपशमजन्य बाधविज्ञानरहितमवगमादिकलमभ्रान्तम-
ष्ट्यम्, अन्यथोक्तवत् तत्त्वनिश्चयाभावः । इति विक-
ल्पकत्वेऽपि न भ्रान्तमधिकृतविज्ञानमिति । अतः सामा-
न्यविशेषरूपवस्तुमिदिरिति ।

भवतोऽपि कथमेकं प्रक्रमात् कामलिशङ्खलीतज्ञानं, भ्रा-
न्ताभ्रान्तम् ? इति चेत् । एतदाशङ्क्याह चित्रस्वभावत्वेन
अधिकृतज्ञानस्य, तथान्याविरोधात्—भ्रान्ताभ्रान्तत्वावि-
रोधात्, तत्त्वतः—परमार्थेन : एकत्वासिद्धेरकारण-
कत्वादित्यर्थः । हेतुमद्भावाद्—दोषसामर्थ्योपयोगात् का-
मलस्य सामर्थ्यादिति तत् तथा, तदभावाद्भावात् । इत्थं
चैतन्निर्गुणैवमित्याह—अविगानतः—अविगानत-
लोके, तथा दोषजन्यत्वेन, तत्प्रतीतिः—शङ्खपीतज्ञानप्रतीतिरिति नि-

लौक्यानुषाङ्गिकम्—प्रकृतमाह—अतो निर्बिकल्पकवत् इति निवेदनम् । बिकल्पकमप्यभ्रान्तमदृश्यमिति योगः । किंविशिष्टमित्याह—अज्ञस्यापारानुसारि—अज्ञस्यापारानुसारणशीलम्, यथावस्थितवस्तुविषयं सामान्यविशेषकवस्तुगोचरम्, अविगानताऽविगानेन, स्पष्टतुल्यविनिश्चयं प्रमात्रन्तरमधिकृत्य, लक्षणयोपशमग्रन्थ—विशिष्टदृश्योपशमोपादम्, बाधविधानादितं तथा अनुभवदाहर्षेण, अवगमादिकले परिच्छिन्तिप्रवृत्तिप्राप्तिकलमयमधिकृत्य, अभ्रान्तमेतद्व्ययम् । अभ्यधा—तद्विमर्श, उक्तवत् यथोक्तं तथा, तत्सर्वनिश्चयाभावो—यथावस्थितवस्तुतत्त्वनिश्चयाभावः, प्रत्यक्षस्यानिश्चायकत्वात्, बिकल्पाभावो च मिथो विद्वद्भानामपि प्रवृत्तिरिति । इति—एवं, बिकल्पकत्वेऽपि सति, न भ्रान्तमधिकृत्यविधानं—सामान्यविशेषावसायकमिति । अतः—अस्माद्विधानात्, सामान्याविशेषकवस्तुसंज्ञिरिति ।

यथोक्तम्—एकं सामान्यमनेके विशेषाः । इत्यादि । तदप्ययुक्तम्, तथातम्युपगमात् । न हि यथोक्तस्वभावं सामान्यमभ्युपगम्यतेऽस्माभिः, युक्तिरहितत्वात्, तथाहि—नदेकादिस्वभावं सामान्यमनेकेषु—दिग्देश-समय-स्वभावविभेदेषु विशेषेषु सर्वात्मना वा वर्तते, देशेन वा ? । न तावत्सर्वात्मना, सामान्यानन्त्यप्रसङ्गात्, विशेषाणामनन्तत्वात्, एकविशेषव्यतिरेकेण वाऽन्येषां सामान्यशून्यतापत्तेः, आनन्त्ये चैकत्वाविरोधात् । नापि देशेन, सदेशत्वप्रसङ्गात् । न च गगनवद् व्यापित्वात् वर्तते इति ब्रूम इत्यलङ्कारान्यायानुसारि चेतोहरं वचः; अविचारितरमणीयत्वात्, कार्त्स्न्यदेशव्यतिरेकेण दृश्यदर्शनात् । उभयव्यतिरेकेण नभसो वृत्तिरिति चेत् । न, असिद्धत्वात्, नभसः सप्रदेशत्वाभ्युपगमात्, निष्प्रदेशत्वे चानेकदोषप्रसङ्गात्, तथाहि—येन देशेन विन्येन सह संयुक्तं नभः, हिमवन्मन्दरादिभिरपि किं तेनैव, आहोस्विदन्त्येनेति ? । यदि तेनैव, विन्ये—हिमवदादीनामिकत्रावस्थानप्रसङ्गः, निष्प्रदेशकाकाशमयोगान्यथातुपपत्तेः । अथान्येन, आयातं तर्हि सदेशत्वमाकाशस्य ।

यन्त्रोक्तम्—एकं सामान्यमनेके विशेषाः । इत्यादि मूलपूर्वकम् । तदप्ययुक्तम् । इत्याह—तथाऽनभ्युपगमात् । एतद्वाह—न हीत्यादिना । न हि यथोक्तस्वभावंकावियमैकं सामान्यमभ्युपगम्यतेऽस्माभिः । कुत इत्याह—युक्तिरहितत्वात् । एतद्वाह—तथाहि—तद्वैकादिस्वभावं सामान्यम् एकं, निमित्ये, निरवयवं, निष्कप्ये च, अनेकेषु दिग्देशसमय-स्वभावविभेदेषु विशेषेषु घटत्रिषु, सर्वोत्पन्ना वा वर्तते, देशेन वा ? । न तावत् सर्वात्मना वर्तते । कुत इत्याह—सामान्यानन्त्यप्रसङ्गात् । प्रसङ्गश्च विशेषाणामनन्तत्वात् । दोषान्तरमाह—एकविशेषव्यतिरेकेण वाऽन्येषां विशेषाणाम्, किमित्याह—सामान्यशून्यतापत्तेः एकत्रैव सामान्यवृत्तिरिति । आनन्त्ये च सामान्यानाम्, एकत्वविरोधात् न ता-

वत् सर्वात्मनेति । नापि देशेन वर्तते 'सामान्यं विशेषेषु' इति प्रकम्, सदेशत्वप्रसङ्गात् सामान्यस्य । न च गगनवदिति दृष्टान्तः, व्यापित्वात् कारणात्, वर्तते इति ब्रूमः, इत्यलङ्कारान्यायानुसारि चेतोहरं वचः । कुत इत्याह—अविचारितरमणीयत्वात् । एतद्वाह—कार्त्स्न्यदेशव्यतिरेकेण दृश्यदर्शनात् । उभयव्यतिरेकेण—कार्त्स्न्यदेशोभयव्यतिरेकेण, नभसः—आकाशस्य, वृत्तिरिति चेत् भावध्यायेत्यादित्वेन । एतद्वाह—न, असिद्धत्वात् अधिकृतनभोवृत्तेः । असिद्धश्च नभसः सप्रदेशत्वाभ्युपगमाज्ज्ञेयः । यथा च सप्रदेशं नभः, तथा देशकास्त्र्याभ्यां नियोगतोऽस्य वृत्तिः, उभयनिमित्तभावात् । इत्थं चैतद्वैकादित्वमित्याह—निष्प्रदेशत्वं च नभसः, अनेकदोषप्रसङ्गात् । एतदेव भावयति—तथाहीत्यादिना । तथाहीत्युपप्रदर्शने । येन देशेन विन्येन सह पर्वतेन संयुक्तं नभः, हिमवन्—मन्दरादिभिरपि पर्वतैः, किं तेनैव देशेन, आहोस्विदन्त्ये ? इति । किञ्चित् ? उभयव्यापि दोष इत्याह—यदि तेनैव, ततो विन्येन हिमवदादीनां पर्वतानाम्, एकत्र देश, अवस्थानप्रसङ्गः । कुत इत्याह—निष्प्रदेशं च तद्वैकाकाशं च नेन संयोगस्तदन्यथातुपपत्तिरिति । अथान्येन । एतद्वाह—आयातं तर्हि सप्रदेशत्वमाकाशस्य, तथाऽभ्युपगमात् ।

स्यादेतददेशत्वात् विद्यतो यथोक्तविकल्पामंभवः, तत्रैकस्मिन्नेव तेषामवस्थितत्वात् । इदमप्ययुक्तम्, वस्तुतः पूर्वोक्तदोषानिति वृत्तेः । न च सर्वव्यापिनो विन्येयादय इति, येन 'तस्मिन्नेव तेषामवस्थितत्वात्' इति सफलं भवेदिति । अतो यत्र विन्येयभावो यत्र चाभाव इत्यनयानंभोभागयोरनन्त्यत्वम्, अन्यत्वं वेति वाच्यम् । किञ्चित् ? । यद्यनन्त्यत्वम्, किमु सर्वथा, आहोस्वित्कथञ्चित् । यदि सर्वथा, हन्त ! तर्हि यत्र विन्येयभावस्तत्राप्यभावः स्यात्, तदभाववचनोभागाव्यतिरिक्तत्वात्, तद्भाववचनोभागाव्यतिरिक्तत्वात् । अथ कथञ्चित्, अनेकान्तवादाभ्युपगमात् स्वकृतान्तप्रकोपः । अथान्यत्वम् । किं सर्वथा, उत कथञ्चित् ? । यदि सर्वथा, अन्यतरस्यानभोभागतत्प्रसङ्गः, सर्वथा भेदान्यथातुपपत्तेः । अथ कथञ्चित्, स्वदर्शनपरित्यागदोष इति । स्यादेतद्वागानभ्युपगमाद् व्योम्नो यथोक्तदोषानुपपत्तिरिति । अभ्युपगममात्रभक्तो देवानां प्रियः सुखी धितो नोपपत्तिप्राप्तनिर्भागानवगच्छतीति ; ननु विशिष्टभावभावाऽभावगम्या एव भागा इत्यवगमे निवेद्यतां चित्तमित्यलं प्रसङ्गः । एतेन नित्यव्यापिनिर्देशसामान्यवृत्तिरपि प्रत्युक्ता ।

स्यादेतददेशत्वात् विद्यत—आकाशस्य यथोक्तविकल्पासंभवः । तत्र—वियति, एकस्मिन्नेव निष्प्रदेशे, तेषां विन्येयादीनाम्, अवस्थानत्वात् । एतद्वाह—इदमप्ययुक्तम्, वस्तुतः—परमार्थतः, पूर्वोक्तदोषानिति वृत्तेः—विन्येयमित्येव दानामेकत्रावस्थानादिप्रसङ्गः पूर्वोक्तो दोषः, तदन्ति-

मोति, न समानाः' इति । आदिशब्दात्-विशेषविनाशं तत्र तत्केवलमहमसङ्गः । इति संक्षेपमर्थः । इत्यलं प्रसङ्गम् ।

आह—किं पुनर्यथोक्तबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिनिबन्धनम् ? इति । उच्यते—अनेकधर्मोक्तकानां वस्तूनां तथाविधः समानपरिणाम इति । न चात्र सामान्यवृत्तिपरीक्षापण्यस्त-विकल्पयुगलप्रभवदोषमर्थः, समानपरिणामस्य तद्विलक्षणत्वात्, तुल्यज्ञानपरिच्छेदवस्तुरूपस्य समानपरिणामत्वात्, अस्यैव च सामान्यभावोपपत्तेः समानानां भावः सामान्यमिति यत्तत्समानैस्तथा भूयत इत्यन्वर्थयोगात्, अर्थान्तरभूतभावस्य च तद्व्यतिरेकेणापि तत्समानत्वेऽनुपयोगात्, अन्यथा समानानामित्यभिधानाभावादयुक्तैव तत्कल्पना । समानत्वं च भेदाविनाभाव्येव, तदभावे सर्वथैकत्वतः समानत्वानुपपत्तेः । इति तथाविधः समानपरिणाम एव समानबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिनिमित्तम् ।

आह—किं पुनर्यथोक्तबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिनिबन्धनम् ? इति । उच्यते—अनेकधर्मोक्तकानां सर्वव्यवस्थापणस्य, वस्तूनां घटशरावादिर्कादृशनादीनाम्, तथाविधो 'सृष्टं सृष्टं' इत्यभिप्रायबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिः, समानपरिणाम इति । न चात्र समानपरिणामे, सामान्यवृत्तिपरीक्षायापुन्यस्तं च तद्विकल्पयुगलकं च 'तथाह—तद्वैकादिस्वभावं सामान्यमनेकं बुद्धिशब्दसमयस्वभावमिच्छेत् विशेषेषु सर्वोत्पन्ना वा वस्तूनि, द्रव्यं वा' इत्यतः, तत्प्रभावाच्च तं द्वावाच्च सामान्यान्वयस्याद्यः, तथा संभयो न च । कुत इत्याह—समानपरिणामस्य तद्विलक्षणत्वात् एकादिधर्मकसामान्यविलक्षणत्वात् । वैलक्षण्येवमाह—तुल्यत्वादिना । तुल्यज्ञानपरिच्छेदं च तद्वस्तुरूपं चेति विग्रहस्तस्य, समानपरिणामत्वात् । अस्यैव—समानपरिणामस्य, सामान्यभावोपपत्तेः । उपपत्तिश्च, समानानां भावः सामान्यमिति यत् तत्समानैस्तथा भूयत इति कर्तरि पठ्यते, इत्येवमन्वर्थयोगात् । नार्थपरपक्ष इत्याह—अर्थान्तरभूतभावस्य च संवन्धपक्षे समानानां संबन्धिनः, तद्व्यतिरेकेणापि-भावव्यतिरेकेणापि तदर्थान्तरत्वेन, तत्समानत्वं—तथा समानानां समानत्वं, प्रकृत्यैवेति भावः, किमत्याह—अनुपयोगात् अचिह्नभावस्य, तत्सन्तरेणैव ते समाना इति कृत्वा । अन्वयैवमनभ्युपगमे तत्सन्तरेण तत्समानत्वं प्रकृत्या 'समानानाम्' इत्यभिधानाभावात्, अयुक्तैव तत्कल्पना—अचिह्नभावकल्पना । 'समानानां भावः' इत्यतः संबन्धिनानां समानानामिति कृत्वा । उपपत्त्यमाह—समानत्वं च-तुल्यत्वं च भेदाविनाभाव्येव 'अयमेनेन समानः' इति नीतेः । तदभावे—भेदाभावे, सर्वथैकत्वतः कारणात् ; किमत्याह—समानत्वानुपपत्तिः । इति एवम्, तथाविधो 'सृष्टं सृष्टं' इत्यभिप्रायबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिः, समानपरिणाम एव समानबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिनिमित्तमिति स्थितम् ।

आह—यथा असमाना अपीन्द्रियादयस्तथास्वभावत्वाद् रूपज्ञानाधिककार्यकारिणः, तथैतदपि भावास्तथाविधस-

मानपरिणामविकला अपि तथाविधबुद्ध्यादितेवः किं नेच्यन्ते ? । उच्यते—असमानेभ्यः समानबुद्ध्याद्यसिद्धेः, तन्निबन्धनस्वभाववैकल्यात्, तथाहि—न चक्षुरादिषु सक्षानबुद्ध्यादिभावः तथाऽप्रतीतिः । रूपज्ञानाधिककार्यकारित्वं चात्रानर्थकमेव, सिद्धसाधनत्वात् । को हि नाम तथाऽसमानेभ्योऽपि तथैकं कार्यं नेच्छति ? । तथाविधसमानपरिणामविकलास्तु समानबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिहेतवो न भवन्ति, न तथाविधैककार्याः, इत्यभिदधति विद्वांसः । न-तन्नामेन न किञ्चिदुपपद्यते, असमानेभ्यः समानबुद्ध्याद्यसिद्धेः ।

आह—यथाऽसमाना अपीन्द्रियादयः—किन्निवमनस्काराऽऽलोकादयो जातिभेदेन, तथास्वभावत्वात्—रूपार्थज्ञानजननस्वभावत्वात् कारणात् कृष्णानादि, आदिशब्दात्—स्वसंसर्गादिन्द्रियादिकार्यग्रहः, एतद्वैककार्यकारिणः, तथैतदपि भावा घट—क्षरावा—पिक्कादृशनादयः, तथाविधसमानपरिणामविकला अपि ; तत्स्विकसमानपरिणामविहिता अपीत्यर्थः, तथाविधबुद्ध्यादितेवः—समानबुद्धिशब्दद्वयहेतवः, किं नेच्यन्ते ? । एतदाशङ्क्याह—उच्यते—असमानेभ्यो जातिभेदेन, समानबुद्ध्याद्यसिद्धेः—समानबुद्धिशब्दद्वयानुपपत्तेः । असिद्धिरिव, तन्निबन्धनस्वभाववैकल्यात् । एतद्व्याह—तथाहि—न चक्षुरादिषु विषयेषु, समानबुद्ध्यादिभावो विषयत्वेन । कुत इत्याह—तथाऽप्रतीतिः चक्षुरादिषु विषयत्वेन समानबुद्ध्याद्यप्रतीतिः, नीलादिष्वेव समानेष्वाति व्यतिरेकेण भावना । कृष्णनाधिककार्यकारित्वं चात्र व्यतिरेकं, अन्वर्थकमेव । कुत इत्याह—सिद्धसाधनत्वात् । एतद्व्याह—को हि नाम वारी, तथा—असमानेभ्योऽपि विशिष्टसमानपरिणामोपपत्तया, तथैकं कार्यं—सामग्रीजनकत्वेनैकं कार्यं नेच्छति ? । तथाविधसमानपरिणामविकलाः पुनश्चक्षुरादयः समानबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिहेतवो न भवन्ति, न तथाविधैककार्यास्तथाविधैककार्या भवन्त्येवत्यर्थः, इत्यभिदधति विद्वांसो ज्ञेयाः । तत्तन्नामेनानन्तरादितेन, न किञ्चिदुपपद्यते । कुत इत्याह—असमानेभ्यः—चक्षुरादिभ्यः, सामानबुद्ध्याद्यसिद्धः ; तत्सिद्धौ च नो बाधनि भावना ।

नासिद्धिः प्रधानेश्वरादिकार्यत्वसमानपरिणामविकलेभ्योऽपि भावैभ्यः 'प्रधानादिकार्याः प्रधानादिकार्याः' इति केषाञ्चित्समानबुद्ध्यादिसिद्धेः । न । तस्याः सङ्गतसमोहेतुत्वात्, अविद्वद्विज्ञानादीनामविशेषेण समानपरिणामवद्भावेतिवाच्यदर्शन एव तदप्रवृत्तेः । तथा-चदर्शनमपि न तत्रार्थयाथात्म्यतः, अपि तु-जन्मान्तरवासनात इति चेत् । तत्रापि किं निमित्तम् ? इति वाच्यम् । जन्मान्तरवासनैवेति चेत् । अनवस्था । अनादित्वात् तद्वासनाया अयमप्यदोष इति चेत् । न । अना-

दितयाचदर्शनादर्थेषावात्स्यसिद्धेः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्,
रूपाचदर्शनेनस्यापि तत्राचदर्शनात्स्यत् एतदिति निरप-
वाभावात्, उक्तवद्वतनाकम्पनोपपत्तेः । इत्येवं प्रसङ्गेन ।

आह—नासिद्धिः 'असमानेष्व्यः समानबुद्ध्यादेः' इति
प्रक्रमः । कुत इत्याह—प्रधाने—अपराधिकार्यत्वसमानपरि-
णामविकल्पाभ्योऽपि भवदृशेनमीया, भावेभ्यो मद्भाविभ्यः,
'प्रधानादिकार्याः प्रधानादिकार्याः' इत्येवं कर्णाक्षिप्त् सं-
ख्यादीनाम्, समानबुद्ध्यादिसिद्धिः । एतदाशङ्क्याह—नेत्या-
दि । न—नैतदेवम्, तस्याः समानबुद्ध्यादिसिद्धिः, संकेतसं-
मोहहेतुत्वात्—असङ्ख्यात्संकेतसंमोहनिबन्धनत्वात् । कथ-
नैतदेवमित्याह—आविहदृक्जनादीनां प्रमातृणाम्, आविशे-
षेण—सामान्येन, समानपरिणामवद्भाविष्येण घट—शराधा-
धिको—दृक्जनादिषु, अक्षदृशेन एव तद्वत्पुनः 'प्रधाना-
दिकार्याः प्रधानादिकार्याः' इति समानबुद्ध्यादिसिद्धिः,
अक्षदृशेनतत्त्वार्थविशेषेण घटादिषु समानबुद्ध्यादिसिद्धिः ।
आह—तथाक्षदृशेनमपि समानतया, न तत्र घटादी, अर्था-
धार्यतः—अर्थयाधारम्यभावेन, अपि तु—जम्मान्तरवासनात
इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—तत्रापि जम्मान्ते, किं निर्मा-
सम् ? इति वाच्यम् । जम्मान्तरवासनेवेति चेत् निमित्तम् ।
एतदाशङ्क्याह—अनवस्था तत्रात्युक्तदोषानतिवृत्तः । अ-
नादित्वात् तद्भासनायाः—तथाक्षदृशेनवासनायाः, अयमापि-
अनवस्थालक्षणः, अत्रापि इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—नेत्यादि
न—नैतदेवम्, अत्रादि च तत् तत्तथाक्षदृशेन च, प्रक्रमान् स-
मानतयाऽक्षदृशेन चति चिद्वद्वत्सद्वतनादिनधाक्षदृशेनात्,
किमित्याह—अर्थयाधारम्यसिद्धिः अनादिनधाभावेन । इत्ये-
वेति चेत्—किमेतद्व्यमित्याह—अन्यथातिप्रसङ्गात् एवमनभ्युप-
गमेऽतिप्रसङ्गात् । एतमेवाह—रूपाचक्षदृशेनस्यापि रूपा-
देरक्षदृशेन रूपाचक्षदृशेन तस्यापि, अर्थयाधारम्यतोऽर्थया-
धारम्यत्, एतदिति—निश्चयाभावात् । अत्रावश्य, उक्तवद्
यथाकं तथा, वासनाकल्पनोपपत्तेः 'रूपाचक्षदृशेनमपि न
तत्रार्थयाधारम्यत्, अपि तु—जम्मान्तरवासनातः' इत्यादि-
रपि वक्तुं शक्यत्वात्, इत्येवं प्रसङ्गेन ।

बुद्ध्याकार एवामिति चेत् । कोऽस्य हेतुः ? इति
वाच्यम् । तदेकार्थकारिणामतत्कारिभेद इति चेत् । न
इन्द्रियादिभिर्मयिभिवारात् । न रूपाक्षानां चकार्थमिह शु-
द्धते, अपि तु—समानजातीयवृत्तयोत्पादस्तेषामतत्कारिभि-
दोऽपि विवर्तित इति चेत् । न । सर्वेषामवसौ विद्यते,
रूपज्ञानादिभावेऽपीन्द्रियादिसमानजातीयवृत्तयोत्पत्तेः, इति
तैरेव व्यभिचारात् ।

बुद्ध्याकार एवार्थ—समानाकारो घटादिमतः, इति चेत् ।
एतदाशङ्क्याह—कोऽस्य हेतुः ? इति वाच्यम् । तदेकार्थकारि-
णामिह प्रक्रमे, शुद्धद्वयाभ्येकार्थकारिणां घट—शरा-
धा—द्विको—दृक्जनादीनाम्, अतत्कारिभेदः अतत्कारिभ्यो-
हिम—तुकार—कारकादिभ्यो भेदाऽतत्कारिभेदः, इति चेदस्य
हेतुः । एतदाशङ्क्याह—अत्रादि । न—नैतदेवम्, इन्द्रियादि-
भिर्मयिभिवारात्, इन्द्रिय—मनस्कारा—ऽऽनाकाद्यस्तदेकार्थ-
कारिणोऽतत्कारिभिः, न च यथाक्षबुद्ध्याकारहेतवः ।

आह—न रूपज्ञानादि, आदिशब्दात्—रसज्ञानादिप्रभः, ए-
कार्थमिह शुद्धते येन तदेकार्थकारित्वमिन्द्रियादीनां
भवति; अपि तु—समानजातीयवृत्तयोत्पाद एव कार्थमिह
शुद्धते, तेषां समानजातीयकार्थयोगात्, अतत्कारिभ्यः—
समानजातीयकार्थकारिणो भेदः, अत्र प्रक्रम, विव-
र्तित इति चेत् । एतदाशङ्क्याह—नेत्यादि । न—नैतदेवम् ।
कुत इत्याह—सर्वेषामेव इन्द्रियादीनाम्, अस्मां समानजा-
तीयवृत्तयोत्पादो विद्यते, कथमित्याह—रूपज्ञानादिभावेऽपि
स्त्विति, इन्द्रियादिसमानजातीयवृत्तयोत्पत्तेः कारणात्, तैरि-
न्द्रियादिभिः, व्यभिचारात् । न हीन्द्रियादीनामपि समा-
नजातीयवृत्तयोत्पादः, अतत्कारिभेदश्च न विद्यते, तथापि
न त समानबुद्ध्याकारहेतव इति तैरेव व्यभिचारात् ।

तुल्यसमानजातीयकार्थोत्पादिनामतत्कारिभेद इह शु-
द्धत इति चेत् । न । तस्य तस्यो भेदाऽभेदविकल्पा-
नुपपत्तेः, भेदे तेषामिति सन्ध्याभावः, तादात्म्याध-
मिद्धेः, भेदमात्रत्वात्, वस्तुत्वापत्तेः । अत्रेदे त एव
त । इति कथमसमानास्तद्वेतवो नाम ? । न हिरसा-
दिभ्यः समानो रूपबुद्ध्याकारः, तथानुभवत्, व्य-
वस्थानुपपत्तेश्च । नान्य एव तत्तद्भेदः, अपि तु—न ए-
व तत्त्वभावा इति, अतस्त एव तद्वेतवो नान्य, अ-
तत्त्वभावन्यादिति चेत् । तेषामवसौ स्वभाव इति कु-
तः ? स्वहेतुषु उच्यते । न । अन्वेषणमपि तत्त्वमङ्ग-
त्, तेषामपि स्वहेतुषु एवावपत्तेः । न, तथा तत्त्वमभ्य-
स्तेषां यथाविधेभ्य एवामिति चेत् । किमिदं तथावि-
धत्वम् ? । तुल्यकार्यकुजनकत्वम् । नैदं तनुल्यसामर्थ्य-
मन्तरेण । तदङ्गीकृत्ये चाङ्गीकृत एव मदीयाऽभ्युपग-
मः, अतुल्यसामर्थ्येभ्यस्तुल्यसमानजातीयकार्थोत्पत्तेः,
इन्द्रियादिषु तददर्शनात् । तदनुल्यसामर्थ्येनिबन्धनमत-
त् । अतोऽन्यत् तनुल्यसामर्थ्यकारणमिति सन्ध्यापः ।
तुल्यसामर्थ्येभ्य च नो भावानां समानपरिणाम इति
परिभाष्यतामेतत् ।

तुल्यत्वादिति । तुल्यं च नन् समानजातीयकार्थं चेति वि-
प्रहः, तदुत्पादयितुं शीलानुल्यसमानजातीयकार्थोत्पादि-
नन्तवाम्, अतत्कारिभेदः, इहाधिकार, शुद्धत इति चेत् ।
एतदाशङ्क्याह—न, तस्य अतत्कारिभेदस्य, तेभ्यः—तु-
ल्यसमानजातीयकार्थोत्पादिभ्यः, भेदाऽभेदविकल्पापुप-
त्तेः । एतमेवाह—भेद इत्यादिना । भेदे तुल्यसमानजातो-
यकार्थोत्पादिभ्योऽतत्कारिभेदस्याभ्युपगम्यमाने, तेषां—तु-
ल्यसमानजातीयकार्थोत्पादिनां भेदः इत्येव, संभवभावाः ।
कुत इत्याह—तादात्म्याधमिद्धेः तुल्यसमानजातीयकार्थोत्पा-
दिनामतत्कारिभेदस्य च तादात्म्याधमिद्धेः, आदिशब्दात्—
तदनुपपत्तिप्रभः । असिद्धिश्च भेदमात्रत्वात् कारणात् ता-
दात्म्याधमिद्धेः, वस्तुत्वापत्तेश्च भेदस्य तदनुपपत्तिसिद्धिः । द्विती-
यविकल्पमधिकृत्याह—अत्रेव तुल्यसमानजातीयकार्थोत्पादि-
भ्योऽतत्कारिभेदस्याभ्युपगम्यमानः । किमित्याह—त एव—त

तुल्यसमानजातीयकार्योत्पादित एव त-कवलाः, न तद्वि-
रिक्तं किञ्चित् । इति-एवं, कथमसमानाः प्रकृत्या, तत्तेनवः-
सम्बन्धव्याकारहेतवो नामाः। एतदेव प्रकटयति नित्यादिना ।
न हि रसादिभ्यः प्रकृत्याऽसमानेभ्यः, समानो रूपबुद्ध्या-
कारः । कुतो न हीत्याह-तथाननुभवान्-समानरूपबुद्ध्या-
कारतयाऽननुभवान् रसादीनाम्, एतत्प्रकृत्या तुल्यसमा-
नजातीयकार्योत्पादित इन्द्रियादय इत्येव स्वार्थः । बोधा-
न्तरमाह-व्यवस्थानुपपत्तेः अननुभवऽपि समानबुद्ध्या-
कारपरिकल्पने रसादिभेदाभावात्प्रसङ्गादिति भावः । आह-
माय एव लक्ष्यद्वयः तुल्यसमानजातीयकार्योत्पादित्योऽत-
स्कारिभ्यः, अपि तु-त एव तुल्यसमानजातीयकार्योत्पादि-
भ्यः, तत्स्वभावाः-प्रकृमादधिकृतबुद्ध्याकारजननस्वभावाः,
इत्यतः कारणान्, त एव-विशिष्टान्तुल्यसमानजातीयका-
र्योत्पादितो घट-शरावो-दिक्का-दञ्जनादय इत्यर्थः, त-
त्तेनवः-प्रकृमादधिकृतबुद्ध्याकारहेतवः, नान्य इन्द्रियाद-
यः । कुत इत्याह-आतश्चभावात्वात् साधिकृतबुद्ध्या-
कारहेतुः, स्वभावो येषां त तत्स्वभावः न तत्स्वभावः अ-
तत्स्वभावास्तद्भावस्तस्मात्, इति चोद्दिष्टयादीनाम् । ए-
तदाशङ्क्याह-तथामेव-घटादीनाम्, असौ स्वभावः-प्रकृमाद-
धिकृतबुद्ध्याकारजननस्वभावः, इति एतत्, कुतः ? अत्राह-
स्वहेतुभ्यः सकाशात्, उत्पत्तेर्विशिष्टेषु इति पराकृतम् । ए-
तदनाद्यत्वं सामान्यमेव गृहीत्याह-नेत्यादि । न-नैतदेवम्, अ-
न्येषामपीन्द्रियादीनाम्, तत्प्रसङ्गादधिकृतबुद्ध्याकारजनन-
स्वभावव्यवप्रसङ्गात् । प्रसङ्गश्च, तेषामन्येभ्योपिन्द्रियादीनाम्,
किमिव्याह-स्वहेतुभ्य एवोत्पत्तेः । न हि तेऽप्यन्य-
तुका अहेतुका येति भावनीयम् । न तथाविधेभ्यस्त्यागि-
त्यन्येषामिन्द्रियादीनां, यथाविधेभ्य एवामधिकृतबुद्ध्या-
कारहेतूनां घटादीनाम्, इति चेत् । एतदाशङ्क्याह-कि-
मिदं तथाविधत्वं तदनुत्तारमिति । अत्राह-तुल्यकार्यकृज-
नभत्वं-तुल्यकार्यकरणशीलास्तुल्यकार्यकृत एव प्रक्रमे ता-
सुद् घटादयस्तैर्जनकानास्तत्तत् इति प्रक्रमः, तद्भावा-
त्-तुल्यकार्यकृजजनकत्वं तथाविधत्वमिति । एतदाशङ्क्याह-
तत् तुल्यकार्यकृजजनकत्वं, तत्तुल्यसामान्यन्तरणं तेषां
सङ्केतानां तुल्यसामर्थ्ये विना । यदि नामैवं ततः किमि-
त्याह-नदङ्गीकरणे च तत्तुल्यसामर्थ्याङ्गीकरणे च, अङ्गी-
कृत एव मनीयोऽनुपपन्नः, तुल्यसामर्थ्यस्यैव समानप-
रिणामत्वात् । एतदेव विषयवाधाभिधानेनाभिधानुमाह-
कथमङ्गीकृत एव मनीयोऽनुपपन्नः, अतुल्यसामर्थ्येभ्य
इन्द्रियादिभ्यस्तुल्यसमानजातीयकार्योत्पत्तेः । न रूपादि-
ज्ञानिककार्यकारिभ्योऽपीन्द्रियादिभ्यः स्वसंततो तुल्यानि स-
मानजातीयकार्योत्पत्तुपपत्तेः, यतुत-सर्वोपीन्द्रियाद्येव म-
नस्कारा ज्ञेयादीनि भावना । आह क-इन्द्रियादिषु अ-
तुल्यसामर्थ्ये, तदर्थान्नाम् तुल्यसमानजातीयकार्योत्पत्ते-
नादिनि, भावितमतम् । यदि नामैवं ततः किमिव्याह-
तत्तुल्यसामर्थ्यनिष्पन्नम्-इन्द्रियादीनामतुल्यसामर्थ्यनिष्-
पन्नम्, एतत्-तुल्यसमानजातीयकार्योत्पत्तेः । अतोऽन्य-
त्-प्रक्रमात् तुल्यसमानजातीयकार्योत्पत्तेः श्रुतत्, एतत्केह
सुदृष्टमात्रतयाऽधिकृतघट-शरावो-दिक्का-नञ्जनादिविषय-
मिवावगच्छन्मयम्, तत्तुल्यसामर्थ्यकारणमिति घटादीनां तु-

ल्यसामर्थ्यकारणम्, अतुल्यसामर्थ्येभ्यो हिमादिभ्य एव
सुदृष्टमात्राऽयोगात्, इति सम्भ्यायः, अन्यव्यतिरिक्तकल-
प्रतिष्ठितत्वात् तत्तुल्यसामर्थ्यस्य । एवमपि काऽनेष्टसिद्धि-
रित्याह-तुल्यसामर्थ्यमेव च नः-अस्माकम्, भावानां घटा-
दीनाम्, समानपरिणामः, इति परिभाष्यतमितेत् । एतत्तुल्यं
भवति-यथामेव भावानां पिण्डादीनां तुल्यं सामर्थ्यं त
एव घटादीन् सुदृष्टमात्रतया तुल्यान् समानजातीयान्
कुर्वन्ति, नान्ये हिमादयः, घटादिभ्यश्च च 'सुद् सुद्' इति
स्वमाणाकारा बुद्धिरुपपत्तेः, न हिमादिषु; अतस्तत्स्विकस-
मानपरिणामनिष्पन्नेयमिति सूत्रमभियाऽऽलोचनीयम् ।

अविषय एवार्थं बुद्ध्याकारोऽनादिप्रसन्नमिदोधादुपप्लव
इति चेत् । केयं वासना नाम ?-किं बोधमात्रम्, उता-
न्यदेव किञ्चित् ? । यदि बोधमात्रम्, अनुत्तरकृतेऽपि
तथाविधाकारापत्तिः, तस्यापि बोधमात्रभावाद्, अ-
निष्टं चैतत्, तत्र तदननुपपत्तमाह । अथान्यदेव
किञ्चित् । तदेवायं विषय इति कथमविषयो
नाम ? । अवस्त्वैव तदिति चेत् । कुत्र ततः स
आकारः ? इति वाच्यम् । अहेतुक एवार्थमिति चेत् ।
सदा तद्भावादिप्रसङ्गः । विशेषेण बोधरूपं वासना न बो-
धमात्रमिति चेत् । किंतुतमस्य वैशिष्ट्यम् ? इति वाच्य-
म् । अनादिहेतुपरम्पराकृतमिति चेत् । न । तत्रापि त-
न्मात्रविशेषात् । स समुद्रोर्ध्वं वृत्तस्त्वदेव तदिति चेत् ।
न । तस्यापि वाय्वादिना विना त एव भावात् । अ-
नागमो वाय्वादिकल्प इति चेत् । न । तदभावेऽपि क-
चित्कृत्वोपपत्तेः । स्वविषोर्भेदवत्समुद्रोर्ध्वमित्युच्यते; स इति
चेत् । स एव तदा कुतः । इति वाच्यम् । तस्यैव तत्स्व-
भावत्वादिति चेत् । न । तदविशेषेण सदा समुद्रोर्ध्वप्र-
सङ्गात् । तस्य तत्स्वविशेषत्वादप्रसङ्ग इति चेत् । न ।
तस्य तन्मात्रत्वेन विशेषत्वमिदं । ऊर्ध्वजननस्वभाव-
त्वं विशेष इति चेत् । न स्वभावः स्वभावतोऽन्य इति
तन्मात्रत्वमेव । तन्मात्रत्वेऽपि तदभेदवद्भेद एवेति चेत् ।
न । तादृशस्यास्वाप्रयोजकत्वात्, तत्कृत्वोऽतिप्रसङ्गात्,
तत्स्वभावाणामपि केषाञ्चित् तथाभेदाद् नित्यतया कल-
भेदापत्तेः ।

आह-अविषय एव-अनालक्षण एव, अर्थ-प्रक्रान्तो 'सु-
द् सुद्' इति समानो बुद्ध्याकारः । कुतः किमात्मको वाऽ-
यमित्याह-अनादिवासनादांश्चात् अयमुपप्लवः सकरणं,
इति चेत् । एतदाशङ्क्याह-कथं वासना नाम ? । किं बो-
धमात्रं निर्विशेषमेव, उताम्यदेव किञ्चित् बोधात् भिन्नं
वस्तु । उभयाऽपि बोधमाह-प्रति बोधमात्रं निर्विशेष-
युग्मेव वासना । ततः किमिव्याह-अनुत्तरकृतेऽपि भग-
घतः सेवान्धिनि, तथाविधाकारापत्तिः, प्रकृमात् 'सुद् सु-
द्' इति सामानबुद्ध्याकारापत्तिः, कुत इत्याह-तस्यापि अ-

बुद्धिमानस्य, बोधमश्रमायाह, एतेदेव वासन्ति बोधा-
वबोधयान्ताकारानुरक्तजन्मनिः अनिदं चेत् । कुत
इत्याह-तत्र अनुत्तरहानि, तदन्तर्भुगपमात्-तथाविध्यकारा-
रान्भुगपमात् । द्वितीयं विद्यामाधिकायाह-अथान्यदेव
किञ्चित् प्रसूत वासन्ति । एतदाशङ्क्याह-तदेव अन्यत्
किञ्चित् वासन्त्यस्य, अस्माद्विद्यबुद्ध्याकारस्य विषयः,
इति-एवम्, कथमविषयो नमस्यं बुद्धयाकारः ? अयस्ये-
व तन्निष्ठं चैवमप्यहं किञ्चित् वासन्त्यस्यम् । एतदाशङ्क्याह-
कथं ततः वस्तुतः, स आकारोऽधिकृतबुद्धयाकारः ? इति
वाच्यम् । अहेतुक एवमं बुद्धयाकार इति चेत् । एतदाश-
ङ्क्याह-सदा तद्वाचादिवसहः निय सत्यप्रसवे घनि-
नोति । विप्रिदं बोधरूपं वासना, न च बोधमाश्रमविशि-
ष्टमिति चेत्, नतश्च किल यथोक्तदोषाभाव इति । एतदा-
शङ्क्याह-किञ्चित्मस्यै बोधकपक्षे, वैशिष्ट्यमिति वा-
च्यम् । अनर्क्यहेतुपरम्पराकृतमिति चेत् । एतदाशङ्क्याह-
न, तथापि अनार्क्यहेतुपरम्परायम्, तन्मात्राविशेषाद्-बो-
धकपमात्राविशेषात् । स बुद्धयाकारः-समुद्राभिधादिति नि-
वृत्त्यम्, यतो बोधकप्रात्, तदेव बोधरूपं, तद् वैशिष्ट्य-
म्, इति चेत् । एतदाशङ्क्याह-न, तस्यापि समुद्राभिः वा-
च्यदिना विज्ञोभकारणेन, विना, नत एव समुद्रमात्रात् ।
अभावात् । ततश्च हृद्यन्त-प्राप्त्यन्यकार्यैर्निरूप्यमित्यर्थः ।
अनागमनार्थिकसंबन्धी, वाच्यदिकल्प इति चेत् ततो न
वैषम्यमित्यभिप्रायः । एतदाशङ्क्याह-न, तदभावेऽपि अना-
गमाभावेऽपि, किञ्चित् चालयकलयादौ, नन्दाभावेनः प्रक-
मादधिकृतबुद्धयाकाराभावेः । स्वत्यादि स्वाविज्ञोभादुद्भवा-
यस्य समुद्राभिः स तथा, स्वाविज्ञोभादुद्भवातो समुद्राभि-
भिश्चेति समासः, ततः तुल्यः स इति चेत् प्रसूतबुद्ध्या-
कारः । एतदाशङ्क्याह-स एव स्वाविज्ञोभादुद्भवः समुद्राभिः,
तदा तस्मिन्नेव काले, कुतः ? इति वाच्यम् । तस्यैवेत्यादि ।
तस्यैव समुद्रस्य, तत्स्वभावस्यात्-तदेभिर्जननस्वभावस्यात्,
इति चेत् स एव तर्हि । एतदाशङ्क्याह-नेत्यादि । न-नेतदे-
वम्, तदविशेषक-समुद्राविशेषण हेतुना, सदा समुद्राभिप्र-
सङ्गात्, तन्मात्रनिवन्धनो ह्यभिः, विप्रिदं च भेदकभावेन प-
रस्य तन्मात्रमिति भावना । तस्यैवेत्यादि । तस्य स्वाविज्ञो-
भादुद्भवसमुद्राभिर्हितोः समुद्रस्य, तत्क्षणार्थोपपत्त्या-समुद्र-
क्षणविरुद्धस्यात् । असङ्ग इति चेत् सदाभिप्रसङ्गोऽन-
न्तरादितः, स एव क्षणत्वरूपभावेनाभ्यन्तत्वात् इत्यादि-
प्रायः । एतदाशङ्क्याह-न, तस्य समुद्रक्षणस्य, तन्मात्रव्यति-
समुद्रक्षणमाश्रयेन हेतुना, विशेषतःवासिद्धेः ऊर्मिजननस्व-
भावस्य विशेष इति चेत्, तथाहि-न सर्वे तत्स्वभावाः सर्वेभ्य
ऊर्मिभावापत्तः न चैवम्, तथाऽदर्शनेद्विनि भावेनेति । एत-
दाशङ्क्याह-न स्वभावे इत्यादि । न तस्य स्वभावतः स्व-
कारणात्, अन्य इति कृत्वा, तन्मात्रव्यति-समुद्रक्षणमाश्रयम्
च ततश्च ऊर्मिजननस्वभावस्य विशेषः इति वचनमाश्रयः ।
तन्मात्रव्यति-समुद्रक्षणमाश्रयं अपि, तद्देवत्-समुद्रक्षण-
भेदवत्, भेद एवेति चेद्विषय एवेभिर्जननस्वभावस्य क्ष-
णत्वात् । एतदाशङ्क्याह-न, तादृशस्य तुल्यस्वकपभेदमा-
श्रयतोः, अस्य क्षणभेदस्य, अप्रयोजकत्वात् स्वभावभेदेनो-
र्मिजनने प्रति । एतद्वाह-तत्तद्वाच्यं न तस्य भवमावस्य त-

द्वाव स्वभावभेदेनोर्मिजनने प्रति प्रयोजकत्वादित्यर्थः, कि-
मित्याह-अनिप्रसङ्गात् । एतन्वाह-न तस्येवार्थानामपि
कथाश्रित् पदार्थानां तथा भेदवत् तुल्यस्वकपभेदमाश्रयहेतुतया
भेदात्, नित्यतया-नित्यस्वभावत्वेन फलभेदापत्तेः समुद्राभि-
मिवरन्त्यभावाविलक्षणफलभेदापत्तेरित्यतिशयमाधिया भा-
वनीयम् ।

न नित्यता केषाञ्चिदपि । किं न ? इति वाच्यम् । न
तदेतत्तथाभूताद् हेतोस्तस्यैव यदिति चेत् । न । माह-
तोः केचित् तथाविधत्वाभ्युपगमात्, अहंतेरपि तथाभा-
वकल्पनाऽविरोधात्, अस्याप्यर्थक्रियापत्तेः, तत्कारणस्व-
भावत्वात्, अनित्यत्वाद् सर्वतः-सर्वार्थक्रियाभावेनेह-
प्रयोजकत्वात् ; तत्कारणस्वभावत्वस्य च प्रयोजकत्वात्,
तद्विषय्य परादितदोषाभिद्वे, क्रम-यौगपचार्यक्रिया-
करणस्वभावत्वात्, तस्य च पथयुगेमायोभात् ; अन्यथा
मानत्वात्, इति समुद्राभिर्भेदकत्वाधिकृतो बुद्धयाकारः,
स यदेवं न युज्यते । स्वमेवदन्निश्चय प्रतिप्रमात्, अतो
यथोक्तनिवन्धन एव, इति युक्तमभ्युपगन्तुम्, अन्यथा त-
दुच्छेदापत्तेः । इति तथाविधः समानपरिणाम एव समान-
बुद्धि-शब्दव्यपञ्चयुक्तानिमित्तम् ।

अथाह-न नित्यता केषाञ्चिदपि भावानाम् । एतदाशङ्क-
क्याह-किं न ? इति वाच्यम् । न तदेतत्-नित्यमाश्रयहेतुः,
तथाभूताद्-नित्यभावजननस्वभावजनस्वभावादिनि योऽ-
यः हेतोः-कारणात्, तस्यैव-प्रक्रमादूर्मिजननस्वभावस्य-
क्षणस्यैव, यदिति चेत्, ऊर्मिजननस्वभावा-
ह समुद्रक्षण-
ऊर्मिजननस्वभावस्य समुद्रक्षणजननस्वभावत्वात्, समुद्रक्षणदु-
त्पत्त इति विद्यतेऽस्य तथाभूता हेतुः, नैवं नित्यभावजनन-
स्वभावजननस्वभावा-हेतुः स्ति, तन्नित्यत्वावरोधादित्यभि-
प्रायः । एतदाशङ्क्याह-नेत्यादि । न-नेतदेवम्, माह-त-
विशेषज्ञानादः, किञ्चित् नैवार्थकार्त्तानं, तथाविधत्वाभ्यु-
पगमाद् नित्यभावजननस्वभावत्वाभ्युपगमात् ; तथा, अहे-
तेरपि-आविद्यमानहेतोरप्यन्यथायदादिवः किमन्याह-तथा-
भावकल्पनाविरोधात्-तथाभावे-नित्यभावजननस्वभावत्वा-
रोधात् ; तथाहि-अहेतुवै कश्चित् न स्वभावः सन् नि-
त्य इति किमत्र खल्वम् ? । नित्यस्य क्रम-योगपचार्यभा-
वार्थक्रियाविरोध इत्याशङ्क्याविरोधात्-अस्यापि अधिकृतनि-
त्यस्य, अर्थक्रियापत्तेः । उपपत्तिश्च, तत्कारणस्वभावत्वात्-
अर्थक्रियाकरणस्वभावत्वात् । अथैवात्र प्रधान इति विप-
क्षे बोधमाह-अनित्यत्वदि-इदार्थक्रियायामपयोजकत्वात्
इति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वं च, सर्वतः-सर्वार्थक्रियाभावेन
न ह्यनित्य इत्येव सर्वो भावः सर्वार्थक्रियां करोति, नि-
त्य इत्येव वा, तथाऽदर्शनात् । अतो यो यदर्थक्रियाकार-
णस्वभावः स तां करोतीति तत्कारणस्वभावत्वमेवात्र
प्रयोजकमिति । अत एवाह-तत्कारणस्वभावत्वस्य च-अर्थ-
क्रियाकरणस्वभावत्वस्य च, प्रयोजकत्वात्, 'इह' इति वने-
न, तथाहि-यतोऽर्थक्रियाकरणस्वभावः, अतोऽर्थक्रियां
करोति, किमत्रानित्यत्वादिना ?, सत्यप्यस्ति सवतः सर्वो-

धार्क्याऽसिद्धिरिति । तथा, तद्वैचित्र्येण—स्वभाववै-
चित्र्येण, परादिनिरापासिद्धेः क्रम-योगपद्याभ्याम-
धार्क्याविरोध इति परंरितो दोषस्तद्वैचित्र्येः । अ-
सिद्धिश्च, क्रम-योगपद्याधार्क्याकरणस्वभावत्वात् । तत्रच
क्रमसाधये क्रमस्य करति, यौगपद्यसाधये योगपद्येन । इति
न कश्चिद् दोषः, तथास्वभावत्वात् । तस्य च स्वभावस्य,
पर्यनुयोगात् । इत्थं चैतद्वह्नीकृतव्यमित्याह-अन्यथा
समानत्वात् ऊर्मिजननस्वभावव्यपरिकल्पितस्वभावस्यापि
पर्यनुयोगात्, इति—एवम्, समुद्रोर्मैरप्यभावापत्तेः, स-
मुद्रोर्मिकल्पस्याधिकृतो बुद्धयाकारः समानबुद्धयाकारः, स
यद्वयम्—उक्तनीत्या, न युज्यते. स्वसंवेदनसिद्धश्च प्रतिप्रमातुः
प्रमातारं प्रमातारं प्रति । अतः—अस्मान् कारणात्, यथाक-
निबन्धन एव—तथाविधेसमानपरिणामनिबन्धन एव, इति
युक्तमभ्युपगम्यम्, अन्यथैवमनभ्युपगमे, ननुच्छेदापत्तेः—स-
मानबुद्धयाकाराच्छेदापत्तेः । इति—एवम्, तथाविधा वास्त-
वः, समानपरिणाम एव समानबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्तिनिमित्त-
मिति निगमनम् ।

यद्येवम्, कथं क्वचित् तद्व्यतिरेकेणाप्यस्य प्रवृत्तिः ? ।
ननु चास्त्ययुक्तम्, वस्तुनिबन्धनस्य तद्व्यतिरेकेण कदा-
चिदप्यप्रवृत्तिः, तथातद्दर्शनस्य च तदामासविषयत्वेनावि-
रोधात्, अन्यथा प्रत्यक्षस्याप्यविषयत्वापत्तिः । इति
समानपरिणाम एव सामान्यम् ।

यद्येवमित्यादि । यद्येवम्, कथं क्वचित्—प्रधाने-श्वरादि-
कार्येणारी, तद्व्यतिरेकेणापि—प्रधान-श्वरादिकार्येणव्यतिरे-
केणापि, अस्तेति—प्रक्रमात् समानबुद्धि-शब्दद्वयस्य, प्र-
वृत्तिर्मेवानीति यथाकं प्रागिति । एतद्व्याहृष्टाह—नान्वया-
दि । ननु च 'अस्य' इत्ययुक्तम् । कथमित्याह—वस्तुनिबन्ध-
नस्य समानबुद्धिशब्दद्वयस्य, तद्व्यतिरेकेण—वस्तुव्यतिरे-
केण, कदाचिदप्यप्रवृत्तिर्घट-शरावादिष्वव हिमाङ्गारादि-
ष्वदर्शनादिति भावना । तथातद्दर्शनस्य च संकेतविप्रलम्भ-
हारेण समानबुद्धिशब्दद्वयदर्शनस्य च, प्रधान-श्वरादि-
कार्येणारी, तदामासविषयत्वेन—समानबुद्धिशब्दद्वयामास-
विषयत्वेन, अविरोधात् । इत्थं चैतद्वह्नीकृतव्यमित्याह—अ-
न्यथा एवमनभ्युपगमं, प्रत्यक्षस्यापि चिकित्पकस्य, किमि-
त्याह—अविषयत्वापत्तिः आवागेन तथाऽनुभवादेरधिकृत-
बुद्धयाकारोपि भावात्, तस्य च निर्विषयत्वात्, न चैत-
देवम् । इति—एवम्, समानपरिणाम एव सामान्यमिति म-
हानिगमनम् ।

यत्तैवम्, अतो न य एवासावेकस्मिन् विशेषे स एव वि-
शेषान्तरे । किं तर्हि ? । समानः । इति कुतः सामान्य-
वृत्तिविचारोदितभेदद्वयसमुत्थापराधावकाशः ? इति । न
चैवं सति परस्परविलक्षणत्वाद् विशेषाणां समानबुद्धि-
शब्दद्वयप्रवृत्त्यभावः, सत्यपि वैलक्षण्ये समानपरिणाम-
सामर्थ्यतः प्रवृत्तेः, असमानपरिणामनिबन्धना च विशे-
षबुद्धिरिह । इति यथोदितबुद्धि-शब्दद्वयप्रवृत्तिः ।

तथा चोक्तम्—

“वस्तुन एव समानः, परिणामो यः स एव सामान्यम् ।
अप्रमानस्तु विशेषो, वस्त्वेकमेवकरूपं तु ॥ १ ॥ ”

ततश्च तद् यत एव सामान्यरूपमत एव विशेषरूपम्,
समानपरिणामस्याऽसमानपरिणामाऽविनाभूतत्वात्, यत
एव च विशेषरूपमत एव सामान्यरूपम्, अप्रमानपरि-
णामस्यापि समानपरिणामाविनाभावादिति । न चानयो-
विरोधः, अन्योऽन्यव्याप्तिव्यतिरेकेणोभयोरस्वत्वापत्तेः, उ-
भयोरपि स्वसंवेदनसिद्धत्वात्, संवेदनस्योभयरूपत्वात्
उभयरूपतायाश्च व्यवस्थापितत्वात् ।

यतश्चेत्यादि, यतश्चैवम्, अतो न य एवासौ समानपरिणाम-
ः एकास्मिन विशेषे घटादी, स एव विशेषान्तरे शरावा-
दी । किं तर्हि ? । समानः । इत्येवम्, कुतः सामान्यवृत्ति-
विचारोदितं तद्व्यतिरेकं च देशकालव्यतिरेकं विकल्पद्वयमिति
विप्रदः, तत्समुत्थाय तदपराधाश्च संदेशत्वप्रसङ्गादयस्तेषाम-
वकाशः कुतः ?—नैव, समानपरिणामस्य तद्व्यतिरेकत्वादिति ।
न चैवं सति, परस्परविलक्षणत्वाद् विशेषा-
णां घटशरावादीनाम्, समानबुद्धिशब्दद्वयप्रवृत्त्यभावः, हि-
माङ्गारादीनामिव । कुत इत्याह—सत्यपि वैलक्षण्ये समान-
परिणामसामर्थ्यतः प्रवृत्तेः कारणात्, समानबुद्धि-शब्द-
द्वयस्येति । इत्यतिरेकमाह—असमानपरिणामनिबन्धन च वि-
शेषबुद्धिरिह प्रक्रमं घटशरावादिबुद्धिचत् । इति—एवम्,
यथोदितबुद्धि-शब्दद्वयप्रवृत्तिः सामान्यबुद्धि-शब्दद्वयप्रवृत्ति-
रित्यर्थः । यथा चोक्तमिति अधिकृतार्थसाधकं ह्यपकमाह-
वस्तुन एव घटादिः समानः परिणामो यो मुदादिः, स एव
सामान्यम् । असमानस्तु विशेष ऊर्ध्वतादिः । वस्त्वेकमेव-
करूपं तु सामान्यविशेषोभयरूपमपि तदनकत्वेनाऽनैकरूपमि-
त्यर्थः । ततश्चेत्यादिना मूलपूर्वप्रसङ्गे परिहरति—ततश्च तद्
वस्तु घटादि, यत एव सामान्यरूपं मुदाधामकनया, अत
एव कारणात्, विशेषरूपमूर्ध्ववृत्तिरूपप्रसङ्गात् । कुत इत्याह—
समानपरिणामस्य प्रस्तुतस्य, असमानपरिणामाविनाभूत-
त्वाद्—विशेषपरिणामाविनाभूतत्वादित्यर्थः । यत एव च कार-
णात्, विशेषरूपमूर्ध्ववृत्तिप्रसङ्गात्, अत एव सामान्यरूपं
मुदाधामकनया । भावनामाह—असमानपरिणामस्यापि ऊ-
र्ध्ववृत्तिरूपस्य, समानपरिणामाविनाभावाद्—मुदादिपरिणामा-
विनाभावादिति । न चानयोः समानाऽसमानपरिणामयोः
विरोधः । कुत इत्याह—अन्योन्यव्याप्तिव्यतिरेकेण उभयोः
समानाऽसमानपरिणामयोः, असत्त्वापत्तेः । अप्रापः प्राक्
प्रदर्शितैव; तथा, उभयोरपि स्वसंवेदनसिद्धत्वात् तथानु-
भवभावेन । अत एवाह—संवेदनस्योभयरूपत्वात् सामान्य-
विशेषाभयप्रसङ्गात्, उभयरूपतायाश्च संवेदनस्य, व्यवस्था-
पितत्वाद्वाधः 'न चानयोर्विरोधः' इति क्रियायोगः ।

यथोक्तम्—‘सामान्यविशेषोभयरूपत्वे सति वस्तुनः सक-
ललोकप्रसिद्धसंवेदहारानिमोच्छेदप्रसङ्गः’ इत्यादि । त-
दपि जिनमतानभिज्ञताद्वचकमेव केवलम्, न पुनरिष्टार्थ-

सांभरणचिह्नस

प्रसाधकमिति । न हि 'मधुरक-सहङ्गुकादिविशेषानर्था-
न्तरं सर्वथैकस्वभावमेकमनवयवं सामान्यम्' इत्यभिदध-
ति जैनाः । अतः किमुच्यते- 'न विषं विषमेव मोदका-
द्यभिन्नसामान्यान्वयतिरेकात्' इत्यादि ? । किं तर्हि ? ।
समानपरिणामः । स च भेदाविनाभूतत्वात् न य एव वि-
षादिभिन्नः । स एव मोदकादिन्योऽपि, सर्वथा तदेकत्वे
समानत्वायोगात् ।

यथाह्ये पृथ्वयश्चन्द्रये, 'सामान्यविशेषयोरुपपत्त्ये सति, वस्तुनो-यथादि, सकललोकात्मिकादिसंश्लेषाद्वहाराजिनोभोक्ष्येदम-सह' इत्यादि, तदपि, किमत्याह-जिनमतानभिज्ञतासूचकमित्येकमवलम्ब्य, न पुनरादिप्रतीक्षासह-वस्तुपुनरपत्तिरिष्टा ये इति न तत्प्रसाधकम्। कथमित्याह-न हीन्यादि। न य-कमात् शुभ्रक-लब्धकादिविशेषागर्भात्तमसंज्ञकम्, सर्वेषां कथमावभासकमनवयव सामान्यमित्यन्विष्टमिति जैनाः-भ्र-न्त्याहताः। अतः किमुपपत्त्येऽनव्युपगतां पालम्भमायम्, वस्तु-नं विधे विधेयेषु, मोक्षकादिप्रतिष्ठासामान्यान्तरिकात्-न' इत्यादि ? किं तर्हि ? स मानजपरिणामः सामान्याभि-त्यभिधत्तमिति जैना इति। स च सामानजपरिणामः, किमित्याह भगवानाभूतत्वात् कारणात्, न य एव विधादृष्टिः स एव विधादृष्टिः इति। कथं नेत्याह-सर्वथा तदन्वये सामानज-परिणामिकं, सामान्यावयवाणां। न श्रेष्ठं सामानजमिति भावना।

स्यादेतत् समानपरिणामस्यापि प्रतिविशेषमन्यत्वात्समानपरिणामवत् तद्भावात्तुपपत्तिरिति । एतदप्युक्तम्, स्वस्थमन्यत्वे समानासमानपरिणामयोर्मिश्रस्वभावत्वात्, तथाहि—समानविषया—ध्वनिनिवन्धनस्वभावः समानपरिणामः, तथा विशिष्टद्वयविधानजननस्वभावस्थितर इति यथोक्तसंवेदनाभिधानसंवेद्याभिधेया एव च विषादय इति प्रतीतमेतत्, अन्यथा यथोक्तसंवेदनाद्यभावरसङ्गात् । अतो यद्यपि द्वयमप्यभयरूपम्, तथापि विषयी विष एव प्रवर्तते, तद्विशेषपरिणामस्यैव तत्समानपरिणामाविनाभूतत्वात्, न तु मोक्षे, तत्समानपरिणामाविनाभावाभावात् तद्विशेषपरिणामस्येति । अतः प्रयाप्तमात्रफला प्रवृत्तिनियमाच्छेदचोदेनेति ।

स्यादंतित्यादि। स्यादंतत्, अथैवं मन्थसे, समाप्तपरिणामस्यापि मृदाद्यात्मकस्य, मांतविशेषः—विशेषं विशेषं प्रति घट-शरावादिस्तत्त्वम्, अन्येष्वस्तु कारणात्, क्लृप्तसमाप्तपरिणामभावनुपपत्तिं निवर्तनम्, तद्भावाद्युपपात्तः—समाप्तपरिणामभावाद्युपपत्तिरिति। यत्तदाहृत्कृत्वा-यत्तत्कृत्युक्तम्। कथमित्याह—सत्यवन्मन्थसे। समाप्तपरिणामस्य प्रमाथय-वम्; समाना-ऽसमाप्तपरिणामयोर्कलकलणयोः, भिन्नस्वभावत्वात्। भिन्नस्वभावस्यमेवाह—तथाहृत्कृत्वादिना। यथाहृत्कृत्वादिप्रदर्शने। समाप्तधिषणा ध्वनिविकलनस्यभावस्तु व्यर्थद्विषयद्वंद्वस्तुस्वभावः, समाप्तपरिणामः, यतः कलु घट-शरावादिषु 'मृदु मृदु' इत्यविशेषेण भवतां-धिषणा-ध्वनी-

तथा विशिष्टबुद्धविधानजननस्य भावसिचनतोऽसमानपरिणामः, यत्-सन्तु घटादिविषयं 'घटः शापम्' इत्यादिविशेषणं भवनां बुद्धविधाने इति । एवमधिकृताभारुणापक्षभावाभावाभिधाय पूर्वपक्षोपपत्त्यसद्वापलयाप्रधाननिगमनायाह-यथाकसंवेदनेत्यति । यथाकं च तस्यैवमभिधानं च तथाः संवेद्याभिधया इति विप्रदः, एवंभूता एव च विषाऽऽद्यः, तथाहि- सत् सत्' इति विषादयः संवेदानं, आभिधीयन्ते च, तथा' विषमादयः इत्येवं चेति प्रतीतमानत्वं । अन्यथा यथाकसंवेद्याभिधानसंवेद्याभिधायभावं, यथाकसंवेदनाभावाप्रसङ्गात्, आदिशब्दात्-यथाकविधानप्रदः अनेन यद्यपि द्वयमपि विषयेमादकञ्चेति, उभयकृत-सामान्याविशेषरूपम्, तथापि विषयार्थी प्रमाता विष एष प्रवर्तते । कुत इत्याह-तद्विशेषणविषयस्यैव-विषयविशेषणपरिणामस्यैव, तत्समानपरिणामादिनाभूतत्वात्-विषयमानपरिणामाविनाभूतत्वात्, न तु मादकं-न पुनर्मादकं । कुत इत्याह-तत्समानपरिणामाविनाभावाभावाभावात्-मादकसमानपरिणामाविनाभावाभावात्, तद्विशेषणपरिणामस्येति विषयविशेषणपरिणामस्येति । अत उक्त्यायान्तरं, प्रयासमात्रफला प्रवृत्तिनियमाच्छुद्ध्योदनापूर्वपक्षसंविधानीति ।

एतेन 'विषं भक्षितं मोदकोऽपि भक्षितः स्यात्' इत्याद्यापि प्रतिक्षिप्तमवगन्तव्यम्, तुल्ययागवृक्षेभ्योऽपि । यथापरिणाद्युक्तम्— सर्वस्योषधिरूपत्वे तद्विशेषनिराकृतः इत्यादि । तदपि कूटनदनुत्तमभाविवाविनामुत्पन्नं न विदुषा मनोहरमित्यपकर्णयितव्यम्, वस्तुतः प्रदत्तोत्तरत्वात्-सर्वविशेषरूपस्य वस्तुनः सम्यग्यवस्थापितत्वादि ।
पतेनस्यादि, पतेनाभक्षितं नैवेद्यं प्रथ्यन्, 'विषं भक्षितं मोदकोऽपि भक्षितः स्यात्' इत्यादि पूर्वपक्षात्कं प्रतिक्षिप्तमवगन्तव्यम्, तुल्ययागवृक्षेभ्योऽपि । यथापरिणाद्युक्तम्— 'सर्वस्योषधिरूपत्वे तद्विशेषनिराकृतः' इत्यादि । तत्रापि कूटनदनुत्तमभाविने निवेशेन, अविभाविनामुत्पन्नं वृक्षेभ्योऽपि परिणादगम्यन्वेन, न विदुषा मनोहरमिति कृत्वा, अपकर्णयितव्यं न श्येतव्यम् । कुत इत्याह—वस्तुतः प्रदत्तोत्तरत्वात् । तथा, सामान्यादिशेषरूपस्य वस्तुनः सम्यग्यवस्थापितत्वात् । अनेन २ अधोः ३ अधोः ।

सामर्थ्य-सामर्थ्य-न०। समर्थस्य भावः सामर्थ्यम्। वीर्यं, श्रौ०
म० १ श्रौ० बलं, श्रौ० १ ध्रु० १६ श्रौ०। 'बहु सती सामर्थ्यं
ति य जोगस्स हवन्ति पज्जया।' श्रौ० चू० १ श्रौ० बलं ति
या वीर्यं ति या सामर्थ्यं ति वा पगदु०। नि० चू० ११ उ०।
श्रौ० चू०। वीर्यात्यं वीर्यस्य सामर्थ्यं समर्थशब्दा वा युक्त-
वाचकः वीर्ययुक्त इत्यर्थः। श्रौ० उ० ३। साधुव्यसनप-
त्रिप्राणवैल, पञ्जा० २ वि०। पर्यालोचनं, न्य० ६ उ० पञ्जा०।
समर्थजोग-सामर्थ्ययोग-पु०। शास्त्रां क तपकश्रेणीद्वितीये
अपूर्वकरणाभावेन योगं, यो० १ वि०। शास्त्रियं प्रतिश्राव्य
योगं, श्रौ० ६० ६ श्रौ०। ('जोग' शब्दं चतुर्थभागे १६२७ पृष्ठे
ह्याक्षरानामेतत्।)

सामन्थजोगया-सामर्थ्ययोग्यता-स्त्री० सामानफलसाधक-
त्वरूपणु सामर्थ्येन योग्यतायाम्, पा० १२ विष० ।

सामपाय-श्यामपाद्-पुं० । कस्मिंश्चिद्वाच्यै, कर्म० ४ कर्म० ।
 सामपुष्पग-सामपूर्वक-त्रि० । प्रेमोत्पादकवचनपुरस्सरे दा-
 नादौ, पञ्चा० ६ विष० ।
 साममुही-श्याममुह्ली-स्त्री० । श्यामलकान्तिमुच्यं स्त्रियाम्,
 आ० म० १ अ० ।
 सामव-प्रतीक्ष-धा० । “ प्रतीक्षेः सामव-विहीर-विरमा-
 लः ” ॥ ८ । ४ । १६३ ॥ इति प्रतीक्षतेः सामवादेशः । साम-
 यः । प्रतीक्षते । प्रा० ४ पाद ।
 सामलाय-श्यामलक-पुं० । वनस्पतिविशेषे, जी० ३ प्रति० ४ अ० ।
 सामलया-श्यामलता-स्त्री० । प्रियङ्गुलतायाम्, आ० १ अ०
 १७ अ० । प्रका० । पि० । ज० ।
 सामलि-शाकमलि-स्त्री० । समरनामके वृक्षविशेषे, सूच० १ अ०
 ६ अ० । जी० । आवा० । स्वा० । तं० । “ सामलिबोडघणनि-
 च्यच्छेदितया ” शाकमली वृक्षविशेषः । स च प्रतीत एव तस्य
 चोपह-फलं तद्वत् छेदितम् अपि अतिशयेन नमिताः शाकम-
 लोपाटघननिचितच्छेदितानि । जी० ३ प्रति० ४ अ० । तं० ।
 सामलर-शाकलेय-पुं० । शबलाया गौरपत्ये, अनु० ।
 सामवव-श्यामवर्ण-त्रि० । श्यामले, प्रव० २६ द्वार ।
 सामवेय-सामवेद-पुं० । गानप्रतिबद्धे वेदे, उक्त० २२ अ० ।
 सामहृषि(ण्)-श्यामहस्तिन्-पुं० । धर्मणस्य भगवतो महा-
 वीरस्य स्वनामक्यानेनगारा, म० १० शृ० ४ उ० । (अचन्या
 वक्तव्यता ‘तायत्तीसग’ शब्दे चतुर्धागं २२२४ पृष्ठे गता ।)
 सामा-श्यामा-स्त्री० । “ शयः ” ॥ ८ । १६९ ॥ इति शस्य
 सः । प्रा० । “अधो म-न-याम्” ॥ ८ । २७ ॥ इति यलुगवा ।
 प्रा० । पोडशवार्यिक्यां, श्यामवर्णयां वा स्त्रियाम्, ‘सामा-
 गायक महुर्’ । स्वा० ७ डा० ३ उ० । अनु० । शकलोक-
 यालस्य सोममहाराजस्याप्रमहिन्याम्, स्वा० ४ डा० १
 उ० । राज्ञी, सूत्र० २ अ० १ अ० । सिन्धुक्षुपुण्यां ब्रह्म-
 वक्षत्रकिर्भायायाम्, उक्त० १३ अ० । प्रियङ्गुवहली-
 विंशेय, प्रका० १ पद । ह्रा० । विलस्य त्रयोदशतीर्थकस्य
 मातरि, ख० । प्रव० । सम्भवस्य जिनस्य प्रवर्तिन्याम्,
 ख० । आ० । ति० । ती० । प्रा० । सुप्रतिष्ठिते नगरे सिंह-
 सेनस्य गङ्गा भार्यायाम्, स्वा० १० डा० ३ उ० । आवा० ।
 श्रीपद्मप्रभस्य अञ्जुनापरनाम्न्यां शासनदेश्याम्, सा च
 श्यामवर्णा नरबाहना अनुभुजा वरदवाणाम्बितदक्षिणकर-
 ह्या कान्तुकाभयनुतमपाणिद्वया च । प्रव० २७ द्वार ।
 सामाह्य-सामायिक-न० । रागद्वयविरहितः समस्तस्य प्र-
 तिसङ्गमपूर्वकर्मनिर्जरादभुताया विद्युत्तराया-लाभः
 समावः स एव सामायिकम् । विशेष० । ‘सामायिकम्’ इति
 स्वानां-ज्ञानदर्शनचारित्राणां आद्यः-समायः, समाय
 एव सामायिकं, विनयादिपाठात् स्वायै ठक् । आह-समय-
 शब्देस्तत्र पठ्यते तत्कथं समाय प्रत्ययः, उच्यते-“ एक-
 देशविकृतमनन्यवद्भवती ” इति व्यायात्, तच्च साधय्यांग-
 विरतिकर्तुं, ततश्च सर्वमन्येतच्चारित्रम् अविशेषतः सामा-
 यिकम् । आ० १ अ० । (सम्मापाय’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे
 अस्यैकाधिकान्युक्तानि) (‘संज्ञम्’ शब्देऽस्मिन्नेव भागे
 किंतामसामायिकमिति किञ्चिदुक्तम् ।)
 १७६

विषयसूचना—

- (१) सामायिकस्वरूपम् ।
- (२) सामायिकलक्षणम् ।
- (३) समावः सामायिकम् ।
- (४) आबकस्य सामायिककरणविधिः ।
- (५) कुतसामायिकः आबकः साधुनिव भवति ।
- (६) सामायिकाध्ययननियुक्तिनिरूपणम् ।
- (७) सामायिकाध्ययनस्यानुयागद्वाराणिरूपणम् ।
- (८) सामायिकं पुरं कतिद्वारमित्याशङ्क्य निर्दिष्टद्वार-
नस्थोपपत्तयः ।
- (९) सामायिक उपक्रमविद्वारणि ।
- (१०) प्रथमाध्ययनस्य सामायिकत्वम् ।
- (११) कौपकमे सामायिकमवतरति ।
- (१२) प्रमाणेन ज्ञानगुणे सामायिकावतारनिरूपणम् ।
- (१३) आन्त्यागमानन्तरागमपरस्परगमभेदोऽपि लोको-
त्तरागमस्त्रिविधः, तत्र क सामायिकमवतरति ।
- (१४) नयप्रमाणे न सामायिकमवतरति ।
- (१५) आसीन् पूर्व सामायिकस्य नयपञ्चवतारः ।
- (१६) संख्याप्रमाणे सामायिकमवतरति न वा ? ।
- (१७) सामायिकाध्ययनं स्वसमयवक्तव्यनानियतम् ।
- (१८) सामायिकाध्ययनस्यार्थोपधिकाः ।
- (१९) सामायिकसमवतारः ।
- (२०) आध्यानुगमलक्षणं पृथग्यमनुयोगद्वारं संयन्धोपदर्श-
नपूर्वकं निरूपितम् ।
- (२१) नामान्तरात्र निक्षेपमभिहितुरप्ययनस्य विशेषना-
मनिक्षेपः ।
- (२२) अत्रालेपपरिहारौ ।
- (२३) सूत्रालापकानिर्लेपस्यावसरप्रतिपादनम् ।
- (२४) चतुर्विधस्य सामायिकस्य क्रियाकारकभेदपर्यायैः
शब्दाधिक्यम् ।
- (२५) ध्रुवसामायिकानिरूपप्रदर्शनम् ।
- (२६) सर्वविधरितिसामायिकनिरूपप्रदर्शनम् ।
- (२७) चतुर्विधसामायिकनिरूपणम् ।
- (२८) सामायिकाद्वाराण्ये कथानकम् ।
- (२९) द्विविधसामायिकत्वप्रदर्शनम् ।
- (३०) सामायिकस्य द्वारसंभवः ।
- (३१) तत्रोद्दिष्टाद्वारप्रकरणम् ।
- (३२) कुतः सामायिकं निर्गमनत्रालेपपरिहारौ ।
- (३३) मूलद्वारनयैः सहामीमां भेदप्रतिपादनम् ।
- (३४) विस्तरार्थे भाष्यम् ।
- (३५) कस्य जीवस्य किं सामायिकम् ।
- (३६) गृहस्थसामायिकमपि परलोकाधिना कार्यम् ।
- (३७) कतिविधं सामायिकम् ।
- (३८) ध्रुवसामायिकभेदकथनम् ।
- (३९) सस्यकवादिसामायिकभेदनिरूपणम् ।
- (४०) कतिसान्तरं सामायिकम् ।
- (४१) किं सामायिकमिति निरूपणार्थं द्वारगाथात्रयम् ।
- (४२) ऊर्ध्वलोकादित्रयमर्हत्कृत्य सस्यकवादिसामायिक-

कानां सामाधिभावनिकपणम् ।

- (४३) कस्यां दिशि किं सामाधिकम् ।
(४४) वक्ष्यमाणनिर्युक्तिगाथाप्रस्तावकः ।
(४५) कालद्वारनिरूपणम् ।
(४६) गतिद्वारम् ।
(४७) विभक्त्यन्वयप्रकारः, व्यवहारनिष्ठयनवसर्गव्यापारम् ।
(४८) आहारकपण्यलङ्कारम् ।
(४९) सुतज्जन्मद्वन्द्वनिरूपणम् ।
(५०) स्थितिलङ्कारनिरूपणम् ।
(५१) वेद-संज्ञा-कथायद्धारत्रयप्रतिपादनम् ।
(५२) आयुर्दानद्वारद्वयनिरूपणम् ।
(५३) योगोपयोग्यद्वारद्वारत्रयनिरूपणम् ।
(५४) कथं पुनरौपशमिकसम्यक्कथं जीवस्याभ्युपगम्यम् ।
(५५) कथं पुनर्यौपशमिकसम्यक्त्वलाभऽवस्थितपरिणामवत्म् ।

- (५६) 'लोपोत्तिष्ठ च उक्तं' इत्यादिगाथाव्याख्या ।
(५७) संख्यामद्विधारात्रयम् ।
(५८) लक्षणाद्वारनिरूपणम् ।
(५९) परिवर्तनद्वारप्रतिपादनम् ।
(६०) वेदनासमुद्धान्तकर्मद्वारद्वयम् ।
(६१) निर्वैद्यमार्तद्वारद्वयम् ।
(६२) आश्रयकण्ठद्वारनिरूपणम् ।
(६३) अलङ्कारश्रवणाऽऽसन्नस्थानचक्रेकण्ठद्वारकदम्बकव्याख्यानम् ।
(६४) परस्वार्थिभेदनिष्ठपुण्यमवलोक्य स्फुरिताऽतिनिष्ठुल्वेन तत्प्रतिविधानं प्रतिपादितम् ।
(६५) मानुषत्वं लब्धेऽपि एतैः कारणैः तुल्यं सामाधिकमनुकम्पादिभिरभाष्यते ।
(६६) किं कारणं तीर्थकरः सामाधिकं भाषते ।
(६७) गणधराः केन कारणेन सामाधिकप्रवर्णं कुर्वन्ति । कियच्चरमिति कालद्वारम् ।
(६८) श्रुतवर्जसामाधिक्यस्य पूर्वप्रतिपक्षप्रतिपातित-श्रुतसामाधिक्यस्य च निरूपणम् ।
(६९) यस्य नयस्य यस्मात्सामाधिकं मङ्गलमार्गवेनानुमते तद्दर्शनलक्षणमुपमनन्दद्वारम् ।
(७०) कस्माज्जीव एव सामाधिकं प्राप्नोति नाजीवादिः ।
(७१) एकस्मिन् महात्मनादिकं चारित्रसामाधिकं निर्युक्तिरुतः साक्षात् सर्वद्रव्योपयोगदर्शनम् ।
(७२) द्वितीयस्य द्रव्यार्थिकनयस्याभिप्रायनिर्देशनम् ।
(७३) सामाधिक्यस्य वैशेषिकलक्षणेन प्रतिपादनम् ।
(७४) सामाधिक्यपदव्याख्यानं सूत्रम् ।
(७५) विनयद्वारप्रतिपादनम् ।
(७६) आलम्बान्तिपादनम् ।
(७७) श्राव-भवाजीविनयोर्विवरणम् ।
(७८) आलाचनादीनि सामाधिकवत् एव भवन्ति ।
(७९) प्रकीर्णकवर्ता ।

(१) सामाधिक्यरूपनाह—

सामाह्यं ज्ञेयं परिहारं सुदुमं महत्तुल्यं देतं जयं श्रवणम् ।
चक्रत्तु श्रवत्तु श्राही, केवलं दत्तं श्रवणमारी ॥ १२ ॥

समानां-ज्ञानदर्शनचारित्राणामागो लाभः समस्तः समाय एव सामाधिक्यं विनयात् ॥ ७५ ॥ १६॥ आकृतिगण्यत्वादिगुणलक्षणः यद्वा समो रागद्वेषविप्रमुक्तो यः सर्वभूतव्याप्त्यवस्थापयति, आ-यो लाभः प्राप्तिरिति पर्यायाः समस्यायः समायः समो हि प्र-तिष्ठागुणपूर्वज्ञानदर्शनवत्तुल्यपर्यायेभेदादवीक्ष्यमाणसंकेतशक्ति-रुद्धकैरिक्तमसुलहनुभिरपःकृतचित्तामिकांमधेनुकल्प-द्रुमांषैर्युज्यते, समाय एव सामाधिक्यं मूलगुणानामाधार-भूतं सर्वसावधविरनिरूपं चारित्रम् । यदाह यावत्तुल्यम्— " सामाधिक्यं गुणानां—आधारः क्षमिव सर्वभावानाम् । न हि सामाधिक्यहीना—क्षरगुणिसुगुणचित्त्वानां येन ॥१॥ तस्मा-ज्ज्ञादा भगवान्, सामाधिक्यमव निरूपमोपायम् । शरीरमा-नसान—कदुःखनाशस्य मोक्षस्य ॥२॥ " यद्यपि च सर्वमपि चारित्रमविशेषतः सामाधिक्यं तथापि क्षुद्रादिविशेषविशेष-माणमर्थतः शब्दान्तरतश्च नानात्वं भजते । प्रथमं पुनरवि-शेषणान् सामान्यशब्दं एवाप्यतिष्ठते "सामाधिक्यमिति" । त-च्च द्विधा इत्येव, यावत्तुल्यं च । तत्रैवम्—आविश्यपद-शान्तरत्वात् स्वल्पकालम्, नञ् प्रथमचरमनीयकृतार्थो भ्र-नैरवनेषु यावदध्यापि शैलकस्य महावनानि नाराप्यन्ते ताव-द्विष्यम् । आत्मनः कथं यावदध्यापि तदावत्कथं यावज्जीव-मित्यर्थः । यावत्तुल्यमेव यावत्तुल्यम्, एतच्च भ्रनैरवने-षु प्रथमचरमवसेमध्यमद्वयशिशुनीयकृतीयास्तुतैनासाधुनां महाविद्वेहतीक्षुरमुनीनां चावसेम्य, तथाप्युपस्थापनाया आभावात् । कर्म ४ कर्म ० । आ ० म ० ।

"सर्वमिति सामाह्यं, ज्ञेयाद्विसेसियं पुनरितिभजं ।

अविसेसियसामाह्यं, द्वियमिह सामान्यसामाह्यम् ॥ १ ॥

सावज्जोपायविरहं, तत्तत्तु सामाह्यं दृष्ट्वा न च ।

इतरमावकं हि त्वं, पदमे पदमेऽनित्यजालम् ॥ २ ॥

नित्येषु श्रवणोपायि-वयस्य सेहस्तं यथकालीयं ।

सेसाणमावकहियं, नित्येषु विद्वेहयात् ॥ ३ ॥ "

ननु चेत्वरमपि सामाधिक्यं करामि-भवेत् । सामाधिक्यं याव-ज्जीवमि-त्येवं यावदनुपशुद्धीतं, तत् उपायपनाकाले तत्परि-त्यजतः कथं न प्रतिज्ञालोपः । " ननु जावज्जीवाय, इति-रियं पि गहियं सुयं तस्स । होह पण्णालोपो, जहाऽऽव-कहियं सुयं तस्स ॥ २ ॥ "

उच्यते-ननु प्रागेवाहं यत् सर्वमेव चारित्रमविशेषतः सा-माधिक्यं, सर्वत्रापि सर्वसावधायकविरनिसद्भावात्, केवलं क्षुद्रादिविशुद्धिद्विशेषविशिष्टमाणमर्थतः शब्दान्तरतश्च ना-नात्वं भजते ततो यथा यावत्तुल्यं सामाधिक्यं—क्षुद्रो-पस्थापनं वा परमविशुद्धिद्विशेषकसुसुभसंपरायादि चारि-त्रावाप्तौ न भङ्गमास्त्वन्ति तथैवमपि सामाधिक्यं विशुद्धि-विशेषकसुसुभोपास्थापनावाप्तौ नैव भङ्गमाप्नोति यत् हि प्र-ज्या परित्यज्यते तर्हि तद्भङ्ग आपद्यते, न तु तस्यैव विशुद्धि-विशेषावाप्तौ । उक्तं च— " ननु भणियं सर्वं जियं, सामाह्यमिति

विशुद्धिने निष्कं । सावाह्वविरहमर्हं, को बल्लोको विशु-
द्धीय ॥ उच्छिन्नमनो मने, जो कुछ तं विच करेइ सुख-
परं । सन्नामिसविकिर्द्धं, सुखं वि पं च तस्स को मने
॥ २ ॥ ” यं ६० १ द्वार । आये ० । सर्वसावधपरित्यागनि-
रपरासेवमन्त्रे प्रतियोगे, यं १० २ अर्थः ।

(२) सामाधिक्यमाह—

सामाह्वं नाम, सावज्जोगपरिवर्ज्यं—निरवर्जजीव्य-
हिसेवयं च ।

“सिक्खा दुविहा गाहा, उवसयठिई गई कसाया च ।
वंधेता वेयंता, पन्निवज्ज इक्के पंच ॥ १ ॥
समाह्वमि उ कय, समयो इव सावधो इवइ जम्हा ।
एय्य कारयेयं, बहुसो सामाह्वं कुज्जा ॥ २ ॥
सत्वं ति सावज्जं, विरई सुख जस्स सन्निव नत्थि ।
सो सम्मविरहाई, चुक्कई देसं च तत्वं च ॥ ३ ॥ ”

सामाह्वस्त समयोवायस्त इमे पञ्च अर्थात् जा-
यिष्यन्वा न समापरियन्वा, तं जहा—मरुदुत्पत्तिहाये व-
दुत्पत्तिहाये कायदुत्पत्तिहाये सामाह्वस्त सद् अकर-
वा सामाह्वस्त अणुवज्ज्यस्त करवा ॥ ६ ॥

समो—सामग्रेष्विष्यको यः सर्वभूतान्यात्मत्व पश्यति,
आयो लाभः प्राप्तिरिति पर्यायाः, समस्यायः सामायः, स-
मो हि प्रतिक्षणमपूर्वकान्तरमन्तरपर्यायेरिष्यमनुबन्ध-
नमिरचःकृतचित्तानामिष्यकल्पद्रुमोपमैर्गुण्यते, स एव समा-
यः प्रयोजनमस्य क्रियानुष्ठानस्येति सामायिकं, सामाय व-
च सामायिकम् । नामशब्दोऽलङ्कारयोः, अवयव—गहितं पापं,
सहायधेन सावधः योगोऽध्यापारः काविकादिलस्य परि-
वर्जनं—परित्यागः कालावधिनेति गम्यते । नम मा भूत् सा-
वधयोगपरिवर्जनमात्रमात्रपण्यापारासेवनशून्यमित्यन आह-
निरवधयोगपरिवर्जनं चेति, अत्र सावधयोगपरिवर्जनव-
शिरवधयोगप्रतिलेखनेऽप्यहर्निश यज्ञः कार्य इति श्रौतार्थ-
म् । अत्राप्यः परिवर्जनप्रतिलेखनक्रियाद्वयस्य मुख्यकस्तोद्भा-
वनार्थः । आच ० ६ अ० । आर्त्तरीद्वयानपरिहारं चर्मध्या-
नकरणेन शुभमित्राक्षानादिषु समतायाम्, यं । आनु० ।
सूत्र० । च० ।

(३) तन्नामं शिखापद्मसमाह—

सावधकर्मसूक्ष्मं, दुर्ध्यानरहितस्य च ।

समभावो सुहृत् तद्—व्रतं सामायिकाह्वयम् ॥ ३७ ॥

सावधम्—वाचिकं काविकं च कर्म, तेन सूक्ष्मस्य तथा
दुर्ध्यानम्—आर्त्तरीद्वयं तेन रहितस्य प्राणिनः मनोवा-
क्कायवैद्यपरिहारं किंवा सामायिकं न भवतीति विज्ञेय-
स्य सावधस्य मुहूर्तं घटिष्यकालं सावत् बोऽसौ स-
मभावो—समवेष्टेदुत्तु मयस्वभावास्ता सामायिकाह्वयं व्र-
तं ज्ञेयम् । यं २ अर्थः ।

उपदेशान्तरमाह—

उवशीयतरस्त साहयो,

भयमाह्वस्त विविकमास्तं ।

सामाह्वमाह तस्स जं,

जो अण्णासमह्वं देसए ॥ १७ ॥

उप—साम्प्रत्येन नीतः—प्राणिनो इत्यन्वावायमा येन स तथा
अतिशयेनेत्येवमिति उपनीततरस्तस्य, तथा ताथिनः—
परत्नमापकारिणः प्राणिनो वा—सत्यकपालस्य, तथा भ-
जमानस्य—सेवमानस्य विविकम्—क्षीपशुण्डकविचरितम्,
आरत्ये—स्थायते यस्मिन्नाति तदात्मनं—वसत्याति, तस्यैव-
श्रुतस्य भुतेः सामायिकम् समभावरूपं सामायिकादिवा-
रित्रमाहुः सर्वथा, यद्—यस्मात् ततश्चादिभिर्वा प्राण्य-
वस्थितस्वभावेन भाव्यम्, यथास्मान् भवे—परीवहणसं-
जनिने न दृश्येत्—तद्भावेन भवेत् तस्य सामायिकमाहु-
ति सम्बन्धीयम् । सूत्र० १ सु० २ अ० ।

(४) भावकस्य सामायिककरणविधिः—

सामाह्वं सावधं कथं कायव्यं नि । इह सावधो दुविहो-
इतिपत्तो, अणिहिपत्तो यो जो सो अणिहिपत्तो सो केतियवरे
साधुसमीपे वा घरे वा पोसचलाए वा जय्य वा बिस-
मति अच्छने वा निम्नावाटो सवन्ध करेति तस्य, व-
उत्तु ठाण्णे श्रियमा कायव्यं । केतियवरे साधुमूले पोस-
धलाए घरे आवासं करेत् । तित्ति, तस्य जति साधुस-
गासे करेति तस्य का विधी । जति परं परमयं नत्थि
जति वि व केसइ समं विचारो एत्थि जति कस्सइ ए
घरेइ मा तेण अणुविपत्तिं कज्जिहति, जति य धा-
रणं वदद्वेल न गेहइति मा फिज्जिहति, जति वाचां
ए वाचारेति, ताघे घरे जेव सामायिकं कात्थं ववति ।
पंचसमिधो त्रिपुटो इत्याडवज्जुते जहा साह्व भासाए
सावज्जं परिहरंतो एसणाए कट्ठे सेट्ठुं वा पडिलेहिउं प-
मज्जेतुं एवं आदाये शिक्खेवणे, जलसिघाणे ए विगि-
वति, विगिंवंतो वा पडिलेहेति य पमज्जति य जय्य वि-
द्वति तस्य वि शुचिरोधं करेति । एताय विधीय गत्ता नि-
विधेयं धम्मिपु साधुणा पच्छा सामाह्वं करेति, ‘करेमि
भन्तं । सामाह्वं सावज्जं जोगं पच्चक्खामि दुविधं तिविधे-
ण जाव साधु पज्जुवासामि ति कात्थं । पच्छा इत्या-
वहियाए पडिक्कमति । पच्छा आलोपसा वंदति आयरि-
यादी जघा रातिणिषा । पुणे वि गुदं वेदिता पडिले-
हिता शिविट्ठो पुक्कति पटति वा । एवं केतियाएत्तु वि
जदा स गिहे पोसधलाए वा आवासाए वा तस्य ए-
वरि गमयं एत्थि, जो इहिपत्तो (सो) सन्निहिए एति
तेण जणुस्स उच्छाहो वि आदिता य साधुणा सुपुरि-
सपरिगहेण, जति सो कयसामाह्वो एति ताघे आसहवि-
मादिता जणुयं य अधिकरं ववति, ताघं ए करेति । कय-
सामाह्वणं य पदेहि आगतव्वं तेण ए करेति, आगमां
साधुसमीपे करेति, जति सो सावधो तो ए काइ उट्ठति ।
अह अहामह्वो ता आहितां हातु ति भणु (एण) ति, ता-
घे पुक्कदरयं सासलं कीरति, आयरिया उट्ठिना यं अक्कु-
ति । तस्य उट्ठनमणुट्ठं दोसा विप्रसितव्वा ॥ पच्छा सो
इहिपत्तो सामाह्वं करेइ अणुण विधिणा—‘ करेमि
भन्ते ! सामाह्वं सावज्जं जोगं पच्चक्खामि दुविधं
तिविधेण जाव नियमं पज्जुवासामि ’ ति, एवं सामाह्वं

काउं पठिकृतो वंदिता पुक्कति, सो य किर सामाहयं करंतो मउडं भवणति कुंडलाणि श्वामुदं पुक्क-
तंबोलपाचारमारी वारिरति । एसा विधी सामाहयस्स ।”
आह-सावद्ययोगपरिवज्जैनादिकुपत्तात् सामायिकस्य कृत-
सामायिकः आचको वस्तुतः साधुर्यः कस्माद् इत्यरं
सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यानमेव न करोति त्रिविधं त्रिविधं-
नेति !, अत्रोच्यते-सामाग्येन सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यान-
स्यागारिणोऽसम्भवादारम्भेष्वनुमतेरस्यवच्छिन्नत्वाद्, क-
नकादिषु वाऽऽसीयपरिग्रहादिनिवृत्तेः, अन्यथा सामायि-
कोत्तरकालमपि तदप्रवृत्तप्रसङ्गात्, साधुभावकयोश्च प्र-
ज्ञेन भेदाभिधानात् । आच० ६ अ० । पं० च । पञ्चा० ।

(५) तथा आह ग्रन्थकारः

सिक्खा दुविधा गाहा, उववात ठिती गती कसाया य ।
बंधता वेदन्ता, पडिवजा इक्के पंच ॥ १ ॥

इह शिक्षाकृतः साधुभावकयोर्मात्रं विशेषः, सा च-
शिक्षा द्विधा-आसंबवनाशिक्षा, प्रहणशिक्षा च । आसंबवना-
प्रत्युत्पत्तयार्थशिक्षायां, शिक्षा-अश्यासः, तथासंबवनांश-
क्षामाधिक्यस्य सम्पूर्णमेव चक्रवालसामाचार्यं सदा पाल-
यति साधुः । भावकस्तु न तत्कालमपि सम्पूर्णमपिप्रहा-
नादसम्भवाच्च । प्रहणशिक्षां पुनरधिक्यस्य साधुः सूत्रनोऽथे-
नञ्च जघन्येनाष्टौ प्रवचनमातर उक्कृष्टस्तु विन्दुसारपर्य-
न्तं पृष्ठानिनीति, भावकस्तु सूत्रनोऽथेनञ्च जघन्येनाष्टौ प्रव-
चनमातर उक्कृष्टस्तु पञ्चजीवात्मिकायां यावद्वचननोऽथेन-
स्तु पिण्डेषणां यावत्, न तु तस्मापि सूत्रनो निरवशेषा-
मथेत इति सूत्रप्रामाण्याच्च विशेषः । तथा चोक्तम्-
“सामाहयमि तु कंतं, समणो इव साओश इवर जम्हा ।
एतेण कारुण्यं, बहुना सामाहयं कुज्जा ॥ १ ॥” इति,
गाथासुत्रं प्राग् व्याख्यातमेव, लेशतस्तु व्याख्यात-सा-
मायिके प्रागनिरूपितश्रद्धायां, तुश्रद्धाऽवधारणार्थः, सा-
मायिक एव कृतं न शेषकालं श्रमण इव-साधुरिय आ-
चको भवति यस्मात्, एतेन कारणेन बहुशः-अनेकशः
सामायिकं कुर्यादित्यत्र श्रमण इव चोक्तं न तु श्रमण ए-
वेति, यथा समुद्र इव तडागः न तु समुद्र एवेत्यभिप्रा-
यः । तथापिप्राते विशेषकः, साधुः सर्वाथसिद्धे उपपद्यते
भावकस्यच्युते परमोपायतेन जघन्येन तु भावपि लौघ-
मैवेति । तथा चोक्तम्-“आचार्येणसावग-स्स सा-
धुणो सावगस्स उ जहणो । सोधम्म उवधानो, भण्णिआं
तेनासिद्धेसोदि ॥ १ ॥” तथा स्थितिभेदात्, साधा-
रणरूपा श्रयस्त्रिंशत्सांगारोपमाणि जघन्या तु पर्याय-
पदपृथक्त्वमिति भावकस्य तृष्ट्या द्वाविंशतिः सागा-
रोपमाणि जघन्या तु पर्यायपममिति । तथा गति-
भेदात्, व्यवहारतः साधुः पञ्चस्यपि गच्छति, तथा
च कुरोटोत्कुरोटौ नरकं गतो कुणालाट्टमन्तेनेति ध्य-
ते, भावकस्तु चतसृषु न सिद्धगतिमिति । अन्ये च व्याच-
क्षते-साधुः सुरगमौ मोक्षे च, भावकस्तु चतसृष्वपि ।
तथा कथायाश्च विशेषकाः, साधुः कथायाद्यमाधित्य सं-
ज्वलनापसृष्या चतुस्त्रिंशद्व्येकपाद्याद्यवानकथायांपि भवति
क्षुब्धस्वीतरागादिः, भावकस्तु द्वैतशुक्लपाद्याद्यवान् अप्र-

कथायाश्चाश्च भवति । यदा द्वैतशुक्लपाद्यास्ताऽन-
नुत्तुबन्धवर्जा सुश्रम्ये, एते चाविरतस्य विवेका इति । य-
दा त्वष्टकथायाद्यवान् तदा अननुत्तुबन्धि अप्रत्याख्यान-
कथायश्चोक्तं इति; एते च विरताविरस्य । तथा बन्धश्च भे-
दकः, साधुर्मूलतःपुण्यकथा अष्टविधबन्धको वा सप्तवि-
धबन्धको वा षड्विधबन्धको वा एकविधबन्धको वा ।
उक्तं च-

“सप्तविधबंधगा हुंति, पाणिणो आउवज्जमाणं तु ।

तह पुडुमसंपरागा, कुब्बिहबंधगा विणिहिद्धा ॥ १ ॥

मोहाउयवज्जाणं, पगडीये ते उ बंधगा भणिया ।

उवसंतलीणमोहा, केवलिणा एगविधबंधगा ॥ २ ॥

ते पुण दुसमयठितिय-स्स बंधगा तु पुण संपरागस्स ।

सेलसीपांडवण्णा, अबंधगा हंति विण्णेषा ॥ ३ ॥”

भावकस्तु अष्टविधबन्धको वा सप्तविधबन्धको वा । तथा
वेदनाकृतो भेदः, साधुराधानां सप्तानां चतसृणां वा प्रकृतानां
वेदकः, भावकस्तु नियमादृष्टानामिति । तथा प्रतिपत्ति-
विशेषः, साधुः पञ्च महाव्रतानि प्रतिपद्यते, भावकस्यैव-
कमलुष्यन् द्वे त्रीणि चत्वारि पञ्च वा । अथवा-साधुः सक्त-
त् सामायिकं प्रतिपद्य सर्वकालं धारयति, भावकस्तु पुनः
पुनः प्रतिपद्यति इति । तथाऽतिप्रक्रमा विशेषकः, साधुरकम-
तातिक्रमं पञ्चप्रवर्तानक्रमः, भावकस्य पुनरकस्यैव, पाठा-
न्तरे वा । किं च इतरश्च सर्वशब्दं न प्रयुज्म, मा भूदश्विरेते-
रस्यभाव इति । आह च-“सामाहयमि उ कय” सर्व्वे ति
भाणिकुणं । गाहा, सर्व्वमिर्व्वमिधाय-सर्व्वे सावद्यं योगं
परित्यज्याभीत्याभिधाय विरति, स्तु यस्य सर्वा-निरवशेषा
नास्ति, अनुमतेरित्यप्रवृत्तत्वादिनि भावना, स एवेभूतः सर्व्व-
विर्गतिवारी ‘बुद्ध’ इति-अर्थयति दशविर्गतिं सर्व्वविर्गतिं च
प्रत्यक्षमुपायादिवादिप्रतिपद्यति । पर्याप्तं प्रसङ्गेन । प्रकृतं प्र-
स्तुम इदमपि च शिक्षापदव्रतमानाचार्यहितमतुपालनीयमि-
त्यत्र-आह-सामाहयस्स समणो/(गाहा) सामायिकस्य श्रम-
णोपासकानामपि पञ्चानाचार्यं ज्ञातव्या न समाचरितव्याः,
तद्यथा-मनोदुष्प्रणिधानम् प्रणिधानं-प्रयागः बुद्धे प्रणिधा-
नं दुष्प्रणिधानं मतमो दुष्प्रणिधानं मनोदुष्प्रणिधानम्,
कृतसामायिकस्य गृहसंकेतिकसंस्थाना सुकृतदुष्कृतपरि-
चिन्तनमिति । उक्तं च-“सामाहयं ति (तु) कान्ते, घरचि-
न्ते जा तु चिन्ते संहो । अट्टवसद्धमुवगतो, नित्यस्ये तस्स
सामहयं ॥ १ ॥” वागदुष्प्रणिधानं कृतसामायिकस्यासंभ-
विपुत्रसावद्यवाक्यप्रयोग इति । उक्तं च-“कडसामहयो
पुव्व, बुद्धीए पडिण्ण भासेज्जा । सहरिणज्जे वयणं, अ-
रण्ह सामाहयं ए भव ॥ २ ॥” साधुदुष्प्रणिधानं कृत-
सामायिकस्याप्रत्युपेक्षितानिभूतलार्थं करवरणादीनां द्वाहा-
वयमानांनिभूतस्थापनमिति । उक्तं च-“आणेरिकज्जा
पमज्जिय, धोडंलं ठानमादिसेवणो । हिंसाभावे विण्णो,
कडसामहयो पमादाओ ॥ ३ ॥” सामायिकस्य स्मृत्यु-
रण सामायिकस्य सम्बन्धनीय या स्मरणा-स्मृतिः उप-
योगलक्षणा तस्या अकर्मण्य-अनासंबनमिति । एतदुक्तं भ-
वति-प्रबलप्रमाद्वान् नैव स्मरत्यस्यां वेलायां मया यस्मा-
मायिकं कसंच्यं कृतं न कृतमिति वा । स्मृतिमूलं च

मोक्षसाधनानुष्ठानमिति । उक्तं च—“ ए सख्यं यमादुत्तमं,
 जो सासयं कदा तु कान्तम् । कलमकलं वा तस्स इ,
 कथं पि विफलं तथे हेतुं ॥ १ ॥ ” स्तमायिकस्त्वानवस्थि-
 तस्य कस्त्वमवस्थितकरस्त्वम्, अनवस्थितमवस्थितकले वा
 कस्त्वमवस्थितमेव स्वज्ञानं, यथा कथाञ्चद् वाऽनवस्थितं करो-
 तीति । उक्तं च—“ कस्त्वम् तत्कल्पं विधाय, पारमिं करोति वा ज-
 षिष्वाप । अलवद्विषं सामहयं, अलवदरातां न तं चुनं ॥ ”
 उक्तं सातिष्वारं प्रथमं शिक्षापद्यनम् । आ० ६ अ० । ४० ।
 पञ्चा० । (सामायिके आकारा न सन्ति इति ‘एवमकला’
 शब्दे पञ्चमभागे १०४ वृत्त गतम् ।) (भावकस्य सामायि-
 कादिप्रवृत्तिविधिः ‘अणुस्वयं’ शब्दे प्रथमभागे ४१७ वृत्त
 गता ।) इह भावको द्विविधः—भूद्विप्रातः, भूद्विद्विषः ।
 योऽसाधनद्विषः स चैत्यशृङ्गं साधुसमीपं वा शृङ्गं
 वा पौषधशालायां वा यत्र विद्याभ्यसि, निव्यापारां
 वाऽऽसि, तत्र सर्वत्र तत्करोति, चतुर्षु स्थानेषु पुनरिय-
 मात्करोति; तद्यथा-चैत्यशृङ्गं साधुसमीपं पौषधशालायां स्व-
 शृङ्गं वाच्यकं कुर्वाणः । तत्र यदि साधुसमीपं करोति,
 तदाऽयं विधिः—यदि परं परमं नास्ति, यदि कनापि
 सन् विद्यानां नास्ति, यदि कस्यापि प्रथमं न धारयति
 सा भूतस्तुता कयापकर्षिका, यदि च धारयकं दृष्ट्वा न
 शुद्धाति मा भूद्विषः, यदि च व्याहारे न करोति, तदा
 स्वशृङ्गं एव सामायिकं कृत्वा व्रजति । पञ्च समितस्त्रिगु-
 षः-ईयांयामुपयुक्तः, यथा साधुमीपायां सावधं परिहरन्,
 पण्णायां काष्ठं वा लेप्युं वाऽनुज्ञाप्य प्रत्युपेयं प्रमुच्य
 च गृह्णन्, पञ्चमाश्रमं निक्षेपे च, तथा स्रजमिषाणा-
 दान्नं विषययति, विषययश्च स्वापिहले प्रत्युपेयं प्र-
 मार्ष्टे च, यत्र तिष्ठति तत्रापि गुप्तनिरोधं करोति । अनेन
 न विधिना गत्वा, विविधेन साधुस्त्वया सामायिकं करोति—
 “ करोमि भो ! सामाहयं सावजं जोगं एवमकलां जाय
 साह्यं पञ्चुवासांमि दुविहं तिचिहेणुं ” इत्याद्युच्चारणः ।
 तत्र ईयांयधिकार्याः प्रतिकार्याः, पञ्चाशालोच्य बन्धते आ-
 चार्यादीन् यथारतिवक्तव्या, पुनरपि शृङ्गं वन्तित्या प्रत्यु-
 पेयं विविधः वृद्धाति वा फलति वा । एवं चैत्यस्वपि । यदा-
 तु स्वशृङ्गं पौषधशालायां वा तदा गमने नास्ति । यः पुनः
 भूद्विप्रातः स सर्वथाऽऽपारित, तेन जनव्याख्या भवति, आ-
 दानाश्च साधवः सुपुत्रपरिग्रहेषु भवन्ति । यदि त्वसौ कृत-
 साधायिकं परित, तदाऽप्यहस्वार्थादिपरिचरयं स्वापिहले न
 वर्तनं कर्तुमिच्छसौ तत्र करोति । तथा कृतसामायिकं पा-
 दाऽध्यामिवावतन्त्यमिति च तत्र करोति । तथा पद्यसौ भावक
 त्वया वं न कोऽप्यभ्युत्थति । अथ यदा भद्रकस्तवा पूजा-
 कृता भवति तदा पूर्ववर्तमानासन् विद्यते, आचार्याभ्यांति-
 यथा एवास्ते । मोक्षानानुष्ठानकृता दोषा भूयन् । पञ्चाद्वि-
 नृद्विप्रातःभावकः सामायिकं करोति । कथम् ? “ करोमि भो !
 सामाहयं सावजं जोगं एवमकलां पुविहं तिचिहेणुं जाय
 नियमं पञ्चुवासांमि ” इत्यादि । एवं सामायिकं कृत्येयां
 प्रतिकार्या कस्त्वया वृद्धाति वा पठति वा । स च किल
 सामायिकं कुर्वन् मुकुटे कुण्डले नाममुद्रां चापनयति ।
 पुनपताम्बूलप्रधारारिकं च शृङ्गशरीरं विधिः सामा-
 यिकस्यति । पञ्चा० १ वि० १० । आ० । ४० । आ० ४० ।

(६) अथ सामायिकाध्ययनमत्र व्याख्येयं तस्य ज्ञानेन
 अधिकारा अन्यत्र गतास्त्वानिह संस्तुचयन् तत्र तत्राऽऽ-
 गताम् इदंयामि । सामायिकनियुक्तिः । तत्र यथोद्देशे निर्देश
 इति न्यायात् प्रथमताऽधिकृतत्वाद्यथाकाध्ययनसामायिका-
 र्यांषांक्षातनियुक्तिमभिधित्युच्यते—

सामायियनिज्जुतिं, वोचं उवपसियं मुकुजेशेण ।

आयिरपरम्परए—ख आगयं आणुपुञ्जीए ॥ ६७ ॥

सामायिकस्य नियुक्तिः सामायाकनियुक्तिस्तं वच्ये । कथं
 भूतामित्याह—उप—सामीत्येन देशिना उपदेशिना तां केन ? शु-
 कजनन तीर्थकरगणधरलक्षणेन पुनरुपदेशनकालादिरस्य आ-
 चार्यपारंपर्येणुगतम् । स च परंपरको द्विधा—द्रव्यतो, भाव-
 तश्च । तत्र द्रव्यपरंपरकः पुरुषपरंपर्येण इहकालानामवय-
 नम् । अत्र आसंमोहाय कथानकं गाथापिबन्धसमाप्तौ व-
 द्यामः । भावपरंपरकस्तस्यैवमेव उपोद्धाननियुक्तिराचार्यपार-
 पत्येणुगतं । कथमाचार्यपारंपर्येणुगतमिति वदत आह—
 आनुपूर्या—परिपाटया । तद्यथा—जम्बूस्वामिना प्रमेधनानी-
 ता ततोऽपि शय्यभेदादिभिरिति । अथवा—जिनगणधरेभ्य
 आरभ्य आचार्य पारंपर्येणुगतं पञ्चात्स्वकीयगुरुजननोपदे-
 शितामिति । आ० म० १ अ० । आ० ।

(७) सामायिकस्य अनुयागद्वाराणः । सामायिकाध्ययनस्य
 चत्वारि द्वाराणि इत्याह—

अणुभोगदाराई, महापुरस्संव तस्स चचारि ।

अणुभोगां चि तदत्थो, दाराई तस्स उ मुहाई ॥ ६०७ ॥

तस्य च—सामायिकाध्ययनस्य महापुरस्य द्वाराणीव—अन्त्या
 येनुयागद्वाराणं भवन्ति तत्रानुयोगः किमुच्यते ? इत्याह—त-
 दर्थः—अध्ययनार्थः । आह—नन्वनुयागो व्याख्यानमुच्यते, तत्
 कथं तद्व्याख्यानार्थं उच्यते ? । सत्यम्, किन्तु व्याख्यान-
 ऽध्ययनार्थः कथ्यते, अतोऽभेदापवाचारान् तदपि तथोच्यते
 इत्याह— । द्वाराणि पुनस्तत्प्रवृत्तशुक्लानि ।

अथेतमस्य पुरकत्वनं द्वारकत्वनं चार्थवर्ता द्योयज्ञाह-
 अकयदरमनगारं, कणगदरं पि दुहासिंचारं ।

चउमूलदरं पुण, सपडिदरं सुहादिगमं ॥ ६०८ ॥

अकृतद्वारं नगरं संततप्राकारवलयवेष्टितमनगरमेव भवति’
 जनप्रवेशनिर्गममाभावात् । तथा—कृतकद्वारमपि इत्युच्यते
 यजनसंकुलत्वाद् दुःखलेशं जायते, कार्यातिपत्तये च
 भवति । कृतचतुर्मुखं प्रतापीद्वारं तु सप्रतिद्वारं सुखाधि-
 गमम्—सुखनिर्गमप्रवेशं भवति, कार्यातिपत्तये च संपद्यते
 इति ।

(८) तथा किम् ? इत्याह—निर्दिष्टदृष्टान्तस्योपपन्नमाह—
 सामाहयमहपुरमवि, अकयदरं तेहगदरं वा ।

दुरहिगमं चउदरं, सपडिदरं सुहादिगमं ॥ ६०९ ॥

एवं सामायिकमहापुरमप्यधिगमोपायभूतद्वारशून्यमश-
 क्यार्थिगमम्, कृतकनुयागद्वारमपि कुच्छेद्य द्वावीयता च
 कालेनाधिगम्यते विहानसमभेदापकमादिद्वारचतुष्टये पुन-
 र्यत्ननाऽहवीयता च कालेनाधिगम्यते इति ।

(९) कानि पुनस्तान्यनुयागद्वाराणि ? इत्याह—
 तासीमाणि उवकम निक्खेवाऽणुगमनयमनामाई ।

छ त्रि दु दु विगप्याई, पमपमोऽसंगमेयाई ॥ ६१० ॥

तानि-चैताम्यमनुयोगहाराणि, तद्यथा-उपक्रमो वक्ष्यमाण-
भेदादिवक्ष्यः, निक्षेपः-अनुगमः, नयश्चयनेनामभिः
सनामानि सामिधानानीनि । पञ्चमं ह्यारेणम्यामहारं स-
माप्तम् । अथ 'तद्यथेय' इति तद्वद्द्वारमाह- 'छती' त्यादि
इह यथासकृदर्थं स्वस्वभः उपक्रमः पञ्चविकल्पः, निक्षेप-
स्त्वभेदः, अनुगमो ह्यभेदः, नयाऽपि ह्यभेदः । प्रभेदस्त-
पकमाद्योऽनैकभेदाः । एषां च अभेदप्रधानां स्वरूपं पुर-
स्तात् विस्तरणं वक्ष्यते । इति पष्ठे तद्वद्द्वारम् । विष्ट० ।

(१०) प्रथमाध्ययनस्य सायायिकत्वम्—

तत्त्व पदमं अञ्जक्यं सामाहयं, तस्मै चं ह्ये चत्तारि
अनुगमांगदारा भवति, तं जहा-उत्क्रमं १, निक्षेपं २,
अनुगमे ३, नष्ट ४, (६० ५६ X) ।

तत्र-तेषु अनन्तरोद्दिष्टेषु पदसु अध्ययनेषु मध्ये प्रथम-
म्-आद्यम् अध्ययनं सामाहिकम्, आद्युपस्थासञ्चार्य निःश-
पचरक्षादिगुणाधारत्वेन प्रधानमुक्तिकारणत्वात्, उक्तं
च—“सामाहिकं गुणाना-माधारः स्त्वमिव सर्वभाषाणाम् ।
न हि सामाहिकहीना-अन्त्यादिगुणान्विता येन ॥ १ ॥ न-
स्माज्जगद् भगवान्, सामाहिकमिव निरुपमापायस । शा-
रंगमानसाने-कदु सनाशस्य मोक्षस्य ॥ २ ॥ ” तत्र बो-
धादर्थिकम् अध्ययनं-मापलमध्ययनं प्रपञ्चनां वक्ष्यमाणशब्दा-
र्थे, सामाहिकमप्यत्र यः सर्वभूतान्ध्यामवत् पश्यति स
रागद्वेषविरक्तः सः तस्याऽऽप्य-प्रतिक्षणं ज्ञानादिगुणा-
त्कषप्रतिष्ठः समायः, समा हि-प्रतिक्षणमपूर्वैः ज्ञानदर्श-
नक्षरपरपर्यायेभ्याद्विषयमणभेतुसकेशविच्छेदकैर्मपमसु-
खदुःखैः संयुज्यते, समायः प्रयोजनमस्याध्ययनस्य ज्ञा-
नाकायासमुदायरूपस्यैव सामाहिकम्, समाय एव सामा-
हिकम्, नस्य सामाहिकस्य, 'स्त्वमि' नि वाक्यालङ्कारः, 'इमं'
नि-अस्मिन्-वक्ष्यमाणलक्षणानि ज्ञानार्थानुयोगहाराणि भ-
वन्ति, तत्राध्ययनार्थकनर्वाधरनुयोगः, हाराणीव हाराणि
महापुरस्त्रेय सामाहिकस्यानुयोगार्थं व्याख्यातार्थं हाराण्यनु-
योगहाराणि, अत्र नगरदृष्टान्तं वर्णयन्त्याचार्याः यथा हि-अ-
कृतद्वारं नगरमनगरमेव भवति, निगमप्रवेशपायाभावनीऽन-
धिगमनीयत्वात् । कृतैकद्विकादिद्वारमपि दुरधिगमं का-
र्यातिपक्षं च भवति, चतुर्मूलद्वारं तु प्रतिद्वारानुगतं सु-
खाधिगमं कार्यानिमित्तस्य च सम्पद्यते, एवं सामाहिकपु-
रमप्यर्थोधिगमोपायद्वाराश्चमशक्याधिगमं स्याद्, एका-
दिद्वाराणुगतमपि दुरधिगमं भवत्, सुभेदस्तद्वाराणुगतं
तु सुखाधिगमं भवति, अतः फलार्थस्तदधिगमार्थो द्वारोपस्था-
सः कानि पुस्ततानीति तद्वशात्तथाह—“तद्यथे' त्यादि ।
तत्रोपक्रममप्य-दूरस्थस्य वस्तुनस्मैः प्रतिपादनप्रकारैः
स्वीयमानां निक्षेपयोग्यताकरलुपक्रमः, उपक्रान्तं हि-
उपक्रमान्तगतेभ्यैर्विचारितं हि निक्षेपयते नान्यथेति भावः ।
उपक्रम्यतं वा-निक्षेपयोग्यं कियन्तऽननु युक्त्यायोगेनस्युप-
क्रमः । अथवा-उपक्रम्यते अस्मिन् शिष्टश्रवणभावे सर्वो-
त्पुपक्रमः । अथवा-उपक्रम्यते अस्माद्विज्ञानविनयविनया-
द्विपुपक्रमः, विनयनाराधितो हि शुक्तिनिक्षेपयोग्यं शास्त्रं करा-

तानि भावः तद्वत् कस्याधिकरणापानकारकगुणवत्सामा-
ह्याऽर्थो भेदेनाज्ञाः यद्वत् त्वकाऽप्यन्यतराऽर्थः करणादिका-
रकवाक्यत्वेन विवक्ष्यते तथापि न दोषः । एवं निक्षेपस्य
शास्त्रादनामस्थापनादिभेदस्यैव स्वाध्ययनं अनेनास्मिन्नस्मादिति
वा निक्षेपः-नामादिभेदस्यैव स्वाध्ययनं अनेनास्मिन्नस्मादिति
वा निक्षेपः, वाक्यार्थविवक्षा तथैव । एवमनुगमं-स्व-
स्यानुकूलमर्थकधनमनुगमः । अथवा-अनुगम्यते-व्याख्या-
यते स्वमनेनास्मिन्नस्मादिति वाऽनुगमः, वाक्यार्थविवक्षा
तथैव । एवं नयेन तयो नायते-परिच्छेदचक्रं अननास्मि-
न्नस्मादिति वा नयः, सर्वज्ञाननधर्माप्यस्ति वस्तुन्यका-
शमाहका बोध इत्यर्थः । अत्र बोधक्रान्तमेष निक्षेपयोग्य-
तामानीतमेव निक्षेप्यत इत्युपक्रमानन्तरं निक्षेप उपप-
त्तः, नामादिभेदनिक्षेपस्य चाऽनुगम्यते इति निक्षेपानन्त-
रमनुगमः, अनुगम्यमानमेष च नर्थविचार्यते नान्यथान् तद-
नन्तरं नय इति यथोक्तमंगोपन्यासः फलवानिति । अदु० ।

(११) कापकम सामाहिकमवतरति । तत्र पदनाञ्जि ज्ञायाप-
शमिक भावे सामाहिकस्याध्ययनस्यावतार इति दर्शयन्नाह-

छविहनामे भावे, स्वभावमपि सुयं समोपर ॥

जे सुयनाञ्जिवाण-स्वभावमपि सुयं समोपर ॥ ६४५ ॥

अनुयोगहाराध्ययने पदं नास्यादयिकादयः पदं भावाः
पञ्चमे । तत्र च ज्ञायापशमिक भावे सर्वमप्याचारार्थं धु-
तं समवतरति यद्-यस्मात् सर्वमपि तत् धृतं धनज्ञा-
नावगमकमलयापशमादय जायते, नान्यतः, तस्मात् ज्ञा-
यापशमिक एव भावे समवतरति । अत इदं सामाहिका-
ध्ययनमपि धनविशेषरूपत्वात् ज्ञायापशमिक एव भावे
समवतरति, नाप्यत्रयार्थोद्वेगं भवति । इत्युक्तं संपत्तेना नाम ।

(१२) आस्यते प्रमाणमभिधायिसुग्राह—

दन्वाश्चउत्तमेयं, पमीएव जेण तं पमाणं ति ।

इदसञ्जक्येण भावो-चि भावमाणे समोपर ॥ ६४६ ॥

द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावभेदाच्चतुर्विधं प्रमेयम्, प्रमेयचानु-
र्विषया प्रमाणमपि चतुर्विधम्-द्रव्यप्रमाणम्, क्षेत्रप्रमा-
णम्, कालप्रमाणम्, भावप्रमाणं चेति । द्रव्यादिकं चतु-
र्विधं प्रमेयं प्रमेयतेऽनन्तरि कृत्वा । तत्रैव सामाहिकाध्यय-
नं धृतज्ञानविशेषनेन जीवपर्यायत्वाजीवभाववत्त्वाद् भाव-
प्रमाणं समवतरति । आह-ननु भावप्रमाणमपि त्रिविधम्
गुणप्रमाणम्, नयप्रमाणम्, संख्याप्रमाणं चेति । तत्र सा-
माहिकं क समवतरति ? इति । उच्यते-गुणप्रमाणं । ननु
गुणप्रमाणमपि त्रिविधम्-जीवगुणप्रमाणम्, अजीवगुणप्र-
माणं च । तत्र सामाहिकं क समवतरति ? इति । उच्यते-
जीवानन्यत्वेन जीवगुणप्रमाणं । ननु जीवगुणोऽपि त्रिवि-
धः-ज्ञानदर्शनकार्यभेदात् । तत्र क सामाहिकस्यावतारः ?,
उच्यते-शाध्यात्मकत्वात् ज्ञानगुणं । ननु ज्ञानमपि प्रत्य-
क्षाऽनुमानोपमाना-ऽऽयमभेदाच्चतुर्विधम्, तत्र कदमवत-
रति ? इति । उच्यते-आगमं । ननु साऽपि लौकिक-सा-
क्षात्प्रभेदाद् द्विविधः । लोकाक्षराऽपि सूत्रार्थोभयकपरत्वात्
त्रिविध एव तत् कदं समवतरति ? इति । उच्यते-सू-
त्रार्थोभयभेदात् त्रिविधोऽपि लोकाक्षर आगमं समवतरति,
तस्मात्त्वात्-तत्त्वकृत्वात् ।

एतदेवाह—

जीवाणामसत्तामो, जीवगुणे बोधभावमो नाथे ।

लोउत्तरसुत्तयो—भयागमे तस्म भावाभो ॥ ६४७ ॥

व्याख्यातायैव ।

(१३) आह—नन्वात्मागमानन्तरागमपरम्परागमभेदतोऽपि

लोकोत्तरागमस्त्रिविधः तत् कदमचरति ? इत्याह—सूत्रो

सुप्रमो गणहारीषः, तस्मिस्तस्य तदाऽवसेसाख ।

एवं अत्रार्थतर—पररागमपरमाखमि ॥ ६४८ ॥

अत्रेयं उ तित्यंकर—गणहर—सेसाखमेवमेवेदं ।

यस्य जीवगुणादिष्वस्यावतारः । यद्यमात्मानन्तरपरम्परागमप्रमाणेऽप्यवतारो मन्तव्यः । कथम् ? इत्याह—सूत्रो गणधराणामिदमात्मागमः, तैरेव ननुसूत्रस्य निवेदितस्यात्—अत्र आत्मन एव सकाशादागमनमस्येति कृत्वा । तच्छिष्टप्राणां तु जम्बूद्वीपादीनां सामायिकसूत्रमन्तरागमः, अनन्तरगदेव गणधरादागमनमागमोऽस्येति हेतोः । तथाऽप्येषाणां प्रभवस्थलेष्वभादीनामेतत् सूत्रं परंपरागमः स्वरपरम्परयाऽऽगमनमागमोऽस्येति युक्तः । तद्वं सूत्रो यथासंख्येन गणधरादीनामागममादिद्व्यव्योजना कृता ॥ ६४८ ॥ अथेनाप्येवंमेव सामायिकः यथासंख्येन तीर्थंकरगणधरोऽप्यजम्बूद्वीपानामात्मागमानन्तरागमपरम्परागमत्येन यक्क—व्यमिति ।

(१४) ननु नयनप्रमाणं समवनारोऽस्य भवति, न वा ? इत्याह—शुक्लस्य गांधोत्तरार्धमाह—

मूढनवं ति संपद, नयप्रमाणोऽवतारो से ॥ ६४९ ॥

‘मूढनव’ इत्यं कालियं, न नया समोयरेति इहं इति वचनात् मूढनयं विरन्तनुमितिः शिष्यस्यामोहभावाद् निषिद्धनयविचारं सप्रति धृतम्, अतो नयप्रमाणं नाऽस्यावतार इति ।

(१५) आह ननु कियतः कालादथात् कालिकधृतेन नयविचारो निषिद्धः ? इत्याह—

आसी पुरा सो नियमो, अणुभोगाद्यमपुद्गलभावमि ।

संपद न.थि पुहुते, होज व पुरिसं समासज ॥ ६५० ॥

पुरा—पूर्वं अणुकरगुणधर्मकागणिकद्रव्यानुयोगलक्षणां अनुशीमनुयोनानामपुद्गलभावं प्रतिस्वरं अनुशीमप्यवतारं स नयावतारो विद्यतो निश्चित आसीत् । साम्प्रतं पुनर्ननुयोगानां पृथक्त्वे—‘कालियसूत्रं च इतिमा—सियाई तह या य स्वरपत्नी । सभ्यो य इतिव्याघ्रो, चउयभो होइ अणुभोगो ॥ १ ॥’ इति वचनात् पार्थक्येन व्यवस्थापने सति नास्त्यसौ नयावतारः । किं सत्पथा ? , न, इत्याह—अवेद या प्राणपुरुषविशेषं समासाध कोऽपि कियानगीति । इत्सुक्तं भवति—भीमद्वार्यसिक्तसूरीन् यावदेकैकस्मिन् सूत्रेऽनुयोगचतुष्टयस्याख्यानम्, नयविचारश्च विस्तराऽऽसीत् । ततश्च तैरेव भीमद्वार्यसिक्तसूरिभिर्विचारबाहुरस्याद् मुखात् शिष्यानवलोक्य अवतारोऽप्यनुयोगो भेदेन व्यवस्थापितः, तदथा—कालिकधृते अणुकरगणधराणुयोग एव व्यवस्थेयः, उत्तराध्वननादिषु धर्मकथानुयोगः, सूत्रप्रवृत्त्यादिषु

गणितानुयोगः, इष्टिवादे द्रव्यानुयोगः । नयविचारश्चाऽवोक्तप्रमाणो निषिद्धः । इति न सामायिकस्य प्रमाणो नयस्त्ववतार इति ।

(१६) सङ्ख्याप्रमाणे तल्लवतरीदे न वा ? इत्याह—

संख्यामाथे कालिय—सुप्रपरिमाणे परिसपरिमाणं ।

सुप्रमो तदत्यभो पुण, भयिष्यं तमस्यंतपजायं ॥ ६५१ ॥

संख्या नाम—स्वापना—द्रव्य—क्षेत्रकालौ—परम्य—परिमाण—भावभेदाऽनुयोगद्वारेष्वेवमा प्रोक्ता । तत्र संख्यामाने—सङ्ख्याप्रमाणे विचार्यमाणे कालिकधृतपरिमाणे एतद्वचरति । तत्र कालिकधृतपरिमाणं द्विविधम्—सूत्रतः, अथेतच्छ । तत्र सूत्रस्तु सामायिकाध्ययनं परीक्षं सङ्ख्याताक्षरादि नियतपरिमाणम् । तस्य सामायिकस्यार्थस्तद्व्यस्ततः पुनरनन्वयार्थावदान्तपरिमाणं अणितमिति । तद्वं प्रमाणमप्युक्तं संक्षेपतः ।

(१७) अथ वक्रन्यतामभिधिसुराह—

समभो जो सिद्धतो, सो सपरामयगभो तिविहंभो ।

तत्त्व इमं अज्झक्यणं, ससमयवत्तन्वया निययं ॥ ६५२ ॥

यः सिद्धान्तः स तावद् समय उच्यते । स च त्रिविधः स्व—समय—परसमयो—अभयसमयेदात् । अत्र एव वक्रव्यताऽनुयोगद्वारेषु त्रिविधा प्रोक्ता स्वसमयवक्रन्यता, परसमयवक्रन्यता, स्वपरामयवक्रन्यता चेति । तत्रदं सामायिकाध्ययनं स्वसमयवक्रन्यतानियतम् स्वसमयस्यैवद्विप्रतिपाद्यमानत्वादिति ।

न केवलमिदमध्ययनम्, किन्तु सर्वोपपद्ययनानि स्व-

समयवक्रन्यतानियतान्येव । कुतः ? इत्याह—

परसमभो उभयं वा, सम्मदिद्विसं ससमभो जेणं ।

तो सत्त्वज्झक्यणं, ससमयवत्तन्वयविधारे ॥ ६५३ ॥

यतः परसमयः, उभयसमयो वा सम्यग्दृष्टेः स्वसमय एव, यथावद्विषयविभागेन व्यवस्थापनात् । ततो यद्यपि केचुच्चिदध्ययनेषु परामयसमयवक्रन्यताऽपि ध्रुयेन, तथापि तानां सर्वोत्तमपि स्वसमयवक्रन्यतानियतान्येव, सम्यग्दर्शपरिग्रहात्, एतच्च पूर्वमेकशो भावितमेवेति ।

किञ्च—

मिच्छतमयसमृद्धं, सम्प्रतं जं च तद्वगारमि ।

वड्डर परसिद्धतो, तो तस्स तभो ससिद्धतो ॥ ६५४ ॥

मिथ्यात्वानामकान्तल्लिखितत्वा—ऽल्लिखितत्वात्रिसीगना—दिमतानां यः समृद्धः—समुदायः स्वात्यदल्लिखितः, स एव यस्मात् सम्यक्त्वं, नाप्यत् । यस्माच्च तस्य—स्वसमय—रूपोपकारास्तुपकारस्तस्मिन् वर्तते परसिद्धान्तः, परसिद्धान्तव्यावृत्तैव स्वसिद्धान्तसिद्धेः असमस्यवद्विद्वत्त्वं परसिद्धान्तानां दृष्ट्वा स्वसिद्धान्ते स्मैर्येति सज्जेते । ततस्त्वमा—स्वस्य सम्यग्दृष्टेस्तकः परसिद्धान्तः स्वसिद्धान्त एव । तद्वं सम्यग्दृष्टेः सर्वोऽपि विषयविभागेन स्थापितः स्वसिद्धान्त एव, इति स्वसिद्ध्यप्ययनानि स्वसमयवक्रव्यतानियतान्येवेति स्वीकृतम् । नदेवमभिधानं वक्रन्यता ।

(१८) अथाधिकारमभिधिसुराह—

सावज्जोगविरेई, अज्झक्यणत्थाहिगार इह सो य ।

महद लघुदायको, समवयवसङ्ख्या देसो ॥६४४॥

इह साधव्यागिरिति—सामाधिकार्यवनस्यार्थोधिकारः, स च समुदायायो भवत्येव इति प्रागुक्तमेव । स एव च स्वसमवयवसङ्ख्यायाः सम्पूर्णत्वा एकदेशोऽभिधीयत इति । उक्तोऽर्थोक्त्याः ।

(६६) अथ समवतारमभिधिरुहः—

अनुक्तं य समोवातो, जेष समोकारिणं परहरं ।

सामाहं सेऽनुगमो, साधवको नो पुणो वको ॥६४६॥

अनुना समवतारोऽवसरमातः । अकारो भिन्नकर्म, तथा—सा च 'साधवउ' ति—साधवमाश्रित्य साधवार्यमित्यर्थः, अनुगतः पूर्वमेव गतः—अनिकान्तः पूर्वमेवाभिहित इत्यर्थः । कथम्, इत्याह—येन यस्मात् प्रतिहारं सामाधिकार्यपथेन समवतारिनमेव । ततो नदानीं पुनरपि समवतारो वाच्यः, तद्व्यापारस्याऽऽप्ययनसमवतार-णलक्षणस्य प्रतिहारमनिष्ठमन्यात् । एतदुक्तं भव—ति—अनुना कृत् उपक्रमदेशः समवतारः प्रभुतां, स च लक्षणार्थं सामाधिकार्यस्य प्रतिहारं समवतार-रित्त्यात् पूर्वमेवाभिहितः, इति न पुनरप्युक्त्यनेन, पी-वरकथ्यमसङ्गात् इति । विश० । आ० म० । आ० सू० ।

(७०) आनुगमलक्षणं दर्शयन्मुद्रागद्वारं संस्थाप्यपद-
शनपूर्वकमाह—

संप्रयोगादर्थे, संमिक्षिक्तकामानुगमो कजो ।

सोऽनुगमो द्विविधो, नमो निज्जुत्तिसुत्तारं ॥६७१॥

आधादीनां निक्षिप्तानां सतां सामग्रतनुगमस्तद्व्याख्या-
नरूपः कार्यं इत्यानुगमस्यावसरः । स च द्विविधः नियुक्त्य-
नुगमः, सूत्रानुगमश्च । कृत्वाऽनुगमस्य च कथाचक्षिणं
व्याख्यायामाह । इत्थं च पुनर्द्विविधः—सूत्रानुगमः, नियुक्त्य-
नुगमश्चेति । तथा आनुगमद्वाराऽप्युक्तम्—'अनुगमे पुनरि-
व पक्षे, तं जहा—सुत्तानुगमे, निज्जुत्तिसुत्तानुगमे य । नि-
ज्जुत्तिसुत्तानुगमे तिष्ठति पक्षे, तं जहा—निष्कलनिज्जु-
त्तिसुत्तानुगमे, उक्त्यापि निज्जुत्तिसुत्तानुगमे, सुत्तानुगमेति ।
निज्जुत्तिसुत्तानुगमे य ।' इति । विश० ।

(७१) अथ नामनिर्णयं निष्पन्नमभिधिरुह्ययनस्य
विशेषनाम तद्विज्ञेयं वाह—

सामाहयं ति नामं, विससविहिं चउविहं तं च ।

नामाहिरुत्तीए, सुत्तफामे वतं वोच्छं ॥६८२॥

प्रभुताप्ययनस्य सामाधिकार्यं विशेषाधिकारं नाम ।
लक्ष्यं चतुर्विधम् । कथम्, इत्याह—नामादि—नामसामाधिक-
र्यम्, स्थापनासामाधिक्यम्, द्रव्यसामाधिक्यम्, भावसामा-
धिक्यं चेति । एतत्त्वार्थनिरूपणतो वक्ष्येऽहम् । कः, इ-
त्याह—निरुहो 'उच्छं निहंसे य निगमे' इत्याद्युपादान-
नियुक्तिगतग्राह्यपर्यन्ते 'अधारितसकासगनिरुहो, इ-
ति यद् नियुक्तिद्वारं तत्रार्थतोऽभिधास्य इत्यर्थः । यदि वा-
नियुक्त्यनुगममद्वयत्वायामेव स्वस्वार्थिकनियुक्तौ वक्ष्ये इति ।

(७२) अत्राक्षेपपरिहारी प्राह—

इह जह कीम निरुते, तत्थ व भिषयमिह भणए कीम ? ।

निकसेवमिचमिहई, तस निरुतीए वक्खाणं ॥६८३॥

आह—यद्यत्रापीदं चतुर्विधं विशेषनाम भवतीत्यनेना-
वसरप्राप्तम्, तर्हि किमुपयन-निरुक्त्यापी वक्ष्ये ? । अथ त-
त्र वक्ष्यते, तद्वत् किमर्थमुच्यते ? । अत्रोत्तरमाह—'निरुक्ते-
व' इत्यादि, इह नामादिनिक्षेपमात्रस्यैव भवनावसरः, स च
नामादिवानुविध्यमणनादुक्त एव, निरुहो तु तदर्थं निरु-
पाययत इत्यर्थः ।

पुनरप्यन्याऽऽप्येति परिहरति—

तो कीम पुणो सुत्ते, सुत्तालावो तन्नो न तन्नामं ।

इह उण नामं नत्थं, तं वक्खाणं निरुत्तीए ॥६८४॥

इत्थं ! यदि निरुहो सामाधिक्यं व्याख्यायते, तर्हि 'करोमि
भदन् ! सामाधिक्यम्' इत्यादि किमिति पुनरपि सूत्रे व्या-
ख्यायते ? । नैवम्, यतः—सूत्रालापक एव तकोऽसौ
व्याख्यायते न पुनस्तन्नाम व्याख्यायते, इह पुनर्नामादिभेदेः
सामाधिक्यनाम न्यस्तम् तच्च निरुहो व्याख्यायते, इति
विषयविभागात् सर्वं सुखमिति ।

पुनः प्रथमुपाध्यायं परिहरति—

इह पुण कीम न भणइ, जं निक्खेवो इमो स निज्जुत्ती ।

निज्जुत्ती वक्खाणं, निक्खेवो नाममेतं तु ॥६८५॥

नन्विदेव निक्षेपद्वारं किमिति न भवत्येव—न व्याख्यायते-
सामाधिक्यम्, येन निरुहो व्याख्यायते ? । अत्रोच्यते—यद्-
यस्मादसौ निक्षेपः प्रभुताः, तत्र च प्रभुतां व्याख्यायन्स्य
कोऽवसरः ? । 'स निज्जुत्तं' ति—सा पुनरेवमाणा नियुक्ति-
रुपादाननियुक्तिद्वाररूपायाद् नियुक्तिः । यदि नाम सा नियुक्तिः
तथापि तत्र व्याख्यायन्स्य किमर्थानुगमे ? इत्याह—'निज्जुत्तिस-
वक्खाणं' ति—नियुक्तिरनुगममद्वयत्वाद् व्याख्यायानामेकैव भवति
अतो युक्तं तस्यां व्याख्यायने । निक्षेपोऽपि तर्हि व्याख्या-
नरूपो भविष्यति, इत्याह—'निष्कलं नाममेतं तु' ति—
निक्षेपस्तु नामादिन्यायसामाग्र्यस्य एव वतने, न तु व्या-
ख्यानरूपः, अनुगमस्यैव तद्व्याख्या । अतः काऽत्र निक्षे-
पव्याख्यानावसरः ? इति ।

पुनरपि परमतमाशङ्क्य प्रतिविधानमाह—

ननु निज्जुत्ति अनुगमे, मणिषा एमा वि नासनिज्जुत्ती ।

मच्चमियं निज्जुत्ती, इयं तु निक्खेवमिचसस ॥६८६॥

ननु यदि नियुक्तावैव व्याख्यायानमप्यत भवति, तर्हा-
त्रापि इमो वयं यदुत-एषाऽपि नियुक्त्यनुगमे न्यासनि-
युक्तिर्माणिषा, अयमपीह प्रभुतां प्रभुतां निक्षेपो वक्ष्यमास नि-
युक्त्यनुगमे निक्षेपनियुक्तिर्वेन भविष्यत इत्यर्थः । इदमुक्तं
भवति—अनुगमो द्विविधो वक्ष्यते, तस्यां—सूत्रानुगमः, नि-
युक्त्यनुगमश्च । नियुक्त्यनुगमोऽपि निक्षेपोऽभिधास्यत—निक्षेप-
नियुक्त्यनुगमः, उपादाननियुक्त्यनुगमः, स्वस्वार्थिकनियु-
क्त्यनुगमश्चेति । यथा—'स किं तं निक्षेपानुजुत्तिसुत्तानुगमे ? ।
निक्षेपानुजुत्तिसुत्तानुगमे अनुगमे, वक्खमाणं य' । एत-
दपि वक्ष्यते । तत्रायमर्थः—अथैव प्रागावश्यकसामाधिका-
र्यपरानां नाम-स्थापनादिनिक्षेपद्वारां यद् व्याख्यायते कृ-
तम्, तेन निक्षेपनियुक्त्यनुगमोऽनुगतः मोक्षो-द्वयस्य, सू-
त्रालापकानां निक्षेपप्रस्ताव पुनर्वक्ष्यते च । तद्वक्ष्यतेनेने-
ऽपि निक्षेपो निक्षेपनियुक्तिर्वेनानुगमे प्रकल्पमाणोऽभिधा-

स्थेते । अतः किमुच्यते—‘नेह व्याख्यातम्’ किन्तु-निह-
क्षावेष्ट इति ? । तद्वचनमितिपुणं परस्य प्रथमवक्ताक्याऽऽयु-
पगमपुत्रकमुत्तरमाह—‘सच्च’ भित्यादि, ‘सत्यम्’ इय-
मपि प्रस्तुतनिलेखलक्षणा निर्युक्तिः, किमिष्यं निलेखमात्रस्य
नामस्थानादिनिलेखस्वरूपनिरूपणायैव, न विशेषार्थस्येत्य-
र्थः, निर्युक्तो तु ‘सम्मादिहि अमोहो, सोही सम्भावदंशेषो बा-
ही’ इत्यादिना ग्रन्थेन शब्दार्थाद्विचारः करिष्यत इति
भाषः ।

अथवा—किमेतेन बहुना प्रोक्तं ? , अतिगहनं प्रकरस्थि-
दम्, अतः संक्षिप्य विशेषविषयविभागतात्पर्यमुच्यते, त-
था वाह—

निकसेवे भित्तिमिह वा, अत्यविचारो य नासज्जुलीए ।

सद्गमो य निरुचे, सुत्तप्कासमि सुत्तगमो । ६६७ ॥

अथवा—इह निलेखद्वारं सामाजिकस्य नामादिनिलेखमा-
त्रमेवाच्यते, तदर्थनिरूपणमात्रमेव च निलेखनिर्युक्तौ नि-
र्दिश्यते । नैहकस्तु शब्दगतो विचार उपोद्घातनिर्युक्त्यन्त-
र्गतः, निर्युक्तिद्वारं—‘सम्मादिहि अमोहो’ इत्यादिना ग्रन्थेन
शब्दार्थाविचारः करिष्यत इत्यर्थः । सूत्रस्यैव तु सूत्रगतौ
विचारः स्वरूपशक्ति-निर्युक्तौ सूत्रालापद्वाराऽऽयानस्य सा-
माजिकस्यार्थाविचारः क्रियते, न तु सामाजिकज्ञान इत्य-
र्थः । एवं विषयविभागाऽऽयवसानात् सर्व समञ्जसमिति ।
तत्रैवमभिहितो नामनिलेखोऽपि निलेखः ।

(२३) अथ सूत्रालापकनिलेखस्यावसरः, तत्राह—

जो सुत्तपयभासो, सो सुत्तालावयाख निकसेवो ।

इह पत्तलकखणो सो, निरुत्तपयइ न पुख किं कजं । ६६८ ॥

सुचं चेव न पावह, इह सुत्तालावयाख कोऽवसरो ? ।

सुत्ताछुगमे काहिइ, तप्पासं लाधवनिमिचं । ६६९ ॥

‘करमि भन्ते ! सामाज्ये’ इत्यादिसूत्रप्रदानां यो नाम-
स्थापनानिरूपणं न्यासः, स सूत्रालापकनिलेखः । स चेह
प्राप्तलक्षणः—प्राप्तावसर एव, न पुनर्निश्चित्यते—न पुनः सू-
त्रालापकः, इदानीमेव निश्चित्यत इति भावः । किं कार्य-
कस्माज्जनाः ? , इत्याह—सूत्रमेव तावद्विद्वान्मि न प्राप्नोति, अतः
सूत्रालापकानामिह निलेख कर्तव्यं काऽवसरः ? । इद-
मुक्तं भवति—सूत्रानुगम एव सूत्रमुच्चारयितव्यम् उच्चा-
रिते च सूत्रं तदाज्ञापकविभागः ; तद्विभागे च तन्निले-
खः । अतः सूत्राभावात् कः सूत्रालापकानामिह निलेखोऽव-
सरः ? । तर्हि कदा तन्निलेखो विषयः ? , इत्याह—सूत्रानु-
गमे प्राप्तं करिष्यति लाधवार्थं सूरस्तात्रज्ञोपमिति ।

अथ पूर्वोपरासंबद्धनामाशङ्क्य परिरहित—

इह जइ पत्तो वि तभो, न नत्सप पीर भएए इहई ।

दाइजइ सो निकसे—वमेत्तसामसमो नवरं । ६७० ॥

अप्यह प्राप्तवसरोऽपि यदि तकोऽसौ सूत्रालापकनि-
लेखो न म्यस्यते—न विधीयते, तद्धन किमर्थं भयते—‘सू-
त्रालापकनिलेखश्च इत्येवं निलेखवृत्तीयभयत्वेन किमर्थमि-
होपन्यस्यते ? , अनुगमेऽपि किमिति न भयते ? इति भा-
षः । सत्यम्, किन्त्वाद्यनिलेखादिना निलेखेण सह निले-
खोऽपि

पमात्रसाम्यात् नवरं—केवलं दृश्यते एवाऽयमत्र, न तू-
पस्यते, ग्रन्थगौरवमयात् । इति । विशेषः ।

(२४) अत्रविषयस्य सामाजिकस्य क्रिया-कारकमेव प-
र्यायैः शब्दार्थकथने निर्वचनं निरुक्तिः । तत्र सम्यक्त्व-
सामाजिकनिरुक्तिमभित्युत्तराह—

सम्मादिहि अमोहो, सोही सम्भावदंशेषो बाही ।

अविवज्जमो सुदिद्धी, एवमाई निरुत्ताइ । २७०४ ॥

सम्यग् इति—प्रशंसायैः, दर्शने दृष्टिः, सम्यग्—अविप-
रीता इति सम्यगदृष्टिः अर्थानाम्—इति गम्यते । मांहेन
मांहो वितथमाह, न मोहः अमोहः—अवितथमाहः । शो-
धनं शुद्धिमर्यात्त्वमलापगमात् सम्यक्त्वं शुद्धिरुच्यते । सत्-
त्वं—जिनाभिपत्तिं प्रवचनम्, तस्य भावः सद्भाषः, त-
स्य दर्शनम्—उपलम्भः, सद्भावदर्शनम् । बोधनं बोधिर्वात्यो-
गादिक इत् परमांशबोधः । अतस्मिन्स्तद्व्यवसायो विप-
र्ययो न विपर्ययोऽपि विपर्ययस्त्वाव्यवसाय इत्यर्थः । सुश-
ब्दः प्रशंसायाम्, शोभना इति सुदृष्टिः । इत्येवमादीनि
सम्यग्दर्शनस्य निरुक्तिर्निर्युक्तिः ।

(२५) अतः सामाजिकनिरुक्तिप्रदर्शनायाह—

अकस्तर सक्की सम्मं, साईयं खलु सपज्जवसियं च ।

गमियं अंगपविद्धं, सत्तं वि एए सपडिक्कसा । २७०५ ॥

इयं च पीठे व्याख्यातत्वात् न विचिन्त्यते ।

विराविरतिसामाजिकनिरुक्तिमाह—

विरयाविरई संबुड—मंसंबुडे बालपडिणं चेव ।
देसिकदेसिविरई, अणुधम्मोऽसारधम्मो य । २७०६ ॥

विरमणं विरतम्, न विरतिरविरतिः, विरते चाविर-
तिश्च यस्यां निवृत्तौ सा विरताविरतिः । संबुडानसंबुडानाः-
स्थगितास्थगिताः परित्यक्तापरित्यक्ताः सावधयागा यस्मि-
न् सामाजिके नत् संबुडानसंबुटम् । एवमुभयव्यवहारानु-
गतत्वाद् बालपण्डितम् । देशः प्राणतिपातादिः, एकदेश-
स्तु वृत्तच्छेदनादित्यप्यविरमणं—विरतयस्यां निवृत्तौ सा
देशिकदेशविरतिः । बृहत्साधुधर्मापसयाऽणुः—अणो धर्मोऽ-
णुधर्मो देशविरतिलक्षणः । न गच्छन्तीत्यागा—वृत्तास्तैः कृ-
तमगारं—सुहृत्, तथोपाद्वारां शुद्धधर्मलक्ष्मणैः ।

(२६) सर्वविरतिसामाजिकनिरुक्तिमुपदर्शयन्माह—

सामाज्यं समइयं, सम्मावाओ समसंसेखो ।

अथवजं च परिआ, पक्कसाणं च ते अट्ठा । २७०७ ॥

समा राग—द्वेषरहितत्वाद् मध्यस्थः, अयनमयो गमन-
नित्यर्थः समस्यायः समायः स एव सायाधिकमेकान्त-
प्रमगमनमित्यर्थः । सामाजिकमिति—‘सम्’ इति सम्-
कृशब्दात् उपसर्गः, सम्यगयः समयः, सम्यग् व्याप्य-
कं जीवेषु विषये गमने, प्रवर्तनमित्यर्थः, समयोऽस्या-
स्तीति सामयिकम् । ‘सम्मावा’ लि—सम्यगपक्षेनेह रा-
गद्वेषविरह उच्यते, तेन तत्पदानां वादो वदने सम्य-
ग्वादे रागाद्विरहेण यथावद् वदनमित्यर्थः । ‘समाम’
लि—समर्थः प्रशंसायाम्, अस्तु लोपणं, शोभनमसने
संसारगद् बहिर्जीवस्य जीवान् कर्मणा वा लोपणं समासः ।
अथवा,—संशुद्धः सम्यगर्थः, सम्यग्रासः समासः । रागद्वे-

बराहस्य समस्य वा आसः समासः । 'संखो' ति-
संखेयं संखः । सामाधिक्यवृत्तं, महायस्यापि स्तोका-
कारत्वावृत्तिरिति । 'अण्वज' ति-अवध-पापं नास्तिअव-
धमस्तीत्यनवधं सामाधिक्यम् । 'परिरण' ति-परितः-
समस्ताज्ज्ञानं पापपरित्यागेन परितः सामाधिक्यम् । 'पञ्च-
कलाण' ति-प्रति द्वालीये वस्तु आचयानं गुरुसामाधिक्यं नि-
वृत्तिकथने प्रत्याचयानम् । एतद्वि सामाधिक्यपर्यायाः । इति
निबृत्तिग्राह्याचतुष्टयार्थः । विशे० ।

'सामाह्वयं समवर्ध' इत्यादिचारित्र्यनिरुक्तेषु व्याख्यान-
साक्षादेवाह—

राण-होसविरहिम्नो, समो ति अयं अयोचि गमयं ति ।
समयागमो समाभ्यो, स एव सामाह्वयं होइ ॥ २७६२ ॥
सम्ममम्नो समउ ति य, सम्मं गमयं ति स्ववधूयसु ।
सो जस्स तं समह्वयं, जस्मि ब भेओविहायसु ति ।
रागाहरहो सम्मं, वयणं बाओऽभिहायसु ति ।
रागाहरहियवाभो, सम्मावाभो ति सामह्वयं ॥ २७६४ ॥
अप्पक्खरं समासो, अहवाऽऽसोऽसण्ण महामयं सव्वा ।
सम्मं समस्स वासो, होइ समासो ति सामह्वयं ॥ २७६५ ॥
संखिणं संखेवो, सो जं थोवक्खरं महवयं च ।
सामह्वयं संखेवो, वोइमणुज्जत्थपिंडो ति ॥ २७६५ ॥
पावमवजं सामा-इयं अपावं ति तो तद्वज्जं ।
पावमयं ति न जम्हा, वज्जज्ज होइ तदसं ॥ २७६७ ॥
पावपरिक्खायत्तं, परितो नायं मया परिरण ति ।
पवत्तुमिहक्खलायं, पक्खलायं निविचि ति ॥ २७६८ ॥
विशे० ।

रागहोसविरहिम्नो, समो ति अयं अयोचि गमयं ति ।
समगमयं ति समाभ्यो, स एव सामाह्वयं नाम ॥ २३७७ ॥
अहवा भवं समाए, निव्वत्तं तेण तम्मयं वा वि ।
जं तप्पभाययं वा, तेण व सामाह्वयं नेयं ॥ ३४७८ ॥
अहवा समाई तम्म-नै नाण चरणाई तेसु तेहि वा ।
अयणं अयो समाभ्यो, स एव सामाह्वयं नाम ॥ ३४७९ ॥
अहवा समस्स अयो, गुणाल्ल सामो ति जो समाभ्यो सो ।
अहवा समाणमाभ्यो, नेओ सामाह्वयं नाम ३४८० ॥

मागपि निरुक्तादौ मायश्चिन्तायाः, सुगमाश्चेति ।

अथवा—अन्यथा व्युत्पत्तिरित्याह—

अहवा सामं मिचि, तच्च अयो तेण होइ सामाभ्यो ।
अहवा सामस्साम्भो, लामो स.माह्वयं नाम ॥ ३४८१ ॥
सम्ममम्नो वा समओ, सामाह्वयमुभयविद्धि भावाभ्यो ।
अहवा सम्मस्साम्भो, लामो सामाह्वयं होइ ॥ ३४८२ ॥
अथवा-सर्वजनेषु मैत्री-साम भण्यत, तत्र साम्नि अ-
यो-गमनम् साम्ना वाऽयं गमनं-वर्तनं सामायः । अथवा-
साम्ने आयो-लानः सामायः स एव सामाधिक्यं नामनि ।

अथवा-सम्यग्ययसंशब्दपूर्वकाऽयं धातुः, सम्यक् अवर्त-
नं समयः, समय एव स्वार्थिक कर्मत्वयोपादानातु-
भयत्र बुद्धिभावाच्च सामाधिक्यम् । अथवा—सम्यगायो-ला-
भः सामायः, स एव सामाधिक्यम् । अथवा-समस्य भावः
साम्यम्, साम्यस्यायो निपातनात् सामायः, स एव स-
माधिक्यमिति ।

अथवा-अन्यथा निरुक्तविधिरूपेण इत्याह—

अहवा निरुक्ताविहिता, सामं सम्मं सृपं च जं तस्स ।
इकमप्पए पवसण्-मेयं सामाह्वयं नेयं ॥ ३४८३ ॥

अथवा-निरुक्ताविधिना बहुव्युत्पत्तिकर्मतत् सामाधिक्यं छे-
यं ज्ञातव्यमिति कथम् ? इति । आचार्यते—इकमप्यो द-
शीयचनः क्वापि प्रवेशार्थे वर्तते । आत्मोपमया परं नां तु-
ल्यकारणं सामह्वयं शृङ्खल तस्य साम्ने इकं यदात्मनि अव-
शनम् नकाररूपायादेशनिपातनात्, तत् सामाधिक्यम् । त-
था—सम्यग्दर्शनज्ञानाचारित्र्यपस्य परस्परं योजनं सम्य-
गिहोच्यत, निबृत्तिग्राह्याचकथनं तद्योगस्यैव परमाधेनः सम्य-
गुत्पात्तं, तस्य सम्यग्दर्शनादिकपस्य सम्यग्-इत्येतस्या-
त्मनि यत् इकं-प्रवेशनम् यथाग्राह्यदेशनिपातनं सकार-
स्य च दीयेत, तत् सामाधिक्यम् । तथा—रागद्वेषमाध्य-
क्यमात्मनः सर्वत्र तुल्यकरणं वर्तनं सममुच्यते, तस्य स-
मस्यात्मनि यत् इकं—प्रवेशनम्, समशब्दादयागमं सकार-
स्य दीयेत तत् सामाधिक्यमिति । विशे० । अथा० । अथा० ।
आ० म० । आ० । आ० चू० । (सामाधिक्यसंयमव्याख्या
'संजम' शब्दोऽस्मिन्नेव भागे गता) (" सामं सम० ")
(१०३०) इत्यादिगाथया सामाधिक्यशब्दस्यैकार्थिकानि
'साम' शब्दोऽस्मिन्नेव भागे उक्ताणि ।) (कियंति
सामाधिक्यानि मनुष्यादयः प्रतिपद्यन्ते इति 'समोसण्ण'
शब्दोऽस्मिन्नेवभागे गतम् ।) (दमवत्त उदाहरणकथा
'दमवत्त' शब्दे चतुर्थभागे २४४६ दृष्टं गता ।)
सामाधिक्यशब्दोऽयोजनायैव द्रष्टव्या—इहाऽऽमन्येव साह्य
इकं निरुक्तनिपातनात् [यद् यज्ञलगेनानुपपन्नं तत् सर्वं
निपातनात् सिद्धमिति] साक्षा नकाररूपाऽऽय आदेशः,
ततश्च सामाधिक्यम्, एवं समशब्दस्याऽऽयादेशः समस्य
वा आयः समायः स एव सामाधिक्यमिति, एवमन्यथापि
भावना कार्येति कृतं प्रसङ्गम् ।

सामग्र्यं सामाधिक्यपर्यायशब्दान् प्रतिपादयन्नाह—

तमथा सम्मत्त पय-त्थ संति सुविहिम सुदं अनिंदं च ।
अदुगुक्किअमपरिहिंमं, अण्वज्जमिमेऽपि एगट्ठा ॥ १०३१ ॥

व्याख्या—निगदसिद्धेय । आह-अस्य निरुक्तायेव 'सामा-
ह्वयं समहर' इत्यादिना पर्यायशब्दाः प्रतिपादिता एव न-
तु पुनः किमर्थमभिधानमिति ? उच्यते—तत्र पर्यायशब्द-
मात्रता, इह तु वाक्यान्तरैकार्थिकप्राप्त्यामिति, एवं प्रति-
शब्दमर्थोभेदनाऽऽनन्ता गमा अनन्ताः पर्याया इति वैक-
स्य सूत्रमिति ह्यापेक्षेन अयति, अथवाऽऽसमाह्वयं तत्रात्मा-
वर्त्यभिधानमदुष्टमेव इत्यत एवाहम् । इमेऽपि एगट्ठा' ति
एतदपि तेषांयदोषः ।

(नामनिष्पन्नसामायिकस्य चातुर्विध्यम् ' विप्रक्षेप ' शब्दे चातुर्विधमात्रे २०२७ पृष्ठे गतम् ।)

(२७) चातुर्विधं सामायिकम्

आमठवशाभ्यो पुर्वं भविष्याभ्यो । दम्बसामाह्वं वि तदेव, ० जाव से तं भविष्यसरीरदम्बसामाह्वं । से किं तं जाखयसरीरभविष्यसरीरवर्षरिते दम्बसामाह्वं ? जाखय-सरीरभविष्यसरीरवर्षरिते दम्बसामाह्वं पतेयपोत्थयलिहि-यं । से तं जाखयसरीरभविष्यसरीरवर्षरिते दम्बसामाह्वं । से तं योआगमभ्यो दम्बसामाह्वं । से तं दम्बसामाह्वं । से किं तं भावसामाह्वं ? भावसामाह्वं दुविहे पक्षचे, तं जहा-आगमभ्यो अ, नोआगमभ्यो अ । से किं तं आगमभ्यो भावसामाह्वं ? आगमभ्यो भावसामाह्वं, जाणए उवउचे । से तं आगमभ्यो भावसामाह्वं । से किं तं नोआगमभ्यो भावसामाह्वं ? नोआगमभ्यो भावसा-माह्वं "जस्स सामागिभ्यो अप्पा, सज्जेसं शिअमे तवे । तस्स सामाह्वं होइ, इइ केवलिसासिअं । ॥ १ ॥ जो समो सव्वभूएसु, तसेसु भावरेसु अ । तस्स सामाह्वं होइ, इइ केवलिसासियं ॥ २ ॥ " (अनु०) से तं नोआगमभ्यो भावसामाह्वं । से तं भावसामाह्वं । (छ०-१४४ +)

' जस्स सामागिभ्यो अप्पा ' इत्यादि, यस्य सस्वस्य सामा-निकः-सांख्यिद्वय आत्मा सर्वकालं व्यापारत् क ?-संयमे मूलगुणकषे, नियमे-उत्तरगुणसमूहस्य केषां तेषां अन्वय-नादौ तत्पर्ययभूतस्य सामायिकं भवतीत्येतत्केवलिसाधि-तमिति श्लोकाधेयः । ' जो समो ' इत्यादि, यः समः सर्वत्र मैत्री-भावागुण्यः सर्वभूतेषु-सर्वजीविषु त्रसेषु स्वावरेषु च त-स्य सामायिकं भवतीत्येतदपि केवलिसाधिम्, जीविषु च समग्रं संयमसाक्षिभ्यमतिपादनात्पूर्वश्लोकेऽपि लभ्यते, किं तु जीवद्वयामूलत्वाद्धर्मस्य तत्प्राधान्यव्यापनाय पृथगुपा-दानमिति । (अनु०) इह च ज्ञानक्रियाकरुणं सामायिकाध्ययनं नोआगमतो भावसामायिकं भवत्येव, ज्ञानक्रियासमुदाये आममस्यैकदेशवृत्तिवात्, नोशब्-दस्य च देशवचनत्वाद्, एवं च सति सामायि-कवतः साधोरपीह नोआगमतो भावसामायिकत्वं-नापस्यासौ च चिक्रयते, सामायिकतद्गतोऽभेदोपचारादिति भावः । नामनिष्पन्नो निक्षेपः समातः ।

(२८) एवूदाहरणमि । सामायिके तावत्—

" हहास्ति भरतक्षेत्रे, वनं हस्तिशरीरकम् ।
सुसुत्तरङ्गमुक्तीषं, हस्तिशरीरविशेषतम् ॥ १ ॥
दमन्तः प्रमुत्तत्र, चरित्रीषवपुङ्गवः ।
यः सौन्दर्याच्च शौर्याच्च, विषमगुणधरं पण्डितम् ॥ २ ॥
इतः पुरं गजपुरं, यद् दृष्ट्वा मन्यते जनः ।
साक्षात्पुं स्वं एवायं, चार्त्तवाग्यानिधायिनी ॥ २ ॥
राज्यं युधिष्ठिरस्तत्र, विषये शकवर्णिनि ।
आतुभिर्वाग्धैर्लोक-पालैरिव पुरस्कृतः ॥ ४ ॥

विषया इव जीवस्य, दमन्तस्य तेऽरवः ।
सोऽन्यथाग्राह्याजुह्व, जरासंधस्य सखिभ्यो ॥ ५ ॥
पाण्डवास्तेऽथ तदहं, सुमुत्तः पुत्रपुत्रतया ।
राजनीतिरिषं राक्षो, बलवत्सु क्षलं बलम् ॥ ६ ॥
तदाकर्णं सखरम्भः, सर्वोच्च महाबलः ।
दमन्तः क्षताराति-दन्तिनन्तः समागमम् ॥ ७ ॥ "

आ० क० १ अ० । आ० ख० । (शेषा कथा ' समह्व ' शब्दे-ऽस्मिन्नेव भागे गता ।)

पुनः सामायिकस्यैव लक्षणनिरूपणायाह—

समभावे सामाह्वं, तच्छकं चक्षुसमुचितविसत्ति ।

खिरभित्तं च चित्तं, उच्येयपितिष्यह्वं च ॥ ५ ॥

समभावे मध्यस्थाध्यवसायः । सामायिकमुक्तनियन्त्रं प्र-वर्तते । किञ्चिद्योऽसौ समभाव इत्याह—मूलकाङ्क्षे प्रतीते हेयोपादेयऽजीवरूपे तदन्यहेयोपादेयचननवस्तूपलक्षणभू-ते । श्रुतमित्रं च प्रतीते एवाप्रतीतीतिनिबन्धनं स्थितेन त-दन्त्यैवभूतवस्तूपलक्षणभूतेः विषयो गोचरो यस्यासौ मूल-काङ्क्षश्रुतिमित्रविषयः । इतिवर्णयार्थसमाप्तिः । किमुक्तं भव-ति ?-निरभिव्यक्तं—रागद्वेषलक्षणभिव्यक्तवर्जितं चित्तं मनः सामायिकं भवतीति प्रकृतम् । एवंविधमेव चित्तं सामा-यिकमिति मन्यमाना बाह्यप्रवृत्तिमक्रियिकीं कचित्कल्प-यन्ति, अतस्तच्छ्रुतार्थमाह—उचितप्रवृत्तिप्रधानं संक्षिप्त-सारम्, निरभिव्यक्तं हि चित्तं सति प्राय उचितैव प्रवृत्तिर्जा-यते, सामिष्यवृत्तिप्रकार्यत्वाद्भावतोऽनुचितप्रवृत्तेः । इदं चोक्तमनेन ' वीतरागाणां परोपकारप्रवृत्तिर्न समभावे सामा-यिकं वाच्ये ' इति । अशब्दः समुच्चयार्थः । इति गार्हपत्ये ॥ ५ ॥ पञ्चा० ११ विष० ।

(२९) द्विविधं सामायिकम्—

सामाह्वचरितगुण्यपमाये दुविहे पक्षचे, तं जहा-इच-रिए य, आवकहिए य । (छ० १४७५)

सामायिकं—पूर्वाङ्कश्रुद्वयं तच्च इत्वरं, यावत्कथिकं च । तत्रैतत्परम्—भाविष्यपदेशान्तरत्वात् स्वल्पकालम्, तत्त्वाप-क्षरमतीथैकरकालयोरेव यावद्वर्णाप महाव्रतानि नारोप्य-न्ते तावच्छ्रुत्यस्य संभवति, आत्मनः कथां यावदास्ते तद् यावत्कथं-यावज्जीवमित्यर्थः, यावत्कथमेव यावत्कथिकम् । एतच्च भरतेरावतत्त्वापक्षरमवज्ञेयमध्यमतीथैकरकालपूर्णा म-हाविष्यवृत्तीथैकरयतीनां च संभवति । अनु० । पं० ख० । तेषामुपस्थापनाया अभावत् । पञ्चा० ११ विष० ।

द्विविधं सामायिकम्—

दुविहे सामाह्वं, पक्षचे, तं जहा-अगारसामाह्वं चेव, अगारसामाह्वं चेव । (छ० ८४५)

' दुविधे ' इत्यादि समाना—ज्ञानीनामायो-लाभः समायः स एव सामायिकमिति तद् द्विविधम्—अगारवदनगरत्वा-भिभेदाद् देशसर्वविरतीत्यर्थः । स्था० २ डा० ३ उ० ।

(३०) सामायिकस्योद्देशादीनि द्वाराणि वक्तव्यानि तत्रोपो-क्षातदर्शनायाह—

उद्देशे १ निदेशे २,

निगम ३ स्थिते य ४ काल ५ पुरिसे ६ अ ।

कारण ७ पचपच ८ लक्षलक्ष ६,

नय १० समोभारणा ११ ऽणुमय १२ ॥ ४० ॥

किं १३ कविर्हि १४ कस्त १५ कर्हि, १६,

केसु १७ कर्ह १८ केचिरं १९ इवह कालं ।

कइ २० संतर २१ सविरहिं २२,

मवार२३ऽगरिस२४फासण२५फरिक्त२६ ॥१४१॥

उद्देशो वक्ष्यः, एवं सर्वेषु क्रिया योज्या । उद्देशनमुद्देशः-
सामान्याभिधानमध्ययनमिति । निर्देशेन निर्देशः विशेषाभि-
धानं सामायिकमिति २ । तथा निर्गमनं निर्गमः ३ । कुतोऽस्य
निर्गमनमिति वाच्यम्, क्षेत्रं वक्ष्यम् कस्मिन् क्षेत्रे ? ४ । का-
लो वक्ष्यः कस्मिन् काले ? ५ । पुरुषश्च वक्ष्यः कुतः पु-
रुषात् ? ६ । कारणं वक्ष्यः किं कारणं गौतमादयः शृ-
ण्वन्ति ? ७ । तथा प्रत्याययतीति प्रत्ययः स च वक्ष्यः, केन
प्रत्ययेन भगवतदमुषिदिष्टम् ? को वा गणधाराणो भवत् इति ८ ।
तथा लक्षणं वक्ष्यः अज्ञानादि ९ । तथा नया-नैगमादयः १० ।
तथा तेषामेव समवतरणं वक्ष्यः यत्र संभवति, वक्ष्यति
च-‘युद्धादयं सुयं कालियं तु’ इत्यादि ११ । अनुमतम् इति-
कस्य व्यवहारादेः किमुत्तमं-सामायिकमिति, वक्ष्यति-
‘तवसंजमो अणुममो’ इत्यादि १२ । किं सामायिकम् ? ‘जीवो
गुणपञ्चिषां’ इत्यादि वक्ष्यति १३ । कथितं सामायिकम् ?
‘सामाहयं च तिविहं, समस्तसुयं तदा चरितं च’ इ-
त्यादि प्रतिपाद्यस्थिते १४ । कस्य सामायिकमिति, वक्ष्यति
‘जस्तं सामागिंश्चो अणो’ इत्यादि १५ । क सामायिकम्, ते-
षां दक्षिण, वक्ष्यति-‘लक्षकालादिसामायिकमिति’ इत्यादि १६ ।
केषु सामायिकमिति, सर्वद्वयं तु वक्ष्यति-‘सर्वगतं स-
म्भवं सुय चरितेण पञ्चवा सर्वं’ इत्यादि १७ । कथमवा-
प्यते ?, वक्ष्यति-‘माण्डूस्सविषज्जह’ इत्यादि १८ । कियर्हि-
भवति ? कालमिति, वक्ष्यति-‘समस्तस्य सुयस्त य,
ह्याष्टौ सागराश्चमाह ढिनी’ इत्यादि १९ कति इति कियन्तः
प्रतिपद्यन्ते ? पूर्वप्रतिपक्षा वति वक्ष्यम्, वक्ष्यति च-‘स-
म्भत्तदसविरया, पलियस्त अस्संखगामित्ता उ’ इत्यादि २० ।
स्मन्तस्म इति सह अन्तरेण वतैत इति स्मन्तम् किं
स्मन्तं, निरन्तरं वा ? यदि स्मन्तं किमन्तरं भवति ?,
वक्ष्यति-‘कालमणेतं च सुत, अज्ञापर्ययद्वयो य दृष्टोः ।’
इत्यादि २१ । अविवाहतम् इति अविर्गदितं कियन्तं काले
प्रतिपद्यन्त इति, वक्ष्यति-‘सुतसम्मज्जगारीणं, अथलिया
संखभाग’ इत्यादि २२ । तथा भवा-इति कियन्तो भवानु-
त्पद्यतः अहंवाच्यते-‘सम्मत्तदसविरता, पलियस्त अ-
संखगामित्ता उ । अहं भवा उ चरितं’ इत्यादि २३ ।
आकर्षणमाकर्षः, एकानेकमेव प्रहणनीति भाषार्थः
‘निहह सहस्सपुहुत्तं, सयपुहुत्तं च होति विरहं ।
एगमये आगरिसा’ इत्यादि, २४ । स्वशेना वक्ष्यः, कियन्त-
श्च सामायिकवन्तः स्मृशन्तीति, वक्ष्यति-‘सम्भत्तचरणसह
जा, सखं लोमं कुले निरवसेसे’ इत्यादि २५ । निश्चिन्ता उ-
क्लितिकर्तृव्यलक्षणा-‘सम्महिद्धि अमोहां, सोही सम्भाव-
सणे बोही ।’ इत्यादि, वक्ष्यति २६ । अयं तावद्वाचावयवसमु-
दायार्थः । अवयवार्थं तु मंत्रिद्वारं प्रपञ्चेन वक्ष्यामः । अत्र

कविदाह-पूर्वमध्ययनं सामायिकं तस्यानुपोद्धारकमुप-
युक्तमव्ययम्, अतस्तदुपस्थास एव उद्देशनिर्देशाद्भूतो, त-
धीधनामनिष्पन्नानिष्यद्वयं च, अतः पुनरनयोऽभिधानम-
पुक्तमिति । अत्रोच्यते-तत्र हि अत्र द्वारद्वयानुपयोगनागत-
प्रहणं द्रष्टव्यम्, अथवा तद्व्यवहारेण द्वारोपस्थासा-
दय एव न स्युः । अथवा-ज्ञानोपस्थासादिबिहृतयोस्त-
त्राभिधानमात्रमिह त्वयोनुगमद्वाराधिकारं विधानतो ल-
क्षणतश्च व्याख्या कियत इति । आह-यद्येवं निर्गमो न
वक्ष्यः, तस्यागमद्वार एवाभिहितव्याप्तं, तथा च ‘आ-
रणागम’ इत्याद्युक्तम्, ततश्च तीर्थकरणलक्षणं च एव नि-
र्गतमिति गम्यते इति । उच्यते-सत्यं किं तु इह तीर्थ-
करणलक्षणागमं निर्गमोऽभिधीयते, कोऽसौ तीर्थको
गणधराश्चेति वक्ष्यते-वर्धमानो गौतमादयश्चेति । यथा च
तस्या निर्गते तथा लक्षकालपुरुषकारगुणस्यविशिष्टमित्य-
तोऽद्वयं इति । आह-यद्येवं लक्षणं न वक्ष्यम् उप-
क्रम एव नामद्वारे क्षायोपशमिकमात्रव्यवहारितव्यात्, प्र-
माणद्वारे च जीवगुणप्रमाणं आगमं इति । उच्यते-तत्र नि-
र्देशमात्रव्यात्, इह तु प्रपञ्चतोऽभिधानादद्वयं । अथवा-
तत्र भूतसामायिकस्यैवायुक्तम्, इह तु चतुर्णामपि लक्षणा-
भिधानादद्वयः । आह-नयाः प्रमाणद्वार एषोक्ताः कि-
मिहोच्यन्ते ?, स्वस्थाने च मूलद्वारे व्यवहारा एवेति । उ-
च्यते-प्रमाणद्वाराश्च एवैह व्याख्यायन्ते । अथवा-प्र-
माणद्वाराधिकारात्तत्र प्रमाणभावात्प्रमुक्तम् इह तु ल-
क्षावधारणवचनार्थं वाऽऽश्रयन्ते, एतं च सर्वं एव सा-
मायिकसमुदायार्थमात्रप्रययाः प्रमाणोक्तं उपाद्धानोक्ताश्च
नयाः सूत्राणिपिप्रागिनः, भूतद्वाराण्युपस्तन्याण्यु सूत्रव्या-
ख्यायोगिन एवेति । आह-प्रमाणद्वारं जीवगुणः सा-
मायिकं ज्ञानं चेति प्रतिपादितमेव, ततश्च किं सामायि-
कमित्याहुः । अनुपाति । उच्यते-जीवगुणं ज्ञानं च
सत्यापि किं तर्जाव एव आहोस्तिवद् जीवादन्यादि तं
शयः तदुच्छ्रयथमुपस्थासादद्वयः । आह-नामद्वारे क्षा-
योपशमिकं सामायिकमुक्तं तत्तदावरणक्षायोपशमाभ्यन्त-
रिति गम्यत एव, अतः कथं लभ्यत इत्यतिरिच्यते, न,
क्षयोपशमलाभस्यैव शराङ्गलाभचित्तनादिर्दिति । एवं यदुप-
क्रमनिष्पन्नद्वारद्वयमभिहितमपि पुनः प्रतिपादयति अनु-
गमद्वारावसेरं तदुत्तरं, निर्दिष्टानि क्षयप्रपञ्चव्याख्यानार्थमिति ।
आह-उपक्रमः प्रायः शास्त्रसमुदायार्थ उक्तः, अयमप्युपा-
दानः शास्त्रसमुदायप्रयोजन एवेति कोऽप्योपदेशः, स च आ-
गमनोपक्रमद्वाराविरतव्यनिरिक्तः द्रव्यस्य द्रव्यं द्रव्यं
वा उद्देशो द्रव्योद्देशः, द्रव्यवत्-द्रव्यमिदमिति, द्रव्यल-

तत्रोद्देशद्वारावयवार्थप्रतिपादानायमाह-

नामं ठवणा दविप, खेतं काले ममां उद्देशे ।

उद्देशुंस्समि अ, भावमि अ होइ अहममो ॥१४२॥

तत्र नामोद्देशः-यस्य जीवादेरुद्देश इति नाम कियते, नामनो
वा उद्देशः नामोद्देशः स्वापनोद्देशः स्वापनभिधानम् । उद्देश-
म्यासो वा, द्रव्यं इति द्रव्यविषय उद्देशो द्रव्योद्देशः, स च आ-
गमनोपक्रमद्वाराविरतव्यनिरिक्तः द्रव्यस्य द्रव्यं द्रव्यं
वा उद्देशो द्रव्योद्देशः, द्रव्यवत्-द्रव्यमिदमिति, द्रव्यल-

द्रव्यपतिरवमिति, द्रव्ये-सिद्धास्तेन राज्ञा, चूने कोलिलः, गिरी मसूर इति । एवं क्षेत्रविषयोद्देशोऽपि बलव्यः, एवं कालविषयोऽपि । 'समासः-संक्षेपस्तद्विषय उद्देशः समा-सोद्देशः, स च अङ्गभूतस्फुटसाध्ययनेषु द्रष्टव्यः । तत्र अङ्गसमासोद्देशः-अङ्गम्, अङ्गी तदर्थता तदर्थक इत्यवमन्य-त्रापि योजना कार्या । उद्देशः-अध्ययनविशेषः तस्य उद्देश उद्देशोद्देशः, तद्विषयश्च उद्देश इति, स चोद्देशोद्देशोऽभिधीयते-उद्देशवान् तदर्थता तदर्थता इति । भाषविषय-श्च भवति उद्देशः अयमक इति, स चार्थ-भावः भावी भावश्चो भवति गार्थः । आच० १ अ० ।

(३१) उद्देशादीनि द्वारानि । अथ प्रेरकः माह—

दारोवस्त्रासाद्गु, निरुद्धेवोद्देशनाम निष्फले ।

उद्देशो निर्देशो, भण्डिश्चो इह किं पुष्पागहणं ॥ ६७६ ॥

आह-नन्वसाधारण्यकशास्त्रस्य प्रथममध्ययने सामायिकम्, तस्य च चत्वार्यनुयोगद्वाराणि, इत्यादिना द्वारोपन्यासादिषु प्रक्रमेषु । यदि वा-ओषनिष्पन्नानिष्पन्नयानिर्दिष्टप-थाः सामान्यनामरूप उद्देशः, विशेषनामरूपश्च निर्देशोऽन-कशः-मोक्ष एव; किमर्थमिदोपोद्देशातिशयोक्तौ पुनरपि तयो-र्मध्यमम् ? इति ।

अत्राक्षरमाह—

इह विद्विषाखमशागाय-गहणं तत्पुत्राह कहे कुण्ड ।

तेसि गहणककांडं, दारवस्त्रासाद्गुजाह ॥ ६७७ ॥

इदोपोद्देशात् आद्यद्वारद्वयविहितयोरोद्देश-निर्देशयोस्तत्र द्वारोपन्यासादौ शास्त्रकृताऽनागतमर्थं प्रहणं कृतम्, अ-न्यथा हि तयोः सामान्यविशेषनामरूपयोरोद्देशनिर्देशयो-स्तत्र प्रहणमदुष्टत्वा कथं निराधर्माच्च द्वारोपन्यासादिका-र्याणि करानु ? इति ।

प्रतिविधानान्तरमाह—

अहवा तत्पुद्गेमो, निर्देशो वि य कश्चो इह तेसि ।

अथाऽणुगमावसरे, विहाणवक्त्राणमारदं ॥ ६७८ ॥

अथवा-तत्र द्वारोपन्यासादौ सामान्यविशेषाभिधानरूप उद्देशो, निर्देशश्च कृत इत्युपगमक्यामः केवलमिहाध्यानुग-मावसरेऽन्यथाक्याप्रस्तावे तयोः पूर्वविहितयोरोद्देशनिर्देश-योविधानतो-भ्रंशतो व्याख्यानमारब्धमित्यर्थोप इति ।

अन्ये तु कुबने । किम् ? इत्याह—

अण्वे उ विसेसमिह, भवति निर्देशवद्भवेति य ।

जाणायिवमज्जयस्य, समासदारावसारिणं ॥ ६७९ ॥

अन्ये तु पूर्वविहितयोरोद्देश विशेषमाचक्षते नोद्देशक-अभिद्वयमध्ययनमित्येतज्जापितं किल । कुतः ? अङ्गभूतस्फ-ुटसाध्ययनसमासद्वारावतारार्त् । इदमत्र हृदयम्—'नामं ठ-वणा द्विप, केत काले समासे उद्देशे । उद्देशुद्देशमि-य, भाषमि य होह अङ्गमको ॥ १ ॥' इति पुरस्तादिहैव वक्ष्यमाणनाथायानुद्देशोऽष्टविधोऽभिधास्यते, तथा 'एमेव य निर्देश' इत्यादिगाथायां निर्देशोऽपि चाष्टविधो वक्ष्य-ते । तत्र च समासद्वारे संक्षेपाभिधायकं नाम समासोद्देश इति व्याख्यास्यते, तद्यथा—अङ्गम्, भूतस्फुटः अध्य-

यनम्, उद्देश इत्यादि । तत्र च सामायिकाध्ययने कलाध्य-यनोद्देशो भवति, न चोद्देशोः, उद्देशरहितत्वात् । एतच्च तत्र व्याख्यास्यते । तद्वचोद्देशनिर्देशयोरोद्देशविषयभूतनेन वदं समासद्वारमाधानम् । अनेन च समासद्वारेण विषयोमा-णोद्देशमध्ययनसुद्देशरहितमिति ज्ञापितम् । एतच्छब्दोद्देशनिर्देशाभगनेन निर्मूलस्य समासद्वारस्येष्टाऽऽभावात् किल न ज्ञायतेति ।

एतकच यत्किञ्चिद्वच, इति दर्शयति—

अंगार्त् एतककाले, कालिय सुयमाश्रममवसारे य ।

तमसुहृदस्यवदं, भणियं विषय इह किमन्महियं ? ॥ ६८० ॥

आवक्ष्यकं किमङ्गम्, अङ्गानि ? इत्यादि, प्रसक्तकाल ए-व कालिकथुनपरिमाणसंख्यावतारं वाच्ययनसंख्यावतार-त्, नोद्देशः नोद्देशकः इति निषेधाच्च नत् सामा-यिकाध्ययनमोद्देशकवदं न भवतीति भणितमेव, इह कि-मर्थ्याधिकमज्ञानं ज्ञायते ? । तस्माद् यत्किञ्चिद्वचम् । अत एतयोर्दिह भगने व्याख्यानार्थमेवति स्थितम् । तदेव कृतो-द्देशनिर्देशविषया चालना, प्रत्ययस्थाने च ॥ अथ निर्-गमने निर्गमः । स च कुतः सामायिकम् निर्गतम् ? इत्ये-वेकूपो वक्ष्यते ।

(३२) अत्राक्षेपपरिद्वारौ माह—

ननु निगमो गड चिय, अत्राक्षेपपरिद्वारगमभो ।

वित्थयराईहिंतो, आगयमेयं परंपरया ॥ ६८१ ॥

ननु पूर्वमायमद्वार एवात्माऽनन्त-परंपरागमनस्तीर्थकरा-दिभ्यः परम्परया समागमनेनत् सामायिकमित्यभि-धानान्तीर्थकरादिभ्यो निर्गमनस्य, इत्यवगतत्वाद् ग-ताथं एव निर्गमः, किं पुनरिदोपोद्देशः ? इति ।

परिद्वारमाह—

इह तेसि चिय भण्णह, निर्देशो निगमो जहा तं च ।

उवयात तेहिंतो, सेचाइविसेसियं बहुहा ॥ ६८२ ॥

तेषामेव तीर्थकरादीनां सामान्योद्देशमात्रेण प्रागवगतना-माहिद्वि विशेषाभिधानरूपो निर्देशो भवत्येव, यथा श्रीमन्म-हावीरतीर्थकरदेवतं सामायिकमर्थतो निर्गमम्, सूत्रत-स्तु गौतमादिगुरुधर्मार्थो निर्गतम्, तथा निर्गमश्चेह मिथ्या-त्वाविरत्यादिमतसंस्थेर्वा तीर्थकरादीनामत्रोक्तयत् 'अवर-विदेहं गौतमस्य चित्तार्थो' इत्यादिना प्रपञ्चन । तच्च सामायिकं बहुधा—अनकशः क्षेत्रकालपुरुषकारणप्रत्यय-विशेषने तस्यस्तीर्थकरादिभ्यो यथोपायनामागतम्, त-कचेह भवत्य इति विशेषः ।

अथ लक्षणद्वारविषयमाक्षेपमाह—

अज्जकण्णलक्खणं नणु, खओवसमियं गुणप्पमाणे वा ।

नाशागमाइगहणे, भणियं किमिहं पुणो गहणं ॥ ६८३ ॥

लक्ष्यतेऽनेनिति लक्षणम्, तच्च—'सहृदय जाणया ऋतु' इत्यादिना सामायिकस्य साधययोगविरत्यादिकं वक्ष्यति । अत्र परः प्रेरयति—नन्वध्ययनस्याऽस्य ज्ञायांशमिका भावो लक्षणम्, इति प्रागुपक्रमभेदक एव नास्ति ज्ञाया-पशमिके भावे समवतारादयोपरया भणितमेव । अथवा-

सामाहय

अभिधानराजन्द्रः ।

‘शुण्यप्रमाणे ज्ञानमिदम्, तत्राप्यायमः’ इत्याद्यभिधानादिदे-
खाद्योपशमिकभावकं लक्षणमर्थोपस्थापितमित्यर्थः । आ-
यमस्य क्षाद्योपशमिकभावनलक्षणत्वात् । किमिहानुगमं लक्ष-
णस्य पुनर्महत्सु ? इति ।

परिहारमाह—

निर्देशमसंयुक्तं, वक्षसांस्थिजं सवित्थरं तमिह ।

अहवा सुपस्य भणियं, लक्षलक्षणमिह तं चउहं पि॥६८४॥

निर्देशमात्रमेव लक्षणस्य प्रागुक्तम्—निर्दिष्टमेव पूर्वं ल-
क्षणम्, न तु तथाविधव्याख्याया व्याख्यातमित्यर्थः । इह
त्वानुगमे व्याख्यानप्रस्तावात् सवित्थरं तद् व्याख्यायते ।
अथवा—स क्षाद्योपशमिको भावः श्रुतसामायिकस्यैव पूर्वं
लक्षणमुपपद्यते, इह तु अज्ञानज्ञानवशादिति—सर्वविरति-
रूपं चतुर्णामपि सत्यकृत्वश्रुतदेशचारित्रसर्वेचारित्रसामा-
यिकानां लक्षणमुच्यते इति विशेषः ।

अथ नयद्वारे आक्षेपमाह—

भणिया नयपमासे, भण्ठीहं नया पुणो कीस ? ।

मूलद्वारे य पुणो, एएंसि को खु निशिओमो॥६८५॥

ननु पूर्वं नयप्रमाणं भणित्वा एव नयाः, किमिहोपादाने
पुनरपि भवत्यन्ते, तथा, वयपमाणे चतुर्थे नयलक्षणे मूलानु-
यागद्वारे भणियन्ते । तस्मिन् पूर्वमेवकशो भणितानां पु-
नर्मण्येन को विनियोगः किं कलम् ?, न किञ्चिदित्यर्थः ।

अथ परिहारमाह—

जे बिय नयप्पमाणे, ते बिय इहं सवित्थरा भणिया ।

जे तद्वचकमेत्तं, वक्षसांस्थिमिं अणुगमो ति॥६८६॥

य एव प्राक् प्रमाणद्वारे संक्षेपमात्रेण नया उक्ताः, न ए
वेह सवित्थरा भणितानां, अत्र भणियन्ते इति भावः ।
कसः ? , यत्तत्सद्व्ययनोपक्रमणरूपमुपक्रममात्रम्, एतत्
स्वर्थानुगम इति कृत्वा नयानां व्याख्यानमिति ।

परिहारान्तरमाह—

अहवा तत्थ पमाणं, इहं सरुवावहारं तेमि ।

तत्तो वकंता वा, इह तदणुमयावयारोऽयं॥६८७॥

अथवा—प्रमाणद्वारापेक्षकारात् प्रतीयन्ते वस्तुभिर्मिति प्र-
माणं—भाष्यार्थं नयानां तत्राभिहितम् । इह तु उपादानेति
शुक्त्यनुगमे तेषां सकृदव्याख्यायाम् । अथवा—तत्रापेक्षा-
न्ताः, इह त्वयं तदनुमतवयानां नश्यन्ते । इदमुक्तं भवति-
प्रागुक्तसामायिककारादित्ययं नैवेद्यकस्य, इह तु कस्य न-
यस्य किं सामायिककमनुमतम् ? इति विन्यते, तथा च व-
क्ष्यति—‘तव सेज्जो अणुमयो’, निर्गमे पचयेज्जं च व-
वहारो । सत्त्वुज्जुसुयाजे पुण, निव्वाजे सेज्जो ख्व ॥ ? ॥’
तेषां च नयानामिह सम्यक्तरं समवतारो यथ संभव-
ति तत्र दर्शनीयः, यद् वक्ष्यते—‘मूढनयं सुयं का-लियं
तु न नया समोपरेति इहं ।’ इत्यादीनि ।

(३३) मूलद्वारनयेः सहासीपां भेदमाह—

सामाहयसमुदाय-त्थमेतत्तवारतत्परा एए ।

मूलद्वारनया पुण, सुचप्फासोवओगपरा॥६८८॥

कुदेऽपि चेत नय-प्रमाणोक्ताः उपोद्ध्यन्तान्युक्तद्वारांशो-

क्त नयाः सामायिकसमुदायाधेयं व्यापयन्ते, न तु स्व-
प्रायेभिर्नियोगिनः । वक्ष्यमाणान्स्तु मूलद्वारनयाः अतएव स्वं
आधेयवशा इति विशेष इति ।

अथ किद्वारे आक्षेपपरिहारे प्राऽऽह—

जीवगुणो नासं ति य, भणिए इह किं ति को पुणो संका ।

तं बिय किं जीवाओ, अणुमयसं ति संदेहो॥६८९॥

ननु प्रमाणद्वारभेदं शुण्यप्रमाण सामायिकं जीवगुणं त-
त्रापि ज्ञानम्, इत्याहुः—‘किं समायिकम् ?’, इति का श-
ङ्का येन किद्वारमुच्यते ? , इत्याह—‘तं बिय’ इत्यादि,
तदेव सामायिकं किं जीवात्स्यत्, अनन्यद् वा ? इति से-
वहं, तदपुनराशेषमिह किद्वारगणन्यास इति ।

अथ कथं द्वारविषयाशांगक्षेप-परिहारौ प्राह—

भणिए सखंभवसियं—ति किं पुणो लवमए कहे तं ति ।

इह सो बिय चितिज्जहं, किह लवमए सो सखंभवमो॥६९०॥

ननु नामद्वारे क्षाद्योपशमिकं सामायिकम्—इत्युक्तं ‘तदा-
वरणक्ष्वापशमात् तल्लभ्यते’ इत्यर्थानुक्रमकं भवति । अतः
‘कथं तल्लभ्यते ?’ इत्यर्थेयतिपादकं किमितिह पुनरपि क-
थं ज्ञानमुच्यते ? । अत्रोत्तरमाह—इह कथमिति द्वारे
न एव क्षाद्योपशमिस्त्वित्यन्ते । कथम् ? , इत्याह—कथं
लभ्यते स क्षाद्योपशमः ? , इत्यर्थे विशेषः ।

अथ द्वारबाहुद्वयाद् ग्रन्थव्यस्तरमनोक्त्य संक्षेपमाह—

किं बहुणा जमुवकम—निस्संयंतु भणियं पुणो भण्णई ।

अन्त्याणुगमादये, तं वक्साणाहियारत्थं॥६९१॥

किं बहुना ? । सर्वेष्वन्येनवृत्तादानद्वारेषु यदुपक्रम-निक्षे-
पयोर्भणितानां पुनरप्याचार्यो भवति, तदिहाद्यनुगमाव-
सरं पूर्वोपक्रान्तांस्तवस्तुव्याख्यानाधिकाराधेम्, इत्येवं
भावनीयमिति ।

तद्वयमुपादानां क्रमेण बहुशब्दादिद्वारेषु ग्रन्थकं विशेषतश्चा-
लनाप्रत्यवस्थानं आभिधाय, इदानीं सामान्येन सर्वस्याऽ-
प्युपादानस्य चालनामाह—

सत्यममुत्थासुत्थां, पायिणोवकमो तदास्यं पि ।

सत्यस्सोवरपओ, को एएंसि पवविसेमो॥६९२॥

आह—ननु उपक्रमोऽपि प्रायः शास्त्रमसुत्थानाधेयमेव, तत्रा-
नुपूर्वादिभिर्द्वारेषु कस्य शास्त्रं नामादिप्रासव्याख्याना-
यायनानामनीयत इत्यर्थः, तथाऽयमप्युपादानः शास्त्र-
स्योद्देशनिर्देशनिर्गमादिभिर्द्वारेषु स्थानमुपवश्यं व्याख्यातव्यो-
भयनामुपकल्पयति, इति काऽनयोऽपिशङ्का ? न किञ्चित् ।
तत एतयोर्द्वारान्तरं एव चाद्य इत्यादिप्राय इति ।

प्रत्यवस्थानमाह—

उदेममेतनियओ, उवकमोऽयं तु तिव्वोहत्तं ।

पाएणोवगपओ, नणु भणियोऽयं जओऽणुगमो॥६९३॥

उद्देशमात्रेणैव एषोपक्रमः—नामस्थापनाद्व्याख्यानिः,
आनुपूर्वादिभिश्च भेदेऽप्युपक्रमः शास्त्रमुद्देशस्यैव न तु व्या-
ख्यानस्येत्यर्थः । अयं पुनरुपादानः प्रायेण तस्य शास्त्र-
स्य विधाधार्यो-व्याख्यानाधेयः । कुत इह कथ्यते ? , इत्याह—
ननु यस्मादयं प्रस्तुतोऽनुगमो भवति, उपादानाच्चानुगम-

अथ यत्. अनुग्रहस्य च. व्याख्यातकृत्यात् सिद्धमुपाध्या-
तस्य व्याख्यातार्थत्वमिति

परिहारान्तरमाह—

नासस्व व संबन्धश्च—सुवचकोऽप्यं तु सुवचकस्याए ।

संबन्धावगमाश्चो, भयश्च जं सा तदन्तर्निमि ॥ ६६४ ॥

अथवा—न्यासस्याऽप्यवयवसंबन्धिनो नामादिविनिर्लेपस्य सं-
कल्पने तद्योग्यताऽऽपादनमुपक्रम उच्यते, तदन्ते तत्प्रति-
पादनात् । अयं सुषोढातः सूत्रव्याख्यायाः संबन्धस्तद्यो-
ग्यताव्यवस्थापनरूपः यत्—यस्मात् तदन्ते—उपोद्घातान्ते
सैव सूत्रव्याख्या भवत्येते, इत्युपक्रमोपोद्घातयोर्विशेषः । त-
देवमर्थादन्ते संकेपेणोभेदात्तानि युक्तोभेदार्थमात्रम् । विशेषः ।
[३४] अथ विस्तरार्थमभिधानमुपाध्याकार उद्देशनिर्देश-
विषयमात्रं चेतस्याशङ्क्य परिहारं तावदाह—

उद्देहि निदिस्तम्, पापं सामञ्जस्यो विसेतो वि ।

उद्देहो तो पदम्, निदिस्तोऽण्तरं तस्म ॥ १४८६ ॥

अनु कस्मात् प्रथममुद्देशस्ततो निर्देशः ? इत्याशङ्क्य परि-
हर्गत—‘ उद्देह’ मित्यादि, सामान्यतः हि पूर्वं वस्तुनिर्देश-
ततः पश्चाद् विशेषणो निर्दिश्यते, इति शास्त्रं लोके च स्थि-
तः । तथा—ज्ञानमपि प्रायः प्रथमं वस्तुनः सामान्याकार-
प्राहकमुपपद्यते, ततो विशेषाकारप्राहकम् । ततः—तस्मात्
कारणाद् वस्तुनः सामान्याभिधानलक्षणः प्रथममुद्देशः तत-
स्तस्यैव विशेषाभिधानरूपो निर्देश इति गाथायै । विशेषः ।

(३५) एतानि द्वाराणि कर्मणो व्याख्यानयामि तत्रानु-
मतद्वारम् । कस्य जीवस्य किं सामायिकम् । साम्प्रतं ‘कस्य
सामायिकं भवति ?’ इति द्वारे प्रस्तुतं यस्य तत् भवति
तदभिधत्तस्या प्राह—

जस्स सामासिञ्चो अप्पा, संजे नियमे तवे ।

तस्स सामास्यं होइ, इह केवलिसामसियं ॥ २६७६ ॥

जो समो सत्त्वभूएसु, तसेसुं भावेसु य ।

तस्स सामास्यं होइ, इह केवलिसामसियं ॥ २६८० ॥

यस्य सामायिकः निर्लेखितोऽप्रतिपत्त इत्यर्थः, आत्मा
जीवः । ६ । संयमे—मूलशुशुक्तो, नियम उत्पत्त्युपात्मके,
तपसि—अनसृजनादिलक्षणः । तस्यैवभूतस्याप्रमादिनः सामा-
यिकं भवतीत्येवं केवलिसामसियमिति । तथा, यः समो
मध्यस्थ आत्मानामिव परं पश्यतीत्यर्थः, सर्वभूतेषु सर्वप्रा-
णिषु त्रसेषु—द्वीन्द्रियादिषु, रक्षावेषु च पूर्णव्यादिषु तस्य
सामायिकं भवतीत्येवमव केवलिसामसियमिति ।
साम्प्रतं कलप्रदर्शनद्वारेणास्य करणमिधाने प्रतिपाद्यप्राह-
सावज्जोमं परिरेक्खण्डु,

सामास्यं केवलियं पसत्थं ।

गिहत्थधम्मा परमे ति नत्ता,

कुञ्जा बुद्धो आपहियं परत्था ॥ २६८१ ॥

सावधयोगपरिरक्षणार्थं सामायिकं केवलिकं—परिपूर्णे—प्र-
शस्त्रं—पवित्रम्, पतंश्च हि गृहस्थधर्मात् परमं—प्रधानं; उये-
ष्टम्, इत्येवं ज्ञात्वा कुयान् बुद्धो—विद्वानात्महितम्—आत्मो-

पकारकम् इहलोकं, परत्र च । अथवा—परो मोक्षस्तथैव कु-
र्यात्; ननु सुरलोकार्थम् । इति निरूपकिकपत्रार्थः ।

अथ साम्यगाथा—

केवलियं पडिपुणं, परमं जेद्धं गिहत्थधम्माश्चो ।

तं हियमिञ्चो परत्था, सिंघं परं वा तदत्थं वा ॥ २६८२ ॥

गताधीनवरम् ‘तं हियमिञ्चो परत्थं’ ति—तत् सामायिक-
मार्थनो हितम् । क ? इत्याह—इतः—इहलोकं, परत्र—परलोके
चेति ।

अथ वक्ष्यमाणगाथायाः प्रस्तावनां कुर्वन् साम्यकार एवाह—
गिहिणा वि सत्त्ववज्जं, दुविहं तिविहेण छिन्नकालं तं ।
कायव्वमाह सत्त्वे, को दोतो भयएऽणुमि ॥ २६८३ ॥

इह परिपूज्यसामायिककारणशक्त्यभावे—सम्पूर्णसंस्काराङ्गी-
कारभावसाध्यामांश्च गृहिणाऽपि—गृहस्थेनाऽपि सता तत्-
सामायिकं, छिन्नकालं—विघाटादादिकालमानोपनं संबन्धजं-
सर्वशब्दोच्चारणरहितं द्विविधं त्रिविधं कर्तव्यमेव । अ-
त्राह—परः—सर्व—सर्वशब्दोच्चारणे को शेषः, येन सर्ववर्ज-
म्—इति विशिष्यते ? । भयतेऽत्रोत्तरम्—सर्वशब्दोच्चारणं
कुर्वन्तस्तस्य सावधयोगानुमतिलक्षणां शेषः, तेन हि गृ-
हादिषु प्रायनेकं आरम्भाः प्रवर्तितः सन्निध, तत्रानुमतिश्च
सामायिकं तिष्ठतस्तस्यानुवर्तते एव ततः सर्वसावधयोग-
निषेधं कुर्वन्तो गृहस्थस्य व्रतमप्येव स्य इत्यादि भावः । इति
गाथाह्वयार्थः । (विशेषः) (सर्वविरतिविषया ‘सर्वविरतिर्वाह’
शब्देऽस्मिन्नेव भागं व्याख्या ताता ।)

अत्रापेक्ष—परिहारो साम्यकारः प्राह—

आहाणुमिह व न सो, किं पक्खत्ति मज्झं न सत्तो ।

पुण्ड्रपउत्तियसाव—जं कममसाहजं भोणुं ॥ २६८४ ॥

वाशब्दोऽप्यर्थः, आह परः—ननु यथा सावधयोगस्य क-
रणकारणे तथाऽनुमतिप्रत्ययसौ किमिति न प्रत्याख्याति ? ।
भयतेऽत्रोत्तरम्—नासौ गृही शक्तः—समर्थः । किं कर्तुम् ?
मांक्षतुम् । किं तत् ? इत्याह—पूर्वप्रयुक्तस्य प्राग् गृहादिषु
प्रवर्तितस्य सावधकर्मणः सावधयोगस्य ‘साहजलं’ ति-
आभिध्वज्जनम् प्रतिबन्धविधानमन्यते । कस्यमेव अनुष्ठानं
विधीयते, नाशक्यम् । पूर्वप्रवृत्तं च सावधयोगं गृहस्थाऽ-
भिध्वजं मांक्षं न शक्नोति । अतो न सावधयोगानुमतिम-
सौ प्रत्याख्याति, व्रतभङ्गप्रसङ्गादिति ।

पुनरपि पराभिगमयमाशङ्क्य परिहरप्राह—

नणु तिविहं तिविहेणं, पक्खत्तियं सुयम्मि गिहिणो वि ।

तं धूलवहादियं, न सत्त्वसावज्जोमणं ॥ २६८६ ॥

ननु गृहस्थस्य सावधयोगानुमतिप्रत्याख्याननिषेधं कुर्व-
न्तस्तव भुतिनिरोधः, यतस्त्रिविधं त्रिविधं प्रत्याख्यानं भू-
ते गृहिणाऽपि भणितम्—इति शेषः, तथा च भगवत्यानु-
क्रम—“समणोवासगरस्स णं भंते ! पुण्णमेव धूलं पाणाऽ-
ह्वाए अपक्खकस्माए भवए, से णं भंते ! पक्खा पक्खाए-
कस्माए किं कंए ? । गोयमा ! तीयं पडिक्कमए, पडुपयं-
संवहए, अणगयं पक्खकस्माए । तीयं पडिक्कमणं किं
तिविहं तिविहेण पडिक्कमए, तिविहं दुविहण पडिक्कमए,
तिविहं पगविहेण पडिक्कमए ? ०जाए पक्विहं पक्विहण

पठिकमदीनायमातिविहं ति विहं पठिकमह० आध पकविहं पकविहय वा पठिकमह० । तदेवमिह भूते त्रिविधं त्रिविधनापि गृहस्थस्य प्रत्याक्यानामुक्तम्, तत् कथमस्य त्रिविधो भवता त्रिविधोऽस्ति । सत्यम्, किन्तु त्रिविधं त्रिविधेन भूताहं प्रत्याक्यानां स्मृत्यवधत्तुनावादीनामेव द्रष्टव्यम्, यथा कोऽपि सिंहसमगजादीनां वधादीनामिवादास्त्रिविधं त्रिविधेन प्रत्याक्याति, न पुनस्तत् सामान्येन सावधयोगविषयमवगन्तव्यमिति ।

अतो विशेषित एव कश्चिद् विवक्षितसावधयोगे त्रिविधं त्रिविधेनापि प्रत्याक्यानामदोषाय भवतीति दर्शयति—

जह किञ्चिदप्यभ्योयस्य, मप्ययं वा विसेमियं वत्पु ।

एवमकलेज न दोसो, सयंरमणाह मच्छु एव ॥२६८७॥

जो वा निकसमिउमसो, पडिमं पुचाहं संतनिमिचं ।

पडिवजेज तमो वा, करेज ति विहं पि ति विहेणं ॥२६०८॥

जो पुण पुव्वारद्धा—पुडिम्य सावजकम्म संतासो ।

तदपुमहं परिहं सो, न तरहं सहसा नियत्तेउ ॥२६८६॥

न विद्यते प्रयोजनं येन तदप्रयोजनं काकमांसादिकं विशेषितं वस्तुवाधित्य, अप्रायं वा मनुष्येनादौ बहिर्देहिन्दन्तत्रिककर्मविकं किमपि विशिष्टं वस्तुवधित्य यदि त्रिविधं त्रिविधेन प्रत्यक्षणीन तदा न कश्चिद् दोषः । यथा कश्चित् संयमूरस्यादिमस्यानर्थाकृत्य नष्टं त्रिविधं त्रिविधेन प्रत्यक्ष इति । यो वा मनं जघुषुः पुनः सन्तत्यादिनिमित्तं विलम्बमान एकादशीं प्रतिमां प्राप्तपदान्तको वाऽसौ त्रिविधं त्रिविधेनापि सावधयोगप्रत्याक्यानां कुर्याद् न दोष इति । यः पुनः पूर्वोक्त्यानुष्ठितसावधकर्मसंतानस्तदनुमतिपरिणति न शक्नोति सहसा निवर्त्येतुम्, अतोऽस्त्रिविधं त्रिविधेन नासौ प्रत्याक्याति, इति गाथापञ्चार्थः ।

(३६) तथापि गृहस्थसामाधिक्यमपि परलोकाधिना कार्यमेव, तस्यापि—विशिष्टफलसाधकव्यादिप्राद—

सामाहयमि उ कए, समणो इव सावका इवह जम्हा ।

एणस्य कारणेणं, बहुसो सामाहयं कुजा ॥ २६६० ॥

हो न पुनर्गृहस्थः सामाधिक्यमपि भ्रमण इव आधकां भवति, वस्तुना प्रायोऽप्यभ्यासगहनत्वाद् बहुतरकर्मनिर्देशोऽसौ भवतीति भावः । अनेन कारणेन बहुशोऽनकथा सामाधिक्यं कुर्यात् वस्तुवधो भूयानिति ।

मध्यस्थस्यैव लक्षणमाह—

जो न विवहइ रागे, न वि दोसं दोहह मज्झपराम्मि ।

सो होइ प मज्झसो, मेसा सव्वे अपमज्झसा ॥२६६१॥

सुगता, नवरं मध्ये रागद्वेषयोरन्तरला निष्ठनीति मध्यस्थः न रागस्य स्पृहयते, नापि द्वेषेति भावः । इति नियुक्तिगाथाद्वयार्थः । विश० ।

आकर्मद्वारमाह—

तिहं सहस्सपुहं सयं पुहं च होइ विरईए ।

एगमव आगरिसा, एवइणा हुंति नायव्वा ॥ २७८० ॥

आकर्षणमाकर्षस्तमप्रथमतया, मुक्तस्य वा प्रहयमित्यर्थः । तत्र त्रयाणां सम्यक्त्वभूतदेशविरतिस्सामाधिक्यानामेकमेव सहस्रपृथक्त्वमाकर्षणां भवति । विरेतेस्तु चारित्रस्यैकमेव शतपृथक्त्वमाकर्षणां भवतीति । एवमेत उक्तवृत्त ए—कभिका आकाशः मोक्षाः, जघन्यतस्त्वैक एव सर्वेषामाकर्ष इति ।

मानाभयगतानाह—

दोहइ पुहसमंसा, सहस्सपुहं च होइ विरईए ।

नासुमंवे आगरिसा, सुए अयेता उ नायव्वा ॥२७८१॥

द्वयोः सम्यक्त्वदेशविरतिस्सामाधिक्योर्नानाभयपृच्छणोऽसंख्येयानि सहस्रपृथक्त्वान्याकर्षणां सम्भवन्ति । एकं हि सहस्रपृथक्त्वमन्येयेस्तप्रतिपातमवैरुं गितमसंख्येयानि सहस्रपृथक्त्वानि भवन्ति । तथा विरेतेष्व चारित्रस्य मानाभयव्याकर्षणां सहस्रपृथक्त्वमेव भवति, भूतनु सान्ध्यनाकारात्मकऽनन्तेषु भवेद्यनन्ता आकाशे भवन्ति । इति नियुक्तिगाथाद्वयार्थः । विश० । प्र० । आ० म० । आ० सू० । (उद्देश्याय ' उहस ' शब्दे द्वितीयभागं ७६६ पृष्ठ उक्तम् ।)

(३७) अथ कानिचिदं सामाधिक्यम् ? इति द्वारं व्याचिख्यासुराह—

सामाहयं पि ति विहं, सम्मतसुयं तरा चरितं च ।

दुविहं चैव चरितं, अगारमस्यगारियं चैव ॥ २६७३ ॥

त्रिविधम्—त्रिविधं सामाधिक्यम्, अनुत्वारलोपात् सम्यक्त्वम्—सम्यक्त्वसामाधिक्यम् । भूतम्—भूतसामाधिक्यम् । तथा चारित्रम्—चारित्रसामाधिक्यम् । चतुष्टयः प्रत्येकं स्वगतानकभदस्त्वनाथः । तत्र सत्त्वपक्षं मूलभेदधारितं चारित्रसामाधिक्यं द्विविधमेव—द्विभेदमेव, तथावा—अगाः—वृत्तास्तेः कृतमगारं—गृहं तदवस्थानं तन्मत्तोपादगारं—गृहस्थस्यैव दमगारिकं—देशचारित्रसामाधिक्यं देशविरतिस्सामाधिक्यमिति यावत् । एतच्च पुनरप्येकभेदम्, देशविरतेष्विष्यकत्वात् । न विद्यतेऽगारं—गृहं यस्यासाधनगारः साधुस्तस्यैव दमगारिकं सर्वचारित्रसामाधिक्यम्—सर्वविरतिस्सामाधिक्यमित्यर्थः । इदमापि स्वस्थानेऽनकभेदमेव ।

(३८) भूतसामाधिक्यस्यापि सत्त्वपक्षो भेदकथनार्थमाह—

अज्जकयं पि य ति विहं, सुते अये अ तदुमए चैव ।

सेससु पि अज्जकयं—सु होइ सेसव निज्जुवी ॥२६७४॥

अधीनेन विनयादिकमेव गुरुसमीप इत्यप्यनेन सामान्येन धृतमिह युज्यते; भूतसामाधिक्यमित्यर्थः, तर्हा त्रिविधम्—त्रिभेदम् ' सुत ' न्यादि, सुततः, अर्थतः, तदुभयन—अर्थतः । उपलक्षणमाह—आपिशब्दाद्—वा सम्यक्त्वसामाधिक्यमप्यपि शांतिमात्राधिक्यस्योपशमिकभेदात् त्रिविधं द्रष्टव्यम् । अथ प्राकान्तापादानुमित्युक्तशब्दाध्ययनव्यापिनां दर्शयिमाह—' ससंयु ' न्यादि, प्रस्तुतसामाधिक्याध्ययनात् शेषस्यापि चतुर्विंशतिस्त्वनाधिक्येषु चाध्ययनेष्वेवोद्देश—निर्देशादिका निष्कर्षपर्यवसानोपादानुमित्युक्तमेव । एवमेव सर्वत्र द्रष्टव्यमित्यर्थः । आह—ननुऽपि वाननियुक्तौ सर्वस्वाभिमति समर्थतायामिदमतिदेशो दातुं युज्यते, न चेयमर्थाप

सम्भवेति 'अभागरिसोक्तोसंगनिर्गम' इति निरुद्धकार एव तस्याः समर्थयिष्यमाणायात् । सत्यम्, किन्तु पौष्पातनि-
युक्तिमध्यमिषम्, मध्ये आतिदेशः कृतः पर्यन्तेऽपि लभ्यते
'मध्यमेहने आतिदेशोऽतिशयः' इति न्यायात् । इति नि-
युक्तिगाथाद्वयायः ।

(६६) अथ साम्यकारः सम्यक्त्वादिसामाधिकानां भेद-
निरूपणार्थमाह—

संमम निसंगगोऽहिम-अमो य दसहा य तप्पमेवाओ ।

कारयरोयगदीवग-महवा ख्वायाइयं तिबिहं ॥२६७५॥

सुत्तयतदुभयाइ, बहुहा वा सुत्तमकस्सरसुबाइ ।

ख्वायाइ तिहा सामा-इयाइ वा पंचहा चरख ॥२६७६॥

दुबिहतिविहाइ खाणु-अवाइ बहु एगदेसचारिचं ।

वीसुं सप्पाइ पुण, पजायअओ ऽणोत्तमेयाइ ॥ २६७७ ॥

सम्यक्त्वं तावत् निसर्गनोऽधिगमतश्चैवं त्रिधा भवति ।
तत्र निसर्गः—स्वभावस्वरूपात् सम्यक्त्वं भवति, यथा ना-
रकादीनाम्, अधिगमनार्थेकरादीनां समर्प धर्मध्वज-
तस्मात् सम्यक्त्वं भवतीति प्रतीतिमेव, यथा स्कन्दकादी-
नाम् । अथवा—'तप्पमेवाओ' ति-तस्य सम्यक्त्वस्य प्रकृ-
ष्टः स्वभावो भेदस्तस्मात् प्रभेदनाभिव्यक्तमानमिदम्, द्विविध-
मपि समुद्दिष्टं दशधा भवति । तत्रोपशमिकसास्वादन-
ज्ञायापशमिकवृद्धज्ञापकभेदात्, निसर्गेऽपि पञ्चधा, एवम-
धिगमसमुत्थमपि पञ्चधेयः । तद्वत् समुद्दिष्टं सत् दशधा भ-
वति । अथवा—कारकरोचकदीपकभेदात् ज्ञापिकज्ञायापश-
मिकोपशमिकभेदात् त्रिधा सम्यक्त्वं भवति । तत्र ज्ञापिक-
ज्ञायां भेदाः प्रतीता एव । कारकादीनां स्वयमर्थः—र्यास्म-
न् सम्यक्त्वं सांत सदनुष्ठानं भवति, सम्यक्त्वं करोति च, न-
त् कारयति सदनुष्ठानमिति कारकं सम्यक्त्वमुच्यते । ए-
तच्च साधूनां द्रष्टव्यम् । यत् सदनुष्ठानं रोचयत्येव कव-
लम् न पुनः कारयति तद् रोचकम्, यथा धेरिककादीनाम् ।
यत् स्वयं तत्त्वध्वजानरहित एव मिथ्यादृष्टिः परस्य धर्मक-
थादिभिस्तत्त्वध्वजानं दीपयत्युपाधयति तत्सम्बन्धि सम्य-
क्त्वं दीपकमुच्यते, यथाऽङ्गारमर्दकादीनामिदं सम्यक्त्वमु-
च्यते, परमार्थस्तु मिथ्यासम्बन्धेति । स्यादधेतदुप-
यमभावात्—स्वयं भूतसामाधिकं त्रिधा भवति । 'अकल-
रस्तणी समं, सादयं क्लृप्त सपञ्चर्यासं च । गमियं-
अकृष्यविष्टे' इत्यादिना प्रतिपादितादक्षरश्रुत्याऽनन्तरश्रुता-
दिभेदाद् बहुधा अ भूतसामाधिकं भवति । चरणं चारित्र-
सामाधिकं पुनः ज्ञापिकम्, ज्ञायापशमिकम्, औपशमिक-
मित्येवं त्रिधा भवति । यथा—सामाधिकचक्रद्वयोपरधोपनीय-
परिहाराविशुद्धिकसूक्ष्मसंपादयथाख्यातभेदात् पञ्चधा तद्
भवति । यत् खण्डवृत्ताद्येकदेशविषयं चारित्रं देशवर्ति-
सामाधिकमित्यर्थः, तद् बहुधा—बहुभेदं भवति । केन ? इत्या-
ह—'दुबिहतिविहाइण' ति । 'दुबिहं लिबिहण पदमओ-
दुबिहं दुबिहण वीअओ होइ । दुबिहं एकविहणं, एगविहं
अय लिबिहणं ॥ १ ॥' इत्यादि—अनुप्रतिपादिनभङ्ग-
ज्ञानेन हेतुभूतमित्यर्थः । 'वीसुं' ति—एतेषां सा-
माधिकानामेव पूर्वोक्ता भेदा विषये एवैकदेशविषय-
६८०

मानानां द्रष्टव्याः यदा तु सद्योत्पत्त्यतिना समुत्तिताभि मद्-
तश्चिन्त्यन्तं तदा पर्योयतः पर्योयानाभिव्यक्तानन्तभेदानं द्रष्ट-
व्यानि । सेयमभेदयामध्यवसायस्थानानामसंभवेत्यलोकाका-
शप्रदेशप्रमाणत्वात्, एकैकस्य चाध्यवसायस्थानस्यानन्त-
पर्यायत्वादिति ।

'सेसु वि अककयसेसु' इत्यादिव्याख्यानामाह—

अवीसयत्थयाइसु, सव्वज्जकयसेसु वाऽणुओममि ।

एस बिष निज्जुवी, उदेसाइ निरुत्ता ॥ २६७८ ॥

शेषस्ववि चतुर्विंशतिस्तवादिषु, अशब्दाद्—अन्येषु च श-
स्त्रपरिहारादिष्वध्ययनेष्वनुयोगं विधीयमानं आदावपेवोद्दे-
शादिका निरुक्त्यन्तोपादातनियुक्तिर्द्रष्टव्या । इति गद्याच-
नुत्तरार्थः । विशेषः । आ० चू० । आ० म० ।

(४०) कति सान्तरं सामाधिकम् । अत्र सान्तरद्वारमाह—

कालमर्थं च सुप, अद्धा परियञ्जो य देसणो ।

आसायखबुल्लां, उक्कोसं अन्तरं होइ ॥ २७७५ ॥

इह जीव एकदा सम्यक्त्वादिसामाधिकमवाप्य ततस्त-
त्परित्यागे यावता कालेन पुनरपि तद्व्याप्तौ सोऽपान्त-
रकालः—अन्तरमुच्यते । तच्च सामाध्यं अक्षरारम्भे भूते जघ-
न्यतोऽन्तमुद्धर्त्तम्, उक्तप्रत्ययनन्तं कालं भवति । इदं सुक्तं
भवति—इह द्वीन्द्रियादिः कश्चित् भूतं लब्ध्वा मृता यः
पृथिव्यादिष्वप्यत्र तत्रान्तमुद्धर्त्तं स्थित्वा पुनरपि द्वीन्द्रि-
यादिष्वगतः भूतं लभत तस्य जघन्यतोऽन्तमुद्धर्त्तमन्त-
रं भवति । यस्तु द्वीन्द्रियादिसुतः—पृथिव्यन्तज्जाययन-
स्थितिषु पुनः पुनरुत्पन्नमानोऽनन्तरं कालमावाप्स्यति, ततः
पुनरपि द्वीन्द्रियादिष्वगम्य भूतं लभत, तस्यायमेकैन्द्रि-
यावस्थितिर्काललक्षणोऽन्तकाल उक्तप्रत्योऽन्तरं भवति ।
अयं चासङ्कष्यतपुत्रलपरावर्त्तमानो द्रष्टव्यः । शेषस्य तु
सम्यक्त्वं देशवर्तिनसर्वोवर्तिनासाधिकमप्यन्येति इदम-
जघन्यतोऽन्तमुद्धर्त्तम्, उक्तप्रत्यस्तु देशोऽप्युत्पन्नपरा-
वर्त्तोऽन्तरं भवति । इदं चाकृष्टमन्तरमाशाननाबहुलानां
जीवानां द्रष्टव्यम्, उक्तं च—'तिन्धयपययणसुयं, आयरियं
गणहमहाहियं । आसायंता बहुसा, अणत्तसेसारिअं
होइ ॥ १ ॥' इति नियुक्तिगाथायः ।

भाष्यम्—

मिच्छुसुयस्म वणस्सइ-कालो सेसस्म सेससामणो ।

हीयं भिसुद्धुत्तं, सव्वेसिमिहगजीवस्स ॥ २७७६ ॥

इह योऽयं वनस्पतिकालो वनस्पतेरुपलक्षणवार्धेकमिद-
कालोऽसंख्यातपुत्रलपरावर्त्तमानः भूतस्याऽकृष्टोऽन्तरं प्रो-
क्तः, स मिथ्याभूतस्य मिथ्याभूतमङ्गाकृत्य द्रष्टव्यः । 'सेस-
स्स सेससामणो' ति—शेषस्य तु सम्यक्त्वं भूतस्य शेषैः
सम्यक्त्वादिसामाधिकं सामान्यः—तुल्यां दशानापांषु पुत्र-
लपरावर्त्तनक्षणे उक्तप्रोऽन्तरकालो द्रष्टव्यः । 'हीयं' ति-
हीनं-जघन्यमन्तरं सर्वेषामपि सम्यक्त्वादिसामाधिकानां
नियुक्तिगाथायामनुक्तत्वाद् भिन्नमुद्धर्त्तम्—अन्यमुद्धर्त्तं द्रष्टव्यम्
इदं च 'जघन्यमुत्पृष्टं चान्तरमेकजीवस्य मन्त्रयम्, ना-
माजीवानां सम्यक्त्वाद्यन्तराभावाद् इति गद्यायः ।

(४१) अथ क किं सामायिकम् ? इति निरूपणार्थं
हारायाथात्रयमाह—

लेखदिसि कालगर्ह, भवियसकि(उ)सासदिडिमाहारे ।
पञ्जसमुत्तजम्-दिह वैपेससा कसायाऽऽऽ ॥ २६६२ ॥
नाथे जोगुयभोगे, सरीरसंठाससंभयसमाणे ।
लेसा परिशामे-वे-यसा य सधुगवाय कम्मे या ॥ २६६३ ॥

निज्जेडुसमुत्तज्जे, आसवकरणं तहा अलंकारं ।
सयसासलठाण्डे, चंकेमंते य किं कहियं ॥ २६६४ ॥

आत्मां समुदायार्थः सप्तदिक्कालगतभयसंशुचकुलसदृष्टवा-
हारकान्द्रीकृत्यालोचनीयं ' किं कहियं ' ति- ' किं क सा-
मायिकम् ? ' इति संवेद्यः, तथा, एषोससुत्तजम्स्थानि-
वसंज्ञाकथाया-ऽऽप्येति चेति । तथा, ज्ञाने योगोपायगौरी,
शरीरसंस्थानसंहतनमानान्, लेश्यापरिश्रमं, वेदनां, समु-
दातकम् चाश्रित्यालोचनीयम्, ' किं क सामायिकम् ? ' इति । तथा, निर्वैयनाद्वर्तनं आश्रयकरणम्, तथाऽलङ्कारम्,
शयनाऽऽसवकरणस्यांशङ्ककमतआश्रित्य विवर्तनीयं ' किं
क सामायिकम् ? ' इति । वि० ॥ आ० म० ।

(४२) एतानि हाराणि अक्षरागुक्तमण्यवाचिकयासुरीप
वस्तुनां सदैव श्यालयातत्वाच्च शक्तानि तथा समावष्टम् इति
हारायाथाक्रमणं ज्ञेयम् ।

इदानीमवयवार्थं उच्यते । तत्रोपलोक्यादिज्ञेय-
होह्यस्यस्यक्यादिसामायिकानां
लभादिभाववमिष्युत्तमाह—

सम्मसुयाणं लामो, उड्डं य अहं य तिरियल्लोणं य ।
विरिं मणुस्सल्लोणं, विरयाविरिं य तिरियल्लोणं ॥ २६६५ ॥

सम्यक्त्वधुनसामायिकयोर्लामो-प्राप्तिकर्त्तव्यं चावच्छा-
न्यलोकं भवति, तत्रोपलोकं मरुत्तुल्लाकादिषु निस-
र्गनाऽऽध्यायमाद्वा सम्यक्त्वसामायिकस्य, तथा धृतात्रा-
नस्य तत्समकालमेव धुनज्ञानतया परिणामात् धुनसामा-
यिकस्य च लामो भवति । एवमधोलोकेऽप्यधोलोकादिप्र-
मेतु तत्केषु च ये सम्यक्त्वप्रतिपक्षेन तेषां यथोक्तसामायिक-
कथ्यलामो वक्तव्यः, एवं तिरियल्लोकेऽपि यथोक्तसामायिक-
कथ्यलामो वक्तव्यः । इह च तिरियाणं लोकेषु यथोक्तसामायि-
ककथ्यलामो वक्तव्यः । एतन्निमित्तमध्यायशरीरम्, न पुनर्यथोक्तसामा-
यिककथ्यमेव लभ्यते इति, यत् आह— ' विरिं मणुस्सल-
लोणं ' ति-तिरियल्लोकादिप्रभूतऽधुनैवतयादीपसमुत्तल्लोणं
मनुष्यलोकां विरतिः सर्वविरतिस्सामायिकमपि लभ्यते ।
इदं चैव लभ्यते साम्यार्थात् इष्टव्यम् । मनुष्या एवैतत्प्रति-
पक्षारां नात्येव इत्यर्थः । सन्नियमं नु विशिष्टधुनविदा विद-
न्ति । विरताविरतिश्च देशविरतिस्सामायिकलक्षणं लामवि-
चारं तिरियल्लोणं भवति, मनुष्येषु च केषुचिदिति ।

पुण्वपडिवसया पुण, तीसु वि लोणसु नियममो तिरियं ।
चरखस्स देसु नियमा, मयिज्जा उड्डलोगम्मा ॥ २६६६ ॥

पूर्वप्रतिपक्षकान्तु त्रयाणां सामायिकानां नियमनं त्रिष्व-
पि लोकेषु विद्यते । चतुर्थस्य सामायिकस्य द्वयैरेवाधो-
लोकानि यल्लोकाः पूर्वप्रतिपक्षा नियमनः सन्ति । ऊर्ध्व-
लोकं पुनर्भाज्याः कदाचिद् भवन्ति कदाचिद् नन्ति । गते
सप्तद्वारम् । वि० ॥

(४३) दिग्द्वारम्-कस्यां दिशि किं सामायिकम् । इह नाम-
स्थापनाद्वर्णादिभगनाधिकार एव शेषासु यथासंभवे सामा-
यिकस्य प्रतिपद्यमानकः । पूर्वप्रतिपक्षो वा वाक्यः । तथा आह
' क्विंहुत्तम् ' एतत् पुन चउहिं दिग्वाहिं अहिगारां जलानि-
सानायाल्लस्यपञ्चवगभाविस्मादि नामादीं निजि पक्खणा-
निमित्तं " ति । तत्र सप्तदिशांऽधिकृत्य तावदाह—

पुव्वायियासु महा-दिस्सामु पडिवज्जमालतो होइ ।
पुण्वपडिवज्जतो पुण, अस्सपरीणं दिमाए उ ॥

पूर्वादिक्कासु क्षेत्रनां महादिषु विवर्तिते काले स-
र्वेषामपि सामायिकानां प्रतिपद्यमानको भवति । तस्मै-
भयस्तावन्ति न पुनर्भवेत्येव कदाचित्तस्य तासु भ-
यनान् । पूर्वप्रतिपक्षः पुनर्धनुर्गामपि सामायिकाना-
मन्यतरस्यां दिशि भवेत्येव । पुनः शब्दस्यैवकारण्येनान् न
पुनर्न भवति । एतर्हापि सामान्यनोक्तम् विशेषनस्यैवमव-
गन्तव्यम् । त्रयाणां सम्यक्त्वसामायिकधुनसामायिकदेश-
विरतिस्सामायिकानां चतुस्त्वपि पूर्वोदिक्कासु महादिषु
नियमनं पूर्वप्रतिपक्षकोऽस्ति । सर्वविरतिस्सामायिकस्य तु
पूर्वापरदिशांनियमनं दक्षिणोत्तरयोस्तु भजनया । एकान्त-
दुष्टमादिक्कालं भरनैरवनेषु सर्वविरतिरुच्छेदात् पितृषु
पुनर्धनुर्गामपि तथा ऊर्ध्वधोदिग्द्वयं च चतुर्गामपि सा-
मायिकानां न पूर्वप्रतिपक्षा, नापि प्रतिपद्यमानकः तावत्क-
दिशिकत्वेन चतुःप्रादेशिकत्वेन च उपायवगाहनासंभवात् ।
स्पर्शनामानं पुनर्भवेदपि । तथा आह भाष्यकारः— ' लिङ्गा-
वाल्लुक्यगारी, दिस्सामु सामाज्यं न ज तासु । सुसासु ना-
वगाहइ, जीया तासो पुण कुमज्जा " ॥ २७० ॥

तापत्रिषावपयं प्रहापकदिश्याविकृत्याह—

अड्डसु चउण्ह नियमा, पुण्वपवज्जा उ देसु दोण्डेवं ।
दोण्ह तु पुण्वपवज्जा, मिय नञ्जा ताव पववए ॥

तापत्रिषावपयं प्रहापकविषयं च पुनरष्टसु पूर्वोदिक्कासु
दिक्षु चतुर्गामपि सामायिकानां नियमान् पूर्वप्रतिपक्षाऽ-
स्ति, प्रतिपद्यमानकस्तु भाज्यः कदाचिद् भवति कदाचिन्नति ।
तथा द्वयोर्धोधाः कथायादीनां द्वयोः—सम्यक्त्वसामायि-
कधुनसामायिककारण्येव पूर्वप्रतिपक्षा नियमास्ति प्रतिपद्य-
मानकस्तु भाज्य इत्यर्थः । ' दोण्ह उ ' इत्यादि द्वयोः—
पुनर्देशविरतिस्सामायिकसर्वविरतिस्सामायिककारण्यधोदि-
शाः स्यात् भजनया । पूर्वप्रतिपक्षः कदाचिद्भयानं कदाचि-
न्नति । अन्यः पुनः प्रतिपद्यमानकः सर्वथा नति ।

भावादिशमधिकृत्याह—

उभयामात्रो पुढवा-इसु विगलेसु होज उववज्जा ।

१-विशेषावयवोऽपि व्याकृत्य न मेम गति ।

पंचिदितिरिपुं, नियमा तिपहं सिध पवजे ॥
नारय-देव-अकम्प्य, अंतरदीपेसु दोहद भयबाधो ।
कम्मजनरेसु चउत्तुं, झुल्लेत्तुं उभयपडिसेहो ॥

पृथिव्यादिषु—पृथिव्येतज्जावायुमूलजीवस्कन्धबीजाप्रवी-
जपर्वणीजेषु उभयाभाष्यतुष्णीमपि सामायिकानां न पृ-
थ्वप्रतिपन्नो न प्रतिपद्यमानकः । किन्तुषु द्वित्रिचतुर्गिर्नि-
धेषु पूर्वप्रतिपन्नो भवत् । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरि-
ति सम्यक्त्वसामायिकभूतसामायिकयोः कदाचित् पूर्वप्र-
तिपन्नो भवेत्सासादनसम्यक्त्ववतां तेषु मध्ये उपावसंभ-
वात् । प्रतिपद्यमानकस्तु नापपद्यते उपदेशप्रवणान्तिस्मा-
दयथागात् । देशविरतिसर्वविरतिसामायिकयोः पुनर्न पूर्वप्र-
तिपन्नो नापि प्रतिपद्यमानकः, पञ्चगिर्गतिर्युत्तुं सर्वविर-
तिवर्जानां यथाणामपि सामायिकानां पूर्वप्रतिपन्नो नियमा-
दस्ति । यः पुनः प्रतिपद्यते प्रतिपद्यमानकः स्यात् भज-
ना-कदाचित् विवक्षितं कालं कदाचित्प्रति भाषि । सर्व-
विरतिसामायिकस्य तु न पूर्वप्रतिपन्नो नापि प्रतिपद्यमा-
नकस्तथा भवत्वाभावात् । नारकदेवेष्वकम्पं भूमिजान्तर-
द्वीपजमनुष्येषु च द्वयोः सम्यक्त्वधुनसामायिकयोः पूर्व-
प्रतिपन्नो नियमादस्ति । इतरस्य तु प्रतिपद्यमानकस्य भज-
ना-स्याहा न वा । इतरयोस्तु—दशविरतिसर्वविरतिसा-
मायिकयोर्न पूर्वप्रतिपन्नो नापि प्रतिपद्यमानकस्तथा स्वा-
भावात् । कर्मजनरेषु—कर्मभूमिजमनुष्येषु चतुर्णामपि
सामायिकानां पूर्वप्रतिपन्नोऽस्त्येव । प्रतिपद्यमानकस्तु भा-
वः । समुच्छिन्नेषु तु मनुष्येषु चतुर्णामपि सामायिकानां
विषयं उभयप्रतिपन्नो न पूर्वप्रतिपन्नो नापि पूर्वप्रतिपद्यमानक
इति भावः । आ० म० १ अ० । वि० ० ।

(४४) अथ भाष्यकारो वक्ष्यमाणनिर्मुक्तिगाथायाः
प्रस्तावनामाह—

खेचदिमासुं पगयं, सेसदिसाओ पमंगमोऽभिधिया ।
संभवओ वा वक्कं, सामहयं जत्थं ऊज्जा ॥ २७०५ ॥

इह दिग्द्वारे विचार्यमाणं कृत्वादाश्रयं या—पूर्वादिका
दिशः प्रकृतितास्ताभिरेवह प्रकृतं प्रयोजनम्, शेषास्तु नाम
स्थापनादिका दिशां दिक्साध्यात् प्रसङ्गतोऽभिहितः । यदि
या-अशेषदिशां मध्ये यस्यां दिशि यत् सामायिकम् स-
म्भवति तदभ्युक्तं वाक्यम्, मूलावश्यकाद् वाऽवसेयम्,
इति गाथायैः ।

‘ इह क्षेत्रदिग्भिः प्रयोजनम् ’ इत्युक्तम्, किं पुनस्तत् ?
इत्याह—

पुष्पाईयासु महा-दिसासु पडिवज्जमाओ होइ ।
पुण्वपडिवसओ पुण, अमसरीए दिमाए ॥ २७०६ ॥

पूर्वाद्यासु शकटोर्द्धं सांख्यतासु पूर्वोक्तसु चतसृषु
महादिषु विवक्षितं कालं चतुर्णामपि सामायिकानां प्रतिप-
द्यमानका भवति, तत्सम्भवस्तावदास्ति, न पुनर्भवत्येव
कदाचित् तस्य तासु भवनात् कदाचिदभयनादिति ।
पूर्वप्रतिपन्नकः पुनरन्यतरस्यां दिशि भवत्येव । इति
निर्मुक्तिगाथायैः ।

ऊष्वाऽधो दिग्द्वये विविधु च तर्हि का वार्ता ?

• इत्याह—

द्विधावल्लि रुपगामी, दिसासु सामाहयं न जं तासु ।
सुद्धासु नावगाहइ, जीवो तामो पुण कुसिजा ॥ २७०७ ॥

एकप्रदेशिकत्वेन द्विचतुर्भाष्यलीकस्यासु चतसृष्वपि-
विदिषु ‘रुपगामी’ ति—रुचकाकारयोः प्रत्येकं चतुर्धा-
शिकयोऽधोदिशोश्च ‘सामाहयं न’ ति—सर्वमपि स-
म्पूर्णं—सामायिकं न लभ्यते इति शेषः । कुनः ? इत्याह—
‘ जं तास्वित्यादि ’ यद्—यस्मात् तासु शुद्धासु—केवलतासु
वदस्वपि जीवः सम्पूर्णो नावगाहते, तस्य जस्यतोऽ-
प्यसकृत्प्रेषप्रदेशगवाहित्वात्, एतासां वैकप्रदेशिकत्वेन
चतुर्धाशिकत्वञ्च कैतावत्प्रमाणावगाहासम्भवात् । इत-
स्ततः संबन्धरादौ पुनः सामायिकवाजीवस्ताः पक्षीप देशतः
स्थूयद् न विरोध इति गाथायैः । उक्तं दिग्द्वारम् ।

(४५) साम्प्रतं कालद्वारमभिधिसुराह—

सम्पत्तस सुयत्त य, पडिववी छविहं वि कालम्मि ।
विरहं विरयाविरहं, पडिवज्जइ दोसु तिसु वावि ॥ २७०८ ॥

सम्यक्त्वस्य धुनस्य च द्वयोरप्यनयोः सामायिकयोः प्रति-
पत्तिः पक्षविधेऽपि सुचमनुष्यमादिकं कालं सम्प्रयति । पूर्व-
प्रतिपन्नकस्त्वन्यथाविद्यन्त एव । विरतिं सम्प्रचारिचलत्तानां
नाम्, तथा, विरताविरति-देशचारित्रात्मिकां प्रतिपद्यन्त क-
श्चिदुत्सर्पित्यां द्वयोः कालयोर्दुःखसुखमायाम् सुखमदुःख-
मायां चानि, अवसर्पित्यां तु त्रिषु कालेषु सुखमदुःखमायाम्
दुःखसुखमायाम्, दुःखमायां चानि । पूर्वप्रतिपन्नस्त्वैव वि-
द्यन्त एव । अप्रतिपन्नान्—संदहरणे प्रणीत्य पूर्वप्रतिपन्नकः
सर्वकालेष्वेव सम्भवति । प्रतिभागकालेषु तु त्रिषु सत्य-
क्त्वधुनयोः प्रतिपद्यमानकः सम्भवति, पूर्वप्रतिपन्नस्त्वैव
स्त्येव, चतुर्थे च प्रतिभागे चतुर्विधस्यापि सामायिकस्य
प्रतिपद्यमानकः सम्भवति, पूर्वप्रतिपन्नस्तु विद्यन्त एव बाह्य-
द्वीपसमुद्रेषु तु कालरहितेषु यथाणां सामायिकानां प्रति-
पद्यमानकः सम्भवति, पूर्वप्रतिपन्नस्त्वैव, वरणस्यार्पाय
नन्दीश्वरादौ विधाचारणादागमने पूर्वप्रतिपन्नः सम्भवति
इति निर्मुक्तिगाथायैः ।

अथ भाष्यम्—

तस्यासु तिसु ओस-पिणीए उस्तपिणीए दोसुं तु ।
नोउस्तपुस्तपिणि—काले तिसु सम्मसुताइ ॥ २७०९ ॥
पलिभागामि चउत्थे, चउत्थिहं चरणवज्जयमकाले ।
चरणं पि हुज्ज गमणे, सर्वं सवत्थ साहणे ॥ २७१० ॥

‘ तस्यासु तिसु ओसपिणीए ’ ति—अवसर्पित्यां तृ-
तीयादिषु त्रिषु कालेषु सुखमदुःखमादेषु त्रिवचरेकत्व-
त्यर्थः । ‘ सर्वविरतिदशविरातसामायिकयोः प्रतिपत्ता
लभ्यते ’ इत्याद्याहारः । पूर्वप्रतिपन्नस्त्वैव चतुर्णां—
मस्त्येव । एवमुत्तरत्रापि पूर्वप्रतिपन्नं यथासम्भवमभ्यु-
ह्य वक्तव्य इति । ‘ उस्तपिणीए दोसुं ’ ति—उत्सर्पित्यां
पुनर्दोषादुःखसुखमासुखमदुःखमासुखयोः कालविशेषयो-
स्तत्प्रतिपत्ता माप्यते । ‘ नो इत्यादि ’ इह देवकुत्तरकुतबु

सुषमसुषमाप्रतिभागः, हरिश्चरैर्यथेतु सुषमसुषमाप्रतिभागः, पञ्चसु महाबुद्धेः सुषमसुषमाप्रतिभागः । इह चतुर्विधं स्थान-
वृत्तित्वस्य सविशेषभावाद् नाउत्सर्गित्वस्य सर्वाधिकालोऽ-
र्थमभिधीयते, यथाक्रमं स सुषमसुषमाप्रतिभिः कालविशेषैः
सह प्रतिभागस्व साध्यस्य विद्यमानत्वाच्चात् । सुषम-
सुषमाद्यः प्रतिभागा एते सत्यन्ते । तदस्मिन् प्रतिभाग-
चतुष्टयस्यैव नाउत्सर्गित्वस्य सर्वाधिकाले विध्यमाने 'ति-
क्षु' ति—आपेक्षु सुषमसुषमाप्रतिभागविषु विषु प्रतिभा-
गेषु हे सम्यक्स्वधृतसामाधिके जीवः प्रतिपद्यते । 'पलि-
भागस्मि वडये वडविह' ति—महाबुद्धेः चतुर्षु बु-
धसुषमाप्रतिभागे चतुर्विधमपि सामाधिकं प्रतिपद्यते ।
'चरणवर्जियमकाले' ति—प्रकाले—कालाभावे बाह्यवर्ज-
यसुष्टे चरणवर्जितमार्गं सामाधिकत्रयं मस्याद्यः प्रति-
पद्यते । 'वरणं वि कुञ्ज गमणं' ति—नन्वीश्वरादी विषा-
खारणादीनां गमने चरणमपि पूर्वप्रतिपन्नं सर्वविरतिसा-
माधिकमपि भवेदित्यर्थः । 'सर्वं सध्वरथ साहरणं' ति—
देशादिना तु सहरणं प्रतीय सर्वं चतुर्विधमपि सामा-
धिकं सर्वत्र निःशेषेऽपि काले प्राप्यते । इति माथाह्वयार्थः ।
गते कालह्वयम् ।

(७६) इदानीं गतिद्वारं विमलिषुगह—

चउसु वि गईसु नियमा, सम्मत्सुसुयस्स होइ पडिवत्ती ।
मणुणसु होइ विरई, विराविरई य तिगिएसु ॥२७१॥

अतस्तुष्टपि नारकतियेग्रागमगतियु सम्यक्स्वधृत-
सामाधिकयोर्नियमात् प्रतिपत्तिर्भवति, न पुनर्न भवनीत्य-
र्थं नियमो द्रष्टव्यः, प्रत्यक्षं सदैव तत्प्रतिपत्तिरित्येव तु
न नियमः, कदाचिदन्तरस्यापि तत्प्रतिपत्तिरित्येव वक्ष्यमा-
णात्वादिनि पूर्वप्रतिपन्नस्य सदैव लभ्यन्त इति । तथा,
मनुष्येषु प्रतिपत्तिमङ्गीकृत्य भवति विरतिसारित्रागमिका,
नाभ्यागत्यु, पूर्वप्रतिपन्नस्तु तस्याः सदैवैव विद्यन्त इ-
ति । विरताविरतिश्च देशविरतिसिद्धेः भवति 'इत्यनुव-
र्तते, इहापि सम्भवतस्तत्प्रतिपत्तिर्द्रष्टव्या पूर्वप्रतिपन्नस्तु
सदैव स्मृतीति ।

अथ भयसंक्षिप्तारक्ष्यमभिधातुमाह—

भवमिद्विभो य जीवी, पडिवज्ज सो चउहमसयं ।

फँडिसहो पुण्णसंभि—म्मि मीसण् सण्णिपडिवज्जो ॥२७२॥

अथा प्राविनी सिद्धिर्यस्यासी भवसिद्धिको भयो जी-
वः, स अतुर्णा सामाधिकानामत्यन्तरत् सामाधिकम्
प्रतिपद्यते । इदमुक्तं भवति—कदाचित् सम्यक्स्वधृत-
सामाधिकं प्रतिपद्यते, कदाचित् देशविरतिम्, कदाचित्
सर्वविरतिमापि प्रतिपद्यत इति । पूर्वप्रतिपन्नस्तु नाना भ-
व्याभ्युत्थानमपि सामाधिकानां सदैव लभ्यन्ते इति । यत्र
सर्वथापि अतुर्णमपि सामाधिकानां कदाचित् सिद्धिर् प्र-
तिपद्यते । तथा आह—'सण्णिपडिवज्जो' ति—पूर्वप्रतिपन्ना-
स्तु संक्षिप्ताऽपि भव्यवद् सदैव प्राप्यन्त इति । 'पडिवज्जो',
इत्यादि, पूर्वप्रतिपन्नान् प्रतिपद्यमानकालाभ्यस्तु अतुर्णा-
मपि सामाधिकानां प्रतिपद्यः कार्यः । क इत्याह—असंक्षि-

ति, मिश्रकं, अमये च "सिद्धे नो ससृणी, नो असृणी,
नो भव्यं, नो अभव्यं" इति वचनाद् मिश्रकः सिद्धोऽभिधी-
यते । ततश्चैव त्रयोऽप्यसंख्यभयमिश्रकश्चतुर्णामपि सा-
माधिकानां न पूर्वप्रतिपन्ना नापि प्रतिपद्यमानका लभ्यन्त
इति भावार्थः । पुनः शब्दादमेकी सामाधिकानामभ्यस्तु
कृत्वा—अतुर्णसामाधिकयोः पूर्वप्रतिपन्नो भवेदिति द्रष्टव्यम्, त-
था मिश्रोऽपि भव्यकृत्वलो सम्यक्स्वधृतसामाधिक-
योः पूर्वप्रतिपन्नो भवेदित्यपि दृश्यम् । अयं च न मेकी ना-
प्यसंक्षिप्ति मिश्रता द्रष्टव्या । आह—यथेव सिद्धोऽपि स-
म्यक्स्वधृतसामाधिकस्य पूर्वप्रतिपन्ना लभ्यत, अतोऽस्यापि—
किमिति सर्वसामाधिकनिषेधः कियते ? । सत्यम्, किन्तु
सम्यक्स्वधृतं सामाधिकत्रयं ससारस्यामामंय सम्मयति,
तत्साहचर्यात् सम्यक्स्वधृतसामाधिकमपि ससारिणां सम्म-
न्धि विचार्यते, तथाभूतं तु मिडे नास्तीति निषेधवत्
इत्युच्यते, इति नियुक्तिमाथाह्वयार्थः ।

पुनःशब्दस्य व्याख्यायते भाष्यकारोऽप्याह—

पुण्णसहउ अससी, सम्मसुण् होइ पुण्णपडिवज्जो ।

मीसो भवन्धकालं, सम्मचवरित्तपडिवज्जो ॥२७१॥

गानाथो ।

अथोच्छ्वासनिःश्वासकर्हाष्टाह्वयमिधित्यस्या प्राह—

उसामय नीमासय—मीम पडिमहो दुविह पडिवमो ।

दिट्ठी य दो नया खलु, ववारा निच्छमो चवो २७१॥

उच्छ्वासीत्युच्छ्वासकः, निःश्वासीति निःश्वासकः, श्वा-
नापतपर्यामिपरानिषय इत्यर्थः । 'अ चतुर्णामपि सामा-
धिकानां प्रतिपद्यमानकः सम्भवति, पूर्वप्रतिपन्नकस्त्वस्यैव,
इति वाक्यशेषः । मिश्रः अतुर्णमपि पर्यामप्यप्राप्ता भ-
वत्यतः । तत्र प्रतिपत्तिमङ्गीकृत्य प्रतिपद्यः, नासौ चतुर्णामपि
प्रतिपद्यमानकः सम्भवतीति भावना । 'दुविह पडिवज्जो' ति
स एव द्विपिधस्य सम्यक्स्वधृतसामाधिकस्य प्रतिपन्नः
पूर्वप्रतिपन्ना भवति देवादित्येवमकाल इति । अथवा—मिश्र-
सिद्धः, तत्र चतुर्णामपि सामाधिकानां पूर्वोक्तपुरुषभययाऽपि
प्रतिपद्यः 'दुविह पडिवज्जो' ति—इह मिश्रः शरीरगतित्वाद्
नाउच्छ्वासानिःश्वासकयन्त शैलशीतोऽप्यौगिकत्वलो शुद्धान्,
स द्विपिधस्य—सम्यक्स्वधृतसामाधिकस्य पूर्वप्रतिपन्ना
भवति । दृष्टौ विचार्यमाणायामो नवी खलु विचारको व्यव-
हारो निश्चयश्चैव । तत्रास्य यथा मतिज्ञानविचारोऽस्मान् ज्ञा-
ने प्रतिपद्यते, तथोऽप्यसामाधिकी—असामाधिकवान् सा-
माधिकं प्रतिपद्यते, तथाऽसामाधिकी दीर्घकालिकी तत्प्रति-
पत्तिः । द्वितीयस्य तु यथा ज्ञानी ज्ञाने प्रतिपद्यते तथात्रा-
पि सामाधिकी—सामाधिकवान् सामाधिकं प्रतिपद्यते, सा-
माधिकी च तत्प्रतिपत्तिः, कियत्कालमिदुक्तकालोऽपेक्षतः ।
इति नियुक्तिमाथाह्वयार्थः ।

(७३) मिश्रशब्दाभावाच्च व्यवहारो निश्चयनमनविचारं च
भाष्यकारोऽप्याह—

मीसो नो उत्सासय—नीमासो तेहिं जो अपज्जो ।

हुज पवसो दोषिउ, मेलमिषमो चरितं च ॥२७१॥

पदमस्सासामहरी, पडिवज्ज विद्वग्गस्स सामहरी ।

ववहारनिष्कृयमयं, नैव मरणाणामो व ॥ २७१६ ॥
इह मिथो ना उच्छ्वासकनिःश्वासकोऽप्यागिकवली शु-
द्धतः । तथा-ताभ्यामुच्छ्वासनिःश्वासाभ्यामप्यागिकवली मि-
थः । स आप्यागिको देवादित्जन्मकाले द्विविधस्य सम्यक्त्व-
भूतसामाधिक्यस्य पूर्वप्रतिपक्षा लभ्यते । यस्तु मोऽउच्छ्वासक-
निःश्वासको मिथः शैलश्रीगताऽप्यागिकवली, स चारित्र-
सामाधिक्यं चरुशब्दात्—सम्यक्त्वसामाधिक्यं चाश्रित्य पूर्व-
प्रतिपक्षः प्राप्यत इति । दृष्टौ नयविचारे प्रथमस्य व्यव-
हारनयस्यासामाधिक्यी-असामाधिक्यवान् सामाधिक्यं प्रतिप-
द्यते, द्वितीयस्य तु निश्चयनयस्य सामाधिक्यी-सामाधिक्य-
वान् सामाधिक्यं प्रतिपद्यते इत्येवमादिष्ववहारनिश्चयनयमते
मतिज्ञानलाभ इवात्रापि विज्ञेयम् इति गाथाद्वयार्थः ।

(४८) आयाहारकप्यागिकद्वाराद्वयमाह—

आहारगो उ जीवो, पडिवज्ज मो चउएहमणयरं ।

एमेव प पज्जो, सम्मत्तसुए सिया इयरो ॥ २७१७ ॥

आहारयनीत्याहारकस्तु यो जीवः स चतुर्णां सामाधि-
कानां प्राप्तव्यतन्त्रं प्रतिपद्यते, पूर्वप्रतिपक्षस्वरूप्येव, य-
द्वाभः पर्याप्तमिः पर्याप्तकोऽप्ययमेव चतुर्णामन्यतन्त्रं प्र-
तिपद्यते, पूर्वप्रतिपक्षस्वरूप्येव । 'सम्मत्तसुए सिया इय-
रो' 'सि—इतरोऽनाहारकोऽप्यागिकश्च, तन्नानाहारकोऽप्या-
गिकस्तानां सम्यक्त्वभूतं आर्क्षकं स्य—भवेत्—पूर्व-
प्रतिपक्षः, 'प्रतिपद्यमानस्तु नैव' इति धाक्यशेषः । कवली
तु समुद्रान्तरीयवस्थापामनाहारकां दर्शयन्वर्णसामा-
धिक्यकृत्यस्य पूर्वप्रतिपक्षा लभ्यते, आप्यागिताऽपि सम्यक्त्व-
भूतं अधिष्ठित्य स्वान् पूर्वप्रतिपक्षः । इति निर्मुक्तिगाथाः ।

अत्र भाष्यम्—

पुष्पपवसाऽल्लहारागो दुग्गं सो अवंतरालमि ।

चरणं सेलेसाइसु, इयरो सि दुग्गं अपज्जो ॥ २७१८ ॥
गतायां नवरं 'चरणं सेलेसाइसु' 'सि—आदिशब्दान्-
समुद्रान्तरीयप्रसिद्धः । ततश्च शैलश्रीं समुद्रान्ते च कवलयना-
हारकधरण्यापलक्षणत्वात् सम्यक्त्वसामाधिक्यं चारि-
त्रसामाधिक्यं चाश्रित्य पूर्वप्रतिपक्षः प्राप्यतः । इवरस्वप-
यागिको देवादित्जन्मकाले सम्यक्त्व-भूतलक्षणसामाधिक्य-
द्विक्रमाश्रित्य पूर्वप्रतिपक्षा लभ्यते इति ।

(४९) साप्यते सुतजन्मद्वाराद्वयव्याचक्षयामयेदमाह—

निहाइभावओ वि य, जागरमाओ चउएहमणयरं ।

अउयं तह पोयजरो-वयाइदो तिण्णि चउरो वा ॥ २७१९ ॥

इह सुतो द्विविधः-द्रव्यसुतो, भावसुतो । एवं जाग्रद-
पीति । नच द्रव्यसुतो नन्द्रया, भावसुतस्तु मिथ्यादृष्टिः ।
नया द्रव्यजागरा—निद्रासंज्ञितः, भावजागरः सम्यग्दृष्टिः ।
तत्र नन्द्रया भावताऽपि च जाग्रच्चतुर्णां सामाधिक्यानाम-
न्यतन्त्रं प्रतिपद्यते । 'पूर्वप्रतिपक्षस्वरूप्येव' इत्यवयाहारः ।
आपिशब्दो विशेषणः । किं विशिनष्टि ? । भावजागरः सम्य-
ग्दृष्टिर्द्वे आद्यसामाधिक्यं प्रतीयत्येव पूर्वप्रतिपक्ष एव व्यव-
हारनयमतेन भवेत्, निश्चयनयमतेन तु तन्प्रतिपक्षाऽपि भ-
वति । चरणं देशविरतिं चाश्रित्य पूर्वप्रतिपक्षः प्रतिपद्य-
मानकश्च भवति । निद्रासुतस्तु चतुर्णामपि प्रतिपक्षा भ-
१८१

वति, न तु प्रतिपद्यमानकः, निद्रासुतस्य तथाविधविशु-
द्धतादिसाम्यभावात् । भावसुतस्तु नयविकलः, नस्य मि-
थ्यादृष्टत्वात्, वदयति च—'मिच्छो उ भावसुतो न पव-
ज्ज' इति । अथवा-नियमतो निश्चयव्यवहारनयमिमा-
यात् स भावसुतः सम्यक्त्वभूतसामाधिक्यकृत्यप्रतिपक्षकाले-
सम्यग्दृष्टिर्वा मिथ्यादृष्टिर्वाऽभिहितः, तथा च वचनेन—
'सोऽहवा नयमायाओ । सम्मो वा मिच्छो वा, निष्कृयवव-
हारश्चाऽभिहितो' इति । इदमुक्तं भवति—निश्चयनयस्य
सम्यग्दृष्टिः सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते, व्यवहारनयस्य तु मि-
थ्यादृष्टिः सम्यक्त्वं प्रतिपद्यते । अतो व्यवहारनयमतेन
भावसुतो मिथ्यादृष्टिः सम्यक्त्वादिनामाधिक्यकृत्यस्य प्रति-
पक्षा लभ्यत इति । जन्म चतुर्विधम्—अण्डजम्, पोत-
जम्, जरायुजम्, औपपातिकं चेति । तत्राण्डजा—
हंसादयः, पोतजा-हस्यादयः, जरायुजा-मनुष्याः, औ-
पपातिका-देवनास्काः । एतेषां यथासंभवे द्वे, त्रीणि, च-
त्वारि वा सामाधिक्यानि भवन्ति । तत्र हंसादयो द्वे त्रीणि
वाऽऽद्यसामाधिक्यानि कदाचित् प्रतिपद्यन्ते, पूर्वप्रतिपक्षा-
स्त्वेव तं नियमतः सम्भवे । एवं पोतजा हस्यादयोऽपि
वक्ष्यन्ताः । जरायुजास्तु मनुष्याश्चत्वार्यपि सामाधिक्यानि
प्रतिपद्यन्ते, पूर्वप्रतिपक्षास्तु तेषां नियमतः सन्ति, देव-
नास्काः पुनराद्ये द्वे सामाधिक्यं प्रतिपद्यन्ते, प्रतिपक्षास्वरूप्य
सामाधिक्यकृत्यस्य तं नियमतः सम्भवे । इह च मूलावश्यकानि
युक्त्यामेवं पाठो दृश्यते—'अण्डज पोयज जरायु निग-
निग चउरो भवे कमसो' इति, टीकायां तु तत्रैवं व्या-
ख्यानमभिमन्यते-जन्म त्रिविधम्-अण्डज-पोतज जरायुज-
भद्रभिन्नम् । 'तत्र यथासंख्ये—तिगानिचउरो भवे कमसो' ।
ततोऽण्डजादीनां त्रयाणामपि व्याख्यानं कृतं पश्चाद् व्या-
ख्यानम्—'औपपातिकास्तु प्रथमयादित्येव' इति । भाव-
टीकाकृताऽप्येतद् मूलावश्यकटीकागतेन सर्वे प्रायस्तद्व-
ध्यमेव लिखन्तम् । भाष्ये तु माथामन्योपपातिकानामुपा-
दानं कृतं दृश्यते । ततोऽस्या गम्भीरं क्रोधाभाधानं बहुश्रुता
एव विदग्धा । अस्माभिस्तु यथा भाष्ये दृष्टं तथा व्याख्यानम्,
संगतमसंगतं वेति पुनस्त एव जानन्ति । इति निर्मुक्ति-
गाथाः ।

अथ भाष्यव्याख्यानम्—

सम्मद्विद्धि किर भा-वजागरो दुग्गि पुष्पपडिवज्जो ।

होज पडिवज्जमाओ, चरणं सो देमविरं ॥ २७२० ॥

मिच्छो उ भावसुतो,

न पवज्ज सोऽहवा नयमायाओ ।

सम्मो वा मिच्छो वा,

निष्कृय-ववहारश्चाऽभिहितो ॥ २७२१ ॥

चउरो जराउजम्,

हुज्ज पवसा पवज्जमाओ वा ।

समे तिन्नि पवणो,

दोळि तओ वा पवज्जेज ॥ २७२२ ॥

तिक्काऽप्युक्तार्था एवेति । नवरं 'संसे तिन्नि पवणो' इत्या-

वि, इह शेषपदहेतुमाहङ्गयोनजलक्षणं जम्भयमेव शृ-
क्षणे, औपपातिकास्तु पूर्वप्रतिपन्नः प्रतिपद्यमानकाश्चाद-
पौड्योरव भवन्तीति द्रष्टव्यमिति ।

(५०) अथ स्थितिविहारमाह—

उक्तोपपत्तिर्ह्ये,
पडिवज्जंतं य नपि पडिवज्जो ।

अजहणमशुक्लान्ते,

पडिवज्जे यावि पडिवज्जे ॥ २७२३ ॥

आयुर्वर्जानां ज्ञानावरणादिकर्मणां त्रिशास्त्रागोपमकोटी-
काल्पादिकायामुक्तस्थितौ वर्तमानो जीवश्चतुर्णामपि सा-
मायिकानां न प्रतिपद्यमानको न चापि पूर्वप्रतिपन्नः प्रा-
प्यते, तस्यातिमूर्च्छित्वेन तत्सम्भवात् । आयुर्वज्ज्यादि-
शास्त्रागोपमलक्षणायामुक्तस्थितौ वर्तमानोऽनुत्तरसुरः पूर्वप्र-
थमसामायिकद्वयस्य प्रतिपन्नः प्राप्यते, तस्मात्पृथक्स्यप्रति-
ष्ठाननारकस्तु परमासावशेषावस्तथाविधवशांश्चतुर्णामपि प्रा-
प्यते सामायिकद्वयस्य प्रतिपद्यमानकोः पूर्वप्रतिपन्नस्य ल-
भ्यते, तथा च वक्ष्यति— 'आउक्कोसं दुष्णिण उ पवज्जमा-
णो पवणो वा' इति । अजहणमशुक्लान्ते तु शुक्लभवनपदहेतुल-
क्षणायामायुःस्थितौ वर्तमानो निगोदाद्भवनतुर्णामपि न प्रति-
पद्यमानको नापि पूर्वप्रतिपन्नः प्राप्यते, तस्या विमुक्त-
त्वेन तत्प्राप्यत्वादिनि । शेषे तु ज्ञानावरणादिकर्मसक्त-
जघन्यामस्तमुद्गोर्नादिकां स्थितिं धत्तुं दर्शनसक्तानिकसि-
न्तोऽस्तमुक्तवर्तित्वप्राप्यत्वं लक्षको देशविरतिवर्जितस्य
सम्यक्त्वधृतसर्वविरतिलक्षणसामायिकव्रतस्य पूर्वप्रतिपन्नो
लभ्यते, तस्याविशुद्धत्वेनातिजघन्यस्थितिवन्धकत्वात्,
लक्षकस्य च देशविरतिसंभवात्, सम्यक्त्वादिप्रतिपन्नस्य
पूर्वमेव संज्ञानत्वादिनि । अजहणमशुक्लान्तेन वेह
जघन्यस्थितिकस्यं गृह्यते, ननुवासकर्मसत्तापेक्षयति,
इत्याख्यानानां विशेषप्रतिपत्तेरिति । 'अजहणमशुक्लान्ते'
इत्यादि, अजघन्याकृष्ट तु कर्पण्यदानामापि कर्मणां
मध्यमायां स्थितौ वर्तमानो जीव इत्यर्थः । चतुर्णा-
मपि सामायिकानां प्रतिपद्यमानकोः पूर्वप्रतिपन्नस्य लभ्यते ।
इति निर्युक्ताध्यायार्थः ।

अथ भाष्यम्—

उक्तोपपत्तिरुक्तमा, न पवज्जतो न यावि पडिवज्जो ।

आउक्कोसं दुष्णि उ, पवज्जमाणां पवणो वा ॥ २७२४ ॥

न जहण उ डिईए, पडिवज्जह नेपपुवपडिवज्जो ।

सेमे पुववपवज्जो, देसविरहज्जिए होज ॥ २७२५ ॥

इत्याख्यानाथे एव ।

(५१) साम्प्रतं वेदमहाकायद्वारत्रयं व्याख्यासागराह—

चउरो वि तिबिहवेए,

चउमु वि सण्णासु होइ पडिवज्जी ।

हेडा जरा कतापै—

सुवण्णिणं तह य इहयं पि ॥ २७२६ ॥

अन्त्यायापि सामायिकानि-अपिपुनपुल्लक्षणं त्रिविधंऽपि

वेदं प्राप्यते । इदमुक्तं भवति—अन्त्यायापि सामायिकान्यापि-
कृत्य त्रिविधवेदं विभक्तिं कालं प्रतिपद्यमानकोः सम्भवति,
पूर्वप्रतिपन्नस्यस्येव । अवेदस्तु देशविरतिरहितानां त्रया-
णां पूर्वप्रतिपन्नः स्यात्, न तु प्रतिपद्यमानकोः । तथा,
अनसुव्यापि संज्ञास्वाहारमयैषुपरिग्रहरूपस्तु चतुर्विध-
स्यापि सामायिकस्य भवति प्रतिपत्तिः—प्रतिपद्यमानको
भवति, न न भवतीत्यर्थः, पूर्वप्रतिपन्नकस्यस्येव । 'हेह'
ति—अथो यथा 'पदमित्थुप्राम उए नियमा संज्ञयणा
कसायाणं' इत्यादिना कथायेषु वर्णिने तथहापि वर्णयित-
व्यम्, सामान्येन तु सकायापि चतुर्णामपि प्रतिपद्यमा-
मानकोः, पूर्वप्रतिपन्नस्य भवति । अकायापि तु लुप्तस्थविर-
रागा देशविरतिवर्जसामायिकव्रतस्य पूर्वप्रतिपन्नो भवति,
न तु प्रतिपद्यमानको इति । गर्तं वेदादिद्वारत्रयम् ।

(५२) साम्प्रतमायुर्वर्जानाद्व्याधिष्ठितस्या प्राह—

सेसेआउचउरो, भयणा सम्ममुएऽमेखामार्ण ।

ओहेण विभागं य, नाशी पडिवज्जए चउरो ॥ २७२७ ॥

संख्यावर्णायुर्वर्जव्याधिर सामायिकानि प्रतिपद्यते, प्र-
तिपन्नस्यस्येव 'इति शेषः । 'भयण' स्यादि भजना—वि-
कल्पना सम्यक्त्वधृतसामायिकयोगसंस्थयवर्णायुषाम् । इ-
यमत्र भावना—विषयनिकालऽमस्येयवर्णायुषां सम्यक्त्व-
धृतयोः प्रतिपद्यमानको, सम्भवति पूर्वप्रतिपन्नस्यस्येव-
ति द्वारम् । 'ओहेण' स्यादि आधेय—सामान्यना निश्च-
यनयमेतज्ज्ञानी अन्त्यायापि सामायिकानि प्रतिपद्यते,
व्यवहारनयमेतज्ज्ञानेन एव सम्यक्त्वधृतप्रतिपत्तेः ।
पूर्वप्रतिपन्नस्तु ज्ञानी चतुर्णामप्यस्येव । विभागं च
भेदेन यदा ज्ञानी विस्मयेत तदा मतिधृतज्ञानी द्व सम्य-
कस्य—धृतसामायिकं युगपत् प्रतिपद्यते । देशसर्वविरति-
सामायिकं तु भजतया प्रतिपद्यते । पूर्वप्रतिपन्नस्तु चतु-
र्णामप्यस्येव । अविज्ञानी तु सम्यक्त्व—धृतसामायिक-
योः पूर्वप्रतिपन्न एव न प्रतिपद्यमानकोः देशविरतिसामा-
यिकं तु न प्रतिपद्यते । देवनाटकयतिश्रवका इह अन्त्याग-
ऽवधिस्थिमिनः । 'तथाचयस्य देशविरतिप्रतिपत्तेरसम्भव
एव, आवकाऽप्यवधिज्ञाने प्राप्य देशविरतिं प्रतिपद्यते
इत्येव न, किन्तु पूर्वमभ्यस्तदेशविरतिगुणः परादावधि
प्रतिपद्यते, देशविरत्यादिगुणप्राप्तपूर्वकत्वाद्वाधेयज्ञानप्रति-
पत्तिरित्याह द्र शुक्लयाऽस्मात्परवचनम्, तत्वे तु कालिना
यिद्विनि । सर्वविरतिसामायिकं तु प्रतिपद्यते । पूर्वप्रतिपन्न-
स्तु सर्वविरतिस्यस्येव । मन्त्रायोपज्ञानी तु देशविरतिरहित-
सामायिकव्रतस्य पूर्वप्रतिपन्न एव, न तु प्रतिपद्यमानः, युग-
पदा सह नैव वा चरित् प्रतिपद्यते तीर्थकृत्, उक्तं च—'प-
डिवज्जमि चरिते, अउणाणी जाव लुउमयो' इति । भव-
त्यकालिसम्यक्त्वव्याधिरसामायिकयोः पूर्वप्रतिपन्नो भव-
ति, न तु प्रतिपद्यमानको । इति निर्युक्ताध्यायार्थः ।

भाष्यम्—

दाम् जुगवं चिय दुगं, भयणा देसविरहए य चरणे य ।

ओहिम्मि न दमवयं, पडिवज्जह होइ पडिवज्जो ॥ २७२८ ॥

देमवयज्जं मा—खम् पवजो समं पि च चरिते ।

भवकेवले पवसो, पुर्वं सम्मत्तचारितं ॥ २७२६ ॥
उक्त्यां एव, नवरं 'दोस्तु जुगर्गं विष्य दुर्ग' ति-इत्यादिनिष्ठान-
भुतज्ञानयोर्दुर्गपदं प्रतिपत्तिमाश्रित्य सम्यक्त्व-भुतसा-
मायिककृत्तं प्राप्यत इति ।

(४३) अथ योगोपयोगशरीरद्वारत्रयाभिधिसंस्था प्राह—
चउरो तिविहे जोए, उवभोगदुगमि चउरो पडिवजे ।
आरासिए चउकं, सम्मसुयवित्ठिए भयसा ॥२७३०॥

चत्वार्यपि सामायिकानि सामाभ्यन्तस्त्रिविधयोगे मनोवा-
क्कायलक्षणं सति प्रतिपत्तिमाश्रित्य विवक्षितं काले सम्भव-
न्ति, प्राक्प्रतिपन्नानां त्वधिकृत्य विद्यन्ते एव । विशेषतस्तत्त्वौ-
दारिककाययोगवति योगत्रयं वत्सायुर्दयथाऽपि सम्पन्ने ।
वैकियसहितं तु योगत्रयं सम्यक्त्वभुतं उभयथाऽपि प्राप्यते,
पेशसर्वेश्वरनी तु पूर्वप्रतिपन्नं लभ्यते । आहारकयुक्तं तु यो-
गत्रयं दशविरतिरहितानि त्रीणि पूर्वप्रतिपन्नानि भवन्ति,
तैजसनामयोगा एव कवलेऽपान्तरालगतावाचं सामायि-
कद्वयं प्राक् प्रतिपन्नानामधिकृत्य प्राप्यते । केवलिसमुद्धानं तु
सम्यक्त्वचरित्रसामायिकं पूर्वप्रतिपन्नं प्राप्यते । मनोयोगं
केवलं न किञ्चित्, नस्यैवाभावात् । एवं वायोगेऽपि काय-
वायोगद्वयं द्वीन्द्रयादिद्वेषमभ्यस्य सास्वातन्त्र्यं पूर्वप्र-
तिपन्नं सम्यक्त्वभुतं प्राप्यते इत्यले विस्तरेण । ' उवभोग-
स्यादि, साकारानाकारभेदं उपयोगे उपयोगद्वये चत्वारि
प्रतिपद्यते, प्राक् प्रतिपन्नस्तु विद्यत एव । अ-
त्राऽऽक्षेपपरिहारी भाष्यकार एव वदति । ' आरासिए ' इ-
त्यादि, औदारिकशरीरे सामायिकवस्तुमुपपद्यतेऽप्यस्ति ।
सम्यक्त्वभुतत्ववैकियशरीरे भजना-विकल्पना कायां देवादि
कवले प्रतिपद्यते, कदाचिद् नानि । देवविरतिसर्वविर-
तिसामायिकं तु वैकियशरीरिणस्तियमनुभूया अपि न प्रति-
पद्यते । विद्विषाप्रवृत्तिश्च न किल तेषां प्रसक्तत्वादिति । पू-
र्वप्रतिपन्नस्तु वैकियशरीरं वतुर्णामपि प्राप्यत एव । शेषश-
रीरविचारः प्रस्तुतगाथायामेवादी निरूपितयोगद्वारानुसार-
त एव भाषनीय, इति निर्मुक्तिमाधार्थः ।

यदुक्तम् ' उवभोगं दुगमि चउरो पडिवजे ' इति । तत्र
भाष्यकारः प्रथमुपपद्यते—

सत्वाभो लडीभो, जइ सागारोवभोगमावमि ।

इह कहवुवभोगदुगे, लमइ सामाह्यचउकं ॥२७३१॥

आह ननु, 'सत्वाभो लडीभो सागारोवभोगावउत्तस्य
भवति' इत्यादिप्रमाणं ततो यदि एतस्मादभावात् सर्वा
अपि लब्धयः साकारोपयोग एव भवन्ति; तर्हि कथमिह
प्राप्यते—' उपयोगद्वयेऽपि सामायिकवस्तुष्वेव लभ्यते' इति ?

अत्र परिहारमाह—

मो किर निअमो परिव-दुमाखपरिखामयं पइ इहं तु ।

जोऽपडियपरिखामो, लभेज स लभिज बीए वि ॥२७३२॥

'सत्वाभो लडीभो' इत्यादिको यस्मिन्वाऽऽप्तमोक्षनियमो-
ऽभिधीयते स किल परिवर्धमानपरिणामकं जीवं प्रति
ब्रह्मणः । इह च प्रस्तुते पाऽवस्थितपरिणामो जीवः सामा-
यिकानि लभत, स द्वितीयोऽप्यनाकारोपयोगे लभेत ता-
नि, इति न विरोधः ।

आह ननु यद्येवमनाकारोपयोगेऽपि लब्धौ सत्यां 'सत्वा-
भो लडीभो सागारोवभोग' इत्यादिप्रमाणं साकारोपयोग-
स्यैव ग्रहणं किमर्थम् ? इत्याशङ्क्याह—

पार्यं पवडुमाखो, लमए सागारगहवया तेण ।

इथरो उ जइच्छाए, उवसमसमाइ लामिमि ॥२७३३॥

प्राया-बाहुल्येन वर्धमानः-प्रवर्धमानपरिणाम एव जीवो
लब्धीर्लभत, तेनागमं साकारोपयोगस्यैव ग्रहणं कृतम् ।
इतरस्तद्व्यवस्थितपरिणामो यच्छब्दया सकृत् कदाचिदेवापश-
मिकसम्यक्त्वादिलाभकाले प्राप्यते, इत्यनाकारोपयोगस्य
स्वरूपेन सतोऽप्यविद्यवस्थितत्वात् सूत्रेऽग्रहणम् । आदिश-
द्वात्-भुतदेशसर्वविरतिसामायिकलाभपरिग्रहः । अयमत्र
भाषार्थः, यथा—' सत्वाभो लडीभो सागारोवभोग' इ-
त्यादिक आगमः, तथा—' उवभोगदुगमि चउरो पडिवजे'
इत्ययमप्यागम एव, अतः परस्परप्रतिस्पर्द्धितैस्त्वान्तिकव-
चसां व्यवस्था न्यास्या । सा चयम्—याः सम्यक्त्वं लब्ध्वा
मिध्यावं गतानां पुनरपि कुतश्चित् शुभोदयात् प्र-
तिज्ञां प्रवर्धमाना पुनरप्यवसानां सम्यक्त्व-चरित्रादि-
लब्धयो भवन्ति, याश्चावध्यादिलब्धय उन्मद्यन्ते ताः
सर्वाः साकारोपयोगोपयुक्तस्य द्रष्टव्याः । यास्तु प्रथ-
मसम्यक्त्वलाभकालेऽन्तरकरणविद्यवस्थिताप्यवसा-
यस्य सम्यक्त्वादिलब्धयो भवन्ति ता अनाकारोपयो-
गेऽपि भवन्ति न किञ्चिद् दोषः । अन्तरकरणे च वर्तमानः
सम्यक्त्व-भुतसामायिकलाभसमकालमेव कश्चित्त्रिविध-
द्वयाद् देशविरतम्, अपरस्त्वावस्थितवस्तुत्वात् सर्वविर-
तिमपि प्रशङ्कते । इत्यौपशमिकसम्यक्त्वलाभकालेऽवस्थित
नपरिणामस्यानाकारोपयोगवर्तिनोऽपि चत्वार्यपि सामा-
यिकानि भवन्ति, स्वपत्वाच्चैतद्व्यापारे न विद्यवस्थितमिति ।
(४४) कथं पुनरस्यौपशमिकसम्यक्त्वं जीवस्याभ्युपगन्त-
व्यम् इत्याह—

ऊसरदेसं दड्ढि-छापं व विज्झाइ वणदवो पप्प ।

इय मिच्छसाणुदप, उवसमममं मुखेयव्वं ॥२७३४॥

यथोपरदेशे पूर्ववद् दग्धप्रदेशं वा प्राप्य वनद्वयो विध्या-
यति, इत्येवमन्तरकरणं प्राप्य मिध्यात्वस्यानुदये मिध्या-
त्वोदयवद्वापुशान्त औपशमिकं सम्यक्त्वं जीवस्य मुचि-
तमप्यमिति ।

कदा पुनरिदं भवति ? इत्याह—

उवसाममसेदिगप-स्स होइ उवसाममं तु सम्मपं ।

जो वा अक्कयतिपुंजो, असवियमिच्छेा लहइ सम्मं ॥२७३५॥
प्रागुक्तायां ।

(४५) कथं पुनरस्यौपशमिकसम्यक्त्वलाभेऽवस्थितपरि-
णामव्यम् ? इत्याह—

जं मिच्छसाणुदप, न हायए तेण तस्स परिणामो ।

जं पुण सयडुववसंतं, न वडुए तेण परिणामो ॥२७३६॥

यद्-यस्मादन्तरकरणं मिध्यात्वस्यानुदयस्तेन तस्माद् न
हीयते नस्य परिणामः । इदानीं ऋणाभावात् । यस्मात् पुनः
सत्तामते मिध्यात्वमुपशान्तं विषकमितीदृश्यमप्यतीतमिध्या-
त्वभावं च, तेनास्य परिणामो न व्यथते । यथा हि-धनद-

को दाक्षाभावाद् न वधेते । किन्तु विधायति, इत्येव त्रय-
स्य शिष्यावस्थाभावात् तत्तत्पथाया निवृत्तिकरणवद् बीम-
शमिकसम्यग्रहः परिणामो वधेते किन्त्ववस्थित एवास्ते ,
अतोऽवस्थितपरिणाममवस्थिति ।

(१६) 'भारालिपे च उक्तं' इत्यादिस्थापनामाह—

दुर्गापडिवर्षो वेउ-विप्रमिमि सव्वाहं पुनर्पडिवर्षो ।

देसुववधवर्षाद्, आदारासु तीसु तु ॥ २७३७ ॥

उक्तार्थः । नवरमाहारकसरीरे देशविरतिवर्जसामायिकस्य
पूर्वप्रतिपद्यमानस्य, अनुरेशपुर्ववर्षो देशविरतसमावाप्,
सोपाशान्तु पूर्वप्रतिपद्यमानस्य प्रतिपत्तसम्भवादिति । नैजसका
संस्थासु कथलिसमुत्तये चतुर्थपञ्चममहतीयसमयपु सस्य-
कृत्वादिनसामायिकस्य विग्रहगतौ तु सस्यकृत्वाधृतयोः
पूर्वप्रतिपद्यः प्राप्यते । इति गाथासक्तार्थः ।

(१७) अथ संस्थानादिश्राव्यमाह—

सव्येषु वि संठाणे-सु लहइ एमेव मवमंघयणे ।

उक्तासहस्रं व-विजऊण माये लमे मणुओ ॥२७३८॥

संस्थानि : संस्थानाकारविशेषलक्षणम् । तच्च 'सम-
प्रउरते निर्गोदमंडल' इत्यादिभेदात् पोडा । तत्र
सर्वेष्वपि संस्थानेषु लभते-प्रतिपद्यत चत्वार्यपि सामायि-
कानि , प्राक् प्रतिपद्योऽप्यस्ति' इत्यधवाहारः ।

(खंडमने)—

'एमेव सव्यसंघयणे' ति—संहतिः सहनमद्विधसङ्घ-
विशेषः , नाति च सङ्घर्षमनागचादिभेदात् पक् भवति ।
एतेषु च यथासंस्थानेष्वेवमेव निगूशोपा विचारः कर्तव्यः ,
पूर्वप्रतिपद्यानि प्रतिपद्यमानानि चेतस्वपि चत्वारि लभ्य-
स्त इत्यर्थः ।

(अथवाहना)—

'उक्ताने' इत्यादि मयिते इति माने—शरीरस्य प्रमाणमव-
गाहनस्यर्थः । तत्र मनुष्यस्योत्कृष्टमाने श्रोत्रि गव्यूतानि ,
अधमं त्वङ्गुलासङ्ख्येयमागः , एतदुत्कृष्टं अधमं च मानं
वर्जयित्वा मध्यमशरीरमानं वर्तमाना मनुष्या लभते-प्रति-
पद्यते 'चत्वार्यपि सामायिकानि' इति प्रक्रमाद् गम्यते ।
पूर्वप्रतिपद्यसम्बन्धः । जघन्यावगाहस्तु गर्भजमनुष्यः स-
स्यकृत्वाधृतयोः पूर्वप्रतिपद्यः सम्भवति । न तु प्रतिपद्यमान-
कः उत्कृष्टावगाहनस्तु । विगव्यूतः सस्यकृत्वाधृतयोर्हि-
याऽप्यस्ति । नारकदेवा अपि जघन्यावगाहनाः सस्यकृत्वा-
धृतयोः पूर्वप्रतिपद्यः सम्भवन्ति । न तु प्रतिपद्यमानकाः ।
अथमोत्कृष्टावगाहनासम्बन्धः प्रतिपद्यमानकाः सम्भवन्ति,
पूर्वप्रतिपद्यस्तु सम्बन्धः, निर्विश्वस्य पञ्चेन्द्रिया जघन्याव-
गाहनाः सस्यकृत्वाधृतयोः पूर्वप्रतिपद्यः सम्भवन्ति न-
तु प्रतिपद्यमानकाः उत्कृष्टावगाहनास्तु पक्वगव्यूतास्तयोर्हि-
याऽपि लभ्यन्ते । मध्यमावगाहनास्तु द्रव्यास्त्रयाणां वा सवे
विगतवर्जितानां प्रतिपद्यमानकाः सम्भवन्ति पूर्वप्रतिपद्या-
स्तु त्रयाणां सन्त्येव इति निर्मुक्तिमाधायः ।

अथ मायम्—

न जहन्तोमाहसुओ, पवजए दोसिण होज पडिवओ ।

उक्तासोमाहसुओ, इहा विदा तिन्नि उ तिरिक्खो ॥२७३९॥

जघन्यावगाहना गर्भजमनुष्यस्यैकं च न किञ्चित् प्राति-
पद्यते , द्रव्यास्त्रयाधयोः पूर्वप्रतिपद्यः भवेत् । उत्कृष्टावगा-
हनसम्बन्धोर्हि याऽपि पूर्वप्रतिपद्यः प्रतिपद्यमानकश्च भवति ।
मध्यमावगाहना मनुष्यधृतयोर्हि सामायिकानां पूर्वप्र-
तिपद्यः प्रतिपद्यमानश्च लभ्यते इति द्रष्टव्यम् । पञ्चेन्द्रिय-
नियेकं पुनर्हयोगाधयोः त्रयाणां वा सर्वविरतिवर्जितानां
'हिधापि' इत्यत्रापि वर्तते , पूर्वप्रतिपद्यः प्रतिपद्यमानश्च
भवति इति गाथायाः ।

(१८) अथ लेश्यावगाहमाह—

मम्मत्तमसुं मव्वा-सु लहइ मुद्धासु तीसु य चरितं ।

पुव्वपडिववओ पुण, अन्नपरीए उ लेमाए ॥ २७४० ॥

सस्यकृत्वाधृतसामायिकं सर्वोत्सापि कृष्णादिक्तासु शुद्धा-
न्तासु पदस्यापि लेश्यासु लभते-प्रतिपद्यते नरकादिः । चा-
रित्रं तु देशसर्वविरतिनलक्षणं शुद्धास्येवपरितर्नीषु नैजसी-
पयशुक्ललक्षणासु तिसृषु लेश्यासु प्रातिपद्यते ।
पूर्वप्रतिपद्यः पुनः पक्षामान्यतरस्यामापि लेश्याया चारित्र्य
सम्यग्रहोऽप्युच्यते । इति निर्मुक्तिमाधायः ।

अथ मायकारः प्रथमस्याप्यवगाह—

नणु मइसुयाहालो-डमिहिओ सुद्धासु तीसु लेमासु ।

मुद्धासु असुद्धासु य, कइमिह मम्मनसुयलाभो ॥२७४१॥

ननु पूर्व ज्ञानपञ्चकावधारं मानधृतादिज्ञानलभः शुद्धा-
स्येव नैजसीपश्रुतिषु तिसृषु लेश्यास्यामोहते . इह तु
शुद्धास्यशुद्धासु च पदस्यापि सस्यकृत्वाधृतलाभोऽभिधी-
यमानः कथं न विरुध्यते ? इति ।

अत्र परिहारमाह

सुनरइएसु दुगं , लम्भइ य दव्वलेमया मव्वे ।

नासुमु भावलमा-डिगया इह देव लेमाओ ॥२७४२॥

इह तावत्सुनारकस्यापि सस्यकृत्वाधृतसामायिकद्वयं ल-
भ्यते एव न च सुनारकाः सर्वेऽप्यवस्थितद्रव्यलेश्या भ-
वन्ति , यथासम्भव पडापि कृष्णादिद्रव्यलेश्यास्तिष्वर्थाव-
ताः भुते प्रतिपाद्यन्ते इत्यर्थः । भावलेश्यास्तु तेषां परावृ-
त्त्या कस्याचित् कानिद्वय भवति । निर्विश्वमनुष्याणां त्वव-
स्थिता द्रव्यलेश्या न भवन्ति , किन्तु द्रव्यलेश्या , भाव-
लेश्या च सर्वेषां परावर्तते । देवनारकाणामपि द्रव्यलेश्य-
वावस्थिता , भावलेश्या तु तेषामपि परावृत्त्या कदाचित्
कानिद्वय भवति । ततश्च सुनारका आर्य यदा सस्यकृत्वा-
दिकं लभन्ते तदा भावलेश्या नैजस्यादीनामन्यतरां शुद्ध-
व भवति , अशुद्धा तु निव्यावस्थितस्यान्ता तेषां द्रव्यलेश्य-
व द्रव्यता न तु भावलेश्या । एवं च स्थिते ज्ञानसु मव्या-
दिसु पूर्वं लाभचित्तायां भावलेश्येवार्थाधिकृता भावलेश्या-
मप्राकीकृत्य शुद्धलेश्याशेषं तन्नाम उक्त इत्यर्थः । इह तु
सस्यकृत्वाधृतसामायिकलाभिक्रियायां देवनारकाणामप्यत्र द्र-
व्यलेश्या आधिकृताः , तेन सुद्धासुमुद्धासु च सर्वोऽपि ले-
श्यासु तन्नाम उक्त इति भावः । भावलेश्यामप्राकीकृत्य पुन-
रपि शुद्धास्येव तिसृषु नैजस्यादिलेश्यासु तन्नामोऽव-
गन्तव्यः । इति न कश्चिद् विरोधः । अह—ननु यदि देव-
नारकाणां कृष्णादिक्ता अशुभा द्रव्यलेश्याः सदाऽवस्थिता

भक्षन्ति तदा सम्यक्त्वादि-लाभकाले कथं तेषां शुभभा-
वलक्ष्यसम्भवः । द्रव्यलक्षणा हि भावलक्षणा जनयन्ति ।
ततः कृष्णादिलक्षणा द्रव्याण्यशुभानि कथं शुभभावलक्षणा-
जनयन्ति? अशुभकारणात् शुभकार्यायोगात्? इति सत्यम्,
किन्तु—नारकादीनामपि सम्यक्त्वादिलाभकाले कथमपि
यथाप्रवृत्तिकरणेन शुभानि नैजस्यादिद्रव्यलक्षणाद्रव्याणां
क्षिप्यन्ते । ततो यथाऽऽदेशः श्वेनोऽपि जपाकुसुमादिव-
स्तुप्रतिविम्बसंक्रान्ता रत्नादिकृपतां प्रतिपद्यते तथा कृष्णा-
द्यशुभद्रव्याण्यपि नैजस्यादिशुभद्रव्यप्रतिविम्बसंक्रमेण नि-
जकृपाकटतां परित्यज्य तद्भासतां प्रतिपद्यन्ते ।
ततो नारकादीनामपि कृष्णाद्यशुभद्रव्यानुभावं मन्दतां नी-
त्वा शुभानि नैजस्यादिद्रव्याणि शुभां भावलक्षणां जनयन्ति
अतोऽवस्थितायामपि कृष्णादिद्रव्यलक्षणायां नारकद्रव्यानां
रज्ज्वाकृतिप्रतिपत्त्या शुभभावलक्षणासम्भवो न विरु-
ध्यते । इत्यले विस्तरेण । तदर्थिना तु—“ स नृपे भवे !
किमहंलासा नीललसं पप्य मो तारुचसाए, ना तावन्साए ”
इत्यादि प्रहापनासुत्रं मूलावश्यकटीकादिलिखितमनुसङ्गी-
यम् इति गाथाद्वयार्थः ।

(२६) अथ परिणामद्वारमाह—

वद्वृत्ते परिणामे, पडिवज्ज सो चउएहमणयरं ।
एमेव वड्डियम्मि वि, हायंतं न किंचि पडिवज्ज ॥२७४३॥

परिणामः—अध्यवसायविशेषः। तत्र शुभशुभनिरूपतया वर्ध-
मानं परिणामे प्रतिपद्यते स वर्धमानपरिणामो जीवन्मुक्त्या
सम्यक्त्वादिसामायिकानामन्यतरादिति । एवमेव पूर्वोक्त्या-
श्रितान्तरकृष्णाद्यशुभस्थितोऽपि शुभ परिणामे प्रतिपद्यते स
क्षान्त्यामन्यतरादिति । हीयमानं तु क्षीयमाणं शुभं परिणामे
न क्रीडति सामायिकम् प्रतिपद्यते. संक्षिप्तत्वात् । प्राक्प्रति-
पन्नस्तु त्रिधापि परिणामेषु भवतीति ।

(६०) अथ वेद्वत्तासमुद्धान्तकर्मद्वारमाह—

दुविहाए वेयणाए, पडिवज्ज सो चउएहमणयरं ।
असमोहोअं वि एमे-व वुव्वपडिवज्जए भणया ॥२७४४॥

द्विविधायां वद्वत्तायां साता-ऽसातरूपायां सत्यां प्रतिपद्यते
स वतुणां सम्यगतत्वं, प्राक्प्रतिपन्नञ्च भवतीति द्वारम् । सम-
एकीभेद, उत—प्रावर्त्य, वेदना-कथायाचनुभवपरिणामेन
रुद्धीभावाभावनस्य जन्तोर्वेदनीयादिकर्मपुद्गलानां प्राव-
र्त्येन सत्तमे—ज्ञातः समुद्धान्तः । स च क्वालिसमुद्धान्तादिमे-
वात् सतविधः, उक्तं च—“ केवलिकनायमरुण, वषणुवउड्विन्ते-
यआहारं । सत्तविडसमुग्गआ, पनतो वीयरंगहि ॥ १ ॥ ”
समुद्धान्त एव कर्म—क्रिया समुद्धान्तकर्म तद्द्वार-
प्रतिपत्तिः प्रोच्यते । तत्र केवलस्यादिसमुद्धान्तं समग्रहस्तस्य
विषयोऽसमग्रहस्तः । सोऽप्येवमेव वद्वताचद् वाच्यः, वतुणां
प्रतिपत्तिप्रधानकः पूर्वप्रतिपन्नञ्च भवतीत्यर्थः । “ पुव्वपडिव-
ज्जए भयणं ” इति—इदं साध्याहारं व्याख्येयम्, तद्यथा—यस्तु
कदम्बस्यादिसतविधसमुद्धान्तं समग्रहस्तः स न किञ्चित्
सामायिकं प्रतिपद्यते । पूर्वप्रतिपन्नकं तु भजना-सेवना स-
मेधेनाधिवासः कार्य इति यावत् । समग्रहतो हि सामायिकद्व-
ारस्य अवश्यं वा पूर्वप्रतिपन्नकं भवति । तत्र केवलिसमुद्धान्त-
१८२

त सम्यक्त्वचारित्रसामायिकद्वारस्य पूर्वप्रतिपन्नका लभ्यते ।
शेषसमुद्धान्तेषु पुनर्देशविरतिवर्जसामायिकप्रत्ययस्य चारित्र-
वज्जस्य वा सामायिकप्रत्ययस्य पूर्वप्रतिपन्नः प्राप्यते इति
निर्युक्तिगाथाः । विशेषः ॥ आ० म० ।

(६१) निर्वेधेनाङ्गेनद्वारमाह—

दव्वेण य भावेण य, निव्वेडुतो चउएहमणयरं ।
नएएसु अणुव्वेडु, दुग तिग चउरो सि उव्वेडु ॥२७४५॥

द्रव्यतः सामान्येन सर्वकर्मप्रदेशान्, विशेषतस्तु तस्य
वतुर्विधस्य सामायिकस्य यदावरणं ज्ञानावरणमोहनीयल-
क्षणं तत्प्रदेशान् निर्वेद्यन् निर्जग्यन्, भावनस्तु कौषाद्य-
ध्यवसायान् निर्वेद्यन् हा(प)ययंश्चतुर्णामन्यतरन् प्रतिपद्यते,
पूर्वप्रतिपन्नस्त्वर्थः । सर्वप्रत्येस्त्ववन्मन्यतुवन्त्यादीन् न प्र-
तिपद्यते, शुभकर्मं त्वर्हीकृत्यामयथाऽप्यस्ति । नरकस्वाधिकर-
णभूतपञ्चतुद्भयंस्तत्रस्थ एवमर्थः, आद्यं सामायिकद्वयं
प्रतिपद्यते, तद्व चानधिकृत्य पूर्वप्रतिपन्ना भवति । तत उ-
द्वृत्तः स्यात् कदाचित् निर्युक्तपन्नः सर्वविरतिवर्जं सा-
मायिकप्रत्ययं प्रतिपद्यते, कदाचित् मनुष्यपन्नक्षत्वाद्याप
प्रतिपद्यते, पूर्वप्रतिपन्नस्त्वर्थस्य इति निर्युक्तिगाथाः ।

भाष्यम्—

कम्मं निव्वेडुतो, पवज्ज विमेषमो तदावरणं ।

दव्वं कम्मपएस्, भावे कोहाइ हावितो ॥२७४६॥

उक्तायैव ।

तद्वद्वेधेनाङ्गेन निर्वेधानीयधिकृत्याह—

तिरिएसु अणुव्वेडु, तिगं चउरं मिथा उ उव्वेडु ।

मणुएसु अणुव्वेडु, चउरो वि तिगं सि उव्वेडु ॥२७४७॥

देवेसु अणुव्वेडु, दुग तिग चउरो सि तिगं सि उव्वेडु ।

उव्वेडुमाणो पुण, मज्जे वि न किं चि पडिवज्जो २७४८

तिथिषु गर्भेष्वनुद्वृत्तः संज्ञिकमाद्यं सामायिकप्रत्यय-
धिकृत्य “ प्रतिपत्ता पूर्वप्रतिपन्नञ्च भवति ” इत्यध्याहारः ।
“ वउक्कं मिथ्यादि निर्यग्य उद्वृत्ता मनुष्यादिपञ्चायातः स्या-
त् कदाचित्चतुष्कम्, स्याद् बहवादिदमपि द्रष्टव्यम् । स्यात्-
त्रिकम्, स्याद् द्विकमचित्कृत्यामयथाऽपि भवतीति । “ म-
णुएसु अणुव्वेडु चउरो ” इति—मनुष्यपन्नञ्चः संक्षारि-
प्रतिपद्यते, प्राक् प्रतिपन्नञ्च भवति । “ तिरिये मि उव्वेडु ”
मनुष्यस्य उद्वृत्ता देव-नारकपन्नः प्रथमं सामायिकद्व-
यमधिकृत्यामयथाऽपि लभ्यते । निर्युक्तपन्नः पुनः सर्वविर-
तिवर्जसामायिकत्रिकमात्रस्य द्विधाऽपि भवतीति । “ देवसु
अणुव्वेडु दुगं ” इति—देवेष्वनुद्वृत्तः संक्षारं सामायिकद्वय-
माश्रित्यामयथाऽपि भवति । “ तिग चउरो मिथा उ उव्वे-
डु ” इति—देवस्य उद्वृत्तास्तिर्गवायातः सर्वविरतिसामायि-
कत्रिकम्, मनुष्येषु त्वयायातः सामायिकचतुष्कमप्याश्रित्यो-
भयथापि स्यादिति । उद्धर्तमानः पुनरागन्तारलानी सर्वो-
ऽयमगद्विन् किञ्चित् प्रतिपद्यते, प्राक् प्रतिपन्नस्तु द्वयो-
र्भवतीति ।

(६२) आश्रयकृताद्वारमाह—

नीमवमाणो जीवो, पडिवज्ज सो चउएहमणयरं ।

पुष्पपट्टिवनञ्जो पुस्त, सिय आसवञ्जो व नीसवञ्जो २७४६

यत् सन्ध्यादिवादिभाष्यिकं प्रतिपद्यते तदावारकं मि-
थ्यात्वमोहनीयादिकम् मिथ्यावयव-विज्ञेयश्रवणं शेषकं तु
कर्मजायं जीवः प्रतिपद्यते स चतुर्णामव्यंतरादिनि। यन्मु-
प्यमतिपक्षः सः, वासवस्य ध्वयवित्तसंबन्धात् स्यादा-
भावेकः कर्मक इत्यर्थः, मिथ्यावको वा विज्ञेरकः स्यात्।
विज्ञेयनिराकरणं एवार्थोऽथ पर्यायान्तरशोक्तः, परमादि-
तत्सत्वात्यन्तिकभेदाभावादिनि।

(६३) अधालहारस्थिताऽऽसनस्यानवहमणहारकद—
स्वकं व्याचिख्यासुराह—

उन्मुक्तमण्डुके, उन्मुच्यन्ते य केसलंकारे ।

पठिब्रजिजं नयरं, सगणार्द्धसुं पि पमेव ॥ २७५० ॥

केयोपसंख्यकटककयूरहारकङ्कणसंख्यामालाहारः ।
 केयालहारकान्तमुक्तं परित्यक्तं, अनुमुक्तं च-अपरित्य-
 क्तं, तथा उम्बुञ्जं केयाश्लेकारुचलुषाम्ब्यतरङ्गं सामा-
 न्यं च प्रतिपद्यते । अथ च शतचक्रकण्ठस्य उदाहरणं म-
 न्यस्यात् । एवं शयने, प्रासने, चरणे, चक्रकण्ठे च परित्यक्तं
 अपरित्यक्तं परित्यग्यभ्यां वेतासु निष्कल्पययश्वासु कनु-
 शाम्ब्यतरङ्गं प्रतिपद्यते प्राक् प्रतियगच्छ सर्वत्र तथ्यय ।
 इति निष्कङ्गायाचनुष्टयायः तद्वयमुक्तं विस्तरतः 'कहि'
 इति द्वायम् ।

अथ 'केषु' सामाधिकं लभ्यत इति द्वारमभिधातुमाह—

सन्वगयं सम्मत्तं, सुयचारित्ते न पञ्चवा सन्वे ।

देसविरहं पडुषा, दांयह वि पडिसेहणं कुला ॥२७५१॥

अथ केचु द्रष्टव्यु पश्यायु न सामायिकम् ? इति जिज्ञा-
सयामुच्यते सर्वद्रव्यपर्यायानं सर्वव्यक्त्वम् सर्वद्रव्यपर्या-
यश्रदानुरूपत्वात् तस्य । तथा-भूत-भ्रुतसामायिकं, चारित्र्य-
चारित्रसामायिकं द्रव्याधि सार्वाध्यायि भवन्ति । विषयप-
र्यायास्तु न सर्वे तद्विषयः, भ्रुतस्याभित्यायविषयवत्त्वात्, प-
र्यायार्थो भवितुमाह्वानाभित्यायानुरूपत्वादि । चारित्र्यस्य-
पि पदमभित्य सर्वजीवा इत्यादिना सर्वद्रव्याऽसर्वपर्या-
यविषयतायाः प्रतिपादितत्वादिनि । द्रव्यवर्गति प्रतीत्य ह-
योरापि सकलद्रव्यपर्यायाः प्रतिपक्षेन कुर्यात् न सर्वद्र-
व्यविषयम्, नापि सर्वपर्यायविषयं देशवर्तितसामायिक-
मिति भावः । इति निर्णयक्रियापरा ।

अथ भाष्यकारव्याख्या—

एगं पि असदहओ, जं दन्वं पञ्चवं च मिच्छतं ।

विणिउत्तं सम्मत्तं, तो सम्बयदब्बभावेस्स ॥२७५२॥

नाणभिलप्पेसु सुयं, जम्हा न य दव्वमणभिलप्पं ति ।

सर्वद्वेषं तयं, तम्हा न उ सर्वभावेसु ॥ २७५३ ॥

विहयचरिमव्वयाहं, पइ चारित्तमिह सव्वदव्वेसु ।

न उ सव्वपञ्जवेसुं, सव्वमाणुवञ्जोगभावाञ्जो ॥२७५४॥

यद् यस्मादेकमपि द्रव्यं पर्यायं वा जिनप्रणीतमभ्युपगतः

सतो मिध्यात्वमुक्तम्, ततः सम्यक्त्वं विनियुक्तं सर्वद्रव्य-

यथायह ; भक्तानभाषेन इति शब्दः । यस्माच्च श्रुतज्ञानमन-

भिलाष्यन्तु न प्रवर्तते अविषयव्याप्तं तेषाम्, किमर्थमि-
 ष्येव्याप्तं तु प्रवर्तते । न च द्वये प्रमांस्तिकायाविष-
 यमभिलाष्ये किमर्थमिष्येव्याप्तम् । ततः सर्वद्वयेषु धृतं प्र-
 वर्तते, अभिलाष्ये विषयव्याप्तं, तस्य, न पुनः सर्व-
 भाषु सर्वेषांषु तेषामभिलाष्यान्मिलयत्वाच्च धृतस्य
 अभिलाष्यानामविषयव्याप्तं, अभिलाष्यानां भानभिलाष्य-
 ष्योऽन्तर्भावमात्राववृत्तिरिति । 'विषय' इत्यादि द्वितीय-
 वचनमत्र द्वितीयं सुधावादव्रतम् । वचनं तु परि-
 ब्रह्मवचनार्थस्य प्रथमं चानि सर्वद्वयेषु प्रवर्तते
 न तु सर्वेषांयांष्वतुल्यम्, सुधावादस्य वचनरूपस्य च,
 परिब्रह्मस्य च मूर्च्छां किमर्थमिष्येव्याप्तं द्वयेष्वपि
 सर्वेषु प्रवृत्ते, तेषामभिलाष्याविषयव्याप्तं, परोपयोग-
 यमभिलाष्यान्मिलयत्वात् । अत्र एवाह-सर्वेषां परोपयोग-
 यानिऽनुपयोगमभावत् । अनुपयोगश्चानभिलाष्यानामिष्य-
 मन्वयः । शवाणि तु श्रीणि महाभ्रान्तिनि सर्वद्वयविषया-
 रण्यपि न भवन्ति, किमुन-सर्वेषांयांविषयानि ? अतोऽ-
 भिलाष्यवचनमेव एवाभिष्य सर्वद्वया सर्वेषांयांविषयता-
 चाविष्यस्य भाष्यति ।

सर्वपर्यायाणां चास्तिरेऽनुपयोगभावात्, इति यदुक्तं तदुप-
जीव्य परः प्रत्यमाह—

बसु सन्वनहपएसा-शांतगुणं पदमसंजमद्वाणं ।

छान्विहपरिवर्द्धीए, छद्मायासंख्या सदी ॥ २७५५ ॥

असंकेत पञ्चाया, जेऽणवउत्ता चरित्तविसयम्मि ।

जे तत्तोऽणंतगणा. जेमिं तमखेनभागम्मि ॥ २७५६ ॥

अन्ने केवलिंगम्म-त्ति ते मई ते वि के तदग्गहििया ।

एवं पि ह्य तस्या. नासांतगणसखं जसं ॥ २७५७ ॥

ब्राह्म-ननु संयमश्रेयासं सर्वज्ञघन्यतेत्यत्र यत् प्रथमम्-आयं संयमस्थानं तदपि पर्यायानाश्रय्य सर्वेभ्यः प्रदेष्टान्मनुमुल-
मागमं प्राहूम-यावन्तः सर्वस्यापि लोकालोकनभयः प्र-
देष्टास्तनननुमुपर्यायपर्यायविशुद्धं प्रथममार्गं संयमस्थानं भु-
जतिभिर्हितमिथ्येषु । ततोऽन्यत् विशुद्धिज्ञानं संयमभागवृद्धम्,
तत्परं स्वयंभयानुभावावृद्धम्, अप्यन्यत् संयमभागवृद्धम्,
तत्परं तु संयमानुभावावृद्धम्, अप्यन्यत् स्वयंभयानुभावावृद्धम्,
तत्परं स्वयन्ननुमुभावावृद्धमिथ्येषं पुनः पुनः क्रियमाणया-
पर्वविषयपरिकृष्टाऽसंख्येयलोककाकापदप्रदोपमायाः । परद्वय-
नन्विषयसंयमश्रेयासं श्रेयसेर्वाति । तन्नञ्च क नाम तस्यैव
समधिकाः पर्यायाः, यैः 'सर्वोपर्यायमाभावात्' इति वचन-
आदिप्रविषयानुपपत्तुः प्रतिपाद्यन्ते ? यैः-न उ तत्त्वपक्ष-
वर्षेत् । इत्युक्तमिमांसायात् न तद्व्याप्तिश्चादन्ननुमुमुगाः, येषां न
पर्यायाणां तद्व्याप्तिरप्रमत्तमगमऽभिधीयते । आदिप्रत्यय-
र्यायांवर्येषु हि किल आदिप्रत्ययं, न आदिप्रत्ययानामनन्त-
भाग एव वर्तन्ते, अतो-न उ तत्त्वपक्षवर्षेत् इत्युक्तं उपपत्तुः ।
पर्यायान्व्याप्तिरानन्तमुगाः, आदिप्रत्ययं तु नशामन्तमगमः । इत्यु-
क्तमपि सामर्थ्यात् गम्यत इति । यत्तच्च किल परं न मम्यत,
सर्वज्ञघन्यत्वात् संयमसमाश्रित्य सर्वेभ्यः प्रदेष्टान्मनुमुपर्याय-
यन्त्यात्, पर्यायाणां च विशुद्धेऽप्येतामन्तमन्वात्, आदि-
प्रत्ययानुपपत्तुपर्यायानामसमाधिश्रितिः । अञ्च इत्यादि, अञ्च

कार्यं । 'ते' तस्यैवभूता अनिमेषकारिणोऽप्युक्तस्योऽप्येऽपि कथलज्ञानगम्या अनभिज्ञाया अनन्तगुणाः पर्यायाः सन्ति, ये कारिणाश्चन्तगुणाः, कारिणं तु येषामनन्तमान इति । परः प्राह— 'ते' बि के तद्वन्निव । यि—तऽपि कथलज्ञान-गम्या ज्ञेयमता अनभिज्ञायाः पर्यायाः । के तद्वन्निवकाः तस्यश्चकारिणोऽप्युक्तस्योऽप्यधिक्य अतिरिक्ताः स्युः ? न क-थनपर्यायः, संयमस्थानपर्यायेः सर्वस्वापि विजगत्पर्यायरा-शोः कोऽङ्गीकृतत्वात् तद्वन्तुक्तत्वास्त्वमवादिनि । किञ्च—ए-वमपि कारिणपर्यायाः कथलज्ञानगम्यैश्चैवमनैः पर्यायैस्तु-द्वया एव भवेयुः, न पुनस्तेषां कथलज्ञानगम्यपर्यायाणाम-नन्तगुणान्वं नुक्तम् । यावन्तो—हि ज्ञेयस्य पर्यायान्वयन-स्तद्वन्मासकत्वेन ज्ञानस्याप्येवमवाः, अन्यथा तद्वन्मास-कम्भायां गत्वा । ततश्च ज्ञानदर्शनचरित्रावयवव्यवसायिकमा-याः संयमभ्यन्तरमनसत्वात् कथलज्ञानस्य संयमभ्यन्तर-के चारित्रं पर्यायैः कथलज्ञानगम्यानां ज्ञेयगतपर्यायाणां तुल्यमेव युक्तं न हीनमिति ।

(६४) एवं परस्यानिर्मेयनिपुलत्वमवलोक्य स्मृतिरिति—पुणमेव प्रतिविधानमाह—

सेही य नाशदंसख-पजाया तेख तप्पमाया सा ।

इह पुख चरित्तमेचो-वमोमियां तेख ते शोवा ॥२७५॥

आद्यं ज्ञानदर्शन-चारित्र्यावयवव्यवसायिकमायां संयमभ्यन्-तरदर्शनपर्याया मध्ये संलुलिता विवक्षिताः, तेन तत्प्र-माणासीत्-स्वयमनःअंशज्ञानगम्युक्तपर्यायराशिप्रमाणाऽस्ती प्रो-क्ता । इह तु ये चारित्र्यावयवगतस एव विवक्षिताः, ते च प्रवृत्तचारित्र्यावयवभूता एव कथित्, तेन स्लाका इति न दोषः ।

आध्याम्यत् प्रत्येकस्यावयवाह—

नणु सामाज्यवित्तमो, किं दारमि वि पहुविमो पुत्ति ।

कह न पुणरुत्तदोसो, होज इहं को वित्तोसो वा ॥२७५॥

ननु पूर्वं किं दार एव 'तं' खलु पञ्चकषाणं आवाप' इ-त्यादिना सामायिकानां विषयः प्रकृत एव, इह पुनर-पि 'सर्वगतं सम्पत्तं' इत्यादिना तद्विषयनिरूपणं कुर्वतः कथं न पुनरुक्तदोषो-भवेत् ? को वा विशेषोऽत्र, यमाभि-स्य पुनरप्यवमुच्यते ? इति ।

अनोत्तरमाह—

किं वं ति जाइभावे-ख तत्थ इह नेषअमोऽपिहिं ।

इह विसयवित्तमो, तत्थामेवोवयोरो चि ॥२७६॥

किं तत् सामाधिक्यम् ? इति आसिमांजन विषयविषयिणे-रभ्यं केनसि विधाय सामायिकजतिमात्रस्य तत्र पूर्वं किंदारेऽपरेण जिह्वासितम्, ततः 'आभा खलु सामर्थ्यं' इत्यनेन तदेव मुख्यतया प्रोक्तम्, तद्विषयस्तु परेण जि-ह्वासितोऽपि विषयिणि युते तद्विषयत्वात् नौकतुस्यैव प्रो-क्ताः । इह तु 'केतु' इति द्वारे विषय एव मुख्यतया परेण जिह्वासितः, अतस्त्वस्यैव विषयस्य ज्ञेयभावेन ज्ञातव्यत-याऽभिहितं लघुप्रमित्युपकारः । पाठान्तरं वा—'अपिहिं' लि—तत्रायमर्थः—इह तु ज्ञेयभावेन—ज्ञातव्यतया विषय एवाभिहितः । किमुक्तं भवति ?—इत्याह—'इह' त्यादि, इ-

ह-केतु इतिद्वारे विषयविषयिणोर्भेदो विवक्षित इत्येतो निष्कृष्य विषय एव ज्ञेयभावेनोक्तः, तत्र तु किं द्वारे विषयविषयिणोर्भेदोपकार इत्येतो विषयिभूतं सामायिक-मेव ज्ञेयभावेन मुख्यतया निर्दिष्टम् । इति गाथान-वकाशः । सामर्थ्यं 'कथं सामायिकं सम्पत्तं ?' इति द्वारे म-हाकष्टस्ये तज्ज्ञानकमे दर्शयन्नाह—'माणुस' इत्यादिकाः 'अमृदुल्लु विलुण' इति पर्यन्ता अद्वाविशतिगाथाः । एता-श्च पाठसिद्धा एव. कथित्वं वैषम्यसम्भवे मूलवचनकटी-कातो बोद्धव्या इति । कथमिति हारम् गतम् । इति० । आ० म० । आ० नू० । (कथं सामायिकमसम्पत्तं इति 'माणुस' शब्दे षष्ठ भागे गतम् ।)

(६५) मानुसत्वे लब्धेऽपि एतैः कारणैः तुल्यं सामा-यिकमिति प्रतिपादयमाह—

अमित्तं मेहव्वा, थंभा कोहा पमायकिविश्या ।

भयसोगा अभाया, वक्खेव कुड्डेला रमया ॥

एएहिं कारखेहिं, लब्ध सुदुद्धं पि माणुसं ।

न लहइ सुंइ हियकरि, संसारुचारणि जीवो ॥

आलस्याश्च साधुसकाशं गच्छति शृणोति वा, तथा—माहात् युद्धकृतव्यतया व्याकुलत्वात्, तथा—अवज्ञानः कि-मेत आनन्तीत्येवकृपायाः, स्तम्भात्—जात्यादि, मानात् उच-मज्जातोऽहं कथमेतयां भिक्षावराणां हीनजातीयानां पार्श्वे गच्छामोत्यादिलक्षणात्, कोथासथा च कोऽपि साधुदर्शना-देव कृप्यति, तथा प्रमादात् मयादिप्रसक्तिकृपात्, लघुपक्षात् नूनं गतैस्तैः क्वचित् दारान्वं भविष्यतीत्येव कृपात्, तथा—भवत् साधवो हि मरकादिभ्यं गतेभ्यो वक्ष्यन्तीति, स्लाका-द्वा इहविषयजात्, अज्ञानात् कुदृष्टिभ्रमितात्, कुबोधात् स्वाक्षेपात् अमृतान्वद्भयदोषजनकलक्ष्ण आत्मनो व्याकु-लीभावसंपादनात्, तथा कुतुहलात् नटादिविषयात्, र-मयात् नानाविधकुलदोषनापिकीडाप्रसक्तिकृपात्, 'क्तेहिं' एभिः कारणैरालस्यादिभिश्च तुल्यमपि मानुस्यं लब्ध्वाऽपि हितकर्तृ संसारोपारणं भ्रुतिमिति ज्ञातव्यसामाज्ययुक्तं कर्मरिपुं विजित्वाविकलचारित्रसाधायिकमाप्नोति । याना-विशुष्युक्त्याह जयलक्ष्मीमिति ।

तथा चाऽऽह—

जाणवरखपरहो, उद्धे कुमलसयं व नीई य ।

दक्खं ववसाओ, सरीरमरोगमया वेव ॥

याम्बु-इत्यादि आवरणम्—कथवादि प्रहरणम्—खद्गादि यन्त्रावयवप्रहरणानि, तथा—युक्तं कुशलत्वम्—सम्यक्प्रज्ञानम् नीतिश्च निर्गमप्रवेशकृपा, दक्षत्वम्—आयुकारिना व्यवसाय-शौर्यं, सरीरमविकलम्, आरोग्यता—व्याधिपिप्लुता—एताव-द्वलसामग्रीसमन्वित एव यथा जयाभ्ययमानोति एव द-ष्टान्तः ।

वाष्टीमतिक्रान्ता विषयम्—

जीवो जीहो जायं, वयाणि आवरणसुत्तमासंति ।

भाणं परहसिमुद्धं, गीयत्थं व कोसल्लं ॥

दग्धाह जहोवाया—युक्त्वपठिविधिवित्या नई ।

दक्षत्वं किरियात्, जं करणमहीक्षकाल्मि ॥

करणं सहस्रं च तयो-वसग्गुमा वतीह ववसाओ ।

एपहि सुनीरोगो, कम्मरिपुं जिहइ सव्वेहि ॥

कम्मरिपुञ्जियपके—जीवो योषो, महाभानि प्राणानि-
पातविरमणदीनि यानम्, उत्तमा लाम्भिरावरणं, ध्यानं ध-
र्मध्यानमिहं प्रहरणं, कौलम्भस्यैवामीताधेना इत्यादिपु-
द्गलैश्चकलमावेपु यथोपायं—धुतांक्रोपायमभितक्रमणं या
अनुकम्पपरिपत्तिवसिता, यथा साधुनामेतत्—द्रव्यादि ए-
तेनापोयेन देशकालाद्युचिनेन कस्येव्यं मतेनेन सा नी-
तिः, तथा क्रियाणां-प्रत्युपेक्षणवैयर्थ्यादुपायदीनां यत् काल
स्वस्वप्रस्तावे अहीनं—परिपूर्णे करणं तत्-दक्षत्वम्, तथा-
करणं तपसो द्वादशभेदस्य उपलक्षणमेतत् संयमस्य च
स्वहनं व्यापनम्पु समापनत्सु अत्र बह् लुक्कम् । यदि वा-
यथा स्वयम्भूरमणसमुद्रमस्येन प्रतिमासं स्थिताय मन्थ्याय
प्रतिमासं स्थितानि पद्मानि वा हट्टा सामायिकमवाप्यन्ते ।
स्वयम्भूरमण इह मन्थ्यानां पद्मानां च सर्वाण्यपि संस्था-
नानि संभवन्ति मुक्त्यैव बलवसेस्थानं धृतमवाप्यन्ते ।
आ० म० १ अ० ।

दिहे सुएऽणुभूए, कम्माण खए कए उवसेम ।

मणवययकायजोगे, अपसरये लभए वोही ॥८४॥

इए भगवतः प्रतिमादौ सामायिकमवाप्यन्ते, यथा ध्रैयां-
सेन भगवद्दर्शनाद्व्याप्तमिति, कथानकं, चाधः कथितमेव
भूते आवाप्यन्ते यथाऽऽनन्दकामदेवाभ्यामवाप्तमिति, अत्र
कथानकमुपरितनाङ्गाद्वयस्यम्, अनुभूते क्रियाकलापे सत्य-
वाप्यन्ते, यथा बहकलचीरिणा पिबुपुकरणं प्रत्युपेक्षमाण-
मेति, कथानकं कथिकात्ताऽवसेयं, कर्मेणं स्य कृते सति
वाप्यन्ते यथा चण्डकौशिकेन प्राप्ताम्, उपशमे च सत्यवा-
प्यन्ते यथाऽङ्कश्रुषिणा, मनोवाक्काययोगे च प्रशस्ते लभ्यन्ते
बोधिः, सामायिकमण्यौन्मरमिति साधार्थः ।

अथवाऽनुकम्पादिभिरचाप्यन्ते सामायिकमित्याह—

अणुकंपकामणिजर-बालतवे दाणविणयविर्भंगे ।

संयोगविप्पभांगे, वसशूमवहइ सकारे ॥ ८४५ ॥

वेजे मेठं तह इ-दशागकयउसपुक्कामालसुए ।

सिबवमदुरवणिभाउय, अहीरदसप्पिलापुवे ॥ ८४६ ॥

अनुकम्पाप्रवणचित्तो जीवः सामायिकं लभेन, शुभपां-
शामयुक्तत्वात्, वैद्यवत्, प्रतिज्ञयमेव प्रमाणं विशिष्टिद्वया,
इतदुपान्ताभ्यां तु प्रतिप्रयोगं भविष्यामि—अकामनिजरा-
बात् जीवः सामायिकं लभेन, शुभपरिणामयुक्तवाग्म-
एवम्, बालनप्रांयुक्तवादिन्द्रनागवत्, सुपात्रययुक्तवधा-
शक्ति अक्षादान्तर्यात् कृतपुण्यकवत्, आराधितविष्ण-
यत्वात् पुण्यशालसुनवान्, अत्रावतिबभूजानन्त्यात् ता-
पसशिवादिभिरपिबवत्, - इष्टद्रव्यसंयोगविप्रयोगत्वात्
मधुराद्वयवार्त्तवशिष्यवत्, अनुभूतयस्यनान्ताम् आ-
पुष्टयशक्त्येवमवापितमल्लरङ्गीलम्भमापुण्यव्यागमेजान-
प्रियवैद्यपुष्टयवत्, अनुभूतान्स्ववत्वादाभीरवत्, इष्ट-
महद्विक्रपादृशार्थमद्रराजवत्, सत्कारकाङ्क्षिणोऽप्यलब्ध-
सत्कारवादितापुत्रवत् । इयमक्षरमनिका । साम्प्रतमुदाह-

रणाणि प्रदर्शयन्—वारवतीए करहम्म वासुदेवस्स दो वे-
ष्ठा—धर्मेनरी, वैतरणी य । धर्मेनरी अर्वाविष्ठा, वैतरणी ध-
विष्ठा, सो साधूण गिलाणाणं विपए साहति, जं जम्म का-
यव्वं ते नस्स कासुएण पडंआरण्ण साहति । जंते से अप-
एणो अग्रिह सोसधाणि ता देति, धरुण्णेन पुण जाणिं साव-
स्सयाणि ताणि साहति असाधुयाआमाणि । ततो साधुणो
भणंति—अग्गं एताणो एताणि, सो भणंति—एण एण समणां
अट्टाए अग्गंआहं वेज्जसन्थे, ते देविह महारंभा महापांरग्गाह
य सव्वए बारवतीए तिण्णच्छं कंतेना अगण्ठा कएहा वासु-
देवा तिण्णगर पुच्छन्ति—एतं बहणं ढंकादीणं वधकरण काऊ-
ण कहिं गमिस्सन्ति, ताधे सामी साधनि—एस धरुण्णे-
री अप्पतिट्ठणं खए उववज्जिहति । एस पुण वैतरणी
कालंजरवलिणीए गंगाए महासुदीए विक्कम्म य अंतरा
वाखुरप्पाए पक्खायाहिंति । ताधे सो वयं पत्तो सयमेव जू-
ह्वानत्तणं काहिंति । तथ अणुया साधुणो मन्थणं स-
मं धावस्सन्ति । एगम्म य साधुम्म पादं सल्लो लमिगहि-
ति । ताधे ते भणंति—अग्गं पाडिच्छामो । सो भणंति—मा
सव्वे मरामो । ववह तुभं अहं भत्त पच्चक्खामि । तंह
णिव्वं कए सोऽवि ठिअ । ए तीरंति सल्लो शोणंते । प-
च्छा भंतिअं पाविनां छाये च, तेऽवि गता । ताधे सो वा-
खुरजुह्वनी ते पदेसं एति जग्ग सो साधु । जाय पुंरि-
अहिं ते ददंण कलिंलाहन्, तो तण ज्हाहाद्विण तसि
कलिंलिंलाहन्सहं सोऊण क्खिण्ण आगंणुणं विट्ठो सो
साधु । तम्म ते ददंण इहाएहा करेन्नम्म कहिं मभा ए-
रिसो विट्ठो ति । जानो संभरंता । बारवदे संभरंति । ताधे
ते साधु वेदंति । ते च स सल्लो पाम्ते । ताधे तिण्णच्छं स-
व्वं संभरंति । ततो सो गिर तिण्णिगऊण सल्लुपडंणस-
ज्जराहणींशो आमहंआ य गहाय आगन्ते । ताधे सल्लुप-
रणीए पादो आलिंता । ततो पणमुदुंणए पाडिअ सल्लो ।
पडुणाविनां संरोहणीए । ताधे तम्म पुरतो अक्खराणु
लिहंति । ज्हा—अहं वैतरणी नाम वेज्जा पुव्वमेव बार-
वतीए आसि । तंहि वि सो सुतुव्वो, ताधे सो साधु ध-
म्मं कथंति । ताधे सो भजे पच्चक्खति । तिण्ण रातिंद-
याणि जीविंता सहस्सारं गते ।

तथा आऽह—

सो वा जुहवती, केतारं सुविहियाणुकंपाए ।

मासुरवरणोदिधगे, देवो वेमाणिअो जाओ ॥८४७॥

निगदसिद्धा । आहिं पुज्जति जाय पच्छति ते स-
रीरं ते च साधु । ताधे आभणुणं देविहिं दारपति । भ-
णति य-तुज्जं प्पसादणं मए देविहिं लज्ज ति । ततोऽणुण
सो साधु साहंति नो नसि साधुणं सगासं ति । ते पुच्छं-
ति—किहंऽसि श्रमणो, ताधे साहति । एवे तम्म वाग-
म्म सम्यक्सामायेयसुयसामायेयचरिणावचित्तमासाहायाण
अणुकंपाए लामो जानो, इतरथा शिण्यपायासागाण
कम्माणि करेता खरये गतो होन्ता । ततो खु-
तम्म वरित्तसामाह्यं भविस्सन्ति सिद्धा य ? ।
पकामणिजराए, वसेत्तुं नगं इअवधुगा खरीए त्हांति
अणो य तरुणो ते ददंण भणति—सुएहात ते पुच्छ-

ति, यस्य लक्ष्मी मलयारुक्मरोहः । एते य लक्ष्मीकल्पा, अहं
 च पादेषु ते पङ्क्तिः ॥ १ ॥" सा भग्वति—“सुखमा हौतु ल-
 क्ष्मीया, चिरं च जीवंतु जे लक्ष्मीकल्पा । सुखदातु पुच्छुगाण य,
 च लोहामो पियं काउं ॥ २ ॥" नतो सो तीए वरं वा दारं
 वा भायवन्तो चिन्तति—“अथपनिहेरु द्वातां, जीवन्त्यां
 विष्णुया । वेद्यां क्षीमुणकारेण, बुद्धां कर्कशसेवया ॥ १ ॥”
 तीसं विदित्तयाणि केडकवाणि कल्पं पलायंताणि अच-
 त्ति, तेण तसि पुष्पाणि कनाणि य दाऊण पुच्छिनाणि-
 का एसा ? , ताणि भवन्ति—अमुगस्स सुखहा, तां सो
 चिन्तति—केण उवाएण एतीए समं मम संपयोवो भ-
 वेजा ? , ततो एण बरिका दाणमाणसंगहीता काऊण
 चिसंजिता तीए सवासं । ताए गंतुए सा भणित्ता—अथा
 अनुगो ते पुच्छति, तीए दह्माए पणुणाणि धोवंतीए म-
 णिअऊण इत्थंण पिड्ढीए आइता, पंचंगुलीओ जाताओ,
 ओवारंण य थिच्छुद्धा । सा गता साहति—णामं पि ण स-
 हति । तेण सातं जहा—कात्तपक्कपंचमीए, तां तेण पु-
 णरायं पिसता पंचसजाणुणिभिचं । तां सलउज्जाए आ-
 इत्तऊण असोमवणियाए छिड्ढियाए थिच्छुद्धा । सा गता
 साहति—णामं पि ण सहति, तेण गतां पंचसो, तेणाय-
 इत्तऊण आइता, असोमवणियाए सुत्ताणि, जाव ससुरेण
 ईदुद्धा । तेण सातं, अथा—ए मम पुत्तां ति, पच्छा से पा-
 दांनां गेउरं गह्ति, चिन्तितं च तीए, भणितो य गाए—
 खल लह्मं, सहाराकिचं करंजाति । इतरी गंतूण भत्तारं
 भणति—इत्थं धम्मो, जामां असोमवणिंयं, गताणि, अ-
 सोमवणियाए एसुत्ताणि, तां भत्तारं उड्डेत्ता भणति-
 तुज्जे एतं कुलाणुक्वं ? , जं मम पादातां ससुरो गेउरं
 गहति । सो भणति—सुखसु लब्धिहंस पमानं । थरेण
 सिद्धं, सा हट्ठो भणति—विबरीताऽसि थेरा ? , सो भण-
 ति—मए विट्ठो अएणा, तां विबारे सा भणति—अहं
 अणाणं सोडमि । एवं करेहि, एहाना, तां जक्कवरे
 अइगता, जा कारि सा लग्गति दाहेहं जेधायं भत्तरेण
 सोलंनयां, अकारि मुच्चति, सा पथाविता, तां
 सो विहा पिसायक्वं काऊण सागतएणं गेहति ।
 तां तथ गंतूण जक्कं भणति—जातए पयतिदिएण-
 ओ नं य पियावें माणुण अइ अएणं जामाणि तो म
 तुमं जालासि त्त जक्को विलक्को चिन्तितं-पेच्छुह केरिसा
 णि मंतति ? , अहं पि संवतो गाए, णिय सतिचणं पु-
 नीए, जाव चिन्तित ताव थिच्छिड्ढिता । तां सो थरो
 सव्भेण सोमण हीलितो, तस्स ताए अचितीए निहा म-
 द्हा, तां एणो नं कएणं गनं । रायाणएणं कनेउरवास-
 ओ कतो, आभितिल्लं च इत्थियणं एणो वासघरस्स
 हट्ठो वडं अचुत्ति । देवी य इत्थिमंडे आमसिया, एवरे
 रति इत्थिणा इत्थो एसांरतो, सा पासायाओ भोया-
 रिया, पुच्छति पमाए पडिंवल्लता, एवं वच्चाति का-
 ला । अएणता चिरं जानं ति इत्थिमंडेण इत्थिसंकलाए
 हता, सा भणति—सो बुरिसो तारिसो ण सुवति, मा
 कसह । तं थरो पच्छति, सो चिन्तित—जति एताओ पि
 परिसिओ, किंतु ताओ भणियाउ पि बुद्धां, पमात स
 च्छो सोमो उड्डितो, सो न उड्डितो । तां भणति—सुवउ

सत्तमं दिवसे उड्डितो । राहणा पुच्छितेण कहितं—अहं
 देवी य थाणामि कतर ति, तां राहणा भेडमओ इत्थी
 कारितो, सच्चाओ कंनपुरियाओ भणियाओ—एयस्स
 अच्चाणं करेसा ओलेइह । सच्चाहिं ओलेइतो, सा ये-
 च्छति, भणति—अहं वीइमि । तां राहणा उप्पसणाणि
 आइता, जाव मुच्छिता पडिया । ततो स उवगतं—ज-
 थेसा कारि ति, भणित्ता—मंसणयमाहंसीए, भेडमयस्स
 गयस्स भयति । इह मुच्छित उप्पसाइता, तथ न मु-
 च्छित संकसाइता ॥ १ ॥ पुट्ठो से जोइया, जाव संकल-
 पहारा विट्ठो, तां राहणा इत्थिमंडे सो य दुयगाणि
 चि तस्मिं इत्थिमि विलग्गावऊण इयक्कउए विल्लता-
 णि । भणितो मिडो—एय अणत्तनीओ गिरियवातं देहि ।
 इत्थिस्स दाहिं पि वासहिं वेळुगाइता ठपिता, जाव इ-
 त्थिणा एगो पादो आगासं कतो । सोमो भणति—किं
 निरिओ जाणति ? , एताणि मारिक्कवाणि, तदाचि राया
 रासं च मुयति । ततो दो पादा आगासं नतियमाणं
 निचि पादा आगासं एऊण पादुण डिनो, सोमण अक्क-
 देर कतो—कि एतं इत्थियणं विणान्दि ? , एहणा चि-
 त्तं आआहितं, भणितो—तरसि थियत्तं ? , भणति—
 जति भयं देह, दिवणं, तेण थियत्ततो ओकुसण
 जहा भमिना थल डिनो, तां उत्तारंता णिविस्तानाणि क-
 याणि । एतथ पंचनगां सुखवरे डिनाणि, तथ य गामेज्ज-
 यपाज्जा चोरा नं सुखवरे अतिगतां, ते भणति—वडंतु अ-
 च्छामो, मा कोचि पावसउ, गोसे च्छुत्तामो । सोऽवि चोरो
 लुट्ठो किडवि तीसं दुक्कां, तीसं कासां वडिता, सा दुक्का
 भणति—काऽसि तुमं ? , सो भणति—चोरोऽहं, तीए भण-
 यं—तुमं मम पनी हां । जा एतं साहामो जहा एस चोरो
 ति, तदि कलं पमाए भेडो गह्तिओ । तां ओरिओ सुलाए
 भिण्णो, चोरो मंसं सा वच्चाति । जायंतराण्णी, सा तथ
 भणित्ता—अथा एतथ सरथंमं अचु, जा अहं एताणि वत्था-
 भरणाणि उत्तारमि, सो गतां, उत्तरणो पथावितो । सा भ-
 णति—“पुण्णा लक्ष्मी दीसइ कामवेजा, सव्वं पियावंडम तु-
 ज्जइ इत्थं । जथा तुमं पारमतीतुकां, तुवं तुमं भंड गहं-
 उकामो ॥ १ ॥” सो भणति—“चि (१) संधुनां वासि !
 असंधुएणं, महेदे पिया ताव बुद्धोऽधुवणे । जाणमि तु-
 ज्ज उपवस्समावं, अण्णो एणो का तुहं विस्संजओ ?
 ॥ १ ॥” सा भणति—किं जाहि ? , सो भणति—जहा तं
 सो मागविता एव ममं पि कहंवि मारिहसि । इतो चि त-
 थ विड्ठो उक्कं मगमि, तथेणो सहो, सो भणति—जति
 नमाक्कारं केरि तो देमि, सो उदरस्स अट्ठा गतां, जाव
 तस्मि एते व्वं वा लोमाक्कारं करेतां व्वं कालंतो वल्लम-
 तरो जातो । सहो चि आराक्कयपुरिसोहिं गहितो, सो देवां
 ओहिं पयुजति, पेच्छति सरिणं सहं व वडं । तां सो
 सिल्लं विडडिच्चला माएति, तं च पच्छति सरथंमं शिल्लुक्कं,
 तां से थिणा उप्पणा, थियासक्कं विडडिच्चला मंसपसां
 गहियाए उदगतीरेण बोलेति । जाव लुटीतो मच्छो उच्छलि-
 ऊण तं ह पडितो, ततो सो मंसपसि माणुण मच्छस्स पथा-
 वितो, सो पाणि पडितो, मंसपसीयं सण्ण गहिता, तां
 थियालो कयति । तां भणति—“मंसपसां पिण्णज्ज, मच्छं
 पेच्छमि जेणुआ । । बुद्धो मंसं च मच्छं च, कणुणं भायसि-

कोयलुङ्कार ॥ १ ॥” तेषु भवति—“ वसपुत्रपञ्चकुले ! ,
अवयवस्य अवयवकारिणः । बुद्ध्या धर्मि च जारं च ,
ककुलं भावयति ब्रूयतां ॥ २ ॥” एवं भविष्या ना भविष्या
जाता, तां सो सत्यं कथं ब्रूयति, पण्यविज्ञा बुद्ध्या-पञ्च-
वादि, तां सो राजा तज्जितो, तेषु पञ्चवयसा, सङ्कारेण
विषयज्ञता, बुद्ध्यां भवता एवमकामनिज्जाराय भवतस्त्व ॥ २ ॥
काव्यसंश्लेष—कलत्रपुत्रं नगरं , तस्य साङ्गिधरं मारिय उच्छा-
पितं, ईदृशां नाम दारको, सो बुद्धो , बुद्धिर्ना गिलाणो
वाचितं मंगलि, जाय सत्त्वस्य मनानि वच्छति । वारं पि
लोगेषु कथित्वादि वक्ष्यं । तां सो सुखदयस्विच्छेदं नि-
मग्नं तस्मिन् लुण्ठं कर्णरेण भिक्षं हिंति, लोको य
देह सर्वस्वमपुत्रको तित्ता क्त, एवं सो संवह ॥ इतो य एषो
सन्धवाहो रावगिहं जाउकामो घोसलं घोसायेति , तेषु
सुनं, सन्धेयु समं पयितो । तस्य तेषु सन्धं कुरा लद्धा-
स्तां जित्तिनां न जित्तिनां , चितियदियमे अचक्षति, सन्धवा-
हो हिन्दो, चित्तिनां—सुखं एव उववाचितो सो य अद्वय-
ल्लोको, चित्तिनादिवसे हिंतेनस्व सेट्टिणा बहु निष्पद्यं च दि-
एण, सो तेषु बुवे विवसा अजित्तिनां अचक्षति । सन्धवा-
हो जायति—एव सङ्गुणकाक्षिना, तस्व सज्जा जाता ।
सो तनियदिवसे हिंतेना सन्धवाहेण सदाधितो , कीस-
एसि कल्लं खागता ? , तुरिहको अचक्षति, जाय, जधा-
सङ्गं कल्लयं , तां सो दिण्णं, तेणवि अक्षेवि दा दिवसे
अचक्षतिनां । लोकोऽपि पारिणो, अण्यसि लुण्ठितस्व-
वि च गृहति । अण्ये भण्ति—एवो पण्यिडिओ, तेषु
सं अण्णपदं लद्धं, वारियण भविता-मा अण्यस्व कण्ये
गेहं ज्ञासि , जाय लुण्ठं गमति ताव अहं भिन्ना । गता
सुनं, तेषु से लिययं मदा कतां, तां सो सीसं सुंजायि
कासायासि य वीचराणि गेहति, तां सो विषयतां जणे
जातो तां सो तस्ववि घरे लुच्छति , तां सो जहिवसे से
पारखयं तद्विवसे मे लोको अण्ये भण्ति, एवस्व पडि-
च्छति । ततो लोको य जायति—कस्व पडिच्छति ? ,
तां सो लोको जाणुणियमिसे भरी कता , जो दानं सो
तां सो , तां सो लोको पडिच्छति , एवं वच्छति कालो ।
सामी य समोसरितो , तां सो साधु संदिशावेता भणि-
ता—मुद्धं अण्णहं , अण्णहं , तस्मिन् जित्तिने भ-
णिता भोयरह । योनमो य भणितो—मम वयं लुण्ठं
भण्ये ज्ञासि—भो अण्ये पडिच्छा ! पण्यिडिओ त ददु-
मिच्छति, तां सो गानमसामिणा भणितो कट्टो, तुभ्ये अण्ये
पिडिच्छताणि आहारं, अहं एव पिडं तुभ्यामि, तां सो
अहं एव पण्यिडिओ . मुद्धन्नस्व उवसेतो । जहति—य ए-
ते सुसं वदंति, किहं होउता ? , लद्धा सुमी, होमि अण्य-
पडिच्छितो , जहिवसे मम पारखयं तद्विवसे अण्ये पडि-
च्छताणि कीरति, एव पुण अकतमकारिने भुञ्जति, तं
सच्छं भण्ति । चित्तिनेण जानी सरिता, पण्ये बुद्धो जा
तो , अण्ये भण्ये भासति । ईदृशां अण्णहता बुद्धं , सिद्धो
य । एवं बालनेण सामाहयं लद्धं तेषु ॥ ३ ॥ दाहेण .
जधा—एणाप वच्छवालोए पुणो , लोकेण उवसेय पायसं
कोयलुङ्कारितं । नपासन्नपदं दारगवर्णं पासति पायसं
जित्तिताणि । तां सो साधरं भण्ये—ममऽपि पायसं रच-

हिः तां सो एति तित्ता आदिनीय पण्यता , तां सो सव-
जित्तितां पुच्छति, लिच्छं कथितं । तां सो अण्ये पण्य-
तापि वि अण्ये वि अण्ये लोकरं सली तं बुद्धा या तां सो ध-
रीय पायसो रद्धा, ततो तस्व दारयस्व गदायस्व पायसस्व
घनमपुत्रं पुच्छस्व घालं भेरुण उवसेतो । साधु य भास-
ल्लेषणपारखे भणितो, जाय घरी कता वाउता तां
तेषु धम्मोऽपि मे होउ तित्ता तस्व पायसस्व निभायो . वि-
एणो पुणो चित्तिनां—आतिघोव चित्तिनां निभायो दिवसे
पुणो वि एणो चित्तिनां—एव जित्ति अण्ये अण्ये कल्लगादि
बुद्धिनांऽपि कस्वति, तां सो तस्मिन् कल्लगादि गाहगुणं
ततो तस्व तेषु वच्छुणं दायगुणं गाहगुणं
तिच्छिद्य तिकरणं गुणं भावं देवाए लियं, तां सो
जाता सो जायति—जित्तिनां, पण्ये भणितं, अर्थाय रं-
कल्लेष भणितं पाट्टं । तां सो तित्ता विस्सुयाय मदा द-
लोयं गता, ततो बुद्धा रायगं नगं पण्यस्व धन्वा-
वहस्व पुणो भण्ये भारियाय जाता । लोको य गम्यते
भणितं—कयपुणो जावो जो उववणो, ततो से जानस्व
लामं कतं कतपुणो नि । वद्धता, कलाओ गाहयातो, प-
रिणीतो, मानाप दुल्लयिगादीए बुद्धो . तेदि गण्ययाधरे
पवसितो, वारसदि वारसदि एणं कुलं कतं । नाऽपि
सो न लिगच्छति, मानापानि मे मणाणि . भजा य से
आभरुणाणि चरित्तियं पवसितां गणितामायाय मानं
स्वस्सारा कता, तां सो नां वि अण्ये च सहस्व पाडिच्छति, गण्य
या मानाप अण्ये निच्छुभं एवो, तां सो गच्छति, तां सो चारि-
णीणि चरं सज्जतां, उतगतां वादि अचक्षति, तां
दासी अण्ये निच्छुभंऽपि अचक्षति ? , तां सो नियययं
सद्वियपडिच्छं गता, तां सो भजा सहस्व पाडिच्छति, तां
सद्वं कथितं, सोनेण अण्ये भवति—आदि कथि ? जा
अहं जाहता वयहरामि, तां सो जाण आभरुणाणि गण-
तामाताय जं च सहस्व कण्यामां दिवसे नां से दास-
ताणि । सन्धो य तद्विवसे किं पदं गतुकामां, सो तं भे-
डमां गदाय तेषु सन्धेयु समं पडिच्छतां, वादि घटलियाए
लद्धं पाडिच्छं पुणो । अण्ये तेषु य वारिययस्व माताय सुनं,
जधा—तय पुणो मता वाहण भिन्नाय तस्व दव्यं दिवसे,
मा कस्व कथिच्छति, नीय चित्तिनां मा दव्यं जाउ रा-
उलं, पडिच्छति मम अपुताय, तां सो रचितं मे सच्छं पति, जा
कथि अण्ये पडिच्छति, तां सो पडिच्छति, पडिच्छतां पये-
सितो, तां सो घरे नेणु रवांति—चिरण्णु वि पुणो ! सुहृ-
णं उवसेतं तां कथितं—एव दवरो भं चिरण्णुओ । तां सो
तस्व लाहतां, तय वि वारस चरित्तिनां अचक्षति । तय
एव कलाय वचारा पंच वेदकवां जायतां । घरीय भणितं
एव निच्छुभं, तां सो ततं धरिणं । तां सो तां से-
वसमां दता, अतो रयणां मरिता, वरं से दयं पा-
ओमं हाति, तां सो विदयं पायता ताप वेव देवउलियाए
आसो लय से संवलं उवसा पडिच्छतां । सोऽपि सीतल-
एण पवणं संबुद्धा पमातं च, सोऽपि सच्छं तां देवसमा-
गता । इमाय वि गवसं पडिच्छतां, तां सो उवसितां घरे की-
ता, भजा से संमयेण उवसितां, संवलं गति, पडिच्छतां, आभे-
मादीं करति । पुणो—य स तदा गमिणीय जाता, सो ए-

आरसचरितो जाग्रो, लेहसालाभो आम्भतो येयति—देहि-
मे भवे, आ उच्यमानस्य हस्तिस्त्वामि स्मि । तस्य ताभ्यो संलक्ष-
णभ्यातो मोक्षयो दिव्यो, स्निग्धतो जायतेतो तद्वच रव्यं य-
स्यति, लेहवचस्पतिं विदुः, तस्मिं पृथिवस्स विषं दिवे दिवे
अम्भ पोषिष्याम्यं देहि स्मि । इमोऽपि क्षिप्रितो मोक्षये भिद्वति
नेष विदुःपि, अस्मिन् सुकम्पस्य कनासि, तस्मिं रजसोहिं तदेव
पथिभ्यर्थातो । से तस्यभ्या य गंधहस्त्यी शशीरं तनुपण गहि-
ता, राया आरव्यो, अमयो भसुति—जइ जलकंता अ-
पि तां सुद्वति, सो राउले अतिबहुभ्रतणेषु रतयासु चि-
नेषु कम्भिर्हिनं सि काङ्गस्य पवहस्यं सिन्धिजिनो—जो ज-
लकंनं वृति तस्स राया रज्जं अजं भूतं च वृति । ताये
पुथियण दिव्यो, सीता, उदगं पयासितं, तंतुषा जायति-
यलं सीतां, मुञ्जो, सुद्धो । राया चिनेति—कना ? पुथि-
यस्स पुच्छति—कना एस तुल्ये, निवधंवे सिद्धं-कय-
पुण्यपुत्तेश दिव्यो, राया तुद्धो, कसल अण्यस्स हो-
द्विति । एणस्य सदाविज्जकं कतपुण्यभो य एणस्य विवाहि-
तो, विस्रसो से दिव्यो, भोगे भुञ्जति । गणिताऽपि आग-
ता भवति—एवमेवं कालं अहं वसीबंधेषु अचिह्नुता, स-
व्यवतासीभो तुमं अद्वाय गंवसाविताभो, एतथ दिद्वो स्मि
कतपुण्यभो अमयं भसुति—एतथ मम चस्यति महिला-
भो, तं च घरे ण यासामि, ताहि वेनियघरं कनं, लेण्य-
गजकंता कतपुण्यगसरितो कनो, तस्स अचसणिया सो-
साविता, दोय वाराणि कतासि, एंगण एंवसो एंगण शि-
प्फंजो । तस्य अमभो कतपुण्यभो य एणस्य बारम्भासे
आसण्यवरगया अचुद्वति, कोमुदी आणसा, जथा पडिम-
पंचसो अजायिष्यं करेह । सुयर घोसितं—सव्यमहिलाहि
एतस्य, सांगोऽपि पति । ताभोऽपि आगताभो, वेदकवा-
णि तस्य वणं स्मि उच्छंख गिबिसंति, याताभो तेण ।
येरी अचाडिता, ताभोऽपि आणियाभो, भोगे भुञ्जति
सचहि वि सव्हितो । वज्रमाणसामी य समीसरितो, कत-
पुण्यभो सामि वेद्विज्जकं पुच्छति—अण्यणो संपत्ति विप-
त्ति च । भगवता कयिने—पायसदालो, संबंगेषु पव्वहता ।
एवं दालेषु सामाह्वये लम्भति । ४ ॥ इदानीं विलपयं-
मगधविसण गोव्यरगामे पुष्कलालो गाढावती, तस्स
भद्रा मायिया, पुत्तो से मुष्कलालसुद्धो । सो मातापि-
रं पुच्छति—को धम्मो ? तस्मिं अयस्यं—मातापितरं सुव्स्स-
सित्तवं—“दो वेच देवताहं, माता य पिता य जीवन्नायमि ।
तस्य वि पिता विस्सिद्धो, जस्स वसे वद्वने य जीवन्नायमि ॥ १ ॥”
सो ताल एगे मुहधोवणादिभिभासा, देवतासि व ताणि
सुव्स्सति । अल्लता गाममोहो आगमो, ताणि संभेता-
णि पाडुवणं करीत, सो भित्तिरे—यत्ताण वि एस देवतं, एतं
पूरमि तो धम्मो होद्विति, तस्स सुव्स्ससं पको । अ-
ण्यता तस्स मोहभो, तस्स वि अण्यो, तस्स वि अण्यो,
जाव संघियं रायावं श्रीलसिण्डमारदो, सामी समीसदा,
सेणिभो इदीरं गंतुणं वद्वति, ताहे सो सामि भणित-
रं तुमं ओलम्भामि ? सामिणा भणितं—अहं रयह-
रणपडिगाहमचाय ओलाम्भजामि । ताली सुणयाय संबुद्धो,
एवं विलपय सामाह्वये लम्भति ॥ ५ ॥ इदानीं विमंगण ल-
म्भति, जथा—अपि मगधजण्यण सिवो राया तस्स

अण्यकहिरएणस्य परविषं वद्वति, चिता जाया—अपि
धम्मकलं स्मि, सो महे विरयणादि वद्वति, ता पुण्यं करे-
मि स्मि कलिऊण भोग्यं कारिने, दालो च येण विलपं । ततो
पुत्तं रज्जे उवेऊण सकनंभवयन्मिक्कामायणुककुल्लुमेव-
गरसो विसायेमिक्कयतावसाण मज्जे तावसो जातो । कुटु-
ट्टमातो परिसिद्धियं कुचपाणि आणिकण आहारंति । एवं से
विद्वमायस्स कालस्य विमंगणस्य सपुण्यं संभेउज्जीव-
ससुहविसयं, ततो वणपसागंतुण जथावसे भाये पण्य-
वेति । अण्यता सावधो विद्वो, नेसि किरियाकलावं वि-
भंगाण्यसारं सोपमायस्स विसुद्धपरिणामस्स अपण्य-
करणं जातं, ततो कचली संबुत्तो स्मि ॥६॥ (आव०) । इदानीं
वसण्य, दो भाउण सगडल वचमि, वक्कुलएण य
सगडलएण लेलति, महज्जेषु भणियं—उव्वसेहि भंदि, इन-
नेण बादिवा भंदि, सा सची सुणति, विणया वक्कण, मता
इत्थिया जाया हरिणयापुरे णगरे, सो महज्जतो पुवं भरि-
वा तीसे पेट्ठि आयाभो पुत्तो जाग्रो, इदो, इतंऽपि तीसे
वेच वेदं आयाभो, जं सा उव्वएणो ते सा चित्ति-सिलं
य हाविज्जामि, गम्भपाडणेहि वि ण पडति, तसो सो जाग्रो
वासीय इत्ये दिव्यो, सुद्धि, सो सेट्ठिया दिद्वो णिज्जतो, तेण
वेण्य अणयाय दासीय दिव्यो, सो तस्य संवह्म । तस्य म-
हज्जगस्स वामं रायलसिं अयस्स गंगवत्तो । सो महज्जो
जं किंच ०५५ ततो तस्स वि वेति, माऊय पुण्य अणिकु-
जहि पेच्छुर तस्मिं कट्ठादीहि पडण्य । अण्यता इंदमहो
जाग्रो, तसो पिथरं अण्यसागारिं आणीभो आसं-
गस्स हेट्ठा कभो, जेमाविज्ज, ओहाडिभो ताहे कदवि-
दिद्वो, ताहे इत्ये वेण्य कट्ठो वेदंणयाय पक्कतो, ता-
हे सो वध, पिउणया एहाणिभो, एयंतेरे साह्म मिक्कस्स
कतियभो । सिट्ठिया पिउण्यो—भगवं ! माउय पुत्तो अ-
णिकुट्टो भयर ! इतो भवर, किह पण ! ताहं भणति—यं
एट्ठो वधते कांध, अहं पडिदीयते । स विज्जेया मनुष्ये-
ण, एय मे पुवंवेरिकः ॥ १ ॥ यं एट्ठो वधते स्नेहः, कांध
पडिदीयते । स विज्जेया मनुष्येण, एय मे पुवंवाग्धवः ॥ २ ॥
ताहे सो भयह—भगवं ! पव्वविहं एयं ? बादो विसिउज-
भो पव्वहं । तेसि आयरियाण सगासे भायासि से गेहा-
गुराणेण पव्वहं, ते साह्म जाया इरियासमिया, अवि-
स्सितं तवं करीति । ताहे सा तस्य शिदाणं करेह—जइ अ-
स्मि इमस्स तवणियमसंजमस्स फलो तो आगमस्यो ज-
णमणयणयाणं भवामि, घारं तवं करेता देवलायं गभो
ततो बुद्धो वसुदेवपुत्तो वासुदेवो जाग्रो । इयंऽपि वल-
वो एवं तण वसण्य सामाह्वये लज्जे ॥ ७ ॥ उव्वसे एगमि
पक्कंतिविसण आभीराणि, ताणि साह्मणं पासे धम्मं सुण्य-
ति, ताहे देवलोए वण्येति, एवं तसि अपि धम्मं सुणु-
दी । अण्यता कयाह इंदमहं वा अण्यमि वा उव्वसे गया-
णि सुगारि, जारिसा बारव, तस्य लायं पासमि मंडितप-
साह्वये सुगवं विचिंतयन्तं ताणि तं वद्वणं भणति—
एस सो देवलोभो जो साह्महि वणियंभो; एताहे
जइ वचामो सुंदरं करेमो, अम्भेहि देवलोए उव्वज्जा-
मो, ताहे ताणि गंतुण साह्मणं साह्वंति—जो तुमंहे अहं
कहिभो देवलोभो सा पक्ककंता अम्भेहि विद्वो । साह्म भण-

ति—य तस्मिन्नेव लोकोऽपि, अणुकारितो, अतो अणुतमो । तयो तासि अण्वतिथिजाताश्चिन्मयासि पञ्चवयासि । एवं उ-
क्तयेषु कर्माहयलेभो ॥४॥ 'हृदि' ति—दसल्लुत्तुं गगनं दसल-
भदो रात्रो, तस्य एव देवीसर्वाणि आरंभो, एवं सो ब्रह्मण
आरंभेण ब्रह्मण य वाहणेण य परिवहो, परिसं गच्छि सि
अणुस्वस्व चित्ते । सामी समोसस्मिन्नेव कृते पञ्चने । तादे सो चित्ते—तदा कर्मा बंदासि जडा ग कृते अणुणेण
बंदिष्यपुष्पां, तं च अण्वतिथं सत्का जाऊण चित्ते—वराभो
अण्वतिथं य यावति । तयो रात्रा तस्य समुत्पण्णि शिखाभो
बंदिं सन्धिहृदि, सत्का य देवराया परावण विलगो, तस्स
अणु मुं विउत्तव, मुं मुं अणु अणु दंने विउत्तव, दंने २ अणु
अणु पुष्पकारिणो विउत्तव, एकाएक पुष्पलणीय अणु २ पडम
विउत्तव, पडमे २ अणु अणु पुष्प, एके २ अणु २ बली-
सकदासि दिक्कासि गागणासि विउत्तव । एवं सो सन्धिहृदि
उवागिज्जायो आगमो, तयो परावण विलगो बव निक्खु-
त्ता आदाहिले पयाहिले सामि करं, तां सो इत्थी अ-
ग्गापहिं भूमीय डिभा, तां तस्य अग्निधस्स दसल्लुत्तुं
पञ्चने देवतापसाएण अगवायासि उड्डिनासि, तयो स
गामि कते गयग्गापदो ति । तां सो दसल्लुत्तुं चित्ते—
परिसा कर्मा अग्गाहिले इति ति, अहो कपल्लो २ एण धम्मा,
अहमि करमि, तां सो सव्वं कुरुकुरं एव इहा । एवं इ-
हिय सामाहयं लहइ ॥ १० ॥ (आब०) ।

अहया इमेहि कारुण्हि लेभो—

अण्डुहाणं निगण, परकमे माहुसंसाणं य ।

सम्माहंसणल्लेभो, विरयाविग्गइ विग्गइ ॥ ८४८ ॥

अण्डुहाणं सति सस्यगृह्णन्तामो भवतीति क्रिया, विनी-
तोऽयमिति साधुकथनात्, तथा विनय-अज्ञानप्रह्लादावि-
र्त्तन, पराक्रम-कथायज्ञे सति, साधुलेवनायां च सत्यां कथ-
ात् तत्किञ्चोपलब्ध्याः सस्यगृह्णन्तामो भवतीत्यध्याहा-
रः । विरताविरतेश्च विरतश्चेति गाथायः । कथमिति द्वारे ग-
तम् : आब० १ अ० अत्र पुनर्बहुकलकीरिणाऽधिकारः, तथा
कर्मणां ज्ञेयं सति प्राप्यतं सामायिकं यथाप्राप्तं अण्डकौशि-
कन उपशमं सत्यवाप्यतं यथा अण्डकौशि तथा मन्वावाकाय-
योगे प्रशस्तं लभ्यते बोधिः—सामायिकमिति । आ० म० १
अ० । (अनुकम्पादिभिरभाष्यतः सामायिकमिति, अनुकम्पा-
विशेषेण कथनकानि गतानि ।) (कारुण्येभवाः
'कारु' शब्दे दुःखभागे ४६५ पृष्ठे उक्ताः ।) (अत्रत्या
व्याख्या 'सकार' शब्देऽस्मिन्नेव भागे गता ।)
तदेव नामादिभेदतश्चतुर्विधकारणं विचार्य प्रस्तुतं य-
माधिकारस्तदाह— 'अहिगार पसत्पण्णय' ति—इह
सामायिकं विचार्यमाणं प्रशस्तेन भावकारेणनाधिकारः ।
सामायिकाध्ययने हि क्षायापशमिकभावकं वर्तते । स
च प्रशस्तः, मांलकारुण्यत्वात् अतो पुष्पकृत्—प्रशस्तमा-
नकारेणनाधिकारः इति । विश० ।

(६६) अथ कारुण्यद्वार एव कारुण्यकृत्यानुगतमस-
कृतः किञ्चिदाह—

तिथयरो किं कारुण्यं, भासइ सामाहयं तु अण्डकयणं ।

सिक्खपरनामोचं, बद्धं मे वेइअव्वं ति ॥ ११२२ ॥

तीर्थेकरः किं कारणं—किं निमित्तं भाष्ये सामायिकाध्यय-
नम् ? । नुशब्दाद्—अन्यानि आध्ययमानि, कवल्लहानोत्पत्ति-
तत्तस्य कृतकत्वात् किं तद्भाष्येण ? इत्यभिप्रायः । अ-
त्रोच्यते—तीर्थेकर इति नाम—गानं संज्ञा यत्तत् ती-
र्थेकरनामसंज्ञकं कर्म पूर्वं भया बद्धं तद्विद्वान्निर्भयं प्रका-
रणं वदितव्यम्, इत्यनेन कारणेन स तद् भाष्यत इति ।

पुनरप्येव च विनयेप्रश्नमुत्तरं चाह—

तं च कइ वेइअइ, अगिलाए धम्मदेसणाहिं ।

बद्धं तं तु भगवन्नो, तदयं भवो सकइया खं ॥ ११२२ ॥

नियमा मणुपगए, इत्थी पुरिसेयरो व सुहल्लेसो ।

भासेविय बहुलेहि बीसाए अण्वयरएहि ॥ ११२२ ॥

एतयोर्व्याख्याने पूर्ववत्, नवरं तत् पुनर्लोक्यकरणाम-
कर्म बद्धं सत् कथं वदन् ? इति प्रश्नः । अत्रोत्तरम्—अ-
गिलाया—विषयेन धर्मदेशनादिभिः । तच्च भगवत्स्ती-
र्थेकरस्यैव—यस्तीर्थेकरः भविष्यति तस्यैव बध्यते—बन्ध-
मायाति । कदा ? इत्याह—सिद्धिगमनभावात् लोनीयमवै याव-
त्त्वय्यवश्य—अपस्त्य । इदमुक्तं भवति—अनेन बद्धेन भवन्-
यमेव समाप्तं प्राप्तं, ततः सिध्यति । एकस्मात्तत् स ए-
व मनुष्यमयो यत्र तद् बध्यते, द्वितीयस्तु त्वमयः, न
रकमयो वा, दुःखमय तु तीर्थेकरो भूत्वा सिध्यति ।
तच्च नियमाद् मनुष्यगतामेव प्रारम्भमाश्रित्य सत्यगृह्णति-
मनुष्यो बध्नाति, नाप्यगतावप्यः । कथंभूतो मनुष्यः ? इ-
त्याह—स्त्री पुरुषः, इतरा वा पुरुषः नपुंसकवद्वा ग्रन्था-
दिकारणैरप्यनपुरुषवैः सत्यं नपुंसकः, न तु हिन्दुः
पण्डिकादिरित्यर्थः । कथंभूतः पुनः स्त्रियाः ? इत्याह—सत्य-
व्रतीनादिगुणपुरुषत्वात् शुभलेपः । किं पुनः कायः ? सोऽ-
पि बध्नाति ? इत्याह— 'अरहेतं सिद्धपयस' इत्यादिना पू-
र्वमभिहितैर्वहुतः पुनः पुनराभिहितैः सम्पूर्णैश्चिन्ता कार-
णैः अन्यतैश्चैकद्वित्र्यादिभिरितिपुष्टिं नीतैरिति ।

(६७) एवं तीर्थेकरः सामायिकाध्ययनमाश्रित्यकारुण्य-
मिधाय, अथ मणुश्रुतामाश्रित्याहारेण तच्छ्रवणकारुण्यमि-
धिसुग्राह-

गोयममाई सामा—इयं तु किं कारणं निषाभेति ।

नाशस्म तं तु सुंदर—मंगुलभावात् उवल्लेही ॥ ११२३ ॥

होइ पविलिनिचितो, संजमतपवाक्कम्मअग्गाहं ।

कम्मविवेगो य तदा, कारुण्यमसरीरया च ॥ ११२४ ॥

कम्मविवेगो असरी—रयाइ असरीरयाऽन्वाहाए ।

हो अण्वहाइनिमित्तं, अवैयणुअणालो निरुओ ॥ ११२५ ॥

निरुत्थाए अयलो, अयलत्थाए य सासओ होइ ।

सासयभावमुद्यमओ, अण्वहाइ सुहं लहइ ॥ ११२६ ॥

गौतमादया मणुधराः किं कारणं—किं निमित्तं किं प्रयो-
जनं सामायिकं नियमयन्ति—श्रुत्वानि ? इत्याह—'नाण-

स्स' ति—विभक्तिवत्पदाव्ययानुधीहं वृष्ट्या, सा च ताद-
र्ये, तन्नञ्च ज्ञानार्थे, ज्ञानार्थत्यर्थः तेषां भगवद्दर्शनार्थ-
न्यनिर्गते सामायिकमिदं भुत्वा तदर्थविययं ज्ञानमुत्पन्नं
इति भावः । ननु ज्ञानं सुखमङ्गलभाधानां शुभाऽनुभव-

धार्थानुपपत्तये—उपलब्धिनिमित्तं भवति । तस्याश्च शु-
भाऽशुभपदार्थोपलब्धेः सकारणं शुभेषु प्रवृत्तिः, इतर-
भवेत्तु निवृत्तिर्भवति । ते च निवृत्तिप्रवृत्ति 'संजमतय' नि-
संयमनपक्षैः कारणै—निमित्तं भवतः, अशुभनिवृत्तिः सं-
यमकारणम्, शुभप्रवृत्तिस्तु तपःकारणमित्यर्थः । तयो-
श्च संयमनपक्षैः पापकर्मणोऽग्रहणम्, तथा-कर्मविशेषश्च
कर्मनिजकारणं यथासंख्यं कारणं निमित्तं प्रयोजनमिति
यावत् । कर्मविशेषस्य च कारणं प्रयोजनमशरीरतैव चेति ।
'अथ विशिष्टनिर्यमुक्तानुवादेन प्रतिपादयसाह—कर्मवि-
शेषः-कर्मपृथग्भावांशशरीरतायाः कारणम् । अशरीरता पु-
नरनाशपातायाः कारणं भवति । 'हौ अश्वबाहनिमित्तं'
नि-अनावाधनानिमित्तम्-अनावाधनाकारणम्-अनावाधन
या हेतुभूतमित्यर्थः, अश्वदत्ता-वदनाग्रहिता भवति जीवः ।
अवेदनव्याचानाकुलोऽपि बहो भवति । योगाधानाकुलव्या-
चव नीरुद्ध—समस्तभाषादोगरहितो भवति । नीरुद्धा पु-
नरन्वलाः, अचलनया च तत्रैवमुक्तलेख शाश्वता—नित्या
भवति । शाश्वतभावे चाप्यतः सत्यव्यावाप्त्युक्तं लभते ।
इत्थं पारम्पर्येणाव्यावाप्त्युक्तिसिद्धिनिमित्तं सामाधिक्यवशं
मिदम् । इति निर्मुक्तिगाथादृशकार्यः ।

एताश्च गाथाः सुगमत्वात् संक्षेपतां भाष्यकारः किञ्चिद्
व्याख्यासुराह—

तित्यवनामकम्-कथयस्म कारणमिदं जिज्ञिदस्म ।

सामाहयाभिहासं, नाशस्स उ गोयमाहं ॥२१२६॥

तं पि सुभेयरभात्रो-वत्तद्विण सा पवित्तिनियमाणं ।

एवं नेयं कमसो, पुवं पुवं परनिमित्तं ॥ २१३० ॥

इदं सामाधिक्याभिधानं—सामाधिक्यमात्रं जिनेन्द्रस्य-
नीधकस्य भगवन्तस्तीर्थकरनामकस्यस्य कारणं-हेतुः ।
नीतमादीनां पुनर्भावनस्य 'नच्छब्द' कारणम्, इति गम्यते ।
नद्विज्ञानं शुभाऽशुभभाषापरलब्धः कारणम्, एषाऽपि प्र-
वृत्तिनियमयोः-प्रवृत्तिनिवृत्त्योः कारणम् । एवं क्रमशः क्रमेण
पूर्वं पारम्-उत्तरस्य निमित्तं तावदुक्तं यावत् शुभान्वया-
दव्यावाप्त्युक्तिसुक्तं लभते । इति गाथाद्वयार्थः । उक्तं का-
रणाग्रम् । विशे० ।

अथ भवद्वारमुच्यते । तत्र किंचितो भवार्थकजीवः सामा-
यिकचतुष्टयमुत्कृष्टतः प्रतिपद्यते ? इत्याह—

मम्मचदेसविरया, पलियस्म अस्सखभागमेत्ताओ ।

अह भवा उ चरित्ते, अण्णत्तकालं च सुयसमए ॥२७७६॥

सम्यग्दृष्टयो, देशविरताश्च, प्रत्येकं क्षेत्रपद्वयोपमा अस्स-
ख्यभागमात्राद् भवान् यावद् भवति । इदमुक्तं भवति-
क्षेत्रपद्वयोपमासंख्येयभागो यावन्तो नभःप्रदेशस्तावतो
भगवन्तुत्कृष्टतः सम्यक्त्वं देशविरतिं च प्रतिपद्यते, जघन्य-
तत्त्वं च भवम् । ततः परं सिध्यति । इह च सम्यक्त्वम-
वासंख्येयकाद् देशविरतिभाषासंख्येकं लघुतरं द्रष्टव्यम् ।
कारित्तु विचार्येऽष्टौ भवानुत्कृष्टतन्त्रं प्रतिपद्यते, उ-
त्कृष्टताऽष्टौ तस्यादानमभा, जघन्यतत्त्वं च, ततः सि-
ध्यति । 'अण्णत्तकालं च सुयसमए' सि-अनन्तकालोऽन-
न्तमधुकरपसमनन्तकालमेव प्रतिपत्ता भवत्युत्कृष्टतः सा-
१८६

मान्यधुनसामाधिक्यजघन्यतत्त्वंकर्मभवंच, मरुद्वीवन् । इ-
ति निर्मुक्तिगाथाार्थः । विशे० । आ० क० आ०खू० । आ० ।
आ० म० ।

तदेवं 'द्वे अह अहाउय' इत्यादिनोपल्लसान् काल-

भेदाद् व्याख्याय तत्तुते यनाधिकारस्तमाह—

एत्थं पुण अहिगारो, पमाणकालेख होह नाथव्वो ।

खेचम्मि कमि काल-म्मि भासियं जिणवदिंख ॥२०८२॥

अत्र पुनरेकविधकालप्रकरणायामाधिकारः—प्रयोजनं प्र-
स्तावः प्रमाणकालेन भवति-ज्ञातव्यः । आह-ननु 'द्वे अह
अहाउय' इत्यादिद्वारगाथायां 'पगयं तु भावयं' इत्युक्तम्,
इह पुनः आधिकारः प्रमाणकालेन भवति-ज्ञातव्यः, इत्यु-
च्यते, तत् कथं न पूर्वोपरविरोधः ? अत्रोच्यते—ज्ञायिक-
भावकाले वर्तमानेन भगवता सामायिकाध्ययने भाषितम् ;
इत्यानप्रायवता 'पगयं तु भावयं' इति प्राञ्जलम्, तथा
'पूर्वोक्तवक्ष्ये प्रमाणकाले च भगवता भाषितं सामायिकं
इत्यध्ययनायवताऽत्रोक्तं' प्रमाणकालनाधिकारः 'इत्युभ-
यसंप्रदपत्त्वाद्वापः । अथवा—अत्राकालपर्यायत्वात् प्रमा-
णकालोऽपि भावकाल एवेत्यावरोधः । आह-ननु कस्मिन्
क्षेत्रे श्रीमन्महावीरजिनवरन्द्रेण प्रथमतः सामायिकाध्य-
यनं भाषितम् ? तथा, प्रमाणकालोऽपि दिनप्रथमपौरु-
षीपूर्वाह्नादिभेदादनेकविध इत्यतः प्रश्नः प्रमाणकाले च
कस्मिन्तज्जिनवरन्द्रेण भाषितम्—विनयः पृच्छति-कस्मिन्
क्षेत्रे कालं च क सामायिकस्य निर्गमः ? इत्यर्थ इति ।

अत्रांतरमाह—

वहमाहसुद्धहा-रसीए पुव्वयहदेसकालम्मि ।

महसेयवणुजाणं, अण्णत्तरं परंपरं सेसं ॥ २०८३ ॥

वैशाखशुक्लकादृश्यां पूर्वाह्णदशकाले प्रथमपौरुष्यामित्य-
र्थः, कालस्यान्तरं कृत्यव्यापनार्थं प्रज्ञाद् व्यत्ययेनोत्तर-
निर्देशः, महासेनयवोद्यानलक्षणे क्षेत्रं ज्ञानान्तरं निर्गमः सा-
मायिकाध्ययनस्य । 'परंपरं सेसं' ति-अन्ये—
एवमि शुक्लशिलाकुद्यानलक्षणे पञ्चाशत् प्रकृतिप्रमेव भ-
गवता सामायिकम्, किन्तु—महासेनयवनात् शेषे
क्षेत्रज्ञानमार्थकृत्य परंपरानिर्गमः, तस्य केवलज्ञानान्य-
सावपापामध्यमानगरीं महासेनयवोद्यान एव प्रथमं तस्य
प्रकृतिप्रत्यादितं । तदेवं 'नामं उवणु द्वांवरं, लेखं कालं तद्वच
भावं अ । एसा उ निग्गमस्स, निक्खेवो छांण्वहा होह ॥ १ ॥'
अस्यां निर्गमनिक्षेत्रप्रतिपादकगाथायामुद्दिष्टा व्याख्यातो ले-
खकालनिर्गमः ।

अथ भावनिर्गममभिधिसुराह—

खइयम्मि वट्टमाण-स्स भगवओ निग्गयं जिज्ञिदस्स ।

भावं खओवसमिय-म्मि वट्टमाण्हिं तं गहियं ॥२०८४॥

भावशब्दोऽत्रापि संबध्यते । ततश्च ज्ञायिकं भावं वर्तमा-
नस्य जिनेन्द्रस्य भगवतः श्रीमन्महावीरस्य निर्गमे सामा-
यिकम् । ज्ञायिकोपशमिकं भावं च वर्तमानैल्लक्षणात् सामा-
यिकमप्यत्र धृतं शुद्धीतम्(गणधराश्रितिः) इति गम्यते । तत्र
भगवतो दर्शनज्ञानवर्गावगच्छस्य सर्वथा क्षीणव्यान्
ज्ञायिको भावः, गणधरादीनां तु तदावरगम्य तदानीं ज्ञायि-

सामाहय

शमायस्वत्वात् क्षायोपशमिको भावः । निर्गम एव चात्र प्र-
स्फुटः, यत् क्षायोपशमिकभावग्रहणप्रतिपादनं तत् प्रसङ्ग-
तो द्रष्टव्यम् । तत्र श्रीगीतमन्त्रात्मिना निषाद्यार्थेण चतुर्दश
पूर्वाणि गृहीतानि । प्रणिपत्य पृच्छा च निषाद्यार्थेण । प्रणि-
पत्य पृच्छन्ति गीतमन्त्रात्मिना-कथय भगवन् । तस्मै । ततो
भगवान्भाष्येह—“उत्पन्नं वा । पुनस्तथैव पृष्टं प्राह—“वि-
गमेह वा । पुनरप्येवं कृते वदन्—“पुनर्ह वा । एतास्ति-
ष्ठा निषद्याः । आत्मास्यैव सकाशात्” यत् सत् तदुत्पादव्य-
यधीत्युक्तम्, अन्यथा वस्तुनः सत्ताऽप्यागात्” इत्येवं
तेषां गणभृतां प्रतीतिर्भवति । ततश्च ते पूर्वभवभाविनमतयो
बीजभुजित्वाद् द्वादशाक्षसुपरचरन्ति । ततो भगवांस्तेषां त-
दनुष्ठां करोति । शक्यं दिव्यं वस्त्रमयस्थानं दिव्यचूर्णानां
शुद्धा त्रिभुवमस्वात्मिनः समिहितो भवति । ततः स्वामी रज-
सिहासनादुत्थाय परिपूर्णं चूर्णमुपि श्रूयति । ततो गी-
तमन्त्रमिममुक्त्वा एकादशाक्षि गणधरा इषदवनतनयः प-
रिपाठ्या निष्ठति । ततो देवास्मूर्ध्वनिगीतशब्दादिनिर्ग-
मे विधाय तूष्णीकाः शृण्वन्ति । ततो भगवान् पूर्वं तावदे-
तत् भणति—“गीतमस्य द्रव्य-गुण-पर्यायस्तीर्थमनुजाना-
मि” इति, चूर्णाश्च तन्मस्तेकं क्षिपति । ततो देवा अपि चूर्ण-
पुष्प-गन्धधरां तदुपरि कुर्वन्ति गन्धं च भगवान् सुधम-
स्वामिनं पुरि व्ययम्याप्यानुजानाति । एवं सामायिकस्यार्थो
भगवतः सकाशाद् निर्गतः, सूत्रं तु गणधरस्या निर्गतम्,
इत्येवं प्रसङ्गः । इति नियुक्लिगाथाप्रत्ययः ।

यदुक्तम्—“एवं पुण अहिगारो पमाणकालेण” इत्यादि, तत्र
परः पूर्वोपरविरोधमुद्भावयत्यह—

किं पण्यं भावेण, कदमहिगारो पमाणकालेण ? ।

आचार्यः प्राह—

खाद्यभावेऽरुहया, पमाणकालेण जं भणियं ॥२०८५॥
अहवा पमाणकालो, वि भावकालो ति जं च मेसा वि ।
किञ्चिन्मत्तविमिद्धा, सत्वं चिय भावकाल ति ॥२०८६॥
आहिकेण कजे, पमाणकालेण जमहिगारो ति ।
मेसा वि जहामंभम-माउआ निर्गमं काला ॥२०८७॥

निष्ठाऽपि प्रायो व्याख्यातायोः, भवन् “अरुहय” ति अहना-
धीमन्महावीर्यः । “जं च मेसा वीत्यादि यस्माच्च शयः अपि
द्रव्याऽद्वाकालादयः किञ्चिदुपाधिभावेविशिष्टाः सर्वेऽपि
भावकाला एव; तथाहि—द्रव्यस्य वा चतुर्विकल्पा स्थितिः
सा द्रव्यकाल उक्तः, समया-ऽऽवलिनाद्यस्वच्छाकालः, य-
थायुक्तं चायुक्तकाल इत्यादि । एतं च स्थित्यादयः सर्वेऽ-
पि जीवाऽ जीवपर्यायत्वाद् भावरूपा एवेति परमार्थतो भाव-
कालाद् न विशिष्यन्त इति । परं तथापि “प्रमाणकालनात्रा-
धिकारः” इति यदुक्तं तदधिकरणं विशणत्सेन प्रमाणका-
लेन कार्यमिति हेतारवगतव्ययम्, अन्यथा शया अपि द्रव्या-
द्वाकालादयः पारम्पर्यादिना सामायिकनिर्गमं यथासंभव-
मायोजनीयाः; यथाहि-क्षायिकं भावं यन्मनस्य सामायिकं
निर्गमं भवत्यस्तथा रत्नमयासहासलक्षणं द्रव्यं चापवि-
हस्य, यत्र च द्रव्ये तत्र तन्निधितल्लघुः कालोऽप्यस्येव;
तथा-यथाऽऽयुक्तकाले आनुभवतः, कर्मणि चापक्रामतः,

प्रस्तावं चायगच्छतः, आर्वाविमरणलक्षणं मरणकालं चा-
नुभवतः, जीवादिपदार्थेष्वेवनाकालं च प्रवृत्तस्य तस्य तत्रि-
गतम्, प्रमाण-भावकालो व्यवहृत्यन्वनाक्रावय । प्रमाण-
कालं चाधिष्टेनऽद्वाकालोऽधिकृत एव, तस्य तद्विधेयत्वा-
देवति । एवं सर्वेऽपि द्रव्यकालादयोऽत्राप्युपयन्त एव । क-
वलमाधिष्यन्त प्रमाणकालो भावकालश्चाहोपयुज्यन्त, इति त-
योर्विशेषनोऽधिकृत्यव्यसृकमिति । विश० ।

(६७) कियान्वरम्, कालद्वारम् । साम्प्रतं “तत्रित्वं लब्धं
कियान्वरं कालं भवति ?” इति कालद्वारं जघन्याऽरुह्ये
सामायिककालमभिधानमुदाह—

सम्प्रतस्म सुयस्य य, छावट्टी सारंगोवमाई ठिई ।

मेसाण पुवकांटी, देमूणा होइ उकोमा ॥ २७६१ ॥

सम्यक्त्वस्य श्रुतस्य च लब्धिमहीकृत्य “शे वारं विज-
यास्तु” इत्यादि वक्ष्यमाणस्यैव पदार्थसामग्र्यमाणि पू-
र्येकांटीपृथक्स्थाधिकारि स्थितिर्भवति । शयपदार्थविर्गति-
सर्वविर्गतिरसामायिकयोः पूर्वकांटीदेशानां भवति । “उक्तास”
ति—एया सामायिकलब्धेरुह्य स्थितिः । इति नियुक्लि-
गाथायर्थः ।

भाष्यकारव्याख्या—

दो वारं विजयास्तु, गयस्य तिसन्नुप य छावट्टी ।
नरजम्मुवकांटी, पुहुत्तमुकोसंश्रा अहियं ॥२७६२॥
इयं प्रागिहव व्याख्याना ।
अथ चतुर्णीमाप सामायिकानां जघन्यास्थितिं भाष्यकार
एवाऽह—

अतोमुहुत्तमिचं, जहन्नयं चरणमेगमयुं तु ।

उवमोगेतमुहुत्तं, नानाजीवाण सव्वट्टे ॥ २७६३ ॥

जघन्यां तु लब्धिमार्थाश्रयाद्यसामायिकवक्ष्ययान्तमुहुत्तं
स्थितिः । सर्वविर्गतिरसामायिकस्य तु समयम्, चारित्र्यार्थ-
णामारम्भसमयानन्तरं महायुक्तस्य समयम् । देशविर्ग-
त्येवं कस्माद् न भवति ? इति चेत् तदुक्तम्, तस्याः
प्रतिनियतप्राणानिपातार्थानिर्बुत्तकत्वात्, तदा लोचनप-
रिणतेश्च जघन्यतोऽप्यान्तर्माहृतिकत्वात् । तदप्ये लब्धः
स्थितिकालः । उपयोगान्तरं सर्वेषामन्तर्माहृतिकत्वात् । ना-
नाजीवानां तु सर्वानि सर्वदा इति गथाह्वयार्थः ।

अथ कनिष्ठारस्युच्यते—नत्र सम्प्रकथापिस्तुत्याधिकारो
विचलितसमयं कति प्रतिपन्नारः, प्रतिपन्नाः, प्रतिपन्नता
वा भवन्ति ? इत्याह—

सम्प्रतदमविरया, पलियस्म अमंखभागेमात्रो ।

सेदी अमंखभागे, सुए सहस्सगसो विरिई ॥ २७६४ ॥

सम्यक्त्ववैशारिताः प्राणिनः क्षेत्रपल्यापमस्यासंख्ययभा-
गाला एव । इयमत्र भावना-क्षयपल्यापमस्यासंख्ययभा-
गे यावन्तः प्रदशास्तावन्त एवोक्तुः । सम्यक्त्ववैशारि-
तानामायिकयोरुह्य प्रतिपन्नारो भवन्ति । किन्त्वयं विशे-
ष-देशविर्गतिप्रतिपन्नः सम्यक्त्वप्रतिपन्नः । संख्यय-
गुणा इति । जघन्यतन्त्रको द्वौ वेतौ । “सेदी अमंखभागे
सुए” ति-इह सर्वनिर्गतचतुर्विधलोकस्यैकप्रदेशको सत-
रजुपमाणा अणुगुणं श्रुतमाप सम्यग्मिदमथभुतभद्रहते

सामान्यनामसामान्यकमत्राङ्गीकृतं ततो यथाह्वयाः भेद-
सङ्ख्याततमे भागे यावन्तो नमःप्रदेशस्तावन्तो विव-
क्षितकाल सामान्यभूतस्याङ्कद्वयः प्रतिपन्नो लभ्यते
जघन्यतस्त्वेषो ह्रीं वेति । 'सहस्रस्यसो विरहः' नि-क-
वाचिद् विवक्षितकाल उक्ततः सहस्रांशः सहस्रपरि-
गणनया सहस्रपञ्चकुर्वं विरतेः प्रतिपन्नो लभ्यते, ज-
घन्यतस्त्वेषो ह्रीं वेति । तद्वैमुक्ताः प्रतिपद्यमानकाः ।
विश० । आ० म० ।

अथ पूर्वप्रतिपन्ना प्रतिपाद्यकाः—

सम्भवेदसविरया, पडिवयणा संपदं असंखेया ।

संखेया य चरिते, तीसु वि पडिया अशंगुणा ॥२७६५॥

सम्यक्त्वदेशविरताः पूर्वप्रतिपन्नाः साम्प्रतं वर्तमानसम-
ये जघन्यत उक्तद्वयसङ्ख्यायाः प्राप्यन्ते, किन्तु जघ-
न्यपदाङ्कद्वये विंशयाधिकाः । एते च प्रतिपद्यमानक-
भ्योऽसङ्ख्येयगुणाः । सङ्ख्येयाश्चारित्र्ये प्राक् प्रतिपन्नाः ए-
ते तु स्वस्थाने प्रतिपद्यमानकभ्यः सङ्ख्येयगुणाः । त्रिभ्यो
ऽपि चरण-देश-सम्यक्त्वेषु दत्तानेषु चरणगुणान् प्राप्य
ये प्रतिपत्तिनास्तेऽनन्तगुणाः । न च सम्यग्दृष्ट्यादियः प्र-
तिपद्यमानकभ्यः पूर्वप्रतिपन्नस्य चरणप्रतिपत्तिना अन-
न्तगुणाः, देशविरतिप्रतिपत्तिनास्तु तभ्योऽसङ्ख्येयगुणाः ।
सम्यक्त्वप्रतिपत्तिनाः पुनस्तेभ्योऽसङ्ख्येयगुणा इति वि-
शेषा द्रष्टव्य इति ।

(६८) तदेवमत्र भूतवर्जसामाधिक्यत्रयस्य पूर्वप्रतिपन्नाः
प्रतिपत्तिनाभ्योक्ताः अथ भूतमाधित्वाह—

सुयपडिवयणा संपदं, परस्स असंखभागेसाधो ।

ससा संसारत्वा, सुयपडिवडिया हु ते मन्वे ॥२७६६॥

सम्यग् मिथ्याकृतस्य सामान्यतोऽज्ञातमकस्य भूतस्य ये
पूर्वप्रतिपन्नास्ते साम्प्रतं-वर्तमानसमये प्रतरस्यासङ्ख्येय-
भागमात्रा भवन्ति । घनसमचतुरङ्गीकृतलोकप्रतरस्यासङ्-
ख्येयभागवतिर्नष्टसङ्ख्येयासु भेदेषु यावन्तो नमःप्रदेश-
स्तावन्तो विवक्षितसमये सामान्यभूतस्य पूर्वप्रतिपन्ना लभ्य-
न्ते इत्यर्थः । भूतप्रतिपन्नप्रतिपद्यमानकभ्यस्तु ये शेषाः संसा-
रस्था जीवाः भाषावर्णचरितानिः पृथिव्यादय इत्यर्थः, ते
सर्वेऽपि भाषालक्षिणं प्राप्य प्रतिपत्तिनात्वात् सामान्यभूता-
त् प्रतिपत्तिना मन्तव्याः न हि निरादिक् संसारो भ्रा-
म्यद्भिस्तर्भाषालक्षिणः पूर्वं न लभ्यते । ते च सम्यक्त्वादि
प्रतिपत्तिनभ्योऽनन्तगुणा इति स्वयमेव द्रष्टव्यम् । इति
निर्णयकमाध्यायार्थः ।

'सेदीअसंखभागा सुय' ति—इत्यस्य व्याख्यानं भाष्य-
कारः प्राह—

संवद्वियचउरस्सी-कयस्स लोगस्स सत्तरज्जुओ ।

सेदी तदसंखिज्जह-भागो समए सुयं लहइ ॥२७६७॥

उक्तायां ।

'सुयपडिवयणा संपदं परस्स' इत्यादिभ्योऽख्यानमाह—

सा सेदी सेदियुणा, पपरं तदसंखभागेसेदीयं ।

संख्यायिण पए, सरासिमाणा सुयपवसा ॥२७६८॥

इयमपि गतार्था । नवरं भेषिः अस्या गुणिता प्रतरो म-
न्तव्यः ।

'सम्भवेदसविरया पडिवयस्स' इत्याद्युक्तम्, तत्र सम्य-
क्त्वप्रतिपद्यमानकादीनां संख्यातीतवत्स्य तुल्यत्वावस्थाप-
द्वयं पूर्वं न विज्ञातम्, तद् भाष्यकारः प्राह—

सह संखीर्यये, थोवा देसविरया दुवियहं पि
तदसंखगुणा सम्म-दिही तथो य सुयसहिया ॥२७६९॥

मीसे पवज्जमाणा, सुयस्स सेसपडिवयणएतिथी ।

संखीर्यगुण बिय, तदसंखगुणा सुयपवसा ॥२७७०॥

सम्यक्त्वदेशविरतानामुभयपामपि प्रतिपद्यमानकानां पत्ये-
पमासङ्ख्येयभागवतित्वेन संख्यातीतवत्सङ्ख्येयत्वं तुल्य-
ऽपि सति द्वयोऽप्यनयो राष्ट्रयोः स्तोका देशविरताः प्र-
तिपद्यमानकाः, सम्यग्दृष्टयः प्रतिपद्यमानकालेभ्योऽसं-
ख्येयगुणाः, तेष्वथ प्रतिपद्यमानसम्यग्दृष्टियः भूतसहि-
ताः सामान्यभूतप्रतिपद्यमानकाः असंख्येयगुणाः । मिश्रे-
मिलिते समुद्दिनेऽपीत्यर्थः, सम्यग्दृष्टिदेशविरतराशि-
यञ्चोषी व्यवस्थापिते सामान्यभूतस्य ये प्रतिपद्यमानकाले,
शेषेभ्यः सम्यग्दृष्टिदेशविरतेभ्यो मिलितेभ्यः प्रतिपन्नकभ्यः
पूर्वप्रतिपन्नस्य इति भावः, 'संखीर्यगुण बिय' ति-संख्या-
तीतगुणा प्रायः संख्यातगुणा एवेत्यर्थः । तदनेन अक्षरसंख्यात-
भागवृत्तिनात्वात् सामान्येन भूतप्रतिपद्यमानकानां प्राप्तेयं सू-
चितम् । एवं नाम ते सामान्यभूतप्रतिपद्यमानका बहवा ये-
न शेषेभ्यः—समुद्दिनसम्यग्दृष्टिदेशविरतेभ्यः पूर्वप्रतिपन्न-
भ्योऽप्यसंख्यानगुणाः तदसंखगुणा सुयपवसा 'ति-तेभ्योऽपि
भूतप्रतिपद्यमानकभ्यस्तस्यैव भूतस्य ये पूर्वप्रतिपन्नास्तेऽ
सङ्ख्यातगुणा इति ।

अथ पूर्वप्रतिपन्नानां च प्रतिपद्यमानकानां च सम्यग्दृ-
ष्ट्यादीनां स्वस्थानेऽल्पवहुत्वमाह—

सङ्काणे सङ्काये, पुवपवसा पवज्जमाणेहिं ।

हुंति असंखिज्जगुणा, संखिज्जगुणा चरित्तस ॥२७७१॥

सम्यक्त्वगुणभूतदेशविरतानां स्वस्थाने स्वस्थाने पूर्वप्र-
तिपन्नाः प्रतिपद्यमानकभ्योऽसंख्येयगुणाः चारित्रिणां तु
विशेषः, तद्यथा—सर्वेस्तोकाः स्वस्थाने चारित्रिणः प्र-
तिपद्यमानकाः, पूर्वप्रतिपन्नास्तु सङ्ख्येयगुणा इति ।

अथ सम्यक्त्वादिप्रतिपत्तिनामल्पवहुत्वमाह—

चरणपडिया अणंता, तदसंखगुणा य देसविरिओ ।

सम्मादसंखगुणिया, तमो सुयाओ अणंतगुणा ॥२७७२॥

चारित्रं प्रायः प्रतिपत्तिनास्ते सम्यक्त्वादिप्रतिपद्यमान-
पूर्वप्रतिपन्नकभ्यः सर्वेभ्योऽप्यनन्ता अनन्तगुणाः, देश-
विरतिप्रतिपत्तिनास्तेभ्योऽसङ्ख्यातगुणाः, सम्यक्त्वप्रतिप-
त्तिनास्तेभ्योऽसङ्ख्यातगुणाः, तेष्वोऽपि भूतान् प्रतिपत्ति-
ना अनन्तगुणा इति ।

'सेदी असंखभागा सुय' इत्यादि युक्तम्, तच्च किं सा-
मान्यभूतं सम्यक्त्वभूतं यद् गुणान्, इत्याद्युक्त्यामाह—
सामएणं सुयपहणं, ति तेण सवन्थ बहुतरा तम्मि ।
इहरा पइ सम्मसुयं, सम्मत्तसमा सुयेयव्वा ॥ २७७३ ॥

मोमाहय

उक्तस्यप्रमाणं, सुगमा चेति ।

इह सम्प्रत्यक्षधृतदशविराट्चारित्रलक्षणेषु अनुपविष्ट सामायिकेषु पूर्वप्रतिपक्ष-प्रतिपन्नतत्त्वज्ञानयन्त्राणां कृष्टप्रतिपक्ष-स्वात् सङ्गितप्रतिपक्षप्रमाणम्—

पडियपडिजवाणं, सङ्गाये समहिंयं जहसाओ ।

संवत्तुकोमपरं, पवज्जहं जहसाओ चेमो ॥ २७७४ ॥

इह सम्प्रत्यक्षप्रतिपत्तिनामानं यज्ञान्यपदं तस्मात् स्वस्थाने यत्तुःकृष्टपदं नत् सर्वत्र समाधिकं विशेषाधिकमवगन्तव्यम् । एवं पूर्वप्रतिपक्षानामपि जघन्यपदात्तुःकृष्टपदं विशेषाधिकमेष । प्रतिपद्यमानानां तर्हि का वार्ता ? इत्याह— 'पवज्जहं' त्यादि, प्रतिपद्यते सम्प्रत्यक्षादिगुणं जघन्यत एका द्वौ वा । उत्कृष्टरूपाद्यसामायिकप्रत्ययसङ्ख्यानां, चारित्रिं सूतकृष्टतः सङ्ख्यानां प्रतिपद्यन्ते । अत इह जघन्यपदात्तुःकृष्टपदमसंख्ययगुणं संख्ययगुणं वा द्रष्टव्यम् इति गाथाऽष्टकार्यः । विशेषः ।

(२६) अथ यस्य नयस्य यत् सामायिकं मोक्षमार्गेणानु-

मतम् । तद्विशेषरूपमनुमतद्वारं विभक्तिपुराह—

तवसंजमो अणुममो, नेगर्गं पययणं च ववहारो ।

सद्दुज्जुसुयाणं पुण, निव्वाणं संजमो चेव ॥ २६२१ ॥

तापयतीति तपस्तपधानः संयमस्तपःसंयमश्चारित्रसामायिकमित्यर्थः । तथा निमग्नानामिदं नैमग्न्यमाहर्तमानं भावना, प्रवचनं धृतसामायिकमित्यर्थः । चरद्वाऽनुकूलसम्प्रत्यक्षसामायिकप्रतिपक्षार्थः एतानि चोत्तराणि सामायिकाणि मोक्षमार्गेणैव समानुमतानीति ह्येत व्यवहारनयः । एतद्वग्रहणं बाधोवर्तिना नैमग्नसंग्रहायां गृहीतो द्रष्टव्यः । ततश्चमुक्तं भवति—नैमग्नसंग्रहव्यवहाराश्चिधर्मपि सामायिकं मोक्षमार्गेणानुमत्तमन्ये । शब्दार्थस्यैव पुनर्निर्वाणं निर्वाणमार्गेऽभिमतः संयम एव चारित्रसामायिकमित्यर्थः । नन्तरं द्वे, सर्वसंवररूपचारित्रज्ञानन्तरमेव मोक्षप्राप्तः, इति निवृत्तिगाथासंज्ञार्थः ।

विस्तरार्थं भाष्यकारः प्राह—

कस्स नयस्साणुमयं, किं सामाहयमिह मोक्षमग्गो ति ।

भच्च नैगमसंगह—ववहाराणं तु सव्वाहं ॥ २६२२ ॥

तवसंजमो ति चरितं, निग्गमं पययणं ति सुयनाणं ।

तग्गहये सम्मत्त, च गग्गहाआं य वाद्वव्वं ॥ २६२३ ॥

गाथादयमापि गतार्थम् । नवरं 'सव्वाहं' ति—सम्प्रत्यक्ष-धृतचारित्रकृपाणि औत्तर्याणि सामायिकानिर्णयः ।

अथ परंप्रमाणसङ्ख्यं परिहरन्प्राह—

तिभिं वि सामहयाहं, इच्छिता मोक्षमग्गमाहङ्गा ।

किं भिच्छहिद्वीया, वयंति जं समुहयाहं ॥ २६२४ ॥

आह नन्वाद्या नैमग्नसंग्रहव्यवहारलक्षणस्यानया उक्तस्यानयेन चारित्रधृतसम्प्रत्यक्षकृपाणां सामायिकानि मोक्षमार्गेणैव नैमग्नः किमिति सिध्यादृष्टयः ?—किमिति नयमतमिदं गीयते ?—सम्पूर्णं जिनमतमव कस्मादनुद न भवति ? इत्यर्थः । नहि जैनेर्गणं ज्ञानदर्शनचारित्र्येऽन्यदुनमधिकं का किमपि मोक्षमार्गेणैव नैमग्नः ? अत्रात्रात्राह—'वयंति' त्यादि, यत्तु यस्मादनुमुदिनान्यप्येतानि मोक्षमार्गेणैव न वदन्ति नैमगा—

दयः, न तु 'ज्ञानादित्रयादेव मोक्षः' इति नियमं कुर्वन्ते, न-यव्यवहानमसङ्गातम् । अत एतं सिध्यादृष्टय इति ।

'सद्दुज्जुसुयाणं पुण' इत्यादि गाथादलं व्याख्यातुमाह—

उज्जुसुयाहमयं पुण, निव्वाणपहो वपित्तयेयेव ।

न हि नाणंदसाहं, भावे विन तीतं च मोक्षो ॥ २६२५ ॥

अनुसूत्रस्य, त्रयाणां च शब्दनयानां भूतधारित्रसामायिकमयैकं निवर्णमार्गं इति हि मतम्, हिशब्दः पुनरप्येव, न पुनः धृतज्ञानसामायिकं सप्रत्यक्षज्ञानसामायिकं च मोक्षमार्ग-स्त्वामनुमत इत्यर्थः, यद्—यस्मात् तयोर्ज्ञानदर्शनसामायिकयोः सङ्गायिऽपि चारित्रमन्तरं न मोक्षः । तस्मादप्यव्य-तिरकाश्चां चारित्रसामायिकमयैकं तन्मतेन मोक्षमार्गं इति ।

एतद्वै भावयति—

जं सव्वनानादंयण—संभवे वि न तक्खणं चिय विमोक्षो ।

मोक्षो य मव्वसंवर—तामे मग्गो स एवाओ ॥ २६२६ ॥

यद्—यस्मात् सर्वम्—परिपूर्णं ज्ञानं सर्वज्ञानं ज्ञायकं ज्ञानम्—केवलज्ञानमिति यावत्, तथा—सर्वम्—सम्पूर्णं दर्शनं सर्वदर्शनम् : ज्ञायकसम्प्रत्यक्षमित्यर्थः, नयोर्लोभेऽपि न तन्मार्गमेव विमोक्षो—मुक्तिरज्ञावः । भवति च मोक्षः, कदा ? इत्याह—सर्वसंवररूपचारित्रसामायिकलाभः । अतो—ऽव्यवर्तिरकाश्चां स एव सर्वसंवररूपचारित्रलाभो मोक्षमार्गं इति ।

अत्र परः प्राह—

आह नणु नाणंदसण—रहिपेमेव मव्वसंवरं दिहो ।

तस्महिपेमेव तन्ना, तन्ना नितयं पि मोक्षपहो ॥ २६२७ ॥

आह ननु सांर्षणं—सर्वसंवररूपचारित्रलाभो ज्ञानदर्शनरहितस्याकस्मादपेक्षाप्रमाणानो न कस्यापि दृष्टः, किं तु तस्मादितरस्यैव प्रागुपलब्धज्ञानदर्शनस्यैव तत्रा यथाकृ-चारित्रलाभः संजायत । तस्मात् चित्तयमपदं मोक्षमार्गं इति । अतोऽयुक्तमुक्तम्—निवर्णं संजमो चेव ॥

एवं नैमगार्दिभिरुक्तं अनुसूत्रशब्दावाहृतः—

जइ तर्हि विणा गग्गि—चि संवरं तेण तर्हि तस्मेव ।

जुत्तं कारणमिह न उ, संवरमज्जस्सुप मोक्षस्सम् ॥ २६२८ ॥

यद्—'ताश्चां ज्ञानदर्शनार्थां विना सर्वसंवररूपचारित्रलाभो नास्ति' इत्युक्तं भवता, 'तेन' ति—तल्लोचनता इहन्त ! 'ताहं' ति—ज्ञानदर्शनं तस्यैव सर्वसंवरचारित्रस्य कारणमिह युक्तमभिधानम्, न तु सर्वसंवरचारित्रस्यस्य मोक्षस्य, तदनन्तरमात्रमाविश्यात् ज्ञानदर्शनद्वयानन्तरमभूत्वाभाति ।

पुनर्गण पराभिप्रायमाहूय परिहरन्प्राह—

अह कारणोवगारि चि, कारयं तेषु कारयं सव्वं ।

सुवयं नाणइणं, जइ गं नयाह भावयं ॥ २६२९ ॥

तह साहगमावेग चि, देहादपेपरज्जहूमेयं ।

निव्वाणकारयं ते, नागाहतिपयिम् को नियमो ॥ २६३० ॥

अह पञ्चाम्भवर, हेउ नेयगिहोवगारि चि ।

तो मव्वसंवरमयं, चारितं चेव मोक्षपहो ॥ २६३१ ॥

अथ श्रुते—कारणस्य सर्वसंस्कारविशेषोपाकारिणी ज्ञानदर्शनं, इति ते तस्य कारणम्, 'तस्य' चि—तर्हि ह-
न्त ! सर्वमपि श्रुते यन्मानदर्शनवारिणाणां कारणं प्रा-
प्नोति, त्रयश्रयेयप्रवृत्तिनिवृत्तिभावेन सर्वस्यापि श्रुत-
स्य तदुपाकारिणादिति । न केवलं ज्ञेयादिभावेनोपाकारमा-
त्रात्, तथा, साधनभावेनापि—साधकतमत्वेनापि देहमा-
सापेक्षरूपप्राप्ताऽऽहारमेषांजातिर्कं परम्परया बहुभेदं—ब-
हुप्रकारं निर्धारणस्य मोक्षस्य—कारणं विधत्ते । ततस्ते—तत्र
ज्ञानादिविशिष्टं का नियमः ? 'ज्ञानदर्शनवारिणां मोक्षमा-
गः' इत्येवंभूतः का निधयः ? अथस्यापि परम्परया द-
र्शाद्वैभुप्रकारस्य तत्कारणस्य विधिमानत्वादिति । अथ
बहुप्रकारकारणसंभवेऽपि यदेव प्रत्यसन्नतरं कारणं तद्व-
त्माक्षस्य इतिरिच्यते, न पुनरिच्यते द्वाहिकमपि परंपरयोप-
कारकमपि तद्वैभुतयाऽभिधीयते ततो ज्ञानादिविशेषेव मा-
क्षइतिरिति नियमः । अत्राच्यते—यदि हन्त ! प्रत्यासन्नतया
यदुपकुर्वते तद्वैभु माक्षकारणम्, न व्यवहितम्, ततस्तर्हि
सर्वसंस्कारकं चारित्र्यमेव माक्षमाणं नाम्यदिति प्रतिपद्यस्व,
तस्यैवातिप्रत्यासन्नत्वादिति ।

आह—ननु यथैतद्वनन्तरं नैवमाश्रित्यमयम्, तर्हि स्थि-
तः पक्षः कः ? इत्याह—

इद्वन्माहायार्हं, सहस्रहाराण्युक्तो ममेयार्हः ।

सम्मक्षिण्याउरस्म व, इह पुण्य निव्वाणमिद्वन्त्वा ॥२६३२॥
इह नैवमाहय एकैकशो व्यस्तान्यपि श्रीणं सामांय-
कारिणं माक्षकारणत्वेन च्छादयति, श्रुतुत्वाद्यस्तु चारित्र्य-
वैकं तज्जुत्वेन प्रतिपद्यते, इति तावद् नयमतं प्रतिपा-
दितम् । स्थिरपक्षे तु श्रीण्यां ज्ञानादीनि सामांयकारिणि स-
मुद्दिताण्येवैषार्थसाधिका, न त्वेकम्, व्यस्तानि वा, य-
थाऽऽसुरस्य वैधर्म्याऽऽसुराभिचारकालक्षयसमुद्दिच-
तुरङ्गमन्यक्रिया । सम्यक्त्वेन हि सम्यक्त्वं भद्रेत, ज्ञा-
नेन तु जानाति, चारित्र्यं तु सर्वसाध्याद् विरमतीति ।
अतः 'सहस्रहाराण्युक्तं' चि—भद्रेतानिदिगुणयुक्तत्वात् समु-
दितंय एव ज्ञानादिष्य इष्टार्थसिद्धिर्नाम्यथा । अत्र प्रयोगः—
इष्टार्थस्य सामर्थ्येण साधिका न त्वेकं किञ्चित्, नथैवा-
पत्तमात्, यथाऽऽसुरस्य चतुरङ्गमन्यक्रियासामग्री त-
दिष्टार्थस्य साधिका । स 'वैधर्म्यः पुनरिह प्रस्तुते निर्वाणं
मोक्षं मन्तव्यं इति । तदेवमुक्तमनुमत्तव्याम् । तद्वृणनेनैव
समाप्तं 'उत्तरे निहं स निगमं' इत्याद्युपोद्घातप्रथम-
द्वारगाथा ।

अथ 'किं कश्चिद्वि' इत्यादि द्वितीयद्वारगाथावयवभूतं प्र-
थमं 'किम्' इत्येतद्वारं व्याख्येयम् । अतस्तत्प्रतिपादक-
निर्मुक्तिगाथायाः प्रस्तावनां कुर्वेआह—

किं सामहयं जीवो, अजीवो द्वयमहगुणो होजा ।

किं जीवाजीवमयं, होज तदर्थंरं व चि ॥ २६३३ ॥

किं सामांयिकं जीवः, उताजीवः ? जीवाजीवस्येऽपि किं
द्रव्यं, गुणो वा भवेत् । आह—स्विजीवाजीवमयमुभयम् । अ-
थ जीवाऽजीवामयेभ्योऽप्योत्तरं क्षरविशालवर्णप्रापकत्वं
किमपि तद् भवेत् ? इति द्वादशगाथायाः । विशेषं । आ० म०
तथाहि—सामांयिकविषयनिरूपणं प्रस्तुतं सामांयिकाह-

२६५

त्वात् यत् यत् सामांयिकाहं तत्प्रकरणं प्रस्तुते यथा सा-
मांयिकस्वात्मप्रकरणमित्यलं विस्तरेण । तत्र यदुक्तम्—आ-
त्मा खलु सामांयिकमिति तत्र यथाभूतोऽसौ सामांयिकं
तथाभूतमभिधिसुराह—

सावज्जोवगिरतो, तिसुतो खसु संजतो ।

उवउतो जयमाणो, आया सामाहयं हो ॥ १४६ ॥

अथ मिथ्यात्मकप्रायनाकारालक्षणे सहायं यस्य येन
वा स सावयः स जासौ योगश्च सावययोगस्तस्माद्विरतो-
निवृत्तः सर्वसांवययोगविरतस्तथा त्रिभिर्मनोवाक्कायैर्गुण-
स्त्रिगुणः । तथा पदसु जीवनिर्वायेषु संयत—प्रयत्नवान्,
अथ अवश्यकर्तव्येषु योगेषु सततमुपयुक्तो यतमानः य-
तनं नेवमासेवन्म् । इत्येभूत आत्मा सामांयिकमिति ।
इयं मूलटीकासुराण्यथाख्या । आ० म० १ अ० ।

अनन्तरंज्ञाशङ्काऽऽत्मभवे इत्याह—

आया खलु सामहयं, पचक्खायं तयो इव इह आया ।

तं खलु पचक्खायं, आयाए सवद्व्याणं ॥२६३४॥

इह सामांयिक कः ? इत्याह—'आया खलु' चि—आत्मैव-
जीव एव सामांयिकम्, न त्वजीवादिरिति भावः 'पच-
क्खायं तयो इव इह आया' चि—स चात्मा सावययोगं प्र-
त्याचक्ष्णस्तत्प्रत्याख्यातं कुर्वन् प्रत्याख्यानार्थकाले सा-
मांयिकं भवति, निश्चयमयंमनः 'किंप्राणं कुतम्' इति
किंप्राणविविष्टाकाशयोर्भेदात् न केवलं प्रत्याख्यानोऽसौ
वर्तमानकाले सामांयिकं भवति, किन्तुवलक्षणत्वात् कुत-
प्रत्याख्यातोऽपि सामांयिकं भवतीति द्रष्टव्यम् । द्वितीयमा-
त्मग्रहणं किमर्थम् ? इति चेत् । उत्पत्ति—स एव सावययो-
गप्रत्याख्यानयुक्तः परमायत आत्मा, अज्ञानज्ञानसावयानि-
वृत्तिलक्षणस्वस्वभावावस्थितत्वात् । शेषसंसारः पुनरात्मैव न
भवति, प्रभुघातिकर्ममस्तस्य स्वाभाविकगुणोत्तरस्फुर-
णादिति आपनाय पुनरात्मग्रहणमिति । 'तं खलु पचक्खायं'
चि—खलुशब्दः सामांयिकस्य जीवपरिणितित्वज्ञापनार्थः ।
ततोऽयमर्थः—तच्च प्रत्याख्यातं जीवपरिणितिरूपत्वात् वि-
षयमधिष्ठत्य 'आवाए सवद्व्याणं' चि—सर्वेष्वपि जी-
वावादिद्रव्याणामापातं अविमुक्तं सप्तवायं 'नि-
पचयन्' इति शेषः । सर्वणि जीवादिद्रव्याणि सामा-
यिकप्रत्याख्यानस्य अध्येयंयप्रवृत्तनिवृत्तिभावेनोपयुज्य-
न्ते, अतस्तत्समावाये नद् निपचयन् इत्यभिधीयते । न च
सामांयिकप्रकरणे प्रस्तुतं तद्विषयनिरूपणमसंबद्धमिति
वक्तव्यम्, तद्वद्वात् तत्स्वरूपम् इति निर्मुक्तिगाथायाः ।
विशेषः । आ० म० । साप्रतमियमेव गाथा कथं फा-
लिकसूत्रेऽपि प्रतिमूर्धं पूर्वमवयतेरुन्या इति सकौतुक-
विनेयजनाउपग्राह्यं पूर्वसंस्कृतव्याख्यानानुसारेण नैवेद्या-
ख्यायते । संप्रहतयः प्राह—आत्मा सामांयिकं सामांयि-
कशब्दाख्यायते न तदतिरिक्तं गुणान्तरं, गुणानां द्रव्यात्
पृथग्भूतानामसम्भवात्, अष्टपृथग्भूतानां द्रव्य एवान्तर्भा-
वात्, एवं भूवायं संप्रहं प्रति व्यवहारोऽपेक्षित-न शक्य-
मेतत् प्रतिपद्युमितिप्रसङ्गापात् । तथाहि—यसौ सामांयि-
कं ततो यां य आत्मा स सामांयिकमिति प्रसक्तं तत एव
प्रकृत्य—'जयमाणो आया सामाहयं हो' इति—यतमानो नाम

कथं विचारयेत् ? इत्याह—

जीवो गुणपटिवसो, नयस्स दृष्वद्विपस्य सामह्यं ।

सो भव पञ्चद्विप—नयस्स जीवस्स एस गुणो॥२६४३॥

जीवः—आत्मा गुणः प्रतिपक्षः—आश्रितः, द्रव्यमेवाश्रयं यस्य न तु पर्यायाः स द्रव्यार्थिकनयस्य द्रव्यार्थिकस्य नयस्य मतेन सामाहिकम् । (अमत्या व्याख्या 'गुण' शब्दे लुती-परमर्त्त इ०६ पृष्ठ गता ।)

अत्र भाष्यम्—

उप्याय विगम परिणा—मग्नो गुणा पत्तनीलयाह व ।

संति न उ दृष्वभिह्, त्विहरहाओ खुपुणं व ॥२६४४॥

ते जप्यमवा जं वा, तप्यभवं होज होज सो दृष्वं ।

न य तं ते चैय जम्भो, परोपरप्यक्षयपमवा ॥२६४५॥

गुणा एव सन्ति, उप्याद्विगमपरिणास्तः—उप्याद्व्ययपरिखामवत्त्वात्, पत्तनीलतादिविधादिति । अनामिमतमानिषधमाह— न उ 'इत्यादि, सन्ति इति बहुवचनव्यत्ययादिकवचनान्तिमहापि सम्बध्यते, न तु 'द्रव्यमस्ति' इत्यभिष्टं पर्यायाधिकनयस्य, तद्विरहात्—उप्याद्व्ययपरिणामाभावात्, बहुपुण्यवदिति । यदि हि यस्मान् प्रमथो येषां ते यन्प्रमथस्ते प्रसिद्धा नीलनामयो गुणाः, 'जं वा तप्यभवं' ति—यद्वा तन्प्रमथं तस्यो गुणेश्वरः प्रमथो यस्य तत् तन्प्रमथं गुणेश्वरो व्यातिरिक्तं किमापि वस्तु 'होज' ति—यद्विषयः 'होज' तो दृष्वं' ति—तत्तत्स्तेव वस्तु पारमार्थिकं द्रव्यं भवति, 'न य तमि' त्यादि, न य तप्यगुणानां कारणभूतं कार्यभूतं वा गुणेश्वरो व्यातिरिक्तं किमापि वस्तुसि, यतस्त एव नीलरक्तनामयो गुणाः पृथोपरीभावनः सात्त्विकं प्रयुक्ता दृश्यन्ते, न पुनस्तदतिरिक्तं किमापि द्रव्यमस्ति । कार्यभूता गुणाः । इत्याह— 'परोपरं' त्यादि परस्परम्—अन्यान्यं प्रत्ययः—प्रत्ययभावः प्रत्ययत्वमित्यर्थः, तस्मात् प्रमथो—जन्म येषां ते परस्परप्रत्ययप्रमथः प्रतीत्य समुपादेनोपपन्ना इत्यर्थः । तस्माद् न गुणेश्वोऽतिरिक्तं द्रव्यमस्तीति ।

अत्र कश्चिदाचार्यदेशीयः स्वात्मन्येव व्याख्यावेतृत्वमवगच्छन्नाह—

आहावक्खाणमियं, इच्छह दृष्वमिह पञ्चनमो वि ।

किं तच्चतविमिभे, भवह सो दृष्वज्जाए ॥ २६४१ ॥

उप्यायाहसहावा, पञ्चाया जं च सासयं दृष्वं ।

ते तप्यमवा न तयं, तप्यभवं तेष ते भिन्ना ॥२६४२॥

जीवस्स य सामह्यं, पञ्चाओ तेष तं जम्भो भिन्ने ।

इच्छह पञ्चायनमो, वक्खाणमियं तद्वत्थं ति ॥२६४३॥

व्याख्यानिकाभासः कश्चिदाह—ननु पर्यायाधिकनयमतेन यदिद् संवेधा द्रव्याभासव्याख्याने भवति कुतम्; तदयुक्तमेव, यत् इह पर्यायनेषोऽपि द्रव्यमिच्छत्येव, किन्तु परस्परमत्यन्तमिच्छावेव द्रव्यपर्यायस्यो भवत्येव न पुनः कर्थाञ्जन्, इत्यतश्चता सिद्धात्मादृश्ये भेद इति । कुतः पुनः परस्परं द्रव्यपर्याययोरत्यन्तं भेदः ? इत्यत्र युक्तिमाह—'उप्यायं' त्यादि, यस्मादुत्पद्यम्यपरिणाममभावाः पर्यायाः शाश्वतं—निर्णयं पुनर्द्वयम्, अपरं च—ते गुणास्तत्प्रमथो द्रव्याख्या—मलाभाः,

न पुनस्तद् द्रव्यं तन्प्रमथं गुणेश्वरो लक्ष्यात्मककम्, तन् न तस्मादुत्पद्यमानं परस्परं मिश्रस्वभावात्तद् मिश्रस्ते द्रव्यपर्याया अन्योत्पत्त्यतिरेकण इति । यस्माच्च जीवस्य शाश्वतस्य तद् व्यातिरिक्तं सामाहिकं पर्याया धर्मोस्तन् तस्मात् सामाहिकं ततो जीवादन्यन्तं मिश्रमिच्छति पर्यायनयः । अतो भवति व्याख्यानमिदं यथाथं घटमानकमिति ।

अत्र सूरिरेतद् व्याख्यानमपक्रुवाह—

जह पञ्चायनमो विय, सम्मन्नेह दोवि दृष्वज्जाए ।

दृष्वहिओ किमत्थं, जह व मई दो वि जमभिणे ॥२६४४॥

इच्छह सो तेषोभय—मुभयगमाहो वि सयं पिहम्भयं ।

मिच्छत्तिमिहं ता—देमतत्ततागमाहो ॥ २६४५ ॥

यदि भाः ! पर्यायनय एव द्रव्यपर्यायो ह्रावापि सम्मयन्तऽभ्युपगच्छति तर्हि द्रव्याधिकः तमिषं 'द्रव्यपरिकल्पनं त्वय्येत्यते' इति शयः, पर्यायनयाभ्युपगमनापि द्रव्यस्य सिद्धत्वादिति । यदि वा—एवंभूता मतिः स्यात् परस्याः कथं भूता ? इत्याह—ह्रावापि द्रव्यपर्यायो यद्-यस्मादभिज्ञा परस्परमकारमापन्नाधिकच्छाति, स द्रव्याधिकनय इति सम्बन्धः, तेन तस्माद्विदमुभयं द्रव्यपर्यायाधिकनयद्रव्यमुभयग्रहोऽपि सति प्रत्येकं द्रव्यपर्यायाभ्युपगमनापि सतीत्यर्थः । किम् ? इत्याह—'पिहम्भयं' ति—पृथग्भूतं निम्नं द्रव्याधिकान् पर्यायाधिकं, तस्माच्च द्रव्याधिका भेदात् न पुनरन्योरन्तर्गतं, एकस्य द्रव्यपर्याययोरन्यन्तमभेदाभ्युपगमात्, अन्यस्य न्यून्यन्तं तयोर्भेदाभ्युपगमादिति । नापि प्रत्येकं द्रव्यपर्यायाभ्युपगमोऽप्यनयाः समप्रकृता, किन्तु मिश्रतावत्, ह्रावार्पि मिश्रतादिरूपता कस्मात् ? । उच्यते—इहोक्तानां कल्पनेनैकग्रहोद्भवस्य प्रहावाति । इदमत्र हृदयम्—द्रव्याधिकां द्रव्यपर्यायां परस्परमभिज्ञावच्छाति, द्रव्याद्व्यातिरिक्तमव पर्यायमिच्छति, अत एवस्य विशेषस्य प्राप्तं पर्यायाधिकोद् द्रव्याधिकां भिन्नेः परिकल्पितः । पर्यायाधिकस्तु द्रव्यपर्यायो परस्परभिन्नावेव मन्यन्ते । अतोऽसौ द्रव्याधिकाद् भिन्न इष्यते । मिश्रतादौ च प्रत्येकमतेन द्रव्याधिकां द्रव्यपर्याययोरकत्वग्रहात्, पर्यायाधिकस्तु तयोरेकत्वग्रहादिति ।

एवंभूता यादं परस्य मतिस्तदा प्रतिविधीयते ।

कथम् ? इत्याह—

एरात् नणु दृष्वं, गुणो ति पञ्चायवयणमित्तमियं ।

तम्हा तं दृष्वं वा, गुणो व दृष्वद्विगमाहो ॥२६४६॥

जह मिषोभयगाही, पञ्चायनमो तदेपक्खम्मि ।

अविरुद्धं चेव तयं, किमसो दृष्वद्विपनयेण ॥२६४७॥

ननु द्रव्यपर्याययोरकत्वं त्वदभिप्रायतो द्रव्याधिकेनेष्यमाणं 'द्रव्यं' 'गुणः' इति ध्वनिद्वयमभेदमकारथावच्छेदत्वाद्विद्वदुत्पत्तिरित्येवमित्यतः पर्यायवचनमात्रमेव स्यात् । तस्मात् तत् सामाहिकं द्रव्यं वा गुणो वाति द्रव्याधिकनयग्रहः स्यात्, न पुनस्तद् द्रव्यमयेति तद्ग्रहा भवेत्, न चैवमित्यतः, द्रव्याधिकनयमेव द्रव्यरूपस्यैव तस्य प्रतिहेतिरिति । तथा, यदि परस्परमन्यन्तमिच्छस्य द्रव्यपर्यायस्य आहः पर्यायनयस्येत्येत्यतः, तदा हन्त ! एकस्मिन् द्रव्यस्य नत् सामाहिकमविरुद्धमेव 'द्रव्यत्वेन'

इति शेषः, 'द्रव्यं सामाधिकम्' इति द्रव्यपक्षे परोपनय-
मत्तत्वापचिरोक्तताः सिद्धमेवेत्यर्थः, अतः किं द्रव्याधिक-
नयनोपपन्नस्तेन ? इति ।

तस्माद् यथाचिद्विज्ञानमेव व्याख्यातं श्रेय इति श्रीयज्ञाह—

तस्मा किं सामाहयं, इवेज्ज द्रव्यं गुणो वि चित्तेयं ।

द्रव्यद्विपक्षस्त द्रव्यं, गुणो यं तं पञ्चवनयस्स ॥२६५॥

इहारा जीवागुणं, द्रव्यनयस्तेसरस्स भिन्नं चि ।

उभयनयोभयगाहे, वहेज्ज नेकेक्याहस्मि ॥२६५॥

तस्मात् किं द्रव्यं गुणो वा सामाधिकम् ? इतीये चिन्ता-
उत्र प्रस्तुता । अस्यां तु चिन्तायामुक्तं— द्रव्याधिकनय-
स्याभिप्रायेण द्रव्यम्, परोपार्थाधिकनयस्य मतेन गुणश्च न-
तु सामाधिकमिति । इतरथाऽप्यथा पुनर्द्रव्याधिकस्य जी-
वादनन्यत् सामाधिकम्, इतरस्य तु परोपार्थाधिकस्य जी-
वाद् भिन्नं तत्, इत्येवमेकैकस्य नयस्य प्रथमऽनुपपन्नं सति—
“ जह पञ्चवनयं चिय ” इत्यादिपूर्वोक्तपुनरुक्तिभ्यां न “ घटते ”
इति शेषः । कथं पुनस्तदिह वनत् ? इत्याह—“ उभयनयोभयगाहे
घटञ्जति ”—उभयनयस्य द्रव्याधिकपरोपार्थाधिकलक्षणस्य
नयद्रव्यस्य मिलनस्य द्रव्यगुणकस्य सामाधिकलक्षणस्योप-
पन्नस्य प्रहं सर्वं घटते । इदमुक्तं भवति—यदि द्रव्यनया द्र-
व्यकपे, परोपनयस्तु परोपकपे सामाधिकमिच्छति, त-
दिदमुपमयोरपि नययोः समुदितयोः यथेष्टं अभयप्रहं सर्वं
सुखं भवति, न पुनरैकैकस्य नयस्याभयप्रहं सतीति ।
अथ यदुक्तम्—“ सा च व पञ्चवद्विनयस्स जीवस्स
एस गुणा ” इति, एतद्वचस्तेन पुनरपि परः प्रहः—

नणु भयियं पञ्चाय—द्विपक्ष जीवस्स एस हि गुणो चि ।

ज्झुहिं तसो द्रव्यं, सो तं व गुणो तसो भिन्नो ॥२६६॥

ननु “ सा च व पञ्चव ”—इत्यादौ त्रिवृत्किङ्काराद्योत्तरार्धे
भक्षितं—प्रतिपादितं त्रिवृत्किङ्कारा-परोपार्थाधिकनयमतेन जी-
वस्यैव सामाधिकलक्षणो गुण इति । हिः—यस्माद्वदमुक्तम्,
ततस्तस्माज्जीवस्यैव गुण इति वक्ष्या वष्टीनिर्देशाद्वसी-
यते “ द्रव्यं सो ” चि—“ स जीवो द्रव्यम् तच्च सामाधिकम्,
“ गुणो तसो भिन्नो ” चि—“ स च सामाधिकगुणस्तेनो
जीवद्रव्याद् भिन्नः, वष्टीनिर्देशान्ध्यानुपपत्तः, तस्मात्
परोपनयमतेन भिन्नद्रव्यपरोपार्थाभयसद्भावाद् अक्षयमय
व्याख्यातं श्रेय इति परस्मात्कृतमिति ।

अत्रासरमाह—

उत्पायभंगुराणं, पदस्सखं जो गुणाल संताणो ।

द्रवोवपारमेचं, जह कीरइ तस्मि तज्जाम ॥२६६॥

तन्मेयकप्पयाओ, तं तस्स गुणो ति होउ सामहयं ।

पचस्स नीलया जह, तस्संताणो दिवत्समिवा ॥२६६॥

अत्र परं दृष्टव्यम्—ननु परोपार्थाधिकनयमतेन द्रव्यं पार-
मार्थिकं त्वयन्वते, कल्पनाशिलिनिमित्तं वा ? यथाद्यः
पक्षः, स न युक्तः । जह पञ्चाय नउ चिय, इत्यादिना
प्रतिविहितत्वात् । अथ द्वितीयपक्षः, तत्राच्यतं—गुणानां यः
सन्तानो गुणानां या सन्तानसन्तानावधरतप्रकृतिः । किं चि
शिष्टानाम् ? प्रतिक्षणुत्पन्नाद्विभक्त्याम् । तस्मिन् यदि सा-
मानुक्त्याभिधानस्तुत्येन निबन्धनेन द्रव्यापचरमात्रं कि-
१८६

यते वष्टीयादिना भवता, तदा “ तन्नाम ” चि—“ नाम ”
इत्यनुपपत्तेः, मन्वाहोह तद्वित्यर्थः । य हि कल्पितसद्भावा-
पादनेऽस्माकं किञ्चित् स्यात् इति । ततश्च “ तन्मेयक-
प्पयाउ ” चि—तेन कल्पितद्रव्येण सह भेदस्तद्वैयर्थ्य-
स्य कल्पने तद्वैयर्थ्यमेव तस्मात् सकारात् तत् सा-
धिकं तस्य कल्पितजीवद्रव्यस्य गुणो भवत्यु, को विचार-
चिन्ता ? । कस्य यथा को बुधः ? इत्याह—“ पचस्स ” इत्यादि
यथा गुणसमुच्चयव्यतिरिक्तस्य कल्पितस्य पक्षेद्रव्यस्यं जी-
वनादिगुणः । कथं भूना नीलता ? इत्याह—“ तस्संताण ”
इत्यादि, तस्मिन्नेव पुनस्तन्नाम उदिता समुत्पन्ना, “ कस्स-
मिता च विनष्टाणि । इदमुक्तं भवति—यथा कल्पितस्य पञ्चा-
वेद्रव्यस्य नीलनादयो गुणा भिन्ना व्यपदिश्यन्ते तथा यद्य-
नपि परिकल्पितस्य जीवद्रव्यस्य सामाधिकं गुण उच्यते
तदा सिद्धसाधनैवेति । न च यद्वदमुक्तं—वास्तव्यं सत्य-
शिवसत्तुल्यं वष्टी इत्येते, यथा “ देवदत्तस्य गावः ” इत्यादि,
एवमत्रापि वास्तवयोरैव द्रव्यगुणयोः सम्बन्धं वष्टी वृत्त्य-
ते न तु द्रव्यस्य कल्पनायामिति, “ राहोः शिरः ” शिलापुत्र-
कस्य शरीरम् ” इत्यादिभिर्व्यतिषायादिनि ।

अह—ननु गुणसन्तानयोरभन् एव तद्वेदनिबन्धनधर्म-
भेदाभावात् घटते तत्त्वकपवत्, तत् कथं कल्पितस्यापि
गुणव्यतिरिक्तपक्षे द्रव्यस्य सद्भावः ? । तदुक्तम्, “ धर्म-
काभावात् ” इत्येतस्य हेतोरसिद्धत्वात् । कथम् ? इत्याह—

उत्पायभंगुरा जं, गुणा य न य सो चि ते य तप्पमवा ।

न य सो तप्पमवो चि य, जुज्झं तं तद्वययाराओ ॥२६६॥

यद्—यस्मादुत्पादभङ्गुरा गुणा उत्पद्यन्ते व्ययन्ते चेत्यर्थः ।
“ वय सो चि ”—न पुनरसौ सन्तान उत्पादभङ्गुरः, तस्य प्रवा-
हिनित्यतया स्थितत्वात्, इत्येकां गुणसन्तानयोर्धर्मभेदः ।
तथा—“ तं य तप्पमव ” इत्यादि न सामाधिक्यादयो नीलतादयो
वा गुणास्तथैव सन्ताने समुत्पन्नास्तत् तत्त्वभावात्तस्मात्
सन्तानाङ्गाधर्मजम्मानः, न पुनरसौ सन्तानवस्तत्त्वमवो
गुणस्यां लब्धाधर्मलाभाः, तस्य गुणसादृश्यनिबन्धनत्वात् ।
तदेवं कारणमेव सन्तानो न कार्यम्, कार्यमेव च गुणा
न कारणम्, इत्येवमपि गुणसन्तानयोर्धर्मभेदे वृत्त्यते—वदते
तत्—जीवादिद्रव्यम् । कुतः ? । तत्र गुणसन्तानं समानु-
क्त्याभिधाननिबन्धनत्वभावात्—कल्पना तदुत्पादकारस्मत्मा-
दिति । नन्दं परोपार्थाधिकनयमतेन समर्थं पूर्वं “ तस्मा किं
सामहयं हयज ” इत्यादिनापेक्षहाराः कृतः ।

अथ प्रकारान्तरेण न कुर्वेज्जाह—

अहवोदासीयमयं, द्रव्यनयं पद न जीवओ भिन्नं ।

भिन्नमियरं पइ जओ, नत्थि तद्वत्थं तं जीवो ॥२६६॥

इदमत्र दृश्यम्—तस्मात् “ किं सामाधिकं द्रव्यं गुणो वा
भवेत् ? ” इत्यस्यां चिन्तायामुक्तम्—“ द्रव्यद्विपक्षं द्रव्यं गुणो
य तं पञ्चवनयस्स ” इति । अथेवा नास्मां द्रव्यगुणविवेका-
यामिदमुक्तम्, किन्तु “ किं सामाधिकम् ? ” इति द्वारे प्रस्तु-
ते उदासीनमतमिदम्—द्रव्यपरोपार्थास्तिकयोरेकारमतेऽभि-
निविद्यते उदासीनवृत्तिनाऽऽचार्येण शिष्टान् प्रत्यभि-
ते तु किमिदं समर्थितमिति त्वर्थः । किम् ? इत्याह—“ द्रव्य-

नय' मित्यादि । द्रव्यनयं प्रति द्रव्यनयाभिप्रायेण्यथेः जीवा-
न् सामाधिकं न भिन्नम्, किन्तु जीव एव सामाधिकम्,
तदभिप्रायेण बन्धमानुषकस्या जीवावेन्द्रैश्चैव सत्वात्,
गुणानां तु तद्व्यतिरिक्तानां परमायत्नाऽसत्त्वादिनि । इतरं
तु पर्यायाधिकनयं प्रति पर्यायाधिकनयाभिप्रायेण भिन्नं
जीवद्रव्यात् सामाधिकम् । यतो यस्मान् पुनोक्त्युक्तिभिर्ना-
स्ति तेषां—सामाधिकनयगुणेषुऽप्यन्तर भिन्ना जीवः,
तस्मिन् जीवाद्द्रव्यस्य कल्पनामात्रणैव सत्त्वादिनि । तत्र
“पञ्चायनयमिच्छे” इत्यादिना ग्रन्थेन विस्तरतः पर्याया-
धिकनयमननुपदिशिनम् ।

(७२) अथ द्वितीयस्य द्रव्याधिकनयस्याभिप्रायं सविस्तरं
निर्णययितुं—

वीर्यस्य दृढवसेनं, नत्थि तदर्थ्यन्तरं गुणो नाम ।

सामञ्जा वत्थाणा—भावाञ्चां खरविसाञ्चं व ॥ २६६४ ॥

आविष्भावातिरोभा—वसेतपरिणामिदन्वमेवेयं ।

निष्पन्नं बहुरूपं पि य, नदो व्व वसेन्तरावभो ॥ २६३६ ॥

प्रथमनिर्दिष्टपर्यायाधिकनयापेक्षया द्वितीयस्य द्रव्याधिक-
नयस्य सर्वे सुवर्णरजतादिकं द्रव्यमात्रमेवास्ति, गुणस्तु
रक्तपद्मेनत्वादिकस्तदर्थान्तरभूता नास्ति, तस्य सामान्य-
रूपनयाऽवस्थानामावात्, लघ्विषयाणुवदिति । एतद्वाह—आ
विष्भावश्च कुण्डलादिरूपस्य, निराभावाश्च मुद्रिकादिभावे-
न, आविष्भावातिरोभायो, तावेव तस्माच्च, तेन परिण-
म्य—परिचितं तु शालं यस्य तत्त्वविभोक्तिरोभावाच्चापरि-
णामि सुवर्णादिकं द्रव्यमभेदमस्ति, न तु तदतिरिक्ता गु-
णाः । कथंभूतं द्रव्यम् ? । नित्यमात्रवलिनस्वभावम्, बहु-
रूपं च कङ्काऽङ्कुरङ्कलमुद्रिकादिबहुपरिणामम्, राम-
रावणमाऽङ्कुरादिस्ववर्णीति वेषान्तरावपाक्षः प्राप्नो-
नट इवति । यथाहि—बहून् वेषान् कुर्वन्नापि नटो निज
देवदादिस्वभावेन न जहाति, सर्वोत्थवत्त्वात्पि तस्यैक-
स्वरूपत्वात् । एवं सुवर्णादिकं द्रव्यमपि कङ्काणां—
बहुपरिणामपरिणामि सुवर्णादिरूपतां न परिणयजतीति
न तद्रूपनिरोक्तः कचनानपि गुणाः । इत्यष्टादश-
गाथायाः ।

अस्यैव द्रव्याधिकनयमस्य समर्थनार्थं निरुक्तिकारोऽप्याह-
जं जे जे आये, परिणामइ पञ्चांगीसमा दृष्टे ।

तं तह जाणइ जिणो, अण्णजं जाणसा नत्थि ॥ २६६७ ॥

प्रयोगश्चेतनावानां व्यापारः, विस्त्रसा—स्वावस्थाभ्यां नि-
ष्पन्नं द्रव्यं प्रयोगविस्त्रसाद्रूपमुच्यते । तत्र प्रयोगानि-
ष्पन्नं घटपटादि, विस्त्रसानिष्पन्नं त्वच्छेदप्रचुरादि । तत्र
प्रयोगविस्त्रसाद्रव्यं कर्तुं यान् यान् कृष्णरक्तवीनशुक्लव्यादी-
न् भावान् पचोयान् परिणामति प्रतिपद्यते, ‘तं तह’ कि-
ञ्चीत्साप्रधानत्वाद् निर्देशस्य तत् तन् तथा तेन तेन रूपे-
ण परिणमद् द्रव्यमेव जानाति, जिना—कचली, न पुनस्त-
दतिरिक्ताश्च पर्यायानिति भावः, तेषामुपेक्षामात्रणैव स-
त्त्वात् । न ह्युत्पन्न—विकण—कुण्डलादितावधधायामपि
सर्पोद्विद्रव्यस्य स्वस्वरूपव्यतिरिक्तः कोऽपि पर्यायः संल-
भ्यते, स्वभाववत्त्वात्वलितस्वरूपस्य सर्पोद्विद्रव्यस्यैव

संलक्षणादिति । यत्र पर्याया न विद्यन्ते, तर्हि कथमुच्यते
‘जे जे भावे परिणमइ’ ? इत्याशङ्क्याह—‘अपञ्चये आ-
गुणा नत्थि’ नि—अपरायं पर्यावरहितं बन्तुन केवत्त्या-
दीनां परिक्ता नास्तीति प्रथममेव, केवलमुपेक्षामात्रणैव ते
पर्यायाः, न पुनर्द्रव्यव्यतिरिक्तः कचनानपि वास्तवात्त्वा-
त् विद्यन्ते । अतो द्रव्यमेव परमाथेयत्वं, इति निरुक्तिर्या-
धार्थ्ये ।

अथ भाष्येणैतां व्याचष्ट—

जं जाहे जं भावं, परिणमइ तपं तथा तथोऽस्यञ्च ।

परिणमइ भूतविसिद्धं, दत्तं चिप जाणइ जिणोदो २६६८
इह यद् घटेन्द्रधनुर्गादिद्रव्यं यद्वा यस्मिन् काले यं रक्त-
भवादिभावं पर्यायं परिणमति प्राप्नोति तत् तदा ततः
पर्यायादनव्यदभिन्नं सद्द्रव्यमेव परिणामिमात्रविशेषमवि-
चलितस्वरूपं जानाति जिनन्द्रः केवलीति ।

ननु यदि पर्याया वस्तु संज्ञां न भवन्ति तर्हि कथमवि-
शिष्टोऽपि सुवर्णादिद्रव्यं कुण्डलाऽङ्कुरीयकन्तु पुरादयो
व्यपदेशाः प्रवर्तन्ते ? । भवेत् निविबन्धना एव ज्ञाति-

प्रसङ्गादित्याशङ्क्याह—

न सुवर्मादञ्चं कुं—डलाहं तं चय तं तमागारं ।

पत्तं तत्त्ववपसं, लभइ मरुदादभिन्नं ति ॥ २६६९ ॥

न सुवर्णादयोऽप्यनिरिक्तः कुण्डलादिपर्यायोऽस्ति, येन
सुवर्णादिद्रव्यव्यतिरिक्तः कुण्डलादिपर्यायो भवेयुः किन्तु
तदेव सुवर्णादि द्रव्यं न ते कण्डलकङ्काणाद्याकारं प्राप्ते
सत् तस्य तस्य कुण्डलाद्याकारस्य व्यपदेशं लभते । कथं-
भूतम् ? । पुरावस्थाल्पकायानुवरावस्थायामभिन्नमप्यविच-
लितस्वभावमपीति । ततश्च तेन सुवर्णादिद्रव्यं कुण्डल-
कङ्काणादयो व्यपदेशा निर्निवन्धनाः, तस्मात्तिशोकारनि-
बन्धनत्वात् । न च तदाकारस्य द्रव्याद् भिन्नत्वम्, द्रव्यस्य
निराकारत्वप्रसङ्गात् । तस्मादनव्यपत्तेः गुणानामिति ।

अथाप्यन्यमप्येनं, तत्राह—

अइ वा दत्तादत्ते, गुणादञ्चा नूनं मण्यमपत्तं ।

होअ व रुवाहियं, विभिन्नदोमावल्लोमा वि ॥ २६७० ॥

यदि पुनर्द्रव्याद् रूपादयोऽगुणाः, आदिद्रव्याद्—नवपुराणा-
दयः पर्याया अत्र व्यतिरिक्तं इत्यन्ते, तदा नूनं निश्चितं
गुणादीनां सर्वद्रव्यत्वमप्येव भवता । इदमुक्तं भवान्—द्रव्यप्र-
देशा गुणादय इति कठम्, यदा च न द्रव्याद् भिन्ना इत्यन्ते,
तदाऽनन्यश्रृङ्गाः सन्तः स्वस्वामिन एव प्रदेशा अवयवा
भवेयुः । न चैतद् दृष्टम्, इष्टं वा, गुणादीनां सर्वैव पारत-
न्येण परमेश्वरस्यैव कदावात् । न हि वस्तु स्वात्मन
एव स्वयमवयवो भवतीति क्वापि दृश्यते, वृत्त्यन्ते वेति ।
किञ्च—गुणादीनां द्रव्याद् भिन्नत्वं इत्यमंगं रूपरसग-
न्धादीनां घटादिद्रव्याद् भिन्नोऽपि देश उपलब्धः स्यात् ।
तथाहि—यद् यतो गिच्छं तत् ततो भिन्नं देश उपलब्धते,
यथा घटात् पटः, न चैवं रूपादयः, तस्मात् तं घटादिद्र-
व्यादभिन्ना एतेन द्रव्यमेवास्ति न पर्याय इति ।

अथाप्यन्यमप्येनं, तर्हि सिद्धसाध्यतेति दृष्टेयञ्चाह—

अइ पञ्चावयागं, लयण्यमपरिणाममेवसत्तं ।

कीरह तन्नाम न सो, दम्बादत्यंतरम्भूयो ॥ २६७१ ॥

लयः, लीनता, मिरोभाव इत्यनर्थान्तरम् । प्रकाशः, प्रकट-
त्वम्, लक्ष्यमीव इत्यप्यभिधायम् । लयश्च प्रकाशश्च लयप्र-
काशौ पर्यायशब्दाविति सिद्धेऽभावे लयप्रकाशाभ्यां लयप्र-
काशकतया परिगुणनं—परिगुणाम् लयप्रकाशपरिगुणामः स
एव तन्नामं तस्य यदि तत्तद्विशेषतश्च अभिधाननिबन्धनत्वेन
पर्यायावधारः क्रियते, नदा तन्नामिति नामशब्दोऽभ्युपगमः,
सम्प्राप्तं न तदित्यर्थः, केवलं मासी पर्यायो वास्तवः कोऽपि
द्रव्यान्ध्यान्तरभूतो विद्यत इत्येतदेव भुजमुत्प्लव्य ह्रम इति ।
यदि न वास्तवः पर्यायः किन्तु काव्यतः, नहि कर्तव्याण-
स्थाप्यसौ कथं न भवति, कल्पनामात्रस्य तथापि सुकरत्वात् ?
इत्याह—

तद्वपरिखाममेतं, पञ्चाभो सो य न खरसिगसम् । ।

दपपजवं न नजह, जं नाथं नेयविसयं ति ॥ २६७२ ॥

विशिष्टो द्रव्यपरिखाम एव द्रव्यपरिखाममात्रं पर्यायो नाम्यः
स च न द्रव्यात् भिन्नः, तथाऽनुपलभत्वात् । नाप्यसौ
खरशृङ्गस्य पर्यायस्य द्रव्यपरिखामत्वात्, खरशृङ्ग-
स्य न द्रव्यत्वाभावात् । अत एव तत् खरशृङ्गमद्रव्यत्वात्-
पर्यायं सत् न ज्ञायते केवलम्, यतो ज्ञानं ज्ञायविषयं ज्ञयघ्रा-
हित्वेन प्रवर्तते । तच्च ज्ञयविषयं नास्ति, खरविषयाख्या-
भावकत्वात् । अत एव नियुक्तिरुक्ता प्रोक्तम्—‘अप-
उज्व जाणुला नथि’ इति बाधयाप्यकार्यः । तदे-
वमवसितं समसङ्गं किं सामायिकम् ? इति ह्यारम्भः ।
विशेषः ॥ अ० म० ॥ अ० ७०१ (विश्वमह्यारम्भः, ‘सिग्गम’
शब्दे चतुर्थभागे २०५१ पृष्ठ उक्तम् ।) निर्गमह्यारम्भः तदेवं
थाहा निर्गमोऽर्थाहन्तव्यः जिनगणधरलक्षणद्रव्यनिर्गम-
मण्येनैवावसितो द्रव्यनिर्गमः ।

इदानीं क्षेत्रनिर्गमं प्रस्तुतमप्यनिरूपकस्य अन्तरङ्गवात्कालनि-
र्गममभिधिसुभाष्यकारः प्रस्तावनामाह—

जिणगणधरसिग्गमणं, भसिपमभो खेचनिग्गमावसरो ।

कालतरंगदरिसख-हेभो तु विवज्जभो तह वि ॥ २०२६ ॥

तद्विषयं जिनगणधरलक्षणद्रव्यस्य निर्गमनं भणितमत उ-
च्यते ‘नाम उवणा दविप, कित्ते काले तहव भाव य’ इति
निर्देशकमप्रामाण्यः क्षेत्रनिर्गमस्यावसरः परं तथापि विष-
येयः कालनिर्गमनं तावदभिधाय ततः क्षेत्रनिर्गमो भवि-
ष्यत इत्यर्थः । किमर्थम्—इत्याह—कालस्याप्यन्तरङ्गवद्गुणहेतोः ।
अयमभिधायः—काल एव द्रव्यस्यान्तरङ्गः क्षेत्रं तु बहिरङ्गम्,
अना द्रव्यानिर्गमानन्तरमन्तरङ्गवात्कालनिर्गममभिधाय-
पश्चात्क्षेत्रनिर्गममभिधायति ‘नाम उवणा दविप’ इत्यादि-
गाथायां तु नियुक्तिरुक्ता क्षेत्रस्याप्यन्तरङ्गवद्गुणोपपत्त्याः
कृत इति । विशेषः (निर्देशः ‘सिंहस’ शब्दे चतुर्थ-
भागे २०७३ पृष्ठ उक्तम् ।) (पुरुषद्वारम् पुरुषभराः, केन
पुरुषेण प्रकाशितं सामायिकमिति च ‘पुरिस’ शब्द पञ्चम-
भागे १०११ पृष्ठ उक्तम् ।) (प्रत्ययद्वारम्, प्रत्ययनिक्षेपः पञ्चय’
शब्दे पञ्चमभागे १२३ पृष्ठ उक्तम् ।) सामायिकस्य प्रत्य-
यः ‘संखे तित्थयरा वि य णं सामाहयं करेमाणा एयं,
मण्ति—‘करेभि सामाहयं सर्वं सावज्जं जणं पवज्जका-

मि जावज्जीवाए तिविहेणं जाव बासिरामि ” ‘अ-
रुं’ इति न भणन्ति, तथाकल्पवात् । अ० म० १ अ० (लक्ष-
णद्वारे लक्षणभेदाश्च ‘लक्षकण’ शब्दे चतुर्थांश उक्ताः)

(७३) अथ सामायिकस्य वैशेषिकलक्षणप्रतिपादनार्थमाह—
‘अथवापी’त्यादि, अथवाऽपि भावस्य—सामायिकस्य लक्षण-
मनुस्वारलोपोऽत्र द्रष्टव्यः अनुविधिं अद्वानादि एतदेव प्र-
तीययुक्ताह—

सद्वहज्जाणुला खलु, विरिं मीसा य लक्खणं कइए ।

ते वि निसामेति तहा, चउलक्खणसंजुयं चेव ॥ ७५३ ॥

इह सामायिकं अनुविधिं भवति तद्यथा—सम्यक्कन्दसामायि-
कम्, भुनसामायिकम्, चारित्रसामायिकम्, चारित्राचारित्रसा-
मायिकं च । अस्य यथायोग्यलक्षणं ‘सद्वह’ इति—अज्ञाणं ल-
क्षणमिति योगं सम्यक्कन्दसामायिकस्य ‘जाणु’ इति ज्ञानं—ज्ञा-
नं विरिंतिरूपं, सा च लक्षणं भुनसामायिकस्य, खलु-
शब्दो निबन्धनः परस्परसांप्रत्ययविशेषणार्थः । तथा ‘विरिं’
इति विरमणं विरतिः सर्वसावद्ययमविनिवृत्तिः, सा च
चारित्रसामायिकस्य लक्षणं ‘मीसा य’ इति—मिच्छा—विरत्यवि-
रतिः, सा च चारित्रसामायिकस्य लक्षणम्, कथयतीत्यनेन
स्वमनीषिकागोहमाह भगवान् जिन एव कथयति, तस्य च क-
थयतस्तऽपि गणधरादयो निशमयन्ति—श्रुयन्ति । तथा तैवेव
प्रकारेण चतुर्लक्षणसंयुक्तम् । उक्तं लक्षणद्वारम् । अ० म०
१ अ० । अ० ७०१ ।

स्पर्शनाद्वारमाह—

सम्भचचरणसहिया, सर्वं लोणं कुप्पे निरवसेसि ।

सच य चोहम भागा, पंच य सुयदेसविरेए ॥ २७८२ ॥

सम्यक्चरणसहितिः—सम्यक्चरणलक्षणम् । प्राणिन उ-
त्कृष्टतः सर्वे लोकं स्पृशन्ति । किं बहिर्व्योपत्या ? नेत्याह—
निरवशेषं—प्रतिप्रदेशव्याप्याऽसंख्ययमप्रदेशात्मकमपीत्यर्थः ।
एतं च केषांलसमुद्धानावस्थायाम् केवलिनो द्रष्टव्यः ।
‘अघन्यतस्त्वसंख्येयभागं स्पृशन्ति’ इति स्वयमेव द्रष्टव्य-
म् । सच य चोहसमागा पंच य सुयदेसविरेए ? इति—
भुतदेशविरतोरांति यथासकृन्त्येन सम्प्रपद्यते, तद्यथा—
भुत भूतस्य ससचतुर्देशभागाः स्पर्शनीयाः, अशब्दात्-
पञ्च च देशविर्तो देशविरतस्य पञ्च चतुर्देशभागाः स्पर्-
शनीयाः, अशब्दात्—द्रष्टव्यमिति । इयमत्र भाषना—क-
श्चित् तपोधनः भूतज्ज्ञानी भुतलक्षणं चिच्छलिकागत्या स-
मुत्पद्यमानो लोकस्य ससचतुर्देशभागान् स्पृशति, एका-
रज्जुलोकस्य चतुर्देशभाग उच्यते । ततश्च सत रज्जुः स्पर्-
शनीयुक्तं भवति । एवमुत्तरत्रापि भाषार्थो विधेयः । अ-
शब्दात् कोऽपि सम्यगदृष्टः भूतज्ज्ञानी पूर्वं नरकं बद्धा-
पकः पश्चात् विराधिता—त्यक्तमन्यकस्य षष्ठ्युपविश्यामि-
लिकागत्या समुत्पद्यमानो लोकस्य पञ्च चतुर्देशभागान्
स्पृशति । देशविरतस्त्वच्युनसुचित्तलिकागत्या समुत्प-
द्यमानो लोकस्य पञ्च चतुर्देशभागान् स्पृशति, अशब्दात्-
त—शेषसुगत्येचित्तलिकागत्या समुत्पद्यमानो लोकस्य
द्वयोदीयचतुर्देशभागान् स्पृशति । आह—नन्वस्यत्र ‘सुल-
लुप’ इति पठ्यते तत् कथमिदोच्यते समुत्पद्यमानः

पक्षीयं रेणुः स्पृशतीति निगद्यते ? । सत्यम् किमवच्यु-
तस्यैवकायात्तरात्मवेवभावश्च वद रज्जवः पञ्चगव्ये, इह
तवच्युतपक्षीकामच्युत पक्षिनि वृद्धसम्प्रदायः । अथच्यु
कण्टाकाः क्षान्धायेनापि । तं परिक्षामपरित्यज्य देशविरता
न गच्छन्ति अत ऊर्ध्वतोका एव तत्पक्षीनां क्षितिता ना-
चस्तादिति । तदेवं क्षमभिक्षित्व स्वर्गना मोक्षा ।

अथ भावमधिकृत्य तानुपदर्शयन्वाह—

सन्ध्यावेहि सुयं, सम्मचरितार्हं सञ्चसिद्धिं ।

भगिहि असंखिजे-हि कांसिया देसविहि उ॥२७८२॥

इह जीवो द्विविधाः संसारस्थाः, सिद्धाः । संसार-
स्था अपि द्विविधाः—संख्यवहारराशिगताः, असंख्यवहा-
रराशिगताः । तत्र संख्यवहारराशिगतैः सर्वैरपि जीवैः
सामास्यैनास्मात्सकं भूतं स्पृष्टम्, क्षीन्द्रियादिभाष्यस्य स-
र्वैरपि तैः स्पृष्टत्वात्, तत्र च सामान्यभूतसङ्गात् ।
संख्यवहारराशिगतविशेषणं वेद पूर्वटीकाकारैः कृतम्, इ-
ति नास्माकं स्वमनीषिका सम्भावनीयं । सत्यकव्यचा-
रित्रं तु, सर्वैरपि सिद्धैः पूर्वं स्पृष्टे, तत्स्पर्शनामन्तरं
सिद्धत्वायोगात् । दशरिचरितसु स्वर्षसिद्धानां वृद्धिपर-
कहितैरसङ्ख्यातैर्भागैः पूर्वं स्पृष्टा, एकं तु तदसङ्ख्य-
वभागनास्तीत्यत्र न स्पृष्टा, यथा मेरुदक्षीत्यामन्या ।
इह च सत्यकव्याद्यो जीवप्रायश्चात्, भावाः, तनस्ते-
षु स्पर्शनाभायः स्पर्शनेच्छयः, इति निर्युक्तिगोधाह्वयः ।

(७४) सामायिकपदव्याख्या-तत्रदं सूत्रम्—

करेभि भंते ! सामाहयं सत्त्वं सावज्ञं जीवं पञ्चक्खामि
जाव जीवाए तिविहं तिविहं मणं वायाए काणं
न करेभि न कारवेभि करंतं पि अन्नं न समखुजाखामि
तस्स भंते ! पडिकमामि निंदाभि गरिहामि अप्पाणं
वासिरामि । आ० १ अ० ।

अथ सूत्रस्पर्शिका निर्युक्तिर्वक्तव्या, ततः पूर्वोक्तिमुपसं-
हृत्युत्तरवक्तव्यसम्बन्धनाय भाष्यकारः प्राह—

इह एस उवग्घाओ-जमिहो सामाहयस्स तस्सेव ।

अहूया सुच्छफमिथो, निज्जुकी सुत्तवक्खानं ॥२८००॥

इति पूर्वोक्तमण्येव उपोद्धानां परिहितः सामायिकपद-
स्य अथ तस्यावयुना सूत्रस्पर्शिका निर्युक्तिरूपयते—सूत्रव्या-
ख्याममभिधीयते इत्यर्थः ।

ननु सूत्रस्पर्शिकानिर्युक्त्या सूत्रं स्पृश्यते । तच्च क सति भ-
वति ? इत्याह—

सुत्तं सुत्ताणुगमो, तं च नमोक्कारुण्यं जेण ।

सो सञ्चसुयक्खंध-अंतरभूउ चि निहिद्धो ॥२८०१॥

'करेभि भंते ! सामाहयं' इत्यादि सूत्रम्, सूत्रानुगम एत-
द्व्याख्यानकपे प्रकल्पते सति भवति । तच्च नमस्कारप-
क्षेकमेव पठ्यते । कथम् ? इत्याह—यत् यस्मान् स नम-
स्कारः सर्वभूतस्पर्शनाभ्यन्तर्भूतः पूर्वमिहेव निर्दिष्टः । त-
तो नमस्कारं व्याख्याय पठ्यान् सामायिकसूत्रं व्याख्यास्य-
ते इति भावः ।

अन्ये तु सामायिकसूत्रादिवनमस्कारं न मन्यन्ते, किमन्य-
यं किञ्चिद् भुवंत ? किं पुनस्तत् ? इत्याह—

तं चावसायमंगल-मसं भवति तं च सत्यस्स ।

सत्त्वस्स मणियमंते, इयमाह कंठं जुतं ॥ २८०२ ॥

तं च नमस्कारमुपोद्धाननिर्युक्तिशास्त्रस्यावसानमङ्गलं के-
चित् मन्यन्ते, न पुनः स्वादिम् । इदमुक्तं भवति-शास्त्र-
स्यादी मध्ये उपसर्गं च मङ्गलमिष्यते, तत्रोपोद्धाननिर्युक्ति-
रादौ नान्दमङ्गलम् ; मध्ये तु जिनगणधराण्यस्यादियुक्ती-
कमम्, अवसानं तु किलेव नमस्कारं मङ्गलमित्यन्वयं बु-
द्धिः । सा च न सूत्रा । कुतः ? इत्याह—तं च सत्यस्ते त्या-
दि, इयम् भावना-यत् शास्त्रस्यावसानमङ्गलं तैर्नीयते,
तद्वर्जितमेव भद्रावबुद्ध्यामना सर्वस्यापि पञ्चध्यानात्मक-
स्यावश्यकशास्त्रस्यान्ते प्रत्याख्यानलक्षणं मङ्गलम् । प्रत्या-
ख्यानं हि तपः, तच्च "धम्मो मंगलमाकंठे" इत्यादिवचनाद्
मङ्गलमेव । तन्मते नमस्कारलक्षणं मङ्गलं सामायिकस्यादी
कथमभिधाते युक्तम्, अप्रस्तुतमाह ? । अप्रस्तुतत्वं चेदा-
दिमध्याप्यवसानत्वाभावादिनि ।

पुनरपि परममाशङ्क्य परिहृयन्वाह—

होजाह मंगलं सो, तं कयमाहं किं पुणो तेणं ।

अथवा कथं पि कीरह, कत्थावत्तथाणं मेवं ति ॥२८०३॥

अथ सामायिकस्यादी निर्विद्वत्वादिमङ्गलमन्यो नमस्का-
रो भवेदित्युच्यते । तत्पुनर्युक्तं, यत्सत्त्वाद् मङ्गलं कृतमया
दो मण्यभिधानतः, किं पुनरन्यत्र नम विहितं ? । अथ
कृतमप्यादिमङ्गलं पुनरपि कथ्यते । तत्रैवं सति क्वाच-
स्थानम् । पुनः पुनस्तत्करणप्रसङ्गादवस्थाप्राप्तं क्वाचिद-
वस्थानं स्यादिति ।

तर्हि भवन्त एव कथयन्तु—किमिह नमस्कारव्याख्याने
कारणम् ? इत्युपसर्गं प्रकं स्वरिह—

तम्हा सो सुणं चिच, तदाहभावादो तयं चेव ।

पुनं वक्खाणुं, पच्छा वोच्छामि मासहं ॥२८०४॥

तस्माद्-नमस्कारस्तत्ततः सामायिकसूत्रमेव तदादिभा-
वात्-सामायिकादाहृत्यस्यासङ्गात्, "करेभि भंते ! सा-
माहयं" इत्यादि सामायिकसूत्रावयववदिति । अतः पर-
मार्थेन सामायिकसूत्रत्वाद् न पुनर्मङ्गलाद्येत्वात् तमेव न-
मस्कारं पूर्वमादी व्याख्या पठ्यान् सामायिकार्थं वक्ष्यामि
इति माथापञ्चकार्यः । विशेषः । आ० म० । आ० सू० ।

सम्प्रति सूत्रापण्यासार्थं प्रत्यासत्तिधोगतः परमार्थेन सूत्र-
स्पर्शिकानिर्युक्तिनामंथ माथामाह—

नंदिअणुओगदरं, विविदुव्वाहयं च नाऊण ।

काऊण पंच मंगल-मारंभो होइ सुत्तस्स ॥

नान्दश्चानुयोगद्वाराणि च नन्धनुयोगद्वारं समाहारव्यादेक-
वचने विधिवत् यथायत् उपोद्धानं च । 'उहंसे निहंसे य'
इत्यादिलक्षणं ज्ञात्वा पाठान्तरं भगिन्या अन्यथा कृत्वा पञ्च
मङ्गलानि, नमस्कारमित्यर्थः । किम् ? आरम्भो भवति सूत्रस्य
इह पुनरेणाद्युपण्यासः किल विधानियमव्यापनायः । नन्दा-
दि ज्ञान्येव-भगिन्येव वा सूत्रस्यारम्भो भवति नाप्यर्थेति ।
तथा उपोद्धानं-सकलप्रवचनसाधारण्येन प्रधानं प्रधानस्य

अ सामाहयग्रहणेऽपि भेदेनोपन्यासो भवति, यथा ब्राह्मण-
आयाना यशिष्ठोऽव्याया इत्यनुयोगद्वारग्रहणेन तस्य ग्रह-
णेऽपि पृथगुपन्यासः ।

संबन्धाभ्यन्तरप्रतिपादनायैवाह—

कयपंचनमोकारो, करेइ सामाहयं तु सोऽभिहितो ।

सामाहयंगमेव च, जे सा सेसं अतो बोच्छे ॥१०२६॥

कृतः पञ्चनमस्कारो येन स त्थाविधः शिष्यः सा-
माधिकं करोतीत्यायमः । स च पञ्चनमस्कारोऽभिहितो य-
स्मादसौ नमस्कारः सामागिककर्मिव । सा च सामागिक-
कृता मण्योवाक्का अत उक्ते शृणुं सूत्रं वच्यं । तच्छब्दम्—‘कर्मि
भंतं । सामाहयं सर्वं सायजं जोगं पचचक्षामि । जावजी-
वाय नित्वं नित्वं मण्ये वायाय कापण्ये । न करमि न
कारंविमि करंतं पि अण्ये न समनुजानामि तस्स भेदे ।
प्राक्कर्ममि निदामि गरिहामि अप्पायं यंसिरामि । इहं
च सूत्रं सूत्रानुगम एव प्रमावन्तं । अहीनाक्षरादिशृणोपन-
मुच्चारणीयम् । तद्यथा—अहीनाक्षरमन्यस्यस्य अस्यावि-
जातरमस्खलितमालिनमन्यन्यमनाछादितं प्रतिपुणं प्रति-
पुण्योपं कठौष्ठविप्रमुक्तं यावन्नोपगनमिति । अमुनि च प-
दांन प्राप्यस्थानत्याष इयाकथयन् । एवंके च सूत्र उ-
च्चारितं सति कर्पाचिद्रूपगतं साधूनां केचन अर्थोपधाका-
राः आधिपतीभवति, कर्पाचन त्वनाधिगतार्थमनाय इया-
कथा प्रवचंछ । तच्छृणुं चवम्—‘संहिता अ पदं चैव, पदार्थः
पदविधा ॥ १ ॥ ” तत्राऽस्खलितपदेऽच्चारणं संहिता ।
अथ—‘कर्मि भंतं । सामागयमि ’ त्यादि—‘जाव
वोसलगाभि । यदं पञ्चधा, तद्यथा—नामिकं नैपाति-
कमपसर्गिकमाख्यातिकं मिधं च । तत्र आश्व इति नामि-
कम्, खल्विति नैपातिकं, परीर्योपसर्गिकं, चावनीत्या-
ख्यातिकं, स्यत इति मिधश्च । अथवा—द्विविधं पदं स्याद्य-
न्तम्, तियाद्यन्तं च । अत्र पञ्चविधाषि वा पदानि, तद्यथा-
करामि भयान्त । सामागिकं सर्वं सायधे योगं प्रत्याख्यामि
यावज्जीवया त्रिविधं त्रिविधेनेति मनसा वाचा कायेन, न क-
रोमि न कारयामि कुर्वन्ममपि अन्यं न समनुजाने, तस्य भ-
यान्त ! प्रतिकर्माभि निन्नामि गदामि आत्मानं अनुत्तुजामी-
ति पदानि । अथुना पदार्थः स चतुर्विधः । तद्यथा—कारक-
विषयः, समासविषयः, तद्विधविषयः, निराकृतिविषयश्च । तत्र
कारकविषयो यथा—पचनीति पाचकः । समासविषयो य-
था—राहः पुष्टो राजपुरुषः । तद्विधविषयो यथा—वसुदे-
वस्यापन्यं वासुदेवः । निराकृतिविषयो यथा—अमिति रौति च
अमरः । तत्रापि वृहत्करण इत्यस्य मिप्रत्ययान्तस्य वृहः,
तमादृशरिति उकारे गुण्ये च कृते करोमीति च भवति ।
अशुपगमस्याप्याथः । एवं प्रकृतिप्रत्ययविभागः सर्वत्र वक्त-
व्यः । इह तु प्रत्यगीरवभयाच्छाच्यते । अर्थं प्रतीतम्, वक्ष्या-
मि वा उपदिष्टात् अन्तो-विनाशः भयस्थान्ता भयान्तः । अ-
यमेव पदविग्रहः, पदपृथक्करणं—पदविग्रहः तस्य सम्बन्धनं
भयान्त । सामागिकपदार्थः पृथक्वत् सर्वमित्यपरिशीपवाची
शब्दः । अथचम्—पापं सहारणं परस्य येन वा सावधा-
तं सप्तापमवर्धः, यांथा इयापारस्तं प्रत्याख्यामि प्रतिश-

ब्दः प्रतिपद्ये, आहू अभिमुख्ये, ख्याप्रकथने, ततः प्र-
त्याख्यामीति । किमुक्तं भवति—सावधयोगस्य प्रतीपमभिमु-
क्तं इयारं करोमीति । अथवा—‘पचचक्षामि’ प्रत्याचक्षे
इति शब्दसंस्कारः । अक्षिहृ व्यक्तायां वाचि । अस्य प्रत्याहृ-
वस्य प्रयासः प्रत्याचक्षे इति । काऽंशः प्रतिपद्यस्यादेखा-
भिधानम् । करोमि यावज्जीवन्ति च । यावच्छब्दः परिमाण-
मर्यादावधारणवचनः, तत्र परिमाणं यावन् मन जीवन्नपरि-
माणं तावत्प्रत्याख्यामीति, मर्यादायां यावज्जीवन्तस्य प्रत्याख्यामि
न तस्यात्यन्तर इत्यर्थः । जीवने जीवित्यर्थं क्रियाशब्दः । परि-
गृह्यते तथा । अथवा—प्रत्याख्यानक्रिया परिगृह्यते । यावज्जीवो
यस्यां सा यावज्जीवा तथा त्रिविधमिति तिस्रो विधा धैर्य
सावधयोगस्य स त्रिविधः, स च प्रत्याख्ययत्वेन कर्म सं-
पद्यते कर्मयोगे च द्वितीया विभक्तिरिति । तं त्रिविधं मनो-
वाक्कायशरीरगुणलक्षणं—‘कायवान् मनःकर्मयोगं ’ इति
वचनात् । त्रिविधेनेति करणं तृतीया । मनसा वाचा कायेन ।
तत्र ‘मन’ बुद्धिमतिज्ञाने, मनने मन्यन् वाऽननेति मनः । औ-
शादिकोऽस्तप्रत्ययः । तच्चतुर्धा । नामस्थापनाद्रव्यभाव-
भेदात्, नामस्थापने सुगमं । द्रव्यमनेन शरीरमव्यशरीरव्य-
तिरिक्तं तद्वैयर्थ्यपुष्ट्यर्थमदम् । भाववान् मनो जीव एव । वच-
परिमाणं, वचनम् उच्यते इति च वाक्, साऽपि चतुर्विधा
नामस्थापनाद्रव्यभावभेदात् । तत्र नामस्थापने सुगमं ।
द्रव्यवान् शरीरमव्यशरीरव्यतिरिक्तः शब्दपरिमाणयो—
यज्जीवपरिगृहीता पुष्टता । भाववान् पुनस्त एव पुष्टताः
शब्दपरिखाममापन्नः । तथा—‘वच’ वचने वचने वीचने इति
वा कायः, चीत्युपसमाधाना वा संश्लेषाच्छातिरिति वचो-
वकारस्य कर्मात् । पुष्टलान्-अवयवान् पुष्टलानमिवावयव-
कृतया समानात् जीवस्य विवासान् प्रतिक्षेपं कर्पाचि-
त्पुष्टलानं शरणात् । कायः—शरीरम्, साऽपि नामस्थापना-
द्रव्यभावभेदाच्छतुष्पकारः । तत्र नामस्थापने प्रतीतं । द्रव्य-
कायो शरीरमव्यशरीरव्यतिरिक्तः शरीरत्वयोग्या अशुद्धी-
तास्तत्त्वभिना वा जीवेन मुद्ध यावन्तं परिणामे न मु-
ञ्छति तावद् द्रव्यकायः । भावकायस्तु तत्परिणता जीव-
सेयुनाश्च पुष्टलाः । अनन त्रिविधेन कारणेन त्रिविधं पूर्वो-
पिहृतं सायधे योगं न करोमि न कारयामि कुर्वन्ममप्यं
न समनुजानामि—नानुमन्येऽहमिति, तस्यैवधिकृतस्य साय-
धयोगस्य प्रतिकर्माभि—नितृष्टे निन्नामि—नुत्तुजामि—
सपार्थः किं त्याममसालिका निन्दा । गुरुमसालिका गदंति । किं
नुत्तुजामि इत्यत आह—आत्मावमननं सावधयोगकारिणं नु-
त्तुजामि त्रिविधार्थो विशेषार्थो वा विशद उच्छब्दां भुशार्थः,
सुत्तामि—व्यजातिमाभिधिविधोपेण वा शृणुं व्यजातिं भावः ।
एवं तावत्पदार्थपदविग्रहौ यथासम्भवमुक्ता । आ० म०१ अ० ।

अथुना चालनाप्रत्यवस्थाने वक्तव्ये । अत्रान्तरे सूत्रस्यै-
तिर्गुह्यकृत्यते । स्वस्थानत्यादाह निर्युक्तिकारः—

अक्षसित्यमंहियादी, वक्षसाणचउकप, दरिसियमि ।

सुत्तप्कामियनिज्जु—ति वित्तरथां इमो होइ ॥१०१६॥

अस्खलितार्थो सूत्र उच्चरिते संहितादी च व्याख्यानचतु-
ष्टये दर्शिते सति सूत्रपरीतिर्गुह्यविस्तरार्थोऽयं भवतीति ।

तमश्च दर्शयति—

करणे अथ च कृते, सामाह्यसम्यक् अ वज्जे य ।

ओमे पञ्चकलाखे, जावज्जीवायै तिविहेख ॥१०१६॥

अथ ० १ अ० । (करणस्याप्य 'करण' शब्दे दुर्गायभागे ३१६ शुद्ध गता ।)

किं सामाहिकं कस्मिन् करणे—

भावमुपसंहरणे, अहिगारो एव होइ कायको ।

नौ सुयकरां गुणानु-जय य जहसंभवं होइ ॥

आ० मे० १ अ० ।

अथ धिनेयः पूज्यति ननु कृत्वकारणां नामादीनां वृत्तां करणभेदानां मध्य सामाहिककरणमिदं किं भवेत् ?—कस्मिन् अर्थेऽवतरत् ? इत्यर्थः ।

अथ गुराह—

सर्वं पि जहाजोमं, नेयं भावकरणं विसंसेण ।

सुयद्वसदकरणं, सुयसामहयं न चारितं ॥३३६१॥

इदं सामाहिककरणं सर्वमपि पञ्चविधमपि नामादिकरणं इयम्—सर्वेष्वपि नामादिभेदेष्ववतरदित्यर्थः । कथं ? यथायोगं—यथासम्भवम् । तत्र सम्यक्त्व-भूततात्पर्यमादिगुणानां जीवद्रव्यपर्यायत्वात्, पर्यायस्य च द्रव्यात्मन्यस्यात् द्रव्यकरणमिदं भवत्येव । एवं नामादिकराणां सम्यक्त्वस्य यथासम्भवं भावनीया । भावकरणं त्विदं विशेषतो भवति, सम्यक्त्वाविसामाहिकानां जीवभावत्वाविति । आह—ननु भावकरणं पूर्वं बहुभेदमुक्तम्, तत् किं सर्वेष्वपि भावकरणभेदेषु सर्वमपि सामाहिकमवतरति ? नेत्याह—सुप' स्यादित्, भूतकरणं, तथा बद्धभूतकरणम्, शब्दकरणं च भूतसामाहिकमेव भवति, न त्वैवैकभेदरूपतावच्छेदनात्, न तु चारित्रसामाहिकम्, तस्यैतद्रूपासम्भवादिति ।

चारित्रसामाहिकं तर्हि कस्मिन् भावकरणभेदेऽवतरति ? इत्याह—

गुणकरणं चारितं, तवसंजमगुणमयं पि काऊज ।

संभवओ सुयकरणं, सुपसत्वं जुंजलाकरणं ॥३३६२॥

कया कयं केण कयं, केसु व दब्बेसु कीरई वायि ।

काहै व कारभो नय-ओ करण कइविहं कइ च ॥३३६३॥

गुणकरणं चारित्रसामाहिकं गुणकरणलक्षणं नोभूतभावकरणं प्रथमभेदे यतश्चनरतीत्यर्थः, तपः-संजमगुणमयकमिति कृत्वा सम्भवतो-यथासम्भवं भूतकरणमप्येतद् भवति । प्रशस्तवागुपायाचारित्र्यभेदभूतया साकसमितेरजावतारदिति । तथा, सुप्रशस्तं योजनाकरणमिति नोभूतभावकरणलक्षितोऽप्येतदवतरतीत्यर्थः, सुप्रशस्तमनोवाक्कायारूप-वाच्यचारित्र्यस्य । इति गार्थाः । (विशेष० ।) कृताकृतादिभिर्निरूपयसाह—'कयाकयम' स्यादित् ननु करणकियायाः पूर्वं सामाहिकं किं कृतं कियतं, अकृतं वा ? उभयथाऽपि वक्ष्यमाणत्वात् । अथोचरमाह—'कयाकयं' तन्मैकस्मिन् कृतं कियते, नाप्यकृतम्, किन्तु कृताकृतं कियत इति । तथा, केन कृतमिति वक्तव्यम् । तथा, केषु द्र-

व्याध्यायिषु कियतं । कदा वा कारकाऽप्य भवति । 'नय-उ' ति—वैगमादिभयमनोवागोचरं वक्तव्यम् । तथैव, करणं कतिभेमिति वाच्यम् । तथा, कथं केन प्रकारेणैव सामाहिककरणं सम्यत इति आभिधानीयम्, इति त्रिगुणिक-गाथासंज्ञार्थाः ।

विस्तरार्थं तु भाष्यकार आह—

किं कयमकयं कीरइ, किं चातो भणइ सव्वदा दोसो ।

कयमिह सम्भावाओ, न कीरइ चिरकयवहुं च्वाइ३३६४॥

निच्चकिरियापसंगां, किरियावेकल्लमपरिणिद्धा वा ।

अकयकयकज्जमाय-व्ववप्सा भावसानिच्चे ॥३३६५॥

किं कृतं कियतं सामाहिकम्, अकृतं वा ? किञ्ज्ञानः ?—किमनेन प्रश्नेन ? इति गुणगा प्रोक्तं भणति परः, सर्वथा-पक्षार्थेऽपि दोषः—तथाहि—कृतं नावद् न कियतं, सज्जा-वात्तरेऽपि विद्यमानस्यात्, चिरकृतवत्त्वादिति । कृतस्य च करणं नित्यं क्रियायाः करणस्य प्रसङ्गः क्रियायाश्च वैकल्यम्, कृतत्वाविति । अथ कृतमपि कियतं, नर्हि करणस्यापरिनिष्ठा, कृतत्वाविशेषादिति । अपि च—'कृतं कियतं' इत्युच्यमाने वस्तुनः सर्वत्रैव सत्त्वद्रव्यपगतं भवति, यच्च सर्वथा सत् तदाकाशवद् नित्यम्, नित्यं च वस्तुन्यकृतमिदम्, कृतं वा, क्रियमाणं वा इत्यादिव्यपदेशो न भवति, अनित्यत्वमसङ्गादिति ।

अकृतपक्षमङ्गीकृत्याह—

अकयं पि नेय कीरइ, अर्बताभावओ खपुणं व ।

निच्चकिरियाइदोमा, सवित्तसयरा व सुत्तमि ॥३३६६॥

स्पष्टा ।

अथ क्रियमाणं कियतं, तत्राह—

सदमदुमयदोमाओ, सव्वं कीरइ, न कज्जमाणं पि ।

इह सव्वहा न कीरइ, मामाहयमओ कय्मा करणं ॥३३६७॥

तत् क्रियमाणं वस्तु सज्जाऽसद् वा परिकल्प्यत ? यदि-सन्, तर्हि कृतपक्षोक्तः सर्वेऽपि दोषाः प्रसज्यन्ते । अस-स्वपक्षे त्वकृतपक्षदोषानुपपन्नः । अथ सदसत् क्रियमाण-मिष्यते, तदप्यपुष्टम्, उभयपक्षोक्तदोषप्रसङ्गादिति । एवं सर्वथा सर्वप्रकारैः सामाहिकं न कियतं । अतः कस्मात् तस्य करणम् ? इति ।

अत्रोचरमाह—

नणु सव्वहा न कीरइ, पडिसेहम्मि वि समाणभेवेदं ।

पडिमिहसमाभावे, पडिमिदं केण सामहयं ? ॥३३६८॥

अह कयमकयं न कयं, न कज्जमाणं कइ तहावि कयं ।

पडिसेदवयमयं, तह सामहयं पि को दोसो ? ॥३३६९॥

ननु सर्वथा—सर्वप्रकारैः सामाहिकं न कियते इत्येवं वस्तुया प्रतिषेधा विधीयत, तत्रापि प्रतिषेध समानमेवम् । किमनो कृतः कियतं, अकृतः, क्रियमाणो वेत्या-पुनरुच्यतेन साऽपि सर्वथा न कियते । अतः प्रतिषेधा-भाव केन प्रतिषेधं सामाहिकम् ? न केनचित्, अतः कियत एवेति । अथैवं कृते प्रतिषेधवचनमसत् कृतं वा सत्, अकृतं वा सत्, न कृतम्, नापि क्रियमाणं कृतम्,

तथापि कृते तावत् केनाप्युच्चारणादिना प्रकाशेत् । इत् ।
यथा केनापि प्रकाशेत् त्वेनेत् कृत् तथा सामाधिकमपि
केनापि प्रकाशेत् कृतम्, अतस्तथापि को दोषस्त्वेषां दी-
यते ? इति ।

अथ कृताकृतवत् नयमनेनोपदर्श्य सिद्धान्तपक्ष—
मुपदर्शयामाह—

अकयमसुद्धनयार्थं, निचचलशब्धौ नभे व सामर्थ्ये ।

सुद्धाश्च कये चड इव, कयाकये समयसम्भावो ॥३३७०॥

द्रव्याधिकरूपाणामशुद्धनयानां नैगमसंभ्रद्वयवहाराणाम-
कृतं सामाधिकम्, नित्यत्वात्, नभोवर्द्धति । शुद्धादीं तु
निश्चयनयकरूपाणामशुद्धनयानां कृतं तत्, घटवदिति ।
समयसंभ्रद्वयवचनम् नैकात्म्यं कृतं सामाधिकं कियते
मायकृतम्, किन्तु कृताकृतं कियत इति ।

यत्र वा—सिद्धान्तास्थित्वा—विषयावश्यात् कृतादिभि-
श्चतुर्मिमेक्षेः किञ्चिद् वस्तु कियते, किञ्चिद् त्वेनैश्चतुर्भि-
रपि मीक्षेन कियत एवेति दर्शयामाह—

कीरइ कयमकयं वा, कयाऽकयं वेह कजमाणं वा ।

कजमिह विवक्खाए, न कीरए सव्वहा किंचि ॥३३७१॥

इह किञ्चित् कार्यं केनापि रूपेण कृतं कियते, केन-
चिद्रूपेणाकृतं कियते, केनापि तु रूपेण कृताकृतं कियते ।
कान्वित् प्रकाशे कियमाणं वा किञ्चित् कियते, अन्यत्
किञ्चित् विवक्षया सर्वैरपि कृतादिभिः प्रकाशेन कियत इति ।

अथ यथासंख्यमुदाहरणम्—

रुवि ति कीरइ कम्भो, कुंभो संठाणसत्तिओ अकम्भो ।

दोहि वि कयाकम्भो सो, तत्समयं कजमाणो चि ॥३३७२॥

मुन्नकम्भो उ घटतया, परपञ्जाएहि तदुमएहि च ।

कजंतो य पडतवा, न कीरए सव्वहा कुंभो ॥३३७३॥

रूपी—इति कृत्वा पूर्वं कृत एव कुम्भस्तद्रूपतया कियते,

श्रुतिपण्डितानां यामपि कयादीनां सङ्ख्यावादिनि । संस्थानज-
लाहरणशक्तिभ्यां पूर्वमकृतः कियते । रूपतया संस्थानशक्ति-
तत्वेति रूपद्वयेनापि विवक्षितोऽसौ पूर्वं कृताकृतः कियते ।
तत्समयमुत्पत्तिसमये कियमाणोऽसौ कियत इति । पूर्वकृत-
तत्वे तु नित्येषां घटो घटतया घटपर्यायेण न कियत, प-
रपर्यायेस्तु पटादिधर्मैः पूर्वमकृतो घटो न कियते, परपर्या-
यैश्चस्तुतः कर्तुमशक्यत्वात् । तदुभयेस्तु स्वरपर्यायैर्विवक्षितः
कृताकृतोऽसौ न कियते, 'स्वरपर्यायाणां पूर्वमेव कृतत्वात्',
परपर्यायाणां तु पूर्वमप्यकृतानां कर्तुमशक्यत्वात् । किय-
माणोऽन्यत्पत्तिसमये कुम्भः पटतया न कियते, अशक्यत्वात् ।
तद्वत् सर्वेषां सर्वैरपि कृतादिप्रकारैः कुम्भो न कियते, यथा-
ज्ञावक्ष्यामि कृतोऽकृतः कृताकृतः कियमाणश्च कुम्भो न किय-
त इत्यर्थः । तद्वत् यथाभिहितविवक्षया कियमाणत्वमकिय-
माणत्वं च वस्तुनः प्राप्नोति ।

अथवा विवक्षान्तरं सर्ववस्तूनां कियमाणत्वमकियमा-
णत्वं च दर्शयितुमाह—

वोमाइनिच्चयाओ, न कीरइ दम्बयाइ वा सव्वं ।

कीरइ य कजमाणं, समए २ सपजयओ ॥३३७४॥

इह व्योमाऽस्मकालादिगतिदिकं वस्तु न कियते, नित्य-
त्वात् । अथवा—व्याप्या सर्वमपि व्योमाद् घटोऽप्युत्पन्न-
कुम्भमादि च वस्तु न कियते, द्रव्यतया सर्वस्य सर्वदाऽव-
स्थितत्वात् । पर्यायतया तु प्रतिसमयं सर्वं वस्तु कियमाणं
कियते, सर्वस्यापि समयं समयेऽपरपरस्वरपर्यायाणामुत्पा-
दादिति ।

समयसंभ्रद्वयवहारीकरणपूर्वकं प्रकृत्योजनामाह—

उत्पायद्धिर्भंग—ससभावओ इय कयाऽकयं सव्वं ।

सामाह्यं पि एवं, उत्पायाइसहावं ति ॥३३७५॥

उत्पादस्थितिभङ्गस्त्वभावत्वादित्युक्तप्रकारेण सर्वमपि वस्तु
कृताकृतस्वरूपम्, एवं सामाधिकमप्युत्पादादिस्त्वभावत्वात्
कृताकृतस्वरूपं द्रष्टव्यम् । अतः 'कृताकृतं कियते' इति स्थि-
तम् ।

अत्र परः प्राह—

नशु दम्भेणस्यंतेर—पजायंतरविसेमयोहि जुजेज्ज ।

उत्पायाइमहावं, न उ सामाह्यं गुणो जम्हा ॥३३७६॥

सो उपपणो उपपण्यं, व विगमो य विगय पवेह ।

किं सेसमसस जेहिइ, कयाकया देसया होज्जा ॥३३७७॥

ननु द्रव्यमनयोऽन्तरभूतपर्यायान्तरविशेषवैकल्यादादिस्त्वभा-
वं युज्यते, न तु सामाधिकम्, 'गुणो जम्हा' ति—गुणमात्ररूप-
त्वादिति । सो हि गुण उदयः समुत्पन्न एव, न तु विगतोऽव-
स्थितो वा; यदा तु विगतस्तदा विगत एव, ननुऽप्योऽव-
स्थितो वा । अतः किं शयमस्यानुमत्तम्, येनह कृताकृता-
देशतो—कृताकृतरूपता स्यात् ? इति ।

सूरिकलसमाह—

जं चिय दव्वाणओ, पजाओ तं च तिविहमन्नावं ।

तो सो वि तिरुवो चिय, ततो य कयाकयसहावो ॥३३७८॥

यस्मादेव पर्यायां द्रव्यानन्यः, तच्च द्रव्यमुत्पादव्यवहारी-
व्यलक्षणत्रिविधस्त्वभावम्, ततो द्रव्यानन्यत्वात् साऽपि
पर्यायैरूप एव, अतश्च द्रव्यवत् कृताकृतत्वभावः स्वा-
देवनि ।

अथवा—स्वप्नस्वस्यापि सामाधिकगुणस्य त्रिरूपता घ-
टन एवेति । कथम् ? इत्याह—

जह वा रुवंतरओ, विगमुत्पाए वि रूपसामणं ।

निष्ठं कयाकयमओ, रुवं परपजयाओ वा ॥३३७९॥

तह परिणामंतरओ, वयविभवे वि परिणामसामणं ।

निष्ठं कयाकयमओ, सामर्थ्यं परगुणाओ वा ॥३३८०॥

यथा वा घटोऽत्र रूपाविकरपञ्चरूपाविकररूपान्तरा-
सौ पूर्वरूपस्य विभंगं उत्तररूपस्यात्पादऽपि रूपसामान्यं
नित्यमवतिष्ठते, अतो रूपगुणस्य त्रिरूपता, अस्माकं वै-
कल्यात् कृताकृतं रूपं युज्यते । परपर्यायाद् वा परपर्यायमा-
श्रित्य कृताकृतं युज्यत इति । तथास्तोऽस्तद्वदथा परिण-
मतः सामाधिकगुणस्य परिणामान्तराद् परिणामोत्पत्तौ
पूर्वपरिणामस्य व्यये-विभगे, उत्तरपरिणामस्य तु विभ-
गेऽप्युत्पादेऽपि परिणामसामान्यं नित्यमवतिष्ठते । ततः सा-
माधिकगुणस्य त्रिरूपता । अस्माकं वैकल्यात् तस्य कृ-

ताकृतनम्, परशुण्वाद् वा परशुण्माश्रित्य कृताकृतत्वमिति ।

अथवा-अन्यथाऽपि सामायिकस्य कृताकृतत्वं वक्तव्यम्, कथम् ? इत्याह—

द्ववाश्चउक्ते वा, पदेषु कथमकथमहव मामर्थम् ।

एगपुरिसाश्चो कथ-मकथं नाशानराहं हि ॥ ३२८१ ॥

अथवा-द्वयादिबलतुल्यं द्रव्यस्यैककालभाववत्पुत्रं प्रतीत्य-
कृतमकृतं च सामायिकं भावनीयम् । तथाहि—एकं वि-
षयिणं पुरुषद्रव्यं प्रतीत्य कृतं सामायिकम्, सादिसपर्यव-
सितत्वात्, नानापुरुषद्रव्यायाश्च पुनरकृतम्, अनाद्य-
पर्यवसितत्वादिति । आदिशब्दाद्-भरतैरावतज्ञेयं प्रती-
त्य कृतम्, महाविदेहदत्तैश्चकृतम्, अर्वाक्छत्रप्रवाहः प्रत्ये-
नित्यत्वादिति । तथा, उत्सर्पित्यवसर्पिणीकालमाश्रित्य कृ-
तम्, व्यवच्छिन्नमानत्वानित्यत्वात् । नोऽत्सर्पित्यवसर्पि-
णीकाले त्वाश्रित्याकृतम्, अव्यवच्छिन्नत्वेन नित्यत्वात् भा-
वं त्वकपुरुषापर्यायं प्रतीत्य कृतम्, नानापुरुषापर्यायाना-
श्रित्य पुनरकृतम् । इत्येवं वा कृताकृतं सामायिकमिति ।
तदेवमुक्तं कृताकृतद्वयम् ।

अथ 'केन कृतम्' इति द्वारं विवर्णपुराह—

केण कथं ति य ववहो-रम् । जिधिदेण गणहरेहि व ।
तस्साभिहा उ निच्छय-नयस्स ततो जमोऽणुक्कं ३२८२
पाठसिद्धा ।

अत्राक्षेपपरिहारी माह—

ननु निगमे कथं चित्, केण कथं तं ति का पुणे पुच्छा ।
मसह स वज्जकत्ता, इहतरंमा विमसेण ॥ ३२८३ ॥

आह-ननु 'इहसे निहंसे य निममं' इत्येव सामायि-
कस्य निगमं भव्यमानं 'महावीरात् तस्मिन्निगमम्' इत्यादि-
प्रतिपादनेन केन कृतं तत् 'इत्येतद् गन्तव्य-उक्ताश्रमेव, पु-
नरपीड का पुच्छा ? । भव्यतऽत्राक्षरम्—स तीर्थकारादिः
सामायिकस्य बाह्यकालं तत्राक्षः, इह तु विशेषणान्तरक-
र्ता जिज्ञासितः । स च नैश्चयिकः सामायिकानुष्ठाना-
साध्यादिद्वयः, सामायिकपरिणामानन्यत्वादिति ।

परिहायान्तरमाह—

अहवा मतंतकत्ता, तत्थेह पउज्जारोऽमिमञ्चो ।
अहवह मव्वकारा-परिणामाणञ्चो ति ॥ ३२८४ ॥

अथवा—तत्र निगमं भगवांस्तीर्थकरः स्वयंपुत्रत्वात् स्व-
तन्त्रकर्ता अभिहितः, इह तत्थेव भगवतस्तीर्थकरस्य यः
प्रयोज्यः—प्रबंधनीयः सन् कारकः साध्यादिः स कर्ता-
ऽभिमतः । अथवा-इह कर्ता सर्वकारकपरिणामानन्यरू-
पाऽभिमतः, स च साध्यादिषु सामायिकानुष्ठाना मन्त-
व्यः, तथाहि—सामायिकं कुर्वन्नामी कर्ता, क्रियमाणत्वेन
च कर्मकृतात् सामायिकादनन्यत्वात् कर्म, सामायिकं ये-
नाध्ययसंस्मरणं कारकभूतत्वात् करानि तस्मादनन्यत्वात्
कर्मणम् । गुरुणा चास्मै सामायिकं प्रदीयत इति सप्र-
दानम्, सामायिकं चास्मै शिष्यप्रशिक्षणपरम्परया प्र-
वर्तिष्यत इत्यादानम्, स्वपरिणामं च सामायिकमव्यव-
च्छिन्नं धरतीत्यधिकरणमित्येवं सर्वकारकपरिणामानन्यरूपः

कर्ता भवत्यसाधिति आह—ननु यथन्तरकः प्रयोज्यः सर्व-
कारकपरिणामानन्यरूपश्च कर्ता साध्यादिर्द्विषयिणः,
तर्हि 'जिनेन्द्रेण गणधरेण कृतं तत्' इति कस्मादुक्तम्,
जिनेन्द्रगणधराणामिहाविवाजितत्वात् ? । सत्यम् । किन्तु-
जिनेन्द्रस्यापि सामायिकस्यान्तरककर्तृत्वं सर्वकारकपरि-
णामानन्यरूपकर्तृत्वं प्रायेण न विरुध्यते, नेनापि तस्यानु-
ष्ठितत्वात्, गणधराणां तु प्रयोज्यकर्तृत्वमपि तुज्यत एव,
जिनेन्द्रप्रयोज्यत्वात् नेनामिति । अतो जिनेन्द्रगणधराणा-
मन्युपन्यासोऽत्र न विरुध्यत इति । गमं 'केन कृतम्' इति
द्वयम् ।

अथ 'केषु द्रव्येषु तत् क्रियते' इति द्वारमभिधितुराह—

दव्वेसु केसु कीरइ, सामह्यं नेगमो मणुसेसु ।

सयणाहसु भासइ, मणुणपरिणामकारणम् ॥ ३२८५ ॥

नर्गतेण मणुत्तं, मणुत्तपरिणामकारणं द्वयं ।

वभिचाराश्चो समा, चिति तसो सव्वदव्वेसु ॥ ३२८६ ॥

केषु द्रव्येषु व्यवस्थितस्य सामायिकं क्रियते—निवर्त्य-
ते ? । अत्र नैगमनया भावने—मनोकेषु शयनाऽऽशान्दिषु
स्थितस्य तत् क्रियते, मनोक्षपरिणामकारणत्वात् । तथा च
कैश्चिदुक्तम्—'मणुत्तं भोग्यं भोक्ता, मणुत्तं सयणावसे ।
मणुत्तस्म अगारस्म, मणुत्तं भावय मुत्ति ॥ १ ॥'
इत्यादि । शेषास्तु सप्रह्लादयो ब्रुवन्त—नैकान्तेन मनोक्ष-
द्वयं मनोक्षपरिणामकारणं भवति, व्यभिचारात्, मनोक्ष-
ऽपि कस्यापि स्वाभिप्रायेण मनोक्षपरिणामभावात्, अमनो-
क्षऽपि च कस्यापि मनोक्षपरिणामस्यद्वयात् । ततः सर्वद्र-
व्येषु व्यवस्थितस्य सामायिकं क्रियते ।

अत्राक्षेपपरिहारावाह—

ननु भणियसुवग्घाए, केसु चीहं कञ्चो पुणेो पुच्छा ? ।

केसु ति तत्थ विमञ्चो, इह केसु ठिअस्स तत्तामो ३२८७

ननुपादधानं 'किं कदाविहं' इत्यादि वाध्यायां 'केसु सामा-
यिकं भवति' इति भाग्यतेमव, इह कुतः पुनरपि पुच्छाव-
सरः ? । नैवम्, तत्र हि केसु द्रव्यपर्यायाः सामायिकस्य वि-
षये भवन्तीत्युक्तम्, तथा च तत्र निवचनम्—'सव्वयं स-
म्मतं' इत्यादि । इह तु केसु द्रव्येषु स्थितस्य सामायिककला-
भो भवतीत्युच्यते इति महान् भेद इति ।

यदि न पौनरुक्त्यम्, तन्मध्यवृत्तम् । किं तत् ? इत्याह—

तो किह मव्वदव्वो, वत्थाणं जाइमित्तवयणाश्चो ।

धम्महामव्वदव्वो-धारां सव्वो जमोऽव्वमं ॥ ३२८८ ॥

ततस्तर्हि कथं सर्वद्रव्येष्ववस्थानं सम्भवति, यतोऽयतन-
'ससा चिति तसो सव्वदव्वेसु' इति । न हि सर्वेष्वकाशा-
दिद्रव्येषु काऽप्यवतिष्ठत इति । उच्यते—ज्ञानिमात्रवचना-
त् सर्वद्रव्यमात्रस्येह विवक्षणात्, ज्ञातिमात्रं च सर्वद्रव्य-
कदेशऽपि प्राप्यत इति । ननु दर्शनाऽपि किं सर्वद्रव्याधारः
कोऽपि प्राप्यते ? । उच्यते—प्राप्यत एव, यतो धर्मास्तिकाया
ऽधर्मास्तिकायाऽऽकाशास्तिकायाजीवपुद्गलाधारः सर्वोऽप्य-
वश्य जीवलोका इति प्राहृतं प्रामादिकं दूषणम् ।

अथ प्रभुत्तप्रत्येस्य परिहारान्तरमाह—

विमञ्चो व उवग्घाए, केसु ति इहं म एव हेउ ति ।

सद्वैय नैय किरिया, निर्बचणं जेख सामहयं ॥३३८६॥

अथवा—उपोद्घाते सर्वद्वयाणि सामायिकस्य विषये भवन्तीत्युक्तम् । इह तु स एव सामायिकलाभः सर्वद्वयेषु हेतुभूतेषु भवतीत्युच्यत इति । कथं पुनः सर्वाभ्यां द्वयाणि सामायिकस्य हेतुर्भवन्ति ? इत्याह—‘सद्वैये’ इत्यादि अत्रयानि च द्वयानि च आचरन्क्रियाहेतुभूतानि च यानि द्वयाणि तन्निबन्धने तद्वैयं येन सामर्थ्यकम् । न च अजयादिभ्योऽभ्यानि सर्वद्वयाणीति, नापि विषयद्वारेकत्वमवयवत्वस्य, विषयस्य गोचररूपत्वात्, जीवघातादिवृत्तेः सर्वजीवघतेनारुपद्वयत्वात्, अत्रादिभिरिति ।

अन्वयवि परिहारात्मकमाह—

अहवा कयाकयाइसु, कजं कस्य व कयं च कत चि ।

कसु चि करणभावो, तद्वैयं सत्पति कार्जं ॥३३८७॥

अथवा—कृताकृतादिद्वारेषु प्रथमं कृताकृतद्वारं कर्मा यत् क्रियते तत् कार्यं सामायिकमुक्तम्, ‘कव कृतम्’ इति च द्वितीयद्वारं सामायिकस्यैव कर्ता निर्दिष्टः, ‘कसु’ इति तृतीयद्वारं तु तृतीयायं समर्थं कृत्वा कर्णमभिहितम्, कैः द्वैयेः करणभूतेः सामायिकं क्रियत इति नोपोद्घातन सह प्रोक्तकर्ममिति ।

अथ ‘कदा कारका भवति’ इति नवैर्निरूपयन्माह—

उदिद्वि चिय नेगम-नयस्स कलाऽहजमाखो वि ।

जं कारणमुदसो, तम्मि य कज्जोवपारो चि ॥३३८८॥

इहादिद्वि एव गुरुणा सामायिकं नैगमनयस्यानधीयानोऽपि शिष्यस्त्वक्तव्यं भवति । अह-ननु कार्यस्य कर्ता भवति, कार्यं च सामायिकमुदशस्यलं नास्ति, तत् कथं तस्यासी कर्ता भवति ? इत्याह—‘जम्मि’ इत्यादि, यस्मात् सामायिककारणमुदशः तस्मिन्नेवदेशलक्षणे कारणे कार्यस्य सामायिकस्यापत्कारः क्रियत इति सामायिकस्य कर्ताऽसी भवतीति ।

सकृद्ब्रह्मव्यवहारनयमनमाह—

संगहववहाराणं, पच्चासन्नयकरारणसत्तथो ।

उदिद्वि तदर्थं, गुरुपाभूले समासीखो ॥ ३३८९ ॥

सकृद्ब्रह्मव्यवहाराणांदिष्टे सामायिकं तत्पठनार्थं गुरुपाभूले समासीतः शिष्यः प्रत्यासन्नयकरारणत्वात् पूर्ववत् तत्र सामायिककार्योपचारतः कर्ता भवतीति ।

अनुसूच्यमतमाह—

उज्जुसुयस्स पवतो, वं कुब्बमाखो वि निरुवन्नो गो वि ।

आसत्तासाहारणं, कारखो सदकिरियाणं ॥३३९०॥

अनुसूच्यस्यानुपयुक्तोऽपि सामायिकं पठन्, तथा कुर्वन्सर्वथंक्रियामनुतिष्ठन् सामायिकस्य कर्ता भवति, सामायिकसत्तत्र साधारणकारणत्वात् तद्विषयशब्दाक्रिययोऽपि ।

शब्दादिमनमाह—

सामाहन्नोवउतो, कता सदकिरियाविउतो वि ।

सदाईय मणुओ, परिषामो जेख सामहयं ॥३३९१॥

शब्दादिमनयानां सामायिकोपयुक्तं शब्दाक्रियाविपुलाऽपि

सामायिककर्ता भवति, येन यस्माद् मनोनां विमुक्तपरिणाम एव तेषां सामायिकमिति ।

अथ पूर्वोक्तमुपसंहरन्मुत्तरप्रश्नसम्बन्धनायमाह—

कला नयन्नोऽभिहिन्नो, अहवा नयउ चि निईन्नो नेन्नो ।

सामाहयैउपउ-जकारओ सो नन्नो य इमो ॥३३९२॥

तद्वैयं सामायिकस्य कर्ता नयनो—नयैर्निर्मितः । अथवा—‘कदा वा कारकः’ इत्यस्मात् नय इति पृथगेव आह । तत्र आद्यमर्थः—नयनो—नीतिना विधिना सामायिकस्य हेतुः कर्ता सामायिकस्य प्रयोज्यकारका इत्यर्थः । कः पुनरसी नय इत्याह स आद्यम् । इति आदिशब्दाध्यायः । विषयः । आ० म० । आ० सू० ।

सम्पत्तिं वयं स्वेतवृद्धारं विवरीतुमाह—

आलोयथा य विखणं, खितदिमाभिगणं य काले य ।

निससमुच्चसंषयायि, अभिवाहारे य अट्टमए ॥३३९३॥

विश्लो० ।

इहाभिमुख्येन गुरोरात्मदोषप्रकाशनमास्तेष्वनयः । आ० म० १ आ० । आ० ।

अध्यालोचनायं भाष्यकारो विवृण्वन्माह—

सामाहयत्थमुवमं-पया गिहत्थस्स होज जइणो वा ।

उभयस्स पउता लो-इयस्स सामाहयं देजा ॥३३९४॥

तत्र गृहस्थं—

आलोहयम्मि दिक्खा-कहम्म मिहिणो चरित्तमामहयं ।

बालाहोसिरहिय-स्स देजा नियमा व संसाणे ॥३३९५॥

स्पष्टं । नवरम्, अलोचितं—आलोचनं विज्ञानं यथा द्रव्यतो ज्ञातोऽसी, न ननुसंक्रादिः, क्षेत्रज्ञस्तु विज्ञातो यथा नायमनर्थः, कालतत्त्वव्ययतो यथा शरीरोप्यादिना वा कलाऽप्यति, भावनस्त्ववयुदो यथा श्रीरामानन्दसन्दिक्कः । ततः अयमालोचनं निश्चितं च दीक्षादिभ्यः बालाहोसिरहितस्य गृहस्थआरित्रसामायिकं द्योतयति ।

ननु गृहस्थस्य सामाधिक्यस्योपयुक्तस्यैवित्यवगम्यते, अथस्य तु ज्ञतवद्दणकाल एवाधीतसामायिकत्वाद् कथं तद्वैयमुपपन्नम् भवत् ? इत्याह—

सामाहयत्थसवन्नो-वसंपया साहुणो हवेजाहि ।

व.पायैयसकालं, च पइसुयत्थं पि होजाहि ॥३३९६॥

यदा गुरुः स्वभाषविशेषं भवति, स्वं चादत्त्वा परलोचनीभूता भवत्, तदा तच्छिष्यस्य साधोः सामायिकार्थे अवर्णनमित्तमन्यत्रोपसंगतं भवेत् । अथवा—‘सुयत्थं पि होजाहि’ इति—व्याघातं प्रत्यस्कालं वा प्रति तौ, प्रतीत्यर्थः, स्वभाषार्थमापि साधोऽन्वेषणोपसंगतं भवेत् । इत्सु—हं भवति—नानाभावेन व्यन्तरोपसंगोदिता वा व्याघातन पतितं विस्मृते सामायिकसूत्रे, एतत्ति या तुःपमाकालं प्रज्ञामान्धावसमाप्तसामायिकसूत्रमात्रा अपि साधनां भविष्यन्तो निजगुर्वभाषी भवमादिना कारणेन सर्वस्यापि सामायिकसूत्रस्य पठनार्थम्, असमाप्तस्य वा सामान्यधर्मस्य साधारणपमपद् भवति । तद्वै आरित्रसामा-

विकसङ्गीकृत्य तदर्थं अवाप्य तत्कृत्रमावपठनार्थं वा सा-
धारण्यथापसम्पदुक्ता ।

अथवा—भुतसामाजिकमङ्गीकृत्य समस्तद्रादशाङ्कस्त्रार्थो-
भयार्थमप्युपसम्पद् भव्येति दर्शयन्नाह-

सर्वे व वारसंगं, सुयमाभयं ति तदुभयार्थं ति ।

होञ्ज लोडयभाव-स्म देज सुत्तं तदर्थं वा ॥३४००॥

अथवा-सर्वमाप द्वादशाङ्कं भुतसामाजिकं भयनं, अ-
तस्तदुभयार्थं समस्तद्रादशाङ्कस्त्रार्थोभयार्थमप्युपस-
म्पद् भवत्युः अत आलोचनमावस्य दत्तावशुदालाचन
स्य सूत्रमर्थं वा दद्यादिति । इकमालोचनाङ्कारम् ।

(७५) अथ विनयङ्कारमभिधानसुगद-

आलोयणमुद्रस्म वि, देज विणीयस्म नाविणीयस्म ।
नहि दिजद् आहरणं, पलिय ति य कश्चन्यस्म ॥३४०१॥
सुगमा ।

किमिति विनीतस्यैव दीयते ? इत्याह—

अणुरत्तो भित्तिमात्रं, अमुद् अणुअत्तमा विममन्तु ।
उज्जुत्ता अपरितोता, इच्छियमन्थ लहह माह् ॥३४०२॥
सुवाधा । नवरम् अमुद् ति-अमोचकः, उयुक्-उय-
मपरः, अपरितोता अतिविण हात ।

लेखङ्कारमभिधानसुगद—

विश्वयवओ वि य कयम-वालस्म तदविश्वपावगमणाए ।
देज मुकश्रावश्रावो, खिताईमु सुपमर्थम् ॥३४०३॥
उच्छुवुश सातिवणे, पउममर कुमुमिण व वणमंड ।
गंभीरसाणुणाए, पयादिणजले जिणहरे वा ॥३४०४॥
दिज न उ भगमामिय ममाणुसामगुणगंहेरु ।
छांगारवक्खरा-मेक्काहिद्वद्वद्वु ॥३४०५॥

निष्ठाऽपि सुगमाः, नवराम्भुवेणादीनां समोप दद्यात्
सामाजिकम्, न तु यशस्त्रागतगृहादिप्रदेशे । प्रज्ञाचन्दन-
लतायाश्छादितप्रदेश-गम्भीरः । यत्र जल्पना प्रतिशब्दः
उल्लिखते स प्रदेशः स्वायुनाद इति ।

दिगम्भप्रहङ्कारमाह-

पुव्वाभिमुहो उत्तर-मुहो व दिजाऽदवा पडिच्छेज्जा ।
जाण जिण्दाअवा, दिमाहिजिण्चदयाह वा ॥३४०७॥
पाठासङ्का ।

कालङ्कारमाह-

चाउदसि पण्णसि, वजेज्जा अट्ठमि च नवमि च ।
छट्ठि च चउत्थि वा-रमि च मेसासु देजाहि ॥३४०७॥
सुवाधा ।

श्रुतङ्कारमाह-

मियसिरअहा पुम्स, तिज्जि य पुव्वाइ मूलमम्मेमा ।
हन्थो खिता य तहा, हम् विज्जिकगोई नाणस्म ॥३४०८॥
संकाशं रविगणं, विरेरं सेगण्डं व विल्लं वा ।
राहुदर्थं गहभिण्णं, च वज्जण सत्त नक्खने ॥३४०९॥
मूगाशिरःप्रभुननु नल्लेपु दद्यात् सामाजिकम् ॥ संध्यागता-

दीनि तु वज्जेयन् । तत्र संध्यागतं यत्र गविः स्यात्स्थितिः । य-
त्र नल्लेपु स्यात्स्थितिः तस्माच्चतुर्दश पञ्चदश वा नल्लेप-
न्यायानम्, इत्यर्थः । रविगतं यत्र गविः स्थितिः । पूर्वद्रा-
रिकेण नल्लेपु पूर्वदिशागतत्वेऽपरया गच्छन्ते विहरम्,
'संगह' च प्रज्ञापाठितम्, विलास्य यद् आम्भना परि-
भुज्य मुक्रम, राहुगतं यत्र प्रहणमभूदिति । प्रहणं प्रह-
विदारितमिति ।

गुणमप्यद्वाङ्कारमाह—

वियधम्मो दहधम्मो, मंविग्गोऽवज्जमीरु अमहो य ।
खेता देतो गुणां, धिरव्वय जिह्दिमा उज्ज ॥३४१०॥
अगहो तुलामाणो, ममिओ तह माहुमंग्गइअओ य ।
गुणमप्यद्वाङ्कारमाह, गुग्गो मेमो अजुग्गो य ॥३४११॥
सुगमं ।

आवाप्यमभिधायवहारनयमाह—

नेअऽमिधवाहारो-अमिधवाहरणमहमस्म माहुस्म ।
इयमुद्दिस्सामि सुत्त-न्यामयमा कालियमुयाम् ॥३४१२॥
गुणद्वयपञ्चदशं, भूयावायम् गुरुममाहु ।
वे उदिह्मियं मे, इच्छामिगुणमामं मीमा ॥३४१३॥

अभिधवाहरणमभिधवाहारः सामाजिकधृतेर्देशादिवाचयता
गुणशब्दयोस्तत्कालन्याङ्कारोपेक्षः । तद्यथा—अहमस्य
सायाः कालिकश्चतु इवमङ्क अतस्त्वयमप्यनमृदेशक वा
उद्दिष्टमामं, वाचयामि । कथम् ? इत्याह-सूत्रनः, अयं नः,
तदुभयार्थान् । इह च सूत्रनात् सूत्रस्य, इयं भावना द्र-
ष्टव्या-इदमङ्गादिक ममोद्दिष्टान्, इति शिष्योक्तम् गुरुन-
वान्-उद्दिष्टान्, ततः शिष्यो भवान्-उद्दिष्टान् किं भ-
गवामि ? । गुरुगद-वाग्दत्ता प्रवदय, ततः शिष्यो वदति-
भवाङ्कमभेदमङ्गादिकमुपादिष्टम् । गुरुगद—उद्दिष्टे क्षमाश्र-
मणानां हर्मेन सूत्रणः, अयं नः, तदुभयं च ।
ततः शिष्य आह-इच्छामिगुणमामं । ततश्च गुरुगद-
'समस्य योगः कर्तव्यः' इति । अत्रच्छाङ्कारस्तमाश्रमगुण-
नप्रतिपातकार्यात्मकं करणादिकः शिष्या विधिः स्वयमेव द्र-
ष्टव्यः । समुद्दिष्टाऽनुप्रयोगव्ययमेव विधिः, नवरं तयोपेक्षा
मेकं स्वयम् धार्य अन्यथा च प्रवदयः इति गुरुवचनं
द्रष्टव्यमिति । भुतवारो-उद्दिष्टादः, तदाप्ययमोद्दिष्टादि-
विधिः, कथं द्रष्टव्यं, गुणं, पर्यायेषु 'उद्दिष्टमिदम्' इति
गुरुः स्वमादिष्टान् । एवं च गुरुममादिष्टे शिष्या वदान-
उद्दिष्टमिदं मे, इच्छामिगुणमामं इत्यादि । तदर्थं यथा
क्षान्ता अभिधवाहारनयः, तद्व्याख्यानं च व्याख्यातः 'आ-
लोचना य विणय' इत्यादि प्रतिङ्कारायाः ।

अथ सूत्रङ्काराध्यायां यदुक्रम-करणम् कानिबधम् ?
इति, नत्राह—

करणं तत्वावारां, गुरुमीमागं चउत्थिहं तं च ।

उद्दिष्टा वाचयिता, तदा गमुद्दिष्टमणुस्मा ॥३४१४॥
गुणशब्दयोस्तद्विषय-सामाजिकवाचयता व्यापारः करण-
म् । स च गुरुगद-न्यामव्यापारश्चतुर्विधः, तद्यथा-विध्या-
त् नल्लेपक करणमात्रं चतुर्विधम्, तद्यथा—वाचयामि इ-

ति-गुरुर्मानवाक्य उद्देशः, तत्तत्पदस्यैव सूत्रस्य परिपाटीरूपा बाधना, तथा, सन्तुष्टेः अनुज्ञा चेति ।

अत्राक्षेपपरिहारावाह—

ननु मणियवसममित्रं, पुत्रं करणमिह किं पुणो महणं ।
नं पुत्रवशादियकरणं, इदमिह दाणमहणकाले ॥३४१५॥
ननु पूर्वं सामाजिकवृत्तांस्तेनैव करणमुक्तम्, इह किं पुनरपि भद्रकथनार्थं करणप्रदणम् ? । अत्राच्यते—तन् मागुरु पूर्वश्रुतीनस्य दानप्रदणकालादुत्तीर्णस्य सामाजिककर्मणि के करणमुक्तम्, इदं त्विह गुरु—शिर्ययोर्दानप्रदणकाले उद्देशादिवाधना साध्यं करणमुच्यते इति विशेषः ।

विशेषान्तरमाह—

पुत्र्यमविसंभियं वा, इह गुरुसीनकिरिया विंसमाओ ।
करणवामरो वायं, शेषं तथं तु वञ्चामो ॥ ३४१६ ॥

अथवा—पूर्वमविश्रापने करणमुक्तम्, इह तु तद्वय गुरु-शिर्योर्क्रान्त्यावशेषाद् विश्रापनमुच्यते । अथवा—अयमेव गुरुश्राद्धादिप्रत्युक्तिकाले सामाजिककरणस्य भणतावसरः । तत्र तर्हि किमियुक्तम् ? इति चेत् । उच्यते—अनेकान्तायैव व्याप्त्यान्तेऽस्थानभग्नम । न ह्ययं नियमो यदप्यत्र वक्तव्यं तदत्र नोच्यते विधिवाच्यं भवतः सूत्रस्य कृतिरिति । गते करणे कर्त्तापद्यम् ? इति द्वारम् ।

इदानीं 'कथम् ? इति नमर्भाष्यसुराह—

लभइ कहं ति भणिए, सुयसामइयं जहा नमोकारो ।
समाइ तदावरण-कययओ समओ हवो भयओ ॥३४१७॥
कथं सामाजिकं लभ्यते ? इति भणितं सन्तुच्यते—धृत-सामाजिकं तावद् यथा नमस्कारः पूर्वमुक्तस्तथा लभ्यते, नमस्कारस्यापि श्रुतान्तर्गतत्वात् । नमस्कारलाभश्च पूर्वमित्युक्तः—

“ मर सुयनागावरणं, दंसगमोहं च तदुपवादिह ।
नमस्कारुयै दुविदा-इ सत्त्वदेसोयथाइति ॥ १ ॥
सत्त्वतु सत्त्वशास्त्रे, इत्युद्देशेयथाइति ॥ २ ॥
भाषांति सुचमाला, समए समए अणेतति ॥ ३ ॥
पदम लहइ नकारं, इति के यणमममरणं पि ।
कमसो विमुत्तमाला, लहइ समसं नमोकार ॥ ३ ॥ ”

इह च सम्पद्यदशमय नमस्कारो भवतीत्येतावन्मात्रेणैव दर्शनमाहनीयस्य ज्ञाप्यपत्र उक्तः । मुख्यवृत्त्या तु नमस्कारस्य धनरूपत्वात्, तदावरणक्षयप्रशमादेवासी लभ्यते इत्युक्तं द्रष्टव्यम् । एवं धृतसामाजिकमपि सति-धनरूपतापश-माक्षयते इति दृश्यम् । शेषाणि तु सम्पत्कृत्यदशविरति-स्वर्गवर्गतिस्वर्गाधिकान्तावयत्कथं यथासम्भवे ज्ञेयः-शमतः उपशमते इत्यर्थः । अथवा—उभयतः ज्ञेयोपशमद् भवतीति द्रष्टव्यमिति ।

अत्राक्षेपपरिहारावाह—

ननु भणियधुवकमया, खओवसमओ पुणो उवरणाए ।
लभइ कहं ति भणिय, इह कहं का पुणो पुच्छा ॥३४१८॥
आह—ननु पूर्वमवैवापकर्मतापकर्मप्रस्ताव ' भाय खओव-समिए दुवालसंयं पि होइ सुयनागं । ' तथा—' बीयकसाया-सुदए, अण्णककखानावमिधियाणं । ' तथा—' तस्यकसा-

यासुदए पण्णकखानावमिधियाणं । ' विसिद्धेदेविधिरं ' तथा—' वारसविह कसाए, खविए उवसमिए व जायहि । ' ल-भइ ' चरित्तंमेओ ' इत्यादि वचनान्, तदावरणस्य क्षयप-शमान् ज्ञायादभ्यश्च सम्पत्कृत्यादिसामाजिकान् लभ्यन्ते इति भणितम्, पुनरपि ज्ञाप्यमानं ' किं कथविहं ' इत्यादि-माथायां ' कथं सामाजिकं लभ्यते ? ' मानुष्यादिसमाधत्तं ' इति भणितम्, ततश्च ' कथं सामाजिकं लभ्यते ' इति का पुनः पुच्छा ?—पुनरुक्तत्वाद् नयमिह नुज्यते इति भावः ।

परिहाराह—

भणिए खओवसमओ, स एव लभइ कहमुवरणाए ।

सा चेव खओवसमओ, इह केसि होइ कम्मणं ॥३४१९॥
' भाय खओवसमिए ' इत्यादिनापक्रमं ' ज्ञाप्यवशमाद्वेता-सामाजिकं लभ्यते ? ' इति भणितं पुनरुपाह्वानं स एव ज्ञाप्य-पशमादिहनुः कथं लभ्यते ' मानुष्यादिसामाधत्तं ' इत्युक्तम् । इह तु ' स एव ज्ञाप्यपशमादि- कथां कर्मणां भवेत् ? ' इति वि-चिन्त्यते इति स्थानत्रयभग्नस्यापि विषयविभागं इति तद्वद्व्याख्यानं कृताकृतादिद्वारेः करणम् ।

अथ ' करामि भवन्तं । सामाजिकम् ' इत्यत्र विषयपु-

च्छामाशङ्क्यान्तरमाह—

को कारओ कर्त्ता, किं कम्मं जे तु कीरइ तेणं ।

किं कारओ य करणं, च होइ अर्थं अणणं तेहि ॥३४२०॥
काऽत्र तावत् कारकः ? इति कथयताम् । सूरिारह—स्व-तन्त्रत्वात् कुर्वन् सामाजिककर्म कर्ता । कर्मं तर्हि किमिव ? इत्याह—यत् नन । क्रियते । तुशब्दान्-किं करणम् ? । उच्यते—मनःप्रधानं । एवमुक्तं सत्याह—त-तय सू । किं कारकः करणं च, चशब्दान्-कर्म चेत्यन्तर्गतं त्रयं परस्परमन्यद्भिन्नम्, अनन्यद्वा-आभयं भवति ? इति ।

एतद्वयं विवृण्वशाह—

को कारउ ति भणिए, होइ करेता ति भणिए गुरुला ।

किं कम्मं ति य भणिए, भरणइ जं कीरए तेणं ॥३४२१॥
गानायां ।

अत्र ' कः कारकः ? इत्यादित एव प्रश्नमत्तममाणः पर-स्तावदाह—

केण कयं ति य कत्ता, ननु भणियं तन्थ का पुणो पुच्छा ?
तद्विवरणं विषय इमं, कर्णं ति व होइ मा करणं ॥३४२२॥
आह—ननु ' कयाकयं ' इत्यादिगाथायां ' केन कृतम् ' इति द्वितीयद्वारे ' कथं ' इति भाष्यतमेव, तत्र का पुनरपीह कर्तुः पुच्छा ? । सत्यम्, ' केन कृतम् ' इत्यत्र कर्त्तारं करणं च तृतीया सम्भवति, अतस्तद्विवरणमेवेदम्-केन इति—अत्र कर्त्तारं तृतीया, सा भूत करणमिति ।

अथवा, तत्त्वैव कृताकृत्यादिद्वारेषु सामाजिकस्य कर्त्तारं कर्मकरणाभावं च धृत्या कुलालयदगदानामिव कर्त्तुं कर्मकरणाभां प्राप्तामागमपश्यन् पुच्छति-कः कारकः सामाजिकस्य ? इत्यत्रोत्तरं कुर्वन्वयस्य कारकः, किं पुनः कर्म ? इत्यत्रोत्तरम्—यत् नन कथां क्रियते, तुशब्दान्-मनःप्रधानकरणं च द्रष्टव्यम् । एतद्वशाह—

अहवा कयाकयाइनु, कथारं कम्मकरणाभावं चे ।

सामाहयस्स सोढं, कुलालचडदण्डगणं व ॥३४२३॥
पिबभागमपेच्छन्ते, पुच्छद्द को कारको करोतोऽयं ।
किं कम्मं जं कीरह, तौ तेण सहेल करणं च ॥३४२४॥
हे अपि गताये ।

अत्राक्षेपमाह—

किं कारको व करणं, च होइ कम्मं च ते चसहाओ ।
अवमणणं भयणइ, किंवाह न सवहा जुवं ॥३४२५॥
कारकः करणं चशब्दात्—कम्मं च 'ते' तव सूरे ! परस्परं
किमप्यव भिन्नम्, अवमण्यभिन्नमिति ? । अयत्तेऽवांस-
रम्—किं वातः ? किमेतेन तव पुष्टं ? इति । अत्राह परः—
अम्यत्वमनन्यत्वं वेति, द्वयैरेकमपि सर्वथा न युज्जमिति ।

अत्रान्यत्वे तावत् वृत्त्युपमाह—

अन्नत्वे समभावा-भावाओ तप्यन्नोयणाभावे ।
पावइ भिच्छस्स व से, सम्मामिच्छाऽविसोऽयं ॥३४२६॥
कर्मभूतस्य सामाधिकस्य कर्तुर्जीवादन्यत्वं मिथ्याहृदयि
'से' तस्य कर्तुर्जीवस्य सामाधिकजन्मसमभावाभाव एव
स्यात्, अन्यत्वाविशेषात् । ततश्च तत्प्रयोजनभूतस्य मा-
नस्यस्यभावाभाव एव प्राप्नोति । अपरं च—अयं कृतसामाधि-
कः सत्यगृहार्थः, अयं तु मिथ्याहृदि, इत्ययमाविशेष एव
स्यात्, उभयोरपि सामाधिकस्यान्यत्वाविशेषादिति ।

पर एवाचार्यमाशङ्कते—

अहवा महिअण वि, धणेल मधणो ति होइ ववणो ।
सधणो य धणाभागी, जह तह सामाहयस्सामी ॥३४२७॥
अथवा—अत्र सूरे ! तवयं मतिः स्यात्, भिन्नतापि धनेन
'सधनः' इति व्यपदेशो लोके भवति, अपरं चाली सधनो
धनाभागी धनफलभोक्ता यथा दृश्यते तथा भिन्नस्यापि
सामाधिकस्य स्वामी सामाधिकवांस्तत्फलभोक्ता भविष्य-
ति, न्यायस्य समानत्वादिति ।

तदेतत् परः परिहरति—

तं न जओ जीवगुणो, सामहयं तेण विफलया तस्स ।
खञ्जचअणं जुता, परसामहयस्स वाऽफलया ॥३४२८॥
तदेतत् सूरे ! त्वदुक्तं न, यतो जीवगुणः सामाधिकम्, तेन
जीवगुणस्य सामाधिकस्य गुणिनो जीवादन्यत्वं विफ-
लता—निष्फलता युक्ता, धने तु धर्मिनो गुणो न भवति,
तेन तस्य भिन्नस्यापि सफलताऽस्त्विति भावः । यथा प-
रसामाधिकस्य विवक्षितजीवमपेक्षान्यावत्फलनं ।

अपि च—

जइ भिन्नं तम्मावे, ति तओ (सो) तस्स भावरहिओ ति ।
अस्साली चिय निष्, अंधोवसमं पईवेण ॥३४२९॥
यदि कर्तुर्जीवाहमिन्नं सामाधिकम्, तदा तद्भावेऽपि
भिन्नसत्यकत्वात्सामाधिकप्रस्तावेऽपि तर्कोऽसौ कर्तुर्जी-
वस्त्वभाववर्हितः सत्यकत्वादिसामाधिकस्त्वभाववर्हित
इति कृत्वाऽहान्येव स्यात्, यथा भिन्नेन प्रदीपेन समं
वर्त्तमानोऽपि स्वस्त्वभावभूतचक्षुर्विकसोऽप्य इति ।

अधानन्यत्वपक्षे वृत्त्युपमाह—

एगत्ते तन्नासे, नासो जीवस्स संभवे भवणं ।
कारगसंकदोसा, तदिकया कप्पया वावि ॥३४३०॥
सामाधिकनङ्गत्वेरेकान्यत्वं तन्नाशे—सामाधिकनाशे
सामाधिकयो जीवस्यापि नाशः प्राप्नोति, घटस्त्वकपना-
शे घटस्त्वेव संभवे वात्यलो वा सामाधिकस्य, जीवस्यापि
भवनमुत्पत्तिमत्त्वं स्यात् । न च तस्य तद्विषये, नि-
स्यत्वात्, तथा—कर्तृकर्मकरणकारणां संकरदायः, तदे-
कता वा स्यात्, कल्पनाभावरूपता वा कारकाणां भेदेति ।

अत्राचार्य उत्तरमाह—

आया हु कारओ मे, सामाहयकम्म करणमाया य ।
तम्हा आया सामा—इयं च परिणामओ इकं ॥३४३१॥
आमैव तावत् सामाधिकस्य कारकः कर्ता मे—मम,
सामाधिकमेव क्रियमाणत्वात् कम्म सामाधिककम्मं तत्-
प्यामैव, न पुनस्तद्वर्णनिरिक्रमस्य किञ्चिदिति, चशब्दा-
द्—मनःप्रभृतिः करणमप्यामैव । तस्मादात्मा सामाधिकं
चशब्दात्—करणं चेति त्रितयमप्येतदकमेव । कथम् ? , प-
रिणामतः—आत्मपरिणामरूपत्वात् । नहि सामाधिकं मनः-
प्रभृतिकरणं चात्मपरिणामरूपत्वमतिक्रम्य वर्तते । अत-
स्त्रितयमपि परिणाम रूपतयैकमेवेदमिति ।

पतद्देव व्याचक्ष्याहुराह—

जं नाशाहमभावं, सामहयं जोगमाह करणं च ।
उभयं च मपरिणामो, परिणामाखण्णया जं चा ॥३४३२॥
यस्मात् सामाधिकं सामान्यं ज्ञानदर्शनवाचित्त्वमात्रम्,
करणपि मनःप्रभृतिः योगमाह परमगुरुः, उभयं चैतन्नात्मनः
स्वपरिणामः, परिणामनङ्गनाञ्च यस्मादनन्यकृत्यैवेति ।

ततः किम् ? इत्याह—

तेणया मामहयं, करणं च चसहाओ न भिन्नाइ ।
नुगु भणियमणुत्ते, तन्नास जीवनामो ति ॥३४३३॥
तेन तस्मादात्मा सामाधिकम्, चशब्दात्—करणं च म-
नःप्रभृति, न परस्परमनानि भिन्नानि । आह—नन्वेवमन-
न्यत्वं तन्नाशे जीवनाशः 'इत्यादिकं वृत्तं भणितमवेति ।

अत्र सूत्रमाह—

जह तपजयनामो, को दोमो होइ सवहा नत्थि ।
जे सो उप्पायववय—धुवधम्मत्थतपज्जाओ ॥ ३४३४ ॥
स चाली सामाधिकादिदूयः पर्यायश्च तन्पर्यायः—तत्प-
र्यायश्च तन्पर्यायरूपण नाशो जीवस्य तन्पर्यायनाशो यदि
भवति, तदा भवतु नाम, का दोगः ? । यस्तु पर्यायवि-
नाशो जीवस्य सर्वथा नाशः स नास्ति नेत्यतः, यस्मा-
दसौ जीव उप्पादय्यधर्मोव्ययधर्मोऽनन्तपर्यायः । तत-
श्चैकस्य सामाधिकादिपर्यायस्य नाशोऽपि कथं तस्य
सर्वथा नाशः, शयान्तपर्यायविशिष्टस्य तस्य सर्वदाऽव-
स्थानात् इति ।

न केवलमात्मा, किन्तु सर्वमपि वस्तु जैवानामुत्पादय्य-
यनित्यनास्त्वकमेवेति दर्शयन्माह—

सर्वं चिय पइमयं, उप्पज्जइ नामए य निष् च ।

एवं चैव य सुहृदु-कस्य बंधमोक्त्वाहसम्भावो ॥३४३५॥

प्रागसकृद् भावितायैवेति ।

यद्युक्तम् कारकैक्यम् कारकैक्यता प्राप्नोति, अत्राप्याह-
एवं च य वस्तुं, परिणामवसेषु कारगंतरयं ।

पार्वं तेषादीसो, विवक्षया कारगं जं च ॥ ३४३६ ॥

एकमपि हि वस्तु परिणामवशेन कारकान्तरतां प्राप्नो-
ति ; तथाहि-एक एव इवदत्तः कटादिकर्तृत्वेन परिणतः
कर्ता, स एव यद्धत्तादिप्रयोजककरणतया परिणतत्वात्
करणम्, विदुष्णां इत्यमानतया परिणतत्वात् कर्म, ता-
म्बुलादिदानप्रदणतया परिणतत्वात् सम्प्रदानम्, स एव
निष्पन्नकटस्य मोचनेन परिणतत्वाद्वादानम्, कटक्रिया-
धारत्वेन च परिणतत्वाद्विकरणमिति । एवमन्यत्रापि भा-
वनीयम् । तेन कारकसंकरादिको न दोषः, विवक्षानुवृत्त-
यस्मात् कारकाणि भवन्ति, तस्मात् कल्पनायामप्यदोष-
पेयेति ।

तथाहि—

कुंभो विसिज्जमाणो, कत्ता कम्मं स एव करणं च ।

नाणाकारयभावं, लहइ जहेगो विवक्षया ॥ ३४३७ ॥

जह वा नाणाखन्ना, नाणी नियओवओगकालम्मि ।

एगो वि तिससहावो, सामाहयकारओ एव ॥ ३४३८ ॥

कुम्भो विशीयमाणो विशरणक्रियायाः कर्तृत्वेन विवक्षित-
ताः कर्ता भवन्ति । स एव च विशरणक्रियाव्याप्यत्वेन
विवक्ष्यमाणः कर्म सम्प्रपद्यते, तेन घटपयोरेण कृत्वा
विशीर्यते, इति करणत्वेन विवक्ष्यमाणः स एव करणं
संज्ञायते । एवं यथैकाऽपि पदार्थो विवक्षया नामकारक-
भार्यं लभते, यथा वा मत्स्यादिज्ञानान्तर्गताऽभिज्ञां ज्ञानी-
जीवा निजज्ञानमविषयः स्वसेवेदरूपा य उपयोगस्तत्का-
ल एकाऽपि विवक्ष्यभावा भवति ; तथाहि स्वापयोग उप-
युज्यमानोऽसौ कर्ता भवति, संघेद्यमानत्वेन तु कर्म । क-
रणभूतज्ञानान्तर्गताश्च करणमिति । एवं सामायिककार-
क एकाऽपि विवक्षया कर्तृकर्मकरणस्वभावा द्रष्टव्य इति ।
तद्वयं करणं व्याख्यातम्, तद्व्याख्यातं च 'करामि' इति-
सामायिकस्य प्रथमावयवो व्याख्यातः । विशे० । आ० म० ।
आ० चू० । आ० ।

अदृष्टं पयडीणं, उकोसठिइ वट्टमाणो उ ।

जीवो न लहइ सामा-इयं चउएइ पि एगयरं ॥ १०५ ॥

सत्तएइ पयडीणं, अडिभतरओ उ कोडिकोडीणं ।

काऊण सागाराणं, जह लहइ चउएइमसयरं ॥ १०६ ॥

प्रथमाधाव्याख्या-अदृष्टाणाम् इति-संख्या, कासाम् ?—
ज्ञानावरणीयादिकर्मप्रकृतीनाम्, उत्कृष्टा चासौ स्थितिभ्यो-
त्कृष्टस्थितिः तस्यां वर्तमानो भवन् जीवः—आत्मा न ल-
भते—न प्राप्नोति, किं तन् ?—सामायिकं-पुष्ट्याख्या-
तम्, किं विशिष्टम् ?—चतुर्णामपि-सम्यक्त्वश्रुत-
दशविर्गतलविवरितरूपाणाम् एकतरस्य—अन्यतमत् इति
यावत्, अपिशब्दात्—मत्यादि च, न केवलं न लभते, पूर्वप्र-
तिपक्षाऽपि न भवति, यतोऽथासम्यक्त्वो हि न पुनस्तम्प-
१८६

रित्यामेऽपि ग्रन्थमुल्लङ्घ्य उत्कृष्टस्थितिः कर्मप्रकृतीः ब-
ध्नाति, आयुष्ककृष्टस्थितौ पुनर्वर्त्तमानः पूर्वप्रतिपन्न-
को भवति, अनुत्तरविमोपगतकाले देवो, न तु प्रतिपद्य-
मानक इति । तुशब्दाद् जघन्यास्थितौ च वर्त्तमानः पूर्वप्रति-
पन्नत्वाच्च लभते, आयुष्कजघन्यास्थितौ च वर्त्तमानो न
पूर्वप्रतिपन्नो नापि प्रतिपद्यमानकः, जघन्यायुक्तस्य कु-
ल्लकभवप्रदह्याधारत्वात्, तस्य च वनस्त्वपि तु भावात्, तत्र
च पूर्वप्रतिपन्नप्रतिपद्यमानकभावात्, प्रकृतीनां च उत्कृ-
ष्टतरभ्येति स्थितिः—आदिनस्तित्वागन्तरा-
यस्य च त्रिशत्सागरोपमकोटीकोट्यः परास्थितिः, सप्त-
तिमोहनीयस्य, नामगात्रयोर्विशिनः, त्रयस्त्रिंशत्सागरो-
पमाण्यायुष्कस्य, इति, जघन्या तु द्वादशमुहसौ वेदनीय-
स्य, नामगात्रयारष्टौ, शेषाणामन्तर्मुहसौ (तत्त्वाव्यं अं०
सूत्राणि १५ १६-१७-१८-१९-२०-२१) इति गाथाधः । आह-
किमेता—युगपदेव उत्कृष्टां स्थितिमासादयन्ति उत एक-
स्यामुत्कृष्टस्थितिरूपायां सञ्ज्ञानायामस्या ऋषि नियमनो
भवान्, आहोन्विद्वयथा वा वैजिज्यभवेति । उच्यते—अत्र
विधिरिति, मोहनीयस्य उत्कृष्टस्थितौ शेषाणामपि पराण-
मुत्कृष्ट, आयुष्कप्रकृतेस्तु उत्कृष्टा वा मध्यमा वा, न तु
जघन्येति । मोहनीयहरिद्वानां तु शेषप्रकृतीनामन्यतमाया
उत्कृष्टस्थितेः सङ्ख्या मोहनीयस्य शेषाणां च उत्कृष्टा वा
मध्यमा वा, न तु जघन्येति प्रासङ्गिकम् । द्विती—
यथाधाव्याख्या—सप्तानामायुष्करहितानां कर्मप्रकृतीनां या
पर्यन्तवर्तिनी स्थितिस्तामर्हज्जुल्य सागरांपमार्णां कोटी-
कोटी. तस्याः कोटीकोट्या अभ्यन्तर एव तुशब्देऽवधा-
रणाधः, कुत्वाऽऽप्तानमिति गम्यते यदि लभते—यदि प्रा-
प्नोति, चतुर्णां धृतसामायिकादीनामन्यतमत्, नत एव
लभते नान्यथेति । पाठान्तरं वा कुत्वा सागरांपमार्णां स्थि-
ति लभते चतुर्णामन्यतरत् इत्युक्तमिति । अथयार्थोऽ-
भिधीयते—सप्तानां प्रकृतीनां यथा पर्यन्तवर्तिनी सागरांपम-
कोटीकोटी पदोपमासङ्ख्यायभागादना भवति, तदा घन-
रागद्वयपरिणामोऽत्यन्तदुर्भेदधराकप्रतिपद्यत् कर्मप्रतिध-
वर्तते । आह च—प्रायकारः—'मंति त्ति सुदुर्भेदो, क-
कलङ्कघणकदगुदगंति इव । जीवस्स कर्मजाणंआ, घणुरा-
गहोसपरिणामो ॥ १ ॥ ' इत्यादि. तस्मिन् भिन्नं सम्य-
क्त्वादिनाम उपजायते, नान्यथेति, तद्वद्वच मनो—
विघातपरिश्रमादिभिः दुस्साधयो वर्त्तते । तथाहि—स
जीवः कर्मिपुमध्यगतः नै प्राप्य अतीव परिश्रम्यति,
प्रभूतकर्मरहितमैश्वर्यानुभवेन सजातसदृशत्वात्, संप्रामादि-
रसीव दुर्जयाप्राप्तानेकशतवृत्तरेन्दुभटवत् । अपरस्त्वाह-
कि तेन भिन्नं ? किं-वा सम्यक्त्वादिनाऽप्राप्तं ? यथाऽ-
तिदीर्घां कर्मस्थितिः सम्यक्त्वादिगुणगर्हितेनैव क्षीयता,
एवं कर्मशेषमपि गुणगर्हित एव क्षयित्वा विवक्षितफल-
भागं भवतु । अत्रोच्यते—स हि तस्यामवस्थायौ वर्त्तमानोऽ-
नासादिनगुणान्तरा न शेषपणया विशिष्टकलप्रसाधना-
यालम्, चित्तावधातादिदुर्बलवत्त्वात् विशिष्टप्राप्तपूर्वक-
लप्राप्त्यासङ्गत्वात् प्रागभ्यस्तक्रियया तस्यावाप्तुमशक्य-
त्वाच्च । अतकसंबन्धरातुप्राप्तिला चास्लादिपुरश्चरक्रिया-
सादिनगुणान्तरासत्सहायक्रियारहितविरचामात्रकवत् तथा
आह—प्रायकारः—'प्राप्य पुष्ट्यलया,परिमउई साहशामिगु-

कनरिश्वा । होति महाविज्जाए, किरिया पायं सविष्ठा य ॥१॥
तह कम्मडिनी खवणं, परिमडई मोक्कवाहणे गकरे । इह
संस्णाधिकिरिया, तुलभापायं सविष्ठा य ॥ २ ॥ ” अथवा-
यत् एव बह्वी कर्मस्थितिरनेन उन्मूलता, अन एवा-
पचीवमानदोषस्य सम्यक्त्वादिगुणलाभः संजायत, नि-
श्चयकर्मपरिष्ठाये विहायवत्, तत एव च मोक्ष इति, अना-
न शेषमपि कर्मगुणरहित एवापाकृत्य मोक्षं प्रसाधयतीति
स्थितम् । आप० १ अ० । (भद्रतन्त्रशब्दव्याख्या) ‘ भद्रतं
शब्दे पञ्चमभागे उक्ता ।) सामाधिकशब्दार्थः पूर्वं
व्याख्यातः ।

तस्य केमे पर्यायाः—

समया समत्त पम-त्थं सति सुविहिं सुहं अग्निदं च ।
अदुगुक्षियम (ख) गरहिय-मणवज्जमिमे वि एगट्ठा । १०३३ ।
आवि० १ अ० ।

(एषां स्वस्वत्वादि व्याख्या) (अनन्तशब्दव्याख्या) ‘ अन्तं
शब्दे प्रथमभागे ५४ वृत्त उक्ता ।) (सर्वशब्दार्थः ‘ सर्व
शब्दऽस्मिन्नेव भागे गतः ।) (सावधपदार्थः
‘ सावज्जा शब्देऽस्मिन्नेव भागे वक्ष्यते ।)

अथ सर्वाविपदानां क्रियाया सह संबन्धं कुर्वन्नाह—
सर्वो सावज्जां चि य, जोगो संजक्कए तयं मव्वं ।
सावज्जं जोगं ति य, पक्कक्खामि चि जज्जिमे ॥ ३५०० ॥
सर्वो—निरवशेषः सावधयोग इति संबध्यते ते सर्वे साव-
धयोगे प्रत्याख्यामीति क्रिया प्रत्याख्ये वा वज्जयामीत्यर्थः ।
इह प्रत्याख्यामि प्रत्याख्यं चिति क्रियाद्वयेऽपि सावधयो-
गस्य प्रत्याख्याने गम्यते, अनस्तद्वै प्रत्याख्याने व्याचि-
क्यासुराह—

पइमो पडिमेहे, अक्खारां खावणाऽभिहाणं वा ।

पडिमेहसकखाणं, पक्कखाणं निविचि चि ॥ ३५०१ ॥

प्रतिशब्देऽत्र प्रतिषेधं वर्तते, आख्याने त्वामिमुख्येन वा-
ऽऽदरेण वा व्यापना—प्रकथने, चक्षिपत्तेऽभिधाने वा, प्र-
तिषेधस्याख्याने प्रत्याख्याने—निवृत्तिः इति । वि० ।

(७६) सांप्रतं कण्ठनः स्वयमेव चालनां प्रतिपाद्यन्नाह—

को कारओ ? करतो, किं कम्मं ? , जं तु कीरई तेण ।

किं कारणकरणाण य, अन्नमण्णं च ? अक्खो १०३४

इह ‘ करामि भद्रतं ! सामाधिकम् ’ इत्यत्र क-
र्तृकमेकत्वव्यवस्था बह्व्या, यथा—करामि राजन् । घट-
मिगुक्के कुलालः कर्ता घट एव कर्म इत्यादि करणमिति,
एवमत्र कः कारकः कुलालसंस्थानीयः ? इत्यत्र आह—
‘ करतो ’ ति-तत्तु कुर्वन्नामेव, अथ किं कर्म घटादिमंस्था-
नीयम् ? इत्यत्राऽऽह—एषु कियते—नियत्येन तेन—क-
र्ता तच्च तद्गुणकं सामाधिकमेव, त्वाधः करणमप्र-
निर्वचनसंप्रदायः, यथा कर्म निर्दिष्टमेवं किं करणमित्यु-
द्देशादिवक्तुविधिमिति । निर्वचनम्, एवं व्यवस्थितं सत्याह-
‘ किं कारणकरणाण य ’ ति—किं कारणकरणाः ? , चश-
द्वात्—कर्णञ्च परस्परतः कुलालघटद्वन्द्वजादीनामिवाव्य-
स्वम्, आहोविद्वन्द्वव्यवस्थेवेति ? , उभयथाऽपि दौषः, क-
थम् ? , अन्यत्वे सामाधिक्यतोऽपि तत्फलस्य मोक्षस्याभा-

वः, तद्व्यवस्था, मिथ्यादृष्टेर्वि, अनन्यत्वं तु तस्याप्यसि-
वाश्रयाभ्यामात्मनोऽप्युत्पत्तिविनाशप्रसङ्ग इति, अग्निदं चेतत्,
तस्यानादिमस्वाभ्युपगमादित्याक्षपक्षालंति गाथार्थः ।

विजृम्भिते चात्र भाष्यकारेण—

“ अन्नते सामभावा-भावात् तत्पञ्चायणाभायो ।

पावहं मिच्छस्व व मे, सममादिच्छाऽविसेतो य ॥ १ ॥

अहं च महंभिन्नं वि, धणेषु सधणो चि हाहं ववएसो ।

सधणो व धणाभोगो, जहं तह सामाहयस्सामी ॥ २ ॥

ते ज जज्जा जीवगुणो, सामाहयं तेण विफलता तस्स ।

अन्नतणओ जुत्ता, परसामाहयस्स वाऽफलता ॥ ३ ॥

जहं भिन्नं तन्माव-ऽवि नो तन्नो तत्समाववरहिन्ना चि ।

अरण्णाणिण्यि णिणं, अंधो व समं पव्वेणे ॥ ४ ॥

एवमेतं तन्नास, नासो जीवस्स संभव भव्वे ।

कारगसंकरदोसां, तदक्याकण्णया वावि ॥ ५ ॥ ”

इत्यादि, इत्थं चालनार्थमध्यायानुना प्रत्यवस्थानं प्रतिपा-
द्यन्नाह—

आया तु कारओ मे, सामाहय कम्म करणमाया य ।

परिणामे सइ आया, सामाहयमेव उ पसिद्धि ॥ १०३५ ॥

इहाऽमेव कारका मम, तस्य स्यात्तस्यैव प्रभुत्वे,

तथा—सामाधिक्यं कर्म तद्गुणत्वात्, करणं बोधशक्तिफलं

तत्क्रियत्वाद्वात्म्यं, तथाऽपि यथाक्रदागणामसम्भव एव,

कुत इत्याह—यस्मात् परिणामे सत्यात्मा सामाधिक्यं, परि-

णामने—परिणामः कथञ्चित् पूर्वकारपरिणामेनाकाररूपाप-

त्तिरिति, उक्तं च—“ नाथोन्तरममो यस्मात्, सर्वथैव न

चाऽगमः । परिणामः प्रमासिद्धे, इदञ्च स्तुल परिहृते ॥ १ ॥ ”

इत्यादि, नन्विमं परिणामं सति । अथमप्यस्याः—परि-

णामं सति तस्य नित्यानित्याद्यनेकरूपत्वाद् द्रव्यगुणपर्याया-

णामपि भेदाभेदसिद्धेः, अन्यथा सकलमेव्यवहाराच्छेदप्रस-

ङ्गाद्, एकान्तपक्षेणान्यत्वादन्यवयोरानभ्युपगमाद्, इत्थं

चैकत्वानिक्तत्वपक्षयोः कर्तृकमेकत्वव्यवस्थानिद्धेः, आ-

त्मा—जीवः सामाधिक्यमेव तु प्रसिद्धिः । तथाह—न तद-

कान्तेन अन्यत् । तद्गुणत्वाच्च चानन्य (त) द्गुणत्वात्तद्व-

ति । इत्थं चेतदङ्गीकृतमेवम्, अन्यथा गुणगुणनिराकान्तभे-

द्विप्रकृष्टगुणमात्रापलब्धौ प्रतिनियतगुणाविवक्षय एव संश-

यो न स्यात्, तद्व्यवस्थाऽपि तस्य भेदाविशेषात्, इत्यनेन

यदा कश्चिद्विरतकतद्वहणाशास्त्राविसरगन्धोद्गन्तरतः कि-

मापि शुद्धं पश्यति तदा किमप्यपेक्षा किं वा बलाकल्प्यं

प्रतिनियतगुणाविवक्षय इति, अभेदपक्षे तु संशयाद्युत्पत्तिरिव,

गुणप्रवणत एव तस्यापि शुद्धीतत्वादिद्वयं विस्तरंति गा-

थार्थः ।

भाष्यकारद्वयगुणानि त्वमनि—

“ आयाहु कारओ मे, सामाहय कम्म करणमाया य ।

तन्हा आया सामा-दयं च परिणामओ एक्कं ॥ १ ॥

जं णाणाइसहावे, सामाहयजोगमाइस्सओ ॥ २ ॥

उभयं च स परिणामो, परिणामाण्णया जं च ॥ ३ ॥

तेणाया सामाहयं, करणं च सइहोमं अभिभाई ।

गल्लु भाणियमण्णञ्च, तन्नासं जीवणासो चि ॥ ३ ॥

जइ तण्णजयानो, कां दोसो उऽऽह ? सव्वहा नत्थि ।

जं सा उप्यायस्वय-धुवधम्मार्गेतपञ्चाओ ॥ ४ ॥
 सव्वं चिय पइसमयं, उप्पज्झा हासए य खिच्छं च ।
 एवं वेव य सुहदु-कव्वधम्मोक्काइसम्भाओ ॥ ५ ॥
 एमं वेव य वधुं, परिणामवसेणु कारंमंतरयं ।
 पावइ तेणाइसो, विक्कलया कारंमं जं च ॥ ६ ॥
 कुंभांउवि सज्जमाणो, कत्ता कम्मं स एव करणं च ।
 गाणाकारगभावं, लहर जंरंगो विक्कलए ॥ ७ ॥
 जइ वा नाणाणुषो, नाओ नियम्मावसांगकालम्मि ।
 एगांउवि तस्सभावां, सामाह्वकारगो खेवं ॥ ८ ॥

साम्प्रतं परिणामपक्षे सत्यकर्मनैकत्वपक्षयोरचि-
 राधेन कर्तृकर्मकरणव्यवस्थानुपदर्शयन्नाह-

एगवे जह मुड्डि, केइ अत्तंतरे घडाइणि ।

द्व्यत्यंतरमात्रे, गुणस्स किं केण संबद्धं ॥ ११०३६ ॥

पक्षव-कर्तृकर्मकरणभावे कर्तृकर्मकरणभावा दृष्टः, यथा-
 मुष्टिकरोति, अत्र देवदत्तः कर्ता, तद्वस्त एव कर्म, तस्यैव
 च प्रयत्नविशेषः करणमिति । तथा चोपान्तरे-कर्तृकर्मकरणानां
 भेदे दृष्ट एव नङ्गावः । तथा चोऽह-घटादीनि यथा क-
 रोतीति वर्तते । तत्रापि कुलालः कर्ता, घटः कर्म, वृद्धादि
 करणमिति । इह च सामायिकं गुणो वर्तते, स च गुणतः
 कषाज्जिद्वं भिन्न इति । विपक्षे बाधानुपदर्शयति द्रव्यात्
 सकाशाद्, गुणिन इत्यर्थः, एकान्तनैर्बाधोत्तरभावे--भेदे
 सति, कस्य-गुणस्य, किं कन संबद्धमिति ? न किञ्चित्
 केनचित् संबद्धं, ज्ञानादीनामपि गुणत्वात्तेषामपि चा-
 ऽऽम्भादिगुणिभ्य एकान्तभिन्नत्वात्, संवेदनाभावतः स-
 र्वव्यवस्थानुपपत्तेरिति भावना । एषमकान्तेनानुपपत्तेरभा-
 वेऽपि दोषा अभ्युत्था इति मार्गार्थः । कण्टकस्ता-
 वदुक्ते चालनाप्रत्यवस्थाने, अत एव चात्र पुनरुक्तदोषो-
 ऽपि नास्ति, अनुवादद्वारेण चालनाप्रत्यवस्थानप्रवृत्तिर-
 त्यलं प्रसङ्गः ।

(७७) अधौव-भवजीवितयोर्विवरणमाह-

आउस्सद्वत्तया, सामंभं पाणधाररुमिहोहो ।

भवजीवियं चउद्धा, नेरइयाइण जावत्था ॥ ३४१२ ॥

आयुषः-आयुर्मात्ररूपस्य कमेणः संबन्धीनि यानि सन्ति
 जीवस्य सत्तावर्तीनि द्रव्याणि ताभ्यामुःसद्द्रव्याणि तङ्गा-
 व आयुःसद्द्रव्यता तथा आयुःसद्द्रव्यतया संसारं परिज-
 मतो जीवस्य यत् सामान्यं प्राणधारणं यदाभित्य सि-
 ङ्गा एव मृता उच्यन्ते, न संसारिणः, तदिह संसारिणः
 जीवितसामान्यमात्ररूपमोक्ष मोक्षजीवितमुच्यत इति ।
 भवन्ति प्राणिनोऽस्मिन्निति भवः--संसारतत्त्वावस्थिति-
 इत्युच्यते भवजीवितम्, तच्चतुर्थो । इति पुनस्तत् ॥ इत्या-
 ह-नारकादीनां या जन्मनः प्रथमसमयाच्चरमसमये याव-
 द्बन्धाऽवस्थितिरवस्थानां तद्वैतुष्यात् सा भवजीवितमिति ।

तज्जवजीवितं भोगजीवितं चाह-

तम्भवजीवियमोरा-ल्लियाणं च तम्भवजीवियमाणां ।

चकइराइणं भो-मजीविणं सुखराणं च ॥ ३४१३ ॥

पुनः पुनस्तत्रैव विवक्षिते भवे उपपन्नास्तज्जवोत्पन्नास्तेषां
 तज्जवोत्पन्नानां यजीवितं तत् तज्जवजीवितमुच्यते । त-

चौदारिकशरीरिणां तिर्यण-मनुष्याणामेवावगतन्तव्यम् । त-
 त्रैकेन्द्रियाणां पुनः पुनस्तत्रैकेन्द्रियप्रभव उत्पद्यमाना-
 मनन्तानि भवग्रहणान्येतदुक्तद्वयोऽवसेयम् । द्विन्द्रियाणां
 तु संख्यातानि भवग्रहणानि । एन्द्रियतिर्यकां मनुष्याणां
 च सप्तद्वौ वा भवग्रहणानीति मन्तव्यम् । जन्ममृतस्तु
 सर्वत्र द्वे भवग्रहे । वैकियशरीरिणां तु देवनाकागादिनां
 न संभवत्येव, पुनः पुनस्तत्रैवावपश्यभावादिति । चक्रधराऽऽ-
 दीनां तु भोगपुरुषाणां सुखवराणां च देवानां जीवितं-
 भोगजीवितमिति ।

शवजीवितानि तु नीत्यह-
 संजमजीवियमिती-णं असंजमजीवियमविरयाणां ।

जसज्जीवियं जसोना-मओ जिणइणं लोगम्मि ॥ ३४१४ ॥

पाठसिद्धा, नवरं ' इती'णं ' ति-अप्रीणाम् पतीनामिति ।
 ' जसनामओ ' ति-यशोनामकमोदयादित्यर्थः ।

नाम्येषां मथ्यात् किं जीवितमिहाधिकृतम् ? इत्याह-

नरभवजीवियमहिगम्यं, विसंजमो ससयं जहाजोमं ।

जावजीवामि तयं, ता पक्कससि सावज्जं ॥ ३४१५ ॥

भवजीवितरूपं नरभवजीवितं मनुष्यभवजीवितं विंशत्ततोऽ-
 ग्राधिकृतम्, मनुष्याणामिह चारित्रसामाधिक्याधिकारात्,
 शेषं नामाग्निजीवितं यथायोगं यद् यत्र युज्यत तत् तत्र या-
 जनीयम् । ततश्च स एव मनुष्यः प्रतिजानीते-यावदनेन
 नरभवजीवितेन जीवामि तावत् तत् साधयामं प्रत्याख्या-
 मीति ।

अथवा-यावच्छुद्धस्यार्थमाह-

जावदयं परिमाणे, मज्जायाएऽवधारणे वेह ।

जावजीवं जीवण-परिमाणं जत्तियम्मि चि ॥ ३४१६ ॥

जावजीवमिहारे-ण मरणमज्जायमो न तं कालं ।

अवधारणे वि जाव-जीवणमेवेह न उ परमो ॥ ३४१७ ॥

इह यावदयं शब्दास्त्वचर्थेण वर्तते ; तथा-परिमाणे-
 मर्यादायाम्, अवधारणे चेति । तत्र परिमाणार्थे ताव-
 दाह-यावजीवमिति । किमुक्तं भवति ?-यावद् म जीव-
 नपरिमाणमिह भवायुष्कस्य परिमाणं तावन्तं कालं प्रत्याच-
 क्ष इति । मर्यादार्थमाह-यावजीवमित्यादि । अत्र यावजीव-
 मिति । किमुक्तं भवति ?-आरण मरणमर्यादाया अर्वाक् प्र-
 त्याचक्ष, न पुनस्तत्कालं प्रत्याख्यानग्रहणकाल एव, किन्तु
 मरणसीमां यावत् प्रत्याख्यामीति । अवधारणेऽपि-याव-
 दिहभवजीवितं तावदेव प्रत्याचक्षे, न तु परतः, देवाद्यवस्था-
 यामविरतत्वं प्रत्याख्यानभङ्गप्रसङ्गात् । ' परतो मुक्कलम् ' इति
 विधिरिति न कर्तव्यः, भोगाशंसादागानुपपन्नमिति स्वयमेव
 दृष्टव्यमिति ।

अत्राक्षपपरिहारात्माह-

जावजीवं पत्ते, जावजीवाए लिंगवच्चासो ।

मावप्पव्वयमो वा, जा जावजीवया ताए ॥ ३४१८ ॥

ननुकल्यायेन यावजीवमिति निर्देशं प्राप्ते ' यावजीवया ' इ-
 ति निर्देशः किमर्थं भगवता सूत्रकृता विहितः ? इति शेषः ।
 अत्र परिहारमाह-'लिंगवच्चासो' ति-लिङ्गव्यत्ययोऽत्र भ-

यवतोऽभिमतः, तेनेत्येवं निर्देशः कृत इत्यर्थः । अथवा-याव-
जीवशब्दात् भावप्रत्यय उपाधत्ते, तत्कारणं भावप्रत्यय उ-
पाधत्ते या 'यावजीवतया' इति निष्पद्यते, तथा यावजीवत-
या 'प्रत्याख्यायति' इति संबन्धत इति ।

अन्विध्यमपि 'यावजीवतया' इति प्राप्ते 'यावजीवया' इति
कथं भवति ? इत्याह—

जावजीवतया इति, जावजीवार्यं वसुलोवाओ ।

जावजीवो जीसे, जावजीवाहवा सा उ ॥ ३५१६ ॥

'यावजीवतया' इति निर्देश प्राप्ते यत् 'यावजीवया' इत्यु-
क्तम्, तत् तत्कारणत्ववर्गीलोपाधिनि द्रष्टव्यम् । तृतीयं प-
रिहारमाह । अथवा-जीवनं जीवो यावजीवो यस्यां सा
यावजीविति बहुव्रीहिसत्त्वा यावजीवया इत्येवं द्रष्टव्य-
मिति ।

अत्र विनयेपृच्छामुत्तरं वाऽऽह—

का पुण सा संवज्झइ, पच्चक्खाणकिरिया तथा सव्वं ।

जावजीवाएऽहं पच्चक्खामीमि सावज्जं ॥ ३५२० ॥

का पुनः पूर्वोक्तबहुव्रीहावन्वयपदार्थं संबधने ? इत्याह—
प्रत्याख्यानानुक्रमेण । तथा यावजीवया प्रत्याख्यानक्रियया
सर्वं सावधयागमहं 'प्रत्याख्यायति' इति संबन्ध इति ।

परिहारान्तरमाह—

जीवसमूहया जीवा, जावजीवा पुग व सा नेया ।

तीए पाययवण्ये, जावजीवाहहतएयं ॥ ३५२१ ॥

अथवा-जीवनं जीवेति क्रीडिकाभिधायक पदार्थं शब्दः
साधयेन, न तु जीव इति पुनिक्रियाभिधायकः । ततश्च यथा
पुग-पूर्व तथाऽन्वयव्यवृत्तिना यावच्छब्देन सह समासे
सा यावजीवा इत्यादि, तथा-यावत्परिमाणो जीवा यावजी-
वा, एवं मर्यादाऽवधारणयोरपि समासः कार्यः । तथा याव-
जीवया प्रत्याख्यायति; प्राकृतवचने च पर्यन्त एकारनिर्देशेन
तृतीयमवबन्धयेति । विशे० ।

तद्वं मनःप्रभृति त्रिविधं करणं व्याख्याय प्रस्तुतयो-
जनामाह—

तेण तिविहेण मनसा, वाया काएण किं तयं तिविहं ।

पुव्वाविहायं जोगं, न करमिवाह सावज्जं ॥ ३५२६ ॥

तत्र यथाऽहम्भवेण त्रिविधेन करणेन—मनसा वाचा
कायेन; मनो-बाह्व-हायलक्षणेनेत्यर्थः । किम् ? अत आह—
तत् पूर्वोक्तत्रिविधं त्रिविधं साधये यो न करमीत्यादि
संबन्धत-न करमि, न कारवमि, करंते पि अरणेण स-
मणुज्जाणमि' इति संबन्धत इत्यर्थः ।

अथवा, अन्यथा संबन्धयन्माह—

पुव्वं व जमुहिहं तिविहं तिविहेण तत्थ करणस्स ।

तिविहत्तयं विवरीयं, मयेण वायाए काएण ॥ ३५३० ॥

तिविहमिषाणि जोगं, पच्चक्खेयमणुभाए सुत्तं ।

किं पुणरुक्कमिज्जं, जोगं करणस्स निहंमो ? ॥ ३५३१ ॥

तो न जमुहेमं विय, निहेसो भणए निसामेहि ।

जोगस्स करणततो-वदरिमणुत्थं विवजासो ॥ ३५३२ ॥

देसियमेवं जोगो, करणवतो नियमपण्हासो चि ।

तन्मावे भावाओ, तदभावे वपभावाओ ॥ ३५३३ ॥

अथवा—पूर्वं सूत्र यदुद्दिष्टं 'त्रिविधं त्रिविधेन' इति,

तत्र करणस्य त्रिविधत्वम्—' मयेण, वायाए, काए-

ण' इति सूत्रगतनैवावयवेन विवृते व्याख्यातमिति । इत्या-

नीं तु त्रिविधं प्रत्याख्यं योऽं सूत्रमनुभाषते—विबुधाति-

' न करमि, न कारवमि' इत्यादिनेव सूत्रावयवेन ।

अत्राह परः—ननु यद्ययम्, तर्हि किं पुनः कारण-

म्, येन योगमुक्त्यातिरिक्तं करणस्य प्रथमं निर्देशः

कृतः ? । उद्देशकालि हि प्रथमं 'त्रिविधम्' इत्युद्देशात् यो-

ग एव प्रथममुद्दिष्टः, तदनन्तरं 'त्रिविधम्' इत्यभिधा-

नात् पश्चात् करणस्याहोऽऽहः कृतः । एवं च सति 'यो-

द्देशो निर्देशः' इति व्यायादिह निर्देशोऽपि प्रथमं योगस्य,

पश्चात् करणस्य प्राप्त्याति, तथा—' न करमि, न कार-

वमि, करंते पि अरणेण स समणुज्जाणमि मणो वाया-

ए काएण' इति । न चैवं निर्दिष्टम्, व्यत्ययविधिनादिति ।

' तो' ति-ततो न यथोद्देशमेव निर्देशोऽत्र संजातः, तन्

किमत्र कारणमिति वाच्यम् ? । शुद्धाह—निश्चय-आकल्य-

भग्येनऽत्र कारणम्—करणादिलक्षणस्य योगस्य कारणतत्त्वा-

पदशब्दार्थं मनो-बाह्व-हायलक्षणकारणयुक्तोपदेशनार्थमेव

व्यत्यासः कृत इति । एतद्वै भावयति—देशनमुपदिष्टमेव

व्यत्यासकरणेन भगवता सूचकम्—योऽयं करणकरणा-

द्विधापारलक्षणेन योगः स मनःप्रभृतिकरणवशस्तदायक

इति नियतम् । निश्चितं स्वयमप्रधानं, तज्जाव-करणभाव एव

भावान्, तदभावेऽपि च-करणाभावेऽप्यश्वयमभावाद्भि ।

किमिति योगः करणभाव एव भवति, तदभावे तु न भव-

ति ? इत्याह—

तस्म तदाधाराओ, तकारणओ य तप्परिणओ ।

परिणेतुरात्थतर-भावाओ करणमेव तओ ॥ ३५३४ ॥

तस्य—योगस्य तदाधारत्वात्—करणधारत्वात्, तथा-

तद्—मनःप्रभृति करणमेव कारणं यस्य स तत्कारणस्त-

ज्जावस्तत्वे तस्मात्, कारणत्वात् तस्य योगस्य, तथा-त-

त्परिणतिः—तत्करणपरिणतिरूपत्वात्—तस्य, तथा, परिण-

न्तुः करणस्याऽन्त्योन्त्यत्वादन्यत्वात् तस्य, यतः कार-

णमेव तदोऽन्ती योगः, तत्तत्सदामकात्वात् तज्जाव एव

भवति, तदभावे तु न भवति । आह—यद्ययम्, उद्देशो-

ऽयमेव कस्माद् न कृतः ? । उच्यते—योगस्यार्थाप-प्रत्या-

ख्येनैवेन प्राधान्यव्यापनार्थमिति । तद्वै योगस्य करणा-

त्मकत्वं दर्शितम् ।

अथ कारणयोगयोः पुनः समुदितयोर्जीवामकत्वं दर्श-

यमाह—

एतो विय नोवस्स वि, तम्मयया करण-जोगपरिणामा ।

गम्मह नयंताओ, कयाह ममए जज्जाओभाहये ॥ ३५३५ ॥

यत एव परिणतः परिणामोऽन्त्योन्त्यमुक्तम्, अत एव

जीव-तस्य तस्यतया-स्वपरिणामरूपकरणयोगा-मता ग-

यते । कुत इत्याह—‘करणयोगपरिणाम’ इति करणं च योगश्च करण-योगो तौ परिणामः—स्वभावौ यस्यासौ करणयोगपरिणामस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मात् करणयोगपरिणामत्वाजीवस्य । स हि करण-योगपरिणामेन परिणमति । परिणामश्च परिणामनुरन्तरात् । अतः करणयोगात्मता जीवस्य गम्यते, कदाचित् कथञ्चिद् नयान्तराद् निश्चयलक्षणं नयान्तरमाश्रित्यति ; यतः सम्ये सिद्धान्तेऽभिहितम् ।

किम् ? इत्याह—

आया चेव अहिंसा, आया हिंस ति निच्छम्भो एस ।

जो होइ अप्पमत्तो, अहिंसम्भो हिंसम्भो इयो ॥३४३६॥

इह आत्मा मनःप्रसूतिना करोत्येन हनन-घातना-ऽनुमति-लक्षां हिंसां नञिवृत्तिरूपमाहिंसां च करोतीति व्यवहारः । अथवा च गाथायां निश्चयनयमतेन आत्मेव हननादिलक्षणा हिंसा, स एव च तन्निवृत्तिरूपोऽहिंसेत्युक्तम् । तदनेनात्मनः करणस्य योगलक्षणस्य कर्मणश्चैकत्वमुक्तं भवतीति ।

अत्र परंप्रथमाशङ्क्य परिहरन्नाह—

आहगत्ते कत्ता, कम्मं करणं ति को विभागोऽयं ।

अमग्ग पजायंतर-विंससखाब्भो न दोसो ति ॥३४३७॥

आह परः—तन्वचं अतयस्याप्येकत्वे कर्ता, कर्म, करणं क्वीतो को विभागः ?—को भेदः ? । भ्रष्टेऽत्रोत्तरम्—पयायागन्तरेण विषयेषु प्रयागन्तरविषयेषु तस्माद्दोषः । इदमुक्तं भवति—एक एव कर्ताऽऽत्मा व्यतिरिक्तैः कथञ्चिद् द्विभिः कर्म-करणरूपिभ्यामन्तरेष्विष्यत इति बोद्धव्यं य इति ।

पूर्वे भावितमपीदं पुनरपि स्मारयन्नाह—

मङ्गं पि सव्वकारग-परिणामाशुभभावयामेह ।

नाया नाशाण्णो, जह विंशयाइपरिणामं ॥ ३४३८ ॥

एकमपि घटादिकं वस्तु सर्वकारकपरिणामलक्षणमन्याभ्यभावताम्—अन्यान्यरूपतामिति, यथा ज्ञाना जीवा ज्ञानानभ्यः सख विंशयादिपरिणाममिति । स एव हि स्वज्ञान उप-पुन्यमात्रः कर्ता, करणभूतज्ञानानभ्यन्तात् स एव च करणं, स्वयं संवेद्यमानस्तु स एव विंशय इति सविस्तरं प्राशस्त्यमिति ।

ननु ‘सर्वं सावधं योगं प्रत्याख्यामि’ इत्युक्तम्, कः पुनरसौ सावधो योगः ? इत्याह—

स य सावजो योगो, हिंसाइओ तयं सयं सर्वं ।

न करोमि न करिमि य, न याणुज्जाणे करंतं पि ॥३४३९॥

स च सावधो योगो हिंसा-ऽनुतस्तेयादिको मन्तव्यः । तर्कं सर्वमपि स्वयं न करोमि, न कारयाम्यर्थः, एवं नानुज्जानाति कुर्वन्तमपीति । विंशे० आ० म० आ० ५० । सामाधिकसूत्रसङ्ग्रहः, तत्र ‘करोमि भते । सामाहयं’ इति पञ्च समिहंशो गहिआओ, ‘सर्वं सावधं जोगं पञ्च-कक्षां’ इति तिरिण गुलीओ गहिआओ, एष समिहंशो पञ्चलं निगमह य गुलीओ इति, यथाञ्च अद्द पवयमायाओ जाहिं सामाहयं बोहसयपुववाणि मायाणि, माउगाओ ति मूलं भणियं ति होह । इहैव प्रायः सूत्रस्पर्शनिर्मुक्तिवक्तव्य-
१६०

ताया उक्त्वात् मध्यप्रश्ने च नुलात्तद्व्यायेनाऽऽद्यस्त-योरप्याक्षेपादिग्रहाह—‘सुलप्यासिधणिज्जु-’ इति विधिरूपो गम्भो एवं’ इति—सूत्रस्पर्शनिर्मुक्तिविस्तरार्थो गतः, एवम्—उक्तं प्रकारेणेति गाथायः ।

साम्प्रतं सूत्र पवारीतादिकालप्रदं त्रिविधमुक्तमिति दर्शयन्नाह—

सामाहं करोमी, पक्खसामी पठिकममि ति ।

पञ्चुप्पन्नखागय-अईअकालाण गहणं तु ॥१०४६॥

सामाधिकं करोमि, तथा प्रत्याख्यामि सावधं योगमिति तथा प्रतिक्रममिति प्राक्कृतस्य । इह हि यथासङ्ख्यमेव प्रत्युपपन्नानागतातीतकालानां प्रदणमिति, उक्तं च—‘अईयं णि-दह पवुत्तं संवेरह, अखागयं पक्खक्खाह’ इति गाथायः ॥१०४६॥ साम्प्रतं तस्य भदन् । प्रतिष्ठापनीत्येतद् व्याख्यायते—तत्र ‘तस्य’ स्थिकृते योगः संवेद्यते, ननु च प्रतिक्रमामित्यस्याः क्रियायाः सोऽभिधृतेना योगः कर्मः कर्मणि च द्वितीया विभाङ्गतरस्त्वमित्यभिधेयं तस्मात्त्वमिधीयते किमर्थमिति ? आह—प्रयोजनायै वष्टी विवक्षातः प्रयुक्ता सम्बन्धलक्षणा, अवयवलक्षणा वा, योऽसौ योगलक्षण-विषयस्तस्यातीते सावधमंशमवयवे प्रतिक्रमामि न श्रेयं वतमानमनागतं वा । केचित् पुनरविभागताः अविशिष्ट-मेव सामान्यं योगं सम्बन्धयन्ति, तत्र युज्यते, अविशिष्टस्य त्रिकालविषयस्य प्रतिक्रमणायोजनाभावात् ; प्रथमरूपा-पक्षे च अविशिष्टमपि संवेद्य पुनरिच्छेऽवस्थापनीयस्त—कृद्वा इति प्रथमरूपा । यत्तत् प्रतिक्रमणेतत् प्राय—अस्मिन्मध्य पठितमनः प्रायश्चित्तमासंविन्तीतिविषयमिति गतत्वाद्तीतप्रतिक्रमणमिति न वक्तव्यम् । इह पुनरुक्तव्य-प्रसङ्गात्, यस्मादस्य प्रतिक्रमामितिशब्दस्य कर्मणो भवितव्यमवश्यं, तच्च भूते सावधयोगं मुक्त्वा नान्यत् कर्तव्यं विनुमहेति, यस्मात्तस्यैववयवलक्षणया पक्ष्या सम्बन्धः । आह—यद्येव पुनरुक्तादिभावादभिधीयते तत् इदमपरमाशु-द्धापदमिति दर्शयति—

तिविहंशं ति न जुत्तं, पडिपयविहिणा समाहिअं जेण ।

अत्यविगप्यथाए, गुणभावणय ति को दोसो ॥१०४७॥

‘त्रिविधं त्रिविधेन’ इत्यत्र त्रिविधेनैवयुक्तमिति, अत आह—प्रतिपदविधिना समाहितं येन, यस्मात् प्रति-पदमभिहितमेव, मनसा वाचा कायेन ति । अत्रोच्यते, अर्थविकल्पनाया—गुणभावणयेति वा को दोषः ? एतदुक्तं भवति—अर्थविकल्पसङ्कटमर्थं न पुनरुक्तम् । अथवा—गुणभावना पुनः पुनरभिधानाङ्कवतीति न दोषः । अथवा—मनसा वाचा कायेत्येत्यभिहितं प्रतिपदं न करोमि, न कारयामि, नानुज्जानामीति । ‘यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाता’ इति यथासङ्ख्यकमनिधं वा प्रापदिति त्रिविधपदैककानु-व्यते, त्रिविधमित्यन्याप्ययमेव प्रायः परिहार इति गाथायः ॥१०४७॥ अस्त्यसं प्रसङ्गः । प्रकृतं प्रत्युपः—‘तस्य भदन् । प्रतिक्रमामी’ इत्यत्र भदन् । पूर्ववद् अतिचारनिर्मुक्ति-क्रिया-मित्युक्तं तद्विषयवर्धयाम्येत्यति । अत्राऽऽह—ननु पूर्वमुक्त एव भदन्ः स एवानुश्लिष्यते, एवमर्थं चादौ

कामाह्व

अनुक्तं सत्यतः किं पुनरेवेकेने ? , अथोपपत्तेरनुपपत्तेर्नायमेव
अयं पुनरुत्पन्नश्च वा प्रयुक्तः , यतः परिभाषा-अनुपपत्तेर
न तस्य विषयो , न चापुनरेवेकादेव भवति , किं तर्हि ? ,
यत्नाद्भवति, स चायं यत्ना-पुनरुत्पत्तयमिति । अथका-
लात्मिकादिक्रियाप्रत्ययवचनोऽयं भवन्मशब्दः , अनन्ये-
तत्त्व ज्ञापितं भवति-सर्वेकियावसाने गुरोः प्रत्ययेण कार्ये-
मिति , उक्तं च भाष्यकारेण- , सामाह्वपक्षपक्ष-वयसो-
चाऽयं यदेतत्त्वोक्तिः किं । सत्त्वविरिधावसावो , भवियं पक्षपक्ष-
वयसो ॥ ११ ॥ इति कृतं प्रसङ्गम् । प्रतिक्रामासीत्यत्र प्रति-
क्रमश्च-मिथ्यापुनरुत्पत्तिमधीयते । तच्च द्विधा-द्रव्यतो भा-
वस्य, तथा चाह निरुक्तिकारः-

द्वयमि निवृद्धाहं, कुलालमिच्छति तत्पुदाहरणं ।

भावमि तदवउतो, मित्राहं तत्पुदाहरणं ॥ १०४८ ॥

द्रव्य इति द्वारपरामर्शः , द्रव्यप्रतिक्रमश्च तद्वेदोपकारात्
तद्वेदोपपत्तेः । अत एवाह-निवृद्धाहं, आदिशब्दाह-अनुप-
पत्त्यादिपरामर्शः, कुलालमिथ्यापुनरुत्पत्ते ततोदाहरणं, तच्चदम्-
" यमस्य कुम्भकारस्य कुम्भीय साहुली दिया, तथ्येको व-
क्ष्यो तस्य कुम्भकारस्य कोलालाणि अंगुलिधनुषद्वयं पा-
दावपादि विधर, कुम्भकारेण पञ्चजनिगटं विद्धो, अक्षिभ्यो व-
कीयमे कोलालाणि कारयेत् " , खुड्भो भण्ड-मिच्छा मि-
थुक्कंति यद्ये सा पुणोऽपि विधिउक्त मिच्छा मि थुक्कंति नि,
पक्ष्वा कुम्भकारेण तस्य खुड्भस्य कर्मादाह्यो विधा ,
सा भण्ड-पुष्पाविधोऽहं, कुम्भकारो भण्ड-मिच्छा मि थु-
क्कंति, यद्ये सा पुणो पुणो कर्मादाह्यं सत्त्व मिच्छा पु-
क्कंति करेह । पक्ष्वा वक्ष्यो भण्ड-पुष्पा सुन्दरं मिच्छा
मि थुक्कंति, कुम्भकारो भण्ड-पुष्पा वि एरिसं खव मिच्छा
थुक्कंति, पक्ष्वा डिभो विधिभवस्यत्तः । जं थुक्कंति
मिच्छा, तं खव विसवर्धे, पुणो पावे । पक्ष्वासुसावार् ,
मायाविधिरिष्यसंनो य ॥ ११ ॥ यद्ये द्वयपञ्चदशमं ॥
भावप्रतिक्रमश्च प्रतिपादयति-भाव इति द्वारपरामर्श
यव , तदुपयुक्तं यव " तस्मिन्-आधिक्ये शुभम्यापारं
उपयुक्ततुपयुक्तं यत् करोति , मृगपतिः ततोदाहरणं
तच्चदम्-मगश्च वक्ष्यमासामो कोसंबीय समोसरिधो ,
तत्तय वद्वृत्ता भगवत्तं वद्वता सविभासा श्रोतया , तत्तय
मुग्याहं अज्ञा उदयमयाया विवसो ति काउं विरं दिया ,
संसाभो साहुलीभो तिथयर् वेरिउक्त सनितयं गया-
भो । वद्वृत्ता वि तिथयर् वेरिउक्त पञ्चगया , सिन्धमंभ
विवासीभूयं , मित्राहं संभंता गया अज्जवद्वलासगलं ।
ताभ्यो य ताव पञ्चिकानाभो, मित्राहं आलोपते पवसा ,
अज्जवद्वलाय भण्ड-कील अज्ज ! विरं दियासि ? , न
जुवं नाम तुमं उदमकुलपत्त्युत्पाद परमागणीय विरे अचिक्क-
उंति । सा सत्त्वमिच्छा मिच्छा मि थुक्कंति मिथ्याली, अ-
ज्जवद्वलाय पापसु पञ्चिया , अज्जवद्वला य ताव वलाप
संधारं यथा , ताहं निहा आगया, पसुत्ता । मित्राहं वि
तिच्छसंवेगमवावणाप पायपडियाय वेव केवलगाणं समु-
पयणं । सत्त्वो य तेणंथमुभागभं । अज्जवद्वलाय य संधा-
रगाभो इत्यो कोसंबीभो, मित्राहं मा काज्जिहिति ति
सो इत्यो कोसंबारं वद्विभिभो । सा विडुत्ता भण्ड-कि-

मये ति ? अज्ज वि तुमं अचिक्कसि ति मिच्छा मि थुक्कंति, मि-
द्वयमाहं य उद्धाविधयति । मित्राहं भण्ड-एव सत्त्वो
मा मे काज्जिहिति अना इत्यो वद्विभिभो । सा भवत्त-
किं ? से, सा पापद , अज्जवद्वला अचिक्कमाकी भण्ड-
अज्ज ! किं ते अहसत्ता ? , सा भण्ड-आमं, तो किं क्वा-
उमरिधो केवलभिभो ति ? , भण्ड-कर्वालभा, पक्ष्वा अ-
ज्जवद्वला पापसु पञ्चिकय भण्ड-मिच्छा मि थुक्कंति ।
केवली आसाहं ति, इयं भावपञ्चिकमं । एय गहर्-
" अयं पञ्चिकमियस्यं, अयस्य काऊल पावयं कम्मं । तं खेव
न कयस्यं, ता हार एव पञ्चिकंता ॥ ११ ॥ " ति गाथायः ॥ १०४८ ॥
इह च प्रतिक्रामाणि भूता-सावधयोर्भावविभवेऽहंमि-
त्युक्तं भवति, तस्माच्च निवृत्तयस्तदनुमतेरिममस्मिन्मिति ,
तथा निम्नामीति-गहंमि, अत्र निम्नामीति जुगुप्सस्येव
गहंमीति च तद्वेदोक्तं भवति, एवं तर्हि को वेद एकादे-
व ? , उच्यते-सामाह्वार्थोभेदोऽपि विधेयोर्भावे गहंमि-
त्येव , यथा-सामाह्वे गमनायं गच्छतीति गोः, सर्पतीति सर्पः ।
तथाऽपि गमनविशेषोऽवगम्यते, शशार्थोऽपि, एवमिहापि
निम्नाहंयोरिति । तं सार्थविशेषं दर्शयति-

सचरित्तपक्ष्वायो, निंदा तीए वउक्कनिस्सेवो ।

द्वये विचयसुभा, भावेसु बहु उदाहरणा ॥ १०४९ ॥

सचरित्तस्य सत्त्वस्य पक्षासापो निन्दा । समयस्य
जुगुप्सस्येव , उक्तं च-" आत्मसाक्षिकी लिमया " ,
तीए वउक्कनिस्सेवो ति-तस्यां तस्या वा नामादिभद्व-
तुक्को निषेप इति, तत्र नामस्थापने अनाह-
त्येव विलकसुया, भावेसु बहु उदाहरणं ति-द्रव्यनिन्दा-
यां विलकसुनादहारणं, सा अना रक्षा पारिणीय क्वा-
णं विदियारय ति । भावनिन्दायां सुवद्वृत्तादहारणं योग-
संग्रहसु वयस्ये, लल्लो पुनरिदम्-हा ! दुदुदु कयं हा !
उ-दुदु कारियं दुदुदु अणुमयं इति । अतो अतो इउक्क,
पक्ष्वागंथं वेवन्तो ॥ ११ ॥ ति गाथायः ।

गर्हा वि तहा जाहं, अमेव नवरं परपयासलया ।

द्वयमि मरुभानां, भावेसु बहु उदाहरणा ॥ १०५० ॥

गहोऽपि तथाजातीयेति-निम्नाजातीयेव, नवरं-
तावान् विशेष-परपयासना गहो भवति , या मुरोः
प्रत्यक्षं जुगुप्सा सा गहेति , " पक्षाक्षिकी गहे " ति
वचनाद्, असाधोप कतुविधेय, तत्र नामस्थापने अनाह-
त्येवाह-द्वयमि मरुभानां भावेसु बहु उदाहरणं ति-
तत्र द्रव्यगदीयं मरुकादहारणं, तच्चदम्-आणिरपुरं मरु-
भो राहुसाय समं संवांस काऊल उवज्जमायस्य कट्ठर, ज-
हा सुविणय सुसाय समं संवांस गमो मि ति । भावगहो-
य साधु उदाहरणं-गद्वं गुरुतगसो, काऊल य अंजजि
विणयस्यं । जह अण्णो तह परं, आलावय एव नरहा
उ ॥ ११ ॥ ति गाथायः ॥ १०५० ॥ तत्र निम्नामि गहंमी-
त्यत्र गहो जुगुप्साच्यते, तत्र किं जुगुप्से ? , " आत्मानम्-
अतीतसावधयोर्भावाविरेहंते जुगुप्से, सामाधिक्यमात्रा ना-
यमिति । अथवा-"अतं सातत्यगमने, अनन्यमनीतं-साव-
धयोः सततमवगमपट्टं निवर्तयामीति ; व्युत्पत्त्यामीति-

विशेषाद्यो विशेषाद्यो वा विशदः, उक्त्यदो वृत्तायः, स्व-
जामि, स्वजामीत्यर्थः, विशिष्ये विशेषेण वा सूत्रे स्वजामि-
व्युत्पत्तयामि, जनीतसाधनयोगं व्युत्पत्तयामीति वा, अथ-
शब्दाऽप्यःशब्दस्यार्थः, विशेषेणैवः स्वजामीत्यर्थः, नन्वेवं साध-
नयोगपरिग्रहमात्रं करोमि भवन् । सामाधिकमिति साध-
नयोगनिवृत्तिरुच्यते, नन्य व्युत्पत्तयामि शब्दप्रयोगं वैपरी-
त्ययापद्यत, तत्र, यस्मात् सांसाधनविरमलक्रियावन्तरे व्युत्पत्-
तयामि प्रयुक्तं तद्विषयत्वागो मांसमन्त्रनिवृत्तिरभिधीयते,
एवं सामाधिकान्तरमपि प्रयुक्ते व्युत्पत्तयामि शब्दो तद्विषय-
त्वागोऽवगम्यते, स च तद्विषयः सुगम एवेत्यत्र बहु वक्त-
व्यं तत्तु नाप्यते, अन्वयविरमलमात्रं, नानाकामात्रमन्त्र-
मन्त्रात् अन्वयव्यति ।

साम्प्रतं व्युत्पत्तयप्रतिपादनायाऽऽह प्रत्यकारः—

दन्विदुस्समो लुब्ध, पल्लवन्दो हवे उदाहरणं ।

पट्टिआगयसंवेगो, भावमि वि हो सो भेव ॥१०५१॥

इह प्रत्यव्युत्पत्तयः—यथोपचिह्नरीरात्रपानादिव्युत्पत्तयः अथ-
वा—प्रत्यव्युत्पत्तयः—आर्तयानादिध्यायिनः कार्योत्सर्ग इति। अत
एवाऽह—प्रत्यव्युत्पत्तयं कालु प्रत्यव्युत्पत्तयं मन्त्रव्युत्पत्तयं, मा-
न्यव्युत्पत्तयसंवेगानादिपरित्यागः । अथवा—यमेव्युत्पत्तयानिः
कार्योत्सर्ग एव, तथा वाऽऽह—प्रत्यागतसंवेगो भावऽपि भाव-
व्युत्पत्तयऽपि भवति स एव—प्रत्यव्युत्पत्तय उदाहरणमिति गाथा-
कारयोः॥१०५१॥ भावार्थः कथानकाद्वयसेयः । तच्छब्दम्—“विह-
रिद्वि लुब्धे पल्लवन्दो राया, नन्य भगवं महावीरो समो लुब्धो,
तत्रो राया धम्मं सोऽल्ल संजायसंवेगो एवमिहो, गीय-
त्थो जाओ । अल्लया अल्लकणं पट्टिआगयसो सल्लमा-
वणाए अण्णायं भवेइ । तेणं कालेणं रायगिहे लुब्धे मसाणं
पट्टिइं पट्टिइओ, भगवं च महावीरो तथेव समो लुब्धो,
सोमाऽपि वंयोगो वीइ । उडे य वासियगा अल्लपरिद्वियाओ
तथेव आयाया, पल्लवन्दं पासिऽल्ल पगेण भणियं—एस
अमहाए सोमी रायलच्छि परिच्छइय तवामिं पट्टिचओ ।
अहो से धज्या, चितिएण भणियं—कुओ एयस्स धल्लया ?,
ओ अल्लजायसं पुंरं रजे उविऽल्ल एवमिहो, सो तवस्सी
हाइगंइ पट्टिआगय, लुब्धं च उल्लिमक्कयं एवणं ताव,
पल्लवणं कडुओ सोमा लोमा उल्लो उल्लो ति अमहाए एसो ।
तस्स तं सोऽल्ल कोणा जाओ, चितियं चऽल्लो को मस पु-
ल्लस्स अल्लकणं ति ? , नूतल्लमुणो, ता किं तेण ? , एवावथ-
मओ लं वावाएमि, माणससंजायमेण रोह्माणं एवमो, हसि-
एणं हीइ विहाएर ति, विभासा । एतथेव तं सेल्लो भगवं वं-
दुओ राय, तेण वि दिह्मा वंदिओ य अल्लेण ईसि पि लु य निज्जा-
इतओ । सेल्लिएण चितियं—लुब्धज्जाणो वगमो एस भगवं, ता
वरिस्समि आणे कालेणयस्स का गई भवइ ति भगवंतं पु-
च्छिस्सं, तत्रो मओ वंदिऽल्ल पुच्छिओऽल्लेण भगवं—जम्मि
आणे तिओ मए वंदिओ पल्लवन्दो तम्म मयस्स कडि उ-
ववाओ भवइ ? , भगवया भणियं—अहं सल्लमाए पुडवीए ।
तत्रो सेल्लिएण चितियं हा ! किमंवे ति ? , पुणं पुच्छिस्सं ।
एतथेतरम्मि अ पल्लवन्दस्स माणसे संजाय एहाणनायगेण
सहायिधेयस्स अल्लसत्तिचक्कणं पिण्णमुहाइं कयं गयाइ
पडरुणाइं , तत्रोऽल्ल सिरिक्काणेणं वावाएमि ति

परामुत्तियमुत्तिमं, जाहे लोवं कयंति, तत्रो संवेगमाच-
रणो महया विदुस्समाणापरिणामेण असाणं निदिउं एयत्ता,
समाहितं चऽल्लेण पुणरपि सुत्तं भावं । एतथेतरम्मि सेल्लि-
एण वि पुणोऽपि भगवं पुच्छिओ—भगवं ! जास्सि आणे
संपइ पल्लवन्दो बहइ तारिस्स मयस्स कडि उववाओ ? ,
भगवया भणियं—अल्लुतरुत्तुइ ति, तत्रो सेल्लिएण भणियं
पुणं किमंहा पकियं उभाइ मया अजहा अजगच्छिस्स-
ति ? , भगवया भणियं—न अजहा पकियं, सेल्लिएण भणि-
यं—कि वा कडं व ति ? , तत्रो भगवया सल्लो वुत्तं तो साहि-
ओ । एतथेतरम्मि य पल्लवन्दस्समीवं दिव्वो देवइ दुहिस्स-
णाहो महन्तो कलयलो उजाइहा, तत्रो सेल्लिएण भणियं
भगवं ! किमंवे ति ? , भगवया भणियं—तस्सेव विदुस्समाणा-
परिणामस्स केवल्लेणो समुत्पणं, तत्रो स देवा माहंमं करे-
ति । एत एव दम्मावउत्तसगा—यावधिउत्तसंगेसु उदाहरणं ।”

साम्प्रतं सामाधो यथाभूतोऽस्य कर्म भवति सामाधिकस्य
तथाभूतं संक्षेपतोऽभिधित्तुगाह—

सप्तज्जोपावरिओ, सिविं सिविह्वे वेसिरिक्का पावं ।

सामाअममार्इ, एसोऽल्लुगमो परिसमओ ॥ १०५२ ॥

साधनयोगविरतः, कथमित्याह—त्रिषिषं त्रिषिषेण व्यु-
त्पत्तय पापं न तु सापक्ष एवत्यर्थः, पाठान्तरे वा साध-
नयोगविरतः सन् त्रिषिषं त्रिषिषेण व्युत्पत्तय पापंमयं,
सामाधिकारी—सामाधिकाऽस्यसमये एषोऽनुमतिः परिस-
मासः । अथवा—सामाधिकादौ सूत्र इति, आदिशब्दात्—सर्व-
मित्याद्यवयवपरिग्रह इति गाथायः ॥ १०५२ ॥ उक्तंऽनुमतिः ।
सम्प्रति नयाः, ते च नैगमसङ्गद्वयव्याहारात्सूत्रसङ्गद्वयसम-
भिकृतेष्वभ्युत्पत्तयैः भवति। अस्तथापि। अस्तथापि, स्वपक्ष
चैतन्नामधः सामाधिकाध्ययने न्यक्षेण प्रदर्शितमेवेति नेह
प्रतप्यते, इह पुनः स्थानाश्रयाधेमेते ज्ञानक्रियानयद्वयान्त-
र्भावद्वारेण—समासतः प्रोच्यन्ते, ज्ञाननयः क्रियानयश्च । तथा
वाऽऽह—

विज्ञाचरणनयं, सेससमोआराणं तु कायवं ।

सामाअभिजिजुची, सुमासिअस्था परिसमओ ॥ १०५३ ॥

‘ विज्ञाचरणनयं ’ ति—विज्ञाचरणनययोः ज्ञानक्रिया-
नयवोरित्यर्थः, ‘ सेससमोआराणं तु कायवं ’ ति—शेषनयस-
मवतारः कर्तव्यः, तुशब्दो विशेषणार्थः । किं विशिनष्टि ?—
तौ च वक्तव्यौ, सामाधिकनियुक्तिः सुभाषितायां परिसमा-
सति प्रकटार्थमिति गाथायः ॥ १०५३ ॥

साम्प्रतं स्वधारा एव शेषनयान्तर्भावनाधिकृतमहिमानौ
अनन्तरोपपत्तयागागतनुशब्देन वाचयवक्तव्यतया विहि-
तो ज्ञानचरणनयावुच्यते, तत्र ज्ञाननयदर्शनमिदं—ज्ञानमेव
प्रधानमैहिकामुष्मिकफलप्राप्तिकारणं, युक्तिगुक्तत्वात् । तथा
वाऽऽह—

नायम्मि गिहिह्वन्वे, अगिहिह्वन्वमि भेव अत्थम्मि ।

जाइ अन्वमेव इमं जो, उवमो सो नमो नार्म ॥ १०५४ ॥

‘ नायम्मि ’ ति—ज्ञाते स्वयङ्कारिच्छि ‘ गिहिह्वन्वे ’ ति प्र-
हीतव्ये—उपादेय, ‘ अगिहिह्वन्वमि ’ ति—अप्रहीतव्यः, अनु-

पाद्वे हेय इत्यर्थः, अथवाः सत्त्वभूयेऽप्रीहीतव्याऽप्रहीतव्य-
योक्षातिस्वानुकर्यार्थाः, उपेक्षणीयसमुच्चयार्थो वा, एव-
कारस्त्वबधाराणां, तस्य केव व्यवहितः प्रयोगो द्रष्ट-
व्यः ज्ञात एव प्रहीतव्ये, तथा-अप्रहीतव्ये-तथोपेक्षणीयं च,
ज्ञान एव नाज्ञाने । 'आर्यामि' ति-अर्थे—ऐतिकासुम्भिक,
तत्रैहिकः प्रहीतव्यः-अकुचन्नाह्वानादिः, अप्रहीतव्यो-वि-
षयकसदकादिः, उपेक्षणीय-सुणादिः । आसुम्भिको प्रही-
तव्यः-सम्यग्दर्शनादिः, अप्रहीतव्यो-मिथ्यात्वादिः, उपेक्ष-
णीयो-विषयव्याऽभ्युदयादिरिति, तस्मिन्ने 'जहन्मवमेव'
ति-अनुस्वारलोपात् यतितव्यम्, एवम्—अनेन क्रमेणैहि-
कामुम्भिकफलप्राप्त्यर्थिना सर्वत्र यतितव्यम्; प्रवृत्त्यादि-
लक्षणैः प्रयत्नः कार्य इत्यर्थः, इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यं, सम्य-
गज्ञाने प्रयत्नमानस्य फलविषयवाददर्शनात् । तथा आन्यैरप्यु-
क्तम्—'विहासिः फलदा पुंसां, न क्रिया फलदा मना ।
क्रियाज्ञानात् प्रवृत्तस्य, फलसांवाददर्शनात् ॥ १ ॥' तथा-
आसुम्भिकफलप्राप्त्यर्थिनाऽपि ज्ञान एव यतितव्यम्, तथा
नायमाप्येवमेव व्यवस्थितः, यत उक्तम्—'पदमे ग्राही
तस्यो दया, एवं चिह्नं सत्त्वसंज्ञम् । अज्ञाणी किं काहि-
नि, किं वा ग्राहिनि, फलं पावकं ॥ १ ॥' तत्रैतदेवम-
ङ्गीकर्तव्यं यस्मात्तीर्थकरगणधरेऽतीतार्थानां केवलानां वि-
हारक्रियाऽपि निविष्टा, तथा नागमः—'गीयन्था य वि-
हारे, वित्तिंशो गीयन्थमीसस्रो भिच्छो । एसां तद्विहारे
रा, ग्राह्यगुणो जियवमेहि ॥ १ ॥' न यस्मादन्धेनान्धः
समाकृत्यमाणः सम्यक् पन्थानं प्रतिपद्यत इत्यभिप्रायः ।
एवं तावत् क्षायापशमिकं ज्ञानमधिकृत्योक्तं, क्षायाकमप्य-
ङ्गीकृत्य विशिष्टफलसाधकत्वं तस्यैव विक्षेपं, यस्मादन्धेना-
ऽपि अविश्रामाधितस्नस्य शीक्षां प्रतिपत्स्योऽपि प्रवृत्त-
गणधरोऽपि न तावदपवगप्राप्तिः संजायते यावज्जीवाजी-
वाद्यल्लवस्तुपरिच्छेदकं केवलज्ञानं नाप्यश्नामिति, तस्मा-
दज्ञानमेव प्रधानमैहिकामुम्भिकफलप्राप्तिकारणमिति स्थि-
तम् । 'इति जो उपपत्ता सा नया नाम' ति-इति-एष
मुक्तं न्यायेन यः उपदेशो ज्ञानप्राधान्यक्यापनपरः स
नया नामः ज्ञाननय इत्यर्थः । अथैव चतुर्विधं सम्य-
क्त्वादिसामायिकं सम्यक्त्वसामायिकभूतसामायिकद्वयमेवे-
च्छति, ज्ञानात्मकत्वादस्य, देशविरतिर्वावर्गतिरसामायिक
तु नत्कार्यत्वात् नदायस्त्वान्नेच्छति, गुणभूते चच्छतीति
गाथार्थः ॥ १०५४ ॥ उक्तं ज्ञाननयः अमुना क्रियानयाव-
सरः, तदर्थेन चदम्-क्रियैव प्रधानमैहिकामुम्भिकफलप्रा-
प्तिकारणं, युक्तियुक्तात्, तथा चायमप्युक्तलक्षणमेव ख-
पक्षसिद्धये गाथामाह—'ग्रायमि गिहययव' त्यादि, अ-
स्याः क्रियानयदर्शनात्तुसारं व्याख्या-ज्ञाने प्रहीतव्यं,
अप्रहीतव्ये चैव अर्थे पाहिकामुम्भिकफलप्राप्त्यर्थिना यति-
तव्यमेव, न यस्मात् प्रवृत्त्यादिलक्षणप्रयत्नव्यतिरेक्य ज्ञा-
नवतोऽप्यभिप्रायार्थोवातिदृश्यते । तथा आन्यैरप्युक्तम्-
क्रियैव फलदा पुंसां, न ज्ञानं फलदं मनसः । यतः स्त्री-
भयभोगज्ञां, न ज्ञानात् रुजिनां भवेत् ॥ १ ॥' तथाऽऽ-
सुम्भिकफलप्राप्त्यर्थिना क्रियैव कर्तव्या । तथा च-सुनीन्द्र-
वचनमप्येवमेव व्यवस्थितम्, यत उक्तम्—'चयकुलगण-
संघ, आचार्यश्चायं च पश्ययस्तुपुं । सर्वेसु वि नृणः

कयं, तवसंजमसुजमंतेण ॥ १ ॥' इत्येतदेवमङ्गीकर्तव्यं च
स्मात् तीर्थकरगणधरेः क्रियाविकलानां ज्ञानमपि विकल-
मवाङ्कम्, तथा चाऽऽगमः—'सुष्टं पि सुष्टम-
हीयं, किं काहि चरन्विप्यमुक्तस्य ? । अंधस्य जह-
पलित्ता, दीप्तस्य सदृशसकांही वि ॥ १ ॥' इति—
क्रियाविकलत्वात् तस्यैवभिप्रायः, एवं तावत् क्षाया-
पशमिकं चारित्र्यमङ्गीकृत्योक्तं चारित्र्यं क्रियेयमन्तरं,
क्षायिकमप्यङ्गीकृत्य प्रकृष्टफलसाधकत्वं तस्या एव विक्षेपम्,
यस्मादन्धेनाऽपि भगवतः समुत्पन्नकवलज्ञानस्यापि न
तावत्सुक्यत्वातिः संजायते यावद्विचलकमेव नानलभूता
ह्रस्वपञ्चालाद्विरण्णकालावस्थायिनी सर्वसंश्रुता
चारित्र्यक्रिया नावांसति, तस्मान् क्रियैव प्रधाना एहि-
कामुम्भिकफलप्राप्तिकारणमिति स्थितम् । 'इति जो उप-
पत्ता सा नया नाम' ति-इति-एवमुक्तं न्यायेन यः उप-
देशः क्रियाप्राप्तिकारणक्यापनपरः स नया नामः क्रियानय
इत्यर्थः, अर्थे च सम्यक्त्वादौ चतुर्विधे सामा-
यिके देशविरतिर्मयैरिति सामायिकद्वयमेवेच्छति क्रिया-
त्मकत्वादस्य, सम्यक्त्वसामायिकभूतसामायिकद्वयमेवेच्छति क्रिया-
तुदीयमानत्वादप्रधानत्वाच्छ्रुतिं, गुणभूते चच्छतीति
गाथार्थः ॥ १०५४ ॥ उक्तं क्रियानयः । इत्थं ज्ञानाक्रियान-
यस्वरूपं ज्ञानाऽप्रीहीतव्यमभिप्राये विनयः संशयापन्नः
सज्ञाह—किमत्र तन्वं ? । पक्षद्वयेऽपि युक्तिसम्भवान्,
ज्ञायतेः पुनराह—'सर्वेसि पि गाहा । अथवा-ज्ञानाक्रिया-
नयमते प्रत्येकमभिधायानुना स्थितपक्षमुपदेश्यज्ञाह—

सर्वेसि पि नयां, बहुविधवचनव्यं निमासि ।

तं सर्वनयविशुद्धं, च चरगुणद्विज्ञा साह ॥ १०५५ ॥

सर्वेषामपि मूलनयानाम्, अपिश्रदान्—नद्वेदानां च
नयानाम्-द्रव्यास्तकादीनां बहुविधवचनव्यं सामान्य-
मेव विशेषेण एव उच्यमेव वाऽनेपक्षमिन्यादिकम्पा । अ-
थवा-नामादीनां नयानां क. कं साधुमिच्छतीत्यादिकृषो
निश्चय-भुत्वा नत् सर्वनयविशुद्धं-सर्वनयसम्भवं च-
खनं यच्चरगुणस्थितः साधुः, यस्मात् सर्वनया एव
भावनिलेपमिच्छन्तीति गाथार्थः । आह—

'भेते' इत्यतिदेश्यज्ञाह—

भेति ति पुत्रमभियं, तेणं चिय भश्रु किं पुणो भयिं ।

सर्वतथ साऽमुवत्तह, भयिंयं चादिपणोत्तो ति ॥ १०५६ ॥

अमुवत्तत्तत्तमेव य, तगहणं नायुवत्तसाद ।

अमुवत्तंति विषयो, जमिह कया किं तु जेतं ॥ १०५६ ॥

'भेते' इति पदं पूर्वमेव भणितं व्याख्यातम्, इति नेह व्या-
ख्यायते । तेनैव कारणेन-तेनैव हेतुना तदि परं भणितं-यदि
पूर्वमेवर्ते भणितम्, तर्हि किं पुनरपहं भणितं सूत्रकृता ?-
ननु सर्वत्र सूत्रान्ते यावदनुवर्तते एवापी, भणितं चावश्य-
'आदौ प्रयुक्तोऽर्थः सर्वेषानुवर्तते' इति । गुरुगाह-सत्यम-
वैतन्, सूत्रान्ते यावदनुवर्तनार्थमेव तस्य भदन्तशब्दस्य
प्रदणं तद्वहन्मादौ कृतम्, केवले नानुवर्तनादिव-नानु-
वर्तनमात्रादिव यस्माद्विच्युता दिवधोऽनुवर्तन्ते भवन्ति, कि-
न्तु यत्नेन कृतेन न भवन्ति, तथा चोक्तं पारमार्थसु—

‘अनुवर्तन्ते च नामविधयो न वातुवर्तनादेव भवन्ति, किं तर्हि ? यन्माद् भवन्ति । स चायं यन्मा, यत् तस्यानुस्मरणाये पुनरुच्चारणमिति ।

अथवा, पुनस्तद्वर्णने सामाधानास्मरत्रयमाह—

अहवा समत्तसामा-इयकिरिभो तन्विशोहंस्तथाए ।
तस्साईभारनिव-चत्ताइकिरियंतरामिहो ॥ ३५६६ ॥
जं च पुरा निदिहं, गुरुं जहावासमाई सच्चाई ।
आपुच्छं करिआ, तयणेण समत्थियं होइ ॥ ३५७० ॥

सामाहयपञ्चपयस्य-यस्यो वायं भदंतसहो ति ।
सच्यकिरिवावसाणे, भणियं पञ्चपयस्येण ॥ ३५७१ ॥

अथवा—समाप्तमस्तुन सामाधिक्यप्रतिपत्तिक्रियस्तन्माहित्य-विशुद्धिहोस्तन्स्य सामाधिक्यस्य येऽतिबाध-मालिन्य-प्रकारास्त्ययं यद् निवर्तनादिक्रये क्रियान्तरम्, आदिशब्दाद्-निम्नागर्हाक्रियास्तरपरिग्रहः, तदभिमुखः पुनरपि भदन्त-शब्दमुच्चारयति यिनयः इति शेषः । यच्चहैव पुरा-पूर्वं निदिष्टं यथा गुरुमापुच्छय सर्वाण्यवश्यकानि कुर्वां विनयः । तन्नैन पुनरपि भदन्तशब्दोच्चारणान् समर्थितं भवति । पूर्वं ह्येन भदन्तशब्दोच्चारणाद् गुरुमापुच्छय सामाधिक्यकावश्यकं प्रतिपन्नम् । इदानीं तु तन्नीचारप्रतिक्रमावश्यकं पुनरपि तदुच्चारणात् तमापुच्छय कुर्वता यथाकृतेः समर्थितो भवतीति । अहवा—भवतः पृष्ट्वा यत् पूर्वं कर्तुमारब्धं सामाधिक्यं तद्विदानीं कृतं—समर्थितं भदन्तं । मया, इत्येवं सामाधिक्यक्रियाप्रत्ययणवचनोऽयं भदन्तशब्दः । अनेव च गुरुमापुच्छधारणानां सर्वोसामाधिक्यक्रियाणामवसाने भुराः प्रत्ययं—निवृत्तमवश्यं विधायमित्यन्द् भणितं भवति ।

अथ ‘पडिकमामि’ इत्यादिक्रियाव्याख्यानार्थमाह—

नेयं पडिकमामि, चि भूयसावज्जो निवत्तामि ।
ततो य जा निवती, तदगुमइओ विरगणं जं ॥ ३५७२ ॥
निंदासि चि दुगुंछे, गरिहामि तदेव तो कओ भेओ ? ।
भणणइ सामच्छता, भेण इहो वितेसत्तो ॥ ३५७३ ॥

जइ गच्छइ चि गो स-प्पइ चि सणो समे वि गच्छत्थे ।
गम्मइ वितेसगमणं, तह निंदागरहत्थयाणं ॥ ३५७४ ॥

‘प्रतिकमामि’ इत्यस्य व्याख्याने ज्ञेयम् । किम् ? इत्याह—
‘भूतसावधयोगाद् निवर्तन्तेऽहम्’ इति प्रकः पुच्छति—भूत-सावधयोगस्यावेवितत्वात् का नामदानीं ततो निवृत्तिः ? इत्याह—यत् तदनुमतविरम्यं, न पुनस्तत्करण-कारण-प्रयास, तयोरासौचित्येन विरमणयोगादिति । ‘निम्नामि’ इति काऽर्थः ? ‘जुगुप्से-आमानमतीतसावधयोगकारिणम्’ इति संक्षेपं वक्ष्यति । ‘गरहामि’ इत्यनेनाप्येतद्वाकं जुगुप्स इति । आह—ततस्सर्हि कुतो निम्ना-गर्होऽर्थतो भदः, इयोरपि जुगुप्साधेयत्वात् । अथयेऽन्तरम्—सामाध्यायीभेदेऽपि विशुद्धयर्थो विशुद्धयर्थोभिराद्यक इदो गर्हाशब्द इति । यथा गच्छतीति गीः, सर्वतीति सर्वः, इत्यनयोः समांशेऽपि गत्यर्थं द्वयोरपि विशेषवन्दे गमने ॥ १६१

गम्यते-प्रतीयते तथा निम्ना-गर्होऽर्थयोरपि विशेषरूपत्वं वक्ष्यतीति ।

तन्वाह—

सप्यवत्तदुगुंछा, तह निंदासि चि गम्मइ समए ।
गुरुपञ्चवत्तदुगुंछा, गम्मइ गरिहामि सदेणं ॥ ३५७५ ॥

‘तह’ इति-यथा गो-सर्वयोगान्तरस्य सामान्यतोऽभेदोऽपि विशेषतो भेदो हृत्तथा निम्ना-गर्होऽभिधेयस्यापि जुगुप्साधेयस्य विशेषतो भेदोऽस्ति, तथाहि—या स्वप्रत्यक्षा-ऽऽप्तसाक्षिकी जुगुप्सा सा समये सिद्धास्ते ‘निम्नामि’ इत्यनेन गम्यते-अवबुध्यते, या तु गुरुप्रत्यक्षा गुरुसाक्षिकी जुगुप्सा सा ‘गर्हामि’ इत्यनेन शब्देन गम्यते इति ।

अथवा—एकार्थयोरपि निम्ना-गर्होऽभिग्रहं भूश-ऽऽद-रार्थमिह न विरुध्यते इति द्रष्टव्यमाह—

एकार्थोभयगहणं, भिसादरत्थं च जमुदियं होइ ।

कुच्छामि कुच्छामि, तदेव निंदासि गरिहामि ॥ ३५७६ ॥

मिसमापरओ व पुणो, पुणो व कुच्छामि जइदियं होइ ।

पुणरुत्तमणत्थं वे-ह नाणुवादादरासुं ॥ ३५७७ ॥

एकार्थं च तनुभवं च निम्ना-गर्होऽलक्षणकार्थोऽयं तस्य प्रहणमकार्थोभयग्रहणं, नृपि चेह भूशार्थं न विरुध्यते ।

ततश्च ‘कुच्छामि कुच्छामि’ इत्यनेन यदुक्तं भवति, ‘निंदासि गरिहामि’ इत्यनेनापि तद्वाकं भवतीति श्रुतमन्य-धम्, आदरतो वा पुनः पुनरेव ‘कुच्छामि’ इति यदुक्तं भवति-इदमुक्तं भवतीत्यर्थः । न चेहादुवादादरासुं पुनः पुनरपि प्रत्युक्तमपि वचः पुनरुक्तमनर्थकं वा भवतीति ।

अथ ‘निंदासि गरिहामि’ इत्यनयोः कर्मपरसंभनार्थमाह—

किं कुच्छामिप्याणं, अईयसावज्जकारिणमसणं ।

अत्ताणमयणसहवा, सावज्जमईयजोणं ति ॥ ३५७८ ॥

किं ‘कुच्छामि’-जुगुप्सं ? इत्याह—आत्मानं निजजीवम् । कथंभूतम् ? अतीतसावधयोगकारिणम् । अत एवाभ्युपगम-प्रशसनीयम् । अथवा—अत्रार्थे-संसारं निपततमशरणम्, अतने वाऽनादिकालात् सातत्यभवनप्रवृत्तमतीतसावधयोगं ‘कुच्छामि’ जुगुप्से, अवहंतुवात्, सर्ववर्गितसामाधिक्य-स्यैव मयाध्वी निमज्जतां प्राणत्वादिनि ।

अथ ‘व्युत्सुजामि’ इति स्वस्य चरमावयवं संश्लेष्यमाह—

विविहं विममओ वा, मिसं मिरामि चि वोसिरामि चि ।

छइमि चि जमुत्ते, तमेव समईयसावज्जं ॥ ३५७९ ॥

विशब्दो विविधार्थो विशयायो वा, उत्तम्भस्तु भूशार्थः, ततश्च विविधे विशेषतो वा श्रुतमत्यर्थं ‘सुज’ विसर्गे, सुजामि-त्यजामीति यदुक्तं भवति । कम् ? इत्याह—तमे-वानीतसावधयोगम् । ‘व्यवसुजामि’ इति-वाऽवशब्दोऽवः शब्दार्थः, विशेषणार्थः सुजामि-क्षिपामि व्यवसुजामीति । आह—नन्वेवं सावधयोगपरित्यागात् ‘करामि भदन्त ! सामाधिक्यम्’ इति सावधयोगोपनिवर्तनमुच्यते, तन्नमन्तरे ‘व्युत्सुजामि’ इत्युक्तं तत्सावधयोगोपनिवर्तने त्यजामि’ इति वीर्यत्यागपद्यते । तन्न । कुतः ? इत्याह—

मंसाइतिरमणाओ, जहेइ भणियम्मि वोसिरामि चि ।

सम्प्रतिविकल्पाभ्यां, सम्प्रति सामाज्ये वैवं ॥ ३५० ॥

यद्यहं मांसादिभिरमशानन्तरं 'व्युत्सुजामि' इति मन्त्रि-
ते तत्प्राप्तपक्षत्यागो मांसभक्षणनिवृत्तिरूपो गम्यते-अवनी-
यते-तथा संवेद्यहारवश्यात्, प्रस्तुतसामाजिक-उपेक्षमेवा-
क्षयसंभवं । इत्युक्तं भवति-यथा 'मंसं सुरादयं पच्यन्वा-
मि जायज्जीवाय चउद्व्यहं ति विहंणं मंशुं बायां का-
पणं न भुञ्जामि, न भुञ्जामि, वासिरामि' इति मांसाव-
रमयादभ्यन्तरं 'व्युत्सुजामि' इत्युक्तं 'मांसादिभक्ष्यरूपं न-
क्षिपेच्छं त्वंजामि' इति गम्यते, एवमिहापि 'तस्मै भते ।
पश्चिद्धमामि निन्दामि गरिहामि अन्नाग्रे' इत्येतत्पर्यन्तेन
स्वेषं यत् सर्वसाधयोग्यप्रत्याख्यानमुक्तम्, तदनन्तरं
'व्युत्सुजामि' इत्युक्तं 'तिष्ठिपक्षकं सावधयोगाविरम्यं
त्यजामि' इति गम्यते इति ।

अथ कः पुनः सर्वसाधयोग्यप्रत्याख्यानरूपस्य सामाज्य-
कस्य विपक्षः ? इत्याशङ्क्य तदुपदशमायेमाह—

सम्प्रदायमयं तं, मिच्छताईति तन्निविकसो य ।

ताव विविक्षो सम्प्रद, पमासिपे कोसिरामि चि ॥ ३५१ ॥

तच्च सामाजिकं 'सामाज्यं च विविधं सम्प्रत्युपं त-
हा चरितं च' इति वचनात् सत्यकच्युताद्यात्मकम् । तत-
स्तथा मिथ्यात्वा-उद्धाना-ऽविरतयस्तद्विपक्षोऽपेक्षेयः । ततः
'व्युत्सुजामि' इति प्रभाषितं तेषां मिथ्यावादीनां विस-
मेल्यागो गम्यते इति ।

तद्वं 'निन्दामि गर्हामि व्युत्सुजामि' इति क्रियात्रयस्य
विषयभिन्नो दर्शितः । अथवा—अनीतसावधयोग्यमाग-
धिकसंप्रदायमिदं क्रियात्रयमिति दर्शयन्माह—

अहवा तिच्छियमाव-अयोगपच्छित्संगहत्थाय ।

संखेवओ विहाणं, निदिमिहासुत्तमि ॥ ३५२ ॥

निदा-परहमगहया-दालोयय-पडिकमोभयगहणं ।

होइ विवेगाईशं, छेयंताणं विसग्माओ ॥ ३५३ ॥

अथवा—अतिकांतसावधयोग्यप्रायश्चित्तस्य संक्षेपतः सं-
प्रदाये 'निन्दामि' इत्यादिस्त्वैऽभिधानमिति । तच्च
वाच्यमित्तम् । "अलोययपडिकमणे, मीस विवेगं तहा वि-
उत्ससिम् । तव छेय मूल अणुव-दुया य पारंविप चव ॥ १ ॥"
इति वचनाद् दृशविषयम् । तत्र निन्दा-गर्हयोर्मिहणदालो-
चनप्रतिक्रमणभयलक्षणस्याद्यमागधिकसत्यस्य प्रहणम्,
'व्यवसुजामि' इति विसर्गप्रहणात् पुनर्विषयकादीनां
क्षेदाग्राप्तां चतुर्णो प्रायश्चित्तसंग्रहानां प्रहणं भवति ।
मूलादयस्तु त्रयः प्रायश्चित्तभेदा इह न संभवन्ति, तेषां
कारिणोऽपीत्युत्तुविषयत्वात् । इह तु प्रतिपक्षकारित्रस-
त्त्वप्रकमोदिति तावद् वयमवगच्छामः, तस्मै तु कवल-
नो बहुभुजा वा विद्वन्तीति । तदेवं व्याख्यानं सामाजिकस्य-
प्रम् । तद्व्याख्यानं कार्यसंग्रहाऽनुगमः ।

ततः पूर्वोक्तमुपसंहरन्तुचनयद्वारसंबन्धनार्थमाह—

एवं सुचाणुगयो, सुचभासो सुपत्यजुत्ती य ।

मथिया नयाजुजो-दारावसरोऽणुजा ते य ॥ ३५४ ॥

अत्याणुगमं चिय, तेज जहासंभवं तर्हि चैव ।

मथिया तहापि पत्थुय-दारासुतयधुच्छं ॥ ३५५ ॥

एवमुक्तप्रकारेण स्वातन्त्र्यमः, स्वात्तापकानां च व्याप्तो नि-
क्षेपः, स्वाभेयुक्तश्च-स्वपरिणितयुक्तिलेखः, भविता-
प्रतिपादिताः । विश्वं । सामाजिकं नये धार्मिकतामकौ
ज्ञानक्रियादिशब्देषु-नवरमज्ञानतयः, अयं चतुर्विध सत्य-
कत्वादिसामाजिकं सत्यकत्वसामाजिकं सुतसामाजिकं व-
यति, अस्य ज्ञानात्मकत्वात्, देशविरतिसामाजिकसर्ववि-
रतिसामाजिकं तु नेच्छति तयोस्तत्कार्यत्वात् गुणकृते वा
इच्छति । उक्ता ज्ञानतयः । (आ० म०) क्रियानयः सत्यक-
त्वादिक चतुर्विध सामाजिकं देशविरतिसर्वविरतरूपसा-
माजिकद्वयमेवेच्छति क्रियाप्रधानत्वादस्य, सत्यकत्व सामा-
जिकं तु तदर्थमुपादीयमानत्वेनाप्रधानत्वाञ्छति गुणभूते
वा इच्छतीति आ० म० १ अ० ।

(उ०) आलोचनादीनि सामाजिकवत एव भवन्तीति अत-
स्तत्पश्चात्तत्पूर्वं कलमाह—

सामाज्यं भन्ते । जीवे किं जल्यय ? सामाज्येण साव-

जजोगविराई जल्यय ॥ ८ ॥

हे भदन्त ! सामाजिकेन—समनाकरणेण जीवः किं जन-
यति । सुराह—हे शिष्य ! सामाजिकेन सावधयोग-
विरति जनयति कर्मबन्धकारोऽप्यः सपापमनोवाह्यावयो-
गभ्या निरति पक्षाञ्जवर्त्तनां जनयति ॥ ८ ॥ उक्तः २६ अ० ।
सावधयोगविरतिप्रधाने आवधस्यस्य प्रथम अध्ययनवि-
शेष, पा० । "सामाजिकस्य विषयिनि, कुन्था यद्व्यापनमिह
मया कुशलम् । तेन खलु सर्वलोकां, लभतां सामाजिकं पर-
मम् ॥ १ ॥ यस्माज्जगताद् भगवाद्, सामाजिकमेव निरुपमा-
पायम् । शरीरमानसानं—कदुःखनाशक्यं मोक्षस्य ॥ २ ॥"
आ० म० १ अ० ।

राज्यादिदानपूर्वकं च जगद्गुरुः सामाजिकं प्रतिपक्षवामिति
तत्स्वरूपानिरूपणार्थाह—

सामाजिकं च मोक्षाङ्गं, परं सर्वज्ञमप्यितम् ।

वासीचन्दनकल्पाना-मुक्तमत्तमहात्मनाम् ॥ १ ॥

समस्य-रागद्वेषकृतवैषयवर्जितस्य भावस्याऽऽयो लाभः स-
मायः स एव सामाजिकं चरितं तच्च चशब्दात्-ज्ञानदर्शने वा
यदाह—"सम्प्रदशंनज्ञानचरित्रार्थां मोक्षपातोः" अवधारणा-
हा चशब्दस्य, सामाजिकमेव ननु परपरिकल्पितं कुशलजन-
म् । अथवा-चशब्दः पुनरर्थः तस्य चैवं प्रयोगः, इह भगवता
राज्यदानमहाज्ञानादीनि कृतानि सामाजिकं पुनस्तेषु मोक्षा-
ङ्ग-निर्वाणकारणम् । मन्वेवं ज्ञानादीनां नृकाण्येवं स्या-
न्तित्यत आह—परं प्रधानमन्तरमिदमर्थः, ज्ञानादीनां हि
सामाजिककारणत्वेन मोक्षकारणत्वम्, यदाह—"गाणादिह-
स्म गाणं, हुज्जह गाणावत्तए चरणं" इति तर्हि समति-
विकल्पितं नोत आह—सर्वज्ञमप्यितम् । अथवा-कथमिदमव-
नितमिति चेदन् आह—यतः सर्वज्ञमायिते समलविप्र-
णीतम् । मोक्षादया हि भावा अनीन्द्रयास्तं च सर्वविद्व-
नोचमया एव भवन्ति प्रमाणान्तरस्य तत्त्वमनुक्तः । एतच्च

किं सर्वेषां भवति नैत्याह—वासी-लोककारिणकरत्विष्टिषः, वासीष वासी अपकारकारी तां चम्पगमिष-मलयजमिव पुष्कतनक्षत्रहेतुतयोपकारकत्वेन कल्पयन्ति मय्यन्ते वा—सीचम्पनकल्पाः, यदाह—“यो मामपकरोत्येष, तस्मै नोपकारस्तसौ । शिरामोक्षापुत्रायेन, कुर्वाण इव की-रजम् ॥ ११ ॥” अथ वास्यामपकारिणि चम्पनस्य कल्प इव हेतु इव य उपकारित्वेन वयन्ते ते वासीचम्पनकल्पाः, आह च—“अपकारपरेऽपि परे, कुर्वन्पुण्यकारमेव हि महान्तः । सुरभीकरोति वासी, मलयजमपि तेषामाणमाप ॥ १२ ॥” वास्यां वा चम्पनकल्पाः—चम्पनतुल्या ये ते तथा, भाव-ना तु प्रतीतेः, तथा वासीचम्पनकल्पानामुक्तमभिहित-मातीनाम्येषामेतत्सामाधिकम् कथमिदं विशेषणमित्याह—महात्मनाम्—उत्तमसत्त्ववतामिति ।

सामाधिकं फलतः स्वामितश्च निरूपितम् । अथ स्वरूप-तत्त्वं निरूपयन्नाह । अथवा—मोक्षाङ्गं सामाधिकं यत् आह—

निरवधमिदं ज्ञेय-मेकान्तेनैव तत्त्वतः

कुशलाशयकृत्वात्, सर्वयोगविशुद्धितः ॥ २ ॥

निरातम् अवघाट्-गर्हितकर्मणो हिंसादिप्रकोपोदिति नि-रवधं स्वकोपणं सामाधिकं ज्ञेयं—ज्ञानव्ययम् । एकान्तैव—स-र्वैथेयं न पुनरंशेनापि साधयं तथाविधस्य तस्याविशुद्ध-त्वात्, यदाह—“पण्डितेभ्यो य देवं, विहितेषु य ईसिराग-भावाग्निः । सामाह्यं ब्रह्मणं, सुखं समयाणं दोषं हि ॥ ११ ॥” तत्त्वतः—परमार्थेना ननुपकारकृत्या उपचरितं ह्येवमु त-त्कार्यकरत्वात् । कुत एतदेवमित्याह—कुशलाशयकृत्वात् शुभाभिसंस्थिस्त्वभावतस्तस्य सर्वथा निरवधत्वाभावे हि-कुशलाशयत्वं न स्यादिति ननु । ज्ञानदर्शनयोः नन्दस्वी-त्याह—सर्वयोगविशुद्धितः—समस्तमनोवाङ्मायस्वपापशुद्धि-भावाज्ज्ञानादिषु योगविशुद्धिरस्तीति ।

अथाङ्गकृपसामाधिक्यविलक्षणं शाक्यपरिकल्पितं कुश-

लचिन्तं मोक्षाङ्गता निषेधयाह—

यत्पुनः कुशलं चिन्तं, लोकदृष्ट्या न्यवस्थितम् ।

तत्तथैवार्थयोगेऽपि, चिन्त्यमानं न तादृशम् ॥ ३ ॥

सामाधिकं तावत् मोक्षाङ्गं, तत् पुनर्यदिदृशं पुनरिति विशेषणार्थः, कुशलं—शुभं चिन्तं—मनः, किं तत्त्वतः कुशलं नैत्याह—लोकदृष्ट्या सामान्यजनदर्शनेन—लोकोत्तरजनदृ-ष्ट्या तु तस्य विचार्यमाणत्वे कुशलाभासतैव व्यवस्थितम्—प्रतिष्ठितम्, तच्चित्तम्, ‘तथे’ति तथोचिधस्य सामा-न्यबुद्धिजनसमस्तस्वीकार्यस्वरूपताया वीणाः—संस्मयः त-त्तत्सर्वयोगस्तत्रापि, आस्तां तत्तथागोऽपि चिन्त्यमान-विचार्यमाणम्, न—नैव तादृशी—सामाधिक्यसदृशम् । व-रिक्ल सामादिक्यदधिक्यकथां संश्लेषे परेषां तद्विकार्यमाणं तत्सममपि न भवतीति कथं तन्मोक्षाङ्गमिति ।

अथ तदेव मायापुत्रीयकल्पितं कुशलचित्तमुपदर्शयन्नाह—

मय्येव निमतत्वेत्तम्, जगद्बुद्धिरितं यथा ।

मत्सुकारित्रयोगाच्च, मुक्तिः स्यात्सर्वदेहिनाम् ॥ ४ ॥

मयीति अनेन बोधिसत्त्व आरामं निर्दिशति—एवमर्थाऽ-वधारणे, तेन मय्येव न पुनः परत्र निमतम्—नितराभा-पद्यताम् एतद्विषयिणीप्रत्यक्षमक्षणे सासारिकासुखकार-णं जगती—प्राणिनां बुद्धिरिति—हिंसादिनिवृत्त्यनं कर्म जग-दुद्बुद्धिरिति, यथेत्युपदर्शयति—तस्यैव संसृष्टः तत्तथैवार्थ-योगेऽपि चिन्त्यमानं न तादृशं यथा एतन्मय्येवेत्यादि, तथा मत्सुकारित्रयोगात्—मदीयाहिंसादिदनुष्ठानमवस्थाप्यसदृश-समुच्चयं, मुक्तिः—मोक्षः स्यात्—मयेव सर्वदेहिनां—सकलसत्ता-रिणामिति कुशलचित्तमिति ।

कस्मादित्दं तथैवार्थयुक्तमपि न सामाधिक्यसदृशं भवती-त्याह—

असंभवीदं यदस्तु, बुद्धानां निर्मितश्रुतेः ।

संश्रित्वे त्वयं न स्यात्, तत्रैकस्याप्यनिर्णीतौ ॥ ५ ॥

असंभवि—न संभवन्स्वभावम् इदमनन्तरोदितं यद्—य-स्यास्तु अस्य कृतकर्मणोऽप्यत्र संभव्यत्वसंशयः, कुत-इत्याह—बुद्धानां—बोधिसत्त्वानां निर्बुद्धिश्रुतेर्निर्बोध्यमनध-वणात् ननुगम्ये, तथाहि—“गङ्गाचालिकासमा बुद्धा निर्णीता” इ-ति तद्भाग्यः—अयमभिप्रायो यदि जगद्बुद्धिरिति बुद्धे न्यपतिष्य सदा तस्य निर्वाणं नामविषयम्, इत्यन्ते च तत्संस्थेयसंभवीदे-वस्तुन इयं स्तूपमाना बुद्धिर्निर्निर्णयः न भवेत्तत्र तेषु जा-प्रस्तु मध्य एकस्यापि जगत आस्तां बुद्धानामनिर्णीतवाचि-नाणि सति अतोऽसंभवितादस्य वस्तुन एतत्कुशलचित्तं न सामाधिक्यसदृशमिति ।

यदि सामाधिक्यसदृशं नदं चिन्तं तर्हि किंविधमिदं—
मित्याह—

तदेवं चिन्तनं न्यायात्, तत्त्वतो मोहसंगतम् ।

साध्ववस्थान्तरे ज्ञेयं, बोध्यादेः प्रार्थमादिवत् ॥ ६ ॥

तदिति—यस्मादसंभवीदं वस्तु तस्मादसमन्तरोदितं म-य्येवेत्यादिचिन्तनं ध्याने न्यायात्पुनर्दिशतादसंभविस्त्वलक्ष-णं यावत्तत्त्वतः परमार्थचिन्तनायां मोहसङ्गते—मोहनीयकर्मो-द्यानुगतम्, मोहाद्व्याभावे हि समस्तविकल्पात्मकविकलजित-मव चिन्तं भवति । सरागावस्थायां पुनः स्याद्व्यवधिचि-न्तं साधुता च तस्य स्यादित्याह—साधु—शोभनमन्तरो-दितं प्रणिधानमवस्थाप्यन्ते सरागावस्थायां न पुनः राग-क्षयं ज्ञेयं—ज्ञातव्यम् । किंवदित्याह—बोध्यादेराग्यबोधि-लाभादेरादिशब्दात्—समाधिपरिग्रहः, प्रार्थनादिवत्—या-आदि यथा । यदाह—आरम्भबोधिलाम्, समाधिपरिग्रह-वित्तुं आदिशब्दात्—अर्हदादिरागपरिग्रहः, यदाह—अर्हदेत-सु य रागो, रागो साङ्गसु बंधयार्हसु । एस पस्सथो रा-गो, अज्जसरागाणं साङ्गं ॥ ११ ॥” अयमभिप्रायो यद्यपि प्रार्थनीयानामर्हतां वीतरागतया बोधिलामादिदानमसंभवि-तथापि रागवतो भगवस्तु भक्तिमावद्यतो भावात्कर्पादित्-त्वात्वेव । आह च—‘भासा असच्चमासा, नवरं भतीयं भासिया एस । ननु जीणपज्जसा, वैति समाहिं च बोधिं च ॥ ११ ॥’ यदि च मोहसंगतमप्यौदार्यमात्रापेक्षया मय्येव-त्यादिचिन्तनमनवद्यं स्यात्तद्वैतदनवगतं भविष्यति, यथा

“अथादीनां यद्व्याम-मास्तां मध्येव तत्सदा । मदीयज्ञानयो-
गाच्च, केतव्यं ते(पु)षां सर्वदा ।” अथेतदसंभवात्मोहसंगतामि
ति चेदितिरास्यसंभवेति तुल्यमेवेति । अस्य च तदोक्तस्य
प्रथमपादसम्यथाऽपि पठमि । तद्यथा— एवं च चिन्तनं
क्षेपवि’ ति, अथेस्तु प्रकट एवेति ।

यदपि व्याघ्रादेः स्वकीयमांसद्वानादावतिकुलं चिन्तं परे-
क्षेप्यते तदपि सामायिकापक्षया असांख्यति दृश्यं ब्राह्म-

अपकारिणि सद्बुद्धि-विशिष्टाद्यप्रमाधनात् ।

आत्मम्भरित्वपिशुना, तदपाधानेपक्षिणी ॥ ७ ॥

अपकारिणि-अपकरशरीले बुद्धमांसभक्तं-व्याघ्रादीं दु-
र्जनं वा विषयभूते सन्-शोभनोऽयमिति बुद्धिः-मतिः सद्-
बुद्धिः कुत इत्याह-विशिष्टादयस्य-पीडांशपादकृतया कर्मक-
कर्मनसदापकरकृतः सकलशरीरनिष्ठसिद्धतुभूतसर्वज्ञता-
सौचशिखरादीहसुलक्षणस्य प्रधानवस्तुनः प्रसाधनं-नि-
पादानं विशिष्टार्थप्रसाधनं नस्माद्या सद्बुद्धिः, सा कि-
मिव्याह-आत्मानमेव न वरं बिभर्ति-पुष्पातीत्यात्म-
भरित्वान्नार्थं पिशुनयति शुचयतीत्यात्मभरित्वपिशुना,
कुतः एतद्व्याह-यताऽसी तेषां बुद्धशरीरपाकारिणां
व्याघ्रादीनां ये व्याघ्रा-दुर्गतिगमनादयस्ताप्रापक्षान् इत्ये-
वंशोला तदपाधानेपक्षिणी आत्मभरित्वं परापकारानेपक्षित्वं
च महद् दूषणं महतामिति ।

प्रकृतमुपसंहराह—

एवं सामायिकादन्य-दवस्थान्तरभद्रकम् ।

स्याच्चितं तनु संशुद्ध-ज्ञेयमेकान्तभद्रकम् ॥ ८ ॥

एवमनन्तराङ्गनीत्या मोहसङ्गतत्वाधिधानलक्षणया सा-
मायिकान्मोक्षमवाप्तिस्वकलभायोगेपक्षालक्षणान् अन्यद्-अप-
रं मध्यम निपतन्वित्यादि परपरिकल्पितम्—‘आक्रम्य वा-
हिलाभमि’ त्यादि जैनकल्पितं च चिन्तमिति योगः ।
अवस्थांतरं योग्यताविशेष एव सामिष्यज्ञानायोगे, न
तु कवलित्वे भद्रकं-कल्याणं युक्तमवस्थान्तरभद्रकं स्या-
द्भवेति-मनः, तन्तु सामायिकं पुनः संशुद्धः समस्तज्ञो-
पाविर्योगाद्धेतोर्ज्ञेय-ज्ञानव्ययमेकान्तभद्रकं-सर्वधैव शोभन-
मिति । ६० २६ अष्ट० ।

परिहायंदापप्रदर्शनं अत्रुनोपदेशमभिधत्तयाऽह—

सीमादगपदिदुयुक्तिगो, अपादिमस्त्व लवावसपिण्णो ।

सामाहयमाहु तस्म जं, जो गिहमिमेपसंज्ञं न भूजती ॥ २० ॥

तथा शीतार्द्रकम्-अप्राप्तुकामं तन्मति जुगुप्सकस्य-अ-
प्राप्तुकामपरिहायिणः साधोः न विद्यते प्रतिज्ञा-निदा-
नरूपा यस्य साऽप्रतिज्ञोऽनिदान इत्यर्थः, लवं कर्म त-
स्मात् ‘अवसापिणो’ कि-‘अवसपिणो’ यन्तुष्ठानं कर्मकन्धो-
पादानभूतं तत्परिहायिण इत्यर्थः, तस्मैवभूतस्य साधो-
र्यस्मात् यद् सामायिकं-समभावलक्षणमाहुः सर्वज्ञाः,
यच्च साधुः शूद्रमात्रं-शूद्रस्थभाजनं कांस्यपात्रादीं न भु-
ङ्क्ते तस्य च सामायिकमाहुर्निति संबन्धनीयमिति ।
स्व० १ शु० २ अ० २ उ० । त्रिपटुकादि समयवृत्ती पाण्ड
ते, पुं० । शु० ४ अ० ।

आराहणशुद्धो, तस्म काऊल सुविदिमो कालं ।

उक्तांति विधि भवे, गंतुल लमेज निव्याणं ॥ २० ॥

कड—आराधनया युक्तः--प्रत्यक्षः सम्यक् कृत्वा सु-
विहितः कालं पुनश्च उक्तुः--अनिशयं सम्यगाराध-
नां कृत्वा भीन भवान् गन्ता निशोर्ण-मांक्षमवश्यं प्राप्नो-
तीति । एतदुक्तं भवति-यदि परमसमाधानेन सम्यक् कालं
कराति ततस्तुनीय भवेऽवश्यं सिद्धतीति । ब्राह्म पर-
उक्तुः एतन्वाच्यस्मरं सामायिकं प्राप्य नियमांसिद्धय-
नीति, जगन्मतः पुनरेकस्मिन्नेव भवे सामायिकं प्राप्य-
सिद्धयनीत्युक्तं प्रथमान्नरे, ततश्च यत्कं भीन भवाननी-
त्य सिद्धयतीति तदंतकाप्युक्तं वापि जगन्मतं ततश्च वि-
रोध इति । उच्यते-अनातीर्हसिद्धान्तसद्भावेन यत्किञ्चिदु-
च्यते, यत्तदुक्तं जगन्मत एकेनैव भवेन सिद्धयतीति तद-
क्षयंभाराच्चसंनहनमस्मीकृत्वाक्रम, एतच्च ह्युक्तिकार्त्तन-
नमस्मीकृत्योच्यते, ह्युक्तिकार्त्तननो हि यथानिशयंवारा-
धनं कराति ततस्तुनीय भवे मोक्षं प्राप्नोति । उक्तु-
शब्दश्चात्रानिशयार्थे द्रष्टव्यो न तु भयमस्मीकृत्य, भया-
ङ्गीकरणं पुनरुचिरेवाहुतेना भवे ह्युक्तिकार्त्तननः सि-
द्धयतीति । आह० ।

(७६) प्रकीर्णकवार्ताः--

नथा-आहः सामायिकं कुर्वन् ‘दुर्विहं तिथिहं’ इत्या-
दिना सायचर्यापारसम्बन्धकसुकारणं एव निषेधयति,
नवबुधोदयनम्, तथा च सति सामायिककस्याऽसी सावचर्या-
पारं मनोवाक्कायानामप्यन्तरं कनाप्युद्युमदयन् सामायिकं
लक्षयति नवान् ? प्रश्नः, अत्रोत्तरम्--सामायिकक्यः आ-
हः मनोवाक्कायैः सावचर्यापारमनुमदयक्षाप सामायिकं न
लक्षयति, तद्विषयकविरतभावात्, यदि च नातुमदयाति
तदा भूयो लाभमात्रं भवतीति ॥ ७५५॥ सन० ३ उक्ता० । तथा-
नीयकर्मगलभुनां मिथा भिन्नवचन्येऽपि सामनोगिकत्वे
भवति न वा ? तथा सामाचार्यादिहोना भद्रं भवति न वा?,
इति प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-गलभुनां परस्परं वाचनानेदेन सामा-
चार्या अपि कियान् भद्रस्वस्माभ्यन्ते, तदुद्दे च कथांश्चिदसा-
म्भोगिकत्वमपि सम्भाव्यते ॥ ८६ ॥ सन० २ उक्ता० ।
तथा-व्याख्यानेवेलायां कृतसामायिका आहो आदिशामा-
ग्यसुपूर्वकं प्रतिनिधत्नां करात्म्यथा वति ? प्रश्नः, अत्रो-
त्तरम्--सामायिकक्यं प्रतिनिधत्नां दशमार्गं यौक्तिकमिति
॥ १६५ ॥ सन० २ उक्ता० । तथा-पीपधमं चलोपाककु-
लिका वाच्यते न वा ? इति प्रश्नः, अत्रोत्तरम्--सा मन्वांसि
वाच्यते, ननु वादस्वरं, सिद्धान्तालापकमित्यादिति
॥ १०० ॥ सन० ४ उक्ता० ।

सामाहयउक्कम्-सामायिकोपक्रम-पुं० । सामायिकम्-आक-
श्यकप्रथमाप्ययनम्, तस्यानुक्रमः-परिपाटीविशेषः सामा-
यिकं वा अनुक्रमः सामायिकापुनक्रमः । सामायिकस्त्व सा-
मायिकं वाऽनुक्रमणं, वृ० १ अ० ।

सामाहयकड-सामायिककृत-पुं० । सामायिकं सावचर्ययोगप-
रिचयननिषेधयामासंबन्धभावं कृतं--विहितं देशतो
यन स सामायिककृतः । आदितात्म्यादिदृशान्तात् ज्ञान-
स्यात्परपदत्वम् । तद्वचमपि पक्षीयचस्य दर्शनज्ञानांपतस्य

प्रतिदिनमुभयसम्पत्तयः सामायिककरणे मासत्रयं यावत्तृतीया-
मुपासकप्रतिमां प्रतिपद्ये, स० ११ सम० । प्रतिपञ्चादशि-
क्षात्रेण, पञ्चा० १ विष० । (' उवाचसर्पाङ्गमा ' शब्द-
द्वितीयभागं ११३० पृष्ठ इयं प्रतिमेकाः ।) (सामायिकक-
रस्य का क्रिया क्रियत इति ' किरिया ' शब्दं तृतीयभाग
५७७ पृष्ठ उक्तम् ।)

सामायिककृतस्य प्रत्याख्यानभङ्गाः—

रायगिहो जाव एवं वयासी-आजीविया शं भंते ! येर
भगवंते एवं वयासी-समखोवासगस्स शं भंते ! सामाह-
यकडस्स समखोवस्सए अञ्जमाणस्स केह भंटे अवहरं-
जा, ते शं भंते ! तं भंटे अणुगवेसमाणे किं सयं भंटे अ-
णुगवेसह परायणं भंटे अणुगवेसह ? , गोयमा ! सयं
भंटे अणुगवेसह नो परायणं भंटे अणुगवेसह , तस्स
शं भंते ! तेहिं सीलव्वयगुणवेरमणपच्चक्खसाणोसो-
क्वसेहिं से भंटे अमंटे भवति १, हंता भवति । से केण
खाइ शं अणुगवेसं भंते ! एवं वुच्चइ सयं भंटे अणुगवेसह
नो वरायणं भंटे अणुगवेसह गोयमा ! तस्स शं एवं भवति-
यां मे हिरजे नो मे सुवजे नो मे कंसे नो मे द्मे नो मे
विउल्लङ्घकणगरयणमणिसिचयसंखसिल्लपवालरत्तर-
णमादीए संतसारमावदेअ, ममचभावे पुणं से अपरिक्खाए
भवति, ते सेहेइयं गोयमा ! एवं वुच्चइ-सयं भंटे अणु-
गवेसह नो परायणं भंटे अणुगवेसह । (स० ३२८)

' रायगिह ' इत्यादि, गौतमो भगवन्तमयमवादीत्-आजीवि-
काः-गोहालकाणि प्रादन्त ! ख्यावान्-निप्रत्याज भ-
गवतः एवं-वयमात्रप्रकारमवादिषुः, वयं ते तत् प्र-
त्यवादिषुस्तस्मै नमः स्वयमेव पृच्छन्नाह- ' समखोवासगस्स
शं मित्यादि, ' सामायिककडस्स ' ति-कृतसामायिकस्य-
प्रतिपञ्चादशिक्शात्रस्य, भ्रमणोपाश्रये हि ध्यायकः सामा-
यिकं प्रायः प्रतिपद्यते इत्यत उक्तं भ्रमणोपाश्रये आसी-
नस्यैव, ' केह ' ति-कश्चित्पुरुषः ' भंटे ' ति वयमादिकं व-
स्तु शृङ्खलं साधूपाश्रयवर्ति वा ' अवहरंजा ' ति-अपहरेत्
' से ' ति-स भ्रमणोपासकः ' तं भंटे ' ति-तद्-अग्रहन् भा-
रदम् ' अणुगवेसमाणे ' ति-सामायिकपरिमसात्पच-
न्तं गधेययन ' सभंटे ' ति-स्वकीयं भारहं ' परायणं ' ति-
परकीयं वा ? , पृच्छन्तोऽयमभिप्रायः--समखसिचयान्त-
कीयं सामायिकप्रतिपद्ये च परिग्रहस्य प्रत्याख्यातव्यादस्व-
कीयमतः प्रश्नः, अत्रोत्तरम्- ' सभंटे ' ति-स्वभारहं, ' तेहिं
' ति-तैर्विवाह्यतयैवाक्योपपन्नं गृहीतैरित्यर्थः, ' सीलं ' त्या-
दि, तत्र सीलव्रतानि--अणुगवतानि-सुख-गुणव्रतानि विर-
मणानि-रागादिद्विरतयः प्रत्याख्यानं-नमस्कारसहितं
पौनोपाशासः--पौनोपाश्रयसमं तत एवां द्रव्योऽस्तैः,
इह च शीलव्रतादीनां प्रहणंयि सावधयं गविरया विर-
मणशब्दोपासया प्रयोजनं तस्या एव परिग्रहस्यापरिग्र-
हानामितत्वेन भारहस्याभारहताभवनेतुं यावति ' से
अंटे अमंटे भवह ' ति-तत्-अपहन् भारहमभारहं भव-
त्यसंयवहारवत्यात् ' से केणं ति अथ केन ' खाइ शं ' ति-पु-
१६२

नः ' अणुगवेसं ' ति--अध्वने-हेतुमा ' एवं भवह ' ति-एवभूतो
मनःपरिणामो भवति--' नो मे हिरजे ' इत्यादि, हिरजया-
दिपरिग्रहस्य द्विविधं त्रिविधं प्रत्याख्यातव्यात्, उक्तं-
उक्तार्थोत्तुसंग्रहाह--' नो मे ' इत्यादि, धनं-गणितमादि ग-
वादि वा कर्तव्यं-प्रतीतिं रक्षानि-कर्मनादीनि मणयः--
अन्त्रकामादयः मौक्तिकानि शुक्लाश्च प्रतीताः शिलाप्रचा-
लानि-यिद्रमाणि । अथवा-शिला-मुक्तान्शिलायाः प्रचा-
लानि-विमार्गणि रत्नरत्नानि-पञ्चरागादीनि तत एवां
द्रव्यस्ततो विपुलानि-धनादीन्यादिविषयं स तत्तथा, ' संते '
' ति-विद्यमाने ' सार ' ति प्रधानं ' सावयणं ' ति-स्वापतेयं
द्रव्यम्, एतस्य च पदत्रयस्य कर्मधारयः, अथ यदि तद्भा-
रहमभारहं भवति तदा कथं स्वकीयं तद् भवेत्यर्थः ?
इत्याशङ्क्याह--' ममत्ते ' इत्यादि, परिग्रहादिविषये मनोवा-
कायानां करणकारणं तत्र प्रत्याख्यातं ममत्वभावः, पुनः-
हिरण्यादिविषये ममतापरिणामः पुनः अपरिज्ञानः-अप्र-
त्याख्यातं भवति, अणुमन्तरप्रत्याख्यातव्यात्, ममत्वभाव-
स्य चानुमतिरूपव्यावृत्तिः । अ० ८ श० ५ उ० । (' जाया '
शब्दं चतुर्थभागं १७५४ पृष्ठं बहु वक्तव्यं गतम् ।)

सामाह्यकपण्डित्-सामायिककल्पस्थितिः-स्त्री० सामायिक-
क-संयमविशेषस्तस्य तद्वद् वा कल्पः करणम्-आचारः सा-
मायिककल्पः । स च प्रथमचरमतीर्थयोः साधूनामष्टकाल-
च्छेदोपस्थापनीयसङ्गात्वात्, मध्यमतीर्थेषु महाविदेहेषु
च यावत्तथाकच्छेदोपस्थापनीयानाद्याभावात्, तद्वद् तस्याच-
स्थितिः-मयात्रा सामायिककल्पस्थितिः । कल्पस्थितिभेदः,
स्था० ३ टा० ४ उ० ।

अध्वमेव यथाक्रमं विवरिषुः प्रथमतः

सामायिककल्पस्थितिं विवृणोति-

कतिठाणहिटो कप्पो, कतिठाणहेहि अट्ठिओ ।

वुत्तो धूतरजोक्को, कतिट्ठाणपतिट्ठिओ ॥ २८२ ॥

यः किल धूतरजाः--अपनीतपापकर्मा सामायिकसाधूनां
कल्प आचारा भगवद्भिरुक्तः स कतिपु स्थानेषु स्थितः १,
कतिपु स्थानेषु अस्थितः २, कान्स्थानप्रतिष्ठितश्चाक्षः १,

सुरिगह-

चउठाणे ठिओ कप्पो, छहिं ठाणेहि अट्ठिओ ।

एसा धूयराक्को, दमठाणपतिट्ठिओ ॥ २८३ ॥

चतुःस्थानस्थितः कल्पः पदसु च स्थानेष्वस्थितस्तदे-
वमेव धूतरजाः सामायिकसंयतकलो दशस्थानप्रतिष्ठितः,
कचुचित् स्थित्या कचुचित्पुनरस्थित्या; दशसु स्थानेषु प्रति-
ष्ठितो मन्तव्य इत्यर्थः ।

इदमेव व्यक्तीकरणं-

चउहि ठितो छहि अट्ठितो, पदमा विनया ठिता दसविहम्मि

वहमाणा शिव्विसगा, जेहिं वहेत्तो शिव्विह्मा ॥ २८४ ॥

प्रथमाः-सूत्रक्रममाश्रयेन सामायिकसंयतान्ते चतुषु
स्थानेषु स्थिताः, पदसु पुनरस्थिताः, माध्यायं सप्तम्यधे तु-
तीया । य तु द्वितीयाः-छेदापस्थापनीयसंयतान्ते दशविधेऽ-
पि कल्पे स्थिताः । पञ्चाद्वेन तृतीयचतुर्थकल्पपरित्यागः कल्प-
शब्दाद्यमाह- वहमाणा इत्यादि । ये परिहारावशुद्धिकं

स्यो बह्विधे ते निर्विश्रमानकाः, वैस्तु तदेव तपो ध्युदं ते निर्विश्रमानका उच्यन्ते । आह—कानि पुनस्तानि चत्वारि षड् वा स्यान्नि येषु सामाधिकसंयता यथाक्रमे स्थिता क्रियन्तान्भवेत् ।

आक्रोचन्ते—

सिञ्जापरिधिं या, चाउज्जामे य पुष्मिजेतुं य ।

कितिकम्पस्स य करणे, चचारि अविट्ठिया कप्पा ॥ २८५ ॥

‘सिञ्जापरिधिं’ नि—सूत्रेणात् सूत्रमिति श्रुत्यातर्गणकस्य परिहरणम्, चतुर्यामः पुरुषत्रयैश्च धर्मैः कृतिकर्मणश्च करणमेतं चत्वारः कल्पाः, सामाधिकसाधुनामप्यवस्थिताः । तथाहि—सर्वेऽपि मध्यमसाधवो महाविदेहसाधवश्च श्रुत्यातर्गण्ये—परिहरन्ति । चतुर्यामं य धर्ममनुपालयन्ति पुरुषत्रयैश्च धर्म इति कृत्वा तद्व्याख्यायिकाभिरदीक्षिता अपि तद्विद्वत्सामान्ये साधु वन्द्यते । कृतिकर्म च यथा राज्ञिकं तेऽपि कुर्वन्ति, अत एतं चत्वारः कल्पा अवस्थिताः ।

इमे पुनः षडनवस्थिताः—

आचेलककुदेसिये, सपडिकमणे य रायपिडे य ।

भासं पजोसवणा, छपपंतं ऽणवट्ठिता कप्पा ॥ २८६ ॥

आचेलकमयीदृशिकं सप्रतिकमणो धर्मो राजपण्डो मामकल्पः पयुषणकल्पश्चेति । षडप्येते कल्पा मध्यमसाधुना—विदेहसाधुनामनवस्थिताः । तथाहि—यदि तयो वक्ष्यप्रत्ययो रागो द्वेषो वा उत्पद्यते तदा अचेलः, अथ न रागोऽप्यनस्ततः सचेलः महासूत्रं प्रमाणातिरिक्तमपि वक्ष्यं शुक्लन्तीति भावः । औदृशिकं नाम—साधुमुदिश्य कृतं भग्नार्थकमाध्यात्मिकव्यवस्थित्यस्य साधुरागो कृतं करणे तदर्थं तु कृतं न कल्पते प्रतिकमणमपि यद्यतिचारो भवति ततः कुर्वन्ति, अतिचारो भवति न कुर्वन्ति । राजपण्डे यदि वक्ष्यमाणा दोषा भवन्ति ततः परिहरन्ति, अन्यथा शुक्लन्ति । मासकल्पं यथैकैश्च तिष्ठतां दोषा न भवन्ति ततः पूर्वकादीमप्यासन्ते, अथ दोषा भवन्ति ततो मासं अपूर्णं वा निर्गच्छन्ति पयुषणयामपि यदि वर्णाशु विहरतां दोषा भवन्ति तत एकत्र सत्रं आसन्ते, अथ दोषा न भवन्ति ततो वर्षात्रयैऽपि विहरन्ति । गता सामाधिकसंयतकल्पस्थिताः । ३०६ उ० ।

सामाह्वयचरित्रं—सामाधिकचरित्रं—न० । सावधयोगविरतिरूपे चारित्र्यभेदे, भ० ८ श० २ उ० । आनु० । औ० ।

सामाह्वयचरित्रलद्धिं—सामाधिकचरित्रलद्धि—ली० । सावधयोगविरतिकल्पस्य चारित्र्यस्य लक्ष्यं, भ० ८ श० २ उ० ।

सामाह्वयज्जगणं—सामाधिकाध्ययनं—न० । आवश्यकधृतस्कन्धस्य सामाधिकमतिपादकं प्रथमे अध्ययने, विश० । आनु० । आ० भ० । आ० जू० । (अथ वक्ष्य्यम् ‘सामाह्वय’ शब्द—उपपदमेवोक्तम् ।)

सामाह्वयपदिमा—सामाधिकप्रतिमा—ली० । ‘वरदसणवयजुतो, सामाह्वयं कुण्ड जे उ संझासु । उक्कोत्थेण तिमाने, एसा सामाह्वयपदिमा’ ॥ ११ ॥ इत्येव कथायां पुरीषायामुपासकप्रतिमायां, उपा० १ अ० । श्रीमत्साधुमयाकलममस्तः पूर्वोक्तप्रतिमात्पुनस्तद्विद्वतः सामाधिकमनुपालयतीति । भ० २ अधि० ।

सामाह्वयपय—सामाधिकपद—न० । सामाधिकप्रतिपादके पदे अनु० ।

सामाह्वयसंज्ञय—सामाधिकसंज्ञय—पुं० । सामाधिकं सर्वसाधार्यवर्तनरूपं तत्प्रधानाः संयताः सामाधिकसंज्ञयताः । सामाधिकात्म्यवारिचप्रधानेषु साधुषु, ३०६ उ० । (सामाधिकसंज्ञयतानां विस्तरतो व्याख्या ‘संज्ञय’ शब्दे यता)

सामाग—श्यामाक—पुं० । कुम्भकप्राप्तस्य बहिः श्वेतुमज्जिकाया नद्याकृतं उपनि स्नानमद्यतो वृद्धपत्नी, यस्य सत्रे धीरः जिनस्य केवलज्ञानमुत्पन्नम् । कदा० १ अधि० ६ अम्य । आ० म० । आ० जू० । धान्यभेदः वाच० ।

सामाणिय—सामानिक—पुं० । सकारस्य प्राकृतत्वाद् दीर्घः । सञ्जितकृते, आ० म० १ अ० । सञ्जिते, अप्राप्ते, “ऊस्स सामाणिओ अप्पा, संजेम नियमं तथे । नस्स सामाये होइ, इह कयलिसाभिये ॥ ११ ॥ ” विश० । समागतया इन्द्रतुल्यतया श्रद्धया चरन्तीति सामानिकाः । इन्द्रसमस्तद्विषु देवेषु, भ० ३ श० १ उ० । स्वा० । सामाने—युतिवैभवादी भ्याः सामानिकाः । अध्यात्मविश्लेषिणः । विमानाधिपतिस्वयम्भेदवस्तुश्रुतिविभवादिषु देवेषु, रा० । आ० म० ।

कपामिन्द्राणो कियन्तः सप्तमानिकाः—

चउसट्ठी मट्ठी खुलु, छब महस्सा तहंव चत्तारि ।

भवणवड्वाणमेतं—जोइसियाणं च सामाणे ॥ ४४ ॥

द० प० ।

धरणस्स ये शागकुमारिंदस्स शागकुमारणस्सो छ सामणियमाहस्सीओ पप्पताओ, एवं भूपाणंदस्स जीवाव महाधोमस्स । (मू० ५०६) स्था० ६ टा० ३ उ० ।

सामाणियपरिमोववषम—सामानिकपर्यदुपपन्नक—पुं० । अथ्यन्तर्गदिपर्यदुपगतं, जी० ३ प्रनि० ४ अधि० ।

सामाव—श्यामाक—पुं० । धान्यविशेष, ज० १ वत्त० ।

सामाय—पुं० । साममति “तथ्य आओ वत्तिनेण सामाओ । अहवा सामस्स आओ” सर्वेषु जीवेषु मैत्री स्तम भवत्येतं तत्र सामिन्ना आया गमने साम्ना वा यो गमने गतेन स सामायः । अथ वा साम्ना आया—लाभः सामायः सामाधिक, विश० । आ० म० । रा० ।

सामायारी—सामाचारी—ली० । समाचरणं समाचारः, तद्भावाः सामाचार्यं तदेव सामाचारी । संव्यवहारे, स्वा० १० टा० ३ उ० । आर्यमोक्षादौ शास्त्रक्रियाकलापे, रा० १ अधि० ।

सामाचारीस्वरूपम्—

सामायारी तिथिहा, ओइ दसहा पयविभागे ॥ ६६५ ॥
समाचरणं समाचारः—शिष्टाचरितः क्रियाकलापस्तस्य भावः “गुणवचनमाह्वयादिभ्यः कर्मणि क” (पा० ५-१-१२५) इति ध्वञ्च सामाचार्यं, पुनः स्त्रीत्यावबन्तायाम्—“पिङ्गीरादिभ्यश्च” (पा० ५-१-५१) इति ऊप, “यस्योतं क” (पा० ६-४-१८४) इत्यकारलोपः, “हलस्तद्धितस्य” (पा० ६-४-१४०) इत्यन्तर्गतादित्यकारलोपः, परगमने सामाचारी । तत्र सामाचारी विविधा—“ओइ दसहा पयविभागे” चि—

आद्यः—सामान्यम्, आद्यः सामाचार्यी समाख्यतः खल्लुपा-
धिधानरूपः, सा कोशानियुक्तिरिति । इत्येव सामाचार्यी इ-
च्छाकारादिलक्षणः, पदविभागसामाचार्यी छेदस्वरूपीति ।
तस्मैव सामाचार्यी नवमापूर्वात् दुर्न्यायइत्युक्तं आचार्याधि-
धानात्, तत्रापि विशतिनामाध्यायान्, तत्राप्योद्यमाधु-
नमाधुनात् निवृत्तेति । एतदुक्तं भवति—साम्प्रतकालप्रम-
जिनानां तावदुत्तरिणां प्राक्कलानामाध्यायिकाद्विहासम-
पेक्ष्य प्रत्यक्षकीकृतेति । इत्येव सामाचार्यी पुनः पञ्चविशति-
तमाधुनाध्ययनाख्यपत्रकालप्रमजितपरिहानार्थं निवृत्ते-
ति । पदविभागसामाचार्यपि छेदस्वरूपलक्षणमयमपूर्वादिव
निवृत्तेति गाथाः । साम्प्रतमाध्यायिक्रियायाः आद्यः १ अ० ।
तत्राध्यायसामाचार्यी तावदभिधीयते, अस्याश्च मध्यार्थात्
कर्माच्छब्दास्त्रयस्वाक्यादविवक्षाकार्यं मङ्गलायै संस्था-
द्वित्रयप्रतिपादनार्थं च गाथाद्वयमाह—

अरहंतं वंदिसा, चउदसपुष्पी तहव दसपुष्पी ।

एकासंगसुत-त्यघाए सवसाहू य ॥ १ ॥

ओहेण उ निज्जुत्ती, पुच्छं चरखकरणाणुओमाओ ।

अपक्खरं महत्थं, अणुगमहत्थं सुविहियाणं ॥ २ ॥

अहेतो वन्दित्वा चतुर्दशपुष्पिणं तथैव दशपुष्पिणः, एका-
दशसूत्रार्थधारकान् सर्वसाधुंश्च, एतावन्ति पदान्यास-
गाथाम् । द्वितीयगाथासूत्रपदान्युच्यन्ते—आधेति तु नियुक्तिं
वक्ष्ये चरखकरणाणुयोगात् अलपाक्षं महाधोम अनुप्रदायं
सुविहिनानाम् । ओधम् । (ओधनिर्मुक्तिपदव्याख्यानम्
'आधिणज्जुत्ति' शब्दे तृतीयभागे १२७ पृष्ठ गतम् ।)
(चरखपुष्पवचने 'चरख' शब्दे तत्रैव तृतीयभागे
१२४ पृष्ठ विस्तरतो गतम् ।) (करणवदव्याख्यानम्
'करण' शब्दे तृतीयभागे ३५६ पृष्ठ गतम् ।) अ-
नुयोगापदव्याख्यानम् 'अणुगम' शब्दे प्रथमभागे ३५६ पृ-
ष्ठ गतम् । (अलपाक्षमहाधोपदप्रकरणम् 'अपक्खर' श-
ब्दे प्रथमभागे ६१४ पृष्ठ गतम् ।) अनुप्रदायं सुविहिनाना-
मित्यस्याधिसूत्रः 'आधिणज्जुत्ति' शब्दे तृतीयभागे १२८
पृष्ठ तथा 'पडिलेहणं' (२) इत्यादिगाथाया ओधनिर्मुक्ति-
प्रतिषेधनापि ओधार्थप्रमाणायतनप्रतिषेधनाऽऽलोचनावि-
शिष्टाङ्गाण्यं च सूचिनाति । (तत्र प्रसिद्धानाद्वारं प-
डिलेहणं शब्दे पञ्चमभागे ३३६ पृष्ठ गतम् ।) (अशिवादिका
स्त एकाद्विहाराविचारविषयः 'पमज्जविहार' शब्दे तृतीय-
भागे ११ पृष्ठ गते ।)

गच्छतिमार्गं याचमानो वदति । कोशद्वयं गच्छति । इदा-
नीं तस्य गच्छतो विचिच्छत्ये—

अत्तं डिलसंक्रमणे, चलवन्निखत्तपुत्तमागारिणं ।

पडिपक्खेसु उ भयणा, इयंए विलेखणा लोमं ॥ १३ ॥

स्थण्डिलादस्थण्डिलं च संक्रामता साधुना पादौ रजोह-
रणं प्रमाजैनीयादिति विधिः, मा भूत् सखितपु-
थिव्या अचित्तपुथिव्या व्यापतिः, तथा च पादयोरसौ
रजोहरणं प्रमाजैनी करोति । अथ कश्चासागारिकः पथि
व्रजनश्चल भवति, व्यापितोऽनुपयुक्तश्चेति । तत्र चलो-
गन्तुं पांथ प्रवृत्ताः, व्यापितो—इलकुलशृङ्खलच्छेदादिप्र-
वृत्तः, अनुपयुक्तः—साधुं प्रत्यक्षतावधानः, यद्वैविध्यः सागारि-
का भवति तदा रजोहरणं प्रवृत्तं पादौ याति । 'पडि-

पक्खेसु उ' इति विसदृशाः पक्षाः प्रतिपत्ताः, असदृशा इ-
त्यर्थः, तेषु प्रतिपत्तेषु मज्जना—विकल्पना कसेय्या । एत-
दुक्तं भवति—केपुचिन्वन्निपक्खे प्रमाजैनी भवति, केपुचिन्व-
नैव । नुसब्धो विशेषणार्थः । किं विशेषयति ? प्रतिपत्तेष्वेव
समुदायरूपेण मज्जना कसेय्या, न त्वैकस्मिन् भङ्ग इति ।
यदा तु सागारिकः स्थिराऽव्ययसिद्धि उपयुक्तं साधुं प्रति
भवति तदा 'इतरेण' इति इतरशब्देन रजोहरणविषयाव-
ते तथा पादौ प्रमाजैनी रजोहरणं, 'विलेखणं' सित तां
च निपद्यां इत्येव विलम्बमानो नयति, न तच्छरीरसंस्पर्-
शनं करोति । कियतो भुवं यावदित्याह—आलोचय'ति आ-
लोचनमालोको यावत्तद्वद्विप्रसर इत्यर्थः, अथवा इतरेण' इति
कश्चिद्विप्रसङ्गं कार्यासिद्धिं शौर्किणं वा श्रीरेण, श्रेयं
प्राप्त्वं, प्रभातं गोपयति । अथवा—इतरेण विलेखणालो-
चं' इति—प्राक् तावदेकाकिनो विभिरुक्तः, यदा तु इतरेण—
इतरशब्देन साधो गृह्यते; तत्रैतरेण—साधेन सह प्रमज्ज-
ना स्थण्डिलद्वयादस्थण्डिलद्वयं संक्रामता किं कसेय्यं स-
धेपुरतः । इत्याह—'विलम्बेन' इति—विलम्बना कार्या, मन्थ-
गतिना सता स्थण्डिलस्थेन तावत्प्रतिपालनीयं, कियन्तं
कालं प्रतिपालनीयम् ? यावदालोचनं दर्शनं तस्य साधेय्यं,
अदर्शनेभूते तु प्लाष्टान्तरिते साधे पादयोः प्रमाजैनी कृ-
त्वा व्रजन्तीत्यर्थः विधिः । उक्ता गाथाऽऽचार्याः, इदानीमप्य-
भङ्गिका प्रकृत्यन्ते, सा चेयम्—चलो यत्किनो अणुवृत्तं
य सागारिओ, एतथ पमज्जणं, तस्यानुपयुक्तत्वादपमाजैनी
ऽसामाचार्यीप्रसङ्गात् । चलवन्निखत्त उवउत्त एतथ नतिथ
पमज्जणं सागारियत्तणओ २, च० अणु० अणु० अणु०
पमज्जणं ३, चल० अणु० उव० एतथ वि गतिथ पमज्जणं ४,
अणु० च० अणु० एतथ पमज्जणं ५, अणु० व० उ० गतिथ
पमज्जणं ६, अणु० अणु० अणु० अतिथ पमज्जणं ७, अणु०
अणु० उ० एतथ नतिथ पमज्जणं ८ । तस्य पदमभागे नियमेण
पमज्जणा, सलत्तु भयणा । एतदुक्तं भवति—केपुचिन्वन्मा-
जैनी केपुचिन्वन्माजैनी ।

स इदानीं साधुर्मगमजानानः पृच्छति, तत्र को वि-
धिरित्याह—

पुच्छाए तिसि तिआ, लुके पदम जयणा तिपंविहा ।

आउम्मि दुविहतिविहा, तिविहा सेससु काएसु ॥ १४ ॥

पृच्छायां सत्यां 'तिसि तिग' इति—त्रयस्त्रिका भवति,
तत्र पुरुषः स्त्री नपुंसकं च । तत्रैवामकैकस्त्रिकारः—वा-
लस्तकया वृद्ध्यात्, एवमेतं त्रयस्त्रिकाः, नवत्यधः, तथा
नैव साधुना मच्छता 'लुके पदमजयणा' इति—पदं पृ-
थिव्यादिलक्षणे यतना कसेय्या, तत्र 'पदमजयणा' निपच-
विह' इति—प्रथमा यः पृथ्वीकायः तस्य यतना त्रिपञ्चविधा,
तत्र त्रिविधा सचित्तस्य अचित्तस्य मिश्रस्य च । पञ्चविधा
पृथिविकाययतना कृष्णनीलं कृपीतशुक्लमेति, अथवा—त्रि-
पञ्चविधेति—त्रयः पञ्चका पञ्चकप्रकारेत्यर्थः, तथाहि—
सचित्तः पृथिवीकायः शुक्लः पञ्चकाः, एवमचित्तः, मि-
श्रश्च, तथाऽप्येक—'तुविहा (जहा जयणा) तिविहा य'
तत्र द्विधा अन्तरिक्षाकाययतना भौमाकाययतना च, त्रि-
विधा तु सचित्ताकाययतना, अक्षिणां मिश्रां, त्रिविधा

तु रोपेपु कायेपु—तेजोवायुवनस्पतिप्रसाख्येपु यतना; क-
थम् ? , साक्षिणादि, महाहाराधायाः समुदायायः ।

अथाद्यहाराधयवार्थं पुनस्तदवाह—

पुरिसो इथिनपुंसग, एकेको धेर मज्झिमो तरुणो ।

साहम्मि अन्नधम्मिअ—गिहत्थदुगच्छप्पो तह्मो ॥१४॥

यत्तुक्रमनन्तरगाथायां 'पुच्छाए'ति—पुच्छायां वितयं संभव-
ति, तदा पुरुषः स्त्री नपुंसकं वेति, यदुक्तं त्रयात्मिकाः तद्वर्ग-
आह—एकैकः स्वविरा मध्यमस्तरुण इत्ययं नवभेदः । स चैकै-
को नवविधोऽपि कदाचित्साधर्मिकः स्यात्कदाचित् नृवाय-
घोऽप्यन्यधार्मिकः स्यादित्याह—समानं धर्मं वल्लं इति सा-
धर्मिकः—आवकः आविका नपुंसकं आवकं च, अन्यधार्मिका
मिध्यादाहः । कियन्तः पुनस्तन गच्छुता पन्थानं प्रष्टव्याः
इत्यन आह—' गिहत्थदुग ' ति—साधर्मिकसूहृदस्यैव पु-
च्छनीयम्, अन्यधार्मिकसूहृदस्यैव वा । ' अण्णो निउ '
 ति—आत्मना तृतीयो युरक्षाऽवयवेषु विधाधानि, एष ताव-
त्सामान्योपपन्नासः । अथ प्रथमं यः प्रष्टव्यः स उच्यते—तत्र
यदि साधर्मिकसूहृदमालि तत्तत्सद्वर्गसमं गृच्छन्, तस्य
प्रत्ययिकत्वात् । अथ नास्ति ततः—

साहम्मिअपुरिसासइ, मज्झिमपुरिसं अणुसविअ पुच्छे ।

सेसेसु होति दोसा, मविसेसा मंजईवगे ॥१६॥

साधर्मिकपुरुषद्वयाभावेऽन्यधार्मिकमध्यमपुरुषद्वयं पुच्छ-
नीयं, कथम् ?—' अणुणणिविअ ' अनुज्ञां कृत्वा धर्मलाभपु-
रस्वरं, ततः प्रियपूर्वकं पुच्छति । अन्यधार्मिकमध्यमप्रहणं
नित्यं साधर्मिकविपक्षत्वादवसीयन एव, ' सेसेसु ' ति—
अन्यधार्मिकमध्यमपुरुषद्वयव्यतिरिक्तपु अष्टसु भेदेषु दोषा
भवन्ति पुच्छतस्त एव दोषाः सावधेयाः—समाधिकाः
संयतीधर्मा—संयतीधर्माविवर्ग्ये पुच्छन्तः सतः ।

के च त दोषा इत्याह—

धेरो पहं न याणइ, वालो पवेचणे न याणई वावि ।

पंडिथिमज्झसंका, इयरे न याणति मंका य ॥१७॥

स्वविरः—वृद्धः स मार्गं न जानाति, अष्टस्मृतिन्यात्,
 बालस्तु प्रपञ्चयति कलौकिलन्यात्, न वा जानाति, कुल-
कन्यात्, बालस्त्वत्र अष्टवर्षादौभ्य यावत्पञ्चविंशतिं क-
इति, अस्मावपि बाल इव बालाः, अपरित्यक्तत्वेन रागाद्वि-
त्वात्, मध्यमवयः—पण्डितमध्यवयः स्त्रीपुच्छायां शृङ्गापजा-
यते, नृमस्य ताभ्यां काश्चिदर्थोऽस्ति, ' इयरे न याणति '
 इतराष्ट्रमन स्वविरनपुंसकं बालनपुंसकं स्वविरस्त्री बाला
स्त्री वाऽभिगृह्णाते, एते मार्गानभिज्ञाः शृङ्गा च स्यात् ।

क तर्हि व्यवस्थितेन पुच्छनीयमित्याह—

पासइमो य पुच्छे—अ वेदमार्गं अवंदमार्गं वा ।

अणुवइऊण व पुच्छे, तुण्हकं मा य पुच्छिजा ॥१८॥

पाश्चात्यतः—समीप व्यवस्थितः पुच्छेत्, किंवांशुष्टं
सं पुच्छेत् ?—वन्दनं कुर्वाणमकुर्वाणं वा । अधासो समीपम-
तिक्रम्य यायच ततः ' अणुवइऊण ' च ' अनुव्रजने कृत्या
कतिचित्पदानि गाथा प्रष्टव्यः । अधासो पुच्छयमानोऽपि
न किञ्चिद्वाक्यं कृत्वा व्रजति, ततो नैव पुच्छनीय इति ।

पंथमासे य ठिमो, गोवोई मा य दूरि पुच्छिजा ।

संकाईया दोसा, विराहया होइ दुविहा उ ॥१९॥

तथा पन्थाभ्यासे—समीप स्थितः कश्चिद्दोषालादिः, आ-
दिशब्दात्कर्णकारप्रहः, स च पुच्छनीयः, मा च दूरं व्यव-
स्थितं गोपालादि पुच्छेत्, शृङ्गादिदोषसङ्घात्, नृम-
स्य द्रविणमालि वलीवर्णादि (कं वा, शृङ्गाणं कर्गनी-
त्येवमाद्यः । दूरं च गच्छतो द्विविधा विराधना—आत्म-
संयमविषया । आद्या कष्टकार्त्तादिभिरनराऽनाक्रान्तपृथिव्या-
याक्रमणेन ।

यदा तु पुनरन्यधार्मिको मध्यमवयः पुरुषो नास्ति यः

पन्थानं पुच्छन्वेत तदा कः प्रष्टव्य इत्याह—

असई मज्झिम धेरो, ददस्सुई भइओ य जो तरुणो ।

एमेव इत्थिवगे, नपुंसवगे य संजोगा ॥ २० ॥

असति मध्यमपुरुषं स्वविरः पन्थानं पुच्छनीयः, किंविशि-
ष्टः ?—ददस्मृतिः अथ स्वविरा न भवाति तत्तत्तरुणः प्रष्टव्यः,
कीदृशः ?—यः स्वभावेनैव भद्रकः । स्त्रीवर्गेऽन्यवयव पुच्छा
कर्त्तव्या । एतदुक्तं भवति—प्रथमं मध्यमवयः स्त्रीमार्गे प्रष्टव्या
तद्भावं स्वविरा ददस्मृतिः, अथ स्वविरा न भवाति तत्त-
त्तरुणी प्रष्टव्या, तद्भावं भद्रिका तरुणी, एवं मध्यमवयो
नपुंसकं, तस्याभावे स्वविरनपुंसकं ददस्मृति, तद्भावं बा-
लनपुंसकं भद्रकम्, आह च—नपुंसकवर्गे च संयोगाः—
नपुंसकवर्गे—नपुंसकसमुदाये एवमेव संयोगा ज्ञानव्याः ।
यथैतज्जननमुक्ताः न कवलमेतानवन्त एव संयोगाः कि-
न्वन्त्येऽपि बहवः सन्ति ।

आह च—

एत्थं पुण मंजोगा, होति अणेगा विहाणमंगुणिआ ।

पुरिमिथिनपुंसेसुं, मज्झिम तहं धेर तरुणसुं ॥२१॥

अत्र पुनः—पुच्छाप्रक्रमं संयोगा भवन्त्यनेकं, कथं ?—' वि-
हाणसंगुणि ' ति—विधानेन—भद्रप्रकारस्य संगुणिनाः, आ-
रगिकया अनेकशो भिन्ना इत्यर्थः, क च त भवन्ति ?—' पु-
रिमिथिनपुंसेसुं ' पुरुषत्वेनपुंसेकु, किंवांशुष्टपु । ' इदानीं
भद्रकाः प्रदर्शयन्ते—' तथ साहम्मिअवागिअण्ण ताव-
दो माज्झमवया साहम्मिअपुरिसा पुच्छेजा एस पका उ
१, तदभावं दो धेरो साहम्मिए जेव पुच्छेजा २, तद-
भावं दो तरुण साहम्मिए जेव एस तइआ ति ३, तद-
भावं दो साहम्मिणीओ माज्झिमअमाहलानो ४, ततो दो
धरिओ साहम्मिणीओ जेव पचमा पसा, ततो साह-
म्मिणीओ विअ दो तरुणीओ छुटो सो ६, तदभावं दो
साहम्मिअ उ माज्झमनपुंसया पुच्छे उ १, ततो दो साह-
म्मिअधरणपुंसयाओ अट्टमओ ८, दो साहम्मिअनरुणं
नपुंसया जेव त उ पुच्छेजा ९, अइवा—माज्झमपुडि-
सो धरो उ दु जेव साहम्मि १०, माज्झमपुरिसो साह-
म्मिओ तरुणसाहम्मिओ उ पुच्छेजा ११, माज्झमपु-
रिसो साहम्मिओ माज्झममाहला साहम्मिओ १२, मा-
ज्झमपुरिसा साहम्मिओ धरो य साहम्मिणी १३, मा-
ज्झमपुरिसो साहम्मिओ तरुणी य साहम्मिणी १४, म-

अपीतामंशेषु समाचारी कथ्यते, ततः प्रथमे, तदभावे चो-
पी प्रथमे । किमिच्छते ?- अत्रागाहं किं अनागाह्येभ्य-
वाह्यायस्ती क्षेमे निक्षिप्तं घटयित्वा—भोजमित्यत्र प्रयत्नः, तत-
स्तदभावे क्षयः प्रथमे, कथम् ?- पारां किं भोजयित्वा,
तदभावे वैभक्त्युत्पन्नः एतदेवाह—'व्यापक' इति वैभक्त्युत्प-
न्नः प्रथमे, 'वायु' इति स च वैभक्त्युत्पन्नः कुलाति दस्यति,
तदभावे 'बुध' इति युक्तं प्रथमे—बुधस्तद्वत्सद्विज्ञः, वा-
स्तस्तद्वत्सद्विज्ञो वा, 'समर्थ' इति स्वर्गिणं वक्तारः सा-
मर्थः । अहम्—प्रथमं वक्तार्य उभयस्याः, ततः समासेन-
मेव प्रेषयामिधने प्रतिपादितः प्रथमम् । उच्यते, अयमेव प्र-
पञ्चकम्, यत्तु प्रथममपीतामंशः प्रथमं, अन्ध्यागिप्रभृत्य
इति आह—इतिमेषोपपन्नः—इत्येवम् कृतः । उच्यते, अन्ध-
यागिस्त्वं सर्वेषां तुल्यं वर्त्तते, ततश्च याऽस्तु साऽस्तु प्रथममि-
ति स कश्चिद्विज्ञः । आद्यम् । (लघुधायां वसतौ संस्कारकवि-
धिः । 'संधारण' शब्देऽस्मिन्नेव भागे गतः ।) (शकुनिवि-
चारः 'सदृश' शब्देऽस्मिन्नेव भागे ५ पृष्ठे गतः ।) (का-
मासर्गविषयः 'काउस्त्वम्' शब्दे तुतीयभागे ४१७ पृष्ठे ग-
तः ।) (प्रत्युपेक्षणायां पौनरीप्रमाणम् 'पेरिली' शब्दे
पञ्चमभागे उक्तम् ।) (स्थण्डिलद्वारविषयः 'थंडिल'
शब्दे चतुर्थभागे २२७० पृष्ठे गतः ।) (मार्गप्रत्युपेक्ष-
णायां 'पडिलेहणा' शब्दे पञ्चमभागे ३५१ पृष्ठे गतम् ।)
(विप्रेक्षासंज्ञः 'पिड' शब्दे पञ्चमभागे ६१७ पृष्ठे गतः ।)
(लंपपितद्वयाकथा 'लंब' शब्दे ५ पृष्ठे भागे गता ।)
(वाक्त्रकाद्यम् 'पल' शब्दे पञ्चमभागे ३६२ पृष्ठे गत-
म् ।) (वषणाविषयः 'पलणा' शब्दे तुतीयभागे ४२ पृष्ठे
गतः ।) (भाषाद्वारं 'भा' शब्दे पञ्चमभागे गतम् ।)
(भिक्षाविषयः 'गोयकरिया' शब्दे ३ भागे १००४ पृष्ठे ग-
तः ।) (भोजनविधिः 'भोषण' शब्दे पञ्चमभागे गतः ।)
(प्रासेवणाविधिः 'पलणा' शब्दे तुतीयभागे ६७ पृष्ठे
गतः ।) (परिस्थापनकाविधिः 'परिद्वेषण' शब्दे
पञ्चमभागे ४७० पृष्ठे गतः)

एसा परिद्वेषणविही, कहिया मे धीरपुरिसपल्ला ।

सामाचारी एचो, बुद्धं अप्यस्वरमहत्थं ॥ ६२५ ॥
सुगमा ।

इदानीं सामाचारि व्याख्यायते—

सज्ज तो आगतो चर-सपोरिसि जाजिऊज ओमार्ठ ।
पडिलेहणमप्यत्तं, नाऊण करेइ सभ्भायं ॥ ६२६ ॥

एवं च साधुः सज्जं व्युत्पन्नयागतः पुनः चरमपौरुषी-
कृत्यर्थप्रदं ज्ञात्वा अवगाहम्—अवतीर्य, ततः किं करोती-
त्यत आह—प्रत्युपेक्षणां करोति, अपासौ चरमपौरुषी
मात्रायां भवति ततोऽप्राप्तौ चरमपौरुषीं मात्रां स्वाध्यायं
तावत्करोति यावच्चरमपौरुषीं प्राप्ता । आद्यम् । (स्वाध्याय-
विषयः 'सज्ज' शब्देऽस्मिन्नेव भागे गतः ।)

एसा सामाचारी, कहिया मे धीरपुरिसपल्ला ।

एचो उरविहमारणं, बुद्धं सुदुस्स जह वरणा ॥ ६२६ ॥
सुगमा । उक्तं पिण्डद्वारम्, (उपाधिद्वारम् 'उज्जि'

शब्दे द्वितीयभागे १०६४ पृष्ठे गतम् ।) (नृत्ति-
भाजनविषयः 'गोदभायण' शब्दे अतुर्थभागे १७३७ पृष्ठे
गतः ।) (अनायननद्वारम् 'अणायण' शब्दे प्रथम-
भागे ३१० पृष्ठे गतम् ।) (आलोचनाविषयः 'आलोपणा'
शब्दे द्वितीयभागे ४०० पृष्ठे गतः ।)

दशधा सामाचारि—

दसविधा सामाचारी पल्ला, तं जहा—

इच्छा मिच्छा तदकारो, आवस्सियो निरीहिया ।

आपुच्छया य पडिपुच्छा, छंदसा य निमत्ता ॥ १ ॥

उपसंपया य काले, सामाचारी भवे दसविहा उ (७०७४६)

स्था० १० डा० ३ उ० । अनु० । आ० म० । (आसौ व्याख्या
सखस्थाने ।)

दसविह सामाचारी, जत्थ टिए भव्वसचसंघाए ।

सिज्झति य बुज्झति य, च खंडिज्झइ तयं गच्छे ॥

महा० ४ अ० ।

तथा'तद्विज्ञे य त्यामाहसु' इति सोपस्कारत्वाभासन-
धावनादिषु सुकराणि यानि द्रव्याणि तानि तद्व्यतिरिक्ता
द्रव्याचार उच्यते, यत उक्तम्—'गामयधोवणुवासण-सि-
क्खावणुसुकरणविरोहीणि । द्रव्याणि जाणं तोप, द्रव्या-
यारं विद्याणाहि ॥ १ ॥' भावे दशविधाया इच्छादिभेदेन
सामाचार्या आचरणा, अत्र बहुलमहणात्किंवा तु द, एव-
माप्रचक्ष्णान्द्रव्या, भावत्वे तु जीवद्रव्यपर्यायत्वादस्येति ।

सम्प्रत्यक्ष्ययननामावर्थमाह—

इच्छाईमामेसुं, आयरणं वप्पिं अं तु जम्हेत्थ ।

तम्हा सामाचारी, अज्झकयणं होइ नायव्वं ॥ ४८६ ॥

'इच्छादिसाम' इति सुप्रत्ययत्वाद् इच्छादिसामस्य एषु—अ-
नन्तराभिहितेषु आचरणम्—एतद्विषयमुद्घातं वक्षितं—प्र-
कथितम् तु—पूरणे यस्माद्व्याप्ययनं तस्मात्सामाचारिणि-
सामाचारिनामकमिदमिति प्रक्रमं अध्ययनं भवति—ज्ञातव्य-
म्, अयमाशयः—सामाचारोऽत्र वर्ण्यते ततः सामाचारं भव-
मिति विवक्षायां शेषकोऽयं, कथितव्यं स्त्रीलिङ्गता, तथा च-
'टिड्ढाणम्' (पा० ४-१-१५) इत्यादिना ऊपीय सामाचारि-
ति भवतीति गार्थः । गतो भामितिपञ्चनस्येति ।

सम्प्रति सूत्रातुगमं सूत्रसूचाराणीयं, तद्वदम्—

सामाचारिं पवक्खामि, सव्वदुक्खविमुक्खमि ।

जे चरिया ण निगन्था, तिष्ठा संसारसागरं ॥ १ ॥

समाचरणं—समाचारस्तस्य भावो 'गुणवचनब्रह्मणा वि-
श्य' इति (पा० ४-१-२५) पश्य, तद्वच च चित्करणसा-
मर्थ्यात् स्त्रियामपि वृत्तिगतिं 'पिड्ढारादिप्रत्यय' (पा० ४-१-
४१) इति ऊपीय सामाचारि तां—यतिजनानि कर्त्तव्यताकायार्थं
प्रवक्ष्यामि सर्वयुः क्षविमोक्षणीम्—अशेषशरीरमात्रसात-
विमुक्तिहेतुम्, अत एव यां सामाचारिं चरित्वा—आसेव्य
'ण' इति वाक्यालङ्कारे, निरूपेणा—यतयस्तीणिः संसारसा-

गदं, मुक्तिं प्राप्ता इति भाषः, उपलक्षणत्वाच्च तस्मिन् तति-
ष्यन्ति इति सूत्रार्थः ।

यथाप्रतिज्ञानमाह—

पदमा भावस्तिपा नामं, विद्या य निमीहिया ।
आपुच्छणा य तस्या, चउत्थी पडिपुच्छणा ॥ २ ॥
पंचमा छेदना नामं, इच्छाकारो अ छुट्ठो ।
सत्तमो मिच्छाकारो य, तहकारो य अट्ठमो ॥ ३ ॥
अच्छुट्ठान् नवमा, दसमा उवसंपया ।
एसा दसंगा साहूणं, सामायारी पेवेइया ॥ ४ ॥

सूत्रप्रथमं स्पष्टमेव, नवरं मतप्रहारादप्यारभ्य कारणं वि-
ना गुर्वेवमहे आशाननादापसम्भवान्न स्थेयं, किन्तु ततो
निर्गम्य, न च निर्गमनामावश्यकं विनिति प्रथममावश्य-
की, निर्गम्य च यत्रास्तं स्थेयं तत्र नैवधिकीपूर्वकमेव प्र-
वृत्त्यर्थमिति तदनु नैवधिकी, तत्रापि निष्ठेता भिक्खाटना-
दिविषयाभिप्रायापत्तौ गुरुपृच्छापूर्वकमेव तत्साधनमित्य-
नन्तरमापुच्छना, आपुच्छणानामां गुरुनिगुरुन पुनः प्र-
वृत्तिकालं कश्चिदप्रवृत्त्या एव गुरुव इति तदुपपन्नः प्रति-
प्रच्छणा, कृत्याऽपि गुर्वेवमया भिक्खाटनादिकं नामसम्भ-
विषयमिवमिति तदनु छन्दना—प्रागगृहीतद्रव्यजातेन
शेषव्यतिनिर्गमनात्मिका, तस्यामापि प्रवृत्त्यर्थं एवच्छाकार
इति तदनु तस्याभिधानम्, अयं चालम्भमवधौर्गणव
नश्यता विधीयते, तत्र च कर्माज्जन्तव्यासम्भवे आत्मा
निन्दितव्य इति तदनु मिथ्याकारः, कृत्याऽपि च तस्मिन्
वृत्तपरिणामसम्भवे गुरुणामालोचना शान्त्या, तत्र च यदा-
दिशान्ति गुरुवस्तत्परिणाममव्ययं इति तथाकारः, तथैति
प्रतिपत्तय च सर्वहृदयैष्यमवयवा भावार्थमिति तदनु तदुप-
भ्युत्थानम्, उद्यमवता च ज्ञानादिनिमित्तं गच्छान्तरस-
ङ्गमाऽपि विधेयः तत्र चापसम्पदं प्रहान्तिव्यत्यन्तरमुप-
सम्पत्तुका । उपसंहारमाह—एषा—अननरोक्ता दशाङ्काः ।
इच्छादिदशावयवा साधूनां—यतीनां सामायारी प्रवेदिता-
तीर्थकरादिभिरङ्गेति सूत्रत्रयगमार्थः ।

एतामेव प्रत्यवयवं विषयप्रदर्शनपूर्वकं

विषयतयाऽभिधानमाह—

गमणे भावस्तिपं कुजा, ठाणे कुजा निमीहियं ।
आपुच्छणा सयंकरणे, परकरणे पडिपुच्छणा ॥ ५ ॥
छेदना दन्वजाएणं, इच्छाकारो अ सारणे ।
इच्छाकारो अ निंदाए, तहकारो पडिसुए ॥ ६ ॥
अच्छुट्ठानं गुरुप्या, अच्छेणे उवसंपया ।
एवं दुपंचसंजुता, सामायारी पेवेइया ॥ ७ ॥

गमने—तथाविधालम्भनतो बहिर्निःसरणे आवश्यके-
कृशपावश्यकसंस्थित्यापारं गुरुं सन्तु भवाऽऽवश्यकी, उक्तं
हि—“आवस्यसा उ आव-स्मएहि सर्वेहि जुल्लजंगमसे”
त्यादि, तां कुर्याद्—विदध्यात्, व्योसेनऽस्मादिति न्याय-
म्—उपाश्रयस्त्वस्मिन् प्रविशति शेषः, कुर्यात्, कां—नेन-
धिकीम्, निषेधनं निषेधः—पापापुट्टानिभ्य आत्मना व्याघ-

सने तस्मिन् भवा नैवधिकी, निषिद्धात्मन एतन्संभवात्,
उक्तं हि—“जो होइ निंसिद्धपा, निसीहिया तस्स भावयो
होइ” इत्यादि, आकृति—सकलकृत्याभिप्राय्या प्रच्छना
आप्रच्छना—इदमहे कुर्यां न चेत्वेवेकपा तां स्वयमित्यात्मनः
करणे—कस्यचिद्विषयकताकार्यं निषेधनं स्वयंकरणे त-
स्मिन्, तथा परकरणे—अन्यप्रयोजनविधानं प्रतिप्रच्छना,
गुरुनिगुरुऽपि हि पुनः प्रवृत्तिकालं प्रतिपृच्छत्येव गुरुं, स
हि कार्यान्तरमप्यादिशत् सिद्धे वा तद्व्ययः स्यादिति, उ-
भयत्र वा स्वकरणपरकरणे उपलक्षणमिति—उच्छासनिः-
श्वासी विहाय सर्वकार्येष्वपि स्वपरसम्भवाच्च गुरुः प्रवृ-
त्त्याः, अतः सर्वविषयमापि प्रथमतः प्रच्छनमापुच्छत्युच्यते ।
तथा च निर्गुह्यकृता सामान्यनिवाचनं—“आपुच्छणा तु
कजे” इति, तथा स्वपरसम्भविनि सर्वत्रापि कृत्य गुरुनि-
गुरुन पुनः प्रवृत्तिकालं यदुपपच्छने सा प्रतिपृच्छा, तथा
च—“पुव्वनिउत्तेण होइ पांडिपुच्छ” इति अविशेषणवाक्, छ-
न्दना—उक्त्या विधेयं शेषः, एवमुत्तरत्रापि, द्वयजातेन
तथाविधानादिद्वयविशेषणं प्राग्गृहीतेनोति गम्यते, सूच-
कत्वात्सूच्य, तथा चाह—“पुव्वगाहएण छेदुं” इति, इ-
च्छा—स्वकीयाऽभिप्रायस्तथा करणे—तत्कार्यनिर्धेयनिमित्त-
च्छाकारः, ‘सारणे’ इत्यादिचल्यत आत्मनः परस्य वा कृत्यं
प्रति प्रवर्त्तनं, तत्रात्मसारणे यथच्छाकारं युष्मच्छिक्थिनि
कार्यामदमहे करामीति, अन्नाह च—“अहमे तुमं एयं कं-
रामि कजे तु इच्छाकारं” इति, अन्यसारणे च मम प्राप्तप-
नादि सूत्रशानादि वा इच्छाकारं कुरुमीति, तथा चान्नाह—
“जइ अर्थापिच्छ परं, कारणजाए कजे सं कोइ” इत्यादि
इच्छाकारं, यत्तदपि वलाभिप्रायो ॥ १ ॥ “तथा मिथ्य-
त्यक्तं मिथ्याकरणं मिथ्याकारः—मिथ्येवमिति प्रतिपत्तिः
सा चान्मनो निन्दा—जुगुप्सा तस्यां, वितथाचरणं हि धि-
गवे मिथ्यामया कृतमिति निन्द्यत एवात्मा विदितजनसच-
नं, तथाकरणे तथाकारः—इदमित्यर्थं वैयर्थ्यभ्युपगमः, स
किं विषयः इत्याह—प्रतिप्रवृत्ते प्रतिप्रवृत्ते—गुरो वाचनादिकं
यच्छुत्पद्यमेतदित्यश्चरममस्मिन्, तथा चान्नाह—“काय-
एण पांडिसुण्णाए, उवपमं सुतअप्यकहणाए । अविनहमयेति
तदा, अविक्लपेण तहकारं ॥ २ ॥” अर्थात्तामिसुख्येनोत्थान-
म्—उद्यममभ्युत्थानं तच्च गुरुप्यं इति सूत्रत्रयाद् गुरुपृत्ता-
या, सा च गौरवादीनाम्—आचार्यगतानवालादीनां यथा-
चित्ताहारमवजादिसंस्थादनम्, इह च सामान्याभिधानेऽ-
प्यभ्युत्थानं निमग्नलक्षणमेव पांडिसुखं, अत एव निर्गुह्य-
कृततत्स्थानं निमग्नगौरवार्भाहता “छेदना य निमेटते” इति ।
तथा ‘अच्छुणं’ इति आत्मनः प्रकामादाचार्यान्तरादिमित्रिणी
अवस्थाने उप-सामोप्यन सस्यादनं—गमने सस्यादादित्या-
न्किपि उपसंपद—इत्यने काले भवदन्तिकं मयाऽऽसितव्य-
मित्येवकृता, च ज्ञानार्थनिर्वाहेन त्रिधा, तथा चाङ्गम्—“उ-
वसंपया य निविहा, गाणे तहदंसणे वरिस्सं य” इति एवम्
इत्युक्तमकरणं ‘दुपंचसंजुता’ इति आर्पणत्वाद् द्विपञ्चकसंगुह्यः,
दशनेक्यायुक्तमित्यर्थः, सामायारी प्रवेदयत्—कथंयत् आर्प-
णत्वाद् गुरुः शिष्यापथिनि शेषः, अनन च गुरुणा सदा तदुप-
शरणेनैव शिष्यतयमित्यर्थेन उक्तम्, पठनेन च—एसा दसंगा
साहणे, सामारी पेवेइया” इति, एतच्च प्रमाणंति सूत्रत्रयार्थः ।

एतावता दशविधसामाचारीमभिधायीवसामाचारी वि-
बुधुर्दिमाह—

पुत्रिहस्मि चउष्पागे, आइवमि ससुहृदि ।

भंडयं पडिलेहिता, बंदिता य तस्रो गुरुं ॥८॥

पुच्छिजा पंजलिउडो, किं कायव्वं मए इहं ? ।

इच्छं निभोइउं भंने !, वेयाववे व सज्जोए ॥९॥

वेयाववे निउत्तयं, कायव्वमगिलायमो ।

सज्जाए वा निउत्तयं, सव्वदुक्खविमुक्खसे ॥१०॥

‘पुत्रिहस्मि’ ति पूर्वलिखतुभागे आदित्ये समुत्थिते—
समुत्तरे. इह च यथा दशाधिकलोऽपि पटः पट एवोच्यते,
एव किञ्चिदुत्तरोऽपि चतुर्भागेऽतुभागे उक्तः, ततोऽयमर्थः—
बुधया नभश्चतुर्धा विभज्यते, तत्र पूर्वविशेषबद्ध किञ्चि-
दुत्तरेऽतुभागे यदाऽऽदित्यः समुत्थितः तदा पादोनपौरु-
ष्यामित्युक्तं भवति, भारद्वाजः—एतद्भद्राण्युपकर्ष्य प्रति-
लक्ष्य—सामयिकपरिप्रायया चक्षुषा निरीक्ष्यापलक्ष्यत्या-
ग्यमुच्य च बन्दिता च—नमस्कृत्य ततः—इति प्रति-
लक्षनानन्तरं गुरुम्—आचार्याधिकं, किमित्याह—पुच्छन्—
पर्यनुयुज्जितं प्रकमाद गुरुमय ‘पंजलिउड’ ति प्राग्यकृत-
प्राज्ञातिः, यथा—किं कर्त्तव्यम्? अतुष्टेयं ‘मय’ त्याग्य-
निर्देशः इह—आस्मिन् समये इति गत्यन्त, कदाचिद् गुरवो
मयस्य—स्वाध्यायवैद्याद्वययोरन्यतरस्मिन्नस्वयं नियोगं वा-
ञ्छत्यतो ब्रूयात्—इच्छामि शिष्याहरे’ ति ह्यन्तर्भावित-
रथयथाशिष्याजित्यनु युष्माभिरन्तर्भावितमिति शेषः ‘भंने’ ति
अदन्त ! ‘वेयाववे’ ति वैद्याद्वयं—ग्लानाद्विद्यापात्रं वा-
शब्दा निष्कामस्ततः ‘सज्जोए’ ति आगम्यास्वाध्यायं
वा, इह च पात्रप्रतिनिधनानन्तरं गुरुं पुच्छेदिति यदुक्तं
तन्प्रायस्तद्वै बहुतरवैद्याद्वयविधानसम्भवात् । यद्वा—पुत्र-
लक्ष्यमभ्यनुभागे आदित्ये समुत्थिते इव समुत्थिते, बहुत-
रप्रकारीभयनाचस्य, भारद्वाजं भारद्वाकं ततस्मादेव धर्मे-
द्रविणापार्जनान्दनुत्वेन मुखयस्मिकावर्गीकण्यादीह भारद्वाक-
मुच्यते, तदप्रतिलक्ष्य बन्दिता च ततो गुरुं पुच्छन् शेषं प्रा-
प्यत् । उपलक्षणं चैतद्—यतः सकलमपि कृत्यं विधाय एनर-
मिष्यन्तदापूर्वकं प्रष्टव्य एव मुख्य इति, एवं च पृष्ट्वा यत्क-
र्त्तव्यं तदाह—वैद्याद्वये नियुक्तेन—व्यापारितेन कर्त्तव्यं
प्रकमात् वैद्याद्वयम्, ‘अगिलायउ’ ति अग्लान्येव शरी-
रभ्रमवाविबन्धयिते यावत्, स्वाध्यायं वा नियुक्तेन सर्व-
दुःखविमोक्षणं, सकलतपःकर्मप्रधानवाद्यस्य, स्वाध्यायो-
ऽग्लान्येव कर्त्तव्य इति प्रकम इति सूत्रत्रयाधीः ।

इत्थं सकलौघसामाचारीमूलत्वाप्रतिनिधननायास्त-

त्कालं सदाविधेयत्वाद् गुरुपारतन्त्र्यस्य तथा-

भिधायौत्सर्गिकं विनिरूप्यमाह—

दिवमस्त चउरो भागे, कुजा भिक्खु विषकखो ।

तस्रो उत्तरगुणे कुजा, दिग्भागेसु चउस्तु वि ॥११॥

परमं पोरिसिं सज्जायं, वीथं क्खानं क्रियायई ।

तइयाए भिक्खावरियं, पुणो चउत्तीह सज्जायं ॥१२॥

सूत्रद्वयं स्पष्टमेव, नवरं चतुरो भागान् कुर्याद् बुद्धयन्त्यु-
पकारः, ‘तत’ इति अनुभागेकर्णान्दनन्तरमिति गम्यते

१३४

उत्तरगुणान् मूलगुणपञ्चया स्वाध्यायादींस्तत्कालोचिनात्
कुर्याद्—विदध्यात्, क दिनभाग । कमन्तरगुणं कुर्याद-
त्याह—प्रथमं पौरुषीं स्वाध्यायं—वाक्यादिकं, सूत्रपौरुषी-
त्यादस्याः, कुर्यादिनीहोत्तरत्र च क्रियान्तराभावेऽनुव-
र्येन, द्वितीयं प्रकमात्पौरुषीं ध्याने ‘क्रियायई’ ति ध्याये-
त्, ध्याने बह्वाध्यायीरुपाध्यायस्या अद्यावच्च एव मानसावि-
द्यापरशुमुच्यते, ध्यायेदिति वाऽनकारध्यायादुत्तमं कुर्यात्,
इह च प्रतिनिधनकालस्याहपन्वनाविवाचितत्वाद्युभयत्र—
“कालाध्वनारत्यन्मस्येगे” (पा० २-३-५) इति द्वितीया,
तृतीयायां भिक्षावरियं, पुनश्चतुर्थ्यां स्वाध्यायम्, उपलक्ष-
णत्वापत्तीयायां भोजनवाहगमनादीनि, इतरत्र तु प्रतिनि-
धनात्प्रातिष्ठकप्रत्युपलक्षणादीनि गृह्यन्ते । इत्थमभिधानं च
कालापेक्षयैव कुर्यादिति सकलानुष्ठानस्य सकलत्वादिति
सूत्रत्रयाधीः । उत्त० २६ अ० । (पञ्चगणकस्यसामाचारी
‘पञ्चसुषणकण्य’ शब्दे पञ्चमभागे २५९ पृष्ठे तथा रात्रिसा-
माचारी ‘पहदिणिकरिया’ शब्दे ४ पृष्ठे गता ।)

उत्पसर्पाद मण्डलं च द्विविधा सामाचारी—

दुविहा सामाचारी, उत्पसर्पेदं मंडलीए बोधव्वा ।

आथौलोइयमि गुरुणा, भंडलिमेरं अतो बोच्छं ॥७८॥

सामाचारी द्विविधा—उत्पसर्पाद. मण्डलं च बोद्धव्या । त-
त्रोपसर्पेत् त्रिविधा—ज्ञानोपसर्पेत्, दर्शनोपसर्पेत्, चारित्रो-
पसर्पेत् । आसां च सामाग्यन तयं च सामाचारी पञ्चजन
राजुपसर्पेदः प्रतिपर्यर्थमायातः साधुः पर्यनुयाक्यते । वन्म!
कर्त्तव्यं कुतो गच्छाद्वागोऽसि, किंनिमित्तमिहयात इत्येवं
यद्यपर्यनुयुज्य तस्यापसर्पेदं प्रतीच्छति तदा अनालोचनं
आधेयुक्तं सति चत्वारो गुरुकाः, यद्वा—अनालोचनं—आ-
लोचनमदापयित्वा, यदि तं परिभुक्त्वा चययति वा तदा च-
त्वारो गुरुकाः । अत्र च ज्ञानोपसर्पादऽधिकारः ‘मण्डलिमेरं
अतो बोच्छं’ ति—मण्डली—सूत्रार्थमण्डलीरूपा तस्याः सम्य-
न्धिर्या मयादां सामाचारीमत ऊर्ध्वे वक्ष्ये । ७०१ उ० प्र०।
(सांभोगिकासंभोगिकयाः सह मिलनयोगावायोः सामा-
चारी ‘उत्पसर्पया’ शब्दे द्वितीयभागे ६६८ पृष्ठे गता ।) (ग-
च्छवार्त्तसर्गं जितकारिणकामं च सामाचारी ‘गच्छवार्त्तसि’
‘जिह्वाकण्य’ शब्दयोः ।) (चतुर्विधा सामाचारी ‘आयार-
विण्य’ शब्दे द्वितीयभागे ३६० पृष्ठे व्याख्याता । सा वैद्यम-
स्यमसामाचारी, तपःसामाचारी, गण्यसामाचारी, एकान्त-
विहारसामाचारी च । तत्र—संयमः सप्तदशप्रकारः तस्य सा-
माचारी । तयो द्वादशविधं तस्य सामाचारी । गणस्य सा-
धुसमुदायस्य सामाचारी । एकान्तविहारसामाचारी—एका-
न्तविहारप्रतिमास्वरूपा ।)

सांप्रतमुत्पसर्पद्वयाह—

एवं सामाचारी, कहिया दसहा समासत्रो एसा ।

संजमतववृत्तायां, निगंथायां महिरसीयां ॥ ७२२ ॥

एवमेवा—सामाचारी दशधा—दशविधा समासतः संक्षेपेण
कथिता । केचन—एत्याह—संयमतयोऽभ्यासाभ्याः—समुद्धतः सं-
यमतपश्चादभ्यासेभ्यो निरन्तरं महीर्यते ।

सामान्यारविचक्राणां फलमुदयति—
ए तं सामान्यारवि, जुंजंता चरुकरणाभाउसा ।

साह स्रंति कर्म, अशेषमनसंविमणंते ॥ ७२३ ॥
एताम्-अनन्तराभितरुषाणां दशविधां सामान्यारवि यथा-
विधि युष्ठाकस्तथा करणकलायुक्ताश्चणं प्रतादि, उक्तं
— “ कथं स समंशुधम्म १० सेजन् १७, वेयावचं १० च
चम्मयुत्ताप्रो ६ । नाणासिने ३ तव १२ का-हमिगहा ४
अथ करणं तु ॥ १ ॥ ” करणं पिएडविशुद्धादि, तदुक्तम्—
“ पिड्विंसाहो ४ समिरे ५ भावण ११ पांडमा १२ य इन्दि-
व्, निराहो ४ । पडिलेहणं २५ गुत्तीओ ३, अमिगहा ४ च-
ण करणं तु ॥ १ ॥ ” तयाः चरणकरणयाः संयुक्ताः सम्यग्-
समन्तात् उपयुक्ताः साधवः क्षययन्ति कर्म अनंकमवसंचि-
तमन्तमिति । इदानीं पदविभागसमाचार्योः प्रस्तावः । सा
च कल्पवृक्षद्वारकया बहुविस्तरा, ततः स्वस्थानादवसंया ।
आ म १ अ० ।

विक्रमवच्छराओ पच्छा सोलमवासए (१६००) वरुंते
के वि तस्मलिया सावयसाविवा तेसिं छरीणं नाऊण नि-
याणिगच्छपरंरं ठास्संति । के वि द्रमविया परम्भुहा हो-
ऊण वरयस्स सामाचारि गहिस्संति । अङ्ग०
(सामाचारिचैचिच्यदंतुः “ अणुषा ” शब्दे प्रथमभागे ३६१
पृष्ठ गतः ।)

सामाचारिउपक्रमकाल-सामाचार्युपक्रमकाल-पुं० । समा-
चार्यो उपक्रमणमुपरितनाचकुनादिदानं यत्र स सामाचार्यु-
पक्रमकालः । उपक्रमकालमेव, विश० ।

सामाचारिबिराहय-सामाचारिबिराधक-पुं०।सामाचारि-सा-
धुनामहोरात्रक्रियाकया सहच्छमयादा तस्या विराधकः ।
सामाचारिकरुडके, य० १ अधि० ।

सामाचारिसीयंतचोयण्णा-सामाचारिसीदोदना-स्त्री०।सा-
माचार्यो-यथावांगं सीदन्तः शिष्यालीप्रवतभोदनायाम्,
व्य० १ उ० ।

सामालिख(सालिय)पोंड-शान्मलीपीण्ड-न०।शान्मलीपुण्यं,
“ परं सामालियपोंड, बडो आमालंता होइ । ” उत०
३ अ० । (“ अंग ” शब्दे प्रथमभागे ३६ पृष्ठ व्याख्या गतः ।)

सामास-स्यामास-पुं० । श्यामा-रजनी तस्यामाशनमाशः ।
रात्रिभोजने, आच० १ अ० २ अ० ४ उ० ।

समसाधिया-सामासिकी-स्त्री०। मतायमातुमतिरूपाः प्रति-
वशिण्याम्, आ० म० १ अ० ।

समसि (क्व)-स्वामिन्-पुं० । स्वमस्यास्तीति स्वामी ।
नायकं, आ० म० १ अ० । प्रभो, उपकलेरि, आ० अ०, पि० ।
आ० । पा०। मयुः स्वामीत्यनप्यन्तरम् । आच० ४ अ० । राज-
नि, अतु० । जमदगुर्ग, सू० म० १ पा० । “ लोमणादायं ” पुर-
लपरायणः संसार इति कृत्वा लोकनाथाः (भगवन्तः) ल० ।
(चतुर्दशरुक्मात्मकोऽयं लोक इति “ लोका ” शब्दे वष्ट-
भागं गतम् ।) (चतुर्दशरुक्मात्मकलोकगतवचकपवेतात्
रुक्मप्रभुभुधियां दश दिशः गययन्ते, ताश्च-जस्स ज-
आआइओ उड्डे स भवइ तस्स पुचविसा ” इत्यादिगा-

थाभिः “ निसा ” शब्दे चतुर्थभागे २५२३ पृष्ठ दर्शिताः ।)
(स च रुचकपयंतः जम्बुद्वीपमध्यगतः । स च जम्बुद्वीपः
“ जम्बुद्वीप ” शब्दे चतुर्थभागे १३७१ पृष्ठ अभादननामदेव-
स्वामिको दर्शितः ।) (एवं सर्वे द्वीपाः समुद्राः दिशः
विदिशः दिवलोकाः विमानादयश्च सम्बन्धिकाः इति स्व-
स्थशब्दव्याख्यायसरे दर्शितम् ।)

सामिकनिय-स्वामिकार्ति(कूप)क-पुं०।कृतिकारमये स्कन्दे,
आच० २ अ० १ अ० १ अ० २ उ० ।

सामिकुट्ट-सामिकुट्ट-पुं० । परवन्तं यथै चर्तमानावलीपियानं
जानं विंश तीथेकर, प्रव० ७ द्वार ।

सामिणी-स्वामिनी-स्त्री०। भर्तृकायाम्, “ हले हलि चि क-
भ्रानि महे सामिणि गोमिणि ” इत्येवं वदेत् । दृश० ७ अ० ।
मरुंदवी सामिणी य ” आ० म० १ अ० ।

सामिच-स्वामित्व-स्वमस्यास्तीति स्वामी तद्वाच्यः । नाय-
कत्वे, ज० १ वज० । प्रज्ञा० । जी० । विधा० । स्वस्वामित्व-
स्वन्धमात्रं, विधा० १ अ० २ अ० । औ० । आधिपत्ये, कर्म०
३ कर्म० । स्वामिभावेत्ये, स० उ० स० । स्वस्वामिभावे,
म० ३ श० १ उ० । आ० । प० स० । विश० । आ० चू० ।
(त्रिविधं स्वामित्वम् “ गुमुक्कार ” शब्दे चतुर्थभागे २८२०
पृष्ठ दर्शितम् ।)

सामिय-स्वामिक-पुं० । आधिपतौ, आ० १ अ० १ अ० ।

सामिल-सामिल-पुं०। स्वनामक्यान्तं धट्टकभाषणं, व्य० २ उ० ।

सामिम-सामिप-स्त्री०। सहाऽऽसिमेण-पिशितकण्ठेण संचतं इ-
ति नामिषम् । सुम्भुदं भोजनाद्यर्थं लुब्धं, उत० । “ सामि
से कुलले दिस्सं, वज्जमाणं निगामिसे । ” उत० १४ अ० ।

सामीविय-सामीप्यक-पुं० । सामीपाधारे, यथा गच्छायां धा-
यः । आ० म० १ अ० ।

सामुच्छ्रय-सामुच्छेद-पुं०। समुच्छेदो-वन्तुविनाशः समुच्छे-
दमर्थयाने तादृहन्तीति वा सामुच्छेदिकाः । तद् वृत्तिस्यम् ।
जगत्त्रायमावश्यकपुत्र अश्वमित्रनातुसारिचु निहवेषु, औ०
आ० म० । आ० चू० । विश० ।

अथ चतुर्थपञ्चक्यतामाह—

बीसा दो वासमया, तस्या मिद्धिं गयस्स वीरस्स ।

सामुच्छ्रयदेहि, मिहिलपुरीए सामुपञ्चा य ॥ २३८६ ॥

विश्वानुसरं वंशतद्वयं तदा तस्मिन् गयस्स वीरस्यावतीरत्त-
ऽआमनेर सामुच्छ्रयिकदृष्टिर्मेधिलपुण्यं समुपपन्नं ।

यथोपपन्नस्तथा दर्शयआह—

मिहिलए लच्छिहरे, महयिकोडिहिसामसिमे य ।

नेउलिय-गुप्यवाए, रायमिहे खंडरक्खा य ॥ २३८७ ॥

मिहिलानयां लक्ष्मीयुधै वैद्य महागिरिस्त्रीणां कीरिहस्यो-
नाम शिष्यः स्थितस्तस्याप्यश्वमित्रा नाम शिष्याऽनुववादाभि-
धनपूर्वं तैगुणिकं नामवन्तु पठितस्, तत्र शिष्यच्छेदकनयव-
क्रान्तायामातापकाः सामायानास्तथै य “ पड्डवस्सक्यमेरइया
सठं वीरच्छिस्संति एवं जाव वमामाणिण्य सि । एवं वी-
यास्समसलु चि वल्लवं ” अत्र तस्य चिकित्सा जाता, न-
यथा-प्रत्युपपन्नसमयनारकाः सर्वेऽपि तावद् व्यथच्छेदं प्रा-

येनानि, ततश्च कुतः। सुकृतदुष्कृतकर्मफलभेदम्, उपादान-
न्तरं सर्वे जीवानां नाशार्थित्वेवमाह स्वमतिक्रियते प्रकृपच-
क्षयवमाश्रययुक्तिर्निर्मुक्तं प्रहाप्यमानोऽपि यावत्कथमपि
न प्रहाप्यते तत उवाचैव संवत्सा कुतः, समुच्छेदवाचं प्रकृ-
पच कश्चिदप्युपगमनं "राजगुहापानामकं" वप, तत्र च क-
सहरक्षामिधानाः धावका आसन्, ते शुक्रकपालास्तेष्व-
ते निधत्वाः समागता विज्ञाना मारयितुं कारुण्याः, ततो
अतिरश्चमिधादिभिरने प्राक्काः—यस्य च जानीमः धावका
सूयम्, तन्किमस्मात् धमगात्सलो मारयथ ? ततश्चै-
कस्म—ये धमगास्ते सुधमगित्सास्तेव समुच्छिन्नाः, वृत्तं
तु चौराद्यन्यतराः केचिदिति मारयामि, ततस्तेभिरित्येको
विज्ञाप्रहः संबुद्धाश्च दक्षमिध्यावुष्कना यता सुकपावमूल
इति विज्ञे० (अणिश्ववाह (शू) शब्दे द्वितीयभागे ७०६
पृष्ठे विस्तरा गतः ।)

साधुदाह्य-साधुदायिक-त्रि०। समुदाये भवे सामुदायिकम् ।
उत्त० १७ अ०। जनमालकप्रयोजन, ज्ञा० १ ध्रु० ५ अ०।

साधुदाशिय-सामुदानिक-न०। समुदानं—मिच्छा तत्र भवे
सामुदानिकम्। सूत्र० १ ध्रु० १६ अ०। आवा०। भिक्षापि-
रद, आवा० २ ध्रु० १, ध्रु० १ अ० ४ उ०। समुदाने लब्धः
सामुदानिकः। "अप्यामादित्य इकण्"। ६। ३। ७८। इति
इकण् प्रत्ययः। उच्चावचेषु कुलेषु आदिषा लब्धे विप्रे, १०१
उ० २ प्रक०।

सामुदिय-सामुद्रिक-पुं०। समुद्रेण प्राक् वेद्यधीते वा ठम् ।
स्मिपुरुषश्चाभ्युपसक्तश्चापकप्रप्राप्येतरि, तद्वेतरि च ।
वाच०। (तानि लक्षणां 'लक्षणेवजंजगुगुवावेय' श-
ब्दे षष्ठभागे गतानि ।) समुद्रस्यैते सामुद्रिकाः। अं० ६ श० २
उ०। समुद्रयात्रिषु नियामकत्वं आ० क० १ अ०। आ० म०।
"अथि लो भंते। सामुद्रिया वाया रिसि ईता अथि" सन्ति
सामुद्रिका याना ईषद्वाता हन्त सन्ति। भ० ६ श० २ उ०।

सामुदिय-सामुहिक-पुं०। समूहार्थके प्रत्यये, विशेष०।

साय-सात-न०। सुखं, स्वा०।

वक्षविषसातस्वरूपम्-

छविरे साते पक्षये, तं जहा-साईदियसाते० जाव नो-
ईदियसाते। (सू० ४८८ ×)

स्वा० ६ डा० ३ उ०। सूत्र०। आवा०। उत्त०। उन्मग्नत्वे,
प्र० ३ आ० ७ द्वार। मनआद्वाकारिषि, आवा० १ ध्रु०
४ अ० २ उ०। प्रीत्युपादकं, आनु०। स्वा०। विशेष०। स्वा-
धने शरीरं मानसं च सुखमेवेति सातम्। सातवेदनीय
कमेति, उत्त० ३३ अ०। ज्ञा०। प्रव०। दृष्ट०। पुण्यप्रकृति,
ज्ञा० ६ डा० ३ उ०। दशम। लघुविमानभेदे, स० ९० सम०।
स्वाद-पुं०। स्वादनं स्वाधः। स्वा० ३ डा० १ उ०। जलैर्द्रा-
क्षपानादिस्वाधेन, प्र० ४ द्वार। हस्तिचनस्पतिविशेषे,
पदा० १ प्र०।

सावम्-अण्व०। प्रवेत्ते, आवा० ६ अ०। संपासमये, सू० प्र०
६ पाठ। पञ्चा०। सं० प्र०। उत्त०। सूत्र०। सत्ये, स्वा० १०
डा० ३ उ०।

सायंकार-सायंकार-पुं०। शब्दभागव्युपगमभेदे, स्वा०। साय-

यिनि निपातः सत्यार्थित्वाद्वाक्योत्कारप्रत्ययः करन् वा
कारस्ततः सायंकार इति। तद्व्युत्पत्तौ यथा—सत्यं तथा
वचनमज्ञानमनेतिनि। स्वा० १० डा० ३ उ०।

सायंहुव-स्वायंहुव-पुं०। स्वयंभुजोऽपत्ये प्रथममुनी स्व०।
('अथेगंतवाय' शब्दे प्रथमभागे ४२६ पृष्ठे विस्तरा गतः ।)

सायंसमय-सायंसमय-पुं०। दिवसाकसानकपे समये, सू०
प्र० १० पाठ०।

सायसा-सातना-स्त्री०। जलक्षानायाम्, स० ३२ सम०।

स्वादना-स्त्री०। क्षमिताय, आवा० १ ध्रु० ८ अ० ५ उ०।

सायणी-शायनी-स्त्री०। शाययति-निदायन्तं करोति सा
शायनी। शेते वा यस्यां सा शायिनी शयिनी वा। स्वा० १०
डा० ३ उ०। शतायुषः पुरुषस्य नवमिवर्षाभ्यन्तरां दशवर्षाभि-
कायां दशायाम्, तं०।

हीक्षमिसरो दीपो, विवरीक्षो विवित्तो मी०।

दुन्वलो दुक्लिभो सुयई, संपत्ता दसमि दसं०॥ १०॥

हीनस्वरः—लघुध्वनिः मिश्रस्वरः—स्वभावस्वराद्यस्वस्वरः
हीनः—करुणत्वे गतः विपरीतः पूर्ववस्थानः विवित्तः वि-
वित्तो वा मात्सर्यः दुर्बलः—कृशः दुःखितो—रोगादिघी-
नालक्षणाः; एषांविधो जीवः स्वपिति स्वशरीरे स्वयुह
वासं प्राप्तः कां दशमीं दशमिति। तं०।

सायत्-स्वायत्-त्रि०। स्वाधीने, ज्ञा० १ ध्रु० ६ अ०।

सायत्थ-स्वात्मस्थ-त्रि०। परमिस्थे, वा० ६ विव०।

सायबंध-सातबन्ध-पुं०। सुखसंबन्धे, डा० २५ डा०।

सायय-सायक-पुं०। बाणे, पाठ० ना० ३६ गथा।

साबरसईहिडे-सातरसइहिहेतु-त्रि०। सातं—सुखं रसो-
माधुर्यं च त्रैविध्यरूपसाधिसंपदा हेतवो यस्मिन् प्रयोजने
तत्सातरसईहेतुकम्। रसाद्यर्थे, "सायरसईहिडेअभिमा-
गावेलं कुल" ग० २ अथि०।

सायवडिया-सातप्रतिज्ञा-स्त्री०। सुखायै, आवा० २ ध्रु० १
ध्रु० ३ अ० २ उ०।

सायवाह (वृ)-सातवादिन्-पुं०। सातं—सुखमश्नसनीय-
मिति वदन्तीति सातवादी। आक्रियावादिभेदे, स्वा०। क-
श्चित् सुखमवानुशीलनीयं सुखाधिना नत्यस्तानरूपं तपोनि-
यमप्रवृत्त्योदिकारणानुरूपतात्पर्येभ्यः, न हि शुक्लैत्यनुभि-
रारब्धः पटो रक्तो भवति, अपि तु शुक्ल एव, एवं सुखाऽऽ-
सेवनात् सुखमेवति। उक्तं च—'मुहूर्तं मर्यादा मानकत्वाय-
पया', भक्तं मध्ये पानकं चापराद्धं। द्राक्षाखण्डे शुक्ररात्रा-
धेरात्रं, मोक्षध्यान्ते शाक्यपुत्रं दृष्टः॥ १॥ अक्रियावादि-
ता वाच्य संप्रमत्तयोः पारमार्थिकप्रशमसुखरूपयोः। लब्धे-
नाभ्युपगमात् कारणानुरूपकार्याभ्युपगमस्य च विषयसुखा-
दनरूपस्य निवारणसुखरूपभ्युपगमनं बाधितत्वादिति।
स्वा० ८ डा० ३ उ०।

सायसौख्यपडिबद्ध-सातसौख्यप्रतिबद्ध-पुं०। सातात्—
पुण्यप्रकृतेः सकाशाद्यसौख्यं—सुखं गन्धरसस्पर्शलक्ष-
विषयसंपाद्यं तत्र प्रतिबद्धस्तत्परः सातसौख्यप्रतिबद्धः।

सुखप्रतिबन्धे, 'सायासौकष्यपट्टिबन्धे वाचि भवद्' इति ।
प्राकृत. शीघ्रसंध्योऽपि । स्या० ६ डा० ३ उ० ।

सायाउल्ल-साताकुल्ल-त्रि० । भावसुखाद्यध्याक्ते, दश० ४४० ।

सायागारव-सा(त)लागौरव-न० । सातया गौरवं सातागौरव-
म् । स० ३ सम० । सान्तं-सुखं तेन गौरवम्-गर्वः । अहमेव
सुखीत्यभिमाने, आनु० ।

सायागारवभाण-सातगौरवव्यान-न० । सान्तं-सुखं तेन
गौरवं-गर्वस्तस्य ध्यानम् । 'सायपडा मसिगय' ति गाथाह-
शशिप्राजस्येव गर्वोच्चुरे बुध्वांन. आनु० ।

सायागारवसिस्सिब-सातगौरवनिभित्त-त्रि० । सुखशील-
सायामासक. सूत्र० १ ध्रु० १ अ० ।

सायागुण-सातानुग-पुं० । सान्तं-सुखमनुगच्छन्तीनि साता-
नुगः । सुखशील. सूत्र० १ ध्रु० २ अ० ३ उ० ।

सायावेपथिज-सातवेदनीय-न० । सान्तं-सुखं तद्वेषणं यद्
वधने तत्सातवेदनीयम् । वेदनीयमंद. कर्म० ६ कर्म० । स० ।
पुं० सं० । स्या० ।

सायासुख-सातामौल्य-न० । सातासानवेदनीयकर्मणः स-
काशासुखं शर्म सानसुखं सान्तं च तत्सुखं च सानसुखम्-अ-
तिशयसुखं. 'सायासौकष्यमशुपालंताणं' पा० । आह्लादप्रधानं
सांख्य. जी० ३ प्रति० १ आधि० २ उ० ।

सार-सार-पुं० । प्रधानं. विशेष० । सामर्थ्यं. निमेष. सूत्र० २
ध्रु० १ अ० । परमार्थे. सूत्र० १ ध्रु० ११ अ० । ध० । आच० ।
आत्मधर्म. स्या० ४ डा० १ उ० । आचा० । निपन्दे. पा० ।
म० । आ० सू० । परमार्थप्रधानं. सूत्र० १ ध्रु० ११ अ० ।
स्या० । नि० आचा० । आ० । प्रज्ञा० । जी० । म० । स० । व्याख्यं.
'एवं खु नाणिणां सारं, जष हिंसा किंछण ।' सूत्र० १
ध्रु० १ अ० ४ उ० । उल्ल० । प्रकटं. आचा० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० ।
सफलं. आ० म० १ अ० । स० । उल्ल० । ध्वलंकारिषु
डा० १२ डा० । शुभपुद्गलोपचयजम्ब धनुर्विशेषं. ज० ३
वक्त्र० । सारं द्विधा-बाह्यः. आन्तरश्च । बाह्यो गुरुयमा-
नसः सन्देशः । आच० ४ अ० । आनादी (आच० ४ अ० ।) सङ्गोचं.
निद्रायाम्. आ० सू० १ अ० । आ० म० । विवक्षितकर्मणः
परमार्थे. न० । आ० म० । विषयगतस्य प्राप्ते. आचा० १ ध्रु०
१ अ० २ उ० । बले. पा० ना० १६ ध्यायाः धनं. पा० ना०
४६ गाथा । कर्तुं. पा० ना० ६४ गाथा ।

प्रहू-धा० । सारणं. 'प्रहू-(सः)गः सारः' ॥ ८ । ४ । ८३ ॥

इति पूर्ववैश्य ह्वाताः सार इत्योदेशः । सारइ । पहरइ ।
प्रहरति. प्रा० ४ पाद ।

सारंग-सारङ्ग-पुं० । चतुरिन्द्रियजीवावशिष्टे, जी० १ प्रति० ।
प्रज्ञा० । मृगं. अष्ट० ७ अष्ट० । पा० ना० । चानकस्य.
इरिणं. गजं. मृकं. खगमेधे. सूत्रं. राजहंसे. चित्रमृगं.
बाधमेधे. वक्त्रं. नागावर्षे. मयूरं. काममेधे. चापं. करो.
वर्षे. आमरणं. पक्षं. शैल्यं. चन्दनं. कर्पूरं. पुष्पं. कोकिलं.
मेषं. सिंह । रात्री. भूमौ. शीतो व । स्त्री० । शारङ्गाऽप्यत्र । वाच० ।

साराङ्ग-न० । प्रधानकारणे. प्रति० । ज० ।

साराङ्ग-त्रि० । 'शास्त्रं कर्तृर्वा०' ॥ ८ । २ । १०० ॥ इति कर्तृत्वः

अकारः । प्रा० । मृकस्य विकारः । अणुमृकजोते. वाच० । वि-
ष्णुधनुषि सपुं० । को० ।

सारंगदेव-साराङ्गदेव-पुं० । वाघेलक्षत्रिये शुर्जधरित्री-
श्वरं. ती० २४ कल्प ।

सारंगी-सारङ्गी-स्त्री० । हरिहयम्. पा० ना० ४६ गाथा ।

सारंग-सारम्भ-त्रि० । सहाऽऽऽम्भेण जीवापमर्शदिकारिणा
व्यापारंल वर्तनं इति तदभावेऽप्योद्देशिकदिभोजिभारमार-
म्भः । सूत्र० १ ध्रु० १ अ० ४ उ० । सुहृदेषु । सूत्र० १ ध्रु०
३ अ० ३ उ० । जीवापमर्शदिकारिषु. सूत्र० २ ध्रु० १ अ० ।
पृथिव्यादीनां परिवापकं आरम्भं. स्या० ।

सचिविह सारंगं. पश्येत्. तं जहा-पुढविकाइयसारंगे
जाव अजीवकाइयसारंगे । (सू० ५७१×) स्या० ७
डा० ३ उ० ।

सरम्भ-पुं० । बहुकल्पं. म० २ श० ।

सारकसगालुबन्धि-सरङ्गकालुबन्धि-त्रि० । सरङ्गणं सर्वो-
पायैः परित्राणं विषयसाधनस्य धनस्यानुवन्धो यत्र नत्सं-
रक्षणानुबन्धि । आनेध्यानि. म० २४ श० ७ उ० । श्रौ० ।

सारकसगालु-सरङ्गगालु-स्त्री० । संगोपनायाम्. आ० म० १ अ० ।

सारकसगोवधाय-सरङ्गगोवधात-पुं० । सरङ्गगण शरीरादि-
विषये मूढ्योपाधानः परिग्रहविग्नगतिं सरङ्गगोपाधानः ।
उपग्राममंद. स्या० १० डा० ३ उ० ।

सारकसगाली-सरङ्गवन्ती-स्त्री० । अपायोभयः सरङ्गणं कुर्व-
त्याम्. विगा० ४ ध्रु० २ अ० ।

सारकसगाली-सरङ्गवित्-त्रि० । चौरादिभ्यो रक्षणं कुर्वति.
स्या० ७ डा० ३ उ० । ग० ।

सारय-स्मारक-त्रि० । अन्वेषां विस्मृतार्थस्मरणकर्तारं. क-
ल्प० २ अधि० १ क्षण ।

शारद-त्रि० । शर्दि श्रुतौ जानं शारदम् । उत्त० १०
अ० । शरत्कालजानं. डा० १ ध्रु० ४ अ० । जी० । आच० ।
आ० म० । उपा० । सू० ।

सारचित्-सारचित-त्रि० । संमाजितं. 'काउं गिहंनुवर्दि,
सारचित्पाडिस्तथा पुंवि' सारचितः-संमाजितः प्रतिभ्रयो
येन सारचितप्रतिभ्रयो । सू० १ उ० २ प्रक० ।

सारखा-सारखा-स्त्री० । विस्मृतस्मारणायाम्. विस्मृते
कविकर्तव्यं भवतरे न कृतमिति सारखा । ग० २ अधि० ।
सारवत-सारवत्-त्रि० । गोशर्वादिवद्बहुपरायणम्. विशेष० ।
अधेन युक्तं. स्या० ७ डा० ३ उ० । सामाधिकशब्दवत्
बहुपरायणं गुणवत्सम्. आ० म० १ अ० ।

सारवखा-सारापना-स्त्री० । संगोपनायाम्. 'हांही पत्नी-
ति सारवखा ।' आच० १ अ० ।

सारवय-सारपद-न० । आनादिकं सारसहितं पदं. आचा०
१ ध्रु० ४ अ० १ उ० ।

सारविजित-सायमाय-त्रि० । प्रियमाणे. इय० ४ उ० ।

सारम-सारम्-त्रि० । दीर्घजातुके सोमपाकविशेषं. तं० जी० ।

स्था० । प्रज्ञा० । कल्प० । श्री० । रा० । प्रहन्० । ज्ञा० ।
सारसार-सारसार-पुं० । सारस्यापि सारभूमे, आद्या० १ शु०
५ अ० १ उ० । आ० म० ।

सारसावज-सारसापतेय-न० । प्रधानद्रव्ये, कल्प० १ अ-
धि० ४ क्षण ।

सारसी-सारसी-स्त्री० । वृद्धप्रामस्य वृद्धां बृद्धेनायाम्,
स्या० ७ डा ३ उ० ।

सारस्व-सारस्वत-त्रि० । सरस्वतीसम्बन्धिनि मन्त्रादौ,
स्या० । सरस्वतीप्राक्रम्यकरणे, नपुं० । कल्प० १ अधि० २ क्षण ।
कृष्णराज्यन्तरालवर्तिविमानवास्ये लोकाग्निकदेवे, पुं० ।
स्या० ६ डा० ३ उ० । प्रव० । ज्ञा० । आ० म० ।

साह-सारष-न० । मयुनि, पा० ना० २२५ गाथा ।

साहि-सारधि-पुं० । नेतरि, दश० ८ अ० । आ० म० । स्त्रे,
पा० ना० २२३ गाथा ।

सारिस्व-साहस्य-त्रि० । "छोऽव्यादौ" ॥ ८ । २ । १७ । हनि
मेयुक्रम्य छो वा । सारिस्व । प्रा० । साधर्म्ये, स्या० २ डा० ।
सारिणी-सारिणी-स्त्री० । नदीधिकास्ये जलाशयविशेष, अनु० ।
सारिण-सारित-त्रि० । हिते प्रवर्तिते, ७० ३ अधि० । पा० ।
शिशोते, द्य० ७ उ० ।

सारिया-सारिका-स्त्री० । कोशलोवधवे देवराजस्य कुटुम्बिनो
भार्यायाम्, वि० । मैनापक्षिणि, आद्या० १ शु० १ अ० ६ उ० ।
सारिस-साहस्य-अव्य० । पथाऽस्मिन् देशे घटा ऊर्ध्वमीवा
अधस्तात्परिमण्डला विपुलकुक्ष्यस्तथा अन्यथापि देशेष्वि-
त्यादि-नाधर्म्ये, आ० म० १ अ० ।

सारी-देशी-श्रृंगीशमानसने, सुलिकायामित्यन्ते, ३० ना०
८ वर्गे २२ गाथा ।

सारीर-सारीर-त्रि० । शरीरसंभव, प्रव० २६८ द्वार । आद्य० ।

सारीरमायसायगदुक्खमे, स्व-सारीरमानमानकदुःखमोक्ष-
पुं० । सकलदेहपु-खलये, १० व० ३ द्वार ।

सारीरसम-सारीरसम-व० । कलाभेदे, कल्प० १ अधि०
७ क्षण ।

सारुभि(शु)-सारुभिन्-पुं० । सारुपिके, "मुंडसिरोया सुकि-
ल्लवपथरां व विषयं" । हिंदू १ व० अभञ्जा, सारुवी परिसं
देह १ १ ॥ "हति नल्लवयम् । जी० १ प्रांत० ।

सारुविय-सारुपिक-पुं० । समाने रूपे-सरूपे तेन चरती-
ति सारुपिकः । रजोहरणवर्जैसापुवचचारिणि एहस्ये,
"सारुवी धारंद विलिखं व वगं आलेषयं चैव" यस्तु
सारुपिकः स एकविषयम्-एकनिषयधारेते रजोहरणमव-
लम्बकदशकमुपलक्षणमनन्त पात्राधिकं वा धारयति कि-
रश्च मुहुरयति । द्य० ४ उ० । नि० नू० । सारुपिका-
शुक्राण्ये मुहुराऽप्युक्तक्या रजोहरणार्जनेऽप्यल्लवयीऽ-
भायो भिन्नाभाही । अ० ४ अधि० । सुविहन्निगः सुकृत्वाः
परिस्वरी कृत्वाभ्यन्तरोऽभावेका भिन्ना दिहृदयाः सारु-
पिक उच्यते । ७० ४ उ० ।

सारुवियसिद्धपुत्र-सारुपिकसिद्धपुत्र-पुं० । मुल्लिहन्तिरक्के
रजोहरणार्जने अल्लपुत्राण्य भिन्नामदति सभाये अभाये
वा युहस्ये, द्य० ८ उ० ।

सारुह-संरुह-त्रि० । मनसा कटे, म० ७ स ६ उ० ।

साल-साल-पुं० । अशीनितमे महाप्रद, स्या० २ डा० ३ उ० ।
कल्प० । सू० प्र० । सं० प्र० । (साख्) वृक्षाविशेषे, स्या० ४
अ० ४ उ० । अनु० । प्रज्ञा० । जं० । आद्या० । स० ।
शाखायाम्, ज्ञा० १ शु० १ अ० । जी० । पृष्ठभग्नानगर्याः
स्वनामक्यात राजनि, उत्त० ६ अ० । आ० क० । ती० ।

तद्बुलम्—

" वृक्षमाश्रमां पितृवैपार नययि सुभूमिभागे उजाग्रे
समासदौ, तस्य व माला राया, महासाला जुव-
राया । तेषि भांगली जलवती, नीसे भत्ता पिठरा, पुत्तो
य से गोलीनाम कुमारा, तना साला भगवतो समीप
धर्म मोऊल भण्ड—अं नवर महासाले रजे अभिसि-
न्धाम तना सुह पादमूल पवयामि, तेष गोल भण्डि-
तो महासाला—राया भवसु, अहं पवयामि । सा भण्ड-
अहं पि पवयामि, जहा तुम्हे हह अम्हासे मेढीपमाणं त-
ह पवयस्स वि लि, नाह गायली कीपिण्णपुरातो आणसे
रजे अभिसिन्धिता । तस्स भावा जसवती कीपिण्णपुरं न-
गरं दिक्खिया पिठरायपुत्तस्स, तेष तना आणिआं, त-
ण पुल तसि से पुरिसवहस्सवाह्णिआं सीयाआं का-
रियाआं, आवाव त पवयथा । सा वि तेषि भांगली समसे-
वांसिया जाया, तऽवि पकारसंगाहं अहिज्जिया । अण्णया
य भगवे गायगंड समासदो, ततो भगवे निमततो चंपे
जतो पथावितो, तांहा सालमहासाला सामि पुच्छंति—
अहं पिठुवंपे वच्चातो, जह नाम कोह तेषि पवयज्ज
सम्मत्तं वा लंभज्ज । सामी जाण्—जहा तासि सुपुण्ण-
हन्ति, तांहा तेषि सामिणा गोममसामी बिहज्जआं वि-
ण्ण, सामी चंपे वत्ते, गोयमसामीऽवि पिठुवंपे वत्ते, त-
स्य सम्भवसरणे, गायलि, पिठरा, जलवती य निगययासि,
तासि परमसोऽग्यायि, धर्मं साऊज गायली पुलं रजे अ-
भिसिन्धिऊज मातापातसहितो पवयआं । गोयमसामी ता-
सि पत्तुल चंपे वच्चइ, तसि सालमहासालाणं चंपे वच्चं-
ताणं हरिसां जाना—लंसारतो उत्तागियाणं तं, ततो-
सुभेणऽप्यल्लवयाणं कवलनाणं उपज्ज । " आद्य० १ अ० । आ०
म० । आ० नू० ।

श्याल-पुं० । भायोभातरि, अनु० ।

सालंकायण-सालंकायन-पुं० । कौशिकगोत्रान्तर्गते पुरुष-
विशेषे, तत्प्रवर्तिते गात्रविशेषे च । स्या० ६ डा० ३ उ० ।

सालकल्लाण-सालकल्याण-पुं० । वृक्षाविशेषे, म० ८ श० ३ उ० ।

सालंब-सालम्ब-त्रि० । आलम्बनवलयप्रमाणे, नि० नू०
१ उ० । क्षान्तिपुटालचनयुक्त, दश० १ अ० । आद्य० ।
नि० नू० । विहन्तिभिः प्रक्षिप्तः सन् क्षिप्रं
क्षान्तिं प्रदीपामीत्यालम्बनवर्धन, द्य० ४ उ० ।
नि० नू० ।

सालंबसेवि (ख)—मालम्बसेविन्-त्रि० । पुटालम्बनप्रतिषे-

विधिः, "काहं आकृतिं अमुदा अर्थाहं, तयावहाणसु य उज्ज-
मिस्सं । गणं च र्णाणी अणुसारविस्सं, सालंघसंघी समु-
चानं मोक्खं ॥ १ ॥" । आ० चू० ३ अ० ।

सालंघस्थाभरण-सालम्बहस्ताभरण-चि० । सह आलम्बन-
न-प्रलेखन वत्तनं सालम्बं तानं च हस्ताभरणान् यस्या-
धामुक्कं समनवशत्रुवी सालम्बहस्ताभरणः । हस्तायाः प-
रिहिताभरणे, भ० ३ श० २ उ० ।

सालकोट्टय-सालकोट्टक-न० । मेरुप्रामस्य बहिस्तत्पूर्व-
नैरमागं स्वनामक्यान् चैत्यं, भ० ३ श० २ उ० ।

सालम्-शालक-पुं० । अथष्टभसमन्वित्रं आननविशे-
ष, दश० ६ अ० । शीघ्रशास्त्रायाम्, आच० १ अ० । रमे,
आचा० २ ध्रु० १ चू० ७ अ० २ उ० । अहं मित्र बाहिरा लुङ्गी
सालं भरुहः । नि० चू० १५ उ० । सालम् पुण तस्म बाह-
रा लुङ्गी । सालगं बाहिरा लुङ्गी भवति । नि० चू० १६ उ० ।

सालिगिह-शालागृह-न० । शालागृहकंदे, तत्र अकुक्का सा-
ला सकुक्कु गिहं । अस्मादिश्रवाहणार्थं सालिगिहं । नि०
चू० ८ उ० ।

सालधरय-सालगृहक-न० । शाला-शालाः । अथवा-शाला-
वृक्षविशेषास्तत्प्रधानं गृहकम् । शालाप्रधानं गृहकं, ज्ञा०
१ ध्रु० १ अ० । ज्ञा० । जी० । पट्टशालाप्रधानं गृह, रा० ।

सालजा-सालार्थ-स्त्री० । बहुशालकनामग्रामसमीपवर्ति-
शालवनाद्यानावास्तव्यायां व्यनयार्थम्, आ० म० १ अ० ।
('श्री' शब्दे पष्ठभागे तत्कथा गता ।)

सालपरियाय-सालपर्याय-पुं० । सालस्यैव पर्याया धर्मा-बहु-
लच्छायात्वात्तद्व्यवहार्या यस्य स सालपर्यायः । सालस-
धर्मिणं पुरुषज्ञानं, स्था० ४ टा० ४ उ० ।

सालभंजिया-शालभञ्जिका-स्त्री० । स्तम्भपुत्रिकायाम्, आ०
म० १ अ० । ज्ञा० ।

सालरुक्म-शालवृक्ष-पुं० । " वृक्षसमयोः रुक्म-वृक्षौ "
॥ ८ । २ । १२७ ॥ इति वृक्षस्य रुक्माऽऽदेशः । प्रा० ।
शालास्य वृक्षविशेषः, भ० १४ श० ८ उ० । (अथैव भावि-
जन्मान्तरवृत्तम् 'वण्णफ' शब्दे पष्ठभागे गतम् ।)

साललट्टिया-शाललट्टिका-स्त्री० । शालवृक्षस्मरम्, भ० १४
श० ८ उ० । (इह च यथायं शाललट्टिकादायनेन जीवा भवन्ति
नथापि प्रथमजीवापेक्षं सूत्रचर्यापेक्षं नैतदस्यम्, एवं-
विधप्रश्नाश्च वनस्पतीनां जीवस्यमग्रधान्ये श्रोता-
रमपेक्षं भगवता गीतमनं कृता इति 'वण्णफ' शब्दे
पष्ठभागे गतम् ।)

सालवय-शालवन-न० । बहुशालकनामग्रामसमीपवर्तिनि
उद्यानं, आ० म० १ अ० । आ० चू० ।

सालवाहय-शालवाहन-पुं० । स्वनामक्यान् महाराजं,
कल्प० ३ अधि० ६ क्षण । व्य० । (शालवाहनचरित्रम्
'पणिहि' शब्दे पञ्चमभागे ३२३ पृष्ठे गतम् ।)

सालहिआ-दशी-स्त्री० । 'मना' इति क्वाते पक्षिविशेषः, पा०
ना० २३६ गाथा ।

सालि-शाला-स्त्री० । वृक्षस्फुटं, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । शाला-

याम्, ज्ञा० १ ध्रु० ४ अ० । स्था० । स्व० । रा० । ज० । जप्य
भंजे विहङ्गता सा साला । अहवा-सकुट्टिमं गिहं । अकुट्टिमा
साला । नि० चू० १२ उ० । अशीनितमं महाप्रहं, स्था० ।

दो साला (५०६०+) स्था० २ टा० ३ उ० ।

सालाडयत-शालाक्यतन्त्र-न० । शलाकायाः कर्म शालाक्यं
तन्त्रादिपादकं तन्त्रं शालाक्यतन्त्रम् । स्था० ८ टा० ३ उ० ।
विधा० । आयुर्वेदाङ्गं, ताड ऊर्ध्ववर्तिनगतानां रोगाणां अ-
वगवदनयनघ्राणादिर्मोक्षनासुपशमनार्थमिति । स्था० ८
३ उ० ।

सालाडवि-शालाटवी-स्त्री० । विजयचौरसेनापतिपालितायां
चौरपल्लयाम्, विधा० १ ध्रु० ३ अ० ।

सालाहय-सातवाहन-पुं० । " सर्वत्र लयगमचन्द्र " ॥ ८ ॥
। २ । ७६ ॥ इति वस्तुक् सति । " अन्तर्मा-सातवाहनं लः " ॥
८ । २ । २११ ॥ इति तस्य लः । सालाहया । प्रा० । गोदाव-
रीतटवर्धप्रतिष्ठाननगराज, चू० ६ उ० ।

सालि-शालि-पुं० । कलमादिकं धाम्यं, स्था० ३ टा० १ उ० ।
आचा० । स्व० । प्रज्ञा० । ध० । चू० । रा० । पा० । श्रीह-
विशेषः, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । कलमशाल्यादिकूट, व्य० ६
उ० । भ० । ज० । आचा० । तथ पुत्रवर्गं साली क्षुपद ।
अवर्गहं जम्भानि । आ० म० १ अ० ।

सालिउदेय-शाल्युदय-पुं० । पष्ठशतस्य सप्तमोदशः, भ०
११ श० १ उ० ।

सालिगणवट्टिय-सालिङ्गनवर्ति-चि० । शरीरप्रमाणेनाप-
धानं वनेमान, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० ३ उ० ।

सालिक्खत्त-शालिक्खत्त-न० । धाम्यक्खत्तं, कल्प० १ अधि० १
क्षण ।

सालिस्सडय-शालिस्सडय-न० । शालिधाम्यस्सडयं, तत्क-
लायाम्, कल्प० १ अधि० ७ क्षण ।

सालिग्गाम-शालिग्गाम-पुं० । मगधजनपदेषु स्वनामक्यान्ते
ग्रामे, आ० क० १ अ० । आ० चू० ।

सालिपिट्ट-शालिपिट्ट-न० । शालिक्खत्तं, ज० १ वत्त० ।

सालिपिट्टासि-सालिपिट्टासि-पुं० । शालिषोदपुत्रं, रा० ।

सालिवाहय-शालिवाहन-पुं० । स्वनामक्यान् प्रतिष्ठानपुराजः,
विश० । ('अणुगुण' शब्दे प्रथमभागे २८५ पृष्ठे उदाहरणम्)

सालिभंजिया-शालिभञ्जिका-स्त्री० । पुत्रालिकायाम्, रा० ।

सालिभद-शालिभद्र-पुं० । राजगृहे स्वनामक्यान् गोभ-
द्रधंष्टिनः पुत्रः, स्था० । 'शालिभद्र' इति यः पुत्रभयं सङ्ग-
मनामा वयसपालोऽभवत्, सद्यमानं च साधयं पायसम्-
दात्, राजगृहं गोभद्रः धंष्टिनः पुत्रस्त्वनापन्नो दधीश्वरमा-
भद्रधोष्ठसमुपनीतश्च्यवाजनवसनकुसुमविलेपनभूषणार्त्ति-
भिर्गोमाहं कृत्वा नां द्राघिशिता सह सप्तभूमिकरम्यहर्ष्यतल-
गतां ललांत स । वाणिज्यकापीनितलसमुत्पद्यदुरन्तकम्बला
गृहीताः भद्रया शालिभद्रमात्रा वधूनां पादमाङ्गनीकृताश्चेति
श्रवणाज्ञानकुण्डल दशनार्थं शुद्धमानं आणिकमहाराज
जनन्याऽभिहितः यथा-त्वां स्वामी द्रष्टुमिच्छन्तीत्यवतर प्रा
सादृष्टकृतं, स्वामिने पश्यतिः चवनश्रवणाद्रमाकमन्धस्यः

स्वामीनि भाषयन् वेरागमुपजगाम । वर्षमानस्वामिसमी-
प च प्रथमाज, तथरुचनपत्ता कील्लदः शिलातल पादपाप-
गमनविधिनाऽनुत्तरसुखं पञ्चवर्षानां साऽयमिह संभावय-
ते, कवलमनुत्तरं पापानां काङ्क्षनाधीन इति । स्था० १० डा०
३ उ० । ती० । कापिलमहर्षेः स्वपुत्रं भाजयित्वा आश्वत्थीवा-
स्तस्य इयवहारिणि, उत्त० ८ अ० । (कविल' शब्दे लुनी-
यमाणं ३८७ पृष्ठे कथा उक्ता ।)

सालिभमेल-शालिभमेल-पु० । माहिकाणुकच्छक, उपा० २
अ० ।

सालिया-शाटिका-स्त्री० । पन्थानवस्त्रं, विश० । आच० ।
शालिका-स्त्री० । सम्मुखं जघुद्रजन्तुविशेषं, आच० १ शु०
१ अ० ६ उ० ।

सालिमच्छियामच्छ-शालिमाक्षिकामन्य-पुं० । मरुचमन्दे,
भ० १ शु० २ उ० ।

सालिसय-सदृशक-त्रि० । समाने, रा० । स्था० । ज्ञा० ।

सालिमीम-शालिरीषि-पुं० । खनामरुचये प्रामे, स्था० ।
प्रामाकमन्त्रिभूतान् शालिरीषिप्रामे उद्यानं प्रतिमास्थस्य
स्वामिनां माधवाय निपृष्टुमवापमानिता अन्नःपुरि मृत्वा
इयन्तरीभूत्वा तापसीरुपे कृत्वा जलधनजटाभिर्मन्यदुःसहं
शीतापस्यं चक्र, कल० १ अ० ६ लृ० ।

सालुज्जाण-शालोद्यान-न० । बहुशालकप्रामाद्विहृद्याने,
आ० सू० १ अ० ।

सालुप-शालुक-पुं० । उपलकन्दं, भ० ११ शु० २ उ० ।
(शालकोद्देशकः ' वणफर' शब्दे उक्तः)

सालदया (सालिही) पिया-शा (सा) लेयिकापितृ-पुं० ।
स्वनामरुचयेन गृहपती, उपा० ।

एवं खलु जंबूनिश कोलेणं तेषं ममणं सावन्थीणपरी को-
ट्टए च्छए जियसत्तू राया, तथ्य सं सावन्थीण्णपरीप सा-
लपियाणामं गाहावई पविस्सई । अट्टे दिने चत्तारि हिरि-
सकोडीओ चत्तारि हिरसकोडीओ पविथरपउत्ताओ चत्तारि
वया दस गोमाहस्मिपणं वणं । कम्पुणी भारीया सामी
समोसढो जहा आसुंदो तहव पिहिधम्मं पडिवज्जई,
जहा कामदेवो तहा जेठुं पुत्तं ठवेत्ता पोसहमालाए स-
मणस्स भगवओ महावीरस्स धम्मपससिं उवमंपजिज्जा णं
विरह । नवरं निरुवममगाओ एकाग्गस्स वि उपासगपडिमाओ
तहव भाणियव्वाओ एवं कामदेवगणेशं नेयव्वं जाव सोह-
म्मं कए अरुणकीलं विमाणे देवताए उववसे । चत्तारि प-
ल्लिओवमाई ठिई महाविदेहं वासे सिज्जिहिति । ५६ । दसणह
वि ओवमाई संवच्छरे वट्टमाणाणं चित्ता उववएणा । दसणह
वि वीसं वासाह-मणोवासरपपरिआओ । एवं खलु जंबू ! स-
मणेशं जाव संपत्तेणं सत्तमस्स अंगस्स उवासगदसाणं
दसमस्स अज्जमपणस्स अयमट्टे परणुत्ते । (सू० ५७)

'सालिहीपिय' इति सालीयकार्तापुनान्नः आश्वत्थीनिवासिनां
गृहमधिना भगवतो बाणिलामिनाऽनन्तरं तथैव लोभमेया-
मिना वल्लभयनानिबद्धं सालीयकार्तापुनान्नकं दशममिति ।
दशाप्यमी विशानिवर्षपर्यायाः सौमिहं गतास्तु-पुत्रमापम-
स्थिनया देवा ज्ञाना महाविदेहं च सत्यस्मितीति । स्था०
१० डा० ३ उ० ।

साव-साप-पुं० । नावर्णाः । ॥ ११.७६ इति पस्य लुक् । प्रा० ।
पा वः ॥ ८१.२३१॥ इति पस्य वः । आकाशं, प्रा० १ पाद ।

सावइत्ता-श्रावयित्वा-स्त्री० । भावणं कृत्वेत्यर्थे, "नामगं सा-
वइता" स्वकीयं नाम श्रावयित्वा यदुनाहं भवन्त ! शक्रो-
देवराजा भवन्तं वन्दं नमस्यामि जेत्येवम् । भ० १६ शु० २ उ० ।
श्रावयितु-त्रि० । श्रवणे कारयितरि, सूत्र० २ शुं० ३ अ० ।

सावएज-स्वापंतय-न० । धने, जी० ३ प्रति० ४ अ० १ ।
द्रव्ये, भ० ८ शु० ४ उ० । आच० ।

सावकंस-सावकाङ्क्ष-न० । सह अवकाङ्क्षया वर्त्तन् इति सा-
वकाङ्क्षत् । घटद्वारायनन्तरमहं भोजनं विधास्यामीति वा-
ङ्मोहादनेऽनशनं, उत्त० ३० अ० ।

सावग(य)-श्रावक-पुं० । शृणोति जिनवचनमिति श्रावकः ।
"अथासदृष्टयादिषु द्रव्यपद-परं समाचारमनुप्रभातम् । शृ-
णोति यः साधुजनादतन्द्र-स्तं श्रावकं प्रादुरमी जिनप्रदः ॥ १॥"
इति । अथवा-अन्ने पचन्ति तस्यार्थश्रद्धधानं निष्ठान् यन्तीति
आः, तथा वर्षन्ति गुणयन्-सर्वत्रेषु धनवीजानि निर्मासुपन्तीति
वाः, तथा किरन्ति । क्लृप्तकर्मजाः । श्रवणस्मीति काः, ततः क-
र्मधारयं श्रावका इति भवति । जिनवचनश्रद्धधानं, स्था० ४
डा० ४ उ० (एकविंशतिगुणयुक्त एव श्रावकं भवतीति ' ध-
म्मरथय' शब्दे चतुर्थभागे २७२७ पृष्ठे उक्तम्) । शृणो-
ति साधुजनमीप साधुसामाचारिणीमिति श्रावकः । ग०
२ अ० १ ।

श्रावकधर्मस्य प्रकाशनात्तत्त्वं श्रावकाष्टालाकृत्वा-
च्छावकशब्दार्थमेव प्रतिपादयति—

संपत्तदंमणहिं, पडिदिपई जइ जणा सुणेई य ।

सामायारिं परमं, जो खलु चं सावकं विन्ति ॥ २ ॥

संप्राप्तं दर्शनादि वेनासी संप्राप्तदर्शनादिः । दर्शनप्रज्ञा-
सम्यग्दृष्टिर्दिशद्वाराद्-अनुव्रतादिपरिग्रहः अनेन मिथ्याद-
ष्टेनृत्तः । स इत्यंभूतः प्रातिविचरं-प्रत्यहं यतिजनाम्ना-
पुलाकान् शृणोत्येव किं सामाचारिं परमा । तत्र समाचरणे
समाचारः-दिशार्चान्तः । क्रियाकलापः तस्य भावः 'गुणवच-
नप्राज्ञादिद्वयः कर्मणि वांशान्तिव्यञ्ज सामाचार्यं पुनः शिष्य-
विवक्षायाम्' 'पितृगोदिद्वयञ्ज' इति ङीष् । यस्यान जेत्यकारणो-
पाः "हलस्तान्प्रत्ययं" त्यनेन तजितयकारणोपः परमागमं सा-
माचारिं तां सामाचारिं परमां प्रधानां, साधुश्रावकसंबन्धा-
मित्यर्थः । यः खलु य एव शृणोति तं श्रावकं लुचनं तं श्रा-
वकं प्रतिपादयन्ति भगवन्तः—नीधं कूरमणुधराः । तत-
श्चायं पितृद्वयः । अन्त्युपेतसत्यक्चः प्रातिपञ्चालुप्तोऽपि
प्रातिविचरं यतिद्वयः सकाशात्साधुनामगारिणां च सामा-
चारिं शृणोतीति श्रावकः इति । आ० ।

आवकत्वमवश्य इति युक्तं, तत्र आवकस्याध्यासाह—
परलोपहिंसं सम्मं, ओ विष्णवर्षं सुखे उवउचो ।
अद्वित्वकम्पविगमा, सुखोसो सावर्गो एव ॥ २ ॥

यो जिनवचनं शृणोति स आवक इत्यविमह क्रियाभि-
संबन्धः । तत्र य इति सामान्यनिर्देशः । तेन यः कश्चिन्मा-
नो, न पुनरित्यनुक्तोपपन्न एव, यथा ब्राह्मणकुलोपपन्न एव
ब्राह्मणो भवतीति, क्रियाविशेषनिबन्धनत्वात् आवकत्व-
स्येति । ननु अत्रमात्रनिबन्धनं आवकत्वमेव स्यात्तच्च
सर्वस्य ओत्रविशेषलक्षिततः संबन्धनिर्विशेषं च तद्विषय
इत्याशङ्क्यामाह—जिनवचनमासागमं, न पुनर्यत्किञ्चनाना-
श्रवणं वा, तस्याप्रमाणतया विवक्षितार्थासाधकत्वेन अ-
व्याप्युचितत्वात् । किञ्च न तद्विद्याह—परलोका जन्मान्तरं
प्रधानं जन्म वा तस्मै हितं पश्य परलोकाहितम् । जिन-
वचनोपादानादि परलोकोऽनुकूलं एव भवतीति । स्वरूप-
प्रतिपादनपरं चेदं विशेषणं, परलोकाहितस्य जिनवचन-
स्य सर्वेषामावर्णनं स्वयच्छेदाभावात् । अथवा-यजिनवचन-
महितलोकाहितं निमित्तत्वात् योतिवप्राश्न (यानिप्राश्न-
न) प्रश्रुतिकं तद्वचनच्छेदाध्यायेन कृत्यवर्धनं । यद्यपि योति-
वप्राश्नादिकमभिप्रायविशेषतः परलोकाहितं, तथापि तस्य-
व्यवस्थेयलोकाहितमेव । अथामिप्रायविशेषतोऽपि यः परलो-
काहितं तत्परलोकाहितमेव, एवं तर्हि संयोग्यापि कुश-
सनानि तथा भवन्तु, किमेकमेव जिनवचनं परलोकाहि-
तमित्युच्यते, सर्वेषामपि तेषां विवक्षया परलोकाहितस्य-
नेच्छत्वात्, यदाह—“जं जलितया होह, भवस्म न च न-
जलितया । सण्णादीया लीया डोहज पिपुला भवे तुल्ला
॥ १ ॥” अत्राऽनेन विशेषणं यस्यास्मात्परलोकाहितं सा-
धुभाषकानुष्ठानगमं जिनवचनं तच्छृण्वत्तच्छ्रावको भवती-
त्यभिहितम् । अत एवाप्यत्र पुट्टीरेवोक्तम्—“नैपकदेसणादि,
परदिहं जह जणा सुखेयं य । साधामायां गम्मे, जं जलु नं
साधयं विनि ॥ १ ॥” कथं शृणोतीत्याह—सम्यगश्रवणा,
प्रत्यक्षीकारिभावेन श्रवणमपि न आवका भवतीति भावः ।
अथवा-ननु कपिलादिवचनमात्रं परलोकाहितं भवति, कथ-
मस्यशाऽभिधीयते—जायति धंमलोका चरणपरिवृत्त्याउचया
उ ति । अतस्तथागमं कथं जिनवचनमेव श्रवणम् आवका
भवतीत्याशङ्क्यामाह—सम्यक् समीचीनमत्यन्तं परलोकाहि-
तमिति यावत् । यथा हि जिनवचनं साक्षात्पारंपर्येण वा
माहं कृतं तथा सम्यक् परलोकाहितं, न तथा कपिलादिवचन-
मिति भावः । शृणोत्याकर्णयति । किञ्च न सन्नित्याह—उपपु-
क्तं स साधधानाऽनुपपुक्तमवयवं हि नाधेयत्वं एव तौ संप्रदाध-
युक्तम्—“निद्राविगहापरिव-ज्जपाहं शुल्लं हिं पेजलउडडिं ।
भासं वहुमाणपुडं, उवउचहिं सुणपय्वं ॥ १ ॥” एवंविधं श्रवणं
इत्युपाह—अथवा ननु इयवहारोऽप्युक्तोऽश्रवणं जिनवचनम-
भ्यन्तरेऽपि कस्याचिद्वचनार्थं शृणोति, तत्कथमसौ आवकः
स्यादित्याशङ्क्याह—अतिनीक्षयान्तरकटस्य कर्मणा ज्ञाना-
वस्थीयमिदं यान्तरविगमां विनाशोऽतिनीक्षकर्मविगमस्त-
त्वात् । न हि नीक्षकर्मविगममन्तरं शृणोति श्रवणमवयवः ।
यानमास्तरपक्षं तु उक्तविशेषणवतः श्रवणतोऽप्यतिनीक्षकर्म-
विगम एव विशिष्टविशेषणस्य भवति । यदाह—“सत्तह प-
गड्डीणं, अन्तरं तन्ना उ कडिंकोडीय । काऊण नागराणं, जह

सहति चउहमवस्यणं ॥ १ ॥” स इत्यन्तररोहिहः । “उक्ते-
सां ति उक्कप्यत इत्युत्कर्ष उक्कटः प्रधानो मुख्यभाववर्ण-
देशभाजन्यासस्य । यथा-शुद्ध-शुद्धपातकः अपाधेयुद्ध-
परावर्तनाऽन्तराभूतसंसार इत्यर्थः । स उक्कल्लवपभावकः
शृणोतीति शब्दस्युपात्तिविषयीभूतनामा । अतिनीक्षकभाव-
कर्मविशेषात्प्रथमं स्यत्र पुनर्विशेषणं श्रवणं श्रवणं वा
नामादिभेदमिमांसा वा श्रावको भवतीति गाथायः । पञ्चा० १
विष्णु० । “या ह्यपुनतस्यधृक्चो, यमिष्यः प्रत्यहं कथाम् ।
शुर्वाति धमसंयद्धा-मसौ श्रावक उच्यते” श्राव० ६ अ० स-
म्यग्दर्शनसंपन्नः प्रवचनभक्तिमान् पञ्चविधावधकनिरता
वदत्यानकयुक्तश्च श्रावको भवति । आ० १ अ० १६ अ० ।
यतिवचनामृतपाननिर्गतं, अ० २ श० १ उ० । अमरणापान-
के, अ० ० । अ० ० । पञ्चा० । जिनशासनभक्ता युद्धस्थाः आ-
वका भवन्ति । श्राव० अ० । सावगा गहितालुवना, अवा-
हितालुवना वा । नि० कू० १ उ० । यथा पश्यइया भग्गो वा
वगा जाओ । आ० म० १ अ० । श्रावकाः धर्मशास्त्रश्रवणाद्
ब्राह्मणाः । अ० ० । श्रावका ब्राह्मणाः, प्रथमं भगनादिकाले
श्रावकाणामेव सतां पश्चाद् ब्राह्मण्यवभवात् । अ० ० । आ० ।
“उत्तमं” शब्दे द्वितीयभागं ११३३ पृष्ठं पश्यमिदमुक्तम् ।
अधुना श्रावकस्यैव निवासोदिवप्रायं सामान्यार्थं प्रतिपा-
दयन्माह—

निर्वमिज तत्थ महुं, माहुं जत्थ होह संपाओ ।

च्ययधराइ जत्थ य, तथसमाहमिषया चव ॥ ३३६ ॥

निर्वमिज नगरादौ श्रावकः साधूनां वत्र भवति संपातः ।
संपातनं-संपातः आगमनमित्यर्थः । च्ययधराइ च यस्मिन्-
सम्यक्समाधिमिकाश्च श्रावकादपि साधुनां वाधासंशयः ।
अधुना प्रतिहारं गुणा उच्यन्ते तत्र साधुसंपातं गुणानाह-
माहस्य वेदसंज्ञं, नासह पावं असंक्रिया भावा ।

कासुयदां निजज, उवगग्गो नासमासं ॥ ३४० ॥

साधूनां चन्दनं करणभूतन किं तत्रयति पापं गुणेषु बहुमा-
नत्तया अशङ्कित्वा भावास्तस्मात्पि श्रवणात्, प्रासुकदात-
निजरा । कुतः ? उपपन्नो ज्ञानादीनां ज्ञानादिमत्त एव साध-
व इति । उक्ताः साधुसंपातं गुणाः ।

च्ययधुं गुणानाह—

मिच्छादसममहणं, सम्मदंसमाविसुद्धिउं च ।

चिह्वेदणाइ विहिमा, पन्नं पीयरंगहि ॥ ३४१ ॥

मिश्रादर्शनमयं मिथ्यादर्शनं—विपरीतपदार्थध्वजानक्य,
मयत्तं यिलोप्यं यन तलथा, न कवलमपायनिबन्धनकृ-
धनेमव फिकत्त कल्लयाणकार्याकारिं कल्लयाह-सद्व्यवशानधि-
शुद्धिउं च । सम्यक्-श्रवणतो न त्वार्थध्वजानलक्षणं दृश-
मं सम्यग्दर्शनं मास्मादिमपानं नहिशुद्धिकरणं च । किं तच्च-
न्यवन्दनाद् आदिशब्दस्युपात्तिविपरिग्रहः । विहिमा-सुवेत्त-
प्रश्न-प्रकापनं धीतगमरोहिहः स्थानं शुभाध्ययस्यप्रवृत्ते-
रेतच्च च्ययधुं सति भवतीति गाथायः । उक्ता च्ययधुं गुणाः ।
यामं समानशार्मिकगुणाकाह—

माहमिषयिथिरणं, वळ्ळं सासस्स सारो ति ।

मगमहाजणस्यो, तहा अण्णो स धम्माओ ॥ ३४२ ॥

समानधार्मिकस्थिरकरगुणिनि, यथि कश्चिन्नयञ्चिदमात्त
प्रत्ययाने तनरुने स्थिरिकरुगति, महाञ्चय्य गुणः । तथा धा-
स्तस्ये क्रियमाणे शासनस्य सार इति सार आसविना
भयान । उक्तं च- "जित्वासायस्यसत् सारि" इत्यादि सति च
निस्मन् यास्यस्यविनि, तथा तन तेनापहङ्गुहदिना प्रका-
रेण सत्ययथ्यनिदिक्षत्तमागयस्यहयस्यनायुञ्ज भयनि,कुने
धर्मात्त एयान् गाथार्थ । उक्ताः समानधार्मिकगुणाः ।

भाष्यसुताः भाषकाः ये प्राध्यापि जिनमते गार्ह—

स्थमनुपालयस्यतो निद्रावशोधद्वारेणाह-

नवकरेण विबोहो, अणुमरुणं सावभो वयाइम्मि ।

जोगो चिइवंदयमां, पञ्चकखाणं च विहिपुब्बं ॥३४३॥

नमस्कारणं विषाध इति सुप्तिः यत्नेन नमस्कारः षडित्ययः,
तथाऽनुस्मरणं कर्तव्यं श्रावकाऽहमिति व्रतादौ विषयं, ततो
यागः कार्याकादिः सैत्यवन्दनमिति प्रयोजनं सैत्यवन्दनं क-
र्तव्यं, ततो गुणार्थी नमिष्यन् प्रत्याख्यातं च विधिपूर्वकं तस्य-
गाकारशुद्धं प्राप्नोमिति ।

गोसे सयमेव इमं, काउं तो चंदयाण पूयाई ।

साहयगासे कञ्जा, पञ्चवस्त्राणं अष्टागहिन्यं ॥ ३४४ ॥

गोमि-प्रत्युर्ध्वान् स्वयमम्बदं कृत्वा गृहादौ ततश्चैत्यानां पू-
जादीनि मेमार्जनापेक्षपुण्यपूजादिमेसादनादि कुर्यात्, ततः
साधुसकाशं कुर्यान्कि प्रत्याख्यानं यथागृहीतमिति । ध्या० ।

अत्र च यथायि श्रावकयतिथमभेदाजमो द्विधा । श्राव-
कधर्मोऽपि श्रवितवितथाश्रावकधर्मभेदाद् द्विधा, तथा-
ईवरतश्रावकधर्मस्य पूर्वस्मिन्:- " तथाहिमांसी श्रवी, स-
मन्थश्रो ज्ञो न सुप्तश्चिह्नकुट्टो । श्रवी उ ज्ञो विणीश्रो, स-
मुत्तुष्टा पुच्छमाणां स ॥ १ ॥ " स्याद्विनाऽधिकारी निरु-
तवन्, विनथावकधर्मस्य " श्रावकधर्मस्य । पश्चादश्रद्धे ज-
इ जज्ञा सुणैः श्र । सामायारि परम, जो व्वु लो तं सावयं
धित ॥ १ ॥ तथा- " परलोकादिश्रं ध(स)मं, जो उ-
ज्जयययं सुणैः उवउत्ता । अहिव्वकम्मविगमा, उक्कांसां
सावयो इत्थ ॥ १ ॥ इत्यदिभिरसाधारणैः श्रावकशब्दवृ-
त्तिहृत्विर्भगवत्प्राज्ञात्तद्व्यतिथिः । यत्तिथ्याधिकारित्वात्प्यथै त-
त्तद्व्यतिथि वक्ष्यमाणा यथा—

“पयञ्जाय अरिहा, अग्रिअदस्मि जे समुपपन्ना ।
जाकुलेहिं चिंसाहु, तह खीणुण्ण प कम्ममला ॥ १ ॥
तत्ता अ विमलबुद्धी, दुल्लहं मणुअण्णं भवसमुदं ।
जम्मा मरणाभिनिषं, बयलान्ना सययाअ ॥ २ ॥
विमयाय वुत्तुअहं, सोज्जो निअग्गो विअण्णुत्ता ।
पइसमयंभय मरणे, इत्थं विवागो अ अरुहो ॥ ३ ॥
एवं पयइयं चअ, अयवयसंसारान्गुणुलहाया ।
तत्ता अ नत्तिवत्ता, पयणुक्कसंणुण्णहमा ॥ ४ ॥
सुकयन्नुअ विणीअ, रायाइणुमविअरुक्कागी ॥
कज्जाणंउत्ता सहा, धीरा तह समुअसंपणा ॥ ५ ॥”

इति पृथक् पृथक् प्रतिपादितास्तथाऽप्येभिरेकमिश्रित्या
गुणैः कतमथमेवस्याधिकारित्वमिति न इयामोहः काशौ,
यत् पतनानि सर्वत्रापि शास्त्रान्तरीयाणि लक्षणानि
प्रायेः तत्तदगुणस्याङ्गभूतानि वर्तन्ते । निवृत्त्य वर्गक-

शुद्धिर्वाच्यब्रह्मणोत्तराकाशशुद्धिनामाभावप्रतीतिवत् । प्रकृत-
गुणाः पुनः सर्वधर्माणां साधारणभूतिकेव चित्रकराणामि-
ति स्वमनुसृष्टा भावनीयम् । यदुक्तम्—“दुर्विहं पि धर्मयत्न-
यः, तदहं नहि विमुच्यमिहमेतं सोऽहम् । अस्मैसर्वीयसुखसुरय-ण-
संपत्का होइ सुखी त्वि ॥ १ ॥” तच्च सर्वेऽपि गुणाः प्रकृते
सेवित्राद्विषयवशुपदेव संसृज्जिता इति सज्जमग्रहणाद्
उक्तः ॥ २० ॥ (ध० १ अ० १० । आ० ।) एषां च भवानां
यथासंभवं ज्ञानश्रद्धावरणविधया सम्यक्समप्रयोग-
त्वाभिन्नं ध्येयम् । इत्थं च देवादिनिरवग्रहान्नविकल्पः तथा-
विधाज्जायकादिहेताः श्रावकाश्च धृष्टा द्रव्यशायकत्वमेव
च पूर्ववत्सन्, भावभावसम्बन्धे तु यथांशव्यतिथिप्रतिपक्षसम्प-
त्कत्वाद्विधीतभ्यः सकाशात्प्रित्यर्थं धर्मश्रवणादेव, यदुक्तमाव-
श्यकवृत्तं—“यं ह्यभ्युपेतसम्यक्त्वात्, यतिभ्यः प्रत्यहं क-
थाम् । शृणोति धर्मसम्पददा-मनसो श्रावक उच्यते ॥ १ ॥”
“अभ्युपेतसम्यक्त्व इत्यत्राभ्युपेतानुष्ठेनोऽप्यति व्याख्याले-
श इति । तस्यहार्दिकात् । भावस्यैव मुख्यत्वान्तात्, भावभाव-
काऽपि दर्शनवृत्तेनात्तरगुणश्रावकमेव श्रुत्वा विधिः, तादृशरन्तु
मनभङ्गाधिकारं दर्शयित्वा, आगमे वाग्यथाऽपि श्रावकभे-
दा- ध्येयत्वे, तथाच स्थानासङ्ख्यम्—“चअंमह्मा समणेवा-
सगा पण्णात्ता, तं जहा-अममापिपसमाणं, माहसमाणं, मि-
लसमाणं, सवात्सलमाणं । अहवा-चउत्तवहा समणासमासा
परमाणा, तं जहा-आयंससमाणं, पवाससमाणं, कासुसमा-
णं, खण्टसमाणं ॥” इति परमंमे साधूनाश्रित्य द्रष्टव्या इति
न पापिकशशङ्कालेशः । एयामपि नामश्रावकाद्विषयनार्णवि-
चारं व्यवहाराभयममे भावभावका एवैतं श्रावकपदम्युपार्ण-
निमित्तमात्रप्रयोगेन तथाव्यवहियमाणत्वात्, निश्चयनयमने
पुनः संपत्कीलगतमनसो मिथ्याहार्दुपायो द्रव्यश्रावकौ,
प्राप्तान् भावभावकाः ।

यतस्तेषां स्वरूपमेवमागमे व्याख्यायते—

“विनिज्जहं कज्जारं, न विदुस्सलिंशं मि होहं निज्जोहो ।
 एगनक्खल्लो जहं-जगस्स जल्लोमीसो सज्जो ॥ १ ॥
 दिश्रए सल्लिण्हो-अन्नस, मुणीणं भेदाशरो विअसककम्मं ।
 भारससो सान्णं, परमसं होहं सुसहासो ॥ २ ॥
 मित्तसमाणो माणा, इमि कस्स भुपुच्छिंशं कज्जं ।
 सज्जतो जल्लो, मुणीणं सयणां उरुपमाहं ॥ ३ ॥
 थंजो जिह्वाण्ही, पमायसल्लिण्हि निज्जमुच्चवहं ।
 सज्जो सयंसकपपो, सज्जो ज्जो सल्लसं गसुहं ॥ ४ ॥”

तथा द्वितीयचतुष्के-

“ गुरुभक्षिणो सुलत्थो, विविज्जह अचिनहा मणं जत्स ।
 सो आयेत्समाणो; सुसावधो वांशोऽथ समप ॥ ४ ॥
 एवमेव पड्या इव, भागिज्जह जो जणेषु मूढेणं ।
 कश्चिद्विज्जहगुरुभक्षिणो, सो होर पड्याह्माजुत्सु ॥ ६ ॥
 पार्थिवकपसमाहो, न युत्थो भिआत्तवसमुत्सु वि ।
 खालुत्समाणो एसो, अण्णउत्तो मुणिज्जेण नवरं ॥ ७ ॥
 उम्ममायेत्सओ णि-एहवांसि मूढांसि मन्थउत्तोऽसि ।
 इह सम्भं पि कहन्ते, खण्डेण सो खण्डत्थमो ॥ ८ ॥
 जह मिदिलसमुत्तुवध्दं, लुण्णं पि हु न्णं खण्डेह ।
 एयगलुत्तमो पड्या इव, दुत्थो भज्जह खण्डो ॥ ९ ॥

विबुहज्जनिदिण्णं, किं संसारऽणुवेषणं ॥ ३६२ ॥
तदत्र (सामर्थ्यां) यत्र प्राप्तं तदर्थमवसायं करामीति वि-
बुधजननिन्दितेन किं संसारानुबन्धन । इति निगदसिद्धो
गाथात्रयार्थः ।

इत्थं चिन्तनफलमाह—

वेरगं कम्मकल्य-विसुद्धं नायं च चरणपरिणामो ।

धिरया आउप बोही, इय चित्ताय गुणा हुंति ॥ ३६३ ॥

इत्थं चिन्तयतो वेरार्थं भवत्यनुभवसिद्धमवेतत्, तथा क-
मंसायः तत्त्वचिन्तनेन, मानपक्षत्वात् विशुद्धज्ञानं च निब-
न्धनहानिः, चरणपरिणामः प्रशस्तार्थवसायत्वात्, स्थिरता
धर्मं प्रतिपक्षान्तरदर्शनात्, आहर्नि कदाचित्परमवायु-
पक्षवन्तस्तत्त्वकल्यमात्मसर्व कल्याणं बोधिरार्थं तत्त्वभावा-
नाश्यात्वात् । एवं चिन्तायां क्रियमाणायां गुणा भवन्त्येवं
चिन्तया बोधेति ।

गोसस्मि पुनर्वभिक्षो, नवकारेणं विबोहमार्हो ।

इत्थं विहो गमयस्मि य, सामाम्भो संपवक्खामि ॥ ३६४ ॥

गोस्मै—प्रत्युपास पूर्वमक्षितो नमस्कारेण विबोधादि-
श्रव विधिः इति गमने च समासतः संपवदधाम विधि-
मिति ।

अद्विगारं खामणं खलु, चेइयमाहूण वंदणं चैव ।

भंदसस्मि विभामा, जहं गिहगुणदोसविक्रमाए ॥ ३६५ ॥

आधकारकृत्तार्थं कलु मा भूतत्तं मरणादौ वैरानुबन्ध इति
तथा चैत्यसाधुनामेव च वन्दनं नियमतः कुपोल गुणदर्श-
नात्, भंदस विभाषा (यनिमुह्निगुणदोषावपक्षार्थं) यतः संद-
का नीयते न साधव्यां गृहस्थस्य इति चैत्यसाधुनां वन्दनं
चेति यदुक्तं तद्विभकार्यति ।

साहूण सावगाय य, सामायारी विहारकालमि ।

जत्थ तिथि चेइयाइ, वंदावंती तहिं संधं ॥ ३६६ ॥

साधूनां प्रायः कालां चोक्तशब्दाध्यानां (२) सामाचार्य-व्य-
वस्था कदा विहरकाल-विहारसमयं, किं वांशित्याह—
यत्र स्थाने सान्ति चैत्यसि वन्दयन्ति तत्र संघे चतुर्विधमपि
प्रागधानं कृत्वा स्वयंमेव वन्दन्ति इति ।

पढं तमो य पच्छा, वंदंति सयं मिया ख वेल ति ।

पढं चिय पणिहाणं, करंति संघमि उवउत्ता ॥ ३६७ ॥

प्रथममिति—पुनर्मेष कृत्वा वन्दयन्ति ततः पश्चात्सहस्रवन्द
मोतरकालं वन्दन्ते, अथयम् आरामां आरामनिमित्तमिति स्था-
प्य वेलेति—स्तेनादिमयसायंगमनादौ तथापि प्रथममेव
वन्दन् प्रागधानं कुर्वन्ति संघविषयमुपयुक्ताः संघं प्रत्ये-
कवन्दनं संघोऽर्थं वन्दन्ति इति ।

पच्छाकयपणिहाणा, विहरंता साहुमाइ दहूणं ।

जंपति अमुगठाणं, देवे वंदाविया तुम्भे ॥ ३६८ ॥

पश्चात्तदुत्तरकालं कृतप्रागधानाः सन्तस्तदर्थस्य संपादि-
तत्वाद्बिहरन्तः सन्तः साधवादीन् दृष्ट्वा साधू साध्वी
सकलं आदिको वा जहयन्ति व्यक्तं च भवन्ति । किम् अ-
मुकस्यानं—मधुरादीं द्वास्मान्वा युयमिति ।

ते वि य कयंजलिउडा, सद्धांवेगपुल्लइयसरीरा ।

अवगाभिउचमेगा, ते बहु मयंति सुहक्काणा ॥ ३६९ ॥

तेऽपि च साधवाद्यः कृताञ्जलिपुट्टा रात्रिकरपुट्टाञ्जलयः
अज्ञासंयगुलिकनशरीराः—अज्ञाप्रधानसंयगनां रामाञ्ज-
लवपुष्पाऽवनामिनोसमाह्वः सन्तस्तद्वन्दनं बहु मन्यन्ते शु-
भार्थानाः—प्रशस्तार्थवसायाः ।

इत्युभयोः फलमाह—

तेमि पणिहाणां, इयोसिं पि य सुभाउ भाणाओ ।

पुंनं जिण्हिं भणियं, नो संकमउ चि ते मेरा ॥ ३७० ॥

तेषामाद्यानां वन्दननिवेदकानां प्रणिधानास्तथाविधकुश-
लास्त्वत्तादितरेषामपि च वन्दमानानां शुभप्रधानाञ्जल्युप-
प्रवृत्त्या पुनर्यं जित्तोसिण्णम्—अर्द्धद्विकं नव संकमत इ-
ति न निवेदकपुनर्यं निवेद्यक्रमेण यतश्चैवमनो मयादिय-
मवश्यं कार्यति ।

विषययं दोषमाह—

जे पुण्णकयपणिहाणा, वंदित्ता नेव वा निवेधंति ।

पुनचकल्लुमावाइ, पावा हु जिण्हिं ते भणिया ॥ ३७१ ॥

ये पुनरनामोमादिनोऽकृतप्रागधाना वन्दित्वा नव वा च-
न्दित्वा निवेदयन्ति अमुकस्यानं द्वास्त्वन्विता युयमिति
प्रत्यक्षमुपावादिनोऽकृतान्वेदवात्स्याया एव जित्तैरेव भणित्ता
मुपावादिन्यादेवति ।

जे वि य कयंजलिउडा, सद्धांवेगपुल्लइयसरीरा ।

बहु मयंति न सम्मं, वंदंणं ते वि पाव चि ॥ ३७२ ॥

येषां च साधवाद्यो नान्वदन्ति सति कृताञ्जलिपुट्टाः अज्ञा-
संयगुलिकनशरीरा इति पूर्ववत् बहु मन्यन्ते न सम्यक् वन्द-
नं कुर्वन्ति तेऽपि पापा गुणान् स्थानेऽवहाकरणादिति ।

कच्चिद्वेलाभावेऽपि विधिमाह—

जइ वि न वंदंणवला, तेयाइभणण चेइए तह वि ।

दहूणं पणिहाणं, नवकारंखावि संघमि ॥ ३७३ ॥

यद्यापि कच्चिद्वेलाभावे न वन्दनवला स्तेनश्चापदार्ढ्ययु-
चैत्यानि तथापि दृष्ट्वा अवलोकनानवन्धनमपि प्रागधानं
नमस्कारेणापि संघ इति संघविषयं कारयामि ।

तस्मि य कए समाणे, वंदवणां निवेइयवं ति ।

तथभावमि पमादा, दोसो भणिओ जिंसिदेहिं ॥ ३७४ ॥

तस्मिन्नापि एवेभूतं प्रागधानं कृतं सति वन्दनं निवेद-
यितव्यमेव वस्तुतः संपादितव्यात्, तदभावं तथाविधप्राग-
धानाकरणं प्रमादजित्तोदीना भणितो जित्तैरेवैविभागायान-
शक्यकुशलाप्रवृत्तेरिति ।

उपसंहरन्माह—

एयं सामायारि, नाऊण विहोइ जे पजंजति ।

ते हुंति इत्थं कुसला, सेसा सव्वे अकुसला उ ॥ ३७५ ॥

एताभ्यन्तरोदिनां सामाचार्य—व्यवस्थां ज्ञात्वा विधना
ये मयुज्जित्तयथावत् ये कुर्वन्तीत्यर्थः, ते भवन्त्यत्र विहरण-
धौ कुशलाः शेषा अकुशला एव—आनपुष्पा एव; नच-
यमयुक्ता संप्रतिष्ठवन्तकथननीधस्मयनविदशेनादिति । आ-
(आवकदिकनिया 'सावगणिणिरिया' शब्दे वदन्ति ।)

अथ भावकस्य भावगतानि तान्याह—

“भाववर्गाश्च सत्तसः, सुखिणो एवमसं विनि लिङ्गाः ।
जाणि अ जिणमयसारा, पुत्रावरिआ जसो आह ॥ ११ ॥

इति १, दिअथसंसा-रथविसयश्चरं भवेह ७ देससुआं न ।
गडुरियाइपवाह ६ पुरस्सरं आगमपवित्री १० ॥ १२ ॥

राणाइ अहाससी, एवत्तए ११ विदिअ १२ रत्तुं अ १३
मेउकत्त १४ संसेवजो १५, परत्तकामोवभागी अ १६ ॥ १३ ॥

वेसा इव गिहवासं, पालइ १७ सत्तरसपयनिअं तु ।
भावगयभावसावग-लक्खणमेषं समासेण ॥ १४ ॥ ”

आनां काचिच्छाक्या-रस्याद्विदुशनामपदाएकानां द्वेष्टे स-
स्यये तसिन् (इतरेभ्यां ऽपि हृष्यन्ते इति) अयं भावः—स्त्री-
वशवर्षी न भवेत् १, इन्द्रियाणि विषयेभ्यां निरुणाजि,
२, नानधेयैर्लुब्धं न भवति ३, संसारं गतिं न करोति ४,
विषयेषु न शुद्धिं कुर्यात् ५, तीमार्गमेव न करोति, करो-
ति क्षेत्रनिष्कृञ्जय ६, पृथ्वासे पाशमिव मग्नमानो भवेत्
७, सस्यस्वाश चलाति ८, गडुरिकप्रवाहं त्यजति ९, आ-
गमपुरस्सरं सयोः क्रियाः करोति १०, यथाशक्नु दाना-
दौ प्रवर्त्तते ११, विहाकां निवर्त्तयार्क्यां कुर्यात् न लज्जते
१२, संसारगतपदार्थेषु अरुहतिष्ठो निवसति १३, धर्मा-
द्विलक्षणाविवारि मध्यस्थः स्यात्, न तु मया अयं पक्षो ऽ-
र्हाकृत इत्यभिनिवेशी १४, धनव्यजनानि सुखेऽपि क्ष-
णभङ्गानां भावयश्चमस्य ६ इवास्ते १५, परार्थम् अन्यजन-
वर्त्तयिष्यतिना भोगेण भोगेण प्रवर्त्तते, न तु स्वतीक्ष्णरसन
१६, वश्यं निराशोऽपि गृहवासं गालयतीति १७ ॥ १४ ॥

[अयमेव भावः भावकभेदः ‘सावग’ शब्दोऽस्मिन् भावो
गतः ।] [भावकस्य साधोः अन्तरम् ‘मग्न’ शब्दं
पष्ठभागे गतम् ।] “ एवं जनस्थितो भव्या, सत्तस्यो धने
वपत् ॥ १४ ॥ इति १, महाभावक उच्यते ॥ १४ ॥ ”
इति (‘महासावग’ शब्दं पष्ठभागे गतम्) । भावकस्य
एकविंशतिगुणस्ते च पूर्वमुक्ताः । दशो २ तस्य ।

आपद— १० । प्रायो मांसाहारविधिषण्णविंशष्टे व्याघ्रादौ,
जं २ वल्लं । मकरप्रहादौ, स० । जलचरसुद्रमस्य, ज्ञां
१ क्षु० ६ अ० । निहारादौ, ज्ञां १ क्षु० १ अ० । आ० म०
व्याघ्रादिषु, स० १ सम० । प्र० ।

सावगकुल-भावककुल-न० । भावकान्ये, ‘संसाणं जिणवं
सां सव्यकुलाणं च सावयकुलाहं’ संधा० । केह एवधीसमुणं
सावगणं भवति, तदिह सावगिहं य एंपरागयं सावयकुले
भंडियं । अह० ।

सावगश्चक्ष-भावकनन्दन-पुं० । भावककुमारं, आ० क०
१ अ० ।

सावगदिशकिष्-भावकदिनकृत्य-न० । भावकप्रतिदिनकि-
याप्रतिपादकं स्वनामक्यातं ग्रन्थं, ध० २ अधि० । (आरुदि-
नकृत्यमित्यपरं नामास्य ।)

सावगदिशकिरिय-भावकदिनक्रिया-स्त्री० । आहप्रतिदिन-
कृत्यं, ध० ।

सांमने मध्याह्नादिविषये यत्कर्मत्वं तद्वर्षिजाह—

मध्याह्नेऽर्चा च मत्पात्र-दानपूर्वं तु भोजनम् ।

सेवरणकृतिस्तद्विज्ञैः, साधे शास्त्रार्थचिन्तनम् ॥ ६५ ॥

मध्याह्न—मध्याह्नकालः च । पुनरर्थं पूर्वोक्तविधानां विशिष्य
च प्रधानशाल्यादनादिनिष्पन्नविशेषरसवर्त्तनीकानां विना, हि-
तीयवारमित्यर्थः । अर्चो—पूजा भावकार्थकायस्तथाविज्ञ-
नपूजाविशेषतो गृहिधर्मो भवतीत्यस्यर्थः, एवमेव ऽपि । त-
था सत्पात्रं साध्यादि तस्मिन् दानपूर्वं दानं दत्त्वेत्यर्थः,
भोजनम्—अभ्यवहारे तु गवकार्थस्ततः सत्पात्रदानपूर्वमेव
भोजनमिति निष्कर्षः, अभ्यवस्तुक्त एव । अत्र च भोजनमि-
त्यनुवादः मध्याह्नकपूजाभोजनयोश्च न कालानियमः, नीच-
बुभुक्षोर्हि बुभुक्षाकालो-भोजनकाल इति कटेः, मध्याह्नादौ
गायि गृहीतं प्रत्याख्याने नीरिजित्या देवपूजापूर्वकं भोजनं कु-
र्त्तुं दृष्यति । अत्र चायं विधिः भोजनवेलायां साधुनिमित्तस्य
तैः सह गृहमायातं स्वयमागच्छन्तो वा भुमीन् दृष्ट्वा संभु-
क्ष गमनादिकं करोति, साधूनां हि प्रतिपत्तिपूर्वकं प्रतिन-
न्दनेन स्यात् भावकाणां, सा चेत्थं योगशास्त्र—“अभ्यु-
त्थानं तदा लोकं, ऽभिमानं च तदागमं । शिरस्यर्जालिपि-
शेषः, स्वयमासनदौकतम् ॥ १ ॥ आत्मनाभिग्रहो भक्त्या,
यन्मना पर्युपासनम् । तद्व्यानेऽनुगमश्चेति, प्रतिपत्तिरियं गु-
रोः ॥ २ ॥ ” इति कृत्येऽपि—“आसंसेण निमंतेना, तस्यो प-
रिआणसंजुआ । धेदप सुखिणो ताहे, सेताइसुणकुण ॥ १ ॥ ”
एवं प्रतिपत्तिं विधाय साविनयं संविधानांमविनयसंज्ञं
१ सुनिश्चयुर्भिर्ज्ञादिकाले २ सुलभकुलमादिदये च द्रव्यं
३ विचार्य आचार्योपाध्यायार्गता येनपवित्रतालङ्घ्यता—
नसहाऽनसहादिपुरुषाद्यपेक्षया च प्रपञ्चमद्वयमस्मरन्—
हलजाभयदासोपपन्नपुरुषेना प्रपञ्चकारिच्छामायाविल-
म्बानाद्विधियोरुपश्रान्तापरोनाननादिदोषवज्जंमकान्ता—
न्यानुग्रहबुद्ध्या द्विव्यापारिहाङ्गतादोषाद्यप्येवं न त-शय-
निजाप्रानवत्तादौ भोजनाद्यनुक्रमण स्वयं दानं दत्ते साप-
यति वा पार्थे स्थित्वा भायादिपार्थाद् यनां दिनकृत्यं—
“दत्ते स्थितं तु जाणिता, अवयं पुरिसं तहा । वि-
ज्जता इव रोगिअस्सव, तस्यो किंरिअं पउजए ॥ १ ॥ ”
दशं मगधावन्त्यादि साधुविहारयोऽप्यायोपकरणं १ स्त्रं संवि-
त्संभावितमभावितं वा, तुशब्दान्-द्रव्यमिदं सुलभं दुलभं वा,
अवस्थां सुनिश्चयुर्भिर्ज्ञादौ २ पुरुषमाचार्योपाध्यायबालवृ-
द्धग्लानसहाऽनसादिकं च हान्यां विज्जु इव रोगिअस्स-
ति—यथा किल विषय देशकालादि विचार्ये व्याधिर्मनाश्च-
किन्तां करोत्येवं भावकोऽपि ततः क्रियामाहारादिदानक-
र्मां प्रयुक्त इति तद्वृत्तिः । तत्र च साधूनां यद्योयं तन्मन्त्रं
विहारयितुं प्रपद्ये नामग्राहं कथयति, अन्यथा प्राक् कृत्-
नमस्त्रणस्य वैफल्यफलः, नामग्राहं कथनं तु यदि साध-
यो न विहरन्ति, तथापि कथयितुः पुरयं स्यादेव, अकथ-
नं तु विलोक्यमानमपि साधवो न विहरन्तीति हानिः ।
एवं शुक्रप्रतिज्ञस्य यन्मना च गृहवारादि यावदनुभ-
ज्य च निवर्तते । साधवोऽपि स्वतन्त्राऽप्यवस्थां ध्यायन्ते जातु
स्यात् तदा कृतार्थः स्यामिति दिगालोकं कुर्यात्, तथा चाहः—
“ज रुद्धेन न दिसे, कदिहि न सं सावधानं सुंजोति ।

पथे भोजनसमये, बारस्तालोभयं कुञ्जा ॥ १॥ (७०) ।
 “ भोजनानन्तरं वाम—कटिस्थो षडङ्गाह्वयम् । शरीरं
 निद्राय हीनम्—यद्वा पश्यते, भज्जु ॥ १३ ॥ ” अथो-
 च्छरादिस्थाप्या—“ संवरणे ” स्थापि भोजनानन्तरं संवरण-
 प्रस्थाप्याने दिवसचरम् प्रस्थित्वादिनादि वा, तस्य कृति कर-
 णे, स्तौते संभव देवशुभवश्च पूर्वमभ्यस्युक्तमप्यवसेयं, यतो
 विप्रहृष्टय—“ एवं गुणं च यन्निद्रा, काउं संवरणं तदा ”
 इति । तथा ततः—प्रस्थाप्यानकरणाानन्तरं, शास्त्राधीनां—शा-
 स्त्रप्रतिपादितभावानां चिन्तने—स्वरणे विचारणे वा इद-
 मिष्यं भवति भवति संप्रधारणमिति वाच्यं, कथं? साह—सह
 कं: तद्वै; तं शास्त्रार्थं जानन्तीति तज्ज्ञासौर्गताथयतिभिः
 प्रबन्धनकुसुमाङ्गपुत्रैश्चतुर्षः “ गुरुमुखाङ्कुनाम्यपि शा-
 स्त्रार्थं रक्षन्मपि परिशीलनापि क्लान्ति न वेतसि सुदृढम-
 निष्ठानि भवन्तीति कृत्वा ।

संमति संध्याविषये यत्कर्तव्यं तदाह—

सायं पुनर्जिनाभ्यर्चा, प्रतिक्रमणकारिता ।

शुश्रूषिश्रामया चैव, स्वाध्यायकरणं तथा ॥ ६६ ॥

सायं—संध्यासमये ऽन्तमुद्धृतांर्वाङ्क पुनस्तृतीयवार—
 मित्यर्थः, जिनाभ्यर्चा—देवपूजनं विशेषतो गृहिधर्म-
 इति सेतुः । एवमपि । अत्र चायं विशेषः—
 उत्सवैतः आचकलैकवारभोजनैव भाव्यम्, यद्भाषि
 दितकृत्य—“उत्सवंगे तु सङ्गा । उ, सचिताहारवज्जो ।
 इक्षु(सगुणमोई अ, बंधगारे तद्वय य ॥१॥ ” यक्षैकभक्तं कर्तुं न
 शक्नोति स दिवससंध्यायैव भागेऽन्तमुद्धृत्ययल्लग्नं यामिनी-
 सुखादौ तु रजनीमांजनमहादेवप्रसङ्गादन्तमुद्धृतांर्वाङ्गव-
 कैकालिकं करोति, यतो दितकृत्यं यत्—“अहं न सङ्गा
 उक्तं जा, एगधकं जम्मे गिदी । दिवससं ऽहंम भागं,
 तज्ज्ञा भुंजे सुसायज्जो ॥१॥ ” वैकालिकानन्तरं च यथाशक्ति दि-
 वसचरम् स्तुष्टिप्रमाणं मुख्यवृत्त्या दिवसे सति द्वितीयपदे
 रात्रयपि करोति, क्लृप्ता च संध्यायाम् अस्तिविश्वदर्शनादर्श-
 नं पुनरपि यथाविधि जिने पूजयति । सा च दीपधूपरूपा-
 यसेर्वाति भावः; तथा प्रतिक्रमणस्य सामायिकम् १, चतुर्वि-
 शतिस्तयो २, वन्दनकम् ३, प्रतिक्रमणम् ४, कार्यात्मनः ५,
 प्रस्थाप्याने ६ सति षड्विधावश्यकक्रियासङ्गस्य कारिता-
 करणम्, विशेषतो गृहिधर्म इति संबन्धः । अयं भावः—सं-
 ध्यायं जिनेपूजनानन्तरं भावकः साधुपात्रं पौषधशास्त्रादी
 वा गन्धा प्रतिक्रमणं करोति । प्रतिक्रमणशब्दभाव-
 द्यकविशेषव्याख्यापि । अत्र सामान्येन सामायिकादि ष-
 ड्विधावश्यकक्रियायां कृतः, अयमप्यविशेषव्याख्याऽपि प्र-
 तिक्रमणशब्दस्य नो आगमतो भावनिष्ठमपेक्ष्य षड्भावयक-
 रूपज्ञानक्रियासमुदायप्रवृत्तविरोधात् । जिनायुक् एकदेश
 आगमस्याऽभावाच्चो आगम्यं, मौख्यस्य दर्शनविधायांत्वा-
 त्, उक्तं च—“किंरज्जागमो कु होइ, तस्स सिसेधमि नो सि
 सरो वि” । तत्र सामायिकमार्तरीद्रप्रधानपरिहारेण धर्मध्या-
 नकरणेन शुभमिष्टकाञ्चनादिषु समता, तत्त्वपूर्वकं चतु-
 र्विधविलक्षणः चतुर्विधसेलीश्रकपायां नामोक्तानिपूर्वकं
 शुष्ककृतिने, तस्य च कार्यात्मनं मनसाऽनुष्ठानं शेषकालं
 व्यवर्त्तयति, अयमपि पूर्वमुक्तः । वन्दनं वन्दनायोग्यानां

धर्माचार्याणां पञ्चविधस्यावश्यकविशुद्धं ज्ञानिशोधापरहितं
 नमस्करणं तदप्युक्तमेव । ७० २ अधि० । (रात्रिकसंध्यं
 ‘ सयण ’ शब्दोऽस्मिन्नेव भागे उक्तम् ।)

अथ निद्रान्तं किं कर्तव्यमित्याह—

निद्रास्येऽङ्गनाऽङ्गानां—मशौचादेर्विचिन्तनम् ।

इत्याहारात्रिकी चर्या, आचकालासुदीरिता ॥ ६८ ॥

ततः परिक्रमार्थं रात्रौ निद्रायः कथं—नाशं सत्यनादिप्र-
 थाभ्यासरसोद्भूतदुर्जयकामभोगजयाभंगं भङ्गनाः स्त्रियस्ता-
 सामङ्गानां—शरीराणां यदशीचम्—अप्राविश्यं तस्य विधि-
 म्मनं—विशेषेण विचारणम्, आदिशब्दात्—जम्बूस्वामी-
 स्थूलभद्रादिप्रमहर्षिषु आह्वितुष्यालम्भीलीलालनपवित्रच-
 रित्रकषाजययापायभैरवस्यत्यन्तदुःस्थानधर्ममनोरथानां प्र-
 हणम्; एवमपि चिन्तनमित्यर्थः, तद्विशेषतो गृहिधर्मो
 भवतीत्यन्वयः । ७० २ अधि० ।

अगारिसामादयङ्गाह, सङ्की काण्य कासए ।

पोसई दुइओ पक्कं, पगराई न हावए ॥ २३ ॥

अगारी—गृहस्थः सामायिकाङ्गानि सामायिकस्य अङ्गानि
 सामायिकाङ्गानि निःशङ्कानिःकाङ्कानिनिर्दिष्टकिंकिंस्ता-
 मूढदृष्टिप्रमुखाणि कायेन स्पृशति, कीदृशः सन् भङ्गी-अज्ञा-
 वान् सन् पुनर्गृहस्थः उभयोः शुक्ररुण्यपक्षयोः पौषधं सेवतं
 चतुर्दशीमास्यानिषु पौषधम्—आहारपौषधादिकं कुर्यात्
 त् एकारात्रमपि—एकदिनमपि न हापयन्—न हानि कुर्या-
 दित्यर्थः । रात्रिप्रहणे विधाव्यकुलतायां रात्रौ अपि पौषधं
 कुर्यात् । चेत् एव न स्पष्टं तदा चतुर्दशी अष्टमी उद्दिष्टा म-
 हाकस्यालपुर्णीमा चतुर्मासकचरमस्य दिवसे पौषधं कुर्यात् ।
 सामायिकाङ्कबैभे सिद्धे भेदनापदानमादृक्क्यानायम् ।
 उत्त० ५ अ० ।

सावगधम्म—आवकधर्म—पुं० । अथकालासुक्रशब्दाधीनां दुर्ग-
 निगतं निपतज्जुधरणप्रयणपरिणामस्तन्पूर्वकमुत्पन्नं आव-
 कधर्मः । पञ्चा० १ विष० । आव० । सव्यकवसलेऽयुल्लार-
 क्षामतगुणव्रतके गृहिधर्मे आयुवतायुषासकप्रतिमानतकि-
 यासाध्व, ल० । ७० । अ० । पञ्चा० ।

सांप्रतं द्वादशविधं आवकधर्ममुपपन्न्यब्राह्म—

पञ्चैवऽयुज्वयाई, गुणज्वयाई च हुंति तिसेव ।

सिक्खावयाई चउरो, सावगधम्मो दुवालसहा ॥ ६ ॥

पञ्चाति सङ्ख्या । एवकारोऽवधारणे । पञ्चैव चत्वारि व-
 द्वा । आयुज्वयं च तानि व्रतानि आयुव्रतानि महाव्रतानि स्या-
 वायुज्वयमिति ; स्वरप्रधानातिपातादिविनिवृत्तिरूपास्तीत्यर्थः ।
 गुणव्रतानि च भवन्ति त्रीत्यंशे न न्यूनाधिकानि वा । आयुव-
 तानामेवोत्तरगुणभूतानि व्रतानि गुणव्रतानि विद्यतमेवो-
 र्भागेपरिमाणुकरणानिर्देशद्विविधैरित्युक्तानि, एतानि च
 भवन्ति त्रीत्यंशे । शिक्षाव्रतानि च शिक्षाव्रतानि वा, तत्र
 शिक्षा—अध्यासः स च बारिचित्रनयनार्वाश्रयक्रियाकलाप-
 विषयस्तस्य पदानि—स्थानानि तद्भवयाणि वा व्रतानि
 शिक्षाव्रतानि । एतानि च चत्वारि सामायिकदशवच-
 शिकवापचोपवासातिथिसंबन्धाभावात् । एवं आवकधर्मो
 द्वादशधा—द्वादशमकार इति गथासमासाधः ।

पालिकाकरोषे दहो नास्ति, जितप्रभस्सिक्कन्त्वात्तलपक-
रूप एव वर्तते, तत्र च 'पडिमाकरोषे सावगधम्मो बुच्छि-
ज्जिस्स' इत्युक्तराणि स्मृतीति ॥ ४६ ॥ तेन १ उक्ता ॥

“एवमामाचारि-सावगेण पोसधे पारेतेण खियमा सा-
धुणमवातुं स पारयध्वं, अज्जा बुण्ण अनियमो-दानुं वा
पारंति पारितो वा देह ति, तस्मा पुण्यं साधूण्णं दानुं पच्छा
पारतस्वं, कथं ? जोषे वसकाले तांश्च अप्पणो सरिरस्स
विभूतं काडे साधुपण्डितस्ये गेनुं शिमेनेति, मिक्खं गलह-
ध ति साधूण्णं का पडिह ति ? तांश्च अण्णो पडलं अ-
ण्णो मुहुरेणयं अण्णो भाणं पडिलेहेति, मा अंतगाइयदेसा
उविनगादेसा य भविस्सति, सा जति पढमाणं पाकसीण शि-
मेनेति अग्रियं सुमाज्जारसहिता इतो ते गेज्झति, अथ च श्रुत्थि
ण गेज्झति, तं गहितवस्ये होति । जति घणं लंगज्जा नाभे
गेज्झति संविक्खाधिज्जाति । जो वा उग्गवाडाय पारिंसीए
पारंति पारवहन्ते अण्णो वा तस्स दिज्जति, पच्छा तेण
सवंगेण समये गम्माति, संघाडगो बच्चति, एवो स व-
हति पसितुं, साधु पुरग्गो साववो मग्गनो, वरं णुऊण
आसण्ण उवण्णिमंतिज्जाति । जति णुविट्ठगा ते लट्ठयं; अ-
थ स विषंसेति तथापि विक्खेया पडसा, तांश्च भत्तं पाणं
सधे बव देति । अथवा भाणं धरंति मज्जा देति, अथवा
डिंभीया अचच्छति जाव दिण्णं, साधु वि सावसेसं दव्वं
गेहदति, पच्छाकम्मपरिहारणुट्ठा, दासुण्णं वंदितुं विसज्जति,
विसज्जता अणुमच्छति, पच्छा सयं भुंजति । जे च किर
साधूण्णं दिण्णं तं सावगेण स भोसव्वं, जति पुण्ण साधू
श्रुत्थि तांश्च वसकालेवलाए दिस्सालोगो कानव्वा, विसु-
त्तावण्णं चिंतिवध्वं-जति साधुगो होता ते शिण्णारितो
होते ति विभासा ।” इदमपि च शिष्टापदज्जनमनिवाररहित-
मनुपालनीयमिति, अत आह-आर्ताथिसीधममस्य-प्रा-
गुत्तकचित्तशुद्धाधेय्यं अमणोपासकनामो पञ्चानिचारा वा-
तव्याः न समाचरितव्याः, तद्यथा-सच्चिन्नित्तोपणं-स-
च्चिन्नपु मील्लान्तिपु तिलपणमज्जादरदानबुद्ध्या मातृस्था-
नतः, एवं सच्चिन्नापधानं-सच्चित्तेन फलादिना पिधानं-
स्थगर्गमिति समासः, भावना प्रागवर्तः, ‘कालातिक्रम’ इति
कालव्यातिक्रमः कालातिक्रम इति उच्यते या भिक्खाकालः
साधुना तमनिक्रयानागमं वा शुक्कलतिक्रान्तं वा, तत्र
च किं न लब्धनापि कालातिक्रान्तव्या तस्य, उक्तं च-
“काले दिण्णस्स पधे-यण्णस्स अग्गघो स नीरेने काडे । त-
स्सेव अकालपणा-मियस्स गहेइतया सुत्थि ॥ १ ॥” ‘पर-
व्यपदेश इति आगम्यतिरिक्को वाऽयम्: स पारस्सस्य व्यपदेश
इति समासः, साधोः पोषधोपासपारणुकाले भिक्षाये स-
मुपास्यस्य प्रकटमन्वादि पयतः आधकाऽभिघने-पर-
कीयमिगमिति, नास्माकीनममो न दशमि, किञ्चिद्याचितो
वाऽभिघने-विद्यमान एवामुक्तस्यैवमस्ति, तत्र गम्या मा-
ग्यत यूयमिति । ‘मात्सर्यम्’ इति याचितः कुप्यति सपदि
न ददाति, ‘परागमनितैमनस्यं च मात्सर्यं’ मिति, एतन्न ता-
वद् द्रमकण याचितेन दत्तं किमिदं तनाऽप्यन इति मात्स-
र्याद् दशति, कथायकलुनेनैव चित्तं दयतो मात्सर्यमिति
व्याख्यातं सातिचारं चतुर्थं शिष्टापदज्जनम् । आब० ६ अ० ।

सावगधम्मपसत्ति-आवकधर्मप्रज्ञप्ति-स्त्री० । सम्यक्कमूल-
स्य द्वादशविधस्य आवकधर्मस्य प्रतिपादके हरिभद्रस्सि-
रिचिते ग्रन्थमध्, आ० ।

सावगपाठण-आवकपाठन-न० । आवकस्यः स्वप्रदान, स्त्री०
१ प्रति० । आधार्कसिद्धान्तगाथापाठनविचारः ‘पाठयत’
शब्दे पञ्चमभागे २२४ पृष्ठ गतः ।)

सावगभञ्जा-आवकभार्या-स्त्री० । आवकपत्न्याम्, अत्रु० ।
(अस्या ‘अणुण्योग’ शब्दे प्रथमभागे २२४ पृष्ठ कथा गता ।)

सावगवय-आवकव्रत-न० । सम्यक्साधुज्जादिप्रतिपत्तौ,
घ० २ अधि० । महा० ।

सावगाभास-आवकाभास-पुं० । सम्यक्साधुज्जनानिश्चिन्ना-
धर्मरहितं नमस्कारगुणजित्वाचनवन्दनाभिग्रहप्रतिप्रादिकं
आवकं, घ० २ अधि० ।

सावज-सावध-न० । अवयं-पापं सहावयेन वर्तनं इति
सावधम् । सपाप, विंश० । व्या० । दश० । प्रश्न० । सहावयेन-
शोधेण वर्तनं इति सावधम् । उक्त० ६ अ० । सहावयेन गहि-
कर्मणा-हिसादिना वर्तनं इति सावधम् । हिसादिशोधयुक्ते,
स्त्री० । आवा० । आव० । उक्त० । आ० चू० । विंश० ।

अथ पदे सावधपदे व्याचिख्यासुर्गोथात्तत्पद्यमाह-

गरहियमवज्जमुत्तं, पावं सह तेण सावजं ॥३४६६॥

गहिंतिमत्वादि, गहिंते-निन्द्ये वस्त्ववधमुक्तं तत्त्वञ्च
पापम्, सह तनावयेन वर्तनं इति सावधसत्ते सावधे यांश्च
प्रत्याख्यामीरिति वक्ष्यमात्रं गम्यत इति ।

अथवा-अन्यथा सावधशब्दो व्युत्पाद्यत इत्याह-

अहवह वज्जखिजं, वजं पावं ति सहसकारस्स ।

दिग्घता देसाभा, सह वज्जेण ति सावजं ॥ ३४६७ ॥

अथवेह वज्जेनीयं वज्येत इति वजं पापमुच्यते, सह वजं-
न वर्तनं इति सदस्य समाधातसवज्जे, सकारस्य च प्राकृतम्ये-
न दीर्घार्थावधानान्सावजर्मन्युक्तम् । विंश० । हिसाचौर्या-
दिगहितकर्मोत्पन्नं, व्या० ७ डो ३ उ० । भ० १ । प्र-
श्न० । घ० । गहिंतिम्युक्तं, प्रश्न० २ आ० १० द्वार । आव० ।
प्रति० । गतो, सूत्र० १ भू० १ प्र० २ उ० । अवयं-मिथ्यात्मन-
क्षणकपायलक्षणं सह अवयं यस्य येन वा स सावधः । त्रि० ।
अवयं सह वर्तमानं, आ० म० १ अ० । आ० चू० । सा-
वधो नाम-कर्मवन्धा अवयसं सह तण्ण जो सो सावज्जा ।
जोगांति वा बावारे ति वा वीरियं ति वा सामर्थ्यं ति वा
एगट्ठा । आ० चू० १ अ० । सावज्जमणुबुद्धिं ति वा पावकम्म-
मांसिंवेति ति वा विनदमाहं ति वा एगट्ठा । आ० चू०
१ अ० । सावज्जमणाययण्ण अवादिट्ठणं कुसीलसंसग्गा
एगट्ठा । स्त्री० ।

सावजकडा-सावधकुता-स्त्री० । सावधमाशायम्, आव०
१ अ० ।

सावजकिरिया-सावधक्रिया-स्त्री० । पञ्चविधभ्रमणाययण-
तवसतो, स्थानादिकुर्वतत्तयाधिधे उपागमे, आवा० ।

सावज्जाचार्यक-सावधायक-वि० । निखिलसपापव्या-
पारपरिहारस्वभावे, पञ्चा० ५ विव० ।

सावज्जजोग-सावधयोग-पुं० । सकलानित्यकर्मणि, ध० ३ अ-
वि० । आ० म० ।

साज्जते सावधायकव्याख्यानायमाह—

कुम्भमवज्जं जं गर-हियं ति कोहाइयो व चचारि ।

सह तेहि जो उ जोगो, पक्कखायं भवइ तस्स ॥

कम्भ-अनुष्ठानमवयवं भवत्येव, किमविशेषेण? , नत्याह-यत्
गर्हितमिति यत्किञ्चमित्यर्थः । अथवा-अप्राप्यक्षेत्राऽप्येवं
तेषां सर्वावच्छेदतुल्या कारये कार्योपचारात् सह तेनावधेन
वैराध्याभ्यापारस्तत्र सावधयोगस्य प्रत्याक्षानं लिप्यलक-
णं भवति । पादान्तरम्-“कम्भं वज्जं जं यरहियं ति-तत्र ‘वृज्जो’
वर्जनं, वृज्यते इति वयं वर्जनीयं, त्यजनीयमित्यर्थः । शेषं
पूर्ववत्, नवरं सह वर्जने सवर्जः प्राकृतत्वात् सकारस्य
दीर्घत्वे सावज्जमिति भवति । आ० म० १ अ० ।

सावज्जोमपरिवज्ज्या-सावधयोगपरिवर्जना-खी० । सपाप-
व्यापारपरिहारान्निवृत्त्ययोगासंवायाम्, पञ्चा० १० विव० ।

सावज्जवहुल-सावधवहुल-वि० । पापभूयिष्ठ, दश० ६ अ० ।

सावज्जा-सावधा-खी० । अमणसाधुनिधामेन सपापायां
वसती, आचार० २ अ० १ सू० २ अ० २ उ० । (‘वसहि’ शब्दं
पञ्चभागे स्तम्भकम् ।)

सावज्जापरिव-सावधाचार्य-पुं० । कुशलप्रभाचार्यं, ग० श्री-
महाविशीथपञ्चमाध्ययनाहमसावधाचार्यस्यैव ज्ञेयम् । तथा-
हि—अस्या अप्रभादिवचनविशिनिकायाः प्रागतन्तकालिन
याऽनीना चतुर्विंशतिका, तस्यां मृत्सदृशः सप्तहस्ततनु-
धर्मधीनामा चरमतीवहरो बभूव । तस्मिन् तीर्थकेर-
सत्ताभ्यानि अभूवन् । असंयतपूजायां प्रवृत्तायामनक आ-
ज्जभ्यो गृहीतद्रव्येण स्वस्कारितचेत्यनिवासिनोऽभूवन् ।
तत्रैको मरकतच्छविः कुशलप्रभमानाऽनगरो महानपस्थी
उपविहारी शिष्यगणपरिचूतः समागतम् । तैर्विन्त्येकम्—
अत्रैकं वार्तात्रिकं चानुमोक्तं तिष्ठ, यथा त्वद्याह्वयाऽ-
नके चैत्यानाया भवति, कुर्वस्माकमनुग्रहम्, ततोक्तं—साव-
धमिदं नाहं वाङ्मन्त्रेणापि कुर्ये । तदेवमेवेन भगता सता
तीर्थकुलमकम्माज्जितम् । एकभवावशेषीकृतञ्च भवदधिः ।
ततस्तैः सवैरकमेतं कृत्वा तस्य सावधाचार्य इति नामं दत्तं
प्रतिष्ठापितं च । तथाऽपि तस्य तत्पविदपि काया नाभूत् ।
अप्यदा तेषां लिङ्गमात्रप्रवर्जितानां मिथः आगमविचारो
बभूव । यथा आजातानामावे संभता एव मर्दवकुलानि
रक्षति पतिनामि च समारब्धयन्ति । अप्यपि यत्तत्र क-
रन्ती तस्यापि करणे न दोषः । कऽप्युवाच—संयमो म-
ननता, कश्चिद् ऊचुः—प्रासादावनेसकं पूजास्त्कारवलि-
धानादिना तीर्थोत्सव्येणैव मातृगमनम् । एवं तेषां यथे-
च्छं प्रलपनं विवाद्ऽप्य आगमकुशला नास्ति काऽपि या
विवादं भवति । सर्वैः सावधाचार्य एव प्रमाणकृत आका-
रितो बुरेदशाःसप्तमिमोसैविहर्न् समागतम् । एकयाऽऽयया

अजावशात् प्रक्षालीकृत्य भगिति मत्सकेन पादौ सह-
यस्या वचने हृष्टतैर्विन्दमानः । अप्यदा स तेषामपि भुता-
धेकधनऽस्यैव महानिशीथस्य पञ्चमाध्ययनव्याख्यानां आ-
गतेयं गाथा, “जुधित्थीकरकारसे, अंतरियं कारये वि
उप्यजे । अरिहा वि करिउज सये, ने गच्छं मूलगुणमुक्कं
॥ १ ॥ ” आत्मशङ्कनेन तेन चिन्तिते साध्यावन्दनमेतदह-
मस्ति सावधाचार्य इति नाम पुराऽपि दत्तम्, साम्प्रतं तु
यथाधेकधनऽप्यदापि किमपि करिष्यामि, अप्यथा प्रकृष्ये
तु महत्याशतना अनन्तसंसारिता च स्याताम्, ततः किं
कुर्ये । अथवा-यद् भवति तद्भवतु यथाधेकधनं व्याकरोमीति
ध्यात्वा व्याख्याना यथार्था गाथा । तैः पापैरुक्तं यथैव तत्
त्वमपि मूलगुणहीनो यतः साध्या वन्दमानया भवान् स्फु-
ष्टः, ततोऽप्यशोभीकः स दृश्यी किमुत्तरं देवे । आचार्या-
दिना किमपि पापस्थानं न भवनीयं त्रिभिर्विनिर्वाधेन,
यः संयतः सऽनन्तसंसारः आप्यति । तैर्विलसं हृष्टावे किं
न वक्ष्यसि । स दृश्यी किं वदामि । ततस्तेन दीर्घेभ्योऽपि-
त्वमङ्गीकृत्याहम्-अप्यप्यस्य भूतार्थो न दातव्यः “आमं
घडे निहत्तं, जडा जलं ने घडे विणासेह ॥ १ ॥ ” इत्यादि तैरुक्ते-कि-
मसम्बद्धं भाषसे, अपसर हृष्टपथात् । अहो त्वमपि संयतं
प्रमाणिकृतोऽसि । ततस्तेन दीर्घेभ्योऽपि त्वमङ्गीकृत्याहम्,
उत्सर्गाप्यद्वैरागमः स्थितो यथं न जानीयं । “एगंने मि-
च्छत्तं, जिगाण आणा अणुगमं ॥ ” तैर्पुष्टेर्मनितं ततः स
प्रशंसितः । स एकवचनदोषेणान्नसंसारान्मनुष्यापराधऽपि-
क्रान्तो मृत्वा व्यनतरो बभूव? । वनेऽप्युत्तमोऽपि प्राप्ति-
पतिनायाः पतिनासुदेवपुत्रोऽपि तदुदितः कुत्तौ, कुलकल-
हृभाताभ्यां पितृभ्यां निर्विषयीकृता सा क्वापि स्थानमल-
भमाना दुर्मिते कल्पपालसुहृदे, दासीत्येन स्थित्वा मघमांस-
दोहदाऽस्याः सज्जानाः । बहूनां मघपायकानां भाजनेष्विच्छुष्टे
मघमांसं च भुङ्क्ते, कांस्यदुग्धद्विगुणानि चोरियद्विद्वान्पश्य
विक्रीय मघमांसं भुङ्क्ते गृहस्थाभिना राक्षो निर्वदितम् ।
राक्षो मारुण्य प्रसूतिसमये यावद्रक्षितुमर्पिता चण्डा-
लानाम् । “अप्रमत्ता न हय्यन्ते” इति तत्कुलधर्मस्यात् ।
प्रवृत्ता बालकं स्वत्या नष्टा । राक्षो पञ्चसहस्राण्यदा-
नेन बालः पालितः । क्रमात् सुनाधिपनो सुतं राक्षो स
एव तद्गृहस्थायी कृतः पञ्चशतानामाशः २, ततो मृ-
त्वा सप्तमपुत्रिभ्यां ३३ सागराः ३, तत उद्वृत्ताना-
न्तरद्वीप एकादशजातिजातः, ४, ततो मृत्वा महिषः
२६ वर्षायुः ५, ततो मनुष्यः ६, ततो वासुदेवः ७, ततः
सप्तमपुत्रिभ्यां ८, ततो गजकण्ठो मनुष्यो मांसाहारी ९, त-
तो मृत्वा सप्तमपुत्रिभ्यामप्राप्तं पितृनामः १०, ततो महिषः
११, ततो बालविधवावधनकीप्राणसुताकुलपुत्रः, ग-
भेशाननपातनसारसूत्रेणैरनकस्यापरिगतो गलःकुडी-
कृमिर्भवेद्यमाणा गर्भाशयेतः लोकैर्निन्दमानः कुषा-
दिपीडितो कुक्षो सप्तवर्षयुतानां द्वौ मासौ सत्वारि वि-
नानं जीयित्वा १२, सुतो व्यनतःपुत्रः १३, ततः सु-
नाधिपो मनुष्यः १४, ततः सप्तम्यां १५, ततश्चिकित्सुह
वृषभो बाह्मनाः कवचित्कथंभो मुक्तो गृहस्थमिना का-

ककुमिअन्नादिभिर्विलुप्यमानः २६ वर्षाद्युद्युता १६, बहुव्या-
धिमानमेवपुत्रो धमेनावरेअन्नादिदुःखेवास्यगतो मनुष्य-
भवः १७, एवं चतुर्दशरज्ज्वात्मकं लोकं जम्भमारुहोः प-
रिपूर्य अनन्तकालेनाऽपरमिदं मनुष्योऽभवत् । तत्र लो-
कावुत्तुषया गतरत्तं धेकरधम्ममाय, मातुल्लुङ्गः, सिद्धः । अत्र
अयं विहासितमश्रीपाब्धेजनस्य कालं गीतमाऽप्राणीत्-
किंमिअमनेन तु लभमुत्तुनम् १, गीतम् । उत्तमापवादेरा-
गमः इत्यादि यद् भसितं तन्निमित्तम् । यद्यपि प्रचयनं उ-
त्तमोपवादी अनकान्तश्च महाप्यन, तथापि अफ्फामप-
रिभागस्तजःकायपरिभागां मेयुनत्तं चैकान्तेन निषि-
ज्जानं, इत्थं सुधानिकमाहुमगमकउत्तं तत्तथाभाभङ्गः, त-
स्माच्छान्तस्संसारो । गीतमाऽप्राणीत्—किं तेन सावथा-
चाय्ये मेयुनमासेविनम् ? गीतम् । सो सेविनं सोऽमविन-
म्, यत्तस्तेन वन्दमानायांस्वयो पादौ साकुञ्जितौ । मगधन् !
तेन तीर्थकरनामकर्मोञ्जितम् । एकभवावशेषीकृतआसीद्भ-
वादिभः, तत्कथमनन्तस्संसारं सम्भ्रान्तः ? गीतम् । निजप्र-
माददांभान्, यतः विज्जानेऽप्युत्तमात्तम्—“ चोहसपुट्ठी-
आहा-रमा वि मणनागियीयस्सया य । हुंति पमायपरयसा,
नयमेतस्स वडगइआ ॥ १ ॥ ” इत्यादि । तस्मान् गच्छा-
धिपतिना सधेदा सर्वार्थेषु अग्रमनेन भाष्यम् । इति पू-
वाचार्यस्सकृतसावथाचार्यस्सम्भवः । ग० २ अधो० ।

जहा शं भयवं । जहं तुममिहाह एकवामारत्तियं चाउ-
म्माभियं पठंजियंताशमिच्छाए अण्णे चेहयालगे
भवन्ति, नूनं । तच्छायावीए ता कीरउ अणुगमहमह्माणं
इहव चाउम्माभियं । ताहं भणियं तेषु महागुभारेणं,
गोयमा ! जहा भो भो पियं वए जइ वि जिणालए तथा
वि सावज्जमिणं खाहं वायामितेणं पि (शायं) आय-
रिज्जा । एवं च समयमारपरं तत्तं जहट्टियं अविपरीअं
भीमकं भणमाणेण तेषि मिच्छेहिट्टिलिगीणं माहुवेस-
धारीणं मज्जे गोयमा ! आमकलियं तित्थयरनामकम्म-
गायं तेषु कुवलपपभेणं पगभवावमेसीकमो भवायही ।
तत्थ य दिट्ठो अणुल्लविज्ज नाम संघमेलावगो आसि, तदिहं च
बहुई पावमईहिं लिगिलियाहिं परोप्परभगमयं काउणं
गोयमा ! ताले दाऊण विपल्लोहं च । ते तस्स महान्-
मागमुहतवस्सिणो कुलवप्पहाभिहाणं, कयं च से सा-
वज्जायरियाभिहाणं सहकरणं गयं च पडिडिह । एवं
स च वदिज्जमाणो वि सो तेणाऽपसरथमइकरणेण तथा वि
गोयमा ! इमिं पिण्डं कुण्ठो । अइअज्जाया तस्मिं दुरायारीणं
सद्धम्मपरम्मुहाणं अगारधम्मोऽणुगारधम्मोभयट्ठारणं लिग-
मेतनामपचइयाणं संजाओ परोप्परं आगमविधायो । जहा
शं मङ्गुगारं अमइ संजया चेव मङ्गुदेउले पडिजागरेति ।
खंडपडिण व ममारयंति । अश्वं च जाव करणिअं तं
पइममारभे कज्जमाणे जइस्सवि शं नत्थि दोसमंभवं

एवं च केइ अश्वंति-संजयं मोक्षस्तेनयारं । अश्वे भयंति जहा
शं पामायवहंसए पूयासकारवलिविहासाइशु सं तित्थत्था-
पणाए चेव मोक्षसगमणं । एवं तेसिमविहयपरमत्थाणं पाव-
कम्मणं जं जं सिद्धंता तं चेव मुद्धा सुखलक्ष्णं सु-
हेणं पलवंति । ताहे समुत्थियं वादसंघट्टं तत्थ य कोइ नत्थि
आगमकुमलो तेसि मज्जे । जो तत्थ जुत्तं विपारेइ, जो
पमागुववहस्सइ । तथा एवे भयंति जहा अणुगो अणुगण-
च्छमि चिहुइ अश्वं भयंति-अणुगो, अश्वे भयंति किमित्थ
बहुणा पलविणं मन्वेमि अह्माशं सावज्जायरिओ एत्थ
पमांति ति तदिहं भणियं जहा एवं होउ ति हकाराविहं लहुं ।
तओ, हकाराविअं गोयमा ! सो तदिहं सावज्जायरिओ आग-
अं दूरेदासओ अप्पडिचइचाए विहरमाणो सत्तहिं मांसेहिं ।
जाव शं दिट्ठो एमाए अज्जाए । सा य तं कहुमगतवत्त-
णसोसियसरीरं चम्महिसेसतणुं अश्वं तं तवसिरीए दिप्यं तं
सावज्जायरियं पेच्छिय सुविम्वित्तकरणा विउकिउं पपक्का ।
अहो किं एस महागुभागो शं भो अरहा, किं वा शं धम्मो ज्व
सुत्तिमंते, किं बहुणा तियसिद्धंदाशं पि वंदणिज्जो पा-
यजुओ एस चि चित्तिऊणं भत्तभरनिम्भरा आयाहिणं
पयाहिणं काऊणं उत्तिमंणेणं संघट्टेमाणी अकियि निवदिपा
चल्लेसु । गोयमा ! तस्स शं सावज्जायरियस्स दिट्ठो य
सो तदिहं दुरायारिहं पणभिज्जमाणां । अज्जाया शं सो तेषि
तत्थ जहा जगगुरूहि उवइट्ठं तथा चेव गुरुवएसालुसारेणं
आणुपुच्चीए जहट्टियं सुत्तत्थं वागरेत्तं वि तथा चेव सहंति
अज्जाया ताव वागरियं गोयमा ! जाव शं एकारसएहमं-
गाणं चोइसएहपुच्चाणं दुवालसंगस्स शं सुयणास्स
श्ववणीयसारभूयं सयलपावपरिहारऽदुक्कमनिम्महणं आ-
गयं इणामेव गच्छमेरापवचाणं महानिसेहसुयक्खं धस्स
पंचमं अज्जकयणं । अत्थेव गोयमा ! ताव शं व-
क्खाणीयं जाव शं आगया इमा गाहा—“ जत्थिन्धीक-
रफरिमं, अंतरियं कारवे वि उप्पेअ । अरहा वि करेज
सयं, तं गच्छ मूलगुणमुक्कं ॥१॥ ” तत्रो गोयमा ! अप्पसं-
किणं चेव चितियं तेषु सावज्जायरिणं । जइ इह
एवं जहट्टियं पणवेमि तत्रो जं मम वंदणमं दाउमा-
णीए तीए अज्जाए उत्तिमंणेण चलणं पेड्ढे तं सवेहिं
पि दिट्ठो इमेहिं ति । ता जहा मम सावज्जायरियाभि-
हाणं कयं तथा अज्जमवि किं चि एत्थ सद् किं
काहंति । अह अज्जा सुत्तत्थं पणवेमि ता शं महती
आसायणा; तो किं करियव्वमेत्थ चि, किं एयं गाहं एव उ-
वचयामि, किं वा शं अज्जहा पणवेमि । अहवा-हा हा शं-

सुखमिदं उच्यते । वि अर्धतगरदिवं आचरिष्येद्विषयेषु जे
उत्तमेन ममार्थविषयाभ्यो जहा सं जे भिक्षु दुःखालस्यमस्त
सं सुयनाशस्त असर्धं शुक्लश्लेषमामा संकादी स—
अथत्वं पवकस्तरमपार्थिदुमवि एवं पठंविजा । अथ—
हा वा पवजेजा संदिर्द्धं वा सुत्तरं पवकालेजा य—
विहिह अमीगस्त वा वक्तालेजा, से भिक्षु अलंतम—
सासी भवेजा । ता किं एत्थं जं होही तं च भयउ
जहद्विं चैव शुक्लवसासुसरेख सुत्तरं पवकालमि पि
चित्तिऊलं गोयमा । पवकालाया खिलिलावयवविमु—
द्धा सा तेण गाढ, एवावममि चोइयो गोयमा ।
सो तेहिं दुरंतपलकखलेहिं, जहा जह एवं ता तुयं पि
ताव भूलगुलीहो जो जह सं संभरतु तं, जं तद्विवसं तीए
अजाए तुज्जं वंदलसं दाउकाणाए वाए उत्तमंकेणं पुठ्ठे,
ताहे इत्थेयाज्जपवदीरु खरस(म)च्छरीहूओ गोयमा ।
सो सावज्जायसि चित्तिउ जहा जे जं मम सावज्जायसि-
पाजमिहालं कर्णइमेहिं तथा य किं पि संपह कर्हिनि, जेखं तु
लव्वलोए अयुजा भविसं ता किमिच्छ परिहारमं दाहा-
मि पि चित्तयाल्ल संभरियं तिच्छयरवयसं । जहा सं
जे केइ आचरिएह वा गखहरेइ वा गच्छाहिवरे सुयहरे
भवेजा से सं जं किंचि सव्वन्ही अलंतनालीहिं पावाय-
वखड्डाखं षडिसिदियं तं मयं सुयाणुमारलं विखावं म-
व्वहा सव्वपयारेहिं शां समापरंजा, शां सं म—
मायसिज्जाखं समणुजालेजा, म कोइल वा माणेल वा
मासए वा लोभिल वा मणेल वा हासेल वा गारवण
वा दप्पेल वा वमाएल वा असनी शुक्खलिणल वा
दिया वा राओ वा एगओ वा परिसागओ वा सु-
ते वा जागरमाणे वा तिविहं तिचिहं मणेल वायए
काएणं एतेसि मे पयासं जे केइ विराहेग भवेजा,
से सं भिक्षु भूओ भूओ निंदणिये गरहणिये म्मि-
सणिये दुग्गुलिये सव्वलंगपारिभूए बहु वाउवे-
यसापरिमयसीरो उक्कोसट्टिए अलंतसंसारमारं प-
रिमभेजा । तत्थ सं परिभयमाणे लखमेकं पि न कहे
भि कयाइ निव्वुहं संपावेजा । ता पयायमोपरमयसस
सं मे पाउइमहीसत्तकाउरिसस इहं चैव ससुद्धिपाए
महंता आचरे, जेणं स सकओ अत्थेयधुलीखं किं वि प-
डिउत्तरं पयाउं, जे तथा परलंगे य अलंतभवपपरं भयमाणा
चोरदकणलं ततोयदुक्क उस्त भागी मविहाभि । हं मंदभा-
मी पि चित्तयंतोउल्लिखित्तो मों सावज्जायसि । मो-
चना । तंहे दुरायारवाक्कमदुद्धनायारेहिं जहा सं अल

खरस(म)च्छरीभूओ एत तत्रो सं सुद्धमलं खरवच्छरीभूयं
कल्लिऊणं च मणियं तेहिं दुद्धमोयारेहिं जहा जाव सं तो
जिज्जामिममायसं ताव सं उठ्ठे वक्खलं अथिदी एत्थं तं
परिहारमं वायरंजा । जे पाउजुलीखं कुगारल्लिगएल्ल
ति तत्रो तेल चित्तियं । जहा नाहं अदिचंलं परिहारमंलं पु-
क्कियो एसि ता किमिच्छ परिहारमं दाहामि पि । चित्तयंतो
पुलो वि गोयमा । भणियो, सो तेहिं दुरायारेहिं जहा कि-
महुं चित्तासागरे खिमजिऊलं ठिअं मिमभत्थ किंचि प-
रिहारमं वयाहि, खवरं तं परिहारमं मण्येजा जं जहुत्तथ-
किरियाए अक्कविचारि । ताहे सुहरं परित्पिऊणं दियएणं
भणियं सावज्जायसिएणं, जहा एत्थं अत्थेयं जगगु-
रुहिं वायारियं जं अमीगमस सुत्तरं न दावयं । जज्ज-
“आमं घंटे निहत्तं, जहा जलं तं घंटे विखांमइ । इय सिद्ध-
तरहस्स, अण्णहारं विखांसइ ॥१॥” ताहे पुणो वि तेहिं य-
णियं जहा किमयाइ अरडवरडाइ असंभदाइं दुग्गामिसाहं
पलवह, जहं परिहारमं दाउं न सकं ता उप्पिउत्तु सुअमल्लं
आमर मिग्गे इमाओ ठागओ किं देवस्स रुमेजा, जत्थ तुमं
पि पमाणीकाऊणं सव्वमंथेण समयमभावं वायाउं जं
समाइडो तत्रो पुणो वि सुहरं परित्पिऊणं गोयमा ।
अलं परिहारमल्लममाणेणं अमीकाऊणं दीहंममारं भणि-
यं च सावज्जायसिएणं । जहा सं उत्तमाववाए, हे आगमो
ठिओ तुज्जं स यागह । “एणं तं मिच्छं च जिहाणमा-
णामण्येगता ॥” एयं च वयसं गोयमा । मिग्गहाय वयता वि
एहिं मिहिउलेहिं वा । अत्थिणवपाउममजलचणारल्लिमि व-
वहुमाणं सामाहपत्थितेहिं, दुद्धमायारेहिं, तत्रो एगवयसदा-
संलं गोयमा । निबंधिऊणाउणंतमंमारियत्तलं अपाडिकमि-
ऊणं च तस्म पावस्य ससुद्धायमहालं धमलावगस्य मरिऊणं
उववओ वायमंतरेणु सो मावज्जायसिओ । तत्रो जुओ
समाणो उववओ पवमियभत्ताए पडिवासुंदवुणं इयधू-
याए कुच्छिसि । अइअया विवासिओ जल्लणीए पुणेहि-
यथजाए । जहा सं हा हादिनं ममीकुणं यत्थनियकुलस्स
इमाए दुग्गाराए मज्जं धूयाए माहिं च पुणेहियस्स ।
तत्रो मंतपिऊण सुहरं बहुं बहियएणं साहारं निव्व-
सया कया गा तेषं पुणेहिणं ए महंता असज्जदुज्जिवा-
रअयमभीरुणा । अइअया धोवकालंतरेणं कहि वि धा-
ममल्लमाणी सीउएदवायविमंदिथा दुक्कल्लामकंठा
दुक्किल्लदंमंलं पडिहा दासत्ताए रसवाणिज्जायस्य गेह ।
तत्थ य वहरं मज्जाण्णमाणं संचियं साहंइ । अ-
णुममं वुत्तिडंमं ति । अइअया अणुदियं सा-

हरमाणीयसु दृष्टुं च बहुमज्जापाशने मज्जापरिवसाणा
पोगल्लं च सङ्गहिसिंहे पदेव टीए मज्जमंसस्सीवरिं दोहिल्लं
समुत्पन्नं जव खं जं वं बहुमज्जापाशने नमनदुल्लभद्वाराणं
मेढोहावेत्तं तकरसरिसवाहीसु वृत्तिषु सुखशीसपुंषुकचङ्कि-
यमयययं उच्छिं वज्जमंसं तं सङ्गहिसिंहे ममारद्दा । तदि
तेसु चैव उच्छिङ्कोदियेगेषु जं किंचि विखाहीए मज्जं विव-
क्केह तमेव सोहदमारद्दा । एवं च क्खवदिक्खदकमेखं मज्ज-
मंसस्सीवरिं वृद्धं मेही संजावा । ताहे तस्सेव रत्नवायिजमस्स
मेधाओ परिमुत्तिऊणं किंचि वि कंसदूसदविलज्जावं अण-
त्थं विक्किळ्ळं मज्जं मंसं वरिणुंज्ज । तं च खं विजायं
तेल्ल रत्नवायिजमेखं, ताहिणं च नवरत्नो, तेखावि वज्जमा
समाहृत्ता । तत्थ य राउले एस्से गोयमा ! कुलधम्मो-
“जहा खं जा काह्म आवअसत्ता नारी अवराहदोसेणं सा
जाव खं मो पव्वा । जाव खं मो वावाएवण्ण” । तदि वि
णिउत्तपण्णित्तमेहिं समोहे नेऊण पव्वइसमणं जव विपंति-
ए रक्खेयव्वा । अइअया सीया तेहिं हरिण मजाइहिं स-
मेहिं कालकमेण पव्वा य दारुणं तं सावजापरियजीवं ।
तमो पव्वयेत्ता येव तं बालयं उज्जिऊण पव्वद्दा मरय-
अवदिवा सा मेयमा । द्विसियेकं मंलं वियणियं च तेहिं
पवेदिं, जहा पव्वद्दा सा पावकम्मा साहिवं च नरवत्तो
सुखादिबद्दा । जहा खं देव ! पव्वद्दा सा दुरापरा कय-
लीगम्भोवमं दारुणं उज्जिऊणं । रत्ता वि पडिअणियं । जहा
खं जइ नाम सा गया ता गच्छउ तं बालगं पडिवालेजासु
सम्पद्दा तहा कापणं जहा तं बालगं ख वावजे, गि-
यहेसु इमे पंचसहसा दविलज्जाइ । तमो नरवत्तो
संदेभेणं सुयमिव परिवालिओ सो पासुलीतण्णो । अ-
अया कालकमेखं मज्जं सो पावकम्मे सुखादिबद्दा । तमो
रत्ता समखुवाणिउं तस्सेव बालवस्स परसारकरो पंच-
एहिं त्वाणं अहिं । तत्थ य सुखादिबद्दइओ
समाथो ताहे तारिसाई अकरणिजाई समखुडिताथं तमो
सो गोयमा ! सचमाए पुढीए अपइह्मनामे निरयावासे
सावजापरियजीवो । एवं तं तत्थ सरिसं चोरपण्डरोई
सुदाण्णं दोक्खं तीनीसं ३३ सागरीयमं जाव कइहिं लेसेणं
समखुभविऊणं इहागमो समाथो उववन्नो अतरदिं ए-
मोक्कयज्जाई । तमो वि मरिऊण उववन्नो तिरियजोणीए
महितसाए, तत्थ य जाई काई वि खारमदुक्खाई तेमि तु
सरिसनामाई अणुभविऊणं छन्दसं वंचण्णसि तमो
गोयमा ! मज्जा समाथो उववन्नो मणुएसु । तमो पासुदे-
वताए सो सावजापरियजीवो । तत्थ वि अइउवं वरिवा-

सिऊणं अलेमंसमाभारवणीयवहदोसेणं मरिऊण मज्जो न-
त्तामाए । तमो वि उच्छिङ्किऊणं सुखकल्लाओ उववन्नो न-
क्कन्नो नाव मणुवज्जाई । तमो वि उच्छिङ्किऊणं पुषो वि
उक्कन्नो निरिएसु महितसाए, तत्थ वि खं वरगोयमं दु-
क्कमणुभविवा खं मज्जो समथो उववन्नो बालविहवण-
पुंसलीए माहसपुत्ताए कुच्छिळि । अइअया निउत्तपण्ण-
अगम्भसाइलपाडसक्खारुत्तुअजोगदोसेणं अलेगवाहिदे-
यणापरिगयसरीरो सिदिहईतकुहुवाहीए परिगल्लमाणे
सल्लसल्लित्तकिमिजालेखं खण्डो नीहरिओ निरंभावम-
पोरदुक्खनिवासाओ गम्भवासाओ, गोयमा ! सो
सावजापरियजीवो तमो सत्त्वलीगेहिं निदिज्जमाणी
मरिज्जमाओ सिंसिज्जमाओ दुपुंछिज्जमाओ सत्त्वलो-
गपायसक्खामो गोवाभोगपरिगजिओ गम्भवावसपिसीए च-
व विचिक्खारीरमाथसिगपोरदुक्खसंतवो सच वंचण्ण-
सयाई दो य मासे चउरो दिसे च जाव जीवि-
ऊणं मज्जो समाथो उववन्नो वासमंतेसु, तमो य
उववन्नो मणुएसु, पुषो वि सुखादिबद्दाए,
तमो वि तक्कमदोसेणं सचमाए, तमो वि उच्छ-
ङ्किऊणं उववन्नो तिरिएसु चक्खिपणिसि गोखसाए । तत्थ
य चक्कसयवलेगलपव्वुखं अह तिमं वरंत्तायेणं वणि-
ऊण जुहिपाउच्छिण्यखं सङ्गित्थिय य किमी ताहे, अक्ख-
मीहणं खं जूअपरयस्स विन्नाय पिट्टीए वाइउम.रद्दो तेणं
चकिण्यं । अइअन्या कालकमेखं जहा खं तहा कुच्छि-
ऊण कुहयपिट्टी तत्थ वि सङ्गित्थिए किती सडिऊण विगयं च
पिट्ठिचम्मं तावि परं निप्पओयणं ति खाऊण मोकलियं ।
गोयमा ! तेणं चकिण्यं तेसल्लं सचकिमिजालेहिं खं व-
इल्लसावजापरियजीवं । तमो मोकलिओ समाथो पडिम-
डियचम्मो बहुकायसाथं किमिक्खलेहिं सबज्जमंतेरो वि-
लुप्पमाओ एक्खतीमं वंचण्णं जाव अहाउगं परिवाले-
ऊण मज्जो समाथो उप्पन्नो अणेगवाहिवेयणां परिगयसरी-
रो मणुएसु महाधुत्थं खं विजंमहे । तत्थ य वमखिरे-
णसक्खारकडुत्तित्तकसायतिहेल्लामुगुलकाउंगोभावीवमाथस्स
निक्खिसोसिराहिं च अमज्जाखुवसे वोरदारुणदुक्खेहिं
पजालियस्सेव । गोयमा ! मज्जा निप्फलो तस्स प्र-
णुयज्जमो । एवं च गोयमा ! सो सावजापरियजीवो
पोहमरज्जुपलोमं जम्ममरसेहिं खं निरंतेरं पडिऊणं
सुदीहासंतकालाओ सङ्गपन्नो मणुवताए अवरादिदेह ।
तत्थ य भागवनेखं लोगाणुवचीए यमो तित्थपरस्स बंद-
खवचियाए पडिबुद्धो य पव्वइओ सिद्धो य । इह तेवीसह-

मविश्वपरसासयस्स कासे । एवं च गोयमा । सावजा-
वरियस्स पाविणं । महा० ५ अ० ।

सावस्य-श्रावस्य-वि० । अथेय प्रयोजककर्तरी, सो० ११ वि० ।
आव० । सोधेन्द्रियजे ज्ञाने, वपु० । ज्ञा० २६ ज्ञा० । अवणयु-
रूपीणमासीकटिते मासे, पुं० । ज्या० १ पाठु० ।

सावस्यमास-श्रावस्यमास-पुं० । विशद्वर्गान्निद्वान्मासे कर्म-
मासे, ज्या० १ पाठु० ।

सावस्यसंवत्सर-सावनसंवत्सर-पुं० । अनुसंवत्सरे, स्था० ५
ठा० ३ उ० ।

सावतये-स्वापतये-न० । छुडे द्रव्यजाते, सूत्र० २ श्रु० १ अ० ।
सावत्थिया-श्रावस्तिका-स्त्री० । उडुपाटिकगणस्य प्रथमशा-
कायाम्, कल्प० २ अधि० ८ क्षण ।

सावत्थी-श्रावस्ती-स्त्री० । कुणालजनपदप्रधाननगर्थाय्, प्रज्ञा० १ पद० ४० । ज्ञा० । एक श्रावस्त्याम् । कल्प० १ अ-
धि० ६ क्षण । प्रव० । उत्त० । ज्ञा० । आव० । भ० । स्था० ।
आ० क० । ज्ञा० भ० ।

दुहसरितारण्यवर्था, सावत्थी सयलसुक्क पसवर्था ।
नमिऊण संभयजिणं, तीसे कण्ठेमि कण्ठलव० १ ॥

अग्रिय इहव दाहिणद्वाराहं वामे अगालज्जगुणविसय
कुणालाविसय सावत्थानाम नयरी, संपाद काल महाचित्त-
कदा जय अज्ज वि घणगहणवमहाहिट्टियं मिस्सिभवनाह-
पांडेमापवसुत्तये गयणगल्लमासिहरे पामाट्टियज्जणविष-
मिडियवउलियाअल्लकरियं जिणभयणे नि विट्ठर पायारपरि-
यारियं । तस्स वेह्मस्स दुवार अह्मस्स मीयं नि विट्ठरउल्लसिहरे
अनुजपल्लवमिणज्जक्खाभा महल्लमाहाभिगमो रत्तसा अ पा-
यवा दीसह । तस्स य जिणभवणस्स पज्झीए ज कवाड-
संपुडा आसि ते माणिमहजक्कालाभावाभा स्वरि अथ-
मिण सयमेव लग्गति मह, उटिय ए दिणयेर सयमेव उ-
रघडंति मह । कलिकालदुल्लालअवसेण अज्जावदीणसुराण-
स्स माज्जकण्ठ इहवममयेण 'वहडाहव' नगराश्रा आगं-
तुण पायारमिलिकवाडाह विवाणि अ भगामि, मंदप-
भावा मि भवति दूसमाए अहिट्टयाग । तहा तस्सेव वेह-
वस्स निहरे जतागयसंघेण कीरमाणे पडवणादमहस्सेव आ-
गतुण एणा वित्तमो ठविसमह । न य कम्म वि भयं जा-
णह । जातमेगलपरदेकए सट्ठगमुयगच्छह ति इथेय नयरीए
उच्चाययसे विट्ठर जय समुद्धवसाया करा दल्लनरिदुल्ल-
संभया रायाला छल्लमता अज्ज वि नियदेवयसस पुट्टम-
हम्ममुल्ल पज्जागीरिय अल्लंकरियं विभुत्तियं महाउत्तमं दांशंति ।
'अमुत्तीविजा' य इथेय बुद्धेण संपयासिया महणभावा ।
इथेय निण्णज्जि नालाविहा साली । जेत्ति सयसालि-
ज्जिणं हाक्क कणम्म निक्कपमाणे आसिहं मरिज्जहं मइतं
कारिये । इथेव भयं भयवसामिणं ववणजम्मणकवलनाणु-
प्यात्तकज्जालागि सुरासुरनरभयणमणंज्जणार्हं अकारि । का-
संधीपुरीए उण्णो जियसल्लनिबसच्चियकासपुनो, जस्स
कुच्छिन्मूओ कठिनो महारिओ, जणयमि विषय विज्जा-
अहिजण्णो एये नयरी समागओ पिअमिहंइदत्तउवज्ज्जा-

यसयसि सालिमहम्मदासवेडी वयणेणं दो मासयसुवक्क-
ए वयंतां कमेण सयबुद्धो जाओ । पांडिओहिऊण पंचसय-
कोरसहिओ मिदो अ । इथेय तिवुगुजाणे पंचसयसमणअ-
ज्जियासइस्सपारिबुद्धो पदमि, इहथा जमाली ठिओ, ठंकेण-
कुंभयारण पदमं निअसालोसिंठिओ भगवओ धूआ पिय-
दंसला अज्जा साहिथा एसंवेस अगारं छेदुण्ण । 'कयमाणे कि-
य' मिति वीरवयणे पांडियसं पांडियजाविया तीए य नससा-
हुणी साहुणा पांडिओहिया सामी वय अलीणा एणा वय अ-
माली विण्णइवओ ठिओ । इथेव तिवुगुजाणे कसोउमार-
समणो गणहरो भगवया गीयमसामिणा कुट्टओ जाणाओ
आगतुण परुणरं संवाय व काउं पवजामं धम्मं कारिओ ।
इथेव एणं वामासं समणो भयं महावीरा ठिओ लंडप-
डिमार सकेण य पूओ वित्तं च तथोक्कम्मकासी । इथेव
जियमल्ल धारणीपुनो ल्हावयायिओ उण्णरणो । जो पंचस-
यसीमसहिओ पालंणेणं कुंभयारकइनयेर जेतुण पालिओ ।
इथेव जियसल्लपुणपुनो भरो नाम पववत्ता पांडिमं पांडियसं
विहरंता वरज्ज संपत्ता कारिउ तिकाऊण गहिओ रायपुरि-
सिंठि तथेय गोलीरं दाउ कल्लदवक्कोहि वेडिओ मुओ सिदो
अ जहा रायगिहासु तहा इथे वि नयरीए वेभदकहिडी
जाया । इथेव खुट्टगकुमारो अजियसंणायिगिसोमां जणणी
मयहरिया आगियउवअभायनिमिं वारम वारसाणं
द्वयोओ सामरणो ठिओ, नट्टविहीण सुट्ट रायरे, सुट्ट वारये
दिव्वाइ गीयं सोउं जुवरायसत्थावहभजा सव्वम्मि तेहि
समं पडिबुद्धो । पवमारणे अणेमिणं सांधहाणमययणो उ-
ण्णसी एसा नयरी राहणमारिभूमि ति ।

"मावीधमहातिथ-स्स कण्ठमेयं पदेत्तु विबुहवरा ।

जिणवययकज्जरीए, इय भणइ जिणपत्ता सर्गी ॥ १ ॥

इति श्रीश्रावस्तिकल्पः । ती० ३६ कल्प ।

सावयगुण-श्रावकगुण-पुं० । अनुद्राव्यादेषु आउगुणेषु,
" धम्ममयगम्ल जुगो, अक्खुहो कवये पययसाम्मा ।
लोगाण्णोओ अक्को, भीरु अमदा सुदक्खिणं ॥ १ ॥ सज्जा-
लुओ दयालु, मज्जओ सोमोदट्टिगुलरगी । सज्जह सु-
पक्खुला सुदीहदंसां विससन्नु ॥ २ ॥ भ० ०१ अधि० १ गुण ।

सावमलोत्थी-म(वीश)लावण्य-स्त्री० । सयोलौलावण्ययुक्ता-
याम्, "सावसलोत्थी गारवी, नववी कवि विसगंठ । अह-
पवालसो सो मरइ, जसु न लग्गइ कंठ ॥ १ ॥" सर्वसत्तावरुणा
कांडीए नवीना विपमोअः यस्म कलं न लगति स
भटः कामुकः प्रयुज्य समुपेक्षं ज्ञियत इत्यर्थः । प्रयुतेत्यस्य
स्थानजनन पक्षस्थितः ३३ शः । प्रा० दुं० ६ पाद ।

सावसेस-सावशेष-वि० । अनस्तमिते, कल्प० ३ अधि० ६
क्षण । प्रज्ञ० ।

सावा-शायी-स्त्री० । भुजपरिसविणीविशेषे, जी० २ प्रति० ।

सावासग-स्वावासक-पुं० । स्त्री०, सूत्र० १ श्रु० १४ अ० ।

सावित-श्रावयत्-वि० । इदं वेदं भावयन्तीत्येवंभूतवचन-
सि अवलपधमानयति, भ० ६ श० ३३ उ० ।

साविकस्य-सापेत्-पुं० । सद अनेता गच्छस्यति गम्यते वे-

जां ते सापेक्षाः । गच्छुवांसिपु, ध्व० १ उ० । शुद्धगच्छाद्विज्ञाह्यमपेक्षमात्रो यः प्रमत्तं परिपालयति स सापेक्षाः । ध० ३ अधि० । आचार्यस्य शिष्यैः प्राप्तीच्छिकैश्च सर्वे कस्यचिन्ते च तथा कुर्वन्तः सापेक्षा उच्यन्ते । ध्व० ४ उ० ।

सावि (नृ)-स्वापिन्-पुं० । स्वप्रणीते, ध्व० १ उ० २ प्रक० ।

सास-स्वास-पुं० । प्राणन, अनिशयत ऊर्ध्वश्वासरूपे रोगभेदे, आ० १ ध्रु० १३ अ० १० । जं० । विपा० ।

शश्य-न० । "लुप्त य-र-व-श-व-स्तां श-व-स्तां दीर्घः" ॥ २१४३॥ इत्यादिः स्वरस्य दीर्घः । इय इत्यस्य यलोपे सासम् । धा-न्यवनस्पती, प्रा० १ पाद ।

सासंत-शासत्-शिक्षां ददति, उक्त० १ अ० । आशापयति, उक्त० १ अ० ।

सामचउक्त-क्षसत्तुष्क-न० । उच्छ्वासोद्योतातपपराघात-समूहे, कर्म० ५ कर्म० ।

सासग-शश्यक-पुं० । रत्नविशेषे, कल्प० १ अधि० ३ कण ।

सासय-सासन-न० । शास्यन्तेऽनेन जीवा इति सासनम् । द्वावशाब्दे, आच० १ अ० । प्रवचने, प्रअ० ५ संव० द्वार । सप्त० । आशायाम्, जं० ३ वक्त० । प्रव० । सूत्र० । वृ० । प्रतिपादने, न० । शिष्ये, अनु० । आ० । शिष्यते प्रातिपाद्यते इति शासनम् । शिक्षणाय, प्रअ० १ संव० द्वार । सूत्र० ।

सासयगविहा-शामनगर्ह-ली० । प्रवचनविनायाम्, प-आ० ७ विप्र० ।

सासयमालिख-शासनमालिन्य-न० । जिनप्रवचनस्य लोका-विक्षाखरणापघातः, द्वा० २३ अष्ट० । ('पभाषणा' शब्द-यज्ञमभागे ४३८ वृष्टि विस्तरंगतः ।)

सासयसुरी-शामनसुरी-ली० । प्रवचनदेवतायाम्, पञ्चा० ८ विव० ।

सासयाम-सासनामन्-न० । उच्छ्वासनामनि, कर्म० ५ कर्म० ।

सासय-शाश्वत-त्रि० । शश्वद् भवतीति शाश्वतम्, सूत्र० १ ध्रु० ५ अ० २ उ । शश्वद्भावाच्छाश्वतम् । सततोपयो-

ग, विशेष० । आ० म० । न० । आवा० । नित्ये, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । आच० । विशेष० । भवे, विशेष० । अनादी, स्था० ५ वा० ३ उ० । सूत्र० । आ० । प्रतिपक्षसत्ता-लिङ्गाद्विशिष्टे, स्था० ५ दा० ३ उ० । सूत्र० । प्रव० । आ-चा० । शश्वद्भवनस्वभावे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

आविनाशिनि, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ । शश्वद्भाविनि, प्रआ० ३६ पद । शश्वद् भवनस्वभावे, न० । प्रतिपक्षे सद्-भावात् (य० २ श० १ उ०) अनाविनिधने, स्था० १ दा० ३ उ० । दा० । अनुपरागामिनि, दा० १ अ० ४ उ० । साधपथकसिते, प्रअ० ४ संव० द्वार । सर्वकालभाविनि, आ० म० १ अ० । सदाभाविनि, स० । आ० म० । सूत्र० । प्रत्यर्थतयाऽविच्छे-दने प्रवृत्ते, स० ।

जीवाः शाश्वता अशाश्वता वा ?—

जीवा णं भंते ! किं सासया, असासया वः । गोयमा ! जीवा सिय सासया, सिय असासया । से केणुहेणं भंते ! एवं बुच्चइ-जीवा सिय सासया, सिय असासया । गो-यमा ! दब्बहुयाए सासया, भावहुयाए असासया । से ते-णुहेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ जाव सिय असासया । ने-रइया णं भंते ! किं सासया असासया । एवं जहा जीवा तहा नेरइया वि एवं जाव वेमाणिआं जाव सिय सासया सिय असासया । (सू० २७४ ×)

'दब्बहुयाए'ति—जीवप्रत्ययेनेत्यर्थः । 'भावहुयाए'ति—ना-रकादिपर्यायेनेत्यर्थः । म० ७ श० २ उ० ।

पूर्वकृतकर्मणश्च वेदना तद्वता च कथञ्चिच्छाश्वतत्वे सति युज्यत इति तच्छाश्वतत्वसूत्राणि, तत्र च—

नेरइया णं भंते ! किं सासया असासया ? , गोयमा ! सिय सामया सिय असासया । से केणुहेणं भंते ! एवं बुच्चइ नेरइया सिय सासया सिय असासया ? , गोयमा ! अब्बोच्छिचिणयहुयाए सासया वोच्छिचिणयहुयाए अ-सासया, से तेणुहेणं जाव सिय सासया सिय असासया एवं जाव वेमाणिआं जाव सिय असासया । सेवं भंते ! सेवं भंते ! सि ॥ (सू० २८०)

'अब्वोच्छिचिणयहुयाए'ति अव्ययच्छिन्निप्रधाने नयो-ऽव्ययच्छिन्नियस्तत्स्थायो—द्रव्यमव्ययच्छिन्नियार्थस्तद्भा-वस्तथा तथा अव्ययच्छिन्नियार्थनया—द्रव्यमाधिन्य शा-श्वता इत्यर्थः, 'वोच्छिचिणयहुयाए'ति व्ययच्छिन्निप्रधा-नो यो व्यस्तस्य योऽर्थः—पर्यायलक्षणस्तस्य यो भावः सा व्ययच्छिन्नियार्थना तथा पर्यायानाधिन्य अशाश्वता नारका इति । म० ७ श० ३ उ० । निर्यासे, जी० १ प्रति० । अ० । जन्ममरणविग्रहितत्वात् । सिद्धे, स्था० २ दा० १ उ० । त्रिकाले फलदायकत्वात् ब्रह्मचर्ये, उक्त० १६ अ० ।

स्वाश्रय-पुं० । स्वकीये आश्रये, स्वदर्शनाभ्युपगमे, सूत्र० १ ध्रु० १ अ० ३ उ० । शोभनाध्यवसाये, ध० २ अधि० ।

स्वाश्रय-पुं० । स्व—आत्मीय उपरतिप्रत्यया यासु ताः स्वाध्यायाः । अविनष्टयानिपु, आचा० २ ध्रु० १ सू० १ अ० १ उ० ।

स्वासक-पुं० । वर्णगाकारे आश्वातङ्कारविशेषे, जं० ३ वक्त० ।

सासयचेर्य-शाश्वतचैत्य-न० । नन्दीश्वरादिव्यवस्थिते चैत्ये, जीत० ।

सासयजन्ता-शाश्वतयात्रा-ली० । नन्दीश्वरादिषु वमानिक-देवैः कृतार्थां तीर्थयात्रायाम्, ध० । अष्टादिकास्थि वैशा-श्विनाष्टादिकं शाश्वतयौ, तयोर्वैमानिकदेवा विज नन्दीश्वरा-दिषु तीर्थयात्रासुत्सवाङ् कुर्वन्ति । यदाहुः—

"शो सासयजन्ताओ, तथेभा होइ विजसामस्मि ।

अष्टादिकादिमहिमा, वीक्षा पुण अस्सिए मांस ॥१॥

एवात्रो हो वि सासय-असायां करिनि सवदवा वि ।
कर्मसिद्धिर्मे कपरा, कदवा निवर्तुः कालम् ॥ २ ॥

तत्र चउमासियतिरयं, पञ्जोसवया य तद य इअ छुक् ।
सियअमिदिक कवल-निव्याणइरसऽसासय्या ॥ ३ ॥

अत्र जीवाभिगमे नैवेद्यम्—“ तस्य एं वदये प्रयत्नवद-
वाद्यमंतरजाइसर्वेमाश्रिता देवा निदि चउमासि तिदि
चउमासिचदि ” पञ्जोसवयण्य अद्विहिका तदा महिमायां
करिनि ” इति । अ० २ अथि ।

संसायदुक्त्वैवम्—शाश्वतदुस्त्वैवम्—उं० । शाश्वतवर्गानि

शाश्वते, आश्वतुस्तच्छ तद् दुःखं च शाश्वतदुःखम्
तदमेः सभावा यस्मिन् स तथा । नरेक, सुख० १ भु० १
अ० १ उ० ।

सासयवुद्धि—स्वाश्वकवुद्धि—ली० । कुशलपरिणामवर्द्धनं, अ०
२ अथि० । (सासयवुद्धिक्रियेत्यनिर्णये “ चइय ” शब्दे दृ-
तीयभाग १२६३ पुंछ उक्ता ।)

साम्यसुह—शाश्वतसुख—न० । शाश्वतं—नित्यं च तत्सुखम् ।
निर्वाणजनितानन्दे, इ० १ अथ० ।

सासयसोक्तक—शाश्वतसौख्य—न० । निर्वाणसते, जी० १
प्रति० । नित्यसुखे, पञ्जो ३ विष० ।

सासया—शाश्वती—ली० । अविनश्वर्याम्, औ० ।

सासयाश्वतय—शाश्वतानन्तक—न० । अत्ये जीवादिद्रव्ये,
स्था० १० डा० ३ उ० ।

ससयाऽसासय—शाश्वताऽशाश्वत—त्रि० । शाश्वतं—नित्यं सर्व-
वस्तुजातं द्रव्यास्तिकमयाश्वतयशाश्वतं वा नित्यं प्रतिक्षण-
विनाशकृपं पयायनवाभयणात् । द्रव्यास्तिकपयायस्तिक-
मयाश्वतयकेन नित्यानेत्वे, सूत्र० १ भु० १२ अ० ।

सासियासाऽसयभोग—शाश्वताऽशाश्वतामुपोष—उं० । शा-
श्वतं च अशाश्वतं च शाश्वताऽशाश्वतम् । तदनुपोषः । द्र-
व्यानुवोगभेदे, तत्र जीवद्रव्यमनादिनिधनस्यात् शाश्वतं
तत्रैवापरापरधीयाप्राप्तितोऽशाश्वतमित्येवमते द्रव्यानुपो-
षे, स्था० १० डा० ३ उ० ।

सातवकाल—सर्वपनाल—न० । सर्वपञ्चिकायाप, आनु० ।
सर्वपञ्चस्याप, आवा० २ भु० १ ख० १ अ० ८ उ० ।

सासायण—सास्वाद(शात)साद/न—उं० । निरुक्तविधिना बर्त-
नोपः सहेषत्तवधडागरसास्वादेन वर्तन इति सास्वादनम् ।
अर्थापि मिथ्यात्वाद्यामाश्वतयनानुबन्धयुक्तकथितत्वध-
इयानरसास्वादमात्राज्ञेन सम्यक्त्व, आ-समन्तादुक्तयस्मिन्
नुक्तिमागद् अंशयमतीत्याशातनम् । आनन्तानुबन्धकपायवदन,
सहोशातनेन वर्तन इति साशोतनेम् । सम्यक्त्वभेदे, विंश० ।
सासायनं तत्र आयेमीपशमिकमन्त्रकमवललं लादयति-
अर्णयति आसादनम् अन्तानुबन्धिकपायवधदम् । अत्र
पुण्यंदादित्वाद्यशास्त्रायाः (३-४-१२४) रम्यादयः कर्त्तव्य-
नद प्रत्ययः (४-३-१२६) सति हि अस्मिन् परमानन्दकान-
न्तकृपया निःश्रयसतत्त्वाज्जुतां प्रविष्टसंभवीपशमिकस-

स्यक्त्वलाभा उपपद्यते । सम्यग्वाचिकत्वलाः बहुविधा-
स्तिकाभिरपच्युतीति । ततः सहास्वादेन वर्तन इति सा-
सादनम् । यद्वा—सास्वादेन तत्र सह सम्यक्त्वकथन-
रसास्वादेन वर्तन इति सास्वादनम्, यथाहि—शुक्लवीर-
अविषयव्यतीकथनः पुरुषस्तद्वनकाले शौराश्वरसमासा-
दयति, तथाऽत्रापि गुणस्थाने मिथ्यात्वाभिमुखनया सम्य-
क्त्वस्यापि स्थलीकचत्तस्य पुरुषस्य सम्यक्त्वमुद्रमन्त-
स्तदसास्वादा भवतीति इदं सास्वादनमुच्यत इति ।
कर्म० ४ कर्म० । पं० सं० । आ० ख० । तस्य अज्ञानरसा-
स्वादेन सह वर्तन इति सास्वादनम् । कण्ठदृष्टालोलि-
नम्यायन प्रायः पणित्यस्यकृत्वं, आश्व० ४ अ० ।

सासादनसम्यक्त्वमाह—

उवममसमा पदमा—आश्वी मिच्छतंसकमण्यकाली ।

सासायणलालितो, भूमिगपयो प वडंतो ॥ १२५ ॥

मिथ्यात्वमंक्रमणकाले मिथ्यात्वैकमण्यभिमुख उप-
शमसम्यक्त्वात् प्रपन्नं जघन्यत एकसांमाधिक उत्कर्षनः
यद्वावलिक्ता सासादना भवति । किंवाः सहैवाह—भूमिगपयो
इव प्रपन्नं यथा मालाप्रपन्नं भूमिमगमाऽपान्तराले व-
र्तत तथापशमसम्यक्त्वाप्रपन्नं मिथ्यात्वमद्योप्यप्राप्ताऽपान्-
तराले वर्तमानः सासादन इति ।

अथ कथं स सम्यगदृष्टिपशमसम्यक्त्वानः प्रचयवमान-
त्वात्, उच्यते—च्यवनेऽप्यव्यक्तपुरुषमशुण्वदनाद् । अथैव
दृष्टानमाह—

आसादं व गुलं, मोहीरंतो न मुदु जा वुचति ।

सं आये आदितो, सासादो वाचि सामाख्यो ॥ १२६ ॥

यथा किञ्चिदुक्तं गुडमास्वाद्य तदनन्तरमोहीरति नि-
द्रायते, तं पुनः सुषुप्तिप्राप्तिं । स च निद्रायामोहीरत्यक्त-
मास्वादिनगुडमापुर्गमनुभवति । एवम् उपशमसम्यक्त्वान्
प्रचयवमाना मिथ्यात्वमद्योप्यप्राप्ताऽप्यक्तपशमगुणं वदयत
इति सम्यगदृष्टिः । संप्रति सास्वादनशब्दव्युत्पत्तिमाह—
स्वमान्यीयम्, आये स्वाये यत्र “सासादो वाचि सामाख्यो”
सास्वादो व्योक्तपशमगुणस्त्वसिद्ध इति कृत्वा सास्वादनम् ।
सह आस्वादेन यस्य स तथेति व्युत्पत्तिः । वृ० १ उ० १ प्रक० ।

सासायणगुणद्वारा—सास्वादनगुणस्थान—न० । द्वितीयगुण-
स्थाने, कर्म० ३ कर्म० ।

सासायणभाव—सास्वादनभाव—पुं० । सास्वादनसम्यगदृष्टि-
स्थाने, कर्म० ४ कर्म० ।

सासायणसम्पत्—सास्वादनसम्यक्त्व—न० । सम्यक्त्वभेदे,
अ० । सास्वादेन च पूर्वोक्तोपशमिकसम्यक्त्वापत्तौ ज-
घन्यतः सम्ये उत्कर्षतश्च दृष्टावलिक्तामवशिष्टायासन-
न्तानुबन्धयुक्तकथनेन तदास्वादनकपम् । यतः—“उवममस-
ममासा, चययो मिच्छं आयवामण्यस्त । सासायणसमपत्,
तयंतरालमि क्वावलं ॥ १ ॥” इति । अ० २ अथि० ।

सासायणसम्पत्तिद्विगुणद्वारा—सास्वा(दा)नसम्यगदृष्टिगुण-
स्थान—न० । कर्म० । आयम्—औपशमिकसम्यक्त्वलाभकथनं
सादयति अप्रयतीत्यासादनम् अनन्तानुबन्धिकत्वयव्येकम्

पुनरेवगदित्वापद्यकृत्स्नोपः, कृत्स्नमिति कर्मवैभवं । सति कस्मिन् परमानन्दरूपानस्तुलकलये निःशेषस्तत्कवीजम् । औपशमिकसम्बन्धकालोऽत्र । अन्वयः । सत्यमात्रेण उत्कर्षनः । बह्विधबलिकाभिप्रेत्यकृत्स्नमिति, ततः । सह आसादनेन वचनं इति सासादनः, सम्यग्-अविपर्यस्ताः दृष्टिर्जिनप्रतीन-धर्माप्रतिपत्तिर्यस्य स सम्यग्दृष्टिः सासादनंशोली सम्यग्-दृष्टिश्च सासादनसम्यग्दृष्टित्वस्य शुक्लस्थानं सासादनसम्यग्-दृष्टिगुणस्यानं, सास्वादनमिति वा पाठः । तत्र सह सम्यक्त्वलक्षणरसास्वादनं वर्तनं इति समस्वादनः । य-वाहि-भुक्तसौगन्धविषयशोलीकचित्तः । पुनस्तत्समानका-ले श्रीयत्नरसमास्वादायति, तथैवोपि मिथ्यात्वामिमु-क्ततया सम्यक्त्वस्यापरि व्यतीकचित्तः सम्यक्त्वमुद्रमन्तदसमास्वादायति । ततः स चासीत् सम्यग्दृष्टिश्च नश्य शुक्लस्थानं सासादनसम्यग्दृष्टिगुणस्थानम् । शुक्लस्थानभेदे, (कर्म०) आत्मनोऽहमित्यप्युपशान्ताजायां परमनिधित्वात्मकवर्था अभवन्तः समयशयायामुत्कृष्टतः । वडाबलिकाशेषां सत्यां कस्यांनृणांवाचिर्भाषिकास्थानकस्यां जन्तानुबन्धुद्वारे अभवन्, तदुदये चासीत् सास्वादनसम्यग्दृष्टिगुणस्थानं वर्तते । उपशमभक्तिप्रतिपत्तिना वा कश्चित्सासादनत्वं वर्तते त-दुत्तरकाले चावश्यं मिथ्यात्वाद्यप्यस्मी मिथ्यादृष्टिर्वर्ततीति । कर्म० २ कर्म० । दृष्टं० । पं० सं० । वृ० । आच० । स० ।

साभिर्द-शामित्यु-अण्य० । उपदेष्टुमित्यर्थे, सूत्र० १ भु० १ अ० २ उ० ।

सासित-शासयत्-त्रि० । शिष्ययति, श्री० ।

सासु-सासु-त्रि० । असवः-प्राणाः सहासवो यस्य येन वा तत्सासु । सचित्त, इय० ६ उ० ।

शुश्रू-श्री० । श्वशुरस्य श्रियाम्, ' बर सासुयाए कहिये ' आ० म० १ अ० । ' असा सास्व ' पाठ० मा० २५६ माथा ।

सासेरा-देही-अन्वेननायां यन्मन्थनां नर्तक्याम्, वृ० ६ उ० ।

साहृवा-साधयित्वा-अण्य० । सम्यगाराधयत्यर्थे, सूत्र० १ भु० १४ अ० ।

साहजशी-शास्त्राञ्जनी-श्री० । स्वनामचयते नगरीभेदे, यत्र शुभद्रासाधैवाहपुत्रः सनत्कुमार आसीत् । स्था० १० डा० ३ उ० ।

साहकुमारसिंह-साहकुमारसिंह-पुं० । नालस्यपुरमहाबुधप्रस-गिरिस्थानजिनमासादस्थोद्धारकारके ईश्वरपुत्रमालिक्य-पुत्र परमभावके, ती० २७ कल्प ।

साहग-साधक-त्रि० । सिद्धिजनके, वृ० ३ उ० ।

साहगतम-साधकतम-न० । क्रियां प्रति करणे, ' साधकतमं करणम् ' । आ० म० १ अ० ।

साहज-साहाय्य-न० । साहाय्यतायाम् आ० म० १ अ० ।

' अणुगारे रससाहिज्ये दिशे ' अम० १ भु० ३ वृ० ६ अ० ।

साहज-संघ-धा० । संवरणे, ' संवृतेः साहज-साहज ' ॥ ८ । ४ । ८२ । संवृत्तानेः साहज-साहज इत्यादेशो । साहज-संवर । संवृत्तात् । मा० ४ पाद ।

साहज-संवर-अण्य० । शरीरमित्युक्तमात्रित्यर्थे, आ-चा० २ भु० १ वृ० ३ अ० १ उ० । विधा० । दृष्टं० । विधाप-त्यर्थे, उपा० २ अ० । अपनीययर्थे, सूत्र० १ भु० ३ अ० । आवाधि पादोऽस्मी जिनमुद्रया व्यवस्थान्यत्यर्थे, पञ्चा० १८ वि० १ । जिनमुद्रया सहनी कृत्येत्यर्थे, दृष्टं० ७ अ० ।

साहज-संवर-त्रि० । उद्गृह्यते, ' साहजोमकूर्वादि ' संवरण-मकुरेवमुचितरोममिरित्यर्थः । स० ।

साहज-साधन-न० । साध्यन्ते मोक्षादयोऽनेनेति साधनम् । ज्ञानदर्शनाधारिणादिके (वि० १० ।) करणे, ध० ३ अवि० । करणे, आच० ४ अ० । उपकरणे, उपा० २३ अ० । आ० म० । निष्पादने, संधा० । प्रमाणं, वि० १० । साध्यतेऽनेनेति साधनम् । साधकनमकरणं, पा० ।

साहज-संहरन-न० । संघाते, संयोगे, म० १२ श० ४ उ० ।

साहज-साधन-संहरन-पुं० । संहरनमवयवानां संघातयन-स्तमेनवयो यो वध्यः स संहरनकम् । शीघ्रंनृणां चह प्रा-कृतमैलीप्रभवमिति । म० ८ श० ६ उ० । अक्षिपनवन्धभेदे, म० ८ श० ६ उ० । (' वध्य ' शब्दे पञ्चमभागे १२५४ पृष्ठ व्या-क्यातमेतत् ।)

साहज-साधन-संहरन-पुं० । शीमेः प्राकृत-त्वात्संहरन-संघातो भेदश्च विरोजनम्-तयोरनुपातो-योगः संहरनभेदानुपातः । सर्वपुद्गलद्रव्यैः सह परमाण्वानां संयोगे, म० १२ श० ४ उ० ।

साहज-साधन-न० । प्रकृष्टोपकारकेषु ज्ञानदर्शनसंयमन-पस्तु, आचा० १ भु० ४ अ० १ उ० ।

साहज-साधनी-श्री० । ' प्रत्यये ऊर्ध्वं वा ' ॥ ८३३३३॥ इति श्रियां ऊर्ध्वं । साहजी । पञ्च-दाप् साहजा । निष्पा-दयन्त्याम्, प्रा० ३ पाद ।

साहज-संहरनमान-त्रि० । संघातमापद्यमाने, स्था० २ डा० ३ उ० ।

साहज-स्वहस्त-पुं० । साक्षादर्थे, उपा० ७ अ० ।

साहज-स्वाहस्तिका-श्री० । स्वहस्तंन निर्मुक्ता स्वाह-स्तिका । स्वहस्तपुद्गीतजीवादिना जीवं मारयतः किंवाप-दे, स्था० ४ डा० २ उ० । आच० ।

साहज-किरिया दुविदा पञ्चा, तं जहा-जीवसाह-जिया चैव, अजीवसाहजिया चैव । (सू० ६० +) स्था० २ डा० १ उ० ।

साहज-साधन-न० । समावः-तुल्यः साध्यसामान्यान्वितः, समावः धर्मो यस्यासीत् नमः । साधनार्थे दृष्टान्तपेक्षया, स-धमे तस्य भावः साधन्यम् । सम्म० ३ काण्ड । साहज्यं, स्था० १ डा० । वि० १० ।

साहज-समर्था-श्री० । समानधर्मतायाम्, वि० १० ४ उ० ।

साहज-साधन-साधन-पुं० । साहज्यसम्भावे, पञ्चा० १४ वि० १० ।

साहज-साधन-साधन-पुं० । समावः धर्मो यस्यासीत् नमः । साधनार्थे दृष्टान्तपेक्षया, स-धमे तस्य भावः साधन्यम् । सम्म० ३ काण्ड । साहज्यं, स्था० १ डा० । वि० १० ।

छु चतुरो मासान् यावदिति साधर्मिकावग्रहः । अवग्रहभ-
वे, अ० १६ श० २ उ० । प्रति० । आवा० ।

साहम्मिणी-साधर्मिणी-ली० । संवत्स्यम्, शृ० ३ उ० ।

साहम्मिय-साधर्मिक-पुं० । समानेन धर्मेण चरतीति साध-
र्मिकः । अ० १६ श० २ उ० । समानो धर्मः सधर्मस्तेन
चरतीति साधर्मिकः । स्वा० १० डा० ३ उ० । प्रति-
पक्षप्रवचने, प्रथ० ७२ द्वार । लिङ्गप्रवचनाभ्यां स-
मानधार्मिके, प्रति० । साम्प्रतिके, आवा० २ शृ० १ शृ०
१ अ० ६ उ० । व्य० । नि० शृ० । स्वा० । प्रथ० । समानधर्म-
शुक्त साधो, स्वा० ६ डा० ३ उ० । पञ्चा० । शृ० । प्रथ० । व्य० ।

साहम्मियाश्च भट्टा, चउच्चिहो लिगश्चो जह कुड्वी ।
मंगलसासयभर्षीक, जं वा कयं तथ आदेसा ॥६६॥

साधर्मिकाश्रमशोधं कृतं न कल्पतं । स च चतुर्विध-
स्तत्र लिङ्गतः साधर्मिकस्तथैकरो यथा कुटुम्बी । ततस्त-
त्प्रतिभक्तं कृतं कल्पते । आन्ध्र भगवतो मङ्गलनिमित्तं शा-
म्भतो मोक्षस्तत्प्रतिभक्तं च भक्त्या यत्क्रियत समवसरण-
मायतनं या तत्रादेशोऽनुज्ञापस्थानस्येति भावः । व्य० ६ उ० ।

सम्प्रति साधर्मिकस्य द्वादशकं निक्षेपमाह—

नामं ठवशा दविण, खेसे काले य पवयणे लिगे ।

दंसखणाचरिते, अभिगोह भावणाओ य ॥ १३॥

‘नामं’ ति-नाम्नि साधर्मिकः । १ । स्थापनायां साधर्मि-
कः । २ । द्वये द्वयविषयः साधर्मिकः । ३ । क्षेत्रसाधर्मिकः
। ४ । कालसाधर्मिकः । ५ । प्रवचनसाधर्मिकः । ६ । लिङ्गसा-
धर्मिकः । ७ । दर्शनसाधर्मिकः । ८ । ज्ञानसाधर्मिकः । ९ । आ-
रित्रसाधर्मिकः । १० । अभिप्रवहसाधर्मिकः । ११ । भावणाओ
य’ ति-भावनातश्च साधर्मिको भवति ॥ १२ ॥ गि० ।

तत्र नामस्थापनाद्वयसाधर्मिकप्रतिपादनाधेमाह—

नाममि सरिसनामो, ठवशाए कटुकम्ममादीसु ।

द्वम्मि उ जो भविओ, साहम्मिसरिगं चव ॥१३॥

नाम्नि-नामविषये साधर्मिको यः सट्टनामा यथा द्व-
दत्तो द्व्यदस्त्य । स्थापनायां साधर्मिकः काष्ठकस्मादिषु
स्थापमानः, यथा-वारककिर्णादिशब्दात्-पुस्तकस्माच्च
वराट्कादिप्रिग्रहः, द्वयं द्वयकल्पना साधर्मिका या
सदया भावी स च त्रिप्रकारः, तद्यथा-एकभावेका वजा-
युक्ताऽभिमुखनामगोत्रश्च । आर्याणां च भावना द्वयभिषु-
वज्ज्वावनीया । यच्च साधर्मिकशरीरं व्यपगतजीविनं सिद्ध-
शिलानलादित्यतं तत् द्वयसाधर्मिकः, द्वयता, चास्य
भूतभावत्वात् ।

क्षेत्रकालप्रवचनलिङ्गसाधर्मिकानाह—

खेसे समाखदेसी, कालमि उ एककालसंभूतो ।

पवयखसंवेगचरो, लिगे रयहरखमुहपुत्ती ॥१४॥

क्षेत्र-क्षेत्रतः साधर्मिकः समानदर्शी यथा सौराष्ट्रः सौराष्ट्र-
स्य । काल कालतः साधर्मिकः एककालसंभूतो यथा वर्षा-
जातो वर्षाज्ञानस्य, प्रवचनमिति प्रवचनतः साधर्मिकः सं-
घमध्य एकतरः अग्रतः अग्रतो भावकाः भाविका चेति लिङ्ग-

लिङ्गतः साधर्मिकः ‘रजोहरणमुहपोति’ ति रजोह-
रणमुहपोतिकायुक्तः ।

संप्रति दर्शनादिसाधर्मिकानाह—

दंसखणाखे चरणे, तिग पण पण तिचिह होइ उ चरिते।
दव्वाइओ अभिगह, अह भावणमो अणिबाई ॥१५॥

दर्शनसाधर्मिकः ‘निम’ ति-त्रिविधस्तद्यथा-त्वायिकदर्श-
निनः त्वायिकदर्शनी औपश्रमिकदर्शनिनः औपश्रमिकदर्शनी
त्वायोपश्रमिकदर्शनिनः त्वायोपश्रमिकदर्शनी । कस्य पुत्रगृह-
रेवं त्रिविधस्तद्यथा-सम्यग्दर्शः सम्यग्दर्शः मिथ्यादर्शमि-
थ्यादर्शः मिथ्यदर्शः । ज्ञानतः साधर्मिकः, ‘पण’ ति-
पञ्चविधः, तद्यथा-आभिनिर्वाधिकज्ञानी आभिनिर्वाधि-
कज्ञानिनः, एवं भूतावधिमतः पर्यायकथनत्वात् भावनीयम् ।
चरुतः साधर्मिकः ‘पण’ ति-पञ्चप्रकारः सामायिक-
चारिप्रणः सामायिकचारिणी । एवं छेदापस्थापनपरिहार-
विशुद्धिसंपराययथाख्यातत्वात् चास्यम् । ‘तिविहो होइ च-
रिते’ इति-त्रिविधः त्रिप्रकारो भवति चारित्रं चारित्रतः
साधर्मिकः । तद्यथा-त्वायिकचारिणी त्वायिकचारिणी
इत्यादि ‘दव्वादी उ अभिगह’ ति-अभिप्रवहतः साधर्मिको
द्वयादी-वदितव्यः, तद्यथा-द्वयाभिप्रवहो द्वयाभिप्रवहणः ।
एवं क्षेत्र काले भावे अणि भावम् । तुशब्दोऽनुक्तमुक्त्यायै-
तेन पद्यादिक्षणाभिप्रवहो पद्यादिक्षणाभिप्रवहण इत्याद्यां
दृष्टव्यम् । भावनान्तः साधर्मिकोऽनित्यवादी, यथा-एकाऽ
प्यनित्यत्वभावनो भावयत्यपरोऽप्यनित्यत्वमिति भावनान्त-
साधर्मिकः, एवं शेषास्त्वेष भावनान्तु दृष्टव्यम् । तदेक-
मुक्तः साधर्मिकस्य द्वादशको निक्षेपः ।

संप्रति यदुक्तं त्रिविधं भवति भूतावधार इति तदेतत्
व्याचक्षेपमाह—

साहम्मिण्हि कटिण-हि लिगिहो होइ चउमंगा ।

नामं ठवशा दविण, भावे विहारो य चत्तारि ॥ १६ ॥

साधर्मिकेषु कथनेषु सम्यु गाथायां दुर्नया सत्समर्थे
माकृतन्याल्लङ्घनौ प्रवचनार्थिनः सह भवति प्रत्येकं चतु-
भेदी । गाथायां पुस्तकमार्गत्वात् । विहारं च यच्चरारो भद्राः
प्रागुक्तस्तै इम, तद्यथा-नामावधारः स्थापनाविहारो द्वय-
विहारो भावविहारश्च ।

तत्र लिङ्गादिषु प्रवचनादिभिः सह प्रत्येकं चतुर्भेदीमावि-
र्भावयिषुः प्रथमतो लिङ्गप्रवचनं चतुर्भेदीस्त्वामाह—

लिगेश उ साहम्मो, नो पवयणओ उ निगहगा सखे ।
पवयणसाहम्मो पुण, लिगे दस होति समिहागा ॥१७॥

लिङ्गत-रजोहरणादिना साधर्मिको नो-नैव प्रवचनतः
इत्येका भङ्गः । के ते इत्याह-सर्वे निङ्गवास्तेषां सं-
घावाहत्वात्, रजोहरणादिलिङ्गापत्तत्वाच्च, तथा प्रवचनतः
साधर्मिको न पुनः लिङ्गं लिङ्गतः एव द्वितीयः । के ते
पथभूता इत्याह-दश भवन्ति सशिक्षाकाः अशुशिक्ष-
ताश्चरकाः आका इति गम्यते । भावका हि
दर्शनमनादिप्रान्तमभेदं एकदशविधा भवन्ति, तत्र

दृष्टः संकशाः, एकादशः प्रतिमाप्रतिपक्षस्तु सुखित्तियराः
अथवाभूना भवति तत्तत्स्वयम्बुद्धयः साधर्मिकप्रवृत्तम् ।
एत हि दृष्टः साधर्मिकाः प्रवचनतः साधर्मिका भवन्ति ।
तथा साधर्मिकभूतत्वात् लिङ्गनः साधर्मिकलिङ्गद्वितयात् ।
तृतीयचतुर्थी तु भवति सुप्रतीतत्वात् । तौ चेन्मि प्रवचन-
तोऽपि साधर्मिका लिङ्गतोऽपि साधुः एव तृतीयः । न प्र-
वचनतो नापि लिङ्गतः इति चतुर्थः । एव श्रुत्या भवः । त-
द्वयं लिङ्गप्रवचनतः सह चतुर्भङ्गिकोक्तम् ।

संप्रति दर्शनादिभिः सह चतुर्भङ्गिकाप्रतिपादनाधेमाह —

एमेव य लियेषां दस्यमादी उ होलि भंगा उ ।

भइएतु उवरिमेसु, होडिप्रपदं तु कड्डा ॥ १८ ॥

एवमेव-प्रवचनप्रतेत प्रकारेण लिङ्गन सह दर्शनादिषु भङ्गा
भवन्ति-ज्ञानध्याः । उक्तं च उपरिर्लेखे सपेक्षपि भावना-
पर्यन्तं प्रवचनतः लिङ्गनस्यैव पदं त्यज्यं त्यक्त्वा च तदनन्त-
रं द्वितीयपदं गृहीयात् । अभिप्रवृत्तं च तनापि सह चतुर्भ-
ङ्गिकमप्येव याज्यम् । तथाप्युपरितेनेषु सर्वेषु भङ्गेषु तदप-
स्तनं पदं त्यज्यं । अतस्तनमनन्तरमाधेयम् । तथाप्ययमेव
क्रमः एवं तावद्वाच्यं यावदन्तिमपरद्वयचतुर्भङ्गिका । इह
लिङ्गन सह दर्शनादिषु भङ्गस्या कृता तत्र लिङ्गप्रवृत्तपुन-
राहं ततः प्रवचननापि सह भङ्गा द्वयस्याः त चास्मि प्रवचन-
साधर्मिका न दर्शनतः । एष साधर्मिक औपश्रमिक साध्यापश-
र्मिक वा । उक्तं च-“विचारितसंज्ञाया, एवयसहस्रमयया
न दंसणतो” । इति दर्शनतः साधर्मिका न प्रवचनतस्तीति-
करः प्रत्येकबुद्धयः तेषां स्यात्कन्तविरिवाद्, आह च-“ति-
रथय्य पत्तया, ना एवयस्येकसाध्या” । प्रवचनतोऽपि
साधर्मिको दर्शनतोऽपि समानदर्शनी । संचमध्यवर्त्तनं न प्र-
वचनतो नापि दर्शनत इति चतुर्थः । एव श्रुत्याः । उक्ता प्र-
वचनतः सह दर्शनस्य चतुर्भङ्गिका । संप्रति ज्ञानस्थान्येव-प्र-
वचनतः साधर्मिको न ज्ञानतः, एका द्विजानी एकस्त्रिजानी
चतुर्जानी केवलजानी वा ज्ञानतः साधर्मिको न प्रवचनतः
तीर्थकरः प्रत्येकबुद्धो वा प्रवचनतो ज्ञानतोऽपि तृतीयः । न
प्रवचनतोऽपि नापि ज्ञानतः इति चतुर्थः । एव श्रुत्याः । तथा
प्रवचनतः साधर्मिको न चारित्रतः भावकः, चारित्रतो न
प्रवचनतः तीर्थकरः प्रत्येकबुद्धो वा, प्रवचनतोऽपि साधुः,
न प्रवचनतो नाऽपि चारित्रन एव श्रुत्याः । तथा प्रवचनतो
नापि अभिप्रवृत्तः । साधर्मिकोऽप्यभिप्रवृत्तः । भावको यति-
वो उपगोप्यम्याभ्याभिप्रवृत्तत्वात् । अभिप्रवृत्ततो न प्रवच-
नतो निवृत्तः, तीर्थकरः प्रत्येकबुद्धो वा । उक्तं च-“साहस्र-
मयभङ्गद्वयं, नापयवयानिहतिरस्यसेया” । इति प्रवचनतोऽ-
प्यभिप्रवृत्ततोऽपि भावको यतिवो समानाभिप्रवृत्तः । प्रवचन-
तो नाप्यभिप्रवृत्त इति श्रुत्याः । तथा प्रवचनतः साधर्मिको न
भावनातो अभिभावनाकः भावको यतिवो भावनातः साध-
र्मिको न प्रवचनतः समानभावनाकस्तीर्थकरः प्रत्येकबुद्धो
निवृत्तः वा प्रवचनतोऽपि भावनातोऽपि समानभावनाकः
भावको यतिवो न प्रवचनतोऽपि नापि भावनातः एव श्रुत्याः ।
उक्ताः प्रवचनतः सह दर्शनादिषु भङ्गाः । संप्रति लिङ्गन सहो-
पकन्त-लिङ्गनः साधर्मिको न दर्शनतः निवृत्तः, दर्शनतः साध-

र्मिको न लिङ्गतः । प्रत्येकबुद्धस्तीर्थकरो लिङ्गतोऽपि समानव-
र्त्तनी साधुः । नापि लिङ्गतो नापि दर्शनतः एव श्रुत्याः । तथा
लिङ्गनः साधर्मिको न ज्ञानतः निवृत्तः विविचजानी वा सा-
धुः ज्ञानतो न लिङ्गतः समानजानी भावकः प्रत्येकबुद्धस्ती-
र्थकरो वा लिङ्गतोऽपि ज्ञानतोऽपि समानजानी साधुः न लिङ्ग-
तोऽपि नापि ज्ञानतः एव श्रुत्याः । तथा लिङ्गतो न चारित्रतो-
निवृत्तः विविचचारित्रिकी वा साधुः चारित्रतो न लिङ्गतः प्रत्ये-
कबुद्धस्तीर्थकरो वा, चारित्रतोऽपि लिङ्गतोऽपि समानजा-
रित्री साधुः । न लिङ्गतो नापि चारित्रतः एव श्रुत्याः । तथा
लिङ्गतो नाभिप्रवृत्तः विविचभिप्रवृत्तः साधुनिवृत्तः वा अ-
भिप्रवृत्ततो न लिङ्गतः समानाभिप्रवृत्तः भावकः प्रत्येकबुद्ध-
स्तीर्थकरो वा, लिङ्गतोऽप्यभिप्रवृत्ततोऽपि समानाभिप्रवृत्ती
साधुः लिङ्गतो नाप्यभिप्रवृत्तः । एव श्रुत्याः । तथा
लिङ्गनः साधर्मिको न भावनातः विविचभावनाकः साधु-
निवृत्तः वा, भावनातो न लिङ्गतः समानभावनाकः भावकः
प्रत्येकबुद्धस्तीर्थकरो वा, लिङ्गतोऽपि भावनातोऽपि समा-
नभावनाकः साधुः, न लिङ्गतोऽपि न भावनातः एव श्रुत्याः ।
तदवमुक्ता लिङ्गन सह दर्शनादिषु भङ्गाः । संप्रति लिङ्गपदं
त्यक्त्वा दर्शनपदमभिप्राश्रयते । तन मग्नं ज्ञानादिषु उच्यते ।
दर्शनतः साधर्मिको न ज्ञानतः, साध्यादर्शनी वा एकः केवल-
जानी एका द्विजानी ज्ञानतः साधर्मिको न दर्शनतः समा-
नजानी विविचदर्शनी दर्शनतोऽपि ज्ञानतोऽपि समानदर्श-
नजानी । न दर्शनतोऽपि न ज्ञानतः एव श्रुत्याः भङ्गाः । तथा दर्श-
नतः साधर्मिको न चारित्रतः समानदर्शनी भावकः चारि-
त्रतो न दर्शनतः समानचारित्रि विविचदर्शनी साधुः,
चारित्रतोऽपि दर्शनतोऽपि समानदर्शनचारित्रि साधुः, न चारि-
त्रतोऽपि नापि दर्शनतः एव श्रुत्याः । तथा दर्शनतो न अभिप्र-
वृत्तः समानदर्शनी विविचभिप्रवृत्तः भावकः साधुवो, अभिप्र-
वृत्ततो न दर्शनतः, सामानाभिप्रवृत्ती विविचदर्शनतः भावकादिः,
दर्शनतोऽपि अभिप्रवृत्ततोऽपि समानदर्शनाभिप्रवृत्ती न भावका-
दिः न दर्शनतो नाप्यभिप्रवृत्तः एव श्रुत्याः । तथा दर्शनतो न भा-
वनातः । समानदर्शनी विविचभावनाकः भावकादिः, भाव-
नातो दर्शनतः समानभावनाको विविचदर्शनतः भावकादिः,
दर्शनतोऽपि भावनातोऽपि समानदर्शनभावनाकः भावकादिः,
न दर्शनतो नापि भावनातः एव श्रुत्याः । तदवमुक्ता दर्शननापि
सह ज्ञानादिषु भङ्गाः साधुना दर्शनपदमपहस्य ज्ञानपदमभि-
प्राश्रयते । तन सह चारित्रादिषु प्रवृत्त्यन्ते । ज्ञानतः साधर्मि-
को न चारित्रतः समानजानी विविचचारित्रसाधुः यति-
वा-भावकः चारित्रतः साधर्मिको न ज्ञानतः समानचारित्रि
एकः केवलौ एकः लुप्तस्थः । ज्ञानतोऽपि चारित्रतोऽपि
समानचारित्रचारित्रि साधुने ज्ञानतोऽपि न चारित्रतोऽपि एव
श्रुत्याः । तथा ज्ञानतो न भावनातः सामानाभिप्रवृत्तः विविचभा-
वनाकः भावकादिः अभिप्रवृत्ततो ज्ञानतः । सामानाभिप्रवृत्तः विविचजानी
साधुस्तीर्थकरः प्रत्येकबुद्धो वा, ज्ञानतोऽप्यभिप्रवृत्ततोऽपि स-
मानजानीभिप्रवृत्ती साध्यादिः, न ज्ञानतो नाप्यभिप्रवृत्ततः श्रुत्या
एवः । तथा ज्ञानतो न भावनातः सामानाभिप्रवृत्तः विविचभा-
वनाकः भावकादिः । भावनातो ज्ञानतः समानभावनाको विवि-
चजानी भावकादिः । ज्ञानतोऽपि भावनातोऽपि समानाभिप्र-
वृत्तनाकः । भावकादिने ज्ञानतो नाऽपि भावनातः एव श्रुत्याः ।

सि-स्नाधादौ, न च क्षीयगुणहेतुः संयुक्तः क्षयगोः, 'सुधु-
संप्रसन्नः' इति-इति अदृष्टान्ते परामर्शः, ते अदृष्टाः
'सुधुगुण'नि-सुधुगुणा अपि सन्तः 'संस्थ'ति-प्रशस्ति-सुधु-
गुणा मूलानि, तेनैव 'सुधुगुणसंस्थ' ति-साधिमम्,
'इति' ति-इति इत्यदृष्टानां परामर्शः ते अदृष्टाः सुधुगुणा
इत्यधनन्तरमाधोपन्यस्तप्रकारः एकः सूचित इति 'सम-
धुमिन्' व संस्थ'इति 'सर्व'इति चेत् सुधुगुणसंस्थमाधो-
साधवः समाना इतर च-असंभोगा इति च, स्तम्भै-
गिका आसाम्भोगिकाश्चैत्यैः । औद्यो ।

साहसिमयबुद्धय-साधमिकापुण्ड्रह-न० । सम्प्रत्ययः
साधुः साध्या आवकः भाविका च एतौ कुरुलमार्ग-
प्रवृत्तानामतिशये, औ० ।

साहसिमयचेष्ट-साधमिकचैत्य-न० । सारितकलाध्वानां
प्रतिकृतिरूपं चैत्यं, जी० ।

साहसिमयविविध-साधमिकत्वविमय-पुं० । सम्प्रत्यय-
इष्टे, अ० १० उ० ।

साहसिमयपीड-साधमिकपीडि-स्त्री० । समानधर्मजनविष-
यप्रसन्नयवास्ये, कार्ये कारणोपाहारं सामानधर्मका-
नुरागे, पञ्जा० ३ वि० ।

साहसिमयवम-साधमिकर्म-पुं० । वज्रान्तरिकसमान-
धार्मिकजन, पञ्जा० ६ वि० ।

साहसिमयवच्छ-साधमिकवात्सल्य-न० । साधमिकाणां
निमग्नसंभोजनं, ७० । साधमिकाणां वात्सल्यमपि प्रति-
वर्षे यथाशास्त्रं कार्यं, सर्वेषां तत्कारणशोभनायैकशब्दा-
नामवर्षं तत् कार्यं समावर्षमात्रं हि प्रायेण बुधाणां, यतः
" सर्वैः सर्वे विधेः सर्वे-संख्यालक्षणपूर्विणः । साधमिका-
दिसंख्या-लक्षणस्तु मितानां कश्चित् " ११ । तेषां महत्पु-
ण्यलक्षणसंगमार्गं प्रतिपत्तु फलमनुसमेव वनः ।
" एतत् सत्यधर्मा, साहसिमयवच्छं तु एतत् । सुवि-
तुलायं तुलिका, दो वि चतुर्दशैर् भावधारैः ११ " सा-
धमिकवासत्येनैव च राजाभ्यानिधिसंख्यामग्नतादयं रा-
जपिण्डस्य सुवीर्यमकटपट्यादिति तद्विधिसंवेद्य-अतिसा-
मर्थं प्रयत्नकट्यादिसाधमिकाशामग्नया तु स्वपुत्रादि-
जन्मोत्पत्तेरिदोहोऽप्यस्मिन्प्रागि प्रकरोते साधमिकजनानां स-
र्वानेव विमग्नसंभोजनवत्सल्यं सर्वं पश्यतुल्यकारिभ्योप-
तिपुण्ड्रस्वरं किंशकपुष्पेन संविभक्त्यः प्रवरजानुजं ना-
माव्यजनसहितविशिष्टमोजनत्वमूल्यवत्कारणविधानम् ।
आर्षभजनमात्रं च स्वधर्म्येनाऽऽनुसरणम् । अन्य-
रायसेवाया विमग्नसंवेद्यः पुनः सर्वभूमिकप्रत्ययम् ।
उक्तमपि- " न कार्यं सैवतुल्यं, न कार्यं साहसिमिकाया
वच्छं । विमग्नसंभोजनमात्रा, च आरितो आरितो
अस्मै ११ " धर्मं च विपिकतां तेन तेन प्र-
कारेण स्वैकारोप्यं, प्रकाशतां च सारितकलापकव्यजन-
सौधमिकारणम् । यतः- " सारितो, सारित सैव, अन्येणा
प्राज्ञाया । साधारणा विमग्नसंभोजनं, सौधमिक विमग्न-

इति ११ " एतदर्थं च विमग्नसंभोजनस्य साधमिक-
कारणं, तथा कुलसंभोजनस्य विमग्नं वारणा, एतयोश्च
संततं किमर्थमात्रं हि कस्यचित्प्रसन्नवृत्तस्य निमग्नसं-
भोजनोक्तं, किं आदिकुलोपपन्नस्य त्वयं प्रवर्तितुमि-
त्यारिवाक्यैः सोपात्म्यं प्रेरयं बोधना, तथा तत्रैवाऽऽसक्त-
स्वसितोर्भी धिग्नं ते जन्मत्यादि निपुणसंभोजनमार्ग-
का प्रतिकारणा । उक्तं च- "पण्डितं वारणा तु ता, अथापारस-
वारणा । बुद्ध्या चोपपन्नो होह, तद्वत् पंडितोपपन्नो ११ " ति ।
तच्च भाववात्सल्यम् । यतो दिनकृत्यं 'साहसिमिकायां वच्छं,
एवं अर्थं विमग्नसंभोजनं । धर्मद्वारेणैव सौधमिकं, सर्वप्रकारं चै-
व ११ " साधमिकाणां वात्सल्यमिति दर्शयति प्रत्येयवास-
त्यम्, अर्थमिति भाववात्सल्यमिति तदर्थः ११ इत्येव च ते-
षां प्रतिपत्तिरप्येव यतो नैः सह कलहार्ति, यतः "विमग्नं
कलहं सैव, सत्वदा गतिर्यथा । साहसिमयैः सति तु, जीवी
एवं विमग्नसंभोजनं ११ । अत्र वदतु सत्वदा-विमग्नसंभोज-
नं वल्लं यमि । आसायं तु सो कुप-इति निमित्तो सौधमिक-
धुष्टे ११ " इति साधमिकवासत्यपारम् । ७० २ वि० ।
(साधमिकस्य वैवाच्यकरणफलम् महाशयः) मुष्टं पृष्ठ-
मागे गतम्)

साहसिमयेयावच्छ-साधमिकवैवाच्य-न० । साधमिकाः का-
धोवां वैवाच्यं, औ० ।

साहसिमया-साधमिकी-स्त्री० । सधमिकायां सधम्या, ७०
३ उ० ।

साहय-संह-वि० । संविते, तं० । प्रा० २० ।

साहयमोक्ष-संहतवीनन्-न० । ऊर्ध्वार्कं उज्ज्वलादिका-
ष्ठं, जी० । "साहयमोक्षं उज्ज्वलकाष्ठम्" संहतवीनन् नाम
ऊर्ध्वार्कमुज्ज्वलादिनाकाष्ठम्-तच्च मध्यं तनु उभयोः पार्श्व-
योर्द्वयं मुण्डं प्रतीतम् दर्पणश्चेन्द्रावयवे समुदायोप-
चारादप्युपपन्नं मुण्डं । जी० ३ प्रति ४ वि० ।

साह-संह-पा० । संवरणे, " संहृतेः साह-साहृते " १० । ४ । ८२ इति संहृतेः साहान्तः । संहृतेः ।
पा० । मयै, संहृते ३ उ० ६ उ० । आहतं ।

साहर्ग-साहर्क-पुं० । कर्पके, नि० ७० २ उ० ।

साहर्ग-सहर्ग-न० । देवेन नयने, अ० ६ श० ३१ उ० ।

साहर्ग-सहर्ग-वि० । अन्यत्र नयने, अ० ६ श० ४ उ० ।

साह्रावित्त-सहर्ग-अव० । मोचयितुमित्यर्थे, कर्त्त० १
कर्म २ कथं ।

साह्रिज्जमाय-सहियमाय-वि० । नीयमानं, जं० १ वृ० ।
जी० । आहोः । यत्कारिणं शिष्टीकरणं इदमिति वि-
स्तारितं तदुपभोजनं (सह्यमायं सहियमायमुच्यते) औ० ।

साह्रिज्जमाय-सहियमाय-वि० । सहियमायस्यैव
इत्यर्थस्य साधमिकमिदमिति भावः । भिदाचरे, औ० ।

साह्रिज्जमाय-सहर्ग-अव० । मयैः संहितमित्यर्थे, अ० ६ श०
४ उ० ।

साहित्य-संहत-वि० । नीति, स० । तस्माद्व्यवस्थिते, ग० ।
अधि० । प्रथ० । स्था० । आवा० । पञ्चा० । दानानुचितं
सन्धिषु युधिष्यादिषु अभिलेखे वा केयुचित्पात्रेषु निखि-
प्य तेषां रिखीकृतपात्रकेष्वेव भङ्गं दत्तं उपायसाधये, ध० ३
अधि० । पं० ७० । (संहतद्वयम्) 'एसया' शब्दे तृतीयभागे
१६ पृष्ठ उक्तम् ।)

साहस-साहस-न० । आकार्यकले, सूत्र० १ भू० ४ अ० १ उ० ।

साहस-वि० । सहस्रमूल्य, सू० ३ उ० ।

साहसकारि(त्र)-साहसकारिन्-वि० । साहसं कर्तुं शीलम-
स्येति साहसकारी । आकार्यकारिणि, सूत्र० १ भू० १० अ० ।
(अत्रोदाहरणम्) । 'आउकस्य' शब्दं द्वितीयभागे २७ पृष्ठ
गतम् ।)

साहसविजयि-साध्वसविजयित-वि० । अविश्वस्य प्रवृत्तिः
साध्वसं तद्विजयितः । सम्मुखीभूय युद्धप्रदानलक्षणसाध्व-
सरहिते, ध्य० १ उ० ।

साहसिय-साहसिक-पुं० । सहसाऽविमशोकंन बलेन वर्त-
ते इति साहसिकः । आविर्भवमर्थमविभाष्य प्रवर्तमाने, स्या० ।
अवितर्कितकारिणि, ज्ञा० १ भू० २ अ० । धैर्यवति, प्रश्न०
३ आश० द्वार । सात्त्विक, स्त्री० । अविश्वस्य पापकर्मनिवृत्ते,
दशा० ६ अ० । अहृत्यकरणपरे, दशा० ६ अ० २ उ० ।
अस्मदीयकारिणि, ज्ञा० १ भू० १८ अ० । सहसाऽविनश्य-
प्रवर्तते इति साहसिकः पुरुषः, तत्प्रवर्तितत्वासाहसिकः ।
साहसिकप्रवर्तिनं प्राणानिपतं, प्रश्न० १ आश० द्वार ।

साहस्विय-साहसिक-पुं० । सहस्रार्थार्थिनि मञ्जे, ध्य० १ उ० ।

साहस्वी-साहस्वी-स्त्री० । सहस्रे, भ० १ श० १ उ० ।

साहा-शाखा-स्त्री० । "सद्यधधमा" ॥ ८ । १ । १८७ ॥
इत्यनेन सत्यं हः । एकाकार्यसंततायेव दृक्कृत्युपगन्वये वि-
धत्तानाद्यपुरुषसंततां, यथा अस्मदीया वरस्थाभिनाम्नी 'व-
हरी' शाखा । विशेष० । एकदेशे, कल्प० १ अधि० ६ क्षण ।
पञ्चभे, ज्ञा० २ भू० १ सू० १ अ० ७ उ० । वृक्षशाले, दशा०
४ अ० । वृक्षभुजायाम्, दशा० ६ अ० २ उ० । स्था० । स्पृताः
शाखाः स्वभावाः । प्रशाखाः । सम्प्र० ३ काण्ड । उत्त० । नि० ७० ।
वेदस्य श्रुतिमन्त्राङ्गपठे, ज्ञा० म० १ अ० । "साहाहे उं सहो-
हे उं महामांहे पञ्चम्वर" वशीकरणदिप्रयोगः स्थाप्यहतेः स-
न्धिनिर्मितनिमित्तमित्यर्थः । स० ३० सप्त० ।
स्वाहा-अव्य० । देवतायै द्रव्यत्वागायं प्रयुज्यमाने शब्दे,
प्रति० ।

साहाय्यसाह-पुं० । अयं पारसीकः शब्दः । राजामपि राजनि,
नि० ७० १ उ० ।

साहाय्य-शाखाभङ्ग-पुं० । वृक्षशालैकदेशभङ्गे, दशा० ४ अ० ।

साहाय्य-शाखामृग-पुं० । बानरे, पाण्ड० ना० ।

साधारण-साधारक-वि० । सामारे, ज्ञा० म० १ अ० ।

साधारण-साधारण-न० । सामान्ये, ज्ञा० म० २ भू० १ सू० १
अ० १ उ० । द्रव्यकारणे, "कारणेति वा कारणं नि वा सा-
धारणंति वा पण्डितः" ज्ञा० सू० १ अ० । द्रव्या० । आच० ।

ज्ञा० म० । संकीर्णं, विशेष० । आवा० । स० । साधारण-
शरीरनामकमोक्षपरिनि, प्रश्न० १ आश० द्वार । अन-
न्तकारिक, प्रथ० ४ द्वार । नि० ७० । उपकारे, स० ३०
सम० । (साधारणव्यवस्थितिकायिकानामपि किं सर्वकाल-
शरीरावस्थामाधिकृत्य किं प्रत्येकशरीरतन्मुन कस्मिंश्चिद्-
वस्थाविशेषेऽनन्तजीवत्वमपि संभवतीति । अणुन्त-
जीव । शब्दे प्रथमभागे २६४ पृष्ठ उक्तम् ।) । "वण्यफह"
शब्दोऽपि पठभागे उक्तम् ।)

सम्प्रति साधारणलक्षणमाह—

समयं वक्तव्यं, समयं तेषां शरीरनिष्पत्तिः ।

समयं आधुन्यगहणं, समयं ऊपमनीसासो ॥६॥

इकस्स उ जं गहणं, बहुल साधारणतां तं च ।

जं बहुप्राणं गहणं, समामभो तं पि इकस्स ॥६॥

'समयमि' त्यादि गाथाद्वयम्, समयं—युगपद् व्यु-
त्क्रान्तानाम्—उत्पन्नानां सत्तां तेषां—साधारणजीवानां
समकम्—एककालं शरीरनिर्भूतिर्भवति, समकं च प्रा-
णापानप्रवृत्तिः—प्राणापानयोर्व्यपुद्गलोपादानम्, ततः समक-
म्—एककालं तदुत्तरकालमात्रेण बुद्ध्यासक्तिः आसीत् । त-
था एकस्य यत् साधारणविपुलानां प्रवृत्तं तद्वयं बहुना-
मपि साधारणजीवानामवस्थम् । किमुक्तं भवति?—यत् सा-
धारणिकमको शृङ्गानि शेषा अपि तच्छरीराश्रिता बह-
वोऽपि तद्वयं गृह्यन्तीति, तथा च यद्वृत्तानां प्रवृत्तं
तत्संज्ञादेकं शरीरं समावेशात् एकस्यापि प्रवृत्तम् ।

सम्प्रत्युक्तार्थोपमहारमाह—

साधारणमाहागे, साधारणमाधुन्यगहणं च ।

साधारणजीवाणं, साधारणलक्षणं एयं ॥६॥

नर्त्तयाम्येकशरीराश्रितानां जीवानामुत्पत्तिकारेण यत् सा-
धारणं स, साधारणः, सूत्रं नपुंसकनानिदेशः आश्रयत्वात् आ-
हारः आहारयोग्यपुद्गलोपादानम्, यच्च साधारण्यं प्राणा-
पानयोग्यपुद्गलोपादानम् उपलक्षणमेतन् यौ साधारण्यबु-
द्ध्यासक्तिः आसीत् । या च साधारण्य शरीरनिर्भूतिः एत-
त्साधारणजीवानां लक्षणम् । प्रश्न० १ पद ।

सम्प्रति पर्याप्तापर्याप्तभेदेन प्रत्येकसाधारण्यव्यवस्थितजी-
वानां प्रमाणादमाह—

पक्षेया पञ्जला, पयस्स अमलभागमिता उ ।

लोमाऽमलापञ्ज-क्षेया साधारण्यमर्था ॥१०॥

एहं रूरीहेहि, पच्यकस्ये तं पक्षिणा जीवा ।

सुहृदा आशागिष्ठा, चक्षुष्पक्षां न तं हि ॥१०॥

'पक्षया पञ्जला' इत्यादि । पर्याप्ताः प्रत्येकव्यव-
स्थितजीवाः घनीकृतस्य सस्यमन्त्रिनः प्रतरस्य असंख्ये-
यतमं भागं यावन्त आकाशवेदेश्वास्मात्प्रमाणा यव-
न्ति, अपर्याप्तानां पुनः प्रत्येकतदजीवानामसंख्येया
लोकाः परिराम्ये, पर्याप्तानामपर्याप्तानां च सा-
धारण्यजीवानाम् अनन्ता लोकाः । किमुक्तं भवति?—असंख्ये-
यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणा अपर्याप्ताः प्रत्येकतरङ्ग, अनन्त-
लोकाकाशप्रदेशप्रमाणाः पर्याप्ता अपर्याप्ताश्च साधारण्य-
जीवा इति । प्रश्न० १ पद ।

साधारणकल्प-साधारणकल्प-पुं० । शृणोपध्याद्विज्ञाधारण-
सामान्यार्थम्, पं० भा० ।

एषो साधारणं बोद्धं ।

सेज्जुवहिमायआहा-रमेव साहार तइ य अणुकेपा ।
आदिपणमं तु तुल्लं, भयं अणुसासणं तु ॥
सेज्जुवहिमायआहा-रं पसिद्धा एते हंतोति चचारि ।
साहारणकपे पुण, मूलगुणा उचरगुणा य ॥
साहारणं तु किं पुण, सेजादुप्पादगाय सव्वेति ।
सामसगुणा ते उ, तम्हा साहारणं जाय ॥
आदिपणमं दुतुल्लं, जायसु सेजाति जाव साहार ।
टियमड्डियाय दोंह वि, एते खलु हंतोति तुल्ला तु ॥
अहवादिपणमूलं, (गुण)पंचेते हंतोति दोषहि तुल्ला तु ।
समसाय व समर्थीय व, तम्हा साहारणं जाय ॥

दारं ।

अइयमणुप्रासर्णीति, अणुकंपण सायस चि एगट्ठा ।
कांइ कदाइ अणुउणो, य तरवि अणुसासणं काउं ॥
सुमहारियणं, हंतोति विसुद्धो य अंतरेप्पा से ।
तस्म व हंतोति वताइ, पंच वि साहारणं तु ॥
आया तित्थकाराणं, सामसा संजतायं सव्वेति ।
सुद्धं वि तत्पमाए, अणुसासणं कुणति जो तु ॥
तेसि अणुकंपया णि-च्छएण जम्हा उवड्डिता हंतोति ।
तेणऽणुसट्ठिअणुकंपा, एगट्ठा हंतोति यायव्वा ॥
साहारकण्यो एसो । पं० भा० ५ कल्प ।

इयाणि साहारणकण्यो तथ्य गाढा-सेज्जोवहि, सो कहं भवइ,
उचयंत-शृणोपध्याहागम्रिभिः आयत्तो । कहं सो साहार-
णो भवइ, उचयन-एवं मायि आहागईणि सोहर्दनाणं म-
हच्चयाणि साहारणानि भवति सामान्यानीत्यर्थः । सर्व-
मि पि आहागई सोहर्दयत्ताणं संयत्ताणं संजयाणं तयाणि
विघटंत आध्याययंगमयुक्ताणाम् । अणुकंप वि वा अणुवासणं
ति वा एगट्ठा । कम्मं काइ अनित्तो न तरइ अणुवासिउं न
सुहमरियाय सुत्तयत्तदुमयाणं अवावड्डित्ति काउं वथया-
याइयु वा सेविभायं भावसुखा पुण तस्स वि साहारणानि
भवान्त वेव । एस साहारणकण्यो । पं० सू० ५ कल्प ।

साहारणगुणप्यंसा-साधारणगुणप्रशंसा-ली० । लोकलो-
कारयोः सामान्यानां गुणानां प्रशंसायाम्, च० १ अणि० ।
साहारणद्विय-साधारणस्थित-मि० । साधारणव्यवहृतिस्थे,
व्य० ४ उ० ।

साहारणार्थ-साधारणानामन्-न० । नामकर्मभेदे. कर्म० ६
कर्म० । आ० । यदुपादानमनानां जीवानां साधारणमेकं शरीरं
भवति तत्साधारणं नाम । कर्म० १ कर्म० । प्रव० । ननु
कथमनन्तजीवानामेकं शरीरमुपपद्यते । तथाहि-य एव प्रथ-
ममुत्पत्तिमागमनं तच्छरीरं मिथ्यादि तमनेन च सत्त्वोत्प-
दो ।

मा क्रोडीकृतं, ततः कथं तन्नाम्येषां जीवानामवकाशः न जनु
देवदत्तशरीरं देवदत्त इव सकलशरीरस्य सद्भाग्योप्यानुगम-
पुरस्सरमन्येऽपि जीवाः प्रादुस्सन्ति तथा दृशेनात् । अपि-
च-सत्यवकाशे येनैव तच्छरीरं निष्पाद्याभ्यास्यानुसमनन
क्रोडीकृतं स एव तत्र प्रधान इति तस्यैव पर्योतापराधस्यव-
स्था प्राणापानादियोग्यपुत्रलोपादानं वा भवेन्न शक्यामिति ।
तदेतदस्यकृद् जिनवनवपरिज्ञानाभावात्, न ह्यनन्ता अपि
जीवास्तथाविधकर्मोद्भवसाध्यतः समकर्मवार्थानिदृश्यम-
चित्तुमिति, समकर्मव तच्छरीराश्रिताः पर्यायि निर्वर्त्तयितु-
मारभते, समकर्मव च पर्याया भवन्ति, समकर्मव च प्राण-
पानादियोग्यामुत्पन्नानादृते । यथैकस्य पुत्रलाभ्यवहारस्य त-
द्व्यपामनन्तानामपि साधारणम् । यथानन्तानन्ततद्विचि-
त्तस्यापि जीवस्य ततो न काचित्पदुपपत्तिरिति । पं० सं० ३
द्वार ।

साहारणशरीर-साधारणशरीर-न० । अमेकजीवसामान्य श-
रीरे, अ० २० शु० ३ उ० ।

सम्यति साधारणवन्स्पतिकार्विकप्रतिपादानार्थमाह-

से किं तं साहारणशरीरवादरवसंसइकाइया ? , साहा-
रणशरीरवादरवसंसइकाइया अणुपविद्धा पञ्चवा; तं जहा-
“अत्रम् पणए सेवा-ले लोहिणी मिहुत्थु हुत्थिभागा (य)
अस्सकषि सीहकसी , सिउंदि तत्तो सुसुडी य । ॥३३॥

रु कुएडरिया जीरु, छीरविराली तंहेव किट्टीया ।

हालिह सिगंवेरे य, आत्तुलुगा भू(म)लए इय ॥ ४४ ॥

कंठूयं कन्तुवकड, सुमत्तआ वलइ वेहेव महूसिगी ।

नीरुह सप्पसुयंघा, छिन्नकहा चेव वीयकहा ॥ ४५ ॥

पाढाविचवालुंकी, महुत्तरसा चेव रायवची य ।

पउमा मारिरे दंती-वेडि किट्टी वि वा अवरा ॥ ४६ ॥

मौसपणिय बुग्गपवणी, बीविपरसहे य रेणुया चेव ।

काओली खीरकाओली, तहा भंगी नही इव ॥ ४७ ॥

किमिरासि भइ मुच्छा, संगलई पेणुगा इय ।

किएहपउजे य हडे, हरतणुया चेव लोपाणी ॥ ४८ ॥

कण्हे कंदे वजे, खरणकंदे वेहेव खज्जुरे ।

एए अणंतजीवा, ये यावजे तहाविहा ॥ ४९ ॥

‘ से किं तमि ’ त्यादि । अथ के ते साधारणशरीरवाद-
रवन्स्पतिकार्यिकाः, स्मृतिराह-साधारणशरीरवादरवन्स्प-
तिकार्यिका अनकविधाः प्रवृत्तास्तथा-‘अवय’ त्यादि, एतं
च कचिदतिप्रसिद्धत्वात् कचिदर्थवशमतः स्वयमव-
गन्तव्याः ‘ जे यावजे तहाविहा ’ इति । येऽपि साम्य
उल्लस्यतिरिक्तास्तथाप्रकारा-उल्लप्रकारास्तेऽप्यनन्तजीवा हा-
तव्याः । प्रज्ञा० १ पद० जी० । सं० । (पृच्छयादीनां साधा-
रणशरीरवत्त्वं ‘पुडवीकाइय’ शब्दे पञ्चमभागे गतम् ।)

साहारमाण-संश्रियमाण-मि० । स्वस्थानाद्वलति तेन श्रिय-
माणे, व्य० ।

अइ साहारमाणं तु, वेडुंते जो उ दावए ।

दालए, अचलितो, छुडी एसोवि एमला ॥

अय वर्तयतुं साहयमाणं यो दापयेत् तस्य वचनेनः स प-
रिषेधस्तस्यास्यानात् मनोगप्यचलितो दद्यात्, एतत्सहि-
यमाणमुच्यते एषाऽपि यष्टी एषया द्रष्टव्या । व्य० ६ उ० ।

साहाय्य-स्वाभाविक-वि० । अर्द्धाग्र, आय० ४ अ० । वि-
श० । दश० । सहज, हा० १ अ० १ अ० ।

साहिज-साधयित्वा-अव्य० । साधने कृत्यर्थे, दश०
४ तस्य ।

साहित-साधयत्-वि० । प्रतिपादिते, सूत्र० १ अ० १ अ०
२ उ० । प्रज्ञ० ।

साहिरण-साधिकरण-वि० । साहाधिकरणेन साधिकर-
णः । युजायमुपास्थित, आ० ५ डा० २ उ० । कलहयति, स्था०
६ डा० ३ उ० । सह अधिकरणेन वर्तते इति साधिकरणः ।
कपायमायशुभमावाधिकरणमहिते, नि० चू० १० उ० ।

साहिरण(ण)-साधिकरणिन्-वि० । सह भावनाऽधिकरणे
न शरीरादिना वर्तते इति समासमात्तबधेः साधिकरणी ।
शरीरादिसहिते, 'साहिरणो जीव' साधिकरणी-स-
सारिणीयस्य शरीरेन्द्रियरूपाधिकरणस्य सर्वदैव सह-
चारिण्यासाधिकरण्यमुपदिश्यते शब्दार्थाधिकरणपक्ष्या
तु स्वस्मिमावस्थ तद्विग्नितरूपस्य सह वर्तित्वाजीवः
साधिकरणीमुच्यते । प्र० १६ श० १ उ० ।

साहिदुषलव स्वाभीष्टार्थलवे-पुं० । स्वामितार्थलक्षणासौ,
प्रति० ।

साहिय-साहित-वि० । सुष्ठु अहित-उपलब्धः स्वाहितः ।
सजातज्ञानादी, 'अयं स अयं धर्म, यापुनं ए साहिए ।'
आवा० १ अ० ८ अ० ८ उ० ।

साहिज-साहाय्य-न० । सहायक्यकरणे, व्य० ३ उ० ।

साहिया-साहिका-स्त्री० । गृहपट्टी, सू० १ उ० ३ प्रक० ।

साही-साही-स्त्री० । गृहपती, नि० चू० ३ उ० । आय० ।

साही-सारीकः शब्दः । राजनि, नि० चू० १० उ० ।

साहीय-स्वाधीन-वि० । अपरायने, दश० २ अ० । तं० ।

आवा० । स्वायत्त, हा० १ अ० ६ अ० ।

साहीयभोगवाचि(ण) स्वाधीनभोगत्यागिन्-पुं० । स्वजन-
क्रियमात्मघातकारागाधनास्वाधने, व्य० २ उ० ।

साहु-साधु-न० । 'ल-घ-ध-माम्' ॥ ८११८॥ इति घस्य

हः । प्रा० शोभने, सूत्र० २ अ० १ अ० । आवा० । औ० । निर्देशे,
हा० ११ डा० पुं० । सस्यशान्तदशनचचारित्र्यमौलं साधयतीति
साधुः । दश० १ तस्य । साधयति सस्यशान्तादियौरे-
पवर्गमिति साधुः । दश० १ अ० । साधयति-प्रापयति
विशुद्धक्रियाभिप्रायवर्गमिति साधुः । उक्त० १ अ० । विश० ।

साधयति ज्ञानादिशुद्धिर्मात्मामिति साधुः । समतां न सवे-
भूत ध्यायतीति निरुक्त्यायात् साधुः । साहायका वा सं-
यमकारिणे साधयतीति वा साधुः । दश० १ अ० । भ० ।

अभिलषितमर्थं साधयतीति साधुः । श्रृवापाजान्तिना
उत्प्रेत्यः । आ० स० ११ अ० । निर्वाणसाधकान् योगान्

साधयतीति साधुः । आय० ४ अ० । निर्वाणसाधक्या-
गसाधनान्साधुः । दश० १० अ० । अष्टादशशेषाणां वनेकं,
दश० ४ तस्य । सुवर्णी, दश० ४ तस्य । यती, पञ्चा० ११
वि० । मुक्तिसाधकं, विश० । यथावस्थितयती, आवा० २
अ० ३ अ० । ध० २० । मुनी, पा० । सूत्र० । ज्ञानदशमचारि-
क्रियापेन मात्समागम्यवस्थितयती, सूत्र० २ अ० ५ अ० ।
ज्ञानादिक्रियाभिर्मुक्तिसाधनमेष साधो, वे० प्र० १ सङ्ख० ।
धेष्ट, सूत्र० २ अ० २ अ० । आवा० । विश० । भित्तौ,
सूत्र० १ अ० १३ अ० । सदाचार, सूत्र० १ अ० ३ अ० १ उ० ।
पारमार्थिकयती, वे० व० ४ हा० । ब्रह्मचर्यादिगुणान्विते,
स्था० १० डा० ३ उ० ।

सन्धुषगुली साहु, स मेस इह खो पइखो इह हउ ।

अगुल्ला इति खेन्ना, दिहुतो पुण सुवसे च ॥ ११६१ ॥

शास्त्राङ्गुली साधुः एवेभूत एष न शेषा-शास्त्रावाद्या नोऽ-
स्माकं प्रतिज्ञाः पक्ष इत्यर्थः । इह न शेषा इति अर्थ हेतुः-साधकः
अगुणत्वादिनः ज्ञेयः । तद्गुणगृहणत्वादित्यर्थः । दृष्टान्तः
पुनः सुवर्णमाद्यैव ध्यानैरेकत इति गाथायः ।

सुवर्णगुणानाह—

विमपाइरमाययमे-भल्लत्थविण्ण पयाहियावते ।

गुरुण अइउम्भकुत्थो, अइ सुवसे गुसा हुति ॥ ११६२ ॥

विपधानि सुवर्णं तथा रसायनं वचनमभवे मङ्गलायं म-
ङ्गलप्रयोजनं विनीतं कटकादियोग्यतया प्रदत्तगावर्जनेम-
मित्तमे प्रकृत्या गुरु सारतया अदोक्ष सारतयैव अकुपनी-
यमत एवमप्री सुवर्णे गुणाः भवन्त्यसाधारणा इति गाथायः ।

राष्ट्रान्तिकमाधिकृत्याह—

इअ(इह) माहविमं पायइ, विजुअएसा रमायणं होइ ।

गुणओ अ मंगलत्थं, कुणइ विजुओ अ जांग ति ॥ ११६३ ॥

इति माहविष धानयानं, कर्णाच्चदं वैधापदेशास्तथा रसा-
यने भवत्यन एव, परिकल्पान्मुक्त्यं गुणतश्च मङ्गलायं क-
रानि, प्रकृत्या विनीतश्च योग्य इति कृत्वेय गाथायः ।

मगलुमामिपयाहण, गंभीरो गुरु अओ तहा होइ ।

कोहमिगहा अइउम्भो, अकुत्थो सुमीलमावेण ॥ ११६४ ॥

मार्गानुसारित्वं सर्वत्र प्रदत्तगावर्जना गर्भारक्षतया गु-
रुस्तथा भवति । कोपाश्रिताऽदाहो, ज्ञेयः अकुपनीयस्सदा-
श्वितेन शीलमावर्ततेति गाथायः ।

एवे दिहुतगुणा, सज्जम्भि वि एत्थ होति णायव्वा ।

ण इ साहम्माभावे, पायं जं होइ दिहुतो ॥ ११६५ ॥

एवे दृष्टान्तगुणा विपधानित्यादयः साध्यव्यवस्था साधा-
र्मेवास्त-ज्ञानयोः-नित साधयामात्र एकात्मनैव प्राया यन्
यस्माद्भवानि दृष्टान्ति इति गाथायः ।

चउकारणपरिसुद्धं, केसकेशवाहातलाणए अ ।

जे तं विमपाइरमाइहाइ गुणं मेसुअं होइ ॥ ११६६ ॥

चतुष्कारणपरिशुद्धं चैतज्ज्ञेयानि, कथं कुदेन तापेन ताड-
नया चति, यदेवेभूतं तद्विषयानिरसायनादि गुणलक्ष्यं भ-
यानि नात्यन्तरिक्षधीयानि गाथायः ।

इअरमि कदाईआ, विविहल्लस तौहसाराप ।

अवगारिणि अयुक्ता-वसणे अइनिबल्ल विंत्ता ॥११६७॥

इतरस्मिन् साधो कदाहो यथासंध्यमने, यदुत-विशिष्ट-
कथा-लक्ष्मी, तथैकनारत्नं कुतः अयमोरिणमुत्तराया तापः
अयमेतन्मतिमन्त्रे विस्ते ताडना, एवमप्येतिनि गमाथः ।

तं कसिणुसुखेविषे, होइ सुवर्षे नं सेसयं जुती ।

ख वि यामरूवमिसे-ख एवमगुणो हवेइ साहु ॥११६८॥

नक् कुम्भगुणोपेन सञ्जवत् सुवर्णं तस्मिन्, न शेषकम्
'युक्तिरिति' युक्तिसुवर्णं, नोपि नामक्यमात्रं चांशेन एव-
गुणव युक्तं सुवर्णं भवति । एवमगुणः सन्नुपेक्षणीयो भवति
साधुरिति गाथायः ।

जुत्तीसुवर्षयं पुण, सुवर्षयं तु जइ वि कीरित्त(जा) ।

ख हु होइ तं सुवर्षं, सेसहिं मुखेहिं सेतेहिं ॥११६९॥

युक्तिसुवर्णकं पुनः अनांसेमि, सुवर्णयणीमेव यथापि
क्रियन् कथंचित्तापि न भवति, तन्सुवर्णं—युक्तेषु विविधा-
तिवादिः सन्मिरेति गाथायः ।

प्रस्तुतमात्रकल्याह—

जे इह सुते मखिआ, साहुगुणा तेहि होइ सो साहु ।

वसणे जखमुव-खयं च संते मुखियाहिमि ॥१२००॥

य इह शास्त्रं भाणिता मूलगुणायः साधुगुणस्तेभ्यस्तस्य
साधुः, येषां सत्ता जायसुवर्णं च संति गुणार्थो विषया-
तिव्यादिरूप इति गाथायः ।

प्राधानिकमधिकृत्याह—

जो साहु गुणरहिआ, भिक्खं हिइइ य होइ सो साहु ।

वसणे जुत्तिसुव-खयं च संते मुखियाहिमि ॥१२०१॥

यः साधुगुणगहनः सन् भिक्षामटानं न भक्ष्यसौ साधुः, ए-
वं चरन्तं सना 'कवलन', युक्तिसुवर्णवद् असति गुणार्थो
विषयान्तिव्यादिरूप इति गाथायः ।

उहिइकडं छेइइ, छकायपमदखो घरं कुणइ ।

पक्षयं च जलगण, जो पिअइ कहयणु सो साहु ॥१२०२॥

उहिइय कते युद्धं आकुट्टिकया, पदकायमद्वेना निरपेक्ष-
तया, युद्धं करोति, देवयज्ञान प्रत्यक्षं च जलगतां प्राणिनां
यः विषयाकुट्टिकया पक्षः कथं तस्यो साधुर्भवति, नैवति
गाथायः ।

असे उ कसाईआ, किर एइ इत्य होन्ति खायव्वा ।

एआहिं परिक्खाहिं, साधुपरिक्खेह कायव्वा ॥१२०३॥

अन्ये साध्याः इयमभिधानि-कदाप्यः प्रागुक्ताः किल
एते उहिइयोकत्वाद्यः अत्र-साध्याधिकारं भवन्ति-हा-
तव्या यथाक्रमम् । किमुक्तं भवति—एताभिः परिक्खाभि-
वसाभिः साधुपरीक्षा इह-सत्सुक्रमे कर्त्तव्येति गाथायः ॥

निगमयआह—

तम्हा जे इह सत्ये, माहुगुणा तेहि होइ सो साहु ।

अभंतपुरिसुद्धेहिं, मोक्खसिद्धिं चि काऊण ॥१२०४॥

तस्माद् इह शास्त्रं भाणिताः साधुगुणाः प्रतिनिर्वाक्यान्वय-
स्तेः करणभूतेभ्यस्तसो भावसाधुः, नान्यथा । अन्यस्तस्यप-

विशुद्धिस्तेषां न द्वयमात्रक्येर्मात्रमिति कुर्यां भाव-
मन्त्रेण त्वेनुपपत्तेरिति गाथायाः । १०० व ०४ होइ ।
कुम्भसेपमपधानविकुपि, प्रति० । वि० वृ० । आनां-
दीति स्वभावतीति साधुः । साधनेन शास्त्रांसीति साधुः ।
१००१ आ० आचार्यां परिशिष्टाः स्वाभ्यंशका अपरे नू-
वाध्यायः सूत्रपाठकाः अन्ये त्वेनद्विगुणः सामान्यसाधव
व्यतिः । वि० । सकललोकावर्गमिन् शिष्टाचाररते, १०१
आचर ।

जिअलोअबंभुलीआ, सौहिं सिधुयो वारगो महाभागा ।

नाखइएहिं सितसु-कलमाइगा साहुणो सरणं द० १० ।

“जैवास्ति रंजराज-स्व तस्मिन् जैव वृक्षराज्यं । यत्सुखमि-
हैक साधो-लोकव्यवहारहितस्ये”ति । स्था० १०७० ३ वृ० ।
विहरतां सुखिणां वृक्षराज्ये, गच्छन्ति गच्छतां यः वृक्षराज्ये-
षो उतुक्ते भावे न विहरति, गच्छन्ति गच्छतां जिणकगियाया प-
क्षिणया आहारीया सुवर्णहारिया भं । मि० वृ० २०
उ० । आच० । आलवयिहारमात्रवृक्षमणस्यामवि-
मकमीमन्त्रायं यथैव साधुरिति । दश० ४ तस्य । साधुं
पक्षिणां यत्काहलादीहि कर्मबंधेने ति इत्येवमादि । आ०
वृ० ४ वृ० ।

सामभिसिसेमिय-भेया वत्तव्या बहुविह ति ।

अहवा नामाईण, छइह को कं नओ साहु ॥१२५८॥

सोउं सहइऊख य, नाऊख य तं जिणोवएसेण ।

तं सव्वनयविसुद्धं, ति सव्वनयमम्मयं जं तु ॥१२५९॥

चरखगुणसुद्धिआ होइ, साहु एस किरियानओ नाम ।

चरखगुणसुद्धिं जं, चरखनया विति साहु ति ॥१२६०॥

सो जेण भावसाहु, मव्वनया जं च भावमिच्छंति ।

नाख-किरियानओमय-जुतो य जओ सया साहु ॥१२६०॥

एता अप्रिगतायाः, नवरे 'अहवा नामाईणमित्यादि'

अथवा, नाम-स्थापना-द्रव्य-भावसाधूनां मयः का नयः

कं साधुमिच्छति ? इत्यादिकां वृक्षयनां भूत्या भ्रष्टाय

ज्ञान्या चावबुध्यन्त्यः । 'एस किरियानओ नाम' ति एष

ज्ञान्यानामभूतकियालक्षणो नयो—नीतिपक्षः । स्थितपक्षः

इत्यर्थः, यस्माच्चरखनया अरखन्तु यः परममन्यव्यकरणगुण-

सुस्थितमेव साधुं भवंत, नापरं, त्व च येन यस्माद् भावसा-

धुरिह शुभेति । सर्वनयाश्च यस्माद् भावसाधुमिच्छन्ति, ज्ञान-

क्रियानयोभययुक्त्यः यतः सर्वदेव भावसाधुमिच्छन्ते, तस्मा-

ज्ज्ञानाक्रियासुस्थितः साधुर्गम्ययं सत्यकृत् इति । विशेषः ।

इदानीं योऽनौ आचार्यादीनां वेद्यावृत्तकरः आलकु-

ल्लु भावयति स एभिर्दोषैर्विरहितो नित्याकृत्यः-

अलमं धमिरं सुविरं, खमगं कंहेभायमयलोहिणं ।

कोऊलपडिबद्धं, वेयावच्चं न कारिजा ॥१२६१॥ (भा०)

अलसं-अलसिनां सो वेयावच्चं न कार्यव्या, अर्द्ध कार-

वेव असमाचारी, 'सो आल्लेखेणं नाख अल्लेख' जार्थे । फ-

टिआ देवकालो, नाह पच्छा म्हायाणं जं । किंकि वेत्ति नण

आचार्यआइणं विराइणा । अहवा सो अएएए अचव

कम्मे निष्वाहिं होउ ति, ताहे तथ अकाले वचंतस्स तस्स ते चव दोसा। अथवा तासि धम्मसङ्घियथा सोस-
कण्ठोसे उस्सकण्ठोसे वा करेजा ठवियगदोसा वा। अइवा
आयरियाणे निमित्तं पय वा उस्सं उवक्कज्जा, एत
एवमाइया अलसे दोसा। प्रसिरो-बहुभक्कणं, सोवि ए
पटुवेपथ्यां, सो पदमं वेव अण्णो अइए हिइर गज्जं,
जाव सो अण्णो पज्जं हिइर ताव फिडिआ वेला।
अइवा तथेव पदमं ववह पक्का तथय ए चव वेला
होइ, ते चोस्सकण्ठादिआ दोसा अइवा तथ सहकुलं
पमूयं गेएहइ ताहे उगमदोसा न सुगमंति। सुविरो ताव
सुवर जाव फिडिआ भिक्खावेला। अइवा पदमं तथ गंतुं
अवेलाए पक्का सुवर ते चव दोसा। लमओ जइ अण्णो
हिइर ताहे आयरिआ परित्तावणादि पावंति। अइ लमओ
आयरिआणं गेएहइ ततो अण्णो परित्तावणादि पावइ।
कोहिआ पुच्चलामाओ फिडिआ सकाहिआ संता भण्णइ-
अइ अण्णो लमाम्, तं पि तुक्क पक्कएण न गेहामो।
अइवा धवं लमइ तथ भंडइ, अइवा ऊणं पाणेण वा
नेमणेण वा तथ वि कसति। माणिओ जर न अष्मिद्धजति
तां पुणो न पइ, का विस्सो सावमाणं ति?। माइआ
भइए अण्णसागरिअं भोआ एतं आणति। लोभिआ ज-
तिअं लमति तं सव्वं गइहति, एसणं वा लोभेणं पज्जजा।
काउडाहिल्लो जय नइदि पक्कइ तथ पेक्खेनो अक्खइ।
पडिअओ जो सुत्तयेसु अहिआ सो सो ताव अक्खइ जाव
कालंवेला जाया। एए दोसा तइहा एरिसं साहुं वयावणं
न कारेजा। आओ०।

साहुकार-साहुकार-पुं०। साधु कृतं तत्सुष्ठु कृतमिति वि-
द्ध्यतः प्रशंसायाम्, आ० म० १ अ०। पि० न०।

साहुजयाचरिय-साधुजनाचरित-न०। साधुजनैरासंविनं,
प्रश्न० ४ संब० द्वार।

साहुजीवि (श)-साधुजीविन्-पुं०। साधु-शोभनं परोपकार-
रूपैक जीवितुं शीलमस्य स साधुजीवी। सूत्र० २ ध्रु० ५
अ०। साधुना विधिना जीवितुं शीलं यस्य स साधुजीवी।
सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० ३ उ०। सूत्रांशं भ्रमणव्यापारं, पं० च-
२ द्वार।

साहुजेशिय-साधुयोनिक-पुं०। साधुपक्षके, नि० सू० १ उ०।

साहुशिक्षेवस-साधुनिक्षेवस-न०। साधर्मिकाणामशिया-
दिकारणैर्निक्षिप्तधार्क, नि० सू० १५ उ०।

साहुशी-साध्वी-स्त्री०। रत्नत्रयधारिण्यां भ्रमणायाम्, ध० २
आध०। तपस्विन्याम्, पञ्चा० २ विव०। आ० सू०। तथा
साध्वी भ्रातृजानामपे इवाक्यानं न करोतीत्युक्तगणि कुत्र
प्रश्ने स्मर्याति। अत्र दशकालिकवृत्तिप्रमुखग्रन्थमयं य-
तिः केषलभ्रातृ सभाप्र व्याख्यानं न करोति रागहेतुवादि-
तुक्कमन्ति, एतदुत्तुसारंणं साध्व्यपि केषलभ्रातृसभाप्र व्या-
ख्यानं न करोति रागहेतुवादिनि क्षायते। ही० ३ प्रका०।

साहुदंसख-साधुदर्शन-न०। मुनिजनावलोकने, पञ्चा० ७
विव०।

साहुदंसखभाव-साधुदर्शनभाव-पुं०। मुनिजनावलोकनाध्य-
वनाय, पञ्चा० ७ विव०।

साहुदासी-साधुदासी-स्त्री०। मधुरानगरीवास्तव्यस्य जि-
नदामस्य भावकस्य भार्यायाम्, आ० सू० १ अ०। कल्प०।
साहुधम्म-साधुधर्म-पुं०। भ्रमणसंवन्धिवारिधर्म, पञ्चा०
११ विव०। (स च क्षान्त्यादिको दशविधः ' अण्णगाध-
म्म ' शब्दे प्रथमभागं २७६ पृष्ठं दर्शितः ।)

साहुभाव-साधुभाव-पुं०। मालवदेशमण्डलं १८५ संवत्सरे
श्रीनिमिनाथस्य मन्दिरनिर्माणकारके, स्वनामक्याते शुध-
तो, ती० ४ कल्प।

साहुमग्ग-साधुमार्गी-पुं०। मुनिपथे, ग० १ अधि०।

साहुमाइ-साधादि-पुं०। निम्नशाक्यायौ, पञ्चा० १३ विव०।

साहुमाणि (श)-साधुमानिन्-त्रि०। आत्माकर्थायाऽसद-
उद्धानमानिनां, सूत्र० १ ध्रु० १३ अ०।

साहुया-साधुता-स्त्री०। साधुभाव, उक्त० २ अ०।

साहुयंग-साधुरंग-पुं०। जिनचन्द्रसूरिशिष्यपुत्रप्रधानशिष्य-
सुमानसागरशिष्यविद्याशिरार्थशिष्ये, अष्ट० ३२ अष्ट०।

साहुरक्षिय-साधुरक्षित-पुं०। स्वनामक्याते स्थिते, एष
मित्रवाचकत्तमाभ्रमणानामादेशः। साधुरक्षितत्तमाभ्रमणः
पुनरगं भ्रूयत। ध्य० १ उ०।

साहुयण-साधुयत्त-पुं०। सोमसुन्दरमुकुटां शिष्ये, ग०
३ अधि०। स०। येन सोमप्रभसूरिचरितयतिजीतकल्पस्य
ज्ञातः कृतः। पञ्चा० १ विव०।

साहुली-देशी-स्त्री०। वृत्तशास्त्रायाम्, नि० सू० १ उ०।

साहुलस्य-साधुलूपक-त्रि०। साधुमापके, सूत्र० १ ध्रु० ३
अ० १ उ०।

साहुवग्ग-साधुवर्ग-पुं०। साधुनां वृन्दे, ग० १ अधि०।

साहुवयस-साधुवचन-न०। असत्यसत्यासूयावचनपरित्यागं,
संथा० उद्धाटापौरुषीत्यादिकं विभ्रमकारिणि, ध० २ अधि०।

साहुवस-साधुव्यसन-न०। दुष्टराज्यादिजितनार्यां शिष्ट-
जनानामार्पादं, नि० सू० ६ उ०।

साहुवाय-साधुवाद-पुं०। वर्षवाद, रथा० १० डा० ३ उ०।
आ० म०। ही०।

साहुसक्खिय-साधुसाधिक-न०। साधवो-मुनयस्ते साति-
शयज्ञानवन्त इतरं वा विगतपतिपत्तिस्मकालसमयस-
मीपवर्तिनः साक्षिणो यत्र तत्तथा। साधून् साक्षिणः क-
त्वा कृतं, पा०।

साहुसुबेडा-साधुसुबेडा-स्त्री०। साधूनां विनयादिकृपायां
सङ्घायाम्, पा० १२ विव०।

साहुसमिक्खा-साधुसमीक्षा-स्त्री०। साध्वी चासौ समीक्षा
च साधुसमीक्षा। यथावस्थितस्वगारिच्छला, समतायाश्च।
सूत्र० १ ध्रु० ६ अ०।

साहुसामग्री-साधुसामग्री-स्त्री०। साधूनां क्षानादिकृपायां
सामङ्ग्याम्, द्वार०।

जिनमन्त्रप्रतिपादानन्तरं तत्साध्यं सामर्थ्यमाह—

ज्ञानेन ज्ञानिभावः स्या-क्षिप्तुमात्रं भिष्यत् ।

वैराग्येण विरक्तत्वे, संयतस्य महारमनः ॥ १ ॥

ज्ञानमेति—अथकः ।

विषयप्रतिभासात्म्यं, तदस्यपरिणामवत् ।

तत्त्वसंवेदनं चेति, त्रिधा ज्ञानं प्रकीर्तितम् ॥१॥

तत्त्वं धर्मवर्त्यतासम्बन्धवृत्त्याद्युपहितत्वेन वेद्येन धर्मस्त्व-
स्तत्त्वं । तत्त्वसंवेदनं मिथ्याज्ञानमिच्छतिः तद्विषयक्येत्वेनाश-
क्तिवशात्प्रतिज्ञानन्तरात्त्वत्वात् । तद्व्यवहारेणाधिरतसम्बन्ध-
विज्ञानेन निवृत्तिः । तत्त्वं ज्ञानाज्ञानसाक्षरवृत्तिप्रतिभासात्म्य-
प्रयोजनविषयप्रवृत्त्याद्युपहितत्वेऽपि ज्ञानेनैवप्रयोजनविरतिम-
वृत्त्याद्युपहितत्वाभावादिति । इत्युक्त्या प्रकरणे त्रिधा ज्ञानं
प्रकीर्तितम् । तदाह—“ विषयप्रतिभासं चा-भिमर्शस्थिति-
प्रसथा । तत्त्वसंवेदेनैवैव, क्षिप्तुमात्रेणैव ॥ १ ॥ ” (आत्मप-
रिणामविषयः ‘ आनपरिणाम’ शब्दं द्वितीयभागे १३० पृष्ठ
गतः ।)

आद्यं मिथ्याहर्षं मुग्ध-रत्नादिप्रतिभासवत् ।

अज्ञानाद्वैराग्याया-प्राज्ञत्वाद्यविनियम् ॥ १॥

आद्यमिति—आद्यं विषयप्रतिभासज्ञानं मिथ्याहर्षमेव
मुग्धस्याहस्य रत्नप्रतिभासादिवत् तुल्यम् । तदाह—“ वि-
षयकण्टकान्नादी यालाद्विप्रतिभासवत् ” इति । अज्ञानं म-
त्त्वकादिकं तदावर्णं यामि तस्यापायः क्षयोपशमस्त-
स्मात् । तदाह—“ अज्ञानावरणापायम् ” इति । प्राज्ञत्वा-
द्वानुपादेयस्यादीनामविनिश्चयाऽस्मिन्मयो यतस्तत् । तदाह—
“ तदयन्वाद्यवदकम् ” इति । अथपि मिथ्याहर्षमपि घटा-
दिभिन्नेन कटादिप्राज्ञाना निश्चिन्तयत्, तथापि स्वविषय-
स्यावच्छेदेन तदनिश्चयाद्यं शेषः, स्वसंवेद्यस्य स्वस्वैव त-
दनिश्चयात् ।

भिष्यन्त्येद्वितीयं तु, ज्ञानावरणभेदजम् ।

श्रद्धावत्प्रतिबन्धेऽपि, कर्मणा सुखदुःखसुख ॥१॥

भिष्यन्त्येद्वितीयं—भिष्यन्त्येः सम्यग्दृष्टान्तु द्वितीयभा-
सपरिणामवत् ज्ञानावरणस्य भेदः-क्षयोपशमस्तजम् ।
तदाह—“ ज्ञानावरणक्षान्त्यायम् ” इति । अज्ञावत् वस्तुतु-
ल्योपपत्तिज्ञानपूर्वकचारित्र्यच्छास्त्रितम्, प्रतिबन्धेऽपि आर-
भमोहादयजनिनामनगतलक्षणं सति कर्मणः पूर्वाश्रितेन ।
सुखदुःखसुख-सुखदुःखकारित्वम् । तदाह—“ यानादिपर-
तन्त्रस्य तदोपादावसंशयम् । अनवाचासिद्धिर्न च, आत्मपरि-
णामममत्तम् ॥ १ ॥ ”

स्वस्थवृत्तेस्तृतीयं तु, सज्जानावरणक्षयवत् ।

साधोर्वैरत्यवाच्छिन्न-मयिमेन फलप्रदम् ॥ १ ॥

स्वस्थेति—स्वस्थाऽनाकुला कृतिः कार्याविरथापारकता य-
स्य तस्य साधोः क्षीयम् । निर्विनाः स्वसमग्रवृत्तिनिवृत्त्या-
मिका तथाऽवच्छिन्नमप्यति । अविग्रह-विज्ञानाभावेन, फ-
लप्रदम् । तदाह—“ स्वस्थवृत्तः प्रशान्तस्य तदेयथादिनि-
श्चयम् । तत्त्वसंवेदेनं मय्यग यथाशक्ति फलप्रदम् ॥ १ ॥ ”

इह च सज्जानावरणस्य व्यत्यास-क्षयोपशमात् प्राप्नुमवति ।
तदाह—“ सज्जानावरणापायम् ” इति ।

निष्कम्पा च सकम्पा च, प्रवृत्तिः पापकर्मणि ।

निरवस्था च सेत्याहु-लिङ्गान्तरं शयाकर्मम् ॥१॥

निष्कम्पा चेति—अत्राहुः त्रिषु भेदवद्ज्ञानसज्जानान्वयेन
फलितेषु यथाक्रमं पापकर्मणि निष्कम्पा वृद्धा प्रवृत्तिः,
सकम्पा वाहदा निरवस्था च सा प्रवृत्तिरिति, लिङ्गा-
म्याहुः । तदुक्तम्—“ निरपेक्षप्रवृत्त्यादि लिङ्गमेतदुक्तं इत्येवम् । ”
तथा—“ तथाविधप्रवृत्त्यादिस्यैव सन्तुष्टिर्न च ” । तथा-
“ न्याय्यादीं शुद्धवृत्त्यादिगम्यमेतन्प्रकीर्तितम् । ” इति ।

ननु केनानि लिङ्गान्युपयुज्यन्ते इत्येव बोधः—

जातिभेदानुपानाय, व्यक्तानो वेदानां स्वतः ।

तेन कर्मान्तरात् कार्य-भेदेऽप्यतिवृद्धाऽस्मत्ता ॥१॥

जातीति—जातिभेदस्य-निष्कम्पयावप्यवृत्त्यादिजनकताव-
च्छेदकस्याज्ञानादुगतस्य अनुमानाय उक्तानि लिङ्गाणि
संबन्धः । व्यक्तानाम्-अज्ञानादिव्यक्तानां स्वतः-लिङ्गैरेषैव-
सैव वेदानां-परिक्रान्तां, तेन कर्मान्तरात्-आदिप्रमोहादि
कृतानुपपत्तयोपपत्तयानुपादावस्थिता । कार्यभेदोऽपि-सा-
वधानवचनवृत्तिर्नैवैवैव । तद्विद्वा अज्ञानादिप्रतिज्ञाना-
प्रवृत्तिस्मान्तरात्त्वत्वात् इत्युक्तम् । तद्विज्ञानादिप्रतिज्ञाना-
वृत्तः । प्रवृत्तौ कर्मविरागप्रतिबन्धकत्वस्यापि इत्युक्त-
व्याचष्टेन विनाऽप्यानात् । वस्तुतः कार्यव्यवहारभेदं कैर-
त्त्वव्यवहारभेदः सर्वत्राप्यवश्यं च, अन्यथा इत्यस्तदस-
वधानस्याप्यावश्यकत्वाद्वाङ्मते विवेचनमवश्यम् ।

योगादेवान्यवोधस्य, साधुः सामर्थ्यमश्नुते ।

अन्यथा कर्षणमी स्यात्, पतितो वा न संशयः ॥२॥

योगादिनि—अन्यवोधस्य—तत्त्वसंवेदनस्य योगाद्व-
संस्कारकपसंबन्धादेव साधुः सामर्थ्यं-पूर्वभावमश्नुते ।
अन्यथा तत्त्वज्ञानसंस्कारामावे पुनर्योगशक्यत्वमुक्तौ श-
ङ्काकाङ्क्षादिना कर्षणमी वा स्यात्, तदनुवृत्तौ च पतितो
वो न संशयऽप्य कश्चित्, बाह्यलिङ्गस्याकारणत्वात् ॥ (३०)
(भिष्यन्त्येः ‘ गोबरवरिचा’ शब्दे द्वितीयभागे १०० पृष्ठ
गतः ।)

स्वोचिते तु तदारम्भे, निष्ठिते नाविशुद्धिम् ।

तदेवैकृतिनिष्ठायां, चतुर्भङ्ग्यां द्रव्योर्माह ॥ १७ ॥

स्वोचितं—इति स्वोचितं तु तदवशोऽनङ्कटस्वोचितं तु आ-
रम्भे पापप्रयत्ने निष्ठिते चरन्त्यनप्रसवेणीद्वन्मिच्छुर्पाह-
त । तत् स्वभोग्यततिरिक्ताकेश्यस्या संकल्पेकं स्वोक्त्युप-
कल्पितमवश्यम् ” इत्यो मुनीनामुक्तिनेन दानेनात्मानं कृतार्थ-
विध्यमि ” इत्याकारं नाविशुद्धिम् न दोषान्वितं तदर्थं
कृतिराध्याका, निष्ठा च अरमाः पाकः, तारया निष्पत्त्यां
चतुर्भङ्ग्यां—तदर्थं कृतित्त्वार्थं निष्ठा, अन्याथं कृतित्त्वार्थं
निष्ठा, तदर्थं कृतित्त्वार्थं निष्ठा, अन्याथं कृतित्त्वार्थं च निष्ठा,
इत्येवंपायां ह्यारम्भयोर्माह उक्त्येनोपपन्नानात् । तदुक्तम्—
“ तत्स कडे तत्स निष्ठितं चउभंगो तत्तु चतुर्भङ्ग्यां सुखा । ”
यादं च माध्वीं पृथिव्याधारस्वययोऽककुम्भसंस्करणमपि शृ-
ङ्गिणा बुधे स्यात्तदा साधुवन्दनादियोगोऽपि तथा स्यादिति न

किञ्चित्तेतत् । तद्विदुः—“स्थोषितं तु यदारम्भे तथा संकल्प-
नं कञ्चित् । न हृष्टे शुभभावेत्वा—सत्कृष्टापर्यवसत् ॥१॥”

प्राय एवमलाभः स्या—दिति चेद्बहुधाऽप्ययम् ।

संभवीत्यत एवोक्तो, यतिधर्मोऽतिदुष्करः ॥ १८ ॥

प्राय इति—एवमसंकल्पितस्यैव निरुद्धस्य प्राप्त्यान्वयः प्रायोऽ-
स्मात् स्यात्—शुद्धापरिहाराभिः स्यात्, हान चेत् बहुधाऽपि-
संकल्पयतिर्गर्भवतिपरिपरः प्रकारः शक्तिमत्प्रतिनिधिरय-
मलाभः संभवी । अथवा—एवं प्रायोऽसंकल्पितस्यालाभः
स्यादिति चेद्बहुधाऽप्ययमसंकल्पितस्य लाभः संभवः । अ-
द्विभूतानां भिन्नगामभावेऽपि च बहूनां पाकस्यापलब्धेः ।
तथापि तद्वत्संस्तुकरन्वात्तत्प्रत्येकानामनां शक्तिव्यति आह-
इत्यन एव यतिधर्मो मूलान्वयगुणमनुदायकपाऽतिदुष्करः
उक्तः । अतिदुर्लभं मोक्षं प्रति अतिदुष्करस्यैव धर्मस्य हे-
तुत्वात्, “कार्यानुकूलकारणवचननैयमित्यसिद्धेः ।

संकल्पितस्य गृहिणा, त्रिधा शुद्धिमतो प्रह ।

को दोष इति चेज्ज्ञाते, प्रसङ्गात्पापशुद्धितः ॥ १६ ॥

संकल्पितस्येति—शुद्धिग—शुद्धस्थान संकल्पितस्य—यस्यै
प्रतिनिधिसत्तस्य त्रिधा शुद्धिमता—मनोवाङ्मयशुद्धस्य सा-
धोप्रहे—प्रहस्य को दोषः । आरम्भप्रत्याख्यानस्य लेशतोऽप्य-
व्याघातनिमित्तं चेत्, ज्ञानं—“मर्थं कृतोऽयं पिण्डः” इति
ज्ञाते सति तद्वदस्य प्रसङ्गात्, शुद्धिः पुनः तथाप्रवृत्ति-
लक्षणात् पापशुद्धितः तान्त्रात्मभावस्य परिहार्यत्वात् ।

यस्यै गृहियश्रेष्ठा, माययारम्भप्रयोजिका ।

यतेतद्वर्जोपाय—हीन सामान्यपातिनी ॥ २० ॥

यस्यैमित—यस्यै गृहिणः प्राययारम्भप्रयोजिका चेष्टा नि-
ष्ठितक्रिया । तद्वर्जोपायैराधाकारमिकुलपरित्यागादिलक्षणे-
हीना सती यतेः सामान्यपातिनी गुणधर्मिहानिकर्त्री ।
वैराग्यं च स्मृतं दुःख—मोहज्ञानान्वितं त्रिधा ।

आर्तध्यानाख्यमाधं स्या—व्यथशक्त्यप्रवृत्तितः ॥ २१ ॥

वैराग्यं चेति—दुःखान्वितं मोहाग्नितं ज्ञानान्वितं चेति
त्रिधा वैराग्यं स्मृतम् । आधं दुःखान्वितं आर्तध्यानाख्यम्
स्यात् । यथाशक्ति—शक्त्यनुसारं मुक्त्युपायऽप्रवृत्तितः ।
नार्थकं तु वैराग्यं शक्तिमतिक्रम्यापि अज्ञातिशयन प्रवृ-
त्ति जनयदिति ।

अनिच्छा ह्यत्र संसारे, स्वेच्छालाभादनुकटा ।

नैगुण्यदृष्टिं देष्टुं, विना चित्ताङ्गलदकुत् ॥ २२ ॥

अनिच्छति—अत्र हि वैराग्यं सति संसार—विषयसुखं अ-
निच्छा—इच्छाभावलक्षणा आरम्भपरिगतिः नैगुण्यदृष्टिं संसा-
रस्य बलवद्भिन्नध्यानव्यप्रतिस्पर्धानजम् द्वेषं विनाऽनुकटा-
त् । अत एव चित्ताङ्गयोः स्रक्कुत्—मानसशरीरदुःखान्वा-
दिका । इच्छाविच्छेदो हि द्विधा स्यात्, अलसविषयवञ्चा-
नाद् द्विधा, अथ इष्टमाप्तिज्ञानाद् दुःखजनक, अन्यथ न
तथान ।

एकान्तात्मप्रदोक्तं—भवनैगुण्यदर्शनात् ।

ज्ञानत्वापि द्वितीयं स—ज्वरानुद्धवसमिभम् ॥ २३ ॥

एकान्तानि—एकान्तः सर्वथा सन् क्षणी वा य आत्मा तस्य
प्रहादुपपन्नस्यैवैगुण्यदर्शनं ततः शान्तस्यापि प्रशम-
वतोऽपि लोकदृष्ट्या, द्वितीयं मोहाग्नितं वैराग्यं भवति ।
एतच्च सन् शक्त्यावस्थितो यो ज्वरस्तस्यानुदयो बला-
प्राक्काललक्षणस्त्वसिद्धिर्मे तथा भवत् । द्वेषज्ञानितस्य वैरा-
ग्यस्यानुकटात्ऽपि मिथ्याज्ञानवासनाऽविच्छेदाद्यायमिति-
पातशक्तिमन्विवतत्वात् ।

स्याद्द्विधया ज्ञात्वा, बहूनां कष्टमङ्गिनाम् ।

तृतीयं भवभीमाजं, मोक्षोपायप्रवृद्धिमत् ॥ २४ ॥

स्याद्द्विधा—स्याद्द्वयस्य सकलनयसमूहात्मकवचनस्य
विधया बहूनामङ्गिनां कष्टं दुःखं ज्ञात्वा भवभीमाजं
संसारमयवतां तृतीयं ज्ञानान्वितं वैराग्यं भवति । तच्च
मोक्षोपाय—चिरनसाक्षात्पलक्षणं प्रवृत्तमत्—प्रकटवृत्त्यु-
पहितम् ।

सामर्थ्यं स्वादेनैव, द्वयोस्तु स्वोपमर्दतः ।

अत्राङ्गत्वं कदाचित्स्या—गुणवत्पारतन्त्र्यतः ॥ २५ ॥

सामर्थ्यमिति—अननैव—ज्ञानान्वितवैराग्यस्यैव सामर्थ्यं
सर्वथा दुःखोच्छेदलक्षणे स्यात्, ज्ञानमहितवैराग्यस्या-
प्यशक्तिमत्तवत्त्वात् । द्वयोस्तु—दुःखमोहाग्नितवैरा-
ग्ययोः स्वोपमर्दतः—स्वविनाशद्वारा अत्र—ज्ञानान्वितवैरा-
ग्येऽङ्गत्वमुपकारकत्वम् कदाचित्छुभोदयदशायां स्यात् ।
गुणवतः पारतन्त्र्यम्—आज्ञावशवृत्तौ तत्त्वं ततः ज्ञानवत्पारत-
न्त्र्यस्यापि फलतो ज्ञानत्वात् ।

ननु गुणवत्पारतन्त्र्यं विनाऽपि भावशुद्धया वैरा-

ग्यमाफलस्य भविष्यतीत्यत्र आह—

भावशुद्धिरपि न्याय्या, न मार्गानुसारिणी ।

अप्रज्ञाप्यस्य बालस्य, विनैतत्स्वाग्रहात्मिका ॥ २६ ॥

आर्तानि—भावशुद्धिरपि यमनियमाद्विना मतस्यऽसंज्ञ-
श्रयमानताऽपि । एतत् गुणवत्पारतन्त्र्यं विना अप्रज्ञाप्यस्य-
मीनार्थोपदेशावधारणयोरवतारहितस्य बालस्य—अज्ञा-
नितः स्वाग्रहात्मिका—शास्त्राधिकाधिकस्यकल्पनाभिनि-
वशमयी मार्गो—विशेषगुणमन्वानावाप्तवशः स्वस्वसाहा-
जीवपरिणाममत्तननुसारिणी न स्यादथा । यथाह—

“भावशुद्धिरपि ज्ञया, यथा मार्गानुसारिणी ।

प्रज्ञापनाप्रियाऽप्यर्थः, न पुनः स्वाग्रहात्मिका ॥ १ ॥

रागो द्वेषश्च मोहश्च, भावमालिन्त्यहतवः ।

एतदुक्तत्वेन ज्ञेयो, द्वन्द्वान्कर्तोऽस्य तत्पत्नः ॥ २ ॥

तथाऽकृष्टं जगत्यास्मन्, शुद्धिर्नैव शब्दमात्रकम् ।

स्वशुद्धकल्पनाशक्ति-निमित्तं नार्थवैकल्यम् ॥ ३ ॥

मोहानुत्कर्षकृत्—दत्त एवापि शास्त्रवित् ।

समाश्रयगृहस्थेन—त्याह सर्वेषु कर्मसु ॥ २७ ॥

मोहानि एतत्—गुणवत्पारतन्त्र्यं च मोहानुत्कर्षकृत् स्वाग्र-
हानुमाहापकपनिबन्धनम् । तदाह—“न माहाप्रज्ञानाभावे,
स्वाग्रहो जायत काचित् । गुणवत्पारतन्त्र्यं हि तदनुत्कर्ष-
साधनम् ॥ १ ॥” अत एव गुणवत्पारतन्त्र्यस्य मोहानुत्कर्ष-
कृत्त्वात् शास्त्रवित्पि—आगममोऽपि सर्वेषु कर्मसु-
दीक्षादानोद्देशतस्तद्विशेषादिषु समाश्रयगृहस्थेनत्याह । इत्यथ-

प्रमिलापस्य भावतो शुक्रपारतन्त्र्यहेतुत्वात् तस्य च मोहा-
पकषद्वाराऽतिशयशोभकत्वात् । तदाह—“अप एवा-
गमनाऽपि दीक्षादानादितु भुवम् । समाश्रमणहस्तेत्याह-
सर्वेषु कर्मसु ॥ १ ॥”

यस्तु नान्यगुणान् वेद, न वा स्वगुणदोषवित् ।
स एवैतच्छात्रियत, न त्वासम्भ्रमहोदयः ॥ २८ ॥

यस्त्विति—स्वकः ।

गुणवद्बहुमानाद्यः, कुर्यात्प्रवचनोक्तित् ।

अन्येषां दर्शनेत्येष—स्तस्य स्यादुक्तिः परा ॥ २९ ॥

गुणवदिति—गुणवतां—ज्ञानादिगुणशालिनां बहुमानात् यः
प्रवचनस्याश्रिति—यदुज्जनरूपां कुर्यात् तस्य स्वतोऽन्येषां
दर्शनापत्तेः परा—तीर्थेकरत्वादित्युक्ता उच्यते—स्यात् ।
कारणानुरूपव्याकार्यस्य । तदाह—“यस्तुन्नती यथाशक्ति,
साऽपि सम्यक्त्वहेतुनाम् । अन्येषां प्रतिपक्षह, नन्द्यान्त्या-
स्तु तमम् ॥१॥ प्रसीणरीमन्त्रेण, प्रशमादिगुणान्वितम् । नि-
मित्तं सर्वलोकाणां, तथा सिद्धिसुखावहम् ॥ २ ॥”

यस्तु शासनमालिन्ये—ज्ञाभोगेनापि वर्तते ।

बध्नाति स तु मिथ्यात्वं, महानर्थनिवन्धनम् ॥ ३० ॥

यस्त्विति—यस्तु शासनमालिन्ये—लोकविरुद्धगुणवन्निन्दा-
दिना प्रवचनोपधानं ज्ञानाभोगेनाप्यज्ञानेनापि वर्तते, स तु
शासनमालिन्येत्यादनावसर एव मिथ्यात्वोदयात् महान-
र्थनिवन्धन—दुर्गतसंसारकान्तारपरिभ्रमकारणं मिथ्यात्वं
बध्नाति । यदाह—“यः शासनस्य मालिन्ये—ज्ञाभोगेनापि
वर्तते । स तान्ममयावहेतुत्या—अन्येषां प्राणिनां भुवम् ॥३॥
बध्नात्यापि नन्द्यात्, परं संसारकारणम् । विषाकदाठणं
घोरं, सर्वानर्थनिवन्धनम् ॥ २ ॥”

स्वेच्छाधारो च बालानां, मालिन्यं मार्गबाधया ।

गुणानां तेन सामग्न्यं, गुणवत्पारतन्त्र्यतः ॥ ३१ ॥

स्वेच्छेति—बालानाम्—अज्ञानिनां स्वेच्छाचारं च सति । मार्ग-
स्य—बाधया “अप्रधानपुरुषोऽयं ज्ञेयानां मार्गः” इत्येवं
जनवादादप्या मालिन्यं भवति मार्गस्य । तेन हेतुना
गुणवत्पारतन्त्र्यत एव गुणानां ज्ञानादीनां सामग्न्यं पूर्ण-
त्वं भवति ।

इत्थं विज्ञाप्य मतिमान्, यतिगीतार्थसङ्गठत् ।

त्रिधा शुद्ध्याचरन् धर्मं, परमानन्दमश्नुत ॥ ३२ ॥

इत्थमिति—स्वपदः । इति साधुसामग्र्यद्वारिणिशिक्षाद्वारं २६३०।
साहेमाथ—साधयत्—त्रि० । प्रतिपादयति, ज्ञा० १ भु० १३
अ० । नि० ७० ।

साहेल्लात—साहित्य—न० । सहितनायाम्, दशा० ४ अ० ।

साहोहासिय—साधवभाषित—न० । संयतेन याचिते, पञ्चा०
१३ विष० ।

सिञ्चा—स्यात्—अव्य० । “स्वाद्यम्यचैत्यवैयसेमेषु यात्”
॥ ८ । २ । १०७ ॥ इति संयुक्त्वं यापूर्वं इत् । प्रा० । कदा-
चिदर्थे, कश्च० ३ आधि० ६ कश्च ।

सिञ्चात्—मृगाल—पुं० । “इक्षुपाशं” ॥ ८ । १ । १२८ । इति
श्रुत इत्यम् । जम्बूकं, प्रा० २ पाद ।

सिउंठा—असिकुपठा—स्त्री० । साधारणशरीरवचनस्वातिभेदे,
प्रज्ञा० १ पाद । जी० ।

सि—एतस्य—एतत् क्व “वेदंवेदतो क्त्वाऽऽमस्यां सेसिमी”
॥ ८ । ३ । ८१ ॥ इति ज्ञामा सहितस्य एतस्य स्थाने निमा-
देशः । सिं गुणा । सिं सीले । नेपां शीलम् । प्रा० ३ पाद ।

सिग—शृङ्ग—न० । “मखणसुगणहृत्स्युशृङ्गसुहृत् वा” ॥ ८ । १ ।
१३० ॥ इति श्रुत उच्यम् । प्रा० । विषाणं, विशे० । अनु० ।

आचा० । आ० ७० । प्रम० । आ० ४० ।

सिगकसोद—शृङ्गकोटि—न० । शृङ्गदेशे, ध०३ आधि० । ओघ० ।
सिगंशाहय—शृङ्गनादितु—न० । सर्वेषु कार्येषु शृङ्गभूते कार्ये,
“कञ्जेषु सिगभूते कञ्जं तु सिगणार्यं होह” । १० प्रा० ३
कल्प । ७० । १० ७० ।

सिगधम—शृङ्गधम—त्रि० । शृङ्गं धमति शृङ्गधमः शृङ्गवाक्के,
‘सिगं धमति । अक्षया वा तेषोवासेण चोरा गावाओ हर-
ति तेष समावतिप धने चोरओ कुट्टो आगओ’ ति । नि०
७० । १ उ० ।

सिगपाय—शृङ्गपात्र—न० । शृङ्गमये पात्रे, आका० २ धु० १
७० ६ अ० १ उ० ।

सिगभेय—शृङ्गभेद—पुं० । महिषादिविषाणच्छेदे, ज्ञा० १ श्रु०
२ अ० । विषाणविशेषे च । ओघ० ।

सिगमाल—शृङ्गमाल—पुं० । द्रुमजातिविशेषे, जं० २ चक्ष० ।
सिगरीडी—शृङ्गरीटी—स्त्री० । वनतुर्गिभ्रम्यजीवभेदः, उच० ३६ अ० ।

सिगवंदेश—शृङ्गवंदन—न० । शृङ्गं उक्तमाङ्गकदेशेन वन्दनम्
इति शृङ्गवंदनम् । शिरसा वन्दने, आच० ३ अ० । आ० ४० ।
७० । “सिगं पुण कुंभगणधानो” कुम्भकशब्देनह ललाटमु-
च्यत तस्य वामपाश्वर्यगणिनां इत्ताभ्यां स्थले तपुक्कं व-
न्दने शृङ्गमुच्यते । एतदुक्तं भवति—अदो कार्ये इत्यापावर्त्ता-
न् कुयेन करभाजं ललाटस्य मध्यदेशे स्थानं । किं तु वाम-
पाश्वं दक्षिणपाश्वं वा न स्थूनीति । ७० ३ उ० ।

सिगवेर—शृङ्गवेर—न० । आद्रके, उच० ३६ अ० । स्व० ।
जी० । प्रज्ञा० । आचा० ।

सिग र—शृङ्गार—पुं० । कृपादिस्वादिस्वम् । प्रा० १ पाद । शृङ्गे
सर्वरसेभ्यः परमप्रकर्षकाटिलक्षणमर्थति—गच्छतीति । क-
मनीयकामिनीदर्शनादिसंभवे रतिप्रकारात्मकं सर्वरसप्रधाने
रत्नविशेषे, अनु० ।

शृङ्गारसं लक्षणसम्बाध-

सिंगारो नाम रसो, रतिमंजोगाभिलासमंजखणो ।

मंडखिलासविचो—अहासलीलारम्यसिंगो ॥ ४ ॥

सिंगारो रसो जहा—

महुरभिलासललिभं, हियउम्मादखकरं जुवाणासं ।

सामा सदुद्दामं, दाएती महलादामं ॥ ५ ॥

शृङ्गारं नाम रसः किं विशिष्ट इत्याह—‘रती’ त्यादि, रतिश-
ब्देनह रतिकारणानि सुरतव्यापाराङ्गि ललनादीनि युज्यन्ते,

श्रीः सार्द्धं संयोगाभिलाषसङ्गमकः, तस्मै नृपवत्पथमेव, तथा मण्डपिलासविष्योकाहस्यहीनकरसम्पन्नं निर्वृत्तं मन्त्रं स त-
स्य, तत्र मण्डपेन कङ्कणादिभिः, विज्ञासः कामगमो रम्यो नय-
नादिभिः प्रमः विव्वायत्ति दृशिपद्म, अङ्गजयिकारायै हास्यं
मनीतं लीला सकामनमनभाषितादिरमणीयबेष्टा, रम्ये-श्री-
वैनीमति । उदाहरणमाह—'पैसागो' इत्यादि—'सङ्करगता'
स्वाभा । श्री मेकलापत्रम रसनासुखं वक्ष्यति—प्रकटयति इत्य-
र्थः । कथंभूतविषयाह—रम्यमसिं कङ्किणिकरः। पुराण-
पुरे, तथा विलासैः—सकाममेष्टाविशेषैर्लेलितं—अनोदिति,
मम रागभङ्गाय किङ्किणीस्वकमुत्तरम्, किञ्चित् तत्प्रकटयति
इत्याह—यता—इत्यादिमादनकरम्—प्रकटयतिपतेन युवामातं,
शृङ्गारप्रधानचेष्टामतिपादनायै शृङ्गारा रस इति ।
अनु० । आ० । विपा० । प्रथ० । मण्डपमधुवर्णादपि,
अ० १ वृत्त० । अलङ्कारादिकृताणां शोभायाम्, तदी-
शोक्तृशृङ्गारम् । शृङ्गारविषयं शृङ्गारम् । अतिरिक्तशोभायाम्,
अ० २ श० १ उ० । अलङ्कृतं, रं० । नि० भू० ।
वैष्णवमेकास्तावन्ति कथमेकमेव प्रकटयन्त्येकैकोविद-
कल्पभेदे, पुनश्चोरप्येकैकमेव श्लिष्यति शृङ्गारः इति ।
रूप० ४ स ४ उ० ।

सिंगारकहाविरय-शृङ्गारकहाविरत-त्रि० । कामकयानिवृत्तं,
पञ्चा० १० विव० ।

सिंगारसह-शृङ्गारमति-स्त्री० । मूलपदे उदाहृतस्य सिन्धु-
जस्य भाषायां, पि० । ('मूलकम्' शब्दे षष्ठभाग व्या-
ख्यतिवा ।)

सिंगारमञ्जरी-शृङ्गारमञ्जरी-स्त्री० । शितलराजस्य अनिम्यं
विक्रमसिंहस्य भाषायां, प्रथ० २ द्वार ।

सिंगाररस-शृङ्गाररस-पुं० । मन्मथदीपक, दश० ३ अ० ।

सिंगाररसोपेय-शृङ्गाररसोपेत-त्रि० । कामोत्कोचक, आ० १
अ० ६ अ० ।

सिंगाराराग-शृङ्गाराग-न० । पुं० । शृङ्गारस्य रसविशेषस्या-
गारमिवारागम् । शृङ्गाररसोपेतं, आ० १ अ० ।

शृङ्गाराकार-त्रि० । शृङ्गारो मण्डपभूषणविलसः प्रधान आ-
कारः—आकृतिर्यस्येति तथा । मण्डपप्रधानाकृतिसङ्केतं,
आ० १ अ० १ अ० । अ० । जी० । आ० ।

सिंगारारागचोदसा-शृङ्गारागारागचोदसा-त्रि० । शृङ्गारो
मण्डपभूषणादोपलभ्यमान आकारो यासं तत्तत्तथा चा-
रुचया मनोहररुचयाः मनोहररुचयाः पञ्चान् कमेष्ट रम्य । अथ
वा—शृङ्गारस्य प्रथमरसस्थोपागारमिव-शृङ्गारविचारणा यासं
तात्पर्यम् । अ० १ वृत्त० । कृतस्तुम्भरुचेषायाम्, रा० । प्रथ० ।
नृ० प्र० । विष० । अ० प्र० । आ० ।

सिंगारिय-शृङ्गारिक-पुं० । शृङ्गाररसयति, उपा० ८ अ० ।

सिंगि(शु)-शृङ्गि-पुं० । शृङ्गारस्यति शृङ्गी । विश्वसिनि प-
शो, अनु० । आ० म० ।

सिंधु-पुं० । 'दो पाउस्वारात्' ॥ ११ । २९५॥ इति
इत्यर्थः अ० । सूत्राधिक्यं, प्रा० १ पाद ।

सिंधुली-पुं० । देखी० भस्मेकदेवराजिये, पि० । तद्व्यसिनि अने
व । अ० ६ श० ३६ वृ० ।

सिंघाडण-शृङ्गाटक-न० । त्रिकोणे, जलजकलविशेषे, स्वा० ३
डा० ३ उ० । प्रभा० । शृङ्गाटाकटनिपयपुत्रे, विकल्पेयानि,
आ० म० १ अ० । अनु० । आ० १ स्था० । प्रथ० । कथ० ।
रा० । कर्म स्वयं वा बुद्ध्या रक्षतेः कृष्णसुवर्णं, अ० म० २०
पाठु० । अ० । कथ० । आ० । दशा० । रा० । अ० । अ० प्र०
आवा० । वृ० । आवा० ।

सिंघाय-सिंघास-न० । नाशिकाश्रमणि, स्वा० ६ डा० ३
उ० । स० । अ० । न० । अ० । नाशिकाश्रमणि, स्वा०
५ डा० ३ उ० । कथ० । आ० । न० ।

सिच-सिच-वा० । लक्ष्ये, 'सिचः सिञ्च-सिञ्चौ' ॥ ८ । ४ ।
२६ ॥ इति सचयेः सिञ्चिदेशः । सिचर । सिञ्चति । प्रा० ।
आवा० ।

सिंदी-सिन्दी-स्त्री० । लज्जयां, आ० म० १ अ० ।

सिन्दवार-सिन्दवार-पुं० । निगुंहीद्वयं, अ० २ वृत्त० । प्रभा० ।
आ० । आवा० ।

सिन्दुवारकुसुम-सिन्दुसारकुसुम-न० । निगुंहीद्वयपुष्पे, पञ्चा० ५
विव० ।

सिन्दूर-सिन्दूर-न० । "इत वद् वा" ॥ ८ । १८५ ॥ एते इकार
एवं सम्भूतः । सिन्दूरः । वरुणकदम्बविशेषे प्रा० १ पाद ।

सिन्धव-सिन्धव-प० । "इत् सिन्धव-शब्दश्च" ॥ ८ । १८६ ॥
इति पत इद् वा । प्रा० । सिन्धुशब्दस्य लक्षणे, अर्थे, पुं० ।
सुत्र० १ अ० ५ अ० । स्वा० । आवा० ।

सिंधु-सिन्धु-पुं० । वीतिमयनगरप्रतिपदे जनपदभेदे, प्रभा०
१ पद । सुत्र० । आ० म० । आ० क० स्त्री० । जम्बुद्वीप मन्द-
रस्य दक्षिणेन पश्चिमलवणक्षेत्रे गार्गाभ्यां महानद्याम्,
स्वा० ८ डा० ३ उ० । पाद० गार्गा । अ० सु० । स० ।
(अस्याः सिन्धुमहानद्या पश्चिमवता गङ्गाया इव । गंगा-
महानदीकथ्यता 'गंगा' शब्दे इत्यादिभागे ७८२ पृष्ठ
वता ।)

एव सिंधू वि श्रेष्ठं ० जाव तस्मै शं पठमद्वैतम्
पञ्चविभिन्नं तारणं सिंधू आवनगकूडे दाहिया-
भिमुही सिंधुपथापकं सिंधुरीतो भट्टो शो चेवं ० जाव
अहे तिमिसुहाय वेअद्वपवय दलरता पञ्चविभामाभि-
मुही आवता समाया चोइससिला अहे जगद्वै बच्च-
तिथिमेव लवणसमुद्र ० जाव समयेइ तसं तं वेव सि ।
(सु० ७४ X)

अथ गङ्गीनद्या आयामादीन्यत्रावतरयति 'एव सिन्धु' इ-
त्यादि । एवं सिन्ध्या अपि लघ्वे नतस्य शावकस्य पञ्चद्वैतस्य
पाश्चात्येन तारणेन सिन्धुमहानदी निगता सती पञ्चविभामि-
मुही पञ्चयोजनसप्तानि पथेन गत्वा सिन्ध्यावर्षेन कूटे आ-
वृता सती पञ्चयोजनसप्तानि त्रयोविंशत्यधिकानि त्री-
ंशकानि शतभागान् दक्षिणामिमुही पथेन गत्वा महता

[illegible]

जम्बूद्वीपे सं दीप्ते चउदस्य महानर्द्धयो पुण्यवरेणं लम्बा-
समूहं समप्ययन्ति तं० गंगा सिधु० । स० १४ सम० । स्वा० ।

जंजूदीवे खं दीचे संदरस्त दाक्षिणेयां-सिंधु महासादि पं-
च महानदीषो समर्थेति, तं जहा-सहृद् विभाला वितत्वा,
एरावर्दी चंदमागां । स्था० ५ ठा० ३ उ० । जं० ।

सिन्धुनर्षधृष्टाभ्यां देव्याम्, जं० ३ वृत्त० ।

मिथुंरु-सिन्धुसुहृद-तः । यतः सिन्धुमहाजरी प्रवहति
तस्मै कुरुह, जं ४ वत्स० ।

सिन्धुकूट-सिन्धुकूट-न० । हिमवत्पर्वधरपर्वतस्य सिन्धुदेव्य-
स्थितं स्वनामवयान्तं कूटं, स्था० २ भा० १ उ० ।

सिंधुखिदस्वड--सिन्धुनिःकुट--न०।सिन्धुखलं, आ०म०१, न०।

सिन्धुदत्त-सिन्धुदत्त-मुं०। महादत्तवर्माभार्याया धनराज्याः
पितरस्य उत्त० १३३ अ०।

मिथुदेवी-सिन्धुदेवी-स्त्रीः । सिन्धुनद्याधिष्ठात्र्या देव्याम् ,
 प्रा०.मा० १, अ०. १, अ०. १।

सिंधुदेवीकृत-सिन्धुदेवीकृत-तं । कुंदकिम्वदार्थपरवर्त्तनस्य
 सिंधुदेवीकृतस्याप्यर्थभूत-अक्षरं कृतं, जं ४ वक्त्रं । (' गंगा '
 शब्दे, तृतीयाकाशे, अन्ते पृष्ठ, वक्त्रायताः गतम् ।)

सिन्धुप्रपातद्व-सिन्धुप्रपातद्व-पुं० । यतः सिन्धुः प्रपतति
तस्मिन् इवावशेषे, स्थ० २ ङा० ३ उ० । (अस्त्र्य गंगप्रपातद्व-
द्वद्वक्यता ।)

सिंधु-सिन्धु-पुं० । इति सिन्धु-को० ।

शिधुराय-सिन्धुराज-पुं० । संयुक्तमनपरस्य स्वनामसम्प्रते
राजांन, पि० ।

सिंधुवक्त्र-सिंधुवर्धन-न०। स्वनामख्यातेः नगरभूते, आ०
पृ० ५५०।

सिन्धुसेवक-सिन्धुसेवन-पुं० । अनीरनाम्न्यः ब्रह्मदत्तवर्धि-
भार्यायाः पितरि, उत्तर १३ छ० ।

सिन्धुसोवीर-सिन्धुसोवीर-^{१००} । सिन्धुनगर प्रांतः सो-
वीर जनपदविशयः सिन्धुसोवीरः । वीतिभयनगरप्रधानसु-
जनपदविशेषेषु १०० ११ १० १ ३० । दशैः प्रीतिः । स्वयं ।
विश्व-स्वयं-नग- । स्वयं-विश्व- १ ३० ५ १०० । स्वयं-विश्व-

सिद्धि-श्लेषिका-वि० । अष्टमभाष्य, तं० ।

सिंदली-शाहमली-रही-१ बरहयाविपली, रा. ७५ ३० ।

वज्रमयशीर्षकशठशतकुलपत्नी नैऋतपार्श्वविदुषितपत्नी क्षी-
रमल्लयाम्, सूत्र० ६ भृ० ५ ज० ६ उ० । वृक्षविशेष, भ०
१४ स० ।

सिंह-सिंह-पुं० । मृगगज, स्था० ६ डा० ई० उ० । स्वंनाम-
 क्यति वीरानमारे, या हि गाशाशक्ततेजोहरिप्रदा इत्युच्ये वी-
 रजनस्य दुःखादिव दुःक्षितः वने गन्वा प्रारंभितः, प्रौष च
 रेवत्यन्तिके कुकुटर्माकषादहरणाय । प्रश्न० ३ संव० द्वार ।
 शुषभंयस्य ज्ञानवातसम पुत्र, सप्त० १ प्राधि० ३ ज्ञान ।
 सिंहकषी-सिंहकषी-की० । औषधिविशेष, आचार्य १ पुं०
 १ प्र० ५ उ० । प्रश्न० १ ।

सिंहकैमर-सिंहकेशर-पुं० । सिंहस्य सटायां, सिंहसंटा-
सदृशेषु जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सिंहभद्र-सिंहमति-पुं० । अमृतमणिस्मृतमोहनिस्थं च पद्मि-
मोत्तरकिण्वस्वस्मिन्मेलोक्तपालयोः, स्मृ० ४८८०५ उ० ।

सिंहभिरि-सिंहभिरि-पुं०। श्रीवक्त्रस्थामिनीगुरी, स्था० ४० डा०
३ उ०। आ० क०। ध० १०।

सिगुहा-सिंहगुहा-स्त्री० । वङ्गचूडपालिते श्रीरघुल्लोविशिष्ये
विश० ।

सिंहगुहावाससम्बन्ध-सिंहगुहावाससम्बन्ध-पु० । सुस्थिताय,
ती० दे० कल्या ।

सिंहपुरः सिंहपुरः-न० । सिंहपुरः राज्यालक स्वामिभ्योः न-
गरे, स्था० ०१० ठा० ३३ उ० । काम्पिश्ये गङ्गामृतं सिंहपुरं च वि-
मलनाथः । त्री० ५४३ । विमानं च मन्त्रिणं च मन्त्रिणं च मन्त्रिणं च

मिहल-मिहल-पुं० । अनार्यदेशविशेषं, तद्व्याप्तिर्नि जनं च ।

त्रि० । ङा० । ध्रु० । अ० । कल्प० ।
सिंहयद्रीव-सिंहयद्रीव-पं० । जम्बूद्वीपे स्वनामक्यात्-भार०

तवर्षाये दक्षिणसमुद्रमध्यवर्तिनि भूमण्डले, आद्या० १ भु० ६
अ० ६ उ० । त्री० ।

सिंहलय-सिंहलक-पुं० । सिंहलकथेद्भवे मनुष्ये, जं० ३
वक्त० । आ० पू० । मानुष्यां सिंहली । रा० ।

सिंहविक्रमगङ्गा-सिंहविक्रमगति-पुं० । अमितगन्धमित्याह-
नन्दस्य लोकपालः इत्या० ४ अ० १ उ० ।

सिद्धयर्थे न सहस्रं - ५०० । सहस्रादिह पूर्व भवजायतु । प्रतिष्ठ-
नगरसजे, यो । इ प्रयाम्भयस्याः । स्वभार्याया अर्थ्याहं स्व-
राक्षिर्भयता नरकं गतः । इति १० । इति ३ । इति ३ । इति ३ । इति ३ ।

अगत्याः स्वयमस्वातं आह्वयि, यन्मन्त्री रातगुप्तः धर्मि-

काराय 'सकुण्डलं वा वयसं न व ति' समस्मां द्वौ। आ-
वा० १ भु० ४ अ० २ उ०। स्वनामक्याते आचार्ये, यो वादे
पराजितेन रिष्टामात्येन ह्युद्दामानांमनसं प्रतिपद्य स्वयंतः।
संथा०।

सिक्क-सैक्य-त्रि०। सेवनीये, आच० ६ अ०।

सिक्क-शिक्षक-न०। आकाशं सत्यादिमात्रावलयमनया द-
वरकमयेऽवलम्बके, उपा० २ अ०। नि० चू०। रा०। आच०।
जे भिक्खु सिक्कं वा मिक्कणंतं वा सयमेव कोरइ
करंतं वा साइजइ॥ ११॥ नि० चू० २ उ०।

अन्यपुणिकैः कारयति—

जे भिक्खु सिक्कं वा सिक्कणंतं वा अलउत्तिथएण
वा भारतिथएण वा करेति करंतं वा साइजइ॥ १२॥

जे भिक्खु सिक्कं इत्यादि. सिक्कणंमि जारिसे वा परिव्या-
यगम्स सिक्कणंमिओ उपाणओ उल्लाङ्गणं भणति जारिसे
कायालिस्स भोगगमुलियाणै। नि० चू० १ उ०।

सिक्कणंतं-शिक्षकान्तक-न०। शिक्षकापधान, नि० चू० १
उ०।

सिक्ख-शैव-पुं०। नवतरदीप्तिन. शिक्षाद्वै च। प्रव० ६६ द्वार।

सिक्खग-शैवक-पुं०। नूतनप्रजाजने, दश० १ अ०। सूत्र०।

गंधो पुण्डुदिट्ठो, दुविहो सिसो य होति खायव्वो।

पञ्चावण सिक्खावण, पण्यं सिक्खावणाए उ॥ १२७॥

प्रथा प्रथमायंभदभिक्काः सुल्लकनैप्रथं नाम उत्तरा-
ध्ययनव्ययनम् तत्र पूर्वमेव सप्रपञ्चोऽभिहितः, इदं
तु प्रथं प्रथमायंभदभिक्तं यः परित्यजति शिष्यः आचा-
रविकं वा प्रथं योऽधीनऽस्ती अभिधीयत, स शिष्यो द्वि-
विधो द्विप्रकारो ज्ञातव्यो भवति। तथथा-प्रमज्जया, शिक्ष-
या च। यस्य प्रमज्जा दीयते शिक्षां वा यो प्राप्नोत स द्विप्र-
कारोऽपि शिष्यः। इह पुनः शिक्षा शिष्येण प्रकृतम्-अभिक्का-
रो यः शिक्षां गृह्णाति शैलकस्तंस्कुलंयह प्रस्ताव इत्यर्थः।

यथाप्रतिज्ञानमाधक्याह—

सो सिक्खमो य दुविहो, गहणं आमेवणा य खायव्वो।

गहणम्मि होति ति विहो, सुत्ते अत्थं तदुभए य॥ ३०६॥

सूत्र० १ भु० १४ अ०। ('सं' निक्खगो य दुविहो' इत्यादि,
व्याख्या 'सिस्स' शब्दे वदन्ते।)

सिक्खमास-शिक्षमास-त्रि०। शिक्षां कुवाणं, सप्रगसावेव-
माने, सूत्र० १ भु० १४ अ०।

सिक्खा-शिक्षा-क्री०। अभ्यासं, सूत्र० १ भु० ५ अ० १ उ०।
आच०। ज्ञा०। व्यापारणे. आचा० १ भु० २ अ० ३ उ०।
आसेवने, आचा० १ भु० ८ अ० ८ उ०। उद्यमेन प्रहणे, सू-
त्र० १ भु० १ अ०।

अथ शिक्षापदद्वयमाह—

पव्वइयस्स य सिक्खा, गणएहतं सिलिपती य दिट्ठतो।

तइयं च आउरम्मि, चउत्तयं अँवळां थरो॥ ३४१॥

प्रज्ञातस्य च सतोऽस्य शिक्षा ज्ञानत्वा, सा च इह-
धा-प्रहणशिक्षा, आसेवनाशिक्षा च। तत्र प्रहणशिक्षा सु-

वाध्ययनरूपा, आसेवना शिक्षा प्रलेणार्थिका। तत्र कोऽ-
पि प्रज्ञाजितः सत्तासेवनाशिक्षां सप्रगमयस्वति, न पु-
नर्महणशिक्षाम् तथाचार्यैः ज्ञातन गजेन स्वीपदेन च इ-
हान्नः क्रियते, तृतीयं च उदाहरणम् आतुरविषयम्, चतुर्थः
अध्यवसायविषयं कर्त्तव्यमिति गायामसाधार्थः।

अथ विस्तरार्थोऽभिधीयत। तत्राभी गुरुभिरादिहः स्वी-
र्य। गृहस्थं स्वदेनां प्रहणशिक्षाम्, आधीव विधिवद्यथाक-
ममाचार्यादि भूतम्। स प्राह—

पव्वइओ इह समखो, निक्खित्तपटिगहो निरारंओ।

इति दिक्खिंयं मेगमखो, वम्मधुराप दओ होमि॥ ३४२॥

समीचीसु भावणसु य, गुणीपडिलेहविणयमाईसु।

लोगविक्खेसु य बहू- विहेसु लोंगुत्तेसु च॥ ३४३॥

मज्जविरयस्स य सयं, संजमज्जेगुसु उज्जयमइस्स।

किं मज्जे पडिएणं, मज्जइ सुख ताव व नाए॥ ३४४॥

भदन् । प्रजाज्ञातोऽहं भ्रमणः—तपस्वी निक्षिप्तपरिग्रहो निरा-
रम्भश्च संज्ञात इत्येतां दीक्षितं वाधायां सकारेऽस्तास्त्युक्तः
एकाग्रमना धर्मधुरायां-धर्मचिन्तायां हृदो-निष्कम्पा वय-
ति। किं च—समिनिध्वोयांदिषु भावनासु हृदादस्य पञ्चविंश-
तिनिक्याकानां वा सुतिष्ठ-मनागुप्त्यादिषु प्रत्युपलगायां वि-
नेष अभ्युत्थानादिकेषु आदिशब्दाद्वैयावृत्त्यादिषु व्यापार-
ेषु युक्तस्य प्रयत्नवतः। तथा लोकाविरुद्धेषु जुगुप्सितकुलधि-
त्ताप्रहणादिषु बहुविधेषु-नानाप्रकारेषु साक्षात्कारविरुद्धेषु
नवनीतवर्तनानावप्रहणादिषु चशब्दादुभयविशेषेषु च। म-
द्यादिषु विरतस्य-प्रतिनिष्ठस्य च संयमयोगेषु च-आवा-
श्यक्यापारिषु उद्यतमेत. एवंविधस्य मम किं पाठन-
पाठन कार्यः न किञ्चिदिति भावः। भगवते गुरुभिराचार-
म्-वत्स। यदर्थं भवान् प्रज्ञाजित. स एवार्थो नश्यतीति।
तथाचात्र शृणु तावदनुज्ञातं ह निदर्शय।

ते एव यथाक्रममाह—

जह एहाउं निक्खगओ, बहूअतं रेणुपे कुइह अंगे।

सुइ वि उज्जममाणो, तह अन्नाणीं मलं चिण्णइ॥ ३४५॥

जे सिलयइ निदायति, तं लगयति चेलेणोइ॥ भूमीए।

एवमसंजमपके, चरखमयं लाइ अमुणेतो॥ ३४६॥

यथा गजः सर्वान् नद्यादीं मलापनयनार्थं स्नात्वा नीतः
सन् बहुलगन्नेरेणुं करेण गृहीत्वा स्वर्काय अङ्गं क्षिपति त-
था स्वाभाष्यात्. तथा सुत्तुपि आनिशयनाप्युचक्षुमानः-उ-
द्यमे कुवाणोऽज्ञानो-जीवा मलं-कर्मजोऽवललक्षणं क्षिने-
ति। एवं त्वमपि कर्ममलानिपीतनार्थं प्रज्ञाजितः परं भुता-
ध्ययनमन्त्रेण प्रयत्नविरुद्धानि समाश्रयन् प्रत्येन भूयस्त-
रेण कर्मजनाऽऽत्मन गृह्णविषयसि। तथा स्वीपदनाम्ना
रोगेषु यस्य पादौ शून्यौ शिलावग्महाप्रमाणौ भवतः स एवंवि-
धः स्वीपदी यथा क्षत्रं निदायति; निहिङ्गनीत्यर्थः, स च
यद्वहामात्रं सस्यं निदायति तद्वत्सरेण वल्लामाभ्यां-पादा-
भ्यामाकस्य भूमौ लगयति-मर्दयति च, एवं भूतपाठे विना
'अमुणेतो' अज्ञानं 'चरखमयं' ति-चरखस्यमसंयमपके
शुभियापुपमहर्कमेतं लगयित्वा च सकलमपि मर्दयति।

एवमाचार्यैकं शिष्यं आनुरुद्धामनाह—

भन्ते । जह रोगसो, पुच्छति वेजं न संहियं पटह ।

इष कम्पामयविजे, पुच्छिय तुम्हे करिस्सामि ॥३४७॥

भगवन् ! यथा रोगांतः पुरुषो वैद्यमेव पुच्छति न पुनर्वैद्य-
कसंहितां पठति, एवमहमांय युष्मान् कर्ममयवैद्यान्-क-
र्मरोगविक्रित्सान् पृष्ट्वा सर्वामांय क्रियां करिष्यामि न पुनः
भुते पठिष्यामि ।

गुरुवाह—

भमइ न सो सयं चिय, करेति किरिपं अणुच्छिओ रोगी ।

नायण्वो अहिमारो, तुमं पि नाउं तथा कुणसु ॥३४८॥

अयत्नं अज्ञानरम्—यद्यापि नासौ रोगी वैद्यमपृष्ट्वा स्वय-
मेव क्रियां करोति, तथापि तस्य ज्ञानस्य क्रियायाः परि-
क्षांऽधिकारोऽस्ति, यथा स वैद्यो भूयो भूयः प्रष्टव्यो न भ-
वति एवं यद्यापि त्वमस्मान् पृष्ट्वा सर्वामांय क्रियां करिष्य-
सि तथापि सूत्रमधीत्य पदकारणज्ञविधिं जानीहि । ज्ञा-
त्वा च तथा कुं वदुःशः प्रष्टव्यं न भवति ।

शिष्यः प्रविशति—

दूरे तस्म तिगिच्छी, आउरपुच्छा उ जुजई तेणं ।

सारंहि ति सहीसा, गुरुमादि जतो न डिजामि ॥३४९॥

नस्यानुसृत्य दूर-दूरवर्षां स चिकित्सी वैद्यः अत्र आनुरुद्ध-
स्य क्रियायां अग्रगण्यो वैद्यान्तिकं पृच्छा युज्यते । मम पुनर्दु-
स्वप्नं आरुशब्दाद्-उपाध्यायादयः स्वाधीना एव अतो ज्ञा-
र्यान्ति तं भगवन्, स्वयमेव मदीयं स्थलितं ज्ञात्वा स्वयम्
मां सारंरिष्यन्ति । यत् एवमत एवाहं नाधीय-न पठामीति ।

सूरगाह—

आमादकारोहिं, गुरुमादी ते जया न होहिति ।

तइया कहं तु काहिसि, जहा व सो अंधलो थरो ॥३५०॥

आगादिः—कुलादिभिः कारणैर्यथा गुणोदयस्तत्र स्वाधीना
न भविष्यान्त नरा कथं नाम त्वं 'काहिसि' करिष्यसि ।
यथा वा सः अन्धः स्थितिः ।

तथाहि—

अट्टमुप बेरअंधल-पणं अस्मि मे बहुहि अच्छीणि ।

अणुदुणपलित्ते, इड्ढं अपसत्थंगपमत्तं ॥३५१॥

"उच्छीणिनाम नमरी—सो लोमिलो नाम बंधणो परि-
वन्ति । सो य अंधलीभूत्वा तस्म य अट्ट पुत्ता, नेति अट्ट-
अजाओ सो पुनेहि भन्ति, अच्छीणं किंया कीडा सो पांड
अणानि तुम्ह अट्टहं पुत्ताणं सोलम अच्छीणि सुहाणं वि
सोअणं, अणणीए, दांअ एने अउमीसं, अमसुए य परिचय-
स्स जाणि अच्छीणि ताणि सत्त्वार्थमम, एते केव पण-
या । अजया धरे पलितं तथ तहि अणुदुणं सो न च तज्जो
मीणिओ तथंय उट्ठो वट्ठो । एस अपसत्थो दिट्ठो । मा एवं
उज्जिकाहिसि संसारं अणुअकम्भेहि । इमो पसत्थो तथंय अ-
णलसत्थो नवरं तिण्णि करिवा कारिवा सो मसुएलायं भोगाणं
अभोगी जाओ । एवं तुमं पि कज्जाकज्जा विद्याणिता संसारा-
तो न तिरिहिंसि ।" अथ गाथाकारयोः सामिलस्त्वविररहा-
स्तुताः परं तस्यान्धत्वं भूयः । गाथायामप्युक्तं—"विद्यु-
त्तवपीनामाज्ञाः" ॥ ८२ ॥ १७३॥ इति प्राज्ञेन स्मृतिका लः
प्रत्ययः । स च पुनैव अणुचिकित्साकारार्थमुक्तः सन् बलि-

सन्ति मे पुत्रादीनां बहुम्यक्षीणि, तैरेव मदीयं कार्यं सत्त्वार्थम् ।
अन्यथा च शुद्धं प्रदीपनं तन्मे तन्मे पुत्रादयः 'अणुदुणं' लि-
ङ्गात्मरक्षणपरास्त्वार्थं प्रमत्ताः, स्वविगान्धस्य प्रदीपं शुद्धे
वृक्षम् । एषोऽप्रशस्तो वृक्षान्नः । प्रशस्तस्तु विपरितः । स
चापदर्शित एव उपनययाजनाऽपि कृतैव ।

कृतमप्युक्तोऽसौ न प्रतिपद्यते क्षुत्प्राप्ययम् । अतो भूयोऽपि
कक्षापरितन्तलः सूर्यः प्राहुः—

मा एवमसगाहं, गिहइसु गिहइसु सुयं तइयचकुलं ।

किं वा तुमेऽनिलसुतो, न स्सुयपुव्वो जवो राषा ॥३५१॥

सौम्य । मैवमसद्ग्राहं गृहाण, गृहाण स्वमध्यपदितादिस्व-
तीन्द्रियाद्यैव पुनीयचक्षुःकणं भूतं किं वा त्वया न भूतपू-
र्वोऽनिलनन्दसुतो यवो राजा । ७० १ ३० २ प्रक० । उल० ।
आ० ७०० । आ० ८० । आ० ९० । ('जवराज' शब्दे चतुर्थभागे
तत्कथा ।) (भूताऽध्ययने अमी गुणा आरामहितादयः 'सुय'
शब्दे वक्ष्यन्ते ।) प्रहणासेचनाकार्यायां शिक्षायाम्, आ० ८० ।
(संपूर्णं कथाः 'अणिस्सिआवहाण' शब्दं प्रथमभागे ३३८
पृष्ठ 'अवंतिपुक्कुमाल' शब्दं च ७८३ पृष्ठ गता ।)

पञ्चमशिक्षाद्वारमाह—

विइयउसमकुसग्गं, रायगिहं चंपपाटलीपुत्तं ।

नदसगाडालं थूल-भइसिरिए वररई अ ॥ १८३ ॥

आ० ८०४ आ० ८१० । (कथाः स्वस्थाननोऽवस्थायाः ।)
("अह पंचाहि" ठाण्णिहि, जहि मिक्खा न लभइ । धम्मा का-
हण्णमाणो, रोगाणांस्वसपण य ॥१॥ "बहुस्सुय" शब्दं पञ्चम-
भागं व्याख्यानेषा ।)

पंचहि ठाण्णिहिं सुचं मिक्खेजा, तं जहा-गाणहुयाए दं-
सणहुयाए चरित्तहुयाए वुग्गहविमोयणहुयाए अइत्थे
वा भाव जाणिस्सामि चि कट्ठ । (४००-४६०×)

ज्ञाने-तस्यानां परिच्छेदो दशनम्-नेषामेव अज्ञानं कारित्रम्-
सदनुष्ठानं व्युद्भवप्रदो-मिथ्याभिनिवेशस्तस्य तस्याहा परंपरां वि-
मोचनं व्युद्भवविमोचनं तदार्थाय तदर्थनया वा 'अइत्थे' लि-
प्यास्थान-यथायस्थानान् यथाधानं वा-यथाप्रयोजनान्
भावान् जीवादीन्यध्यायान्वा-यथाद्रव्यान् भावान्-पर्यायान्
ज्ञास्यामीनं कृत्वा इति हेतोः शिक्षा इति स्था० ४८० ३३० ।
उद्यमं प्रहणम् । सूत्र० १ ४०० ८० । (पठ्यको वार्तिकः
जीवश्च न शिक्षणीय इति 'पचज्जा' शब्दं पञ्चमभागे ७५६
पृष्ठ गतम् ।) (लघुबालकं प्रयाज्य तस्मै प्रहणशिक्षा सा द-
शवैकालिकादिस्त्रं पाठनीयम्, आसेचनाशिक्षा यत्परिधाप-
नाद् शिक्षत इत्यादि 'पचज्जा' शब्दं ७५६ पृष्ठ उक्तम् ।)
(शिष्ये यथाचार्यः शिक्षयेत्-गुरुसंप्रदायान् कथंचिन्मा-
दिनाऽपि पृष्ट्वा धर्मांयुतैः मधुरवचनभराचार्यास्तान् शिक्षय-
त्, यथा तेषां मनःप्रसादमेव । वांशशृणुप्रतिपत्त्यभिमुखम-
श्नुते न कपे प्रतिपन्नगुणभ्रंशकारणमिति । उक्तं—"धम्म-
मइयाहं अइसु-दरहि" कारणगुणोत्तरीएहि पक्कथिनेो व
मणे, सीसं चापद आयइरिओ " ॥१॥ (अन्यपुथकं शुद्धस्य
वा शिक्षयादितां 'अणुउत्तिथ' शब्दे प्रथमभागे ७५६ पृष्ठ उक्त-
म् ।) (अन्नरश्मि शिक्षा न कर्तव्येऽनुक्तम् "अंतराहं" श-
ब्दं प्रथमभागे ८६ पृष्ठे ।) शिक्षयित्ते दिद्वी प्राह प्राचीना,
उदीचीना च । स्था० २ डा० ५ डा० ।

हे भावकेषु "कासुदरं एतस्मिंश्चैव अत्यन्त-सत्य-आहम-
स्माहमेतं बन्धपरिग्रहकबलपावपुङ्गवस्य पीदकलमसि-
आसेत्पारो अस्माहमेतच्छ्रेष्ठं भयम् । अणुगमहा का-
यस्य" इत्यादिना मुक्ता मिमन्त्रस्य क्रियते । एतद्वचनफलं
च दिव्यभोगसम्पन्नसिद्धिआप्तयनीधेकपदार्था श्रीशालिभद्रमू-
क्तद्वयाद्यनाहंदादीनामिष सर्वे प्रसिद्धम्, पारम्पर्येण मो-
क्षोऽपि फलमस्ति, वैपरीत्यं तु दास्यदीर्घत्याद्यपीति ।
अभिहितं चतुर्थं शिक्षापदञ्चनम् । अ० २ अधि० । शुण्डना-
स्यामधीयन्त-गानि पुनश्चोषि भवन्ति, लघ्या-दिगञ्जनम्,
उपभोगपरिभोगपरिमासम्, अनर्थद्वयपरिवर्जनमीति ।
आप० ६ अ० । (पञ्चमं शिक्षापदञ्चनम् 'द्विमन्त्र्य' शब्दे च-
तुर्थभागे २४० पृष्ठ गतम् ।) (षष्ठं शिक्षापदञ्चनम् 'उपभो-
गपरिभोगपरिमास' शब्दे द्वितीयभागे ८६६ पृष्ठ गतम् ।)
(सप्तमं शिक्षापदञ्चनम् 'अणुद्विद्वारवमण' शब्दे प्रथ-
मभागे २८४ पृष्ठ गतम् ।)

सिक्खाविधि(य)-शिक्षित-त्रि० । ब्रह्मशिक्षादिप्राहित ।
पञ्चा० ५ विध० । आतोपदेशद्वयं, अ० ८ श० २ उ० ।

सिक्खाविधय-शिक्षयितुम्-अध्य० । प्रत्युपेक्षादिस्वामाचार्यी
प्राहयितुमित्यर्थे स्या० ३ टा० ४ उ० । प्रहणशिक्षापक्षया
सुधार्यो प्राहयितुमासेचनाशिक्षापक्षया तु प्रत्युपेक्षादि शि-
क्षापुनरित्यर्थे, स्या० ३ टा० २ उ० ।

सिक्खावि०-शिक्षयितुम्-अध्य० । प्रहणशिक्षादि प्राहयितुमि-
त्यर्थे, पंच० ३ टा० ४ उ० ।

सिक्खासमावस-शिक्षासमापस-त्रि० शिक्षा-व्रतासेवनया
समापसां पुङ्गवः । शिक्षितं, उल० ५ अ० ।

सिक्खिऊण-शिक्षित्वा-अध्य० । अधीत्येत्यर्थे, "सिक्खिऊण
सिक्खेनणमहिं संज्जयाणं बुद्धा सगांसं" दश० ४ अ० २ उ० ।

सिक्खिय-शिक्षित-त्रि० । शिक्षा जानाऽर्थ्यानि शिक्षितः ।
उल० ४ अ० । शिक्षाप्राहितं, उल० ४ अ० । अध्यस्ते,
आ० । उल० । पठनाकिययान्ते नीते, ग० २ अधि० । विशेषः ।
गृहीतं, च० प्र० २० पाठु० । अनु० । सूत्र० । आ० म० ।

सिक्खितवत्-शिक्षितवत्-त्रि० । शिक्षां प्रयच्छ्याचार्यो सूत्र० ।
'सिक्खावेनां बुद्धिहा गहल आसयेण चैव' शिक्षयन्निष्ठि वि-
धः, एका यः शिक्षाशालं प्राहयति पाठपत्यपरम्पु नदर्थं दश-
विधकक्षासत्सिद्धिआप्तयनुष्ठानः सचयति सचययनुष्ठानं का-
रयति । सूत्र० १ श्रु० १४ अ० ।

मिगया-सिकता-स्त्री० । शालायायाम्, सू० प्र० १८ पाठु० ।

मिगाल-मृगाल-पुं० । जम्बूक, आचा० ।

मिगाली-मृगाली-स्त्री० । शिवायाम्, अनु० ।

मिगु-मिगु-पुं० । वृक्षविशेष, आ० क० १ अ० ।

मिग-दशोपदमेनत् । परिधमं, व्य० ४ उ० ।

मिग-श्री-न० । आशुशरार्थे, स्वर्ग-काले, आवा० ४
अ० । आ० म० । दश० । रा० । वगवती मरुपेतिश्री, स्त्री० ।

मृग-त्रि० । प्रमेयास्पदं, दश० ४ अ० । 'मिग्गे निम्मे-
२०४

से वा अभिगच्छह" इत्याद्ये प्रशंसास्पदभूते निःशेषे प्रशं-
सास्पदभूतम् । दश० १ अ० ।

मिगमह-श्री-प्राति-त्रि० । श्रीगं गतिरित्यस्य । वृत्तममनुकृते,
सू० प्र० १ पाठु० । (सूर्यादीनां कः शीघ्रगतिरिति 'जाहसिय'
शब्दे चतुर्थभागे १६४ पृष्ठ गतम् ।) (अस्य दशने वीरशब्दे
षष्ठभागे गतम् ।)

मिगममन-श्री-प्रगमन-सूर्याभेदस्य वैकुण्ठिके विमाने, रा०
मिचय-मिचय-पुं० । पक्षे, व्य० ५ उ० ।

मिज्जमव-शुच्यम्भव-पुं० । प्रभवस्वामिनां शिष्यं चतुर्द-
शपूर्वधरे दशैकालिककर्तारि आचार्ये, दश० १ अ० ।
कल्प० । पा० । मे० । नि० । महा० । स्या० । ति० अ० ।
अस्य शुद्धिपथाः २८ शिक्षापथाः ११ आचार्यपदवी २३
सद्योयुः ६२ वर्याणि, स्वर्गनिः वीरमोक्षात् ६८ धर्मः । अ० १
मिज्जस-श्रेयस्-त्रि० । परमश्रेष्ठं, अ० १ प्रति० ।

श्रेयांस-पुं० । भारते धर्मेऽस्यामवसर्पिण्यां जाने एकादशे
जिने, स० ७६ सम० । अनु० । प्रथ० । आ० अ० । कल्प० ।
इदानीं श्रेयात् समस्तभुवनस्य हितकारिण्यन् प्रशस्यतरः,
श्रेयान् प्राकृतशल्या छात्रसंख्यान् मिज्जस इत्युच्यते नच
सर्वेऽपि प्रगल्भसंस्तोकायस्यपि श्रेयांस इति विशेषमाह-

महर्हिमज्जाकहस-मि डोहलो तण होइ मिज्जेसो ।

नस्य राज्ञः पितृपरंपरागतं देवतार्यशुद्धीनां शक्या
अर्थेन । यस्मात्प्राथम्यं तस्यापसमं देवता करति । गर्भ-
गन् भगवति दिव्यदौहृदमजायत, शक्यामारोहामि । तत्राप-
विष्टा देवता समारसिसमुपकान्ता । सा हि नीधेकरत्नमिष
देवतया रक्षिता एवं गर्भप्रभावेनां देव्याः श्रेया जानमिनि
श्रेयांसांमिति नामकृतम् । आ० म० २ अ० । अ० । आ० अ० ।

मिज्जेसे षं अरहा असीइ धणुइ उड्डे उच्चते होत्था ।

(सू० ८० X) स० ८० सम० ।

मिज्जसस्म षं अरहा आविड्डि गणा आविड्डि गमहरा होत्था ।

(सू० ६६ +) सम० ।

मिज्जेसं षं अरहा चउरामीइ वामसयसहसाइ सत्वाउषं
पालइता भिडे ० जव सव्वदुक्कलपणीह । (सू० ८४ +)
श्रेयांसः-एकादशशोधकः एकविंशानवधेलासां कुमा-
रस्य तावत्येव प्रपुत्रायां द्विचत्वारिंशपुत्र इत्येवं चतुर्दशी-
निमायुः प्राप्त्यैवातिष्ठः । स० । सद्योऽस्य धर्मव्यता
'निधय' शब्दे चतुर्थभागे २४४ पृष्ठ गता ।) गजपु-
रनगरं भगवस्य राज्ञः पुत्रं, मानसंरगं बाहुचलिनः सुतस्य
सोमप्रभस्य । आ० अ० । आ० । आ० । येन प्रथमस्यपश्चात्तमिनं
मिज्जा दत्त । आ० अ० १ अ० । स पश्चात् प्रजाजितः भगवत
आमभवसद्वन्धानवीकथत् । आ० क० १ अ० । मिज्जानेने
महावीरकामिनः पितरि, ति० । कल्प० । अहोरात्रस्य
विश्वमुद्रांक्षिणीयः, कल्प० १ अधि० ६ क्षणः । डादश-
मासानां लोकान्परीत्या पापमानं, च० प्र० १० पाठु० ।
ज० । सू० प्र० ।

मिज्जा-शुच्य-स्त्री० । शरनेऽस्यां साधव इति शक्या । वृ० २

विषे पिष्टे, दृश० ३ प्र० । ('सागारिषापिष्ट' शुभ्रः स्निग्धः
साग्रे वडाक्षत्म् ।)

सिञ्जायभक्त-शय्यातरपिष्ट-० । शय्यातरपिष्टे, नि० सू०
११ उ० ।

सिञ्जावाली-शय्यापालिका-ली० । शय्यापालिकायां शय-
नीयस्तरिकायाम्, आ० प्र० १ प्र० ।

सिञ्जासंधार-शय्यासंस्तार-पुं० । शयनेऽस्यामिति शय्या-व-
सतिः सैव संस्तारकः, यद्वा-शय्या-वसतिरिव संस्तारको
हिवा-परिशाटी, अपरिशाटी चेति । शय्योपरुत्तनस्संस्तार-
कः शय्यासंस्तारकः । शय्या-शयने नदधेः संस्तारकः-सं-
स्तारकभूमयः । अथवा-शय्यायां-वसती संस्तारकाः शय्या-
संस्तारकाः । हा० १ भु० १ प्र० । शय्यासंस्तारकाभयं,
वृ० १ उ० ३ प्र० । आवा० । आ० । नि० सू० । पं० भा०
ग० । स० ।

मिञ्ज-सिधम्-० । कुट्टकुट्टविशेष, भ० ३ श० ६ उ० । ज० ।

मिञ्जिया-साध्यापिका-ली० । प्रातिवांशमकल्पयाम्, वृ०
१ उ० २ प्र० ।

मिञ्ज-सिध-धा० । करणे, "मिञ्जः सिञ्जामिञ्जौ" ॥ ८८॥ १६॥
इति सिञ्जधाने । सिञ्जसिञ्जविशोः । सिञ्जइ । सिञ्जर ।
सञ्ज । संवति । प्रा० ४ पाद ।

सिद्ध-शिष्ट-पुं० । शिष्यतः स्व शिष्टः । वृत्तस्थज्ञानवृद्धसंवाप-
कध्वविशुद्धसंवाप्तमुजविशेष, ध० १ श्रवि० । साधुजनसंमते,
हा० २२ हा० । वेदस्मृत्याद्यनुसारिणि, पञ्चा० १३ वि० ।
विंशरज्जने, पञ्चा० १३ वि० । लीगुदोपे सम्यगुदृष्टौ, हा० ।

नल्लक्षणम्-

अंशतः लीगदोषत्वात्, शिष्टत्वमपि युक्तिम् ।

अत्रैव हि परं कं तु, तल्लक्षणमसंगतम् ॥ १६ ॥

अंशत इति-अंशतो-दशनः लीगदोषत्वाद्वापल्लय-
त्वात् शिष्टत्वमपि अत्रैव-सम्यगुदृष्टावयव युक्तिम् स्या-
द्योग्यम् । "लीगदोषः पुण्यः शिष्टः" इति लक्षणस्य निर्ग-
धत्वात् । सर्वदोषक्षयं सर्वथा शिष्टस्य सिद्धे कर्त्तव्य-
नि वा विधानत्वेऽपि सम्यगुदृष्टराश्वेदशतो विविचित्रस्य
शिष्टप्रवर्त्योन्वयवाच्यत्वात् । न अत्रैव शिष्टव्यप्यानीन्द्रि-
यस्थं वृष्टिप्रवृत्त्याद्युदृष्टावयव प्रवृत्त्यापारिगति शङ्कीयं
प्रथमसंवापदिल्लक्षणस्य सुप्रवृत्त्यात् । दोषा रागादय एव
न वा । किञ्चज्ञानाद्वोक्तं न क्षयमुत्पलभाहं, न वा तेषु
निश्चयवेषंशाः । अस्तु यनाशतः तन्मता यक्तं शक्यतेति चेन्न,
आयुजितप्रवृत्तिसंवेगादिल्लक्षणरूपमवलतदुपलस्यैवांशतो-
दोषक्षयत्वात्, आत्मानुप्रवृत्तशानकारित्वेन व्यापक-
यवनः सावयवस्य कर्मरूपदोषस्य प्रसिद्धत्वात् इत्यन्यत्र
यस्मिन्तः । हि-निश्चितं एतत्कं तु मिञ्जमाज्ञाविति तु
तस्य शिष्टस्य लक्षणम् अस्मत्संगतमुक्तम् ।

तथाहि-

वेदप्रामाण्यमस्तुत्वं, बौद्धे ब्राह्मणताडितं ।

अतिव्याप्तं हिजेऽप्याप्तं, स्वापे स्मार्गिकं च तत् ॥ १७ ॥

वेदति- "वेदप्रामाण्यमस्तुत्वं" एतावदेव शिष्टलक्षणम्
ब्राह्मणताडितं, बौद्धेऽतिव्याप्तं, तेनार्थः "वेदाः प्रमाणम्"
इत्यभ्युपगमम् । स्मार्गिकं च तत् वेदप्रामाण्यमस्तुत्वं
हिजे ब्राह्मणऽप्याप्तम् । अयं भावः-स्मार्गिकः स्वविशेषकः
बौद्धेऽतिव्याप्तनिर्गमऽपि स्मार्गिकवेदप्रामाण्यमस्तुत्वं-
यदा कदाचिद्विषयं सर्वथा वा । भाषे, बौद्धे एवातिव्या-
प्तिरादृश्यत्वं, नस्यापि जगन्मते वेदप्रामाण्याभ्युपगमजी-
व्यात् । अन्त्यं च शयनादिदृशां वेदप्रामाण्याभ्युपगमा-
भाववति ब्राह्मणऽप्यातिरिति ।

तदभ्युपगमादाव-च तद्व्यत्ययमन्तुता ।

तावच्छिद्वत्त्वमिति चे-तदप्रामाण्यमन्तरि ॥ १८ ॥

तदिति-तस्य वेदप्रामाण्यस्याभ्युपगमात् यावच्च नद्वय-
न्यस्य वेदप्रामाण्यस्य मन्तुताऽभ्युपगमः तावच्छिद्वत्त्वम्
शयनादिदृशां च वेदप्रामाण्याभ्युपगमात् ब्राह्मण नाप्या-
तिरिति भावः । अप्रामाण्यमन्यस्यापि स्मार्गिकस्य प्रह-
णादौऽतदाहं ब्राह्मण वेदप्रामाण्याभ्युपगमनिर्गमनिव्या-
प्तिः अप्रामाण्यमन्यस्यापि द्वयोरपि प्रमाण्यावर्थाधि-
न्येन संग्रहात्कैकद्वयऽभ्युपगमन्यनित्यातिः । अत्राह-
इति चेत्तदप्रामाण्यमन्तरि-वेदप्रामाण्याभ्युपगमन्तरि ।

अज्ञानति चे वेदन्-मत्याप्तं चेद्विचयेति ।

वेदत्वेनाभ्युपगम-स्तथापि स्याददः किल ॥ १९ ॥

अज्ञानति चेति-वेदन्त्यं च वेदऽज्ञानति ब्राह्मणं अस्याप्तं
लक्षणमेतत् । तेन वेदप्रामाण्याभ्युपगमम् । अथ चेत्-
दि वेदत्वेनाभ्युपगमो विवदने वेद एव वेदन्त्यमज्ञानश्च
न वेदन्त्यमज्ञानस्याभ्युपगमः किं निवदप्रामाण्यमिति इद-
म्यादिचेति नाप्याप्तं, तथाप्यत्र एतल्लक्षणं किल ।

ब्राह्मणः पातक्याप्तः, काकभावं तदापि हि ।

व्याप्तितीक्ष्णं च नोत्कृष्ट-ज्ञानावच्छेदिका तनुः ॥ २० ॥

ब्राह्मण इति-यदा ब्राह्मणः पातकान् काकजन्मनिश्चय-
नाद् दुरितान् काकभावं प्राप्तिः तदापि हि स्यात् ब्राह्म-
ण्यदृशां वेदप्रामाण्याभ्युपगमत्वाच्च काकदृशां च वे-
दप्रामाण्याभ्युपगमत्वात् । उत्कृष्टज्ञानावच्छेदिका च त-
नुरीति-भवानीति न व्याप्तिः । तथा च काकेऽतिव्या-
प्तिराणां भेदः कृष्टज्ञानावच्छेदकशरीरवत्त्वस्य सतीति विशेष-
सदान् इत्येवऽप्यातिरित्यर्थः ।

अन्याङ्गहितत्वं च, तस्य काकमवोत्तरम् ।

देहान्तरप्रवृत्तेश्च-माश्रित्यातिप्रमत्तम् ॥ २१ ॥

अन्येति-अन्याङ्गहितत्वं च अपकृष्टज्ञानावच्छेदकशरीर-
राहित्यं च तस्य ब्राह्मणभवान्तरप्राप्तकाकभवस्य, का-
कभावात्तं देहान्तरप्रवृत्तेश्च-शरीरान्तरानुपादावकाशम्
आश्रित्य अतिप्रमत्तमद्विषयात् तदानीमपकृष्टज्ञानावच्छेद-
कशरीरग्राह्यात् ।

अवच्छेदकदेहाना-मपकृष्टविषयम् ।

संस्कृतिरहो याकान्, प्रामाण्यापगमं मति ॥ २२ ॥

अपकृष्टकान्-अथ प्रामाण्यापगमं सति-वेदप्रामाण्या-

भ्युपगमकाले यावान् अपरुद्धविग्रहाम्-अवच्छेदकदेहानाम्
अपरुद्धहानावच्छेदकशरीराणां संबन्धविरहः-संबन्धमात्रः ।

अप्रामाद्यनुपगम-स्तावत्कालीन एव हि ।

शिष्टत्वं काकदेहस्य, प्रागभावस्तदा च न ॥२३॥

अप्रामाद्येति-तावत्कालीन एव हि-सकलतरुसमानका-
लीन एव अप्रामाद्यानुपगमो-वेदप्रामाद्याभ्युपगमविर-
हः, शिष्टत्वं काकदेहस्य प्रागभावो वेदप्रामाद्याभ्युपग-
मसमानकालीनः, तदा च काकस्य मरणानन्तरं शरीर-
मृताग्रहदशायां-नास्तीति कर्तव्यमिति । इत्थं च याव-
न् कालं वेदस्य वेदप्रामाद्याभ्युपगमस्य विरहो वेद-
प्रामाद्याभ्युपगमसमानकालीनयावत्परुद्धहानावच्छेदकश-
रीरसंबन्धमात्रमसमानकालीनस्तावन्तं कालं स शिष्टः ।
ब्राह्मणोऽपि बौद्धो जातो वेदप्रामाद्यं यावद्ब्राह्मणत-
वान् तावत्किञ्च एव । बौद्धोऽपि ब्राह्मणो जातः वेदप्र-
माद्यं यावद्ब्राह्मणतस्तत्त्ववच्छिद्य एवेति कस्मिन्माह प-
द्मापः । अत्र च वेदप्रामाद्याभ्युपगमसमानकालीनत्व-
वत्त्वमात्राधिकरणस्यैव विचार्यम् । अन्यथोत्तरकाले त-
त्कालीनं यत्किञ्चिदधिकरण्यापरुद्धहानावच्छेदकशरीरसं-
बन्धमात्रमावशांशमाध्याप्यते ।

नैवे तदुत्तरं विधे-ऽप्याशेषं प्राक् प्रतिपक्षितः ।

प्रामाद्योपगमाच्च प्राक् तत्रेति न सेति चेत् ॥२४॥

नैवेति-नैवे यच्च विचक्षितं प्राक् तदुत्तरं विधे काक-
अवोत्सव्यवस्त्रब्राह्मणमेव प्राक् प्रतिपक्षितः प्रागभवीवेदप्र-
माद्यग्रहदशाभिव्याप्यते । तदानीं तवीववेदप्रामाद्याभ्यु-
पगमविरहस्य प्राक्तनब्राह्मणभवीवेदप्रामाद्याभ्युपगमस-
मानकालीनयावत्परुद्धहानावच्छेदकशरीरसंबन्धविग्रहास-
मानकालीनत्वादन्तरालिककालस्यैव काकशरीरसंबन्ध-
प्रागभावाभावात् । प्रामाद्योपगमोद्ब्रष्टप्रामाद्याभ्युपगमान्
प्राक् नत्र काकभयोत्तरब्राह्मणे तच्छिद्यत्वे न इति हेनारलक्ष्य-
स्यादेव न साऽव्याप्तिः । वेदप्रामाद्याभ्युपगमो लक्षणसंप-
र्यवेति भावः । इति चेन्नन्वेवं यत्किञ्चिद्वेदप्रामाद्याभ्युपगम
एव प्राह्यः ।

तथा च-

यत्किञ्चित्पुद्गले पश्चात्, प्राक् च काकस्य जन्मनः ।

विग्रजन्मान्तराले स्या-त्सा ध्वंसप्रागभावतः ॥२५॥

यत्किञ्चिदिति-यत्किञ्चित्पुद्गले-यत्किञ्चिद्वेदप्रामाद्याभ्यु-
पगमस्य लक्षणमध्यनिवेशे काकस्य जन्मनः पश्चात् प्राक्-
च विग्रजन्मान्तरालेऽप्राप्तिविच्छेदाभ्यां मध्यमाध्वं-
सप्रागभावतः काकशरीरसंबन्धवत्त्वप्रागभावभावाभिव्याप्य सा
प्रसिद्धाऽतिव्याप्तिः स्यात् । अथ भावः-यो ब्राह्मणः काको
जातस्तदन्तरं च ब्राह्मणो भविष्यति तस्य मरणानन्तरं ब्रा-
ह्मणशरीराग्रहदशायामुत्तरब्राह्मणमवकालीनवेदप्रामाद्याभ्यु-
पगमसमानकालीनकाकशरीरसंबन्धस्यैव लक्षणसाम्राज्याद-
व्याप्तिः । प्राक्तनकाकशरीरसंबन्धप्रागभावस्तु न तत्समान-
कालीन एवेति तस्यैव ब्राह्मणमवकालीनत्वं काकशरीरा-
ग्रहदशायां प्राक्तनब्राह्मणमवकालीनवेदप्रामाद्याभ्युपगमस-
मानकालीनकाकशरीरसंबन्धप्रागभावाभिव्याप्तिरिति । किं च-

यो ब्राह्मणः प्राग् बौद्धो वृत्तस्तस्य स्मारादिदृशायां वेदप्रामा-
द्याभ्युपगमविरहस्याप्रिमब्राह्मणमभवीयनिर्दृष्ट्यावच्छेदरीरसं-
बन्धमात्रमसमानकालीनत्वात्प्रामाद्याभिव्याप्तिरिति बोध्यम् ।

जीववृत्तिविशिष्टाङ्गा-मावाभावग्रहोऽप्यसन् ।

उत्कर्षश्चापकर्षश्चाप्यवस्थो यदपेक्षया ॥ २६ ॥

जीवति-जीववृत्तिविशिष्टः-क्षेत्रवृत्तिस्त्वविशिष्टो योऽङ्गा-
भाव उत्कर्षहानावच्छेदकशरीराभावस्तदभावग्रहोऽपि तद-
भावनिवेशोऽपि काकश्चर्योतिथ्यातिवारणस्यैव लक्षण-
लक्षणाभावात्समर्थः । यद्यस्मदुत्कर्षश्चापकर्षश्च अपेक्षया व्य-
वस्थितः । कीटिकादिज्ञानापेक्षयोर्लक्षणात् काकादिज्ञान-
स्य, ब्राह्मणादिज्ञानस्य च वेदादिज्ञानापेक्षयाऽपेक्ष्यतात् ।
इत्थं च तदुत्कर्ष एवातिव्याप्यव्याप्तिः । न च काकादिज्ञान-
व्याप्यत्वं मनुष्यादिज्ञानसाधारणमुत्कर्षं नाम ज्ञानविशेष-
माश्रियन्ते भवन्तः, अन्यथा कार्यमात्रवृत्तिजातैः कार्यताव-
च्छेदकवृत्तिभेदेन तद्व्याप्यत्वंऽनुगतकारणकल्पनापत्तिः, ई-
श्वरज्ञानसाधारणस्य तस्य कार्यमात्रवृत्तिसंभूतिरिति चेत्तथा-
पि द्रव्यत्वादिज्ञानतावच्छेदकस्याऽपेक्ष्यविशेषणं च सां-
ख्यिकं जातित्वं तत्तद्व्याप्यवच्छेदकशरीरसंबन्धमात्रवच्छेदस्तु-
र्मुह्य इति न किञ्चिदेतत् ।

ननु एकजन्मावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणस्योत्तरवद्प्रामा-
माद्याभ्युपगमध्वंसाभावावेदप्रामाद्याभ्युपगमोत्तरकाल-
वृत्तिस्त्वविशिष्टोवेदप्रामाद्याभ्युपगमविरहः शिष्टमिति नि-
धेयत्वेन न कोऽपि दांशो भविष्यतीत्यत आह-

अपि चाव्याप्यतिव्याप्तिः, कात्स्न्येदेशविकल्पतः ।

आद्यग्रहे स्वतात्पर्याच्च दोष इति चेन्नमितिः ॥ २७ ॥

अपि चेति-अपि च कात्स्न्येदेशविकल्पतः कृत्वावेदप्र-
माद्याभ्युपगमो विवक्षितो देशतदभ्युपगमो चेति विवच-
नऽव्याप्यतिव्याप्तिः । कृत्वावेदप्रामाद्याभ्युपगमस्य ब्राह्मण-
व्यव्यभावात् । न हि वेदान्तिनो नैयायिकाद्यभिमतं भूति-
प्रमाणयन्ति, नैयायिकाद्यां वा वेदान्तिभिर्मतां यत्किञ्चिद्वे-
दप्रामाद्यं च बौद्धाद्योऽप्यभ्युपगच्छन्ति, “न हिस्यात् सर्व-
भूतानि, अग्निर्हिमस्य भेषजम्” इत्यादिब्रह्मज्ञानं तेषामपि
समतत्वादिति । स्वतात्पर्यायं-तस्याभिप्रायमपेक्ष्य । आद्यग्रह-
यावद्देदप्रामाद्याभ्युपगमनिवेशे न दोषः, स्वस्वतात्पर्ये
प्रमाणे भूतिरिति हि सर्वेषां नैयायिकादीनामभ्युपगमः ।
इति चेन्नमितिः कल्पना भवदीया ।

नैवं विशिष्य तात्पर्या-ग्रहे तन्मानताग्रहात् ।

सामान्यतः स्वतात्पर्यं, प्रामाद्यं नोऽपि संमतम् ॥२८॥

नैवमिति-एवं मतिरियुक्ता कस्याश्चिद् दुरवगोचरायाः भूते-
विशिष्य स्वकल्पिताधीनतायै तापस्याग्रहे तन्मानताया-
स्तत्प्रत्यक्षताया आग्रहात् । स्वतात्पर्यं सर्ववेदप्रामाद्याभ्युप-
गमस्य दुःशकत्वाद्नाकालित्वात्पर्यायामपि भूमी प्रमोहा-
तयाग्रहेऽपि प्रमाकरकत्वस्य सुप्रहन्ताच्च दोष इत्यत आह-
सामान्यतो नयकत्वेन स्वतात्पर्यं स्वामिप्राग्रमाद्ये
वेदप्रामाद्यं नोऽस्माकं जैनानामपि संमतम् । यास्मात् हि
परलमयास्तावन्त एव नया इति भूतपरिकर्मितमतेः सर्व-

नेव शब्दे कृतातीकृत्यैः ससङ्ख्येयमात्रावधुवपुत्रो-
ऽनन्तरं प्रकीर्तितः । इति १५ इति । शिष्टमन्त्रपुत्रा-
कृताये कृताये संस्काराभिधानम्—कोऽयं शिष्टोऽय-
मन्त्रः कर्त्तव्याचार्यं पूर्वगतसूत्रार्थमात्रकं कर्त्तव्यं भुजसा-
ग्नगारागने शिरसा प्रसूयं विष्णुपतिम् इति । यथा-
भगवतिष्ठाति भुजसां धृतमपीनामन्त्रे यथावस्थिते का-
लविमलं कृतमिति । कल इत्यन्ते सति चार्त्तायं प्राह—शु-
भं कृत्वा । कार्याद्विनाशितं, तथा—तदाह्वयितामृवृत्तावपि सं-
कल्पसाक्षिणसद्व्यावर्थाभ्युक्तम्, यथा—इह स्कन्धिलावा-
मेकमृत्तो दुःखमानुभक्तो दुर्मित्रवपुत्रा साधूनां पठनशु-
द्धादिकं सर्वप्रयत्नसत् तदा बुद्धिमानिकमे सुमित्रवपुत्तो
इत्योः संकल्पोऽयं कर्त्तव्यः । तथा—एकी बलभ्याम्,
अस्मिन् सङ्ग्राह्याम् । तत्र च स्वाध्यायस्य परस्परवाचनभेदा-
जस्तः । निश्चययोर्द्वौ सूत्राभ्याः स्मृत्या संघटने भवत्यव-
श्यं वाचनभेदो न काचित्पुत्रपतिः । ग० १ अधि० ।
मृष्ट-न० । प्रकीर्तितं, स्था० ३ डा० ३ उ० । कृपाद्विनाशित इति ।
ग० १ पाद ।

शिष्ट-न० । मिलिते, स्था० ३ डा० ३ उ० ।

सिद्ध-शिष्ट-न० । शिष्टभाव, वक्तुः शिष्टत्वत्वेन, अ-
भिमतसिद्धागोत्राद्येतायां वक्तुः शिष्टतास्त्वक्तव्यं च । स०
३५ सम० । दृश्ये सत्यवचनानिश्ये, रा० ।

सिद्धिगृह्य-शिष्टगृह्य-पुं० । वेदस्मृत्याद्यनुसारिणि गृह-
रूप, पञ्चा० १३ वि० ।

सिद्धजन-शिष्टजन-पुं० । विशिष्टभव्यलोकं, प० ८ वि० ।

सिद्धाऽऽचार-शिष्टाऽऽचार-पुं० । शिष्टवर्तिनः, यो तथा शिष्ट-
न्तस्म शिष्टाः वृत्तस्थानवृद्धमेवोपलब्ध्याविशुद्धशिला मनु-
र्जस्यस्यारस्तेषामाचार्यरहितः । यथा—

“ लोकाभ्यवदधीकृत्यं, दीनान्मुक्तस्यावरः ।

कलकलमनु दासिचये, सदाचारः प्रकीर्तितः ॥ १ ॥

सर्वेच निम्नसंस्थागो, वरीषादृक् सम्पुष्ट ।

आपद्यैर्मयमन्त्रं, तद्व्यस्यं हि नञ्जन् ॥ २ ॥

प्रस्ताव मितभाषिण्य—मित्रसंस्थादनं तथा ।

मन्त्रिकस्यक्रियां क्ति, कुलधर्मानुपालनम् ॥ ३ ॥

असम्बन्धप्रवर्त्तनायाः, स्थानं चैव क्रिया स्मृता ।

स्वाभावकार्ये निरन्तरः, प्रमादस्य विषयजनम् ॥ ४ ॥

लोकाचारानुवृत्तिषां, सर्वेषां क्रियापालनम् ।

प्रवृत्तिर्हि नैति नैति, प्रायैः कलमनैरपि ॥ ५ ॥ ”

इत्यादि । तस्य प्रशंसा-प्रशंशने पुरस्कार इत्यर्थः, यथा—

“ गुणेषु यन्त्रः क्रियतां, किमादौपैः प्रयोजनम् । विकीर्यन्ते

न शङ्कामि—यैः कौरवैः क्रियाः ॥ १ ॥ ” तथा—“ शुद्धाः

प्रसिद्धायास्ति, अथोपायादेव नैति । तस्यपि विमोक्षयन्त्रं,

वर्तितद्वारा न दुर्मित्रः ॥ १ ॥ ” इति ॥ प० १ अधि० ।

सिद्धाऽऽचारपसंसा-शिष्टाऽऽचारपसंसा—की० । शिष्टाचारपु-
नःकारः, प० १ अधि० ।

सिद्धि-शिष्टि—की० । “ छस्यादुपेष्टसंवेष्ट ॥ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ ” इति ।

इत्यर्थः । ग० १ । “ इत् कृपादौ ” ॥ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ ” इति श्रुतं

इत्यम् । ग० १ । रचनायाम्, अष्ट० २२ अष्ट० ।

भेदित्—पुं० । तत्परमुत्तमव्यवहारार्थं, कल्प० १ अधि०
३ अधि० ।

सिद्धि-शिष्टि-की० । “ सैध-शिष्टि-शिष्टि-प्रपद्ये धस्य
दः ॥ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ ” इति इत्यर्थः । शिष्टि, ग० १ पाद ।

सिद्धि-शिष्टि(र)त्—कि० । “ सैध-शिष्टि-शिष्टि-प्रपद्ये धस्य
दः ॥ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ ” इति इत्यर्थः । हरिद्रादिवाह्यस्य लः
ग० १ । मन्त्रार्थं, आचार० १ श्रु० ५ अ० ३ उ० । नृपय, भ०
१ श्रु० १ उ० ।

सिद्धिचय-शिष्टिचय—की० । सैधार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—की० । नृपयार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

सिद्धिचय-शिष्टिचय—कि० । नृपयार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

शिष्टिचय—कि० । मन्त्रार्थं, भ० १६ श्रु० ४ उ० ।

मिशाथः चनासु—सुखिभूमिषु मिशुमासु च—तथा-
विषमभूमिषु जायते च, दासु मिषुः क्षमजलाजन्तकिसया
किञ्चिन्—प्राप्तुकाङ्क्षेन—आभयति, तथा च तद्विधाधनातः सं-
यमपरिलक्ष्य इति सूत्राधेः ॥ ११ ॥ किमयमबाह—‘तम्ह’ लि
सुचम्, यस्यादिकमुद्रापयसकृतसाहू ते—स्वाध्यायं न क्षान्ति-
शीतनं वाप्येनोदकेन; प्राप्तुकेनाप्राप्तुकेन वलये; किञ्चि-
ष्टान्—स्वाह—यावज्जीवम्—आश्रम्य ब्रतं धारम्—दुःख-
चरमज्ञानमाश्रित्य अधिष्ठानारः—अस्यैव कतीर इति सूत्रा-
धेः ॥ ६२ ॥ किञ्च—‘मिशाय’ इति सूत्रम्—क्षानं—पुत्रोक्तम् ।
अथवा—कहं—कम्पनकरादि लोचं—गन्धद्रव्यं पञ्च-
क्षानं च—कुटुम्बकलक्षणां, चक्षुष्यद्रव्यैर्लक्ष्यं मासस्य
उद्देशं यथेयम्—उद्देशं नानामयं नाकार्यं कदाचिदपि याव-
ज्जीवमव भावसाधय इति सूत्राधेः ॥ ६३ ॥ १५० ६ ५० २ ५० ।

“मलमलपंकमहा, धूर्वीमहा न व नरा महा ।
जे पावपंकमहा, ते महा जीवजन्तयः ॥ ६६ ॥
खगमिन् सलिलसिद्धि, सरिरं हस्व सुविजयम् ॥
कामेगे नि सिलिजं, महसिजं ते ननु मिशाय” ॥ १७० ॥

उक्तं च—

“क्षानं मद्दर्पकरं, कामाङ्गं प्रथमं स्मृतम् ।
तन्महाक्षानं पण्डितम्, वैव जातिन इव रताः” ॥ ७१ ॥
५० २० १ आधि० २० सु ।

तथा—आश्रयि—

“नेत्रकक्षिप्रगात्रोऽपि, स्नात इत्यभिधीयते ।
न स्नाता यो दमस्नातः, स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥ ७५ ॥
चित्रमन्तर्गतं बुद्धं, तीर्थस्नानैर्न शुचयति ।
श्रवणोऽपि जलैर्धीत—सुगन्धाहमिवाश्रयि” ॥ ७६ ॥

५० २० १ आधि० २० सु । श्रवस्यानां क्षानसं-
लाक न तिष्ठत् । आचा० २ भू० १ कू० १ ५० ६
५० । स्नानं मनोमलत्यागां योगधेन्द्रियराघनम् । अ-
भेददर्शनं क्षानं, ध्यानं निर्वियं मनः ॥ १ ॥ न तु बाह्या-
विशुद्धिः “अ मन्नाह कश्चिदपि विमोहि, यं ते सुनिद्रं
कुमला वयंति ।” अथोषं प्रति विजयोषः स्नाननिरूप-
कायाह—“इदमेतं भावतलैव, त्रिधा स्नानमुदाहृतम् । बाह्य-
माध्यामिकं चेति, तस्यैः परिकीर्यते ॥ १ ॥” उक्तं १२ ५० ।
“प्राज्ञा मिशायानिद्रि एति मांक्ष्यं, क्षानस्य लोचस्व स्या-
सपणं । ते मज्जमं सलजं च मासा, अश्रम्यधासं परिक-
र्यन्ति ॥ १ ॥” सूत्र० ७ भू० ७ ५० । (‘कुन्तील’ शब्दे तृतीयभाग
६१० पृष्ठ व्याख्यानैः ॥) ‘वेगश्च’ अस्मिन्मुद्रादिति, सायं च
पाथं उदयं कुन्तील । कश्चम चक्षुः श्रिया य मिद्रि, मिद्रि-
सु पाथा ब्रह्मे र्गमि ॥” सूत्र० १ भू० ७ ५० । (‘उदय’ शब्द-
द्वितीयभाग ७६६ पृष्ठ व्याख्यानैः ॥) “न कश्चं निम-
लीकतु, गात्रं स्नानशुनैरपि । अश्रम्यमेव क्षोमाभि—रक्षि-
तमिमांक्ष्य ॥ १ ॥” उक्तं २० ५० । अथस्यायं मन्मोक्षीयिः संस्कृ-
तसंस्कृतादिस्नानं, रोगमुक्तस्नानं च । उक्तं २१ ५० । (ग्ल-
नस्य स्नानं ‘मिद्राक्ष’ शब्दे तृतीयभागे स्पष्टं पृष्ठ गम्यम् ।)
सप्त स्नानाणि लौकिकैः पुनरिन्द्रं सन्नपञ्चम् । यथाह—
“सप्त स्नानानि योक्तानि, स्वयमेव स्वयंभुवा ।
द्रव्यमावशिष्युत्तर्य—श्रीपां ब्रह्मचारिणाम् ॥ १ ॥

क्षान्यं वाक्यं ब्राह्मणं, वाच्यं विष्णुसंघं ।
पार्थिवं मानसं चैव, स्नानं सप्तविधं स्मृतम् ॥ २ ॥
क्षान्यं अस्मत् क्षान्—मवगाहं तु वाच्यम् ।
आपादिक्षान्यं ब्राह्मणं, वाच्यं तु मन्त्रं रतः ॥ ३ ॥
स्वर्गदत्तं तु यद्, इह, तद्विष्णुसंघं चिद् ।
पार्थिवं तु मन्त्रं स्नानं, मन्त्रः क्षिप्रं मनसम् ॥ ४ ॥”

क्षा० १ डा० १ क० । आचा० । स्नात्यनन्तरं स्नानम् ।
क्षान्दकारिकं, उक्तं २१ ५० । सुगन्धद्रव्यसमुदाये, आ-
चा० २ भू० १ कू० २ ५० १ ५० ।

मिशाय—स्नातं (कं)—पुं० । क्षानितसकलघातिकर्ममत्त्वा-
त्स्नात इव स्नातः स एव स्नातकः । ५० १ अधि० । घातिक-
र्ममत्त्वात्स्नातस्त्वनस्वत्वे निमित्थभेदे, स्था० ३
डा० २ ५० । ५० ।

मिशाते पंचविधे पक्षे, ते जहा—अन्धवी १ अमले २
अकम्पे ३ संसुद्रायादिसंघे अरहा विषे केवली ४
अपरिस्तावी ५, ६ । (५० ४४५५५)

स्नात इव स्नातः स एव स्नातकः, सयोगोऽयोगो वा
केवलसिद्धिः । अर्जुन एव भद्रत उच्यते, तत्र पुलाक इ-
त्यासन्नपुलाकः पञ्चविधो, लब्धपुलाकस्यैकविधोऽपि, त-
त्र स्नातितमिलितादिमिन्नित्वादिमानाभित्यामानम् अ-
सारं कुर्वन् क्षानपुलाकः, एवं कुट्टितसंस्कारादिमिदं संपुला-
कः, स्रोतोत्तरगुणमनिसंवनाभक्षगुणपुलाकः, यथाज्ञातलक्षि-
कप्रहणान् निष्कारणोऽप्यलक्षकगमाज्ञा लिङ्गपुलाकः, किञ्चि-
त्प्रमादात्मानसाऽकल्पप्रहणाज्ञा यथा स्वप्नपुलाको नाम प-
ञ्चम इति । वक्तुशो द्विविधोऽपि पञ्चवचः, तत्र शरीरप-
कगुणयुगः सांख्यिककारी आयोगवक्तुशः, खड्गकारी,
अनायोगवक्तुशः, प्रवृत्तकारी संवृतवक्तुशः, प्रकटकारी
असंवृतवक्तुशः, स्रोतोत्तरगुणाश्रितं वा संवृतासंवृतं
किञ्चित्प्रमादा अस्मितालापयन्तं वा यथा स्वप्नवक्तुशो नाम
पञ्चम इति । कुशीला द्विविधोऽपि पञ्चवचस्तान् दर्शन-
कारिर्लक्ष्मण्युपजीवनं प्रतिसेवनतो ज्ञानादिकुशीलो लि-
ङ्गस्थाने कश्चित् तथा दृश्यते तथाऽपि तपस्वरास्येयमनु-
मोद्यमानो हर्षकञ्जन् यथास्वप्नकुशीलः प्रतिसेवनयैवेति,
कथायकुशीलाप्येव नवरं क्षोधादिना विधादिनात्तं प्रमुखा-
नो ज्ञानकुशीलो दर्शनप्रत्यं प्रमुखानो दर्शनः, शापं दृष्ट्वा-
श्रितः कथायैलिङ्गान्नरं कुर्वन् लिङ्गो, मनसा कथायान् कु-
र्वन् यथास्वप्न । चूर्णिककारव्याख्या स्वयं सत्यगारधन-
विपरीता प्रतिगता वा सेवना प्रतिसेवना । सा पञ्चसु हा-
विषु येषां ते प्रतिसेवनाकुशीलाः कथायकुशीलास्तु पञ्चसु
ज्ञानादिषु येषां कश्चिद्विषयश्च कियत इति । अतस्तुष्टुप्र-
माणक्या निम्नोपाध्यायः अयमे समये वर्तमान एकः शेषेषु
द्वितीयः क्षानितं तृतीयः संपेपु वतुषे संपेपु पञ्चम इति वि-
स्तराय मेव एवामिति । क्षुवि—शरीरं तदभावात्कथायौगमि-
रोधे सति अक्षुविमवति अक्षयका वा १, निरतिचारवात्-
शब्दः २, क्षणिकमेवाव्यक्तकोश इति ३ तृतीयः । ज्ञानान्तर-
णसंपूर्णवासंशु ब्रह्मज्ञानार्थनरः पुत्राहं ब्रह्मज्ञानं नास्व रदा-
रहस्यमस्तीत्यरहा वा, जितकथायवात् जितः केवलं परिपूर्व

आनातित्रयमस्यास्तीति केष्वीति वतुषः ४ । निषिक्त्यन्वात् सकलयोगानिरीक्षे अपरिष्ठातीति पञ्चमः ५ । क्वचित्पुनः— अहं न जिन इति पञ्चमः । स्यात् ४ टा० ३ उ० । अ० । प्र० । पं० भा० । 'सिक्का' च 'मिस्वादी' 'नो उवसंतवेष' होजा क्षीण-वेष इति होजा 'सि'—क्षपकमेषयामेव स्नातकमर्थावदिति । अ० १२ सू० ५ उ० । " सुहृत्कायजलावसुखं, कम्ममला-विक्कया सिक्का उ वि । कुविहो व सं सज्जोगी, तद्वा अज्जोगी विणिगिहो ॥ १४ ॥ " अ० १० ३ आ० ७ लक्ष । तथा-विचमायदिशुशरावर्तिनं स्नानमक्यते पुरुष, पि० । ('मा-नपिह' शब्दे षष्ठ्यभागे अस्य कथा कथिता ।)

सिखायगं—स्नतक—पुं० । स्नाते, स्नाधिकप्रत्ययविधानात् । हा० २ अ० ७ । जिनयुह स्नपनं स्नात्रं तदपि प्रत्ययं पर्वसु वा, कृत्वाशक्त्यापि प्रतिषेधमके साहचर्यसमसमाप्रमि-लनादिपूर्वं कार्यम् । स्यात् ४ टा० १ उ० । अ० । पर्वसु जिनयुह क्षपनं कार्यम् । देवस्नानकां देवभष्टः । सूत्र० २ सू० २ अ० । बोधिसत्त्व, सूत्र० २ अ० ६ अ० । धानिकममलाल-नायासशुभ्रान्त्यक्रे निर्मथ्यभेदे, स्यात् ५ टा० ३ उ० । पदक्रममतेषु वद।ध्यापकपु शोभाचारपरतया नित्यं स्ना-यितुं ब्रह्मचारिषु, " सिखायगात्रं तु दुष्ये सहस्रं, जे भोयए गिणिए माहाराणं ॥२६॥ " सूत्र० २०७ अ० । (अत्र दृपणम् 'आदगकुमार' शब्दं प्रथमभागे ४४५ वृत्त उक्तम् ।) पर्वसु शिपञ्जलसकुसुमाञ्जलिप्रक्षेपादिपूर्वं भगवतः स्नात्रं विधेयमि-ति 'वर्य' शब्दे तृतीयभागे १२८७ वृत्त गतम् ।)

सिखिह—स्निग्ध—त्रि० । आर्ध्रे, आवा० २ सू० २ सू० १ अ० १ उ० । स्यात् । घने, औ० । अकले, हा० १ धु० ६ अ० । शु-भकाम्नी, रा० ।

सिखेह—स्नेह—पुं० । स्वजनादिषु प्रेमणि, उक्त० १ अ० । सू-त्र० । क्षिप्रभावे, सूत्र० २ अ० ३ अ० । स्यात् । " छदणं भव-या खव, घंसणं पीसणं तद्वा । अमिधाते सिखेह य, कारं आरुत्त यावे ॥१॥ " नि० सू० १ उ० । तैलपुनादौ, स्यात् १० टा० ३ उ० । माभादिस्वल्पं हन्ती, औ० । जले, कटप० ३ अ-धि० ६ लक्ष । रागस्नेहयोः कः प्रतिविश्रुत-इत्युच्यते, क-पावाप्तजानिनः प्रीतिगिणेषां रागः, सामान्यतरूपेण स्यादि-गोचरः स्नेहः । आवा० १ अ० ।

माया पिवा बहुसा भाया, भजा पुत्ता य ओरसा ।

नालं ते मम ताणाय, लुपंतस्स सक्कम्मा ॥ ३ ॥

परिज्ञतः इति विचारयदिनि अथाहारः कर्मण्यः इतीति, किम् एते मम ताणाय—मम रक्षायै न अलं—न समर्थाः । कथंभूतस्य मम, स्वकर्मणा पीड्यमानस्य । एते क माता पि-ता स्नुसा-पुत्रबन्धु आता-सहादरः भार्या-पत्नी पुत्राः पुत्र-स्येन भाजिताः च-पुनः औरसाः स्वमुखादिताः, एते सर्वेऽ-पि स्वकर्मसमुद्गतः कारं रक्षणाय न समर्थाः भवन्तीत्यर्थः ।

एअमहं सपेहा, पासे समियदंयथे ।

किंमे मेहि सिखेह व, न कळे पुव्वसंयवं ॥ ४ ॥

शमितदृशनः शमिते—ध्वस्तं दृश्यं—मिथ्यादर्शनं येन स शमितदृशनः । अथवा—सम्बन्धमकारेण इतः—प्राप्तं दृश्यं स-म्बन्धकं यत्न स समितदृशनः एतादृशः संयमी एतदर्थं—पूर्वोक्तमर्थम् अशरणादिकं 'संपहाय'—स्वपक्षया—स्वपुत्रया 'पा-से' इति—परयत् हां अथधारयत्, च-पुनः 'मेहि' शब्दि रस-सास्पष्ट्यं च-पुनः स्नेहं पुत्रकलादिषु रामं क्षिप्त्वात् । पुनः पूर्वसंस्त्वः—पूर्वपरिचयः एकया आमादिधासस्तं त स्मरेत् । उक्त० ६ अ० ।

नमिज्जंरहंतासं, सिद्धासं कम्मचकुकासं ।

सयणसिण्हविमुक्का-वा सवसाहूरा भावेष्णानि० चू० १ उ० ।

" एवापयः किल्लगमि च मज्झकीनां, विप्रधापकगठवि-पिनं स्वकुलं च हिम्मा । किं ताभ्यामि डिप ! गताऽल्लि वशं करिण्याः, स्नेहां निवन्धनमनयं पररायाः ॥१॥ सूत्र० १ धु० २ अ० २ उ० । आ० चू० ।

मिण्हेहकाय-स्नेहकाय-पुं० । अकार्याविशेषे, अ० १ श० ६ उ०

मिण्हेहउक्कवसाण-स्नेहाध्यवसान-न० । स्नेहव्यवधालभं-द, आ० क० ४ अ० ।

मिण्हेह-स्नेहाद्रि-न० । अभिष्वङ्गनाद्रिं जीयमेव, सूत्र० २ धु० ६ अ० ।

मिण्हेहपयविजिय-स्नेहपयोवजितं-न० । जेहेन घृतादिना प-यसा क्षीरं वजितं भक्षम् । घृतपयोवजितं भक्ष, आवा० ।

मिण्हेहपुरुवणा-स्नेहप्ररूपणा-औ० । कर्मपुद्गलानां सवन्ध-जनकस्नेहप्ररूपणायाम्, पं० सं० ४ टा० ।

मिण्हेहपाण-स्नेहपान-न० । द्रव्यविशेषकघृतादियानं भैर-ज्यावषये, हा० १ धु० १३ अ० ।

मिण्हेहराम-स्नेहराम-पुं० । सिण्हेहरामो नाम यो यस्मिन् वि-षयं सूक्ष्मकृतस्तस्य तद्विषयसूक्ष्मीयाम्, आ० चू० १ अ० । (अत्रादाहरणं, राम' शब्दं षष्ठ्यभागे समुपदर्शितम् ।)

मिण्हेहविगइ-स्नेहविकृति-औ० । स्नेहकासु विकृतिषु, स्यात् ४ टा० १ उ० ।

मिण्हेहसुहुम-स्नेहद्वेष-न० । अवश्यायदिममिहिकाकरकह-रतनुकं स्वमभेद, स्यात् ० टा० ३ उ० ।

से किं ते मिण्हेहसुहुमर पंचविह पच्चंतं जहा-उत्सा-हिमए मिठिया करए हरतखुणं जे छउमत्थं ० जाव पडि-लहियव्वं भवइ से ते मिण्हेहसुहुमे । (सू० ४४ ×) कल्प० ३ अधि० ६ लक्ष । दश० ।

मिण्हेहाययन-स्नेहायतन-न० । जलाऽऽवाहनस्थाने, कल्प० ३ अधि० ६ लक्ष ।

मिण्हे-शिशन-पुं० । "स्वम-शन-ष्ण-ख-ड-ह-कणां एहः " ॥ २ । ७५॥ इति । संयुक्तस्य इत्यस्य एहः । पुरुषविह, मा० ।

मिण्हेहाय-स्नानीय-पुं० । स्नानकरणयोग्यजलाधारे, उक्त० १२ अ० । मि० । शि० चू०, उक्त० १२ अ० ।

सित-सित-वि० । बङ्ग, २०० ।

सित-सिद्ध-वि० । केवलोदकेनाद्रीकृते, ग० १ अधि० । ब्रा० ।
अ० । रा० । उक्कच्छोटेन कृतसेवेन, श्री० । जी० ।

सि-सि-सि-वि० । ऊर्ध्वमधो वा गच्छन्तः सुखोत्तारावतराह-
तो काह्यादिभ्ये पथि, ध्य० १० उ० । ('मत्तपक्षकाल' शब्दे
पञ्चमभागऽवस्थाविस्तरे मतः ।)

सित्थ-सिद्ध-वि० । 'क ग ट इ त इ प श ष स' कं पासुष्ये
लुक् । (भा० ७७) यथा संयुक्तवर्णसंघिनामूर्ध्वे स्थितानां लु-
ग्मेवेति । सिद्धं सित्थं । कण्, प्रा० । ग० । ब्रा० म० । अतु० ।
प्रश्न० । विधा० । मधुच्छिद्ये रज्जुनिमित्ते पक्षे, श्रीविद्याश्च । भ-
क्तपुलाकः, मत्स्य-च-पु० । वाच० ।

सिद्ध-सिद्ध-वि० । य एन गुणेन निष्पन्नाः परिनिष्ठिताः सि-
द्धीन्वदः ; न पुनः साधनीया इत्यर्थः । घ० २ अधि० ।
क.हण० ।

एगे सिद्धे । (घ० ४६+)

निर्द्वयानि स्म कृतकृत्यो भवेत् सेधयति स्म वा—अ-
गच्छत् अपुनरावृत्त्या लोकाग्रमिति सिद्धः । सितं वा बङ्ग
कर्म धमान् दृष्टं यस्य स इति निर्द्वयः सिद्धः ।
कर्मसंज्ञानिर्मुक्तः, स च एको द्रव्याप्यतया पृथगप्यतस्त्वन-
स्तपयोय इति, अथवा—सिद्धानाम्प्रत्युपि तस्मादभ्यान्-
कर्मम् । अथवा—कर्मशिल्पविद्या-मन्त्रयोगागमार्थयानु-
ष्ठितपःकर्मस्य भेदानेकत्वेऽप्यस्यैकत्वं सिद्धशब्दाभिधेय-
त्वसाध्यायति । कर्मस्योत्पत्त्यस्य च पौरोनवयोगम् । स्वा०
१ ठा० । कर्मसंज्ञानिर्मुक्तः, पा० । अपगतसकलकर्मसतः,
च० प्र० १ पाठ० । दशा० । अ० । दश० । आष० ।
अशेषद्वन्द्वरहितः, सूत्र० । १. सु० । १. अ० । ४ उ० ।
शुक्लपानानलनिर्गन्धकर्मस्थने मुक्तिपदभाजि जयि, पा०
अपगतसकलकर्मशिन परमसुखानि एकान्तकृतकृत्ये,
ब्रा० म० । १. अ० । 'कर्मविषयमात्' कृतकृत्ये, ल० ।
आष० २ अ० । निर्द्वयानेकत्वकर्मस्थनं, ल० । जी० । सूत्र० ।
संथा० । घ० २० । ब्रा० ५० । सिद्धे कर्मसांगत्वे, निरवसे-
खाय च कर्मवृत्तादीन् जा कार भावयोगात्तत्स उक्त-
मा कोणसम्बन्धम् ति, अश्विनं हानि । ब्रा० ५० ४ अ० ।
सिद्धः पञ्चदशविधः । विष्णु० ।

अथ सिद्धमस्कारं व्याचिख्यासुराह—

सिद्धो जो निष्कमो, जेथ गुणेषु स य चोदसविनयो ।
नेष्कनामाईसो, आयुखसिद्धाईसो दखे ॥३०२७॥

'इह सिद्ध' इति काऽर्थः । उच्यते—'विष संग्रही' 'राध
साध सिद्धौ' 'विष्णु शुद्धे माह्वय च' सिद्धयति स्म सिद्धो
या येन ह्युक्तं निष्पन्नः—परिनिष्ठितः, न पुनः साधनीय इत्य-
र्थः । स च सिद्धः सामान्यत्वे नामसिद्धार्थेनाशुक्लपुनर्विषयो
क्तः । न च नाम-स्थापनादि सुगमं । द्रव्यसिद्धस्तु सि-
द्धो—निष्पन्न आत्मानः, आदिशब्दात्—वाक्योपपत्त्यादि-
२०६

द्यत, अस्त्योद्वारनिष्पन्नः यद्युक्तेन परिनिष्ठितत्वाद्, अम-
धानः येन च द्रव्यत्वाद् इति माध्यायः ।

शेषानेकादश सिद्धभेदानाह—

कस्मै सिध्ये य विज्ञाय, मेते जेगे य आगमे ।

अथ जना अभिप्राय, खे कम्ममच्छा इव ॥३०२८॥

कर्मसिद्ध—शिल्पसिद्धी, विद्यासिद्धः, मन्त्रसिद्धः, योग-
सिद्धः, आगमसिद्धः, अर्थसिद्धः, वाक्यसिद्धः, अभिधायी
बुद्धिपयोपस्तनो बुद्धिमिद्धः, तपःसिद्धः, कर्मसिद्धसिद्धः ।
इति निर्गुणैकलोकसमासाथः ।

एतेषां च कर्माविसिद्धानां स्वरूपमतिपादनपराः 'कम्मं अ-
मच्छेअ' इत्यादिकाः 'न किलम्वह जो नवसा' इतिगा-
थापयन्ता एकवचनारिशाद् गाथाः संख्यानेकभाषायां सूत्रा-
वयवकटीकान्तेऽप्यस्या इति । अथ कर्मस्यसिद्धमव प्रप-
ञ्चतो निरुक्तिविधिना प्रतिपद्यन्नाह—

दीहकालस्य जंतु-कम्मं मे सियमद्वह ।

सियं धंते ति सिद्धस्म, सिद्धसङ्खजज्जय ॥३०२९॥

व्याख्या—दायः संतापपक्ष्याऽनादिशब्दात् स्थितिबन्ध-
कालो यस्य तद् दीहकालम् ; तिसरेर्निर्मलजीवस्तपुनरज-
माद् मालिन्याफन्नाद् रजः, अथवा—ज्वरद-बन्धनया-
ग्यं भवतीति साध्याद् रजः, सूक्ष्मभस्माभ्याद् वा रज इति
कर्मण एव विशेषणम्, दीहकालं च तद् रजस्यति दीह-
कालरजः । 'जंतु कम्मं ति' दीहकालरजोक्तं यत् कर्म
दीहकालस्थितिकं रजोक्तं यत् कर्मस्यैव, एतत्तदीह-
कर्म, तुशब्दस्य विशेषणत्वात्तद् अवश्यं, संवाच्यं सु-
हाने, नामधेयस्य, तस्य वक्ष्यमाणमानत्वात्तद्, अथवा-
अवश्यसंवाच्यत्वमिह कर्मणो धमान्त्यनामर्थोत्पत्त्यर्थं ।
यच्छब्दोऽपि साक्षादुपास्य कर्मणि न तथाविधं साफल्य-
मनुभवति ; अतः 'जंतुकम्मं' इत्येतत्त्वयो व्याख्यायत—
जंतुजीवितस्य कर्म जंतुकर्म । अनेनावयवकर्मस्य चक्षुदमा-
ह—वर्धं यत् कर्मस्यैव । कथंयुतं यत्कर्म जंतुकर्म, आ ?
इत्याह—'स सियमद्वह' ति ज्ञानावरणक्षयप्रकारः पूर्वसे
तस्य मितं वर्धमित्यर्थः । अथवा 'स सियं' ति ज्ञाना-
भोगनिर्देहितयथावृत्तकारणेन सद्यस्मानुपापायनस्य कर्म-
ण शयितं शपं कृते, स्थित्यनुवर्तमानोपपत्तिरुक्तमित्यर्थः ।
तद् दीहकालस्थितिकं रजोक्तं अवश्यं संवाच्यं य-
त्कर्म जंतुकर्म वा पूर्वमप्यथा वर्धं तत् कर्म शयितं
सत्, किम् ? इत्याह—'सियं धंते ति' ति स्थितमित्यर्थ-
वर्धं धमानं तीव्रध्यानानलेन दृष्टं क्षणितं महाशक्तिं ताद-
मलवत्स्यति सिद्ध इति निर्द्वयः । एवं च, कर्मवृत्तान-
न्तरं सिद्धस्यैव सतः सिद्धत्वमुपजायते—आलिङ्ग्यस्त्वने-
रप्यसु उवचजई' इत्यादिनिधायनयमनाश्रयमर्हति । उप-
जायत इति तद्व्याप्तमः स्वभाविकं ससिद्धत्वमव्यक्त-
माश्रितं तदावच्छादिकमिदमभिधेयत्वं, न पुनरसङ्खजज्जयत
इति प्रतिपत्त्यर्थम्, असतः काविवचनस्यैव, जन्मभोगा-
दिति । अथवा—सिद्धस्य सिद्धत्वं संज्ञावकमेकज्ज-
यतं न तु प्रदीपनिर्वाणकल्पमभाष्यकर्मिति । यत्तु—जन्म-

यमे जहमेये, जमासमुद्रोसमिच्छति ॥ ३०४८ ॥

कमेण आमुषा सधुतायाः समयाऽत्र भिषमुद्रोवर्षकालो जम्यतः, उरुहृत्तमस्तुर्गुणवर्षः, मित्रमायुर्मित्राय तदधिकवर्षनायादिकर्मस्थितिर्विधानार्थः, क्वली समुद्रात्तमारभत इत्यर्थः, अन्ये तु सूर्य एव मिषमुद्रतल्लोके जहमेयेव कालं मय्यन्ते, उरुहृत्तु वृद्धमासानिच्छन्ति—जम्यतेनाऽन्तमहर्तंशायुष्क उरुहृत्तु वृद्धमासावर्षावुः समुद्रात् करोतीति कांचिद् मय्यन्त इत्यर्थः ।

तद्धनस्यमतमपुक्रमिन् वरीयचाह—

तं नाशन्तरसेले-सिदययग्नो जं च पाडिहराणं ।

पषप्यस्येव सुप, इहरा गहणं पि होजाहि ॥ ३०४९ ॥

सद्वद्वन्त्यमते न पुक्रम्, आगमचिरंथात् । तद्विराज्य स-मुद्रात्तान्तरं तत्र शैलशीप्रतिपत्तिवचनात्, शैल्यन्तरं क्व सिद्धयमनात्, कुतः पवसासविशेषायुष्कत्वम् । आनन्त्यं वृद्धिर्गिरि मासेविवक्षया पठन् एवमिति चेत् । इत्याशङ्क्याह—‘जं च’ इत्यादि, यस्माच्च समुद्रात्तात् निवृत्त्य शरीरस्थस्य प्रातिहारक—पीठफलकादीनां ‘कायजागं जुर्मैण-आगमच्छजा वा, सिद्धजा वा, निर्मोषजा वा, अनुधाइजा-या, उल्लेखजा ‘वी’, पाडिहारियं, पीठफलनं, संधारणं, पषपिदिहिज्ज ’ इति प्रकाशनासूचक्ये धुन प्रत्यय-कामचोक्रम्, इतरथा पवसासविशेषायुष्कत्वेन चिरजीवित्वेन तेषां प्रहणमपि स्वात्, तच्च तपोक्राम् । तस्मात्तन्मुद्रोव-शेषायुष्य समुद्रात् करोतीति ।

अथ समुद्रात्तल्लोके सनुद्रात्तल्लोके पूर्वव्यापारनिरुप-साधं चाह—

तथाउपमेसाहिय-कम्मसमुष्पायणं समुष्पाओ ।

तं गंतुमथो पुच्वं, आवजीकरंणमच्छे ॥ ३०५० ॥

आवजणमुवमोओ, वावरो वा तदर्थमईए ।

अंतोमुद्रुत्तमेतं, काउं कुरुए समुष्पायं ॥ ३०५१ ॥

तत्रावुःशेषाणामधिकस्थितिकानां वदनीयादिकमणां समु-द्रांतं समुद्रांतः । तं च गन्तुमनाः—प्रारिपुः पूर्वमावजी-करणमर्थेनात्—विद्वानात् । कथंभूतं नत् ? इति । उच्यते—तदर्थं समुद्रांतिकं गाथेमादी कथंलिन उच्यतेनां मयाऽपु-नैव कृतंइत्यम् इत्येवकः उच्यतेनां कायां कम्मोपेक्षकया व्या-पारा वाऽऽवजणमुच्यते । तथाभूतस्य करणमावजीकरणं त-द्वन्मुद्रोवसाव कालं इतरथा ततः समुद्रांतं कुरुत इति । कथंभूतं तद्विषयसूचक्ये ‘इडकवाड’ इत्यादिगाथां व्याचि-क्यासुराह—

उडाहाययलोमं—सामाभिणं सो सदेहविकसं ।

पदमसयमि दंडं, करेइ विइयमि थ कवाड ॥ ३०५२ ॥

तद्वयसयमि मयं, चउत्थेयं लोपुपेणं कुरुइ ।

पडलोमं साइएणं, काउं वा इइइ इइयो ॥ ३०५३ ॥

ऊर्ध्वमवकायतं शिषमययकाऽहं लोकमयागमि सदे-हप्रमाणाविकसमे क्वली, क्वलज्जानाभागतः पुष्पमसमय जीवद्वैदेशवातात्मकं दृष्टं करीत । द्वितीयसमयं तु तम-

व दृष्टे पूर्वापरागृह्यप्रसारणादुभयपार्श्वयोः लोकान्-गामिनं कपाटमिव कपाटं करोति । तृतीयसमयं तु तम-व कपाटं वैशिष्ट्यात्तद्वैश्वप्रसारणं मय्यवदृष्टावकाशा-न्तप्राप्तमेव मय्यन्तं करोति । एवं च लोकस्य प्राये बहु-पूर्वतं भवति मय्यन्तं गतिं स्वपूर्वतानि निष्ठन्ति, जीव-पुत्रत्वायारुभेतिगमनात् । ततश्चतुर्थसमयं तान्यापि मय्य-न्तराणि सह निष्कृतेः पुर्याति ततश्च सकललोकैः पूर्वा-भवतीति । ‘साधारणा’ इत्यादिव्याख्यामाह—‘पाडलोमं’म-त्यादि, इदमेव इदंयम्—लोकपूर्णामन्तरमेव पञ्चमं समयं य-थोक्तकमात् प्रतिलोमं मय्यन्तराणि सेहरति, जीवप्रवृत्ता-न् सकमेकान् सङ्कोचयति, षष्ठं समयं मय्यन्तमुपसेहरति-घनतरसङ्कोचात् । सप्तमसमयं तु कपाटमुपसेहरति, दृष्टा-न्तमिति सङ्कोचात् । अष्टमं तु समयं दृष्टमप्युपसेह्य श-रीरस्य एव भवतीति ।

आह—ननु समुद्रांतगतस्य मनो-बाहू-काययोगेषु मध्ये का योगः किमस्ति समयं व्यापियते ? इत्याशङ्क्याह—

न किर समुष्पाययग्नो, मलवजोंगमप्योयणं कुणइ ।

आरालियजोमं पुण, जुजइ पदमहमे समयं ॥ ३०५४ ॥

उभयव्यावाराओ, तस्मीमवीय छट्ट सत्तमए ।

ति चउत्थ पंचमे क-म्मयं तु तम्मत्तचेड्ढा ॥ ३०५५ ॥

किलशब्द आसाहो इह समुद्रांतगतः क्वली मनोवा-गयोमयोः प्रयाजो व्यापारश्च नावद् न करोत्येव, प्रया-जनामावात् । औदारिकीययोगं पुनः प्रथमाष्टमसमयांयु-नाह—व्यापारयति । दृष्टकरणादिकियायां तत्रयनाव-धानात् । द्वितीयपट्ट तमसमयेयु पुनः तस्मिन्—औदारि-कं कामेणम मिथं व्यापारयति, उभयप्रयत्नसङ्कोचात् । तृ-तीयचतुर्थपञ्चमसमयेयु पुनः ‘कम्मयं’ति—कामेणकायया-गमव व्यापारयति तस्मात्तच्छेनादिति ।

समुद्रात्तात् निवृत्तः किमस्ति करानं ? इत्याह—

विशिषत्तसमुष्पाओ, तिभि वि जोए जिणो पडंजेज ।

सच्चमसामेमं, च सो मणं तह वडंजां ॥ ३०५६ ॥

आरालियकाओमं, गमयाई पाडिहरियाणं वा ।

पषप्यणं करेजा, जोगनिगंइ तओ कुरुए ॥ ३०५७ ॥

इह समुद्रांतगतस्मावद् न काऽपि स्थितिः, निवृत्तसमु-द्रात्तऽन्तमुद्रं भव एव क्वली तिष्ठति । तत्र च निष्ठ-कली मनो—बाहू—कायलक्षणानिवापि योगात् प्रयुज्जति । तत्र मनोयार्गं, वायार्गं च सत्यमस्यामपे च प्रयुक्ते, असत्य—मिथ्यामनस्यासम्भवात् । काययोगं त्वौदारिकं प्रयुज्जानो गमनागमनादिकं प्रत्याहरणीयशुद्धीनपीठफलका-दिप्रत्ययेण वा कुर्यात्, तत एतथा योगानां निरर्थकं करं-तीति ॥

अथ परप्रश्नमाशङ्क्योक्तमाह—

किं न सजोगो मिड्ढइ, सवंधउ ति जं सजोगो य ।

नं ससंई परंमसुक्कं, स निज्जरासुक्कं क्खणं ॥ ३०५८ ॥

ननु किमानं योगनिर्वाहं करीत, सयोग एवास्ती किं न स्थिति ? इति परं पृष्टं सत्याह—यस्मात् स विधि-

धोऽपि योगः कर्मयोगो बन्धहेतुः, कर्मसम्बन्धश्च संसारनिव-
न्धनमेव, इति कथं सयोगः सिध्यति ? । किञ्च-पर्यन्ते
सकलकर्मजिहारायाः परमशुद्धिपानमेव कारकम्, तच्च स-
योगः सन् जन्तुनं समानं न प्राप्नोति, सयोगस्य साहि-
यत्वात्, परमशुद्धिपानस्य च सुखान्नाशकप्रतिकारकत्वात्
इति कुतः सयोगः सिध्यतीति ? । तस्माद् योगनिरोधः
कर्तव्यः ।

कथं पुनस्तं करोति ? इत्याह—

पञ्चतमिषतसि—स्त जसियाई जहन्नजोगिस्स ।
होति मखोदफ्नाई, तन्वावरो य जम्मचो ॥ ३०५६ ॥
तदसंखगुणविहीनं, समए समए निरुभमाखों सो ।
मखसो सव्वनिरोहं, कोरे अरसंखजमएहि ॥ ३०६० ॥
पञ्चतमचिदिदिय, जहन्नजोगिपजया जे उ ।
तदसंखगुणविहीने, समए समए निरुभंतो ॥ ३०६१ ॥
सव्ववइजोगिरोहं, संखीएहिं कुणइ समएहि ।
तचो य सुदुमपणय—स्त पदममममोववणसस् ॥ ३०६२ ॥
जो किर जहन्नजोगो, तदसंखेजगुणहीणमेकेके ।
समए निरुभमाखो, देहविभागं च भुंजंतो ॥ ३०६३ ॥
रुभइ सकायजोगं, संखीएहिं चैव समएहि ।
तो कपजोगनिरोहो, सेलेसीभावयामेइ ॥ ३०६४ ॥
पाठसिद्ध एव । चित्ते ० ।

शैलश्रीकालममाश्रमाह—

इस्सकखराई मज्जे—ख जेख् कालिण पंच भण्ति ।
अत्थइ सेलेसिगमो, तत्तिपेभेचं तथो कालं ॥ ३०६५ ॥
मानिशिमेने चाप्यतिस्सिरे, किन्तु—मध्यममंजुन्या यावता
कालेन अ इ उ ऋ ए इत्येतानि पञ्च ऋत्यासाराणि भगवन्त-
यनायन्तं कालं शैलश्रीगमस्तकोऽसी तिष्ठतीति ।

किं पुनस्तत् ध्याने ध्यायति ? इत्याह—

तणुरोहारभाभो, आग्रइ सुदुमकिरियानिण्णो सो ।
बुद्धिक्ककिरियमप्यदि—वाइ सेलेसिक्कस्समि ॥ ३०६६ ॥
ततोः काययोगस्य निरोधादभसमवात् प्रभृति सुप्रमक्रिया-
निवृत्तिरूपं शुद्धिपानमसी ध्यायति ततः सर्वयोगनिरोधा-
दुत्पन्नं शैलश्रीकालं समुच्छिन्नक्रियमप्रतिपाति शुद्धिपानं ध्या-
यतीति ।

अथ प्रथमाश्रमस्य परिहरणाह—

आशं मखोविसेसो, तदभावे तस्स संभवो कपो ।
मखइ मखिपं आशं, समए तिपिरे वि कुरखमि ॥ ३०७० ॥
अनु 'ध्वे' चिन्तायाम्, इति वचनाद् मनोविशेषो मनसः
कोऽपि निश्चला चिन्तावस्थेव इवावमुच्यते । प्रथम—'अमन-
स्काः केवलिनः' इति वचनात् तस्य भास्ति । तत्तत्तदभावे
मनसोऽत्यन्तस्य तस्य ध्यानस्य केवलिनः कुतः सम्भवः ? ।
अतः 'तणुरोहारभावे' इत्याद्यष्टदशानामेवेति । खुरिराह—
अथतऽनामरम्—'अंगियसुखं सुगुणं दहइ निविधं वि आ-

शमि' इत्यादिबचनात् त्रिविधेऽपि मनोवाक्कायलक्षणे क-
रन्ते समये सिद्धास्ते ध्याने भवितुमेव । ततो मनोविशेष एव
ध्यानमित्यत्रैकान्तिकम्, वाक्कायव्यापारेऽपि ध्यानस्याङ्ग-
त्वादिति भावः ।

यतः परिभाषा—

सुदुमपणयवावा—रणं निरोहो व विजमाणाख ।

आशं करखायमयं, न उ चित्तिनिरोहमित्थानं ॥ ३०७१ ॥

यतश्च मनोवाक्कायलक्षणानां करणानां सुदुमपणयव्या-
पारकम्, विजमानानां पूर्वोक्तमयं निरोधो वा ध्याने भग-
वतां मतम्, न पुनश्च तनिरोधमात्रकम्, ध्वेयान्तेनाका-
शेत्वात् करुणनिरोधोऽपि वर्तनादिति ।

ततश्च—

होज न मखोमयं वा—इयं च आशं जिखस्स तदभावे ।

कापनिरोहपणय—स्त मावमिह को मिवारेइ ॥ ३०७२ ॥

तदभावे मनसोऽभावे केवलिनो मनोमयं मनोविशेषकम्,
तथा मनःपूर्वकत्वात् विशिष्टवचनेषु वाचिकं च ध्याने न
भवति, तद् मा भूत्, यत् पुनः कार्यानिरोधप्रयत्नभावं
ध्यानमिह, तत् तस्य को निवारयते—न कोऽपीति ।

अपि च—

अइ छउमत्थस्स मखो, निरोधमेतत्पणयत्तयं आशं ।

कडकापजोगिरोह—पणयत्तयं होइ न जिखस्स ॥ ३०७३ ॥

प्रकटांशः ।

पुनरपि परः ग्राह—

आहाभावे मखसो, छउमत्थसेव तं न आशं से ।

अइ तदभावे वि मयं, आशं तं किं न सुत्तस्स ॥ ३०७४ ॥

आह परः—मनसोऽभावे 'से' तस्य केवलिनसङ्घादप्यै-
कान्द्रियादिरिव तत् सुप्रमक्रियानिबृत्त्यादिकं ध्याने न घट-
ते । अथ तदभावेऽपि मनं ध्यायन्, ततः सुप्तस्य तत् किं
नेप्यते, मनोऽसत्त्वस्य तुल्यत्वात् ? इति ।

पर एवाचार्यमतमाशङ्क्याह—

अवह मई सुत्तस्स हि, न कायोहप्यपचसम्भावे ।

एवं चित्ताभावे, कपो य त्थमो जिखस्सत्ति ॥ ३०७५ ॥

होज्ज व किंविम्वेणं, चित्तं सुत्तस्स सव्वही न जिखें ।

अइ सुत्तस्स न आशं, जिखस्स तं दूरवरणं ॥ ३०७६ ॥

अथवा, आचार्यस्य मतिः—सुप्तस्य स्फुटमेव जायते न
कार्यानिरोधप्रयत्नसङ्गावः, किन्तु तदभावे एव, तत् कुत-
स्तस्य ध्यानम् ? जिने त्वत्सत्यलक्षितं तस्य ध्याने भव-
त्येव । अत्राच्यते—नन्वेवं तन्मनसकत्वादिचरत्ताभावे जिने-
स्यापि केवलिनः कुतस्तकोऽसी कार्यानिरोधप्रयत्नसङ्गावः ?
अथवाऽऽचार्य किञ्चित्प्रमाणं चित्तं सुप्तस्यापि, जिने तु
केवलिन्यमनस्कत्वात् तत् सर्वथा नास्ति, ततश्च सुप्तस्य
यत्नि न ध्यानमित्यने, तदिह जिनेत्यस्य तत् दूरतरङ्ग—
दतरङ्गलक्ष्यम्, सर्वथा चित्ताभावेन कार्यानिरोधप्रयत्ना-
भावादिनि ।

पवनो प्रकम्पयः कुलो विमलिकुम्भको लोको ह्यगद ।
 अहम्-प्रबन्धो भूक ममस्करोति यतामो य लोदीयो सदा
 खेजमे मनेतु । आ० कृ० ५ अ० १

अनन्तराऽऽद्विसिद्धप्रकृत्या--

[illegible][illegible]

बंध्यादयो हि संसृतिपथैना निरन्तरमुत्कर्षतः सिध्यन्ति। इ-
 त्येतेः पञ्च संसाधनं यावदाप्यव्ययं, ततः परमन्तरं, तथा
 विसंस्तं वा इत्येकतुराग्रीति पथैना निरन्तरं सिध्यन्ति। उक्त-
 र्भवः चतुरः समयाश्च यावदाप्यव्ययं, तत ऊर्ध्वमन्तरं, तथा
 पञ्चग्रीवादिनाश्च वातवदवाप्यन्तं, परतोऽवश्यमन्तरम् । तथा
 सततवचनमप्येव द्वयुक्तानप्यव्ययैना निरन्तरं सिध्यन्त उक्त-
 र्भवो ह्यौ समयो वाचदवाप्यन्ते, परतो नियममन्तरं, तथा
 द्वयुक्तानप्यव्ययैनाऽष्टावक्ष्यतेऽर्थेनाः सिध्यन्ति नियमादौ च
 केच समये वाचदवाप्यन्तं, न द्वित्रादिसमयमिति । एतद-
 र्थंलोकान्तिका वचं भाष्य-“वशीता कथयन्ता, मूढौ वाचकौ
 च बोद्धव्याः । वृत्तसौर्ध्वं वृत्तार्धं, वृत्तार्धमद्वयुरत्ययं च ॥१॥”
 अत्राष्टौलभमप्येवमत्र आरभ्य हि सामान्यवचनव्ययैना निरन्तरं
 सिद्धाः एकैकैर्मिमांसाधिकैश्च उक्तैः। अथैकैकैः संख्या-
 र्थिमांशैः, गत्यांशान्तरवचनवदवाचं च भाष्येन वृत्तार्धं, तथा
 च सिद्धमाश्रुतेऽपि वृत्तप्रमाणाधिक्यविनायमेतयोर्द्वित्रयैः सत्प्र-
 माणैरप्येवैव गत्या भूयोऽपि चरन्ति। अत्र—“संख्या
 अत्रेवेव, एतेषु उक्तांस्त्वान्न श्रुत्येव । सिद्धा गत्या यावत्, यत्क-
 र्त्तव्येनाऽप्युक्तम् ॥१॥” इत्येवमुक्तं वृत्तप्रमाणवत् । सम्यक्तं
 क्षेत्रप्रकृत्या कर्तव्या—नञ् कृत्यप्रमाणवत्पथं सत्यप्रकृत्या-
 धातेन कृता । सत्यति प्रत्युपपन्नवचनैव किञ्च—तत्र यत्क-
 र्त्तव्यमनुयोगादप्येवमुक्तम् । अतः कालक्रमेण कृत्वा कुत्र
 ततो भ्रमशब्दं सिध्यन्ति ? उच्यते—प्रत्युपपन्नं प्रत्युपपन्नक-
 र्त्तव्यं सिध्यन्ते मनः सिध्यन्ति, यद्युक्तम्—“इह कालं चरन्ता
 यौ, तत्र नैतत् सिध्यन्ति” । यत् कालं द्वारम् । सत्यमति स्पष्टमा-
 द्धारम्—स्पर्शना, च क्षेत्रमाहादतिस्त्रिंश यथा प्रमाणाः,
 तथाहि—वर्तमानेकस्मिन् क्षेत्रेऽवधार्यः सत्यार्थसिद्धि-
 च स्पर्शना । उक्तं च—“ वप्राणयोगाद्, सत्यवचना-
 य स तुल्या” । सिद्धायां तु स्थानेन एवमवधारयन्त-
 “ धुक्ते कालेन सिद्धं, सत्यप्राणसिद्धिं नियमतो सिद्धं ।
 तेऽ उच्यन्तेऽजगुणा, वप्राण्यन्ति” इति वृत्ता ॥१॥” गते
 स्पर्शनाद्धारम् । सम्यगति कालाद्धारम्—तत्र वचं पक्षिभ्या-
 सत्येवपि द्वारि यु यत्र स्थितेऽष्टानमकसमयं सिध्यन्तु-
 तत्र तत्राहो समया निरन्तरं काला वक्तव्यः, यत्र यत्र पुन-
 र्विशतिर्यथा वा तत्र तत्र वक्तव्यः समयाः, शेषेयु, स्थानं ह्यौ
 समयो, उक्तं च—“जह्नुं श्रुत्येव सिध्यन्तं, श्रुतं उ समया
 निरन्तरं कालं । वीसदसत्येषु च तयोः, सत्यं सिध्यन्ति दा
 सत्ये ॥१॥” सम्प्रति पदव्ययं प्रस्थितेयजगुनादुपपन्नं
 विभाष्यते, तत्र क्षेत्रद्वारं—जम्बूद्वीपं धानकीलयेऽपुष्कर-
 चन्द्रद्वीपं च प्रत्येकं प्रमौगवतमहाविष्टं क्षेत्रमन्तोऽहो
 संसाधनं यावन्निरन्तरं सिध्यन्तिः प्राप्यन्तं, वक्ष्यन्ति-
 विष्टयोर्लोके च जतुगद्भुतः समयाश्च, नन्दमयेः पक्षि-
 र्धनं तवर्णसमुच्चं च ह्यौ ह्यौ समयो, काक्षरे—उत्सर्पिण्या-
 मवसर्पिण्यां च प्रत्येकं तृतीयचतुर्धोः कर्माणां द्वाह्यौ समया-
 न्, शेषेयुं चार्केषु चतुर्धोः समयाश्च, गतिद्वारं—क्षेत्र-
 गतिरपेक्षा उक्तवैतोऽहो समयाश्च, शेषगतिर्युः जगता-
 द्भुतः समयामिति, वक्षद्वारं—पक्षाङ्गुलपक्षेदाः कशो
 संसाधनं, पक्षाङ्गुलविधेन गुरुत्वैवः। प्रत्येकं चतुस्त्वतु-

समवायः, कुरुष्वदेयं उच्यते पुरुषा एव सन्तः सिध्यन्ती-
ऽष्टौ समवायः, मेघेयुः काशेयुः भङ्गेयुः केतुमङ्गेयुः समवाय-
मिति, तीक्ष्णहरे—तीक्ष्णकालीये तीक्ष्णकर्तार्ये वाऽतीक्ष्णक-
रसिद्धा उत्कल्लोऽष्टौ समवायः, तीक्ष्णहरेः तीक्ष्णकालं इति
हो समवायः, तिष्ठहरे—स्वर्णलक्ष्मीऽष्टौ समवायः, स्वर्णलक्ष्मि-
कुरुष्वदेयः, युधिष्ठिर—हो समवायः, वारिहङ्गार—अनुभूत-
वारिहङ्गारविशुद्धिकथाविवाहयुतः समवायः, शेषा अङ्ग-
हरेऽष्टौ समवायः, कुडहरे—सत्यकुडहो हो समवायः
कुडहोतिहासो अष्टौ समवायः, प्रत्येककुडहो कुडहो-
विनाः स्थितौ कुडहोत्तमिना एव च सामान्यतः कुड-
होत्युक्तः प्रत्येकं अनुभूतयुतः समवायः, हानहरे—मनियुत-
हानिहो हो समवायः, मतिश्रुतमनःपर्यायहानियुतश्चैतस्य-
वायः, मतिश्रुतयुतमतिश्रुतिनां मतिश्रुतयुतमतिश्रुतमनःपर्यायहा-
निहो वाऽष्टाष्टौ समवायः, तीक्ष्णहानिहो—उत्कृष्टार्था
अध्वन्यायां चाध्वगहनार्थां हो हो समवायः, यवमये अतुरः
समवायः, उर्कं च सिद्धपशुनटीकायाम्—अवमज्जयेय क-
लत्राणि समयेयं इति, अजघन्यांरुह्यायां पुनर्वहगहनयामष्टौ
समवायः, उर्कहृष्टारे प्रातिपत्तिपत्तिनमयकालो हो समवायः, स-
न्धेयकालप्रतिपत्तिना असन्धेयकालप्रतिपत्तिनाअतुरश्चतु-
स्समवायः, अन्नतकालप्रतिपत्तिना अष्टौ समवायः, अन्नया-
दीनि चत्वारि द्वाराणि नेहाद्यनरन्ति । गते मांसे पञ्चमं काल-
मिति ह्यारम्भः ॥ सम्प्रति पृथग्मत्तरङ्गम्—अन्नं नाम सिद्धि-
गमयार्थमिदं कालः, स च सत्यमनुपत्यञ्चमं नमसा सप्तम-
प्रकृपणायामेवेष्टः, यथा अजघन्यत एकसमय उत्कल्लेः य-
यमासा इति, नक्तः इह क्षत्रियभागनः सामान्यतो विज्ञपत-
व्यच्युते-तत्र अजघ्नीय पातकीखण्डः च प्रत्येकं सामान्यतो
वर्षेपृथक्पृथक्पञ्चमं, अजघन्यत एकसमयः, विंशत्यवन्तयाः
अजघ्नीयविन्दे पातकीखण्डेवर्षेवर्षाःआन्येवर्षः प्रत्येकं
वर्षेपृथक्पृथक्पञ्चमं अजघन्यत एकः समयः, नथा सामान्यतः
पुनर्वहप्रकृपे विंशत्यवन्तया च नवत्योर्वाङ्गोरपि वि-
न्देवर्षः प्रत्येकमनुकल्लेः साश्विकं वर्षेवन्तरं अजघन्यत एकः
समयः । उक्ते नक्तः ॥ अजघ्नीये भाष्य-आर्द्धविश्राया इति
विन्देवर्षः । वासपुत्रादौ अतुरः पुनर्वहप्रकृपेयं विवाहित्ये ॥ ११ ॥
काशहरे—अनन्तैराध्वमेयु च अजघन उत्कृष्टप्रमत्तं किञ्चि-
द्वृत्ता अष्टाष्टौ सागप्यममकोपीकांक्षः, सहस्रसुतः संख्य-
वाहः वर्षेसहस्रसुतः, अजघन्यतः पुनर्वहप्रकृपायेकः समयः,
गान्धर्वः विनयेममरागतयोपदेशः । सिध्यतामःकृष्णमन्त्रं
वर्षेसहस्रं हेतुमाश्रित्य प्रतीचोद्यत्सहस्रसुतः सिध्यतां
संख्येयानि वर्षेसहस्राणि, अजघन्यतः पुनर्वहप्रकृपायेकः
समयः, तिष्यथोमिकिञ्च्य आगन्त्यादिशतः सिध्यतां वर्-
षेसहस्रपृथक्पृथक् हेतुमाश्रित्य प्रतीचोद्यत्सहस्रसुतः संख्येय-
यानि वर्षेसहस्राणि, अजघन्यतः पुनर्वहप्रकृपायेकः समयः
तिष्यथोमिकिञ्च्यो मनुष्येभ्यो मनुष्यस्त्रीभ्यः स्त्रीष्वेभ्यो
नवजन्तेभ्यो द्वौषधेभ्यः पृथक् पृथक्समागतस्यमंशतः सि-
ध्यतां प्रत्येकमनुकल्लेऽष्टौ सातानेकं वर्षं हेतुमाश्रित्य प्र-
तिपत्तिनाः सिध्यतां संख्येयानि वर्षेसहस्राणि, अजघन्यतः
पुनर्वहप्रकृपायेकः समयः, तथा पृथक्पृथक्सहस्रयानि न-
वजन्तयुतानेभ्यः प्रथमक्षितीयनकपृथिवीयेष्वर्षाःआर्द्धेभ्यः

पाथिकाः ६, तेभ्योऽपि भरतैरावतसिद्धाः संख्ययगुणाः ७, तेभ्योऽपि महाविन्दसिद्धाः संख्ययगुणाः ८, तथा पुष्कर-
 वरद्रीपाऽई हिमवच्छिन्नसिद्धाः सर्वसंख्याः १, तेभ्योऽपि
 महाहिमवद्र्कमसिद्धाः संख्ययगुणाः २, तेभ्योऽपि निषध-
 मौलवच्छिद्धाः संख्ययगुणाः ३, तेभ्योऽपि हैमवनेरव्यव-
 तसिद्धाः संख्ययगुणाः ४, तेभ्योऽपि देवकुलतरकुसिद्धाः
 संख्ययगुणाः ५, तेभ्योऽपि हरिवर्षरम्यकसिद्धाः विंशपाथि-
 काः ६, तेभ्योऽपि भरतैरावतसिद्धाः संख्ययगुणाः ७, स्व-
 स्वात्ममिति कृत्वा, तेभ्योऽपि महाविन्दसिद्धाः संख्ययगु-
 नाः, ऐश्वर्याद्वयात् स्वस्वानाम ८, सम्यक्त प्रयासार्थं
 सप्तमयावतवद्वयमुत्पन्नं—सर्वसंख्यां जम्बुद्वीपं हिमव-
 त्च्छिन्नसिद्धाः १, तेभ्योऽपि हैमवनेरव्यवतसिद्धाः संख्यय-
 गुणाः २, तेभ्योऽपि महाहिमवद्र्कमसिद्धाः संख्ययगुणाः ३,
 तेभ्योऽपि देवकुलतरकुसिद्धाः संख्ययगुणाः ४, तेभ्योऽपि
 हरिवर्षरम्यकसिद्धाः संख्ययगुणाः ५, तेभ्योऽपि निषध-
 मौलवच्छिद्धाः संख्ययगुणाः ६, तेभ्योऽपि धातकीकण्ड-
 र्गवच्छिन्नसिद्धाः विंशपाथिकाः, स्वस्यां तु परस्परं
 तुभ्याः ७, ततो धातकीकण्डमहाहिमवद्र्कमपुष्करवरद्री-
 पाईहिमवच्छिन्नसिद्धाः संख्ययगुणाः, स्वस्यां तु
 त्वान्वारोऽपि परस्परं तुभ्याः ८, ततो धातकीकण्डनिष-
 धनोत्तवच्छिद्धाः पुष्करवरद्रीपाईमहाहिमवद्र्कमसिद्धाश्च
 संख्ययगुणाः स्वस्यां तु परस्परं तुभ्याः ९, ततो धातकी-
 कण्डहैमवनेरव्यवतसिद्धा विंशपाथिकाः १०, तेभ्योऽपि
 पुष्करवरद्रीपाईनिषधवच्छिन्नसिद्धाः संख्ययगुणाः ११, ततो
 धातकीकण्डदेवकुलतरकुसिद्धाः संख्ययगुणाः १२, तेभ्यो-
 ऽपि धातकीकण्ड एव हरिवर्षरम्यकसिद्धा विंशपाथिकाः १३
 ततः पुष्करवरद्रीपाईहैमवनेरव्यवतसिद्धाः संख्ययगुणाः
 १४, तेभ्योऽपि पुष्करवरद्रीपाई एव देवकुलतरकुसिद्धाः
 संख्ययगुणाः १५, तेभ्योऽपि तत्रैव हरिवर्षरम्यकसिद्धा विं-
 शपाथिकाः १६, तेभ्योऽपि जम्बुद्वीपभरतैरावतसिद्धाः
 संख्ययगुणाः १७, तेभ्योऽपि धातकीकण्डमहाभरतैरा-
 वतसिद्धाः संख्ययगुणाः १८, तेभ्योऽपि पुष्करवरद्रीपाई-
 भरतैरावतसिद्धाः संख्ययगुणाः १९, तेभ्योऽपि जम्बुद्वीपं
 विन्दसिद्धाः संख्ययगुणाः २०, ततो धातकीकण्डविन्द-
 सिद्धाः संख्ययगुणाः २१, तेभ्योऽपि पुष्करवरद्रीपाई विन्द-
 सिद्धाः संख्ययगुणाः २२, इदं च त्रयविभागमव्यवहृ-
 तसिद्धाभूतदीकानां लिखितम् । गते सप्तमार्गम् ॥ अत्रुत्पा काल-
 गतारम्—तत्रावसर्पिण्यां संहरण एकाम्बुद्वयमासिद्धाः
 सप्तसंख्याः, इतो द्वयमासिद्धाः संख्ययगुणाः तस्यः सुषु-
 मन्वृत्तमासिद्धा ऋषेययगुणाः कालस्यासंख्ययगुणास्तुभ्यं,
 तेभ्योऽपि सुषुमासिद्धा विंशपाथिकाः, तेभ्योऽपि सुषु-
 मन्वृत्तमासिद्धा विंशपाथिकाः, तेभ्योऽपि द्वयमसुषुमासि-
 द्धाः संख्ययगुणाः, उक्तं च—“अद्वयसमा यथा संख ऋ-
 संसा तुवे विसंखिदधा । दृवसुसमा संसा-गुण उ ऋस-
 पिण्णिका ॥ १ ॥ ” एवमुत्पत्तिगणयामि द्रष्टव्यम्, तथा
 चोक्तम्—“आद्वयसमा यथा, संखऋसंसा उ दृव सखि
 संसा । दृवसुसमा संसा-गुणा उ उत्सत्पिण्णिका ॥१॥
 अद्वयसुत्पत्तिव्यवसर्पिण्याः समुद्रोत्पत्तिव्यवसर्पिण्याः
 तत्र ह्योरव्युत्पत्तिव्यवसर्पिण्यांरकाम्बुद्वयमुत्पत्तिव्यव-

[illegible]

ईशानदेवभ्योऽप्यनन्तरगतताः सिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि सौषमदेवभ्योऽप्यनन्तरगतताः सिद्धाः संख्येयगुणाः,

उक्तं च—

“नराचक्रद्वयापुटद्वी, तच्छा शेषा तत् पुटद्वि भ्राज ।

अक्षरवर्धे दृष्टे दृष्टा, एवं वक्ष्यतां सारो पि ॥ १ ॥

मण्डु ई मण्डस् नारय-पदमा तद् निरिच्छिन्नाली य तिरिया य ।

द्वेषा अशुतराई, सर्वे वि सन्त्येकमरता ॥ २ ॥

ईसाणदेवि सोह—इमेदेवि ईसाणदेव सोहम्मा ।

सर्वे वि जहाकमसा, अणुनराया उ संखगुणा ॥ ३ ॥”

यन् गतिहारम् ॥ सम्प्रति वेदुद्धारम्—अथ सर्व-

स्तोका ननुसकसिद्धाः, तेभ्यः स्त्रीसिद्धाः संख्येय-

गुणाः, तेभ्योऽपि पुरुषसिद्धाः संख्येयगुणाः, उक्तं

च—“धोवा ननुस इथी, संखा संखगुणा य तन्ना पुरिसा ।”

तीर्थद्वारे—सर्वस्तोकाः तीर्थेकरसिद्धाः, ततोः तीर्थेक-

रीतीये प्रत्येकबुद्धसिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि तीर्थे-

करीतीये अतीर्थेकरसिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि तीर्थे-

करीतीये एवानीर्थेकरसिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्यः तीर्थेकर-

सिद्धा अनन्तगुणः, तेभ्योऽपि तीर्थेकरतीये प्रत्येकबुद्धसिद्धाः

संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि तीर्थेकरतीये एव सार्धोसिद्धाः सं-

ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि तीर्थेकरतीये एवानीर्थेकरसिद्धाः

संख्येयगुणाः, लिङ्गद्वार—शुद्धालङ्कसिद्धाः सर्वस्तोकाः

तेभ्योऽप्यन्यासिद्धाः असंख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि स्त्री-

लङ्कसिद्धा असंख्येयगुणाः । उक्तं च—“गिहअन्नसत्तिगिह-

सिद्धा धोवा दुवं असंखगुणा ॥ चारित्रद्वार—सर्वस्तोका-

श्छेदोपस्थापनपरिहारावच्छेदसूत्रमसम्परययाक्यातवा-

रित्रासिद्धाः, तेभ्यः सामायिकश्छेदोपस्थापनपरिहारावच्छेद-

सूत्रमसम्परययाक्यातवारित्रासिद्धाः संख्येयगुणः, ते-

भ्योऽपि छेदोपस्थापनसूत्रमसम्परययाक्यातवारित्रासिद्धा

असंख्येयगुणाः, सामायिकरहितं च छेदोपस्थापनं भ्र-

चारित्रश्रवणान्नयं, तेभ्योऽपि सामायिकश्छेदोपस्थापनसू-

त्रमसम्परययाक्यातवारित्रासिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि

सामायिकसूत्रमसम्परययाक्यातवारित्रासिद्धाः संख्येयगु-

णाः, उक्तं च—“धोवा परिहारचक्र, पंचग संखा असंख-

द्युयतिगं । द्युयचउक्तं संख, सामादयतिगं च संखगुणं ॥ १ ॥”

बुद्धद्वार—सर्वस्तोकाः स्वयम्बुद्धसिद्धाः, तेभ्यः प्रत्येकबुद्ध-

सिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि बुद्धधीर्वाधितसिद्धाः सं-

ख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि बुद्धधोर्वाधितसिद्धाः संख्येयगुणाः,

ज्ञानद्वार—मतिभ्रुतमनःपर्यायज्ञानिनः सिद्धाः सर्वस्तो-

काः, तेभ्यो मतिभ्रतज्ञानिसिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि

मतिभ्रुतार्वाधिमनःपर्यायज्ञानिसिद्धा असंख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि

मतिभ्रुतार्वाधिमनिसिद्धाः संख्येयगुणाः, उक्तं च—“म-

णपञ्चनगनिगं, दुगे चउक्तं मणस्स माणस्स । धोवा सं-

ख असंखा, ओहिातंगं दुति संखज्जा ॥ १ ॥” अथगाहना-

द्वार—सर्वस्तोका द्विहस्तप्रमाणजघन्यावगाहनासिद्धाः ते-

भ्यो धनुःपृथक्पञ्चाभ्याधिकपञ्चधनुःशतप्रमाणोत्क्रष्टावगा-

हनासिद्धाः असंख्येयगुणाः, ततो मध्यमावगाहनासिद्धा

असंख्येयगुणाः, उक्तं च—“भोगाहवाजहवा, धोवा उको-

रिया असंखगुणा । ततो वि असंखगुणा, नायववा मज्झ-

माय ए ॥ १ ॥” अथैव सिद्धाभ्युत्थनीकाकारोपश्रितो वि-

शेष उपदर्श्यते—सर्वस्तोकाः सतहस्तप्रमाण्यावगाहनासिद्धाः

तेभ्यः पञ्चधनुःशतप्रमाण्यावगाहनासिद्धाः संख्येयगुणाः,

ततो न्यूनपञ्चधनुःशतप्रमाण्यावगाहनासिद्धाः संख्येयगुणाः,

तेभ्योऽपि सातिरकसतहस्तप्रमाण्यावगाहनासिद्धा विशेषा-

धिकाः, उक्तद्वार—सर्वस्तोकाः अमतिपतिनिसिद्धाः तेभ्यः

संख्येयकालमतिपतिनिसिद्धा असंख्येयगुणाः, तेभ्योऽप्यसं-

ख्येयकालमतिपतिनिसिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽप्यन्य-

कालमतिपतिनिसिद्धा असंख्येयगुणाः, उक्तं च—“अण्डि-

बाइयसिद्धा, संखा संखा अणेतकाला य । धोव असंखज्जगुणा,

संखज्जगुणा असंखज्ज (ख) गुणा ॥ १ ॥” अन्तरद्वारे—

सर्वस्तोकाः परमासान्तरसिद्धाः तत एकसमयात्तरसि-

द्धाः संख्येयगुणाः ततो द्विसमयात्तरसिद्धाः संख्येयगुणाः,

ततोऽपि तिसमयात्तरसिद्धाः संख्येयगुणाः एवं तावद्वाक्यं

यावच्चमध्यम्, ततः संख्येयगुणहीनास्तावद्वाक्यं यावच्च

कसमयहीनपरमासान्तरसिद्धाः परमासान्तरसिद्धाः

संख्येयगुणहीनाः, अतुसमयद्वार—सर्वस्तोकाः अतुस-

मयसिद्धाः ततः सतसमयसिद्धाः संख्येयगुणाः तेभ्यः

वदसमयसिद्धाः संख्येयगुणा एवं समयसमयाह्वया ताव-

द्वाक्यं यावच्च द्विसमयसिद्धाः संख्येयगुणाः, उक्तं च—

“अतुसमयमि धोवा, संखज्जगुणा उ सत समय उ । एवं

परिहायंते, जाव पुणे शोनि समय उ ॥ १ ॥” अत्र ‘अ-

तुसमयमि’ इत्यादौ द्विगुलमाहारवादेकवचनं, गणनाद्वारं-

सर्वस्तोका अष्टशतसिद्धाः ततः सप्ताधिकशतसिद्धा अन-

न्तगुणाः तेभ्योऽपि षडधिकशतसिद्धाः अनन्तगुणाः तेभ्यः

पञ्चाधिकशतसिद्धा अनन्तगुणा एवमेकदशान्या अनन्तगु-

णाः तावद्वाक्या यावदेकपञ्चाशतसिद्धाभ्यः पञ्चाशतसिद्धा

अनन्तगुणाः, ततः तेभ्य एकावपञ्चाशतसिद्धा असंख्येय-

गुणाः तेभ्योऽप्यष्टवपञ्चाशतसिद्धा असंख्येयगुणाः एवमे-

कैकपरिहास्या तावद्वाक्यं यावत्पञ्चाशतसिद्धाभ्यः पञ्चवि-

ंशतसिद्धा असंख्येयगुणाः, ततः तेभ्यश्चतुर्दशतसिद्धाः

संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि त्रयोविंशतसिद्धाः संख्येयगुणाः ए-

वमेकदशान्या असंख्येयगुणाः तावद्वाक्या यावच्च द्विसिद्धाभ्य

एकैकसिद्धाः संख्येयगुणाः, उक्तं च—“अतुसयासिद्ध धोवा,

सचद्वियसया अणेतगुणिया य । एवं परिहायंते, सयगात्रो

जाव पत्तासं ॥ १ ॥ ततो पराणासात्रा, असंखगुणिया उ जाव

पणधीसं । पणधीसा आरमा, संखगुणा रितं एवे जा ॥ २ ॥”

सम्प्रति आसिद्धेवावच्छेदद्वारं यो विंशः सिद्धमाभूते

दृष्टितः स विंशजनानुप्रहाय दृश्यते—तत्र सर्वस्तोका अ-

धोमुल्लसिद्धाः, ते च पूर्ववैरभिः पादोनापाटप नीयमाना

अधोमुल्लकायोस्त्वग्वयस्थिना वा वेदितव्याः, तेभ्य ऊर्ध्व-

स्थितकायांसंस्पर्शिताः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि उक्कु-

कासनसिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि वीगासनसिद्धाः

संख्येयगुणाः, तेभ्योऽपि म्बुजसनसिद्धाः संख्येयगुणाः,

म्बुजोपविष्टा एवाधोमुल्ला द्रष्टव्याः, तेभ्योऽपि पार्श्वस्थ-

नसिद्धाः संख्येयगुणाः, तेभ्योऽप्युत्पानस्थनसिद्धाः संख्ये-

यगुणाः, तथा चैतदथ पञ्चातुपुर्व्याऽभिहितम्—“उत्तान-

पाभिन्नय, निज्ज वीरासणं य उकुक्क । उद्धाद्विय कोमं-

थिय, संखज्जगुणेषा हीणा उ ॥ १ ॥” तदेवमुक्तमप्यवद्वद्वार-

म् ॥ सम्प्रति सर्वद्वारगतालपचद्वयविशेषोपदर्शनाय सन्नि-

कर्मज्ञानयुक्त्यते—साधिकायौ वाम संयोगः, इत्यर्थेयोरिव
 सिद्धयिते किञ्चिदपि विषयवृत्तिप्रमाणत्वात् बहुभवेन वा-
 ऽप्युक्तान्तरः सम्बन्धः, उक्तं च—“संयोग्य सर्वज्ञासो
 मूढश्च सम्बन्धं पादुक्” तत्रैव व्यासि—यत्र वराष्ट्रशत-
 तुष्टयुक्त्यते तत्र तत्रापरितमसद्वक्त्रपदसमनौय शेषस्य
 शतस्य चतुर्भिर्भागो द्रियते, पुन च भागे लब्धाः
 पुञ्जश्रुतिः, तत्र पुञ्जश्रुतिस्तत्संययप्रथमचतुर्थभागे
 क्रमेण संयययुगुहातिप्रक्रम्या । तद्यथा—सर्ववहव
 एकैकसमयसिद्धाः, ततो द्विक्रिकसिद्धाः संयययु-
 गुहीनाः, तेभ्योऽपि त्रिक्रिकसिद्धाः संयययुगुहीनाः,
 एवं तादृशस्य यावत्पञ्चाशदितिसिद्धाः संयययुगुहीनाः, उक्तं
 च—“पदमो चतुर्थभागे, पञ्चाशो वा तस्य संयययुगुहातिः ।
 बहुभू” इति द्वितीयं पुनश्चतुर्थभागे क्रमेण संयययुगुहाति-
 प्रक्रम्या, तद्यथा—पञ्चाशदितिसिद्धाः बहु विंशतिसिद्धाः
 संयययुगुहीनाः, द्वयमेकैकशतस्य असंयययुगुहातिः ता-
 दृशक्रम्या यावत्पञ्चाशद्वत्, बहुभूम्—“विश्वं चतुर्थभागे,
 सप्तमशतमुपगच्छति जाय पञ्चासं” इति, तृतीयस्याश्चतुर्थभागे,
 द्वादशं सर्वत्रापि अनन्तयुगुहातिप्रक्रम्या, तद्यथा—पञ्चा-
 शतिसिद्धाः एकपञ्चाशतिसिद्धाः अनन्तयुगुहीनाः तेभ्यो-
 ऽपि द्विपञ्चाशतिसिद्धा अनन्तयुगुहीनाः एवमेकैकशतस्य
 अनन्तयुगुहातिसावद्वक्त्या यावद्विंशदधिकशतसिद्धा अन्-
 तयुगुहीनाः, उक्तं च—“तद्वयं आहकाऊश चतुर्थभा-
 गं जाय अष्टस्य ताव अष्टोत्तशुद्धौ पञ्चपञ्चाशं आश्रयं
 बहुभू” । सिद्धप्राप्त्यन्तरेऽप्युक्तम्—“पदमे भागे संज्ञा
 द्विपञ्चासं अष्टोत्त तद्वयम् ।” तथा यत्र यत्र विंशतिसि-
 द्धाः तत्र तत्रापि व्याप्तिरियमनुसर्त्तव्या, प्रथमे चतुर्थभा-
 गं संयययुगुहातिः, द्वितीयं अयस्ययुगुहातिः, तृतीयं च-
 तुर्थं चानन्तयुगुहातिः, तद्यथा—एकैकसिद्धाः सर्ववहवः
 तभ्योऽपि द्विक्रिकसिद्धाः संयययुगुहीनाः एवं तावद्वा-
 क्यं यावत्पञ्च, ततः पञ्चादिसिद्धा असंयययुगुहीना या-
 वद्वा, तत एकादशस्य सर्वेऽप्यनन्तयुगुहीनाः, एकम-
 षोडशाकादिव्यपि विंशतिपृथक्त्वसिद्धा प्रथमे चतुर्थभागे
 संयययुगुहातिः, द्वितीयचतुर्थभागे संयययुगुहातिः, तृ-
 तीयस्याश्चतुर्थभागाद्वयं पुनः सर्वत्राप्यनन्तयुगुहातिः,
 येषु तु हरिवर्षादिषु स्थानेषु कर्षतो दश दश सिद्ध्यान्तं
 तथैव व्याप्ति—त्रिकं यावत्संयययुगुहातिः, ततश्चतुर्कं प-
 ञ्चकं चासंयययुगुहातिः, ततः षड्दशस्य सर्वत्रापि अ-
 नन्तयुगुहातिः, तद्यथा—एकैकसिद्धाः सर्ववहवः, ततो द्वि-
 क्रिकसिद्धाः संयययुगुहीनाः, तेभ्योऽपि त्रिक्रिकसि-
 द्धाः संयययुगुहीनाः, तेभ्योऽपि चतुर्वत्तु सिद्धाः असं-
 यययुगुहीनाः, तेभ्योऽपि पञ्चपञ्चसिद्धाः असं-
 यययुगुहीनाः, ततः षड्दशस्य सर्वेऽप्यनन्तयुगुही-
 नाः यत्र पुनरवगदना यमप्यथाशुक्लकृतोऽष्टौ लि-
 ऽप्यन्तः प्राप्यन्ते तथैव व्याप्तिः—चतुर्थं यावत्संयययु-
 गुहातिः, ततः परमनन्तयुगुहातिः, तद्यथा—एकैकसिद्धाः
 सर्ववहवः, तेभ्योऽपि द्विक्रिकसिद्धाः संयययुगुहीनाः,
 तेभ्योऽपि त्रिक्रिकसिद्धाः संयययुगुहीनाः, तेभ्योऽपि
 चतुर्वत्तुसिद्धाः संयययुगुहीनाः, परं पञ्चपञ्चाद्वत्तुऽन-
 न्तयुगुहीनाः, अत्रासंयययुगुहातिर्न विद्यते, यत्र पुनरुप-

सोकाद्वापुक्तकर्मजनः सिध्यन्तः प्राप्यन्ते तत्र एवं व्या-
 षिः—एकैकसिद्धाः सर्ववहवः, तेभ्यो द्विक्रिकसिद्धा
 असंयययुगुहीनाः, तेभ्योऽपि त्रिक्रिकसिद्धा अनन्तयुगु-
 हीनाः, तेभ्योऽपि चतुर्वत्तुसिद्धा अनन्तयुगुहीनाः, अत्र
 संयययुगुहातिर्न विद्यते, तदुक्तम्—“जय वत्सति सिद्धा
 विद्वा तस्य संयययुगुहाती नति संयययुगुहाति च उक्त”
 इति वचनादिनि । यत्र पुनस्तैवैवादी द्वौ द्वापुक्तकर्मः सि-
 ध्यन्तौ द्वौ तथैव व्याप्तिः—एकैकसिद्धाः सर्ववहवः, ततो
 द्विक्रिकसिद्धा अनन्तयुगुहीनाः, तदुक्तम्—“लवणादी
 नो सिद्धा विद्वा तस्य पञ्चगसिद्धा बहुभा, दु-
 गसिद्धा अयनयुगुहीना ।” तदेवमिह सांज्ञिकौ
 द्वयप्रमाणं समपञ्चं चिन्तितः, येषु द्वौ द्वौ चि-
 त्प्रमाणटीकां भावनीयः, इह तु प्रमाणवैयर्थ्यात्वाच्चये-
 “सिद्धप्राप्त्यन्तरे, तद्विधिं चापञ्चय मलयगिरिः । सिद्ध-
 स्वरूपमेत—विश्वोच्चैःपुण्ड्रिस्तः ॥ १ ॥” (नं० १)

तीर्थसिद्धादीनां व्याख्यानम्—

तीर्थे संसारसागरोऽनेनेति तीर्थं यथावस्थानसकलजीवा-
 जीवादिपदार्थसांघप्रकपं परमगुरुप्रणीतं प्रचयने, तच्च नि-
 राधारं न भवतीति कृत्वा सङ्गः प्रथमगुह्यो वा वेदि-
 व्यम्, उक्तं च—“तिथ्यं भेदं । तिथ्यं तिथ्यंको तिथ्यं ?,
 गोश्रमा । अरहा ताव नियमा तिथ्यंको, तिथ्यं पुण चा-
 उवर्षा समस्यो पदमस्युहर्वा वा” तस्मिन्नुपनयं यं सि-
 द्धाः ते तीर्थसिद्धाः, तथा तीर्थस्याभावाऽतीर्थं तीर्थस्या-
 भावश्चातुपादाऽपान्तराले व्यवच्छेदो वा तस्मिन् ये सि-
 द्धाः तेऽतीर्थसिद्धाः, तत्र तीर्थस्यानुत्पादं सिद्धा मरुद-
 वीमश्रुतयः, न हि मरुदव्याप्तिसिद्धिगमनकाले तीर्थमुप-
 श्रमासीन्, तथा तीर्थस्य व्यवच्छेदश्चन्द्रमस्वामिभुविधि-
 स्वाभ्ययान्तराले तत्र ये जातिस्मरणार्तिनाऽपयगमवाप्य
 सिद्धाः ते तीर्थव्यवच्छेदसिद्धाः, तथा तीर्थकराः सन्तो ये
 सिद्धाः ते तीर्थकरांसिद्धाः, अन्ये सामान्यकथलिनः, तथा
 स्वयम्बुद्धाः सन्तो ये सिद्धाः ते स्वयम्बुद्धसिद्धाः, प्र-
 त्येकशुद्धाः सन्तो ये सिद्धाः ते प्रत्येकशुद्धसिद्धाः, अथ
 स्वयम्बुद्धप्रत्येकशुद्धाणां कः प्रतिविशेषः ?, उच्यते—योग्यु-
 पधिभूतलिङ्गकृते विशेषः, तर्थाह—स्वयम्बुद्धा बाह्यप्रत्य-
 यमन्तरेषु बुध्यन्ते, स्वयमेव बाह्यप्रत्ययमन्तरेषु नि-
 जजातस्मरणार्तिना बुद्धाः स्वयम्बुद्धा इति व्युत्पन्नः,
 ते च द्विधा—तीर्थकराः तीर्थकरव्यतिरिक्ताश्च, इह
 तीर्थकरव्यतिरिक्तेरधिकाराः, आह च चूर्णिकम्—“ते
 दुविहा तिथ्यरा, तिथ्यपरवहर्तिना चा, इह वरिसेहि अ-
 धिकांरा” इति । प्रत्येकशुद्धास्तु बाह्यप्रत्ययमन्तरेषु बुध्यन्ते, प्र-
 त्येकं—बाह्यं वृषभादिकं कारणमभिसमीक्ष्य बुद्धाः प्रत्येक-
 बुद्धाः इति व्युत्पन्नः, तथा च ध्यते—बाह्यवृषभादिप्रत्यय-
 सापेक्षा करकशुद्धीनां बांध, बोधिप्रत्ययमन्तरेषु च बुद्धाः
 सन्तो नियमतः प्रत्येकमेव विहारन्त, न गच्छवासिन इव
 संहताः, आह च चूर्णिकम्—“पनय—बाह्यं वृषभादिकारण-
 मभिसमीक्ष्य बुद्धाः प्रत्येकशुद्धाः बहिः प्रत्ययप्रतिबुद्धाणां
 च “पनयं नियमा विहारो अग्रा तद्वा य ते पनयबुद्धा”
 इति, तथा स्वयम्बुद्धानामुपधिर्भादंशविधि एव पात्रादिकः,
 प्रत्येकशुद्धाणां तु द्विधा—अजपतः, उक्ततत्त्व, तत्र अजपत-

तो द्विविधः उत्कर्षतो नवविधः शार्करुच्ये, 'सौह' च चू-
रितकृत्—“पलेयबुद्ध्यां अङ्गलेषु पुत्रिवो उल्लोसेलं मधे-
विहो नियमा पाउरुच्येऽङ्गो मधः ।” तथा स्वयम्बुद्ध्यां
पुत्राधीनं भुजं भवति वा न वा यदि भवति ततो लिङ्गे
देवता वा प्रयच्छति युक्तसन्धिषो वा गत्वा प्रतिपद्यते, 'यद्
वैकाकी विहरत्यसमये इच्छा न अस्व नयाकवा आयेन' तत्र
एकाकी विहरत्यस्या वाक्यस्योपनिबन्धे । अथ पुत्राधीनं
भुजं न भवति तर्हि नियमात् युक्तसन्धिषो गत्वा लिङ्गे प्रति-
पद्यते, नञ्च वाच्यं न मुञ्चति, उक्तं च चूरितकृता—
“पुत्राधीनं येन भुजं हव्य वा न वा, अत्र से भेषि तो
लिङ्गे नियमा युक्तसन्धिषे पश्चिज्जह, गच्छे थ विहरं
ति, अद्या—पुत्राधीनसुखसंभवो आभिष तो से लिङ्गे
देवता पयच्छह युक्तसन्धिषो वा पश्चिज्जह, तत्र च एगागि-
हव्यजीवमा इच्छा वा से त्यक्त्वा येन विहरं, अङ्गं
गच्छे विहरं' ति । मलेयबुद्ध्यां तु पुत्राधीनं भुजं निय-
मत्तं भवति, तच्च ज्ञाप्यत एकादशाङ्गि उत्कर्षतः कि-
ञ्चिन्नुना नि दश पुत्राङ्ग, तथा लिङ्गे तस्मै देवता प्रय-
च्छति, लिङ्गरहितं वा कर्त्तव्यमूच्यते, 'नया चाह चूरित-
कृत्—“पलेयबुद्ध्यां पुत्राधीनं सुयं नियमा भव, अङ्ग-
भेगं एकारस अङ्गा, उल्लोसेलं मिहदसपुत्री, लिङ्गे च से
देवता पयच्छह लिङ्गवन्तिज्जो वा भवति, जतो भेषि—
“रुपं पलेयबुद्ध्या” इति तथा बुद्ध्या—आचार्यालैर्बोधिताः
सन्मा यं सिद्ध्याः ते बुद्धवर्षाधिनासद्वाप्येन च सर्वेऽपि कै-
चित् श्रीलिङ्गसिद्ध्याः, स्त्रिया लिङ्गे श्रीलङ्गे, स्त्रीनवयो-
पलक्ष्यमित्यर्थे, तच्च विधा, तद्यथा—वेदः शरीरनिवृत्ति-
र्मेघस्य च, तत्रह शरीरनिवृत्तस्य प्रयोजनं, न चेत्तत्पदभा-
ग्यां वेदं सति सिद्धप्रत्याभावात्, नेपथ्यस्य काप्रमाश्रयत्वात्,
आह च चूरितकृत्—“इतिथ लिङ्ग आभिषङ्ग, इतिथ उ-
च्यसकस्यं नि भुजं भवति, तं च त्रिविह—वेद्ये सरीरनि-
वृत्तौ नवार्थे च, इह सरीरनिवृत्तरीर आहिगारे, न वेद्ये-
वर्थाङ्गि' ति । तस्मिन् श्रीलिङ्गे वर्त्तमानासम्मानं यं सिद्ध्याः
ते श्रीलिङ्गसिद्ध्याः, एतेन यद्वाङ्मराशाऽम्बराः—न स्त्रीणां नि-
र्वाणमिति, तदप्राप्तं द्रष्टव्यं, श्रीनिवासस्य साक्षादनेन
सुत्रेणाभिधानात्, तत्रनिषेधस्य च युक्त्यनुपपन्नत्वात्,
तथाहि—मुक्तिप्रभा ज्ञानदंशनप्राप्तिरिति, “सम्पदंशनज्ञान-
कारिण्यं मोक्षमार्गः” (तन्त्रां ४० १ सू १) इति वच-
नात्, सम्पदंशनीनीन च पुरुषाणामिव स्त्रीणामपि अवि-
कलाति, तथाहि—दश्यन्ते स्त्रियाऽपि सकलमपि प्रवचन-
ार्थमभिरुच्यमानाः, ज्ञानेन यद्वाङ्मरकातिकोत्कालिका-
दिभेदभङ्गे भुजं, परिपालयन्तं च सप्तदशविधमकलहं संपदं
धारयन्ति च देवसुराणामपि पुत्रे ब्रह्मचर्यं, तप्यन्ते च
तपोसि मासकपक्षार्द्रिनः, ततः कर्ष्यस्य तासां न मोक्ष-
कलायः, स्यादतश्च आसौ स्त्रीणां सम्पदंशने ज्ञानं च न
पुनश्चारिन्, संप्रमाभवात्, तथाहि—स्त्रीणामकर्मं वक्ष्य-
रिभागेन भवितव्यम्, अन्यथा विवृताङ्गपत्ताः नियच्छिय
इव पुरुषाणामभिमनवीया भवयुः, लोके च गहोपजायते,
नतोऽप्यर्थं तानिवृत्तं परिमोक्षय, वक्ष्यरिभागे च सपरि-
हता, सपरिहृत्यं च संप्रमाभाव इति, तदसमीचीनं, सम्यक्-
सिद्ध्यान्ताऽपरिहानात्, परिग्रहो हि परमार्थतो मूर्च्छाऽभि-

धीयते, 'मुच्छा परिग्रहो बुद्धो' इति कथनमात्रमात्रात्,
तथाहि—मुच्छापरिग्रहो परमभक्तवर्षी सान्तःपुगेऽप्याद-
शैकपद्विधविहमावो निष्पत्तिग्रहो नीयते, अन्यथा केच-
नोत्पादसम्प्रदायः, अपि च—यदि मूर्च्छाया अभावेऽपि
ब्रह्मसंसारमनं परिग्रहो भवेत् ततो जिनकल्पे प्रतिपक्षस्य
कस्यचित् साधोस्तुतकलशमुक्तं प्रयतति स्त्रीने कलाप्य-
विषयोकिनिपानमथ स्तीनमिति विभाष्य अस्मीर्गिना विर-
सि बन्धे परिहृते तस्य सपरिग्रहता भवेत्, न कैतद्विद्म,
तस्मात् संसर्गमनं परिग्रहः किन्तु मूर्च्छा, सा च स्त्रीणां
वशादिषु न विद्यते, धर्मोपकरणमात्रतया तस्यापादानात्,
न खलु ता वक्ष्यन्तस्वात्मानं रक्षितुमीश्वरं, नापि स्तीन-
कलादिष्वर्थादिदृश्यां स्वाध्यायात्कर्म कर्तुं, ततो वीर्य-
तरसंयमपरिपालनाय यतनया वर्यं परिमुञ्चाना न ताः
प्रतिग्रहवत्यः । अथाप्येत-सम्भवति नाम स्त्रीणामपि स-
म्पदंशनादिकं रक्षत्रयम्, परं न तत् सम्भवमात्रेण मुक्तिप-
द्भापकं भवति, किन्तु प्रकृष्टप्राप्तम्, अन्यथा दीक्षानन्तरमेव
सर्वेषामप्यविशेषेण मुक्तिपदप्राप्तिप्रसङ्गः, अयमर्थश्रीनावि-
रत्नत्रयप्रकर्षश्च स्त्रीणामसम्भवो, ततो न निर्वाणमिति ।
तदप्युक्तम्, स्त्रीषु रत्नत्रयप्रकर्षासम्भवप्रादकस्य प्रमा-
णस्याभावात्, न खलु सकलदृशकालव्याप्या स्त्रीषु रत्न-
त्रयप्रकर्षासम्भवप्रादकं प्रत्यक्षमुत्पन्नं वा प्रमाणं विवृ-
मते, देशकालविपकृष्टतया तत्र प्रत्यक्षस्याप्रवृत्तः, तद-
प्रवृत्तौ चातुर्मानस्याप्यसम्भवात्, नापि तासु रत्नत्रयप्र-
कर्षासम्भवप्रतिपादकः काऽप्यागमा विद्यते, प्रत्युत सम्भ-
वप्रतिपादकः स्थानस्थानेऽस्ति, यथा इदमव प्रस्तुतं सर्वं
ततो न तासां रत्नत्रयप्रकर्षासम्भवः । अथ मन्यथा—स्व-
भावत एवातपेनैव छाया विरुध्यते स्त्रीभिः रत्नत्रयप्रकर्षः
ततस्तदसम्भवोऽनुमीयते, तदुक्तम्, बुक्तिविरोधानात्, तथा
हि—रत्नत्रयप्रकर्षः स उच्यते यतोऽनन्तरं मुक्तिपदप्राप्तिः,
स चापान्यवस्थाचरमसमयं, अयाग्यावस्था चास्मादशा-
मप्रत्यक्षा, ततः कथं विरोधगतिः, न हि अदृष्टेन सह
विरोधः प्रतिपत्तुं शक्यते, मा प्रापत् पुरुषपथतिप्रसङ्गः । ननु
जगति सर्वोत्कृष्टपदप्राप्तिः सर्वोत्कृष्टमाध्यवसायेनावाप्यते,
नान्यथा, यतश्चाभयोरप्यावधारगमप्राप्त्यवबलनः सिद्धे,
सर्वोत्कृष्टे च द्वे पदं—सर्वोत्कृष्टे बुद्धस्थानं सर्वोत्कृष्टे सु-
खस्थानं च । तत्र सर्वोत्कृष्टदुःखस्थानं सप्तमनरकपृथिवी,
अतः परं परमदुःखस्थानस्याभावात्, सर्वोत्कृष्टसुखस्थानं
तु निःश्रेयसं, ततः परममयस्य सुखस्थानस्यासम्भवात्,
ततः स्त्रीणां सप्तमनरकपृथिवीगमनमागमे निषिद्धं, निषेधस्य
च कारणं तद्वनयंगतथाभिन्नसर्वोत्कृष्टमनोवीर्यपरिख-
त्यभावात्, ततः सप्तमपृथिवीगमननिषेधादसंयतं—नास्ति
स्त्रीणां निर्वाणम्, निर्वाणहेतोः तथारूपसर्वोत्कृष्टमनोवीर्यप-
रिणामस्यासम्भवात्, तथा वात्र प्रयोगः—अस्तम्भनि-
र्वाणाः स्त्रियः, सप्तमपृथिवीगमनत्वाभावात्, सम्मूर्च्छि-
मादिवत्, तदेतदुक्तम्, यतो यदि नाम स्त्रीणां
सप्तमनरकपृथिवीगमनं प्रति सर्वोत्कृष्टमनोवीर्यपरिखल्य-
भावः, तत एवात्रा न कथमनवीर्यते, निःश्रेयस-
मपि प्रति तासां सर्वोत्कृष्टमनोवीर्यपरिखल्यभावो, न हि
यो भूमिकर्षणादिकं कर्म कर्तुं न शक्नोति च अस्माद्य-

प्यवगाढुं न शक्नोतीति प्रत्येतुं शक्यं, प्रत्यक्षविरोधात् । अथ सम्मूर्च्छिमादिषु यमपि प्रति सर्वोत्कृष्टमनोवीर्यपरिहास्यभावा इहः ततोऽप्राप्यवसीयेत, ननु यदि तत्र दृष्टस्तर्हि कथमप्यवसीयेत ? न कस्य ह्यस्म्योत्तिमात्रेण हेतुगमका भवति, किन्तु अस्तस्योत्तिमा, अस्तस्योत्तिमात्रेण प्रतिबन्धबलेन सिध्यति न वात्र प्रतिबन्धस्य सिध्यते, न कस्य सप्तमपृथिवीगमने निर्वाणगमनस्य कारणं, नाप्येवमवाविनाभावप्रतिबन्धतः सप्तमपृथिवीगमनाविनाभावि निर्वाणगमनं, वरमशरीरिणां सप्तमपृथिवीगमनमन्तरैव निर्वाणगमनभावात्, न च प्रतिबन्धमन्तरेण एकस्याभावेऽन्यस्याभावात्, मा प्रापयस्य तस्य वा कस्यचिदेकस्याभावे सर्वस्याभावप्रसङ्गः, यद्येवं तर्हि कथं सम्मूर्च्छिमादिषु निर्वाणगमनाभाव इति ? उच्यते-तथाभवस्याभावात्, तथाहिते सम्मूर्च्छिमाद्यो भवस्वभावन एव न सम्प्रश्रयानादिकं यथावत् प्रतिपद्ये शङ्कुवन्ति, ततो न तेषां निर्वाणसम्भवः, अथस्तु प्रागुक्तप्रकारेण यथावत्सम्प्रदर्शनादिरन्तत्रयसम्पदाभ्याः, ततस्तानां न निर्वाणाभावः । अपि च-भुजपरिस्पर्शा द्वितीयायैव पृथिवीं यावद्ब्रह्मणि, न परमं, परपृथिवीगमनहेतुनाया रूपमनोवीर्यपारणत्यभावात्, एतौयां यावत् पक्षिणः, वनूपी वनस्पदाः, पञ्चमीमुग्धाः, अथ च सर्वेऽप्युच्यमुक्यतः सहस्रां यावद्ब्रह्मणि, तत्राद्योगतिविषय मनावीर्यपरिहासिवैषम्यदर्शनादुद्देशनायापि नैवैष्यं, तथा च सति सिद्धे स्त्रीपुंसामाधोगतिवैषम्येऽपि निर्वाणं सममिति कृतं प्रसङ्गन । तथा पुंल्लिङ्गे शरीरानवृत्तिरूपे व्यवस्थिताः सन्तो य सिद्धास्ते पुल्लिङ्गसिद्धाः, एवं नपुंसकलिङ्गसिद्धाः, यथा स्थलिङ्ग-रजोहरणादिकूपे व्यवस्थिताः सन्तो य सिद्धास्ते स्थलिङ्गसिद्धाः, तथा अन्यलिङ्गे-परिभाजकादिसम्बन्धिनि वलकलकपायादिवकादिकूपे द्वयलिङ्गे व्यवस्थिताः सन्तो य सिद्धास्तेऽन्यलिङ्गसिद्धाः, शुद्धलिङ्गे सिद्धा शुद्धलिङ्गसिद्धा मरुद्वी-प्रभृतयः, तथा 'एकसिद्धा' इति-एकस्मिन् समये एककाः सन्तो य सिद्धास्ते एकसिद्धाः, 'अनेकसिद्धा' इति एकस्मिन् समये अनेके सिद्धाः अनेकसिद्धाः अनेकैकस्मिन् समये सिध्यन्त उक्तानेऽष्टांशानुसंख्या बद्धिन्याः । आह--ननु तीर्थसिद्धातीर्थसिद्धरूपभेदस्य एव शेषभेदा अन्तर्भवन्ति तत्किमर्थं शेषभेदोपादानम् ? उच्यते-सत्यम्, अन्तर्भवन्ति परं न तीर्थसिद्धातीर्थसिद्धमभेदशेषोपादानमात्रात् शेषभेदपरिहारेण भवति, विषयपरिहारायैवैव शास्त्रारम्भप्रयास इति शेषभेदोपादानम् । न० । प्र० । श्री० । दृ० । उ० । वि० । प० । प्र० । प० । स० । न० । ('कवललगा' शब्दे द्वितीयभागे ६४३ पृष्ठे सिद्धकवललगाप्रस्ताव अन्तरपरम्परभेदाः सिद्धस्य दर्शिताः ।) साम्प्रतं यदुक्तं 'शैलेषां प्रतिपद्यत सिध्याति चे'ति, तत्रासावकसमयन लोकान्ते सिध्नतीत्यागमः, इह च कर्ममुक्तस्य तद्विशयिभेन गतिनोपपद्यते इति मा भूव्युत्पन्नविज्ञम इत्यतस्तिश्रांसंशेपार्थसिद्धपथेतिमिदमाह—

लाउअ एरंडकले, अग्गी धूमे उअ धणुविमुक्के ।

गड्ढुव्वपन्नोमेण, एवं सिद्धाण वि गईओ ॥ ६४७ ॥

अलापु, एरंडकलम्, अग्निधूमौ, इधुर्धुविमुक्तः, अग्नीयां यथा तथा गमनकाले स्वभावनस्तत्प्रतिबन्धमनाभावेऽपि देहादित्यिनैव गतिः पूर्वमयंनेण प्रवर्तनं, एवमेव व्यवहिततुशुद्धस्यैवकारार्थेनात् सिद्धानामपि गतिरित्युक्तराथः । अधुना भावार्थः प्रयोर्गतिर्वर्त्यते--तत्र कर्मविमुक्तो जीवः सद्बुध्वंमवाऽलाकाद्वहति, असङ्गत्वेन तथाविधपरिहास्यमाद्युत्तिकालपरिहासिध्यानिप्रसङ्गमापनीतमृत्तिकालपञ्जलतलयार्थोद्देशं गमिताविधाधालाबुवत्, तथा विबन्धनत्वान्न तथाविधपरिहासस्तद्विधेरदृष्टकलवत्, तथा स्वाभाविकपरिहासमाद्यभिधूयवत्, तथा पूर्वमप्युक्तनिर्यायताविधसामर्थ्याद् धनुःप्रवन्तरितेयुवद्, इधुः-शर इति गाथायः ॥६४७॥ आ० १ अ० ।

स्फुटं भावार्थः कथानकाद्वसेयस्तत्तद्वत्—

"एगो धिजाहोतु दुहेनो अरिण्यं करेइ सो ताओ याणाओ नीणिनो हिंजेतो चारपल्लिमज्झिओ सेणावरणा पुत्तो गहिओ । तस्मिं मयस्मिं सो ज्व सेणावनी जाओ निज्जेवं पयसि ति दृढण्हारी से नामं कयं । सो अज्जया सेणाए समं एम गामं हेतुं गओ तथ्य य एगो दूरिहा, तेष पुत्तभेडाए मग्गंताए दुद्धे जाएत्ता पायसो सिद्धो, सो य एहाइं गओ चारा य तथ्य पांडिया, एण्ण सो तस्स पायसो दिद्धो बुद्धिय ति तं गहाय एहाविनो, ताणि खुग्गकवाणि रोयंताण पिउमूलं गयाणि, हिंसा पायसो ति सो रोसंसे मांमि ति एहायसो महिला अयासत्ता अचछइ तव जि जाइ, जिह सो चारसेणावर्हि गाममज्जे अचछइ, तेण गन्तुण मदान्गामो कओ । सेणावरणा जिनितयं-एएल ममं चारा परिमविज्जमि ततो अस्मि गहाय निहयं विओ । महिला से भयइ-हा निज्जि ! किमयं कयं ति, पच्छा सो यि मारिया, यमो वि द्रो भाग कता कुण्कुंर, तस्स किंवा जाया अयमो कतो ति, केडुकाहिंता दूरिह ति एउवी उवलद्धा ततो दृढरं निज्जेवं गतो को उवाओ ति साह दिद्धो पुच्छिया य, अण्ण भयवं ! को एथ उवाओ ति ताहं धम्मो कहिया, सो य स उवगानो पच्छा चारितं पांडवजिय कम्माण समुत्पायणद्वारे चारं खीअस्मिम्महं गौहय तथ्य विहरइ । ततो हीलज्जइ इम्मइ य सो सग्गं अहियांसइ, घोराकारं च कार्याकलेसं करइ असणाइ वा अलभंतो सग्गं अहियांसइ जाव अण्ण कम्मं निग्गाहं कवलं से उप्पेओ, एच्छा सो निज्ज" ति । उक्ततपासिद्धाः । साम्प्रतं कम्मस्यसिद्धप्राप्तपादानाय गाथावरमद्वलमाह--"सो कम्म" इत्यादि स कम्मस्यसिद्धो य, किं विशिष्ट इत्यन आह-सर्वेणीककर्मशः सर्वे निरवशेषाः सीणाः कर्मशः-कर्मभराः यद्य सः तथाविध इति गाथायः ।

अधुना कम्मस्यसिद्धमेव प्रपञ्चनो निरुद्धविधाना प्रति—पादयति-

दीहकालये जं तु, कम्मं से सिय मइहा ।

सियं धंते ति मिद्धस्स, सिद्धतमुवजायई ॥ ६४८ ॥

दीवः सन्नानांपक्ष्या अनारिह्याम् स्थितबन्धकालो यस्य तदीर्घकालं निमग्ननिर्मलजीवाउत्पन्नाद्रजः कर्मैव अत्यन्तं दीर्घकालं च तद्रजश्च दीर्घकालरजः, यद्वह्यः सर्वनामः आहुतेऽप्यवचने यःकम्म इत्येवंप्रकारं तुशब्दो भव्यकर्मवि-

केवलादिः वक्ष्यतेऽप्ययमर्थः सर्वथा भूमायते ततोऽप्यवशः,
 प्रोक्तकालात्तत्र यदुक्तमस्मिन्ति केचित् तेषां कुलं विप्रस्यदिति
 मन्त्रस्य सत् स्थित्युक्तानां चकारादिष्वप्यनामानेन चकारार्थेन वा-
 नवशास्त्रमुपायतः कथञ्चनैव कुतश्चित् भावः । प्राक्प्रोक्तं तु
 शेषितमित्यत्र आह-अथवा ज्ञानावरणविधेनाप्रकारं सत्
 स्थितं-नित्यवर्तु 'स्थितं' चकार्थत्वात्तत्रोक्तं विचक्षणात्, 'स्थितं' व-
 र्ण्येन सूत्रे विचक्षणात् वा, वाच्यं कर्म भूमात् 'कर्म' शब्दादिभिरेवेत्ये-
 वेत्येति विचक्षणात् । आनामानेन वृत्तं मध्यमिण्या साहचर्यस्य
 येन सत् स्थितुः । आ० १० । १ प्र० ।

कहिं यहिहया सिद्धा, कहिं सिद्धा यहिहया ।

कहिं ब्रौहिं चहत्ता यों, कत्थ गंतूस सिज्भई ॥ १ ॥

[illegible]

इत्थं चोदकेभ्योक्ते स्तसि अतिसम्यग्वागमाह—

अलोण पडिहया सिद्धा, लोयग्गे य पइठ्ठिया ।

इहं बौद्धिं चइत्ता सं, तस्य गंतूय सिज्मई ।

अलोके केवलाकाशालिकाय प्रनिहताः प्रनिस्फालिताः
 हिसा इह प्रनिस्फालने तत्र धर्मालिकायाभावात्सद्दानमय-
 हुतिरेव द्रष्टव्यं न तु सम्पत्तये सति विषयी लक्ष्येव वि-
 द्यातः अमुक्तत्वात्, तथा लोकैव पञ्चालिकायाम्भक्त-
 कर्माणि च प्रतिगताः अनुपानामयुक्त्यः स्वयन्विता इत्यर्थः
 तथा इह अर्द्धवृत्तीयह्रीस्समुद्रमये योगि-तनु सुकवा-प-
 रित्यज्य सर्वथा किं नत्र लोकाग्रे गत्वा समग्रप्रदेशान्तरम-
 स्पृशन्तो गत्वा सिध्यन्ति-विशिष्टायां अव्यति सिद्धयति
 वति नागत्वाः ॥ अम ० ॥ (इक्ष्वाकुभारालक्ष्यम्, 'हिसि-
 पभारत' शब्दे द्वितीयपागे ६४६ पृष्ठ उक्तम्)

अस्याभ्यांपरि योजनचतुर्विंशतिभागं सिद्धास्तथा चाह—

ईसीप्रभाराए, उवरि खलु जोअणस्स जो कोसो ।

कोसस्स य छन्भाए, सिद्धायोगादृणा भणिया ॥

ईश्वरप्राग्भाषायाः पृथिव्या उपरि यत् कलुषाञ्जनं तस्य यो-
जनस्य उपरितने कोशं-गन्धून् तस्य कोशस्योपरितने व-
क्ष्यभागे सिद्धानामवगाहना तीर्थकरगणधर्मैरिणिता, 'लोकां प्र-
थ प्रतिष्ठिता' इति वक्ष्यमात् ।

अमुमेवार्थे समर्थयमान आह—

तिष्ठि सया तेत्तिसा , धण्णत्तिभागो य कोसल्लब्धभागो ।

जं परमोणा ऽहो यं, तो ते कोसस्त छब्भाए ॥

यस्मात् परम उत्कृष्टः सिद्धानामवगाहो वर्तते त्रीणि-
धनुषां मन्त्रानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि धनुषस्त्रिमास्य क्रोशस्य
पदभागः, ततस्तस्मात् क्रोशस्य पदभागं सिद्धा हत्युक्तम् ।

210

अथ कथं पुनस्तत्र तेषामुपपातोऽवगाहना चेत्यत आह—

उष्णशब्दो न प्राप्ति-लब्धो न अद्वयता निसम्बन्धो मेव ।

जो जह करेइ कालं, सो तह उवचअए सिद्धे ॥

उत्सानाका वा धृष्टना वा अर्थाव्यवहारादिस्थानतः वाभ्यर्क्षितो वा. तिर्थेषु स्थिता वा, प्रथवा-निकषभैवेति प्रकटार्थम्, किं बहुना यो यथा येन प्रकारेणावस्थितः सन् कालं करोति स तथा तेन प्रकारेणोपपद्यते सिद्ध इति ।

किमित्येतदेषमित्यत्र आह-

इह भवमिच्छागारो, कम्मवसाप्पो भवन्तरे होई ।

नय तं सिद्धस्स जज्जो, तम्मि त्ते सो तयागारो ॥

इहमयमिष्ठाकारो भिष्ठाकारः इहमयमिष्ठाकारो
जीवः कर्मवशेन भवान्तरे स्वर्गादौ भवति तदाकारमेतस्य
कर्मभेदनिबन्धनत्वात् । अथ तत्कर्म भिष्ठाकारमेतदनिबन्धनं
यतो यस्मादुक्तं तनस्तस्मिन्पथमेततोऽसौ सिद्धस्त-
दाकारः पूर्वभावाकारः । आ० म० १ अ० । श्री० ।

साप्रतमुत्कृष्टादिभेदभिन्नमवगाहनामभिधित्सुगाह—

तिन्नि सया तिन्नीसा, धणुत्तिभागो य होइ बोद्धन्वा ।

एसा खलु सिद्धाणं, लकोसोगाहसा भणिया ॥

श्रीणि धनुषा शताभिं प्रयच्छिदधिकाति धनुःक्षमाप्रसय
 बद्धपथ्या, एषा यथावप्रमाणा बन्तु सिद्धान्तमुक्त्याह्वयमाह-
 ना भूषिता तथैतिकरगुणधरेः । तत्र भगवती मरुद्वध्यापि 'सि-
 द्धा' च नाभिक्षुलकरवर्ती नामधेय शरीरप्रमाणे पञ्चभुज-
 शताभिं पञ्चविंशत्यधिकांन यावच्च शरीरप्रमाणे तावदेव
 तत्परानानामाभि 'संघरणे' सटांगे उच्यते चेत् कुलग-
 रेहि 'सम' मिति वचनात् ततो मरुद्वध्या अपि शरीरप्रमा-
 ने पञ्चभुजःशताभिं पञ्चविंशत्यधिकांन यावच्च शरीरप्र-
 माणे तावदेव तत्परानानामाभि । तस्य विभागा पातितं सि-
 द्धावस्थायः साद्वर्धनि त्रीणि धनुःशताभिं अवगाहना मा-
 माभि, कमुमुक्तप्रमाणा सिद्धान्तमुक्ता एवमाहनेति, नैव श्येन-
 नाभिक्षुलकरमाहने हि प्रमाणात् ततो किञ्चिन्म्यूना तथा सं-
 प्रदायकतः सादृश्यं पञ्चभुजःशताभिं प्रयच्छिदध्याः यच्च 'कु-
 लगरेहि सम' मित्यतिदेशः सोऽपि किन्ना भूयनाभिक्षुलक-
 रान्तिदेशानामागमे व्युत्पत्त्यावश्यकः । अथवा-धनवती हस्ति-
 रूपाध्याधिकददा सती सिद्धा हस्तिरूपाध्याधिकददा ज.स-
 त्तात्ताकीति ययोक्तावगमनाया अतिरोधः । उक्तं च-किम्
 मरुद्वध्या(धोमात्रे नामोक्तं) येन किञ्चिद्गुणा सा । तो कि-
 पंचस्य शिष्य, अथवा संकोचोऽत्र सिद्धा मा ॥३॥

अधुना मध्यमावगाहनामानमाह—

चत्वारि य रयणीम्नो, रयसितिभागूशिया य बोद्धन्वा ।

एसा खलु सिद्धाखं, मज्झिमन्मोगाहया भणिया ॥

मध्यमा ननु जघन्याजघन्यन्धनिषेधपरं सूत्रमिदम् । नन्वे-
ताद्यदेव मध्यमावगाहनामानं हस्तद्वयादूर्ध्वं पञ्चधनुःशते-
भ्याऽर्वाकं सर्वत्रापि मध्यमावगाहनाभावात् ।

सम्प्रति जघन्यावगाहनाप्रतिपादनार्थम्

एगाइ होइ रयणी, अट्टेव य अंगुलाइँ साहीया ।

एसा खलु सिद्धाणं, जहल्ल ओहणा भणिया ॥

एको रत्नः अष्टावैद्य चाकुलान् साधिका अष्टभिरनु-

लैरधिक इत्यर्थः । एषा एतावत्प्रमाणा खलु निश्चयानां ज-
घन्यतोऽवगाहना भविता । एषा बद्धहस्तिप्रमाणां कू-
स्मीपुत्रादीनामवसानव्या । अयं त्वेव भुवने सप्तहस्तानामिव
अन्धपालनादिना संवर्धितग्राशसि सतां निश्चयानामवगन्त-
व्या, नृणां गमे सिद्धिजघन्यपदं सप्तहस्तोच्छ्रितानामभिहिता
ततः कथमुच्यते द्विहस्तप्रमाणां कूमीपुत्रादीनामिति ? उ-
च्यते—सा जघन्यपदं सिद्धिचिन्तीयग्राणां भक्षक्यांका शेषाणां
तु कबलितानां निश्चयद्विहस्तप्रमाणां नामप्रायिकद्वयोपः उ-
क्तं च—“सङ्गृह्यन्तु सिद्धीं, जहन्नतोऽक्रिहमिहं विहदंयुः ।
सा किर तित्थयेरुः, सेलान्गम्यं तु निश्चयः ॥१॥ त पुण
होञ्ज विहत्था, कुस्मीपुत्रादयो जहन्नोः । अन्ध संवर्धितयस-
त्तद्वत्सिद्धयस्स हीण ॥२॥ सि” ॥ अथवा—यदिदं स्वै जघ-
न्यं मानमुक्तं सप्तहस्तम्, उक्तपदं पञ्चयनुः शतानि तत् वाहल्य-
मधिकृत्यांक्रम्ययाऽङ्कलपृथक्पदं जघन्यपदं धनुःपृथक्पदे उ-
क्तपदं यथाक्रमं हीनमप्यधिकं यावद्द्विहस्तं तन कूमीपुत्र-
मदव्यादिभिरे कश्चिद्विरोधः । न खल्वार्थवैदिकं किञ्चित्
सामान्यश्रुते सर्वमुक्तमिति । अथवा निवद्धमपि तदस्तीति
अर्धधायातपञ्चशतादेशवचनवत् तथेदमपि सिद्धं गच्छतां
द्विहस्तमानं सपादपञ्चयनुः शतमानं अद्वीयनामिति । उक्तं
च—“बाह्वन्तो य मुत्त—मि सुत्तपंचय जहन्नमुक्तांसे । इद
राजीण्मादंय, दोञ्जगुलधनुः उरुहे ॥१॥ अथित्यादी कि
र्वा, सामञ्जसु न दलितं सर्वं । होञ्ज य अनिवर्धये वि य,
पञ्च सत्वा दसवयुः च ॥२॥” आ० म० १ अ० ।

भंते चि भगवं गोयमे समर्थे भगवं महावीरं बंदइ नमं-
सइ वंदिता नमसिता एव वयामी—जीवां शे भंते ! मि-
ज्जम्माणा कयरम्मि संघयणे सिज्जंते ? , गोयमा ! व-
यरोसभणारायमंघयणे मिज्जंते, एवं जहंव उववाहए त-
हेव संघयणं संठाणं उच्चं आउयं च परिवमणा , एवं
मिद्धिगंडिया निरवसेमा भणियव्वा० जाव अवाचाहं मो-
क्खं, अणुहवं (हुंती) ति सासया सिद्धा । संवं भंते !
भंते ! चि । (४० ४१६)

भंनं चि—एत्यादि अथ लावधार्थमानेदृशमाह— एवं ज-
हेवे’ त्यादि एवम्—अनन्तररक्षितानां भिलापेन यथोप-
पातिकं सिद्धानाधिकृत्य संवदनाद्युक्तं सैधेहापि वाच्यं,
तत्र च संवदनादिद्वाराणां संग्रहाय गाथापूर्वाजम्— सं-
घयणं संठाणं उच्चं आउयं च परिवमणं’ ति । तत्र सं-
हननमुक्तं च, संस्थानादि त्वेवम्—तत्र संस्थाने वृक्षां संस्था-
नानामन्यतरास्मन् मिद्धिगणितं उच्चं तु जघन्यः स-
त्तराजिप्रमाणं उक्तपुनस्तु । पञ्चयनु शनकं, आधुपि पुनजं-
घन्यतः सातिरकाष्टवप्रमाणं उक्तपुनस्तु पूर्वकाटीमानं, प-
रिचसना पुनरेवम्—रत्नप्रभादिपृथिवीनां सौधमादीनां चय
प्राग्भागादनां क्त्वायंशयाणांमधो न परिवसन्ति सिद्धाः
किन्तु—सर्वाथोत्तमहाविमानरूपोपरिनागस्मृत्पिकाप्रादुर्ध्वं
द्वादश योजनानि व्यतिक्रम्यपट्टागारानामपृथिवी पञ्च-
चत्वारिंशद्वयोजनलक्षप्रमाणं १५ योजनपरिमितमायाम् चर्गनः
अन्ताऽप्यनवरस्यान्तं तस्याभ्योपरि योजनं लोकान्ता भवान् ।
तस्य च योजनस्यापरितेनगम्यतापरितनपद्भागा सिद्धा-

परिचसन्तीति , एवं सिद्धिगंडिया निरवसेमा भणियव्व’
चि—एवमिति—पूर्वाक्रमेहननादिद्वारानिरूपणक्रमेण ‘ निज्ज-
गणिका’ सिद्धिस्वरूपमतिवादनपरा वाक्यपञ्चतिरौपया-
क्रमसिद्धाऽप्यया । म० ११ श० ६ ४० ।

से शं भंते ! तदा सजोगी सिज्जिहइ० जाव अंतं करे-
हिइ ? , शो इण्डे ममड्डे, से शं पुव्वामेव संसिस्स पंचि-
दियस्स पज्जतगस्स जहणजोगस्स हेट्ठा अमंखजुगुण—
परिहीणं पढमं मणजोगं निरंभइ, तयांतरं च शं विं-
दियस्स पज्जतगस्स जहणजोगस्स हेट्ठा अमंखजुगुण-
परिहीणं बिइयं वइजोगं निरंभइ, तयांतरं च शं सु-
हुमस्स पणुगजीवस्स अपज्जतगस्स जहणजोगस्स हेट्ठा
अमंखजुगुणपरिहीणं तइयं कायजोगं शिरंभइ, से शं
एणणं उवाएणं पढममणजोगं शिरंभइ, मणजोगं शि-
रंभिता वयजोगं शिरंभइ, वयजोगं शिरंभिता कायजोगं
शिरंभइ, कायजोगं निरंभिता जांगनिगं करंइ, जो-
गनिगं करंता अजोगं पाउणति, अजोगं पाउणि-
त्ता इमं हम्मपंचक्खरउच्चाण्णद्वाए अयंखजमइयं अंतो-
भुहुत्तिं सेलमि पडिवजइ, पुव्वरहपुगुणमदीयं च शं
कम्मं तमि सेलमिमद्वाए अमंखजहि गुणंमेहीहि अ-
खंतं कम्मंमे खवंति वयण्णजाउयणाममुत्तं, इत्थं च-
त्तारि कम्मंमे जुगवं खवंइ वेदगिज्जा २ आंगालियेने-
याकम्माइं मव्वाहिं विप्पयहणाहिं विप्पजइइ । आंगलि-
यनेयाकम्माइं मव्वाहिं विप्पयहणाहिं विप्पयहिता उ-
ज्जुसदीपडिवजं अफुममाणइ उट्ठं एकसमणं अवि-
मंठणं गता सागारावउत्तं मिज्जिहइ । ते शं तत्थ
सिद्धा हवंति सादीया अपज्जवमिया अमरीरा जीवघणा
दंमणनाणोवउत्ता निट्ठियइ । निरेयणा नीरया शिम्मंला
वितिमिग विशुद्धा सामयमणागयइ कालं चिट्ठंति । मे के
णट्ठणं भंते ! एवं वुच्चइ—ते शं तत्थ सिद्धा भवंति सा-
दीया अपज्जवमिया० जाव चिट्ठंति ? , गोयमा ! से ज-
हाणामए वीयाणं अग्निदड्डाणं पुणरवि अंकुरूपत्ती श
भवइ, एवामव सिद्धाणं कम्मवीए दट्ठ पुणरवि जम्मु-
प्पत्ती न भवइ, से तेणट्ठणं गोयमा ! एवं वु-
च्चइ—ते शं तत्थ सिद्धा भवंति सादीया अप-
ज्जवमिया ० जाव चिट्ठंति । जीवां शे भंते ! मिज्जम्माणा
कयरम्मि संघयणे सिज्जंते ? , गोयमा ! वइरोसभणारा-
यमंघयणे सिज्जंते, जीवां शे भंते ! मिज्जम्माणा कय-
रम्मि संठाणे सिज्जंते ? , गोयमा ! ऊएहं संठाणाणं
अशतरे संठाणे सिज्जंते, जीवां शे भंते ! मिज्जम्मा-
णा कयरम्मि उच्चं सिज्जंते ? , गोयमा ! जहण्येणं

सत्तरयन्त्रीओ उक्तेषिणं पंचषण्मुसए सिज्जंति । जीवा
णं भंते ! सिज्जमाणा कयरिमि आउए सिज्जंति : ,
गोयमा ! जहसेणं साहेगइवाभाउए उक्तेषिणं पुव्वको-
डिपाउए सिज्जंति । अत्थि णं भंते ! ईमीस रयसप्पहा-
ए पुढवीए अहे सिद्धा परिवसंति ? , खो इण्हे समडे, एवं
जाव अहे सचमाए । अत्थि णं भंते ! सोहम्मस्स कप्प-
स्स अहे सिद्धा परिवसंति ? , खो इण्हे समडे, एवं स-
व्वंसि पुब्बा, ईसासस्स सणकुमारस्स ० जाव अचुपस्स
गेविज्जविमाणाणं अलुत्तरविमाणाणं । अत्थि णं भंते !
ईमीपक्कभाराए पुढवीए अहे सिद्धा परिवसंति ? , खो इण्हे
समडे, से कहिं खाइ णं भंते ! सिद्धा परिवसं-
ति ? , गोयमा ! (औ०) ईमीपक्कभाराए णं
पुढवीए सीयाए जोयणंमि लोणंते, वस्स जोयणस्स ज
से उवरिद्धि गाउए तस्स णं गाउअस्स जे से उवरिद्धि छ-
भाणिए तत्थ णं सिद्धा भगवंतो सादीया अपज्जवसिया
अण्णगाइज्जामरखंतेतिवेषयणसंभारकलंकलीभावपुण-
म्भवगन्धवासवसहीपंचचमसमईकंता सासयमाणायमदं
चिद्धंति । (छ० ४२ ×)

‘संणं पुव्वमाय सचिस्सं’ त्यादि, अस्यायमर्थः—स-केवली
शमित्यलङ्कारे, पुर्व्वमय—आद्यवेषयणं योगनिर्देशावस्थायाः सं-
ज्ञित्वा मनोनामिधमनः पञ्चेन्द्रियस्यैव लक्ष्यविशेषणं, यतः
संज्ञी पञ्चेन्द्रिय एव भवति, ‘पज्जत्तस्स’ इति-मनःपञ्चापत्या पर्या-
प्तस्य, तदन्त्यस्य मनोनामिधमनोऽपि मनसोऽभाव एवान-
पर्याप्तस्यैव्युक्तं, स च मध्यमादिमनोयोगोऽपि स्यादित्याह-
‘जहणजोणम्म’ इति जघन्यमनोयोगवतः ‘हट्ट’ इति अपां-
या मनोयोग इति गम्यते, जघन्यमनोयोगसमाना या न
भवतीत्यर्थः, मनोयोगश्च—मनोद्वयाण्यं तद्व्यापारश्चैव, जघन्यमनोयोगाधोभागाग्रन्थिमेव दर्शयन्त्याह—‘असंखज-
गुणपरिहाइ’ इति असंख्यानगुणपरिहाणो यः स तथा तं जघन्यमनोयोगाभ्यासंख्यवभागाग्रामात्र मनोयोगं निरुणाजि-
ततः क्रमेणानया भाषया समये समये तं निरुधातः स-
र्वमनोयोगं निरुणजि, अतु संरगाचिन्त्येन अकरणवीर्येणैव, एतद्वाह—‘पढमं मक्खजायं निर्दमइ’ इति प्रथमं—शयवा-
गादियोगापेक्षया प्राथम्येन—आदिता मनोयोगं निरुणहीति ।
उक्तं च—‘पज्जत्तस्ससंज्ञ-स्स जित्तियारे जहणजोणस्स ।
होति मणोद्वयार्हं, तत्प्रावारा य जम्मत्तो ॥१॥’ इति तदसंखगुण-
विहाणं, समए समए निर्दममाणा खो । मणोसो सव्वनिराहं,
करं असंखजसमएहि ॥ २ ॥’ इति, एवमप्युदात्तं सूत्रद्वयं
नयम्, ‘अजगंय पाउणइ’ इति अजोगतां प्राप्नोतीति,
‘ईसिद्धसयंयक्कळ्ळारणुद्धाए’ इति ‘ईमि’ इतिवत्पृष्ठान-
हस्तानि याति पञ्चाक्षरं हि तेषां यदुच्चार्यते तस्य याऽङ्का-का-
लः सा तथा तस्याम्, इदं चाङ्काक्षरं न विलिखितं हुते वा,
किन्तु मध्यमेव युज्यते, यत आह—‘इस्सक्कणइ मज्जेण,
जेण कालेण पंच भएणोति । अण्णइ सेलेसिगआ, तत्तियमं-
तआ कालं ॥१॥’ शैलशो—मेरुस्तस्यैव स्थिरतासाभ्यां या

अवस्था सा शैलशो—अथवा शैलशः—सर्वसंवररूपचरि-
त्रप्रभुस्तस्यैवमवस्था यागानां धारकां शैलशो तां प्रात-
पद्यत, ततः ‘पुव्वरइयगुणमंढीयं च खो’ इति—पूर्व्व-शैल-
श्यवस्थायाः प्राग् रचिता गुणश्रेणीत्तयोपकर्मावशेषकया
यस्य तत्तथा, गुणश्रेणी वैचर्म—सामान्यतः ‘कलं कम्
ल्लुत्तपमत्तरमद्वयतं चेत्येवं निरञ्जराय रचयति, यदा
तु परिणामविशेषात्तत्र तथैव रचितं कालान्तरवैधमन्ये
बहु बहूने बहूनेन चेत्येवं शीघ्रनिरक्षपणाय रचयति तदा
सा गुणश्रेणीत्युच्यते, स्थापना वैचर्म—‘कलं कम्’ इति
वदनीयादिकं भयोपप्राहि ‘तीसे से—’ लसिमझाए’
इति—तस्यां शैलश्यङ्कायां—शैलशकाले लपयन्ति यां,
एतद्वै विशेषणम्—‘असंखज्जाहि गुणसेदीहि’ इति—अ-
संखयानामिधुगुणश्रेणिभिः शैलश्यवस्थाया असंखयानसंम-
यत्वेन गुणश्रेण्यवसंखयानसमया ततः तस्याः प्रतिम-
बन्धकगुणव्या असंखयाना गुणश्रेण्यो भवन्ति, अत्राऽसं-
खयानाभिः गुणश्रेणीभिर्गन्धुक्रम्, असंखयानसमयैर्गन्ध-
द्वयम्, ‘अण्णंति कम्मं सव्वंते’ इति—अनन्यपुद्गलक-
षण्यद्वयान्तास्तान् कर्मांशान् भयोपप्राधिकर्ममैवान् लपयन्-
निरञ्जयन् ‘वेषाज्जाउपगमागए’ इति—वदनीयं सातादि
आयुः—मनुष्यायुर्कं नाम—मनुष्यगत्यादि गोत्रम्—उद्ध-
गोत्रम् ‘इधेन’ इति—इत्येतात् ‘चत्तादि’ इति चतुरः ‘कम्म-
से’ इति—कर्मांशान्—मूलप्रकृतीः ‘जुगवं खवेइ’ इति—योगपटनं
निर्जयतीति । एतच्चता भाष्यमाथा अनुश्रित्य व्याख्या-
सम्, यदुत—

‘तदसंखज्जगुणाए, सेदीए विरइयं पुग कम्मं ।
समए समए सव्वंयं, कम्मं संलेमिकालेण ॥ १ ॥
सव्वं खवेइ तं पुण, निद्धेयं निचिद्धुवरिम समए ।
किंचिच्च होइ चरमं, सेलसीयं तथे वाच्छे ॥ २ ॥
मणुयगाइजाइतसभा—यरे च पज्जत्तसुभगमाएज्जं ।
अव्वरवेषाणिज्जे, नराउमुक्कं जसो नामं ॥ ३ ॥
संभवञ्चो जिणनामं, नरायुपुव्वी य चरिमसमयमि ।
सेसा जिणसेनाओ, दुचरिमसमयमि निर्दमं ॥ ४ ॥’
इति । ‘सव्वेहि विण्ययहणाहि’ इति—सर्वोभिः—अंशप्राप्तिः—
विशेषणं—विधिं प्रकृत्यो हानयः—त्यागा विशेषणयो
व्यक्त्यपेक्षया बहुवचनेनाभिः, किमुक्तं भवति ?—सर्वथा प-
रिशाटने नतु यथा पूर्वं सहानपरिशाटाभ्यां देशत्यागः
‘विशज्जहित्ति’ इति विशेषणं प्रहाय—परित्यज्य ‘उज्जंसदिप-
डिवञ्च’ इति अज्जुः—अवका श्रेणिः—आकाशप्रदेशपङ्क्तिताम् अ-
ज्जुश्रेणिं प्रतिपद्य—आश्रितः ‘अणुसमागए’ इति अस्पृशीनी-
सिद्धचन्तरालप्रदेशान् गतियस्य सोऽस्पृशज्ञानं, अन्तराल-
प्रदेशस्थितिं हि कलं स्वयं न सिद्धः, इत्थं च तत्रैव एव
समयः, य एव चायुष्कादिकर्माणां लयसमयः स एव निशो-
णसमयः, अत्रोऽन्तराल समयान्तरस्याभावादनन्तरालप्र-
देशानामस्पृशीनीति । सूत्रमध्यायमर्थः कैवल्यगम्यो भावन
इति, ‘पराणं समएणं’ इति—कुत समयं न सिद्धः, इत्थं च तत्रैव एव
‘अधिप्रदेण—वक्रगहितेन, वक्र एव हि समयान्तरं लगति प्रदे-
शान्तरं च स्पृशीनीति, ‘उहं गेता’ ऊर्ध्वं गम्या ‘सामारा-
वउत्ते’ इति—ज्ञानोपयोगवात् सिध्यति कुतस्तत्तां लभते
इति । गतमायुर्पङ्क्तिम् । अथ प्रकृतमाह—‘हं च प्रकृतम्’, ‘स
इहं गामार ० जाव सन्नियेसु मणुया हिंति सव्वकर्मावि-

संज्ञासमिहित्यं, जराभरणविप्लुकायां ॥ ८ ॥

जन्तु य एगो सिद्धो, तस्य अर्थात् अवलम्बयविप्लुका ।

अरण्योत्पन्नमवगाहा, पुष्टा सत्त्वे य लोभेते ॥ ९ ॥

कुम्भ अर्थात् सिद्ध, सत्त्वपण्येति शिष्यमसो सिद्धा ।

ते वि असत्त्वजगुषा, देतपण्येति जं पुष्टा ॥ १० ॥

अपरीरा जीवधना, उर्वउत्ता दंसये य हाये य ।

सामारमगाभारं, लक्षस्वमेयं तु सिद्धायां ॥ ११ ॥

केवलगायुवउत्ता, जायंती सत्त्वभावगुणभावे ।

पार्सति सत्त्वमां खलु, केवलदिद्वि अर्थात्ताहि ॥ १२ ॥

य वि अस्थि माणुमां, तं सोक्खं खवि य सत्त्वदेवायं
जं भिद्धायां सोक्खं, अवगाहा उवगयायां ॥ १३ ॥

जं देवायां सोक्खं, सत्त्वदापिडियं अर्थात्तपुण्यं ।

य य पावइ युतिसुहं, गंताहि वगवग्गहिं ॥ १४ ॥

सिद्धस्स सुहो रामी, सत्त्वदापिडिओ जइ हवेजा ।

सोऽर्थात्तवगवग्गओ, सत्त्वगासे ख माणजा ॥ १५ ॥

जह गाम कोइ भिच्छो, नगरगुणे बहुविदे वियायंते ।

न चइ पणिकडेउं, उवमाये तहि असंतीए ॥ १६ ॥

इय सिद्धायां सोक्खं, अणोवमं गत्थि तस्स अवम्मं ।

किंचि विदेनेयेतो, अवम्ममिथं सुणह वोच्छं ॥ १७ ॥

जह सत्त्वकामगुणियं, पुरिसो मांछुय पोयणं कोइ ।

तयहाहुदाविमुक्खं, अच्छेज जहा अभिवसितो ॥ १८ ॥

इय सत्त्वकालतित्ता, अतुलं निव्वाणसुवगया सिद्धा ।

सामयमवगाहाहं, चिट्ठति सुही सुहं पत्ता ॥ १९ ॥

सिद्ध चि य बुद्ध चि, य पारगय चि य परंपरगय चि ।

उम्मुककम्पकवया, अजरा अमरा अमंगा य ॥ २० ॥

शिच्छिस्स सत्त्वदुक्खा, जाइजराभरणबंधधविप्लुका ।

अवगाहाहं सुक्खं, अणुहोती सासयं सिद्धा ॥ २१ ॥

अतुलसुहयागरगया, अवगाहाहं अणोवमं पत्ता ।

सत्त्वमगायागमदं, चिट्ठति सुही सुहं पत्ता ॥ २२ ॥

‘कहि इत्यादिक्काकडयं क यतिहनाः क प्रस्खलिताः सिद्धा

मुक्काः १, तथा क सिद्धाः प्रतिष्ठिताः व्यवस्थिता इत्यर्थः १,

तथा क बोधन्-शरीरं त्यक्त्वा १, तथा क गत्वा ‘सि-

उक्कहं-प्रारुणस्यान् ‘सं बुद्धादि लुक्कहं’ स्यादित्यन्

विधयन्तीति व्याख्ययामिति ॥ १ ॥ अलोका-अलोकाकाशा-

स्तिकाये प्रतिष्ठिताः-स्खलिताः सिद्धा-मुक्काः, प्रतिस्ख-

लनं ब्रह्मन्तयेति मार्गं, तथा लोकाभि-य-पञ्चास्तिका-

यामकलोकामुपैति च प्रतिष्ठिता-अनुपरागत्या व्यवस्थि-

ता इत्यर्थः, तथा इह-मनुष्यस्थं बोधित्वं-तनुं परित्यज्य

तत्रेति-लोकाभि गत्वा ‘सिद्धा’ चि-सिधायान्त-नि-

ष्ठितार्था भवन्ति ॥ २ ॥ किञ्च-‘जं संज्ञाणे’ गाहा इय-

क्का, नवरं प्रवेशयन्मिति विभागैरुत्पन्नप्राज्ञादिति, ‘तहिं’

ति-निश्चितं ‘तस्स’ ति सिद्धमर्थेति ॥ ३ ॥ तथा गाहा-दीहं

वा ‘गाहा, दीहं वा पञ्चधनुःशतमानं इत्थं वा-इत्यन्त-

यमानं, वाशब्दाभ्यन्तरं वा, यच्चमभयं भयसंस्थानं ततः-

तस्मान् संख्यामात्रं विभागहीना विभागैरुत्पिष्टपञ्चधा सि-

द्धानामवगाहना-अवगाहने-अस्यामवस्थायामिति अव-

गाहना स्वायत्त्येति भावः, भगिना-उक्ता जिनैरिति ॥ ४ ॥

अथावगाहनमिषोत्कृष्टादित्येव गाहा-‘नित्यं सत्यं’ स्याति,

इयं च पञ्चधनुःशतमानानां ‘कस्यारि यं’ स्यादितु सप्तहस्ता-

नाम् ‘एवा यं’ स्यादिति हस्तमानानामिति । इयं च विचित्राऽ-

प्युत्पन्नमानासिधायिण्या सप्तहस्तमानानां च उपविष्टानां

सिद्धयनामस्याऽपि स्यादिति । आश्वपपरिहारी पुनरवम-

य-तनु नाभिकुलकरः पञ्चविंशत्यधिकपञ्चधनुःशतमानः

प्रमीत एव, तन्नायाऽपि मन्दरी तन्प्रमाणैव, ‘उच्छलं ख

कुलगरीहं समं’ इति वचनात्, अतस्तदवगाहना उच्छ्रा-

वगाहनाऽऽधिकतरा प्रामाणीति कथं न विचारः १, अत्राच्य-

न-यद्यप्युच्छलं कुलकरतुल्यं तद्योपितान्मिथुनं, तथापि प्रा-

यिकथादस्य क्षीणं च प्रायशः पुष्पं लघुतन्मात्रं पञ्च

धनुःशतान्यसामभयत्, वृत्तकालं वा सङ्ख्यात्वा पञ्चधनुः-

शतमाना सा अभयत्, उपविष्टा वाऽस्ती सिद्धिति न विरा-

ज्यथा-वा बुद्ध्यापेक्षामिदमुच्छ्रावगाहनमानं, मन्दरी त्वा-

क्षयेकस्येत्यमपि न विचारः, ननु जघन्यतः सप्तहस्तोच्छ्र-

नानामैव सिद्धिः प्राप्नुक्ता, तत्कथं जघन्यावगाहना अष्टाह-

लाधिकहस्तप्रमाणा भवतीति १, अत्राच्यते, सप्तहस्तोच्छ्र-

तनु सिद्धिरिति तीर्थेहारापेक्षं, तद्वत्तु तु हिरस्ता अपि कूर्म-

पुत्रादयः सप्तधाः अतस्त्वा जघन्याऽप्येव, अथेत्याहुः-स-

प्तहस्तमानस्य संवर्तिताङ्गोपाङ्कस्य सिद्धयना जघन्यावगाहना

स्यादिति ॥ ७ ॥ ‘आगाहयाहं’ गाहा व्यक्ता, नवरत्नं ‘अभिरथं’

ति अमुं प्रकारमापन्नमर्थमिच्छंति तिष्ठन्तीति इत्येवम् न इत्थं-

स्थम् अतिरथं-ने केनचिद्धौकिकप्रकारेण स्थितमिति ॥ ८ ॥

अथेति किं देशभेदेन स्थिता उताम्येत्यस्यामाशङ्क्यामाह-

‘अथ यं गाहा, यत्र च-यथैव देशे एकः सिद्धा-निरुद्धस्त-

त्र देशे अतस्माः किम् ?-’ अवस्यस्यमुक्ता इति-भवस्यस्य

विमुक्ता भवस्यस्यमुक्ता, अनेन स्वेच्छया भवावनरेशुक्षि-

मसिद्धस्यवच्छेदमाह । अस्याऽप्यसमवगाहाः तथाविधाचि-

न्तरिणामवगाहमस्ति कायादिवर्धति, स्पृष्टाः-लज्जाः स-

र्वे च लोकान्तं, अलोकेन प्रतिस्खलितस्यात्, अत एव ‘लो-

यगं य पश्चिमा’ इत्युक्तमिति ॥ ९ ॥ तथा ‘कुलरं’ गाहा, स्पृ-

शयन्मन्तान्सिद्धान् सर्वप्रदेशैरामसम्बन्धिभिः ‘शियमसो’

सि-नियमनं सिद्धः, तथा तऽप्यसंख्ययमुक्ता वर्तन्ते देशैः

प्रदेशैश्च ये स्पृष्टाः, कथम् ?-सर्वप्रदेशस्पृष्टाः, कथम् ?-

सर्वाणामप्रदेशैस्तवदन्ताः, स्पृष्टाः, एकसिद्धावगाहनयाम-

मन्तानामवगाहस्यात्, तथैकैकदेशोपाप्यन्तः एवम-

कैकप्रदेशात्प्यन्ता एव नवरं देशा-द्विधादिप्र-

शसमुदायः, प्रवेशस्तु-निर्दिष्टाऽश्वा इति । सिद्ध-

आसंख्ययदेशप्रदेशात्मकः, ततश्च भूतानन्तकमसंख्येयैर्-

शानन्तकैरसंख्येयैश्च च प्रदेशानन्तकैरुक्तं यथोक्तमेव

भवतीति ॥ १० ॥ अथ सिद्धान्तं लक्षणं गाहा-

‘असरीरा’ गाहा, उक्तायां, संप्रहृक्पञ्चावगाहना

न पुनरुक्तमिति ॥ ११ ॥ ‘उवउत्ता दंसये य हायं य’ ति-

यदुक्तं, तत्र ज्ञानदर्शयोः सर्वविषयानुपपत्तिर्याह-’ कथं

[illegible]

संसार-विषय—

ॐ संतुष्टं भवतु, सर्वं सर्वतः सर्वसमयम् ।

असि य प ए स म र्णं तं सैठायं तदि वस्स ॥

यदेव तु शब्दस्य व्यवहितस्य कारार्थत्वात् संस्थानामहम
नृप्यभवे भवे संसार मनुष्यभवे वा त्यजतः सतश्च चरमस-
म्ये वा विहितेन नृप्ये वा च न सतः तस्य प्रतीतिः । तच्च
मनुष्यमप्यस्य विदितव्यं । तस्मात्तद्विज्ञानं विज्ञातव्यं ननु तद्विज्ञात-
व्यं ननु तद्विज्ञातव्यं ननु तद्विज्ञातव्यं ननु तद्विज्ञातव्यं ननु तद्विज्ञातव्यं ननु

अथा ब्राह्म-

दीहं जाहसं वा, न चरमभवे, हवेज्ज संठं (यां)।

सुतोऽपि नागहीनं, सिद्धं ह्येनादयः भविष्यतः॥

[illegible]

सांख्यतन्त्रमूलाजयदिनैव सिद्ध्यन्ति लोकाः सिद्धानाम्-

‘विद्येतिकामि श्रीह’—

अगाह्यां यः सिद्धः, सर्वत्र भागेण हति परिहीना ।

संठायास्यित्थं, असमदयविप्रकाशं ॥

“अवगाहनया सिद्धा भवविभागेन भगवतः शरीरविभा-

[illegible]

अथ च यतोऽपि तद्वत्, तस्यैव संख्या भवति सत्यतया ।

अथोक्तस्योपशान्तिः, अथोक्तस्योपशान्तिः ॥

[illegible]

कृतम् अथातः सिद्धे, सन्नापयेमहि सन्वतो सिद्धा.

ये वि.संसेनाया, देसकसेदि' -ने.महा.॥

[illegible]

साम्प्रतं सिद्धलोचनसम्पन्नः प्रतिपद्यन्ति—

अमरीता त्वीवधसा, ज्वरुत्ता दंष्ट्रा ये नाशे यः।

अथ साधनसाधनं नान्यथासाधनं नान्यथासाधनं ॥

अविप्राणांशरीराः अशरीराः नैवद्विष्यन्ति अविप्राणी-

ररहित इत्यर्थः । जीवाश्च ते घनाश्च क्षुपिराचुरणात् जी-
वघनाः उपयुक्ता दशेने हानि वा ।

केवलज्ञानदर्शनयोर्दिशेषविषयतामुक्त्यर्थयति—

केवलज्ञानोत्पत्ता, जायता सम्भवभावगुणभवे ।

पांसति सम्बतो खलु, केवलविड्विहिऽणताहि ॥

केवलज्ञानेनोपयुक्ता जानन्ति—अवगच्छन्ति सर्वभावगु-
णभावात् सर्वेषांशुगुणवर्थायात् । प्रथमो भावशब्दः पदार्थ-
वचनो द्वितीयः पदार्थवचनः, गुणवर्थावभेदस्त्वयम्—सह
वर्तिनो गुणाः, कर्मवर्तिनः पदार्थाः । तथा 'पश्यन्ति
सर्वतः खलु' खलुशब्दस्यावधारणार्थत्वात् सर्वत एव
केवलदृष्टिभिरनन्ताभिः केवलदर्शनेनमन्तत्वात् सिद्धाना-
भिदादौ ज्ञानग्रहणं प्रथमतया तदुपयोग्यताः । सख्यन्तीति
ज्ञापनार्थम् । आह—किमेतं युगपज्ज्ञानं पश्यन्ति च आ-
होम्बित् अयुगपदिति । उच्यते अयुगपत् ।

कथं नववर्तीयति इति श्रुत्, यत आह—

माश्रमि दंशममि व, एवो यं एगयस्मि उवउता ।

सर्वस्म केवलस्मि ह, शुभं वे दो नरिथ उवओगो ॥

ज्ञानं दर्शनं च 'एता' । 'त—अनयोर्कतरस्मिन्नुपयुक्ताः, कि-
मिति यतः सर्वस्य केवलिनः सतो युगपत् एकस्मिन् काले
हो न स्त उपयोगी, तत् सायापशमिकसंवेदने तथा दर्शनात् ।
अत्र बहु यत्तस्य तच्च नन्वध्वन्यटीकाताऽवसेयमिति ।

सास्त्रं निरुक्तमसुखभाजनं इत्युपदर्शय आह—

न वि अरिथि माणुसाणं, तं सोक्खं न वि य सम्बदेवाणं
यं सिद्धाणं सोक्खं, अवावाहं उवगयाणं ॥

नैवास्ति मानुषाणां—चक्रवर्त्यादीनामापि तन्मौक्त्यं, न चैव
देवानामनुत्तरसुरपदेभ्योनामापि यत् सिद्धानां मौक्त्यम् 'अ-
ध्यानाधामुपगतानां, विविधा आवाधा व्यावाधा न व्यावा-
धा अव्यावाधा तामुप—सामोप्येन गतानां प्राप्तानाम् ।

यथा नास्ति तथा भङ्गापदर्शयति—

सुरगुणसुहं समत्तं, सव्वदा पिडियं अगंतगुणं ।

न य पावइ भुत्तिसुहं, ऽणताहि वि वगवग्गुहि ॥

सुरगुणसुखं समत्तं—द्वैषमैधानसुखं समत्तं सपूर्ण-
मनीनामानगतयमैमानकालोद्भवमित्यर्थः । पुनः सवोर्जापि-
ण्डितं समत्तगुणितं ननः पुनरप्यनन्तगुणम् । किमकं
भवति—सर्वाङ्गासमयगुणितं सत् यत् प्रमाणं भवति
तावत्प्रमाणं कालासंकल्पने वा एकैकस्मिन्प्राकाशप्रदेशे
स्थाप्यते, इत्येवं सकललोकाकाशानन्तप्रदेशपूरणलक्षणं ज्ञान-
मगुणकारणं शुक्तिरिति । एवं प्रमाणस्य सतः पुनर्वगो
विधीयते । तस्यार्जं वर्गितस्य भूयो वगः एवमनन्तवर्ग-
वर्गवर्गितं तथापि तथा प्रकल्पगतसुक्तिसुखं न प्राप्नोति ।

तथा सैनदधिहताथानुवाचिवाह—

सिद्धस्स सुहोससी, सव्वदापिडितो जइ हवेजा ।

मो श्रुत्तवग्गभइतो, सव्वभासं न माहजा ॥

निश्चयसम्बन्धे सुखानां राशिः सुखराशिः—सुखसङ्घात इ-
त्यर्थः सवोर्जापिण्डितः सर्वकालसमयगुणितः । आ० म० १
अ० । औ० । द० । क० । प्रति० । प० । सु० ।

सास्त्रमेवंकथयतापि सन्नेऽस्य निरुपमतां
प्रतिपादयति—

जहनाम कोइ भिच्छो, नगरगुणं बहुविहे वि पायंतो ।
न चण्ड परिकहउं, ओमाइ तहिं अर्पतीह ॥

यथानाम कश्चिन् म्लेच्छो नगरगुणं सदननिवासार्थ-
म् बहुविधा—अनेकप्रकारान् अरुणयतः सन् अन्येन-
कृष्ण्ये न शक्नोति पार्थक्यमित्युक्तम् कुतो निमित्तादित्यत्र आ-
ह—उपमायां तन्मासत्वां तद्विषये उपमाया अभावाविति
भावः, एव गाथाक्षरणः । अर्थार्थः कथानकाद्विषयः, त-
त्त्वम्—'एवो महाराजवासी म्लेच्छो रणे विद्वुः । इतो य
यसो राया आसंखं अग्रहरितो नं अइवि पवांसतो नेण
दिट्ठो । सक्कोरुण राजजयं मौता । रक्षा वि सा नगरमाणिनो
पच्छा उवगारि नि गारयमुवचरिता जह राया तह विद्वुः ।
धवलचराइ वि भोगेणं विभावा । कालं रणेणं सारउमाइतां
आराख्खा पुच्छंति करिसं नगरे ति, मो वि याणीति वितरथा-
वमाभावा न सक्कं नगरगुणा परिकहउं' एव दृष्टान्तः ।

अयमर्थोपनयः—

इय सिद्धाणं सोक्खं, अणोवमं नरिथ तस्स भावम्म ।

किंचि विसेसेणेवा, सात्किमविमं सुणह बोच्छं ॥

इति—एवमुक्तेन प्रकारेण सिद्धानां सौख्यमनुपमं वर्त्तते ।
किमन्यत्र आह—यतो नास्ति तस्य क्षीयश्यम् उपमि-
यमानता उपमातासम्बन्धात् । तथाऽपि चास्मिन् प्रती-
त्यये किंचिद्विशिष्टेण 'एता' । 'त—आर्थावधारस्य सादृश्यमि-
दं वक्ष्यमाणलक्षणं श्रुत्युत तदर्थं वक्ष्ये इति ।

प्रतिज्ञानमेव निर्याहयति—

जह सव्वकामगुणियं, पुरिमो भोत्तुण भोयणं कोइ ।

तथहोह्वाविमूको, अच्छेज जहा अमियतित्तो ॥

यद्यप्युदाहरणेऽप्यन्त्यार्थः सर्वकामगुणितं सकलमीम्-
येसंस्कृतं भोजनं भुज्यते इति भोजनं कृद्बहुलमिति ख-
नात् कर्मण्यनद, कश्चित् पुरुषो मुक्त्या लुब्धुर्लसकः
सन् यथा आसितः अमृतततः आवाधारहितभावात् इह
च रसनन्द्रियमधिकृत्यैष्टवियं प्राप्ता श्रीमसुख्यानिबन्धुनः
सुखदर्शने सकलन्द्रियावार्थावसाय शोभोसुखयनिर्बुधसुखलक्ष-
णार्थः । अन्यथा बाधाभ्यन्तरसम्बन्धः सुखाभावाः स्वात् सर्व-
बाधाविगमेन वात्र प्रयोजनम् । उक्तं च—

“ वेणुपीणामृदङ्गादि—समायुक्तं हरिणा ।

ऋष्यस्मरकथावद—गीतनं स्तिमितः सदा ॥१॥

कुहिमादौ विवित्राणि, दृष्टा रुपाण्यनुसुकः ।

लोचनानन्दराद्यानि, लोलावान्तं लक्षानि हि ॥२॥

अम्लानशुकर्पूर—तन्मध्याभावा विनस्पृहः

नानारससमायुक्तं, मुक्त्वाऽर्धमह भावया ॥३॥

पीन्यादकं च दृप्तार्द्रा, स्वादयन् स्वात्तं शुभम् ।

मृदुकुलासमाकान्त—विषयपदेऽन्यथैव ॥४॥

सहस्रशोदंनशब्द—धृतभेषजं सुशुभम् ।

इष्टमार्थपरिष्कृत—स्तब्धवास्तेऽथवा नः ॥५॥

गीतार्थनिरुक्तमनो वेतिरनुमिति न पुनश्चिन्ति ।

सर्वैर्गन्धार्थसम्प्राप्त्या, सर्वार्थाधानवृत्तिरम् ।

यद्व्यपत्तिं सद् दृष्टे, प्रशान्तान्तरात्मना ॥६॥

मुक्तात्मनस्तनोऽनन्तं, सुखमाहुर्मनोपिखः ॥" इति ।

इय सन्नकालतिथा, अतुलं निष्ठासुखवगया सिद्धा ।

सासपमज्जाबाहं, चिद्भिति मुदी मुहं वचा ॥

इति—एवमुक्तं प्रकारं सन्नकालतयाः सन्नभा-
वावस्थितत्वात् अतुलं निर्वाणमुपगताः सिद्धाः स-
न्धा सकलौत्सुक्यानिवृत्तः, यन्मैवमनः शाश्वतम्
सन्नकालभावं अस्याबाधं—स्याबाधापरिवरिजितं सुखं
प्राप्ताः सुखिनस्तिष्ठन्ति । अथ सुखं प्राप्ता इत्युक्तं सु-
खिन इत्यमर्यकम्, नैव दोषोऽस्य दुःखाभावाच्चमुक्तिसुखानि-
रासेन वास्तवसुखमार्गोपादान्मेवात्, तथा अणुपदोषकयतः
शाश्वतमस्याबाधं सुखं प्राप्ताः सन्तः सुखिनस्तिष्ठन्ति व तु
दुःखाभावाभावाविश्वता एवेति । आ० म० १ अ० ।

सिद्धो भूत्वा क परिचसेत्—

से भयं जरामरणार्हं अयोगसंसारिवदुक्खजालविद्युके
समाखे जसं कहिं परिवसेज्जा, योग्यमा । जयं खं न जरा य
मच्चू न वाहीआ गो अपसज्जकत्वात् संता बुवेगकलिक-
लहदारिद्रहपरिकलेमणइवविओगो किं बहुला एगतेण
अस्सयधुवसासयनिरुवमं अर्थततोक्खं परिवसेज्ज चि
वेमि । अहा० २ वृ० ।

साम्प्रतं सिद्धयर्थयश्चन्द्रात् प्रणिपादयति—

सिद्धं चि य बुद्धं चि व, पारम्यं चि य परंपरमयं चि ।

उत्मुक्ककम्मकवया, अजरा अमरा असंगा य ॥

निष्ठा इति कृतकत्वात् बुद्धा इति कवलज्ञानवृत्त्याभ्यां वि-
श्राव्यमान्, पारगता इति भवावस्थापारगमनात्, परम्परागता
इति पुराणबीजमध्यस्थज्ञानचरलकमप्रतिपक्षत्वात्, परंपर-
या यनाः । उत्मुक्ककम्मकवयाः सकलकर्मविमुक्तत्वात्, तथा
अजरा वयसोऽभावात्, अमरा आशुयोऽभावात् असङ्गाश्च
सकलकृशाभावात् ।

साम्प्रतमुपसेहरति—

निष्ठिअसज्जवदुक्खा, जाइजराभरणवंधंखविमुक्का ।

अव्वाबाहं सोक्खं, अणुहयपती सया कालं ॥

निष्ठिनिष्ठम्—अनिकास्त्वं सर्वम्—असज्जं दुःखं वैसे निस्तीर्थ-
सर्वदुःखाः जातिर्जन्म, जरा—वयोधातिमरणं—प्राणत्यागः
वन्धनं—संसारबन्धहेतुहृद्यकारं कर्म तैमुक्का अस्याबाधे व्या-
बाधारहितं स्वीक्यं सदाकालमनुभवान्ति । आ० म० १ अ० ।
आ० । " सिद्धा निगयजीवा, वणस्सई कालपुग्गला वेव ।
सवमल्लोभागात्तं, कुण्णै वणया वेवा ॥१॥" नन्वा (केवली स-
मुद्धानं कृत्वा सिद्धयतीति "केवलिसमुद्धान" शब्दे लुगीयभा-
ग ६६५ वृत्ते उक्तम् ।) " क्खान्तं निपरिकल्पितोऽभाविः सिद्धः ॥
इत्थं २ अ० । (ज्ञानमप्राप्तये यस्य, वैराग्यं च जगत्पतेः ।
दम्भश्च नैव धर्मोक्तः, सः सिद्धं वदुश्च यम् ॥१॥" इत्यादिको
विशेषः " परितह " शब्दे पञ्चमभागे ६६४ वृत्ते गतः ।)

(सिद्धधानामाश्रयता ' आसायणा ' शब्दे द्वितीयभागे
४८२ वृत्ते गता ।) परिहृतहापरिगणितकृतप्रभेदे यथा—

अन्यच्च सिद्धजीवानां करकल्पप्राप्तानुत्पत्तीनां साधयवधा-
काराः संभाष्यन्ते नयेति ? । अन्यच्च सिद्धजीवानां
करकल्पाधकाराः संभाष्यन्ते, यतः—' अकविशो जी-
वणसा ' इत्यत्र वनाश्च शुषिरपूरणानां निश्चिन्तप्रवृत्तयति
भीशान्मिषुचिचनेन शरीरानुवर्तिशुषिरपूरणमेव दृश्यते,
वन्धवधवानां बाह्यान्तरपूरणमिति, तथा भीरिर्मद्रसूर-
भीमलयगिरिप्रमुखैर्गणि शुषिरपूरणमवाक्रमन्तीति । आ०
२ प्रका० । सिद्धधानां वर्णशा ' वर्णशा ' शब्दे वृद्धभागे
गता । (" सिद्धा म मंगलं " आ० ४ अ० । (" सि-
द्धा होतुत्तमा " अदय पदस्य व्याख्या ' पडि-
कमस्य ' शब्दे पञ्चमभागे २७० वृत्ते गता ।) अहं-
तिमायाम्, स्वा० ४ डा २ उ० । शाश्वते, स्वा० ४ डा २
उ० । साधितार्थे, कट्ठप० १ आधि० ६ क्लृ० । कुनार्थे, पा० ।
स्था० । घ० । (सिद्धधानाग्रहीनां च नमस्कारः कम्मदर्शनम् ।
' कमुत्कार ' शब्दे चतुर्थभागे १८४३ वृत्ते दर्शितम् । तत्रैव सि-
द्धवचमस्कारहेतुकत्वं च दर्शितम् ।) अमुनयं सिद्धा ' अष्टशत-
सिद्धा निर्बुता इत्यनन्तकालज्ञानमित्याश्रयम् । स्वा० १०
डा० ३ उ० । साधने विचार्यधुनस्तं प्रतिष्ठते, आ० ५ अ० ।
अ० । " कम्मदुक्खयसिद्धा, साहासियणाक्षदंसणसमिद्धा "।
दश० । लोकात्तररीत्या पक्षस्य द्वितीयदिवसे, चं०
प्र० १० पाठ० । कट्ठप० । निपादान्ते, निपपे, नि०
५० २० उ० । वृ० । निष्ठीते, हा० २६ अष्ट० ।
निश्चितप्रामाण्ये, " सिद्धे सिद्धद्वारां (१ ग०) " सम्म०
१ काण्ड । प्रचयानं, प्रथिने, नि० ५ १ उ० । प्रतीते, पञ्च०
११ विष० । प्रतिष्ठितं, पा० ४ विष० । दश० ग० । फलाभ्यधि-
कारेण प्रतिष्ठितं सकलनयव्यापकत्वं त्रिकुटीपरिशुद्धत्वेन
च प्रत्याख्यानं, ल० घ० । सिद्धं भो यतो नमो जिगमये, नैवी
सया सेज्जे' आ० ५ अ० । दिव्यपुरुषे, हा० २६ डा० । मा-
स्यवद् वक्षस्कारपर्वतस्य प्रथमकूटं, जं० ४ वक्ष० । अज्जन-
पादलेपितलक्षमुटिकाशकलत्वाकार्येष्वेकित्यवप्रभृतयः सि-
द्धयस्ताभिः सिध्यति स्म सिद्धः । लब्धिमति, अष्टसु प्र-
भावकेष्वन्यतः, प्रव० १४८ द्वार । घ० । वसुधैविषुषे, घ० २
अधि० । (तत्कथा ' वसु ' शब्दे षष्ठे भागे उक्ता ।)

सिद्धम्—पुं । कुठ्ठमेव, प्रश्न० ५ सेव० द्वार ।

सिद्धन्त—सिद्धान्त—पुं० । सिद्धं प्रमाणप्रतिष्ठितमर्थमन्तं सेवे-
वने निष्ठाकृपं नयतीति सिद्धधान्तः । आगमे, अजु० विषे० ।
आर्षवचनं, हा० २१ हा० । समयं, जी० २ प्रति० । वृ० ।

अजुना सिद्धधान्तद्वारमाह—

जेण उ सिद्धं अत्थं, अंतं शयतीति तेण सिद्धन्तो ।

सो सन्नपडीतीतो, अहिगारेण अशुद्धवगमे य ॥ १८२ ॥

येन कारणेन प्रमाणतः सिद्धमर्थमन्तं यति—प्रमाणको-
टिमारादयतीति तेन कारणेण सिद्धधान्त उच्यते । स
एव द्रव्यतः—आगमनोद्गागमनो भयनिरिक्ता पुस्तकपत्र-
न्यस्ताभाषतश्चतुर्विधः, तथा—सर्वमन्त्रसिद्धान्तः । प्रतिमन्त्र-
सिद्धधान्तः, आधिकरणसिद्धधान्तोऽभ्युपगमसिद्धधान्तश्च ।
वृ० १ उ० १ प्रका० । विष० । श्रीगामोक्तामुद्धान्ते, ग० २ अंवि० ।

सिद्धतकहा-सिद्धान्तकथा-ली०। स्वस्त्ययसथायाम्, श्री०
१४ वि०।

सिद्धान्तपञ्चमीय-सिद्धान्तप्रत्यनीक-पुं०। सिद्धान्तविन्यासके-
पुं० वा० अक्षर ।

सिद्धन्तपरस्मृह-सिद्धान्तपरस्मृह-पुं०। आनमोहानुष्ठान-
शून्य, ग० २ आधि०।

निर्दिष्टहस्स-सिद्धान्तरहस्स-न०। आनमगुप्तार्थे, 'आमे' शब्दे
 'विह्वलं, भङ्गा' अर्थात् न शब्दे विग्रहात्। १४९ सिद्धन्तरहस्स-
 'अप्याधारे' विग्रहात्। ॥११॥ ॥ १०॥

सिद्धतमार-सिद्धान्तसार-पुं० । अंगमस्य सारम्भे, ध० ।
अधि० ।

सिद्धं तावत्सु साह- सिद्धान्तानुपपत्ति-पुं० । स्वच्छन्दबुद्धि-
रहितस्येत-सौभाग्याप्रसूतारिणि, प्रथ० २६ वात् ।

सिद्धतामयपाटिपुस्तकसमुद्भवा - सिद्धान्ताष्टतप्रतिपूर्णाकर्णपु-
 ष्टक - पौर्वागमसुधासिन्धुनश्रवणकृद्देवैव, जीवांरुपुष्टिः

सिद्धांतिय-सैद्धांतिक-सिद्धान्तयत्तरि, प्रथ० १०. द्वार ।

‘इ’ प्रत्तिः ।

सिद्धिबोधयोग-सिद्धिकार्यनता-लो० । सिद्धिबोधयोग, बा०
 ॥ विषय ॥

८३० ३३० । शिक्षारिवर्षधरपथस्य प्रथमकूट

पर्वतस्य गन्धमादनस्य पर्वतस्य प्रथमकूटं, स्था० ७ टा०
३ उ० । रुक्मिवर्गधरपर्वतस्य प्रथमकूटं, स्था० ८ टा० ३ उ०

निगधवर्धनपत्रस्य प्रथमकूट, स्था० ६ ठा० ३ उ०
वत्तिणभरतदीधिवेताक्यस्य प्रथमकूट, स्था० ६ ठा० ३ उ०

कस्त्रादिविजयक्षत्रदधिर्वैतात्यानां प्रथमकूट, स्था० ६ ठा
३ उ० । विद्यत्प्रभवक्षस्कारणवतस्य प्रथमकूट, स्था० ६ ठा

३ उ० । नीलवर्णस्कारपर्वतस्य प्रथमकूटः स्था० ६ ठा०
५३० । पर्वतः दीर्घवैनालस्य प्रथमकूटः स्था० ६ ठा० ३ उ०

सिद्धकेवलनाथे दुर्विहो पश्यते, तं ब्रह्मा—सिद्धकेवलनाथे

चेव, परंपरसिद्धकेवलशाये चंव । स्था० २०ठा० १-उ०
(दयाशया स्वस्थस्थान)

सिद्धसेव-सिद्धसेव-न० । शत्रुक्षयपर्वत, ती० १-कल्प ।

यस्यामिति सिद्धिः-लोकान्तक्षेत्रलक्षणा सैव गम्यमानत्वात् ।
तिः । रा० । इश० । स० । सिद्धैर्गम्यमानां यामीषत्प्राग्भारात् ।

पुष्पिकाम्, भ० १ श० १ उ० । स्था० ।

सिद्धगहनामधेय-सिद्धगतिनामधेय-न० ॥ सिद्धगतिरिति
नामधेयं यस्य तस्सिद्धगतिनामधेयम् । सिद्धगतिरिति, स० १
सम० १५० ।

सिद्धांदिदा-सिद्धांदिदा-या०। सिद्धांदिदा-सिद्धांदिदा-
या० ग्रन्थद्वयता, अ०-१२। स० ६। ३०। ५। (साधन) सिद्धांदिदा
ऽस्मिन्नेव भागे दर्शिता ।)

सिद्धगुण-सिद्धगुण-पुं०। सिद्धसहस्रगुणेषु, यथ०।
 गदानां 'सिद्धेनत्ति'सगुणत्ति' यदसत्त्यधिक-

नवदरिसर्गमि एवता-रि आउए ४ पंच आइमे अने५।

सेसे दो दो भेया ६, खाणेऽभिलाषेण इगतीसं । १६०७।

दर्शनकं कस्तुभनावरणं द्वाति त्रिपञ्चकं कस्तुभनावरणं कस्तुभनावरणं
या मेदा, तथाऽप्युपि नास्ति कस्तुभनावरणं कस्तुभनावरणं कस्तुभनावरणं

ध्यादमं ध्यानविरणाय मानश्रुताधीधमनःपयवकवलक्षाना-
वरणीयस्वरूपः पञ्च, अन्येऽप्यन्तरायास्तेषु कर्मणि दानला-
भ्योऽप्येवमेव। एतेषु कर्मणि दानलाभ्योऽप्येवमेव। एतेषु कर्म-

मंढनीय वंशमंढनीयव्यारमंढनीयलक्ष्मणौ, वामकर्मण

शुभतामाशुभनामका गात्र चाञ्चात्रनात्रगात्रामथा भदा
भवत इति, तद्व्यमते सर्वेऽपि भदाः क्षीणाभलापिन क्षी-
णावन्निर्लेपिनोऽन पात्रनामगात्राः भदाः क्षीणाभलापिन क्षी-

ज्ञानां शुभा मयस्मि, कीलकानुदेशनावरणः इत्यदि कक्षा-
भिलापः कायेः ।

अथवा प्रकारान्तरेणैकत्रिंशत्सिद्धगुणानाह-
पडिमहण संठाणं, य वन्नगंधरसफामवेण य ॥

पण ५ पण ५ दुग २ पण ५ ऽह = सिद्धि ३,
एगतीसकाय ईमंग २ क्हा ३ ॥ १६०८ ॥

प्रतिषेधन-निषेधन-संस्थानधर्मगन्धर्वस्वधर्मगन्धानां, काम-
पञ्च पञ्च विषयान्निषेधनानां, तथा अकार्यास्वकार्यवद-

प्रितयेन, चैकाग्रशास्त्रसङ्गुणा भवान्; तत्र मेलमुक्तेः परिभ-
गिति संस्थानानि-आकाराः, तर्जमः च पञ्च परिमण्डलवृत्त-
व्यसृजतरस्यायत्तभेदात् तत्र परिमण्डलं संस्थाः तर्जमः-

तावन्मिथितप्रदेशज्ञानतमन्तःशुषिं यथा चलयम्य, तदेवान्त-
पूर्णं वृत्तं यथा दक्षिणम्य, 'जम्बू' त्रिकोणं यथा शृङ्गाटक-

स्यः सन्तुष्टः कृतार्थः। तथा स्तम्भः कुम्भाकारायाः, व्या-
यते क्षीरं तथा दण्डस्य, घनप्रतरादिर्मत्तमेव व्याप्य स्वधृ-
ह्वनराद्यघनैर्वाकाभिर्धमैर्गन्तव्यः ।

पीतरकृर्नालकालभेदात्, त्वग्धोऽसिद्धात्सुरभीतएमेवाम्, त-
सा! तश्चर्षितकृत्तुक्रपासात्तलभधुमेवाम्, त्वग्धोऽसिद्धात्सुरभीतएमेवाम्

तद्युक्तकर्मशीलापक्षिगच्छतमेवात्, वेदाभ्यासशीलपुन-
पुनकनवात्, तथा शिक्षा, श्रमायादिकायाश्चकथिमुक्ताः
तथा सिद्धत्वं पञ्चाङ्गानाम्, अत्राह

भूयः संसारं जन्ममरणं इत्युक्त्वा । संसारकालमात्रं कर्म-

या निमूलकायकपितृत्वात्, अथ च - दग्धे विजे यथाऽऽवर्तते

अन्तु-भवतु, इत्यनेन यथार्थज्ञानपट्टीसागरसमझानां तिलं
दीपोत्सव एवास्ति ॥ १३ ॥ अष्ट० ३२ अष्ट० ।

सिद्धपुरित-सिद्धपुरुष-पुं० । सिद्धासिद्धे पुरुषे, 'तत्पद्मावे-
यं सो महासिद्धिर्हि अस्मिकयोः सिद्धपुरित इति विकल्पा-
त् ॥' सी० २४ कल्प ।

सिद्धभाव-सिद्धभाव-पुं० । सिद्धावे, पं० सू० ४ सूत्र ।

सिद्धभूमि-सिद्धभूमि-पुं० । ईश्वरमारायां पृथिव्याय, आ०
म० १ अ० ।

सिद्धमग्न-सिद्धमार्ग-पुं० । हिनमालिपथे, उपा० २ अ० । सि-
द्धशब्देन धर्मपथस्य यशोरास्यस्य मध्यं लक्षणाया
प्रकर्षः । कल्प० १ अर्थि० ४ सूत्र ।

सिद्धमणोरम-सिद्धमनोरम-पुं० । द्वितीयादिवले, अं० ७ उ-
क्त० ।

सिद्धराय-सिद्धराज-पुं० । बौलुक्पथे अणुहिलपट्टनराजे
अपसिद्धदेवे, 'तेभ्योभ्येयं समजनि प्रबलप्रताप-निगमपुतिः
स्मिन्निगमजयसिद्धदेवः । येन स्वयंशस्यवितयेयथाचनेन च,
श्रीसिद्धराज इति नाम निजं व्यक्तं ॥ ११ ॥' प्रा० ४ पाठ ।

सिद्धवरसासक-सिद्धवरशासन-न० । सिद्धानां-निष्ठितार्थानां
वरशासने-प्रधानाया सिद्धवरशासनम् । सर्वथाऽऽज्ञायाम्,
प्रश्न० १ संव० द्वार ।

सिद्धमविकल्प-सिद्धसाक्षि-वि० । सिद्धाः मुक्तिपदप्राप्ताः
साक्षिणा दिव्यज्ञानभावेन समस्तभाववर्तिनो यत्र नत्
सिद्धसाक्षिकम् । सिद्ध साक्षिणं कृत्वा कृतं, पा० ।

सिद्धमरण-सिद्धशर-न० । सिद्धाश्रये, 'कम्मदुक्कस्य-
सिद्धा, सहट्टिया माणुवेसमसिद्धा । सवट्टलल्लुसिद्धा, ते
सिद्धा संतु मे सरणे ॥ १ ॥' इ० १० ।

सिद्धधरि-सिद्धधरि-पुं० । स्वनामक्याते गणाचार्यशिष्ये, मा-
घकायगिद्युपुत्रः सिद्धनामा निर्वेदाद् गणाचार्यसमीपं दृष्ट-
वां गृहीत्वा सिद्धधरिनामा ज्ञातः । अनन धर्मदासगणि-
कनाया उपदेशमालायाष्टका उपनिमयप्रपञ्चकया चरित
ग्रन्था रचिताः । विक्रम-२१६२ संवत्सरेऽयं स्वगतः, अपरश्च
सिद्धधरिः उक्तशगच्छीयां देवगुप्तसूरिशिष्यः तेन वि-
क्रम-११६२ संवत्सरे बृहत्संस्मालसङ्घातनामा ग्रन्थो र-
चितः । अ० १० ।

सिद्धसंश्रितागर-सिद्धसेनदिव्यकर-पुं० । समयोद्भूतसम-
स्तजननादाहृतमाविर्भवसकल्येनावाप्तयथार्थाभिधानः सिद्ध-
सेनादिव्यकरः । सम्म० १ काण्ड । सम्मत्स्यादिविषयप्रकार-
कः स्वनामक्याते आचार्ये, पं० सू० ४ द्वार । न० । आ० म० ।
नि० सू० । आच० । ('कुडुंबेस' शब्दे तुतीयभागे २७६ पृष्ठ
एतन्महत्काय महाकाललिङ्गभजने दर्शितम् ।)

सिद्धसंश्रित-सिद्धसेनधरि-पुं० । चन्द्रगच्छे श्रीश्वगुप्तसू-
रिशिष्ये, तेन विक्रम-११६२ संवत्सरे प्रवचनसाराङ्गारटीका
कृता । अ० १० । इति श्रीसिद्धसेनधरिचरिते प्रवचन-
साराङ्गारवृत्तिः समाप्ता । प्रब० ७६ द्वार ।

सिद्धसेनिय-सिद्धसेनीय-पुं० । सिद्धसेनदिव्यकरशिष्ये,
आ० म० १ अ० ।

सिद्धसेनियपरिकर्म-सिद्धश्रेयिकापरिकर्म-न० । दृष्टि-
दानगणपरिकर्मसूत्रभेदे, सू० । आ० । 'पद्माद्वयपरिसिद्धसे-
नियपरिकर्म' भूतार्थेण, सू० ।

सिद्धसोक्त-सिद्धसौक्त-न० । मुक्तस्य सूत्रे, अ० । (एतच्च
'सिद्ध' शब्दे दर्शितम् ।)

सिद्धहेमचन्द्र-सिद्धहेमचन्द्र-न० । हेमचन्द्रविरचिते व्याकर-
णभेदे, कल्प० १ अर्थि० १ सूत्र । पुं० । स्वनामक्याते आचा-
र्ये, इ० । ('अनत्यवितरः' हेमचन्द्र' शब्दे वच्यते ।)

सिद्धादिगुण-सिद्धादिगुण-पुं० । आरी गुणाः आदिगुणाः
सुगुणद्विधाः न कमभाविनः, सिद्धाभावादिगुणाः सिद्धा-
दिगुणाः । आभिनिर्वाचकावरणादिगुणस्वरूपेण सिद्धत्वप्र-
थमसमयेषु सिद्धसिद्धभाविगुणेषु, सू० ३४ सम० ।
आ० सू० ।

एकतरीस सिद्धादिगुणा पञ्चता, तं जहा-स्त्रीये आ-
भिनिर्वाहियसाणावरणे, स्त्रीये सुयसाणावरणे, स्त्रीये
आहिसाणावरणे, स्त्रीये मणपञ्जवासाणावरणे, स्त्रीये
केवलसाणावरणे, स्त्रीये चक्रुदेससाणावरणे, स्त्रीये
अचक्रुदेससाणावरणे, स्त्रीये आरिदेससाणावरणे, स्त्रीये
केवलदेससाणावरणे, स्त्रीये निदावरणे, स्त्रीये सिद्धा-
दिहा०, स्त्रीये पयला, स्त्रीये पयलापयला०, स्त्रीये
धीगद्धी०, स्त्रीये मायावेयगिजे, स्त्रीये असायावेयगिजे,
स्त्रीये दंसखमोहगिजे, स्त्रीये चरितमोहगिजे, स्त्रीये नेर-
आउए, स्त्रीये तिरिआउए, स्त्रीये मणुस्साउए, स्त्रीये
देवाउए, स्त्रीये उभागोए, स्त्रीये नीचागोए,
स्त्रीये सुमगामे, स्त्रीये असुमगामे, स्त्रीये दासंतराए,
स्त्रीये लाभंतराए, स्त्रीये भांगंतराए, स्त्रीये उवभांग-
तराए, स्त्रीये वीरिअंतराए ॥ ३१ ॥ सू० ३१ सम० ।

प्रकारान्तरण—

एकतरीसए सिद्धादिगुणैर्हि सिद्धायां आदीप गुणा
सिद्धादिगुणा मिद्धि सह भाविन इत्यर्थः । ते य
अपञ्जवसिया ते य रम, तं जहा—ते य परिमद्धले न
यद् २ न तेने ३ य चतुरस ४ य आथने ५ य किरु ६
य गुलि ७ न लोहिए ८ न हांनिए ९ न सुकिज १० न सु-
धिमंथे ११ न दुधिमंथे १२ न तिले १३ न कडुए १४ न
कसाए १५ न अथिल १६ न मधुरे १७ न कफ्फा १८ न
मउए १९ न गुरुए २० न लडुए २१ न सीत २२ न उपदेर २३ न
निद्धे २४ न लुक्के २५ न सेम २६ न रुह २७ न काऊ २८ न
इथी २९ न पुरिस ३० न नपुंसक ३१ । आ० सू० ४ अ० ।

सिद्धाद्या-सिद्धादिका-स्त्री० । वीरजिनशालनदेव्याम्, श्रीवी-
रजिनस्य सिद्धादिका देवी हरितवर्णा सिंहबाहना चतुर्भुजा
पुस्तकाभययुक्ताक्षकण्डया बीजपूरकवीश्वरामायामक-

“कै तेषेव भवन निष्ठया सत्यकम्मसो मुक्ता कई तद्वय-
वेणे सिज्जस्संति ।” म० ७ श० ६ उ० ।

अद्वयपारकम्मवृत्तएण सिद्ध सज्जेते संति सिद्धा सि-
य सजायमेवमिति वा सिद्धा । सिद्धिनिष्ठिए पहीणे सय-
सपवयस्यवापकयं वमेतेसिमिति वा सिद्धा । महा०
३ अ० ।

शुद्धतत्त्वसाधनं, “एवं परमार्थमाहं कृवं पुण्ण होर सिद्धि
सिय” इत्युक्त्या, (अष्ट० २७ अष्ट० १) क्रियाविशेषः सूत्र० १
श्रु० १ अ० २ उ० । निष्पत्ती, द्वा० २१ द्वा० १ (निजल-
क्षणम् ‘धम्म’ शब्दे वतुयेमां २६७० पृष्ठ गतम् ।)
सिद्धिशब्दः सत्यवयवकः, तथा च लोकऽपि सिद्धि-
भेदताम्युक्त इष्टार्थसम्बन्ध एव प्रतीयते । दश० १ अ० ।

सिद्ध्याप्राप्त्युपायमाह-

अतीतानागतज्ञानं, परिणामेषु संयमात् ।
शब्दार्थधीविभागे च, सर्वभूतस्तस्य धीः ॥ ५ ॥

संयमो नाम धारणाप्यानममाधिष्ठयमेकविषयम् । यदाह-
“त्रयमेकश्च संयमः” इति (३-४) । एतदध्यामात् अलु
हेयवेयादिप्रज्ञाप्रवर इति पूर्वभूमिषु ज्ञात्योत्तरभूमिष्वयं धि-
निर्यायः । तदाह—“तज्जयाप्रज्ञांलोकः (३-४) तस्य भू-
मिषु विनयाग इति” (३-६) । ततः परिणामेषु धर्म-
लक्षणायत्ताकषु संयमाज्ञितस्य सर्वोपग्रहणसामर्थ्य-
प्रतिबन्धकविशेषपरिहारात् । अतीतानागतज्ञानमतिक्रान्ता-
मुक्त्यापरिच्छेदं योगिता भवति । तदुक्तं—“परिणाम-
त्रयसंयमात्तीतानागतज्ञानंमिति” । (३-१६) शब्दः श्रोत्रे-
न्द्रियप्राज्ञानियतकमवर्गमा क्रमरहितः स्फोटारमा ध्यानसं-
स्कृतबुद्धिप्राज्ञा वा, अर्थो ज्ञानिगुणिकायादिः, धीविषया-
का बुद्धिबलाः, एता हि गौरिति शब्दा गौरित्यर्थो गौ-
रिति च धीरित्यभेदेनैवाध्वयमीयन्ते । काऽयं शब्द इत्या-
दिषु प्रश्नेषु गौर्यामित्येकपक्षेवास्तस्य प्रदानात् । तस्य
वैकल्यप्रतिपत्तिरितिमिक्तकत्वात् । तत एतासां विभागं चेदं
शब्दस्य तत्त्वं महाचकन्वं नाम, इदं व्याख्येयं यद्वाच्यम्,
इदं च धियो यत्प्रकाशव्यमित्येतल्लक्षणं । संयमात् सर्वेषां भू-
तानां भुगपशुचित्तरीत्यादीनां कर्तव्य शब्दस्य धीभेदान्ति ।
अनेनैवाभिप्रायश्च अनेन प्राणिनाऽयं शब्दः समुच्चरित
इति । तदुक्तं—“शब्दार्थप्रत्ययानामितरतरपरासासंस्करस्तत्र
प्रति (प्रति) भागसंयमात्सर्वभूतहनत्वानीमिति” (३-७) ॥ ५ ॥

(कायरूपस्य संयमात् ६ ×)

कायः-शरीरं तस्य रूपं-चक्षुर्ग्राह्यं गुणः तस्य नास्त्य-
सिन् कायः रूपमिति संयमाद्वयस्य चक्षुर्ग्राह्यव्यवसायः
शक्तः सत्यमे भावनावसरमतिबन्ध सति निराधानं भवति ।
चक्षुः प्रकाशकस्य सात्त्विकस्य धर्मस्य तद्वद्ग्रहणव्यापारा
भावात् । तथा संयमवान् योगी न केनचित् इत्यत्र इत्यर्थः ।
एवं शब्दार्थितरोधामभेगं ज्ञेयम् । तदुक्तं—“कायरूपसंयमा-
त्तद्व्यापारशक्तस्य चक्षुः (क्षुः) प्रकाशासं (प्र) योगऽ-
स्तधानम्” (३-२१) । यतन शब्दार्थान्धधानंमुक्तमिति ॥ ६ ॥
(परचित्ताभिधानं ‘परचित्तज्ञानं’ शब्दं प्रथमभागं प्रतिपा-

दितम्) (अन्तर्धानविषयता ‘अंतकाण’ शब्दे प्रथमभागे
६३ पृष्ठ उक्ताः ।)

संयमात् कर्मभेदाना-परिदृष्ट्योऽपरान्तधीः ।

मैत्र्यादिषु बलान्येषां, हस्त्यादीनां बलेषु च ॥ ७ ॥

एवमर्थेऽपि । तेषां संयमादिदं शीघ्रविषयकमिदं च मन्त्र-
विषयकमित्याद्यवधानाच्छ्रान्तानादादिदृष्ट्य अस्थायिका-
धिर्गोतिकाधेदेवकर्मभेदमित्येव । कर्षाधिधानाकालीनकाष्ठ
वायुवायवाध्ववाकास्मिकविद्युत्पुरुषाशक्यदर्शनस्वर्गादिपदा-
धेदृशनलक्षणेऽप्योऽपरान्तस्य कर्तृशरीरविद्योगस्य धीर्भि-
यन्तदृशकालतया निश्चयः सामान्यतः संशयाविलतज्या-
ऽदिदृष्ट्यो योगिनामपि संभवादि ध्येयम् । तदुक्तं—“सो-
पकमे निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमात्परान्तज्ञानमरिदृष्टयो-
वति” (३-२२) । मैत्र्यादिषु मैत्रीप्रमोदकादयवाध्वस्येषु
संयमादर्थां मेयादीनां बलानि भवन्ति, मैत्र्यादयस्तथा प्र-
कर्षं गच्छन्ति यथा सर्वस्य मित्रत्वादर्कं प्रतिपद्यते योगी-
त्यर्थः । तदुक्तं—“मेयादिषु बलानि” (३-२३) बलं च ह-
स्त्यादिस्वबन्धिषु संयमाद्वस्त्यादीनां बलान्याधिभेदानि स-
र्वसामर्थ्ययुक्तवान् नियतलक्षसंयमेन नियतबलप्राप्तुर्भावात् ।
एवं विषयवत्या उपानिधमत्याश्च प्रवृत्तः सात्त्विकप्रकाशप्रम-
रूप्य विषयषु संयमात् । स्वहनस्यवहितविप्रकृष्टग्रहणमपि
दृष्ट्यं साम्नःकरणेन्द्रियाणां प्रशक्तिनापत्तेः । तदुक्तं—“म-
धुस्यालोकसंन्यासात्स्वमव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानमिति” (३-
२४) ॥ ७ ॥

सूर्ये च भुवनज्ञानं, ताराव्यूहे गतिविधौ ।

ध्रुवं च तद्वर्तनीमि-चक्रे व्यूहस्य वर्मणः ॥ ८ ॥

सूर्ये चित्—सूर्ये च प्रकाशमयं संयमाद्भुवनानां स्वानां
लोकानां ज्ञानं भवति । तदुक्तं—“भुवनज्ञानं सूर्ये (र्ये)
संयमात्” (३-२६) । ताराव्यूहं ज्यानिषां विशदष्टमं-
वेशं संयमादिधौ चन्द्रं गतिज्ञानं भवति, सूर्याहतनज-
स्कृतया ताराणां सूर्यसंयमात्तद्वहाने न शक्नोति भवि-
तुमिति पृथग्यमुपायाऽभिहितः । तदुक्तं—“चन्द्रं तारा-
व्यूहज्ञानं” (३-२७) । ध्रुवं च निश्चलं ज्यानिषां प्र-
धाने संयमात्तासां ताराणां गतिनियन्तदृशकालगमनक्रिया-
या गतिभेदान्ति, इयं तारा इत्येता कालेन अस्तु गताशमिदं वा
लक्षं यास्यतीति । तदुक्तं—“ध्रुवं तद्वर्तनीम्” (३-२८) ।
नाभिचक्रे शरीरमध्यवर्तिनि समप्राङ्गमन्त्रिशेधमूलभूत
संयमाद्वर्त्मणः-कायस्य व्यूहस्य रसमलनाश्वादीनां स्थान-
नस्य गतिभेदान्ति । तदुक्तं—“नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्”
(३-२९) ॥ ८ ॥ (तच्च ‘सरीर’ शब्देऽस्मिन्ध्वे भागं गतम् ।)
(भुवनस्वरूपम् ‘भावणा’ शब्दं पञ्चमभागं गतम् ।)

क्षुत्तृह्येयः कण्टकूपं, कूर्पणाख्यामचापलम् ।

सूर्यज्यातिवि मिद्वानां, दर्शनं च प्रकीर्तितम् ॥ ९ ॥

क्षुदिति—कण्ट-गले कूप इव कुपो गताकारः प्रदेशस्तत्र
संयमात् क्षुत्तृह्येया भवति । वाटकाश्चेतिःक्षाननाक्षुति-
नियतः । तदुक्तं—“कण्टकूपं क्षुतिपासाविद्युतिः” (३-३०)
कर्मनाड्यां कण्टकूपस्याधस्ताद्वर्तमानायां संयमाद्व्यापलं भ-

वति, मनःस्थैर्यसिद्धेः । तदुक्तम्—“ कृतेनास्यां स्थैर्यमिति ” (३-३१) । सूक्ष्मशक्तिर्नाम-युहाभ्यन्तरस्य मणोः प्रसर-
न्ती प्रमेव कुम्भिकादौ प्रदेशे, हृदयस्थ एव सात्त्विकः प्र-
काशो ब्रह्मरन्ध्रे संपिण्डितत्वं भजन् तत्र संयमाच्च सिद्धि-
नां दर्शनं प्रकीर्तितम् । छायाशुष्यधारतरालवर्तिनो ये दि-
व्यपुरुषास्तानेनान्नाम पर्याप्तं, तैश्चायं संभावयत इति भा-
वः । तदुक्तम्—“ सूक्ष्मशक्तिरिति सिद्धदर्शनम् ” (३-३२) ॥६॥

प्रातिभात् सर्वतः संचि-वेतसो हृदये तथा ।

स्वार्थे संयमतः पुंसि, भिन्ने भोगात्परार्थकात् ॥१०॥

प्रातिभादिति—निमित्तानपेक्षं मनोमानत्रयम् अविसेवा-
कं भ्रमात्युत्पद्यमानं ज्ञानं प्रतिभा । तत्र संयमं क्रियमाणं
सर्वपद्यतं ज्ञानं विवेकक्यातः पूर्वभावि तारकमुद्वप्यति,
चतुरतीक्ष्णं पूर्वप्रभा, ततः सवेतः संचिद्भवति । संयमा-
न्नरानपेक्षः सर्वं जानातीत्यर्थः । “ प्रातिभाद्वा सर्वम् ”
(३-३३) इत्युक्तं । तथा हृदये—शरीरप्रदेशविशेषप्राप्तो-
त्पद्यमानाग्राहिकाकारं संयमात् वेतुतः संचित्-स्वपरिचल-
नतायामनारागनिद्विज्ञानं भवति । तदुक्तम्—“ हृदये चित्संचि-
त् ” (३-३४) । परार्थकात् स्वस्वस्य स्वार्थैरपरिचयेण स्वभि-
न्नपुरुषार्थकाङ्क्षेणात् सत्त्वपुरुषाभेदाध्ययसावलक्षणात् स्व-
स्वस्यैव सुख-दुःखकर्तृत्वांममामाज्ज्ञानं स्वार्थं स्वकृपमा-
त्रालम्बनं परित्यज्यहंकारे सर्वं विच्छेद्यासंक्राम्नीं पुंसि
संचिद्भवति । एवंभूतं स्वात्मनःज्ञानं स्वार्थैरपरिचयेण पु-
रुषा, जानाति, न पुनः पुरुषां ज्ञाना ज्ञानस्य विषयभावमापद्यतं, कथं-
न्यापनः । ज्ञातृत्वयथाश्चात्मन्यभिधेयादि न भावः । तदुक्तम्—
“ सत्त्वपुरुषादपरित्यन्नासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थः
(धात्) स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानमिति ” (३-३५) ॥१०॥ (३-३५)

समानस्य जयाद्वाभा-दानस्यावाधमेगता ।

दिव्यं श्रोत्रं पुनः श्रोत्र-धोमोक्षः संबन्धसंयमात् ॥१३॥

समानस्येति—समानस्याग्निमाधेयं व्यर्थव्यत्यस्य सामा-
नाकस्य वायांजयात् संयमनं वशीकाराग्निशवरणस्याग्नि-
कस्येगतात् घाम-तजः तद्विप्रनापद्यद्वभासमानमाधेय-
वति, यम यागी उज्जलवि प्रतिभाति । तदुक्तम्—“ समान-
जयाज्ज्वलनः ” (५) (३-३६) । उदानस्य कृकाटिका-
देशावाशिरोहोत्सेज्यादितरेषां वायूनां निरोधात्तुर्ध्वगतिव्य-
तिष्ठः । (३-३७) श्रोत्रं शब्दग्राहकमाहंकारिकमिन्द्रियं
व्यामं, शब्दतन्मात्रजयाकाशं, तयोः पुनः संबन्ध-
संयमाद्देशदृष्टिभावमेवार्थसंयमाद्विष्य गुणपरस्परमध्यवहित-
विप्रकृष्टशब्दग्रहणसमर्थं श्रोत्रं भवति । तदुक्तम्—“ श्रोत्र-
काशयोः संबन्धसंयमाद्विष्यं श्रोत्रम् ” (३-३८) ॥१३॥

लघुतुलसमापस्या, कायव्योभोस्ततोऽम्बरे ।

गतिर्मेहाविदेहातः, प्रकाशावरणक्षयः ॥ १४ ॥

लघ्विति—कायः-पाञ्चभौतिकं शरीरं, व्योम च प्रागुक्तं, त-
थाः । ततोऽवकाशदानसंबन्धसंयमात् । लघुनि तूले समा-
पस्या तन्मयीभावलक्षणया प्राप्ताभ्यन्तरलघुभावतयाऽम्बर-
आकाशं गतिः स्यात् । उक्तसंयमवान् प्रथमं यथाकञ्च जले
संस्कारं कमलौक्यमभ्यस्ततुजालेन संस्कारमाह आदित्यरश्मि-
भिश्च विहरन् यथेष्टमाकाशे गच्छतीत्यर्थः । तदुक्तम्—का-

याकाशयोः संबन्धसंयमाज्जुतलसमापतेरा (आ) काश-
गमनम् ” (३-४२) । (३-४०) (पूर्वाद्धेययाख्या ' मेहावि-
देहा ' शब्दे वृद्धभागे गता ।)

स्थूलादिर्नसंयमाज्जुत-जयोऽस्मादक्षिमादिकम् ।

कायसंपन्नं तद्वर्मा-नमिधातव जायते ॥ १५ ॥

स्थूलादीति—स्थूलादीनि स्थूलस्वरूपसुप्तमात्म्याधेयस्थानि
पञ्चानां भूतानामवस्थाविशेषरूपाणि । तत्र भूतानां परि-
हृत्यमानं विशिष्टाकारवत् स्थूलरूप-स्वरूपं च पृथिव्या-
दीनां कार्कश्यज्जहाणुतांप्रणयवाकाशदानलक्षणं सुप्तं च
यथाक्रमं भूतानां कारणत्वेन इत्यवस्थितानि गम्भार्द्रान्म्या-
भाणि । अन्वया गुणाः प्रकाशप्रभृतिस्थितिकृपयया सर्वधे-
योपलभ्यमानाः । अद्यैवत्वं तत्पेक्षेव गुणेषु भोगावयवसं-
पादनशक्तिरुक्तम् । तेषु कमेष्ट प्रत्यक्षत्वं संयमाज्जुतयो भ-
वति । कृतैरतसंयमस्य संकल्पातुविधाविषयो वसन्तुसारि-
त्य इव गावो भूतप्रकृतयो भवन्तीत्यर्थः । तदुक्तम्—“ स्थू-
लस्वरूपसुप्तमात्म्याधेयसंयमाज्जुतजयः ” इति (३-४४)
अस्माज्जुतजयात् अक्षिमादिकं भवति । अक्षिमा, गरिमा,
लाघिमा, महिमा, प्राकाम्यम् ईशत्वं, वांशत्वं, यत्रकामाच-
सायित्वं चेत्यक्षिमादिकम् । तत्राक्षिमा-परमाद्युपपत्तापत्तिः,
गरिमा-यज्ञवद्गुरुत्वप्राप्तिः लाघिमा-तूनांपरिहृत्यज्जुतप्राप्तिः,
महिमा-महत्त्वप्राप्तिः अक्षुब्धप्रेमणं चन्द्राद्विस्पृशनयोग्यता ।
प्राकाम्यम्-इच्छानभिधानः शरीरान्तःकरणयोः ईशत्वम्-स-
र्वत्र प्रभविष्णुता । वांशत्वम्-यतः स्वार्थोपेव भूतानि वचनं
नानिक्काममिति । यत्रकामावसायित्वम्-स्वामिलिप्तस्य समा-
सिपर्यन्तनयनम् । कायसंपन्नं उत्तमकृपादिलक्षणं । “ कृपा-
वयवबलवज्जहाननत्वानि कायसंपन्नम् ” (३-४६) इत्युक्तं ।
तद्वर्मानभिधानश्च तस्य कायस्य धर्मो कृपाव्यस्तोपाय-
मिधातो-नाशशक्तीभावलक्षणा जायते न रूपेण रूपमभिदेहति,
न वा भावः क्लृप्तयति, न वा वायुः शोषणतीति । तद्विप्रमु-
क्तम्—“ ततोऽक्षिमादिप्राप्तुर्भावः कायसंपन्नवर्मानभिधा-
तव्येति ” (३-४५) ॥ १५ ॥ (३-४०)

मनोजयो विकरण-भावश्च प्रकृतेर्जयः ॥ १६ ॥

तत्तद्विजयजयान्नमोऽजयः-शरीरस्य मनोवदनुलममिति सा-
भः । विकलभावश्च कायैरपरिचयेणान्तर्यामिणा कृत्स्नतायः
प्रकृतः-प्रधानस्य जयः सर्ववशाश्चलक्षणो भवति । तदुक्तम्—
“ ततो मनोजयविषयं विकरणभावाः प्रधानजयश्च ” (३-४८) ॥१६॥

स्वितस्य सत्त्वपुरुषा-न्यताख्यातौ च केवलम् ।

सर्वार्थे सर्वभावानां-मधिष्ठातृत्वेव च ॥ १७ ॥

स्वितस्येति—केवलं सत्त्वपुरुषादपरित्यन्ताख्यातौ शुण्णकर्तृ-
त्वाभिमानार्थशक्तीभावलक्षणायां शुद्धसात्त्विकप्राणाम-
रूपायां स्थितस्य सत्त्वस्य सर्वेषां शान्तोदितान्द्रियदेह-
धर्मेत्वेन स्थितानां यथावाह्यैकज्ञे ज्ञानलक्षणे सर्वेषां
भावानां शुण्णपरिणामानामधिष्ठातृत्वेव च स्वाभिपदाक-
मणलक्षणे भवति । तदुक्तम्—“ सत्त्वपुरुषात्पतनः कथानिमात्रस्य
सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञत्वं च ” (३-४९) ॥१७॥ (३-४०)

स्थुता सिद्धिर्निशोकं, तद्वैराग्याच्च योगिनः ।

दोषबीजक्षयं नूनं, कैवल्यमुददर्शितम् ॥ १८ ॥

सिद्धिविग्रहाह्वय—सिद्धविग्रहगति—॥०॥ सिद्धिपात्रविग्रहेषु
अवक्रम्य गमने सिद्धिपात्रविग्रहगतिः । विशिष्टसिद्धगती, स्था०
१० डा० ३ उ० ।

सिद्धिविग्रहसिद्धि—सिद्धिविनिर्णय—पुं० । स्वनामस्थाने सि-
द्धिमतिपात्रक ग्रन्थ, पा० १५ वि०० ।

सिद्धिसुगमिह्वय—सिद्धिसुगतिगृहोत्थम—न० । सिद्धिलक्षण
सुगतिः सिद्धिसुगतिः । अथवा—सिद्धिश्च सुगतिश्च सु-
वन्वसुमातुष्यलक्षणा सिद्धिसुगती, तल्लक्षणं यद् गृहा-
णा मुक्तं गृहाणमं वरमासाद् । सिद्धिस्वरूपसुगतिगृहं,
स० ८३ सम० ।

सिद्धिदेहर—सिद्धिशेखर—न० । शत्रुजयपर्वते, नी० १ कवप ।
सिधु—सीधु—पुं० । मुद्रापातकीस्मरं मये, वि० ० ८ अ० ।

सिनात—स्नात—त्रि० । 'थ—छ—छ' रिय—सिन—सटाः कञित् ॥ ८
॥ ३१५ ॥ इति छ इत्यस्य स्थाने सिनादेशः स्नातम् । सिनातं
शुचीभूतं, प्रा० ४ पाद् ।

सिन्दी—देशी—कञ्जैर्याम्, दे० ना० ८ वगे २६ गाथा ।
सिन्दुवृक्ष—देशी—अष्टौ, दे० ना० ८ वगे ३२ गाथा ।

सिन्दु—देशी—रज्ज्वाम् दे० ना ८ वगे २८ गाथा ।
सिन्दूर—देशी—राज्यं, दे० ना० ८ वगे ३० गाथा ।

सिन्दाला—देशी—अज्ज्याम्, दे० ना० ८ वगे २६ गाथा ।
सिन्धुओ—देशी—राहौ, दे० ना० ८ वगे २ गाथा ।

सिन्धु—देशी—'सैन्धु वा' ॥ ८ ॥ १५० ॥ इति सैन्धु-
भेदे एतद्वा । सैन्धुम् । सिन्धुः । सैन्धिक, प्रा० १ पाद् ।

सिप्प—सिप्प—न० । अनाचार्यकर्मणि, नित्यव्यापारे च ।
स्था० ४ डा० ४ उ० । अ० । चित्तादिनिर्वाणं, स्था० ५ डा० ३
उ० । पि० । कियालु कौशले, आ० म० १ अ० । अङ्गम-
हंनारिक, आ० । कल्प० । दृश० । शिल्पधनम् । शि-
ल्पानि कुम्भकारिकादीनि नैपुण्यानि वा लेख्यादिकला-
लक्षणानि । दृश० ६ अ० २ उ० । शिल्पशतं च कालनिर्णय-
वर्तत, तथा च—'घट १ लोह २ चित्र ३ वस्त्र ४ नापि-
रिष्ठानां ग्रन्थे विशिष्टभेदात् । स्था० ६ डा० ३ उ० ।

चित्रादिक, प्र० ६ आ० ० द्वार । कियार्कौशले, रा० । सति-
शये आचार्योपदेशेन ग्रन्थनिर्णये व्यापारं, आ० म० १ अ० ।
आ० ० । अनाचार्यकर्म, साचार्यकर्म शिल्पम् । अथवा—का-
लात्मिकं शिल्पम्, साचार्यकर्म । न० । आ० म० ।

सिंह—धा० । भीतौ, 'सिंह—सिन्धोः सिप्पः' ॥ ८ ॥ १२५५ ॥
अनयोः कर्मभाव सिप्प इत्यादेशो भवति क्यलुक् च ।
सिप्पः । सिन्धुः । प्रा० ४ पाद् ।

सिप्प—धा० । सिन्धुः, पूर्ववत् सिप्पादेशः । सिप्पः । सिन्धुः । प्रा० ।
सिप्पसत्य—शिल्पशास्त्र—न० । यः शिल्पानिमात्रादिशास्त्राणि
प्राहयति स इहोपचारतः शिल्पशास्त्रम् । शिल्पशास्त्रप्राहकं,
विशे० ।

सिप्पसय—शिल्पशत—न० । भगवत आचार्योपदेशेन शिल्प-
मिति । तच्छते, कल्प० १ अ० ७ कृणु ।

सिप्पसिद्ध—शिल्पसिद्ध—पुं० । शिल्पभेदे, आ० म० ।

सम्प्रति शिल्पसिद्धं सोदाहरणमभिधातुकाम आह—

जो सव्वसिप्पकुसले, जो वा जत्थ सुपरिनिष्ठितो होह ।
कोकासवद्धे विव, सातिसतो सिप्पसिद्धो वि ॥

यः कश्चिद् निर्दिष्टस्वरूपः सर्वसिप्पं कुशलः यो वा यच्चै-
कस्मिन्नापि शिल्पे सुपरिनिष्ठितः साऽतिशयश्च कोकास-
वर्द्धकिवत् स सिप्पसिद्ध इति एष याधारार्थः । आ० म०
१ अ० । आ० क० ।

कथा चयम्—

“पुरं सोपारकं तत्र, रथकारोऽभवत्सुधीः ।

तद्वास्याश्च द्विजाजानः, कोकासो नाम वारकः ॥ १ ॥

स खासीन्मूकभावेन, समीपेऽप्यधवा इति ।

रथकारः सुशिल्पयति, शिल्पस्यैकज्ञाज्ञानम् ॥ २ ॥

न तऽप्युद्धृक्प्रमथ्या, दासैः सर्वमप्राप्तिम् ।

रथकारे स्तुतं राजा, दासैरेतच्छिल्पं न्यधात् ॥ ३ ॥

इतश्चोऽज्ययानपुर्या—माहतः आवाका नृपः ।

चत्वारः आवाकास्तस्य, सन्ति कर्मसु कर्मटाः ॥ ४ ॥

कराण्येको रथवर्ती, तादृक् वाकवर्ती, यथा ।

जीयत्येवं मुक्तमात्र—मथवा याममात्रनः ॥ ५ ॥

यथा द्वित्रिचतुःपञ्च—यामेशो जीयेत क्रमात् ।

यथा वा कुर्वते येन, सर्वेषां ऽपि न जीयेत ॥ ६ ॥

अथ्यवर्ति द्वितीयस्तु, स तैलकुडवं प्रधीः ।

प्रवेशयति देहात्—स्वावस्थितसारयस्यां ॥ ७ ॥

तानीयीको रथयति, शय्यां तादृग्विषयां यथा ।

आगतिं प्रथमं यामेऽथवा द्वित्रिचतुर्थकं ॥ ८ ॥

श्रीगृहाधिकतस्तुर्य—स्तस्मै तन्मतिवैभवम् ।

प्रविष्टो ह्यपरस्तत्र, न किञ्चिदपि परयति ॥ ९ ॥

स च समाश्रयपुत्रत्वा—प्राजकायेषु शीलः ।

निर्विषयकाममांगोऽस्ति, यावद्यतकृतोऽयम् ॥ १० ॥

इतश्च पाटलीपुत्र—जितशत्रुः । त्नीश्वरः ।

लङ्कापुरीं राम हव, करोषान्मय तत्पुत्रीम् ॥ ११ ॥

तद्वाऽवन्तीपतेः शूल—मुपपन्नं दैवयोगतः ।

विधायाजयने सोऽय, जगाम त्रिदशालयम् ॥ १२ ॥

नागररथ तस्यैव, पाटलीपुत्रभूषुजः ।

अर्पिता नगरी तेन, आवाकास्तं च शब्दिताः ॥ १३ ॥

चत्वारोऽप्यगताः पृष्टाः, पदाऽभुद्धोऽत्र कुत्र कः ।

कोशं कोशाधिकृतश्च—दृश्यद्विद्रुमेतत् ॥ १४ ॥

शय्यापालस्तु शय्यां च, सज्जयामास नादशीम् ।

मुद्धसे च मुद्धसे च, यस्या उन्धीयते जवात् ॥ १५ ॥

सुदनाश्च तथा राजं, येन भुङ्क्ते क्षण क्षण ।

अभ्यर्क्षोऽयमेव वैकस्या—सैलमाकर्षि पादत् ॥ १६ ॥

ऊचे व्यस्तोऽस्मिन्मनुष्यः, सोऽप्यतस्तेलमाकृषेत् ।

प्राहृजज्जथ सर्वेऽपि, निजस्वामिभियोगिनः ॥ १७ ॥

तेन तैलेन तस्याहि—देहमानः क्रमादभूत् ।

काकजयमस्ततः सोऽत्र, काकजह्नु इति श्रुतः ॥ १८ ॥

इतश्च सोपारपुरे, दुर्मितमभवत्पाद ।

आजगाम तनाऽवन्तीं, पुर्यां काकाव्यवर्तिकः ॥ १९ ॥

राजः न्यापनायाथ, शालीकाष्टकपोनकैः ।

अपाहरन्निर्निषेधः, कोष्ठापारान्नेयः ॥ २० ॥
मिथुनः कथिते राज्ञा—ऽऽनाय्य कोकासवर्धकः ।
रथकारपदं चक्रे, पृथ्याः कुत्र गुणा न वा ॥ २१ ॥
कथं चन्द्रमण्यसेह, मरुदो नृपतेः कुले ।
यः कौलिकापयोगेन, श्यामपामी सजीववत् ॥ २२ ॥
अथ राजा सरासीकः, कोकासेन समं सदा ।
श्यामा गदुडमाकः, सखीं संचरते महीम् ॥ २३ ॥
मारयिष्याम्येह युष्मात्, श्यामगान्य वद्रीजनि ।
भाषयिष्या परान्सर्पान्, भूपतीन् करदां व्यधात् ॥ २४ ॥
तां देवीमपराः प्राहु—रथ कौलिकाया कथा ।
गन्मान् चालते ब्रूहि, साऽऽज्ञवादाय्यदेवता ॥ २५ ॥
इष्येयैकाऽऽदेव रात्री, तक्षिवर्ननकौलिकाया ।
तथैवागान्मृपलेन, बाहितस्तु न सोऽयवत् ॥ २६ ॥
अयोद्धानं ब्रजंलाह्यो, महावाताभिधातयः ।
कलिह्विषु तडागान्ते, भद्रपक्षः पपात सः ॥ २७ ॥
तस्य सकृदपनाहितो—वास्यापानान्तुमुत्सुकः ।
कोकासो नगराऽयासी—सत्रान्यो रथकृत्ता ॥ २८ ॥
काष्ठकमलय राज्ञो, रथं कुर्वन्समसितः ।
तनैके निर्मिते चक्र—मण्यदस्त्यैर्निर्मितम् ॥ २९ ॥
कोकासनाथि तत्रैव, तक्षापकरखानि सः ।
सोऽभ्यधादपेथिष्यामि, युद्धादानीय तान्यहम् ॥ ३० ॥
इतो नैतामि तस्यन्ते, नेतुमित्यामदं युद्धं ।
कोकासेनादुधनिषेधं, तन्वर्कं घटितं सृणात् ॥ ३१ ॥
प्रासिधं याति यमेन, स्खलितेऽपि फेनैश्च तत् ।
किं तु पश्चात्सुखं याति, स्खलिते त्वितरत्पत्तम् ॥ ३२ ॥
अगतः सोऽथ तन्वर्कं, दृष्ट्वा गाथां गन्धामदं युद्धं ।
राज्ञो विशापयामास, यथा कोकास आचर्यी ॥ ३३ ॥
यद्गुलात्काकजङ्घनं, नृपाः सर्वे वशीकृताः ।
धृताऽसौ ताडनाकाय्य—धृतो राजाऽथ सविप्रः ॥ ३४ ॥
दृष्टिताः स्मो वयमिति, तयोर्मैकं विचारितम् ।
नागरैरयशोभीतैः, काकपिण्डा प्रवर्तिता ॥ ३५ ॥
कोकासं च स राज्ञोच, प्रासादे शनभूमिकम् ।
मम पुत्रशतस्य त्वं, कुत्र मध्ये व मरुते ॥ ३६ ॥
पश्चादाहापयिष्यामि, राजर्कं स्वैर्मण्यहम् ।
कोकासो क्षणवामस, काकजङ्घनमुत्सुकम् ॥ ३७ ॥
सपुत्रं संहरिष्यामि, वृषप्रेतं विनेऽहम् ।
अनन्यदये त्ववाऽवश्य—मम मर्त्यलोचरि ॥ ३८ ॥
कृत्वा प्रासादं कोकासो, बुधमाकाक्ष सामययम् ।
संजहं कौलिकापनात्, संपुट्रीकृत्य ते अजात् ॥ ३९ ॥
काकजङ्घनजूनं, तम तन्वर्कालमिषुका ।
नगरे खण्डिऽमोवि, फिना माला व बर्धकः ॥ ४० ॥
विधायाय म्हेनसादं, सखीऽपि स्वपुत्रं ययुः ।
शिष्यसिध्द इति श्यामि, प्राप कोकासवर्धकः ॥ ४१ ॥”

आ० क० १ अ० ।

सिध्दं—देशी—पलाले, दे० ना० ८ वर्ग २८ गाथा ।

सिध्दा—शिष्टा—खी० । अनामक्यातासामुजसिध्दां महानद्या-
म्, आ० म० १ अ० । आ० क० ।

सिध्दाजीव—शिष्याजीव—पुं० । शिष्यं ब्रूणानां साचार्यकं वा

कर्म तेन जीवति जीविकां कल्पयतीत्यर्थः । शिष्येष्व-
जीविनि, स्या० ५ डा० १ उ० । प्रज्ञा० ।

सिध्दाचार्य—शिष्याचार्य—पुं० । तुलकादिषु शिष्येषु, प्रज्ञा०
१ वृ० । (‘आचार्य’ शब्दे द्वितीयाभ्यगे ३०३ पृष्ठे गतेमत्तु ५)

सिध्द—शिष्य—पुं० । शिष्यकारखण्डारसोहाकारस्यैवकार-
स्थपतिप्रभुनिपु, उल० १ ख० । खी० । रा० । डा० ।

शुक्ति—खी० । द्वीन्द्रियजैवविशेषे, प्रज्ञा० १ पृ० । ‘सिध्दपु-
ङ्गवसडागसंघि’ उपा० २ अ० ।

सिध्द—शिष्य—न० । तुलकादिषु, प्रज्ञा० १ पृ० ।

सिध्दसंपुट—शुक्तिपुट—त्रि० । संपुटरूपासु शुक्तिषु, प्रज्ञा० १
वृ० । खी० । नि० । खी० ।

सिध्दोपसय—शिष्योपसय—त्रि० । शिष्यं किमपि कौशलमुप-
नः प्राप्तः । रा० । शिष्यसम्पन्निते, ‘सिध्दोपसय’ अत्रु०

सिध्दावेदसम—शिष्योपदेशमति—खी० । आचार्यस्य शि-
ष्योपदेशानुक्रमेण जायमानायां बुद्धी, खी० ।

सिध्दा—शिष्टा—खी० । ‘फा म-दी’ ॥ ८ । १२३६ इति कल्प
प्रहो । खिता । मिषा । बुधमां ऊटाकारे मूले, प्रा० १ पाद ।

सिध्द—स्वप्न—पुं० । ‘स्वप्न—सीध्दोत्वा’ ॥ ८ । १२३६ इति कल्प
वश्य मो वा । सिध्दो । सिध्दो । स्वायासस्थायाम्, प्रा०

सिध्द—देशी—भूतशुद्धीत, दे० ना० ८ वर्ग ४० गाथा ।

सिध्दा—देशी—नासकानादे, दे० ना० ८ वर्ग २९ गाथा ।

सिध्दा—देशी—पलाले, दे० ना० ८ वर्ग २८ गाथा ।

सिध्द—शुभम्—पुं० । ‘सर्वत्र लवगमचन्द्र’ ॥ ८ । १७६ इति
ललुक् । इत्येः संयोगे दीर्घस्य ॥ ८ । १८८ इत्येकारस्यकारः ।

‘शपोः सः’ ॥ ८ । १८६० इति शम्यन् । ‘पदम-श्म-म-
स्म-क्षां शः’ ॥ ८ । २ । ७५ इति काचित्त्वाद्वाच्यः । शि-
मो । कफ, प्रा० । अपभ्रंशे तु पदम-श्मति म्हादेशः—‘अश्मो
वा’ प्रा० ६० १ पाद । इति म्हादेशस्य श्याने मकाराकान्ते

भकारः । प्रा० ।

सिध्द—शित—त्रि० । अतिरजिते, रा० । वद्रे परिग्रहेण्वारम्भे-
प्यासङ्के, सूत्र० १ सु० १ अ० ४ उ० । सिध्दो० । सूत्र० ।

पुत्रकलादिभिर्बन्धे, आचा० । सूत्र० । म० । (‘क-
म्पसंक्षिप्तम्’ इति ‘सिध्द’ शब्दे सिसृक्षुष्याम्
उक्ताः ।) कामर, सूत्र० ४ अ० । आचा० । सूत्र० ।

सिध्द—त्रि० । शुद्धिं क० प्रा० १ पाद । सूत्र० । संपा० ।
आचा० । सितवर्णे, ‘पद्म’ बन्धने इति वचनम् । सितपदे,

प्रा० ३ आश्र० द्वारा । प्रा० म० । आ० वृ० । स० ।
श्रित—त्रि० । सम्बन्धे, सूत्र० १ सु० १ अ० २ उ० । आश्रिते,

स० ३३ सप्त० ।
स्यात्—अव्य० । प्रशंसितविधाविचारणान्तेकान्तसंशु-
प्रशान्तिषु, प्रज्ञा० १ पृ० । अनकान्तघोतने, स्या० म० । राज्ञा०

सिध्द—श्वेताम्बर—पुं० । जैन, प्रा० ६ अ० ।
सिध्द—श्वेताम्बर—पुं० । पुत्रद्वारे, अ० म० १ अ० ।

सिध्दमल—सिध्दमल—न० । पुत्रद्वारे, खी० ।

लोकलादेश इत्युच्यते, प्रमाणीप्रतिपक्षसम्पूर्णार्थकथनमिति
कार्यादिनादि तस्याद्वयपुद्गल प्रमाणनवध्वन्यथा समीचीना,
वक्ष्ये यो नाम यथा नयान्तर्लापः परमाधेतः स्यात्प्रमथं-
लक्षमिष्यत् सम्पूर्णं वस्तु शुद्धातीति प्रमाणान्तरावकीयम्,
नयान्तर्पक्षरक्षकस्तु यो नयः स च नयमिमिष्यत्परिचय-
सम्पूर्णं स्तुमाहकस्याभावादिना क्रिया ॥२०॥ ४०॥ स्याद्वा-
य नमस्तस्मै, यं विना सकलाः क्रियाः । लोकहितयभावि-
भ्यो, नैव साक्ष्यमास्तन ॥१॥ स्यात् ६ ६ ० । सकल-
नयसमूहात्मकवचने, ६ ० ६ ६ ० । " नयास्तथ स्या-
त्पक्षान्तरा इमे, रसापविज्ञा इव लोहधातवः । भवन्त्य-
भिमतफला यतस्ततो, भवन्तमार्थाः प्रयुता हितैपिण् ॥१॥
४० ॥ २० ॥ ४० ॥ २० ॥ २० ॥

मियवापरयथा-स्याद्वादमजरी-४०॥ हेमचन्द्रस्वरिचि-
त्तायाः वक्ष्यमानजिनस्तुतिलक्षणाया अन्वययोग्यवच्छेदवा-
र्तिशक्या व्याचचारकपे मन्त्रिणस्वरिचिचित् प्रभाव-
शेषे, स्यात् ।

"येषामुज्ज्वलहेतुहेतिरुचिः प्रामाणिकाध्वस्तुशा,
हेमाचार्यसमुद्भवस्तवभूरयः समर्थः सत्ता ।
तेषां तुन्यद्वस्तुसम्भवभयास्पृष्टात्मनां संभव-
स्यासेन चित्ता जिनगमपुरातः शिवधीप्रदा ॥ १ ॥
चातुर्विधमहोदधेर्भगवतः श्रीदत्तसूरिभिः,
गम्भीरार्थविलोकेन यदभवत् दृष्टिः प्रकृष्टा मम ।
द्राघीयः समयादराप्रहपराम्भूतप्रभूतामम,
तन्मूलं गुरुपादरेणुकिण्कासिद्धाजनस्योर्जितम् ॥ २ ॥
अन्यायसिद्धांतकर्मज्ञचित्तहासि,
पुष्पोपमयकतिज्ञचित्तममेयः ।
इत्थां मयाऽस्मिन्जिनस्तुतिवृत्तिमनां,
मालामिषामलहृदो हृदयं वदन्तु ॥ ३ ॥
प्रमाणसिद्धान्तविरुद्धमत्र,
यत्किञ्चिदुक्तं मनिमान्योदयात् ।
मासत्यस्तुसायं त्वार्थचित्ताः,
प्रसादमाधाय विशेषयन्तु ॥ ४ ॥

उद्योगेय सुधाभुजां गुरुरात्रि त्रैलोक्यवित्ताखिण्,
यथेवं प्रतिभाभरादनुमितिर्निर्देशमनुजुम्भते ।
किं चासी विबुधाः सुधेति वचनोचरं यदीयं मुदा,
शेस्ततः प्रथमंति नार्त्तान्तमां संसारमर्दव्यवीम् ॥ ५ ॥
नगोन्द्रपक्ष्मगविन्द-वक्षोऽलङ्कारकौस्तुभाः ।
ति विभ्ववन्धा नन्धाद्यु-कदयप्रमस्यः ॥ ६ ॥ युग्मम् ।
धीमन्त्रिणस्वरिभि-रकारि तपदर्शनादिनमार्त्तान् ।
बुक्तिरियं मनुर्गवमित-शाकादं दीपमहान् शनौ ॥ ७ ॥
धीजिनप्रमस्रीणां, साहाय्योद्भिस्तस्मात् ।
भूतावुत्तस्तु सनां, बुक्तिः स्याद्वादमजरी ॥ ८ ॥
विषाण् किल निजजाजित्तुलां श्रीमन्मन्त्रप्रयो,
तद्वद्व्यस्तुतिवृत्तिनिर्मितिमाह्वकिमेया विस्मृता ।
नित्येते गुणवृण्ण निजमिगं तन्नाथेयं सज्जानां,
तस्यास्तत्त्वमहाप्रिमं बहुमतिः साऽस्यत्र समर्थ यतः ॥ ९ ॥
स्यात् ।

सिधवायमुद्धानमेश-स्याद्वादमुद्धानतिभेदिन्-वि० । स्याद्वा

दः-अनेकान्तवादां नित्यान्तिवाद्येनकधर्मशुभलैक्यस्वभ्युप-
गम इति यावत् । तस्य मुद्रा-मर्थादा तां नाऽस्तिभिनति-
नानिकामति स्याद्वास्तुद्धानतिभेदी । अनेकान्तवाद्यमर्था-
वाध्यवस्थिते, स्यात् (' अनेकतवाय ' शब्द प्रथमभागे ४२३
पृष्ठ वित्तरो गतः ।)

मियवापरयथा-स्याद्वादरत्नोकर-पुं० । द्वस्वरिभिर्चि-
चित्ते प्रमाणनयतयालोकाह्वारट्टीकाप्रमेये, रत्नात् ।

"तिस्र्ये वर्धमानः स्तात्, तावद् यन्नलमण्डली ।

प्रत्युद्दृष्टलभ्यल्लोभं, धीपदीपाङ्कुरायते ॥ १ ॥

धैर्य स्वप्रमया, दिग्गम्भरस्थापिता पराभूतिः ।

प्रत्यक्षं विबुधानां, जयन्तु ते वैवस्वतो नदवाः ॥ २ ॥

स्याद्वादमुद्धानपान्द्रमकत्या,

क्षमाभुनां स्तौम जिनेश्वराणाम् ।

सन्त्यायमार्गोद्गतस्य यस्यां,

सा श्रीस्तद्व्यस्य पुनः स दृष्टः ॥ ३ ॥ "

इह हि लघ्यमाणाऽलोदीयोऽलोकाह्वारट्टीकरिन्तरने, तत्र
रत्ना हृद्यमानस्याद्वादमहामुद्रातिनिद्रप्रमेयसहस्रपुष्-
परङ्गमङ्गलसौभाग्यभाजनं, अतुलफलमर्भाज्यु-
यिष्टागमाऽभिर्भामातुच्छपरिच्छेदसन्दाहशालोसम्भक्तानन-
निकुञ्ज, निरुपममनीयामहायानापरयापरयायसुषुषुषुषु-
प्यमाणाप्रतिपूर्वकविशेष, कचन वचनरचनाऽनवस्थाप्य-
स्पराप्रवालाजलजाटले, कचन सुकुमारकान्तालोकनीया-
स्ताकशोर्माङ्गलप्रकररम्भते, कचिद्वनकान्तवाद्यापक-
ल्पितानलश्विकदयकज्जालोकासितोद्दामदृष्टाद्विबुध्यमा-
णकतिार्थिकनप्रचक्रकचानं, कचिदप्यस्ताशेपदापातुमा-
नाभिधानोद्भूतमानासमानपाटीनपुच्छच्छुद्धऽच्छेदोनाच्छु-
दत्तच्छुशोर्करभेषज्ज्वायमानमार्त्तमर्दुलप्रचण्डचमन्का-
रे, कचिप तीर्थिकप्रथप्रान्तिस्थाधेसमर्थकनोपस्थापिताधान-
वस्थितप्रदीपायमानम्लवामज्जलमार्त्तगुण्डीनीयणं, सह-
द्वयसैदान्निकार्थिकवैयारकगुणविवचप्रचक्रवर्तिषुविहितसु
गृहीतनामधेयास्मद्गुरुश्रीद्वस्वरिगविर्चितेन स्याद्वा-
त्ताकरे न खलु कतिपयनकमापार्थीयभाजनम्नाऽपाटीना
अधीवराश्च प्रवृत्ते प्रमविधायः, इत्यनस्तेयमवतार-
दर्शने कर्तुमनुकम्पः । तथा संक्षेपतः शास्त्रशरीरपरामर्श-
न्तरण नोपपद्यते । सोऽयं समालतः स्वाभिधेयव्यापारो
विना न इति, प्रमाणनयतयालोकाकार्यं तत्सुवार्थमात्रप्र-
काशनपर रत्नाङ्कगवतारिकाभास्नी लघीयसो टीका प्रक-
टीकरणं । तत्र चेह यत्र कचिदपि प्रवर्तमानस्य पुरुष-
त्वमिमानोऽनेकप्रकारतत्त्वदुग्धुश्रीदर्शनाऽऽदितसंस्का-
रस्याऽङ्गायद्वयं स्मृतिकोटिमुपदौर्कनीया भवन्त्युपकारिणः,
अपकारिणश्च, विशयना य यत्र तदभिमततत्त्वावधारणे-
नाऽऽदिराधायिपिता, तदुपदिष्टापासारणेन पराविष्की-
र्तिनाश्च द्वेऽपि चामां द्वेषा-परापर्वेदात्, बाह्या-
न्तरङ्गमदोष इत्यस्मिन् प्रमाणनयतस्वपरीक्षाप्रयोगे प्रकमे
रुनहस्तस्त्र भवन्तस्तथा प्रागेव स्मृतये स्तोकाकमेकेनम-
चिकीर्तत् । रत्नात् ० परि० ।

मिया-स्यात्-अन्व० । आशङ्काधामं, आशङ्का नाम विभाषा,
स्यादिति काऽधेः-कदाचिद्वेत्, कदाचिन्न भवेत्तद्व्य० १२० ।

उत्त० ॥ दश० ॥ अथधारंल० नि० ॥ १०० ॥ भवत्यर्थे, आश-
ह्वायो भजनायां वा । तत्र भवत्यर्थे सुप्रसन्नः, आशङ्कया यथा
“हृत्पथः आशङ्कः, दृक्पथः बहुगुणः । न भुङ्क्ते सिया” भ-
जनायां यथा-“सिय तिभांग सिय तिभांगानिभांगे” इत्यादि ।
॥ १०० २ प्र० ॥

सिता-स्त्री० । मुद्रिकादीनां स्वेदने, आचा० १ ॥ २०० ॥ ३० ॥
सिमाशुकरुज-इमशानकरुज-न० । इमशानस्यापनायोऽय-
म्युपलक्षणं, ॥ १०० ३ प्र० ॥

सियाल-शृगाल-पुं० । गोमायी, प्रज्ञा० ११ पद । ॥ १०० ॥ जम्बुक,
प्रज्ञा० १ ॥ आशु० द्वार । ॥ १०० ॥ शृगालो य एष जायते यस्त्वपु-
रीया वृद्धः । आ० म० १ ॥ आ० । नरकपालविकुर्वित जम्बुक,
सूत्र० १ ॥ १०० ४ प्र० ॥ २० ॥ प्रज्ञा० ।

सियालबाहस-शृगालखालादिता-स्त्री० । शृगालस्तु स्यग्वृषो-
पात्स्वाभावान्धस्यानमत्तं न वा खादिना तत्त्वभावो वेति ।
प्रभववाभेदे, स्या० ४ डा० ४ डा० ।

सियालता-शृगालता-स्त्री० । शीनवृत्तौ, स्या० ४ डा० ३ उ ।

सियाली-शृगाली-स्त्री० । शृगालमार्यायाम्, प्रज्ञा० ६ पद २
द्वार ।

सिर-मृज-धा० । सूशै, “सूजः” ॥ ८४ । २२६ ॥ इत्य-
नस्य रः । सिरर । सूजति । प्रा० ४ पादौ ।

शिरस्-न० । उत्तमाङ्ग, तं० सूत्र० । दश० श्री० । “अमशाम-
शिरानमः” ॥ ८१ । ३२५ इत्यत्र शिरःपुस्तुदास्तु शिरसः पुस्तुवे न ।
प्रा० । यपञ्चाराचिञ्चोबन्धने, श्री० । मल्लक, “सिरणमियकरुज-
लेजति” शिरमि-मल्लके मल्लितो निवेशितः करनलयाईस्त-
योः श्रुतिस्तस्मिन्वास्तुविशेषो यत्र करते नलया कर्त्तव्यमित्य-
सात्कर्यावशेषणमिदं मानं । पञ्चा० ४ विष० । “सीसं सिरं
उत्तमं च” पाद० ना० १११ गाथा ।

सिरपरिय-शिरःपरिय-पुं० । करञ्जमण्णमिमन्त्रणे, पं-ब०
४ डा० ८ ।

सिरपाल-शिरःपाल-पुं० । विंगउल्लेखीयविगल्लनगरराजं,
ती० ४१ कल्प । (“अन्तरिक्षपालसाह” शब्दे प्रथमभागे
६६ पृष्ठ कथा ।)

सिरमुंड-शिरोगुण्ड-पुं० । शिरसा मुण्डे, स्या० १० डा० ३ उ० ।

सिरय-शिरंज-पुं० । मल्लकेश, प्रज्ञा० १ पद ।

सिररुह-शिरारुह-पुं० । केशे प्रज्ञा० १ पद ।

सिरवेयथा-शिरंवेदना-स्त्री० । “आनोडाऽप्येन्य-प्रकाष्टा-
नोपाशंशवेदना-मनोहर-सरोरुहे क्लेशाः” ॥ ८१ । १२६ । एषु
आत्सवं वा भवति । नमस्त्रियोगे च यथासम्भवं च कारुण्यकार-
गोवांऽप्येष्टः सिरवेयथा । सिरंवेयथा । शिरःपीडायाम्, प्रा० ।
सिरमंभूषा-श्रीसम्भूता-स्त्री० । पल्लव्य पट्टयां रात्री, दया० ४
पाद० ।

सिरमावत्-शिरमा(स्या)वत्-पुं० । शिरसा आचमं आचुनिरा-
वमंनं परिभ्रमणं यस्याऽस्ती । सप्तम्यलोपाच्छिरस्यावत्तः । प्रा०
२ श्रु० १ उ० । शिरसि-मल्लके आचमं प्रदत्तलभमणं य-
स्येति । कृतिर्कर्मणि क्रियमाणे आचुपेऽस्ती, कर्म० १ कर्म०
जी० । श्री० । रा० ।

सिरा-शिरा-स्त्री० । धमप्याम्, जी० १ प्रति० । तं० ।

सिरि-श्री-स्त्री० । “ई-श्री-ह्री-कृत्स्न-क्रिया-दिष्ट्यादिभि-
त्” ॥ ८२ । १०४॥ इति संयुक्त्यज्जानात्पुर्वे इकारः । प्रा० । ल-
क्ष्याम्, प्रा० १ श्रु० १ आ० । उपा० । द्वार० । सम्यदि, प्रा० ।
श्रु० ६ आ० । शोभायाम्, प्रा० १ श्रु० १ आ० । कल्प० । नि० ।
जम्बुदीपे पञ्चद्वाराधिष्ठातृदेव्याम्, स्या० ६ डा० ३ उ० । अ-
न्तराञ्जकानगरीराज्ञे, यत्र कैराशिकनवाचार्यस्य राहुगुप्तस्य
परिभ्राजकन सङ्गः शास्त्रार्थोऽभवत् । विशेषे । सीधेककश्ये
स्नानमक्याते विमानं, तद्व्याख्या । नि० ।

एवं खलु जम्बु तेषां कालेषां तेषां समर्थं राय-
गिहे नगरे गुणमिलए चैष्टे सेष्टिए राया सारी समो-
सते परिसा निगगया । तेषां कालेषां तेषां समर्थं सिरि-
देवी सोहम्मे कष्य निरिवडिसए विमाणे सभाए सुहम्मा-
ए सिरंमि सीहासणंसि चउहिं सामाखियसाहस्सेहिं चउ-
हिं महत्तरियाहिं सपरिवाराहिं जहा बहुपुत्तिया० जाव
नहुविहिं उवदंसिचा पडिगता, नवरं दारियाओ नत्थि
पुत्तभवपुत्तया, एवं खलु जम्बु । तेषां कालेषां तेषां सम-
र्थं रायगिहे नगरे गुणमिलए चैष्टे जियमत्तू राया ।
तत्थं रायगिहे नगरं सुदंसणं नामं गाहावई परि-
वमति, अहुं० । तस्मं रायं सुदंसणस्य गाहावईस्स वि-
या नामं भारिया होत्था सुमाला । तस्स रायं सुदंसणस्य
गाहावईस्स धूया पियाए गाहावतिथीए अत्तिया भूया
नामंदारिया होत्था वुद्धा वुद्धकामरी जुत्ता जुत्तकामरी प-
डितपुत्तथणीवरपरिवजिया यावि होत्था । तेषां कालेषां
तेषां समर्थं पासे अरहा पुरिसादाणीए० जाव नवरय-
णीए वल्लभो सो चेव समंसरणं परिसा निगगया । तं
रायं मा धूया दारिया इमंसि कहाए लद्धा सामाणी ह-
हुत्ताः जेणव अम्मापियरो तेखेव उवागच्छइ उवागच्छि-
त्ता एवं वदामी-एवं खलु अम्मतान् पासे अरहा पुरिसा-
दाणीए पुत्ताणुपुत्तं चरमाणे० जाव देवगणपडिबुडे वि-
हरति, तं इच्छामांशं अम्मायाओ तुम्मेहिं अन्धणुत्ता-
या समाणी पासस्स अरहओ पुरिसादाणीयस्स पाद-
वंदिया गमितए । अहासुहिं देवाणुप्पिया । मा पडिबंधं-
करह । तते रायं सा भूया दारिया न्हायः० जाव सरीरा चेडी-
चक्कवालपरिकिष्सा साओं भिहाओ पडिनिक्खमति पडि-
निक्खमिचा जेणव बाहिरिया उवड्डाणसाला तेखेव उवा-
गच्छइ उवागच्छिता धम्मियं जाणप्पवरं दुरुद्धा । तते रायं सा
भूया दारिया नियपपरिवारपरिबुडा रायगिहे नगरं मज्झं
मज्झं निगमच्छति० ता जणव गुणमिलए चैष्टे तेखेव उ-
वागच्छइ उवागच्छिता छत्तादीए तित्थकरातिमए पासति
पासिता धम्मियाओ जाणप्पवरओ पबो, रुमिनि० २ ता
चेडी चक्कालपरिकिष्सा जेणव पासे अरहा पुरिसादाणीए-

तेष्वेव उवागच्छद् उवागच्छिता तिकसुतो वंदति वंदिता०
जाव पञ्जुरामति पञ्जुरासिता तते खं पामे अरहा पुरि-
सदाखीए भूयाए दारियाए तमि महति महलियाए धम्म-
कहाए धम्मं सोळा खिमम्म हट्टुड्डा वंदति वंदिता एवं व-
यामी-सह्वाभि खं भंते । निगंगं पावयसं० जाव अण्ड-
हेमि खं भंते । खिगंगं पावयसं । से जेहे तं तुम्हे वदह जं
नवरं देवाणुप्पिया ! अम्मापियरो आपुच्छामि तते खं अहं०
जाव क(प)व्वत्तए अहासुहं देवाणुप्पिया ! तते खं मा भूया
दारिया तमेव धम्मियं जाणुप्पवरं० जाव दुरुहति दुरुहिता
जेणोव रायगिहे नगरो तेष्वेव उवागता, रायगिहं नगरं म-
ज्जं मज्जकं जेणोव सए गिहे तेष्वेव उवागता, गहाअं
पञ्चोरुहिता जेणोव अम्मापितरो तेष्वेव उवागता, कर-
तल० जहा जमाली आपुच्छति । अहासुहं देवाणुप्पिए !
तते खं से सुदंमणे गाहावई विउलं अमणं पाणं खाह-
मं साइमं उवकखडावति, मिननाति आमंतेति० जाव
जिमिषङ्गुत्तरकाले सुईभूते निक्खमणमाणिता कांड-
बियपुरिसे महावेति कांडुवियपुरिसे महाविता एवं व-
दासि-खिप्पाअं भो देवाणुप्पिया ! भूयादारियाए पु-
रिममहम्मवाहिणीयं सीयं उवड्डवंह० जाव पच्चप्पिगह ।
तते खं ते० जाव पच्चप्पिगंति । तते खं म सुदंमणं
गाहावई भूयं दारियं गहायं० जाव विभूमियमरीरं पुरिम-
सहम्मवाहिणीयं सीयं दुरुहति दुरुहिता मिननाति० जा-
व गेवणं रायगिहं नगरं मज्जं मज्जकं जेणोव गुणमिलए चे-
हए तेष्वेव उवागते, छत्ताईए तित्थकरातिमए पामति सीयं
ठावेति ठाविता भूयं दारियं सीयाअं पच्चरुहति पञ्चो-
रुहिता, तते खं तं भूयं दारियं अम्मापियरो पुरतो का-
उं जेणोव पासे अरहा पुरिमादाखीए तेष्वेव उवागते,
निकसुतो वंदति नमंसति वंदिता नमंसिता एवं वदा-
सी-एवं खलु देवाणुप्पिया ! भूया दारिया अण्डं एसा
भूया इट्ठा, एम खं देवाणुप्पिया ! संसारभउविग्गा
भीया० जाव देवाणुप्पियायं अंतिए मुंडा० जाव पव्व-
यति पव्वयिता तं एयं खं देवाणुप्पिया ! मिस्मिणी
भिकखं दलथति, पडिच्छंतु खं देवाणुप्पिया । मिस्मि-
णीभिकखं । अहासुहं देवाणुप्पिया ! तते खं मा भूता
दारिया पासेखं अरह० एवं बुत्ता समाणी हट्टा उत्तर-
पुरच्छिंमं सयमेव आभरंखमप्लालंकारं उम्पुयह, जहा
देवाण्डा पुप्फचूलायं अंतिए० जाव गुत्तवंभयारिणी ।
तते खं सा भूता अज्जा अण्डा कदाइ मरीरपाअोमि-
या जाया यावि होत्था, अभिक्खणं अभिक्खणं हत्थे
धोवति, पादे धोवति, एवं सीमं धोवति, सुहं धोवति,

थणगंतराई धोवति, कक्खंतराई धोवति, गुज्जंतराई
जत्थ जत्थ वि यं ठाणं वा मिजं वा निमीहिणं वा
चेतेति तत्थ तत्थ वि खं पुक्कामेव पाणएणं अण्णुक्खे-
ति । ततो पच्छा ठाणं वा मिजं वा निमीहिणं वा चे-
तेति । तते खं तातो पुप्फचूलातो अज्जातो भूयं अजं
एवं वदामी-अण्डे खं देवाणुप्पिए ! नमलीअं निगंगंभीओ
इरियासमियाअो० जाव गुत्तवंभयारिणाअं, नो खलु
कप्पति अण्डे मरीरपाअोमियायं होत्ताए, तुमं च खं
देवाणुप्पिए ! मरीरपाअोमिया अभिक्खणं अभिक्खणं ह-
त्थे धोवति० जाव निमीहिणं चेतेहि, तं खं तुमं देवाणु-
प्पिए एयस्य ठाणस्म अलोएहि ति, सेमं जहा सुम-
हाए० जाव पाडियकं उवस्मयं उवमंपजिता खं विहरति ।
तते खं सा भूता अज्जा अण्डाहट्ठिया अण्णिवारिया सच्छं-
दमई अभिक्खणं अभिक्खणं हत्थे धोवति० जाव चे-
तेति । तते खं सा भूया अज्जा बहूहि चउत्थच्छु० बहूहि
वामाई सामसपरियायं पाउणिता तस्म ठाणस्म अणा-
लाइयपडिकंता कालमामे कालं किच्चा मोहम्मं कप्पे मि-
रिउडिमए विमानं उववायमभाए देवमयणुअंमि० जाव
आगाहणए सिद्धिदेविताए उववप्पा पंचविहाए पजतीए
भामामणपजतीए पजता । एवं खलु गायमा ! सिरीए
देवीए एसा । दिव्वा देविट्ठी लट्ठा पत्ता, ठिई एगं पलि-
आवंभं मिरी खं भंते ! देवी० जाव कहं गच्छिहति ?
महाविदेहं वासं सिज्जिहति एवं खलु जंयु ! निकखेवअो ।
नि० १ श्रु० ४ वर्ग १ अ० ।

कुन्धुनायस्य मार्गः प्रव० ११ डार । स० । वल्लिरामे मि-
त्रनामकस्य रात्रौ भायायाम् विधा० १ श्रु० २ अ० । सुद-
हिमवद्देव्याम् आ० म० १ अ० । उल्लरुवकवास्तव्यायां दि-
कुमार्याम् आ० कू० १ अ० । वाराणस्यां मद्रुध्रायजीश्वर-
ष्टिा भायायाः सुनन्दाया द्वाहतरि, आ० कू० ४ अ० । दे-
वतायानामाविशेषः आ० १ श्रु० १ अ० । हिमवत्प्रधरपर्वते
स्वनामस्यांतं पठ कृते, स्था० २ टा० ३ उ० ।

सिद्धि-श्रीक-पुं० । सूर्यमद्रस्य आनारि, ही० ३ प्रका० ।

सिद्धिभिसय-अपभिशेक-पुं० । लक्ष्यभिसेक, ज० २ वक्क० ।

मिरिउववेय श्रुपपेत-त्रि० । लक्ष्योपपेत, दश० १ कू० ।

मिरिग-रशी-विट, दे० ना० २ वर्ग ३२ माथा ।

मिरिकंत-श्रीकान्त-पुं० । अयोध्यानगरीराजस्य मिथ्याहट्टः
आवीरस्य पुत्र, अष्ट० २४ अष्ट० । ('राम' शब्दं पठ भारगे
कथा ।) पठ देवलोके विमानं, स० १४ सम० ।
अकान्तानगरीवास्तव्य व्यवहारिणि, कल्प० १ आध० १
१ लग्न ।

मिरिकंता-श्रीकान्ता-स्त्री० । भागपुरवामनव्यस्य दक्षलार्थि-

नो भार्यायां सुलभकुमारमागरि, ध० २० २ अथि० । मरुदे-
वस्य वष्टुकुलकरस्य भार्यायाम्, आ० ४० १ अ० । स्या० ।
स० । स्वनामक्यानायां साध्याह्वाम्, आ० ४० ४ अ० ।
आ० ४० । आ० ४० । ('अलोभया' शब्दे प्रथमभागे ७८५
पृष्ठ कथोक्ता ।) स्वनामक्यानायां नगयोम्, यत्र विजयमेवो
नाम राजा श्रीकाल्पाक्यध्व इयवहायां नीत् । कल्प० १ अथि०
१ अ० । जम्ब्याः सुदर्शनाया अपरोत्तर-
स्यां दिशि नन्दापुष्करिण्याम्, जी० ३ प्रति० ४ अथि० । ज० । पुरमतालनगरराजस्य
उद्दितायस्य भार्यायाम्, न० । आ० ४० । आ० ४० । च-
र्यायां नगयां दत्तराजस्य पुत्रमहाचन्द्रराजभार्यायाम्, वि-
पा० २ ध्रु० ६ अ० ।

सिरिकन्दल-श्रीकन्दल-पुं० । एकखुरजीवविशेषे, प्रज्ञा० ११५५
सिरिकूट-श्रीकूट-पुं० । न० । श्रीदेवतानिवासभूत हिमवद्वर्ष-
धरस्य षष्ठ कूट, स्या० २ डा० ४ उ० । ज० ।

सिरिखंड-श्रीखण्ड-न० । मलयखंड, आ० ४० १ अ० । स्या० ।
सिरिगुप्त-श्रीगुप्त-पुं० । आर्यसुहृद्भित्तः शिष्ये अन्तरङ्गका-
यां नगयां वैरागिकाचार्यस्य रोहगुप्तस्य गुरौ दशपूर्वि-
हयाचार्ये, विश० । उक्त० । आ० ४० । आ० ४० । कल्प० ।
विन्ध्याद्री पार्वतीये, ती० ४३ कल्प ।

सिरिधर-श्रीगृह-न० । माण्डागार, ज्ञा० २४० २ अ० । विश० ।
ज्ञा० । प्र० । आ० ४० । पार्वतीयायस्य षष्ठ गणधरे, स्था० ८
डा० ३ उ० ।

सिरिधरपट्टिकरूप-श्रीगृहप्रतिरूपक-त्रि० । रत्नमयःपाङ्गा-
रहागारतुल्ये, म० ११ श० ११ उ० ।

सिरिधरिय-श्रीगृहिक-पुं० । श्रीगृहे भाण्डागारं तदस्यास्तीत्य-
नोऽनकस्वरदातीनाकप्रत्ययः । आ० ४० १ अ० । भाण्डागार-
रिक्त, विश० । भाण्डागारनिर्गुह्य, व्य० ३ उ० । आ० ४० ।
सिरिचंद-श्रीचन्द्र-पुं० । परैरन्त वषे उन्मर्षितयां भाव्यप्यति
पठं तीर्थकर, स० । ति० । प्र० । भारते वषे भाव्यप्यति
तृतीयचक्रवर्तिनि, ती० २० कल्प । मलधारिर्ग्रीहमचन्द्र-
सुरिशिष्य, विक्रम ११२१ वर्षे श्रुगकच्छुनगरश्रुतिना धवल-
शाहनाक्षः प्राधेनया मुनिसुव्रतस्वामिचारित्रकारके आचार्ये
चै० १० १० ।

सिरिचंदा-श्रीचन्द्रा-स्त्री० । जम्ब्याः सुदर्शनाया अपरोत्तर-
स्यां दिशि नन्दापुष्करिण्याम्, जी० ३ प्रति० ४ अथि० ।

सिरिजगत्त्रि-श्रीजगत्त्रि-पुं० । सत्यपुरनगरे नाहकारित-
श्रीबीरप्रतिमाप्रतिष्ठापक स्वनामक्याते सुतौ, ती० १४
कल्प ।

सिरिङ्ग-श्याङ्ग-पुं० । स्वधिरस्यायमहाशिखरेरेतापत्यसगोत्रस्य
स्वनामक्याते शिष्ये, कल्प० २ अथि० ८ क्षु ।

सिरिणभिजजिण-श्रीनाभेजजिण-पुं० । नाभेपरत्नं नाभेयः ।
श्रीयुना नाभेयः श्रीनाभेयः स चालो जिनश्च श्रीनाभेयजि-
नः । श्वयम्भवं, द्रव्या० १० अथ्या० ।

सिरिखिलाया-श्रीनिलया-स्त्री० । जम्ब्याः सुदर्शनाया अप-
रोत्तरस्यां दिशि नन्दापुष्करिण्याम्, जी० ३ प्रति० ४ अ-
थि० । ज० । स्या० ।

सिरिदत्त-श्रीदत्त-पुं० । कुल्लाकसन्निवेशवासिनि स्वनामक्या-
ते श्रेष्ठपुत्र, ध० २० २ अथि० । (श्रीदत्तवर्दिनि नन्दछान्त-
श्च 'संसार' शब्दोऽस्मिन्ध्व भागे उक्ताः ।) एतत्वेऽस्याम-
वसर्पिण्यां ज्ञानेऽष्टमे तीर्थकारे, प्र० ७ डार ।

सिरिदाम-श्रीदामन्-न० । शोभायन्मालायाम्, ज्ञा० १ ध्रु०
८ अ० । अनकरत्नसन्निवेशे दर्शनसुभगे आमरणविशेषे, आ०
४० १ अ० । मधुरायां नन्दिर्वर्द्धनस्य नन्दिष्वणस्य विपाक-
धुनाकस्य पितामह, स्या० १० डा० ३ उ० । विपा० । एका-
दर्शद्वलाकविमाने, स० २१ सप्त० ।

सिरिदामगण्ड-श्रीदामगण्डकाण्ड-पुं० । श्रीदासां शोभा-
धाम्न्यनन्मालायां गण्डे गोलवृत्ताकारत्वात्, काण्डे वा स-
मूढः श्रीदामगण्डम् । श्रीदामकाण्डे वा । अथवा-गण्डो दण्ड
स्तद्वत् यन्मृदगण्ड एवाच्यते श्रीदाम्नां गण्डः श्रीदामगण्डः ।
श्रीदामसमूह, ज० ५ वक्त० । स्या० । ज्ञा० ।

सिरिदेवी-श्रीदेवी-स्त्री० । दीपेदशानां वस्तुार्थयनोक्तायां
सौधमकल्पद्वयार्थ, स्या० १० डा० ३ उ० । अस्यैः कथा 'सि-
रि' शब्दोऽस्मिन्ध्व भागे उक्ता ।

सिरिहृद्दी-देशी-पाक्षपादपात्रे, द० ना० ८ वगं ३२ गाथा ।

सिरिधम्म-श्रीधर्म-पुं० । स्थविरस्यायसुहृद्भित्तः काश्यप-
गोत्रस्य शिष्ये दशपूर्विणि स्थविरे, कल्प० २ अथि० ८
क्षु । उज्जयिन्यां मुनिसुव्रतस्वामिशिष्यसुव्रताचार्यस्य
वर्धनकर्त्तरी राजनि, ती० २० कल्प ।

सिरिधर-श्रीधर-पुं० । स्वनामक्याते नैयार्थिक, स्या० ।
सिरिपम्-श्रीपम्-पुं० । स्वनामक्याते राक्ष, ध० २० ।

श्रीप्रथममहाराजकथा चेत्यम्-

"सौधोज्ज्वलप्रभाभि-रिन्नरत्नप्रस्तुतपूषूष्याभिः ।
जितसुरसगिदकुसुता-सङ्गाऽस्त पुरी विद्यालति ॥ १ ॥
सुरलोकाध्यायिवदल-द्विर्वाकिलकालिकामल यशो यस्य
प्रबलबलशत्रुसंहति-कूलक्षयावधि सदा शौर्यम् ॥ २ ॥
न्यागस्तकुलजनवा-द्विद्धतापधिः सागरावधिबन्धुधा ।
श्रीजिनपतिपदकमल-द्वयप्रमाणवधिभोक्तः ॥ ३ ॥
शेषः पुनर्मुण्णगा, निर्वधधरधर्धितान्ययुगधरः ।
स श्रीचन्द्रनरन्द्र-त्वां नगरीं पालयामास ॥ ४ ॥
क्षितिपतिद्वयकुशलय-श्रया सदाचरखुरागर्वाणकलिना ।
शुद्धोभयपक्षाऽजिन, द्वेसी हंसीव तस्य जनी ॥ ५ ॥
तनयो तयोरभूता, परिभूताल्लिखितपक्षदोही ।
वंपष्ठः श्रीप्रसन्न-ल्लथा कनिष्ठः प्रभाचन्द्रः ॥ ६ ॥
तत्र उद्युता गम्भी-र्यसागरा कपावजितरत्नकान्तः ।
सोऽथाकृति, प्रकृत्या, लोकप्रियमुल्लस्यकरुणः ॥ ७ ॥
अक्रुञ्चि सपरिणति-निर्जङ्गमभालिनीदिमान्नीधुम् ।
शिवसुखघातकापात-भोद-वधरो जतिननाथः ॥ ८ ॥
शठनालतालवित्रं, दाक्षिण्यदिरत्यंमकगिरिसदृशः ।
संततमकार्यलज्जा-स्फुरद्विनीकमालिनीतुल्यः ॥ ९ ॥
जीवदयाकरिणि-शशभृत् माधवस्थद्वाल्तिविन्ध्याभिः ।
मुखर गजनवर्तनम्, साधुकायकथनपथपाण्यः ॥ १० ॥
जिनधर्मद्वल्लसत्प-सक्तमधमपयोधरप्रान्तम् ।
रक्तजैतुहरीधेदिशि-न्यनारकानारकामागोः ॥ ११ ॥
जिनपरिवृद्धगदितानाम्-विशेषविश्वन्याकालियामसम् ।

सद्बुद्धिबुद्धजनस्य-बनैकसरसी धरमरालः ॥२॥
विनयनयबद्धेताः, कुनवताकूलिकीधुनीतायाः ।
परहितकरणप्रवृत्तः, सुलब्धलब्धप्रवृत्तः ॥३॥
तथापरेचुरागान्, केवलकलितान् शुभमुत्पन्नभानुः ।
ते नम्युप्रभापुनः, सुनसामभनान्दिपरिकलितः ॥ १४ ॥
कृत्वा प्रदक्षिणात्रय-मानस्य गुरुं गारुड्या भक्त्या ।
उचितस्थाने स्थप-यनिपतिय देशानां चके ॥ १५ ॥
इह भवगह्वरेऽनले, भ्रमरयन् जीवः सहजमानभरम् ।
जानिकुलप्रभुतियुते, कथमापि लभनं मनुजजन्म ॥ १६ ॥
तदवाप्य भव्यलोकाः !, जिनधर्मं कुरुत सकलजु लहरम् ।
स पुनर्द्वेषा प्रेक्षतां, यतिगृहिधर्मप्रेदेन ॥ १७ ॥
तत्रापि पञ्च यमाः, प्रत्येकं पञ्च भावनाः पाठ्याः ।
हिमालीकलया-ज्ञापपरिग्रहवर्जितकराः ॥ १८ ॥
समिनिपरीयादानै-यणाभिरागं तथा मनोमुत्पादा ।
वृष्टान्तादिप्रहणे-न भाव्येप्रथमयमममलम् ॥ १९ ॥
विश्वैर्नियमविधानैः, यत्नार्थानिर्निरतैः सतिमान् ।
आलोच्य भाषणेना-पि भाषयत् स्मृतं च यमम् ॥ २० ॥
याचनमवग्रहस्या-लोच्यविग्रहविभागेषु च शृणुम् ।
सतनं समनुज्ञापित-भक्तान्नाभ्यवहन् करणम् ॥ २१ ॥
साधमिकता भाव्यन-मप्रग्रहस्या-वकैस्तथाऽस्थेयम् ॥
मर्यादाकरणीया, क्लेशेयैः भावनाः पञ्च ॥ २२ ॥
नारीपण्डकपशुम्-विनासकुडपास्तारसनाउक्ततः ।
स्त्रीरम्याङ्गनिरीक्षण-निजङ्गस्त्वेकारपरिहारम् ॥ २३ ॥
स्त्रियाऽप्यश्वन्यागान्-सरागयोपरिकपाविचर्जनतः ।
पूर्वतारस्मरणेन-ब्रह्म तदा भावयिमीमान् ॥ २४ ॥
कश्ये रसे च गन्ध, शर्णे रूपे शुभाशुभे सतम् ।
रागद्वेषत्यागो, हि भावनाः पञ्चमयमे स्युः ॥ २५ ॥
एवं व्रतानि पञ्चा-पि पञ्चभिः पञ्चभिः सुवास्य शृणुम् ।
सङ्गावनाभिरगम-प्रसुमस्तः शिवपदमनन्ताः ॥ २६ ॥
गृहमधिनो तु धर्मं, निश्चयं सत्यं सुसाधुगुरुपाश्वे ।
ज्ञात्वा तथा गृहीत्वा, व्रतानि परिपालनीयानि ॥ २७ ॥
आयतनसेवनाद्यं, शीलं परिशीलनीयमववरनम् ।
साङ्गः, समजनीयः, स्वाध्यापशुतिविमववरः ॥ २८ ॥
सह्यहारशुद्धिरनियं, भयैरव्याजभावेनैः कार्याः ।
शुभश्चर्यविहंगम-नरवः शुभपुण्यायै ॥ २९ ॥
भावं प्रवर्तनकौशल-सुप्रसन्नैर्गलितसकलपापमलैः ।
ऊर्णां वश्येऽवश्यं, नाम्ना कार्यैः कर्माच्चदिपि ॥ ३० ॥
सुखानन्दसुखलाभि-दुष्प्रीककपयः समन्ततो रंथ्याः ।
शुद्धिर्नचाधेसायै, क्रुश्यायासाकरं कार्याः ॥ ३१ ॥
निर्धेयः संसारं, दुःखान्तरं सदा विधानव्यः ।
विषयाः कुनुपाधिहित-विषया इव दूरतस्याज्याः ॥ ३२ ॥
तीक्ष्णरभा दम्भा, इव निर्द्वैतैः कर्माणि नहि सन्ध्याः ।
सकलक्रुशनिवासं, न गहवासे रतिः कार्याः ॥ ३३ ॥
धार्मं निरतोच्चारं, सुदृश्यं स्वर्गागतदुर्गातद्वारम् ।
मोहमुपविजयभेरी, न लोकहरी मना धेयम् ॥ ३४ ॥
शुद्धागमविशद्विधिः, समस्तकल्याणशुयधिः सन्ध्याः ।
दानादिकमुत्तुङ्गा, धर्मः शिष्यमर्हत् कार्यः ॥ ३५ ॥
व्याख्ये पथि प्रवृत्तै-र्विमुग्धहसितेऽप्यचिरात् भव्या ।
हेयो रागद्वेषी, भवभाषण सकलभाषणु ॥ ३६ ॥

धर्माधर्मविचार-ध्वंस्यो माध्यस्थ्यसुख्येतेभिः ।
स्वजनधनादिषु निषिद्धः, प्रतिबन्धो नो विधाभ्यः ॥३७॥
भोगापभोगागुणा, कृष्णाहिसिनिग्रहं प्रयतिनस्यम् ।
सतनं यतिधर्मधुरा-जरोत्तुर्गुरुधर्मैर्भाष्यम् ॥ ३८ ॥
एवं धर्मगोपालक-धर्मं विधाना विधाना विमलमानः ।
सुचरित्रमात्रं लभनं, भवाद्यकस्यान्तरपवर्गम् ॥ ३९ ॥
इत्याकल्पं श्रीच-न्दनरपतिभुवनभातुगुरुमूले ।
श्रीप्रभसुतादिमहितां, जगद् गृहमेधिनो धर्मम् ॥ ४० ॥
अथ नत्वा गुरुचरणौ, निजधाम जगाम वसुमतीनाथः ।
विजहार हारनिर्मल-मुण्डोद्वयः स्मरिष्यन् ॥ ४१ ॥

चतुर्भिः कलापकम्—

अपरेषु श्रीचन्द्र-क्षितीशितुः सांवर्ण्यं तन्नाश्याम् ।
सेवास्मानवरण-व्यत्ययं सुकुमारकरकमलम् ॥ ४२ ॥
मीलामिर्गार्वाचर्या, रचितसदःसद्वर्गद्विहरिचापिः ।
भक्त्या परः सहस्र-रविनिधवैः सव्यमानस्य ॥ ४३ ॥
राज्यभरभवनधरण-स्तम्भैः सद्बुद्धिर्भाविजनदम्भैः ।
शतशः सचिववर्गै-रुल्लङ्घनासज्जदस्य ॥ ४४ ॥
बह्वसमसमरसेप-ल्लम्पटमटकादिभिः परिभूतस्य ।
करकलितकनकदण्डा, विष्णुपयामास वञ्चति ॥ ४५ ॥
देव ! दिदृक्षुर्वैर-गमलान्नामा नटाप्रणी रुचः ।
सेलेपनिबद्धसन-रुकुमारनाट्यप्रवन्धाऽस्ति ॥ ४६ ॥
लघु मुञ्च्युर्गुह्यं नति, महीभुजा वञ्चिता स आनाथि ।
कृत्वा त्रिपात्रिककर-मिणाशुजिमथ नृपस्यादात् ॥ ४७ ॥

नद्याभि—

वदल्लङ्घामवनि निधीत्रय चतुर्गुण सहस्रिणि च,
क्षिणां लोणभुजां तद्वनमरं द्वि-सन्ध्यां च ।
यस्यकथा तुल्यवृद्धासिंहावधुरं जने व्रतं शिष्यं,
राजर्षिः स सनत्कुमार इह न भूपाल ! भूयाच्छिष्य ॥ ४८ ॥
अथ नाटकावलोकन-कातुकरसंविशमानसे सकलम् ।
जितनयप्रभुनजनं, नृपतिविष्णुमहेश्वरं ॥ ४९ ॥
तस्यानुबुक्तिवशतः, सचिलासामुद्रवलां तना दृष्टिम् ।
तद्विषयकृतं स कृती, नटनंतरं पातयाञ्चकं ॥ ५० ॥
बुद्ध्याऽथो वृद्धदय, हृदयंममया निराऽगुणात् साऽपि ।
भो भो पापयजना !, श्रीचन्द्रनरेश्वरप्रमुखाः ! ॥ ५१ ॥
लण्मकमकमती-भूयः शृणुत तुर्यवाक्यञ्चरितम् ।
दानं जल्पवट उच्चै-स्तद्विषयं कर्तुमर्ह ॥ ५२ ॥

तथाहि—

श्रीहस्तिनापुरपतेः, सनत्कुमारस्य नृपतिनिलकम्प ।
वदल्लङ्घमरनभुः, मास्यं सामाज्यमनुभवतः ॥ ५३ ॥
अर्पितमरुपलक्ष्मी-विभोक्तोः पञ्चास्मिन्धेः कर्तुः ।
मध्यं समं निलम्प्य, सुरपतिरिति निगदन्तं स्म सुधाऽपि ।
भो भो अमराः ! पश्यत, सनत्कुमारस्य सार्वभौमस्य ।
पूर्वाजिनशुभमिनी-ण कर्मनिर्मलसम्पन्नैः ॥ ५४ ॥
सा काऽपि रूपलक्षा, वरंयत्नोद्वयकान्तपरिकलिता ।
सुरसङ्गर्जमनामपि, या माया नैव संभवति ॥ ५५ ॥
अग्रहधताविनि सुर-पतेवैचो विजयैज्यभक्त्या ।
क्षिपं वसुधारा, द्वारमुत्तुङ्गावधानरताम् ॥ ५६ ॥
अत्रान्तरं च सर्वे-ऽपि विस्मयस्मरलक्षणा लोकाः ।
किमिदं भावेत्यवहित-चिन्ता आकर्णयामासुः ॥ ५८ ॥

मी नदत्तु विप्रकथं—एः भूयस्वाकाकोकालसत्त्वैः ।
 इतरसमीपेऽस्मान्निः । अस्तवृत्तिरि भूमिभुजः ॥ ६८ ॥
 आरणीत् समनुभूयोः । मुक्तालोकसालम्बयध्वः ।
 प्रपद्यमानोऽप्यः क्लृप्तमनसं हृदयकुण्डः ॥ ६९ ॥
 वीर्यात्केतुः तो वि—प्रकुर्वते इतरसमीप्यनौ कथितौ ।
 प्रादौविशुद्धास्थः च कक्षवर्त्तौ स नवचरः ॥ ७० ॥
 अग्रतियुक्तं रूपं नौ हृत्कुलं तद्वत्तारुण्यसाधनं ।
 मौलं विभूयन्मनोः । कक्षकुर्वन्ति पंचसौ प्रभातौ ॥
 कनकं भक्षयन्—यमस्तस्यला इमीरजावजातिः ।
 नीलात्मकंजायते, तेन कर्मात्मन्यव्याप्तम् ॥ ७१ ॥
 हृत्कुलं हृदयप्रभातम्—तपकक्षवर्त्तौ कक्षस्यविकाशम् ।
 तिलकुलं हृत्कुलं प्रभातौ, कष्टाऽऽः गलकक्षवर्त्तौ ॥ ७२ ॥
 स्वप्नप्रमराजको—कागतिरस्कारकारिणी बाह्वि ।
 वत्तः स्वतमेगमकम्—पुष्पकुलशुलाभीविशुद्धास्थः ॥ ७३ ॥
 कटोरं करवरुणं तत्, तज्जिनकालिपुल्लवध्वम् ॥
 किमपममकुण्डं सद्योऽभूवर्त्तितं गोचरो वाक्सा ॥ ७४ ॥
 ताऽप्यस्यादा लाव—वयसिरुद्रुरोः निरगैस्तो येन ।
 जानीये नाभयं, भविमामिषं नास्त्वन्मिक्रया ॥ ७५ ॥
 वर्तयन्ति स वधुः—सत्यप्रभातनि सत्यधिकं जायते ।
 न'कक्षवर्त्तौ मिश्रं, यद्वन्ति वार्धं महाहानम् ॥ ७६ ॥
 किमहागतं भवन्तान्ति त्वं वार्धं वाक्साऽप्य नौ जगत् ।
 अग्रतमे तव रूपं, विजगत्यां गीततं भूय ॥ ७७ ॥
 दुरादपि तत् भूयान्, परकिनामुक्तकौतुकसमुद्रौ ।
 कक्षौकायायुर्मिहोऽप्य—भाय वनेन्द्रमहाकुलं ॥ ७८ ॥
 व्यावर्धमानतुल्यं, तव रूपं श्रुत्यै यथा लोक ।
 नरवरः । तनोऽपि-सांशेय-यमेन्द्रालोकयंतऽस्माभिः ॥ ७९ ॥
 भुवंति (यवयनं, सिमन्तिचक्षुरितरात्रा नृपः प्रोक्तं ।
 कान्तिरयं किल कथितौ, पतितोऽप्यत्र कुलावयं ॥ ८० ॥
 कक्षमनसो भूयान्, भो भो विस्मयतः किलमिहाम् ।
 मग्नकक्षाय एतां—स्माभिनिर्येत्यं यावत् ॥ ८१ ॥
 रजिन्निविन्नाकारये, विभूयन्ते भूरिभूयलगावत ।
 रूपं मम पर्यन्ते, सरन्तमिव काञ्चनं भूय ॥ ८२ ॥
 तत्तु स्नातविलिप्तो—लेहानिपपद्यभूयान् ॥ ८३ ॥
 अथास्मास सदैः—सदैवं गगने गगनमसिञ्चत ॥ ८४ ॥
 समनुभूतौ भूयो—ऽपि भूयकं द्विजौ प्रपश्यन्तौ ।
 दृश्यप्रवर्धकविष, विष्कम्भौ कान्तिं तौ जानौ ॥ ८५ ॥
 ईकमत्तंति सदैऽपि, सऽथाः साकुनं परस्परवृत्तिमासातु ।
 अनलेहतेऽपि पूरमपि दृष्टं द्विजौ युवां विजौ ।
 समलेहतेऽपि समपि, दृश्यं द्विजौ साव्यादौ ॥ ८७ ॥
 इति चक्षुता पृथौ—भूयैवौ तौ जलपतुभूय ।
 अयुना तावद्वेदं, संकान्ता व्याधयः सतः ॥ ८८ ॥
 तद्व्याजिनश्यदनुला—कृपलावयवयवर्धकान्तिशुशुः ।
 स्यं वत्सं इत्याद्यं, प्रतिपद्यौ शोकसंभारम् ॥ ८९ ॥
 कथमनाह्वयान्, इत्येवं प्रक्षिप्तौ भरतजिह्वान् ।
 तौ शिष्यंथारान्नसत-वैष्येसुरारज्जुचाम्नी ॥ ९० ॥
 प्रकटिनिजसक्यौ, गीतंशौ प्रतिगता यथास्त्वानम् ।
 वैषययोगात्तमाति—अधरार्थोऽप्यन्यथैव ॥ ९१ ॥
 सितसज्जुयानिचक्षुः—कमलं दृश्यं कक्षकाशं कियते ।
 तद्वत् दृश्यकक्षं विष रंगिषुत्येन सत्तमम् ॥ ९२ ॥

यन विमलहिममनयो, हिममहिर्न चिन्तायस्ति नहिः जीवतः ।
 तयोर्वनमिच्छाममिच्छः, ऊर्ताः दूषास्मिन्मा नृपति ॥ ४८ ॥
 कल्पलसते यनः जलः, कृत्वाकल्पनो वसति तद्वपुष्मः ।
 मातुः विमलप्रीतिं चातुःलोभे निमेषात् इव कायमसुः ॥ ४९ ॥
 आशुः श्लोऽथ विमलशनिः, पनस्य शस्त्रिकस्यः तद्विजयमिच्छः ।
 पुष्टाम्बुविमलश्चकल-मितं नृपतिं श्वेतनि विभाव्य ॥ ५० ॥
 प्राप्ये साक्षाजयमिदं, विहाय लोकां ब्रह्म निरीक्षध्वम् ।
 प्राप्येवं जिनदीर्क्षा, तारतरीयं भगवाम्भोजी ॥ ५१ ॥
 सोऽर्थाभिप्रेक्ष्य द्रुमश्लो-रतीयेवं चिकुरनिमेषात्तद्विषम् ।
 पश्यतं पश्यत पुरतः, समुल्लसन्मूलयस्येव ॥ ५२ ॥
 पुरताऽथलोकावधेयं, मीरिणोऽनन्तदीर्घाद्विहारयिः ।
 आभरणेषुसमूहोऽयं, निमिष्यमिच्छामिनुऽन्यायि ॥ ५३ ॥
 निधनान् नाभ्युपगच्छ, कल्पयितुः पुरेऽमुं नृपं नृपम् ।
 जतरसमोरलक्ष्यो-प्रकल्पितं खगकुलविभाषम् ॥ ५४ ॥
 हा नाथ! नाथ! किं वय-मेकदशेऽप्यखरुणास्त्वयस्त्वयताः ।
 एवं विलपयन्ति जनाः, हनसर्वस्वा इत्यलध्वम् ॥ ५५ ॥
 इति तेन भरणं नृपः, निष्कामप्राप्त्यै चिकुरकस्तपःपुङ्गविः ।
 भीमचन्द्रवृत्तोऽपि यथा, तैत्तिकालं जानतेरायः ॥ ५६ ॥
 स्मृतपूर्वमेवधृतशु-जलसमयः पञ्चमुपहृतलोचः ।
 सुरदत्तसाधुविषो-यिनियतिं राजमन्त्रिनः ॥ ५७ ॥
 नटविदलसितमिषांभोजं, निनोषां चाप्यः । मा स्म नस्त्याक्तेः ।
 एवं ददम्यपि ज्ञानं, विद्वान् स श्रुत्यर्थेऽर्थार्थानमम् ॥ ५८ ॥
 अथ पितृविद्योगविकल-चित्तमनिच्छन्ममशुपूलाक्षम् ।
 भीमभूमकुचे राज्यं, कौमारं च प्रभावध्वम् ॥ ५९ ॥
 चित्तवशं विनयनञ्च, सामन्तैः सन्विचयवैधेयैश्चक्रुः ।
 अन्तःकोशोऽहम्बुद्धि-जगत्प्रभुर्गच्छेत् वचनैः ॥ ६० ॥
 मा नृव ! कृपाः स्वरूपं, शोकमशोकं चो हसो मयाभयः ।
 वलमहिलेव विमुक्ता, यन समप्राऽपि राज्यधीः ॥ ६१ ॥
 का नाम प्रारभत, पुनरुक्तमेवविधे भ्रमलुपयम् ॥ ६२ ॥
 प्रायां वैराग्यमयः, क्षुब्धमेकं मतिमनययत् यत् ॥ ६३ ॥
 शोभास्यत् एव ये का-लधर्मानुयुगानां अकृतकुलकृतः ।
 यैरुच्यतमतिधर्मं, ते भुवने पञ्चायः पुरुषाः ॥ ६४ ॥
 निशमयति कां न समये ? कः सर्वं नक्षते क्षणीवनाशि ? ।
 प्रान्तसमयभाविमयि ? शरीरिणी को भवियति ? ॥ ६५ ॥
 का वा हृदि नहि धने, कुपुण्डरी सदा सुखनिवेशम् ? ।
 कस्य नशो विपयलभ-ममममसदममममसुलीयम् ॥ ६६ ॥
 किन्तु बलविनमभावा-रुद्रपुष्टानं भूशं गतोऽन्त्याहाः ।
 विपुलशुद्धा अपि पुरुषा, आचर्येणो बिलोकयन्ते ॥ ६७ ॥
 द्रवन् पुनस्तस्मिन्निमेष-निमेषेऽपि व्यथितं महामनितम् ।
 यदममसोऽहसिकांता-मपि वनः क्षुब्धं वमकुरुते ॥ ६८ ॥
 एषोऽपि देव ! परमो-पकारिभावेन नाटकविधाति ।
 सज्जमसुरिषिषो, विशेषचार्यैर्न युक्तः ॥ ६९ ॥
 एवं निशुश्य राजा, गङ्गाचार्यं प्रपूज्य विलसजः ।
 किञ्चिदप्यज्ञानशोको, नीलितनाजसलसलवाहः ॥ ७० ॥
 निहन्तद्वारधकलान्, नव्याविहागान् विधापयन् बहुशः ।
 गुरुतीरं च कुर्वन्, साधर्म्यं तल्लोकान्तरद्वयम् ॥ ७१ ॥
 साधुजनैः स्वयमेवं, स्त्रियस्य जिनशालनेऽनारीसनस्यम् ।
 सुभाषयतीत्यथ-वयमप्येतेनोऽनारिनामः ॥ ७२ ॥
 अथ सत्पतेन समीपेन-सन्निधीषु भीमपते वपं कृपया ।

अरिदमननृपः श्रीप्रम-द्वय कलभो महागजनेव ।
परिभूतः पञ्चाक्षुल-मन्त्रमालाः पलायिषु ॥ १३० ॥
अथ नस्य श्रियमात्रं तं, रथकटया श्रियहासिलं कप्रमुक्ताम् ।
अपुहं श्रीप्रमराज-स्तस्य श्रीविक्रमा यस्य ॥ १३१ ॥
आपुहं इवाभ्युपग, निवृत्त-रत्नामाराधनार्थम् ।
कृतसकललोकांशेषां, निजगणरामजगाम ततः ॥ १३२ ॥
तत्र श्रियमसारां, राज्यार्थयमनुभवकसौ नृपतिः ।
भूयांसमवेहार्थं, स्व-सुरपतिवर्द्धनचक्राम ॥ १३३ ॥
तत्र प्रभासगुर्धः, समयसुता अयस्या सुमुनिसहिताः ।
वन्धुपरिवारयुक्त-स्नातान् नृपतिं नृपतिः ॥ १३४ ॥
सम्यक् विनम्य मुनिपतिं-मिलानलार्हिलक्ष्मस्तनका नृपतिः ।
निषसात् यथास्थानक-मथ मुहूर्तनि देशनां विधेयं ॥ १३५ ॥

यत्नः—

ने धन्याः सत्पुरुषा, येषां स्नेहो ह्यभिप्रेतमुत्तमः ।
दुष्टि गच्छन्नुद्दिन-सुखमिव पुत्रपु संवर्गनि ॥ ११० ॥
तस्माद्विनाऽपराधा-द्व्याप्युत्तम मयाऽऽग एतत् ।
कान्तं, नल्लभम्—भवाययहं स्नेहकर्मदे ॥ १११ ॥
भुव्येत्यरिदमननृप-स्ते वृत्तिं प्रतिहस्यति जज्जल ।
आ मां स्वया निजप्रभु-रैवं शक्यो मदीयगिरा ॥ ११२ ॥

यथा—

तत्र पार्थिव ! धर्माय, सविस्तरगच्छकुलकृत्यस्य ।
दृष्ट्याः परिपश्यन्त्या, कृतमन्याऽनर्थकैरिया ॥ ११३ ॥
अथ वाञ्छस्येतानमपि तद् वृत्तिं सुख धर्मकर्मदम् ।
एकत्र कथं संभव-नि क्वति भीमन्तसंघटनम् ॥ ११४ ॥
अथ लोकजुनामा-त्रमेव आरभ्यत स्वया धर्मः ।
तद् भव निश्चिन्तमना, न हर्षि तत्र दशमहमनुना ॥ ११५ ॥
पूर्वमण्यप्रकटन-मवलीशानां परं जिगीषुणाम् ।
दृष्टमिव गारुडं, गाढमसामर्थ्यमथवाऽपि ॥ ११६ ॥
भुव्यति वृत्तमुक्ताः, श्रीप्रमराजः प्रदीप्तलोपांशः ।
किंकरगणान् सहसा, नृपमेरी नाशयामास ॥ ११७ ॥

तच्छुद्धाकर्णकनि-ति मिलितचतुर्गुह्यैरपरिकलितः ।
शुद्धं प्रति प्रतस्थे, प्रदेशसीमाभ्यगान् क्रमशः ॥ ११८ ॥
अरिदमननृपाऽप्यस्या-स्तु संमुखं समजनिष्ट रणरतिकः ।
अलसा न युधे शूरा, विप्रा इव भोजनार्थे ॥ ११९ ॥
अथ सैन्योद्देश्येणपि, सुभटानां तत्र विप्रशस्त्रधनुनाम् ।
सफोटोऽजनि गगनं, सांघयुनामिव पयोदानाम् ॥ १२० ॥
अन्यद्व्युत्तमभटपार्थै-रथ मालवधुभुजः सुभटसंघैः ।
परबलमभयानाः कृत-मुद्यानमिव द्विपैः ॥ १२१ ॥

अथ रथमप्याकटो, भग्नं संधीरयन्नर्त्ताकं स्वम् ।
उद्विग्ननारिदमनः, समग्रास्फालयन्क्षोभम् ॥ १२२ ॥
युगपद्विजुगुप्तिविश-न्त्येवैवैः सोऽप्यलक्ष रिपुसैन्यम् ।
तत्पर्यन्तमिव जलधः, प्रसङ्गलामलिलपूरः ॥ १२३ ॥
क्षणमात्रादरिदमनः, परसैन्यमदैव्यभुजबलाऽभासीम् ।
कुटकोटि लकुट इव, प्रभञ्जो वृत्तलक्षमिव ॥ १२४ ॥
निजसैनिकभेजेन, कुडः श्रीप्रमनृपा विषकबलम् ।
उत्तस्थ सहस्रं, कीनाशस्यानुजन्मिव ॥ १२५ ॥
दैव मनागपि लेहं, मालवपातिरापन्त परान्तिकैः ।
मुजगैरिव विनयायाः, मूर्तुहैरिगैरिव वयाः ॥ १२६ ॥
विद्रुतसैन्यं पुरतः, स्थितमरिदमनं नृप रणायाय ।
आह्लास्त मालवशः, बलाभुजमिव भूरिबलः ॥ १२७ ॥

तद्वत् विचित्रैः शस्त्रै-रस्त्रैरपि नो नृपावपुष्पेताम् ।
वन्द्येभ्यश्चिद दशभै-रन्याम्यवधामिलापमती ॥ १२८ ॥
युज्ज्वा चिरमरिदमनः, युक्तकिर्मात्माविषयकः ।
गतवीर्यं गतशक्तं, युज्ज्वा निर्दिपमिव मरुद्वः ॥ १२९ ॥

अरिदमननृपः श्रीप्रम-द्वय कलभो महागजनेव ।
परिभूतः पञ्चाक्षुल-मन्त्रमालाः पलायिषु ॥ १३० ॥
अथ नस्य श्रियमात्रं तं, रथकटया श्रियहासिलं कप्रमुक्ताम् ।
अपुहं श्रीप्रमराज-स्तस्य श्रीविक्रमा यस्य ॥ १३१ ॥
आपुहं इवाभ्युपग, निवृत्त-रत्नामाराधनार्थम् ।
कृतसकललोकांशेषां, निजगणरामजगाम ततः ॥ १३२ ॥
तत्र श्रियमसारां, राज्यार्थयमनुभवकसौ नृपतिः ।
भूयांसमवेहार्थं, स्व-सुरपतिवर्द्धनचक्राम ॥ १३३ ॥
तत्र प्रभासगुर्धः, समयसुता अयस्या सुमुनिसहिताः ।
वन्धुपरिवारयुक्त-स्नातान् नृपतिं नृपतिः ॥ १३४ ॥
सम्यक् विनम्य मुनिपतिं-मिलानलार्हिलक्ष्मस्तनका नृपतिः ।
निषसात् यथास्थानक-मथ मुहूर्तनि देशनां विधेयं ॥ १३५ ॥
इह हि भवसम्पदं सेसरन् युक्ति-
कथमापि मनुजैवं प्राप्नुयान् कोऽपि जीवः ।
तदपि कथमपीह प्राप्य सज्जमकर्म-
कृतमनुबलमायुर्दीपकालाभ्यत ॥ १३६ ॥
इदमपि समवाप्य पादमिध्याव्यनु-
स्फुटविशदविधेकः पापतापार्तिनः ।
पुनरपि च भवेऽत्राऽनन्तशोऽनन्तदुःख-
व्यतिकरविधुरा यं सेज्जमी वस्त्रभीति ॥ १३७ ॥
इति भवजगती मज्जनेमज्जनात्,
प्रविद्धादि वैवाप्य भूयःोऽपि नृपम् ।
दृढगुणगल्लब्धं जैनदीक्षां तदीय-
द्वयत भावकलाः । कलशविच्छेददत्ताम् ॥ १३८ ॥

किञ्च—

आयुक्तभटकोटी-रथहरिकरिभक्तबलमसमुज्जः ।
धैर्यमन्त रिपवः, पर-शना जगति ते पुरुषाः ॥ १३९ ॥
येन पुनः स्वाभाऽसा-वनरपकुपिकरपक्षयनाकलिनः ।
जयिते तन विजिते, निजराजिदे परमशूराऽन्ती ॥ १४० ॥

तथा चापैम्—

जो सहस्रं सहस्रमाणं, संगमं युज्जप जिणं ।
पयो जिणज्ज अणाय, एस स परमो अज्जा ॥ १४१ ॥
एयो जिण जिया पंथ, एव जिण जिया दस ।
दसहाउ जिणिभाणं, सज्जसज्ज जिणज्ज तो ॥ १४२ ॥
इत्याकरयं श्रीप्रम, आनम्य युक्तुवाच वः पार्थिवैः ।
प्रमज्यामादास्ये, राज्यं न्यस्य प्रभाचन्द्रं ॥ १४३ ॥
देवाउपयि ॥, माऽस्य, व्यथाः प्रमादमिति स्मृतिरा गदिते ।
राजा च सपरिवारो, निजयाम जगाम सुदिनमनाः ॥ १४४ ॥
अथ सकलगजलोका-प्रत्यक्षं क्षान्तं प्रभाचन्द्रम् ।
संस्थाय राज्यमार्, प्रदाविति नरपतिः शिष्टाम् ॥ १४५ ॥
वसान्तरज्जरादन्-सदा जयराजं यतस्तेनाम् ।
विजिता अप्याजिता, खलु, बलधनः शत्रवो बाह्याः ॥ १४६ ॥
परिवालेयः प्रजास्ये, मालिक इव सुममः प्रयत्नेन ।
सर्वेभ्याप्योचित्यं, हृदयं दत्त्वा जितनृपिव ॥ १४७ ॥
इतरेणगणिताने न वस्य ! धर्मायकामपुरुषार्थम् ।
प्रतिबलानविशेषाः, सुसाधुरिव साधयः सततम् ॥ १४८ ॥
सिचयमिवावतलनृपिण-मुष्मन्निजवाप नयन् पारिवीर्यम् ।
दुदमांमिन्द्रियवर्गं दमयन्गुणादिमवहामिव ॥ १४९ ॥
परिचयेयः कुसलं, द्विजलाय धान्योत्तममिवैवैः ॥

सेवेया आग्रजन्, वने यथा चानकमसूहः ॥ १५० ॥
 बन्धा बन्धुरमकया, बन्धुमिव आदत्ताकमज्जयाः ।
 रत्नमेयन वसुधा, सुधा यथा भोगिनां भर्ता ॥ १५१ ॥
 आधारेण्यमसि सुधा, नाधारेण्यव समस्ति कश्चिदपि ।
 आमानमारमैव हि, तत्सततं धारयेत्सह ॥ १५२ ॥
 इयुक्ताया सुणीकी—भूते श्रीभक्तं प्रभावम् ।
 एवमिति प्रातर्परे, सर्वे भक्त्या नमस्त्वयि ॥ १५३ ॥
 अथ सुहृन्नातिविलोता, रत्नालंकारभूषितशरीरः ।
 सत्प्राणु कलिव्यधरा, वृक्षधिया महादानम् ॥ १५४ ॥
 कृतसकलसंबन्धुः, आनुविधापितसकलनरवन्ध्याम् ।
 शिथिलकामध्यासामा—स पुण्यं यच्छराज इव ॥ १५५ ॥
 क्षतुर्हृत्समुत्प्रेक्षे न बन्धुभूयन पितृनज्जेण ।
 अनुगम्यमान उक्ते—मार्गाथः कृतजिज्यासराजः ॥ १५६ ॥
 पुनरुपपन्नं मध्ये—न निर्ययी नरपतिमहाभूया ।
 गुरुपदपाविनमुधा—वमाप्य शिथिलकान उन्तारीतु ॥ १५७ ॥
 अथ भूषणसंपारं विष्णुं विष्णुमरापतिर्निर्मिति ।
 उन्तारयत्क्षत्रं भुज—वृक्षदादिव वसुमतीमरम् ॥ १५८ ॥
 सिद्धांतगद्गदविधिना, मुक्ताऽथ श्रीममः परिष्ठाप्य ।
 परमां मुदं वदन्ता, भारत्या समनुशिष्ट इति ॥ १५९ ॥
 कमठद्वयश्रीनमिव, प्राप्य दुरापां जिनाधिपतिदीक्षात् ।
 शयनासनादिसेवा, सकलाऽपि हि यतनया कार्या ॥ १६० ॥

यतः—

यतना सुधमैजनी, यतना धर्मस्य पालनी नियम् ।
 तद्वृद्धिकरी यतना, सर्वत्र सुखावहा यतना ॥ १६१ ॥
 एकामिव हि यतनां, संसेष्य शीलानकर्ममलपटलाः ।
 प्राप्नुवन्तः सत्त्वाः, शिवमलयमयस्यै स्थानम् ॥ १६२ ॥
 एवं शिलां दद्या, प्रभासयुवां विजहूरव्यत्र ।
 शार्दिकवारिणा इव, निष्ठमयेकत्र न हि सुनयः ॥ १६३ ॥
 शार्दिकवारिणिरपि, प्रतिमस्यविश्वपद्ममलपरिष्णामः ।
 स्युपनिषय कलभः, सततं विजहार सह मुक्ता ॥ १६४ ॥
 जिनपतिवृद्धमहितागम—सुधार्थसुधां पश्यमस्यै इव ।
 पञ्चमहाप्रतभारं, दधन्वनीभारमिव शेषः ॥ १६५ ॥
 पञ्च निशाताः समिती—ईस्तशरानिव धनुशो विभान् ।
 निष्ठाः शुद्धीः शक्तीः—निरपतिरिव धारयन् शुद्धाः ॥ १६६ ॥
 मार्गातुसारिणीमिह, कुर्वन् सकलां क्रियां सुप्राप्य इव ।
 अर्द्धां प्रवरां धर्मं, तत्पन्नं मकरन्द इव भुङ्क्ते ॥ १६७ ॥
 प्रभापनीयमायनं संयुतो भद्रधारण इत्येवैः ।
 साधक इव विधासु, प्रमारमुक्तः किरासु सदा ॥ १६८ ॥
 आश्रित्यमाणः शक्ता—नुष्ठाने योग्यमन् इव शेषः ।
 हृष्यन् सुखाख्यसङ्गे, सरउत्सङ्गे मराल इव ॥ १६९ ॥
 आराधयन् मुदजनं, परमात्मानं यथा परमयोगी ।
 सुचिरं निरतीक्ष्णः, चरन् परिपालयामास ॥ १७० ॥
 अथ वर्गत्रयपालन—परायणस्य प्रमेन्दुराजस्य ।
 ननयाबुभुक्षभूतां, हरिण्यः पश्येच्छब्दः ॥ १७१ ॥
 तो सकलकलापूर्वी, पूर्णम् इव समस्तजनसुखदो ।
 अग्रविधं भुजङ्गदी—देवाने तस्य भूषण्य ॥ १७२ ॥
 अग्रैर्युवनिजानं—रत्नविहारोष्णकलमहाधारी ।
 मननिपाततंस इव, प्रतिदिनमखीयत ततोऽसी ॥ १७३ ॥

आहूता वरवैद्याः, क्रिया विधिमात्रैः समारब्धाः ।
 न च जह कऽपि मुणो, र्वाचान्यतन इति नरम् ॥ १७४ ॥
 द्वयौषधैः कमलि—ज्यैष्ठ्यं पुत्रं निवेद्य राज्यभरे ।
 कीमरं च क्रियते, अग्र्यां धर्मैश्चामिनीम् ॥ १७५ ॥
 आश्रितं च सहसा, संज्ञानप्रवलयशरीरेण ।
 अग्रि वैद्यैः क्रियमाणं—पचार आश्रम्यति पथः ॥ १७६ ॥
 अथ तनयमरुणमाक—एषं मुनिरस्ताकशोकेनतः ।
 दम्भोलिनिहृत्पिठिरिव, मूर्च्छाविषयः पपान भुवि ॥ १७७ ॥
 पचनाद्युपचारशया—द्वेषाय चेतन्यमिति क्षुधा व्यलपन् ।
 हा पुत्र ! कास्ति गतः ? प्रतिवचने किं न मम दत्तं ॥ १७८ ॥
 उदियाय पूर्णचन्द्रा, हा प्रत्यन मङ्गु साहकयन ।
 अहह फलेप्रदिरभवत्, तदवदम्बुधरन महाकरिणा ॥ १७९ ॥
 यतः प्राप यथाविधि—पारं तदाश्रयकरिणा हृदाऽमङ्गि !
 हृष्टो निर्गतिशिला, हा हा हाऽहितत हृत्विधिना ॥ १८० ॥
 उदनमदम्बोधाहा, नयस्वताऽक्षिप्यत क्षुण्णनादां ।
 राज्यं चित्तंऽजनि हृदा, ननयः समहारि वैवन ॥ १८१ ॥
 एवं प्रलभ्य सविधे—व्येषाद्य कथमपि क्षुण्णोऽपरातु स्तन्य ।
 मृतकृत्यमरुणशोकं, कालमेव मनसि दधयी ॥ १८२ ॥
 य दृष्टेसात् सुमेरं, पृथिवीं वा क्षत्रसात् क्षमाः कर्तुम् ।
 तेऽपि स्वमन्यमवतु, नालं किं ह्यत पुनरितरं ॥ १८३ ॥
 पांयुपपावसुतः, पांवीवीयवशागिरमकादुतकृतः ।
 सुरपतिरपि सुरलोका—व्ययवतं पदं कलामिव श्रोः ॥ १८४ ॥
 पठि पुत्रसहस्रान्, सगरश्चकथयि न रक्षितुमधीशः ।
 ज्वलनप्रदायमादिव, ततोऽपि किं त्वं बलिहृतः ? ॥ १८५ ॥
 कृत्वा पातकमपि यात्र, पुण्येदुपपन्नतामपि हि तथापि ।
 रङ्ग इव यमेन भवी, गनशरणा नीयतं कृष्ण ॥ १८६ ॥
 नीतस्ततश्च नरक, सहजं क्षुत्वेरतः परमधाराः ।
 जम्भान्तरातुधावी—नि देहिनामह कर्मणि ॥ १८७ ॥
 जननी मे जनको मे, आता मे सुतकलत्रवर्गो मे ।
 मिषयैव बुद्धिरवा, न ददमपि वस्तुनः स्वीयम् ॥ १८८ ॥
 पुत्रादीनामेषां, मिषस्थानात्समंयुषां स्थान ।
 एकत्र निवासाः क्षुत्, विहगानामिव तरो सायम् ॥ १८९ ॥
 गच्छन्ति ततोऽपि पुनः, पृथक् पृथक् स्थानकेषु देहभूतः ।
 एकत्र निशि सुषुप्ता, निशावलाने यथा पाण्याः ॥ १९० ॥
 अरघ्यहृष्टदीन्याया—व्येहिरैवाहिरां (गी) क्रियां स्तनतम् ।
 इह कुर्वतां तनुभूतां, को हन्त स्वः पुरः को वा ॥ १९१ ॥
 एवं यावत् संघे—गसेगतश्चित्तयत्यवनिमाधः ।
 तावत् तत्रोद्यानं, कुमारनन्दी गुरुः प्राप ॥ १९२ ॥
 शुशोगमेन बान्धा, गन्ता तत्र प्रणश्य मुनिनाथम् ।
 उचितस्थाने निवसा—न देशनामथ मुदविद्वेष ॥ १९३ ॥
 दिग्भयः स्वर्गोऽपि, स्वतोऽप्यनन्धाराद्विपाक्षितः ।
 यमवन्त्यमन्त्रस्थेः, कष्ट जीवन्ति तनुभाजः ॥ १९४ ॥
 जीवातुमिरगद्गले—रात्र्युत्प्रेत समभ्रमन् ।
 मृदुजयाभिर्मवेर—मन्त्रैर्नाह रवततं क्षुयोः ॥ १९५ ॥
 अहह क्षलमायमधनं, महाधनं मन्त्रमेधलं प्राबभू ।
 कलपयति सततमशरण—मन्त्रशेषेणैव समवर्त्तते ॥ १९६ ॥
 तापापहृष्टजराभर—पद्ममन्त्रमण्यधमममृतसमम् ।
 मुक्ता तत्र भुवनं, कावदां पान्यच्छुद्धामभिन ॥ १९७ ॥
 इत्याकथं नरेशा, विषकथं यतिपतिपक्षी जगद्वि ।

सिरिबन्दी-श्रीवर्षी-ली० । लोकप्रतीतिविधिशेष, आचा०
२ भू० १ चू० १ झ० ८ उ० । प्रभा० ।

सिरिवद्धमाथ-श्रीवर्द्धमान-पुं० । वीरजने, स्या० । श्रीवर्द्ध-
मानमात विधेयवत्तमपि विशेषलक्षणवया वयावयायते-
धिया-चतुर्लक्षणविशेषवत्तुल्यनुभवानमकभावाहस्यलक्षणया
वर्द्धमाने-वर्द्धिष्ठु नव्यतिसुधानां परिमितनयेव सिद्धान्ते
प्रतिष्ठत्याक्यं वर्द्धमाननोपपत्तिः १, इति चेत् न । यथा नि-
श्चिध्वर्द्धः अगच्छतां श्रीमर्द्धसमष्टात्तरसङ्ख्यन्तव्यवहारल-
क्षणसंज्ञाया उपलक्षणवैवाचनरक्षणलक्षणानां सरवारीनामा-
नम्यमुक्तम्, एवमनित्ययानामभिहितपरिगणनायोगोऽप्यपरि-
मितत्वमविकल्पम् । ततो नातिशयार्थिना बन्धुमानत्वं बोधा-
अत्र इति । स्या० ।

सिरिवपुहृद्धुरि-श्रीवपुहृद्धुरि-पुं० । विक्रम ८२६ वरसरेषु
मधुरायां वीरविभक्त्यापकं स्त्री, ती० ८ कल्प ।

सिरिवर-श्रीवर-पुं० । अयोध्यानगरस्य स्वनामक्यात् राज-
नि, अष्ट० २४ अष्ट । शोभाप्रधानं, कल्प० १ अष्टि० ३ क्षु ।

सिरिवसह-श्रीवृषभ-पुं० । स्वनामक्यात् आदिनीधिकरे, प्र-
थ० १४८ द्वार ।

सिरिवारिमेष-श्रीवारिमेष-पुं० । परवर्ते वषे जाते चतुर्वि-
शतिजननाथे, प्रथ० ७ द्वार ।

सिरिविजय-श्रीविजय-पुं० । श्रीरामविजयपरिघटनशिष्ये क-
ल्पपुत्राधिकारवृत्तिकरणायकं स्त्री, कल्प० ३ अष्टि० ६ क्षु ।

सिरिवीर-श्रीवीर-पुं० । वीरजने, "सिरिवीरजने वीरिण, क-
र्मविवागं सामान्यं बुद्धिः ।" कर्म० १ कर्म० ।

सिरिवीरधवल-श्रीवीरधवल-पुं० । गुर्जरधरिवीराजे पोरवा-
रकुलमण्डनं, ती० ४ कल्प ।

सिरिस-श्रीरीष-पुं० । वृत्तविशेषे, स्या० १० ठा० ३ उ० ।

सिरिसंभूया-श्रीसंभूता-ली० । चतुर्णां रात्रिपत्नी, चं० प्र० १
पाठे १ कल्प० १ जं० ।

सिरिसमुदाय-श्रीसमुदाय-पुं० । शोभासमूह, कल्प० १ अष्टि०
३ क्षु ।

सिरिसही-श्रीसही-ली० । अतिविजयसेनस्य सम्प्रकाशतास-
राजस्य भाग्ययाम्, श्रीकान्तस्यव्यवहारिणो भाग्यां
च । कल्प० १ अष्टि० १ क्षु ।

सिरिसिद्धतमहोदधि-श्रीसिद्धान्तमहोदधि-पुं० । शोभनागम-
हृत्समुद्र, जा० १ मति० ।

सिरिसिवय-श्रीसिवय-पुं० । अस्यामचसर्पिण्यां जाते परय-
तवृक्षजने, प्रथ० ७ द्वार ।

सिरिसिहर-श्रीसिहर-पुं० । स्वनामक्यात् कुम्भपुरनगरराजे,
कर्म० १ सव ।

सिरिसोम-श्रीसोम-पुं० । अनुपपत्ते कपोतमवविश्वमति-
छापयतलेजःपालस्य तत्पूर्ववशात् नृतिनिवेशनिदेशकति
आपकं, ती० ७ कल्प । भरत वषे भविष्यति स्वनामक्या-
त् सप्तमं कुलकरे, ती० २० कल्प ।

सिरिहर-श्रीहर-पि० । शोभावति, जा० १ भू० ६ अ० । भार-
तानीते सप्तमं जिनेश्वरे, प्रथ० ७ द्वार । पार्श्वनाथस्य वृद्धे म-
नुष्ये, कल्प० १ अष्टि० १ क्षु । द्वीपसमुद्रविशेषाधिपति,
ती० । स्या० ।

श्रीमृदु-न० । रक्षादिस्थाने, नि० चू० १ उ० । आ० क० १

सिरिहरय-श्रीमृदु-न० । भारद्वाजारे, वय० ६ उ० ।

सिरिहरिय-श्रीमृदिक-पुं० । श्रिया गृहे भारद्वाजारे तद्विद्यते
यस्य स श्रीमृदिकः । भारद्वाजारिके, कर्म० १ कर्म० ।

सिरिहरिसपुर-श्रीमृदुपुर-न० । स्वनामक्यात् नगरे, यत्र
हर्षपुरीयगच्छः समञ्जसं "इनादिकुसुमावबित्त-कलितः
श्राम्मुनीन्द्रकलपुनैः । कल्पद्रुम इव गच्छः, श्रीहर्षपुरीयना-
मास्ति ॥ १ ॥" अनु० ।

सिरिहल-श्रीफल-न० । विद्वे, पाठ० ना० १४८ गद्या ।

सिरी-श्री-ली० । अनन्यसाधारणतपस्तत्ताविभूती, विपा०
२ भू० १ अ० । लक्षयाम्, दशा० १० अ० । स्या० । " श्रीमन्-
लात् प्रभवति प्रागदभ्यासप्रवर्द्धते । दास्यानु कुर्वन् मूलं,
संयमारप्रतिनिष्ठनि ॥१॥" अ० १ अष्टि० । "कमला सिरी य
लच्छी" पाठ० ना० ६६ गद्या । स० । पञ्चा० । आच० ।
विभवे, सप्तमी, पाठ० ना० । शोभायाम्, रा० । अष्ट० ।
जं० । दृढकान्ती, आ० म० १ अ० । अम्बुदीपे मन्दरस्य
पश्चिम पञ्चदशविष्टावृद्धतायाम्, स्या० ३ ठा० ४ उ० ।
अनु० । उत्तरदक्षकपर्वतवास्तव्यायां दिक्मारीमन्दारिका-
याम्, स्या० ३ ठा० ३ उ० । आ० म० । आ० क० । जं० ।
पोलासपुरनगरराजस्य विजयस्य भाग्यायामतिमुक्तकुम्भ-
रमातरि, स्या० १० ठा० ३ उ० । अंश० । कुन्नुजिनमा-
तदि, ती० ८ कल्प ।

सिरीस-श्रीरीष-पुं० । वृत्तविशेषे, रा० । जं० ।

सिरीकह-श्रीरीकह-न० । कथा, पाठ० ना० १०६ गद्या ।

सिरीवत्पी-श्रीरीवत्ति-ली० । शिरसि बजस्य, चर्मकोपस्य
संस्कृतनैलापूरलक्षणे वैद्यकर्मणि, जा० १ भू० १३ अ० ।
विपा० ।

शिरोविशुद्ध-श्रीरोविशुद्ध-न० । यदा स्वरः शिरःप्रातः सन्
सातुर्नासिकां भवति ततः शिरोविशुद्धम् । करणविशुद्धे
गय, रा० ।

शिरोवेदना-श्रीरोवेदना-ली० । शिरःपीडायाम्, जी० ३
मति० ४ अष्टि० ।

शिरोवेह-श्रीरोवेह-पुं० । नाडीवेधेन हृदयरोगात्, जा० १
भू० १३ अ० ।

सिरोहमजा-श्रीरोहमजा-ली० । स्वनामक्यात्तथां तर्गायाम्,
ती० ४८ कल्प ।

सिरोह—सिरोहम्—औ० श्रीवायम्, पा० १०० १०० मन्था ।

सिलिको—वेदी—उच्छेद, १० ना० ८ शर्ष ३० माथा ।

सिलिच—सुदृष—वि० । कर्मवेधे, आ० म० १ ५० ।

सिलिपवाल—शिलाप्रवाल—न० । शिलाकं प्रवालं शिवा तु-
ल्यं वा प्रवालं श्रीप्रवालम् । वर्णीविशेषेति विदुमः, सूत्र० २ भु०
१ अ० । औ० । शिलाप्रवालानि—विदुमाणि । अन्ये त्वाहुः शि-
ल्य राजपुद्गादिकयाः प्रवालं—विदुमम् । दृष्ट० ६ अ० । अ० ।
रा० । औ० । तं० ।

सिल्ला—शिला—औ० । राजनेह, गन्धपेशिलायाम्, आ० १
भु० १ अ० । चट्टनगण्ये वृषकुसरीक्षयुपमंमिर्मि मडति पा-
त्राकर्त्रिणे, औ० १ प्रति० । मडा० । दृष्ट० । दृष्ट० । विमा० ।
क्लटिकादिके, स्वा० ६ डा० ३ उ० । भु० । कल्प० । लीपेह-
अन्नाभिकसिद्धासनाधारभूतायां शिलायाम्, सूत्र० २ भु०
० १ । राजपुद्ग, गन्धपुद्ग इत्यन्ये । कनु० । कामाव-
कान्तप्रस्य वृषमस्य पुद्गद्विजिह्वं ब्रह्मदलबलवर्तिनो आर्यायाम्,
ब्रह्म० १३ अ० । पाकां, पा० १०० ११३ माथा ।

सिलाह्व—शिलादित्य—पुं० । स्वनामक्याते कलमीपुरराजे,
नी० १६ कल्प । (तत्कथा 'सल्हउर' शब्दसिन्धवे भागे
६७३ दृष्टं गता ।)

सिलोहहय—शलाकाहस्त—पुं० । अक्षःशलाकादिके (दृष्ट०
४ अ०) शलाकासङ्गानकं सतिर्यक्तं शिलाकाहलके, रा० ।

सिलोगा—सलाका—औ० । वेनारी, नि० ५० १ उ० । अय-
शलाकादी, दृष्ट० ४ अ० ।

सिलापा—सुपा—औ० । शुभेद्वहने, स्वा० ४ अ० ४ उ० ।
शोके, यशसि, आच० ४ अ० । सूत्र० ।

सिलासिहिय—शिलानिहित—वि० । शिलाप्राप्ते, जं० ३ वल० ।

सिलापह्व—शिलापट्टक—पुं० । मन्त्रशिलायाम्, आ० म० १
अ० । डा० ।

सिलापुद्ग—शिलापुद्ग—न० । शिलाशब्देन करका गृह्यते वृ-
हं वषणम् । करकादिवृष्टी, दृष्ट० ८ अ० ।

सिलापुट्टि—शिलापुट्टि—औ० । पाषाणनिपतने, करकादिक-
साधनेषु च । प्रभ० २६८ मार । द्य० ।

सिलिद—शिलिन्—पुं० । मुकुटधाम्निविशेष, म० २ अक्षि० ।
दृष्ट० । घ० ।

सिलिच—शिलिन्ध्र—पुं० । लवके, हा० १ भु० १ अ० । प्रका० ।
भूमिक्लटे, हा० १ भु० ६ अ० । भूमिक्लोटकलवके, औ० ।

शिलिचपुष्पपाय—शिलिन्ध्रपुष्पकाश—वि० । शिलिन्ध्र-
कुसुमप्रभे ईषतिसने, औ० ।

सिलिच—वेदी—शिशो, १० ना० ८ शर्ष ३० माथा—

सिलिड—सिह—वि० । रजिरे, विशिष्टे, हा० १ भु० १ अ० ।
सुसहतावयवे, आ० म० १ अ० । संगते, औ० । सुदृष्टं वृत्तं
स्मृष्टमित्यनर्थान्तरम् । आ० ५० १ अ० ।

सिलिह्व—श्रीपदिन्—वि० । श्रीपद्मायाम् रोगेषु वस्य च-
री शूलो—शिलायमहाप्रमासौ भवतः । सिकिन्, ५० १ अ०
२ प्रक० ।

सिलिह्व—स्रेमन्—पुं० । " लात् " ॥ ८ । २ । १०६ ॥ स-
युक्त्याम्यव्यञ्जनाह्वातवृत्तिरुच्यते । इतीत्—सिलिह्वे । " श्रे-
मसि वा " ॥ ८ । २ । ४४ ॥ स्रेमशब्दे ध्वस्य फो भवति ।
फादेशाभावे । सिलिह्व । प्रा० । आच० ४ अ० ।

सिलिय—सिलिक—पुं० । प्रतलापायकपशुलतावलीकराद्यै,
किरातमिह्वारिण्ये च । आ० १ भु० १३ अ० । शिरे० ४

सिलीमुह—शिलीमुख—पुं० । बाले, पा० १०० ३६ माथा ।

सिलीवय—श्रीपद—न० । पादादौ काटिम्यरूपे रोगे, आच०
१ भु० ६ अ० १ उ० ।

सिलिलियमच्छ—शिलेलिकामतस्य—पुं० । मत्स्यभेदे, औ० १
प्रति० ।

सिलेन—सिह्व—धा० । आनिह्वने, " सिह्वेः सप्तम्यायाल—परि-
ह्वन्ताः " ॥ ८ । ४ । ११० ॥ सिह्वन्तरेते त्रय आदेशा भ-
वन्ति । पक्ष—सिलेह्व । सिह्वपनि । डा० ४ वा० ।

सुव—पुं० । स्रेययतीति स्रेवः । " लात् " ॥ ८ । २ ।
१०६ ॥ इति सूत्रेण लान्पूर्वमिह्वारः । प्रा० । सरीरवादी,
आच० १ भु० १ अ० ३ उ० । भावे घञ् । समाश्रयण, सूत्र०
२ भु० २ अ० । वज्रलेप, म० ८ दृष्ट० ३ उ० ।

सिलोग—श्लोक—पुं० । आत्मस्थाश्रयाम्, सूत्र० १ भु० १३
अ० । प्रा० । विशु० । श्लाघायाम्, सूत्र० १ भु० १३ अ० ।
अनु० । डा० । कीर्तौ, स्वा० ७ डा० ३ उ० । आच० । अनु-
वृद्धच्छम्भित, स० । जं० । डा० । शुशब्धसर्वेर्षेणायाम्, नि०
५० १ उ० । स० ।

सिलोमगामी—श्लोकामिन्—वि० । आत्मस्थाधामिलापिचि,
सूत्र० १ भु० १२ अ० ।

श्लोकामिन्—वि० । श्लोक—आवा कीर्तिलाह्वामी च ।
यशोऽभिलाषुक, सूत्र० १ भु० १३ अ० ।

सिलोमाश्रुवाह—श्लोकानुप्राप्तिन्—वि० । श्लोक—क्यातिम-
नुप्राप्ति इति श्लोकानुप्राप्ति । यशोऽर्थिनि, स्वा० ७ डा० ३ उ० ।
सिलीह्वय—शिलोच्छ्वय—पुं० । शिलानां वायव्यशिलादीनामूर्ध्व-
शिरस उपरि च यत्र सम्भवाः स शिलोच्छ्वयः । जं० ४
वल्ग० । मरुत्तरे, सू० म० ४ पाणु० । बं० म० । पर्वतमात्रे,
पा० १ ना० ।

सिन्दुग—सिन्दुहक—न० । गन्धद्रव्यविशेषे, आ० म० १ अ० ।

सिच—शिव—न० । ध्वन्यरुहोपद्रवाभावे, ५० १ उ० २ प्रक० ।
म० । कल्प० । स्वा० । द्य० । मन्त्रादिवामध्वानुप्राप्तितो-
पद्रव, अनु० । सकलद्वन्द्वजितत्वात् । प्रभ० १ आश्व०
द्वार । दृष्ट० । उपद्रवापशुमहेतुत्वात् । डा० १ भु० १ अ० ।
सवोपद्रवद्वन्द्वजितत्वात् । औ० । घ० । रा० । लं० । म० । डा० ।
माधपदे, सूत्र० १ भु० १ अ० । विशु० । आ० म० । डा० ।
अवाधके, सर्ववृत्तमात्रे, निर्वाये, स० । आ० म० ।

सर्वोपद्रवभावनानावाधे, उत्त० २३ अ० १ सं० १ म० १ सुखे,
चिन्ता० । उपद्रवहरे, कल्प० २ अ० २ अ० १ शिवहेतोः प्रभ०
२ अ० १ हारा शम्भो, रा० १ भिदपद्रवकारिण, कल्प० १
अ० १ शम्भु । सदा मङ्गलहेते, अ० १ वक्ष० १ जी० । सामा-
यिकं, आ० १ अ० १ अ० १ अ० १ । तन्मयोपद्रवकारि-
न्याभावात् । आ० १ अ० १ अ० १ पञ्चमवलम्बेनसुखरसोः
पितरि, स० १ आ० १ नि० १ स्वा० १ अ० १ अ० १ अ० १ अ० १
मांसं, अ० १ वक्ष० १ अ० १ । आकारविशेषधरे, वक्षनाविशेष,
रा० १ जी० १ अ० १ अ० १ । स्वमरविशेष, स० २ अ० १ ।
महादेव, आ० १ अ० १ अ० १ महादेवशब्देनाद्वैत एव, नयामव
अद्वैतव्याप्तिः । आ० १ अ० १ उत्त० १ अ० १ अ० १ तत्र वा-
हनि, पञ्चमिच्छते स्वरिगुणविशिष्ट, अ० १ वक्ष० १ अ० १ ।
क-
लाकुरद, अ० १ तत्र वा० । सौम्यं, सुखकारिण, कल्प०
१ अ० १ ३ अ० १ । तन्मयायं मयायं कल्पविद्याकार्यव्याप्यां
शिवयायां तृतीयं सुशिष्ये, अ० १ वक्ष० १ अ० १ । स्वा० १ अ० १
अ० १ । आ० १ म० १ अ० १ अ० १ सह प्रजापते (स्वा० १ अ० १
उ० १) स्वनामकथानं हस्तिनापुरनगरराजे, अ० १ ।

शिवराजसिंहासनं नमोदेव्यं माह, तस्य
शेवमादिसूत्रम्—

तेषां कलेषां तेषां समर्थं इतिशब्दापुरे नामं नगरे
होत्वा वक्ष्ये । तस्स शं इतिशब्दापुरस्स नगरस्स बह्वि-
उत्तरपुरास्सिद्धिं दिसीयति एत्थं शं सहरसम्भवसं श्या-
मं उजाये होत्वा, सरोराउपपुष्पकलसमिद्धे रम्भे शं दक्ष-
वत्सन्निगासे सुहसीयलपञ्चाए मयागेरे सादुफले अ-
कटए पासादीए ० जाव पडिक्खे । तत्थं शं इतिशब्दापुरे
नगरे सिंहे नामं राया होत्वा, महायहिमवत् ० वक्ष्ये ।
तस्स शं शिवस्स रत्तो धारिणी नामं देवी होत्वा सुकु-
मालपाणिपाया ० वन्नय्ये । तस्स शं शिवस्स रत्तोः पुते
धारणीए अत्तए शिवभद्रए नामं कुमार होत्वा सुकुमाल०
जहा सूरियकते ० जाव पञ्चुवेकसमाये पञ्चुवेकसमाये
विहरह । तए शं तस्स शिवस्स रत्तो अत्तया कपाणि पुन्-
रचावरवकालसमर्थेति राजपुरं चित्तामाश्रय अयमेयाकने
अमरिणए ० जाव सत्पुण्ड्रिण्या-अन्ति ता मे पुरा पोरा-
सायां जहा तामलिस्स ० जाव बुतेहिं बह्माणि पडहिं ब-
ह्माणि रजेयां बह्माणि एवं रजेयां बलेयां बह्मायेयां कोसेयां
कोडुमारयां पुरेयां अतेउरेयां बह्माणि विपुलपथकयार-
यय ० जाव संतसारसायएजेयां अतीय अतीय अभिवह्माणि
तं किन्तिं अहिं पुरा पोरासायां ० जाव एयंतसोकल्यं उम्भे-
माये विहरामि १, तं जात्र ताव अहिं हिरन्नेयां बह्माणि तं
शेव ० जाव अभिवह्माणि ० जाव मे सामंतदयायायो वि बले बह-
ति ताव ता मे सेयं कल्ल पाउपमया ० जाव जल्लेते सुबहुं
सोहीलोहकडाहकडुब्बुं संविं तावसमंभवं बहावेत्ता जि-

वमर्हं कुमारं रत्ते ठावेत्ता तं सुबहुं सोहीलोहकडाहकडुब्बुं-
यं संविं ताव समंभवं महाय जे इमे गंगाकुले वालपत्त्या
तावसा मवंति, ते जहा-हेत्तिया पोचिया कोचिया अर्जरी
सङ्घे भालरीं यं य उद्भवंतुकल्लिया उम्भजया सं-
पन्नता निमज्जता संपक्कासा उद्भवंतुयया अहे-
कडुब्बया दाहिणकुलगा उत्तरकुलगा संखयया कु-
ल्लयमाया भित्तुद्धा इतिवतावसा जलामितेयकिवि-
ल्लयाया अंशुवासिखो वाउवासिखो जलवासिखो
वेलवासिखो अंशुवासिखो वायवासिखो सेवासिखो वेस-
यो पूलाहारा कंदाहारा पचाहारा पुष्पाहारा कलाहारा-
बीयाहारा परिसेविषकंदूलावपुत्तपुष्पकल्लाहारा उद्भवा
रुक्कल्लिया वालवासिखो वक्ष्यामिखो दिसापोक्खिखो
आयावायाहिं पंचगितावेहिं इंगालोस्सिंयं शिव कडुसेस्सि-
यं शिव कडुसेस्सिंयं शिव अत्तायां ० जाव कोरेमाया विहरंति
जहा उववाहए ० जाव कडुसेस्सिंयं शिव अत्तायां कोरेमाया
विहरंति । रुक्कं जे ते दिक्का पोक्खिवतावसा तेमि अं-
तिंयं पुंटे अविता दिसापोक्खिवतावसायां पव्वहए,
पव्वहए वि य शं समाये अयमेयाकरीं अविगहं अं-
गिहिस्सामि-कपए मे जावजीपाए कडु कडुये अविक्खि-
लेयां दिसाचकवालेयां तवेअम्भेयां उडु बहायो पमिज्झि-
य पमिज्झिय ० जाव विहरिणए ति कडुएवं संसेहेति संसे-
हेत्ता कल्लं ० जाव जल्लेते सुबहुं सोहीलोह ० जाव बहावेत्ता
कोडुविषपुरिसे सदावेद सदावेत्ता एवं वयापी-लिप्पामेव
भो देवालुप्पिया । इतिशब्दापुरं नगरं सत्थितरयाहिरिं
आसिय ० जाव तमाखलियं पचप्पिंयंति, तए शं ते सिंहे रा-
या होत्वा वि कोडुविषपुरिसे सदावेत्ता एवं वयापी-
लिप्पामेव भो देवालुप्पिया । शिवभद्रस्स कुमारस्स महर्षे
३ विउलं रावामिसेयं उवउहेह । तए शं ते कोडुविषपुरिमां
तहेव उवउहेत्ति । तए शं ते सिंहे राया अलेयगलनामगदं-
उनायग ० जाव संधिपालसाहिं संधिपुते शिवभद्रं कुमारं सी-
हासखवरिणि पुरत्तामिमुहं नितीयावेत्ति २ ता अडुमएयां
सोवभियायां कलसायां ० जाव अडुमएयां भंभिजायां कलसा-
यां सभिमहूए ० जाव रवेयां महाया २ रायाभिसेयं अंभिपिं-
य २ ता पण्डलसुकुमालाए सुमिणं गंधकासाईए गावाहिं
खुहेर पण्ड २ ता सरसेयां गोसीसेयां एवं जहेव जमालिस्स
अलंकरा तहेव ० जाव कपपकल्लं शिव अलंकिपविभूतिं
कहेत्ति २ ता कयल ० जाव कडु शिवभद्रं कुमारं जयंयं विजय-
यां बहावेत्ति जयंयं विजयंयं बहावेत्ता ताहिं इह्वाहिं केताहिं
पिवाहिं जहा उववाहए कोशियस्स ० जाव परमाउं पालसा-
हिं इहुअस्संभरिपुडे इतिशब्दापुरस्स नगरस्स अनेति च १-

हुणं गासागरनमूरुं जलं विहराह । तत्र कुरु जयजयमदं परं -
जति । तए शं से सिवमंदं कुमारे राया जाए मद्या हिम-
वंतं ० वषाओं जाव विहरह । तए शं से सिवे राया अन्नया
कपाई सोमर्षसि तिहिकरखदिवसमृदुतनक्खवंसि विपुलं
असुखपाख्खाइमसाइमं उवक्खडावेति उवक्खडावेत्ता । मि-
त्तयाइमियमं जाव परिजणं रायाओं य खतिए आसंतेति
आसंतेत्ता तओ पच्छा खाए ० जाव सरीरे भोयल-
बेलाए भोयणमंडवंसि सुहासणवरणए तणं मिक्खत्ता-
ति नियमसयण ० जाव परिजणेशं राएहि य खत्तिएहि
य सुद्धि विपुलं असुखपाख्खाइमसाइमं एवं जहाः ता-
मली ० जाव सकारेति संमासति सक्कमेत्ता संमासत्ता सं
मिक्खत्ताति ० जाव परिजणं रायाओं य खत्तिए य सि-
वमंदं च रायायं आपुच्छइ आपुच्छित्ता सुवहुं लो-
हीलोहकडाइकडुच्छुयं ० जाव मंदं गहाय जे इमे गंगाकुल-
या वाणपत्था तावत्ता अवंति तं चेव ० जाव तेमि
अंतिए सुंढे भक्किा दिसापोक्खियतावसत्ताए पव्वइए,
पव्वइए ऽवि य शं समणे अयमेयाकूवं अभिगहं अभि-
गिहइह-कप्पइ मे जावजीवाए छुंढं तं चेव ० जाव अ-
भिगहं अभिगिहइह अभिगिहइहत्ता पदमं छुट्ठक्खमणं
उवमंपजित्ता शं विहरह । तए शं से सिवे रायरिसी दो-
पदमं छुट्ठक्खमणपाखणमंमि आयावणभूमिप पबोरुइह आ-
यावणभूमिप पबोरुइहत्ता वागलवत्थानियत्थे जेणव सए
उडए तेणव उवागच्छइ तेणव उवागच्छित्ता किट्ठिणसंका-
इयमं गिहइह गिहइहत्ता पुरच्छिमं दिमं पोक्खइ पुरच्छि-
माए दिसाए सोमे महाराया पत्थाणं पत्थियं अभिरक्खउ
मिव रायरिसी अभि ० २, जाणिय तत्थ कंदाणि य मू-
लाणि य तयाणि य पत्ताणि य पुप्फाणि य फलाणि य
बीयाणि य हरियाणि य ताणि अणुजाणउ ति कडु पु-
रच्छिमं दिमं प्रसरति पुरं ० जाणिय तत्थ कंदाणि य
० जाव हरियाणि य ताई गणइह गणइहत्ता किट्ठिणसंकाइयं
अरेडु किट्ठि ० ता दम्भे य कुसे य समिहाओ य पत्तामंडं
च गणइह गणइहत्ता जेणव सए उडए तेणव उवागच्छइ
२त्ता किट्ठिणसंकाइयमं ठवेइ किट्ठि ० ता वेदि वंहुइ वदि वडि-
त्ता उवल्लयत्तासंजणं करेइ उव ० ता दम्भमणभकलसाह-
त्थणए जेणव गंगा महानदी तेणव उवागच्छइ गंगा महा-
नदी आगहति २त्ता जलमणजं करेइ २त्ता जलकीडं
करेइ करेत्ता जलभिसयं करेति करेत्ता ० आसंते
पोक्खे परमसुद्धइ देवमपितिकपुक्के दम्भसगम-
कुलसाहत्थयमं गंगाओ महामर्षयो पव्वुत्तरइ पव्वुत्त-
त्ता जेणव सए उडए तेणव उवागच्छइ तेणव

उवागच्छित्ता दम्भेहि य कुसेहि य वाळुपयइहि य
वेति रएति वेति रएत्ता सत्थणं अरणि महेति सरएत्ता
अग्नि पाडेति अंत्ता अग्नि संधुकरे अंत्ता समिहाकट्टाई
पक्खिवइ समिहाकट्टाई पक्खिवत्ता अग्नि उज्जालेइ अं-
त्ता अग्निस्स दाहिणे वांम, सत्तंगाई समादेइ । तं जहा-
“सकहं वक्कलं ठाणं; मिज्जा भंडं कमं बहु ॥ दंडदारुं तहा
पाणं, अहे ताई समादेइ ॥ १ ॥” महुत्ता य वएण य
तंदुलेहि य अग्नि हुणइ, अग्नि हुणित्ता चरं साहेइ,
चरं साहेत्ता वलिवइस्सदेवं करेइ, वलिवइस्सदेवं क-
रेत्ता अतिहिपुयं करेइ अतिहिपुयं करेत्ता तओ पच्छा
अप्पणा आहारमाहाइति । तए शं से सिवे रायरिसी दो-
पं छुट्ठक्खमणं उवमंपजित्ता शं विहरइ, तए शं से सिवे
रायरिसी दोच्चे छुट्ठक्खमणपाखणमंमि आयावणभूमि-
ओ पव्वोरुइह आयावण ० ता एवं जहा पदमपाखणं
नवरं दाहिणणं दिमं पोक्खेति पो ० ता दाहिणाए दिसाए
जमं मह राय पत्थाणं पत्थियं सेमं तं चेव आहारमाहा-
इ । तए शं से सिवे रायरिसी तत्थं छुट्ठक्खमणं उवमं-
पजित्ता शं विहरति । तए शं से सिवे रायरिसी मेमं तं
चेव नवरं पव्वच्छिमाए दिसाए वक्कं महाराया पत्था-
णं पत्थियं मेमं तं चेव ० जाव आहारमाहाइह । तए शं से
सिवे रायरिसी चउत्थं छुट्ठक्खमणं उवमंपजित्ता शं विह-
इ, तए शं से सिवे रायरिसी चउत्थं छुट्ठक्खमणं एवं
तं चेव नवरं उत्तरदिमं पोक्खेइ उत्तराए दिसाए वेममणे
महाराया पत्थाणं पत्थियं अभिरक्खउ मिवं, मेमं तं चेव
० जाव तओ पच्छा अप्पणा आहारमाहाइह । (खं ४१७)
तए शं तस्म सिवस्म रायरिसिस्म छुंढं छुंढं अनिक्खि-
त्तणं दिसावक्कवालेण ० जाव आयावेमगमम पगइभइयाए
० जाव विणीययाए अन्नया कयावि तयावरणिज्जाणं क-
म्माणं खआवमणं ईहापोहमगमगमवमणं करेमाणस्स
विम्वंमं नामं नाणं समुपपन्नं, म शं तेणो विक्कमेगणा-
णं समुपपन्नं पाइह अस्सि लोए सत्त दीव सत्त
समुदे तेण परं न जाणति, न पासति । तए शं तस्स सि-
वस्म रायरिसिस्म अयमेयाकूवं अयमपत्थि ० जाव समु-
पपत्ति ० अत्थि शं ममं अइमेमे नाणंदमणे समुपपन्ने
एवं खलु अस्मि लोए सत्त दीवा सत्त समुदा वेण परं
वोच्छिआ दीवा य समुदा य, एवं मंपहेइ पवं मंपहेत्ता आ-
यावणभूमिओ पबोरुइह आया ० हि त्ता वागलवत्थानियत्थे
जेणव सए उडए तेणव उवागच्छइ उवा ० ता सुवहुं लोही-
लोहकडाइकडुच्छुयं ० जाव भंडणं किट्ठिणसंकाइयं च मे-
इहइ गेहिहत्ता जेणव हत्थिणामुरे अयमे जेणव सत्तसाह-

भवं महावीरं तेलेख उवागच्छते तेलेख उवागच्छिता स-
मर्थं भगवं महावीरं तिष्ठन्तु गोत्रायाहिसपयाहियं करे
वंदति नमस्तति वंदिता नमस्तिता नञ्चासन्ने नाहरे
० जाव पञ्जलिउडे पञ्जुवासइ । तए खं से समणे भगवं
महावीरं सिवस्स रावणस्सिस्स तीसे य मत्तिमहालियाए
० जाव आत्थाए आराहए भवइ । तए खं से सिवे रायरीमी
समसस्स भगवओ महावीरस्स भ्रितियं कम्मं सोषा नि-
सम्म जहा खंदओ ० जाव उत्तरपुराच्छिमं दीसीभागं भव-
कमइ भवओ ता सुचहुं लोहीलोहकडाइ ० जाव किडिखमं-
कातिगं एंगेते एडेइ ए० ता समयेव पंचवृद्धियं लोयं करति
सयमे ० ता समणं भगवं महावीरं एवं जेह्व उसभदत्ते
हेव पव्वओ तेह्व इकार स भंगाई अहिजति तेह्व स-
व्वे ० जाव सच्चट्टुसण्णहीणे । (सू ४१८)

‘तण्णे कालेण’—मित्रादि, ‘महया हिमवन्त वषट्ठो’ ति-
अनेन ‘महया हिमवन्त महन्त मलयमंदरमहिंदसारं’ इत्यादि रा-
जवर्णको वाच्य इति सूचनम्, तत्र महाहिमवानिव महान्
शेपरजोषया तथा मलयः—पर्वतविशेषो मन्दरो—मरुः
महन्द्रः—शकादिदेशराजस्तद्वत्सारः—प्रधाना यः स तथा,
‘सुकुमाल ० वषट्ठो’ ति अनेन च सुकुमालपाणिपाय-
स्यादि राक्षीवर्णको वाच्य इति सूचनम्, ‘सुकुमालजहा सू-
नियकं ० जाव पञ्चुवक्कमाणे २ विहरइ’ ति अस्याय-
मर्थः—‘सुकुमालपाणिपाय लक्खणवज्जणुगुणवणए’ इत्या-
दिना यथा राजप्रभङ्गनाभिधानं मन्थे सुयकानां राजकु-
माराः ‘पञ्चुवक्कमाणे २ विहरइ’ इत्येतन्नेन वर्णकेन व-
र्णिनस्त्वयाऽयं वर्णयितव्यः, ‘पञ्चुवक्कमाणे २ विहरइ’
इत्येतत्त्वमिह सप्रवर्णनीयम्—‘सेणं सिवमं कुमारे बु-
दवाया यावि हाराया सिवस्स रत्ता रत्ते च रुट्ठं च वलं
च वाहणं च कोलं च काट्टागारं च पुरं च अंतेउरं च
जणुवयं च लयमेव पञ्चुवक्कमाणे विहरइ’ ति । ‘वाण-
पण्य ति—वने भवा वानी प्रस्थानं प्रस्था—अवस्थितिः,
वानी प्रस्था यथा नै वानप्रस्थाः । अथवा—‘अष्टवारी पृ-
हस्थथ, वानप्रस्था यानित्था’ इति अथवारी लोकप्रती-
ता आश्रमाः, येषां च द्वनीयाश्रमवर्तिनो वानप्रस्थाः,
‘कोलिय’—ति आश्रमाश्रिताः ‘पोलिय’—ति वल्गुधारीणः ‘सा
लिय’—ति कविपाठस्तत्राप्यमेवार्थः ‘जहा उववाएए’
इत्येतस्मादतिदेशादिदं दृश्यम्—‘कोलिया जघई सव्वई थालई
हुंवउट्टा वंतुककलिया उम्मज्जगा सम्मज्जगा निमज्जगा
संपक्कला दक्खिणकुलगा उत्तरकुलगा संखममगा कुल-
जमगा मिंगुलुजया इत्थितावसा उड्ढगा दिसापोक्कणो
वक्कवासिणो जलवासिणो जलवासिणो ठक्कम्मलोया सं-
दुमक्कणो वाउमक्कणो सेवालमक्कणो मूलाहारा कं-
दाहारा तथाहारा एसाहारा पुकाहारा फलाहारा बीया-
हारा परिसडियकंमूलनयपलपुक्कलाहारा जलामिसेय-
कडिणगाया आयावगाहि पंचमिनायोहि रंगालसांखियं कं-
दुमोत्थियं’—ति—तत्र ‘कोलिय’—ति—‘विश्रायितः’ ‘जघई’ ति-
वक्कवासिनः ‘सव्वई’ च—आद्याः ‘थालई’ च—पृथ्वीभागाद्याः

‘हुंवउट्टा’ ति—कुट्टिहकाधमगाः ‘वंतुककलिय’ ति फलमोत्रियः
‘उम्मज्जगा’ ति—उम्मज्जानमंत्रणं यं ज्ञास्ति ‘सम्मज्जगा’ ति—
उम्मज्जानस्यैवास्तुत्करणेन यं ज्ञास्ति ‘निमज्जगा’ ति—स्वा-
मार्थं निमज्जा एव ये कणं निष्ठानि ‘संपक्कला’ ति—सूति-
कादिघर्षणपूर्वकं यऽसं कालयन्ति ‘दक्खिणकुलगा’ ति—वे-
गंहाया दक्षिणकुल एव वास्तव्यम् ‘उत्तरकुलगा’ ति—उ-
त्तरविपरीताः ‘संखममगा’ ति—रुक्मं धमात्वा ये जेमन्ति य-
धम्यः कोऽपि नागचक्रांगिनि ‘कुलवमगा’ ति—ये कुल हसि-
त्वा शब्दं कृत्वा भुज्जत ‘मिंगुलुजय’ ति—प्रतीता एव ‘इ-
त्थितावसा’ ति—य इत्थिते मारयित्वा तेनैव बहुकालं
भोजननं वापयन्ति ‘उड्ढगा’ ति—ऊर्ध्वकुनद्वया ये संख-
रन्ति ‘दिसापोक्कणो’ ति—उत्पत्तेन दिसाः मोक्षय व फल-
पुण्यादि समुच्चिन्वन्ति ‘वक्कवासिणो’ ति—वक्कलवाप्तसः
‘वलवासिणो’ ति—व्यक्क पाठान्तरं ‘वलवासिणो’ ति—स-
मुद्रलोचनमिधियासिनः ‘जलवासिणो’ ति—ये जलनिमज्जा
एवासन्ते, शयाः प्रतीताः, नवरं ‘जलामिसेयकडिणगाय’
ति—यऽज्जाया न भुज्जेत ज्ञानादा पाण्डुरीभूतगाथा इति
वृत्तप, कांचवत् ‘जलामिसेयकडिणगायभूय’ ति—इत्यंत, तत्र
जलामिसेयकडिणं गात्रं भूताः—प्राप्ता ये ते तथा, ‘रंगा-
लसांखियं’ ति—अक्षरैरिव पक्कं कन्दुलोखियं ति, कन्दुप-
कमिवान । ‘दिसावक्कलवाएणं तवोक्कम्मणे’ ति—एवम वा-
रणेकं पूर्वस्यां दिशि यानि फलारीनि तान्याहय भुञ्जते
हिनीयं तु दक्षिणस्यामित्येवं दिक्चक्रवालनं यत्र तपः—
कर्मणि पारणकरं तत्तपःकर्म दिक्चक्रवालमुच्यते तत्र त-
पःकर्मणेति नादि इहादि कालादि पिप्यादि’ इत्यत्र ‘एवं जहा
उववाएए’ इत्येतत्कालादि दृश्यम्—‘मल्लोत्रादि मल्लाहि
० जाव वग्गुई अणुवयं अमिनेदंता य अमियुणंता य एवं व-
यासी—अपदनेदा, अपदनेदा अपदनेदा, अपदं अजियं जिगा-
हि जियं पालियाहि जियमज्जे वसाहि अजियं च जिगाहि
सणुपक्कं जियं च पालेहि मितपक्कं जियविग्गोऽवि च व-
साहि ते देव । सणुमज्जे इदो इव देवाणं खंदो इव ता-
राणं धरणा इव नागाणं भरोइ इव मल्लयाणं बहई वा-
साइ बहई वाससायाइ बहई वाससहसाइ अणुहसमणे य
इहनुट्टा’ ति, एतच्च व्यक्रममेव । ‘वागलवपणिययं’ ति—
वक्कलं—वक्कलस्येदं वाक्कलं तद्वत्त्वं निपासितं येन स
वाक्कलवक्कानिवसितः ‘उड्ढ’ ति—उड्ढजः—तापसपुं-
‘कडिणमंकाइयं’ ति, ‘कडिण’ ति—वंशममस्ताप-
सभाजत्रविशेषस्ततश्च तथाः साहायिकं—भारोद्दहनयन्त्रं
कडिणसाहायिकम् ‘महाराय’ ति—लोकपालः ‘पण्णो प-
णियं’ ति—प्रस्थाने—परलोकसाधनमार्गे प्रस्थितं—प्रवृ-
त्तं फलाधारणार्थं गमने वा प्रवृत्तं शिवराजर्षिम् ‘दग्गे
य’ ति—समुत्थानं ‘कुसे य’ ति दर्भोव निम्बोत्थानं
समिहाश्रयं यं ति—समिधः—काष्ठिकाः ‘पसामोडे च’
तद्वत्त्वाभ्यामटितपत्राणि ‘वेदि वेद’ ति—वेदि—दे-
वाख्येनस्थाने वर्धनी—बहुकरिता तां प्रवृत्ते इति वर्धयति—
प्रमाज्यपतीत्यर्थः, ‘उवलंवणसंमज्जं’ करे’ ति—होपलेय-
नं गोमयादिना संमाज्जनं तु जलेन संमाज्जनं वा शोधनं ‘द-
ग्गमकलाहाराय’ ति—दर्भोक्त कलाशब्द इत्ये गता वस्य
स तथा ‘दग्गमसग्गमकलसगहाराय’ ति—कविन् तत्र द-

मैत्र सगमो यः कलशकः स हस्ते गतो यस्य स तथा । जलमज्जं' ति-जलेन वैदशुविमर्षं 'जलकीडे' नि-
वेदशुवापि जलनाभिरनं 'जलाभिलेखं' ति-जलकारणम्
'आयंत' ति-जलस्पर्शात् 'बोकले' ति-अशुचिद्रव्यापग-
मात् । किमुक्तं भवति ?—'परमसुभू' ति—'वैवयपि-
कयकजं' ति—'वैवयतामां पितृणां च कर्तुं कार्ये-जलाक्षाल-
नात्नादिकं येन स तथा, 'सरपणं सरपि महेदं' ति—सर-
केन—निर्मग्नयकाष्ठेन अरपि—निर्मग्ननीयकाष्ठे मप्यानि-
धयंयुति, 'अगिरस दाहिने' इत्यादि साक्ष्यं: स्नोक्त-
व्याशब्दार्थः, तत्र च 'सत्संगे' सत्साङ्गानि समाध्या-
नि—सैन्यापयति सकर्था १ वक्तुं २ स्थानं ३ शय्याभा-
सं ४ कर्मशक्तुम् ५ दृढशक्तिं तथा ५५मान ७ मिति, नन
कथा—तत्समयप्रतिबद्ध उपकरणविशेषः स्थानं-उपयति-
स्थानं प्राप्तस्थानं वा शय्याभासं—शय्यापकरणं दृढ-
दाढ-दृष्टकः आत्मा प्रतीत इति, 'चरं सारेति' ति-च-
र-भाजनविशेषस्वरूप पच्यमानद्रव्यमपि चरयेष तं चरं व-
तिमिन्यर्थः साधयति-रन्धयति 'बलिवहसमेवे' करं' ति-
बलिना वैश्वानरं पूजयतीत्यर्थः, 'अतिदिष्टं करे' ति-
अतिथिः—आगन्तुकस्य पूजां करोतीति । 'स कहमयं मज्ज
एवं' ति—अत्र मय्यशुद्धा वित्तकार्यः 'वित्तियस्य नियहु-
इसए' ति—द्वितीयशते पञ्चमोद्देशक इत्यर्थः 'एगविहि-
हाण' ति—एकेन विधिना-प्रकारेण विधानं-व्यवस्थानं य-
थां त तथा, स्वयं च वृत्तव्याम्, 'वित्थराओ अंसगविहि-
विहाण' ति-विमुक्त २ विलोप्यव्यतिथिमात्रेति एवं जहा जी-
वाभिगमे 'इत्येन यतिहृत्स्वितं तदिदम्'—तुमुत्तातुमुणं
पठ्यपामाणा पवित्ररमाणा आमासमाणा गृह्या' अवमा-
समानोचयः-शायमानतरङ्गाः, समुद्रपेक्षाभिर्द्विवेशयम्,
'बहुपलकुमुदलिलणुसुभयोगमिचियपुडरीयमहापुडरीयस-
यपलसहस्रपलसयसहस्रपलपकुल्लकेसरोवनेया' बहुनामु-
त्पलादीनां प्रकुल्लानां—विकसितानां यानि केराणि तैरुप-
चितानि-संयुक्तानि य तथा, तत्रोत्पलानि-नीलोत्पलादीनि कुमु-
दानि चन्द्रबोधानि पुण्डरीकाणि-सितानि शेषपदानि तु कु-
दिगम्यानि' पसेये पसेये पडमकरेवैयापारिक्कला पसेयेय-
णमंडगारिक्कल' ति । 'सवभारं पित्ति-पुडलद्रव्याणि 'अ-
वभारं' ति ति—अधर्मास्ति कायादीनि 'अधमज्जवद्भा' ति प-
रस्पर्शे गाढास्तेषाणि 'अधमज्जपुड्ढा' ति-परस्पर्शे गाढा-
स्तेषाणि, इह यावत्करणादिभ्येभं द्रव्यम्—'अधमज्जवद्ध्य-
पुड्ढा' अधमज्जवद्ध्यपि सिद्धेति । नन काभ्यां ५५वद्ध्यप्यु-
त्पलान्तरांशुमुद्रवयोगात्, किमुक्तं भवति ?—काभ्यां ५५-
घटनया-परस्परसम्बन्धनया तिष्ठन्ति' नावसावसह' ति ता-
पसावसवः—तापसमठ इति ॥ अन्त्यरं शिवराज्यैः सि-
विधकता ॥ भ० ११ श० ६ उ० । आ० १० । आ० म० ।

सिवकर-शिवकर-० । शिवं—मोक्षपदं तत्करणीयम् ।
शैलेयवस्थागमने, सूत्रं १ सु० ११ अ० ।

सिववतर-शिवावतर-० । शिवो-मोक्षः आवतर-वृत्तद्रुमः
शिवावतरः । सिद्धिरालक्ष्यविशेषे, दश० १ तत्त्व ।

सिवकर(ग)-शिवकर-० । स्वनामक्याते अष्टिभिः, मेन० ।
('पडिलाभ' शब्दे पञ्चमभागे २३० वृद्धे तत्कथा गता ।)
सिवकुमार-शिवकुमार-० । अपरविदेहे पुष्कलावतीविजये
वीनशोकानगरीराजस्य पत्न्यधस्य पुत्रः, च० २० २ अवि० ।
(शिवकुमारकथा 'गिहवास' शब्दे दुनीयभांग ८६७ वृद्धे
गता ।)

सिवकोट्टग-शिवकोट्टक-० । तमरायां नगर्यां सुव्यवहारि-
त्वेन प्रसिद्धे स्वनामक्याते पुष्कलनिवासीनां सुव्यवहारिनाम-
न्यतमे, वय० ३ उ० ।

सिवग-शिवग-० । महादेवे, नि० १० १ उ० ।

सिवगह-शिवगति-० । सिद्धगती, पुं० । सिद्धगतिप्राप्ते,
विश० । भारतातीते वसुदेवे जिन, प्रव० ७ द्वार ।

सिवगय-शिवगत-० । परमपदं प्राप्ते, प्रव० ७ द्वार ।

सिवतित्थ-शिवतीर्थ-० । काश्याम्, प्रा० १ पाद ।

सिवदत्त-शिवदत्त-० । इन्द्रपुरासाक्ष्ये स्वनामक्याते ब्रह्म-
दत्तसेनार, उच० १३ अ० । आचक्षत्यां नगर्यां स्वनामक्याते
नैमिषात्क, आ० म० २ अ० ।

सिवदेव-शिवदेव-० । 'पामिच' शब्दे पञ्चमभागे उदाहने
सम्भनसाधुभाग्ये तैलकपञ्चलमंद वसिति, पि० ।

सिवपह-शिवपथ-० । शिवा-मांसः पारमार्थिकानुरुप-
द्रव्यस्थानं तस्य पन्था-मार्गः शिवपथः । मोक्षापथानि, दश०
३ तत्त्व ।

सिवपुर-शिवपुर-० । शिव एव पुरं शिवपुरम् । शिवनगरं,
मांस, दश० ३ तत्त्व ।

सिवभद्र-शिवभद्र-० । एकादशशतनवमोद्देशकामहिते दे-
वराजविभुष, भ० ७ श० ३ उ० । ('सिव' शब्दे ५३अंश
भाग कथा गता ।) स्वनामक्याते मुनी, च० १० ।

तथादि—

“इह कोसंविपुली, पुण्ड्रितुजाणभवकयकाशो ।

संनिहियपांडिहोरे, जक्कां निवसह करुणायो ॥ १ ॥

अजदिणे तभभवणे, सुतत्थविउ सुदसणां सा ॥

काउस्सगणं ठिअं, विसेसपडिवत्तवक्कमो ॥ २ ॥

तच्चित्तलोहणं, जक्कां तं उअर मुयकवणे ॥

करिकवणे पीडर, तस्सर अइहहासिंहि ॥ ३ ॥

तह हि उ अक्खुहियमणं, तं समसे ददु करुणपासिहोरे ॥

ममिउं विअवर इमं, उक्खुलियानुपह्वारिसमरो ॥ ४ ॥

उवन्नगवग्गमुमं, जं तुह मुणिएर । पावभरसज्जो ।

सज्जागसांलिणं वि उ, काहमं अमखु नं भेने ॥ ५ ॥

इय वरळुयलसंठवि-य मउलिकमलो अमाविउं साहुं ।

सीसां म्म समविगमो, जक्कां तं सेवए सम्मं ॥ ६ ॥

अह तथं वुवि पुरोहिउ-पुसा सिवभरसिरियगमिहाणा ।

पसा तं भइयुकर, नवकिसियंयं निरुपति मुणि ॥ ७ ॥

तो वेदि सहासियं, पयंयिउं अं मुणिए । उअमपं ॥

पीडिअह किर अण्णा, वाढमहुतं तयं एयं ॥ ८ ॥

Figure 1

कर्मजायो बालकर्मो, नमो कामो सर्वज्ञ ए संस्मरो ।
 कर्मवत्स कर्मज्ञो तौ, कृतज्ञ उच्यते इदमब्रुवन् ॥ १ ॥
 इयं न उवाच सत्वर, वदतु जपको कुतस्तुष्टिको ।
 तं तद्वर्णनं सिध्यच्छेत्, पदार्थको नमिह ह्युक्तो ॥ २ ॥
 अथैव भयं तोलनीयं तद्वर्णनं मीरां पदपिस्तसीरा ।
 तस्या मुनिबलवत्, भगिना "तं वदतु सर्वज्ञं" ति श्रुत्वा ॥
 तं वदतु सांख्यसूत्रेण, अत्रोक्तो जाते संसत्तममुच्यते ।
 अथैव वदतु मे, कर्म मुनिना तं वदतु ॥ ३ ॥
 (भगवायं " वदतु " शब्दे कृत्यभावे २०० पृष्ठ १६५)
 अं पिबु धनमेवाहं, अथियं अकामार्थं तमविह हय ।
 तयं किंलिहसुखाय न उण हवराण अं भगिच्छेत् ॥ ४ ॥
 नयं कांतिव कलां कर्तुं ति नियमं अं अथिच्छेत् वदतु ॥
 व्यापति धर्मसंयते वि, विद्वति च विदुषां च ॥ ५ ॥
 मुनिश्च च भवसंगति-लोके भूयं मुनिरमुणश्चक्रे नमः ।
 इदं व्रतकिंलिहसुखा, लोकवर्धनं पदं वत्स ॥ ६ ॥
 इव सोऽपि पंडितुः, पुणो पुणो व्यामि नमवराह ।
 तस्य मुनिस्तं समीपे, तदो वि वयं पदच्छेत् ॥ ७ ॥
 मुनिश्च जातुमीकरीयो, शुक्रं च पदवयं वदतुमुच्यते ।
 अथैव उवाच भगवा, कतिपयं ह्येष तवितं तव ॥ ८ ॥
 इह संसृजकर्मवत्सकी, सिरिकीं किंलिह वरकृच्छमरे ।
 धारम मे जायते, न कृच्छर विषयं सुकृष्टे तु ॥ ९ ॥
 तां सिद्धयं सिरियं, भण्य भो मू । वरकृच्छरमिम ।
 अथवयसहस्रपुण्यं, अथं वि किं हामि सिद्धिलयं पुरीति ॥
 शुद्धिचयपरां किंमे, मेले एव तां कुल्यो जांमयच्छेत् ॥
 अं जायामयति, शुद्धिभो परिमयं अथवदतु ॥ १० ॥

卷一

आइकलकवलयसुय-तवलाभिस्तरिच अद्भुतययवो ।
 ह्यवर्चसिच ईधेद, अद्भुतार्थं क्वं च संसार ॥ २५ ॥
 तो भद्रिणि योसं, पयं गीयतयुगुलुल्लोमि ।
 ते आलोयसु सम्मं, नांउ आलोयशाहोवि ॥ २६ ॥
 तययं—
 पयसिसेवा पांडलेवण—देसिमुलां गुरुगुलां इह नेया ।
 लम्बिसेवाहो विष्णु, लम्बिसेवाहो विष्णुलां विष्णुलां ॥ २७ ॥
 तैह वैसिसेवाहो—ययमायशाभिगितसहकारे य ।
 आउउलोनेदेसिसेवा—मथेयुलोलां य योमिसेवा ॥ २८ ॥
 वगिण्येमं ईधेय, इह क्वेप्याउ उ भज्य अकन पति ॥
 विसर्त्यययमोमिणां, सत्सकारो अकन पति ॥ २९ ॥
 बुदतयशाहोविधिं, जे सेकह आउरा भवे पला ।
 योमिसेवाहो विष्णु, कउविधिं आहो होर ॥ ३० ॥
 सेकिथ या कड्हा मो—व लोकिहं सीहमार्गं च ययं ।
 कोहोहो यकोलां, योमिसेवा होहोमार्गं ॥ ३१ ॥

(चारं)—
 “आकंपेत्ता कथमाकंपेत्ता”, जे विट्ठु वायरे व सुद्धुमे वा ।
 सुद्धुमे सहावलये, बहुसुखव्यवहारे तत्पत्नी ॥ ३२ ॥
 वृथ पक्षिस्त्रेणमोला, आकंपिय तस्य मसिमार्हि ।
 गुह्यवचनं विद्धुः—सुमांशो तदयं ज्ञातारः ॥ ३३ ॥
 जे विट्ठु सि पंखे, आकंपेत्ता वायरे सि न्ह सुद्धुमे ।
 ज्ञान सुद्धुमे ज्ञातार, विस्त्रेयः न पश्य सुद्धुमे ॥ ३४ ॥

[illegible]

अथि य—

सल्लुङ्गरणनिर्मित, 'खिल'मी सप्त ओयणसेयदि ।
काल बारस यासा-गीयथगवेसणं कुञ्जा ॥ ४७ ॥

अथो—

नासेह अर्गीयम्भो, खउरंगं सव्वलोयसारंगं ।
 नद्धम्मि य खउरंगे, नद्ध सुलहं होउ खउरंगं ॥ ४८ ॥

किन्तु—

यथाशक्तिप्रसारितो, वयमहंतासौ य जो य नीकाको ।
 तस्मै सगांस वैश्यः, वयमहं साहित्यहं न ॥ ४६ ॥
 एषविदुष्टप्राप्ते, व(त्)ज्ञागारवभया मोक्षम् ।
 सर्वं पि भावसेन, उद्धरियस्वं जना भूतिये ॥ ४७ ॥
 जह बाला जेयेन, कश्चिमेकजं य उज्जुषा भण्ड ।
 ते तह आलोडजा, मांवायर्थविष्णुमर्का ॥ ४८ ॥

झारं-

लङ्गुणोर्होर्जङ्गलं, अण्यपरनिमित्तप्रजयं सोढी ।
 पुकरकण्ठं भ्रष्टं, निस्समलं च सोर्हङ्गुला ॥ २२ ॥
 आलोयणां पारिणो, सध्मं संपद्विभो मुहसंवालि ।
 जहं पारिणो कालं, किराजं आंगिहो दह वि ॥ २३ ॥
 आंगितं मुहसि, आ पुण्णं पयैजं अलणो तह वि ।
 सो जह न जह भाणं, अवस्सममणयं अह ॥ २४ ॥
 आ पुण्णं तय नाऊण वि, सध्मं न कइहं अलणो सध्मं ।
 सोययणो तो सो, निंसीहभाणण्हिं नायहि ॥ २५ ॥
 अण्णो अण्णो नक्खो, दणो णो तो समण्णो पण्णो ।
 तत्तल्लं पण्णो निवत्तं, अण्णो सध्मं सध्मं पणी ॥ २६ ॥

जे, यः प्रमत्तय घोटिकनिह्वानस्थापयत् । आ० म० १ अ० ।

भाष्यम्—

उपहिविभागं मोडं, सिवभूई अजकपहगुरुमूले ।

जिणकप्पियाइवाणं, मणइ गुरुं कीस नेयाहिं । २५४३ ।

जिणकप्पोऽणुचरिजइ,

नोच्छिनो चि मणिए पुणो मणइ ।

तदसप्तसोच्छिजउ,

मुच्छिजइ किं ममत्थस्स । ॥ २५४४ ॥

मुच्छस्स पुण्वमणापुच्छ,

क्षिणकंबलकपायकलुमिओं चव ।

सो वेइ परिगहओ,

कसाय मुच्छा मयाइया ॥ २५४५ ॥

दोसा जमो सुबहुया, सुए य मणियमपरिगहत्तंति ।

जमचेला य जिण्णिदा, तदभिहिओ जं च जिणकप्पो २५४६

जं च जियाचेलपरि-सहो मुणी जं च तीहिं ठायेहिं ।

वत्थं धरिज नेगं-तथो तमोऽचेलया मेया ॥ २५४७ ॥

सयां अणुत्तायो एव, नवरं ' जं च जिणा चेले ' त्यादि, यस्माच्च ' जिताचेलपरिषदा मुनिः ' इत्यागमोऽभिहितम् ।

जिताचेलपरिषदस्य च किल त्यक्तवत्त्वस्यैव भवतीत्यभि-
प्रायः । यस्माच्च जिभिरैव स्याजिरेवत्त्वाधारणमनुज्ञानमागम-

नैकात्म्यतः, तथा ' चागमवचनम्—'तिदिं ठाणेहिं वत्थं ध-
रिजा-हीरिगलियं, दुगंझावोनियं, परीनहवोनियं' । तत्र

हीलेजा संयमो या प्रत्यया निर्मितं यस्य धारणस्य तत्-
तथा, तुमुप्पना-लोकावहितानि निन्दा सा प्रत्ययो यस्य तत्त-

था, एवं परीषदा—शीलोपपदशमशादयः प्रत्ययो यत्र
तत्तथा । उपसंहरन्नाह-ततस्त्वमादुरुयुक्लिभ्योऽचलनैव श्रे-

यस्करीति पूर्वपक्षः ।

अत्रोत्पत्तमभिधिसुराह—

गुरुणाभिहिओ जइ जं, कसायहेऊ परिगहो सो ते ।

तो सो देहो बिय ते, कसायउप्पत्तिहेउ ति ॥ २५४८ ॥

गुरुणा-आयकृष्णेनाभिहितः शिवभूतिः-यादं हन्ति । यद्
यत् कसायहेतुः, तत् तत् हे तत्र परिग्रहः, स च समुत्पन्ना

परिहर्तव्य एवेत्येकाग्रः । ' तो सो ' इत्यादि तत्तत्तदिं स्व-
कीया देह एव ' ते ' तत्र स्वस्यात्मनोऽपि कषायोत्पत्तिहेतुरि-

ति परिग्रहः परिहर्तव्यश्च प्राप्नोति । अतोऽपारिग्रहवस्य
परिग्रहाणां चांस्तथा कथंति ।

अथवा-किमको देह एव, ननु व्याख्यायि भूमः, तथा—
अस्ति च किं किं जइ, जस्त च तस्स च कसायवीर्यं जे ।

वरुणं न होज एवं, धम्मो वि तुमे न वेतव्वो ॥ २५४९ ॥

जेण कसायनिमित्तं, जिणो वि गोमालमंगमाइणं ।

धम्मो धम्मपरा वि य, पडिणीयाणं जिणमयं च ॥ २५५०

किं हि नामैतावति जगति तद् वस्तु, यद् यस्य या तस्य वा
कषायार्थं कीदं-कारणं न भवेत् । एवं च सति धुन-चारित्र-

भेदभिन्नो धर्मोऽपि त्वया न प्रहीतव्यः, तस्यापि कस्याचित्

कषायहेतुत्वात् । कुतः ? इत्याह ' जेणेत्यादि ' येन यस्मा

दास्तां तत्रणीतो धर्मः, किन्तु-स विभुवनम्भुः-निष्कार-

णवत्सलः सर्ववत्त्वानां जिनाऽपि भगवान् तीर्थं करोऽपि क्रि-

ष्टर्दणं गोशालकसंगमकादीनां कषायनिमित्तं संजातः ।

एवं धर्मस्तत्तत्तणीतः, तदुक्तमपरं आपि तदकिन्हाः सा-

ध्वः, जिनमते च द्वादशाङ्गीकृतम्, सर्वमप्येतद् गुरुक-

र्मणां दुःखैकपदीर्घमवधमयाजां प्रत्यनीकानां जिनशा-

सनप्रतिफलवर्तिनां कषायनिमित्तमेव, इत्येतद्व्यप्राह प्रा-

प्नोति, न चैतदस्ति । तस्मान् ' यत् कषायहेतुस्तत् परिह-

र्तव्यम् ' इत्यनेकान्त एवाति ।

अथैतद्वापरिग्रहीयोः परस्वामिप्रायमाशङ्क्य परिग्रहाह-

अह ते न मोक्षसाहण-मईए गंधो कसाकेऊ वि

वत्थाइमोक्खसाहण-मईए सुद्धं कहे गंधो ॥ २५५१ ॥

अथ मध्येधा-ते देहादयो जिनमतान्ताः पदार्थाः कषा-

यहंतयाऽपि स्मर्यो न ग्रन्थो-न परिग्रहः, मोक्षसाधनमत्या

शुद्धमाणावादीति । हन्ति ! यद्यप्य, तदिं वक्ष्यमात्रादिक-

मप्युपकरणं शुद्धमेवणीयं मोक्षसाधनमुद्धया शुद्धमाण क-

थं ग्रन्थः ?-न कथाश्चादित्यर्थः, न्यायस्य समानत्यादिति ।

तदेवं कषायहेतुत्वाद्प्राह वक्ष्यादिकमित्येतद् निरुक्तम् ।

अथ मुच्छाहंतुयेन तत् परिग्रहीयमित्येतदप्यक्तुमाह—

मुच्छाहउ गंधो, जइ तो देहाइओ कइमगंथा ।

मुच्छावओ कहे वा, गंधो वत्थादसंगस ॥ २५५२ ॥

अह देहाऽऽहारादु, न मोक्षसाहणमईए ते मुच्छा ।

का मोक्खसाहणेणु, मुच्छा वत्थाइएणु तो ॥ २५५३ ॥

अह कुणिसि शुद्धवत्था-इएणु मुच्छं पुवं मरीरि वि ।

अकज दुल्लभरं, काहिं सि मुच्छं विमंमं ॥ २५५४ ॥

वत्थाइगंधरहिंथा, देहाऽऽहाराइमिचमुच्छाए ।

तिरिय मवरगदओ नणु, हवंति निरओवणा बहुमो ॥ २५५५ ॥

अपरिग्रहा वि परमं-ति एसु मुच्छाकमायदांसंति ।

अविशिग्गहियप्पासं, कम्ममलमणं तमजंति । २५५६ ।

देहत्यवत्थमल्लाऽ-खुलेवणाऽऽभरणाध रिणो के इ ।

उत्तरमगारासु मुलओ, निस्संगा केवलमुविति । २५५७ ।

एताः सुगमा एव, नवरं यादं यो मुच्छाहंतुः न ग्रन्थः
परिग्रहः, परिग्रहस्यादेव च त्याज्यः ; ततस्तीहिं ' मुच्छावउ '

नि-मुच्छावतां वषयमाणयुक्त्या मुच्छांयुक्त्या देहाऽऽहा-

रादिकत्वव हन्ति । कथमग्रन्थः ? अपि तु ग्रन्थ एव, ततः

सोऽपि परित्यागः प्राप्नोति । कथं वा ममत्वमुच्छाहन्ति-

त्येनासक्तस्य-सक्तविप्रमुक्तस्य साधार्थसादिकं ग्रन्थो गीय-

ते भवता ?-न भवत्येव तथाभूतस्य तद् ग्रन्थ इति । अथ

देहाऽऽहारादु ते-तत्र मुच्छां तास्मिन्, मोक्षसाधनमत्या त-

थां प्रहणात्, तदिं मोक्षसाधनमेव न तुषेष्पयि वक्ष्यादित्यु-

क्तं हन्ति । का मुच्छा ? इति । अथ स्थूलपु बाह्यात्वात्, त-

णमात्रेणैवास्मिन्कषायपदवत्त्वमप्यत्वात्, सुलभत्वात्, क-

तिपयदान्तेन स्वयमेव विनाश इमेकत्वात् शरीराद् नित-

रां तिनःसारपु वक्ष्यादित्यु मुच्छां करोति स्वम्, तदिं भवे-नि-

श्विनं शरीरेऽपि विशेषतो मूर्च्छां करिष्यति । कुतो विशेषेण तत्र तत्करणमित्याह—‘अकंजं पुष्पमयं’ इति—विष-
क्रियत्यव्यात् शरीरस्याकृत्यव्यात्—कृत्यगतत्वव्यात् । न हि
वस्त्रादिवत् शरीरं कथं कथं लभ्यते । अत एव वस्त्रा-
द्यप्येव तुल्यमनन्त्यात्, तथा, तद्वैद्यैवान्नं कृत्यात्, व-
हुनरदिनावस्थायित्वात्, विभिन्नरुकायं साधकत्वाच्च चि-
शेषेण शरीरे मूर्च्छां करिष्यतीति । अथ देहादिमात्रे या
मूर्च्छा सा स्थलेषु, वस्त्रादिप्रथममूर्च्छा तु वही, ततो दे-
हादिमात्रमूर्च्छासंभवेऽपि नष्टप्रथमकाः संस्थस्यन्ति, न भ-
वन्ति, बहुपरिग्रहस्यादित्याह—‘व्याह’ इत्यादि, माथात्रय-
म् । अयमिह संस्काराः—तिथेय-शुक्राश्चन्द्राश्चपरिग्रहा अ-
पि, तथा शोषमनुषा अपि महाद्वारिप्रदोपहताः क्लिष्टमन-
साऽदिमात्रमनथाविषपरिग्रहा अप्याविनिष्टुहीनामात्मा लो-
भादिकृपायवर्गवशीकृताः परस्परकथापि चिन्तयन् मूर्च्छाक-
कथायादिरागैः कर्मफलमननमजयन्ति, तत्र बहुशो निरया-
पगा भवन्ति, न मोक्षप्रापकाः । अन्ये तु महामनुषाः कर्माच-
तुपसमागिबुद्ध्या शरीरान्निजमहासूक्ष्मवस्त्राऽऽभ्यगमाद्य-
विलेपनादिभ्युक्ता अपि सर्वसङ्गविनिर्मुक्ता निष्टुहीनामात्मा-
ना जितलोभादिकपायरिषयः समासादितोषमलकबलालो-
काः निद्रिमुपगच्छन्ति । तस्माद्वैद्यस्यात्मानां क्लिष्टमनसां ना-
भ्यमात्रमिदमकिञ्चिद्वैकर्मभवेति ।

अथ यदुक्तम्—‘अथेतुभ्यं वस्त्रादियस्याज्याः’ इति । त-
त्र प्रातःप्रातःमाह—

जह भयंहेतुं गंधो, तो नायाश्चि तद्वचार्थिहि ।

भयमिह ताई गंधो, देहस्य य सावयार्थिहि ॥२४६८॥

अह मोक्षमाहात्म्यमई-ई न भयंहेतुं चि ताहि ते गंधो ।

वत्थाई मोक्षसाहाय-मईई सुद्धं कं गंधो ॥२४६९॥

यदि यद् भयंहेतुस्तद्वच्यः, तर्हि ज्ञान-वशं—चारिवासा-
मपि तदुपप्रातःकथ्य, देहस्य च भ्यापदादिभ्यो भयमांस्त,
इति ताभ्यापि ग्रन्थः प्राप्नुवन्ति । शेषं व्याख्यातव्यम् ।
अथ यदुक्तम्—‘परिग्रहमां कसाय-मुच्छा-भयार्थि’ इति
तत्रादिशब्दसंयुहीतं वस्त्रादीनां रौद्रध्यानहेतुत्वमभ्युपदेश्ये
परिहरसाह—

सारकखण्डाणुबंधो, रौद्रज्ज्वांति ते मई हुजा ।

तुल्यमिषं देहाइसु, पसन्थमिह तं तेहेहावि ॥२४७०॥

जे जलिया पमारा, लोए भयेईअसो अविरयाणं ।

ते चैव य विरयाणं, पसन्थमावाच मोक्षसा य ॥२४७१॥

इहागमे रौद्रध्यानं चतुर्विधमुक्तम्, तद्यथा—‘सं किं
नं रौद्रज्ज्वांति ? रौद्रज्ज्वांति अजविह पन्नं ; तं महा-
हिंसाणुबंधी, मोक्षाणुबंधी, तथाणुबंधी सारकखणा-
णुबंधी । तत्र हिंसायाः संस्वध्यादिकृपाया अ-
नुषाः सान्त्वन चिन्तनं यत्र तद् हिंसाणुबंधि ।
मुषा-असत्यं तस्यानुषा यत्र तत् तथा । सत्यं—चौर्यं
तस्यानुषा यत्र तत् तथा । संरक्ष—सर्वभयंरक्षाणुपाये-
स्तत्तत्तद्विषया निजावस्तस्य संगोपनं तस्यानुषाः सा-
न्त्वन चिन्तनं यत्र रौद्रध्यानं तत् तथा । एवं च स्मृति
संरक्षणाणुबन्धो रौद्रध्यानस्य चतुर्थो भेदः । स च वस्त्रादी-

मुहीति कलावश्यंभावी, रौद्रध्यानमेद्वयाच्च रौद्रध्यानमि-
ति । एवं रौद्रध्यानहेतुत्वाद् वस्त्रादिहेतुः, शस्त्रा-
दिवत्, ततो न प्राप्नोति तत्र बुद्धिमेव । तर्हि यदु-
क्तमुक्त्या रौद्रध्यानं तद्वैद्वानाभिय । देहादिवैद्ये तुष्टम्,
तेष्वपि जल-ज्वलन-अतिम्लुच-श्यापदा-ऽहि-विष-कण्ट-
कादिभ्यः संरक्षणाणुबन्धस्य तुष्टवत्त्वात् । अतस्तस्य प-
रित्याज्याः प्राप्नुवन्ति । अथैह देहादीनां साधनाद्व्या-
यनतया तत्संरक्षणाणुबन्धविधानं प्रशस्तं न द्वापय । यद्य-
यम्, तर्हि तथा तनागमप्रसिद्धे यतनाप्रकारेणैव वस्त्रा-
दी संरक्षणाणुबन्धविधानं कथं न प्रशस्तम् । ततः कथं
वस्त्रादीनांऽपि परित्याज्याः ? इति । अथैव भूष-वस्त्रादि-
परिग्रह एव मूर्च्छादिविरोधहेतुत्वाच्चाकरष्यं ‘अवज्जमणकार-
णम्’ इत्येतदपि प्रतीतं वस्त्रादिविपरिग्रहवनः साधारणं
कथं न स्यात् ? इत्याह—‘जे जलियांयादि’ । इह य या-
यन्त शयन-पान-शौचन-यमना-ऽवस्थान-मना-भाव-
कायंश्चादयः प्रकारा अविरतानामनयतानामप्रशस्तान्धव-
साययतां लोकं भयंहेतुं जायन्ते, त एव ताभ्यः प्रकारा
विरतानां संयतानां प्रशस्तान्धवसायानां मोक्षार्थे संप-
द्यन्ते । तस्माद् वस्त्रादिविषाकारेऽपि नतर्जनवत् साधुनां
मूर्च्छाच्छेदनालोभादिकृपाय-पय-वहनीयाददायाणां तदु-
च्छाविनिर्वाहः काऽप्यनुपपन्न इति ।

अपि च, यदि वस्त्रादिक ग्रन्थः, मूर्च्छादिहेतुत्वात्, कनका-
दिवर्तिनं हेतु-दृष्टान्तापत्त्यासमोक्षेय वस्त्रादिग्रन्थत्वं सा-
धयति भवान्, तर्हि वयमापि तदुपप्रातःप्रातः कनकादि-
ग्रन्थग्रन्थत्वं साधयामः । कथम् ? इत्याह—

आहारो च न गंधो, देहत्वं (व) विसधायण्डाए ।

कणं पि तहा जुवई, धम्मंतेवासिखी मे चि ॥२४७२॥

कनकं तथा युवतिञ्च धम्मंतेवासिनी मे भवेति बुद्ध्या
परिशुद्धता न ग्रन्थ इति सम्यग्, एषा किल प्रतिज्ञा ।
कुतः ? इत्याह—देहाद्यर्थमिति कृत्वा, अयं च हेतुः, देहाद्य-
स्यात्—देहप्रयोजनस्यात्—देहापकादिवादिष्यः । ननु
युवतेदेहापकारित्वं किल प्रतीतम्, कनकस्य तु नत्-
कथम् ? इत्याह—‘विसधायण्डाए चि’ विषयानकत्वादित्यर्थः
उक्तं च—‘विसधाय-रसायण-मंगल-च्छवि-णुपा-
पयाहिणावसे । सुखं अहज्जकड्डं, अहं सुखं सुखा होति
॥ १ ॥’ आहारवर्तिनं दृष्टान्तः । कनक-युवत्यादयोऽपि न
ग्रन्थः देहाद्यव्यात्, आहारवर्तिनं ताभ्यर्थम् । अत्राह—
ननु यद्ययम्, तर्हि समुच्छिन्न ग्रन्था-ऽग्रन्थविभागकथा,
ग्रन्थत्वं प्रसिद्धस्य कनकादिसर्वथाऽग्रन्थत्वसाधनात्, अ-
ग्रन्थत्वं च ममाभिमतस्य देहस्य ग्रन्था दृढः, कवाया-
दिहेतुत्वात्, कनकादिवत् इत्येव ग्रन्थत्वस्य साधनान् ।
ततो भवन एव कथयन्तु—कां ग्रन्थः, कथाग्रन्थ इति ? ।
तद्विधमुपस्य परस्य वचनमाशङ्क्योपसंहातपूर्वकं प्र-
स्था-ऽग्रन्थविभागमुपादेशोपशुद्धाह—

तस्मा किमिषं वरुणं, गंधाऽगंधो य सव्वहा लोए ? ।

गंधोऽगंधो य मग्धा, मुच्छममुच्छाहिं निच्छमग्धा ॥२४७३॥

वत्थाई तेण जे जं, संजमसाहाणमरागदोसम् ।

तं तमपरिगहो चिय, परिगहो जे तदुपधाई ॥२४७४॥

साधकत्वादानं दृश्यते—

रोगी जहोवएसं, कोइ वेज्जस हो अरोगी य ।
न उ वेसं चरियं वा, कोइ न य पउणइ करोतो ॥२५८६॥
तइ जिणवेजाएसं, कुणसाणंउइ कम्मरोगाओ ।
न उ तभेत्तपचरो, तेसिमाएसकरोतो ॥२५८७॥

इह यथा रोगी वैद्यस्मान्दंशं करोति, तत्करणमात्रेणैव च रोगाद् विमुच्यते, न पुनरसौ तद्वंशं करोति, नापि तच्च-रितमाचरत, न च तत् कुर्वाणोऽप्यसौ प्रगुणीभवति, प्र-स्तुत लक्षणकावौ वैद्ये नाभ्यादिकं तद्वंशं कुर्वन् सर्वरसांश्च स्वच्छया तद्वद् भुजानस्तर्जानानुष्ठायी सेनिषानस्त्रेवं श्रियते । तस्माद् वैद्यापदेशानुष्ठानमैव रोगिणो रोगापन-मंदतुः । प्रस्तुतयोजनामाह-‘तह’ त्यादि तथा तेनैव प्रकारेण जितवैद्यस्यादंशं कुर्वाणस्तद्वंशं चरिते अमाचरन् अपि कर्म-रोगादप्येति—इयुउत्थने, न पुनस्तेषामादेशमकुर्वाणस्तद्वं-श्य-चरितं विभ्राणोऽपि तस्माद् व्ययुत्थत, कवलं तद्यो-ग्यनारहितत्वात्तद्वंश्य-चरिताभ्यां प्रवर्तमान उन्मादादि-भाजनमैव भवतीति ।

किञ्च—यदि तीर्थं करवेण-चरितानुष्ठानवती भवत्, तर्हि किं सर्वथा तेः सह वंश-चरिताभ्यां साधर्म्यं भवतः, उत देशतः ? । यथायः पक्षः, तर्हि यत् कुर्वती, तत् सर्व-माप भवता कर्तव्यं प्राप्नोति; किं पुनस्तत् ? इत्याह—

न परोवपसवसया, न य छउमत्था परोवएसं पि ।
दिति न य सीसवगं, दिक्खंति जिमा जहा मचे।२५८८॥
तह सेमंदि वि सर्वं, कजं जइ तेहिं सवसाहम्मं ।

एवं च कर्मो तित्थं, न चेद्वेचो न को गाहो ॥२५८९॥
यादं नैज्जिस्तीधंकरः सह लिह्वरिताभ्यां सर्वसा-धर्म्यम्, तर्हि यथा तत् स्वयं बुद्धत्वाद् न परोपदेशशक्तः-न परोपदेशेन यत्नेन, न च छुद्रस्यावस्थायां प्रतिबाधा-र्थं परस्यापुपदेशं ददति, न च शिष्यवर्गं दीक्षते, तथा शिष्याणां तांछुत्वं-प्रशिक्ष्यैः सर्वमेतत् त्वदभिप्रायेण का-र्यं करणीयं प्राप्नोति । भवत्वेवं तर्हि, का दोषः ? इति चेत् इत्याह-एवं च सति कुतस्तीर्थम्, कस्यापि प्रतिबाधाभा-वाद् दीक्षाद्याभावाच्च ? । ‘न चेदिति’ अथ न तैः सह स-र्वसाधर्म्यमित्युच्यते, तर्हि ‘अवलं भवाम्यहम्’ इति क-स्तव प्रदः ? । अचित्त्वत्वात् तच्चरितत्स्यति ।

अथ तीर्थेकरः सह सर्वसाधर्म्यामावेल्लताग्रहः किम-ति न कर्तव्यः ? इत्याह—

जहं न जिण्दिहं ससं, सेमाहसपइं सवसाहम्मं ।
तह लोभाभिमयं, चरिएण पि किंचि साहम्मं ॥२५९०॥

यथा जिनैन्द्रैः सह ‘निदम्यमिह संघयणा, चउणाणहस-यसलसं पक्खा ।’ इत्यादिना ग्रन्थेन प्रतिपादितेल्लिङ्गाच्चरिता-च्च शेषैरतिशयैः सर्वसाधर्म्यं नाभिमतं भवतः, किं तर्हि ? किञ्चित् साधर्म्यमेव, तथा तेनैव प्रकारेण लिङ्गेन चरितेन च किञ्चित् साधर्म्यमेव तैः सह अभिमतमस्माकम्, न तु सर्वसाधर्म्यम्, तच्च किञ्चित् साधर्म्यं लिङ्गेनो लोचकर-णमात्रेण न पुनश्चलत्वेन; चरित्रेण स्ववर्णयाद्धारपरिभो-

गा-ऽनियतवासादिना, न तु पाणिभोजिभ्येन निरतिशय-त्वेन तद्व्याप्यत्वाद्भेदादीनाम् । तस्मात् किञ्चित् साधर्म्य-स्याः कल्पनायान्वयापि सिद्धः कोऽवलं लताग्रहो भवतः ? इति (जिनैन्द्रप्रतिपद्यः (विशेषः) ‘जिण्कल्प’ शब्दं चतुर्थभागे १४८९ पृष्ठ उच्यते ।)

यथाक्रमं जं च जिपाचेलपरिसहो मुणी’ इत्यादि, तत्राह—

जइ चेलभोगमेचा-दजिअचेलपरिसहो वेण ।
अजियदिदिग्गहापरी-सहो वि भलाइभोगाअं ॥२५९१॥
एवं तुह न जियपरी-सहा जिण्दिा वि सवहावसं ।
अहवा जो भलाइसु, स विही चेलं वि किं नेह्। ॥२५९२॥
जह भलाइविसुद्धं, राग-होसरहिओ निसेयं तो ।
जियियदिदिग्गहापरी-सहो मुणी सपडियारो वि ॥२५९३॥
तह चेलं परिसुद्धं, राग-होसरहिओ सुयविहीए ।

होइ जिपाचेलपरी-सहो मुणी सेवमाओ वि ॥२५९४॥

जिताल्लपरीपहो मुनिभवंतीति वयमपि मन्या-महं । कवलमिदं प्रष्टव्याऽस्मि, किं चेलभोगमत्रेणाप्यजि-नाचेलपरीपहद्वयं भवति येन भवता सर्वथा वस्त्रपरित्यागः कियतं, आहोस्विद्वन्तपणीयार्थं दोषबुद्धस्वपरिभोगेण ? । तत्राद्यपि बुद्धयमाह—‘जइ’ इत्यादि, यदि चेलभोगमात्रा-दपि तेन साधुनाऽऽवल्लेख्यपरीपहो न जित इति त्वया प्रोच्यते, तर्हि भक्तादिपरिभोगमात्रादजितदिग्गहापरी-पहोऽपि स्वर्गभोगयत्नैव साधुः स्यात् । एतदुक्तं भवति—इह दृशीवचनत्वाद् दिग्गहापरीपहं ननु प्रोच्यते, आदि-शब्दान्—पिपासादिपरिग्रहः । नतश्च यद्यप्यणीयादिशुणो-पेतवस्त्रपत्रपरिभोगाजिताल्लपरीपहो नेष्यते, तल्लेषणा-दिगुणसंपन्नभक्तपानादिपरिभोगाजितल्लुत्पिपासादिपरीप-होऽपि न कश्चिज्जगति स्यात् । भवत्वेवम्, न किञ्चिद् नः क्षूयत इति चेत् । अत्राह—एवमित्यादि’ एवं सति त्वद-भिप्रायेण जिनैन्द्रा अपि भगवन्तो निरुपमघृतिरहिततयाः सर्वैकनिधयो न जितपरीपहा इति सर्वप्रकारेणपन्नम् । अथोद्गमादिदोषविप्रसक्तं विशुद्धमणीयं राग-द्वेषरहितं भक्त-पानादिकं संवमानोऽपि जितल्लुत्पिपासादिपरीपहो मुनिभवति, तर्हि योऽयं भक्तादिषु विप्रदृश्यते स चेल-ोऽपि वस्त्रेऽपि भगवतः किं तद्यः कापि ?-ननु तद्व्यं-पणीयं रागादिशोपरहितः परिभुजानो जिताल्लपरीपहो मुनिः स्यादेति भावः । एतदेव व्यक्ताकुर्वेत्वाह-‘जह’ इत्यादि गाथाद्वयं स्पष्टम् । नवरं ‘सपडियारो वि’-विशुद्धा-पिपा-सा-शीतोष्णादीनां भक्त-पान-वस्त्रादिभिः सुखाकृतनयना कृतः प्रतीकारः प्रतिविधानं येन न तथा । इदं च इतर-कर्मणिग्यायेन गाथाद्वयेऽपि संबध्यते । तस्माद्व्यपणी-यादिदोषबुद्धस्वपरिभोगेणैवाजिताल्लपरीपहद्वयं भवति, न तु स्वर्गाधिपता तदुपभुजत इति ।

आह-ननु यदि वस्त्र परिभुक्ते साधुः, तर्हि तस्य कथमचे-लपरीपहसहस्रगुणम्, चलास्त्रेव एव तदुपपत्तः ? । तद्-युक्तम्, सति, अस्ति च चेलं अवलोक्यवस्यामं लोके च कटकत्वात् । एतदेवाह—

मदसंतंचेलमोऽचे-लमो य जं लोभममयममिद्धो ।

तेषांचेला हुण्यो, सेतेहि जिह्वा असतेहि ॥२४६८॥

सञ्ज्ञासञ्च सदसती चेतो वरुणसौ सप्तमचलो यद् य
हमज्ञाकः सव्यं चाचेलकः सासञ्ज्ञः श्रान्तः । असाप्तः
प्रस्तावनायाम् । सा च हतेव । न न नरुमाह नूनयः सामा-
न्यसाधनः साङ्गिरेव चेतोवचनार्ताऽपेक्षा भवत्यन, जिह्वास्तु
तीर्थकरा असाङ्गिरेव चेतोवचनार्ताऽपेक्षा व्यपदिश्यन्ते ।
इत्युक्तं भवति-इहाचेलत्वं शिष्यम-मुष्यम्, उपचारितं
च । न त्रेहर्षी-मुष्यमवलम्ब्य संभार्यकारं न भवति, अत
स्वीपचारिकं गृह्यते, मुष्यं तु जिह्वा नामवासीदिति ।

इदमर्थोपचारिकमवलम्ब्य भावयति-

परिसुद्धं गुणं कुञ्चय, घोवाऽनिययऽप्रभोगमोर्गेहि ।

हुण्यो हुण्यारहिया, सेतेहि अचेलयाहोति ॥२४६९॥

मुनयः-साधनां सूक्ष्माङ्गिताः साङ्गिराप चेतोवचनार्ता-
ऽपेक्षा भवति । कथंभूतेचेतेहि ? इत्याह-परिसुद्धं नि-
लुप्तमिभक्तिदेशनात् पारिपुष्टदेशनात्, तथा जीर्णविद्विषयः-
कुस्मिन्नेतरारेः, स्तरेकेतुनाममागतो हीनस्तुल्येव, अनि
ययऽप्रभोगमोर्गेहि नि-अनिययनमोर्गेहि कादाचित्कालेन न
मामः परिभोगः परिभोगी यथा तानि तथा नैः । एवंभू-
तेचेतेः साङ्गिपुष्पचारनाऽपेक्षा मुनयो भव्यन्ते । तथा,
अप्रभोगभागाहि नि-एवमपि याउयते । न तत्र लोककदम्ब-
कारान्यप्रकारं भोगः-आलम्बनम्, प्रकारलक्षणस्य मध्य
व्ययलोपात्, अन्यभोगस्तेनान्यभोगेन भोगः-परिभोगो यथा
तानि तथा तैरप्येवंभूतेचेतेल्लोकत्वं लोकं प्रसिद्धमेव,
यथा कथंलक्षणं योर्ध्वगिरसा जलावनावपुरुषस्य । सा-
धारण्यं कच्छाकन्धाभावात्, कृषिगश्यामप्रभगा एव चेतो-
वचनस्य चरणान्, मस्तकस्थोपरि प्रावरणायभावाच्च
लोककदम्बकारादप्यप्रकारेण चेतोभोगा द्रष्टव्यः । तद्वत्-प-
रिसुद्धं-गुणं-कुञ्चय-इत्यादिविशेषणविशिष्टे । साङ्गि-
रपि चेतोवचनार्ताविषयककार्यकारणान्ते नपु सूक्ष्माऽभावाच्च
मुनयोऽपेक्षा व्यपदिश्यन्ते इतीह तात्पर्यम् ।

आह-ननु चेतस्यान्यथा परिभोगेण किमवलोक्यव्यपदे-
शः कापि दृष्टः ? इत्याह-तदुपपद्यतेमाह-

जह जलमवगाहो, बहुचेलो वि सिरवेष्टियकटिष्ठो ।

भरणइ नरो अचेलो, तह हुण्यो सेतेचेलो ॥२४७०॥

मताथो ।

जीर्णादिभिर्गण्यैरचेलकार्यं लोककदम्बेन भावयति-
तह योवजुलकुञ्चय-चेतेहि वि भरण अचेलो ति ।

जहत्त सांलिय । लहु, दो पोवि नगिगधामो ति ॥२४७१॥

इदमपि सुगमा, नवरं जहत्तरेत्यादि दृष्टान्तः, यथं
काऽपि योषित् कटीवटिजगीवटिकुट्टिकशटिका कञ्चित्
कालिकं वदति-तवस्व भोः शालिक । शीघ्रो भूत्वा मदी-
योत्तो शटिका विधोष्य वदस्व समपेय, नक्षिका वनेऽ-
हम् । तदिह सञ्ज्ञायामपि योषित् नाग्न्यावाकशब्दप्र-
सूतेः "जस्वङ्गा कीरह नगमायो मुदभावे अहयाव अद-
लवण्यं" इत्यादिना विद्विषय इति ।

अथ यथुक्तम्-जे च तिहि टोण्हि वत्थं धरेज्ज इत्यादि
तत्र प्रतिविधानमाह-

विदियं सुए चिय जमो, धरेज तिहि कारसेहि वत्थं ति ।

तेषां चिय तद्वत्सं, निरतिसएणं धरेयवन् ॥२४७२॥

जिह्वकप्याजोगाणं, हीकुञ्चपरीसहा वत्थोऽवत्सं ।

ही लज्ज ति व सो सं-जमो तदत्थं विसेसेहि ॥२४७३॥

ननु शिष्यः कारयेच्छेधं धरणीयम्-इत्यानमात्रं श्रूयता
भवताऽस्मत्पक्षेण समर्थितो भवति, परं श्रूयतुद्वयत्वा-
द् भवान् न लक्षयति, तथाहि-इदानीं वयमपि वक्ष्य-
षुमः-शिष्यः कारयेच्छेधं धरेत् इति सूत्रादि विहितं-
प्रतिपादितं मनो यस्मात्, तेनैव प्रकारेण तद् वक्ष्यं निर-
निश्चयं तथाविधभूतलक्षणनादिरहितं स्थापुनाऽवश्यं
धरणीयमिति । कुतः ? इत्याह-यथा-यस्मात् निरतिशयक-
न जिनकल्याणायानां साधनां हीकुञ्चपरीषदलक्षणं व-
क्ष्यधरणाकारेण पूर्वोभाहितस्वकामवश्यमेव संभवति । ततो
धरणीयमेव वक्ष्यम् । यद्वत्वा-कुत्सापरीषदायै तद् न
भियते तथापि ही-लज्जा, स संयमस्तदर्थं तावद् विवेच-
णैव वक्ष्यं धरणीयम्, अन्यथाऽभिज्ञवलनादिना दृष्टवत्सं-
मापनोर्गति ।

अथाप्येवंगार्थपूर्वकं संक्षिप्तोपदेशमाह-

जह जिहमयं पमायं, तुह तो मा मुपय वत्थ-पत्ताहि ।

पुञ्चुतदोसजालं, लम्पिस मा समिहवायं च ॥२४७४॥

अधुवालेऽमसत्तो, ऽपत्तो न समवेतेशाममियं ।

वत्थहिद्विओ न समिओ, निक्खेवादाखोसग्गा ॥२४७५॥

यदि जिनमते नव प्रमाणम्, ततो वक्ष-पात्राद् मा मुख
मा त्यात्तोः । कुतः ? इत्याह-तत्तुल्यगणनसत्त्वा- इत्याव-
ना पूर्वमुक्तं दोषजालं मा लम्बाः । तथा, समित्तवानं च
तत्पर्यायं माऽऽपुञ्चिह त्वमिति । कस्याः पुनः समितेः
पात्रायमायं विद्यतः ? इत्याह-अधुवालेऽमिम्याग्निं अ-
शक्ताऽस्मभो भवन्तु । कथंभूतः ? अपात्रः पात्रविर-
हितः । पुनर्निष्पादानसमिम्या व्युत्सर्गसामिम्या च सामनो
न भवन्तु, उपलक्षणत्वाद् भाषासामिम्याऽपि समितो न भ-
वेत्, वक्ष्यामायं रजोहरणमुत्सर्गकालमावात्, तदभावे
च यथोक्तसमित्तत्रयासिद्धेरिति ।

एवं प्रकाशितोऽस्ती क्वि कृतवान् ? इत्याह-

इय पमविओ वि बहुं, सो मिच्छतोदाकुलियभातो ।

जिहमयमवदहो, छट्ठवत्तवो सञ्ज्ञाओ ॥२४७६॥

तस्म भगिणी समुज्झय-वत्था तह चेत तदुपुणारोणं ।

संपत्थिया नियत्था तो गमियाए पुणो मुयहि ॥२४७७॥

तीए पुणो वि बटो-रसेगवत्था पुणो निज्झट्ठि ति ।

अच्छउ त तेषां चिय, समणुसया धेरेयी य ॥२४७८॥

कोडिषकोहीरे, पज्जिसेयी य दौाण सो सीति ।

ततो परंपरफा-सञ्ज्ञाऽवसेसा समुपपन्ना ॥२४७९॥

एताश्चनञ्जाऽपि मताः, नवरं समुज्जाउ ति । इय-
वक्ष्य उपाध्यात् समुधानां निर्गतः । 'नियत्थं ति' त-
तो गाणक्या निर्वासता वक्ष्यं परिचापितेत्यर्थः । हीय

ति 'नया नाशकया' बहोरसेवयन्ति लि' बहसुरस्यकं
बलं यस्याः सा तथेति । 'ततो परंपर्यादि' ततः पर-
म्पर्या याऽसी रूपो गुह्यशिवसंबन्धस्तस्माद् बोद्धि-
संज्ञानवर्तिनोऽप्येता बोद्धकाः समुपस्था इति । एतासां
च बोद्धिकव्यतिकरसंबन्धानां सर्वाभ्यामपि गायानामर्थे सं-
क्षिप्य 'इह या यदर्थी न स तस्मिन्निर्माणादानं प्रत्यना-
हुतः, यथा घटादीं स्तूपिकशोपादानं प्रति, चारित्र्यादिन-
श्च यतयः, तस्मिन्निर्मातृ च बीवरमिति, न चास्यासिद्धय-
म्, इत्यादिना सूत्र-वत्त्व-पात्रपरिग्रहविषयं वादस्थानकं वृ-
द्धैर्विरचितमास्ते, तस्मात्पात्रप्रयत्नेषु द्वितीयं परीवहाध्यय-
ने आचलक्यपरीवहं बृहद्दीक्षायां तदर्थिनाऽभ्येवणीयम् । त-
था, 'इह बलु वस्य यत्रासंभयो न तस्य तत्र कारुण्यवैक-
स्यम्, यथा युद्धशिलायां शय्यवहुरस्य, अस्ति च तथा-
विषयसु मुक्तः कारुण्यवैकस्यम्, न चायमसिद्धो हेतुः,
इत्यादिना विरचिते स्त्रीनिर्माणाविषयमात्रं वादस्थानकं त-
त्रैव वद्विश्रुतमाध्ययने द्रष्टव्यम् ॥ इति पट्टिगमाध्यायः ।
विशेषः । आ० क० । आचारिणश्चर, ध० २० । आ० क० । आ-
वस्तीनवर्गावास्तव्यश्रीमद्भाम्भजे, आ० क० १ । आ० । स्या० ।

सिवमग्न-शिवमार्ग-पुं० । दर्शनज्ञानवार्त्तलक्षणे मेखामार्गे,
विशेषः ।

सिवय-शिवक-पुं० । उदकाभासनामकस्य वेत्तन्धनगाराज-
स्य आवासापवने, स्या० ४ डा० २ उ० । ('लघुचतसुहृ' श-
ब्दे वक्ष्यते ।)

सिवद-पुं० । शिवं दधानीति शिवदः । मोक्षप्रदे, सो० १ वि० ।

सिवलिया-शिवलिका-स्त्री० । कलायाभिधानाथान्यफलका-
याम्, य० ७ श० १ उ० ।

सिववत्त-शिववर्धन-न० । शैवानां परिभाषया मोक्षे, डा०
२४ डा० ।

सिवममदूरि-शिवशर्मदूरि-पुं० । शतकाव्यकर्मप्रत्यक्षकर्तार्य-
चार्ये, कर्म० ५ कर्म० । डा० ।

सिवसौख्यद-शिवसौख्यद-पुं० । शिव-मोक्षस्तस्य सौख्यं
निरावाधलक्षणे दधानीति शिवसौख्यदः । मोक्षफलकं, ध० ३
आचि० ।

सिवहृत्-शिवहृत्-पुं० । आरोग्यकण्ठले, विद्या० १ भू० ७ डा० ।

सिवा-शिवा-स्त्री० । सौख्यपुरे नगरे दक्षशराणां मध्ये ज्येष्ठ-
समुद्रविजयस्य राज्ञो भार्यायाम्, स्या० ८ डा० ३ उ० । उत्त० ।
कण्ठ० । प्र० । आ० म० । स० । उज्जयिनीराजस्य प्रधानस्य
भार्यायाम्, चटकराजमुद्रितरि, आ० क० ४ डा० । 'लोहजंघा
लोहकारी आक्षिपीकस्तथा रघुः । स्त्रीत्वे च शिवा दधी ग-
जोऽललमिरिः पुनः ॥१॥' आ० क० ४ डा० । ति० । आव० ।
पञ्चदशमीधरस्त्व प्रथमपरिवर्त्तन्याम्, स० १ प्र० ।
शकस्य वैष्णवस्याप्रमदिव्याम्, य० १० श० ३ उ० ।
स्या० । (अस्या 'अगमद्विही' शब्दे प्रथमभागे १७३ पृष्ठ
पूर्वोक्तजन्मकथा ।) मृगाक्ष्याम्, मृगाक्षी आशिवाप्य-
माक्षिकशब्दपरिहारायै शिवा भवते । अत्र० ।

सिवाशुदा-शिवानन्दा-स्त्री० । आनन्दस्य भ्रमणोपासकस्य

भार्यायाम्, उपा० १ अ० । आ० क० ।

सि.विश-स्वप्न-पुं० । "इः स्वप्नादी" ॥ ८ । १ । ४६ ॥ इत्या-
दिरस्य इत्यम् । प्रा० । "स्वप्नं नात्" ॥ ८ । २ । १०८ ॥ स्वप्नो-
न्व नात् पूर्व इह भवति । प्रा० । स्वापावस्थायां गजविद्युर्मे,
आ० क० १ अ० ।

सिविया-शिविका-स्त्री० । उपरिच्छादिने कोष्ठाकारं जम्बान-
वियोग, जी० ३ प्रात० ४ अधि० । डा० । सूत्र० । अत्र० ।
औ० । आ० म० । ज० । दशा० । य० । रा० । आवा० । अन्त० ।
सिवापण्ड-शिवापदेश-पुं० । मोक्षसाधनमकण्डे, पञ्चा० १५
वि० ।

सिक्वथ-सीक्व-न० । परिकर्मणि, नि० क० १६ उ० ।

सिन्धिली-दीरी-सूत्र्याम्, दे० ना० ८ वगे २६ गाथा ।

मिन्दी-दीरी-सूत्र्याम्, दे० ना० ८ वगे २६ गाथा ।

सिमिर-शिशिर-पुं० । लोकात्तरसंज्ञया माघे मासे, ज्यो० ४
पाङ्ग० । सं० ५० । ज० । सू० प्र० । शीतकाले, नि० क० १ उ० ।
दा० ध०, दे० ना० ८ वगे ३१ गाथा ।

सिमिरकाल-शिशिकाल-पुं० । शीतकाले, प्र० ५ सं० ४२ ।

निनिरत्त-शिशिरात्र-पुं० । पीयमाघमासद्वयामके श्रुतु-
भये, स्या० ६ डा० ३ उ० ।

सिमिली-शिशिली-स्त्री० । अनन्तकायकन्दभेदे, य० १ श०
८ उ० । साधारणव्यन्यतिकायविशेषे, जी० १ प्रात० ।

सिसु-शिशु-पुं० । बालके, विंश० । नि० क० ।

सिसुनाग-शिशुनाथ-पुं० । अस्ते, सर्पाकृतौ मूढलक्षणे कपो-
जन्तो, शिशुनागो बह्वृक्षः । उत्त० ५ अ० । 'समा-
हि' शब्दे उदाहृते सुशेनपुत्रवास्तव्ये स्वनामक्याने बृहद-
तो, आ० क० ४ अ० । आव० ।

सिसुपाल-शिशुपाल-पुं० । वसुदेवसुतायां माद्राणां दमयो-
वेय जाते पुत्रे, सूत्र० ।

तत्वेदम्—

"वसुदेवसुतायां सुभो, दमयोऽसिग्राहिवेष महीये ।

आभ्रां वसुधुजो युग—बलकलशो कलहपनद्वे ॥१॥

बहून् तस्मां जलणी, चतुर्भुजं पुनर्मध्युपमग्राह्यं ।

भयहरितान्मध्यमूर्धो, पुच्छद्वे गेमितिं सहस्र ॥२॥

शेमि तस्य मुण्डिः—साहयितीह दृढाद्विषयाप ।

जह पन्तु तन्म पुत्रो, महाबलो दुज्जभ्रा समरे ॥३॥

व्यसस्य जं ददद्वे—होह सामाविषं भुज्जुग्राह्यं ।

होह ततो विष भये, सुनस्ते तं गच्छि सेद्वेह ॥४॥

सा वि भयवाधेभ्यो, पुत्रं दमेह जाव कण्ठहस्य ।

तावाह्य तस्म त्रिं, पयद्वे वर्युज्जुग्राह्यं ॥५॥

ता कण्ठहस्य पिउच्छा, पुत्रं पाद्वे पायपीडास्य ।

अग्रहस्त्रामगन्धे, सा वि सये से कामिस्त्राभि ॥६॥

सिसुपाला वि हु ज्वस्य—मयल नारायणे अस्त्वमहि ।

वयवेदि—भयह सा वि हु, कयह कामप समयो वि ॥७॥

अवराहस्य पुण्डे, वारिजंतां वि विद्वेह जाहे ।

कण्ठेय तस्मां क्षिप्र, चलेणे उचमेये से ॥८॥

सू० १ सु० ३

अ० १ उ० ।

सिसुमारिया

अभिधानराजन्द्रः ।

सिसुमारिया-शिशुमारिका-स्त्री० बाधविशेष, रा० ।

सिस्-शिष्-पु० । प्रयुज्यां शिक्षां च प्राप्तिने, स्त्र०
२ भू० ७ अ० । आवा० । ज० । आवा० । आ० जू० ।
शिक्षणायाप्राप्त्यायस्याप्राप्तं, ज० २ वक्त० ।

गर्भे पुच्छद्विहो, दुविहो सिसु यो होति सायव्वो ।

पञ्चावख सिक्खावख, गगयं सिक्खावखाए उ ॥ १२७ ॥

सो सिक्खमो य दुविहो, गहणे आसेवणाए सायव्वो ।

गहणम्मि होति ति विहो, सुते अत्थे तदुभय या ॥ १२८ ॥

आसेवणाए दुविहो, मूलगुणे चैव उत्तरगुणे य ।

मूलगुणे पंचविहो, उत्तरगुणे बारसविहो उ ॥ १२९ ॥

आयरेओऽवि य दुविहो, पञ्चावतो य सिक्खवतो य ।

सिक्खावतो दुविहो, गहणे आसेवणे चैव ॥ १३० ॥

गाहावतो ति विहो, सुते अत्थे य तदुभय चैव ।

मूलगुण उत्तरगुणे, दुविहो आसेवणाए उ ॥ १३१ ॥

(गंगो० ह्येनत् १२७ गाथास्याख्या 'सिक्ख' शब्दऽसि-
क्ख भागे गता ।)

अहर्निशमनुनिष्ठानि स पर्वविधो ब्रह्मज्ञानमभिदमिन्नः

शिष्यो ज्ञानव्या भवति, तत्रापि ब्रह्मण्युपेकमानेवनामिति

कृत्वाऽऽविच ब्रह्मणश्चिन्तामह-शिक्षाया ब्रह्मण-उपादा-

नेऽधिकृते त्रिविधो भवति शैलकः, तद्यथा-स्त्र. अर्थे, तदु-

भय च । सूत्रादीत्यादावेव गृह्यन् सूत्रादीशिक्षका भवतीति

भावः । साम्प्रतं ब्रह्मणश्चकालमविनीमासेवनामधिकृ-

त्याह-यथाविस्थानसुशुष्ठानमासेवना तथा करणभूतया

द्विविधो भवति शिक्षकः, तद्यथा-मूलगुणे-मूलगुणवि-

षये आसेवमानः-सम्यग्मूलगुणानामनुष्ठाने कुर्वन् तथा

उत्तरगुणे च-उत्तरगुणाविषये सम्यगनुष्ठानं कुर्यात् द्वि-

कृपाऽप्यासेवनाशिक्षको भवति, तत्रापि मूलगुणे पञ्चप्र-

कारः-प्राज्ञानिपाद्विनिमासेवमानः पञ्चमहान्तधार-

णापञ्चविधो भवति मूलगुणेष्वप्यासेवनाशिक्षकः, तथोत्तर-

गुणविषये सम्यक्पण्डितश्चिन्तादिना गुणानामेवमान

उत्तरगुणासेवनाशिक्षको भवति, ते चामि उत्तरगुणाः-

"पिस्सम ज्ञा विमोदी, समिरेओ भावणा तवो दुविहो । प-

डिमा अभिगमाद्विषय, उत्तरगुणमो विद्यागहि ॥ १ ॥ व-

द्विवा-सम्प्रव्यम्येचूत्तरगुणेषु प्रधानमिज्जोहतुतया तप ए-

व हादशविधमुत्तरगुणव्यवहारकृत्याह-उत्तरगुण-उत्तरगु-

णविषय तपो हादशभेदभिन्नं यः सम्यग् विषये स आ-

सेवनाशिक्षको भवतीति । शिष्यो ज्ञानार्थमन्तरं न भव-

स्यत आचार्यनिरूपणमा (याया) ह-शिष्यापेक्षया

हि आचार्यो द्विविधो-हिमेदः, एका यः प्रयुज्यां प्राह-

वयपरस्तु यः शिक्षामिति, शिक्षयन्ति द्विविधः-एका यः

शिक्षाशास्त्रं प्राहयन्-पाठयत्यपरस्तु तदर्थं दशविधचक्र-

बालसमाचार्यनुष्ठानतः स्वयन्ति-सम्यगनुष्ठानं कारयति ।

तत्र सूत्रार्थतुभयभेदाद् प्राहव्यवस्थाचार्यशिक्षा भवति ।

आसेवनाचार्योऽपि मूलोत्तरगुणेष्वप्यहो द्विविधो भवति । नतो

आमनिष्पन्नो निक्षेपः, तद्वत्तरं किं नत् सूत्रानुगमऽस्मल्लता-

विगुणोपेतं स्त्रगुणाधितव्यम् ।

तत्त्वत्वम्-

गर्थं विहाय इह सिक्खमासो,

उट्ठाप सुवर्भेचरं वसेओ ।

ओवायकारी विययं सुसिक्खे,

जे छेय विष्णुमार्यं न कुओ ॥ १ ॥

'इह' प्रवचनं ज्ञानसंसारस्वभावाः सन् सम्यगुत्थानमौ-

त्थितो प्रत्येत आत्मा येन स ग्रन्थो-धनधान्यद्विरत्यर्थाह-

पदचतुष्पादि-विहाय-त्यकथा प्रजाजितः सन् सत्तु-

त्थानेनाप्याय च ब्रह्मकृपाभासेवनाकार्यं च शिक्षां [च]

कुर्यात्-सम्यगानेवमानः सुदु शोभनं नवभिर्ब्रह्मचर्यमुत्ति-

भिर्गुणैर्माश्रित्य ब्रह्मचर्यं वसेन्-निष्ठन्, यदिवा-सुप्रब्रह्मचर्य-

मिति-संयमस्तद् आवसेन् तं सम्यक् कुर्यात् आवा-

यान्तिनक यावज्जीवं वशमानो यावदभ्युद्यतविहारं न

प्रतिपद्येत् तावदाचार्यवचनस्यावधानं-तदेतदुत्तरकार्य-

पातकारी वचननिर्देशकारी सदाऽऽज्ञाविधायी, विनीयने-

अपनीयने कर्म येन स विनयमन् सुदु शिष्ट-विदध्यान्

ब्रह्मज्ञानेनाभ्यां विनय सम्यक् पार्यालयंति । तथा यः

छुका-निपुणः स संयमानुष्ठाने सदाचार्योपदेशया विविधं

प्रमादं न कुर्यात्, यथा ह आतुरः सम्यग्वैद्योपदेशं कुर्वन्

ग्राह्यं लभेत् रोगोपशमं च एवं साधुराग सावधप्रवर्ण-

हारी पापकर्ममेषव्यानभूतान्गार्थवचनानि विदधत्प-

रस्ताधुम्यः साधुकारमशयकर्मस्य चाद्यान्तीति ॥ १ ॥

स्व० १४ अ० ।

शृषिन्-न० । उत्तमाह. न० ।

सिस्मिणी-शिष्या-स्त्री० । स्वहस्तदीक्षितायाम्, इय० २

उ० । आवा० ।

सिह-काह्व-धा० । काह्वायाम् "काह्वग्राहिलगाहिलह्व-

व्वम्फमहर्निहावितुराः" ॥ ४ । १२४ ॥ इति काह्वतः सिह

इत्यादेशः । सिहइ । काह्वतः । प्रा० ४ पाद ।

स्पृहि-धा० । स्पृह शिष् । इच्छायाम्, "स्पृहेः सिहः"

॥ ४ । ३३ ॥ इति तयन्त्य स्पृहेः सिह इत्यादेशः । सिहइ ।

स्पृहयति । इच्छति । प्रा० ४ पाद ।

सिहट्टिहो-देशी-बालद्विषयसम्पूज्जु, देना० च वर्गं १४गाथा

सिहडि-शिष्येण्डन्-त्रि० । शिक्षाधारशि, भ० ६ शु० ३३ उ० ।

दशा० ।

सिहर-शिखर-न० । पर्वतोपनिर्वसि कूटपु, ज्ञा० १ भू० १ अ० ।

स्था० । नि० चू० । "चूलं नि वा विभूतये नि वा मिहर् नि वा

एते एगट्टा" नि० चू० १ उ० जी० । सू० प्र० । उपरितनं भागं,

आ० भ० १ अ० । शिखराणि श्रेतुपेक्षे वृत्तसम्बन्धीनि पर्वतपक्षे

कूटानि । ज्ञा० १ शु० ६ अ० । प्र० १ ।

सिहरभू-शिखरभूत-त्रि० । शिखरकले, प्र० १ संव० ह्यार ।

सिहरी-शिखरिन्-पु० । जम्बूद्वीपस्य पठवर्षपरपर्वते, ज०

दा सिहरीह्वा । स्था० २ ठा० २ उ० ।

अथ पठवर्षभरावतः-

काहि णं मन्ते । जम्बूद्वीपे देवि सिहरी श्यामं वासहरप-

व्वप पसेत् ? , योऽत्रमा । हेरस्वयस्य उत्तरेषां एतावयस्य

दाहिलेखं पुरिधमलवणसमुद्रस्म पवस्थिमेषं पव-
स्थिमलवणसमुद्रस्म पुरिधमेषं, एवं जह भेष- बुद्धि-
मन्तो तह चैव विहरी विखरं जीवा दाहिलेखं धनुं
उत्तरेण अवसिद्धं तं चैव पुण्डरीय देरे सुप्रसङ्गला महा-
शब्दे दाहिलेखं यथाञ्चा जहा रोहिमंता पुरिधमेषं गच्छह ।

“कहिले” मित्यादि क मन्त । जम्बुद्वीप द्वीपे शिखी
नाम वर्षधरपर्वतः प्रवृत्तः १, गौतम । हरिश्चन्द्रस्योत्तरस्याम्
पराचनस्य-पक्षमात्रसप्तमोक्षस्य दक्षिणस्यां “पुरिधमे”
स्थानि प्राग्वत्, एवमुक्ताभिलाषक यथा बुद्धिमयान् नथैव
शिक्षयेयं, नचरं जीवा दक्षिणं धनुस्तत्तल अवसिद्धं तद्वे-
ति बुद्धिहमयकरणात्कथं, नच पुण्डरीका इहः । जं ४
वर्ग ० । स्वा० । स० । शिखरेण समन्वितं पर्वतमात्रं च । न० ।

सिहरिकूट-शिखरिकूट-न० । जम्बुद्वीपस्योत्तरे स्वनामक्या-
त कूट, स्वा० ६ डा० ३ उ० । जं ।

सिहरिखी-शिखरिखी-खी० । करमाधनकल्लयुक्तमधिन-
गमे अक्षापस्करे, ध० २ अर्ध० ।

जा दहिसरमि मालिय-मुलेण चउजायसुगवसंभारा ।

कूरमि छुप्पासं, वंचति सिहरं सिहरिखी उ ॥ १८५ ॥

यना गुरं मालितेन गुह्येन वा निष्पन्ना अपरं च चतुर्जा-
तकलुहतेसंभारा पलायकतमालपत्रमाङ्गुलशक्यैश्चतुर्भिर्ग-
न्धप्रयत्नाधिष्यन्नापजितेनवासा कूरमप्यं प्रक्षिप्यमास शि-
खरं वचनानि सा शिखरिखीमुच्यते । ह० २ उ० । नि० खू०
आचा० । प्र० । माद्रिनायाम्, १० ना० ८ वर्ग ३३ गाथा ।

सिहरिह्मा-देखी-माजितानाम्, १० ना० ८ वर्ग ३३ गाथा ।

सिहलि-शिखा-खी० । बूझायाम्, आ० ४ अ० । सिहलि

वा धारणी कहं सिहलिं लिं शिखा । पञ्चा० १० वि० ।

सिहा-शिखा-खी० । शिरसि, व्य० २ उ० । शिरसि सर्वच-

जानां कशानां समूह, व्य० ३ उ० । अनु० । स्वा० । सू० ।

सिहाचारख-शिखाचारख-पुं० । आश्रांशालामुपादाय तज्ज-
कायिकानविराधयति स्वयमद्वयमानं पादविहारनिपुणं वा
रखमेदे, ग० ३ अर्ध० ।

सिहि-शिखिन्-पुं० । शिखाऽस्यास्तीति शिखी । अनु० । म-
यूर, म० ७ डा० ६ उ० । कल्प० । संधा० । को० । जं० । वि-
श० । निर्धुतऽग्नी, कल्प० १ अर्ध० १ क्षण । व्य० । अग्नि-
मात्रं, आ० ४ अ० ।

सिहंदिखी-शिखयिहनी-खी० । शिखाधारित्याम्, खी० ।

सिहिया-देखी-सामयोः १० ना० ८ वर्ग ३० गाथा ।

सिही-देखी-कुण्डते, १० ना० ८ वर्ग २८ गाथा ।

सीअ-देखी-सिक्थे, १० ना० ८ वर्ग ३३ गाथा । स्वा० ।

सीअखं-देखी-पुण्यगारि-रममाणोः, १० ना० ८ वर्ग ४४
गाथा ।

सीअपवायदह-शीतोदाप्रातह-पुं० । हरिमेधे, स्वा० । य-
त्र नीलवतः शीता निपतति यत्र सन्ध्यंशीत्यधिकानि

याजनशानानि आयायविक्रमाभ्यां पञ्चदशाष्टश्रीसंराणि
विषयन्तानि परिकल्प्य सत्यं च सन्धे शीताद्वीपः चतुष्प-
ष्टियाजनायामविक्रमा उक्तुत्तराजनामसत्यपरिचोपः ज-
लान्ताह्मिकाशाकिन्तः शीताद्वीपवचनं विभूतितापारित-
नमागः स शीताप्रातहः । स्वा० २ डा० ३ उ० ।

सीअद्वी-देखी-दिमकालपुर्वेन, मन्त्रावाते च । १० ना० ८
वर्ग ४४ गाथा ।

सीअवेयमह-शीतवेगमधन-न० । आनयेन शीतवेगनि-
वारणान् । स्वै, कल्प० १ अर्ध० ३ क्षण ।

सीहमा-देखी-अविच्छिन्नद्वीपे, १० ना० ८ वर्ग २४ गाथा ।

सीहभूय-शीतीभूत-वि० । सुखं, आचा० १ धु० ३ अ० १ उ० ।

सीउमय-देखी-छुआते, १० ना० ८ वर्ग ३४ गाथा ।

सीउपह-शीतोपह-न० । शीतं च उत्पन्नं च शीतोपहम् । अ-
नुकूलमतिहूलपरीवहं, स्व० १ धु० २ अ० २ उ० ।

सीआमगकूट-शीतोदककूट-पुं० । विद्युत्प्रभवस्रवस्तारपवते
स्वनामक्याने कूट, जं ४ वक्ष० ।

सीअपवाय-शीतोदाप्रात-पुं० । शीताद्वीपमाहमद्वीपवाहं
इतिगमे, यत्र निषघान् शीतोदा निपतति स शीतोदा नि-
पातः । स्वा० २ डा० ३ उ० ।

सीआदग-शीतोदक-न० । शीतं शीतले स्वरूपस्य-तोयो-
पलक्षणमेतत् । स्वकायादिशलापुहनममश्लिषमित्यर्थः, तच्च
तदुक्तं शीतोदकम् । उत्त० २ अ० । अप्रासुक्तम्, उत्त० २
अ० । स्व० । “ नदीनाड्यामावदवारीषुपरितयादिषु शीतो-
परिणामं, जी० १ प्रानि० । नि० खू० । सविचाराणीयं, दृश०
१० अ० । नि० खू० । प्रभा० ।

सीआदगदुग्धि-शीतोदकगुग्गुलिम्-पुं० । अमाशुकोदकप-
रिहारिणि, जं २ वक्ष० ।

सीआदगवियड-शीतोदकविकृत-न० । शीतोदकं च तद्वि-
कृतं च शीतोदकाविकृतं तद्वै विकृतं-विगतजीवम् । शीतो-
पणादिश्लेष्म विकारं प्रापितं प्राशुकोक्तं, ह० २ उ० । नि०
खू० । आचा० । दृश० । (यत्रोपाधयस्यान्तवेगडायां शीतोद-
कविकृतः स्यात्तत्र न वासः कश्चिद्वै इति ‘वसति’ शब्दे पठं
भाग उक्तम् ।)

सीआदा-शीतोदा-खी० । जम्बुद्वीपे पूर्वापरेण लवणसमुद्रं
समस्तपेण्यां महानद्याम्, स० १४ सम० ।

शीतोयामहानदीओ चोवर्षरि जोयखसयाई साहियाई
उत्तराहिमुही पवहिता वररामयाए जिम्भियाए चउजां-
यथायामाए पकासजोयखविकसंभाए वररतले कुंडे मह-
या षडमुद्रपविणसं मुत्तावलिहारसंठाणसंठिएषं पवा-
एणं मइया सहेणं पवडइ, एवं सीता नि दक्षिणसाहिमु-
ही भाणियेष्वा । (ह० ७४+)

शीतोदाया महानद्याः पर्वतस्यापरि चतुःसप्ततिशतान्ये-
कविशत्यधिकानि कला वैकृत्यं प्रवाहा भवन्ति, “वररा-
मयाए जिम्भियाए” लि-वजमस्था जिहिकाया प्रवालस्थम-
कमुन्मज्जिकया चतुर्विंशतीक्ष्णा पञ्चाशत्याजनाविक-

परीसद्वत्तुजमकता-व सोमादिष्वेकार्द्वैतुर्ल ॥२०२॥

‘शीत’ इति भावशीतम् । तच्छब्दोऽप्यपरिणामस्वरूपं वृद्धिः, स चाप्यपरिणाम-भागेऽप्यवर्धननिर्देशार्थे परिवादव्याः परीषदाः, प्रसङ्गः—कार्यशीतश्च शीतसिवाहारना, उपशमो मोहनीयोपशमः, स च सम्पत्त्यर्थेऽप्यविरतिसिवाविरतिलक्षणः, उपशमश्चेत्याजिना वा, नान्यथो वेति, ‘विरति’ इति प्र-कार्णनादाविविरतवृत्तवर्तिनः सत्त्वमः, सुखं च—सत्तावेन्द्रीयविषयात्काविभूतमिति । एतत् सर्वं परीषदादि शीतसुखं च माध्याह्नकमेवाह—परीषदाः—पूर्वव्याव-र्गितस्वरूपाः तपस्युद्यमे—व्यावर्गिकं हाउप्रकारमप्येव ५-बुद्ध्यां कथायाः—कोचादयः—शोकः—इष्टाभासिनाशोद्भवः आधिः वेदः—स्त्रीपुंगुसकवेदोदयः अरतिः—मोहनीयाव-पाद्यान्वितादीन् दुःखं च—असातावर्धनीयोदयादीनि, एतानि परीषदादीनि पीडाकारित्वाद्युपमिति माध्याह्नकस्यैव ।

व्यासार्थे तु निर्मुक्तिकारः स्वन एवाच्छेद-तत्र परीषदाः शीतोन्मत्तादीनाम्परिभासिताः, ततो मन्त्रबुद्धेरनभ्यस्तपः संशयो विपर्ययो वा तथाह अनसत्त्वमोदोदयमाह—

इत्थी सकारिपरी-सहो यं दो भावसीया ए ।

सैसा वीरं उषदा, परीसदा इति नायव्या ॥२०३॥

सौम्यपरीषदः सत्त्वपरिषदश्च हाउप्येनौ शीतो, भावक-मोऽनुकूलत्वात्, श्यास्तु पुनर्यथातत्तया हाउव्या भव-ति, मनसः प्रतिकूलत्वादिनि संशयोः ।

यद्विषा परीषदाणां शीतोष्णत्वमन्यथा आच्छेद—

जे तिष्ठपरिणामा, परीसदा ते भवति उषदा इ ।

जे संदपरिणामा, परीसदा ते भवे सीया ॥२०४॥

तीक्ष्णः—दुःसहः परिणामः—विरक्तवर्धयो ते तथा, य एवभूताः परीषदास्त उषदाः, य तु मन्त्रपरिणामास्त शीत्य इति । इदमुक्तं भवति—य शरीरदुःखात्पराद्वक्तव्येनो-दीयोः सत्यकृतदनाद्यावाक्यादिविधायिनस्तं तीक्ष्णपरिण-मत्वाद्युपमा, ये पुनरुदीयोः शरीरेमेव कथं दुःखमु-त्पादयन्ति महामनस्यस्य म मानस्तं भावतो मन्त्रपरिणामाः, यद्विषा-ये तीक्ष्णपरिणामाः—प्रवसाविविधैरुत्पन्नकपास्त उषदाः, ये तु मन्त्रपरिणामाः—इहलव्यमाशुक्लकपास्तं शीत इति । यत्परीषदानन्तरं प्रमादपदमुत्पन्नस्तं शीतमेव यद्वत् तपस्युद्यम इत्युपलब्धेन तदुत्पन्नं माध्याह्नकम्—

धम्ममि जे पमापद, अत्थे वा सीषलु ति तं विंति ।

उज्जुवं पुल्ल अन्नं, तथो उषहं ति खं विंति ॥२०५॥

धम्मं—धम्मधर्म्यं यः प्रमादति—मोचं विधत्ते ‘अ-धं वा’ अर्चयति इत्यर्थः—धनधान्यद्विष्टयादिस्तत्र तदुपा-य वा शीतल इत्यर्थं ते भुजते—आचक्षते, उपलूकं पुनर-न्यं ततः—संयमोद्यमात् कारणाद्युपमित्येवं भुजते, क्षमिति काक्यालङ्कार इति माध्याह्नः ।

उपशमपदव्यावर्गकथायाऽह—

सीर्धुभ्यो परिनि-वृत्त्यो य संतो लेव पश्यामो ।

होउवसंतकसाभ्यो, तेणुवसन्तो भवे जीवो ॥२०६॥

उपशमो हि कोषापुदयाभावं भवति, ततश्च कथायाम्नु-

पश्यात् शीतोन्मत्तो भवति, कोषादिव्यावर्तननिर्वाणम् परि-विर्तनो भवति चिः समुच्चयः । रागद्वेषाद्यवकापशमाद्युप-शान्तः, तथा कोषादिपरिणामोपशमाम् प्रमादितः ‘आप-असुखः, यतो ह्यप्यात्मकथाय एव एवम्युता भवति हे-नापशान्तकथायः शीतो भवतीति । एकार्थिकतया, वेतादीनि माध्याह्नः ।

अधुना विरतिपदव्याख्यामाह—

अभयकरो जीवायं, सीयपरो संजमो भवइ सीयो ।

अस्संजमो य उषहो, एनो भयोऽपि पञ्जाओ ॥२०७॥

अभयकरः शीतः, कथाम् ?—जीवायां, शीत-सुखं तद्वृद्ध-तदावासाः, कोऽसौ ?—लेयमः—सत्त्वदशमेव, अतोऽसौ शीतो भवति, समस्ततुःकहतुस्तद्व्येवमाह, एतद्विपर्ययस्त्वसंयम उषाः, एव शीतोष्णलक्षणः संयमसंयमयोः पर्यायोऽप्यो वा सुखदुःखरूपा विषयावशाद्भवतीति माध्याह्नः ।

साम्यतं सुखपदविवरणस्यैव—

निव्यासुहं सापं, सीर्धुयं पयं अणयाहं ।

इहमपि अं किंचि सुहं, तं सीयं दुक्खमपि उषहं ॥२०८॥

सुखं शीतमित्युक्तं, तच्च समस्तहृदोपरमादात्यान्तिक-न्तिकानावाधस्तत्त्वं निरुपाधिकं परमार्थविशेषायां सुखसुख-मेव सुखं न.परम्, एतच्च समस्तकर्मोपतारार्थमाध्याह्न-मिति दर्शयति—‘निर्वोत्सुख’ इति, निर्वोत्सुख-मप्येक-कर्मसुखसद्व्याप्तौ वा विशिष्टाकाशप्रदेशः तेन तत्र वा सुखं निर्वोत्सुखम् । अस्त्य वैकायिकानि—सातं शीतीभूतं पदम-नावापमिति । इहापि संसारे यत्किञ्चिद् सातावर्धनीयविषा कोद्भूतं सातं—सुखं तदपि शीतं मनप्राज्ञायाद्, एतद्विपर्य-यस्तु दुःखं, तच्छोषणमिति माध्याह्नः ।

कथायादिपदव्यावर्गकथायाऽह—

उज्जुहं तिण्वकसाभ्यो, सोममिभूभ्यो उषहत्तेभ्यो य ।

उषदपरो होइ तवो, कमायमर्धवि जं वडह ॥२०९॥

वृद्धने-परिषदये, कोऽसौ ?—तीक्ष्ण-उत्कटा उदीर्णो विषाकानुमेषक कथाय यत्त्व स तथा, य कथं कथावर्ति-ना दृष्टेन, ‘शोकाऽमिभूतश्च’ इत्यवियोगान्निजिनः शोक-स्तनामिभूतः निरार्तिहन्मुभवापानोऽप्यस्य वृद्धने, तथा उदीर्णो विषाकापको वदो यत्त्व स तथा उदीर्णवेदो हि युष्म-न् क्षियं कामयन्, साऽपीनरं, ननु सक्तस्तु तपमिति, तथा-प्यभाषे काह्नाद्गुनानिदोहने दृष्टने । अशुभ्यादिविष्णुकाया-प्राप्तिजनितपरितपावकेन दृष्टेन, तदेवं कथायाः शोको व-दोद्वयश्च दाहकत्वाद्युषः, सर्वं वा मोहनीयमप्यकारं वा कर्मोष्णम्, ततोऽपि तदाहकत्वाद्युषात्तरं तप इति माधा-शकलेन दर्शयति—उष्णतरं तपो भवति, किमिति ?—यतः कथायादिकमपि दृष्टि, आदिशब्दाच्छोकादिपरिग्रह इति माध्याह्नः ।

येनाभिप्रायेण द्रव्यभावभेदभिन्ने परीषदप्रमादोद्यमादिकर्त्तव्येनोन्मत्ताऽप्युपशममिमांशयविवर्तनमिति—

सीउषहकामसुहदुह-परीसहकसायेवयोयसहो ।

हुज समसोऽसहा उज्जुभ्यो य तवसंजमोवसो ॥२१०॥

शीतं कोष्णं च शीतोष्णं तयोः स्पष्टः तं सहत इति सम्-

स्थः शीतस्पर्शोष्णस्पर्शजनितवद्वानामुपवशात्सौध्यानां पशूनां
अवर्तनीति यावत् । शरीरमनसोऽनुकूलं सुखमिति, सखिपरीतं
दुःखं, तथा परीवृद्धकसायवेदोकात्—शीतोष्णभूताक्-सहन
इति । तद्वत् शीतोष्णोद्विग्नः—सख्य भवेत् भ्रमणः—यतिः स-
द्वोयुक्तम्, कः ?—तथाऽस्यमोपशमे इति गार्थार्थः ।

साधनमुपसंहारव्याजेन साधुना शीतोष्णानि सहनं कर्त-
व्यमिति दर्शयति—

सीपायि य उग्रहासि य, भिक्षुखं हुति वि सहियव्याई ।

कामा न सेवियव्या, सीसां सखिजसम निज्जुत्ती ॥२११॥

शीतानि—परीवृद्धप्रमादोपशमविरति सुखकपाणि याम्यभि-
हितानि, उष्णानि च—परीवृद्धतपउग्रमकषायशोकवेदार-
स्यात्मकानि प्रागभिहितानि तानि भिक्षुणां सुसुखेण वि-
षादव्याधि, न सुखदुःखयोः उत्सकषिवादी विधेयौ, तानि
केवं सत्यगृहिता सन्तानं यदि कामपारित्यागो भवतीति गा-
थाशक्तनहा—‘कामा’ इत्यादि गार्थार्थं सुगमम् ।

गता नामनिष्पन्ना निष्पन्नाः, साध्यते स्वानुगमऽस्त्वल्लिता-
दिगुणोपेतमशेषदोषघातविकले स्वसुखारयितव्यम्, त-
च्चयम्—

सुता अग्रही सया मुखिखो जागरंति । (४० १०४)

अथ चान्तरसूत्रेण सम्बन्धो वाच्यः, न चायम्—इह
दुःखी दुःखानामेवावर्त्तमानुपरिवर्त्तन इत्युक्तं, तद्विहापि भा-
वसुता अग्रहीनां दुःखिनां दुःखानामेवावर्त्तमानुपरिवर्त्तने
इति । उक्तं च—‘‘तानः परमार्थं मध्ये, जगतां दुःखकार-
णम् । यथाऽज्ञानमहाराणो, दुःस्मृतः सधेद्विनाम् ॥ ८ ॥’’
इत्यादि, इह सुतेन्द्रिणा—द्रव्यतो, भावतश्च । तत्र निद्राप्र-
मादयनो द्रव्यसुताः, भावसुतास्तु मिथ्यान्वाज्ञानमयमहा-
निद्राभ्यामाहिताः, ततो य अमुनयः—मिथ्यादृष्टयः सततं
भावदुःस्तः सखिकानादुत्तमरहितत्वात्, निद्रया तु भजनी-
या, मुनयस्तु सद्भाषोपता भाष्यमार्गादवलम्बने सतत-
म्—अनवरतं जाग्रान्त—दिताहितप्राप्तिपरिहारं कुर्वन्त, अ-
तो द्रव्यनिद्रोपमता अग्रि कश्चिद् द्वितीयपरीकषयादी सततं जा-
गरुता एवति ।

एतमेव भावस्थापं जागरणं च विषयीकृत्य निर्युक्तिकारो
गार्था अग्राहः—

सुता अग्रुखिभो सया, मुखिखो सुता वि जागरा हुति ।

धम्मं पटुष एव, निहासुतेषु भयवन् ॥२१२॥

सुता शिधा—द्रव्यतो, भावतश्च । तत्र निद्रया द्रव्यसुता-
न्वा गार्थाने वषयत, भावसुतास्त्वमुनयो—यूहस्या मिथ्या-
न्वाज्ञानवृत्तां हिलाशक्यवदास्तु सदा प्रवृत्ताः, मुनयस्त्व-
यगतमिथ्यान्वादिनिरुतयोऽभासस्यकष्यादिवेषा भावतो
जागरुता एव । प्रथमि कश्चिद्व्याख्यानुज्ञाता द्वितीयपरीकषा-
दी विषयेयमाधारशरीरस्थितयं निद्रावशोपमता भवन्ति
तथापि सदा जागरा एव, एवं च धम्मं प्रसीत्याज्ञाः सु-
ता जाग्रदर्थस्थाः । द्रव्यान्नाद्रव्यसुत न भावयतवृ—धम्मः
स्याद्वा न वा, यद्यसौ भावता जागर्ति ततो निद्रासुत-
स्यापि धम्मः स्याद्वत्, यद्विधा—भावतो जाग्रन्ति निद्राप्रमा-
दावृष्ट्यान्तःकरणस्य न स्याद्विधि । यस्तु द्रव्यभावसुतत्-

स्य न स्याद्विधात भजनीयः । अथ किमिति द्रव्यसुतस्य ध-
म्मो न भवतीति ? उच्यते—द्रव्यसुतो हि निद्रया भवति,
सा च दुःस्मृता । किमिति ? यतः स्यान्निद्राकाये सख्य-
कषायातिशेवसखिक्स्यापि न भवति, न द्रव्यस्य मिथ्या-
दृष्टस्यान्वाज्ञकारणानामनुबन्धिधम्मस्यसहचरिणः । क्वस्थापि-
द्वितीयाद्वितीयकषायात्सख्यभागोऽनु कियदस्यपि गतेषु
सम्बु भवति, निद्राप्रचल्योरापि उदयं प्राप्स्येव । कषाया-
रमस्त्वपूर्वकरणकालसख्यभागान्ते भवति, ज्ञयः पुनः शी-
तकषायाद्वचरमस्यमेव, उदयस्त्वपुनरुदयकषायात्सखीवोरापि
भवतीत्यनो दुःस्मृता मिद्विप्रमात्रः ।

यथा च द्रव्यसुता दुःखमप्राप्तयेवं भावसुतोऽपीति
व्ययितुमाह—

‘जह सुत मज मुखिय, अग्रहीयो पापव बहु दुक्खं ।

तिव्वं अग्रपडियारं, पि वट्टमाणां तहा लोभो ॥ २१३ ॥

सुतो निद्रया, मत्तो मदिरादिना, मूर्च्छितो गाढमस्मैप्रहा-
रादिना, अस्वाधीनः—परायणो वातादिदोषाग्रवृद्धादिना
यथा बहु दुःखमप्रतीकारमवाप्नोति, यथा भावस्थापे—मि-
थ्यान्वावर्त्तनप्रमादकषायादिकऽपि वर्त्तमानः—अवनिष्ठ-
मानो लोकः—प्राणिगणो नरकमवाधिकं दुःखमवाप्नोतीति
गार्थार्थः ।

पुनरपि व्यतिरेकदृष्टान्तद्वारेणोपेक्षद्वानायाऽऽह—

एमेव य उग्रमो, पदितपयलो य पथमाईसु ।

अग्रुहवई जह सवेचो, मुहाई समणोऽपि तह चव ॥२१४॥

एव एव—पूर्वोक्त उपेक्षा या विवेकाधिकजनितः, तथाहि—
सचेतना विवेकी प्रदोतं सति प्रत्ययमानः सुखसुनुभवानि,
पथिविषये च सापायनिरपारयविकलः, आदिप्रहणाद्व्य-
स्मित्वा दस्युभयादी समुपास्थिते सति, यथा विवेकी
सुखेनैव तमपायं परिहरन् सुखमात्रं भवति, एवं धर्मलोऽ-
पि भावतः सदा विवेकव्याप्ताप्रवृत्त्यानुभवन् समस्तक-
स्याणास्पदीभवति । अथ च सुतासुताधिकारगार्थाः—

‘‘जागरह शरा खिचन्, जागरमाणस्व वट्टप बुद्धी ।

जो सुग्रह न सो धम्मो, जो अग्रह सो सया धम्मो ॥ १ ॥

सुग्रह सुच्यन्तस्स सुखं, सिकयत्तलियं मये पमत्तस्स ।

जागरमाणस्स सुखं, धिरपणित्तुअग्रमाणत्तस्स ॥ २ ॥

नालस्सेण समं सुक्खं, न विज्जा सह विज्जा ।

न वेरमं पमाणं, नारंमेल दयालुया ॥ ३ ॥

जागरिआ धम्मं, अग्रहमीणं तु सुत्तया सत्ता ।

वट्टाहियमार्गणीयं, अग्रहिदु सु जिहा जयतीए ॥ ४ ॥

सुग्रह य अग्रपरभूमां, सुखं पि ल नासई अग्रयभूमां ।

दाहिर गोणभूमां, नट्टमस्स सुए अग्रयभूए ॥ ५ ॥’’

तद्वत् दर्शनापरणीयकम्माविषयाकाश्यं कश्चित्सर्वत्रापि यः

संविज्ञा यतनावांश्च तद् दर्शनमाहनीयमहानिद्रापममाज्ञाप्र-

वृथश्च एवेति ।

य तु सुतात्सखानायाद्व्यवर्त्तनं, अज्ञानं च महादुःखं दुःखं

च अन्तर्नामहितायति दर्शयति—

लोयंति जाय अहिवाय दुक्खं, समयं लोमस्स जाधि-

त्ता, इत्थ मन्धोवरए, जहिमं सदा य रुवा य रंसा य

गंवा य कांसा य अभिसमन्नामया भवंति । (सू० १०६)

लोकं—यद्ब्रजविक्रिये जगदीहि—परिक्रिष्ण्वा पु.क-
हेमुपाद् पु.क्य—अन्तर्माहमीयं वा तद्विनाय—नरका-
दिमध्यस्थलोपनिगानाय । इह वा कथयन्महाहरीमानस-
पीडयै, ज्ञायत इत्यन्तर्माह । परित्यागविकल्पन, यदुन-
द्रव्यभावस्वापराधकण्ठाद् पु.कः नारपलपत्येवमिति । तं
लोकस्याप्युक्तं—समय 'सिन्धवारि, समय—आचारऽनुष्ठानं तं
लोकस्याप्युक्तं—समय हात्वा शब्दापरतो भवदित्यु-
त्तरस्यैव सम्बन्धः । लोको हि भोगाभिलाषितया प्राप्त्यु-
पमदौदिकवाच्येतुं कर्मपादाय नरकादिनामान्स्थान-
वृत्तये, ततः कथाद्विद्वद्भवावाप्य जागृत्कृष्णान्तर्मा-
हिनमतिस्तत्तद्वारभेन येन यथाभाऽन्ता भवति, संस्तराजो
भजनीति । अयं लोकाकारत्वं हात्वा, कथय—समयवा-
समना तां हात्वा, 'लोकस्य' सत्यस्यैव वृद्धी, तन्माय-
यो—लोके—अनुस्यूदे—समस्तभूमिनां स-
मागमपरतां वा हात्वा, यद्विवा—सर्वेऽप्येकेश्वरादयो
जन्तवः सदा स्वार्थापेक्षानिरसितो मरुत्तमीरवः सुख-
प्लवो दुःखद्विष इत्येभूनां समतां हात्वा, किं कुर्यादि-
त्यर्थः—एष संधावरम्—अथ—अस्मिन् यद्वाक्यलोके श-
ब्दे द्वयभाषभेदादुपरतो धर्मजागरणं जाग्रति, यद्विवा-
यत्तसंयमशब्दं प्राक्षान्तिपाताच्छास्त्रात् शब्दादिपञ्चप्रका-
रकामशुभाभिव्यक्तां वा तस्याश्च उपरतः स भुमिति । आह
च—अस्मिन् इत्यादि, यस्य भुमिति—अप्यामवेद्याः स-
मस्तकर्मिण्डुवर्गमप्युपाभिव्यभूताः शब्दपरसमर्थ-
शब्दं यथाज्ञानमर्थभेदा 'अभिसमन्नामया' इति, अभि-
क्षाभिमुख्येव सत्यत्—इष्टानिष्टावधारणतयाऽस्मिन्—शब्दा-
द्विषकवाच्यवामां पञ्चादायनाः—ज्ञानाः परिक्रिष्ण्वा यस्य
भुमिभेदसि स लोके जानातीति सम्बन्धः । इदमुक्तं भवति-
इष्टुषं न रायभुपयति, नापीतरु इष्टम्, एतद्विवाभिसमन्ना-
यामने तन्नां नाम्यदिति । यद्विदेहैव शब्दादयो पु.क्य भव-
ग्यास्तां नावपरलोक इति, उक्तं च—'रक्तः शब्दे हरिणः
स्पर्शे नागो रसे च बारिचरः । कृष्णपल्लवो कपे, भुजगो ग-
न्धे ननु विभवः ॥' पञ्चसु रक्तः पञ्च वि-नृत्त यथावृत्त-
परमार्थः । एकः पञ्चसु रक्तः, प्रयाति अस्मान्तनायुधः
॥ २ ॥' अथवा—शब्दे—पुष्पशालाद्रुद्रा वनाय, कपे—अनु-
कनस्कृत्, गन्धे—गन्धपिष्टकृत्, रसे—सीरासः, स्पर्शे—
सर्पकः, सुकुमारिकापनिर्वो ललितारुः, परच य नार-
कादिनामान्स्थानभयमिति ।

एवं शब्दादीनुपपत्तु.क्यवमाद्यवयवस्य च परित्यज्जसौ
कं गुणमवानुयादित्याह—

से आपयं नाशवं देयं धम्मं वं सर्वपञ्चाहेहिं परिया-
शइ लोपं, वृणीति बुधे, धम्मविउ उज्ज् आपइसोए
संगमभिजाशइ । (सू० १०७)

यो हि महामाहिनद्वान्तं लोके पु.कमहिताय जानातो लो-
कस्यमयदशी शब्दोपरतः सन् शब्दादीन् कामगुणान् पु.कै-
कहेतुनामसमन्नामव्यक्तिं हपरिषया प्रत्याक्यानपरिषया च
प्रत्याचष्टे स मुमुक्षुः।मध्य—आमा हामादिकोऽस्यास्ती-

त्यामवान्, शब्दादिपरित्यागेन ह्यात्माऽनेन रक्षितो भवति,
अथवा नारकैकमिन्द्रयादिनां सत्यात्मकार्याकरणाभूतोऽ-
स्यामेति, पाठाभ्यन्तरे वा—'से आपयं नाशवं' आत्मानं प्र-
आदित्यनरकगहारं च वेत्तीत्यामवित्, तथा—ज्ञानं यथावस्थि-
तपदार्थपरिक्रिष्णं कर्त्तुं सतीति हावित्, तथा वधानं जीवितिल-
कम् भवेति वेदः—आचाराद्यामयः तं वृत्तीति वेदवित्,
तथा—दुर्गेति प्रवृत्तजन्तुपराजलभयं स्वर्गापवर्गमात्रं धर्मं वे-
तीति धर्मवित्, एवं ब्रह्म—अश्वमलकसूत्रविलोके चांगि-
श्वमे वलीति ब्रह्मवित्, यद्विवा—अष्टादश्या ब्रह्मति, एवम्भू-
तत्वासी प्रकयेव जायते इयं यैस्तामि प्रज्ञानामि—मत्यादीनि
तैलोकं यथावस्थितं जन्तुलोकं तदाधारं वा ज्ञेयं जानाति—
परिक्रिष्णन्तीत्युक्तं भवति । य एव शब्दादिपरित्यक्तस्य परि-
हर्ता स एव यथावस्थितलोककलकपरिक्रिष्णती । यथागम-
न्युक्तयेनः स किं वाच्य ? इत्यत आह—'मुणी' इत्यादि, यो
ह्यात्मवान् ज्ञानवान् वेदवान् धर्मवान् ब्रह्मवान् प्रज्ञानैव्यसौः
समस्तीति लोके जानाति स भुमिवापेक्षो.भुजन्,प्रयत्नं वा अ-
गमनिकास्तावत्तां भुमिति कृत्वा, किं च—'धम्म' इत्यादि,
धम्म—वेतनावेतनद्वयस्यभावं भुमन्धारिरूपं वा वर्त्तनित ध-
र्मवित्, 'अज्ज' इति अज्ञोः—ज्ञानदर्शनवारिष्ठाक्यस्य मो-
क्षमार्गस्यानुष्ठानादकृत्तिलो यथावस्थितपदार्थैस्वरूपपरिक्रि-
ष्टाह्य अज्जुः सर्वोपाधिमुक्तोऽयम् इति यावत् । तद्वै धर्मवि-
द्वत्तुमिति किम्भूतो भवतीत्याह—'आवइ' इत्यादि, भावाव-
र्त्तो—जन्मजगत्सर्वगणेशोकस्यसंन्यासिनामिनामयः संसार इ-
ति, उक्तं हि—'रागद्वेषवशाविद्धं, मित्रपदार्थेनदुस्तरम् । अ-
न्यावर्त्तं जगन्निष्ठं, प्रमादाद् आपयते भुजम् ॥ १ ॥' भाव-
भ्रान्तोऽपि शब्दादिकामगुणाविषयाभिलाषः, आपयंश्च भो-
क्षावर्त्तं—भ्रातृसी तयो रागद्वेषाभ्यां सम्बन्धः—सङ्कलमभिन-
जानाति—आभिमुख्येन परिक्रिष्णन्ति—यथाऽयं सङ्गः आपयंश्चो
तसोः कारत्वे, जानानश्च परमार्थतः कोऽभिधीयन् ? याऽन-
ये ज्ञात्वा परिहरति, नन्यायमर्थः—संसारभोतःसङ्गं राम-
द्वेषात्मकं हात्वा यः परिहरति स एव आवर्त्तंकोतसोः सङ्ग-
स्याभिधानात् ।

सुप्तजाग्रतो दोषगुणपरिक्रिष्णं कं गुणमवानुयादित्याह—

सीउसिखइहिं से निगमं अरइमहे, करुणं नो वे-
एइ, जागरंवेरोहरिणं, वीर एवं दुक्खा पण्डकसि, जरा-
मच्छुवसोऽवशिणं नरं समं मूढं धम्मं नाभिजाशइ ।

(सू० १०८)

सत्ताह्याप्यन्तरप्रवर्धनः सन् शीतोष्णत्यागी सुखदुःखा-
नधिलोभुकः शीतोष्णरूपौ वा परीषहावतिनसहमानः संय-
मसंयमरत्तरितिहः सन् पक्वतां—कर्मशतं पीडाकारितां
परीषहाशानुपसर्गाणां वा कर्मफलगायोद्यतः साहाय्यं मय्य-
मानो 'ना कोस' न नाम पीडाकारित्वेन युधानीत्युक्तं भवति ।
यद्विवा—संयमस्य तपसो वा पक्वतां शरीरपीडोपादान्
कर्मलेपापवयमाज्ञा संसारोद्विग्नमना मुमुक्षुनिराबाधल्लोका-
न्मुक्ताः न वसि' न संयमतपसो पीडाकारित्वेन युधानीति याव-
त्, किं च—'जागर' इत्यादि, असंयमनिष्ठप्रागमनाजागर्तानि
जागरः, अभिमानसुप्तयोऽप्यवधिः पराधकाप्यवयमो
वेर तस्यापुपरतो, वैरोपरतो जागरइत्यासी वैरोपरतमेति

विच्छेदः कस्मैभ्यः । अ एवम्भूतः ।—वीरः—कर्मफलपन-
शक्त्युपपन्नः स्वभूतत्वात् एवं वीरः । आत्मनः परं वा तुः क्त्वा तु-
ल्यस्वरक्षायाः । कर्मभ्यः प्रमादवर्जितः । अथ यथास्वस्तिपरीतः
आत्मकं भावस्ततः सत्त्वगुणगोऽन्तर्गतः स किञ्चाप्युपाधिर्न-
ह—अतः स सुखदुःख तापशोकान्दुःखेषु कर्तव्यं नरः—प्राणी-
सत्त्वतश्च—अनवरतं मूढा—महामोहमोहितमतिधर्म—स्वकी-
एवमस्मात् मायिजातो—अतश्च यच्छति तत् संसरेत् स्व-
नमस्कं भवति च अरुणमुत्तु भं स्तः, देवानां उपा-
धमर्षे इति चेत् ; भः, तदाप्युपाधन्त्यकाले तदेवावतल्लु-
कण्ठवर्धनं ह्यभ्युत्पत्तेः । अस्तेव च तेपाप्यपि अरुणमुत्तु-
कः ।—“येवा ही भते ! सख्यं समवेक्षत !, मां वेदन्ते समन्तं, से
किञ्चिदुच्छे मते ! एवं बुद्धाः, मोक्षमा ! त्वं बुविहा—पुत्रां च-
सुखं च, चक्षुषा चक्षुषं च । तस्य सं जे न पुत्रो वचस्यया ते णे
अविपुलस्य चक्षुरा, जं स चक्षुषा चक्षुषया मे णे विलुप्तचक्षुरा”
अथ सारवाचकीति, चक्षुषकाले तु सख्यं चक्षुषं नृणां वति, त-
था—“अस्त्यवस्थाः कल्पलुप्तकालाः, अस्तिशोभा अस्त-
त्वां चोपराधः । ऐवं नन्दा अस्तिराज्यमही, इति ज्ञान्ति-
ये इत्युच्चारयति ॥ १ ॥”

चक्षुषैवमात्रः सर्वे अरुणमुत्तुप्रेषकीतमभिलषामि इति
कुर्यादित्याह—

पातित्व आउरपाणे अप्यमनो परिष्वप, मेता य मह्यं,
पात आरंभजं दुस्त्वमिति यि शब्दा, माई परमाई पुण एइ
भंभं, उवेहयायां सद्वहेसु उज्जु माराभिसंकी मर-
खा पमुच्छाई, अप्यमनो कामेहि, उवरओ पातकमेहि,
रीरे अयगुले खेयन्ने, जे एज्जवजायमत्थस्स खेयसे
से अमत्थस्स खेयन्ने, जे अमत्थस्स खेयसे मे पज्वजा-
यसत्थस्स खेयन्ने, अकम्मस्स ववहारो न विज्झ, कम्पु-
खा उवाही ज्ञायइ, कम्मं चं पडिहेत्ताए । (४० १०६)

स हि भावजागरस्तेस्तेभांस्वपाजनिनैः शरीरमानले-
तुः शेरानुत्तान—किं तत्पत्त्यामूढान्—अज्ञानावगतां प्रा-
शाद—अभेदोपवारात् प्राणिना दृष्ट्वा—ज्ञात्वा अममलः परिज-
ज्ज—उपपन्नः सन् संयमागुह्याने विद्वद्वान् । अपि च—मेता इ-
त्यादि—हे मतिमन !—सध्वनिक ! भाषयितुं न शक्यं, म-
न्त्राश्चैव जाग्रत्सुप्तागुह्योपापावर्तं म स्थापयति कुरु । किं
च—‘अरंभज’ मित्यादि, आरम्भः—आवधायिकागुह्यान्त्रे
तस्याज्ञातमारम्भजं, किं तद् ?—दुःखं तत्कारणं वा कर्म ।
‘इ’ मिति—प्राप्यकृष्णोत्तरापममशोभारम्भमवृत्तप्राणिगणानु-
भूयमानमित्येतद् ज्ञात्वा—परिच्छेद्य निरारम्भो भूत्वा-
ऽऽत्मनिष्ठे जायते । यस्तु विषयकायाच्छादितवता भा-
वशायी स किमाप्युपादित्याह—‘माई’ इत्यादि, मध्यप्रद-
क्षाभाषान्तयोर्भिद्यते, तन कांथादिकपायवान्—मद्यादिप्रमा-
दवाभारकः सुखमनुभूय पुनस्तिथेयु गमंनुपैति । यस्य क-
वायी प्रमादप्रदितः स किंमनुभूय भवतीत्याह—‘उवेह’ इ-
त्यादि, बहुवचननिर्देशाद्यर्थे गमयति, शब्दरूपादिषु यो
रागद्वेषो लभ्यते तमात्रः—अकृपन् आनुभवति—यतिर्भव-
ति, यतिरेव परमाथैत आनु, अपरस्त्वमयाभूतः स्वय-
क्षिपदा भांयपात्रहृदादिकः । किं च—स आनुः शब्दादनु-

पत्त्यामनो मरत्वं शरस्तद्विभक्त्या—वरत्वाकुलितं लभ्यते—
ति येन मरणात् समुच्यते । किं तत्कलेनीत्याह—‘अप्यम-
न’ इत्यादि, काम्यैः प्रमादस्तेनाप्रमत्तो भवेत् । कक्षाप्रम-
दः स्यात् । यः कामारंभकभ्यः पोषय उपरतो भवती-
ति दर्शयति—उवरओ । इत्यादि, उपरतो मनोवाङ्मयः,
कृत्वा—‘पापापानकर्मभ्यः, कोऽस्मै—वीरः, किम्प्राणी-
गुप्तात्मा, कश्च गुप्तो भवति ? यः खेदो, यश्च खेदः स किं
गुह्यमाप्युपादित्याह—‘जे परज्व’ इत्यादि ‘शब्दादीनां
विषयाणां धर्षणाः—विशेषास्तेषु—संक्षिप्तं ज्ञानं शब्दं
पक्षे ज्ञानेशब्द—शब्दादिशेषोपादानावः यथाप्युपेयाव-
कार्यमुद्यतं तत्पर्यवज्ज्ञानेशब्दं तस्य पक्षे ज्ञानेशब्दस्य धः
खेदः—निपुणः सोऽशक्य—निपद्यानुष्ठानकपक्षे स-
यमस्य खेदः, यश्चाशक्यस्य संयमस्य खेदः स पक्षे-
ज्ञानेशक्यस्य खेदः । इदमुक्तं भवति—यः शब्दादिपर्याया-
निष्ठानिष्ठान्त्रात् तस्यापि परिहाराद्युद्यतं च शक्यमृतं चेति
संस्तुपदानकृत्या संयममप्यशक्यभूतमात्मपरोपकार्ये चेति
शक्यशक्यं च ज्ञानान्तरात्पारिहारी विषयं, एतत्फल-
त्वात् ज्ञानस्येति । यद्व्या—शब्दादिपर्यायेभ्यस्तज्ज्ञानतराग-
धर्षणयोश्चो वा ज्ञानं यज्ज्ञानावरणीयादि कर्म तस्य यच्छ-
खं दाहकत्वात् तपस्तस्य यः खेदः तज्ज्ञानाद्युद्यतं स-
ऽशक्यस्य संयमस्यापि खेदः, पूर्वोक्ताद्व हेतोः, हेतुहेतु-
मज्ञावाच्यं योऽशक्यस्य खेदः स पक्षे ज्ञानेशक्यस्यापि
खेद इति, तस्य च संयमतः खेदश्च स्वावर्तनात्पादना-
द्विषयापानकर्मस्य च । कर्मलक्षणं यज्ज्ञानं तद्व्यति-
दिशति—(आवा०) ‘कम्ममुणा’ इत्यादि, उपाधी-
यने—व्यपदिश्यते येनेत्युपाधिः—विशेषणं स उपाधिः क-
र्मणा—ज्ञानावरणीयादिना जायते, तद्यथा—मतिधुनाव-
धिमतः पयोपवान् मन्त्रमतिस्तीर्णो वयादि, चक्षुर्दृश्यो
अचक्षुर्दर्शनी निद्रालुगित्यादि, सुखी दुःखी वति, मिथ्या-
दृष्टिः सम्यग्मिथ्यादृष्टिः स्त्री पुमाननुसक्तः कपायी वादि,
सोपकामायाको निरुपकामायाकोऽप्यापुरित्यादि, नाकः
नियम्योनिक पक्षेन्द्रयो ह्रीन्द्रियः पर्याप्तोऽप्याप्तकः सुभ-
यो दुर्भेग इत्यादि, उभैर्गोत्रा नीभैर्गोत्रा वति, रूपणस्या-
गी निरुपभोगो निर्वीर्यः, इत्येव कर्मणा संसारी व्यपदि-
श्यते । यदि ना वै ततः किं कर्त्तव्यमित्याह—‘कम्मं च’
इत्यादि, कम्म—ज्ञानावरणीयादि तत्पर्यायपक्षे कर्मं वा
प्रकृतिस्थित्यनुमात्रपक्षमात्मकं पर्याप्तकं, नत्सत्ताविषयाका-
पञ्चाक्षं प्राणिनी यथा भवतिन्द्रिया शेरत तथाऽवगम-
कर्मतोपाये भावजागरणे यतितव्यमिति । तद्भावश्चान्न
प्रक्रमण भवति, तद्यथा—अष्टविधसत्कर्मप्रापदिकतण्ण-
पक्षेणैव प्रक्रमण मोहनीयवत्तु विधायाग्न्युत्सर्गमज्जयान्मुक्ते
कालं सप्तविधसत्कर्मो, ततः शयप्रतिषेधं क्षीणं कुतर्हि-
भन्योपप्राप्तिसत्कर्मो जघन्यतोऽन्मर्षुर्दुर्मुक्तेणो देहीनां
पूर्वकांठि वायु, पुनर्कृद्गच्छत्वात्ताराह्णिकवत्कीर्णं शैले-
श्ववस्थामनुभूयाऽकर्मो भवति । साम्प्रतत्पक्षकर्मो लक्ष-
कर्मो नाविधानमुच्यते—तत्र ज्ञानावरणीयान्तेष्वेयोः प्रत्य-
कमुपात्तपक्षेऽन्याश्चतुर्दशविधोपाधिविषयोः प्रत्य-
कमुपात्तपक्षेऽन्याश्चतुर्दशविधोपाधिविषयोः प्रत्य-
कमुपात्तपक्षेऽन्याश्चतुर्दशविधोपाधिविषयोः प्रत्य-

जाहं च बुद्धिं च दहऽज ! पासे, भूयहि* जाये* पडितेह* ताय* ।
तम्माऽतिविजे परमं ति याच्चा, समत्तदंसी न कंहे याये* ।

ज्ञानिः—प्रवृत्तिः बालकुमारयोर्वचनबुद्ध्यावस्थावसाना वृ-
द्धिः इह-मनुष्यलोके, संसारं वा, अथैव कालवैषम्यन्तर-
ण जाति च वृद्धि च पश्य—अवसोकथ । इदमुक्तं भवति—
जायमानस्य यद् दुःखं वृद्ध्यावस्थायां च पञ्चद्वारमानसमु-
त्पद्यते तद्विषयकमुच्यते पश्य । उक्तं च—

“ जायमानस्य जे दुःखं, मर्यादास्य जे अनुगो ।
तेषु दुःखेषु संततो, स मर्यादास्यपण्य ॥ १ ॥
विरसरसिचं रसंतो, तां सो जांसीमुहाउ निर्णकइह ।
माऊरे अपण्योऽसि च, बेअसुमउलं जसुमासो ॥ २ ॥ ”

तथा—

“ हीलमिमसरो दीणो, विचरीओ विचिचको ।
नुम्भलो दुकिअओ वसई, संपलो बारमं दस ॥ ३ ॥ ”
इत्यादि । अथवा—आर्ये ! इत्यामन्त्रणं भगवान् गौत-
मसामन्त्रयति, इह आर्ये ! ज्ञानिं वृद्धिं च तत्कारणं कर्म
कार्यं च दुःखं पश्य, इच्छाऽव्युत्पन्नस्य, यथा च जात्यादि-
कं न स्यात् तथा विचिन्तय । किं सापरम्—‘ भूयहि ’ मित्या-
दि, भूतानि-अनुद्देशभूतप्रामाण्यैः समप्रामाण्यैः सानं—सुखं
प्राप्नुयेत्य-पर्यालोच्य जानीहि, तथाहि-यथा त्वं सुखमि-
य एवमप्युपेयसी, यथा च त्वं बुःकाद्विद्वत्त्वमप्युपेयं जन्त-
वः, एवं मत्वाऽप्येषामसन्तोऽप्यादवं न विदध्याः, एवं च ज-
न्मानिदुःखं न प्राप्स्यसीति । उक्तं च—“ यथेष्टविषयाः सा-
त-मनिष्ठा इतरत्तव । अन्यत्रापि विद्विष्ये, न कुप्यादिमियं
जेते ॥ १ ॥ ” यद्येवं ततः किमियाह— तस्माद् ‘ इत्यादि,
तस्मात्-ज्ञानिर्बुद्धिस्तु बुद्ध्याः कर्तृशान्तादीन् विद्या—तत्त्वपरि-
च्छेदी यस्यासाक्षात्तावस्थाः स-परमं मोक्षं ज्ञानादिकं वा त-
स्मान्मे ज्ञात्वा सम्यक्त्वदर्शी सन् पापं न करोति, सावध-
मनुष्ठानं न विदधातीत्युक्तं भवति ।

पापस्य च मूलं अहङ्कारसत्त्वप्रमोदापमाह—

उम्भुं च पापं इह मखिएहि,
आरंभडीसी उभयाणुपस्सी ।

कामेसु मिद्धा निचयं करिनि,
संसिचमाळा पुयारिनि गर्भं ॥ २ ॥

इह-मनुष्यलोके अतुर्विधकषायविषयविमोक्षलुभाधारं प्र-
सङ्गः सृष्टिं द्रव्यभावभ्रमं प्रशम्भे इत-माभ्यन्त मूढ-अ-
पाकुल, स हि कामभोगलालसत्सदादानवहोर्हि सार्द्धं नि पा-
पान्माभते अनाऽप्यदृश्यते—‘ आरंभ ’ इत्यादि, ‘ आरंभण
जीवितुं शीलमस्यस्यात्मप्रजिजीवी-महारम्भपरिग्रहपरिकल्प-
तजीवनायावः उभयं-शारीरमानसमैहिकामुचिकं वा प्रष्टुं
शीलमस्येति स तथा, किं च—‘ कामसु ’ इत्यादि कामाः
इच्छामदनरुपास्तेषु युद्धाः-अप्रभुपक्षा निचयं-कर्मोप-
यं कुर्वन्ति । यदि नावेवं ततः किमियाह—‘ संसिच ’ इ-
त्यादि, तत्र कामोपादानमनितेन कर्मणा संसिच्यमानाः-
आपूर्वमात्रा गमांश्चोन्निरमुचयानि, संसारचक्रवलेऽप्य-
हृद्यदीव्यव्यभ्यायेन पर्वटन्ने, आसत इत्युक्तं भवति । (आभा०)

एत मरखा पडुक्कइ, से हु दिहुमए मुखी, लोमोमि
परमदंसी भिविजजीनी उवमंते समिए सहिए सयाजए
काक्कली परिवए, बहु च खलु पावं कर्म पगडं ।

(ख० १११)

एव—इत्यनन्तराज्ञा मूलाभेदको निष्कर्मदर्शी मरणा-
द्-आयुःकृत्यलक्षणात् मुच्यते आयुषो बन्धनाऽभावाद् । य-
द्विवा-आजयज्वलीभावादावीचीमरणाद्वा सर्व एव संसारो
मरणं तस्यात्ममुच्यते । यक्षैश्च स किम्भूता भवतीत्याह—
‘ से हु ’ इत्यादि, सः अमन्त्रोक्तो मुनिर्देहं संसाराद्वयं स-
त्प्रकारं वा येन स तथा, द्रव्यधारेण दृढमय एव । किं च—
‘ लोयेसि ’ इत्यादि, लोकं द्रव्याधारं अनुद्देशभूतप्रामाण्य-
कं वा परमो-मोक्षस्तत्कारणं वा संयमः न द्रष्टुं शीलमस्य-
नि परमदर्शी, तथा ‘ विचिकं ’ लीपशुपलक्षकमार्गवत्त-
व्यादिरहितं द्रव्यनः, भावस्तु रागद्वेषादितमसकृत्कृतं
जीवितुं शीलमस्येति विचिक्रजीवी, यक्षैश्चभूतः स इन्द्र-
व-मोर्हिन्द्रयोपशमादुपशान्ता, यक्षोपशान्तः स पञ्चभिः स-
मितिभिः सम्यग्वा इनां-गनां मांशमार्गं समितः, यक्षैश्च
स ज्ञानार्थिभिः संहितः समन्विता, यक्ष ज्ञानार्थिज्ञान-
स सदा यतः-अप्रमादी । किमर्थविज्ञाप्यमन्त्रोक्तो गुणा-
पन्यास इत्याह—‘ कासा ’ इत्यादि, कासा-भूतुकाकलसमा-
काङ्क्षितुं शीलमस्येति कासाकाङ्क्षी स एवभूतः परि-स-
मन्तात् भ्रजतपरिभ्रजत्, यावन्पयायागते पारिद्धतमरुं ता-
वदाकाङ्क्षमाणा विचिक्रजीविविद्यार्थिगुणोपेतः संयमानुष्ठा-
नमार्गं परिच्छेदकदिति । स्यादेतत्-कर्मधर्म एव किंयत ?
इत्याह—मूलासरप्रकृतिभ्रमंभ्रमं प्रकृतिस्थित्यनुभावप्र-
देशव्यवधानं बन्धाद्वयसकर्मनास्यवस्थापरं तथा च-
अपूर्वप्रतिपक्षतत्त्वतत्त्वस्थानागतं कर्म तच्च न हसीयसा
कालेन लयमुपयासीत्यतः कालाकाङ्क्षीचक्रम्, तत्र बन्ध-
स्थानापेक्षया तावन्मूलोत्तरप्रकृतीनां बहुष्वं प्रदर्शयते, त-
द्यथा—सर्वमूलप्रकृतीवचनोऽन्तर्मुहूर्तं यावद्विषयम्, आ-
युष्कवर्जं सत्तत्त्वेषु, तत्त्वज्येष्ठान्तर्मुहूर्तंमूलकृत्तन्तर्दृष्टि-
तानि त्रयल्लिख्यसागरापमानि पूर्वकादिद्विभ्रगाग्न्यधि-
कानि, स्वयमसंपरायस्य मोहनीयव्यधोपरं आयुष्क-
व्यधामावात् पञ्चिधम्, एतच्च अजम्ब्यतः सामयिकमुत्कृ-
ष्टनम्बनमुद्दलीमिति । तथोपशान्तलीलामोहसामयिकव-
लिनां सत्तत्त्वव्यधोपरं सानंमकं बधनानां कविवं ब-
न्धस्थानं, तच्च अजम्ब्यतः सामयिकमुत्कृष्टनां देशानपूर्व-
कादिकालीयम् । इदानीमुत्तरप्रकृतिव्यवस्थामाभ्यभिधीयन्ते-
तत्र ज्ञानावरणलक्षणायाः पञ्चमद्वारेणकमव अथवर्ध-
न्याद्व्यवस्थानं, देशानवरणीयस्य जीवि बन्धस्थानानि—
निद्रापञ्चकदर्शनवतुष्टयसमवस्थाद्-भ्रवर्धव्यवस्थानावविधिं
१, ततः स्थानाधिक्रियस्थानानुबन्धिभिः सह व्यधोपरं
पञ्चिधम् २, अपूर्वकरणसङ्घर्षयामं निद्राप्रवलयोर्व्यधोप-
रं सतुर्दिधं बन्धस्थानम् ३, वन्दनीयस्यैकमेव बन्धस्थानं-
सानमसानं वा बधनम्, उभयोर्वायं योगपञ्चन विराधि-
तया बन्धमाभावात् । मोहनीयव्यवस्थानानि दृष्ट, तद्यथा-
द्वितीयानि—मिथ्यात्वं १ वादश कथाया १७ अम्यतर-
दो १८ हास्यनिद्रामारिशांकुपुत्रमयोपतर ०० जूयं २१
जुगुप्सा २२ खनि १, मिथ्यात्वव्यधोपरं मात्स्यानस्य त्रै-
यैकविंशतिः २, त्रैयमिथ्यादृष्टविरतसम्यग्दृष्टयो अ-
नन्तानुबन्धव्यापं सत्तत्त्वव्यधं बन्धस्थानं ३, तत्रैव दृष्ट-
विरतस्याप्रत्याकषावबन्धमात्रं त्रयोदशविधं ४, त्रैयैव प्र-
मत्ताप्रमाणाङ्करशानां यतीनां प्रत्याख्यानावबन्धमा-
भावाव्यवधिधम् ५, एतेनैव हास्यादिषुमस्य अथजुष्टस्यो-

आपूर्वकरणवत्समये बन्धोपरमाप्त्यधिकं ६, ततो-
ऽनिरूपितकरणसङ्ख्येयमावाप्तये पुनरेवबन्धोपरमाप्त-
वृत्तिर्बन्धो ७, ततोऽपि तस्मिन्नेव सङ्ख्येयकमाने क्वय-
मुपायवृत्तिरिति कोऽप्यनमावाप्तोपसम्बलनानां क्रमेण
बन्धोपरमाप्त्यधिकं ८ द्विविध ९ त्रिविध १० चेति, त-
स्याप्यनिरूपितकरणवत्समये बन्धोपरमाप्तोपसम्बलन-
वृत्तिः । आधुनः सामान्येनैकविधं बन्धस्थानं वतुणीम-
भ्यतरत्, इषादेयौगपद्येन बन्धाभावे विरोधादिति । ना-
ज्ज्ञाऽपि बन्धस्थानानि, तथाहि—त्रयोविधानिस्तिर्यगतिप्रा-
धान्यं बधनतस्तिर्यगतिरेकस्तिर्यगतिरिति तद्विधौ तत्रैकसाम-
ान्यानि द्रुगलसंस्थानं त्रयोविधं तस्मिन्नेवमतिप्राधान्या-
नुपूर्वी अद्रुगलसंस्थानं तथाचरं वाक्स्वप्नयोर्म्यतरत्प-
थात्तत्र प्रत्येकसाधारण्योर्म्यतरत् अविधरं अद्रुगमं द्रुगमं
अनादितम् अयशःकीर्तिर्निर्माणमिति, त्रयोविधं त्रयोविध-
प्राधान्यं बधनतां मिथ्यादृष्टेर्भवति १, इयमेव पराधानो-
च्छ्वाससहिता पञ्चविधमिति, नवरूपयोक्तस्थानं पञ्चो-
क्तमेव वाच्यम् २, इयमेव आतपोद्धातोर्यतरत्समन्विता व-
र्णियता, नवरं वाक्स्वप्नयोर्म्यतरत् ३, तथा देवगति-
प्राधान्यं बधनतांऽऽविशति, तथाहि—देवगतिः १ पञ्च-
न्द्रियजातिः २ वैक्रिय ३ तैजस ४ काममैत्राणि ५ शरीराणि
समस्तपुण्यम् ६ अज्ञापाङ्गुलपञ्चगोत्रिकतुष्टयम् ११ आनुपूर्वी १२
अद्रुगलसं १३ पञ्चान १४ पराधानो १५ कृत्वासाः १६ प्रश-
स्तावहायागतिः १७ प्रत्येकसाधारण्योर्म्यतरत् २० प्रत्येकसा-
धारण्योर्म्यतरत् २१ स्थिरास्थिराद्योर्म्यतरत् २२ शुभाशुभयोर्यतरत् २३
सुखमम २४ सुखरम २५ आदित्यम् २६ यशःकीर्त्यशःकीर्त्यो-
र्म्यतरत् २७ निर्माणमिति २८, एतेष्वेव तीर्थक्रमसहिता
एकानिश्चयः, सामर्थ्यं मिश्रतु-देवगतिः १ पञ्चन्द्रियजा-
तिः २ वैक्रिय ३ हाका ४ ज्ञापाङ्ग ५-६ वतुष्टयम् तैजस ७
काममैत्राणि ८ संस्थानमाद्यम् ९ वणादिवतुष्टयम् ११ आनुपूर्वी १४
अद्रुगलसं १५ पञ्चानम् १६ पराधानम् १७ उच्छ्वासम् १८ प्रश-
स्तावहायागतिः १९ त्रयोविधं २० आदित्यम् २१ प्रत्येकसा-
धारण्योर्म्यतरत् २२ शुभाशुभयोर्यतरत् २३ सुखरम २४ आदित्यम् २५
यशःकीर्ति २६ निर्माणं २७ मिति च बधनत एकं बन्ध-
स्थानम् ६, एतेष्वेव मिश्रतीर्थक्रमसहिता एकविशत् ७,
एतेषां च बन्धस्थानानामेकस्तिर्यगतिर्यत्रिन्द्रियतरकग-
त्यवधिभेदेन बहुविधता काममैत्राद्यसंख्या, अपूर्वकरणा-
द्विपुलास्थानकत्रये देवगतिमात्रोपपन्नोपरमाप्तोपसम्बलन-
वृत्तिरिति कोऽप्यनमावाप्तोपसम्बलनानां क्रमेण बधनतः एकविधं
बन्धस्थानमिति न तत्र ऊर्ध्वं माज्ञा बन्धा-
भाव इति । गोत्रस्य सामान्येनैकं बन्धस्थानं—उच्छ्वा-
सोर्म्यतरत् । योगपद्येनोभयोर्बन्धाभावे विरोधादिति ।
तद्वं बन्धद्वारेण सिताता बहुविधोपसम्बलनं कर्मणां, तच्च बहु
कर्म प्रकृतं वदं प्रकृतं वा, तत्कार्यप्रशङ्गान्, कलुषाभ्यां
वाक्पलाहारेऽवधारणं वा, बन्धवत्कर्मम् ।

यदि नामैवं ततस्तत्पत्तयर्थार्थं किं कर्त्तव्यमित्याह—

सम्बन्धमिदं कुण्डला, एतौवरणं मेहावी सत्त्वं पादं
कर्मं जोसह । (सू० ११२)

सद्रूपो हितः सत्यः—संयमस्तत्र भूतिं कुर्वन्, सत्यो वा
मीनोन्द्रागमो यथावस्थितवस्तुस्वरूपाविर्भावान्, तत्र भग-
वदाकाशो भूतिं कुमारगिरित्वागम कुर्वन्मिति, किं च—एतौ
२२३

वरणं इत्यादि, अत्र—अस्मिन् संयमे भगवत्कचित् वा उप-
मीत्येन रतो-भ्यवस्थितो मेहावी-तत्त्वदर्शी सर्वम्—अंशं
पादं कर्मं संसारार्थवर्णनमनुवृत्तं भोजयति—भोजयति
स्यं नयतीति यावत् । उक्तोऽप्रमादः । तत्प्रत्यक्षीकस्तु प्रमादः ।
तेन च कथायादिप्रमादेन प्रमत्तः किमुक्तो भवतीत्याह—

अथोर्गचित् सत्तु अयं पुरिते, से केयवं अरिहरे पुरि-
यक्षय, से अथल्लुहाय अथल्लपरियावाय अथल्लपरिमाहाय
अथल्लयवहाय—अथल्लयपरियावाय अथल्लयपरिमाहाय ।
(सू० ११३)

अनेकानि चित्तानि कृषियाणिऽयावत्तन्नादीनि यस्यासाव-
नेकचित्तः, कलुषवधारणं, संसारसुखाप्रिलापनेकचित्तं एव
भवति, 'अयं वृक्ष' इति प्रत्यक्षणाच्चरीभूतः संसारपदिर्य-
ते, अत्र च प्रागुपपन्नचित्तं पञ्चकित्तं कापिलद्विष्टं च द-
हान्तो वाच्य इति । यस्मान्नेकचित्तं भवति स किं कुर्यादि-
त्याह—'से केयवं' इत्यादि, द्रव्यकतनं चालिनी परिपूर्व-
कः समुद्रा वेति, भावकतनं लोभेच्छा तदसावनेकचित्तः क-
नाप्यन्यत्र पूर्व पूरयितुमर्हति, अथिनया शक्याशक्यविचार-
णांऽऽशक्यानुष्ठानां प्रवर्त्तन इत्युक्तं भवति । स च लोभे-
च्छापुरण्यकुलतमतिः किं कुर्यादित्याह—'से अथल्लवहा
य' इत्यादि, स लोभपूरण्यवृत्तौऽन्यथा प्राप्तुनां वधाय भव-
ति, तथाऽन्यथा शरीरमानसपरिपानाय, तथाऽन्यथा द्वि-
पदवतुष्टयार्थानां परिग्रहाय, जनपदं भवा जानपदाः कालप्र-
ष्टादयो राजादयो वा तद्वधाय, भगवार्थजनपदा वा तद्वधाय,
तथा जनपदानां लोकानां परिवर्द्धाय—इत्युक्तं पिशुनो
वत्येवं समोद्धृष्टनाय, तथा जनपदानां—मगधादीनां परिग्र-
हाय, प्रभवतीति सर्वत्राध्याहारः ।

किं य एने लोभमवृत्ता यधार्द्रिकाः क्रियाः कुर्वन्ति ते त-
थाभूता एवासने उतान्यथाऽपीति दर्शयति—

आसविता एतं (वं) अद्रु इच्छेवेगे सप्तुष्टिया, तस्मा तं
विश्यं नो संवे, निस्सारं पाप्मिय नाणी, उववायं चवणं
वाच्चा, अथल्लयं चर माहणं, से न छणे न छलावए
छणं नालुजाणइ, निर्विदं वदि, अरए पयासु, अथो-
मदंसी, निमएणे पावेहि कम्महि । (सू० ११४)

यम्—अनन्तराक्रममयम्यवधारणं तद्विपरिपानादिकमासे-
व्य इत्येतेन लोभेच्छामतिपूरणायेव एकं भरनराजादयः सं-
निर्यता—समर्थयोगाधिकर्णानिधनाः संयमानुष्ठानेनघनात्स-
नैव भवेन निश्चिन्नासादयन्ति । संयमसमुत्थानेन च समुत्था-
य कामभोगाद्विहासारीनि वाक्पलाहाराणि हिता किं विधेय-
मित्याह—'तस्मा' यस्माद्वान्मभोगतया कृतप्रतिबलत्वाद्भो-
गलिप्सुनया तं द्वितीयं मृदावद्वत्संयमं वा नासेवेति । विन-
यार्थमसंयमः संयमे, ते च विनया निःसारा इति दर्शयति—
'निस्सारं' इत्यादि, सागे हि विषयमनुसृत्य तत्प्राप्ती दृष्टि-
स्तद्विधावाचिःसारस्त्वं दृष्ट्वा ज्ञानी-तत्त्वदर्शी न विषयाभिप्रायं
विद्वद्भ्यान् न केवलं मनुष्याणां, देवानामपि विषयसुक्ता-
वृत्तिर्नैव जीवितमिति च दर्शयति—'उववायं चवणं वाच्चा'
उपपत्तौ—जन्म वयवने—पानस्तत्र वाह्या न विषयसङ्कोम्भ-
जा प्रवेदिति, यतो निःसारो विषयप्रायः समस्तः संसारो

डा सुवर्णं च इत्यानामशब्दादि, ततः किं कर्तव्यमित्याह—
 'अणुण' मित्यादि, मोक्षसाधनस्य संयोगो नाम्नामुत्पत्त्यः—
 'आनादिकृतं च' 'माह' इति मुनिः । किं च— 'ले न
 कृते' इत्यादि, स मुनिरन्यत्वेभिः प्राणिनां न कृणुयात् न
 इत्यादि नाप्यर्थे प्राण्यर्थे धान्यर्थे न समनुजानीयात् । अतः
 येनतिसङ्ख्येय विषयमुपनिषत्प्रदेशे— 'निषिद्ध' इत्यादि, 'नि-
 षिद्ध'—अनुपपत्त्ये विषयजनितं— 'नर्त' प्रसिद्धे,
 'निषिद्ध' कृतं सङ्ख्येय—'कृते' कृतं—'अन्य' इत्यादि,
 'आह' इति विषयः किमप्यकलौषमा—अनुपपत्तिनि-
 बन्धनकटवः, अतस्तदर्थं परिग्रहाप्रयोगात्कृतमुक्तं भ-
 वति । उक्तप्रश्नमपाननाथेमाह— 'अणुण' इत्यादि, अ-
 नुपपत्त्य—हीन मिथ्यादर्शनाधिरत्यादि तद्विपर्यस्तमनवयं त-
 द्बुद्धौ शीलमस्येवमवदशी सत्यदर्शनज्ञानात्परिग्रवान्, प्र-
 कृत्यतः सन् प्रजाजुषां तन्मि निमित्तस्त्विति संतः । प्र-
 क्षानवमसंश्लेष—'स किमुतो भवतीत्याह—'निस' इत्या-
 दि, पापोपादानेभ्यः कर्मभ्यो निषण्ण—निषिद्धः पापक-
 र्मेभ्यः पापकर्मसु वा कर्त्तव्येषु निवृत्त इति यावत् ।

किं च—

कोह्रमाणं हस्मिया य धीरे,
 कोमस्त पासि निरग्रं महंतं ।
 क्ख्या य धीरे विरप वहाभो,
 क्षिदिज सोयं लहुभुवगामी ॥ १ ॥
 गंधं परिखाय इहउज्ज ! धीरे,
 सोयं परिखणाय चरिज्ज दंतं ।
 उम्माज लब्धं इह माणवधि,
 नो पाणिणं पाणं समारभिजा ॥ २ ॥

ति वेमि ।

कोष आदित्येवां तं कोषादयः मीयने—परिच्छिद्यतेऽनेनेति
 'मानं—स्वलक्षणम् अनन्तानुबन्धादिविशेषः, कोषादीनां मानं
 'कोषादिमानं, कोषादिर्वा यी मानोऽयः कोषकारणस्त इ-
 म्यात्, कोऽस्ती?—कीरः, 'ब्रह्माण्वेवमुक्त्या रामावनेत्यादि-
 माह—'कोह्रस्' इत्यादि, लोभस्यानन्तानुबन्धाद्व्युत्पत्ति-
 धस्यापि स्थितिं विषाकं य पश्य, स्थितिमहेती लुप्तमस्य-
 रायानुबन्धात्विषाकं विषाकोऽप्यतिष्ठान्नादिनकापस्तेमाह, यतं
 आगमः—'मच्छा मलुआ य सलमि पुडुधि " न च म-
 हालोभाविभूताः सलमपुण्यवीमाजो भवन्तीति भावार्थः ।
 यद्येव ततः किं कर्त्तव्यमित्याह—'तम्हा' इत्यादि, यस्माज्जा-
 त्माभिभूताः प्राणिव्यादिव्रधृतिनया महानरकमाजो भवन्ति,
 तस्माद्वीरि लोभहेतुः—अधाहितरः स्यात् । किं च—'क्षिदि-
 ज्ज' इत्यादि, शोकं भावधोना वा क्षिप्यात्—अपनयेत्,
 किम्भूने?—अनुभूने—मोक्षः संयोगो वा ते गन्तुं शीलमस्येति
 लहुभूनेगामी, लहुभूने वा कामयितुं शीलमस्येति लहुभूने-
 कामी । पुनरनुबन्धेनाह—'गन्ध' इत्यादि, प्रत्यय-
 बोद्धाभ्यन्तरमेदभिन्नं अपरिख्या परिखाय इहायैव कालान-
 त्प्राप्तिकर्त्तव्यः सन् प्रत्याकथानपरिख्या परित्यज्य । किं च
 'सोय' मित्यादि, विषयानिषेधं संनारभानलत्वात्वा द्वा-
 न्त इन्द्रिय—मोहान्द्रियद्वयेन संयोगो वेति । किमिति स्याय

सोयं चादित्याह—'उम्माज लहुभु' मित्यादि, इह विषय-
 त्वादिशेषादनुबन्धसंज्ञाह—'अणुण' इत्यादि—'सुति' इत्यादि—
 संयोगो वा ते गन्तुं शीलमस्येति लहुभूनेगामी, लहुभूने वा काम-
 यितुं शीलमस्येति लहुभूने-कामी । पुनरनुबन्धेनाह—'गन्ध' इत्यादि,
 प्रत्ययबोद्धाभ्यन्तरमेदभिन्नं अपरिख्या परिखाय इहायैव कालान-
 त्प्राप्तिकर्त्तव्यः सन् प्रत्याकथानपरिख्या परित्यज्य । किं च
 'सोय' मित्यादि, विषयानिषेधं संनारभानलत्वात्वा द्वा-
 न्त इन्द्रिय—मोहान्द्रियद्वयेन संयोगो वेति । किमिति स्याय

सोयं चादित्याह—'उम्माज लहुभु' मित्यादि, इह विषय-
 त्वादिशेषादनुबन्धसंज्ञाह—'अणुण' इत्यादि—'सुति' इत्यादि—
 संयोगो वा ते गन्तुं शीलमस्येति लहुभूनेगामी, लहुभूने वा काम-
 यितुं शीलमस्येति लहुभूने-कामी । पुनरनुबन्धेनाह—'गन्ध' इत्यादि,
 प्रत्ययबोद्धाभ्यन्तरमेदभिन्नं अपरिख्या परिखाय इहायैव कालान-
 त्प्राप्तिकर्त्तव्यः सन् प्रत्याकथानपरिख्या परित्यज्य । किं च
 'सोय' मित्यादि, विषयानिषेधं संनारभानलत्वात्वा द्वा-
 न्त इन्द्रिय—मोहान्द्रियद्वयेन संयोगो वेति । किमिति स्याय

सोयं चादित्याह—'उम्माज लहुभु' मित्यादि, इह विषय-
 त्वादिशेषादनुबन्धसंज्ञाह—'अणुण' इत्यादि—'सुति' इत्यादि—
 संयोगो वा ते गन्तुं शीलमस्येति लहुभूनेगामी, लहुभूने वा काम-
 यितुं शीलमस्येति लहुभूने-कामी । पुनरनुबन्धेनाह—'गन्ध' इत्यादि,
 प्रत्ययबोद्धाभ्यन्तरमेदभिन्नं अपरिख्या परिखाय इहायैव कालान-
 त्प्राप्तिकर्त्तव्यः सन् प्रत्याकथानपरिख्या परित्यज्य । किं च
 'सोय' मित्यादि, विषयानिषेधं संनारभानलत्वात्वा द्वा-
 न्त इन्द्रिय—मोहान्द्रियद्वयेन संयोगो वेति । किमिति स्याय

सोयं चादित्याह—'उम्माज लहुभु' मित्यादि, इह विषय-
 त्वादिशेषादनुबन्धसंज्ञाह—'अणुण' इत्यादि—'सुति' इत्यादि—
 संयोगो वा ते गन्तुं शीलमस्येति लहुभूनेगामी, लहुभूने वा काम-
 यितुं शीलमस्येति लहुभूने-कामी । पुनरनुबन्धेनाह—'गन्ध' इत्यादि,
 प्रत्ययबोद्धाभ्यन्तरमेदभिन्नं अपरिख्या परिखाय इहायैव कालान-
 त्प्राप्तिकर्त्तव्यः सन् प्रत्याकथानपरिख्या परित्यज्य । किं च
 'सोय' मित्यादि, विषयानिषेधं संनारभानलत्वात्वा द्वा-
 न्त इन्द्रिय—मोहान्द्रियद्वयेन संयोगो वेति । किमिति स्याय

यः कश्चिद्विज्ञातः। एकः—वर्माणां विद्वत्सु पञ्चत्-
पुरस्कृतप्रशंसं स्वधरपर्याप्तं वा आवाहः—परिहृष्टवत्ति
स सर्वं ह्यप्रपर्याप्तं जानाति, अनीतातागतपर्याप्तविद्वत्-
परिहृष्टवत्त्यस्य समस्तवस्तुपरिहृष्टविधानमास्थित्याद् । इदमथ
केतुमुपलक्षणं जगद्विभुताह—‘‘ये सर्वं’ मिथ्यादि, यः
सर्वं केतुसंज्ञैरेवैविकरवर्ति चतुः आनाति स एव चतारि
वस्तु जानाति, तस्यैवातीतागतपर्याप्तमेवैस्तत्स्वभा-
वापत्त्यं आचार्यनक्षत्रतया समस्तवस्तुसमाचलयमानादिभिः ।
अनुक्तं—‘‘येनद्विपस्त स ज्ञ-रूपज्ञवा वयस्यज्ञवा ज्ञा-
तिः। तीक्ष्णवैवक्ष्या, तावदेवं सैव वदन् ॥ २४ ॥’’

तत्त्वं सर्वज्ञसंज्ञकत्वं, सर्वज्ञस्य सम्प्रतिनन्दन सर्वज्ञस्यो-
पकारिणमुपदेयं दर्शयतीति दशवर्ति—

सर्वज्ञो भवत्यस्य अर्थः, सर्वज्ञस्यो अग्रमप्यस्त नमिष्य ययं
जे दयं उचिषिष्ये इदं वाचि, जे वदं नमो ते अग्रं नमो ।
कुलसं क्षीमस्त वाचिषा वंता लोभस्त लोभेण कंसि कीरा
यहाजावं, परेख परं जति, नावकंजति जीविपं ।
(६० २२३)

सर्वतः—सर्वप्रकारेण द्रव्यादिना यज्ञप्रकारि कर्मोपादीय-
ते ततः प्रमत्तस्य-मर्षादिप्रमादवतो भये-धीनिः, त-
द्यथा-प्रमत्तो हि कर्मोपनिनोति द्रव्यतः सर्वैश्वर्यमपेक्षीः,
लोभतः स्वदिग्दयवास्थते, कालमाजुसमर्थं, भावतो हिसा-
दिभिः, यदवा-सर्वत्र-सर्वतो अग्रमिहामुत्र च, यतश्चिप-
न्यस्य च वास्ति भयमिति। आह च—‘सर्वज्ञो’ इत्या-
दि, सर्वतः—येहिकाम्पिकापायाद् अग्रमत्तस्य-आत्महिजे-
षु आग्रतो नास्ति भयं संसारपुण्यशक्तसाक्षात्कारकमेवा वा ।
अग्रमत्तता च कथावामावाह्यवति, तद्भावावाचिपमाहवी-
याभावः, ततोऽप्यवशेषकर्मक्षयः, तत्त्वमेकाभावे सति बहु-
नामभावसम्भवः । (आवा० ।) ‘पुण्य’ मिथ्यादि, पु-
ण्यं असातोदयस्तत्कारणं वा कर्म तत् ‘लोकस्य’ भूत-
अमनस्य कल्पितया आत्मा अस्याक्यामपरिहृष्टा च यथा तद्-
भावो भवति तथा विदध्यात् । कथं तद्भावाः ? का वा तद्
अर्थं प्रपञ्चयति त्वमुपमयमिदं दर्शयितुमाह—‘वेता’ इत्यादि-
वाच्यता-रूपत्वा लोकस्य-आत्मव्यतिरिक्तस्य चतुष्टयसी-
तादः संयोगं-अमृत्युपूर्वकं सम्बन्धं शरीररुःकारिदृष्टं तज-
स्तकर्मोपादानकारणं वा याति-गच्छन्ति धीराः-कर्म-
विशारदसहिष्णवः । यान्त्येन मोक्षमिति यानं-चारिर्षं त-
ज्जन्मिकमोक्षमितिदुर्बलं लक्ष्यमपि प्रमादतस्तथाविधकर्मो-
पमाह—‘‘सर्वज्ञो’ इति सत्त्वतामामाश्लेषां प्रहृष्टकृपेन विशेष-
ते, प्रहृष्टं लक्ष्यं ज्ञ-महायानम्, यद्विज्ञा-महद्व्याप्तं-सम्बन्ध-
रूपमिदं च वृत्त्य स महाप्रज्ञो-मोक्षकं शास्तीति सम्बन्धः ।
स्वप्न-किञ्चिन्नैव अमेधासमप्रमादमहद्व्यापारिनस्य मोक्षा-
नासिदित्वा प्रपञ्चैव, उभयपक्षे विदुः, तद्यथा—‘‘या-
ज्ञतवाग्वैदिकवाक्यस्य बहुकर्मस्यैव भवेन मुक्त्यवाप्ति-
रुत्तरस्य स्वस्थमिति दर्शयति—‘परेख परं’ मिथ्यादि, सम्ब-
न्धमप्रतिनिधिरुत्तरकृतितितियमातयो ज्ञानावाह्यभावाकृतिप्र-
पातिसंज्ञकमा साधुषः कृपात् सौभगादिकं कृष्णलोकमावा-
हन्ति, ततोऽपि दुष्टमरुततया कर्मसूर्यायैवैतन्नुक्तोत्प-
र्यायोपपन्नहावभवसंयमादिकमप्याप्य । तस्मिन्परं स्वर्गमनु-

संशेषादिकपर्यन्तमवतिष्ठन्ति, पुनरपि तत्तदनुत्तरतया क-
र्ममुत्तरादिप्रसंगमावस्थानपर्यन्तमप्यवतिष्ठन्ति, तदर्थं परे-
संयमनोद्विषयिषा परं—स्वर्गं पारम्यपेक्षापर्यन्तमपि या-
न्ति, यदि वा-परेण—सत्यपूर्वदृष्टगुणव्यतिनं परं-द्वयविरत्या-
चयेनिकेयवैलक्षण्यं गुणव्यतिनकमवतिष्ठन्ति, केच वाऽव-
त्ताहृकान्यवशेषोऽज्ञानस्यरूपकत्वताः परं—इदमनोमार्ग-
चारित्र्यमेवहीदृश्यं चादिमक्षोपमदिहकर्मणां वा कृत्यमक-
नुव्रति, एवंतिवाह्यं कर्मोपपेक्षापता जीवितं किञ्चिन्नं
किं वा शेषमित्येवं नावकाकृतिः, दीर्घजीवितं यामित्य-
न्तीत्यर्थः, असंयमजीवितं वा नावकाकृतिः। पविता-प-
रं च वरं जगन्तीगुलयेसरी जैस्मिदयानवामुत्पत्तिः । कर्त्त-
व्यं—‘‘जे इमे अज्जत्ताए सम्मत्त मिच्छंता भिदरंजे मए मं
कस्स तेयल्लस्स वीहवर्त्तं । गोपमा । अप्पपरियाए स-
संख मिग्गेधं वासुमन्नराणे देवावं तेयल्लस्सं वीहय्यं, एव
दुमासपरियाए असुरिद्वज्जिणां भवज्जत्तासीं देवावं ।
तुमासपरियाए असुरकुमाराणं देवावं, जउमासपरियाए
यहगुणमक्खत्ताराकवाणं जोहिसियाणं देवावं, एवमास-
परियाए चंदिमसुरियाणं जाएसिदाणं जोरसराणं ते-
ल्लस्सं, दुममासपरियाए सोह्मिदयानवामुत्पत्तिं देवावं, सत्तामा-
सपरियाए सणकुमारयाहिसाणं देवाणं, अट्टमासपरियाए
वंभलोगल्लतगाणं देवाणं, नवमासपरियाए महासुल्लसह-
स्साराणं देवाणं, दसमासपरियाए आणुयाणाएअराण-
उणुआणं देवाणं, एगारसमासपरियाए गेवजाणं, बारसमा-
संयमं ज्जग्गेधं अणुत्तरावसाइयाणं देवाणं तेयल्लस्स वीहय्यं,
तेण परं सुखं सुल्लभिज्जाइ भवित्ता तओ पच्छा सिग्गह ।’’

यश्चानन्तानुत्तरव्यादिकषणोद्यतः स किमकृत्यादिकं प्रवर्त्तते
उत नत्याह—

एवं विमिचमाणे पुढो विमिचइ, पुढो वि, सङ्गु आयाए
मेहावी लोवं च आयाए अभिसिमां अकुओमयं, अत्ति
सत्थं परेख परं, नत्ति अस्तथं परेख परं । (६० २२४)

एकम्—अनन्तानुत्तरविषये कोषं क्षणक्षणाकटः क्षणपर्य-
पृथग्—अन्यवपि दर्शनादिकं क्षणवति, बहानुक्तोऽपि ह्ये-
नसत्तकः यथावत्पथि, यथावत्पथि क्षणक्षणवत्प्रत्ययमन्तानु-
गुणिनामकं क्षणवति पृथग्—अन्यद् क्षणान्यथाधनुषपथेः, कि-
मुपः क्षणक्षणेयोर्योऽयं भवतीत्याह—‘सङ्गु’ इत्यादि, अ-
ह्मा-मोक्षमार्तोद्यमच्छा विद्यते यस्यासौ अद्वायन्त काश्च-
—तीर्थं करप्रणीतागमानुसारेण यथाहानुष्ठानमन्तानु-
गुणा—अग्रमत्तस्यः मर्षाद्वयवस्थितः अर्थश्चाहं नापरं इति ।
क्रि च—‘लोमं च’ इत्यादि, वः समुच्चये, लोकं-पदजीवनि-
कायात्मकं क्षणलोकं वा आहवा-मीनीन्नागमोपदेष्टेन अ-
भिसंमत्य-हात्वा पदजीवनिकायात्मकस्य यथा न कुतश्चि-
मिहाह्वयं भवति तथा विधेयम्, कथायलोकप्रत्याकथानपि-
हिताह्वय नस्यैव परिकर्तुं कुतश्चिद्व्यमुपजायत इति, लोकं
वा क्षणक्षणावया-आगमावसायणाभिसंमत्यं न कुतश्चि-
दिकामुपिकायायसंदर्शनतो भवे भवति । (आवा० ।)

यतदेव प्रतिसूत्रं लगायनव्यमिथाह—

जे कोहर्दसी से माणदसी, जे माणदसी से मायादसी,

जे मायादंसी से लोमदंसी, जे लोमदंसी से पिजदंसी, जे पिजदंसी से दोसदंसी, जे दोसदंसी से मोहदंसी, जे मोहदंसी से गम्भदंसी, जे गम्भदंसी से जम्भदंसी, जे जम्भदंसी से मारदंसी, जे मारदंसी से नरयदंसी, जे नरयदंसी से तिरियदंसी, जे तिरियदंसी से दुक्खदंसी । स मे-हावी अभिखिवहिजा कोहं च माखं च भायं च लोमं च पिजं च दोसं च मोहं च गम्भं च जम्भं च मारं च नरयं च तिरियं च दुक्खं च । एयं पासगस्स दंसणं उज्जय-सत्थस्स पलियंतकरस्स, आयाणं निसिद्धा सगइस्मि, किमपि ओवाही पासगस्स ? न विजइ ? नउत्थि नि वेमि । (छ० १२५)

‘या हि क्रोधं स्वकरोतो वेति अनर्थपरित्यागरूपत्वाज्जा-नस्य परिहरति च स मानमपि पश्यति परिहरति चेति । यद्विद्या—यः क्रोधं पश्यत्याहारति स मानमपि पश्यति, मानाध्यातो भवतीत्यर्थः, एयमुत्तरत्रापि आयोज्यं, यावत् स दुःखदशीति, सुगमत्वाच्च विप्रयति । साप्रतं कंधा-हेः साक्षात्तिलेनमाह—‘स’ इत्यादि, स मेधावी अभि-नियसंवेदु-ध्यावसंयत्, किं नत् ?—‘क्रोधमित्यादि यावद् दु-ःखं—सुगमत्वाद्वाक्यानामायः, स्वमनोविकारिद्वाराधमाह—‘एय’ मित्यादि, एतद्—अनन्तराद्विज्ञादागम्य पश्य-कस्य—तीर्थेकृतो दर्शनम्—अभिप्रायः, किंमूनस्य ?—उपरत-शस्त्रस्य वयंनकृतं, पुनरपि किंमूनसी ?—‘आयाल, मित्यादि, आदानं—कमोपादानां निषेधं पूर्वस्वकृतकर्म-भिक्साविति । किं चास्य भवतीत्याह—‘किमपि’ त्यादि, पश्यकस्य—कपालिनः उपाधिः—विशेषणं उपाधीयान इति बोधाधिः, द्रव्येनां हिरण्यादिभिर्वातोऽष्टप्रकारं कर्म, स द्विविधोऽप्युपाधिः किमस्याहोस्विन्न विद्यते ? नास्तीति, एतदहं ब्रवीमि, सुधर्मस्वामी जम्भस्वामिनं कथयति, यथा सोऽहं ब्रवीमि यत् मया भवगणपाद्मविन्दमुपास-य । ता सर्वमेतद्भावि तद्धवते तदुपदिष्टाधोनुसारितया कथयामि, न पुनः स्वमनिकल्पशिल्पचक्षणेति । गतः सूत्रानुसारः, तद्वती च समासधनुयौदिकः । तत्स-मासी चातीतानागतनयविचारानिदेशात् समासं शीतो-पयोग्यपद्यमिति । आचा० १ भु० १ भ० १ उ० ।

सीमोसिखिञ्ज—शीतोष्णत्यागि—वि० । सुखदुःखानभि-लायुक्तं, शीतोष्णरूपं वा परिसहमसहमाने, आचा० १ भु० ३ भ० १ उ० ।

सीमोसिखिञ्जसह—शीतोष्णस्पर्शसह—वि० । शीतं चोष्णं च शीतोष्णे तयोः स्पर्शस्तं सहते इति शीतोष्णस्पर्शसहः । शीतस्पर्शोष्णस्पर्शजनितभेदानुभूतयति, आचा० १ भु० ३ भ० १ उ० ।

सीमोसिखा—शीतोष्णा—स्त्री० । शीतोष्णरूपोभयस्पर्श-रिक्तमायां वेदनायाम्, प्रज्ञा० ६ पदं । प्रज्ञा० ।

सीतंत—सीदत्—वि० । संयमापसजे, ‘सीतंनो ग्लाम जो धिर-संघयणो धिक्कंसंघो हट्ठा गणं उज्जमति क्षमणादि’ । नि० भू० १ उ० ।

सीधु—सीधु—न० । मध्यमे, उपा० ८ भ० १ उ० ।

सीभर—सीभर—वि० । सुखेन सीं इति शब्दं कुर्वति, इय० ३ उ० ।

सीमंकर—सीमंकर—वि० । सीमां—मर्यादां करोति यमा एवं कलितव्यमेवं नांति सीमंकरः । रा० । मर्यादाकारिणि, स्वा० ६ टा० ३ उ० । सूत्र० । ज्ञा० जम्भुद्वीपे आगामिण्यामवसर्पि-स्यामेरवते वर्षे भविष्यति द्वितीयकुलकरे, स० । जम्भुद्वीपे भारतं वर्षेऽस्यामवसर्पिण्यां जाते पञ्चदशानां कुलकराणां चतुर्थे कुलकरे, ज० २ वक्ष० । जम्भुद्वीपे भरतक्षेत्रे आगामिण्या-मवसर्पिण्यां भविष्यति प्रथमे तीर्थेकरे, स्वा० १० टा० ३ उ० । सीमंत—सीमन्त—पुं० । प्रथमपृथिव्यां प्रथममस्तं मध्यभाग-वर्तिनि वृत्तं नरकन्द्रे, स० ।

सीमन्त एषं खरप पृथ्व्यालीमं ज्येष्ठसहस्रार्हं आया-मविकल्पमेवं पठते । (स० ४५ तमं । स्वा० ।

सीमंनगो खरगो रयण्यप्यप्य पुटवीर्य पठते । नि० भू० १ उ० ।

सीमंतगम्यम—सीमन्तकप्रभ—पुं० । रत्नप्रभायां पृथिव्यां सीम-मन्तकस्य नरकन्द्रेकस्य पूर्वोस्यां त्रिसं नरकन्द्रेक, ‘सीम-न्तगम्यो जलु नरका सीमन्तगस्य पुट्वेण’ । स्वा० ६ टा० ३ उ० ।

सीमंतगमज्जिमम—सीमन्तकमध्यमक—पुं० । सीमन्तस्य नर-कन्द्रेकस्थानरकन्द्रेक, स्वा० ।

सीमन्तगमज्जिममं उत्तरपासे मुखेयव्ये । स्वा० ६ टा० ३ उ० ।

सीमंतगावसिद्ध—सीमन्तकावशिष्ट—पुं० । रत्नप्रभायां प्रथम-नरकन्द्रेकस्य दक्षिणार्धवर्तिनि नरकन्द्रेक, स्वा० ६ टा० ।

सीमंतावत—सीमन्तावर्त—पुं० । सीमन्तस्य नरकन्द्रेकस्य प-र्वाध्रमांशो नरकन्द्रेक, स्वा० ।

सीमन्तावचो पुण निरञ्जो सीमन्तगस्य अवयवः । स्वा० ६ टा० ३ उ० ।

सीमंतिउख—सीमान्तित्वा—अध्य० । विक्रीयत्वर्थे, इति वृ-त्कल्पचूणिकारः । वृ० ३ उ० ।

सीमंतिणी—सीमन्तिनी—स्त्री० । सीमन्तः पासोऽस्या अस्ती-ति सीमांन्तिनी । प्रवरयाविति, आचा० १ भु० २ भ० ४ उ० ।

सीमधर—सीमधर—वि० । सीमां—मर्यादां पूर्वपुरुषकृतां धार-यति नामना विलोपयति यः स तथ । कृतमर्यादापालके, स्वा० ६ टा० ३ उ० । ज्ञा० । रा० । औ० । जम्भुद्वीपे भरत-क्षेत्रे आगामिण्यामवसर्पिण्यां भविष्यति द्वितीयकुलकरे, स्वा० १० टा० ३ उ० । जम्भुद्वीपे ऐरवते भविष्यति तृतीयकुल-करे, स० । महाविदेहस्य पूर्वविदेहे वर्तमाने तीर्थेकरे, आ० क० ४ वक्ष० । सीमधरस्वामिमातुनामादि, तथा महाविदेहे श्रीसीमधरस्वामिस्थाने यस्तीर्थेकर उन्मथ्यते तस्य किं ना-म ? तथा तत्र वक्ष्यमाणदिशिधेयः कथं ? तथा विहरमाण-विशालतीर्थेकनां मानातिपुत्रमादिनामानि कुत्र शास्त्रे स-म्नानि ? ॥ १ ॥ अत्र महाविदेहे श्रीसीमधरस्वामिस्थाने उपस्थानालतीर्थेकरनाम शास्त्रे दृष्टं नास्ति, तथा तत्र वक्ष-

बशादिबिचिरित्वात्रिणदिद्विद्विंशतिनीयंकुनामनुवारंस्ति
तथा-विहरमाणविंशतिनीयंकुनां मानापितृग्रामादिनामानि
कृटितनवाशो काथनानि सन्तीति । शी० ३ प्रका० । आच० ।
आ० क० । जम्बुद्वीपे भारते वर्षे जातानां पञ्चदशानां कुल-
काणां चतुर्थे कुलकं, शी० २ वच० ।

सीमच्छेय-सीमाच्छेद-पुं० । मर्यादाकरणे, शू० । सीमाच्छेदो
नाम-साहिकग्रामाज्जवाटकादिबिभजनं यथा अस्यां साहि-
कायां भवतिः पर्यटनीयम् अस्यां पुनरस्मादितरित्वादि । यद्वा-
य तत्र क्षेत्रे समकं प्राप्तालैः समच्छेदेन वल्लभ्यं यथा पुष्पाकं
सञ्चितम् अस्माकम् अञ्चितम्, अथवा-पुष्पाकमनः अस्मा-
कं बहिः, पुष्पाकं स्त्रियः अस्माकं पुरुषाः, पुष्पाकं आद्याः
अस्माकम् अध्याद्याः । अथवा-यो वल्लभ्येत तत्तस्यैव, न
दानव्यम् । शू० ३ उ० । इय० ।

सीमा-सीमन्-क्री० । पूर्वपुरुषकृत्यायां मर्यादायाम्, स्वा० ६
डा० ३ उ० । सीमां मरा मर्यादा इत्यन्योस्तरम् । आ० चू०
१ अ० । रा० ।

सीमागर-सीमाकार-पुं० । प्राहभेद, जी० १ प्रणि० प्रका० ।
सीमाधर-सीमाधर-सीमां-मर्यादां धरनीति सीमाधरः ।
अ० २ अचि० । हानादीनामपिवाधनाधारकं भुनक्तुं, आव०
६ अ० । आ० चू० ।

सीमाविक्षुम्भ-सीमाविक्षुम्भ-पुं० । पूर्वापरनक्षत्रस्य नक्ष-
त्रयुक्लिङ्गविलोमं, स० ६७ सम० । (' लक्ष्मन् ' शब्दे
चतुर्थभागे १७८ पुष्टं दक्षिणोऽयम् ।)

सीय-शीत-त्रि० । श्यायते-धातूनामेककार्थव्याकटि-
नीमयस्यसिम्भं जलादि इति शीतम् । उ० १ अ० ।
' श्वेक ' गनौ इत्यस्य मध्यधेत्वात् कर्त्तार क्लृप्तः " द्रव्य-
सिंस्पर्शोऽयः " इति सप्तसारगे स्पष्टवाचिन्मात् " श्या-
ऽस्पशे " इति नञ्वाभावे शीतम् । शिशिररूपेण, प्रव०
८६ द्वार । सू० प्र० । शृणोतीति शीतम् । उ० २ अ० ।
प्राण्याद्याधनं, कर्म० १ कर्म० । वैशद्यकृत्स्नप्रमत्तभावे,
स्पशभेद, स्था० १ डा० । आत्यन्तिकहिम्, स्था० ४ डा०
४ उ० । सूत्र० । शीतकाले, जी० १ अ० ६ अ० । शी० ।
सूत्र० । उ० १ । रा० । अमुकुले, स्था० ६ डा० ३ उ० ।
(' सीमाविक्षुम्भ ' शब्दोऽस्मिन्नात्र भागं शीतनिषेध उक्तः ।)

सीयघर-शीतगृह-न० । लक्ष्मिर्निस्तथाविधं गृहं, शीत-
गृहं नाम वर्षाकृत्स्ननिर्मितं चक्रवर्त्तिगृहम्, तत्र च वर्षास-
न्निवेशप्रयत्ने शीतकाले सोमं शीतकाले शीतलं यथा
च तच्छक्रवर्त्तिनः सर्वतुल्यं तथा द्रव्यकादिरपि प्राकृतपुरुषस्य
तत्सर्वतुल्यमेव भवति । शू० १ उ० ३ प्रक० ।

सीमो पडिच्छतो वा, कुलगणसंघो भवति इह लोए ।

जे सचकरखजोभा, ते संसारा विमोएति । ३३८ ॥

सुगमा ।

शीतगृहसतः संघ इत्युक्तं तत्र शीतगृहसतानां व्याख्यातयति-
समि कुलविषय, गणविषय संघविषय समदरिरी ।

ववहारसंघवेसुय, सो सीयघरोमो संघो । ३३९ ॥

शिष्यं स्वरीक्षितं ' कुलविषय ' ति स्वकुलसम्बन्धविधिनं संघसंब-
न्धविधिनं व्यवहारं समदर्शी, किमुक्तं भवति-शिष्याणां कुलगण

संघसम्बन्धनां च परस्परं व्यवहारे जाते समदर्शी नया
संघसंस्तुतेषु पूर्वसंस्तुतेषु पश्चात्संस्तुतेषु वाच्यैः समं व्यवहारं
जाते समदर्शी अतः स संघः शीतगृहोपमः यथा शीत-
गृहमाश्रितानां स्वपरविशेषाकरुणः परितापहारि तथा व्यव-
हाराधेयमागतानां संघोऽपि स्वपरविशेषाकरुणः परिताप-
हारीति भावः । इय० ३ उ० । पं० चू० ।

सीयच्छाय-शीतच्छाय-त्रि० । सूर्यादिसंवातिताया शीतल्ये,
छायाशब्द आनप्रतिपक्षवस्तुवाची वृद्धयः । रा० ।

सीयजेशिय-शीतयोनिक-त्रि० । शीतां वेदनां वेदयति कि-
न्तु-उष्णां वेदनां न वेदयति ते हि शीतयोनिकाः । शीतयो-
नित्वानिषु नारकेषु, केवलं हिमानां प्रकृत्यशीतप्रदेशात्तरा-
सदृशानि स्थानानाम् । जी० ३ प्रि० १ अचि० २ उ० ।

सीयपरी(री)मह-शीतपरी(री)मह-पुं० । शीतं शिशिररूपं-
स्तदेव परीमहः शीतपरीमहः । शीताधिसहने, प्रव० ।
शीते महत्यापि पतति जीर्णवसनः परित्राणवर्जितो
नाकल्प्यानि वास्तांसि गृह्णाति शीतत्राणाय, आगमाक्लेश-
विधिना एषल्लयमेव कल्प्यादि गन्धयन्तं परिभुञ्जीत
वा । नापि शीतानां जालने जालयन्तं अन्यज्वालिने
वा नासेवत एवमनुतिष्ठता शीतपरीमहजयः कृता भवति ।
प्रव० ८६ द्वार । उ० १ । स० । शीतादिसहनेऽपि यतिसम्बन्ध
स्त्राणवर्जितो वास्तं उल्लेखेन गृहीत्यादिभि नो ज्वालयदपि ।
आ० म० १ अ० । च० ।

तस्य च संयमानुष्ठाने परिमज्जो यत्स्यान्नादाह-

तं भिक्षुं सीयफासपरिवेवमाश्रयाय उवसंकमिता गा-
हावई बूया-आउसंतो समखा । नो खलु ते गामधम्मा
उव्वाहंति १, आउसंतो गाहावई । नो खलु मम गामध-
म्मा उव्वाहंति, सीयफासं च नो खलु भइ संचाएमि अ-
हियासित्तए, नो खलु मे कप्पइ अगणिकायं उज्जालित्त-
ए वा पज्जालित्तए वा कायं आयावित्तए वा पयावि-
त्तए वा, अक्खेमि वा वयणाओ सिया स एवं वयंतस्स प-
रो अगणिकायं उज्जालित्ता पज्जालित्ता कायं आयाविज्ज
वा पयाविज्ज वा, तं च भिक्षुं पडिलेहाए आगमिच्छा
आणविज्जा अणमेवयाए सि वेमि । (सू० २१०)

नम्-अन्नप्रदानाद्वारतया निस्सज्जं निरिक्कज्जं भिक्षु-
शीलं भिक्षुमनिकाप्पन्नसोपमयोवनाचरन्त्येवमन्वकाणामा-
वतया शीतस्पर्शपरिवेवमागामत्र उपसंकम्य-आसज्जतामे-
स्य गृहपतिः-येभ्योऽप्यानुगतो मृगनाभ्यनुविक्ककरीरज्ज-
हलरसावुल्लित्तंवा मीनमाशुवन्नसारूप्येनरत्तिहावद्धा-
दित्तयः प्रोद्धसीमन्मनीसम्माहपरिवुतो वानीभूतशीतस्पर्-
शानुभवः सन् किमपि मुनिदपहणितस्तुस्तुत्प्रीत्यनम्य-
शो मत्सीमन्मनीरग्वलाक्य सार्विकभावापिनः कम्पनं उन्न
शीतनेत्येवं संशयानां ह्यातं भो आरुयम् । अमल ! कु-
लीनानामारम्भ आविमोवयन् प्रतिपेधद्वारं प्रत्ययतिभो
भवन्तं प्रामधम्मा-विषया उन्-मावहयन् वाचनेन । ' एवं
गृहपतिनां विविदिनामिषयाः सापुराह-अस्य हि गृहप-
तरागमसंविधया उज्जानायतो कनाऽऽविक्कतभावस्यासत्ताः ।

यमानं सुतः । वद्यानासकम्पनीये यामं सुतः । बुरासकम्पनु
पुराप्मपाऽस्तुसीतत्वेन चतुर्थे प्रदेहः सुतः । सर्वेऽप्येतं सा-
धवा विपद्य दिवं जग्मुः शीतपरिपदः सोदयः । उच०
२ अ० ।

सीयपरिमहविजय-शीतपरिमहविजय-पु० । महत्स्यपि शीते
पुनति परित्यक्ताकलेयनीयवाससः प्रवचनोक्तं विधिना
कनुत्सीयसीतसिंसे एभिर्भुञ्जानस्य हृष्टवदनवर्धितनालयवि-
शेषस्य हृष्टमुखे पथि श्रुत्याकारेऽप्यत्र प्रा-कपि निवस-
ता हिमानीकणसन्निधौनानिलसंमिश्रऽपि तदुपनिवार-
हृन्नुपादाने प्रति निवृत्तचक्रस्य पूर्वानुभूतशीतप्रतिकारह-
नूनसरतः सन्त्यभ्यायनापि शीतसहने, प० सं० ४ द्वार ।

सीयविह-शीतपिण्ड-पु० । शीतः शीतलः पिण्डः आहारः । शी-
तलोनी पिण्डश्च शीतपिण्डः । शाब्दादिपिण्डः, “पतारि
वैव संवज्जा, सीयपिण्डे पुराणकुम्भासं ।” आचा० १ धु०
२ अ० ४ उ० ।

सीयस्वपीयदह-शीताप्रीपातह-पु० । यत्र नीलधनः शीता
निपतति यत्र त्वत्पायस्त्रिष्वधिकानि प्रोजनशतानि आया-
माचक्रमः पञ्चदशाष्टदशोत्तराणि विशण्णानानि पारि-
पल ययच मध्ये शीतादीनां चतुर्णां विजातयामवि-
चक्रमो ह्युत्तरां जनशमद्वयपरिपलः जलान्तात् त्रिकोशो-
चिह्नतः शीतादीनीमेवमेव विभूतिनोपरिजनभागः स शीता-
प्रपात इदं शीत । शीताद्वया निवासमूने शीतानया जलप्र-
पातस्थाने, स्थाने २ डा० ३ उ० ।

सीयफास-शीतस्पर्श-पु० । शीतापादितपुष्पविशेषे, आ-
चा० १ धु० २ अ० ४ उ० । शीतल, आचा० १ धु० २ अ०
३ उ० ।

सीयफासगाम-शीतस्पर्शनाभ-पु० । नामकर्मभेदे, यदुदी-
याजन्तुशरीरे शीतं शीतलं सुशालादिवद् भवति तत् शी-
तस्पर्शनाम । कर्म० १ कर्म० ।

सीयल-शीतल-पि० । शीतवद्वर्णोपादक, स्थाने ४ डा० ४
उ० । आ० म० । आ० । चन्द्र सूर्य वा ग्रहनाः राहोः कृष्ण-
पुहलः एकः शीतलः । सं० प्र० २० पाठः । दशमे तीर्थकर,
सम्पति शीतलः सकलसर्वप्रदापकरुषिर्हृदाङ्गाङ्गजनना-
श्च शीतलः तत्र सर्वेऽपि भगवन्तः शत्रूणां मित्राणां चोपरि
समानास्ततः शेषमाह-

पिउंखी दाहोविसो, गम्भगए सीयलो तेण ।

भगवन्तः पितुः पूर्वानुष्ठासदृशः पितृदाहोऽभवत्, स चीय-
शैतानामुपकोतोपशामयति, भगवति तु गर्भगतं दुःखा परामशं
स दाह उपशान्तस्तेन शीतल इति नाम । आ० म० २ अ० ।
४० । प्रव । आ० म० २ अ० । कल्प० । (अस्य वक्ष्यता ‘नि-
र्धय’ शब्दे चतुर्थे भागे २२६० पृष्ठ गता ।) शीतलस्य अष्टा-
का दूरी । प्रव० ७ द्वार ।

सीयल(ब) शीतल(क)-पु० । स्वतामयमानं सुपती, शीतलको
नृपतिः परित्यक्ताजयससृजिः सुशीलवर्धकरीकोऽनुभूततेदी-
यशुभन प्रमोदमानसमलेभिः अनुकामिभिः शोचिनभमगानन्दा-
दिस्तुष्टाः श्रद्धाभावेभ्योऽप्येव चकन्ते क उदाहरणम् ।

तत्कथा खेचम्-

“अयनीचनिनामाल-तिलकं क्षीपुर पुं ।
प्रनापाकानन्दिचक्रकः, कमापालः शीतलोऽजनि ॥ १ ॥
सर्वेकशासनकार-नीरक्षो सद्गमिस्तनुतः ।

शुद्धपल्लवो राज-हंसः कीडानि यः सदा ॥ २ ॥
तस्याभुङ्गिनी भाग्य-सोपायैकान्तकनम् ।
संयमेकमनिर्माण-परा शृङ्गारमञ्जरी ॥ ३ ॥

सा च विचुमनिहस्य, राक्षो ज्ञाता जगन्मतेः ।
सङ्गच्छेत्तुं कमापुत्र-चतुष्टयमजीजम् ॥ ४ ॥

शीतलश्च महापाल-आचरितारम्भरहितः ।
धीधर्मवोपसुरीणा-आन्तिक प्रथमप्रहारी ॥ ५ ॥

तं च त्रिलालसिद्धकृत-तुल्यं गीताङ्गेशालम् ।
शुद्धसुदुःखसुखा-स्वपदस्य स्वकीयिणम् ॥ ६ ॥

अन्ययुतिजपुत्राणां, कलाक्रान्तशालिनाम् ।
शृङ्गारमञ्जरी राक्षो, रहस्यवचनम् ॥ ७ ॥

वत्सास्वदीय वैयक, तदाप्यो भवति मातुलः ।
यत्न स्वाज्ञायज्यसुख्य, जगुह प्रथमसम्पत् ॥ ८ ॥

यच्च निःशोषास्त्राण्ड-पारदृष्टी मुनीश्वरः ।
निस्सङ्ग विहरिष्यत्, प्रबोधयति देहिनाः ॥ ९ ॥

एवंलभं यथाप्राप्ति, संसारस्यामुना फलम् ।
तथा वत्सास्तिदातु, भवतामपि युज्यते ॥ १० ॥

यतः-

काटिशो विषयाः प्राप्ताः, संपदश्च सहस्रशः ।
राज्यं च शतशो जीवै-ने च धर्मः कदाचन ॥ ११ ॥

इत्थं मातुर्वैवः श्रुत्वा, संविद्या जनकं निजम् ।
तऽनुब्रूयन्महर्षी शिस्तं, अशुभः स्थविरात्मिकः ॥ १२ ॥

संप्रतास्तु च गीताधी, वान्तुत्तु निजमातुलम् ।
अवन्त्यां च गताः सायं, तदाहारासुखस्थिताः ॥ १३ ॥

अथ गन्ता पुरीमध्ये, भावकः काऽपि तज्जिह्वा ।
श्रीशीतलमुनीन्द्राय, तत्स्वरूपं न्यबध्दयत् ॥ १४ ॥

इत्यर्थ-

शुनताप्ययमप्यन, तेन तेन महान्मानम् ।
तथा निशि समुपगच्छे, चतुर्णामपि कथलम् ॥ १५ ॥

ततश्च कृतकृत्या-दायलवैव ते स्थिताः ।
प्रमानं नागमेस्ताव-तुल्यः श्रीशीतलोऽजनि ॥ १६ ॥

अहो दुष्टा धर्मी शैला, निर्जला इत्यवयः सः ।
काधापनानो दूदो तपो, चतुर्णामपि भन्दनम् ॥ १७ ॥

यामादृष्ट्वै स्वयं तपो-मेनितकऽसौ गतस्तनः ।
अनादृष्टपारिस्तोष, वीचय संस्थाप्य दृग्भङ्गम् ॥ १८ ॥

वैशंपर्षी आनक्रय, समालोच्यैवमभ्यधात् ।
वन्देऽहं भवतां ह्यत्र, समान्ययापि सोमनसः ॥ १९ ॥

कस्यकण्टककण्ठं, तत्तुल्यं तस्या पुरा ।
द्रव्यतो चन्दने दत्त-मिदानीं देहि भावनः ॥ २० ॥

किमेतद्विज जलमस्त-अव्यक्त इति सोऽब्रवीत् ।
तेऽपि न प्रत्ययाचन्त, जानीयां नितरामिदम् ॥ २१ ॥

आचार्यः कथामयाह, तेऽप्याहुर्ज्ञानितः स ख ।
ब्रवीति कीदृशो स च, ब्रुवन्मयमातिपातः ॥ २२ ॥

पापनाशानिता एते, मया कथलिना हृता ।
इत्थं निम्बेऽश्विनोऽसौ, कण्टकस्थानिस्तनः ॥ २३ ॥

कमालेषु चतुर्वीय, यद्वनस्तस्यै वनेभ्यः ।
कच नञ्जानमुपगच्छ-मपूर्वकमादिना ॥ २४ ॥

द्रव्यतो बन्धनं पूर्वं, कथमपेक्षितेन सः ।

अथ दृष्टान्तस्तदर्थः, शान्तस्वास्तस्य भावता ॥ २३ ॥ ”
प्रबन्धः २३ ॥

सीयलगतया-शीतलगात्रता-ली० । अङ्गोपगङ्गानां शीतल-
स्यो, कृ० ३ उ० ।

सीयलविहारि-शीतलविहारिन्-पुं० । नियन्त्रितस्वादिना
शियिलाचारे, आब० १ अ० ।

सीयलिया-शीतलिका-ली० । शीतलरस्यायां लूनायाम्, आ०
म० १ अ० । नहिः लूनादिकं शीतलिकाभिधानाम्तरमात्रेणा-
म्वयात्वं भज्यते । सूत्र० १ ख० ११ अ० ।

सीयलेस्सालि-शीतलेर्यालविश-ली० । अमयकाकायव-
शावतुज्जालं प्रति तजालेर्याप्रशमनप्रबलशीतलेजोपशे-
षविमोचनसामर्थ्यं, प्रब० । यथा भगवतो महावीरस्य-
पुरा किल मोक्षालोकः कूपेप्राने करुणारसिकान्त-करुण-
या आनान्धावाधिभूतप्रभृतयुक्तासेननितायिने वैशिकायनं
बालतपस्विनमकारणकलहकलमया अरे दृकाशय्यातरे-
साधयुक्तोक्तिभिः काण्डापाध्यायमानमानसमकरोन्, तदनु
वैशिकायनस्तस्य दुरात्मनो दाहाय बन्धुदहनदेश्यां तजाले-
र्यां विससजं । तत्कालमेव च भगवान्मर्ममनस्वामी प्रगु-
ह्यितकरुणस्तराग्राहाय प्रभुपरारतापेच्छेदकं शीतल-
र्याममुच्यति । प्रब० २७० द्वार । पा० १ र्था० ।

सीयेगबहव-शीतवेगबधन-न० । आतपम शीतवेगमिवा-
रणे, कल्प० १ अवि० ३ लक्ष ।

सीया-सीता-ली० । अमृदीये मेरोरुत्तरे नीलवतो वर्ष-
रपवतस्य केशरुद्राभिगतायां महानध्याम्, र्था० । शीता म-
हानदी केशरुद्रस्य दक्षिणतोरागम विनिर्गम्य कुण्डे पति-
ता मराः पुवतः पूर्वविदेहमधयेन विजयद्वारस्यायः पूर्वसमु-
द्रं शीतोद्विगमानं प्रविशतीति । र्था० २ डा० ३ उ० । पश्चि-
मरुचकवास्तव्यायां दिक्कारीमहत्तरिकायाम्, ज० ५ बल० ।
आ० क० । आ० म० । रा० । औ० । प्रब० । म० । ईरप्र-
भायां पुष्टिध्याम्, आ० म० १ अ० । लाहलपउती, आ०
म० २ अ० । पुरुषोत्तमस्य अनुपेक्षासुप्रेवस्य मानरि, आ-
ब० १ अ० । शिबिकापुरुषलक्षवर्धनीयकूटाकारशिखरा-
च्छादिते जगानविशेषे, प्रब० ६ द्वार । म० । तीर्थकृता २४
शिबिकाः तिष्ठन्त्येव शब्दं अनुपेक्षते २७८ गूढ गताः ।

सीयाकूट-शीताकूट-पुं० । नीलवर्षधरपर्वतस्य अनुपेक्षते,
र्था० २ डा० ३ उ० । अमृन्मन्दरस्य उत्तरे नीलवर्णवर्ष-
रपवतस्य स्वामिस्थिते अनुपेक्षते, र्था० २ डा० १ उ० । म-
हाविदेहे मात्यवतो वत्सकारपर्वतस्य सीतास्तरिस्थुरीकृते,
ज० ४ बल० ।

सीयाख-रमशीन्-न० । शवदक्षस्मिन्, अ० ७ उ० ।

सीयावर्षवत-शीतातपत-त्रि० । रात्री शीतं दिवाऽऽतपेन
रसशोभं प्रापिते, ज० २ बल० ।

सीयाबुहव-शीताबुलवन-न० । महाविदेहे वर्षे शीताया म-
हानद्या उत्तरस्यां नीलवतो वत्सकारपर्वतस्य दक्षिण पूर्व-
बलसमुद्रस्य पश्चिमे, पुष्कलायतीवजपक्षेत्रस्य पूर्वे स्वनाम-
क्याते वने, ज० ।

कहिं खं भन्ते ! जम्बुद्विदीपे महाविदेहे वस्तीसीयाए
महाशीर्षे दाहिशिष्टे सीयाबुहवखं खामं वषे पक्षे १,
एवं जहं खेव उत्तरिर्द्ध सीयाबुहवखं तहं खेव दाहिखं पि
भाशिअव्वं, खवरं खिसइत्तं वासइरपव्वयस्स उत्तरं
सीयाए महाशीर्षे दाहिखेखं पुरत्थिमलवखसइत्तं पव-
रिषमंखं वक्कस्स विजयस्स पुरिषिषमं पव्वं खं जम्बुद्वि-
दीपे महाविदेहे वस्तीसीयाए महाशीर्षे दाहिशिष्टे सीया-
बुहवखे खामं वषे पक्षे, उत्तरदाहिशायाए तहैव सव्वं खवरं
खिसइत्तं वासइरपव्वयस्स एगमेगूणावीसइमायं जोअव्वस्स
विक्खम्भेखं कियेहं कियेहमास्ति ० जाव भवया गन्धर्व्वे
मुअंते ० जाव आसयन्ति उभमो पाप्पिं दीहिं पउमपरवेह-
अमहिं वव्वयस्सो इति ।

“कहिं णं मियादं, क भन्त ! जम्बुद्वीपे द्वीपे महावि-
देहेऽप्यं शीता-हानद्या दक्षिणायं शीतामुलवनं शीतानि-
पथ-पव्वयसीत्यर्थः, अनिदेशस्वम्बोत्तरस्य स्वयं भाष्यं,
एवं वक्तव्यं विजयस्थ-विदेहद्वितीयमागाधविजयस्थ पू-
र्यते इति । ज० ४ बल० ।

सीयावख-शीतापन-न० । शीतकरणे, नि० ख० १ उ० ।

सीरकंता-सीरकान्ता-ली० । मूर्च्छेनाविशेष, स्या० ७ डा० ३
उ० ।

सीरि-सीरिन्-पुं० । बलद्वयं, को० ।

सील-शील-न० । शील-समाधौ धनोर्वक् । ननुकस्ये शी-
लत्वं शीलम् । आ० ख० १ अ० । समाधानं, विश० । स्या० ।
तं । जनादिसमाधानं, आब० ४ अ० । प्रम० । यमनियम-
कस्य, सूत्र० १ भु० ६ अ० । कोषावृत्तमकस्य, सूत्र० २ भु० ६
अ० । अनुष्ठानं, सूत्र० २ भु० १ अ० । जनाविशेष, सूत्र० २ भु०
२ अ० । शीलमुत्तरगुणाः । आ० १ भु० ७ अ० । प्रब० । आ०
म० । आ० ख० । शीलान्यसुमतानि । उपा० २ अ० । परमह-
विरती, दश० ६ अ० १ उ० । उच्छ्रुतिहारिण्यं, सूत्र० १ भु० ३ अ० ।
अरिण्यं, सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ० । सूत्रं । दश० ।

निरूपेण—

सीले चउक्क दप्पे, पीउरेखाभरखुपीयादीदि ।

भावे उ मोहशीलं, अभिरुद्धमासेवखा खेव ॥ ८६ ॥

शील-शीलावधये निक्षेपे क्रियमाणं 'चतुष्क' मिति भा-
मादिशतुर्थी निक्षेपे, तत्रापि नामस्थापने कुण्डलादिना-
दय 'द्रव्यम्' इति द्रव्यशीलं प्रावरणभरखभाजनाविषु
द्रव्यम् । अस्यायमर्थः—यो हि कर्त्तारोत्पत्तस्त्वभावरण-
किंवातुं प्रयत्नेन स तच्छीलः । तत्रैव प्रावरणशील इति
प्रावरणप्रयोजनाविषयं पीउरेखीत्यादिनां प्रावरणस्वभावाः,
प्रावरणं वा द्वावधाभिः, एवमाभरणभोजनाविषयि द्रव्य-
मिति । यो वा यस्य द्रव्यस्य चेतनोचितेनादेः स्वभावेनैव
द्रव्यशीलमभ्युच्यते, भावशीलं तु ह्यिच्छा-प्रोक्षणीत्यर्थः,
अतीवार्थसंबन्धाशीलं चेति ।

तत्रोचशीलं व्याचक्ष्वसुराह—

भाहे सीलं विरती, विरयाविरेयं अविरतीसीलं ।

धम्मे खासुतवादी, अथसरथः अहम्मेकोवादी ॥८७॥
सामान्यं सामान्यं सावधानयोगविरतो विरक्तचित्तो वा
शीलवाच्यं भवत्येते, तद्विषयस्योऽशीलवाचित् ॥ आशीलवा-
च्यवाचां तु—अथपरमसेवकाणां तु शीलमित्यम्, न तथा—धर्म-
धर्मविषयः प्रशस्तं शीलं यदुक्तमन्यतापूर्वज्ञानादिवेति-
ह्यनपराधं वा, आदिप्रवृत्त्याद्वैतमभिप्रहणार्थिकं परिपु-
ष्टम् ॥ अथश्रीलमावशीलः स्वधर्मपक्षात्तौल्यं, आत्मना तु
कौशादिषु प्रवृत्तिः, आदिप्रवृत्त्यात्—येष्वकथायाश्चीलवाच्य-
वयानकलाद्वाप्यः एति गृह्यन्ते इति ॥

“सीलं नियकुलनद्वयं—ससि च्च किलो पयासप मुषणे ।
सुरनरसिचसुदकरं—पालेयध्वं सया सील ॥१०८॥
आहकुलकवत्तलमुष—विजयिषाणं बुद्धिरहितं वि ।
सध्वंथ पूर्वाणञ्जा—निम्नलसीला नरा दुति ॥१०९॥
तं पुण सीलं दुविहं, देसं सव्वे य होइ नायध्वं ।
देसं मिदीणं देसणं—मूलाणि दुवात्तसं वयाणि ॥११०॥
साहूयं सध्वसीलं, जं सीलगाणं अद्दुत्तसहस्ससा ।
बुधंति निरपारा; आवञ्जीने अविस्सामं ॥१११॥
लघुकम्मा गुहलसा—सत्ता विस्सामावुत्तु पत्ता वि ।
मणवपणत्तुविमुत्तं, सीलं पालेयं सीय ध्व ॥११२॥”

ध० १० २ अधि० ६ लं १ । (कुशीलसुशीलं “कुसी-
ल” शब्दे तुनीयभावे ६११ पृष्ठ उक्तं ।) सर्वसंभ-
रं, आ० म० २ अ० । अष्टादशसहस्रभेदसंख्ये संयमं,
आचा० १ भू० ४ अ० ३ उ० । संथा० । मधमांत-
निशाभोजनाविपरिहारकं आचारे, उच० १४ अ० ।
व्यवहारे, ध० १ अधि० । संथा० । ज० । शीलमहादशशी-
लसहस्रसंख्यं, यदि व—महाक्रमसमाधानं पञ्चम्यजयः
कथायनिग्रहः विमुक्तिमुत्तता चेतुः शीलम् । आचा० १ भू० ६
अ० ४ उ० । शीलं सदाचारो विरतसम्यग्दृष्टाविरातमतावु-
द्देशसर्वविरत्यात्मकं चारित्र्यम् । उच० ७ अ० । न० । शीलं-
समाधानं तद्वपन्वात् शीलम् । आदिसायां, प्रश्न० १ संख०
द्वार । ब्रह्मचर्यं, स० । भू० । न० । “ वरं प्रवेशा ज्वलितं
हुनाशनं, नचापि भक्षं निरसेचित्तजनम् । वरं हि सृत्तुः
सुविशुद्धचेतसा, नचापि शीलस्त्वलियस्य जीविनम् ॥ १ ॥ ”
स्वयं १ भू० २ अ० २ उ० । वृत्तं महाभोगा, दक्षिणां
रुगततिश्च शीलन । भावनाया च विमुक्तिः—सत्पता सर्वा-
णि सिद्धयन्ति ॥ २॥” स्व० १ भू० १२ अ० ।

आचकस्य शीलानि—

संप्रति शीलवत्स्वरूपं द्वितीयं लक्षणं, व्याख्यानयन्नाह—
आययत्तं सु नितेवो, वज्जं परेणहविससंमकजे ।
निषमसुखमवसेसो, न मय्हा संविहारवपयाहं ॥३०॥
परिहंरं बालकीलं, सारहं कज्जं न मुरनीईहं ।
इयं छत्तिहसीलपुत्थी, विषेओ सीलंतेतो त्थ ॥३१॥
आयतनं धार्मिकजननीलनस्थानम्—उक्तं च “जन्म साहमि-
या बहवे, सीलवता बहुसुखा । चरिताचारसंपत्ता, आययत्तं
सं विद्यासाहं” ॥। गुरुवर्षात्तेषां प्रातिषेद्धप्रतिषेधाद्यः—तत्तथा-
यतनमेव निषेधेन भावभावकं, भावयतनमिति यावः । “न
भिज्जगणीसु न चौरसंधये, न पावेमयिषु जनेषु संबलेत् । न हि-
कडुदोशयैलोकसंनिधौ, कुंतगतिः सांभुजनस्य भिन्दिता ॥१॥”

तथा—“इमं लज्जयेवणा, चरितसिन्धयेवलीं च अणुवरयाज्जं
पयह्ण विगच्छ, तमणीयवर्णं महावाचं ॥१॥” इति वचनं धीरालम् ।
तथा “वज्रयति परपृष्टवशमन्येषां मन्त्रिरेव गमनमकार्यं शु-
कनकायां प्रायेण नृविन्द्यादाकाशकालैर्भवाविति द्वितीयं शी-
लम् । तथा मित्तं सदाऽनुद्वेष्टवेषोऽनुद्वेषयेवपथो भवति आ-
वभाचक इति तृतीयं शीलम् । न भवति च ह्येतत्सर्वकाराणि-
रागद्वेषविकाराणां पक्षिहेतुभूताणि वचनामि वाक् इति चतुर्थं
शीलम् । तथा परिहरति न सन्धेते बालकीलं कलितजनवि-
नेदव्यापारं दूताधिकमिति पञ्चमं शीलम् । तथा साधवति-
निष्ठापयति कार्याणि—प्रयोजनानि मधुरनीला सामभू-
वंकं “ सीय । सुन्दरं च कुदरं ” त्यादिनेति षष्ठं शीलम् ।
इति पूर्वाक्रमकारणं वक्ष्यिष्यशीलपुत्रो विज्ञेयः शीलवान-
च आवकविचार इति ।

संप्रत्येतेष्व शीलवद्भिर् व्याख्यासंख्यं प्रथमं शिल्पं आयत-
नलक्षणं माथापूर्वादेन गुणोपपदंनपूर्वकं भावयति—

आययत्तसेवकाधो, दोसा निज्जंति वहुइ गुणोही ।

आयतनमुक्त्युक्तं तस्य सवनादुपासनादौषा मिथ्यावा-
द्यः क्षीयन्ते हीयन्ते ख्यं यान्तीति भावः—वज्रंते वृद्धिमुपैति
गुणोपां क्षानादंगुणकलापः, सुदुर्गमस्यैव । ध० २० । इत्युक्तः
शीलवतोऽनुद्वेष्टव इति तृतीयो भेदः । (सविचार-
वचनवैजकपक्षतुर्गभेदः “ सविचारवस्यैवज्जं ” शब्दे त-
त्कथानकं च “ मित्तमेण ” शब्दे उक्तम् ।)

संप्रति बालकीडापरिहारकं पञ्चमं भेद-
मिधित्तुगोपापूर्वादेमाह—

बालिमज्जणीली वि हु, मूलं मोहस्स ज्णत्तहंदाधो ।

बालिशजनकीडापि—बालजनचित्तकीडाऽपि दूतादिकृपा ।

उक्तं च—

च उरंगसारिपट्टियं—वह्नाईलायथाहुज्जुआं ।

पणहनरज्जमं इमं गारं—पहोत्तियारिहं नो रमह ॥२॥ (इति)
आमनां सविचारजालिपतानीत्यपि शब्दाः, कुरलकारे—
लिङ्गं विहं मोहस्थानधेद्वहत्वात् निष्कलप्रायारूपप्रवृत्तेरु-
दाप्यनधेजनकत्वेन च, जिनदासस्येव । ध० २० । इत्यु-
क्तः शीलवतो बालकीडापरिहार इति पञ्चमो भेदः ।

संप्रति पुदुरवचनामिधोगपरित्यागलक्षणं षष्ठं शीलभेद-
मिधित्तुगोपीनरादेमाह—

कुरुमवयथाभिपोगो, न संमओ सुदधममाहं ॥ ४१ ॥

पठवचनेन “ रे दारिद्र । दासीपुत्रं त्याद्विनाऽभियोगं आ-
द्यादानं च संगतो—नोचितः शुद्धधर्माणां प्रतिपञ्चजनमतानां
धर्मदानधर्मलाभधेतुत्वात् ।

तत्र धर्मदानिः—

“कुरुतवयुणेण दिगुतव—महिकिन्धेतो य हण्णे मासतव ।
वरिसत्तं सवमाणो, इहह हण्णेनो य सामआरं ॥” इति वचनात् ।
धर्मलाभं पुनः “ अदो धार्मिकाः । परप्रीडापरिहारिणः । स-
विषेकाश्च आक्वा यदेव जलद्वारापारकाकारा गिरो गिर-
मत्ती” त्यादि लोकापहासात् ।

तथा—

“अग्रियमुक्ताः पुदुपाः, प्रवदन्ति द्विशुभमिधं यस्मात् ।
तस्माद् वाचयमायि—मग्रियमभ्रोतकामिन ॥ १ ॥

विद्ययते, परीक्षायां विनये, कर्तृभाविनाः ॥ २० ॥

परिच्छेदः विच्छेदः च प्रत्यये हीयते कृष्णम् ॥ २० ॥

विच्छेदः—

अभिहितानामर्थैक्यं, यत्किंचिदभिहितं यतः प्रभुः ॥

अन्तर्यामिना प्रदातव्या, प्रवेष्टव्यं सुदुर्माधया ॥ ३ ॥

स्वाधीनं भाषयते, यमुगुहसंभवम् वाक्येषु ॥

। कानाम् स्वस्ववत्, पुत्र्याः परकृष्णं भाषयते ॥ ३ ॥ इत्यादि ।

अत एव श्रीचर्यमानस्वामिना महाशक्तकमहाभावकः स-
त्यं विच्छेदं ज्ञेयं प्राप्य भिन्नं वाहितम् ॥ इति । भवान्तर-
पुनरुगुहसंभवतः अभिधानं च यो गीते तद्व्यपदेशोऽभिधानं
समुद्दिष्टम् ।

महाशक्तकसंविधानकं त्विदम्—

रायगिहपुरसंवर-विष्णुसहा गिहवरे जलद्वयम् ॥

गिरिनिलम्भं भमरविभ्रंशं नालसप्त पथं महासधम् ॥ १ ॥

अद्भुतकण्ठकण्ठी-निहिदिष्टविशेषवर्ण्यउत्तमांशो ॥

द्वसंगाहस्तसूरिग-या तस्स (ज्व) अद्भुतव्याम् ॥ २ ॥

स्ववपुमुदा तस्स-सजाश्रो तस्य स्ववपु उ ।

पिउगदसंविद्याश्रो, कोडीश्रो अद्भुतकण्ठसम् ॥ ३ ॥

द्वसंगाहस्तसमाणा, अद्भुतव्या ससयाण पिउहरिया ।

शक्तिकण्ठकण्ठी-द्वसंगाहस्तस्य पुढो य वशो ॥ ४ ॥

अह तस्य समोत्तरिआ, गुणसिलप चरए जिणो वीर ।

वन्द्यवविद्याश्रया, पउरहि समं महासयगो ॥ ५ ॥

नमिऊया तिहुयगुगुहं, उचियदुगण निविदुशो एसो ।

मययं पि अमयनिस्ते-सुदुर्दे कडा इह धम्मं ॥ ६ ॥

इह दुलहं गिहियंस्स, लहिउं माधयज्जण पदियस्स ।

तस्सं विस्सुद्धिनिमित्तं दिवसहरिया इह विहेय्या ॥ ७ ॥

तथाहि—

सुखविउशो सहो, सम्मं सुमरिउ पंचनकारं ।

जाइकुलद्वगुरुप-म्मसंगं अह विचिंतिजा ॥ ८ ॥

तो कुस्सिहमावस्सयं-मल्लुउं न्हाउं च दिवसमुह ।

सियवग्गो मुहकास्सं, काउं पूरुज गिहियं ॥ ९ ॥

पथक्कणां काउ-उं हाउपत्तां महाविभूयं ।

गान्छुज जिणिदिगुहं, पविसिउ न्हि समयविहणा ॥ १० ॥

पूयां वि जिणं वेदि-उ तपुणं वच्चिज सुगुरापासिम् ।

काउं तमि विणये, पवक्कणां च पयउं ॥ ११ ॥

धम्मं सुणिज सम्मं, सुउं चित्ति गिहियाश्रो कुजो ।

मउक्कहं पुण पुयं, विहिउज जिणान्हायंदिमाणं ॥ १२ ॥

वेदिंलोभिज्जं मुदिहं, कासुयपमणियं अमणुदाणेल्लं ।

सादिम्मिपवच्छं, केरिज्जं शीणारंभुलकं ॥ १३ ॥

बहुविगंनकाया-इविजयं मयेल्लं तश्रो कुजो ॥

वेदि वि जिणवदिहं, गुणेषां य विहिउज सेवरणं ॥ १४ ॥

तो संघरुदस्सां, कुल्लेमहिहि समं यिपोरिद्धिं ॥

इमप्रधानां पुणं, सुजिज्जं इण्डुवुं भागे ॥ १५ ॥

संकीर्त्तय गिहियं-इयां पूयां पुणवि वेदिजो ॥

आवस्सयं वि हेउं, केरिउज्जं सज्जयममणो ॥ १६ ॥

नियमाणुसां तसो, कहिउज्जं तसो गिहियाश्रो उचियं ।

पायं त्रिसविरत्तां, सीलं पालिज पवसु ॥ १७ ॥

कथंवेउं सेरगुमारो, सोवउं चरए गेडिसिहिएणं ॥

पंचनकुआरयरो, यवो लोवज्जं तो निहं ॥ १८ ॥

गिहविगमं, चित्ति-उ विमयिपसंनिभं विलयसुक्कं ॥

सुहसिधपुरमणोरहं, पयं, स मणोरहं कुजो ॥ १९ ॥

सिदिअरिहो-उयो, सुसुणुचयणां सुसाहुषो-गुणयो ।

तसं, जिणपक्कसं, मयं-मयं इह-महं इविजा ॥ २० ॥

जिणपक्कमवासियमं, वेडा वि वरं इविउज्जं सहकुलं ॥

जिणधम्मणं विमुक्को, कयावि च कल्लव्ही वि ॥ २१ ॥

मलमलितणुं जरमलं-श्रीवणे, स्ववसंगपर्यमुक्को ।

महुयुद्धं सपट्ठाणं, कया करिस्सामि मुणिवरियं ॥ २२ ॥

चरउं कुमीलसंगं, गुरुपयं पकरयं पकरकुलं ॥

जागं अम्मस्सतो, मयवुच्छं कया काहं ॥ २३ ॥

अकट्टियहरिणुसिं, वल्लमि पउमाणेण आनीणं ।

बुद्धा मिगुहपहं, अगघाहसंति मं कइया ॥ २४ ॥

मिस्सं सणुमि माणं, मिस्सं लउदुए कंचणुमि पाण्णं ।

सुक्कं भव भमिस्सं, कया अहं निविस्समहे ॥ २५ ॥

पयं पुरदिणं करियं, कुणमाणं माण्णं निहियमाणां ।

गिहवासे वि चसंनो, आसंसे कुण्णं सिज्जिउहं ॥ २६ ॥

इय सुणुयं मद्राअग्गो, आण्णो विव गहिउ गिहियमं ।

तुद्धा सणिहामं गन्नां, विहरइ अन्नपथं सामो वि ॥ २७ ॥

तस्सं सगमवसकं वि, पायिद्धा रयं नं पडिबुद्धा ॥

मज्जरसाणिसियमिक्का, सुद्धा चत्थियं धमं सुद्धा ॥ २८ ॥

अविनयमज्जिगहिता, सा अज्जदिग्गमि नियसवकीआं ।

छं स्सपथं आण्णं, कं च कइयं विनयपण्णं ॥ २९ ॥

दुपयचउण्ययणकण-गभाइ नासि सेतियं लहं ।

बहुपुण्ययाणीं कू-रमाणसां विहरु सयावि ॥ ३० ॥

सुद्धं य अमावाए, पत्तमलहंती कयावि तो एसो ।

मागविय सवयाश्रो, आणावइ माणुपायदुगं ॥ ३१ ॥

चउरसविरसवसाणं, कुहंभोगं ठविणं जिदुसुयं ।

पांमइसाले पविसहं, विरत्तासिन्ना महासयगो ॥ ३२ ॥

सा मज्जगालमणा, हाववितासायंविहमाधेहि ॥

तं उवसंगं बहुसो, अविद्यासहं सुदुक्कं स महणा ॥ ३३ ॥

सम्मं समलोवासणं-पण्डिता इहान्ता वि फलसहं ।

माऊणं चरिमसमयं, विहिणा पविसज्जएणसणं ॥ ३४ ॥

सो सुद्धभाववसुणं-अं आदिनाणेल्लं लयणज्जलोहिम्मं ।

उत्तरपण्डितासाले, नियइ पुद्धा जेयकसस्ससं ॥ ३५ ॥

उत्तराश्रो हिमवते, हिद्धा रयणांलोभुयं नयं ।

कुल्लिवासासंनहस्स-इहयं जाणु पावेरं ॥ ३६ ॥

इतो य मज्जमत्तां, सा पावा रवई न्हि पत्ता ।

उवसंगिउं पयलं, दुस्सहजगणिसंनणा ॥ ३७ ॥

तो कमियमेरिस्सं इय, विक्कमाणेणं आहिनाणं ॥

मायं तस्सं सण्णं, चरियं तहं नययमांसं ॥ ३८ ॥

इमि कविपणं अण्णया, हा, पायिद्धं । निक्कट्टुचिच्छं ।

निक्कट्टो । अज्जवि पा-य पुज्जमज्जसि कवयं ॥ ३९ ॥

उत्तरपण्डितो, आलस्सयंवादिणं समीपंभूयां ॥

मिहणं गामस्सालं, नियंवासिम्मि लोकियं ॥ ४० ॥

इय सुणुयं अगमयमेयं, अरुक्कविज्जं अउजं महासयगो ।

मण्णमयंविज्जो, दुहियमणां सो गेया गहं ॥ ४१ ॥

इतो य तथं पलं-मा वीरपण्णं माण्णं ॥

तं वउद्धं गच्छं वमणुत्तं, महं वयणुत्तं महासयगो ॥ ४२ ॥

महं न कइयं उवसं-गुणाय सहणां भासउं कवसं

परपीडाया जलम्, त्विसेसयो उत्तमकुम्भम् ॥ ४३ ॥
 सा तस्मै तुम् पुष्पा-सिन्धवेस गिरिहार्दि भूः । पञ्चकलं ।
 तस्मा तद् इति भणिते, गोयमसामी तदि पत्नी ॥ ४४ ॥
 कर्द्विहो वहुकायसं; संवेगयको तस्मा महासकयो ।
 वदितु गोयमपह, आलोचय तं आर्यारः ॥ ४५ ॥
 पडिवज्ज पृच्छित्तु, ना पत्नी गोयमो एवमुच्यते ।
 इद्वो त्रि समाहितुमां, सुमतेतो वीरपयकमले ॥ ४६ ॥
 कयसद्विभक्तलुभा, विहिता मरिते सुहसम्कप्यमि ।
 अरुणाभिमं चिमले, वउपलियठिरे लुरो जाओ ॥ ४७ ॥
 वसो कश्चि विद्वे, विस्लुद्वेदो लडिले चारिले ।
 स महासयसस्त्रिभा, अकदमयासो सिवं गमिरी ॥ ४८ ॥
 महाशक्त आलपन पुरुषवकयमाज्ञालभां,
 मलाधिपतिगीतमाद् सुधनमानुमा प्राहितः ।
 इति स्फुटमेवत्य भा विमलश्रीलभाओ जन्मः !,
 लुधामधुरसुतमे वदन संगते तद्व वचः ॥ ४९ ॥ "

समर्थितः श्रीलवतः परवचकनाभियोग्याया इति पद्यो
 भेदः ॥ ४०२२ अधि० २ ल० ॥ स्था० । " कुरेडङ्कलपुष्प-
 माई, वंजमलनि दुश्चिषकलगाई । जम्मेनेर कोडियसीलमावा,
 माऊण कुजा ददसीलभावं ॥ १ ॥ " क०प० १ अधि० ४
 ल० । श्रीलं च सद्वाचारकपमष्टादशश्रीलङ्कलक्ष्यम् प्रकृत्य
 रूपं वांति त्रिविधं यदुच्यते । ग० २ अ० । स्वभाव, उक्त० १३
 अ० । प्रकृती, पं० लू० २ क०प० । स० । फलानपेक्षप्रवृत्ती,
 स० ।

श्रीलंग-श्रीलाङ्ग-न० । श्रीलं-समाधानं तस्याङ्गानि करणा-
 नि । दश० ४ तत् । करणांशु, पञ्चा० १४ वि० । पृथिवी-
 नायसमागमपरित्यागादिषु, आच० ४ अ० । (श्रीलाङ्गानां
 पांगमाणम् " अष्टारसलीलंगसदस्त्र " शब्दे प्रथमभागं २५१
 पृष्ठ उक्तम् ।) " जेए करणासत्रा, इदियमोगासंमलपम्ये
 य । सीलङ्गनहस्साणं, अष्टास्सगस्स निफसी ॥ १ ॥ "
 ध०२० ३ अधि० ७ ल० । संघा० । दश० । (अत्रत्या स्थाप-
 ना " गुरुकुलवास " शब्दं दृतीयभागे ६४० पृष्ठ उक्ता ।)

श्रीलंगजुय-श्रीलाङ्गजुत-त्रि० । करणांशुयुते, पञ्चा० ४ वि० ।
 श्रीलंगापरिय-श्रीलाङ्गाचार्य-पुं० । तस्यादित्याः परनाशि आ-
 चार्ये, येन स० ७६८ वर्षे आवागच्छटीका वाहरिगणिसाहा-
 र्येण कृता । आचा० २ धु० ४ लू० । सूत्रकृताङ्गटीका
 ऽपि तेनैव वाहरिसाधुसहाय्येन चक्रे । आचा० । अयं श्री-
 जिनभद्रगणिकमाधवणस्य शिष्य आसीत्, अस्य कीट्या-
 चार्येत्यपरं नाम । जै० १० ।

श्रीलकरण-श्रीलकरय-न० । अनुष्ठानलवने, प्रक० ४ संव०
 द्वार ।

श्रीलकलिय-श्रीलकलित-त्रि० । लुश्रीलतया परिरदारिरेते,
 प्रक० २ आध० द्वार ।

श्रीलखलियपक्षवपा-श्रीलस्खलितप्रज्ञापना-स्त्री० । श्रील-
 स्खलितानां वेद्यामोहितानां यथावस्थितार्थेप्रकृपायायाम्,
 सूत्र० १ धु० ३ अ० १ उ० ।

श्रीलगुण-श्रीलगुण-पुं० । श्रीलं समाधानं तदेव गुणः श्री-
 लगुणः । समाधानरूप गुणे, प्रक० १ संव० द्वार । आचा० ।
 २६६

श्रीलगुणोपवेय-श्रीलगुणोपवेत-त्रि० । श्रीलं चारित्र्यं सर्वत्र
 गुणो, यद्वा-गुणः पृथगेव धार्यते, ततः श्रीलगुणेन श्रीलगुणा-
 र्थो वाः चारित्र्यकाश्यामुपपत्ताः श्रीलगुणोपपत्ताः । आनिनु
 संयतेषु, उक्त० १ अ० ।

श्रीलऽङ्ग-श्रीलङ्ग-त्रि० । अष्टादशसहस्रमलपदेभेः श्रीलः
 पूर्वे, उक्त० १६ अ० ।

श्रीलपरिचर-श्रीलपरिशृङ्ख-न० । चारित्र्यस्थाने, प्रक० २ सं-
 व० द्वार ।

श्रीलभंग-श्रीलभङ्ग-पुं० । प्रहसननाशे, व्य० ७ उ० । (संयतीनां
 प्रहसनभङ्गः क्षयाधारशब्दे " दृतीयभागे ७१५ पृष्ठ उक्तापि ।)

श्रीलभह-श्रीलभह-पुं० । स्वभाववशात् आचार्यै, यच्छि-
 ष्येण चन्द्रस्त्रिणा संवत् ११७४ वर्षे निशीथचतुर्विंशति-
 तमोदशकस्य व्याख्या निममं । नि० लू० २ उ० ।

श्रीलभूय-श्रीलभूत-त्रि० । श्रीलं चारित्र्यं भूतः प्राप्ताः यः स
 श्रीलभूतः । श्रीलक्ष्ये, उक्त० २७ अ० ।

श्रीलभत-श्रीलवत्-त्रि० । श्रीलमस्यास्तीति श्रीलचात्र । आ-
 व० ३ अ० । आगतनसंवादिपदविधिश्रीललुके भावक, ध०
 ३ अधि० । ध० २० । (श्रीलवत्स्वरूपं द्वितीयलक्ष्ये " सावन " शब्दे
 अस्तिप्रव भागे प्रतिपादितम् ।) सदा-
 चारे, उक्त० ७ अ० । श्रीललुके, पं० व० १ द्वार ।
 अष्टादशश्रीलाङ्कलक्ष्यधारिण, आचा० २ धु० १ लू० १
 अ० ६ उ० । सामान्येण लाघवयोगावरता वा श्रीलवाद्-
 भयंते । सूत्र० ७ अ० । यः प्राशुकमुद्रमादशोषरहितमाहारं
 गुरुकं तं श्रीलवन्तं वदन्ति तज्ज्ञाः । सूत्र० १ धु० ७ अ० ।

श्रीलरयश्वरि-श्रीलरत्नसुरि-पुं० । आञ्जालगच्छीयजयकीर्ति-
 खांशिष्य, तेन च संवत् १४६१ वर्षे श्रीभरतुसुरारिह-
 तमप्रदूतस्य टीका कृता । जै० १० ।

श्रीलवाह-श्रीलवादिन्-पुं० । श्रीलवन्तमात्मानं वादयितुं
 श्रीलं यस्य स श्रीलवादी । कुशले श्रीलवस्यव्यापके, सू-
 त्र० १ धु० ७ अ० ।

श्रीलविति-श्रीलवृत्ति-स्त्री० । हिसानृतादशाप्रक्षपरिग्रहवि-
 रमणकुशलानुष्ठानवर्तने, हा० २५ अष्ट० ।

श्रीलवय-श्रीलवत-न० । अग्रुवने, आ० क० १ अ० । स० ।
 दशा० । म० । श्री० ।

श्रीलसागर-श्रीलसागर-पुं० । शीलेन सागर इव श्रीलसा-
 गरः । श्रीलवतां प्रधानं, आ० म० १ अ० ।

श्रीलाचार-श्रीलाचार-पुं० । श्रीलं समाधिस्तत्प्रधानलक्ष्य
 वाऽऽचाराऽनुष्ठानम् । श्रीलेन वा स्वभावव वा आचरेत्,
 स्था० ४ डा० १ उ० ।

श्रीलाचारसमाधि-श्रीलाचारसमन्वित-त्रि० । श्रीलक्षोपर-
 हिते, व्य० १ उ० ।

श्रीलेस-श्रीलेश-पुं० । श्रीलं समाधानं तच्च निश्चयनः प्रक-
 र्मातः समाधानरूपत्वात् सर्वसंवारस्तनस्य सर्वसंवर-
 रूपस्य श्रीलस्यश्च श्रीलेश । श्रीलेशीमवस्थां प्रतिपन्नं, वि० १० ।

सीस-सीवन-न० सूत्र्या वक्ष्यहसम्भवे, नि० ५०१२३० ।

आका० (अथैतस्य कृत्तव्यस्य वक्ष्यसीवनार्थं सूत्र्यादि-
वाचकम् 'अथैतस्यैव' इत्येव प्रथमभागे १२१ पुष्ट उक्तम् ।)

सीस-शिप-भा० । विरोधे, "रुपादीनां दीर्घः" ॥८॥१२३३॥

इति स्वरस्य दीर्घः । सीसः । शिप्यते । प्रा० ४ पाद ।

शिर्वि-न० । "सर्वत्र स्वरान्धरे" ॥८॥१२३३॥ इति स्वरस्य दीर्घः ।

"सुतयवशयसां शयसां दीर्घः" ॥८॥१२३३॥ इति स्वरस्य दीर्घः ।

प्रा० । शिरसि, आ० ५० १ आ० । मल्लके, दश० ४ तत्त्व ।

प्रज्ञा० । आवा० । उल० ।

शिप्य-वि० । शासितुं शक्यः शिप्यः । उक्त० । शिक्षाधा-
रके, उक्त० २० आ० । स्वर्धक्षिते, इय० । उपाध्याय-
स्वोपासके, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । शिष्ययोग्यतायां

योग्यादयो दृष्टान्ताः । विरोधः ।

अथ भाषक-विभाषक-वार्तिकविद् यवान्धा प्रतिपिपाद-
यिपुराह—

ऊर्णं समग्रहियं वा, भणियं भासंति भासगार्ह्या ।

अह्वा इति लघुवि साहे-अ कटुकमाहनाएहि ॥१४२४॥

अनुयोगावार्तेषु यद् भणितं-व्याख्यातं तस्मात्तुं योऽ-

व्यस्य भाषने-व्यावृष्ट स भाषक उच्यते । तद्व्याख्यानस्य

समं तु भाषमाणो विभाषकः । प्रज्ञातिशयबोद्धव्यं भाष-

माणो वार्तिककृत् । अथवा-किमेतेन वदुना । चीनयेतात्

भाषकादीनन्तरवशमाणकाष्टकमीदिभिन्नैकद्वयहरीः सा-

धयेत्-कथयेदिति । अनन्तरनिर्मुक्तिमाध्यामस्तान्वयम् ।

तान्वय काष्टकमाधुनाहरणान्याह—

कटु पोत्थे चित्ते, सिरिषरिषे पौड-देसिए चेव ।

भासग-विभासए वा, वचीकरणे य आहरणा ॥१४२४॥

'काष्ठ' इति काष्ठविषयो दृष्टान्तः । यथा काष्ठे कश्चिद्

रूपकार आकारमात्रमवाग्मीलयति, कश्चिद् तु तत्रैव स्थ-

लाययत्तं रूपं किञ्चिद् निष्पादयति, अपरस्तु सुविभक्त-

विभित्तकृद्विभक्त्यापाङ्गवयवयुक्तं निर्वर्तयति । एवं

काष्टरूपं सामान्यिकादिसूत्रम् । तत्र भाषकः किञ्चिद्-
मात्रमेव व्याख्या । विभाषकस्तु तस्यैवानेकप्रकारिण्यमा-

कथयति । वार्तिककारस्तु निरवशेषरूपे व्याख्याप्रकारित्वम्

प्रतिपादयति । पुल्लं लेप्यम्, तद्दृष्टान्तेऽपि काष्ठवदेव सर्वं

वाच्यम् । चित्रदृष्टान्ते तु-यथा कोऽपि चित्रकारो वार्ति-

काभिः कुञ्ज्यादिषु रूपस्याकारमात्रं लिखति । कश्चित् तत्रैव

हरितालादिवर्णकैर्गौरवर्णो विभावान् दृश्यति । कश्चित् नि-

रवशेषमात्रेण तद्वत्तमात्रम् सन्नापयति । दार्ष्टान्तिकयाजना

तु तथैवेति । अतएव आहाराणाम्, तद्व्याख्याति श्रीशुदि-

को आहाराधिकः । तत्र कोऽप्यसौ 'अत्र भाजने रत्नानि

सन्ति' इत्येतावन्मात्रमेव जानाति, अपरस्तु तज्जानि-मानं

अपि वेत्ति, अन्यस्तु सर्वोत्तमगुण-शोषान्वयबुध्यत एव ।

एवं प्रथम-द्वितीय-तृतीयश्रीशुदिकतुल्या वधासंकेतं भा-

षक-विभाषक-वार्तिककरा विधेयाः । पौष्टमविकसिता-

वर्णं कमलम् । तत्र यथेष्टविकसिता-ऽधोविकसित-सर्व-

विकसितमेवार्त्तं विधातुं भवति, एवं भाषकादिव्याख्यानामपी-

ति । देशं देशः कथं सोऽस्यास्तीति देशिकः, तत्र यथा

कश्चिद् देशिकः पथानं पुष्टं दिक्मात्रं पदेनैवेत तं कथयति,

कश्चित् तद्व्याख्यानप्राम-तगरादिभेदेन, अपरस्तु समस्ततु-

त्यशु-शोषाव्यापनद्वारापि तमुपदिशति । दार्ष्टान्तिकयो-

जना तथैव । एवमेताभिः भाषक-विभाषक-वार्तिककरविषया-

स्तुवाहरणानि प्रतिपादितानि । इति निरुक्तिमाध्यासंकेतार्थः ।

विलारायं भाष्यकारः प्राह—

पथो रुवागारं, धूलावयवोदसं बीभो ।

तद्वो सत्वावयवे, निर्दोषे सत्त्वा कुण्ड ॥१४२६॥

कटुसमायं सुतं, तदत्यरुवेगमासं भासा ।

धूलत्वाय विभासा, सर्वेति वनियं नेपे ॥१४२७॥

प्रथममाध्यायं प्रथम-द्वितीय-तृतीयशुद्धवाच्यो रूपकारः,

द्वितीयमाध्यायं तु दार्ष्टान्तिकयाजना । तत्र काष्ठस्थानीयं

सूत्रम् । 'तद्व्यक्तव्यभाससं' इति तस्य च सूत्रस्याव्यस्तद-

यस्यस्य खान्दकपत्रवाद् यत्कटुकभाषणं सा भाषा-स

भाषकस्यापार इत्यर्थः, स्फूर्त्यानां तु कियतामपि भाषणं

विभाषा, सर्वेषां तु निरवशेषाणामर्थानां भाषणं वार्तिकं

व्यवर्तितम् ।

पुल्लदृष्टान्तं व्याख्यातुमाह—

पोत्थं दिट्टागारं, दिट्टावयवं समचपज्जायं ।

जह तह सुतं भासा, विभासणं वनियं चेव ॥१४२८॥

यथा पुल्लं कल्पं प्रथममित्थादिबन्धकपत्रस्य दृष्टाकारमात्रं

भवति । ततः कमलं दृष्टद्वयवयवम्, ततोऽपि क्रमाद् नि-

र्दीतनिःशेषतत्परायां संपद्यते, तथा सूत्रमाश्रित्य भाषा,

विभाषा, वार्तिकं च उपन्य-मध्यमो-समव्याख्यानरूपे य-

थासंकेतं व्यवर्तितम् ।

चित्रदृष्टान्तं विवरिपुराह—

कुट्टे वचीलिहियं, वयणुग्मिषं समचपज्जायं ।

जह तह सुतं भासा, विभासणं वनियं चरियं ॥१४२९॥

यथा किञ्चिद् मसूरं धवनं कुडपम् । तत्र प्रथमं वर्ति-

काभिस्तदालम्ब्यरूपकाराणां लिखिताकारमात्रं भवति । ततश्च

वर्णकोट्टिषं संपद्यते, हरितालादिवर्णकैर्गौरवर्णैर्गौरव-

र्णोदित्वरूपं भवतीत्यर्थः । ततः समस्ताः समासा वा पर्याया

आलेख्यधर्मा निरपञ्चा यत्र तत् समस्तपर्यायम्, समास-

पर्यायं वा भवति-सर्वोत्तमा निष्पन्नं भवतीत्यर्थः । तयाच

कुडपस्थानीयं सूत्रम् । तत्र भाषा, विभाषा, वार्तिकं च च-

रमं तृतीयं भवतीति ।

श्रीशुदिकोदाहरणार्थमाह—

भासे जई-माणे, गुणे य रयखायं गुणइ सिमिचिरे ॥

जह तह सुतमायं भा-सगादका अत्थरयखायं ॥१४३०॥

श्रीशुदिकः आहाराधिकः, स च यथा कश्चिद् 'रत्नान्वय

ताम्रकरादिर्वादिभाजनं सन्ति' इत्येवं मूलनीतिं सौपेकारं

व्याख्येयम् । अपरस्तु तेषामेव रत्नानां जतिं मानं च जा-

नानि । अन्यस्तु उभारादिगोपादवर्ण-पुल्ल-पिपासा-भ्रमा-

पनेतृवार्त्तान्तद्वयगुणानां वृत्तिः । अथवा-अन्यथा योज्यते-
यथा श्रीशुदिकः कश्चिद् रत्नभाजनं मरकतादिकां तज्जानि

जानानि, अपरस्तु माष-वज्र-गोदयागादिवादिभिः तन्मान-

मपि बुध्यते, अन्यस्तु पूर्वोक्तास्तद्वयगुणानां समस्ताश्च शेषः,

तथा एतन्मात्रमस्मान्निवे भुते श्लोक-बहु-बहुतराद्यन्वेषारो
भाषकाद्या विवेका इति ।

पौष्टदृष्टान्तव्याख्यामाह—

बौद्ध विभिन्नमीसं, द्रुकुलं विषयिषं विसेसेष ।

अह कमलं चतुरूपं, मुचाश्चतुर्कमपेवं ॥ १४३१ ॥

पौष्टदृष्टाविकसितावस्थं कमलम् । तस्य च पञ्चात् तिलो
ऽवस्था जायन्ते, तद्यथा—'विभिन्नमीसं' ति ईश्वरिण-
अभिलष्यः । तथा 'द्रुकुलं' ति अष्टविकसितमिल्यः ।
तथा: 'विषयिषं विसेसेष' ति सर्वोत्तमा विकसितमि-
त्यर्थः । एवं च सति यथा कमलं चतुरूपमुद्भूतम्, तथा
सर्वविकसितमपि विषयम्—अविबुतं मुकुलितं सूत्रम्,
तथा, अल्प-बहु-बहुतराव्याप्यानकपस्तस्य तिलोऽवस्था,
इत्येवं चतुरूपमिति ।

अथ दृष्टिदृष्टान्तव्याख्यामाह—

पंधो दिसाविभागो, गान-पुराश्शुष-देसपेपालं ।

अह पहेदसखमेवं, मुषं भासाइतियं च ॥ १४३२ ॥

इह पन्थाः कश्चिद् ग्राम-नगरादीनां भवति । तं च पृष्ठः
कोऽपि दिश्विभागमात्रमेव कथयति, अन्यस्तु तद्व्यव-
स्थितग्रामनगरादीन् कथयति, अपरस्तु मार्गगतमिःशुष-
शुष-देशाविवारमपि कथयति । इत्येव यथा पथो मार्गस्य
देशानं विधिषं प्रवर्त्तते, एवं भाषा-विभाषा-वाचिकक-
ल्लमपि जितयमवगमनवयम् । नहिह सर्वेष्वपि काष्ठादिह-
द्यान्तेष्वपि परमायः—जलस्य—अयमो—तुल्यव्याख्यानां
भाषक-विभाषक-व्याहिकरा उच्यन्ते इति । तदेवं जिनप्रव-
चनोत्पत्तिः प्रवचनैकाधिकानि ; सङ्गिभागश्चोक्तः ।

अथ क्रमसारमपि द्वारविधिं 'द्वारविही वि महत्था' तस्य
वि वक्त्रावाविहिवियजालो, वा होङ्क' इत्यादिपूर्वोक्त-
कारणाबुद्धयः, व्याख्यानविधिषमेवेह तावद्विभिन्नुः प्र-
स्तावनामाह—

एयस्स को लु जोग्गो, वणुं सोउं च केसु विहिहा वा ।

पुव्वोइयसंघो, वक्खायविही विमागाओ ॥ १४३३ ॥

एतस्य च वयमाश्रयः 'उहेत्ते विहेत्त य' इत्यादिद्वारवि-
धेः सर्वस्य वाऽनुयोगस्य को वक्तुं योग्यः पुनः ? , कस्य
अंतु योग्यः भोता ? , केन वा विधिना शुद्धो वक्तव्यः ? ,
इत्येतद्विधानीयम् । अत एव तस्मात् प्रवचनैकाधिकवि-
भागान्तरं 'द्वारविही वि महत्था' इत्यादिना पूर्वप्रति-
पादितसंघयो व्याख्यानविधिचक्षते । पाठास्तं वा 'वि-
भासाउ वि' सामान्येन पूर्वमुद्दिष्टपदार्थानां व्याख्यानविधि-
विशेषण भाषकं भाषा भवन्ते 'क्रियते' इति शेषः । इति गाथा-
एकायः । (१४३३ गाथा 'वक्त्राव' शब्दे षडे भागे उक्ता)

विस्तरतस्तु गोष्ठान्तं भाष्यकारः माह—

भगनिविहुं गोहिं, ऊउं देतो अब्ब न सुयसायिओ ।

एवं मय वि गहिं, मिहिह तुमं वि ति ऊउंतो ॥ १४३४ ॥

अविगलगेविवेका, व जो वि मंदकसुतो सुगंभीरे ।

अक्खेवनिखयपसं-गपारओ सो मुक्क जोग्गो ॥ १४३५ ॥

सीसो वि महाअपरो, वेमंवासाविश्रियव्याही ।

सुपरिच्छिन्नयेका इव, वावविचारकसुतो इहो ॥ १४३६ ॥

कस्यापि धृतस्योपचितसंज्ञासुन्दरत्वकाऽपि गौः कथ-
मपि संस्थानीयप्रदेशे स्थिता भवति । ततश्चोरातुं न शक्नो-
ति, इत्युपविष्टैव तिष्ठति । ततस्तेन धूर्तेन कस्यापि सु-
गन्धस्य कतुलस्येवोपविष्टा भूयन्ते प्रवृत्ताऽसौ । स्वयं पुनर-
पचतः । केताऽपि यावत् तामुत्थापयति, तावत् न शक्नो-
त्युत्थायतुमसौ । ततस्तथैव स्थिताऽन्यस्य भूयन्ते वस्तुमा-
रब्धा तेनेयम् । स च दृष्टान्ताद्व्यवस्थूलव्यवधानां निरीक्षणार्थं
तामुत्थापयति मूलक्रेता च तत्कतुं न ददाति । वदति च
मयोपविष्टैवेयं युहीना, त्वमप्युपविष्टमिवाभुं युहाय । एवं
च न कोऽपि युहति, उपहंसति च तमिति । अथ प्रक-
ते योज्यते—अत्रा सती निविष्टा भवन्निविष्टा तां प्रवृत्तिवि-
ष्टां गोहिं' गां यथा सुगन्धः कश्चित्सुपविष्टामेव कीर्त्तय-
विष्टामेवाऽन्यस्य दत्त-प्रयच्छन् क्रमोपहासविषयतायावो-
प्यः । 'न सुयसायिउ' ति एषामाचार्योऽपि 'न' नैव यो-
ग्यो भवति; किं कुर्वन् ? , भुतं दत्त-प्रयच्छन् । कथंभूतः
सन् ? , इत्याह—'एवमविचारितमेव मवाऽप्येतत् भुतं यु-
हीतम्, त्वमप्यविचारितमेव युहाय' इति शिष्यं भुतं अ-
ल्पमिति । इत्येतदन्यस्य सूरः पात्रे न भोतव्यम्, संशोति-
पदेतु निष्ठाभाभावेन मिथ्यात्वमनप्रसङ्गात् । अतो व्या-
ख्यानस्यायमयोगोऽभिधीयत इति । कथंभूतः पुनर्योग्यः ? ,
इत्याह—'अविमेल्यादि' सुगन्धः । तदेवं गुरोरयोग्यस्य
योग्यस्य च स्वकपमुपदर्श्य शिष्यस्यापि तदाह—'सीसो वी'
त्यादि, शिष्योऽपि 'न' नैव प्रवानतरः, किन्त्वयोग्यः कथं-
भूतः ? , इत्याह—मुग्धगोकेतवैकान्तेनाऽविचारितप्राही । य-
स्तु स्थानविचारसम आग्रहविहीना विचारयोग्ये वस्तुनि-
विचारकः स सुपरीक्षितगन्धवार्तिकक इव सिद्धान्तप्रव-
क्षे इहो योग्यः शिष्य इति ।

अथ चन्दनकण्ठाद्यान्तविषयकमाह—

जो सीसो सुचत्थं,

चंदखकंथं व परमयाहिं ।

मीसेह गल्लिचमहा,

सिक्खियमासेखं स न जोग्गो ॥ १४३७ ॥

कंथोकसुचत्थो

गुरु वि जोग्गो न भासियम्बस्स ।

अविशासियसुचत्था,

सीसाऽप्यरिषा विविहिद्धा ॥ १४३८ ॥

इह भाषायेस्तावत् कथानेकांशयन्ते—द्वारवर्त्ता नगर्वा वा-
सुनेचस्य राज्यं पाक्षनो गोशीर्ष-धीकृष्टमभ्यां वृत्ताय-
रियुहीतास्तिलो मेवं आसन्, तद्यथा—सांभ्रामिकी, जीज-
तकी, कौमुदिका । तत्र प्रथमा संभ्रामकालं समुपस्थित
सामन्तादीनां वापनार्थं वाद्यते, द्वितीया पुनर्वज्जने—आग-
तुके कलिच्छित् प्रयोजने कावन्ता—आत्मादिलोकस्यैव
कापनार्थं वाद्यते । तृतीया तु कौमुदीमहोत्सवाभ्युत्थकाय-
नार्थं वाद्यते । चतुर्थपि बोशीर्ष-धीकृष्टमभ्यां मेरीःकस्या-
सीत् । इयं तु चन्द्रकलासपर्यन्ते वाद्यते, यच्च तच्छब्दं
प्रक्षोति, तस्यतोत्तम्, अनागतं च प्रत्येकं पाश्चात्तिक-

अविर्भावमुपश्रयति । इत्येव च प्रकृतोपयोगिनि श्रुतौ भेदे ।
इति तत्पुनरिति कथ्यते-

अविर्भावः सौम्यदेवलोके स्वस्वताऽऽमृतमापुनस्त्वस्मि-
न्निने संकल्प-

"पञ्च अहो ! हरिचमुहो, सन्पुत्रिमा दोस्तकलमरके वि ।

गिरहिति सुणे चिये तदह, न मीयजुअंके जुअंकेति ॥ १ ॥

अथ अविर्भावो, कोह सुतो वित्तपि कहिणु पवे ।

संभवहं जं अगहिउं, परदास विट्ठुए काह ॥ २ ॥

इय चित्तिऊण इहरे, समागमो तो विउअय एसो ।

वीअथकसिणुपवे, अइतुंगंय मयगसुणं ॥ ३ ॥

तस्स य मुहं विउअय, कुंडुअणववरदसणरिखाली ।

मोमिजिणवन्दुअणं, चरियस्स पहिमि हरियो य ॥ ४ ॥

तं उवदंसा सुणये, भगं मणेषु तस्स हरितेअं ।

सयले पि उपदेहेअं, बच्चर कएहो उणु सक्कं ॥ ५ ॥

विहिहं भावतो पी-मगलाय बच्चर पदेण नेणय ।

वरदूण य सुणंयसंय, परंभाण मूदयंयणेव ॥ ६ ॥

अइमसिणकसिणुअणं-खले व्व वयणे इमस्स पञ्च अहो ।

मुलावलि व्व देहइ, विम्मलजोअहं दसणपेत्ता ॥ ७ ॥

अह चंयितियं सुरेणं, सक्कं जं अमरंतामिमा भणियं ।

दूण मुणं विय मुदया, पिक्खंति रस्स न हु दोसं ॥ ८ ॥

अह अकविणु देवो, तुअयं अवहरइ वज्जइ हरियो ।

सिअं च तस्स सयले, विणिज्जियं नेण कुटलमं ॥ ९ ॥

तो अण्णया वि विण्णु, तुअस्स कुंडाअयमि पांडलमो !

अह देवेअं भणियं, जिण्णुं जेअणियं रस्स न ॥ १० ॥

तो जुअमो त्ति भेण-हं केलयो कि रहवे अइयं ।

मो नेह तुमं पि रहं, जेणु समाअं इअं जुअं ॥ ११ ॥

मेक्खइ एवे देवो, तुअहिं मयाअहिं पि स जुअं ।

आ चक्खइ ता भणिअ, हरिया तो मणसु तुममेव ॥ १२ ॥

देवण तओ भणियं, परंमुहा दो वि होइऊण मुणे ।

जुअमो पयमाए-अ भणो तो केलयो इवे ॥ १३ ॥

जइ एवे तो विजिअ, अइयं तुमय तुअमं नेह ।

जुअमि पुणो कहमवि, न हु परिससीयजुअंके ॥ १४ ॥

संजायपअओ सा, पअक्खो होइऊण तो देवो ।

मणइ अओहं देवा-ण देसणं भणसु कि पि वरे ॥ १५ ॥

अह भणइ कसयो अस्सि-वपलमणिं तो पअक्ख मह भेरि ।

दिआ य सुरेणाम-णअवरं साहंयं य अओ ॥ १६ ॥

अहइ छहं मासा-णं सा इ थाअअय तहि भेरि ।

ओ सुणइ तीयं सइ, पुअणुअओ वाहीओ ॥ १७ ॥

नस्समि तस्स अअरं, ताउ(तह) य न हु होति आय छुमासा ।

अह अअया कआइ, वणिणो आओतुआ कोह ॥ १८ ॥

आइअअणु अणियं, अमिअओ भेरिअक्खं भणइ ।

वीआरसयसइअं, नेअणु मह देसु पअमं ॥ १९ ॥

भेरियं छिदिऊण, दिअं तेआअं लोअवसणं ।

अअणु-अअणु य, भेरियं धिअणं, दिअं ॥ २० ॥

इय अअणु विमिअ-ण तेअ-अभिकया अमा भेरि ।

अह अअया य अअणु, हरिया ताअंविआ एता ॥ २१ ॥

अअणुअणु मीअ, सइ सुअणु, हरिअसणु य पि ।

कपीकरअणुअणु, विआओ कसणु तओ ॥ २२ ॥

माराविअो य सो भेरिअक्खओ तेअ अइमं काउ ।

आराहिओ स देओ, अअं भेरि च सा दे ॥ २३ ॥

अओ य कंसणे, कओ तहि भेरिआओ सो य ।

रक्खइ तं जअणं, लइहं लामं च तो हरिया ॥ २४ ॥ "

अथ गाथापारायः कथ्यते-स शिष्याऽनुश्रोगप्रवृत्तस्य न

योरयः, किम् ? इत्याह-यः स्वम्, अथ वा चन्द्रकण्ठा-

वत् परमादर्शमभिप्रेत्यति । गलिते वा विस्मृतं शित्तनमा-

नेन-शित्तनयाद्द्वारस्य परमादर्शमभिप्रेत्यत्वा संपूर्णं

करति । इदमुक्तं भवति-यथा भरीपालकेन गौरीवीथी-

अग्रेभरी इतरचन्दनखण्डैर्मिश्रित्या कन्या कृता, एवै यः

स्मिन् स्वमयं वा परमं न, आदिशब्देन स्वकीयेनैव प्र-

त्याप्तं तस्य मिश्रित्या कन्यीकरोति, अथवा-विस्मृतं सू-

त्रमर्थे वा सुशिक्षितः स्वयमेवाहम्, नामं कश्चित् कदा-

चित् किमपि पृच्छामि ? इत्यहङ्कारस्य परमादिभिरपि मि-

श्रित्या संपूर्णं विदधानि, साऽनुश्रोगप्रवृत्तस्य न योग्य-

इति । एवं कन्यीकृतस्वार्थो गुरुश्रुत्युपाभाषणस्य न

योग्यः, किन्त्ववितमं शतस्वार्थाः शिष्यावाप्यो अनुभवोऽस्य

योग्या विनिर्दिष्टा इति ।

अथ चेष्टिदृष्टान्तो विनिर्दिष्ट-

अन्त्याश्रयनिउत्ता-भरणां जियसंवेष्टिपूयं च ।

न गुरु विहिमणि एव, विवरीयनिमोयओ सोमो ॥ १४० ॥

सधाण्णथनिउत्ता, ईअरपूया मधुमणायं व ।

होइ गुरु सीसोऽपि य, विधिआंते जाहमणियं ॥ १४१ ॥

मायायः कथानकनचयत-वसन्नपूरं नगरं यतनः अष्टी-

राका पदात् स्फोटितोऽप्यो नवभेदा विहितः । तथापि

जीर्णभेष्टिदुहितुं नवभेष्टादुहिता सह कथमपि महती प्रीतिः

संजाता । परं तथापि जीर्णभेष्टपुत्रिका इदं कालुष्यं न

मुञ्चति-वयमेतैः पदात् परिश्रिताः इति । अष्टादाश

ते द्वे अपि जलाशये कविद् गते । तदथाभरणानि च न

कयो नवभेष्टदुहिता जीर्णभेष्टपुत्रिकया सहैव मञ्जानार्थं

प्रविष्टा । ततश्च जीर्णभेष्टदुहिता भगिन्यैव जलाद् निर्ग-

त्य नवभेष्टदुहितुं काल्पन्याभरणानि शूद्रात्वा चलिता । इ-

तरया तु जलमध्यगतयाऽप्युचैः खण्ण निविष्टा । तत-

श्च 'कालम् ?' कानि च नानि त्वदीयाभरणानि ? मया

छानान्यात्मन्याम्येव शूद्रातानि, तस्यापि जलपती गाढमाक्रो-

शन्ती च सा शूद्रा गता । कथं न च निजमानाप्रियोः अनु-

सृतं च तत् ताभ्याम् । भगिनाऽप्यो नृणां विधाय तिष्ठ

न्मम । तत् इतरयाऽपि निजविशालत्वं कथितम् । याचित-

ानि च ताभ्यां ताभ्याभरणानि । न समर्थयन्ति अतएव ।

तता राजकुलव्यवहारां जानः । कारुणिकैश्च साक्षी पृष्टः ।

न च कांज्यसी संजातः । न तस्ते द्वे अपि दारिके आक्रिय-

जीर्णभेष्टदुहिता माका यदि त्वदीयाभरणानि, नहि भ-

गिन्यैवात्मन्यस्माकं पश्यतां परिधाय दृश्ये । यापक्वेना

तानि परिधानुमारब्धा, तावदवस्थासाहचर्यस्थानां चित्तमा-

भरणमप्यत्र नियोजयति । यद्यपि कश्चित् स्थाने निपुणैः

तदप्यस्त्रिष्टमयाभानि, क्षुभितव्यं च न कश्चिद्वै जाजाना

नतो नवभेष्टदुहिता नैवहा । तथा च स्वस्थत्वात् स्वा-

मीनित्वेन सन्तोषप्याभरणानि भगिन्यैव परिहितानि,

तिलक्ष्णं आसीत् शोभते । तद्वस्त्रैः पुनस्तपः सा मोक्ष-

अभिधेयं सुखं तस्मिन् तथा च क्रियाणां तथा च तृतीयं सुखानि । ततो ज्ञानः कारणात् सदायः । इति कथं शरीर-निग्रहणं राधा जीर्णश्रमः । तदुद्दिष्टं वाऽन्यथाजनं संजाना । एवं जीर्णश्रमिदुःखेनाभरणानामस्थानेऽर्थां नित्याज्ञा न शुरुः—गुरुपदयोगोऽस्ती न भवतीत्यर्थः । हेतिकाशुपिमाकाशं निःसंख्यानधीनां भाजनमसौ संपद्यते । अनामभिरणं च-गुरुणा यथायत् प्रकाशितं वाक्तावादिना विपरितयोक्तः शिष्याऽपि 'न' नैव अकथयत्यर्थः नापि कल्याणभाग्यवर्धः । स्वस्थाने स्थयीनां निवासः, ईश्वरपु-हित्वे स्वभूषणानां, गुरुयोगो भवति । शिष्याऽपि गुरु-भिर्योगोपदिष्टं तथैव नियोजकम् अकथयत्यर्थः कल्याणमात्रं च भवतीति ।

आचकोद्गाहरणभाष्यम्—

चिरपरिचितं पि न सरह, सुतत्वं सावधो समञ्ज इ ।
जो न स जोमो सीमो, गुरुत्वं तस्य दूरैर् ॥१४४२॥
इह कथानकं 'सावधमञ्ज' इत्यादौ कथितम् । ततश्च यथा चिरपरिचितानामपि स्वभावे परकलत्रमुद्रया भुजानां न संसीद, एवं चिरपरिचितमपि सूत्रार्थः यः श्रुत्यद्वयप्रतया न स्वरान्, स शिष्या न योग्यः शिष्यत्वस्यापि, गुरुत्वं तु तस्य दूरैर्यैवत्यर्थः ।

अथ अधिनोदोहोदाहरणम्—

अञ्च पुड्डो अञ्च, जो साह्र सो गुरु न बहिरु च ।
न य सीसो जो अञ्च, सुखेइ परिभासए अञ्च ॥१४४३॥
अधिरकथानकं प्रागुक्तम् । गाथाज्ञार्थस्तु सुगमः । अथवा-अधिरकथानो गोदाह्रकति कर्मधारयो न कियते, किन्तु-अधिरकथ गोदाह्रकति द्वन्द्वः । ततो गोदाह्रा-आमयकः, तत्कथानकं तु मिश्रमहं प्रागुक्तं द्रष्टव्यम् । उपनयस्तु स्वयमभ्युक्तः । यो प्राप्तिमयकवत् यावन्प्राप्तमुक्तताकमात्रमेव स्वयं द्रव्यज्ञानकालापीनित्यविरहितो वरिष्ठः स शिष्यत्वेऽप्ययोग्यः, गुरुत्वं तु दूरैर्यैव तस्यति ।

अथ दृक्शुक्लव्यवहारदृष्टान्तभाष्यम्—

अस्त्वेवमित्युपपत्ति-गदाह्रगदथाणुवित्ति दो वि ।
जोमो सीसावरिया, दंक्लवणिओविसा समए ॥१४४४॥
अहवा गुरुविशयमुप-पत्त्याणमयद्वित्रिशांशो दो वि ।
निज्जलामयसहिवा, दंक्लवणिओविसा जोमो ॥१४४५॥

इहाकारणं श्लेषच्छेदं कश्चिद् दृक्शुक्लविधायां श्लेषः । ते च सुवचनसहितं दक्षिणापथायातानि क्रियाणकानि गृह्णन्ति, परं वशिष्ठज्योत्स्नास्तुष्टार्थं न जानन्ति, तेऽपीतरभाषां ज्ञावयच्छति । ततश्च कनकस्य कस्याणकानां च तद्वत् पुञ्जः कियते, आचपुमयपदस्यऽधीकृत्यपरिपूर्तिः, पाचये-कल्याणं प्रकल्पच्छा न पूर्यते, तावत् कनकपुञ्जक कल्याणपुञ्जाच्च हस्ते नापसारयन्ति, दृक्शुपरिपूर्णां तु तमपसारयन्ति । एवं तेषां परस्परमीभिलसप्रतीपितसो व्यवहारः । अथोपपत्त्याणमयद्वयं द्वावधायते, तद्यथा-दृक्शुकाश्च वशिष्ठश्च तेषामुपपत्त्यैव कल्पं वक्ष्यामि, यथैव दृक्शु-वशिष्ठः परस्परमीभिलसप्रतीपितस्य व्यवहारं दृश्येवहरन्ति, एवं-दृक्शुवशिष्ठयोर्मिलनसिद्धिर्नामविधायां कथितं । इयं अपि शिष्या अ-

चार्याश्चातुर्येयोरया भवन्ति । इदं पुक्तं भवति—वयं दृक्शुकाश्च वशिष्ठश्च परस्परदृक्शुपरिपूर्तिं यावत् सुवचनस्य क्रियाणकस्य च पुञ्जम् करोति, एवं शिष्याऽपि तावदाज्ञां पूर्णपक्षं करोति यावत् सूत्रार्थमवबुध्यते, न पुनर्मिलनज्ञा-दृक्शुकाराद्विभेदोक्त्यावगमनामप्राप्तेरिति, गुरुपरि तावद् निर्वयं अग्रच्छति यावच्छिष्यः सूत्रार्थमवबुध्यच्छति । प्राप्त-वैकं च तावद् गुरुः कथयति यावत्सर्वं शिष्याऽकथय-यति । शिष्याऽपि यथाशक्ति तत् सर्वं श्रद्धालीनि । एवं दानप्रदणानुकर्तृषा इयं अपि शिष्याऽऽचार्या योग्याः । तत्र दानं च अहं च दानप्रदश्च, प्रसन्नस्य प्रसन्नकस्य दा-त्यसहस्य प्रसन्नकस्य सहस्य, आक्षेपश्च निर्वयंश्च प्रसन्नदान-प्रदश्च च तानि तथैति समासः, तदनुवर्तनशीला इयं अपि शिष्याऽऽचार्या योग्या भवन्ति । प्रकारास्तु तद्वत् दृक्शु-वशिष्ठपुमाने भावयति—'अहं' 'यदादि' गाथा । अथवा-शिष्यशीलित्याननिकमात् कर्त्तव्यः स्वोऽपि गुरुविनयः, गुरुणाऽपि शिष्योचित्यन कर्त्तव्यं सर्वमापं धृतमदानम् । गुरुविनयश्च धृतप्रदानं च, तं 'एव भारते प्राक्षेदेयक्याण-क तयोर्धिनियोगो विनिमयस्तस्माद् गुरुविनयधृतप्रदान-भाण्डविनियोगाद् इयं अपि शिष्याऽऽचार्याः कर्मनिर्जो-लाभसहितादृक्शुवशिष्ठपुमान् अनुयोगस्य योग्या भवन्ति । विपर्यये तु विपर्यये इति । तद्वैव 'गोपी चंदन' इत्या-दिना योग्या अयमयोक्तः शिष्याऽऽचार्याः ।

इदानीं शिष्यस्व विशेषेण एव यावद्यावत्स्वस्वविशेषितुः प्रस्तावनामाह—

अर्थी स एव य गुरु, होह जसो तो विससओ सीसो ।
जोमोऽजोमो भवह, तथाजोमो इमो होह ॥१४४६॥
य इदानीं धृतस्वार्थं श्रुतीति ए एव शिष्यः कालान्तर-स्वार्थो अर्थपुक्तऽवगतस्वार्थः सत्यस्माद् गुरुमवज्ञान ना-न्यः तस्माद् योग्याऽप्यायश्च विशेषतः शिष्या भवत्येव । त-त्रायोग्यस्त्ववद्वयं वक्ष्यमाणं भवति । इति द्वादशशास्त्रार्थः ॥

कस्म न होही देसो, अशुभवृत्तगत्रो य निर्वृगारी य ।
अपच्छंदमईओ, पत्थियत्रो गंतुकामो य ॥१४४७॥
कस्य गुरोर्न भविष्यति इत्याऽप्रीतिकरः शिष्यः, अपि तु भविष्येव । किं सर्व एव ? न इत्याह—अतश्चपुगताः धृतसंपदाऽनुपसंपन्नो निवेदितात्मैस्तथैः । अनुपसम्पन्नोऽपि तथा निरुपकारी गुरुणमनुपकारकः सर्वथा गुरुकृत्यप्रवर्त्तक इत्यर्थः, तत्राप्यात्मच्छन्मतिः स्वाभिप्रायं कार्यकारित्वार्थः । तथा, प्रस्थितो यो योऽन्यः कोऽपि शिष्या भ्रष्टमिष्टुः, तस्य तस्य द्वितीयः । तथा गन्तुकामश्च सदैव गन्तुमना य आसंत, वरिष्ठं च 'कोऽस्य गुरोः संनिधानेऽवतिष्ठत', समप्यतामस्तु धृतस्व-न्वादि, ततो यास्यामि, इत्येवं चित एव सदैवास्ते । तदे-वंभूतः शिष्योऽप्येव एव अवश्यस्येति भावः । इति नियु-क्तिगाथार्थः ।

अनभ्युपगताद्विस्वकर् भाष्यकारोऽप्याह—
यथाइ अशुभवृत्तगत्रो-ऽणुभूतसंपदा सुआवेसंपदया ।
गुरुणो कर्मिओह, अकृत्स्वमाणां निरुवगारी ॥१४४८॥

स्वार्थी न दातव्यो, ऐहिकाऽऽमुष्मिकेरादिबहुशेष-
मवात्, इति चेत्, तर्हि समयाह्मणाधिष्ठमागिति । अ-
त्राह—ननु मोक्षोऽसौ मुद्गशैलदहान्तः, केवलं पापाण्ये-
षादीनां जन्मः, अभिप्रायपूर्विकं च प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्य-
सौकिकमवश्यम् । सत्यम्, किन्तु पूर्वमुनिमेवात्राहं प्रति-
विधानम् । तथा—“ चरितं च कल्पितं चिन्त-
यित्वेवैव पञ्चलं । अत्यस्तसालहृद्य, इधमिष भोग्यहृद्य
॥ १ ॥ न वि अस्थि न वि य इदरी, उज्ज्वालो मुग्धलेखमहात् ।
उभया कलु एव कथा, मधियजगविबाहृद्यहृद्य ॥ २ ॥ ” इत्यसं-
प्रसङ्गमेति ।

अथ मुद्गशैलमतिपक्षभूतं वनदहान्तमाह—

मुद्गे वि दोषमेहं, न कथयभोमा पलोठए उदयं ।

गह्वरखामसत्ये, इय देवसखि वि कारिन्मि ॥ ४५ ॥
यावता वृष्टनाकाशविपुलिमहती गगरी अभियंते, ताव-
त्प्रमाजलवर्षी मेघो द्रोणमेघ उच्यते । तस्मिन् वृष्टेऽपि स-
ति कृष्णा भूमिर्यत्र प्रदेष्टोऽसौ रुष्णभूमः प्रदेष्टस्तस्माद् न
प्रमाडति वहति तन्मेघलजं पतिनं न लुडित्वाऽन्यत्र गच्छ-
ति, किन्तु तत्रैवान्नः प्रविशतीति भावः । एवं शिष्योऽपि स
कश्चिद् भवति या मुद्गमिदं बह्व्यवधारयति, न पुनरु-
त्तमं पार्श्वतो गच्छतीति । एवंभूते च स्वार्थमहृद्यव-
धारणसमये शिष्ये स्वार्थयोः शिष्यप्रशिक्ष्यपरम्पराप्र-
मेनाव्यवच्छेदकारिणि देयं स्वार्थजान्त्रम्, मात्प्रत्यक्ष-
नन्तराभिहितमुद्गशैलकथे । इत्यन्वयव्यतिरेकार्कतत्वादि-
कमेवमुदाहरणम् ।

अथ द्वितीयं कुटोदाहरणं विवृण्वन्माह—

भावि य इये य कुडा, अपसत्यपसत्यभावि या दुविहा ।

पुष्काईहि पसत्या, सुरतेछाईहि अपसत्या ॥ ४५ ॥

वम्मा य अवम्मा वि य, पसत्यवम्मा उ होति अमोज्झा ।

अपसत्यवम्मा वि य, तप्यदिवक्ता भवे गेज्झा ॥ ४६ ॥

कुप्पयवज्जासत्ते—हि भावि या एवमेव भावकुडा ।

संविगेहेहि पसत्या, वम्माऽवम्मा य तह चेव ॥ ४६ ॥

कुटा-घटाः, ते च तावद् द्विधाः—एके आषाकोलीणां
मूला रुच्याप्रियमाशुष्याद्याणि पुष्पजलतेलादिनिऽभावि-
ताः, अन्ये तु व्याप्रियमाशुष्याद् भाविताः । चिन्त० । (भावि
तविषयः ‘भावि’ शब्दे पञ्चमभागे उक्तः ।) तत्र ये-
प्रशस्तवाच्याः प्रशस्तभावं वसतिषु शङ्क्यासेऽप्राप्ता भवन्ति,
अनादयोः । अनुन्वरा इति यावत् । तथा येऽप्रशस्तभावं
वसयितुमशक्या अप्रशस्तावाच्यासेऽप्यप्राप्ता भवन्ति ।
‘तप्यादिवक्ता भवे गेज्झ’ सि—तेषां प्रशस्तवाच्यानाम्,
अप्रशस्तावाच्यानां च ये प्रतिपक्षाः प्रशस्ता वाच्याः,
अप्रशस्तावाच्याः ते प्राप्ता आदेयाः सुन्दरा भवन्ति । त-
देवं मृग्यकुटास्तावत् प्रकथिताः । भावकुडा अपि प्रशस्ता-
ऽप्रशस्तगुणजलाधारत्वादिच्छिद्यजीवा एवमेव भाविताऽभा-
विताभिभवात् प्रष्टव्याः केवलमत्र पक्षे कुपयवज्जावसकादि-
भिर्भाविताः । ‘अप्रशस्तभाविता उच्यन्ते’ इत्यप्याहाराः ।
ये तु संक्षिप्ते च साधुभिर्भावितासे प्रशस्ताः । प्रशस्तभा-
विता इत्यर्थः । ‘वम्मा अवम्मा य तह चेव’ सि—प्राप्ता-

ऽवाच्यभावना—यथा मृग्यकुटपक्षे तथैव भावकुटपक्षेऽपि
प्रष्टव्येत्यर्थः । सा चैवम्—प्रशस्तभाविता वाच्याः, अप्रश-
स्तभावितास्त्ववाच्याः, एत उभयेऽप्यप्राप्ताः । उक्तविपरी-
तास्तु प्राप्ता इति । तथैवमुक्तो भावितकुटपक्षः ।

अथभाविताकुटपक्षमधिकृत्याह—

जे उण् अभवि या ते, चउन्विहा अह वि मो गमो अजो ।

छिद्रकुडमिक्खंसे, सगले य परुवखा तेसि ॥ ४६ ॥

ये पुनरभाविताः कुटास्ते छिद्रभिषज्जत्तलसलमेवावतु-
विधाः । अथवा—भाविताऽभावितापक्षनिरपेक्ष एवायम-
न्यच्छिद्रभिषादिको गमः—प्रकारो वर्तते इत्यर्थः । तमेवाह-
‘छिद्रकुड’ त्यादि, इह कुटो-घटः कोऽपि तावच्छिद्रो भ-
वति, बुध्ने सच्छिद्रो भवतीत्यर्थः । अन्यस्तु भिन्नो राजि-
माद् भवति । नृतीयस्तु कर्त्तव्यो मन्त्रकः । चतुर्थस्तु सफलः
परिपूर्णे एव भवति । एतेषां च चतुर्णामपि कुटोद्देशानां
दार्ष्टान्तिकमधिकृत्य प्रकृषा स्वयमेव कार्या, यथा कोऽपि
शिष्यः श्रुतप्रष्टव्यभाषित्य छिद्रघटकल्पो भवति, कश्चिद्
भिषज्जत्तल इत्यादि वाच्यमिति ।

अथ क्रमप्राप्तं चालन्मुदाहरणमभिधत्तुः मुद्गशैल-

छिद्रकुटचालन्मुदाहरणानां परम्परामोह-

झावकशिष्यमनं च निराविकीर्तुराह—

सेले य छिद्रचालसि, मिहोक्का सोउड्डियाणं तु ।

छिद्राह तथ विट्ठो, सुमरिं सुसामि नेदासि ॥ ४६ ॥

एगेण विसइ वीए—य नीडकमेण चालसी आह ।

असत्य आह सेलो, जं पविसइ नीड वा तुज्झं ॥ ४६ ॥

शैलच्छिद्रकुटचालन्मुदाहरणैः प्रतिपादिताः शिष्या अ-
व्युपचारात् न योच्यन्ते, तस्मादहस्यात् । तत्राह शैलच्छिद्र-
कुटचालन्मभिधानानां शिष्याणां शुर्बन्तिके व्याख्यानं भुत्वा,
उत्पायाव्यवृत्त गतानां मिथः परस्परं कथा समभवत् ।
कीदृशी इ, इत्याह—‘छिद्र’ त्यादि, छिद्रघटकल्पच्छिद्रः शि-
ष्यः प्राह । किम् ? इत्याह—तत्र मुद्गसमीपे उपविष्टस्तु-
क्लमस्वाम्यमहम्, दहानो तु न किमपि स्मरामि । छिद्रघटा
छर्वयिष एव भवति । सोऽपि स्वामिस्त्वो मुद्रादिकं
प्रक्षिप्तं धरति, अन्यत्र हृत्किण्व नीतस्य तत्र प्राप्यत,
अपरिच्छिद्रं गतिंवा निःसृत्याद्, अतस्तत्कल्पः शिष्यो,
ऽपीत्यभावेति भावः । छिद्रकुटकल्पेन शिष्येणैवमुक्तं चाल-
नीकल्पः प्राह—‘एकेण’ त्यादि, चालनीकल्पः शिष्यश्च-
लनी, स प्राह—मोश्छिद्रकुट । शोभनस्त्वम्, येन मुद्गस-
मीपस्थेन त्वया तावद्वधारितं तद्वजः पञ्चादिव विस्मृ-
तम्, मम तु शुर्बन्तिकेऽपि स्विनस्यैकेन कथेन विशति ।
द्वितीयेन तु निर्गच्छति, न पुनः किमपि वृत्त्ये स्मितम् ।
कथिक्कादिवाल्स्या अपि हि जलादिकमुपरिमाणं निक्षिप्यते,
अधोभागेन तु निर्गच्छति, न तु किमपि । संतिष्ठते, अतस्त-
दुपमः शिष्योऽपीत्येवमेवावेति भावः । तदंवे छिद्रकुट—
चालनीत्येवमुक्तं मुद्गशैलः प्राह—‘असत्ये’ त्यादि
मुद्गशैलो वदति—अप्यावच युष्मा, यद्—यस्मात् कारकाद्
युष्मास्तावत्कर्त्तव्योमुद्गकथं किमपि प्रविशति निर्गच्छति ।
मम स्वेतदपि नास्ति, तदुक्तस्य सर्वथाऽपि मयं प्र-

ततोऽपि, उपसर्गैश्चिन्तयन्नेति । अयं वाक्य-
वाहुरण्यस्य स्वस्वामिना, शैल्यङ्गद्वयद्वयानुदाहरणानां
परस्परं विशेष्यमभिहितः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

तावत्सख्युत्तर कठिण्यं,

अथ विष्णुसहस्रनामोक्तं ॥ १ ॥

तद्विपुलकाम्नि, उ श्रुणा .

यस्यंति दोष्ता यं विवृति ॥ १४६५ ॥

‘आलम्बीमिपयः’ भवति’ इति शेषः । कीदृशः ? इत्यत्र-
 क्षयवत्त्वम् । भोजनदिनिमित्तमुत्पन्नपरिणेशः । स इदं कति-
 मासं’ उच्यते । तत्र च । कस्य वंशे दृष्टमित्येवं प्रत्ययमिति श-
 ब्दे मुकुन्तिवत् कम्भकम्भकं किञ्चन । इदं आलम्बीमिपयः इत्या-
 च्छेदं दृष्ट्वं, उत्सर्गयि प्रक्षितं न खवति, किन्तु सप्रण धरति
 यत्र शिथ्याक्षि श्ले मुक्त्रिभ्रक्षयत् सर्वमेष धरति, न वि-
 देमरुति, स प्राद्वे, जलनीलसककमात्रे इति भावः । अथ
 परिपुष्कलमुकुन्तिवत्समाधे’ परिपुष्कल-इत्याकुत्तमाधे’ । प-
 रिपुष्कलं नाम लुपरीधिद्विकरविपिनोर्नीतिर्लक्षणेः । तत्र
 च किल लुपं नावधेते, ततश्च कवचपरमव्यतिष्ठते, लुपं ग-
 तित्वाऽथ धरति, एवं परिपुष्कलसदृशः शिथ्याऽप्युपचा-
 रान् परिपुष्कलः । तत्र हि अतिसम्पन्नमनो गुणाः सर्वेऽप्य-
 धृतवद् गलन्ति, दोषास्तु धृतवत्कवचवत्कवन्तिष्ठन्ते, धु-
 तस्तु दोषानव गृह्णाति, गुणास्तु सर्वथा पारहात्यसौ,
 क्लृप्ताऽप्यनव गृह्णाति इति भावः ।

अत्र प्रेर्यमूत्थाप्य परिहरणाह—

सठ्वरणुपपामन्ना, दोसा इ न मंति जिणमए केइ ।

जे अणुवत्तत्सकण्ठे; अपरमासन्न व हेनज्ज ।।१४६॥।
ननु सर्वेष्टमात्रायात् सर्वेष्टोऽस्य प्रत्येक इति हेतोर्वि-
नमत्त दोषाः कश्चिदपि न सन्तीत्यर्थः, तत्त्वप्रत्यय-
ऽपि दोषान्तराद्ग्रहीयति, असत्त्वादेव ? इति भावः । सत्य-
यु, किन्तु यद्यपि जिनमते दोषा न सन्ति, तथाऽप्यनु-
पयुक्तस्य गुरोयन्त कथनं व्याख्यायिधानं तर्काश्रय्य वेदा-
भेदभुरिति सम्बन्धः अथवा-अपान्त्र-अयान्तं शिष्यप्रश्न-
ज्ञस्य जिनमतेऽपि तदनुमतिना दोषा भवेयुः, निर्दोऽपि-
ज्ञस्यमतेऽपान्त्रभूताः शिष्या असतोऽपि वेदानुज्ञायावस्य-
वेत्यर्थः । तथा च ते यस्मादो भवन्ति । न तथा ।

“ पागयभनसनेबजं, को वा जाणइ पणीय केणयं ।

किं वा अरसेसं शु. दासेण विणा उ हयइ ति ॥ १ ॥

कायावया य ताच्छ्रिय, तं शेष पमायन्त्रपमाया य ।

मोक्षसाधिगमयत्यस्य, जाइसजाणीति किं कज्ज ? ॥ २ ॥

[illegible]

होतीति । अस्मत्त्वत्वात् सर्वे एवमीत्यादि । “ वाचस्पतिः ।

कर्माणां, नृणां कारित्रकालिणाम् । अनघहार्थं तत्त्वतः । मि-

द्वाम्तः प्राकृतः कृतः ॥ १ ॥ ” “ पुत्र्यभणियं पि अं वन्धु

मन्त्रतत्त्वकारणं अतिथि । पण्डितेहो य अणुभा , वस्तुनि-

लसोवत्तंभो वा ॥ १ ॥ " इत्यादिना शास्त्रान्तरे विस्तरं

नराहृत्यादित ।

अथ, हंसोवाहकगुण्यारूपमाह-

अंगसप्तमोऽङ्गः सीहाष्टः कचिथा होइ स्त्रीमुदगम्भि ।

इंसो मुत्तूण जलं, आवियइ पयं तइ सुसीसो ॥१४६७॥

दुग्धं च जलं च भिक्षाचर्या भाजने श्वक्वस्थान् कोऽपि
 लम्बय प्रामादं मुनयति, स च तन्मये च वस्तुनः प्राक्पानि ।
 मय्य च तं ज्ञात्वा कथामय एवास्मा भवति । तेन ज्ञे-
 यं चास्मादुत्पन्नं हेतुभूतं नास्त्वयं भवत्युत्तं दुग्धं चिलेता-
 सिक्वा विमृशन्तु कथं च मन्वन्तीत्यर्थः । ततश्च जलं
 दुग्धं च तद् दुग्धं दुग्धं च दुग्धं च मन्वन्तीत्यर्थः । तथा सुवि-
 योऽपि कुशले ज्ञानेनाप्येव कोणाद परित्यज्य दुग्धं स्वा-
 नुपानं स्थानं गच्छतीत्यर्थः इति ।

अथ अद्विगोद्वाहणं चिन्तयन्माह—

सयमधि न पियइ महिसो, न य जूहं पियइ लोडिखं उदगं ।
विग्गाहविग्गाहि तहा, अत्थकुपुच्छाहि य कुसीसो ॥ १४६८

सर्वपुत्रं स्तम्बं वन्दमाहिषं जलाशये कञ्चिद् गत्वा तन्म-
ये च प्रविश्याद्वन्दनं परावर्त्तनादिभिरेभ्यः ताज्जलमालोड-
यति यथा कर्तुं पते सन् न स्वये पिबति, नापि तद्वृथम् ।
यत् कुशियोगेऽपि व्याघ्रमहोदहालकायामुदीरयति ।
अप्येव तां शृण्व्येकं स्वद्विप्रदं कलमदुर्दरायति, विक-
राग्रवन्धं वा किञ्चिच्चालयति, संवडासंवडकपातिरनव-
तपयुष्यपुण्यवृक्षाभिधं तथा कथञ्चिद् व्याघ्रानामालोड-
यति, यथा नाम्नः किञ्चिद् पर्यवस्यति, नापि शृष्टविनेया-
र्थायति ।

मेघोदाहरणमाह—

अविगोपयामि वि-पिवे, सुद्विभ्रां तण्णयत्तसेण तंडस्म ।

न करइ कलमं तांयं, मेसो एवं समीसो वि ॥ १४६६ ॥

जलधुनं कविदं गण्यदं ऽपि 'सुदिधं' ति-संयुक्तित्वात् ।
 यः ऊरुणकः पियउजलम्, न च नत् कलुर्पं करान् । क
 तुना । इत्याह-ननु कवित्वाप्रयोगे भूयवत्त्वेन तु यदस्व-मु-
 रस्येति । अत्र पादाभ्यामवननस्य लीषेन मुखं तथासौ ज-
 नं पिषति यथा सर्वव्ययं कलुर्पं न भवति । एवं सुदिशब्दे
 यं तथा गुरोः सकाशात् भिन्नुः धुनं वृद्धाति यथा तस्य
 परिपदो वा न कस्यचिद्व्ययं मोहाधायात् काल्प्यं भवति ।

मशकजलूकोदाहरणद्वयविवृतिमाह—

मसउ वर वृदं जच्चा-इ एहि^५ निच्छम्भए कसीसो छि ।

जलमा व-अदभंतो, पिबद्द समीसो वि सयनागां । १५७३ ।

यथा मशकां जन्तुस्तुदने-व्यथयति । ततश्च यस्माञ्चला-
दिभिल्लिङ्गस्त्वय दूरीकयते, तथा कुशिण्याऽपि आस्यावि-
रंगोपाह्वतैर्गुरुं तुदने-व्यथयमानो निष्कास्यते परिह्रियत
ति । जलका पुनर्यथाऽसृग् पिबान्, नवासृग्मन्ने व्यथय-
ति, तथा सूर्याण्योऽपि गुरुयः धृतकान् पिबन्ति-युक्ताति-
तु जात्युद्घातनादिना मुक्तोति ।

बिडालयुदाहरणमाह—

छोड़ुं भूमि, खीरं जह पियह नुहुमजारी ।

नगरनक्षीनां युष्माक्यलोकयमानेन स्वया धृतधारकोऽयं
मयाऽप्युदीन एव मुक्तः, ततो भग्नः । आभीरस्वाह-रश्च ।
नगरयूनां वदन्ति वीक्षमाणाया स्वयैव दुष्परिशुद्धिताऽयं
कृतः, ततो भग्नः, इत्युभयोरपि कलहः समभवत्, पिष्टिता
च ततोभीरी । कलहयुक्तोऽयं तयोस्त्यदपि धृते बहु छिदित-
म् । उद्धरितश्रेष्ठे च धृतनोऽस्त्वर्थोऽप्युक्तः लब्धः । इतरे-
षु सार्धिकेषु धृते वीक्ष्य गतेषु तस्यैव कालोर्गोचरकृतोऽप्यु-
त्तममा गन्त्री बलीयर्थाश्च सर्वे तस्मैरनहृतमिति ।

एवं दृष्टान्तमभिधायोपनयमाह—

मा निरुहव्यं च दाडं,

उपजुजिप देहि किं विचिंतिः ।

वचामेलियदाद्ये,

किलिस्ससि यत्तं च हं चेव ॥१४८१॥

चिन्तनिकाद्यवस्थायां चित्तं प्रकृपयन्, अधीयानो वा
गुरुणा शिक्षितः शिष्या उवाच—स्वयैव ममार्थं व्याख्यातं,
पाठितं वा स्वयैवैवविधम्, अतस्त्वैव दत्ताऽयम्, किं
मी शिक्षयसि ? आचार्यः प्राह—न मयैवमुपादृष्टम् । कुश-
ल्यो अस्मीति—इत्तं । स्वास्मादिव मम पुत्रस्सार्गमर्थं स्वमर्थं वा
वत्त्वा स्तु । मा निहाह्ताम्यम् । इत्यमुक्त आचार्यः किमप्य-
न्तर्धायन् पुनरप्युक्तः शिष्याभासेन—किं बलीयर्थां पाठित-
त इव विचिन्तयसि, भव्यगत्योपयुक्त्यापयुक्तो भूत्वा देहि
स्वभाऽप्ये, इत्यप्यभिहितवान् विनयसुभाषेप्रदानं कर्तव्यम् ।
अहं च क्रूरमेवाभुमवाचः । तदर्थं स्वदोषाप्रतिपत्तौ गुरुदो-
षाद्भावेननाभीरमभुमस्यैव गुरु-शिक्षयताः कलह एव प्रवर्तते
तथा च सति व्याख्याव्यवच्छिन्न-स्वाध्यायादप्यो दत्ताः ।
अत्र प्रतिपत्ताः स्वयमेव द्रष्टव्यः, तथाहि—अप्योऽप्या-
भीरः किल सकलत्रस्त्यैव कार्यं नगरं धृतविक्रयार्थं गतः ।
कलत्रस्य च वारकं समर्पितं भग्नं 'अहो ! मयाऽनुपयुक्तं
समर्पितोऽयम्' इति बुवाणां क्रुण्णिता गन्तव्याः समुत्तरीयं
कपरिकेषुनं संवृणोति । भावोऽपि 'यिद्य मयाऽनुपयुक्त्या
दुष्परिशुद्धितः कृतोऽसी, नन भग्नः' इति वदन्ती तथैव तत्प-
संवृणोति । ततश्चाप्यार्यं कलहं अजात उभयसंवृत्त्या धृते
शीघ्रमेव विक्रीतम् । सार्धिकैश्च सह क्षेमण स्वस्थानं जगन्तु ।
एवं गुरु-शिष्या अपि स्वदोषं प्रतिपद्यमानाः परदोषं तु निहृ-
वाना येऽप्येते न विवदन्ते, न एव स्याऽर्थप्रहणप्रदान-
योर्धिया भयति, निर्दोषतामपमागन्धति ।

तदेव योग्याभ्यामानं गुरुन् शिष्याश्चाप्यर्थोपसंहातपूर्वकं
नफलमाह—

भशिया जोग्माऽजोग्मा, सीसा गुरवो यत्तदोहं पि ।

पेयालियगुणदोसो, जोग्मा जोग्मस्य भांसजा ॥१४८२॥

प्रशिता योग्याऽयोग्या गुरुशिष्याः । तत्र द्वयोरपि गुरुशिष्य-
योर्विचारितगुणदोषो योग्यो गुरुर्योग्याय शिष्याय स्वाधी-
भावेनति । विशे० । आ० म० । शिष्याश्चाविद्यास्तथा—अपार-
णामा, अनिपरिणामा, परिणामपरिणामाभ्यां । तत्राविगुल-
मत्तया नीतार्थो अपरिणामजन्यस्वरहस्या अपरिणामा, अ-
विद्यास्तथावद्बुद्ध्याऽतिपरिणामाः, सम्प्रकृपान्तिजन्यव-

व्यास्तु परिणामपरिणामाः । विशे० । आ० म० । (विनीत-
स्यैव सामान्यकं दीयते इति 'सामान्य' शब्दोऽस्मिन्नेव
भागे उक्तम् ।) कोह सुसीसा अपारिगुलवाशि-
जानिकुलरूपयुगायारसतविषयसंपन्नो यं दुर्गुणयो अ-
भीरसत्तयो विषयो गम्योरा अदीष्टो न कस्यां न कुसी-
लो यं चवलो यं बहुभासी यं माराशितो यं तुरितो अ-
संपसारा यं पशुतो यं परावनाइ यं अशुद्धमुक्तो यं मच्छरी
न अकयन्न् यं अहाहृष्टो न मंदो यं संदिग्धवादी यं खटो
यं विप्रकयपसंसी यं विप्रकयपच्छाभुवावी शानिगिहो यं
पांडकुलो मालम्भो यं तस्मात् यं सुहात् यं असंतुष्टो
नादसकालम्नू यं यदो शाकालवारी यं मूढो यं शिष्टाश्वा
शास्त्रम्स कारु यं विपयसति पयारी । यं कंदर्पिष्ठो यं
कोकुरा यं मोहरितो यं आयायभावस्तुतवयनेणो उज्जु-
भायो विसुद्धसंमतो दहचारितो द्वाभिम्यो सुमुतो स-
मितो समयम्नू द्वाग्यो द्वाही द्वायाश्चो द्वाधारलो
गाययिगपारिभायो, भतिगानो अगुला पांडकुर्वोहं इति उ
अगुलोमां गणुसामी संघसामी छुदन्न्, अवायम्नू, सुहृदु-
कलन्न् अगुहृद-ऽगुलन्न् विसंसन्न् उज्जुतो अपार्तिनेतो
बहुस्सुतो यं अतरकहापुच्छो यं समहच्छुनपुच्छो यं उ-
द्धिनपुच्छो सुहास्यविषयपुच्छो महावी र्धामे विसुद्धवा-
का पियधम्मा दृढधम्मा संविगो महाविशो अमां विप्रव्य
इआ सुपडिबोदो अविसाइ अपरिस्ताइ पवयभुओ प-
जयभुता अगुलमतमानो सुतन्धवावपरिणामो एवमांरिपहि
गुणोहं उबधेनो बहुसुपरिसपरंपरायं चिरपक्कांजिगद्वार-
सान्गं कालआवस्सगं सोउकामां । आ० चू० १ अ० ।

साम्प्रतमेतयो मूद्रथैलसदृशादीनामाभीरीसदृशपर्यवसाना-
दानं प्रायश्चित्तमाह—

सलकुडछिद्दचालिणि, मुद्रो चउगुरुम घडिदुवे हौति ।

परिपूणमाहिसमसण, विरालिआभीरि एमेव ॥ ३६५ ॥

एमेव गोणिभेरी, हंसं मेमं य जाहगजजुला ।

चउलहुगमदाणम्मि, पावति एतेसु आयरिणे ॥३६६॥

मुद्रथैलछिद्रकुटचालनीमसानां गुणनालक्षणं कार्यं स-
मापनितं स्वमर्थं वा प्रयच्छन् शुद्धो न सन् तत्र तस्याप्यर्थो
वा शिष्याणां स्वार्थहानिः, अकार्येषु तेषु स्वार्थो प्रयच्छन्-
नश्चतुर्गु । तथा घट्टादिकं प्रशस्तवार्थं अप्रशस्तवार्थं ।
अथवा—चोहकुट भिन्नं कुटं व्याख्यानद्वयेन संग्रहतश्चतु-
र्थः तेषु प्रायश्चित्तं प्रत्येकं चतुर्गु । परिपूणकसदृशं म-
शकतुल्यं विहासीसमानं आभीरीसदृशं अप्रशस्तवार्थं—
मुपलक्षितयिगजानीयतुल्यं कथाकारिभेरीपालकसदृशं ए-
तत्तु समस्तं स्वार्थो प्रयच्छन्तः प्रत्येकं प्रायश्चित्तमवश्यं चतु-
र्गुसकमित्यर्थः । एतयो यं प्रतिपत्ता हंसदोषो यं च प्रशस्तगो-
भेरीदृष्टान्तस्चिन्तानेनां स्वार्थो प्रयच्छन् शुद्धः, यत्तु पुनर्न
ददाति तदा प्रायश्चित्तं प्रशान्तिं चतुर्गु । ५० १ उ० १ प्रक०
'समगोउसो' चिं संघाधनेनापुच्छतोऽपि शिष्यस्य हिताय
तत्त्वमाख्ययम् । ५०३ डा०२ उ० । आनुमानित्येन ब्रह्म
धारणादिगुणवत् शिष्याय शास्त्रार्थो देय इति । ५० १

डा० । “ मधुराहि निउगहिं. वयलाहिं चाययंति आय-
रिया । सीसे काहिंति चांलय, जइ मइमुसि मइवाहिरे ॥ १ ॥ ”
डा० १ धु० १ अ० ।

आचार्यतेलिनः शिष्या धन्याः—

धन्ना आयरियाणं, निचवं आइणवंधुआणं ।
संसारमहभवता-रयाण पाए य शिवयंति ॥ ३१ ॥
इहलोहयं च किंचि, लंहति आयरियभक्तिराणं ।
देवगईसु विमुद्धं, धम्मस अणुत्तरं बोधिं ॥ ३२ ॥
देवा वि देवलोय, निचं देवोहिणा वि आसीता ।
आयरियाणुत्तरता, आसलसपणाणि मुंचंति ॥ ३३ ॥
देवा वि देवलोय, निगगं वययलं अणुत्तरतो ।
अच्छरगसमज्जगया, आयरिय वंदिया हुति ॥ ३४ ॥
द० प० ।

यः शिष्याऽपि सुगोरी तमाह—

सीसो वि वेतिआ सो उ, जो गुरुं न विवाइए ।
पमायमइराधयं, सामायारिविराहयं ॥ १८ ॥

शिष्याऽपि-चित्तियाऽपि स धैर्य-शुभरेव । तु-एवकाराथो
भिप्रक्रमस्य स योक्तिन एव । यो गुरु-धर्मापदेशं न विबो-
धयति-हितापेक्षानेन धर्मे न स्वाययति । किमुतं गुरुमत्या-
ह-प्रमादमादितामस्तम्, प्रमादो-बिद्धाधिकधार्मिकः स एव
मदिरा-चायवो प्रमादमादिरा तथा प्रस्तः । तथाविधतस्व-
ज्ञानराहित इत्यर्थः तम्, पुनः किमुतं गुरुं सामाचार्यविराधकं
शिक्षाचार्यवत् । किञ्च-प्रमादकार्यापि शिष्यादिः कथलिप्र-
ज्ञेत धर्मे स्वापने चित्ता सुयोदः प्रत्युपकारकारी न स्यात् ।
यदुक्तं स्थानाङ्ग-‘तिगहं दुपडिआरं समणउसो, तं जहा-अ-
म्मपिउणो १, भट्टिस्स २, धम्मायरियस्स ३ । संपातो वि
यं कइ पुरिस्स अम्मपियरं सयपागसइस्सपागहिं ते-
ज्जहिं अम्मपत्ता सुगमिणा गंधवट्टएण उवाट्टिता तिहि उ-
ग्गहिं मज्जावेत्ता सव्यालंकारविभूतियं कोत्ता मणुक्कं था-
लीपागसुद्धं अट्टारसवंजणालं भायणं भायवाचा जायज्जी-
वं विट्ठिवडिनिपाय पडिजवेइज्जा, तणावि तस्स अम्मपि-
उत्स्स दुपडिहारं हवइ ॥’ । दु-लेन-कण्डूस्स प्रतिफलयेन-
प्रत्युपाकयेन इति सुव्यतिकारं प्रत्युपकर्तुमशक्यमिति या-
वत् । अइ ये से तं अम्मपियरं कथलिपणस्स धम्मे आ-
धवत्ता एणवत्ता पक्कवत्ता ठायवत्ता भवति, तेषा-
मय अम्मपिउत्स्स सुण्डियारं भवति समणउसो । ‘सु-
खेन प्रमादकयेत-प्रत्युपाकयेत इति सुव्यतिकारं तद्वर्जित,
प्रत्युपकारः कृता भवतीत्यर्थः । धर्मस्वापनस्य महोपकार-
स्यात् १ ।’ कति महं दूरिहं समुज्जमज्जा, तए यं स
दूरिहं समुज्जिद्धं समाणं एण्णु । पुरं यं विबुल्लोमस-
मिनिस्सवत्तणाय यावि विहरज्जम् । तए यं स महं अणव-
या कयइ दूरिहीए समाणं तस्स भट्टिस्स अंतिरं ह-
अम्मपिउत्स्स, तए यं स दूरिहं तस्स भट्टिस्स सव्वस-
मधि इत्ययमांशे तेषां तस्स भट्टिस्स दुपडियारं भव-

ति, अइ ये से तं भट्टि कथलिपणस्स धम्मे आधवत्ता
एणवत्ता पक्कवत्ता ठायवत्ता भवति, तेषां तस्स
भट्टिस्स सुपडियारं भवति ॥३॥ कइ तहाकवत्स्स समणस्स
वा महणस्स, वा अंतिरं एगमां आयरियं धम्मियं सुप-
यलं सोळा निस्सम कालमासे कालं किञ्चि अणत-
रसु देवलोयसु देवलोय उववव । तए ये से देवे
तं धम्मायरियं दुपडिआरं देवासां सुमिपणं इस्स
साहरज्जा, कंताराओ वा निहंतारं करज्जा, श्री-
हकालिएण वा रोगायकेण अमिभूयं विमोअ्जा, तए वि
तस्स धम्मायरियस्स दुपडियारं भवति । अइ ये से तं ध-
म्मायरियं कथलिपणस्स धम्माओ भट्टि समाणं मुज्जा क-
थलिपणस्स धम्मे आधवत्ता ० जाव ठायवत्ता भवति, तेषा-
मय तस्स धम्मायरियस्स सुपडियारं भवति ॥ ३॥, तेषां
सर्वेष्वपि गुरुः सुदुष्करतरप्रतीकारः । यदुक्तं धीउमास्था-
निवाचकपादैः प्रशमरतिग्रन्थे-‘दुपडिकारी माता-पितरौ
स्वामी गुरुश्च लोकोऽस्मिन् । तत्र गुरुर्हिदामुच्यते, सुदुष्करत-
रप्रतीकारः ॥ १ ॥’ इति, अनुदुष्करवृत्तः ॥ १ ॥ ग० १ आचो-
(अथ शिष्यस्वरूपप्रतिपादनहास्यं गच्छस्वरूपप्रतिपादनं
(गच्छ ’ शब्दे तृतीयभागं ८०२ पृष्ठं प्रतिपादयत् १)
(राजपुत्रस्य शम्भोक्तस्य कारणं संयत्युपाश्रयं स्थापनांमति
(वसाह ’ शब्दे वृत्तभागं गतम् ।) (शिष्यस्य हस्ता-
भ्यां ताडनम् ‘अणवदुप’ शब्दे प्रथमभागं २६७ पृष्ठं गतम् ।)
(शताविषयाऽवब्रहः ‘उगह ’ शब्दे द्वितीयभागं ७६९ पृष्ठं
उक्तम् ।) (शिष्याऽऽभवत्पणवहारः ‘ववहार ’ शब्दे वृत्तभागं
गतः ।) (परिहारतपःप्रतिपद्यमानेन प्रव्रजितः शि-
ष्याः कस्येति ‘आयरिय ’ शब्दे द्वितीयभागं ३२४
पृष्ठं उक्तम् ।) (हेमन्तप्राभ्यायार्थिहारप्रस्ताव प्रव्रजितु-
च्छक्तस्य सः इति ‘वेल ’ शब्दं तृतीयभागं ७६९ पृष्ठं ग-
तम् ।) (शायविहिं शब्दे चतुर्थभागं २००८ पृष्ठं तत्र शिष्यलाभे
कस्येत्युक्तम् ।) (चारिकाप्रविष्टस्यापसंपद्यमानस्याप्ययनाव-
सरे शीघ्रं आगच्छन् स कस्येत्युक्तम् ’ वरियापविट्ट ’ शब्दे
तृतीयभागं ११६२ पृष्ठं ।) (‘उवसेपया ’ शब्दं द्विती-
यभागं १००३ पृष्ठं दयारेकन लाभे कस्येति गतम् ।)
(‘संजोग ’ शब्दं अस्मिन्ध्वे भागे संयोगान्तोपस्थानकं
शिष्यगुणो उक्तः ।)

सीस-न० । धातुभेदे, प्रमाणं ११ पदं ।

सीसउच्चपिय-शीर्षि, क्षिप्त-न० । शीर्षम् उच्चं प्राबल्येन च-
क्षितं यत्र तच्छीर्षोक्षिप्तम् । तस्मिन्, यद्वा-शीर्षे उच्च-
प्राबल्येन चाक्षितम्, कस्मिन् यत्तत्तथा, तस्मिन्, शीर्षो-
क्षिप्तं कथलकोष्ठकारं, तं० ।

सीसकपाल-शीर्षिकपाल-न० । दुर्गमिष्यमस्मकपरं, तं० ।

सिहखाइय-सिहखादित-न० । सिहमणं, पं० व० २ द्वा ।

सीसग-सीसक-न० । पारद्वे धातुभेदे, प्रमाणं १ पदं । आकां०
पारद्वे, जी० १ प्रति० । सूत्र० । स० । प्रमाणं ।

सीसगपाय-सीसकपात्र-न० । सीसकधातुमेव पात्रं, आकां०
२ ध्रु० १ ध्रु० ६ अ० १ उ० ।

सीसगभम-शिष्यकप्रम-पुं० । शिष्या एव । शिष्यकाः तेषां

सीलन मंत्र

अमी अग्निर्विष्णु ते शिवश्चक्रमाः। विनीततया शिष्यतुल्येषु
विद्या १, श्रु ३ अ० १

शीर्षकभ्रम-पुं० । शीर्षकं शिर एव शिरः कवचं वा तस्य
 भ्रमो व्यभिचारस्तथा शरीररक्षणकवेन वा येषु ते शीर्षकभ्रमाः ।
 राज्ञीमभ्यन्तरपुत्रेषु, विषां १ ध्रु० ३ अ० ।

तीनगुल-विध्यगुल-पुं० । लब्ध्वादिभेदं शिष्ययोग्यतागुलं ।
 "सुस्तुतो गौडपुस्तो, सुण्यं भद्रं च ईदृशमवाप्नोति । धनं
 चरेत् नमो भवति ईदृशं भवति ॥" उप० १ अ० ।

सीसघडी-शीसघटी-खो० । शीसमघ घटी तशकास्तेवात
शीसघटी । मस्तकहनु, उपा० २ अ० । तं० ।

साँसपंढीकांजिय-शीर्षपंढीकांजियक-न०। कपालकर्णरजहर-
सै, तें० ।

सीसपट्टविस्मरणाय-शीषपट्टविनिर्गत-त्रि० । शीषेमेव घटी
नद्याभरत्वात् शीषेघटी, तस्य विनिर्गत इव विनिर्गत-
म् । शिरोघटीमतिक्रम्य वर्त्तमाने, उपा० २ द्य० ।

सीसिता-शिष्यता-स्त्री० । शिक्षणीयतायाम्, भ० १२ श०
७३० ।

संस्तुतुवारिया-शर्विह्वारिका-स्त्री० । शर्वस्यावरं, नि० वृ०
३ उ० १ (आन्यसूत्रिकं शर्विह्वारं न कर्तव्यमिति' अक्षमण-
किरिया' शब्दे प्रथमभागे ४८० पृष्ठे गतम् ।)

सौमपहलिअंग-शैवप्रहलिका-न० । अतुशानिलदागुणित
खुलिकाकाल, भ० ६ श० ७ उ० । अतुशानिलसगुणित
महोच, ज्या० २ पाडु० । रथा० । अतु० ।

शीरपेइलिया-शीरपेइलिका-ली०। वाचमानन्तश्चतुरशी-
 निमहोऽग्रशनसहकाशयकशीरपेइलिकाङ्गम्। उयो० २ पाहु०।
 भ०। चतुरशीतिलसंगुणिते शीरपेइलिकाङ्के अग्रु०।
 शीरपेइलिकाङ्कं चतुरशीया लसंगुणितं शीरपेइलिका भय-
 नि। अस्याः स्वकैमङ्गुतोऽपि द्रव्यते—७४=१६२४४०७३०
 १०२४११४७३७३६९६७४६६४०६२०६६६४४०००६३६२६
 ६, अग्रं अन्वागिंशं शून्यशनम् १४० नन्दं शीरपेइलिकायां
 अग्रानयमूनि चतुरशीत्यधिकशेनैव अन्वाङ्गुमानानि अशनि
 १ अङ्गु०। कर्म०। उयो०।

सीसपूरज-शीर्षपूरक-पुं० । मस्तकाभरणं, तं० ।

सौसवर्ग-शिष्यवर्ग-पुं० । अन्नेवासिबुद्धे, ग० ५ अभि० ।

सीसचेयणा-शर्षवेदना-ह्री० । सर्वमस्तकवेदनायाम् , नं० ।

सीसहिया-शिव्यहिता-स्त्री० । हरिभद्राचार्यनर्मिनायामाष-
ह्यकवृत्तौ, आव० ६ अ० ।

सीसागर-सीसाकर-पुं० । क्षीसकधातुपलिकनौ, स्था०
उ० ३ उ० । नि० ५० ।

सीसाणुगुप्त-शिष्याणुगुप्त-त्रि० । विनयाधर्मायानुसारेण,
 भा० १४ द्वार ।

सीसावेद-शीर्षावेष्ट-पुं० । आद्रक्षमाद्रमत्र शिरावेष्टन,
आ० म० १ अ० । स० । प्रस० । आव० । वशा० ।

सीसुकुण्डिय- शीर्षिकाभ्यत- नं । शाश्वत- कथयत- कथयत-
गङ्गा- कायात्मनो- प्रथम- ४ द्वार । " स्मरं पक-
माणा, जन्माद्भु- अ- कुण्ड- उन्मग- " आध- ५ अ० ।

सीसुला-शीव-न०। प्राकृतभाषया सीसुला शिव-
देशः। शिरसि, त्री० ३२ कल्प।

सांसावहार-शाबापहार-पु। बाब्यादशनाबला, मन्त्र
आध्वं छार ।

सीह-शीघ्र-वि० । कण्वाति, शीघ्रगतिहेतुवाचकशब्दः कर्त्ताव-
 द्ये गतिगोचरस्तद्देतुत्वात्काल इत्यर्थः । सू०१९ सू०३ अ० ।
 शीघ्रः-शीघ्रगतिवषयः शीघ्रत्वेन तद्विषयाऽप्युपचाराच्छीघ्र
 उक्तः । प्रति० । ध० ।

सिंह-पुं० । दिनस्तीति सिंहः । विशिष्यादित्वाद्नुस्वा-
रस्यलुक् । प्रा० । पाद । केशरिणि, जी० ३ प्रमि० ४ अक्षि०
सूत्र० । प्रज्ञा० । अ० । प्रज्ञा० । बले सिंह वयाम् । प्रा० २ पाद ।

नृणां सप्तमयस्त्राकावमानमभवत्, म० १३ म० ०। पु०। स्वना-
मरूपानां भवन्तो महावीर्यस्य अनगरां, यो शोशलकनजो-
ल्लस्यथा योराजानं गौमाक्रान्तं रघुवीरुहं कपोतकसर्पराजस्य
वायंयमगमत् । म० १४ श० । (तत्कथा 'गोमालव' शब्दं लूत-
यमां १०३२ पृष्ठं गता ।) " सीहं कामवयुने छमं पि अ
काम्यं यंदे ।" धर्मस्य गं अज्जधामम्मस सुखयगोत्तस्य अज्ज-
सीहं धरं अंत्येयानी कामवयुने" कलह० २ अधि० ८ त्तण ।
कालाशङ्कस्स धाम्मापिष, यां हि विमुत्तमस्य दाम्मा
सह कीडन् हसितो गोशालकनकुडिन्वीडो नय् । कलह० १
अधि० ६ त्तण । आ० म० अश्लिषकस्य धारण्यं जाते स्वनाम-
रूपानं पुत्रे, अन्न० १ म० २ धर्गं १० धा० १ अणुणु । (क्षेक्ष वी
रान्तकं प्रहस्य स्वर्गोत्थमिन्ने उपपद्य महाविघ्ने भस्म्यतीति
अनुत्तलप्राप्त्यार्थकस्य द्वितीयं वर्गं सूचितम् ।)

सीहकंत-मिहकान्त-म० । सप्तमदेवताकस्थं विमानं , म०
१७ सम० ।

सीहकाम सिंहकर्ण-पुं० । स्वनामख्याते अन्तरङ्गीये, प्रज्ञा०
१ पद ।

सीहकामी-सिंहकर्णी-स्त्री० । कन्दविशेष, भ० ७ श० ३ अ० ।

मौहकसुरय-सिंहकशरक-पु० । तथायध मादकभवे , धर्म-

लाभस्थान सिंहकशरा इति भगवान्, तथानाम्ना प्रप्ति—
 जे ५५गारे, पि०। १० वं०। दर्श०। आनु०। झा०। 'लाभ' श-
 ब्दे षष्ठभागे तत्कथानकम् ।)

सीहम्वाहता भिह्खादिता-आ० । मिहः पुनः शौर्यानिष्का-
द्वययोपात्तभ्य यथाशब्दभक्षणेन वा स्वादिता तथाविधप्र-
कृतिषां मिहः । प्रयज्याभेदः, स्या० ४ डा० ४ उ० ।

सीहगड्-मिहगति-पुं० दिक्कुमांग्दस्य अमितगतं: पश्चि-
मलोकापालं. अ० १. श० १. उ० ।

शीघ्रगति-वि० । शीघ्रगतिनाशकमप्यत्र, अ० ३ अ० २ उ० ।

सीहगिरि-मिहगिरि-पुं० । स्थिररस्यायैव स्वनामक्याते शिष्य, कल्प० २ अ० ८ दास्य । अन्य द्वौ शिष्यौ धनमि-
निरायेवकाश्च । आ० अ० १ अ० । आ० अ० १ ग० । कल्प० ।
उत्त० । आ० ० ।

सीहगुहा-सिंहगुहा-स्त्री० । राजगृहनगरस्यावृत्ते वसितपौर-
स्वसिद्धिमां व्यवस्थितायां चारपदस्याम्, हा० १ अ० १ उ०
अ० ।

सीहजम्ब-सिंहजम्ब-पुं० । सीहाजेवकपविहोपते ध्य-
ज, हा० ।

सीहशाय-मिहनाद-पुं० । मिहस्येव नादकणे, प्रश्न० ३
आश्र० द्वार । नी० । स्त्री० । आ० म० । आ० ० । सीहस्येव स-
न्निभं शायं करोति । नि० अ० १ उ० ।

तिदिं ठाणेहि देवा सीहशायं करेजा-अरिहंतेहि जाय-
बन्धेहि, अरिहंतेहि पवपमाणेहि, अरिहंतेहि श्याप्या-
यमहिमासु । स्था० ३ ठा० १ उ० ।

सीहनिष्क्रीलिय-सिंहनिष्क्रीडित-न० । सिंहनिष्क्रीडितं सिंह-
व्यसने तांश्च यत्नपलासिंहनिष्क्रीडितमिच्छते तद्रूपमं वा-
निकान्देशावलोकनतः, एवमनिकान्ततपःसमास्यनेनापूर्वे-
तपसाऽनुष्ठानं यत् तत् सिंहनिष्क्रीडितम् । नप्रांभे, तत्र सु-
द्रकं महत्तति द्विषधम् । श्री० । हा० । अन्त० ।

वते यं ते महश्चलपायोक्ता सच अश्वगारा खुड्यां सी-
हनिष्क्रीलियं तवोक्तम् उपसेपजिज्ञां यं विहरति, तं जहा-
चउत्थं करोति चउ० २त्ता सव्यकामगुणियं पारैति २त्ता छट्टं
करोति २त्ता चउत्थं करोति २त्ता अडुमं करोति २त्ता छट्टं करोति
२त्ता दसमं करोति २त्ता अडुमं करोति २त्ता चाउहसमं क-
रोति २त्ता दसमं करोति २त्ता चाउहसमं क-
रोति २त्ता दुवालसमं करोति २त्ता सोलसमं करोति
२त्ता वीसहमं करोति २त्ता अडुमसमं करोति २त्ता सोल-
समं करोति २त्ता वीसहमं करोति २त्ता अडुमसमं करोति २त्ता
वीसहमं करोति २त्ता सोलसमं करोति २त्ता अडुम० कर्-
ति २त्ता चोहसमं करोति २त्ता सोलसमं करोति २त्ता दुवाल०
करोति २त्ता चाउह० करोति २त्ता दसमं करोति २त्ता दुवाल०
करोति २त्ता अडुमं करोति २त्ता दसमं करोति २त्ता छट्टं कर्-
ति २त्ता अडुमं करोति २त्ता चउत्थं करोति २त्ता छट्टं करोति-
त्ता चउत्थं कर्- सव्यवत् सव्यकामगुणियं पारैति, एवं
खलु एसा खुड्यामसीहनिष्क्रीलियस्त तवोक्तमस्त बुद्धमा
परिवाडी छट्टं मासेहि सचहि य अहोरचोहि य अहासुचा
०भाव आराहिषा भवइ, तयस्यत्तरं दोषात् परिवाडीए
चउत्थं करोति नवरं विषद्वजं पारैति, एवं तेषांति

परिवन्दी नवरं पारखए अलेवाडं पारैति, एवं चउत्थावि
परिवाडी नवरं पारखए आयंविसेणं पारैति ॥

'सीहानिलगमूनि' ति सिंहानिलगमूनिमिह सिहनिष्क्रीडितं,
सिंहो हि सिंहस्य एकाङ्गागमसंक्रयति यत् यत् प्राङ्मनं
तप आवश्योत्तरात्तरं तत् विधीयते तत्पः सिंहनिष्क्रीडितम्
तत्त्व द्विषधं-महत् सुद्रकं चेति, तत्र सुद्रकमनुलोमगतौ
चतुर्मेक्षादि विशतितमपयेन्तं, प्रतिलोमगतौ तु विशतितमा-
दिकं चतुर्थान्तरं, उभये मध्यमद्वयकापेते, चतुर्थपञ्चाशी-
नि तु एकैकचतुर्मेक्षापयासाधनं । स्थापना चैवम्-

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०

मयान् इह चत्वारि २ चतुर्थानि चतुर्थानि चतुर्थानि द्वि शि-
तितमे नदेवे चतुष्पञ्चाशदांशकं शनं नप्रांभिनानां अयस्त्रि-
शब्द पारखकांनानांमयमकस्यां परिपाठ्यां एवमासाः स-
सग्राश्विन्दिवाधिका भवन्ति, प्रथमपरिपाठ्यां च पारखकं
सर्वकामगुणिकं, सर्वं कामगुणा-कमनीयपर्यायां विद्वत्वा-
द्यां विद्याने यत् तत्तया, द्वितीयायां निर्विकृतं दुर्न्याया-
मलेपकारि चतुर्थ्यामाचामाश्लामति । प्रथमपरिपाटीप्रमाणं
चतुर्गुणं सर्वप्रमाणं भवतीति । हा० १ अ० २ अ० । अन्त० ।
'खुड्यामसीहनिष्क्रीलियं' ति-वच्यमस्तमहासिंहनिष्क्रीडिता-
पया खुड्यामसीहनिष्क्रीडितं सिंहव्यसने तांश्च यत्न-
पलासिंहनिष्क्रीडितमिच्छते, तद्रूपमं वातिकान्त-
देशावलोकनतः, एवमनिकान्ततपःसमास्यनेनापूर्वेतपसाऽ-
नुष्ठानं यत् तत् सिंहनिष्क्रीडितमिति । तच्चैव चतुर्थं ततः
पद्यचतुर्थं अष्टमपद्यं दशमाष्टमं द्वादशदशमं चतुर्दशदशं
षोडशचतुर्दशं अष्टादशषोडशं विशतितमाष्टादशं विशति-
तमं चेति क्रमणं विधीयते । ततः षोडशाष्टादशं चतुर्दशषो-
डशं द्वादशचतुर्दशं दशमाष्टादशं अष्टमपद्यं पद्याष्टमं चतु-
र्थपद्यं चतुर्थं चेति । स्थापना चैवम्-

२३४५६७८९ १० ११ १२१३१४१५ १६ १७ १८ १९ २०
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०

परिपाठ्यां दिनमानं नवकसंकलनं द्वे । ५४ । ५४ । अष्टक-
संकलना चैका ३६ सप्तकसंकलनाऽऽनेकैव २८ पारखक-
दिनानि ३३ स्वयंप्रम । १२७ । एवं च मासाः ६ दिनानि च ।
७ । चतसृषु परिपाट्येनयेव चतुर्गुणं स्थापना चैव कर्-
तव्यं । २८ । तत्र प्रथमपरिपाठ्यां पारखकं सर्व-
कामगुणितं द्वितीयायां निर्विकृतं दुर्न्यायामलेपकारि
चतुर्थ्यामाचामाश्लामति । श्री० । (एवं महासिंहनिष्क्रीडि-
तमपय तच्च महासीहनिष्क्रीलियं स्मृत् यष्टमाय उक्तम् ।)
सीहनिष्क्रीडयायथ-सिंहनिष्क्रीडयायतन-भ० । सिंहनिष्क्री-
डयुक्तं, " अष्टादश लक्षवरां जन्तुं समर्थं आहरोरे सिद्धा ज-
न्तु य अष्टादशसीहानिलगमूनिमिह ति । " श्री० ११ कल्प ।
सीहनिष्क्रीड-सिंहनिष्क्रीडि-पुं० । सिंहवत् निर्वादीत्येव-
शीलः सिंहनिष्क्रीडि । यथा सिंहोऽप्रेतं न पादगुलमुत्तप्य-
पञ्चाननं तु पादगुलं संकाच्य पुनार्थां समाकुलं लक्ष्मीं निष्क्री-
डति । सिंहपञ्चसंकाचपारिष्टे । जी० ३ प्रति० ४ अ० १० ।
सीहनिष्क्रीडि-सिंहनिष्क्रीडि-पुं० । अष्टादशलक्षं सम-
२२६

भस्वरिणिवे महेन्द्रप्रमस्त्रिगुती, अस्व जम्ब विक्रमसंवत् १३४४ स्वर्गतिः-विक्रमसंवत् १३६१ । जै० १० ।

सीहपुच्छ-सिंहपुच्छ-पुं० । पृष्ठपत्रं, सूत्र० १, भु० ५ अ० १ उ० ।

सीहपुच्छ-सिंहपुच्छ-न० । सेपलोटेन, प्र० ५ संव० द्वार ।

सीहपुरी-सिंहपुरी-स्त्री० । सुपथमविजयलेखराजधान्याम्, जं० ४ वत्स० । आ० ।

दो सीहपुरी-स्त्री० । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सीहसूहरीव-सिंहसूहरीव पुं० । लखनसमुद्रस्यान्तर्हीपवि-
शेषः, स्था० ४ ठा० २ उ० । प्र० १० । नं० । ('अंतरदीप' शब्दे
प्रथममार्गे ६६ पृष्ठ वक्तव्यतोका ।)

सीहया-सिंहता-स्त्री० । ऊजवृत्तौ, स्था० ४ ठा० ३ उ० ।

सीह (म) (अ)र-शीकर-पुं० । "शीकर भवौ वा" ॥ ८१११८४ ॥
इति भकाद्वकारौ । पक्षे-सीहगरे । अम्बुकुल, प्रा० । अलगवि-
भिः कामे, "सकस (स)रसीहरी" स्था० ७ ठा० ३ उ० । मल्ल-
जानिविशेष, प्र० १० । पद ।

सीहर्ह-सिंहर्ह-पुं० । स्वनामक्याने पुष्टवर्धननगरराज-
उत्त० ७ अ० । ('नगर' शब्दे चतुर्थभागे १७६४
पृष्ठे कथाऽस्त्याका ।)

सीहलिपासग-शिखपाशक-पुं० । वेणीसंयमनायै ऊर्णा-
मय कङ्कण, " सीहलिपासगं आणाहि " सूत्र० १, भु० ४
अ० १ उ० ।

सीहवाहना-सिंहवाहना-स्त्री० । सिताकटायामम्बिकायाम्,
नी० ८ कल्प ।

सीहविश्व-सिंहविद्-न० । सममन्त्रलोकस्थे विमानभेदे, स०
१७ सम० ।

सीहविक्रमग-सिंहविक्रमगति-पुं० । दिक्कुमाराणाममितग-
त्यामितानिवाहनयालोकपालं, म० ३ शु० ८ उ० । स्था० ।

सीहसर-सिंहस्वर-त्रि० । सिंहस्यैव प्रभूतदेशस्थापी स्वर्गं य-
म्येति । सिंहनिर्हर्षति, न० ।

सीहसेख-सिंहसेन-पुं० । भरतसेनजविमलजिनसमकालिक,
पेरखतजिन, ति० । प्र० १० । " धिमला य भरहयामे
परखत सीहसेखजिखंसे " ति० । आंजनाजिनस्य प्रथम-
गणधरे, ति० । अनन्तजिनस्य पतिर, प्र० १० द्वार ।
स० । महासेनस्य राज्ञः पुत्रे, विपा० १, भु० ६ अ० । (अयं
व परमेश्वर देशदत्ता नाम शार्ङ्गिकाऽभवदिति 'देवदत्ता' शब्दे
२६६८ पृष्ठ कथा ।) आणकस्य राज्ञो धारस्थो जने स्वनाम-
क्याने पुत्र, अणु० २ धर्ग १३ अ० । (स व धीरान्तिके प्रसज्य
सर्वाधिसिद्धे उपपद्य महाविदेह सत्स्यतीति 'महासीहसेन'
शब्दे पष्ठ भागे सूचितम् ।)

सीहसोया-सिंहभोतस्-स्त्री० । अम्बुमन्दरस्य पश्चिमे भागे सी-
तादायी महाभया रंगनाया स्वर्नामंस्त्र्यतायामिन्दनयाम्,
स्था० ३ ठा० ३ उ० ।

दो सीहसोया-स्त्री० । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

सीहा-सिहा-स्त्री० । सिंहगतिस्मान्नायां भ्रमाभावे दाक्षे
स्थिरतायाम्, म० ३ शु० १ उ० । प्र० १० ।

सीहालुग-सिहालुग-पुं० । सतिषद्यास्थिते आचार्ये, ति० ७
२० उ० ।

सीहासख-सिहामन-न० । सिंहप्रधानमासं सिहासनम् ।
आ० म० १ अ० । सिहाङ्गेने युगामने, जं० ३ वत्स० । सिहा-
कृतिमुक्त विष्टरं, पञ्चा० २ विष० । जं० । सूत्र० । श्री० ।
स्था० । रजनमयेः सिंहकृपशामने युगामने, आ० म० १
अ० । जी० । सिंहस्य युगाधिपतयस्य सिहासनम् । मद्-
स्थानावशेषरूपे कृजिते अनाकुल उपवेशने, पा० १४ विष० ।
पादपीठं, दशा० १० अ० ।

सीहामखवराय-सिहामनवरगत-त्रि० । सिहासनानां मध्ये
यद्वरं तस्मिन्मनवरं, तत्र गतो व्यवस्थितो यः स तथा ।
श्रेष्ठसिहासनार्थिनः, स्था० १० ठा० ३ उ० ।

सीहामखमंठिय-सिहामनमंस्थित-त्रि० । सिहासनस्यैव सं-
स्थिते संस्थान यस्य स तथा । सिहासनानुकूलौ, रा० ।

सीही-सिही-स्त्री० । पारिम्राजकप्रयुक्ताया वगदीविधायाः
प्रतिप्रागण्यां सिंहविकुलगात्रिकायां विद्यायाम्, आ० म० १
अ० । आ० क० ।

सीहु-सीधु-न० । तालवृक्षदुग्धाद्रयः, (उत्तर १६ अ०)
मर्धाविशेषः, प्र० ५ संव० द्वार ।

सु-सु-अव्य० । सुतु शोभने, सूत्र० १, भु० १४ अ० । ज०
प्र० आतिशये, सूत्र० १, भु० २ अ० ३ उ० । सुगित्ये निषातः
प्रशोभायां शुद्धावपये वर्तते, सूत्र० १, भु० ७ अ० । उल० । वि-
श० । आ० । रा० । आ० म० । स० । आत० ।

सुअ शुक्र-पुं० । कोरे, जं० १ वत्स० । म० ।

स्वप-धा० शयने, "स्वपेः कमवस-लिस-लोढाः" ॥ ८ । ४ ।
१४६१-पक्षे-सुअर । स्वापति । प्रा० ४ पाद ।

सुअग-श्रुताङ्ग-न० । श्रुतस्य प्रवचनस्य पुरुषरूपस्याङ्गावय-
व इति कृत्वाः समवायाङ्गं, स० ।

सुअकसाधमम्-स्वाख्यातधर्म-त्रि० । सुतु आख्यानां
धर्मोऽप्येति स्वाख्यातधर्मः । संसारभाक्त्वाद्यधाराप्राप्तभा-
रवाहितं, आजा० १, भु० ६ अ० ३ उ० ।

सुअल-सुजन-पुं० । उत्तमलोकः, "सरहि न सरहि न सरवे-
हि न वि उज्जयायणीहि" त्वसरवत्ता हतिं वदन्ति, त्वसंतेहि" सुअ-
लाहि" प्रा० ४ पाद । "वच्छुहृष्ट एतद् कलं जलु, कडुवज्जव सज्ज-
ह । तौवि महद्वुसु सुअलु जिवं, न उच्छुंवि धरह" प्रा० ४ पाद ।

सुअलम-स्वनलम-त्रि० । कृतोद्यमे प्रशम्नपुरुषे, ग० ३
अधि० ।

सुअपरोग-स्वपरोग-पुं० । मन्दव्याधी, आ० २१ द्वार ।

सुअसुह-शुकमुव-न० । शुकचक्रपुटे, स्वप० १ अधि० ३ कृत्वा ।

सुबलंकिय-स्वलङ्कृत-त्रि० । अतिशयेन रमणीयतयाऽलङ्क-
तः जी० ३ प्रति० ४ अक्षि० । रा० १ जं० ।

सुब्रहर-भुतधर-पुं० । पूर्वधरे, आ० क० १ अ० ।

सुब्रह्मिजिय-स्वधीत-त्रि० । सुष्ठु कालाविनयाधाराधनेना-
धीतः, स्वा० ३ डा० ४ उ० ।

सुब्राह्मण-स्वास्वये-त्रि० । अक्षुब्धकथ्ये, स्वा० १ डा० १ उ० ।

सुब्राह्मि-स्वास्वयात-त्रि० । स्वर्णपवित्रिः प्रतिपादिते,
स्व० १ सु० १५ अ० ।

सुद-शुचि-त्रि० । पवित्रे, औ० । स्वा० । कल्प० । आ०
म० । डा० । शुचिना मयितव्यं संयमयतेत्यर्थः । आच०
४ अक्षि० । सु० ।

शुचिद्वारे कथामाह—

“सोरी य सरवरे वि य, सिद्धी अ धर्मेण सुभद्रा य ।
वीर अ धम्मघोसे, धम्मजसे सांगपुच्छा य ॥ २ ॥

पुरं सौर्यपुरं नाम, यस्तत्र सुरात्मरः ।

आसीदनेत्रजयधरी, सुभद्रा तस्य वज्रमा ॥ २ ॥

नद्या यद्धं कृतं ताड्यां, पुत्रार्थमुपस्थापितम् ।

कारण्ये सरभशन—यद्धं तस्मिन् सुते सति ॥ ३ ॥

तयोर्द्विपाद्भूतं पुत्र—स्तत्र बोधे तयोर्विदम् ।

श्रीवीरः समवासावीत्, धृष्टी नन्तु प्रभुं ययौ ॥ ४ ॥

प्रभुर्धो धर्ममाकर्ण्य—सुव्रतात्यप्रदीक्षतः ।

लभ्यं लक्षं ययाच तं, न द्वौ स दयापरः ॥ ५ ॥

यस्तत्तं लण्डशः कर्तुं—मार्गेभ्यं प्रष्टुपुङ्गवम् ।

कियत्स्वपि सुखयद्वेपु, कृतं तु ध्रेष्ठवचिन्तयत् ॥ ६ ॥

धन्याऽहं यन्मया सत्त्वं, नास्यां संयोजितोऽनवा ।

एवं परीक्ष्य तत्सत्त्वं, स्वयं बुद्धः सुरावरः ॥ ७ ॥ ”

मतेहशुशुब्धभावकत्वम् ।

अथ सर्वशुचिः—

“हो श्रीवीरप्रभोः शिष्या-वशोकस्य तरोरधः ।

धर्मघोषा धर्मयशा, गुणयन्तौ भूम्नि स्थितौ ॥ १ ॥

पूर्वोद्धेऽध्यापराद्धं च, न च्छाया पर्यवसेत् ।

उवाचैकाऽथ लब्धिस्तं, द्वितीयस्तेऽपिधातनः ॥ २ ॥

एकाऽग्रात्पायिकां भूमिं, द्वितीयाऽप्यगमसथा ।

स्थिता तथैव तच्छाया, ज्ञातं लब्धिर्न कस्यचित् ॥ ३ ॥

अथ पृष्टः प्रभुः किं न, क्षायाऽस्य परिचर्तते ।

प्रभुमुत्तेज वृत्तान्तं, तस्य भूतं स्म शास्त्रकृत् ॥ ४ ॥

सोमिअसमुद्दिजयिण, अजप्रसे वेच अजदने अ ।

सोमिअा सोमजसा, उच्छुविहिना उ उप्पसी ॥ ५ ॥

अशुकंपा यधेद्धं, मणिंकल्लवास्तुदेवपुच्छा य ।

सोमधरजुगवाह्, जुगंधरे वेच महवाह् ॥ ६ ॥

(एतद्भूतया ‘शारय’ शब्दे ४ भागं २०१२ पृष्ठे उक्ता)

पृष्टः कृष्णं किं शौच-मिति प्रश्नोत्तराक्षमः ।

कथान्तरेण द्वालोपे कृत्वा, नारद उचिषतः ॥ ७ ॥

ययौ पूर्वविदेहेऽथ, नत्र श्रीमन्धरः प्रभुः ।

किं शौचमिति पृष्टः सद्, हरिश्चा युगवाहुना ॥ ८ ॥

सत्यं शौचमिति प्राचे, तद् ज्ञात्वा नारदस्ततः ।

यतोऽपरविदेहेऽथ, जिनस्तत्र युगधरः ॥ ९ ॥

तद्वा तदेव तत्रापि, पृष्टस्तत्रत्यविष्णुना ।

सोऽपि स्वायी नदेवाक्य-सत्पत्माकर्ण्य नारदः ।

द्वारवत्यां ययौ शौचं, सत्यं विष्णोर्वाक्यम् ॥ १० ॥

किं सत्यमिति भूयाऽपि, विष्णुनाऽपुच्छि नारदः ।

ऊच मया प्रभो ! सत्यं, न पुष्टाश्चमन्यस्तथा ॥ ११ ॥

जातिस्मृत्या ज्ञातशौचं, सोऽग्रात्येकबुद्धताम् ।

एवं शौचं सर्वेषां शुचिः स्थापोगसंग्रहः ॥ १२ ॥ ”

आ० क० ४ अ० । ध० २० ।

“इह अत्र श्रव ! ताभ्यो !, वीरजिषो आगमो तयं नमिउं ।

तहसणे च सोऽं, अहं गमिस्समि तथ लहं ॥ २१ ॥

अं पुष्पावरअविह-उसुद्धसिजेतत्तत्तसयणमयं ।

आलस्समारहउविह-हउदि सुउद्धहं भणियं ॥ २२ ॥

तथाभागः—

आलस्से मोहवन्ना, धेभा कोट्टापमव कियणत्ता ।

भयसांगा अक्काणा, १० अक्कलवकुडहत्ता ॥ २२ रमणा ॥ २२ ॥

एयहिं कारणेहि, लम्ह सुउद्धहं पि मणुयत्तं ।

न लहइ सुइं हियकरि, संसारताण्हि जीवो ॥ २४ ॥

किं पुण्ण जियवयलविणि-भयस्स पण्णसिउसुगुणसहियस्स ।

संसययइरण्णमी-रण्णस्स वयणस्स किर सवणे ॥ २५ ॥

ते वुत्ता पियेहि, हेवुत्ता ! अणुण्णा भिसं रुद्धा ।

पहिद्वसं सत्त जणे, हण्णमाणो विहरण्ण ॥ २६ ॥

ता पुत्त ! जिणं नमिउं, धम्मं सोऽं च मा तु गच्छहि ।

मा सं तुइ दहस्स वि, वाचसीं होहिहिं भियं ॥ २७ ॥ ”

ध० २० २ अक्षि० । लक्ष । अकलममती, दृश० २ अ० ।

शकस्य स्वनामक्यातायामप्रमहिष्याम्, स्था० ४ डा०

२ उ० । डा० ।

श्रुति-स्त्री० । भूयन्ते इति श्रुतयः । वेदेषु, संथा० बोदनावा-

क्य, प्रति० । शब्दे, अ० १५ श० । द्रव्या० । योगे, डा० १

श्रु० १६ अ० । विशेष० । वास्तामित्रे, डा० १ श्रु० २ अ० । अ-

वर्ण-श्रुतिः । अन्वयार्थप्रकरणार्थः सामान्यवद्वा अत्र विशेषेऽ-

वर्तिष्ठन्ते इति न्यायात् धर्माकर्णने, उक्तं ३ अ० । विशेष० ।

सुखलक्षणफलबहुलतायाम्, डा० १ श्रु० २ अ० । बोडश-

तीर्थकरस्य प्रवर्तिष्याम्, स्व० ।

सुरकरण-शुचिकरण-त्रि० । शुचिनि पवित्राणि निरुपलेपा-

नीति भावः करणानि—वस्तुव्यापीनि इन्द्रियाणि येषां ते

शुचिकरणाः । पवित्रान्द्रवेषु, जी० ३ प्रति० ४ अक्षि० ।

सुहृन्ना-सुपत्वा-अव० । शौर्यवैल्ये, स्था० ३ डा० २ उ० ।

सुहृन्ध-शुचिभूत-त्रि० । शौचप्राप्ते, स च द्रव्यतो, भावतश्च ।

तत्र द्रव्यतः ज्ञातः श्रीचन्द्रनातुलितगात्रः सितवसननिवसन-

शुचिविद्याकल्लगात्रश्च भावतस्तु विशुद्धयमानमानसः । प-

डा० २ विष० । शुचिनाप्राप्ते, भूतशब्दस्य प्रकृतिमात्रार्थे-

त्वाच्च । अथवा-शुचिश्चासीत् भूतश्च संवृतः प्राणी वा

शुचिभूतः । विशुद्धयन्ते, पडा० ४ विष० । सु० । इथा० ।

सुसुमा-सुसुमा-स्त्री० । सज्जद्व्याप्तव्यस्य धनधेनिनः क-
प्यायाम्, आ० क० ३ अ० । आ० । ति० । आ० । सु० । सं-
धा० । (' निष्ठासुसुमा ' शब्दे तृतीयभागे ११ नमः पृष्ठः कथाः ।)

सुसुमार-शिशुमार-पुं० । सत्यविशेष, उत्त० ३५ अ० । जी० ।
मंभा० । सु० । आ० । सु० । स्वनामधेयाने नगरे, एवैकरात्रिकी-
प्रतिमाप्रतिपक्षे धीराजने शक्तिरस्कारार्थं स्मरः प्रयुना-
म । स्थानं १० टा० ३ उ० । आ० म० ।

सुक-शुक-पुं० । कीर, प्रम० २ आ० द्वार ।

सुकंत-सुकान्त-पुं० । शृंगभेदवत् पुत्र, कदप० १ अधि० ७
तण् । सुकान्तः कान्तिर्नामात् । स० ।

सुकृत्-सुकृत्-पुं० । द्वितीयविजयक्षेत्रयुगले, ज० ४ वत्स० ।
(अस्य ध्येयं ' गाढावर्हि ' शब्दे तृतीयभागे ७३३ पृष्ठ
उक्तम् ।)

सुकृच्छ-सुकृच्छ-पुं० । नपुं० जम्बूद्विपसुकृच्छद्वीपे-
ताम्रस्य स्वनामधेयाने कूटे, स्थानं २ टा० १ उ० । ज० ।

सुकट-सुकुत-त्रि० । सुष्टु निर्वाहित, उत्त० १ अ० । सु-
ष्टु कृतं, उत्त० १ अ० । आ० । दश० ।

सुकटस्वनिरिक्षिप-सुकटाक्षनिरीक्षित-न० । सुष्टु नेत्र-
विकारनिरिक्षणं, तं० ।

सुकटादिभाव-सुकुटादिभाव-पुं० । सुकृतसुष्टुतकर्मपुरपाका-
रान्यत्यादिभाव, पा० ४ वि० ।

सुकटासेवण-सुकुटासेवन-न० । सुकृत्यस्य सति विधेके-
नियतभावितो खण्डभाषासिद्धः परकृत्यमात्रकपस्य सेवनं,
पा० २० १ सूत्र ।

सुकटिय-सुकुथित-त्रि० । यथाक्लान्तिपरतापिते, जी० ३
प्रति० ४ अधि० ।

सुकट-सुकृत्-पुं० । कुलिकस्य महाराजस्य-सुकृत्पाया
अग्रमहिष्याः पुत्र, नि० । (स च संप्राप्तं हनो नरकं उपपद्य
महाविषं लेख्यतीति निरयावलिकानां प्रथमवर्गस्य पञ्चमं
अध्ययनं सूचनम् ।)

सुकट-सुकृत्-स्त्री० । स्वनामधेयतायां श्रेणिकाग्रम-
हिष्याय, अन्त० ।

एवं सुकट्या वि नवरं सत्सत्तामियं भिक्षुपट्टिमं उव-
संपजिता यं विहरति पदमे सत्तए एकैकं भोगयस्स दत्ति
पट्टिमाहेति एकैकं पाणयस्स । दोबे सत्तए दो दो भोगयस्स
दो दो पाणयस्स पट्टिमाहेति । तबे सत्ते तिथि भोगयस्स
तिथि पाणयस्स, चउत्थे सत्तए ४, पंचमे सत्तए ५, छठे
सत्तए ६, सत्तमे सत्ते सत्त दूतीतो भोगयस्स पट्टिमाहे-
ति सत्त पाणयस्स, एवं खलु एयं सत्तसत्तामियं भिक्षुप-
ट्टिमं एणुपण्णाए रातिदिपहिं एयेय य क्खउएय य
भिक्षुसत्तेयं अहासुत्ता ० जाव आराहेणा जेयेव अ-
ज्जचन्दणा अज्जा तेयेव उवापाया, अज्जचंदणं अजं बन्द-

ति नमंसति, २, ज्ञा, एवं वयासी-इच्छामि यं अजातो सुभे-
हि अन्धसुखाया समाणी अट्टुमियं भिक्षुपट्टिमं उवसप-
जिता यं विहरत्ते, अहासुत्तं । तते यं सा सुकट्या अज्ज
अज्जचंदणाए अन्धसुखाया समाणी अट्टुमियं भिक्षुपट्टि-
मं उवसंपजिता यं विहरति । पदमे अट्टए एकैकं भोगयस्स
दत्ति पट्टि० एकैकं पाणयस्स ० जाव अट्टमं अट्टए अट्टुभो-
ययस्स पट्टिमाहेति अट्ट पाणयस्स । एवं खलु एयं अट्टु-
मियं भिक्षुपट्टिमं चउसट्टिए रातिदिपहिं दोहि य अट्टा-
सीतिहि भिक्षुसत्तेहि अहा ० जाव नवनवमियं भिक्षु-
पट्टिमं उवसंपजिता यं विहरति । पदमे नवके एकैकं भोग-
यस्स दत्ति पट्टिमाहेति एकैकं पाणयस्स ० जाव नवमे नवए
नव २ भोगयदत्ति पट्टिमाहेति नव २ पाणयस्स पट्टिमाहेति ।
एवं खलु एतं नवमियं भिक्षुपट्टिमं एकासीयरातिदिपहिं
चउहि य पंचुत्तरेहि भिक्षुसत्तेहि अहासुत्तं दस दसमियं
भिक्षुपट्टिमं उवसंपजिता यं विहरति । पदमे दसते
एकैकभोगयदत्ति पट्टिमाहेति एवैकं पाणयदत्ति ० जाव
दसमे दमए दस दस भोगयदत्ति पट्टिमाहेति दस
दस पाणयस्स दत्ति पट्टिमाहेति । एवं खलु एयं
दसदसमियं भिक्षुपट्टिमं एकैकं रातिदियसएयं
अट्टल्लेहेहि य भिक्षुसत्तेहि अहासुत्तं ० जाव आरा-
हेति २ सा बहुहि चउत्थ ० जाव मासदमासविहतवो-
क्कमहिं अप्पायं भावेमाणी विहरति । तए यं सा सुकट्या
अज्जा तेषं उराल्लेयं ० जाव सिद्धा । (सु० २१ ×) अन्त०
१ ध्रु ८ वर्ग ४ अ० ।

सुकट-सुकृत्-पुं० । ज्ञानशानादिपूपांग, पा० भा० ।

दंसयनायचरिते, तवविषयं शिष्यकालमुज्जुतो ।
शिष्यं पंससिञ्चो य, वयणम्मि तं जाणसु सुकट्यं ।

सुकृत्पविहारीयं, एगंताऽऽराहणा य मोक्खा य ।

आराहणा य मोक्खेयं, चेव च्छिप्पो य संसारो ।

पा० भा० ३ कदप ।

इयायि सुकृत्पा तथ पाहा । दंसयनायसु निष्कं पसं-
सिञ्चो पवण्य सो भगनि । गाहा सुकृत्पाविहाराह । गाहा-
सिद्धं एय पसथा सुकृत्पकृत्पं कसुमंतव्वा, कसुमंत-
विहारीयं आराहणा य मोक्खेयं चेव च्छिप्पो उ संसारो ।
पा० भा० ३ कदप ।

सुकृत्पाय-सुकृत्पाय-त्रि० । सुकृतकर्मकाणि, आ० ३ पार्श्व ।

सुकृत्-सुकृत्-त्रि० । सुष्टु रचिते, उपा० १ अ० । शोभिते, आ०
म० १ अ० । कदप । प्रभा० । से० । आ० । रा० । प्रम० ५

सुकर-सुकर-त्रि० । कर्तुमलं समर्थं, आ० १ ध्रु ८ अ० १ उ० ।

सुकर-सुकर-न० । यवादिक्लान्तामकादशानामभ्युत्तमस्त्रि-
शोभने करण, प्रम० २ आ० द्वार

मेव । दौर्द्धं च दौर्द्धं वसतः, सेविष्यन्पुत्रं परिवारते ॥१॥”
 कव्यान्ते आह्वयुन्मते-वन्तो सोहन्ते, मितितो ईमांश्च,
 सजितो सर्वकुमारे, चतुर्धो मन्त्रिदे, वंशमन्त्रो वंशलोए,
 स्रष्टो लेउए, सत्यमन्त्रो महामुक्ते, अह्वयन्तो सद्दस्सारे,
 मन्त्रमन्त्रो पन्त्रते, दस्यमन्त्रो अन्त्रुए । सन्त्रवत् उक्तोसहिर्
 आशिष्यन्ता, मन्त्रवेदेहि मन्त्रे ॥ १० ॥ मन्त्रवत्तिसिवाभ्यो
 सत्यमन्त्रो । वितितो वन्तो इत्त अन्त्रमन्त्रा ॥ १॥ (नि०)
 सद्दं च मन्त्रे । सत्यमन्त्रो मन्त्रता० जाव संपत्तेर्त्त उन्त्र-
 मन्त्रो मन्त्रिष्यन्तो, राशिभिरे नगरे, मुन्त्रमन्त्रा चेहए०,
 सेविष्यन् राश्या, सान्नी समोक्ते, परिसा निम्नया । तेष्वां
 कालेष्वां तेष्वां समण्यं मुक्ते महन्गे मुक्तावर्तिसए विमांश्च
 मुक्तांति सीहासखंमि चउहि सामाखियमाहस्तीहि जहंव
 पंदो तेहव आगम्यो, नहुर्विहि उवदंसिता पडिगतो, मं-
 ते चि कूडागारसात्ता । पुन्त्रमन्त्रपुन्त्रा ॥ १० ॥ सखु गोयमा!
 तेष्वां कालेष्वां० वाखारसी नामं नगरी होत्ता । तत्त० । खं वा-
 खारसीए नयरीए सोमिले नामं माहन्ते परित्समि, अह्वे०
 जाव अपरिभूते रिउन्त्रे० जाव सुपरिनिहृते । पासे अ-
 र्हा पुरिसादासीए समोमेह परिसा पज्जुवास्तति । तए खं
 तस्स सोमिलस्स माहस्स इमीत्त कदाए लद्धस्स समा-
 खस्स इम एतास्ते अन्त्रमन्त्रिण-एवं पासे अरहा पुरिसा-
 दासीए पुन्त्राणुपुन्त्रे० जाव अन्त्रमालवन्ते विरहति । तं
 गन्धमि खं पासस्स अरहातो अंतिए पाउन्त्रमन्त्रिण । इमां
 च खं एतास्ते अह्वेहि हेउई जहा पन्त्रवीए । सोमिलो
 निग्गतो खंडियविह्वो० जाव एवं वपासी-जत्ता ते मन्त्रे !
 जवन्तिजं च ते ! पुन्त्रा सरित्तया मामा कुलत्ता एगे-
 मन्त्रे० जाव संपुद्धे सावगधम्मं पडिवज्जिता पडिगते । तं
 खं पासे खं अरहा अएयया कदापि वाखारसीसो नगरी-
 ओ अन्त्रमालवन्तातो चेदयाओ पडिनिक्खमवि अन्त्रमाल-
 वन्तातो चेदयातो पडिनिक्खमवि वाहिता जवन्तिविहारं
 विहरते । तं खं से सोमिले माहन्ते अह्वेहि कदापि अ-
 साहुदंसखेयं य अपज्जुवास्तताए य मित्तपज्जवेहि
 परिवज्जमाखेहि २ सम्मचपज्जवेहि पडिक्खमन्त्रेहि मि-
 त्तपं च पडिवन्ते । तं खं तस्स सोमिलस्स माहस्स
 अह्वेहि कदापि पुन्त्रवाचवरचकलसमयंति कुन्त्रमन्त्रिणं
 जागरमाखस्स अयमेयास्ते अन्त्रमन्त्रिण० जाव सखुप-
 त्ति-एवं सखु अहं वाखारसीए नयरीए सोमिले नामं म-
 हन्ते अन्त्रमन्त्रमाहस्सकुलपन्त्रए । तं खं मए वपाई चिष्वाई,
 वेदा य महीया, दारा आह्वया, पुत्रा जवन्ति, इमीओ
 सभासीओ, पन्त्रवा कया, जत्ता जहा, वित्तित्ता दिसा,

अतिही वृजिता, अग्नी इया, ज्वा निमित्तित्ता । तं सेवं खेह
 मं इदायि कल्ल० जाव जलंते वाखारसीए नयरीए म-
 हिया वन्ते अन्त्रमन्त्रा रोवाविषए, एवं अन्त्रमन्त्रा
 विह्वेहि कदापि विह्वेहि पुन्त्रमन्त्रा रोवाविषए, एवं
 संपदेति संपदिता कल्ल० जाव जलंते वन्त्रमन्त्रे
 मन्त्रेहि वहिता अन्त्रमन्त्रे य० जाव पुन्त्रमन्त्रे य रोवा-
 वेति । तं खं वन्ते अन्त्रमन्त्रा य० जाव पुन्त्रमन्त्रा य
 अन्त्रपुन्त्रेहि सारमित्तित्तामाहा संमोचित्तामाहा संवित्तित्ता-
 माहा आरामा जामा कियहा कियहासा० जाव रम्मा
 महमेहिज्जुवन्त्रुता वणिता पुन्त्रिणा कल्लिया हरियमे-
 रिज्जमाखसिरिया अदीव अदीव उवन्त्रमन्त्रमाहा उवन्त्र-
 मन्त्रमाहा चिह्वेति । तं खं तस्स सोमिलस्स माहस्स
 अह्वेहि कदापि पुन्त्रवाचवरचकलसमयंति कुन्त्रमन्त्रिणं
 जागरमाखस्स अयमेयास्ते अन्त्रमन्त्रिण० जाव सखुप-
 त्तित्ता एवं सखु अहं वाखारसीए नयरीए सोमिले
 नामं माहन्ते अन्त्रमन्त्रमाहस्सकुलपन्त्रए । तं खं मए वपाई
 चिष्वाई० जाव ज्वा विमित्तित्ता । तं खं मए वाखारसी-
 ए नयरीए वहिता वन्ते अन्त्रमन्त्रा य० जाव पुन्त्रमन्त्रा य
 रोवाविषया, तं सेवं सखु मं इदायि कल्ल० जाव जलंते
 सुवन्त्रु लेहकडाहकडुन्त्रुं तं विषं तावसमंठं पडाविषा
 विउलं अस्सखं पांखं खाईं साईं मिचनई० आमंतिता
 तं मिचनईं खियग० विउलं अस्सखं० जाव सम्माखि-
 ता तस्सेव मिच० जाव जेह्वपुं कुन्त्रे-ठविता तं मिच-
 नाई० जाव आपुत्तित्ता सुवन्त्रु लेहकडाहकडुन्त्रुं तं वि-
 यतावसमंठं गहाय जे इमे गंगाकूला वाखपन्त्रा तावसा
 मन्त्रं, तं जहा-होत्तिया पोत्तिया कोत्तिया जन्तरी सन्तरी
 पालती हुंवउहा दंतुक्खलिया उम्मज्जमा संमज्जमा
 निमज्जमा संपक्खल्लमा दन्तिक्खल्लमा उत्तरकूला संख-
 धमा कूलधमा मिपल्लुद्धया इत्थितावसा उद्धा दिसा-
 पोक्खन्तो वक्कवासिओ विलवासिओ जलवासिओ हक्क-
 मूलिया अन्त्रमन्त्रिणो वाखमन्त्रिणो सेवाल्लमन्त्रिणो
 मूलाऽऽहार कंदाऽऽहार तथाऽऽहार पत्ताहार पुन्त्रहार
 कलाऽऽहार वीयाऽऽहार पडिमन्त्रिणकंदमुलतवपन्त्रपुन्त्र-
 कलाऽऽहार जलाऽऽमिसेपकल्लिगमन्त्रुता आयावन्ताहि
 पन्त्रगीतावेहि ईगाल्लमोक्षिणं कंदेतोक्षिणं चि व अ-
 प्यायं करेमाया विद्वरति । तत्त० खं जे ते दिसापोक्खि-
 ता तावसा तेति अंतिए दिसापोक्खिचपाए पन्त्रइए
 पन्त्रयेतै वि य खं समाखे इमं एयास्ते अभिमन्त्रं अभि-
 मित्तित्तास्सामि कन्त्रति ये जावजीवाए, कं कं कं अभि-
 मित्तित्ता दिसाचकलास्ते ततोक्कमन्त्रं उद्धं व.दाओ पवि-

जिह्व २ अरासिद्धस्म आतावशुभीय आतावेमणस्म
 निरितय नि कृद् एवं संपेह २ ता कलं ० जाव जलते
 सुवद् लाह ० जाव दिवापोक्खियतावसुचाप पवइए २ ता
 नि यं समीण्ड इमं एवाकूवे अभिगह ० जाव अभिगिहि-
 षा पढमं छट्ठकस्सु उवमं पज्जाता यं विहरति । तत् ख
 सोमिले माहरे रिमी पढमं छट्ठकस्समपारंयंति आयाव-
 शुभीय एवमं कृत्ति २ ता वागलवत्थनियत्थे जेयव सए उ-
 षए तेखेय उवागच्छइ उवागच्छिता किट्ठिसंकाइयं गेयहति
 किट्ठि ० ता पुरच्छिमं दिमि पुक्खेति पुरच्छिमाए दिसाए
 सोमे महाराया पत्थाये पन्थियं अभिरक्खउ सोमिलमा-
 हणरिमि अभि ० २ जाणिय तत्थ कंदाणि य मूलाणि
 य तथाणि य पत्ताणि य पुप्फाणि य फलाणि य
 बीयाणि य हरियाणि ताणि अणुजाणउ नि कद्द पुर-
 च्छिमं दिसं पसरति पुरच्छि ० ता जाणिय तत्थ कंदाणि
 य ० जाव हरियाणि य ताइं गेयहति, किट्ठिसंकाइयं
 भरेति किट्ठियसंकाइयं भरिता दम्भे य कुसे य पत्तामोडं
 च समिहाकट्ठाणि य गेयहति समिहा ० ता जेखेव सए
 उइए तेखेय उवागच्छइ तेखेय उवागच्छिता किट्ठिसं-
 काइयं ठवेति किट्ठि ० ता वेदिं वट्ठेति वेदिं वट्ठुत्ता उवले-
 वणसमज्झं करेति उवलेव ० रेता दम्भकलसहत्थगतं जेखेव
 गंगा महानदी तेखेय उवागच्छइ तेखेय उवागच्छिता गंगं
 महानदीं ओगाहति गंगं महान ० ता जलमज्झं करेति
 जल ० ता जलकिट्ठं करेति जल ० ता जलामिमेयं करेति
 २ ता आक्रते बोक्खे अमपइधूप देवपिउकयकज्ज दम्भ-
 कलसहत्थगतं गंगातो महानदीओ पच्चुत्तरति जेखेव संत
 उइए तेखेय उवागच्छइ दम्भे य कुसे य वालुयाए य वे-
 दिं वट्ठेति, वेदिं एत्ता सरयं करेति, सरयं करेत्ता अरणिं
 करेति, अर ० ता सरणं अरणिं महेति, सर ० ता अरिगं
 पाडेति, अरिगं पाडेत्ता अरिगं संपुक्खेति, अरिगं स ० ता म-
 मिहाकट्ठाणि पक्खिवति, समिहा ता अरिगं उज्जालेति अ-
 रिगं उ ० ता “ अरिगस्स दाहिणे पासे सत्तंणं इमादहे । ”
 तं जहा “ सक्कं वक्कलं ठाणं, सिजं भेडं कमंडलुं ।
 दंडदारं तट्ठपाणं, अह ताइं समादहे ॥ १ ॥ ”
 ब्रुत्तुत्ता अ अएण यं तंदुलेहि य अरिगं हुणइ, चरं साध-
 ति चरं साधेत्ता बलिइस्सदेवं करेति बलि ० ता अतिदि-
 पूयं करेति च्छति ० ता तब्बां पच्छा अप्पणा आहारं अम-
 इमेत्ति तत्थ सोमिले माहणरिमी दोक्खं छट्ठं व ख-
 म्भं पारंयंमंस्सं तं खेव सक्कं माणिक्यं ० ज्जव आहारं
 आहारेति, नवरं इयं प्पत्तं दाहिणाए दिसाए जमे म-
 हारं मा पत्थाये पत्थियं अभिरक्खउ सोमिलं माहणरिमि

जाणिय तत्थ कंदाणि य ० जाव अणुजाणउ नि कद्द
 दाहिणं दिसि पसरति । एवं पच्चरियं ये वरुणे
 महाराया ० जाव पक्खत्थिमं दिमि पसरति । उच-
 रं येसमं महारायां ० जाव उत्तरं दिसि पस-
 रति । पुव्वदिसागमंये चत्तारि विदिताओ भाणिय-
 व्याओ ० जाव आहारं आहारति । तत्थं तस्स सो-
 मिलमाहणरिमिस्स अस्सया कयायि पुव्वरत्तावरत्तका-
 लसमयंति अणिच्चजागरियं जागरमास्स अयमंयारुव-
 भज्जत्थिए ० जाव सप्पुप्फजिन्था, एवं खलु अहं वा-
 शारभीणं नगरीए सॉमिले नामं माहणरिमी अचंतमा-
 हणकुलप्पण, तत्थं मए वयाइं चिसइ ० जाव जूवा
 निक्खिता । तत्थं मम वाखारसीए ० जाव पुप्फारामा य ०
 जाव रोविता । तत्थं मए सुवहुलोहं ० जाव घडाविचा ०
 जाव जेडुपुत्तं ठाविता ० जाव जेडुपुत्तं आपुच्छिता सु-
 वहुलोह ० जाव महाय मुंडं ० जाव पवइए वि यं
 समाणे छट्ठं छट्ठं ० जाव विहरति । तं सयं खलु
 ममं इयाणि कलं पादु ० जाव जलंते वट्ठे तावसे दि-
 ट्ठा भंडे य पुव्वसंगतिए य परियायसंगतिए अ आपु-
 च्छिता आममसंविपाणि य वट्ठं सत्तययाइं अणुमा-
 णइत्ता वागलवत्थनियत्थस्म कट्ठिसंकाइयमाहितसमं-
 डावकरणस्स कट्ठमुदाए मुट्ठं वंघिता उत्तरदिसाए उत्तरा-
 भिमिमुट्ठस्म महपत्थां पत्थावइत्तए एवं संपेहइ एवं संपेह-
 ता कलं ० जाव जलंते वट्ठे तावमं वट्ठि भंडं य पुव्व-
 संगतिने य तं चव ० जाव कट्ठमुदाए मुट्ठं वंघति, वं-
 घिता अयमेतारुवं अभिगहं अभिमिहति जत्थव यं
 अमहं जलंमि वा एवं थलंमि वा दुग्गमि वा निस्सि-
 वा पव्वतंमि वा त्रिममंमि का गट्ठाए वा दरिए वा प-
 क्खलज्ज वा पव्वडिज्ज वा नो खलु मे कप्पति पच्चु-
 ट्ठितए नि कद्द अयमंयारुवं अभिगहं अभिगियहति,
 उत्तराए दिसाए उत्तराभिमिमुट्ठपत्थाणं (महपत्थाणं) प-
 त्थिए से सॉमिलं माहणरिमी पुव्वारपरहकालममयंति
 जेखेव अमोगवरपाणवे तेखेय उवागते, अमोगवरपा-
 यस्स अहं किट्ठिसंकाइयं ठवेति, किट्ठि ० ठवेत्ता वेदिं
 वट्ठइ वे ० ता उवलेवणसंमज्झं करेति उव ० करेत्ता द-
 म्भकलसहत्थगतं जेखेव गंगा महानदीं जहा सिवा ० ज्जव
 गंगातो महानदीओ पच्चुत्तरइ, जेखेव अमोगवरपाणवे
 तेखेय उवागच्छइ तेखेय उवागच्छिता दम्भेहि य कुसे-
 हि य वालुयाए वेदिं रतेति, वालु ० ता, सरयं करेति
 ० जाव बलिइस्सदेवं करेति बलि ० ता कट्ठमुदाए मुट्ठं
 वंघति तुमिणीए वंघइति । तत्थं तस्स सोमिल-

माहयस्मिन् पुष्करत्तावरत्नकालसमयं एगे देवे अ-
तियं पाउञ्चते । तते यं से देवे सोमिलं माहयं एवं
वयासी-इं भो. सोमिलमाहया ! पञ्चइया दुप्पञ्चइतं
ते । तते यं से सोमिले तस्स देवस्स दोच्चं पि तच्चं
कि एयमहुं नो भ्रमहाति नो परिजाणइ. ० जाव तुमि-
शीए संचिह्वति । तते यं देवे सोमिलेयं माहय-
गिसिखा अणादाइज्जमाणे जामेव दिस्मि पाउञ्चते त-
मेम ० जाव पडिगते । तते यं से सोमिले कल्लं ० जाव
जलंते वागलवत्थनियत्थं कडिणसंकाइयं गतियग्गिहो-
त्तमंभोवकरणे कट्टमुदाए मुहं बंधति, कट्टं ० बंधेत्ता उत्तरा-
मिमुहे संपत्थिते । तते यं से सोमिले तितियदिवस-
म्मि पुष्कावरयहकालसमयं जेणेव सचिवन्ने अहे
कडिणसंकाइयं ठेति कडिं ० ठेत्ता वेति वड्डेति वेति
वड्डेत्ता जहा असोगवरपाये ० जाव अम्मि हुणति,
कट्टमुदाए मुहं बंधति, तुमिशीए संचिह्वति ।
तते यं तस्स सोमिलस्स पुष्करत्तावरत्नकालसमयं ए-
गे देवे अंतियं पाउञ्चते । तते यं से देवे अंतिलक्खप-
डिवणे जहा असोगवरपाये ० जाव पडिगते । तते यं
से सोमिले कल्लं ० जाव जलंते वागलवत्थनियत्थं कडि-
णसंकाइयं गेएहि कडिं ० चा कट्टमुदाए मुहं बंधति कट्टं
० चा उत्तरादिमाए उत्तरामिमुहे संपत्थिते । तते यं से सो-
मिले ततियदिवसम्मि पुष्कावरयहकालसमयं जेणेव अ-
सोगवरपाये तेणेव उवागच्छइ उवा ० चा असोगवरपा-
यवस्स अहे कडिणसंकाइयं ठेति, वेति वड्डेति ० जाव
गंगं महानइं पञ्चुत्तरति गंगं ० २ चा जेणव असोगवरपा-
यवे तेणेव उवागच्छइ तेणेव उवागच्छिता वति रति वति
रत्ता कट्टमुदाए मुहं बंधति कट्टं ० चा तुमिशीए संचि-
ह्वति । तते यं तस्स सोमिलस्स पुष्करत्तावरत्नकाले एगे
देवे अंतियं पाउञ्चया तं चेव भयति ० जाव पडिगते ।
तते यं से सोमिले ० जाव जलंते वागलवत्थनियत्थं क-
डिणं संकाइयं ० जाव कट्टमुदाए मुहं बंधति कट्टं ० बंधेत्ता
उत्तराए दिसाए उत्तरामिमुहे संपत्थिते । तते यं से सोमि-
ले च उत्थदिवसपुष्कावरयहकालसमयं जेणेव वडपाये
तेणेव उवागते वडपायवस्स अहे कडिणं संठेति किडं
० चा वेदं वड्डेति उवल्लवसंमज्जं करोति ० जाव कट्टमुदाए
मुहं बंधति, तुमिशीए संचिह्वति । तते यं तस्स सोमिल-
स्स पुष्करत्तावरत्नकाले एगे देवे अंतियं पाउञ्चया तं चेव
भयति ० जाव पडिगते । तते यं से सोमिले ० जाव ज-
लंते वागलवत्थनियत्थं कडिणसंकाइयं ० जाव कट्टमु-
दाए मुहं बंधति, उत्तराए उत्तरामिमुहे संपत्थिते । तते यं

से सोमिले पंचमदिवसम्मि पुष्कावरयहकालसमयं जे-
णेव उवागपाये उवागपायवस्स अहे कडिणसंकाइयं ठे-
वेति, वेदं वड्डेति ० जाव कट्टमुदाए मुहं बंधति ० जाव तु-
मिशीए संचिह्वति । तते यं तस्स सोमिलमाहयस्स पुष्के-
रत्तावरत्नकाले एगे देवे ० जाव. एवं वयासी-इं भो
सोमिला ! पञ्चइया दुप्पञ्चइयं ते पदमं भयति, तदेव तु-
मिशीए संचिह्वति । देवे दोच्चं पि तच्चं पि वदति. सोमि-
ला ! पञ्चइया दुप्पञ्चइयं ते । तए यं से सोमिले तेणं
देवेणं दोच्चं पि तच्चं पि एवं वुत्ते समाये तं देवं एवं व
यामी-कहएणं देवाणुप्पिया ! मम दुप्पञ्चइतं ? । तते
यं से देवे सोमिलं माहयं एवं वयासी-एवं खलु देवा-
णुप्पिया ! तुमं पासस्स अरहओ पुरिसादायामीस्स अंति-
यं पंचाणुप्पए सत्त सिक्खाए दुवालमहिहे सावगधम्मो
पडिवणे, तए यं तव असदा कदाइ पुष्करत्तं कुड्डं ०
जाव पुष्कचित्तं देवो उच्चारंति ० जाव जेणेव असोग-
वरपाये तेणेव उवागच्छइ तेणेव उवागच्छिता किडिण
संकाइयं ० जाव तुमिशीए संचिह्वति । तते यं पुष्करत्ताव-
रत्नकाले तव अंतियं पाउञ्चवामं इं भो सोमिला ! पञ्च-
इया दुप्पञ्चइतियं ते तह चव देवो नियवयणं भयति ० जा-
व. पंचमदिवसम्मि पुष्कावरयहकालसमयं जेणेव उवा-
गपाये तेणेव उवागते किडिणसंकाइयं ठेति वेदि
वड्डेति उवल्लवसं मज्जं करोति सम्मं ० चा कट्टमुदाए मु-
हं बंधति, कट्टमुदाए मुहं बंधेत्ता तुमिशीए संचिह्वति, तं
एवं खलु देवाणुप्पिया ! तव दुप्पञ्चइतियं । तते यं से
सोमिले तं देवं वयासी- (कहं यं देवाणुप्पिया ! मम
सुप्पञ्चइतं ? , तते यं से देवे सोमिलं एवं वयासी)
जइ यं तुमं देवाणुप्पिया ! इयाणि पुष्कपडिवस्स इं पंच अ
णुप्पियाइ समयमे उवमंपजिन्ता यं विहरमि, तो यं तुज्ज-
इदाणि सुप्पञ्चइयं भविजा । तते यं देवं सोमिलं वंदति
वंदिता नमंसति नमंमिचा जामेव दिस्मि पाउञ्चते ० जाव
पडिगते । तते यं सोमिले माहयस्मि तेणं देवेणं एवं वुत्ते
समाये पुष्कपडिवस्स इं पंच अणुप्पियाइ समयमे उवमंपजि-
न्ता यं विहरति । तते यं से सोमिले बहूहि चउत्थल्लहुमं
जाव मासद्धमासखमणेहि विचिचेहि तवोवहाणंहि अप्पा-
यं भावेमाणे बहू वसाइं समखोधागपरियाणं पाउण्ति
बहू ० शिखा अद्धमासियाए संलेहणाए अत्तायं पाउण-
ति बहू ० शिखा अद्धमासियाए संलेहणाए अत्तायं भूसेति
अद्धमा ० चा तीसं भताइं अत्तसाए छेदति अत्तं ० चा तस्स
ठाणस्स अणांलोइयपडिकंते विराडियसम्मत्ते कालमासे
कालं किष्वा सुक्काडिंसए विमाये उवातसमाए देवसव-

विजिज्ञे ० जाव भोगाहृणाए मुकमहगहृणाए उववने । त-
ते वं से सुके महगहे अहुशोवने समाने ० जाव भाभा-
मणपजलीए एवं खलु गोयमा । सुकेण महगहेणं मा
दिन्ना ० जाव अविमसभाए एणं पलेओमहिनु सुके
वं भंते । महगहे ततो देवलोभाओ आउखए कहिं ग-
च्छिहिति कहिं मिज्झिहिति । गोयमा । महाविदेहवासे
सिज्झिहिति । नि ० १ ध्रु ० ३ वर्ग ३ अ ० ।

हाचत्वारिंशत्तमे महाग्रह. कदा० १ अघि० ६ ण ॥ वं०
अ० । स्था० । सूर्यादिग्रहच्यवनतमे ग्रह, स्था० ८ डा० ३
उ० । प्रका० । सु० म० । औ० ।

दो मुका । स्था २ डा० ३ उ० ।

शुक्क-न० । शोधयत्युपकारं कर्मलं शुचं वा शोकं क्रम-
वत्युपपत्तीनि निरुद्धविधाना शुक्कम् । प्रव० ६ द्वार ।
आनु० । आच० । आ० सु० । ध्यानभेदे, उत्त० ३० अ० ।
प्रव० । एतद्विधि पूर्वगतधुनानुसारिनामानयनैकद्रव्यापत्ति-
स्थितिभङ्गाद्विषयवायुस्पर्शादिस्वरूपवशाधमंसाहंशिलि-
कृष्णं मेधाभेदकलसाधकं विधेयम् । अत्र च धर्मशुक्क एव
तपस्वी निजैरुपस्थात्, नासंरोद्धि बन्धहतुवादिनि । प्रव० ६
द्वार । संवत्सरादुपस्थे क्रियामलत्यागेन संवत्सरे कालात्ययेन
शुक्कं ध्याने भवति । पो० १२ वि० ० । आभिन्नवृत्त अमस्ति-
रिण कृत्तरेः सदास्तिरिण हितानुबन्धे, पं० सु० ४ सूच । " सुके
सुकाभिजाए " । भ० ८ श० ५ उ० । अष्ट० । वि० । शुभे,
मृष० १ ध्रु० ६ अ० ।

शुक्क-न० । मूल्ये, हा० १ ध्रु० ८ अ० । कदा० । दाने, भ० ५५
श० । राजद्वये द्वये, इत्यर्थे । सु० १ उ० २ प्रक० । नि० ।
शुक्क-वि० । नीरसे, भ० २ श० १ उ० । स्तोकरज्यन्ते,
नश० ५ अ० १ उ० । वषट्पञ्चकारी, आचा० १ ध्रु० ६
अ० ३ उ० ।

सुकच्छशिया-शुकच्छशिका-ली० । शुक्कगोमयपिण्डे,
अणु० ।

सुकच्छेवाडिया-शुकच्छेवाही-ली० । आतपशुकायां वत्या-
दिकलकायाम्, कुवाडी नाम वत्यादिकलका सा च कचि-
द्विशेषश्च शुक्का सती अनती शुक्लः परतुमानत्येन वर्ण-
ने । जी० ३ प्रति० ४ अवि० । रा० ।

सुकजलोया-शुकजलीका-ली० । जलीकाश्च जलजन्तुवि-
शेषस्यास्ति, अणु० ।

सुकञ्जका-शुक्कध्यान-न० । शुचं क्लामयतीति शुक्लं शोकं
रमयतीत्यर्थः । ध्ये । चिन्तायां, ध्यायते-चिन्त्यते तत्त्वमे-
नेति ध्यानम्-एकप्राचिननिराध इत्यर्थः । शुक्लं च तद् ध्या-
नं च शुक्लध्यानम् । तस्मिन्, आच० ४ अ० । दोषमला-
धमनाम्बुक्षितं तदनुपहृच्छुक्कध्यानम् । सम्म० ३ काण्ड ।
शुक्कं शुभस्वामिर्बलं सधोपाधिवाधारहितं चित्तमन्तःकरणं
स्मिन् ध्यातुं तत् शुभमलमप्युपचारशुक्कम् । दश० ४ तत्र ।
अथ शुक्लमाह—'पुद्गलान्निकृति-पुष्टकधने-एकद्रव्या-
भित्तानामुपादादिपयोधियां भेदेन पृथ्वेन वा पित्ताय-
भावेनेत्यस्य, दित्तको-विकल्पः पूर्वगतशुक्लात्मनो नाना-

यानुत्तरणलक्षणा यस्मिन्स्तथा, पुष्टेस्तु चित्तकः शुक्लात्म-
नतया धुमनिप्युपकारार्थीति इति, तथा विचरन्त्य-अर्था-
द्व्यञ्जने व्यञ्जनादर्थे तथा मनःप्रभृतीनां योगानामन्यतर-
स्मादप्यनरीक्षाति विचारे 'विचारेऽप्येव्यञ्जनयोगस-
कृत्वाति'ति (तस्या ६ अ ४६ सू०) वचनात्, सह वि-
चारणं सविचारि, सर्वधनादिस्थादिसमासास्तः, उक्तं च—
"उप्यायद्विनिर्भगाहं, पञ्चयानं उभेनद्वयम् । आणानया—
सुमरुके, पुष्टमयसुवाणुमारुके ॥१॥ सविचारमन्थद्वय-जो-
गंतरायां तथं पदमसुक्तं । हानिं पुष्टुत्तवियकं सविचारमगग-
मायस्स ॥२॥ इत्येको भद्रः, तथा 'एवमवियकं' ति एक-
त्वेन—अभेदनात्पादादिपयायालामन्यतमेकपयायालामन्यत-
यत्यथो चित्तकः—पूर्वगतधुनाधया व्यञ्जनरूपेऽर्थरूपा वा
यस्य तदेकवाचनकम्, तथा न विचानं विचारेऽप्येव्यञ्ज-
योरितरस्मादितरत्र, तथा मनःप्रभृतीनामन्यतरस्मादन्यत्र
सञ्चरगलक्षणा निवातपुद्गलप्रदीपमन्थय यस्य तद्विचारीनि
पूर्वयार्तिनि, उक्तं च—'अं वुल सुनिणकपं, निषायमरणप-
इमियं चित्तं । उप्यायद्विनिर्भगा-इयाणमार्गमि पञ्जाए ॥१॥
अविचारमन्थयजण-जोगंतरायां तथं विद्यसुक्ते । पुष्टयवसु
यालवण-मेवातवियकमवियारं ॥२॥' इति द्वितीयः, तथा
'सुद्धमकरिण' ति निर्याणमनकाले क्वालितो निरुद्धमनो-
वास्यागम्याहं निरुद्धकाययोगस्यैतद्, अतः सुद्धा क्रिया-
कारिका उच्छ्वासादिका यस्मिन्स्तथा, न विचरन्ते-न व्या-
यन्ते इत्येवशीलमनिर्वर्ति प्रवृत्तमानतरागिणामादिनि । भ-
र्णिने च—' निषायमरणकाले, क्वालितो वा निरुद्धजोग-
स्स । सुद्धमकरियाऽनियदि, तदर्थं तल्लुकायकरियस्स ॥१॥'
इति तृतीयः, तथा, 'समुच्छ्वाकरिण' ति समुच्छ्वा-
सीना क्रिया-कारिकायादिका श्लेशीकरण निरुद्धागम्यव-
यस्मिन्स्तथा, 'अण्णडिवाए' ति क्षुण्णरतिस्वभावाविति
तुयः, आह—' तस्मै च श्लेशी-मयस्स सत्ता इव नि-
प्यकस्स । पोच्छ्वाकरियमण्णडि—वादि भाणं परमसुक्कं
॥१॥' इति, इह चान्ये शुक्कलभेदद्वये अर्थः क्रमः—कवली-
किलान्नशुद्धं भावनी परमपदं भवोपप्रादिकर्मसु च व-
नीयादिषु समुद्धानतां निलम्बे वा समोत्तिष्ठतु ससु धा-
गानिर्गो कराति, तत्र च—

'पञ्जलमेतसवि—स्स जतियाहं अहञ्ज जोगस ।

होति मणोद्व्याहं, तव्यावारी य जम्मेत्ता ॥१॥

तदसंखगुणविहीणं, समए समए निरंभमाणं सा ।

मणुसा सव्यानरोहं, कुणइ असंखजसमएहि ॥२॥

पञ्जलमलविधिं, जडवज्जजोगपञ्जा अ उ ।

तदसंखगुणविहीणं, समए समए निरंभेत्ता ॥३॥

सत्त्ववज्जजोगरोहं, संखानीएहं कुणइ समएहि ॥४॥

तत्ता अ सुद्धमपणम—स्स पदमसमाधायस्सम् ॥५॥

जो किर जडजजोगा, तदसंखजगुणहीणमेक्कं ।

समए निरंभमाणं, वृत्तिभागं वा मुचंत्ता ॥६॥

तंम म कायजोगं, संखानीहं चेष समएहि ॥७॥

नो कजजोगनिर्वाहा, संलसंभावाणमहं ॥८॥

श्लेशमन्थ-मरागिण या स्थिरता सा श्लेशीति, " ह-
सत्कल्लारं मरुक्क—ण जण कालेण एव भवति । अण्णइ

सेकासिगमो, तसिगमये नसा काले ॥ १ ॥ ननुतेदारेमा-
मो, भाष्य सुकुमकारियायिथिहो । वोक्त्रिष्णकारिय-
मप्याह-बाहं सेलनिकालमि ॥६॥ इति । स्वा०४७००० ।
स्यानन्द, स० ३ स०० । आवा० प्र०० । कल्प० । आ० म० ।
" अणुतरं चमसुईरसा, अणुतरं भाष्यतरं क्रियायइ ।
सुकुसुकं अयदंगसुकं, सेकं पयनयदातसुकं ॥ १६ ॥ "
स्व० १ ध्रु० ६ अ० । (व्याख्या " वीर " शब्दं पठु भाषे
॥३६० पुष्ट गता ।) " यस्यन्दिश्यासि विषयेषु पाहमुक्तां,
सेकहकल्पनविकल्पविकारदोषैः । योनिः स च त्रिभिरहो नि-
सुनान्तरात्मा, प्यानात्तमे प्रथमशुक्रमदं वदन्ति ॥१॥ " दश० ।
अ० । शुक्रं तु जम्बस्यः । दश० ४ तस्य । ग० । संघा० ।
आव० । अ०० । आ० ७० ।

सुकुड-सुकुत-न० । शुभकमणि । ' सुकडवृद्धकम्माणं कल-
विषागं प्राधावज्जानं स०१५४ स०० । कल्याणिकाकं कर्म-
णि, स्व० २ दृ० १ अ० । क०, नि० । स्व० २ दृ० १ अ० ।

सुकणमि-शुक्रनामन्-न० । यन्नामप्रक्रमेभेदः, यदुदयाजन्तु-
गतिषु शुक्रा यणी भवति तत् शुक्रनाम । कर्म० ६ कर्म० ।

सुकशिरोद-शुक्रनिरोध-पुं० । मैथुनाकर्णादीर्यनिरोधे, प०-
७० । शुक्रानिरोधं वापुरुषस्य स्यादिति । आह-यथैव शुक्र-
निरोधं अपुरुषस्य भवति, तदयमव्ययवस्था यस्मादमी भ-
गवन्तः साधवः पूर्वकालेषु शुक्रा आगं ब्रह्मचर्यं धारय-
न्ति न च तेषामपुरुषस्य भवत्यतः समयावदजमुदाहृतम् ।
आचार्य आह-न, तिस्रान्नापेरिज्ञानात्, इह सामान्यन
स्वमभिहितम्-तत्र यं शुक्रनिस्तन्तर्कमसविनः पालिका मातृ-
का इव शाल(लु)काया उन्कट्येदास्तात्प्रतीत्यं सूत्रनिपातः-
यस्मात्तेषां यद्वापुर्मावर्गिनायेन ननुपलब्धमापद्यतं ततो
न निरोधः । प० ७० २ कल्प ।

सुकपक्ष-शुक्रपक्ष-पुं० । ज्योत्स्नायति मासार्द्धे, ज्यो०४ पा-
७० । यत्र ध्रुवराहुः चन्द्रविमानमावृत्तं मुञ्चति तेन ज्योत्स्ना-
धवलनया शुक्रः पक्षः स शुक्रपक्षः । ज० ४ वक्ष० ।

सुकपक्षिण-शुक्राक्षिक-पुं० । शुक्रपक्षसंभव, स्या० ।

दुविहा खेरया पक्ष्या, तं जहा-किरहपक्षिया चेव,
सुकपक्षिया चेव ०जाव वमगिया । (सू० ७६ +)

शुक्रा विश्वव्याप्योऽभ्युपगमः शुक्रपक्षस्तेन वरति
शुक्रपाक्षिकः शुक्रस्यैव क्रियावादिशेनेति, आह च—
" किरयावाहं भव्यं, ना भवत्येव सुकपक्षिण्य किरह-
पक्षिण्य " ति—शुक्रानां वास्तविकत्वेन शुक्रानां पक्षो-
यः शुक्रपक्षस्तत्र भवः शुक्रपाक्षिकः । स्या० २ डा०
२ उ० । प० ७० । आ० । अपाजपुत्रलपरावताभ्य-
न्तरीभूते संसारं, पञ्चा० १ विष० । घ० । स्या० । प०
७० । ग० । प्रज्ञा० । प०० वि० । भ० ।

सुकपाल-शुक्रपाल-पुं० । राजकरप्रहणस्थाने, स्या० ८
अ० ३ उ० ।

सुकपोगल-शुक्रपुद्गल-पुं० । रेतसि, स्या० १ डा० २ उ० ।

(ननु देवानां शुक्राः इत्याः सन्ति उन नन्युक्तं 'गम्भ' शब्दे
तृतीयभागे ३२२ वृष्ट ।)

सुकमास-शुक्रमास-पुं० । लघुमासे, पुं० ३ उ० ।

सुकलेस्मा-शुक्रलेस्या-अ०० । शुचं क्रमयतीति शुक्रा सा
बासी लेस्या च शुक्रलेस्या । लेस्यानन्द, आनु० । स० ।
पा० । उ०० । उपा० ।

सुकवदिसग-शुक्रवतंसक-न० । शुक्रदेवेनाधिष्ठिते विमाने,
नि० १ ध्रु० १ वष० ६ अ० ।

सुकवाद-शुक्रवाद-पुं० । परानयो लघुत्वं च, विजयं च परा
जय । यथाहो सह दुर्येन, शुक्रवादः प्रकीर्तितः ॥१॥ " इत्युक्त-
लक्षणे वादभेदे, डा० ७ डा० । अष्ट० ।

सुकमोक्षियसंभव-शुक्रमोक्षितसम्भव-त्रि० । शुक्र-रेतः शो-
क्षितम्-आर्त्तैव ताभ्यां संभवा येषां तं तथा । वीर्यरञ्जाभ्या-
मुत्पन्नेषु, स्या० २ डा० ३ उ० ।

दो सुकमोक्षियसंभवा पक्ष्या, तं जहा-मणुस्मा चेव,
पंचिदियतिरेकसंज्ञागिया चेव । (सू० ८५ X)
स्या० ३ डा० ३ उ० ।

सुकभिजाइय-शुक्राभिजात्य-पुं० । शुक्रप्रधानं तथाविधं
आयकं, भ० ४ दृ० १ उ० । भिन्नमत्सरता-कृनकता-सदृश-
म्भ-हितारम्भप्रधाने, प० ७० । भ० ।

सुक्राभोग-शुक्राभोग-पुं० । शुक्राभोगयोगे, प० १३ विष० ।

सुकिय-सुक्रित-त्रि० । सुष्ठु क्रीतं, 'सुकियं वा सुविक्षिप्तं'
सुक्रितं चेति केनचित्क्रीतं सत् दर्शितं सत्सुक्रिततामिति न
स्याशुणीयान् । दश० ७ अ० ।

सुकिकल-शुक्र-त्रि० । "मात् " ॥ ८ । २ । १०६ ॥ इति पूर्व
इत् । सुकल । सुरलं । प्रा० । शुक्रवर्णवनि, स्या० १
डा० । आ० म० । जी० । प्रज्ञा० । म० ७० । आवा० । म० ।
लघुमासप्रायाधनं, 'सुकिकलनयलुध्या सुकिकला नाम लघुमा'
नि० ७० १ उ० । स्या० ।

सुकीड-सुकीड-पुं० । सुकीडो देवराजानां सुष्ठु-अतिशयेन
परममर्णायतया कीर्यते इति सुकीडः । परमकीडास्थाने,
ज्यो० १० पाहु० ।

सुकस्-शुक्-त्रि० । " शुक्स्कन्दे वा " ॥ ८ । २ । १०६ ॥ इति
कस्य वा लकारः । सुकस् । सुकस् । शोषमुपगते, प्रा० ।
स्या० । नि० ७० ।

सौरय-न० । भोगसम्प्राधान्यविशेषः, स्या० ४ डा० ४ उ० ।

दमविह सुकसे पक्षितं, तं जहा- "आरोगदीहमाउं, अकुञ्जं
काम भोगसंतोषं । आधि सुखभोगनिकस्-म्भमेव ततो अ-
खावाहे ॥१॥ " (सू० ७३७X) स्या० १० डा० ३ उ० ।

सुकसदिय-शुक्रदति-पुं० । शोषमुपगते चर्ममयजलाघात-
भाजनविशेषः, अणु० ।

सुकसवाय-शुक्रवाद-पुं० । शुक्र पय शुक्लो-मीरसः । मल-
तासुशोषमात्रकल इत्यर्थः, स बासी वादश्च कमपि वि-

मतिपल्लिषयमाश्रित्य विप्रतिपादिता सह वपने शुक्लवातः ।
 "अत्यन्तमानिता स्याद्, कुर्यान्नित्यं कः हृदयः । धर्मोद्धेन मू-
 णेन, शुक्लवातपल्लितः ॥ १६ ॥ " इत्युल्लसके बादमेक,
 ६० ११ अष्ट० ।

सुक्लोदय-शुक्लौदन-पुं० । शुक्लकृते, ६० ५ उ० ३ प्रक० ।

सुखग-सुखगति-स्त्री० । प्रशस्तविहायामतौ, कर्म० ५ कर्म० ।

सुखविपाक-सुखविपाक-पुं० । पुण्यकर्मफलं, सुखानां वा
 सुखाविपाकहेतुस्याप्यपकर्मणां विपाकास्ते, यत्रभिप्रेयतया
 सत्यन्ती " वरगानगर " इति न्यायासुखाविपाकाः । वि-
 पाकयुतस्य द्वितीयं रूपं, विपा० १ ध्रु० १ अ० ।

सुखित-सुखित-न० । शोभने क्षेत्रे, द्विशुद्धिदशानां वतुपे-
 ५ययनं, स्या० १० डा० ३ उ० ।

सुग-शुक्-पुं० । कीर, जी० ३ प्रति० ४ अथि० । स्या० ।
 प्रज्ञा० । जी० । ज्ञा० । अत्रु० ।

सुग(ग)ह-सुगति-स्त्री० । सुष्ठु-शोभना गतिः-गमने सुगतिः
 सुदृढसुसुमनस्यव्यादिकायां गतो, दश० ५ तस्य । स्वर्गाप-
 वर्गादिकायां गतो, दश० ५ तस्य । पञ्चा० । स्या० । शोभन-
 गर्ता, उत्त० २७ अ० । स्या० ।

तत्रो सुगहसो पञ्चत्वाशो, तं जहा-सिद्धिसोमर्गं देव
 सोमर्गं मणुस्सोमर्गं । स्या० ३ डा० ३ उ० ।

शोभना गतिरक्षाज्ञानव्यापारोऽर्थानि सुगतिः, "क्षान्तिकया-
 ध्यां मोक्षं" इति न्यायात् । क्षान्तिकयाः, सत्र० १ ध्रु० १ अ० ।
 पञ्चारि सु(ग) गहसो पञ्चत्वाशो, तं जहा-सिद्धिसोमर्गं
 देवसोमर्गं मणुपमोमर्गं सुकुलव्यापारं । स्या० ४ डा०
 १ उ० ।

पंचहिं ठाणहिं जीवा सोमर्गं गच्छति, तं जहा-पा-
 शाद्वापवेरमणेश्च ० जाव परिगहरेरमणेश्च । स्या० ४
 डा० १ उ० ।

सुगह-सुगतिगति-स्त्री० । सुगत्यः—सिद्धास्तेषां गतिः

सुगतिगतिः । पञ्चाश्यां मोक्षगती, आ० म० १ अ० ।

सुगहमख-सुगतिगमन-न० । सिद्धादिप्राप्तौ, स्या० ५ डा०
 १ उ० । स्वर्गावाप्तौ, सत्र० १ ध्रु० ७ अ० ।

सुगहगामि-सुगतिगामिन्-पुं० । सुगतिं गमयतीति सुगतिग-
 मी । भवास्मर इच्छारत्यनोत्पत्त्यमानं, स्या० ४ डा० ३ उ० ।

सुगहगुलाध-सुगतिगुलाध-पुं० । सुगतिश्च सुमानुषत्वा-
 द्बलक्षणं गुह्यं धर्मोच्चायलीर्षकरादित्त्वयोर् लामो ज-
 म्मान्तरापञ्चया प्राप्तिः स तथा । सुगतिः सुगुरेश्च लाभे,
 पञ्चा० १२ शिव० ।

सुगंध-सुगन्ध-पुं० । शोभनगन्धे, स० प्र० २० पाङ्० । सुगन्धौ,
 प्रञ्ज० २ अ० १० हार । 'सुगन्धवरकुसुमसुखसंवाच्यारक-
 लितं' सुगन्धीनि यानि वरकुसुमानि चूर्णा एतद्व्यतिरिक्तं
 तथानिधुशयनापञ्चारश्च तैः कलितं यत्तथा । अ० ११
 अ० ११ उ० ।

'सुगन्धवरगन्धि' सुगन्धाः सुगन्धया व वरगन्धाः प्रधानचूर्णा-
 नि तथा गन्धो-यत्र न तत्रा । कहर० १ अथि० २ क्षु । 'सुग-
 न्धवरगन्धि' शोभनो गन्धो यन्मते सुगन्धास्तं च न वर-
 गन्धाश्च याताः सुगन्धवरगन्धास्तयो गन्धः स दवास्तीति
 सुगन्धवरगन्धिकः । जी० ३ प्रति० ३ अथि० । सुगन्धय-
 स्तद्वत्त्वा वरगन्धाः प्रकम्प्यताः सन्ति यत्र तत्तथा । अ० ११
 अ० ११ उ० । रा० । जी० ।

सुगन्धि-सुगन्धि-वि० । शोभनो गन्धो यस्येति सुगन्धिः ।
 जी० ३ प्रति० ३ अथि० । परमगन्धोपेतं, जी० ३ प्रति०
 ४ अथि० । आ० म० । परमगन्धिकलितं, जी० ३ प्रति० ४
 अथि० । न० । प्रज्ञा० । विशिष्टगन्धादिवातिनं, कथ्य० १
 अथि० २ स्य । औ० । ज्ञा० । म० ।

सुगन्धिपुष्प-सुगन्धिपुष्प-न० । जात्यादिकुसुमे, पो० द्विथि० ।

सुगन्धिय-सुगन्धिक-त्रि० । परमगन्धोपेतं, जी० ३ प्रति० ४
 अथि० । जलरुहविशेषं, नपुं० । प्रज्ञा० १ पद ।

सुगय-सुगत-त्रि० । सुर्ये, स्या० । अत्रु० ।

तत्रो सुगया पण्यता, तं जहा-सिद्धिसुगया देवसु-
 गया मणुस्सुगया । (सु०) स्या० ३ डा०
 ३ उ० ।

सुगनो द्रव्यनो घनी भावनो क्षानतिशुगवानिति ।
 स्या० ४ डा० ३ उ० । शोभने गने—क्षान्तस्येति । सुते
 शाक्यमुनौ, स्या० २ डा० १ उ० । भाव० । शुद्धोदनापत्ये
 शाक्यसिंहे, विशेष० ।

सुगारित्य-सुगारिध्य-न० । शोभनशुद्धस्यभावे, घ०
 १ अथि० ।

सुगिह-सुग्रीह-पुं० । चैत्रपौर्णमास्याम्, स्या० ४ डा० २
 उ० । आव० ।

सुगुत्-सुगुत्-पुं० । कौशाम्बीनगरगजस्य शतानीकस्यामा-
 ल्यं, आ० म० १ अ० । कहर० । आ० क० ।

सुगुरु-सुगुरु-पुं० । शोभनभासां गुरुभाति सुगुरुः । सदाचा-
 रगुरु, दश० ।

तं सुगुरुमुद्धेमण-मंतकवरकजजावमाहर्ष ।
 जं भिच्छत्पमुत्ता, वि केर पादेति मुहवेहं ॥ ४३ ॥

नादिन भयमानं तं सुगुरुमुद्धेशनामन्त्रावरकजाप-
 माहास्यं, तत्र शोभनभासी गुरुर्व सुगुरुः सदाचार-
 गुरुस्त्वर्थः, तस्यैवंभूतस्य शुद्धा—आशयादिदीपार्हना
 सर्वथाऽऽगत्यागिणीं दशना शुद्धेशना तद्वत्त्वं प्राकृ-
 तप्रथवं सैव मन्त्राक्षरः समस्तकर्मविषयादर्शित्वान् । तत्र
 कर्णजापस्तस्य कर्णजापस्य माहास्यं—प्रभावं सामर्थ्यं यत्
 कियत्मानुयन्ति—लभ्यते क जीवा इति शेषा इत्यं, किं
 सुलभयोषं समस्तान्यदर्शनांशंगमनसदृशाहं प्रणीतानामाव-
 बोध मिथ्याचार्यवस्तुना अपि मिथ्यावमोहनीयकर्मव-
 यधनिनोऽर्पति माधारे । दश० १ तस्य ।

सुग्रीव-सूत्रिव-पुं० । सुन्दरया वीरव्या कलिनं स्वनामक्यान्
नगरभेदे, उत्त० १६ अ० । यत्र बलभद्रराजभार्याया सुंगा-
वत्या सुगापुत्र आसीत् । उत्त० १६ अ० । भूतानन्दस्य माग
कुमारेन्द्रस्य आस्थानीकाधिपनी, स्वा० ६ डा० १ उ० । भ-
विष्यतां नवमवासुन्दरस्य प्रनिशग्री, स० । ती० । नवमतीर्थ-
करस्य श्रीशीलनाथस्य पतिरति, स० । आच० । ति० । प्रच० ।

सुह-सुह-वि० । "सुहो हो वा" ॥ २ । ११ ॥ इति सुहस्ये
संयुक्तस्य वाङ् इत्यादिशः । सुहं । सुहं । सिने, प्रा० २ पा० ।
सुष-सुख-न० । "अनादी स्वरादस्युक्तानां क-क-त-य-प-
कां ग-घ-द-ध-भ-भाः" ॥ ५ । ३६६ ॥ इति ऋष्य षः ।
साने, "सुषे चित्तिरज इमासु ।" प्रा० ४ पा० ।

सुघट-सुघट-पुं० । शोभना घटः सुघटः । पृथक्लये, कर्म० ।
१ कर्म० ।

सुघरा-सुगृहा-की० । वयापसिधायाम्, पातालवृक्षादिषु,
५० १ उ० ३ प्रक० । (सुषमये सुन्दरे नीदं करानि नन्दहान्
इहलोकं निन्द्यां सुघरां हृष्टान् : कल्प शब्दे दुर्नीय-
भागे २२२ पृष्ठ गतः ।) सुघरा नाम सउनिया भञ्जनि ।
आ० ५० १ अ० । षट्किकावशेषे, वि० । आ० ५० । न० ।

सुघोष-सुघोष-पुं० । स्वनामक्यानायां शक्यगष्टायाम्, आ०
५० १ अ० । देवप्रसिद्धे घटादिवाशेषे, जी० ३ प्रा० १
अधि० २ उ० । शक्यन्दस्य हरिनामदेवः सुघोषघटापालकः ।
म० १६ श० २ उ० । रा० । जम्बूद्वीपे भग्नक्षेत्रे अर्नाताया-
मुत्सविषयां जाने स्वनामक्यान् पञ्च कुलकरे, द्या० ७ डा०
३ उ० । स० । दुर्नीयत्वलोकस्य स्वनामक्यान् विमानं, स० ६
सम० । श्रुपभवेकस्य पञ्चसप्तनिमेष पुत्र, कल्प० १ अधि० ७
ल्ल । सुघोषावधति, वि० । जी० ३ प्रा० १ अधि० २ उ० ।

सुघोषा-सुघोषा-की० । गीतरातिगीतयशसाम्भवेन्द्र्या-
रममहिम्ना, म० १० श० ३ उ० । स्वा० । (तत्पुत्रोत्तरजन्मकथा
'अगममहिम्नी' शब्दे मध्यमभागे १७० पृष्ठ गता ।)

सुचंद-सुचन्द्र-पुं० । जम्बूद्वीपे पेरवते वर्षे अस्वयामवसर्पि-
स्यां जाने द्वितीयतीर्थकर, स० । ति० ।

सुचरिष-सुचरित-न० । सद्यश्चरय, कल्प० १ अधि० ६ ल्ल ।
त० । प्रच० । सुपूजाचरिते, स्वा० ६ डा० ३ उ० ।

सुचिष-सुचीर्ष-वि० । सुपुत्र वीर्यस्य सुचीर्षम् । सूत्र० १ भु०
१३ अ० । तीर्थकरदानादिकं कर्मणि, द्या० ४ डा० ३ उ० ।
सम्पन्नकरिणो हृते संयमतपःप्रमुख कर्मणि, उत्त० १३
अ० । जी० ।

सुचिषकर्म-सुचीर्षकर्म-न० । सुचरितार्थां दानादिक्रिया-
याम्, उपा० २ अ० ।

सुचिषकल-सुचीर्षकल-वि० । सुचरिते सुचरितेमुक्त्वा-
ऽनुययकर्मकथावि तदेव कलं येषां तमि । तथा । सुचकले-
षु, की० । "सुचिषा कस्मा सुचिषकला भवन्ति" सुचरिता
क्रिया दानादिकः सुचिर्षकलाः-उपचयकलाः प्रशस्तः । उ-
पा० २ अ० ।

सुचिरकीर्ष-सुचिरकोष-वि० । चिरं कोषकरकमील, उ-
त्त० २७ अ० ।

सुचोदय-सुचोदित-वि० । आचार्यादिप्रेरिते, "चित्तां कक्षा-
दप निचं कल्पे हृष्ट सुचोदय । जहोवहं सुकर्म, किमप्यहं
कुम्भं सवा ॥ १ ॥" उत्त० १ अ० ।

सुचोपय-सुचोदक-वि० । शोभनेरयितरि शुच्यरी, उत्त० १
अ० ।

सुच्छय-सुच्छद-वि० । शोभनप्रकृष्टनपटे, की० ।

सुच्छिष-सुच्छिष-वि० । सुपूजाच्छिष शाक्यप्रादी, उत्त० १
अ० । द्य० ।

सूच्छेता-सूचेता-की० । स्वनामक्याते ग्रामे, यत्र हृष्टस्यवि-
हारणं गतां भगवान् प्रियं पृष्टः । आ० ५० १ अ० । सुच-
त्रायां ग्रामे वीरसहचिह्नेनां मांशालो वितकपे विकुर्वित-
वान् । आ० ५० १ अ० ।

सुजइ-सुपति-पुं० । साधुसमाचारवरणप्रवेषे साधौ, दश०
३ तत्त्व ।

सुजापिय-सुजम्पित-न० । आशीषेचनं, म० ११ श० २१ उ० ।

सुजया-सुजया-की० । राजगृहे नगरे श्रेष्ठिकस्य राज्ञः स्व-
नामक्यातायामग्रमहिष्याम्, अन्त० । (सा च वीरामिनके धर्मे
भूत्वा प्रमत्तस्य विश्रुतिवर्षयोयां सिद्धेति अन्तर्हृद्यानां
सप्तमवर्गस्य एकादेशेऽध्ययनं सूचितम् ।)

सुजय-सुयशस्-पुं० । श्रुपभवेकस्य जीवस्य वज्रनाभस्य सा-
रथी, अयांसपूर्वभवजीवे, आ० ५० १ अ० । श्रुपभवेकस्य
सप्तत्रिंशत्निमेष पुत्र, कल्प० १ अधि० ७ ल्ल ।

सुजसा-सुयशस्-की० । सुदर्शनपुत्रसालयस्य शिशुनाभस्य
भार्यायाम्, आच० ४ अ० । आ० क० । आ० ५० । ('स
महि' शब्देऽस्मिन्नेव भागे कथा गता ।) जम्बूद्वीपे भारते
वर्षेऽस्वयामवसर्पिषां ज्ञानस्य धर्मस्य तीर्थकरस्य मातरि,
स० । आच० । अनन्तजिनस्य मातरि, प्रच० १० द्वार ।

सुजाइ-सुजाति-पुं० । श्रुपभवेकस्य त्रिनवतितमे पुत्रे, कल्प०
१ अधि० ७ ल्ल ।

सुजाय-सुजात-वि० । सुनिपक्षे, आ० १ भु० १ अ० । औ० । स्वा० ।
प्रच० । ज० । सु० ५० । परिपाकागने, ज० २ वल्ल० । शोभनं जातं
यस्य स सुजातः । विष्णुजमलिनकरनमूत्यद्रव्यजनिते ज-
न्मशोचरिण, ज० ४ वल्ल० । रा० । बीजाधानादारस्य जन्म-
शोचरिण, ज० २ वल्ल० । सुजन्मनि, औ० । तथा सुजातानि
यथोक्तप्रमाणोपपन्नत्वेन शोभनजन्मानि यानि सर्वोक्त उरः-
शिरःप्रपूनीनि आह्वानि तैः सुन्दरमङ्गं स्वमङ्गं वपुर्वेषांते
सुजातसत्त्वैः सुसुन्दराङ्गाः । जी० ३ प्रा० ४ अधि० २ उ० ।
सुजातमिव सुजातम् । पृथुर्विजानां, उपा० २ अ० । द्या० ।
तत्पुत्रयोश्चतया उत्पन्न, आ० १ भु० १ अ० । औ० । "सु-
जायसुविषयसुचकथा" सुजातम्-सुनिपक्षे जन्मशोचर-
हितत्वात् । सुविषयसुचकथायां यथोक्तैर्विषय-
भावात् स्वकपे शोभनं कपं समुदायमन्तं प्रोक्तं सुजा-

तसुविभक्त्यवकाः । जी० ३ प्रति० ४ अधि० २ उ० । ज० ।
 झा० । जी० । (मूलद्रव्यशुद्ध उदाहरणम्) “ सुजा-
 यवराज्यवपदभगविसालसाला ” सुजातं मूलद्रव्यशुद्धं वरं
 प्रधानं यत् जातकृतं तदारमकः प्रथमिका मूलभूता
 विशाला शाला शाला यस्याः सा सुजातवराज्यवपदम
 धमकविशालशाला । जी० ३ प्रति० ४ अधि० २ उ० । शोभन
 जम्बवि, लघु । झा० क० ४ झा० । स्वनामधेयता आवक, पु० ।

सुजातकथा संयम्—

“ रिचककप्रकपाय, चेपायवाविविजयमितपहो ।
 मिनपहो नाम निषो, सधमिणी धारणी तस्म ॥ १ ॥
 सिद्धी य धम्मरत्तो, धममिणो सुयणकमलवणमितो ।
 भज्जा तस्स धणसिरी, सिरी व वरकवलायथा ॥ २ ॥
 तासं जाओ पुत्तो, बहुआवाययसपहिं सुपविणो ।
 संजणियज्जयचमो, तणुपहापहलाचिच्चिको ॥ ३ ॥
 जं जाओ हद रिज्ज, कुलम्मि ह जाय । तं तुह सुजायं ।
 भणह जणुण तेषं, नाम कयं से सुजाओ सि ॥ ४ ॥
 पांडपुत्तं गोवंगा, निरुवमलवाण-सुखरुवधरा ।
 सो सव्वकलाकुसलो, कमण तकेणमणुपत्तो ॥ ५ ॥
 करया वि पविर्त्तो, जिणुयुत्पााह वाणिपाणिनलं ।
 गुरुपयकमलं धिमत्तं, कयावि भयर व्व सेवेत्तो ॥ ६ ॥
 काहे वि य जिल्लपयण—पमावणं पावत्तं पुण कुणेतो ।
 लणपुट्ठहि पियेतो, कयाह जिणुमममममयस्सं ॥ ७ ॥
 लल्लपिह य मणुहंरिं, मयिहयिहययंगमहि भणिणहि ।
 नयरं नयरं हिं, कस्स न सो कास्स तोसमत्तं ॥ ८ ॥
 हत्तो तंयय पिये-यु नामिया धम्मघोसंमतिपिया ।
 पल्लणपाहियाउ विरा, गयाउ नज्जह दासीओ ॥ ९ ॥
 ताओ भणति सामिणि, मा कुण्णु अह जय अपाडकयं ॥
 ददुत्तं सुजायकयं, कस्स न माहिज्जह हिययं ॥ १० ॥
 सा पांडभणह हलाओ, जया स मण्डुज्जणं मणंण ।
 ताह ममा सारज्जह, तं सुहयं जण पिच्छामि ॥ ११ ॥
 गुणिज्जणभवयंसययं-सपरिणयं तं कयाह तस्मि पहे ।
 जेत दासी, काहियं, नियह पियेणू सयत्तिजुया ॥ १२ ॥
 धम्मकयमदुक्कं, भेज्जणपयणं निप ते एसह ।
 पमणह धसा स चिय, मारी जीस वरा एसो ॥ १३ ॥
 काउं सुजाययेस्सं, अरसाह कयावि मा अभिरमह ।
 अज्जाण सवत्तीणं, मज्जे नव्वयणविट्ठाहिं ॥ १४ ॥
 हत्तो पत्तो मेत्ती, गिहदारे विट्ठणं नि कलिज्जण ।
 अनसण्णिज्जण सयियं, कवाडिह्वह पिच्छह ॥ १५ ॥
 अनेउरविट्ठं द-दुत्तं चित्तप हा विणुदुयं पयं ।
 हाही रहस्समेय, सुहरे ता हाउ पच्छजं ॥ १६ ॥
 अह लिहह कुडलहं, सुजाय । तुमप महे इमं कडियं ।
 अह वंथिय आणिरस्सं, मित्तपहं दसदिहस्सं ॥ १७ ॥
 किं तु विल्लंवास अज्ज वि, इच्छावा निदंसाण निवस्समे ।
 विलह निवो वि हज्जवि, एयस्मि इमं कहे प्रह ॥ १८ ॥
 अहवा सोहंथेय, नराण किं अकरणिज्जमिह भुवण ।
 ना हंनयो एसो, नकमययो जणुपयाओ ॥ १९ ॥
 सो निचकज्जमित्तं, सलहमणिय स पेयिओ रत्ता ।
 मवरी अररकुपि, चंदरक्यानिवहासस्मि ॥ २० ॥

सो ददुत्तनिवाएयं, तस्स य कवे विचिन्तए चित्त ।
 न घट्टह एरिसकव, इमस्मि नरवहैविकज्जमित्तं ॥ २१ ॥

यत्त उक्तम्—

विषमममविषमममा, विषमविषमाः समैः समाचारः ।
 करवरकुट्टननासिक—वक्त्रोद्धारनीकलैः पुरुषाः ॥ २२ ॥
 अह आसांगिय मय्ये, साहह वैसह निवेदलहं ॥
 भणह सुजाओ नरवर ! कुणुत्तं तुमं सामिआयस्सं ॥ २३ ॥
 चंदरक्या वि जेपह, न तुमं मारिम् किनु पल्लिज्जह ।
 अल्लिज्जपल्लिज्ज—अ किल्लिपल्लिज्जमपयाहि ॥ २४ ॥
 इय भण्णुणं तेषं, चंदरक्यानामिया निया भण्णो ।
 तयदोसदुत्तियतणू, जिह्वा स मय्यहस्सिण ॥ २५ ॥
 तस्संमगगवंसणं, सा माययधम्मनिचवला जाया ।
 निक्किट्ठकुट्टविट्ठु, सुयंसंवेवंगंगण्णा ॥ २६ ॥
 गहियाणमणा सम्मं, तेषं निज्जासिया इमा मण्डं ।
 भासुरवरबुद्धिघेण, आओ साहम्ममगगसुरं ॥ २७ ॥
 पत्तो स पउत्तोही, नमिउं जाणायिउं च अपाण ।
 भणह सुजायं सामिय ! कहेसु किं तं करिम् पियं ॥ २८ ॥
 सो चित्तह जा पियरं, पिच्छं ताहं गहमि पयज्जं ।
 तमभावमित्तं नाउं, अमरो चेपापुरि उवरि ॥ २९ ॥
 विउलं सिले विउव्वह, तो नियपमुहा जणा निसं मीया ।
 धूवकडुत्तुयहथा, भणोति मिरमिलियकरकमला ॥ ३० ॥
 भो भो क्कमह सो ज-स्स किचि अस्सहिं चिट्ठियं वुट्टु ।
 अह चित्तासह मियसो, कहिं मयिस्सह हहा दासा ! ॥ ३१ ॥
 पायण अमणेण, सुसावओ दुत्तिओ अक्कज्जण ।
 रुग्मि तणु तुग्गियं, अज्ज अणज्ज तुमं सव्वं ॥ ३२ ॥
 सुहह जह तं सामह, नरसिररयणं तयो जणो भणह ।
 सा सपह कय सुगं, भणह रंथय उज्जानं ॥ ३३ ॥
 नायरज्जणमहिणं, निवेण सो सामिओ नहिं गंतुं ।
 आगाविओ य निपु-महउडरकंथं भात्तं ॥ ३४ ॥
 सा साहोतो निरउव—वि धारियाहमाधमपल्लुत्तं ।
 धीरज्जंतो सुरमार-लहरीमरमयवमंरि ॥ ३५ ॥
 धुव्वेत्तो जलभरमा—य जलयुग्मस्सहोदविदण ।
 दित्तो दागं मण्ण—जियाहयं ताहियज्जणाय ॥ ३६ ॥
 धम्मदुया तुह कव, तुह उद्वओ धम्मदह इय पाह ।
 अणुत्तं हाउ थिगा, इय जणवयणाहिं नितुत्तं ॥ ३७ ॥
 धसो अहो इमा वलु, जम्म सुरा आवि कुणात्त आयस्सं ।
 धम्मो वि एस पवरो, कुणात्तं जं पग्गसा पुरस्सा ॥ ३८ ॥
 इच्छाह जलमायण—पमावणं सो कुणंओ मांगह ।
 पत्तो पणमर अस्मा-पिण्डु पयकमलंममममणो ॥ ३९ ॥
 हत्तो य धम्मवोसा, मेत्ती वज्जो निवेण आणत्तो ।
 मायाविओ सुजाए—ण कारंओ ताह वि निव्विस्सओ ॥ ४० ॥
 अह दाउ नितयद्वे, धम्मं पुत्तिज्जुय निवे तह सुजाओ ।
 पियरंह समं दिक्कं, गिहहा दुयिह नहा निक्कं ॥ ४१ ॥
 कयवुक्कनवचरणा, निरमलकयलकलाहकिंजिह्वा ।
 निक्कि वि तिरपराओ, निधमयलमसुत्तरं पत्ता ॥ ४२ ॥
 मेत्ती वि धम्मवोसा, रायगिहगओ कुत्तंवररणा ।
 गुरुमूलगहयदिक्का, पयपण्डितामहाहाणो य ॥ ४३ ॥
 धारत्तपुरं भयलं-ण रायवारत्तमंतिगहमि ।

निवर्द्धयिषु कोरं, सधयमहुं अगदियां, बालिया ॥४५॥
 किं न हु गौहया भिक्षा, मुलिगा इय जाव जिनए मेरी ।
 निज्जुडिआ ना त-थ मरुक्खायां निनीयाया ॥४६॥
 पिकुद्ध घरकोइलिया, नं सरडा नं पि पुट्टमजिगे ।
 तं पञ्चनियसुगया, तं पि य बध्दय्या सुलया ॥४७॥
 ने कलहंत ददुं, उधदिया तण्ह पण्हयला ।
 जाय व महाजुज्जं, ना मेरी जिनए चिने ॥४८॥
 इय कारणा न गदिया, भिक्षा तेणं नि सुकुभावयसा ।
 जाइसरो गदिययया, पत्तो स्वा सुसुमारपुरं ॥४९॥
 तथ निवधुपुमारं, अंगारवई सुया य स तं व ।
 परिगयणकए मगर, पञ्जाआ देह न य इधरो ॥५०॥
 अह कट्टा पञ्जाआ, पयलवला रुमए तयं नयए ।
 अणवला मज्जनिया, पुक्कह नेमात्तयं भीआ ॥५१॥
 सा वि निमित्तनिमित्तं, भसह डिभाणि ताणि भीयाणि ।
 सागहरे वारसय—वरुण सरणं पवत्राणि ॥५२॥
 ना सहसाकारेण, मा वीहेह पि पमणियं मुलिगा ।
 नेमिस्सिएण कदियं, निवस्स जं तुह जआ नूणं ॥५३॥
 बीसथा मज्झएड, पञ्जाआ पिणु धुपुमारं ॥५४॥
 भीआ नियनयरीए, अंगारवई य स दिआ ॥५५॥
 पुरि भमिगे पञ्जाआ, अणवले ददुं धुपुमारनिव ।
 कह गाडआ इं पुट्टा, दइया सा कहर मुलिययणं ॥५६॥
 कहर निषा तुज्जं नमा, नेमात्तयसवणं । स्वा वि उवउसो ।
 आपण्यजं सुमरह, जइयमेवइयरे नवरे ॥५७॥
 आलोइयपडकंता, वारत्तरिओ पंपयं पत्तो ।
 भणियमिणं तु पसंगा, सुजायवरियण इह पगयं ॥५८॥
 एवं व धमोअनिहनुक्कं—जीणः सुजातः शुचिककपः ।
 तपुक्कमं यदभीएकया, जीवो भवजमसुरक्यायः ॥५९॥

इति सुजातकथा । ध० २० । अधि० । अद्यस्तनोप-
 रितमन्त्रयकावमानप्रसूते, ननु० । स्वा० ६ टा० ३ उ० ।
 सयायां धनमित्रस्य सार्थगृहपुत्र, पुं० आब० ४ अ० आ०
 ५० । ('संवय' शब्दऽस्मिन्नेव भागेऽस्य कथा गता ।)

सुजायदंत-सुजातदन्त-वि० । सुजाता जन्मदापरहिता दन्ता
 येषां ते सुजातदन्ताः । जी० ३ प्रति० ४ अधि० । ज० । स-
 म्यगन्तिपञ्चदशमपु, औ० ।

सुजायपास-सुजातपार्श्व-वि० । सुनिपयजपाश्वे, जी० ३ प्रति०
 ४ अधि० । पार्श्वेगुह्यपितपाश्वे, प्र३० ४ आश्व० द्वार ।

सुजायपीवरंमुलिय-सुजातपीवराजुलिक-वि० । सुजाताः सु-
 निपयसाः पीवरा अङ्गलकाः पदाप्रावयसा येषां ते तथा ।
 सुनिपयचक्रणाप्रि, न० ।

सुजाया-सुजाता-सी० । भूतानन्दस्य नागकुमारस्याप्रम-
 हित्याम्, भ० १० श० ५ उ० ।

सुजहा-सुज्यहा-सी० । चटकराजुहिनरि, आब० ४ अ० ।
 आ० १० । (सा व कुमारिका एव प्रजाजिता 'गुण्डिपुल' शब्दं चतुर्थमात्रं २००८ पृष्ठ उक्तम् ।) चटकराजुहिनरि
 सुज्यहाभिधाना वैराग्येण प्रजाजिता । स्वा० ६ टा० ३ उ० ।

सुजोम-सुयोग-पुं० । शुभप्रयाणं, पञ्जा० २ विब० ।

सुजोसिय-सुजोवित-वि० । सुजु जित, तसि सुविषयसाइए
 वलमा जोहं सुजोसिणं पू(पु)यं सु० १ भू० २ उ० ।
 सुज-सूर्य-पुं० । रवौ, स० ६ सम० । (सूर्यनेत्रं विगुणिभाणं
 इति 'दिना' शब्दं चतुर्थमात्रं दर्शितम् ।) सुप्रमज्जनस्य
 प्रथमगुणधरं, ति० । कण्ठविशेषं, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।
 सुजकंत-सूर्यकान्त-न० । स्वामभवयते अङ्गलोकविमले, स०
 ६ सम० ।

सुजसिरी-सूर्यधी-सी० । सूर्यगिष्यस्य इतितरि, महा० ।

तत्कथा कैयम्—

अस्थि इहैव म रेह वासि अन्तर्नाम जणवयो । तथ
 य संयुक्ते नामं संडेय, तस्सि य जम्पदरेदि निम्मेरि सि-
 किरे किशिये गिरणुकुंए अइकुरे निकलुये निचिने रांइ
 चंड रोहपयडंदडे पावे अभिगमहियमिच्छइदी अणुच-
 रियनामधेअ सुजसिरे नाम धिआइ अइसि । तस्स य
 धूया सुजसिरी । सा व परितुलियमयलतिहुयस—
 नरनारीगल्लावककंतिदितिरुसोहगाइएणं अणो-
 वमा । अइदा तीरं अइमन्तरम्मि इण्णो हियएण दु-
 चितियं अइसि । जहां यं सोहणं इविजा—जहं यं इ
 मम्म बालगस्स माया वावजे तज्जो मज्झ अमवत्तं भवे
 एमो य बल्लो दुज्जिबिओ भवइ ताहे मज्झ सुयस्स
 रायलच्छी परिखइदि । तक्कमदासिणं तु जायेत्ताणं वेव
 पंचनमुवगया जण्णो । तज्जो गोयमा । तेषुं सुसुहेणं मह-
 या किलेनेणं अंदमए, इमायाणं बहुयं अदिणवपुण्यजीव-
 ती, यं घराघरं घनं पाऊणं जीवाविआ सा बलिया । अइअ-
 या जाव यं बलभावमुत्तिआ सा सुजसिरी ताव यं आ-
 गयं अ मायापुत्तं महारेवरं दुवालमसंवेच्छिये दुग्धि-
 क्खं ति जाव यं केइहाइए जाउमारदे सयले वि यं जण-
 समूहे । अइअया बहुदिवससुहंतणं विसायमुवगएणं जहा
 किमेयं वावाइऊणं समुदिमामि किं वा इमीए पोग्गलं वि
 किण्णुणं वेव अने किचि विपणिमग्गाओ पडिग्गाहिता
 यं पासविचिं करेमि । एणमूहे केइ जीवधारणोवाए सं-
 पयं मह विज्जति । अइवा हा ओ हा हा यं जुत्तमिणं किं तु
 जीवमाणं वेव विक्किणामि ति चित्तिऊणं विक्किंया
 सुजसिरी महारिदिजुयस्स चारमविज्जः ठाणपारगवन्स
 यं माहणगोविंदस्स गेहे । सो उ बहुजणेहि धिदी-
 सदावइओ तं दर्पं परिचिन्ना यं गग्गा अइदसंतरे ।
 सुजसियो तत्थ वि यं पण्हो । सो मायमा । इयिं वि-
 जमाओ जाव यं अणेसि कन्तनाओ अइहरिनां सीरे अ-
 न्नात्थ विक्किणुऊणं सिलियं सुजसिरेयं बहु दविजजायं ।
 एयावसारम्मि उ संभइकेति सांइरेगे अइ सुवच्छेइ दुग्धिक-
 स्स ० जाव यं वियलियं मागविहवे तस्मै वि यं गोविंदपाह-

कस्मत् तं च विचारिच्छां विनायकवद्वयं चित्तियं गोप-
मा । तेषां गोविंदमाह्वयेत् । जहा सं होही संधारकालं मन्त्र-
कुरुषस्म, नाहं वितीयमाये श्रेषेय स्वयद्भवति दृष्टं सङ्क-
कांति । किं कायत्वं संपयमन्वेहिं ति चित्तियमाहास्मेव आ-
वया गतुल्लोहिकस्यो यज्ञा खड्गवर्गविक्रमस्त्यं तस्म गं-
ज्याय सं गोविंदस्स भज्जाए तंदुलमुद्रणं पडिगगहियात्रां च-
उगे घवविगईओ मीमं खड्गं गोकुलियाउतं च-वाडगगहि-
यस्मि तमेव पडिष्टुतं डिमहिं, भक्षियं च महयरीए जहा सं
भङ्गिदारिगे! पयच्छाहि सं तमन्हासं तंदुलमुद्रणं चिरं चिट्टे
जेखयन्हे गोउलं वयाभो । तओ समागोता गोयमा ! तीए
माहणीए सा सुज्जसिरी, जहा सं हला तं जन्हा खरवइ-
खा शिमावयं एहि पयच्छ जं तंदुलमुद्रणं तमोगहि ल-
हुं जेखाइमिमीए पयच्छाभि सं जाव दई वसिऊण त्तिद-
रिया मंदिरं सा सुज्जसिरी, नोवलदं तंदुलस्म मुद्रणं, सा-
हियं च माहणीए, पुणे वि भक्षियं माहणीए जहा हला !
अह्मं अह्मगया मम सो एया अनेसि ऊणमाणेह पुणे
वि पड्हा आलिदगे जाव सं थ पिच्छे ताहे सङ्कटिया स-
यमेव सा माहणी जाव लावसं तीए विखिडिहं तं पुख
सुविस्मिदयमाहासा निउखमभेमिउं पयत्ता, जेवन्थं पिच्छे
गलिगासहायं पडमसुयं पयरेके पयो, यणं सङ्कटिसमायं
तेखावि पडिदहुं जखणीए गच्छमाणीए चित्तियं अहनेणं
जहावरिया अन्हायं पयोभणं अवहरिउकामा थ य भेसा ।
ता जइ इहासभमापिच्छीह तन्नाइमयं वावाएसामि चि-
चित्तयेतेणं भक्षिया, दूरासभा चैव मह्या सईयं सा
माहणी । जहा सं भङ्गिदारिए जइ तुमं इहई समाग-
च्छिहिमि तओ मा एवं तं बोच्छिजा । जहा सं थो
परिकारियं निच्छयं, अह एवं वावाएसामि एवं च
अखिद्वयणं सोभा सं वजासखिया इव चमति मुच्छऊ-
सं निवडिया पत्तिपिट्टे, गोयमा ! माहणि ति । तओ
सं तीए महयरीए पडिगगहियात्रां किंचिकालकंथणं बुत्त-
सा सुज्जसिरी, जहा सं हला कणगे अन्हायं चिरं वहुं
सा मणसु मिगं निपज्जसि जहा सं एइ लहुं पयच्छ
तुमन्हाये तंदुलमुद्रणं अन्हायं तंदुलमुद्रणं विपणहुं
तओ सं मुगसुद्रणमेव पयच्छसु ताहे पडिहा सा सुज्ज-
सिरी अलिदगे जाव सं दइयं तमवत्थंवरगं माहणी
मयसा हाहारवणं प्राहावयं पयत्ता सा सुज्जसिरी ।
तं वाहकिच्छां सह परिवग्गं वाहयो सो माहणी मह-
यरीए । तओ पयच्छजलेख भ्रामसिऊणं पुहा सा वेहिं
जहा भङ्गिदइगे किमेयं ति ? तीए भक्षियं जहा सं सा मा

अन्हासं मंदरमयं दहिहं खवेह मा मा विनयज्जहाए सरी-
राए बुज्जेइ मा मा अरज्जुएहि फासेहिं निषेहिणइ, मन्त्र-
माहे खान्नेह जहा सं किल एस पुणे एस धूवा एस सं
खणुगे एस सं सुन्हा पण सं जामाउगे एस बंधवा एस
सं माया एस सं जणगे एसो भत्ता एस सं इहुं भिडे पिए
कंते सुहियमयसमिचंघुपरग्गे इहयं पयच्छमेवयं विहिडे
अलिपमलिया चैव सकज्जत्थी चैव संभवए लोओ, प-
रमत्थओ न केइ सुही जाव सं सकज्ज ताव सं मा-
या ताव सं जणं ताव सं धूवा ताव सं जामाउगे ताव सं
खणुगे ताव सं पुणे ताव सं सुन्हा ताव सं कंता ताव
सं इहुं भिडे पिए कंते सुही सयखयसमिचं घुपरिवग्गे
सकज्ज, सिद्धिरेहोसं तु थ कस्सइ कइ माया थ कस्सइ
केइ जणगे थ कस्सइ काइ धूवा थ कस्सइ केइ जामाउ-
गे थ कस्सइ केइ पुत्ते थ कस्सइ काइ सुहा न कस्सइ
केइ भत्ता थ कस्सइ केइ कंता थ कस्सइ केइ इहुं भिडे पिए
कंते सुही सयखमिचंघुपरिवग्गे जेणं तु पेच्छ पेच्छ मए
अणेगोवायसओवलदे साइरेगखवमामकुच्छीए वि धारिऊ-
सं च अणेगसिद्धिमदुरउमिणत्तिक्खसुललियसिद्धिआहा-
रपयासमिणालुव्वइस धूपकग्गंमंवाहा वधपयासाइणिहिं
सं एतमं तमखुस्सीकए जहा किल अहं पुंनं रज्जिम पुत्त-
पुत्तमखोरहसुहं सुहेणं पाए थ इमायं धुरियासा कालं
गमिहामि, ता एरिसं संपयं इयरिम एयं च शाऊणं मा घवा-
ईधुं करेह खखद्वमवि अणुं पि मा पडिद्वं च जहा सं इमे य म-
ज्ज सुए मंभुते तहा सं गेह जे कइ भूए जे कइ वहुंति जे
केइ भविसुए तहा सं परिमेवि संघुवरग्गं केवलं तु सकज्जलदे
चैव घडिया मुहुत्तपमाणमेव कंचि कलं नपजा वा ता
ओ ओ जखा थ किंचि कजं एतेणे कारिमं संघुमंताणं
अणंतंमंमारघोरे दुक्खपदा य मेयहंति एगं चैव वाहं नि-
सालुममयं सुविस्मिदामए मयह (महा०) लदे छियं च बोहिं
जो थालुचिट्ठे अखागयं पिच्छ ओ ओ अणं बोहिं लहिहि-
मि कयरेणं मुद्धेणं । जाव सं पुत्तजाईरसपक्कयणं सा
माहणीए तीयं वागरेह, ताव सं गोयमा ! पडिबुद्धम-
सेसं पि संघुज्जं बहु खानगरजो य । एयावसरंमि उ
गोयमा ! भक्षियं सुविदियमोगगपदेणं तेण गोविंद-
माहणेणं जहा सं चिद्धिद्वि वंचिया । एयावंतं कालं जातो
वयमूहं अओ थ कडगन्नाणं दुक्खमेयमाहागवेज्जहिं सुह-
सतेहिं अदिट्ठेयं रुग्गपरलोयपक्कवाणि अत्तापामिणिबुद्धि-
द्वीहिं पक्कवायमाहसुधुवियमाणमेहिं रागदोसोवहंयमुदी-
हिं परत्तधम्मं रुहो सज्जंविखेव एरिसुए एवयं काल-

समयं । अहो ! किमेव खं परमप्या भारियाछललासी भ-
जम् गेहे उवाहु खं जो मों खिच्छिआ मोमंसएहिं सव्यवह-
सोकिअए मयूरिए इव संमयतिमिरावहारिचं सोमावभा-
सो मोक्षमगगसंदिमयत्तं समयेव वयवीहूए अहो महा-
इसयत्थपाहवाभ्यां भजम् दइयाए वायाए । मों भो जम्-
वचविणहुवतजम्बदवदत्ताभिहुसन्नादत्तां । भजम् अंग-
य अम्बुहासारिहा ससुराऽसुरस्तात्रिं खं जगस एसा
तुम्ह जएथिं चि । मों मों पुरंदरभितिआं । खंडिया वि-
य्मह खं सावजाय भारियाभो जगवायां दाउं कसिखकि-
जमाखजुहखसीलाभो वायाभो पसएहो अज तुम्ह गुरु
अराहखकसीलां परमपं बलं जजखजाजखजम्बयाहासा
छम्माभिसंगेथं तुरियं विथिज्जाणइ, पंचिदियाखि परि-
चयह खं कंइए पांव वियाथेहिं खं । अमज्झाह व
बालवकपडिछा सुन्नी कलंवरो पविस्सामो व थं तं इचं
अलमाहिं वेरगजणथेहिं सुहासिएहिं नागरते पो-
हमविज्जाटाथपरंगमं गोयमा ! गोविंदमाहयं सोऊख
अवतजम्मजराभरखभीरुआं बहव सप्पुत्तं सव्वुत्तं भ-
म् विमरिसितं समागइ । वरथ कइ वयति जहा एस धम्मो
वरं, अने भयति-जहा एस धम्मो वरं जाव थं सवेहिं
यमाथीकया गोयमा ! सा जतीमरा माहिखि चि । तीए य
सपक्कखायमहिमोवलक्खियमसंदिदं खेताइदसविहम-
भणधम्मं दिदुतहेऊहिं व परमपक्कं विष्ठापं । तस्सि तु तओय
ते तं माहयं नव्वन्नुमिति काऊणं सुरइयकरकमलंऽजलि-
खो सम्मं पणमिऊणं गोयमा ! तीए माहणीए सद्धिं अदी-
खमणसे बहवो नरनारीगथे चिन्ना थं सु(य)जणमित्तवधुप-
रिवग्गिहविहवसेक्खमप्यकालिपं निक्खंते सासयसाकव-
सुहाहिलाभिसां मुनिच्छियमाणसे समणयत्ते थं सयलसुयो-
हधरिणो चोदसपुनं धरस्स चरिमसरीरस्स थं गुणं धरथवि-
रस्स सयासे चि । एवं च ते गोयमा ! अवतधो रथीरतवसंज-
माणुहायसज्झायज्झाहाइथं अवतकम्मक्कयं का-
ऊणं तीए माहणीए सग्गं विह्वरयमले सिद्धे गोविंदमाह-
यादओ खरखारीगथे रुव्वं वि महामसे चि । (महा०) जेथं
भयंतेरु विय हेसि सयलजणहुट्टपियागारिया सव्वं प-
रिभूय भंभमन्नं चोलेसमालहयां जह्निच्छियमोगोवभो-
गवजिया इयासाहु जम्मजाया ददनाभिया रंडा । तहे
गोयमा ! सा तह चि पडिवज्जुख पगलंतलोयणं सुजल-
थिआयकवलेदसा ऊसरसुभसमथाधरसारा भणिउमाहता ।
जहा ऽएणुषपाथिमोहं पभूयमात्तविता थंतिभे थोवह
लहं कइएहिं हंविं चिय थिइहंमि अक्खाणं थं किंचि सए

जीवमाथीए पायाए । माहं कम्मपरिणइवसेथं महापावत्थी-
व्वलमहावचाए एतस्स तुज्जं सरिसणामस थिम्मलजस-
कितीभमित्युववथोपरस्स थं कुलस्स खययं काहं ; जेथ
मल्लिणीभवेजा सव्वमवि कुलं अम्हाणं ति । तओ गोयमा !
चित्तिं तेण नरवइया, जहा थं अहो धओऽहं जस्स अपुत्त-
स्सडवि व एरिसा धूया, अहो विवेगे बालियाए , अहो
बुद्धी अहो यसा अहो वेरग्गं अहो कुलकलं कर्म्मरूपेणं
अहो खवे खवे वंदनीया एसा जं.ए ए महते गुणता
जाव थं भजम् गेहे परिवसे एसा ताव थं महामहं-
ते मम सेए । अहो दिट्ठए संभरियाए मंलाविया वेव सु-
जायए इमाह ता अपुत्तस्स थं भजम् एसा च्व पुत्त-
त्तं चि चित्तिऊणं भणिं गोयमा ! मा तेण नरवइया । ज-
हा थं न एतो कुलकमो अम्हाणं वळ्ळं । जं कट्टाराहं कौ-
रइ चि ता तुपं सीलचारिणं परिवालेमाथी दाणं देसु ज-
हिच्छाए, कुणसु य पोमहोववामाहिं विसेसं तु जीवद-
यं, एवं रळे तुज्जं चि ता थं गोयमा ! जणगेथेवं भणि-
या ठिया मा समप्पिया य कंचुहं अंतउरक्खपालाणं ।
एवं वव्वंतणं कालसमए तओ थं कालपए से थंदि अ-
खया संजुज्जिऊणं महामहिं थं मंतीहिं कओ तीए बा-
लाए रायामिसेआं । एवं च गोयमा ! दिथे रंदह अत्थीं ।
अखया तत्थ थं वहुवंदवहुभट्टनडिगकपडिगचउरविथ-
क्खणमतिमहतपाहुपिससयसंकुलं अत्थीण मवंवमज्ज-
म्मि सीहासथोविट्ठाए कम्मपरिणइवसेथं सरागाहिला-
साए चक्खुए नीमए तीए सव्वुत्तरूपजं, व्वणलावपसि-
रीमंपक्कं, ववेए भावियजं, वाइपयथे एगे कुमारवे । वुथियं
च तण गोयमा ! कुमारं जहा थं हा हा ममं पेच्छिय गवा
एसा वराहं चोरंधयारमथं तदुक्कदायगं पायालं, ता सुहं
नो अहं जस्स थं एरिसे पेग्गलसमुदायतए रागजयंगं, किं
मए जीविएथं हंदि मिग्गं करेमि अहं इमस्स थं पावमरी-
रस्स संथारं, अक्खुंमि थं सुदुकरं पच्छितं जाव थं काऊण
सयलभंगपरिषापं समखुचिहेमि थं सयलपावयिहलए अ-
थागारधम्मे मिहिलीकरेमि थं अणेगमवतविहसेय दुवि-
मोक्खे पावबंधणमंघाए । धिद्धीं अक्खवत्थियस्स थं
जीवलोगस्स । जस्म थं एरिसे अणुप्यवं हंदिग्गामे अ-
हो अदिट्ठपरलोपपच्चायया लोगस्स, अहो एकजम्माभि-
थिविदुविज्जया अहो अविणायकजया अहो निम्भेरया
अहो निप्परिहासया अहो अपरिचत्तलजया हा हा न
जुत्तमम्हाणं खणमवि विलंबितं एत्थ । एरिसे सुदुक्खिवारए
असजए यावागमे देसे । हा हा विट्ठारिए अहंसेगं कम्महु-

रासी जं सुहरियं सुहरिं रायकुलबालिधाय इमे संकुटपावे
सरीररूपपरिदंसयेण सयथेसु रागाहितसि परिचचचा
यं इमे विसयं, तत्रो गेयहामि पञ्चजं ति चित्तिऊणं भणियं
गोयमा । तेषं कुमारवरेणं । जहा यं खंतमरिसीयं सीसल्लं
तिविहं तिविहेणं तिगरणसुदीए सचवस्स अ थाणमडंब-
रायउल्लपुरजणस्तेति भणित्ठणं विणिग्गमो रायउलाओ,
पत्तो य न्निययाऽऽवासं । तत्थं गहिच पत्थियं यं दो खंडिं
काऊणं वसियफलावलीतरंगमउयं सुकुमालवत्थं परिहिय-
यं अट्टफलगे गहिऊणं दाहिणहत्थेणं सुयणजणहियेण
इव सरलचित्तलखंडे तत्रो काऊणं तिदुपणेकगुरुणं
अरहेतायं भगवंतायं जगप्पवरायं धम्मतिथ्यकरायं ज-
हुत्तविहिस्सा ऽभिमंथवणं वंदयं से यं से यं चलचवल-
गइप्पत्तयं गोयमा ! दूरं देसंतरे से कुमारे जाव यं हिर-
यणुकरडी खाम रायहाणी । तीए रायहाणीए धम्मापरि-
याण गुणविभिद्धान् पठति अण्णसमाणं चित्तिउं पयत्ते से
कुमारे, जहा यं जाव यं करइ गुणविभिद्द धम्मापरिण म-
प सङ्खवल्लदे ता विहई चव मएवि चिद्धियच्चं ता गयाणि
कइवयाणि दिचहाणि । भवामि ये एस बहुतमचिरकाय-
किन्ती नरवरिदे एवं च मंतिऊणं जाव यं दिट्ठो राया, कयं
च कायच्चं, सम्माणिअं य शरणहियं पडिच्छयावा-
से अस्सया लद्धावसरेणं पुट्ठो सो कुमारे गोयमा !
तेणं नरवइया । जहा भो भो महासत्ता ! कस्म नामाऽ-
लंकिए एस तुज्झ हत्थमि विरायए मुहा. रखा को वा त-
मि ठिअो एवइयं कालं । के वा अत्रमाणए कए तुह मा-
मिणि चि । कुमारेणं भणियं-जस्स खामालंकिए यं इमे
तु दाग्यसे मे यं मए सविए एवइयं कालं, तत्रो
नरवइया भणियं जहा यं किं तस्स सइकरणं ति । कुमा-
रेणं भणियं-नाम अजिमिएणं तस्स चक्खुकुमीलाहमस्म
यं सइकरणं समुच्चारेमि । तत्रो राया भणियं-जहा यं भो
महासत्ता ! केरिसो उण सो चक्खुकुमीलो भंम किं वा यं
अजिमिएहिं तस्स सइकरणं यो समुच्चारिए । कुमारेण
भणियं-जहा यं चक्खुकुमीलो चि । सदीए ठायंतरेहिं-
जइ विरोतो इह तं दिट्ठपच्चयं होही तो पुण वीसन्थो
साहीहामि, जं पुण तस्स अजिमिएहिं सइकरणं । एतेणं
य समुच्चारीए जहा य जइ कहा अजिमिएहिं चव
तस्स चक्खुकुमीलाहमस्म सामगमहणं करिए ताणं गत्थि
तम्मि दियेह संपत्ती पाणभोग्यणस्म ति, ताहे गोयमा ! पर-
मविन्हइएणं रमा कोउट्टेण लहुं हकाराविया रमवई उव-
ल्लिडो य भोग्यणमंडवे राया सह कुमारेणं अस्सपरियणं च ।

अट्टारसखंडखिअपियपयं गत्थाविहमाहारेण एयावसरम्मि
भणियं नरवइया जहा यं भो भो महासत्ता ! भणं सुखी-
स ! को तुमं संपयं तस्स यं चक्खुकुमीलस्स यं सइकरणं ।
कुमारेणं भणियं-जहा यं नरनाह ! भणिहामि यं सुसुच-
रकालेण । शरवइया भणियं जहा यं भो महासत्ता ! दाहि-
णकरपरएणं कयलेणं संपयं चव भणसु जेणं खु ज-
इ एयाइ कोडीए मंठियाणं केइ विण्णे हवेआ, ताखहएहवि
सुदिट्ठपच्चएसु चव पुग्गुरस्मरे उवज्झाणीए अनहीयं
समखुचिद्दामो । तत्रो यं गोयमा ! भणिअं तेणं कुमारेणं
'जही यं' एयं पयं अमूणं सइकरणं तस्म चक्खुकुमीला-
हमस्म यं दूरंतपंतलक्खणअदइव्वदुआयजम्ममत्ति ता गो-
यमा ! जाव यं चवइयं समुल्लवं से यं कुमारे वरे ताव यं
अस्सहि पवित्तिण्णव मममभामियं तक्खणा परचकणं, तं
रायहाणि समुट्ट इए य मसद्वचद्वकवए णिणियकरवालहुं-
तविप्फुरंतचाइपरमगाडावजपाणी इण २ रावभीरुणा
बहुमभरमंघट्टादि यं पिट्ठीजीयंतकरे अतुलवलपकमे यं
महावल जेहं । एयावसरम्मि य कुमारस्स चल्लेणसु शिव-
डिऊणं दिट्ठपच्चए मरणभयाउल्लाए अगणियकु-
लकमपुरिमगारविप्पणमि दिमिमेकमासइत्ता यं सपरिगे
पणंठ से यं नरवरिदे । एत्थंतरम्मि चितियं गोयमा !
तेणं कुमारेणं जहा यं नाम पुग्गिमक्खलवं अम्हाणं जं प-
डिदाविजइ यो यं तं पहरियच्चं मए कस्मावि ये अहिं-
सालक्खणं धम्मं वियाणमाणेणं कयमागाइवायपच्चक्खा-
णं च ता किं केरिमे यं मागारे भत्तपाणाइण पच्चक्खाणं ।
अहवा यं करेमि जअो दिट्ठं ताव मए दिट्ठीमित्तकुमीलस्स
सामग्गहणे गाविए महंतं भंविहाणमे ता संपये मीन्मावि
यं एवत्थं परिकयं केरिमे ति चित्तिऊणं भणियमादचे यं
गोयमा ! म कुमारे । जहा यं जइ अहयं वायामित्तेणापि कुमी-
लो ता यं मा सीहरंजा हु अक्खव्वंतणुखेमंयं एयाए राय-
हाणीए । अहा यं मणोवइकायतिएणं सव्वप्पयांरहिं यं सी-
लकलिअं ता मा वइज्जा भोवोरिं इमेसु निमिए दारु-
णां जीयंतकरे पहरयाणि हए, ' यणो अहिंतायं ' ति
भणित्ठणं जाव यं पवरतेरगदुवारिणं चल-
चवलगई जाउमारदो जाव यं पडिकमे थोवं भूमि-
भागं ताव यं हल्लावियं कप्पडिगंवेणं गच्छइ एस न-
रवड चि काऊणं सरहस्सं हर हर मर मर ति भणयायो
त्तक्खकरवालादिपहरयं पवरवरजेहं जाव यं समु-
ग्गाइए अचंतभीरुणा जीयंतकरे पवरवलजेहं, ता विरंत अ-
विसअअणुदयाभीयए अचंतअदीनामाणमे यं गोयमा !

भयिं कुमारेणं । जहा रे यं सो । भो ! दुष्टपुरिसा ममो-
वरि चेह एरिसेयं घोरतामसभावणं अतिए असयं
पि सुहज्जससायमंतिए पुष्पम्भारं एस अहं से तुम्ह
पडिसच् असुगो शरवती मा पुणो भणिजासु । जहा
यं विणिष्णुको अम्हा यं मणं ता परेअसु जह अतिथि
वीरियं ति जावत्थियं भाणिं ताव यं तक्खणं चेव
थंभे एते सव्वे गोयमा ! परबलजोहसीला हिट्ठाति-
यमाणं तिययाणं पि अलंघणिजा एतस्स भार-
तीए जायए निव्वलं देहे । तओ यं थं धस ति मुच्छि-
ऊणं शिबिडे शिवडिए धरणिपिडे से कुमारे । एया-
वसराम्म गोयमा ! तेष नर्देदाहमेणं गूहियमाया-
विणो बुत्ते धीरे सव्वत्थी वीसमन्थे सव्वलोयमामंतधीरे
भरू वियक्खणमुक्कं धरे कायेरे चयेरे चाखके बहुप-
बंचमए संधिवग्गहिए निउत्ते (त्य) छद्दं पुरिसे
जहा यं भो ! भो तुरियं गयाहाणीए वज्जज नीलम-
सिख्खकंतादीए पवरमणीयखरासीए हेमतवणीय-
जंबूणयसुवन्नमारलक्खणं । किं बहुया विमुद्धवहुज्जमो-
त्तगविद्धमक्खरिलक्खपडिपुब्बस यं कोमस्स चाउरं-
गस्स बलस्स त्रिसंअं यं तस्स सुगहियनामगहयस्स पु-
रिसरीहस्स यं सीलसुद्धस्स कुमारवरस्सेति पउत्तिमाणह
जेषाहं शिण्णुअं भेज्जा । ताहे नरवङ्गो पणामं कःऊ-
यं गोयमा ! गए ते निउत्तपुरिसे जाव यं तुरियं
चलचवलजङ्गकमणपवणवेगेहि यं आरुहिऊण ज-
च्चतुरंगमेहिं विपिनगिरिकंदरुहसपरिकाओ खणेषं पत्ते
तं रायहाणि , दिट्ठो य तेहिं वामदाहिणधुया-
पल्लवेहिं वयणसिरोहे विलुपमाणो कुमारो । तस्स
य पुरओ सुकक्षाभरणयेवत्था दसदिसासुजोयमाणी
जयजयसद्भंगलसुहला रयहरखबद्धमयकरकमलरइयं-
जली देवया तं च दइण विमिहपणयणे लिप्पकम्मणि-
म्माविए एयावसरम्म उ गोयमा ! सहरिमरोमंचकुइय-
पुलहयसरीए—“गमो अरिहंतायं” ति सपुष्परिऊण भयिरे
गयणट्टियाए पवयणदेवपाए से कुमारे तं जहा—“जोदलइ
मुट्ठिपरंहिं, मंदरं धरइ करयत्ते वसुहं । सव्वोदहीण जिलं,
आइरिमइ इक्कंधोइणं ॥ १ ॥ भूयले सगं ओहरि , कुणइ
मिवं तिहुयस्स वि खणंयं । अक्खंडियसीलायं, कुद्धो वि
ज सो पट्ठुण्णं ॥ २ ॥ अहवा सो चिय जाओ, गणिज्जए
तिहुयस्स वि स वंदो । पुरिसो वि महिलिया वा, कुल-
ग्गओ जो न खंडए सिले ॥ ३ ॥ परमपविचं सपुत्तरिसे-
विणं सयलपावनिम्महणं । सच्चुत्तमसुक्खनिहिं , सत्तरस

विहं जइ य सीलं । ४ ॥ ” ति भणिऊण गोयमा ! भुत्ति सुका
कुमारस्सोवरि कुसुमवुट्ठी पवयणं देवपाए पुणो वि भणिउ-
मादत्ता देवया । तं जहा—“ देवस्स देति दोमे, एवं चिअ
अत्तओ सक्कम्महिं । ग सुणेषुं ठविऊणं, सुहाइ सुद्धा य
जोएंति ॥ १ ॥ से जत्थ भाववत्ती, समदरिसी सव्वलोयवी-
सामो । निक्खेवपपरियत्तं दिव्वो न करइ तं होयं ॥ २ ॥ ता
बुज्जिऊण सव्वु—त्तमं जहा सीलगुणमहिट्ठायं । नाम स-
माचं चिआ, कुमारपयपकैपयमेह ॥ ३ ॥ ” ति भणिऊणं अ-
दंयणं गया देवया इति । ते छद्दं पुरिसे लहुं च गंतुण
साहिंयं भावसभावयं तेहिं नरवङ्गो । तओ आगआं बहु-
विकप्पकल्लोलमालाहियओ उ रज्जमाणहिययमाणरो हरि-
सविसायवमेहिं सीआंदयो तत्थ किर ठिइउ सणियं
गुज्जसुरंगखडकिपादोरं कपंतसव्वगतो महया-
काउइल्लं कुमारदंसणुकंठिओ य सल्लहेस्सेव दिट्ठो य
तेणं सो सुगहियणामधेजो महाजसो महामत्तो महा-
णुभावो कुमारमहरिसी अप्पट्ठिवाइं महोही पव्वजणं सा
हेमाओ संखाइयभवाणुभूयं दुक्खसुहं सम्मचाललंभं संसा-
रसहावं कम्मबंधं, इतीविमोक्खमहिं सलक्खणमणगारवे-
(य) रबंधं पवमादिणं सुहणिसओ सोहम्माहिवाइं धरि-
उवविरेप्पउ पवत्तो । ताइ य तमदिट्ठुव्वमच्छेरं दइण प-
ट्ठिबुद्धो सपरिगहो पव्वओ य, गोयमा ! सो रायखवाहिवाइं
वि । एत्थंतरम्म पवयसमरगहिरंगं भेरदुं, भिनिगंधो सपुव्वेणं
समुग्गुद्धं चउत्तिवहं देवनिकायेण । तं जहा—“कम्मदुग्गंधिउ-
समूरणं । जय परमेट्ठिमहायस ! जय जय जयाहि चारि-
दंसणनायसमणिय ! सणिय जणणी जगे एका वंदथिया
खणं खणं जीसे मंदरगिरिगुरुकम्मपउरे वुक्खंत्तुं समास-
णि ” ति भाणिऊणं विमुंममाससुरभिकुसुमवुट्ठी भ-
त्तिभरणिभरे विरइयकरकमंजलिउ (डो) ति निवडिए
ससुरासुरे देवसंधे । गोयमा ! कुमारस्स यं चरणारविंद
पण्णियाओ य देवसुंदरीओ पुणो २ संधुखिय थंमभिय
चिरं पज्जुवाभिऊणं सट्ठाणेषु गए देवनिवहे । से भयवं
कहं पुण एरिसे सुलभओही जाए महाजसे सुगहियणा-
मधेज से यं कुमारमहरिसी । गोयमा ! तेषं समण-
भावट्टिएणं अणजम्मम्म वायादंडे पउत्तेणं अहंसितं
निमित्तेणं जावजीवमूलव्वए गुरुवएसेणं साधए
अन्नं च तिअि महापावट्टाये संजयायं । तं जहा—आउत्तेउ-
मेहुये एते सव्वोवाएहिं परिवजिए, तेणं तु से सुखम-
वाही जाए । अहन्था यं गोयमा ! बहुव्रीसणयपरियणिए से
यं कुमारमहरिसी पणिये संमेयसेलमिहरे देहन्थायमिभिये-

शं कालकर्मण्यं तीए च वचशीए, जूथ शं से य
कुलदारिया खरिंदे चक्कुमली जाणाविषं च रायउलं ,
कागभं वंदनवाचियाए सो इत्थीनरिंदा उजाखवर-
न्मि कुमारमहारमिषो पणामपुवं च उवविहो सपरिमरो
ऊहोए भूमिमंगे । सुखिया वि पबंधन कया देमसा तं च
सेऊख धम्मकहावासो उवहुओ सपरिवगो श्रीमंगताए
एवइओ गोयमा । सो इत्थीनरिंदा । एवं च अशंतघो-
रवीरुमकडुदुकरतवमंजमाणुङ्गा, करियाभिरयाणं मवंगं
मि अपडिकमसरीराणं अपडिबद्धविहारत्ताए अशंतगिप्पि-
इसं ममारिएणं चक्कहरसुरिंदाइपमिह द्विमसुदयसरीगसु-
क्तेसु गोयमा । वण्ड कोइ कालो जाव गं पत्ते संभयमल-
सिहरे । भासंतओ भागिया गोयमा ! तेण महग्गिभा
रायकुलवालिया गरिंदममगी । जहा शं दुकरकारिगे
सिगंधं अणुधूममाणमा सव्वभावंतरं हि गं सुविसुद्धं
पयच्छाहिं शे श्रीनल्लमालोपयं , अहवंपव्वा पसंसये
सव्वहिं अम्हेहिं देहच्चायकरंशु बुद्धलक्खं हि श्रीमल्ला
इय निंदियगरहियजहुत्तसुद्धायजहावडुक्कपच्छित्ति-
द्वियमल्लेहिं च शे कुमलसिद्धिदा संलेम्यं चि । तओ गं
जहुत्तविहीए सव्वमाखोथेतीए रायकुलवालियाए खरिंद-
समणीए जाव गं मंभारियं तेणं तहागमुखिया । जहा गं
जमहं तथा रायत्थासुवविट्ठाए तए गारत्थमावम्मि सरा-
गाहिलामाए संविकिस्सओ अहेमि । तमालोपय हे दुक्क-
रकारि । जेणं तुम्हं सव्वुत्तमविसोही हवइ । तओ गं
तीए मरुमा परितप्पिऊणं अहववसासपयनिडनिकेय-
पावित्थीमभावत्ताए या गं चक्कुमली चि अमुगस्स
धूया समणीगमंते वममाखी परिमविहामि चि चित्तज्जं
गोयमा ! भणियं तीए अभागिजाण । जहा गं भगवं ! शाम
तुमं एरिमणं अट्ठणं मरामाए दिट्ठीए परिणिज्झोओ जओ गं
अदयं च अल्लमज्जा किं तु जारिमणं तुम्हं सव्वुत्तमरूपा-
रुक्खजोअण्णलावम्मंकीतमोहमगकलाकलावविष्णुणायाह-
मयाइममयाइगुणोहविसुद्धमंडिण हात्था विसणु सुनिहिला-
सेसु चिरं ता किमयं तह चि किं वा शो गं तह चि चि तुज्जं
पमाणं परितोलागत्थं मरगाहिलामं चक्खु पउत्ता शो वा
भिलमिउकामाए । अहवा-इयमत्थे चैव, ऽऽलोउं भवउ कि-
मित्थ दोसंति मज्झमवि गुणावहेयं भवज्जा । चित्थं गंतुण
मायाकवडेणं सुवस्सयं कोइ पयच्छे, ताहे गं किपि चि अशं-
तरुयमंवेगमावणं चि विट्ठुमंसारखलित्थीसभावस्सं गं ति
चित्तज्जं भणियं सुखिवरेणं जहा गं धिद्वरत्तु पावित्थी-
चल्लसंभावस्स जेणं तु पेच्छ पेच्छ यदहमेत्ताणुकालसमएशं

कंमिमा नियडी पउत्त चि, अहो खलित्थीणं खलखलव-
डुलचंचलसिद्धिगद्दुमागसाणं खगमंगमभि दुज्जमजायाणं
अहो सयलकजभेदेहलियाणं अहो सयलायसकिंचतुडि-
कराणं अहो पावकम्माभिणिविट्ठुज्जवसायाणं अहो अशी-
रुयाणं परलोमगमण्यन्यारपे, रदरुणदुक्खकंठुकाहसा-
मलीकुंभीपायदुरहियासाणं एवं च बहु मरुमा परितप्पि-
ऊण अणुयत्तयाविरहियधम्मियकरभियसुपसतवयशोहिं भ-
संतमहुरक्खरिं गं धम्मदेमसापुवंगेणं भणिया कुमार-
रेण रायकुलवालिया नरिंदमसवी गोयमा ! तेणं सुखिव-
गं । जहा गं दुकरकारिगेमा एरिमणं मायापबंधणं अशं-
तघोरवीरुमकडुमदुकरतवमंजममज्जायाहिं समजि-
ए निरगुवंधं पुणपव्वारं गिप्फलं कृणुयं किंचि एरिमणं मा-
याउंभेण अणंतसारदायंगणं पयंययं, नीमल्लकमाला-
यत्तगे श्रीमल्लसत्ताणं कुरु । अहवा अंधयरे शे ठिययं धवि
ययवस मेव (एकाए पुय, ए) जहा तहा गिरत्थयं हांही तुवंध-
हिं व लुण्णडण-भिक्षा-भूमिसंजा-वावीमपरिमहोवसग्गा-
हियामणाइ कायकलं चि । तओ भणियं तीए भगल-
क्खणाए जहा भगवं ! किं तुम्हेहिं माद्धि धम्मगे उल्लविजइ
विमंभण अलोयणं दाउमाणेहिं श्रीमंकपत्तियाणा ग ए
तुमे तकालं अभिलमिउकामाए सरगाहिलामाए चक्खु
निजइउं किं तु तुज्जं परिमाणतोलागत्थं गिजइ अओ चि
भणमाणी चैव निहणं गया कम्मपरिणइएणं च समजि-
त्ता गं वडुपुट्टनिकाइयं उक्कीमट्ठियं इत्थीवियं कम्म, गोयमा !
रायकुलवालिया नरिंदमसवी चि । तओ य समीमगणो गो-
यमा ! मे गं महच्छेरभूणं मयं वडुदुमारमहरिमी विहीए
मंलेडिऊणं अनागगं मामं पाओवगमणं संभयेसेलमिह-
रम्म अंतं गश्चां केरलत्ताए सोतगखसमसिख परिणिबु-
डे चि । महा० २ चु० ।

से भयवीं जेणं केइ सामस्यमकडुइजा मे गं एकाइ० जाव
शे सत्तुमवंतरं सु नियमणं भिज्झिजा ता किमयं अणुणा-
हियं लक्खमवंतरपडियइणं ति । गोयमा ! जेणं केइ निरइ-
यारं सामसे निव्वहिंजा से शे नियमणं एकाइ० जाव शे
अट्ठमवंतरं सिज्झिजा । जे पुण सुहुभे वा वायंर वा केइ सा
वासल्लं वा आउक, यपरिमंगे वा तउकायपरिमंगे वा भेदु
खकजे वा अशयरे वा केइ आण्यभंगे काऊणं सामभ-
मयरेजा से शे जं लक्खभयग्गाहेणं पिज्जे तं
महालाभं जओ शे सामस्यमहरिता बोहिं पि लमेजा ।
दुक्खं गं एसा गोयमा ! तेणं माहणीजीवेणं माया कया
जीए य गदहसेत्ताए वि एग्गि पावे दाकणविवाभि चि मे

भवये । किं तीरे महयरीरे तसि ते सैवुल्लुङ्गाय पथच्छीरे ।
किं वां संस्था वि ये महयरी सत्थेव तेसि मयं कलेसकम्भ-
पथेव कोट्ठेयं वरिणिमुत्तुहा हेवेजि चि । गोयमा । तीरे मह-
यरीरे तस्स ते सैवुल्लुङ्गाय सङ्गुए तीरे मावणीरे पूव चि
काऊयं वच्छज्जाय । कथं तरसि भव अवसरिषा सा सुजसिरी ।
जहाः खं सत्थं गोरोले वरिमोत्तुहा काहि गच्छसि संमये सि ?
अज्झ-वत्थमो गोत्थं अर्थं च जइ तुलं मज्झं चिन्धिआ
इवेज्जा ता अहिंयं तुलं वरिच्छिआ मि गोव सं एयं भविषा क्कव
सं भया सा सुजसिरी तीरे महयरीरे सत्ति तेहि व-
रलोगात्तुहायेक सुवच्छन्नसावसिन्नमावात्तहि व संभरिषा
ता गोमिदमाहसाहिहि । एवं तु जहा भविषं महयरीरे त-
हा येव तस्स वयं गुलपावसपथं, अहं जहा कालकमेव
गोयमा । बुद्धिंयं यं दुवात्तसं वच्छरिष महारोरे वे दक्-
खे दुमिक्कये जाए व थं रिद्धीरे व सत्तिहे सत्थे वि ज-
अवए । अहं जहा पुण्ण वेत्तं अस्स गेवसां पवरसत्तिहरकं वा-
ईयं भविषयत्तायं वेत्तं सदेसमगमनिभिसेयं दीहत्ताए
परिक्खेत्तं गायट्ठी पदधत्तिमयेयं तत्थेव गोत्थे व भविष-
अवा निवेगोयं आगए अणुक्कवरियनामधेज पावमसी सु-
जसिरे । दिट्ठा य तेयं सा कम्भगा जाव वं परिगुलियं
सत्तत्तिहुययसरयारी क्वकं विलावधं ते सुजसिरी पासि-
व येव जामाए इंदियायं रम्मयाए किंपागफलोवमा-
वात्तदुक्खदायगायं विसयः विजियासेसत्तिहुययस्स थं
गोवरगएयं मयरकेउत्ता, भविषा थं गोयमा । सा सु-
जसिरी तेयं महापावकम्भेयं सुजसिरेयं । जहा थं हे दे
कम्भगे जइ थं इमे तुलं सत्तिरे जयत्थी जयगे समणु-
मभंति ता थं तु अहं ते परिसेमि, अमं च करेमि सत्थं
वि ते वंधुवग्गायं दरिदंति तुलममभि खदरेमि पलसव-
मरुत्तयं सुवत्थस्स, तो गण्ण अइरेखावतोइ सु मायावि-
आथं । तज्जो गोयमा । जव थं पड्डुत्तुहा सा सुजसिरी
तीरे महयरीरे एवं वदरं वरिक्के ताव थं तत्तल्लमा-
गत्तुल्ल भविषो सो महयरीरे, जहा मो एयं से हीणं जं ते
अक्क भूषाए सुवत्थसत्तएत्तुं किए । ताहे गोयमा । एवं स-
ए तेखं पवरमत्थी । तज्जो भविषं महयरीरे जहा तं सुवत्थ-
स्स सत्थं दाएहि, किमेएहि डिमरमत्थेवेहि पविउत्तु-
वेहि । ताहे भविषं सुजसिरेयं-जहा थं एहि वत्थमो
गागरं, दंसेमि ये अहं तुलममिमायं पविउत्तुगायं माहव्यं ।
तज्जो वमाए गत्तुल्ल मगरं एयं सि व पिपं सत्तिहरकं वप-
वत्थविशुपल्लगे तेखं मरवत्थो दाविमा, मरवत्थवि सि स-

दाविउत्तं भविषं पविक्कव जहा इमायं पवरमत्थी खं करिह
मुल्लं तेहि तु लं सत्तिरिषं तेसि मुल्लं काऊयं, ताहे भ-
विषा मरवत्थो-जहा थं सो मो मायकत्तं इया । स-
त्थि कइ इय जं थं एयं सि मुल्लं करिजा ठां गिण्डेसु
थं मुल्लं दमकोडी दविउत्तजायस्स । सुजसिरेयं भविषं-
जं महाराओ पमायं करेति, खवरं इयं मो आसत्तपत्तं व-
सत्तिहिण अहा थं गोत्थे तत्थं एयं थं जीयं ० जाव
गोलीयं गोयं भूमी तं अकरं विमुक्क भुत्ति । तज्जो नर-
वत्थो भविषं जहा एवं भवउ चि । एवं च गोय-
मा । जम्मदरिहस्स करमे गोत्थे काऊयं तेयं अणु-
वरियनामधेजेष परिणीया सां निययपूया सुजसि-
री सुजसिरेयं । जाया परोत्तरं तेसि पीई जाव थं ने-
हाणुरागरं जियमायसे गमेति कालं, किंचि ताव थं दइ-
थं गिहागए साहुयो पडिनिपत्ते, हा हा कदं करेमाथी पु-
ट्ठा सुजसिरेयं सुजसिरी । जहा पिए ! एवं अदिट्ठपु-
व्वं भिक्खायणुपलं दइयं कियेयावत्थं गयासि ? तज्जो
तीरे भविषं-जहा थं अणु मज्झं सामिणीए एयं सि महया
मत्तपायेयं पत्तमरयं किरियं । तज्जो पड्डुत्तुगणसा
उत्तमगेयं चलत्थगे पत्तमयंती नामए अज एयं सि प-
रिदंसत्थं सा संमारिय चि । ताहे पुणो वि पुट्ठा सा
पावा तेयं जइ इए काउं तुज्झं सामिणी अहेसी । तज्जो
गोयमा । थं दइ उत्तुल्लं भवीए समनुगधरविं पूलगि-
राए साहिंयं सत्थं वि शिययवुत्तं ते तस्मेति । ताहि वि-
त्थायं तेयं महापावकम्भेयं जहा थं निच्छयं एसा सा
ममं जगया सुजसिरी । अम्हाए महिता एरिमी क्व-
कंति-दिचि-लावयं सोहग्गसुद्धयसिरी भवेज चि चि-
तिउयं भविउत्तादो । तं जहा-“एरिसकम्मरया जं न प
देइ पड्डाहेत्तयं अवजं ते गण्ण इमं चित्थि, सो वि जिह-
क्खिद्धिओ भे कथं सुजिक्कसंमि” भविउयं चित्तिउं वप-
थो सो महापावया । जहा थं किं छिदिमि अहं सत्त-
त्थेहिं तिलं तिलं सगत्तं । किं वा थं तुंगगिरित्ताउ प-
क्खिविउ दं संसुतो, मा इयं मो अत्थं तपावधं पत्तमदु-
यं दइ । किं वा थं गत्तं लोहवारसालाए सुत्तल्लोह-
खं डमिव पत्तल्लं डाहिं सुत्तवेमि । सत्तमत्तायं केवल्लयं
कालावेत्तय मज्झो मज्झाए तित्तल्लकरपतेहिं अत्तत्त-
गं पुणो संमारवेमि अंतो सुकट्ठिय उत्तत्तल्लं क-
सलोहलोत्तसज्जसात्तस्स । किं वा थं सत्तत्थेयं
छिदिमि उत्तमं, किं वा थं ववितामि मयरत्तं, किं वा
थं उभयत्तत्थे सु- अहं अहं विविधं वा विउत्तमत्तायं । हे-

सुज्जिमिरी

हुवा पञ्जालावेमि जलणं । किं बहुला शिच्छहेमि कहेहि
अत्तासणं ति चित्तिऊणं जाव सुमसाधूमणं गोयमा !
विरइया मवती चिई, तहे सयलजखसमकणं सुहरं नि-
दिऊणं अत्तासणं साहिये च सवल्लोगस्स । जहा खं
मए क्खिसे कम्मं समापरियं ति भाणित्ठं अरुढो
विपाए जाव जं भवियव्वपाणिशोथेणं तारिसदव्व-
ल्लपजोगाणुमंसद्धो ते सव्वे वि दाकु ति काऊणं फूइज-
माणे वि अणेगपपरिहे तहा वि खं य पजालिण
सिही तओं य खं चिद्धिकारेणोवहओं सयललोगवचणेहिं
जहा सो मो पिच्छ पिच्छइ हुपासणं पि य पजाल
पावकम्मकारिस्स चि भाणित्ठं निद्धाडिण ते
ति गोउलाओ एपावसरम्म उ अस्सासखणिविसाओ
आगएणं भत्तपाणं गहाय तेखेव भग्गेणं उज्जाणा-
मिद्धे सुखीयं संघाडणं तं च दइयं अणुभग्गेणं
गए एते वि पाविट्ठे एते य उज्जायं जाव खं पेच्छंति
सयलपुणोहधरि चउत्तागसमभियं बहुभीसगवपरि-
किन्नं देविदनरिंदवदिज्जासापायारविंदं सुगहियनाम-
भिजं जगाणंदं नामं अणगारं । तं च दइयं चितियं तेहिं
जहा (गा) खंदे भग्गेमि विरोहियं एम महापुरुमे चि
चित्तिऊणं तओं पणामपुच्छेणं उवविट्ठिता जहाइयभू-
मिभागे पुरओ गणहरस्स भणिओ य सुज्जिमिवं नेण गण-
हारिणा । जहा खं सो मो देवाणुप्पिपा ! सीमल्लमालोए-
ता खं लहुं करे सु सिधं अंसपाविट्ठकम्मनिट्ठवणं पाय-
च्छित्तं । एसा उण अवावसत्ता, एपाए पायच्छित्तं णत्थि
जाव खं यो पख्खा । ताहे गोयमा ! सुमहत्तपरममहा
संवेगगओ एस खं सुज्जिमिवे आजम्माओ नीमल्लालोयणं
पयच्छिऊणं जहोवइहे धारं सुदुक्कमहतं पायच्छित्तं अ-
णुचरित्ता तओं अत्तं तविसुद्धपरिणाओ सामसम्भुट्ठिऊणं
क्कओमं संवच्छरे तेस राईदिण अत्तं तपोरीरुगकडुक्क-
रतवसंजमं समणुचरित्ठं जाव खं एगदुत्तचउपंवल्लम्मा
निएहिं खमखेहिं खवेऊणं निपट्टिकमपरीरत्ताए अप्पमा-
यत्ताए सम्भत्तामिसु अणववरयमहजिस्साणुसमयं सययं
सज्झायज्झासाइसु खं शिद्धिऊणं संसकम्ममलअउच्च-
करणेणं खवगसेहीए अंतगहकेवली जा सिद्धे य । मे भयं
तं तारिसे महापावकम्मं समापरिऊणं तहवि कहे एरिरे खं
मे सुज्जिमिवे लहुं शोथेणं कोलेणं परिनिवुडे ति ? गो-
यमा । तेषं जारिसमावडिणं आलोपणं विइणं जारिस-
संबेगमएणं तं तारिसे पोरदुक्कं महंतं पावच्छित्तं सद्ध-
त्तिं जारिसे सुधिसुद्धसुद्धज्जकसाएणं तं तारिसे अच्चे-

तपोरीरुगकडुक्कदुक्कतवसंजमकिरियाए बहुमाथेणं अ-
खंडियअविरादिण सुउत्तरपुणे परिपासपंतेणं निरुत्तारं
सामकं शिच्चाहियं जारिसेणं रोइइज्झाखिप्पिच्छकं
शिद्धिपरागदीसोहमिच्छकमवयंमारवेणं मज्झक्यमा-
वेणं अदीक्षमाथेणं दुवात्तमवासे संसेहं काऊणं
पाओवगमखमथसणं पाडिवणं तारिसेणं एयंतं सुभज्झा-
खउत्तसाएणं, खं कदलं से एगे सिज्जेजा इहं खं कहाइ
परकयकम्मसंकेमं भवेजा तो खं सव्वेसि भव्वसत्तायं अ-
समकम्मकखं काऊणं भिज्जेजा खवरं परकम्मकयादी
ख कसइ संकेमेजा, जं जेण समजियं तं तेणं समणुप-
वियव्वं चि । गोयमा ! जया खं निरुद्धं जोगे हवेजा तथा
खं असंसे पि कम्मदुग्गमि अणुकालविभागेथेव शिद्धा-
वेजा सुमंवुडा सेमासवदारे जोगानरिंदेणं तु कम्मकखए
दिट्ठे ख उण कालमंसाए । जओ खं कालेणं तु
खवे कम्मं कालेणं तु पवंधए एगगं बंधे एगगं खवेय ।
गोयमा ! कालमयेतगं शिरुद्धेहिं तु जोगेहिं वेक्-
कम्मं ख बंधए, पोराणं तु पहीएजा खवगस्साभावमेव
उ । एवं कम्मकखयविदारणेथेयं कालमंमुहेस अणाहकालं
जिवे य तहवि कम्मं ख शिष्टए खओवमंसेण कम्माणं जया
वियं समुच्छले कालं खेतं भवं भावं संपप्प जीवे तथा
अप्पमादी खवे कम्मं जं जीवे तं कोटिं वडे । जो पमादी
पुणे खं तं कालं कम्माणि बंधेयाणि वमेजा चउगईए उ
सव्वत्थं तदुक्खिए तम्हा कालं खेतं भवं भावं संपप्प
गोयमा ! महं अइरा कम्मकखयकरं मे भयं । सा सु-
ज्जिमिरी कहे सुमुववक्का । गोयमा ! छट्ठीए शरयपुड्डी-
ए से भयं । कणं अट्ठेण गोयमा ! तीए पडिपुष्पाणं सा-
इराणं खवखं मासाणं इणमे वेरिचियं जहा खं पच्चूंमे
गम्भं पाडेवेमि चि एवमज्जवसमाओ चैव बालयं पख्खा-
पखयमेत्ता य तक्खणनिहणं गया तएणं अट्ठेणं गोयमा । ना
सुज्जिमिरी छट्ठं गय चि । मे भयं । जं तं बालमं पसविज-
यं मया सा सुज्जिमिरी तं जीवियं किं वा ख व चि । गो-
यमा । जीवियं । मे भयं । कहे । गोयमा ! पखयमेतं तं बा-
लमं तारिसेहिं जरजेरजलुमंजवालपइरहरिखारदुग्गंधामुईहिं
विलित्तमणाहिं विलवमाणं दइयं कुललचकस्सेवरि काऊ-
णं साथेणं सद्धिदिउमाराद्धं ताव खं दिट्ठं कुलालेणं । ताहे
धाइओ सधरिणो कुललो । अदिगानियवात्तए पण्डो
साओ । तओ क.रुण, दिपएणं अणुत्तस्स ख पुणे एस म-
ज्जक होइहिं चि विपाप्पउणं कुलालेणं समप्पिऊणं से
बाल । गोयमा । सदइएण तीए सम्भावणेहं परिवालि-

ऊर्ध्व माधुमीकृप से बाह्ये । कर्ण च नाम कुलालं लो-
माधुवीर्य सज्जनादिहास्ये ० जहा शं सुपरो । अक्षया
कासकमेवं गोयमा । सुसाधुमंजोमंदमहापुष्पेवं पडि-
बुद्धं सुमेरे पञ्चदृष्ट जाव शं परमसद्धमिवेगवरगगण
अन्वतवोरवीर्यगकटमुदुकरं महाकायकिलेसं करइ सं-
जमजयवं शं जावइ, अजयहादोभियं तु सत्पत्त्यं अमं-
जमपएमु शं अरजे । तयो तस्स गुरुहि भयियं जहा भो
भो समहासत् । तए अमाखदोसओ संजमजयवं अयाण-
माणएणं महंते कायकिलेसे समादत्ते नवरं जइ निच्चा-
लोयणं दाऊवं पायच्छिन्नं शं काहिभि तो सक्कंभयं नि-
प्फलं होही । ता जाव शं गुरुहिं चोइए ताव शं से अण-
वरयालोयणं दाऊवं पयत्ते । से वि शं गुरु तस्स तहा पाय-
च्छिन्ने पयच्छइ जहा शं संजमजयवं भूयं एगंतियेव अहभि-
माणुपमयं रोहडुज्झाण्णविपुल्लुके सुहज्झवमायनिरंतं य
विहरंजा । अहसया शं गोयमा । न पावमती जे करछुद्धम-
दसमदुजालसद्धमाममसं जाव शं छम्मासखवणाए अ-
अपरे या सुमहं कायकिलेसाणुगए पच्छित्ते से शं तह पि स-
मणुद्धं जे य उण एगंतमंजमकरियावं जययाणुगमणे वइ-
कायजोगमयलामवनिरोहं सज्झायज्झाणवस्सगाए अ-
वमसं शं अनइहे मडिले जाव शं किल किमित्थं दुकरं
ति काऊवं न तहा समणुद्धं । अक्षया शं गोयमा । अहा-
उवं परिवालेऊवं से सुसुद्धं मरिऊवं सोहम्मे कप्ये इंदसा-
माणिणं महड्डी देवे समुप्यसे । तयो वि चविऊण इहयं वा-
सुदेवो होऊवं सत्तमपुढवीए समुप्यसे । तयो उव्वहे समागे
महाकाए हत्थी होऊवं मेहुणाऽऽसत्तमाखसे मरिऊवं अ-
शंतवणस्सतीए गय चि । एस शं गोयमा । से सुसुद्धं जे शं
आलेइयनिदियगरहिएणं कयपायच्छित्ते भविता शं जइ
शं अयाणमागे भमिहिइ सुहरं अशंतसंसारे से भयवं । क-
यरा उण तेणं जयणा तं विद्याया जओ शं तं तारिसं दु-
करं कायकिलेसं काऊवं पितहा वि शं भमिहिइ शं सुहरं
तु संसारे । गोयमा । जयया खाम अट्टारसएहं भिलंगसह-
स्सावं संपुष्ठावं अलंठियविरादियावं जावजीवमहत्ति-
साणुसमयं धारवं कसिणं संजमकरियं अणुमसंति तं च
तेण न विद्यायं ति तेणं तु से अइसे भमिहिइ सुहरं तु
संसारे । से भयवं केणं अट्टेवं तं च तेण च विद्यायं ति गो-
यमा । तेणं जावइ कायकिलेसे कए तावइयस्स अट्टभागे
खेव जइ से अहिरपण्णवं विवजंते ता भिदीए समणुवयं
ते । खवरं तु तेणं वाहिरपण्णसे परिखेते वाहिरपण्णगप-
रिभोइस्स शं गोयमा । बहुए वि कायकिलेसे शिरत्थये

ह्वेजा । जओ शं गोयमा । आऊ तेऊ मेहुसे एए तथेऽवि
महापावइये अओहिदायगे एगंतियं विवजियव्वे, एगंतियं शं
समापरियव्वे सुमंजएहि ति । एतेणं अट्टेवं तं च तेणं शं
विषयं चि(महा) ० से भयवं । किं संजमजयवं सत्प्येइमागे
समणुपालेमागे समणुद्धं समाहा अइरेवं जम्मजजामरणा-
दीवं विषुवेज्जा, गोयमा । अत्येगे जे शं अइरेवं विषुव्वे-
जा, से भयवं । केणं अट्टेवं एवं वुच्चइ जहा शं अत्ये-
गे जे शं यो अइरेवं विषुव्वेजा, अत्येगे जे शं अइरेवं
विषुव्वेजा ? , गोयमा । अत्येगे जे शं किंचि उ ईसियं
अताणमं आओवलक्खेमागे सरागसमल्ले संजमजयवं
समणुद्धं । जे शं एवंविहे से शं चिरेणं जम्मजजामरणाइ-
अशगंससारियदुक्खसं विषुव्वेजा । अत्येगे जे शं शिम्पुले
ठियमज्जमल्ले निरारंमपरिग्गोहे निममे निरहंकारे वगयरा-
गदोसमोहमिच्छलकसायमलकलंके सव्वभावभावतरेहिं शं
सुविसुद्धाएण अदीयामाणं एगंतियं निजरापही परम-
सद्धामंवंगवरगगए विषुके सेसमयपारवविद्याणगे पमा-
यालववं ० जाव शं विजियपारपरिसहोवसग्गे वगयरोह-
ऽडुज्झागे असेसकमकस्यइणं जहुसंसंजमजयवं समणु-
पेहिजा । अणुपालेजा समणुपालेजा ० जाव शं समणुद्धेजा जे
य शं एवंविहे से शं अइरेवं संजमजजामरणाइ अशगंससा-
रियसुदुक्खिमं, कसदुक्खजालस्स शं विषुवेज्जा । एतेणं
अट्टेवं एवं वुच्चइ जहा शं गोयमा । अत्येगे जे शं यो
अइरेवं विषुव्वेज्जा अत्येगे जे शं अइरेवं च विषुव्वेजा ।
महा ० २ व ० ।

सुजसिनी-सूर्यशिव-पुं० । स्वनामक्याते अक्षन्तीवास्तव्यं
धिग्जानौ । महा ० २ व ० ।

सुजावच-सूर्यवर्त-न० । ब्रह्मलोककूप स्वनामक्याते विमा-
न, स ० ६ सम ० ।

सुज्ज-शोध-वि० । शोधनीयं, आव ० ४ अ ० ।

सुज्जहाय-सुध्यात-न० । सुधु सुविधिना गुरुलकाशाद् व्या-
ख्यानार्थतः धुन्वा एवातमनुपेक्षितं धुनमिति गम्यं सुध्या-
तम् । सुधु सुप्रार्थिते, स्था ० ३ ठा ० ४ उ ० ।

सुद्धिच्चा-सुध्याय-अव्य० । सुधु स्थिरत्वार्थे, स्व ० १ शु ०
१४ अ ० ।

सुद्धिय-सुस्थित-वि० । शोभनं स्थितः सुस्थितः । सुस्थवस्थितं,
पं० व ० २ कएव । लवणसमुद्राधिपतिर्ये, आव ० ४ अ ० । हो ०
सुद्धं तं मेहे, द ० प ० । स्था ० ३ ठा ० ३ । आर्यसुद्धिस्तियं
कोटिकगच्छीयायं, " तदनु च सुद्धिस्तियं, कोटिक-
काक्यिकावजायताम् । सुस्थितसुमनिबुद्धी, कोटिकगच्छ-
स्ततः समभूत् ॥ ११॥" ग ० ३ अवि० । पाटलिपुत्रं नगरं जम्बू-
गुप्तं राजा चाक्षक्यो मन्त्री सुस्थित आचार्यः । जि० व ० १
३० । ती० कएव ० । सुधु अतीव वाचुत, व ० १ उ ० ३ प्रक ०

भास्ते, कृ० १ उ० ३ प्रक० । सुविश्रुतक्रियाभिन्ना, कल्प० २
अधि० ८ अ० ।

सुठियप-सुस्थितामन्द-पु० । शोभनेन प्रकारेण आगमनी-
त्यां स्थित आत्मा येषां ते सुस्थितात्मनिः । सुविहितेषु,
इति ३ प्र० ।

सुठिया-सुस्थिता-सी० । सुस्थितस्य संधर्षसुष्ठुविषयेपत
रतिशयायाम्, अति ३ प्र० । सुस्थितं ३ अधि० ।

सुठि-सुठि-अर्थः । अतिशये, अति ३ प्र० । अतीकार्ये,
अति ३ अधि० । स० २ अधि० ३ प्र० । शोभने,
कृ० १ उ० ३ प्र० । प्रकृतमापयाऽधिकारे, अ० ३ अधि०
३ प्र० ।

सुठितरमायामा-सुठितरामामा-सी० । गन्धारप्रामस्य पद्यार्थ
मूढतायाम्, स्या० ७ डा० ३ उ० ।

सुठिर-सुठितर-वि० । अतिशोभने, अति ३ अधि० ३ प्र० ।

सुठि-सुठि-अर्थः । अतिशये, कृ० १ उ० ३ प्र० ।

सुसु-सु-धा० । अवयव, 'वि-जि-धु-दु-सु-तु-पु-धु-गां-गो-
हृ-स्व-ध' ॥ ८ ॥ ४२१ ॥ इत्यन्तां लकारांगमः । सुसुह-
हो-ति । प्रा० । स्या० । 'आया सहरा सुसुह' इत्या-
दि 'सुसु' संज्ञेयाणि सहा विभुवायस्स 'आवा० ।

सुसु-सु-सु-सी० । सुसुहरे, कृ० १ उ० ३ अधि० ।

सुसु-सु-सु-वि० । शोभना जीवनवशात्तयसामने यस्मिन्सी
सुमानः । शोभनमतिके, अति ३ प्र० ३ अधि० ।

सुसु-सु-सु-पु० । सुसुहरेवस्य आविशतमेन पुत्रे, कल्प०
३ अधि० ७ अ० । अ० ३ प्र० । अश्वानेनयोश्चास्तेष्व
स्वनामक्यानि आधक, ती० ६४ कहा । उच० । 'चंपा'
शब्दे पुनीयमां १०६८ पृष्ठ ५५५ कथाऽह्ना ।) पाश्चात्यास्य
स्वनामक्यानि आधक, उच० २३ अ० । अधिपतः रुतमती
सूततः पुत्रमवजीव, स० । सप्तमदेयलोकस्य विमानभेदे,
नपु० । स० १५ सम० । द्वावशतीर्थेकरस्य भिन्नादायक,
(स० ।) स्वनामक्यानि राजर्षी, पु० । अ० १० ।

सुनद्राजयिकथा पुनरम्-

"इह कपिलपुरे सो, अश्वत्थलायां निजिधिलेखो ।
उत्पादियारिउकरो, आनि तरिरो सुन्दरु लि ॥ १ ॥
सुन्दरिहधम्मपरिपा-लखुज्जुआ सत्तनलकुसलमई ।
पावेहि विहु दइआ, मित्रो वज्जोउडा नस्स ॥ २ ॥
अश्वत्थलायां सुनद्राज-अश्वत्थलायां सुनद्राजकठेसु ।
कथायि सुनद्राजिओ, इय भण्णो संधिपरिणं ॥ ३ ॥
इय । महच्छरिपरिमणं, जे किर कलभरो वि करिणो ।
नोउडा हरिणो, रविण जियण तमभरो ॥ ४ ॥
उत्तरदिशि पण्डुआ श्री-मण्डराणां बुद्धेण गुणनिवहो ।
इतिश्रीमोक्षि पिब, दुसो मुह इममेय सयलो ॥ ५ ॥
न सोउ निवो कुविआ, जे तादोय अति रणभेरे ।
ना लउ कुविजुन-णं सनिवग्गण इय बुनं ॥ ६ ॥
देवेल । अरो सुकय-सोनिओ सोगे गे विमसा ।
इदो पुण विजय, पण्डुपुनरकस्यो य पुव ॥ ७ ॥

ना शोभनेयवामा-सुठि संहत न अन्तर्गते मीरे ।
रिउविजयं पिच्छामो, ना वृ ॥ इह कुसुह सुसु ॥ ८ ॥

अश्व-

सामेल कोह मित्रो, परा विभेण मिजइ सुसु वि ।
दाणुसु सलघडिया, देवा वि वमं पयजति ॥ ६ ॥
जहं आगोमं मंयु सु-जिऊनं देवि जे ससुउजमसि ।
मिनिऊव वि अरिधाय-सु नयंते तं देवि । देवि पुनं ॥ १० ॥
इय कथजता पिता, सुच्छा वि मिथा अमिच्छुत्तरिणं मरे ।
गच्छा वि गथा निहसि, इमा विगनीयमईरया ॥ ११ ॥
ता देव । सपुसामे-तमं निमित्तान् जाणउं हिययं ।
तं मुनिं स्यामां पउं-जिऊनं पंचवयपुरिमहि ॥ १२ ॥
कुणुसुं सुह विजयसं, जयंतं सुह लहसुं पुनियजसं पुरी ।
मिच्छु मंयुं विज-मडोसि कयणीं रयेमाहा ॥ १३ ॥
इय सोउ सनिवयसं, इयं हनिऊनं जायउं रया ।
वाणयाण माहाणय, हं हं मई पयसा जय ॥ १४ ॥
कहपण्ह दुजयारिउ-व राउघडा विवडां ककमरिओ ।
मउमं य पुरआ पय, रणकम्ममहम्ममुहसंड ॥ १५ ॥
इणं किय आधमसिय, जहा नहा इह जणं ववर्णना ।
हुनि तणाउ वि लहया, वचनं पयमपहणां ॥ १६ ॥
इय पमणिय आलथल-कयउमहइउं इमासुरं राया ।
उहणियारिउचहि, लहु ताडावइ जयहं ॥ १७ ॥
ना तीह सहरा-णं मिलियउं सपयलं ककमरिओ ।
वजजाउह मितावां-अ अगमिजिहवाशरं ॥ १८ ॥
अविनिवयणयण-हिं स तु निवमंडलं अणुपविडा ।
नाउ नदागमणं अ-ल आगणं ससुहो मीमा ॥ १९ ॥
अह जाहपुण्ह ककका, मयमनसं नकारपरोदं ।
हवहरिकारमडनिवडण-दुग्गपडाउलमं नज्जे ॥ २० ॥
अणवयज्जण-कय-अवितां कयल्लकालमाभमणं ।
दुहइ वि अगमाणीया-ण ताण जायं गहाजुज्जं ॥ २१ ॥
अह अगमितामं गण, लण्णोमोहि पयलमोहि ।
भग्गं सुनंदसिद्धं, सोयं पिय भाणुकरिणो ॥ २२ ॥
यज्जाउहजयकुं ज-सत्तजयमाहा-सुवइरिणो ।
पाडया समरमहीव, सुनद्राएण मोयमिणं ॥ २३ ॥
अह सचिवहिं भणियं, अजउ वि विरमसु देव । समराणां ।
भा पूरुसु रिऊनं, मणोरेह, विरसु निरसिणि ॥ २४ ॥
अजहवलमांरो, लण्णं मूलं वयंमं इह विवुडा ।
तो सव्वपयारिहं, अणवकियं राक्खवाजु लि ॥ २५ ॥

अश्व-

विक्रमबलेण पुनरिय, अजिअह विरगयो वि राक्षसि ।
देवय पुण जीयं, न लभए तस्मि जसस्मि ॥ २६ ॥
भांधेय राहुमहाओ, मोहगिउसंभंसेमहेला सुत्ता ।
अवहरिं राक्षसि । पण्णमभं पुणो दइए ॥ २७ ॥
सुववइय पुगावि इमे, अपसवेलं सुयं वि अप्पसं ।
यंमा चककी नुहा, सपरिपणो जादवण्ण वि ॥ २८ ॥
इय सचिवहिं भणिया, निरकुगदियरिओ सुनंदरिणो ।
आपस्सिओ समराणां, अं अवरपेवओ पण्णो ॥ २९ ॥
अंभमं वाउवकं, वल्लवससं निप वि मोमंयं ।
वतिआ अणुपेय, संपुण्डुवदामकारिण ॥ ३० ॥

बज्राऽडमरुणो, पराङ्गेषु य सुनन्दनगता ।
मन्त्रो निधयं पितृ, अण्यः अह्नुहमखुद्वेषः ॥३१॥
अह निवि विनायकसग्य—निहा राया सुख एवेण ।
भयिभ्रा भो निव! सोढं, मिता बज्राऽडो तुम्ह ॥३२॥
तथा रिशराईहि, माहपदारीक्यं मुण्णि वि अण्यं ।
नीहरिउं समरंगल-महीर आयरिय बाणभ्रो ॥३३॥
उडरिय दुविहमल्लो, मरिडियपावो सागीहमल्लु ना ।
नवकारं समरंगो, आभो अमरं पदमकण ॥३४॥
आहिल्लण विपाणय, मुह दुक्कं सपुपरिभवसमुत्तं ।
तं अवणउं इहयं, पणोऽहं परमपम्मण ॥३५॥
ता मित्तं सुयसु लयं, पणायमपहं हयसु रगुसज्जो ।
निम्महिगियउं सरय—अधियम्मं लहसु किमभरं ॥३६॥
इय मित्तानयसवयणो, सोउं राया विपायिसुहसोहो ।
सिहाखणभ्रा संहसा, पाडि पाडवक्कं पडिनयत्तो ॥३७॥
अह पउरसमरंग-पत्तं विजयगव्यो पुणो वि तं हत्तं ।
आयिअयभमनियो, सज्जो होउं तं आऽमिभुहो ॥३८॥
आभ्राहणं च लयं, नवर्त्तं मिहामरगुणावेण ।
विजिअओ सुवेदरभा, मीमनरिदो पदममेष ॥३९॥
तं सव्वापाडिअण, रज्जं तथेय ठायिय सुनन्दो ।
विपदसं परा वलिभ्रा, सुगे गमो पुण सठाणम्मि ॥४०॥
मगगम्म सुनन्दो वि हु, वण्णो नियरि सिरिपुउज्जण ।
पदमजिणभयणपातो, सुक्किमं तत्तल्लयत्तसत्तं ॥४१॥
तत्तस य पुग्गो एमं, एवेमं पउरलोयमज्जकयं ।
मुण्णिदिज्जैनमुक्को-रं मीनआयअणपवणो ॥४२॥
सो वि मययभरभिराओ, राया आगम्म कमिय मुण्णिपवरं ।
जा तथ्य निमीयह ता—य वानरो मरगमणुपणो ॥४३॥
अह भयह निवो मुण्णिपु-मुज्जियं अं आरिच वल्लमण ।
इयं पवंगमा वि हु, जिणसमि निवल्ल इति ॥४४॥
ता कहसु पुरा को आ-सि एस सव्वा वि साइह नरिद ।
महुरा-ए आसि व-यो, वणिअओ हलो भयं तए ॥४५॥
सोदमो पाडिअणो, कयायि दिक्कं सुभइगुक्कमू ।
ईभि अपअवणिज्जो, जइभावा सुनंथनिराओ वि ॥४६॥
अने काउं अणसण, आभो अमरं सुहम्मकणम्मि ।
लुम्माससंममाउं, विपायिउं अणणो सो उ ॥४७॥
पुच्छइ कवलि वं—दिउज इलो बुत्तसत्तं मे भेत ।
कायुपपत्तो होनी, कहं व पडु वीदलामो य ? ॥४८॥
ता कवल्लो भाण्यं, पज्जेने भइ ! अहभाण्यो ।
मरिऊल वानरं तुं, होदिमि सिरिपुउरउज्जण ॥४९॥
जिणविधत्तसामो, नय लहिस्सुसि तुमं कहवि बोहि ।
इय सोउं सो नियसो, लहु उज्जणो एमं पत्तो ॥५०॥
तो तुंगसिमसोहा—पहसिणहमिसहरिसिहमरम्मं ।
पवणुपंकिपरधपड-रगुत्तमाणिर्कणोआलं ॥५१॥
इज्जंतपवणवणस—र अगुह मयमघंतपधं ।
धंमसहस्ससमयं, मणिमयभासंतभिजिणं ॥५२॥
सो सिरिजुगारजिणवर-भवणामल्लं तुमुमाणसो कासो ।
बडाउयसवणं, वयिरे सो— वानरं आभो ॥५३॥
कह कह वि खेण भमिरं-ए इय हत्तो आर्य तय्यदिण ।
विह्मिणं जिणभवणं, पत्तं लहु आहसरं च ॥५४॥
तो वारंगमगो सो, मह पासं पण अणसणं काउं ।

पंचपरमिद्धिमेनं, सुमरंता मरगमणुपणो ॥५५॥
इय जा वानरवारं, कहइ मुणी ता पवंगजीयो सो ।
साहम्मदेवलोए, हिमण्ह वरविमाराण ॥५६॥
सांसकमियद्वंसुय-सेसुयसुरसयणसुदरुक्कण ।
सुनिपुडेता मुना—इल व्व आभो सुरा पवणो ॥५७॥
उणसि अण्णरगु-रविहियद्वंसुभा उवविमिता ।
अहमयविहियद्वयको, विह्मणो सवळंतिन वलपं ॥५८॥
जय जय नंदो जय जय, भदो इक्काहमहुवयणा ।
अमरकुररनियणो, इरितियद्विययाल विसुणेतो ॥५९॥
किं निक्कं किं नवियं, किं जिह्मं वा मए पुरा जम्मे ।
इय विनायकभ्रा भ्रा-दिनाखणविकारययगमभो ॥६०॥
सव्वाइं दवसिक्का-इ मुपुअद्वयविपरियारिओ ।
तथेय लहु पत्तो, पणभ्रा विणएण मुक्किअण ॥६१॥
सिरिनाभयजिण्णि, अविपरमिक्कावियसरीण ।
साहु पुणो पुणो पण-मिऊण पत्तो सुरो समं ॥६२॥
इय ददहु सुनंदियो, रंदिगो तत्तस साहुणो मूलं ।
सहमाउइसवियरिय-रज्जो दिक्कं पण्णइ ॥६३॥
अह सहासाउहराया, पणमऊणं सुनंदगयरिसि ।
कीपण्णपुरं पत्तो, तिक्कावमारं कुणइ रज्जं ॥६४॥
सुचिरं सुनंदाह, विहरइ गुक्का समं माहलयम्मि ।
दमविहसामायारो-वाल्लपयणं वसवमणो ॥६५॥
पाडिऊलकम्मपणो-रगिण्णिभ्रा सो कया वि रायरिसि ।
मालियउहउक्कवसाभ्रा, जित्तउवेयं समाहत्तो ॥६६॥
पाडिलेहण, पमउज्जण—पमुडिहाणं विण्णो वि ईकर सुणइ ।
लुम्हइ जिहोइ नियर-अयभो निक्कुरं एयं ॥६७॥
कहमज्जहा महाइव—वावारांउत्तां वत्तांवरिओ वि ।
द्वयत्तं संपत्तां, मिता बज्राऽडो मज्ज ॥६८॥
आहुउररणांकरिया-विगलो विनया स वानरस्स जीओ ।
उत्तज्जकवकळ-पत्तो नियसो समुपणो ॥६९॥
सुयानि य समए वि हु, तह भयन (तु) इव्वेनसामयह ।
अकयकिरिया वि मउह-विमाराणो सवपयं पण ॥७०॥
ता तह भयत्तं निय, कज्जाणकलावकारं परमं ।
तदभयं पुण विहलो, सयत्तं कयवयवसरे ॥७१॥
संजमतथाएदि, पागं सोएर एयमिय तुच्छं ।
मउवेयोपमुहायो, तविरहं किं कयो पयसं ॥७२॥
एयं वरणाअण्य, कम्मविहउक्केतुसुअपरिणामो ।
सो साहु तवकिरिया—ईसि मयापरा आभो ॥७३॥
अह सुयवल्लण नाउं, दुयुक्क साहुस्स तत्तसऽमिण्यो ।
सुयइपहोआवाए, लणो पि मा काहिल्लि पमायं ॥७४॥
न यं पेतिय नियर-अयभ्रा हीह कज्जसंनिदि ।
अं पुरिसकारकालो—इहो वि होउ इहं भण्णया ॥७५॥

तथा चोहम्—

कालो सहाव नियर, पुव्वक्यं पुरिसकारं मेता ।
मिच्छन्तं तं वेष उ, समासंको हुमि सम्मत्तं ॥ ७६ ॥
अं पि हु मउवेयो—व्यमकयनधनियमसंजमविसेता ।
तज्जम्मि निज्जय, सुहमा—वज्जणभ्रा सज्जिससुयत्ता ॥७७॥
इय अक्कुरयभूयं, नपुडाहरणं नहा वि विह्मण्णि ।
ववहारविमोआभो, कयाऽव नाल्लवणीयं तं ॥ ७८ ॥

तथा स्वयम्—

अहं विनामयं पञ्चदश. ता मा कृत्वाग्निकक्षयं सुयह ।
 वषट्कारमदक्षयं, तत्पुण्यं मा जप्ता भाग्यमा ॥ ७६ ॥
 वषट्कारा विष्णु वल्लभं, अ वषट् केवली विष्णुमन्त्रं ।
 आह्वयं सुमहं, सुयवषट्कारं पमांते ता ॥ ८० ॥

किं—

निमित्तप्रत्ययको, प्रयोगो अह-अहो निवन्धनो ॥
 इह अहोह युह यथ-मह-महात्वात् प्रत्ययानो ॥ २१ ॥
 इह अहोहोय इहय, तिथ्यल्लो युहयह इतिहाय ॥
 कल्ले अहोहोययय, यि सुहरे को अहो भाष्ये ॥ २२ ॥
 निधयधो कअमयो, सुमहमयो निमित्तप्रत्यययुधयमि ॥
 अहोहोहयवर्त्तयिमा, सव्यथायमे उज्जहो ॥ २३ ॥
 इह अहं ते वि तु निमित्त-अपययत्तसारसायरा यि विहा ॥
 अममुज्जमनि तो मे-सवया को इय यामोहो ॥ २४ ॥
 इह इयउभयकुणह-निगमहमोयमं गिरे युहय ॥
 होउं सुमंसाह, यवयवयउय महाभायो ॥ २५ ॥
 पुणं विधयमसगह-मालोइय मह युहयु पयय ॥
 सविसेसिपयल्लयो, अकल्ले कुणह यारिरे ॥ २६ ॥
 सुहारे वरिण युहो, योइं उहोयानल्ल कम्मयय ॥
 अवागनिमिरयलो-सिधिये यो सुनेमयो ॥ २७ ॥

सुनन्दराजनिचरित्रमयं—

अस्या मनःस्थैर्यकरं सुधर्मै ।

समस्त संसद सदस्य महानिपट्टाय -

प्रज्ञापनीयत्वमिदं भवन्तु ॥ ८८ ॥”

अ० २० ३ अधि० ३ लख० ।

सुखंदा-सुनन्दा-की० । पाश्चन्यधर्माभिः प्रवर्तिष्याम्,
 आ० म० १ अ० । कथय० । काङ्क्षसिन्धुस्योर्मातरि श्रूय-
 त्वधर्मायावाम्, आ० चू० १ अ० । "उत्तमं शुद्धं ततो
 यमागं ११११ शुद्धं कृत्वा", दक्षिणभोजान्द्रैश्वर्यस्यैवा-
 नन्दसुखस्यैवाम्, ती० २६ कथ० । भूतान्द्रैश्वर्यं ताङ्गु-
 मारिन्द्रस्य लोकपालानामप्रदस्यैवाम्, स्था० ४ ठा० । उ० ।
 य० । चक्षुःश्रवणमातरि धनगौरवयोः धनपालमुदित-
 रि, आ० चू० १ अ० । आ० म० । आ० चू० कथय० । वृत्तिवच-
 किञ्च भववर्तो मायावाम्, स० ।

सयांदि-सनन्दि-स्त्री०। सत्समृद्धिके पांथे, बा०१धु०१ अ०।

सुखकलत्र-सुनक्षत्र-न० । पुण्यादौ शोभने नक्षत्रे, प्रश्न० २
आश्व० द्वार । कार्कसीनगरीवास्तव्यभद्रायाः साधवाद्याः
पुत्र, प० । अशु० ।

जति थं भंत ! उक्खेवओ एवं खलु जंभू ! तेणं
कालेणं तेणं समएणं कागंदीए यागरीए मदाण्णमं
सय्यवाही परिवमति अद्वा०, तीमं थं मदाए सयथा-
हीण पुत्ते सुखस्सत्ते थामं दाए होत्था, अहीस ० जाव
सुस्वे पंचधातिपरिक्खत्ते जहा घएओ तहा वत्तीम-
दाओ ० जाव उप्पि पायाववड्ढेए विहरति । तेणं का-
लेणं तेणं समएणं सपोसरणं जहा घओ तहा सुण-
स्सत्तेऽपि शिगत्ते जहा थावथापुत्तम तहा शि-

कथयन् ० जाव अथयारे ज्ञाते इतिहासमिहे ० जाव
बंययारी । तेथं सं मुसुक्कत्तेने अथयारे जं केव दि-
वसं समथस्य भयवतो महावीरस्त अतिए मुंजे ० जाव
पञ्चतिहेतं तं केव दिवसं अभिगमां तंहेव ० जाव विलम्बि
आधारेति संजमेणं ० जाव विहरति, इदिया अथययविहारे
विहरति, प्रकास अंगमां अदिजाति, संजयसं तपमा अ-
प्याणं भविमासं विहरति तंतं सं मुसुक्कत्तेने ० आरालेखं
जहा संदतो तेणं कलखं तेणं समणसं रायगिंहे अगरे
मुसुल्लिए अतिए मंथिए राया साभी सभोसंहे परिता
अभ्यता राया अिगमतो धम्मकहा राश पडिगमां प-
रिमा पडिगता । नंतं सं तस्स मुसुक्कलत्तस अत्रया क-
याति कुञ्जराचरत्तकालमयंति सधम्मचारियं जगाम ० जहा
संदयस्स बद्द वामा परितातो मोतपमुञ्जा तवेव कइति
० जाव सन्धुमिंदे पिमाणे देवे उव.स त्तेतां ता-
गामासंभं ठीती वल्लास, मंथं भंते । महाविदेहे सि-
अम्भइति । अणु० १ ५० ३ वे मं । त्या० ।

स्वनामस्थाने गोशालकनपदञ्च वीरजितनागारे, भ० ।
 एवं खलु देवागुपिया यं भूतवामी कोमलजगन्धर सुख-
 कल्पने सामं भ्रमसमारे सगद्भयं जात विशीर्ण । भ० ११३० ।
 (गोशालकनपदस्या तसिद्भयानं गोसालकं शब्दं दृष्टीयमात्रं
 ११३० प्रष्टुं उक्तम् ।)

मुणक्खला-मुनसुत्रा-स्त्री० । पक्ष्म्य द्वितीयायां तिथो ,
कलग० १ आधि० ६ क्षण । अं० । सं० प्र० ।

सुतग-मुनक-पुं० । कालयके, प्रश्न० । आध० द्वार । जं० ।
नं० आत्मा० । म्या० उत्त० । अनु० । सुगर्देश, प्रज्ञा० । पद ।

ससस्-श्रवस्-न०। भोत्रेन्द्रियासिषयीकरणे. स्वा०दा०३३०।

मुख्य-सुनय-पुं०। स्वांशप्रार्थना इनांशप्रतिष्ठापित नय,
द्रव्या० अ द्रव्या०। नयसत्त्वसत्त्वाने अयसत्त्वसत्त्वाने शिगम्बर-
नयसत्त्वसत्त्वाने, अं०।

मुखयस-मुनयन-३०। त्रि०। शोधनं नयनं यस्य सः मुन-
यनः। सुताजने, भा० म० १ अ०।

सुखद-शुनक-पुं०। कुकुरं, पि०।

सुगहमह-शुनकमृत-३०। मृतं भवदं, जी० ३ प्रति० १ अ-
धि० ५ उ०।

सुणत्तिर-सुनात्तिर-पं० । इन्द्र, पाद० ना० २५ गाथा ।

मुणाह-सनाथ-३० । आपमंदवस्य पञ्चनवतितमं पुत्रं क-
 ल्य० १ अधि० ७ कण । अपरकहानगरीराजस्य पञ्चनाभस्य
 पुत्रं, का० १ अ० १६ अ० ।

सुणिउण-सुनिपुण-त्रि० । सुखं, सुखं निश्चितगुणे च ।
स ५० सम० ।

मो वेत्यादौ शरीराश्रयतयाऽप्युपपन्नः । किञ्च-यद्यप्यमहङ्कारप्रत्यय आत्मगोचरः स्यात् तदा न कादाचित्कः स्यात् । आत्मनः सदा संनिहितत्वात् । कादाचित्कं हि ज्ञानं, कादाचित्ककारणपूर्वकं दृष्टम्, यथा सोदात्मनोऽज्ञानमिति । नाप्यनुमानेन अन्वयविचारालङ्घःऽद्वयद्वयत् । आगमनां च परस्परविरुद्धाभ्यादिनां नास्त्येव प्रामाण्यम् । तथाहि-एकं कथं कथं किञ्चिदर्थं व्यवस्थापितः, स्यात्पुनरेवाऽप्यर्थं स एवाभ्यधा व्यवस्थाप्यते, स्वमध्यवर्त्यित्वप्रमाणाभ्यां च तेषां कथं-कथं व्यवस्थापने सामर्थ्यम्, इति नास्ति प्रमाना प्रमेयं च बाह्याऽथः, स ज्ञानस्तरमेव बाह्याध्यामिन्संयुक्तं निलोठनः प्रमाणं च स्वपराध्यामिन् ज्ञानम्, तच्छ प्रमेयाभावं कस्य प्रादुर्कमस्तु, निर्दिष्यत्वात् । किं च-एतत् अर्थसमकालम् तद्विषयकानं वा तत् प्रादुर्कं कल्पयतीति आद्यपक्षे विधुवनवर्तिनाऽपि पदार्थोत्पत्त्याऽवमानेन स्वमकालत्वाविशेषात् । द्वितीयं तु निराकारम्, साकारं वा तत् स्यात् ? । प्रथमं प्रतिवर्तयत्पदार्थपरिच्छेदानुपूर्वम् । द्वितीयं तु किमयमाकारो व्यतिरिक्तः, अर्थानिरुद्धः वा ज्ञानात् ? । अन्वयवर्कः, ज्ञानमेवायम्, तथा च निराकारपक्षेऽपि । व्यतिरेके यद्यर्थं विद्मः । तदानीमाकारोऽपि वेदकः स्यात्, तथा च-अयमपि निराकारः साकारं वा तदेतदं भवेत् ? । इत्याद्यन्तेनाऽनवस्था । अथ-अविद्रूप किमज्ञानं, ज्ञानो वा तज्ज्ञापकः स्यात् । प्रश्नोत्ते विक्षेपः, वैयर्थ्यं मेयस्यापि तज्ज्ञापकाऽनी स्यात् । तदुक्तं तु निराकारं, साकारं वा ज्ञानं, तथापि ज्ञानं स्यात् । स्यात्वा तु वाच्यमर्थेयते । इत्थं प्रमाणानां तत्कत्वात् प्रमितिः कुर्वन्मही ? इति सर्वशून्यत्वे परं तत्त्वमिति तथा च पठन्ति । यथा यथा विचार्यन्ते, विचार्यन्ते तथा तथा । येनेदं स्वयमर्थेयं, गौरवत न च कथं य-॥१॥ इति पूर्वेपक्षः । विस्मृतस्तु प्रमाणखण्डनं तत्त्वोपपत्तिविहाद्वैतकनीयम् । अत्र प्रतिविधितं-ननु यदिदं शून्यवादव्यवस्थापनाच्च देवानां प्रियं वचनमुपन्यस्तम् : तत् शून्यम्, कश्चिद् वा ? शून्यं चेत्, सर्वपाक्षया विहितत्वात् खण्ड्येयं नास्ति । किञ्चित्साधये, निरपेक्षं तं वा । तत्तच्छ निष्पत्तिपक्षा प्रमाणादितरत्रचतुष्टयव्यवस्था । अशून्यं चेत् प्रतीतेस्तपस्वी शून्यवादाः । अशून्येनैव सर्वं-शून्यतायाः स्वमिच्छात्वात् तथापि निकटवर्त्यं स भवतीति । तथापि प्रामाणिकसमर्थपरिपालनार्थं किञ्च तत्साधनं दृश्यते । तत्र यथाचतुष्टयम्-प्रमातुः प्रत्यक्षं न तसिद्धिः इन्द्रियाणां ज्ञानकाम्पत्वादिति, तत्सत्यमायम् । यत्तु, अहंप्रत्ययन तस्य मानसप्रत्यक्षत्वमैकान्तिकमित्युक्तम् तद्वि-क्रमम् । अहं सुखी, अहं दुःखी इति ज्ञानमुखस्य प्रत्ययस्य ज्ञा-त्मालक्ष्यनतथैवोपपत्तेः । तथा बाहुः 'सुखादि च्यमाने हि, स्वस्थं नातुमुच्यते । मनुष्यानुष्यान्, निदं प्रहस्यमानसः ॥१॥ इदं सुखमिति ज्ञानं, दृश्यते न घटादिवत् । अहं सुखीति तु ब्रूति-रामनोऽपि प्रकाशिका ॥२॥ यत्तु, अहं गौरः, अहं श्यामः । इत्यादिबहिर्मुखः प्रत्ययः स सर्वव्याप्योपकारक-त्वेन लक्षणया शरीरं प्रपुण्यते, तथा प्रियशून्योऽहमित्यपदे शः दृष्टः, अहंप्रत्ययस्य कादाचित्कत्वम्, तस्यैव यामना-आत्मा नावेदुष्यतेऽलक्षः, स च साकात्मनाकारोपयोग्यार-म्यतरस्मात्प्रयत्नोपयुक्त एव भवति । अहंप्रत्ययाऽपि चो-

पयोगविशेष एव, तस्य च धर्मयोगोपशमवैचित्र्यात्, इन्द्रियाभिन्नेन्द्रियालोकाविषयादिनिमित्तसम्बन्धकतया प्रवर्तमान-स्य कादाचित्कत्वमुपपन्नम् । यथा-धीरः, सत्यामन्युद्वीर-पजननशक्ती पृथिव्युदकादिसहकारिकारणकलासमस-हितमेवाऽङ्कुरं जनयति, नाप्यथा । न ज्ञेयानना तस्याङ्कुरा-प्रादंन काराचरंऽपि तदुपादयन्महतिरपि कादाचित्की, तस्याः कथांचाश्रयत्वात् । एवमात्मनः सदा सच्चि-द्वित्येवोप्यदिप्रत्ययस्य कादाचित्कत्वम् । यत्पुनरुक्तम्-तस्याऽव्यवचिनि लिङ्गे किमपि नापलभ्यत इति । तत्पक्षार्थः, साध्याऽविनाभावितोऽनकस्य लिङ्गस्य तथा-पलभ्यते, । तथाहि-रूपाद्युपलब्धिः सकलं वा, क्रियात्वात् श्रिद्धिक्रियात्वात्, यक्षास्याः कलां स आत्मा । न वाच्यं चतुर्वादीनां कर्तृत्वम्, तेषां कुठारादिष्वपि करणत्वमाभ्य-तन्वत्वात् । करणत्वं तेषां पादलिकत्वेनाऽनतनत्वात्, परम्यत्वात्, प्रयोजकत्वापारानपेक्षमभ्युपगम्यत्वात् । यदि हि इन्द्रियाणामेव कर्तृत्वं स्यात् तदा तेषु विनष्टेषु पूर्वा-ऽनुभूताश्चेत्तुः, 'मया दृष्टम्, श्रुतम्, ज्ञानम्, आस्था-दिनम्, श्रुतम्' इति प्रत्ययानामेककृत्यं वदन्ति पक्षे कुतः संभवः ? किञ्च-इन्द्रियाणां स्वस्यावयवविनयित्वेन रूपर-सयोः साहचर्यप्रतीती न सामर्थ्यम् । अस्ति च, तथाविध-कलाद्वै रूपप्रहणानन्तरं तन्महत्त्वात्तरमातुस्रणम्, इत्या-दिकृद्वाग्यतया उपपन्नः । तस्मात्पूर्वोपगवात्तत्त्वान्मनसः प्रत्यक्ष इव, इन्द्रियाभिन्द्रियाभ्यां रूपमर्थोर्देशी काक्षेत्रो-ऽनुमीयते । तस्मात्कर्त्तव्यत्वात् । यक्षेयं व्यापारायतां स आत्मा । तथा, साधनोपादानपरिवजनद्वारेण द्विहा-नमाप्तपरिहारममर्थं चरु प्रयत्नपूर्विका, विंशत्यक्षरा-त्वात्, रथाक्षिपयत्तु अग्रे च प्रयत्नवर्धयितुम् विशि-ष्टाकाशप्रत्ययः, रथवत् । यक्षाऽप्यविष्टाना, स आत्मा-सारथिपति । तथाऽप्येव पक्षे, इच्छावृत्तिकावृत्तव्याख्या-त्वाद् भ्रष्टावत्, वायुश्च-प्रमाणानाद्वै, यक्षास्याध-ष्ठाना, स आत्मा, भ्रष्टाऽप्यार्थवृत्तवत् । तथाऽप्येव पक्षे, इच्छाधीनतामेव प्रत्ययवदवयवयोग्यान्माणा, दाहकमभ्यवत् । तथा शरीरस्य वृत्तिस्तत्प्रसंगेराहणे च प्रयत्नव-क्तम्, वृ-त्तिस्तत्प्रसंगेराहणत्वात् शृङ्खलितप्रसंगेराहणवत् । वृ-त्तादिगतेन वृद्धादिना व्यापकार इति चेत् । न, नेषामपि एकोन्द्रियजन्मत्वेन साम्यकत्वात् । यक्षेयं कलां, स आ-त्मा शृङ्गप्रत्ययः । वृत्तादीनां च साम्यकत्वमावाग्राह्यव-स्यम्, किं चिद्वदने च । तथा प्रेय मनः, अभिमतविषय-संबन्धनिमित्तक्रियाप्रत्ययाद्, दाहकहस्तगतगोलकवत् । यक्षास्य प्रकः, स आत्मा, इति । तथा, आत्म-चतन-त-प्र-ज-जीव-पुण्यादयः पार्थाय न निदिषयाः पार्थाव्याद्, घट-कुट-कलशादिपार्थावत्, व्यतिरेकं यदुभयादि । यक्षे-यां विषयः, स आत्मा । तथा, अन्त्यामा, अयमलपार्था-यथाच्यत्वात्, यो योऽनाहृतिकशृङ्गपार्थाव्यायः, सः सोऽ-म्माकहादयः । तथा सुखादीनि द्रव्याधिनानि शुण्यत्वाद्, यथात्, योऽनी शुणी, स आत्मा, इत्यादिलिङ्गादि । तस्मा-दनुमानततोऽप्यात्मा निरुक्तः । स्यात् ।

आमाधय प्रवचना किमुक्तोऽयमित्याह-

किं मये अथि भूया, उपाहु नतिथि ति संस्रो तुज्ज ।

वेद्यपयाण्यु य अर्थः, ख जायसी तेमिमे अर्थो १६८६ ।
 पुत्रिभ्यः सजायायाकाशस्तल्लण्णि पञ्च भूतानि, तानि च
 किं सन्ति नरा? इति न्ये मन्थेन । संशयश्च तेषां विरुजय-
 पदभयकानिबन्धना यतने । तानि आसूतचदपुत्रानि-स्त्रमाप-
 मे वे सुकलमस्येष्ट इकाधिपञ्चसुता विद्वेय इत्यादि, तथा-
 'यावापुष्पी' इत्यादि, तथा- 'पुंथवी' इवता आयां 'इवता' इ-
 त्यादि एतेषां आयमथेस्तव प्रतिभासने-स्त्रमपमं-स्त्रमन-
 वरम, वे निपाताऽवधारणे सकलम्-अर्थे जगद्विषय इत्य-
 विधिः-परमाथेप्रकारः अजन्म-प्रयुक्तं स्यात्तन् विद्वेयो-हा
 तस्यः इति । तद्वैवमार्दानि वेदपदानि किल भूतनिष्ठवपगाणि,
 यावापुष्पीयासीनि तु सत्ताप्रतिपादकानि, अन्तस्तव संश-
 यः । तद्वैवमार्दानि स्वमर्थे न जानाति चशब्दः, एतद्वैवमार्दानि
 च न संसितो तेन संशयं कुरुते । तेषां आयमर्थो वच्यमानस्त-
 ल्लण्णि इति । दिष्टो ॥ सप्तमो ॥ राज्ञो ॥ (सप्तशतशतशुद्धा र्वे
 तन्वशेषमपि लोक मायोपमं स्वप्नं ज्ञातुं न स्यात् मन्थे ?
 किम्, नेति 'भाव' शब्द पञ्चमभागे साधित-
 म् ।) (शून्यवादिना न्ये आदिशब्दाद्वैवमार्दानि न्या
 भवतानि 'आद्यत्वं' शब्दे द्वितीयभागे ३ एष्ट उक्तम् ।)
 चन्द्रमाश्च प्रत्यङ् लोच्यमाणः समस्तस्य वायव्यपुनः कला-
 निवृत्तपदप्रधानः संपूर्णवस्था । स्थां यं वायव्य-
 लोच्यमाणः । तथा-सन्तिश्च प्राहुषि जलकालाविल्लाः
 स्यद्वैवमार्दानि । वायव्यश्च वायना वृत्तमङ्गकस्यादिभि-
 र्गु यित्ते । यत्कोक्तं भवता-सर्वमिदं मायास्वप्नजाल-
 कलाभिन्नं । तद्वैवमार्दानि । यतः सर्वभावः कस्याचित्मायारूपस्य
 सत्यस्याभावाभावाया एवाभावः स्यात्, यश्च मायां प्र-
 तिपादयति सत्यं च प्रतिपाद्यते सर्वशून्यं न तयोवाभावा-
 र्कतस्तदवयव्यनिर्गतिः ? तथा स्वप्नादिप जाग्रदवस्था-
 यां सत्यां व्यवस्थाप्यते तस्या अभ्यास तत्परायभावः स्यात्
 ततः स्वप्नभ्रमपुण्यकृता भवता तज्जान्तर्यकतया जाग्र-
 दवस्थाऽवश्यं भ्रमपुण्यमना भवति, तद्वैवमार्दानि च सर्वशून्य-
 त्वदानिः, न च स्वप्नाऽप्यभावक एव, स्वप्नोऽप्यनुभूतादः
 सद्भावात्, तथा चोक्तम्—'अलङ्कारयदिदुर्चितयः सुखयय-
 विद्यादेव्याऽसुखा । सुमित्तमसि नमिच्छां, पुण्यं पापं च
 ख माया ॥ १ ॥ ' इन्द्रजालव्यवस्थाऽप्यपरसत्यस्ये सति भ-
 वति, तद्वैवमार्दानि तु केन कस्य चन्द्रजाले व्यवस्थाप्यते ?
 द्विचन्द्रजालमादापि रात्रौ सत्यामेकालिख चन्द्रमस्त्युप-
 लम्भकसद्भावे च घट्टेन सर्वशून्यत्वेन आभावः कस्याचि-
 द्भ्रमस्तनुचक्षुषोऽस्ति, शशविषाणकुर्ममिमागनारविन्द-
 दीनमवस्थाभावप्रामादानीं समासप्रतिपाद्यार्थे शशविषाण-
 मीनं प्रत्येकपदवक्ष्याम्यर्थेन, तथाहि—शशोऽप्यस्ति वि-
 षाणमव्यभिक्तः किं च शशमस्तकसमवायि विषाणो ना-
 स्तीत्येतत्प्रतिपाद्यते, तद्वैव संवक्ष्यमात्रमत्र नावश्यं ना-
 स्त्यन्तीकं वक्ष्यमात्र इति । एवमव्यभिक्तं द्रष्टव्यमात्रं । तद्वैव
 विद्यमानायामव्यस्तीत्यादिवाक्यां क्रियायां निरुद्धप्रकाशनी-
 र्थिना आक्रियावादिभाषिता इति ॥ सप्तमो ॥ ध्रु १२६ अ० ।

सुखगारगय-शून्यागारग-न० । शून्यमुद्रसं तत्कल तद्विगारे शू-
 न्यागारग ॥ उक्तं २ अ० । शून्यमुद्रं, कलेपं १ अर्थि ५ क्षण ।
 प्रवृत्तः १०० । स्था० । सूत्र० ।

सुखगारगय-शून्यागारग-त्रि० । शून्यमुद्रसंस्थानं, सूत्र०
 १ ध्रु० २ अ० ।

सुखदा-साम्ना-स्त्री० । "उः साम्ना-स्तावके" ॥ ८१ ॥ १५५ ॥
 इति आदिगन्त उच्यते । गद्यादियलमासे, प्रा० १ पाद ।

सुखा-स्त्री० । 'सुखायां एतां न वा ॥ ८१ ॥ १६१ ॥ इति
 णकाराक्रान्तो हकारः । सुखा । सुना । प्रा० । पुत्रभाषा-
 याम्, स्था० ४ डा० ३ उ० । विशेषः । विपा० । आभा० ।

सुतवन्ध-सुतपत्ति-न० । सुष्टु इह लोकस्य प्रसंसारहित-
 येन तपसितम् तपस्यनुष्ठानं सुतपसितम् । स्वनुष्ठितं,
 स्था० ३ डा० ५ उ० ।

सुतवस्ति-सुतपत्ति-पुं० । सुष्टु-शोभने वाङ्माभ्यन्तरे त-
 गोऽस्यास्तीति सुतपत्तिः । सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० । सुवि-
 कृतपदानिस्तत्तद्वैवमार्दानि, सूत्र० १ ध्रु० १० अ० । स० ।

सुतारा-सुतरा-स्त्री० । अथोप्याराजस्य श्रीहर्षिभ्यश्च मा-
 र्यायाम्, ती० ३७ कल्प । शास्त्रजिनस्व मातरि, उत्त०
 १ अ० ।

सुतिक्ख-सुतिक्ख-त्रि० । सुत्तिवन्ति ति तिच्यते-सुत्तिवन्ति इति सु-
 तिक्खम् । तानिस्तत्तद्वैवमार्दानि सुखस्य परीवहादिकं, स्था० ५
 डा० १ उ० ।

सुतिर-स्वप्न-त्रि० । "शीलाद्यर्थेभ्यः ॥ ८१ ॥ १५५ ॥" इति प्रा-
 कृतलक्षणधत्वाऽनुभवायां पुनस्तत्परायदेशादेशः । प्रा० । सूत्रश्री-
 ल, सू० १ उ० २ प्रक० ।

सुतिरि-सुतिरि-स्त्री० । अत्रानं नन्दादीनामभ्यन्तरस्थां तिथीं,
 प्रवृत्तं २ प्रा० ३ डा० ।

सुत्-सुत् ॥ त्रि० । निद्रायुक्तं, उत्त० ४ अ० । रात्रिप्रथममात्रेयं
 निद्रा गते, प्रा० । "सुत्ता अमुनी सया सुतिगो जागरति" ॥
 ('लीओन्निज' शब्देऽस्मिन्नेव भागे इदं व्याख्यातम् ।)
 बाल्यादव्यक्तवत्तनं, प्रा० १ ध्रु० १ अ० । श्री० (द्रव्य-
 भावसुताः 'सामाहय' शब्देऽस्मिन्नेव भागे विस्तरतो
 दर्शिताः ।) (सुतः किं स्वप्न पश्यति इति 'महा-
 सुनिष्ठा' शब्देऽपि भागे दर्शितम् ।) स्वप्नं सुप्तम् । नि-
 द्रायाम्, नृपुं० । सू० १ उ० १ प्रक० । मोदराकोले
 देशांशशब्दसिद्धे द्रव्यविशेषं च । सू० ५ उ० ।

सुत्र-न० । अर्थानां सूचनात् सूत्रम् । अत्रु० । विशेषः । तत्त-
 द्वांसूचनात् सूत्रम् । औगादिशब्दव्युत्पत्तिः । द्रव्य० १ उ० ।
 अत्रु० म० । जित० । सप्तद्रव्यपर्यायमायार्थसूचनात् सूत्रम् ।
 स्था० ४ डा० १ उ० । आगमं, स्था० ४ डा० । सू० । प्रवचनं,
 सूत्र० १ ध्रु० १५ अ० । विशेषः ।

निरुक्तम्—

सुत्तं च सुत्तमेव उ, अहं सुत्तं तु तं भवे लेसो ।

अर्थस्य-सुप्रण, वा, सुत्तमिति वा भवे सुत्तं । ३१२ ॥

अर्थेनावधिने सुत्तामिव सुप्ते प्राज्ञतत्त्वस्य सुत्तम् । अर्थ-
 वा—सुत्तं नाम तद्वैवमार्दानि चैवः तन्तुव्यभिक्तयोः, यथा तन्तु-
 नां द्वे श्रीणि ह्युत्तं वा यन्तुं एकत्र संहृत्यन्ते एवमेकतायां
 सूत्रेण बद्धवार्थाः संघात्यन्ते इति सूत्रमिव सूत्रम् । अर्थ-

अथ निषेधनम्— जाणुनशरीरमाक्षिपरीरुद्धिर्न दूषय-
 ष्वाक्षः शिष्यादि, यच्च अक्षरैरन्यथशरीरैः सम्भाष्य, अक्ष-
 रैरक्षरैरुपेक्ष्य न घटते- नत् तद्व्यां व्यातिरुक्त-विज्ञ-द्र-
 ष्यमभ्युक्तम्, किं पुनरक्षरैरुपेक्ष्य— एतद्यप्यप्यथासाध्यं नि, प-
 क्षकाक्षिप-नालताद्यादिदमन्धीन नम्योचननिष्पन्नस्युत्प-
 का, नतक्ष पक्षकाक्षिप-क पुरुषकाक्षिप-तु निक्षिपते पक्षकु-
 रनकालिखनम्, अथवा— आप्यथ— निषेध-नन्ते पक्षका-
 क्षिप-क गते न तु पुं लोकेन पक्षकपाननिषेधं कृशरीरभय-
 शरीरव्यतिरिक्त दूषयधुनम्, अथ अ पक्षकाक्षिप-कालिखनस्य
 अक्षुप्त्य आश्रयकारणत्वात् दूषय-धमधमयम्, नोप्रागम-
 न्त्व-तु आगमना दूषयधुन इव आगमकारणस्यामदृश्यद-
 द्यकृतस्याभावात् माननीयम्, नद्वयमेक प्रकरण कृश-
 रीरभयशरीरस्यापारक दूषयधुनमुक्तम्, व्याप्तमेतद्वय प्र-
 कारान्तरं निरूपयितुमाह— 'अथ' व्यादि, अथ वा-धुने
 पञ्चाविधं प्रक्षयम्, तद्यथा— 'अथवा' व्यादि, अथवाऽऽह-
 वतु धुन प्रक्षयं स्वस्य प्रकरणमप्रस्तुतम्, अथ, किन्तु-
 शाकनशरीरमाक्षिप्य धुनमग्राहजातिस्त्वस्य च स्वलल-
 योनेन शरीरनिषेधोपमानस्य नाशयित्वा प्रकरणनीत्य-
 दोषः । प्रमत्ताऽऽहजातिरुपेक्ष्यकृष्णपानेन शिष्यव्युप-
 निषेधं कृता भवति, अत एव भावधुने प्रक्षयं नामधु-
 नादिप्रकरणमप्रस्तुतमित्याद्यां प्रमेयार्थं, तस्यापि शि-
 ष्यव्युपान्नादिकलत्वात् । न च भावधुनमान-कस्य ना-
 धुनादि, प्रकरणमन्तरं भावधुनस्य निर्दोष-वादिप्रकरण-
 न्धयः कर्तुं पायते, 'अ नन्तं जाणुन से प्यो जाणुन' नि व-
 चनाद् इत्येवं विस्तरेण, अथाद्येनद्वयवार्थमाह— 'मे कि-
 न' मित्यादि, अथान्तरम्— 'अथ' इत्येवं गममाह नि-अह-
 जातमग्राहजम्, इव-पक्षकाक्षिपिन्द्रियं जीवावशयं, गम-
 इतु तावद्वर्तिनः कोषिकाकारः, इवस्य गमो इत्यर्थः ।
 तदुपमं स्वमग्राहजमुच्यते, आदिशब्दः स्वमग्राहजपण-
 र । ननु याद्वै संसर्गोपपन्नमग्राहजमुच्यते तर्हि स्व-
 'अ' इत्येवं संसर्गमाह नि सामानाधिकरण्यात् उच्यते, इवग-
 मस्य प्रस्तुतस्वकारणत्वाच्च, अन्यम् । कारणं कार्योप-
 नात् ननुपपत्त्य, कोशकारममेव स्व-कटकस्थानं लोक-
 मनीमग्राहजमुच्यते इति हृदयम्, पञ्चाद्वयसंसर्गमग्राह-
 जमित्यर्थः । 'मे नाम' म्यादि निगमनम् । अथ द्वितीयमद-
 उच्यते— 'मे कि न' मित्यादि, अथ निषेधनम्— बोध्यं क-
 त्विहमाह— 'न-वाहट वपनीकेन नम्राजानं वाहटज, फलि-
 की-वमनी नम्राः फलमा फलिह कपलाधयं काशक-
 त्विहमाह कारणं कार्योपपत्त्याग्राहजं स्वमुच्यते इति भा-
 वः । 'मे नाम' म्यादि निगमनम् । अथ तृतीयमद उच्यते—
 'मे कि नमि' म्यादि अथोक्तम्— कीदृशं पक्षकाक्षिप-
 म्यादि, कीटाजानं कीटजं स्व-नत् पञ्चाविधं प्रक्षयं,
 तद्यथा— 'पण्ड' नि पक्षुषं मलयम्-अथुक्तम्, कीर्त्तयिह क-
 मिरागम् । अथ वृक्षकाक्षिप-किल यच्च विषयं पक्षुषमुप-
 यत्ते, तत्राग्न्य वनविहङ्गजानं मांसवीर्यादिकृष्याऽऽसि-
 ष्यम्, पुञ्जाः क्रियन्ते, नत्तं च पुञ्जानां पार्श्वेनो-विम्ना, ऊ-
 नाथ मांसका वध, कीलका भूमी निक्षायन्ते, तत्र पुन-
 र्वाहट-मेवमन्तः प्रणक्तकीटाः सप्तमस्य मांसोपनिक्षाय-
 माग्राहजः, कीलकाक्षिप-किलतस्तः, पक्षिपक्षयोः काला-

प्रमुञ्चन्ति, मांसं कालिकु लङ्गाः पक्षिमुच्यन्ते, इत्येतत् प-
 क्षुषमभिधीयते । अनेनैव क्रमेण मलयपक्षयोऽप्यने तद्व-
 मलयम्, इत्यप्येव कीर्त्तयन्ते, वृक्षिहमाह-पक्षं तद्व्याधुक्तम्
 इत्यप्येव कीर्त्तयन्ते, तद्व-कीर्त्तयन्ते, तद्व-कीर्त्तयन्ते, तद्व-
 विषयादि कीटाक्षिप-किलतस्तः, तु पक्षुषादिकृष्यपक्ष-
 इति भावः । एवं कालिकाक्षिप-मनुष्यादिपुत्राणं मृद्वीत्या-
 कनाप योगेन वृक्षं भाजनमपुटे स्थापयन्, तत्र च प्र-
 नाः क्रमयः समुपपद्यन्ते, तच्च वाननिक्षायिणी भाजनरु-
 द्विर्निमित्त्य, आनेन प्रपट्टेना यन्नालाजालमितिमुञ्चन्ति तत् क-
 मिरागे, पक्षुषमुच्यते, तच्च वृक्षवृक्षमिसुसुप्यत्वात् स्व-
 परिणामेन एव रक्तं भवान् । अनेन, तद्विधयानि—यदा
 नव-शापित-क्रमयः समुपपन्ना भवन्ति, तदा स्वकर्मक-
 मन्मत्तित्वा किं ह-परित्यज्य रक्षां मुञ्चति, तत्र च क-
 क्षिद् यान्, मर्त्योप-न, नत्तत्तन् यद् रक्षयन् पक्षुषं तत् क-
 मिरागमुच्यते । तच्च जीवाद्यवस्थासु मनागपि कालाजाले
 न मुञ्चति, 'से तमि' म्यादि निगमनम् । अथ चतुर्थो भेद उ-
 च्यते— 'मे कि नमि' म्यादि, अथोक्तम्— (अनु २) । (वा-
 यपद्वय-व- 'वालेय' शब्द पञ्चमभागे गता ।)

अथ पञ्चमो भेदोऽभिधीयते— 'मे कि नमि' म्यादि, अह-
 जातं वल-ज, तच्च नव-पुत्र, कश्चित् पुनरुत्पत्त्यादिनि पा-
 ट, तत्रानन्तरं मातृवाद्द्विगमनम्, 'मे तं' म्यादि
 निगमनम् । उक्तं पञ्चाविधं पक्षजातिस्त्व, नक्षत्रं चोक्तं अ-
 शरीरमव्यय-रूपेणानि दूषयधुनम्, अतस्तदोप-निगम-
 यति— 'मे न जाणुन' व्यादि, एतज्जननं च समर्थं ना-
 क्षयमानं दूषयधुनस्तद्विनिगमनम्, 'मे तं नोप्रा-
 मन्न' इत्यादि, एतत्-मन्थनं च समर्थं द्विषधमपि
 दूषयधुनमन्तरापि निगमयति— 'मे तं दूषयधुनमि'
 व्यादि । अनु २ ।

विषयुपमादिबुधाणि—

विह १ उजम २ वषय- ३ मय ४

उत्सम ५ उवाय ६ तदुमयपद्वि ७ ।

मुच्यते बहुविह—

मुच्यते गमिमावाह ॥ १०६ ॥

ध- २० ३ आथ ४ लता ५ । (अस्याः उवाय- 'लता'
 शब्दोऽस्मिन्नेव भागे गता ।)

अ कलितानामुपेनं सुसुप्ताणीयम्— किं तत् इत्याह-
 अथान्यमहर्षं, वतीमदोऽभिरिहं जं च ।

लक्षयसुप्तं मुचं, अहृदि य मुद्रिह उवेयं ॥६६६॥

अहर्षमयं महाय च सुषावयम्, 'उवाय' इत्य-
 क-तत् 'इत्यादि' सुषावयम् महायं च भवतीत्यर्थः,
 यच्च आदिशब्दोऽप्यहर्षमयं, नक्षत्रं चोक्तं स्वमुच्यते । ते
 चनेऽप्येवकाक्षा ज्ञानेनो-प-
 'अनिधमवययजयन्, निगमयमवययं कृतं बुद्धिं ।

निगमयमहर्षमयं, पुनरुक्तं आहयमज्जुं ॥ १ ॥

कलितवयवमयं, निगमयमयं च निगमयम् ।

अथानिधमयमयं य, लतावहोप-
 कालमहर्षमयं, समर्थवयं च यययमयं च ।

अथायत्नदीप्तो, नेष्टो अस्मादयोः य ॥३॥
उवमा रुवगदोसो, निहन्वयर्थोऽर्थोऽर्थो य ।
एष उ सुतदीप्तो, वलीं हौति नाथया ॥ ४ ॥
विशेः । दशाः ।

अस्कीतितोदियदानीं व्याख्या--

खिले पत्थरीया, मिले मिसमाणि वने वावयता ।
मसादिबिदुवने, सोसाइ उदधमाया ॥ २६६ ॥

अस्कीते द्विधा-द्रव्यतो, भावनश्च । तत्र द्रव्ये प्रस्तरमोना
प्रस्तराकुले चैव तस्मिन् हि बाह्यान्मानि हलकुलिकादीनि
लक्ष्यन्त्येव अन्वयः नियमिनः, एवं प्रायस्स्कालेन यदस्तरास्तरा
आत्मैकान् सुखानि यथा आह्विता 'देवा वि मे नमेस्तान्'
"वृणक्तुं भमरा जडा पतिञ्च ज्व दोमा य" मिलनमपि
द्विधा-द्रव्यतो, भावनश्च । तत्र द्रव्यतो मिलने बहुनां द्विदि
शब्धेनां धान्यानामप्येव मिश्रः कृतानां चापनता-वपने ना-
वने मिलने यद्व्यस्यान्यस्योद्देशकस्यः ध्ययनस्य आनाप-
कानकत्र भोलेयनि सर्वजिनवचनमिति कृत्या यथा "स्तेव-
पाणा पिपाउगा सर्वे जीवा वि इच्छन्तु जीविउ न मरिज्जिउ
इत्येव न जज्ज किं कालंय उक्कालंयं छुयसुयं वा" अथ प्रा-
याञ्चने द्वावाञ्च प्रावत् । पारपूर्णे द्विधा-द्रव्यतो, भावनश्च ।
तत्र द्रव्यतः पारपूर्णे षट् । आधे परिपूर्णे माञ्जादाधे,
आदिप्रहणात्--पदेति-हृमयेणैरुत्तराध्यापरिपूर्णे नदधे माय-
यिने द्वावाञ्च । माञ्जादि-परिपूर्णे यथा "धम्म मेगलमाकुरु" ।
पदेरपरिपूर्णे यथा--"धम्म उक्कुरु" किन्दुमिगपरिपूर्णे य-
था--"धम्मो मगलमाकुरु" इति वौत्तरपरिपूर्णे यथा "धम्म
लकाङ्कटुमि" त्यादि, घोषा उतालादयः । तत्र उच्छेदनातः
नीचैरदुरातः समोद्वारः स्वरान्तः । उच्छेः शब्दन् यथा-
"उपपन्न इ वा" इत्यादि नीचैः शब्देन यथा--"ज नि-
बल्लु इत्येकस्मिन् करइ" इत्यादि धार्ययुक्तं कुर्वन्तस्त-
देव प्रायश्चित्तं न एव च दोषाः ।

अस्मिन् व्यत्यासोदनादीनां पञ्चानां प्रकारान्तरेणार्थमभि-
धानुक्तमाह--

सुत्थं पदमविहए, अक्कलपरयपाय, विदुमत्ताणं ।
सुत्थेनिं समापरो, सङ्गाणि चैव चरमस्स ॥२००॥
प्रथमे हीनात्तरे ङीनीयमाधहात्तरेने द्वे पदं सुत्थं वा शि-
षाणां पञ्चानां घोषयुतवर्षाणाम् अक्षरपदाविदुमत्ताणां
समवयवः कर्तव्यः । यथा व्यत्यासोदनेन नामान्यथास्याना-
मन्तरेः पदेः पदेः विदुमत्ताणां प्रयोगोपपत्त्यादिरुद्धं तस्यैव
शास्त्रस्य अधस्तनोऽन्युपगन्तान्यभ्योऽक्षरपदानि यत्करानि
अस्कीते पञ्चानि पदादिभिः मिलितम्, यथा-सामायािकपदं
दृश्येकालिका नराध्वयनप्रभृतीनामन्येकानि पदानि मिलय-
नि, अपरिपूर्णे पञ्चभिर्वापरादिभिः स्वरान्तैः "सङ्गाणि चैव
चरमस्स" घोषयुते घोषेवापरिपूर्णे नाक्षरादिभिः । २० ।
३० । प्रक० । आचार्य । आ० म० ।

अथ गुणाः स्वस्य नत्र पथमे लक्षणद्वाराह--
लक्षणाख्यो खलु भिद्धी, तदभावे तं ग साहए अर्थ्यं ।
मिद्धिभिदे यज्जत्थं वि, लक्षणयुजुं सुतं तेण ॥२७८॥
इदं लक्षणदीने सूत्रं च अर्थात्, ततो लक्षणयुक्तस्व-

स्याथो भवति, लक्षणदीनस्य स्वार्थभावतस्ततो धासमित-
सुपनिषत्तं सूत्रं नस्यापनिर्दिष्टम् । तथा चाह-लक्षणस्यः खलु
वियत्तित्तस्यार्थस्य निश्चितस्तदभावे लक्षणाभावे तत्सुत्रं न
साधयानि विवर्तितनमर्थम् । इदं स्वयंत्राणि लोके निवेष्टे यत्कि-
ञ्चिन्मत्यादिद्रव्यं लाभाय कीर्तं तल्लक्षणदीने लोके न साध-
यति तेन-कारणेन लक्षणयुक्तं स्वार्थमर्थ्यं ।

इत्थं लक्षणयुक्तं स्वमन आह--

अप्यग्गंथमहत्थं, वचीमदीसतिरेहियं जं च ।
लक्षणाखुं सुतं, अह्विहं य गुणेहि उववेयं । २७६॥

अल्पप्रथम-अल्पाक्षर महायमत्र चत्वारो भङ्गाः-अद्याक्ष-
रमहायमः । यथा कायासाधिकम् । अद्याक्षरं महायं यथा
नामायािककहायवहागानि । महाक्षरमहायमः । यथा--"ओ
मूतं वा अजगह वा" इत्यादिभिर्वहुमर्त्तसर्वेष्वक्षरावर्णानाम्
महाक्षरं महायं यथा हांएवाह तत्र यदहाक्षरं महायं नाह-
श स्वार्थमिति गमिष्यते तथा यदुताञ्जिहायां वराजितं तदि-
ष्यते । न च हाञ्जिहायां वचनमाणास्तथास्मिन्गुणैर्द्वयमा-
न्येदुपने तादृशं न एवभूतं लक्षणयुक्तम् ।

अनुना हाञ्जिहायां नाह--

अलियसुवच, यज्जणयं, शिगत्थममवत्थयं वल्लं दुहिलं ।
निस्सारमहियमूणं, पुनक्तं वाहयमजुतं ॥ २८० ॥
कमभिसवयणाभिने, विभक्तिभित्तं च लङ्गभित्तं च ।
अगमिहियमपयंमव य, भावहीणं ववहियं चः २८१ ॥
कलुत्तिच्छिदिदोमो, ममयतिरुद्धं च वयणभित्तं च ।
अथावचदिदोमो, हवइ य अनमामदोमो य ॥ २८२ ॥
उवमा रुवगदोसो, परपयंती य भधेदोमो य ।
एष उ सुत्तदोमा, वलीं हंति नाथया ॥२८३॥ (वृ०)
अर्थाः गुणरूपनमित्युक्तम् । स्थाने चापि गुणानाह--
निर्दिष्टं सारवत् च, हेउत्तमत्तं कियं ।
उवशब्धिं सोवयारं च, भियं भुरेभव य ॥ २८४ ॥
निर्दिष्टं १ सारवत् २ हेउत्तमत्तं ३ अल्लुत्तम् ४ उपनीते
लोपवारे ५ मिते ६ मधुर ७ मानि ।

तत्र निर्दिष्टादिपदस्य व्यापारार्थमाह--

दोमा खलु अलयाई, बहुपज्जयं च सारवं सुत्थं ।
सोहमेय, ह्वइ, मकरं वा नि हेउजतं ॥ २८५ ॥
उवमाहल्लोकारो, सोवययं खलु वरपति उवणीं ।
कहलमखोवपारं, दंडगमयिं तदा मधुरं ॥२८६॥
द्वायाः स्ववलीकादयः प्रागभिविनास्तेवजिन निर्दिष्टे सार-
वस्यमा बहुपर्यायेकैकस्मिन्नाप्यर्थेषु वचनकाव्यमिधाना-
नीत्यर्थः । हेतुर्लक्षे साधनेषां वा हेतुना युक्तम् । अथवा-हेतुः
कारणे निमित्तमन्यथान्तरं ततो अन्तर्कारणे तज्जसुयुक्त-
मिति । यथा--"सुतने नर्थे ज्ञानार्थनं वा सर्थं" इत्यादि ।
अल्लुत्तं यत्रोपमाङ्गलद्वारा । तत्रोपमायुक्तम् । यथा--"सूर
व मेगाहममलमाउठं" आदिप्रहणने- "नमय आकक्षन्तंभा-
माउकममिदुत्तुच्छदी जमयं । मधुरलक्षमत्तयय-सर्वं च

सुखे भलेकारा " इति परिग्रहः । उपनीते जलु वदन्ति साधनं सापसंसारम्, अनुपचारं नाम—यथाहले फ-
ल्लुप्रायं नटिपरीने सापचारम्, मितं पदैः कंकादाभिषां
अमितं दशकैः मधुरं विधा सूत्रमधुरम्, कथमधुरम्, उभ-
यमधुरम्, एतद्विभक्त्युत्पत्तम्, ६० । (अपराधरादिशब्देषु
तत्पदानामासयः) ।

साग्रमनेषु हीनासारादिषु प्रायश्चित्तमाह—
स्त्रियमिलिपवाहं, हीनं अक्षरं वयंतस्स ।

विश्वमिलिपवाहं—पुत्रघोसे य मासल्लु ॥ ३०१ ॥

स्त्रालिने मिलने व्याधिं हीनासुरमयसुरं इत्यादिभित्तम्
अपरिपुष्ट्योषं च वदतः प्रत्येकं प्रायश्चित्तं मासल्लु । स्त्रालि-
नः आशाम्बु वतुगुरु । स तथाऽन्यऽपि करिष्यन्तीति गुरु ।
यथाहकारो न भवतीति मिथ्यावै वतुगुरु । विराधना द्वि-
विधा—आत्मीविराधना च, संयमविराधना चाऽप्यमविराधना
इवत्या क्लमम्, संयमविराधना कोऽपि साधुवर्ग्येत्
मा स्त्रालिनीति कुरुत ततः कलहोऽप्यमविराधनाः
आत्मीविराधनायां परिनायः महागलानाचारोपणा संयम-
विराधना सूत्रस्यान्योपाचारार्थं विसेवायः, अर्थवि-
सेवायं वारणाभावश्चराभावे मोक्षाभाव इति दीक्षा निर-
धिकी । लघुमहात्मा गुरुकर्मणि—स्त्रियम्, इत्यादिना यथा
द्विष्य स्त्रियम् । तत्र गुरुकर्मणि वा अनुदानीति वा काल
कर्मणि वा गुरुकर्म नामानि । लघुकर्मणि वा उद्गममिति
वा शुक्रमिति वा लघुकर्म नामानि । अत्र गुरुलघुविशे-
षवित्तरपरिहानार्थमाचार्यान्विषं प्रायश्चित्तं दर्शयन्—त-
था दानप्रायश्चित्तं तपःप्रायश्चित्तं कालप्रायश्चित्तं वा । तत्र
दानप्रायश्चित्तं गुरुक लघुकं च । एवं तपःकालप्रायश्चित्तं
अपि गुरुलघुकं प्रत्येकं चक्षते ।

तत्र दानप्रायश्चित्तं गुरुकमाह—

जं तु निरंतरदाणं, अस्म व तस्स व तवस्स तं गुरुकं ।

जं पुण संतरदाणं, गुरु वि सो खलु भवे लहुमो ॥ ३०२ ॥

यस्य वा तस्य वा तपसो गुरुकस्याहमार्त्तगुरुकस्य निवृ-
त्तिकार्यं निरन्तरं दानं तद्वर्जितं दानप्रायश्चित्तं गुरु । यत्पुनः
सात्तरममार्त्तगुरुकस्य तपसो दानं तत् सुवेपं खलु भवति-
लघु, यथा आपत्तिभ्यनुल्लुप्युक्त्यपदलघुकस्य वा, तत्राहमर्त्त-
गुरुकसात्तराणि रीयन्ते । एष दानप्रायश्चित्तं गुरुलघुकयो-
र्विशेषः ।

सम्पत्ति तपःकालयोराह—

कालतवे आसज्ज, गुरु वि देहि लहउ लहुगुरुमो ।

कालो गिम्हो उ गुरु, अहउतवो लहू सेसो ॥ ३०४ ॥

कालं तपश्चासाद्य गुर्यापि लघु भवति, लघवपि च गुरु । तत्र
कालो गीम्यो गुरुः, तपोऽहमर्त्तशेषः कालतपश्च लघु । इयम-
त्र भाषणा, लघवपि यद्वहमर्त्तना तपसा उद्गते तत्तया गुरु ।
यदिद्विषित्तिनादिना वदुपयन्तेनोद्गते तत्तया लघु । तथा यद्
गीम्यं काल उद्गते तत्काललघु, यथाऽपि हेमन्ते योऽहमाने का-
ललघु । तत्रैव यतः स्त्रालिनापुष्कारं प्रायश्चित्तमहान-
मिथ्यात्वविराधनाश्च शोषास्त्रस्त्रमाह सूत्रमस्त्रालिनादिनां-
वरहितमुक्तकारणीयम्—पठनीयं च । एवं पठितस्य सूत्रस्या-
वका कर्तव्यः । ६० १ ३० १ प्रक० । अनु० । आ० म० ।

अथ वेदं सर्वज्ञभाषितं सूत्रलक्षणम्—

अप्यक्षरमसंदिदं, सारवं विस्सतोमुहं ।

अर्थोभमशुवर्णं च, सुखं सत्त्वयुमासियं ॥ २८६ ॥

अप्यक्षरं नाम—मिताक्षरं यथा सामर्थ्यायक्षरम्, असंदि-
ग्धं यत्सैम्यवशवद्वत् लघुपठघोटकाद्यनकार्यसंशयकारि
न भवति, सारवत्—बहुपरायं प्रतिमुखमनकार्याभिधायकं
वा, विश्वतो मुखम्—अनकुलं प्रतिमुखमनुयोगवत्तुष्ट्याभि-
धानात्, अस्सोमं च वाद्वैदिकारादिपश्चिदपुष्कलोभकः
न्यम स्तोमका निपाता इति पूर्ववैयकारण्ये प्रसिद्धे, अनवध-
म् अगच्छम्—न हिसाप्रतिपादकं—यद् शान्तिं नियुज्यन्ते, पश्या
मध्यमऽहनि । अश्वमेधस्य वचनात्, न्यूनामि पशुमिस्त्रिभिः
॥ १ ॥ इत्यादिप्रवचनमिव न हिसाविधायकम् । एवंभूतं सूत्रं
सर्वज्ञभाषितमिति । आ० म० १ अ० ।

एकस्मात् सूत्राद् बहवोऽर्थः प्रतीक्यन्ते उत्तरगो—

पवादायः सूत्रभेदाः—

एयारिसम्मि वासो, श कप्पती जति वि सुल्लुखुल्लो ।

अन्वागडो व भणितो, आयारिओ उवेहती अरर्थ ॥ २९॥

एतादृश उपाश्रयं वास्तो यथापि सूत्रं अनुज्ञातः तथापि न
कल्पते यतः अद्याहुतोऽंशोऽंशोऽपि तपसां, सूत्रं भणितः परम्
आचार्यैस्तमभ्युपनिषत्तुपयविभागाप्रकटनेनोन्मीलयति, य-
था किलैकस्मात् सूत्रपरिहृत् कुलातोऽनकारिणं घटशराधिक-
पाणि निष्पादयति एवमाचार्योऽन्यैकस्मात् सूत्रपदाद्व्यूहा-
नेकपादधिकविधानानुपपत्तिं करोति । यथा वा साध्वकार-
शुद्धादौ विद्यमाना अपि घटादयः पदार्थाः प्रदीपं विना न
विलोक्यन्ते तथा सूत्रोऽन्यैविशेषाः आचार्यशास्त्रादिभिर-
सन्तोऽपि नापलभ्यन्ते ।

किं च—

जं जह सुखे मखियं, तेहव तं जह वियालखा नरिय ।

किं कालियाणुओमो, दिहो दिहियुपहारोहि ॥ २६ ॥

यद्—वस्तु यदाश्च्येन विधिरूपेण वा प्रकारेण सूत्रं भणितं त-
त्तथैव यदि प्रतिपत्तव्यं विचारला—विषयविभागाव्यवस्थाप-
नायुक्तः विमर्शो वा निरन्त-न क्रियते, ततः किं हेतुना
कालकथुतयानुयोगं दृष्टो—विषयतयापलभ्यो दृष्टिप्रधा-
नैः, कथञ्चाननुष्ठानकपालोचनप्रवर्धनीयकरगुणधरैः ।
अथवा—प्रधाननैर्गमाद्वनयमार्तिविराद्वैः श्रीमद्राहुस्वा-
मिभिः, किमिति निर्युक्तिकरणद्वारं कालिकथुतयानुयोगं
दृष्ट—प्रतिपादितः ।

अपि च—

उत्सग्गमुत्तं किंचि य, किंचि य अत्रवातियं भवे सुत्तं ।

तदुभयसुत्तं किंचि य, सुत्तस्स गमा मुणेयव्वा ॥ २७ ॥

किञ्चतुस्त्रयं सूत्रं, किञ्चतुस्त्रयं पदार्थादिकं सूत्रं, किञ्चतुस्त्रयं
यत्तुम् । तच्च द्विधा—श्रीसर्गापवादिकम् अपवादोऽर्थ-
कम् । एते सूत्रस्य गमाः प्रकाशश्चत्वारो ज्ञातव्याः । अथवा—
गमा नाम—स्त्रकचरणीयानि यद्वाच्यं, तद्यथा—उत्सर्गान्तर्ग-
कम् अपवादपवादिकम् । एवमेतं द्वौ भवौ चत्वारश्च प्रागुक्ता
इत्येवं सूत्रस्य षड् भेदाः संजाताः, एते च पुरस्तादुदाह-
रिष्यन्ते ।

अन्येऽपि सूत्रस्य भेदा भवन्तीत्याह—

खेगेसु एगगहणं, सलोमणिहोमश्चकसिगे अहरे ।

विहितमिभस्स गहणं, अववाउस्सगियं मुत्तं ॥ २८ ॥

अनेकेषु कषायेन्द्रियाश्रयादिस्थेषु प्रहीतव्येषु कषाणि सूत्रे एकस्याभ्यन्तरस्य अहरे भवेत्, यथा यत्र सूत्रे काथनिग्रहः साक्षादुपदिष्टस्य सान्निप्रदायस्योपयोगेन उक्ता दृष्टव्याः । एवमिन्द्रियाश्रयादिस्थायं भावनीयम् । कानिचित् तु सूत्राणि साधूनां साध्यानां च प्रत्यक्षावधारणं यथैव कदाप्यन्यत्र सलोमसूत्रं वा ।

तथा—

नो कप्पइ निग्गंधीणं सलोमाइं चम्माइं धारित्ठं वा परिहरित्ठं वा ॥ ३ ॥ कप्पइ निग्गंधायां मलोमाइं चम्माइं धारित्ठं वा परिहरित्ठं वा । मे वि याइं परिहारिणं नो चवणं अपरिहारिणं । मे वि याइं परिभुत्ते नो चवणं अपरिभुत्ते । मे वि याइं एगगहणं नो चवणं असेगराहणं ॥४॥ नो कप्पइ निग्गंधायां वा निग्गन्धीया वा कसिखाइं चम्माइं धारित्ठं वा परिहरित्ठं वा ॥५॥

कानिचिन्नु सामान्यसूत्राणि भवन्ति, यथा अकस्मान्निव-
विषयं सूत्रम् ।

तत्त्वदम्—

कप्पइ निग्गंधाया वा निग्गंधीया वा अकमिखाइं चम्माइं धारित्ठं वा परिहरित्ठं वा ॥ ६ ॥

अधानानुपुण्याणि व्याख्यानांमानं तत्त्वदयोदंशैर्नाथं प्रायुक्त-
सूत्रपदमध्याख्यानतुर्धममुदाहरति 'विहितमिभस्स य' इत्यादि,
इहैव ग्रन्थे यद् विधिभिन्नस्य ग्रन्थमुक्तं तदपवादोऽस्मिकं
सूत्रम् । तत्त्वदम्—

कप्पइ निग्गंधीणं पके तालपल्लंवे भिन्ने पडिगाहित्ठं मे वि यि विहिभिन्ने नो चवणं अविहिभिन्ने ॥१॥ (वृ० १ उ०)
आह-यद्यपवादानुज्ञानं तर्हि भूय, कथं प्रतिपद्यते इ-
त्याह—

उस्सग्गहिसुद्धं, जम्हा दव्वं विवज्जयं लभनि ।

ख य तं होइ विरुद्धं, एमेव इमं पि पामामां ॥ २६ ॥

उत्सर्गस्थितानुत्सर्गपदेषु शुद्धमुद्गमादिपौष्टिकं यद्भूत-
पानादि द्रव्यं प्रहीतं कल्पेन तदपवादोदपदे यस्मात्प्र-
ययं वेपरीत्यं लभते इत्यर्थः, न च—नैव तथा सूत्रमत्र वि-
रुद्धं भवति । ज्ञानादिशुभापकारकाद्यादिरुद्धमेवेति भावः ।
एवमेवातुमतमपि प्रकृतमर्थं कल्पेन—निग्रन्थीनाम् पक्कं
तालपल्लम् भिन्नं प्रातिप्रहीतमिन्त्यपवादानुज्ञानस्याप्यवि-
धिभिन्नप्रतिपक्षरूपमाविरुद्धमेव पश्यामः ।

अथान्तर्गमसूत्रादाहरणान्याह—

उस्सग्गमोयरमि य, निमज्जकप्पाववादं तिहं ।

मा संदल मा अट्ठी, अववाहुस्सगियं मुत्तं ॥ ३० ॥

श्रौत्समिकं सूत्रं गोचरं पश्यतः साधायुद्धयथायान्तर-
ले था निषदा—निषदन्ते तद्विषयम् । तत्त्वदम्—

नो कप्पइ निग्गन्धाया वा निग्गन्धीया वा अनन्तरा गि-

हिमि वा आमहत्तए वा० जाव काउस्सग्गं वा ठाणं ठाह-
त्तं ति ॥

यत्तु अथागां जगामिभूतादीनां निषदा कल्पेन इत्येवं लक्ष-
णं सूत्रं तदपवादिकं सूत्रम् ।

तत्त्वदम्—

अह पुण एवं जागिजा जराजुमां वाहिणं वाहिओ तव-
स्मी मुच्छिज्ज वा एवं एहं कप्पइ अंतर्गमिहसि आसत्तए ।
इदं पुनरपवादोऽस्मिकम्— मंसं दल मा अट्ठी 'ति-पुद्धलं
प्रयच्छु मा अश्वीति ।

नो कप्पति व अभिभं, अववाणं तु कप्पती भिभं ।

कप्पति पक्कं भिभं, विधी य अववायउस्सग्गं ॥३१॥

नो कल्पेन अभिभं तालप्रलम्बं प्रतिप्रहीतम् । एतद् वा उ-
त्सर्गसूत्रम्, यत्पुनरपवादोदपदानाध्यादावयवोर्मादेषु भिन्न
प्रातिप्रहीतं कल्पेन इत्येवरूपं तदपवादिकम् । यत्पुनर्मि-
न्धीनां कल्पेन पक्कं तालप्रलम्बं विधाभिभं विधावयवमात्रं
सूत्रं तदपवादोऽस्मिकम् । एतदप्रायुक्तमात्रं स्पष्टीकरणाध-
मिहाभिहितम् ।

इदं त्वौत्सर्गापवादिकम्—

नो कप्पइ राअं वा वियालं वा सेज्जामंधारयं पडिगा-
हित्ठं नन्नत्थ एगेणं पुव्वपडिलहिणं मिज्जामंधारयणं ।

इदं पुनरौत्सर्गिकम्—

नो कप्पइ अमणं वा पाणं वा स्वाडं वा माडं वा
पदमाए पोरिगीए पडिगाहित्ठं एत्थमि पोरिमि उवाह-
णावत्तए म य आहज उवाहणावित्ठं मिया जो तं सुंजइ
भुवेतं वा माइज्जइ म आवजइ चाउममियं परिहारहुणं
उवाहयं ।

तथा येषु सूत्रेष्वपवादो भगित्तत्त्ववार्थतः पुनरनुक्तं प्रव-
र्तते तान्यपवादानुज्ञानादिकानि ।

किं चाप्यन्य—

कत्थइ देमग्गहणं, कन्थति भणति शिरवमसाइं ।

उकमकमुत्ताइं, काणविमसां निउत्ताइं ॥ ३२ ॥

काचित् सूत्रे अनिषेयपदानां वशेना प्रश्नो कथनं, कुत्रापि
च निर्विशयागमिभियपदानि भ्रष्टान्, तथा कानिचित्सूत्रा
रायःकमयुक्तानि, कानिचित् कमयुक्तानि कारणावशयतः—
कारणाविशयमाश्रयं नियुक्तानि तात्पर्यादिभिः अंतर्गमि-
चितानि ।

एतदेव विच्छेदति—

देमग्गहणे बीरिहं, सुयिया मूलमादिशुं हंति ।

काहादिसिग्गमाहिथा, सिचंति भवं निर्वचमं ॥३३॥

देशप्रश्नो कृते स्यात् तज्ज्ञानीयानां सर्वेषामपि प्रश्नो भवति
यथा 'सालीणि वा बीहीणि वा' इत्यादयोऽस्मिन्नेव सूत्रे बी-
जशुद्धीनिमूलादयोऽपि भेदाः स्यान्तु भवन्तः कुत्रापि च सूत्रे
निर्गन्धरायानिर्गन्धपदानि शुभास्य, यथा दशवेकालिकं का-
धादयोऽनिशुद्धताः सन्तो भवं—संसारं निर्विशेषं सत्-
गतिकर्मापि सिञ्जन्त्युक्तम्, तथा च तत्त्वदम् "कोहा य
मागो य आग्गहोया माया य लोमा य अवहुमाणा । चत्तर-

रि एए कसिणा कसाया, निचिंति मूलहै पुणस्सभवस्स ॥१॥"

अधोऽक्रममयुक्ताणि स्वाणि दशयीति--

सत्यपरिखादुक्त्तम्, गोथरपिडेसगा कमेणं तु ।

जं पि य उक्कमकरं, तमभिणयधम्ममादिद्धा ॥३४॥

शस्त्रपरिखाधयनं तजःकायांश्शकान्तरं वायुकायांश्शकः क्रमप्राप्ताऽपि नोक्ताः, किंतु घनस्यांतश्चकायांश्शकी प्रकृत्य पर्यन्तं स भूषितः, एवमादिकम्क्रममयुक्तं सूत्रमुच्यते । काचिन्नु सूत्रं क्रमैश्वर्याथेपदानि भवन्ति । यथाष्टा गोचरभूमयः, तद्यथा--"पडाश्चा अऊपडा-गोसांत्तया पत्तगवाहया। अनांसंभु-क्ता वा, बाहि संभुक्ता उक्कमीयं तु पड्यामं ।" तथा सत्तापण्ड-पणासूत्रमपि क्रमानुबद्धं मन्यते, तद्यथा--"संसट्ठा असंसट्ठा उव्वडा अल्लत्ताइग्गाहता उउक्कतथमिया ।" अथवा-पि-रंक्षणेति प्रथमं पिण्डपदं तत एवणापदं यक्कौशिनियुक्त्वादौ सूत्रं यथाक्रमं प्रकृत्य तत् क्रमनिबद्धम् । यद्यपि चोक्तक्रमकरणं शस्त्रपरिखाधयनं तदभिनिबद्धमप्यर्थम् । किमुक्तं भवति अभिनवधर्मा शैलः सत्ताद्याप्यपरिणतजनवचननया वा युक्ताऽपि परिष्कृतमनुपलभ्यमाननया प्रथमतः प्रकृत्यमाणं न सस्यक प्रतिपद्यते, अतः वनस्पतित्रयान् प्रकृत्य यदा तेषु स-स्यग जातव्यं प्रांतपक्षत्वां वायुकायं जीवत्येन प्रकृत्यमाणं सुखंनैव अश्नते, एवमादिभिः कार्याक्रमकरणं मन्यते ।

अथ 'वीगहि' सूत्रा मूलमाहणां लि पदं व्याचष्ट--

अपिहं केदमादी, विखट्ठा तेहिं मव्ववणाकामो ।

भोम्मादिगा यगाओ, सभेदसारावणा भणित्ता ॥३५॥

हृदयं सूत्रं वीजर्जुहीनाः कन्दमूलादयोऽपि भद्राः सूचिताः तेष्वपि निष्ठतः प्रायश्चित्तं भवतीति भावः । तेषु कन्दा-दिभिः स्वर्गोऽपि घनस्यांतश्चकायाः परीक्षणतभेदपक्षः सू-चिनः, अनन तु वनस्पतिना भोमादयः कायाः सूचिताः एवं सभेदाः--भेदमहिताः चर्चाः कायाः सारावणाः सप्राय-श्चित्ता भणित्ता अयमानव्याः ।

जत्थ उ दंसग्गहणं, तत्थ उव्वेसाहं सुइयवेणं ।

मोत्तूणं अहिगारं, अणुयोगधरा पसामंति ॥३६॥

एवमवाप यत्र देशप्रदणं तत्रावशेषान्वयथेपदानि, सूचित-स्वभाववस्तव्यः तादृशनावगन्तव्यनि, तथा कुत्रापि सूत्रं अनुयोगधरा अधिकारं-प्रस्तुताऽपि मुक्तावा स्यानुपाति-प्रसक्तान्तमर्थं प्रथमतः प्रमाणं । यथा पिण्डाधिकारप्र-स्तुते "पुढयीआउक्काए, तेऊयाऊवणम्मई चैव । विइय ति-इय चउता, पत्ति--द्वया य लेवा दममओ अ ॥१॥"

हत्वादिनीघानयुक्ती सत्यन्तरं कायप्ररूपणा कृता । एवं निचिन्नाणि स्वाणि भवन्ति : अत एव यावदमीषा-मर्थः सूत्रिणा न व्यक्तीकृतस्तावच्च सस्यगयगममुपगच्छति ।

अथैतन्निष्ठापवादिकसूत्रयोर्विषयविभागमाह--

उत्सग्गेणं भणिया-णि जाणि अववादतो य जाणि भवे ।

कारणजतेन सुयी, सत्त्वाणि वि जाणित्त्वाणि ॥३७॥

उत्सर्गेण यानि स्वाणि भणितानि यानि चापवादान-स्वाणि तानि हे मुने । कारणजानेन सद्योऽपि ज्ञातव्यनि, । किमुक्तं भवति--प्रतीतिवद्वस्यावराधनु-कारणं, तच्च ज्ञानादि । तत्र चोत्सर्गसूत्रेषु सत्त्वाहुत्सर्गव-

यथा निबन्धः, अर्थनस्तु कारणजाने तत्राप्यनुज्ञा मन्व्या । अपवापसूत्रेषु पुनः कारणज्ञानमुद्दिश्य सत्त्वादिपवादावयवयो-निबन्धः, अर्थनस्तु तत्राप्यन्वयो द्रष्टव्यः । एवं सर्वेष्वनु तस्वत उन्सर्गापवादाभ्यापि निबद्धावगन्तव्यौ ।

अत्र किं पुनरन्याः स्वस्थानांमत्याह--

उत्सग्गेण निमिद्धा-हं जाइ दव्वाहं संथेरं मुणियो ।

कारणजते जांत, सत्त्वाणि वि ताणि कप्पति ॥ ३८ ॥

उत्सर्गेण संस्तरणमाश्रित्य यानि द्रव्याणि प्रलम्बादीनि स्तनः-संयतस्य प्रतीतिज्ञानि तान्येव कारणज्ञाने-विशुद्धा-लस्यनप्रकारं ज्ञानं समुत्पन्ने सति सर्वाण्यपि कल्पन्ते ।

अत्र परः प्रश्नयति--

जं चिय पयं णिमिद्धं, तं चिय जति भूयो कप्पती तस्म ।

एवं हो अणुवत्था, ण य तित्थं णव सव्वं तु ॥ ३९ ॥

यदेव प्रलम्बादिकं प्राप्तपूर्वं निषिद्धं तद्वै यद् भूयः--पुनरपि तस्य--साधोः कल्पत तत एवं सूत्रार्थस्य यह-च्छाप्रवृत्तौ चरणकरणस्यानवस्था भवति, तनञ्च न तीर्थे-मनुसजति, नैव च प्रतिपिद्धं समाचरतस्त्वस्य अस्म्यमो भव-ति, तदभावे दीक्षा निरधिका, तद्विपर्ययकतायां मोक्षस्याप्य-भावः प्राप्नोति ।

अत्रि च--

उत्तमत्वायसरिमं, खु दंसणं ण वि य कप्पकप्पं तु ।

अह ते एवं सिद्धी, ण होजं मिद्धी उ क्खेवं ॥ ४० ॥

आचार्यः पूर्वमेकत्र सूत्रं प्रातिपद्य पुनस्तद्व्यानुज्ञायत इदं भवतो दशनममलवाक्यमस्योऽपि प्राप्नोति, तथा नार्प च्छं कल्पमिदमकल्पमानं व्यवस्था भवति । यादं चैवमाप ब्र-वतः सूत्राभिप्रेताधोमादिसंयति तर्हि कस्य न सा भवति चरणप्रज्ञादीनामप्यसमञ्जसप्राप्तिना सा भविष्यती-ति भावः ।

मृगिराह--

ख वि किंचि अणुसायं, पडिमिद्धं वावि जिणवर्दिदि ।

एसा तमि आणा, कज्जे सच्चणं होतव्वं ॥ ४१ ॥

हे नादक ! यदतद्भूतान् प्रलापितं तत्रप्रवचनगृहस्यान्तर्भि-ज्ज्ञात्स्वकम्, यना । जिनवोन्द्रेत्तन्नावाविधकारणमायं नार्प किंचिदकल्पनीयमनुज्ञातम्, कारणं च समुत्पन्ने नापि किञ्चि-त्प्रतीतिर्दः किंतु एषा तथा तीर्थकृताम निश्चयव्यवहार-नयद्वयाभेदा सस्यगज्ञा मन्व्या । यदुन कार्यं ज्ञानादावाल-स्यन सत्यन-सद्भावानुसारं साधुना धियन्तव्यं न मातृ-स्थानतो यत्किञ्चालस्यनीयमित्यर्थः । अथवा--सत्यं नाम संयमः तन कार्यं समुत्पन्ने भावनस्य यथा यथा संयम उ-त्सर्गान तथा तन कथंन्यमिति भावः ।

आह च बृहद्भाष्यकारः--

कज्जे नाणादीयं, सव्वं पुण होइ संजमो नियमा ।

जह जह सो होइ थिरा, तह तह कायव्वयं होइ ॥४२॥

इदमेव भाषयति--

दांसा जेण निरुभं-ति जेण खिउज्जति पुव्वकम्माहं ।

सो सो यांस्खांवाओ, रोगावत्थासु समणं वा ॥ ४३ ॥

येनामुद्यानवशादंशेषा दोषा रगादयो निरुपयन्ते पुष्पांश्च-
तानि कर्माणि येन क्षीयन्ते सोऽमुद्यानवशादंशेषा मांशोपाया
क्षतव्यः । रोगावस्थासु—उत्तरादिरोगप्रकाराणां प्रथम-
निर्वाचितौषधप्रदानाय—व्याधिपरिहारगत्यामुद्यानमिव, यथा
तेन पशुधर्मोपमानेन उत्तरादिरोगः क्षयमुपगच्छति । एव-
मुत्सर्गे उत्सर्गम् ; अपवादे अपवादे समाचरता रगादयो
वाया निरुपयन्ते पूर्वकर्माणि च क्षीयन्ते । अथवा—यथा कस्या-
पि रोगिणः पशुधर्मोपादे क प्रतिविष्यते . कस्यापि पुनः तद-
बाधुत्वायते, एवमत्रापि यः समर्थस्तस्याकरणं प्रतिविष्यते
असमर्थस्य तु तदबाधुत्वायते । उक्तं च भिषग्वरशास्त्रे—
“उत्पाद्येत हि सावस्था, देशकालामयान् प्रति । अतश्चैवमका-
र्यं च, कार्यं चापि विवर्जयेत् ॥१॥” एवंविधं चोत्सर्गोपवादावि-
द्याममरीतायो न जानाति । ॥२०००॥ । उत्सर्गेऽ-
पवादावपवादे वा—उत्सर्गे कुप्यात् इति ‘कल्प’ शब्दे तृतीयभागे
२२३ पृष्ठ गतम् ।) (सञ्जप्रकारैः सूत्रं वाच्येदिति
‘वायुशा’ शब्दे षष्ठभागे उक्तम् ।) पञ्चमिः स्थानैः सूत्रं
शिख्येदिति ‘सिक्खा’ शब्देऽस्मिन्सप्त भागे गतम् ।)
(दृष्टिवादस्य अष्टाविंशतिस्त्राणि ‘दिष्टिवाय’ शब्दे
चतुर्थभागे २२४ पृष्ठे उक्ताणि ।) (पूर्वं सूत्रमर्थो वा इति
‘अष्टाश्रमे’ शब्दे प्रथमभागे ३६४ पृष्ठ गतम् ।) इदानीं
सूत्रं भवति, तथा च—“नंदिमस्तुआग्राधरं, दिहिवादुवचानि
यं च शात्तु । कात्तु पंचमंगल-मार्गेणो होति सुतस्त ॥१॥
कात्तुपंचमंगाहारा, करेति सामास्यं ति सोऽभिहितः । सामा-
यंगमेव य, जे सो सेमं तु तवथे ॥२॥” प्रागुक्तदिष्टं च—एतय य
सुत्तासुगमं सुत्ताभावागमं निष्कष्य निष्कष्या सुत्ताभा-
वमिथनज्जुनी समकं गमिस्मानं । आ० चू० २ अ० ।
उत्ता० “सुत्त सुत्तासुगमं, सुत्ताभावागमं य निष्कष्यते ।
सुत्तास्मासिगिज्जु-लिनया सममे तु वचचं ॥॥” कदा-
चिदपि सूत्रं विषये न भवति । व्य० १०० । नि० चू० ।

सूत्रस्यान्यथा व्याख्यानं प्रायश्चित्तम्—

से भवते । जे खं केह आपरिएह वा गणहरह वा अमह
कहिं कि वयाह तहा संविहाणंयमासज्ज इण्मा निगम्यं
पवयसुमज्जा पञ्चवेज्जे स खं कि पावेजा । गोयमा । जं साव-
आरिएखं पाविपे । महा० ४ अ० ।

यथासूत्रमर्थः करणीयः—

आयिरपरपरए—अ आगयं जे उ ज्येमुदीए ।
को वेह ज्येवाई, जमालिनासं स खासिदिति ॥१२५॥

आचार्याः—सुत्रमैस्त्वामिज्जन्तमप्रवच्यारंखितायास्तेषां
प्रगालिका-पारम्पर्ये तेनागतं यद् व्याख्यानं—सूत्रा-
भिप्रायः, तथा—व्यवहारव्याभिप्रायेण क्रियमाणमपि
कृतं भवति । यस्तु कुलकर्तृषां ध्यातमानसो मिथ्यागोपहतद-
ृष्टेनया छेकवाडवा-निपुणकुडया कुशाभीयेशुमुखाऽहमि-
ति कृत्वा कापयति—एवमपि । आभीया तमर्थं सर्वत्र-
धीनमपि व्याचरे कृतं कृत्यमित्येव ब्रूयाद्, यत्कि-
ञ्च न हि स्मृतिरहितकाल एव घटो निष्पद्यते,
कर्ममुख्यपदेशानामनुवृत्तये, स एवं छेकवाडी—निपु-

षोऽहमित्येवंवादी—पाण्डितामिमानी जमालिनाश—ज-
मालिनिहृदयत्वं सर्वजननिर्वाकोपां विनकुपयति—अरहदृष्ट-
टीयन्मन्यायेन संसारचक्रायानं वंशोत्पत्त्यानि । न चासौ
जानाति वराकः, यथा अयं लोकः घटायाः क्रिया मृत्त-
मनाया घट एवोपचरता, (तत्त्वतः) तस्मात् च क्रियायां क्रि-
याकालानुष्ठाकालयोरेककालत्वात् क्रियमाणमेव कृतं भव-
ति । इत्यनेन व्याचरेण लोकं, तथा—अयं च देव-
स मित्रेन काव्यकुपञ्जं देवदत्तो मन इति व्यपदेशः, (लो-
काकृत्या) तथा दारुणि क्षिप्रमानं प्रसक्तोऽयम् (इति)
व्यपदेश इत्यादि ।

साम्प्रतमन्यथावार्तिनाऽप्यावदशब्दोपपदेखं

शान्तुकाम आह—

अ करोति दुष्कृतमोक्षं, उजमयासोऽपि संजमतवेरुं ।
तम्हा अस्तुकरिमी, वज्जअत्थो जतिजसेरुं ॥ १२६ ॥
यो हि दुष्टुद्धानविद्यालवद्वर्णध्यानः सर्वत्रवचनं कदाश्चप्य-
म्यथा व्याचरे स एवंभूतः सन् सेयमनपमृष्यते कुर्वी-
त्येव शारीरमात्मनानां दुःखानामसातोदयजनितानां मो-
क्ष-विनाशे न करोति आत्मगर्वोध्यातमानसः, यत एव त-
स्मादात्मनोः कार्यः अदमेव सिद्धान्तोऽर्थवेदी, नाऽपरः कश्चि-
त् समुत्तरोऽस्तीत्येवकोपाऽस्मिनां चर्जनीयः—त्याज्या यति-
जनन—साधुलोकेन । अपराऽपि क्षानिना आचार्यादिको म-
दो न विधेयः, किं पुनश्चानन्दः ? तथा चोक्तम्—“क्षानं म-
दंहरं, माधति यस्यैन तस्य को वैधः ? । अगदो यस्य विषा-
यति, तस्य चित्कान्ता कथं क्रियते ॥१॥” स्व० १३३०
(सुत्रं देवतयाऽपि धर्तमिति ‘सज्जाय’ शब्द) (सुत्रार्थेयः को
महान् इति ‘अदमेव’ शब्दे प्रथमभागे २४ पृष्ठ गतम् ।)
(सुत्रमर्थो वा बलवान् इति ‘जस’ शब्दे तृतीयभागे ७६३
पृष्ठ उक्तम् ।) यस्य सूत्रस्य कर्ता नापमृष्यति तस्य गणधरः ।
प्रति० । सूत्रं पञ्चविधं संज्ञासूत्रादि । ॥०॥

प्रथमतः संज्ञासूत्रमाह—

उवयारअनिदुरया, कजिणीदीहा मा हु निच्छका ।

जे छेए आमगंधा-दिअरं सज्जामुयं तेखं ॥ ३१६ ॥

यन्तामार्थायकसंज्ञया सूत्रं भण्यते तत् संज्ञासूत्रम्, यथा ‘जे
छेए स सागारिणं परिहारं’ तथा ‘आमगंधा’ इति, ‘सज्जाम-
गंधं परित्राज निगमगंधो परिच्छेए’ तथा ‘आरं’ ति—आरं दु-
शुल्लेषं पारं पगशुल्लेषमिति यः छेकः स सागारिकः मिथुनं ‘प-
रियाहरे’ परिवर्जयति, तथा आममन्विशोपिकोऽहः गन्धं-
विशोपिकोऽहः, परित्रा इतिवा—वर्षात्रा, प्रत्याख्यानपरि-
त्रा च । तत्र अपरिहया सर्वमामगंधं परित्राज, प्रत्याख्यानप-
रिहया च प्रत्याख्याय निगमगन्धः सन् परि-समन्तात् परि-
मज्जेत् अमानवदो विहरेदित्यर्थः । आरः—संसारस्तद् द्विशुल्ले-
शयोगे दोषेषु च परिवर्जयति । पारं—मांशस्तमकेन शुल्ले-
शयोगे परिहारलक्षणेन साधयति । अथ कः संज्ञासूत्रेण शुल्ले-
श्यत आह—“उवयारं” त्यादि पूर्वार्थे संज्ञावचनं हि क्वचि-
ज्जुगुप्सितेऽर्थे प्रयुज्यमानं तद्विषयमुपचारवचनं भवति । उप-
चारवचनेन च भण्यमाने तस्मिन् जुगुप्सितेऽर्थे न निष्पु-
रन्तति अनिष्टदुरता, तथा कार्ये समापतिते क्षियाः सा सू-
त्रदानमाहुः पूर्वसूत्र्यः, ततस्तस्याः साधुसमीपे पठभ्याः
सुखान्तापको बोधते । अथवा व्याख्यामर्थीयमाने कथा भि-

आ भवति । ततः सा निर्गुहा-निर्गुहा जायते । यादृशं च कार्यं साध्वीसमीपे पठति तदुपरिष्ठाद्वचनेन तेन संज्ञा—सूत्रमप्येत । कारकसूत्रं नाम यथा आह—“कर्म न भुञ्ज-माणे से समये शिगम्ये कश्च कर्मपराधीनां वधेति, गोयमा । आउवज्जाओ सस कर्मपराधीनां वधेति । से कण्ठमे भंते । एवं बुद्धई” त्यादि, प्रकृतगलापकः । ननु सर्वप्रमाण्यावै-तत् अजीयने यथाऽऽध्याकमभुञ्जान आश्वयंजानां सप्तानां कर्मप्रकृतीनां बन्धकस्ततः कस्मादुच्यते कनार्थेन भवन्त । एवमुच्यते इत्यादि ।

तत आह—

सव्यवृष्ण्यामसा, जह वि य उस्सगतो सुयपसिद्धी ।
वित्थराऽऽपायाय य, दरिससिद्धिं कारणं तम्हा ॥२२०॥
यथापि सर्वप्रमाण्यादुस्सगं एकाग्नेन भूतस्य सर्वस्या-पि प्रसिद्धिः तथापि वित्थरनाऽपायानां दर्शने स्थादिति, तस्मादधिकृतार्थप्रसिद्धिकारकम् “से केणमि” त्यादि सूत्र-मुपन्यस्यते ।

इदानीं प्रकरणसूत्रमाह—

पगरखओ पुण सुत्तं, जत्थ उ अक्खेवनिष्पपसिद्धी ।
नमि गोयमकसिज्जा, अहगनासंदंज्जाय ॥ ३२१ ॥
प्रकरणतः सूत्रं नाम यथ—स्वसमय एवाशेषविशेषप्रति-दिक्पक्षार्थेन, यथा नमिप्रमज्जा यौतमकेशीयम्, आदिक्की-यनास्संययमिति । तदेवमुक्तं संज्ञादिभेदतत्त्विकारं सूत्रम् ।
७० १ उ १ प्रक० । (उस्सगोपवादिभेदने विविधसूत्राण्यु-उस्सग ” शब्द द्वितीयभागे ११६७ पुष्टं गतानि ।)
संज्ञा ई सुतसमय, परसमसोसगमेव अववाए ।
हीणादिपजिखधेरे, अज्जाकाले य वपसाहि ॥४२१॥

इदं मौनीन्द्र प्रवचने अनेकधा सूत्राणि भवन्ति तत्र किञ्चित् संज्ञासूत्रं यथा “यो ह्येष स सागारियं न सेवे” यश्चैक-परिहृतः स सागारिकं मेयुनं न संवेत । अथवा-“सव्यवृष्ण्यामं परिष्ठाप निरामगं परिष्ठाप” आरम्भ-विशोधिकारिः गन्ध-विशोधिकारिः, तथा “आरं वुणुणं पारं एगमुणं” आरं संसारस्ते डिमुणं रागेद्वेषमुणं पारं निवोणं तदेकमुणं रागेद्वेषपरिहारसंज्ञेन जीवः प्रा-प्नोति गम्यते, आदिप्रहणादंशीभाषानियतं सूत्रं गृह्यते, यथा “दिग्गिहा परीसहं” दिग्गिहा-वुणुका स्वसमयसूत्रं यथा “करेमि भंते” सामाध्यामि” त्यादि परसमयसूत्रं यथा “पंचसं-धं वयंतेग, बाला उ खगजाहो” उस्सगसूत्रं यथा “अभिकल्लं निविसायं गया य” इत्यादि अग्रपादसूत्रं यथा “निहं सज्ज-रागस्स, निजिज्जा जम्स कण्ठं । जराप अभिभूयस्स, वाहि यस्स तवाहिसो” हीनमिति-हीनाकारं यैरुद्धरेहिना सूत्रस्या-र्थो न पुर्यते । अभिकमित्यधिकारम्, एवंविधं यत्पूर्वमज्ञानतः स्वमधोर्धं तत्पार्थं स्वमगममं हीनं प्रतिपूरयति अधिकं पतिर्यजाति । जिनकल्पिकसूत्रं यथा “नेगिच्छं नि मिणं दि-ज्जा, संविक्कल्लगवेलप । एवं खु तस्स सामधं, जं न कुज्जा न कारं” स्वविरकल्पसूत्रं यथा “भिकखु दिक्कज्जा अज्जपरं ने-गिच्छं आउं दित्तप” अथवा-जिनकल्पस्वविरकल्पयोः सामा-न्यसूत्रमिदम्—“संयदुकल्पे वरिज्ज भिक्खु” आर्यसूत्रं य-

या-“कप्पह निगमंशी” अनेगोसिं धडिमअयं धारित्तप” काले” ति—कालविषयं किमपि सूत्रं यथा—अनागतं कालमङ्गी-कृत्य । “नयालभेज्जा निउणं सहायं गुणाहिंयं वा गुणाओ सभं वा” इत्यादि । “वयणादि” ति-वचनेकदिक्कवुवचनार्थिकं बोध-शया यथा—पीठिकायां तथा तत्प्रतिपादकं सूत्रं-यथा आ-बाराणं भाषावयनेन “एगवयणं वयमाणे एगवयणं वपज्जा वुवयणं वयमाणे वुवयणं वपज्जा वडुवयणं वयमाणे वडुव-यणं वडुज्जा इत्थीवयणं वयमाणे इत्थीवयणं” “इत्थी” इत्या-दि आदिशब्दादयः सूत्रादिपरिग्रहः । इत्थमेनेकधा सूत्राणां संभवे तदर्थं अथगुमन्तेरेण न शक्यते कीदृशमिति विवेकः क-र्तुमिति कर्तव्यमर्थप्रहणम् । अथ ते शिष्या ब्रूयुः । यः कण्ठतः सूत्रं निवृज्जाऽप्येतेनैव वयं तुष्टाः किमस्माकं वुरधिगमत्वा-द्वदुपरिक्लेशं मज्जानसिखज्जकथा” इत्यादि प्रक्रियापुर-स्सरमर्थप्रहणप्रयासेनेति ते इत्थं ब्रुवायाः प्रज्ञापयितव्याः ।

कथमित्याह—

जे सुत्तगुणा खलु ल-क्खणम्मि कदिया उ सुत्तमाई य ।
अत्थगमहखमरासा, तेहि चिच पवविज्जंति ॥४२२॥

पीठिकायां लक्षणद्वारे य सूत्रस्य गुणाः—“निहासे—सारवने व” इत्यादिना कार्यताः ; यद्वा—“सूत्रमाई य” ति—“सुत्तं तु सुत्तमेव उ” इत्यादिना प्रतियोगिताः तैरेव हेतुभिरर्थप्रहणं मरालाः अतस्तः शिष्याः प्रज्ञापन्ते । यथा भो भद्रा ! निर्दोषतारवत्तिष्ठानोमुक्तादयः सूत्रस्य गुणा भव-न्ति । ते च यथाविधं गुरुमुक्तार्थं ध्ययमाण एव प्रकटीभवन्ति । किंच यथा-ज्ञासंज्ञकलापरिहतेन मनुष्यः प्रसुप्तः सन्न कि-ञ्चित् तासां कलानां ज्ञानीत्येवं स्वमप्यर्थेनाथापितं सुत-मिव द्रष्टव्यं विचित्रार्थनिवृज्जानं सोपस्कराणि च सूत्राणि “भवन्ति, अनेन गुरुसप्रदायादयं यथावद्वचनीयमेतं यन, तत इत्थं गुरुमुक्तेर्वैचर्याभिः प्रज्ञापयितुं स्वनेयाः प्रतिपद्यन्ते गुरुणामुपदेशं गृह्णन्ति इदंश्च वर्णाणं विविधदर्शमिति । गत-मर्थप्रहणद्वारात् । ७० १ उ २ प्रक० । लक्षणं, स्म० २६ सम० । धर्मार्थकामाज्ज्ञेनापायप्रतिपादनपरं प्रथमं, आ० म० १ अ० । सूत्र-न० । सुभाषितं, अष्ट० ६ अष्ट० ।

सुत्तक-सूत्रक-न० । कटीवृक्षक, प्र० ४ आश्र० द्वार ।
सुत्तकउ-सूत्रकृत-न० । सूत्रानुराखं तस्यावबोधः क्रियते अ-स्मिन्निति । स्वनामक्याने द्वितीयः सूत्र० १ थु० १ अ० १ उ० ।
सुत्तकल्प-सूत्रकल्प-पु० । सूत्राध्ययनसामान्यायाम्, पु० भा० ।
... .. अधुना, सुत्तकल्पं तु बोद्धव्यम् ।

जे तस्स होति विधयो, अहिज्जे जेय वा विधिणा ।
दुविहम्मि आगमम्मि, सुत्ते अत्थे य जे जहिं भावा ।
सुत्तमसुत्तकडाणं, पवित्थरं ताण अत्थेणं ॥
वित्थरो खाम सुत्तम्मि, गहिण अत्थो तु दिज्जाति ।
सुत्ते अहिजियेव्वे य, मज्जादा तु इमा भे ।
पडिलेहयं काऊणं, सज्झायं पड्वे तुवड्ढादि ।
आपरियादि शिसेजं, करेति पच्छा य सज्झायं ॥
पोसि सातुं सातुं, चरमाग पुडिपत्तपडिले ।
वादे तु अत्थपोरसि, इमिणा विदिमा करेती तु ॥

काउस्सगोवक्षे-वया य विकहा विसोचिया पयतो ।

अन्धहृत्वे वा को-लया य अक्खेवमाहरणा ॥

असो वि य सुनकप्यो, सो इम्भमगंल्लीयराक्षिण ।

अणुभोगधम्मताए, कितिकम्मं होति कायवन् ॥

पं० भा० ४ कल्प ।

इयसि सुसक्तप्यगाहा—बुधिरिमि एव सुते, अथेय । दु-
विहे यागेने जहि भाववतिया सुते सुसक्तइस्स दि-
अए । पविशयसो नाम-सुते गाहिण ताह अथो दिअइ जं
जेण अहिअिण । गाहा—काउस्सगं सुते पडियव्वं । मजा-
या भअए—एहिलेहेऊण शुरुपरिआरुणं उवट्ठिओ सउआयं
पट्टेउं निसेउं आययियाणं काऊणं पळ्ळा सउआयपट्ट-
वाण्णुआए काउस्सगं कए समाणं वक्खवा न कायव्वा । वि-
कहाओ य इत्थीकहाइयाओ । विसोअिया नाम—जं सोना-
हीरंति, अणुभुआणं वाउलणा जइ अणुभुइ सुसक्तप्यसीए
मासल्लु, अथपारसीए मासल्लु । आयसिओ उवउला आ-
लावयं देह भंगा वा उवदिसइ, पळ्ळा वाउलणागेमेल भंग-
याहाणतां फिट्ठइ । अणुभोगमगल्लीए वि पट्टियाए जम्म
सकास सुयं तं भाणुण स पव्वावणापरियस्स वि न उट्ठइ,
दिट्ठो नित्यकरं । आयसिओ नित्यकराट्ठुणं इयेर गण-
हट्ठो नित्यामेतया किंवि अणुभुआणं वाउलणाए दोसा ।
आयसिओ अक्खेवा आहरणा वा उस्सगेल वा अवयाएण
वा आरोवणाओ वा इतिउ काउं तन्नो वा गेगिहउकामा
वाउलणाहोस्ये न मिगंहेति दिट्ठो न अथारियाए । जहा ए-
नस्सं कुडुवियस्स भवे जाए अथायियाओ पारियातेण
य सयं वेध सेयइत्थी दिट्ठो । मणियं च गण—अतो मयइ-
त्थी इरिसणिउओ ने लावावा तन्नो हुता य । जेइया दिव-
सी हसिक्काए अवयगं । तं पि कुं न ल । एवमप्य-
मएइलीए वि विमोअितयाहोस्य आहारंते वि न आहारं
अणेतस्स वा पराहुस्सइ । विश्यपए जहा पलेवसुत्तं समेल
वक्काइस्स वा पढमसुत्तं समेल आरोवणासु वा समलसु
कालवलासु वा जस्स वा पासं अणुभोगां सुत्ता एवमाए-
कजंजु अणुभुआणं । अथो वि य सुयकप्यो गाहा-अणो वि
य सुयकप्यो सा य रायणियाए जे य उट्ठियाण अणुआग-
मंइलीओ अणुआसइ तस्स किरकम्मं कायव्वं । एत सुय-
कप्यो । पं० सू० ४ कल्प ।

सुसक्तपिपय—सुसक्तकल्पिक—पुं० । सूत्रसामाचारीभ्रातरि, पुं० ।

सुसक्तकल्पिकमाह—

सुसक्त कल्पितो खलु, आवस्सगमादि जाव आयासं ।

तेषां परं चरिमादीं, पक्कपमादीरं भावेणं ॥ ४०८ ॥

आवश्यकमादि कृत्वा यावदावास्तव्यमर्थोऽपि सूत्रस्य
कल्पिको भवति न सर्वेयतावत् सूत्रं यावत्कोऽपि पठन् वि-
निश्चिन्ते, ततः परं त्रिष्वेवमस्तिनमादि कृत्वा यत्
व्यवहार इक्ष्मोइक्षकर्मन्ते इत्या भ्रमिन्ते तत्तथा उपदिश्यते
यावद्विज्ञानिष्वर्थायः सर्वज्ञानपुधानी भवति । न यस्मा-
दात्रपक्कपमादि कृत्वा यान्यपवाइकृत्वात्यव्यवहारीयानि
वातिशायिन्यद्विगोपगतमधुनीनि, यदा तान् परिणतो भव-
ति तदाहिव्यन्ते ।

त्रिषु वर्णेष्वपरिपूर्णेष्वाचारं पठन्ते किं कुर्यादत आह—

सुत्तं कुरुति परिखते, तदप्यगहणं पक्कगाई वा ।

इति अथजम्भयेसुं, होति कसो जाहरो नार्यं ॥ ४०९ ॥

यत्पठन्ते सूत्रं तत्परिजितं कुर्यात् । यद्विद्या—तस्य सूत्र-
स्यार्थप्रदह्ये विद्वध्याप्रकाशकादि वा सूत्रतोऽर्थतत्त्वाधीनं
एवमज्ञानामव्ययनाशं वातिशायिनां यावत् कल्पिको भ-
वति तावदेव कसो ज्ञातव्यः । जाहकज्ञातं चात्र—पूर्वोपन्य-
स्तमुपन्यसनीयम् । जाहक इव परिजितो सूत्रार्थो कुर्यादिति
भावार्यः । पुं० १ उ० १ प्रक० ।

सुसक्तिकहाणग-सुसक्तकथानक-न० । शब्दाव्यवस्थित-

नृपतिधर्याऽऽख्यायिकायाम् । पा० ६ विव० । ('सूत्रसा'
शब्दोऽस्मिन्वच भागं कथनकं वदयामि ।)

सुसक्तिवद्ध-सूत्रनिबद्ध-न० । शास्त्राक्तं, पञ्च० १८ विव० ।

सुसक्तियाय-सूत्रनिपात-पुं० । सूत्रावतारे, पुं० १ उ० २

प्रक० ।

सुसक्तगीह-सूत्रनीति-स्त्री० । आगमन्याये, पञ्च० १ विव० ।

सुसक्त-सूत्रार्थ-पुं० । सूत्रं च अर्थश्च नियुक्तिमाध्यमसंग्रहवृ-

त्तित्वाणिर्पाञ्चकादिक एति सूत्रार्थौ । शब्दवाच्ययोः, स० ६
सम० । ४५० ।

सुसक्तकल्पिय—सूत्रार्थकल्पिक-पुं० । स्वार्थतदुभयसा-
माचारीभ्रातरि, पुं० ।

अधुना तदुभयकल्पिकमाह—

तदुभयकल्पियजुतो, तिगमि एगाहिणसु ठाणेसुं ।

पियधम्मवज्जमीरु, आवम्मं अजउहेहिं ॥ ४११ ॥

तदुभयं सूत्रमर्थं च तस्मिन् कल्पिको युक्तः । किमुक्तं भव-
ति-यो ज्ञापयि सूत्रार्थो युगपद् प्रहीते समर्थः स तदुभयक-
ल्पिकः । अथवा-तदुभयकल्पिकः-त्रिकं एकाधिकयोः स्था-
पनार्थयुक्तः । त्रिकं नाम-सूत्रमर्थतदुभयं च । तत्र सूत्रार्थोऽ-
धिकः । अर्थार्थाधिकमुभयम् । एवमकस्मादर्थार्थाधिकं ये उभे
स्थाने सूत्रार्थकं तत्र युक्तो यावयः तदुभयकल्पिकः । अथ-
वा-प्रियधर्मा इति चत्वारो भङ्गाः सूचिताः । प्रियधर्मा
नाम एका न दृढधर्मा । दृढधर्मा नामैका न प्रियधर्मा । एकः
प्रियधर्माऽपि दृढधर्माऽपि । एका न प्रियधर्मा नापि दृढव-
मा । अत्र चतुर्भङ्गा यस्तु शेषमधिकं यत एकस्मादर्थकयुग-
युक्तात् स्थानात् प्रथमभङ्गकृतात् द्वितीयभङ्गकृताद्वा ये अ-
धिकं स्थाने प्रियधर्मत्वदृढधर्मत्वलक्षणं तथोक्तम् । स च नि-
यमाद्वचमोक्तमेवति । अर्थो-कर्म तस्माद्वीरुस्तत आह "व-
ज्जमीरु" स तदुभयकल्पिकः । अतोऽप्यसमर्थवज्जैवात्तमात्रं
कर्णाभ्याहने सूत्रं कृतवान्, पञ्चालस्य उद्दिष्टमुद्दिष्टमनु-
ज्ञानमर्थश्च तत्रैव द्वितीयार्थां पौरुषार्थं कथित एवमवस्था-
पि द्रष्टव्यम् ।

तथा चाह—

पुत्रमंवापि अहीयं, कसहडगं च बालमावमि ।

उत्तममेहाविस्म वि, दिज्जति-सुत्तं पि अत्थो वि ॥ ४१२ ॥

यस्य पूर्वमवस्थीनमगच्छसुति, बालभावे वा कर्णाहते कर्णे
तस्य उत्तमेषाक्षिना वा पुनःस्वभावि अर्थोऽपि च द्वी-

येन ह्य उभयव्यक्तियः । ६० १ उ० १ प्र० १ म० ।

सुतसत्यकहस्ता-सुत्रार्थकथना-स्त्री० । व्याख्यानं, ४० ३ अधि० ।

सुतसत्यकीसि-सुत्रार्थकीसल-न० । स्वार्थतदुभयपरीक्षणं, दृष्टौ। सुत्रम्-जिनागमः तत्र कौशल्यां कुशलतां आजाति यथेदं पूर्वोपराध्याहृत्येन जिनाशासनमेव । यत्पुनरप्याहरी स्मृतिव-स्वाध्यायविद्यन् पूर्वोपरध्याहृतियुक्तं न तदागम इति । कुशल-विषयविभागवदिति उत्तरगोपवादज्ञानदि, दृष्टौ ३ तत्रव ।

सुतसत्यहृदियेपाल-सुत्रार्थगृहीतयेपाल-त्रि० । स्वार्थयेपाल-हीतं येपालं-परिमाणं येन स स्वार्थगृहीतयेपालः । सम्य-गभिनिश्चितसुत्रार्थे, ४० ३ उ० ।

सुतसत्यतदुभयविउ-सुत्रार्थतदुभयविउ-पुं० । सुत्रं च अर्थश्च तदुभयं चेति तच्च तत्सुत्रार्थलक्षणम्, उभयं च स्वार्थेत-तदुभयानि विदन्तीति स्वार्थतदुभयविदः । सुत्रं चिन्तायां स्वस्वार्थोक्तस्यायाम् अर्थस्य तदुभयचिन्तायां तदुभयस्य ज्ञानदि, ४० १ उ० ।

सुतसत्यडिवद्ध-सुत्रार्थप्रतिबद्ध-त्रि० । स्वार्थयोः प्रतिबद्धः स्वार्थप्रतिबद्धः । सूत्रीनसुत्रार्थे, नि० ५० १० उ० ।

सुतसत्यपरुषणा-सुत्रार्थपरुषणा-स्त्री० । स्वार्थतदुभयानां कथ-नं, सुत्रं वा अर्थं वा तदुभयं वा परुषेज्जा कुलगणसंघ-वज्जो। महा० १ ५० ।

सुतसत्यविउ-सुत्रार्थविउ-पुं० । उचितस्वार्थज्ञातरि, ४० ३ अधि० ।

सुतसत्यभासय-सुत्रार्थभाषक-पुं० । स्वार्थं प्रवचनार्थं भाष-ने वाक् इति स्वार्थभाषकः । यथावस्थितनामाग्रभाषकं स्वस्वार्थस्य तदुभयस्य च भाषकं, ४० ३ अधि० । ५० ५० ।

सुतसत्यसास्य-सुत्रार्थविशारद-पुं० । स्वार्थयोर्विशारदः स्वार्थविशारदः । ४० ३ उ० । सम्यक्सुत्रार्थतदुभयकुशले, ४० ३ उ० । ५० ५० । ५० ५० । स्वस्वार्थस्य तदु-भयस्य च भाषकं, नि० ५० १ उ० ।

सुतसत्याणुसमर-सुत्रार्थानुसमर-न० । स्वार्थयोगनुचिन्त-नं, पञ्चा० १८ वि० ।

सुतसदास-सुत्रार्थ-पुं० । द्वात्रिंशत्सुत्रार्थो, विशेषः। अनु० ।

सुतसदर-सुत्रार्थ-पुं० । स्वस्वार्थपाठके, ४० ४ डा० १ उ० ।

सुतसपरिहृह-सुत्रपरिकुट-त्रि० । आगमनिषिद्धे, प्र० ३ से-व० ४२ ।

सुतसपेहिवा-सुत्रपरिहृह-स्त्री० । निशीथकल्पव्यवहारप्रवर्त-पीठिकागाथाकपायां पीठिकायाम्, ४० १ उ० । नि० ५० ।

सुतसपरीसी-सुत्रपरीक्षी-स्त्री० । सिद्धान्तोक्तविधिना स्याद्या-यप्रस्थापनं, इयं च महाश्रीं सुत्रमयस्त्रीसुत्रकृते सा काचपौ-रुषीप्रमाणां । आद्यां पौरुषमयं सुत्रमयस्त्रीसुत्रकृतं । ४० ३ अधि० । प्र० ।

सुतसप्तसिधियुज्जुति-सुत्रसप्तशिकनिर्मुक्ति-स्त्री० । स्वस्व-शनीति स्वस्वशिका, सा च निर्मुक्तिश्चाति स्वस्वशिकनिर्मु-क्तिः । स्वस्वशिकायां, "अदृष्टा सुतसप्तसिधियुज्जुती, सुत्र-वक्त्रासं" विशेषः। आ० ५० । "गिज्जुत्त" शब्दे चतुर्थे-भागे २०६१ वृष्टं दर्शितेव ।)

सुतसप्त(५०)सिधियुज्जुतिअणुपम-सुत्रसप्तशिकनिर्मुक्तिपु-नम-पुं० । स्वार्थवचना नयेः साक्ष्यपरिहारमर्थकथनं, आ० ५० १ प्र० । अनु० ।)

ते किं ते सुतसप्तसिधियुज्जुतिअणुपमे । सुतसप्तसिध-यिज्जुतिअणुपमे सुतं उच्चरिअर्थं अक्खल्लिअं अमिलि-अं अक्खन्नामेलिअं पडिपुण्णं पडिपुण्णयोसं केडुडुविप-मुक्कं गुरुवायणोवगयं, तन्नो तत्थ यज्जिहिति ससमयपयं वा परसमयपयं वा वंधपयं वा मोक्खपयं वा सामाअपयं वा सोसामाअपयं वा । तन्नो तस्मि उच्चरिए समाय्हे केसि च खं भगवताणं केइ अत्थाहिगारा अहिगया भ-वन्ति, केइ अत्थाहिगारा अणुहिगया भवन्ति, ततो तेसि अणुहिगयाणं अहिगमणुद्वए पयं पएणं वज्जइस्सामि- "संहिया य पदे चव, पयत्थो पयविगमो । चालखा य पमिद्धी अ, कुव्विहं विद्धि लक्खणं" ॥ १॥" से ते सुत-प्फासियनिज्जुतिअणुपमे । (५० १५५ +)

आह-ननु यदि यथाज्ञानीत्या सूत्रानुगमं स्वयं स्वस्व-शिकानिर्मुक्त्या प्रयोजने, तर्हि किमन्यसाधुपाद्याननिर्मु-क्त्यमन्तरमुपयस्या ? यावता सूत्रानुगमं निर्दिश्य पञ्चा-त्किमिति नाच्यते ? , सत्यं किन्तु-निर्मुक्तिसाध्यात्म-स्ताव एव निर्दिष्टन्यदोषः । प्रकृतमुच्यते-तत्रास्मालता-दिपदानां व्याख्या यथेव प्राग्दृष्ट्यावश्यकविचारं कृता तथैव द्रष्टव्या, अथं च सूत्रार्थपरिहारः शेषसुत्रलक्षण-स्योपलक्षणम्, तन्मेदम्-

"अणुपमंयथाहर्थं, वन्तीसदोसविगहियं जं च ।

लक्खणजुत्तं सुत्तं, अद्विह य गुणोहं" उच्यते ॥ १॥ "

अस्या व्याख्या-अणुपमं च तत् महायं चेति स-माहारद्वन्द्वः 'उपादव्ययप्रोचयुक्तं सति' त्यादिवत्सुत्र-मणपमं महयं च भवतीत्यर्थः, यच्च द्वात्रिंशदोषपरिह-रं तत्सुत्रं भवति, क पुनरेतं द्वात्रिंशदोषाः ये सूत्रं वज्जनी-याः ? , उच्यते--

"अलियमुक्कयायजणयं, निरुणयमवययं छल्लं दुहिलं ।

निस्सारमाहियमूले, पुल्लत्तं वाहयमजुत्तं ॥ १॥

कमभिअवययमभिअं, विभानिमिअं च लिगमिअं च ।

अणुभिहियमपयमेव य, सदावहाणं वयहियं च ॥ २॥

कालजनिअणुविदोसो, समयविकरं च वयणमिअं च ।

अत्थावर्णोदोसो, वज्जो अन्नामपदोसो य ॥ ३॥

उवमारुवगदोसो, निहसयययसंधिदोसो य ।

एए अ सुव्वारासो, वणीन्ना दुमि नायव्वा ॥ ४॥ "

तत्रानुममभूताज्ञायेनं भूतनिहवध, यथा ' ईश्वरकर्मकं

अगदि' त्याद्यभूतोद्भावनं, नास्यात्येत्यादिकस्तु भूतनिष्ठय १, उपधानं-सत्यधातादि, तज्जनकं यथा वेदविहिता हिता धर्माध्यादि २, निरर्थकं यत्र वशीनां क्रमानिर्दिष्टमात्रमुपलभ्यते न त्वर्थो, यथा अत्रा ई इत्यादि इत्यादियद्वा ३, असत्त्वदाधिक्यपापार्थकं यथा दश द्वाविंशति पञ्चपुषाः कुण्डमजाजिनं पल्लपिण्डस्वरकीटिकं दिशमुदीचिभिर्मत्यादि ४, यत्रानिष्टस्याधोभूतस्य सम्भवतो विवाङ्मतायोपधानं कसु शक्यते न चक्षुषं यथा—भवकम्बला देवदत्त इत्यादि ५, जन्तुनामहिनापदेशकत्वेन पापस्यापराधपापकं हुहिले यथा " एतावानेव लोकाऽप्ये, यावानिन्द्रियगोचरः । भद्रं ! वृक्षपत्रं पश्य, यद्वदन्यवबुधुनाः ॥ १ ॥ पिव स्वादं च आदलाचनं !, यदनीनं वरगात्रि ! तक्षते । न हि भिक ! मते निबन्धनं, समुद्रयमात्रमिदं कलवम् ॥ २ ॥ " इत्यादि ६, यदवचमदादिष्व नथाविषययुक्तिरहितं परिपस्तु निःसारम् ७, अत्रागिदादिभिर्निमात्राधिक्यम्-नैव हीनम्-ऊनम्-अथवा इतोः, दृष्टान्तस्य वाऽऽधिक्यं सत्याधिक्यं, यथा—अनित्यः शब्दः कृतकत्वप्रयोजनान्तरनिरूपकत्वाभ्यां घटपटवदित्यादि, एकस्मिन् साध्ये एक एव हेतुदृष्टान्तश्च वक्तव्यः, अत्र च प्रत्येकं द्वयाभिधानादाधिक्यमित्यभिधानः । हेतुदृष्टान्ताभ्यामनाहृतम्-ऊनं, यथा अनित्यः शब्दो घटवदित्यत्र, यथा अनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्यादि ६, पुनरुक्तं द्विधा—शब्दतोऽप्यन्यथा, तथाऽप्यादापचक्ष्य पुनर्वचनं पुनरुक्तं, तत्र शब्दतः पुनरुक्तं यथा घटो घट इत्यादि, अर्थतः पुनरुक्तं यथा घटः कुट्टः कुम्भ इत्यादि, अथादापचक्ष्य पुनर्वचनं यथा—पीनो देवदत्तो दिश न भुङ्क्ते इत्युक्तं अथादापचक्ष्य राज्ञो भुङ्क्ते इति, तथापिपक्षमपि य एतन्मात्मादृष्ट्यापचक्ष्य पुनरुक्तता १०, व्याहृतं यत्र पूर्वोक्तं परं विहस्यत यथा—कसं चास्ति फले चास्ति, कर्ता न त्व्यास्ति कमला'मित्यादि ११, अयुक्तमनुपपत्तिज्ञम् यथा—'नेपां कटनटभृष्टेजगानां मद्दिष्टुभि'रित्यादि १२, क्रमभिषं यत्र क्रमा नाराधयते यथा—स्पर्शरसनस्पर्शानुचक्षुःश्रोत्राणामर्थः स्पर्शरसगन्धरूपशब्दा इति वक्तव्यं स्पर्शरूपशब्दगन्धरस इति द्वयान् इत्यादि १३, वचनभिषं यत्र वचनव्यत्ययो यथा वृक्षाः श्रुतौ पुष्पितः इत्यादि १४, विभक्तिभिषं यत्र विभक्तिव्यत्ययो यथा वृक्षं पश्य इति वक्तव्यं वृक्षः पश्य इति वृक्षादित्यादि १५, तिल्लिङ्गभिषं यत्र लिङ्गव्यत्ययो यथा अये स्त्रियादि १६, क्रानमिहितं-स्वांसजान्तापदिष्टं यथा सप्तमः पदार्थो वैशेषिकस्य, प्रकृतियुक्तवाच्यधिकं साङ्ख्यस्य, बुद्धिसमन्वयमार्गनिरोधलक्षणनुरागेनान्तरातिरिक्तं वा बौद्धस्येत्यादि १७, यत्रान्यच्छब्दोऽधिकारोऽप्यच्छब्दोऽभिधानं तदपदम्, यथाऽऽप्यापदेऽभिधानं वैतलीयपदमभिधेयमित्यादि १८, यत्र वस्तुस्वभावाऽप्यथा स्थितोऽप्यथाऽभिधीयते तत्स्वभावहीनं, यथा शीतो वह्निः मूर्तिमदाकाशमित्यादि १९, यत्र प्रकृतं मुक्त्वाऽप्रकृतं व्यासनाऽभिधाय पुनः प्रकृतस्यतं तद्व्यवहितम् २०, कालोपयोग्यतानादिकालव्यत्ययो यथा रामो वनं प्रविशेति वक्तव्यं रामो वनं प्रविशतीत्यादि २१, यतिदेशोऽप्यान्वयविनिःसर्थाऽविवर्तिता २२, छविः—अलङ्कारविशेषस्तेन शब्दं छविदेशः २३, समावाचकं स्वांसजान्ताविकृतं यथा साङ्ख्यस्यासत्कारणं का

यम्, वैशेषिकस्य वा सति २४, वचनमात्रं निर्हेतुकं, यथा कश्चिद्येषच्छ्रया किञ्चिदपदेशं लोकमध्याना जनन्याः प्रकृतयति २५, यत्राथापचक्ष्याऽनियमापनानं तत्राथापचक्ष्येति यथा वृक्षकुक्षकुटो न इत्यस्य इत्युक्तोऽप्यप्यथा शेषवतीनांऽप्युक्त इत्यापनानं २६, यत्र समासविधिविधौ समासं न करोति व्यत्ययेन वा करोति तत्रासमासपदः २७, उपमादारां यत्तद्दीप्तोपमा वा क्रियते, यथा सपेपो भक्तमन्त्रिभः, अनुपमा वा यथा मेरुः समुद्रोपमा इत्यादि २८, रूपकदोषः स्वरूपभूतानामवयवानां व्यत्ययो यथा एवं निरुपायतव्यं शिक्षारादीन्तदवयवाधिकरूपानि, अन्यस्य वा समुद्रानि शिखरादीन्तदवयवाधिकरूपानि २९, निर्देशापरम्पन्नं यत्र निर्दिष्टपदानामक-वाक्यता न क्रियते, यथा देवदत्तः स्थाल्यामात्रेन पत्नी-त्यभिधानेन पत्नानशब्दं नाभिधत्ते ३०, पदार्थदोषो यत्र वस्तुनि पदार्थाऽपि सन् पदार्थान्तरव्यवहारं कल्पते यथा सन्तो भावः सन्तानं कृत्वा वस्तुपयाय एव सन्ता, सा च वैशेषिकः, यदसु पदार्थेषु मध्ये पदार्थान्तरव्यवहारं कल्पते, तथा-युक्तम्, वस्तुनामन्तपदार्थान्तरं पदार्थान्तरव्यवहारमिति ३१ यत्र सन्धिप्राप्तिं न कराति दृष्टे वा करोति तत्र सन्धिदा-पः ३२, एतद्वाविश्वम्भुतदोषः, एतद्विगदं यत्तल्लक्षणयुक्तं सूत्रम् । अष्टाभिष्य गुणरूपेन यत्तल्लक्षणयुक्तमिति वचने । तच्चमं गुणाः—"निर्दोषं सारवत्तं च, हेतुजलमलंयति । उप-गोयं सोपवत्तं च, मित्रं महुर्मयं च ॥ १ ॥ " तत्र निर्दोषं सर्वदोषविपरिमुक्तं १, सारवत्तशब्दवद्बहुपयायम् २, हेतव्य-अन्वयव्यतिरिक्तलक्षणास्तेष्वैकम् ३, उपमाप्रस्तापलङ्कारि-लङ्कृतम् ४, उपनयापसंहेतुमुपनीतम् ५, प्राप्यमार्गनिर-हितं सोपचारम् ६, वर्णाद्विनियमपरिमाणं मितम् ७, अवयवमनाहरं मधुरम् ८, अर्थेष्वेकैश्वर्यवद्गुणः, सूत्रस्य उपपत्त्यं । तद्यथा—"अप्यक्षरमसंदिग्धं, सारवं विवस्वतोऽमुहम् । अथाधोभक्तवत्तं च, सुते सत्यल्लुभासिचं ॥ १ ॥ यत्रात्माक्षरम्—मिताक्षरं यथा सामाधिक्यसूत्रम्, अस-न्दिग्धं—संशयशब्दवत्तल्लक्षणवत्तनुरागानेकार्थसंशयकारि न भवति, सारवत्तं च पूर्ववत्, विवस्वतोऽमुक्तं प्रतिस्व-चरणानुयोगाद्यनुयोगवत्तुष्टयव्याख्यासमम्, यथा—धम्मो 'मंगलमुक्कि' इत्यादिपक्षोक्तं चवाराऽप्यनुयोगा व्या-कथयन्ते । अथवा-अनन्तानेवाद् यतो विवस्वतोऽमुक्तं ततः सारवादीत्येवं सारवत्तस्यैव हेतुमात्रेणैवं योज्यते, अस्मिन् व्याकथने पूर्ववत्ते गुणा भवन्ति, स्तोभका--चकारवा-शब्दादयो । निपातान्तेर्द्वियुक्तमस्तोभकम् । अनवयवं कामा-दिपापव्यापारप्रकृतम्, एवंभूतं सूत्रं सर्वभाषावतिमिति । यैस्तु पूर्वं अक्ष सूत्रगुणाः प्रोक्तास्तेऽनन्तरक्याकारगुणा-स्तत्पदवापसु गुणेष्वन्तर्भावयति, यत्त्वन्तरक्याकारोक्तं च सूत्रगुणानिच्छन्ति ते अस्मीर्भवेव पूर्वोक्तामप्रधानमपि सं-प्रदं प्रतिपादयन्ति । एवं सूत्रानुगेन समस्तशेषविपरि-सुक्तं लक्षणयुक्तं सूत्रं उच्चारितं तता आस्यते यदुनैतत्स्व-समयगतजीवाद्यर्थप्रतिपादकं पदं स्वसमयपदं, परस-मयगतप्रधानेश्वराद्यर्थप्रतिपादकं पदं परसमयपदम्, अनयो-रेव मध्ये परसमयपदं इदानीं कृत्यासनाहेतुव्याख्यापदम्, इतरन्तु शब्दोक्तकारण-मात्रपदमिति नावदकं, अन्ये तु

इयच्छान्-प्रकृतित्वेन्यनुभावमदेखलसुखमर्थावकस्य बन्ध-
स्य प्रतिपादकं पदं बन्धवद्म् । सद्बोधकारणत्वात् कृच्छ-
कमप्यनुसङ्गस्य साक्षात्प्राप्त्यर्थं प्रतिपादकं पदं साक्षादर्थमिति ।
आह-नन्वय इयच्छान्ते बन्धमोक्षानुभावकं पदद्वयं स्व-
समयवशाच्चानिर्दिष्टं न निश्चितं भेदेनोपस्थाप्यः । नान्य-
किन्तु स्वसमयवशवशाच्चानिर्दिष्टवशेनोपस्थापनार्थं भेदेनाप-
स्थापनं । अत एव सामाधिक्यनिर्वाहकं पदं सामाधिक्यव-
मित्यादावपि भेदेनोपादानं मार्थकमिति । सामाधिक्यव्यति-
रिक्तानां नान्यनिर्वाहार्थानां प्रतिपादकं पदं नासामाधि-
क्यपदमित्येवञ्च सूत्राचार्यस्य फलं दर्शितम् । इदमुक्तं भ-
वति-यतः स्वमे समुच्चयान्ते स्वसमयवशाच्चानिर्वाहानं भव-
ति तत्तत्तदुपस्थाप्यार्थमयं, नतस्त्वस्मिन् सूत्रे उच्यते-
मात्र एव तातं कथाऽच्छेदकवशात् साधुना यथोक्तत्वा के-
चिदधिकारिका अभिप्रेताः—परिज्ञाता भवन्ति, केचिन्
क्षयपरासमर्थाद्व्यावर्तयमाना भवन्ति, नतन्वयामनधिगतना-
नामर्थीकाणांमधिगतमार्थं पदेन पदं वक्तुं शक्यामि, ए-
कैकं पदं व्याख्यास्यामीत्यर्थः । तत्र व्याख्यालक्षणेनैव ता-
वदाह—‘संख्यायै’त्यादि, तत्राभिलक्षितपदोपस्थाप्यं भे-
दिता यथा ‘क्रोमि भयान्’ । सामाधिक्यं’मित्यादि । पदे-
न कर्मातीत्येकं पदम् भयान् इति द्वितीयं सामाधिक्यमिति
सुनीयम् इत्यादि । पदार्थेभ्यः क्रोमितीत्यनुपगमो भयान्
इति सुवीर्यस्य समस्यार्थः सामाधिक्यमित्यादिकः, पद-
विग्रहः समामः, स चानेकपदानामेकवाचादान्वित्यर्थो य-
था भयव्याप्तो भयान् इत्यादि । सूत्रस्याप्यस्य वा अनु-
पपत्त्युद्भावनं, चालना-तस्यैवानेकापवसिभित्तायैव, स्वायत्तं
प्रतिपादकं, एतं च चालनापवसि चोदयकं सामाधिक्य-
व्याख्यायामनं स्वस्थानं एव विन्यस्तव्यं द्रष्टव्यं, एवं च-
द्विधेयं विधि-ज्ञानीहि लक्षणं व्याख्याया इति प्रथमा-
द्वयमेव इति स्मृताः । आह-नन्वद्याः पदोपस्थाप्यया
मर्थं कियान् सूत्रानुगमस्य विषयः ? का वा सूत्रालापक-
नित्येवस्य ? कस्य सूत्रव्यधिकानुपपत्तिः ? किं वा नये-
द्विधीकीर्तनं ? उच्यते-सूत्रं सपदच्छेदं तावदभि-
धाय सूत्रानुगमः कृतप्रयोजनो भवति । सूत्रानुगमनं च
सूत्रं समुच्चयान्ते पदच्छेदं च कृतं सूत्रालापकानामेव
नामस्थानादादिक्षयमात्रमभिधाय सूत्रालापकनिक्षयः कृ-
तार्थो भवति । अथन्तु पदार्थपदविग्रहाद्विनियोगः स-
र्वोऽपि सूत्र-व्यधिकनिरुद्धः, वक्ष्यमाणेनामार्थक्यनामापि
मायः स एव पदार्थोद्विषयां विषयः, नतो वस्तुवृत्त्या
सूत्रव्यधिकनियुक्त्यनयोविन एव नयाः आह च भाष्यकारः
“होह कथंथा चान्ते, सपदच्छेदं सुयं सुवाचुगमः । सुताला-
वगतानां, नामाहससांविधिप्रामं ॥ १ ॥ सुतल्लोनिर्वातज्जु-
लि-विधिप्रामा नमन्नां पदार्थाः पायं स्तं विधि नमन-नया-
इमयवर्गावर्गो होह ॥ २ ॥” जनन च विधिना सूत्रं व्याख्या-
यमानं सूत्रं सूत्रानुगमव्यक्षं कृतपत्तमाप्यते, यत आह
भाष्यसूत्रार्थमाभिधायि—“सुयं सुवाचुगमः । सुतालावचक-
क्षां च निश्चयः । सुतल्लोनिर्वातज्जुलि, नया य समयं तु
वर्त्तमानं ॥ १ ॥” इत्यन्ते वित्तरेण । अतु ।

सुतवर्णन-सूत्रवन्दन-न० सूत्रमये मत्स्यादिबन्धने, विधा०
१ सु० ८ ५० ।

सुतसप्तविध-सूत्रमथित-न० । आध्यात्मिक, पञ्चा० ४ विध० ।
सुतमावना-सूत्रमावना-को० । स्वतत्त्वपर्यालोचने सु० ।

अथ सूत्रभाषणमाह—

अहं वि य मनामिव परि-

चिरं सुखं ब्रह्महिमप्रदीपयसाह ।

कालपरमावधेमां,

तदा वि सत्तु तजयं कुर्वे ॥५१॥

यद्यपि स्वनाम एव तस्य धृतं परिचयनं जनचिकाडीनव-
क्षांश्च अन्यत्वरम् अहीनात्वरम् आदिशब्दाव्यावृत्त्याकाश-
दिगुणांगनं च तथापि कालपरिमात्रहोनास्तजयं भुता-
व्यासं करानि ।

कथमिति चेदुच्यते—

उत्सासांसां पाशू, तत्रो उ शोवा तत्रो वि य मुक्तो ।

मुक्तोहि पोरेनो, मां, ज, सेह निमा य दिवसा य । ५११॥

धनपरावर्जनानुनारणैव मत्स्यामुक्तानुमानं कलयति तत्
उच्छ्वासान् प्राण उच्छ्वासानि प्राणान्ममकः नतञ्च प्राणात्
स्नोहः सतप्राणमाननननाऽपि च स्नोकात् मुक्तो घटि-
काद्वयमानो मुक्तैश्च पौण्ड्रयन्तेन भगवता ज्ञायन्ते ताभिश्च
पौण्ड्र्याभिनिशाब्ध दिवसाब्ध जानाति ।

तथा--

मेहाइच्छेत्ते सु वि, उभयो कालमहवा उवस्मये ।

पेह, हिमस्त्वपे, नाहिः कालं विषा क्षायं ॥ ५१२॥

मेहादिना सुष्वप्यनु लक्षणं विभागं तु उभयकालं क्रियायां
प्राग्भवापरिस्मादित्युक्तम् । अथवा-उपनयं दिवसायै विष-
सर्जज्यादिष्वप्यवकण्ठलक्षणं प्रसङ्गवृत्तकण्ठप्रत्युपस्था-
आदिशब्दादावर्थककण्ठादिः, ‘निष्कल’ नि-निष्कायाः
‘यधि’ नि-मार्गस्य विहाग्येत्यवः पदेनां सर्वेषां-
मपि यः कालसं क्षयां विना स्वयमेव क्षाप्यति ।

अथ सूत्रभाषणमाह--

परागया सुमहानि-ज्जरा य नेवमिच्छास्मि पत्तिमयो ।

न परादीयं नाखं, कले जदं मंसवक्खुं ॥५१३॥

धनपरावर्जनया चित्तस्यैकाग्रता भवति, सुमहती च निजरी-
भवति । स्वाध्यायविधापत्रस्याप्येव क्षायामपने निष्कायाः
सूत्रार्थव्याघातलक्षणमेव कालवैकल्यादिकां विषयं परा-
धीनं सूत्रक्षयायनक्षयान् । यथा अन्येषां मंसवक्खुं
वृक्षस्थानां साधुनाम् ।

उपसंहरमाह--

सुयमावसाधे नाखं, दंसखवर्जजं च परित्थय ।

तो उवसोमपिच्छो, सुयमवहति समावसे ॥ ५१४॥

धनमावसया आध्यामनं भावयन् कानं दर्शनं तयः प्रभानं च
संयमं सत्यक परित्थयति । तत् उपयोगपरिकः सुयमवसा-
मावसेव कालपरिज्ञाना ‘सुयं’ नि-धनमावसानमर्थच्छि-
सम् समापयनमिति, यथा सूत्रभाषणा । सु० १ उ० ५ प्रक० ।
सुयमसप्तविध-सूत्रमथित-न० । मकारस्याऽत्राक्षयिकत्वात्

सुत्रमाधितम् । सुत्रानुवाते सर्वधामनिर्वाते श्रीकरस्प-
शान्तिके, ग० २ आध० ।

सुत्तर-सुत्रकर-त्रि० । गणधरे गणधरेचित्तत्वात् सुत्रा-
णाम् । सुत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० । नि० ।

सुत्तरजुग-सुत्तरजुक्-पुं० । भाषास्तिकमने रज्जोऽप्या० उ० ।

सुत्तरु सुत्तरु-स्त्री० । सुत्र-आगमे दत्तः । सुत्तरुचिः ।

आगमनस्यधर्मानि, उक्त० २८ अ० । प्र० ।

तथाविधरुचिस्तम्ब, प्रव० ।

सुत्ररुचिमाह—

जो सुत्तमविज्ञो, सुत्तमोमाहर्ष उ सम्पत् ।

अंगेण बाहरेण य, सो सुत्तरु चि नासयो ॥६६८॥

यः सुत्रमागमधीयानः—पठन् धुनेनेति—सुत्रणैवेवाधी-
यमानेन अङ्गनाहमविष्टेनावागदिना बाह्यभावस्यकादिना
संयमकसमयगादित-प्राप्तिनि नुसदस्याधिकार्यस्यस्वरूप-
सङ्गमसङ्गतराध्यवसायश्च भवति, स गोविन्द्याचकयन्
सुत्ररुचिरिति ज्ञानवयः । प्रय० १५१ द्वार । प्रज्ञा० । 'सु-
त्तरु' सुत्तं पठेनो संयममाधत्तानि । आ० वृ० ४ अ० ।
सुत्रम्—आगमस्तत्र तन्माहा काचः । स्या० ४ डा० १ उ० ।

सुत्तविद-सुत्तविबुद्ध-त्रि० । निद्रापगमन जाग्रत, पञ्चा० १
विय० ।

सुत्तविषय-सुत्तविनय-पुं० । सुत्रवाचनार्थिके, दशा० ।

सं किं तं सुत्तविषयः । सुत्तविषयं यं चरित्रं, पश्यते,
तं ज्ञा-सुत्तं आपति, अतस्त्वं वापति, हयं वापति, नि-
स्तेनं वापति, तेनं सुत्तविषयः । दशा० ४ अ० ।

सुत्तविरोहि सुत्तविरोध-पुं० । आगमाक्रांतिविरोध, पञ्चा० १ उ
विय० ।

सुत्तवृत्तभाव धनद्विधाव-पुं० । सुत्रधनुषो प्रो पञ्चा० १८ विय० ।

सुत्तहरसद-तुष्ट-सुत्रघराशुभ-तुष्ट-त्रि० । सुत्रघरा वय-
मिति शब्दभावतनुद, लम्ब० २ काण्ड ।

सुत्तहार-सुत्रघार-पुं० । वर्गकौ, स्या० १० डा० ३ उ० ।

सुत्ताणुगम-सुत्राणुगम-पुं० । सुत्रस्यावधानं, अनु० । सुत्ताणु-
गमरूपे पदच्छेदरूपे आनुगमे, आना० १ ध्रु० १ अ० १
उ० । उक्त० । आ० वृ० । "हार कयशो वासु", स-
पयश्वे सुयं सुयाणुगमो"ति । स्या० १ डा० । आ० म० ।

सांप्रते सुत्ताणुगमो भणनीयः, इति तमव लेख्यशाह—

तेषुदाधि सुत्तं, सुत्ताणुगमेऽभिधेयमणवजं ।

अक्खलियादिमुदं, सलक्खणं लक्खणं चेमं । ६६८॥

येन सुत्र सत्यं सुत्र-परिष्कारिणः प्रधाने, तेनैदानीं
सुत्ताणुगमं कामयानं सुत्रमभिधत्तम् । कथंभूतम्? अतवध-
म्—ऊनाधिकारनिर्वाधेयपरिदत्तम् पुनः कथंभूतम्? अ-
क्खलियादिभिर्मुद-स्त्रांलनिमातनाप्यवकतद्वयविशु उमा
सह-वधमाधनं लक्खणं प्रवर्तत इति लल्लेयम् । तेषां
कण्ठमिदम् ।

किं नम् इत्याह—

अप्पगन्धमहत्तं बन्तीमादोमविरिहियं जं च ।
लक्खणं जुत्तं सुत्तं, अट्ठहि य मुत्तोहि उववेमं । ६६९॥
दिश० ।

(एतद्व्याख्या नेच आविशद् वागच्छ 'सुत्तकामियणिसु-
त्ति' शब्दं रह्योक्ता ।)

सुत्ताणुम-सुत्राणुमति-स्त्री० । आगमानुवाचने, पञ्चा० ४
विय० ।

सुत्तालावग-सुत्रालापक-पुं० । धुने मे आयुष्मन्नित्यादिषु स-
म्पदेषु, स्या० १ डा० ।

सुत्तालावग-शेखरेव-सुत्रालापक-नेत्रेप-पुं० । धुने मे आयु-
ष्मन्नित्यादीनां स्वपदानां नामादिस्थाने, स्या० १ डा० ।
('शेखरेव' शब्दे चतुर्थभागे २०६७ पुट्ट मस्यम् ।)

सुत्ति-सुत्ति-स्त्री० । मुक्तयेभी जलचन्देदे, प्रा० २ पाद ।

सुत्तिर्ह-सुत्तिमयी-स्त्री० । वेदिजापदराजधान्याम्, सुत्र०
१ ध्रु० ४ अ० १ उ० ।

सुत्तिय-मैत्रिक-त्रि० । सुदकयविकयकारिणिः कय० १ उ० ।
सुत्तित-त्रि० । सुत्रण मुख्यन्यापात, सुत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० ।

सुत्तित्रितिया-सुत्तिप्रत्यया-स्त्री० । स्थविरादुत्तरबलिमहा-
जिगन्तेत्यात्तवालसदगणस्य द्वितीयशालायां, कदप० २
अध० ८ दश ।

सुदंमस-सुदंशिन-पुं० । "श-ये-तत-यज-वा" ॥८२॥ १०४॥
इति संयुक्तान्वयज्ञानापूर्वकाः । सुदंशरमणो । पल-सु-
दंमणो । प्रा० । शोभन जम्बुदमयनया रज्जुद्वयया च
मगानिष्ठितकरं दशनं यस्यासौ सुदंशः । मरुपते, खे-
प्र० ४ पाद० । सुत्र० । ज० । सु० प्र० । लज्जामनीवाल्लभ्ये
स्वनामस्थानं आयेक । आ० वृ० ४ अ० । आ० । नी० ।
'संदिग्धजाय' ति—वेगाए सुदंमणो संदिगुत्ता, सो मा-
यगो अट्ठमिचाउदंसासु चखण उवात्मवर्पाहं पांडवज्ज, सो
महावकीए पाण्डुज्जमाणा गिच्छह । अस्सया वासुद्धा-
आ दवाणंम वि यत्थं चडाए वाडिउ अंतउर आनिगंआ ।
दवीए लउयं वि कए नच्छह । पड्डाए, कांताहला कओ ।
रत्ताया वज्जो आणता, निज्जमागो भजाए मे मित्तवनीए
न्यावयाए सुत्ते, मरुवाणजकल्लममवणाए काउस्मरं डि-
ता, सुदंमणस्स वि अट्ठ लेडाणि कीरंनु ति लंथ अमी वा-
हिता, मरुवाणजकल्ल पुक्काभं कता । सुक्का रत्ता पुराता,
नाथं मित्तवनीए पारिये । आ० ४ अ० । राजगृधवाल्लभ्ये
स्वनामस्थानं अष्टिनि, य० २० ।

तत्कथा चेयम्—

"कामिणवयणांम स दी-दृश्य महाविमल्यगुणमाहं ।
अलियमिरिधिमिहं, नथरं पुमस्मिं रायनिहं ॥ १ ॥
बहुद्वयगुणपरां, समवायवगो सुकमकयावेका ।
वयससिउ व्व तत्थ, स्थि नरवरो सांथओ नाम ॥ २ ॥

तन्मय भूतमात्रा, मालागंगा वनह अञ्जुगणा ।
 कुसुमालयागिण्याया, बंधु गै पण्डरी नमस् ॥ ३ ॥
 सुगन्धगात्रि जकल, तिरुकुलद्वयं पुरस्नं काहीरेंपे ।
 पयरेदि कुसुमदि, अञ्जुगुणो नञ्चवक्केह ॥ ४ ॥
 तन्मय य ललिया गाहो, अकसुकाय समरिय अशङ्का ।
 तन्मि सुं अशेविये, मन्मथो काऽपि म्पणो ॥ ५ ॥
 कल्ल मुल्ल लाहद नि इत्थ कुसुमाई इयं पयसिनते ।
 अञ्जुगुणो मकल्लो, गाय उज्जगममुपुषो ॥ ६ ॥
 गाहते कुसुमाई नञ्चा, आ जकल्लगिह समह तुम्भणो ।
 ता बाह जकल्लगिहद्विप-शुद्धिपुग्गिमाई सा इहो ॥ ७ ॥
 पमसिणि अजमको, ओ भा भद्रा समेर एस इह ।
 अञ्जुगु मालागारा, बंधुमरं पियाह समे ॥ ८ ॥
 ते सयं ग मयं, वेधियु इमस्व मायियायसो ।
 ओए मुणु ने विह, अमुच वेधियुगानि इमे ॥ ९ ॥
 तो ने कथावक्कडा, भाग वट्टुति निहयनसुवणं ।
 इमा इयरो पलो, जकल्ल पुरह एम्भो ॥ १० ॥
 अह इवद्वयस निम्भोरि-य ने य नलो तयं निरेवेनि ।
 बंधुमरं पयि, किलकिलामाणा पकीरनि ॥ ११ ॥
 ते नह ददु अमिक्का, अमरिय विधेयो विविनय पयो ।
 जकल्लमि नञ्चमह, वैएमि वरंहि कुसुमेदि ॥ १२ ॥
 अह इत्थ कोह कुनो, जकला तो ह नञ्चओ नवे ।
 पयारंमयममहना, लुगिमिरे पयरो वेव ॥ १३ ॥
 तदणु अणुकापयमणो, जकलो अञ्जु भ्यातलुमणुयिट्टो ।
 कल्लज्जत सि नोह, वेधेय आमनतु व ॥ १४ ॥
 गहते लोहमयं पल-सहस्समाणं स सुग्गं सकरे ।
 ने छुडि पुरिन लहृ-इत्थिनल्लम हणह हलाए ॥ १५ ॥
 इय पयहणमज्जु गंभी, छुडपुरिन इत्थिनल्लम हणह ।
 कंमो ए पना जाओ, सुतेना पायडा नयरे ॥ १६ ॥
 अह सणिएण नयं, वासाविधिमिय अहो नयरोलोया ।
 निगतेरं न तुमहि, ओव हणियो न लंन जणा ॥ १७ ॥
 तामं य समंय साभो, समोसहो अमोज्जुवरो नय ॥
 पडुपायवदमणं, निर च्छर का वि न भएण ॥ १८ ॥
 तन्मय निध विमलाद्वी, अरधम-ट्टो सुदमणा सिट्टो ।
 जिल्लपययल्लयवह, नयनसांवित्रारसारसूरे ॥ १९ ॥
 को लिट्ठिगंजणनर, यथालाभयणउत्सुका अहिये ।
 सस्मनमिगमम अस्मा, विज्जु नमिज्जु अणह इमे ॥ २० ॥
 (५८२०१)
 ता वेदसु भगवंते, समेणं पीरे हट्टिओ वेव ।
 सुमं सु सुणियपुवं, सुदमणं भयवओ वक्क ॥ २० ॥
 अण्ड छुंसेणा विह, तिलायनाहे सवे हई पल ।
 अनमिय अञ्जुणय धम्मं, कहिणु किरुज्जप मुणु ॥ २१ ॥

किच—

किरिपीरवयसवणा—मयणाणुसुतिलसवगत्तसय ।
 विसमायवं पिय कि ए-स मज्ज ताहिहं पुवं मक्ख ॥ २० ॥
 लहो अकिचिद्वि इत्थेण होरं ते होउ इय भणिय बाह ।
 पियरोय अणुजादो, निगमच्छर सामिमल्लयं ॥ २१ ॥
 तं पामिधि अञ्जुगुणो, सुग्गमुग्गाविडे पहाअण्णो ।
 विट्टो सुदमणो, स ईमो कुवियकालु ल्हा-॥ २१ ॥
 लता अनीयजिओ, सुवं पमजिणु पुत्त भंतेण ।

वेधिय जिल्लपयं, वयउकारं सयं कुणह ॥ ३३ ॥
 सुवलाजियाण वरका, जिहा य मियज्जक मक्खसाहृ य ।
 नह कल्लपयसो, धम्मो मण्ण मह होउ ॥ ३४ ॥
 नोमसज्जुं पेत-म नाणं पमलपयाधुवुल्लोको ॥ ३५ ॥
 निहृपल्लञ्जुवयसवणो, पीरजिणो वय मज्ज गह ॥ ३६ ॥
 मागारं वेधमणं, कोह कामिहं जेतुणा मण्ण ।
 मिदं बुद्धादि, अणुमोयय मयज्जुकाह ॥ ३७ ॥
 अह मुक्कम्ममियाओ, उवमणाओ नञ्चा य पारस्स ।
 इय विनिय नवकार, भायना होर उस्सण ॥ ३८ ॥
 सुग्गरमुल्लालो, जकला ने अज्जमउमयवयं ।
 पुग्गो विट्टो भेता, अणुमिमनयसाह विच्छुता ॥ ३९ ॥
 वल्लमिण, मन्मथ, पणो निहृपुग्गं मज्जिअ जकला ।
 विज्जत वय ज्जु गओ, पडिओ लल्लम सि चरणीए ॥ ४० ॥
 नाऊण निहृवसणं, मिट्टो पाहं नयणु उस्सणं ।
 ओप सुदंमणे पद, इयरो वट्टु लोहियवयं ॥ ४० ॥
 काऽपि तुभं कण्य प-णिओ सि सो भणह मावओ अहय ।
 संपत्थिआ दिद पीरे, नमिउं सोउं व धम्मकह ॥ ४१ ॥
 अह भणह अञ्जु गो जिहृ, जिहृ नए मह अहं जिहं नमिउं ।
 सोउं व धम्ममिक्का-मि आह मिट्टो नञ्चा-एव ॥ ४२ ॥
 भद्र ! इह मणु रज्ज-ए-स मारकलामाणियं विप जयसि ।
 ओ किरि जि वेदण, धम्मकलामवणमाये ॥ ४३ ॥
 इय भणिय नञ्च साहओ, सुदंमणा पनञ्चा समोसणो ।
 पणुविह अंनयमपुवं, पयसो पणुमेर जिहणह ॥ ४४ ॥
 इदं सुपुग्गवणो, विज्जामयवणो कयं जलो सुमणो ।
 भासवहुमापयवणा, इय निज्जुह इत्थे पडुणो ॥ ४५ ॥
 तथाहि—

ओ भविष्या ! कदमवि लहि-य मणुपज्जमं हवेह एणमणु ।
 जिह्वरेपययल्लयवे, तुहदरंय लयल्लुण करणे ॥ ४६ ॥

जओ—

सुआ जाणह कल्लाणं, सुआ जाणह पायमं ।
 उमयं पि जाणह सुआ, जे मयं ते समायरे ॥ ४७ ॥
 अहःसद्वनभूधरे कुलिसिणि को धानल नमिण ।
 स्फुटञ्जुवयमरं मिहरिण अयादुमं पणो ।
 मायमहासमुद्राणयणिया कुपुपुज्जयवमहं,
 मयमयमविचरमारवचनय्याकणं दाहनाम् ॥ ४८ ॥
 धम्मो य नञ्च विहो, सर्वं दमं य नञ्च सर्वमि ।
 पञ्च य मक्खयपणं, पुणं निक्कलं पयरे ॥ ४९ ॥
 इह सुणिय हट्टु हट्टा, मिट्टो नमिउं जिह्विपयकमलो ।
 कयसिणं मन्मता, अणुलो निगमिह पना ॥ ५० ॥
 अञ्जु गओ पुण वर-मपारणगओ जिह्वदिपयमूल ।
 लुट्टुअमणुअंमिगह, पुते निक्कलं पयरे ॥ ५१ ॥
 अहःसनालयादि, सहिउ काउं कणं व कुट्तोस ।
 पालयं लल्लिहं, निलवं गओ कवि कम्माह ॥ ५२ ॥
 मिट्टो सुदंमणा विहृ, विरकालं दमणं पना विहृ ।
 पालऊ वयाह, सुकलाणं भायणं जाओ ॥ ५३ ॥
 इत्थामाकणं नमिज्जिणं, सुदंमं प्राणं ते विविधम् ।
 ततः सुधर्मदुमपाटिकायां धम्मं नो नरजना यत्तयम् ॥ ५४ ॥

[illegible]

तत्कथा चैवम्—

तेषां कालेऽपि तेषां समयेऽपि वाशिश्यामि नाम नरे हो-
त्वा, वैश्वं, दूतिपलाभि चैव, वस्यो ० जाव पुदनिमि-
लापट्टमं । तस्य च वाशिश्यामि नगरे सुदंसे नाम ने-
ह्री परिवसह अह्नु ० जाव अरिभूए ममसावामए अ भि-
मयजीवाजीरि ० जाव विहग्ग्, मासी समोमहं ० जाव परिमा
पज्जुवासह । तस्य च से सुदंसे मेह्दी इभीमे कहाए ल-
दंहे ममासे हट्टुहे एहाए कय ० जाव पायाच्छित्त
सचालंकारदिभू भए साश्चा गिहाश्चा पडिणिकसमह
साश्चा गिहाश्चा पडिणिकसमिणा सकारेटमप्र-
दामेसं छतेसं धरिजमासेसं पायविह.र.च.सं ३.हया
पुरिसवगुरापणिक्खिते वाशिश्यामि नगरे मज्झं ५-
उज्जेसं निग्गच्छह, निग्गच्छिणा जेखेव दूतिपलाभि चैवए
जेखेव ममसे भगवं महावीरे तेषेव उवागच्छह तेषेव
उवागच्छिणा समसं भगवं महावीरं पंचविहसं
अभिमसेसं अभिगच्छति । तं-स.सि.सं दया-
सं जहा उसमदचो ० जाव तिदिहाए पज्जुवाससए
पज्जुवासह । तस्य च समसे भगवं महावीरं सुदंसेसम
से.हिसं तीसे व सुदंसेह.ल.ए ० जाव आराहए भ-
वह । तस्य च से सुदंसे मेह्दी समसस भगवसो
महावीरस अंतियं धम्मं सांथा निसम्म हट्टुहं ० उहाए
उहेइ उड्डित्तं समसं भगवं महावीरं तिकसुवा ० जाव न-
मिमासं एवं वयासी-कह्विहे चं मंते । काले प-
द.सं १, सुदंसेसा । चउभिये काले पवसे, तं जहा-पमा-
सं कालं १ अहाउनिव्वधिकाले २ मयसकाले ३ अद्दकाले

४। ये किं तं पमानाकाले ? पमानाकाले दुर्विद्धे पञ्चतन्, तं-
जडा—दिवमप्यमानाकाले १. राहप्यमानाकाले य २ अ-
उपांरिसिण् दिवसे, अउपांरिसिया राई भवइ। (छ. ४२४)

‘नेत्रमिव्यादि, ‘पमाशक्तानि’न-प्रमीयेन-पौराणिकचन येन
वर्णनानादि ननु प्रमाणं स चास्ती कालश्चान् प्रमाणवत्कालः
प्रमाणं वा-परिच्छिद्यं वषादेस्तरप्रधानस्मद्दर्शो वा. कालः
प्रमाणकालः—आज्ञाकालस्य विरुधा दिव्यानादिकल्पः प्रा-
ह—“बुधोऽहो पमाशक्तानि, दिव्यपञ्चमस्य च होह रात्रि, य-
जउपोरिग्लिभा दिव्यो, रात्रि जउपाम्भो जल न ह न ”

“अष्टाडिनव्यतिकालं” ति-यथा-यत्र प्रकाशस्युत्पा निवृ-
त्तिः—अत्र न तथा यः कालः—अष्टाध्यायस्यो यथायुत-
वृत्तिमात्रो—नास्तिअथुत्पलक्ष्यः, अत्र वाङ्मयकाल एवा-
युत्पन्नानुवर्धयति—अथमेव संसृति अत्रानि स्थानं,
आद्य ॥” नरसिंहसंस्कृतस्युत्पा, वैश्वस्य अष्टाडयं तु अ-
जयं । निवृत्तियमवश्यमेव, गालेन अष्टाडकालो लो ॥ २ ॥”

‘मरुत्काल’ नि-माखेन विशिष्टः कालः मरुत्कालः-आङ्का-
कालः एव. मरुत्स्येष्टा आ काला मरुत्स्येष्टा कालार्थात्/मरु-
त्स्येष्टाकालः ‘आङ्कालः’ नि-मरुत्स्येष्टा विशिष्टकालः
कत मे ऽङ्काकालः-अन्तर्मरुत्स्येष्टाकायाविशिष्टा ऽङ्कत्वीर्याष्टीय
समुद्रान्त्र्येष्टी मरुत्स्येष्टा, आङ्क-‘‘-मरुत्स्येष्टाव्यमुद्गता,
विश्वमङ्गलमरुत्स्येष्टाकालाया एव. लेखकः कुण्डर्पलया, स्वाग-
रःआन्त्र्यमरुत्स्येष्टा ॥ १ ॥’’ अ० १६ श्र० ३० ।

एणहिं शं भंते ! पलिओवमसागरोवमहिं किं पयायणं ?
सुदमणा ! एणहिं पलिओवमसागरोवमहिं नेरइयति भिक्ख-
जाणियमणुस्संदवाणं आउयाहिं मविज्जेति । (सू० ४२६×)

(' एतच्छ्रुत्वा ' महत्त्वत् ' शब्दे नष्टे भाग उक्त्वा ।)

सुदंमशकूड-सुदर्शनकूट-न० । पाश्चात्यरुचकराग्रवर्तनस्य अ-
ष्टौ कूट स्थाने १० ठा० ३ उ० ।

सुदंयशपुर-सुदर्शनपुर-न० । मात्स्यवंशीये स्वनामख्यात
नगरं, उक्त० ६ अ० । सुदर्शनपुरे शिशुनागा नाम कृत्तार्पितः ।

सुदयंशा-सुदर्शना-स्त्री० । शोभनं दर्शनं दृश्यमानतया च-

स्थाः नयनमनोहाराभ्याम् सा सुदर्शना । जम्ब्या सुदर्शना-
याम् . कल्प० २ आध० ७ क्षण । जी० । स्था० । जं० । प्र-
भ० । पृथ्वीपणिनाम् उत्तरकुसुपु जम्बुवृक्ष, ५० ।

जेषू सं सुदंसणा अट्टजोअणाइं उहुं उच्चतेसां पसता ।
स० ८ सम० ।

(‘जंघ’ शब्द बहुवचनोपेक्षा प्राप्तायाश्चात्तत्रान्वयवचनस्य उपलब्धिस्तु-
न्यापुनरुक्तिव्याप्तम्, स्था० ६ डा० - ३०। जी० १। ती०।
मूलप्रज्ञितस्य निष्क्रमणशिक्षिकायाम्, प्रा० सू० १। ३०।
सं०। प्रा० म०। चतुर्थस्य मातृकुमारस्यस्य लोकपालानाम-
प्रसमहिष्यायाम्, स्था० ६ डा० १। ३०। कालमहाकालयोः
प्रसममन्त्रप्रसमोपेक्षायाम्, स्था० ६ डा० १। ३०। शक्यकु-
मारस्य मालिकायाम्, स्था० ६ डा० १। ३०। ‘नगद’ शब्दे
कथा। चतुर्थपञ्चमेयमात्रं, सं०। प्रा०। जमात्रिभाषा-
या वीरकुलिनरि, श्रीन०। वीरस्थानिनो। कुलितः। ज्येष्ठः। वा-

सुदर्शनेति वा अनवचाङ्गीति वा नामेति । विशेषे ।
 "जट्टा सुदर्शना जमालिषां स्व नि" ज्येष्ठा सुदर्शना अनव-
 चाङ्गीति जमालिषुङ्गीनामानि । अन्ये तु व्याचक्षन्-ज्ये-
 ष्ठा महती सुदर्शना नाम भगवतः श्रीमन्महावीरस्य मणि-
 नी तस्याः पुत्रो जमाली अनवचाङ्गी नाम भगवतो दुहितः
 जमालिषुङ्गीति । विशेषे स्थां उक्तां कल्पे । आ० क० ।
 आ० म० । आ० चू० । आ० । सामिस्त जट्टा भर्गवा सु-
 दंशना तीसे पुत्रो जमाली । आ० चू० १ अ० । सिंहहठीप-
 राक्षस्य चन्द्रमुत्तस्य दुहितरि, ती० ६ कल्प । साकितन-
 गरराजस्य चन्द्रायनसकस्य भार्यायां सागरचन्द्रमु-
 तिचन्द्रयोर्मतरि, आ० म० १ अ० । धनगिरिदुहितरि,
 आ० चू० १ अ० ।

सुदाक्षिण्य-सुदाक्षिण्य-पुं० । प्राधान्यभङ्गीरी आक्षेप, ध० २० ।
 १ अधि० १ गुण ।

सुदाक्षिण्य-सुदाक्षिण्य न० । गम्भीरधीचेतसः प्रकृत्यैव
 ब्रह्मत्याभियांगपरद्वयानुवन्तिरुपधिपरुत्तमप्राणच्छायायाम् ।
 डा० १२ डा० ।

सुदाक्षिण्य इत्यष्टमं गुणं वृण्वन्नाह—

उपपरह सुदाक्षिणा, परसिमुज्ज्वलमकजवावरो ।

तो होइ गज्ज्वरका, ऽणुवत्तणीआ य मन्वस ॥१५॥

उपकराभ्युपकारतया प्रयत्नेन ऽभ्यर्चितमारतया सुदाक्षि-
 ण्याः शोभनदाक्षिण्यवान् । काऽप्य-यदिह परलोकापका-
 रि प्रयोजनं तस्मिन्नेव दाक्षिण्यवन्न पुनः पापहेतावर्षाणि
 सुशुद्धेन दाक्षिण्यं विश्रापनम् । परंपरामन्यथा कथमित्याह-
 उज्ज्वलस्वकाव्यापारः—पारित्यक्तामप्रयोजनप्रवृत्तः त-
 तः कारणादुत्तमानं प्राप्तावाक्यं ऽनुज्ञानीयादेशः, तथा ऽनुव-
 र्त्तीयश्चाभावेष्टेनैव सर्वस्य धर्मिकलोकास्य । स हि
 किल सुदाक्षिण्यगुणनामोऽपि धर्ममासवेतं कुलककु-
 मारवत् । ध० २० १ अधि० २ गुण ।

सुदाह-सुदह-पुं० । स्वनामकृत्या नागकुमारः, यः पूर्वभवे
 सिंहत्वं मारतः धीरजनेन्द्रं गङ्गां नाया तरन्तमुपसृष्टवान्
 कम्बलशम्बलाभ्यां निवारतः । आ० चू० १ अ० । नागो-ना-
 गकुमारः सुदेन्दुनामा सिंहजीवो भगवत उपसर्गं कर्तु-
 मारब्धवानिति । आ० म० १ अ० । आ० क० । ति० चू० ।

सुदाम-सुदाम-पुं० । जम्बूद्वीपे भग्नक्षेत्रे अतीतायासुम्भ-
 र्पित्यां जाते कुलकरभेदे, स्थां ७ डा० ३ उ० । स० । ति० ।

सुदिह-सुदह-त्रि० । सम्यगृष्टे, उत्त० १२ अ० स्थां । डा० ।
 अर्नामिन्द्रायार्थदर्शीभिः हटमपवर्गादिहेतुतयोपपन्ने, प्रश्न०
 २ संव० द्वार ।

सुदिहि-सुदहि-स्त्री० । सुशब्दः प्रशंसायाम् । शोभना दहिः
 सुर्वाङ्गः । आ० म० १ अ० । सम्यगृष्टी, डा० १७ डा० । स-
 म्यकं, विशेषे ।

सुदीहिनीहारी-सुदीर्घनिशीदिन्-त्रि० । अहम्भान्तरे, प्रश्न०
 ३ आश्र० द्वार ।

सुदीर्घनी-सुदीर्घदर्शिन्-पुं० । सुपर्यालोचनपरिणामसुन्द-
 रकार्यकारिण, ध० २० १ अधि० १ गुण । स किल पारि-
 णामिक्या बुजया सुन्दरपरिणाममैहिकमपि कार्यमारभते
 (प्रश्न० २३६ द्वार) इति पञ्चदश आक्षेपगुण, ध० २० १ अधि०
 १ गुण । वयो० ।

सम्पत्ति पञ्चदश दीर्घदर्शिन्गुणमाह—

आदवइ दीर्घदी, सयलं परिणामसुन्दरं कजे ।

बहुलाभमप्यकेतं, सिलाहिलिङ्गं बहुजुषाणं ॥ ३२ ॥

आग्नेय—प्रातिजानते दीर्घं परिणामसुन्दरं कार्यमिति
 गम्यन्, क्रियाविशेषयो वा । द्रष्टुमवलोकयितुं शीलमस्येति दी-
 र्घदीर्घा सकलं—समस्तं परिणामसुन्दरम् आर्यातिमुखावर्त-
 कार्यम्—कृत्यं तथा बहुलाभं—प्रचुराभीष्टमिहिकमप्यङ्गो-
 र्त्नाकार्यामं श्लाघनीयं—प्रशंसनीयं बहुजनानां—स्वजनपरज-
 नानां शिष्टानामिति भावः स हि किल पारिणामिक्या
 बुजया सुन्दरपरिणाममैहिकमपि कार्यं करोति धनक्षे-
 पिवत् । नतो धर्मस्यापि स एवाधिकारीति । ध० २० १
 आधि १ गुण ।

सुदुकर-सुदुकर-त्रि० । सुतरां दुष्करे, उत्त० १६ अ० ।

सुदुत्तर-सुदुत्तर-त्रि० । दुःखोत्तार्ये, स० १४४ सम्प० ।

सुदुल्लह-सुदुल्लेम्-त्रि० । अनिशयदुःखे, उत्त० १ अ० । विषा० ।

सुदेशिय-सुदेशित-त्रि० । परंपदि नानाविधप्रमाणैर्मिहितं,
 प्रश्न० १ संव० द्वार ।

सुहार-सुहार-पुं० । उज्ज्वलशैले जिनायतनद्वारवानरे, ती० ३
 कल्प । (या हि द्वारमुद्घाटयन्नपि न लव्यते विचित्रकार्य-
 कृत्वाचि "उज्ज्वल" शब्दे द्वितीयभागे ७३६ पृष्ठ उक्तम् ।)

सुदेउ-सुदेयितुम्-अव्य० । विनाशायतुमित्यर्थे, ति० चू० १० उ० ।

सुधी-सुधी-पुं० । सुष्ठु धीरस्य । पण्डितं, सुन्दरबुद्धीं ।

स्त्वां सुष्ठु ध्यायति सु-धै किप । सुबुद्धियुक्तं, ति० वाच० ।
 प्रशस्तबुद्धीं, प० १ आच० । "क्लेशयन्तं कवलं स्मृताः सुधी-
 स्तु फलमश्नुते । दग्ना दलन्ति कष्टेन । जिह्वा गिलति लील-
 या ॥ १ ॥" कल्प० १ अधि० ७ जग ।

सुधोययर-सुधैतितर-त्रि० । सुविशोदितं, भ० ६ श० १ उ० ।

सुद्ध-सुद्ध-त्रि० । "सयोः सः" ॥ ८१॥ २६० ॥ इत्यमन शक्यं-
 रस्य सकारः प्रा० । अवदानं, सूत्र० १ धृ० १४ अ० । नि-
 कलङ्कः, आव० ६ अ० । सूत्र० । शुद्धादिना उज्ज्वलं, कल्प०
 १ अधि० ३ जग । निर्दायं, सूत्र० १ धृ० ११ अ० । डा० । प-
 ञ्चा० । कपायकालुपग्रहितं, उत्त० ३ अ० । कवलं, विश० ।
 उद्गमादिदोषशुद्धं निरुपायो, सूत्र० १६ अ० । अलपङ्कते,
 स्थां ३ डा० ३ उ० । अवदानं, सूत्र० १ धृ० ११ अ० । जात्या-
 दिना निमग्नानादिगुणतया कालोपलया वा शुद्धं, स्थां ४
 डा० १ उ० । पापानुबन्धरहितं, आच० १ धृ० ४ अ० १ उ० ।
 विमलं, जी० ३ प्रति० १ अधि० २ उ० । भद्रदोषाहितं, सू० प्र०
 २० पाङ् । पुं० क्लृप्तचनदोषरहितं, प्रश्न० १ संव० द्वार ।

सुदग्धारा-सुदगन्धारा-स्त्री० । गन्धारप्रामस्य वनुष्यां
 मूलेनायाम्, स्थां ७ डा० ३ उ० ।

सुदचरणजोग-सुदचरणयोग-पुं० । मोक्षे संयतव्यापारेषु
 मुखवासकादिप्रभुपक्षणादिषु, प० व० १ द्वार ।

सुदजाहकुलशिय-सुदजातिकुलान्वित-त्रि० । युजा विशु-
 द्धवैभावचतुर्वर्णात्मनो जातिः मातृपक्षः, कुलं पित्रपक्ष-
 स्ताभ्यामन्यतस्त्वमजः । मातापितृसम्पन्ने, ध० ३ अधि० ।

सुदक्षय-सुदक्षय-पुं० । निष्पन्नय, प० चू० ५ कल्प ।

सुद्धादि-सुद्धाचारि-न० । चरककरणानुयोगाख्ये शुद्धा-
हारग्रहणे, द्रव्या० १ अध्या० ।

सुद्धा-सुद्धता-स्त्री० । शुद्धस्वभावः, द्रव्या० १२ अध्या० ।

सुद्धदत्त-सुद्धदन्त-पुं० । नामभ्याति अन्तर्द्वीपं, तस्य मनुष्ये
च । स्वा० ३ शा० ३ उ० । 'अन्तरद्वीप' शब्दे प्रथमभागे ६७ पृष्ठ
महाकम्पता यज्ञा । राजगृहे अग्निकस्य राज्ञो चारुत्याचर्यायां
भार्यायां प्रातः पुत्रं, अष्टु० वर्षे ३० । (स च वीरान्तिक जात-
स्य योद्धाशर्याणि प्रजयापययां परिपालय जयन्ते कल्पे उप-
पद्य महाबलवद् सन्त्यन्तीत्यनुत्तरोपपातिकदशानां द्वितीयव-
र्गस्य पञ्चमं अध्यायने सूचितम् ।)

सुद्धदत्तीपासनाह-सुद्धदन्तीपासनाह-पुं० । शुद्धदन्तीनाग-
रीस्थिते पाशनाय, ती० ३१ कल्पे ।

सुद्धधम्मरयस्थि-सुद्धधर्मरत्नाधिन्-त्रि० । रत्नानि वैद्वर्या-
दीनि तानि अधेयन्तीत्यर्थे शीला येन, यज्ञा-तैरर्थः प्रया-
जने चिदान् येनाग्ने रत्नार्थिनः । शुद्धधर्म एव रत्नं महामू-
ल्यमाणिक्यं शुद्धधर्मरत्नं तस्याधिना-वाष्पकायन्तः । शुद्ध-
धर्मरूपमहामूल्यमाणिक्यस्य वाष्पकायन्तु, दर्श० २ तस्य ।
सुद्धधम्मसंपत्ति-सुद्धधर्मसम्प्राप्ति-स्त्री० । शुद्धधर्मभावप्राप्ती,
प० सू० ।

शुद्धधर्मसंप्राप्तिः कुत इत्याह—

सुद्धधम्मसम्पत्ती पावकम्मविगमाओ ।

शुद्धधर्मो-यथादिनः तस्य सम्यक्प्राप्तिः सम्प्राप्तिः-भावप्रा-
प्तिरित्यर्थः, पावकम्म-मित्याद्यमाहनीयादि तस्य विगमः-वि-
शिष्टो गमः अप्रुतवन्धकत्वेन पृथग्भाव इति यावत्तस्मात्पा-
वकम्मविगमात् । प० सू० १ कल्पे ।

सुद्धधी-सुद्धधी-स्त्री० । निर्मलबुद्धी, द्रव्या० ७ अध्या० ।

सुद्धपउम-सुद्धपथ-न० । कुसुमान्तरविद्युक्तं पुण्डरीकं, उपा०
१ अ० ।

सुद्धपञ्जवटिषण्यमत-सुद्धपर्यायार्थिकनयमत-न । शुद्धप-
र्यायार्थिकनयसिद्धान्ते, नया० ।

सुद्धपरिणाम-सुद्धपरिणाम-त्रि० । सम्यग्मार्गोपदेशके, प०
ब० २ द्वारे ।

सुद्धपरिहार-सुद्धपरिहार-पुं० । यत् विशुद्धस्मन् पञ्चयाम-
मनुत्तरं धर्मे परिहरति परिहारशब्दस्य परिभागेऽपि वलं-
मानत्वात् शुद्धपरिहारः । शुद्धस्य सतः परिहारः पञ्चया-
मानुत्तरधर्मकरणं शुद्धपरिहार इति व्युत्पत्तेः । यदि वा-
यो विशुद्धकल्पवहाराः क्रियन्ते स शुद्धपरिहारः शुद्धा-
सौ परिहारश्च शुद्धपरिहारः । परिहारभेदे, व्य० १ उ० ।
('परिहारः' शब्दे पञ्चमभागे ६६० पृष्ठ एतद्वचन्यतोऽहम् ।)

सुद्धपरूषण-सुद्धप्ररूषण-त्रि० । सम्यग्मार्गोपदेशके, दर्श०
३ तस्य ।

सुद्धप-सुद्धात्मन्-त्रि० । शुद्ध आत्मा-अन्तरात्मा यस्य सः ।
निर्मलात्म-करणं, सूत्र० १ धृ० १५ अ० ।

सुद्धपदव्य-सुद्धात्मद्रव्य-न० । निर्मले सकलपुद्गलास्तेष्वप्य-
हिते ज्ञानदर्शनचार्ित्रयीयाद्याबाधमूलोपादानमनुष्यपर्याय-
नित्यानित्याद्यन्तस्त्वभावमये अक्षयप्रदर्शस्त्वभावपरिणा-

मिनि स्वरूपकर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मोपेते, अष्ट० ४ अष्ट० ।
सुद्धपविधि-सुद्धात्मवृत्ति-स्त्री० । निरुद्धाकारियायाम्, पञ्चा०
७ विव० ।

सुद्धप्येव-सुद्धप्रवेरय-त्रि० । शुद्धानि च तानि प्रवेरयानि
च शुद्धप्रवेरयानि । राजसभाप्रेषशास्त्रिणु, औ० ।

सुद्धपुद्गमभाव-सुद्धपुद्गस्वभाव-त्रि० । शुद्धः-सर्वपुद्गलास्ते-
धराहिनः । ज्ञानमयः स्वभावा यस्य सः शुद्धपुद्गलस्वभा-
वः । विशुद्धज्ञानमयस्वभावापेते, अष्ट० ११ अष्ट० ।

सुद्धबोधिपसर-सुद्धबोधप्रसर-पुं० । प्रधानमत्यवकाशे, जीवा०
११ अधि० ।

सुद्धभाव-सुद्धभाव-पुं० । सदनुष्ठाने, पञ्चा० १४ विव० । सु-
भ्यभावं, प्रश्न० ४ संव० द्वारे ।

सुद्धमह-सुद्धमति-पुं० । एकविंशतिनमे भारतानि जिने,
प्रव० ७ द्वारे ।

सुद्धवत्य-सुद्धवस्त्र-न० । शुद्धवस्त्रे, उत्तरीयवाससि, सि-
तवाससि च । पञ्चा० ४ विव० ।

सुद्धवाय-सुद्धवात-पुं० । वायुजीवभेदे, शुद्धा वायवः स्तोके
स्तोके प्रयान्ति । उत्त० ३६ अ० । मन्त्रस्तिमन्तवायौ, भ०
१५ श० । वस्तीर्यादिगत इत्यन्ये । जी० १ प्रान० । शीत-
कालादिषु शुद्धः वातः । आना० १ धृ० १ अ० ७ उ० ।

सुद्धवाय(या)लुयोग-सुद्धवांगुनयोग-पुं० । शुद्धा अन्तर्गतत-
वाक्याथनवा वाक्-वचने सूत्रार्थमध्यधेयस्य अनुयोगो-
विचारः शुद्धवांगुनयोगः । सूत्राविचारं, अनु० । ('अनुशां-
ग' शब्दे प्रथमभागे ३४३ पृष्ठस्य स्वकारमुक्तम् ।)

सुद्धवियड-सुद्धविकट-न० । उष्णादके, कल्प० ३ अधि०
६ क्षण । इथा० । वर्णाभ्रारादिप्रति शुद्धजले, ग० २ अधि० ।

सुद्धबुद्धिजोग-सुद्धबुद्धियोग-पुं० । निर्मलबोधसंबन्धे, तद्व-
ति, त्रि० । पञ्चा० ८ विव० ।

सुद्धचेय-सुद्धचेतम्-त्रि० । विद्वन्महामोहलम्पटमानसे,
हा० ३१ अष्ट० ।

सुद्धमज्जा-सुद्धशय्या-स्त्री० । पञ्चमामस्य सप्तम्यां सूक्ष्म-
नायाम्, श्या० ७ डा० ३ उ० ।

सुद्धमभाव-सुद्धस्वभाव-त्रि० । उपाधिभाववहितान्तर्भाव-
परिणते, द्रव्या० १६ अध्या० ।

सुद्धसुत्त-सुद्धसूत्र-त्रि० । शुद्धमवदानं यथावस्थितवस्तुप्र-
करणतोऽप्ययनतश्च सूत्रं-प्रवचने यस्यासौ शुद्धसूत्रः । यथा-
वस्थितसूत्रप्रकरणं, सूत्र० २ धृ० १४ अ० ।

सुद्धागणि-सुद्धागिन्-पुं० । अयःपिण्डानुगतेऽनौ, विद्युता-
दिके वा । जी० ३ प्रति० १ अधि० २ उ० ।

सुद्धादाह-सुद्धादान-त्रि० । शुद्धमवदानमादानं-चारित्रं य-
स्य सः । निर्मलचारित्रे, सूत्र० १ धृ० १६ अ० ।

सुद्धावाशय-सुद्धापानक-न० । हस्तस्पर्शके अयानकभेदे,
भ० १५ श० ।

सुद्धासय-सुद्धाशय-पुं० । निर्मलावयवसाये, पञ्चा० १० विव० ।

सुद्धासयजोग-शुद्धाशययोग-पुं० । शुभाशयसयसंबन्धे,
शुभाशयसयादि बोधिवीजं स्यात् । पञ्चा० १६ वि०० ।

सुद्धि-शुद्धि-स्त्री० । "शुभेः सः" ॥८११२६०॥ इत्यनेन शुका-
रस्य सकारः । प्रा० । पापक्षयेण निर्मलतायाम्, पापं क्षान्ता-
वरणोयादि सस्यगुहायादियुगविधातेतुवातिकर्मोच्यते ।
तत्क्षयेण यावन्ती कान्तिरुत्पत्त्याऽपि निर्मलता संभवति सा
शुद्धिरुच्यते । पा० ३ वि०० ।

अधुना शुद्धिमाह—

श्यामं ठवशा सुद्धी, दव्वसुद्धी अ भावसुद्धी अ ।

एएसि एसेअं, एव्वशा होइ कायव्वा ॥२८३॥

नामशुद्धिः स्थापनाशुद्धिर्द्रव्यशुद्धिश्च भावशुद्धिश्च । एते-
षां नामशुद्ध्यादीनां प्रत्येकं प्रकृषणा भवति—कस्येति
साध्याः ।

तत्र नामस्थापने पुण्यत्वादर्शकस्य द्रव्यशुद्धिमाह—

तिविहा उ इव्वसुद्धी, तद्व्वादेसओ पाहायो अ ।

तद्व्वगमाएसो, अशसमीसा इव्व सुद्धी ॥२८४॥

त्रिविधा तु द्रव्यशुद्धिर्भवेति तद्व्यव्यति इति तद्व्यव्यतिः,
आदेशत इति आदेशद्रव्यशुद्धिः, प्राधान्यतश्चेति-प्राधान्यद्र-
व्यशुद्धिश्च । तत्र तद्व्यव्यतिः अनन्येति अनन्यद्रव्यशुद्धिः,
यद् द्रव्यमेव द्रव्येण सहसंयुक्तं सच्छब्दं भवति त्वीरं द-
क्षि वा असौ तद्व्यव्यतिः, आदेशे मिश्रा भवति शुद्धिर-
न्यानन्यविधया । एतदुक्तं भवति—आदेशतो द्रव्यशुद्धि-
द्विविधा-अन्यत्वेनानन्यत्वेन च । अन्यत्वे यथा शुद्धवासा
वेषदन्तः, अनन्यत्वे शुद्धदन्त इति साधार्यः ।

प्राधान्यद्रव्यशुद्धिमाह—

वषणरसगंधफासे, समणुष्सा पा पहायओ सुद्धी ।

तथ उ सुक्किलमहुरा, उ संमया चेव उक्कोसा ॥२८५॥

वर्णरसगंधस्पर्शेषु या मनोज्ञता — सामान्येन कम-
नीयता, अथवा—मनोज्ञता यथाभिप्रायमुत्कृष्टता सा प्र-
धान्यतः शुद्धिरुच्यते । तत्र चैवभूतचिन्ताव्यतिकरे शु-
क्लमयुर्वी वर्णरसौ । तुराप्तात्—सुराभिप्रायं गन्धस्पर्शौ च
संमतौ, यथाभिप्रायमात्रं प्रायो मनोज्ञौ, बहुनाभिप्रायं प्र-
कृतिभिर्लक्षितः, उत्कृष्टौ च कमनीयौ च । चशब्दस्य व्य-
वहित उपन्यास इति साधार्यः । उक्ता द्रव्यशुद्धिः ।

अधुना भावशुद्धिमाह—

पमेव भावसुद्धी, तम्भावाएसओ पहाये अ ।

तम्भावगमाएसो, अशसमीसा इव्व सुद्धी ॥ २८६ ॥

'पमेव' ति—यथा द्रव्यशुद्धिस्तथा भावशुद्धिरपि, त्रिवि-
धत्वर्थः, तज्ज्ञाव इति—तज्ज्ञावशुद्धिः आदेशत इति—आ-
देशभावशुद्धिः प्राधान्यतश्च' ति—प्राधान्यभावशुद्धिश्च । तत्र
तज्ज्ञावशुद्धिः अनन्येति—अनन्यभावशुद्धिस्तज्ज्ञावशुद्धिः,
या भावाऽन्येन भावेन सहसंयुक्तः सन् शुद्धो भवति बुभु-
क्षितोद्वेगादिभिर्भाववद्सौ तज्ज्ञावशुद्धिः । आदेशे मिश्रा अ-

वति शुद्धिस्तद्व्याप्त्यवधिष्वेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—आदेश-
भावशुद्धिर्द्विविधा—अन्यत्वे, अनन्यत्वे च । अन्यत्वे यथा
शुद्धभावस्य साधोयुक्तः, अनन्यत्वे शुद्धभाव इति साधार्यः ।

प्रधानभावशुद्धिमाह—

दंसखानाचरिते, तवोविसुद्धी पहायमाएसो ।

जम्हा उ विसुद्धमलो, तेण विसुद्धो इव्व सुद्धो ॥२८७॥

दर्शनज्ञानचारित्र्येषु दर्शनज्ञानचारित्र्यविषया तथा तपोवि-
शुद्धिः प्राधान्यादेश इति—यद्दर्शनादीनामादिष्वपमानानां
प्रधानं सा प्रधानभावशुद्धिः, यथा दर्शनादिषु साधिकाणि
ज्ञानदर्शनचारित्र्याणि, तपःप्रधानभावशुद्धिः—आन्तरतंगा-
ऽनुष्ठानाराधनमिति । कथं पुनरित्य प्रधानभावशु-
द्धिरिति ? उच्यते—एतद्वर्शनादिभिः शुद्धयेस्साद्धि-
शुद्धमलो भवति साधुः । कर्ममलरहित इत्यर्थः ।
तेन च मलेन विशुद्धो—मुक्ता भवति सिद्ध इत्यतः प्रधा-
नभावशुद्धिर्यथाज्ञान्यव दर्शनादीनीति साधार्यः । इश० ७
अ० । संधा० । 'शाकपशुद्विस्तकपम्' 'वक्षसुज' शब्दं वष्ट-
भागं गतम् ।) साधनेन शुद्धिः तत्र द्रव्यशुद्धिः, भावशु-
द्धिश्च । द्रव्यशुद्धिर्जलान्यादिका, उक्तं च—'अंबर-
लोहमहीषं', कमसो जह मलकलंककंकोणौ । सुउक्ता-
वर्णयगसेसो, होहिनि जलानलाइव्वा ॥ १ ॥"
भावशुद्धिस्तु सत्यमस्य कुचारित्र्याणि इति, जलान्यादिशु-
द्धीनां मध्ये यथादर्शने यथाक्यायतमन्यकं पुनर्मिथ्यात्वाऽ-
गमनात्, तन्महती शुद्धिस्तथैवमपीति भावः । संधा० ।

शुद्धौ वक्ष्यागताभ्यां दहान्तः—

"पुरं राजपृष्ठं नाम, धेगिकस्तत्र भूपतिः ।

रजकस्यापयत्सौम—युगले लालनाय सः ॥ १ ॥

तेन तज्ज्ञायेयोदेशं, वसिष्ठाः कौमुदीमह ।

अभयभणिकौ तत्र, परयन्तौ वृषमुत्तमम् ॥ २ ॥

तन्नाम्बुलार्द्रमैसिष्ठ, रजकस्ते गृहगतं ।

ददृा सौम संततम्, स द्राक्ष सारैरशोधयत् ॥ ३ ॥

प्रातरानीतवान् पृष्टः, सद्राव रजकोऽवधीत् ।

द्रव्यशुद्धिर्भावशुद्धि-स्तकालालोचने यतः ॥ ४ ॥" आ०

क० ४ अ० ।

सुद्धिपत-शुद्धिप्राप्त-त्रि० । अवासरूपकमस्योपशमे, पञ्चा०

४ वि०० ।

सुद्धेसख-शुद्धेपथ-त्रि० । दौषपक्षदोषरहिते आहारानौ,

आवा० १ ध्रु० ६ अ० २ उ० ।

सुद्धेसथिय-शुद्धेपथिक-त्रि० । शुद्धेपथा-शुद्धिर्दोषपरिहारत-

तः परिग्रहग्रहं तज्ज्ञाव शुद्धेपथिकः । अ० २५ श० ७ उ० ।

शुद्धस्य वा निर्व्यञ्जनस्य कुरादंरथा येनांमसि ते तथा ।

सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । तथाविधाभिर्ग्रहात् पक्षशाशुद्धिप्राहके,

स्त्री० । स्था० ।

सुद्धोदय-शुद्धोदन-न० । शुपशाकविधेर्जिते श्रोत्रे, अ० ३

श० १ उ० । शाकयसिद्धस्य बुद्धस्य पितरि, पुं० । सस्म० ३ काश्च ।

सुद्धोदय-शुद्धोदक-न० । अन्तरिक्षसमुद्भवे नद्यादिस्ते च

जलं प्रज्ञां १ पदं । स्वभावनिर्मलोदकं, कल्प० १ अधि०
३६३ । स्थावराधिकं जलं, ज्ञा० १ अधि० १ । तद्वागस-
मुद्रमयीद्वाराद्विगतं जलं, आचा० १ अधि० ३ अधि० ३ ।

सुद्धाग्नि-सौद्धाग्नि-पुं० । "उत्सोन्ध्यादौ" ॥ २१११६०॥

इत्यनेन औकारस्य उकारः । प्रा० । शाक्यसिंहनामके यौ-
तमगात्रापरिषे बोद्धे, आचा० १ अधि० २ अधि० ५ उ० । सूत्र० ।

सुधीरधम-सुधीरधमं-त्रि० । धीः-बुद्धिस्तया राजने इति
धीरः, धीरः-सुप्रतिष्ठितो धर्मः अन्तर्धारीत्वात् यथा न सुधी-
रधमः । अन्तर्धारीत्वात् धर्मवत्सु । सूत्र० १ अधि० १३ अधि० १३ ।

सुप्रहृष्ट-सुप्रतिष्ठ-न० । लोकोत्तरं भाद्रपदं मासे, कल्प० १
अधि० ६ क्षणं । सू० प्र० । स्वनामक्यान्तं नमरे, यत्र सिंह-
सेनकुमारपला महासेननामा राजा अभूत् । विपा० १ अधि०
६ अधि० १ । तत्कथा "द्वेषना" शब्दे चतुर्थभागे २८२८
पृष्ठ गता । आवस्यां नगरीं जानं गृहपती, अन्त०
६ वर्ग १० अधि० । (सह धीरात्मनः प्रशस्य स्तविशान-
धर्माणि आमसकं परिपालय विपुलं पवनं मन्त्र इत्यन्त-
कृद्वातां पट्टयगस्य पञ्चमऽध्ययनं सूचितम् ।) पुण्यात्र-
विशेष, जे० २ वक्ष० ।

सुप्रहृष्टा-सुप्रतिष्ठक-न० । आचारविशेष, रा० ।

तेभि र्गं तोरणां पुरतो दो दो सुप्रतिष्ठमा पपता,
तेषां सुप्रतिष्ठमा शाखाविहङ्गसाहस्रभेदविहङ्गा इव चिह्ने-
ति स्वोमहिषडिपुष्पा सत्वरयणाभया अञ्छा० जाव
पडिरूपा ।

'तेभि र्गमि' त्यादि, तेषां तोरणां पुरतो द्वौ द्वौ सुप्रति-
ष्ठकौ आचारविशेषौ प्रज्ञां, तच्च सुप्रतिष्ठकाः सुमधी-
धिमतिपूर्णा नानाविधैः पञ्चदशैः प्रमाधनभाण्डैश्च बहुप-
रिपूर्णा इव तिष्ठन्ति, उपमाभावनं प्राप्स्ये । 'सत्वरयणा
भया' इत्यादि, तथैव । रा० । स्थापनके, जे० २ वक्ष० ।
"सुप्रहृष्टा वा सौंडर्ये लाप" तच्चेद्वारापितजवारकादि
गृह्यते । भ० ११ श० १० उ० । शरावयस्त्रके, तच्चेद्वह उपरि
स्थापितकलशादिकं प्राह्यम् । भ० ५ श० १ उ० ।

सुप्रहृष्टा-सुप्रतिष्ठाम-न० । उक्तयोः कृष्णारस्यामंभ्ये लो-
कान्तिकाविमानं, यत्र आद्या देवता निवसन्ति । स्था० ८
डा० ३ उ० । भ० । स० ।

सुप्रहृष्टि-सुप्रतिष्ठित-त्रि० । सुष्ठु मनोहृतया प्रतिष्ठिताः
सुप्रतिष्ठिताः । भ० ३ प्रति० ५ अधि० १० । सत्प्रतिष्ठान-
वत्सु, तं० । रा० ।

सुप्रहृष्टियजस-सुप्रतिष्ठितयशस्-त्रि० । अव्याहतक्यातिके,
प्रश्न० २ संव० द्वार ।

सुप्रहृष्ट-सुप्रतिष्ठ-पुं० । सूर्यस्य ज्योतिर्धन्वस्य पुत्रमवजीवे
आवस्तीयास्तस्य स्वनामक्यात् गृहपती, नि० १ अधि० ३ व-
र्ग १ अधि० । ('सूर' शब्दे कथा वक्ष्यते ।)

सुप्रतीत-पुं० । अहोरात्रस्य पञ्चमे सुष्ठुते, कल्प० १ अ-
धि० ६ क्षणं ।

सुप्रक-सुप्रक-त्रि० । सुष्ठु पक्वं सुप्रकयम् । सुन्दरपरिणते,
दश० ७ अधि० ।

सुप्रककलोद्यम-सुप्रकलोद्यम-पुं० । सुप्रकः सुपरिपाका-
गतो यः कलोद्यमः इत्युत्पन्नः तन्निष्पन्न आसत्तुऽपि सुप्रक-
कुरमः । मयंमदं, जी० ३ प्रति० ५ अधि० ।

सुप्रककलोद्यमवरसुरा-सुप्रकलोद्यमवरसुरा-स्त्री० । सुपरि-
पाकागतो यः कलोद्यमः-इत्युत्पन्नः तन्निष्पन्ना वरसुरा सुप्र-
ककलोद्यमवरसुरा । सुपरिपाकागतसुप्रककुरमप्रायां अष्ट-
सुरायाम्, जी० ३ प्रति० ५ अधि० ।

सुप्रकल-सुप्रक-त्रि० । शोभनपरिपाके, आव० ५ अधि० ।

सुप्रककुरम-सुप्रककुरम-पुं० । सुप्रककुरमूलदलनिष्पन्नं
म. प्रज्ञा० १५ पद ५ उ० ।

सुप्रकवजुत-सुप्रकयुक्त-पुं० । सुशीलानुकूलपरिचारापेते,
ध० २० ।

स च चतुर्दशो गुणः—

अशुक्लधम्ममीलो, सुममायां य परिगयो जस्स ।

एम् सुप्रकसो धम्मं, निरंतरायं तरइ काउं ॥ २१ ॥

इह वत्त परिवारः पारक इत्येकाऽप्यं, शोभनः पक्षा य-
स्य स सुप्रकः । तमव विशेषणाद्-अनुकूलो धर्माविप्रका-
रो धर्मशीलो धार्मिकः सुममाचारः सदाचारचारी प-
रिजनः-परिवारो यस्य एव सुप्रकाऽभिधीयते । स च धर्म
निरन्तरायं निरप्रमृदं 'तरइ' इति शक्तोऽनं कर्तुमनुष्ठानं भ-
द्रानन्दिकुमारवादि । ध० २० १ अधि० १५ गुणः ।

सुप्रदिबुद्ध-सुप्रतिबुद्ध-त्रि० । सुष्ठु प्रतिबुद्धः सुप्रतिबुद्धः ।
आचा० १ अधि० ५ अधि० २ उ० । सुब्रान्तस्य काकान्दिकापरना-
मक आधिस्वदांस्तशिष्यं, कल्प० २ अधि० ८ क्षणं ।

सुप्रणिहि-सुप्रणिधि-पुं० । प्रणिधानं प्रणिधिः शोभनः प्र-
णिधिः सुप्रणिधिः । शोभनप्रणिधानं, दशा० ५ अधि० ।

सुप्रणिहिर्दिदिय-सुप्रणिहिर्दिदिय-त्रि० । आचारविधिः स्व-
विषय गादसुप्रयुक्तः, दश० ५ अधि० २ उ० ।

सुप्रस-सुप्रस-त्रि० । सुष्ठु शोभना वा प्रज्ञाऽप्येति सुप्रसः ।
स्वस्वसुप्रसमयवेदानं मीताये, सूत्र० १ अधि० ६ अधि० १० । शो-
भनस्य भाषाद्वयेपेते, सूत्र० १ अधि० १५ अधि० १५ ।

सुप्रसत-सुप्रसत-त्रि० । सुष्ठु प्रकाशे कथिते, आचा० १
अधि० ८ अधि० १ उ० । सुष्ठु प्रज्ञता यथाचारे कृतानां तथैव
सुष्ठु सुप्रसपरिहासवनेन प्रकथितं सम्यगात्मनित्यर्थः,
अनकार्थवादानां नापरिवचनायः । दश० ५ अधि० ।

सुप्रन्था-सुप्रन्था-स्त्री० । अधोवास्तव्यायां दिक्कुमरिका-
याम्, नि० ।

सुप्रभक्त-सुप्रभक्त-पुं० । हरिकान्तेन्द्रलोकापाले, हरिसह-
न्रस्यापि लोकापाले, स्था० ५ डा० १ उ० ।

सुपुण्ड-सुपुण्ड-पुं० । अम्बपुरराजधानीयुक्त विजयक्षेत्रे, स्था० २ डा० ३ उ० । जम्बूद्वीपे मेराः पश्चिमभागस्थे सीतांदाया महानद्या दाक्षिणभागस्थे चक्रवर्त्तिविजयक्षेत्रे, स्था० ८ डा० ३ उ० । स्वनामक्याते ब्रह्मलोकविमाने, नवुं० । स० ६ स० ० ।

दो सुपुण्डा । स्था० २ डा० ३ उ० ।

सुपरकृत-सुपराक्रान्त-त्रि० । सुष्टु पराक्रान्तं पराक्रमः तपः प्रशान्तिकं येषु तानि । शोभनपराक्रमवत्सु, भ० ३ शु० १ उ० । सुपरिउड-सुपरिबुद्ध-त्रि० । निरुपद्रवस्थाननिवेशेन, गृह-स्थावस्थास्थशालिभद्रवपुत्रत् । न० ।

सुपरिष्ठा-सुपरित्यागिन्-त्रि० । सुष्टु शोभनेन प्रकारेण राज्यसि परित्यजतीत्येवंशीलः सुपरित्यागी । शोभनप्रकारेण परित्यागघनि, उत्त० १८ अ० ।

सुपरिच्छिन्नकारग-सुपरीक्षितकारक-त्रि० । सुष्टु देशकाल-पुरुषाभिव्येन भूतबलान् च परीक्षितं तस्य कारकः सद्यः न यथाकथंचनकारी । तस्मिन्, स्थ० ३ उ० । (तत्स्वरूपम् 'व्यवहार' शब्दे षष्ठभागे उक्तम् ।)

सुपरिष्ठित-सुपरिस्थित-त्रि० । शोभनतया परिस्थिते, नि० चू० १ उ० ।

सुपरिष्ठित-सुपरिनिष्ठित-त्रि० । अतिनिष्ठे, कल्प० १ आध० १ च० ।

सुपरिशुद्धि-सुपरिशुद्धि-स्त्री० । सुष्टु विशुद्धौ, पञ्चा० ११ वि० ० ।

सुपरमर्थ-सुप्रशस्त-त्रि० । अतिशयशुभं, पञ्चा० १६ वि० ० । आध० १ ।

सुपावय-सुपापक-त्रि० । पापयुते, उत्त० १२ अ० । 'कोहो य मा-या य दहो य जसि, मांसे अदन्तं च परिगहं च । ते माहृणा जा-हविर्जाहविहृणा, ताहं तु खेलाहं सुपावयाह ॥१॥' उत्त० १२ अ० ।

सुपास-सुपाश्व-पुं० । स्वनामक्याते तीर्थक्षेत्रे, आ० म० । स्वर्गति सुपाश्वः तस्यायमाश्रयता नामान्वयः—शोभनानि पाश्वानि यस्यासौ सुपाश्वः । तत्र सद्य एव भगवन् एव-भूतास्ततो विशष्टं नामान्वयमभिधत्तुमुराह—

गर्भभागे जं जलश्री, जायसुपासा ततो सुपासजिगी ।

यतो गर्भगतं भगवति तत्प्रभायतो जननी जाता सु-पाश्वो शोभनपाश्वो ततो जिनः सुपाश्व इति नाम विषयीकृत एवं सामान्याभिधानं विशेषाभिधानं बाधित्वाऽन्यार्थाभिधानावित्तरं भावनीयाः आ० म० १ अ० आ० ७० । अम्बू-द्वीपे भरतक्षेत्रे अस्यायमाश्रयतां जाते सप्तमं तीर्थक्षेत्रं, अमु० प्र० ० । जम्बूद्वीपे भरतक्षेत्रे आगामिन्वायुमुत्सर्पित्यां जाते भ-विष्यचुनीयतीर्थक्षेत्रे, स० । प्र० ० । ततो जम्बूद्वीपे भरतक्षेत्रे सुनीयायामुत्सर्पित्यां जाते सुनीये कुलक्षेत्रे, स० । स्था० । महातीर्थस्थे पितृस्थे, आचार्य० २ भू० ३ क० कल्प० । (सुपाश्वस्य सर्वा यज्ञव्यवसा 'तिर्ययत्' शब्दे चतुर्थभागे २२४७ पृष्ठ उक्ता) । "नहञ्जो उदाहर्त्तव्यः सुपासां" सुनीय उदाहर्त्तव्यः सुपाश्वः भविष्यति । नी० २० कल्प । स्था० । सुपाश्वस्य पञ्चनवतिर्ग-णाः, पञ्चनवतिर्गणधराश्च । नि० ।

सुपासस्मं शं अरहभो पंचमउह गणा पंचमउह गणहरा होत्था । स० ६४ स० ० ।

सुपासे शं अरहा दो धनुसयाहं उहं उच्चतेख होत्था । स० १४० स० ० ।

सुपासस्मं शं अरहभो छलसीह वाहसया होत्था । स० ८६ स० ० ।

सुपासा-सुपाश्वो-स्त्री० । पाश्वोपत्तीयायां पाश्वोनामस्थि-सिध्यायाम्, स्था० ।

अज्ञा वि शं सुपासा पासावबिज्ञा आगमेस्साए उस्स-प्पिणीए चाउज्जामं धम्मं पक्खित्ता सिज्झिहिंति ० जाव अंतं काहिंति । (सु० ६६२ X)

आयां ऽपि-आयिकाप सुपाश्वो सुपाश्वोभिधाना-पाश्वो-पत्तीया पाश्वोनामस्थिस्थिः अन्वारे यामा महाभ्रतान् यत्र स चानुश्रामस्ते प्रकाप्य सेत्स्यन्ति । एतेषु च अथमसीध-इत्येवोत्पत्त्यनन्तं कल्पित्विन कल्पित्वेन "भवतिजिज्ञो उ भयवं सिउक्कस्मह कस्सहन्तिऽधोम्म" इति वचनादिनि भावः । स्था० ६ डा० ३ उ० ।

सुपिवासिय-सुपिपामित-त्रि० । सुतगामतिशयेन पिपा-सितः । अत्यन्तं सुपितः, उत्त० २ अ० ।

सुपीह-सुपीठ-पुं० । पञ्चमउदाहरणमुद्धनं, ज० ७ वल० । सुपुत्त-सुपुत्र-पुं० । सुशिक्षितन्यात् शोभनसूनी । स्था० ६ डा० ३ उ० ।

सुपुरिस-सुपुरुष-पुं० । दाशिंगान्यानां किपुरुषालामिन्द्रं, स्था० ४ डा० १ उ० । उत्तमतरं, पञ्चा० १२ वि० ० ।

सुपरिसपुर-सुपुरुषपुर-न० । स्वनामक्याते नगरे, यत्र मन्त्र-जिद्रात्रा निवसति । आ० चू० ४ अ० ।

सुपमल-सुपशल-त्रि० । सुतगामतिशयेन पशलान् मनो-हराणि । अत्यन्तमनोहरं, उत्त० १२ अ० ।

सुप-सुर्प-न० । धान्यशोधकभाजनविशेषः, आ० १ भू० ८ अ० । सुत्र० । नि० चू० । प्रश्न । आवा० ।

सुप्य-सुर्पक-त्रि० । सुर्पे कृत्वा न्यज्यमानं बालके, यः शुर्पे कृत्वा न्यज्यते तस्य सुर्पक एव नाम स्थाप्यते । अमु० ।

सुपहट्ठ-सुप्रतिह-पुं० । स्यंदेवस्य पूर्वभवं जीवे, स्था० १० डा० ३ उ० ।

सुपहट्ठग-सुप्रतिहक-न० । आधार्गविशेषः, जी० ३ प्रति० ४ आध० ।

सुपहट्ठिय-सुप्रतिष्ठित-त्रि० । शोभनतया श्रेष्ठः, 'सुपहट्ठिय-कुम्मं च्च चारुकरणा' सुष्टु शोभने यथा भवति एवं प्रति-ष्ठिताः कूर्मवत् उन्नतयेन चारयश्चरणाः पादा येयां ते तथा । जी० ३ प्रति० ४ आध० ।

सुपहट्ठा-सुप्रतिष्ठा-स्त्री० । दाशिंगरुचकर्मस्थिकाञ्चनकुट-वास्तव्यायां महाक्षिकक्षिकुमारकायाम्, स्था० ८ डा० ३ उ० । ज० ।

सुप्यउत्त-सुपयुक्त-त्रि० । सुष्टु प्रयुक्तं प्रयोगो व्यापारो-यस्य स तथा । शोभनव्यापारवति, आ० ६ भू० १ अ० ।

सुप्यग-सुर्पगत-न० । सर्पाकारे व्यञ्जनं, "सुप्यगयकसां-कारं भक्षति । सत्रयज्ञगवयपपिन्नं तेन वायं करति" । नि० चू० १ उ० ।

सुप्यडिबुद्ध-सुप्रतिबुद्ध-पुं० । आर्यसुहस्तिनः शिष्ये . कल्प० २ अधि० ८ तल्ल । "तदनु च सुहस्तिशिष्यो, कोटिकका-
कान्तिकावजयनाम् । सुस्थितसुप्रतिबुद्धौ, कोटिकनच्छ-
स्तनः समभूत् ॥१॥" ग० ३ अधि० ।

सुप्यडिबाह्व-सुप्रस्यानन्द-त्रि० । उपकृतेन कृतोपकारस्य
मन्तरि, स्था० ४ ठा० ३ उ० ।

सुप्यडियार-सुप्रतिकार-न० । सुखेन प्रतिक्रियते-प्रत्युपक्रिय-
ते इति सुमतीकारम्, भावसाधनोऽयं तद्वचनं । प्रत्युप-
कारकरणे, स्था० ।

अहं खं से तं धम्मापियरं केवलपन्नते धम्मे आधवइत्ता
पणविप्ता परुवत्ता ठावइत्ता भवति । तेणामेव तस्मं धम्मा-
पिउस्स सुप्यडियारं भवति समगाउमो !, (सू १३४ ×)
'अहं मे से' ति-अथ चेत्त्वा गाम्मल्लङ्कारं स पुरुषस्य-
य-आस्थापितरं धर्मे स्थापयित्वा-स्थापनशीलो भवति ।
अनुष्ठाननः स्थापयतीत्यर्थः । किं कृतेत्याह- 'आधवइत्ता'
धर्माभावाय-प्रज्ञात्वे बोधयित्वा-प्रकृत्य प्रवेदन इति । अथ
वा-आख्याय सामान्यतो यथा कार्यो धर्मः, प्रज्ञाप्य विशेष-
तो यथाऽसावर्हिमादितल्लः प्रकृत्य प्रवेदतो यथा अष्टा-
दशशीलाङ्गसहस्रकस्य इति, शीलाधुनुजन्मानि येनानीति ।
'नेणामेव' ति-नतस्तेन धर्मेस्थापनमेव न पारिवर्द्धनेन । अ-
धवा-तेनैव धर्मस्थापकपुरुषेण न पारिवर्द्धना तस्य-प्रत्यु-
पकारणीयस्याव्यापितुः 'सुप्यडियारं' ति-सुखेन प्रतिक्रियत
प्रत्युपक्रियत इति सुप्रतिकारं, भावसाधनोऽयं, तद्वचनं
प्रत्युपकारः कृतो भवतीत्यर्थः, धर्मेस्थापनस्य गहोपकार-
त्वाद् । आह च- 'समस्तदायगाणे, दुप्याडियारं भवेत्तु बहु-
पत्तु । सव्वगुणमेलिया वि वि, उवगारसहस्सकाडीहि॥१॥'
इति १ । स्था० ।

अहं खं से तं भद्धिं केवलपन्नते धम्मे आधवइत्ता पणवइ-
त्ता परुवइत्ता ठावइत्ता भवति । तेणामेव तस्मं भद्धिस्स
सुप्यडियारं भवति, र (स्था०) अहं खं से तं धम्मापरियं
केवलपन्नताभो धम्माभो भद्धिं समाणं भुजो विं केवलि-
पन्नते धम्मे आधवत्तिता ० जाव ठावत्तिता भवति तेसा-
मेव तस्मं धम्मापरियस्स सुप्यडियारं भवति ३ । (सू
१३४ +)

धर्मस्थापनेन तु भवति कृतोपकारः । यदाह- "जो जण जम्मि
ठाख-म्मि ठाविष्सां रंमणं व जणं वा । सो न तस्मां सुयं
त-म्मि वेव काउं भवे तिरिणो ॥ १ ॥" ति, शेषं सुगम-
त्वाच्च स्पष्टमिति धर्मस्थापनेन वाच्यं भवच्छेदतल्लः प्रत्यु-
पकारः कृतः स्यादिति । स्था० ३ ठा० १ उ० ।

सुप्यडिलेहिय-सुप्रत्युपक्षित-त्रि० । सुपुत्र प्रत्युपक्षणे हेतोपादे-
यस्या तार्थिकत्वाद् संवेद्यवत्, आचा० १ ध्रु० ४ ध्रु० ६ उ० ।
सुपुत्र सङ्गादित्युद्धानं प्रत्युपक्षितम् । सुपुत्र सामीप्येन ज्ञानं
शुद्धप्रत्युपक्षणेन प्रत्युपक्षितं, आचा० २ ध्रु० १ ध्रु० १
ध्रु० ६ उ० ।

सुप्यडिवेसि-सुप्रतिवेशित-त्रि० । शोभना-शीलादिस्मरणा
प्रातिवेशिका यत्र । शोभनप्रातिवेशिकं, ध० १ अधि० ।

सुप्यसहा-सुपयसा-स्त्री० । सुप्रमय धाम्यशोभकाप्रजनवि-
शेषवधत्ता पर्यायः सा सुपयसा । स्वनामक्यानायां राश-
कर्मणिग्याम्, ती० २७ कल्प ।

सुप्यसिहाह-सुप्रसिधान-न० । सुपुत्र-शोभनं प्रसिधानं सुव-
सिधानम् । पं० सू० १ सू० । प्राग्धाम्यशेष, स्था० ।

तिविहे सुप्यसिहाणे पप्पते, तं जहा-मणसुप्यसिहाणे,
वयसुप्यसिहाणे कायसुप्यसिहाणे । संजयमणस्सामं ति-
विहे सुप्यसिहाणे पप्पते, तं जहा मणसुप्यसिहाणे,
वयसुप्यसिहाणे, कायसुप्यसिहाणे (१३६ ×) स्था०
३ ठा० १ उ० ।

चउग्विहे सुप्यसिहाणे पप्पते, तं जहा-मणसुप्यसिहा-
णे० जाव उवगरणसुप्यसिहाणे । एवं संजयमणस्सामं वि ।
सू० २४४ × ।

शोभनं सुप्रमयेत्वाप्राग्विधानं मनःप्रवृत्तीनां प्रयोजनं
सुप्रसिधानमिति । इदञ्च सुप्रसिधानं चतुर्विंशतवर्गक-
निरूपणाय मनुष्याणां नवार्था संयत्तानामेव भवति चार-
ित्रपरिगणनिरूपणाय सुप्रसिधानमप्येत्याह एव संजयत्या-
दि । स्था० ४ ठा० १ उ० ।

कइविहे गं भेंते ! सुप्यसिहाणे पप्पते !, गोयमा ! ति विहे
सुप्यसिहाणे पप्पते, तं जहा-मणसुप्यसिहाणे, वयसुप्यसि-
हाणे, कायसुप्यसिहाणे । मणुस्सामं भेंत ! कइविहे सु-
प्यसिहाणे पप्पते !, एवं चेत्त्वा० जाव वेमसिगायां ।
(सू० ६३३ ×) भ० ८ श० ७ उ० ।

सुप्रसिधानं शोभनं प्रसिधानं नात्र कालो नियम्य-
ते किंतु सुप्रसिधानमिति यदा यदा क्रियते तदा तदा
सुप्रसिधानं कर्तव्यमित्यर्थः । सुप्रसिधानस्य फलमिच्छी
प्रधानाङ्गत्वात् । उक्तं च- 'प्रसिधानकृते कमे, मते नीमाव-
पाकवत् । नाऽनुच-धर्मावयमा-च्छेमांशाश्चतद्वत् ॥१॥'
इत्थं चेत्तदङ्गीकृत्यम् । इत्याह-कल्पयामिद् भूयो भूयो, -
पुनः पुनः संकल्पे सति नीमरागादिवन्दनरूपं अरताङ्ग-
त्वाभ्यामिति यावत् । तथा विजालो-विजस्य कल्प-
यामिद् । पं० सू० १ सू० ।

सुप्यसिहियजोगि-सुप्रसिहितयोगिन्-त्रि० । सुप्रसिहितप्र-
सिजितं, दश० ६ ध्रु० १ उ० ।

सुप्यतिष्ठ-सुप्रतिष्ठ-त्रि० । शोभनावस्थानं, पञ्चा० ८ विष० ।
सुप्यदत्ता-सुप्रदत्ता-पुं० । क्षीरवर्गपरिवेदे, सू० प० ६ पाहु० ।

सुप्यदत्ता-सुप्रदत्ता-स्त्री० । दक्षिणवृक्षवास्तव्यायां दिक्-
मायाम्, आ० क० १ ध्रु० । आ० म० । द्वी० । आ० चू० ।

सुप्यबुद्ध-सुप्रबुद्ध-न० । उपरितनमधमप्रवेयकविमान, स्था०
६ ठा० ३ उ० ।

सुप्यबुद्धा-सुप्रबुद्धा-स्त्री० । दक्षिणवृक्षकपयनस्य मित्रायात-
नकूटवास्तव्याया दिक्कारिमहत्तरिकायाम्, जं० ४ पक्ष० ।
आ० म० । द्वी० । आ० क० । सुपुत्र शिष्येन प्रवृत्ता उ-
क्त्यागार्थमप्युक्त्या । अम्ब । सुदग्गयायाम्, जं० ।

सुप्यभ-सुप्रभ-पुं० । भरतलोके आगामिन्यामुत्सर्पित्यां भावयान् पुनीं कुलकरं, स्या० ७ डा० ३ उ० । विष्णुतुम्हारेन्द्रयोः हरिकान्तहरिशिखण्डयोर्दक्षिणादश्लोकपाले, भ० ३ सु० ८ उ० । उन्मर्षित्यां ज्ञाने चतुर्थबलदेव, नि० ।

सुप्यभे खं बलदेवे एकावन्नाममयमहर्षाई परमांड पालहता मिदं बुद्धे जाव सन्नुकुसुपहीख जाए । (सु० ४१ ×)

'सुप्यभ' नि-चतुर्थो बलदेवः भवन्नामनायकालमायी न-स्यैकपञ्चाशद्वत्तत्वाद्यायुक्कम्, आश्वयक नु पञ्चपञ्चाश-दुत्पन्नं तदिदं मतान्तरमात्रं । स० । उन्मर्षित्यां भावयन् चतुर्थबलदेव, स० । ती० । नि० । इक्षुवर्गदीपस्य देव, सु० प्र० १६ पादु० । टी० । शिखारत्नलपवनकूर्तदेव, टी० । आ० ७० ।

सुप्यभकन्त-सुप्रभकन्त-पुं० । विष्णुतुम्हाराणां देव, भ० ३ सु० ८ उ० । हरिकान्तहरिकान्तयोर्दिन्द्रस्य लोकपाले, स्या० ७ डा० १ उ० ।

सुप्यभा-सप्रभा-स्त्री० । धारेलम्हस्य नागकुमारन्द्रस्य काल-महाकायप्रज्ञापालशैलपालानां लोकपालानामप्र-द्विष्ट्याम्, स्या० ४ डा० १ उ० । पुनीयबलदेवस्य मातरि, त० । आध० । आजितस्वामिने, शिष्याकाशम्, स० ।

सुप्यभजिय-सुप्रभजित-त्रि० । सुष्ठु प्रभाजिते, आचा० २ भु० १, सु० १, अ० १ उ० ।

सुप्यबुद्ध-सुप्रबुद्ध-पुं० । उपरितनमधमधमधैयकविमानप्रस्त-ट, स्या० ६ डा० ३ उ० । सुष्ठु-आनशेयनं प्रबुद्धेव प्रबुद्धा मणिकनकस्नानां निरन्तरं सर्वेनश्चाकांक्षक्येन सर्वकाल-मुक्तिद, त्रि० । जी० ३ प्रति० २ उ० ।

सुप्यबुद्धा-सुप्रबुद्धा-स्त्री० । दक्षिणकनकमन्थविधाञ्जनक-टवाल्लव्यायां महद्विक्रियामागिकायाम्, स्या० ८ डा० ३ उ० ।

सुप्यसारय-सुप्रसारक-त्रि० । सुखेन प्रसारयेन पितृडादिप्रद-णार्थं प्रवर्त्येन हान सुप्रसार । सुप्रसार एव सुप्रसारकः । उक्त० २ अ० । सुखेन प्रसार्य, उक्त० २ अ० ।

सुप्रमार्य-त्रि० । सुखेन प्रसारितं योग्य, उक्त० २ अ० ।

सुप्यमिद्धा-सुप्रमिद्धा-स्त्री० । अभिनन्दनस्वामिनेः शिविका-याम्, स० ।

सुप्यार-सुप्रार-त्रि० । सुलभं, स्व० १ भु० २ अ० १ उ० । कृच्छलस्य, स्या० ६ डा० ३ उ० ।

सुप्यिच-सुप्रिय-पुं० । अर्द्धांगप्रस्य पञ्चम सुहृत्ते, स० ३० सम० ।

सुफलि-सुफलिन्-न० । सुष्ठु सुखेन वा फलयेन-काश्येन नैकादिकं यत्र सत्सुफलि । स्थालीपिठगादिकं भाजने, स्व० १ भु० ४ अ० २ उ० ।

सुबधु-सुप्रधु-पुं० । द्वितीयबलदेवस्य पूर्वभवधर्माचार्ये, ति० । विष्णुसारराजस्यामात्ये, दश० ३ अ० ।

सुबद्ध-सुप्रद्ध-त्रि० । सुतरां शुद्धे, सुवजसिन्धुः सुवज्जी का-युभिः संधी यस्य स सुवजसिन्धुः । प्र० ४ आ० ३० द्वार ।

सुबलि-सुप्रलिन्-पुं० । सुष्ठु बलदेव, स्व० १ भु० ४ अ० १ उ० ।

सुबहुत्तरगुणभेसी-सुबहुत्तरगुणप्रंशिन्-त्रि० । सुबहुत्तरगु-णात्, पितृद्विष्टद्विष्टादीन्, अश्यायति-विनाशयतीत्येवंशीः ।

सुबहुत्तरगुणभेसी । पितृद्विष्टद्विष्टादिनाशके, जीत० । सुबहुत्सुय-वसुहृत्पुत्र-त्रि० । आनश्यायामय, आचा० २० आ० ५० ।

सुबाहु-सुबाहु-पुं० । श्वभमपूर्वभवजीवस्य वज्रनाभस्य आत-रि, आ० ७० १ अ० । बाहुबालपूर्वभवजीव, पञ्चा० १६ वि० ५० । ('उमह' शब्दे द्वितीयभागे १११४ पृष्ठस्य कथा गता ।) 'बा-ह्वाबले सुबाहुश्च, साधुविष्णुनाम्नं व्यधात् ।' आ० १ अ० । भरतपूर्वभवजीव, आ० ७० १ अ० । महापांडने सह जातायाः सुवभदेवस्य कन्यायाम्, आ० ७० १ अ० । ठकिम-कुणालराजस्य दुहितरि च । स्त्री० । हा० १ भु० ८ अ० ।

सुबाहुकुमार-सुबाहुकुमार-पुं० । धारित्यां देव्यां ज्ञाने अ-दीनशोभाः सुते, वि० २ भु० १ अ० ।

सुबुद्ध-सुबुद्ध-त्रि० । सम्यक्ज्ञानं, पं० व० ४ द्वार ।

सुबुद्धि-सुबुद्धि-पुं० । इष्टाकुर्वंशोत्पन्नस्य प्रतिबुद्धिनामराज-स्यामात्ये, हा० १ भु० ८ अ० । सागरवक्त्रवर्तिना महामा-त्ये, न० । श्वभमपूर्वभवजीवनायां पालितहस्तिना पुरवालस्य भे-ष्टिनि, कल्प० १ आ० ७ तृष्ण । घ० २० ।

सुबोद्धिया-सुबोद्धिका-स्त्री० । विनयविजयनिर्मितायां कल्प-सुवटोकायाम्, कल्प० ३ अ० ६ तृष्ण । 'प्रथमस्य परमभेय-स्कं श्रीमद्वीश्वरम् । कल्पे सुवोद्धिकां कुर्वे, सुतिं बालोपाका-रिणीम् ॥१॥' कल्प० १ आ० १ तृष्ण ।

सुभि-सुभि-त्रि० । सुरभिगन्धपरिणते, यथा श्रील्लण्डा-द्वयः । प्र० १० १ पद । आचा० ।

सुभिगंध-सुरभिगन्ध-पुं० । सौमुख्यकारके गन्धभेदे, स्या० १ डा० । आचा० ।

सुरभिगन्धि-त्रि० । सुरभिगन्धपरिणते, प्र० १ पद । स्या०

सुभिभूत-सुरभिभूत-पुं० । मनोभूतस्य, शुभशब्दे, स्या० १ डा० । प्र० १० ।

सुभ-सुख-न० । पुरयप्रकृतिके, स्या० ४ डा० ४ उ० । कथं सुखदुःख कारकस्य स्वपर्यायः, उच्यते-जीवपुरयसंशोनाः सु-खस्य कारणं तस्य च सुखपर्याय एव । विश० ।

शुभ-त्रि० । भङ्गलभूते, जी० ३ प्रति० ४ आ० ५० । शोभमाने, कल्प० १ आ० ३ तृष्ण । पार्श्वस्वामिनेः प्रथमगणधरे, पुं० । कमे० ४ कमे० । नमिनाथस्य प्रथमगणधरे, स० ।

सुभंकर-शुभंकर-न० । दक्षिणयोः कृष्णराज्यामध्ये वरुणलो-कांनि कंदवामनामावासीभूते विमाने, स्या० ८ डा० ३ उ० ।

सुभकर्म-शुभकर्मन्-न० । शुभंभवकर्मणि, सु० प्र० १६ पादु० ।

सुभकल्ल-सुमङ्गल-पुं० । पठे श्वभमदेवसूत्रे, कल्प० १ अ-धि० ७ तृष्ण ।

सुभलेख-शुभलेख-न० । शुभस्थाने, सु० प्र० १६ पादु० ।

सुभग-सुप्रग-न० । पञ्चविंशते, जी० ३ प्रति० ४ आ० ५० । म० । प्र० १० १० । जी० । वरधनुः पित्रुभिर्न फग्नाजके, पुं० । उक्त० १३ रा० । सौभाग्यगुण, त्रि० । वं० प्र० २० पादु० । सु० प्र० । जनवज्रभ, स० ।

सुभगचउक-सुभगचतुक्क-० । सुभगसुस्वादेयशःकानि
रूपं चतुक्क, कर्म० ५ कर्म० ।

सुभगबालुआल-सुभगबालोज्ज्वाल-पुं० । सुभगनि-दृष्टि
कराणि पांन जालानि मुक्तामुच्छालैकज्ज्वालः । नेत्रसुख-
कारिमुक्तामुच्छालैकज्ज्वाल, कल्प० १ आध० २ लक्ष ।

सुभगजोग-सुभगधोग-पुं० । सद्दयापारं, प्रभ० ५ संघ० द्वार ।

सुभगणाम्-सुभगनामन्-० । सुभगाद् सुभगनामादेयं स-
र्वजनं भवति, यदुद्यादनुपकार्ये सर्वस्य मनःप्रियो
भवति तत्सुभगनामित्यर्थः । तद्व्यधायि “अनुवकए वि
बद्धं, होह पिओ तस्व सुभगनामुद्दो” ति “सुभगए वि
हु कोह, केची आसज्ज हुमंगो जइ वि । जायइ तहोमाओ, जहा
अमध्वाए तिउधरो ॥ १ ॥ ” “सुभगाओ सव्वज्जणइट्ठो”
कर्म० १ कर्म० । नाभेरुपरितनभागादिषु । आ० प्रव० ।

सुभगतिग-सुभगविक्र-० । सुभगसुस्वादेयलक्षणे विक्रं,
कर्म० ५ कर्म० ।

सुभगा-सुभगा-स्त्री० । लताभेदे, प्रभ० १ पद । सुरूपना-
ओ भूतन्द्रस्याप्रमद्विषयम्, स्था० ५ टा० १ उ० ।

सुभगाकारा-सुभगाकारा-स्त्री० । सुभगमाकर्गनीति सुभगा-
कारा । दुर्गमवस्तुनः सुभगकारिकायां विधायाम्, सूत्र० २
ध्रु० २ अ० ।

सुभगुरुजोग-सुभगुरुयोग-पुं० । सुन्दरधर्माचार्यसम्बन्धे, प-
ञ्चा० ५ विष० । विशिष्टचारित्र्यशुद्ध्यायै संबन्धे, ल० ।

सुभधोग-शुभधोग-पुं० । पाश्चात्यास्य द्वितीयं गणधरे, ल०
८ मम० ।

सुभजोग-शुभजोग-पुं० । कुशलव्यापारे, पं० व० २ द्वार ।

सुभट-सुभट-पुं० । शोभनयाकरि, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० १ उ० ।

सुभटपाल-सुभटपाल-पुं० । त्रिशताजिनभवनचतु-शतलौकि-
कप्रासादाष्टादशशतविप्रशृङ्गद्वित्रिशृङ्गुतवशिमेहनवसुनारा-
मसप्तशतवार्याद्विशतकुपसप्तशतसज्जारावराजमाबस्य अ-
जमेहनकवर्त्तिना इषुपुस्याधिपतौ, यत्र पुरे धीप्रिय-
मन्थसूरयोऽभ्युपगुः । कल्प० २ आध० ८ लक्ष ।

सुभणाम्-शुभनामन्-० । तर्थाद्वारायै पूज्यं च । स्था० नाम-
कर्मभेदे, यदुद्याआभेरुपर्यवधायः शुभा भवन्ति तच्छुभनाम ।
यत्किञ्च प्रशुभतिभिः सूर्यः परा ह्यवर्त्तानि तेषां शुभव्यम् । कर्म०
५ कर्म० । नाभेरुपरितनभागादिषु, स्था० २ टा० ५ उ० । आ० ।

सुभत्ति-सुभक्ति-स्त्री० । आनन्दप्रतीति, जीया० ६ अधि० ।

सुभदीहआउत्ता-सुभदार्शयुक्ता-स्त्री० । दीर्घायुक्तायाम्,
स्था० ३ टा० १ उ० । (व्याख्या “आउ” शब्दे द्वितीयभागे
१२ पृष्ठ गता ।)

सुभट्ट-सुभट्ट-पुं० । अथस्तनमध्यमप्रेषेयकविमानःस्तटे-
स्था० ६ टा० ३ उ० । पञ्चयत्निकार्यं, प्रभ० १ पद । शास्त्राज्जी-
नगरीवास्तव्य स्वनामक्याते सार्थपादं शकटोपनिर्, स्था० १०
टा० ३ उ० । विषा० । शिखरितलकुटविशेषदेव, टी० । भद्रवाह-
स्वामिनि, पं० चू० १ कल्प । कृष्णिकपुत्रस्य कृष्णकुमारस्य पुत्रे, (स
च धीराजन्ते क प्रजय यथेचतुष्टये जनपयां परिपालय उक्क-
हमापुरनुपाहय ततश्चयुतो महानिदेहे येस्मानि इति कल्या

तंसिकानां चतुर्थेऽध्यायेन सूचितम्) । नि० १ ध्रु० २ वर्ग ४ अ० ।
स्वनामक्याते विमानं, नपुं० । ल० १७ मम० ।

सुभट्टा-सुभट्टा-स्त्री० । कालिकस्य राक्षस्यम्, औ० । अहो-
रात्रद्वयेन संग्रासमानं प्रतिमाविशेषं, स्था० ४ टा० १ उ० । सौ-
यैपुरं धनजयश्रोष्ठना भायांम्, आ० ५ अ० । वसन्तपुरवाल्-
व्यस्य जिनदत्तभद्रिजस्तुनायाम्, आ० ५ अ० । पूर्वार्द्धविक्र-
चतुष्टये प्रत्येकं प्रहरचतुष्टयं कथासंगकण्ठकपायामहारा-
त्रद्वयमात्रायां प्रतिमायाम्, स्था० २ टा० ३ उ० । चम्पान-
गरीवाल्तव्यजिनदत्तस्य दुहितारं, आ० चू० ५ अ० । (तदुदा-
हरणं च “काउस्सग” शब्दे तृतीयभागे ४२७ पृष्ठ गतम् ।)
श्रृगभद्वस्य प्रथमप्राधिकायाम्, आ० म० १ अ० । कल्प० ।
आ० चू० । वाराहसीनगरीवाल्तव्यस्य भद्राभिधानमाध-
वाहस्य भायांयाम्, सा च चक्ष्या पुत्रार्थिनी भिक्षार्थमाग-
तमार्थसंघाटकं पुत्रलाभं पश्यत् । स च धर्ममाधिक्यत् प्रा-
प्ताजीञ्च सा । स्था० १० टा० ३ उ० । गार्ग्यकामाक्षारि,
स्था० १० टा० ३ उ० । भूतानन्दस्य नागकुमारन्दस्य त्रिज-
क्यलोकपालस्य स्वनामक्यातायामप्रमद्विषयाम्, म० १० शृ०
५ उ० । भस्ममागपुत्रस्य कालिकस्य भायांयाम्, आ० ।
चम्पायां स्वनामक्यातायां द्रव्याम्, नि० ३४ कल्प । सुदश-
नायां जम्भ्याम्, सुभट्टा शोभनकल्याणमार्गनां, नक्षत्रा-
कदाचिदुपद्रवसंभवां महादिकेनाश्रितवान् । ज० ४ वृत्त० ।
नक्षत्रायां पुष्करिण्याम्, टी० । अश्वनिवास्तव्यायामाश्वनि-
सुकुमालमार्तरं, आ० क० ४ अ० । सौर्यपुरं वास्तव्यस्य,
धनजयपुत्रस्य, पन्थ्याम्, आ० क० ४ अ० । दांश्याजनाद्रे-
दक्षिणभागस्थायां स्वनामक्यातायां पुष्करिण्याम्, टी० ।
वैराचनन्दस्य बलराजस्वाम्य महाप्राजस्य स्वनामक्याता-
यामप्रमद्विषयाम्, स्था० ४ टा० । द्वितीयवल्देवमार्तरं,
आय० १ अ० । बहुपुत्रिकायाः पूर्वभयर्जिते सायवाहस्य
भायांम्, नि० १ ध्रु० ३ वर्ग ३ अ० । (नक्तथा च “बहुपु-
त्तिया” शब्दे पञ्चमभागे उक्ता ।) भस्मकवर्त्तिना भायां-
याम्, ल० । भूतानन्दस्य नागकुमारन्दस्य नागकुमार-
जस्य कालवालमहाराजस्याप्रमद्विषयाम्, स्था० ५ टा० १ उ० ।
सुभमट्ट-शुभमति-पुं० । श्रृगभद्वस्य नवाशीतितमे पुत्रे,
कल्प० १ अधि० ७ लक्ष ।

सुभमम-शुभमार्थ-पुं० । ज्ञानस्य प्राधान्यं व्यवहारस्य च
योगता यत्र भवति स शुभमार्गः । उत्तममार्गं, द्रव्या० १
अध्या० ।

सुभय-सुभग-वि० । सौभाग्ययुक्ते, म० १२ श० ६ उ० ।

सुभल-सुभल-पुं० । शस्त्रकं मस्तकामरुविशेषं, ज्ञा० १
ध्रु० ८ अ० ।

सुभवेयखतर-सुखवेदनतर-वि० । अनिश्रित्यः सुखेन मो-
हजन्त्याम्मादापत्तया अकृत्यं वेदनमनुभवं यस्यानौ सुख-
वेदनतरः । मोहजनितप्रदोषतया अकृच्छानुभवनीयतरं, म०
१ शृ० ७ उ० ।

सुभमीलगीणि-शुभशीलमशुन्-पुं० । तपामर्च्छायसुनिस्-
न्दः साराशेष्येन स्नात्रपञ्चाशिका पञ्चास्तिकायमधोधा न-
रदध्वस्तोपवृत्तिश्चेत्यादयो प्रस्था रचिताः । विक्रम १५२१
मेवासरे अये यत्नमान भायीन् । ज्ञ० १० ।

सुभा-शुभा-स्त्री० । रमणीयविजयवाजघास्याम्, जं० १ वक्ष० ।

दो सुभाभो । स्था० २ डा० ३ उ० ।

सुभाविष-सुभावित-त्रि० । नरवप्रयनात्सुषु भाविते, श्री० ।

सुभाविषचित्त-सुभावितचित्त-त्रि० । सुभावितान्तःकरणे ,
दश० ४ तस्य ।

सुभासिष-सुभासित-न० । सुषुप्त-अनिशयेन भाषितम्-प्र-
तिपादितं सुभाषितम् । आतु० । शोभनव्यक्तवाच्ये, प्रश्न० २
संघ० द्वार । "तसि सो वयं सोभा, संजयां सुभा-
सिषं" उत्त० २८ अ० ।

सुभाषित-त्रि० । कल्याणयुक्ते, प्रश्न० २ संघ० द्वार ।

सुखाश्रित-त्रि० । सुखसंयुत, प्रश्न० २ संघ० द्वार ।

सुधाश्रित-त्रि० । अमृतमाश्रितं, प्रश्न० २ संघ० द्वार ।

सुभाभूम-सुभाभूम-त्रि० । शुभवर्णगन्धादिषु अशुभवर्णग-
न्धादिषु च । भ० ६ श० ३२ उ० ।

सुभिक्ष-सुभिक्ष-त्रि० । शोभना शुभा भिक्षा दार्शनिकानां यत्र
नत् । रा० । आ० । आभादीनां सप्रभवे, व्य० ३ उ० । सुकाले,
स्था० १ डा० । सुभिक्षसंयुते, आ० १ अ० १ अ० । स्था० ।
श्री० । सुलभे, इ० १ उ० ३ प्रक० । धार्यात् वा सुभिक्षं
ति वा एगदा । नि० सू० ५ उ० ।

सुभूम-सुभूम-पुं० । भर्ते वर्षे अस्याप्रवसर्पितयां जाते कौ-
रव्यगोत्रात्पञ्च अष्टमचक्रवर्तिनि तारायां जनिते कार्त्तवीर्यपु-
त्रे, प्रश्न० २०८ द्वार । दश० । 'माघ' शब्दे षष्ठभागे कथोक्ता ।)

सन्ती कुन्धू य अरो , हवइ सुभूमो य कोरव्वा । म० ।

मिज्जमे सत्तत्तरी, पदमो सिस्सो य गोत्थुमो होइ ।

आवट्ठी य सुभूमो, बोधव्वा वामुपुजस्स ॥ ति० ।

सुभूमा सुत्वा नरकं गतः । स्था० २ डा० ४ उ० ।

सुभूमिभाग-सुभूमिभाग-न० । पृष्ठकम्पाया बहिरुद्यानं, सू-
त्र० १ अ० ८ अ० । आ० ।

सुभैरव-सुभैरव-त्रि० । अत्यन्तभयानक, उत्त० १६ अ० ।

सुभोग-सुभोग-न० । शतहारस्य नगरस्य बहिरुत्तरपौर-
स्ये द्विभागं स्वनामक्यान्त उद्यानं, भ० १५ श० ।

सुभोगा-सुभोगा-स्त्री० । अघोलां कवासिन्यां विक्रमायाम्,
आ० म० १ अ० । आ० क० । आ० सू० । नि० । महाविषहवर्षे
मालयवर्ता वक्षस्कारयवैतस्य सागरकूटवासिन्यां विक्रमा-
रीद्वयाम्, जं० ४ वक्ष० ।

सुभोदय-शुभोदक-न० । तीर्थजले, कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

सुभोम-सुभोम-पुं० । जम्बूद्वीपे भर्ते वर्षे आगामिम्यामुत्स-
र्पितयां भविष्याति स्वनामक्यान्ते द्वितीयकुलकर, स्था० ७ डा०
३ उ० । यत्र ग्रामे लुप्तस्थानेन विहारम् महावीरस्वामी स्त्री-
नाममन्त्राऽऽजालिकरुक्मण्य गोशालकदोषेण ताडितः । आ०
म० १ अ० ।

सुभिभ-सुरभि-पुं० । शुभे, प्रश्न० ५ संघ० द्वार ।

सुभिभगंश-सुरभिगन्ध-पुं० । मनोहलगन्धे, स्था० १ डा० ।

सुभिभस-सुरभिभस-पुं० । मौक्तिककण्डूभे, स्था० ३ डा० १ उ० ।

सुमह-सुमति-पुं० । शोभना मतिरस्येति सुमतिः । तथा गर्भ-
स्य जनय्याः सुनिश्चिता मतिरभूदिति सुमतिः । च० २ अधि० ।
आ० म० ।

शोभना मतिरस्येति सुमतिः । सर्वे एव च भगवन्तः सुम-
तय इति विशेषाभिधानप्रतिपादनायमाह—

जलश्रीं सव्यत्थं विधिं-च्छएसु सुमहं चि तेसु सुमहजिषो ।

येन कारलेन गर्भगते भगवति सर्वेषु विनिश्चयेषु कर्त्त-
व्येषु सुमतिरतीव मतिरसंपन्ना जाता तेन कारलेन भगवान्
सुमतिजिनः, जननीसुमतिहेतुत्वात् सुमतिरिति भावः । शोभ-
ना मतिरस्मादभूदिति व्युत्पत्तः । तथा च लुप्तसम्प्र-
दायः—“जलश्रीं गन्धगय सव्यत्थं विधिच्छएसु अतीव मति-
संपन्ना जाया, दाहेह सव्यत्थं मयवधायं ववहारां द्विषो ।
अहा मम पुत्रो भविस्सइ सो जोव्वसन्था एयस्स असोसग-
वरपायवस्स अहं ववहारे तुष्पे द्विदिहिति ताव एगाइया उ
भणइ एवं भवतु, पुत्तमाया नेच्छइ, भणइ-ववहारां द्विजउ ।
ततो भावं नाऊय द्विषा ववहारां द्विषा नीसि पुत्तां, एव-
मादी गन्धमुण्णं जलश्रीं सुमती जाय चि सुमतिनामं कयं ।”
आ० म० २ अ० । अस्यामवसर्पितयां भर्तृत्वेन जाते पञ्चमतीर्थ-
करे, पञ्चा० १६ विय० । स्व० नं० । आ० सू० । कल्प० । अनु० । प्रव० ।
स्था० । स्वनामक्यान्तं रात्रि, गोशालकां दृवलां काच्युतः सन
विन्ध्यगिरिपादमूलं पुरककुपु शनङ्गारं नगरं सुमते गच्छा भ-
द्राया भाग्यायः कुक्षौ पुत्रतयापत्स्यति । भ० १५ श० । स्व-
नामक्यान्ते उत्तगरं, महा० ।

से भयवं ! जे शं से सुमती मे भवे उयाह् अमवेइ, गो-
यमा ! भवे । से भयवं ! जइ ते शं भवे ता शं मए समा-
शे कहिं समुपपेइ । गोयमा ! परमाहम्मियासुरेसु । से भयवं !
किं भवे परमाहम्मियासुरेसु समुपपेइ ? गोयमा ! जे कइ
घणरागदोसमोहमिच्छलोदएणं सुखासिपं पि परमहिआव-
एसं अवमजे ता शं दुवालसमं च सुयअभाणी भइअभा-
णी किरिपं अयासिता य समयसुभावं अयायारं पससि-
याणं तेमेव उत्थपेजा , जहा सुमइशा उत्थप्पिपं भ-
वति । एए कुसीले साहूणो । अहा शं एए वि कुसीले तो
एथ जगे न कोइ सुसीलो अत्थि, निच्छिपं मए एतेहिं
समं पव्वजा न कायव्वा, तहा जासिरो यं निब्बुद्धिओ ता-
रिमो सो वि तित्थयरो चि एवमुच्चारेमाणे शं गोयमा !
सहंतं पि तवमणुड्ढेमाणे परमाहम्मियासुरेसु उववजेजा ।
कहं उववजे ? । से भयवं ! परमाहम्मियासुरेदेवाणं उव्वट्ठे
समाशे से सुमती कहं उववजेजा, गोयमा ! तणं मंदमा-
गेणं अयायारपसंसुत्थपणं करेमाणेणं सम्मगपप्पासणं अ-
भिणंदिय तक्कमंदोमेणं अणं अणं तसंसारिययसमहिजिणं,
तो कित्ति ए उववाए तसं साहेजा, जस्स शं अयेण-
पोगलपरियट्ठेसु वि अत्थि चउगइमंसाराओ अवसाणं ति ।

तेति तु तत्थं व वरसिलासंपुटं कण्ठगोणोर्ध्वं आ-
उत्तमादरेण अरहद्भुधरसिंहगचकमिव परिमंडलं भ-
मातिथ ताव यं खेडंति जाव यं संवच्छरं । तां तं ता-
रिसं अन्तधोरदारुणं सारीमाणसं महदुक्खसन्निवायं
समणुभवमाखाणं पाण्डाङ्कमं भवइ, तहा वि यो तेसि अ-
द्विगयो कुडति, यो दां फले भवंति, यो संदलिज्जंति यो
विदलिज्जंति यो पहरिसंति यवरं जाइं कायविसंधिनं-
धाखबंधणां तां सच्चां निच्छुडं तां यं वि जज्जरी
भवंति । तन्नो पुण्ण इयकवलघरदुस्संभं परसवियं चुप्पमिव
किंचि अंगुलाइयं अट्टिखंडं दट्टणं ते रयखदीवणे परिअो
समुच्चरंते सिलासंबुडां उच्चिपाडिउणं ताओ अंतरंड-
गोलियाओ गहाय जे तत्थ हणं ते अणोगरित्थंमघाएण
विकिरंति । एतेणं विहाणं गीयमा । ते रयखदीवनि-
वामिणं मणुया ताओ अंतरंडगोलियाओ गणंति । से
भयवं ! कणं ते तं संतारिमं अच्चंतधोरदारुणमुदुस्समं
दुक्खनिरयं विमहमाणं निराहारपाणगे संवच्छरं जाव
पाणो वि धारयंति । गीयमा ! मकयकम्माणुभावाओ ।

(शयं तु पञ्चयाकरगवृक्षविषयाद्वयसंयमः ।)

से भयवं ! तन्नो वि म मए समाणां से सुमतिजीवे कणं
उवचायं लभेजा ? , गीयमा ! तत्थेव परिमं ताव दायगत्य-
लोभेणैव कमेणं सत्तभवंतरे । तन्नो वि दुट्टमाणं तन्नो वि
कणं तन्नो वि वाणमंरं तन्नो वि लिबचाए वणस्समए
तन्नो वि मणुयमु इत्थिचाए तन्नो वि छट्टीए तन्नो वि
मणुयचाए कुट्टी तन्नो वि महकाए जुहाहिवती गण । तन्नो
वि मरिउण महुणासत्ते अणंतवणफ्फतीए तन्नो वि
अणंतकालाओ मणुयसु संजण तन्नो वि मणुए महाने-
मिच्छि तन्नो वि सत्तमाए तन्नो वि महामच्छं चरिमो-
यहिम्म तन्नो सत्तमाए तन्नो वि गोणं तन्नो वि मणुए
तन्नो वि विडवकोइलियं तन्नो वि जलांयं तन्नो वि म-
हामच्छं तन्नो वि तंदुलमच्छं तन्नो वि सत्तमाए तन्नो वि
रासोह तन्नो वि साणे तन्नो वि किमी तन्नो वि दहुरो
तन्नो वि तेउकाए तन्नो वि कुंभु तन्नो वि महुयरे तन्नो
वि चडए तन्नो वि उंदहिगं तन्नो वि वणफ्फाए तन्नो
वि अणंतकालाओ मणुयसु इत्थीरयणं तन्नो वि छट्टीए
तन्नो वि कणरु तन्नो वि सामंतिंयं नामपट्टणं, तत्थोव-
ज्जायगोहासत्ते लिबपत्तेयं वणस्सई । तन्नो वि मणुयसु सु-
जिज्जती तन्नो वि मणुयचाए पंडगते तन्नो वि मणुयत्तेणं
दुग्गाए तन्नो वि दुग्गा तन्नो वि पुहवादीसु भवकायहिं
पत्तेयं । तन्नो वि मणुए तन्नो वि बालतवस्सी तन्नो वि
वाणमंरं तन्नो वि पुरीहिं तन्नो वि मच्छं तन्नो वि स-

त्तमाए तन्नो वि गोणं तन्नो वि मणुए महासम्मदिही-
अवरिए चकहंरं तन्नो वि पडमाए तन्नो वि इम्मं तन्नो
समणे अखगारे तन्नो वि अणुत्तरसुरे तन्नो वि चकहंरं
महासंधयसी भविता यं निच्चिक्कामभेगे यं जहोवइं
संपुणं संजमं काऊख मोयमा ! से यं सुमइजीवे परिनिबु-
डेजा । तहा य जे भिक्खु वा भिक्खुणी वा पासंडीयं पसंमं
करेजा जे यावि यं निखइगाणं पसंमं करेजा अ यं निखइगाणं
अणुकूलं मासिजा अ यं निखइगाणं आयययं पविमंजा अ यं
निखइगाणं गंथं मत्थपयक्खरं वा परुवेजा जे यं निखइगाणं
संतिण कायकिलेसाए तवेइ वा संजमेइ वा जाणोइ वा विअ-
खेइ वा सुएइ वा पंडिबेइ वा अभिसुहमुदपरिसामज्जकप-
रिगए सिलाहिजा से वि यं परमाहम्मिएणु उववजेजा । ज-
हा सुमती । मे भयवं ! तेषं सुमइजीवे यं त्कालं समणं अ-
णुपालियं तहा वि एवंविहेहिं नारयतिरियनरामरविजुत्तांवा-
एहि एवइयं संसाराहिंइयं । गीयमा ! यं जमागमवाहाए
लिगगहणं कीरइ तं डंभमेव कवलं सुदीहमंसारुहपूयं । यो
यं तं परिचायं लिक्खइ, तेणव यं संजमं दुक्कं मन्नं अणं य
समणुचाए से यं पडंमं संजमे संजमपए जे कुमीलमंसम-
खिगिरणं । अहा यं यो थिगिरेहा मांजममेव यं ठाएजा
ता तेषं सुमइणा तमेवायारियं तमेव पसंमियं तमेव उस्सप्पि-
यसलाहिंयं तमेव अणुट्ठियं ति । एयं च सुत्तमइकमिचा यं
पच्छाए जहा सुमती तहा अन्नमिमवि सुंदरविउरसुदं-
सयंसहरणीलभइसुभोमयस्समधारिअणंगसमणुदुहंतदवर-
क्खियसुखिणादीयं को संसायं करेजा, ता पयमं वियत्तायं
कुमीलमंजोमे सच्चहा वज्जणीए मे भयवं ! किं ते साहुयो त-
स्स यं खाइलमहुगस्स छेडेयं कुमील उयाहु आगमजु-
चीए, गीयमा ! कणं सहुगस्स पवरयस्संरिसो सामत्थो ज-
यं सच्छं दत्ताए महाणुसावाणं सुसाहणं अवन्नवायं
भावे । तेषं मणुयेयं हरिवंमंतिलयमरणयत्तविणो वाणीस-
यधम्मतित्थयपरिअरिडुनमिनाहस्स सपासं वंदखवत्तियाए
गएयं आयारंमं अणंतयमपजवंहि पन्नविजमाणं सम-
वधारियं । तत्थ यं छत्तीसआयारे पन्नविजति । तसिं च
यं जे कइ साहु वा साहुणी वा अन्नयरमायारमइकेजा से यं
गारत्थिहि उज्जमेयं अहन्नहा समणुट्ठे वायरेजा, पन्नविजा
वा तन्नो यं अणंतसंसारो भवेजा ? , गीयमा । जयं तु मुहणं-
तगं अहिमं परिगगहियं तस्स ताव पंचमहव्वयस्स भंगो । जयं
तु इत्थीए अंगोवंगां खिजाइऊयं खालोइयं तेषं तु कंभचे-
रगुची विराहिवा । तच्चिराह्मेयं जहा एगदेसदक्खं पडो
दक्खं भन्नाइ तहा चउत्थमहव्वयं भग्गं । जेण य सत्थं उ-

प्राडिऊण दिवा भूयं पडिलाहिया तेख तु तइयमहच्चयं भग्गं, जेअं अणुग्गमा विहरिओ उग्गमा भसिओ तस्स य विइयवयं भग्गं, जेअं उण अफासुओदेगेण अच्छीणि प-
योयाणि तहा अविहिण्ण य थंडिलाअं संकमणं कयं वीयं कायं वा अकंते वासाकप्पस्स अंचलगेणं हरियं संघड्डियं विज्जूए कुसिओ मुहणंवेगेणं अजयणाए फडफडस्स वा-
उकायमुदीरियं तेअं तु पढमं महच्चयं भग्गं । तद्धमे पंचएहं पि महच्चयाणं भग्गो कम्मो । तो गोयमा ! आगमजुत्ती-
ए एते कुसीले साहुणो । जअो अं उत्तरगुणाणं पि भग्गं अ इहं किं पुण जे मूलगुणाणं । से भयवं ! ताए जयणा-
एअं विपारिऊणं महच्चए घत्तव्वं । गोयमा ! इमे अट्ठे सम-
ट्ठे । से भयवं ! केअं अट्ठुअं गोयमा ! सुममसेइ वा सुपा-
वएइ वा अ तइयं भेयंतरं । अहवा जहोवइइ सुममणुत्तम-
णुपालिया अहाअं जहोवइइ सुमावगतमणुपालिया
आं समखो समणत्तमणुमइयेआ । आं सावगो मावयत्तमइ-
येआ निरइयारं वयं पसंसेते वयं समणुट्ठे, खवरं जे
समणधम्मं से अं अचंतपोरदुहोरे तेणं अमेसकम्मकलयं
जहअणं पि अट्ठभवंतरं मोक्खा । इयरणं तु सुट्ठेणं देव-
चाइं सुमाणुमचं वा सो य परंपरेण मोक्खो । नवरं पुणो
वि त संजमाउत्ता जे से समणधम्मं से आवियारे सुवियारे
पखवियारे तह ति समणुपालिया, उवासगाण पुस
सहस्माणि विधाणे जा जे परिवाले तस्साइयारं च अ भवे
तमेव गिरहं । से भयवं ! सो पुण साइलसङ्गो कहिं मसू-
प्पओ, गोयमा ! सिद्धीए । से भयवं ! कहं, गोयमा ! तणं
महाणुभागेणं तेमि कुसीलाणं शितुंऊणं तीए चेव बहू-
मावयतरुमंडसंकुलाए वोरकंतागडईए सव्वपावकलिम-
लकलंकविप्पुक्कं तित्थयरवणं परमाहियं सुट्ठहं भ-
वसएणु पि ति कलिऊणं अचंतविमुट्ठापणं कासुहं-
भि निप्पडिक्कमनिरापायं पडिवणं पायंवावगमणमणुम-
संति । अइ अजया तेणेव एमेअं विहरमाओ समा-
गमा तित्थयरो अरिहनेमी तस्स य अणुग्गहत्तेण य
अणुग्गहट्ठाए तेअ य अचलियमत्तो भव(मत्तो) ति काऊणं
उत्तिमट्ठाए साहसीकया साइमया देमअ । तमावजमा-
खो सजलजलहरनिनायं देवदुट्ठहीनिग्गोअं तित्थयरभा-
रं सुट्ठकवसायपरो आरुहो खवगंमदीए अपुब्बक-
रणं अंतगडकवली जाओ । एतेणं अट्ठेणं एवं
बुअहं । जहा अं गोयमा ! मिद्धीए । ता गोयमा !
कुसीलसंगमीए विप्पजहियाए एवयं अंतरं भव-
इ ति वेमि । महा० ४ अ० ।

अणुभस्य नयातितमे पुत्रे, कए० १ अधि० ७ अण० । शो-

भना मतिः सुमतिः । रागहेषरहितमनौ, त्रि० । कए० ३ अ-
धि० ६ अण० । पाण्डुनराजस्य सुतायां भनंभगिन्नाम्, ३
अ० । आ० क० ४ अ० । आ० ।

सुमइयर-सुमतियर-पुं० । स्वनामक्याने लघमीसागरसुर-
शिष्यं, ग० ३ अधि० ।

सुमउय-सुमुट्ठक-त्रि० । सुतरां मुट्ठकं सुमुट्ठकम् । अत्यन्त-
कामलं, कए० १ अधि० ३ अण० ।

सुमंगल-सुमङ्गल-न० । प्रत्यन्तनगरविशेषं, ऐरवेने वर्षे मखि-
प्यानि पट्टतीर्थकरं, पुं० । प्रय० ७ द्वार । आ० । आ० म० ।
स्वनामक्याने प्रांम, कृतपरमासात्नपारणको वीरस्वामी य-
थागतः सत्सन्तःकुमारंण वसिष्ठः, प्रियं च वृष्टः । आ० कू०
अ० । अंगिकमहाराजस्य पूर्वभवजयि, आ० क० ४ अ० ।
जम्बुद्वीप भरते वर्षे आर्गाभस्यामुत्सर्गिण्यां भावप्यानि अ-
धमं तीर्थकरं, स० । शत्रुजयस्याङ्गारकारं स्वनामक्याने
गृहस्थं, ती० १ कए० ।

सुमंगला-सुमङ्गला-स्त्री० । गजपुरनगर्यास्तत्त्वस्य रत्नस-
ञ्जयभ्रांष्ट्रना भाग्यायां गुणसागरमानसि, ध० र० २ अधि० ।
विमलयशोभूपतेः पत्न्यां पुणचूलस्थ मातरि, ती० ४
कए० । भरतप्राज्ञाकपयुगलस्य एकानपञ्चाशत्पुत्रयुगलस्य
च मातरि, श्रृणवमप्याम्, कए० १ अधि० ७ अण० । आ० कू०
स० । आ० म० । " सुमंगला जमवई भदा सहद्वी अइर-
सिन्द्वी " आ० १ अ० ।

सुमरिगय-सुमारिगित-त्रि० । शोभनमारिगितं, पं० कू० १ कए० ।

सुमड-सुमृत्त-त्रि० । सुट्ठु स्तुतं, दश० ७ अ० ।

सुमस-सुमनस्-त्रि० । शोभनं धर्मध्यानादिप्रवृत्तनया मन-
श्चित्तं यस्य सः सुमनाः । सदगुणाञ्चित्तमनस्कः, पञ्चा० १०
विन० । आ० म० । क्षान्ति, सूत्र० २ धृ० २ अ० । स्वनाम-
क्याने सुमित्रनामपारिमाजकशिष्यं, पुं० । दश० २ तत्त्व ।
रुक्कसमुद्रस्य पूर्वाधोधिपती देव, जी० ३ प्रति० ४ अधि०
ही० । गुच्छभेदे, प्रज्ञा० १ पद । पुण्यं, नपुं० । कू० १ उ० २
प्रक० । अन्न० । दश० । सूत्र० । आ० ।

सुमसदाम-सुमनोदामन्-न० । पुणपलात्तायाम्, आ० १ धृ०
१ अ० ।

सुमसभे-सुमनोभद्र-पुं० । कस्यचिद् द्वीपस्य समुद्रस्य
याधिपती देव, ही० । स्वनामक्याने आयस्तीनगरीवास्त-
त्ये गृहपती, अन्न० । (स च वीरगानिक प्रप्रजय बहुयपेपया-
य आमगयं परिपाद्य विपुलं पथेन निज इत्यन्तदृष्टान्तो
पट्ट वरं ददाश्रययनं सचिन्म ।) यक्षिकावमेव, प्रज्ञा० १ पद ।

सुमसास-सुमनस्-पुं० । नन्दीध्वंसमुद्रस्य पूर्वाधोधिपती
देव, स० म० १६ पाहु० ।

सुमगा-सुमनस्-स्त्री० । शकाप्रमहिष्याः पश्चाद्या दक्षिणदी-
रस्थपतिकरपथेन राजधान्याम्, व्या० ४ डा० २ उ० ।
स० । भूतानन्दस्य नागकुमारन्द्रस्य लोकपालानामप्रमहि-
ष्याम्, म० १० श० ४ उ० । रथा० । चन्द्रप्रभस्य अष्टमनी-

धैर्यस्य प्रथमशिष्यायाम्, नि० । स्वनामक्यानायां अ-
धिकमहाराजभाषायाम्, अन्त० । (सा च वीरान्तिके प्रम-
थ विशतिवर्षाणि आमर्ष्य परिपाल्य सिद्धत्यन्तकृद्दशानां
पष्ठवर्गस्य शत्रुसंश्लेषयने सूचितम् ।) शोभने मनो यस्याः
सकाशकृति सा सुमनाः अस्मां सुदृशेनायाम्, भवति हि
तां पश्यतां महर्द्धिकानामपि मनः शोभनमनिरमणीयमात् ।
जी० ३ अति० ४ अर्थ० ।

सुमर-सुम-धा० । स्मरणे, “ स्मेरक-भू-भर-भल-लड-
विम्बर-सुमर-पर-पर-पड्डहाः ” ॥ ८ । ४ । ७४ ॥ इति स्मरनेः
सुमर इत्यादेशः । सुमरइ । स्मरति । प्रा० ४ पाठ ।

सुमरित्-सुमरित्-प्रथ० । आध्यात्मित्यर्थे, “ पुष्पकीलियाई
सुमरित् ” आवा० २ शु० ३ वृ० ।

सुमरुता-सुमरुत्-स्त्री० । स्वनामक्यानायां अश्लेषमहाराजभा-
षायाम्, अन्त० । शु० ६ वर्ग ७ अ० । (सा च वीरान्तिके प्रमथ्य
विशतिवर्षाणि प्रमथ्यां परिपाल्य सिद्धत्यन्तकृद्दशानां
पष्ठवर्गस्य सप्तमसंश्लेषयने सूचितम् ।)

सुमहन्त-सुमहन्त-वि० । अपारे, शा० २२ शा० ।

सुमहन्त-सुमहन्त-वि० । बहुमूल्य, कल्प० १ अधि० ३ लृ० ।
अ० ।

सुमागह-सुमागह-पुं० । स्वनामक्याने वीरस्वामिनः पितृ-
व्यस्यर्गाष्टकं, आ० म० १ अ० । आ० वृ० ।

सुमालि-सुमालिन्-पुं० । लङ्घपुरीश्वरस्य दशप्रतिवस्य नि-
जक, ती० ४१ कल्प ।

सुमिडंत-सुमिडन्त-न० । वायव्ये, आ० वृ० १ अ० ।

सुमिण-स्वप्न-पुं० । सामान्यफलं स्वोयं, अ० ११ श० ११
उ० । (यनेषां सम्यक् स्वरूपं, वीरस्य १० स्वप्नाश्च ‘ सुविण’
शब्दं वक्ष्यन्ते ।) (गजादि १० स्वप्नरूपं ‘ वीर’ शब्दं वष्टुभागे ।)
“ द्रुमिणं वा कुसुमिणं वा उगग्रहजा सपणं ऊसासाण
काउरसगमं ” महा० १ वृ० ।

पापस्वप्नं हृद्वा आलोचयेत् ।

शत्रवं सुहासुहं सम्मं, सुविणं समवधार ।

जं तत्तु सुविणं पापं, तारिसगं तं तदा भवे ॥ ५१ ॥

जह्यं सुदरं पापं, सुविणं तो इमं महा ।

परमत्थतत्तसारत्थं, सन्नुदरं सुखेतु ॥ ५२ ॥

देजा आलोचयं सुदं, अहमह्माविरहिभो ।

रजंतो धम्मतिथयरे, सिद्धे लोचगमंसेटि ॥ ५३ ॥

महा० १ अ० ।

तथा स्वप्नपुःस्वप्नाभ्यां यत्कथ्यते शुभाशुभं तत्
स्वप्नाख्यं निमित्तम् । यथा—“ वैष्वानरजज्ञान्धवात्सव-
शुक्रश्चाम्बुजमेतस्य, प्राकारद्विरवायुद्रुममिगिरिप्रासाद-
संगेहणम् । अम्भोधस्तस्य सुरासुतपयादृक्नां च पानं
तथा, चन्द्रार्कप्रसन्नं स्थितं शिवपदं स्वोयं प्रशस्तं नृ-
णाम् ” ॥ १ ॥ इत्यादि । प्रथ० २४७ द्वार । (मातृपुत्रयो-
स्तस्य स्वप्नदृष्टान्तः ‘ मातृपुत्र’ शब्दे वष्टुभागे गतः ।)
२४३

सुमिणजागरिया-स्वप्नजागरिका-स्त्री० । स्वप्नसंस्मरणाय
जागरिका-निद्रानिरोधः स्वप्नजागरिका । स्वप्नसंस्मरणार्थं
निद्रानिरोधः, अ० ११ श० ११ उ० ।

सुमिणभट्ट-स्वप्नभट्ट-पुं० । मादरसगोत्रस्य संभूतविजयस्य
पुत्रे शिष्य, कल्प० २ अधि० ८ लृ० ।

सुमिणुगह-स्वप्नावग्रह-पुं० । स्वप्नानां स्मरणे, कल्प० १
अधि० ३ लृ० ।

सुमित्त-सुमित्त-पुं० । मञ्जिनीधैर्यता सह प्रवृत्तिं तद्वर्णधरे
ज्ञातकुमारं, शा० १ शु० ८ अ० । श्रीपुरनगरवास्तव्यस्य
समुद्रवत्सस्य पुत्र, अ० २ अधि० ३ लृ० । (मिर्भाभाषो-
परिकथा उज्जुवहार) शब्दं द्वितीयभागे ७४१ पृष्ठे
गता ।) स्वनामक्याने परिभाजकं, दृष्टो २ तत्त्व ।

सुमित्तविजय-सुमित्तविजय-पुं० । एकविंशतीधैर्यस्य नमः
पितरि, आच० १ अ० । नि० । प्रव० । स० । जम्बूद्वीपे भरत
वर्षे अस्यामुत्सर्पिण्यां जातस्य सगरवक्त्रचित्तिनः पितरि शा-
मिनीधैर्यस्य प्रथममितादायकं, स० ६ सप्त० ।

सुमिता-सुमित्रा स्त्री० । सुमिसुवनमातरि, ती० १० कल्प ।

सुमुदय-सुमुदित-वि० । अतिहृदं, अ० ।

सुमुखिय-सुखात-वि० । सुखज्ञातं, अ० २ अधि० ।

सुमुखिपरमत्थ-सुखातपरमार्थ-वि० । पारंगतपरमार्थं, अ०
२ अधि० ।

सुसुह-सुसुह-पुं० । स्वनामक्याने कामिपत्यगंज, आ० वृ० ।

“ कौपलं नगरं तस्य सुसुहो राया, सो इदंकेतुं पासति लो-
केण महिजनं अलमकुडभिसहस्सपरिमंडितपिरामं पुणेयं
व विलुप्तं पडिने च सुत्तपुरीसाह मज्जे सो वि संजुओ, जो इदं-
केतुं सुत्तलोकं पासति सो बिहरगी । ” विमलवादनस्य
राज्ञो मित्रत्रिणं, आ० वृ० ४ अ० । ती० । कल्प० । जम्बूद्वीपे
भरत वर्षे उत्सर्पिण्यां भविष्यति सुहमापरनामकं कुलकरं,
ती० २० कल्प । नि० । संकर्षणबलदेवस्य धारिणीकुलि-
संभूतं पुत्रं, अन्त० ३ वर्ग ६ अ० । (स च अरिष्टनेमिः समीप
प्रमथ्य गजसुकुमार इव शीघ्रां परिपाल्य सिद्ध इत्यन्तकृद्-
शानां तृतीयं वर्गं नवमसंश्लेषयने सूचितम् ।)

सुसुहृत्-सुसुहृत्-पुं० । सुन्दरमुहूर्तं, प्रथ० २ अधि० द्वार ।

सुमेरुपथ-सुमेरुपथ-पुं० । मेघकुमारस्य तृतीयपूर्वमवजीवे,
कल्प० १ अधि० १ लृ० । (‘ मेघकुमार ’ शब्दं वष्टु भागे
कथा गता ।)

सुमेहा-सुमेधा स्त्री० । ऊर्ध्वलोकावासिण्यां स्वनामक्यानायां
त्रिकुमारिकायाम्, आ० म० १ अ० । अ० । नि० । आ० वृ० ।

सुमोक्त्व-सुमोक्त्व-पुं० । भावकृपादिप्युदात्तं निरुपमसुखे,
पं० व० ३ द्वार ।

सुय-शुक-पुं० । व्यासपुत्र, शा० १ शु० ४ अ० । (‘ यावत्पाप-
स्य ’ शब्दं वस्तुभागे २४६ पृष्ठे कथा गता ।) पक्षिविशेषः,
प्रभा० १७ पृष्ठे ३ उ० । अ० । प्रथ० ।

श्रुत-वि० । आकर्णितं, उत्त० ४ अ० । सू० । अथधारिते,
उत्त० २ अ० । अ० । अर्धेन्द्रियविषयिहने, अ० ८ अ० ३७० ।

अवगन्, सूत्रं १ ध्रु० १५ अ० । अवगुपयमागन्, सूत्रं १ ध्रु० ५ अ० १ उ० । आशेन्द्रियसु विशिष्यताऽभिधाने, सूत्रं २ ध्रु० ४ अ० । उपलब्धे, सूत्रं १ ध्रु० ५ अ० १ उ० । अ-
भीने, सूत्रं १ ध्रु० ३ अ० ३ उ० । धृत्ये इति धृतम् । भावे
कृत्येयं कृते नपुंसकता । शब्दं, पा० । "सुये मे
कृत्येयस्ये" धृत्यं नदीति धृतं प्रतीत्येति शिष्यार्थेनापाद-
नफलं वाक्योपमात्रं भगवता निष्कृष्टम् आत्मीयश्रवण-
कोट्युपविष्टं क्षायापशमिकभावपरिणामाविर्भावकारणं धृत-
मित्युच्यते । धृतम्—आकर्त्तव्यम्—अवधारितमिति यावत् ।
सू० ४ अ० । ('सगमा' शब्दऽस्मिन्नाव भागऽवश्य-
विस्तरा गतः ।)

सुयं मे आउमेतन् भगवता एवमकस्यां । (सू० १)

अस्य च व्याख्या संहितादिक्रमेण, आह च भाष्यकारः—
"सुयं १ पयं २ गययो ३, संभवतो विगहो ४ विगरो य ५ ।
सुयिपसिद्धी ६ नयमय-विस्मयश्च नयमसुसुत्तं १ १ १ ।"

तत्र सूयमिति संहिता, सा आनुगतैव, सूत्रानु-
गमस्य तदुपवादिनि । आह च— "होह कयस्थो
वात्सं सपयच्छेयं सुयं सुयाश्रुमो" ति सूत्रं वाच्य-
लतादिगुणोपेते उच्चारिते कश्चिदर्थे अवगताः प्राज्ञानां
अभ्यस्त्यः संहिता व्याख्याभिर्दो भवति, अनभिधानार्थाधि-
गमाय च पदान्यो व्याख्याभिर्दो प्रवर्त्तन् इति, तत्र प-
दानि— 'धृतं मया आयुधम्' तेन भगवता एवमकत्यात-
मिति । एवं पदेषु व्यवस्थानेपु सूत्रालापकान्तिपञ्चिक-
पावसरः । तत्र चयं व्यवस्था— "जथ उ जं जाणउजा,
निक्खवं निक्खवं निरवसेसं । जथ वि यं यं जाणउजा,
अउज्झं निक्खवं नत्थं" ॥ १ ॥ ति तत्र नामधेयं स्थाप-
नाधुनं च प्रतीतम् । द्रव्यश्रुयमधीनस्यानुपयुक्तस्य पत्रक-
पुस्तकस्य स्था, भावधुनं तु धृतोपयुक्तस्यति । इह च भाव-
धुतन आशेन्द्रियापयोगलक्षणनाधिकारः । (स्था०) इह च
संयमायुषा यशःकीर्त्यायुषा चाधिगार इति, एवं शपपदानां
यथास्मभ्यं निक्षेपा वाच्य इति, उक्तः सूत्रालापकान्तिपञ्च-
नक्षेपः । पदायः पुनरवयवम्—इह किल सुधर्मस्वामी पञ्चमो
गणधरद्वयो जम्बुनामानं स्वार्थं प्राति प्रतिपाद्याञ्च-
कार । धृतम्—आकर्त्तव्यम् 'मे' मया 'आउमे' ति—आयुः
जीविने तत्संयमप्रधानतया प्रशस्तं प्रभुत्वं वा विवृतं
यस्यासाधारण्यमालम्ब्यमन्त्रणं ह आयुधम्—'शिरः' । 'तेजः'
ति—यः स्यादहितव्यवहितसूक्ष्मवाद्याद्याध्यात्मिकव्यक-
तलप्राप्येष्टव्याहतवचनतयाऽऽप्तत्वेन जगति प्रतीतः, अथवा—
पुष्टमध्यात्मनोपकरणतामकर्मादिलक्षणगुणमप्युपयगमा-
रो विलीनानादिकालीनमिष्यादर्शनादिवान्ता परिहृतम-
हारादयो दिव्याद्युपसंगवर्गसंगार्थिचलितशुभधानमागो
भास्कर इह प्रनर्गान्तकर्मघनावनपटलविपटनोन्नतिवाम-
कर्मवलागुमगडलो विषुवतितपदपटलजुष्टपादपदो म-
ध्यमाभिधानपुरीप्रथमप्रचलितप्रवचनो जिना महावीर-
ज्जेन—भगवता अष्टमहामानिहार्यकपन्मयैश्वर्यादियुक्तेन
एव—मित्यमुना व्यवमानेकत्वादिना प्रकाशं 'आख्यात'
मिति आ—मार्थाया जीवाजीवसत्त्वमसङ्कीर्णताकषया अ-
भिधिनिना वा—समस्तवस्तुविस्तररूपापनलक्षणेन स्थानं-

कथिते आख्यातमात्रमादि वस्तुज्ञानमिति गम्यते । अत्र च
धृतमित्यनेनाधारणाभिधाना स्वयमवधारितमेवावस्थै
प्रतिपादनीयमित्याह—अन्यथाऽभिधाने प्रस्तुतापावसम्भ-
वात्, उक्तञ्च— "किं एतां पावसरः ? सम्भं अलङ्घिष-
धर्मसम्भवा । अत्र कुदसलाप, कटुवरागमि पादे" ॥ १ ॥
ति "मये" त्वनेनापक्रमद्वाराभिहितमावधप्रमाद्वारागना-
त्मानन्तरपरस्परवर्धभिन्नार्थमस्य व्यवसायो प्रस्थाऽधनोऽ-
नन्तरागमः सूत्रनस्त्वामागम इत्याह— "आयुधमसि" त्य-
नेन तु कामलवचोभिः शिष्यमनःप्रवृत्तयाऽऽचार्येणो-
पदेशो देय इत्याह । उक्तञ्च— "धर्ममहर्षिह आसु-द्वरिह"
कारुण्यगुणोत्पत्तिरिति । एतद्वचो य मये, सीसं चापह
आयिरिओ ॥ १ ॥ ति । आयुधमवधारिते वाच्यस्त्वामाग-
दकम्, प्राणिनामायुषोऽव्यवसायीकत्वात्, यत उच्यते—
"सर्वे पावसां पिपायायां क्षापियवहा सुहासमा दुष्कल्प-
दिकूला सन्त्य जीवउकामा संवसि जीवियं पियं" ति ।
तथा "तुणयापि न मय्यने, पुत्रद्वारायंसेपदः । जीवि-
नार्थं नरात्तेन, नेवामायुरनिप्रियम् ॥ १ ॥" इति ।
अन्यथा—आयुधमसित्यनेन प्रहणधारणादिगुणवेन शि-
ष्याय शास्त्रार्थो देय इति द्वापनार्थं सकलगुणाधारभूत-
स्वेनाशेषगुणोपलक्षणेन विरायुलक्षणगुणेन शिष्यामन्त्रलम-
कारि । यत उक्तम्— "वुट्टं वि दागेमहे, न कान्ठभूमाउ लो-
ह्म उदयं । गहणधरलात्मस्य, इयं देयमिच्छुकिं कारिमि
॥ १ ॥" विपयेयं तु दोष इति । आह च— "आयिरं सुच-
स्मि य, पावसां सुतत्रअथपलमेथो । अजमि । पिय हा-
यो, पुट्टायि न दुद्धा वेक्का ॥ १ ॥" इति । तथा 'नेन' त्य-
नेन त्वामिष्यादिगुणप्रसिद्धताऽभिधायकेन प्रस्तुताध्ययनया-
मागमाह—वक्तृगुणोपलक्षणाहचनमावायस्यति, 'भगवन्ते'
त्यनेन तु प्रस्तुताध्ययनस्यापदानमाह, अनिशयवाक् कि-
लोपादेयः, तद्वचनमपि तथेति, अवयवा—'तं' ति—आ-
नेनापोदानानिर्गुणस्यनगतं निर्गमद्वाराह, या हि मिष्या-
व्यतमःप्रश्रुतिभ्या दोषभ्या निर्गमत्तना निर्गतमिदमध्य-
यने लक्षनोपापायां कालतो वैशाखशुद्धैकादश्यां पूर्वाह्णे
भायं क्षायिकं वर्त्तमानादीनि, एवं च गुरुपूर्वकमलक्षणः
सम्बन्धोऽस्य प्रदर्शितो भवति तथा तथार्थेन भगवता-
ययुक्तं तत् सप्रयोजनमेव भवतीति सामान्यतः सप्रयो-
जनता चास्पर्शका, न हि पुरुषानुपपत्तिरिति भगवन्तो भा-
ष्यन्ते, भगवत्प्रवृत्तानः, अत एव साध्यापार्थाप्येनावलक्षणः
सम्बन्धोऽपि दर्शितः, इदं हि भगवत्प्रवृत्तानं प्रत्यक्षपाप-
प्रमुखाय, पुरुषार्थेभ्यस्तु इति, अत एव चात्र आनाराः
अत्रय प्रथानाः, यतः— "सिद्धो संजलमस्यवे, आनुं
धोता प्रवर्त्तन् । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः, सम्भयः सप्र-
योजनः ॥ १ ॥" इति । 'एव' मित्यनेन तु भगवत्प्रवृत्ताना-
मवचनस्यानुलीनीनामाह, अत एव स्ववचनस्य प्रामात्यम्
संज्ञवचनानुवादावस्थादर्शयति, अवयवा—'एव' मित्य-
कत्वादिः प्रकाराऽभिधेयतया निर्दिष्टः, निर्गम्यतयाऽऽ-
शुद्धा आश्रुणां काकदन्तपरीक्षायांमावप्रवृत्तिरत्र माभूदि-
ति, आख्यातत्वात्त्यनेन तु नापेक्षयवचनकपमिदम्, तस्या-
सम्भवात्त्याह, यत उक्तम्— "वैषययणं न मायं,
आपदमेयं इति निर्मियं (तस्मयं) जगु । इदमर्थेन—

विदुः । वयम् च अपाकसेयं च ॥ १ ॥ अथुक्च वि-
 वयम्, पुरिसाभाय उ नमयेवंति । ता तस्सेवाभावा, निय-
 मं अपाकसेयं ॥ २ ॥ इति । अथवा—आक्यान् भगवन्-
 मे न कुडवादिनिःसृतम्, यथा कैश्चिदभ्युपगम्यते—“त-
 दिम्ह ध्यामसमापके, चिन्तारत्नवदधिष्ठितं । निःसरन्ति य-
 थाकामं, कुडवादिभ्याऽपि देशनाः ॥ १ ॥ ” इत्यस्यानेनान-
 भ्युपगममाह, यतः—“कुडवादिनिःसृतानां तु, न स्यादा-
 सापदिष्टता । विद्वांसश्च न तासु स्या—कनेमाः कीर्तिता
 इति ॥ १ ॥ ” समस्तपदसमुदायन स्यादौलव्यपरिहार-
 ण गुरुगुणप्रभावनापरिरेव विनयेभ्यो देशना विधेयस्या-
 ह, एवं हितेषु भक्तिपरता स्यात्, तथा च विधादेशपि
 सकलता स्यादिति, यदुक्तम्—“भर्तार्ये अिनवराणं, कि-
 ज्जति य पुत्रसन्धेया कम्मा । आचरियनमाकिरेण, वि-
 ज्जा मंता य सित्तेमंति ॥ १ ॥ ” इति । नमस्कारश्च भक्तिरै-
 ति । अथवा—“आउसंतेणं”ति—भगवद्विशेषणम्, आयुष्म-
 ता भगवता, चिरजीविनेत्यर्थः, अनेन भगवद्भुमानगम्येण
 मङ्गलमभिहितम् । भगवद्भुमानस्य मङ्गलत्वादिति चोक्तमेव
 यद्वा—“आयुष्मन्ते”ति परार्थप्रवृत्त्यादिना प्रशस्तमायुधर-
 यता न तु सुमित्रमाध्यायि नीर्थेनिकारादिदेशानां पुनरि-
 हायानेनाभिमानादिभावनाऽप्रशस्तम् । यथोच्यते कैश्चित्-
 “ज्ञानिना भूमनीधंस्य, कर्तारः परमं पदम् । गत्वाऽऽ-
 गच्छन्ति भूयोऽपि, भवं तीर्थेनिकारम् ॥ १ ॥ ” यदा
 यदा धर्मस्य, स्वानिर्भवान् भारत ! । अभ्युत्थानमधर्म-
 स्य, नदाऽऽस्मान् सृजाम्यहम् ॥ २ ॥ ” एवं शत्रुमूलतरा-
 गादिदोषाणां तद्वत्सोऽप्राप्तारण्येव स्यात्, निःशेषमूल-
 न हि रागादीनां कुतः पुनरिहागमसम्भव इति ? अथ-
 वा—आयुष्मता—प्राणधारणधर्मवता न तु सदा संशु-
 ङ्गेन, तस्याक्रमण्यनाक्यानुत्पत्तिसम्भवादिति । यदिवा—
 “आउसंतेणं”ति—मयत्यस्य विशेषणम्, तन आङ्गित-शु-
 कर्तृशिनमयादया वसता, अनेन तस्वतो शुक्रमयादौर्वा-
 च्यकृत्यात् गुरुकुलवासस्य तद्विधानमर्थेन उक्तम्, ज्ञाना-
 दिहेतुत्वात्तस्य । उक्तम्—“लागम्स होइ भागी, धिर्य-
 रआ दंसणे चरिते य । धन्ना आयकहाए, गुरुकुलवासं न
 मुंचंति ॥ १ ॥ गीयावासो रत्नी धर्मे, अगाययणवज्जणं ।
 निग्गाह व कनायाणं, एयं धोराण ससणे ॥ २ ॥ ” इति ।
 अथवा—“आसुम्तेणं”ति—आसुश्रुता भगवत्पादारविन्दं
 भक्तिनः कर्तव्यगुणालादिना स्पृशता, अनेनैतदाह—अधि-
 गतसकलशान्तेयापि शुभाविश्रामणादिविषयकृत्यं न मोक्षस्यम्,
 उक्तं हि—“अहा हि अग्नी जलणे गमसे छाणा हुनी मंनप-
 याभिस्सिक्कं । पवारीये उचिज्जट्टपज्जा, अग्नेयणागावगआवि-
 संतो ॥ १ ॥ ” इति । यद्वा—“आउसंतेणं”ति—आयुष्माणेन अव-
 णविधिमयादया गुरुमासेवमानेन, अननाप्येतदाह—विधि-
 नैवाचित्तिदेशस्थेन गुरुसकाशाच्छ्रितस्यम्, ननु यथा कथ-
 ञ्छित् । यत आह—“निर्हावगहापरिव-ज्जिएहि गुत्तेहि पे
 ज्जलिउंइहि । भित्तिवुममाणपुत्थं, उउत्तंहि सुणिययवं ॥ १ ॥ ”
 इत्यादि, एवमुक्तः पदार्थः । पदधिपदस्तु सामान्यिकपदवि-
 षयः स चाक्यामनित्यादिषु दृष्टिर्न इति । इदानीं बाल-
 नाप्रत्यक्षदर्शानं, न च शब्दतोऽर्थतश्च । तत्र सङ्गतः-
 ननु ‘मे’ इत्यस्य मम मत्वं चेति व्याख्यायमुचिनं बह्विज-

तुष्टयोर्यैकवचनान्तस्यास्मात्पदस्य, ‘मे’ इत्यादेशादिति, अ-
 प्राक्यते—‘मे’ इत्ययं विभक्तिमानरूपकाऽन्ययशब्दमुदा-
 यैकवचनान्तोऽस्मच्छब्दायै वचन्त इति न दोषः । अथ-
 तस्तु क्वालना—ननु वस्तु नित्यं वा स्यादिति वा ?
 नित्यं चेत्तर्हि नित्यस्याप्रवृत्त्यानुपपत्त्यैकस्यकथायां
 भगवतः सकाशे श्रोतृत्वस्वभावः स एव च कथं शिष्याप-
 देशकत्वसम्भाव इति ? किञ्च—शिष्यापदेशकत्वं स्वस्य पु-
 त्रस्वभावस्यांग स्यादित्यागे वा ? यदि स्यांग इत्येव वस्तुना
 नित्यत्वं, वस्तुनः स्वभावाद्यनित्यत्वेन तत्स्यैव तत्त्वान्निरति,
 अपरित्याग इति चेत्, न, विदुःत्रयोः स्वभावाद्योपपत्त-
 सम्भवादिति । अथ चानित्यमिति पक्षस्तदपि, न, निरन्ध-
 यनां हि श्रोतुः श्रवणकाल एव चित्तएवमात् कथनावसर-
 ऽन्यस्यैवापक्यावृत्तमनप्रसक्तः, यद्वदधुनस्य देववृत्ता-
 कथनवदिति । अत्र समाधिनेयमनेनैति नयद्वारमवतरति,
 तत्र नैगमसंप्रदयवहारजुस्तुशब्दस्यमभिक्रुडैवमूला नयाः,
 तत्र चाप्राप्तयो द्वयमेवमाथोऽस्तीति यादितया द्वयार्थिक
 एतदिति, इतरे तु पर्याय एवाथोऽस्तीति यादितया पर्या-
 यार्थिकनये, तदवमुपयमनाश्रयेण द्वयार्थितया नित्यं वस्तु
 पर्यायार्थितया स्यान्नित्यमिति नित्यानित्यं वस्तुनित्यं प्रत्ये-
 कसोक्तदेशाभावां गुडनागरादिवादिना । एवमेव च सक-
 लव्यवहारप्रवृत्तिरिति । उक्तं च—“सर्वं चित्तं परममयं,
 रूपज्जह नासप य निष्कं च । एवं चेत्य सुहृदः क्लव-
 धमाक्खालादिसमायो ॥ १ ॥ ” इति । उक्तः सूत्रस्थितिकथं-
 कथ्यनुगमः । स्वा० १ डा० । अथैनं नदिनं धूमम्, प्रनिर्वाशि-
 ष्ठाधेयिप्राप्तनफलं वारयागमात्रं भगवता निस्पृष्टम् । आत्मा-
 यश्चलणकटारप्रवृत्तेः क्षयोपशमिकभावपरिणामाविर्भावोपा-
 रणं धृतमित्युच्यते, धृतमवचूतमवचूतमिति पर्यायाः । दश०
 ४ अ० । आनु० । अथयं धूमम् । आत्माप्राप्तारिणाशैतदह-
 स्यरूपे उपलब्धिविशेषे, अनु० । वाक्यवाचकभावपुरस्स-
 रीकारेण शब्दसंसृष्टग्रहणतानुपलब्धिविशेषे एवमाकारं
 वस्तु कालधारणासर्थकियासमर्थेष्टशब्दवाच्यमित्यादि—
 रूपनया प्रधानीकृतसकालसाधारणसमानपरिणामे शब्दा-
 धेयप्राप्तोत्तमानुसारिणि इन्द्रियमानानमित्ये अवगमविशेषे,
 आ० म० १ अ० । प्रव० । अथैवमेव, न० । डा० । शृणोती-
 ति धृतम् । आत्मानि तदन्वयस्यात् । धृतज्ञानं च । आ० २० ।
 अ० । “तं तेण तस्मा तंमिथ सुणेइ सो वा सुयं तेणं” । अनु० ।

अथ धृतव्युत्पत्तिमाह—“तं तेण” इत्यादि धृतं आत्म-
 ना नदिनं धृतं शब्दः । अथवा—धृत्येतज्जन धृतज्ञाना-
 वरणक्षयोपशमनं धृतं तस्मात् क्षयोपशमावच्छ्रितं तस्मि-
 न् क्षयोपशमे सतीति धृतं क्षयोपशमः “सुणेइ सो वा” इति-
 शृणोतीति धृतमसौ आत्मा इति वा व्युत्पत्तिरित्यर्थः, “सुय-
 तणे”ति—येनैव व्युत्पत्तिस्तेन कारणेन धृतमुच्यत इत्यर्थः ।
 विशे० । स्वा० । धृतमसीपे धृत्येन इति धृतम् । अनु० । क-
 र्म० । वृ० । हावशाह्, स्वा० २ डा० १ उ० । आगमं, स्वा०
 ३ डा० २ उ० । अङ्गोपाङ्गप्रकीर्णविभक्तं आगमं, उक्त० १
 अ० । स्वा० । पा० । ध० । दश० । स० । न० । जीवादिपदार्थ-
 सुवैक्यं, स्व० १ ध० १ अ० । त्वं, धृतव्युत्पत्तिस्तत्प्रवचन-
 द्वापदेशगमदानी धृतैकार्थिकनानि ।

सुखस्य पर्यायानाम्हा—

सुखमुत्तमं वसिष्ठं—तस्मात्सुखं आशुवचनमुत्तमम् ।

पञ्चवक्ष्यामि गम इय, एगद्वा पञ्चा सुते ॥ १७७ ॥

भुतम्, सुखम्, प्रपञ्चः, सिद्धान्तः, शासनम्, आज्ञा, वचनम्, उत्प्रेक्षा, प्रकाशना, आगम इति, एते दश पर्याया एकार्थाः । सु० १ उ० १ प्रक० । वि० । उत्त० । आश० । भूतं सामायिकादिबिन्दुसारात्मम् । आश० ४ अ० । ल० । अ० । स्वाध्याये, स० ३० ल० । स्वदर्शनपरदर्शनामुगतसकलशास्त्रं, न० । आश० । (मनिभुतमेदः ' शास्त्र ' शब्दे चतुर्थभाग १८४१ वृद्ध गतः ।)

भुतनिष्पत्तिः—

से किं तं सुतं, सुतं चउत्विहं पल्लवं । तं जहा नामसुखं, ठवशासुखं, दव्वसुखं, भावसुखं । (सु० २६)

अथ किं तत् भुतमिति प्रश्नः, अत्र निर्वचनं ' सुखं चउत्विहमि ' त्यादि, भुतम्—प्राणिनकृपितशास्त्राद्यं चतुर्विधं प्रकृतम्, तथा—नामभुतम्, स्थापनाभुतम्, द्रव्यभुतम्, भावभुतं च ।

तथाऽऽद्यमेदमित्यर्थमार्थमाह—

मे किं तं नामसुखं ?, शाससुखं जस्तं जं जीवस्त वा ० जाव सुए चि नामं कज्जि से तं नामसुखं । (सु० ३०)

अत्र निर्वचनं नामभुतम्, ' जस्तं गमि ' इत्यादि, यस्य जीवस्त वा अजीवस्त वा जीवानां वा अजीवानां वा ननु-भवस्त वा ननुभवानां वा भुतमिति यन्नाम कियते तन्नामभुतमित्यादिपदेन सम्बन्धः, नाम च तत् भूतं चेति व्युत्पत्तेः । अथवा—यस्य जीवादिः भुतमिति नाम कि—यते नजीवादि वस्तु नामभुतम्, भास्मा नाममात्रेण भूतं नामभुतमिति व्युत्पत्तेः । तत्र जीवस्य कथं भुतमिति नाम सम्भवतीत्यादिभावना यथा नामावश्यकं तथा ननु-सारं यथासम्भवमभ्युद्य वाच्या, ' से तमि ' त्यादि निगमनम् । उक्तं नामभुतम् ।

अथ स्थापनाभुतनिरूपणार्थमाह—

से किं तं ठवशासुखं ?, जं शं कड्कम्मे वा ० जाव ठवशा ठविज्जि से तं ठवशासुखं । नामठवशाणं को पइ-विसेसो ?, नाम आचकिरिं ठवशा इत्तिआ वा होज्जा आचकिरिआ वा । (सु० ३१)

अत्र निर्वचनम्—' ठवशासुखं जं गमि ' त्यादि, अत्र व्याख्याने यथा स्थापनावश्यकं तथा सप्रपञ्चं द्रष्टव्यम्, नवरामावश्यकस्याने भुतसुखारणीयम्, काष्ठकर्मणि भुतपठनादिक्रियावन्त एकादिसाध्याद्यः स्थापयमानाः स्थापनाभुतमिति तात्पर्यम् । ' से तमि ' त्यादि निगमनम् । ' नाम-ठवशाणं को पइविसेसो ? ' इत्यादि पूर्व भावितमेव, वाचनात्परे तु ' नामठवशा आ भणियाआ ' इत्येतदेव इत्यर्थे, आचश्यकनामस्वार्पणानामाज्ञाने प्रायेऽभिप्रायेणात् भुतनामस्थापनेऽप्युक्तं एव भवतः, इत्येतां नाम ते पुनरुच्यन्ते इति भावः ।

द्रव्यभुतनिरूपणार्थमाह—

से किं तं दव्वसुखं ?, दव्वसुखं वुविहमि पल्लवं, तं जहा-आगमतो अ, नो आगमतो अ । (सु० ३२)

अत्र निर्वचनम्—' दव्वसुखं वुविहमि ' त्यादि, द्रव्यभुतं द्विविधं प्रकृतम्, तथा—आगमतो, नोआगमतम् ।

अत्राऽऽद्यमेदमित्यर्थमार्थमाह—

से किं तं आगमतो दव्वसुखं ?, आगमतो दव्वसुखं जस्तं शं सुए चि पपं सिकित्थं ठिपं जियं ० जाव शो अणुप्पेहाए कम्हा ?, अणुवञ्चो गो दव्वमिति कडु, नेवमस्म शं एगो अणुवउत्तो आगमतो एगं दव्वसुखं ० जाव कम्हा ?, जइ जाणए अणुवउत्ते न भवइ । से तं आगमतो दव्वसुखं । (सु० ३३)

अत्र निर्वचनम्—' आगमशो दव्वसुखमि ' त्यादि, यस्य कस्यचित् भुतमिति पदं भुतपदार्थमध्यमाचारादिशास्त्रं शिक्षितं स्थितं यावद्वाचनोपगतं भवति स जन्तुस्तत्र वाचनानुसङ्गनादिविधितमानोऽपि भूतेष्वप्यागमोऽन्तर्मानुसङ्गागमतः आगममाश्रित्य द्रव्यभुतमिति समुदायाधः । शेषोऽत्राऽऽद्यपरिहारादिप्रपञ्चा नयविचारणा च द्रव्यावश्यकत्वं द्रष्टव्या, अत एव सूत्रेऽप्यतिदेशो कुर्वता ' जाव कम्हा ?, जइ जाणए ' इत्यादिना पदार्थानुविधानां शब्दनयानां सम्बन्धं सूत्रालापको गृहीतः । एतच्च काश्चिद्वचनानामाश्रित्य व्याख्यायते, वाचनात्म्येण तु हीनाधि-कार्थ्यापि दृश्यन्ते ' से तमि ' त्यादि निगमनम् । उक्तमागमतो द्रव्यभुतम् ।

इदानीं नोआगमतोदव्वसुखे—

से किं तं नोआगमतो दव्वसुखं ?, नोआगमतो दव्वसुखं तिविहं पल्लवं, तं जहा-जाणयसरीरदव्वसुखं भवि-असरीरदव्वसुखं जाणयसरीरभविअसरीरवइरितं तं दव्वसुखं । (सु० ३४)

अत्र निर्वचनम्—' नोआगमतो दव्वसुखं तिविहमि ' त्यादि, ' जाणयसरीरदव्वसुखं भविअसरीरदव्वसुखं जाणयसरी-रभविअसरीरवइरितं दव्वसुखं ' ।

अत्राऽऽद्यमेदमित्यर्थमार्थमाह—

से किं तं जाणयसरीरदव्वसुखं ?, जाणयसरीरदव्वसुखं सुअ चि पपत्थादिगारजाणयस्स जं सरीरं ववगयवुअ-वाविअसरीरदहं तं च व पुअमणिं भाण्डिअव्वं ० जाव से तं जाणयसरीरदव्वसुखं । (सु० ३५)

अत्रात्तरम्—' जाणयसरीरदव्वसुखं सुखनी ' त्यादि, क्षा-तवानिति हस्तस्य शरीरं तदेवातुभूतभावत्वात् द्रव्यभूतं क्षरीरद्रव्यभुतं, भूतमिति यत्पदं तदधीकारात्वाक-स्य यच्छरीरकं व्यपगनादिविशेषणविशिष्टं तज्जक्षरीरद्र-व्यभूतमित्यर्थः । ननु यदि जीवावप्रमुक्तमिदं कथं तद्वस्य द्रव्यभुतमिदम् ?, लज्जादीनामपि तत्प्रसङ्गात्, तत्पुद्गलानामपि कदाचित् भूतकर्तृभिः गृहीतानां मुक्त्यवसम्भावि-त्यादिदृष्टादः—' अजागमि ' त्यादि, सूत्रेऽप्यावयवव्याख्या

विमपक्षां शरीरद्रव्यावश्यकवत्, धृतामिलापतो वाच्यः, वाच्यत्वं 'स तमि' त्यादि निगमनम् ।

द्वितीयभेदनिरूपणार्थमाह—

सै किं तं भविष्यसरीरद्रव्यसुखं ? भविष्यसरीरद्रव्यसुखं जे जीवि लोखीजम्भानिषक्ते जहा द्रव्यावस्सए तथा भा-
गिअण्वं ० जाव से तं भविष्यसरीरद्रव्यसुखं । (ख० ३६)

अत्र प्रतिपत्तिः— भविष्यसरीरद्रव्यसुखं जे जीवि 'इत्यादि, विवक्षितपञ्चायण' भविष्यतीत भव्यो—विवाञ्छितपञ्चायणः नञाश्च इत्यर्थः, तस्य शरीरे तदव भाविमावधुतकारण-
त्यात् द्रव्यधुतं भव्यशरीरद्रव्यधुतम्, किं पुनस्तदिति अत्रो-
च्यते—यो जीवो यानिजम्भानिष्कान्तोऽननैव शरीरसमु-
च्छ्वयभावनेन जिनेपादिष्टेन भावेन धृतमित्येतत् पदमाया-
मिकास्ते शिष्यते न तावच्छिद्यन्ते तज्जीवाध्याष्टेन शरीरे
भव्यशरीरे द्रव्यधुतमित्यर्थः । शब्दे द्रव्यावश्यकवत् धृता-
मिलापन सर्थे वाच्यम्, वाच्यत्वं 'स त' मित्यादि निगमनम् ।
अनु० ।

अथ भावधुतनिरूपणार्थमाह—

सै किं तं भावसुखं ? भावसुखं दुविहं पणखं, तं जहा-
आगमतो अ, नोआगमतो अ । (ख० ३८)

अत्रांतरम्— भावसुखं दुविहमि' त्यादि, विवक्षितप-
रिणामस्य भवने भावः स चानो धुतं चेति भावधुतं भा-
वप्रधानं या धुत भावधुतं, तद् द्विविधं प्रकृतम्—आगमनं,
नोआगमनञ्च ।

तत्राऽऽद्यभेदनिरूपणार्थमाह—

सै किं तं आगमतो भावसुखं ? आगमतो भावसुखं
जाणए उवउत्ते, से तं आगमतो भावसुखं । (ख० ३६)

अत्रांतरम्—धुतपदार्थज्ञत्वात् योगयुक्त आगमनः—आगम-
माश्रित्य भावधुतम् धुतपदार्थयोगात्प्रमाणस्य सङ्गात्वात् तस्य
चाऽऽगमनत्वादिनि भावः 'स तमि' त्यादि निगमनम् ।

अथ द्वितीयभेद उच्यते—

सै किं तं नोआगमतो भावसुखं ? नोआगमतो भाव-
सुखं दुविहं पणखं, तं जहा—लोइअं, लोशुत्तरिअं च ।
(ख०-४०)

अत्रांतरम्— नोआगमतो भावसुखं दुविहं पणखं, लो-
इअं लोउत्तरिअमि' त्यादि ।

अत्राऽऽद्यभेदनिरूपणार्थमाह—

सै किं तं लोइअं नोआगमतो भावसुखं ? लोइअं नो-
आगमतो भावसुखं जे इमं अणखण्णिअहिं भिच्छइडोहिं
सच्छेददुद्धिमद्विगणियं, तं जहा—भारहं रामायणं भीमा-
सुरकं कंसिअयं षोडशसुहं सगडभइआउ कपासियं खा-
गसुखं कणसत्तरिविसियं वसनेनियं बुद्धसामणं काविलं
लोमायतं सट्ठियं भादरपुराखगारगणनाडगाइ' अहवा-
वाचरिक्कलाओ, चत्तारि वेआ संगोयंगा, से तं लोइअं नो
आगमतो भावसुखं । (ख० ४१)

अत्र निवेदनम्— 'लोइअं भावसुखं जे इममि' त्यादि,
लौकिके प्रणीते लौकिकं, किं पुनस्तदित्याह—यदिदम्भान्तिके-
मिध्यादिभिः स्वच्छन्दबुद्धिमतिविकल्पेन तत्त्वौकिकं भा-
वधुतमिति स्वव्यर्थः, तत्राहपञ्चानामयनोऽप्येवमिदं शोचन्
वा सङ्गपदप्रयोऽप्यज्ञानिकाः प्रोच्यन्तेऽन आह—मिध्यादि-
द्विभिः स्वच्छन्दमतिबुद्धिविकल्पितम् । ईहावर्मेहं बुद्धिः, अ-
पायधारणे तु मतिः स्वच्छन्दम्—स्वाभिप्रायेण तत्त्वतः स-
चेद्विपरीतायोऽनुवारमन्तर्यं बुद्धिमतिर्यं किंचित्पते स्वे-
च्छन्दबुद्धिमतिविकल्पितम्—स्वसुखविकल्पेर्नाशित्वमि-
तितामस्यर्थः । तत्राहपञ्चानामयनोऽप्येवमिदं शोचन्
'त्यादि, एतच्च भारतनादिकं नाटकादियर्थम् अने लोकक-
सिद्धिचक्षुषम् । अथ प्रकारमन्तर्यं लौकिकधुतनिरूपणो-
पाह—'अहवा वाचरिक्कलाओ' इत्यादि, तत्र कलामि-
वस्तुपरिज्ञानानि कलास्ताश्च द्विसप्ततिः समवायाङ्गादि-
ग्रन्थसंख्याः, चत्वारश्च वेदाः सामयद्वयव्यवयवैरायथ्य-
ख्यदलक्षणाः साङ्गोपाङ्गाः, तत्राङ्गानि—शिक्षा १ कल्प २
इयकार ३ चक्षुः ४ धनिक ५ उपाधिकार्य ६ लक्षणा-
नि, यद् उपाङ्गानि तद्द्रव्याख्यानरूपाणि तैः सह वर्तन्ते इति
साङ्गोपाङ्गाः । 'स तामि' त्यादि निगमनम् । उक्तं नाशान-
मना लौकिकं भावधुतम् ।

अथ लोकोत्तरिकं नेव्याऽऽह—

सै किं तं लोउत्तरिअं नोआगमतो भावसुखं ? लोउत्त-
रिअं नो आगमतो भावसुखं जे इमं अरिहेतोहिं भगवतोहिं
उपपणखाणदंसणधरेहिं तीयपच्चुप्पणखमगायजाणए-
हिं सव्वएणहिं मव्वदरितीहिं तिलुक्कवहितमहितपुअरहिं अ-
ण्ण्डिइयवरखाणदंसणधरेहिं पणीअं । (अनु०) स तं
नोआगमतो भावसुखं । से तं भावसुखं । (ख०-४२ ×)

लोकोत्तरैः—लोकोत्तरार्थेर्हङ्गि, प्रणीते लोकोत्तरिकम्, किं
पुनस्तदित्याह—'लोउत्तरायं भावसुखं जे इममि' त्यादि,
यदिदमर्हङ्गि—द्वादशाङ्गं गणितिकं प्रणीतं तत्त्वोत्तरिकं
भावधुतमिति स्वव्यर्थः, तद्यथा—'आयारा सुयगमती'
त्यादि, तत्र स्वदेवमतजुसुरलोकविगचिनां पूजामहतीति
अहन्तस्तेः, एवंभूताध्यानीयंकरा अत्रि कवदयवयो भवत्य-
तस्तीयंकरमनपत्तय आह—'भगवज्जिर' नि, समसौभ-
यनिरुपमरूपयशःश्रीधर्मप्रयत्नवाङ्मन्यः, इत्येभूताअ
अनाद्यप्रतिघटानादिमनः केचित् कैश्चिद्रूपगुणयन्ते, उक्तं
चेन्नडादिभिः—'ज्ञानमप्रतिपद्यस्य, वैराग्यं च जगत्पतेः ।
पेम्हं चैव धर्मश्च, सह तिर्यं चतुष्टयम् ॥ १ ॥' इत्यादि ।
अनस्तद्व्यवच्छेदार्थमाह—'ज्ञानावरणतपसादिप्रकारेणोप-
ज्ञानं तु सहजं ज्ञानदृष्टेन धर्मनीयुगपज्ज्ञानदृष्टेनधरादतेः,
न च प्रस्तुतविशेषगुणव्यवच्छेदा अण्वेर्भूता एव—
'सह तिर्यं चतुष्टयमि' त्यादिवचनविशेषप्रसङ्गात्, तर्हि
सुगता इत्यभूता अपि भविष्यन्तीत्याशङ्क्यऽऽह—'तीय-
पच्चुप्पणे' त्यादि, अनौतवत्तमानमविष्यद्वैद्यावैकित्यर्थः,
न च सुगतामानीतानमविष्यद्वैद्यावैकित्यसम्भवः, एकाग्रव्य-
खमज्ञत्वादिशेव तदन्वयाभ्युपगमाद्, अस्तीत्यं च ब्रह्मे-
तिप्रसङ्गात् । अथ सङ्गान्द्राव्य कालत्रयेऽप्ययोनां सङ्गा-

वादीनां तावद्यथाहृत्यं तेषामपि न विद्वन् इत्याशङ्क्याह—
'सर्वदक्षिणि' रिति, सर्वम्—एकेन्द्रियद्वीन्द्रियजीवादिषु
भूतु कवलक्षणेन ज्ञानरत्नां सर्वदाः, तदेव सर्वं कवलक्ष-
णेन पश्यन्तीति सर्वदक्षिणस्तीति, शास्त्रानां त्वर्नाता-
वद्यथाहृत्यऽपि सर्वदादित्यं नोपपद्यते, कतिपयधर्माधी-
ष्टपदाद्याहृत्यस्त्वैव तेषामभ्युपगमात्, यन उक्तं तत्त्वार्थः—
'सर्वं पश्यतु मा वाऽसौ—विद्यमर्थे तु पश्यतु। कीटसङ्ख्या
परिहारे, तत्र नः कोपयुज्यते ? ॥ १ ॥' इत्यादि, यथाह—
शुक्लशिष्टत्वात् 'नित्यलक्ष्यविषयमाहरे' त्यादि, 'बाह्य'
ति—विगलङ्घ्यमानान्धाभूतादिभिः सहये निरीक्षिता यथा-
क्षिप्रतानम्यसाधारणशुक्लकीर्तनलक्षणं भावस्मरणेन म-
हिता—अभिप्रेयताः सुगन्धपुष्पप्रकरलुपादिना तु द्रव्यस्मरण-
नं वृजिताः, तत एषां द्वन्द्वं त्रैलोक्येन—भवनपरित्यक्त-
रमरविद्याधारवैभानिकीर्तनमुद्रयलक्षणं बहिनमहितपू-
जितास्तेः, अत्राऽऽह—ननु पञ्चज्ञानदर्शनधरेरित्युक्तम्, उ-
पनिमित्तं समन्तिष्ठे एते यथा मूर्तेष्ववस्थादिज्ञानम्, उपल-
ब्धं तज्ज्ञानदर्शने अभ्युपगमे, ज्ञानस्ताभ्यां तं समन्तिष्ठज्ञानि-
नः प्राप्नुवन्ति, तथा च पूर्वोक्तनवैक्यादिज्ञानिरत्याशङ्क्या-
ऽऽह—अप्रतिहतवर्णज्ञानदर्शनधरेरिति, समस्तावर्णलक्ष्य-
वस्मृतत्वादिप्रतिज्ञेन—मूर्तोर्मतेषु समस्तवस्तुस्वस्थालिने
अत एव धर-प्रधानं कवलक्षानदर्शनलक्षणे ज्ञानदर्शने ध-
रन्ति येन ते तथा तेः। यथैवधानिः समन्तिष्ठते तज्ज्ञानि-
मयेन, किं तदिह ? आचरणसङ्ख्यात्, अनाऽऽतिथकवलक्ष-
नदर्शने समस्तावर्णलक्ष्यवस्मृतत्वात्, तत्त्वऽपि समन्ति-
ष्ठत्वाभ्युपगमेति प्रसङ्गात्। इदं च विशेषणं कस्यांश्चिदेव
धातुनायां दृश्यते, न सर्वत्र। तद्वै यथोक्तप्रकारेण तावद्
व्याख्याताभ्यमूनं विशेषणानि अत्रापि वाऽविरोधनः सु-
चिन्ता व्याख्येयानि। तैरर्थकथनद्वारेण प्रणीतम्—प्रकपितम्,
द्विदशज्ञं भुतम्, अनु०। (एतद्वक्तव्यतां 'दुर्बालसंग'
शब्दे वानुपयोग उक्ता ।) एतद्वक्तव्यं च समर्थितं द्विवि-
धमपि नोद्भागमतो भावभुतम् अतस्तदपि निगमयन्ति—
'सं ते नोद्भागमतो भावसुखं' इत्यादि। एतद्वक्तव्यं चाहं
सर्वमपि भावभुतमतो निगमयन्ति—'सं ते भावसुखमिति'।
तद्वै स्वकपत उक्तं भावभुतमनेनैव चात्राधिकार इत्य-
न्ताऽप्येव पर्यायनिरूपणार्थमाह—

तस्य णं इमे एगद्विधा सागाधोसा सागावज्जला नामधे-
जा भवन्ति, तं जहा—'सुखसुतसंयसिद्धं—तमासे आणा-
वयणउवपमे। पञ्चवग आगमेऽवि अ, एगद्वि पञ्चवा
सुते ॥ १ ॥' (४) सं ते सुखं। (सु० ४३)

तस्य—भुतस्य अमूर्तम्—अनन्तरमेव वक्ष्यमाणतया प्रत्य-
क्षाणि एकाधिकानि—तत्त्वत एकाधिकविध्यानि—नाना-
ध्यानाणि पृथक्सिद्धादात्तादिवस्वगणि नानावज्जलानि-
पृथगभिन्नलक्षणाणि नामधेयानि पर्यायस्वनिक्यानि भवन्ति।
तत्रात्र—'सुखसाहा, व्याख्या—गुरुमर्मपि श्रूयत इति भुतम्।
आयोनां सूचनार्थं सुखं, विप्रकीर्णार्थे प्रसङ्गात् प्रस्थाः, सिद्ध-
प्रमाणप्रतिष्ठितमधेयमन्तम् संवेदननिष्ठाकरं नयनीति सि-
द्धत्वात्, मिथ्यात्वाविरक्तियादिप्रतिकर्षादिप्रत्ययजीवाणां शास्त्रना-
यिच्छासङ्कासने, मयचरतिमिति पाठान्तरम्, तत्रापि प्रश-

स्त-प्रधानं प्रथमं वा वचनं प्रवचनं, साक्षाधमाह्वयन्ते
प्राणिनाऽन्येभ्योऽत्रा उक्तिः—वचनं वाच्यम् इत्यर्थः हिता-
हितप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशानुपदेशः, यथायास्वतर्जीवादिविष-
यध्यापनार्थं प्रकाशना, आचार्यपारम्पर्यशागच्छन्तीत्यागमः,
आतवचनं वाऽऽगम इति, 'सुखं' सुखविषय एकाधोः
पर्याया इति माहरे ॥ १ ॥ 'सं ते सुखं' इत्यादि। तत्र-
तज्ज्ञानादिभेदकं भुतमित्यर्थः। अनु०।

अथ भुतपदस्य तं चिकीर्षुरित्याह—

आगमस्यो द्रव्यसुखं, वतामुतोवओगानिरेवेक्षते।

नोद्भागमस्यो जायते—मवमरीता—ऽरितिभिदं। ८७७।

इह नामस्थापने सुगमात्वाद् नोके। द्रव्यभूतं त्वगमनो,
नोद्भागमस्य। तत्रागमतो द्रव्यभूतं वक्ता तदुपयोगानिरेवेक्षः,
अनुपयुक्त इत्यर्थः। नोद्भागमनस्तु निर्विधम् अशरीन्द्रव्य-
भूतम्, भव्यशरीरद्रव्यभूतम्, तद्व्यक्तिरङ्गं द्रव्यभूतं चे-
ति। तत्राद्योद्वेग्यमावश्यकवद्वै बाह्यव्यम्।

तद्व्यतिरिक्तं त्वेदं किम् ? इत्याह—

पचादगप्यं सुखं, सुखं च जमंडजापंचविहं।

आगमस्यो भावसुखं, सुखोवउत्तो तस्याऽणुषो ॥८७८॥

इह भूतं सुखं च द्वे अपि क्लेशकार्थे। तत्र तलनाद्यादिप्रम-
वाणि पत्राणि प्रतीतिनि, तनु गते निमित्तं सुखं पत्राद्-
गतम्, आदिशब्दात्—पत्रमघातनिष्पन्नः पुस्तकाः
वक्ताद्वयश्च शुद्धते, तेषां लोहितं सुखं तदशरीर-भव्य-
शरीरवर्णानां रङ्गं द्रव्यभूतमुच्यते। अथवा—अष्टदशावपि
यदागमे पञ्चविधं सूत्रमुक्तम्। तद्यथा—'अणु, बाह्य, की-
डप, बालप, वागप' एतदपि स्वाभाविकानां स्याद् व्यति-
रिक्तं द्रव्यभूतमुच्यते। तत्राह—अनुतिरिन्द्रियकीटावशमनिर्ज-
नितकांशकारकागाजातमगडजं लोकप्रतीतिं चटकम्वमित्य-
र्थः। बाह्य-वर्मनीकले तन्माज्जां बाह्यजं कर्मासुख-
मित्यर्थः। कीटजं तु पञ्चविधम्, तद्यथा—'एह, मलप,
अंसुप, बीजसुप, किमगप' एते पञ्चापि पट्टसुखविशे-
षाः। बालजमपि पञ्चविधम्, तद्यथा—'उगणप, उण्डप,
मिगलोमिप, कोतव, काहिम्'। तत्र मृषिकलोमनिष्पन्नम्-
कीटवम्, उगणसुखरिक्तकाहिनिष्पन्नं सुखं काहिन्मः,
अथवा, उगणीदीनां डिक्कादिव्यांगनिष्पन्नं काहिन्मः, यद्वि-
या, उक्तायाऽप्यादिजीवलोमांस्त्वपि काहिन्मः। शृणं प्र-
तीतम्। सहा—तस्यादिप्रमवे चकृजम्। तदन्तं सर्व-
मपि व्यतिरक्तं द्रव्यभूतम्। भावभूतमपि द्विधा—आग-
मतः, नोद्भागमतश्च। तत्र भूतापयुक्तलक्ष्यताऽऽगमतो
भावभूतम्। ननुपयोग एव भावभूतं सुच्यते, तत्कथमिह
तद्वानं शुद्धते ? इत्याह—'तस्याऽणुषो' ति—ततः भूतापयो-
गादन्य इति कृपावचनतः स एव भावभूतमुच्यते इति।

नोद्भागमतो भावभूतमाह—

नोद्भागमस्यो भावे, लोद्विगलोत्तरं पुराभिहितं।

सम्पत्परिगमिदं, सम्मसुखं मिच्छिमिषरं ति ॥८७९॥

नोद्भागमतो भावभूतं द्विविधम्—लौकिकं, लोकांतरं च।
तत्र लौकिकं भारत—रामायणादि। इदं चैवैव पूर्व भू-
तज्ञानाधिकारं प्रोक्तम्। लोकांतरं त्वज्ज्ञानादिव्यतिरिक्तं

पूर्वं तथैवाक्रमम् । एतच्च सर्वं सस्यकस्यपरिपृहीतं सस्य-
कृष्टतं, मिथ्यात्वपरिपृहीतं तु मिथ्याभुतमिति ।

अथ प्रेरकः माह—

आगमभो भावसुयं, जुनं नोआगमे कर्हं होइ ।

जइ नागमो न सुयं, अइ सुयमगागमो किहं हुं । ॥८०॥

यदागमतो भावभुतमुक्तम् तद् युक्तम्—घटन एव । नो-
आगमतस्तु भावभुते कथं भवति ?—न घटत एवैतदि-
त्यर्थः । तथाहि—नोशब्दस्तावत् निषेधवचनः, तत्रैव यदि
'न'-नैवाऽऽगमः, तर्हि न भुतम्, तस्याऽऽगमरूपत्वात् ।
अथ भुतम्, तच्छानागमः कथम् ? । तस्मात् नोआगमतो
भावभुतमिति 'माना वक्ष्या' इत्यादिष्व विरुद्धमेवेति ।

प्रेरक एवाऽऽशङ्कमाह—

उवओगो जम्मचे, तं तं जइ वागमोऽस्येमं तु ।

नोआगमो चि एवं, किमणुवउत्तमि दव्वसुयं । ॥८१॥

यदिवा—एवं मिथ्यात्ववापो भूयात्—वाच्यतां यत्र यत्र
भुताध्यतार तदुपयोगस्तत्तदागमतो भावभुतम्, यत् स्व-
वशावन्तुपयुक्तस्याप्येतुः भूते तद् नोआगमतो भावभुत-
मिति सर्वं सुस्थमिति । इत्तं । तर्हि 'आगमभो द्रव्यसुयं
वत्ता सुकोवओगानिरवक्खा' इत्यनेनाऽनुपयुक्तं वक्तारं यत्
पूर्वं द्रव्यभुतमुक्तं तत् किं स्यात्, तद्विषयस्यदानीं नो-
आगमतो भावभुतत्वेन तस्या प्रतिपाद्यमानत्वात् ?—नि-
र्विषयमेव तत् स्यादिति भावः ।

पर एवाचार्यमतमाशङ्क्य परिहरमाह—

अविमुदन्नयमएण व, जइ लदिसुपमणुवउते वि ।

भावसुयं चिय पदओ, किमणुवउत्तमि दव्वसुयं । ॥८२॥

यदि च स्मरेत्तद् भूयात्—आवधुतनयमनं भुतलधि-
रपि भावभुतमुच्यते । तन्मात्रमुपयुक्तं अपि लधिस्वपञ्च जीये
तल्लधिकरणं भूतं लधिभूतं भावभुतमेवाऽङ्गीक्रियते, अ-
न्यत् लध्यादिभूतस्य यत् भूते तद् द्रव्यभुतम्, इति
न तस्य निर्विषयतेति भावः । इति । तच्छानुपयुक्तस्य प-
ठनो वक्तुः किं द्रव्यभुतम् ?, तस्यापि भुतलधिस्वसङ्गा-
वता भावभुतमाप्या तद्वत्त्वेन द्रव्यभुतस्य निर्विषयतेति
भावः । न हि भुतलधिगदितः कोऽपि पठति । तस्मादे-
तदपि वाक्यमात्रत्वात् न किञ्चिदिति ।

अथाचार्यः प्रतिविधानमाह—

आगम सुओवओगो, सुद्धो चिय न चरणाइसंमिस्सो ।

मीसेऽपि वा विवक्खा, सुयस्स चरणाइसिम्मस्स ॥८३॥

इह तावत् सर्वस्याप्यस्य प्रकृतस्य भावाय उच्यते—परं
निषेधवचनं नोशब्दमवगम्य पूर्वपक्षः कृतः । आचार्यस्तु
मिश्रवचनं नोशब्दं वतसि निषाय प्रतिविधत्ते । मिश्र-
वचनवापि नोशब्देन द्रव्यभुतम्, आगमतो भावभुतम्,
नोआगमतो भावभुतं चेत्येतात्प्रत्ययं कथं पृथगुपपद्यते ?
इति चेत् । उच्यते—अनुपयुक्तस्य भूताप्यनुत्सावद् द्र-
व्यभूतं 'आगम' चि एकदेशेन समुदायस्य गम्यमान-
त्वाद्वागमतं भावभुतमुच्यते । इति, इत्याह—अथ एव
भूतोपयोगः, न चरणादिमिश्रः । यदि वा—चरणादिमिश्र-
ऽपि भूतोपयोगं नञ्च भूतोपयोगस्य विषया क्रियते ।

इत्मुक्तं भवति—चरणादिमिश्रमपि भूतोपयोगं मिश्रं विष-
यित्वादागमतो भावभुतमुच्यते इति ।

तर्हि नोआगमतो भावभुतं किम्?, इत्याह—

चरणाइसमेयमि उ, उवओगो जो सुए न तओत्तमए ।

नोआगमो चि भक्खइ, नोसहो मीसभावमि ॥८४॥

चरणादिस्मरेते तु भूते यच्चरणादिमिश्र उपयोक्तको-
ऽसौ समप्रसिद्धया नोआगमतो भावभुतमुच्यते । नोश-
ब्दश्च मिश्रवचनं इति । निषेधवचनस्तु नोशब्दोऽत्र न-
व्यते, यतोऽसौ सर्वानिषेधवचनो वा स्यात्, देशनिषेध-
वचनो वा ? ।

तत्र सर्वनिषेधवचनत्वे नोशब्दस्य शेषमाह—

सर्वनिसेहे दोसो, सव्वसुयमगागमो पसज्जेओ ।

होओ वाऽणागमओ, सुयवज्जमगागमसुयं तु ॥८५॥

सर्वनिषेधवचने नोशब्दोऽत्र गुह्यमात्रं शेषः प्रसज्यते ।
कः ? इत्याह—'सव्वसुयमित्यादि' नोआगमतो भावभु-
तमिति । कोऽर्थः ?—अनागमः सर्वमपि यद् भावभुतमिति—
सर्वनिषेधवाचकत्वे नोशब्दस्य सर्वस्यापि भावभुतस्याऽऽ-
गमत्वात्निषेधः स्यादिति भावः । अयुक्तं चैतत्, भुतस्या-
गमत्वेन सुप्रतीतत्वात् । अथवा—सर्वनिषेधवाचकं नोश-
ब्दे नोआगमतो भावभुतमित्यामर्थः स्यात् । कः ? इत्य-
नोच्यते—अनागममोऽनागमत्वात् भुतवत् मत्यादिचक्षुष-
यात्मकं यदनागमरूपं ज्ञानं तत् भूतं भावभुतं भवेदिति ।
अभुतकस्यापि मत्यादिज्ञानवन्तुपयस्य भुतमसङ्गः स्यादिति
भावः ।

देशनिषेधवचनेऽप्यत्र नो शब्दे कृपणमाह—

देशनिसेहे सयलं, नोआगमओ सुयं न पावेजो ।

मिसे पि व तं देमो, चरणाइणं पमज्जेओ ॥८६॥

देशनिषेधवचने नोशब्दं सकलमप्याचारादि भूतं नो-
आगमतो भावभुतं न प्राप्नुयात्—न स्यात्, किन्तु
तद्वदश एव नोआगमतो भावभुतं स्यादित्यर्थः । सर्व-
भुतस्य चैतदिष्यते, समस्तस्यापि द्वादेशाङ्गगणिपिठकस्य
ज्ञान-देशन-चारित्र्ययोर्भावाऽऽऽगमत्वाद् नोआगमत्वेन
सिज्जाते कटन्वात्, एतच्च मिश्रवचनं एव नोशब्दे घ-
टनं मान्यतेति भावः । अत्रैकदेशनिषेधपक्ष-कृपणात्परमाह—
'मिसे पि वत्तादि' वा 'इति-अथवा, मिश्रमपि पृथगभू-
तमपि स्तु तद्-भावभूतं चरणादीनामिकदेशः प्रसज्यते,
अभिजदेशं चेत्यत तच्चरणादीनां सहा, धात्वञ्जनकपिश-
यकवत् । अन्यथा सकरेकत्वादिदोषमसङ्गादिति ।

किञ्च, देशनिषेधको नोशब्द एकेदेशवाचकः, तत्र—

चापरोऽपि शेषः । कः ? इत्याह—

होओ व नोआगमओ, सुओवउचो वि जं स देसमि ।

उवजुओ न उ सव्वे, तेणायं मीसभावमि ॥८७॥

यः भूतोपयुक्तः पूर्वमागमतो भावभुतमुक्तः, सोऽपि नो-
शब्दस्य देशवचनत्वे नोआगमतो भावभुतं भवेत् । कुतः ?
इत्याह—यद् यस्मात् स भूतैकदेश एवाप्युच्यते, न तु
सर्वमसङ्गं भूतं, तद्वत्स्यापि भूतद्वयाऽन्यद्वयद्वयाभावा-

विषयवत्तात् । एतदुपयोगस्य वैकल्याऽसेधवात् । ननक्षेक-
देशयचमत्वं नोशब्दस्याऽप्येव नो आगमः । तस्माद् येनैव
सन्नि आगमः—नोआगमभावधुनयोर्विशेषः प्राप्नोति, तना-
ऽप्येव नोशब्दो मिथभावाद् भवति ।

अथ परकाभिधायमाशङ्कमान आह—

आह ननु मीसभावे, नाभिहिमो अभिहिमो यनोमदो ।

हेते तदक्षभावे, ह्येव किरियाधे भावे व ॥ ८८८ ॥

आह—प्रतिषेधवाचकत्वाद् नोशब्दो मिथभावे न कश्चिदभि-
हितः किं तर्हि ? दशदिषु पञ्चस्वैरेवमिहितः । नत्र देशं ना-
घटा घटकदेश उच्यते, यतो घटकदेशस्तथाघटा न घट-
स्यः, नापि घटः, किं तर्हि ? नोघटः । तथाहि—घटकदेश-
स्य चोपादिघटस्य तद्वत्त्वमात्रमपि न दृष्टत्वाऽघटस्यातः
सर्वघटाभावप्रसङ्गः, एवं, घट—शकटादावप्यभावप्रसङ्ग-
सर्वशक्यतापेक्षः । नापि घटेकदेशो घटः, एवं हि प्रत्य-
यवै घटप्राप्त्यैकस्मिन्नापि घटे घटत्वाद्बहुधापि, तथा च
सत्यकघटाविषयः कृत्स्नि-निबन्धादिव्यवहारोऽच्छेदप्रसङ्गः । न
स्माद् पारिशेष्याद् घटेकदेशो नाघटे पञ्चोच्यते, पर्याय-
शब्दत्वाद्नयोः । तद्वन्मभावेऽपि नोशब्दो हस्यते, यथा 'नो
घटेः' इत्युक्तं नन्द्यः घटादिः प्रतीयते, यथा 'नो ब्राह्म-
णः' इत्यादिभिर्नामैर्वादिष्यते । द्रव्यं तु नोशब्दो घटेक-
देशयचमनादिः—नो घटः, नो घटः, नो स्तम्भ इत्यादिघटा-
देशकदेशावत्यक्त इत्यर्थः । मनु देशयाचकादस्य को भद्रः ?
इति चेत् । उच्यते—तत्र घटादिमेष्वक्त इव तद्वत्कदेशो
नोघटादिप्रसङ्गः, अत्र तु न घटादिवत्कदेशो घटादिभिः पु-
नराभ्युपगमो रथादिप्राप्तिः स्वतन्त्र एव शक्यते । मत्र घटा-
दयः प्राक्कथने वर्तमानत्वात् पुनरागम स्वतन्त्रं द्रव्यम् इति द्र-
व्ये नोशब्दः । क्रियाविषयध्वनयो नोशब्दः—'नो पचति, नो
पकस्यमित्यादि । भावविषये तु नोशब्दो 'नो शस्यते, नो
स्थाप्यते' इत्यादि । भाव—क्रिययोश्च विशेषः सिद्ध—सा-
ध्यतादिरूप कोऽपि शब्दशास्त्रादिगतो नाऽऽद्यः । इत्येव
विवाचाभावाद् दशदिष्वर्थेषु घटा नोशब्दः, न तु मिथभावा
इति ।

अथोत्तरमाह—

सूत्रमर्थं देसाहसु, तह वत्यवसेस महविणिज्जो ।

अभिधत्था य निवाया, जुज्जह तो मीसभावे वि ॥ ८८९ ॥

अन्यम्, देशमनिर्वाधत्वं चोऽप्येव नोशब्दः, तथाप्यर्थवशा-
च्छेदप्रतीतिः विनियोगः—यो यथाऽर्थो घटते, तस्मिन्नेव नत्र
ते प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः । आह—मन्वेकस्यापि शब्दस्य किम-
नकारो विद्यते, येनैवमुक्तं तु नोशब्दो 'नो शस्यते, नो
स्थाप्यते' इत्यादि । भाव—क्रिययोश्च विशेषः सिद्ध—सा-
ध्यतादिरूप कोऽपि शब्दशास्त्रादिगतो नाऽऽद्यः । इत्येव
विवाचाभावाद् दशदिष्वर्थेषु घटा नोशब्दः, न तु मिथभावा
इति ।

अथ—देशयचमनोऽपि भवत्येव नोशब्दः, न कश्चिद् द-
शः, इति दर्शयन्माह—

अविसेसियसंमिस्सो—एवागंदेसु चि वा सुयं काठे ।

नोआगमभावमुप, नोसहो होज देसे वि ॥ ८९० ॥

अविशेषितत्वात् ज्ञान-दर्शन-व्यापरात्राणां परिपूर्णघटा-
दिष्विषयकत्वात् सन्निधौपयोगाच्च विशेषयत्तत्संमिथभावायमन्त

स्व घटाद्विषयवत्त्वं धुनं देश एकदेश इति कृत्वा नो-
आगमनो भावधुनं विधाय नोशब्दो देशोऽपि युज्यते ।
इदमुक्तं भवति—यथा सामान्यन परिपूर्णघटादिगोऽश-
कस्येकदेशो योवादिनोघट उच्यते, एवमभावविषयभेदस्य
ज्ञान-क्रियापरिणामरूपस्याऽसक्यस्य वस्तुनः धुनमक-
श इति कृत्वा ज्ञान-क्रियापरिणामो नोआगमनो भाव-
धुनमिति स्थितम् ।

अथ मतान्तरमुपदर्श्य परिहरन्माह—

नोआगमस्य कर्तृ, महसायमुवचो गमिच्छति ।

ननु सुतरमागमत्, हि द्वव-भावागमे लुत्ते ॥ ८९१ ॥

कांचदाचार्योः शब्दसहाय धुनोपयोगं नोआगमनो भाव-
धुनमिच्छति । अयमभिधायः—धुनोपयोगात्पूर्वकं भूतानस्य
य धुनोपयोगसहितः शब्दः स नोआगमनो भावधुनम् ।
तत्र किंलोपयोगः—शब्दसमुदाय उपयोगस्तत्त्वसाऽगम-
स्येकदेशत्वात्, शब्दनिर्णयेषु तुपयोगमात्रमागमनो भावधु-
नमिति । एतच्चानुक्तमिति दर्शयति—'नास्तवत्यादि' मन्वेक हि
स्फुटं धुनोपयोगो भावागमः, शब्दस्तु द्रव्यागमः, इति
सुतरमागममन्वेकं युक्तम्, आगमन एव धुनं युज्यते, न
तु नाआगमन इत्यर्थः । यदि तद्वत्त्वलोपय धुनोपयोग आ-
गम उच्यते, तर्हि द्वितीय शब्दलक्षणे द्रव्यागमे मिलितं
सुतरमागममागम एव युज्यते, न तु नोआगम, आगमा-
ऽनागमसमुदाय एव तस्य युज्यमानत्वादिति भावः ।

परामिधायमवाशङ्क्य निर्गालकोपुगह—

अह नागमो नि मही, नोआगमया य तद्विहितलक्ष्णो ।

आगमस्यो दन्वसुयं, किं सही नागमो जह मी ॥ ८९२ ॥

अथ परा मन्वेक-शब्दः आगमो न भवति, नत उपयोगस्य
तदधिकत्वाद्नागमरूपपदार्थाधिकत्वात् नोआगममता, आग-
माऽनागमसमुदाय आगमस्येकदेशत्वाद् नोआगममन्वेक-
मिधायः । अत्र सूरिराह—हन्त ! यद्यपी शब्द आगमो न
भवति तत्त्वोपयोगनो द्रव्यधुनं स्यात् । सुपनीतमप्यस्ये-
त्यभागतो द्रव्यधुनत्व न स्यात्, अनागमन्यात् । त-
स्माद् द्रव्यत आगम एवाऽयम्, अना द्रव्यागमसहायो
भावागम आगमन एव भावधुनम्, न तु नोआगमन
इति स्थितम् ।

अथान्यदपि मतान्तरमुपन्यस्य दूषयति—

अत्रे नोआगमस्यो, सानिन्नाणामिधं सुयं वेति ।

जह न सुयमधुनस्यो, ननु सुयमणामिधं नन्वि ॥ ८९३ ॥

अन्यं तु केचनाऽप्याचार्योः स्वाभिमतमाश्रितं धुनोपयोगं
भावधुनं भवति, स्वाभ्युपगमनं तु नमव नोआगमनो भाव-
धुनं भवति, एतच्चान्तकल्पयति दर्शयति—'जहस्यात्' य-
द्यनुपयुक्तोऽपि चर्कर धुनं नोआगम, किन्तु विशिष्टोऽपि तस्मिन्
स्वामिति द्रव्यधुनमेव पूर्वमभिहितम् । मुह ! तर्हि सुतरा-
मयाऽनागमनं भावधुनं नास्ति, स्वाभिमतमन्वेक पुस्तकादि-
लिखितं धुनं उपयोगस्य दूषोपयोगात्, उपयोगमन्वेक-
न भावधुनस्य सर्वथाऽनवस्थात्, स्वाभ्युपगमनं च धुनं
कथयामि । इति प्रतिपादाद्यनुपयोगात्स्वाभाविकमिति वन्
किञ्चिदति । तद्वत्सुक्तं नोआगमनोऽपि भावधुनम् ।

अथ भुनक्त्येकार्थिकनामाभ्याह—

सुख-सुत-मय-सिद्ध-सास्ये-आश-प्रयश-उवयो ।
पक्षयश आगमो वि य, एगडा पज्जया सुते ॥६४॥
एतेषां च नामाभ्यामर्थः प्रागतिदेशनोक्त एवेति । तदर्थे विहितः
भुनक्त्यापि नामादिभ्यासः । विशेष । उत्त० । आ० म० ।
स्थ० । दश० । वृ० । सूत्र० । (धृतैकार्थिकानां व्याख्या
स्वस्यत्याने ।)

भुनक्तानस्य अनन्ता भेदाः—

कसो मे वषणेऽ, सती सुयनाशसम्पवडीओ ।।

चोदमविहनिक्खेवं, सुयनाशे आवि वोच्छामि ॥४४६॥

हृतां मे शक्तिः क्षामयन्ते, वास्तव्येभ्यः । किं कर्तुं ? ।
वर्णयितुम् । काः, भुनक्तानसर्वप्रकृति-सर्वोत्पत्तिद्वारा । त-
त्तत्तुर्दशविधभ्यासो नित्यपक्ष चतुर्दशविधनिष्कषा-न्यासस्तं
कष्यामि-अपिष्ट्यामि, भुनक्तान भुनक्तिषयं, चक्षुष्यात्-भु-
ताक्षानविषयं च, अपिष्ट्याद्-उभयविषयं च । तत्र भुनक्तान
सम्यक्भुन, भुनक्तान अस्मिन्निमित्त्याभुन, उभयभुन दर्शनपरि-
शदविशेषादक्षरा-अनवरतिभुन । इति नियुक्तिगोपार्थः ।

अथेतदभाष्यम्—

पयडि ति जो तदमो, हेउ वा तस्स तस्स भावो वा ।

ते याणता सन्ने, तस्मां न तीरति वेसुं जे ॥४४५०॥

इह प्रकृतिरिति किमुच्यते ? । इत्याह—यस्तदंशः—भुनक्ता-
नास्तदंशः । अङ्गप्रतिष्ठादित्यर्थः । हेतुर्वा बाह्याऽऽवन्तर-
भेदमिच्छा यः भुनक्तानस्य स प्रकृतिः । तत्र बाह्या हेतुः
भुनक्तानस्य पञ्चलिङ्गालङ्काराः । आन्तरस्तु तेषु त्रयोः त्रयो-
परासमर्थस्त्रियम् । तस्य भुनक्तस्य स्वभावो वैकल्प्यादीनां च-
तुर्दशधराणां जीवानां तान्त्रमयं निरूपकः प्रकृतिः
प्राच्यत । एते वांशाः, इतवः, स्वभावाश्चाऽनन्ताः सर्वेऽपि ;
अत आनुष-परिमित्याद् वाच्यं क्रमवर्तिनाम् न शक्यन्ते
वक्तुम् । 'ज' इति निपातोऽलङ्कारार्थे इति ।

यतद्व भावयति—

जावंतो वयसपदा, सुयाणुसारं केइ लभंति ।

ते सन्ने सुपनायं, ते याणतां भविसेसा ॥४४५१॥

इह भावयति—केचन भुनक्तानुसारं संकेताः भुनक्तानु-
सारं लभन्ते—प्राप्यन्ते वचनस्य वधानो-पार्थो मति-
ज्ञानाद्यर्थः इति साधयम् । ते सर्वे भुनक्तानमिति । एवं
'न' वि य भविसेसा सुयनाशुभन्ते आशु' इत्यादि मति-
भुनक्तविचार पूर्व मतिप्राप्तः, 'न' च भुनक्तानुसारिणां
मतिविशेषा अनन्ता इति । ननु यदि मतिविशेषाः कथं
भुनक्तानम् ? । इति तु न प्रेयम्, भुनक्तानुसारिणां विशिष्टस्य
मतिविशेषस्यैव भुनक्त्यात् । एतच्च पूर्व विस्तरण सम-
र्थितमवति ।

यदि नामाऽनन्ताः भुनक्तेशान्तराणि न वक्तुं शक्यन्त

एव, इत्याह—

उकोससुयसाणी, वि ज्ञाणमाणां वि तेऽभिलषे वि ।

न तरहं सन्ने वोसुं, न पणुपइ जेण कालो से ॥४४५२॥

उक्तभुनक्तानलक्षिपक्षोऽपि चतुर्दशपूर्वधरो ज्ञानादिप, ६४५

अभिलष्यामि ताद् भुनक्तानविशेषानन्तरात् सर्वानपि व-
क्तुं न शक्नोति । कुतः ? । इत्याह—यन कागस्स 'से' तस्यो-
क्तभुनक्तानिनो वदतः कालो न प्रभवति न पुर्यते, आ-
नुषः परिमितः वात्, वाच्यं क्रमवर्तिनाम् । यदा चो-
क्तः भुनक्तेशोऽपि सर्वान् भुनक्तान् वक्तुं न शक्नोति,
तदाऽप्यस्याऽस्मदर्थे का शक्तिः ? इति भावः । विशेषः ।

भुनक्तानस्य अनन्ता भेदाः—

भुनक्तानं पुनर्भवति मतिपूर्वं मतिकारकं भुनक्तानं
हि वाच्यवाचकभावेन शब्दव्यावृत्तस्यावश्यं प्रवर्णं
वाच्यवाचकभावेन चक्षुष्यः प्रवर्तते मत्त्वव्यतिरेकेऽप्ये
इति, तन्नुनः भुनक्तानं सर्वमपि मूलभेदापेक्षया द्विवि-
धम्, तद्यथा—स्वमतिस्वमुत्थं, परापदेशाद्वा; परापदेश-
मुत्थं चेत्यर्थः, तत्र स्वमतिस्वमुत्थं प्रत्यक्षमुक्तानां पदानुस-
रिप्रधानां वा । परापदेशस्वमुत्थमस्मदानीनाम् । तत्कारि-
धर्मति तद्वैदप्रदर्शनार्थमाह । वृ० १ उ० १ प्रक० ।

'चोदमविहनिक्खेवं' इत्याद्युत्तरार्थे व्याख्येयानुसाराह—

नाशमि सुण चोदस-विहं चमंइण तह य अभाणे ।

अविसेइणुभयमि वि, किंचि जहासंभवं वोच्छं ॥४४५३॥

सम्यक्भुनक्तो भुनक्तानं चतुर्दशविधं निषेप चक्षुष्येन
भुनक्तानं च मित्याभुतादी, अपिष्ट्यादुभयकं च दर्शन-
परिग्रहविशेषादक्षराऽनन्तरादधुन किंचिद् यथासंभवं नि-
क्षेप वक्ष्ये । इति गोपार्थः ।

तमेव चतुर्दशविधं निषेपमाह—

अक्खर मणी सम्मं, साहेयं खलु सपजवसियं च ।

गमियं अंगपविडुं, सत्त वि एए सपडिवक्खा ॥४४५४॥

अक्षरादीनि नित्य द्वाराद्यनन्तरादिप्रतिपक्षसहितानि चतु-
र्दश भवन्ति । विशेषः ।

सकलव्ययकारणक्रियाधारभुनक्तानस्वरूपजिज्ञासया शि-
ष्यः प्रश्नयति—

से किं ते सुयनाशपरोक्खं १, सुयनाशपरोक्खं चोद-

सविहं पक्खं, तं जहा-अक्खरसुर्यं ? अक्खरसुर्यं २

समिसुखं ३ असमिसुखं ४ सम्मसुखं ५ मिच्छसुखं ६

साहं ७ असाहं ८ सपजवसिअं ९ अपजवसिअं १०

गमिअं ११ अगमिअं १२ अंगपविडुं १३ अण्णपविडुं

१४ । (सू० ३७)

अथ किं तच्छ्रुतज्ञानम् ? । आचार्य आह—भुनक्तानं चतुर्द-
शविधं प्रवक्ष्ये, तद्यथा—अक्षरभुनक्तानस्य भुनक्तानं संक्षिप्तमसं-
क्षिप्तं स्वयंकथनं मिष्ट्याभुनक्तानं सादि अनादि सपर्यवसित-
मपर्यवसितं गमिकमगमिकमहप्रविष्टमहप्रविष्टं च । ननु
अक्षरभुनक्तानस्य रूपं एव भेदद्वये शपभेदा अनर्भवति
नतिकमर्थं तेषां भेदापन्यासः ? । उच्यते—इहाप्युत्पत्त्यमतीनां
विशेषावगमसंपादनाय महत्त्वमनां शास्त्रागमप्रयासा, न
चाक्षरभुनक्तानस्य रूपभेदद्वयोपन्यासमात्रादप्युत्पत्त्यमत्यः
शपभेदानुगमनमतीति, ततोऽप्युत्पत्त्यमतिविनयज्ञानानुगमनाय
शपभेदापन्यास इति । न० । (अक्षरभुनक्तानादिपदानां व्याख्या
स्वस्यस्याने ।)

अथ संक्षिप्तमभिधानसुराह—

सधिसस सुयं जं तं, सधिसुयं सो य जसस सा ससा ।

होइ तिहा कालिपह—उदिह्तिवाभोवपेयं ॥ ५०४ ॥

संक्षिप्तं तावत् तद्व्याभिधीयते यत् संज्ञिनः संज्ञिन् ।
सोऽपि संज्ञी स एव यस्याऽसौ संज्ञा समस्ति । सा
च संज्ञा त्रिविधा भवति—दीर्घशब्दलोपाद् दीर्घकालिका-
पदेशेन, इत्थवादापदेशेन, दृष्टिवादापदेशेन चेति ।

अथ परः प्राह—

जइ ससासंबंधे—स मासिषो, तेस ससिषो सुये ।

एभिदिवाह्यास वि, जं ससा दसविहा भसिया ॥ ५०५ ॥

संज्ञा विधेयं यथा न संज्ञिनः, इत्येवं संज्ञासंबन्धाद् यदि सं-
ज्ञिन इत्यनेन तथा तेन संज्ञासंबन्धेन सर्वेऽप्येकस्मिन्वाद्याया
जीवाः संज्ञिनः प्राप्नुवन्ति, न पुनः केऽप्यसंज्ञिनः, इत्येवमनि-
व्यासितप्रसङ्गः, यतः सर्वजीवानामेकस्मिन्वादीनामपि प्रज्ञापना-
दिषु संज्ञा दशविधा भवितुः, तद्यथा—“एभिदिवास भेने । कः-
विहा ससा पजना ? । गोयमा । दसविहा, नं जहा—आहार-
ससा, भयससणा, महुणससणा, परिग्गहससणा, काहससणा,
माणससणा, मायाससणा लोहमसणा, ओहमसणा, लोमस-
सणा । एवं त्रीन्स्मिन्वादीनामपि वाक्यम् । तत् क नाम्मथम-
संज्ञिनः ? , प्राक्तास्येनऽनकशस्तेषु तेषु प्रदेशत्वागमे, ततः
कथंमनत् ? इति ।

अथ परिहारस्राह—

थोवा न सोहणा वि य, जं सा तो नाहि कीरए इहई ।

करिसावणेण धणवें, न रुववें सुविमंतेण ॥ ५०६ ॥

जह बहुद्वो धणवें, पमत्थरुवो अ रुववें होइ ।

महई सोहणाए य, तह ससी नाथमसाए ॥ ५०७ ॥

यद्-यस्मान् कारणात् सा दशविधा संज्ञा कानिन् ताव-
दोषसंज्ञात्मिका स्तोका इति स्वल्पा, ततोऽत्र नाधिक्रि-
यते-न तथा संज्ञी वक्तुं युज्यते इति भावः । न हि कार्या-
णामात्राभिनयेन लोकार्थं धनवानुच्यते । आहार-भय-
परिग्रह-मिथुनादिसंज्ञात्मिकाऽपि च भूयस्यपीढ नाधि-
क्रियते, नामप्याश्रित्य न 'संज्ञी' इति निर्दिश्यते इत्यर्थः,
यतो नास्ती शोषना—मोहादिजन्मस्येव नास्ती विमोह-
उच्यते । न चार्वाचिश्रुत्या संज्ञया 'संज्ञी' इत्यभिधानात् यु-
ज्यते । न हि लोकऽप्यर्वाचिष्टेन स्मृतिमात्रेण 'रूपवान्'
इत्यभिधीयते । तर्हि कीदृश्या संज्ञायाऽस्य संज्ञी प्राच्यते ? ,
इत्याह—यथा लोक बहुद्रव्य एव धनवानभिधीयते, प्रश-
स्तरूपश्च रूपवान् भवति, तथाऽत्रापि महत्या शोभनया
च ज्ञानावरणकर्मक्षयापशमजन्ममनोज्ञानसंबन्धेय संज्ञा व्यप-
दिश्यते—संज्ञाने संज्ञाः मनोविज्ञानमित्यर्थः, तद्रूपं महती,
शोभना च संज्ञहाऽधिक्रियते, नाप्येति भावः । ततश्चैषा म-
नोज्ञानरूपा संज्ञा यवामस्ति ते संज्ञिनः, नाप्येति । विश० ।

एषा च संज्ञा यस्याऽस्यसौ कालिकसंज्ञी, न च यो

भवति, एतद् व्योचति—

कालिसंक्षिप्तिं चि तथो, जसस तई सो य जं मणोऽोरंय ।

खेधे खं ते धेनुं, मइइ तल्लदिसंपसा ॥ ५०८ ॥

'तउ' ति तकोऽसौ 'कालिकसंज्ञी' इत्यभिधीयते ।
यस्य किम् ? , इत्याह—'जसस नइ' ति यस्याऽसौ का-
लिकसंज्ञा प्राप्यते । स च को विधेयः ? , इत्याह—'सो
य जं मणोऽोरंय' इति 'स च—कालिकसंज्ञी विधेयो' 'यो'
यः कश्चिद् मनोज्ञानावरणकर्मक्षयापशमाद् मनोज्ञानसंबन्ध-
यो मनोऽोरंयानन्ताद् स्कन्धान् मनोवपणोऽयो गृहीत्या
मनस्येन परिणमस्य मन्यते चित्तनीये वास्तव्यति । स च
यमेजस्मिन्मयं कृत्युत्था वा, देवः, नारकश्चेति ।

अथ्य वैषेभूनस्य संज्ञिनः किं भवति ? , इत्याह—

रुवे जहावलदी, चक्कुममो दंसिए पयामेणं ।

तह छविहोवभासो, मणदव्वपयामिए अत्थे ॥ ५१० ॥

यथा रूपं घट—पटादिसंज्ञानं चक्षुषमनो लोचनयु-
क्तस्य जन्माकृष्टलोपिच्छक्षुषुविज्ञानमुपयति । कथंभूतं रूपं ? ,
दृष्टिने प्रदीपाद्विप्रकाशेन, तथा तेनैव प्रकारेण मनोविज्ञा-
नावरणकर्मक्षयापशममनो जीवस्य चित्तान्प्रवर्तकमनस्व-
पणिनमनोद्रव्यप्रकाशितं शब्दरूपाद्विक्रिये मनःपठेन्द्रिय-
पञ्चकमेवमाह पद्विधोपयोगात्कालाविवक्षयाऽपि समुपजायते
इति ।

अथ विनयेः पृच्छन्ति । तन्वसंज्ञिनः किं सर्वथैवस्मिन्प्रो-

पलक्षितं भवति ? , इत्याह—

अविसुद्धचक्कुणो जह, नाइपयाममि रुवविण्णाय ।

अमणियां तहन्य, धोवमणोदव्वलद्धिमआ ॥ ५११ ॥

यथाऽविशुद्धचक्षुषो नातिप्रकाशो मन्दमन्दप्रकाशाभिव्यक्त-
देशोऽस्पष्टा रूपापलक्षिभवति, एवमसंज्ञिनः समुच्छेद-
जपञ्चेन्द्रियस्य स्वल्पमनोविज्ञानरूपोपशमवशाद्विस्तीर्ण-
मनोद्रव्यप्रहरणशक्तेः शब्दाद्यर्थेऽस्पष्टैवपलक्षिभवतीति ।

यदि समुच्छेदजपञ्चेन्द्रियस्यैवभूतमस्पष्टं ज्ञानं भवति,

तर्हो कस्मिन्वादीनां तत् कथंभूतं भवति ? , इत्याह—

जह सुच्छिंयाइयाणं, अक्वत्तं मव्वविमयविण्णाय ।

एगेदियास एवें, सुदयरं वेदियाइणं ॥ ५१२ ॥

यथा सुच्छिन्तादीनां सर्वेवप्यर्थेव्यवक्रमेव ज्ञानं भवति,
एवमातिप्रकटावरणव्यादिकस्मिन्वाणामपि नतः शुद्धतरं शु-
द्धतमे ह्रीन्स्मिन्वादीनामापञ्चेन्द्रियसमुच्छेदजन्यः, ततः सर्व-
स्पष्टतमे संज्ञिनामिति । आह—कुतः पुनश्चेत्येव स्मनार्थं
जन्तुनामिदमुपलक्षितानां वचम् ? । उक्तवत्—सामर्थ्यमेवमाह—
स च क्षयापशमवैषय्यात् ।

एतेदेवाह—

तुल्लं छेयगभावे, जं सामर्थं तु चक्करयणसम ।

नं तु जहकमहीणं, न होइ मरपत्तमाइणं ॥ ५१३ ॥

इयं मणोविमिणं, जा पट्टया होइ उग्गहाइसु ।

तुल्लं चययभावे, अस्स(स) एण्ण्णिं न सा होइ ॥ ५१४ ॥

इह यथा तुल्येऽपि छेदकभावे चकवतिसंबन्धिनश्चक-
रक्षस्य यच्छेदकमनस्यैव तत्त्वेषां सह-दात्र-शरणादीनां
छेदकवस्तुनां न भवत्येव । कुतः ? , इत्याह—यथा यथा-
क्रमहीनं क्रमशो होयमानमेव तत् तेष्विति । प्रकृतं वाज-
यवाह—'इयं' ति दीर्घवै प्राकृत्यात्, इत्येवं चेतन्ये

तुल्यऽपि मन्त्राधिपयिषां संज्ञानामवग्रहेहादिषु यावत्स-
वधोपापपुत्रा भवति सा तथाविधक्षत्रांपशमधिककलानां यथा-
क्रदीयकालिकसंज्ञादिनामां सम्मुखेजप्रज्जन्दि-विकलेन्द्र-
सै-किन्द्याशामसंज्ञानां न भवत्येव, क्रमशो हीनत्वादिति ।

नदैव कालिकसंज्ञाविषय उपदेश भवते प्रकरणे कालि-
कापदेशस्तेन प्रोक्तः संज्ञा । सांप्रतं हेतुः, निमित्तः, कारणम्,
इत्यवधानम्, तस्य वदन् वादस्य द्विषय उपदेशः प्रकरणे
हेतुवादापदेशस्तेन संज्ञितमसंज्ञितं व्याभिधितुराह--

जे पुण संचित्तेउं, इडा-खिड्डेमु विसयवत्तुसुं ।

वड्ढिते निवड्ढिते य, सदेहपरिपालखहेउं ॥५१५॥

पाएण संपए षिय, कालमि न याइदीहकालएखा ।

ते हेउवायसणी, निषेड्डा इति अस्सएवणी ॥५१६॥

ये पुनः संक्षिप्त्य संक्षिप्त्य इहानिष्टेषु क्षाया-नया-हारा-
विधियवस्तुषु मध्ये स्वदेहपरिपालमाहेतोरेष्टेषु वर्तन्ते,
अनिष्टयस्तु तस्य एव निवर्तन्ते, प्रायेण च सांप्रतकाल
एव, न स्वर्तना-नागनकालावलम्बिनः, प्रायोप्रहणान्,
कचिद्वर्तना-ऽनागमावलम्बिनोऽपि नातिदीर्घकालानुसा-
रिणः, ते हीन्द्रियादयो हेतुवादापदेशन संज्ञितानि विज्ञेयाः ।
तथाहि--संज्ञितानि हीन्द्रियादयः, संक्षिप्त्य संक्षिप्त्य हेतु-
वाद्येषु निवृत्ति-प्रवृत्तः, देवदत्तादिवदिति । तद्वे हेतुवा-
दिनाऽभिप्रायान् निक्षेष्टः पृथग्व्याज्य यथाऽसंज्ञित इति ।

अथ दृष्टिदेशेन सम्यक्त्वादि तस्य वदन् वादस्त-
द्विषय उपदेशः प्रकरणे तेन संज्ञितम-

संज्ञितं च प्रकरणप्राहाह--

सम्महिड्डी सएणी, संते नाणे खओवसमियम्मि ।

अस्सएणी मिच्छन्-म्मि दिट्ठिवाओवएसंख ॥५१७॥

दृष्टिवाओपदेशन साधोपशमिकज्ञानं वर्तमानः सम्यग्दृष्टि-
रेव संज्ञा, विशिष्टसंज्ञायुक्तत्वात्; मिथ्यादृष्टिरेव संज्ञा, विष-
यस्त्वान्वेन वस्तुनः संज्ञापरिहृतत्वादिति ।

आह-यदि विशिष्टसंज्ञायुक्तत्वात् सम्यग्दृष्टिः संज्ञीक्यते,
तर्हि किमिति साधोपशमिकज्ञानं वर्तमानोऽसौ गृह्यते ? ।
साध्यकज्ञानं हि तस्य विशिष्टरताऽसौ प्राप्यते । ततस्तद्-
क्षुलितत्वेनैको किं नाङ्गीक्रियते, येनोच्यते--'संते नाणे ख-
ओवसमियम्मि' इति ? । एतद्व्याख्येयं पूर्वमुक्तमाह-

खयनाणी किं सएणी, न होइ होइ व खओवसमनाणी ।

सएणा सरखमणागय-चित्ता य न सा जिणे जम्ह ॥५१८॥

आवरणस्य सर्वधैव क्षयणं क्षान्ति क्षयक्षान्तिः; केशलीत्यर्थः,
असौ संज्ञा किमिति न भवति ? किमर्थं च साधोपश-
मिकज्ञानं संज्ञा भवतीति व्याख्यायते भवता ? । एवं प-
रेणाह सत्याह--'सएणया' 'केशली संज्ञा न भवति',
यतोऽतीताथस्य स्मरणम्, अनागतस्य च चिन्ता संज्ञो-
च्यते, सा च जिने केवलानि नास्तीति, सर्वदा सर्वाधा-
वभासकत्वेन केशलिनां स्मरण--चिन्ताघातान्तरत्वात् । इति
साधोपशमिकज्ञान्येव सम्यग्दृष्टिः संज्ञीति ।

पुनरपि प्रकारान्तराऽऽह परः--

मिच्छो हियाहियविभा-गनाखसएणासमाएिणओ कोइ ।

दीमइ सो किमसएणी, सएणा जममोहता तस्म ५१९॥

अनु मिथ्यादृष्टिरपि कश्चिद्वैदिकार्थाविषयविहना-ऽहित-
विभागज्ञानात्मकस्य संज्ञासमन्वित एव दृश्यते, ततः कि-
मिच्छो संज्ञा न भवति, येन दृष्टिवादापदेशनाऽयमसंज्ञी
प्राप्यते ? इति । गुरुग्राह-यद्-यस्मादशोभना कुस्तिता त-
स्य मिथ्यादृष्टेः संज्ञा, तेन सत्याऽपि नयाऽयमसंज्ञीति ।

आह-अनु यद्यप्यशोभनाऽस्य संज्ञा, तथापि कथं
तस्या अभवः ? इत्याह--

जह दुक्कयखमवयखं, कुच्छियसीले असीलमसई ।

भसई तह नाणं पि हु, मिच्छदिट्ठिस्स अखाणं ॥५२०॥

यथा कुर्वते कुस्तिने वचने सद्व्यवचने लोके भव्यते,
असत्याश्च संबन्धि कुस्तिने शीले विद्यमानमप्यशीले यथा-
ऽभिधीयते, तथा मिथ्यादृष्टिर्ज्ञानमपि मिथ्यादर्शनादयपरि-
प्रहादज्ञाने वमभ्ययते; संज्ञाऽयसंज्ञोच्यते इत्यर्थः ।

कस्मात् पुनस्तस्य ज्ञानमप्यज्ञानं भवति ? इत्याह--

सदसदविसेसखाओ, भवहेउजडिच्छिओवलंभाओ ।

नाखकलाभावाओ, मिच्छदिट्ठिस्स अखाणं ॥५२१॥

प्राग् व्याख्यातायैव ।

आह-अनु देव-नारक-गर्भजतियद्-मनुष्यलक्षणो मिथ्या-
दृष्टिर्दीर्घकालिकी संज्ञामाश्रित्य दृष्टिवादापदेशसंज्ञाविव-
रऽपि संज्ञा कस्माद् नाप्यते ? इत्याह--

उडो न हेउए हे-उई न कालमि भसई सप्पा ।

जह कुच्छियतखाओ, तह कालो दिट्ठिवायम्मि ॥५२२॥

यथा ऊहः पृथिव्यादीनां संबन्धिनाः आधेमात्रसंज्ञान्यः,
न 'हेउए' णि हेतुवादसंज्ञायां विचार्यमाणाय कुस्ति-
त्वात् संज्ञा भवत्येव, यथा वा 'कालमि' णि दीर्घकालिक-
संज्ञायां विचार्यमाणाय कुस्तिनान्वेन हेतुकी संज्ञा न भ-
वत्येव; तथा 'कालो' णि दीर्घकालिकया संज्ञा दृष्टिवादा-
पदेशसंज्ञायां विचार्यमाणाय कुस्तिनान्वदेव संज्ञा न भ-
वत्येव । अनेन नह देवादिरपि मिथ्यादृष्टिः संज्ञीति भावः ।
तद्वे दीर्घकालिक-हेतुवाद-दृष्टिवादापदेशन विविधां सं-
ज्ञां निरूप्य, अथैतानां मध्ये कस्य जन्तोः का भवति ?,
इति निरुपायः साह--

पंचएइमूहसएणा, हेउसप्पा वेईदियारिणं ।

सुर-नारय-गच्छुभव-जीवाणं कालिगी सप्पा ॥५२३॥

छउमन्थाणं सप्पा, सम्महिड्डीख होइ सुयनाणं ।

मइवावारविमुक्का, सप्पाईअ उ केवलणिणे ॥५२४॥

पञ्चानां पृथग्व्य-पुनर्जावापु-वनस्पतीनामूहसंज्ञा वृक्ष्या-
रोहणाद्यभिप्रायकपीवसंज्ञा भवति । आह--अनु त्रिविध-
संज्ञामध्येऽत्रेयमूहसंज्ञा नोक्तव, अत एवेकिन्द्या इह स-
र्वधैवाऽसंज्ञित एव, तुच्छत्वात् कुस्तिनान्वत्वाच्च तत्संज्ञायाः,
इति भवतैवोक्तमेव प्राक्, तत्कथमत्र स्वाभिमुखप्रकरणया-
मित्येतया संज्ञा प्रोक्ता ? । सत्यम्, किन्वेकेन्द्रियाणामपि-
बोहसंज्ञा भवति, न तु हेतुवादसंज्ञा, इत्येवमेतत्संज्ञा-
यलिषधप्रधानोऽयं निर्देशो द्रष्टव्यो न तु विधिप्रधानः । ए-
तस्याभ्योहसंज्ञाया यथा संज्ञात्वं तथा प्रागेवाङ्गीक्यते ।
अथैवमेवम् । तथाऽयमेकिन्द्याशामाहार--कोषादिका संज्ञा

क्षयिष्या समये प्रोक्ष्य, तत्कर्मकैवोद्देशेनानुष्ठाप्यताम् ।
 सत्यम्, बलवत्प्रतिपक्षेण कर्तव्यमेव सत्यमेव किञ्चित् शि-
 शोपसत्तायाप्येव किञ्चित्, इत्येव असङ्गेति । त्रि-वि-
 तुलान्त्रय-सम्पुञ्जनप्रपञ्चानुष्ठाप्यां तु इत्युक्तसंज्ञा प्राप्य-
 तः । ऐक्यादिकां यमेव-विषय-मनुष्याणां च कालिकी संज्ञ-
 नि । इतिवृत्तानुपदेशेन कृष्णस्यञ्जनात् समयवृत्तानामेव सं-
 ज्ञा प्राप्यते । ततश्च 'तथा यच्चतुष्टयाने तत् संज्ञायुतं भव-
 ति' इत्याध्याहारः । एषं च सति स्मरक-चिन्तनविधानं-
 धृतव्यापाररहिता भवत्याः । सिद्धि गताञ्च कथालन एव
 संज्ञानांताः संज्ञारहिताः, शेषजन्तूनां कथामित् कस्याञ्चित्
 संज्ञाया उक्तवदिति भाव इति ।

अथाह परः—

मोक्षस्य हेतु-कालिय, सम्पत्सकम् जडुत्तरविमुदं ।

किं कालिभोवपसो, कीरइ आईए सुसम्मि ॥ ५२५ ॥

नवविषयकृत्वात् प्रथमं हेतुसर्वसंज्ञा, ततो विशुद्धत्वात्
 कालिकसंज्ञा, ततोऽपि विशुद्धनस्त्वाद् दृष्टिवात्संज्ञा, इ-
 त्येव यथोक्तविशुद्धयुक्तं कर्म मुक्त्वा किं कालिकसंज्ञापदे-
 श आदौ प्रथमं सूत्रं नमिदलक्षणं कियते ? तथा च भ-
 वताऽपि तत्तुष्टयेन पूर्वमुक्तम्—'सा सण्णा ढाह तिहा
 कालिय-हेतु-विद्विवाओवपसल' इति ।

अथोत्तरमाह—

सिद्धि ति असिद्धि ति य, सर्वमुण कालिभोवपमेणं ।

पायं संववहारे, कीरइ तेणाए स कम्मो ॥ ५२५ ॥

इह सर्वविमोक्षाय धृत-प्राप्तं योऽने 'संज्ञा' इति व्य-
 वहारः स सर्वोऽपि प्रायो बाहुल्येन कालिकापदेशेनैव
 कियते । तेनाऽऽहौ स एव कालिकापदेशः कृतः । इदमुक्तं
 भवति—यतः स्मरक-चिन्तनविधिर्कालिकज्ञानसहितः स-
 मनस्कपञ्चेन्द्रियः संज्ञात्यागमे व्यवहियते, असंज्ञी तु प्रस-
 ह्यप्रतिषेधमाश्रित्य यद्यप्येकस्मिन्नादिरेपि लभ्यते, तथापि
 सामनस्कसंज्ञी तावत् पञ्चेन्द्रिय एव भवति । ततः पुन-
 दासाश्रयताद्वन्द्वव्ययमनस्कसम्पुञ्जनप्रपञ्चेन्द्रिय एवाऽऽ-
 गमे प्रायो व्यवहियते । तदेवभूतः संज्ञा-संज्ञिव्यवहारा दी-
 र्घकालिकापदेशमेवोपपद्यते । अतः प्रथमं स एव सूत्रं, त-
 दनुपेक्षनाऽथ च निदिष्टः इति त्रयोविधितिग्राह्योऽपि ।

अनन्तानुविधयकवधनुपयस्यानन्तरं मिथ्यात्व-मिथ-
 यकवधुलक्षणं निविधायपि वधुनोमोहनीये सर्वथा सी-
 ति क्षाधिकं समयकत्वं भवतीति । तद्वचनसमयकवधुल-
 कपरिग्रहात् समयकृत्तुम्, मिथ्यात्वपरिग्रहात् मिथ्याभुतं
 भवतीति प्रतिपत्तयमिति । विशेषः ।

अथाह-ननु किञ्च समयकृत्तुमेव भवति ? किञ्च मि-
 थ्याभुतम् ? शेषस्य च मत्यादिज्ञानवस्तुपुष्टयस्य मध्यं मि-
 थ्यावाद्यात् कस्य विषयोऽसौ भवति ? कस्य च न ?
 इत्याशङ्क्याह—

चोइस दसु य चमिजे, नियमा सम्मत्तेसए भयखा ।

मइओहिबिज्जामे, वि हाइ मिच्छे न उणं सेमे ॥ ५२६ ॥

तुष्टयपूर्वस्यः प्राग्व्य यावत् संपूर्णसंपूर्णानि तावद्
 नियमात् समयकृत्तुमेव भवति, न मिथ्याभुतम्—एताव-

कृत्तुसमूहे सत्यगृहीतरेव भवति न मिथ्याकृष्टिरिति भा-
 वः । 'संसद भयत्' नि-शेष भिन्नदृष्टपूर्वादि क सामा-
 यिकपर्यन्तं भवे भजना-भुतकल्पना एतच्छ्रुतसमूहे कोऽ-
 पि सत्यगृहीतः, काश्चित् मिथ्यावाद्याद् विषयस्ते मि-
 थ्याकृष्टिरेपि भवति । नतश्चेत्तु धृतं समयकपरिग्रहात्
 समयकृत्तुं, मिथ्यावाद्याद् मिथ्याभुतमपि स्वाक्षिति भा-
 वः । मत्त्व-विधायिपयांसऽपि मिथ्यात्वं मिथ्यात्वोक्तयो
 भवति, न पुनः शेष-मनःपर्याय-कवलक्षणवद्भवे । इ-
 मुक्तं भवति-मिथ्यावाद्याद् मानिज्ञानं विषयस्ते सद् मत्त्व-
 ज्ञानं भवति, अवधिरेपि तदुक्त्याद् विषयसिमापरा वि-
 भक्तपक्षवपदेशे लभते, मनःपर्याय-कवलक्षणं तु कदापि
 मिथ्यावाद्याद् विषयांसं न गच्छतः, तत्समूहो न तदुक्त-
 यैवाऽसंभवात् । मनःपर्यायज्ञानं हि चार्वाक एव भवति,
 कवलक्षणं तु सीगुणादिचतुष्टयस्य, इति कुतस्तद्भावं मि-
 थ्यावाद्यः ? इति । एतच्छब्द मिथ्यावाद्यसंज्ञाऽसं-
 वप्रस्तावादनुपपन्न एवाक्रमम्, प्रस्तुतं पुनरत्र समयगमि-
 थ्याभुतमेवाति ।

अथ किल परः किञ्चित् प्रत्यति—

तत्तावगममाहावे, मइ सम्ममुयाण को पइविसेतो ? ।

जइ नाणदंसणाणं, भेओ तुल्लज्जबोहम्मि ॥ ५२७ ॥

नाणमवाय धिईओ, दंसगमिहं जहांगहहाओ ।

तह तत्तहई सम्मं, रोइजइ जेष तं नाणं ॥ ५२६ ॥

उभयत्रापि तत्तावगमस्वभावत्वे तुल्ये सति कः समय-
 कृत्—भूतयोः प्रतिपक्षः । यमेवभूतः । समयकपरिग्र-
 हात् समयकृत्तुम् 'इति' । इदमुक्तं भवति—'राणादिपरा-
 रहित एव देवता, तदाज्ञापारानन्दयुक्तस्य एव शुरुषः,
 जीवाधिकमव तत्त्वम्, जीवाऽपि नित्याऽनित्याद्यनेकस्वभा-
 वः, कर्ता, भोक्ता, मिथ्यावादिहेतुभिः कर्मणा बध्यते,
 ततः—'संयमाऽऽदिभिस्तु यतो मुच्यते' इत्यादिबोधात्मकमेव
 समयकवस्तुत्यते, भूतमप्येवमाद्यां भलापराक्रममेव, तद्वन्ध्याः
 का विशयः, यमेवभूतः—'समयकवपि सुतीति' समयकृत्तु-
 म् 'इति' । अत्रोत्तरमाह—'अहं' इत्यादि वषा क-
 वस्यवोधकत्वात् तुल्येऽपि कथोक्तज्ञानं—दर्शनमेवभूतः,
 तथा तत्तावगममावोहं तुल्येऽपि समयकव—भूतयो-
 रिहाऽपि कथोक्तज्ञानः । कथं पुनर्भावं—दर्शनयोऽन्य-
 त्वावत् भवे उक्तः ? इति चेत् । इत्याह—'नाणे' इत्यादि
 यथाऽप्यावधुतिश्चाऽप्यावधुती, एते वचनपर्यायप्राह-
 कत्वेन विशेषावबोधमवभावताज्ज्ञानमिष्यत्, अवग्रहमेवहा
 खाऽप्यपर्यायविषयत्वेन सामान्यावबोधाद् दर्शनम् । तथाऽ-
 त्रापि जीवादिनस्त्वविषया कचिः अज्ञाने समयकत्वं धृत्यते,
 येन पुनस्तज्जीवादिनस्त्वं गच्छते—अधीयते नज्ज्ञानम् ।
 अयमत्राभिप्रायः—दर्शनोमोहनीयकर्मसापराश्रमादिना या
 तत्त्वअज्ञानात्मिका तत्त्वचरितरुपायते ; तथा तत्त्वअज्ञा-
 नात्मकं जीवादिनस्त्वराजकं विशिष्टे भूते ज्ञायते, तत्तत्तु
 भूतज्ञानवपदेशे परिहृत्य भूतज्ञानसंज्ञां समाप्तादयति । एवं
 च सति परा मय्यते—विशिष्टतत्तावगमस्वकत्वं भूतमेव स-
 मयकत्वं, न पुनस्ततोऽतिरिक्तं किञ्चित्तुपलभ्यते, इति कथ-

सुचयेन-‘सम्यक्वपरिग्रहाद् सम्यक्भूतम्’ इति ? । सि-
ञ्जास्तवादी तु मन्थते-यथा ज्ञानरशेनयविसृज्यबोधरूपत-
वैकन्येऽपि विविधसामान्यवस्तुग्राहकत्वेन भेदः, तथाऽ-
त्रापि शुद्धतत्त्वावगमकं भूतं तत्त्वप्रज्ञानांशः सम्यक्त्वं,
नान्निशिष्टं तु तत्त्वबोधकं भूतज्ञानमित्यनयोर्भेदः । एतयोश्च
सम्यक्त्व-भूतयोर्भुगपञ्चाभिऽपि कार्यकारणभावाद् भेदः ।

उक्तं च—

“कारणकञ्जविमर्गो, दीपवगासाक्ष जुगवज्जमे वि ।
जुगवुष्पं पि तदा, हेऊ नाणस्म सम्मत्तं ॥ १ ॥
जुगवं पि समुत्पन्नं, सम्मत्तं अग्रिगमे विमोहं ॥
जह कयमज्जहा अल्लुट्ठीओ विमोहिनि ॥ २ ॥”
अतो युक्तमुक्तम् ‘सम्यक्वपरिग्रहीनं सम्यक्भूतं, विषय-
यानु मिध्याभूतम्’ । इति गाथावृत्ताधः । विश० ।

तोषा व अभिसमेष्टं व, तत्तर्ह्ये चैव होति सम्मत्तं ।

तत्त्वेष य जा विरुद्धे, इतरत्थं ह्ये य मिच्छन्तं ॥

अथवा कयलीप्रभृतीनामुपश्रुतिमिति संमत्य वा जातिस्मर-
णादिना या तत्त्वेषु रुचिर्भवति सा सम्यक्त्वं, वा तथैव
तत्त्वेषु विरुद्धागतेष्वनर्त्तव्येषु रुचिः सा मिध्यावमिति ।
उक्तं सम्यक्त्वभूतं, मिध्यावभूतं च । वृ० १ उ० १ प्रक० ।

से किं तं साह्यं सपञ्जवसिष्ठं, अज्ञाह्यं अपञ्जवासिष्ठं
च ? , इत्यर्थं दुर्वालयमं गण्डिपिडगं वुच्छितिनयद्वयाए
साह्यं सपञ्जवसिष्ठं, अत्रुच्छितिनयद्वयाए अज्ञाह्यं
अपञ्जवसिष्ठं । (वृ०-४२×)

अथ किं तत्साह्यं सपर्यवसितमनादि, अपर्यवसितं च ? ।
तत्र सहादिना वसते इति साह्यं, तथा पर्यवसानं पर्य-
वसितं, भावे क्लम्ययः, सह पर्यवसानेन वसते इति स-
पर्यवसितम्, आदिग्रहितमनादि, न पर्यवसितमपर्यवसितम्
आचार्य आत्-इत्येतद्वाद्वाशङ्कं गण्डिपिडकं ‘वोच्छितिनय-
द्वयाए’ इत्यादि, व्यवच्छिन्नप्रतिपादनपरो नयो व्यव-
च्छितिनयः; पर्यायास्तिकनय इत्यर्थः तस्यार्थो व्यवच्छि-
न्ननयार्थः; पर्याय इत्यर्थः, तस्य भावो व्यवच्छितिनया-
र्थः । तथा पर्यायापक्षेयवर्त्यः, किमप्याह-साह्यसपर्यव-
सितं नारकादिप्रवर्तितुल्यपक्षया जीव इव, ‘अत्रुच्छिति-
नयद्वयाए’ चि-अव्यवच्छिन्नप्रतिपादनपरो नयोऽव्यव-
च्छितिनयस्तत्साह्यः अव्यवच्छितिनयार्थः; द्रव्यमित्यर्थः ।
नञ्जावस्तना तथा; द्रव्यावस्था इत्यर्थः । किमप्याह-अना-
दि अपर्यवसितं त्रिकालावस्थाविर्यवाजीववद् नो ।

इदानीं साह्यं सपर्यवसितं च भूतं सप्रतिपक्षमुच्यते—

अत्रि चि नयस्तेषं, अज्ञाह्यपञ्जतमत्थिकाय व्व ।

इयरस्त साह संतं, गदपजाएहि जीवो व्व ॥ ५३७ ॥

अस्तीति नयो जित्यवारी द्रव्यास्तिकस्तत्साह्यमिध्यायेदे
द्रावशाक्षभूतमनादि, अपर्यमेन च, जित्यवार्त्त, पञ्चास्त-
कायवत्, तथाहि—यैर्जीवद्रव्यैः भूतानिमदमर्षात्, वाय्वधी-
यमे वाजि वाच्येच्यमे, तां तावद् न कदापि व्यव-
च्छिद्यन्ते, इति तेषामनादिता, अपर्यमेनता च । ततः भूत-
व्याऽपि तत्पर्यायभूतस्य तद्व्यवसारेकात् तदुपेतं । न हि

सर्वथाऽस्तु काप्युपघने, सिक्ततास्त्रि तैलाद्युत्पात्तप्रस-
ङ्गात् । नापि सत्ताऽस्त्यतोच्छ्रुतः, सर्वेष्ट्यतापत्तेः । यद्वि-
हि यद् योदेव-नारकादिकं घट-पटादिकं च विनश्यति
तत् तद्यदि सर्वथा निरन्वयमप्येति, नदा कालस्याऽपर्य-
वसितत्वात् क्रमेण सर्वस्याऽपि जीवपुद्गलशिशुव्यवच्छेदनात्
सर्वमेव विनश्येष्ट्यं स्यात् । तस्माच्छ्रुताद्द्रव्यापत्तेः
सर्वदेव सर्वथा तद्व्यतिरिक्तगतस्तत्साह्यं तद्रूपतेवेति स्थि-
तम् । इतरस्य व्यवच्छिन्नमित्यस्याऽनित्यत्वादिनः पर्याया-
स्तिकस्य मतेन साह्यं, सपर्यमेन च भूतम्, अनित्यत्वा-
जीवस्य, नारकादिगतिपर्यायवत्; तथाहि—भूतज्ञानिनो
निरन्तरमपरापरे द्रव्याद्युपयोगाः प्रसूयन्ते, प्रतीयन्ते च ।
न च नेभ्याऽप्यत्र किमपि भूतमस्ति, तत्कार्यभूतस्य
जीवावित्तत्वावयवोपस्थाऽप्यन्याऽदर्शनात्, तत्पुनस्तस्मैऽपि
तत्कल्पनायामिति प्रसङ्गात् । द्रव्यादिषु च भूतोपयोगः सा-
ह्यः सपर्यवसित एवेति ।

अथवा नयविचारमुत्सृज्य द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावाभाभि-
त्येवं साधारित्यरूपं चिन्त्यते इति । एतदाह—

द्वन्वाह्या व साह्य-महाह्यं संतमेतर्हियं वा ।

द्वन्मि एगपुरिसे, पट्टुच साहं सतिहणं च ॥ ५३८ ॥

द्रव्यादिना वा द्रव्यक्षेत्रकालावयवो भूतं साह्य-
मनादिकं, सान्मननत्वं च भवति । इह च द्रव्यतः भूत-
मत्तं वहुनि च पुरुषद्रव्यालयाभिर्य चिन्तनीयम् । तत्रैक-
पुरुषं द्रव्यमप्युक्त्य तावदाह—‘द्वन्मि’ इत्यादि द्रव्यत
एकपुरुषं प्रतीय साह्यं सतिधनं च भूतं भवति । विश० ।
आह एगः केन पुनः कारणेन अस्मान्तरभूते प्रथममुपा-
ने तन आह—

सुशेतीति सुयं तेणं, सवणं पुल अकस्त्रेरयं चैव ।

तेणक्खेरं तरं वा, सुयणाणे होति पुव्वं तु ॥ १५० ॥

इह हि यस्मात्प्रतिपक्षेयवृत्त्यमानं भूतानि तन-कारणेन
तत् भूतमित्युच्यते; भूयते इति भूतमिति व्युत्पत्तेः । अव-
णं पुनरस्त्रस्य वाऽनस्त्रस्य तन भूतज्ञानं प्रकृत्यमाणे
पूर्वमस्त्रमनस्त्रं वापातमिति । वृ० १ उ० १ प्रक० ।

से किं तं गमिष्ठं ? , दिड्डिवाओ, अगमिष्ठं कलिष्ठं
सुष्ठं, सेतं गमिष्ठं, सेतं अगमिष्ठं । अइवा-तं समास-
ओ दुविहं पखत्तं, तं जहा-अंगपविट्ठं, अंगवाहिरं च । मे
किं तं अंगवाहिरं ? , अंगवाहिरं दुविहं पखत्तं, तं जहा-
आवस्सयं च, आवस्सयवद्विरितं च । से किं तं आवस्सयं ?
आवस्सयं छप्पिहं पखत्तं । तं जहा-सामाह्यं चउवी-
सत्थओ वेदणयं पडिकमणं काउस्सगो पवक्खणं, सेतं
आवस्सयं । से किं तं आवस्सयवद्विरितं ? , आवस्सयव-
द्विरितं दुविहं पखत्तं, तं जहा-कालिष्ठं च, उकास्सिष्ठं च ।
(वृ० ४३×)

अथ किं तद्विमर्गम् ? , इहादिमप्यावसामेनु किञ्चिद्विरोधतो
भूयो भूयस्मत्यैव सूत्रस्याचारणं गमाः, तत्रादौ—“सुयं मे
आउर्यसत्तणं मययथा एवमकब्बायं इह ऋतु” इत्यादि, एवं म-

ध्यावसानयोरपि यथात्मभवेद्ब्रह्मण्यं, गमा आस्य विद्यन्ते-
इति गमिकम्, 'अनात्मकसत्त्वात्' । ७।२।६। इति अन्वर्थीय इक-
प्रत्ययः । उक्तं च सूत्राणि—आप एवमेव स्वसाय वा किंचि वि-
सेसत्तुत्तं दुगाहस्यगसां तमेव पठिज्जाले गमियं भञ्ज-
र' इति, तच्च गमिकं प्रायः इष्टिवाचः, तथा चाह—'गमियं
विद्विवाचो' तद्विपरीतगमिकं, तच्च प्राय आचार्यादि का-
लिकभूतम्, असदृशपाठालमकत्वात् । तथा चाह—'अग-
मियं कालियसुयं' 'सत्' मित्यादि, तदेतद्गमिकगमिकं
च । 'तं समासस्यो' इत्यादि, तद्गमिकगमिकं च, अथ-
वा तत्—सामान्यतः भूतमईदुपदेशानुसारि समासतः—
सङ्क्षेपेण द्विविधं प्रकृतं, तद्यथा—अङ्गप्रविष्टमङ्गबाह्यं च ।
अत्राह—ननु पूर्वमेव चतुर्दशभेदेदिशाधिकरेऽङ्गप्रविष्ट-
मङ्गबाह्यं चतुष्टयव्यस्तं, तन्मिकमयं भूयस्तन्समासत इत्या-
द्युपस्थासन्तं तद्वयस्यन्ते इति ? उच्यते—एह सर्वं एव-
भूतभेदा अङ्गानङ्गप्रविष्टरूपे भेदत्रय एवान्वयेवन्ति, नत
एतद्वैकल्यापनार्थं भूयोऽप्युद्देशनाभिधानम् । अथवाऽङ्गान-
ङ्गप्रविष्टमईदुपदेशानुसारि ततः प्राधान्यस्यापनार्थं भूयोऽपि
तस्यांद्देशनाभिधानमित्येवार्थः, तत्राङ्गप्रविष्टमिति । (न०)
नत्रालपवक्तव्यत्वात्प्रथममङ्गबाह्यान्मार्थकृत्य प्रश्नसूत्रमाह—'स
किं त' मित्यादि, अथ किं तदङ्गबाह्यं ? सूरिगाह—अङ्ग-
बाह्यं भूतं द्विविधं प्रकृतं, तद्यथा—आवश्यकं आवश्यककथ-
निरिक्तं च । तत्रावश्यं कर्म आवश्यकम्, आवश्यककथंनिर-
किर्त्याकथमित्यर्थः, अथवा-शुणानामभिधाना अवश्यमा-
न्यान् करोतीत्यावश्यकम्—अवश्यकथंनयसामायाकारिदि-
शानुष्ठाने तत्प्रतिपादकं भूतमपि आवश्यकं, अशब्दः स्वग-
नानेकभेदसूचकः । 'स किं त' मित्यादि, अथ किं तदा-
वश्यम् ? सूरिगाह—आवश्यकं शब्दं प्रकृतं, तद्यथा—
'सामायिक' मित्यादि निगदसिद्धं, 'सत्' मित्यादि तद-
तदावश्यकं 'स किं त' मित्यादि, अथ किं तदावश्यकं
व्यतिरिक्तम् ? आचार्य आह—आवश्यकव्यतिरिक्तं द्विविधं
प्रकृतं, तद्यथा—कालिकम् उक्तालिकं च । तत्र यहिवसनि-
शाप्रथमपश्चिमपौरुषीद्वय एव पठयते तत्कालिकं, कालेन
निर्बुद्धं कालिकमिति व्युत्पत्तेः, यद्युक्तः कालवेलावज्जं पठयत
ननुकालिकम्, आह च सूत्रिणोक्तम्—'तत्थ कालिये जे दिग-
रा' (१) ण पदमचरमपारिस्सो पठिज्ज' । जे पुण काल-
वेलावज्जं पठिज्ज' तं उक्तालिये' इति, नत्रालपवक्तव्यत्वा-
त्प्रथममुक्तालिकमार्थकृत्य प्रश्नसूत्रमाह—'स किं त' मि-
त्यादि, अथ किं तदुक्तालिकं भूतं ? सूरिगाह—उक्तालिकं
भूतमेनेकविधं प्रकृतं, तद्यथा—दशवैकालिकं तच्च सुप्रती-
तं, तथा कल्पाकल्पप्रतिपादकप्रथममेने कल्पाकल्पे, तथा
कल्पने कल्पः—स्थविरादिकल्पः तत्प्रतिपादकं भूतं कल्प-
भूतं, तत्पुनर्द्विभेदं, तद्यथा—'सुलक्षणसुयं, महाक्षणसुयं'
'एकमह्यग्रन्थमह्यार्थं च, द्वितीयं महाग्रन्थं महार्थं च श्रेया
ग्रन्थविशेषाः प्रायः सुप्रतीताः, तथापि लेशतोऽपि सत्सिद्धा-
व्याख्यास्यामः । तत्र 'पणवण' इति जीवार्थीनां पदार्थानां

संसाध्यामसृष्टं परश्चस्मभ्यवस्यसि सति च तत्किंमनो-
पायं धीतरागप्रणीतधर्मजन्मानयो यतो विचित्रकर्मोद्य-
साच्चव्यज्जितानां परिणामविशेषादपश्यसि तद्वयमभि-
गच्छत्य विशिष्टरूपलोकाक्यायिमुख एवास्त जीवः स सन्तु
प्रमादः, तस्य च प्रमादस्य, ये हेतवो मध्यावस्येऽपि प्रमा-
दास्तन्कारणत्वात्, उक्तं च—'मज्जे विसय कमाया निहा
विगहा य पंचमी भणिया । एए पंच पमाया जीवं पाडोत
संसारो' ॥ १ ॥ 'एतस्य च प्रत्यप्रकारस्यापि प्रमादस्य फले
दाहणो विपाकः, उक्तं च—

'धेयो निवसपमाफेत्ते, तमे भवेत् काडित्तं दुताशेन ।
संसारब्धनगतं—न तु प्रमादः क्षमः कर्णम् ॥ १ ॥
अस्यामेव हि ज्ञानो, नरसुपहत्यादिषु दुताशो वा ।
आसोवितः प्रमादो, हत्याज्जमान्तग्नानि ॥ २ ॥
यस्य प्रयान्ति पुरुषाः, स्वयं यच्च प्रयान्ति विनियान्तम् ।
तत्र निमित्तमनार्थः, प्रमाद इति विनिश्चितमिदं ॥ ३ ॥
संसारब्धनगतो, ज्ञानिजगद्व्याधिपतरणुः श्लासः ।
यथाज्जिते सत्त्वः, सोऽप्यपराधः प्रमादस्य ॥ ४ ॥
आह्लाप्यते यद्वश-स्मृत्योद्वरपाणिपादवर्धनेन ।
कर्म च करोति बहुविध-मेतदपि फले प्रमादस्य ॥ ५ ॥
इह हि प्रमत्तमनसः, सोम्यादुसद्विनिभूतान्द्रयाध्वपना ।
यत्कृत्यं तदकुत्वा, सतनमकायेऽप्यापनन्ति ॥ ६ ॥
तेपामभिपानानां मुद्धान्नानां प्रमत्तद्वयानाम् ।
वर्धन्त एव दाया वनरवश्च इवास्तुमेकं ॥ ७ ॥

दृष्ट्वाऽप्यालोकं नैव विश्रम्भितव्यं,
तौरं नीतार्पि आर्यन्ति वायुना नीः ।
लध्वा वैराग्यं अष्टयांगः प्रमादा-
द्वयो भूयः संसृगो बन्धमयी ॥ ८ ॥
एवं प्रतिपत्तावराणां प्रमादस्यापि स्वकृपादयो वाक्याः,
'नदी' त्यादि सुप्रमं, सूरियेषां जित् सूर्यचयो-
प्रकृतेन यस्यां प्रपथपदतो सा सूरिप्रकाशः, तथा 'पौरुषो-
मण्डल' मिति पुरुष-शङ्खः पुरुषशरीरं वा तस्माद्विपन्न-
पौरुषां 'तत् आगतं' ॥ ६।३।१५६॥ इत्येव, आह च सूत्रि-
णोक्तम्—'पुरिसो जित् सक् पुरिसमरीरं वा, तत्र पुरि-
साश्च निष्कसा पौरिस्सो' इति, इयमत्र भावना-सर्वव्यापि-
वेष्टना यदा स्वप्रमाणच्छाया जायते तदा पौरुषी भवति
एतच्च पौरुषीप्रमाणगुणरायणव्याप्तं दृष्टिनायकस्यापि ज-
क दिने भवति, ततः पुनर्ज्जलस्याप्रायिकवापमाया दक्षि-
णापने वक्ष्यन्ते उन्नरायणे च ह्वान्ते, एवं मण्डले मण्डले अ-
न्याऽप्या पौरुषी यत्रावधयेन व्यावर्तयते तद्व्ययने पौरुषो-
मण्डले, तथा यत्रावधयेन बन्धस्य सूर्यस्य च दक्षिणेषु उ-
त्तरेषु च मण्डलेषु सञ्चरन्ता यथा मण्डलात् मण्डले प्रव-
शो भवति तथा व्यावर्तयते तद्व्ययने मण्डलप्रवेशः, त-
था 'विद्यावरणविनिश्चय' इति, विद्योत-ज्ञानं, तच्च सत्य-
मशीननाहितमयगन्तव्यम्, अन्यथा ज्ञानत्यायोपात्तम्, अरण्य-
चारमतेतथा फलविनिश्चयप्रतिपादको ग्रन्थो विद्यावर-
णविनिश्चयः, (न०) तथाऽऽत्मनो-जीवस्यालोचनमप्रायि-
कप्रतिपत्तिप्रवृत्तप्राप्तं विमुक्तिः—कर्मविगमलक्षणा प्र-
तिपाद्यते यस्यां प्रपथपदतो साऽऽत्मविमुक्तिः, तथा 'वा-
तरागभूत' मिति सरोगव्यपादेन धीतरागस्वरूपं प्रतिपा-

द्योत यथाप्ययं तद्वीतरागभुतं, तथा 'संलेखनाभुत' मिति द्रव्यभावसंलेखना यत्र भुत प्रतिपाद्यत तत्संलेखनस्तथुम्, तत्रोत्तरगत इयं द्रव्यसंलेखना-

“ अक्षरि विचित्रा, विगर्हनिज्जुहिया अक्षरि ।
संवच्छरे उ दासि उ, एतत्परि य आयाम् ॥ १ ॥

नाहविगिह्ये य तथा, कुम्भासे परिमियं च आयाम् ।
अक्षरि य कुम्भासे, होह विगिह्ये तयोक्कम् ॥ २ ॥

बासं च कोहिमहि, आयामं कददु आणुपुर्वीय ।
गिरिकेदरमि गंतुं, पायवयमं अह कर ॥ ३ ॥ ”

भावसंलेखना तु कौषाधिकपायप्रतिपक्षाभ्यामः, तथा 'विहारकल्प' इति विहारणं विहारः तस्य कल्पो-व्यवस्था स्वरूपिकरूपादिकृपा यत्र वर्ण्यते ग्रन्थे स विहारकल्पः, तथा 'चरणविधि' इति चरण-चार्यं तस्य विचि-र्यं वर्ण्यते स चरणविधिः, (नं०) “ महाप्रत्याख्यान ” मिति महाप्रत्याख्यानं यत्र वर्ण्यते तन्महाप्रत्याख्यानम्, इह कृत्तिकारण कृता भावना दर्शने-“ धरकण्येण जिणक-ण्येण वा विहरिता अने धरकण्यिया बारस बासे संलेहणं करेत्ता जिणकण्यिया पुण विहारेण्ये संलीडा तद्वावि ज-ह्वाजुतं संलेहणं करेत्ता निम्बाधायं संवेद्धा चैव भवचारं पञ्चकलं, एवं सवित्थरं जधज्जयणं वीणज्जह तम-ज्जयणं महापचवक्काणं ” [बुद्धीकास्तकेतत्]-“ एवं तावत्प्रमृश्ययनानि-पतायधयनानि जहाभिहाणुथाणि भणियाणि ” ‘सन्’ मित्यादि, निगमने, तदनुकालिक-मुपलक्षणं चैतदिनि उक्तमुकालिकं, ‘से कि त’ मित्यादि, अथ किं तत्कालिकं?, कालिकमनकविधे प्रवर्तते, तत्तथ-र्यादि, “ उत्तराध्ययनानि ” सर्वोत्तरपि चाध्ययनानि प्रधान-र्यान्वये तथाऽध्ययनं च कृतोत्तराध्ययनशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धानि ‘द्वारा’ इत्यादि प्राया निगदसिद्धं, निशी-थ ” मिति निशीथवाचिशीथम्, इदं प्रतीत्येव, तस्मात्परं यदग्रन्थार्थानां महत्तरं तन्महानिशीथं, तथा आचालिका-प्रविधानामितरेषां वा विमानानां वा प्रविभक्तिः-प्रविभजनं यस्यां ग्रन्थपञ्चतो सा विमानप्रविभक्तिः, सा चैका लोक-ग्रन्थार्थो द्वितीया महाग्रन्थार्थो, तथाऽऽद्या बुद्धिका विमानप्रविभक्तिः, द्वितीया महाविमानप्रविभक्तिः, तथा ‘अक्षचूला’ इति अक्षय-आचारदेरचूलाऽक्षचूला, चूलाका नाम उक्तातुक्ताधेसंमहात्मिका ग्रन्थपञ्चतिः, तथा ‘वर्गचूला’ इति वर्ग-अध्ययनानां समूहा यथाऽस्तक-इशाखष्टौ वर्गा इत्यादि तेषां चूलाका, तथा व्याख्या-भगवती तस्याश्चूलाका व्याख्याचूलाका, (नं०) ।

तथा ‘उत्थानभुत’ मिति, उत्थानम्-उत्थलनं तद्विधुः भु-तमुत्थानभुतं, तच्च शब्दानादितं कार्य उपसृज्यते, अत्र चू-र्णिकारकता भावना-“ संज्ञातरेस कुलस्य वा गामस्य वा नगरस्य वा रायहाणीयं वा समणं कयसंकपे आसुरते खांडाक्षेण अण्यसके अण्यसकलेस विसमासुहासण्ये उव-उते समणे उड्डाणसुयज्जयणं परिण्हरेत च एके दो वा निरेण्य वा वारे नाहे स कुले वा गमे वा जाव रायहाणीयं वा ओहयमणसंकपे विलभते दुयं दुयं पहावेत उड्डेह-उव-सति ति भाण्ये होह ” इति, तथा ‘समुत्थानभुत’ मिति

समुत्पत्त्याने-भूयस्मन्नेव वास्तवे तज्जुः धुने समुत्पत्त्या-नभ्रणे, वकारलोपाच्च स्वप् “समुद्गाणसुयं” इति पाठः, तस्य चयं भावना-“ तत्रो समस कजे तस्सव कुलस्य वा जा-व रायहाणीयं वा से चैव समणे कयसंकपे तुदु पसं पसकलेस समसुहासण्ये उवउते समणे समुद्गाणसु-यज्जयणं परिण्हरेत, च एके दो तिणि वा वारे ताहे स कुले वा गमे वा ० जाव रायहाणीयं वा पड्डुवित्ते पसयं मंगलं क-लयत्तं कुणमाणे मंदाए गहए सल्लियं आगच्छह समुव-ट्टिए-आवाससहसुत्तं भवर, समं उ (सु) वट्टाणसुयं ति व-तस्स वंकारलोपाच्च समुद्गाणसुयं ति भणियं, तद्वा जह ण-प्यणवि पुत्तुट्टियं गामाह भवर तद्वावि जह-से समणे एवे-कयसंकपे अज्जकण्ये परिण्हरेत तत्रो पुणरवि आवासह ” तथा ‘नागपरियावणिय’ इति-नागाः-नागकुमारास्तेषां परि-ह्वा यस्यां ग्रन्थपञ्चतो भवति सा नागपरिह्वा, तस्याधेयं चू-रितोत्तरपद्विती भावना-“ जाहे तं अज्जकण्यं समणे नि-मंथे परिण्हरेत ताहे अकयसंकप्यस्स वि ते नागकुमारा तस्य-त्था चव ते समणे परिण्हाणंति-वेदंति नमेसंति बहुमाणं च क-रंति, सिगमसितकज्जेसु य वरदा भवंति ” तथा ‘निरयावलिधा-ओ’ इति-यथावलिधाप्रविष्टा इतरं च नरकावासाः प्रसङ्ग-तस्मिन्नामिनश्च नरास्तिर्यञ्जा वा वर्ण्यन्ते ता निरयावलिधाः एकस्मिन्नापि ग्रन्थे वाच्यं बहुवचनशब्दः शङ्कस्याभावात्, यथा याज्ञाला इत्यादी, तथा ‘कल्पिका’ इति याः सौधर्मो-दिकलग्नवक्ष्यतयागोत्रा ग्रन्थपञ्चतयस्याः कल्पिकाः, ए-वे कल्पावर्तसका द्रष्टव्याः, नवरं तासामिदं चूर्णिकानुप-र्यिता भावना-‘सोहर्मीसाणकपसुआणि कण्यविमणाणि ताणि कण्यवडिसनाणि जासु वीणज्जंति तेसु कण्यवडिस-एसु विमाणसु देवी जा जण तयोविसेसंज उववण्णा एये पि वीणज्जह तत्रो कण्यवडिसिनाओ बुच्चंति ” तथा ‘पुण्णिता’ इति यासु ग्रन्थपञ्चतिषु बुद्धावसमुत्कलनपरित्यागेन प्राणिनः संयमभावपुण्णिताः सुक्किता उचिता भूयः संयमभावपरित्यागतो दुःखावासिमुकुलनेन मुकुलिताः पुनस्तत्परित्यागेन पुण्णिताः प्रतिपाद्यन्ते ताः पुण्णिता उ-च्यन्ते, अचिहुनार्थविशेषप्रतिपादिकाः पुण्ण्ण्डाः । (नं०) ‘एवमाद्या’ इत्यादि, कियन्ति नामप्राहमाक्यानुं शक्य-न्ते प्रकीर्णकानि?, तत्र एवमादीनि चतुरशीतिः प्रकी-र्णकसहस्राणि भगवतोऽहंतः श्रीश्रवभस्मामिनस्तीर्यकृतः तथा संख्यायानि प्रकीर्णकसहस्राणि ‘मध्यभमाजिना-दीनां जिनवेन्दणां तीर्थकराणाम्, एतानि च यस्य यावन्ति भवन्ति तस्य तावन्ति प्रथमानुयागतो वेदिन-व्यानि, तथा चतुर्दश प्रकीर्णकसहस्राणि भगवतोऽहं-तो भवेमानलभ्यः । इयमत्र भावना-इह भगवत श्र-वभस्मामिनश्चतुरशीतिसहस्रसंख्याः भ्रमणा आसीरन्, ततः प्रकीर्णकराणि चाध्ययनानि कालिकात्कालिकमे-व भिन्नानि सर्वसंख्यानि चतुरशीतिसहस्रसंख्यान्यभवन्, कथामिति चेत्?, उच्यते-इह यज्जयणद्विपादये भुत-मनुसृत्य भगवन्तः भ्रमणा विरचयन्ति-तत्सर्वं प्रकाण्यक-मुच्यते, अद्यथा-भुतमनुसृत्यो यथाभूतो वचनकोशलेन धम्मदेशनादि ग्रन्थवैदित्यकृतया भाष्येन-तदपि सर्वं प्रकीर्णकम्, भगवन्तः श्रवभस्मामिन उर्हक्ष-भ्रमणसंख्या

आसीत् चतुरशीनिसहस्रमाणा, नतो घटन्ते प्रकीर्ण-
कान्यपि भगवन्धतुरशीनिसहस्रसंख्यानि, एवं मध्यम-
तीर्थकुन्तासि सख्येयानि प्रकीर्णकसहस्राणि भावनीयानि
भगवत्सङ्गु बद्धमानव्यामिनधतुरशा भगवत्सहस्राणि, तत्र
प्रकीर्णकान्यपि भगवत्सङ्गुदृश सहस्राणि, अत्र ह मने-
रक सुयः प्रज्ञापयति—इदं किल चतुरशीनिसहस्रादिकं
श्रवभादीनां तीर्थकुन्तां भगवत्परिमाणं प्रधानसूत्रविरचन-
समर्थान् भगवानभिहित्य वदितव्यम्, इतरथा पुनः सामा-
न्यभ्रमलाः प्रभूततरा अपि तस्मिन् नस्मिन् श्रवभादिकाले
आसीरन्, अपरं पुनरेवं प्रज्ञापयन्ति—श्रवभादितीर्थकुन्तां
जीवनामिदं चतुरशीनिसहस्रादिकं भगवत्परिमाणं प्रबोद्धतः
पुनरेकैकस्मिन् तीर्थे भूयःसः भगवता वदितव्याः । तत्र य
प्रधानसूत्रविरचनशक्तिसम्पत्ताः सुप्रसिद्धतज्ज्ञाया अत-
स्तस्मात्का अपि तीर्थे वर्तमानास्तत्ताधिकृता द्रष्टव्याः, ए-
तदेव मतान्तरमुपदर्शयद्वाह—“अथर्व”त्यादि, अथयेति
प्रकारान्तरावदर्शनं यस्य श्रवभादिस्तीर्थकुन्ता यावन्तः शि-
ष्यास्तीर्थे स्त्रीत्यसिकया वैतथ्यिकया कर्मजया पारिणामि-
कया चतुर्विधया बुद्ध्या उपेताः—समन्वया आसीरन्
तस्य—श्रवभादेस्तावन्त प्रकीर्णकसहस्राण्यभयन्, प्र-
त्येकबुद्ध्या अपि तावन्त एव, अत्रैकं व्याचक्षते—इह एकै-
कस्य तीर्थकुन्तास्तैर्दर्शयमाणाणि प्रकीर्णकानि भवन्ति,
प्रकीर्णककारिणामपरिमाणत्वात्, कथमिह प्रत्येकबुद्ध-
रक्षितार्थेण प्रकीर्णकानि द्रष्टव्यानि, प्रकीर्णकप-
रिमाणेन प्रत्येकबुद्धपरिमाणप्रतिपादनात्, स्वादेनत्—
प्रत्येकबुद्ध्यानां शिष्यभाषा विवक्षयन्—नन्दनस्वमीची-
नः, यतः प्रज्ञाजकाचार्यमयाधिकृत्य शिष्यभाषा नि-
र्वच्यन्, न तु तीर्थकरादिप्रेष्टशास्त्रमतिप्रबलव्यापि, नतो
न कश्चिद्व्ययः । तथा च तेषां ग्रन्थः—“इह तिर्य-
ग्यपरिमाणा परब्रह्मा, परब्रह्मसामिअपरिमाणसंख्या, किं तु
इह सुते पत्तयबुद्धपत्नीयं परब्रह्मं भाणियक्यं, कम्हा ? ,
जम्हा परब्रह्मपरिमाणेण जेव पत्तयबुद्धपरिमाणं कीरइ,
(इति) भाणियं ‘पत्तयबुद्धा वि तत्तया जेव’ ति
बोयम आह—” ननु पत्तयबुद्धा सिस्सभावा य विवृक्कए,
आयिरिम्हा आह तिर्यग्यपरणीयसासणपडिवज्जणत्वा न-
स्सीसा हवन्ति”ति, अग्रे पुनरेवमाहुः—सामान्येन प्रकीर्ण-
कैस्तुरग्यत्वात् प्रत्येकबुद्धात्मप्रबलविधानं, न तु नियान्ते
प्रत्येकबुद्धाविनाम्येव प्रकीर्णकानीनि, सन्तं नन्दनकालकम्.
० । (बद्धमबद्धं वेति द्विविधं भूतम् ‘करण’ शब्दे दृ-
तीयभागे ३३६ पृष्ठे गतम् ।)

तदेवं निकृतिं चतुर्दशविधमपि भूतमयतः । अथ किय-
न्तद्विषयः?, इति निरुपायमहः ।

उपउत्तो सुयनाशी, सत्वं द्वाहं जाणइ जइयं ।

पासइ य केइ सो पुण, तमचक्खुदंसयेणं ति ॥५४३॥

उपउत्तना—वृत्तोपयोगः भूतज्ञानी सर्वं द्रव्यान् यथार्थं-य-
थावत् यथा सर्ववैभवाकं तथा ज्ञानानि—द्रव्यतः पञ्चास्ति-
कायद्रव्याणि, सत्वं लोका—ऽलोकाकारं, कालमतीतादि-
कपं, भावानौघादिकादीन् ज्ञानानि—स्वप्नायमसिमा भूत-
ज्ञानेनाऽवबुध्यन्ते, न तु सामान्यप्राप्तिषा दर्शनेन पश्यति,

तस्य तत्त्वंभवात्, यथा हि मनःपर्यायज्ञानं स्वभावेनैव
स्पर्शार्थप्राप्तकम्, इति न तत्र दर्शनम्, एवं भूतज्ञानेऽपि
तद्वि प्राणविकल्पनावस्थायाम् जलकागन्वाद् विज्ञापयन्
बुद्धानि न सामान्यमिति भावः । तथा च भिन्नत्वम्—
“नं समात्मन्नां वउविहं पणत्तं, तं जहा—द्वयथा, क-
लन्नां, काल्मा, भावथा । द्वयथां तु सुयनाशी उपउत्तो
सत्त्वद्वयाहं जाणाइ न पासइ, एवं सत्त्वसत्त्वं, सत्त्वकालं,
सत्त्वभावं जाणइ न पासइ” इति । अन्यं तु नम्रः पाठो न
मन्यन्ते । ततश्च “जाणइ पासइ” इति पठन्ति । अतः
‘भूतज्ञान्यपि दर्शनेन पश्यति’ इति तं मन्यन्ते, यच्चरसी
दर्शनेन पश्यति तद्वच्चतुर्दर्शनेनेति मन्यन्ते । इदमत्र इदय-
म्—यस्य भूतज्ञानं तस्य मतिज्ञानप्रवर्धयेव भवति । म-
ति—भूतज्ञानस्य च चतुर्बुद्धदर्शनेभेदाद् द्विविधं दर्शनम्—
कम् । तत्र किल चतुर्दर्शनेन मतिज्ञानं पश्यति, अत्रचतु-
र्दर्शनेन पुनः भूतज्ञानमिति ।

एतत् तेषां मतमन्वयील्लिनाभिधानत्वाद् यद्वच्छाब्दाद्मा-

त्रमिति दर्शयद्वाह—

तेमिमचक्खुदंसणं—सामसाआ कइ न मइनाणी ।

पासइ पासइ व कइं, सुयनाशी किंन्नां भंभा ॥५४४॥

तेषां नम्रः पाठमन्युपगच्छतां मतिज्ञान—भूतज्ञानयो-
रिन्द्रिय—मनोर्नामलक्षणाभ्यावचतुर्दर्शनेन समानेऽपि कथं
हन्ति । नतोऽवचतुर्दर्शनेन मतिज्ञानं न पश्यति?, कथं वा
तेन भूतज्ञानो पश्यति? । यदि हि भूतज्ञानी नेन पश्यति
तर्हि मतिज्ञान्यपि पश्यतु । अथासी न पश्यति, तर्हि—
ततोऽपि माऽपश्यतु । ननु किन्तोऽयं भेदाः । यद्वच्चतुर्दर्शने
समानेऽपि तत्रैवं ज्ञाने पश्यति, अपरं तु न पश्यति? ।
स्वच्छाब्दाविषयत्वमात्रं विहाय नापरमत्र कारणं पश्यता इति
भावः । तस्मात् “जाणइ न पासइ” इति स्थितमिति ।
अथवा प्रज्ञापनोक्तं पश्यतामाश्रित्य भूतज्ञानेऽपि पश्यता
युक्ता । ततश्च “जाणइ पासइ” इत्यपि पाठो युक्त इति
दर्शयद्वाह—

महेपेमचक्खुदं—सणं च वज्जितु पासणा भणिथा ।

पणवणाए उ कुडा, तेण सुण पासणा जुत्ता ॥५४५॥

मतेभेदा मतिभेदा मतिज्ञान—मन्यज्ञानलक्षणत्वे, तथाऽ-
वचतुर्दर्शने च वर्जयन्वा येन कारणेन प्रज्ञावर्धनां विशाल-
मपदं पश्यता स्फुटा व्यक्ता माणिता, तेन भूतं भूतज्ञानेऽपि
पश्यता युक्ता “जाणइ पासइ” इति पाठो युक्त इत्यर्थः (विश०)
केपुचिन्नु पुत्तकेपु “तेण सुण पासणाऽजुत्ता” इत्यकारप्रत्ययं
दृश्यते तत्रायमर्थः—पूर्वगाथायां ‘पासइ य कइ सो पुण
तमचक्खुदंसणं’ इति वचनाद्वच्चतुर्दर्शनाभावेन भूतज्ञानं
या पश्यता मोक्षा सा, इत्यनोऽप्ययुक्ता । कुतः?, इत्याह—
येन प्रज्ञापनायां मतिभेदाः, अत्रचतुर्दर्शने च वर्जयन्वायेव पश्य-
ता मोक्षा । अतोऽवचतुर्दर्शनाभावेन्याऽयुक्तैव भूतज्ञानं पश्य-
ता । ततो “जाणइ न पासइ” इति पाठ इति स्थितम् ।
इयं च गाथा पूर्वटीकाकारेणहीता, ‘कण्ठवा’ इति च
निर्दिष्टा, न तु व्याख्याता, अस्माभिस्तु यथावशात् किञ्चिद्
विवृता, सुविधा त्वम्यथाऽप्यविराजता व्याख्येयति । तदेवं
भेदां विषयतश्च निकृतिं भूतज्ञानम् ।

अथ

संज्ञायां सत्त्वद्वयप्रधानादिभिर्नैवमिदं युक्तं नैवैतत्त्वादिमा-
र्गणस्यैवमुक्तं तद्ध मयनीयम् । एतच्चामिदं स्वामित्वात् पूर्व-
प्रामर्शकत्वेन समागच्छ, इत्यतिदिशमाह—

जह नवहा मइनाहीं, संत कथयै रूख छाइ छा गमिये ।
तह नेय सुचनोहीं, जे तेखे समाख सामिच ॥५३६॥
मलार्थ ।

अथैतन्निर्मुक्तिपादसंख्यनामः—

सन्नाहसयनिहस्यं, तं वायुं जम्बो पराङ्गीयं ।

तेन निवेद्यद्वितीयं, महर्षीनाम्ने इमे तस्त ॥५५॥

तत्र भुतज्ञानं यतो वस्मान्नेकानिदृश्यविधानं प्रायः परा-
धीनं च गुर्वयत्तम्, तेन कारणेन तस्य भुतज्ञानस्याऽयं-
वक्ष्यमासी प्रहसोपायो-प्रहस्यविधिः 'तीर्थकरं-मण्डिरैरङ्कः'
इति शेषः । इति गाथाप्रसङ्गार्थः ।

कः पुनर्ग्रहसोपायः ? इत्याह—

आगमसूत्रमाहृतं, जं बुद्धिगुणेहि" अद्विदि दिष्टं ।

वेति सुयनाखलंभं, तं पुण्यविसारया धीरा ॥५३८॥

पूवेषु विशारदा विपश्चितो धीरा—मतायुक्तमनसिभ्यः
भुक्तज्ञानस्य लाभं ब्रूवते—प्रतिपादयन्ति । किं तत् ? इत्याह—
'न' ति तदेवमगमशास्त्रप्रद्वेषम् । यत् किम् ? इत्याह—यद् बु-
द्धिगुणवैषम्यमाह्वयकपैरर्थाभिदं शास्त्रं, इत्यह्वयनायना ।
अयमर्थः—शिष्यतः शिष्यत्वे बाधयतेऽनेनति तां शास्त्रं तत्त्वा-
विशेषात्तं सामान्यं सर्वमपि मत्वाविज्ञानमुच्यते, सर्वेषांवि-
ज्ञानं जन्तूनां बोधनाम् । अतो विशेषेण स्थापय-
तुमाह—आगमरूपं शास्त्रमगमशास्त्रं भुक्तज्ञानमित्यर्थः, त-
स्य प्रद्वेषे गुरुसकशाशनादानं तदेवं भूतलामं ब्रूवते, यद्
बुद्धिगुणैरर्थाभिः शास्त्रं दिष्टं, नान्यादिति—वर्षमांशगुणध-
र्मादिगुणाष्टकक्रमेणैव भुक्तज्ञानं प्राप्यं, नाप्येति तात्पर्यम् ।
इति निरुक्तिर्यथायथैः ।

अत्र भाष्यम्--

सासिज्जइ जेख तयं, सत्थं तं चाऽविसेसियं नाखं ।

आगम एव य सत्यं, आगमसत्यं तु सुयनाय ॥५५६॥

तस्सायाणं गहणं, दिट्ठं जं मइगुणेहिं सत्थम्मि ।

वेति तयं सुयलाभं, गुण्या य सुस्त्रमर्थाया ॥५६०॥

गतार्थे एव । विशेषः ।

साम्प्रतमोघतो द्वादशाङ्गाभिधेयमुपदर्शयति —

इष्टेऽयं हि दुःखालसंगं गच्छिपिडंगं अर्थात् भावा अर्थात् अभावा अर्थात् हेतु अर्थात् अहेतु अर्थात् कारणा अर्थात् अकारणा अर्थात् जीवा अर्थात् अजीवा अर्थात् अवसिद्धिवा अर्थात् अववसिद्धिश्च अर्थात् सिद्धा अर्थात् असिद्धा पृथक्, तं जहा—“भावमभावा हेतु-महेतु कारण-मकारणे च । जीवाजीवा भविष्यम-भविष्या सिद्धा असिद्धा च ॥१॥” इष्टेऽयं दुःखालसंगं गच्छिपिडंगं तीए काले अर्थात् जीवा आह्वाय विराहिता चाउरंतं संसारकृतारं अणुपरिहर्षितुं, इष्टेऽयं दुःखालसंगं गच्छिपिडंगं पटुप्यस-

३४७

काले परिता जीवा आत्माय विराहिता चाउरतं संसार-
कतारं अणुपरिअद्विदि, इच्छेइयं दुवालसंगं गच्छिपिडगं
अत्ताय काले अर्णता जीवा आत्माय विराहिता चाउरतं
संसारकतारं अणुपरिअद्विस्संति । इच्छेइयं दुवालसंगं
गच्छिपिडगं तीणं काले अर्णता जीवा आत्माय आराहिता
चाउरतं संसारकतारं वीईवइयु, इच्छेइयं दुवालसंगं गच्छि-
पिडगं पटुप्पसकाले परिता जीवा आत्माय अरसहिता
चाउरतं संसारकतारं वीईवइयंति, इच्छेइयं दुवालसंगं
गच्छिपिडगं अत्ताय काले अर्णता जीवा आत्माय काले
आराहिता चाउरतं संसारकतारं वीईवइस्संति । इच्छेइयं
दुवालसंगं गच्छिपिडगं न कयाइ नासी न कयाइ न भवइ
न कयाइ न भविस्सइ इत्थि च भवइ अ भविस्सइ अ पुणं
निययं सासय अक्खय अन्नय अवट्ठिय निच्चे ते
जहानामय पंचत्थिकाय न कयाइ नासी न कयाइ नरियं
न कयाइ न भविस्सइ इत्थि च भवइ अ भविस्सइ अ पुणं
निययं सासय अक्खय अन्नय अवट्ठिय निच्चे । एवाणेष
दुवालसंगे गच्छिपिडगे न कयाइ नासी न कयाइ नरियं
न कयाइ न भविस्सइ इत्थि च भवइ अ भविस्सइ अ पुणं
निययं सासय अक्खय अन्नय अवट्ठिय निच्चे । से
समासओ चउत्विहं पण्णसे, तं जहा-दव्वओ, खित्तओ,
कालओ, भावओ । (सु० ५७ ×)

‘इत्येतस्मिन् ब्राह्मणं गणितपटकं’ एतत्पूर्ववत्कं व्याख्यायं, अनन्ता भावा—जीवाद्यः पदार्थाः प्रकृता इति योगः, तथा अनन्ता अभावाः—सर्वभावाणां परस्परव्याप्तत्वात् न एवानन्ता अभावा द्रष्टव्याः, तथाहि—स्वपरस्सत्त्वाभावाभावाद्यस्य वस्तुत्वेन, यथा जीवा जीवात्मना भावकरो अजीवात्मना आभावकः, अस्याऽजीवत्वप्रसङ्गात्, अत्र बहु कर्तव्यं तस्य नोच्यते अन्तर्गतरभयादिनि, तथाऽनन्ता ‘हेतवः’ हिनाति—गमयति जिज्ञासितधर्मविशिष्टधर्मैर्भाति हेतुः, त आनन्ताः, तथाहि—वस्तुना—अनन्ता धर्मोस्ते च तन्प्रतिबद्धधर्मविशिष्टवस्तुगमकास्ततोऽनन्ता हेतवो भवन्ति, यथाहेतुमुपनिषद्भूता अहेतवः, तदपि अनन्ताः, तथा अनन्ताणि कारणाणि घटपटादीनि निर्वैकल्याणि क्षुद्रपटनम्बादीनि, अनन्ताकारणाणि, सर्वैषामपि कारणाणां कार्यान्तराद्यधिष्ठत्याकारत्वात्, तथा जीवाः—प्राणिनः, अजीवाः परमा—सुक्ष्मसूक्ष्मादयः, अथा—अनादिपारिणामिकसिद्धिजन्यनोपपत्त्यनुकूलः, तद्विपरीता अभव्याः, सिद्धा अपनयन—कर्मफलसत्त्वाः, क्षणिकाः संस्काराः, एते सर्वेऽनन्ताः प्रकृताः, इह अथवाअभावाभावात्मन्येतिमहितेऽपि सत्पुनरसिद्धा अनन्ता इत्यभिहितं तत्सिद्धेयः संसारिणामनन्तशुक्लाव्यापनार्थम्। सम्यक् ब्राह्मणकृतिराधमकस्तेषां किञ्चित्पूर्ववर्णनं ‘इत्येव’ मित्यादि, इत्येतत् ब्राह्मणं गणितपटकमसीति कोऽनन्ता जीवा आद्याः—यथोक्ताऽऽ-

क्षापरिपालनाऽभावो विराध्य चतुस्ते संसारकास्तारै
विधिपशारीरमानसानेकतु खविटगिशसहस्रदुलरं भयग-
हनम् 'अनुपरिग्रहिषु' अनुपरावृत्तवत्त आनन् । इह डा-
दशाङ्गं स्वाभ्यध्यायमेतन् त्रिषधे, द्वादशाङ्गम् चाऽऽक्षा
आभास्यत जन्तुगुणां हितवन्तुनी यथा साऽऽक्षति व्युत्पन्नाः,
ततश्चाक्षा त्रिषधा, तद्यथा-स्त्राक्षा, अथाक्षा, उभयाक्षा च ।
सम्प्रति असूयामाक्षानां विराधनाभिप्रेत्यन्ते-तत्र यदा-
ऽभिनिवेशवशतोऽप्यथा स्वप्ने पठति तदा स्वाक्षाविरा-
धना, सा च यथा जमातिपञ्चनीनां, यदा स्वभिनिवेश-
वशतोऽप्यथा द्वादशाङ्गाय प्रकृतयति तदाऽधीक्षाविरा-
धना, सा च गोष्ठ्यामहितादीनामवसेया, यदा पुनर्भि-
निवेशवशतः अर्थाविहीनतया हास्यादिता या द्वादशा-
ङ्गस्य स्वधर्मं च विकृष्टयति तदा उभयाक्षाविराधना, सा
च दीर्घसंस्कारिणामभयानां कानेकानां विक्षेपा । अथवा
पञ्चविधाक्षापरिपालनशीलस्य परांपराकरकैकतपरस्य
गुरादिनापदेशवचनम् आक्षा, तामन्यथा समाचरन् परमा-
धेतो द्वादशाङ्गं विराधयति, तथा चाह चूर्णिकृत्- 'अह-
वा आपण्ति पञ्चविहायारयस्समीलम्स गुरुणा हियोव-
एस्ववर्ग आणा, तमसदा आयसंतेन गण्णियडं विरा-
हित्ये भवइ' ति । तद्वमनीन काले विराधनाफलमुपदर्श्य
सम्प्रति वर्त्तमानकालं दर्शयति- 'इच्चइय' -मित्यादि ।
सुगमे नवरं परिप्ता' इति परिमता नयनमता असङ्ख्य-
या वा, वर्त्तमानकालचिन्तायां विराधकमनुष्याणां रुद्धि-
यस्यात्, 'अनुपरिग्रहिषु' ति अनुपरावृत्तये-भ्रमन्ती-
त्यर्थः, भविष्यति कालं विराधनामुपदर्शयति- 'इच्चइय',
मित्यादि, इदमपि पाठान्ते, नवरं 'परिग्रहिषु' ति 'ति
अनिराधयति' इत्यन्ते-पर्यादिभ्यस्त्यर्थः, तदर्थं विराधनाफ-
ले वैकालिकमुपदर्श्य सम्प्रत्यागधनाफले वैकालिकं दर्श-
यति- 'इच्चइय' मित्यादि, सुगमे नवरं 'वीरवदं' ति
व्यतिक्रान्तवन्तः संसात्कारिणामुल्लङ्घनः मुक्तिमयासा इत्यर्थः ।
'वीरवदस्मेति' ति ध्यतिक्रमिष्यन्ति, एतच्च वैकालिकं
विराधनाफलमागधनाफले च द्वादशाङ्गस्य सदाऽवस्था-
यित्वं सति युज्यते, नाम्नया, ततः सदावस्थायित्वं त-
स्याह- 'इच्चइय', मित्यादि, इत्येतद्द्वादशाङ्गं गण्णियटकं
न कदाचिन्नासीत्, सर्वदासीदिति भावः, अनादिवात् ।
तथा न कदाचिन्न भवति, सर्वदेव वर्त्तमानकालचिन्तायां
भवतीति, भावः, सर्वदेव भावात् । तथा न कदाचिन्न भ-
विष्यति, किन्तु भविष्याच्चिन्तायां सर्वदेव भावव्यतीति प्र-
तिपत्तव्यम्, अपरयोक्तव्यत्वात् । तदर्थं कालप्रयच्छिन्तायां ना-
स्तिव्यतिषिधे विधाया सम्प्रत्यास्त्यं प्रतिपादयति-
' भुवि च' इत्यादि, अभूत् भवति भविष्यति चेति । एवं
त्रिकालावस्थायित्वान् भुवे मनोवदन्, भुव्यादेव सर्वदेव
जीवादिषु पदादिषु शतपादकल्पेन नियत पञ्चास्तकायेषु
लोकवचनवत् नियतवाद्ये च शाश्वत-शब्दव्यवस्थेर्भावात्
शाश्वतत्वादेव च सततगङ्गासिन्धुप्रवाहप्रवृत्तत्वात् (पञ्चा) पु-
नरुक्तकहद् इव वाचनादिप्रदानेऽपि अक्षयं-नाम्य कृत्याऽस्ती
व्यस्यमक्षयत्वादेव च अक्षयं मानुष्येत्तराद्धिः समुद्रवत्,
अक्षयवत्त्वादेव सर्वदेव प्रमाणेऽर्थास्थिते जम्बुद्वीपावद्वत्, ए-
वं च सदाऽवस्थानेन चिन्त्यमानं नित्यमाकाशवत्, साम्प्र-

तमत्रैव दृष्टान्तमाह- 'से जहानमे' त्यादि, तद्यथानाम प-
ञ्चास्तिकायाः-धर्मास्तिकायादयः न कदाचिन्नास्तिकायादि
पूर्ववत्, 'एवमेव' त्यादि निगमनं निगदित्वं, 'से समा-
सञ्चो' इत्यादि, तद् द्वादशाङ्गं समासतन्तुविधिं प्रकृते, त-
द्यथा-द्रव्यतः लघतः कालना भवतश्च ।

तत्थ दन्वओ णं सुअनाणी उवउत्ते मव्वं दव्वाइ जाणइ
पामइ, खिचओ णं सुअनाणी उवउत्ते सव्वं खेचं जाणइ
पामइ, कालओ णं सुअनाणी उवउत्ते मव्वं कालं जाणइ
पामइ, भामओ णं सुअनाणी उवउत्ते सव्वे भावे जाणइ
पामइ । (सू० ५७ X)

तत्र द्रव्यतो 'ण' मिति वाक्यान्तङ्कारे श्रुतज्ञानी उपयुक्तः
सर्वद्रव्याणि जानाति पश्यति, तथाह-ननु पश्यतीति
कथं ? नहं श्रुतज्ञानं श्रुतज्ञानहेतयानि सकलानि वस्तूनि
पश्यति, नेप शेषः उपमाया अत्र विवर्तितव्यात्, पश्यतीत्य-
पश्यति, तथाहि-मर्वादीन् पदार्थानदृष्टानप्याचार्यः शिष्येभ्य
आलिख्य दर्शयति ततस्तेषां श्रोतृणामेवं बुद्धिरुपजायते
भगवतिषु गम्यां साक्षात्पश्यतिव व्याचष्टे इति, एवं
क्षेत्रादिविषयं भावनीयम् । ततो न कश्चिदोच्यते । अन्त्ये
तु न पश्यतीति पठन्ति, तत्र चोद्यस्यानवकाश एव,
श्रुतज्ञानी चेद्विभिन्नद्रव्यपूर्वधरादिश्रुतकैवलीं परिगृह्यते,
तस्यैव नियमतः श्रुतज्ञानवलेन सर्वद्रव्यादिपरिज्ञान-
सम्भवात्, तद्वत्तरे तु च श्रुतज्ञानिनस्ते सर्वद्रव्यादिपरि-
ज्ञाने भजनीयाः, कस्मिन्सर्वद्रव्याणि जानन्ति कश्चिन्न
भावः । इत्थंभूता च भजना मनीषैविश्याद्विदितव्या, आह च
चूर्णिकृत्- 'आरओ पुण जे सुयनाणी न सव्वदव्वनामका-
सणासु भइया, सा य भयणा मइविस्संओ जाणियव्व' ति ।

संप्रति संग्रहागामाह-

"अक्खर मओ सम्मे, साइअं खलु सपज्जवासिअं च ।
गमिअं अंगपडिहुं, सत्त वि एए सपडिवक्खा ॥१८२॥
मुम्मइइ१ पडिपुच्छइ२, सुगेइ३ रिगइह अइइहए यावि ॥
ततो अपोहए वा६, धोइह ७ कोइह वा सम्मं ॥१८३॥
मूयं हुंकारं वा, वाटका पडिपुच्छ वीमंसा ।
ततो पमंगपारा-यणं च परिगिट्ट सत्तमए ॥१८४॥
सुत्तओ खलु पदमो, वीओ निजुत्तिमीसीओ भाणओ
तइओ य निरविमो, एम विही होइ अणुअंगो ॥१८५॥"
मे तं अंगपडिहुं । से तं सुअनारणं ।

'अक्खरमओ' त्यादि, गतायां । नवरं सताप्येते पत्ताः सप्त
तिपत्ताः, ते चैवम्-अक्षय्यमनसस्रभूममित्यात् (ने०)
किमुक्तं भवति ?-यदेव जिनपणीनप्रवचनायपरिज्ञान
तदेव परमार्थतः श्रुतज्ञानं, न श्रयमिति । बुद्धिगुणैरुपनि-
युक्तम्, ततस्मान्नव बुद्धिगुणानाह-'सुम्सुसं' त्यादि, पूर्वं
नायत् श्रुत्यन्त-विनययुक्तं गुरुवद्वत्तारविश्वदार्ढ्यं नयं-
द्वचनं ध्यानांमद्वल्लि, यत्र शङ्कितं भवति तत्र भूयाऽपि
विनयमनया चक्षसा गुरुमन प्रह्लादयन् पृच्छति, पृष्टं च
सति यद् गुरुः कथयति ततस्म्यङ्क व्याख्येपरिहारं साव-

धानः शृणोति, भूत्वा आर्धरूपतया गृह्णाति गृहीत्वा च
इहैते पूर्वापराविरोधेन पर्यालोचयति, चशब्दः समुच्चयाद्यः,
अपिप्राग्भूत्वा(स्व)पार्यलोचयति किञ्चित् स्वभूत्वाप्युत्पन्नं
इति सूचनाद्यः, नतः पर्यालोचनाऽनन्तरमाह नतः एवमनन्त
यदादिहमात्रायेण नाप्येत्येवधारयति, नतसमर्थे निश्चिने
स्वचरन्ति चिन्मयभावायै सम्यग्धारयति करोति च स-
म्यग्-यथाक्रममुत्ताने, यथाक्रममुत्तानमपि धृतज्ञानपासिहेतुः
नन्वावरणक्षयापशमनिमित्तत्वात् । नन्वेव गुणा व्याख्याताः ।
सम्प्रति यच्छ्रुयते इत्युक्ते तत्र भवणविधिमाह-‘सूय’ मि-
न्यादि, सूकामिति प्रथमता सूकं शृणुयात्, किमुक्तं भवति
?—प्रथमभवणे संयतगात्रमन्मथीमासीत्, ततो द्वितीयं
भवणे हुङ्कारं दद्यात्, वन्दनं कुर्यादित्यर्थः, ततस्तृतीयं
बाह्मकारं कुर्यात्, बाह्मवसनं स्नायन्धनं, ततश्चतुर्थे अव-
से तु गृहीतपूषोपरसूत्राभिप्राये मनाक् प्रतिपृच्छां कुर्या-
त्, कथमनं दिति, पञ्चमे मर्मोपां प्रतिपृच्छां कुर्या-
दिति भावः, षष्ठे ध्वने तदुत्तरांतरगुणप्रसङ्गः पारगमने
वास्य भवति, ततः सप्तमे ध्वने परितन्ना शुरुवदनुभा-
यते । एवं तावच्छ्रवणविधिकम् । सम्प्रति व्याख्यानावधि-
मभिधायिमाह—‘सूयन्धो’ इत्यादि, प्रथमानुयायः सूत्रार्थः
सूत्रार्थप्रतिपादनपरः, खलुशब्द एवकाराद्यः, स वायवा-
रणं । ततोऽयमर्थः—गुणा प्रथमोऽनुयायः सूत्रार्थोभिधा-
नलक्षण एव कर्तव्यः, मा भूत् प्राथमिकचिन्तयानां मति-
माहः, द्वितीयोऽनुयायः स्वस्पर्शिकनिबुद्धिकामांशतो भ-
र्त्तनस्तर्पकगणधरेः, स्वस्पर्शिकनिबुद्धिकामांशेन द्विती-
यमनुयायं गुरुर्विद्वद्यादित्याख्याने तर्पकगणधरेरिति भा-
वः, तृतीयश्चानुयायो निर्वचणः—प्रसङ्गानुप्रसङ्गप्रतिपाद-
नलक्षण इत्यर्थः—उल्लेखणी विधिर्भवत्यनुयाये व्याख्या-
याम् । आह—परितन्ना सप्तमे इत्युक्तं, त्रयश्चानुयायप्रका-
रान्तेदन्तत्प्रथमं ? उच्यते—त्रयाणामनुयायानामन्यतमेन
कर्त्तव्यप्रकारेण भूयो भूयो भाव्यमानेन सप्त धाराः ध्रुवणे का-
र्ये ततो न वीक्ष्यर्हाः, अथवा—किञ्चिन्मन्मन्प्रतिबिम्बयमधि-
कृत्य तलुक्ते द्रष्टव्यं, न पुनरेव एव सर्वत्र भवणविधिनियमः,
उच्चाटनविविनयानां सकृच्छ्रवणत एवावशेषग्रहणदर्शनादिति
कृतं प्रसङ्गेन । ‘सं स’ मित्यादि, तदन्तश्च्युतज्ञानम् । ने० ।

मांसेन धृतज्ञाने व्याचिच्छ्यासुराह—“चउदसडा वीसहा
य सुयति” । धृतं—धृतज्ञाने चतुर्दशधा चतुर्दशभेदे विंशति-
धा विंशतिप्रकारं वा व्यधत्तानि । तत्र प्रथमे धृतस्य चतुर्द-
शभेदाश्च व्याख्यायन्ब्राह्म-

अक्षर सत्री सैमं, साहसं खलु सपञ्जवसियं च ।

गमियं अंगपविष्ठं, सच वि एए सपडिवक्सा ॥६॥

इह धृतशब्दः पूर्वगाथानः संबध्यते । ततोऽक्षरभूते, सं-
क्षिप्तं, सम्यक्भूतं, साविधुतं, सपर्यवसितधृतं, गमिक-
भूतम्, अक्षरविधुतमित्येते सप्त भेदाः सप्रतिपक्षाः धृत-
स्य चतुर्दश भेदा भवन्ति । तथाहि—अक्षरभूतमतिपक्षमन-
क्षरभूतम्, एवमेसंक्षिप्तं मिथ्याधृतमनाक्षरभूतमप्यवसित
भूतमगमिकभूतमक्षराक्षरभूतम् । तत्राह—मिथा संज्ञाव्य-
ञ्जनाभिधेयत्वात् । उक्तं च—“तं सत्त्वायंजल-द्विसाक्षियं नि-
विहमक्षरं भाष्ये” । सुबुद्धिर्लाभमेयानियं, सक्षरक्षरमक्षर-

रामागो॥१॥” सुबुद्ध्या या यतो आद्याश्च लिपयः भूयन्ते, तथा
हि—“इंसलिषी भूयालिषी, अक्षसी तह रक्षसी य बोधयत् ।
उड्डी जवणि तुक्को, कीरी दविडो य सिंभविषा॥” मासालिषी
मडिनागरि, लाडालिषी पारसी य बोधयत् । नह अर्निमिनी य
लिषी, बाणली मूलद्वी य ॥ २ ॥ ” इत्यञ्जाक्षरमकारादिह-
कारयन्तेसुच्यते । तदन्तश्चिन्तयमानात्मकमपि धृतकारण-
त्वादुपचारश्च भूतम् । लक्ष्यकारं तु शब्दभ्रमरूपदशान्व-
रधेप्रत्यायनभाक्षरोपलब्धः । यदाह—“आ अक्षररोव-
भा, सा लडो नं च डोह विष्ठाणे” इतिप्रमाणानभिज्ञं, आ आ-
वरणक्षसंभावसमा ॥१॥ ” ततोऽक्षरैरभिधाप्यभावात् प्रति-
पादनपदानं धृतमज्ञधृतम् । मन्थनमिहाप्या अपि किं क-
चिद्भावाः सन्ति, येनैवम्वच्यतेऽभिधाप्यभावात् प्रतिपाद-
नप्रधानं धृतमिति, उच्यते—सम्यग् । यदाहुः औपुत्र्याः—
“पक्षवणिञ्जा भावा, अज्ञेनभावा उ अज्ञभिलप्याणि ।
पक्षवणिञ्जाणि पुण, अज्ञेनंभागा सुयतिपडो ॥ १ ॥
अ चउदस पुवधरा, खट्टाणगया परुपरे हुंति ।
तेण उ अज्ञेनभागा, पक्षवणिञ्जाण अं जुंते ॥ २ ॥
अक्षरसंभेयं समा, ऊणाहया हुंति महाविसंसेणं (हि) ।
ते वि हुं महाविससा, सुयनाणअमेनरं जाण ॥ ३ ॥ ”

अनन्तरं धृतं क्वडितशिरःकल्पनादिनामसं मामाहयति वा-
र्याति वेत्यादिकल्पमभिप्रायपरिज्ञानम् । तथा संक्षिप्तं तत्र
संज्ञाने संज्ञा “उपसर्गादानः” ॥१॥ ३ ॥ १०॥ इत्युक्तप्रत्ययः ।
सा च शिविधा दीर्घकालिनी हेतुवादेपरशिकी दृष्टिवादे-
परशिकी । यदाह भाष्यसुधासमानिधः—

“इह दीर्घकालिगि, सखा न्या जया सुदीहं पि ।

संभरइ भूयमेस्सं, जिनइ य किह सु कायउव ॥ १ ॥

अं पुण संविनउ, इट्टाणहुंति विवसयाधूतु ।

वहंति नियतां य, स दहपरिवालाणहंते ॥ २ ॥

पाणए सपयं चिय, कालोमं न याव दीहकाले जा ।

ते हउवायसर्भा, निष्ठाहुंति अस्सगणी ॥ ३ ॥

सम्महिद्वी सत्री, सेने नाणे खआवसमियेमि ।

अस्सगणी मिच्छुलं मि दिट्ठिवाओवसेणं ॥ ४ ॥ ”

ततश्च संज्ञा विद्यते येषां तं संज्ञिनः परं सर्वत्राप्यागमं
ये दीर्घकालिका संज्ञया संज्ञिनस्ते संज्ञिन उच्यन्ते, ततः
संज्ञिनां धृतं संक्षिप्तं समनस्कानां मनःसहितैरिन्द्रियैर्ज-
नितं धृतं संक्षिप्तमिति भावः । मनोर्हनेन्द्रियजं धृत-
मसंक्षिप्तम् । तथा सम्यग्दृष्टिर्हन्तृप्रणीतं मिथ्यादृष्टिप्रणीतं
वा यथास्वप्रसवगमात् सम्यक्भूतं, मिथ्यादृष्टः पुनः अ-
हन्तृप्रणीतमितरथा मिथ्याधृतं, यथास्वप्रसवगमात् । आह—
मिथ्यादृष्टरपि मतिभूतं सम्यग्दृष्टिर्वा तदावरणकर्म-
क्षयोपशमसमुद्भवे सम्यग्दृष्टिर्वा पृथुत्वेनोदरायाकारं घटा-
दिकं च संविद्वाने, तत् कथं मिथ्यादृष्टरज्ञाने ? । उच्यते—स-
द्विष्यकपतिज्ञानाभावात् । तथाहि—मिथ्यादृष्टिः सर्वमन्थ-
कान्तपुरःसरं प्रतिपद्यते, न भगवदुक्तस्यादादनीत्या, ततो
घट एवायमिति यदा ज्ञाने तदा तास्मिन् घटे घटपथा-
वयन्तिरेकेण शब्दात् सर्वत्रैवत्यमेवयवादीदृ सतोऽपि ध-
मोऽनपगतं, अन्यथा घट एवायमित्येकान्तेनावधारणानुप-
पत्तेः । घटः सर्वत्रैव भूवाणः परकण्ठे नास्तिरस्थानमप्युप-
मात् परकृतमसतीमपि तत्र प्रतिपद्यते । ततः सम्यक्समं

कगत्यादिकस्तत्र जीवादिमार्गणा यका क्रियते स संघा-
तः ॥ ७ ॥ इत्यादिगत्याद्यवयवमार्गणा संघातसमाप्तः
॥ ८ ॥ गत्यादिद्वाराणां सम्यक्तरैकपरिपूर्णेगत्यादिगत्या जी-
वादिमार्गणा प्रतिपत्तिः ॥ ९ ॥ इत्यादिमार्गणा तु प्र-
तिपत्तिसमाप्तः ॥ १० ॥ "संतप्यपक्वसया वृषपमाणं
खं" इति, अनुयोगद्वाराणां सम्यक्तरैकमनुयोगद्वारमुच्यते
॥ ११ ॥ तद्व्यादिसमुदायः पुनरनुयोगद्वारासमाप्तः
॥ १२ ॥ प्रभुतामर्चनीं अधिकारविशेषः प्राभुतप्राभुतं
॥ १३ ॥ तद्व्यादिसमुदायस्तु प्राभुतप्राभुतसमाप्तः
॥ १४ ॥ वस्तुस्थितौ अधिकारविशेषः प्राभुतम् ॥ १५ ॥
तद्व्यादिसंयोगस्तु प्राभुतसमाप्तः ॥ १६ ॥ पूर्वोक्तवर्णी
अधिकारविशेषो वस्तु ॥ १७ ॥ तद्व्यादिसंयोगस्तु व-
स्तुसमाप्तः ॥ १८ ॥ पूर्वमुपादपूर्वादि पूर्वोक्तव्यकपम्
॥ १९ ॥ तद्व्यादिसंयोगस्तु पूर्वसमाप्तः ॥ २० ॥ ए-
वमेतैः संलग्नतः भुतज्ञानस्य विश्वनिर्देशा दक्षिणाः, वि-
स्तरार्थिना तु सूक्ष्ममप्रकृतिरन्वेषणीया । एते च पर्या-
यादयः भुतभेदा यद्योत्तरं तीव्रतीव्रनरादयश्चापशमलभ्य-
त्वादयः निर्दिष्टा इति परिभाषनीयमिति । अथवा च-
तुर्विधं भुतज्ञानम्, तथाहि—द्रव्यतः सन्नतः कालो भा-
वश्च । तत्र द्रव्यतः भुतज्ञानी सर्वद्रव्याण्येवादेशेन जा-
नानि, सन्नतः सर्वेष्वभेदादेशेन भुतज्ञानी जानानि, काल-
तः सर्वं कालमादेशेन भुतज्ञानी जानानि, भावतः सर्व-
म् भावानां देशेन भुतज्ञानी जानानीति व्याकृत्यतं सत्यस्तरं
भुतज्ञानम् ।

उपधानवना उपेयनव्यम्—

मे भयवं ! किं जहा पंचमंगलं तदा सामाह्यादयमसेसं
पि सुपनायामहितिचर्यं ?, गोयमा । तदा चेव विष्वक्को
विहाणेशमहिएयत्वं, शवरं अहिजतिउकामेहिं अट्टविहं
चेव नाशानारं सवपयचेयं कालादी रक्खेजा अमहा
महया सायणं ति । अश्चं च दुवालसंगस्स सुपनायस्स
पदमचरिमजाम अहिमिसमज्जयणज्जावणं च पंचमंगलस्स
सोलसद्वजामियं । अश्चं च पंचमंगलं कयसामहए वा
अकयसामहए वा, अहीए सामाहयं तु सयं च सारंभप-
रिगहे जावजीवं कयसामाहए अहिजतिउकामेहिं उय सारं-
भपरिगहे । अकयसामाहए तदा पंचमंगलस्स अलावगे
य आयांविंलं तदा सकत्थवाइसु वि दुवालसंगस्स पुण
सुपनायस्स उदेसगज्जयण्येसु । महा० ३ अ० ।

भुतज्ञानस्य विराधकः—

एएसि पयाश्च अन्नयरप खलेजा । जो सहसा देख-
खपुव्वकंडी ताव खं गोयमा । सुज्जेज वा थ वावि ।
“ एवं गच्छविबुद्धी, तह पि पालेत्तु जं जहा भयियं ।
रबमलकिलेसद्वक्के, गोयमा । बुक्खं गएखं तं ॥१॥ गच्छंति
गमिस्संति य, ससुरामुरजगमंसिए वीरे । छवक्केपाय-
डजमे, जह भयियं गुण्डिए गणियो ॥ २ ॥ ” से भयवं

जे थं केइ अद्वितीयसमयसम्भावे हांत्था विहीए वा अ-
विहीए वा कस्स य गच्छायारस्स य मंडलिधम्मस्स व वा
छत्तीसविहस्स थं सप्पत्तेयनाणंदस्यचरित्तववीरिया-
यारस्स वा मयसा वा वाया वा कहिं वि अन्नयरं ठाणं
केइ गच्छाहिवई आयरिएह वा अयंतो विमुदपपरिणामो
वि होत्था थं । असुरं वक्केज वा (खलेज वा) परवमाणे
वा अणुदुमाणे वा से थं आराहगे उयाहु अणाराहगे ?,
गोयमा ! अणाराहगे । से थं भयवं ! केणं अट्टवं एवं पुणह
एवं जहा थं गोयमा ! अणाराहगे थं इमे दुवालसंगे
सुयनाणे अणपज्जवसिए अणानिहणे सक्खयत्थपसाहगे ।
अणाराहंसिदिदे से थं देविद्विद्वंदाणं अतुलवलवीरिए
सरियमत्तरकममहापुरिसापारकंतिदिदितालवत्तकसोह-
ग्गसकलकलाकलावविहङ्गपडियाणं अणंतयाणीं । सयं
संबुद्धाणं जिखवगाणं अणाराहसिद्धाणं अणंतयाणीं बट्टमाण-
समयसिज्जगाणं । अणेंसि च आसन्नपुरक्खडाणं अणंतयाणीं
सुगहियनामभिजाणं महायमाणं महामत्ताणं महाणुभा-
गाणं तिहुयणैककनिलगाणं तेलोककनाहाणं जुगपवराणं
जगेत्तबंधूणं जगगुरूणं सच्चन्नुणं सच्चदरिमीणं पवरवर-
धम्मतिरुत्तराणं अरहंताणं भगवंताणं भूए सच्चभविसा-
इयाणं गयवट्टमाणं निखिलासेसकमिणंसुगुणसपज्जयसब्ब-
वत्थुविदियसम्भावाणं अमहाए पवरं एकमेककमग्गे से
थं सुरुवत्ताए अच्छत्ताए गंधत्ताए । तेमि पि थं जहट्टिए
चेव पन्नवणिजे जहट्टिए अणुहणिजे जहट्टिए चेव भास-
णिजे जहट्टिए चेव परवत्तिजे जहट्टिए चेव वायरणिजे
जहट्टिए चेव वायरणिजे जहट्टिए चेव कहणिजे । से थं इमे
दुवालसंगे गणिपिडगे । तेमि पि थं देविदाणं शिखिलजग-
विदियद्वत्तसपज्जवगइअगइहासवुद्धी जीया य तत्थ जाव
थं वत्थुमहावाणं अलंघयिज्जे अणइक्कमणिज्जे अणसा
यणिज्जे । तहा चेव इमे दुवालसंगे सुयनाणे सच्चजगजी
याणं भूयसत्ताणं एगंतंणं हिए सुए खमे नीमेसिए आणु-
गामिए पारगामिए पत्तये महत्थ मत्ताणुणे महाणुभागे
महापुरिसाणुचिणे परमरिसिदेसिए दुक्खक्खयाए मो-
क्खयाए तंसात्ताखयाए चि कट्ट उवसंपज्जा थं विह-
रिंस्सु किं सुत्तमन्नेमि ति । ता गोयमा ! जे थं केइ अद्वि-
यसमयसम्भावेइ वा विदयसमयमारं वा विहीए वा अवि-
हीए वा गच्छाहिवई वा आयरिएह वा अंतोविमुदपपरिण-
मे वि होत्था गच्छायारमंडलिधम्ममा छत्तीसविहायारादि
जाव थं अन्नयरस्स वा आनस्सगाइ करणिज्जस्स थं पवयण-
सारस्स अन्नपी पुक्केज वा खलेज वा तेणं इमे दुवालसंगे
सुयनाणे अन्नहा परेजा जेणं इमे दुवालसंगं सुयनाय-

निषद्वतरोवर्गय एकपयस्वरमवि अग्रहा पयरे से खं उ-
भमगे पयंसेजा, जे खं उभगे पयंसेजा से खं अग्रहारगो भ-
वेजा । ता एयं अष्टेयं एवं बुद्ध-जहा खं गोयमा । एयंते
खं अग्रहारगो । महा० ५ अ० । "जयस्वस्तियममलिय-आ-
इयं पयस्वरमविमुद्धं । विषाओवहाय पुव्वं, दुवालसंगं पि
सुयनार्थं ॥१॥" महा० ४ अ० ।

परापदेशः भुतमन्थश्च भुतमिहोक्त्यनेविशे० अविनीतो वि-
कृतिमानवज्ज इयपशमितप्राभुवज्जेन न वाचनीयाः ॥५३०॥
(विनीतस्य सर्वोऽपि विनयः 'विणय' शब्दे पष्ठभागे गतः ।)
भुतं द्विविधं वदम् । अवर्ज्यं च । यत्तं ह्यद्विज्ञातकपम्,
अवर्ज्यं तु भारतादि लौकिकम् । आ० म० १ अ० ।

आयारदसाकपो, ववहारो नवमपुव्वखीसंदो ।

चारितरकसखट्ठा, ह्यगडस्सुवरिठवितार्हं । पं० भा० १
कपम् ।

('आयारपकप' शब्दे द्वितीयभागे ३२० पृष्ठ व्याकृतं वा ।)
('सिक्का' शब्देऽस्मिन्नत्र भागे सूत्राध्ययनरूपा शिक्षा उक्ता ।)
आमदित्तादिभानं सूत्राध्ययनस्य फलं—भुताध्ययनं ५मी
अभ्यधिका गुणाः—

आतहियपरिखा भा-वसंवरो नवनवो अ सेवेगो ।

निर्कपया तपो नि-जरा य परदेसियत्तं च ॥३६०॥

आममितं १ परिखा २ भावसंवरो ३ नवनवश्च संवेगः ४
निष्कपयता ५ तपो ६ निजरा च ७ परदेशिकत्वं च ८
इति द्वारमाथासमासाधेः । ३० । "जय सुयात्तं पमवो,
वीरजिणे ।" नं० । (व्याख्या 'आम' शब्दे द्विती-
यभागे ५३ पृष्ठ उक्ता ।)

एकम्यस्वरं भुतस्य जानातो माचारी भवति-

भवत् । जो रत्तिदियहं सिद्धंतं पव्ह सुणुह वक्खाल्लो चित्तेइ
सततं सो किं अग्राधारमापरे । मिद्धंतगयमेगं पि अक्खत्तं
जो वियाण्हं सो गोयमा । मरुण्ते वि अग्राधारं नो
समापरे । महा० ६ अ० ।

('अयस्वभाव' शब्दे प्रथमभागे ७६३ पृष्ठ भुतार्थव्यापारः ।)

सुयं पट्ठन्व तत्रो पडिखीया पण्णा, तं जहा-सुत्तपडि-
खीए, अत्तपडिखीए, तदुभयपडिखीए । स्था० ३ ठा०
४ उ० ।

(प्रमजितस्य भुतदानं 'पण्णा' शब्दे ७५४ पृष्ठऽस्ति)
आचार्योपाध्यायार्त्तांगरं शुद्धतः प्रायश्चित्तम् । नि० ५०
१६ । (स्वगते सोचमात्रभावे भुतग्रहणम् 'उहं' शब्दे
द्वितीयभागे ८५ पृष्ठ गतम् ।) अपूर्वज्ञानग्रहणं महा० १५० ।
('सुयकप' शब्दाऽप्यत्र वीर्यः ।) (स्थानादिप्रवृत्तियो-
न्नाहंतस्य सूत्रदानं महाद्वय इति आचार्यो ह्यभ्युदयः ।)
(आवकस्य भुतग्रहणं 'पाठयण' शब्द ५ भागे निरुक्तम् ।)
पार्थस्व्यादिस्यः भुतग्रहणम् ।

अपुना पार्थस्व्यादिसमीपे सृजन्तेषां विधीयते-

उत्सर्गविहंडियमु—द्वोहपमरा भयंति एवं चे ।

वास्तराह्ममीपे, मुचाह्यं न वेनव्वं ॥ ६७ ॥

उत्सर्गोऽसामान्योक्त विधिना, 'विहंडियं' सि—देशीय-
व्या विनाशायै, ततो विनाशिनः शुद्धाचारप्रसन्नः प्रधानम्-
स्वयत्कालक्षणा येषां ते भण्णिम—अहर्मात्र एवं वषट्मात्र-
स्यायन अयं पर । तद्व्याह—पार्थस्व्यादिसमीपे, तत्र पार्थ-
स्व्या उक्तक्षणा, आदिशब्दाद्—असमकारिप्रदः, तेषां
निकटे सूचार्थकम्, आदिशब्दाद्—असादिप्रदः न प्रहोत-
व्यं—न स्वीकृतिव्यतिरिक्तं माध्याधेः ।

अत्रांतरम्—

तमवि न छयग्गन्था-सुमारि वययं जमो जईदस्म ।

अभियं निमीहण्णे, उत्सर्गववायजलहिम्मि ॥ ६८ ॥

तदपि सूत्रादिनियेषकण्ठं न कवलं पूर्वोक्तमित्यपिशब्दा-
धेः, 'न' मेव छुद्गन्थासुमारि यवनम् उत्साहशक्त्यासे-
वार्थमण्ठं, यस्मादाति—साधुमुद्दिष्टांशस्य भागंनम्—उक्तं
निशीधप्रत्ये—प्रकल्पशाल । किंविशिष्ट उत्सर्गापवादजल-
घो—सामान्यविशेषनीरनपार्थिवि माध्याधेः ।

तद्व्याह—

संविगममविगमं, पच्छाकडमिदपुत्तमाकूवी ।

पडिक्कंते अविसेसं, नीरनिधावावि तत्थेव ॥ ६९ ॥

सुगमा । भावार्थस्तु कथ्यते; प्रथमं सोचस्व्याधुक्तस्य सूत्रा-
र्थनिपुणस्य समीपे साधुभिः श्रोतव्यं, तदभावंऽसंविगस्यापि
गीताधेयस्य, तस्याप्यभावं पच्छाकृतस्यामुक्तालक्षस्य । स च
द्विरूपा भवति—एकः सिद्धयुवाऽप्यस्य साकूवी । अनयोश्च
स्वरूपमात्राभ्यां—ह्लाशभावगन्तव्यम् ।

"समजमो वावि अमजमो वा, निनेयंणं दासिक्क तवत्थपारी ।

खुण्णं मुद्धं आनिदी विदी वा, अइयत्तां वि य सिद्धयुत्तां ॥

मुद्धासिं दासिक्क तवत्थपारी न वि य वंधए कच्छुं ।

हिइइ नवा अमज्जा, साकूवी एरिसा होइ ॥२॥"

पतयोश्च देशानां कृत्वाऽभ्युपेक्षं कार्यं, यदि कुरुतस्ततो
लघे, न चेत्, ततोऽप्यत्र नीयत, यदि न गच्छतः ततस्तत्रैव
सिद्धयान्तेह्लासविना तत्समीपे पाठनव्यम्, पठाद्वयं यदि
निराहं न भवति तयोस्ततः स्वयं सर्वे कर्णीयं,
भावकेषां कारयनव्यम् । तथा च तत्रैव निशीधं भणितम्—
"वोयइ से पारिवारं, अकरिणि य वा भण्णइ तां सण्ण ।
अवोद्धांसि करस्स उ, सुयमसीए कुण्ड पुयं ॥१॥" तथा
उपदेशमालायाम्—"सुगममगपयं" इत्यादि अकरंश्च
प्रायश्चित्तं भणितमिति माध्याधेः ।

एवं स्थितं जीवोपदेशमाह—

ता मिद्धिनगरमम्-गपयडणं नाणमण्णिपईवस्मि ।

कुणुसु पयतल्ले जीव !, मच्छत्तं चइय सवत्थ ॥७०॥

तस्मात्सिद्धिनगरसम्प्रागमगटनं मोक्षपुरपदवीप्रकाशके
ज्ञानं—भुतज्ञानं तद्वयं वातायसाम्पत्त्येन प्रकाशकत्वेन च
मण्णिप्रदीपस्तस्मिन् कुरु—विषयि प्रयत्नम्—आदरं जीव ।
भो आत्मन् ! मत्सरम्—रोष त्यक्त्वा—प्राप्यकृपं सर्वत्र पा-
र्यस्व्यादिसमीपे, किञ्च—आयकान् पार्थस्व्यादिसमीपे शृ-
ण्वतां वारयत, स्वयं च पूर्वोक्तयुक्त्या निष्कारणं नित्यज्ञान-
कथमर्थत्वेन पार्थस्व्या भवन्तोऽपीत्येव जल्पमर्थो मोहादित-
सितमिरयस्वित्तमनोऽयमस्यपुक्ता जीवोपदेश इति माध्याधेः
जीवा० ११ आध० । (संयतः किं भुतमध्येतुं शक्नोतीति
संज्ञ' शब्दे गतम् ।) भुते—भुतार्थवयं उहस्यमुदेशानुज्ञा-

प्रस्थापनाप्रतिक्रमशुनस्कन्धाङ्गपरिशुणनाविषु अविधिना
विधाने कार्यात्मनः प्रायश्चित्तम् । " जगमुद्विग्नं गच्छेत् जं
अजनेयस्म सुत्तरथं न हाययत् " अत्र सावधानाचार्यसंज्ञः ।
प्रतिधुनहाने, उत्त० १ अ० ।

भुनक्तानमशेषा—

जाणंति बंधमुक्त्वं, जीवाजीवे अ पुनपावे अ ।
आमवसंवरनिजर-तो किर नाथं चरखहेउ ॥ ७० ॥
नाथाय दोसाय, विवज्जया संवेणा गुणायं च ।
धम्मस्स साहसाय, दुष्मि वि किर नाथसिद्धे ॥ ७१ ॥
नाथी वि अ वहुंता, गुणेषु हो से सुते अवज्जिता ।
दोसायं च न भुंचह, तेमि न वि ते गुणो लहई ॥ ७२ ॥
नाथेय विखा थ करणं, करणं न विखा न तारयं नाथं ।
भवसंसारसमुदं, नाथी करणदिओ तरइ ॥ ७३ ॥
अस्संजमेख बद्धं, अभावेण य भवेहिं बहुणहिं ।
कम्ममलं सुह असुदं, करणे य ददो पुणइ नाथी ॥ ७४ ॥
सथेय विखा जाहो, जाहेय विखा य तारिसं सच्चं ।
नाथेय विखा करणं, करणेय विखा तहा नाथं ॥ ७५ ॥
नादंसणस्स नाथं, न वि अभायस्स हुंति करणगुणा ।
अगुणस्स नत्थि मुक्खो, नत्थि असुत्तस्स निज्जायां ॥ ७६ ॥
जे नाथं ते करणं, जे करणं पवयणस्स सो सारो ।
जो पवयणस्स सारो, सो परमथो ति नायव्वो ॥ ७७ ॥
परमथगहिअमारा, बंधं मुक्किं (तिं) च ते विपायंता ।
नाऊण बंधमुक्त्वं, खवंति पोरायणं कम्मं ॥ ७८ ॥
नाथेय होइ करणं, करणं नथेय कासियं होई ।
हुनं पि समाअगे, होइ विमोही चरिचस्स ॥ ७९ ॥
नाथं पगामयं सो-हओ तवो संजमो य गुणिकरो ।
तिविधं पि समाअगे, मुक्खो जिणसासणे भण्णिओ ॥ ८० ॥
किं अयं लहुयरं, अच्चेतरं च सुंदरतरं वा ।
चंदमिव सच्चलोमा, बहुस्तुयमुहं पलोयंति ॥ ८१ ॥
चंदाओ निअजुन्हा, बहुसुवपुहाउ निअइ जिणवयणं ।
जे संऊण मणूसा, तरंति संसारकंतारं ॥ ८२ ॥
छई जहा समुत्ता, न नस्तई कपवरमि पडिआ वि ।
जीवो तहिं समुत्तो, न नस्तइ गओ वि संसारं ॥ ८३ ॥
छई जहा असुत्ता, नासइ सुत्ते अदिसमाखमि ।
जीवो जहा असुत्तो, नासइ मिच्छतमंखुत्तो ॥ ८४ ॥
परमथमि सुदिट्ठे, अविखुट्ठे सु तवमंजमगुणेषु ।
लुब्धइ गई विसिद्धा, सरीरसारं विखुट्ठे वि ॥ ८५ ॥
जह आगमेख विजो, ज.शुइ वाहिं तिगिच्छमो निउथो ।
तह आगमेख नाथी, जाणइ सोहिं चरितस्स ॥ ८६ ॥
जह आगमेख हीओ, विजो वाहिस्स न पुणइ वेगिच्छं ।

तह आगमपरिहीणो, चरितसोहिं न याणाइ ॥ ८७ ॥
तम्हा तित्थयरपक-विअमि नाथमि अत्थजुत्तमि ।
उओओ कायव्वो, नरेख मुक्खाभिकोमयं ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥
इक्कमि वि जमि पए, संवेगं वीअरायमग्गमि ।
पणइ नरो अभिक्खं, तं मरयं तेण (न) सुत्तव्वं ॥ ९० ॥
इक्कमि वि जमि पए, संवेगं कुणइ वीयरायमए ।
सो तेण मोहजालं, खखेइ अज्झपजोगेणं ॥ ९१ ॥
इक्कमि वि जमि पए, संवेगं वीयरायमग्गमि ।
वणइ नरो अभिक्खं, तं मरयं तेन सुत्तव्वं ॥ ९२ ॥
इक्कमि वि जमि पए, संवेगं कुणइ वीअरायमए ।
सो तेण मोहजालं, खखेइ अज्झपजोगेणं ॥ ९३ ॥
इक्कमि वि जमि पए, संवेगं वचचए नरोपिक्खं ।
तं तस्स होइ नाथं, जे एए वीयरामग्गमि ॥ ९४ ॥
महुमरणमि उवग्गो, सक्को वारमविहो सुयक्खंथो ।
सव्वो अणुचित्तं, धणियं पि समत्थचित्तं ॥ ९५ ॥
तम्हा इक्कमि पयं, चित्तं तो तं निर्दमकालमि ।
आराहणवउत्तो, जिणेहि आराहणो भण्णिओ ॥ ९६ ॥
आराहणोवउत्तो, सम्मं कऊण सुविहिओ कलं ।
उक्कोसं सिंभि भवे, मंतुण लमिअ निज्जायां ॥ ९७ ॥
नाणस्स गुणविसेसा, केईम वणिआ समासेणं ।
चरखस्स गुणविसेसं, ओहिअहिअया निसामेह ॥ ९८ ॥
भविण अणुजमणा, जे जिणवयणं सया अणुचरंति ।
ते मरणमि उवेया, न विमोयंति य गुणसिद्धा ॥ ९९ ॥
६० प० । (१०२ गाथा धम्मशब्द)
सीयेते ते मणूसा, साममं दृष्ट्वाहिं पि लइयं ।
जे अद.खनिअत्ता, दुक्खविमुक्खंमि मग्गमि ॥ १०० ॥
दुक्खाला ते मणूसा, पारं गच्छंति जे ददधिआ ।
भावेण अणुजमणा, पारं तेहिं गवेसंति ॥ १०१ ॥
मग्गंति अपरमसुदं, ते पुरिसा, जोगेहि न हायंति ।
ते लद्धपेयसंजति-वग्गा पच्छा न हायंति ॥ १०२ ॥ ॥ १०३ ॥
(सूत्रवाचनप्रकारः " गीयंथ " शब्दे तृतीयभाग ६०२ पृष्ठ
गतः ।) (धृतम्याशानना " आसायणा " शब्दे द्वितीयभाग
४८४ पृष्ठ गता ।) (एकविंशत्यागामपि धृतनाममन्त्रानि
" याण " शब्दे चतुर्थभाग १६५२ पृष्ठ गतम् ।) दृष्टिवादे धृ-
तज्ञानं धैर्यदायक्यते धृत्य अनन अस्मादस्मिन्निति चेति
धृतम् । धृतज्ञानावरणकर्मणोय पराज्ञानया अकालिकायंता-
धनममर्थे " ऊहहुलम् । " इति वचनात् कमादायोय कृत्यव्यः ।
आ० म० १ अ० । स० । धृतज्ञानावरणकर्मणोय, उत्त० ३५ अ० ।
धृत्यं इति धृतम् । व्ययहारभेदे, मव० १०७ द्वार ।
सुयश्रवणा-भुताज्ञान-न०मिध्यादृष्टेरज्ञाने, आ० ५०१ अ०
अविसेसियं सुयं सुयणां च सुयअजायं च । विसेसियं

सुयं सम्मरिद्धिस्स सुयं सुयथायं । मिच्छादिद्धिस्स सुयं सुयथायं । नं० ।

सुयभाराहया—श्रुतराधना—स्त्री०सिआल्लम्बाराधनायाम्, उत्त० ।

सुयस्स आराहयाय एं भंते जीवे किं जणयइ ? सुयस्स आराहयाय एं अत्तायं खेइ न यं संकिलिस्सइ ॥२४॥

इत्यन्त । सुतस्य आराधनया जीवः किं जनयति । गुरुराह-हर्हस्य । सुतस्य आराधनया-सम्यक् आसवनया आह्वानं क्षपयति विशिष्टनस्वावबोधस्य अवाप्तस्य पुनर्न संक्रियते रागद्वेषजनितं क्रोधं न भजनीति भावः । उत्त० २६ अ० ।

सुयकण्यं—श्रुतकण्यं—पुं० । प्रयत्नभणने, वृ० १ उ० १ प्रक० ।

सुयकरयं—श्रुतकरयं—न० । बजावडादिश्रुतकरणे, आ० वृ० १ अ० । सूत्र० ।

सुयकेवली—श्रुतकेवलिनं—पुं० । वतुर्दशपूर्वधरे, जीवा० १४ अधि० । संघा० ।

“ जो सुयणाभिगच्छइ, अण्णामिणं तु केवलं सुजं । नं सुयकेवलमिणिणं, भणोति लोमण्यैवकरा ॥ १ ॥ जो सुअनारं सव्वं, जाणइ सुअंकेवली तमाइ जिणा । माणं आर्यं सव्वं, उम्हा सुयकेवली तम्हा ॥ २ ॥ ”

आणं १३ अष्ट० टी० “ केवलीं करमो जम्बू—स्वास्थ्यं प्रभवः प्रभुः । सत्यं प्रभवो यशोमयः, संभूतविजयस्तथा ॥ ० ॥ भद्रबाहुः स्थूलभद्रः, भुतकेवलिनो हि यद । ” कल्प० २ अधि० ८ सूत्र ।

सुयकवर्ध—श्रुतस्कन्ध—पुं० । हादशाक्षरूपे श्रुतपिण्डे, आतु० । दृष्टिवांश्च धुनसमुदायस्यालस्य । सं० ।

सुयकसाय—स्वाख्यात—त्रि०।सुष्टु आख्यातं स्वाख्यातम् । पूर्वोक्तगविगंधितया युक्तिभिरुपपन्नयाऽभिहिते, सूत्र० १ अ० १४ अ० । सुप्रकृतं, सूत्र० २ अ० २ अ० । लोकधुनिराभ्यस्या विरत्ननाख्यासु वा परिह्वाने, सूत्र० १ ध्रु० १६ अ० ।

सुयकसायधम्म—स्वाख्यातधर्मे—त्रि० । सुष्टु आख्यातः श्रुतचारित्राक्षरा धर्मो येन साधुनाऽसी स्वाख्यातधर्मः, ज्ञानसमाधिपुरुष, सूत्र० १ ध्रु० १० अ० ।

सुयगमं—श्रुतगमं—पुं० । आगमगमं, वे० १ विव० ।

सुयगमाहिं श्रुतगमाहिन्—पुं० । परमपूरकप्रणीतगमग्रहणमि लापिणि, दश० ६ अ० २ उ० ।

सुयसं—स्वपन—न० । शयनं, दश० १ तत्त्व ।

सुयसज्ज—सुजनजन—पुं० । सर्वपापविरतानां समूहे, प्रश्न०४ आश्र० द्वार ।

सुयसुंद—सुजनसुन्द—पुं० । भरतक्षेत्रजाजितजिनसमकालिके परवतजने, ति० ।

सुयसंज्ञ—श्रुतज्ञान—न० । ज्ञानविशेषे, आ० म० १ अ० । आश्र० । अश्वं धुनं वाच्यवाचकभाष्यपुरस्सर्गकारेण शस्त्रसंमुदाये-

ग्रहणदुत्तुल्यलान्धविशेषः एवमाकारं वस्तु जलधारणाद्यर्थ-कियासमर्थं घटशस्त्रवाद्यमित्यादिरूपनया प्रचर्माकृतौच-कालसाधारणसमानपरिणामः शब्दावयवार्थलोचनानुसारं इन्द्रियमनोमित्रिणाऽवगमविशेष इत्यर्थः । धुनं च तत् ज्ञानं च श्रुतज्ञानम् । अश्रवा—धुयते धनन अस्मात् अस्मिन्ध्वति धुने तदावयवसकर्मसंयोगप्रशमः “कट्टइल्लम्” इति वचनान्तरादायपि क्रमपन्थः, तज्जनिते धुने कार्येण क्षारयोग्यवा-नात्, भृगुनात्तिना धुनं यामाना तदनन्वयात् ज्ञानमपि धुनं, धुनं च तत् ज्ञानं वेति समासः। (‘सुय’ शब्दे श्रुतज्ञानमुक्तम् ।) आ० म० १ अ० । धुनं ज्ञानं स्वच्छन्दादुद्गृह्यतिललास्वादनु-ल्यम् । वे० १० विव० । इन्द्रियमनोमित्रिणं श्रुतज्ञाना-नुसारिणि बोधं, भ० ८ श० २ उ० । द्वि० । प्रव० । ध० २० । स्था० ।

सुयनारं दुविहे पल्लं, तं जहा—अंगपविङ्गु चेव, अंग-बाहिरे चेव । (ध्रु० ७१ ×) स्था० २ डा० ।

अशोचरगाथासंबन्धनार्थमाह—

कत्ता पव्वमागय—मापरियपरंपराइ सुयनारं ।

सामादयाइयमिदं, मच्चं चिय सुत्तमत्थो वा ? ॥१०६२॥

ननु एवं भवतुमुक्तम्—“ आचार्यपरम्परया समागतं सामायािकानियुक्तिमहं वक्ष्ये । तत्रैव पृच्छयते—“ कत्ता पव्वमत्थोवाइ ” आदौ कुतः पुरुषविशेषात् प्रस्तामपुष्पां सती नत आचार्यपरम्परयाऽऽगतमायातां नां सामायािक-नियुक्तिं यवयानि ? इत्युपस्कारः । तथा, इदमपि पृच्छय-ते । किम् ? इत्याह—“ सुयमाणमित्यादि ” सर्वमपि च सामायािकादि चिन्तुमात्रपर्यन्तं स्वावश्यकं श्रुतज्ञानमिदं प्रथमं कुतः प्रस्तुतं सत् पश्चादावधारणपरम्परयाऽवाऽऽगत-तम् ? इति ।

एवमुत्तरगाथाप्रस्तावनां कुर्वन्नाचार्य आत्मनः

प्रथमाशङ्क पारद्वरज्ञाह—

एवं ननु भणियं चिय, अथपुहत्तस्स तेहिँ कहियस्स ।

इह तेसि चिय सीला-इकहणगदहं फलविसेसो ॥१०६३॥

ननु ‘सामायािकनियुक्तिः श्रुतज्ञानं वा सर्वं कुतः पुरुषात् प्रथमं प्रस्तुतम् ? इत्यत्र यदुत्तरं तदत्रैव भणितमव-प्रोक्त-मेव निर्लीनामर्थमेवत्यर्थः । क ? इत्याह—“ अथपुहत्तस्सं-स्यादि ” तैत्तिरीयकर-गणधरेः कथितस्याऽव्युपधकार-पर्य श्रुतज्ञानस्य भगवतो नियुक्तिं कीर्तयिष्ये ” इत्युक्तं तीर्थ-कर-गणधरेभ्यः सर्वमपि श्रुतज्ञानमादौ प्रस्तुतम्, इत्युक्त-मेव, तत् किमिति पुनरपि प्रश्नः । अत्र प्रतीतिपादनाह-“ इत्येवादि ” सत्यम्, ज्ञानमेव यत्—तीर्थकर-गणधरेभ्य एव सर्वमिदमादौ प्रस्तुतम्, किमिदं नैवमेव तीर्थकर-गणधराणां शीलादिसंस्कारकथनम्, प्रश्नयम्, कलविशेषश्च विशेषतोऽभिधास्यते, इत्यर्थं पुनरपि प्रश्नोत्तरावपन्यासः । तत्र तीर्थकुता तयो-नियमज्ञानानि शीलमभिधास्यते, आ-दिशब्दः स्वगतभद्रप्रस्थापकः, नान्यथ वृत्तः, तदाकट्टस्य पुण्यप्रलेपकत्वा तु देशना-कथनम्, तत्कलविशेषस्तु अन्य-जनविशेषसम्बन्धितम् । गणधराणां तु बुद्धिमयपटनं तीर्थ-कराकं पृष्टीत्वा सूत्रप्रस्थं प्रतिपादयत्येतं, कलविशेषस्तु

मयवनायेना, सुखप्रदसाधनमुपहृष्ट इति गाथाऽष्टकायः ।

अथोक्ताग्रस्येयोक्तमाह—

तव-नियम-नाणुरक्तं, आरूढो केवली अभियनाशी ।

तो मुखे नाणुबुद्धिः, भवियज्जविबोहसद्भा ॥१०६४॥

तं बुद्धिमण्यं पडे-य गणहरा गिरिहटं निरवमेमं ॥

नित्यपरमासिधं गं-येति तथो पवयगुह्या ॥१०६५॥

कपकमिदं द्रष्टव्यम् । तत्र वृत्तो द्विधा-द्रव्यतः, भावतश्च ।

द्रव्यतः प्रधानः कल्पवृत्तः, यथा च तमाकृष्टा कश्चिद् गन्धा-

विवृत्तवर्षादानां कुसुमानां संख्य कृत्वा तद्व्याप्यभागवर्तिनां

तद्वाराहस्यात्मनर्थानां पुरुषाणामनुकम्पया कुसुमानि विख-

ज्जनि, तदपि भूपति-रज्जोरुगुणकनभिया विमलवस्तीरघटेषु

प्रतीच्छन्ति, ततो यथायोग्यमुपभुञ्जानः, परंभ्यक्षोपकु-

र्वाणां सुखमाप्नुवन्ति । एवं भाववृत्तेऽपि सर्वमिदमाया-

उपम् ; यद्यथा-तपश्च नियमश्च ज्ञान च तान्येव घृष्टतन्म-

नपो बाह्व-ऽभ्यन्तरभ्यन्तो ज्ञादशधो प्रतीतमेव । इन्द्रिय-

नारिन्द्रियसंयमस्तु नियमः । तत्र औभादीन्द्रियाणां निग्रह

इन्द्रियसंयमः, कर्माचारानां तु निग्रहो नोइन्द्रियसंयमः ।

ज्ञानाभिद केवलं संपूर्णं सुखं । एतत्पर्ययं वृत्तमाकृष्टः ।

ज्ञानमकेवलकर्मपि स्यात् तद्व्यवच्छेदाध्यामाह—' केवली,

केवलशब्दस्यैव संपूर्णवाचकत्वात् केवलं संपूर्णमस्याऽ-

स्तीति केवली । अयमापि धृत-क्षारयकसम्यक्त्व-क्षारि-

कज्ञानभेदान् त्रिविधः ; अथवा-धृता-ऽर्थाय-मनःपर्याय-

केवलज्ञानभेदाच्चतुर्विधः, तत्र शेषव्यवच्छेदाध्यामाह—' अ-

मिनक्षानी' क्षारयकज्ञानकेवलीः सर्वज्ञ इत्यर्थः । स चेह

प्रकमाह भगवान्भक्तुस्त्रिशदतिशयसंपत्कलीयकरः ।' तो च

तत्रा वृत्ताज्ज्ञानकपकुसुमवृष्टि कारये कर्मायैवाराज्ज्ञानकार-

णभूतशब्दकुसुमवृष्टिप्रत्ययः । किमर्थम् ? भव्याश्च त ज-

नाश्च तेषा विद्याधनं तदर्थं तर्जिमस्मिन्ति । तां च

ज्ञानकुसुमवृष्टि बुद्ध्या निर्दृता बुद्धिमयस्तेन विमलबु-

द्धिमयन पटन गणधरा गौतमादृशे प्रदीप्तं शुद्धीत्या-

ऽऽदाय निगद्येष्टानां संपूर्णम्, तत्स्तीर्थेकरतामिहानि कुसु-

मकरानि भगवदुक्तानि विचित्रप्रधानकुसुममालावद् प्रथन-

न्ति । किमर्थम् ? प्रगतं, शस्तम्, आदी वा वचनं प्रवचनं

ज्ञादशकम्, प्रवक्ष्यामि वा प्रवचनं संघस्तदर्थं तर्जिमस्मिन् ।

इति निर्मुक्तिगाथाद्वयाधः ।

भाष्यकारः प्राह—

रुक्खाडरूपयनिरु-वण्यमिह द्बुरुक्खसदिहंती ।

जह कोड विउलवणसं-डमज्झयारद्वियं रम्मं ॥१०६६॥

तुंमं विउलवस्संघं, साहसओ कप्परुक्खलमारूढो ।

पज्जतगहियवहुविह-सुरभिक्कुसुमाऽङ्कुरेण ॥१०६७॥

कुसुमतिभूमिचिह्निय-पुरिसपसारियपेडसु पक्खिखवह ।

मुंमेतं तं वि सेत्तुं, सेमज्झाणुगहदुहा ॥१०६८॥

लोगवणमंडमज्जे, चोत्तीमाहसयसंपदेष्विओ ।

तव-नियम-नाणुमहर्षे, स कप्परुक्खं समारूढो ॥१०६९॥

मा होज नाणुगहय-म्म संसओ तेण केवलगहयं ।

सो वि चउहा ततोऽयं, मवयस्सु अभियनासि चि ॥१०७०॥

पज्जतनाणुकुसुमो, ताहं छउमत्तभूमिमेतु ।

नाणुकुसुमतिगणहर-सियवुद्धिपेडसु पक्खिखवह ॥१०७१॥

पडपि सुगमा एव, नवरमिह वृत्ताद्रूपकानिरूपणार्थं द्र-

व्यवृत्तदृष्टान्ताऽभिधीयते । कः पुनरसौ ? इत्याह-जह

कोडित्यादि । 'साहसउ' चि वच्यमाणकवलस्तीर्यायः सा-

नित्यायः कोऽपि नरः । उक्ता द्रव्यवृत्तदृष्टान्तः । अथ प्रस्तु-

तं भाववृत्ते सर्वे याजयन्नाह—'लोगवणमंडित्यादि' । कुष-

स्थवमव भूमिशुद्धस्थवभूमिति भावप्रधानाऽयं नि-

र्देशः, तत्संस्थितु । ज्ञानकुसुमाधिना ये गणधरास्तच्छुत-

वृद्धिपटार्वान् ।

अथ प्रकरः—

कीस कडई कहत्थो, किं वा भविष्यत्त्वं चेव बोद्धव्यं ।

सक्कोवायविहिण्णु, किं वाऽमज्जे न बोहेह ॥११०२॥

शब्दवृष्टिप्रमाणेन तीर्थेकृतां धमकथनं सूचितम्, तत्र

कृताथोऽप्यसौ भगवान् किमिति कथयति ? भव्यजन-

विबोधनार्थमात्रं बोद्धम्, तत्र किमसौ प्रव्यानिव बोध-

यति ? यावत्ता सर्वोपायविधयः सज्जपयानां किमिति

न बोधयति ? इति ।

अत्र प्रतिविधानमाह—

नेगंत्य कयत्थो, जेषोदिशं जिण्णन्दनाम से ।

तदवंभकलं तस्म य, खवसावाभाऽयमव जसो ॥११०३॥

जं व कयत्थस्स वि सं, अणुवकयपरावगारिसाभवं ।

परमाहिपदेसयत्तं, भासयमाभञ्जमिव रविषो ॥११०४॥

किं व कमलेसु राशो, रविषो बोहं जेष सो ताहं ।

कुसुणसु व से दोमो, जं न विवुज्जमति से ताहं ॥११०५॥

जं बोहमउलगाहं, धूरकारामरिसओ समाणओ ।

कमणकुसुमाया तो तं, सामवं तस्म तेसि च ॥११०६॥

जह वोलूगाहं पमासधम्मा वि सां नदोमं ॥

उअओ वि तमोक्खो, एवमभवान्ना जिण्णसुरो ॥११०७॥

मज्जे तिगिच्छमाणो, रोगं रोगी न भणए वेजो ।

मुणमाणो य असज्जे, निसेहयंतो जह अदोसो ॥११०८॥

तह भवकम्मरोगं, नासंतो गगनं न जिण्णवेजो ।

न य दोसीऽमव्वास-ज्जकम्मरोगं निसेहंतो ॥११०९॥

मोत्तुमजोग्गं जोग्गे, दिलिए रुवं करेह रूयारो ।

न य रागहोसिद्धो, तेहव जोग्गो विवोहंतो ॥१११०॥

सर्वा अपि सुगमाः, नवरं नैकान्तं तीर्थकरः कृताथः,

येन तीर्थकरनाम 'स' तस्यादर्शम्, तन्नाऽवगच्छफलम्

इति नाऽवर्तिनं क्षीयते । तत्त्वप्रमाणप्राप्त्यर्थं यन्मादयमव ध-

र्मकथनादिकः, ततः कथयतीति । किञ्च, कृताथेव सत्याप-

रं बोधकस्वाभावायमिव यद् यस्मान् 'सं' तस्य भगवन्स्ती-

र्थकरस्य कृताथस्यापि यद्विदं पर्याप्तदर्शकत्वं तदनुप-

कृतापकारिणः स्वभावाऽनुपकृतापकारिण्यभावात्सत्यं भा-

वाऽनुपकृतापकारिण्यभावात्, तस्मात् कथयति । कृताथ-

स्याऽप्यनुपकृतापकारिणो भगवतः परोपदेशात्सत्यं स्वं-

भाषत एव, इत्यतस्तत्स्वाभावात् कथयतीति तात्पर्यमिति न च भव्यानिव प्रतिबोधयतस्त्वस्य राम-हेषो, इति दृष्टान्तं दर्शयति—'किं च कमलेषु' इत्यादि । 'स' ति । 'स' तस्य रवः प्राग्बोधयतोऽपि यत् तानि कु-सुदानि न विबुध्यन्त इति । तस्मात् कुसुमाभिप्रायः, इत्याह—'जं बोधयति' समानादपि स्वरूपप्रमाणं य-तो बोध-सुकुलानि यथासंख्यमेव कमल-कुसुदानां जा-यमानानि दृष्टानि, 'तो' ति ततो ज्ञायते-तस्य रवः, तेषां च कमल-कुसुदानां स्वभावेऽयं यद्-रविः कम-लान्येष बोधयति न तु कुसुदानि, कमलान्यपि रवः सकाराण्यं बुध्यन्ते न कुसुदानि, न पुनरिह कस्यापि रा-म-हेषो ; एवं भगवतोऽपि भव्याभ्येषु योजयमिति । दृष्टान्तान्तरमाह—'जहवत्यादि' उत्कादीनां रात्रिज्जरा-णां वृक्षादीनां 'सो' ति रविः । अपरमप्यत्र दृष्टान्तमा-ह—'सज्जमिमत्यादि' । अत्रैवाद्वाहराजान्तरमाह—'मासुमित्या-दि' दक्षिणे काष्ठादौ 'कयारो' रूपकारः । इति व्याख्याना प्रथमनिर्गुणिगताया ।

अथ द्वितीर्यानिर्गुणिगतायाव्याख्यानमाह—

तं नाथकुसुमवुद्धिं, घेषुं वीयद्विबुद्धो सर्वं ।

गंयति पवयणद्वि, मासा इव चित्तकुसुमाणं ॥११११॥

'प्रवचनार्थं प्रथमन्ति' इत्युक्तम् । अथवा प्रयोजनान्तरमाह—'घेषुं व सुहं सुहगुणल-धारणादाउ पुच्छितं च ।

सुकले भगवता तीर्थकरेणोक्तं वचनवृन्दं सुकलकुसुम-निकुरन्त्यमिव प्रथितं-सूत्रितं सद् प्रदीतं वाऽऽदातुं सुखे भवति । इदमुक्तं भवति-पद्-वाक्यप्रकरणा-ध्याय-प्राशुता-दिमित्येकस्थापितं जिनवचनमयान्त एव प्रदीतं शक्य-म्—'एतावदस्य प्रदीतम्, 'एतावच्छायापि पुरस्ताद् प्र-दीतव्यम्' इत्यादिविधयः प्रथितं सत् सुखैव प्रदीतं श-क्यमित्यर्थः । तथा, गुणनं च धारणा च गुणन-धारणे, ते अपि प्रथितं स्वै सुखं भवतः । तत्र गुणनं परावर्तनमभ्या-सः, धारणा स्वविषयतिरविस्मृतिः । तथा, दातुं प्रष्टुं च सुखमेव भवति । तत्र दातुं शिष्येभ्योऽतिमज्जनम्, प्रश्नस्तु संशयापह्नस्य निःसंशयायं गुरुपच्छन्तम् । एतैः कारणैः कृतं रचितं गणधरेः । अतः समस्तगणधरेनैतन्मापद्यति हेतोः कृतं भुतम् 'इदम्' इति शेषः । इति निर्गुणिगतायाः । विश० ।

अथ भाष्यम्—

सुककुसुमाणं गहखा-इयाई जह दुकरं करेउ जे ।

गुच्छाणं तु सुहयरं, तदेव जियवयणकुसुमाणं ॥१११४॥

पय-वक्क-पगरण-उम्मा-प-पाहुडाइनियतक्कमपमाणं ।

तदणुसराता सुहं चिय,वेण्णइ गहियं इदं गेज्जो ॥१११५॥

एवं गुणं धरणं, दाणं पुच्छा य तदणुमाणं ।

यथा सुकानां सुकलानां कुसुमानां प्रहणार्थानि कर्तुं बुक्क-राणि, प्रथितानां तु सुकराणि, तथा जिनवचनकुसुमानामपि प्रष्टव्यम् । अतो गणधरायना प्रश्नानि । 'अज्जम्य' ति अजय वनम्, मासुनं पूर्वोक्तमनः । भुतविशेषः 'गहिय इदं गेज्जो' ति ज्ञातवदस्य प्रदीतम्, एतावच्छायापि पुरस्ताद् प्रदीतव्यम् इ-

त्यादि विधयस्तथा पद्-वाक्यादिकमेष विरचितं सत् तत्पदाद्य-नुसरता सुखैव भुते गृह्यते । एवं गुणनायापि सुखं भव-ति । विश० ।

उत्तरनिर्गुणिगतायासंख्यानमाह—

जियमगिइ चिय, सुचं गणहरकरात्मि को विसेमा त्व ॥

सो तदविसंभं भासइ, न उ वित्थरसो भुयं किंतु ॥१११८॥

ननु 'नित्थर भासयाई गेयंति' इत्यादिबलनाजिन-भाणतिरव-तीर्थकराङ्गरेव तर्हि भुतम् । गणधरसूत्राकरणे तु तत्र का विशेषः ? । अत्राख्यते—स तीर्थकरस्तदपेक्षं गणधरप्रक्षापक्षमेव किञ्चिदपेक्षं भाषते, न तु सर्वजनना-धारणं विस्तरतः समस्तमापि दादशाहभुतम्, किन्तु यद् भाषते तद् दर्शयते । इति गार्थाः ।

किं पुनस्तत् ? इत्याह—

अत्थं भासइ अरहा, सुचं गेयंति गणहरा निउणं ।

सासणस्स हियद्वहा, तसो सुचं पवत्तइ ॥१११९॥

अर्थमयाऽहं भाषते, न सूचं दादशाहभुतम् । गणधरा-स्तु तत् सूचं सर्वमापि निपुणं सूचमाधंप्ररूपकं बह्वर्थं चे-त्यर्थः, अथवा—नियताः प्रमाणनिश्चिता गुणा यत्र तद् नियतशुचं निशुचं प्रथन्ति । ततः शासनस्य हितायै सूचं प्रथन्ते । इति निर्गुणिगतायाः ।

भावार्यं स्वविधिसुभाष्यकारः प्रथे परिहारं च प्राह—

नणु अत्थाणमिलत्था, म कहं भासइ न महरूवो सो ।

महम्मि तदुवयारो, अत्थप्पचायणफलम्मि ॥११२०॥

आह—ननु भाष्यमाणः सर्वत्र शब्द एव दर्शयते, यस्त्वर्थः सोऽनामिलाप्यः—अशब्दानामकत्वाद् वक्तृमशक्य एव, इति कथं समीचीनशब्दशब्दकत्वात् भाषते ? । उच्यते—अर्थ-प्रत्यायनफलं शब्द एव तदुपचाराऽर्थोपचारः क्रियते । ए-तदुक्तं भवति—अर्थप्रतिपादनस्य कारणभूतं शब्दोप-चारं कृत्वाऽर्थे भाषत इत्युच्यत इत्येताव इति ।

प्रकरः प्राह—

तो सुतेमेव भासइ, अत्थप्पचायणं न नामत्थं ।

गणहारिणो वि ते चिय, करेति को पडिविमो त्थ ॥११२१॥

तन्मनर्हि त्वदुपकुत्तया शब्दभाषकमनोयकः सूचमाध-ऽर्थप्रत्यायकं भाषते, न त्वर्थम् । गणधारिणोऽपि तदेव कुर्वन्ति, तत् का नामामयत्र विशेषः ?—न कश्चिदिति ।

आचार्यः प्राह—

सो पुरिमाविकखाए, धोवं भगइ न उ वारसंगाई ।

अत्था तदविकखाए, सुचं चिय गणहराणं तं ॥११२२॥

ननु प्राग्बोधं यत्—गणधरलक्षणपुरुषापेक्षया स तीर्थ-करः "उपखेइ वा, विगमइ वा, पुवइ वा" इति मातृ-कापद्वयमात्ररूपं स्वीकृत्य भाषते, न तु दादशाहभुतम् । ततश्च तद् मातृकापद्वयमात्रं शब्दकत्वात् सत् तदपेक्ष-या दादशाहभुतकत्वात् तदर्थमेतदपेक्षयाऽर्थो भवत्येते । ग-णधराणां तु गणधरापेक्षया नित्यार्थः, तदेव मातृकापद्वयं शब्दकत्वात् सूत्रम्, इति नैमयत्र समानादोष इति ।

आह—ननु मातृकापद्मवयस्य शब्दरूपत्वात् सूत्ररूपना
रूप्यते, अथैकपतां तु तस्य नावगच्छाम इत्याशङ्क्य पुन-
रुचि तस्य तां समर्थयन्नाह—

अंगासुतरवया—निर्वेकसो जेण तेण सो अन्थो ।

अहवा न सेसपवयस्य—हियउ पि जह बारसंगमिण् । ११२३ ।
पवयस्यहियं पुण तयं, जं सुहगहयाइ गयहरहितो ।

बारसविहं पवचह, निउणं सुहुमं महथं च ॥११२४॥

अङ्गा—ऽनङ्गादिविभागेन विगन्तमेव सूत्रं प्रसिद्धम्,
अयं तु मातृकापद्मवयस्यः शब्दो येन कारणेनाङ्गादि-
विभागेन या सूत्ररचना तन्निर्गोचस्तत्समुदायार्थरूपत्वेन
तद्विभूतं इत्यतः सोऽयं इति व्यपदिश्यते । अथवा—शु-
बस्य गणधरापुत्रयाऽन्यस्य संघरूपस्य प्रवचनस्य च—सु-
खप्रदण—धारणादिभ्यो क्तिनः शब्दराशिः स एव सूत्रतया
प्राक्तः । अयं तु मातृकापद्मवयस्यः शब्दो न शेषप्रवचनस्य-
र्थं हितः, यथार्थं द्वादशाङ्गम्, अतो नासौ सूत्रम्, कि-
मर्थ इति । तत्पुनः शब्दजालं शेषप्रवचनस्य हितमेव । यत्
किम् ? इत्याह—यत् सुखप्रदणादिकाणंभ्यो द्वादशाङ्गा-
आचारादिद्वादशभेदे गणधरेभ्यः प्रवर्तते । अतस्तद्वै सूत्र-
म्, मातृकापद्मवयस्यं त्वयं इति स्थितम् । अथ “निउणं” इति
निर्वाङ्मनाधायावस्यार्थमाह—नशाचारादिकं द्वादशविधं सू-
त्रं कथयन्मृतम् ? निपुणं सूत्रम् सूत्रमर्थप्रतिपादकत्वात्,
महानपरिमितोऽर्थो यस्मिंस्तद् महार्थं च निपुणमिति ।

अथान्तरमाह—

निययगुणं वा निउणं निर्दोमं गयहराहवा निउणा ।

तं पुण किमाइपजं-तमागमह को व से सारो ॥११२५॥

अथवा—निययगुणं निश्चितगुणं निपुणं संनिहितसमस्तसू-
त्रगुणत्वाद् निर्दोषमित्यर्थः । “निउणा” इति पाठान्तरे व-
गणधरा विशयमेव—निपुणाः, सूत्रमर्थदेशित्वात्, निपुणा वा
गणधरा, संनिहितसमस्तगुणगुणादित्यर्थः । वयस्यगुणनि-
र्वाङ्मनाधायाः प्रस्तावनामाह—तत् पुनः भुनः किमादि ?
किंपर्यन्तमानं—किंपर्यायमायम् ? को वाऽस्य सारः ?
इति गाथापदकार्यः ।

अन्तरपृष्टयैवोत्तरमाह—

सामाइयमार्थं, सुयनाणं जाव बिंदुसाराओ ।

तस्स वि सारो चरणं, सारो चरणसं निष्वाणं ॥११२६॥

तच्च भुनङ्गानं सामायािकादि वर्तनं, चरणप्रतिपात्तकाले
सामायािकस्यैवादी प्रदानात् । यावद् बिन्दुसारादिनि बि-
न्दुसाराभिधानवस्तुदर्शपूर्वपर्यन्तमित्यर्थः, यावच्छब्दविष-
य इत्यनेन—द्वादशपरिमाणं तद् वेदितव्यम् । तस्या-
पि अन्तर्ज्ञानस्य सारस्वरूपम् । सागृह्योऽत्र प्रधानवचनः
फलवचनश्च मन्त्रव्यः, तस्मादपि अन्तर्ज्ञानाकारित्वं प्रधा-
नम्, तस्य फलं तदित्यर्थः । अप्रतिपक्षान्—सम्यक्त्वस्यापि
सारस्वरूपमेव । अथवा—अपि शब्दस्य व्यपदिष्टः संघः,
तस्य अन्तर्ज्ञानस्य सारस्वरूपमपि । विशेषं । “सो हाइ आहि-
गयहरं, सुयनाणं, जेण अरथओ विट्ठे । सकारसंगोह, परअमं
दिट्ठिआओ य ॥” उक्तं २८ अ० । अन्तर्ज्ञानस्य पुस्तकविदे-क-

पुंजादिना पूजामार्थं स्ववेदाऽपि सुकरं तदशक्तेनापि प्रतिव-
र्त्यैकैकशः कार्याः । ध० २ अधि० अ० ७० । आवा० अन्तर्ज्ञाना-
वरणस्योपशमजाननं अन्तर्ज्ञानम् । न० ।

सुयणाकरण—अन्तर्ज्ञानकरण—न० । शुकपदेशादिना भुन-
ज्ञानकरणे, विशेषं ।

सुयणापमाय—अन्तर्ज्ञानप्रमाय—त्रि० । आगमप्रमाएवे, पि० ।

सुयणासारिय—अन्तर्ज्ञानार्थ—पुं० । अन्तर्ज्ञानविषयेनार्थे, प्रका० १ पक्ष ।

सुयणासारिय—अन्तर्ज्ञानावरण—न० । अतः च तत् ज्ञानं च
अन्तर्ज्ञानम्, तस्यावरणं अन्तर्ज्ञानावरणम् । ज्ञानावरणीयक-
मेवे, कर्म० ६ कर्म० ।

सुयणाशी—अन्तर्ज्ञानिन्—पुं० । अन्तर्ज्ञानसंग्रहे, “जह केवली
वि याहर, इव्वं खने च कालभावं च । तह चउलक्खण-
मेवं, सुयनासीमेव जानाति ।” व्य० १० उ० । (यवहारशब्दं
व्याख्यातैवा ।)

सुयणिघस—अन्तर्निघर्ष—पुं० । धुनं निघर्षयन्तीति भुननिघ-
र्षाः स्वर्णवक्त्रुतपरीक्षेतु, यथा स्वर्णकारस्तापनिकवक्त्रे-
दैः स्वर्णं परीक्षते । व्य० ३ उ० ।

सुयणिघद—अन्तर्निघद—त्रि० । सूत्रैरुपात्तं, “पवणिज्जाणं

पुण अणेतमागो सुयणिघजो ” सूत्र० १ ध्रु० १ अ० १ उ० ।

सुयणिस्मद—अन्तर्निस्यन्द—पुं० । निजान्तापनिषद्भूते, ग०
३ अधि० ।

सुयणिसिय—अन्तर्निश्चित—न० । धुनं कर्मनापचं निश्चिन्तम्-
आश्रितम् अनन्तं धुनान्निश्चितम् ; आभिनिर्वाचकज्ञानमेवे-
यमर्थमेव धुनकुत्तपराकाशेदानीं पुनस्तदनुपलम्भवानुपलम्भ-
ने तद्व्यवहारालक्षणं धुनान्निश्चितमिति । स्या० २ ठा० १ उ० ।
यत्तु पूर्वधुनपरिकर्मितमेतद्व्यवहारकाले पुनः पुनः धुनाजु-
सारितया समुपपद्ये तत्तन्निश्चितम् । स्या० ।

सुयनिस्सिए दुविहे पखने, तं जहा—अत्योगहे चेव, वं-
जणांगहे चेव । अस्मयनिस्सिए वि एवमेव । स्या०
२ ठा० १ उ० ।

मनिज्ञानमेवे, “स किं सुयणिसियं मरणाणं ? सुयणिसि-
यं मरणाणं चउत्विहं पणसं । तं जहा—उगहो इहा अवाए धा-
रणा ।” कर्म० १ कर्म० । न० ।

सुयतंडपईविनिभ—शुकतुण्डपदीपनिभ—त्रि० । शुकचक्षुषुप्र-
पात्तिः—संश्रं । उक्तं ३४ अ० ।

सुयतथ—अनुतार्थ—पुं० । अनुतार्थं, द्वा० १८ द्वा० ।

सुयतथसम—अनुतार्थार्थ—पुं० । प्राकृतस्वातन्त्र्यायाम् । गीता-
थं, दश० ६ अ० २ उ० ।

सुयतथ—अनुतस्तव—पुं० । पुष्करवरेत्यादिलक्षणं धुनस्तुनौ, पं०
व० २ द्वार ।

सुयतथेर—अनुतस्यविर—पुं० । अनुतार्थमेव स्थितो वृद्धः धुनस्य-
विरः । नृतीयवस्तुयाङ्गधरे साधो, ‘ठाससमवायधरं निमंथे
सुयतथेर’ । द्वा० ३ द्वा० २ उ० ।

सुयदाय—अनुतदान—न० । अङ्गप्रतिपदिष्टादिभूतोद्देशेन, ज० १ वक्त० ।

सुयदेवया—अनुतदेवता—स्त्री० । जिनवाद्यायाम्, पं० सं० ४ द्वार ।

('सुयध्वीपला० १२१'शाब्दी'पंचसंगह'शब्दे २ भाग उक्तां)

श्रुतध्वेवता प्रज्ञापयितुमाह—

सुयध्वया भगवती, नानावरणीयकर्मसंघातं ।
तैसि खवेउ सयध्वे, जैसि सुयध्वारे भवती ॥ १ ॥

श्रुतमहत्प्रवचनं श्रुताधिष्ठात्री देवता श्रुतदेवता । संभवति
ये श्रुताधिष्ठातृदेवता, यदुक्तं कल्पमाख्ये—“संभवे च लक्षणा-
वेव, समहिष्ठितं देवता । श्रुतं च लक्षणावेव, जगत्सर्वकलु-
भासियं ॥१॥” इति भगवती पुत्रयत्ना ज्ञानावरणीयकर्मसंघा-
तं ज्ञानज्ञे कर्मनिबद्धं तेषां प्राणिनां क्षपयतु क्षयं नयतु सतत-
मनवरतं येषां किमिव्याह-श्रुतमेवातिगम्भीरतयार्थनिशयश्च
प्रचुरतया च सागरः समुद्रः श्रुतसागरः तस्मिन्माक्रिवेदुमानां
विनयश्च सुमस्तीति गम्यते । ननु श्रुतकृपदेवताया उरुकरुप-
क्षां पला श्रुतयः कर्मक्षयकारणत्वेन सुप्रनीतत्वात् श्रु-
ताधिष्ठातृदेवतायास्तु व्यन्तरादिप्रकाशनाय न युक्ता नम्या । प-
रकर्मक्षपणं उभयधेन्यादिनि । तच्च श्रुताधिष्ठात्री देवता गो-
क्षरशुभप्रणिधानस्यापि स्मृतैः कर्मक्षयहेतुत्वमितिहितव्याप्त-
युक्तम्—“सुयध्वयाए जीए सभरणं कम्मक्षयकरं माणिंयं न-
त्थि ति अकजकरी व एयमात्तायत्ता तीए” जिकिचेंहदंभव
व्याख्यायं कर्तुमुचितं येषां सततं श्रुतसागरे भक्तिस्थितां श्रुता-
धिष्ठातृदेवता ज्ञानावरणीयकर्मसंघातं क्षपयत्वाति वाक्या-
धीपपत्तः । व्याख्यातान्तरं तु श्रुतकृपदेवता श्रुतं भक्तिमतं
कर्म क्षपयन्विति सम्प्रयोगोपपद्यते । श्रुतस्तुतिः प्राग्वहशोऽ-
भितत्वाच्चान्तः । ततः स्थितमिदमहंशालिकी श्रुतदेवतेह यु-
ह्यात इति । पा० । “सुयध्वयाए करेमि काउस्समं अन्नत्थे”
स्यादि च पठित्वा श्रुताधिष्ठातृदेवतायाः स्मृतैः कर्मक्षयहेतु-
त्वेन नन्कायित्वात्सं कुर्यात्, तत्र च नमस्कारं चिन्तयते,
देवतायाग्राधनस्य स्वल्पनसंसाधयेनप्राष्टच्छासमान एवायं
कार्यत्वेन इत्यादि हेतुः संभाव्यः, पारंगित्वा च तस्याः स्तु-
ति पठानं “सुयध्वया भगवती” इत्यादि अन्येन दीयमानां
ना श्रुणोति । च० २ अधि० । “यस्याः प्रभावमतुलं, संघाय
भवान्तं भव्यजननिबद्धाः । अनुयोगदर्शनस्तां, प्रयतः श्रुत-
देवतां वन्दे ॥१॥” अनु० । श्रुतदेवता निर्मिरे पणान्तु । च० ।

कृमसुसंठियललया, अमलियकोरंटवैटमकासा ।

सुयध्वया भगवती, मम नसितितिभिरं पणासेतु ॥१॥ प्र० ॥

विषयिष्यअविदकरी, नसियतिमिमा सुयाहिया देवी ।

मज्जे कि देउ मेहे, बुहविबुहगममिया शिष् ॥ १ ॥

सुयध्वयाए पणमिमो, जीए पसाएण सिक्खियं गाणं ।

असं पवयखदेवी, संतिकरी तं नममामि ॥ २ ॥

सुयध्वयाए अकसे, कुंमधरो वंमसंतिवेरोडु ।

विज्जा य अंतिहुंटी, देउ अविग्घं लिहत्तस्म ॥ ३ ॥

म० १४१ श० ।

सुयध्वयाए आसायणाए ।

श्रुतदेवताया-आशातना-श्रुतदेवता न विद्यते अकिञ्चि-
त्करी वा न ह्यनधिष्ठिता मीनीन्द्रः स्ववागमः अनाऽनावसितं
नवा अकिञ्चित्करी नामालम्ब्य प्रशस्तमूलनः कर्मक्षयदर्शनात् ।
आय० ४ अ० । सुतदेवताए जीए सुत्तमहिष्ठियं तीए आत्ता-
तीया गांयं सा अकिञ्चिकरी वा एयमादि । आय० ४ अ० ।

श्रुतदेवताविद्या लक्षणा जपत्—

वंदितु चेहए सम्मं, छट्ठमेवण परिजवे ।

इमं सुयध्वयं विज्जं, लक्खहा चेहयालए ॥ ४७ ॥

उवमेता सव्वभावेणं, एगचित्तो सुनिच्छओ ।

आउतो अववस्सितो, रागद्वारद्वजिओ ॥ ४८ ॥

अउम् ग् अम् उक् उद् अद् उद् ईण् अम् अउम्

ग् अम् उम् अय् आण् उम आर् ईण् अम् । अओ

मग् अम् ओस अम् भईसम् उ ईण् अम् अउम् ग्

अम् । उखहेर आसवलदईण् अम् अउम् ग्

उ सव्वउ । उमहिलदईण् अम् अउम् ग् आम् उ ।

अक्खईण् अम् । अह आग मलदईण् अम् । अउम् ग्

अम् उ भगवउ अरहउ महइमहावीरपद्दमाणं धम्मतिर्यं

रस्म अउम् ग् अम् उ मव्वधम्मतिर्यंकाराणं । अउम् ग्

उ मव्वमिद्वाणं अउम् ग् अम् उ मव्वमाहूयं । अ आम् ।

ग् अम् उ भगवतो मइण आगम् । अउम् ग् अउम्

भगवओ सुयग् आगस्म । अउम् ग् अउम् भगवओ ओह

इण् अणस्स । अउम् ग् अउम् भगवओ मणपजवणआ-

णस्स । अउम् ग् अउम् भगवओ मणपजवणआ-

णस्स । अउम् ग् अउम् भगवओ मणपजवणआ-

णस्स । अउम् ग् अउम् भगवओ मणपजवणआ-

णस्स । अउम् ग् अउम् भगवओ मणपजवणआ-

णस्स । अउम् ग् अउम् भगवओ मणपजवणआ-

णस्स । अउम् ग् अउम् भगवओ मणपजवणआ-

णस्स । अउम् ग् अउम् भगवओ मणपजवणआ-

णस्स । अउम् ग् अउम् भगवओ मणपजवणआ-

णस्स । अउम् ग् अउम् भगवओ मणपजवणआ-

णस्स । अउम् ग् अउम् भगवओ मणपजवणआ-

णस्स । अउम् ग् अउम् भगवओ मणपजवणआ-

णस्स । अउम् ग् अउम् भगवओ मणपजवणआ-

णस्स । अउम् ग् अउम् भगवओ मणपजवणआ-

णस्स । अउम् ग् अउम् भगवओ मणपजवणआ-

णस्स । अउम् ग् अउम् भगवओ मणपजवणआ-

णस्स । अउम् ग् अउम् भगवओ मणपजवणआ-

णस्स । अउम् ग् अउम् भगवओ मणपजवणआ-

णस्स । अउम् ग् अउम् भगवओ मणपजवणआ-

णस्स । अउम् ग् अउम् भगवओ मणपजवणआ-

णस्स । अउम् ग् अउम् भगवओ मणपजवणआ-

णस्स । अउम् ग् अउम् भगवओ मणपजवणआ-

णस्स । अउम् ग् अउम् भगवओ मणपजवणआ-

णस्स । अउम् ग् अउम् भगवओ मणपजवणआ-

णस्स । अउम् ग् अउम् भगवओ मणपजवणआ-

णस्स । अउम् ग् अउम् भगवओ मणपजवणआ-

णस्स । अउम् ग् अउम् भगवओ मणपजवणआ-

“ तमतिमिरपडलविजं सखस्स सुरगखं ” इत्यादि तमः--
अज्ञानं तदव तिमिरम् । अथवा—तमो बद्धस्पृष्टनि-
धत्तं ज्ञानावलीयं निकाशितं तिमिरं तस्य पटले कुण्डं तम-
स्तिमिरपटले तद्विषयस्यति भाशयतीति तमस्तिमिरपटल-
विषयतनः तस्य । आद्यं ५ अ० ।

सुयधम्मो दुविहे पञ्जते, तं सुतसुयधम्मो वेव अत्थसुयध-
म्मो वेव । (ख० ७२X) स्या० २ टा० १ उ० ।

“सुयधम्मो ति वा नित्यं ति वा मग्गो ति वा पवयणं
ति वा एगद्धा ” आ० ख० १ अ० ।

भुतधम्मन्- त्रि० । भूतो धर्मो येनेति आकर्षिताणुमनादिप्र-
तिपादनप्राप्तवचने, ध० २ अ० ।

सुयधम्मकहण-भुतधम्मकथन-न० । भुतधर्मस्य वाक्याना-
प्रच्छन्नापरावर्तनानुपेक्षाधर्मकथनलक्षणस्य सकलकुशल-
कलापकहणद्रुमविपुलालवालकहणस्य कथनं, ध० । यथा
“समुप्पन्नस्त एवेह ये भुतज्ञानवज्जुषा । सम्यक् सदैव पश्य-
न्ति, भावान् हेयतराज्जरा ॥ १ ॥” अयं च भुतधर्मः प्रति-
दर्शनमप्यध्यायथाप्रवृत्त इति नासावद्यापि तत् सम्यग्भावं
विश्लेषयितुमलमित्याह बहुधापरीक्षावतार इति । यस्य हि
बहुधाचक्षुतधर्माणां भुतधर्म इति शब्दसमानतया विप्र-
लम्बध्वजः परीक्षायां त्रिकोटिपरिशुद्धिलक्षणयां भुतधर्म-
नम्बविध्यामवतारः कार्यः । ध० १ अ० ।

सुयधारय-भुतधारक-त्रि० । भुतज्ञातरि, प्रश्न० ५ संव० द्वार ।

सुयपज्जवजाय-भुतपर्ववजात-न० । उद्देशकाध्ययनार्दिषु
भुताध्ययनप्रकारेषु, स्या० ५ टा० २ उ० । स्वार्थप्रकारे, ग०
१ अ० ।

सुयपारायण-शुकपारायण-न० । अर्थपरिसमाप्त्या पदच्छेदेन
स्वप्नाचारं संहितायाम्, ध्य० ३ उ० ।

सुयपिच्छ-शुकपिच्छ-पुं० । शुकपक्षिस्तवणपक्षे, जी० ३
प्रति० ४ अ० । प्रज्ञा० १ रा० ।

सुयबुद्धावेय-भुतबुद्धयुपेत-त्रि० । भूतेन बुद्धिभावेन च
समन्विते, दश० ६ अ० २ उ० ।

सुयभत्ति-भुतभक्ति-स्त्री० । भूतार्थवये बहुमाने, प्रव० १० द्वार ।

सुयमद-भुतमद-पुं० । विशिष्टभुतनिमित्ते मदेभेदे, स्या० ८
टा० ३ उ० । उक्त० । (अत्र कथानकं ‘पण्णापरीसह’ शब्दं
पञ्चमप्रागं ३० पृष्ठ उक्तम् ।) भूतेन मदः भुतमदः । मद्दद्या-
नभेदे, स० ।

सुयमयखाण-भुतमदज्ञान-न० । शाब्दज्ञाने, “वाक्यार्थमात्र-
विषयं, कोष्ठकगतबीजसंज्ञिभं ज्ञानम् । भुतमदमिह विज्ञेयं, मि-
थ्याभिनिवेशादितमलम् ॥ १ ॥” इत्युक्तलक्षणं ज्ञानभेदः, पा० ११
विष० । (बह्वच्यता ’खाण’ शब्दे ४ भागे १६२ पृष्ठ उक्तम् ।)

सुयमयेत्तापोह-भुतमयमात्रापोह-पुं० । भुतयानेन निवृत्तं
भुतमये गतेव तन्मात्रमवधूतलक्षणम् । अल्पज्ञानद्वयनिरेपेक्षं
तदपोहस्तत्रिशाः । भुतवाद्मात्रनिराशं, पा० १० विष० ।

सुयमाख-शायान-त्रि० । शयनं कुर्वन्ति, तं० ।

सुयरयख-भुतरत्न-न० । द्वादशाङ्गोपे रत्ने, प्रज्ञा० १ पद ।
सुयरयखभरिय-भुतरत्नभुत-त्रि० । सुताम्यवाच्यारादीनि नि-
रुपमसुखद्वयान्नाद्वान्नि भुतरत्नानि तैस्तेन पूरितम् । परिपू-
खांगमे, न० ।

सुयरहस्स-भुतरहस्य-न० । भुतनिष्कर्षे, संधा० ।

सुरागि (झ)-भुतरागिन्-त्रि० । भुत प्रवचने रागो मक्कि-
रस्य स भुतरागी । प्रावचनिके, ध० ३ अ० ।

सुयल्लभ-भुतल्लाम-पुं० । द्रव्यभुतल्लामं, वृ० ।

दट्ठण जिखवाराणं, पूर्यं अभेय वावि कजेण ।

सुयल्लमो उ अमब्बे, भविअ थंभेण उवर्णीए ।

वृ० १ उ० १ प्रक० ।

सुयवग-भुतवक-पुं० । दूषणनस्पतिभेदः, प्रज्ञा० १ पद ।

सुयवतार-भुतवक्तृ-त्रि० । द्वादशाङ्गस्य प्रवचनस्य सूत्रतः
प्रवाचकं, विंश० ।

सुयववहार-भुतव्यवहार-पुं० । भूते भुतज्ञानं शेषमज्ञानरूपेण
तदेव व्यवहारः । द्वितीये व्यवहारभेदः, पञ्चा० १६ विष० ।
अष्टाष्टकाज्ञावसानपूर्वधरेकादशकिनिशीघ्राद्यशेषभुतच, ध०
२ अ० ।

अथ भुतव्यवहारं शृण्वतामय कथयन्—

नि(व्वु)ज्जूदं चोदसुपु-विण्णं च भद्वाहुणा सुत्तं ।

पंचविहो ववहारो, दुवालसंगस नवनीतं ॥ ५७ ॥

यत् भद्वाहुस्वाभिना चतुर्दशपूर्वधरेण पञ्चविधो व्यवहारः
पञ्चविध्यव्यवहारात्मकं निर्व्यूदं द्वादशाङ्गस्य नवनीतं मथित-
स्य नवनीतमिह द्वादशाङ्गस्यः सारमित्यर्थः । एतेन द्वादशा-
ङ्गानि निर्व्यूदमावेदितव्यं तत्सु च भुतमुच्यते । तेन व्यवहारः
भुतव्यवहारः ।

जो सुयमाहिअइ बहुं, सुत्तत्थं च निउत्तं न यासोइ ।

कप्पे ववहारम्मि य, सो न पमाणं सुयहराणं ॥ ५७ ॥

जो सुयमहिअइ बहुं, सुत्तत्थं च निउत्तं नियासोइ ।

कप्पे ववहारम्मि य, सो उ पमाणं सुयहराणं ॥ ५८ ॥

यः कल्पव्यवहारो च सूत्रं बद्धधीते न स्वार्थे निपुणं जा-
नाति, स व्यवहारविषये न प्रमाणं भुतधराणाम् । यस्तु कल्पे
व्यवहारो च सूत्रं बद्धधीते स्वार्थं च निपुणं विजानाति । स
प्रमाणं व्यवहारं भुतधराणाम् ।

कप्पस्म य निज्जुत्ति, ववहारस्म व परगनिउत्तस्स ।

जो अत्थतो न जाणइ, ववहारी सो नणुत्ततो ॥ ५८ ॥

कप्पस्म य निज्जुत्ति, ववहारस्मेव परमनिउत्तस्स ।

जो अत्थतो वियाणो, ववहारी सो अणुत्ततो ॥ ५८ ॥

कल्पस्य-कल्पाध्ययनस्य व्यवहारस्य च परमनिपुणस्य
यां निपुणमर्थतो न जानाति स व्यवहारी मानुजानः । यस्तु
कल्पस्य व्यवहारस्य च परमनिपुणस्य निपुणमर्थतो जाना-
ति स व्यवहारी अनुजानः ।

तं चेतऽसुमञ्जसे, ववहारविहिं पदञ्जति अहुत्त ।

एसो सुखवहारी, वसतो वीरपुरिसेहिं ॥५८३॥

कुलारिकायैषु व्यवहार उच्यन्ते बहुवचना भद्राह-
स्वामिना कल्पव्यवहाराम्बे सूत्रं निम्बुदं तत्रैव मञ्जन
निष्पत्तारपरिभाषनेन मन्मथे प्रवशन् व्यवहारविधि
यथाकं सुखमन्त्राय तस्यायै निर्देशन् यः प्रयुक्तं स भुज्य-
वहारी धीरपुरुषः प्रव्रतः । इय० १० उ० । भुज्यवहारिण्युक्त
अशेषपुर्वधरा एकादशाङ्गधारिणः कल्पव्यवहारादिस्वार्थ-
तदुभयविद्वद् । इय० १ उ० । भुज्यवहारिण्युक्त-
अष्टसप्तपञ्चवस्तुविज्ञेयकार्त्तपूर्विणः एकादशाङ्गधारिणो
निशीधककल्पवहारीदशाभुजस्कल्पपञ्चकल्पाद्यशेषभुजः स्-
वार्थाभिज्ञाश्च भुज्यवहारादिस्वार्थाङ्गादीनामष्टपञ्चांगमिव,
यदुक्तम्—“ आचार्यकल्पाई, ससं सव्यं सुयं विलि-
हिद्वे ” इति । अत्राह कश्चित्—किमष्टमपूर्वान्तमेव भुतं
नवमपूर्वादीनां न भुतत्वम् ? उच्यते—आगम्यन्ते परि-
च्छिद्यन्तेऽनीन्द्रियाः पदार्थाः येन स आगमः । इति व्युत्प-
त्तः, नवमपूर्वादीनां भुतत्वाविशेषे केवलज्ञानादिविवर्तीन्द्रि-
यायैषु विसिद्धज्ञानवस्तुत्वेन सातिशयत्वाद्वागम्यत्वेन व्यव-
देशः शेषभुजस्तु न नातीन्द्रियायैषु तथाविधाऽवबोधः, त-
तोऽस्मिन् भुतव्यवहारः । जीत० ।

सुखवहारी-भुतव्यवहारिन्-पुं० । भुतव्यवहारिण्य व्यवह-
रति, जी० १ प्रति० ।

भुतसंप्रकृत्युत्तरी । यथा—

जुगमपिचिषउत्समगो, उदात्तपोमाविविज्ञो नि४४७×
तत्र सुखमात् सुखमिति युगो-युगमधानामाः परिचितसूत्रः
कलोक्तमवाचनान्विधिः स्थिरसूत्रः उत्तरगोः उत्सगापवादः
स्वसमयपरसमयादिविधी । उदात्तपोमाविः उदात्तानुदात्तादि-
स्वविज्ञादिविधायी अन्यत्र बहुभुतना १ परिचितसूत्रना २
विचितसूत्रना ३ घोषविशुद्धिकरता चति पठयते, अथेस्तु
स एव । प्रब० ६४ द्वार ।

भुतव्यवहारिणः प्राहः—

कल्पकल्पी उ सुए, आलोया नेति ते उ तिकसुतो ।
सरिसरयमपलिउचिचि,असरिसपरिणामतो कुंवी । १२७।

कल्पप्रदण्णेन दशाभुतस्कन्धकल्पव्यवहारा गृहीताः प्रकल्प-
प्रदण्णेन निशीधः । कल्पपञ्च प्रकल्पपञ्च कल्पप्रकल्पं तद्व्याम-
स्तीति कल्पप्रकल्पिणः दशाकल्पव्यवहारादिस्वार्थाध्यास्तु-
शब्दव्याप्तं महाकल्पभुजमहाकल्पनिशीधनिर्मुक्तिपीठिकाध-
राश्च भुतव्यवहारिणः मोक्षयन्ते । इय० १ उ० ।

सुखविशय-भुतनिनय-पुं० । विनयभेदे, इय० ।

सम्प्रति भुतविनयमाह—

सुचं अर्थं च तदा. हियणिस्मिन्तहा पवाए ।

एसो चउत्विहो खलु, सुगविशयो होई नायवो ॥३००॥

सुचं प्रवाचयति तथा अर्थमपि हिनं यद्यस्यान्तिनं त-
स्य प्रवाचयति नेतरन् । तथा निःशेषं परिपूर्णं चतुर्वि-
धः खलु भुतविनयो भवति ज्ञानव्यः ।

एतमेव व्याचष्ट—

सुचं गदेह उज्जुतो, अर्थं च सुणावइ पयतेण ।

जे तस्म होइ जोगं, परिणामगमाहंयं तु हियं ॥३०१॥

निस्सेसमपरिसेमं, जाव समतं तु ताव बाएइ ।

एसो सुगविशतो खलु, बोच्छं 'विकसेवसाविशयं' ॥३०२॥

उपूक्तः सन् शिष्यान् सूत्रं ब्राह्मयति एव सूत्रब्राह्म-
विनयः, तथा प्रयत्नेन शिष्यमर्थं ब्राह्मयति एतेऽप्येष्टाव-
ज्ञानिनयः । परिणामकादीनां यत् यत् वस्य भवति यो-
स्य तत्तस्य हितं सूत्रनाऽप्येष्टं ददाति एव हिनप्र-
दानविनयः, तथा निःशेषं, किमुक्तं भवति—तत्पञ्चावयति
एव निःशेषावचनाविनयः, उपसंहारमाह—एव चतुर्विधः
खलु भुतविनयः । इय० १० उ० । प्रब० ।

सुयवेद-शुकवृन्त-पुं० । श्रीन्द्रियजीवभेदे, जी० ३ प्रति० १
अधि० । प्रब० ।

सुयसंपया-भुतसंपद्-स्त्री० । भुतम—आगमस्तर्हिस्तेन वा
संपत्समृद्धिः भुतसंपत् । गणसंपदभेदे, व्या० ८ डा० ३ उ० ।
(' गणसंपया ' शब्दे दुतीयभागे ८२६ पृष्ठ व्याख्यातया ।)
(द्विविधा भुतसंपत् ' व्यवहार ' शब्दे पष्ठभागे ६०४ पृष्ठ
गता ।)

सुयसंवायः शुकसंवाद-पुं० । शुकाख्यपरिभाषकने सह वादं,
ग० २ अधि० ।

सुयमद्वहया-भुतश्रद्धदानता-स्त्री० । धर्मशास्त्रधर्म्यं,
व्या० “आहस्य सवणलनुं”, सदा परमदुःखदा । सोषा
नयायं मगं, बहव परिमस्सह ॥ ” व्या० ९ डा० ३ उ० ।

सुयसमाहि-भुतसमाधि-पुं० । भुततादा समाधि. भुतस-
माधिः । समाधिभेदे, दश० ।

भुतसमाधिमाह—

चउत्विहा खलु सुअममाही भवइ, तं जहा-सुअं मे भ-
विस्मइ ति अज्झाहअव्वं भवइ १, एगगविच्चो भवि-
स्सामि ति अज्झाहअव्वयं भवइ २, अप्पाणं ठावइस्सा-
मि ति अज्झाहअव्वयं भवइ ३, ठिओ परं ठावइस्सा-
मि ति अज्झाहअव्वयं भवइ ४, चउत्तयं पयं भवइ । भ-
वइ अ इत्यं मिलोगो—“ नाणंमिगमविचो अ, ठिओ अ
ठावइ परं । सुआणि अ अहिज्जिता, रअं सुअसमा-
हिए ॥ ३ ॥ ”

चतुर्विधः खलु भुतसमाधिसंघति, 'तत्पद्य' त्पदाहारणोप-
न्यासाधः । भुतं म आचार्यादि-द्वादशाङ्गं अधिपतीत्यनवा
बुद्धयाऽप्येतद्वयं भवति, न गौरवापालम्बनेन १, तथाऽप्यय-
नं कुर्वन्नेकाग्रचित्तो अधिध्यामि न विजृम्भायत इत्यप्येतद्वयं
भवत्यनेन आलम्बनेन २, तथाऽप्ययनं कुर्वन्निर्दिष्टधर्मेनस
आत्मानं स्थापयिष्यामि शुद्धधर्मे इत्यनेन आलम्बननाऽप्य-
तद्वयं भवति ३, तथाऽप्ययनकलां स्थितः स्वयं धर्मे 'पदं'
विनये स्थापयिष्यामि तत्रैवेत्यप्येतद्वयं भवत्यनेन आलम्बनेन

४, चतुर्थे वधे भवति । भवति वायु शोक इति पुनरुक्तम् ।
 ५, वायुम्—‘ज्ञानं’ मित्यध्ययनपरस्य ज्ञानं भवति दक्षाप्र-
 सिद्धिश्च तत्परस्य दक्षप्रज्ञासम्बन्धश्च भवति ‘स्थिपद’ इति
 विवेकादमीरिथ्यो भवति ‘स्थापयति पर’ इति स्थपं ध-
 मे स्थितस्मात्स्थपार्थ स्थापयति, धृतानि च नानाप्रकार-
 एषधीतऽध्याय्य च रतः—सङ्को भवति धृतसमाधापयति
 स्थापयति ॥ ३ ॥ दश० ६ अ० ४ उ० ।

सुपसागर—धृतसामागि—पुं० । ऐरवतवर्षे प्रविष्यति चतुर्थे ती-
 थेकरं, ति० । धृत कल्पयथद्वारादिकपे तदेव गम्भीरत्वादि-
 गुणैः सागरः धृतसागरः । धृतसमुद्र, म० १ आधि० । दश० ।

सुपसहायया—धृतसहायता—स्त्री० । धृतमेव सहाया यस्याऽ-
 न्नो धृतसहायस्तद्गमावस्त्वना । धृतमात्रावस्त्वनेन, अ० १७
 श० ३ उ० ।

सुपसामाहय—धृतसामाधिक—न० । धृतमुक्तस्यरूपमेव सामा-
 यिकमिति धृतसामाधिकम् । सामाधिकमेव, विशेष० । ‘सा-
 य’ शब्दे चतुर्थभागं १६४ पृष्ठ सर्वा वक्तव्यता ।)

सुपहर—धृतधर—पुं० । दशपर्वधरं, आ० म० १ अ० । धृतमहा-
 ऐषधरमाभिनि, पं० सं० ५ द्वार ।

सुया—सुता—स्त्री० । आत्मजायाम्, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।
 शान्तिजिनस्य प्रवर्तिन्याम्, ति० ।

सुयाग—सुयाग—पुं० । शोभनयज्ञ, औ० ।

सुयाश्रुसार—धृतानुसार—पुं० । आगमांशे, पञ्चा० ४ विष० ।
 शब्दार्थोक्तानुसारं, कर्म० ४ कर्म० ।

सुय्य—सूर्य—पुं० । “न वा यो स्यः” ॥ ८ ॥ २६६ ॥ इति शौर-
 सेन्यां रस्य स्थानं द्यः । रबौ, प्रा० । (अस्य वक्तव्यतां
 ‘सूर’ शब्दे वक्ष्यामि ।)

सुर—सुर—पुं० । सुष्ठु राजन्त इति सुराः । यदि वा—सु-
 ष्टु राति द्वाति प्रणतानामीप्सितमर्थे लवणाधिप इव
 लवणजलधो मार्गे जन्वादेनस्यति सुराः । यद्वा—‘सुर’
 प्रथमर्थाद्विप्लवः । सुरन्ति विशिष्टमैश्वर्यमनुभवन्ति दिव्याभ-
 रणसंभारसमृद्ध्या सहजानिजशरीरकान्त्या वा दीप्यन्ते
 इति सुराः । कर्म० ४ कर्म० । सकादिकपु देवपु, नं० ।
 अनिमेषिषु, आ० म० १ अ० । द्य० । आ० म० । कर्म० ।
 औ० । आवा० ।

सुरद्वय—सुरवित—पि० । शोभने रक्षितं सुरवितम् । शोभनप्र-
 काश्य निर्मितं, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । औ० ।

सुरंगा—सुरङ्गा—स्त्री० । उपर्यविदिने भूमिजातमार्गे, न० । आ०
 क० । आवा० ।

सुरवर—सुरम्बर—पुं० । शौर्यपुण्यमाने स्वनामचर्यते यज्ञे,
 आवा० ४ अ० । आ० क० । (‘सुद’ शब्देऽस्मिन्नेव मानं
 कथा मता ।)

सुरकुमार—सुरकुमार—पुं० । श्रीवासुपुण्यजिनस्य शासनयज्ञे,
 प्रव० । श्रीवासुपुण्यस्य सुरकुमारो वयः श्वेतवर्णो हंस-
 काहनसमुद्रजो भीष्मकलोकाश्रित्यदक्षिणकरद्वयो नकुल-
 कधनुयुक्तामपाणिद्वयश्च । प्रव० २६ द्वार ।

सुरविस्वय—सुरवित—पि० । सुष्ठु अत्यन्ते रक्षितं रक्षणं पा-
 लने यस्य स तथा । अत्यन्ते पालिते, प्रव० ४ सं० द्वार ।

सुरगण—सुरगण—पुं० । परावर्णे, को० ।

सुरगण—सुरगण—स्त्री० । सुरेषु विषये गतिः सुरगतिः । इ-
 वगतौ, कर्म० ४ कर्म० ।

सुरगण—सुरगण—पुं० । चतुर्विधामरनिकायं, अ० २ अधि० ।
 प्रव० । सं० ।

सुरगणयशस्वि महिय—सुरगणनेन्द्रमहित—पि० । सुरगणैश्च-
 तुर्विधामरनिकायेनान्द्रैश्चकवस्यादिभिर्महिनाः—पूजितः । देवैः ।
 राजभिश्च पूजितं, ल० ।

सुरगणसुह—सुरगणसुह—न० । देवकम्पानसुह, “सुराण्यसुहं
 सम्मत्त सत्त्वथा पिङ्गकं अश्वेतगुणं” प्रव० २ पद ।

सुरगिरि—सुरगिरि—पुं० । मेघपर्वतं, सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० ।

सुरगीय—सुरगीत—पि० । सुरैर्वैर्गीतस्तवगुणगानेन । छन्द-
 संकीर्तने, संवा० ।

सुरगुणविनेय—सुरगुणविनेय—पुं० । वार्द्वग्ये वाचको, ल० ।
 सुरगाव—सुरगाव—पुं० । इन्द्रगोपकाभिधाने रक्तवर्णे कीर्ति,
 आ० १ ध्रु० ६ अ० ।

सुरजाल—सुरजाल—न० । इन्द्रजाले, ह० १ उ० २ प्रक० ।

सुरद्व—सुरद्व—पुं० । द्वारवतीनगरीप्रतिबद्धे जनपदमेव, “वा-
 रवर्षे य सुष्ठु” प्रव० २७५ द्वार । आवा० । सूत्र० । प्रव० ।

सुरद्वयद्वय—सुराद्वयधेन—पुं० । अर्वान्तराजस्य प्रधानस्य
 योगं, आ० क० ४ अ० ।

सुरलय—सुरनत—पि० । देवपूजितं, दश० १ अ० ।

सुरनर—सुरनर—पुं० । देवमनुष्ये, “तद्वातं सुरनराद्यं पुञ्ज-
 ता मंगले सया धर्मा” । दश० १ अ० ।

सुरशुचर—स्वनुचर—पि० । रफः प्राकृतत्वात् । सुखप्रवर्त्तनी-
 यत्वात् अरुच्छ्णानुष्ठानस्ये, स्या० ५ उ० १ उ० ।

सुरतकणवीर—सुरतकणवीर—न० । अतिरक्तकणवीरकृपे, प्रव०
 ३ आध० द्वार ।

सुरसाय—सुरसाय—पुं० । पारसीकभाषाप्रसिद्धं नृपं, स्त्री०
 २५ कल्प ।

सुरसायसमसुहीन—पुं० । पारसीकः शब्दः । महाराजे, श्रीह-
 र्म्यसुरसायसमसुहीनः । स्त्री० ३५ कल्प ।

सुरतिग—सुरतिग—न० । सुरगतिपुरातुपूर्वीसुरायुक्तं यज्ञे दे-
 वानि, कर्म० ५ कर्म० ।

सुरदत्त—सुरदत्त—पुं० । जयग्रीवनामनगरीवस्तत्तयं स्वनाम-
 चर्याते युधपतौ, पि० । हेमपुरनगरवास्तव्ये सप्तमक्षयते
 भेष्ठिनि, दश० १ तव ।

सुरदुग—सुरदुग—न० । सुरगतिपुरातुपूर्वीलक्षणे देवद्विके,
 कर्म० ५ कर्म० ।

सुरद्वार—सुरद्वार—न० । देवद्वारद्वारे, स्त्री० २५ कल्प ।

सुरपूरय-सुरपूजित-त्रि० । सुरा देवास्यैः पूजितः । इन्द्रा-
दिदेवैः पूजितः, दश० १ अ० ।

सुरपिय-सुरामिय-पुं० । रैवतकपर्वतस्याद्वरे नन्दनवने उ-
द्याने स्वनामक्यानि यक्षे, जा० १ अ० ५ अ० संधा० आ० म० ।
अन्त० "तत्र (नाकनपत्तने) केशनाकांशेऽस्ति, मन्दिनीमुकु-
टोपमम् । सुरमियस्य यक्षस्या-यतने शिलारादुत्तम ॥ १ ॥"
आ० क० १ अ० । आ० चू० । नि० । आ० म० ।

सुरभि-सुरभि-पुं० । सौमन्यकृति गन्धभेदे, अत्रु० । प्रज्ञा० ।
औ० । रा० । स० । आवा० । नं० । गावः, सकलगामातरि,
ह० । प्रसम्भभेदे, ह० १ उ० २ प्रक० ।

सुरभिङ्गुसुमप्रिया-सुरभिङ्गुसुमप्रिका-स्त्री० । सुगन्ध-
पुष्पमाह्वये, कल्प० १ अ० ३ अ० ।

सुरभिगन्ध-सुरभिगन्ध-पुं० । सुगन्धे, रा० ।

सुरभिगन्धशाम-सुरभिगन्धनामन्-न० । यदुत्पद्यशास्त्रन्तु-
शरीरेषु सुरभिगन्ध उपजायते यथा शतपथमालतीकुसुमा-
दीनां तत्सुरभिगन्धनाम । नामकर्मभेदे, कर्म० ६ कर्म० १० सं० ।

सुरभितर-सुरभितर-त्रि० । अत्यन्तसुगन्धानि, कल्प० १ अ० ३
अ० । प्रश्न० ।

सुरभिपुर-सुरभिपुर-न० । गङ्गातटीये नगरभेदे, कल्प० १
अ० ६ अ० । गङ्गाया उत्तरभागस्थे स्वनामक्याते नगरे,
आ० चू० १ अ० । आ० क० । दश० । आ० म० ।

सुरम्भ-सुरम्भ-त्रि० । अतिशयरमणीय, जी० ३ प्रति० ४ अ-
० । औ० । स० । सुष्ठु-अतिशयेन रम्यं सुरम्भम् । मनो-
रमणीयं, च० प्र० २० पाठ० ।

सुरम्भा-सुरम्भा-स्त्री० । वैताम्बपर्वते उत्तरभेदेयां स्वनाम-
क्यानायां नगर्याम्, ती० ६ कल्प० । रा० ।

सुरय-सुरत-न० । स्त्रीसेवायाम्, दश० प्रत्येव ।

सुररिउ-सुररिपु-पुं० । दैत्ये, असुरे, को० ।

सुरलोगभूय-सुरलोगभूत-त्रि० । सुरलोकापमे, रा० ।

सुरलिया-सुरलिका-स्त्री० । वनस्पतिविशेष, रा० ।

सुरवह-सुरपति-पुं० । इन्द्रे, का० । आ० म० ।

सुरवह-सुरपति-पुं० । इन्द्रे, का० । आ० म० ।
सुरवह-सुरपति-पुं० । इन्द्रे, का० । आ० म० ।
सुरवह-सुरपति-पुं० । इन्द्रे, का० । आ० म० ।

सुरवर-सुरवर-पुं० । श्वरभेदेवस्याद्यनवतितमे पुत्रे, कल्प० १
अ० ३ अ० । देवप्रवरं, प्रश्न० ४ आश्र० द्वार ।

सुरवराभिराम-सुरवराभिराम-त्रि० । सुरवरैः शोभितं, कल्प०
१ अ० ३ अ० ।

सुरसिद्ध-सुरसिद्ध-पुं० । अपरविदेहे पुण्यकलावतीविजयक्षेत्रे
कस्याया नगर्या राजनि, ती० ६ कल्प ।

सुरहि-सुरभि-पुं० । सुगन्धे, जा० १ अ० ५ अ० । जी० ।
सोहकटणे, नि० चू० १ उ० । तुल्यभेदे, आवा० १ अ० ५ उ० ।

सुरहिगन्ध-सुरभिगन्ध-पुं० । अदुकुलगन्धे, तजःपञ्चसङ्कत-

हयाः सुरभिगन्धाः 'पिण्यमाणगन्धमासा' सुरभिङ्गुसुमा-
दिभ्योऽप्यनन्तमुत्पन्नसुरभिगन्धोपेतत्वात् । प्रज्ञा० १७ प० ।
सुरभिजिण्यगन्ध-सुरभिजितगन्ध-पुं० । मनोहकृतगन्धे, जा०
१ अ० १ अ० ।

सुरहिविलेवण-सुरभिविलेपन-न० । सुरभिर्भीकण्डाद्यनुलेप-
नं, पञ्चा० ६ वि० ।

सुरा-सुरा-स्त्री० । चन्द्रहासाभिधे मये, उ० १६ अ० । सूत्र० ।
काष्ठपिष्टमिषये मद्यभेदे, "पिष्टेण सुरा हाति ।" ब्रीह्या-
दिना संश्लिधना पिष्टेन यद् विकटं भवति सा सुरा । ह० २
उ० । स्या० । पञ्चा० । दश० । कलंगपालगृहेषु किलाभ्लशब्द-
समुच्चारितं सुरा विनश्यति । अत्रु० । पार्श्वमरुचकपर्वतवा-
सिन्यां दिक्कुमार्याम्, नि० । ह्री० । आ० चू० ।

सुराउ-सुरायुप्-न० । देवायुषि, कर्म० १ कर्म० ।

सुराउह-सुराधु-न० । वज्रं, का० ।

सुरादेव-सुरादेव-पुं० । बाणार्म्वीनपरीवास्तव्ये स्वनामक्या-
तं वसिष्ठि, स्या० । सुरादेवो गृहपतिर्गोशरसीनिवासी परीक्ष-
कदेवस्य पांडुरागातकान् भवतः शरीरं शमकमुपनयामि ।
यदि धर्मे न त्यजतीति वचनमुपश्रुत्य चलिताग्रान्धः पुनरा-
लोचितप्रतिक्लान्तस्तेष्वेव दिवंगत इति वक्ष्यन्नाभिधायकं
सुरादेव इति ॥ ४ ॥ स्या० १० डा० ३ उ० । उत्त० । (सुरा-
देवकथा 'सुलसय' शब्दे तृतीयभागे ११६६ पृष्ठे गता ।)

सुरादेवी-सुरादेवी-स्त्री० । पार्श्वमरुचकवर्षपर्वतवासिन्यायां
दिक्कुमारिहलात्कार्यायाम्, स्या० २ डा० १ उ० । जे० । आ० क० ।
स्वनामक्यानायां सौधमकल्पदेव्याम्, नि० १ अ० ५ अ० ।
आ० म० । (सा च पार्श्वान्तिके प्रसृत्य सौधमं उपपद्य
महाविदेहे सन्त्यतीति निर्यादलिकानां अतुर्थवर्गस्य अष्टमं
उध्ययनं सूचितम् ।)

सुरादेवीकूट-सुरादेवीकूट-न० । शिखरिर्वर्षपर्वतस्य पञ्च-
म कूटं, जे० ४ वत्स० । (स्थानाङ्कवृत्ताविर्दे अतुर्थम् ।) सुरादेव्या-
वामभूते पर्वते, जे० ४ वत्स० । स्या० ।

सुराधालय-सुराधालक-न० । सुरायाः स्थालकं सुरास्थाल-
कम् । काशलादिकं, सूत्र० २ अ० २ अ० ।

सुराभ-सुराभ-न० । अपरयोः कृष्णराज्यामर्षये लोकात्मिक-
विमानं, तत्र तुपिता ३३ । स्या० २ डा० ३ उ० ।

सुराभिआंग-सुराभिआंग-पुं० । कुलदेवताः सुरस्याभि-
यांगं, घ० २ अ० ३ अ० ।

सुरारस-सुरारस-पुं० । समुद्रविशेषे, "पशा ज्ञायणकोडी, कृष्ण-
सा दसजायणसहस्रसा । गोतिस्थण विरहियं, सुरारसे सा-
गरे क्षिते ॥" ह्री० ।

सुरालय-सुरालय-पुं० । स्वर्गे, सूत्र० १ अ० ६ अ० ।

सुराविपदकुम्भ-सुराविकटकुम्भ-पुं० । सुराकपं यद् विकटं
जले तस्य कुम्भा यः स तथा । मधुधनपदे, भ० १६ श० ६ उ० ।

सुरासुरमण्यपूरय-सुरासुरमनुजपूजित-त्रि० । उपनिष्कवे-
मानिकेऽन्यन्नरभवनपतिभिः पुराविधायैश्च पूजिते, पं० सू०
१ सूत्र ।

सुरिदि-सुरेन्द्र-पुं० । सुन्द राजन्ते इति । सुरास्तेषामिन्द्रः—
प्रभुः सुरेन्द्रः, सुराणां देवानां वा इन्द्रः सुरेन्द्रः । शके, उपा० २
अ० । ति० ३० । द्वाभिर्यत् सुरेन्द्राः । प्रश्न० ५ संख० द्वा ।

सुरिन्द्वद-सुरेन्द्रदत्त-पुं० । इन्द्रपुरवर्गजन्तस्येन्द्रदत्तस्य
स्वाम्यात्सुनाकुलं भूते पुंशो आ० म० १ अ० । मधुरा-
लाक्षायां निवृत्ते स्वयंस्वरयार्कं ती० ८ कक्ष्य ।

दयायां सुरेन्द्रदत्तचरितनिर्देशनमाह—

“ पयडियद्विज्जममं, दंसिय जीवयवहाराणुविधानं ।
किं पि जमाहरचांग्यं, भणमि सेवगारसमरियं ॥ १ ॥
अरियं पुरीं उज्जणी, जण्य जणो विमलमीलपुङ्गुलिअं ।
कलिअं विहवभरणं, न कयावि निपर परदारं ॥ २ ॥
अमरं च अमरचंदो, सुदामस्यो तथ्य आनि नरनाहो ।
चरलावअमणहारा, जसोहरा तस्स पाणापया ॥ ३ ॥
ताणु करविबुद्धा मां, सुरिन्द्वदो सुखो सुरिन्द्व उव ।
परमैस्स गुणमैरं, न चय कय्यावि वारकरा ॥ ४ ॥
मियसेमम उज्जिवियं, मयणामारयसस्सकमवयणा ।
तस्स य मीलुपलवल-भयणा नयणावली भजेजा ॥ ५ ॥
अज्जविण रउज्जमरे, पुने संकमिय अमरचंदनिषो ।
पर्ययथा कयउओ, समणत्तं अस्सम सुमणत्तं ॥ ६ ॥
महिहरगुम्मेनकरां, पयडियकमलो य हांसयउतांमिगे ।
रकरिय सुरिन्द्वदां, वि कुणह मय्यज्ज महसुदियं ॥ ७ ॥
अह अज्जाविण रओ, सारमियातानिमयारं दाम्भीय ।
पलियचञ्चलणे काहओ, समागओ धम्मकूओ ति ॥ ८ ॥
नत्तो चिनेइ निषो, अरियत्तं अहह मय्यमाथांसे ।
हो तुच्छया भवस्स य, इ हा चलेत्तं तलणया ॥ ९ ॥
दियसलित्ता घडिमाले, आउयसलिले जणुस्स विष्णुं ।
अद्वारचवइल्ल, कालरहडं भमाडानं ॥ १० ॥
जीवियजलंम खीणं, सगीरसस्समि पस्सिसुत्तंमि ।
को वि हु नरिय उवाओ, नहवि जणो पायमायर ॥ ११ ॥
नो कि इमीह मज्जे, रंगतनरेणमंगुनराए ।
निषलच्छीइ सुतुच्छा-इ नरयपुरसरलसरणीय ॥ १२ ॥
गुणहरकुमरे गुणरय-ण कुलहरं दाविउणु निषरज्जा ।
पुण्यपुरिणाणुचिअं, सामअं अणुजरामि ति ॥ १३ ॥
तो सिद्धो दूरयाए, निवमिपणाओ निवत्तं सा आह ।
अं भे रायइ तं कुल-सु नाह न करेमि विग्गमहं ॥ १४ ॥
किंतु अहं पि गहिस्से, सहेय पयवज्जमज्ज उलेण ।
विहुर पच्छा जुणहा, कुडसुडवणो विणा कह खु ॥ १५ ॥
तो चिनेइ नरनाहो, अहो अहो मज्जे उयारं दूरयाए ।
अरिनिषो पाडवयो, अहो अहो विरहमीरत्तं ॥ १६ ॥
इत्थंनरंम मिउगहि-र सख्खोममिय दाहियकरेण ।
कालनिषेयण निउण, पडियमिणं नउअनेत्तं ॥ १७ ॥
लद्धं पसिअसुदुयं, पयविपसरे कमेण वड्ढित्ता ।
उज्जाविता भुण्णं, संपह अथममर विण्णना ॥ १८ ॥
तं सोउ चिनेइ निषो, इहा इहं नरिय कोइ निष्णुसुद्धी ।
हांसय दसाउ विवसां, पडिवत्तं सहइ स्रो वि ॥ १९ ॥
संभाकिअं तो का-उ आउ मयाणं भंडयंमि खण ।
नयणावलीइ समलं-किरंमि पत्तो रमियहिमि ॥ २० ॥
भस्सारकुलं निष्णु-पडियमिणं निष्णु-पडियमिणं ॥ २१ ॥

विसयपिबुद्धस्स रओ, दूरं ओसरियानिस्स ॥ २२ ॥
सुत्तो नित्ति उज्जड, मयणु-मयणावली समुद्धइ ।
अपाडिउ कयडि, विणिग्गया वाससहाओ ॥ २३ ॥
चित्तर निषो अयलं कि, एस्सा निग्गय ति हुं नयानं ।
महमांमियस्समीर; कूणं मररहि ति वोरमि ॥ २४ ॥
तयणु अणुपुट्टिमि, इ जाइ आ नरवर्ध गहियअस्सी- ।
पासापालओ ता-य-खुजओ तीह उट्टविअं ॥ २५ ॥
अहंति दोवि पम्भत्त, करालकरवालापयायालं ।
जा चिंविही कोयवत्ता, निरयं इय चित्तए नाव ॥ २६ ॥
उम्भइरिउमडलंघडिय-करडिअइकरइदलणुज्जलिओ ।
विणियसालेसु १ मे-सु एस कह वडउ मह-खणो ॥ २७ ॥
अहव किमिमीह चित्त-इ पयुयवत्तस्स अणुकुम्मापउ ।
इय वलिय विलियचिओ, सिज्जाहाणे निवो पत्तो ॥ २८ ॥
चित्तइ सयणिज्जगओ, अहो मंहाला अनामिया चिंविने ।
विणकदली अमूमा, विसुद्धा भोगेणु विणा ॥ २९ ॥
वग्घी अकंपरा तह, अणुगिण चुडनी अवेयणा सुच्छा ।
निवडं निवडमलोहं, अकारणा तह य मच्छु ति ॥ ३० ॥
इय जा चिनेइ इमी, ना देवी तथ्य आगया सणिये ।
गंभीरयाइ नहु कि-पि जंयिय नरवेणु तथा ॥ ३१ ॥
इत्ता समाहयाइ, पमायत्ताइ किंकरागण ।
कालमिबयगपुरिंम-ण गहियसंज्ज इय पडिये ॥ ३२ ॥
एस्सा वमइ रयणी, वि मुकुगुलनिमिरविहुरपमंभरा ।
दाउं जलंजलि पिब, परलोमगयस्स सूरस्स ॥ ३३ ॥
तो काउ गोसकिंल्लं, अत्थाणसहाइ आगओ रयां ।
पणुओ य मेत्तिसामं-तेसिट्ठसथाडपमुहं ॥ ३४ ॥
कहिओ नियमिपणाओ, निषेय विमलममाइमंतीय ।
भलवलिमलियकरको-रगेहि तेहि पि विअरियं ॥ ३५ ॥
देव । न अज्ज वि जायइ, कयहरो जाव गुणहरो कुमरो ।
ताव सयं चिय सामी, पयाउ पयाउ पालउं ॥ ३६ ॥
भणइ निवो मेतवए, कि अहं कुल समागए पलिय ।
कांवि ठिअो गिहयांल, भणति ते देव । नहु एवं ॥ ३७ ॥
इय सह-मेतीह निषो, विंवाहालाविहं नं विणं गमिउं ।
सुहसुत्तो रयणीए, विरामसमए नियर सुमिणं ॥ ३८ ॥
जह सत्तभूमिमेदर-उवरिं सोहासणींम उवविट्ठो ।
पडिक्कलपासिणीए, अंबाए पाडिओ हिट्ठो ॥ ३९ ॥
निवडना पत्तो इ, भूमिओ सत्त नह य अयावि ।
उट्टिय कटं पि मेदिर-गंगरिसहरं पुणवि आकटो ॥ ४० ॥
अह गयनिहो राया, चित्तइ आवायवाहणविवागो ।
परिणासमुद्धो सुमिणो, एस्सा कि भावि नहु जाणे ॥ ४१ ॥

अत्रान्तरे पठितं प्राभातिककालनिवृत्तं—

पत्तिताऽपि वैद्ययाणां, पुनरुत्थानं संशयं किंल लभेत ।
कल्लुक इव सहस्रो, न भवेति चिरकालोविनायतः ॥४२॥
अह कययभायकिंल्लो, जा अत्थाणींम उवविस्स रया ।
बहुपरियणुपरियरिया, जसोहया तत्तं सुद्धि ॥ ४३ ॥
अणुडिआ निषेणं, निवमिया अक्खंण अरमहेने ।
पुच्छइ वच्छइ कुललं, ख भणइ अंबापासाण ॥ ४४ ॥
चित्तइ निषो मज्जे, वयमहं वड्ढइ मज्झिअं अयाउ ।
अहं पुणं पडिक्कइ, इ अरिय इमी उट्टोक्कामो ॥ ४५ ॥

ते चैव सुमिष्यं तद्, कश्चिदपि पश्चाद्येह जह तस्म ।
भक्षर मह सुखिधेयं, पश्वद्भ्यो किय तत्रो अहयं ॥ ४४ ॥
इव सामन्तिय कश्चिन्नां, सुमिष्यो जण्णीहो अहं जह अज ।
गुणहरकुमरस्स अहं, रज्जं वाज्जं पश्वद्भ्यो ॥ ४५ ॥
धवल्हराज निवाडिन्नां, इहं सुखिन्नु तीह जीयाय ।
पुण्णिकिय च वाम-कमेण अक्षमियमाहल्यलं ॥ ४६ ॥

यशोधरा प्राह—

एयस्स विचायकए, दाउं कुमरस्स रज्जमिलरियं ।
मिण्णैह समलुलियं, (राजा) एयं जं आणवद् अंवा ॥ ४७ ॥

यशोधरा—

मिण्णइणनिमित्तं पुण्ण, जलपल्लवयजिए वहुं हण्णितं ।
कुलद्वयपञ्चण्णं, करहि तं संतिकम्मं ति ॥ ४८ ॥

राजा—

जियधाया य ए सेंगी, दहा कश्च अंभ ! ते समाहट्ठा ।
जं धम्मं सेंगी, सो पुण्ण धम्मो द्यामुत्तो ॥ ४९ ॥ (४०००)
(अभयशानकयन्तम्—'अभयदाह' शब्दः प्रथमभाग ७०६ पृष्ठ
द्रष्टव्यम् ।)

मं अंभ ! संतिकम्मं, तं चिय सव्वय्य स्वाहल्लमम्यं ।
जं अण्णं पि पर-स्स नव चित्तिजए पावं ॥ ४९ ॥

यशोधरा—

पुत्तय ! परिणामवसा, पुणं पावं च होइ अहयावि ।
दहाहगानिमित्तं, पावं पि हु करिए इत्थं ॥ ५० ॥

यत्त उहम्म—

पावं पि हु कायवद्, बुद्धिमया काण्णं गल्लेत्यं ।
तद् होइ किं पि कज्जं, चित्तं पि जह आसिद्दं होइ ॥ ५१ ॥

राजा—

जह वि परिणामवसस्यो, पुणं पावं होवइ जीवायं ।
तद् वि य जयंति सन्तो, परिणामविसोहिदिक्खन्ता ॥ ५२ ॥
जा पुण्ण हिंसाययणे-सु वहुइ तस्स नण्णु परीणामो ।
दुद्धो न य तं लिणं, होइ विसुद्धस्स ओगस्स ॥ ५३ ॥

किंच—

पुण्णमिणे पावं चिय, सेवेनो तं फलं न पाव्ह ।
हालाहलविसमोहं, न जीवइ अमयबुद्धी वि ॥ ५४ ॥
नय तिहुयण वि पावं, अणं पाण्णइवायस्यो गरुयं ।
जं सव्वं वि य जीवा, सुहेसिणो दुक्खभीरु य ॥ ५५ ॥
दहाहगकए वि हु, जीवद्वा येव अंभ ! कायव्वा ।
आहगमाइ सव्वं, जं जीवद्वाफलं नूणं ॥ ५६ ॥

तथाहि—

जं आहगमुदग्गमण्णइहंयं आणसरत्तं कुट्ठं ।
उवं अण्णइकवमुज्जलनरा किंनो धणो जुवयं ।
दीहं आउ अवंचल्लो परिणयो पुत्ता सुमसा सया,
मं सव्वं सव्वराज्जंमि वि जए नूणं द्याए फलं ॥ ५७ ॥
वयणकलहइ हमिणा, अलं ममं चिय करेसु नं वयणं ।
इयं जंयिरी नरवरं, जसोहगा धरइ बाहाए ॥ ५८ ॥
ततो निवां वि चित्तं, एगत्तो अंवावायणल्लोयो ।
असत्तो जीववद्दो, इत्थं मए किं तु कायव्वं ॥ ५९ ॥
अहवा वि अहदुत्तां, शुक्कयणल्लोवाधो वि वयंमो ।
तीह अण्णं पि हुण्णिय, रत्तिकम्मां पाणिणो इण्णिह ॥ ६० ॥
इयं जित्तिहं, चित्तं इहं, पुक्कियं मंजल्लममदुत्तं ।

तो हाहारव मुहला-इ तीह धरिणो भुयाव्हेओ ॥ ६१ ॥
अण्णो य पइविषयं, वच्छ ! अहं किं तु ओधिहं पच्छा ।
माइवद्दो येव रमो, ता तुमए ववसिक्का इत्थं ॥ ६२ ॥
इतो य कुक्कुडं, कुहं सुखिणो य तीह तस्सहो ।
अण्णं य वच्छ ! निहण्णु, एयं जं अण्णं इह कएण ॥ ६३ ॥
एण्णिकज्ज पणए, जस्स सरो सुम्मए तयं हण्णितं ।
तण्णइविवं अहया, करिज्ज ससमीहिंयं पुरिंसा ॥ ६४ ॥

राजा—

हे माय ! कायमणवद्, जोगेहि हणं न जीवमज्जमं ।

यशोधरा—

जह एयं पिट्ठमयं, पि कुक्कुडं हण्णसु ता वच्छ ॥ ६५ ॥
तो माइनेहमाहिंय—मण्णं संलुक्खनासुनपण्णं ।
अण्णोवयल्लं रुक्खा, पडिक्खं गयविषयए ॥ ६६ ॥

यद्वा—

वहुयं पि हु विष्णोयं, माइसयं होइ निययकज्जंमि ।
सुदुट्ठं वि दूरालोयं, न पिच्छए अण्णं लच्छं ॥ ६७ ॥
नग्गाहवयणपरिण-एण्णिहं तिण्णिहं अण्णं निम्मविष्णो ।
पिट्ठमयनं वच्छो, जसोहगाए समुवण्णो ॥ ६८ ॥
सा वि तत्रा निवसहिंया, मत्तं कुलद्वयया पुरा भण्णइ ।
इयं कुक्कुडं नूतिय, मह सुयकुसुमिहरा होसु ॥ ६९ ॥
अहं तीह परिणयं, निवेण अण्णसा स कुक्कुडं वाहिंया ।
भक्कसु एयं मेणं, ति ओणए तण पाडिमाणं ॥ ७० ॥
वरमं ! विसं भुत्तं, नउ मेणं नयदुत्तदुहदुहउ ।
तसजीववहुण्णं, दुग्गंयं अण्णर्यामयं ॥ ७१ ॥
ततो जसोधराए, जसोहगाए य परिणयो वाटं ।
पिट्ठमयनयवच्छ-स्स नरयं भुत्तए मेणं ॥ ७२ ॥
अहं वीरियं कुमरं, रज्जं मेठावय जाव पवइवाहं ।
ना देवीए भण्णो, पाडिवालसु देव ! अज विणं ॥ ७३ ॥
पवइहमं पि सुए, अण्णुहं वि अज ! पुत्तरज्जुहं ।
चित्तं निवां इमां, किंमण पुववावरिक्कं ॥ ७४ ॥
अहवा चयइ जियंनं, मयं पि अण्णुमग्ग कावि भस्सं ।
विस्सहरगइ य वंके, को जाणइ चारियमिण्णो ॥ ७५ ॥
ता पिच्छामि किंमसा, करेह नेा भण्णं देवि ! इयं होउ ।
सा चित्तं जह न इमं, जण्णुपवइदं तत्रा मज्जं ॥ ७६ ॥
होही महं कल्लो, कदमाय वावाए पुण्ण निवमि ।
वालसुयपालणकए, अण्णुमरनी इ वि म दांसो ॥ ७७ ॥
इयं चित्तं सा रक्खा, नहसुत्तांसेठिं विमं देह ।
भुत्तं तस्स तत्रा सो, आओ विहलं घनो अण्णं ॥ ७८ ॥
नाओ विस्सण्णोमो, आहया विस्सवायणा विज्जा ।
विज्जाहयणं नहु सुं-दरं ति चित्तं नहु अहं देवी ॥ ७९ ॥
सोयमरक्कंता इय, धस ति निवइह नरवरस्सुवहिं ।
गल्लंशुद्वयणो-ण इहय निययं पइ पावा ॥ ८० ॥
अहं अट्ठक्काणपरो, काया मरिउं सिवंधसलंमि ।
आओ मज्जराओ, गहिंओ चयनामवाहं ॥ ८१ ॥
नंदावाड्यणोमं, चंडनसारस्सं दिक्खओ तण्णं ।
सण्णयपपरयणं, सो तं निक्कवइ नहुकलं ॥ ८२ ॥
वहुविहरयणा मलय, सच्छइ वहुपिच्छुमारमखीओ ।
सो पाहुउं ति नणं, पट्ठविओ गुणहरनिवस्स ॥ ८३ ॥
इतो जसोहगा वि हु, सुयमण्णुपवच्छुक्काणवरा ।

तद्विषये च यथा, अत्रोक्तं कुक्कुटं आश्रितं ॥ ६२ ॥
 सोऽपि जयपञ्चमेना, तत्पुत्रपुत्राया य गुणहरसंभव ।
 कांसाज्यं न पटिष्ठो, पत्ता न सममनुययिष्ये ॥ ६३ ॥
 वराहसुखपालाशं, समन्विता निवर्णा पटिष्ठेण ।
 रजोऽपि इदं न तव पालेति ज्ञेयं ॥ ६४ ॥
 कालक्रमेण मरिचं, ते यो हि दुःपुत्रयेनमायये ।
 जाया पत्ययमुयेना, अन्नुमे भक्षिज्जय मया ॥ ६५ ॥
 ते मीणसुखमारा, जाया सिन्ध्या नरैः मज्जमि ।
 पथिसिय नरैः केषुचि, कथायि मेलासिन्ध्या निहया ॥ ६६ ॥
 तो उज्जयिपुरिण, मेला क्षणं य ते समुपया ।
 पारिजितपत्तेयं, गुणहरणा कथायि हया ॥ ६७ ॥
 तत्पथ पुणो जाया, मेला महिना य गुणहरनिवेण ।
 अरमेलासुपथं, किञ्चण इणाविषा कथायि ॥ ६८ ॥
 मयिष्ययावसं, पुणराय तत्पथ ते विसालाए ।
 मायिगपाड्यं, उववा ककुकुडीगम्ये ॥ ६९ ॥
 तीए ककुकुडियाए, दुहुपिरालेण सज्जमाणीए ।
 भीयाइ अंगगदुगं, परिगालियं कयवस्सुवरि ॥ ७० ॥
 इतो य तेसिमुवर्णि, इवीए कज्जमा परिदुविष्मो ।
 रस्सुन्हाए कमसो, कुक्कुडिपोया दुव जाया ॥ ७१ ॥
 तेसि पिच्छाह चंद-चंदमा भवलयार् जायाइ ।
 चूला य समुभूया, सुयमुगुज्जरागसा ॥ ७२ ॥
 कथायि कालनाम—एणलयरण इमं निपट्ठये ।
 उवव्यायि किल्लण्यं, नि काउ गुणहरनमिद्वस् ॥ ७३ ॥
 भणियं निवय तलवर, जंथ अहं जाति तत्थ तुमए वि ।
 एए सह आणया, इमा वि पक्कहा एवे ति ॥ ७४ ॥
 महसमर्थमं पयइ, भनउरंरंयुयो विषा पत्ता ।
 कुसुमायारआरामं, कुक्कुडये गदियकालो वि ॥ ७५ ॥
 तत्थ य कयलीहरम—उक्क माहवीमंडव ॥ ७६ ॥
 कालो असायविही-इ तत्थ पिच्छाह मुणपवर ॥ ७७ ॥
 सं तणे भावसाहियं, ति चंत्तिओ तस्स मुणिवरेणावि ।
 दिम्नो य धम्मलामं, संपाडिययल्लसल्लामो ॥ ७८ ॥
 तं दंदु पगइउवसं-तंतकवं पसम्पसहवयणं ।
 दिट्ठो भणइ तलारा, भयवं ॥ का तुज्ज धम्म ति ॥ ७९ ॥
 साइह मुणी महायस, असेससत्ताए रक्खणं सययं ।
 इक्कु किच्च इह धम्मो, आहिए विभागओ उ इमा ॥ ८० ॥

तथाहि—

जीवदय सत्त्वययणं, परधणपरिवज्जं सया वंमं ।
 सयलपरिगहसाओ, विषज्जणं रयाणमसस् ॥ ८१ ॥
 बायालीसेसण्ढो-ससुडपिडस्स भोयणं विहिण ।
 अण्णडिउविहारा, सारो धम्मो इय जईणं ॥ ८२ ॥
 जणं तलवरं पुण, मिहयधम्मो कंठसु म भयवं ।
 वरउवयारिकमणो, मुणीचि जणइ तमो एवं ॥ ८३ ॥
 अरिहं देवो मुदणो, सुसाहुणो जिणमयं मह पमाणं ।
 इय सम्मसपुरस्सर—मिमाहं बारस वयाइ इह ॥ ८४ ॥
 सक्कणिवरवाडा, बुद्धा तिहा तस्स जिय न इतंभा ।
 कालासिआह एमुहं, धूलमलीयं न वसववं ॥ ८५ ॥
 कल्लण्णकाहोवरं, कारकरमयिन्मं न वसववं ।
 परदाएपरीहारा, अहवाचि सदारसंनोसो ॥ ८६ ॥
 वल्लवन्नापरिद्वय—परिद्वयं वल्लवन्ना ॥ ८७ ॥

किञ्चो सयलदियासु, अयही अयहीरिउं लोहं ॥ ८८ ॥
 महुमंसाइवाया, कायव्या विगइयमुहपरिसेका ।
 अहसतिऽण्णयं, वज्जयव्या अहयंयो ॥ ८९ ॥
 समभावा सामाये, कथिएणं ते सयायि कायव्यं ।
 देसावगासियं पुण, सयलवयाणं पि संविचयं ॥ ९० ॥
 देसे सव्यं य दुहा, ससत्ति पोसवदयं विदेयवं ।
 साहुण सुज्जाणं, भणीए संविभागायं ॥ ९१ ॥
 एयं युवालसाविहं, गिहिधम्मं पाणिणं विविचयिहिणा ।
 कमसो विसाहियं क-म्मकयवरं जनि परमपयं ॥ ९२ ॥
 नं सोउ भणइ कालो, भयवं ॥ एयं करमि गिहिधम्मं ।
 किंतु कमायमेयं, हिंसं संक्षमि नो खइउ ॥ ९३ ॥
 धागरइ तमो साहु, जइ एयं नो चर्यासं भइ ।
 इय कुक्कुड मिहुणं पिब, तो साहसि भवे अण्णयमरं ॥ ९४ ॥
 सो आह कहमिमाहं, जीववहं अयहं दुह पसं ।
 तो मूलाओ कडिया, मुणिया तेसि भया एयं ॥ ९५ ॥
 सुयज्जणी सिहिसाणा, पत्ययअही मीणसुखमारा य ।
 मेसखुगली य मेसय-माइमा कुक्कुडयुगं जाव ॥ ९६ ॥
 तेसि निमुणिय अगाणिय, बुहयंवालि विमुज्जसंवेणो ।
 पमणइ भणीए दं-इपासिओ वासिओ हियए ॥ ९७ ॥
 भयवं ॥ मं निपायारु, इमाउ भवमंमकुवकुहराओ ।
 गिहिधम्मवरलाए, निण्णआए गुणगण्णिहं ॥ ९८ ॥
 तो साहुणा तलवार, सावयधम्मस्स भावणं विहिओ ।
 पण्णपराभट्टिमं, निम्मेनं नहय सिक्खणिओ ॥ ९९ ॥
 अह नाह कुक्कुडहि वि, नं मुणियणं फुडं सुणंनहि ।
 पसं जाइसण्णं, नेहव गिहिधम्मवररण्यं ॥ १०० ॥
 अरिनिवेयपरहि, संविगमण्णिहं इरिसाविसणं ।
 महया महया सदे-ण कूरयं तं सुयं रखा ॥ १०१ ॥
 उक्क मह सरवेहिमं, जयावलि निवयदविमिय भणिउं ।
 नरवण्णा इगइ सुणा, ते दौवि हया गया निहयं ॥ १०२ ॥
 गम्भे जयावलीए, पुत्तत्ताए सुरिन्ददत्तजिओ ।
 तेसु वयओ एगं, वीओ पुण पुत्तिमावेण ॥ १०३ ॥
 गम्भयुभावा देवी, हिसापाएणमविरहिया सुहिया ।
 जिणपययसत्त्वययणं, संजाया अमयदाण्णं ॥ १०४ ॥
 नीसंसजीवअभय—एण्णपउणं य डोहणो तीसे ।
 नयरं पयडउ अमा-रि पोयणं पूरिओ रखा ॥ १०५ ॥
 कालक्रमेण देवी, पत्येहं सुगालिणं व्व मरजुगलं ।
 तो कारविणं नयेरं, निवेण वड्यावणं गहयं ॥ १०६ ॥
 अह बारसंमि दिवमं, उवियं कुमरस्स अमयइह नामं ।
 कुमरीए अमयमहं, ति दौवि वड्ढेति सुहसुहओ ॥ १०७ ॥
 निम्मलकालकलावा, कमणं कुवणमणु नरं पत्ता ।
 ता इहुमुवचित्ते-ण राहणा मितियं एवं ॥ १०८ ॥
 सामंताइसमकणं, सुवरजपए उवेमि कुमरमहं ।
 कुमरीहं कयविजिया-अमरीहं कारेमि वीवाहं ॥ १०९ ॥
 इय चित्तिजण पत्तो, पारिजिकए मिराममारामं ।
 पिच्छो य सुरहिपयणे-य पिच्छए सयलदिसिक्खं ॥ ११० ॥
 ता तत्थ निलयतकवर-तलेमि कंथुगिरि व्व निज्जो ।
 मासगमिहियनयणो, सुवत्तनासा मुणी दिट्ठो ॥ १११ ॥
 हा अवसउणु ति पयं-पिऊण कुविएण भूमिनाहणु ।
 मुणिवारकयसयणं, कुक्कुडियमंका सुहा ॥ ११२ ॥

महामिन्दरद्वारा, उग्रादी हरिपुत्रवत्तरुणम् ।
लज्जामात्रमीदृश, ते पत्ता मुणिसमीपेति ॥१४१॥
जलिनजलं च तत्पत्ता, दितं तं ददुःख निपदा अया ।
साया ओसहिमरम-गाडगर्भा विलह ॥१४२॥
काउं पर्यादिकल्पितं, कल्पमोहपक्षो मुनिवररस ।
करणे गच्छिन्म-महितमर्जितं सुखयवेदं ॥१४३॥
तं ददुःख विलपयितो, चित्तह राया वरं इमे सुखया ।
मोउख छेदो जो अकुल-करी एयस्स वि मुणिस ॥१४४॥
अहं निवह्वात्मितो, सिद्धिमुक्तो नामघो अग्रिमितो ।
जिसुखिणपयससो, मुणिनमण्यं तदि पत्ता ॥१४५॥
नामो यत्तु सुखिवर, उक्तसंगपरी निवस्स अभिप्राप्तं ।
भाविष्ये कदेकं किमिच्छं, सवितायं आह राया वि ॥१४६॥
मो मित । अलाहि ममे, चरिण्यं पुरिससाधेयस्स ।
एयं वि-भक्ष मा दे-प । एरिसं वयणमुल्लसु ॥१४७॥
सङ्गो भोवरु तुरंगा, भयवेलं येदिमा बुद्धसमुत्ति ।
मुक्कण्ठसं चरियं, इमस्स किं द्य । न सुये न ॥१४८॥
अहं मेत्तं निध-ण-पमसियं कदुसु, कदुसु भो मित ! ।
सुपुटिस कदावि जा पा-य । तमिरहण्यकस्सपदा ॥१४९॥
जेंवह अग्रिमितो, कलिगण्डुअमरदत्तनरवणो ।
पुत्ता आसि सुदो, राया नापावदायमरे ॥१५०॥
तस्स य कयाचि चोरो, उवगीओ तलवरेण भण्यं च ।
द्वे । इमो वदनं, वावाइ येति अमुगमिदं ॥१५१॥
मणिकण्ठगण्यकण्ठजा-य माह बहु गिरिहउं च गच्छंते ।
अहं हि अज्ज पत्तो, संपर देवो पमायं ति ॥१५२॥
तो भम्मसत्तयापडो, अवरादे कथियं पुच्छिया रखा ।
एयस्स को खु दंढो, तदि वि एवे सङ्गविण्यं ॥१५३॥
क-वराकसयणपण्य, पुच्छमिमो अग्रिहप वदं चय ।
ते सोउ चित्तह निवो, धरतयु एयस्स रज्जस्स ॥१५४॥
जंयवह-अलियभासण-आदिअपगहण-अवेमवर ।
अजवद्वारा दारा, व कुणइणो जण्य वहेति ॥१५५॥
रज, तओ सुदत्तो, ठावउं आखुं नामजामय ।
पासे सुद्धममुक्को, दिक्खं गिरिहइ इमो साह ॥१५६॥
अह उत्तरियं तुरियं, तुरयाओ हरिसओ महीनाहो ।
नमह मुणियं तणियं, दिओ से भम्मलाभु ति ॥१५७॥
तं ददुःख साहक्यं तवयण्यं सवणसुद्धरं सुणिउं ।
लज्जामराण्यमुदा, अणुतावा चित्तह नरियो ॥१५८॥
कहकमि नयि सुदो, रिमिधायणवसितस्स इह मरंके ।
इमिणा अमिणा ता लहु, लुण्णिमि कमले व नियमउत्ति ॥१५९॥
इयं भायंतो बुत्तो, मुणिणा मण्णामिणा महाराया ।
चित्ताह अलमिणीय, जं आयवहो वि पाडसिदो ॥१६०॥

आह च—

भाविजिलवयणाणं, ममसरहिपाण नयि उ त्रिलेसो ।
अण्णायमि परंमि य, तो वज्ज पीडमुपमो वि ॥१६१॥
नय अस्स पावकलं, क पकपजालयकलं राय ।
जिसुवरणीयपण्य-वयणाणुदुण्णायि अण्णो ॥१६२॥
अह हिप्रययामिपणा-य कडण्णो रंजिओ मिने राया ।
इत्थं सुपुच्छनयेओ, नमिउं विणवह, सुणियपरं ॥१६३॥
यवधं कि पाक्कलं, इमस्स पाक्कलं वयणसमयं ।
मुनि-आह विद्यामवच्छेदकण्ठ, पावकलमिणा ॥१६४॥

इयं निरायं मिच्छ-ससंययं पावहउं अण्णो ।
तं चअहो ठिपायं, भाषाणं, अज्जाह गहयं ॥१६५॥
तुमए वि चित्तिनं निव । अयसउणं समणओ इमो दिहो ।
अयसउणं य इमे, निमित्तमवकवसियं भह ॥१६६॥
अहं किर एसो विक्कण, मलमलनणु विणायणपरि वण्णं ।
सोयायाविमुक्को, परागमिक्कलोवर्जमि ति ॥१६७॥
ता मज्झतो होउं, अकमणं मालवणं । तिसुखणु ।
मलमलणुत्तं-महत्त-क वरयं, नो अज्जा मसियं ॥१६८॥
ध० २० ।

किंच—

अग्निमा नदी सेयमतायपूर्णं,
सत्यावहा शीलनटा द्योमिः ।
तत्राग्नेयकं कुरु पाण्डुपुत्र !
न वारिणा शुधयति जाम्बिनाम् ॥ * ॥
अकल्पितव्ययिमायाम् । गुता मुनिद्विषा जियकसाया ।
अहं सुद्ध वंभेयो, मुहोना इमिणा सया नया ॥१७१॥
सत्यं शान्तं तपः शान्तं, शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
सर्वभूतदया शान्तं, जलशौचं च पञ्चमम् ॥१७२॥
आग्नेयनिर्णयम् यः अग्नीडकस्त्व उभयलोए वि ।
मिक्षावज्जीविगतं, पमसियं सवस्सयेति ॥१७३॥

उक्तं च—

अवधूतो च पूर्णं च, मूर्खयोः परिनिन्दनाम् ।
वरम्माधुकी वृत्ति, सर्वपापप्रणाशिनोम् ॥ १७४ ॥
वरम्माधुकीं वृत्ति-मपि प्राप्तकुलादपि ।
एकान्तं नैव भुञ्जत, वृद्धगतिस्समाप्यते ॥ १७५ ॥
एवं च गुणधर्माव, नियमानां वि मंगलं सवसुक्खं ।
मुण्डर नरनाह । कहे, अयसउणं न गच्छिन् ॥ १७६ ॥
एमाह सुणिय राया, अग्रिहो नदुदुमिच्छन्तो ।
मुण्णोनाहं पयस्सो, अमावसु निययवराहं ॥ १७७ ॥
भणहं भणी वि नरंसर, इहमिणं मंभंमस कयं ।
नणु कामियं वय मए, खेति । अय उं समणधम्मो ॥ १७८ ॥
नयिह मुणिवरनाण-स्स अयिसओ इय विविनिउं एखा ।
तायस्स आज्जायए, गदेविसनं मुक्को पुट्टो ॥ १७९ ॥
मुणिणा वि षिट्ठुकुकुड, वहमूलो तस्स सवसुक्खंते ।
कडिओ जयायलोम-अमं सभयवण्यपत्तो ॥ १८० ॥
तो चित्तिय नियइणा, अहह अहो महिलियाण कूरं ।
हो माहस्स गुरुत्तं, भवस्स वि ककुलुणीयनं ॥ १८१ ॥
अहं सनिं निमित्तं पि ह, विहंओ पिट्ठमयुकुकुडवहो वि ।
तायज्जियाण जाओ, एवेविहदारुणवियागो ॥ १८२ ॥
हा अयं किह होइ, निरययं जणु चित्तिनया वडिया ।
अहोहोलाहमाहो, अभियुचित्तण निच्छं पि ॥ १८३ ॥
ता सुणं गंतव्यं, सरस्सलं पहेण नरयंमि ।
नयिह ह इय उवाओ, अहवा पुच्छुमि भयवने ॥ १८४ ॥
अहं मुणिउं निवहियं, आह मुण्णि सुखु नवरं उवायं ।
मण्वयणतयसिद्धा, जिणिससज्जमपडिच्चत्ती ॥ १८५ ॥
मिच्छां पमोय कडणा, मज्झंयं सवयवि कायव्यं ।
नीमस्सजियमुगादिय, किलिस्समाणा वीरियसु ॥ १८६ ॥
एवं काउं सम्भं, परिपाणुनिदियारवयनियमा ।

सुखिन्द्वेष्ट

जीवा तिला य पिच्छद, पाचनि सिंहदपञ्चिका ॥२३६॥
 हर्षिकमयमज्जाया, धम्मसिद्धं च कुलविदुः ॥
 किमकञ्जं जीवा, न कुसुति सिंहदपञ्चिका ॥२३७॥
 यथावि जाय भेदे, जीवाय तावन्निष्ठुरं कत्ता ।
 नेहकल्ययि पावरे, विपक्ष पर्योवि । अस्माय ॥२३८॥
 रय-सोड निवो अण्डे, पयमिणि किनु यच्छ ॥ अस्माय ॥
 ईसायपुष्पा, एस कश्च होडिहो वरे ॥२३९॥
 कुमरो भणइ इमा वि बु, साविज्जइ एस वरयो त्ताय ।
 सोऊण इमं सम्मं, कयावि बुज्जिअ जियधम्म, ॥२४०॥
 ज्जुत्तं इमं ति रम्मा, पुरोडिआ संखवज्जणे नाम ।
 पडुविआ तत्थे यं, संयधं कहसु कुमरीए, ॥२४१॥
 सो वि बु गंतुण खण-ण आगमो भणइ निवकुमारस्स ।
 सिद्धा मणोरहा किद्ध, निवण पुट्टा इमा आह ॥२४२॥
 देव ! इमा हं एतां, तत्थेयं पमणिया मए कुमारी ।
 एगमणा होउ कणं, देवाएस्सं सुणसु भो ॥२४३॥
 नीरंणीपिडियसुद्धी, कयंजली चत्तासणा सावि ।
 आइसुसु ति भणीति, पयंणिया स निवपुरणी ॥२४४॥
 इह ईनस्स कुमार-स्स, साहुंइसणयसंण अज्जव ।
 ईसाय जाईसरणं, संभरियं पुव्वमवतणो ॥२४५॥

तथाहि—

आयसं पिसालाहं निवो, सुखिन्द्वेष्टो जसाहगपुत्तो ॥
 बुते इत्थियमिणे, वि क्कति सुच्छंयया कुमरी ॥२४६॥
 अणुमंखिणं संध-नखयणा जीपया मया एसा ।
 किमियं ति नीहं बुत्तं, जसाहरा भइ ! हं खव ॥२४७॥
 ता कुमरेण व संधं, कहिऊत्तं अणियं इमं नीए ।
 बीवाहेण अलंभं, जं रुवइ कुणउ तं कुमरो ॥२४८॥
 तं सुणिय आगमो हं, एवं कहिए पुरोहिणएण निवो ।
 संढवइ लहुं पुत्तं, मणोरहं नाम नियरज्जं ॥२४९॥
 कुमर जसोहरं सामं-न मांन अनेउरेण पारियारंभो ।
 सिरिइंदभूरणहर-पासे दिक्खं पयउज्जइ ॥ २५० ॥
 अहं सो जसोहरसुद्धी, सुज्जयानिकायपालणुज्जुत्तो ।
 बुद्धरतवचरणजलं—त जलणनिहियदुरियमुमां ॥ २५१ ॥
 सुखपायपसाय विबु-हं सुखेसित्तंसारस्वस्सो ।
 सव्वस्सोयविमुक्को, उक्कोसचरिणसुपयित्तो ॥ २५२ ॥
 संपत्तायारियपञ्चा, पञ्चासदिहो हिअंणवएसिंहि ।
 निगारियप्रवियजणं, उणायियकथलं नाणुं ॥ २५३ ॥
 तुट्टमुल्लपगई, उच्चपगईण अट्टवअसयं ।
 अणियं निहुंविपुट्टो, एतां अयमारं डाणुं ॥ २५४ ॥
 विणयवई वि बु सव्वं, जणगाईणं कहेवि नियजियं ।
 सेहुडा पवइया, सुगईए भायणं जाया ॥ २५५ ॥
 एयं दुःखपरंपरामुमुनः संकल्पितस्यापि मोः,
 आरम्भेण यशोधरस्स सन्तं भुवा यराजमसु ।
 दुःखसंस्कारी भवार्थवर्तरी सज्जमवालस्तुरी,
 नित्यं जीवन्त्यां इनाजितभयां भव्या विधत्ताऽक्षयाम् २५६”
 पं० १० ।

सुखि-सङ्ग-पुं० । देशविशेष, प्रा० २ पाद ।

सुखा-सुखा-ली० । मध्यमवृक्षचान्दव्यायां दिक्कुमा-
 टीमहत्तरिकायाम्, प्रा० म० १ ख० ।

सुख-सुख-वि० । सुविभक्तावयवकादृशे, ख० १ भू० १
 अ० २ उ० । खं० प्र० । उत्त० । शोभनं रूपं येषाम्ते सुखाः ।
 अत्यन्तकमनीयकरूपं, जी० ३ प्रा० ४ अधि० । शोभनं—
 रूपमाकारो यस्य सः । रा० । शोभनमतिशयि रूपमङ्ग-
 त्यङ्गावयवमांशवशविशया यस्य स सुखाः । सू० प्र० २०
 पादु० । शोभनाकरि, विवा० २ धृ० १ अ० । “एगे सुखे” मनो-
 हरूपं, स्था० १ डा० । दालिणात्यानां भूतानामिन्द्रं, पञ्चा० १ पद ।
 विशिष्टाङ्गावयवमांशवशसौम्यं, मयु० । पौ० ७ विव० ।

सुखा-सुखा-ली० । शोभनरूपायां स्त्रियाम्, स० । स्था० ।
 यशोवन्तस्तुनीयस्य कुलकरस्य पर्यायम्, स्था० ७ डा० ३
 उ० । ति० । सुरुपप्रतिरूपयोर्भूतेन्द्रयोर्प्रमहत्त्व्याम्, स्था०
 ४ डा० १ डा० । भूतानन्दस्य स्वभावमन्थानायां प्रमहत्त्व्याम्,
 म० १० श० ५ उ० । (पुत्रोत्तरजन्मकथा “अग्गमहिंसी” शब्दे
 प्रथमभागे ७३, पुष्ट) । मध्यमवृक्षचान्दव्यायां दिक्कुमारीम-
 हत्तरिकायाम्, जं० ५ वत्त० । द्वी० । स्था० । आ० म० ।

सुलङ्ग-सुलङ्ग-वि० । सर्वैः प्रकारैः शोभने, उत्त० १ अ० । वा०
 सुन्दरं, दश० ७ अ० ।

सुलङ्ग-सुलङ्ग-वि० । सुखेन प्राप्ते, “तुज्जं सुलङ्गं खु मणु-
 स्सज्जमं ।” उत्त० ११ अ० ।

सुलङ्गि-सुलङ्गि-वि० । अनेकलङ्घिसङ्गेषु, द्य० १ उ० ।

सुलभ-सुलभ-वि० । सुपायं, स्था० ।

छद्वाणार्थं सव्वजीवाणं सुलभाइं भवति । तं जहा-
 माणुस्मए भवे अयिरिं खित्ते जम्मं सुकुले पयायाति कैव-
 लिपन्नत्तम्म धम्मस्स सव्वयाया सुयस्स वा सइहया स-
 हियस्स वा पत्थियस्स वा रोइयस्स वा सम्मं काएख
 फासयाया । (सू० ४-५ ×)

‘छद्वाणार्थं’ त्याज्यं, यद् स्थानानि—यद् वस्तूनि सर्वजी-
 वानां ‘मा’ नैव सुलभानि—सुपायानि भवन्ति, छद्वाण-
 भ्यामीत्यर्थो, न पुनरलभ्यानि, कपाञ्चिज्जीवानां तन्नामोप-
 लम्भादिति, तद्यथा—मानुष्यको-मनुष्यसम्बन्धी भवो जन्म
 स नो सुलभ इति प्रकम्पः, प्राह च—“ननु पुनरिदमिति दुर्लभ-
 मग्राधसंसारजन्मविधिप्रदम् । मानुष्यं जन्तुक-नाडिजन्ता-
 विलिप्तप्रान्तमम् ॥ १ ॥” इति, एवमार्थसंक्षेपे अष्टपद्विशति-
 जनपदरूपं जन्म—उत्पत्तिः, ईहायुक्कम्—सत्यं च मा-
 नुष्यं, तुल्यभतरमार्थभूमिसम्पन्नम् । यस्मिन् धर्माचरणप्र-
 वण्यं प्राप्नुयान् प्राणी ॥ १ ॥” इति, तथा सुकुले—इवाका-
 (का)दिकं प्रत्यायाति—जन्मसो सुलभमिति, अत्राभिहितम्—
 “आर्यसंश्रयोभो, सत्यामपि सङ्कुलं न सुलभं स्यात् । सखर-
 णुणुमणीनां, पापं प्राणी भवति यत्र ॥ १ ॥” स्था० ६ डा० ३ उ० ।

सुलभबोधि-सुलभबोधि-वि० । सुलभा बोधिधर्मान्तरे
 जिनधर्मप्राप्तयेत्यासी सुलभबोधिः । रा० । सुखं जिन-
 धर्मे प्राप्ते, स्था० । म० । प्रा० । रा० ।

दुविहा शेरइया पय्था, तं जहा सुलभबोधिया वेव,

सुलभबोधिका चैव ० जाव वेमाधिषाः । (सू० ७६ X)
 २५० २ डा० २ उ० ।

सुलभभिक्ष-सुलभभिक्ष-वि० । सुलभा भिक्षा यत्र तत् ।
 सुलभ भिक्षालामस्थाने, २५० ४ उ० ।

सुलसिध-सुलसित-न० । सख्योलनामकारेण शुद्धातिशयेन
 लसतीष्वयस्सुकुमालं तत् सुलसितम् । मेघसुगुहं, २५० ।

सुलस-सुलस-पुं० । काललौकरिकसुते, आ० क० ४ अ० ।
 आ० ५० । आ० ५० । भोगपुराजस्य व्रतगुण्य पुत्रे, ध० २
 अधि० । (अस्य 'वक्र' शब्दे वृद्धमात्रे कथा गता ।)
 कौसुमपत्र, २० ना० ८ वग ३७ गाथा ।

सुलसदह-सुलसदह-पुं० । जम्बूद्वीपे मन्दरस्य दक्षिणे देव-
 कुरु सुलनामव्यतिरेके, स्था० ५ डा० २ उ० ।

सुलसा-सुलसा-स्त्री० । अणिकरधिकस्य नागस्य भार्यायाम्,
 आ० ५० ४ अ० । आ० ५० । आ० ५० । कल्प० । (गजसु-
 कुमाल' शब्दे तृतीययोगे ८२३ पृष्ठ कथा ।) सुलसाया
 जीवं वन्दे-पञ्चदशं निमेषम् । प्रब० ४ द्वार । सुलसा पो-
 दशस्तोत्रिकरो भविष्यति । स० । भट्टिलपुरास्तन्यस्य ना-
 गस्य गृहपतेर्भार्यायामनिरुद्धकुमारमानरि, अन्त० । सुल-
 सा आधिका-सुलसा राजगृहं प्रसेनजितो राज्ञः सख-
 म्बिन्दो नागाभिधानस्य रथिकस्य भार्या बन्धुवः । यस्या-
 स्मार्तमेघमनुभूयन्तं किल तथा पुत्राधि स्वर्णनिर्मदाक्षम-
 स्थकाभिधानाऽन्यां परिगृह्यति, स च यस्तत्र पुत्रस्तनह मित्रे ।
 प्रयेजनिमित्तं भविष्यति न तत्परिगृह्यन्तं, इत्येव तस्याः श-
 कालेयसम्पत्कप्रशंसां श्रुत्वा तत्परीक्षां कोऽपि देवः सा-
 शुक्लेणागलकृतं न वन्दित्वा बभूव-किमागमनप्रयोजनम्,
 देवाऽप्रादात्- तत्र गृहे लक्ष्म्याकं तैलमस्ति तच्च मे वैयना-
 पाद्विहसति, तद्वायनां द्वादमीत्यामगन्तु गृहमध्वं, अवनार-
 वन्त्याश्च मित्रं देवेन तद्वाजनमयं द्वितीयं तृतीयं चैत्यत्रयम्
 वां दृष्ट्वा तुष्टो देवाः हविर्गतेः ख गुटिका द्वाद्वैकिकां श्रादे-
 हविर्गते तं सुता भविष्यति, प्रयजनात्तरं चाहं स्वसै-
 स्य इत्यभिधाय गतोऽसौ, स्थितं ज्ञानवा सर्वभिरपि
 एव पश्य मे पुत्रा भूयादिति, सर्वः पीता आहूता हा-
 मिशतु पुत्राः घर्मेतं स्म जडमगतिश्च ततः कायात्सर्गम-
 करोद्गमते द्यौः निवेदिनो व्यतिकरो विहितो महापकारो
 जाता लक्ष्म्यापुत्रमण इत्यादि । स्था० ६ डा० ३ उ० । आ० ५० ।
 (अत्र च कथासहस्रं 'मेघनि' शब्दे वक्ष्यते ।) (सा ह्यम्ब-
 वरिष्माजकसमृद्धौ उपलब्धापि न सम्मोहं गता इति 'अंबव-
 शब्दे प्रथमभागे ११२ पृष्ठऽप्युक्तम् ।)

सुलसुलप्यतं(सपुड)सोड-सुलसुलापमानमांसपुट-वि० ।
 सुलसुलभूतं मांसपुटं क्षरति, तं० ।

सुलिह-सुलिह-वि० । संबडे, ज० १ वल् ० । सुषट्ते, औ० ।
 सुली-देसी-उरकायाम्, २० ना० ८ वग ३६ गाथा ।

सुल्लज्जीवि(ण)-सुल्लज्जीविन्-पुं० । सुड्ड कलममप्रान्तं
 बल्लवसुकादि तन जीवितुं पाणधारणं कर्तुं श्रेयस्करासौ

सुल्लज्जीवी । अस्तमान्तदिमक्षिण, सूत्र० १ धु० २३; अ० ।
 सुलोयिणा-सुलोचना-स्त्री० । सुनयनयाम्, मानपिण्डे उदा-
 हृतस्य सुगुह्यन्माभिधानस्य कौटुम्बिकस्य शुद्धियाम्, वि० ।
 वासववृषतेर्दुहितरि, ध० २० १ अधि० ।

सुवह-सुवह-न० । पठनवलोकाविमानभेदे, स० १३ सम० ।
 सुवत-स्वपत्-वि० । शयाने, २० २ उ० ।

सुवग्ग-सुवग्ग-पुं० । मन्दरस्य पश्चिमायां शीनोदाया महा-
 नद्या उत्तरचक्रवर्तिविजयक्षेत्रगुले, स्था० ८ डा० ३ उ० ।
 सुवल्गुविजयः खल्लपुराजधानीयम्भीरमालिनी अन्तर्नदी ।
 ज० ४ वल्ग० ।

दो सुवग्ग । स्था० २ डा० ३ उ० ।

सुवच्छ-सुवत्स-पुं० । कुडलाक्ष्यनगरीसुवक्षिजयक्षेत्रगुले,
 स्था० २ डा० ३ उ० । जम्बुमन्दरपूर्वे शोतायां महानद्या द-
 क्षिणचक्रवर्तिगुले, स्था० ८ डा० ३ उ० । " सुवच्छं विजय
 कुडला रायहणिं तत्तजला अजहं गृहं ।" ज० ४ वल्ग० ।

सुवच्छा-सुवत्सा-स्त्री० । अयोलाकावस्तव्यायां दिक्कुमा-
 रीमहत्तरिकायाम्, स्था० ८ डा० ३ उ० । मन्दरपर्वते तम्-
 नवनस्य रजतकूटवर्तिन्यां द्वाभ्याम्, स्था० ६ डा० ३ उ० ।
 ऊर्ध्वलोकवांसन्यां दिक्कुमारीमहत्तरिकायाम्, ज० ४ वल्ग० ।
 आ० ५० । आ० ५० । आ० ५० ।

सुवहिय-सुवर्षित-वि० । सु-अतिशयेन वर्तितं सुवर्तितम् ।
 वपुलाकृतं, तं० ।

सुवर्ण-सुवर्ण-न० । पीतकाम्निहेमनि, २५० । कनके, ध० २
 अधि० । उपा० । उपा० । घटितं हिरण्यम्, अघटितं सुवर्णं,
 आ० ५० १ अ० । कल्प० । आ० ५० । सूत्र० । पं० व० । प्रज्ञा० ।
 मानं च कामाक्षिरथ, ज० । 'पट्टिसवणा' शब्दे एकस्मिन्प्र-
 तिसवनायां सुवर्णप्रतिसवा, नि० ५० १ उ० । अशीतिगु-
 ञ्जप्रमाणं कनकं, भ० २ श० ५ उ० । तं० ।

अथ सुवर्णगुणानाह-

विमषाह रमायणम्-गलत्प्रविशण्य पयाहिणावचे ।
 गरुण अडम्बकुच्छे, अड्ड सुवर्णं गुणां होति ॥२२॥

विषधानि-गलत्प्रविशण्यहन्शील सुवर्णं यधनि स्थायनमङ्ग-
 लाधोवनीतं कर्मधारयपदं तत्र रसायने वयस्सम्भवं मङ्गला-
 धं मङ्गलप्रयोजनं विनीतामध विनीतं, कटकक्यूादिध्वज-
 यैः परिगुमानात्, तथा प्रदक्षिणावर्तमङ्गितापननं प्रदक्षिणा-
 वृत्तिः । तथा शुक्कमलसु नास्वात् अदाक्षाकृत्यमिति क-
 र्मधारयपदं तत्रादाक्षम्-अप्रदक्षिणीयं सारव्यादं अकु-
 र्यम्-अकुर्त्तनीयमकुर्त्तितगन्धव्यात् एवमङ्ग-सुवर्ण-हम-
 नि गुणाः-अनाधाराश्रयमा भवन्ति-स्युरिति गाथाधो ।

एतन्समानतयाऽथ साधुगुणानाह-

इय मोहविमं पाषण्ड, सिवोवपसा रमायणं होति ।
 गुणयो य मंगलार्थं, कुलं त विष्णीओ य जोमो त्रि॥३३॥
 भगवशुशारिपचादिषु, यमीरो मरुयओ तदा होह ।

कीदृशिता अहङ्गो, अङ्कुशो सङ्गीतलीलावेण ॥३४॥
 इति-एवम् । सुवर्णरेखावर्णः, मोरविषे विषकलेनम्यागहा-
 रि कलकालि-मङ्गलालि कर्णचिह्नं सङ्गुणरित प्रक्रमः, कुतः ?
 इत्याह-शिवोपदेशाद्-मोक्षसाधनप्रवृत्त्यात् तथा स एव च
 रस्यावशमिव रसयने भवति-जायते शिवोपदेशादेवाजरा-
 मरत्येवमुत्थात्, तथा अङ्कुशस्य स्वगुणमाहात्म्येन
 च मङ्गलार्थे-मङ्गलप्रयोजने पुरिमोपशमनमित्यर्थः, कतो-
 द्वि-विषये निमित्तस्य प्रकृत्यैव भवत्यसौ याम्य इति कृत्वा
 'मङ्गलुत्तरा पयाहिण' इति-सुवर्णरेखावर्णः' इति न्यायान्
 मृगौतुल्यारित्वं सर्वत्र ब्रह्माधोस्तप्रदक्षिणावर्तिः समुच्यते
 मृगौती-सुवर्णरेखा गुरुका-गुरुक इत्यर्थः, तथैति समुच्यं
 भवति स्यात्तथा क्रोधाग्निना अवासा भवत्यग्निना सुवर्णव-
 द्, तथा अङ्कुशस्य सङ्कुश-खट्वाशीलभावेन शीतलकण्टकोग-
 न्यसङ्कुशेनेति गाथाह्वयार्थः । पञ्चां १४ विषयः । अर्धेदुती-
 यानि धर्यानि एकः सुवर्णः संख्याविशेषे, पुं० । उयो २
 पाङ्० । षोडशकर्ममापका एकः । सुवर्णः । स्थां ८ टां ३
 उ० । शोभनो वर्णः सुवर्णः । प्रतप्तचामीकरचान्द्रे, सुव० २
 अ० । सङ्घर्षे, किं उयोतिष्ठे भवनपानविशेषे, पुं० । औ०
 "वर्णकथे पदसमुदायोपचारात्" सुवर्णकुमाराः । प्र० १२४
 अ० । उक्त० । "वाचकरी सुवर्णः" स० । स्थां । आवां ।
 सुवर्ण-पुं० । गण्डे, उक्त० १४ अ० ।

सुवर्णकार-सुवर्णकार-पुं० । सुवर्णकरणीशिलपि, जं ३ वक्ष० ।

सुवर्णकुमार-सुवर्णकुमार-पुं० । सुवर्णः सुवर्णः वा कुमारा
 इव कुमाराः सुवर्णकुमाराः । भवनवासिद्वयभेदे पु०, प्र० १ पदा-
 न्या० । (कुत्र सुवर्णकुमाराः परिकल्पनानि, 'टाण' शब्दे
 वतुर्धमां १७०४ पृष्ठ उक्तम् ।

सुवर्णकुमारा र्थं मेति । सव्ये समाहारा एवं चैव सेतं
 मेति । मेति । ति । (वृ० ६१२)

अ० १४ श० १४ उ० । स० । अणु० । स्था० ।

सुवर्णकुमारावास-सुवर्णकुमारावास-पुं० । सुवर्णकुमाराणा-
 मावास, स० ।

वाचकरी सुवर्णकुमारावाससयसहस्ता पञ्चता । (वृ० ७२४)
 स० ७९ स० । सुवर्णकुमाराणां द्विसप्ततिलक्षणं भवना-
 नि । कथम् ? दाक्षिण्यनिकाये अष्टविंशत् उत्तरनिकायं तु
 चतुर्विंशदिति ।

सुवर्णकूलपवायदह-सुवर्णकूलप्रपातदह-पुं० । हैरत्यवतवर्षे
 शिखरिद्वयधरपर्वते सुवर्णकूलानदीप्रपातदहं, स्था० ।

एतं हैरकवते वसि दो पवायदहा पञ्चता, तं जहा-बहु-
 समनुष्ठा अभिसिसमन्थायता अष्टमर्थे नातिवद्वेति आया-
 मितुर्ध्वं उन्वेहसंटाणपरिग्राह्यं सुवर्णकूलपवायदह
 केव रूपकूलपवायदहं केव । (वृ० ८८)

'एवमे' इति, सुवर्णकूलारूपकूलप्रपातदहो रोहित-
 क्रोशप्रपातदहं समन्यकृतौ विशदस्तुम् । इति । स्था०
 २ टां ३ अ० ।

सुवर्णकूल-सुवर्णकूल-की० । हैरत्यवतवर्षे शिखरिद्वयधरप-
 र्वतस्य पुरादहं महाहृदाभिगच्छन्त्यां महानद्याम्, 'सुवर्ण-
 कूला महानदीराहृण्येण कृष्णा जहा रोहित्यता' लक्ष्मणम् (पु-
 लहरीकहदाद्) सुवर्णकूला महानदी दक्षिणेन निर्गता मेनव्या
 पारवादिना च यथा रोहितांश सा च पञ्चमायां समुद्रे
 प्रविशति इत्येव पूर्वस्यामित्यन्त आह-"पुरीषमे कं नचक्षुः"
 एवमुक्ताभिधानं सुवर्णकूलायाः राक्षिनाशनिदेशस्यार्थवत् ।
 जं ४ वक्ष० । आघ० । स्था० । टां । स० । दक्षिणोत्तर-
 चालयोर्मध्ये वहन्यां नद्याम्, आ० वृ० १ अ० ।

सुवर्णकूलाकूट-सुवर्णकूलाकूट-न० । शिखरिद्वयधरकूटस्य
 वतुर्धं कूटं, जं ३ वक्ष० । (अस्व वक्रवत्या 'कूट' शब्दे
 तृतीयभागे ६२७ पृष्ठ गता ।) सुवर्णकूलानदीकूलाकूटक,
 स्था० २ टां ३ उ० ।

सुवर्णखलप-सुवर्णखलक-पुं० । स्वनामक्याते प्राप्ते, यत्र बी-
 रजिनेः सह विहनस्य गोशालकस्य भ्रमस्याल्लिङ्गवादिने-
 तिवादे आग्रहोऽप्यादि । आ० म० १ अ० ।

सुवर्णगुलिया-सुवर्णगुलिका-की० । स्वनामक्यातायां रम-
 यताम्, नि० जं १० उ० । प्रति० । स० । (सुवर्णगुलिकायाः
 कृते संप्रामोऽर्थादिति 'चदय' शब्दे तृतीयभागे १२९८
 पृष्ठ गतम् ।)

सुवर्णजुति-सुवर्णयुक्ति-की० । सुवर्णस्य यथोचितस्याने
 विनियोजनं, जं २ वक्ष० ।

सुवर्णजुहिया-सुवर्णयुधिका-की० । सुवर्णवर्षपुण्यायां यू-
 धिकायाम्, जं १ वक्ष० । टां । प्रभा० ।

सुवर्णदण्ड-सुवर्णनन्दन-पुं० । भारते वर्षे कीलविषय
 काञ्चनस्यलनगरस्य राजनि, दृश० ३ तत्त्व ।

सुवर्णतित्य-सुवर्णतीर्थ-न० । उज्जयन्तपर्वते स्वर्णानां नद्या-
 स्तीरे स्वनामक्याते जलावतारे, ती० ३ कल्प ।

सुवर्णतेज-सुवर्णतेजस्-पुं० । दृष्टशक्तिविद्यापरसुते कन-
 कमात्या आनरि, उक्त० १ अ० । ('सुग्राह' शब्दे वतुर्धमांते
 १७६८ पृष्ठ कथंका ।)

सुवर्णदार-सुवर्णद्वार-न० । सिद्धायननानामुत्तरादिशि सुव-
 र्णकुमारावासभूमे द्वारे, स्था० ४ टां ३ उ० ।

सुवर्णपरग-सुवर्णप्रतरक-न० । सुवर्णपत्रके, जी० ३
 प्रति० ४ अघि० । "सुवर्णपरमं विद्याणि" सुवर्णप्रतर-
 गिद्वानि सुवर्णप्रतरकेण सुवर्णपत्रकं मांरिद्वानि सुवर्ण-
 प्रतरमंरिद्वानि । जी० ३ प्रति ४ अघि० । टां ।

सुवर्णपाग-सुवर्णपाक-पुं० । कनकसंज्ञी, आ० १ धृ० १
 १ अ० । जं ।

सुवर्णयार-सुवर्णकार-वि० । सुवर्णसंप्रयनोपजीविनि, कुमा-
 रनम्या सुवर्णकारः । आ० म० १ अ० ।

सुवर्णरेखा-सुवर्णरेखा-की० । जीर्णपुर्णसमीपे बहस्यां नद्याम्,
 ति० ४ वक्ष० ।

सुवर्णशालुका-सुवर्णशालुका-स्त्री० । दक्षिणोत्तरयोश्चायाल-
जनपदयोर्मध्यं बहस्ययां नद्याम्, आ० म० १ अ० । ती० ।

सुवर्णशिला-सुवर्णशिला-स्त्री० । महौषधिभेदे, ती० ६ कषया

सुवर्णसूत-सुवर्णसूत-न० । सुवर्णवर्णैः कर्मिस्तु, वृ० २ उ० ।
आद्या० ।

सुवर्णसुभरयशालुका-सुवर्णसुभरजतवालुका-स्त्री० । सु-
वर्णं पीतकान्ति हेम, सुभ्रं कर्पावशेषः रजतं प्रतीतं तन्मय्यां
वालुका यासु ताः सुवर्णसुभरजतवालुकाः । नवीविशेषे, हा०

सुवर्णगार-सुवर्णगार-पुं० । सुवर्णकनो, जी० ३ प्रति० १
आधि० २ उ० । यत्र सुवर्णं धमाप्यते । स्वा० ८ डा० ३ उ० ।

सुवर्णसिन्धु-सौवर्णिक-पुं० । सौन्दर्यादिव्वादीत उरुम् । सुव-
र्णकयविक्रयकारिणः, प्रा० १ पाद ।

सुवर्ण-सुवर्ण-त्रि० । स्फुटं, अस्त० १ श्रु० ६ अ० ३ वर्ग ।

सुवर्ण-सुवर्ण-पुं० । दक्षिणालयशेक्रे, स्वा० २ डा० ३ उ० ।

सुवर्ण-सुवर्ण-पुं० । शीतोदाया महानद्या उत्तरविजयक्षेत्रमुग-
ल, स्वा० ८ डा० ३ उ० ।

दो सुवर्ण-स्वा० २ डा० ३ उ० ।

सुवर्ण-सुवर्ण-पुं० । सुवर्णभेदस्य त्रयस्त्रिंशत्तमं पुं,
कल्प० १ अधि० ७ क्षण ।

सुवर्ण-सुवर्ण-त्रि० । शोभनवचनं, स्व० २ श्रु० ७ अ० ।

सुवर्ण-सुवर्ण-न० । शोभनं वचनं, स्वा० ३ डा० १ उ० ।

सुवर्ण-सुवर्ण-स्त्री० । तेनलिपुत्रस्य पोहिलाया द्वारिकायाः
प्रजाजकाभार्यायाम्, आ० १ श्रु० १४ अ० ।

सुवर्ण-सुवर्ण-न० । नृनीयदेवलोकाविमानभेदे, स० ५ सम० ।

सुवर्ण-सुवर्ण-पुं० । वासवदत्तकुमारे, उपा० ।

विजयपुरं शयनं सुवर्णवर्णं उज्ज्वलं अमोगां जक्सो
वासवदत्ते राया कषया देवी सुवासवे कुमारे महापामो-
कस्यां पंचसया देवी ० जाव पुष्पभवे कोसंबी शयरी
धनुषालो राया वेसमणभदे अणगारे पडिलाभिण इह
० जाव सिद्धे । विपा० २ श्रु० ४ अ० ।

सुवर्ण-सुवर्ण-त्रि० । जिनाहापूर्वकद्वयभावेन विशेष-
यण निरन्तरकरणेनाङ्कितं, न० ।

सुवर्ण-सुवर्ण-पुं० । भूतानन्दस्य नागकुमारिन्द्रस्य कुज-
रानीकाधिपतौ हस्तिराजे, स्वा० ५ डा० १ उ० ।

सुवर्ण-स्वर्ण-पुं० । स्वर्णकियायाम्, म० ११ श्रु० ११ उ० ।

निद्राविकनिद्राप्रतिमासाधिविशेषे, स्वा० १० डा० ३ उ० ।

(' महासुमित्र ' शब्दे षष्ठभागे वर्णनम् ।) (सुतदण्डकः
' सीओसगिज ' शब्देऽस्मिन्नेव भागे उक्तः ।) स्वर्णं गज-

वृषभसिंहादिकम् । स्व० २ श्रु० २ अ० । स्वर्णगतं शुभाशुभ-
लक्षणं, न० । उक्त० १४ अ० । स्वर्णगतं शुभाशुभकथनं, यथा—' गाय-
ने रात्रिं वृष्य-वर्णनं वक्ष्यमयम् । हस्तेन शोचनं वृष्या-तपनं
कलहं तप्यं ॥ ११ ॥ ' इति । उक्त० १४ अ० । स्वर्ण उदाहरणम्—' सु-

विष्णुपति एतेषु कल्पविष्णु सुविणं चोदा गिलाता कल्पवि-
२४३

वाय य कहियं । ते भण्ति—संपुर्णं चंद्रमंडलसरिंसं पोलिबं
लहेसि । लजा घरच्छाहियाय अक्षरावि दिष्टो से एहाऊण
पुष्पकलाणि गहाय सुविष्णुपादगस्त कहांति, तेण भ-
णियं—' गया भवस्सति ' इतो य सत्तमं दिवसे नत्थ राया
मत्ता अणुत्ता सो य निव्वणा अचुत्ति-जाव आसाहियासओ
आगतो, नेण नं दट्ठणं हिसियं पयक्खलीकओ य तत्ते
विलरतो पट्ट पयं सो राया जानो । नहिं सो कप्पडिओ सुणे-
ति जहा-तेण वि दिष्टो परिसो सुविणतो । सो य आएसफ-
लण किर राया जानो । सो चित्तेति यच्चांमि जयय गोरसो-
तं पिबिन्ना सुयामि ० जाव पुणो वि तं सुविणं पच्छामि । अवि
पुणो सो पेच्छंजा य माणुमानो । ' उक्त० ३ अ० । सूत्र० (' भा-
व ' शब्दे पञ्चमभागे स्वप्नस्य भावविषयो गतः ।) स्व-
प्नशास्त्रे,—' गजाराहाङ्गवेद्वाङ्गं, श्रीप्राप्तिः श्रीफलगमात् ।
पुत्रातिः फलिप्राप्त्य, सौभाग्यं मादयद्गोनात् ॥ ११ ॥ ' उक्त० ८
अ० । पा० । पञ्चा० ।

सुविणंत-स्वप्नान्त-पुं । स्वप्नस्य विभागं, अयसने च ।
म० १ श्रु० ८ उ० ।

सुविणंतिय-स्वप्नान्तिक-त्रि० । स्वप्नप्रत्यये शाक्यसमये,
सूत्र० १ श्रु० १ अ० । (चतुर्विधं कर्म नापचीयते तत्रान्य-
तरस्वप्नान्तिकं, तच्च ' स्वगड ' शब्दं वक्ष्यते ।) ' अवि-
याम्गवयकायवक्षस्स सुविणमाव अण्वसओ पाव
कम्मं कज्जइ । ' सूत्र० २ श्रु० ४ अ० ।

सुविणंदंश-स्वप्नदर्शन-न० । स्वापक्रियायुगतार्थविकल्प-
स्यानुभवनं, म० १ डा० १ उ० । स्वप्नालोकां दर्शनभेदे,
स्वा० ८ डा० ३ उ० ।

सुविणय-स्वप्न-पुं० । स्वप्नफलप्रतिपादकं निमित्तशास्त्रे,
स्वा० ८ डा० ३ उ० ।

सुविणलक्षयशाठग-स्वप्नलक्षणपाठक-पुं० । स्वप्नलक्षण-
प्रतिपादकं, कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

सुविणा-स्वप्ना-स्त्री० । स्वप्नात् पुष्पकुलाया इव या स्वप्ने
प्रतिपद्यते सा स्वप्ना । प्रज्याभेदे, स्वा० १० डा० ३ उ० ।

सुविणिच्छिय-सुविनिश्चित-त्रि० । ज्ञातस्वप्नं, व० ४ डा० ।

सुविणियप-सुविनीतात्मन्-त्रि० । विनयवति, जन्मान्तरकृत-
विनये निरतिचारधर्माशयं, वृ० १ डा० २ उ० ।

सुविणीय-सुविनीत-त्रि० । शिष्येषु सुकुल विनियोजिते, श्री० ।
शोभनविनययुक्तं, ग० २ अधि० । (' विणय ' शब्दे
षष्ठभागे गतः सुविनीतः ।)

सुविणीयसंशय-सुविनीतसंशय-त्रि० । सुतराम्-अतिशयेन
विनीताः दूरीकृतः संशयो यस्य सः सुविनीतसंशयः । लघ्वरह-
स्येन सुकुल-अतिशयेन विनीतः सुविनीतः । प्रसादितगुरुणैव
शास्त्रपरमायं समर्पणं संशयो दोलायमानमानसारमकोऽस्ये-
ति सुविनीतसंशयः । अवगतसंशयः, उक्त० १ अ० ।

सुविनीतसंस्क-त्रि० । सुविनीता संसत्-परिपुष्टयेति
सुविनीतसंस्कः । विनीतस्य हि स्वयमतिशयविनीतैव परि-
पुष्टयति इति व्युत्पत्तिः । विनययुक्तरूपिण्युने, उक्त० १ अ० ।

सुविधि-सुविधि-पुं० । प्रसन्नवस्त्रमित्रस्य वज्रसंघर्षायान-
न्दस्य पितरि. आ० क० १ अ० ।

सुविमज-सुविमज-त्रि० । अक्षुण्ण विमजनये, स्या० ५
आ० १ उ० ।

सुविमज-सुविमज-त्रि० । यथास्थानस्थितसर्वावयवे, क-
ल्प० २ अ० २ लक्ष । सुविमजे, औ० १। १। १। सुप्रक-
ट, जे० ६ वल० । सु० प्र० । सुविमजलिक, जे० १ वल० ।

सुविमजरायमगा-सुविमजराजमार्गा-आ० । सुविमजरा वि-
मजरा राजमार्गो यस्य सा तथा । स्फुटराजमार्गसहितायां
मार्गां, १। १।

सुविमजसिग-सुविमजसृक्-त्रि० । विमजस्यसमसृक्, "स-
यं सुजायं सुविमजसिगं, जो पातिसा वसमं गान्धुमम् ।"
आ० ५ अ० ।

सुविमलिय-सुविमलिक-त्रि० । सुविमलिक, जी० ३ प्रति०
५ अ० ।

सुविमविषय-सुविमवितात्मन्-त्रि० । सुष्ठु-विषयं भा-
विता धर्मवासनया वासित आत्मा यस्यासौ सुविमवि-
तात्मा । धार्मिकमनस्के, सु० १० अ० ।

सुविमज-सुविमज-त्रि० । सुष्ठु-राजद्वारात्मके स्तम्भसम्पत्के
सुके, सु० १० अ० ५ अ० २ उ० ।

सुविमज-सुविमज-त्रि० । संज्ञानाभ्यर्थे, उक्त० २० अ० ।

सुविर-सुविर-त्रि० । शिलाधर्मस्यैव, ॥२॥१५॥ इति प्राकृत-
स्येण वृत्त्यस्यगदेशः । प्रा० । स्वप्रसीले, सु० १ उ० २ प्रक० ।

सुविर-सुविर-त्रि० । सुनिर्मिते, जे० २ वल० । ते० ।
आ० म० जी० । सुविरते, उपा० ५ अ० । "सुविरययनात्"
सुष्ठु-विमजितं रज्जाणामाकृष्टान्विशेषो परिभोगावस्था-
यां यस्मिन्लभ्यते । म० ११ श० ११ उ० । १। १।

सुविवेग-सुविवेक-पुं० । सुष्ठु विवेकः सुविवेकः । परिज्ञाने,
सु० १ अ० २ अ० २ उ० ।

सुविषद-सुविषद-त्रि० । सुविषद, कल्प० १ अ० १ लक्ष ।

सुविषदलेख-सुविषदलेख-त्रि० । सुष्ठु विशेषण शुद्धा श्री-
मयकंपरिहंकाररूपनया विमलकलहः । लेश्याऽन्तःकरणवृ-
त्तिसंस्थेति । शुद्धपरिगणितशालिने, सु० १ अ० ५ अ० २ उ० ।

सुविसोऽम्ब-सुविसोऽम्ब-त्रि० । सुविशेषाद्यर्थे, पञ्चा० १७ वि० ।

सुविधि-सुविधि-पुं० । शोभनो विधिः सुविधिः । सदनुष्ठाने,
प्र० ५ सं० द्वार । आ० क० । म० । "अन्वयं" शब्दे
चतुर्थभागे २६६० पृष्ठे कथा उक्ता ।) शोभनो विधिः कौशल-
मस्येति सुविधिः । म० २ अ० । भारते वर्षेऽस्यामवमर्षि-
ह्यां जाते पुण्यव्यापारनामके नवमे तीर्थके, प्र० ७ द्वार ।
आ० म० । कल्प० । अतु० । (सुविधिः पुण्यकलिका मनोहर
वत्तत्वात्पुण्यवत् इति द्वितीयं नाम सयाऽस्य यज्ञव्यता
"तिर्यकर शब्दे, चतुर्थभागे २२७७ पृष्ठे गता)

सुविधिपुण्यदेव्यं अग्रा परं यमुयं उक्तं उच्चैर्गं हो-
त्वा । स० १०० सम० ।

सुविहिस्तं पुण्यदेव्यं अग्रा परं यमुयं उक्तं उच्चैर्गं हो-
त्वा । स० ७४ सम० । आ० चू० ।

सुविहिस्तं पुण्यदेव्यं अग्रा परं यमुयं उक्तं उच्चैर्गं हो-
त्वा । स० ८८ सम० । प्र० । आ० ।

सुविहिस्तं पुण्यदेव्यं अग्रा परं यमुयं उक्तं उच्चैर्गं हो-
त्वा । स० ८८ सम० । प्र० । आ० ।

सुविहिस्तं पुण्यदेव्यं अग्रा परं यमुयं उक्तं उच्चैर्गं हो-
त्वा । स० ८८ सम० । प्र० । आ० ।

सुविहिस्तं पुण्यदेव्यं अग्रा परं यमुयं उक्तं उच्चैर्गं हो-
त्वा । स० ८८ सम० । प्र० । आ० ।

सुविहिस्तं पुण्यदेव्यं अग्रा परं यमुयं उक्तं उच्चैर्गं हो-
त्वा । स० ८८ सम० । प्र० । आ० ।

सुविहिस्तं पुण्यदेव्यं अग्रा परं यमुयं उक्तं उच्चैर्गं हो-
त्वा । स० ८८ सम० । प्र० । आ० ।

सुविहिस्तं पुण्यदेव्यं अग्रा परं यमुयं उक्तं उच्चैर्गं हो-
त्वा । स० ८८ सम० । प्र० । आ० ।

सुविहिस्तं पुण्यदेव्यं अग्रा परं यमुयं उक्तं उच्चैर्गं हो-
त्वा । स० ८८ सम० । प्र० । आ० ।

सुविहिस्तं पुण्यदेव्यं अग्रा परं यमुयं उक्तं उच्चैर्गं हो-
त्वा । स० ८८ सम० । प्र० । आ० ।

सुविहिस्तं पुण्यदेव्यं अग्रा परं यमुयं उक्तं उच्चैर्गं हो-
त्वा । स० ८८ सम० । प्र० । आ० ।

सुविहिस्तं पुण्यदेव्यं अग्रा परं यमुयं उक्तं उच्चैर्गं हो-
त्वा । स० ८८ सम० । प्र० । आ० ।

सुविहिस्तं पुण्यदेव्यं अग्रा परं यमुयं उक्तं उच्चैर्गं हो-
त्वा । स० ८८ सम० । प्र० । आ० ।

सुविहिस्तं पुण्यदेव्यं अग्रा परं यमुयं उक्तं उच्चैर्गं हो-
त्वा । स० ८८ सम० । प्र० । आ० ।

सुविहिस्तं पुण्यदेव्यं अग्रा परं यमुयं उक्तं उच्चैर्गं हो-
त्वा । स० ८८ सम० । प्र० । आ० ।

सुविहिस्तं पुण्यदेव्यं अग्रा परं यमुयं उक्तं उच्चैर्गं हो-
त्वा । स० ८८ सम० । प्र० । आ० ।

सुखिसुख्ययोः पि च उपपत्त्यास्तत्त्वार्थे सुख्यवनामाते। तस्मिन्
वचनार्थे सुखि उपपत्तौ। आ० सू० १ अ० ।

सुखिसुख्यस्य यं अरहस्यो पंचासं अजियासाहसिभ्यो
होत्या। स० ४६ सम० ।

लोभमश्वं उदाहृते स्नानमवधाने साधो, पि० । “ वंदामि
अजयमस्मै, सुख्ये सतीलजिंसंयत् । जस्म निष्कमये देवो,
कृतं वरमुत्तमं वदहं ॥१॥ ” गोत्रविशेषप्रसक्तं श्रुयो, कल्प०
२ अधि० ८ क्षण । शोभननियमं, नपुं० प्रश्न० २ संय० द्वार ।
एकाशीनिमेषे महाप्रह, स्थान० ।

दो सुख्यया । स्था० २ टा० ३ उ० ।

सुख्यया-सुव्रता-सी० । धर्मेनाथस्य पञ्चदशतीर्थेकरस्य मा-
नारि, प्रय० ११ द्वार । तत्र वेषवाकुलप्रदीपः पञ्चदशतीर्थप-
त्तिविजयविमानदेवनीथेभीमानुनेन्द्रवैश्मनि सुव्रतादीकु-
ली तनयतयाऽवततार । ती० १८ कल्प । स० अरि-
ष्टनेमस्तीर्थेकरस्य प्रथमप्राविकायाम्, कल्प० १ अधि० ७
क्षण । बहुपुत्रिकापुत्रेभ्यजीवभद्रासाधेवाहीप्रमाजिकायाम्,
नि० १ ध्रु० ३ खर्ग ४ अ० ।

सुख्ययायिरि-सुव्रताचार्य-पुं० । मुनिसुव्रतस्वामिनः स्नानम-
वधाने शिष्ये, “ अजसुहृत्पत्तिर्योऽप्यमिष जहापुष्पं उज्ज-
यीए पुरीए उज्जाए सिरिसुखिसुख्यसामिसीसो सुख्यथा-
यिरिश्चो समोसहो । ” ती० २० कल्प ।

सुख्यवहाकुसल-सुख्यवहाकुशल-त्रि० । सुहृत्तिशयेन व्य-
वहारः सुख्यवहाः । स पञ्चावधस्तत्र कुशलं निपुणः ।
व्यवहारनिपुण, ग० १ अधि० ।

सुसंयुक्त-सुसंज्ञित-त्रि० । वैश्वकुप्रसङ्गसम्भवे, अष्ट० ८ अधि० ।
सुसंयुक्त-सुसंज्ञोप्य-त्रि० । सुगोपनीये, तं० ।

सुसंजमियम-सुसंयमितमनस्-त्रि० । संवृते चेतनाहेनौ,
प्रश्न० ३ संय० द्वार ।

सुसंजय-सुसंयत-त्रि० । सुहृत् संयतः सुसंयतः । कर्मवत् सं-
यतगान्धे, निरर्थककार्याक्रियारहिते, सूत्र० १ ध्रु० १६ अ० ।

सुसंधि-सुसंधि-पुं० । सुहृत् संध्याम, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सुसंधि-सुसंधित-त्रि० । सुखे, सूत्र० २ ध्रु० १ अ० ।

सुसंप्रगमि-सुसंप्रगृहीत-त्रि० । सुहृत्तिशयेन सत्यकुमाना-
गप्यवलनेन परिगृहीते, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । रा० ।

सुसंपिणद्ध-सुसंपिणद्ध-त्रि० । अतिशयेन बद्धे, “ सुसंपिणद्धा-
रगमहलपुंसगस्त” सुहृत्तिशयेन सत्यकुपिनद्धं बद्धमरकम-
ण्डलं धूय यस्य स सुसंपिणद्धारकमण्डलधूलस्य । रा० ।

सुसंभत-सुसंभान्त-त्रि० । अत्यन्तं व्याकुलतां प्राप्ते, उत्त०
२० अ० ।

सुसंभिय-सुसंभृत-त्रि० । सुहृत् अतिशयेन संभृतः-संस्कृ-
तः सुसंभृतः । सत्यकु संस्कृते सखीकृते, उत्त० १४ अ० ।

सुसंलिह-सुसंरिलह-त्रि० । सङ्कटे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

सुसंविद्ध-सुसंविद्ध-त्रि० । कृतसंज्ञे, औ० । “ सुसंधिच-
क्रान्तपुराणं ” सुहृत् संधिजे चक्रे यत्र मण्डलावृत्ता च पूर्वत्र
तेषां, सुसंविद्धचक्रमण्डलपुराणाम्, म० ७ सू० ६ अ० ।

सुसंभृत-सुसंभृत-त्रि० । सुसंभृतः परिगतः तथा सुहृत् सं-
भृतं परिहते येन सः । आ० १ ध्रु० १ अ० । परिहितवृत्त्यरत्ने,
कल्प० १ अधि० ३ क्षण । सूत्र० । सुहृत् संभृतः इन्द्रियसंभ-
रणेन यः सः सुसंभृतः । जितेन्द्रिय, उत्त० २ अ० । सूत्र० ।
संविद्धाभ्यानि, उत्त० २ अ० ।

सुसंयुय-सुसंभृत-त्रि० । सुहृत् संभृतं परिहितं येन सः
सुसंभृतः । सुपरिधाने, औ० ।

सुसंहय-सुसंहत-त्रि० । सुहृत् अविरले, औ० ।

सुसंज-सुसंज-त्रि० । सुहृत् अतिशयेन सज्जः । स्वसामग्री-

सुहृत्तया प्रसूतीभूतपु, आ० म० १ अ० । “ सुसंजवाम्य-
सण्णसवद्धकवश्य ” सुसंजः नर्मण निपुणः वार्मिकालेः
संज्ञः कृतसंज्ञाः सुसंजवार्मिकसंज्ञः बद्धः कर्वाचकः
संज्ञाविशेषो यस्य सः तथोक्तः । म० ७ सू० १० उ० । औ० ।
सुसंह-सुसंह-स्नानमवधाने अनगारि, महा० ।

जहा भयवं । को उय सुसहो कथरा वा सा जय-
शा जमजाणमायस्स यं तस्स आलोइयनिंदियगरहिओ
विकयपायच्छित्तस्स विमंसारं थय विणिह्मिंति । गोयमा!
जयणा थाम अट्टारसहं सीलंगसहसाणं सत्तरसविह-
स्स यं संजमस्स चोदसहं भूयगामाणं तेरसहं किरिया-
ठाणाणं सबज्जमंतरस्स यं दुवालसविहस्स यं तयोणु-
ट्ठाणस्स दुवालसस्स यं भिक्खुपडिमाणं दसविहस्स यं सम-
थधम्मस्स थवहं चैव वंमगुनीणं अट्टहं तु पवयणमाहं
सत्तहं चैव पाणपिंडेसाणं छहं तु जीवनिक्कापाणं
पंचहं तु महव्वयाणं तिहं तु चैव गुनीणं जाव यं
तिहं चैव सम्मईसण्णचारित्ताणं भिक्खु कंठारदुग्धि-
कलायंकाइसु यं महं समुत्पप्पेसु अंतोमुह्वावेससंके-
ठगयपाणेसु वि यं मणसा वि उ खंडं विराहणं थ करे-
जा थ कारवेजा थ समणुजाणिजा जाव यं नारभिजा थ
समारभिजा जावज्जीवाए ति, से ये जयणाए पुंसे ये ज-
यणाए पवक्खे से थ जयणाए वियाणति । गोयमा!
मुमहस्स उय महती संका परमविन्ध्यजखणी थ चूलि-
या पढमा एगंतनिजरा । से भयवं । कणं अट्टणं एवं
वुब्बहं ? तेणं कलियं तेणं समएणं सुसदनामधेजा
अणगारे इह भगवंतेणं व एगमसंसे पक्खस्स तो पभूयह्वा-
खीओ आलोयणाओ वि दिक्काओ सुमहिंताइ च अक्खंत-
पोरसुदुकराहं पायच्छिताइं समणुचिक्काइं तहावि तेणं च-
रणं विरोहिपयं समणुवल्लं ति एतेणं अट्टणं एवं
वुब्बहं । महा० १ चू० ।

सुसंयत्प-सुसंज्ञाप्य-त्रि० । सुखेन संज्ञाप्यन्ते प्रज्ञाप्यन्ते बो-
ध्यन्ते इति सुसंज्ञाप्याः । सुखेन प्रज्ञापनीयेषु, स्था० ३ टा० ४
उ० । हू० ।

तथा सुसंयत्पः परयथा, तं जहा-अदुद्धे, अपूदे,
अनुगमादि । (सू० ८)

प्रयः सुसंज्ञाप्याः सुकप्रहापनीयाः प्रज्ञासास्तथा—अनुष्टः
अमृदः अल्पप्रमादितभोति । आह—पूर्वसुत्रेषु वार्थापस्या इ-
वमवसीयते यदेतद्विपरीता अनुष्टादयः सुसंज्ञाप्यास्तत्
किमर्थमिदमरम्भम् ।

उच्यते—

कामं विपक्खसिद्धी, अत्थावचीइ होहि बुत्ता वि ।
तद्वि विवक्खो बुत्तति, कालियसुयधम्मता एसा । ३५० ।

कामम्—अनुसर्तमिदं विपक्खस्य प्रतिपक्षार्थस्य सिद्धिरनुष्ठा-
प्यर्थापस्या भवति, तथापि विपक्षो मोक्षानुष्ठाने । कुत ?
इत्याह—कालिकधृतस्य धर्मेता स्वभावः शैलो एषा, यथो-
पत्तिलब्धोऽप्यर्थः साक्षादभिधीयते ।

तथा च तल्लज्जाग्येव दशयति—

ववहारत्थावची, अणप्पिए थ य चउत्थभासाए ।
मूढस्य अगमियत्तेथ य—कालिं थ कालियं नेयां । ३५१ ।

'ववहारे' ति नैगमसंग्रहव्यवहारारुपास्तयो व्यवहारानया
उच्यन्ते—अनुसृष्टापास्तु चत्वारो निश्चयनया, तत्र व्यवहा-
रेण—व्यवहारानयमतन कालिकधृतं प्रायः स्वार्थनिबन्धो
भवति, 'अहिगारो तीहि उत्सन्नं ति वचनात्' अर्थावत्ति-
ति अर्थोपनिः कालिकधृतन व्यवहित्ये, किन्तु-तथा लब्धो-
ऽप्यर्थः प्रपञ्चनज्ञविनेयजनानुग्रहाय साक्षादेवाभिधीयते ।
अथोत्तरार्धयनेषु प्रथमाध्ययने 'आणानिद्वेसकरे' इत्यादि-
ना विनीतस्वरूपमभिधायार्थोपत्तिलब्धमप्यविनीतस्वरूपम्
'आणानिद्वेसकरे' इत्यादिना भूयः साक्षादभिधीयते ।
'अणप्पिएण' ति—अनर्पिते विषयविभागास्त्यतपंशे तेन का-
लिकधृतं चरिते विशेषाभिधानरहितमित्यर्थः, यथा—'ज
मिक्खु' इत्यकर्म करे से आवज्जइ मासियं अणुग्याइये'
तत्र च यस्मिन् अवसरे यथा हस्तकर्मोऽस्त्यमानस्य मास-
शुद्धं भवति स विशेषसूत्रे साक्षात्प्राक्तः परमार्थद्वयगन्तव्यः,
एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । 'चउत्थभासाए' ति इह सत्या-
मृषामिश्रासत्यामृषांभेदाद्व्यतयो भाषाः । तत्र कारणेन सह
प्रतिपत्तौ सत्यां वस्तुनः साधकत्वेन बाधकत्वेन वा प्रमा-
णान्तरैरभाषिता वा भाषा भाष्येन सा सत्या, सैव प्रमाणै-
रभाषिता मृषा, सैव बाध्यमानानाबाध्यमानरूपा मिश्रा तु व-
स्तुसाधकत्वाद्यविवक्षया व्यवहारपरिता स्वकल्पमात्राभि-
धित्यसा प्रोच्यता, सा पूर्वोक्तभाषात्रयविलक्षणा असत्यमृषा-
नाम चतुर्थी भाषा भवत्येव । सा चामरप्रणाहापरिप्राप्ति-
स्वरूपतया कालिकधृतनिबद्धा यथा "गोयमा" । "इत्याम-
ज्ज्या" "सर्वे जीवा न हन्तव्या" इत्याहापनी इत्यादि । इष्टि-
बाधस्तु नैगमादियनयमप्रतिषेधेति पुनर्युक्तिर्भवस्तुनस्वरूप-
वस्थापकतया सत्यभाषानिबद्ध इति भावः । तथा मूढा-
विभागेनाव्यवस्थापिता नया यस्मिन् तत् सूदनयं,
भाषप्रधानाभ्यां निर्देशस्तौ सूदनयत्वेन कालिकं विज्ञेयम्,
तथा गमा भक्ता गणितान्यः सदृशापाठा वा तैर्युक्तं गमिकं तद्वि-
परीतगमिकं तेनागमिकत्वेन कालिकधृतज्ञायां 'गमियं वि-
द्विष्यां' अगमियं कालियं' इति वचनात् कालिके हेतुभूतेन
निवृत्तं कालिकं काले—प्रथमवर्ममयौह्यलक्षणे पठ्यते इ-

ति व्युत्पत्तेः । एतैल्लक्ष्यैः कालिकधृतं ज्ञेयम् । ३५० ।
उ० । स्था० ।

सुसप्त—सुशब्द—पुं० । शोभने माङ्गलिके वा शब्दे, आच्चा० २
ध्रु० १ चू० ४ अ० २ उ० ।

सुसप्त—सुसमर्थ—ति० । सुन्द समर्थे, 'सुसमर्था व सम-
र्था कीरति अप्सलत्तिया पुरिसा ।' सू० १ ध्रु० ४ अ०
१ उ० ।

सुसमर्थ—सुसमन—पुं० । युगलिकमनुष्यजानिभेदे, जं० २
वृ० ।

सुसप्तसुसप्ता—सुषमदुःषमा—स्त्री० । उद्याः समा अस्यामि-
ति दुःषमा, सुषमा चासौ दुःषमा च सुषमदुःषमा । सुषमा-
नुभाववहुलमल्पदुःषमानुभावे अवसर्पित्यास्तृतीय उत्स-
र्पित्याश्च चतुर्थेऽरके, जं० २ वृ० । ('दो सागरोरामको-
डाकांडोओ सुसप्तसुसप्ता' सा 'आंसर्पिणी' शब्दे तृतीयभागे
१०१ पृष्ठ व्याख्याता ।)

सुसप्तपलिभाग—सुषमप्रतिभाग—पुं० । सुषमायाः—सुषमसुष-
मायाः प्रतिभागः सादृश्यं यत्र काले स तथा । इवकुक्-
त्तरकुक्लु सुषमसुषमासदृश काले, भ० २४ श० ३ उ० ।

सुसप्तसुसप्त(मा)य—सुषमसुषम(मा)ज—पुं० । सुषमसुषमायां
जात इति "सप्तमिगञ्जस्यन्त जनडेः" (का० क० ६६१) इति
इत्यर्थे सुषमसुषमजः । प्रथमारकं मनुर्य, अनु० ।

सुषमसुषमा—सुषमसुषमा—स्त्री० । सुन्द शोभनाः समा वर्षाणि
यस्यां सा सुषमा 'निदुःसुत्रः समसूतः' (श्रीनि० २-३-५६)
इति पत्यम् । सुषमा चासौ सुषमा च सुषमसुषमा । द्वयः स-
सनाथयः प्रकृष्टार्थावकाकत्वादत्यन्तसुखस्वरूप, जं० २ वृ० ।

अवसर्पित्याः प्रथमारकं, उत्सर्पित्याश्च पञ्च अरके, ज्यो० २
पाठु० । स्था० । जं० । ति० । आ० चू० ।

एषा सुसप्तसुसप्ता (ख० ५०×) स्था० १ ठा० ।

चत्वारि कांडाकांडोओ कालो सुसप्तसुसप्ता । (ख०)
भ० ६ श० ७ उ० ।

परमाणु द्विविधं पश्यते, तंजहा—सुहुमे अव वावहारिए
अ । अर्थेताणं सुहुमपरमाणुपुगमलाणं समुदयसमिहसमा-
गमेणं वाहारिए परमाणुं शिण्णज्जइ, तत्थ सो सत्थं कम-
इ । 'सत्थेणं सुतिक्खेणं वि, जेत्तुं मित्तुं च जं किर थ सका ।
तं परमाणुं सिद्धा, यत्थंति आहं परमाणुं ॥ १ ॥' वाव-
हारिअपरमाणुं समुदयसमिहसमागमेणं सा एषा उत्स-
रहसयिहआह वा सयिहसयिहआह वा उद्वरेणू इ वा तस-
रेणू इ वा रहरेणू इ वा वालग्गे इ वा लिक्खा इ वा जूआ इ
वा जवमज्जे इ वा उस्सेहं गुले इ वा, अहु उस्सएहसयिह-
याओ सा एषा सयहसयिहया, अहु सयहसयिहयाओ
सा एषा उद्वरेणू अहु उद्वरेणूओ सा एषा तसरेणू अहु

सरेण्णो सा एया ररेण्ण अह्म ररेण्णो से एगे देवकु-
रुतरुकरां मणुस्साखं वालग्गे, अह्म देवकुरुतरुकराणं
मणुस्साखं वालग्गा से एगे हरिवासरम्भवासाणं मणु-
स्साखं वालग्गे एवं हेमवयंहरयणवयां मणुस्साखं पुव्व-
विदेअवरविदेहाखं मणुस्साखं वालग्गा सा एया लिक्खा,
अह्म लिक्खाओ सा एया जूआ अह्म जूआओ से एगे
जवमज्जे अह्म जवमज्जा से एगे अंगुले एतेणं अंगुल-
प्पमाखेणं छ अंगुलाई पाओ वारस अंगुलाई विहत्थी
चउवीसं अंगुलाई रयथी अह्मवालीसं अंगुलाई कुच्छी
छउअह्मगुलाई से एगे अक्खे इ वा दंहे इ वा धणु इ वा
जुगे इ वा मुले इ वा खालिआ इ वा । एतेणं धणुप्पमाखे-
णं दो धणुमहत्साई गाउअं चचारि गाउआई जोअयं,
एणं जोअयप्पमाखेणं ये पळे जोअयं आपामविक्खंभेण
जोयणं उट्ठं उच्छंखं, तं तिगुणं सविसिं परिकखेणं,
से थं पळे एगाहिअयेहियेतेहिअ उओसेणं सत्तरत्तपरुद्धाणं
संमट्ठे सखिच्चि एभिए वालग्गकोडीयं । ते थं वालग्गा थो
कुत्थेज्जा थो परिविद्धंसेजा, थो अग्गी डहेज्जा, थो वाए
हरज्जा, थो पुहत्ताए हव्वमामच्छेज्जा । तओ थं वासमए
वासए एगमेणं वालग्गं अवहाय जावइएणं कालिणं स
पळे खीणे खीएणं खिण्वेव खिण्डिए भवइ से तं पलिओवमे ।
“एएसि पल्लायं, कोडाकोडी ह्वेज्ज दसगुणिया । तं साग-
रोवमसस उ, एगसस भवे परीमां ॥१॥” एणं सागरो-
वयप्पमाखेणं चचारि सागरोवमकोडाकोडीओ कालो
सुखमसुखमा १ ॥ (छ० १६ +)

परमाणुविधिः प्रकृतः, नपथा—सुखमश्च वगवहारिकश्च ।
शस्त्राद्यविवेचनादिका धर्म उभयोरेपीनि समानकृताद्यो-
ननाथं प्रत्येकं चकार, तच्च सुखमस्य “कारणस्य तदन्त्यं, सु-
खमा नित्यञ्च भवति परमाणुः । एकरसवर्गगण्यो, द्विस्पर्शो-
कार्यलक्षणश्च ॥ १ ॥” इत्यादिलक्षणलक्षितस्याप्यन्तपरमान-
कृतालक्षणं स्वकपरमनिरूप्यापरं वैशेषिकं रूपं न प्रति-
पादनीयमस्तीति संस्थाप्यपरं स्वकपरं निरूपयति-
अनन्तानां सुखमपरमाणुकुपुद्गलानां सत्त्वन्धिनां ये समु-
ह्याः—विचतुरादिमलकास्तेषां याः समितयो—बहुनि मी-
लनानि तासां सामगमेन—संयोगैर्निर्माणांभति यावत् व्या-
वहारिकः परमाणुरेका निष्पद्यते । इदमुक्तं भवति—नि-
श्चयमेवा हि निर्दिष्टां सुखं पुद्गलं परमाणुमिच्छति,
यस्त्वैतरेनैकैर्जायते तं सांश्रित्यात् स्वरूपमेव व्यपदिशति ।
व्यवहारमयस्तु तद्वैकल्यज्ञाननिष्पन्नोऽपि यः शस्त्रच्छे-
दामिदाहादिविवेचनं भवति तमद्यापि तयाविषयस्थूल-
भावाप्रतिपक्षः परमाणुत्वेन व्यक्त्वहरति, ततोऽसौ निश्चय-
तः स्वरूपोऽपि व्यवहारमयमेतन् व्यावहारिकः परमाणु-
रुक्तः । अयं च स्वरूपस्यात्मा काष्ठवत् छेदादिविवेचो भव-
तीति धारिने मृत्पाद—तत्र शब्दं न कर्मति—न मञ्जर-

ति, अस्मिन्नुरादिधारामासोऽपि स न क्षिपेत-न च भिजे-
तेत्यर्थः, यद्यन्तैः परमाणुनिर्दिष्टमन्नाः काष्ठादयः शस्त्र-
च्छेदादिविवेचया दद्यात्तथाप्यन्तस्याप्यन्तमेदंत्वात्तत्त्वप्रमा-
ण्येन निष्पन्नोऽद्यापि सुखमन्नाश्च शस्त्रच्छेदादिविवेचयतामा-
साद्वयतीति भावः, येनामिदाहाज्जलाद्विना जलाद्विना प्रमा-
णातोविहिन्यमानना जलकाथादिकं सर्वमपि निरस्तं भ-
वत्यर्थः सर्वेषामपि तेषां शब्दव्याविशेषात् । अत्रार्थे प्रमा-
णमाह—शस्त्रं सुग्रीवेणापि क्षुण्—क्षुद्रादिना द्विधा क-
र्तुं भेद्यम्—अनेकधा विदारयितुं सूच्यादिना वज्रादि-
बद्धा सत्क्षुद्रं कर्तुं, वा—विहरणं, यं—पुद्गलादिविशेषं
किलेति निश्चयं न शक्ताः, कऽपि पुरुषा इति शेषः, न
व्यावहारिकपरमाणुं सिद्धा इव सिद्धा भगवन्तोऽहन्त इ-
त्यनेकवल्लभा न नु सिद्धाः सिद्धिगतारः, तेषां चकनयोपा-
सम्भवादिति, आदि—प्रथमं प्रमाणानां—वक्ष्यमाद्योक्त-
व्यक्तव्यविकादीनामिति, एतेन अहत्तात्प्रति आगमप्रमाण-
मभिहितं, तर्कानुसारिणः प्रति प्रमाणः—अणुपरिमाणं क-
चिद्विभागं तत्रतमशब्दवाच्यत्वात् महत्परिमाणवत्, अत्र
च निभातं स परमाणुः, विपक्षं वस्तुनः स्थूलताऽपि को-
पयथानं, न च द्रव्यकादि नाथोन्तरमिति वाच्यं, स च
सिध्यन् परमनिकृष्टो निरञ्ज एव सिध्यत्, अन्त्यथाऽनवस्था-
सत्त्वपसुमवोन्तुव्यपरिमाणार्थवत्, ततः सिद्धः परमाणुः ।
ननु सिध्यत्तु सः सुदमगाचन न चतुरादिगण्यः, परं य-
न्मतेः स्वयं परमाणुभिरंका व्यावहारिकः परमाणुगण्य-
न स चतुराद्यगण्यः शस्त्रच्छेदाद्यगोचरश्चेत तन्मन्मत्, उ-
च्यते—द्विधयो हि पुद्गलपरिमाणः सूक्ष्मा वारश्च, तच्च
सुखमपरिमाणपरिगतानां पुद्गलानामनिर्दिष्टव्यक्तमणुल्ल-
प्योववत्त्वं शस्त्रच्छेदाद्यविवेचयत्यमित्यादौ धर्मं म-
न्ति, तेन न काप्यनुपपातः, भूयंतं चागमे पुद्गलाना-
दं च सुखमासुखमपरिमाणो यथा द्विप्रदेशिकः स्वरूपाः
एकस्मिन्नमःप्रदेशे माति स एव च द्वयोर्गपि मानीति सं-
काचविकाशकृता भेदः, इत्येतं च लोकऽपि विज्ञिततनु-
ल्लोहपिण्डयोः परिमाणभेदः इत्यलं विस्तरेत्येति । अथ
प्रमाणान्तरलक्षणार्थमाह—अनन्तानां व्यावहारिकपरमाणूनां
समुद्भयसमिति सामगमेन या परिमाणमात्रेति गम्यते तैका
अतिशयेन स्वरूपा स्वरूपस्वरूपा सैव स्वरूपस्वरूपा उ-
त्तरप्रमाणार्थकता उत्-प्रावहयेन स्वरूपस्वरूपा उच्छे-
दणस्वरूपा, इतिरूपदर्शने वा उत्तरापरकता समुच्चयं, एवं
स्वरूपस्वरूपाकेति वा इत्यादिव्यपि वाच्यम् । एते च स्वरूप-
स्वरूपाकार्योऽङ्गुलान्ताः प्रमाणभेदा यथोक्तमष्टगुलाः
सन्तोऽपि प्रत्येकमन्तपरमाणुकृत्यं न व्यभिचरन्त्यतः वि-
विंशितमप्युक्तम्—सहस्राहं आदि वै स्यात्, प्राक्प्रमाण-
क्षार्थकताऽष्टगुलत्वेन स्थौल्यदुष्परंरवण्यकता त्वष्टमाग्र-
मात्र्यात् स्वरूपस्वरूपाकृत्युत्पन्नं, सनः परतो वा ऊर्ध्व-
धत्तिसंयुक्तलनधर्मेऽलालप्रविष्टस्यप्रमाणव्यवहारो येषु
ध्वंशः त्रयति—वीरस्यादिवायुधैरतो गच्छति ते रेणुः
स अन्तरः रथगमनात् रेणुः रथगणुः वातामिलसादृश्यः
प्रतीनाः, देवकुरुतर कुडहरिवर्गम्यकादिनिवासिमानधार्ता
केशस्थूलताकमेव तेषु प्रमाणमात्राप्रतिमोवर्णीया वास्तव्य-
विवेदापरविवेदाभयमनुयायामदौ वालामासि एको कि-

त्यर्थः । तानि च न एतितया—एतिमायं कदाचिदाग-
च्छेद्यः, न कदाचिद्गुण्येनानां प्राप्नुयुरित्यर्थः । अथ कति-
कसंख्यायाः ? तामेवाह—न तस्यैवो वालाप्रयः, अथवा—'त-
न' इति तथाविधपदमरणानन्तरं वर्णशतं २ एकैकं वा-
लाप्रमण्डल्य कालो मयित इति शेषः । ततश्च यावत् वा-
लन स पश्यः क्षांता—वालाप्रकरणत्वात् स्वमुपागनः आ-
कृष्टाभ्यक्तोष्टागारवत्, तथा (नीरजाः)—निगोनरजः क-
ल्पसुसमावालाप्रमण्डल्यप्रकरणत्वात्, कोष्टागारवत्, निलेपाऽत्य-
न्तमेववास्मयतागनवालाप्रलेपापहारादपनीतधाम्यलेप-
कोष्टागारवत्, निष्ठिनाऽपनेतव्यद्वयापनयनमाश्रित्य निष्ठा-
यतः विशिष्टप्रयत्नप्रमाजितोष्टागारवत्, एकाधिकं वा
एते शब्दा आत्यन्तविशुद्धिप्रतिपादनपरः । वाचनान्तरे ह-
र्यमानं वायव्यद्वि पदमुक्त्वा नुसारतो व्याख्येयम्, तदेतन्-
द्वयप्रमिति, इदं च पर्यगतवालाप्राणौ सङ्ख्येयं च य-
वैस्तदपहारासम्भवात् संख्येयवर्षकोटाकोटीमानं चाद्वय-
स्यायमं द्वयम्, न चानेनोत्र वक्ष्यमाणसुसमसुसमादिकाल-
मानादावधिकारः परं सुसमपर्यायमस्यकपुलप्रतिपत्त्यै प्र-
कृतिर्नामिति ज्ञायते तत्र पूर्वोक्तमकैकवालाप्रमसंख्येयक-
ण्डादित्य धृतस्यात्मेधाकृत्वयाजनप्रमाणायामविष्कम्भमवगा-
हस्य पश्यस्य वर्णशते वर्णशते एकैकवालाप्रापहारेण सक-
लवालाप्रमण्डलनिलेपमाकालप्रमसंख्येयवर्षकोटाकोटीप्रमा-
णं सुसमपर्यायमं विशिष्टाकृतिराचार्यैरेति सूत्रकारणा-
नुक्रमेण स्वयं ज्ञेयं, तैरेव च प्रस्तोतापर्यायः ।
अन्यथाऽनुयोगद्वारादिभिः सह विरोधप्रसङ्गादिति
सर्वं सुस्थम् । एवमत्र सागरोपमार्साय द्वयम्,
अथ सागरोपमस्वरूपं गाथापद्येनाह—'एवसि पञ्चाण,
मित्रादि, एतेषामनन्तरादितानां पर्यायानामिति, एते-
कदेश, पदसमुदायापचारात् पर्यायमानां या दृशयुजिता
कोटाकोटिभेदे तत्सागरोपमस्यैकस्य भवत् परिमाणमि-
ति, प्रायः सर्वे कण्ठ्यं, नवरमेतेन सागरोपमप्रमाणेन न
न्यूनपरिमेयैः चतस्रः सागरोपमकाटोक्त्यः कालः सु-
पमसुसमा । जं २ वल्लं ।

सुसमा—सुसमा—स्त्री० । सुष्ठु समा यस्यां सा सुसमा । अथ-
सर्पिण्यां द्वितीय उत्तमपिण्याञ्च पञ्चमारेके, स्या० १ डा० ।

तिष्ठिण सागरोपमकोडीयो कालो सुसमा । भ० ६
श० ७ उ० ।

सुसमा संसारिणे सुखाय चेति प्रकण्ठगाथाह—

सत्तहिं ठाणेहि ओगादं सुसमं जाणेजा, तं जहा—अका-
ले खं वरिसइ १, काले वरिसइ २ असाधूख पुजंति ३,
साधू पुजंति ४, गुरुहिं जणो सभं पडिववो ५, मणो
सु (दु) हया ६, वइसु (दु) हया ७ । (सू० ५५६+)

'ओगादं' ति अर्वांशात् अथवाडां वा प्रकरेमासाविति अ-
कालः अर्वांशः असाधवः असंयताः गुरुषु—मानापितृधर्मा-
चार्येषु मिच्छाभावं विनयश्रद्धावैर्यः प्रतिपन्नः आ-
श्रितः । मणोदुहय' ति मनसा मनसा वा दुःखिता—दु-
खितस्य दुःखकारिण्यं वा । द्रोहकृत्यं वा, एवं 'वयसुदुहय'-
रूपि व्याख्येयमिति । 'सभं' ति सभ्यभावं विनयमित्य-
र्थः । स्या० ७ डा० ३ उ० ।

दसहिं ठाणेहि ओगादं सुसमं जाणिजा, तं जहा—अ-
काले न वरिसइ, तं चैव विपरीतं, जाय मणुष्या फासा ।
(सू० ७६५+) स्या० १० डा० ३ उ० ।

सुसमाउत्त—सुसमाधुक्—त्रि० । सुष्ठु कीमायेन सुक्के, दश० ५ डा० ।

सुसमाहरण—सुसमाहरण—न० । सुष्ठु योगेन ग्रहणे, सूत्र० १
धु० ८ डा० ।

सुसमाहि—सुसमाधि—स्त्री० । स्वस्थचित्तवृत्तीं, सूत्र० १ धु०
३ डा० ४ उ० ।

सुसमाहिंदिय—सुसमाहितेन्द्रिय—त्रि० । सुपरिहितेन्द्रिये,
दश० ७ डा० ।

सुसमाहिय—सुसमाहित—त्रि० । शरीनादिषु सम्यगाहिते, आच०
३ डा० । ज्ञानद्वेषनचारिरूपसमाधिवाते, दश० ५ डा० ।
ज्ञानादिषु यत्नपरं, दश० ३ डा० । उच्यते, दश० ६ डा० । नि-
वृत्तविषयव्यापारे, दश० २ सू० । सुतराम—अतिशयेन समा-
धियुक्तं, उत्त० २० डा० ।

से किं तं जोगपडिसंलीख्या ? जोगपडिसंलीख्या वि-
विधा पण्यत्ता, तं जहा—अकुसलमणनिरोहो वा कुसल-
मणउदीरणं वा मणस्स वा एगत्तीभावकरणं, अकुसलवइ-
निरोहो वा कुसलवइउदीरणं वा वइए वा एगत्तीभावकरणं ।
से किं तं कायपडिसंलीख्या ? कायपडिसंलीख्या जं
यं सुसमाहियपमंतसाहिरिपाणिपाए कुम्भो इव गुत्तिदिए
अझीणे पळीणे चिट्ठिति । सेचं कायपडिसंलीख्या ।
(सू० ८०२ X)

'मणस्स वा एगत्तीभावकरणं' मनसो वा 'एगल' ति
विशिष्टैकाग्रचैवेकता तदपस्य भावस्य करणमकताभाव-
करणम्, आत्मना वा साहाय्येकता—निगलम्बनत्वं तदप्रा-
भावस्तस्य करणं यत्तत्ता 'वइए वा एगत्तीभावकरणं' ति
वाचो वा विशिष्टैकाग्रचैवेकताप्रभावकरणमिति 'सुसमा-
हियपमंतसाहिरिपाणिपाए' ति सुष्ठु समाहितः—समा-
धिप्राप्तो बहिर्मुखो सा चासौ प्रशान्तश्चान्तवैरुर्या वाः स
तथा संहनम्—आवृत्ततया धृतं पाणिपादं धनम् तथा ततः
कर्मधारयः 'कुम्भो इव गुत्तिदि' ति गुत्तन्त्रिंशो गुत्त इत्य-
र्थः । क इव ?—कुम्भं इव, कस्यामवस्थापर्यामित्यन एवाह—

'अझीणे पळीणे' ति आलीनः—ईषडीनः पूर्वे प्रलीनः पञ्चात्
प्रकर्षेण लीनस्ततः कर्मधारयः । भ० २५ श० ७ उ० ।

सुसमाहियप्पण—सुसमाहितामन्—त्रि० । मनेवाक्कायैः सु-
विशुद्धं, दश० ६ डा० ४ उ० ।
सुसमाहियलेस्स—सुसमाहितेतरय—त्रि० । सुष्ठु असायघानु-
ष्ठानात् शोभना समाहिताः शुद्धिता लेश्याः अन्तः—करण-
वृत्तयस्तैजसीप्रभृत्यां वा येन सः सुसमाहितेतरयः । अक-
ल्पमवृत्तौ, आचा० १ धु० ८ डा० ५ उ० ।

सुसमिय—सुसमित—त्रि० । सुष्ठु पञ्चभिः सेमितिभिः सम्यग्
इनः प्राज्ञा ज्ञानादिकं मोक्षमार्गमसौ सुसमिनः । सेमिति-
सहिते, सूत्र० १ धु० १६ डा० । तं० ।

सुसवसु—सुसंवसु—त्रि० । सुष्ठु अथर्व शब्दोपसंभवं येषां ते

सिन्धु । शोभनप्रदेशेषु, जी० ३ प्रति० ४ अर्धि० । प्रश्न० ।
 सुसागर-सुसागर-न० । अतिशयेन स्वागतं, भ० २ श० १ उ० ।
 सुसाय-रम्यान-न० । पितृवने, श्वस्वामने, इत्य० ३४ अ० ।
 साचा० । कव० । प्रश्न० । आ० म० ।
 सुसायकर्मन्त-रम्यानकर्मन्त-न० । रम्यानशब्दे, यत्र श्व-
 दाहः कियते । आचा० २ श० १ सू० २ अ० २ उ० ।
 सुसायशिङ्ग-रम्यानश्व-न० । पितृवनशब्दे, भ० ३ श० ३ उ० ।
 सुसाम-सुसामन्-न० । सप्तमदेवलोकाविमानभेदे, स० १ उ० सम० ।
 सुसामस्यता-सुभामस्यता-ली० । शोभनः पार्श्वस्यादिशो-
 भवर्जिततया मूलोत्तरगुणसंपन्नतया च स चासौ भ्रमण-
 न्नाशस्तथा । भिग्निकाचारिणः, स्वा० १० डा० ३ उ० ।
 सुसामस्यार-सुभामस्यार-त्रि० । शोभने भ्रमण्ये रते,
 भ० २ श० १ उ० । अतिशयेन भ्रमणकर्मोक्तं, औ० ।
 सुसामाद्य-सुसामाधिक-त्रि० । सुष्टु सभापतया सामाजिकं
 समश्रुतिमित्रभावे वक्ष्य स सुसामाधिकः । सामाधिकस्य
 शोभनं दुष्टानके, सूत्र० १ भु० १६ अ० ।
 सुसावग-सुभावाक-पुं० । सम्यक्साधुवतादिसकलकिया-
 कलापोंपेतं, दश० ३ तत्र । अमशोपासकविशेषे, पञ्चा०
 १२ वि० ।
 सुसाह्य-सुसाधित-त्रि० । सुष्टु प्रतिपादिते, प्रश्न० ४ सं०
 द्वार । साधौ, प्रश्न० ४ सं० द्वार ।
 सुसाहु-सुसाधु-पुं० । निर्वोणसाधकयोगसाधनपरे साधौ,
 प्रश्न० ४ सं० द्वार ।
 सुसाधुव-सुसाधुव-त्रि० । सुसाधुवर्णनविहारिणो ये समा-
 चारास्तैः समायुक्तः मध्यमवर्णोपमा समासः । स्थानशयना-
 सनादाहुपयुक्तं, "परकमेयाधि सुसाहुवृत्ते" सूत्र० १ भु० १६ अ० ।
 सुसाहुवाह-सुसाधुवादिन्-पुं० । सुष्टु शोभनं हितं भित्तं प्रियं
 धनितुं शीलमस्यत्यनौ सुसाधुवादी । सञ्चयमाधालमिने,
 सूत्र० १ भु० १० अ० ।
 सुसिकता-सुशिखा-ली० । प्रहणालेखनाभ्यां सम्पकृता-
 ने, सूत्र० १ भु० १६ अ० । वय० ।
 सुसिद्धिदत्त-सुसिन्धुदन्त-त्रि० । अरुक्वन्ते, तं० ।
 सुसिर-सुविर-न० । अनतादिषु विमानेषु अत्यन्तमे विमानं,
 स० १६ सम० । औ० । काहलादिषु कांक्षवाचं, स्वा० २
 डा० ३ उ० । रा० ।
 सुसिलह-सुशिलह-त्रि० । सुसन्धिके, हा० १ भु० १ अ० ।
 भ० । अत्यन्तसङ्गनं, पञ्चा० १८ वि० । औ० । कव० । सुस-
 दिते, प्रश्न० ४ आ० द्वार । रा० । सम्पन्ने, रा० । अविशवरे,
 भ० ११ श० ११ उ० ।
 सुसिलहपरिवह-सुशिलहपरिवह-त्रि० । यथा भवत्येवं प-
 रित्वं, जी० ३ प्रति० ४ अर्धि० ।
 सुसीमा-सुसीमा-ली० । मन्दरस्य पूर्वे शीताया महानद्या द-
 क्षिणे वत्सस्य विजयक्षेत्रस्य राजधर्म्याम्, "सुसीमा कुंडला
 केच जाव" ति कर्त्तव्याम् । स्वा० ८ डा० ३ उ० ।

दो सुसीमाओ । स्वा० २ डा० ।
 जम्बूद्वीपे महाविन्दे वर्षे वत्सो विजयः प्रकृतः, सुसीमा
 राजधानी विजयविभाजकभिरकूटनामा यत्तस्कारपर्वणः
 सुवत्सा विजयः । जं० ४ वत्स० । ('वत्स' शब्दे षष्ठ
 भाग इत्ये वृत्तिना ।) धराविधानस्य कौशाम्बी-
 महागजस्य भार्यायां पद्मप्रभस्याभिमानेन, स्वा० ४ डा० ३
 उ० । स० । प्रव० । आ० । स्वमायकथायां कृष्णशुद्ध-
 चाप्रमहियाम्, स्वा० ८ डा० ३ उ० ।
 सुसील-सुशील-न० । शोभने समाधाने, चारित्र्ये च । उत्त०
 १२ अ० । उद्युक्तिहारिणि, सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ० । सु-
 ष्टु शीलं-समाधौ यस्येति । उत्त० २ अ० शोभनाचारवति,
 औ० । अष्टादशसहस्रशीलाङ्गपते, ध० ३ अर्धि० ।
 सुसीलभूय-सुशीलभूत-त्रि० । सुष्टु शोभनं शीलं समाधानं
 चारित्र्यं वा प्राप्तं, उत्त० १२ अ० ।
 सुशीलसंग-सुशीलसंग-पुं० । शीलवृद्धिः सम्पन्ने, व-
 श० १० अ० ।
 सुसुकृष्क-सुशुष्कशुष्क-न० । सुष्टु शुक्लवस्तुके भाव्ये,
 सूत्र० १ भु० ६ अ० ।
 सुसुज-सुसूय-न० । विमानभेदे, स० ।
 सुसुजे सुसुजितं सुसुज्यं (स०) विमार्थं जे देवताए
 उववषा तेसि खं देवायं श्वसागरोवमाई डिई पव्वा ।
 (सू० ६) स० ६ सम० ।
 सुसुत-सुसूय-न० । सुष्टु सत्ये सूत्रे, आ० ४ अ० । कला-
 मतानुगामिभिः "सुसूत्रमासूत्रिनम्" सम्यगागतः प्रपञ्च-
 नः । अथवा-सुसूत्रमात किनाविशेष्यं शोभने सूत्रं-वस्तु-
 व्यवस्थाघटनाविज्ञानं यत्रैवमासूत्रितं तत्तत्कृत्वाधोपनिब-
 न्धः कृत इति इदम् । सूत्रं तु सूत्रनाकारिण्ये तन्तुव्यव-
 स्थयोरिति अनेकार्थवचनात् । स्वा० ।
 सुसुमार-सुसुमार-पुं० । जलचरविशेषे, प्रश्ना० ।
 स किं तं सुसुमारा सुसुमारा एनागारा पव्वा, ते ई
 सुसुमारा । (सू० ३३ +) प्रश्ना० १ पद ।
 सुसुविण-सुस्वन्-पुं० । शोभनाः स्वप्नः सुस्वप्नाः । श्वेतसु-
 रमिपुण्यवस्त्रातपत्रचामरादिस्वप्नेषु, यो० १६ वि० ।
 सुसुर-सुसुर-न० । चतुर्थदेवलोकाविमानभेदे, स० ।
 सुसुरं सुसुरवं (म०) विमार्थं देवताए उववषा तेसि खं
 देवायं उकोसेयं पंचसागरोवमाई डिई पव्वा । (सू० ४४)
 स० ४ सम० ।
 सुसेण-सुषेण-पुं० । अटलसत्तितमे श्वपभदेवपुत्रे, कव० १
 अर्धि० ३ क्षण । भरतचक्रिणः सभापती, जं० ३ वत्स० ।
 आ० म० । ('भरह' शब्दे चतुर्थभागे १४४३ वृष्ट कथा गता ।
 शास्त्राङ्गीराजस्य महाचन्द्रस्यामात्ये, विपा० १ भु०
 ४ अ० ।) ('सगड' शब्दस्मिन्नेव भागे कथा
 गता ।) शास्त्राङ्ग्यां नगरां सुभद्राक्षयसार्थवाह-
 भद्राभिधानतद्भार्यायां पुत्रः शकटः स च सुसेणाभि-

धानामान्येन सुप्रशान्ताभिधानमणिकार्यवतिकर सगणिकी
विनाशिनः । आ० १० डा० ३ उ० ।

सुमेधा-सुमेधा-ली० । रत्नामहानदीसङ्गनाथ महानद्याम्,
आ० ५ डा० ३ उ० ।

सुस्मय-सुधमय-पु० । सुगौ, आवा० २ धू० ४ धू० ।

सुस्मर-सुस्मर-त्रि० । शोभनपञ्चादिविषयविशेषे, प्रश्न० ४
सं० ४५५ । आ० ५० । रा० । सुस्वरघोषे, जी० ३ प्र० १०
४ अधि० । "सुस्मराग्रो सुस्मरघोसाग्रो" जी० ३ प्र० १०
४ अधि० । न० ५० । ज० ।

सुस्मरणाभ-सुस्मरनाभ-न० । स्वरनामकर्मभेदे, यदुदयव-
शाजीवस्य स्वरः श्रोत्राणां पीतिहेतुरुपजायते तन्सुस्मरनाम ।
पं० सं० ३ द्वार । कर्म० आ० प्र० १० । ज० ।

सुस्मरपरिवायिणी-सुस्मरपरिवादिनी-ली० । वीणाविशेषे,
प्रश्न० ५ सं० ४५५ ।

सुस्मरा-सुस्मरा-ली० । गीतरत्नेर्गन्धर्वेन्द्रस्य स्वनामरूपा-
नायामप्रमहिष्याम्, आ० ५ डा० ३ उ० । आ० ५० ।

सुस्मयवहसुसुय-सुश्रुतवहसुश्रुत-पु० । सुश्रुतम् शोभनमाकर्णितं
बहु च धृत यत्न स सुश्रुतवहसुश्रुतः । तथाविधे बहुश्रुते, यस्य
वहसा धृतं न विस्मृतापयनुपयाति स सुश्रुतवहसुश्रुतः अथवा
बहुश्रुताऽपि सन् यस्तस्यापदेशनं यत्नं सम्मार्गानुसा-
रिवात् स सुश्रुतवहसुश्रुतः । इय० १० उ० ।

सुस्म-सुस्म-ली० । श्वशुरस्त्रियाम्, वृ० २ उ० ।

सुस्मगुज्ज-श्वशुरगुज्ज-न० । अथवाः सम्बन्धनि सुस्म, वृ० २
उ० । । कान्तहल श्वशुरगुज्जहन्तः " वसहि " शब्द
पष्ठभागे गतः ।)

सुस्मसण-सुश्रुसण-न० । विधिवदनतिद्वारासक्तया सवने,
दश० ६ अ० १ उ० । इय० । आवा० ।

सुस्मसणाविशय-सुश्रुसणाविनय-पु० । दर्शनविनयभेदे, अ०
२५ श० ७ उ० । ("विशय" शब्द पष्ठभागे स्वरूपम् ।)

सुस्मसमाण-सुश्रुसमाण-त्रि० । धातुमिच्छति विनययुक्ते,
न० १ धू० १ धर् १ अ० । आवा० आ० म० औ० १०
५० । रा० । आ० । दश० १० । आवा० आ० प्रो० प्रवृत्त, सूत्र० २
धू० १ अ० । परिचरति, आ० २५ अष्ट० । सुश्रुतां कृपायं,
सूत्र० १ धू० ६ अ० । धर्मं भोतुमिच्छति, आवा० १ धू० ६
अष्ट ६ उ० ।

सुस्मसा-सुस्मसा-ली० । गुरोरादेशं प्रति धातुमिच्छा सुश्रुषा ।
गुरोरेवैवाधुष्ये, सूत्र० १ धू० ६ अ० । विधिवद्गुरोरासक्तया
सवने, आ० २८ डा० । पञ्चा० । आ० म० । सद्गोधावध्यानि-
कथनप्रमर्शस्वाश्रयणवाशङ्कायाम्, पञ्चा० ६ इय० । ध० ।
यो० वि० । अवशङ्कायाम्, आ० १ धू० १३ अ० । पञ्चा० ।

सुस्मसाभाषिकरण-सुश्रुषाभाषिकरण-न० । धर्मशाली प्र-
ति धातुमिच्छा सुश्रुषा तल्लला भावः-परिणामस्तस्य करणं
निर्वचनं धातुसैव्यवर्तमानं । धातुः अन्त्येच्छाङ्गादिनं,
सुश्रुषामनुप्राध धर्मकथनं प्रवृत्ततायैवमेव, " पठ्यते च-
" स क्लृपिषाचकी वानकी वा यः पठेऽतिथिनि वाचसुदीरय-
ति । ध० १ अधि० ।

सुस्मसावययकार-सुश्रुषावयवचन-त्रि० । पूजाप्रधानवयवचन-
करणशालं, दश० ६ अ० २ उ० ।

सुस्मसु-सुश्रुषु-त्रि० । भोतुमुपास्यते, ध० १ अधि० ।

सुस्म-सुस्म-अष्ट० । " ह-उयाः सुः " ॥ ८ । ४ । २६० ॥

विरुद्धस्य टकारस्य पकाराक्रान्तस्य टकारस्य च मागध्यां
संक्रान्ताः सुस्मरा भवति । इति सुस्य सुः । शोभनं, रा० ।

सुह-सुभ-न० । पुण्ये, आवा० ४ अ० । उत्त० । सूत्र० ।

आ० म० । संक्लेशविरहिते, उत्त० १ अ० । सुकर्मणि,
आ० ६ डा० ३ उ० । औ० । शुभगन्धर्पशास्त्रिके कर्म-
णि, जी० १ प्र० १० । शोभने, त्रि० । आवा० ४ अ० । आ० ।

उत्त० । कल्याणहृत्तौ, कल्या० १ अधि० ३ अ० । रा० ।
कौमले, रा० । प्रधानं, रा० । ज० । महलभूते, रा० ।

शुभाध्यवसाये तदामकत्वात् सामायिके, न० । आ० म०
१ अ० । औ० ।

सुस-न० । सुखयतीति सुखम्, शर्मणि, आ० १ धू० १
अ० । जी० । दशा० । म० । निर्बुली, कल्प० १ अधि० ३
अ० । सानादय, सूत्र० १ धू० २ अ० । यथास्मिन्विषये, उत्त०
७ अ० । त्वितस्य जलपान इवानन्दे, आ० ३ डा० ४ उ० ।
पा० । आत्मनो विशेषगुणं, सुखयुक्ते, त्रि० । विशेष० ।

गुरोः सुखस्वामिनि स्युपासिः सुखस्तर्हि

कथमाचार्य इत्याह—

सुपसंस्थो साधि-दियाणि मुद्धिदिओ सुहोऽभिभओ ।

वस्मिदिओ जल्लुक्, असुहो । अजिह्दिओऽभिभओ । ३४४३

सुहमइवा निव्वाणं, तच्चं ससमुव्वारओऽभिभयं ।

तस्साहणं गुरु ति य, सुहमज्जे पाणसक्कव । ३४४४ ॥

सुशब्दः—प्रशंसार्थो निपातः खानि-हन्त्रियाणि, शोभनानि
खानि यस्यनो सुखः शुद्धेन्द्रियाऽभिमतः । किमुक्तं भवति-
वश्येन्द्रिया-निर्विकारिन्द्रिय इति यदुक्तं भवतिः अजितेन्द्रिय-
स्तु सुखाऽभिमत इति । अथवा-सुखयतीति सुखं तथ्यं नि-

रुपचरितं निर्वाणमुच्यते, शेषं तु सांसारिकमुपचरितः सुख-
मभिमतम् । ततोऽस्य द्विविधस्यापि सुखस्य साधनं कारणं
गुरुत्वात् सुखम्, कारणं कार्यावकाराद् अजं भुक्ते प्राण-
संज्ञावदिति, अजं—प्राणा वृष्टिस्तन्मूला इत्यादिबन्धधातो-
भयरूपसुखहेतुत्वात् सुखाः गुरुत्वात् ।

अथवा अन्यथा सुखशब्दार्थमाह—

जं च मिथं खेहि तो, ऽणुगुहहवुं तओ सुहं तं च ।

अभयार्हं तत्पयाया, सुहमिहतम्भत्तिभावाओ ॥ ३४४६ ॥

यथा-सुन्दु इतं-प्राप्तं स्थितं लेभ्यः-इन्द्रियेभ्यः खेगिन्द्रियेभ्यः
करणभूतेत्यर्थः, निपातनात् सुखमुच्यते । तत्कृतः प्राप्तम् ?
इत्याह-ततो गुरोः सकाशात् सर्वे जीवा न हन्तव्या इत्या-
दि गुरुकृतानुग्रहरूपमयप्रदानादि द्रष्टव्यम्, आदिशब्दान्-
ज्ञानादपरिग्रहः गुरुप्रदानाभयप्रदानादिना जीवाः पञ्चभि-

र्यान्दिभ्यः सुखमनुभवन्ति । अतस्तत्प्रदाना अभयार्थप्रदाना
शुररपीह सुखम्, तद्विज्ञाभावास्तुक्तापचाराकारणं कार्या-
पचारादित्यर्थः । विश० । श्रीगार्वाक्षे, औ० । रा० ।

प्रश्न० । दश० । उत्त० । " गामासुगामं सुहं सुहणं वि-

हरमासे " सुखं सुखेन-सरीरावेदामिवै संयमवाधामिवै
च विहारेत् वा प्रामादितु विहरम् । १० ।

सुखं सामान्यत आह—

इसविधे सुखे पण्यते, तं जहा—“आरोग्यं १ दीर्घमाऊर,
अनुजं २ काम ४ भोग ५ संतोसो ६ । अत्रिय ७ सुहमोग ८
निकल-भमेव ९ तथा अज्ञावाह १० ॥१॥” (ब्र० ७३७)

‘इसविधे’ त्यादि, ‘आरोग्य’ गाहा, आरोग्यं—नीरोगता,
दीर्घमायुः—चिरं जीवितं, सुभमिनीह विशेषणं इत्यभि-
ति २, ‘अनुज’ ति आकृष्य—धनपतित्वं सुखकारणत्वा-
न्सुखम्, अथवा-आर्ज्यं-कियमाणा इत्यां पूजा आर्ज्यया,
प्राकृतवाद्वाहोऽस्ति ३, ‘काम’ ति कामी—शब्दरूपं सुख-
कारणत्वात् सुखम् ४, एवं ‘भोगे’ ति भोगाः—गन्धस्पर्श-
श्रोत्रं, तथा स्पर्शा—अस्पर्शसुखा—नन्सुखमेव आनन्द-
रूपत्वात्मानन्दस्य, उक्तं च—आरोग्यसारियं मा-सुलसत्तं
सखसारिद्यो धम्मा । विज्जा निच्चयसारि, सुहाई संता-
ससारोई ॥१॥ इति ६ । ‘अत्रिय’ ति येन येन यदा यदा प्रया-
जन् तत्तत्तदा तदाऽस्ति—भवति जायते इति सुखमान-
स्यहेतुत्वादिति ७, ‘सुहमोग’ ति शुभः—निमित्तां भो-
गा—विषयेषु भोगाकरयति स सुखमेव सातोदयसम्पाद्य-
त्वात् तस्येति ८, तथा ‘निकलभमेव’ ति निकलमेव नि-
ष्कलं—अचरितजन्मास्ति गम्यते, प्रमत्तेत्यर्थः, इह
च द्विर्भावे नपुंसकना च प्राकृतत्वात्, एषकारोऽवधारणं,
अयमर्थः—निकलममेव प्रवक्ष्यामि सुखं, निराबाधत्वा-
यत्तासम्पत्कत्वात्, अत एवाच्यते—‘तुवालसमासपरिग-
य समर्थे निमित्तं अशुभरागा देवान्ते तच्छब्दे वीरवयह’
‘ति । तथा ‘नैवास्ति राजराजस्य, तस्युक्तं नैव देवराज-
स्य । यत्सुखमिदं साधो-लोकद्वयावारोहिनस्य ॥१॥ ” इ-
ति, शेषसुखानि हि दुःखपर्यकारमात्रत्वात् सुखानिमान-
जनकत्वाच्च तद्वतानं न सुखं भवतीति ६, ‘तथा अशुभाहि’
‘ति ततो-निकलमसुखानन्तरम् अनावाधेन न विद्यते आवा-
धा-जन्मजरामरणक्षुण्णियांसादिका यत्र तदनावाधः मोक्ष-
सुखमित्यर्थः, एतद्वै च स्तोत्रमे, यत उक्तम्—“नवि अ-
विह मासुलसं नं मोक्षं न वि य सर्ववदत्ता । जं निज्जाणं
मोक्षं, अशुभाहो उवगयानं १ ॥१॥ इति १०, निष्क-
मणसुखं चारित्रसुखमूहम् । स्वा० १० डा० ३ उ० ।
“कस्यादियदि निष्ठा, परान्तेण जेसि अत्ताओ । होइ अमावा-
तेसि, सुहृदुहसंसारमोक्षार्थे ॥१॥ ” (सिद्धसुखं
‘सिद्ध’ शब्दोऽस्ति अत्र भागे उक्तम् ।) (सुखं लका-
रखयोः सिद्धिः ‘कम्प’ शब्दं तृतीयभागे २५३ पृष्ठ उक्ता ।)
सुखहृदत्वात् सुखम् । उपशमभोग्यां शमकं प्रत्यपूर्वकरणा-
निबुद्धिवाद्दस्यमवेपरायकपायां गुणवयवस्यायाम्, सूत्र०,
धु० ११ छा० विषा० राश्रीभयार्थी, अष्ट० २१ अष्ट० अना-
वाधे, न० । शरीरममसांनुकुलं, आवा० १ धु० ३ अ०
१ उ० । आवा० । अष्ट० ।

सुहृद(आ)-शुभग(गा)-पुं० । स्त्री० । “ऊनुमगमुलं वा”
॥आ०११३॥ इत्यनयां पदकृत विकल्पेन । स्त्रीभिः काम्ये पुनर्य,
पुनर्य च काम्यावां स्त्रीणां, प्रा० १ पाद ।

सुहृदव्याप्त्यनुवृत्त्य-शुभकर्माशुभस्य-पुं० । कुशलकर्माशुभस्य, पं०
सू० १ सूत्र ।

सुहृदकाम्य-सुलकामक-त्रि० । सुलकाम्यरूपं तं कामयते इ-
ति । सुलक्यो, प्र० १५ श० । प्रनि० ।

सुहृद-सुभग-त्रि० । सुकपे, औ० ।

सुहृद-सुखगति-स्त्री० । प्रशस्तविहायोगनी, कर्म० २ कर्म० ।

सुहृदगुरुजोग-शुभगुरुजोग-पुं० । विशिष्टचारित्र्यपुष्पाचार्यसं-
वन्ध, प्र० २ अधि० ।

सुहृदजीवि-सुखजीविन्-पुं० । सुखेन जीवनशीले, “मज्झिमस्स-
संन्यासो, इवां सुहृदजीविणे । आर्ये पिप्राईं ईरं, मज्झिम-
स्संन्यासो ॥१॥ ” अनु० ।

सुहृदजोग-शुभयोग-पुं० । साधकचन्द्रनक्षत्रादिसम्बन्धे, प-
ञ्चा० ८ विष० । शुभ संयमव्यापारं, प्रश्न १ संव० द्वार ।
प्रशस्तमनोवाक्कायव्यापारं, प्र० ३ अधि० ।

सुहृदकाल-शुभध्यान-न० । धम्मशुक्ललक्षणे ध्यानभेदे,
आवा० ५ अ० ।

सुहृद-सुहृत्-त्रि० । सुहृदं सुहृदस्य चित्तमिति सुहृत्तम् । प्र०
७ अ० । सम्यक्कृतं, उत्त० १ अ० । ‘सुहृदे ति नो वप’ तत्र
सुहृदमुपकरणमशियां पशान्तं । उत्त० १ अ० ।

सुहृदसाधुज्ज्जासमग-शुभज्ञानध्यानमग-त्रि० । शुभं कथार्थ-
परिच्छिन्नप्रज्ञानविभक्तस्वरूपत्वं च स्वस्वरूपकानुभव-
तन्मयस्वरूपानमगं, अष्ट० २ अष्ट० ।

सुहृदगाम-शुभनामन्-न० । नामकर्मभेदे, यदुदयकाश्रमेभ-
पथयथाः शुभा भवन्ति । कर्म० ६ कर्म० । आ० । पं० सं० ।

सुहृदगाम-शुभनामा-स्त्री० । लोकांतरातीत्या पक्षस्य पञ्चम्यां
तिथौ, ज० ७ वृत्त० । सू० प्र० । पं० प्र० ।

सुहृदसिध-सुखनिष-त्रि० । अनावाधवृत्त्योपनिषे, प्रश्न० १
संव० द्वार ।

सुहृदगुण-सुखानुपाल-त्रि० । सुखानुपालयते इति सुखा-
नुपालः । सुखं, पञ्चा० १७ विष० ।

सुहृद-सुखार्थ-त्रि० । सुखानिमित्तं, रा० ।

सुहृद-सुहृत्-पुं० । गन्धहस्तिति, प्र० १५ श० । हृद-
लभद्रस्यामनां दृष्टपूर्वधरे शिष्ये, कल्प० २ अधि० ८ वृत्त० ।
स्वा० । आ० । आ० प्र० । आवा० । आ० क० । न० । आ०
वृ० । राजसुहृदलभ्यं कालोदाख्यादिव्यव्ययिकेण अम्य-
तम्, प्र० ७ श० १० उ० । प्रमदस्य दक्षि० पू० शीनाया
दाक्षिणादगृहल्लिङ्गं, ज० ४ वृत्त० ।

सुहृद-सुहृत्-पुं० । “लगादसंयुक्तस्यानादः” ॥ १७६ इत्या-
धिकारात् । क-य-ज-त-द-प-य-नां प्रायः लुक् ॥ ८१ ।
१७७ । समाप्तिं तु वाक्यविभक्त्यपेक्षया मिश्रपदं इमां वि-
वक्ष्यते नमः यथादर्शनमुभयमायं भवति । सुहृदः । सुहृदो
इत्यादि । मित्रे, प्रा० १ पाद ।

सुहृदव्याप्त्यनुवृत्त्य शुभद्रव्यादिसुहृद-पुं० । प्रशस्तद्रव्यप्र-
वृत्तीनां समवाय, पञ्चा० १५ विष० ।

सुहृत्पञ्चजोगभाष-शुभघातयोगभाष-पुं० । शुभानां सुन्दराणां घातानां घातपितृकफानां योगानां कर्वादिद्विधापाराणां भाषः सत्ता शुभघातयोगभाषः । शुभानां घातानां सम्बन्धे, पञ्चा० ५ विष० ।

सुहृदसुखसंप्रयोग-सुहृदःसुखसंप्रयोग-पुं० । सुखपुःखयोरकल्पिते योगे, दश० १ प्र० ।

सुहृदसुखसमाख्य-सुहृदःसुखसमन्वित-त्रि० । सुखमानन्दकपं दुःखमानन्दकपमिते माय्यां समन्वितो युक्तः । साता-सातयुक्तः, सूत्र० १ प्र० १ प्र० ३ उ० ।

सुहृदसुख-सुहृदःसुखित-त्रि० । सुखपुःखोपसंप्रयोगे, दश० ५ उ० ।

सुहृदसुखनिश्चये-सुहृदःसुखनिर्देश-त्रि० । इष्टयोगादिरहिते, प्रश्न० ५ सं० ५ द्वार ।

सुहृदपद-शुभप्रकृति-स्त्री० । पुण्यप्रकृतिपु, कर्म० ५ कर्म० ।

सुहृदपदोद्वा-सुखप्रतिषेधा-स्त्री० । सुखनाशकृच्छ्रेण मन्त्रकृच्छो-टिकामात्राणां प्रानयोधो-जागमणे स्वयंपुरस्यां स्थापना-भ्यामां सा सुखप्रतिषेधा । मित्रविशेष, कर्म० १ कर्म० ।

सुहृदपद-सुखपद-न० । जह वि अवराहं य पत्तो तदा वि प-च्छिन्ने भवतीति लक्षणे प्रायश्चित्तदाने, नि० सू० १ उ० ।

सुहृदपरिकर्मणा-सुखपरिकर्मणा-स्त्री० । सुखा-सुखकारिणी परिकर्मणा कृतविश्रामार्थे यस्यां सा सुखपरिकर्मणा । अ-ज्ञसम्प्राधान्ये, कल्प० १ अधि० ३ सूत्र ।

सुहृदपुत्र-सुखप्रसुप्त-त्रि० । सुखेनैव शयने, आ० प्र० १ प्र० । शय० ।

सुहृदपदाया-सुखप्रदा-त्रि० । सुखं, "सर्वाणि सत्त्वानि सुखे रतानि, सर्वाणि दुःकाश्च समुद्रिजान्ति । तस्मात्सुखा-र्थं सुखमेव दद्यात्, सुखप्रदाना लभते सुखानि ॥" सूत्र० १ प्र० ३ प्र० ४ उ० ।

सुहृदफल-शुभफल-त्रि० । अभिमानफले, पञ्चा० ५ विष० ।

सुहृदफल-सुखस्पर्श-त्रि० । सुखः-कामलः स्पर्शो यस्य स सुखस्पर्शः । शुभस्पर्शे, रा० । सं० प्र० । सू० प्र० । स० । ज० । सुखहृत्स्पर्शे, रा० । आ० प्र० । सं० प्र० ।

सुहृदभाव-शुभभाव-त्रि० । शुभाशुभाश्रयेण शुभमपरिहा-मपु, पञ्चा० ७ विष० । प्रायश्चित्ततया विवक्षितसपरिहास्ये, पञ्चा० १६ विष० । उद्धारतया प्रवर्धमानप्रशस्तापवधायपु, पञ्चा० ८ विष० ।

सुहृदभावपुत्र-शुभभावपुत्र-त्रि० । विशिष्टकियावत् प्रशस्ता-पवधसायविशेषोपेते, पञ्चा० १८ विष० ।

सुहृदभाववृद्धि-शुभभाववृद्धि-स्त्री० । कुशलाश्रयवृद्धौ, पं० ब० ५ द्वार । पञ्चा० ।

सुहृदभोग-शुभभोग-पुं० । शुभो-मित्रिणो भोगो विचर्यपु भो-गक्रिया यस्यति । अनिमित्तक्रियायुक्तः, स्वा० १० डा० ३ उ० ।

सुखभोग-पुं० । सुखमेव सातोदयसंपाधावसातस्य भोगः सुखभोगः । सुखमेव, स्वा० १० डा० ३ उ० ।

सुहृदभोगि-सुखभोगिन्-त्रि० । सुख-आनन्दकपं युवक्रीणि सुखभोगी । सुखाऽऽस्वाहके, आवा० १ प्र० २ प्र० ३ उ० ।

सुहृदमन्त्र-सुभमन्त्र-त्रि० । असंक्रियवचनसि, प्रश्न० १ सं० द्वार ।

सुहृदमन्त्र-सुखमन्त्र-न० । सामान्येनैव वैयर्थिकं सुखे पदपद्या-हास्यसंज्ञितपरिक्रामासुन्दरसुखकल्पे स्वरजीवप्रतिष्ठितं तत्सुखमाश्रयम् । स्वरपरिहित चार्वाकसुखं वा० १३ विष० ।

सुहृदमन्त्र-सुखमन्त्र-त्रि० । सुखेन मोक्षयन्ति इति सुखमन्त्राः । सुखपरिभ्यायेषु, दृ० २ उ० ।

सुहृदमन्त्र-सुधर्मन्त्र-पुं० । श्रीगणेशस्य पञ्चमे गणधरे, कल्प० २ अधि० ८ सूत्र । (श्रीश्रीरघुं श्रीसुधर्मस्वामी पञ्चमे गणधरेः तद्वर्णनम् "अज्ञसुहृदम्" शब्दे पथमभागे २१६ पृष्ठे गतम् ।)

अथ पञ्चमगणधरपञ्चमनामभिधत्तुराह—

ते पञ्चदश सोऽं, सुहृदमन्त्र आगच्छेति जित्तमसां ।

वर्षाणि च नंदाभि, वंदिता पञ्चुतासामि ॥ १७७० ॥
व्याख्या पूर्ववत्, नवरं सुधर्मनामा द्विगोपाध्यायोऽथ वक्ष्यते ।

आगतस्य तस्य भगवता किं कृतमित्याह—

आमह्ये य जित्तेषां, जाहजरा-मरुविष्णुकेषां ।

नामेषु च गोतेषु य, सप्तपञ्च सप्तद्वितीयां ॥ १७७१ ॥

व्याख्या पूर्ववत् । वि० । कल्प० । आ० प्र० । (सुधर्म

स्वामिना आचुराति "गणधर" शब्दे पुत्रीयभागे ८१६ उक्तम् ।)

सुहृदमन्त्र-सुधर्मन्त्र-स्त्री० । चमरादीनामिन्द्राणां स्वर्गादीनां च महद्विक्रयानां सभा सुधर्मोसभा । वैषलयायाम्, रा० । प्र० । ज० । आ० प्र० । प्रश्न० । सभानां मध्ये सुधर्मो भेदा । सूत्र० १ प्र० ६ प्र० । स्वा० ।

चमरस्तं च अमुरिदस्तं अमुररख्यो सभा सुहृदमा छ-
तीसं ज्योत्स्नां उक्तं उच्छ्वेतं होत्वा । (सू० ३६ ×)
सं ३६ सम० ।

चमरस्तं च अमुरिदस्तं अमुररख्यो सभा सुहृदमा,
एकावच स्वमसवसविनिष्ठा पत्न्या । (सू० ५१ ×)

सं ५१ सम० । ('सूर्याम' शब्दे वच्यते एषा ।)

सुधर्मावर्णकः—

कहिं भं मेते ! सकस्त देविःस्त देवरखो सभा सुहृदमा
पत्न्या ? गोपया ! जहृदेवे दीवे मंदरस्तं पञ्चयस्त
दाहिलेभं इमीसं रयस्यपहाए पुढवीए० एवं जहा रायप्य-
संज्ञाजे० जाव पंचवडिसगा पत्न्या, तं जहा—असा-

वचदिसए० जाव मज्जे सोहम्मवडिसए से चं सोहम्मव-
डिसए महाविमासे अद्वेतेरे स जेअससवहससाई आ-
यामविकसेमेचं । एवं जहा मूरियामे तेहव मांसे तेहव
उववाओ । सकस्त य अभिसओ तेहव जहा छरियामसस

अलंकारअवधिया तेहव जाव आपरकस पि, दोसा-
मरोवमाई डिई० । सके चं मेते ! देविदे देवराया के
महिहूए० जाव के महसोक्खे ! गोपया ! महिहूए०

जाव महसोक्खे से चं तत्थ वत्तीसाए विमावासासयसु-

हस्मन् ० जाव विहार, एवं महिष्ठी ० जाव महासोक्ते सके
दविदे देवराया सेवं मंते ! सेवं मंते ! ति (सू० ४०७+)

“कैनि ॥” मित्यादि “एवं जहा रायण्येनहृत्” इत्यादिकर-
णोपेक्षेयम् “पुढीय यद्भूमरमणिज्जा” भूमिमाग्राभो
यद्भूमिस्त्विति महामणिकसुताराकृपायं बहुरं जायणारं
बहुरं ० जायणसवारं एवं सुहृत्स्वादि एवं सयसहृत्स्वादि
बहुरं जायणकांडीभो यद्भूमं, जायणकांडाकांडीभो उहं
हृत् जायवत्ता एतत्तु सोहृत्स्म नाम कल्पं पत्तुनं” इत्यादि
“असौयवहिन्य” इह यावत्करणादिदे हृद्यम्—“सत्तवसवडे-
सेप” केपवहिन्ये सुयवहिन्ये” ति विविचिन्ताविधेयं सूचिका
अभ्यन्तरेक्षणमाथा—“एवं जह सुस्थिभे, तहव माणं तहव
उववाहा” सक्त्स्म य अभिमेधो, तहव जह सुस्थिभा-
स्म ॥१॥” इति एवम्—अनेन क्रमेण यथा सुरिकाम विमानं
राजवज्रहताख्यग्रन्थोक्तं प्रमाणमुक्तं तेषामस्मिन् वाक्ये तथा
यथा सुरिकाभाभिधानद्वयस्य देवत्वेन तत्रापवात उक्तलक्ष्ये-
वापवातः शक्यह वाक्याऽनेनैककथितं, तत्र प्रमाणमायाम-
विष्कम्भसम्बन्धि दर्शितम् शेषं पुनरिदम्—“कृपालीनं च स
यसहृत्स्वादि बावत्सं सहृत्स्वादि अदृष्टं य अद्यालं जायणस्य
परिक्लेशेवेन ति ॥” उपपातश्चेवम्—“तेषु कालेण तेषु सम-
येण सके देविदे देवराया अदृष्टोपवधमेनेन चैव समाणं पंच-
विधोप पञ्चलीए पञ्जलिमायं गच्छुदं नं जहा—आहारपञ्ज-
लीए” इत्यादि, अभिपकः पुनरेवम्—“तए णं सके देविदे देव-
राया जणेष अभिमेधसमा तणेष उवागच्छुदं तणेष उवाग-
च्छिन्ता अभिसयसमं अणुपयाहिणीकर्ममाणं अणुपयाहि-
णीकर्ममाणं पुराच्छिन्नां दारणं अणुपाविस्स, जणेष सीहा-
सणं तणेष उवागच्छुदं तणेष उवागच्छिन्ता सीहासणवगण
पुराथासमुदं निससु, तए णं सक्त्स्म ०” इतिदस्स देवराय-
स्स सामाग्यपरिसोवबलणया देवा आभिमागिए देव स-
हाविन सहाविन्ता, एवं वयासी—स्त्रिणांमिधो ! देवाणुप-
या ! सक्त्स्म ० ३ महत्तं महत्तं महत्तिदे विउलं इदामिसेयं उव-
ट्टवेदं” इत्यादि, “अनेकारअच्छिणया य तहव” ति, यथा सुरि-
कामस्य तथैवालहारेऽर्चनिका चेन्द्रस्य वाक्या, तत्र
अलहारे, “तए णं स सके देव तणपट्टमयाए परहसुत्तमानाए
सुरमां गंधकासाहायाए मायादि लुदं लुहंता सरंमणं
गोलीनचंदणेणं मायादि अणुलिपिह अणुलिपिना नत्तानी-
सानत्तमायाउत्तं चक्कुदं वएणुकरिसजुलं हयत्तानापल्लवा-
निरेमं धवलकण्ठज्जयंतकम्मं आगान्ताफालियममणमं दि-
व्वं देवदंभुणुयलं निर्यमति निर्यमिन्ता हारं पणुज्जनि” इत्या-
दीनि अर्चनकालशस्त्रेवम्—तए णं स सके ० ३ सिद्धायणं
पुराण्यमिहणं दारणं अणुपाविस्स, अणुपाविन्ता जणेष
देवच्छुदं जणेष जिणपडिमा तणेष उवागच्छुदं तणेष उवाग-
च्छिन्ता जिणपडिमाणं आलोए पणमं कंरं, आलो० कंरंता
लोमहत्तयग गगहह, लोमं ० सिहता जिणपडिमिच्छा लोमहत्तयं
पमज्जइ जिलं ० जिता जिणपडिमाओ सुगमिणा गंधोदएणं
गहाणं नि० जाव अभियक्क” ति, अर्चनकायाः परा ग्रन्थ-
स्तावहाक्या यावद्वाग्यरक्षाः स चेव लेशतः—“तए णं स सके-
द्विदे देवराया सभं सुहृत्स्मं अणुपाविस्स अणुपाविन्ता
सीहासणं पुराथासमुदं निसीय, तए णं सक्त्स्म ० ३ अत्रम-

रत्तं उत्तरपुण्यकुसुमेण ० अउरसीरंसामाणियसाहस्सीभां
निसीयंति, पुण्यग्रामेण अदृष्ट अगमाहस्सीभां, आहणपुण्यग्रामे-
ण अभिनन्तरिया पुरिया बारसदेवसाहस्सीभां निसीयंति, आ-
हणेष मज्झिमियाए परिसाए चाहसदेवसाहस्सीभां आह-
णपुच्छन्धिमं णं, आहिरिआए परिसाए सोलस देवसाहस्सी-
भां पच्छन्धिमं णं सत्त अणीयाहिरिआए । तए णं तस्स सुक्त्स्म
देविदस्स देवराणां अउरहिंस वत्तारि आयरक्कं देव-
अउरसीरसाहस्सीभां निसीयंति” इत्यादीनि । “कै
महिष्ठीए” इह यावत्करणादिदे हृद्यम्—“के-महं-
उजुए महासुपांगं के महाजमे के महाबले” ति । “बलीमाए-
विमाणावामसयसाहस्सीभां” इह यावत्करणादिदे हृद्यम्—
“अउरसीए सामागियसाहस्सीभां नायलीमाए नायलीम-
माणं अदृष्टं अगमाहस्सीभां ० जाव अक्षसि च बहणे देवाणां
देवीणं य आहिवच्चं ० जाव कामाणं पालमां” ति अ० १०
श० ६ उ० ।

सुहृय-सुभग-त्रि० । मनोरंमं, लुदं वने सुहृयं मणोरंमं चाह-
रमणिज्ज, पाह० ना० ८ वर्य ।

सुहृय-सुभर-त्रि० । म्यूनादरं तथा आहारपरित्यागानं, दश० ८
अ० ।

सुहृय-वशी-चटिकाभेदे, यस्या अघोमुलं नीडं भवति । द०
ना० ८ वर्य ३६ माथा ।

सुहृगमि-सुखराशि-पुं० । सुखमेवात, अ० १ म० १ अ० ।

सुहृगिणिगा-सुहृगिणिपद्मा-स्त्री० । वमस्पर्तविशेषः, जी० ३
प्रति० ४ आधि० ।

सुहृरूव-सुखरूप-त्रि० । सानागौरवसभां, सूत्र० १ ध्रु-
६ अ० ।

सुहृलस्मा-सुखलेरया-स्त्री० । सुहृदनेजसि, ज० ७ वक्त्त० ।
सुखलेशाश्चन्द्रमसी न शीतकालं मनुष्यलोकं इवात्यन्त-
शीतरमय इत्यर्थः, सू० प्र १६ पाटु० ।

सुहवामसुभिगंध शुभवामसुभिगन्ध-पुं० । शुभवार्त्तैः सुख-
रचुलैः, सुदु गन्धे, तं० ।

सुहविषमप्य-सुखविज्ञाप्य-त्रि० । सुखमेव प्रपाध्ये, सुहविष-
ण्णा सुहगणां नि । नि० सू० २ उ० ।

सुहविषवशा सुखविज्ञापना-स्त्री० । सुखेन विज्ञापना-प्रार्थ-
ना यस्यां सा । अनायासवाध्यां सुवर्तितस्तथायां वि-
याम । सू० २ उ० ३ प्रक० ।

सुहविवाग-शुभविवाक-पुं० । शुभकर्मपरिमाणं विपाकभुजे,
प्रथमावकाशं दर्शिताऽयम् । स० १४६ सूत्र ।

सुहविवागोचम-शुभविवाकोचम-त्रि० । शुभविवाक उत्तमो
यथा न शुभविवाकासमाः । सुलोप्य, स० १४६ सूत्र ।

सुहविहार-सुखविहार-पुं० । सुखेनैव वाचकलविधिना त्रि-
हर्तुं शक्यं, सू० १ उ० ३ प्रक० ।

सुहवृद्धि-शुभवृद्धि-स्त्री० । कल्याणोपचये सुखवृद्धेने, पञ्चा०
८ विव० ।

सुहवेयधतर-सुखवेदनतर-त्रि०। सुखेन अकलेशेन वेदनम्-
अनुभवने यस्यसौ सुखवेदनतरः । अकलेशेनैव वेधे, भ० १४
श० २ उ० ।

सुहवेयतर-सुखवेधतर-त्रि०। अहच्छानुभवनीये, स्या० २
ठा० १ उ० ।

सुहसंक्रमल-सुखसंक्रमल-न०। सुखस्य सुकृपस्य वा विशि
ष्टगुणपङ्क्तिरूपस्य संक्रमण-संक्रान्तिः सुखसंक्रमलम् । समा-
रुधु खादशुभाद्वा निःसरणेन सुखप्राप्तिः, "सुषमणश्चिद्वंदा,
सुहसंक्रमणं मम विदुः" स्या० ।

सुहसंमय-सुखसंगत-त्रि०। आनन्दयुक्ते, हा० ३२ अष्ट० ।
सुहसंथरख-सुखसंस्तरख-न०। सुखेन निस्तारहेनो, इय० ४ उ० ।

सुहससा-सुखसंज्ञा-क्री०। वेदनीयादयज्ञे सातानुभवे, आ-
या० १ ध्रु० १ अ० १ उ० ।

सुहसयण-शुभस्वजन-पुं०। असंक्षितव्यथान्धवे, पञ्चा० ७
धिव० ।

सुहसाय-सुखशात-पुं०। सुखस्य वैपयिकस्य शातः सुखशा-
तः। वैपयिकस्य सुखस्य स्पृहातिगारणेनापयने, उत्त० ।
संयमादिपु सत्स्वपि सुखशातन एव प्रयत्ननीयम् अतस्त-
त्त्वतमाह—

सुहसाएणं भे०। जीवे किं जणयइ? सुहसाएणं अणुस्मयं
जणयइ अणुस्मयणं जीवे अणुकुपए अणुउमडे वि-
गयमेभिं चरितमोहसिजं कम्मं खेइ ॥ २६ ॥

दे भदन्त ! इ स्वाभिन् ! सुखस्य वैपयिकस्य शानः स्पृहा-
नियारणेन अपनयने सुखशानत्वेन जीवः किं जनयति, सु-
रुगह-इ शिष्य! सुखशानेन अनुसुखस्य जनयति, विषयसुखं
ऽनुनालत्वे जनयति अनुसुखस्य जीवाऽनुकम्पने अपनने
जीवे दृष्ट्वा अनुकम्पकाः दयायान् भवनीत्यर्थः। पुनस्तुहटोऽ-
मिमानरहितः स्पृहागदिशोभारहितः स्यात् । पुनस्तादृशः
सुन विगतशोकः इह लौकिककार्यभ्रंशादावपि शोचने न
कुर्वन् पुनस्तादृशो मांशार्थी शुभाश्ववसायवर्त्ता कषाययो-
कषायरूपकारित्रमोहनीयरूपं कर्मं लपयति । उत्त० २६ अ० ।

सुहसाय-सुखास्वाद-त्रि०। सुखम् आनन्दरूपमास्वाद्य-
न्नाति सुखास्वादाः । सुखमोगिषु, सुलेपिषु, आखा० १ ध्रु०
२ अ० ३ उ० ।

सुहसायग-सुखास्वादक-त्रि०। अभिषङ्गादिना प्राप्तसुखमो-
हात्, दश० ४ अ० ।

सुहसील-सुख(शुभ)सील-त्रि०। सुखं शुभं वा सुखकरत्वा-
च्छीलं स्वभावा यस्य सः सुखशीलः शुभशीला वा । स० । सु-
खेन जीवनशील, नि० चू० १ उ० । ('सूतगुणपडितव्या'
शब्दे दृष्टमात्रं उच्यतेति तत्र ग० ।)

सुहसीलगुण-सुखशीलगुण-पुं०। सुखशीलस्य शानाभिला-
षिता गुणाः-पार्ष्वस्थादिस्थानानि सुखशीलगुणाः । पार्ष्व-
स्थाविषु शीलगुणेषु, ग० १ अधि० ।

सुहसीलवियत्त-सुखशीलव्यक्त-त्रि०। सुखे शीलं व्यक्तं यथा ते
सुखशीलव्यक्ताः । पार्ष्वस्थादिमध्यमं सुखं, नि० चू० १६ उ० ।

सुहसुरभिमुखहर-सुखसुरभिमनोहर-पुं०। गन्धान्तरैश्च स-
काशाम्पनोदरेषु, रा० ।

सुहसेउकेउवहुल-शुभसेतुकेतुवहुल-त्रि०। शुभाः-प्रधानाः
संततो-मागो आलायलापयो वा केनयो-ध्वजा बहुला
अनकरुपा येषां ते तथा । अनकेः शुभैः सेतुभिः कतुभि-
श्च कलिते, जी० ३ प्रति ४ अधि० ।

सुहसेजा-सुखशय्या-क्री०। सुखदाः शय्याः सुखशय्याः ।
सुखशय्यायाम्, पा० । ध० ।

"चतारिय सुहसिजाओ पवताओ । तत्थ खलु इमा पदमा
सुहसेजा-ते थ सुहं भवित्ता अगाराओ अणुगारिये पव-
इए निर्गमे पावयथ निस्संकिए निक्कखिए निविजिगच्छे
ना भयसमायञ्जे ना कलु उल्लमायञ्जे निर्गमे पावयथ स-
हइ पतियइ रोएए निर्गमे पावयथ सहइमाणे पति-
यमाणे रोएमाणे ना मण्णे उच्चावये नियच्छइ ने विणि-
ग्गयमायजइ । पदमा सुहसेजा ॥ १ ॥ अहावरा दोआ सु-
हसेजा-से थ सुहं भवित्ता जाव पवइए सएणं लाभेणं तु-
स्सइ परस्स लभे ना आसाए ने पोदेइ ने पत्थे ने अ-
भिलसइ परस्स लाभे अणुसाएमाणे जाव अणभिलस-
माणे ना मण्णे उच्चावये नियच्छइ ना विणिग्गयमायजइ
दोआ सुहसेजा ॥ २ ॥ अहावरा नत्था सुहसेजा, से थ
सुहं भवित्ता जाव पवइए दिव्वमाणुस्सए काममाणे ना
आसाए जाव ना अभिलसइ दिव्वमाणुस्सए काममोए
अणुसाएमाणे जाव अणभिलसमाणे ना मण्णे उच्चावये
नियच्छइ ना विणिग्गयमायजइ । तच्चा सुहसेजा ॥ ३ ॥

"अहावरा चउत्था सुहसेजा, से थ सुहं जाव, प-
वइए, तस्स थ एवे भवइ जर ताव अरइत्ता भवत्ता
दट्ठा अरोगा बलिया कल्लसगेरा अजयगइ उगलाई कल्ला-
ण्णइ विपुलाई पयत्ताइ पगदियाइ महाउभागाइ कम्मकल-
यकारणाइ भवोक्कमाइ पडिबज्जन्ति, किमक्क ! पुण अहं
अभोगममिउयत्तमायिं वेयथे ना सस्सं सहामि लमामि
तितिकल्लमि अदियासेमि, ममं च थं अभोगममिउयत्त-
मायिं वेयथे सस्सं असहमाणुस्स अणुदियासमाणस्स किं
मज्जे कज्जइ ? एतन्तो मे पावे कम्मं कज्जइ, ममं च थं
अभोगममिउ जाव सस्सं सहमाणुस्स जाव अदियासि-
माणुस्स किं मज्जे कज्जइ ? एतन्तो मे निज्जा कज्जइ । च-
उत्था सुहसेजा ॥ ४ ॥"

अस्य चतुर्थसूत्रस्य व्याख्यानम्- 'हट्टनि'-शोकभावेन हट्टा
इव हट्टा, अगारा 'उत्तरादिवाजिनाः, बलिकाः-प्रायवन्तः,
कल्पशरीराः-पट्टशरीराः, अन्यतराणि अनशनादीनां मध्ये
एकतराणि, उदाराणि आशीसादोपरहिततयादारचित्तपुष्पा-
नि, कल्याणानि मङ्गलस्यङ्गत्वात्, विजुलानि बहुदिनस्थान्,
प्रयतानि मङ्गलसंयमयुक्तावात्, प्रसीतानि आदरप्रतिपन्न-
त्वात्, महाउभागाणि अचिन्त्यशीक्रियुक्तावात्, अजिवि-
शेषकारणत्वाद्वा, कर्मस्यकारणाणि मोक्षसाधनत्वात्,

तपःकर्मणि तपःक्रियाः, प्रतिबध्नेन आश्रयान्त, ' किमङ्क ! पुनः ' ति—किं प्रश्ने, अङ्क्यामन्त्रेण उल्लङ्घिते, सा पुनरिति पूर्वोक्ता यथैलक्ष्यदर्शने, शिङ्गेलेच्छप्रक्षयार्थानामभ्युपगमं भवामभ्युपगमिकी उपक्रम्यते उन्नायुरित्युपक्रमो उवर्गानां सार्वज्ञिक भवा या सौपकांमिकी तां वेदनां, सहास्य तदुत्पन्नावविमुखनया, ह्येव विहायतया, निनिच्छामि अदीनतया, अस्यासयासि सौष्टवानिरेकल तत्रैव वेदनागमवस्थानं करोमीत्यर्थः । मध्ये निपातानां वितर्कीर्थाः, क्रियते भवतीत्यर्थः । पा० ।

सुहृत्त्व-शुभहस्त-पुं० । प्रशस्तकरे, विपा० १ ध्रु० ७ अ० ।

सुहृत्त्व-पुं० । सुहृद्वत्हस्ते, विपा० १ ध्रु० ७ अ० ।

सुहृत्-सुखहृत्-पुं० । भाविमुखकारणे, पञ्चा० १५ विव० ।

सुहा-सुधा-स्त्री० । अमृतं, अष्ट० ११ अष्ट० । स्था० । प-
कषावाणशर्करासु शुभ्रायाम्, पञ्चा० २ विव० ।

शुभा-स्त्री० । शुभविषाकायां कर्मप्रकृती, पं० सं० ३ द्वा० । यास्तु
जीवप्रमोदहेतुरसोपेक्षाः शुभाः । पं० सं० ३ द्वार । पानं० ।
सप्तदशस्व सौर्यकरस्य प्रथमप्रवर्तिन्याम्, प्रव० ६ द्वार ।

सुखा-स्त्री० । विशिष्टाह्लादरूपायाम्, पञ्चा० ३ विव० ।

सुहाकम्प-सुधाकम्प-न० । यत्र सुधापरिकर्म क्रियते ता-
दृशे, स्थाने, दशा० १० अ० । आचा० ।

सुहाकुण्ड-सुधाकुण्ड-न० । श्रीजीवद्वोरत्नामिप्रतिमाविभू-
षितं स्वनामस्थानं नीर्थे, ती० ४३ कल्प ।

सुहागदेवी-सुहागदेवी-स्त्री० । जिनदास्याभिधमश्रावकाया-
याम्, सेन० ३ उक्ता० । (' सियंकर ' शब्दोऽस्मिन्नेव भागे
कथा गता ।)

सुहाशुबन्ध-शुभानुबन्ध-पुं० । अविच्छिन्नकल्याणसम्पत्तिः,
पञ्चा० ७ विव० । कुशलानुबन्ध, पञ्चा० ७ विव० ।

सुहाशुबन्धि शुभानुबन्धि-त्रि० । कुशलं प्रत्यायाति पुनर्योष-
लामभोगप्रमदयाकचलश्लेशपयवांनुबन्धिषु, आच० ४ अ० ।

सुहाभिगम-सुखाभिगम-त्रि० । सर्वजननयनानां कान्ते, सं० ।

सुहायपरिणामरूप-सुधात्मपरिणामरूप-त्रि० । प्रशस्तजीवा-
ध्ययसायस्वभावे, पञ्चा० १० विव० ।

सुहाकृदसुहोत्तार-सुखोत्तार-त्रि० । सुखेनारोहणमू-
र्ध्वगमने सुखेनोत्तारेऽप्युत्सादवतरणं यस्य सोपापपङ्कत्या-
शिभिः स सुखागोत्तारोत्तारः । सुखेनोर्ध्वमधस्ताच्च गन्तरि,
जी० ३ प्रति० ४ अक्षि० ।

सुहावबोध-सुखावबोध-पुं० । सुसंप्रकारितं, पा० ४ विव० ।

सुहावह-सुखा(शुभा)वह-त्रि० । सुखं शुभं वा आवहन्तीति
सुखावहः । स्था० १० डा० ३ उ० । दश० । उभयलोकासुखकरं,
जम्बूद्वीपे मन्दरस्य पश्चिमे शीतोदाया महानद्या दक्षिण
स्त्रीनामस्थाने वल्लस्कारपर्वते, स्था० ४ डा० ३ उ० । देवकुसु-

विजयलेखपुत्रलम्बनामस्थानायां नगर्याम्, स्था० ।

दो सुहावहो । स्था० २ डा० ३ उ० ।

सुहावासा-सुखावासा-स्त्री० । विश्वस्तानां निर्भयानामनुस-
क्तानां वा, सुखः । सुहृत्त्वव्ययः । आवासा. कस्यां वा

सुखावासा । ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । सुखदवसने, रा० । औ० ।
सुहासस्थ-शुभासनस्थ-त्रि० । शुभ आसने निषण्णे, व्य०
२ उ० ।

सुहास्य-शुभाशय-पुं० । शुभपरिणामे, पा० १ विव० ।
शुभचित्तं, पानं० ।

सुहास्य-शुभाश्रय-पुं० । पुण्याश्रय, आच० ४ अ० ।

सुहासा-सुखासा-स्त्री० । सुखेच्छायाम्, अष्ट० १६ अष्ट० ।

सुहि-सुविन्-त्रि० । सुखमस्यास्तीति सुखी । दश० २ अ० ।
सुखं प्राप्तं, औ० । प्रज्ञा० उक्त० । " आ आमन्त्र्य सौ वेना नः "

॥ ८८ ॥ २६३ ॥ शौर्यमस्यामितो नकरस्यामन्त्र्य सौ परे आ-
कारो भवति । सुहिता । प्रा० ४ पाद ।

सुहृत्-पुं० । मित्रं, ध० २ अक्षि० । सूत्र० ।

सुहिभाव-सुखिभाव-पुं० । सुखित्वे, अन्न० १ अक्षि० ।

सुहिय-सुहित-त्रि० । सुहृद्दिने ज्ञानादिप्रयं येषां तं सुहितः ।
रत्नाधिकेषु, ध० २ अक्षि० । जी० । आचा० ।

सुहृद्-पुं० । मित्रं, वृ० १ उ० २ प्रक० । नि० ।

सुहियजय-सुहृजन-पुं० । हितैरपि, स्था० ४ डा० ३ उ० ।

सुहिसिया-सुहिर, एवका-स्त्री० । वनस्पतिविशेषे, आ०
ग० १ अ० । रा० । प्रज्ञा० । न० ।

सुहिरिमया-सुहिमनम्-त्रि० । सुहृद्द्वैलंजा तस्यां मनोऽन्तः-
करणं येषां तं सुहिमनसः । लज्जालुपु, सूत्र० १ ध्रु०
१६ अ० ।

सुहुत्तमवरिष्ठ-उत्तमसुखवरिष्ठ-त्रि० । उत्तमं य तत्सुखं च
तेन वरिष्ठा वर्तमानाः । सुखान्तमेन श्रेष्ठेषु, आचा० १ ध्रु० ५
अ० १ उ० ।

सुहुत्तर-सुखोत्तर-त्रि० । सुखेन नीर्थेन हनि सुखोत्तरः । सु-
खाह्ननार्थे, उक्त० २ अ० ।

सुहुम-सुहम्-त्रि० । " तन्वीतुल्येषु " ॥ ८८ ॥ ११३ ॥ उकारान्ता
ऊयत्यान्तास्त्वानुत्तरान्तेषु सयुक्तस्यान्यव्यञ्जनात्पुं उ-
कारो भवति, काल्पित्यन्तार्थे आर्षे । सुहुमे । सूहम् । प्रा० ।
अले, पा० । मन्दः, स्था० ७ डा० ३ उ० । अत्यन्तगहनं, आ-
व० ४ अ० । सूहनामकमोदयान् । सूहमाश्रितं य स्युस्तोका-
पञ्चाः । स्था० २ डा० १ उ० । येषां परिणामसूहमस्ते सूहमाः ।
स्था० २ डा० ३ उ० । उक्त० । सारं, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । ला-
भास्तु—वदयन् सूहमा मत्पते सूहमस्वराय इत्यर्थः । आ-
व० ४ अ० । सूह० । सूहमाऽस्युत्तरान्तोकाह्लादिवदनतः, स्था-
२ डा० १ उ० । प्रव० । सुहुत्तरार्थे आर्षे, जी० ३ प्रति० ४
अक्षि० । सूहमनामकमोदयान् । दश० ४ तत्प० । प्रश्न० । पं०
सं० । सूहमनामकमोदयवर्तिन्याम्, सुविध्यादिषु एकाम्बु-
षु, सं० । न० । स्था० ।

अष्ट सूहमाणि—

अट्ट सुहुमा पण्डिता, तं जहा—पाणसुहुमे पणसुहुमे
वीर्यसुहुमे हरियसुहुमे पुण्डसुहुमे अहसुहुमे लेखसुहुमे
सिरोहसुहुमे । (सू० ६१५)

' अट्ट सुहुम ' इत्यादि, सूहमाणि सूहणत्वादप्युच्चारतया च,

तत्र प्राग्वत्सम् अनुद्धरिः कुन्धुः स हि चलनेव विभाष्यते न स्थितः स्वमत्यादिनि १, पनकस्वम् पनकः—उज्झी, स च प्रायः प्रावृद्धकाले भूमिकाद्यादिषु पञ्चवर्णस्तद्द्रव्यलीनो भवति, स एव स्वममिति एषं सर्वत्र २, तथा बीजस्वम्—शास्त्रादिबीजस्य मुखस्त्रले कणिका लोके या तुपमुखमित्युच्यते ३, हरितस्वम्—अत्यन्ताभिनवोद्भिन्नपृथ्वीसमानवर्णं हरितमयं ४, पुष्पस्वम्—वटोदुम्बराणां पुष्पाणि तानि तद्वर्णानि स्वमासीनि न लयन्ते ५, अण्डस्वम्—मत्तिकाकीटि काशुहकालिकाब्राह्मीककलाम्बाद्यशङ्खकामिति ६, लयनस्वम् लयनम्—आश्रयः सस्रानां तच्च कीटिकानगरकादि, तत्र कीटिकाश्चान्ये च स्वमाः सस्या भवन्तीति ७, अण्डस्वमवधयाहिममहिकाकरकहरितनतुरुपमिति ८ ।
 स्था० ८ डा० ३ उ० । (प्राग्वत्समादीनां व्याख्या स्वस्थानि ।)
 (दश स्वमा इति 'महाण्डे' शब्दे पष्ठे भागे उक्तम् ।) प्रसङ्गतस्तद्विका इह प्रदर्शयते—प्राग्वत्सम्, अनुद्धरिः कुन्धुः, पनकस्वमम् उज्झी, यावत्कर्णादिर्द्रव्यम्—बीजस्वमं श्रीशार्ङ्गो कणिका हरितस्वमं भूमिसमवर्णं तुषु पुष्पस्वमं वटोदुम्बराणि, अण्डस्वमं कीटिकाद्याकानि, लयनस्वमं कीटिकानगरादि, स्नेहस्वमम् अवस्थावाद्द्रव्यमस्थानकभणितमेव, इदमपरं गणितस्वमं गणितं सङ्कलनादि तदेव स्वमं स्वमबुज्जगम्यत्वात् धृत्यं च यज्जानं गणितमिति । सङ्कलनं—भङ्गा भङ्गा वस्तुविकल्पास्ते च द्विधा स्थानभङ्गाः, क्रमभङ्गाश्च । तत्राद्या यथा द्रव्यतो नामैका हिंसा न भावतः, अन्या भावतो न द्रव्यतः, अन्या भावतो द्रव्यतश्च, अन्या न भावतो नापि द्रव्यत इति, इतरे तु द्रव्यतो हिंसा भावतश्च, द्रव्यतोऽन्या न भावतः, न द्रव्यतोऽन्या भावतः, अन्या न द्रव्यतो न भावत इति, तज्जने स्वमं भङ्गस्वमं, स्वमना चास्य भजनीयपदव्युत्थं गहनभावेन स्वमबुज्जगम्यत्वादिति पूर्वं गणितस्वममुक्तमिति । स्था० १० डा० ३ उ० । दश० ।

स्वमविधमाह—

अद् सुहुमाइ पहाए, जाइ जागिनु मंजए ।

दयाहिगारी भूएसु, आस चिह्ने सएज वा ॥ १३ ॥

अप्री स्वमाणि वषट्माणाणि प्रध्यापयानतः आसीत निष्ठेच्छति चेति यागः । किंविशिष्टातीत्याह—यानं क्षात्र्या संयतो जपरिक्षया प्रत्याख्यापयिष्ये च दयाधिकारी भूतेषु प्रत्यगन्या दयाधिकायेव चेति, तानि प्रष्टु तद्विहित एवा सनादीनि कुर्यात्, अन्यथा तेषां सातिचारंति सत्रार्थः ।

आह—

कयराणि अद् सुहुमाणि, जाइ पुच्छिज सजए ।

इमाणि ताणि महावि, आहकिव विचक्खणे ॥ १४ ॥

कनराएपी स्वराणि यानि दयाधिकारत्वाभावभयात् पुच्छेत् संयतः । अनेन दयाधिकारिण एव एषाविधेषु यत्नमाह—स ह्यवश्यं तदुपकारकाण्यकारकाणि च पुच्छति तत्रैव भावयति चेन्मादिनि । अमूनि ताम्यनन्तरं वषट्माणाणि मेधावी आचक्षते विचक्षण इत्येतन्नाप्येतदेव महत्वावतिता नउतेन तत्प्रकृपा कार्या, एवं हि भ्रातृत्वाया देवबुद्धिर्मेधव्यया विषय इति सूचार्थः ।

सिण्हेह पुष्पहुमं च, पाणुसिंहे तहेव य ।

पणुं वीय हरियं च, अण्डहुमं च अहुमं ॥ १५ ॥

'सिण्हेह' ति स्वम्, 'स्नेह' मिति स्नेहस्वमम्—अवस्थावाहिकमहिकाकरकहरितनतुरुपे, पुष्पस्वमं चेति वटोदुम्बराणां पुष्पाणि, तानि तद्वर्णानि स्वमासीनि न लयन्ते 'पणी' ति प्राग्वत्सममनुद्धरिः—कुन्धुः, स हि चलनं विभाष्यते, न स्थितः, स्वमत्यात् । 'उतिगं तथैव च' त्युतिङ्गस्वमं—कीटिकानगरं, तत्र कीटिका अन्ये च स्वमस्यैसा भवन्ति । तथा 'पनक' मिति पनकस्वमं प्रायः प्रावृद्धकाले भूमिकाद्यादिषु पञ्चवर्णस्तद्द्रव्यलीनः पनक इति तथा बीजस्वमं—शास्त्रादिबीजस्य मुखस्त्रले कणिका, या लोके तुपमुखमित्युच्यते, 'हरितं च' ति हरितस्वमं, तथा अत्यन्ताभिनवोद्भिन्नपृथ्वीसमानवर्णमेवेति । 'अण्डस्वमं चाहुमं' मिति । एतच्च मत्तिकाकीटिकाशुहकालिकाब्राह्मीककलाम्बाद्याशङ्खकामिति—स्वायते ॥ १५ ॥ दश० ८ अ० ३ उ० । नि० सू० । समयपरिभाषया स्वमकायिकं पुष्पे, 'पुष्पाणि च कुसुमाणि य, पुष्पाणि य होति एगदा' । दश० ८ अ० सू० । सुहुमा य यापरा या, पुष्पे लोकात्तरा समाने ॥ सुहुमा लोउत्तरि आ, लायत्वा स्माह डाग्दि ॥ सुहुमबायरसकवे वषट्माणां । नि० सू० १ उ० । शंसममंतमाय सुहुमो परिगृहो भवति । नि० सू० १ उ० । आगामिन्यामुःसर्पिषां भविष्याति सप्तमे कुलकरं, पुं० । स्था० ७ डा० ३ उ० ।

सुहुमअपजत्—सुद्धमापयत्—उ० । स्वमनामकमदिवर्तिषु पकन्दियापयानंरुपे, स० १४ सम० ।

सुहुमअइयार—सुद्धमातिचार—पुं० । लघुवारिचखरेडुषु, पं० व० ३ डार ।

सुहुमकम्—सुद्धकर्मन्—न० । स्वमेषु केवलज्ञानदर्शनयथावधानचारित्राद्यावरकेषु कर्मसु, डा० १४ डा० ।

सुहुमकाय—सुद्धमकाय—पुं० । हस्तादिकं वस्तुनि, इति वृज्जाः । अन्ये त्वाहुः—वस्त्रे, भ० १६ श० ३ उ० । स्वमकायं हस्तादिकं वस्तु मृषा । अन्ये त्वाहुः सुद्धमकायं वस्त्रम्, इति । प्रति० ।

पृथग्व्यादिषु कतरः कायः स्वम इति कायमाश्रित्य तेषामेवैतन्तरेणैव स्वमव्यतिरूपमायाह—

एयस्मं खं भेते ! पुढविकाइयस्म आउकाइ० तेउकाइ० वाउकाइ० वणस्मइकाइयस्म कयेर काये सव्वसुहुमे कयेर काए सव्वसुहुमतए १, गोयमा ! वणस्मइकाइए सव्वसुहुमे ! वणस्मइकाइए सव्वसुहुमतए १, एयस्मं खं भेते ! पुढविकाइयस्म आउकाइ० तेउकाइ० वाउकाइयस्म कयेर काये सव्वसुहुमे कयेर काये सव्वसुहुमतए १, गोयमा ! वाउकाए सव्वसुहुमे वाउकायस्म सव्वसुहुमतए २, एयस्मं खं भेते ! पुढविकाइयस्म आउकाइयस्म तेउकाइयस्म कयेर काये सव्वसुहुमे कयेर काए सव्वसुहुमतए १, गोयमा !

ब्रह्मसम्राजो भवतिमुहुरितो विसृज्यमाधपरिणामो वा
पडियसमाधपरिणामो वा भवति सि । आ० ५० ४ अ० ।
सुहृदसंपराया सुहृदमुहुरितानवर्तिनः । पञ्चा० ६ वि० ।

सुहृदसंपरायमुहुरित-सुहृदसंपरायमुहुरितान-न० । सुहृद-
संपरायो हिवा-लोकः, उपशमको वा । कपयति
उपशमयति वा लोभमेकमिति कृत्वा तस्य सुगुह्यत्वात्
सुहृदसंपरायमुहुरितानम् । (एतच्च कथमित्येष भवतीति
विशेषणद्वाराह-) तथा ह्यधत्ते केवलज्ञानं केवल-
ज्ञानं चाग्नोऽनेनेति सुहृद ज्ञानावरणदृशनावरणमोह-
भीषान्नायकमौदयः सति तस्मिन् केवलस्यानुत्पादात्
तद्वपगमान्तरं चोत्पादात्, सुहृदिति तद्विनीति सुहृदः । स च
सरागोऽपि भवतीत्यनस्तद्वपगमकथं धार्ये धीतरगमग्रहणं धीनां
विगतो रागो मायालोभकायायैवकथो यस्य स धीतरागः,
स चासौ सुहृदस्य धीतरागस्य, स च लोभकायायैव-
ऽपि भवति तस्यापि यथोक्ततागापगमात्, अतस्तत् इवपक्षे-
वार्थमुपशान्तकथायग्रहणं 'कथायैव' इत्यादि दृष्टकथानुहि-
सायैः, कथमिति कथ्यन्ते च परस्परमास्मिन् प्राप्तिन इति
कथः संसारः, कथमप्यन्त-गच्छन्त्येभिर्जन्तव इति कथायाः
श्रोत्रादय उपशान्ताः उपशान्ता विद्यामाना एव संक्रमणाद-
सौम्यादयोऽन्तर्ध्यायैवपश्येन इत्यवस्थापिनाः कथायां येन स
उपशान्तकथायः । कर्म०२कर्म०गुणस्थानभेदे, यशो०५तत्त्व ।

सुहृदसंपरायचरितलङ्घि-सुहृदसंपरायचारित्रलङ्घि-आ० ।
संपरैति-पथेति संसारमभिरिति संपरायाः-कथायाः ।
सुहृदो लोभाशब्दशेषकथाः संपराया यत्र तत् तस्य
चारित्र्यस्य लङ्घ्यस्तथा । चारित्र्यभेदः, अ० २ श० २ उ० ।

सुहृदसंपरा-सुहृदसंपराय-न० । सुहृदो गवर्तमके शब्दं, सुहृ० ।

सुहृदो सखे दुरुद्धरे, विउमता पयहिज संघवं ॥ ११ ॥

किमिति ? यतो गवर्तमकमेतत्सुहृदं शब्दं वसन्ते सुहृदस्याच्च
दुरुद्धरं पुःखेनाजतुं शक्यते, अतो विद्वान् सदसत्त्विक-
ब्रह्मत्वाच्च संततं पराच्यमभिष्वङ्गं परिजह्यात्-परित्य-
जेदिति । नागाजुनीयास्तु पठन्ति-

"पलितमग्रमहं विद्याणिषा, जा वि य संदृशं पूषया इहं ।

सुहृदं सखं दुरुद्धरं, तं वि जिह्मे एष्य गंडिर ॥ १ ॥ "

अस्य चायमर्थः-साधोः स्वाध्यायध्यानपरस्वैकान्त-
निःस्पृहस्य योऽपि वार्थं पर्यैष्ट्मनापूजनादिकः सत्का-
रः कियते, असाधवि सदुत्तमानस्य सन्नतर्था महान्
पलितमग्नो विद्वान्, आस्तां तावच्छब्दादिष्वभिष्वङ्गस्त्वमि-
त्यर्थं परिजह्या तथा सुहृदशब्दं दुरुद्धरं चातस्त्वमपि जय-
क्षपयन्तु, पण्डितः एतेन वक्ष्यमाणमेति । सूत्र० १
श्रु० २ अ० २ उ० ।

सुहृदसंसास-सुहृदमोक्षसास-पुं० । अर्थे अलपपरिणालो उच्छ्वासते,
"सुहृदसंसासं तु जयणाप सि" सुहृदमोक्षसासमेव यतनया
मुञ्चन्ति मोक्षार्थं मा मृत्युसंघातः । आच० ५ अ० ।

सुहृद-सुहृद-त्रि० । धृनादिदत्तयति, आ० १ श्रु० ५ अ० । औ० ।

सुहृदपुत्रास-सुहृदपुत्राशान-पुं० । धृनादिनिर्णयैश्चानरे,

"सुहृदपुत्रासोऽयं सत्यसा जनेने" धृनादिनिर्णयैश्चानरे-

तपयया क्षीप्यमाने, जी० ३ प्रान० १ अचि० ।

सुहेली-देसी-सुहृ, दे० ना० २ वर्ग ३३ गाथा ।

सुहेसग-सुहेसग-त्रि० । सुहृदस्य एकः सुहेसकः यात्रकादि-
स्वात्मसासः । सुहादिनि, आच० १ श्रु० २ अ० ३ उ० ।

सुहेसि-सुहेसिन्-त्रि० । सुहृदालसे, यशो० ३ तत्त्वो आ-
चा० । स्व० ।

सुहोदय-शुभोदक-न० । पवित्रस्नानादने गन्धोदकं, आ० १
श्रु० १ अ० । नीयोदके, अ० ३ वक्ष० ।

शुभोदय-न० । शुभ उद्यो यस्य तच्छुभाद्यम् । योगिनां
शुभादकं चित्ते, यो० १४ वि० ।

सुखोदक-न० । नायुष्मशीते जले, औ० ।

सुहोवभाग-शुभोपयोग-पुं० । प्रशस्ताध्यवसायः, पञ्चा० १५
वि० ।

सुहृदवज्र-शुकरवज्र-पुं० । शुकरसंज्ञकं कन्दर्विशेषः, प्रथ० ४
द्वार ।

सुहृदलङ्घ-शुकरलङ्घन-न० । स्वनामक्यान् लोभे, "अथ
तत्संब भगवतो सुहृदलङ्घात्पृथगे पृथक् इवाहं महिमा
कथा, तस्य य सुहृदलङ्घं पलितमुच्यते" तौ० २४ कथ्य ।

सुहृ-सुहृ-न० । ध्यान्विशेषः, य० २ अचि० ।

सुहृ-सुचित-त्रि० । निरस्कृतं, श्रु० ३ उ० । इयञ्जना-
दिवृक्ते, अ० ५ अ० १ उ० । श्लाघते, श्रु० १ उ० ।

सुहृ-सुधी-न० । यन्नसीवमोपकरणः, श्रु० ३ उ० । जीत० ।

सुहृ० । यया वक्ष्यं सोच्यते, ध० ३ अचि० ।

जे भिषक् अविहीय सुहं जायति जायते वा साइजहा२३ ।

जे भिषक् अविहीय सुति जायति । का अयधी ?

इमा-

वत्यं सिध्विस्सामि-सि जाइ० पादसिध्वयं कृयति ।

अहवा वि पादसिध्वयं, करोतो सिध्वती कथं ॥ १७५ ॥

कंठा ।

तं दह्य सयं वा, अहवा अस्मिंस्त्रिंशतिं सोभा ।

उमयेयं मगहयं, कुजा दुविषं च बोक्षेदं ॥ १७६ ॥

स्निहामिणा अविहीय सिध्वतो सयमय विद्वे, अहल-
स्त वा समीपे सुतं ब्रह्मपत्न्याभ्यो अहयस्स पुत्रं वि-
सति, अगहयं साहृणं अणायारं करोति, दुविषो योच्छेद्यो
तद्व्येव इवाधो वा तस्स वा अहयस्स वा साहृस्स ।

जे भिषक् अप्पयो एगस्स अह्वाय सुहं जाइवा अय-
मकस्स अणुपदेइ अणुपदेतं वा साइजहा ॥ २४ ॥

अहयं सिध्विस्सामि, सि जाइ० सो य देति अस्मिंस्त्रिंशतिं ।

अस्मो वा सिध्विहीती, सो सिध्वयमप्यसा कृयति ॥ १७७ ॥

अप्ययो अह्वाय जायते अहयस्स अस्मिंस्त्रिंशतिं साहृस्स देति
तासि वा कुलाणि जस्स साहृस्स उचलस्सति तस्स
मासिं मासिं ॥ अप्पयोः सिध्विस्सामि, का बोक्षे ? ।

रमो—

तं ददूय सवं वा, अहवा अखेसि अंतिपं सोधा ।
आभावसमग्रमहसं, कुञ्जा दुविषं च वान्छेदं ॥१७८॥
सदं वा अविधीय, जे भिदसू पादिहारियं अप्पे ।
तक्कजसंघसं वा, कुञ्जा छक्कायवातं वा ॥ १७९ ॥
जे नीप सूरै कजं ते कजं गहणपण वा सुकायघातं वा करेज्ज ।

इवाणि चउह वि सुताण विधी भण्णनि-
तम्हडा जाएजा, जं सिक्के कस्स कारणा वावि ।
एगतरसुभयतो वा, अक्खेवेतुं तहा भिदसू ॥ १८० ॥
अण्णट्ठाए जायजा जं वा वाधुदि सिक्के, तम्हटाए जायजा
अस्स साहुस्स कजं तमांसेण जाएज्ज, अण्णण परस्स उ-
भयट्ठा वा जायजा जहा काउकामो तहा अक्खिजं जानि-
यव्वं, एस परमाथो ।

अण्णणणे विधी भण्णनि-

गहसम्मि गिण्हिऊणं, हत्थे उतासगम्मि वा काउं ।
भूमीए च ठवेतुं, एस विही होति अण्णणणे ॥१८१॥
गहसुपासओ तम्मि सयं गेहिइऊणं आणिऊणं गिहसुप्पस
अण्णेति, एवं संजयपमोअणं भवति, अण्णणणंमि वा हत्थे
वि तिरिक्खं आणिणणं वा ठवेति एवं भूमीएण वि ठवेति ।

एनेसि चउह वि सुताणं रमे वितियपदा—

लामपरिच्छा दुल्लभ, अविषये महम अण्णणणे ।
चउसु वि पदेसु एते, अवरपदां होति शायव्वा ॥१८२॥
साह् अण्णणणिमेहमा गमा, किं सूती मग्गिना लम्भति स-
व सि अण्णट्ठाए मग्गउत्ता, पत्तलिव्वण्णट्ठाए तुल्लभाओ सूती-
ओ वरथसिक्खण्णट्ठमविणीयाए पणं सिक्खिउत्तति, तं पुण ज
यणाए सिक्खंता जहा स दीप्पति आहयमावणं आविषयो-
साहुणो स लम्भति तस्स वा सामंण स लम्भति ताहं अण्ण-
णो अट्ठाए जाइते तस्स देउत्ता सहसाऽण्णभाएण वा अ-
विहीए अण्णणउत्ता । नि० ख० १ उ० । कलकसंघण्णिज्जना-
भावहनुपाहुकास्सायस्ये, जी० ३ पति० ४ अधि० ३ नि० १
ख० । विषा० । पं० भा० । सव्वयनस्ससंघेयैरिज्जित्तैरेके-
काकाशयेसस्यवस्थापित्तैरेणा मग्गव्यः, द्वितीयाऽपि घन-
हत्थमेव भवति एवं मग्गस्सथा सुखरति । वि० १ (अनत्या
व्याख्या 'आहि' शब्दे तृतीयभागे । ४८ वृद्ध गता ।) म-
ज्झ्याम्, दे० ना० ८ वर्य १ गाथा ।

सूरितल-सूरितल-न० । ऊण्वसुअसुलीकं भूतलं, प्रश्न० १
आध० द्वार ।

सूरकलय-सूरकलक-न० । सूर्याभिरसंघण्णितेषु कलक-
प्रदेशेषु, जी० ३ पति० ४ अधि० ।

सूरसूह-सूरसूह-न० । यत्र प्रदेशे सूर्य कलकं भ्रम्या मध्यं
प्रतिशति नरप्रत्यासक्तं दृश्यं, जी० ३ पति० ४ अधि० । गा० ।
हीम्विषजीवभेदे, प्रश्न० १ पद । पक्षिभेदे, प्रश्न० १ आध० द्वार ।
सूरकं (य) १-सूरक-पुं० वरहो, प्रश्न० २ आध० द्वार ।

सूह-भञ्ज-धा० । आमयेन, " भञ्जयेमय-सुसुम्-सूर-
सूर-सूह-विर-परिवरज-करज-नीरज्जाः ॥ ८ । ४ । १०६ ॥
भञ्जयेते नवादेशा वा भवन्ति । सूहः । भस्मीक । प्रा० ४ पाद ।
सूक्ष्म-सूतत्व-न० । वानपिप्तसंघससिपानरक्ताभिधातजोऽयं सोढा, ऊर्ल
व—" शाकः स्यात् पादिधा शारा, पादिधेःसेधसस्यः ।
इत्यस्तेः समस्तेऽप्यीह, तथा रक्ताभिधानजः ॥१॥ आध० १
श्रु० ६ अ० १ उ० ।

सूक्ष्मा-सूतता-ली० । वाक्मनसार्थथायेव, प्रा० २१ प्रा० ।
सूक्ष्मा-सूता-ली० । वधस्थानं, तं० । ग० ।

अथ गाथावतुकेनोत्सर्जनीयगच्छं दशैपति—

जत्थ गोयम ! पंचएहं, कह वि सुणास इकमवि हुज्जा ।
तं गच्छं तिविहणं, वासिरिय वइज्ज अकत्थी ॥ १०१ ॥

यत्र गच्छं गौतम ! कथमपि पञ्चानां स्थानां-वधस्थानानां
मध्यं एकाऽपि भवत्, तं गच्छं त्रिविधं मनोधाकायलक्षणं
व्युत्पन्न-व्यक्तं वा अन्यत्र सगच्छं प्रजतं । तत्र घण्टिका १
उद्वूलं २ चुञ्जी ३ पानीयमुहं ४ प्रमाजनी वंति ५, पञ्च
सूनाः, ऊर्ल च शुकमेवांऽपि—"खड्गनी, १ पेषणी २ चुञ्जी ३,
जलकुम्भः ४ प्रमाजनी ५ । पञ्च सूना गृहस्थस्य, तेन स्वर्गं
न गच्छति ॥१॥" इति गाथासुत्रः ।

सूणारम्मपवचं, गच्छं वेसुज्जलं न सेविज्ज ।
जं चारित्तमुणेहि तु, उज्जलं तं तु सेविज्ज ॥ १०२ ॥

सुनारम्मप्रवृत्तं खड्गन्याधारम्भकर्त्तरं, तथा वेषणोऽज्जलं
वेषाज्जलम्, एवंविधं गच्छं न संवत संसारपदं कवात् ।
ननु उज्जलवचस्य का दीपः ? उच्यते-उज्जलवेषणं विभूषा
भवति विभूषातश्च विष्णुः कर्मबन्धः ततश्च संसारपट्यंठन-
मिति । ग० २ अधि० ।

सूणारंभपवत्तग-सूतारम्मप्रवृत्तक-त्रि० । खड्गन्याधारम्भ-
कर्त्तरि, ग० २ अधि० ।

सु(सु)त्तम-सूतम-त्रि० । अनिप्रधानं, ग० १ अधि० ।

सुदय-सूद्रक-पुं० । प्रतिष्ठानपुरं सातवाहनवृत्तिनिमित्तं स्वना-
मकथानं द्विजे, ती० २६ कल्प । ('सातवाहन' शब्देऽस्मिन्नेव
भागे कथा ।)

सूमालिया-सुकुमारिका-ली० । तैलविशेषे, वृ० १ उ० २ प्रक० ।
पं० १ । चर्यागमयोः सागरद्वसार्थेवाहस्य सुनायाम्, प्रा०
१ श्रु० १६ अ० । ('दुवई' शब्दे चतुर्थभागे २५४ वृद्ध कथा ।)

सूय-सूय-न० । सूयं पशुभ्यः सूचनास्यं निपातनात् कृपानिष्प-
त्तिः भावप्रधानश्चायं सूत्रनायाम्, तं० ।

सूय-धा० । सुगा० । क्षाप्तं, सूयः । सूयति । वृ० २ प्रक० ।

सूयग-सूतक-न० । आशौचं, इय० १ उ० । " जायमजायस्य-
गसु निज्जुहा" इय० १ उ० । सूतेकं विधातः पुत्रजन्मनि तद्गो-
हं दशदिनपर्यन्तं भोजनं न कर्तव्यम् । द्वी० ४ प्रका० । वृ० १
द्वी० । " तस्स परं निज्जि पक्कं सूयतो मयवससामा कुकुह-

गो, "आ० म० १ अ० । सुयगमर्द इति प्रसिद्धे सुयग-
शेषे, प्रच० ६० द्वार । जायमयस्यगारे निज्जुद्धा " इत्यादि-
सूतकथनः प्रत्येकं सम्बन्धयते, जायकसूतकं नाम जम्मान-
न्तरं दशाहानि यावत्, सूतसूतकं सूतान्तरं दश दिवसान्
यावत्सप्त यद्ग्रन्थे तत् द्विधा—'लोग'नि लौकिकम् 'उत्तर'
नि लोकोत्तरम्, लौकिकं द्विधा—'स्वरम्, यावत्कथिकं च ।
तत्रैवस्वरम्—यावत्कं सूतकादि, तथाहि—लोके सूतकादि द-
श दिवसान् यावद्ग्रन्थे इति, यावत्कथिकं च—वदइच्छिन्पक-
कर्मकारद्वयोवादि, एताम्यस्वराधि इत्यह्वारसूत्रवृत्तौ सन्ती-
त्युक्त्या सूतकग्रहं दश दिवसान् यावत्कारतास्यजन्तः स-
न्ति, प्रश्नोत्तरप्रश्नं तु दशदिननिर्बन्धो वातो नास्ति इत्युक्त-
मस्ति, तत्कथमिति ? प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—व्यवहारसूत्रवृत्तौ
सूतकविषये इत्यदिनवर्जं नैर्दशदिनशेषपर्यन्तं, ततो यत्र
देशं सूतकविषये यावानवधिस्तावन्ति दिनानि वर्जनीयानि,
तत्र प्रश्नोत्तरप्रश्नं सह न कोऽपि विरोध इति ॥ २६० ॥
सूतकग्रहं साधय आहारार्थं यान्ति नवतिः प्रश्नः—अत्रोत्तरम्
यत्र देशं सूतकग्रहं यावत्कथिकं नैर्दशदिनशेषपर्यन्तं मिथार्थं प्र-
जमि दशमाभिरपि तथा विधेयमिति वृद्धव्यवहारः ॥ २६० ॥
सन० ३ उक्ता० । 'जायमयस्यगारुह्य निज्जुद्धा' सूतकग्रहः
प्रत्येकमभिसम्बन्धयते जातसूतकं नाम जम्मान्तरं दशाहानि
यावत् सूतकसूतकं नाम सूतान्तरं दश दिवसान् यावत् तत्र
जातकसूतकं वा आदिशब्दात्प्रत्ययं न यावदेषु दशदिनशेषादिषु
ये कृतमोज्ञाः सन्तो धिग्जातोयैर्मिदृहा असंभाष्याः कृता
इति । इय० १ उ० । उ० ० । पा० ।

सूत्रक-पु० । पिशुनं, पिशुनं सूत्रकं विदुरिति वचनात्,
अथ० ४ अ० । प्रश्न० । राजां सूचनाकारके, ये' सामन्तरा-
ज्येषु गत्वा अन्तःपुरपालकैः सह मर्षां कृत्वा यत्नतः रहस्यं
नत्सर्वं जानांस्ते पञ्चाननुसूत्रकग्रहः कथयन्ति । इय० १ उ० ।
सूत्रक—सूत्रकृत्-न० । प्रवक्तुमुक्तस्य द्वितीयः उक्तं, न० ।

'सूत्र' पिशुनं, सूचनास्वरम्, निधाननाश्रयिण्यभिरिति
भावप्रधानायां सूत्रशब्दः, नतोऽयमर्थः—सूत्रण कृतं सूत्र-
रूपनया कृतमित्यर्थः, यद्यपि च सर्वमङ्गं सूत्ररूपनया
कृतं तथापि कृदियशदितेनैव सूत्रकृतमुत्पन्नं, न शपमङ्गम् ।
न० । (सूत्रस्य करणस्य च निशेपो सूत्रस्थानं उक्तौ ।)
लौकिकग्रन्थस्य कर्मग्रन्थेत्युत्पात्तं कर्तुं श्रमप्रयायित्वमव-
स्यम्, इह तु सूत्रकृतस्य तावत् स्वसमयेन शुभाभ्यवसा-
येन च प्रकृतं यथाशुद्ध्यर्थः श्रमप्रयायनाशित्वेतिरमङ्गं कृत-
मिति ।

सूत्रकृतपर्यायाः—

सूत्रगर्ह अंगारां, विलियं तस्य च इमांश्चि नामाणि ।

सूत्रगर्हं सूत्रकृदं, व(वा)गर्हं चैव गोशब्दौ ॥ २॥

सूत्रकृतमिति—यत्तद्वह्नां द्वितीयं तस्य वासूयकार्यकानि,
तद्यथा—सूत्रमुत्पन्नमर्थरूपनया तीर्थकृद्भ्यः ततः कृतं
ग्रन्थरचनया वगुपरैरिति, तथा सूत्रकृतमिति सूत्रा-
नुसारेण तस्यावबोधः कियतेऽस्मिन्निति तथा सूत्रा-
कृतमिति श्वपरसमर्थार्थसूत्रं सूत्रा साऽस्मिन् कृतेति,
यस्तानि वास्य शुचिनिष्पन्नानि नामानीति । सूत्र० १ अ०
१ अ० १ उ० । (सूत्रकृतनिर्दशव्याख्या) करच' शब्दे

द्वितीयभागे ३६ पृष्ठं गता ।)

इहामन्तरसूत्रकृतस्य निरुक्तमुक्तमुत्पात्तं सूत्रपदस्य निर-
ह्नाभिधित्वाऽऽह—

सुयगं सुयिया विय, अत्रा तह सुयया य जुता य ।

तो वहुनिहियउत्ता, एयपसिद्धा अयादीया ॥ २१ ॥

'सूय' त्यादि, अर्थस्य सूचनास्वरम्-नन सूयेश क-
चिदर्थः साक्षात्सुचिता मुख्यतयोपासास्तथा परं सूचिनी
अर्थोपस्थापिताः साक्षादनुपादानेऽपि श्रयानयनचोदनेषा
तदाधारानयनचोदनावदिति । एवं च कृत्वा चतुर्दशपूर्वविदः
परस्परं वदस्थानपतिता अवन्ति, तथा चोक्तम्—'अपकथन-
मेव समा, ऊयऽद्विया हुनि मतिविलेखेहि । ते वि य मर्
विलेखा, सुयगायामनेरे जाय ॥ १ ॥' तत्र ये साक्षादनुपा-
सास्ताव प्रति सर्वेऽपि तुह्याः, ये पुनः सूचितार्थवैषम्या
कश्चिदन्तर्भागाधिकमर्थं वान्त अपरेऽसंख्येयभागाधि-
कम्, अन्धः संख्येयभागाधिकम्, तथाऽन्धः संख्येयार्थसंख्ये-
यानन्तगुणमिति, ते च सर्वेऽपि युक्ता युक्तयुक्तयः सूत्राया-
ना एव वेदितव्याः, तथा चाभिहितम् 'त वि य मर् विले-
खे' इत्यादि, ननु किं सूत्रोपासित्वोऽन्धेऽपि कथनायोः स-
न्ति येन तद्वैषम्या चतुर्दशपूर्वविदो वदस्थानपतितान्वमुत्-
पुष्यते वादं विच्यते यतोऽभिहितं—'एवमवगच्छा भावा,
अन्तर्भागा उ अन्तर्निष्पन्नाः । एतत्तत्तत्तत्तत् पुण, अ-
न्तर्भागा सुयगिष्ये ॥ १ ॥' यतश्चैव ततस्ते अर्थो आ-
गमं बहुविधं प्रयुक्ताः सूत्ररूपाः कचन साक्षात् केचि-
दर्थोपस्था समुपलभ्यन्ते । यदि वा—कश्चिदश्वप्रहसे कश्चित्-
बाधोपादानमित्यादि, वैश्व परस्परऽर्थः प्रतिपाद्यन्ते तानि
पदानि प्रकर्षेण सिद्धानि प्रसिद्धानि च साधनीयानि, तथा
अनादीनि च तानि नदानीमुपादानि, तथा चैव इन्द्रास्त्री
शब्दाथैरवचनाहारण विवेहेषु नित्या भर्तृराजनेष्वपि शब्द-
वचनाद्वारेणैव प्रतिनीधकरं कियते अन्वया तु नियेव, येनन
चोच्चरितप्रवृत्तिसो बर्णो इत्यन्तराह्वानं वेदिनस्यामिति ।

साम्नं सूत्रकृतस्य धनस्कन्धाभ्ययनोदिकरणार्थमाह—

दो चैव सुयस्कन्धा, अज्जमयादि च हुति तवीसं ।

तेचिसुयस्कन्धा, आयाभो दुमुयमं ॥ २२ ॥

'दो चैव' त्यादि, इहात्र धनस्कन्धो अर्थविधितिरव्यय-
नानि त्रयस्त्रिंशदुद्ग्रहणकालास्ते चैव भवन्ति—प्रथमाभ्ययनं च-
त्वारो द्वितीयं त्रयस्तृतीयं चत्वारः एवं चतुर्थं प्रथमोद्ग्रहो द्वौ
तथैकादशस्यैकमरकथेकादशेति प्रथमधनस्कन्धः । तथा-
द्वितीयधनस्कन्धे सत्ताभ्ययनानि तेषां सौवोद्ग्रहणकाला ए-
वमेतं सर्वेऽपि त्रयस्त्रिंशदिति । एतच्चत्वारोद्ग्रहो द्विसुयमङ्ग
पदत्रिंशदपदसहस्रपरिमाणमित्यर्थः । सूत्र० १ अ० १ अ० ।

सूत्रकृतः—

तवीसं सूयगदज्जमया पत्तया, तं जहा—समए वेया-
लिए उवसमपरिखा त्थीपरिखा नरयविषयी महावीर-
पुर्ण कुमीलपरिभासए वीरिए धम्मे समाहिमग्गे समोसर-
णे अहत्तहिए गंये जमईए माथा पुंडरीए किरियाठाया
आहारपरिखा अपचक्खायाकिरिया अणमारमुयं अइए
यात्तदइए । (६० २३ ×)

सूत्रकृतस्य सप्तपञ्चाशदध्ययनानि, स० । तत्राचारे प्रथम-
भूतस्कन्धे, नवाध्यायानि, द्वितीये षोडश निशीषाध्ययन-
स्य प्रस्थानान्तरत्वेनैवानुसृत्यन्तात्, षोडशानां मध्ये एक-
स्याच्छास्त्रकृतिकेति परिहृतत्वात् शेषाणि पञ्चदश, सूत्रकृतं
द्वितीयां प्रथमभूतस्कन्धे षोडश द्वितीये सप्त स्थानाङ्के
दशम्ये सप्तपञ्चाशदिति । स० अध्ययनानां प्रत्येकमर्थोधि-
कारि ॥ स० ।

आम्रमेतं सूत्रकृताङ्गनिरूपणान्तरं प्रथमभूतस्कन्धस्य नाम-
निरूपणानिधायिधिसंख्याऽऽह—

निरूपेवो गाहाए, चउविहो छविहो य सोलस्सु ।

निरूपेवो यं सुयंभि य, खंघे य चउविहो होइ ॥२३॥

इहाद्यभूतस्कन्धस्य गाथाषोडशक इति नाम, गाथाक्यं
षोडशमध्ययनं यस्मिन् भूतस्कन्धे स तथेति, तत्र गाथाया
नामस्थापनाद्रव्यभावकृत्तुर्विधो निरूपः, नामस्थापनं
प्रसिद्धे, द्रव्यगाथा द्विधा—आगमतो, नोआगमतो । तत्र
आगमतो ज्ञाता तत्र चातुपयुक्तः 'अनुपयोगो द्रव्य' मि-
नि कृत्वा, नोआगमतस्तु त्रिधा—कशरीरद्रव्यगाथा, भव्य-
कशरीरद्रव्यगाथा ताभ्यां विनिर्मुक्ता च—'ससद्गुणक विस-
मे, गु से इया ताक सुद्ध गइ जलया । गाहाए कछुछे, भे-
ओ कछु छि इहकलो ॥ १ ॥' इत्यादिप्रत्यक्षलक्षणा पञ्च-
भूतकादियन्तेति, भावगाथाऽपि द्विविधा—आगम-नोआगम
मयेत्या, तत्राऽऽगत्यतो गाथापञ्चगव्यस्तत्र कपयुक्तः, नो-
आगमतस्त्विदमेव गाथाक्यमध्ययनम्, आगमकदेशत्वाद्-
स्य षोडशकस्यापि नामस्थापनाद्रव्यसंकेताभावभावेदात्
बोधा निरूपः । तत्र नामस्थापने क्षुण्ण, द्रव्यषोडशकः क-
शरीरभ्रम्यकशरीरविनिर्मुक्तः सन्निष्ठादीनि षोडश द्रव्याणि,
क्षुण्णषोडशकं षोडशाकाशमंशः, कालषोडशकं षोडश स-
मयाः कालकालावस्थापि वा द्रव्यमिति, भावषोडशकमि-
दमेवाध्ययनषोडशकं, सायापशमिकभावबुलित्वविरिति । भू-
तस्कन्धयोः प्रत्येकं चतुर्विधं निरूपः स ब्याप्य म्यक्ष्ण
प्रतिपादित इति नेह प्रनम्यते ।

साध्यतमध्ययनानां प्रत्येकमर्थोधिकारं विवर्णयिष्याऽऽह—

समयपरसमयपर-वणा य बाऊळ बुज्झया चेव ।

संबुद्धस्सुवसग्गा, त्थीदोसविवज्झया चेव ॥ २४ ॥

उवसग्गमीरुणो त्थी-वसस्स सरएसु होज उववाओ ।

एवमहप्पा वीरो, जयमाह तहा जएआह ॥ २५ ॥

परिचचनिसीलकुमी-ल सुसीलसंविग्गमील्लवं चेव ।

आऊळ वीरियदुग्गं, पंडिववीरिय पयइइ (वयइ) ॥२६॥

धम्मो समाहिमग्गो, समोसहा चउसु सव्ववादीसु ।

सीसगुणदोसकहसा, गंधमि सदा गुननिवातो ॥२७॥

आदाशिय संकलिया, आदाशीयंभि आदपचारितं ।

अप्यग्गेधे पिंडिय, वयणेश होइ अहिगारो ॥ २८ ॥

तत्र प्रथमाध्ययने स्वसमयपरसमयप्रकृष्टा द्वितीये

वससमयगुणान् परसमययोर्वाङ्गात्वा स्वसमय एव

कोषो विधेय इति, तृतीयाध्ययने तु संबुद्धः सन्

अर्थोपसर्गसहित्वात्तथैव तदभिधीयते, चतुर्थे स्त्रीदोष-

विवर्जना पञ्चमे स्वयमर्थोधिकारः, तद्यथा—उपसर्गोसंवि-
धोः स्त्रीदोषवर्तिनाऽवश्यं तत्पक्षेयुपाय इति, षष्ठे पुनरेव-
मित्यनुकूलमिति कुलोपसर्गसहितेन स्त्रीदोषवर्जनेन च भगवोवा-
महावीरं जनव्यस्य कर्मणः संसारस्य वा परामर्शेन जय-
माह—नतस्तथैव यत्तं विधत्तं सुयमिति शिष्यानामुपदे-
शा दीयते, सप्तमे निर्विक्रममिदमित्यर्थः, तद्यथा—निःशीलां वृ-
हत्याः कुशीलास्तबन्धनीयिकाः पाइस्याव्यो वा ते परिव-
क्षा येन साधुना स परिव्यक्तनिःशीलकुशील इति, तथा सु-
शीला उच्युक्तविहारिणः संविज्ञाः संवगमज्ञास्तसेवाशीलः
शीलवान् भवन्तीति, अष्टमे स्वतन्त्रप्रतिपाद्यते, तद्यथा—आ-
त्मा वीर्यद्वयं परिहृतवीर्यं प्रयजो विधीयत इति, नवमे
साधोधिकारस्कन्धम्, तद्यथा—यथावस्थितो धर्मः कथ्यते,
दशमे तु समाधिः प्रतिपाद्यते, एकादशे तु सम्यग्दर्शनज्ञान-
चारित्र्यामर्को मोक्षमार्गः कथ्यते, द्वादशे स्वयमर्थोधि-
कारः, तद्यथा—सर्ववस्तुना ज्ञवन्तीनां व्यवस्थिताऽनुभूतुं म-
नेषु क्रियाक्रियाज्ञानैतनयिकास्त्यभिमियाषु निवहयुक्तश-
तत्रयसंख्याः पाषण्डिनः स्त्रीयं स्त्रीयमर्थं प्रसाधयन्तः
समुत्थितास्तद्रव्यस्तनाधनदोषाज्ञावन्तो निराकियन्ते,
त्रयोदशे निर्विक्रममिदं, तद्यथा—सर्ववार्दिषु कपिलकला-
दाक्षपादशौर्द्धादिनिर्जैमिनियक्षुनिमतानुसारिषु कुमारप्रणेतृष्वं
साध्यते, चतुर्दशे तु प्रत्याक्यऽध्ययनऽध्ययमर्थोधिकारः, तद्य-
था—शिष्याणां शुद्धदोषकथना, तथा शिष्यशुद्धसम्यग्पुनरेन
च विनयेन त्वयं गुणानुपपन्नकुलवासो विधेय इति,
पञ्चदशे निष्ठाानीयाक्यऽध्ययनऽर्थोधिकारोऽयम्, तद्यथा—
आदीयन्ते शुद्धान् उपादीयन्ते इत्यादीनीयानि पदान्यथा
वा ते च प्रागुपन्यस्तपरिदोषैश्च प्रायशोऽत्र संकलिताः, तथा
आयत्तं सचित्रं सम्यक्चरित्रं मोक्षमार्गप्रसाधकं तज्ज्ञा-
व्याकर्ष्येति इति, षोडशे तु गाथाक्यऽध्ययनऽध्ययनऽध्ययमर्थो
व्यावर्ष्यते, तद्यथा—पञ्चदशभिरध्ययनैर्धोऽर्थोऽभिहितः सो
ऽत्र परिहृतवचनेन संक्षिप्तप्रतिपादनं प्रतिपाद्यत इति ।
"गाहासोलसगणं, पिडंथा वल्लभां समासंजं । एसां
इहिकं पुण्ण, अज्जयणं किहइस्सामि ॥ १ ॥" स० । (स-
मयाध्ययनस्याधिकारगाथाः—'समय' शब्दोऽस्तेष्वेव भागे
उक्ताः ।)

साम्रमेतं प्रागुपन्यसोदेशार्थोधिकाराभिधिसंख्याऽऽह—

महपंचभूय एक-प्पए य तज्जीवतस्सरि र ।

तह य अगारमवाइ, अचच्छट्ठो अफलवादी ॥ ३० ॥

वीए निर्यइवाओ, अण्णाशिय तहय नाखवाइओ ।

कम्मं चयं न गच्छइ, चउविइ भिक्खुसमयंमि ॥ ३१ ॥

तए अहाकम्मं, कइवाइ जह य ते प्रवाइओ ।

किच्चुवमा य चउत्थे, परप्पवाइ अ विरएसु ॥ ३२ ॥

'महपंचभूय' त्यादि गाथात्रयम्, अस्याध्ययनस्य चत्वार-

र उद्देशकास्तत्राद्यस्य षडर्थोधिकारा आद्यगाथाऽभिधि-

ताः, तद्यथा—पञ्च भूतानि पृथग्भूतजोवाव्याकाशाक्यानि

महान्ति च तानि सर्वलोककथायिवाद् भूतानि च महाभू-

तानि इत्यव्ययकोऽर्थोधिकारः, तथा चेतनाचेतनं सर्वमे-

वाभाविवर्तते इत्यादिमाऽऽनेतयाः प्रतिपाद्यन् इत्यर्थोधि-
कारा द्वितीयाः, स कसो जीवश्च, तज्जीवः कायाकारो भूत-

परिणामस्तेष्वेव च शरीरं जीवशरीरयोरैक्यमिति याचयितुं, तृतीयोऽर्थाधिकारः, तथा कारको जीवः सर्वस्याः पुत्रप्राप्ताङ्गवाया इत्येवंशरीरं चतुर्थोऽर्थाधिकारः, तथात्मपट्ट इति पञ्चमो भूतानामात्मा पट्टः प्रतिपाद्यन इत्यर्थं पञ्चमोऽर्थाधिकारः, तथा कर्तृवादीति न विद्यते कस्याश्चित् क्रियायाः कर्तृमित्यर्थं वाच्यं च प्रतिपाद्यन इति पट्टोऽर्थाधिकार इति । द्वितीयोद्देशकं चत्वारोऽर्थाधिकाराः, तद्यथा — नियतप्रादुस्तम्भ-अज्ञानिकमते ज्ञानवादी च प्रतिपाद्यते, कम चयमुपपन्नं चतुर्दिशमिति न गच्छति भिद्युन्मये शाक्यागमे इति चतुर्थोऽर्थाधिकारः, आनुविध्यं तु कर्मणोऽधिकोपचितं आधिष्ठानमाधिष्ठानयोपचितमनाभोगकर्ममित्यर्थः, यथा मातुः स्तनाद्याकर्मणेन पुत्रव्यापत्ताव्यवधानाभोगमन कर्मोपचीयते । तथा परिज्ञानं परिज्ञा कवलनं प्रत्यक्षा पर्यालोचनम्, तेनापि कस्यचित् प्राणिना व्यापादनाभावात् कर्मोपचयाभाव इति, तथा ईश्वरमीश्यां समन्ते तेन जाननमीयां प्रत्ययं तदपि कर्मोपचयं न गच्छति, प्राक्षिणशास्त्राभिसेधेप्रभावादिति, तथा व्यप्राप्तिकं स्वप्नप्रत्ययं कर्म नापचायते, यथा स्वप्नमोजने दृश्यमात्र इति । तृतीयोद्देशकं चयमर्थोपिकारः, तद्यथा-आद्याकर्मगतविचारोक्तोद्भिजां च बोधोपदर्शनमिति, तथा कृतवादी च भवयते, तद्यथा-ईश्वरेण कृतोऽयं लोकः प्रधानादिकृता वा यथा च तेन प्राचादिनः आग्नीयमाग्नीयं कृतवादी प्रतीत्यास्थनास्तथा भवयते इति द्वितीयोऽर्थाधिकारः । चतुर्थोद्देशकं अधिकारस्वयम्, तद्यथा-अविद्यन्तु शुद्धेषु यानि कृत्यानि अनुष्ठानानि स्थितानि तेनैवमप्रधानेन कर्तव्यं यथावाही पर्यायिक उपनीयत इति । सूत्र० १ अ० १ अ० १ उ० । ६० ।

सूत्रकृतस्य विषयाः—

से किं तं सूत्रगडे ? सूत्रगडे थं लोए सूत्रजइ, अलोए सूत्रजइ, लोयालोए सूत्रजइ । जीवा सूत्रजंति अजीवा सूत्रजंति जीवाजीवा सूत्रजंति, सममए सूत्रजइ परममए सूत्रजइ सममएपरममए सूत्रजइ, सूत्रगडेण अनीयस्म करियवाइसयस्स चउराभीइए अकरियावाइसं सच्छुए अमा, नियवाइसं चनीयाए वेणइपयाइसं तिबइं सिसईसं पांसंडियमयाथं वइं किंवा सममए ठाविजइ । सूत्रगडं थं परिता वायुणां संखिज्जा अणुभोगदारा संखिज्जा वडा संखिज्जा सिलोमा संखिज्जाओ निज्जुचीओ संखिज्जाओ षडिवचीओ, से थं अंगइयाए विइए अमे दो सुयस्संवा तेनीसं अंज्जयणा तेफीसं उइससकाला तेनीसं सइइमसकाला छनीसं पयमहस्सामे पयमेणं संखिज्जा अक्खरा अयंता गमा अयंता पज्जरा, परिता तमा अयंता थावरा सायपंकडनिवइ-निकइया जिणपससा भावा अ. षविजंति, परविजंति दीजंति निंदसिजंति उवइंसिजंति, से एवं

आया से एवं नाया से एवं विस्सया एवं चरखकरखपरुवणा आधविज्जइ । सेतं सूत्रगडे । (सू० ४६)

अथ किं उन्मूलनम्—सूत्रं पेश्यते सूचनात् सूत्रं निपातनात् कर्पानिर्णयमात्रप्रधानाभ्यां सूत्रशब्दः, ततोऽवयवयोः—सूत्रेण कृतं सूत्रकृतया कृतमित्यर्थः । यद्यपि च सर्वमङ्गं सूत्रकृतया कृतं; तथापि कदिवशादेनैव सूत्रकृतमुच्यते; न शयमङ्गम् । आचार्ये आह—सूत्रकृतेन अथवा—सूत्रकृते नामानं वाक्यालङ्कारे लोकः सूत्रयनं, इत्यादि निगदमित्यर्थं यावत् 'अनीयस्म' करियावाइसयस्म' इत्यादि । सूत्र० १ अ० १ (लोकस्य सूत्रनम् 'लोक' शब्दे पट्टभागे । 'भावना' शब्दे पञ्चमभागे च-गतम् ।) (अलोकस्वरूपम् 'अलो' शब्दे प्रथमभागे उ० । पृष्ठं गतम् । 'लोक' शब्दे च पट्टभागे सविस्तरकृतम् ।) (जीवसूत्रनम् 'जीव' शब्दे चतुर्थभागे १४६ पृष्ठं गतम् ।) (अजीवसूत्रनम् 'अजीव' शब्दे प्रथमभागे २०३ पृष्ठं गतम् ।) (जीवाजीवसूत्रनम् 'जीवाजीव' शब्दे चतुर्थभागे १४६ पृष्ठं उक्तम् ।) (स्वयमयस्वरूपम् 'सयमय' शब्देऽस्मिन्नेव भागे उक्तम् ।) (परमयस्वरूपम् 'परमय' शब्दे पञ्चमभागे १४८ पृष्ठं प्रतिपादितम् ।) (क्रियायादिनः 'करियावाइ' शब्दे तु त्रिपभागे १४४ पृष्ठं उक्तम् ।) (अक्रियायादिनः 'अकरियावाइ' शब्दे प्रथमभागे १२६ पृष्ठं गताः ।) (अज्ञानिकायादिनः 'अज्जानि' शब्दे प्रथमभागे ४८६ पृष्ठं गताः ।) (वैयक्तिकायादिनः 'वेणइय' शब्दे पट्ट भागे दृष्टान्ताः ।) "भाट्टाजसमाते सूत्रगडं महासममणानाम् । अणुगुणसिस्तनेदि, जा हि धरिखाणं वांछुअ ॥ " ति० ।

सूत्रगो-सूत्रमयी-स्त्री० । अभिनवप्रस्तावार्थं गाव, 'विदुस्तो परिसंपन्ति, सूत्रगाव अहूय' । सूत्र० १ अ० २ अ० २ उ० ।

सूत्रपाय-शूनपाद-त्रि० । संजातपादशोध, विपा० १ अ० ७ अ० ।

सूत्र (अ) र-शूकर-पुं० । पशुविशेषे, विद्वद्वराह, पं० व० १ डार । सूत्र । विपा० । आ० । "सूत्रियाभावं साध-इत् । सूत्रस्म नरस्स य । विषण्णं द्विजिज्ज अण्णाणं, इच्छंता इयमप्योपा ॥" उ० १ अ० ।

सूत्रिय-शौकरिक-त्रि० । शूकरधर्माय चरन्तीति शौकरिकाः । शूकरमौलोपजीव्यानि, अनु० ।

सूत्रा-सूत्रा-स्त्री० । व्याजे, स्था० ३ डा० ३ उ० । अ-प्येषा दोमं भामनि न पस्सं यसा अण्णया, ण अण्ण-लो पस्सं कुडमेष दोसं भामनि' एसा सूत्रा । नि० सू० १० उ० । स्वपरमसयस्सूत्रेन, सूत्र० १ अ० १ अ० १ उ० । स्वव्यपदेशेन परस्वरूपकथने, सू० १ उ० १ प्र० ।

सूर-भज्ज-धा० । "अज्जेमव-मुत्तुसूर सूर-सूर-सूर-विर-पदिरज्ज-कण्ण-नीरज्जाः" ॥ ८ । ४ । १०६ ॥ इति भ-ज्जं सूत्रादिश । सूरइ । भनक्ति । प्रा० ४थावा ।

सूर-ई० । कथोऽयं, आया० १ अ० १ अ० ३ उ० ।

कृत्य० । उत्त० । कुम्भविनश्य विनरि, स० । आच० ।
सुमन्त्रे, संथा० । ति० । प्रव० । चिकान्तमन्त्रे, दश०
म अ० । द्वा० । आच० । स्था० । तथाविध दानरि,
अभ्युपनिविर्वाहे, प्र० ११ श्रु० १ उ० । अष्टाकृतनिर्वोहे,
द्वा० १ श्रु० १ अ० । सूत्र० । "सूत्रा मां मन्त्रां, कैर्नविधाहि
(उ) बहि पहात्पहि । गहिया द्यु अयवपञ्जा, कृत्वाला-
दिनां बहवे ॥" सूत्र० १ श्रु० ४ अ० १ उ० । (एतत्-
व्याख्या 'क्षी' शब्दे द्वितीयभागं ४१६ पृष्ठे गता ।)
समर्थे, सूत्र० १ श्रु० ४ अ० १ उ० । कश्य० । प्र० ।
(अमत्या व्याख्या 'उचसत्ता' शब्दे द्वितीयभागं १०२२
पृष्ठे गता ।) पराकमवनि योधे च, स्था० ।

चगारि स्रा पञ्चा, तं जहा-संतिखरे तवहरे दाब-
सरे जुद्धसरे, संतिखरा अरहंता तवहारा अलगांरा दाब-
सरे वेसमसे जुद्धसरे बाहुदेवे । (सू० ३१७)

अचारि सूत्रं त्यादि, सूत्रद्वयं कण्ठस्थं किन्तु धीराः
शाम्भिसूत्रा अरहंता महावीरवत्, तप शूरा अनगारा दद-
प्रहारिवन्, दानशूरे वैधर्म्येण उत्ताराऽऽशान्तकपालस्तीर्थ-
करादिजम्बाराणुकदिन इति, उक्तं च- "वेसमस्यवयस्यंवा-
इयाउ ने निरियजेषां देवा । कांडग्गसां हिरणं, रयणाणि
य तथ उवसेति ॥१॥" ति । स्था० ४ डा० ३ उ० । अय-
मर्थस्य एकान्विशितानि पुन, कश्य० १ अर्थ० ७ क्षण ।
सूत्र-पुं० । आदिन्ये, स० १३२ सूत्र । विश० । अस्मादेव
पूर्वादिदिशां व्यवस्था । अं० । रा० प्रव० । संथा० ।
सूर्य-पुं० । ज्योतिष्कारामिन्द्रे, म० ३ श्रु० ३ उ० । संथा० ।
सूत्र० । (अस्य व्याख्या 'सामारय' शब्देऽस्मिन्नेव भागे गता ।)

सूर्यस्य पूर्वोत्तरजम्बका-
थ-

'वेष्टि' मंते । अत्रस्य सुममखेसं भगवया ० जाव संपतेत्
के अद्दे पश्यते, एवं खलु जंबू तेसं कलिखे तेसं समणसं राय-
गिहं नामं गगं गुणसिलए चेइए सेखिए राया सामी सरसं
जहा चंदो तहा सूरं वि आगती, ० जाव नहुमिहि उवदंसिचा
पडिगते पुष्पभवपुच्छा सावत्थीए नगरीए सुपविते नामं
महाविहं होत्था, अद्दे अद्देव अंगती ० जाव विहरति पामे
समोसह, जहा अंगती तहेव पव्वइए तदेव विहारियमामसे
० जाव महाविदेहे वासे मिच्छिकरिति ० जाव अंतं काहिति एवं
खलु जंबू । समखेसं निखलेवतो । नि० ३ वर्गे २ अ० स्था० ।
(स्योऽपुच्छास्तिन इति सूर्यस्य पुच्छका 'महादेव' शब्दे
वत् भाग उक्तं ।) ('अममहिती' शब्दे तदप्रमहिष्यः ।)

ही सूर्यो, इति सूर्यवर्णकमाह-

तत्रो पुषो तमपडलपरिपुडं चेव तेअमा पजलंत-
रुव, रत्तासोगपगासकिमुअ, अहृदगुजद्वारागसरिसं कमल-
वशालेकरुणं अंकणं जोहमस्य अवरतलपईवं हिमपड-
लेगलगगहं गहगशोरुनायगं रचिविवासं उदवत्यमखेसु
मुकुणं सुहदसं दुभिरिक्खरुवं रचिद्वदंतुप्यारपम-
इहं सीअवेपवहं पिच्छं मेरुगिरिसयपरिअद्दे वि-

सालं सूरं रस्सीसहस्रपयसिबिदिसोहं ७ ॥ (सू० ३१६)

(तत्रो पुषो) ततः पुनः चन्द्रदृशेनामन्तरं सस्य स्वयं
सूर्यं पश्यति, अथ किंचिदिष्टं सूर्यम्- (तमपडलपरिपुडं)
तमःपडलम् अथकासमस्तस्य परिकोटकं-नाशकमि-
त्यर्थः (चेव) निश्चयम्, पुनः किंचि- (तेअमा पजलंत-
रुव) नजस्य प्रजलन्तं जातव्यमानं कर्तुं यत्थं स त-
था ते, स्वभावेतन्तु सूर्यविश्वविनिो बाह्वर्षधीकायि०
शीतला एव, किन्वापनानामकांक्षासजस्य एते जने
व्याकुलीकुर्वन्तीति ज्ञेयम्, पुनः किंचि- (रत्तासोगे) रत्ता-
शोकोऽशोकवृक्षविशेषः (पनासकिमुअ) प्रकाशकिमुकः पु-
ष्पितपलाशः (सुहमुहगुज) शुक्रमुणं सुजायं च प्रसिद्धं
(रागसरिसं) पंतथां वस्तुनां यो रागा रज्ज्वरं तम सहस्रं,
पूर्वाह्नवस्तुवत् रज्ज्वरमित्यर्थः, पुनः किंचि- (कमलवश-
लेकरुणं) कमलवशानाम् अलहूरसं शोभाकारकं, विकाशक-
मिति यावत्, विकिमितानं तानि अलहूरानां विभा-
न्नि, पुनः किंचि- (अंकणं जोहमस्य) ज्योतिषस्य ज्यो-
तिषकस्य अंकणं, अथादिशक्तिं कम्पादिना लक्षणमा-
पकं, पुनः किंचि- (अवरतलपईवं) अवरतले प्रतीपं आ-
काशनलप्रकाशकं, पुनः किंचि- (हिमपडलगलगगहं) हि-
मपटलस्य-हिमसमूहस्य गलहहं गम्यस्तथायकं, हिमरुपा-
टकमित्यर्थः, पुनः किंचि- (गहगशोरुनायगं) ब्रह्मगलस्य
ब्रह्मसमूहस्य उरुमहात् नायकाः च स तथा तम्, पुनः
किंचि- (रचिविवासं) रचिविनाशं, रचिविनाशकारक-
मित्यर्थः, पुनः किंचि- (उदवत्यमखेसु मुकुणं सुहदसं)
उदयास्तसमययोः उदयवलायां अस्तवलायां अमुकं या-
वत् सुहदशनं सुखं अयत्नकालीनमित्यर्थः (दुभिरिक्ख-
रुवं) अग्निसितं कालं दुर्भिक्षवकपः सम्मुखं विलोकयितुं
न शक्यते इत्यर्थः, पुनः किंचि- (रचिमुज्ज) रात्री उ-
ज्जताः स्पष्टाचारिणः, मकरांश्च प्राकृतव्यान्, एवेति-
धा ये [दुप्यारपमइहं] दुप्यारपमइहं, अथायकाः अथायका-
रिणस्ताम् प्रमह्यंयं यस्तम्, अथायकारिप्रकारांश्चारक-
मित्यर्थः, पुनः किंचि- (सोअवेसमहसं) शोनेवेसमयतम्,
आतपन शोनेवेसमयारणात् (पिच्छं) पक्षेन इति किया-
पं प्रायोजनं, पुनः किंचि- (मेरुगिरिसयपरिअद्दे)
मेरुगिरिः सततं परिचरकं, मेरुमांश्च प्रविलुप्या-
ममिति यावत्, पुनः किंचि- (विशालं) विशालं वि-
स्तारमगडलं (सूरं) सूर्यम् इत्यां विशदयं योजनं,
पुनः किंचि- (रस्सीसहस्रपयसि) रस्सीसहस्रेण कि-
रणदशान्या कृत्वा प्रदक्षिनां प्रकटिता (दिनसोहं)
दीप्तानां अमृतारादीनां शोभा येन स तथा नं, यत्र स्व-
किरणैः सर्वेषामपि प्रभा विलुनाऽस्मीति प्रभः, अथ
सहस्रकिरणभिधानं तु लोकापनिर्वातात्, अन्यथा कदा
विशेष आधिका अपि नस्य किरणा भवन्ति, तथा चांक्तं
लौकिकशास्त्रेषु-

"अनुभवाग्न्यमनस्या-ऽतिरिचयन्तेऽपि रश्मयः ।

शतानि द्वात्रिंश १२०० मथो, त्रयोविंश ३३०० तु मासके ३१॥

चतुर्विंश १४०० पुनर्येह, यथाभक्त्यपरास्तथा १४०० ।

पञ्चदश १५०० त्वाधा, चातुर्विंश १६०० त्वाधिभेद ॥२॥

कार्तिके त्रैकादश च-११०० स्थिताग्नये तपस्वसि ।

भागे च दश साधारणं १०५० शताब्दे १०५० च कालमुक्तं ॥३॥
पौष एव परं मासि, सप्तमं १००० किरणा रवेः ॥ ७ ॥ ३६॥”
कल्प० १ अधि० ३ काल ।

ता के ति चित्रं पञ्चिचरति आदितेति वदेजा? तत्थ सल्लु
इमे दुवे छरिया पञ्चला, तं जहा-भारं खेव छरिए, एरवण
खेव छरिए । ता एतेखं दुवे छरिए पत्तये वचेये तीसाए तीसाए
मुहुणेहि एगमेगं अद्धमंडलं चरति सट्टिए सट्टिए मुहुणेहि
एगमेगं मंडलं संघातति, ता खिक्खममांखे खिक्खममांखे
सल्लु एते दुवे छरिया को अणसमसस चिणं पञ्चिचरति
पविसममांखे सल्लु एते दुवे छरिया अणसमसस चिणं
पञ्चिचरति तं सतमेयं चापालं तत्थ को ठेउ वदेजा ?
ता अयं खं जंबुद्वीपे दीवे ० जाव पक्खिलेखं तत्थ खं अयं
भारं खं खेव छरिए जंबुद्वीपे दीवे पाईखपडीयापत
उदीखदाहिंयापताए जीवाए मंडलं चउवीसएखं सतेखं
केला दाहिंखपुरत्थिमिद्धंसि चउभागमंडलंसि बाखवति य
छरियमपाई जाई अण्यथा चिणाई परिचरति, उत्तरपक्खत्थि-
मिद्धंसि चउभागमंडलंसि एकाखउत्तिं छरियमताई जाई छरि-
ए अण्यथो खेव चिणं पञ्चिचरति, तत्थ अयं भारं छरिए
एरावणसस छरिअस्स जंबुद्वीपस्स दीवस्स पाईखपडीयाप
ताए उदीखदाहिंयाप ताए जीवाए मंडलं चउवीसएखं स-
खं केला उत्तरपुरत्थिमिद्धंसि चउभागमंडलंसि बाखउत्तिं
छरियमताई (छरियमताई) जाई छरिए परस्स चिणं पञ्चिचर-
ति, दाहिंखपक्खत्थिमिद्धंसि चउभागमंडलंसि एकाखउत्तिं
सूरियमताई जाई सूरिए परस्स खेव चिणं पञ्चिचरति,
तत्थ अयं एरावण सूरिए जंबुद्वीपस्स दीवस्स पाईख-
पडीयापताए उदीखदाहिंयापताए जीवाए मंडलं च-
उवीसएखं सएखं केला उत्तरपुरत्थिमिद्धंसि चउभागमंडलंसि
बाखउत्तिं सूरियमताई ० जाव सूरिए अण्यथो खेव
चिणं पञ्चिचरति, दाहिंखपुरत्थिमिद्धंसि चउभागमंडलंसि
एकाखउत्तिं सूरियमताई जाई छरिए अण्यथो खेव चिणं
पञ्चिचरति, तत्थ खं एव एरावण छरिए भारइस्स छरियस्स
जंबुद्वी ० दीवस्स पाईख पडीयापताए उदीखदाहिंयापताए
जीवाए मंडलं चउवीसएखं सतेखं केला दाहिंखपक्खत्थिमे-
द्धंसि चउभागमंडलंसि बाखउत्तिं छरियमताई छरिए परस्स
चिणं पञ्चिचरति, उत्तरपुरत्थिमिद्धंसि चउभागमंडलंसि ए-
काखउत्तिं छरियमताई जाई छरिए परस्स खेव चिणं
पञ्चिचरति । (६० १४ ×)

‘ ता के ते ’ इत्यादि, ‘ ता ’ इति प्राग्बन्तु, कस्स-
वा प्रयवन् । सुं स्ववं मेरेख्वा सुयैख्वा खीरे खेवं म-
तिअत्ति अतिअत्त अत्तअत्त अत्ति अत्तत्त ? एवं प्रयवत्ता

वातममांखे भगवान् वडेमान्वास्यावह—‘ तत्थ ’ इत्यादि,
तत्र तस्मिन् जम्बुद्वीपे परस्परं कीलुक्खप्रतिचरन्—
खिक्खन्तायां सल्लु—निश्चयेन यथावत्स्वित्त्वं वस्तुतत्त्वम-
चिह्नित्वमौ द्वौ सूर्यौ प्रकसौ, तद्यथा—भारतखेव सूर्यः,
वराकनखेव सूर्यः । ‘ ता एरावण ’ इत्यादि, तत्त एतौ ‘ ल’
मिति वाक्पञ्चान्तरं, द्वौ सूर्यौ प्रत्येकं त्रिशता मुहुर्नैर-
दैकमंडलमण्डलं चरतः पञ्चथा पञ्चथा मुहुर्नैः पुनः प्रत्येक-
मेकैकं परिपुल्लं मण्डलं संघातयतः—एततः ‘ ता नि-
क्खममांखे ’ इत्यादि, ‘ ता ’ इति तत्र पूर्वस्तैककलस्सर-
रमण्ये इमौ द्वौवापि सूर्यौ स्वर्वाभ्यन्तराभ्यन्तरेणालांकाका-
मनी नाऽप्येवाऽप्यस्य परस्परं लु खीरे खेवं प्रतिचरतः
नैकाऽपरेण खीरे खेवं प्रतिचरति, माप्यपराऽपरेण खी-
रेमिति भावः, एवं तु स्वापनाप्रकाशवत्त्वयम्, सा च
स्वापना इयम्—स्वर्वाभ्याम्प्रकाशलाभ्यन्तरेण प्रविशतो द्वौव-
वापि सल्लु सूर्यावयवोऽप्यस्य परस्परं लु खीरे खेवं प्रतिचरतः, य-
द्यथा—शतमेकं अनुभूतत्वादि, किमुक्तं भवति यैकतुविशत्य-
धिकशतसंख्येयभागैर्मण्डलं पुनरेव, तत्र अनुभूतत्वादिशुद्धि-
कृतम् । उभयसूर्ययमुद्गाद्यखिक्खन्तायां परस्परं लु खीरेप्रतिचर-
तं प्रतिमण्डलप्रकाप्यन्ते इति एतद्वयगमाये प्रकृत्यभाह-
‘ तत्थ को ठेउ ? ’ इति तत्र एवंविधोपायं वदन्, तत्त्वव्यवस्था-
या अवगमं को हेतुः का उपपत्तिरिति । अत्राद्ये भगवान् वं-
न्, अत्र भगवानाह—‘ ता अयल ’ इत्यादि, एवं जम्बुद्वीप-
स्वरूपप्रतिपादकं वाक्यं पूर्ववत् स्वयं परिपुल्लं परिभाषनीयं-
म्, ‘ तत्थ लु ’ इत्यादि, ‘ ता अयल ’ इत्यादि, एवं प्राग्बन्तु
‘ अयं भारं खेव छरिए ’ इति—स्वर्वाभ्याम्प्रकाशमण्डलस्य द-
क्षिणांमण्डलमण्डलं यथारं चरितुमाभ्यन्ते स भगत-
प्रकाशकत्वाद्भारत इत्युच्यते, यत्किन्तुतत्त्वस्यैव स्वर्वाभ्या-
स्य मण्डलस्यापरास्मिन् अडेमण्डलं चारं चरति, स पर-
वतस्तेष्वपकाशकत्वादौरावतस्तेष्वयं प्रत्यक्षेण उपलक्ष्यमा-
ना जम्बुद्वीपस्य सप्तमं भागः सूर्यौ यस्मिन् मण्डले
परिभ्रमति तत्त्वमण्डलं अनुविशत्यधिकेन शोभेन क्षिप्वा-
विभज्य अनुविशत्यधिकशतसंख्यं भागां तत्त्व तस्य
मण्डलस्य परिकल्पयेत्तयः, सूर्यश्च—प्राचीनाऽप्राचीनायतया
उदग्दक्षिणायतया च जीवथा प्रत्यक्षथा; दक्षिणस्या इत्यर्थः
तत्त्वमण्डलं अनुविभागीविभज्य दक्षिणपौरस्ये दक्षिणपूर्वे
प्राग्मेये कोले इत्यर्थः, ‘ चउभागमण्डलंति ’ नि—प्राकृतत्वा-
त्प्रत्ययस्यो मण्डलं अनुभागे तस्य तस्य मण्डलस्य, अनुपे-
भागे सूर्यसंयतसुरसाक्षिनीयसुरमासमये द्विजवति सूर्य-
गतामि द्वाजवतिलक्ष्यानि मण्डलानि स्वयं सूर्येण गतानि की-
र्णानि, किमुक्तं भवति ?—पूर्वं स्वर्वाभ्यन्तराभ्यन्तरेणालांकाका-
मना स्वर्वाक्षीर्णानि प्रतिचरन्तानि मण्डले, एतदेव यथा-
‘ चउ ’ जाई सूरिए अण्यथा चिणं पञ्चिचरइ ’ इति—यानि
सूर्य आत्मना स्वयं पूर्वं स्वर्वाभ्यन्तराभ्यन्तरेणालांकाका-
काले इति शेषः खीर्णानि प्रतिचरन्तानि तानि च द्विजवतिल-
क्ष्यानि मण्डलानि अनुभागेणालांकाक्षीर्णानि प्रतिचरन्ति
न परिपुल्लं अनुभागाभागां, किन्तु—स्वत्वमण्डलगतानु-
विशत्यधिकशतसंख्यं भागां द्वाहृदशशतशतभागप्रतिभागां, न शता-
द्वाहृदशस्य भागा व स्वयंवापि मण्डलं प्रतिगतं तत्त्व
तत्त्व किन्तु कापि मण्डलं कुवापि कलं दक्षिणपौरस्स-

कचचतुर्भागमधे ततः । दाहिणपुरन्ध्रिर्भिन चउभागमध-
लेऽस्मिन् एकमधे एवमुत्तरध्वजि मण्डलचतुर्भागेष्वष्टादशभा-
गप्रतिभन्धे भावनीयम् । स एव भागः सूर्येऽन्तेषामेव द्वि-
तीयाणां चत्वारिंशत्तमं मध्यं उत्तरपश्चिमं चतुर्भागमण्डले
मण्डलचतुर्भागं एकनवतिसेक्यानि मण्डलानि स्वस्वमण्ड-
लगतचतुर्दिशस्वधिकृततत्पक्षादष्टादशभागप्रतिभानि-
स्वयं मतानि स्वयं सूर्येण पूर्वं सूर्योऽवतारमण्डलान् नि-
ष्क्रमणकाले कीर्णानि प्रतिचरतीति गम्यते । एतद्वयं इत्य-
हं 'जाइ सूरिए अण्णा केव चण्णाइ पाडियर' एतद्
पूर्वेष्वप्युक्तमर्थम्, इह सर्वेषां भागमण्डलात् शशाङ्क मण्ड-
लानि त्र्यशीत्यधिकतन्त्रक्यानि तानि च द्वाभ्यामपि स-
ूर्याभ्यां द्वितीयचत्वारिंशत्तमं प्रत्येकं परिभ्रम्यन्ते, सूर्यापि
च दिग्बिभागेषु प्रत्येकमेकं मण्डलमेकं सूर्येण परिभ्रम्य-
न्ते द्वितीयपरण एव यावत् सूर्यान्तिमे मण्डलं । नच द-
क्षिणपूर्वदिग्भावं द्वितीयचत्वारिंशत्तमं भारतः सूर्यो द्विन-
वतिमण्डलानि परिभ्रमति । एकनवतिमण्डलानि परा-
यतः उत्तरपश्चिमं दिग्बिभागे द्विनवतिमण्डलाभ्यैरायतः प-
रिभ्रमति । एकनवतिमण्डलानि भारतः, एतच्च पट्टि-
कादी मण्डलस्थापनां कृत्वा भावनीयम्, तत्र उक्तम्-दक्षिण
पूर्वं द्विनवतिसेक्यानि मण्डलानि उत्तरपश्चिमं स्वैक-
नवतिसेक्यानि भारतः स्वयं कीर्णानि प्रतिचरन्तीति । त-
न्मयं भारतसूर्यस्य स्वयं कीर्णप्रतिचरणापरिमाणमुक्तम् । इहा-
न्यै तन्मयं भारतसूर्यस्य परस्परकीर्णप्रतिचरणापरिमाणमाह—
'तन्मय अय भारह' इत्यादि । नच जम्बुद्वीपे अयं प्र-
त्यक्षत उपलभ्यमानो जम्बुद्वीपसमर्थो भारतः सूर्यो य-
स्मिन् मण्डले परिभ्रमति तन्मण्डलं चतुर्दिशस्याधिक-
न भागस्यैव क्षुरवा भूयश्च प्राचीनापचीनागतया
उर्ध्वचरदक्षिणागतया च जीवश्च य तन्मण्डलं चतुर्भि-
र्दिग्भ्य उक्तं पूर्वं-दिशां काल इत्यर्थः । चतुर्भागमण्डल त-
स्य तस्य मण्डलस्य चतुर्थे भागे नयामेव द्वितीयानां परमा-
सामं मध्यं परायतस्य सूर्यस्य द्विनवतिसूर्यमतानि द्विनवति-
सेक्याभ्यैरायतनं सूर्येण पूर्वं निष्क्रमणकाले मनीकुतानि प्र-
तिचरन्ति, एतद्वयं व्यक्ताकरीति 'जाइ सूरिए परस्स चि-
त्ताइ पाडियर' यानि सूर्यो भारतः 'परस्स चित्ताइ' इ-
त्यत्र वक्षी तुनीयाथे । परेण परायतेन सूर्येण निष्क्रमण-
काले कीर्णानि प्रतिचरन्ति, दक्षिणपश्चिमं च मण्डलचतु-
र्भागं एकनवतिम्-एकनवतिसेक्यानि परवतस्य सूर्यस्य अ-
र्थात् स्वयं चरन्ते, ततोऽयमर्थः—परायतस्य सूर्यस्य सत्य-
स्थितिं सूर्यमतानि, किमुक्तं भवति ?—परायतेन सूर्येण पूर्वं
निष्क्रमणकाले मनीकुतानि प्रतिचरन्ति, एतद्वयमाह— 'जाइ
सूरिए परस्स चित्ताइ पाडियर' एतद्पूर्वेष्वप्युक्तमर्थम्, अ-
र्थात्पक्षिण विभागं द्विनवतिपरिभ्रमन्तं भागे एकनवतिरि-
त्यत्र भावना प्रातिगर्भा भावनीया । नन्वेव भारतः सूर्यो दक्षि-
णपूर्वं द्वितीयानि-क्यानि उत्तरपश्चिमं एकनवतिसेक्या-
नि स्वयं कीर्णानि उत्तरपूर्वं द्विनवतिसेक्यानि दक्षिणप-
श्चिमं एकनवतिसेक्याभ्यैरायतनं सूर्येण प्रतिचरन्तीत्यु-
क्तानि चोक्तं प्रति परायतः सूर्य उत्तरपश्चिमं दिग्बिभागं
द्विनवतिसेक्यानि मण्डलानि दक्षिणपूर्वं एकनवतिसे-
क्यानि स्वयं कीर्णानि दक्षिणपश्चिमं द्विनवतिसेक्यानु-

त्तरपूर्वं एकनवतिसेक्यानि भारतसूर्येकीर्णानि प्रतिचर-
न्तीत्युक्तं प्रतिपादयति— 'तन्मय अयं परवत सूरिए' इत्यादि,
एतच्च सकलमपि प्रागुक्तसूत्रस्याख्यानुसारं स्वयं व्या-
ख्ययम् । सू० प्र० १ पा० ७ । द्वाविंशत्याधिकं सूर्यो
मनुष्यलोकं जम्बुद्वीपगतमग्रेः परितः पश्चिमा परिभ्रम-
न्ति । सू० प्र० १ पा० ७ । (द्वयाः सूर्योऽन्तर्गतस्तस्याख्या
'अन्तर' शब्दं प्रथमभागे ६० पृष्ठेना द्रष्टव्यम् ।)
किमनं द्वीप समुद्रं वा सूर्योऽवगाहन् ? इति तत्तत्तद्वि-
षये प्रश्नसूत्रमाह—

ता केचित्ते दीवं समुद्रं वा अग्राहिता क्षुरि
चारं चरति, अहिता नि वदेजा, तच्च खलु इमाओ
पंच पडिवतीओ पल्लवाओ-एगे एवमाहंसु-ता एगं
जोयणसहस्रं एगं च तत्तीमं जोयणमतं दीवं वा समुद्रं
वा अग्राहिता क्षुरि चारं चरति एगे एवमाहंसु ? ।
एगे पुण एवमाहंसु-ता एगं जोयणसहस्रं एगं चउतीमं
जोयणसयं दीवं वा समुद्रं वा अग्राहिता सूरिए चारं
चरति, एगे एवमाहंसु २ । एगे पुण एवमाहंसु—ता
एगं जोयणसहस्रं एगं च पण्ठीमं जोयणमतं दीवं
वा समुद्रं वा अग्राहिता सूरिए चारं चरति, एगे
एवमाहंसु ३ । एगे पुण एवमाहंसु ता आहुं दीवं
वा समुद्रं वा अग्राहिता सूरिए चारं चरति,
एगे एवमाहंसु ४ । एगे पुण एवमाहंसु-ता एगं
जोयणसहस्रं एगं तत्तीमं जोयणमतं दीवं वा समुद्रं वा
अग्राहिता सूरिए चारं चरतिप्रतय जे ते एवमाहंसु-ता
एगं जोयणसहस्रं एगं तत्तीमं जोयणमतं दीवं वा समुद्रं वा
उग्राहिता सूरिए चारं चरति, ते एवमाहंसु, जता थं
सूरिए मच्चभन्तं मंडलं उवमकमिचा चारं चरति तथा
थं जेबुदीवं एगं जोयणसहस्रं एगं च तत्तीमं जोयणमतं
अग्राहिता क्षुरिए चारं चरति, तता थं उतमकद्वपते उ-
कोमए अट्टारमसुहुते दिवसे भवति, जहणिया दुवाल-
समुहुता राई भवई, ता जया थं क्षुरिए मच्चवाहिरं मंडलं
उवमकमिचा चारं चरइ तथा थं लवणसमुद्रं एगं जोयण-
सहस्रं एगं च तत्तीमं जोयणसयं अग्राहिता चारं चरइ,
तथा थं लवणसमुद्रं एगं जोयणसहस्रं एगं च तत्तीमं जोय-
णसयं अग्राहिता चारं चरइ, तथा थं उतमकद्वपता उको-
मिया अट्टारमसुहुता राई भवति, जहणिए दुवालसमुहुते
दिवसे भवइ । एवं चोत्तीमं जोयणमतं । एवं पण्ठीमं
जोयणमतं । (पण्ठीमं ५६५ एवं चैव भाषियव्वं,) तच्च
जे ते एवमाहंसु ता आहुं दीवं वा समुद्रं वा अग्राहिता
क्षुरिए चारं चरइ, ते एवमाहंसु-जता थं क्षुरिए मच्चभ-
न्तं मंडलं उवमकमिचा चारं चरति, तता थं भवहुं जे-
बुदीवं दीवं अग्राहिता चारं चरति, तता थं उतमकद्वपते

उकोसए अङ्गारसमुद्भुते दिवसे भवति, जहसिया दुवा-
ससमुद्भुता राई भवति, एवं सव्वबाहिरए वि, खवरं अ-
बङ्गु लवखसमुद्धं, तता खं राईदियं तहेव, तस्य जे ते
एवमाहुंसु-ता खो किञ्चि दीवं वा समुद्धं वा ओगाहिचा
छरिए चारं चरति, ते एवमाहुंसु-ता जता खं छरिए स-
म्बन्धन्तंरं मंडलं उवसंकमिचा चारं चरति तता खं खो
किञ्चि दीवं वा समुद्धं वा ओगाहिचा छरिए चारं चरति
तता खं उत्तमकट्टपसे उक्कोसए अङ्गारसमुद्भुते दिवसे भ-
वति, तहेव पुनं सव्वबाहिरए मंडलं, खवरं खो किञ्चि ल-
वखसमुद्धं ओगाहिचा चारं चरति, राईदियं तहेव, एगे
एवमाहुंसु । (छ० १६)

ता कवचयं दीवं समुद्धं वा ओगाहिचा छरिए चारं चर-
इ 'इत्यादि, ता 'इति पूर्ववत्, कियन्ते-कियत्प्रमाणं द्वी-
पं समुद्धं वा अवगाह्य सूर्येचारं चरति?, चरन्नाक्यात इति
वदेत्, एवं प्रश्नकरणान्तरं भगवत्किञ्चनमभिधानुका-
म एतद्विषये परतीर्थिकप्रतिपत्तिमिथ्याभावोपदेशार्थं प्रथ-
मस्तस्मा एव परतीर्थिकप्रतिपत्तीः सामान्यतः उपपत्स्य-
ति- तस्य जलु 'इत्यादि, तत्र सूर्यस्य चारं चरतो द्वीपस-
मुद्भुतवक्त्रादिविषये कश्चिदभाः-वक्ष्यमाणस्यकृपाः पञ्च प्रति-
पत्तयः-परमत्तकृपाः प्रकृताः, तद्यथा-एकं तीर्थोन्मत्तरीयाः
एवमाहुः-ता इति तावच्छब्दस्तेषां तीर्थोन्मत्तरीयाणां प्रभू-
तवक्त्रवर्णोपक्रमे क्रमोपदेशार्थः एकं योजनसहस्रमेकं च त्र्य-
श्लिङ्गशुद्धिं योजनशतं द्वीपं समुद्धं वा अवगाह्य सूर्येचारं
चरति, किमुक्तं भवति?—यदा सर्वोच्चमन्तरं मण्डलमुपसं-
क्रम्य चारं चरति तदा एकं योजनसहस्रमेकं च त्र्यश्लिङ्ग-
शुद्धिं योजनशतं जम्बूद्वीपमवगाह्य चारं चरति तदा च
परमप्रकर्षमात्रोऽष्टादशमुद्भुतं दिवसो भवति सर्वजन्मया च
द्वादशमुद्भुतो रात्रिः । यदा तु सर्वबाह्यं मण्डलमुपसंक्रम्य
चारं चरितुमारभते तदा लवखसमुद्धमेकं योजनसहस्रमेकं
च त्र्यश्लिङ्गशुद्धिं योजनशतमवगाह्य सूर्येचारं चरति त-
दा चात्तमकाष्टाप्रमाणा अष्टादशमुद्भुतं प्रमाणा रात्रिर्भवति स-
र्वजन्मयो द्वादशमुद्भुतं प्रमाणा दिवसः, अत्रैवोपसंहारमाह-
'एगे एवमाहुंसु' एके पुराईनीया एवमाहुः-ता 'इति पू-
र्ववत्, एकं योजनसहस्रमेकं च त्र्यश्लिङ्गशुद्धिं योजनशतं
द्वीपं समुद्धं वा अवगाह्य सूर्येचारं चरति, भावना प्राव-
त्, अत्रैवोपसंहारमाह—'एगे एवमाहुंसु' एके पुनस्तुनी-
या एवमाहुः-एकं योजनसहस्रमेकं च पञ्चश्लिङ्गशुद्धिं यो-
जनशतमवगाह्य सूर्येचारं चरति, अत्रापि भावना प्रागिव,
अत्रैवोपसंहारमाह-एगे 'एवमाहुंसु' एके पुनश्चतुर्थांस्ती-
र्थोन्मत्तरीया एवमाहुः-अवहं 'ति-अपगतं लवपवगा-
ह्यमात्रतो न विचलितमर्हं यस्य तमप्राज्ञं प्रज्जहीतम्, अर्हमा-
त्रमित्यर्थः, द्वीपं समुद्धं वा अवगाह्य सूर्येचारं चरति, इय-
मत्र भावना-यदा सद्योऽपमन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य सूर्येचारं
चरति तदा अर्हं जम्बूद्वीपमवगाहनं, तदा च विषयः परम-
प्रकर्षमात्रोऽष्टादशमुद्भुतं प्रमाणा भवति, सर्वजन्मया च द्वा-
दशमुद्भुतं प्रमाणा रात्रिः यदा पुनः सर्वबाह्यं मण्डलमुपसंक्रम्य

सूर्येचारं चरति तदा अर्हम् अपरिपूर्णे लवखसमुद्धमवगा-
हते तदा च सर्वोत्कर्षकाष्टाप्रमाणा अष्टादशमुद्भुतं प्रमाणा रा-
त्रिः सर्वजन्मयो द्वादशमुद्भुतं दिवसः । अत्रैवोपसंहारमाह-
'एगे एवमाहुंसु' एके पुनः पञ्चमांस्तोर्थांस्तीर्या एवमाहुः-
न किञ्चित् द्वीपं समुद्धं वा अवगाह्य सूर्येचारं चरति, अत्रावे-
भावायः—यदापि सद्योऽपमन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य सूर्येचारं
चरति तदापि न किमपि जम्बूद्वीपमवगाहनं, किं पुनः श-
वमण्डलपरिभ्रमणकाले, यदापि सर्वबाह्यमण्डलमुपसं-
क्रम्य सूर्येचारं चरति तदापि न लवखसमुद्धं किमप्यवगाहते,
किं पुनः शेषमण्डलपरिभ्रमणकाले किन्तु द्वीपसमुद्भोरप्रा-
प्तकाल एव सकलप्रापि मण्डलेषु चारं चरति, अत्रोपसं-
हारमाह—'एगे एवमाहुंसु' तद्व्यमुक्ता उद्भूतः पञ्चापि प्र-
तिपत्तयः । सम्प्रत्येता एव स्पष्टं भावयति- तस्य जे ते
एवमाहुंसु 'इत्यादि, प्रायः समस्तमपीदं व्याख्यातुं सुव-
मेव, नवरं 'चांतीसे वि' ति-एवं त्र्यश्लिङ्गशुद्धिचक्रयो-
जनशतविषयप्रतिपाद्यवत् चतुःश्लिङ्ग शते वा प्रतिपत्ति-
स्तस्यामालापको वक्तव्यः, स चैवम्- तस्य जे ते एवमा-
हुंसु एगे ज्ञायकसहस्रसं एगे च चड्डीसं ज्ञायकसं
दीवं समुद्धं वा ओगाहिचा चारं चरइ ते एवमाहुंसु-
जया खं छरिए सव्वमन्तरं मंडलं उवसंकमिचा चारं
चरति तया खं जेमुदीवं दीवं एगे ज्ञायकसहस्रसं एगे च
चांतीसं ज्ञायकसं ओगाहिचा चारं चरइ, तयाखं उ-
त्तमकट्टपसे उक्कोसए अङ्गारसमुद्भुतं दिवसे भवइ, जह-
सिया दुवाससमुद्भुता राई भवइ । ता जया खं छरिए
सव्वबाहिरं मंडलं उवसंकमिचा चारं चरइ तया खं ज्ञाय-
कसमुद्धं एगे ज्ञायकसहस्रसं एगे च चांतीसं ज्ञायकसं
ओगाहिचा चारं चरति तया खं उत्तमकट्टपसा उक्कोसिया
अङ्गारसमुद्भुता राई भवति, जहसए दुवाससमुद्भुते दिवसे
भवइ पुराईसे वि एवं खेव भाणियसं 'एवमुक्ता प्रकारेण
पञ्चश्लिङ्गशुद्धिचक्रयोजनशतविषययामपि प्रतिपत्तौ सुखं भ-
णितव्यं, तच्च सुगमवार्तस्वयं भावनीयम् । एवं 'सव्वबाहिरं
वि' ति-एवं सर्वोच्चमन्तरमण्डलं इव सर्वबाह्येऽपि मण्डले
आलपको वक्तव्यः, नवरं जम्बूद्वीपस्थाने 'अवखलवख-
समुद्धं ओगाहिचा' इति सव्वकथम्, तच्चैवम्- जया खं
छरिए सव्वबाहिरं मंडलमुपसंकमिचा चारं चरइ तया
खं अवहं लवखसमुद्धं ओगाहिचा चारं चरति तया खं रा-
ईदियमाणोऽवगाहस्यति तया खं 'मिति, वचनपूर्वकं रात्रि-
विषयपरिमाणं जम्बूद्वीपपरिमाणा विपरीतं वक्तव्यम्, पञ्चजम्-
बूद्वीपवगाहं दिवसप्रमाणमुक्तं तत्राङ्गद्वयं, यत्रोत्तरे-
दिवसस्य, तच्चैवम्- तया खं उत्तमकट्टपसा उक्कोसिया
अङ्गारसमुद्भुता राई भवइ जहसं दुवाससमुद्भुतं दिवसे
भवइ 'एवमुक्तास्त्रेऽप्युक्तयोजना भावनीया ।

तद्वेयं परतीर्थिकप्रतिपत्तीकपदार्थे सम्प्रत्येतासां

मिथ्याभावोपदेशार्थं स्वमतमुपदेशयति—

वयं पुन एवं वदामो-ता जया खं छरिए सम्बन्धन्तं
मंडलं उवसंकमिचा चारं चरति, तता खं जेमुदीवं दीवं
असिये ज्ञायकसंतं ओगाहिचा चारं चरति तदा खं उच-
मकट्टपसे उक्कोमए अङ्गारसमुद्भुते दिवसे भवति, जहसिया

दुबालसमुद्भुता राह भवइ, एवं सव्वबाहिरे णि, खवरं लवणसमुद्दं तिथि तीसं जोजणसते ओगाहिता चारं खरति तथा णं उत्तमकट्टपत्ता उक्कोसिया अट्टारमसुद्भुता राह भवइ, जहणण दुबालसमुद्भुते दिवसे भवति, गाथासो भासितव्वाप्पो । (सू० १७)

‘वयं-पुण’ इत्यादि, वयं नुरुत्पन्नकवल्लहान्दर्शना एवं वयमात्मकारणं वयमस्त्वमेव प्रकारमाह—यदा सूर्यः सर्वोऽभ्यन्तरे मण्डलसम्पन्नश्च चारं खरति तदा जम्बुद्वीपमशीत्यधिकं योजनशतमवगाथा चारं खरति तदा चात्तमकाष्टामास उत्तमकाष्टाद्दशमुद्गो दिवसो भवति सर्वजगत्या डा-वसमुद्भुता रात्रिः, एवं ‘सव्वबाहिरे णि’ ति—एवं सर्वोऽभ्यन्तरमण्डल इव सर्वबाह्योऽपि मण्डल आलापका व-क्तव्यः । स वैषम्यं—जयां सव्वबाहिरे मंडलं उपसंक-मिता चारं खरइ’ इति-नवरमिति सर्वबाह्यमण्डलगत-नादालापकाद्व्यालापकस्य विशेषदर्शनाय, तमेव विशेष-माह—‘तथा णं लयणसमुद्दं तिथि तीसं जोजणसप ओगा-हिता चारं खरइ तथा णं उत्तमकट्टपत्ता उक्कोसिया अ-ट्टारमसुद्भुता राह भवइ, जहणण दुबालसमुद्भुते दिवसे भवइ’ इति, इदं च सुगमे, कच्चिनु ‘सव्वबाहिरे णि’ इत्यान्-वेशमन्तरण सकलमपि सूत्रं आत्मासिल्लसितं दृश्यते ‘गा-हाओ भाणियव्वाओ’ अत्रापि काश्चन प्रसिद्धा विवक्षिता-प्रसंगमाहिका गाथाः सन्ति ता भागानव्याख्याश्च नाश्च सम्प्रति व्यवच्छिन्ना इति न कथयितुं व्याख्यातुं वा शक्यन्ते यथास-म्प्रदायं वाक्या इति । सू० प्र० १ पाठोः (‘सुरमंडल’ शब्दे ऽस्ति अत्र प्रागे पञ्चशतमिहतिः सूर्यप्रकाशा वधये ।) (‘उ३’ शब्दे द्वितीयभागे ६७६ पृष्ठं सूर्यवधः ।) चतुर्थे देवलोकास्थ विमान-भेदे, नपुं० ल० ५ सम० । ओ० । स्वनामक्यान् द्वीपं समुद्रं च । सू० प्र० २० पाठोः । (सूर्यस्यावृत्तयः युग कति भव-न्तीति ‘आउहि’ शब्दे द्वितीयभागे ३० पृष्ठं सम० ।)

सूरग-दशी-प्रदीप-द० ना० = वगे ४२ गाथा ।

सूरकंत-सूर्यकान्त-पुं० । सूर्यस्वरकारणसम्पर्कादन्धकारमाच-क मणिभेदं, प्रज्ञा० १ पद । उक्त० । सूत्र० । भ० । चतु-र्थदेवलोकास्थ विमानभेदं, नपुं० । स० ५ सम० ।

सूरकूट-सूर्यकूट-न० । चतुर्थदेवलोकास्थ विमानभेदं, स० ५ सम० ।

सूरखेत-सूर्यखेत-न० । उदयस्तारूपं नभःकाण्डं, ध० ३ अचि० ।

सूरचरिय-सूर्यचरित-न० । रथिचरिते, सूर्यचरितं निबद्धं सूर्यमण्डलपरिमार्गशिपरिमार्गोद्घातानावकाशगृहपरागा-दिकम् । सूत्र० २ ध्रु० २ सू० । स० ।

सूरण-सूर्य-पुं० । अशोभकमे, प्रथ० ४ द्वार । द० ना० । ओ० । आचा० । उक्त० । जी० । प्रज्ञा० । ध० । ओ० । स्वनामक्यान् एकव्यवहारितमितं श्रुपम-देवस्य पुत्रं, कल्प० १ अ० ७ सूत्रं । पा० ।

सूरदह-सूर्यदह-पुं० । जम्बुद्वीपे देवकुले स्वनामक्याने मंडाहं, इथा० ४ डा० ३ उ० ।

सूरदीव-सूर्यद्वीप-पुं० । जम्बुद्वीपगतसूर्यदेवके लवणसमु-द्रगतं द्वीपं, जी० ३ प्रति० ४ अचि० । (अत्रत्या व्याख्या ‘चंद्रीव’ शब्दे तृतीयभागे १०७२ पृष्ठं गता ।)

सूरदेव-सूरदेव-पुं० । जम्बुद्वीपे आगामिन्यासुसर्पित्यां भ-विष्यति द्वितीये तीर्थकरे, प्रथ० ७ द्वार । ती० । स० ।

सूरदूआ-दशी-दिने, द० ना० = वगे ४२ गाथा ।

सूरपणक्ति-सूर्यप्रज्ञप्ति-स्त्री० । सूर्यचर्याप्राप्तये यस्यां प्र-स्थपक्षती सा सूर्यप्रज्ञप्तिः । नं० । पष्ठस्यागमस्यापेक्षं, स्था० ४ डा० २ उ० ।

अत्रत्याः प्रास्तुताशौचिकाराः—

सूर्यप्रज्ञप्तिमहं, शुक्लपदेनामुत्पन्नः किञ्चित् ।

विष्णुगामि यथाशक्ति, रूपं स्वर्गोपकाराय ॥ ४ ॥

अस्या निर्धर्तारं यथा, पूर्व श्रोत्रमध्याह्नसारुणा ।

कलिदापात् साऽनशद्, व्याचक्षे कवलं सूत्रम् ॥ ५ ॥

तत्र यस्यां नगर्यां यस्मिन्पुद्यान् यथा भगवान् गौतम-स्वामी भगवत्तिलोकापतेः श्रीमम्महाश्रीरस्यान्ते सूर्यव-क्तव्यतां पृष्टवान् यथा च तस्मै भगवान् व्याशुशान्ति स्म तथापिदर्शयिषुः प्रथमतो नग्युद्यानाभिधानपुरस्सरं स-कलवक्तव्यतां चोपेयं यत्काम इदमाह—

ते णं कालं णं ते णं समए णं मिथिला नाम नयरी होत्था रिद्धित्थिमियसमिद्धा पसुहजजणायववा ० जाव पामादीयां एकं (४), तीसं णं मिहिलाए नयरीए बहि-या उत्तरपुच्छिमं दिमिभाए एत्थ णं माणिभं हामं चेइए होत्था वषओ । तीसं णं मिहिलाए जितमण् राया, धारिणी देवी, वषओ, ते णं कालं णं ते णं समए णं तंमि माणिभं चेइए सामी समोभेदं, परिसां निग्गता, धम्मो कहितां, परिसा पडिगया ० जाव राजा जामेव दिंसि पादूभूए तामेव दिंसि पडिगते । (सू० १)

‘ते णं कालं णं’ इत्यादि, ‘ते’ इति प्राकृतशैलीयशब्दो त-स्मिन्निति द्रष्टव्यम्, अस्यायमर्थः—यदा भगवान् बिहइति स्म तस्मिन् गामिनां वाक्यालङ्कारे दृष्टव्यमत्रापि शंश-ब्दे वाक्यालङ्कारार्थे यथा ‘इमा णं पुढवी’ इत्यादाविति, काले अधिभूतावसरिणीचतुर्थभागरूपं, अत्रापि शंशब्दा वाक्यालङ्कारार्थः, ‘ते णं समए णं’ इति—समयेऽवसरस्या-ची, तथा च लोके वक्तारः—नाद्याप्येतस्य वक्तव्यस्य समयो वर्तते, किमुक्तं भवति?—नाद्याप्येतस्य वक्तव्यस्यावसरो वर्तते इति, तस्मिन् समये भगवान् प्रस्तुतां सूर्यवक्तव्यतामच-कथन्, तामस्मन् समये मिथिला नाम नगरी अभवत्, नन्विदानीमापि सा नगरी वर्तते ततः कथमुक्तमभवदिति?, उच्यते—वधयमाशुयमकप्रस्थाकृतविक्रमसमाप्तिता तदेवा-भवन् न तु प्रस्थाविधानकालं, एतदपि कथमवसर्यामिति चत्?, उच्यते—अयं कालोऽवसरपिणी, अवसरपिण्यां च प्रतिक्षणं शुभा भावा हानिमुपगच्छन्तीति, एतच्च सुप्रती-ते जिनचक्रवर्तिनाम्, अनाऽनयोदयुक्तयमानं न विरोध-भाक् । सम्प्रति अस्या नगर्यां वर्णकमाह—‘रिद्धित्थिमियस-

१-अत्र ‘४६’ शब्दः संभाव्यते । निरीक्षणीयमेव चतुषां देवलोकां सकेन इति रट्टपु रयनेतु लभ्यते ।

मिडा पमुरयज्जगज्जगवया ०जाव पासईया० 'एक' (४६) (४) इति, श्रद्धा-भयनेः पीरजनैश्चातीव वृक्षिसुपगतः श्रद्धा वृक्षा-
धिति वचनात् स्तिमिना-स्वचक्रपरचक्रनस्कर इमरादिसम-
प्रभयकङ्कालमालाविप्रजिता समुद्रा-धनधाण्यादिविभूति-
युक्ता, ततः पदत्रयस्थापि कर्मधारयः, तथा 'पमुरयज्जग-
ज्जगवय' चि-प्रमुदिताः-प्रमोदयन्मः प्रमोदहेतुवपुर्गतां तत्र
समुद्रावाञ्जना-नगरीवास्तव्या लोका जायपदा-जनपद-
मवास्तत्र प्रयोजनवशादायानाः सन्ता यत्र सा प्रमुदित-
जनजापदा, यावच्छुद्धनौपानिकप्रपथप्रतिपादतः सम-
स्तोऽपि वल्लूकः 'आइजज्जगसमुद्रा मयुस्सा' इत्यादिको
द्रष्टव्यः । (सू० १) स च प्रपथगौरवभाषा लिलयने, 'कच-
ले' तत एवौपानिकाद्वलेयः, कियान् द्रष्टव्य इत्याह-
'पासाईया वहे' इति अत्र 'वहे' शब्दापादान्तात् प्रासादीया
इत्यनेन पदेन स पदचतुष्टय स्था कृता, तानि च
पदाव्यमूनि-प्रासादीया दर्शनीया अभिरूपा प्रतिकृपा, त-
त्र प्रासादेषु भवा प्रासादीयाः प्रासादवृक्षा इत्यर्थः, अत
एव दर्शनीया-द्रष्टुं योग्य, प्रासादान्मातिरमणीयत्वात्,
तथा अभिमुखमनीषोक्तं रूपम्-आकारो यस्याः सा अ-
भिरूपा प्रतिवांशष्टम्-असाधारणं रूपम्-आकारो यस्याः
सा प्रतिकृपा, 'निसं गुं मिहिलाए लयरीए वडिया उत्तरपुर-
चिळ्ळे' इति भाष्य एष्य गुं मार्गिभदे नाम चरए इत्या
वशेषां इति तस्या मिथिलानगर्या बहियं औत्तरपीर-
स्याः-उत्तरपूरुकेपा दिग्विभाग इत्यनेनो इत्यर्थः, ए-
कारो मागधभाषानुरोधतः प्रथमकवचनप्रभवः, यथा 'क-
यरे आगच्छइ दिनक' (उत्त० १२-६) इत्यादौ, 'अ-
त्र' आस्मिन् औत्तरपीरस्य दिग्विभागं मार्गिभद्रमिति ना-
म चैत्यमभवत्, चित्तैलेपादिचयनस्य भावः कर्म वा चै-
त्यं, तच्च सत्त्वाशब्दाद्वैद्यताप्रतिविम्बे प्रसिद्धः, तत्सन्दा-
श्रयभूतं यद्युच्यते शृङ्गे तदप्युच्यते चैत्यं, तच्छ्रद्ध्यन्त-
रायतनं द्रष्टव्यं, नतु भगवतामर्हतामायतनमिति । 'वशेष-
आं' चि तस्यापि चैत्यस्य वल्लूको बह्वल्लूकः, स औपान-
तिकप्रमाद्वलेयः (सू० २) । 'निसं गुं मिहिलाए' इ-
त्यादि तस्यां च मिथिलायां नगर्यां जिनशमुनिना राजा,
तस्य देवी-समस्तान्तःपुरप्रधाना भार्या सकलगुणधार-
णाद् धारिणीनाम्नी देवी, 'वशेषआं' चि तस्य राज्ञः त-
स्याश्च देव्या औपानतिकप्रमाद्वलो वल्लूकोऽभिधातव्यः,
(सू० ३) 'ते गुं काले गुं ते लयमे गुं तेमि माणि-
भदे चरए सामी समोसदे, परिसा छिण्णया, धम्मो क-
हिओ, परिसा पडिगय' तस्मिन् काले तस्मिन् समये त-
स्मिन् मार्गिभदे चैत्ये 'सामी समोसदे' चि स्वामी जग-
द्गुरुभगवान् श्रीमहावीरऽहं सर्वज्ञः सर्वदर्शी सत्-
हस्तमातृशरीरचन्द्रयः समचतुरलक्षेस्तानौ वज्रपद्मभारा-
चमहननः कज्जलप्रतिमकालिमापेनजिह्वकुञ्जितमर्शुल्ला-
वर्तमुधेजः उत्तप्तनपनीयाभिरामकस्यान्तकशमुमिरातपत्र-
कारोत्तमाङ्गलसिचिषयः परिपूर्यशशाङ्कमण्डलादधिकतरव-
द्वक्षोभः पद्यात्पलसुराभिप्रायः श्लासां वदनाभिभागप्रमा-
ल्लूकमयमाकन्दयः सिद्धार्थल्लूकः परिपूर्यशमुमिरातपत्र-
प्रदेशो महापुरुकपाटपुल्लवक्षः श्लाभाभोगे यश्चास्थितल्लू-
कोपेतः श्रीवृक्षपरिपोषमल्लवक्षः बुदुगलो रविशशिचक्र-

सौवस्तिकादिप्रशस्तल्लूकोपेतपाणिनलः सुजातपार्थ्व्ये क-
पादरः स्वैकरूपशैलजातविकारापद्योपमभाषिभयवक्षः मि-
हवसंवर्चितकटीप्रदेशा निगुडजातुः कुर्वचन्दुल्लुङ्गायुग-
लः सुप्रतिष्ठितकुर्मैवाकचरणलप्रदेशः अनाश्रयो निर्ममः
क्षिप्रघाता निरपलेपाऽपगतपेमरागज्वलभ्युत्सिहृदनिशय-
पेतां देवोपनीतिषु नवसु कनककमलेषु पाद्व्यासं कुर्वन्ना-
काशगतेन धर्ममयकेण आकाशगतेन लुब्धेण आकाशगताभ्यां
वामराभ्यामाकाशगतेनानिस्त्रक्षुरकटिकविशेषमयेन सपा-
दपीठेन सिंहासनेन पुरतो देवैः प्रकृष्यमाणेन प्रकृष्यमाणेन
धर्मध्वजेन चतुर्दशभिः भ्रमेणसहस्रैः पदविशतस्त्रैरायि-
कांसहस्रैः परिवृता यथास्त्रकल्पं सुलेन विहरन् यथाकृप-
मवग्रहं गृहीत्वा संयमेन तपसा चाऽऽमानं भावयन् स-
मयस्तुनः, समवसरणवर्षेणैव भगवत औपानतिकप्र-
माद्वलेयम् । (सू० १० यावत् ३३) 'परिसा निगया' चि
मिथिलाया नगर्यां वास्तव्या लोकः समस्तोऽपि भगव-
न्मार्गतेन भूत्वा भगवद्दन्वन्तार्ये स्वस्मादाश्रयाङ्गिनगं इ-
त्यर्थः, तस्मिन्ममैवम्-एत एष गुं मिहिलाए नयरीए
निशाङ्गतियवज्जगज्जगवयऽमुमुहमहापहेसु बहुजणे अ-
ल्लूकवक्ष एवमाहवक्षः, एवं भासेइ, एवं एवमेव, एवं
एवमेव-एवं लल्लु देवाण्युपिया । समणं भगवं महावीरं
आइमरे ०जाव सचवन् सचवन्तीसी आगामणएणं लुब्धेण
जाव सुहं सुहणं विहरमाणं इह आगए इह समागए इ-
ह समोसदे इहव मिहिलाए नयरीए वडिआ मार्गिभ
चरए आडापडिक्के उगहं आगिहइता अगिहा जणे
केवली समणणपरिबुडे संजेमणं तवसा अप्पाणं भा-
वेमणं विहरए, तं महाफलं लल्लु देवाण्युपिया ! तहा-
रुवाणं अरहन्तं भगवंताणं नामगायस्स वि सवणयाए
किंमणं पुण भिगमणवेंदणममेसणयापडिपुक्कणपज्जुवासण-
याए ? तं सेयं लल्लु एगस्स चि आरियस्स धम्मियस्स
सुवयणस्स सवणयाए, किंमणं पुण चित्तस्स अट्टस्स ग-
इणयाए ? तं गेळ्ळामां गुं देवाण्युपिया ! समणं भ-
गवं महावीरं वेदमा नमेसामा सङ्कारमेा सम्माणंमा क-
ज्जाणं मंगलं देवयं चरयं पज्जुवासामा, एयं यो इहभव
परमेव व हियाए सुहाए लमाए निस्सेसाए आणु-
गामियसाए भविसस्स, तए गुं मिहिलाए नयरीए वडव
उग्मा भोगा' इत्याद्यौपानिकप्रमाद्वल्लूक (सू० २३) सर्वमवसे-
यं यावत्समस्ताऽपि राजप्रभृतिना पदेत् पशुपासीना ति-
ष्ठति । 'अम्मा कडिआं' चि तस्याः पुरतो निश-
पजनभाषानुयायिन्या अर्द्धमागधभाषया धर्म उपदिष्टः,
स चैवम्-आरिय लोए आरिय जीवा आरिय अजीवा'
इत्यादि, तथा-जह जीवा वज्जेति, सुभंति जह य
संकलितस्स-जह दुक्खाणं भवे, करिं केइ अप-
डिक्खइ ॥ १ ॥ अइनयट्टियजिंसा, जह जीवा सां-
गरे भवमुंति । जह य परिहोयकम्मा, सिंदा सिं-
जालयमुंति ॥ २ ॥ तहा आरक्खइ' चि 'जाव राजां
आमव दिस पाउभूए तामव दिस पडिगए' इति, ज-
ह यावच्छुद्धार्थिद्वीमौपानतिकप्रमाद्वल्लूक द्रष्टव्यम्-एतएणं
महमहलिया परिसा समणस्स भगवन्नाः महावीरस्स
अतिर धर्मं सोच्चा नितम्म इदुदुदा समणं भगवं म-

हाधीरं निष्कम्बतो आयाहिण्ययाहिण्यं करेह तिक्कम् ० करिस्ता
बंदह नमंसह बंदिस्ता नमंसिता एवं वयासी—सुयक्काए
शं भंते । निगंथे पाचयणे, गतिथ य केह अणे समणे वा
माहेये वा धरिंसे धम्ममाहंकिन्नए, एवं वदिता जाभेव
दिंसे पाचयूया ताभेव दिंसे पडिगया, यए शं से जिय-
सत्तू राया समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतिए धम्मं
सुक्का भिसम्म इहुत्तुं ० जाव इयदियए समणं भगवं महा-
वीरं बंदह नमंसह बंदिस्ता नमंसिता पसिणाइं पुच्छए पसिं
पुच्छिता अट्ठाइं परियाएए परियाएत्ता उट्ठाए उट्ठइ, उट्ठाए उ-
ट्ठिता समणं भगवं महावीरं बंदह नमंसह, स ० वदिता नमंसि-
ता एवं वयासी—सुयक्काए शं भंते । निगंथे पाचयणे ० जाव
धरिंसे धम्ममाहंकिन्नए, एवं वदिता हरिथ वुक्कह वुक्क-
हिता समणस्स भगवतो महावीरस्स अंतियाओ माणिभ-
आओ चेय्याओ पडिनिक्कमइ पडिनिक्कमिता जाभेव
दिंसे पाचयूए ताभेव दिंसे पडिगए ।' (सू० ३१-३६-३७)
इति, इदं च सकलमपि सुगमं, नवरं यामेव दिशमवलम्ब्य,
किमुक्ते भवति ?—यतो दिशः सकाशात् प्रादुर्भूतः—सम-
वसत्सु समागतस्त्वामेव दिसे मनिगतः ।

ते शं काले शं ते शं समए शं समणस्स भगवतो महा-
वीरस्स जेठु अंतेवासी इंदभूती शोमि (मं) अणुगारे-
गोतमे गोसेथे सत्तुसेहे समउरंसेठायंसेठिए वज्जिरि-
हनारायंसयणे ० जाव एवं वयासी-। (सू० २)

' ते शं काले ते शं समए शं समणस्स भगवतो महावी-
रस्स जेठु अंतेवासी इंदभूती नामे अणुगारे गायमे गोसे-
थे सत्तुसेहे समउरंसेठायंसेठिए वज्जिरिहनारायंस-
यणे ० जाव एवं वयासी' इति—तस्मिन् काले तस्मिन्
समये, शेषादौ वाक्यालङ्कारार्थः, ' अमणस्य भगवतो
महावीरस्य पथेइ इति—प्रथमः, अंतेवासी-शिष्यः, अंनेन
पदद्वयेन तस्य सकलसंघाधिपतित्वमावेदयति, इन्द्रभूति-
रिति मातापितृकृतनामधेयः, ' नाम' नि प्राकृतत्वात् वि-
भक्तिपरिणामेन नामेति प्रष्टव्यम् अंनेवासी च किल वि-
बलया आवकोऽपि स्यात् आस्तदाशुक्काशयचछेदार्थमाह-
अनगरः न विद्यते अगारं-शुद्धमरयेत्यनगरः, अयं च
विगीमनोकोऽपि स्यादन् आह-गीतमां गोत्रेण गीतमाह-
वगोत्रसमन्वित इत्यर्थः, अयं च तत्कालाचिन्तद्वहपरि-
माणाविसंयाभ्यूनाधिकद्वेहाऽपि स्यादन् आह—सतारंसे-
धः—सतद्वस्तप्रमाणशरीराच्छायः, अयं चेधंभूतो लक्षण-
हीनोऽपि सम्भाव्यत आतस्तदाशुक्कापेनायमाह—सम-
वतुरक्षसंस्थानसंस्थितः । समा—शरीरलक्षणशुक्लाङ्गम-
माणाविसंयाधिर्यधनकोऽक्षयो यस्य तत्समचतुरक्षम् अ-
क्षयस्तिष्ठ चतुर्दिग्विभागापलक्षिताः शरीराधयया द्र-
ष्टव्याः, अन्ये त्वाहुः—समा—अभ्यूनाधिकाधतकोऽप्य-
क्षयो यत्र तत्समचतुरक्षम्, अक्षयध पथेष्कासनापि-
द्वस्य जानुनोरन्तरम् १, आसनस्य ललाटोपरिभागस्य वा-
स्तम् २, दक्षिणरक्षस्य धमिजानुनोरन्तरम् ३, वाम-
रक्षस्य दक्षिणजानुनोरन्तरं धमिज, अपरे त्वाहुः—विस्वा

रोत्सेधयोः समन्वात्समचतुरक्षम् तस्य तत्संस्थानं च सम-
चतुरक्षसंस्थानम्—आकारस्मि संस्थितो—व्यवस्थितो वा
सं तथा, अयं च हीनसंज्ञनोऽपि केनचित्संम्भाष्यते तत्
आह—' वज्जिरिहनारायंसयणे' नारायन्—उभयोर्भक्त-
दन्धः श्रुयमा—तदुपरिवेष्टनपटुः कीलिका अस्त्रियवस्थापि
भेदकमस्य एवंकं संज्ञनं यस्य सं तथा, ० जाव एवं वयासी'
इति, यावच्छेषापात्रादिप्रमुखमप्यवस्यम्—' कण्ठपुष्प-
मनिघमपमहगारे उगतवे दित्तवे महातये उराले घेरे घोर-
शुणि घोरतवस्सी घोरयंभेवरवासी उच्छुद्धसर्गरे संक्षिप्त-
विउलनेउलसे च उड्डमपुष्पी अउलाणोवणए सव्यक्करसे-
निवाइं समणस्स भगवओ महावीरस्स अट्ठरसामंते उड्ड-
जाणू अहांसिंरे क्काणकाट्टावगए संजमणं तथसा अण्णाणं
मायमांशं बिहरइ । तए शं से भयवं गोथेम जायसंइ जाय-
संसए जायकाउडले उण्यज्जंए उण्यज्जसंसए उण्यज्जकाउडले
समुण्यज्जंए समुण्यज्जसंसए समुण्यज्जकाउडलं उट्ठाए उट्ठइ
उट्ठाए उट्ठिता अणुय समणे भगवं महावीरं तेणव उवाग-
च्छइ उवागच्छिता समणं भगवं महावीरं तिक्कम् ०
आयाहिण्यं पयाहिण्यं करेह, आयाहिण्ययाहिण्यं करिस्ता
बंदह नमंसह बंदिस्ता नमंसिता अंतियाओ माणिभ-सममा-
णे नमंसमाणे अभिमुहं विण्णएणं पंजलिउडं पज्जुवासे-
माणे एवं वयासी—अस्यायमयः कनकस्य—सुवणस्य यः
पुलको—लघुस्तस्य यो निकपः—(कपः) पट्टकं रेणाकपः,
तथा पट्टप्रदेशेन पट्टकसराएपुच्यन्ते, अयस्य समुदाया-
पघागात्, यथा पट्टकसराएपुच्यन्ते, अयस्य समुदाया-
वदत्ताः, तथा च देवदत्तस्य इत्थानं स्पृष्ट्वा लोको वदति—
देवदत्तो मया स्पृष्ट इति, ततः कनकपु (कस्य) पुल-
कनिकपःपट्टकसरायच यो गौरः स कनकपुलकनिकप-
अगौरः । अथवा—कनकस्य यः पुलको—वृत्तवे सति विन्तु-
स्तस्य निकपाः—वर्णैः तत्सदृशः कनकपुलकनिकपः, त-
था पट्टवत्—पट्टकसर इव यो गौरः स पट्टगौरः, ततः व-
द्वयस्य कर्मधारयः समासः । अयं च विशिष्टकसरणहितोऽ-
पि शङ्क्येत अन् आह—' उगतवे' उग्रम्—अग्रपथं तप-
अनशानां वस्य स तथा, यद्व्यन प्राकृतेन पुंसा न शक्य-
ते चिन्तयितुमपि मनसा ताद्व्यन तपसा वृद्ध इत्यर्थः, तथा
दीप्तं—आजवदमानदहन इव कर्मचनगहनदहनसमर्थत-
या ज्वलितं तपो—धर्मपथानां वस्य स तथा, ' तत्तत्तव'
—तत्तत्तपो यन स तत्तत्तपः, एवं हि तेन तपस्तपं येन स-
वोएपयशुमानं कर्माणि भस्मसांक्रान्तीनि, महत्—प्रश-
स्तामोसादेशरहितवाक्पयो यस्य स महातपाः, तथा उ-
रालं—ति—उदरः—प्रधानं, अथवा—आरालो—भीमः, उ-
प्रादिधिषेपानः पाशैश्चानामपसंस्थानां मयानक इत्यर्थः,
तथा घोरं—निर्घृणः परीवृद्धिप्रयतिरिपुगुणविनाशमधि-
कृत्य निर्दय इत्यर्थः, तथा घोरं—अन्येदुननुवा गुणा—आ-
माद्या यस्य स तथा, तथा घोरैस्तामिस्तापस्वी, ' घोर-
यंभेवरवासि' नि घोरं—शरत् अयमन्येदुननुवत्तात् अ-
क्षयं यत्न वस्तु शीलं यस्य स तथा, उच्छुद्धम्—उज्जि-
तमिव उज्ज्वलं संस्कारपरित्यागात् शरीरं येन स उच्छु-
दशरीरः, ' संक्षिप्तविउलनेउलसे' ति—संक्षिप्ता—शरीरास्त-

गतत्वेन इदं वना गता विभुता-विस्तीर्णा अनेकप्रायः-
प्रमाणेनाभिधानवस्तुद्वयसमर्थत्वात् जालेश्या-विशङ्कनप्रा-
ज्यालेश्याविशङ्कनप्रभा तजोत्वाला यस्य स तथा, 'अ-
उहस्युषि' लि-अनुदेश पूर्वाणि विद्यन्ते यस्य तेनैव र-
चितत्वात्, अस्मी अहस्युषी, अनेन तस्य भुक्तकालि-
तामाह, स आधिष्ठानादिविकलोऽपि स्वातंत्र्य आह- 'अ-
नालावगण' प्रतिभूताधिधमनः पश्यत्यहानरूपहानवस्तु-
यसमन्वित इत्यर्थः, उक्तविशेषणद्वयक्रोऽपि कश्चिन्न सम-
प्रभुताविषयव्यापकानां भवति, अनुदेशपूर्वविधायि पद-
स्थानपतितत्वेन भवणात् आह- 'सर्वाक्षरसंज्ञिपानी'
अक्षराणां संज्ञिपानाः-संयोगाः-सर्वे स ते अक्षरसंज्ञिपा-
ताश्च सर्वाक्षरसंज्ञिपानास्ते यस्य वेदयानि स तथा, किमु-
क्तं भवति ?-या काचित् जगति पदयानुषी वाक्यानुष-
यी वा सम्भवति ताः सर्वा अपि जानामीति, एवं गुणार्थ-
शृष्टौ भगवान् विनयराशिर्विच साक्षादिति कृत्वा शिष्या-
चारव्याचक भ्रमणस्य भगवतो महावीरस्य अक्षरसामन्ते
विहरतीति यागः । तत्र हरे विप्रकृष्टे सामन्ते-संक्षिप्ये
तत्प्रतिषेधादक्षरसामन्तम्, तत्र नातिदूरे नातिनिकटे इत्यर्थः,
किंविशिष्टः सन् तत्र विहगमीत्यत आह- 'उड्डाजानु' लि-
ऊर्ध्वं जानुनी यस्यासौ ऊर्ध्वजानुः, शुद्धपृथिव्यासनव-
नादौपमार्गकनिषद्यास्मदानीमभावाच्च उक्तुङ्कासन इ-
त्यर्थः अथ-शिरा नास्ति निर्यथा विंक्षितेतिहाः किन्तु
नियतभूभागनिमित्तदृष्टिरिति भावः, 'काणकोटोवगण',
नि-स्थान-धर्म्यं शुक्लं वा तद्वय कोष्ठ-कुशला
ध्यानकोष्ठस्तमुपगमो ध्यानकोष्ठोपगतः, यथाहि कोष्ठक
धाम्यं प्रक्षिप्तमपि प्रसृतं भवति, एवं भगवानपि
ध्यानकोष्ठप्रकीर्णैर्नृद्वयस्तः कण्ठचुत्तिरित्यर्थः, संयमन
पञ्चाध्वनिरोधादिलक्षणं तपसा-अनशनादिना, अ-
शब्दाऽत्र समुच्चयायौ लुप्ता द्रष्टव्यः, संयमनोपग्रहणं
चानयोः प्रधानमोक्षाङ्कवक्ष्यापनार्थम्, प्राधान्यं च संयमस्य
नवकर्मानुपादानेन हतत्वेन तपसश्च पुराणकर्मनिर्जगद्गतत्वेन,
तथाहि-अभिनवकर्मानुपादानात्, पुराणकर्मसंप्रणाल्प-
जायन सकलकर्मसंयतलक्षणे मोक्षः, ततो भवति संयम-
नपसोर्मांसे प्रति प्राधान्यमिति, 'अप्याणं भावेमाणे विह-
रद्' इति आत्मनं भावयन्-वासयन् तिष्ठतीत्यर्थः, 'तना
व' इति-ततो-ध्यानकोष्ठोपगतविहरणादनन्तरं, णमिति
शङ्क्याध्यायोः, स-अप्याणं गौमनः 'जायसह'
इत्यादि, जानध्वनादिविशेषणः सन् उल्लिखनीति यागः,
तत्र जाना-मधुना अन्दा-इच्छा वक्ष्यमाणार्थतत्त्वज्ञानं प्रति
यस्यासौ जानध्वः, तथा जानः संशयो यस्य स जातसं-
शयः संशयो नामानिषयातिनायं हानम्, स चैवं भगवतः-इह
सर्वाविवक्ष्यतया अन्यथा, अन्यथा च तीर्थांतरीयेदपरिविह-
रते, ततः किं तस्यमिति संशयः, तस्मै 'जायकोउड्डे' लि-
जातं कुतूहलं यस्य स जातकुतूहलः, जातोऽसुख्य इत्यर्थः
यथा कथमेतां स्ववक्ष्यतया अपवाह प्रजापयिष्यतीति, तथा
'उपग्रहणं' लि-उपग्रहा प्रायभूया सती भूना धन्वा यस्या-
सौ उपग्रहः, अप जातध्व इत्यनुपमप्रसृत्य किरणसु-
प्रकाशश्च इत्यभिधीयते, प्रसृतध्वजत्वेनापप्रकाशस्य

लक्षणात्, न ह्यनुपका अन्दा प्रवर्तत इति, अत्राच्यते-
हेतुत्वप्रदर्शनार्थम्, तथाहि-कथं प्रसृतध्वः, उच्यते-
यत् उपग्रहश्च इति, हेतुत्वप्रदर्शनं चापपन्नम् तस्य कार्या-
लक्षारत्वात्, तथा 'प्रसृतादीनाम' (प्र, प्रसृताभास्करा, प्रका-
शचन्द्रा बुधो विभावरी' मित्यत्र यथापि प्रसृतादीनां-
वप्रसृताभास्करत्वमवगतं तथापि प्रसृताभास्करत्वं प्रसृतादी-
परत्वाद् हेतुत्वोपपत्त्यस्तमिति-समीचीनम्, 'उपग्रहस्य' उप-
ग्रहसंज्ञेय उर्ध्वकोउड्डे' इति प्राप्यत्, तथा 'संजायसह'
इत्यादि पदपदकं प्राप्यत्, नवरहीहं समुद्रध्वः प्रकर्षादिष-
चनो बहिर्ययः, ततः 'उड्डा' उड्डर' इति उधानमुत्था-
ऊर्ध्वं वर्तते तथा उल्लिखति, 'इह' उड्डर' इत्युक्ते कितार-
स्ममात्रमपि प्रतीयते यथा वस्तुमुल्लिखते तत्तत्तत्त्ववच्छे-
दार्थमुत्थायेत्युक्तम्, 'अणवे' त्यादि, प्राकृतशैलीयशार्थ-
व्ययत्वाच्च येनेति यस्मिन्नित्यर्थे द्रष्टव्यम्, यस्मिन् विभोगे
भ्रमणो भगवान् महावीरो वर्तते 'मेषव' लि-तस्मिन् वि-
भोगे उपागच्छति, इह वर्तमानकालनिर्देशस्तत्कालापेक्ष-
या उपागमनक्रियाया वर्तमानत्वात्, परमायतनस्त्वागत-
धानिनि द्रष्टव्यम्, उपागम्य च भ्रमणं भगवन्ते महावीरं
कर्मतापणं त्रिकृत्वः-भौत वाराह आदिसृष्टिप्रदक्षिणं करो-
ति, आदिसृष्ट्यात्-क्षिणहस्तादृश्य प्रक्षिणः-परितो
आभ्यतो क्षिण एव आदिसृष्टिप्रदक्षिणः तं करोति, 'कृत्वा
चन्द्रते-स्मोति नमस्यति कांयन मेषमनि, वनिर्नस्या जन-
स्थित्वा च' न-नैव अत्यासन्नः-अनितिकः अवग्रहप्रहिहा-
रात्, अथवा-नात्यासन्नस्थाने वर्तमान इति गम्यम्, तथा
'नैवानिदृशे' निविप्रकृष्टोऽनीवत्यविहरात्, अथवा-
नानिदृशे स्थाने 'सुस्तसमां' लि-भगवद्वचनानि धातु-
प्रच्छन्नं, 'असिमुह' लि-अपि-भगवन्ते प्रति सुखम-
हस्यलभिकुलः विषयणं लि विनयेन हेतुना 'पंजलिउड्डे'
लि प्रकृष्टः-प्रधाना ललाटनदपटितत्वेन अञ्जलिः-इत्ते-
न्यासविशेषः कृतो विहितो येनः स प्रक्षालिकृतः, भार्यो-
दादिगकृतिमण्यतया कृतशब्दस्य पानिपातः-पञ्जुवासे-
मांसे' इति-पुण्यासिनः-सेधमानः अनेन विशेषणकर्मत्वेन
अवलम्बिषिधरपदमित्यतः, उक्तं च- 'निहाविगहापरिव-अपरिविह-
रुतेहि पंजलिउड्डेहि । भस्विबहुमाणपुत्रं, उवउतेहि सुवे-
यस्य ॥ १॥' इति । 'एवं सदासि' लि एवं-वक्ष्यमाणेन
प्रकारेण स्यादिवक्ष्यताविषयं प्रश्नमवादीत्-उक्तवान् ।

कथमुक्तवानिति शिष्यस्य प्रश्नावकाशमाहूक्य प्रथमतो
विशनी प्राप्नुते यद् वक्ष्यते तदुपलक्षणं यापयञ्चकमाह-

कह मंडलाइ वषह १, तिरिच्छा किं च गच्छह २ ।

आभासह केवह ३, सेयाह किं ते संडिह ४ ॥ १ ॥

कहिं पडिहया लेसा ५, कहिं ते ओयसंडिह ६ ।

के सूरियं वरते ७, कहं ते उदयसंडिह ८ ॥ २ ॥

कह कडा पोरिसीछाया ९, जोगे किं ते व आहिए १० ।

किं ते संजच्छेखादी ११, कया संपच्छराह १२ ॥ ३ ॥

कहं चंदमसो डुडुह १३, कया ते दोसिंछा नह १४ ।

के य सिग्गहं बुते १५, कहं दोसिंछालकल १६ ॥ ४ ॥

चयगोववस्य १७-उच्यते १८, सूरिया कह आहिया १९ ।

अनुमाने के व संवत् २०, एवमेवाहं वीसह ॥५॥ (सू०३)

प्रथमे प्राशुने सूर्यो वर्गमध्ये कति मण्डलान्येकवारं कति वा मण्डलानि द्विकृत्या मन्त्रनीत्येतन्निकरणीयम्, किमुक्तं भवति-एवं गौतमस्य प्रश्ने कृतं तद्वत्स्नरं सर्वे तद् विषये निबन्धनं प्रथमे प्राशुने बह्व्यमिति १। एवं सर्वत्रापि भावनीयम् । द्वितीये प्राशुने 'कि' कथं वाशब्दः सर्वप्राशु-
नबह्व्यमित्यपेक्षया समुक्तं विधिप्रज्ञतानि २। तृतीये चन्द्रः सूर्यो वा किञ्चित्प्रमाणमात्रासाधन-प्राकाशयतीति ३, चतुर्थे श्वेततायाः-प्राकाशस्य कि कथं 'ते' तव मते सं-
स्थितिः-व्यवस्थानि ४, पञ्चमे कस्मिन् सूर्यस्य प्रतिह-
ता इत्यति ५, षष्ठे कथं-कन प्रकारेण कि सर्वकालमे-
ककृपावस्थापितया उताम्नया आत्मनः-प्राकाशस्य संस्थि-
तिः-अवस्थानमिति ६, सप्तमे क पुनरुक्ताः सूर्ये चरयन्ति-
सूर्येरेत्यपेक्षया भवन्तीति ७, अष्टमे कथं-कन प्रकार-
त्वा भवन्ति । त-तव मतेन सूर्यस्याद्वयसंस्थितिः =, न-
वमे कतिप्राक्षा-किप्रमाणं पीकरीकृत्या ८, दशमे योग-
इति वस्तु कि ते-तस्या भवन्ताऽवस्थानमिति १०, ए-
कादशे कस्त-तव मतेन सर्वसंस्काराणामादिरिति ११, द्वाद-
शे कति सर्वसंस्कार इति १२, त्रयोदशे कथं-कन प्रकार-
त्वा चन्द्रमसो वृद्धिः-वृद्धिप्रतिभासः उपलक्षणमेतत्तत्र वृ-
द्धिर्बुद्धिप्रतिभास इत्यर्थः १३, चतुर्दशे कदा-कस्मिन्
काले 'ते' तव मतेन चन्द्रमसो ज्यान्त्या बहु-प्रभूतति
१४, पञ्चदशे कश्चाद्वादीनां मध्ये शीघ्रगतिरुक्त इति १५,
षोडशे कि ज्यान्त्यालक्षणमिति वक्तव्यम् १६, सप्तदशे च-
न्द्रादीनां व्यवचनमुपपातक्य स्वमतपरमनापेक्षया व-
क्तव्यः १७, अष्टादशे चन्द्रादीनां समतलाद्भागवत्प्रमुख-
त्वं-वाधति प्रवेश इत्यपेक्षानर्थं तत्स्वमतपरमनापेक्षया प्र-
तिपाद्यम् १८, एकोनविंशतितमे कति सूर्या अम्बुहीपा-
दावाकयाना इत्यभिधेयम् १९, विंशतितमे काऽनुभावचन्द्रा-
दीनामिति २०। एवम्-अनन्तराङ्कन प्रकारेण एतानि अनन्त-
रादिनार्थाधिकारोक्तानि विंशतिः प्राशुनान्यस्यां सूर्यप्रज्ञती
बह्व्यमिति। सू० प्र० १ पाद०। (प्राशुनशब्दार्थः 'पादुङ्' श-
ब्दं पञ्चमभागं ६१४ पृष्ठ गतः ।)

सम्प्रति प्रथमे प्राशुने वायुपान्तरालवर्तीत्यष्टौ प्राशुन-
श्रुति तेषामर्थाधिकारान् उपादिद्विबुधाः—

बहुवक्त्रो बहुपाश १, मण्डमंडलसंतिर्ह २।

के ते विश्वं परिवार ३, अंतरं किं चरति य ४ ॥ ६ ॥

उग्माहर् केवर्ध ५, केवर्धति च विर्कपह ६।

(सू०-४)

मंडलाश्च य संज्ञे न ७, विक्खंयो = अद्भु पादुडा ॥ ७ ॥

छप्यं च य संसेव य, अद्भु तिभि य इत्यति पठिवती ।

वदमस्त पादुडस्त, इत्यति एयाउ पठिवती ॥८॥

(सू०-५)

पठिवतीश्चो उदय, तथा अत्यमशेषे य ।

विष्वक्वा कमेकला, बहुपाश गतिरिति च ॥ ६ ॥

शिक्षस्वममाले सिग्धगर्ह, पविंसंते मंदगर्ह इ य ।

बुलसीद्वयं पुरिसांश्च, तस्मिं च पठिवतीश्चो ॥१०॥

उदयस्मि अद्भु भविष्या, भेदगवाए दुवे य पठिवती ।

वचसि बहुतगहए, इति तद्वयस्मि पठिवती ॥ ११ ॥

(सू०-६)

आवलि य बहुतगमे २,

एवं भागा य ३ जांगमस्त ४।

कुलाइ ५ पुषमासी ६ य,

सविषाए ७ य संतिर्ह ८ ॥ १२ ॥

तारं (य) गं च ६ नेता य १०,

चंदमगा ति ११ यावरे ।

द्वताश य अन्धकपले १२,

बहुतांश्च नामया इ य १३ ॥ १३ ॥

दिवसा राह बुना य १४,

तिदि १५ गोचा १६ भोयणाशि १७ य ।

आहृचवारा १८ मासा १९ य,

पंच संवत्क्राह इ य २० ॥ १४ ॥

जाहमस्त य दाराइ २१,

नक्षत्रविजण वि य २२ ।

दसमे पाहुडे एण,

बावीसं पाहुड (ड) पाहुडा ॥ १५ ॥ (सू०-७)

प्रथमस्य प्राशुनस्य सन्नेक प्रथमे प्राशुनप्राशुने सुष्ठुनां
दिवसरात्रिगतानां बुद्धयपवृत्ती बह्व्यं १, द्वितीयेऽष्टमएड-
लस्य द्वयोरपि सूर्ययोः प्रत्यङ्गान्तरमर्द्धमण्डलविषया संस्थि-
तिः-व्यवस्था वक्तव्या २, तृतीये तव मतेन कः सूर्यः कि-
यदपरेण सूर्येण वीर्यं क्षयं प्रतिवर्त्तनीति निरूप्यम् ३, च-
तुर्थे द्वावपि सूर्यौ परस्परं कियत्परिमाणमन्तरं कृत्वा चारं
चरत इति प्रतिपाद्यम् ४, पञ्चमे कियत्प्रमाणे द्वीपं समुद्रे
वाऽवगाह्य सूर्येक्षारं चरतीति ५, षष्ठे एकैकं रात्रिच-
येन एकैकः सूर्यः कियत्प्रमाणे क्षत्रं विकल्प्य विमुक्त्य चारं
चरतीति ६, सप्तमे मण्डलानां संस्थानमभिधानीयम् ७,
अष्टमे मण्डलानामेव विकल्पो-बाहव्यमिति ८, एवम-
र्थाधिकारस्वमन्वितानि प्रथमे प्राशुनेऽष्टौ प्राशुनप्राशुना-
नि । सम्प्रति प्रथम एव प्राशुने चतुर्गतिवत् प्राशुनप्रा-
शुनषु यत्र यावन्त्यः प्रतिपलयः परमनकपास्तत्र तावती-
रभिधिसुखाह—'छप्यं च' त्यादि, प्रथमस्य प्राशुनस्य
चतुर्गतिवत् प्राशुनप्राशुनेषु यथाकमेनाः प्रतिपलयाः-पर-
मनकपा भवन्ति, तथावा-चतुर्थे प्राशुनप्राशुने षट् प्रतिप-
लयः ६, पञ्चमे पञ्च ५, षष्ठे सप्त ७, सप्तमे अष्टौ ८ अष्टमे
निरा ३ इति । सम्प्रति द्वितीये प्राशुने यदर्थधिकारोपेक्षा-
नि त्रीणि प्राशुनप्राशुनानि तात् प्रतिपाद्यन्ति- 'पठिव-
ती' त्यादि, द्वितीयस्य प्राशुनस्य प्रथमे प्राशुनप्राशुने
सूर्यस्योदये अस्तमयेषु च प्रतिपलयः-परमतकृत्वा प्र-

तिपाद्याः स्वमतप्रतिपक्षिणः । द्वितीयः भेदघातः कर्षकला
 च वक्रव्यासः, किमुक्तं भवति ?-भेदो मण्डलस्वार्थान्तरालं
 तत्र घातो-गमनम् 'इद्' हिसागत्योरिति वचनात्, स
 एकैषां मतेन प्रतिपाद्यः, यथा विधिवन्ति मण्ड-
 ले स्वर्णपारिते सति तदन्तरं स्वर्णोपरमन्तरं
 मण्डलं संक्रामतीति, तथा कर्षः-कोटिभागः त्रयचि-
 कृत्यापरेषां मतेन कला वक्रव्यासः, यथा विधिवन्ति मण्डले
 द्वाविधौ स्वर्णं प्रथमकणं प्रविष्टौ सन्तौ पूर्वपरकोटिद्वयं
 लक्षौकृत्य बुद्ध्या परिपूर्णं यथावस्थितं मण्डलं विधासित्वा
 ततः परमण्डलस्य कर्षः-कोटिभागकममिसमीप्य ततः
 कलाया १ मात्रया २ इत्यर्थः, अपरमण्डलाभिमुखमभिसम्पन्नौ
 चारं चरत इति । तृतीयं प्राशुनप्राशुतं प्रतिमण्डलं मुहूर्तेषु
 गतिः-गतिपरिमाणमभिधातव्यम् तत्र निष्क्रामति प्रविशति
 वा स्वर्णं यादृशी गतिर्भवति तादृशीर्गतिप्रमाणमुदाह-
 'निक्रमम्' स्वादि निष्क्रामन्-सर्वोप्यन्तरागम्यमण्डलाद्वहिर्नि-
 गच्छन् स्वर्णं यथाचरं मण्डलं संक्रामन् शीघ्रगतिः शीघ्रतर-
 गतिर्भवति, प्रविशन्-सर्वबाह्यागम्यमण्डलादभ्यन्तरमागच्छन्
 प्रतिमण्डलं मन्दगतिः मन्दमण्डलगतिः, तेषां च मण्डलानां
 अनुगृहीतं चतुर्गृहीत्यधिकं शनं सूर्यस्य भवति, तेषां मण्डला-
 नां च विषये प्रतिमुहूर्तं सूर्यस्य गतिपरिमाणौकृत्यत्वा पुरु-
 षाणां प्रतिपत्तयो नाम मत्तान्तररूपा भवन्ति । सप्रति क-
 रिमन् प्राशुनप्राशुतं कति प्रतिपत्तय इत्येतत्प्रकृत्यति-द्वि-
 तीये प्राशुनं त्रिष्वपि प्राशुनप्राशुतेषु यथाक्रममर्थं संख्याः प्र-
 तिपत्तयो भवन्ति, तद्यथा-प्रथमे प्राशुनप्राशुने उदय-स्व-
 योदयवक्रव्यासोपलक्षिते अष्टौ मासुमासौचक्रगणकधरेः प्र-
 तिपत्तयः, द्वितीये प्राशुनप्राशुने भेदघाते-भेदघातके पर-
 मतवक्रव्यासोपलक्षिते द्वे एव प्रतिपत्तयौ भवन्तः, तृतीये प्राशु-
 तप्राशुने मुहूर्तेर्गते-मुहूर्तेर्गतियवक्रव्यासोपलक्षिते चतस्रः
 प्रतिपत्तयो भवन्ति, 'चत्सारी' नि च सूत्रं ननुसकृत्यनिर्देशः
 प्राकृत्यात्, प्राशुने हि लिङ्गे ऽप्यभिचारि, यदाह पार्श्वनिः स्व-
 प्राकृत्यलक्षणे- 'लिङ्गे ऽप्यभिचार्ये' ति । सप्रति दशमप्राशुने
 याव्यपावन्तरालवर्तीनि द्वाविंशतिर्नक्षत्राणि प्राशुनप्राशुनानि
 तेषामर्थोधिकारमाह-दशमं प्राशु । एतानि-सूत्रे पुंस्यनि-
 र्देशः प्राकृतत्वात् एतदर्थोधिकारादेतानि द्वाविंशतिः प्राशु-
 तप्राशुनानि भवन्ति, तद्यथा-प्रथमे प्राशुतप्राशुने नक्षत्राणां-
 प्राचाधिकारमाह वक्रव्यासः यथा क्षाब्जिज्जिगरीनि नक्षत्राणि भव-
 न्तीति १, द्वितीये नक्षत्रविषये मुहूर्तानि-मुहूर्तपरिमाणं
 वक्रव्यासम् २, तृतीये 'एवं भागा' इति 'पूर्वभाग' इति
 पूर्वपश्चिमादिप्रकरणे भागा वक्रव्यासः ३, चतुर्थे 'योगस्स'
 'ति-योगस्याद्विषयः, तथा च वक्ष्यामि' ता कहे त
 जोगस्स आह आदिव्यति चरुडा' इति ४, पञ्चमे कुलानि
 चरुडावुपकुलानि कुलोपकुलानि च वक्रव्यासि ५, षष्ठे पौ-
 र्णमासीति-पौर्णमासी वक्रव्यासता क्षमिषेवा ६, सप्तमे 'सचि-
 पात' इति अमावस्यापौर्णमासीसचिपाता वक्रव्यासः ७, अष्टमे
 नक्षत्राणां संस्थितिः-संस्थानं वक्रव्यासम्, नवमे नक्षत्रनारा-
 तारापरिमाणमभिसम्पन्नम् ८, दशमे नेता वक्रव्यासो, यथा कति न-
 क्षत्राणि स्वयमस्तङ्गमेनेतादारापरित्यक्त्या कं मासं
 भवन्तीति १०, अपराधककादशे प्राशुनप्राशुते चन्द्रमासीः
 चन्द्रमण्डलसि नक्षत्रार्कचक्रव्यास वक्रव्यासि ११, द्वादशे

नक्षत्राधिपनीनां देवतानामभ्ययनानि-अधीयंत ज्ञायते प-
 रितरित्यभ्ययनानि-नामानि वक्रव्यासि १२, त्रयोदशे मुहूर्त-
 णां नामकानि वक्रव्यासि १३, चतुर्दशे दिवसा राजव-
 षोक्ताः १४, पञ्चदशे तिथयः १५, षोडशे गान्धाति नक्षत्रार्कौ
 १६ सप्तदशे नक्षत्रार्कौ भोजनानि वाक्यानि, यथेदं नक्षत्र-
 मेकैकं भोजनं कृतं शुभाय भवतीति १७, अष्टादशे कारि-
 त्वानामुपलक्षणमितकचन्द्रमसां च चारा वक्रव्यासः १८, एकविं-
 शतितमे मासाः १९, विंशतितमे संवत्सराः २०, एकविं-
 शतिनमे ज्यातिर्था-नक्षत्रचक्रव्यास द्वाराणि वक्रव्यासि,
 यथाऽभूनि नक्षत्राणि पूर्वद्वाराणि अभूनि च पश्चिमद्वारा-
 णीत्यादि २१, द्वाविंशतिनमे नक्षत्रार्कौ विषयः-चन्द्रसूर्य-
 योगादिविषयो निरूप्यो वक्रव्यास इति । नवैवमुक्ता प्राशुनप्रा-
 शुतसंख्या तेषामर्थोधिकारिका २२ । सू० प्र० १ पाठः ० ।

उपसंहारमाह-

इय एष पाठुदत्ता, अमन्त्रजगद्विषयदुष्टाह इहमो ।

उक्तिचिता भगवता, ज्योतिस्सरायस्त पक्षमी ॥ १ ॥

एत गहिता वि संता, चन्द्र गारविषमाणि पक्षिणी ।

अवहुस्तुपु ख देया, तन्निवरीते भवे देया ॥ २ ॥

सद्भाषितोदङ्गणु-च्छाहकम्मबलविरियपुरिसकरेहि ।

जो सिक्खिअो वि संतो, अभायस्य परिकहेजाहि ॥ ३ ॥

सो पवयसकुलगणसं-पवाहिरो खाखविण्यपरिहीखो ।

अरहंतथेरगखहर-मेरं किर होति बोलीखो ॥ ४ ॥

तन्हा धितोदङ्गणु-च्छाहकम्मबलविरियसिक्खिअं खाखो ।

धोरियव्वं खियमा, ख य अविखीएतु दायव्वं ॥ ५ ॥

इति-एयम्-उक्तं प्रकारेण अनन्तरमुद्दिष्टरूपा प्रक-
 टाद्यो-जिनवचनतत्त्ववैदिकानुक्तानां, इयं कथं प्रकटायौ
 ऽपि सती अभव्यानां इदंयन-वारमायिकाभिप्रायेण तुल्यभा,
 भावार्थमधिकृत्याभ्यजनामां तुल्यमेतथः । अभव्यानां देव
 तेषां सम्यग्जनवचनपरिभाषात्, उक्तीर्निता-कथिता
 भगवती-ज्ञानैश्वर्या देवता ज्यातिवराजस्य-सूर्य-
 स्य प्रकृतिः । एषा च स्वयं सुदीता सती यस्मै न द्वा-
 तव्या तत्प्रतिपादनार्थमाह- 'एषा गहिया वि' इत्यादि,
 गाथाद्वयम्, एषा-सूर्यप्रकाशः स्वयं सत्यप्रकाशेन सुदीता ऽपि
 सती " इत्यस्योऽप्यासाम् " इति वचनात्-चतुर्थ्यर्थे
 सप्तमी, ततोऽयमर्थः- 'यज्ज' इति स्तब्धाय स्वभावेत एव
 मानप्रकृत्या विनयशंशकारिणे, 'गारवि य' ति, अद्भुत्या-
 दिगीर्य संजातमरुपति गौरावतस्मै अद्भिरसत्ताताना-
 म्यतमेन गौरवण गुरततयति भायः, अद्भुत्यादिप्रकोप-
 तौ द्वाविंशत्यभिमानाधिकरणप्रदीपं सूर्यप्रकाशप्रकाशकमात्र-
 यार्थिकं च तद्वत्तारमयव्या पश्यत, सा आवृत्ता दुरन्त-
 नरकादिप्रपातहेतुरतस्तदुपकारायैव तस्मै दानप्रतिषेधः, इ-
 यं च भावना स्तब्धकाम्पादिव्यति भावनीया, तथा मानिने-
 जात्यादिमदोपेताय प्रयत्नीकाय-दूरमध्यतया अभ्यतया वा
 सिद्धास्तवचनानि कुतश्चनपराय, तथा अल्पभुताय-अवगाह-
 लोकाश्वासाय, स हि जिनवचनेषु (अ) सत्यवर्भाषित-
 त्वात्, सद्भाषणार्थलोचनयाममुल्लेख्य च यथावत्कथ्य-

भोजनपि न सम्भवतिरोक्तयत इति न द्या, किन्तु तद्विष-
यैतत्तु दैतत्तु भवेत् । भवेदिति किंवापद्वयं मासपक्ष-
व्यावृत्त्यादाय दैतत्तुव्यावृत्त्याधारत्वात् तद्विषयीताय दान-
स्यैव नाऽऽस्तव्या । अत्रेति शास्त्रव्यवच्छेदप्रसक्त्या तीर्थव्य-
वच्छेदप्रसक्ततेः, तत्तदेव व्यक्तीकुर्वन्ना- 'तदे' त्यादि ।
अत्रा-अवशं प्रति वाङ्मयं धृतिः-विवाहान्ते जिनवचनं
सत्यमेव भोक्तव्यं मनसोऽप्यहम्भः, ऊर्ध्व-अवशाय
शुभं प्रत्यभिज्ञमगमनमुत्साहः-अवशयित्वे मनसः उत्क-
लिकाविशेषः यद्व्यादिदानीमेव यदि मे पुण्यवशात् साम-
ग्री सत्पद्यते भूयोमि च मनः शोभनं भवतीति परितोम
वृक्षायते कर्म-वन्दनादिफलं बलं-शरीरे वाचना-
द्विषयः प्रांसः वीर्यम्-अनुपेक्षायां स्वमस्त्वमाधोहनश-
क्तः पुण्यकार-तद्वय वीर्यं स्वाध्यायभित्तप्रयोजनम् । एतेः
कारणैः ये स्वयं शिक्षितोऽपि शुद्धीतस्यप्रज्ञातिस्त्राभयो-
ऽपि सन् ये वाङ्मयादिना अन्तेवासिनि अभाजनं-अप्रा-
प्यं प्रतिक्षिप्य-स्वभोऽप्येत उभयतो वा न्यसेत् 'सो पव-
यण' त्यादि स प्रवचनकुलगणसङ्काशाः ज्ञानविनयपरिही-
णा-आनाकारपरिहीणा भगवद्देवस्थाविरमणधरमार्गा-
भगवद्देवादिभूतां व्यवस्थां भवति किल व्यनिकास्तः ।
किलेतास्तवात्सुक्यम्, इत्यमास्तवचनं व्यवस्थितं यथा स-
न्तं भगवद्देवादिभूतव्यवस्थामितकान्त इति, तद्विक्रमं च
वीक्ष्येत्सारित्वा । 'तथे' त्यादि, तस्मात् धृत्युत्थानांस्वा-
कर्ममलकीर्यैतत् ज्ञानं-स्युपप्रव्यादित, स्वयं मुमुक्षुणा स-
त्ता शिक्षितं तन्निष्ठायास्तमस्यैव धर्मव्यम्, न तु जातुविद-
प्यविनिषु दातव्यम्, उक्तप्रकारेण तद्वान् आत्मपरदीप-
संसारिण्यप्रसक्तः तदेवमुक्तः प्रगाथविधिः । यै च स्युप्र-
क्षितरथेनो मिथिलायां नगरीं भगवता वीरवर्द्धमान-
स्वामिना साक्षादुक्ता ।

"स्युप्रप्रज्ञातिममा-प्रतिगम्भीरां विवृण्वता कुशलम् ।

यद्व्याप मलयगिरिणा, साधुजनस्तेन भवतु कृती ॥ ३ ॥"

सू० प्र० २० पाठ० । यो० वि० । "कालियस्यं च इतिधा-
सियाई तद्व्या अ सुरपञ्चती । सभ्यो उ दिद्विवाभो, चउ-
प्यमो हाइ अणुभोमो ।" आ० क० १ अ० ।

सुरपरिवेष्ट-स्युपरिवेष्ट-पुं० । स्युस्य परितो बलयाकार-
परिणतो, अनु० । जी० ।

सुरपञ्चय-स्युपर्वत-पुं० । मेरुपर्वतस्य पश्चिमपक्षकण्डव-
द्विकान्तविजयस्य दक्षिणस्यां दिशि पर्वतभेदे, यथा० २ ठा०
३ उ० ।

दो सुरपव्या । स्या० २ ठा० ३ उ० ।

सीतोदाया उत्तरं पार्श्वे महावक्रविजयक्षेत्रं यक्षस्कारपर्वते,
अ० ४ वक्ष० । स्या० ।

सुरपक्षिलेष्ट-स्युपक्षिलेष्ट-पुं० । स्यु इव स्युंकाराः पा-
शौ बद्धा येषां तं स्युपक्षिलेष्टाः । स्युप्रक्षितरेखायुतहस्त-
वृ०, जी० ३ प्रति ४ अक्षि० । प्रश्न० ।

सुरपुरंगम-सुरपुरंगम-पुं० । शरासामग्न्यामिनि, स्व० १
सू० ३ अ० ३ उ० ।

सुरप्यम-स्युप्यम-न० । अतुर्थे बल्लोकसक्ते विमानभ-
वे, स० ४ सम० ।

सुरप्यभा-स्युप्यभा-जी० । एकादशस्य तीर्थकृतो निष्क-
मसाधिकायाम्, स० । जी० । स्युस्य उद्योतिष्केन्द्रयाग्रम-
हिष्याम्, स्या० ४ ठा० १ उ० ।

सुरपमाशुभो-स्युप्यमाशुभोऽपि-पुं० । स्युंदायास्तमयं
यावद्दशनामांशुभवहारिण, स० २० सम० । आ०
सू० । दशा० । "सुर एव पमांशु तस्त्वं उदयमंशे आ-
रुद्रा जाव च अण्यमेव ताव भुञ्जत सञ्जामासी न
करे परितोहो वस्सह अर्जुनादी असंमाधी उपप-
त्ति । आ० ४ अ० ।

सुरभ-स्युप्यभ-पुं० । स्युंदायापदे, जी० ३ प्रति० ४ अक्षि० ।

सुरमंडल-स्युपमण्डल-न० । आदित्यविमानवृत्तं, स० १०
सम० । स्युपमण्डलयायां पञ्चदश द्वारणि तत्रेवामि-पञ्च-
दशानुयोगद्वारणिमण्डलसंख्या १ मण्डलक्षेत्रम् २ मण्डला-
न्तरम् ३ विम्बायामविष्कम्भादि ४ मण्डलसंख्यायावाधा,
५ मण्डलायामविष्कम्भादि ६ मण्डलसंख्याः ७ विनरा-
त्रिद्विद्वहानी ८ तापक्षेत्रसंस्थानादि ९ दूरसम्प्रादिद्युमे
लोकप्रतीक्षुपपत्तिः १० वाक्क्षेत्रऽतीनादिप्रश्नः ११ तथैव
क्रियाप्रश्नः १२ ऊर्ध्वविद्विषु प्रकाशयोजनसंख्या १३ मनुष्य-
क्षेत्रविजयानिष्कलकम् १४ इन्द्रयाग्रावे स्थितिप्रकल्पः १५ ।

तत्र मण्डलसंख्यायामविष्कम्भम्-

कश्चं भंत ! सुरमंडला पञ्चता !, गोअमा ! एगे
चउरासीए मंडलसए पञ्चते इति । जेवुदीवे चं भंते !
दीवे केवहं अंगोहिता केवहं सुरमण्डला पञ्च-
ता !, गोयमा ! जेवुदीवे दीवे असीअं जोअणस-
यं अंगोहिता एत्थं चं पणसद्धी सुरमण्डला पणस-
ता, लवणे चं भंते ! समुद केवहं अंगोहिता
केवहं सुरमंडला पणसता !, गोअमा ! लवणे
समुदं तिथि तसि जोअणसए अंगोहिता एत्थ
चं एणुणवीस सुरमंडलसए पणसे, एवमेव सपु-
ण्वावेरं जेवुदीवे दीवे लवणे अ समुद एगे बुलसीए
सुरमंडलसए भवतीतिमस्त्वायं ति ॥१॥ (सू० १२७)

कश्चं भंत ! कति भदन्त ! स्युंदायंदिशोचरायणे
कुर्वेतेतिआम्वप्रमाणचक्रयालविष्कम्भमिनि प्रतिवर्तअमि-
त्तलक्षणाणि मण्डलानि प्रज्ञातिनि ? मण्डलव्यं क्षेत्रां
मण्डलसदृशान् न तु तात्त्विकं, मण्डलप्रथमस्य यद्
व्याप्ति क्षेत्रं तत्समधराय यद् पुरः क्षेत्रं व्यानुयात् त-
दा तात्त्विकं मण्डलतां स्यात्, तथा च सति पूर्वमण्डला-
नुत्तरमण्डलस्य योजनद्वयमन्तरे न स्यादिति, भगवाना-
ह-गौतम ! एकं अतुरशीन-अतुरशीनयधिकं मण्डल-
शतं प्रज्ञेत्, यथा वैभिन्नोक्तयपूरणं नया अनन्तरद्वार-
प्रकृष्यथ्यत । अथैताम्येष क्षेत्रभिभागं विना विप्र-
उपाह्वंक्षया पुनः प्रज्ञयति-जेवुदीवे' ति-अमृद्विपे द्विपे
अमृद्वि । किं-क्षेत्रमग्राह किंयान् स्वमण्डलानि प्रज्ञाति

गीतम् । जम्बूद्वीप द्वीप अशीत्यधिकं पो-
जनशतमवगाह्यान्तरं पञ्चपट्टिः सूर्यमण्डलानि प्रह-
सानि, तथा लघ्वणि भद्रन्त । समुद्र किमुद्वगाह्य
कियन्ति सूर्यमण्डलानि प्रहसन्ति, गीतम् । लघ्वणि
समुद्र त्रिशदधिकानि त्रीणि योजनशतानि त्रैषष्ट्य-
त्वाद्विषांशितान्यष्टवत्वारिंशद्वर्षादिभागान् अयगाह्या-
न्तरं एकोनविंशत्यधिकं सूर्यमण्डलशतं प्रहसन्, अत्र
पञ्चपट्टिः मण्डलैर्योनाशीत्यधिकं योजनशतं नथ वैक-
ष्टिभाग योजनस्य पूर्णन्ते, जम्बूद्वीपऽवगाह्येन चाशी-
त्यधिकं योजनशतं तेन शेषा द्वापञ्चाशद्व्यागाः वदपटित-
मस्य मण्डलस्य बोध्याः अल्पवत्वाच्चा न विषक्षिताः ।
अत्र च पञ्चपट्टिमण्डलानां विषयविभागस्यवस्थायां सकृद-
हणीकृत्यापुक्ताऽयं बुद्धसम्प्रदायः—मंगरेकतो निपद्यमुर्द्ध-
नि निर्णयमण्डलानि हरिवर्णजीवाकांक्षा च द्वे द्वितीयपा-
थौ नौलघ्नमुर्द्धनि त्रिपट्टिः, रम्यकजीवाकांक्षा च द्वे इति,
पथमव सपूर्वाधरेण पञ्चपट्ट्येकोनविंशत्यधिकशतमण्ड-
लमीलनेन जम्बूद्वीपे लघ्वणि च समुद्र एकं चतुरशीतं सूर्य-
मण्डलशतं भवतीत्याख्यातं मया चान्यैस्तीर्थकृद्भिः । गतं
मण्डलसंख्याद्वारम् ।

अथ मण्डलसंख्याद्वारम्, तत्र सूत्रम्—

सर्वस्मन्तराशौ यं भंते । सूरमंडलाशौ केवद्विभ्राए अवा-
हाए सव्ववाहिरए सूरमंडले पसखे ? , गोयमा ! पंच-
दसुधरे जोअखसए अवाहाए सव्ववाहिरए सूरमंडल
पसखे ॥ २ ॥ (सू० १२८)

‘सर्वस्मन्तराशौ यं’ मित्यादि, सर्वाभ्यन्तरात्—प्रथमात्
सूर्यमण्डलात् भद्रन्त । कियथा अवाधया—कियता अन्त-
रेण सर्वबाह्य-सर्वस्यः परं यतोऽन्तरं नैकमपीत्यर्थः सूर्य-
मण्डलं प्रहसन्, गीतम् । दशोत्तराणि पञ्चायोजनशतानि अ-
वाधया—अन्तरालत्वाप्रतिपानकपया सर्वबाह्यं सूर्यमण्डलं
प्रहसन्, अत्रापुक्ता अपि अष्टवत्वारिंशद्वर्षादिभागः
‘सत्तरविंशो लघ्वणस्मि अ जोअणसयतिणि तिस्रअहि-
आइ’ इति सव्वनादधिका प्राह्याः, अन्यथाहस्तसंख्याद्वानां
मण्डलानामनवकाशात्, कथमेतदवसीयते ? , उच्यते—
सर्वसंख्यायां चतुरशीत्यधिकं मण्डलशतम्, एकैकस्य च
मण्डलस्य विष्कम्भोऽष्टवत्वारिंशद्वर्षादिभाग योजनस्य,
तत्र चतुरशीत्यधिकं शतमष्टवत्वारिंशतं शतम्, जाता-
न्यष्टाशीतिः शतानि द्वात्रिंशदधिकानि, येषां योजनान-
यनायमेकपट्टया भागा द्वित्यन्ते, इति च लघ्वे चतुर्वा-
रिंशदधिकं योजनशतम् १४४, शतमवतिष्ठन्तऽष्टवत्वारिंशत्,
चतुरशीत्यधिकशतसंख्यानां च मण्डलानामपान्तरालानि
दशशीत्यधिकशतसंख्यानि सर्वत्रापि ह्यपान्तरालानि रूपा-
नानि भवन्ति तथा च प्रतीतेतत् चतुष्टुणामङ्गुलीनाम-
पान्तरालानि शीलीति, एकैकं मण्डलान्तरालं च द्वि-
योजनमममं, तत्तद्व्यवशीत्यधिकं शतं द्विक्रमं गुरयन्ते, जातानि
त्रीणि शतानि वदवत्पञ्चाशति ३६६, पूर्वाह्नं च चतुश्च-
वारिंश शतमत्र प्राक्षयन्ते, ततो जातानि पञ्च शतानि दशो-
त्तराणि योजनानि अष्टवत्वारिंशद्वर्षादिभाग योजनस्य,
अनन्यं च मण्डलसंख्यस्य प्रमाणमभिहितम् । मण्डलसंख्यं नाम

सूर्यमण्डलैः सर्वाभ्यन्तरादिभिः सर्वबाह्यपथसंनैष्यांशमा-
काशं, तच्चकवासीविष्कम्भतोऽवसेयम् । उक्तं मण्डलसंख्याद्वारम्
अथ मण्डलान्तराद्वारमाह—

सूरमंडलस्य यं भंते । सूरमंडलस्य प केवद्वयं अवाहाए
अंतरे पसखे ? , गोयमा ! दो जोअखसइ अवाहाए अंतरे
पसखे ॥ ३ ॥ (सू० १२९)

‘सूरमंडल’ इत्यादि, भगवन् । सूर्यमण्डलस्य सूर्यमण्ड-
लस्य च कियदाधया—अष्टवत्वारिंशतान्तरं प्रहसन्, गीतम् ।
द्वे योजने अवाधया अन्तरं प्रहसन्, अन्तरंश-
ध्येन च विशेषोऽप्युच्यते इति तंक्षिबुध्यैयमाधयेत्युक्तं,
कोऽर्थः—पूर्वस्मादपरं मण्डलं कियद्वर्षे इत्यर्थः, अत्र यथा
योजनद्वयमुपपद्यते तथाऽनन्तरमेव मण्डलसंख्याद्वारे व-
र्णितम् । गतं मण्डलान्तराद्वारम् ।

अथ विन्ध्यायामविष्कम्भाविद्वारम्—

सूरमंडले यं भंते । केवद्वयं आयायविस्संभेयं केवद्वयं
परिक्खेयं केवद्वयं वाहण्यं पसखे ? , गोयमा ! अड-
यालीसं एगसंदिभाए जोअखसस आयायविस्संभेयं तं
तिगुणं सविसंसं परिक्खेयं चउवीसं एगसंदिभाए जो-
अखसस वाहण्यं पसखे इति ॥ ४ ॥ (सू० १३०)

‘सूरमण्डलं यं’ मित्यादि, सूर्यमण्डलं कस्मिन् प्राक्चत्
भगवन् । कियदायामविष्कम्भाभ्यां कियत्परिक्षेपेण किय-
द्वाहस्येन—उच्यतेन प्रहसन्, गीतम् । अष्टवत्वारिंशद्व्यागात्
योजनस्यायामविष्कम्भाभ्यां प्रहसन्, अयमर्थः—यकयोजन-
स्यैकपट्टिभागः कल्प्यन्ते तद्व्या यऽष्टवत्वारिंशद्व्यागास्ताव-
त्प्रमाणावस्यायामविष्कम्भाविस्संभेयं, तत् त्रिगुणं सविशेष-
साधिकं परिक्षेपेण, अष्टवत्वारिंशत् त्रिगुणता द्वे योजने द्वाविं-
शतं त्रिगुणं परिक्षेपेण अधिका योजनस्यार्थः, चतुर्विंशतिर्यक-
ष्टिभागान् योजनस्य वाहस्येन, विनायविष्कम्भस्यार्जभागेना-
चरत्वात् । गते विन्ध्यायामविष्कम्भाविद्वारम् । जं० ७ वृत्त० ।

जम्बूद्वीप द्वीपे वासीयं मंडलस्य जं क्षरिणं दुवसुत्तो संक-
मिधा यं वारं वरइ, तं जहा—निष्कृष्टममाथे य, पविस्समाथे
य । (सू० ८२४)

तत्र जम्बूद्वीपे द्यवशीत्यधिकं मण्डलशतं सूर्यस्य मार्गशतं
तद्व्यवतीति वाक्यशेषः, किंभूतं ? , यः सुवर्णं द्विगुणो द्वौ वारी-
संक्रम्य मधिरयं वारं चरति, तद्यथा—निकामंभं जम्बूद्वी-
पात्, मधिराशं जम्बूद्वीपं पवति । अयमत्र भाषार्थः—किल
चतुरशीत्यधिकं सूर्यमण्डलशतं भवति, तत्र—सर्वोभ्यन्तरे
सर्वबाह्यं सकृद्वयं संक्रामानि शयाणि तु द्वौ वाराविति ।
इह च द्यवशीतिविधकैर्द्वयं द्यवशीतस्थानकऽधीतमिति
भाषनीयम् । यथापि जम्बूद्वीपे पञ्चवारिंश मण्डलशतं भवति
तथापि जम्बूद्वीपादिचतुर्व्यवहारविषयवाच्येवाप्यपि जम्बू-
द्वीपेन विशेषतानीति । स० ८२ सम० १.

वाहिराशौ उत्तराशौ यं कट्ठाशौ क्षरिणं पदमं छ-
म्भामं अयमाथे चोयालीसद्वे मंडलगतं अट्टासीति
एगमिद्विभागे दुहुत्तस दिवसस्येकसस निवृत्तेषां रय-
गिस्वत्तस अभिनिवृत्तेषां क्षरिणं वारं वरइ

दो जोअसहाई अइयालीसं व एगसहिमाए जोअसस्त
एगमेने मंडले अबाहाइहि अविबदेमाखे अविबदेमाखे
सवबाहिरं मंडलं उवसंकमिआ चारं चरहि (सू० १३१५)

‘एवं कथं’ इत्यादि, एवमुक्तरीत्या, मण्डलचयनमित्यर्थः,
एगमेनोपायेन प्रत्येकारात्रमेकमण्डलमोचनकथं निष्कास-
नं कथयामिभूयं मण्डलानां चतुर्विंशत् स्वयंस्मृतमन्तरात् वि-
हितानां पूर्वस्मात् मण्डलानां तन्मन्तरं विधातुमनुसर-
णत्वे संकामन् संकामन् इ हे योजने अष्टावधिराशेनैक-
वर्षभागान् योजनस्य एकैकस्मिन् मण्डले अष्टावधौ हिंस-
मिवहेचमन्सर्वबाह्यमण्डलानुपकथ्य चारं चरति, यथाशक्ति-
वेद्यविरागि सुखकृष्णमण्डलनयामिभ्यामिदंशयन् तत्प्रथमं
ध्रुवाद्दशनाथे द्वितीयं मण्डलाभिमुखिदशनाथे तृतीयं पुन-
रदशनासंयमिति ।

अथ पञ्चाशत्पूर्वार्धे व्याख्यानाक्रमित्यन्यमण्डलादारभ्य
मठमण्डलायोरर्धां पृच्छाह—

जंबुद्वीपे सं मंते ! दीवे मंदरस्त पञ्चयस्त केवइयाए
अबाहाए सवबाहिरं सूरमंडले पछते !, गोयमा ! पणया-
लीसं जोअससहस्ताई तिखि अ हांते जोअससए अबाहाए
सवबाहिरं सूरमण्डले पछते । (सू० १३१५)

‘जंबुद्वीपे’ इति जम्बुद्वीपे भूतत्वा द्वीपे मन्दरस्य पूर्वतस्त्य
कियथा अबाधया सर्वबाह्यं स्वयंमण्डलं प्रकृतम्, गोत-
म ! पञ्चजनाशिराजसहस्राणि त्रीणि च योजनशतानि
त्रिशदधिकानि अबाधया सर्वबाह्यं स्वयंमण्डलं प्रकृतम्,
तत्र मन्दरात् पञ्चजनाशिराजसहस्राणि जगती तता-
लक्ये त्रीणि शतानि त्रिशदधिकानि ।

तथा द्वितीयमण्डलपृच्छा—

जंबुद्वीपे सं मंते ! दीवे मंदरस्त पञ्चयस्त केवइयाए
अबाहाए सवबाहिराखेतरं सूरमंडले पछते !, मोअम ।
पणयालीसं जोअससहस्ताई तिखि अ सचवीमे जोअस-
सए तेरस व एगसहिमाए जोअसस्त अबाहाए बाहिरा-
खेते सूरमंडले पछते । (सू० १३१६)

‘जंबुद्वीपे’ इति प्रकृतस्य बाह्यमन्तरम्-पञ्चाशत्पूर्वार्धे द्विती-
यमित्यर्थः, उत्तरतुल्यं पञ्चजनाशिराजसहस्राणि तथै-
व जगती तत्त्रिशदधिकानि शतानि योजनानि यामे सूरमण्डल-
मुक्तं तस्मादनुगमानं विषयविक्रमप्रमाणे च शोधितं जातं
वयोर्धं मानमिति ।

अथ तृतीयम्—

जंबुद्वीपे सं मंते ! दीवे मंदरस्त पञ्चयस्त केवइयाए
अबाहाए बाहिराखेते सूरमंडले पछते !, गोयमा ! पण-
यालीसं जोअससहस्ताई तिखि अ चउकीसे जोअससए
सचवीसं व एगसहिमाए जोअसस्त अबाहाए बाहिराखे-
ते सूरमंडले पछते । (सू० १३१७)

‘जंबुद्वीपे’ इति व्यक्तं, तत्र उत्तरतुल्यं पञ्चजनाशिराज-
जसहस्राणि त्रीणि च शतानि तन्नुविंशत्यधिकानि चतुर्वि-
ंशतिं च पञ्चदशमण्डलानां योजनमिति, अत्र पूर्वमण्डलानां

व तान्तरजगद्विषयमपराजने २६६ कोनिते जाते वयोर्धं
मानं, पूर्वमण्डलाद्वाध्रुवाकृतस्य सावधविक्रममन्तर-
विक्रमः शोधयस्तेन उपपद्यते वयोर्धं मानम् ।

उक्तवर्धोद्येव मण्डलैर्वर्तितदेशमाह—

एवं खलु एवार्थं उवाचार्थं पविसमाखे हरिण तवार्थत-
राओ मंडलाओ तपाखेतरं मंडलं संकममाखे संकममाखे
दो दो जोअसहाई अइयालीसं व एगसहिमाए जोअसस्त
एगमेने मंडले अबाहाइहि खिबुदेमाखे खिबुदेमाखे स-
व्वमन्तरं मंडलं उवसंकमिआ चारं चरहि । (सू० १३१८)

‘एवं कथं’ इत्यादि, एवमुक्तरीत्या मण्डलचयनमित्यर्थः,
एगमेनोपायेन प्रत्येकारात्रमेकमण्डलमोचनकथं अविश्व-
जम्बुद्वीपमिति मध्यम्, स्वयंस्मृतमन्तरात् मण्डलानां चतुर्विंशत्
मण्डलं संकामन् २ हे हे योजने अष्टावधिराशेनैकवर्ष-
भागान् योजनस्य एकैकस्मिन् मण्डले अष्टावधौ हिं-
जेयम् २ हे समवायाद्भुवण्युत्तरंशोक्तं यथा कुजेरभावे
निवृत्तिः निवृत्त्याभावाद्येः वात् निवृत्ता कल्पस्याधिक्यं,
तां कुजेम् निवृत्त्ययम् २ इदं स्थानाद्भुवण्युत्तरात्, स्वयंस्मृत-
वृत्त्यादौ तु निवेद्ययम् निवेद्ययम् इत्युक्तमस्त अत्र सर्वत्रा-
पि हापयन् हापयन् इत्यर्थः, सर्वोपपन्नमण्डलानुपसंकथ्य
चारं चरति, गतमवाधात्तारम् ।

अथ मण्डलायामाविष्टाद्विधानिहारम्—

जंबुद्वीपे दीवे सव्वमन्तरं सं मंते । सूरमण्डले केवइयं
आयामविक्रमेण केवइयं परिकसेवेणं पछते !,
गोयमा ! खवणउई जोअससहस्ताई छप्प चत्ताले जो-
अससए आयामविक्रमेणं तिखि य जोयम्भसहस्ता-
ई पसरव व जोअससहस्ताई एगसखउई व जोअसस-
हिं किचि विसेताहिमाई परिकसेवेणं । (सू० १३२०)

‘जंबुद्वीपे’ इत्यादि, जम्बुद्वीपे भूतत्वा द्वीपे सर्वमण्ड-
लं स्वयंमण्डलं कियथायामविक्रममाभ्यां कियच्च परिकल्पेण
प्रकृतम् ? गोतम ! नवनवति योजनसहस्राणि पदं च
योजनशतानि चत्वारिंशदधिकानि आयामविक्रमायां,
त्रीणि योजनशतसहस्राणि पञ्चदश च योजनसहस्राण्येकीन
नवति च योजनानि किञ्चिद्विशेषाधिकानि परिकल्पेण, तथा-
यामविक्रममन्तरापरिचयम्-जम्बुद्वीपविक्रममाभयोः पा-
थयोः प्रत्येकशीत्यधिकयोजनशतशोधने ययोर्धं मानम्,
तथायां जम्बुद्वीपमानम् १००००० अस्मादंशोत्थविक्रमयोज-
नेन १०० द्विशुणितः ६० शोधितं संति जानम् ६६६० इति,
परिकल्पस्यैव शोधः विक्रममन्तरमण्डलानुपेक्षादिकरणै-
वादिनैक्यः प्रपञ्चितस्तथाप्राप्तोपपन्नयते, कवि-
कवि-
नो जम्बुद्वीपविक्रममादशोत्थविक्रमयोजनशतं कथापरममं-
पि तथैव त्रयाणां शतानां चव्यधिकानाम् ३६० परिचयः
एकदश शतान्यष्टविंशदधिकानि ११३८, एतानि जम्बुद्वीप-
परिचयस्य शोधयन्त, ततो ययोर्धं परिकल्पेणमं भवति ।

अथ द्वितीयमण्डले तत्पृच्छा—

अमन्तराखेते सं मंते । सूरमण्डले केवइयं आयामवि-
क्रेणं केवइयं परिकसेवेणं पछते !, गोयमा ! खवणउई

जोअससहस्ताई छव पणयासे जोअससए पणतीसं व एगसहिभाए जोअसस आयामविकसंभेणं तिसि जोअसस-सयसहस्ताई पणसस य जोयससहस्ताई एगं सगुचरं जोअससयं परिकसंवेणं पणयसे । (सू० १३२×)

‘अभंभतराख’ मित्यादि, अभंभयोजना सुगमा, तापयाधे-सकामम्—सर्वाभ्यन्तरान्तरं च—द्वितीयं पूर्वमण्डलमाया-मयिकम्भाभ्यां नवनवति योजनासहस्राणि पदं च योज-कशतानि पञ्चदशारिचधिकानि, पञ्चत्रिंशत् वैकषाष्टिमा-गान्, योजनस्य ६६६५५ १/५ तथादि—एकतोऽपि सर्वा-भ्यन्तराभ्यन्तरं मण्डलं सर्वाभ्यन्तरमण्डलगतनिवृत्तयोरि-शतसंख्यानेकषाष्टिमागान् द्वे च योजने आपान्तराणि विमुक्त्य-स्तिमत्परतोऽपि, ततः पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशदैकषाष्टिमा-गा योजनस्य पूर्वमण्डलविष्कम्भास्य मण्डलस्य विष्कम्भे वदन्ते, अत्रापि च सर्वाभ्यन्तरान्तरमण्डलस्य परिक्षेप-क्षीणि शतसहस्राणि पञ्चदश सहस्राण्येकं च शते सप्ता-न्तरं योजनानाम् ३१४०७ तथादि—पूर्वमण्डलादस्य वि-ष्कम्भे पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशदैकषाष्टिमागा योजनस्य वदन्ते, पञ्चानां च योजनानां पञ्चत्रिंशत्संवैकषाष्टिमागि-कानां परिरयः सप्तदश योजनानि अष्टत्रिंशदैकषाष्टिमागाः समधिकाः योजनस्य परं व्यवहारतो विवचयन्ते परिपूर्णानि अष्टादश योजनानि, तानि पूर्वमण्डलपरिक्षेपे यद्वाऽधिकानि प्राप्तिवन्ते तंहा यथांक्षं द्वितीयमण्डलपरिमाणं स्यात् ।

अथ द्वतीयमण्डले तत्पृच्छा—

अभंभतरच्चे शं भंते । सूरमंडले केवइअं आयामविकसं-भेणं केवइअं परिकसंवेणं पणसे ? , गोयमा । श्वणउई जोअससहस्ताई छवच एकावसे जोअससए श्व व एगस-हिभाए जोअसस आयामविकसंभेणं तिसि य जोअसस-सयसहस्ताई पणसस जोअससहस्ताई एगं च पणवीसं जोअससयं परिकसंवेणं । (सू० १३२+)

‘अभंभतराख’ मित्यादि अक्षं, नवरमुक्त्यस्य नवनवति योजनसहस्राणि पदं च एकपञ्चशानि योजनशतानि नव वै-कषाष्टिमागान् योजनस्याभ्यन्तरद्वितीयस्य मण्डलमायामवि-ष्कम्भेण, अत्रापिपक्षः पूर्वमण्डलाः आयामविष्कम्भे ६६६५५ योज-नद्वै इत्येकपक्षे एतमण्डलबुद्धौ योजनद्वैपक्षिमायां यथां-क्षं मानं भवति, परिक्षेपेकं च त्रीणि योजनसहस्राणि पञ्चदश योजनसहस्राणि एकं च पञ्चत्रिंशत्विधिकं योजनशतम् । ततोपपत्तिः—पूर्वमण्डलपरिक्षेपे ३१४०७ योजनरूपे प्रा-शुक्त्युक्त्याऽऽनीतं अष्टादश १८ योजनरूपायां बुद्धौ प्राप्ति-त्वायां यथांक्षं मानं भवति ।

‘अपेक्षातिरिक्तमण्डलायामादिपरिकानाय साधवाधमति-देवमाह—

एवं सल्लु एतेण उवाणं शिक्खममासे मूरि ए तथा-श्वराभो मंडलाभो तथाण्तरं मंडलं उवसंक्रममासे उ-वसंक्रममाणं एव एव जोअशाई पणतीसं च एगस-हिभाए जोअसस एगमे मंडले विक्खंभुद्धिं अभिव-

देमासे अभिवदेमासे अट्टारस अट्टारस जोअशाई परिरयबुद्धिं अभिवदेमासे अभिवदेमासे सत्त्ववाहिरं मे-डलं उवसंक्रमिथा चारं चरइ । (सू० १३२×)

‘एवं सल्लु एतेण’ मित्यादि, एवम्—उत्करीत्या मण्डलव्यव-शिनयेत्यर्थः, एतन्—उत्क्रमकारणं निष्ठासम्यक् निष्कामयन् सूर्यस्तदन्तराक्षतन्तरं मण्डलं संक्रामन् संक्रामन् पञ्च पञ्च योजनानि पञ्चत्रिंशत् वैकषाष्टिमागान् योजनसंवैक-स्मिन् मण्डले विष्कम्भबुद्धिमभिवर्धयन् २ तथा उत्करीत्यै-व अष्टादश योजनानि परिरयबुद्धिमभिवर्धयन् परिरयबुद्धि-मभिवर्धयन् सर्वेषामण्डलमुपकंस्य चारं चरति ।

अथ प्रकारान्तरय प्रस्तुतिविचारपरिकानाय पञ्चासुर्य्यां पृच्छाभाह—

सत्त्ववाहिरं शं भंते । सूरमंडले केवइअं आयामवि-कसंभेणं केवइअं परिकसंवेणं पणसे ? , गोयमा । एगं जोयससयसहस्तां छवच सट्ठे जोअससए आयामवि-कसंभेणं तिसि अ जोअससयसहस्ताई अट्टारस य सहस्ताई तिसि अ आपसुरसुरं जोअससए परिकसंवेणं । (सू० १३२×)

‘सत्त्ववाहिरं’ इत्यादि अश्रुत्सं व्यक्रमं, उत्तरसुखे एकं योजनलक्षं पदपृच्छाधिकानि योजनशतान्यायामविकम्भा-भ्याम्, उपाक्षस्तु जम्बुद्वीपां लक्षम् उभयाः पार्श्वयोश्च प्रत्येकं त्रिशदधिकानि त्रीणि योजनशतानि सत्त्ववाहिरमति-कस्य परतो वषोमानादस्य इदमेव मानं, त्रीणि योजनलक्षा-ण्यष्टादश च सहस्राणि त्रीणि च पञ्चदशारिचाराणि योजन-शतानि ‘व्याख्यातो विधेयपक्षिपत्तिः’ इति किञ्चिदुक्तानि परिक्षेपे भवन्ति, किञ्चिदुक्तं च त्रिंशत्परिक्षेपेण स्वयं बोध्यं, संवाक्षात्र विष्कम्भायामानं लक्षोपां यानि पृच्छ-धिकानि पदं योजनशतान्युक्तानि तस्य परिरयमानीय तस्य च जम्बुद्वीपपरिरयं प्रक्षपणाद् भवति ।

अथ द्वितीयमण्डले तत्पृच्छा—

वाहिराण्तरं शं भंते । सूरमंडले केवइअं आयामविकसं-भेणं केवइअं परिकसंवेणं पणसे ? , गोयमा । एगं जो-अससयसहस्तां छवच चउपस जोअससए छवीसं च एगसहिभाए जोअसस आयामविकसंभेणं तिसि अ जोअससयसहस्ताई अट्टारस य सहस्ताई दोषि य स-त्वाणउए जोअससए परिकसंवेणं ति । (सू० १३२+)

‘वाहिराण्तरं शं भंते । सूरमंडलं’ इत्यादि प्रश्नः प्राग्-वत्, उत्तरसुखे गीतम् । एकं योजनलक्षं पदं चतुःपञ्चाश-ानि योजनशतानि पञ्चत्रिंशत् वैकषाष्टिमागान् योजननवाया-मविकम्भाभ्यां, संवदति चेद् सर्वेषामण्डलविष्कम्भात् पञ्चत्रिंशदैकषाष्टिमागाधिकरश्च योजनेषु शोधितत्वेति, त्री-णि योजनलक्षान्यष्टादश च सहस्राणि द्वे च सप्तनव-नियोजनशते परिक्षेपेण । कथमुपपद्यते चेदिति वक्ष्यामः, पूर्वमण्डलपरिरयादष्टादशयोजनशोधने हस्त्यभि ।

अथ द्वितीयमण्डले तत्पृच्छा—

वाहिरन्तरे शं भंते । सूरमंडले केवइअं आयामविकसं-

मेधं केवदं परिकल्पेयं पक्षे ? गोयमा । एवं जो-
अणसयसहस्रं क्षण अडवाले जोअणसए वावसं
व एगसङ्घिभाए जोअणसस् आयाभाविकल्पेभ्यं तिष्ठि
जोअणसयसहस्रसां अट्टारस य सहस्रसां दोषि अ
अउत्तासीए जोअणसए परिकल्पेयं । (५० १३२ +)
'बाहिरत्तं च' मित्यादि, प्रश्नः पूर्वम्, उत्तर-
सुखं वाहृणीयं यद् एकं योजनलक्षं चाष्टाब्धवारिणां
योजनशतानि द्वापञ्चाशन् वैकपाष्टमागन् योजनस्या-
यामविष्कम्भाश्रयम्, युक्तिश्चात्र—अनन्तरपूर्वमण्डलात् प-
ञ्चाशत्पूर्वपाष्टमागधिकपञ्चाशद्योजनवियोजने साधु भवति,
क्रीणि योजनलक्षायपादश च सहस्राणि हे वैकानाशने
योजनशतं परिलेख्यं, पूर्वमण्डलपरिधेरादशद्योजनशोधने
यथोक्तं प्रस्तुतमण्डलस्य परिधयनम् ।

अत्रातिदेशमाह—

एवं खलु एणं उवाणं पविसमाणे हरिए त-
यत्तरत्तामं मंडलाओ तयात्तरं मंडलं संकममाणे
संकममाणे पंच पंच जोअणसां पण्णीसं च एगस-
ङ्घिभाए जोअणसस् एगमेगे मंडले विस्वम्भुद्धिं वि-
व्बुद्धेमाणे विव्बुद्धेमाणे अट्टारस अट्टारस जोअणा-
इं परियवुद्धिं विव्बुद्धेमाणे विव्बुद्धेमाणे सव्वम्भेतरं
मंडलं उवसंकमिता चारं चरइ । ६ । (५० १३२ +)
'एवं खलु एणं' मित्यादि, प्राग्वह्याद्यम्, व्याख्यातार्थ-
त्वात् । अतमायामविष्कम्भापरिवृद्धिहातिद्वयम्, अनेनैव क-
मेण द्वयोः स्वयंयोः परस्परमवाधाहारमप्यन्तरमाह्वमण्ड-
लादिष्वप्यवस्यम् ।

सम्प्रति मुहूर्तगतिद्वारम्—

जया शं भंते ! हरिए सव्वम्भेतरं मंडलं उवसंक-
मिता चारं चरइ तथा शं एगमेगं धुहुत्थं केवदं-
अं लेत्तं गच्छइ ? गोयमा । पंच पंच जोअणस-
हस्रसां दोषि अ एगवत्थं जोअणसए एण्णुत्तीसं
च सङ्घिभाए जोअणसस् एगमेगे धुहुत्थं गच्छइ,
तथा शं इहगयस्स मणुस्स सीअलीसाए जोअण-
सहस्रेभिं दोहि अ तवहुद्धिं जोअणसएहि एगवीसाए अ
जोअणसस् सङ्घिभाएहि हरिए वक्खुप्फासं हव्वागच्छ-
इ चि, ते विक्खलममाणे हरिए नवं संवच्छरं अयमाणे
पडमं अट्टारत्तं सव्वम्भेतरात्तरं मंडलं उवसंक-
मिता चारं चरइ चि । (५० १३२ ×)

'जया शं भंते ! हरिए सव्वम्भेतरं' इत्यादि, यदा भगव-
न् । स्वयं सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमुपसंकथ्य चारं चरति इ-
ति नवा एकैकेन मुहूर्तेन कियत् क्षमं गच्छति । गोयमा ।
'पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि हे वैकपाश्र्या योजनशतं प-
कानविशन् च पष्टिमागन् योजनस्वैकैकेन मुहूर्तेन गच्छति,
कथमिदमुपपद्यते इति चेत्, उच्यते—इह स्वर्गाय मण्डल-

मेकानाहारात्रेण द्वाभ्यां स्वयोभ्यां परिसमाप्यते प्रतिस्वयं वा-
हारात्रगणेन परमाधेनो द्वाहारात्रो भवतः । द्वयोश्चाहो-
रात्रयोः पष्टिमुहूर्तस्ताने मण्डलपरिचर्य पृथगा भागे हते
यक्षभ्यने तन्मुहूर्तगतिप्रमाणम्, तथाहि—सर्वाभ्यन्तरम-
ण्डलपरिचर्यक्रीणि लक्षाणि पञ्चदश सहस्राण्येकाननवत्य-
धिकानि योजनानाम् ३१४०८६, एतेनो पृथगा भागे हते
लक्षं यथोक्तं मुहूर्तगतिप्रमाणम् ४२४१, अथ विनया-
वर्जितमनस्कं प्रहायकनापृच्छताऽपि विनयस्य किञ्चि-
धिकं प्रहायनीयमित्याह—यत्तदुक्तं विनयमिदमवाप्तुमन-
पि यच्छुद्ध्यतिनवाक्यमत्रायतास्तीत्येतेन यदा स्वयं ए-
केन मुहूर्तेन ४२४१ ४२४१, प्रमाणं गच्छति तदा सर्वा-
भ्यन्तरमण्डलसंकमण्यकाले इहगतस्य मनुष्यस्य अत्र-
जानावेकवचनं ततोऽयमर्थः—इहगतानो—अपलक्ष्यगतानो
मनुष्याणां सव्वत्तराश्रित्या योजनसहस्रेद्वौभ्यां च त्रिपदा-
भ्यां त्रिपदधिकद्वौभ्यां योजनशतभ्यामेकविंशत्या च यो-
जनस्य पष्टिमागैरुदयमानः स्वयंश्च लक्ष्य—अनुविषयं इ-
त्ये—शीर्षमात्रं गच्छति, अत्र च स्पष्टशब्दो नेन्द्रियार्थसाधक-
परिच्छेदोऽप्यवधारित्वेन तदस्यवधारितं, काऽत्रोप-
पत्तिरिति चेत्, उच्यते—इह दिवसस्याज्ञेन यावन्मात्रं क्षेत्रं
व्याप्येन तावति स्थलस्थितः स्वयं उलभ्यते, स एव लोक उ-
दयमान इति व्यस्यति, सर्वाभ्यन्तरमण्डलं दिवसप्रमाणमप-
दसमुहूर्तान्तेनागते नय मुहूर्तः एकैकांश्च मुहूर्तं सर्वा-
भ्यन्तरमण्डलं चारं च पञ्च योजनसहस्राणि हे च यो-
जनशतं एकपञ्चाशदधिक एकोनविंशन् च पष्टिमागन् यो-
जनस्य गच्छति, एतावन्मुहूर्तगतिपरिमाणं नवविंशत्यु-
त्तरोऽयं ततो भवति यथोक्तं पष्टिपथप्रसन्नविषयपरिमाणमिति, एवं
सर्वेष्वपि मण्डलेषु स्वस्वमुहूर्तगतौ स्वस्वदिवसादेवतमुह-
र्तराश्रित्या सुविगतार्थं पष्टिपथप्रसन्नं भवति, पष्टिपथप्रसन्नं
अनुस्पश्यः पुरुषच्छाया इत्येकाश्रितः । सा च पूर्वतोऽपरंतश्च
समप्रमाणैव भवतीति द्विगुणिता तापक्षेयमुदयाऽस्तान्तर-
मित्यादिपर्यायाः, रश्मि च सर्वेणास्तान्तरमण्डलात् पञ्चलक्ष-
वर्षा गत्यमानेऽप्यशीत्यधिकशतनमे, प्रतिमण्डलं कोहोरात्र-
गणनादहोरात्रोऽपि षडशीत्यधिकशतनमस्तमायमुत्तमयल-
स्य वर्गमा दिवसः, अयमेव च स्वयंसेवस्वरस्य एतन्मदिवस
उत्तरायणपर्यवसानकृत्वा स्वस्वस्वरस्यति । अथ नवसेव-
स्वरप्रारम्भप्रकारप्रहायनाय सूत्रं प्रारभ्यते—ते विक्खलममा-
णे इत्यादि, अथाभ्यन्तरमण्डलाश्रितक्रामन् जम्बूद्वीपान्तः
प्रवेशशीत्यधिकयोजनशतप्रमाणं क्षेत्रं वर्गमाकाशपदशस्य-
शेनानन्तरं द्वितीयसमये द्वितीयमण्डलाभिमुखं प्रसर्गजि-
त्यर्थः, स्वयं नयम्—आभिमिकाशभाविने स्वस्वसरमधमानः
२—आदिनाः प्रथमद्वाराय सर्वाभ्यन्तरमण्डलं मण्डलमु-
पसंकथ्य चारं चरति, एव चाहोरात्रो दिक्षिणायनस्याः सं-
वत्सरस्यापि च दिक्षिणायनादिकृत्वा स्वस्वसरस्य, अत्र
वाधिकारं समवायाङ्कस्यप्रवृत्तिनन्दप्रवृत्तिमुदाहृत्य प्रस्तुत-
सूत्रादेशेन च 'अयमाणे अयमाणे' इत्यस्य स्थानं 'अन्तर्मा' इति पाठो
इत्येतेन नयं च स मण्डलस्याश्रित्यैव विद्येतुना
सम्पूर्य, 'अयमाणे' इति तु लक्ष्यनिर्दिष्टः—अथ सूत्रेणापि
स एवति । अं ७ वचः ।

पक्षधीनं च दक्षिणस्थे जोषयस्स एतदेवे मंडले वि-
कलं भवति शिबुदेमाये शिबुदेमाये अट्टरसजोषया
परिरयवुद्धिं शिबुदेमाये शिबुदेमाये सत्त्वमंतरं मंडलं
उपलक्षयिता चारं चरति, ता जटा वं सुरिय सत्त्वमं-
हं मंडले उपलक्षयिता चारं चरति, एत वं ता मंडल-
कता अट्टरालीसं एमट्टिमंने जोषयस्स एतदेवे वव-
उत्तिं जोषयस्सहस्ताई छव चचाले जोषयस्स आपाम-
चिकलंभेयं सिध्दि जोषयस्सहस्ताई एवसर स सहस्ताई
अउत्तमउत्तिं च जोषयस्स किंवि विनमसिदाई एरिकले-
वेयं वसिसे, तता यं उतमकट्टपले उकोसए अट्टरसमुदु-
ले दिवसे भवति, जहसिपा दुवालिसमुदुत्ता राई भवति,
एत वं दोचस्स कम्मासस्स पजवसाये एस यं
आदिच्छे संवच्छरे एत वं आदिच्छस्स संवच्छस्स च-
अवसाये, ता सत्त्ववि यं मंडलवता अट्टरालीसं एग-
ट्टिमगे जोषयस्स वाहल्लेयं, सत्त्ववि यं मंडलंतरिया दो-
जोषया विक्लंभेयं, एस यं अट्टा तेसीयसतपडुप्पे
पंचवसुचरे जोषयस्सते आहिता ति वेदेअ, ता अर्धभतरा-
तो मंडलवताओ बाहिरं मंडलवतं बाहिराओ वा अर्धभ-
तरं मंडलवतं एस यं अट्टा केवतियं आहिता ति वेदेअ ।
ता पंचदसुचरजोषयस्सते आहिता ति वेदेअ, अर्धभत-
राते मंडलवताते बाहिरा मंडलवता बाहिराओ मंडलता-
लिं अर्धभतरा मंडलवता एस यं अट्टा केवतियं आहिता
ति वेदेअ । ता पंचदसुचरे जोषयस्सते अट्टरालीसं च
एगट्टिमगे जोषयस्स आहिता वेदेअ, ता अर्धभतरातो
मंडलवतातो बाहिरमंडलवता बाहिरातो मं तो अर्धभत-
रमंडलवता एस यं अट्टा केवतियं आहिता ति वेदेअ । ता
पंचदसुचरे जोषयस्सते तेस्स च एगट्टिमगे जोषयस्स आ-
हिता ति वेदेअ, अर्धभतरा ते मंडलवताए बाहिरा मं-
डलवता बाहिराते मंडलवताते अर्धभतरं मंडलवता, एस
यं अट्टा केवतियं आहिता ति वेदेअ । ता पंचदसुचरे
जोषयस्स आहिथ ति वेदेअ । (४० २०)

‘ ता सत्त्वा वि यं मंडलवता ’ इत्यादि. ‘ तो ’ इति पूर्ववत्,
सर्वाथययि मण्डलपदानि मण्डलकपाणि एतानि मण्डल-
पदानि सूर्यमण्डलस्थानातीत्यर्थः कियन्मात्रं बाह्येन कि-
यन्मात्रमविष्कम्भाभ्यां कियन्परिक्षेपेण—परिधिना आख्या-
नानि इति वदन् । एवं स्त्रीत्वनिर्देशः प्राकृतत्वात्, प्राकृ-
तं हि लिङ्गं व्यभिचारि, यदाह पाणिनिः—स्वमाकृतलक्ष-
णे ‘ लिङ्गं व्यभिचार्ययि ’ इति, एवं भगवता गौतमेन प्रक-
ृते सति भगवानंतर्ह्यवयपरतोऽधिकमपि वसीतीति मिथ्या-
चारोपपत्त्याव प्रथमतस्त आद्योपपत्त्यर्थम्—‘ तस्य सत्त्व-
इत्येति, तत्र मण्डलवाहद्वयानि व्यभिचारिण्ये अहंशमा-

निरूपकः अतिप्रसङ्गः प्रकृत्याः, सत्त्वक—तत्र नेत्रं प्रकृत्यो
परमो विष्कम्भं मध्यं त्रयं स्त्रीत्वमवर्तयन् एवमप्युच्यते—‘ ता-
इति प्रकृत्या, सर्वाथययि मण्डलपदानि—कारणसहस्रमि-
‘ जोषयं वाहद्वयं ’ इति—प्रत्येकं योजनमेकं वाहद्वयेन—विहृ-
तं त्रयं योजनसहस्रमेकं च प्रवक्षिष्ये—प्रवक्षिष्येति च यो-
जनमन्त्रं, ‘ आचार्यामविष्कम्भाभ्यां ’ इति आचार्यामविष्कम्भ-
आचार्यामविष्कम्भं समाहारेण इहोक्तमेव प्रत्येकमायोजनं किञ्च-
नमेव कल्प्यते, त्रीणि योजनसहस्राणि प्रक्षिप्य च योजनसहस्रं
योजनशतानि परिक्षेपतः प्रकृत्यानि । इह च वेदा स्त्रीत्वमन्-
त्रियाणां मतेन मण्डलवत्याचार्यामविष्कम्भमेकं योजनसहस्र-
मेकं योजनशतं च प्रवक्षिष्येति च आचार्यामविष्कम्भमभ्यां तं
परिरयपरिमाणां वृत्तपरिमाणां त्रिगुणमेव पूर्वपूर्यमित्यु-
च्यते, न विशेषाधिकमतस्त्रिगुणं योजनसहस्राणि त्रीणि श-
तानि नवनवतानां त्रिगुणम् । तथाहि—सहस्रस्य त्रीणि सह-
स्राणि शतस्य त्रीणि शतानि त्रयप्रक्षिप्यतश्च नवनवतिरि-
ति, एवं परिरयपरिमाणां ‘ विष्कम्भमवगमद्वयगुणरक्षीयवृत्त-
परिरमा होतुं ’ इति । परिरयपरिमातेन व्यभिचारि, तत्र हि
परिरयपरिमाणाभ्यां त्रीणि योजनसहस्राणि पञ्चशतानि
ह्रस्वरीत्यधिकानि किञ्चित्समधिकार्यागच्छन्ति, तथाहि-
एकं योजनसहस्रमेकं च योजनशतं त्रयप्रक्षिप्यधिकमित्य-
कादशयोजनशतानि त्रयप्रक्षिप्यधिकानि ११३३, एतेषां व-
र्गो विधीयते, जात एकका द्विकोऽएकल्लिखः षट्कोऽएकं नव-
कः १२८३६८६, ततो दशभिर्गुणितेन जातमेकमधिकं श-
त्यम् १२८३६८६०, एतेषां वर्गमूलानयनं आगच्छन्ति यथो-
क्तं परिरयपरिमाणागतस्त्वमतेन परिरयपरिमाणां व्यभिचा-
रि, एवमुत्तरमात्रं मतद्वयं परिभाषनीयम्, अत्रैव प्रथममे-
उपसंहारः ‘ एग एवमाहसु ’ । एकं पुनरेवमाहुः—सर्वो-
पययि सूर्यमण्डलपदानि प्रत्येकमेकं योजनं बाह्येन
एकं योजनसहस्रमेकं च योजनशतं त्रयप्रक्षिप्य त्रयप्रक्षिप्य-
कमाचार्यामविष्कम्भाभ्यां ११३४ त्रीणि योजनसहस्राणि आच-
रि योजनशतानि द्वयुत्तराणि ३४०५, परिक्षेपतः । तथाहि—
एतेषामपि मतेन विष्कम्भपरिमाणात् परिरयपरिमाणां परि-
पूर्यित्वाकृतं, ततः सहस्रस्य त्रीणि सहस्राणि शतस्य
त्रीणि शतानि त्रयप्रक्षिप्यतः द्वयुत्तरं शतमिति । अत्रैवाप्ये-
होतुमाह—‘ एग एवमाहसु ’ एकं पुनरेवमाहुः—सर्वोपय-
यि मण्डलपदानि—सूर्यमण्डलानि प्रत्येकमेकं योजनं बाह्येन
एकं योजनसहस्रमेकं च योजनशतं पञ्चत्रिंश-पञ्चत्रिंशद्वि-
कमाचार्यामविष्कम्भाभ्यां ११३४ त्रीणि योजनसहस्राणि आच-
रि योजनशतानि पञ्चोत्तराणि ३४०५, परिक्षेपतः, तथाहि-
एकस्य योजनसहस्रस्य त्रीणि योजनसहस्राणि शतस्य
त्रीणि शतानि पञ्चत्रिंशतः पञ्चोत्तरं शतमिति, एतानि
त्रीण्ययि मनानि मिथ्याकपाणि परिरयपरिमाणाभावेऽपि
व्यभिचार्यात्, अतो भगवान् नेत्रः पृथक् स्वमनुपपद्यमिति-
‘ एवं पुत्र ’ इत्यादि, यथे पुनरेवं चयमागुपकारेण वदामः,
नमव प्रकाशमाह—‘ ता सत्त्वार्थी ’ इत्यादि, ‘ ता ’ इति पूर्ववत्
सर्वाथययि मण्डलपदानि—सूर्यमण्डलानि प्रत्येकं बाह्येन
नाष्टा चत्वारिंशद्वयपरिमाणा योजनस्य आचार्यामविष्कम्भ-
परिक्षेपेण—आचार्यामविष्कम्भपरिक्षेपेऽनुनयनानि आचर्याता-
नि, कस्यापि मण्डलस्य कियन् आचार्यामविष्कम्भः परिक्षे-

रिग्वेदजमिभिवर्द्धयन्नमिवैवैव हहाहादृश अष्टादशति व्य-
वहान उक्तम् । निश्चयनयमनेन तु सप्तदश सप्तदश योजना-
नि अष्टादशतिनैकैकपदभागा योजनस्येति द्रष्टव्यम्, एतच्च
प्रागेव भाषितं, न सैनस्यमनीषिकाविज्ञेयं, यत् उक्तं
तद्विचारप्रक्रमे एव कर्तव्यविधानायाम्—' सत्तरत्न ज्यो-
त्नारं अष्टमालं च पद्माष्टमाला १५३६ एव निष्कृष्टं न्ये-
षहाण पुण्य अष्टारस ज्योत्नारं ' इति, प्रथमपदालाय-
वसानभूते इयशीत्यधिकनतमे अष्टादशे सर्वेषां मह-
त्त्वमुपसंग्रह्य चारं चरति, 'ता जया ऋ' मित्यादि, तत्र
यथा ऋमिति वाक्यालङ्कार, सूर्यः सर्वेषां महत्त्वमुपसं-
ग्रह्य चारं चरति तदा तत्सर्वेषां महत्त्वपदम् अष्टा-
दशतिशुद्धैकपदभागा योजनस्य बाह्येन एकं योजनशत-
सहस्रं पदं शतानि पदेष्वधिकानि १००६६० आयामविक्र-
ममेन—आयामविक्रमभाष्याम्, तथाहि—सर्वाभ्यन्तरान्म-
हत्वात्परतः सर्वेषां महत्त्वं पर्यवसानाकृत्य इयशीत्य-
धिकं महत्त्वशतं भवति, महत्त्वं महत्त्वं च विक्रम-
विक्रमं परितोयन्ते पञ्च पञ्च योजनानि पञ्चशिकपद-
भागा योजनस्य, ततः पञ्च योजनानि इयशीत्यधिकन
शतेन गुण्यन्ते, जानानि नय शतानि पञ्चदशोत्तराणि
६१५, यऽपि च पञ्चतिशुद्धैकपदभागा योजनस्य न
ऽपि इयशीत्यधिकानि शतेन गुण्यन्ते जानानि चतुर्धापि
शतानि पञ्चात्तराणि ६४०५, तेषामेकपदभागा भागं हृतं
सर्वेषु पञ्चासत् योजनशतम् १०५, एतत्पूर्वस्मिन् राशौ प्राप्ति-
यन्ते, जानानि दश शतानि विशत्यधिकानि १०२०, एतानि
सर्वेभ्यस्तरमहत्त्वविक्रमायामपरिमाणं अधिकत्वेन प्र-
क्षिप्यन्ते, ततो यथाह—सर्वेषां महत्त्वविक्रमभाष्य-
यामपरिमाणं भवति, तथा त्रीणि योजनशतसहस्राणि अ-
ष्टादश सहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चदशोत्तराणि ३१२३५
परितोयन्ते, तत्र पञ्चदशोत्तराणि किञ्चिन्मूलानि द्रष्टव्या-
नि, तथाहि—अस्य महत्त्वस्य विक्रमो योजनलक्षं पद-
योजनशतानि पदेष्वधिकानि १००६६०, अस्य यथो विधी-
यन्ते, जान एककः शून्यमेककिकां द्विकधनुःकिकाः पञ्चकः
पदकां द्वि शून्यं १०१३२४३५६००, ततो दशभिर्गुणेन जान
मेकमधिकं शून्यम् १०१३२४३५६०००, अस्य वर्गमूलानयने
लक्षानि त्रीणि योजनशतसहस्राणि अष्टादश सहस्राणि
त्रीणि शतानि चतुर्दशोत्तराणि ३१२३५, शेषमुद्वगति,
पञ्चकः पञ्चकिकाधनुःकः शून्यं चतुष्कः ५५४७०४, छुद-
राशिः पदकाः पदकाः पदकाः द्विकऽष्टकः ६३६६२८,
तत एतेन पञ्चदश योजने किञ्चिद्भूते किल लक्ष्यन्ते इति व्यव-
हारतः सूत्रकृता परिपूर्णं विधाक्षत्वा पञ्चदशोत्तराण्यु-
क्तम् । अथवा—महत्त्वं महत्त्वं पूर्वपूर्वमहत्वापरिगृह्यक्षी
रुतदश रुतदश योजनानि अष्टादशसहस्रैकपदभागा यो-
जनस्य लक्ष्यन्ते, ततः सप्तदश योजनानि इयशीत्यधिकन
शतेन गुण्यन्ते, जानानि पञ्चदशोत्तराणि ३१२३५, यऽपि च
पञ्चतिशुद्धैकपदभागा योजनस्येति इयशीत्यधि-
कन शतेन गुण्यन्ते, जानानि नय शतानि पञ्चदशोत्तराणि
६१५, तेषां योजनानयनायमेकपदभागा भा-
गो ह्रियन्ते, लक्षं चतुर्दशोत्तरं योजनशतम् ११५, तच्च पूर्व-
राशौ प्रक्षिप्यते जानानि दशतिशुद्धैकपदभागा पञ्चविशत्यधि-

कानि ३२२५, एतानि सर्वाभ्यन्तरमहत्त्वपरितोयपरिमाणे
त्रीणि लक्षाणि पञ्चदश सहस्राणि नवशीत्यधिकानि ३१-
५०८६ इत्येकपदधिकत्वेन प्राप्तिवन्ते, जानानि त्रीणि
लक्षाणि अष्टादश सहस्राणि त्रीणि शतानि चतुर्दशो-
त्तराणि ३१२३५, तथा सप्तदशानां योजनानाम् अष्टा-
दशसहस्रैकपदभागायामुपरि यानि त्रीणि शतानि पञ्चस-
त्यधिकानि ३७५ शेषमुद्वगति तानि इयशीत्यधिकन
शतेन गुण्यन्ते जानानि पञ्चदशोत्तराणि ३१२३५, यऽपि च
पञ्चतिशुद्धैकपदभागा योजनस्येति इयशीत्यधि-
कन शतेन गुण्यन्ते, जानानि नय शतानि पञ्चदशोत्तराणि
६१५, तेषां योजनानयनायमेकपदभागा भा-
गो ह्रियन्ते, लक्षं चतुर्दशोत्तरं योजनशतम् ११५, तच्च पूर्व-
राशौ प्रक्षिप्यते जानानि दशतिशुद्धैकपदभागा पञ्चविशत्यधि-
कानि ३२२५, एतानि सर्वाभ्यन्तरमहत्त्वपरितोयपरिमाणे
त्रीणि लक्षाणि पञ्चदश सहस्राणि नवशीत्यधिकानि ३१-
५०८६ इत्येकपदधिकत्वेन प्राप्तिवन्ते, जानानि त्रीणि
लक्षाणि अष्टादश सहस्राणि त्रीणि शतानि चतुर्दशो-
त्तराणि ३१२३५, तथा सप्तदशानां योजनानाम् अष्टा-
दशसहस्रैकपदभागायामुपरि यानि त्रीणि शतानि पञ्चस-
त्यधिकानि ३७५ शेषमुद्वगति तानि इयशीत्यधिकन
शतेन गुण्यन्ते जानानि पञ्चदशोत्तराणि ३१२३५, यऽपि च
पञ्चतिशुद्धैकपदभागा योजनस्येति इयशीत्यधि-
कन शतेन गुण्यन्ते, जानानि नय शतानि पञ्चदशोत्तराणि
६१५, तेषां योजनानयनायमेकपदभागा भा-
गो ह्रियन्ते, लक्षं चतुर्दशोत्तरं योजनशतम् ११५, तच्च पूर्व-
राशौ प्रक्षिप्यते जानानि दशतिशुद्धैकपदभागा पञ्चविशत्यधि-
कानि ३२२५, एतानि सर्वाभ्यन्तरमहत्त्वपरितोयपरिमाणे
त्रीणि लक्षाणि पञ्चदश सहस्राणि नवशीत्यधिकानि ३१-
५०८६ इत्येकपदधिकत्वेन प्राप्तिवन्ते, जानानि त्रीणि
लक्षाणि अष्टादश सहस्राणि त्रीणि शतानि चतुर्दशो-
त्तराणि ३१२३५, तथा सप्तदशानां योजनानाम् अष्टा-
दशसहस्रैकपदभागायामुपरि यानि त्रीणि शतानि पञ्चस-
त्यधिकानि ३७५ शेषमुद्वगति तानि इयशीत्यधिकन
शतेन गुण्यन्ते जानानि पञ्चदशोत्तराणि ३१२३५, यऽपि च
पञ्चतिशुद्धैकपदभागा योजनस्येति इयशीत्यधि-
कन शतेन गुण्यन्ते, जानानि नय शतानि पञ्चदशोत्तराणि
६१५, तेषां योजनानयनायमेकपदभागा भा-
गो ह्रियन्ते, लक्षं चतुर्दशोत्तरं योजनशतम् ११५, तच्च पूर्व-
राशौ प्रक्षिप्यते जानानि दशतिशुद्धैकपदभागा पञ्चविशत्यधि-

एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति ते एवमाहंसु-जता ये हरिण-स-
 च्चर्मतरं मंडलं उवसंकमिता चारं चरति तथा ये उचमकह-
 पत्ते उकांसं अडारसमुहुत्ते दिवसे भवति, जहसिया दुबालस-
 मुहुत्ता राई भवति, तस्मिं च ये दिवसंमि एगं जोयण-
 सतसहस्सं अडु य जोयणसहस्साई तावक्खेत्ते पप्पत्ते, ता
 जया ये हरिण सच्चवाहिरं मंडलं उवसंकमिता चारं चरति
 तथा ये उचमकहपत्ता उकांसिया अडारसमुहुत्ता राई भ-
 वति, जहमए दुबालसमुहुत्ते दिवसे भवति, तस्मिं च ये
 दिवसंमि बावत्तरि जोयणसहस्साई तावक्खेत्ते पप्पत्ते, त-
 या ये छ छ जोयणसहस्साई हरिण एगमेगेणं मुहुत्तेणं
 गच्छति, तन्थ जे ते एवमाहंसु ता पंच पंच जोयणसह-
 स्साई हरिण एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति, ते एवमाहंसु-
 ता जता ये हरिण सच्चर्मतरं मंडलं उवसंकमिता चारं
 चरति, तहव दिवसराहप्पमाणं तस्मिं च ये तावक्खेत्तं
 नउजोयणसहस्साई, ता जया ये सच्चवाहिरं मंडलं
 उवसंकमिता चारं चरति तथा ये ते चव राईदियप्पमाणं
 तस्मिं च ये दिवसंमि सट्ठि जोयणसहस्साई तावक्खेत्ते प-
 प्पत्तं, तथा ये पंच पंच जोयणसहस्साई हरिण एग-
 मेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति । तन्थ जे ते एवमाहंसु, स-जया
 ये हरिण सच्चर्मतरं मंडलं उवसंकमिता चारं चरति तथा
 ये दिवसंमि तहव, तस्मिं च ये दिवसंमि बावत्तरि जोय-
 णसहस्साई तावक्खेत्ते पप्पत्ते, ता जया ये हरिण सच्च-
 वाहिरं मंडलं उवसंकमिता चारं चरति तथा ये राईदियं
 तहव तस्मिं च ये दिवसंमि अडयालीसं जोयणसहस्साई
 तावक्खेत्ते पप्पत्तं तथा ये चत्तारि चत्तारि जोयणसह-
 स्साई हरिण एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति, तन्थ जे ते
 एवमाहंसु छ वि पंच वि चत्तारि वि जोयणसहस्साई
 हरिण एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति ते एवमाहंसु-ता
 हरिण ये उगमसमुहुत्तेणं मिय अन्थमसमुहुत्तं
 सिग्घगता भवति, तथा ये छ छ जोयणसहस्साई एग-
 मेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति, मज्झिमतावक्खेत्तं समासादेमाणे
 समासादेमाणं हरिण मज्झिमगता भवति, तथा ये पंच
 पंच जोयणसहस्साई एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति, मज्झि-
 मं तावक्खेत्तं संपत्तं हरिण मंदगता भवति, तथा ये चत्तारि
 जोयणसहस्साई एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति, तन्थ का-
 हेउ त्ति वदेज्जा !, ता अयसं जंबुदीव दीव जाव
 परिकखेत्ते, ता जया ये हरिण सच्चर्मतरं मंडलं उव-
 संकमिता चारं चरति तथा ये दिवसंमि तहव तस्मिं च
 ये दिवसंमि एकसंउत्ति जोयणसहस्साई तावक्खेत्ते पप्प-
 त्ते, ता जया ये हरिण सच्चवाहिरं मंडलं उवसंकमिता

चारं चरति तथा ये राईदियं तहव, तस्मिं च ये दिवसंमि
 एगट्ठिजोयणसहस्साई तावक्खेत्ते पप्पत्ते, तथा ये छ वि पंच
 वि चत्तारि वि जोयणसहस्साई हरिण एगमेगेणं मुहुत्तेणं
 गच्छति, एगे एवमाहंसु ॥ वये पुण एव वदामो-तां तां-
 तिरगाई पंच पंच जोयणसहस्साई हरिण एगमेगेणं मुहु-
 तेणं गच्छति, तन्थ को हेतु त्ति वदेज्जा, ता अयसं जंबुदीव
 दीव परिकखेत्ते तां जता ये हरिण सच्चर्मतरं
 मंडलं उवसंकमिता चारं चरति तथा ये पंच पंच जोय-
 णसहस्साई दांभियं एकावयणे जोयणसंमं एगगतांमं
 च सट्ठिभागं जोयणसंमं एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति, तथा ये
 इहगतस्स मणुस्समं सीतालीमाणं जोयणसहस्साई दांभि
 य तेवट्ठिहिं जोयणसंमतेहिं एकवीमाणं य सट्ठिभागेहिं
 जोयणसंमं हरिण चक्खुप्फासं हव्वमागच्छति, तथा ये
 दिवसं राई तहव, स गिक्खममाणे हरिण यं संवच्छरं
 अयमाणे पदमंमि अहारंत्तंमि अस्मिन्नरागंत्तरं मंडलं
 उवसंकमिता चारं चरति, ता जया ये हरिण अस्मिन्नरा-
 गंत्तरं मंडलं उवसंकमिता चारं चरति तथा ये पंच पंच
 जोयणसहस्साई दांभि य एकावसं जोयणसंमते सीतालीसं
 च सट्ठिभागं जोयणसंमं एगमेगेणं मुहुत्तेणं गच्छति, तथा ये
 इहगतस्स मणुस्समं सीतालीमाणं जोयणसहस्साई अउ-
 णासीत्तं य जोयणसंमते सत्तावसाए सट्ठिभागेहिं जोयणसंमं
 सट्ठिभागं च एगट्ठिहा छत्ता अउणावीमाणं चुप्पियाभागेहिं
 हरिण चक्खुप्फासं हव्वमागच्छति, तथा ये दिवसं राई तहव
 स गिक्खममाणे हरिण दांभियं अहारंत्तंमि अस्मिन्न-
 रागं मंडलं उवसंकमिता चारं चरति, ता जया ये
 हरिण अस्मिन्नरागं मंडलं उवसंकमिता चारं चरति
 तथा ये पंच पंच जोयणसहस्साई दांभियं य बावयणे
 जोयणसंमते पंच य सट्ठिभागं जोयणसंमं एगमेगेणं मुहुत्तेणं
 गच्छति, तथा ये इहगतस्स मणुस्समं सीतालीमाणं जोयण-
 सहस्साई जोयणसंमं सट्ठि भागं च एगट्ठिहा छत्ता दांभि
 भागेहिं जोयणसंमं सट्ठि भागं च एगट्ठिहा छत्ता दांभि
 चुप्पियाभागेहिं हरिण चक्खुप्फासं हव्वमागच्छ-
 ति, तथा ये दिवसं राई तहव, एव खलु एतेणे
 उवाएणं गिक्खंममाणे हरिण तथा उगंत्तरा तदा-
 गंत्तरं मंडलोती मंडलं संकममाणं संकममाणं अट्ठा-
 रस अट्ठारंमं सट्ठिभागं जोयणसंमं एगमेगे मंडलं मुहुत्तेणं
 अभिबुट्ठमाणे अभिबुट्ठमाणे चुलसीति सीताई जोयणाई
 पुरियच्छायं गिबुट्ठमाणे सच्चवाहिरं मंडलं उवसंकमिता
 चारं चरति, ता जया ये हरिण सच्चवाहिरं मंडलं उवसंक-
 मिता चारं चरति तथा ये पंच पंच जोयणसहस्साई तिभि

य पञ्चने जोयणसते पखरस य सट्टिभागे जोयणसम
एगमेगेशं मुहुत्तेशं गच्छति तता थं इहगतस्स मणुसस्स
एकतीसाए जोयणोहिं अट्टहिं एकतीसीहिं जोयणसतेहिं
सीमाए य सट्टिभागेहिं जोयणस्स खुरिए चक्खुफासं
हवमागच्छति, तता थं उत्तमकट्टुवा उकोसिया अट्टार-
समुहुत्ता राई भवइ, जदधए दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवति ।
एत थं पढमे छम्माये, एत थं पढमस्य छम्मासस्स पजव-
साथे । से पविसमाथे खुरिए दांथं छम्मासं अयमाणे प-
ढमंसि अट्टारसंसि बाहिराण्त्तरं मंडलं उवसंकमिचा-
चारं चरति ता जता थं खुरिए बाहिराण्त्तरं मंडलं उव-
संकमिचा चारं चरति तता थं पंच पंच जोयणसह-
स्साई तिष्ठि य चउत्तरं जोयणसत्तं सचावथं च स-
ट्टिभाए जोयणस्स एगमेगेशं मुहुत्तेशं गच्छति, तता थं
इहगतस्स मणुसस्स एकतीसाए जोयणसहस्सेहिं नवहिं
य सोल्लेमेहिं जोयणसगहिं एगुणतालीमाए सट्टिभागेहिं
जोयणस्स सट्टिभागं च एगट्टिहा छेत्ता सट्टिए चुषिण-
पाभागे खुरिए चक्खुफासं हवमागच्छति, तता थं
राईदियं तहव, स पविसमाथे खुरिए दोच्चंसि अट्टार-
संसि बाहिरं तच्चं मंडलं उवसंकमिचा चारं चरति,
ता जता थं खुरिए बाहिरत्तरं मंडलं उवसंकमिचा चारं
चरति तता थं पंच पंच जोयणसहस्साई निम्ति य
चउत्तरं जोयणसते उतालीसं च सट्टिभागे जोयणसम
एगमेगेशं मुहुत्तेशं गच्छति तता थं इहगतस्स मणु-
सस्स एगमिथोहिं वत्तीसाए जोयणसहस्सेहिं एकाव-
खाए य सट्टिभागेहिं जोयणस्स सट्टिभागं च एगट्टिहा
छेत्ता तेवीसाए चुषियाभागेहिं खुरिए चक्खुफासं हव-
मागच्छति, राईदियं तहव, एवं खलु एतेगुवाएथं प-
विसमाथे खुरिए तताण्त्तरातो तताण्त्तरं मंडलातो म-
डलं संकममाणं संकममाणं अट्टारम अट्टारस सट्टिभा-
गे जोयणस्स एगमेग मंडलं मुहुत्तेशं शिवुट्टुमाणे शि-
वुट्टुमाणे सातिरेगाई पंचासीति पंचासीति जोयणाई पुरि-
सच्छायं अभिवुट्टुमाणे अभिवुट्टुमाणे सव्वच्चंत्तरं मंडलं
उवसंकमिचा चारं चरति, ता जता थं खुरिए सव्वच्चं-
त्तरं मंडलं उवसंकमिचा चारं चरति ता तता थं पं-
च पंच जोयणसहस्साई दोक्षि य एकावणणे जोयणस-
ए अट्टातीसं च सट्टिभागे जोयणस्स एगमेगेशं मुहुत्त-
ेशं गच्छति तता थं इहगतस्स मणुसस्स सीताली-
साए जोयणसहस्सेहिं दोहिं य दोवट्टेहिं जोयणसतेहिं ए-
कवीसाए य सट्टिभागेहिं जोयणस्स खुरिए चक्खुफा-
सं हवमागच्छति, तता थं उत्तमकट्टुपने उकोसिए अ-

ट्टारसमुहुत्ते दिवसे भवति, जहखिया दुवालसमुहुत्ता
राई भवति, एत थं दोबे छम्मास एत थं दोक्कस्स
छम्मासस्स पजवसाणे एत थं आदिक्कसे संवच्छरे एत
थं आदिक्कमेवच्छरस्स पजवसाणे । (१००-२३)

‘ ता केवणियं ने णिस्सं सूरिए ’ इत्यादि, ‘ ता ’ इति पूर्व-
वत्, ‘ कियम्मां’ शब्दं भगवन् । ‘ ते ’ इत्या सूर्य एकैकं सु-
हृत्तेन गच्छन्ति, गच्छन्नाख्यात इति वदन् ? एवमुक्ते ख-
न्ति भगवान् एतद्विषयपरतीर्थिकप्रतिपत्तिमिथ्याभावापदर्श-
नाय प्रथमतस्ता एव प्रतिपत्तीपदर्शयन्ति- ‘ तन्ध ’ इत्यादि
तत्र प्रतिमुहूर्तगतिपरिमाणविस्तरायां स्वस्थित्या तत्र प्रति-
पत्तयः प्रकृताः, तद्यथा-तत्र तेषां चतुर्णां यादिनां मध्यं
एक एवमाहुः-पदं यद् योजनसहस्राणि सूर्य एकैकं मुहूर्तेन
गच्छति, अत्रैवापसंहारः ‘ एगं एवमाहुं ? एवमप्रतनान्यु-
पसंहारवाक्यानि भावनीयानि, एकं पुनर्हितीया एवमाहुः-
पञ्च गच्छ योजनसहस्राणि सूर्य एकैकं मुहूर्तेन गच्छति ।
एकं पुनरुत्तीया एवमाहुः-चत्वारि चत्वारि योजनसहस्रा-
णि सूर्य एकैकं मुहूर्तेन गच्छति, ३ । अपरे पुनश्चतुर्था एव-
माहुः-पट्ठि पञ्चापि चत्वार्यपि योजनसहस्राणि सूर्य एकैकं
मुहूर्तेन गच्छति, तद्वै चतुर्णां अपि प्रतिपत्तयः संक्षेपत उप-
दर्श्य सव्यवस्थितायां यथाक्रमे भाषणिकामाह- ‘ तन्ध ’ इत्यादि,
तत्र येन वादित एवमाहुः-पदं यद् योजनसहस्राणि सूर्य ए-
कैकं मुहूर्तेन गच्छति त एवमाहुः-यद् सूर्यः सर्वथा-
न्तरं मण्डलमुपसंकस्य चारं चरति तदा उत्तमकाट्टाया-
तः परमप्रकृष्यमाताऽष्टादशमुहूर्ता दिवसो भवति स-
व्यवस्थया च द्वादशमुहूर्ता रात्रिः, तस्मिन् दिवसे ताप-
क्षेत्रं प्रकृतम् एकं योजनशतसहस्रमष्टौ च योजनसहस्रा-
णि, तथाहि-तस्मादपि मण्डले उदयमानः सूर्यो दिवसस्या-
द्वेन यावन्मात्रं क्षेत्रं व्याप्नोति तदानीं व्यवस्थितश्चतुर्गो-
चरमाध्यात तत एतावत्किल पुरतस्तापक्षेत्रम्, यावच्च पुर-
तस्तापक्षेत्रं तावत्प्रकाशयति, यत उदयमान इवामन्ययमानो-
ऽपि सूर्यो दिवसस्याद्वेन यावन्मात्रं क्षेत्रं व्याप्नोति तावन्ति
व्यवस्थितश्चतुर्गोचरमात्रं, एतच्च प्रतिप्राणि सुप्रसिद्धं, स-
र्वथाभ्यन्तरं च मण्डले दिवसस्याद्वे नव मुहूर्तास्ततोऽष्टा-
दशभिर्मुहूर्तैर्यावन्मात्रं क्षेत्रं गच्छे तावत्प्रमाणां तापक्षेत्रम्,
एकैकं मुहूर्तेन यद् यद् योजनसहस्राणि गच्छन्ते, ततः
यथां योजनसहस्राणामष्टादशभिर्गुणेन भवत्येकं योजनश-
तसहस्रमष्टौ योजनसहस्राणीति । एवमन्तरप्रापि तन्मम-
ण्डलगतदिवसपरिमाणं प्रतिमुहूर्तगतिपरिमाणं च परिभा-
ष्य तापक्षेत्रपरिमाणमावना भावनीया । यदा च सर्वथा
मण्डलमुपसंकस्य चारं चरति तदा उत्तमकाट्टायाता अष्टा-
दशमुहूर्ता रात्रिर्भवति सर्वव्यवस्थां द्वादशमुहूर्तो दिव-
सः, तस्मिन् दिवसे तापक्षेत्रपरिमाणं ह्रस्वतनियोजन-
सहस्राणि ७२०००, तदा हि-तापक्षेत्रपरिमाणं द्वादशमु-
हूर्तमन्ययमानम्, अत्रार्थे च भावना प्राशुक्तानुसारं
सूर्यं भावनीया, मुहूर्तेन च यद् यद् योजनसहस्राणि गच्छ-
न्ति, ततः यथां योजनसहस्राणां द्वादशभिर्गुणेन भवत्येकं
द्वादशमन्यय योजनसहस्राणीति, इममेवावपत्तिलेशत आह-
‘ तसि क्क ’ इतित्यादि, तथा हि तीथाभ्यन्तरीयाणां मननं सूर्यः

षट् पदं योजनसहस्राण्येकेकेन मुहूर्तेन गच्छति न—
तः सर्वाभ्यन्तरं सर्वबाह्यं च मण्डलं यथोक्रमेव तापक्षेत्र-
परिमाणं भवतीति, तथा 'तत्थं' त्यादि, तत्र यत्तं वार्दि-
नां मध्ये येन एवमाहुः—पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि सूर्य ए-
केकेन मुहूर्तेन गच्छति न एवमाहुः—यदा सूर्यः सर्वाभ्यन्तरं
मण्डलमुपसंक्रम्य चारं करोति 'तदेव दिवसरात्रिप्रमाणं' मि-
ति—अत्र प्रस्ताये दिवसरात्रिप्रमाणं तथैव—प्रागिव वृक्षमयं
'तथा' एव उत्तमकटुपत्ता उक्तास्य अद्भारसमुद्भूतं दिवस इ-
वह, जहद्विषया दुवालसमुद्भूता राहं इति, 'तस्मिन् च' मि-
त्यादि, तस्मिन् सर्वाभ्यन्तरमण्डलगतेऽष्टादशमुहूर्तेन-
प्रमाणं दिवसे तापक्षेत्रं—तापक्षेत्रपरिमाणं प्रकृतं, नवति-
योजनसहस्राणि, तदा हि प्रागुक्तयुक्तिवशादष्टादशमुहूर्तेन-
प्रमाणं तापक्षेत्रम्, एकेकेन च मुहूर्तेन गच्छति सूर्यः पञ्च
पञ्च योजनसहस्राणि, ततः पञ्चानां योजनसहस्राणामष्टाद-
शभिर्भूयन्तेन नवतिरेव योजनसहस्राणि भवन्ति, 'ता जया
य' मित्यादि, यदा सूर्यः सर्वबाह्यं मण्डलमुपसंक्रम्य चारं
करोति तदा 'तदेव रात्रिप्रमाणं' भवति, तदेव प्रागुक्तं
रात्रिप्रमाणमात्रं—रात्रिदिवसप्रमाणं वक्ष्यमम्, तद्यथा
'उत्तमकटुपत्ता उक्तासि यद्भारसमुद्भूता राहं इवह' अह-
श्चिदुवालसमुद्भूतं दिवसं भवतीति' 'तस्मिन् च' मि-
त्यादि, तस्मिन् सर्वबाह्यमण्डलगते सर्वजघन्ये द्वादशमुहूर्त-
प्रमाणं दिवसं तापक्षेत्रं प्रकृतं पाँष्टयोजनसहस्राणि
६००००, तदा ह्यनन्तरं क्रमयुक्तिवशाद् द्वादशमुहूर्तंगम्यप्र-
माणं तापक्षेत्रमेकेकेन च मुहूर्तेन पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि
गच्छति, ततः पञ्चानां योजनसहस्राणां द्वादशभिर्भूयन्तेन भ-
वति पाँष्टयोजनसहस्राणि, अत्रैवोपपत्तिलेखमाह—'तथा' एव
यत्तं 'तत्थं' त्यादि, तदा सर्वाभ्यन्तरमण्डलवारचरणकालं
सर्वेकमण्डलवारचरणकालं च पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि
सूर्य एकेकेन मुहूर्तेन गच्छति, ततः सर्वाभ्यन्तरं सर्वबाह्यं च
मण्डलं यथोक्तप्रमाणं तापक्षेत्रपरिमाणं भवति २॥ 'तत्थं' त्यादि,
तत्र येन वार्दिन एवमाहुः—चत्वारि चत्वारि योजनसहस्रा-
णि सूर्य एकेकेन मुहूर्तेन गच्छति त एव सूर्यापक्षेत्रप्र-
माणं कुर्वन्ति—यदा सूर्यः सर्वाभ्यन्तरमण्डलमुपसंक्रम्य
चारं करोति तदा दिवसरात्रि तथैव—प्रागिव वृक्षम्, 'ते-
वैषम्यं—'तथा' एव उत्तमकटुपत्ता उक्तास्य अद्भारसमुद्भूतं दि-
वस इवह' जहद्विषया दुवालसमुद्भूता राहं इवह' इति, 'त-
स्मिन् च' मित्यादि, तस्मिन् सर्वाभ्यन्तरमण्डलगतेऽष्टा-
दशमुहूर्तेन प्रमाणं दिवसे तापक्षेत्रं प्रकृतं द्विसप्ततिर्यो-
जनसहस्राणि ७२०००, तथाहि—एतां मतेन सूर्य एकेकेन
मुहूर्तेन चत्वारि चत्वारि योजनसहस्राणि गच्छति, स-
र्वाभ्यन्तरं च मण्डलं तापक्षेत्रपरिमाणं प्रागुक्तयुक्तिवशाद्-
ष्टादशमुहूर्तंगम्यं, तन्मन्त्रणं योजनसहस्राणामष्टादशभि-
र्भूयन्तेन भवति द्विसप्ततिर्योजनसहस्राणि, 'ता जया य'
मित्यादि, ततो यदा सूर्यः सर्वबाह्यं मण्डलमुपसंक्रम्य
चारं करोति, तदा 'रात्रिदिवसं तदेव' रात्रिप्रमाणं—रा-
त्रिदिवसप्रमाणं तथैव—प्रागिव वृक्षम्, तदेव—'तथा' एव
उत्तमकटुपत्ता उक्तासि यद्भारसमुद्भूता राहं इवह, जहद्वि-
षया दुवालसमुद्भूतं दिवसं भवति' 'तस्मिन् च' मित्यादि,

तस्मिन् सर्वबाह्यमण्डलगते द्वादशमुहूर्तंगम्यं दिवसे
तापक्षेत्रं प्रकृतम्—चत्वारि चत्वारि योजनसहस्राणि ७२०००,
तदा हि तापक्षेत्रं द्वादशमुहूर्तंगम्यम् एकेकेन च मुहूर्तेन
चत्वारि चत्वारि योजनसहस्राणि गच्छति, ततः सर्वाभ्यन्तरं
मण्डलं यथोक्तप्रमाणं द्वादशभिर्भूयन्तेन प्रमाणं तापक्षेत्रं स-
र्वबाह्यं चत्वारि चत्वारि योजनसहस्राणि गच्छति, त-
स्मिन् सर्वाभ्यन्तरमण्डलवारचरणकालं सर्वबाह्यमण्डलवार-
चरणकालं च पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि एकेकेन मुहूर्तेन
गच्छति ततः सर्वाभ्यन्तरं सर्वबाह्यं च मण्डलं यथाक्तं
तापक्षेत्रपरिमाणं भवति ३॥ 'तत्थं' त्यादि, तत्र येन वार्दि-
न एवमाहुः—एवहि पञ्चापि चत्वार्येव योजनसहस्राणि
सूर्य एकेकेन मुहूर्तेन गच्छति न एवमाहुः—एवं सर्वचारं
प्रकृतयति, सूर्य उद्गमनमुहूर्तं अस्तमयनमुहूर्तं च शीघ्रग-
तिर्भवति ततस्तदा—उद्गमनकालेऽस्तमयनकाले च सूर्य
एकेकेन मुहूर्तेन षट् पदं योजनसहस्राणि गच्छति, तदन्-
न्तरं सर्वाभ्यन्तरगतं मुहूर्तमात्रगम्यं तापक्षेत्रं मुक्त्या शेषं
मध्यमे तापक्षेत्रं परिभ्रम्य समासाद्य च मध्यमगतिर्भव-
ति, तनस्तदा पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि एकेकेन मुहूर्त-
नेन गच्छति, सर्वाभ्यन्तरं तु मुहूर्तमात्रगम्यं तापक्षेत्रं
संस्थातः सन् सूर्यो मन्त्रगतिर्भवति, तनस्तदा यत्र तत्र
वा मण्डलं चत्वारि चत्वारि योजनसहस्राणि एकेकेन
मुहूर्तेन गच्छति। अत्रैव भावार्थं पिपुच्छिपुराह—'तत्थं'
त्यादि, तत्र एवोपपत्तिस्तुनस्वस्थव्याख्या का हतुः ?—का
उपपत्तिरिति चेत्, एवं स्थितिषु प्रकृतं सति ते
एवमाहुः 'ता जया य' मित्यादि, अत्र जम्बूद्वीपवासी पुष-
वत् स्वयं परिपूर्णं पठनीयं व्याख्यानीयं च । 'जया य'
मित्यादि, तत्र यदा सूर्यः सर्वाभ्यन्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य
चारं करोति तदा दिवसरात्रि तथैव प्रागिव वृक्षम्,
ते वैषम्यं—'तथा' एव उत्तमकटुपत्ता उक्तास्य अद्भारसमुद्भूतं
दिवसं इवह' जहद्विषया दुवालसमुद्भूता राहं इवह' इति, 'त-
स्मिन् च' मित्यादि, तस्मिन् सर्वाभ्यन्तरमण्डलगतेऽष्टा-
दशमुहूर्तंगम्यं दिवसे तापक्षेत्रं प्रकृतम् । एकनवतिर्यो-
जनसहस्राणि ६००००, तानि चैवोपपद्यन्ते उद्गमनमुहूर्तेऽ-
स्तमयनमुहूर्ते च प्रत्येकं षट् योजनसहस्राणि गच्छति। पुष्य-
मीलेन द्वादशयोजनसहस्राणि ६००००, सर्वाभ्यन्तरं मुहूर्तं-
मात्रगम्यं तापक्षेत्रं मुक्त्या शेषं मध्यमे तापक्षेत्रं पञ्च-
दशमुहूर्तंगम्यं पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि गच्छतीति
पञ्चानां योजनसहस्राणां पञ्चदशभिर्भूयन्ते पञ्चसप्ततिर्यो-
जनसहस्राणि ७२०००, सर्वाभ्यन्तरं तु मुहूर्तमात्रगम्यं
तापक्षेत्रं चत्वारि योजनसहस्राणि ४००० गच्छतीति स-
र्वमीलेन एकनवतिर्योजनसहस्राणि ६०००० भवन्ति, न
वेताम्यन्त्या घटन्ते, तथा—'ता जया य' मित्यादि, त-
त्र यदा सर्वबाह्यं मण्डलमुपसंक्रम्य सूर्यचारं करोति तदा
रात्रिदिवसं—रात्रिदिवसप्रमाणं तथैव—प्रागिव वृक्षम्, त-
देव—'तथा' एव उत्तमकटुपत्ता उक्तासि यद्भारसमुद्भूता
राहं इवह' जहद्विषया दुवालसमुद्भूतं दिवसं 'तस्मिन् च' मि-
त्यादि, तस्मिन् सर्वबाह्यमण्डलगते द्वादशमुहूर्तंगम्यं दिवसे
तापक्षेत्रं प्रकृतम्, एकपिष्टयोजनसहस्राणि ६००००, तानि चैव
षट् प्राश्नाभिन-उद्गमनमुहूर्तं अस्तमयनमुहूर्तं च प्रत्येकं षट् पदं

योजनसहस्राणि गच्छन्ति, तत उच्यते। तस्मिन्नेव द्वादश योजन-
सहस्राणि प्रथमम् १२०००, सार्धशतान्तरं मुहूर्तमात्रगण्यं
सार्धशतं भुज्ज्वा हेन प्रथमं सार्धशतं नवमुहूर्तसंगण्यमान-
सि पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि एकैकेन मुहूर्तेन गच्छन्ति,
ततो पञ्चमं योजनसहस्राणां नवमुहूर्तसंगण्यमान-
शेषयोजनसहस्राणि भवन्ति ४२०००, सर्वोऽयन्तरे तु मु-
हूर्तमात्रगण्ये नार्धशतं कर्त्तव्यं योजनसहस्राणि ४०००,
गच्छन्ति, सार्धमीहैव एकैवाष्टयोजनसहस्राणि, न चैतादृश-
स्योपपद्यन्ते, ततो 'तथा ए' मित्यादि, तदा सर्वोऽयन्त-
रेयहसहस्राणिकाले सर्वोऽयहसहस्राणिकाले चाङ्गप्रकारस्य
पञ्चसि पञ्चासि केनोर्ध्वयोजनसहस्राणि सूर्य एकैकेन
मुहूर्तेन गच्छन्ति, अर्धवासरसहस्राः— एग एवमाहसु— एकै
चतुर्धा वांश्चन एवम्—अयन्तरेकेन प्रकारेणोऽयहः ॥ तद्वे
कस्मिन्तिष्ठतिप्रतीकपदस्य सर्वमपि स्वमगमुपदेशयति—
'यदे पुनः' इत्यादि, यदे पुनःकल्पकलेखनात् कवल-
कान्तं यथस्थितं वस्तुनैव स्य वदे—वस्तुमात्रप्रकारस्य
शेवः। तमेव प्रकारमाह— ता सारोर्ध्वार्ह इत्यादि, 'ता'
इति पूर्वार्थं सान्निर्कायि—समधिकानि पञ्च पञ्च योज-
नसहस्राणि सूर्य एकैकेन मुहूर्तेन गच्छन्ति, इह कापि म-
हस्रले स्थिताऽधिकं पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि गच्छन्ति,
ततोः सर्वमहस्रलमात्रमपेक्ष्य सामान्यत उक्तं सान्निर्का-
यिनि, एवमुक्तं भगवान् नौमस्वामी स्वस्थिप्राणां स्प-
ष्टावबोधनाय भूयः पुनरुक्ति— 'तथे' इत्यादि, तत्र 'एववि-
धायामनन्तरंदितायां वस्तुवर्धवार्थां का हेतुः—का उ-
पार्थान्ति वदन्, भगवान् वदमानस्वामी आह— 'ता
अयस्य' इत्यादि, इदं च कस्मिन्नेवार्धार्थे पूर्ववत्स्येव परिपू-
र्य परिभाषनीयम्, 'ता जगत्' इतिर्वादि, तत्र यदा
सूर्यः सर्वोऽयन्तरे महस्रलमुपसंक्रम्य आरंभं करोति तदा
पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि हे ह योजनशते एकपञ्चा-
शदधिकं एकोनविंशते च षष्टिभागान् योजनस्य ४२४।
१० एकैकेन मुहूर्तेन गच्छन्ति, कथमेतद्व्यवधीयते इति चे-
त्, उच्यते—इह द्वादशं सूर्याभ्यामकं महस्रलमेकनाहोरा-
त्रेण परिस्साम्यन्ते, अहोरात्रश्च त्रिंशत्मुहूर्तप्रमाणः। प्र-
तिस्वये चाहोरात्रगणने परमाध्यां द्वादश्यामहोरात्राध्यां म-
हस्रले परिस्सम्यन्ते परिसमाप्यन्ते, इत्येकाहोरात्रप्रमाणा-
यामुहूर्तः षष्टिमेवन्ति, ततो महस्रलपरिस्य पृथ्वा भागं
हारयत्, भागलब्धं भवति तस्मिन्नेवमपिप्रमाणे, तत्र सर्वो-
ऽयन्तरे महस्रले परिस्यप्रमाणे त्रीणि लक्षाणि पञ्चदशसहस्रा-
णि नवाशीत्यधिकानि १२००००० अयं पृथ्वा भागं हेन लब्धं
यथाङ्क मुहूर्तानिपरिमाणाणि। अत्रास्मिन् सर्वोऽयन्तरे
अहस्रले कियन्ति क्षेत्रं व्यवस्थितं उच्यमानः सूर्य इहगता-
र्था मनुष्याणां चक्षुर्गोचरमायानिनि प्रकाशकाशमाहृषा-
ह—'तथा ए' मित्यादि, तदा—सर्वोऽयन्तरेमहस्रलवारचर-
स्यकाले उच्यमानः सूर्य इहगतस्य मनुष्यस्य, अत्र ज्ञाना-
वेकवचनं, ततोऽयमर्थः—इहगतानाम्—भगन्तुभगनानां म-
नुष्याणां सप्तवत्वारिंशता योजनसहस्रैर्द्वादश्यां त्रिविधाऽप-
त्रिविधवर्धिकाभ्यां योजनशतभवेकविक्रिया च षष्टिमा-
नोयोजनस्य चक्षुःस्पर्शं 'लब्धं' इति—श्रीमन्महर्षिः, का अत्रो-
पपत्तिरिति चेत्, उच्यते—इह दिवसस्यार्धेन यावत्मात्रं

सूर्ये व्याप्यते नाद्यां व्यवस्थितं उच्यमानः सूर्यः उच्य-
तेऽयं, सर्वोऽयन्तरे च महस्रले दिवसोऽष्टादशमुहूर्तमात्र-
मात्रसंभाषमं नव मुहूर्तः, एकैकस्मिन् मुहूर्ते सवाऽयन्तरे
महस्रले वारं वारं पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि हे च योजनशते
एकपञ्चाशदधिकं एकोनविंशते च षष्टिभागान् योजनस्य
गच्छन्ति, तत एतावन्मुहूर्तगतिपरिमाणं नवमुहूर्तसं-
ख्येन, ततो भवति यथाङ्क षष्टिपञ्चमात्राधिक्ये परिमाणं
मिति, 'तथा ए' मित्यादि, तदा सर्वोऽयन्तरेमहस्रलवार-
चरस्यकाले दिवसरात्री तथैव—प्रतिगच्छन्त्ये, ते वैवस्व-
'तथा ए' उच्यतेकद्वयेन उक्तान्तरं अष्टादशमुहूर्ते दिवसे भ-
वति, अहस्रिपञ्चा पुत्रालसमुहूर्ता राहं भवति' इति, 'स नि-
कलमात्रं' इत्यादि, ततोः सर्वोऽयन्तरेमहस्रलमात्राङ्क-
प्रकारत्वं निष्कामं सूर्ये नान्न संभवस्यमात्रानां नवस्य
संवत्सरस्य प्रमाणं उद्गाथे 'अभिधनरजःपट्टः' इति—सर्वोऽय-
न्तरेमहस्रलस्यानन्तरे द्वितीये महस्रलमुपसंक्रम्य वारं
वारं 'ता जगत्' इत्यादि तत्र वदा नात्यां वाक्याल-
ङ्कारं, सर्वोऽयन्तरेमहस्रले द्वितीये महस्रलमुपसंक्रम्य वारं
वारं 'ता पञ्च योजनसहस्राणि हे ह योजनशते एक-
पञ्चाशदधिकं सप्तवत्वारिंशतं च षष्टिभागान् योज-
नस्य ४२४।१० एकैकेन मुहूर्तेन गच्छन्ति, तथाहि—अ-
स्मिन् सर्वोऽयन्तरेमहस्रले द्वितीये महस्रले परिस्यपरिमाणं
त्रीणि योजनसहस्राणि पञ्चदश सहस्राणि शतमेकं व्यवहृ-
तः परिपूर्णं सप्तोत्तरं निश्चयमेतन् तु किञ्चिन्मूल्यम् ३१४१
०३, ततोऽस्य प्रागुक्तयुक्त्वशात् पृथ्वा भागं द्विपते लब्धं
यथाङ्कमहस्रले मुहूर्तगतिपरिमाणम्, अथवा—पूर्वमह-
स्रलपरिस्यपरिमाणादस्य महस्रलस्य परिस्यपरिमाणं व्यवहृ-
तः परिपूर्णं सप्तोत्तरं योजनानि वदन्ते, निश्चयतः किञ्चि-
दुक्तानि, अष्टादशानां च योजनानां पञ्चा भागं हेन लब्धया
अष्टादश षष्टिपञ्चा योजनस्य, तं प्राक्तनमहस्रलसमुहूर्तं
गतिपरिमाणं अधिकत्वेन प्रस्तुत्यन्ते, ततो भवति यथाङ्क-
महस्रले मुहूर्तगतिपरिमाणमिति, अत्रापि षष्टिपञ्चा-
तनाधिक्यं परिमाणमाह— 'तथा ए' मित्यादि तदा—सर्वो-
ऽयन्तरेमहस्रले द्वितीयमहस्रलवारकाले इहगतस्य मनुष्यस्य
आनावेकवचनम् इहगतानां मनुष्याणां सप्तवत्वारिंशता
योजनसहस्रैर्कोनाशीत्यधिकं योजनशतेन सप्तपञ्चाशता
षष्टिमात्रैर्कं च षष्टिभागमकवर्धिका त्रिविधा कश्चैको
नविक्रिया चक्षुर्गोचराभिः स्पर्शः स्पर्शमात्रगच्छन्ति, तथाहि—
अस्मिन् महस्रले मुहूर्तगतिपरिमाणं पञ्च योजनसहस्राणि-
हे शते एकपञ्चाशदधिकं सप्तवत्वारिंशत् षष्टिभागं योजन-
स्य ४२४।१० दिवसोऽष्टादशमुहूर्तप्रमाणो द्वादश्यां मुहूर्त-
कश्च षष्टिभागोऽष्टादशसहस्राणां नव मुहूर्ता एकं एकवर्ध-
भागं द्वितीया, ततोः सकलैकषष्टिभागकरणां नव मुहूर्ता
एकपञ्चाशतं गच्छन्ते, शुश्रूषिषा च तत एकं कथयपनीयते,
ज्ञानानि पञ्चशतान्यष्टवत्वारिंशदधिकानि ४४०, ततोऽस्य
द्वितीयस्य महस्रलस्य यत्परिस्यपरिमाणं त्रीणि लक्षाणि प-
ञ्चादश सहस्राणि शतमेकं सप्तोत्तराभित ३१४१०३, तत्पञ्चभिः
शतैश्चात्वारिंशदधिकैर्गुण्यते, ततो जात एककः सकलै-
र्द्वादः षट्ः सकलोऽष्टकः षट्सहस्रकः षट्ः १३४१०३६३६,
ततो योजनानयनाधिक्यवष्टः पञ्चाशद्विंशत्या च वत्सवत्

गणितमिति तेन भागो द्विवेधः, एकवह्वा च पञ्चधा गु-
णितायां वदतिशुद्ध्यानि पञ्चपञ्चिकाणि भवन्ति ३६६०,
तेभांमे द्वे लब्धे सप्तव्यवहारिण्यसहस्राणि शतमेकांशानी-
त्यधिकं योजनानां, शेषमुद्धरति वतुश्लेषच्छानि पञ्च
त्यधिकानि ३६६९, ततोऽस्माद् योजनानि मायाम्नीति
वदिमानानवमार्थे क्षेत्रांशैरकवर्षदिष्टिनेन, तेन भागो द्वे
लब्धाः सप्तपञ्चाशत्पट्टिभागाः एकस्य च षष्टिभागस्य
सत्का एकोविंशतिषष्टिभागा इति । 'तथा च' मित्यादि.
तदा सर्वाभ्यन्तरानन्तरिणीयमण्डलवारचरणकालं द्विष-
सराशी नयेव-प्रागिव यज्ज्ञेयं, ते वैषम्य-तया च अद्भुतसमु-
द्भवे दिवसे इवहोदि एगद्विभागमुद्धरति ऊगे दुवालसमु-
द्भुता परं भवहोदि एगद्विभागमुद्धरति ऋधिया' इति ।
'न निष्कम्भमाशु' इत्यादि, द्वितीयस्माद्विप मण्डलात् स
स्यैः प्रागुक्तप्रकारेण निष्कामन् नवस्य सप्तसप्तस्य सत्के
द्वितीयऽष्टादशे 'अभिधमरत्तल' ति-सर्वाभ्यन्तरान्मण्डलात्
तृतीयं मण्डलमुपलंकज्य चारं खरिनि, 'ता जया च' मित्यादि
तत्र यदा स्योभ्यन्तरान्मण्डलातृतीयं मण्डलमुपलंकज्य चारं
खरिनि तदा पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि द्वे योजनशते द्विष-
ञ्चाणि द्विपञ्चाशदधिकं पञ्च च षष्टिभागान् योजनस्य ४२४२
१/२ एकैकवर्षमुत्तैर गच्छति, तथाहि-अस्मिन्मण्डले परिरय-
परिमाणुं त्रीणि योजनलक्षानि पञ्चदशसहस्राणि शतमेकं
पञ्चाविंशत्यधिकम् ३१४२२४, ततोऽस्य प्रागुक्तयुक्त्वशात्
पञ्चधा भागो द्विवेधः, लब्धे यथोक्तमत्र मण्डले मुहूर्त्तगतिपरि-
माणम्, अथवा-पूर्वमण्डलमुहूर्त्तगतिपरिमाणुपरिमितम्
मण्डले मुहूर्त्तगतिपरिमाणुविधितया प्रागुक्तयुक्त्वशाद् द्वाद-
श एकवर्षद्विभागा योजनसहस्राणि प्राप्यन्ते, तनस्तत्प्रलेपे
भवति यथोक्तमत्र मण्डले मुहूर्त्तगतिपरिमाणम् । अत्रापि-
द्विपथमासताविषयपरिमाणुमाह-तया च' मित्यादि, तदा
स्योभ्यन्तरानन्तरतृतीयमण्डलवारकालं इहगतस्य मनुष्य-
स्य-जातां वक्वचनस्य भाषाविहगततां मनुष्याणां सप्त-
व्यवहारिणा योजनसहस्रैः पञ्चवत्या च योजनैस्त्रयस्त्रि-
शता च षष्टिभागैर्योजनस्य एकं च षष्टिभागमेकवर्षद्विषा
द्विषा नस्य सत्काश्वं द्वादशं सुष्टिकाभागाभ्याम् ४७०६६
१३/११, स्यैः मण्डल-स्पर्शमागच्छति, तथाहि-अस्मिन् म-
ण्डले दिवसोऽष्टादशमुहूर्त्तप्रमाणश्चतुर्भिः मुहूर्त्तैकवर्षद्विभागी-
कृतस्तस्याहं नयमुहूर्त्तां द्वादशं मुहूर्त्तैकवर्षद्विभागान् भां हीनाः
ततः सामस्यैकवर्षद्विभागकरत्तयं नवापि मुहूर्त्ता एकवर्षद्वि-
गुण्यन्ते, गुणयित्वा च द्वावकवर्षद्विभागे तत्तयोऽपनीयते
ततो जाता एकवर्षद्विभागाः पञ्चदशानि सप्तव्यवहारिणा-
धिकानि ४४७, ततोऽस्य तृतीयमण्डलस्य यपरिरय-
परिमाणुं त्रीणि योजनलक्षानि पञ्चदशसहस्राणि शतमेकं
पञ्चाविंशत्यधिकमिति २१४२२४, तत्पञ्चभिः शतैः सप्तव-
त्यवहारिण्यधिकैर्गुण्यन्ते, जाताः सप्तदश कण्टयशोविंशतिः
शतसहस्राणि तिसप्ततिः सहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्च सप्त-
त्यधिकानि १७२३७३३७४, ततयामेकवर्षद्विषा पञ्च गुण-
यित्वा ३६६० भागो द्विवेधः, लब्धानि सप्तव्यवहारिण्यसह-
स्राणि पञ्चवत्यधिकानि ४७०६६, शेषमुद्धरति विशतिशतानि
पञ्चदशोद्धरति २०४२, ततोऽस्माद्योजनानि मायाम्नीति
वदिमानानवमार्थे क्षेत्रांशैरकवर्षदिष्टिनेन, तेन भागो द्वे

लब्धाः सप्तपञ्चाशत्पट्टिभागाः एकस्य च षष्टिभागस्य
सत्का द्विवर्षद्विभागो १/२ तया च' मित्यादि, तदा
सर्वाभ्यन्तरानन्तरतृतीयमण्डलवारचरणकालं द्विषसराशी नयेव-
प्रागिव वेदितयेते, ते वैषम्य-तया च अद्भुतसमुद्भवे दिवसे इ-
वहोदि एगद्विभागमुद्धरति ऊगे दुवालसमुद्भुता परं भव-
होदि एगद्विभागमुद्धरति ऋधिया' इति, सप्तमि वतुश्लेष-
मण्डलेऽर्धदशमाह-पञ्च ऋधिवत्यादि, यवम्-उत्तैर प्रका-
रेण क्षुत्तु-निष्कामनम-अनन्तरादिनावायानं रणे शनै-
स्तद्विहमण्डलाभिमुखमनकरेण निष्कामन् स्यैस्त्वन्-
न्तरान्मण्डलान्द्वन्मन्तरं मण्डलं प्रागुक्तप्रकारेण सप्तमम् लं-
कामन् एकैकस्मिन् मण्डले मुहूर्त्तगतिमित्यत्र सूत्रे द्वि-
तेत्या सप्तस्यैः प्राकृतत्वाद् भवति प्राकृतलक्षयश्यात् सप्त-
स्यैः द्वितीया, यथा-कसो रसि भुजे । पाण्डित्यसञ्जा-
सत्तयया' मित्यत्र ततोऽयमर्थः मुहूर्त्तगती अष्टादश अष्टा-
दश षष्टिभागान् योजनस्य व्यवहारतः परिपूर्णानि निश्चयतः
किञ्चिद्वानभिषेज्यमानः २ 'पुरिसहस्राय' मिति पुरुषस्य
क्षया यतो भवति सा पुरुषक्षया सा च ह प्रस्तावात् प्रसि-
मनः स्यैः स्योदयमानस्य द्विपथमासता, अत्रापि द्वितीया
सप्तस्यैः, ततोऽयमर्थः-तस्यामेकैकस्मिन् मण्डले सतुर-
शीनिः २ 'सोयाह' नि-शितानि किञ्चिन्मूलातीत्यर्थः, यो-
जानि निर्वेष्टयन् निर्वेष्टयन्-द्वादशमित्यर्थः, इदं च स्पृ-
खन उक्तं परमार्थनः पुनरिदं द्रष्टव्यम्-इयंशितयोर्जानि
त्रयोविंशतिषष्टि षष्टिभागा योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य
एकषष्टिधा द्विषस्य सत्का द्विव्यवहारिण्यसहस्राणि द्विप-
थमासताविषय विषयद्वानो भवे, ततः सर्वाभ्यन्तरान्म-
ण्डलातृतीयं यन्मण्डले तत्र चारस्य यस्मिन् यस्मिन्
मण्डले द्विपथमासता ज्ञानुमित्यन्ते तत्तन्मण्डलसंख्यया
वदतिशुद्ध्यं शुरुयन्ते, तद्यथा-स्योभ्यन्तरान्मण्डलातृतीयं मण्ड-
ले एकं वतुश्लेषं द्वादशं पञ्चम त्रिभिषोवत् सर्वबाह्यं मण्डले
द्व्यशोविंशक शतेन, शुरुयित्वा च भवराशिमेधं प्रसि-
प्यते, प्रसिप्ते सति यज्जवति तेन हीना पूर्वमण्डलमता
द्विपथमासता-यस्मिन् विवक्षिते मण्डले द्विपथमासता
द्रष्टव्या, अथ इयंशितयोजनानीत्यादिकस्य प्रवरणः कथ-
मुत्पत्तिः?, उच्यते-इह सर्वाभ्यन्तरं मण्डले द्विपथ-
मासतापरिमाणुं सप्तव्यवहारिण्यसहस्राणि द्वे शतं त्रिप-
थधिकं योजनानामेकविंशतिषष्टि षष्टिभागा योजनस्य
४७०६३१/११, यत्तच्च नयमुहूर्त्तसंशयम्, तत एकस्मिन् मुहूर्त्त-
कषष्टिभागं किमागच्छन्तीति चिन्त्यानां नव मुहूर्त्ता एक-
वर्षद्विषा शुरुयन्ते, जातालपि ज्ञानान्मेकानपञ्चाशदधिकानि
४४७, तैर्भागा द्विवेधः, लब्धा पञ्चशीनिर्वाजानि पञ्च षष्टि-
भागा योजनस्य एकस्य च षष्टिभागस्य एकषष्टिधा
द्विषस्य सत्काश्चतुर्विंशतिभागाः ६६ १/११, पूर्वस्मात्
पूर्वस्मात् च मण्डलाद्वन्मन्तरानन्तरं मण्डलं परिरय-
परिमाणुविधितया पञ्चादश अष्टादश योजनानि व्यव-
हारतः परिपूर्णानि वज्जन्ते, ततः पूर्वपूर्वमण्डलमन-
मुहूर्त्तगतिपरिमाणुद्वन्मन्तरानन्तरं मण्डलं मुहूर्त्तगतिपरि-
माणुविधितया प्रसिद्धतममण्डलादष्टादश षष्टिभाग-
योजनस्य प्रवर्द्धमाणा द्रष्टव्या, प्रसिद्धतममण्डलान् वा-
पञ्चादश एकस्य षष्टिभागस्य सत्का एकषष्टिभागाः, अ

वायम्भराजन्तरं च द्वितीयं मण्डले सूर्यो दृष्टिपथमात्रं भवति नवभिर्मुहूर्तैर्नवार्कपट्टभागानांनवौषध्याम् क्षेत्रं व्याप्यते तत्राति स्थितस्ततो नव मुहूर्तान् एकपट्टा शुरुयन्, शुण-
पित्वा च तेषु एकं रूपमपीयते, जातानि पञ्च शतानि
वर्षादौषध्यांशुद्विकानि ३८८, तैरष्टादश गुण्यन्ते, जा-
मोन्यष्टनवतिः शतानि चतुर्वाष्ट्यष्टनवतिः ८६४, तेषां
वाष्ट्यष्टमांशयोऽयमेकपट्टा भागो द्वियते, लब्धमेकप-
ट्टधिकं शतं पट्टिभागानां त्रिचत्वारिंशद्विकपट्टभागस्य
सर्वाका एकपट्टिभागो ११५, ११५ तस्य विश्वधिकेन
पट्टिभागशतमे द्वे योजने लब्धे एकपट्टिकावांशुवाष्ट्य-
भागो भवतिद्वयते, एतच्च द्वे योजने एकपट्टिकावांशुवाष्ट्य-
भागो योजनस्य एकस्य वाष्ट्यष्टमांशस्य सर्वास्त्रिचत्वारिं-
शद्विकपट्टिभागो इत्येकपट्टाशुरुयन्तु पञ्चशतियोजनानि पञ्च
पट्टिभागो योजनस्य एकपट्टिभागस्य सर्वास्त्रिचत्वारिंशद्विकपट्टि-
भागो इत्येवस्मरच्छाध्यते, शोधितं च तस्मिन् स्थितानि प-
ञ्चाशु इत्यशतियोजनानि त्रयोविंशतिः पट्टिभागो योजनस्य
एकस्य पट्टिभागस्य सत्का द्विचत्वारिंशद्विकपट्टिभागो ८३१
११५, एतावद् द्वितीयं मण्डलं दृष्टिपथमात्राविषये सर्वोष-
धमण्डलगतोत्तु दृष्टिपथमात्रतापरिमाणान् हानां प्राप्यते,
किमुक्तं भवति ?-सर्वांशुमण्डलगतानां दृष्टिपथमात्रतायां
हानौ भुवम्, अत एव भुवराशिपरिमाणान् द्वितीयं मण्ड-
लं दृष्टिपथमात्रतापरिमाणमेतावता हाने भवतीति, एतच्चो-
त्तराजमण्डलविषये दृष्टिपथमात्रतापरिमाणं चतुर्विंशतिः
हानौ भवम्, अत एव भुवराशिपरिमाणं भुवराशुकपतिः, ततो द्वितीयस्मान्
मण्डलादन्तरे तृतीयं मण्डलं एव एव भुवराशुः एकस्य
पट्टिभागस्य सत्काः पट्टिभागैर्नवार्कपट्टभागैः सहितः सन्
यावन् भवति, तथा—प्रथमार्थयोजनानि चतुर्विंशतिः
पट्टिभागो योजनस्य सप्तदश एकस्य पट्टिभागस्य सत्का
एकपट्टिभागो इति, एतावान् द्वितीयमण्डलगतान् दृष्टि-
पथमात्रतापरिमाणान् शोधयते, ततो भवति यथोक्तं तस्मिन्
तृतीयं मण्डलं दृष्टिपथमात्रताविषये परिमाणं, चतुर्थं म-
ण्डलं स एव भुवराशिर्होस्तस्या सहितः कथितं, चतुर्थं द्वि-
मण्डलं तृतीयविषया द्वितीयं, ततः पट्टिभागो द्वाभ्याम्
गुण्यते, शुण्ठिता च सर्वा द्विसप्ततमेवति, तथा च सहितः
सन् एकपट्टा जातस्यशोधितयोजनानि चतुर्विंशतिः पट्टि-
भागो योजन- ११५पट्टिभागस्य पट्टिभागस्य सत्का एक-
पट्टिभागो ८३१ ११५, एतावान् तृतीयमण्डलगतान् दृष्टि-
पथमात्रतापरिमाणान् शोधयते, ततो यथावस्थितं चतुर्थं
मण्डलं दृष्टिपथमात्रतापरिमाणं भवति, तच्चदम्—
सहचत्वारिंशतयोजनसत्कावांशु प्रयादशसत्काणि पट्टि-
भागो योजनस्य एकस्य च पट्टिभागस्य सत्का दश एकप-
ट्टिभागो ४७० ३५, ११५ सर्वोन्तमे तु मण्डले तृतीयम-
ण्डलापर्यन्ता एवशीत्यधिकशतमे यदा दृष्टिपथमात्रता-
परिमाणं ज्ञानुमिष्यते तदा सा पट्टिशतं दृष्टिपथधिकेन
शतन गुणयते, जातानि पञ्चाविंशतानि दृष्टिपथधिक-
धिकानि ६४४२, ततः पट्टिभागानयनार्थमकपट्टा भागो
द्वियते, लब्धे सप्तोत्तरं शतं पट्टिभागानाम् १७७, शता-
पञ्चविंशतान् पट्टिभागो उद्धरन्ति २५, एतत् भुवराशौ प्र-
चिप्यते, ततो जातमिदं—पञ्चाशीनियोजनानि एकादश

पट्टिभागो योजनस्य एकस्य पट्टिभागस्य सत्काः पट्टि-
भागो ८३१ ११५, ११५ पट्टिभागान् एवमुपरिनिःपूर्व-
स्मात् पूर्वस्मान् मण्डलादन्तरेऽन्तरेण मण्डले दिवसे। हा-
श्यां २ मुहूर्तैर्नवार्कपट्टभागानां हानां भवति, तन्मुहूर्तैर्नवार्कपट्टि-
भागं काष्ठदश एकस्य पट्टिभागस्य सत्का एकपट्टिभा-
गो द्वियते, तत उभयमीलने पट्टिशतं भवति, तं काष्ठद-
श पट्टिभागो कलया श्रुता लभ्यते न परिपूर्णाः, पट्टि-
व्यवहारतः पूर्वं परिपूर्णा विचिन्तनाः, तच्च कलया श्रु-
तत्वं प्रतिमण्डलं भवेत् यदा दृष्टिपथधिकशतमे म-
ण्डले एकपट्टिभागं सन् चिन्त्यते तदा एकपट्टिभाग-
पट्टिभागोऽप्युत्पत्तिः, एतदपि व्यवहारतः उच्यते
परमार्थेन पुनः किञ्चिदधिकमात्रं भूयैवदधेयं, ततोऽमी-
दृष्टिपट्टिभागपट्टिभागो आप्तयन्ते, तदुपर्यङ्गे पञ्चाशीनि-
योजनानि नव पट्टिभागो योजनस्य एकस्य च पट्टिभाग-
स्य सत्काः पट्टिभागपट्टिभागो ८३१ ११५, इति ज्ञानं, ततः
सर्वेषामण्डलगतानां योजनद्वितीयमण्डलगतान् दृष्टिपथ-
मात्रतापरिमाणान्दृष्टिपथसहचत्वारिंशतं नव शतानि पट्टिभा-
गानां योजनानां कानचनचत्वारिंशतपट्टिभागो योजनस्य ए-
कस्य च पट्टिभागस्य सत्काः पट्टिभागपट्टिभागो ३११ ११५ ११५
११५, इत्येवंप्रमाणं शोधयते, ततो यथोक्तं सर्वेषामण्ड-
लगतान् दृष्टिपथमात्रतापरिमाणं भवति, तच्चात्रैः सर्वमत्रैः स-
प्रकृतं भवति, तत एव पुरवच्छायायां दृष्टिपथमात्रतापरिमा-
नयानि चतुर्विंशतिः कपुचिमण्डलं तु चतुरशीति चतुरशीति कि-
ञ्चिन्मृगानि योजनानि उपरितनपु तु मण्डलपथधिकानि
अधिकतराणि उक्तपथानि नित्येयन्तं नित्येयन्तं तावत्
वसेयं यावत्सर्वेषामण्डलगतान्मुहूर्तैर्नवार्कपट्टिभागैः चरं चरति, 'तत्र
जगत्' मित्यादि, तत्र यदा यदाति पूर्ववत् सर्वेषामण्ड-
लगतान्मण्डलं चरं चरति तदा एकैकेन मुहूर्तेन प-
ञ्च पञ्च योजनसहचत्वारिंशतं चतुर्विंशति शतानि पञ्चाशु
च पट्टिभागान् योजनस्य ३३०४१ गच्छति, तथाहि—अ-
स्मिन् मण्डले परिपथपरिमाणं बीजं योजनसहचत्वारिंश-
तपट्टिभाग सहचत्वारिंशतं शतानि पञ्चाशुमण्डलाणि—
३१२३१५, तत एतस्य प्रागुक्तयुक्तवशात् पट्टिभागो भागो द्वियते,
ततो लब्धे यथोक्तस्य मुहूर्तैर्नवार्कपट्टिभागानामिति, अथैव
दृष्टिपथमात्रतापरिमाणमाह—'तत्राण' मित्यादि, तदा—
सर्वेषामण्डलगतानां योजनस्य पट्टिभागस्य सत्का योजन-
वचनमण्डलगतानां मनुष्याणां एकविंशतो योजनसहचत्वारिंश-
तपट्टिभागपट्टिभागो योजनसहचत्वारिंशतं च पट्टिभागो योजनस्य
३१२३१५ सूर्यः शीघ्रं चतुर्वाष्ट्यष्टनवतिः, तदा चास्मिन्
मण्डले चरं चरति सूर्यो द्वात्रिंशत्मुहूर्तप्रमाणो दिवसो भ-
वति, दिवसस्य चास्मिन् यावत्तस्य लब्धे व्याप्यते तत्र व्याप्यते उद्यमानः सूर्यो उपलभ्यते, हादशानां च मुहूर्त-
सप्तमामेव पट्टिभागानामिति यदा मण्डले मुहूर्तगतिप-
रिमाणं पञ्च योजनसहचत्वारिंशतं शतानि पञ्चाशु—
रिति पञ्चाशु च पट्टिभागो योजनस्य ३३०४१ गच्छति, तत् पट्टिभाग-
यते, ततो यथोक्तस्य दृष्टिपथमात्रतापरिमाणं भवति, य-
थापि दिवसोद्यमानमाह—'तत्राण' मित्यादि, सुग-
मम्, 'स पथिमार्गे' इत्यादि, स सूर्यः सर्वेषामण्ड-
लगतान्मुहूर्तैर्नवार्कपट्टिभागैः चरं चरति, तच्च कलया श्रु-
तत्वं प्रतिमण्डलं भवेत् यदा दृष्टिपथधिकशतमे मण्डले एकपट्टिभागं सन् चिन्त्यते तदा एकपट्टिभाग-
पट्टिभागोऽप्युत्पत्तिः, एतदपि व्यवहारतः उच्यते

च षष्टिभागमकषष्टिधा क्षिप्वा तस्य सत्काम षष्टिभागान्
हृषपयति, एतच्च प्रागेष भाषितं, तनस्तस्मात्सर्वेषां नाम-
मण्डलस्योक्तं द्वितीयं मण्डलं प्रविशन् तावद्भूयोऽपि
हृषिपथप्राप्तनापरिमाणेऽभिव्यज्यते भव्यं, ततोऽवीक्षणमु-
मण्डलेषु यस्मिन् यस्मिन् मण्डले षष्टिपथप्राप्तनापरिमा-
णं ज्ञातुमिष्यते तत्र तत्र तृतीयमण्डलादभ्यस्त तनस्त-
मण्डलस्यैकध्या पदत्रिशद् गुण्यते, नचथा—तृतीयमण्डल-
विस्तारयोमेकनभूतुर्धर्ममण्डलचिन्तायां द्वाभ्याम्, एवं यावन्स-
र्वाभ्यन्तरमण्डलचिन्तायां द्वाशीत्याधिकेन शून्येन, इत्थं च
गुणयित्वा यज्यन्ते, तद् भूवराशरणनीयं शेषेण भूवरा-
शिना सहितं पूर्वपूर्वमण्डलगतं हृषिपथप्राप्तनापरिमाणं
तत्र तत्र मण्डलं द्रष्टव्यं, तद्यथा—तृतीयं मण्डलं पदत्रिशद्
एकन गुण्यते एकेन च गुणितं तद्वयं भवतीति ज्ञाता पदत्रि-
शद्व, सा भूवराशरणनीयते, ज्ञानं शेषमिदं पञ्चाशीनियों
जनानि नव षष्टिभागा योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य
सत्का एकषष्टिभागान्नुविशतिः ८५ ६ १/२ । १/२ । एतेन सहितं
पूर्वमण्डलगतं हृषिपथप्राप्तनापरिमाणम्, एकत्रिंशदसहस्रा-
णि नव शतानि योजशताराणि योजनानामेकानवचत्वारिं-
शत्षष्टिभागा योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य सत्काः षष्टि-
रेकषष्टिभागाः ३६६६६ १/२ । १/२ । इत्येवं रूपं क्रियते, ततो-
ऽधिकेन तृतीयं मण्डलं यथाहं हृषिपथप्राप्तनापरिमाणं
भवति, तच्च प्राग्वोपदर्शितं, चतुर्थं मण्डलं पदत्रिशद्
द्वाभ्यां गुणयते, गुणयित्वा भूवराशरणनीयं शेषेण भूव-
राशिना तृतीयमण्डलगतं हृषिपथप्राप्तनापरिमाणं सहितं
क्रियते, तत् इदं तत्र मण्डलं हृषिपथप्राप्तनापरिमाणं भ-
वति—द्वात्रिंशदसहस्राणि पञ्चशीत्याधिकानि योजनानाम-
ष्टापञ्चाशद्वयं षष्टिभागा योजनस्य एकस्य च षष्टिभागस्य
सत्का एकादशैकषष्टिभागाः ३२०८६ १/२ । १/२ । एवं शेष-
ेष्वपि मण्डलेषु भावनीयं, यदा तु सर्वाभ्यन्तरं मण्डलं हृषि-
पथप्राप्तनापरिमाणं ज्ञातुमिष्यते तदा पदत्रिशद् षष्ठीत्याधि-
केन शून्येन गुणयते, तृतीयमण्डलादभ्यस्त सर्वाभ्यन्तरस्य म-
ण्डलस्य द्व्यशीत्याधिकशतनमन्वान्, ततो ज्ञातानि पञ्चषष्टि-
शतानि त्रिपञ्चाशदधिकानि ६४४२, तेषामेकपृष्ठा भागं हन-
त्वा सप्ताशतं शनं षष्टिभागानां, शेषे पञ्चविंशतिः १०० । १/२ ।
एतत्पञ्चाशीनियोजनानि नव षष्टिभागं योजनस्य एकस्य
षष्टिभागस्य सत्काः षष्टिरेकषष्टिभागाः ८५ ६ १/२ । १/२ । इत्ये-
वंरूपात् भूवराशः शोच्यते, ज्ञातानि पञ्चाशु त्र्यशीनियोंज-
नानि द्वाविंशतिः षष्टिभागा योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य
सत्काः पञ्चविंशदषष्टिभागाः, इह पदत्रिशद् २ एकषष्टि-
भागाः कलया न्यूनाः परमार्थतो लभ्यन्ते एतच्च प्राग्योक्तं,
तच्च कलाभूतत्वं प्राप्तिमण्डलं भवत् यदा द्व्यशीत्याधि-
कशतनं मण्डलं एकत्र पण्डितं सत् चिन्त्यते तदा
ऋष्यपञ्चरेकषष्टिभागा लभ्यन्ते, तत्तत्त भूयः प्राप्तिव्यते-
त्तो ज्ञानमिदम् त्र्यशीनियोंजनानि त्रयोविंशतिः षष्टिभागा
योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य सत्का द्विचत्वारिंशद्वय-
षष्टिभागाः ३३३३ १/२ । एतेषु सर्वाभ्यन्तरगनन्तरिद्वितीयमण्डल-
गते हृषिपथप्राप्तनापरिमाणं सप्तचत्वारिंशदसहस्राणि शतम-
कमेकानाशीत्याधिकं योजनानां सप्तपञ्चाशत् षष्टिभागा या-
जनस्य एकस्य षष्टिभागस्य सत्का एकान्विंशतिरेकष-

ष्टिभागाः ७७१७३ । १/२ । १/२ । इत्येवं रूपं सहितं क्रियते ततो
यथाहं सर्वाभ्यन्तरं मण्डलं हृषिपथप्राप्तनापरिमाणं भव-
ति, तच्च सप्तचत्वारिंशदसहस्राणि द्वे शते त्रिषष्ट्याधिके
योजनानामेकविंशतिश्च षष्टिभागा योजनस्य ७७१६३ । १/२
एवं हृषिपथप्राप्तनायां कनियेषु मण्डलेषु सान्तिरेकषष्टि
पञ्चाशीति योजनानि अग्रतननु चतुर्शीति तथैव योऽहं
अधिकसहितानि त्र्यशीति योजनानि अभिव्यज्यन् अभिव्यज-
यन् तावत् यज्यतेः यावत्सर्वाभ्यन्तरमण्डलमुपलक्ष्य चारं
चरति 'ता जया ण' मित्यादि तत्र यदा सूर्यः 'सर्वाभ्य-
न्तरमण्डलमुपलक्ष्य चारं चरति तदा पञ्च पञ्च योजन-
सहस्राणि द्वे एकपञ्चाशदधिके योजनशते एकान्विंशते च
षष्टिभागान् योजनस्य ४२४१ १/२ । १/२ । एकेन मुहूर्तेन गच्छति,
तदा च इदमनस्य मनुष्यस्य—ज्ञातायैकचक्षुःमण्डलं
मनुष्याणां सप्तचत्वारिंशता योजनसहस्रेद्वाभ्यां त्रिषष्ट्याभ्यां
त्रिषष्ट्याधिकार्था योजनशतार्थांमधिकविंशत्या षष्टिभागा—
योजनस्य ७७२६३ १/२ । १/२ । सूर्यश्चतुःस्वर्गमागच्छति, एतच्च
मुहूर्तगतिपरिमाणं हृषिपथप्राप्तनापरिमाणं च प्राग्वय भाषि-
तम्, सूत्रज्ञाऽपि प्रस्तावाद्भूय उक्तम्, ततो न पुनरुक्तना-
दायः 'तथा ये उत्तमकट्टपते' इत्यादि सुगमं, यावत्प्राधु-
तप्राप्तपरिसमाप्तिः । सू० प्र० २ पाठु । ज० ।

अथाऽत्र गतिप्रश्नाय सूत्रम्—

जया यं मेते । सूरि ए अमन्तराशुतं मेडलं उवसंकमि-
त्ता चारं चरति तथा यं एगमेगेसं मुहुत्सेयं केवहमं
सुतं गच्छे, गोयमा । पंच पंच जोअणुमहस्माई द्वांसि
अ एगावसे जोयणुमए सीआलीमं च सट्टिभागं जोअ-
णुम एगमेगं मुहुत्सेयं गच्छे, तथा ये इहगयस्स मण-
स्स सीआलीमाए जोअणुमहस्माई एगूणागीए जोअणु-
मए सत्तापसाए अ सट्टिमाएई जोअणुमस्स सट्टिभागं च
एगसट्टिपा छेचा एगूणवीसाए चुमिआभागेई सूरि ए
चक्कुप्फासं हवमागच्छे, मे णिस्समांसे सूरि ए दो-
बंसि अहोरत्तमि अमन्तराशुतं मेडलं उवसंकमित्ता चारं
चरे । (सू० १३३+) ।

'जया ण' मित्यादि, यदा भवन् । सर्वाभ्यन्तरगनन्तरं
द्वितीयं दक्षिणायनपक्षेया आद्यं मण्डलमुपलक्ष्य चारं
चरति तदा एकैकेन मुहूर्तेन कियत्सं गच्छति, गोतम ।
पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि द्वे एकपञ्चाशद्वे योजनशते सप्तच-
त्वारिंशते च षष्टिभागान् योजनस्यैकैकेन मुहूर्तेन गच्छति,
कथमिति चेत्, उच्यते—अस्मिन् मण्डले पारिस्वरपरिमाणं त्री-
णि योजनलक्षणाणि पञ्चदश सहस्राणि शतमेकं सप्ताशतं व्यव-
हारतः पारंपूरी निश्चयमेतन् तु किञ्चिद्वनं ३१४०७, ततोऽस्य
प्रागुक्तयुक्तिवशान् पृष्ठ्या भागं लब्धं यथोक्तमत्र मण्डले मुहु-
त्सेयान्माणम् ४२४१ १/२ । अथवा—पूर्वमण्डलपरिस्वरपरिमा-
णादस्य परिस्वरपरिमाणं व्यवहारतः पृथुण्यष्टादश योजनानि
वर्ज्यन् निश्चयमेतन् तु किञ्चिद्वनं, अष्टादशानां योजनानां
पृष्ठ्या भागं लब्धा अष्टादश षष्टिभागा योजनस्य ते प्राक्क-
मण्डलगतमुहूर्तगतिपरिमाणेऽधिककथेन प्राप्तिव्यते, ततो

भवति यथोक्तं तत्र मण्डलं मुहूर्तगतप्रमाणमिति, अत्रापि दृष्टिपथमात्राविषयं परिमाणमाह—यदा अयन्तराह्निर्नाम मण्डले सूर्यध्वजं तदा इहगतस्य मनुष्यस्य—जानाधिक-
 यवधमित्यत्र गतानां मनुष्याणां सप्तमत्वादिना योजन-
 लक्षकैरैकोनाशीत्यधिकं योजनशतेन सूत्रे तृतीयार्थे सप्त-
 मत्वादिना, सप्तपञ्चाशतां च पश्चिमायोजनस्य च-
 द्दिमार्थं च एकपट्टिधा क्षिप्या—एकपट्टिअष्टादश इत्यादि
 एकपट्टिधा गुणयित्वेत्यर्थः, तस्य सत्कैरैकोनाशित्या च-
 क्षिप्याभागेः—भागभागेः सूर्यक्षन्तुः सूर्यभागच्छति, तथाहि-
 सर्वाश्चन्द्रालम्बनं द्वितीयं मण्डलं दिवसप्रमाणं द्वाभ्यां
 मेकपट्टिभागार्थं हीना अष्टादश मुहूर्तास्तेवामर्जे न च मु-
 हूर्ता एकनैकपट्टिभागो हीनास्ततः सामस्यनैकपट्टिमा-
 गकराशे नवापि मुहूर्ता एकपट्टिधा गुणयन्ते, तेभ्य एकपट्टि-
 भागोऽपनीयते, ततः शेषा ज्ञाता एकपट्टिभागः पञ्च श-
 ताव्यष्टव्यादिशिष्टधिकानि ४४८, प्रस्तुतमण्डलं मुहूर्त-
 गतिः ४२५१ योजनानि १३ अर्थे च राशिः पट्टिच्छेद इति योजन-
 राशि पट्टिधा गुणयित्वा सवर्षयते जानाम ३१५०७, अय-
 मव राशिः कर्त्तव्यविधानायां मन्थगिरायक्षेत्रसमासवृत्तौ
 च परिवर्गाशिरिति कृत्वा क्षितिना लाघवात् भाग्यराशि-
 लक्ष्यस्य भाजकराशिना गुण्यं मूलराशेरव लाभान्, ए-
 प राशिः पञ्चभिः शतैरष्टावन्त्यादिशिष्टधिकैर्गुणयते जानाः
 सप्तदशकाटयः पट्टिश्चरितल्लेखाः अष्टमस्ततिः सहस्राणि
 पट्टि शतानि पट्टिश्चरितल्लेखाः १७२६७८६३६, अर्थे च रा-
 शिभागमागमकत्वाच्च योजनानि प्रयच्छन्तीति एकपट्टि-
 पट्टिधा गुणितया यावान् राशिमवति तेन भागो ह्रियते
 इयं च राशिरप्रकियालाघवायिका अन्यथाऽस्य राशेरकप-
 ट्टिधा भागे ह्वे पट्टिभागा लक्ष्यते तेषां च पट्टिधा भागे
 ह्वे योजनानि भयस्तर्ती गौरव द्यात्, एकपट्टिच्छां च प-
 ट्टिधा गुणितया पट्टिश्चरितल्लेखाः पट्टिश्चरितल्लेखाः ३६६०, नै-
 भगिह्वे आगते सप्तवन्त्यादिशिष्टसहस्राणि शतमेकमेकोना-
 शीत्यधिकं योजनानाम् ४७१७८, शेषे ३४६६, छुद्रराशेः प-
 ट्टिधाऽपवर्त्तना क्रियते जाना एकपट्टिः ६१ तया शेषरा-
 शेभोगो ह्रियते लब्धाः सप्तपञ्चाशत् पट्टिभागाः १३ एका-
 नविशतिश्चैकस्य पट्टिभागस्य सत्काः एकपट्टिभागः १६ ।

अत्राभ्यन्तरतृतीयमण्डलस्य चारं षड्विंशत्यु-
 राधसंख्यं सूत्रयति—

जया शं भेते ! धूरिण अर्धमतरत्तुं मं—
 डलं उवमंकमिषा चारं चरह्, तथा शं एग-
 मंगणं मुहूर्तेशं केवईयं खंनं गच्छह्, गोअमा । पंच
 पंच जोअणसहस्रमां दोषिअ वावसे जोअणसए पंच
 य सट्ठिभाए जोअणस एगमेगेणं मुहूर्तेशं गच्छह्, तथा
 शं इहगयस मएपसम सीआलीसाए जोअणसहस्रेहि
 छणउएए जोअणोहि तेचीसाए सट्ठिभागोहि जोअणस सट्ठि-
 भागं च एगसट्ठिधा केता दोहि बुद्धिआभागेहि धूरिण च-
 क्खुत्तासं हन्वमागच्छति, एवं खलु एतेषं उवाएषं शि-
 क्खममाणे धूरिण तयांतराभो मंडलाभो तयांतरं

मंडलं संकममाणं संकममाणे अट्टारस अट्टारम मट्ठिभागे
 जोअणस एगमेगे मंडले मुहूर्तगहि अविबुद्धमाणे अवि-
 वुद्धमाणे तुलसीहि तुलसीहि सट्ठिमां जोअणस पुरिमच्छां
 शिखुदुमाणे शिखुदुमाणे मन्वमाणे मंडले उवसंकमि-
 षा चारं चरह् । (सू०—१३३५)

‘ने शिखममाणे धूरिण शोभंति’ इत्यादि, अथ निष्का-
 मन्सूर्यो द्वितीयोऽक्षरांश्च प्रस्तुताऽयनापक्षया द्वितीयमण्डल
 इत्यर्थः अयन्तरं तृतीयमण्डलमुपैकन्य चारं चरति तदा
 एकैकेन मुहूर्तेन क्रियत् खंनं गच्छति ?, भगवानाह—गीतम!
 पञ्च पञ्च योजनसहस्राणि हे च द्विपञ्चाशदयोजनशते पञ्च-
 दश पट्टिभागान् योजनस्यैकैकेन मुहूर्तेन गच्छति, इदं च
 प्रस्तुतमण्डलपरिरयस्य पट्टिधा भजनं संवादमादत्तं, त-
 दा च इहगतस्य मनुष्यस्य सप्तमत्वादिना योजनमण्डलैः
 पणवत्या च योजनविश्रिता च पट्टिभागैर्योजनस्य पट्टिभा-
 गं मेकम् एकपट्टिधा क्षिप्या द्वाभ्यां क्षीप्याभागाभ्यां
 सूर्यक्षन्तुः सूर्यः इत्येवं शीघ्रभागच्छति, तथाहि—अत्र म-
 ण्डलं दिवसप्रमाणमाष्टश मुहूर्ताश्चतुर्गिरपट्टिभागैर्हीना-
 स्तेवामर्जे च न च द्वाभ्यामपट्टिभागार्थं हीमास्ततः
 सामस्यनैकपट्टिभागकराशे नवापि मुहूर्ता एकपट्टिधा
 गुणयन्ते तस्यश्च क्षीप्या पट्टिभागायपनीयते शेषाः पञ्च श-
 तानि सप्तवन्त्यादिशिष्टधिकानि ४४८, प्रस्तुतमण्डलं मुहूर्त-
 गतिः ४२५२१३ इत्येवंचां योजनराशि पट्टिधा गुणयित्वा
 सवर्षयते जानाम ३१५१२५, अयमव राशिरन्यैः परिवर्-
 ताशिवनं निष्कपितः, अस्य च सप्तवन्त्यादिशिष्टधिकपञ्चाश-
 नैर्गुण्येन जानाः सप्तदशकाटयव्यादिशितः शतसहस्राणि
 त्रिसप्ततिः सहस्राणि त्रीणि शतानि पञ्चसप्तत्यधिकानि
 १७२३७३३७४, एतेषां पट्टिगुणितया एकपट्टिधा ३६६०
 भागे ह्वे आगतानि सप्तवन्त्यादिशित् सहस्राणि, पणव-
 त्वाधिकानि ७७०६६, शेषे विशतिशतानि पञ्चदशसह-
 सि २०१५, छुद्रराशेः पट्टिधाऽपवर्त्तनायां जाना, एकपट्टिः
 तया शेषराशेभजेन लाघवात्पञ्चाशत् पट्टिभागाः १३
 शेषी च द्वावकस्य पट्टिभागस्य सत्कावैकपट्टिभागौ १६ इ-
 ति । सप्रति चतुर्धमण्डलादिष्वनिदेशमाह—‘एवं खलु
 एतेषं उवाएष’ इत्यादि, एवम्—मण्डलत्रयविश्रिता-
 न्या खलु—निश्चिन्तमननानन्तरंदिनेनापायनं शनैः शनैस्स-
 द्वाद्विमण्डलाभिमुखमनकपण निष्कामन् सूर्यसद्वनन्-
 रागमण्डलागदन्तरं मण्डलं प्रागुक्तप्रकारेण संकामन् २
 एकैकस्मिन् मण्डले मुहूर्तगतिमियत्र प्राकृतन्यात् स-
 त्त्यर्थे द्वितीया तेन मुहूर्तगतेः अष्टादश अष्टादश
 पट्टिभागान् योजनस्य व्यध्वारतः परिवर्त्तानं निश्चयतः
 किञ्चिद्द्वान् अभिवर्जयमानः चतुर्शीतिं चतुर्शीतिं यो-
 जनानि शतानि—किञ्चिन्नुनानि ‘पुरिसच्छाया’ मिति-पु-
 रुषस्य छाया यतो भवति सा पुरुषच्छाया सा चेह प्र-
 स्तावात् प्रथमतः सूर्यस्योदयमानस्य दृष्टिपथमात्रा, अ-
 त्रापि सप्तम्यर्थे द्वितीया, ततोऽयमर्थः—नद्या विषये-
 यन् २—हापयन् हापयन्, कोऽर्थः ?—पूर्वं पूर्वं मण्डल-
 सत्कपुरुषच्छायातो बाह्यबाह्यमण्डलपुरुषच्छाया किञ्चि-
 म्भूतैश्चतुर्शीत्या योजनैर्हीना इत्यर्थः, सर्वयाह्मस्य उल्लस्य-

लंकस्य चारं चरति, यथाशोकम् ८४ योजनानि किञ्चि-
न्मृनानि उत्तरोत्तरमण्डलसकपुरुषच्छायायां ह्रियन्ते इति
तत्स्थूलत उक्तम्, परमाधतः पुनरिदं द्रष्टव्यम्—इयशी-
नियोजनानि त्रयोविंशतिश्च षष्टिभागाः योजनस्य एकस्य
षष्टिभागस्य एकषष्टिभागाच्छिष्यस्य सत्काः शिष्याचारिण्य-
ज्ञागाश्चेति दृष्टिपथप्राप्तनाविषये हानौ भ्रूवं, ततः सर्वा-
भ्यन्तरमण्डलात् तृतीयं यन्मण्डलं ततः चारभ्य य-
स्मिन् मण्डले दृष्टिपथप्राप्तता ज्ञातुमिष्यते तत्तन्मण्डल-
संख्यायां पदविशदं गुर्यते, तथा—सर्वाभ्यन्तरमण्डला-
तृतीये मण्डले एकं चतुर्थं द्वाभ्यां पञ्चमे त्रिभिर्धो-
षत् सर्वषष्टिमण्डले द्वयोर्धाधिकशतेन मुक्तयिवा भ-
वराशिमध्ये प्रक्षिप्यते, प्रक्षिप्ते सति यद्भवाश्च तेन हौ-
ना पूर्वमण्डलसकदृष्टिपथप्राप्तता तस्मिन् विधीयते म-
ण्डले दृष्टिपथप्राप्तता ज्ञातव्या, अथ इयशीनियोजनादिकस्य
भ्रवराशेः कथमुपपत्तिः ? उच्यते—सर्वाभ्यन्तरमण्डले
दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणं सतत्त्वचारिशतसहस्राणि द्वे शते त्रि-
षष्ट्यधिकं योजनानामेकविंशतिश्च षष्टिभागा योजनस्य
४७२६३३. एतच्च नवमुहूर्त्तगम्यं तत एकस्मिन् मुहूर्त्तैकषष्टि-
भागे किमागच्छतीति (चन्तायां नव मुहूर्त्तैकषष्टिभागस्य
गम्यं ज्ञानि पञ्चशताभ्येकोनपञ्चाशदधिकानि ४४६ तैर्भागे हुने
लम्बानि पञ्चशतियोजनानि पञ्च षष्टिभागा योजनस्य एकस्य
षष्टिभागस्यैकषष्टिभागाच्छिष्यस्य चतुर्विंशतिभागाः ८६३. ।
१३ इत्थं च सर्वाभ्यन्तर मण्डले एकस्य मुहूर्त्तैकषष्टिभागस्य
गम्यम्, अथ द्वितीयमण्डलपरिचरयवृत्तद्वयजनाद्यज्ञभ्यते
मुहूर्त्तैकषष्टिभागेन तच्छिष्याभ्यामुपक्रम्यते, पूर्वपूर्वमण्ड-
लादन्तरानन्तरं मण्डले परिचरयपरिमाणं चिन्तागामष्टा-
दशपञ्चाश योजनानि व्यवहृतः परिपूर्णाणि वर्धन्ते,
ततः पूर्वपूर्वमण्डलगतमुहूर्त्तगतपरिमाणान्तरानन्तरं
मण्डले मुहूर्त्तगतपरिमाणोचन्तायां प्रतिमुहूर्त्तमष्टादश-
प्रतिमुहूर्त्तमष्टादश षष्टिभागा योजनस्य वर्धन्ते, प्रति-
मुहूर्त्तैकषष्टिभागं चाष्टादशैकस्य षष्टिभागस्य सत्का एक-
षष्टिभागाः, सर्वाभ्यन्तरानन्तरं च द्वितीयमण्डले नवमु-
हूर्त्तैकस्य मुहूर्त्तैकषष्टिभागेनौचैर्वावत् क्षेवं व्याप्यते तादृश-
स्थितिः स्युः दृष्टिपथप्राप्तता भवति ततो नव मुहूर्त्ता
एकषष्टिभागा गुर्यन्ते जानाव्यष्टानवतिशतानि चतुष-
ष्ट्यधिकानि ६८४, तयो षष्टिभागान्यधोमधेकषष्टिभा-
गा ह्रियते लब्धमकषष्ट्यधिकं शनं षष्टिभागाना त्रि-
चत्वारिंशत् षष्टिभागस्य सत्का एकषष्टिभागाः १६११, तत्र
विशत्यधिकेन षष्टिभागशतेन लब्धं द्वे योजने अव-
शिष्टा एकचत्वारिंशत् षष्टिभागा योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य
सत्काश्चिचत्वारिंशदेकषष्टिभागाः, एतच्च द्वे वर्जने एक-
चत्वारिंशत्षष्टिभागा योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य सत्का-
श्चिचत्वारिंशदेकषष्टिभागा इत्येकं पञ्चगुणं पञ्चशी-
नियोजनां पञ्चषष्टिभागा योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य
सत्काश्चतुर्विंशतिरेकषष्टिभागा इत्यन्तमाच्छिष्यन्ते, शोधिते
च तस्मिन् स्थितानि इयशीनियोजनां त्रयोविंशतिः षष्टि-
भागयोजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य सत्का द्विचत्वारिं-
शदेकषष्टिभागाः ८३१३. १३ एतावच्च सर्वाभ्यन्तरमण्ड-
लगतदृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणं द्वितीयमण्डलगतदृष्टिप-

थप्राप्ततापरिमाणं हानौ स्यात्, एतच्चोत्तरोत्तरमण्डलदृष्टिप-
थप्राप्ततापरिमाणं हानौ भ्रूवं कृतं यव भ्रवराशिपरिचरयुच्यते,
ततो द्वितीयमण्डलमण्डलादन्तरं तृतीयं मण्डलं एव एव
भ्रवराशिरेकस्य षष्टिभागस्य सत्काः षष्टिप्रतिभागा भागभागेः
सहितौ यावान् राशिः स्यात्, तथाहि—इयशीनियोजनां
चतुर्विंशतिः षष्टिभागा योजनस्य सतदृशं च षष्टिभागस्य
सत्का एकषष्टिभागा इति तावान् द्वितीयमण्डलगतमाद्
दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणमाच्छिष्यन्ते, ततो भवति यथोक्त-
मत्र मण्डले दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणं चतुर्थमण्डले स एव
भ्रवराशिद्विसप्तत्या सहितः क्षियते, चतुर्थे हि मण्डले तृती-
यमण्डलापेक्षया द्वितीयम्, ततः षष्टिप्रदं द्वाभ्यां गुणिता
द्विसप्ततिः स्यात् तथा सहितकृष्यतीत्यादिका राशिः ८३३१ ।
१३ इत्येवं स्वकया जातः, अथ च तृतीयमण्डलगतमाद्
दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणमाच्छिष्यन्ते ततो यथावस्थितं तुर्यं (४)-
मण्डले दृष्टिपथप्राप्ततापरिमाणं, तत्त्वेद्यम् सतत्त्वचारिशो-
जनमण्डलाणि त्रयोदशानगराणि अष्टौ च षष्टिभागा योज-
नस्य एकस्य च षष्टिभागस्य सत्का दशैकषष्टिभागाः,
सवान्तिम् तु मण्डले तृतीयमण्डलापेक्षया द्वाश्रित्याध-
कशनतम यथा दृष्टिपथप्राप्तताज्ञास्य ततो यथावस्थितं तुर्यं (४)-
श्रित्याधिकशतेन गुर्यते जानानि दृष्टिपथप्राप्ततां द्विप-
ञ्चाशदधिकानि ४४४२ ततः षष्टिभागान्यधोमधेकषष्टिभा-
गा लब्धं सतत्त्वचरं शनं षष्टिभागानां पञ्चविंशतिरेकषष्टिभा-
गा एतद् भ्रवराशौ प्राप्नुयते जानं पञ्चशतियोजनां एका-
दश षष्टिभागा योजनस्य एकस्य षष्टिभागस्य सत्काः
षष्टिषष्टिभागाः ८३३३३. इह पदनिश्चित एवमु-
त्पातिः—पूर्वमण्डलं पूर्वस्मात् मण्डलादन्तरं अन्तरं मण्ड-
ले दिवसे द्वाभ्यां द्वाभ्यां मुहूर्त्तैकषष्टिभागान्यां हानिः
स्यात्, प्रतिमुहूर्त्तैकषष्टिभागं चाष्टादश एकस्य
षष्टिभागस्य सत्का एकषष्टिभागा ह्रियन्ते, ततः उभयबी-
लने षष्टिप्रदं स्युः, त चाष्टादश भागाः कलया मृताः
लभ्यन्ते न परिपूर्णाः परं स्ववद्वहृतः पूर्व परिपूर्णा विचिन्ताः,
तच्च कलया मृक्यं प्रतिमण्डले भवेत् यथा द्वयोर्धा-
धिकशनतममण्डले एकत्र गिरिद्वे सत् चिन्त्यते तत्र
अष्टापरिचरकषष्टिभागान्तरान्ति, एतदपि स्ववद्वहृत उक्तं
परमाधतः पुनः किञ्चिदधिकमपि कृत्तव्यमेवम्, ततोऽमी
अष्टापरिचरकषष्टिभागा अग्रपरिचरं, तदाभावे पञ्चाशी-
नियोजनां नव षष्टिभागा योजनस्य एकस्य षष्टिभाग-
स्य सत्काः षष्टिषष्टिभागाः ८३३३३ इति जानं सर्व-
षष्टिमण्डलानन्तरावोक्तानि द्वितीयमण्डलगतदृष्टिपथप्राप्त-
तापरिमाणं द्विचत्वारिंशदेकषष्टिभागं नव शतानि यथाशेक्ताराणं
योजनानाम् एकोनचत्वारिंशत्षष्टिभागा योजनस्य एकस्य
षष्टिभागस्य सत्काः षष्टिषष्टिभागानाः ३१३३३ १३ इ-
त्येवं कणाकच्छिष्यन्ते ततो यथोक्तं सर्वषष्टिमण्डले दृष्टि-
पथप्राप्ततापरिमाणं भवति, तच्चाम्रं स्वयमेव वर्धयति,
तत एवं पुरुषच्छायायां दृष्टिपथप्राप्तताकायां द्वितीयां वि-
कषुचिमण्डलेषु चतुर्विंशतिं किञ्चिन्मृनानि उपरितनपु
मण्डलतथाधिकार्याधिकनगराणि उक्तपरागाभ्यपेक्षेन न ता-
द्वनेया यावत्तवषष्टिमण्डलगतमुपसेकस्य चारं चरति, तत्र तु
पञ्चाशीनं योजनानि साधकानि द्वापयतीत्यर्थः, साध-

कश्यपीतिचतुरशीतिपञ्चाशीतीत्यञ्जनात् सप्तमेऽपि सूर
पञ्चतुरशीतिमहर्षे तत् वैदलीपदीपस्यान्तोभयपार्श्ववत्-
स्यास्यशीतिपञ्चाशीत्योर्महर्षाभिनि ।

अथोक्ते एव मण्डलसंज्ञकानुपूर्व्यां सूरस्य
मुहूर्तगत्याद्याह—

जया सं भंते । सूरिण सत्त्ववाहिरभंडलं उवर्कमिवा-
चा चारं चरइ तथा सं एगंभेगं मुहुत्तं केवइं खं गच्छ-
इ, गोयमा । पंच पंच जोअसमहस्साइ तिणि अ पंचुत्तरं
जोयसमए पणसर य सट्ठिभाए जोअसस एगंभेगं मुहु-
त्तं गच्छइ, तथा सं इहगयस्स मणुस्सस एगतीसाए
जोअसमहस्सेहि अट्ठिअ एयगीसेहि जोअसमएहि ती-
साए अ सट्ठिभाएहि जोअसस सूरिण चक्कुप्फां हच-
मागच्छइ ति, एव सं पढे छम्मां, एव सं पढस्स छ-
म्मासस पञ्जासां, ते सूरिण दोंखे छम्मां अयमाणे प-
ढमंस्स अट्ठोरत्तेनि वाहिरात्तं भंडलं उवर्कमिवा चां
चरइ । (सू० १३३२×)

जया सं भित्वां, यदा भगवन् । सूरैः सर्वबाह्यमण्डल-
मुपसंक्रय्य चारं चरति तदा एकैकेन मुहूर्तेन कियत् खं
गच्छति ।, गौतम । पञ्च पञ्च योजनमहस्सांश्चिं श्रीणि पञ्चा-
सराणि योजनशतानि पञ्चासराणि पट्टिमाणां योजनस्य २३०४
३१ एकैकेन मुहूर्तेन गच्छति, कथमिति चत् । उच्यते—
आस्मिन् मण्डले परिपर्यागमांश्चिं श्रीणि लक्षा अष्टादश स-
हस्राणि श्रीणि शतानि पञ्चासराणां ३२२३१५, ततो
ऽस्य प्रागुक्तपुनरांशत्वात् पट्टया भेदे लब्धे यथोक्तमत्र मण्डले
मुहूर्तगतिपरिमाणुमिति, अत्र दृष्टव्यमास्तत्तापरिमाणुमाह-
तदा—सर्वबाह्यमण्डलचारचरणकाले इहगमस्य मनुष्यस्ये-
ति प्राग्वत् एकत्रिशता योजनमहर्षेऽष्टभिर्लक्षैश्चिशदधि-
कैर्योजनशतैश्चिशता च पट्टिभागेर्योजनस्य ३२२३१५
सूरैः शीघ्रं चतुःस्थगामावच्छति, तथाहि—अस्मिन् मण्ड-
ले सूरैः चारं चरति दिवसे द्वात्रिंशमुहूर्तप्रमाणे, दिवस-
स्याङ्गेन यावन्मात्रं खं स्यात्तत् तावात् स्थित उच्यमानः
सूरैः, उपलभ्यन्ते द्वात्रिंशत्वां च मुहूर्तानामर्धे पट्ट मुहूर्तौ-
त्ता यद्भ्रमण्डले मुहूर्तगतिपरिमाणं पञ्च योजनमहस्सांश्चिं
श्रीणि शतानि पञ्चासराणि पञ्चासरां च पाट्टिमाणां यो-
जनस्य २३०४ ३१ तत् पट्टमभिरुपयते, दिवसांश्चिंशिताया
एव मुहूर्तगतिदृष्टव्यमास्तत्तापरिमाणुमाह, ततो यथोक्त-
मत्र मण्डले दृष्टव्यमास्तत्तापरिमाणं भवति, यद्यनुपा-
स्तमण्डलेदृष्टव्यमास्तत्तापरिमाणुमाह, योजनीतिर्योजनानि
नव पट्टिमाणा योजनस्य एकस्य पाट्टिमागस्य सत्काः
पाट्टिकपाट्टिमाणाः इत्यर्थे राशी शोधित इदमप्युच्यते ए-
तच्च प्रागु आश्रितं तथापि प्रस्तुतमण्डलस्यांशरायणमत्र
मण्डलानामवधिभूतस्यांशमप्यहलकरणात्तिरप्युच्यता क-
रणात्तरमकारि, इदं च सर्वोपपन्नरान्तरमण्डलात् पूर्वा-
मुत्पूर्वा गम्यमानं ऽप्यशौच्यधिकशततमम्, प्रतिमण्डलं वा-
होरात्रगणानुहोरात्राऽपि ऽप्यशौच्यधिकशततमस्तेषां दृ-
ष्टिग्राहकस्य चरतो दिवस इत्याद्यादिषानुमाह— एव सं

पढे छम्मां, ' एव सं ' भित्वां, एव सं दृष्टिग्राहकस-
हस्यशौच्यधिकशततमम् राशिः प्रथमः परमासा—अ-
यनकपः कालविशेषः, पट्टसंख्याद्वयः मासाः एषीड्भूता
यधेति द्युत्पत्तेरित्थं समाधेयम्, अन्यथा प्रथमः प-
रमास इत्येकपञ्चानुपनिमित्तं । अथवा—अप्यादिगणा-
न्तः पाठात् खीत्याभावं अदभ्यन्तिगुण्येऽपि न कीप्रत्यय-
स्त्वनेव तत्प्रथमं परमासम्, आर्यवात् पुंस्त्वम् । एतच्च प्र-
थमस्य परमासस्य द्वांशलायनकपस्य एवयसानम्, अथ
सर्वबाह्यमण्डलचारानन्तरं सूर्यो हितोयं परमासं प्राप्नुवन्
शुद्धं इत्यर्थः । प्रथमं अट्ठोरात्रं उत्तरायणस्येति गम्यम्
वाह्यानन्तरं पञ्चानुपूर्व्यां हितोयं मण्डलमुपसंक्रय्य चारं
चरति ।

अथात्र गत्यादिपर्यायं स्वभावाह—

जया सं भंते । सूरिण वाहिरात्तं भंडलं उवर्कमि-
वा चां चरइ तथा सं एगंभेगं मुहुत्तं केवइं खं गच्छ-
इ, गोअमा । पंच पंच जोअसमहस्साइ तिणि अ
चउरुत्तरं जोअसमए सत्तादंखं च सट्ठिभाए जोअसस
एगंभेगं मुहुत्तं गच्छइ, तथा सं इहगयस्स मणुस्सस
एगतीसाए जोअसमहस्सेहि खवाहि अ सोलसुत्तरेहि जो-
असमएहि इगुल्लोसाए अ सट्ठिभाएहि जोअसस स-
ट्ठिभां च एगसट्ठिभा खत्ता सट्ठिणं चुण्णिआभागेहि स-
रिण चक्कुप्फां हचमागच्छइ ति, सं पट्टिसमाणे स-
रिण दोचंमि अट्ठोरत्तेनि वाहिरत्तं भंडलं उवर्कमि-
वा चां चरइ । (सू० १३३२×)

जया सं भित्वां, यदा भगवन् । सूरैः बाह्यानन्तर-
मवर्कनं हितोयं मण्डलमुपसंक्रय्य चारं चरति तदा भ-
गवन् । एकैकेन मुहूर्तेन कियत् खं गच्छति ? , भगवाना-
ह—गौतम । पञ्च पञ्च योजनमहस्सांश्चिं श्रीणि च चतुरस-
राणि योजनशतानि सप्तपञ्चाशत्तं च पट्टिमाणां योजनस्यै-
कैकेन मुहूर्तेन गच्छति २३०४ ३१, तथाहि—अस्मिन् मण्डले
परिपर्यागमांश्चिं श्रीणि लक्षाणि अष्टादश सहस्राणि द्वे शते
सप्तनवत्यधिकं योजनानाम् ३२२२६७, ततोऽस्य पट्टया
भावे हने लब्धे यथोक्तमत्र मण्डले मुहूर्तगतिपरिमाणं,
अत्रापि दृष्टव्यमास्तत्तापरिमाणुमाह—अत्र इहगमस्य म-
नुष्यस्येति प्राग्वत् एकत्रिशता योजनमहर्षेऽष्टभि-
र्लक्षैः नवप्रिभ्यो योजनशतैर्लक्षैश्चिशिता च पाट्टिमा-
नेर्योजनस्य एकं च पाट्टिभागमेकपाट्टिमा हिस्वा तस्य
सकैः पट्टया चूर्णिकामांश्च ३२२३१५ ३१ । सूर्यहस्तु-
र्यशेमागच्छति । तथाहि—अस्मिन् मण्डले सूर्यं चारं चरति
दिवसे द्वात्रिंशमुहूर्तप्रमाणे द्वात्रिंशं मुहूर्तकपाट्टिमाणांश्चा-
सधिकः तेषां चार्धे पट्ट मुहूर्तौ एकैकेन मुहूर्तकपाट्टिमां-
शाधिकान्कानः सवर्षार्थं पट्टि मुहूर्तौ एकपट्टया शु-
च्यन्ते तन एकः पाट्टिभागस्तथाधिकः प्रात्ययन्, ततो
जानानि श्रीणि शतानि सप्तपट्टयाधिकानि एकपाट्टिमा-
नाम् ३६७, ततोः प्रस्तुतमण्डले यत्परिमाणं श्रीणि
लक्षाणि अष्टादश सहस्राणि द्वे शते सप्तनवत्यधिकं

इषातीत्यधिकन शनन, इत्येव च गुणयित्वा मण्डलं तद्
ध्वराशेषनीयं शेषेण ध्वराशिना सहितं पूर्वमण्डलगतं
हृदिपथप्रसन्नापरिमाणं तत्र मण्डले द्रष्टव्यम्, यथा तृतीये
मण्डले पदविशदंकेन गुणयते, 'एकेन च गुणितं तदेष
भवतीति' ज्ञाता पदविशदेष सा ध्वराशेषनीयते, ज्ञानं
शेषमिदं—पञ्चाशीर्थाञ्जनानि नव पष्टिभागा योजनस्य
एकस्य च पष्टिभागस्य सप्तकाष्टिशीर्शकपष्टिभागाः
८५ ह० १३। एतेन पूर्वमण्डलगतं हृदिपथप्रसन्नापरिमाणम्
एकविंशत् सहस्राणि नव शतानि पाँडशोत्तराणि योज-
नानामष्टपञ्चाशत् पाँडशागा योजनस्य एकस्य पष्टि-
भागस्य सप्तकाः पष्टिर्कपष्टिभागाः ३१६१ इत्येक-
पमहितं, क्रियते, कृतं च तृतीये मण्डले यथाङ्के हृदिपथ-
प्रसन्नापरिमाणं भवति तच्च प्रागेव प्रदर्शितं, चतुर्थे मण्ड-
ले पदविशदं ङाभ्यां गुणयते गुणयित्वा ध्वराशेषनीयं शेषेण
ध्वराशिना तृतीयमण्डलगतं हृदिपथप्रसन्नापरिमाणं स-
हस्रं क्रियते, तत्र इदं तत्र मण्डले हृदिपथप्रसन्नापरि-
माणं भवति—ङाविंशत्सहस्राणि षडशीत्यधिकाणि योज-
नानामष्टपञ्चाशत् पाँडशागा योजनस्य एकस्य पष्टि-
भागस्य सप्तकाः एकादशैकपष्टिभागाः ३२०८६ ह० १३।
एतेन शेषपथं मण्डलं तु भागनीयम्, यदा तु सर्वाभ्यन्तर-
मण्डले हृदिपथप्रसन्नापरिमाणं ज्ञातुमिच्छते तदा पद-
विशदं इषातीत्यधिकन शनन गुणयते, तृतीयेमण्डलादार-
भ्य सर्वाभ्यन्तरस्य मण्डलस्य इषातीत्यधिकनमन्यात्,
ततो ज्ञातानि पञ्चपष्टिः शतानि हृदिपथप्रसन्नापरिमाणं
६५२२, तेषामुक्तपष्टिः भागे हतं लब्धं सप्तसत् शतं प-
ष्टिभागानां शेषः पञ्चाविंशतिः १००। १३। एतत्पञ्चाशीर्थाञ्ज-
नानि नव पष्टिभागा योजनस्य एकस्य पष्टिभागस्य स-
प्तकाः पाँडैकपष्टिभागाः ८५ ह० १३। इत्येकपष्टिं ध्वराशेषः
शेषयते, ज्ञातानि पञ्चाद्व इषातीत्यञ्जनानि द्वाविंशतिः
पष्टिभागाः योजनस्य एकस्य पाँडभागस्य सप्तकाः पञ्चविं-
शदं पष्टिभागाः, इदं पदविशदं कपष्टिभागाः कलयाः पूनाः
चरमाधेनो लभ्यन्ते, एतच्च प्रागेवोपदिष्टितम्, तच्च कल-
याः पूनयि प्रतिमण्डले भवत् यदा षडशीत्यधिकन-
तममण्डले एकत्र पविशते सचिच्छस्येन तदा अष्टपष्टिर्क-
पाँडभागा लभ्यन्ते ततस्ते भूयः प्रक्षिप्यन्ते ततो ज्ञान-
मिदं इषातीत्यञ्जनानि त्रयाविंशतिः पष्टिभागाः योज-
नस्य एकस्य पष्टिभागस्य सप्तका षडशवारिंशदपष्टिभा-
गाः ८३ ह० १३। एतेन सर्वाभ्यन्तरमण्डलं द्वितीयमण्ड-
लगतं हृदिपथप्रसन्नापरिमाणं सप्तसप्तविंशत्सहस्राणि
शतमैकादशोत्तराधिकं योजनानां सप्तपष्टिपाँडभाग-
योजनस्य एकस्य पाँडभागस्य सप्तका एकावशशाने-
काष्टिभागाः ४७१७३ ह० १३। इत्येकपष्टिं सहस्रं क्रियते,
ततो यथाङ्के सर्वाभ्यन्तर मण्डले हृदिपथप्रसन्नापरिमा-
णं भवति, तच्च सप्तसप्तविंशत्सहस्राणि ज्ञेयं शत त्रिप-
क्षुपधिकं योजनानामष्टपञ्चाशत् पष्टिभागा योजनस्य
६७२६३ ह० एतेन हृदिपथप्रसन्नायां कनिष्ठपथ मण्डलं तु
सामिरेकाणि पञ्चाशीर्नि २ योजनानि अग्रतमं तु चतुर्शीति २
पथैस्ते यथाङ्काधिकसहितानि इषातीत्यञ्जनानां सप्त-

वर्गयन् अभिषेकयन् तावत् चतुष्टया यत्किं सर्वाभ्यन्त-
रमण्डलमुपमेकस्य चारं खरानि, इदं च सर्वाभ्यन्तरमण्ड-
लं सप्तसप्तसप्तसप्तसप्त मण्डलानां पञ्चासुपुष्पां गणय-
मानं इषातीत्यधिकनतमं, प्रतिमण्डले चाद्वारात्रयानां द्वा-
हारात्रोऽपि इषातीत्यधिकनतमस्तन्नामसप्तपथयुक्तस्य च-
रसो दिवस इत्याद्यभिधानुमाद—' एतेन यथाङ्के छम्मास'
इत्यादि एव द्वितीयः पथमासः—प्रागुक्तपुष्पा अभ्यन्त-
रपथा ज्ञातव्याः, एतत् द्वितीयस्य पथमासेव पर्यवसाहे
इषातीत्यधिकनतममाद्वाराचतुष्टयम्, एव आदित्यः सप्तसप्त-
सप्तः—आदित्यचारं पक्षसिन्धुः सप्तसप्त इति, इत्यनेन सप्त-
प्राविमेव सप्तसप्तद्वयमासः, एतच्च आदित्यस्य सप्तसप्तस्य प-
थस्य सप्तं चरमायनचरमादिवसत्यात् इति समाप्तं मुहूर्तगणि-
हारम्, तत्सम्बन्धाच्च हृदिपथप्रसन्नापरिमाणं। जं० ७
वर्ग०। स०।

जंबुदीपे यं दीवे अग्नीउत्तरं जोयस्ययं आगाहेत्ता
सूरिए उत्तरकट्टोवगए पदम उदयं करेइ। (सू० ८०+)
'जंबुदीपे यं' मित्यादि, 'आगाहेत्ता' ति—प्राचक्ष्य
'उत्तरकट्टोवगए' ति—उत्तरं काट्टो दिशमपगतः उत्तर-
काट्टोपगतः प्रथममुदयं करानि, सर्वाभ्यन्तरमण्डले उदती-
त्यर्थः। सू० ८० सम०।

अथाष्टमे दिनगणिशुद्धिज्ञानिहारं निरूप्यते—

जया यं भेतं। सूरिए मण्डकर्मतं मंडले उवमकमिचा
चारं चरइ तथा यं केमहालए दिवमे केमहालिचा रई
भवइ?, मोअमा। तथा यं उत्तमकट्टपते उकोसए अट्टा-
रसमुहुते दिवमे भवइ, जहसिया दुवालसमुहुत्ता रई
भवइ, से शिक्कलममाणं सूरिए शवं संवच्छरं अयमाणे
पदमंसि अहोरोतेसि अष्टमेतराशंतरं मंडले उवसक-
मिचा चारं चरइ। (सू०-१३४ X)।

'जया यं' मित्यादि, यदा भवत्यर्थः सूर्यः सर्वाभ्यन्तर-
मण्डलमुपमेकस्य चारं खरान तदा का महान् आलया-
व्यापकप्रकृतः आशया यस्यामां किमहालयः क्रियानि-
त्यर्थः दिवसो भवति, किमहालायः—क्रियानि रात्रिर्भवति?,
अथयानाह—गीतम्। तदा उत्तमकट्टो प्राग्—उत्तमा-
वस्थां प्राप्तः आदित्यमेव सप्तसप्तपष्टिपक्षिकत्रयशत-
व्यसमर्थः यतो नापरः काश्चिदधिक इत्यर्थः अत एवोत्तमकट्टः।
उत्तमत् इत्यर्थः अष्टादशसहस्रं प्रमाणो दिवसो भवति,
यत्र मण्डले यावत्प्रमाणो दिवसस्तत्र तदपेक्षा (शेषा)
अहोरात्रप्रमाणा रात्रिगति अथन्यथा आदशमुहूर्तो
रात्रिः, सर्वमिदम् तत्रे काले या अहोरात्रस्य त्रि-
शमसहस्रं स्यात्काचयश्च नैयत्याद्, ननु यदा अष्ट-
मष्टादशसहस्रं प्रमाणो दिवसस्तदा त्रिविधं तु अथन्या
आदशमुहूर्तं प्रमाणो रात्रिल्लि आदशमुहूर्तस्य, परं रात्रिगति-
कालावेन पदं मुहुत्तात् यथाङ्केन कालेन भाव्यम्, एवं भवते-
ऽपि याचयम्, उच्यते—अत्र पञ्चसहस्रं मण्डलं यथाशेषे मति
तत्र सूर्यस्योदयमात्रेण तद्वसन्ति, तच्च सूर्योदयात्कालेन-
रयिचारणेन तमण्डलगतहृदिपथप्रसन्नापरिमाणं च
सूर्यपथम्, आह—एवं सातं सूर्योदयात्कालं यन् अ-
जितं चापने भवत्तावत्, न जितव्यापं, यतुक्तम्—

“जह जह समप समप, पुराओ संचरह भकलरो गयण ।
तह नह इओ वि नियमा, जाएर रयणीह भावय्या ॥ १ ॥
एवं च नह नेगण, उदयधमगारह होत अनिययाह ।
सह बसकालभए, कम्मह किंवा य दिस्सप नियमा ॥ २ ॥
सर बय य निहइओ, कहमुहुओ कमल सव्वणि ।
केलिविहासि गिअ, विययपमाओ रयाँ जॉन ॥ ३ ॥” ति ।
यत्तु सूरप्रकाशित्वौ सूर्यमण्डलसंस्थित्यधिकारं समवतु—
रक्षमंस्थितियोगेनायां युगादौ एकः सूर्यो दक्षिणपूर्वस्याम्
द्वितीयस्वन्द्रे दक्षिणोपरस्यां द्वितीयः सूर्यः पश्चिमोत्तरस्यां
द्वितीयस्वन्द्रे उत्तरपूर्वस्यामित्युक्तं ननु दक्षिणारिभागेषु
सूर्योदययोग्यता इति बोध्यम्, अथ च सर्वोत्कृष्टो दिवसः
पूर्वसंवरसरस्य चरमो दिवस इति वक्तुमाह—“यं शि-
कसलमाणे” इत्यादि, अथ निष्कामन् सूर्यः नवं संवर-
सममानः—मातुवमावृत्ता इत्यर्थः, प्रथमे अहोरात्रऽप्य-
न्तरानन्तरं द्वितीयमण्डलसुपसंक्रयं चारं चरति इति ।

अथ दिनगतिवृत्तवृत्तवृत्तवृत्तमाह—

जया खे भेंते ! खुरिए अममेंतराखेंतरं भंडलं उवमंक-
मिता चारं चरह तथा खं केमहालए दिवभे केमहालिया
रार्ह भवइ ? गोयमा ! तथा खं अट्टारसमुहुते दिवसं भ-
वइ, दोहि एगड्डिभागमुहुतेहि ऊणे दुवालसमुहुता रार्ह
भवइ दोहि अ एगड्डिभागमुहुतेहि अदिअ ति, भ शि-
कसलमाणे खुरिए दोहंभि अहंरत्तेनं ०जाव चारं चरइ
तथा खं केमहालए दिवभे केमहालिया रार्ह भवइ ? गो-
यमा ! तथा खं अट्टारसमुहुते दिवभे भवइ चउहि एग-
ड्डिभागमुहुतेहि ऊणे, दुवालसमुहुता रार्ह भवइ चउहि ए-
गड्डिभागमुहुतेहि अदिअ ति, एवं खलु एणसं उवाएणं
निकसलमाणे खुरिए तथाखेंतर.ओ भंडलाओ तथाखेंतरं भं-
डलं संकममाखें दो दा एगड्डिभागमुहुतेहि भंडल दिवमवि-
त्तसम निधुद्वेमाखें २ रयशिखितसम अ भिद्वेमाखें २ मव-
वाहिरं भंडलं उवमंकमिता चारं चरइ ति (५० १३४४)

“जया खं” निर्याद, यदा भगवन्तु ! सूर्यः अच्यन्तरान-
न्तरं द्वितीयं मण्डलसुपसंक्रयं चारं चरति तदा भगवन्तु !
किमहालयः—किममाणा दिवसः, किमहालया—किममाणा
रात्रिः ? । ययथाहा—गौतम ! तदा अष्टादशसमुहं प्रमाणा-
णां द्वाभ्यां मुहूर्तैकपाटभागभ्यामूना दिवसो भवति, अथ
सूत्रं प्राकृत्यात् पदव्यत्ययः, द्वादशमुहूर्तप्रमाणा द्वा-
भ्यां मुहूर्तैकपाटभागभ्यामधिकारा गतिर्भवति, अत्रापणनि-
र्थाया अष्टादशमुहूर्तं दिवसं द्वादश प्रमसमुहूर्तः, पदं चरमु-
हुताः, तं च मण्डलानां स्वशीत्यधिकशतान वदन्ते चापवदन्ते-
न, ततोऽथ त्रैराशिकावतारः—यदि मण्डलानां स्वशीत्यधि-
कशतान पदं मुहुताः वदन्ते चापवदन्ते तदा एकैकं मण्डलं
किं वदन्ते चापवदन्ते ? , स्थापना यथा—१=३६०। अत्राभ्य-
राशिना एककलसंज्ञेन मध्यराशिः पदकलसंज्ञां गुणयते,
गुणितं च “एकेन गुणितं तद्वयं भवति” ति पञ्चव स्थितान्
आहिराशिना भज्यन्ते अदपय्याद् भागं न प्रयच्छन्तीति
छाउयभाजकराश्यांस्त्रिकोणपवसेना कार्या, ज्ञात उभयतिना

राशिद्विकरणः अथस्तन एकपाटकः तत्र आगते द्वा-
वैकपाटभागौ समुहस्य अतो विधेऽप्यवर्द्धने—
राशौ च धर्तेते इति, एवमप्युप करणभासना कार्या ।
अथाग्रनमण्डलगतं दिनगतिवृत्तजहासो वृत्तुआह—“यं
शिक्कसलमाणे” इत्यादि, अथ निष्कामन् सूर्यो दक्षिणाया-
नस्यकं द्वितीयं अहोरात्रं अथ वाचकमुच्यते, “अच्यन्तरान-
न्तरं उवमंकमिता” इति हेयम्, सर्वोऽच्यन्तरमण्डलाप-
क्षया तृतीयं मण्डलसुपसंक्रयं चारं चरति तदा किम-
माणा दिवसः किममाणा रात्रिर्भवति ? , गौतम ! तदा
अष्टादशमुहूर्तप्रमाणा द्वाभ्यां पूर्वमण्डलसंक्रयमा द्वा-
भ्यां च प्रस्तुतमण्डलसंक्रयमिदं वतुभिर्मुहूर्तैकपाट-
भागैकतो दिवसो भवति, द्वादशमुहूर्तौ उक्तप्रकारैव वतु-
भिर्मुहूर्तैकपाटभागैकपाटभागा गतिर्भवति, उक्तादित्रिकमण्ड-
लस्थानिदमाह—“एवं खलु एणप” इत्यादि, एवं मण्ड-
लत्रयदक्षितरीत्या खलु—निश्चितमेतन्—अग्रमन्त्रोक्तभाषाये
न ग्राममण्डलं दिवसगतिनिकसमुहूर्तैकपाटभागद्वयवृत्त-
हानिकरणं निष्कामन्—दक्षिणामिभुसं गच्छन् सूर्यस्तद्व-
न्तराग्रमण्डलापवृत्तन्तरं मण्डलं संक्रामन्तौ द्वौ मुहूर्तैक-
पाटभागवैकैकमिदं मण्डलं दिवससंज्ञस्य निवर्त्यन्
निवर्त्यन्—हापयन् २ रजानिक्कस्य तांवाधामिदं २,
कोऽयः ?—मुहूर्तैकपाटभागद्वयसंज्ञं स्त्रेयं विवसंस्त्रेयं हा-
पयन् तावदेव रजानिक्कं अविचर्येयं अति सर्वथाहामण्डल-
सुपसंक्रयं चारं चरति, ग्राममण्डलं भागद्वयहानिवृत्तौ उक्तं ।
जं ० ५३० ।

उत्तरायणनियट्टेणे खुरिए पदमाओ भंडलाओ भगूगच-
त्तलीमइमं भंडलं अट्टहत्तारं एगगड्डिभाए दिवमक्वत्तसस
निधुहुतां रयशिखत्तसस अमिनिधुहुतां खे चारं चरइ ।
एवं दक्षिणायाख.नियट्टे वि । (५० ७८४)

‘उत्तरायणनियट्टेणे’ ति—उत्तरायणात्—उत्तरदिशामना
‘निधुहुतः’ उत्तरायणनिधुहुतः प्राग्बद्धदक्षिणायन इत्यर्थः ‘सू-
रिए’ ति—आदिप्यः ‘पदमाओ भंडलाओ’ ति—मत्तानां दिशे
गच्छन्तो रवेयप्रथमे तस्मात् न तु सर्वोऽच्यन्तरसूर्यमार्गात्
‘एषु पञ्चत्तलीमइत’ ति—एकानवयाराशिरुपेन मण्डल-
दक्षिणायनप्रथममण्डलापेक्षया सर्वोऽच्यन्तरमण्डलापेक्षया
तु चत्वारिंशः अट्टहत्तारं’ ति अष्टादशतिः ‘एगगड्डिभाए’
‘ति—मुहूर्तैकपाटभागान् दिवसं संक्रामन्’ ति—दिवससंज्ञ-
स्य संज्ञस्य दिवससंज्ञस्यर्थः, ‘निधुहुतं’ ति निबध्य हा-
पाय-व्यत्ययः, तथा ‘रयशिखत्तसस’ ति—रजस्या एव ‘अ-
मिनिधुहुतं’ ति—अमिविचर्येयं वाः वर्जयित्वेय्यर्थः, ‘चारं
चरइ’ ति—आस्थानीत्यर्थः, भाषार्थोऽर्थेयं चन्द्रप्रकाशिताका-
रपदस्येते—अत्रवृत्तौप यदेतां सूर्यां सर्वोऽच्यन्तरमण्डलसु-
पसंक्रयं चारं चरतस्तदा तत्रयतिथोजनसदस्त्राणि पद-
व्याप्तिं श्रुदधिकानि योजनशताभ्यामप्यच्यन्तरं कृत्वा चर-
तः एतच्च अत्रवृत्तौपशु-युलं योजनशतं प्रविश्याच्यन्तरं
मण्डलं भवति एतस्मिन्न अष्टादश जम्बूद्वीपमाणादृक्कति-
ते यथाक्रमम्भरं भवतीति, तथा तत्र नयाश्चरन्तकण्ट्या-
ष्टादशमुहूर्तौ दिवसो भवति, जययका च द्वादशमुहूर्तां
रात्रिर्भवति, ततोऽच्यन्तरमण्डलापेक्षस्य प्रथमहोरात्रे

ऽयमनरान्तरं मण्डलमुपसंक्रम्य यदा चारं चरन्तदा नवमनरान्तरं जलसहस्राणि पदव्यापिशिखरधिकाणि योजनशतानि पञ्चविंशच्च एकवर्षाभागा योजनस्यान्तरं कृत्वा चारं चरन्तः । तदा चाष्टादशसहस्रीं विषयो भवति द्वाभ्यां मङ्गलसंकेतपट्टिभागाभ्यां ध्वनः । द्वात्रिंशद्वर्गं च रात्रिर्भवति द्वाभ्यां मङ्गलसंकेतपट्टिभागाभ्यां ध्वनः । एवं दक्षिणायनस्य द्वितीयादितु मण्डलपट्टिहारात्रिषु स्वाभ्यांऽप्यान्तरप्रमाणस्य पञ्चभिः पञ्चमिथोजनैः पञ्चविंशता वैक्यपट्टिभागीयोजनस्य कृत्वाऽप्याऽष्टादशवर्गं कर्पट्टिभागाभ्यां द्विहाभी रात्रिषु द्विभेति, एवं च एकान्वयारिणानामे मण्डलं सूर्ययोरन्तरं नवमनरान्तरं जलसहस्राणि योजनसहस्राणि योजनानां त्रयोविंशतिर्धेकभागाः । त्रिनयनां चाष्टादशानां मङ्गलानां सप्तोदकपट्टिभागाणामप्रसक्त्या पातिनायां पादश मङ्गलानि शतस्य— त्वाग्निर्धेकपट्टिभागा मङ्गलस्य, रात्रिषुऽष्टादशानां त्रिहाभ्यां त्रयोदश मङ्गलाः सप्तदशैकपट्टिभागाश्चेति, एवं दक्षिणायनस्य पट्टि— लि-यथारात्रयणनिष्ठ एकान्वयारिणानामे मण्डलं अष्टमनरान्तमेकपट्टिभागान् हापयति, वदंयति च । एवं दक्षिणायनानिवृत्तौऽपि सूर्यस्तान् हापयति, वदंयति च । कथलं दक्षिणायनं द्विप्रमाणं हापयति, वदंयति च । इह तु त्रिनयनान् वदंयति, यथैकभागांश्च हापयति । स० ७८ सम० । ज० ।

जया शं सुरिण मण्डलमंतराश्रो मंडलाश्रो मण्डवाहिं मंडलं उवमकमिता चारं चरइ तथा शं मण्डलमंतरमंडलं पाणिहाय एगशं तंभीएणं राईदिस्रसयं भित्ति ज्वावडु एगसट्टिभावाडुडुसमए दिवसंखत्तसम निवुडुत्ता रयि- खत्तसम अभिवुट्टता चारं चरइ । (स०-१३४+)

‘जया शं’ इत्यादि. यदा सूर्यः सर्वाऽयमनरान्तरमण्डलादित्यत्र “यत्रोप पञ्चमी यत्रतया” तेन सर्वाऽयमनरं मण्डलमागच्छ सर्ववाह्यमण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा सर्वाऽयमनरं मण्डलं प्रणिधाय—मयादीकृत्य ततः परस्माद् द्वितीयांमण्डलाद्वारभ्येत्यर्थः. एकन ऽयशानिन ऽयशान्यायकं रात्रिभ्यामाम् अहारात्राणां शोनं त्रिणि षट्पट्टानि—षट्पट्टयधिकानि मङ्गलैकपट्टिभागाशतानि त्रि-यन्त्रसहस्राणिषडर्थः. काऽप्याः—षट्पट्टयाधिकशतमङ्गलैकपट्टिभागीयान्मार्गं क्षेत्रं गच्छन् तावन्मार्गं क्षेत्रं हापयित्वा इत्यर्थः. तावदेव क्षेत्रं रजनिक्षेत्रस्याभिव्यर्थं चारं चरति, अयमर्थः दक्षिणायनस्य कऽप्याद्विधिकमण्डलेषु प्रत्येक द्वि-यमानमागच्छस्य ऽयशान्याधिकशतमुत्पन्नं षट्पट्टयधिक-विंशतगणितमुपपन्नं इति तावदेव रजनिक्षेत्रं वदंते इत्यर्थः । ज० ७९ ज० ।

लवणे शं भंते ! समुद्रे सुरिया उदीचिपाईलमुगच्छ जन्वेव जंभुदीवस्म वत्तवया भुशिया सन्वेव सव्वा अवरिभिमिया लवणमसुहस्म वि भाशियव्वा, नवरं अ- भिलावो इमो येयव्वो-जया शं भंते ! लवणे समुद्रे दाहिणु द्विवं भवति तं चेव जाव तदा शं लगणे समुद्रे

पुरच्छिमपच्चत्थिमे शं राई भवति, एणं अभिलावंशं नेयव्वं । जदा शं भंते ! लवणमसुद्रे दाहिणु पदमा ओसपिणी पडिवजइ, तदा शं उत्तरं वि पदमा ओस- पिणी पडिवजइ । जदा शं उत्तरं पदमा ओसपिणी पडिवजइ तदा शं लवणमसुद्रे पुरिच्छिमपच्चत्थिमे शं नेवत्थि ओसपिणी र समणाउमो ! ? इता गोयमा ! जाव समणाउमो ! धायईमंडे शं भंते ! दीव सुरिया उदीचिपाईलमुगच्छ जइव जंभुदीवस्म वत्तवया भ- शिया सन्वेव धायईमंडस्म वि भाशियव्वा, नवरं इमेणं अभिलावंशं सव्वे आलावमा भाशियव्वा । जया शं भंते ! धायईमंडे दीव दाहिणु द्विवं भवति तदा शं उत्तरं वि जया शं उत्तरं वि तदा शं धायईमंडे दीव मंद- राण पव्वयाशं पुरच्छिमपच्चत्थिमे शं राती भवति ? , इता गोयमा ! एवं चेव जाव राती भवति । जदा शं भंते ! धायईमंडे दीव मंदराशं पव्वयाशं पुरच्छिमपच्चत्थिमे शं नत्थि ओसपि- शि जाव ? समणाउमो ! इता गोयमा ! जाव भवति, एवं एणं अभिलावंशं नेयव्वं जाव जया शं भंते ! दाहिणु पदमा ओसपिणी तथा शं उत्तरं जया शं उत्तरं तथा शं धायईमंडे दीव मंदराशं पव्वयाशं पुरच्छिमपच्चत्थिमे शं नत्थि ओसपि- शि जाव ? समणाउमो ! इता गोयमा ! जाव समणा- उमो ! जहा लवणमसुहस्म वत्तवया तहा कालोद- स्म वि भाशियव्वा, नवरं कालोदस्म नाम भाशियव्वं । अ. भितरपुक्खरुद्धे शं भंते ! सुरिया उदीचिपाईलमुगच्छ जइव धायईमंडस्म वत्तवया तइव अ. भितरपुक्खरुद्धस्म वि भाशियव्वा नवरं अभिलावो जाव जाशियव्वो जाव तथा शं अ. भितरपुक्खरुद्धे मंदराशं पुरच्छिमपच्चत्थिमे शं नेवत्थि ओसपिणी नेवत्थि ओसपिणी अवट्टिणं स तथ कल पव्वे समणाउमो ! सेवं भंते ! सेवं भंते ! चि । (स०-१७६) भ० ५ श० २० ।

तेणं कालेणं तेणं समणं चेपा नामं नगरी दीत्वा, वक्कओ, तंभे शं चेपा नगरी पत्तमं नभे चेएण हा- न्था वक्कओ, सामी समोमंड जाव परित्ता पडिगया । तेणं कालेणं तेणं समणं समणस्म भववओ महादी- रस्म जंभु अंत्यासी इंदुभी शाभिं अगमारं गोयमगो- सेणं जाव एवं वदामी-जंभुदीव शं भंते ! दीव स- रिया उदीगपादीगमुगच्छ पादीगदाहिणुमागच्छंति, पा दीगदाहिणुमागच्छ दाहिणपडीगमागच्छंति दाहिणपदी-

समुद्रगच्छ पडीयउदीयमागच्छति यदीयउदीयं उगच्छ
उदीचिपादीयमागच्छति ।, हंता ? गोयमा ! जंबुदीवि यं
दीवि खरिया उदीचिपादीयसमुद्रगच्छ ० जाव उदीचिपादीय-
मागच्छति । (ख० १७६५)

'खरिय' जि-ह्रौ स्वर्गे, जम्बुदीप द्वयोः भावात्
'उदीयगाहं' ति उदीय उदीचीनं प्रागेष प्राचीन उदी-
चीनं च तदुदीचीया आसन्नयात् प्राचीनम् च तत्प्राच्याः
प्राच्यासन्नयात् उदीचीनप्राचीनं-दिगन्तरं क्षेत्रादिपक्षया
पूर्वोत्तरदिगित्यर्थः 'उगच्छ' ति-उद्गच्छ कर्मण तत्रोद्ग-
मने कृत्येत्यर्थः 'पादीयदाहिणं' ति प्राचीनवर्तिष्ठ दिगन्तरं
पूर्वोत्तरदिगित्यर्थः 'आगच्छति' ति-आगच्छतः कर्म-
णोक्तं यात इत्यर्थः, इह खोद्गमनमस्तमयं च द्रष्टृलोक-
विषयस्याऽवसरे, तथाहि--येषामदृश्यी स्मन्ते दृश्यी तौ
स्यातां तं तयोक्तमनं दयवहरन्ति-येषां तु दृश्यी स्मन्ताव-
दृश्यी स्तन्त तयोक्तमनं दयवहरन्तीत्यनियताबुद्ध्यास्तम-
यी आह च-

"जह जह समर समर, पुरस्त्रो लंकरा भक्षणा गयण ।
तह तह अत्रो विचियमा, जायइ रयणो य भावयथा ॥१॥
एवं च लह नराणं, उदयत्यमणारै होंत उनियवारी ।
सह वलमेरै कस्सर, किंचो वरादिस्मर नियमा ॥२॥
सह चय य निहिंदा, भ(क)हमुहुत्ता कर्मण स्वधेयि ।
कमिचीदाराणि पि य, विस्मयपमणं रवी जेसि ॥ ३ ॥"

इत्यपि, अनन च खेसो मय्यस्य चनस्तु दिक्षु गानिकृता,
तनस्य च मय्यन्ते सूर्यः पश्चिमसमुद्रे प्रविश्य पातालं ग-
त्वा पुनः पूर्वसमुद्रमुदगीत्यादि गमनं निषिद्धमिति ।

इह च स्वर्गस्य सर्वभोगमनं ऽपि प्रतिक्रियतव्यालप्रकाशस्य
रात्रिदिवसविभागाऽस्तोति तं क्षेत्रभेदं दश्यमाह-

जया यं भंते ! जंबुदीवि दीवि दाहिणं दिवसे
भवति तदा यं उत्तरं दिवसे भवति जदा यं उचरं
वि दिवसे भवति तदा यं जंबुदीवि दीवि मंदरस्स प-
व्वयस्स पुरच्छिमपच्छत्थिमं राती भवति ? , हंता गो-
यमा ! जया यं जंबुदीवि दीवि दाहिणं वि दिवसे
जाव राती भवति । जदा यं क्षेत्रं ! जंबुदीवि दीवि मंद-
रस्स पव्वयस्स पुरच्छिमं यं दिवसे भवति तदा यं पच-
त्थिमं यं पि दिवसे भवति, जया यं पचत्थिमं यं दिवसे भ-
वति तदा यं जंबुदीवि दीवि मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहि-
णं यं राती भवति ? , हंता गोयमा ! जदा यं जंबुदीवि
मंदरपुरच्छिमं यं दिवसे ० जाव राती भवति, जया
यं भंते ! जंबुदीवि दीवि दाहिणं उकोसए अट्टार-
समुहुत्ते दिवसे भवति, तदा यं उत्तरं उकोसए
अट्टारसमुहुत्ते दिवसे भवति, जदा यं उत्तरं उकोसए
अट्टारसमुहुत्ते दिवसे भवति तदा यं जंबुदीवि दीवि
मंदरस्स पुरच्छिमपच्छत्थिमं यं जहजिया दुवालसमुहु-

त्ता राती भवति ? , हंता गोयमा ! जदा यं जं-
बु० जाव दुवालसमुहुत्ता राती भवति । जदा यं
जंबुदीवि मंदरस्स पुरच्छिमं यं उकोसए अट्टारस० जाव
तदा यं जंबुदीवि दीवि पच्छत्थिमं यं वि उकोसए अ-
ट्टारसमुहुत्ते दिवसे भवति, जया यं पच्छत्थिमं यं उ-
कोसए अट्टारसमुहुत्ते दिवसे भवति तदा यं भंते !
जंबुदीवि दीवि उत्तरं दुवालसमुहुत्ता ० जाव राती
भवति ? , हंता गोयमा ! ० जाव भवति । जया यं
भंते ! जंबु० दाहिणं अट्टारसमुहुत्तायंतरे दिवसे
भवति तदा यं उत्तरे अट्टारसमुहुत्तायंतरे दिवसे भ-
वति जदा यं उत्तरे अट्टारसमुहुत्तायंतरे दिवसे भव-
ति तदा यं जंबुदीवि दीवि मंदरस्स पव्वयस्स पुरच्छिमप-
च्छत्थिमं यं सातिरंगा दुवालसमुहुत्ता राती भवति ? ,
हंता गोयमा ! जदा यं जंबु० जाव राती भवति ।
जदा यं भंते ! जंबुदीवि दीवि पुरच्छिमं यं अ-
ट्टारसमुहुत्तायंतरे दिवसे भवति तदा यं पच्छत्थिमं
यं अट्टारसमुहुत्तायंतरे दिवसे भवति, जदा यं प-
च्छत्थिमं यं अट्टारसमुहुत्तायंतरे दिवसे भवति तदा
यं जंबुदीवि दीवि मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणं यं
साहरंगा दुवालसमुहुत्ता राती भवति ? , हंता गो-
यमा ! ० जाव भवति । एवं एतणं कर्मणं ओ-
सयिक्कं सत्तरसमुहुत्ते दिवसे तेरसमुहुत्ता राती भ-
वति, मत्तरसमुहुत्तायंतरे दिवसे सातिरंगा तेरसमुहुत्ता
राती, सोलसमुहुत्ते दिवसे चोहमसमुहुत्ता राई, सोल-
समुहुत्तायंतरे दिवसे सातिरंगाचोहमसमुहुत्ता राती, प-
न्नरसमुहुत्ते दिवसे पन्नरसमुहुत्ता राती भवति । पन्नर-
समुहुत्तायंतरे दिवसे सातिरंगा पन्नरसमुहुत्ता राती,
चोहमसमुहुत्ते दिवसे सोलसमुहुत्ता राती, चोहमसमुहुत्ता-
यंतरे दिवसे सातिरंगा सोलसमुहुत्ता राती तेरसमुहु-
त्ते दिवसे सत्तरसमुहुत्ता राती तेरसमुहुत्तायंतरे दि-
वसे सातिरंगा सत्तरसमुहुत्ता राती । जया यं जंबु-
दीवि दीवि दाहिणं जहजिया दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवति
तया यं उत्तरं वि, जया यं उत्तरं तया यं
जंबुदीवि दीवि मंदरस्स पव्वयस्स पुरच्छिमं यं उको-
सिया अट्टारसमुहुत्ता राती भवति ? , हंता गो-
यमा ! एवं चेव उच्छरियक्कं ० जाव राई भवति ।
जया यं भंते ! जंबुदीवि दीवि मंदरस्स पव्वयस्स
पुरच्छिमं यं जहजिया दुवालसमुहुत्ते दिवसे भवति त-
या यं पच्छत्थिमं यं पि ० तया यं जंबुदीवि दीवि मं-
दरस्स उत्तरदाहिणं यं उकोसिया अट्टारसमुहुत्ता राती

भवति ? , हंता गोयसा ! • जाव राती भवति ।
(सू० १७७)

' जया शं ' मित्यादि, इह सूर्यदयभागादेकद्वय दिग्ध्ये
दिवसः उक्तः । इह च यथापि दक्षिणार्धे तथात्तरार्धे इत्युक्तं
तथाऽपि दक्षिणभागे उत्तरभागे चेति बोद्धव्यम्, — अत्र-
शब्दस्य भागमात्रार्थेणात्, यतो यदि दक्षिणादे उत्त-
रार्धे च समग्र एव दिवसः स्यात्तदा कथं पूर्वैश्च अष्ट-
रेभ्यः च रात्रिः स्यादिति वक्तुं शक्यते, अत्रैकद्वयप्रमाणेन स-
ूर्यक्षेत्रस्य गृहीतव्यात्, इतश्च दक्षिणार्धादिशब्देन दक्षि-
णादिदिग्भागमात्रमाश्वस्येन न त्वर्कस्य अतो यदाऽपि दक्षि-
णात्तरयोः सर्वोत्कृष्टा दिवसो भवति तदाऽपि जम्बूदीपस्य
दशभागत्रयप्रमाणमेव तापक्षेत्रं तयोः प्रत्येकं स्यात्, दश-
भागद्वयमानं च पूर्णक्षेत्रयोः प्रत्येकं रात्रिक्षेत्रं स्यात्,
तथाहि—पृथगा मुहूर्तैः किल स्थो मण्डलं पृथगिति उक्त-
प्रदाने चाष्टादशभिर्मुहूर्तैरुक्तम् अष्टादश च षट्पदश भाग-
त्रिनयकता भवति, तथा यदाऽष्टादशमुहूर्तौ दिवसो भव-
ति तदा रात्रिर्दशमुहूर्ता भवति, द्वादश च षट्पदशभाग-
द्वयकता भवतीति, तत्र च मेरुं प्राति नव योजनसहस्राणि
चत्वारि शतानि षडशीत्यधिकानि नव च दशभागा योज-
नस्यत्यन्तस्योत्कृष्टादिवसे दशभागत्रयकपे तापक्षेत्रप्रमाणं
भवति ६४६६ $\frac{१}{५}$ कथम् ? समुद्रपरिक्षेपस्य किञ्चिन्मूलत्रयो-
विंशत्युत्तरपटशनाधिकैकत्रिंशद्योजनसहस्रमानस्य ३१६२३
दशभिर्भाग इति यत्तत्त्वं ३१६२ $\frac{१}{५}$ तस्य त्रिगुण-
तत्त्वं एतस्य भावादिति । तथा लक्षणसमुद्रं प्राति
चतुर्विंशत्योजनानां सहस्राणि अष्टौ शताभ्यष्टपदधिकानि
चत्वारिंशदश भागा योजनस्यत्यन्तमुत्कृष्टादिवसे तापक्षेत्र-
प्रमाणं भवति ६४६६ $\frac{१}{५}$, कथम् ? जम्बूदीपपरिक्षेपः किञ्चि-
न्मूलाष्टाविंशत्युत्तरपटशनाधिकैकत्रिंशद्योजनसहस्रं पतयाजनल-
क्षेत्रमानस्य ३१६२३ दशभिर्भाग इति यत्तत्त्वं तस्य त्रिगु-
णतत्त्वं एतस्य भावादिति । जम्बूद्वीपत्रिंशदप्रमाणं कार्यव-
स्य, नवरं परिधेदशभागा द्विगुणः कार्यः, नत्रार्धं पट्टयोज-
नानां सहस्राणि त्रीणि शतानि चतुर्विंशत्यधिकानि पद च दश
भागं योजनस्य ६३२४ $\frac{१}{५}$ द्वितीयं तु त्रिपरिधे सहस्राणि द्वे
पञ्च स्यार्धदशधिकं योजनानां शतं पद च दशभागं योज-
नस्य ६३२४ $\frac{१}{५}$ सर्वलघो च दिवसे तापक्षेत्रमाननगरेणरात्रि
त्रिगुणं रात्रिक्षेत्रं त्यनन्तरं जम्बूद्वीपक्षेत्रमुत्पत्तिम्, आश्वामन-
स्य तापक्षेत्रं जम्बूदीपमध्ये पञ्चस्यार्धदशद्योजनानां सह-
स्राणिर्भाति, लक्षणं च त्र्यारिंशत्सहस्राणि त्रीणि शतानि च
चत्विंशदधिकानि त्रिभागश्च योजनस्य ३३३३ $\frac{१}{५}$ उभयमी-
लनः षट्सप्ततिः सहस्राणि त्रीणि शतानि चत्विंशदधिकानि
योजनत्रिभागश्चाति ७८३३ $\frac{१}{५}$ " उक्तोऽस्य अङ्गारमसमुहूर्तं
दिवसे भवति " इति । इह किल सूर्यस्य चतुर्गोल्याधिकं म-
ण्डलशतं भवति तत्र किल जम्बूदीपमध्ये पञ्चाष्टमण्डला-
नि भवन्ति । एकोनविंशत्यधिकं च तेषां तत्र लक्षणसमूहस्य
मध्ये भवति, तत्र च सर्वोभ्यन्तरे मण्डले यथा वसन्ते सूर्य-
श्चन्द्राऽष्टादशमुहूर्तौ दिवसो भवति, कथम् ? यदा सर्ववा-
ह्य मण्डले वसन्तऽतो तदा सर्वजन्तवो द्वादशमुहूर्तौ दिवसो
भवति, ततश्च द्वितीयमण्डलादारभ्य प्रतिसमण्डलं द्वाभ्यां

सहस्रैकपाटिमाभ्यां दिनस्य सूर्योऽप्यशीत्यधिकशततमे
मण्डले पञ्च मुहूर्ता पर्यन्तं इत्येवमष्टादशमुहूर्तौ दिवसो
भवति, अत एव द्वादशमुहूर्ता रात्रिर्भवति, त्रिंशदमुहूर्त-
त्वादष्टोरात्रस्य " अष्टपरसमुहूर्ताश्चेत " इति यदा सर्वोभ्यन्तरे
मण्डलान्तरे मण्डलं वसन्ते सूर्यस्तदा मुहूर्तैकपाटिमाभ्यां
द्व्यर्धोनाष्टादशमुहूर्तौ दिवसो भवति, स चाष्टादशमुहूर्ता-
द्व्यर्धनादनन्तरं ऽष्टादशमुहूर्तानन्तरं भवति यथाविष्टः, ' सावि-
रेगा दुवालसमुहूर्ता रात्रिः ' इति—द्वाभ्यां मुहूर्तैकपाटिमाभ्यां
मार्धिका द्वादशमुहूर्ता ' रात्रिः भवति ' इति—रात्रिप्रमाणं भवतीत्य-
र्थः, यथाना भागेन दिने हीत्यंता तावता रात्रिर्वर्जते, त्रिंशदमुहूर्त-
त्वादष्टोरात्रस्येति । एवं एतस्य कर्मणो एवमित्युपमं हारि, एत-
न-अनन्तरं कृतं ' जया शं भेते ! जम्बूदीवे श्रीव द्वाहिगङ्गे ' इत्य-
मेवेत्यर्थः, ' आसारयश्वे ' इति—दिनमानं हृस्वीकार्यं, तद्व
दशयति—' सत्तत्त्वं ' स्यात्, तत्र सर्वोभ्यन्तरे मण्डलान-
न्तरमण्डलादारभ्यैकत्रिंशतममण्डलादे यदा सूर्यस्तदा स-
प्तदशमुहूर्तौ दिवसो भवति, पूर्वोक्तानि कर्मण्य यथावदश-
मुहूर्ता च रात्रिर्गतिः । ' सप्तमसमुहूर्ताश्चेत " इति मुहूर्तै-
कपाटिमागद्व्यर्धोनासप्तदशमुहूर्तैरप्रमाणो दिवसः, अयं च
द्वितीयोदाराभ्य द्वात्रिंशतममण्डलादे भवति, एवमनन्त-
रत्तमस्य वाप्युत्तर—' साह्रगनेतरसमुहूर्ता रात्रिः ' इति—सहस्रैक
पाटिभागद्वयत्रयं सार्धैककत्वम्, एवं सर्वत्र ' सोलसमुहूर्ते
दिवसे ' इति—द्वितीयोदाराभ्यैकपाटिमतममण्डले ' षाडशमुह-
र्तौ दिवसो भवति, ' एतदसमुहूर्ते दिवसे ' इति—तृतीयव-
न्तितममण्डलादे वन्तमानं सूर्यं, ' चोद्दसमुहूर्ते दिवसे ' इति—
द्वाविंशत्युत्तरपटशततमे मण्डले, ' तदसमुहूर्ते दिवसे ' इति—
सार्धत्रिंशत्युत्तरपटशततमे मण्डले, ' वाग्समुहूर्ते दिवसे '
इति—अप्यशीत्यधिकशततमे मण्डले, सर्वेषां हि इत्यर्थः ।

कालाधिकारादिमाह—

जया शं भेते ! जम्बूदीवे दीवे दाहिगङ्गे वामाणं पदमे समए
पडिवज्जइ तथा शं उत्तरङ्गे वि वासाणं पदमे समए पडि-
वज्जइ । जया शं उत्तरङ्गे वि वासाणं पदमे समए पडिवज्जइ-
तया शं जम्बूदीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरच्छिमपच्च-
त्थिमे शं अयंतरेपुरक्खडमयंसि वासाणं पदमे समए
पडिवज्जइ ? , हंता गोयसा ! जया शं जम्बूदीवे दीवे दा-
हिगङ्गे वामाणं पदमे समए पडिवज्जइ तह चैव • जाव
पडिवज्जइ । जया शं भेते ! जम्बूदीवे दीवे मंदरस्स प-
व्वयस्स पुरच्छिमेष वासाणं पदमे समए पडिवज्जइ तत्ता
शं पच्चत्थिमेण वि वासाणं पदमे समए पडिवज्जइ ;
जया शं पच्चत्थिमेण वि वासाणं पदमे समए पडिवज्जइ
तया शं • जाव मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरदाहिगंणं अयंत-
रेपच्छकडमयंसि वासाणं पदमे समए पडिवसे भवति ? ,
हंता गोयसा ! जया शं जम्बूदीवेरे मंदरस्स पव्वयस्स पुर-
च्छिमे शं, एवं चैव उच्चरेयव्वं • जाव पडिवसे भवति ? ।
एवं जहा समएण अभिलावो भण्णिआं वासाणं तहा
आदलियाए वि २, भाण्णिपव्वो, आखापाण्ण वि ३, थो-

वेण वि ४, लोण वि ५, सुनुवेण वि ६, अहोरेणेण वि ७, पक्खेण वि ८, मसिंखे वि ९, उउणा वि १०, एणं वि मव्वंमि जहा समयस्म अभिलावां तहा भाणियक्का । जया भंते ! जेवूदीवे २ दाहिणं जे हेमंताणं पदंम समए पडिव-
ज्जति जेव वासाणं अभिलावां तदेव हेमंताणं विरंगि-
ग्गाणं विरे ० भाणियक्का । ० जाव उउ, एवं एणं निषि वि ए-
णंमि तीवं आत्तावगा भाणियक्का । जया भंते ! जेवू-
दीवे दीवे मेदरस्म पक्कयस्म दाहिणं ७८८ अयण पडि-
वज्जइ तथा भं उत्तरहे वि पदंम अयण पडिवज्जइ, जहा
समएणं अभिलावां तदेव अयणोणं वि भाणियक्का । ० जा-
व अणंतरपक्काकडसमयंमि पदंम अयण पडिवक्के भवति,
जहा अयणोणं अभिलावां तहा मेवच्छरणं वि भाणि-
यक्का, जुणणं वि वाममएणं वि वाममहस्सेनं वि वामम-
यनहस्सेनं वि पुच्छंणं वि पुच्छंणं वि तुडिबंणं वि तुडिणं वि, एवं पुच्छं २ तुडियं २ अउडे २ अउवे २
हुहु २ उणले २ पउम २ नल्लिणं २ अउल्लिणउरे २
अउए २ गणउ २ पउए २ वल्लिया २ मीमपदेलिया २
पलिअवमणं वि मागारंमणं वि भाणियक्का । जया भंते !
जेवूदीवे दीवे दाहिणं पदमा अंमपिणी पडिवज्जइ तथा भं उत्तरहे वि पदमा अंमपिणी जया
भं उत्तरहे वि पडिवज्जइ तदा भं जेवूदीवे दीवे मेदरस्म
पक्कयस्म पुरच्छिमपक्कयिमेणं वि, मेवत्थि अंमपिणी
नेवत्थि उरुपिणी अउट्टिणं च तत्थ कलं पक्कं ?
समणाउमो ! हंता गोयमा ! तं च उरुपिणं ० जाव
समणाउमो ! जहा अंमपिणीए आलावअं भणिओ,
एवं उरुपिणीए वि भाणियक्का । (सु १७८)

'जया भंते ! जेवूदीवे दीवे दाहिणं वासाणं पदंम स-
मए पडिवज्जइ' इत्यादि, 'वासाणं' इति—चतुर्मासप्रमाण-
वर्षाकालस्य सम्बन्धी प्रथम—आद्य-समय-क्षणः प्रत्य-
यन्त-भेदपद्यन्त भवतीत्यर्थः । 'अणंतरपक्कड समयंमि' इति—
अणन्तरा-नित्यव्यवधाने दक्षिणादेः वर्षाप्रथमतया सप्तमा-
सवतीर्त्ताऽपि स्यादन्त आह—पुरस्कृतः पुनर्वसुः सविष्य-
विषयः समथः—प्रसीतः, ततः पञ्चमस्य कर्मधारयऽ-
स्तस्य, 'अणंतरपक्कडकडसमयंमि' इति—प्रागपदवेदवप-
प्रथमवर्षावच्छेदा योऽन्तरांतरा पश्यन्तऽपि ततः समयस्तत्र
दक्षिणोत्तरवर्षाकालप्रथमसमयं भवतीति । 'एवं जहा-
वमएणं' इत्यादि, 'आवालिकाऽभिलापक्कयम' जया भं
भंते ! जेवूदीवे दीवे दाहिणं वासाणं पदमा आवालिया प-
डिवज्जति तथा भं उत्तरहे वि, जया भं उत्तरहे वासाणं
पदमावालिया पडिवज्जति तथा भं जेवूदीवे दीवे मेदरस्म प-
क्कयस्म पुरच्छिमपक्कयिमेणं अणंतरपक्कडसमयंमि
वासाणं पदमा आवालिया पडिवज्जइ ? हंता गोयमा !
इत्यादि । एवमानवाण्यदिपञ्चपि, आवालिकायां पुनरु-

म—आवालिका अस्मक्यानसमयान्मिका आनवाणः—उक्त-
स्मिन् श्यामकालः स्तोत्रः—सप्तमासप्रमाणः लघ्वस्तु-रुत-
स्तोत्रकल्पः सुहृन्—पुनर्लघ्वस्तुस्तुतिप्रमाणः, 'अनुस्तु-मा-
समयमानः' इमेनाणं इति—शीतकालस्य 'गिग्गाणं य'
इति—उष्णकालस्य 'पदंम अयणं' इति—शक्लशायनं आवा-
ण्यदिश्यामंक्षमस्म सुणणं इति—सुणं—पञ्चमस्यत्तर-
मानं 'पुच्छंणं वि' इति—पुच्छं—चतुरशीतिवर्षेणाम्
'पुच्छंणं वि' इति—पुच्छं पुच्छंमय चतुरशीतिवर्षेणाम् सु-
क्लम । एवं चतुरशीतिवर्षेणाम्गणितमुत्तरान्तरं स्थानं भ-
वति, चतुर्नवत्यधिकं चाङ्कुरोन्मूलनं स्थाने भवतीति ।
'पदमा आसपिणी' इति—अयस्यपयति भाषानित्यवशी-
लाऽयसपिणी तस्याः प्रथमा विभागाः प्रथमावसपिणी,
'उरुपिणी' इति—उत्सर्पयति भाषानित्यवशीला उत्स-
र्पिणीति । भ ० ४ श्र १ उ ० ।

एतदेव पञ्चानुपुषां पृच्छति—

जया भंते ! सूरिणं मक्कहिरं मेडलं उवमं कमिन्ना
चारं चरइ तथा भं केमहालणं दिवमे केमहालिया राई
भवइ ? गोयमा ! तथा भं उवमं कडपत्ता उकोमिया अ-
ट्टारममुहुत्ता राई भवइ, जहणं दुवालममुहुत्तं दिवमे भ-
वइ इति, एमं भं पदंम छम्माभे एमं भं पदमस्म छम्मा-
स्म पञ्चमाणे । न पयिमतां सूरिणं दाच्छं छम्माभं
अयमाणे पदमंमि अहोरेणंमि वाहिराणंतरं मेडलं उवमं-
कमिन्ना चारं चरइ, जया भंते ! सूरिणं वाहिराणंतरं
मेडलं उवमं कमिन्ना चारं चरइ तथा भं केमहालणं
दिवमे भवइ केमहालिया राई भवइ ? गोयमा ! अट्टा-
रममुहुत्ता राई भवइ दाहिं एममट्टिभागमुहुत्तं उणा
दुवालममुहुत्तं दिवमे भवइ दाहिं एममट्टिभागमुहुत्तं
अहिए, म पयिममां सूरिणं दाच्छंमि अहोरेणंमि वा-
हिरतच्छं मेडलं उवमं कमिन्ना चारं चरइ, जया
भंते ! सूरिणं वाहिरतच्छं मेडलं उवमं कमिन्ना
चारं चरइ तथा भं केमहालणं दिवमे भवइ केमहालिया
राई भवइ ? गोयमा ! तथा भं अट्टारममुहुत्ता राई भवइ
चउहं एममट्टिभागमुहुत्तं उणा दुवालममुहुत्तं दिवमे
भवइ चउहं एममट्टिभागमुहुत्तं अहिए, इति । एवं
सुलु एणं उवाएणं पयिममाणं सूरिणं तथांतराओ
मेडलाओ तथांतरं मेडलं मंक्रममां मंक्रममां दो दो
एममट्टिभागमुहुत्तं एममं मेडलं पयिस्वेत्तस्स निबुद्धे-
मां २ दिवमस्वेत्तस्म अमिबुद्धमां २ सव्वकमंतं मेडलं
उवमं कमिन्ना चारं चरइ इति, जया भंते ! सूरिणं सव्व-
वदिशाओ मेडलाओ सव्वकमंतं मेडलं उवमं कमिन्ना चारं
चरइ तथा भं सव्ववाहिरं मेडलं पयिहाय एमंमे पयिस्वेत्तं

राहदिभ्यस्येवं तिष्ठि ज्ञायेद् एगसिद्धिभाष्यमुत्तमस्य
रथशिक्षेत्तस्य शिष्येदेका दिवसस्तेतस्य अभिवदेत्ता चारं
चरद्, एतं यं दोषं छम्मासे एतं यं दुर्वचस्स छम्मासस्स
पञ्चवसाये एतं यं आह्वे संवच्छरे एतं यं आह्वस्स
संवच्छस्स षड्जवसाये पण्यते । = । (सु० १३४ +)

'जया य' मित्यादि, प्रभसुवं प्राभवत्, उत्तरसुवं गीतम् । तदा
उत्तमकाष्ठं प्राप्ता—प्रकृष्टावस्थां प्राप्ता अन एवोत्कर्षिका-
उत्कृष्टा, यतो भाग्या प्रकर्षयन्ती रात्रिरित्यर्थः, अष्टा-
दशमुहूर्तप्रमाणा रात्रिर्भवेति तदा त्रिशमूहस्तत्सङ्ख्यापुलां-
य जवयकां षादशमुहूर्तप्रमाणा दिवसो भवति त्रि-
शमूहस्तत्पादद्वयस्य, एव चाष्टादशं दक्षिणायनस्य चरम्
इत्यादि प्रहावकार्यमाह—' एतं य' मित्यादि, एतच्छ मा-
शुक्लधर्मं, अथात्र द्वितीयं मण्डलं वृक्षकाह—' जया य' मि-
त्यादि, यदा भगवत् । सूर्यः सर्वबाह्यान्तरं द्वितीयं म-
ण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति तदा किममाणा दिवसो
भवति, किममाणा रात्रिर्भवति ? , गीतम् । अष्टादशमुहूर्तां
क्षात्र्यां मुहूर्तैकपाटिमाणाभ्याम्ना रात्रिर्भवति, षादशमुहूर्-
तां षात्र्यां मुहूर्तैकपाटिमाणाभ्यामपिपाका दिवसो भव-
ति भाग्याभ्यान्ताराचकारणमुक्तिः प्राभवत्, अथ द्वितीयम-
ण्डलमुपप्रापद्—' ये पवित्रमाणा ' ति-प्राभवत् प्रभसुचमार्गं
तथैव, उत्तरसुवं गीतम् । तदा अष्टादशमुहूर्तां षात्र्याम् पू-
र्यमण्डलम्पाकाभ्यां षात्र्यां च प्रस्तुतमण्डलसत्कारपादम इत्य-
र्थं चतुर्थिः—चतुःसङ्ख्याकमण्डलैकपाटिमागकना रात्रिर्भवति,
षादशमुहूर्तान्ध तथैव चतुर्मुहूर्तैकपाटिमागीपिका दिव-
सो भवति, उक्तातिरिक्तं मण्डलधर्ममण्डलाह—' एवं
खलु इत्यादि, एवं मण्डलत्रयसंनिर्गता एतानन्तराग्रे-
कोपायिन प्रतिमण्डले दिवसरात्रिचक्रमुहूर्तैकपाटिमागद्वय-
वृत्तिहासिकपण्य प्रविशन् जम्बुद्वीपे मण्डलानि कुयेन सू-
र्यस्तदन्तरागमण्डलान् नदनन्तरं मण्डलं सङ्क्रामन् २ द्वौ
द्वौ सङ्क्रामैकपाटिमाग्यै एकैकस्मिन् मण्डले रजावलेष्यत्य-
न्येयं २ दिवसस्तेष्वन्येयं तावेवामियेयं २ स्वर्गार्थ्यन्तरम-
ण्डलमुपसंक्रम्य चारं चरति, अत्रापि सर्वमण्डलेषु भा-
गानां द्वाविंशत्यध्यां निर्दिष्टमाह—' जया य' मित्यादि
यदा भगवत् । सूर्यः सर्वबाह्यान् सर्वार्थ्यन्तरमण्डलमुपसं-
क्रम्य चारं चरति तदा सर्वपाका मण्डलं प्रणिधाय—
मार्गशीर्षक्य तदाचक्रान्तां द्वितीयागमण्डलागम्येत्यर्थः
एकन द्वाविंशत्यधिकन रात्रिर्भवेत्यनेन बीष पदव्यथि-
कानि मुहूर्तैकपाटिमागगतानि रजनिचक्रस्य नियज्यं २
दिवसस्तेष्वन्येयं तावेवामियेयं २ चारं चरति एव चाष्टा-
दश उत्तरायणस्य चरम् इत्यादि निगमयद्माह—' एतं य'
मित्यादि प्राभवत् ।

अथ तन्मं तावलेष्यद्वागम्—

जया यं भे । हरिण सव्यकभेतरं मंडलं उपसंक्रमिता
चारं चरद् तथा यं किमंठिया तावलिचमंठिर् पश्यता ।
गोयमा । उद्दीर्घकलेषुभापुष्पमंठाखसंठिया तावलेष-
संठिर् पश्यता अंतो संक्रुद्धा बाहिं वित्थदा अंतो वृद्धा बाहिं
विजला अंतो अंकुशसंठिया बाहिं सगद्दीर्घकलेषुभा-

उत्तरपासे यं तीसे दो बाहाभो अक्कडिभाभो इवति पश-
यालीसं २ जोअणसहस्साई आयाभेयं, दुवे अ यं तीसे
बाहाभो अणवडिभाभो इवति, तं जहा—सव्यकभेतरिभा चे-
व वहा सव्यबाहिरिभा चेव बाहा, तीसे यं सव्यकभेतरिभा
बाहा मंदरपण्ययेतं यवजोअणसहस्साई चचारि छल-
सीए जोअणसए श्वय इसभाए जोअणस परिकखेवेयं,
एतं यं भंते । परिकखेवविसेसे कम्मा आहिएति वएजा ।
गोयमा । जे यं मंदरस्स परिकखेवं तं परिकखेवं तिहिं
गुणेता दमहिं छेता दमहिं भागं हीरमाण्य एतं परिकखेव-
विसेसे आहिएति वदेजा । तीसे यं सव्यबाहिरिभा बाहा
लवणसमुद्वेतं यवजवरे जोअणसहस्साई अण्डमुहो जोअ-
णसए चचारि अ दसभाए जोअणस्स परिकखेवं, ते यं
भंते । परिकखेवविसेसे कम्मा आहिएति वएजा । गोय-
मा । जे यं जंबुदीवस्स परिकखेवं तं परिकखेवं तिहिं गुणे-
ता दमहिं छेता दसभागे हीरमाण्य एतं यं परिकखेव-
विसेसे आहिएति वएजा इति । तथा यं भंते । तावलिखे
केवइयं आयाभेयं पण्यते । गोयमा । अण्डहचरि जो-
अणसहस्साई तिणि अ तेचीमे जोअणसए जोअणस
तिभागं च आयाभेयं पण्यते, ' मेरुस्स मज्झवारे, ० जाव य
लवणस्स कंदकभागो । ताशायामो एमो, सगद्दीर्घमंठियो
नियमा ॥ १ ॥ ' तथा यं भंते । किमंठिया अंधकार-
मंठिर् पण्यता । गोयमा । उद्दीर्घकलेषुभा पुष्पमंठाख-
संठिया अंधकारसंठिर् पण्यता, अंतो संक्रुद्धा बाहिं वि-
त्थदा तं चेव ० जाव तीसे यं सव्यकभेतरिभा बाहा मंदरप-
ण्येतं यवजोअणसहस्साई तिणि अ चउवीस जोअणसए
छब दसभाए जोअणस्स परिकखेवं वि, ते यं भंते ।
परिकखेवविसेसे कम्मा आहिएति वएजा । गोयमा ।
जे यं मंदरस्स पण्यस्स परिकखेवं तं परिकखेवं दोहिं
गुणेता दमहिं छेता दमहिं भागं हीरमाण्य एतं यं
परिकखेवविसेसे आहिएति वएजा, तीसे यं सव्यबाहि-
रिभा बाहा लवणसमुद्वेतं तेसडि जोअणसहस्साई
दोषिय पण्यते जोअणसए छब दसभाए जोअणस्स
परिकखेवं, ते यं भंते । परिकखेवविसेसे कम्मा आहि-
एति वएजा । गोयमा । जे यं जंबुदीवस्स परिकखेवं तं
परिकखेवं दोहिं गुणेता ० जाव तं चेव, तथा यं भंते । अंध-
यारे केवइयं आयाभेयं पण्यते । गोयमा । अण्डहचरि जो-
अणसहस्साई तिणि अ तेचीसे जोअणसए तिभागं च
आयाभेयं पण्यते । जया यं भंते । हरिण सव्यबाहि-
मंडलं उपसंक्रमिता चारं चरद् तथा यं किमंठिया ताव-
लिखेवमंठिर् पण्यता । गोयमा । उद्दीर्घकलेषुभा-

मसोः सहायस्यायिर्विरोधात् समानकालीनत्वात्संभवः
तथापि अत्रापि यत्पुत्रं जम्बुद्वीपवक्ष्यमाणेषु स-
म्भावयन्ता पृथक् आशुषाणोक्तविरोधः, ननु आलोकाया
वरूपस्य तमसः संस्थानात्संभवेन कुत सत्यपुच्छोक्तिर्नामञ्ज-
नि, उच्यते-नीलं शीतं बहलं नमः स्वाधिवृत्तलघो-
णसंभान्तसाधैरनीयवृद्धारसिद्धयेवास्य पौर्वात्कृत्ये सि-
द्धे संस्थानस्यापि सिद्धेः, यथा वायव्य पौर्वात्कृत्यं तथा-
ऽप्यत्र पूर्वार्थापिः सुकृतिवन्तयात्रा विस्तारमिया कथ्यते
इति, ऊर्ध्वमुखकलम्बुकापुष्पसंस्थानसंस्थिता अन्धकार-
संस्थितिः प्रकृता, अन्तः संकृतिना बाह्विस्तृत्यादि
तद्वत्—तापक्षसंस्थित्यधिकारात्तमसः प्राज्ञे, कियत्पर्यन्त-
मित्याह—यावत्तस्याः—अन्धकारसंस्थितेः सर्वाभ्यन्तरि-
कावाहा सम्पर्यवर्तमाने पदं योजनसहस्राणि त्रीणि यत्पुत्रं
हायिकानि योजनशतानि पदं च दशभागं योजनस्य
परिक्षेप, अत्रोपपत्तिं सूचकमेवाह—‘स ख’ मिति, प्रक-
र्यं प्राप्सत्, उत्तरसूत्रे वा मेरुपरिक्षेपः स त्रयोविंशतिपद-
शताधिकैकविंशदोजनसहस्रमानस्तं परिक्षेपं द्वाभ्यां गुण-
यित्वा, सर्वाभ्यन्तरमण्डलस्य स्वं तापक्षसंस्थानां त्रया-
णां प्रागानामपान्तराणि रजनिक्षेत्रस्य दशभागद्वयं २ मान-
त्वात् दशभिर्मिमांसे—दशभिर्भागे द्विपमात्र एव परिक्षे-
पविशेष आख्यात इति बह्वेदन्तप्रमाणम् । गौतमः स्थिति-
व्यंशः, तथाहि—३१६२३ एतत् द्वाभ्यां गुणयन् ज्ञातानि
त्रिपदिप्तसंख्यां द्वे शतं पदं चत्वारिंशदधिकं ६३२५६ एषां
दशभिर्भागे लब्धे यथाज्ञे मानम् । अथ बाह्यमाह—‘नीलं
ख’ मित्यादि, तस्याः—अन्धकारसंस्थितेः सर्वथाहावाह-
पुर्वोत्तापगतश्च परमव्यक्तमो लघवसमुद्गाने त्रिपदि यो-
जनसहस्राणि द्वे च पञ्चवारिंशदधिकं योजनशतं पदं च
दशभागान् योजनस्य परिक्षेपेति, अत्रोपपत्तिं सूचकमेवाह—
‘स ख’ मित्यादि, व्यक्तं, क्वचं जम्बुद्वीपपरिक्षेपः ३१६२५६
ने परिक्षेपे प्राप्नुकतुना द्वाभ्यां गुणयित्वा दशभिर्भागे
द्विपमात्र एव परिक्षेपविशेष आख्यात इति यदन्तः, अथास्या
अवस्थितबाह्यमाह—‘तथा ख’ मित्यादि, नन्वा सर्वाभ्य-
न्तरमण्डलवारिकानि अन्धकारं कियत्पर्याप्तं प्रकृतम् ?
गौतमः अष्टसंज्ञं योजनसहस्राणि त्रीणि च त्रयस्त्रिंशत्-
पदानि योजनशतानि योजनदशभागं चैकम्, अथास्थानताप-
क्षसंस्थित्यायाम् इवायमपि बोध्यः तन मन्त्राजस्यकप-
क्षसहस्रयोजनास्यधिकानि मानस्यानि सूर्यपक्षाशाभावर्यानि
क्षेत्रे स्वन एवाप्यकारप्रमर्यान्, कन्दर्वादी तथा प्रत्यक्षदर्श-
नात्, सूत्रं त्रिपदिप्तताम्यं यथास्थानां विशेषमतिपरिमाणं
दृष्टिमानं । अथ पञ्चासुपुत्र्यां तापक्षसंस्थितं पृथक्नि—‘ज
या ख’ मित्यादि, यदा भगवन् । सूत्रेः सर्वथाहमण्डलमुपसं-
क्रय्य चार् चरति तदा किंस्थानसंस्थिता तापक्षसंस्थितिः
प्रकृता, गौतमः ऊर्ध्वमुखकलम्बुकापुष्पसंस्थानसंस्थिता प्र-
कृता, तद्वत्—अभ्यन्तरमण्डलगततापक्षसंस्थितिसत्कमेव
क्षेत्रमवस्थितानवस्थितनवाहार्तिकेनेत्येव, नवरामिदं नामान्य-
विशेषः यन्मन्त्राजसंस्थितेः पूर्वे—सर्वाभ्यन्तरमण्डलगतताप-
क्षसंस्थितिकरणस्य दक्षिणतम ६३२५६ १/२ इत्येवकं प्रमाणं
कलपयित्संस्थितेः प्रमाणं नैतद्वत्, द्वीपपरिक्षेपमात्रस-
हस्रभागद्वयप्रमाणत्वात्, तथापक्षेचसंस्थितेः पूर्ववर्तिनमुप-६६

६६ १/२ इत्येवकं प्रमाणं तन्मन्त्राजसंस्थितमेतत्तत् द्वीपपरि-
क्षेपभागसहस्रभागप्रमाणत्वात्, यन्त्र तापक्षसंस्थित्य-
त्वं तन्मन्त्राजसंस्थिते तत्र मन्त्रवक्ष्याकृत्यं द्वीपपरि, एवं सर्वा-
भ्यन्तरमण्डल ३१६२५६ इत्येव तापक्षसंस्थितं प्रमाणम्—
६४६६ १/२ इत्येवकं तन्मन्त्राजसंस्थितं प्रमाणम्, यच्च तत्रैव वि-
षयमण्डलसंस्थितः ६३२५६ १/२ इत्येव तापक्षसंस्थितं मन्त्र-
व्यम्, ननु इत् सर्वथाहमण्डलगततापक्षप्रमाणं, यदि तन्म-
ण्डलपरिधि ३१६२५६ कपवांमण्डलसंस्था ३३०३ कपा सुहृत्-
मितिः तदा स सर्वेकम्या द्विपमा द्वाभ्यामुपसंस्थिता ३ ना
द्वाभ्यामिः सा गुणयन् तथा स कृतं ६३६६३ इत्येवकं राशिः
स्यात्, यदि वाह्यपरिक्षेपविशेषो दशभिर्मिमांसेन तदाप्ययम-
व राशिर्द्विपक्षगतिरलम्ब्यस्तत्किमेतन्मन्त्रं सूत्राहोरात्रि-
विभिन्नं, उच्यते—सूत्रकारश्च द्वीपपरिक्षेपविशेषं करण-
तद्वत्मानव्याघ्रात दोषः, अन्धमन्तरमण्डले परिधिर्विषयान-
व्यूनीकृत्यन् तथा बाह्यमण्डल नाधिकीकृत्यन् तत्र विषयैव
द्वीपपरि ।

सम्प्रति सूर्याधिकारादेतत्सम्बन्धितं दृगसमादिदर्शनकपे
विचारं यत्क दृशमं द्वारमाह—

जम्बुद्वीपं खं भन्ते । दीवे हरिश्चा उगममण्डलमुत्तंसि दूरं अ
मूले अ दीमंति मज्जंतिअमृदुत्तंसि मूले अ दूरं अ दीमंति
अत्यमण्डलमुत्तंसि दूरं अ मूले अ दीमंति, इता गोयमा ।
तं चेत् जाव दीमंति, जम्बुद्वीपं खं भन्ते । हरिश्चा उगम-
मण्डलमुत्तंसि अ मज्जंतिअमृदुत्तंसि अत्यमण्डलमुत्तंसि
अ सक्वथ समा उच्चत्तं, इता तं चेत् जाव
उच्चत्तं, जह खं भन्ते । जम्बुद्वीपे दीवे हरि-
श्चा उगममण्डलमुत्तंसि अ मज्जंत् अत्यमण्डलमुत्तंसि
उच्चत्तं, कम्हा खं भन्ते । जम्बुद्वीपे दीवे इति
उगममण्डलमुत्तंसि दूरं अ मूले अ दीमंति इता, गोयमा ।
लेसापडिषाणं उगममण्डलमुत्तंसि दूरं अ मूले अ दीमंति
इति लेसापडिषाणं मज्जंतिअमृदुत्तंसि मूले अ दूरं अ
दीमंति लेसापडिषाणं अत्यमण्डलमुत्तंसि दूरं अ मूले अ
दीमंति, एवं खलु गोयमा । तं चेत् जाव दीमंति १० ।
(सू० १३६) जम्बुद्वीपं खं भन्ते । दीवे हरिश्चा किं
तीर्थं खं गच्छन्ति पङ्कणं खं गच्छन्ति असागवं
खं गच्छन्ति, गोयमा । खो तीर्थं खं ग-
च्छन्ति पङ्कणं खं गच्छन्ति खो असागवं खं
गच्छन्ति चि, तं भन्ते । किं पुष्टं गच्छन्ति जाव
निपमा छरिमि ति, एवं आभासति, तं भन्ते ।
किं पुष्टं आभासति ? एवं आहारपयार्थं खं खंवाहं पुष्टो-
मादमयन्तं अमृदुमहादिनिमयापुष्टी अ जाव शिअमा
छरिमि, एवं उज्जोर्ध्वेति त्वेति पसासति ११ (सू० १३७)
जम्बुद्वीपं खं भन्ते । दीवे हरिश्चा खं किं तीर्थं खं
किरिश्चाकज्जं पङ्कणं असागवं, गोयमा । खो तीर्थं

सिखे किरिका कजइ, पण्डपखणे कजइ, षो अखागए,
सा मन्ते ! किं पुहुं कंजइ ? गोअमा ! पुहुकजइ षो
अमापुहु कजइ. ० जाव गिअमा छुदिंति । (सू. १३८)

जम्बूद्वीपं भवन्त ! स्थूरी उद्गमनमुहूर्त्तं—उद्योपलक्षिते
मुहूर्त्ते एवमस्मत्प्रभुहर्त्ते, स्थूरे यकारोत्पत्तिं आश्रित्यात्, सूर-
च-प्रवृत्त्यानापेक्षया विप्रकृष्टे मूले च प्रवृत्ततीत्यपे-
क्षया आसन्नं दृश्यते, द्रष्टारो हि स्फुटपतः सततत्वारि-
शना योजनसहस्रैः समधिकैर्यवहितमुद्गमनास्तमनयोः सूर्य
पश्यन्ति, आसन्नं पुनर्मथ्यन्ते, विप्रकृष्टं स्मन्मपि न प्रति-
पद्यन्ते, मध्याह्निकमुहूर्त्तं इति-मध्याह्न-मध्याह्नान्ता-
धिभागं गमनस्य दिवसस्य वा मध्याह्नः स वस्य मुहुर्त्त-
स्यासि स मध्याह्निकः, स चास्मी मुहूर्त्तक्षेत्रे सध्याह्निको-
मध्याह्नमुहूर्त्तं इत्यर्थः. सूर-मूलं आसन्नं देशे द्रष्टव्याना-
पेक्षया दूर-च-विप्रकृष्टं देशे द्रष्टव्यप्रतीत्यपेक्षया सूर्यं दृश्यते
द्रष्टा हि मध्याह्न उद्योपलक्षितनारापेक्षया आसन्नं रयि
पश्यति, योजनशताच्छतैव तदाऽस्य व्यवहितत्वात्
मन्यन्ते पुनरुद्योपलक्षयनप्रतीत्यपेक्षया व्यवहितमिति. अथ
सध्याह्न-काका प्रश्नोऽयमर्थः । अथ भगवानाह—तदेव यज्ज-
वनाऽन्तर्गमेव प्रश्नविषयीकृतं तत्तथैवेत्यर्थः यावत् दृश्यते
इति, अत्र चर्मदृशा जायमाना प्रतीतिर्मा ज्ञानदृशा प्रतीत्या
सह विमेषद्वयानि संवादाय पुनर्गीतमः पुच्छन्ति-जम्बूद्वीप-
मिम्यादि, जम्बूद्वीपं भवन्त ! द्वीपे उद्गमनमुहूर्त्तं च मध्या-
ह्निकमुहूर्त्तं च अस्तमयनमुहूर्त्तं च सूर्यं चशशा वाशब्दाधोः
सूर्यौ सध्याह्न-उद्गमालेपु लम्बी उच्यन्ते, अर्थापि काकुपाठा
त् प्रश्नावगतिः, भगवानाह—तदेव यज्जवना मां प्रति पृष्टं
यावदुच्यन्तेति, सर्वत्र-उद्गमनमुहूर्त्तादुपु लम्बी समस्य-
यपानाबुच्यन्ते समभूतलापेक्षया ष्टौ योजनशतानीति
कथ्या, न हि सूर्यो ज्ञानप्रतीतिं वयमपलपाम इति भगवद्-
कृमवावुद्वेष्य विप्रतिपत्तिज्ञोऽहं प्रष्टुमाह— 'जह'ण' मि-
त्यादि, प्रश्नसूत्रं स्पष्टम्, उत्तरसूत्रं गीतम् ! लक्ष्यायाः
सूर्यमण्डलगतनेजसः प्रतिघातन दूरतरस्यादुद्गमनदशस्य त-
द्वर्षपरिमाणेनयः उद्गमनमुहूर्त्तं दूरं च मूलं च दृश्यते, लक्ष्या-
प्रतिघाते हि सुखदृश्यत्वेन स्वभावेन दूरस्थोऽपि सूर्य आ-
सन्नप्रतीतिं जनयति, एवमस्मत्प्रभुहर्त्तंऽपि व्याख्येयम्,
इयोः समगमनस्य, मध्याह्निकमुहूर्त्तं लक्ष्यायाः आभि-
तापन-प्रतापनं सर्वतन्त्रेजः संप्रतिपद्यते, मूलं च दूरं च
दृश्यते, मध्याह्नं आसन्नोऽपि सूर्यस्तामनेजसा दूरदेशेन
दूरप्रतीतिं जनयति, एवमस्मत्प्रभुहर्त्तं दृष्टेयशक्यं दिन-
विधिभूमिद्वया भावो दूरगतत्वेन मन्त्रद्वयशक्यं दिनहा-
स्यतीतिद्वयं वाक्या, उद्गमनास्तमनयोर्द्विनि च व्याति-
ष्काणौ गतिप्रभुत्वयो जायन्ते इति । तयो गमनप्रार्थिका-
दशो हारमाह— 'जम्बूद्वीपं वा' मित्यादि, जम्बूद्वीपं भवन्त !
द्वीपे सूर्यो किमतीतं—गतिविषयीकृतं क्षेत्रं गच्छन्त-अ-
तिश्रुतमन्तः पुन प्रत्युत्पन्नं-वर्त्तमानं गतिविषयीक्रियमात्रं
उत अनागतं गतिविषयीक्रियमात्रम्, एतेन ह च यदा
काशखण्डे सूर्यो क्षतजला व्याप्नोति तन्त्रमुच्यते तदा-
स्यातीतस्यादिद्वयवहारादिविषयत्वं नोपपद्यते अनादिनिघन-
स्यादिति शङ्का निरस्तः । भगवानाह—गीतम् ! नाशब्दस्य

निबन्धाधेयत्वात्तानीतं क्षेत्रं गच्छन्तः, अतीतिक्रियाविषयीकृ-
ते वर्त्तमानक्रियाया एवासम्भवात्, प्रत्युत्पन्नं गच्छन्तः
वर्त्तमानक्रियाविषये वर्त्तमानक्रियायाः सम्भवात्, नाश-
नागतम् अनागतक्रियाविषयेऽपि तद्वत्सम्भवात्, अथ प्रस्ता-
वाद् गतिविषये क्षेत्रं कीदृक् इत्यादिनि प्रष्टुमाह—

'तं मन्ते ! किं पुहुं' इत्यादि, अथ यावत्पदसंग्रहोऽयम्—
'पुहुं गच्छन्ति. गोअमा ! पुहुं गच्छन्ति, सूर्यं गच्छन्ति, नं
भन्ते ! किं आगाहं गच्छन्ति अशोभन्ते गच्छन्ति !, गोअमा !
आगाहं गच्छन्ति, सा आगाहो गच्छन्ति, नं भन्ते ! किं
आशुनरोगाहं गच्छन्ति परेशरोगाहं गच्छन्ति !, गोअमा ! आ-
शुनरोगाहं गच्छन्ति सा शरंगस्माहं गच्छन्ति, नं भन्ते !
किं आशुं गच्छन्ति आशरं गच्छन्ति !, नयमा ! आशुं पि ग-
च्छन्ति आशरं पि गच्छन्ति, तं भन्तं ! किं उहं गच्छन्ति अहं
गच्छन्ति ! तिरियं गच्छन्ति !, गोअमा ! उहं पि गच्छन्ति
तिरिअं पि गच्छन्ति अहं पि गच्छन्ति, नं भन्तं ! किं आरं
गच्छन्ति मरुं गच्छन्ति एजवसाहं गच्छन्ति !, गोअमा !
आरं पि गच्छन्ति मरुं पि गच्छन्ति एजवसाहं पि गच्छन्ति,
तं भन्तं ! किं सविंसयं गच्छन्ति, आविंसयं गच्छन्ति !,
गोअमा ! सविंसयं गच्छन्ति, सा आविंसयं गच्छन्ति, नं भ-
न्ते ! किं आशुपुर्वि गच्छन्ति अशाशुपुर्वि गच्छन्ति !,
गोअमा ! आशुपुर्वि गच्छन्ति सा अशाशुपुर्वि गच्छन्ति, नं
भन्ते ! किं एगादिमि गच्छन्ति छाहिमि गच्छन्ति !, गोअमा !
तिममा छाहिमि गच्छन्ति !, अथ यथाकथा—तद् भवन्त !
क्षेत्रं किं स्पृष्टं—सूर्यावशेन सह, रश्मिमागते गच्छन्तः—
अतिक्रान्ताः उतान्स्पृष्टम्, अथ पुच्छकस्यावशेषात्—सम्य-
मार्गे हि क्षेत्रं किञ्चित् स्पृष्टमनकरं न यथाऽप्यस्मत्क्षेत्रं
किञ्चित्काऽस्पृष्टं यथा देहलोक्षप्रतीतिः कः प्रकार इति,
अन्वयानाह—स्पृष्टम् गच्छन्तः नास्पृष्टम्, अथ सूर्यबिम्बेन सह
रश्मिर्न सूर्यविश्रावमाणसहाद्विरपि सम्भवति स्थानीया
अवगाहनोऽपि क्षणिकव्यवस्थान्, ततः प्रक्षयति—तद्भवन्त !
स्पृष्टं क्षेत्रम् अवगाहं—सूर्यावशेनाध्याकृतम्—आधिष्ठितमि-
त्यर्थः उतानवगाहं तस्मान्ध्याकृतं, नार्थादुपनिवर्त्यते, अ-
वगवानाह—गीतम् ! अवगाहं क्षेत्रं गच्छन्तः नानवगादम्,
आधित्येवैव त्यजन्त्यागन्तुं, अथ यज्जदन्त ! अवगाहं त-
द्वत्तनरावगादम्—अव्यवधानतः आध्याकृतम्, उत परस्परव-
गाहं—व्यवधानेनाध्याकृतं, भगवानाह—गीतम् ! अत-
रवगाहं न पुनः परस्परवगादम्, किमुक्तं भवति ?—वर्षा-
काशशखण्डे, याम्, मण्डलावयवोऽव्यवधानेनावगाहः स
मण्डलावयवस्तुसंज्ञाकाशखण्डे गच्छन्ति न पुनरप्यमण्ड-
लावगावगानाहं, तस्य व्यवहितत्वेन परस्परवगादवगाह-
तत्त्वत्प्रेषमण्डलमपि स्यादित्याह—तद्भवन्त ! अशुं गच्छन्तः
आदरं वा, गीतम् ! मण्डलावयवोऽव्यवधानेनावगाहोऽपि,
लक्ष्या यावदपि सत्त्वाखण्डलक्षेत्रापेक्षया, तत्त्वव्यवस्था-
लक्षत्राजुसारणं गमनसम्भवात्, गमनं च ऊर्ध्वोऽधोऽन्त्रि-
यमन्तत्रयऽपि सम्भवदिति प्रश्नयति—तद्भवन्त ! क्षेत्र-
ध्वमोऽधोऽन्त्रि-यमन्तत्रयं गच्छन्त !, गीतम् ! ऊर्ध्वत्रयं नियम-
धोऽपि, ऊर्ध्वोऽधोऽन्त्रि-यमन्तत्रयं योजनेनपक्षिमागवत्पक्षि-
मनिमागप्रमाणोऽसंधापेक्षया द्रष्टव्यम्, अथवा जाय वि-
यमा छुदिंति इति चरमसूत्रेण सह क्षेत्रं स्यात्, इहं च

[illegible]

“स ते कं भन्ने ! किं सोमादा अस्सोमादा ? , सोमादा.सा अ-
सोमादा !” अत्राणि भावे ऋत्विग्यधोनाम्ब्रवाद्यम्—असोमादा-
हन्ते तेजःपुत्रानामादृशस्याने तयोमादा सा ऽसोमादा
किया, एवमन्मरायाह्वयस्य त्रिगोत्रवाद्यम्—“सा कं भन्ने !
असू किज्ज ? बायरा किज्ज ? , गोत्रमा ! असू वि बायरा रीं”
ति—सा किं अत्राभावात्तदिका र्मिस्त्वयं बायरा वा क्रियन्
गोत्रमा ! असू राय—सद्योभ्यन्तरमहत्तत्त्वमात्रासमापक्ययह,
बायरा ऽपि—सर्वमात्रमहत्तत्त्वमात्रासमापक्ययह, ऊर्ध्वस्थ-
स्मिन्नेकसुविधायनां सूत्रकृतमन्त्रमेव करिष्यति. “सा कं
भन्ने ! किं बाः ? किज्ज मज्जे किज्ज ? पञ्चवसावे
किज्ज ? , गोत्रमा ! बाः वि किज्ज मज्जे वि किज्ज पञ्चव-
सावे वि किज्ज ?” ति गमनसुहृद्वात्राणि भवन्ता । एवं
विषयसूत्रमायुष्-शृङ्खलं कं ज्ञेयमिति ।

अथ त्रयंशदशहाराह—

जम्बूद्वीपे खं भन्ते । द्वीपे धरिष्या केचिद्भ्यं स्तेनं उद्धं
तवयन्ति अदे तिरिभं च !, गोयमा ! एवं जे.अश्वयुधे
उद्धं तवयन्ति अद्धारमसयजेअसाइं अहं तवयन्ति सीआ-
लीसं जाअश्वसइसाइं दोसिअ तेवहु जे.अश्वसए एगवीम
च सद्धिभाए जे.अश्वसम तिरिभं तवयन्ति ति १३ । (सू०
१३६ ।) अंतो खं भंते ! माणुमुत्तरस्म एवायस्म जे
चंदिमधुरिअगइगखलकलततारारूवा खं भन्ते ! देवा किं
उद्धेववसगा कण्येववसगा विमाखेववसगा चारोववसगा
चारिहुइआ गइरइआ गइममावसगा !, गोयमा ! अंतो खं
माणुमुत्तरस्म एववस्म जे चंदिमधुरिअ ० जाव तारारूवे
ते खं देवा खो उद्धेववसगा खो कण्येववसगा विमाखो-
ववसगा चारोववसगा खो चारिहुइआ गइरइआ गइमा-
वसगा उद्धेववसककुभापुण्णंठासमंठिण्हिं जे.अश्वमाह-
स्मिण्हिं तावस्तेहिं माहस्मिण्हिं वउक्विआहिं बाहिराहिं
परिमाहिं मइया हयलइगीअवाइअन्तीतलतासतुइअश्वख-
लुंगंमइण्ण्वाइअस्मेखं दिव्वाइं भोगभांगांइं हुंजामाला मइया
उकिंहुमीहलायबोलकलकलरवेखं अण्णं एववरायां एया-
हिलावतमएडलचारं भंके अणुपरिअवुजि १४ । (सू० १४०)

‘ जम्बूद्वीपे वा मित्यादि प्रकल्पन् इयक्कम् । उत्तरजम्बूय गौतम !
ऊर्ध्वमेकं योजनमनं नापयनः । स्वविमानस्योपाहारं योजन-
मनप्रमाणस्यैव तापसकस्य भावात् । अष्टादशशतयोजनाना-
म् भूतलम् । नमस्मा योजनमदहस्य अत्रोपाहारः । सूर्यास्ता-
यावन्नापयन् । सर्वस्यः । अत्रियोजनमदहसात् । इत्यादि प्रमा-
लं क्षेत्रं पश्यतः नापयनः । एतच्च सर्वोत्कृष्टविषयम् । अष्टा-
पलया बोध्यम् । तिथिपुद्गलकथनं पूर्वापारस्यैवेति प्रामादः ।
उत्तरजम् १०० योजनसहस्राणि वायमनः । पुनर्द्वीपः
१०० योजनानि । तत्पश्च तु योजनानि ३३ सहस्राणि ३ योजनानि
प्रत्यक्षशतधिकानि योजनानि प्रमाणगुणानिनि । अथ मनुष्य-
स्यः । तिथिपुद्गलकथनं द्रष्टुं अनुदशरारमाह । ‘ अत्रा त-
मन्ते ! ’ इत्यादि, अन्त-मन्ते भूतलं । मातृवाहस्यैव मन्ते-

अथः उत्तरः—अग्रपत्नीं एवमवधीकृत्य मनुष्याणामुत्पत्ति-
विषयसिद्धिसम्पत्तिप्रवृत्तिमात्रम्। अथवा—मनुष्याणामुत्प-
त्ति—विधाविशेषकथनादेऽनुष्ठानं यथा। मानुषोत्पत्तस्य पूर्वम-
स्य ये अमृत्सुप्रसङ्गलक्षणसत्तागुणरूपगुणोत्पत्तिः ते मन्त्रम् !
अत्रैकस्मिन्मन्त्रे प्रत्येकं यजुर्वेदेनैव मन्त्रसम्बन्धोऽयं पुनश्चक-
तः पुनश्चकस्य भगवत्कामाचार्योऽतिप्रतिनिवेशात् देवाः किम्-
उत्पादयन्ति—सौधमोदितयोः ह्यारुह्यः कथयन्तः ऊर्ध्वं त्रैव-
यकानुत्पत्तिरिति प्रवृत्त्याः—उत्पत्त्याः कथयामीता इत्यर्थः, क-
थयिष्याः—सौधमोदितयोः कोऽप्यथाः विमानेषु—उत्पातिः सम्प-
त्तिषु उत्पत्त्याः आग्ने—मन्त्रहलमग्न्या परिष्कारेण तदुत्पत्त्या-
भ्यांभूतवन्तः उत आरुह्य योऽङ्गस्य कथयन्ति स्थितिः—अमात्रो-
धेयां तं आरुह्यन्तिकाः अग्रपत्न्यारो इत्यर्थः, गतौ रतिः—
आसक्तिः प्रीतिर्येषां ते गतिरन्तिकाः अनेन गतौ रतिसामयुक्तं,
सम्पत्तिं साक्षात् प्रति प्रत्ययति—गतिरन्तिकाः—गतिर्युक्ताः ?,
भगवानाह—गीतम् । अमृतमातृप्राणरस्य पूर्वमन्त्रं यं अमृ-
त्सुप्रसङ्गलक्षणसत्तागुणरूपगुणोत्पत्तिः केशो मोधोत्पत्त्याः
नो कथयिष्याः विमानोत्पत्त्याः आग्नेयपत्त्याः नो आरुह्यन्ति-
काः अत एव गतिरन्तिकाः गतिसमायुक्ताः, ऊर्ध्वमुत्पत्तिसम्प-
त्तापुण्यसंस्थानसंस्थितैरिति प्राप्यत्, योजनसाहाय्यकैः अन-
कयोजनवस्त्रप्रमासंस्थापकैः, अत्रार्थमात्रं सूचीया, तेनार्थ-
भूतेसैस्तेभ्यो परित्यजन्त इति क्रियायां यः, काऽयं!—उक्तस्य
कथानि नापेक्षन्ति कुर्वन्ते। अमृत्सुप्रसङ्गं मेदं पतिना अम-
न्त्रे, नापेक्षन्तिविशेषं अमृत्सुप्रसङ्गमेव, मनु मन्त्रादीनां,
यथासंख्यं विधेयानां विधेयवशात्, अर्धनाम साधारण-
मविशेषयज्ञाह—साहाय्यकभिः—अनकसहस्रममृत्कथाका-
भिः वैकुण्ठिकाभिः—वैकुण्ठिननामाकथयामीतीभिः। आभिः-
आभिर्गोमयकर्मकारिणीभिः, नात्रगणनवार्थमात्रिकमप्रयत्न-
म्यात् न तु तृतीयपर्वद्विपत्तिः, पर्वद्वि—द्वयसहस्रकथयामिः कर्तु-
भूताभिः, बहुगमं वात्र मादयादित्यागस्यथा, मदना प्रकार-
णाऽऽहर्तानि—भूयो नाहर्तानि मादये गीते यादिकं च—वाद्-
नकपे विविधऽपि सङ्गीत इत्यर्थः, तन्मन्त्रललाटकपट्टा-
तानि शयं प्राप्यत्, तथा स्वभावतो गतिरन्तिकाः—बाह्यपर्व-
स्तमेतद्विधेयं गच्छन्तु विमानेषु कृष्टा यः निहन्ता मुच्य-
त यी च बालकलकली क्रियेन, तत्र बालो नाम पुत्र इत्यं
दृष्ट्वा मदना शयनं दृष्ट्वा, कलकलकल—व्याकुलशयनस्य-
इत्यन्वयं मदना मदना समुद्रवधूतमिव कुलाग्रा मेदमिति
योगः, किंविशेषमित्याह—अपेक्षम्—अनीयं निमित्तं आम्बुन-
मयप्यात् रज्जुहस्त्याह—पर्वतशङ्ख—पर्वतशङ्खं—प्रदक्षिणाव-
र्त्तमण्डलवारं मिति प्रकर्षेण सञ्चालु दिक्षु विदिक्षु च परि-
भ्रमन्तां अमृतादीनां दक्षिण एव मेदमिति यस्मिन्मात्रवर्त्तन-
मण्डलपरिभ्रमणकणं स प्रदक्षिणः, प्रदक्षिणः आश्वत्थीं येषां
प्रदक्षिणां नाति तथा तेषु यथा आग्ने भवति तथा क्रिया-
विशेषं तेन प्रदक्षिणावर्त्तमण्डलं आरं यथा ह्यालया मणं
परिचर्चन्ते इति यावत्, अथमर्थः—अमृत्सुप्रः सर्वेऽपि
समयज्ञवर्त्तमानो मेदं परितः प्रदक्षिणावर्त्तमण्डलवारेण
क्षमन्तीति ।

अथ पञ्चमोऽङ्गमाह—

तेति च भन्ते । देवाश्च जाहे इति पुनः अत्र से कदभि-
वाक्षिं पकरोति । गोयमा । ताह चचारि पंच वा सामाक्षि-

आ देवा चं ठाक्षं उपमंपजिता चं विहरंति ० जाव तत्स
असं इदे उववसं भवइ । इदंइहाक्षं चं भन्ते । केवइयं
कालं उववाएक्षं विरहिए । गोयमा । जरेसं एगं समवं
उकोसंक्षं छम्मासे उववाएक्षं विरहिए । बहिआ चं भन्ते ।
माणुमुत्तरस पन्थपस जे संदिम ० जाव साराक्का तं चैव
क्षं अरवं खाक्षं विमाक्षोविषयमा खो चारोववस-
मा चारिइइमा खो गइइइमा खो गइममावसमा प-
किइमसंठावसंठिएहि जे अरसससाहास्ति ० हि तावलिचेहि
सससाहस्तिआहि वेउविआहि बाहिराहि पसिआहि
मइया इयइ ० जाव इजमाखा सुहेलेमा मन्दले-
सा मन्दतवलेसा चित्ततरेलेसा अरस, एखममोमादाहि
सेयाहि इडाविब ठावइइमा सव्वमो समन्ता ते एणसे
आभासंति उऊंवेति एमासेन्ति चि । तेसि चं भन्ते ।
देवाश्च जाहे इदे पुन से कदभियाक्षिं पकरोति ० जाव
जरेसं एगं समवं, उकोसंक्षं छम्मासा इति १५ ।
(सू० १४१)

‘ तेति च ’ मित्यादि, तेषां भदन्त । उपाधिकद्वयानां यदा
इन्द्रस्त्वयमेतं नरा तं देवा इदानीम्—इन्द्रविग्रहकालं कथं प्रकृ-
यन्ति ।, भगवानाह—गीतम् । तदा अन्वयः पञ्च वा सामा-
निका देवाः संभूय एककुत्रितया भूयस्त्वयः तन्मन्त्रम् इन्द्र-
स्थानमुपलब्धं चिह्नमिति—नामिन्द्रस्थानं परात्प्राप्य, त-
त्रियमे कालमिति चेन्न आह—यावत्स्त्वयस्य इन्द्र-
उत्पत्त्याः—उत्पत्त्या भवति । इदानीमिन्द्रविग्रहकालं प्रत्य-
खाह—‘ इदंइहाक्षं चं मित्यादि, इन्द्रस्थानं भदन्तः । कियन्ते
कालमुपादानम्—इन्द्रागदेन विग्रहंते प्रकल्पे ?, भगवाना-
ह—गीतम् । जस्यमेकं समवं यावत् ऊर्ध्वं, यस्यासाम्
यावत्तनः परमयज्ञमन्त्रं इन्द्रस्याप्यादसमेवाम् इति ।
सम्पत्तिं समयज्ञवर्त्तमानेभ्योऽपानिष्कायां स्वरूपं पुनरुक्ति-
‘ बहिआ चं ’ मित्यादि, बहिस्मात्, भगवत् । मानुषोत्पत्तस्य
पूर्वमस्य यं अमृतादीनां देवानां, किमुत्पादयन्ताः, इत्यादि
प्रमत्तं प्राप्यत्, निहन्तव्यं तु मोधोत्पत्त्याः, नापि
कथयिष्याः, किन्तु विमानोत्पत्त्याः तथा नो आग्नेयपत्त्या
नो आरुह्यन्तिकाः, किन्तु आरुह्यन्तिकाः, अने एव नो गतिरन्त-
या नापि गतिसमायुक्ताः, पञ्चैककामस्थानसंस्थितैर्यो-
जनात्मसाहाय्यकैः अन्वयैस्तेनानि । इयमेव अन्वय-
त्यादिक्रियायां यः पञ्चैककालस्थानं वात्र यथा पञ्चैककालं
आयामनो येषां भवति चिह्नमन्त्रं तेषां कानुरथा च,
तथामपि मनुष्यस्यः इहविशेषां अमृत्सुप्रसङ्गमात्रपञ्चत्राक्षि
आयामनोऽनकयोजनलक्षणमाणां । इयमेव अन्वय-
मानुषोत्पत्तयन्तं योजनलक्षणमिति केवलं विधानेनानेक-
करणानुसारं प्रथमा अमृत्सुप्रसङ्गकृत्स्नता । योजनलक्षानि-
क्रमे द्वितीया पञ्चम्येव प्रथमोऽङ्गममन्त्रं योजनोत्पत्त्या-
स्तपस्कथयिष्यामः विस्तारक, एकलोचपरः सूची लघुः ।
अनाधिकमे तेन लक्ष्योऽनप्रमाह, एषं च आयामं प्रथमपद-
कथयिष्या योजय्या, एवमन्त्रोऽपि आहव्य, ‘ सससाहस्तिवहि’

इत्यादि प्राग्व्यं, कथंयुता इत्याह-सुखलेश्याः, वनक
विशेषां चन्द्रान् प्रति, तत्र तेनातिशीतनेजसः मनुष्यलो-
क इव शीतकालादौ, न एकान्ततः शीतनश्च इत्यर्थः-
मन्दलस्या एतच्छब्दः सुषोन् प्रति, तत्र त्र मायुष्मत्तजसः
मनुष्यलोक इव निराध्वस्ये, न एकान्ततः उष्णरश्मय
इत्यर्थः, एतद्वै इषावृक्ष-मन्त्रेनियतलेश्याः-मन्त्रा-नामुष्णरश्म-
मावा आमपकस्य लक्ष्या-रश्मिसंघाति येषां न तथा, तथा
च विधान्तरीश्याः-विश्वमन्त्रं लेश्या-च येषां न तथा,
भावायश्चास्य विश्वमन्त्रं सूर्याणां चन्द्रान्तरितत्वात्, विश्व-
लेश्यां चन्द्रमसां शीतलरश्मिभ्यान् सूर्याणामुष्णरश्मिभ्यान्,
कामरूपमस्यम्लीश्याह-अन्योऽप्यसमवाह्याभिः-परस्परं
सौम्यमिश्रितैर्याभिः तथाहि-चन्द्रमसां सूर्याणां च-प्रत्ये-
कं लेश्या योजनशतसहस्रप्रमाणवित्तारश्मिभ्यः सूर्याणां च
सूर्याण्युक्त्या व्यवस्थितानां परस्परमन्त्रं पञ्चदशशतजनस-
हस्राणां ननचन्द्रप्रमाणशः सूर्यप्रभाः सूर्यप्रमाणशश्चन्द्र-
प्रभाः इत्येव चन्द्रसूर्यप्रमाणं मिश्रीभावः एषां स्थिरत्वं दृष्ट्वा
मन्योतयति-कुटानीव येषां परिस्वरविशेषां शक्तिराणीव
स्थानास्थिताः-सन्ध्वकत्र स्थाने स्थिताः, सर्वतः समन्तात्,
तान् प्रशान्-स्वस्वप्रत्योसञ्चारं अवभासयन्ति उद्योतय-
न्ति तापयन्ति प्रभासयन्तीत्यादि प्रावत् । एषामपीन्द्रा-
भावे व्यवस्थां प्रश्नयद्वा-तसि यं भवेत् । देवाय
मिथ्यादि प्रावत् । इति कृता पञ्चदशमुपगद्गारैः सूर्यप्रकप-
शा । अ० ७ वृक्ष० ।

जावइयाओ यं भंते ! उवासंतराओ उदयंते हरिण
चकखुफांसं इवमागच्छति अत्यभंते वि यं हरिण ताव-
तियाओ चैव उवासंतराओ चकखुफांसं इवमागच्छ-
ति । इहा ! गायमा । जावइयाओ यं उवासंतराओ
उदयंते हरिण चकखुफांसं इवमागच्छति अत्यभंते वि
हरिण ० जाव इवमागच्छति । जावइया यं भंते ! खितं
उदयंते हरिण आतावेयं सव्वओ समंता ओभासेइ उज्जा-
एह तंवइ पभासेइ, अत्यभंते वि यं हरिण तावइयं चव
खितं आयामयं सव्वओ समंता ओभासेइ उज्जाएह
सवइ पभासेइ । इहा गायमा ! जावतियमं खेचं ० जाव
पभासेइ । तं भंते ! किं पुट्टं ओभासेइ अपुट्टं ओभासेइ ?
० जाव छुडिंसि ओभासेसि, एवं उज्जावेइ तंवइ पभासेइ
० जाव नियमा छुडिंसि । (सू० ४० ×)

जावइयाओ इत्यादि, यपरिमाणान् उवासंतराओ 'वि-
'अवकाशान्तरान्' आकाशविशेषावकाशान्तराणां द्वा-
यावत्यवकाशान्तरं स्थित इत्यर्थः 'उदयंते' लि 'उदय-
उद्वच्छन्' चकखुफांसं' लि-चकुण्ड-इष्टः स्पष्ट इव स्पष्टो न
तु स्पष्ट एव चकुण्डादन्तरांतरादिनि कणु रेषाभूत-
इत्ये' लि शीघ्रं, स च किल संघात्यन्तर्मण्डले सत-
त्वादिगतिविज्ञानानां सहस्रेषु द्वयोः शतशोऽष्टशो
(४००६६) के साधिकायां वर्तमान उदये दृश्यंते, अ-
स्तसमयेऽप्यवयम्, एवं प्रतिमण्डलं दर्शनं विशेषीकृतं,
अ च स्थानान्तरावसयः, 'सर्वओ समेन' लि सर्वतः

सर्वांश्च दिक्षु समन्तात्-यिच्छुः एकायां वैतो, 'ओभा-
सेइ' त्यादि 'अवभासयति' ईष्यकाश्यानि यथा इष्टान्तरमेष
वस्तु दृश्यते उद्योतयति-सूर्ये प्रकाशयति यथा इष्टल-
भेव दृश्यते तपति-ओपनीतयानं कर्तान्, 'क्या वा सु-
यमे पिणीलिकादि दृश्यते तथा' करोति' प्रभासयति-अ-
नितापयोगादिशेषान् उपनीतयानं विधेयं यथा ह्यस्य
नरं वस्तु दृश्यते तथा करोतीति । एतत्तुल्यमेवात्रि-
त्याह-तं भंते' त्यादि 'तं भंते' लि-यत्तु सव्वमवभासयति
यदुद्योतयति तपति प्रभासयति च तत्-सर्वं किं भन्-
न्ते । स्पष्टमवभासयति अस्पष्टमवभासयति ? , इह या-
वत्करुणादिदं दृश्यम्-गायमा । पुट्टं ओभासेइ ना अ-
पुट्टं, तं भंते ! आगाढं ओभासेइ अगागाढं ओभासेइ ? ,
गायमा ! ओगाढं, ओभासेइ नो अगागाढं, एवं अण-
तरगाढं ओभासेइ ना परंपरगाढं, तं भंते ! किं अ-
णु ओभासेइ वायवं ओभासेइ ? , गायमा ! अणु पि ओ-
भासेइ वायवं पि ओभासेइ, तं भंते ! उह ओभासेइ ? , ति-
रियं ओभासेइ २, अह ओभासेइ ३, गायमा ! उह पि ० ३
तं भंते ! अह ओभासेइ १, मणके ओभासेइ ४, ओं ओभा-
सेइ ३, गायमा ! अह ओभासेइ ३, तं भंते ! सर्विसण ओ-
भासेइ अविमण ओभासेइ ? , गायमा ! सर्विसण, ओ-
भासेइ ना अविमण, तं भंते ! आसुपुविं ओभासेइ
अगासुपुविं ओभासेइ ? , गायमा ! आसुपुविं ओभासेइ
नो अगासुपुविं, तं भंते ! कइ विमि ओभासेइ ? , गायमा !
नियमा छुडिंसि' लि । एतया च पदानां प्रथमादिकानां-
काहान्तरमेषद् व्याख्या दृश्यते । अपय ओभासेइ
इत्यनेन सह सूत्रप्रपञ्च उक्तः स एव 'उज्जावेइ' त्यादिना
पदत्रयेण वाक्य इति प्रश्नयद्वा-एवं 'उज्जावेइ' त्यादिना
स्पष्टं सर्वं प्रभासयतीत्युक्तम् । प्र० १ श० ६ उ० ।
दिनं दिनं रविमण्डलपरावर्त्तं करोति, तदधिकमासि
कथं करोति ? , मण्डलानि तु अयनं अयनं नियता-
न्यव सन्ति, सूत्रमानमात्रं नियतमस्मात्, तत्र केचन बह-
न्नि-दीयमानादनवृत्तये मानवृद्धिरस्ति, दीयमानादिनवृ-
त्तिकृतं तु वृद्धिर्मानास्ति, तथा 'आताड मानं पुण्या'
अनेन-मानेन आवकाशान्तरादिन चतुरङ्गलवृद्धिर्निर्लोक्यते,
द्वितीयआवकाशान्तरादिनोऽपि आवकाशान्तरादिना । यदि
क्वचित् तदा किं पठित्वेन पुनः पुनः तत्रैव आस्यति,
यनाङ्गुलमानं तादृगवस्थं, तत्र मण्डलसादृश्यं यथा भवति
तथा प्रत्याचामिति प्रश्नः, अवाचरम्-स्येसम्परिधिप्रशङ्गा-
सिषु गतेषु बह्वृत्तस्यन्धिने एकत्रिंशमासा, तत्रैव, तत्रैक-
त्रिंशमासा मासाऽर्धमयदिन उच्यते, तत्र स्यमण्डलानां
निकृत्वोऽपि अधिकमास-वीकृत्वादिप्रमाणं न किञ्चिद्-
उपपन्नं, विशेषजिज्ञासायां मण्डलप्रकरणं विवेकानीय-
मिति ॥ २३ ॥ सन० ३ उल्ला० ।

सुरमसा-सूर्यमासा-पुं । सूर्यमण्डलचारमसां, सू० प्र० १० पाठः ।

सूर्यमहाभद्र-सुरमहाभद्र-पुं । सूर्यमहापश्य पञ्चाङ्गद्वयं, अ० ३
प्रति० ४ पाठः ।

सुरमहावर-सुरमहावर-पुं । सर्वसमुद्रस्य सर्ववरसमुद्रस्य
च पञ्चाङ्गविधौ देव, अ० ३ प्रति० ४ पाठः ।

सुरमालिया-सूर्यमालिका-खी०। दीनाराधाकनिमालायाम्,
जी० ।

सुरमरीह-सूर(र)यमरीचि-पुं०। आतिथ्यकिरणेषु, 'सुरमरीहक-
चयं विनिगम्यमाणोऽहं' । प्रश्नः ४ आश्र० द्वार । 'सुरमरी-
हकचय' सूर्य-आदिस्फिरणान् एव मरीचयः सूर्यमरी-
चयस्तेषां कचचमिश्र कचचं पंगिरः परितोभावात् न चि-
निमुञ्चति विकिरार्कः । प्रश्न० ४ आश्र० द्वार ।

सुरलेप्स-सुरलेश्य-न०। चतुर्थदेवलोकाविमानभेदः, स० ५ सम० ।

सुरझि-सुरझि-पुं०। वनस्पतिविशेषः, जी० ३ प्रति० ४ अश्वि० ।

सुरझिमंडवग-सुरझिमण्डपक-पुं० । सुराज्यवनस्पतिविशेष-
स्मन्मना मण्डपकाः सुरझिमण्डपकाः । सुरझिवनस्पतिमय-
ेषु मण्डपकेषु, जी० ३ प्रति० ४ अश्वि० ।

सुरवक्ष-सूर्यवक्ष-न०। चतुर्थदेवलोकाविमानभेदः, स० ५ सम० ।

सुरवर-सूर्यवर-पुं०। स्वनामक्याते द्वीपे, समुद्रं च । तत्र सूर्यवर-
द्वीपे सूर्यवरभद्रसूर्यवरमहाभद्रौ, सूर्यवरं समुद्रं सूर्यव-
रसूर्यमहावरो देवौ । स० प्र० २० पाङ्गु० । जी० । चं० प्र० ।

सुरवरभद्र-सुरवरभद्र-पुं० । सूर्यवरद्वीपस्य पूर्वाधोधिपतौ दे-
व, जी० ३ प्रति० ४ अश्वि० ।

सुरवरमहाभद्र-सुरवरमहाभद्र-पुं० । सूर्यवरद्वीपस्य पराधि-
धिपतौ देव, जी० ३ प्रति० ४ अश्वि० ।

सुरवरोभास-सुरवरावभास-पुं० । स्वनामक्याते द्वीपे, समुद्रं
च । तत्र सूर्यवरावभासं द्वीपे सूर्यवरावभासमभद्रसूर्यवरावभा-
समहाभद्रौ देवौ । सूर्यवरावभाससमुद्रं सूर्यवरावभासवरसू-
र्यवरावभासमहावरो देवौ । जी० ३ प्रति० ४ अश्वि० ।
सूर्यवरावभाससमुद्रवर्षादेर् द्वीपे, स० प्र० २० पाङ्गु० ।

सुरवरोभासभद्र-सुरवरावभासभद्र-पुं० । सूर्यवरावभासद्वी-
पस्य पूर्वाधोधिपतौ देव, जी० ३ प्रति० ४ अश्वि० ।

सुरवरोभासमहाभद्र-सुरवरावभासमहाभद्र-पुं० । सूर्यवरा-
वभासद्वीपस्य पराधोधिपतौ देव, जी० ३ प्रति० ४ अश्वि० ।

सुरवरोभासमहावर-सुरवरावभासमहावर-पुं० । सूर्यवराव-
भाससमुद्रस्य पश्चाधोधिपतौ देव, जी० ३ प्रति० ४ अश्वि० ।

सुरवरोभासवर-सुरवरावभासवर-पुं० । सूर्यवरावभाससमु-
द्रस्य पूर्वाधोधिपतौ देव, स० प्र० १६ पाङ्गु० ।

सुरवाह-सुरवादिन्-पुं० । सुरमात्मानं धावन् शीलमक्याते
शूरवादी । शूरमग्न्य, स० १ श्रु० ४ अ० १ उ० ।

सुरविमाण-सुरविमान-न० । सूर्यसत्के विमाने, प्रश्न० ४ पृ० ।
('विमाण' शब्दः षष्ठ्यभागे वर्ततेः) ('अंतर' शब्दे
प्रथमभागे ७४ पृष्ठं चान्तरमुक्तम् ।)

सुरसंवच्छर-सुरसंवत्सर-पुं० । आदित्यसंवत्सरे, स० प्र०
१० पाङ्गु० ।

ता एएसि खं पंचवर्हं संवच्छराणं चतुत्यस्रं आह-
संवच्छरस्य आहं मासे तीसतिमुहुरेणं अहो-
रत्नेणं गणिकमासे केवह्णं राहदियगंशं आहितेति

वदेजा १, ता तीसे राहदियाहं अवदभागं च राहदियस्स
राहदियगंशं आहितेति वदेजा, ता से खं केवतिप मुहु-
सगंशं आहितेति वदेजा १, ता खव पधरस मुहुत्तसए
मुहुत्तगंशं आहितेति वदेजा, ता एस खं अद्दा दुवाल-
मखुत्तकडा आदिषे मंवच्छरं, ता से खं केवतिप राहदि-
यगंशं आहितेति वदेजा १, ता तिभि छावहुं राहदिय-
सए राहदियगंशं आहिय चि वइजा, ता स खं केवतिप
मुहुत्तगंशं आहिय चि वइजा १, ता दस मुहुत्तस सह-
स्माहं खव अवीते मुहुत्तसंसे मुहुत्तगंशं आहितेति वदेजा ।
(स० ७२ +)

'ता एएसि ख' मित्यादि चतुर्थसूर्यसंस्तरविषयं प्रश्न-
सूत्रं, तच्च सुगमम्, भगवानाह--'ता तीसे' मित्यादि, ता
इति पूर्वेष्वत्, त्रिशत् रात्रिन्ध्वानि एकस्य रात्रिन्ध्वस्य
एकमाश्लेभांशम्, एकमर्द्धमित्यर्थः, एतावत्प्रमाणः सूर्यमा-
सा रात्रिन्ध्वान्नां आख्यात इति वदेत्, तथाहि--सूर्य-
मासा युगे षष्टिस्ततो युगसकानामहोरात्राणां त्रिशदधिक-
काष्टादश शतसंख्यानां षष्ट्या भागां ह्रियत, लब्धाः सा-
र्द्धा त्रिशदहोरात्राः, 'ता से ख' मित्यादि, मुहुत्तविषयं प्र-
श्नसूत्रं सुगमम्, भगवानाह--'तवपत्तरे' इत्यादि नव सु-
हसंशतानि पञ्चदशदिकानि मुहुत्तपरिमाणानुसृत्या इति
वदेत्, तथाहि--सूर्यमासपरिमाणं त्रिशत् रात्रिन्ध्वानि
एकस्य च रात्रिन्ध्वस्याहं तच्च त्रिशतांशुयुगेन
जातानि नव शतानि, रात्रिन्ध्वानि च पञ्चदश मुहुत्ता इति,
'ता एएसि ख'मित्यादि, मासवर्हं भावनीयम्, स० प्र० १२ पाङ्गु० ।

सुरसिग-सुरसिग-न० । चतुर्थदेवलोकस्य स्वनामक्याते वि-
माने, स० ५ सम० ।

सुरसिद्ध-सुरसिद्ध-न० । चतुर्थदेवलोकस्य स्वनामक्याते वि-
माने, स० ५ सम० ।

सुरसिरी-सूर्यश्री-खी० । जम्बूद्वीपे सतमस्य चक्रवर्तिनां
भार्यायाम्, स० ।

सुरसेण-सुरसेन-पुं० । मधुगप्रतिबद्धेषु जनपदभेदेषु, स्या०
१० ३ उ० । प्रश्न० । सूत्र० । प्रश्न० । उद्यसेनस्य राज्ञः
स्वनामक्याते पुत्रे, आचा० १ श्रु० ४ अ० १ उ० । परस्परवर्षं
चतुर्दशतिथीं कुरु चतुर्दशे तिथिकरे, स० । स्वनामक्याते
शत्रुजयस्याक्षरक राजति, ती० १ कल्प ।

सुरादिय-सुरादिक-त्रि०। सुरः-सूर्य आदियस्य स सुरादिकः।
सुरकारणे, 'सुरादिया अहोरत्ना' सुरादिकाः-सुरकारणाः,
तथाहि-सूर्योदयमवधिं कृत्वा अहोरात्राभ्यः समयो ग-
ण्यते नान्यथा एवमावर्तिकादयोऽपि सुरादिका भावनीयाः।
चं० प्र० २० पाङ्गु० । स० प्र० ।

सुराभ-सूर्यभ-न० । पञ्चमदेवलोक विमानविशेषः, स० ८
सम० ।

सुरावत्त-सूर्यवत्त-न० । स्वनामक्याते चतुर्थदेवलोकस्य
विमाने, स० ५ सम० ।

शरासूरीया-शराशूरीया-स्त्री० । भाजनस्य शूरास्य शूरा
अङ्गुली वयस्यमित्येवं शूरायां परिवेषणक्रियायाम् । श० १
५० ५ ५० ।

सुरि-सुरिन्-पुं० । सदाचार्ये, ग० १ अचि० । "अनुयोगश्रुतां पा-
दान्, वन्द्य श्रीगीतमादिस्त्रीणाम् । निष्कारणवन्धुनां, विशेष-
तो धर्ममातृणाम् ॥ १ ॥" अतु० । "तीक्ष्णामगयकान्, कई हार्दितं
योगमा सुरी । जसि नाममहङ्गे, नियमेण होरि पटिञ्जलं ॥ १ ॥"
सन० ३ उल्ला० ।

शुरुगुणानाह—

सम्भक्तनालक्षरणा, पत्तेयं अद्दु अद्दु भइल्ला ।

बारसभेभो य तनो, सुरिगुणा हुंति छतीमं ॥ ५५२ ॥

सम्यक्त्वस्य दूरीनाचारस्य निःशङ्कितादयः, ज्ञानस्य ज्ञा-
नाचारस्य कालविनयादयः, चरणस्य चारित्राचारस्य
ईर्ष्यासमित्यादयः प्रत्येकमशयवी भेदा र्मितानामनुविशतिः,
तपस्य बाह्याभ्यन्तरभेदभिरस्य प्रत्येकं पद्विविधेन अ-
नशमादयो द्वादश भेदाः, सर्वमौलने च पदत्रिशङ्कान्ति ।

आद्य भङ्ग्यन्तरेणापि शुराः पदत्रिशङ्कगुणानाह—

आयारार्हं अद्दु उ, तंहव य दसविहो य टियकण्णो ।

बारस तव छावस्सम, सुरिगुणा हुंति छतीमं ॥ ५५३ ॥

आचारः भूतादयः प्रास्त्यावर्तिनस्वरूपा अविचलितस्व-
स्थेभेदा अष्टौ गणितपदः, तथा "आबल्लुकु ३ ईसिय
२—सिञ्जायर ३ रायपिड ४ ईरकम ५ ।
वय ६ जेडु ७ पडिङ्गमणे ८, मासं ९ पज्जामवणकण्णो
१० ॥ १ ॥" इत्येव वक्ष्यमाणस्वरूपा दशविधः स्थितकल्पः,
तथा द्वादशविधं तथा प्राशुङ्कस्यकपं तथा पञ्चावश्यकानि
सामायिकचतुर्विंशतिस्तत्त्ववन्दनकप्रतिभ्रमणकायास्सर्वप्रत्या-
ख्यामलक्षणाणि, एतानि सत्त्वाद्यां मिलितानि पदत्रिशस्त-
रिगुणा भवन्ति, इह चैवमन्या अपि पदत्रिशकाः संभवन्ति,
नास्तु विस्तरभयावामिधोयन्ते, कथलं किञ्चित्सापेयगम्यात्
सुप्रतीत्यावच—

"देसकुलजाइकव, संवयलं पिईजुओ अगामंसि ।

अविकण्ठयो अमायी, थिरपरिवाडी गहियवळो ॥ १ ॥

त्रियपरिसो त्रियनिहो, मज्झमां देसकालमावन्तु ।

आसजलअपरमो, नाणविहदेसभावन्तु ॥ २ ॥

पंचविडे आयारं, जुतां सुत्तपण्णमुयविहन्तु ।

आहरण हेउ कारण-नयनिउणोगाहणकुसलो ॥ ३ ॥

ससमयपरसमयिज्ज, गेभीरो विस्तिमं सियां सोमा ।

गुणसयकलिआ एसो, पवयणसारं परिकहइ ॥ ४ ॥

इति गाथाचतुष्टयमणिताः सुरिगुणाः पदत्रिशद्वयस्य-तत्र
चतुश्चरः मल्लकभिसंभवन्ते, देशयुक्तगुणवत् इत्यादि-तत्र
या मध्यदेशे जाना यक्षाद्यपदत्रिंशन्तु जनपदेषु सर्वशयुताः,
स ह्यार्यदेशभक्तिं जानानि, ततः सुखेन तस्य समीपे शि-
ष्याः सर्वेऽप्यधीयन्ते इति तदुपादानम् । कुलं पैतृकं, तथा
क्ष लोकव्यवहस्तम्—इवाकुकुलजाऽयमित्यादि, तेन युतः
प्रतिपञ्चाशन्निघोहको भवति २, जानिमातृको, तथा युतो
विनयादिगुणवान् भवति ३, रूपयुतो लोकानां गुणविषयबहु-
मानमायु जायते, यथाकृतिस्तत्र गुणा वसन्तीति प्रसादात्,
कुरुष्य अनादेयरादिप्रसङ्गाच्च ४, सहनेन विशिष्टा-

गीतासामर्थ्यरूपेण युतो व्याख्यानां न भास्यति ५, वृत्तिवि-
शिष्टमानसावष्टमलक्षणा, तथा युतो नातिगहनत्वव्यपेक्षु
अममुपयानि ६, अनाशेसी—ओतुभ्या वक्षाघनाकाङ्क्षा ७,
अविकण्ठयो—नातिबहुभाषी, यथा स्वदेशेऽपि कनाञ्चद्वारांश्च
पुनस्तदुक्तिर्नने विकरणेन तद्वहतिः ८, अमायी शास्त्रारहितः
९, स्थिरा अतिशयेन निरस्तराऽयास्ततः स्थैर्यमापवा, अनुप्र-
योगपरिपात्रो यस्य स स्थिरपरिपाटिः, तस्य हि स्वमथो
वा न मनायापि गलति १०, वृहीतयावच-उपादेयवचनः, त-
स्य हि स्थिरमपि वचने महाधर्मिय प्रतिभाति ११, जितपथे-
न्, न महत्यामपि परिधिं लोभमुपयानि १२, जितनिद्रा-ऽल्प-
निद्रः स हि रात्रौ स्वमथे वा परिभाषयन् न निद्रया बाधय-
ते १३, मध्यस्थः—सर्वेषु शिष्येषु समचित्तः १४ देश काले च
भावं च जानातीति देशकालभावचः, स हि देश काले भावं
च लोकानां भावात् सुखेन विहरति, शिष्याणां वा अभिमा-
यान् ज्ञात्वा तान् सुखेनानुवर्तयति १५, १६, १७, आसज्जा
तत्त्वगतिव लक्षया कर्मसुपाशमेवाभिधेना प्रतिभा परमाधि-
कादीनामुत्तरप्रदानशक्तिर्यस्य स असाजलक्ष्यप्रतिभः १८,
नानाविधानां देशानां भाषां जानातीति नानाविधदेशभाषा-
वः, स हि नानादेशीयान् शिष्यान् सुखेन शास्त्राणि प्रादह्य-
ति, तत्र देशज्ञं ज्ञानं तत्र द्वापया धर्माग्रेऽवतारयति
१९, पञ्चविध आचारं ज्ञानागारादिकल्पस्तस्मिन् युक्त उद्यु-
क्तः, स्वयमाचारैर्वास्त्यस्तन्यानाचारेषु प्रवर्तयितुमश-
क्यत्वात् २०, सत्त्वाधर्महर्षेण चतुर्भेदं स्वविना, एकस्य स्व-
नार्थः, द्वितीयस्यार्थो न स्वयं, तृतीयस्य स्वमन्यमोऽपि च-
तुर्थस्य न स्व नान्यर्थः, तत्र तृतीयमङ्गप्रवर्णनं तदुभयप्र-
हने, ततः सूत्रार्थतदुभयविधीनां जानानीति सत्त्वाधर्म-
यार्थाधिकः २५, आहरणे दृष्टान्तः हेतुर्निविष्टः कारको, ज्ञाप-
कश्च । तत्र कारको-यथा घटस्य कर्ता कुम्भकारः, ज्ञापको-
यथा तस्मिन् घटादीनामभिरुच्युक्तः प्रदीपः, उपनयः—उप-
संहारा दृष्टान्तदृष्टत्वाधेस्य प्रकृते योजनमिति भावः "कार-
णं" इति पाठो तु कारणे—निर्वासनं, नया नैगमादयः, एतेषु नि-
पुण्यः आहरणहेतुपनयनविपुलः स हि श्रोतारमणस्य तत्र-
निपश्यतुगेधतः कश्चिद् दृष्टान्तोपन्यासम् २६, कश्चित्पु-
न्यासं करोति, २७, उपसंहारनिपुणतया सभ्यमाधिकृतमर्थ-
मुपसंहरति २८, नयानिपुणतया स सभ्यमाधिकृतस्यवक्षस्य-
नाचसरे सम्यक् सप्रपञ्चवैचिक्येन नयानिपधने २९, प्रा-
हणकुशलः—प्रतिपादनशक्तियुक्तः ३०, स्वसमयम् ३१ परस-
मयम् ३२, वेत्तानि स्वसमयपरसमयवित्, स हि परेणाज्ञ-
सः सुखेन स्वपक्षे परपक्षे च निर्वाहयति । गम्भीरः अनुच्छ-
स्वभावः ३३, वीरिसाम्पत्तिः परवाहिनिमानुसर्गणीयः ३४, शिष्यः-
अकोपनो, यद्विधा-यत्र तत्र वा विहरन् कल्याणकः ३५,
सोमः—शान्तपटिः ३६ इति पदत्रिशद्वयगुणानां सुवर्णित्वयः,
उपलक्षणत्वाच्चास्मीनां गुणानामपरैरपि गुणैरीवाप्येत्थेयान्तिभिः
शशधरकर्मिकरकर्मनीयैरलक्षकृतः प्रवचनोपदेशको गुरुर्भ-
वति, तथा चाह—"गुणसयकलिओ जुतां, पवयणसारं परि-
कहइ" इति ५ यद्वा—"गुणा मूलगुणा, उल्लगुणाश्च, तथा शान्ति-
नैः कलिना युक्तः समीचीनपथवन्मस्य द्वादशक्षस्य सारम-
यं कथयितुम्, यदुक्तम्—"गुणसुद्विषस्य वयलं, वयपरिसिन्तो

य पायश्चा भाइ । शुभदीर्घस्म न सोह्र , नेहविहृषा ज-
ह पंथे ॥ १३ ॥ इति माथान्तुधार्थः ॥ ६५ ॥ प्रथ० ६४ डार ।
सूरिभ्र (य) -सूर्य-पुं० । “ स्याद्-भय-चित्-चौर्यसमपु
यात्” ॥ ३२ ॥ १०७३ इति यात्पूर्व इकात् । सूरिभ्रो । सूर्यः ।
प्र० । आश्रित्य, अनु० । उक्त० । स्था० । (‘सूर’ शब्देऽस्ति-
त्येव भागं यद्भाष्यनाम्ना ।)

तेषां कालेषु तेषां समष्टय भगवं गोयमे अचिरुगमयं बाल-
सूरियं जासुमणाकुसुमपुञ्जपकामं लोहितगं पामइ पामित्ता
जायमन्त्रे० जाव सपुष्पशकलउहले जेयेव समये भगवं महा-
वीर तेयेव उवागच्छइ० जाव नमसित्ता० जाव एवं वयासी-
‘तण’ मित्याद, ‘अचिराद्गतम्’ उहतामचमत एव
बालसूर्यं ‘जासुमणाकुसुमपुष्पागं’ ति-जासुमणा नाम
वृक्षस्तन्कुसुमप्रकाशमत एव लोहितकर्माम ।

किमिदं भंते ! सूरि, किमिदं भंते ! सूरियस्म अह्नु ।
गोयमा ! सुभे सूरिए, सुभे सूरियस्म अह्नु । किमिदं भंते !
सूरिए किमिदं भंते ! सूरियस्म तभा एवं चेव एवं छाया
एवं लेस्मा । (सू० ५३६)

‘किमिदं’ ति-किस्वरूपमिदं सूर्यवस्तु तथा किमिदं भव-
न्त ! सूर्यस्य सूर्यशब्दस्याऽर्थोऽन्वर्थवस्तु । सुभे सूरिए,
सि-शुभस्वरूपं सूर्यवस्तु सूर्यविमानपुत्रिवीकायिकानामा-
नगामिधानपुत्रयमह्नुयुत्रयवसित्वात् लोकऽपि , प्रशस्ततया
प्रतीतत्वाऽऽयतिनेकेन्द्रत्वाच्च । तथा शुभः सूर्यशब्दार्थः ।
तथाहि-सूर्येभ्यः क्षमातपोदानसंप्रदायिर्वीर्येभ्यो हितः सूर्येषु
वा साधुः सूर्यः ‘पम’ ति-दीप्ति-छाया शोभा प्रतिविम्बे वा
लेश्या-वर्णः । भ० १४ श० ६ उ० । सूत्र० । चं० प्र० । ज्ञा० ।
सूत्र० । स्वनामक्याते ह्यपि, समुद्रे च । चं० प्र० २० पाठु० ।
शूर्य-पुं० । शूर्येभ्यः क्षमातपोदानसंप्रदायिर्वीर्येभ्यो हितः
शूर्येषु वा साधुः शूर्यः । क्षमातपोदानसंप्रदायिर्वीर्येषु कुशले,
भ० १४ श० ६ उ० ।

सूरियकंता-सूर्यकान्त-पुं० । श्वेताश्विकाननगरीराजस्य प्रदेश-
नः पुत्र, रा० ।

सूरियकंता-सूर्यकान्ता-स्त्री० । श्वेताश्विकाननगरीराजस्य प्रदे-
शिनोऽप्रमाह्वयाम्, रा० । स्वनामक्यातायां सूर्यदेशप्रमाह-
व्याम्, भ० ११ श० ६ उ० ।

सूरियपीठ-सूर्यपीठ-न० । सूर्यदेवतापूजनस्थानं, तत्र पूज्य-
भगवन् प्रगवता यत्र यत्र भिक्षा लब्धा तत्र तत्र श्रेयासेन
पीठानि कृतानि, तानि कमारसौरैरायनीकृतानि सौरपीठ-
न्वेन पूजयन्ते स्म । आ० क० ।

सूरियमंडलमंतर-सूर्यमण्डलाभ्यन्तर-न० । सूर्यचारकक्षणे,
जं० ७ क्ष० ।

सूरियलेस्मा-सूर्यलेश्या-स्त्री० । सूर्यप्रभायाम्, चं० प्र० ।

‘किस्मिन् लेश्या प्रतिहन्तमि’ तत्तत्तद्विषयं प्रसूत्रमाह—
ता किस्मिंश्च सूरियस्म लेस्मा पडिहतेति वदेजा ? ,
तत्थ खलु इमाभ्यो वीमं पडिवतीभ्यो पम्पताभ्यो, तत्थेये

एवमाहंसु ता मंदरंमिंश्च पव्वतंसि सूरियस्म लेस्मा पडि-
हता आहिता ति वदेजा, एगे एवमाहंसु ? । एगे पुण एव-
माहंसु-ता मेहंसिंश्च पव्वतंसि सूरियस्म लेस्मा पडिहता
आहिता ति वदेजा, एगे एवमाहंसु २ । एवं एतेषां अभि-
लावेणं भाषियच्च, ता मणोरमंसिंश्च पव्वयंसि, ता सुदंस-
यंसिंश्च पव्वयंसि, ता सयंपभंसिंश्च पव्वतंसि ता गिरिरा-
यंसिंश्च पव्वतंसि ता रत्तुच्चयंसिंश्च पव्वतंसि ता मिलु-
च्चयंसिंश्च पव्वयंसि ता लोभमज्जंसिंश्च पव्वतंसि ता
लाय-शाभिसिंश्च पव्वतंसि ता अज्जंसिंश्च प-
व्वतंसि ता सूरियावत्तंसिंश्च पव्वतंसि ता सूरियावर-
यंसिंश्च मव्वतंसि ता उत्तमंसिंश्च पव्वयंसिंश्च पव्वयंसिंश्च ता
दिमादिस्मिंश्च पव्वतंसि ता अवतंसिंश्च पव्वतंसिंश्च
ता चगगिखीलंसिंश्च पव्वयंसिंश्च ता चरगिमिगंसिंश्च
पव्वयंसिंश्च ता पव्वतिंदेसिंश्च पव्वतंसिंश्च ता पव्वयरायंसिंश्च
पव्वयंसिंश्च सूरियस्म लेस्मा पडिहता आहिता ति वदेजा,
एगे एवमाहंसु । वयं पुण एवं वदामो-ता मंदरे विपवुञ्चति
० जाव पव्वयराया, वुञ्चति, ता जे ण पुगला सूरियस्म लेमं
कुमंति ते ण पुगला सूरियस्म लेमं पडिहणंति , अदि-
द्वा विं णे पुगला सूरियस्म लेमं पडिहणंति ; चरिमले-
संतरगता विं णे पुगला सूरियस्म लेमं पडिहणंति ।
(सू० २६)

‘ता किस्मिंश्च’ मित्यादि , ता इति पूर्ववत् , अभ्यन्तरम-
ण्डले सूर्यस्य लेश्या प्रसरतीति किस्मिन् स्थाने लेश्या प्रति-
हता आख्याता इति वदन् । अयमिह भावार्थः—इहावश्य-
मभ्यन्तरे प्रविशन्ती सूर्यस्य लेश्या किस्मिन् स्थाने प्रतिहन्ते-
त्यभ्युपगम्यते, यतः रुधोऽभ्यन्तरे मवेवाह्यं च मण्डले ज-
म्बुद्वीपगतं तापक्षेत्रमायामतः पञ्चजम्बुद्वीपशोऽजोनसहस्रप्र-
माणमेषाख्यातमेतच्च सचाभ्यन्तरेमण्डलगते सूर्यं लेश्याप्र-
तिहतिमन्तरं च नापपद्यते, अन्यथा तत्कामिति सूर्यं तत्प्रतिव-
द्धस्य तापक्षेत्रस्यापि निष्क्रमणमावाप्तं सर्वबाह्यं मण्डले चारं
चरति सूर्ये हीनमायामतो भवेत्, न च हीनमुक्तमनोऽवस्थी-
यते क्वापि लेश्या प्रतिघातमुपयानि । ततस्तद्वगमया प्रश्न
इति , एवं प्रश्नं कृत्वा सति भगवानेतिविषये यावत्तः प्रतिप-
त्तयस्तावतीरुपदेशयति—‘तत्थे’ त्यादि, तत्र—सूर्यलेश्या-
प्रतिहतिविषये कस्मिन्मा विंशतिः प्रतिपत्तयः प्रवृत्ताः , त-
त्पश्चात्—तत्र तेषां विंशतेः परतीर्थिकाभां मध्यं एकं एवमाहु-
मन्दरं एव सूर्यस्य लेश्या प्रतिहता आख्याता इति वदन् ,
वदतिनि तेषां मूलभूते स्मार्थस्य प्रत्युपदेशः, अत्रैवापेक्षितः
‘एगे एवमाहंसु’ ? । एकं पुनरेवमाहु—मरी एवेन सूर्यलेश्या
प्रतिहता आख्याता इति वदन् , एकं एवमाहुः २ । ‘एव’
मित्यादि, एवम्—उक्तेन प्रकारेण एतेन वक्ष्यमाणेन प्रतिपत्ति-
विशेषभूतनालापेकन शेषप्रतिपत्तिजाते नेतव्यं, तानेव प्रति-
पत्तिविशेषभूतनालापेकान् दर्शयति—‘ता मणोरमंसिंश्च प-
व्वतंसिंश्च’ इत्यादि प्रत्यालापकं च पूर्वोक्तानि पदानि योजनी-
यानि, तत एव सूरपाठः—‘एगे पुण एवमाहंसु—ता मणो-

सीहिं सपरिवाराहिं तिहिं परिस्साहिं सत्ताहिं अखियाहिं स-
त्ताहिं अखियाहिं वहीहिं सोलसहिं आयरक्खदेवसाहस्सीहिं
अग्नेहिं य वहुहिं सूरियाभविमाखवासीहिं वेमाखिहिं
देवेहिं देवीहिं य सद्धिं संपरिबुडे महायाऽऽहयनहुगीयवाइ-
वत्तवीतलताहुडिपयणमुंगपडुप्पवादिपरवेणं दिव्वाइं
भोगभोगाहिं भुजमाथे विरहति, इमं च सं केवलकप्यं जं-
जुदीवं दीवं बिउलेणं ओहिणा आभोगमाथे २ पासति ।

‘ने शे कोल शं’ मित्यादि, ते इति प्राकृतशैलीयशास्त्र-
सिद्धिं द्रष्टव्यं, यस्मिन्काले भगवान् यस्मान्स्वामी साक्षाद्
हरति तस्मिन्काले ‘तं शे समए शं’ इति तस्मिन् समये
यस्मिन्प्रवचनं भगवान्प्राज्ञास्येनैवैव देशानां कृत्यापरन्त-
स्तिप्रवचनं इति भाषः सूर्याभोगां देवा, नामशब्दा ह्यव-
यवपाऽप्यन्ति, ततो विभक्तिलोपाः, ततो सौधस्मांश्च कलेषु
वत्सूर्याभोगमकं विमानं तस्मिन् या सभा सुधस्माभिधा
तस्यां यत्सूर्याभोगाभिधानं सिंहासनं तत्रोपाधिष्टः सांज्ञानि ग-
म्यन्ते, ‘वउडिं सामाणियसाहस्साहिं’ इति समानं पुनियि-
भवादी भवाः सामानिकाः अध्यात्मादिः वादिकण, विमाना-
धिपतिपूर्वायदेवसदृशशुनिविभवादिंका देवा इत्यर्थः, ते च
मातृपुत्रगुरुपाध्यायमहत्तरवत्सूर्याभोगव्यस्य पुजनीयाः, केव-
लाविमाणाधिपतिवर्द्धना इति सूर्याभे देवैः स्थापिते प्रतिपन्नाः
तेषां सदृशाणि सामानिकसदृशाणि तैश्चमुनिः, प्राकृतस्याच्च
सुत्रे सत्तास्य शीघ्रव्ये, कालं च ‘अनसुमिप्रमहाहरीभिः’
इह कृतान्भेयका देवी मदीर्युक्त्यन्तः सा च स्वपरिवारमृतानां
सर्वशान्तामपि देवीनामय इत्यप्रा, अप्राज्ञ ‘तां मदीर्युक्त्यं
आप्रमदिष्टतास्मिन्नसुमिः, कथमभूतामिरित्याह—‘सप-
रिवाराभिः’ परिवाराः सह यासां ताः सपरिवारास्ताभिः, प-
रिवाराश्चैकैकस्या देव्याः सदृशं देवीनां तथा निस्तुभिः परै-
र्द्धः, निस्त्रो हि विमानाधिपतेः सपर्ययाणि पर्यदः, तद्यथा—
अभ्यन्तरा मध्या बाह्या च, तथा या यस्य मरुहलीकस्थानी
या परममिषमहेहनिस्सदृशा सा अभ्यन्तरपर्यन्तः, तथा सहाप-
यालोचनं स्वल्पमात्रं प्रयोजनं न विदधानां, अभ्यन्तरपर्यदा
सह पर्यालोचनं यस्यै निवेद्यं यथेष्टमस्माकं पर्यालोचनं
समस्तमात्रं गुष्ठाकमपिष्टं समस्तं किञ्च, नैति सा मध्यमा,
यस्याः पुनरभ्यन्तरपर्यदा सह पर्यालोचनं मध्यमया च सह
हृदीकृतं यस्यै करुणायै निरुपयं यथेष्टं क्रियतामिति सा
बाह्या, तथा ‘सकहिं अणुपहिं’ इति अनीकानि—सैन्या-
नि, तानि च सन्त, तद्यथा—हृद्यानीकं गजानीकं रथानीकं
पदास्त्रीनीकं वृषमानीकं गन्धर्वानीकं, नाट्यानीकं तथापानि,
पञ्चानीकानि संप्रोमाय कल्पयन्ते गन्धर्वनाट्यानीके पुनरु-
पभोगाय, तैः संसभिरनीकैः, अनीकानि स्वस्वाधिपतिव्यति-
रेकेण न सम्यक् प्रयोजनं—सामानं सन्त्युपकल्पयन्ते ततः
सत्तानीकाधिपतेनापीति तर्कं वेदितव्याः, तथा चाह—‘सक-
हिं अणुपहिं वहीहिं’, तेषां ‘पण्डशमिरामर लंदवसहस्री-
रिति विमानाधिपतः सूर्याभस्य देवस्यात्मानं रक्षयन्तीत्या-
स्मरन्ताः, ‘कर्मणोऽणु’ इत्यत्र प्रत्ययः, ते च शिरस्याकु-
र्याः, यथा हि शिरस्यां शिरस्यान्धिकं प्राणरक्षकं भवति
तथा तेऽभ्यामरक्षका वृष्टीतधनुर्देवादिप्रहरणैः समस्ततः

पृष्ठतः पार्श्वतोऽप्यनखावस्थापितो विमानाधिपतेः सूर्याभस्य
देवस्य प्राणरक्षकाः, देवानामपायाभावात् तथा तेषामहण-
पुरस्सरमवस्थानं निरर्थकमिति चेत्, न, स्थितिमात्रपरिपा-
लनदत्तुमात्रं प्रकथयितुमात्रं, तथाहि ते समस्ततः सखास्तु
विष्णु वृष्टीतप्रहरणा ऊर्ध्वं स्थिता अवतिष्ठमानाः स्वना-
यकशरीररक्षणपर्यायाः स्वनायकैकानिपयणपटयः पर-
पामसहमानानां सोभमापात्रयन्तो जनयन्ति स्थनायकस्य
परं प्रीतिमिति, एते च नियतसङ्ख्याकाः सूर्याभस्य दे-
वस्य परिवारभूता देवा उक्ताः, ये तु तस्मिन् सूर्याभे वि-
माने पौरजनपदस्थानीया ये त्याभियोग्याः—दासकल्पास्त
ऽनिभूयांसः आस्थानमण्डपमार्गं चानियतसङ्ख्याका इति
तेषां सामान्यतः उपादानमाह—‘अणुहिं वहुहिं सूरियाभ-
विमाखवासीहिं देवाहिं देवीहिं य सद्धिं संपरिबुडे’ एतैः
सामानिकप्रभृतिभिः साहै संपरिबुतः—सम्यग्ज्ञायकैकानि-
चाराधनपरतया परिबुतः, ‘महयाऽऽहये’ आदि, ‘महया
रथेणेति यागः’ आहया’ इति—आख्यायकमतिवृज्जानीति
पृष्टाः, अथवा—अहतानि—अध्याहृतानि, अहतानीति भावः,
नाट्यगीतवादिनानि च तन्त्री—धीणा तला—हस्तनालीः
कानिकाः तुडिनानि—खण्ड्याणि, तथा घना—घनैः सहस्री
ध्वनिसाधयन्त्यात् या युद्धो—मर्दलः पटुता—दक्षपुष्ट-
श्च प्रज्ञाव्रतः, नत एतयां पदार्थां ह्यहः, तेषां या मरुत्वेक,
दिव्यान्—दिवि भवान् अतिप्रधानानित्यर्थः, ‘भोगभोगाहिं’
इति—भोगार्हा ये भोगा—शुद्धादयस्तेन, सुत्रे नपुंसकता
प्राकृतत्वात्, प्राकृतं हि लिङ्गव्यभिचारः, यदाह पाणिनिः
स्वप्राकृतलक्षणं—‘लिङ्गं व्यभिचार्य’ इति, भुजानां वि-
हृति—आस्ते, न केवलमास्ते किंमिदं—प्रत्यक्षया उप-
लभ्यमानं केवलकल्पम्—एवंपरिसमाप्तं केवलं—केवलज्ञानं
केवलकल्पं, परिपूर्णतया केवलसदृशमिति भावः, जम्बवा
रत्नमय्या उत्तरकुटुंबासिन्ध्या उपलब्धतां शीघ्रा जम्बुद्वीप-
स्ते जम्बुद्वीपभिधानं द्वीपं विपुलं—विस्तीर्णमनघाघिना
तस्य हि सूर्याभस्य देवस्यावाधिरथः प्रथमां पृथिवीं या-
वन्तियंक् अस्मृत्तयान् द्वीपसमुद्रानिनि भवति विस्तीर्ण-
स्तेनाभोगयन्—परिभावयन् पश्यति, अनेन सत्यप्यवधौ
यत् तं जयविवयमाभोगं न करोति तदा न किञ्चिदपि तेन
जानाति पश्यति वेत्यावहितम् ।

तत्थ ममणं भगवं महावीरं जंबुद्वीवे दीवे भारे वाणे
आमलकप्पाए नयरीए बाहिया अंबसालवेणे चेइए अहा-
पडिक्कवं उग्गाहं उग्गाहिल्ला संजेमेणं तस्सा अण्णाणं
बाधियां पासति, पमिन्ता हट्टुत्तुचिमाणादिए
पडिमणे परमसोमणस्सिए हरिवसवसिस्सपमाण्हियए नि-
कसियवरकमलणयणे पयलिपपरकडगुडिपकेऊरमउड-
कुंडलहारविरायंतरइयव्वके पाल्लेपल्लवमाणेधोलंतभूसण-
धरे ससंभमं तुरियचवलं सुरवेरे (०जाव) [सींहासणाओ
अम्भुड्डे २ सा पायपीडाओ पक्कोहति, २ हित्ता एगसा-
डिहंउत्तरासंमं कोरति, २ रिता सत्तहुपीडं पित्तयराभि-
मुहं अणुगच्छति, स०२ चिक्खता, वामं ज्ञाणं अंचेति २ चेत्ता

दाहिणं जायते धरणि तलं सि शिहृद् विस्फुतो बुद्धाणं
धरणि तलं सि शिवे मेह, शिवे सिता ईसि पञ्चभूमि, ईसि
पञ्चभूमि कर्तनपरिग्राहियं दसखं सिरसावत् मत्थ-
ए अंजलि कहु एवं वयासी-शामोऽप्यु यं अरिहंताणं
भगवंताणं आदिगराणं त्रिधराणं सर्वे बुद्धाणं पुरि-
सोचमाणं पुरिससीहाणं पुरिसवरपुंडरीयाणं पुरिसवरगं-
धहृत्पीणं लोमुत्तमाणं लोमनाहाणं लोगाहिआणं लोगप-
ईवाणं लोगपजावगराणं अभयदयाणं चक्रपुदयाणं म-
ग्गदयाणं जीवदयाणं सरखदयाणं बोहिदयाणं धम्मद-
याणं धम्मवेसयाणं धम्मनायमाणं धम्मसारहीणं धम्म-
वरचाउरंतचक्रवृद्धीं अप्पडिहियवरनाथं दसखराणं विय-
हुत्तुमाणं जिखाणं जांवयाणं तिसाणं तारयाणं बुद्धाणं
बोहयाणं मुत्ताणं मांययाणं सव्वन्नुणं सव्वदरिपीणं सि-
वमक्खमकयमणं तमक्खमक्खवाहमपुत्तरावत् मिद्धिग-
इनामधेयं ठाणं संपत्ताणं, नमोऽप्यु यं समणस्स भगवओ
महावीरस्स ० जाव संपाविउक्कामस्स, वंदामि ये भ-
गवन्ते तत्थयणं इह गते । पामइ मे भगवं तत्थ
गते इह गतं ति कहु वंदति यमंसति वंदिता यमंसिता
पीहासवसरणं पुत्ताभिमुहं समियसे । (सू ५)

तएवं तस्स सुरियाभस्स इमे एतास्वे अन्न-
स्थिते चित्ति ते भगो गते संकपे सल्लपाज्जिथा-

तत्र-तस्मिन्विपुलनाचधिना जम्बूद्वीपविषये दर्शने प्र-
वर्तमाने सति धर्मण-आश्रयति-तपस्यति नानाविध-
मिति धर्मणः, भगः-समग्रव्यापित्वलक्षणः, उक्तं च-
" ऐश्वर्यस्य समग्रस्य, रूपस्य यशसः श्रियः । धर्मस्याथ
प्रत्यक्षस्य, वक्ष्यो भग इतीक्ष्णा ॥ १ ॥ " भगोऽस्या-
स्तीति भगवान् भगवन्ते 'सूर वीर' विक्रान्ते, वीरयति-
कपायात् प्राति विक्रामयति स्मिति वीरः महाआत्मी वीर-
श्च महावीरस्ते, जम्बूद्वीपे भारते वर्षे आगमलकपायां न-
गरी बहिराग्रशालयेनैवैत्यं अशोकवराण्यस्यधः पुंथ-
वीशिलापट्टकं स्वस्यैवनिपत्ये अमगमगमसुद्धिसंपरि-
कृते प्रतिरूपमवग्रहं गृहीत्वा संयमेन तपत्वा आत्मानं
भाषयन्ते परशति, दृष्ट्वा च-" इदुत्तुट्टमाणांशे " इति-ह-
एतुष्टोऽतीव लुष्ट इति भावः, अथवा-इष्टो नाम विस्म-
यभाषणः, यथा-अहो भगवानो हे इति, मुष्टः-सन्तो-
षं कृतवान्, यथा-अव्यमभूत् यमया भगवानालोकितः
नोपवशादेव विजयाकारित्वे-स्कीर्तीभूते 'दुर्नाद्' समृ-
ज्जाधिति वक्षनात्, यस्य स विजयाभित्तः, सुखादिदो-
क्षाणां कर्तनं निष्ठान्तस्य परनिपातः, मकारः प्राकृतवाद्-
लाक्षणीकस्ततः पदत्रयस्य पदद्वयपदद्वयमालेन कर्मधारयः
'पीरमणे' इति भीतिमैकत्व संख्यासी भीतिमनाः, भगव-
ति बहुमानपरायणे इति भावः, ततः क्रमेण बहुमानो-
त्कर्षप्रसङ्गः 'परमसौमग्यस्मिन्' इति-शोभने मनो यस्य

स सुमानस्तस्य भावः सौमनस्यं परमं च तस्मैमनस्सं
च परमसौमनस्यं तत्संज्ञातमस्येति परमसौमनस्यतः, ए-
तदेव व्यङ्गीकृत्यब्राह्म-हरिसयमविसल्लामाह्वय' इत्यं-
शन विसर्पण-विस्तरार्थाव हृद्य यस्य स इत्यंश-
विसर्पण-इत्यर्थः, इत्यंशोऽपि 'वियसियवरकमलनयणं' वि-
कामिते चकमलनत् नयने यस्य स तथा, इत्यंशोऽपि-
शरीरोऽप्येव 'वयलियवरकडगुत्तियकज्जमउडकुडले' इति
प्रचलितानं वराणं कटकानि-कलायिकाभरणाणि कु-
टिनानि-बाहुलकाः वज्जुणि-बाह्याभरणाविशेषकपाणि
मुकुटो-मालभूयणं कुण्डलं-कलाभरणं यस्य स प्र-
चलितवरकटकमुटितेकज्जमुकुटकुण्डलः, तथा हारणं वि-
राजमानेन रचितं-शोभने वक्षो यस्य स हारविराज-
मानरचितवक्षः, ततः पुंषपदेन कर्मधारयः स्वमासः, त-
था प्रलम्बनं इति प्रलम्बः-पदकस्ते प्रलम्बमानम-आ-
भरणविशेषं घालानि च भूयानि धरन्तीति प्रलम्ब-
लम्बमानापोलद्वयलक्षणः, सूत्रं च प्रलम्बमानपदस्य वि-
शेषाभ्यन्तरो निपातः प्राकृतवात्, इत्यंशोऽपि 'सव्वममे' सं-
भ्रम इह विवाञ्छान्तिकाया बहुमानपुत्रिका प्रकृतिः सह
सम्भ्रमो यस्य चन्द्रनस्य नमनस्य वा तत्सम्भ्रमं, कि-
याविशेषणमतत्त्वं, धरति-शीघ्रं क्षणं-सम्भ्रमवशादेव
व्याकुलं यथा भगवन्ते सुरवरो-देववरो यावत्कण्ठात्-
'सीहासनाश्रो अम्भुद्धि अम्भुद्धिता पापपीडाका पञ्चोद्धति
पञ्चोद्धिता पाउयाआ ओमुयइ ओमुयिणा निधयरापि-
मुह सत्तट्टपयाइ अल्लुगच्छइ अल्लुगच्छता यामं जायुं
अन्नेइ [उपाटयति] शार्णिजे जायु धरणिमल्लि नि-
हदुत्तिखुलो मुज्जाणे धरणिमल्लि नमइ नाम्ना (नि-
वसेइ २ ता) इति पञ्चभूमि पञ्चभूमिना काडप-
नुडियपेयिमियुयाओ साहइ साहरिणा करयलपरिग्राह-
यं दसखं सिरसायत्तं मत्थए अंजलि कहु एवं वया-
सी-वमोऽप्यु यं अरिहंताणं भगवंताणं ० जाव ठाणं
संपत्ताणं, नमोऽप्यु यं समणस्स भगवओ महावीरस्स
आदिगरस्स त्रिधरास्स ० जाव संपाविउक्कामस्स, वंदामि
ये भगवन्ते तत्थयणे इह गते " इति परिग्रहः, पश्यति
मां स भगवान् तत्र गते इह गतमिति कृत्वा वक्षन्ते-
स्तीति नमस्यति-कामेन मनसा च वाग्दशा
नामस्थिवा च भूयः सिहासनवरे वनो गाथा च
पुवाभिमुखं स्थापयत् ॥ २॥ । तएवं तस्स 'त्याद्, 'ततो'
निपदानन्तरं तस्य-स्योपदेशस्य अयमेतद्वयः सङ्कल्पः समु-
द्बधत्, कथम्भूत इत्याह-मनोगतः-प्रनास गतो-व्यध-
स्थितः, नाधारि वक्षसा प्रकास्मिन्स्वकपस्य इति भावः,
पुनः कथम्भूत इत्याह-आध्यात्मिकः आत्मस्यध्ययारम्भं त-
त्र भव आध्यात्मिकः, आत्मविषय इति भावः, सङ्कल्पस्य
द्विधा भवति-कश्चिद् ध्यानात्मकः अपरिच्छिन्नात्मकः, तत्राथ
विच्छिन्नात्मक इति प्रतिपादनाध्याह-चित्ततः विज्ञता सञ्ज्ञा-
ताऽस्येति चित्ततः, विच्छिन्नात्मक इति भावः, सोऽपि कश्चि-
द्भिलाषात्मको भवति, काश्चिद्व्यधा, तत्रायमभिलाषात्मकः-
तथा बाह-प्राथिते प्राथने प्राथो एतज्जत्तव्यात् अथेत्ययः,
प्राथः सञ्ज्ञताऽस्येति प्राथितः, अभिलाषात्मक इति भावः ।

किंस्वरूप इत्याह—

एवं (सैयं) (मे) खलु समये भगवं महावीरं जंबूदीवि
दीवि भारहे वासे आमलकप्पायनरीए बहिया अंबसालवणे
वेहए अहापडिरुवं उग्गहं उगिगिहत्ता संजमेणं तवसा
अप्पाणं भावेमाणे विहरति, तं महाफलं खलु तहारूवाणं
भगवंताणं आमगोयस्स वि सवणयाए किमंगापुल्ल अहिग-
मणवंदणखर्ममसपडिपुल्लखपज्जुवामणयाए ? एगस्स वि
आयारियस्स भगिययस्स सुवंयस्स सवणयाए ? किमंग !
पुल्ल विउलस्स अट्टस्स गहणयाए ? तं गच्छामि यं
समये भगवं महावीरं वंदमि खर्ममामि सकरेमि स-
म्मयांमि कल्लायं मंगलं चेति यं देवयं पज्जुवामामि, एयं मे
पेसा हियाए सुहाए खमाए खिस्सेमाए आणुगामियत्ताए
भविस्सति चि कट्टएवं संपेहेइ, एवं संपेहिता आमिआमे
देवे सदावेइ आमि० सहावेत्ता एवं वयामी—(मू० ६)

एवं खलु देवाणुपिया ! समये भगवं महावीरं जंबूदीवि
दीवि भारहे वासे आमलकप्पाय नररीए बहिया अंबसा-
लवणं वेहए अहापडिरुवं उग्गहं उगिगिहत्ता संजमेणं
तवसा अप्पाणं भावेमाणे विहरइ ।

‘सैयं खलु’ इत्यादि अर्थः ‘खलु’ निश्चितं ‘मे’ मम भ्रमणं
भगवन् महावीरं—दीप्तं कथित मनसा च प्रयुक्तं स्तकारयि-
तुं कुसुमाञ्जलिमाचननं पूजयितुं सम्मानयितुम्—उचितप्रति-
पादनभिराधायितुं कल्याणं कल्याणकारिण्यात् मङ्गलं दुरि-
तापशमकारिण्यात् दैवतं—देवं श्रेष्ठकृत्याधिपतिनाम्नैव
सुप्रशस्तमनोहेतुभ्यात् पशुपासितुं—स्वयितुम् इति कृत्वा—इति
हेताः ‘एवं’ यथा वक्ष्यमाणं तथा सम्प्रसूतं—बुद्ध्या परि-
भाषयति, संप्रेषयं च अभियोगिकात्—आभिमुख्ययं योजनं
अभियायः—प्रत्यक्षमस्तु व्यापार्यमाणम् अभियागंन जीवन्ती-
त्याभियागिकाः ‘यतनोदूर्जोचन्ती’ इति इक्षणप्रत्ययः, आभि-
योगिकाः—स्वकर्मकरान्तात् शब्दापयति आकारयति शब्दा-
पयित्वा च तयोः सम्मुखमेवमाशीत—एवं खलु देवानां प्रियाः !
इत्यादि सुगमं, नवरं देवानां प्रियाः श्रुजयः प्राप्ताः ।

तं गच्छह यं तुमे देवाणुपिया ! जंबूदीवे दीवं भारहे
वासं आमलकपयं खवारि अंबसालवणं वेहयं समये भगवं
महावीरं तित्कुत्तो आयाहिणपयाहिणं करेह करेत्ता वंदह
खर्मसह वंदिता खर्मसिन्ता साइं साइं नामगोयाइं
मांहइ साहिता । समयस्स भगवओ महावीरस्स
(सव्वओ संमता) जीयणपरिमडलं जं किंचि तयं
वा पचं वा कट्टं वा सकरं वा असुइं अचोक्खं वा
पुइअं दुडिभंगं सव्वं आहुखिय २ एगंते एहेइ एहेत्ता ख-
रुचोयं खाइमड्डियं पविरलपप्पुसियं रपेखुविण्णसणं
दिव्वं सुरभिगंधोदयत्तां वामह वासिता गिहवरयं खुटुरवं
भट्टुरवं उवसंतरवं पसंतरवं करेह करिता जललललमासु-

रपभूयस्स बिंदडुइस्स दमद्ववस्सस्स कुसुमस्स जाणुस्स-
हपमाखमिचं आहिं वासं वासह वासिता कालागुरुवर-
कुंदुरुकुरुकभूवमधमधनंभुयुवाभिरामं सुगंधवरगंधियं
गंधवड्डिभूतं दिव्वं सुरवारभिगमखजोगं करेह कारेवह
करिता य कारेत्ता य खिप्पामिव (मम) एयमाखिचियं
पक्खिप्यहइ । (सू० ७)

‘तं गच्छह यमि’ त्यादि, यस्मादेवं भगवान् विहरन् वचने
तत्-तस्माद्देवानां प्रिया ! ययं गच्छन् जम्बूद्वीपं द्वीपं तत्रा-
पि भारते वर्षे तत्राप्यामलकद्वीपं नगरीं तत्राप्यामलकद्वीपं
वच्यं भ्रमणं भगवन् महावीरं विदुः—‘यान् वारान् आ-
दक्षिणप्रक्षिणं कुंरन्, आदक्षिणाद्—दक्षिणहस्तावारय्य
प्रक्षिणः—परिते आस्थितो दक्षिण आदक्षिणप्रक्षिणं
कुरुत, कृत्वा च—सम्प्रेषयं नमस्यन्, वन्दित्वा नमस्यन्वा च
'साइं साइं’ इति—स्थिति ६—आस्तीयाणि २ नामगोत्राणि,
गोत्रम्—अन्त्येस्तेन युक्तामि नामानि नामगोत्राणि, ‘वाज-
दन्तादिशृङ्गानामाश्रयस्थं स्थितिपदान्, साधयन्—कथयन्,
कर्थायत्या च भ्रमणस्य भगवन् महावीरस्य’ सव्वेनः—
सर्वान् विष्णु समन्ततः—सर्वाणु विविष्णु योजनपरिमण्ड-
ले परिमाणद्वयेन योजनप्रमाणं यत् क्षेत्रं तत्र यत् दृष्टं—
किलिज्जादि काष्ठ वा काष्ठशकलं वा पत्रं वा निम्बाऽम्भ-
स्थादिपत्रजात कचवरं वा—श्लघणद्वयधृत्यादिपुष्पक, क-
थम्भूतमित्याह—अशुचि—अशुचिसम्पत्तिमन्त्रमात्रम्—अप-
वित्रं धूयन्—कुशितम् अत एव दुरिमगणं तत्सर्वलंकृत-
विकुशितमाहृत्याह्यं पकान्—योजनपरिमण्डलात्—साह
द्वीपसि देशे एवयन्—अपयन् एवयित्वा च नागयुक्तं
नाप्यतिशुचिकं यथा भवति एवं सुरभिगन्धोदकयं वपनं
कथम्भूतमित्याह—दिव्यं—प्रधानं सुरभिगन्धोपेतित्वात्, पुनः
कथम्भूतमित्याह—‘पविरलपप्पुसियं’ इति—प्रक्षेपं याव-
द्विषयः स्थापितो भवति तावन्मात्रयोगाकर्षणं भाषा-
स्पर्शानां प्रस्पृष्टानि पविरलानि घनभावं कर्मसम्भवात्
प्रस्पृष्टानि—प्रक्षेपयित्वा स्पर्शानां मन्त्रपशितसम्भवे रेणु-
स्पर्शानां सम्भवात् यस्मिन्वर्षे तत्पविरलप्रस्पृष्टम्, अत एव
‘रपेखुविण्णसणं’ इत्युक्तं रेणुपुञ्जान्—रजः त एव
वह्नीला रणुवः, रजोसि च रेणुस्य रजोऽणुवस्तां विनाशनम्,
एवम्भूतं च सुरभिगन्धोदकं वर्षे धरित्वा योजनपरिम-
ण्डले क्षेत्रं निहतनजः कुरुतेति योः, निहतं रजो भूय
उत्थानासम्भवात् यत्र तन्निहतनजः, तत्र निहतं रजसः
क्षणमात्रमन्त्राभावेनापि सम्भवति, नत आह—भट्टज-
नधं सर्वथाऽद्वयीभूत रजो यत्र तत्रभट्टजं, तथा अहं-
वानोऽनतया योजनप्राप्तं क्षेत्रात् दूरतः पलायने रजो
यस्मात्तद् अट्टजः, एतद्वै प्रकाशिकद्वयेन प्रकटयति—
उपशान्तरजः प्रशान्तरजः कुरुत, कृत्वा च कुसुमस्य जी-
ताधिक्यवचं कुसुमजातस्य जान्—सम्प्रमाणमात्रमाचन-
सामान्यं सर्वत्र योजनपरिमण्डले क्षेत्रं वर्षे वपनं, कि-
ंदिशदस्य कुसुमस्येत्याह—‘जलपथमासुरप्यभूयस्स’
जलजे च स्थलजे च जलजस्थलजे जलजे पश्चाद् स्थलजे
विचकिलापि भास्वं—दीप्यमानं प्रभूयस्—आतिप्रभुः, ततः
कर्मधारयः, भास्वरं च तत्प्रभुत्वं च भास्वरभूतं—जलज-

कार्त्तृत्वरितया-स्वरा सज्जाना अस्या इति स्वरिता तया मन्त्रागन्तरक्रमसुवती चपला तया क्रोधाविष्टस्यैव भ्रमा-संवेदनात् चर्चइव कण्टा तया निरन्तरं शीघ्रव्युत्पयो-गात् शीघ्रा तया शीघ्रया परमोत्कृष्टवेगपरिक्षामपेता ज-बना तया धानोद्धृतस्य दिग्गन्तव्यापिनो रजस इव या पतिः सा उद्धुता तया दिग्भया-रिषि देवलोके भया दि-भ्या तया द्युभ्यस्त्या मिथेयसंक्षेपानां ह्रीपसमुद्राणां मध्ये-मध्यन्तः, मध्येनेत्यर्थः, युद्धयुद्धे मध्येमध्यन्त परंपदेन सु-क्ष्मसुक्ष्मेत्याद्यः शुद्धाश्चिरस्वनव्याकरणेभ्य सुस्वाध्वः प्रति-पादिता इति नायमवप्रयोगः, अवपनन्तोऽवपनन्तः, स-मागच्छन्तः इति भावः, पूर्वान् पूर्वान् ह्रीपसमुद्रान् व्यतिक्रामन्तो व्यतिक्रामन्तः । उल्लङ्घयन्त इत्यर्थः, शेषं सुगमं यावत् ।

देवाइ समखे भगवं महावीर देवा एवं वदामी-पो-राखमेयं देवा ! जीयमेयं देवा ! क्रिचमेयं देवा ! कण्णिजमेयं देवा ! आइअमेयं देवा ! अम्मणुएणाप-मेयं देवा ! जयं भवणवइवाणमंतरजोइसियंवेमासिषा देवा ! अरहेते भगवं वंदंति नमंसंति वंदिता नमंसिषा तम्भो साइं साइं खाममोयाइं सारिपि तं पोरारखमेयं दे-वा ! ०जाव अम्मणुएणापमेयं देवा ! । (मू० ६)

‘देवाइ समखं’ इत्यादि, देवादिद्योगात् देवादिः भ्रमणो भगवान् महावीरस्तान् देवान् वमवारीत्-पुराणेषु भवं वीराणामवक्रमं भो देवाः !, चिरन्तनैरपि दैवैः कृत-मित्ते चिरन्तनान् तीर्थंङ्करान् प्रसीति तात्पर्याथः, जी-नयमेतद्-वन्द्यादिकं तीर्थंङ्करो भो देवा !, यतो-ऽप्यनुज्ञानमेतत् सर्वैरपि तीर्थंङ्करो भो देवास्तनः क-र्त्तव्यमेतद् युष्माकं भो देवाः !, एतदेव व्याचष्टे-कर-णीयमेतद् भो देवाः !, आसीद्यमेतत्-करणभूतमेतद् भो देवाः !, किं तद्व्याह-‘अजं’ सित्यादि, यत् ‘गमि’ ति पूर्व-ञत् भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्कवैमानिका देवा अहंनो भ-गवान् वन्द्ये नमस्यान्ति, वन्द्याना नमस्यान्तवा च पश्वा-स्तवान् २-आसीद्यमानि २ नामगोत्राणि कथयन्ति तनां युष्माकमपि भो देवाः ! वीराणामेतत्-यावदासीद्यमेतदिति ।

तए खं ते आभिओगिया देवा समखेणं भगवया म-हावीरेख एवं वुत्ता समाया हइ ०जाव दिवया समखं भगवं महावीरं वंदंति खमंसंति वंदिता खमंसिषा उत्तरपुर-च्छिन्नं दिसिभागं अवकमंति अवकमिषा वेउव्वियसमु-म्भाएणं समोहणंति २ खिषा संखेजाइं जोयणाइं दंडं नि-सिरंति, तं जहा-रयखाणं ०जाव सिट्ठाणं अहावापरं पो-गल्ले परिसाडंति अहावापरे ० डिजा दोषं पि वेउव्वि-यसमुग्घाएणं समोहणंति २ चा संवड्ढवाए विउव्वंति, से ज्जहात्तामए भइयदारए सिषा तरुणे जुगवं बलवं अप्पा-वंके [खिरंसंखे] खिरगाहत्थे पविपुष्पाणिपाय-सिद्धंतेरौक [संघाय] परिणए धनसिचियवड्ढवलिय-

(वलियवड्ढ) संघे चम्मेडुगदुधण्डुद्वियसमाहयगत्ते उ-रस्सवलसमभागए तलजमलजुयल [फलिहनिभ] बाहू लेणयपवयजइयपमइयसमत्थे छए दक्खे पंडु कुमले मेहावी खिउयसिप्पोवगए एगं मइं दंडंसुच्छुखिं वा सलागाहत्थणं वा वेखुसलाइयं वा गहाय रायंगणं वा रायंतेपुरं वा देवकुलं वा समं वा पवं वा आरामं वा उज्जाणं वा अतुरियमचवलमसंभंते निरंतरं मुनिउणं सव्वतो समंता संपमज्जेजा, एवमेव तेऽपि खरियाभस्स देवस्स आभिओगिया देवा संवड्ढवाए, विउव्वंति, संव-ड्ढवाए विउव्विता समखस्स भगवओ महावीरस्स सव्वतो समंता जोयणपरिमइलं जं किंचि तणं वा पत्तं वा त-हेव सव्वं आडुखिय २ एगंते एहंति एगंते पडित्ता खि-प्पामेव उवसमंति, सिप्पा० २ त्ता दोषं पि वेउव्वियसमु-ग्घाएणं समोहणंति, दोषं पि० २ त्ता अम्मवड्ढलए विउ-व्वंति अम्म० २ त्ता से जहात्तामए भइयदारए सिषा तरुणे ०जाव सिप्पोवगए एगं मइं दगवारंग वा दगधा-लणं वा दगकलसणं वा दगकुंभंग वा आरामं वा ०जाव पवं वा अतुरिय ०जाव सव्वतो समंता आवारिंजेजा, एवां-मेव तेऽपि खरियाभस्स देवस्स आभिओगिया देवा अ-म्मवड्ढलए विउव्वंति अम्म० २ वित्ता सिप्पामेव पयखु-तयापन्ति २ त्ता सिप्पामेव विउजुयापंति २ चा स-मखस्स भगवओ महावीरस्स सव्वओ समंता जोयण-परिमइलं खच्चोदगं खातिमड्डियं तं पविरलपप्फुसियं रयरेखुविखासणं दिव्वं सुरभिगंषोदगं (वासं) वासंति वाभेसा खिहपरयं खड्डयं भड्डुरयं उवसंतरयं पंसंतरयं करंति, २ चा सिप्पामेव उवसमांति २ चा तणं पि वे-उव्वियसमुग्घाएणं समोहणंति २ चा पुक्फवलए वि-उव्वंति, से जहात्तामए मालागारदारए सिषा तरुणे ०जाव सिप्पोवगए एगं मइं पुक्फपडलणं वा पुक्फचंगेरियं वा पुक्फज्जियं वा गहाय रायंगणं वा ०जाव सव्वतो समंता कयगाहगहियकरयंलपम्भड्डुविप्पुक्केणं दंसद्ववणं कुमु-मेयं मुक्कपुक्फज्जोवयारकलितं करेजा, एवमेव ते खरि-याभस्स देवस्स आभिओगिया देवा पुक्फवलए विउ-व्वंति २ चा सिप्पामेव पयखुतयापन्ति सिप्पा० २ चा ०जाव जोयणपरिमइलं जलखलपभालसुरप्पभूयस्स (वि-ट्ठाइस्स दंसद्ववणकुमुमस्स जाणुस्सिद्वपमाखमंति ओहि-वासं वासंति वासिषा कालागुरुवरकुंदुक्कतुरुक्कभूवमवम-धंतगंधुदुयुयाभिरासं सुगंधवरमंधियं मंधवड्डिभूतं दिव्वं सुरवराभिगमणजोगं करंति कारयंति करेना य कारेवता य, सिप्पामेव उवसमंति २ मिषा जेखेय समखे भगवं

सूरिवाच

अभिधानराजमन्त्रः ।

महावीरं तथैव उवागच्छति तथैव उवागच्छता समर्थं
भगवं महावीरं तिक्रवतो ० जाव वेदिता नर्मसिचा समर्थ-
स्स भगवन्महावीरस्स अतिथायतो अयसालवणतो
चेद्वयाभो पडिनिस्समसि पडिनिस्समिचा ताए उकिड्डाप-
० जाव वीह्वममाखे २ जेखेव सोहम्मे कय्यं जेखेव धुरि-
यामे विमाखे जेखेव सभा सुहम्मा जेखेव धुरियामे देव
तथैव उवागच्छति २ ता धुरियामे देव करयलपरिग-
रियं मिरसावचं मत्थए अजलि कहु जण्यं विजएणं
वद्धवेति २ ता तमायत्तिपं पक्खपियंति । (सू० १०)

'तएणमि' त्यादिं दुग्गमं, यावत् 'स जहानामए भइ-
वदारए सिया' इत्यादि, स वधपमाणगुणो यथानामका-
ऽभिदिष्टनामकः कश्चिदभितिक्रदारकः—भृतिं करोति भूति-
कः—कर्मकरः तस्य शरकः भूतिक्रदारकः स्यात्, किं-
शिष्ट इत्याह—तदणः प्रवर्द्धमानवयाः (ननु दारकः वर्ध-
मानवया भवति, न च तस्य विशिष्टसामर्थ्यसम्भवः
आसन्नसुखुवादेव, विशिष्टसामर्थ्यप्रतिशब्दानार्थेक्षेयम् आ-
रम्भस्ततोऽप्यवदिष्टपणम्, अन्यं तु व्याचक्षते—इह यदुद्भवं
विशिष्टपणोद्दिष्टगोपनमभिनये च तत्तदणमिति लोकं प्रसि-
द्धं, स भूतिक्रदारकमर्थव्यपारमिति, ततः स भूतिक्रदार-
कस्तदण इति, किमुक्तं भवति ?—अभिभवो विशिष्टपणो-
द्दिष्टगोपनकृतिः, बलं—सामर्थ्यं तद् यस्यातीति बलवान्,
तथा युगं—सुधमदुग्गमादिकालः स स्थेन रूपेण यस्यास्ति
स दोषपुष्टिः स युग्गमाय, किमुक्तं भवति ?—कालोपद्रव्या-
ऽपि सामर्थ्यविप्रदुःखः स सास्य मास्तीति प्रतिपश्यथमेत-
द्विशरणे, युवा—यौवमस्थः, युवावस्थायां हि बलानिष्ठाय
इत्येतदुपादानम्, 'अप्यायंके' इति अष्टपञ्चदशोऽभासवाची,
अष्टः—सर्वथा अविद्यमान आनन्दः—उज्ज्वलदिव्यस्य सोऽ-
ह्मातदुःखिणोऽप्रहस्तो यस्य स स्थिराप्रहस्तः, 'दृढपा-
णिपापिदुर्गतोऽरुणिरण' इति हृदनि अतिनिविडवया-
पन्मनि पाणिपापदृष्टान्तरोक्त्यर्थः परिणामानि यस्य स हृदपा-
णिपापदृष्टान्तरोक्त्यर्थः, सुखार्द्रदृष्टान्त् पातिकाः क्ला-
न्तस्य परिणामाः, तथा घनम्—अतिशयं निचिन्तो—निचि-
ह्तरस्ययमापन्नो बलितानिधिय बलिनौ बुनौ स्कन्धौ यस्य
स घननिचितबलितनुस्कन्धः, 'चम्मदुगदुग्गमुद्धियस-
मावयणते' इति चर्मैक्रेन द्रवणेन सुदिक्रया च—मुष्टया
समाहृत्य २ यं निचिन्तोक्तमात्रान्ते चर्मैकद्रव्यमुद्धिय-
कृत्माहर्तनिचिन्तनात्रास्तपामिष गात्रं यस्य स चर्मैकद्र-
व्यमुद्धियकृत्माहर्तनिचिन्तनात्रः, 'उरस्सबलसमल्लागए'
इति उरसि भवम् उरस्ये तच्च तद्धलं च उरस्यबलं तत्सम-
न्यागतः—समयुग्मातः उरस्यबलसमन्यागतः आन्तरोत्सा-
हवीर्यशुक्ल इति भावः, 'तलजमलपुगलवाडु' तलौ—ताल-
वृक्षौ तयोर्वयमलपुगलं—समभ्रष्टां युगलं तलयमलपुगलं
—महदतिस्तरलौ पीरकौ च बाह्व यस्य स तलयमलपुगल-
बाहुः 'लवणपवणजइशपमहणसमर्थ' इति लहने—अति-
कमये अथेन—महादृष्टुपरायकमवर्ति गमने जयने—

अतिशोभनानां प्रमदं कठिनस्यापि घर्मुनश्चक्रेणकरण-
समर्थः लहनेनलवनजवनप्रमदंनसमर्थः, कचिच् 'लवणपवण-
जइशपमहणसमर्थ' इति पाठः, तत्र व्याख्यामते—व्या-
यामकरण इति व्याचक्ष्यम्, लोका—त्रासतीति कलापरिचर्या-
दुक्तः—कार्याणामवलम्बितकारी प्रप्रा—वाग्मां कुशलः—
समर्थक्रियापरिज्ञानवान् मध्याय परस्परव्याहतः—पूर्वा-
परानुवन्धानदक्षः, अत एव 'निपुणानिप्योवणए' इति-
निपुणः यथा मथानि एवं शिल्प-क्रियासु कौशलम् उपगतः,
प्रामो निपुणशिरोपगतः एकं महान्ते शिलाकाहस्तकं—
संरूप्योद्दिशलाकासमुदायं संरिपरणोद्दिशलाकामयीं स-
म्भार्जनीमित्यर्थः, याशब्दो विकलणार्थः, 'दंष्टसेपुच्छणि वा'
इति—दृष्टयुक्ता सम्पुच्छनी—सम्भार्जनी दृष्टसम्पुच्छनी तां
वा 'वधुत्तितागिणं वा' इति—वधुः वंशस्तस्य शलाका
वधुशलाकास्तानिभिर्विबुना वधुशलाकास्तानि वधुशलाकामयीं
सम्भार्जनी तां वा शुद्धिवा राजाङ्गेन राजानोःपुं वा द्य-
कुलं वा 'समां वा' सन्तो मान्यस्यामिति सभा प्रामप्र-
धानानां नगरप्रधानानां यथासुखमवस्थानेननुर्भण्डापका
तां वा प्रप्रां वा—पानीयशालाम् आरामं वेति—आगत्य-
गत्य भोगपुरुषा वरुनकीर्णभिः सह यत्र रमन्ते क्रीडन्ति
स आरामो नगराधितिदृक्चर्चो क्रीडास्थः तत्स्थलः तयः,
'उज्जाये वे' ति—ऊर्ध्वं विलम्बितानि प्रयोजनानिभावान् या-
नानि यत्र तदुद्धाने—नगराधित्यसम्पन्नो वेति—आगत्य-
डाशुदायाश्रयस्तद्व्यवहारः, तथा आश्रयनमवलपणमास-
म्भवान्, निरन्तरं न न्यपान्तगलमाचनेन, सुनिपुणो ऋ-
षयस्याप्यवलपण्यपसारणं, सवेत—सर्वसु तिसु विदिसु
समन्ततः—सामस्तस्य सम्भार्जयतः, 'एवमेव' इत्यादि,
सुगमं यावत् 'सिण्णामेव पञ्चुवममेती' इत्यादि, एकान्तं
तुल्यकाष्ठपत्तनीयं त्वमेव—श्रीमेव पञ्चुपशारयन्ति प्रत्येकं
ने अभियोगिका देवाः उपशम्यन्ति—संवत्तकवायुवि-
कुर्वणाश्रयसंज्ञं, संवत्तकवायुविकुर्वणमुपसंहरन्तीति भा-
वः, ततो 'दोषे पि चउद्विषयसमुद्धारणे समोहणी' सं-
वत्तकवायुविकुर्वणार्थं हि यद्विनाशयमाप वैक्रियसमद्वानेन
समवहनने तान्किलेकम् इदं यथावदालकविकुर्वणार्थं द्विती-
यमेत उक्कम्—द्वितीयमपि यान् वैक्रियसमद्वानेन समवहन्यन्ते
(द्विनि), समवहत्य चाश्रयालकानि विकुर्वन्ति, या-
पानीयं तस्य दलानि वादलानि तान्येव वादलकानि, भूश-
इत्यर्थः, अपां विशर्जति अश्रुजि—भूश, अश्रुजिगि सन्त्य-
स्मिन्निति 'अश्रुजिदिय' ॥ १०८६॥ इति मन्त्रार्थोऽन्त्यः ।
आकाशमित्यर्थः, अश्रु वादलकानि अश्रुवातलकानि तानि
विकुर्वन्ति; आकाशे मथानि विकुर्वन्तीत्यर्थः, 'स जहा-
नामए भइगदार्ग मिया' इत्यादि पृथक् 'निउत्तसि-
ण्योवणए एयं महमि' इत्यादि, स यथानामका भूतिक्रदारक
एकं महान्ते दकवारकं वा—भूतिक्रदारकमायोजनीयशेषे
'दगुक्कपयं वे' ति—दकपटं, दकमालकं वा—कन्यादिभ-
यमुदकभूतं भाजने दककलप वा—उदकभूतं भूतारम् 'आ-
वर्गसिञ्जा', इति—आवर्तते आ-समनात्सिञ्जम्, 'सि-
ण्योवणए पणखनयायं' ति—अनुकरणमवशेन प्रकरोत्यु-
क्तानि कुर्वन्तीत्यर्थः, 'पविञ्जुयातिं' ति—प्रकरोत्यु-

स्त्रियाए समाखीए से स्त्रियाभे विमाणे पासायविमाणसि-
क्खुडावडियसद्वंटापडियुसयसहस्ससकुले जाए यावि
होत्था । तए णं ते स्त्रियाभविमाणावसिं बहुलं
वेमाणियाणं देवाणं य देवीणं य एरांतरूपसत्तिच-
प्पमणविमयसुहृच्छ्रियाणं सुस्सरपंटाएवडिउल्लो (तु-
रियचवल) पडिहोहो कए समाणे घोसणकोउल्लादि-
क्कअएग्गगणितउवउत्तमाखसाणं से पायतामीयाहिवई
देवे तसि घंटाएवसि शिसंतपमंतंमि महया महया सहेण
उग्गंसेमाणे उग्गंसेमाणे एवं वदासी-इंत सुसुंत भवंतां
स्त्रियाभविमाणावसिणो बहवे वेमाणिया देवा य देवीआ
य स्त्रियाभविमाणावसिणो वयणं हियसुहृयं आखवमियं
भो । स्त्रियाभे देवे गच्छइ णं भो । स्त्रियाभे देवे जम्भुदीवे
दीवं भारहं वासं आमलकपे नयरं भ्रवसालवणं चइयं
समणं मणवं महावीरं आभवदणं, तं तुम्भंऽवि देवाणु-
प्पिया । सच्चिद्वीए अकालपरिहीणा चव स्त्रियाभस्स
देवस्स अंतियं पाउम्भवइ । (सू० १२)

‘ तए णं से हत्वादि ’ ‘ ०जाव पडिमुग्गिणा ’ इति, अत्र
यावच्छ्रुत्पकरणान्-‘ करयलपरिगमहियं वसनदं सिन्माय-
लं मारय कंजलि कट्टुएवं देवा । नहं ति आराए विण
एणं वयणं पडिमुहइ ’ ति द्रष्टव्यं, ‘ तिक्खुल्लो उल्लाहइ ’
‘ ति भ्रुकृत्य-‘ भ्रून् वागान्-‘ ज्जालयति-नाडयति, ततो ’ णं
मिति वाक्यालङ्कारे तस्यां मेघीघरमितगभीरमपुशशब्दायां
योजनपरिदृशलायां सुखराभिधानायां घटायां भ्रुकृत्य-
स्ताडितायां सत्यां यत् सूर्याभविमानं (तत्र) तत्प्रत्याह-
निकृष्टं च आपतितः शब्दः—शब्दवगेणानुपुल्लास्तन्त्यः
समुच्छलितानि यानि घट्टाप्रतिश्रुतशतसहस्राणं—घट्टा
प्रतिशब्दलक्षितैः संकुलमपि ज्ञानमभूत्, किमुक्तं भवति?
घट्टायां महता प्रयत्नेन ताडितायां ये विनिर्गताः शब्द-
ानुपुल्लास्तप्रतिघातवशातः सत्त्वांशु विक्षुब्धं च दिव्यानु-
भावनः समुच्छलितैः प्रतिशब्दैः सकलमपि विमानमेक-
योजनलक्षमानमपि वधिरितमजायत इति, एतेन द्वादश-
शब्दो योजनशब्दः समानतः शब्दः श्रोत्रप्राज्ञो भवति, न परतः
ततः कथमेकत्र ताडितायां घट्टायां सत्त्वं चक्षुश्चक्षु-
द्वयजायते ? इति यथोपायं तद्वशादुक्तमयमेवं, स-
त्त्वं दिव्यानुभावनः तथाकथनशब्दोच्छलनं यथा—
हृदयोपासम्भवात् । ‘ तए णंमि ’ स्यादि, ततो
‘ णंमि ’ ति पूर्ववत् तेषां सूर्याभविमानवाचिणं बहूनां
धैमानिकदेवानां देवीनां च एकान्तेन सर्वोत्तमा रतौ—रमणे
प्रसङ्गा एकान्तरतिप्रसङ्गा अत एव नित्यं—सर्वकालं प्रमत्ता
नित्यप्रमत्ताः, कस्मादिति चेदन् आह—‘ विसयसुहृच्छ्र-
िक्खुणां ’ विययसुहृच्छ्रिक्खुणां—अप्युपपन्ना विययसुहृच्छ्र-
िक्खुणा यतोऽप्युपपन्नस्ततो नित्यप्रमत्ताः, ततः पद्वयस्य-
पद्वयस्यभीलनेन विययसुहृच्छ्रिक्खुणां, तेषां ‘ सुस्सरपंटाएवडिउल्लो
लौललियसचवलपाडोहइ ’ इति सुस्वरभिधानाया घट्टा-
ना रवस्यः सत्त्वांशु चक्षुः विक्षुब्धं प्रतिशब्दोच्छलनं
वियुल्लः—सकलविमानव्यापिनया विस्मरिणो यान्—को

लाहस्लेन स्वरितं—श्रीं चपलम्—आकुलं मतिबोधने कृते
सति ‘ घोसणकोउल्लादिक्कअएग्गगणितउवउत्तमाखसा-
णमिति ’ कौहम् नाम घोषं भविष्यतीत्येवं घोषश्च कुत्-
हलनं दत्तो कर्णो वैस्ते घोषणकुत्हलनत्तकर्णः, तथा ए-
काग्रं—घोषणाभवत्येकविधं चित्तं येषां त एकाग्रचित्ताः,
एकाग्रचित्तत्वेऽपि कदाचिदनुपयोगः स्यान्न आह—उपयु-
क्तमानाः, ततः पूर्वोद्दिनं विशयसुहृच्छ्रिक्खुणां सत्त्वा-
काधिपतिव्यवस्थास्मिन् घट्टाः रवे ‘ निसंतपसंतेनां ’ ति किनरां
शान्तीं निशान्तः—अप्यस्तमन्दीभूतस्ततः प्रकषेण सर्वोत्तमा
शान्तः प्रशान्तः, ततश्चिद्विषयकद्वयस्याविविधं विशेषणस-
मासस्तस्मिन् महता २ शब्देन उद्घोषायत्तवमवादीत्—‘ हन्ति
सुसुंतु ’ इत्यादि हयं, उक्तं च—‘ हन्ति हयं’ अनुकुर्या
याम्’ इत्यादि, हयंश्च श्यामिनाऽऽदिष्टत्वात् श्रीमन्महावीर-
पादवन्दनार्थं च प्रशान्तसमारम्भात्, श्रुत्यनु भवन्तां बहवः
सूर्याभविमानवाचिनां धैमानिकदेवा वयश्च, सूर्याभविमान-
पंतवचनं हितसूर्यायं हितार्थं सुखायं चेत्यर्थः, तत्र हिने
जन्मान्तरेऽपि कस्याणवहं तथाविधकुशलं, सुखं तस्मिन्
भवं निकपद्रवना, आत्मापयति भो देवानां प्रियाः । सूर्याभो
देवा यथा गच्छन्ति भोः । सूर्याभो देवो ‘ जम्भुद्वीपं द्वीपमि-
’ इत्यादि तद्वच्च यावद्वर्त्मकं प्रादुर्भवेत् ।

तए णं ते स्त्रियाभविमाणावसिणो बहवे वेमाणिया
देवा य देवीआ य पायतामियाहिवइस्स देवस्स अंतिए ए-
यमहं सोच्चा शिसम्म हट्टुहट्टु-जाव हियया अप्पेगइया
वंदणवत्तियाए अप्पेगइया पूयणवत्तियाए अप्पेगइया
सक्कारवत्तियाए एवं संसाणवत्तियाए कोउल्लवत्तियाए
अप्पे-० असुयाईं सुखिस्सामो सुयाईं अट्टाईं हट्टाईं पमि-
णाईं कारणाईं वागराईं पुच्छिस्सामो, अप्पेगइया सु-
रियाभस्स देवस्स वयणमणुयत्तमाणा अप्पेगइया अन्न-
मन्नमणुयत्तमाणा अप्पेगइया जियभचिरांमेणं अप्पेग-
इया धम्मो ति आप्पेगइया जीयमेवं ति कट्टु सच्चिद्वीए
०जाव अकालपरिहीणा चव स्त्रियाभस्स देवस्स अंतियं
पाउम्भवति । (सू० १३) तए णं से स्त्रियाभे देवे ते
स्त्रियाभविमाणावसिणो बहवे वेमाणिया देवा य देवी-
आ य अकालपरिहीणा चव अंतियं पाउम्भवामणे पास-
ति पासिणा हट्टुहट्टु-जाव हियए आभिआमियं देवं स-
दावति आभिआ-० महाविता एवं वयामी-खिप्पमेव भो
देवाणुप्पिया । अनेणमंभयमंमंनिवट्टुं लीलद्वियसाल-
भंजियां ईहाभियउभउतरगनरमगविहगवालगाकिन्-
रुरुत्तमभचमरकुंजरवलयपउमलयमत्तिचिचं खंभुगा-
यवरवहरेह्यापगियाभिरां विजाहरजमलयुलजंत-
जुवं पिव असीमहसमालिणीयं रुवगसहस्सकलियं
भिममाणं चक्खुस्रियणलसं सुहफां सस्सिरीयखं
घंटावलिलिलियमहुमणहरमरं सुईं कंतं दरिसि-

अं णिउत्थेत्थियमिस्सिमिसित्तमिहरियक्खवटिअजालपरि-
क्खित्तं जोयससयसहस्रवत्थिययणं दिव्वं नमससजं
सिग्गमयसं खाम दिव्वं जाणं (जाणविमाणं) विउ-
व्वाहि, विउवित्रत्ता खिप्पामेव एयमाणत्थियं पक्खपि-
याहि । (सू. १४)

‘तए णं ते’ इत्यादि, तत्तत्त्वं सूर्याभिमानवांसिना व-
ह्वां धैमानिका देवा देव्यश्च पदाव्यनीकाधिपतनैवस्य स-
मीप एतम्—अनन्तराह्मस्यं भुत्वा णिसम्भ दह्दु ०जा-
व्हियंयं’ इति यावत्करणात्—‘हह्दुत्तुचित्तमाणादेवा पी-
इमणा परमसोमस्यस्त्वया हरितवस्त्वयिस्त्वमाणादिवश्वा’
इति परिग्रहः, ‘अण्वगइया वंदयुवत्तियाए’ इति अर्थः
सम्भाष्यतायामेककाः—कञ्चन वन्दनप्रत्ययं वन्दनम्—अ-
भिवादनं प्रशस्तकायभाग्यमन्त्रात्तरूपं तत्प्रत्ययं तन्म-
या भगवतः श्रीसमहावीरस्य कर्त्तव्यमित्यवेतिमितम्, अ-
प्येककाः पूजनप्रत्ययं पूजनं—वन्द्यमास्यादितिः सम-
स्यवेत्तं अप्येककाः स्मरणप्रत्ययं स्मरणः—स्तुत्यादिगु-
णोन्निकरणम् अप्येककाः सम्मानो—मानसः प्रीतिविशेषः,
अप्येककाः कुतूहलजनभास्कराण्य—कुतूहलन—कौतुकन
कीदृशो भगवान् सर्वथः सर्वदर्शी श्रीसमहावीर इत्य-
वेकपण यो जिनं—भगवति वन्द्यमानस्त्वामिनि भक्तिरागो-
भक्तिपूर्वकाऽनुरागस्तेन अप्येक सूर्याभस्य वचनम्—आ-
ह्वामनुवर्तमानाः अप्येककाः अश्रुतानं—पूर्वमनाकणितानि
स्वप्नोत्प्लासताधिकां वच्चांसि श्रीसमहा इति बुद्धया
अप्येककाः भुतानं—पूर्वमाकणितानि यानि शक्तानि
जानानि तानि इदानीं निःशक्तानि कारिष्याम इति बु-
द्ध्या अप्येकका जीतमेतन्—कथय एव इति हत्वा, ‘सर्वव-
ह्वाए’ इत्यादि प्राग्वत् ।

तए णं से आभिओगिण देवे सूरियाभेणं दे-
वेणं एवं वुत्ते समाणे दह्दु ०जाव दियए करयलप-
रिग्गदियं ०जाव पडिसुणेइ ०जाव पडिसुणेत्ता उत्तर-
पुरच्छिन्नं दिसिभागं—अवकर्मति अवकर्मिता वेउत्थिय-
समुगवाणं समोहणइ २ णित्ता संखेज्जाइ जोयणाइ ०जाव
अहावायेर पोग्गलेसमीं २ त्ता अहासुहमे पोग्गले प-
रियाणइ २ त्ता दोषं पि वेउत्थियसमुगवाणं समोह-
णइ २ त्ता अणगखंभसयससिक्खिउं ०जाव दिव्वं जाणवि-
माणं विउत्थित्तं पवत्ते याउवि होत्था । तए णं से
आभिओगिण देवे तस्स दिव्वस्स जाणविमाणस्स
तिदिस्सि तस्मो तिसोवाणपडिरूपं विउत्थित्तं, तं जहा-
पुरच्छिन्नं दहिणेणं उत्तरं, तस्मिं तिसोवाणपडिरू-
पमाणं इमे एयारूपे वच्चावासे पण्णत्ते, तं जहा—
वहरामया शिम्मा रिद्धामया पतिट्ठाणा वेरुलियामया
खंभा सुवण्णरूपमया फलगा लोहितवस्समयाओ स-
इओ वहरामया संधी खायामखिमिया अवलंक्खणा अ-
वलंक्खणाह/ओ य पासादीया ०जाव पडिरूवा । ते-

सि णं तिसोवाणपडिरूपमाणं पुरओ तोरसे विउ-
त्थित्तं, तोरणा खायामिणमणसु धंभेसु उवनिविट्ठसं-
निविट्ठिविहिंमुत्तरोवचिया विविहतारूखोवचिया [ईहा-
मियउसभतुरगणरमगएविहगवालायकिंनररुसरभचमरकुं-
जरवणलपप्रउमलयभत्ताचिन्ता खंभुगय [चर] व-
खंभुपापरिगताभिरामा विजाहरजमलपुणलजंतुत्ता विव
अब्बीसहस्रमालिणीया रुवगमहस्रमकलिया जिममाणा
भिन्भिसमाणा चक्खुत्तोल्लोणल्लिया सुदफासा सस्सिरी-
यरूवा पासाइया] ०जाव पडिरूवा ।

‘तए णमिं’ इत्यादि ‘अणगखंभसयससिक्खिउं’ इति अनेक-
बु स्तम्भशतंषु सांखिपुं, ‘लीलट्टियसालिभंजियाय’ इति
लीलया स्थिता लीलास्थिताः, अनेन तासां पुत्तलिकानां
सोमाभ्यंभाववर्धनं, लीलास्थिताः शालभाञ्जिकाः पुत्तलिका
यत्र तत्तथा ‘ईहामियउसभतुरगणरमगएविहगवालायकिंनर-
रुसरभचमरकुंजरवणलपप्रउमलयभत्ताचिन्ता’ इति ईहा-
सूया—वृका इत्याला—स्वापदपुञ्जका ईहासूयप्रभतुरगण-
रमगएविहगवालायकिंनररुसरभचमरकुंजरवणलपापल-
तानां भक्ष्या—घोच्छस्या विषम—आलेशो यत्र तत्तथा,
तथा स्तम्भोद्भूतया—स्तम्भोपरिवर्त्तिन्या वज्रतन्त्रमया वेदि-
कया प्रांगतं सत् यद्विषयं तत्स्तम्भोद्भूतवज्रवेदिकाप-
रिगताभिरामं, ‘विउत्ताहरजमलपुणलजंतुत्तं पिय’ इति
विद्याधरयोर्द्वयमलयुगलं—समश्रीकं दृष्टं विद्याधर-
यमलयुगलं तच्च तद् यन्त्रं च सस्त्रिण्णपुरुषप्रतिभाय-
रूपं तन युक्तं तद्व तथा, अस्त्रिणां—किरणानां सहस्रैर्मा-
लिनीयं—परिष्कारनीयम् अस्त्रिःसहस्रमालिनीयं, तथा रूपक-
सहस्रकलितं, ‘मिसमाणं’ इति दीप्यमानं ‘भिम्भसमा-
नं’ अनिश्चयनं दीप्यमानं, ‘चक्खुत्तोल्लोणल्लं’ इति चक्षुः-
कर्तृलोकनं लिप्सनीयं—दर्शनीयम्वानिशयान् शिष्यनीयं व-
च तत्तथा, ‘सुदफासं’ इति शुभ—कामलः स्पर्शो यस्य त-
त्तथा, सश्रीकानि—सशोभाकानि रूपाणि—रूपकाणि यत्र
तत् सश्रीकरूपं, ‘घट्टापह्णुकरानंशयं चालिन्तया’—किरणतयाः
मधुरः—ओषधिया मनोहरा—मनोनिवृत्तिकरः स्वरो यत्र
तत्तथा, चालितशब्दस्य विशयान्तरनिर्वाणः प्राहृतव्यात्—
‘शुभं’ यथादित्यस्तुलक्षणोपेतव्यात्, कान्ते—कर्मनीयम्
अत एव दर्शनीयं, तथा ‘तिउणोचवर्मासिस्सिममाण-
रयणघट्टाजालाजगंक्खित्तं’ इति निपुणाकियमुच्चितानि
स्त्रितानि—‘मिमांसिन्ति’ इति दीप्यमानानि मन्त्ररत्नानि
यत्र तत्तथा तेन, कथंभूतं ? घट्टाटकाजालन—सुदघट्टाट-
कासमूहनं परितः—सामस्येन चालितं—उपासं वत्तत्तथा, यो-
जनशतसहस्रविस्तीर्णणी—योजनलक्षविस्तीर्णं द्वयं—प्र-
धानं गमनसज्जे—गमनप्रवर्णं शीघ्रगमननामधेयं ‘जा-
णविमाणं’ यानरूपं—याहनरूपं विमानं याचिमिमानं, श्रेष्ठं
प्राग्वत् । ‘तस्स खं’ इत्यादि, तस्स णमिं पवत्तं
द्वियस्य यानविमानस्य’ इतिदिस्सि’ इति तिष्ठा दिशः सत्मा-
ह्तास्त्रिदिक्षु तस्मिन् प्रादिश, तत्र ‘तिसोवाणपडिरू-
प’ इति श्रीणि एकैकस्थी दिशि एकैकस्थं भोवात् इति—

सोषामप्रतिरूपकाणि प्रति-विशिष्टे रूपं येषां तानि प्रतिरूप-
काणि त्रयाणां सोषानानां समाहरन्निर्माणानि त्रिसोपमा-
नि च तानि प्रतिरूपकाणि चेति विशेषणसमासः, वि-
शेषणस्याच परनिमित्तः प्राकृतस्यात् 'तेसि शुभि' स्या-
दि, तेषां च त्रिसोषानप्रतिरूपकाणामयमेतदुपा-वश्य-
माद्यस्यरूपो येषांवासो-वर्णकानिवेशः प्रकृतः, तद्य-
था-यज्जमया-यज्जरत्नमया 'नेमि' नेमिभूमिका तत्र ऊर्ज-
निर्गच्छन्तः प्रदेशाः रिष्टरत्नमयानि प्रतिष्ठानानि निष्ठाना-
नि त्रिसोषानमूलप्रदेशाः वैदूर्यमयाः रत्नमयाः सुवर्णरूप्य-
मयानि फलकानि-त्रिसोषामाकृष्टानि, लोहितान्तमयः
स्वर्णः-फलकद्वयसम्बन्धविधटनाभायहेतुपायुकास्थानीयाः
यज्जमया-यज्जरत्नपुरिताः सन्धयः-फलकद्वयापान्त-
राक्षमयोः नानामणिमयानि अचलमयस्त इति अचलम्ब-
नानि-अचतरतामुत्तरतां क्षालम्बनेहेतुभूता अचलम्बनबा-
ह्यानां विनिर्गताः कश्चिद्वययाः, 'अचलम्बनबाह्यानां य'
ति अचलम्बनबाह्यानां नानामणिमयः, अचलम्बनबाह्या-
नाम उभयोः पार्श्वयोश्चलम्बनबाधभूता मितयः, 'पा-
साद्वयाभ्यां' इत्यादि पदचतुष्टयं प्राग्वह्यम् । 'तेसि शु' मि-
त्यादि, तेषां 'शुभि' ति वाक्यालङ्कारे त्रिसोषानप्रतिरूप-
काणां पुरतः प्रत्येकं तोरणं प्रकृतं, तेषां च तोरणानामय-
मेतदुपावर्णयेषांवासो-वर्णकानिवेशः प्रकृतः, तद्यथा-तो-
रणां नानामणिमया इत्यादि, कश्चिद्वं पाठः- 'तेसि शुं
तिसोषागुणपङ्क्तिवगाणं पुरतो तोरणं विउज्जहं तोरणा ना-
णामणिया' इत्यादि, मन्थः-चन्द्रकान्ताद्याः, विवि-
धमणिमयानि तोरणाणि नानामणिमयेषु रत्नमेषु उपनिवि-
ष्टानि-सामर्थ्येण स्थितानि, तानि च कदाचित्कालानि, अ-
थवा-अपदपतितानि वाऽऽऽऽकृष्टयेरन्त न आह-सम्पू-
निकल्पनया अपदपरिहारणं च निविष्टानि, तेषां विशेष-
णसमासः, उपनिविष्टसामर्थ्येणानि, 'विविहमुत्त-
नरो (राक्षसा) वचिधार्' इति विविधा-विवि-
धविष्कृष्टिकलितानि मुक्ता-मुक्ताफलानि 'अनरे' ति अन्त-
राशब्दाऽऽहृतिवीप्साऽपि सामर्थ्यावीप्सां गमयति, अन्त-
रा २ रूपोपचितानि यावता यत्र तानि तथा, 'विविहतारे
वचिधार्' विविधेस्ताररूपे-तारकाररूपैरुपचितानि, तोर-
णेषु हि शोभायै तारिका निषध्यन्ते इति प्रतीतं लोकऽपीति
विधिधत्ताररूपोपचितानि 'जाव पङ्क्तिव' इति यावत्कर-
णात् ' इहामिगउसमतुगगरमगरविहगवाकलककररुस-
मचमचकुंजरयल्लयउमलजपामिचिवा संसुगयवहरथ-
इवापरिगवाभिरमा विज्जाहरजमलजुगलजंजुलपाचिव ' ए-
वंतावस्तमभ्रयसामिचिधारां तोरणानि व्ययस्थितानि य-
द्वा विधाधरयमलजुगलयन्त्रजुगलानीव प्रतिभासन् इति,
'चन्द्रादहस्तमालाणीया रूपवसहस्तकालिया भित्तमाला
भित्तमाला खचसुलोयल्लेसा सुहकासा सस्तिरीयक
वा पासादया इरिसिण्णजा अभिकवा' इति परिग्रहः, क-
चिद्वेत्सत्तास्फाटितमपि दृश्यते ।

'तेसि शुं तोरणाथं' उर्ध्वं अद्भुतमलमला पश्यन्ता, तं-
ज्जाह-सोर्ध्वपसिधिवच्छादियावत्तद्वामागमहासणक-
क्षयमच्छदप्यथा (०जाव पङ्क्तिव) । तेसि च शुं तोरणा-

थं उर्ध्वं बहवे किएहचामरज्जम् ०जाव मुक्किचामरज्जम्
अच्छे सयहे रूपपट्टे वहरामपदं जलपामलंगधि ए सुरम्मे
पासादी ए दरिसण्णिजे अभिरुवे पङ्क्तिवे विउज्जति । तेसि
शुं तोरणाथं उर्ध्वं बहवे छत्तातिच्छते पंटाजुगले पडा-
गाइपडागे उपलहत्थ ए कुइदखलिसुममगतोर्ध्वधायो-
दरीयमहापोंदरीयसतपसहस्तपसहत्थ ए सन्धयवामा ए
अच्छे ०जाव पङ्क्तिवे विउज्जति । त एं से आभिभोमि ए
देवे तस्स दिवस्स जाणविमागस्स अतो बहुसमरमणिजे
भूमिभागं विउज्जति ।

'तेसि शुं तोरणाथं' उर्ध्वं 'त्यादि सुगमं, मवरं 'जाव प-
ङ्क्तिव' इति यावच्छब्दकरणात् ' वट्टा मट्टा नीरया निम्मला
निण्णका निक्कइच्छाया समिनि (हिमरी) या सउज्जाया पा-
सादया इरिसिण्णजा अभिकवा' इति प्रत्ययम् । 'तेसि शुभि'
स्यादि, तेषां तोरणानामुपरि बहवः रूपवामरयुक्ता ध्वजाः
रूपवामरध्वजाः, एवं बहवो नीलवामरध्वजाः, लोहित-
वामरध्वजाः, हरितवामरध्वजाः, शुक्लवामरध्वजाः, कथ-
म्भूता एते सर्वेऽपीत्यत्र आह-अच्छा-आकाशफटिकवद-
निर्मलाः रुक्मा-रुक्मपुद्गलस्तकस्थानिर्माणिताः 'रूपपट्टा'
इति रूपो-रूप्यमया यज्जमयस्य दृष्टव्योपरि पट्टा येषां तं
रूपपट्टाः 'वहरदंढा' इति ध्वजा-यज्जरत्नमयोः नीलरूप-
पट्टमध्यवर्ती येषां तं यज्जदंढाः, तथा जलजानामिव-जल-
जकुसुमानां पद्मादीनामिधामलो न तु कुदृश्यगन्धसम्भिधो
यो गन्धः स जलजामलगन्धः स विद्यते येषां ते जलजामल-
गन्धिकाः, अत एव सुरम्याः 'प्रासादीया' इत्यादिविशे-
षणचतुष्टयं प्राग्वह्यम् । 'तेसि शु' मित्यादि, तेषां तोरणाना-
मुपरि बहूनि छत्राणिच्छत्राणि-छत्रात्-लोकप्रसिद्धान् एक-
सङ्ख्याकात् अनिशार्थानि छत्राणि उपर्यधोभावेन त्रिसं-
ख्याकानि त्रिसंख्याकानि वा छत्रानिच्छत्राणि, बाह्यपना-
काभ्यो लोकप्रसिद्धाभ्योऽनिशार्थान्यो दीर्घेत्यत्र विस्तारणं
च पताकाः पताकानिपताकाः, बहूनि घण्टायुगलानि, बहू-
नि चामरयुगलानि, बहव उपलहन्ताः-उपलक्ष्यजलज-
कुसुमसमूहविशेषाः, एवं बहवः पट्टादहस्तकाः नीलरूप-
काः सुगन्धस्तकाः सौगन्धिकदहस्तकाः श्वेतपत्रदहस्तकाः
सहस्रपत्रदहस्तकाः, पद्मादिविभागव्याख्याने प्राग्वह्यं, एते च
छत्रानिच्छत्रादयः सर्वेऽपि रत्नमया अकृष्टा-आकाशफ-
टिकवदानीमाला यावत्करणात् ' सण्णालहा वट्टा मट्टा
नीरया निम्मला निण्णका निक्कइच्छाया सण्णालहा वट्टा मट्टा
नीरया पासादया इरिसिण्णजा अभिकवा' इति परिग्रहः ।
'तस्स शुभि' स्यादि, 'तस्स ए' मिति पूर्ववत् दिवस्य यान-
विमानस्य अन्तः-मध्यं बहुसमः सन् रमणीयः बहुरमणी-
यो भूमिभागः प्रकृतः ।

किंविशिष्ट ए इत्याह-

से जहायाम ए आलिगणुक्खरे ति वा इहंणुक्खरे इ
वा सरतले इ वा करतले इ वा चंदमंडले इ वा खर-
मंडले इ वा आर्यसमंडले इ वा उरम्भचम्मे इ वा
(वसहचम्मे इ वा) बराहचम्मे इ वा सीहचम्मे इ वा

बग्वचम्मे इ वा भिगचम्मे इ वा (छगलचम्मे इ वा)
 दीवियचम्मे इ वा अग्येगसंकुलीगसहस्रवित्त ए शाणा-
 विहपंचवणेहि मशीहि उवमोभिंत्त भावडपचावडसेडिप-
 सेडिसोत्थिय—सोवत्थिय—एममाणाग—बद्धमाणाग—
 मच्छंडगमगरंडगजाराभाराकुल्लवलिपउमपत्तसाभरतरंग-
 वसंतलपपउमलयभचिचिचिहि सच्छाएहि सप्पमेहि सम-
 रीएहि सउज्जाएहि शाणाविहपंचवणेहि मशीहि उव-
 सोभिणहि तं जहा—किंएहि शीलहि लोहिहि हलिदेहि
 सुकिंझहि, तत्थं यं जे ते कियहा मशी तेसि यं
 मशीयं इमे एतारूवे वणावासे पणत्ते, से जहानामए
 कीभूतए इ वा अंजये इ वा खंजये इ वा कजले इ
 वा गवले इ वा गवलगुलिया इ वा भमरे इ वा भमराव-
 लिया इ वा भमरपतंगसारे ति वा जंबूफले ति वा
 आहारिण्डे इ वा परहुते इ वा गए इ वा गयकलेभे
 इ वा कियहसपे इ वा कियहकेसरे इ वा आगासपि-
 गले इ वा कियहासोए इ वा कियहकणवीरे इ वा कि-
 एहबंघुजीवे इ वा, भवे एतारूवे सिया ?, यो इण्डे
 समडे, (ओवम्मे समणाउसो !) ते यं कियहा मशी
 एतो इड्डतराए चैव कंततराए चैव मणामतराए चैव
 मणुएणतराए चैव वण्णं पणत्ता । तत्थं यं जे
 ते नीला मशी तेसि यं मशीयं इमे एतारूवे
 वणावासे पणत्ते, से जहानामए भिगे इ वा भिगपचे
 इ वा सुए इ वा सुपपिच्छे इ वा चासे इ वा चास-
 पिच्छे इ वा शीली इ वा शीलीभेदे इ वा शीलीगुलि-
 या इ वा सामा इ वा उचन्ते इ वा वणराती इ वा
 हलधरवसणे इ वा मोरगगीवा इ वा अयसिकुसुमे इ वा
 वायुकुसुमे इ वा अंजणकेसिकुसुमे इ वा नीलुप्पले इ वा
 शीलसोभे इ वा शीलबंघुजीवे इ वा शीलकणवीरे इ
 वा, भवेयारूवे सिया ?, यो इण्डे समडे, ते यं
 शीला मशी एतो इड्डतराए चैव ०जाव वण्णं पण-
 त्ता । तत्थं यं जे ते लोहियगा मशी तेसि यं मशीयं
 इमेयारूवे वणावासे पणत्ते, से जहानामए उरम्म-
 रुहारे इ वा ससरुहारे इ वा नरुहारे इ वा वराहरुहारे
 इ वा (महिसरुहारे इ वा) बालिदंगावे इ वा बालिदि-
 वाकरे इ वा संभ्रमरागे इ वा गुंजद्वारागे इ वा जासु-
 अयाकुसुमे इ वा किंसुयकुसुमे इ वा पालियायकुसुमे
 इ वा जाहहिगुलए ति वा सिलपवाले ति वा पवाल-
 अंजरे इ वा लोहियवसमशी इ वा लक्ष्मरसगे ति वा
 किमिरागकले ति वा श्रीयपिठ्ठरासी ति वा रत्तुप्पले
 इ वा रत्तासोमे ति वा रचकणवीरे ति वा रचबंघु-

जीवे ति वा, भवेयारूवे सिया ?, यो इण्डे समडे,
 ते यं लोहिया मशी एतो इड्डतराए चैव ०जाव वण्णं
 पणत्ता । तत्थं यं जे ते हलिदा मशी तेसि यं मशीयं
 इमेयारूवे वणावासे पणत्ते—से जहानामए चंपे ति वा
 चंपल्लती ति वा (चंपगमे इ वा) हलिदा इ वा
 हलिदागुलिया ति वा हरियालिया इ वा हरिया-
 लभेदे ति वा हरियालगुलिया ति वा चिउरे इ
 वा चिउरंगारते ति वा वरकण्णे इ वा वरकणगनिपे
 इ वा (सुवणसिप्पाए ति वा) वरपुरिसवसणे ति वा
 अल्लकीकुसुमे ति वा चंपाकुसुमे इ वा कुंहरियाकुसुमे इ
 वा तडवडाकुसुमे इ वा पांसडियाकुसुमे इ वा सुवण्ड-
 सुमे इ वा सुहरियणकुसुमे ति वा कौरंटेवरमल्लदामे ति
 वा बीयो (यकुसुमे) इ वा पीयासोमे ति वा पीयकण-
 वीरे ति वा पीयबंघुजीवे ति वा, भवेयारूवे सिया ?,
 यो इण्डे समडे, ते यं हलिदा मशी एतो इड्डतराए चैव
 ०जाव वण्णं पणत्ता । तत्थं यं जे ते सुकिंझा मशी
 तेसि यं मशीयं इमेयारूवे वणावासे पणत्ते । से जहा
 नामए अंके ति वा संखे ति वा चंदे ति वा कुंदे इ वा दंते
 इ वा कुमुदादकदपरपदहियगणोक्सीरपुर) हंसावली इ वा
 कोचावली ति वा हारावली ति वा चंदावलीति वा सा-
 रथियवलाहए ति वा भंतधोरुपपण्डे इ वा सालिपिठ्ठ-
 रासी ति वा कुंदपुष्करासी ति वा कुमुदरासी ति वा
 सुकच्छिवाडी ति वा पिहुणमिंजिया ति वा मिंसे ति
 म्मणालिया ति वा गयदंते ति वा लवंगदलए ति वा
 पोंडरियदलए ति वा सेपासोमे ति वा सेयकणवीरे ति
 वा सेयवन्नुजीवे ति वा, भवेयारूवे सिया ?, यो इण्डे
 समडे, ते यं सुकिंझा मशी एतो इड्डतराए चैव ०जाव
 वण्णं पणत्ता ।

‘ से जहा नाम ए’ तत्—सकललोकप्रसिद्धे ‘येथे ति दृष्टान्तो-
 पदेशे’ नामे’ ति शिष्यामन्त्रणं, ‘ ए’ इति वाक्यालङ्कारः,
 ‘आलिगपुष्करे इ व’ ति आलिङ्गो—सुरजननामा वाद्यविशेषः
 तस्य पुष्करं—वर्मपुटं तत्कालात्यन्तसमाभिंति तेषामपमा-
 कियते, इति—शब्दाः सर्वेऽपि स्वस्यापामभूतयस्तुपरिस-
 माप्तिद्योतकाः, वाशब्दाः समुच्चये सूदृक्ता लोकप्रती-
 ता भूतलस्तस्य पुष्करं सूदृक्पुष्करं परिपूर्ये—प्रान्तीयं क्षु-
 तडाकं सरस्तस्य तलम्—उपरिततो भावः सरस्तले, क-
 रतले प्रतीते, चन्द्रमण्डलं सूर्यमण्डलं च यद्यपि तस्यवृत्त्या
 असामीकृतादिकपिथाकारं पीडयासादापितया लुप्तलक्ष-
 मिति तद्वतो दृश्यमानो भागो न समतलतथापि प्रतिभा-
 सते समतल इति तनुयादान्तं, आर्यमण्डलं सुप्रसिद्धम्,
 ‘उरम्भचम्मे इ वे’ त्यादि, अत्र सर्थथापि ‘ अग्येगसंकुली-
 गसहस्रवित्तये’ इति विशेषव्ययोगः, उरम्भ—ऊरयः, वृषभच-

राहित्यव्याघ्रकृष्णलाः प्रतीनाः द्विती—चित्रकः, एतेषां
अर्थकं चम्पे अनैकैः शङ्खप्रमाणैः कीलकमहर्षेः, महर्षि-
हिं कीलकैस्ताडितं प्राये मध्ये कामे भवति, तथाकृतता-
रुसम्भवान् भवतः शङ्खमहर्षे, यिनन्—यिनतीकृतं ताडि-
तमिति भावः, यथा उपरन्तं बहुसमं भवति तथा तस्या-
पि शान्तिमान्स्यान्त्येवमुक्तं भूमिभावाः पुनः कथम्भूत
इत्याह—‘गालाविहृष्यवज्रहिं मणीहि उपमाभिनं नाना-
विधाः—जानिभद्राभानाप्रकारा ये पञ्चवर्णा मणयलैकप-
शोभिनः, कथम्भूतैरित्याह—‘आवह’ इत्यादि, आवर्त्ता-
रितं मणीनां लक्षणाभि. तत्रावर्त्तः प्रतीतः एकस्यावर्त्तस्य
अर्थमिमुक्तं, आवर्त्तः प्रत्यावर्त्तः अर्थः—तथाविधकिन्तु-
जा पञ्चलस्यास्य भेदगणं च निरन्तरा अस्या श्रुतिः सा
मर्थेणैः स्थाितकः प्रतीतः सौवर्त्तलकपुष्पमाणौ लक्ष-
णविशेषो लोकाप्यन्ततयै धर्ममानकं—श्रावसम्पुटं मन्त्र-
काण्डकमकरकाण्डकं प्रतीतं ‘जारमार्गितं’ लक्षणाविशेषौ
सम्यक्मणिलक्षणप्रतीतो लोकाण्डेदन्तयो पुद्गावलपक्षपत्र-
सम्पत्तः कृष्यासमीपतापक्षलताः श्रावर्त्तः तानां प्रकृत्या-
विच्छिन्ना चित्रम्—आलेखो येषु तं श्रावर्त्तप्रत्यावर्त्तभेद-
प्रश्रेणस्वस्तिकनौवस्तिकपुष्पमाणवर्त्तमानकमन्त्रकाण्डक
मकरकाण्डकजारमार्गुषावलपक्षपत्रसारनर कृष्यासमील-
तापक्ष लतामार्गिचित्रालैः किमुक्तं भवति?—आवर्त्तद्विलक्षणो-
पैतः तथा सच्छादयैः सती शोभता लुप्या-निमेषावरूपा येषां
नैकच्छायाः, तथा सती-शोभना प्रमा-कान्तियेषां तं स्मृ-
ष्याः तैः समग्रीरहर्षिं इति समग्रीरहर्षेः—वहिर्निर्गतकिरण-
आलस्यतैः सौन्दर्योतैः—वहिर्गम्यविष्णुप्रत्यास्मन्वस्तुनैम-
प्रकाशकराद्योतनसहितैः कथम्भूतैर्नानाजानांयैः पञ्चवर्णम-
णिभिरुपशोभितः, तानेव पञ्चवर्णानाह—‘तं जहा—किणहर्षिं’
इत्यादि सुगमे, ‘तन्त्र गमि’त्यादि, ‘तत्र’ तेषां पञ्चवर्णानां म-
णीनां मध्ये गमिति वाक्यालङ्कारे येन कृष्णा मणयः तं कृ-
ष्णमणय इत्येव निवेद्ये इति वचने भाषाकारार्थं, त-
ेषां ‘गमि’ति पुष्यत्, अयम्—अनन्तरमुद्दिश्यमान एत-
द्रूप—अनन्तरमेव वक्ष्यमाणस्वरूपा वर्णशायिना—वर्षकनि-
धेशः प्रवृत्तः, तद्यथा—‘सं जहानामप’ इत्यादि, स य-
थानाम ‘जीमूतं’ इति जीमूत—बलाहकः, स जेह प्रा-
बुद्धप्राप्तममयं जलभूतो यदितद्वयः, तस्यैव प्रायोऽति-
कालममम्भवान्, इतिशब्द उपमाभूतवस्तुनामपरिममाति-
शोचनकः, बलाह्यं—वर्णानां तन्त्रागेषां समुच्चये, एते स-
मेश्वर, अजून—सौधीराजने रत्नविशेषो वा, वज्रन्तं—ह्रीप-
मार्गिभालः, कजलं—हीपशिखापानितं, मणी—तद्वय क-
जलं तादृशमजानादिषु सामग्रीविशेषेण घोषितं मणीषु-
लिका—घोषितकजलमुटिका, कजिन्—मसी इति वा म-
सीमुलिया’ इति न हर्षयेन, ‘गवल’ माहिष शङ्ख त-
र्हाप चापरितनयममामापरिमार्ग द्रष्टव्यं, तस्य विशिष्टस्य
कोल्लजः सम्भवान्, तथा तस्यैव माहिषमुद्गतिविषय-
मार्गविनिता गुटिका गवलगुटिका अमरः—प्रतीतः
अमरावली—अमरपङ्क्तः अमरपत्रकसारः—अमरपला-
न्तरीना विशिष्टकालिमापरिमप्रदशः जलकृतं प्रतीतं,
आद्वारपङ्क्तः—कामलः कृष्णः, परपुष्ट—काकिलः, गजो

गजकलमश्व प्रतीतः, कृष्णसर्पः—कृष्णवर्णसर्वजनिविशे-
षः, कृष्णकसरः—कृष्णवकुलः, ‘आकाशविमलं’ शरी-
मधविनिमुक्तमाकाशवर्णं, तदिह कृष्णमनीव प्रतीतमतीति
तदुपादानं, कृष्णाशोककृष्णकृष्णीकृष्णवर्णजुषीयाः अशो-
ककृष्णीरन्तन्वुजीववृत्तमेताः अशोकादयो हि पञ्चवर्णा भ-
वन्ति ततः शेषवर्णवृत्तासाथैः कृष्णप्रभं, एतावत्युक्तं स्वरा-
वानिव शिष्यः पृच्छति—‘भवे एषाकृतं’ इति भवेत् मणी-
नां कृष्णो वर्णः ‘एतद्रूपं’ जीमूतादिकपः?, सूरारह—
‘नायमर्थः समर्थः’ नायमर्थे उपपन्नो, यदुत—एवम्भूतः कृष्णो
वर्णो मणीनामिति, यथेवं तदिह किमर्थं जीमूतादीनां दृष्टान्त-
त्वेनोपादानमन आह—‘ह्रीपमयम्’—उपमाभाषमेतत् उद्दि-
तं ह धम्मण! आमुष्मन्! , यावता पुनन्तं कृष्णा मणय ‘इतो’
जीमूतादिदृष्टरका एव—कृष्णन वर्णनं अर्थाभिनयनरका-
एव, तत्र किञ्चिदकान्तमप कथाञ्चिदुत्तरमं भवति ततोऽ-
कान्ततावर्त्यव्यञ्ज्यथेमाह—‘कान्तरका एव—अतिश-
यममोहद्वारिकालिमागचिन्तया जीमूतादः कमनीयतरकाः,
अत एव मनोज्ञतरका एव—मनसा आयेन—अनुकुलतया
स्वप्राप्तविषयपरिचयने इति मनोज्ञं मनोऽनुकुलं ततः प्रक-
पे—विषयायां तरण्यत्यः, तत्र मनोज्ञतरमाप किञ्चिदमध्यमे
भवेत्, ततः सर्वोत्कर्षप्रानपादानार्थमाह—‘मनप्राप्ततरका एव’
द्रष्टव्यां मनीनां आयुर्वातन—आमवयवतां न्यन्तीति म-
नश्चापान्ततः प्रकर्षव्यवसायां तरण्यत्यः, प्राकृतव्याच-
णकारस्य प्रकारं मणामनर इति भवति, तथा ‘तन्त्र-
गमि’त्यादि, तत्र—तेषां मणीनां मध्ये येन नीला मण-
यन्तया मयमन्तद्रूपो वर्णोयामो वर्णकान्तेश्वर प्रवृत्तः तत्र-
था—‘सं जहानामप’ इत्यादि स यथानाम भुङ्क्ते—
कीटविशेषः पक्षलः ‘सूक्ष्मपत्रं’ तस्यैव सूक्ष्माभिधान-
स्य कीटविशेषस्य पक्षः, शुक्रः—कीरः, कृष्णपक्षु—शु-
क्रस्य पक्षः, चाप—पक्षिविशयः, चार्वापक्षु—चापपक्षः,
नीली प्रतीता, नीलीवरी—नीलीच्छदः, नीलीमुलिका—
मुलिकाद्रव्यसुगन्धका, श्यामाका—‘धार्वाविशयः’, ‘उच्चन्ता’
दन्तरागः, वनराजो प्रतीता, हलधारी—वर्णद्वलस्य व-
सनं हलधरवसनं, तच्छ किल नीलं अभ्यति सदैव तथा-
स्वभावतया, हलधरस्य नीलवस्त्रपरिधानान्, मयूरप्री-
वा पापपत्रप्रिया अरसीकुसुमपाणवृत्तकुसुमानि प्रतीतानि
एत ऊर्ध्वं कजिन्—इदानीं इ वा सहानीलं इ वा मयगेन
इ वा’ इति दृश्येन तत्रन्दनीलमशानीलमरकता रत्नविशे-
षाः प्रतीताः, अजूनकेशिका—वन्स्पतिविशेषस्य कुसु-
ममञ्जनकेशिकाकुसुमं, नीलागलं—कुलये, नीलाशो-
ककृष्णीरनीलवर्णजुषीया अशोकादिवृक्षविशेषाः, ‘भवेया-
कृतं’ इत्यादि प्रावृत्तं व्याचक्ष्यम्, तथा ‘तन्त्र गमि’ त्या-
दि, तत्र—तेषां मणीनां मध्ये येन नीलाह्ना मणयस्मेया-
मयमन्तद्रूपो वर्णोयानः प्रवृत्तः, तद्यथा—‘सं जहानामप’
इत्यादि, तद्यथानाम शशकशिरं उग्र—ऊरुगुन्तस्य रु-
धिरं, वराहः शूरीरन्तस्य हधिरं, मनुष्यकशिरं माहिषक-
शिरं च प्रतीतम्, एतावान् हि किल शशकशिरंया लोहितव-
र्णैकटानि भवन्ति तत एतयामुपादानं, बालेन्द्रोपक-
स्यो. जानिन्द्रोपक. स हि प्रवृत्तः सशिरागपटङ्गा. एकां म-

भति तनो बालमहम्, इन्द्रागोपकः—प्रथममावृत्तकालभावी कीटविशेषः, बालदिव्यकारः—प्रथममुद्गच्छत् स्वयं, स—
न्याभ्राता—वर्षासु सन्ध्यासमयभावी भ्राताः, गुञ्जा-
लोकप्रतीता तस्याजै रागा गुञ्जाङ्गरागः, गुञ्जाया हि अ-
संमतिरक्ष भवति अत्रे चानिर्गुणमिति गुञ्जाङ्गमहर्षे, ज-
कुसुमलोकसुकुसुमपारिजातकुसुमजात्यधिकुला लोकप्र-
सिद्धाः, शिलाप्रयालं—प्रवालनामा रत्नविशेषः प्रवाला-
ङ्कुरः—तस्यैव रत्नविशेषस्य प्रवालस्याङ्कुरः, स हि न—
प्रथमोद्भूतत्वेनात्यन्तरङ्गो भवति ततस्तदुपादानं, लाहि-
नाक्षमितिनाम रत्नविशेषः, लाक्षारमकुमिरागरङ्गकथल-
क्षीनपिष्टराशिरङ्गापलङ्काशोककथीरङ्गवन्धुजीयाः प्र-
तीताः, 'भवेयाकूब' इत्यादि प्राप्सवत् । 'तथ्य एमि'
त्यादि, 'तत्र' तेषां मणीनां मध्ये ये हरिद्रो मणयस्तेषां
मन्तद्रो वर्णोपासः प्रकृतः, तद्यथा—'स जहानामए' इ-
त्यादि, स यथानाम चम्पकः सामान्यतः सुवर्णचम्पको
वृक्षः, चम्पकचञ्चुली—सुवर्णचम्पकवृक्षः, चम्पकभेदः—सु-
वर्णचम्पकचञ्चुलः, हरिद्रा प्रतीता, हरिद्राभेदः—हरिद्रा-
चञ्चुलः, हरिद्रागुटिका—हरिद्रासारगन्धविनिता गुटिका, हरि-
रतालिका—पृथ्वीविकाररूपा प्रतीता हरितालिकाभेदा-
हरितालिकाचञ्चुलः, हरितालिकागुटिका—हरितालिकामा-
रगन्धविनिता गुलिका, चिकुरा—रगद्रव्यविशेषः, चिकुरा-
ङ्कुराः—चिकुरमयगन्धविनिता यन्त्राई रावः, चम्पककस्य
जात्युत्पत्त्यर्थः यः कपटक निधेयः स चम्पकनिधेयः
यः पुरुरा—वासुद्वयस्तस्य यमने यरपुरुषयसने, तच्च फिल
पीनमेव भवतीति तदुपादानम्, अल्लकीकुसुमं लोकनाम १५व-
न्मयं, चम्पककुसुमं—सुवर्णचम्पकपुष्पं कृष्णाङ्गीकुसुमं पुष्प-
फलीकुसुमं, कारण्टकः—पुष्पजानिविशेषः तस्य दाम का-
रण्टकनाम तद्वड्डा आरुली तस्याः कुसुमं तद्वड्डाकुसुमं
च, घोशानकीकुसुमं सुवर्णवृषिकाकुसुमं च प्रतीते, सु-
हरिण्यका—यनरूपानिविशेषस्तस्याः कुसुमं सुहरिण्यकाकु-
सुमं, वीयका वृक्षः प्रतीतः तस्य कुसुमं वीयककुसुमं
पीताशकपीतकथवीरपीनवन्धुजीयाः प्रतीताः, 'भवेयाकूब'
इति प्राप्सवत् । 'तथ्य एमि' इत्यादि, तत्र—तेषां म-
णीनां मध्ये ये शुक्ला मणयस्तेषाममन्तद्रो वर्णोपासः
प्रकृतः, तद्यथा—'स जहानामए' इत्यादि, स यथानाम
अङ्को—रत्नविशेषः, शंखचन्द्र (रत्नकुण्ड) कुसुदीरको-
दकरजोर्ध्वधनगोवीरगुकीञ्जालहाराघालहंसाघालवला-
कावलयः प्रतीताः, चन्द्रावली—तडागादिषु जलमध्यमति-
विभक्तचन्द्रपङ्क्तः, 'सारयवलाहमे इति वा' शारदि-
का—शरफकालभावी वलाहको-मेषः, 'धनधोयकपण्ड इ-
वति' धमातः—अग्निसम्पर्केण निर्मलौक्यो धीतः—भूतिस्वर-
हिततहस्तस्तेजनेन अतिनिशितकिंता यो रूपधरा—रज-
नपत्रकं स धमातधोयकपण्डः, अन्व तु व्याचलत—धमा-
तन—आग्नेययोगेन यो धीतः—शाधिना रूपधरः स धमात-
धीतरूपधरः, शालोपदराशिः—शालिन्-वृक्षः, कुन्दपु-
ष्पाभिः कुन्दराशिश्च प्रतीतः, 'सुखलुवाडया इ जे'
ति लुवाड नाम वल्लदिकलिका सा च कांवेहेश्वरविशेषे शु-
ष्का सती अतीव शुक्ला भवति ततस्त्वुपादानं, 'पण्ड-
मिजिया इवति' 'पण्ड' मयूरपिच्छं तन्मध्यावर्तिनी पण्ड-

शमिजिका सा चानिर्गुणमिति तदुपन्यासः, विले—पञ्चनीकम्बः,
सुगाले—पञ्चनम्बु गजदन्तलवङ्गदलपुष्पहरिकलम्बलशोक-
म्बतकणवीरम्बतवन्धुजीयाः प्रतीताः, 'भवेयाकूबे मिया'
इत्यादि प्राप्सवत् । तद्वयसुक्तं वयैस्वैकपम् ।

सम्पत्ति गन्धस्वरूपप्रतिपादनायमाह—

ते सिंघे मणीणं भवेयाकूबे गंधे पल्लते, से जहा नाम ए
कोट्टपुडाण वा तगरपुडाण वा एलापुडाण वा चोयपुडाण
वा चंपापुडाण वा दमणापुडाण वा कुंठमपुडाण वा च-
दणपुडाण वा उमीरपुडाण वा मरुआपुडाण या जालि-
पुडाण वा जूहियपुडाण वा मल्लियापुडाण वा एहा-
खमल्लियापुडाण वा केतंगिपुडाण वा पाडलिपुडाण वा
खोमालियपुडाण वा अणुरुपुडाण वा लवंगपुडाण वा
कप्परपुडाण वा वामपुडाण वा अणुवायंमि वा ओमिज-
माणण वा कोह्मिजमाणण वा मीजमाणण वा उकिरि
जमाणण वा विकिरिजमाणण वा परिशुजमाणण
वा परिभाजमाणण वा भंडाओ वा भंडं माहरिजमाण-
ण वा आगाला मणुआ मणहरा घाणमणनिचुतिकरा
सव्वतां समंता गंधा अमिंमस्सवं(रं)ति, भवेयाकूबे, सि-
या यो इण्डह समंडे, ते थं मणी एतो इट्टतरा चैव
गंधेणं पण्णा ।

'तेसि एमि' इत्यादि, तेषां मणीनामयमेतद्रो गन्धः प्रकृतः,
तद्यथा—'स जहा नाम ए' इत्यादि, प्राकृतस्यात् 'स इति बहु-
वचनार्थः प्रातिपत्यः, ते यथा नाम गन्धा अमिनिगुणो-
नि सम्यग्धाः कोष्ठे—गन्धद्रव्यं तस्य पुटाः कोष्ठपुटास्तेषां,
वाश्र्वाः वाश्र्वाणि समुच्चये, इह एकस्य पुटस्य प्रायो न
तादृशो गन्ध आयाति, द्रव्यस्याहारात्, ततो बहुवचने,
तगरमापि गन्धद्रव्यम्, एलाः प्रतीताः चार्यं—गन्धद्रव्यं चम्प-
कदमनकुसुमचन्दनोशीरमरुकजानीयूयिकामल्लिकानाम-
ल्लिकाकेन कीपाटलीनवमालिकाऽनुकूल्यकुसुमवासकपूर-
णि प्रतीतानि, नवरमुशीरं—वीरकीमूलं ज्ञानमल्लिका ज्ञानयो-
ग्या मल्लिकाविशेषः, तेषां पुटानामनुवाते—आप्रायकविच-
लितपुटैर्यथामनुकूलं वातं यानि सति उद्धियमानानामुदा-
दयमानां वाश्र्वाः सर्वत्रापि एकस्य च 'कुट्टिजमाणण'
या' इति इह पुटैः परिमितानि यानि कोष्ठादीनि गन्ध-
द्रव्याणि नाभ्याप परिमये परिमाणोपाचारात् कोष्ठपुटादी-
नीत्युच्यन्ते तेषां कुट्टयमानानाम्—उद्धरणं, सुवमानानं
'मीजमाणण' वा इति ऋणवृत्त्यादिप्रमाणानाम् पतच्छ
विशेषस्य कोष्ठपुटिद्रव्याणामवसंये, तेषामेव प्रापः कुण्ड-
नहलवृक्षवृक्षाकारसम्भवात्, न तु यूयिकादीनाम्, 'उ-
किरिजमाणण' वा इति कुरिकादिभिः कोष्ठादिपुटानां
कोष्ठादिद्रव्याणां वा उदर्यमाणानां 'विकिरिजमाणण'
वा इति विकीर्यमाणानामवसंयेना विप्रकीर्यमाणानां 'प-
रिशुजमाणण' वा परिभागाय उपयुज्यमानानां, कचि-
त् 'परिभाजमाणण' वा इति पाटस्तत्र परिभाजमा-
णानां—पार्श्ववर्तिन्या मनागदीयमानानां, 'भंडाओ' भंडं

साहजिउज्जमाशाल वा ' इति भाट्टाह-स्यानारकम्मादप्यद्
साहज-भाजनान्नरं संहियमागताम् उपायाः-स्फागस्ति वा-
मनोहा अपि स्फुरन् आह-मनोहा-मनोऽनुकृताः त-
त्त्व मनोहारे कुत इत्याह-मनोहराः-मनो हरन्ति-आ-
त्मवशं नयन्तीति मनोहराः तत्त्वज्ञानं विप्रकीर्णमात्रेण मनो-
हरत्वे, कुतः ? इत्याह-आत्ममनोनिर्मुक्तकारः, एवंभूताः
स्वर्गैः-सर्वाणि विष्णु समस्तनः-सामस्येन गन्धा अभि-
धिसिस्सवर्णानि, जिज्ञानामभिमुखं निस्सरन्तः, क्वचित् 'अ-
भिधिसिस्सवर्णानि' पाठः, तत्रापि स एवायं नवरमभिनः
आवर्त्तनीति शब्दसंस्कारः, एवमुक्तं शिष्यः 'पृच्छति-' भवे-
त्तत्त्वे सित्वा 'स्यादित् यथा भवेत् एतद्रूपस्तेषां मनीनां
गन्धः ?, स्फुराह-' नो इच्छेत् समुद् ' इत्यादि प्राप्यत् ।

तेषां मनीनां इमेयाकृते फासे पल्लवे, से जहा नाम ए
आह्वेति वा रूपे ति वा बूरे इ वा खवलीए
इ वा ईसगम्भलिया इ वा सिरिसकुसुमनिचये इ
वा बालकुसुमपत्रासी ति वा, अवे एयाकृते सिया ?, यो
इच्छेत् समुद्, ते खं मनी एयो इडुतराए चेव ० जाव फा-
सेखं पल्लवा ।

' तसि लमि ' इत्यादि, तेषां ' लमि ' नि प्राग्भस्मणीनाम-
भेतेतद्रूपः स्फुरः प्रकाशः, तद्यथा—' से जहा नाम ए ' इत्यादि,
तद्यथा—अजिनक-चर्ममयं वस्त्रं रुने-प्रतीते बूरा-वनस्प-
निविशुषः भवनीने-अक्षयं ईसगम्भलीशरीरकुसुमानव-
द्याम् प्रतीताः, ' बालकुसुमपत्रासी इ वा ' इति कालानि-
अन्विकायाज्जानानि यानि कुसुमपत्राणि तेषां राश्यान्वा-
कुसुमपत्रराशिः, क्वचित् ' बालकुसुमपत्रराशिः ' इति पाठः,
' भवे एयाकृते ' इत्यादि प्राप्यत् ।

तएव खं से आभियोगिए देवे तस्म दिवस्म जागवि-
माहस्स बहुमज्ज्देसमागे एत्थ खं महे पिच्छाधरमंडव
विउव्वइ अमेगलंभमयमनिविट्ठं अन्धगमयसुकयवरवेइया-
तोरखवरइयसालभंजियागं सुमिलिट्ठिविसिहलट्ठमंठियप-
सत्थवेरुलियविमलत्वं खं शाखासखि (कणगरयण)
लियचिउज्जलबहुममुविमत्तदेसाएइ ईहाभियउभभ-
तुरगनरमगरविहगालगकिअरकमरमचमरकुंजरवलय-
पउमलयमथित्थितं कंचलमथिरयणभूमिभागं शाखावि-
इपंचवत्थपेटागपरिमंडियग्गमिहरं चवलं मरीतिक-
ववं विगिम्भयंतं लाउल्लाइयमहियं गोसीस (मरम)
रत्तचंददइरदिरपंचमुलितलं उवचियचंदखलमं चं-
दइयपडसुकयतोरखपट्टिदुवगदेसभागं आसत्तांसत्तविउल-
वहुवसापियमल्लदामकलावं पंचवसमरससुरभिषुकपुफकुं-
जीवसारकलियं कालागुरुपरवकुंदरुकुतकधूरमधमवंत-
गंधुषुशाभिरामं सुगंधवरगंधियं गोषवट्ठिपूतं दिव्वं तुडि-
यमईसपथाइयं अन्धरगणसंपविकिणं पासायं दरिस-
खिज्जं ० जाव पडिरुवं । तस्स खं पिच्छाधरमंडवस्म

बहुममरमखिज्जभूमिभागं विउव्वति ० जाव मणीणं फामो
तस्म खं पेच्छाधरमंडवस्म उल्लायं विउव्वति पउमलय-
मथित्थितं ० जाव पडिरुवं । तस्म खं बहुममरमखिज्जस्म
भूमिभागस्स बहुमज्ज्देसमाए एत्थ खं महे एयं वहरा-
मयं अक्खाडंगं विउव्वति । तस्स खं अक्खाडयस्म
बहुमज्ज्देसभागं एत्थ खं महेगं मथिपेडियं विउव्वति
अट्टजायगाइ आयामविकवंधेखं चत्तारि जायगाइ बाह-
ल्लेणं मवं मथिमयं अच्छं मयइ ० जाव पडिरुवं । तीमं
खं मथिपेडियाए उववि एत्थ खं महेगं मिहासखं विउ-
व्वइ, तस्म खं मीहासखस्म इमेयाकृते वसावाये पल्लवे-
तवखिज्जमया चकला रययामया मीहा सोवमिया पाया
शाखामथिमयाइ पायसीमयाइ जंबूवयमयाइ गताइ
वहरामया संघी शाखामथिमये वंच, म खं मीहासख
इहाभियउभभतुरगनरमगरविहगालकिअरकमरमचमर-
कुंजरवलयपउमलयमथित्थितं (मं) सारमागेवचि-
यमथिरयणपामालीद अन्धरगमिउमधरगणवत्तयकुमंतलि-
म्बकमरपंचत्तपुयाभिरामे सुविइयग्गत्तांख उवचिपत्ता-
मदगुल्लपट्टपट्टिच्छायंख रत्तमुअमंवेणु सुग्गमे आईगा-
रुयवृखवगीयत्तुलफासे मउए पासाइए ० ४ ।

' तए लमि ' इत्यादि, ततः खं आभियोगको देवस्मन्त्य दि-
व्यस्य यावत्प्रतिमानस्य बहुमप्युद्देश्यभागं अत्र महत्प्रकाश-
महद्वं यिदुयति, कश्चिन्मनाम्याह-अनकस्मन्मभनसंविधि-
ए तथा अशुभना-अशुभना सुकना-सुत्तु निर्णादिता वर-
यधिकानि तैरगणानि वरगचिनाः शास्त्रांशुकाश्च यत्र तद्-
शुभतसुकनवरवदिकानां रणवरगचिनां शास्त्रांशुकाः, तथा
सुशुभरा विशिष्टा लघुमंस्थिताः-मनोहान्प्रधानाः प्रशस्तः
प्रशस्तवास्तुल्लस्योपिता वैहृयाममलस्तस्या-वैहृयंरनमया
विमलाः स्तस्या यत्र तत् सुशुभराविशिष्टलघुमंस्थितपशस्त-
वैहृयंविमलस्तस्या, तथा नाना मणयः लक्षिता यत्र भूमि-
भागं स नानामणिलक्षितः सुखादिदेशोत्तं कान्तस्य पा-
लिकः परगिगतः नानामणिलक्षित उज्ज्वला बहुममः-
अग्र्यन्तममः सुविमलं भूमिभागं यत्र तत् नानामणिल-
क्षितोउज्ज्वलबहुममसुविमलभूमिभागं, तथा इहासुगा-वृकाः
अपभुतुरगनरमगरविहगाः प्रतीताः यथाशाः-स्वापरदुग्गमाः
कितरा-व्यन्तरविशेषाः कर्वा सुगाः स्वभाः-आटया घ-
हाकायाः पशवः चमरा-आटया गायः कुञ्जरा-हिननः व-
मलना-आशाकात्रिजनाः पशवना-पाण्यः एतानां भ-
कृषा-विच्छुर्या विषमः-आत्मिना यथाशाः तयोहासुगाअप-
भुतुरगनरमगरविहगायांलक्षकुरुनरमचमरकुंजरवत्तयत्ता-
पशवनाभाल्लिचिं, तथा स्तस्याहृतया-स्तस्यापरिवर्ति-
म्या अज्जन्तमया यदिकया पांगरन्तं सद् यदज्जिरां तत्
स्तस्याहृतवत्तयदिकयापांगरनाभिरामं, जिहाहरजमज्जुत-
लज्जन्तुतं पिब अन्धमहस्मालणीयं मिति विद्या घ-
रन्तीति विद्याधरा-विशिष्टविद्याशक्तमन्तः तेषां नयमसु-

मुत्तादामे अनेहि चउहि अद्धकुमिकेहि मुत्तादामेहि तद-
 वृत्तपमाणेहि सुवृत्तओ समतासंपरिकित्तं । ते णं दामा
 त्तरणिजलंबुसगा सुवत्तपयसगंढियसगा खालामणि-
 त्यक्खविमिहहारदहारउवसोमियसमुदाया ईमि अणुम-
 लमसंपत्ता बाएहि पुक्खवरदेहिणुत्तरांमिहि मंदाय मंदाय
 प्पेज्जमाणाणि २ पल्लवमाणाणि २ पेज्जं [पज्जकं]
 माणाणि २ उरालेणं मणुक्केणं मणहरंणं कण्ठमणणि-
 ष्ठतिकरेणं सहेणं ते पणसे सव्वओ समता आए-
 रेमाणे सिरिए अतीव २ उवसोभमाणा चिट्ठं । तए
 णं मे आभिओगिए देवे तस्म सीहामसस्म अ-
 वत्तरेणं उत्तरेणं उत्तरपुत्तच्छिमे णं एत्थ णं छुरिया-
 भस्म देवस्म चउएहं सामाणियमाहस्मीणं चचारि
 भदामणसाहस्मीओ विउव्वइ, तस्म णं सीहामण-
 स्म पुत्तच्छिमे णं एत्थ णं छुरियाभस्म देवस्म चउ-
 एहं अगमहिषीणं सपरिवाराणं चचारि भदामणसा-
 हस्मीओ विउव्वइ, तस्म णं सीहामणस्म दाहिण-
 पुत्तच्छिमे णं एत्थ णं छुरियाभस्म देवस्म अर्धमत्तरप-
 रिमाए अट्टएहं देवसाहस्मीणं अट्ट भदामणसाहस्मी-
 ओ विउव्वइ, एवं दाहिणं णं मज्झिमपरिमाए दम-
 ष्ठं देवसाहस्मीणं दम भदामणसाहस्मीओ विउव्व-
 ति दाहिणपच्चत्थिमे णं बाहिरपरिमाए वामसहं देव-
 साहस्मीणं वारम भदामणसाहस्मीओ विउव्वति, प-
 चत्थिमे णं सत्तएहं अगियादिवतीणं मत्त भदामण
 विउव्वति, तस्म णं सीहामणस्म चउईमि एत्थ
 णं छुरियाभस्म देवस्म मालमएहं आयस्सदेवसाह-
 स्सीणं सोलस भदामणसाहस्मीओ विउव्वति, ते ज-
 हा—पुत्तच्छिमे णं चचारि साहस्मीओ दाहिणं णं च-
 चारि साहस्मीओ पच्चत्थिमे णं चचारि साहस्मीओ
 उत्तरे णं चचारि साहस्मीओ । तस्म दिवस्म जा-
 णविमाणस्म इमयारूवे वण्णवासे पण्ठे, से जहा
 नाम ए अइस्सगयस्स वा हेमंतियवालियसुरियस्स वा
 खयरिंगालाण वा रति पज्जलियाण वा जवत्तुसुम-
 वत्तस्स वा किंसुयवत्तस्स वा पातियायवत्तस्स वा
 सव्वतो समता संकुसुमिषस्म, भवेयारूवे सिया ?,
 ओ इण्ठे समहे, तस्म णं दिवस्स जाणविमाणस्स
 एत्तो इट्ठतरए चव ० जाव वणेणं पण्ठे, मंभे य
 कानो य जहा मण्णिं । तए णं मे आभिओगि-
 ए देव दिव्वं जाणविमाणं विउव्वइ २ त्रिता जेणे-
 क सुरियाभे देव तेअव उवाचच्छइ २ खित्ता सुरिया-
 धे देव करयत्तपरिमादियं ० जाव पच्चिपिण्ठि । (३०१५)

'तस्स णमि' त्यादि, तस्य निहासनस्योपश्लोके 'अत्र'
 अस्मिन् भ्याने महदंके विजयद्वयं—चक्षुःश्रोत्रं, आह-
 व जीवाभिममूत्रनदीकाकृतं—विजयद्वयं संक्षयिष्य इ-
 ति, तं विकृष्टेति-संशङ्कया निष्पाद्यन्ति, कथंभूत-
 मित्याह—शङ्कुकन्दकज्जोऽमुनमथितेफनपञ्चसन्निकास्म, सं-
 शङ्कः प्रतीतः, कुम्भेति—कुम्भकुसुमे दकरजः—उदककलाः
 अमुनस्य—क्षीराशयिजलस्य मथितस्य यः फनपञ्जो—दि-
 र्गशीरोत्तरकः तत्संज्ञकान्ते—तत्समप्रभे, पुनः कथंभूतमि-
 त्याह—'सव्ववत्तमायं' सर्वात्मना रतमयम् 'अच्छे सवहं
 पान्नाइयमि' त्यादिविशेषणजाले प्राप्यत् । 'तस्म णमि'
 त्यादि, तस्य निहासनस्योपरि तस्य विजयद्वयस्य बहुम-
 धपदेशनांऽप्य महात्मकं वज्रमयं—वज्ररत्नमयमेवकुशम्-
 अङ्कुशाकारं मुक्तादामावलम्बनाश्रयं विकृष्टेति, तस्मिन्
 वज्रमयऽङ्कुशे महदंके कुम्भाय—मगधदेशमनिदं कुम्भप-
 रिमाणं मुक्तादामं विकृष्टेति । 'न णमि' त्यादि, तत्कुम्भाप्र
 मुक्तादामं अर्चयत्तुः कुम्भायै—कुम्भपरिमाणंमुक्तादाम-
 भिस्तथोक्तवत्तमागमायैः संयतः सगोशु दिक्षु सम-
 न्ततः सामर्थ्येन सम्पराजित्तं-व्याप्तम् । 'त ए दामा'
 इत्यादि, तानि पञ्चवि दामानि 'तवाण्णत्तवृत्तना (ग-
 मा ?), तपनीयमया लम्बुना आभरणविशेषरूपा (याः
 सुवर्गप्रत्तरकाः सुवर्गपश्चाणि तैः मण्डित-शोभिते अग्रम-
 अग्रभागे येषां नानि तथा अ) अग्रभागे येषां प्रलम्बमानानां
 तानि तथा, नानामागमनैः—नानामागपत्तमयविशेषैः—धातु-
 त्रैदार्ढ्यैर्दंशैश्चोपशोभितः सामर्थ्येनोपशोभितः समुदाया
 येषां तानि तथा, इत्यु-मनाकु, अग्रांऽप्य-पारपरम् अन्ते-
 प्राप्तानि—अन्तेल्लानि पूर्वापश्चादङ्गमासरागतैः (दातैः) म-
 न्दाय मन्दाय इति मन्दे 'एज्जमानानि' कथंमातानि
 'श्रुताभीकयाऽपिच्छेदं छिः प्राकृतमवादे' रिग्यपिच्छेदं छि-
 धंयन्ते तथा पश्चात्त एवमपिच्छे, एवमुक्तपश्चात्, इत्युक्त-
 वशादेव प्रकथंते इत्यन्तेनां मनाकु चलनेन लम्बमा-
 नानि २ ततः परम्परं सम्पदकवशातः 'पउज्जमाणा पउज्ज-
 माणा' इति स्वदायमानानि २ उदारंण स्फारंण शब्दे-
 नानि यांसः श च स्फारशब्दो मनःप्रतिकूलोऽपि भवति
 तत आह- 'मनोक्कलं' मनोऽनुकूलन, तच्च मनोऽनुकूलत्वे
 लशतोऽपि स्यादत आह- 'मनोदरंणं मनोसं श्रोतृणां हरति-
 एकान्तेनामवशं नयन्ति मनोहरं' लिहादेराकृतिगण-
 त्यादश्च प्रत्ययः, तेन, तद्विष मनोहारत्वं कुत इत्याह—
 कलेमनानिर्बुजिकेण 'निमित्तकारकहतुषु सर्वासं
 विभक्तानां प्रायेण दर्शने' मिति चचनात् हनौ वृ-
 तीया, ततोऽप्यर्थः—प्रतिशेद कथंयामेनस्य निवृ-
 त्तिरः—सुखान्पादकस्तेना मनोहरत्वेनाथभूतेन शब्देन
 तान् प्रत्यसज्ज्ञानं प्रवेशान् संयतो—दिक्षु समन्ततो
 विदिक्षु आसूर्यान्तं २ अग्रमन्तस्य स्यादाविदं कथं, अग
 एव श्रिया—शोभया अतीवोपशोभमातानि २ निरुज्जित ।
 'तए णमि' त्यादि, ततः स आभियोगिका देवस्तस्य
 निहासनस्यापरेत्तरंणं वायदेव' कोणं इत्यर्थः, उत्तरंण-
 उत्तरम्याम् 'उत्तरपुत्तच्छिमे णं' इत्याभ्याम् 'अत्र—पताप-
 तस्सु दिक्षु सूर्यास्य देवस्य चरणौ' सामानिकमहत्तमां
 योग्यानि चर्यानि नञ्जातमप्यस्याणि विकृष्टेति, पूर्वस्यां च

वृत्तसूत्रामममहिषीणां सपरिवाराणां चत्वारि भद्रासनसहस्राणि दक्षिणपूर्वस्यामरूपन्तरपर्वशोऽष्टानां देवसहस्राणां योग्यानि अष्टौ भद्रासनसहस्राणि दक्षिणस्यां मध्यमपर्वशो दशानां देवसहस्राणां योग्यानि दश भद्रासनसहस्राणि, दक्षिणपरस्याः नैष्ठिककोण इत्येवं, बाह्यपर्वशो द्वादशानां देवसहस्राणां द्वादश भद्रासनसहस्राणि पश्चिमायां संस्थानामनीकाधिपतीनां सप्त भद्रासनानि विकुर्वन्ति । तदनन्तरं तस्य मिहानसस्य चतसृषु दिक्षु अत्र सामानिका-ऽऽदिदेशभद्रासनानां पृथुनः सूर्याभस्य देवस्य सन्धस्थानां षोडशानामामरत्नकदेवसहस्राणां योग्यानि षोडश भद्रासनसहस्राणि विकुर्वन्ति, तद्यथा—चत्वारि भद्रासनसहस्राणि पूर्वस्यां चत्वारि दक्षिणतश्चत्वारि पश्चिमपार्श्वे चत्वारि उत्तरतः, सर्वसहस्रयया सप्ताधिकानि चतुःषष्ट्यंशसहस्राणि ५४००७ भद्रासनानां विकुर्वन्ति । तस्य गे दिव्यस्मं न्यादि, 'तस्मै नमि' ति पूर्ववत् दिव्यस्य दानविमानस्यायम् अनन्तरं घटयमाणस्वरूपा वशीवासो—बन्धुजनविश्वः प्रक्षयः, तद्यथा—'से जहानामप' इत्यादि, स यथानाम आचिराद्भूतस्य—लगायाचमद्भूतस्य हेमन्तिकस्य—शशि-रकालमाचिनो वालसूर्यस्य स ह्यत्यन्तमारक्तो भवति दीप्यमानश्चतुर्गुणादानं, वाशुधराः सर्वेऽपि समुच्चयः, खादि राक्षसाणि वा 'रत्न' इति सप्तमर्थे द्वितीया प्राकृतत्वात् यथा—'उय विण्णयभित्तल्लं पूममिनिरे' इति वापः सुकनो 'रत्नं सुद्धं पारिणयसुद्धं सउण्णयानि' त्यत्र, ततोऽयमर्थः—राशे प्रत्यलितानां जपाकुसुमघनस्य वा किञ्चिद्वस्त्रस्य वा पारिजातवनस्य वा सर्वतः—सर्वोसु दिक्षु समन्ततः—सप्तसंभूतः सुसुमितस्य—सुसुप्तः कुसुमितस्य, आभारंरं शिष्यः पुच्छातं—आभाररूपं पतनं वरणं भवेत्—भवेत्—याकूवे सिया' इति ह्यात्—कथञ्चिद् भवेत्तद्रूपस्तस्य दिव्यस्य दानविमानस्य वशीः ? । सूरिगाह—' नो इण्णं समद्धं तस्मै गे दिव्यस्म जाणविमाणस्स एतो इट्ठनराए वेव कनतगए वेव मणुअनराए वेव मणामनराए वेव वणेण पमणल्लं' इति प्राग्वत् व्याख्येयम्, ' गंधो फासां जहा मशीण' इति गन्धः रूपशः यथा प्राग् मणीनामुक्तस्तथा वक्रयः, स वेव—' तस्मै गे दिव्यस्म जाणविमाणस्स इम म्याकूवे गंधे पणल्लं, तं जहा—से जहानामप कोट्टुपुडाण वा तगपुड्डाण वा' इत्यादि । नप रं से आभिआगिए देवे' इत्यादि, याचकरणात्—' करयलपरिगहियं दसनहं सिरसायतं मत्थप अज्जलि कट्टु जणयं विजणयं वद्धां वइ वज्जाविता एयमाणसियमि' ति द्रष्टव्यम् ।

तए गे से सूरिआंभे देवे आभिआगस्स देवस्स अंतिए एयमद्धं सोषा निसम्म इद्धं ० जाव हिएए दिव्वं जिण्णिदा-भिगमणजोगं उत्तरवेउण्वियरूवं विउव्वति २ विवा चउई अगमहिमीहि सपरिवाराहि दोहि अणीएहि, तं जहा-गंधवाणीएण य गड्डाणीएण य सद्धिं संपरिबुडे तं दिव्वं जाणविमाणं अणुपयाहिणीकरेमाणे २ पुरच्छिमिण्णेणं तिमोवाण्णपडिरूवणं दुरुहति दुरुहिता जेयेव सीहासणे तेयेव उवागच्छइ २ छिवा सीहाः खवरगए पुरस्याभिण्णे

सस्मिसे । तए गे तस्मै सूरिआभस्स देवस्स चत्वारि सामाणियसाहसीआं तं दिव्वं जाणविमाणं अणुपयाहि-णीकरेमाणा उच्चिणिणं तिमोवाण्णपडिरूवणं दुरुहति-दुरुहिता पणेयं २ पुव्ववत्थहिं भद्रासणेहि निमीयेति, अवसेसां देवा य देवीआ य तं दिव्वं जाणविमाणं ० जाव दाहिणिण्णेणं तिमोवाण्णपडिरूवणं दुरुहति २ हिता पणेयं २ पुव्ववत्थहिं भद्रासणेहि निमीयेति । तए गे तस्मै सूरि-याभस्स देवस्स तं दिव्वं जाणविमाणं दुरुहस्स समाणस्स अट्ठडुमंगलगा पुरतो अहाणुपुवीए संपत्थिया, तं जहा-सोत्थियसिरिवच्छ ० जाव दप्पत्ता । तयसंतरे च खं पुस-कलसभिगारदिव्वा य छलपडागा सचामरा दंसणरितिया आलोयदारिमणिआ वाउकुवविजयं वजंतीढागा ऊसिया गणतलमणुलिहंती पुरतो अहाणुपुवीए संपत्थिया । तयसंतरे च गे वेरुलियभिमेतविमलदेवं पलंबकोट्टमल्ल-दामोवमोभितं चंद्रमंडलनिभं सद्युत्तियं विमलमायवषं पवरसीहासणं च मणिरयणभनिचिचं मपावपीई सपाउया ज्ञेयसमाउतं बहुकिंकरामपरपडागहियं पुरतो अहाणुपुवीए संपत्थियं । तयासंतरे च खं वहरामयवट्टलडुमंडितरसुमि-लिङ्गपरिषट्ठमट्टसुपतिट्टिए विमिद्धं अंगवगर्वचवखकुडभी-सहस्सुस्सिए [परिमंडियाभिरामं] वाउकुवविजयं वजं-तीपडागच्छत्तातिच्छत्तकलितं तुंभं गणतलमणुलिहंतिसि-हरे जेअणसहस्ससुसिए महतिमहालेप महिदंभए पुरतो अहाणुपुवीए संपत्थिये । तयासंतरे च खं सुकूवेखेवत्थ-परिकच्छिया सुसजा सव्वालेकरभूसिया महवा भवचड-गहपहगरंणं पंचअखियाहिवइणो पुरतो अहाणुपुवीए संपत्थिया । [तयासंतरे च खं बहवे अभिआगिया देवां देवीआ य सण्हि २ रुवेहि सण्हि २ विसेसेहि सण्हि २ विदेहि सण्हि २ खेजागहि सण्हि २ खेवत्थहिं पुरतो अहाणुपुवीए संपत्थिया] तयासंतरे च खं सूरियाभवि-माणवासिणो बहवे वेमाणिग्रा देवा य देवीआ य सत्थि-णीए ० जाव रुवेणं सूरियाभं देवं पुरतो पासतो य मग्गतो य समणुगच्छंति । (छ० १६)

'तए गे से सूरियाभे देवे' इत्यादि, दिव्यं—प्रधानं जिनन्द्र-स्य—भगवतो वर्यमानस्वामिनोऽभिगमनाय—अभिमुखं गम-नाय योग्यम्—उचितं जिनन्द्राभिगमनाय योग्यमन्तर्याकं रूपं विकुर्वन्ति, विकुर्वित्वा चतुर्भ्रमप्रमार्हर्ष्याभिः सपरिवारमि-ह्रांश्यामनीकाभ्यां, तद्यथा—गन्धर्वानां कन नाक्ष्यानीकन च, सार्द्धं, तत्र सहभावाः स्वस्वामिभाषमन्त्रेणापि हृष्टा, यथा समानगुणविभवयोऽप्योयिषयोः, क्षमः स्वस्वामिभाषयकट-नार्थमाह—'संपरिबुद्धं' सत्यग्राधकभावं विभ्राणैः परिहृ-तः—सम्पत्तिवृत्तः नत् दिव्यं यानाधमानमनुप्रवृत्तौ कुर्वन्-पूर्वतोऽनुप्रवृत्तयेव प्रदक्षिणीकुर्वन् पुण्यं नारकतानुप्राप्य-

परितर्कसारिते अर्थतत्समारिणं सुलभोवाहिए दुष्टमवाहिए ?
आराहते विराहते ? चरिमे अचरिमे ? सूरियाभाइ समणे
भगवं महावीरं सूरियाभं देवं एवं वदामी-सूरियाभा !
तुमं खं-भवसिद्धिए खो अभवसिद्धिते ० जाव चरिमे, खो
अचरिमे । (ख० ३१) तए खं से सूरियाभे देवं समणेखं
भगवया महावीरं एवं वुत्ते समाणे हट्टतुट्टचित्तमाणांदिए
परमसोमणांस्से समणे भगवं महावीरं वंदति नमंमेति २ मिता
एवं वदासी तुम्हेगे भंते ! मव्वं जाणाह मव्वं पासह
(मव्वंओ जाणह मव्वओ पांसह) मव्वं कालं जाणह
मव्वं कालं पासह मव्वं भावं जाणह मव्वं भावं पासह
जाणतिणं देवाणुप्पिया मम पुंविं वा पच्छा वा मंययकूवं
दिवं देविद्धि दिवं देवजुं दिवं देवाणुभावं लद्धं पत्तं
अभिसमसागयं तित, ते इच्छामिणं देवाणुप्पियाणं भनि-
पुव्वगं गोयमातिथायं समणां निरपेक्षाणं दिवं देविद्धि
दिवं देवजुं दिवं देवाणुभावं दिवं वलीमतिपद्धं नट्टवि
दि उवदेसितए । (ख० २२) तए खं समणे भगवं महावीरं
सूरियाभं देवेणं एवं वुत्ते ममाणं सूरियाभस्स देवस्स
एयमद्धं खो आदाति खो परियाणति तुमिणीए सेविद्धि ।
(ख० २३×४०) तए खं से सूरियाभं देवं तं दिवं देविद्धि
दिवं देवजुं दिवं देवाणुभावं पडिमाहरइ पडिमाहरित्ता
खखेणं जाते एगे एगभूए तए खं से सूरियाभं देवं समणे
भगवं महावीरं तिक्खुत्ता आयाहिणपयाहिणं करइ वंदति
खमंमति वंदित्ता खमंमिच्छा निषयापरिवाल्लमद्धं सेपनिवुड
तमंय दिवं जाणविमाणं दुरुहति दुरुहित्ता जामेव दिमि
पाउच्छूया तामेव दिमि पडिगया । (ख० २५)

ततः धर्मगो भगवान् महावीरः स्वार्थमस्य देवस्य श्वे-
तस्य गच्छा धारणीयमुत्तानां च देवीनां तस्याश्च 'महा-
इमहालिताए' इति अतिशयेन महत्या 'इतिपरिस्सारे'
इति श्रुत्याः—विक्कालवशानिनत्तएवं परंत् तस्याः 'अव-
ध्यादिजनपपेद इत्यर्थः, मुनिपपेदो यथोक्तानुष्ठानानुष्ठायि-
नानुपपेदः 'जतिपरिस्सारे' इति यत्तत्त उन्नयुणपु वि-
शेषतः इति यतयो—विजिज्जद्वत्यायमिप्रहाद्युपेताः साध-
वत्तएवं पपेदो यतिपपेदः 'विदुपरिस्सारे' इति विद्व-
तपरिस्सारे—अनकविज्ञानपपेदो देवपपेदः इहाकुपपेदः ज-
विषयपपेदः कौरव्यपपेदः कथममुनाया इत्याह—'अणगस-
याए' इति अनेकानि पुरुषाणां शतानि सङ्कल्पया य-
स्यां सा अनेकशता तस्याः 'अणगसंदाए' इति अनेकानि
कुम्भानि यस्याः सा तथा तस्याः, 'अणगसयवंपरिवाराए'
इति अनेकशतानि-अनेकशतसङ्कल्पानि कुम्भानि परिवारा-
यस्याः सा तथा तस्याः 'महनिमहालिताए' इति अनेक-
अतिशयेन महत्या पपेदः 'आहवले' इति आघन-प्र-
वाहिए बलं यस्य, न तु कथयतो बलदानपुजयायेन इ-

ति भावः—'एवं जहा उचवाहए तथा भाणियवयमि' ति,
एवं यथा श्रापपानिकं मन्थे तथा यद्धन्ते, तच्चवयम्—'अ-
हवले महावले अपारिमियबलवीरियनेयमाहण्यकतिजुते
सारदन्त्यथकियमहुयेवीरकुचानिच्छादुदुमिस्सरे खे वि-
स्थथाए कंठे वडियाए सिरे समाथथाए अगारलाए अमम्म-
णाए कुडियसयमहुयेवीरगाहिणाए सव्वकस्सरमंथियाह-
याए गिराए सव्वभासाणुगामिणीए-सव्वमंसययिमायणी-
ए अपुक्कहाए सस्सईए जायणनीहारिणा सणं अ-
ज्जमागहाए भासाए भासइ, अरिहा धम्मं परिक्कहइ, ते-
जहा—अग्निं तोए अग्निं अलोए अग्निं जीव अग्निं
अजीवं' त्यादि, तावत् 'तए खं सा महाइमहालिताया
मणुस्सपरिस्सा समणस्स भगवतो महावीरस्स अतिए
धम्मं सोच्चा निस्सम हट्टतुट्टा समणे भगवं महावीरं
तिक्खुत्ता आयाहिणपयाहिणं करइ कुरित्ता वेदइ नमं-
सइ २ जा एवं वयासी—सुयक्खाए खं भंते ! निमंमे
पाययणे, नग्निं खं करे समसा माहणे वा एरिसं ध-
म्ममादिक्कलए, एवं वइत्ता जामेव दिमि पाउच्छूया ता-
मेव दिमि पडिगया । तए खं सेए राया समणस्स भ-
गवतो महावीरस्स अतिए धम्मं सोच्चा निस्सम हट्ट-
तुट्टचित्तमाणांदिए ० जाव हरिसव्वसयिसय्यमोणहियए सम-
णं भगवं महावीरं वेदइ नमंसइ पडित्ता नमंमिच्छा पमि-
णाइ पुच्छइ पुच्छित्ता अट्ठाइ पायिहए परिवाहत्ता उट्ठा-
ए उट्ठा उट्ठिता समणे भगवं महावीरं वेदइ नमंसइ २ जा
एवं वयासी—सुयक्खाए खं भंते ! निमंमे पाययणे ० जाव
एरिसं धम्ममादिक्कलए, एवं वइत्ता अग्निं पुच्छइ २ हित्ता
समणस्स भगवतो महावीरस्स अतिए धम्मं सोच्चा निस्सम हट्ट-
ताया वेदयाया पडिनिक्कमइ पडिनिक्कमिच्छा श्रयेद
दिमि पाउच्छूए तामेव दिमि पडिगते, इति । इहे खं प्रायः
सकलमपि सुगमं नवरं यामेव दिशमलस्य, किमुक्तं भ-
वति ?—यस्यो दिशः सक्काशात् प्रादुर्भूतः—समयसरणं
समागतस्तमंय दिशं प्रतिगतः । सप्रानं स्वार्थो द्वावा
धमंदेशाभाश्रयणतो ज्ञानप्रभूतनरसेनारविशयः स्वविशये
अवस्थायादिकं पिपुच्छुपुण्यंकराति तदाह—'तए खमि' मयादि
'मवसिद्धि' इति भवेः सिद्धिर्यस्यासौ भवसिद्धिकोः अ-
स्य इत्यर्थः, नतिपरितोऽभयमिमिद्धिकः, अभय इत्यर्थः,
अवस्थापि कश्चित्मवस्थाद्विषयति कश्चित्समयगृहस्थित
आत्मनः समयगृहस्थितव्ययाय पृच्छति—समयगृहस्थिको मि
थाद्विष्टः, समयगृहस्थिरपि कश्चित्परिमितसेवारा भवति
कश्चित्परिमितसेवारः, उपशमधर्माणशिरःप्राप्तानामपि क-
र्णविद्वन्मनसेवाराभावाद्, अतः पृच्छति—अनन्यसेवारिकः, परीतसेव-
रकोऽनन्यसेवारिकः ? परीतः—परिमितः स चासौ सेव-
रश्च परिकसेवारः सोऽस्यात्तीति परिकसेवारिकः, 'अ-
तोऽनेकवराद्विती' कप्रत्यय, एवमनन्यश्चासौ सेवारश्चान-
न्यसेवारः सोऽस्तीति अनन्यसेवारिकः, परीतसेव-
रकोऽपि कश्चित् सुवमवर्षाधिको भवति यथा शालिभट्टा-
दिकः, कश्चित् दूतमवर्षाधिको यथा पुरोहितपुत्रजीवः, ततः
पृच्छति सुलभो वाधिः—भवाप्तेर जितधर्मप्राप्तिसिंघस्यासौ
सुलभाधिकः, एवं दूतमवर्षाधिकः, सुलभवर्षाधिकोऽपि क-
श्चित्पि लब्धवा विराधयति ततः पृच्छति—क्षान्तायति

सम्यक् पालयति बोधिमित्यागधकः । तद्विपरीतो विरागध-
कः । आराधकोऽपि कश्चित्तद्वयमेवेष्ट्यामी न भवति नतः
पुच्छति—चरमोऽचरमो वा ? चरमोऽन्तरभावी भवो य-
स्यामी चरमः 'अज्ञाद्विष्य' इति भवर्थीयोऽप्रत्ययसालि-
परीतोऽचरमः, एषमुक्तं सूर्याभादिः अमणो भगवान् महा-
वीरस्त्वं सूर्याभं द्रव्यमेवमादीत्—योः सूर्याभ ! त्वं भवसि-
द्धिको, नाभवसिद्धिकः । बाष्पकण्ठात् 'सम्माद्दुष्टो नो मि-
च्छाद्दुष्टो परितस्तस्यारिषो नो अग्रेतमेत्यारिषं शुलभवारिष-
नो दुल्लभवारिष आरागधक वा विरागध' इति परिग्रहः, 'तुभ्यं
शं भते !', 'तुभ्यं' इति श्रुत्ये 'गमिन्' वाक्यालङ्कारो भवति । सर्व-
कथलवद्वा जानीथ सर्वं कथलदृष्टेनेन पश्यथ, अनेन द्रव्यप-
रिग्रहः, तत्र सर्वेश्वरो देशकालस्थेनैव पश्यत यथा अस्य सर्व-
स्यापि प्रामस्यायमप्यतिरिगति सचराचराविषयज्ञानदर्शन-
प्रतिपादनार्थमाह—'सर्वधना जायह सर्वधनो पासह' सर्वतः-
सर्वत्र विष्णु ऊर्ध्वमथा लोकलोकं चन्देति भावः, जानीथ
पश्यथ च, अनेन लक्षणप्रधानः, तत्र सर्वद्रव्यसर्वलक्षणविषयं
आत्मज्ञानकामत्रमपि ज्ञाने दर्शने वा सम्भाष्येन ततः सक-
लकालविषयज्ञानदर्शनप्रतिपादनार्थमाह—सर्वकालम्—अनेन-
तमनागतं वस्तुमानं च जानीथ पश्यथ, एतेन कालपरिग्रहः,
नत्र कश्चित् सर्वद्रव्यसर्वलक्षणसर्वकालविषयमपि ज्ञाने स-
र्वपर्यायविषयं न सम्भाष्येत् यथा भीमांसकादिः, अत्र
आह—सर्वान् भावान्—पर्यायान् प्रतिद्रव्यमासीयात् पर-
कीयाश्च कथलवद्वा जानीथ, कथलदर्शनेन पश्यथ । अत्र
भावं दर्शयति—न भवति न भवति ततः पश्यतु—'सर्वमुक्तं' सर्वं वा
पासह' इति ? नैव दाप्यः, उक्तलक्षणस्या हि त्र भावा
दर्शनविवक्षा न भवति अमुक्तलक्षणपतया तु ते भवत्येव,
अथा चोक्तम्—'निर्दिशं पविश्याण, प्रदो दर्शनमप्येते' इति,
नतो 'जाणेति' 'य' इति पूर्वषट् देवानां प्रियाः
पूर्वमपि अनन्तरमुपदर्श्यमाननाट्यार्थः पञ्चार्थि च उप-
दर्श्यमाननाट्यविधेः, उत्तरकाले मम एतद्रूपं दिव्यां दृष्टिं
दिष्ट्यां दृष्टुमिति दिष्ट्ये देवाभ्यां लब्धे (लब्धे) देश-
ान्तरगतमपि किञ्चिद्व्यति तत्र आह—मस्ते, प्राप्तमपि किञ्चि-
दन्तराययथादन्तामवश्यं भवति तत्र आह—असिसमन्वागतं,
तत् 'इच्छामि शुमि' त्यादि, इच्छामि शान्तिम्—पूर्वेत्, देवानां
प्रियाणां पुरतो भस्त्रपूर्वकं बहुमनपुरस्सरं गौतमादीनां अ-
स्यज्ञानां निग्रहानां दिष्ट्यां देवादि दिष्ट्यां देवयुति दिष्ट्ये देवा-
नुभावमुपदर्शयितुं द्वाविंशद्विधं—द्वाविंशद्विधं नाट्यविधि-
नाट्यविधानमुपदर्शयितुमिति । 'तप शुमि' त्यादि, ततः अम-
णो भगवान् महावीरः सूर्याभेष्टं देवेन एवमुक्तः सत् सूर्या-
भस्य देवस्थेनम्—अनन्तरादितमर्थं नाद्विपत-त न तद्वैक-
रणायात्तरपरा भवति, नापि परिजानाति—अनुमन्यते, स्व-
तो धीतरागन्वात् गौतमादीनां च नाट्यविधेः स्वाध्याया-
द्विधाविधानकालत्वात्, कथलं दृष्ट्वाकोऽप्यतिष्ठत, एवं द्विती-
यमपि वारं, द्वितीयमपि धारमुक्तः सन् भगवानेवमभनि-
ष्ठति । 'तप शुमि' त्यादि, ततः पारिषामिषया बुद्ध्या
नस्त्वमवगम्य मौनमेव भगवन् उचितं न पुनः किमपि वक्तुं.
कथले मया यद्विज्ञास्मीत्युपदर्शनीयेति प्रशोभतिशयतो
जानतुलकः सत् सूर्याभो देवः अमणो भगवन् महावीर-
वन्द्यत—स्तौति नमस्यति—कायेन बन्दिन्वा नमस्थित्वा

च 'उत्तरपुरचिह्नं द्वितीयागमि' त्यादि शुभं, नवरं
बहुसमभूमिवर्णनप्रस्तापुद्ममण्डपवर्णनमतिपीठिकासिंहास्य-
ननदुपयुक्तावाहसमुक्तदामवर्णनानं च प्राप्तवद् भावनीया-
नि । 'तप शुमि' त्यादि, ततः सूर्याभो देवस्थीयककस्त्व भग-
वतः आलोकं प्रणामं करोति, कृत्वा—आनुजानातु भगवान् मा-
मित्यनुज्ञापनं कृत्वा सिंहासनवरागः सन् तीर्थकराभिमुखः
सांक्षपणः । (२०) । नाट्यविधिः—लक्ष्मणं चतुर्थभागं उक्ता ।)

भेते चि भयवं गोपमे समणं भगवं महावीरं वन्दति
नमसति २त्ता एवं वयामी धरियाभस्स णं भेते ! देव-
स्स एसा दिक्वा देविद्धी दिन्वा देवजुत्ती दिक्वे दे
वाणुभावे कहिं गते कहिं अणुपविट्ठे !, गोयमा । स-
रीरं गते सरीरं अणुपविट्ठे स कण्ठहुयं भेते ! एवं
बुद्धइ ?—सरीरं गते सरीरं अणुपविट्ठे, गोयमा !, से ज-
हा नाम ए कूडागारसाला सिपा दुहतो लिवा दुहतो गुचा
शुचदुवा गुचिवाया गुचिवायगंभीरा, तीसे णं कूडागार-
सालाते अद्दुमामंते एत्थ णं भडेगे जणममुहे चि-
द्धति, तप णं से जणममुहे एगं महं अम्भवदल्लगं वा
वासवदल्लगं वा महावायं वा इज्जमायं पासति २ सित्ता
तं कूडागारसालं अतो अणुविमइ २ मित्ता णं चिट्ठइ, से
तेणुहेयं गोयमा ! एवं वुच्चति—सरीरं अणुपविट्ठे । (२०२६)

भद्वन्त्यामन्त्रणपुरस्सरं भगवान् गौतमः अमणो भगवान् म-
हावीरं वन्दन् नमस्यति बन्दिन्वा नमस्थित्वा 'एवं वक्ष्यमा-
युक्तराजोवादीन् । पुष्पकान्तरे त्रिदश वाचनान्तरे दृश्यते ।
'तण्ण कालेणं तण्ण समणेषु समणस्स भगवन्नरो महावी-
रस्स जिट्ठ अंतवासी' इत्यादि, अस्य व्याख्या—तस्मिन्
काले तस्मिन् समये णेश्वरो वाक्यालङ्कार्यः, अमण-
स्य भगवतो महावीरस्य 'ज्येष्ठ' इति प्रथमाऽन्तवासी-
शिष्यः, अनेन पदद्वयेन तस्य सकलसङ्घाधिपतित्वमा-
वेदयति, इन्द्रभूतिरिति मानापिबुद्धतं नामधेयं नामनि प्राकृ-
तत्वात् विमर्षिपरिणामेन नामनेति द्रष्टव्यम्, एवमप्यत्रापि
यथाकोऽपि स्वादनस्तदाशङ्क्यवच्छेदार्थमाह—'अन-
गारः, न विद्यते अगारं—गृहमस्येत्यनंगारः, अयं च
विगीतगोत्रोऽपि सम्भाष्येन अत्र आह—गौतमो गोत्रेण; गौ-
तमाह्वयगोत्रसम्बन्धित इत्यर्थः, अयं च तत्कालोचितदेहा-
परिमाणोत्तया न्यूनाधिकदेहोऽपि स्यात्—सहा-
स्तस्यः—सप्तदशतमराशरीरं लङ्कायः, अयं चेत्यभूतो लक्ष-
गुह्योऽपि शङ्क्येत्यनस्तदाशङ्क्यापेक्षादार्थमाह—'सम-
उरंससंदागुसंदिप' इति, समाः—शरीरलक्षणशङ्कोरूप-
माणाविसर्वादिन्यध्वतर्जोऽलक्षणे यद्य नत् समचतुर्ग-
अल्यस्तिवह चतुर्दिग्भवागंगलक्षिताः शरीरवयवा द्रष्ट-
व्याः, अन्त्ये स्वाङ्गुः—समा—अन्यूनाधिकाद्यतर्जोऽलक्षणे
यद्य तत् समचतुर्गं तच्च तत् संस्थाने च, संस्था-
नम्—आकारः तच्च, यामदक्षिणजानोरमन्त-
रान्नमन्त्र ललाटोपरिभागस्य व्यान्तरे बायस्कन्ध-
स्य दक्षिणजानुनन्ध्यान्तर्गमिन, अपरे स्वाङ्गुः—विस्तरांग-

स्वधयोः समत्यात् समचतुरकं तच्च तत्स्थानं च २, संस्थानम्—आकारस्तेन संस्थितो—ध्वयस्थितो यः स तथा 'आद्य उद्गुण उद्गुर' इति यावत्तत्स्थानात्—वज्रजिस्-हसंघर्षेण कणमपुलकानिधसाम्यद्वारे उगतव दित्तमेव तत्तत्तव महानव उगले घोर घोरगुणे घोरतवस्ती घोर-स्वभवेत्वासी उद्गुहसरीरे संक्षिप्तविभुतयेत्यस्य वज्र-सपुष्पी वज्रनाभोवगए सत्यक्षरसंज्ञिवारं समगस्त भ-गवतो ब्रह्मावीरस्त अक्षरसामन्ते उद्गुहाणु अर्होसिरे भा-क्षकोद्गुवगए संजमेसं तवसा अणोसि भायमाणे विहर-इ, तए सै स भगवं गायं जायसई जायसंसए जा-यकोउद्गले उण्णसई उण्णसंसए उण्णकोउद्गले संजा-यसई संजायसंसए संजायकोउद्गले समुपपणसई सस-पणसंसए समुपपणकोउद्गले उद्गुए उद्गुर' इति द्रष्टव्यं, तत्र नाचसुमयता, मर्कटवधः अथयस्तुपरि वेष्टन-इः कीर्त्तिका अस्थिध्वस्यापि भूकमस्थि एवेकं संहन-नं यस्य स तथा, तथा कनकस्य—सुवर्णस्य यः पुल-को—लवणस्य यो निकषः—कषपट्टक रेखाकपस्तथा प-ञ्चमहर्षेण पञ्चकसरस्युक्त्येन अथय समुदायापचारात् यथा देवदत्तस्य हस्ताप्रकाशोऽथवाऽपि देवदत्तः, तथा च देवदत्तस्य हस्ताय स्पृष्टा लोका वर्तन्—स्पृष्टो म-या देवदत्त इति, कनकपुलकनिकषवत् पञ्चवज्र यो गौ-रः स कनकपुलकनिकषपञ्चगौरी, अथया—कनकस्य यः पुलको—द्रव्यत्वं सति विन्दुस्तस्य निकषो वर्णतः सह-इः कनकपुलकनिकषः, तथा पञ्चयत्—पञ्चकसरवत् यो गौरः स पञ्चगौरः, ततः पञ्चदशस्य कर्मधारायसमासः, अयं च विशिष्टचरणादिनापि शङ्खेन तत आह—'उगतये' इति, उगतम्—अधुष्यं तपः—अनशनादि यस्य स तथा, यदन्त्येन माहृत्येन पुसा न सुखयेन क्षितियितु-मपि मनसा तद्धितः, तपसा युक्त इत्यर्थः, तथा शीर्षे-जाज्वल्यमानदहन इव कर्मयनगहनदहनसमर्थनया उव-लितं तपो—धर्मध्यानादि यस्य स तथा, 'तत्तये' इ-ति तत्तं तपो येन स तप्ततपाः, एवं हि तेन तपस्यन्ते येन सर्वाण्यपि अश्रुमानि कर्मानि भस्मसात् कृतानीनि 'महन्' इति महाद्—प्रशस्तमार्गसाधोपरिदत्तत्वात् तयो यस्य स महातपाः, तथा 'उगले' इति, उगा-प्रधानः, अथया—उगलो—भीष्मः उमादिशिष्टतपःकस्य-तः पाम्भस्थानामवस्थस्यनामतिभयानक इति भावः, त-था घोरं—निष्ठुणः परीपेडिन्द्रियादिरिपुमगविनाशनमवि-कृत्य निष्ठ इति यावत्, तथा घोरा—अन्त्येदुरेकता गु-हा मूलगुणोपाय यस्य स घोरगुणः, तथा घोरैस्पर्षाभि-स्तपस्वी घोरतपस्वी, 'घोरैस्पर्षावामी' इति घोर-द्वारुणमवस्थसर्वैर्दुरजरत्यात् प्रक्षयं यत् तत्र वस्तुं शी-लं यस्य स तथा, 'उद्गुहसरीरे' इति उद्गुहम्—उ-ज्ज्वलनिर्वाहकतं संस्कारपरित्यागात् शरीरं येन स उ-ज्ज्वहसरीरः, 'संक्षिप्तविभुतयेत्यसं' इति संक्षिप्ता—शरी-रास्तर्गतयेन ह्रस्वात् गता विभुला—विस्तीर्णा अनक-वोपपणसङ्गवाश्चितवस्तुदहनसमर्थत्वात् तजोवशा-विशिष्टतपोज्ज्वलविशिष्टोपप्रभया तजोवशाला यस्य स तथा, 'वज्रसपुष्पी' इति वज्रस्य पुष्पाणि विष्टानि । य-

स्य तैवेव तेषां रचितत्वात् अस्मी वज्रसपुष्पी, अनन्य तस्य भुक्तं कवलिनामाह, स चापविभानां विभक्तोऽपि स्यादन्त आह—'वज्रनाभोवगए' मतिभुतावधिमनःपर्याय ज्ञानचतुष्टयसमाश्रितः, उक्तविशेषणव्युत्पन्नोऽपि काश्चिन्न समप्रशस्तविषयव्यापिज्ञानो भवति वज्रसपुष्पविदामपि व-दस्थानपनिर्त्तयेन भवत्युदात्त आह—'सर्वाङ्गसंक्षिपानां' अक्षराणां संक्षिपानाः—संयोगाः अक्षरसंक्षिपानाः सर्वे च ते अक्षरसंक्षिपानाश्च सर्वाक्षरसंक्षिपानास्तं यस्य हे-याः स तथा, किमुक्तं भवति ?—या काश्चित् उगति व-दानुपुष्पी वाक्यानुपुष्पी वा संभवति ताः सर्वा अपि जानानीति, एवंगुणविशिष्टो भगवान् विनयराशिर्गव सा-क्षादिति कृत्वा शिष्याचारग्राह्यः अगमस्य भगवतो महा-वीरस्यादूरसामन्ते विहरतीति योगः, तत्र दूरं—विष्कृष्टं सामन्ते—संक्षिष्टं तन्मतिषयादूरसामन्ते; ततो नानिदू-रे नानिर्निकट इत्यर्थः, किञ्चिद्विष्टः सन् तत्र विहरतीत्यत्र आह—'उद्गुहाणु अर्होसिरे' ऊर्ध्वं जानुनी यस्यासावुध्वं-जानुः, अथःशिरा नोदं तिर्यग्वा विस्लिहद्विष्टः, किन्तु—नियन्-भूभागनियमितदृष्टिरित्यर्थः, 'आणकोद्गुवगए' इति ध्याने-धर्मध्याने शुद्धध्यानं च तद्वेध काष्ठ-कुशलो ध्यानकाष्ठानुस-पगतो ध्यानकाष्ठोपगमनः, यथा हि काष्ठक धान्यं प्रक्षि-प्तमपि प्रवृत्तं भवति एवं भगवानपि ध्यानेनाऽपि प्रकीर्णोन्म-यान्तःकरणवृत्तिरित्यर्थः, 'संयमने' पञ्चाश्रयनिराधावित्त-क्षणेन तपसा अनशनादिना चशब्दोऽसं ससुखव्याप्यो लुप्तो द्र-ष्टव्यः, संयमनोपग्रहणमनयोः प्रधानमाह्वानाव्यापनयोः, प्रधानं संयमनं नवकमानुषादिनोदहनत्वेन तपसश्च पुराण-कर्मनिर्वाहोत्पत्त्येन, तथाहि—आनियमकमानुषादानात् पु-राणकर्मसंप्रसादा आयेन सकलकर्मसुखलक्षणा मोक्षलक्षणा भवति संयमतपसोर्मात्रं प्रति प्राप्ताव्यापनं 'अपानं भावे-माणे विहरति' इति, आत्मानं वासयन् तिष्ठति । 'तए च' मित्यादि, ततो ध्यानकाष्ठोपगमनविहरणादुत्पत्तेर' ए' 'मिति वाक्यालङ्कारे स भगवान् गौतमे 'जानमहं' इत्यादि, जान-शब्दाद्विशिष्टगुणविशिष्टः सन् उन्नतधूर्तीति योगः, तत्र जाना-प्रवृत्ता धडा—इच्छा वक्ष्यमाणार्थेनस्वयमगमे प्रति यस्यासी जानध्वजः तथा ज्ञानः संशयो यस्य स जानसंशयः, संशयो नाम अनयधारितार्थं ज्ञानं, स वैरम्य—इत्थं नामास्य दिव्या देवर्द्धिर्हिस्तुता अवचन्, इदानीं सा क्व गतेति, तथा 'जा-यकुशले' इति जानं कुशले यस्य स जानकुशलः जानी-स्तुक्षय इत्यर्थः, तथा कथममुमयं भगवान् प्रकर्षायधिति इति, तथा 'उपपसहं' उपपसा प्रागभूता सती भूता धडा यस्यासी उत्पन्नध्वजः, अथ जानध्वज इत्येतद्व्यास्तु किमर्थ-मुत्पन्नध्वज इति, प्रवृत्तध्वजमेवोपापप्रध्वजस्य लघु-त्वात्, न हि अनुपपसा धडा प्रवर्तते इति, अत्राचयेन—हेतु-त्वपदशोभा, तथाहि—कथं प्रवृत्तध्वजः ? उच्यते—यत् उ-पन्नध्वजः, इति हेतुत्वदर्शने वापपक्षे, तस्य काव्यालङ्कार-त्वात् यथा 'प्रवृत्तदीपानमपृच्छभास्कराः प्रकाशयन्तः' सुबुधे विभावरी' मित्यत्र, अत्र हि यथापि प्रवृत्तदीपादिव्याधेवाप-वृत्तभास्करस्यसंप्रगते तथाप्यप्रवृत्तभास्करत्वे प्रवृत्तदीपव्या-देहेतुतायेनपत्यस्मिति सत्यक्, 'उपपसहं' उपपसंसयं, इति प्राग्वत्, तथा 'संजायमहं' इत्यादि पदपदं प्राग्वत्, नवरमिह संशयः प्रकाशदिव्यजनां वर्तितव्यः, 'उद्गुए उद्गुर'

नि उत्थानमुत्था—ऊर्ध्वं वर्धने तथा उत्तिष्ठति, इह 'उड्डुह'
इत्युक्तं कियारम्भमादिमपि प्रतीयत यथा वक्रमुत्तिष्ठन् तत
सद्वचनवच्छेदार्थमुत्थायगुम्फम्, उत्थाया उत्थाय 'जगध'त्यादि
पाठान्तरं विप्रभागे भ्रमणो भ्रगवान् महाश्रीरो वर्धने 'तन्त्रे'
एतं तन्त्रिभ्रं विप्रभागे उपागच्छति, उपागम्य च भ्रमणे-भ्रव-
प्राः—विप्रभारान् आदिच्छत्यप्रतिस्तीकरोति, आदिच्छत्यप्रति-
स्तीकरोति च वर्धने वर्धयति विप्रभागे नमस्तिथय एवमवासी-
त्—'सूरियाभस्स खं भेते !' इत्यादि, 'कहिणए' इति क
गतः ? तत्र गमनमन्तरप्रवेशाभावेऽपि इष्टं यथा भिन्नो गतो
ब्रह्मिर्निर्निष्ठोऽपि दिव्यानुपराधो यथैव कचिन्प्रत्यासक्तं प्र-
वेशो गतः स्थानतो हर्षयन् न चासौ हर्षयन्, ततो भूयः पुच्छति-
'कहि अणुपावडु' इति कानुपविष्टः कान्तलीन इति भावः ।
भगवानाह—'वर्धनम् !' शरीरं गतः शरीरमनुपविष्टः पुनः
पुच्छति—'सं केणद्वण' मित्यादि, अथ केनायेन—केन हनु-
मं भवन्त्ये ? एवमुच्यते—'शरीरं गतः शरीरमनुपविष्टः ?
भगवानाह—'गौतम !' 'सं जहानामए' इत्यादि, कुटम्बेव-
पथेनास्त्रिभ्रम्येयाकारा यस्याः सा कूटाकारा, यस्या उपरि
आच्छादनेन शिखराकारं सा कूटाकारेति भावः, कूटाकारा
चासौ शाला च कूटाकारशाला, यांश्चा—कूटाकारेण शिख-
राकृत्योपपल्लिता शाला कूटाकारशाला स्यात्, 'बुहनां लि-
प्ता' इति बहिर्गन्तव्यं गोमयादिना लिप्ता गुप्ता बहिः प्र-
कारादुत्ता गुप्तद्वारा द्वास्थगानात्, यांश्चा—गुप्ता गुप्तद्वारा
केवाञ्छित् द्वाराणां स्थागिन्यात् केवाञ्छित्वास्थगिनत्वादि-
नि निधाना-त्रायोरप्रवेशान् किल महदुष्टं निधानं प्राप्य
न भवति तत आह निधानगम्भीरा निधाना सती गम्भी-
रा निधानगम्भीरा; निधाना सती विशाला इत्यर्थः, ततस्त-
स्याः कूटाकारशालाया अद्भुतसामन्ते नातिदुरं निकटं वा
प्रदेशं महान् एकोऽन्यत्रान् जनसमूहस्तिष्ठति, स च एकं
महत् अक्षरूपं वार्दलम् अक्षवार्दलं, धारामिपानरहितं स-
म्भाव्यवर्षं वार्दलमित्यर्थः, वर्षप्रधानं वार्दलकं वर्षवार्दलकं
वर्षं कुर्वन्तं वार्दलकं महावातं वा 'एजमाण' मिति आ-
यान्तम्-आगच्छन्तं पश्यति, इह्वा च तं 'कूडागारसाल'
इतिनाया वाक्ये तस्याः कूटाकारशालाया अन्तरं ततोऽ-
नुगविश्य तिष्ठति, एवं स्वार्थप्रम्यापि देवस्य सा तथा
विशाला दिव्या देवधिर्दिव्या देवधुर्नादिभ्यां देवानुभावः
शरीरमनुपविष्टः 'सं केणद्वण' मित्यादि, अनेन प्रकारेण
गौतम ! एवमुच्यते—'सूरियाभस्स' इत्यादि ।

भूयो गौतमः पुच्छति—

कहिं खं भेते ! सूरियाभस्स देवस्स सूरियाभे शामं
विमाणे पण्णते !, गोयमा ! जंबुद्वीपे दीवं मंदरस्स पव-
वस्स दाहिसेथं इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए बहुसमर-
णिजातो भूमिभागानो उड्डुं चंदिमसूरियगहयणखकख-
त्ततारारूवाणं बहूई जोजयसयाई बहूई जोजयसहस्साई
बहूई जोजयसयसहस्साई बहूईओ जोजयकांडीओ बहु-
ईओ जोजयसयसहस्सकांडीओ उड्डुं दूरं वीतीइहा एत्थ
खं सोहम्मं कएये नामं कएये पण्णते, पाईणपडीणआयते
उदीय्वादाहिक्खित्थिथे अद्दचंदसंठाखसंठिते अक्खिमा-

लिमासरासिवसाभि असंखेजाओ जोजयकांडाकांडीओ
आयामविकखंभेणं असंखेजाओ जोजयकांडाकांडीओ
परिक्खेवेणं इत्थं खं सोहम्मसं देवाणं वृत्तीं विमाण-
वाससयसहस्साई भवतीति मक्खायं, ते खं विमाणा स-
व्वरयणामया अच्छा, ०जाव पडिरूवा, तेसि खं विमाणाणं
बहुसज्जहेसभाए पंच वडिमया पण्णत्ता, तं जहा—१ अग्ने-
वडिसंत २ सचवन्नवडिप्रते ३ चंपकवडिसंत ४ च्यगव-
डिसंत ५ मज्जे साहम्मवडिसंत, ते खं वडिसगा सव्व-
रयणामया अच्छा, ०जाव पडिरूवा, तस्स खं सोहम्मव-
डिसगस्स महाविमाणास्स पुरच्छिमेणं तिरियमसंखेजाई
जोजयसयसहस्साई वीईवत्ता एत्थ खं सूरियाभस्स
देवस्स सूरियाभे नामं विमाणे पण्णते, अद्दतेरस जोज-
यसयसहस्साई आयामविकखंभेणं गुणयालीनं च सय-
सहस्साई बावणं च सहस्साई अद्दय अडयाले जोजय-
सते परिक्खेवेणं, मे खं एगेणं पागारेणं सव्वओ समता
संपरिक्खित्ते, स खं पागारं तिञ्जि जोजयसयाई उड्डुं उच्च-
त्तेणं मूले एगं जोजयसयं विकखंभेणं मज्जे पण्णामं जो-
यसाई विकखंभेणं उप्पि पण्णवीसं जोजयाई विकखंभेणं
मूले वित्थिसे मज्जे संखित्ते उप्पि तण्णुद गोपुच्छसंठा
खसंठिए सव्वकणगामए अच्छे, ०जाव पडिरूवे, मे खं
पागारे णाणा (मणि) विहंपंचवन्नई कविमीसएहिं
उवसोभिने, तं जहा—किएहंहि नीलेहिं लोहिंतेहिं हालि-
हंहि मुक्किहंहि कविमीसएहिं, ते खं कविमीसगा एगं
जोजयं आगामेणं अद्दजोजयं विकखंभेणं देख्णं जोजयं
उड्डुं उच्चत्तेणं सव्वमणि (रयणा) मया अच्छा, ०जाव
पडिरूवा, सूरियाभस्स खं विमाणस्स एगमेगाए बाहाए
दारसहस्सं २ भवतीति मक्खायं, ते खं दागा पंच जो-
यसयाई उड्डुं उच्चत्तेणं अद्दुह्वाइजो जोजयसयाई विकखं-
भेणं तावइये चेव पवेमेणं सेया वरकणगधूमिभागया ईहा-
मियउमभतुरगसरमगरविहगवालागकिअरुकरुमभचमरकुं-
जरवत्तलपउमलसयमत्तिचिचा खंखग्गयवरवरदेवया प-
रिगयाभिरामा विज्जाहरजमलनुयलजंतनुजं पिव अच्ची-
सहस्समालिणीया रूवगसहस्सकलिया भिसमाणा भिन्ने-
समाखा चक्खुल्लोयणलेसा सुहफासा समीरीयरूवा वजो
दारयाणं तेसि होइ, तं जहा—वहरामया शिम्मा रिद्धामया
पड्डाणा वेरुलियमया छहंभं जायरूवोवचियपवरपं-
चवन्नमशिरयणकाट्टिमत्ता इमगम्भमया एलुया गोमे-
जमया इंदकीला लोहिणक्खमतीतो दारचेडिओ जो-
ईरसमया उत्तरंगा लोहिणक्खमतीतो दारचेडिओ जो-
संधी ताणामसिमया सल्लमया वयरामया अंत्ता अ-

भालपोसाया रयवामयाओ आवचणपेटियाओ भकुत्तर-
पासगा निरतरियषण्कवाडा भिचीसु श्वेव भित्तिलुलिता
कल्पभा तिष्ठि हौति गोमासमिया तह्या खाणामगिर-
ण्यवालकवगलीलङ्घिमसालमंजियागा वरामयौ कुडा
रयमाया उस्सेहा सव्वतवण्जमया उल्ल्या खाणाम-
खिरयण्जालपेज्जरमणिवंसगलोहियक्खपडिवंसगरयभो-
भा अंकामया पक्खा पक्खवाहाओ जोहरमामया वंसा वं-
सकवेन्नुयाओ रयणामयाओ पट्टियाओ जायस्वमईओ
आहाडणीओ वहरामईओ उवरिपुच्छण्णामो सव्वसेयर-
ययामयाच्छायणे अंकामया कणगकुडतवण्जज्जुभिया-
गा सेवा संखतलविसलनिम्मलदधिघण्णोखीरकंखरयय-
खिरगण्णमासा तिलगंरयण्णद्वंद्वचित्ता नाणामयिदामा-
लंकिया भंतो बहिं च सएहा तवण्जज्जवाणुयापत्थडा
सुहकासा ससिसीरयकूवा पासार्इया दरिमण्जजा अभि-
कूवा पडिरूवा ।

क सूर्याभस्य देवस्य सूर्यां विमानं प्रवृत्तं ? भगवानाह-
गौतम ! अस्मिन् जम्बुद्वीपे यो मन्दिरः पर्वतस्तस्य दक्षिण-
भाऽस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्या बहुवस्त्रमणीयान् भूमिमा-
गादुर्ध्वं चन्द्रसूर्यप्रदण्णलज्जतागुणाणामिष पुरतो बह्वनि
योजनानि बह्वनि योजनशतानि ततो बुध्दा बहुवदुत्तरा-
प्लवनेन बह्वनि योजनलक्षगण्यमेव बह्वनि योजनशतस-
हस्रानि पञ्चमेव च बह्वीयोजनकोटीपरिमितं च बह्वीयोजन-
कोटीकोटीकृत् ब्रह्मप्लुत्य अत्र साद्वरज्जुयमाणं प्रदंश सौ-
धममो नाम कल्पः प्रवृत्तः, स च प्राचीनापार्वाजायतनः ।
पूर्वापरायत इत्यर्थः, उत्तरदक्षिणविस्तीर्णः, अर्द्धचन्द्र-
स्थानमस्तिथतः, द्वौ हि सौधमेशान्द्वलोकौ समुद्रिनी प-
रिपूर्णचन्द्रमण्डलसंस्थानमस्तिथी, तयोश्च मेरुदक्षिणधर्मी
सौधमकल्प उत्तरवर्षी ईशानकल्पः ततो भवति सौधम-
कल्पः अन्द्रसंस्थानमस्तिथतः, 'अच्चिमालो' इति अर्वा-
धि-किरणानि तेषां माला अर्चिमाला सा अस्यास्तानि
अर्चिमाली, किरणमालासङ्कुल इत्यर्थः, असंख्येययोजन-
कोटीकोटीः 'आयामविष्कम्भेण' नि आयामश्च विष्कम्भ-
ख्यायामविष्कम्भं समाहारां द्रष्टव्यतः आयामेन च विष्क-
म्भेन चेत्यर्थः, असंख्येया योजनकोटीकोटयः 'परिकम्बणे'
परिधना 'सव्वरयणाम' इति सर्वोत्पन्ना रत्नमयः 'जाव
पडिरुवे' इति यावत्करणात्—'अच्छे' सरेदं घट्टं मट्टं' इ-
त्यादिविशेषणकदम्बकपरिग्रहः, 'तस्य ण' मित्यादि नत्र
सौधमं कल्पे ह्यतिशय विमानशतसहस्राणि भवन्ति इ-
त्याख्यातं मया शेषेऽथ तीर्थकृद्भिः । 'तं णं विमाणं' त्या-
दि, तानि विमानानि स्वैः पुच्छैः प्राकृत्यन्वात् सर्वस्मन्म-
यानि—सामस्येन रत्नमयानि 'अच्छानि' आकाशम्फटिक-
वद्वर्तिनिर्मलानि, अत्रापि यावत्करणात्—'सएहा लएहा वट्टा-
मट्टा नीरया' इत्यादि, विशेषणजातं द्रष्टव्यं, तच्च प्रागेवान-
क्योऽप्याख्यातं 'तेन ण' मित्यादि, तेषां विमानानां ब्रह्म-
ण्वेशमेषां त्रयोदशमण्डलं सञ्चेष्टाणि विमानावतंसकानां स-

खकल्पकरममस्तद्वर्तिन्यात् पञ्चावतंसकाः पञ्चविमानावत-
सकाः प्रवृत्ताः, तद्व्या-भशोकावतंसकाः अशोकावतंसक-
नामा, स च पूर्वस्यां दिशि, ततो दक्षिणस्यां सप्तयोजनतंसकः
पाश्चिमायां चत्वार्यवतंसकः उत्तरस्यां क्षुतावतंसकः मध्ये
सौधमं वतंसकः, ते च पञ्चाणि विमानावतंसकाः सर्वरत्न-
मयाः 'अच्छे' एव पण्डकूभा' इति यावत्करणात्प्रापि
सएहा लएहा वट्टा मट्टा' इत्यादि विशेषणजातमवगम्य-
म्, अस्य च सौधमं वतंसकस्य पूर्वस्यां दिशि तिष्ठेत्
असंख्येयानि योजनशतसहस्राणि व्यतिष्ठेत्—अतिक्रम्यात्र
सूर्याभस्य देवस्य सूर्यां नाम विमानं प्रवृत्तम्, अर्द्धभगा-
शे येषां तानि अर्द्धत्रयोदशानि, सञ्चानि ह्यर्द्धशतस्यैः,
योजनशतसहस्राण्ययामविष्कम्भेन, एकांनववारिंशान्
योजनशतसहस्राणि द्विपञ्चाशत्सहस्राणि अष्टौ च योजनश-
तानि अष्टचत्वारिंशदधिकानि १११४२८३८ किञ्चिद्विशेषाधि-
कानि परिकोणे—परिधना, इदं च परिकोणपरिमितं
'विष्कम्भेयगगदहगुणकरणी वट्टमस परिरञ्जो होह' इति
करणवशात् स्वयमाननस्यै, सुगम्यात् । 'सं णं पंगुल'
मित्यादि, तद्विमानमंकन प्राकारं सर्वतः—सर्वोऽत्र दिक्षु
समन्वतः—सामस्येन परिमितम् । 'सं णं पागार' इत्यादि—
स प्राकारः त्रीणि योजनशतानि ऊर्ध्वमुत्क्षेप्येन मूलं
एकं योजनशतं विष्कम्भेण मध्यभागे पञ्चाशान्, मूला-
दारस्य मध्यभागे यावत् योजनं योजनं योजनार्धभा-
गस्य विष्कम्भेन स्फुटितम्यात्, उपरि-मस्तकं पञ्चविंशति-
योजनानि विष्कम्भेण, मध्यभागादारस्यापरितनमस्तकं
यावत् योजनं योजनं योजनपञ्चभागस्य विष्कम्भेनो हीय-
मानतया लभ्यमानम्यात्, अत्र एव मूलं विस्तीर्णं मध्य
संज्ञितः पञ्चाशतो योजनानां स्फुटितम्यात्, उपरि तनुकः प-
ञ्चविंशति योजनानां त्रिविस्तीरान्मक्यात्, अत्र एव गापुच्छस्य
स्थानसंज्ञितः, 'सव्वरयणामए अच्छे' इत्यादि विशेषणजातं
प्राप्तम्, 'सं णं पागार' इत्यादि, स प्राकारः गार्वागविह-
पंचवर्षादि' इति नामाविधानं च तानि पञ्चवर्णानि च
नामाविधेः पञ्चवर्णानि तैः नामाविधेः च पञ्चवर्णपेलाया
द्रष्टव्यं कृष्णादिवर्णनारतस्यापेलाया वा पञ्चवर्णमेव प्रक-
टयति—'कएहदि' इत्यादि, 'तं णं कविसीसमा'
इत्यादि, तानि कपिशिकीणि प्रत्येकं योजनमययामोने
दैर्घ्योर्द्धं योजनं विष्कम्भेन योजनयोजनमुत्क्षेप्येन 'सव्व-
रयणामया' इत्यादि विशेषणजातं प्राप्तम् । 'सूरियाभस्य
ण' मित्यादि, एकेकस्यां बाह्यां द्वारसदृशमिति सर्वे-
संख्येया चत्वारि द्वारसदृशानि, तानि च द्वाराणि प्रत्येकं
पञ्चायोजनशतस्यूर्ध्वम् उर्ध्वसंख्येन अष्टतुनीयानि योजन-
शतानि विष्कम्भेन 'तावस्यै चैय' ति अष्टतुनीयस्यै यो-
जनशतानि प्रवेशतः 'सेया' इत्यादि, तानि च द्वाराणि स-
घातयुपरि श्वेतानि—श्वेतवर्णपिनासि धातुस्येनाद्वारनय-
त्वात् 'वरकण्ठधूमियागा' इति वरकण्ठः—वरकनकमयी
शृङ्गिका—शिखरं येषां तानि तथा, 'होमिगसभनुग'
नरमगरविहगवालागकिन्नरकनरभयमकुजवरणलयपउम-
लयभत्तिचित्ता संमुगयवरचयर्द्धयापरिणयानिभिरामा वि-
उजहारजमकुजयलजनुजना विव अच्छीसहस्रमसालिणीया
कणपसहस्रकाला, निममाणा भिन्निममाणा चकखुलो-

पशुलेसा सुहृदफाना सम्भिरयक्या' इति विशेषज्ञाने
यानिमानवद्वयमीयं 'वशो दाराणो तेति ह्ये' इति तेषां
हाराणां वशः—स्वकपे इयथैवेत्यर्थः भवति, तमेव कथय-
ति—'नन्दे' इत्यादि, तथा—'वदरामया शिष्या' इति नेमा
नाम हाराणां भूमिमाणावृत्ते निष्कामन्तः प्रशस्तः स-
र्वे वज्रमया—वज्ररत्नमया, वज्रशब्दस्य वीर्येण प्राकृत-
त्वात्, एवमन्यत्रापि द्रष्टव्ये, 'गिहुमया पट्टाणां गिहुम-
या—रिष्टरत्नमयानि प्रतिष्ठानानि मूलपादाः 'केलिलयमया
क्षमा' इति पैङ्गेरत्नमयाः स्तम्भाः—'जायकवयोविषयप-
र्यवचन [वर] मणिरयकुण्डिमल्ला' ज्ञानरूपेण—सुवर्णेन
उपासितैः—पुष्पैः प्रसूतैः—प्रधानैः पञ्चवर्णैर्गुणैः—अम्बुका-
म्नादिभिः रत्नैः—ककननादिभिः कुट्टिमल्लैः—वज्रभूमितलं
येषां त तथा 'हंसगजमया एलुया' 'हंसगजमया—हंसग-
जांश्चरन्मया एलुका—वहदयः 'गामज्जमया इक्कीला'
इति गामज्जकरत्नमया इम्बुकीलाः, 'लोहिदयक्लमईयो'
लोहितारत्नरत्नमयः 'खडायो' इति हारशाखा 'जो-
हरममया उत्तरंगा' इति हारस्याम्परि निरन्तर्य-
स्थितमुत्तरङ्गं तानि उपोतीरममया—उपोतीरसाक्षर-
लात्मकानि 'लोहिदयक्लमईयो' लोहितान्तर्यो लोहि-
तात्तरानादिकाः सूचयः—कलकटयसम्बन्धविघटनमायं-
तुः पादुकास्थानीया 'वदरामया संघी' दक्षमयाः सन्धयः
सन्धिमल्लाः कलकानां, किमुक्तं भवति—'वज्ररत्नपुरिताः फ-
लकानां सन्धयः, नागाभिगममूलटीकाकारण' इति समुद्रका इव
रुमद्रका—शुचिकारुशृङ्गानि तानि नानामार्गमन्थानि वययमया
अमला अमलपानायाः 'अमलाः—प्रतीनाः अमलाप्रासादा
यत्रांलला निरन्तर्ये, आह च जीवार्थममूलटीकाकारः—
"अमलाप्रासादा यत्रांलला निरन्तर्ये इति" एते द्वे अर्थौ
सकृत्स्नमार्गैः स्वयामयायाः श्रवणपरदिपाद्यो' इति आ-
वयतेनपीठिका नाम यत्रन्द्रीलका भवति, उक्ताञ्च विजय-
हारचिन्तायां जीवार्थममूलटीकाकारण—'आवयतेनपीठि-
का यत्रन्द्रीलका यत्रांलला'—'अकृत्तरपासगा' इति अ-
ह्ला—अह्लरत्नमया उत्तरपाश्वी येषां हाराणां तानि अह्ला-
रत्नपाश्वकानि 'निरन्तर्यपलकवाडा' इति निरन्ता अन्त-
रिका—लघ्वन्तररूपा येषां निरन्तरिका अत एव घना
निरन्तरिका घनाः कपाटा येषां हाराणां तानि निरन्तरि-
कघनकपाटानि 'भिसिमु लव भिसिमुशिया वृण्णा निशि
दौति' इति तेषां हाराणां मल्लकुम्भयोः पाश्व्याः भिसिमु-
भिसिगताः भिसिमुलिका—पीठकस्थानीयाः तिष्ठः पदपञ्च-
शममाणा भवन्ति 'गामाशुनिया (सज्जा) नइया' इति
गोमानस्यः शय्या 'तइया' इति तावन्मात्राः, पदपञ्चाशत्त्रि-
कल्लुयाका इत्यर्थः 'आणामाशुयशालकवगलील्लुयसाल-
मंजयागा' इति इदं द्वारविशेषणमेव, नागार्थमस्त्वानि—
नागार्थमस्त्वानि इत्यल्लुयाकाणि लीलास्थितशालमजि-
काब्ध—लीलास्थितपुल्लिका येषु तानि तथा 'वययमया कू-
डा रययमया उत्तरंगा' इति कूडी—माडभाग उच्छ्रयः—
'शब्दः शिखर' इति, शब्दमय शिखराणि तेषामेव माड-
भागानां सङ्गन्धीनि वेदितव्यानि, द्वारशिखराणामुक्तत्वात्
इत्ययमाशुया, 'सवयययिज्जयया उल्लया' उल्लका—

उपरिभागाः सर्वतपनीयमया—सर्वाभ्यन्ता तपनीयकैस्तु-
पनीयशक्यमयाः 'नागाभिगमयजालपञ्चममल्लसंलग्ना-
यक्लपांइधेसगरययभोमा' इति मण्ये—आणमया यंशा य-
ेषु तानि मणिमययंशकानि लोहितकथानि—लोहितकथमयाः
प्रतिवंशा येषु तानि लोहितकथप्रतिवंशकानि रजना—रज-
नमयी भूमियेषां तानि रजनभूमानि प्राकृतन्यासार्थमनः
मणियंशकानि लोहितकथप्रतिवंशकानि रजनभूमानि माना-
मल्लरत्नानि—नानामल्लरत्नमयानि जालपञ्चरत्न—गवाक्षाप-
र्ययांशुणि येषु तानि तथा, पदानाममन्यवर्णपातः प्राक-
तत्वात्—'अकामया पक्खा पक्खावाडो' इति अह्ला—
रत्नावशपरत्नमयाः पक्खास्त्वकेशभूताः पक्खावर्धोऽपि
तत्केशभूता एवाह्लमयः, आह च जीवार्थममूलटीका-
कारण—'अह्लमयाः पक्खास्त्वकेशभूता एवं पक्खावर्धोऽपि
द्रष्टव्या' इति, 'जोरसामया यंसा वंसकवेल्लुका य' इति
उपोतीरस्य नाम रत्नमया यंशा—महान्तः पुष्ट्या 'वंस-
कवेल्लुका य' इति महन्तं पुष्ट्यंशानामुपयानित्येकं स्था-
प्यमाना यंशाः कंसल्लुकानि प्रतीतानि 'रययमईयो पाट्ट-
आयो' इति रजनमयः पाट्टका—यंशानामुपरि कथाम्भा-
नीयाः 'जायकवमईयो आडाइलीयो' ज्ञानरूपे—सुवर्णेविशे-
षरत्नमयः 'आडाइलीयो' शब्दादिभ्यः आच्छादनेतुक्
इवोपरिस्थाप्यमानमहाप्रमाणी कलिज्जस्थानीयाः 'वययम-
ईयो उधरि पुज्जुलायो' इति वज्रमया—वज्ररत्नानामिका यं-
वघाटनीनामुपरि पुज्जुल्यो—निविडनरन्ध्यादनेतुस्त्वयत्त-
नरन्ध्याविशेषस्थानीयाः उक्तं च जीवार्थममूलटीकाकारण—
'आडाइलाग्रहणं महत्तुल्लकं च पुज्जुता' इति सत्ये-
यययामाशुच्छायेण 'इति सत्येवेन रजनमये पुज्जुतीना-
मुपरि कंसल्लुकानामेव आच्छादनेन 'अकमयकण्ठकूटनध-
शिज्जपुंभियाया' अह्लमयानि वाहुरेनाह्लरत्नमयानि पल्ल-
ववाहुरीनामह्लरत्नमयकत्वात् कनकानि—कनकमयानि कू-
टानि—महान्ति शिखराणि येषां तानि कनककूटानि तृष-
नीयानि—तपनीयस्तृपिकानि, ततः पदत्रयस्यापि कर्म-
धारयः, एतेन यत् प्राक् सामान्येन उल्लिखितं—'सयाख-
रकण्ठपुंभियाया' इति तदेव प्रपञ्चनो भावितमिति । स-
इति तदेव भेदतयमुपलक्ष्ययाजेन भूय उपदक्ष्यति—
'भिया' भेदानि, भेदतयमेवोपमया द्रष्टव्यं—'संज्ञासामि-
ल्लिमल्लदधिघणगोक्षीरफेणययनिरगण्णसा' इति विगतं
मले विमले यत् शङ्खमल्लं—शङ्खयोपरितनो भागो यश्च
निमलो दधिघणः—घनीभूतं दधि गोक्षीरफेणोऽततनिरकश्च
तद्वत् प्रकाशः—प्रतिभान्तेयैवौ तानि तथा 'तिलमयय-
ल्लव्दंजिता' इति तिलकरत्नानि—पुण्ड्रविशेषास्त्वैवद्वन्द्व-
श्च चित्राणि—नानाकपाणि तिलकरत्नाल्लव्दंजित्वाणि, क-
चित्—शेखराल्लव्दमल्लिमल्लदधिघणगोक्षीरफेणययनिरग-
ण्णसल्लव्दंजित्वादि' इति पाठः, तत्र पृथक् पृथक् पृथक्
व्युत्पत्तिं कृत्वा पश्चात् पदत्रयस्यैव कर्मधारयः 'नागाभि-
गिदनालोकेया' इति नानामण्योऽनागार्थमल्लमल्लि क्षमा-
नि मालास्त्वैल्लुतानि नानामल्लिदामाल्लुतानि, अल्ल-
वेदश्च कृष्णानि—कृष्णपुष्पास्त्वमल्लिमाणि, 'तय-
शिज्जवालुपापथडा' इति तपनीयाः—तपनीयमर्थो य-
वालुकाः सितकास्तासां प्रसृता—प्रसृतां तेषु तानि तथा

'सुहृत्का' 'हिन सुहृत्-सुहृत्तुः स्पर्शो येषु तानि सु-
हृत्स्पर्शानि सर्वाकरुणानि प्रासादीयानीत्यादि प्राग्वत्।

नैपथिकीप्रकृत्यायाह—

तेसि शं दाराणं उभयो पासि दुह्यो निसी-
हियाए सोलम सोलम चंदयकलमपरिवाडीओ पन्नत्ता-
ओ, ते शं चंदयकलसा वरकमलपइहाणा सुरभिवरवा-
रिपडिपुसा चंदनकयचचागा आविदकंटेगुणा पउमुण्य-
लपिहाणा सव्वरयणामया अच्छा ० जाव पडिरुवा महया
महया इदंकुंभममाणा पन्नत्ता समणाउओ !, तेसि शं
दाराणं उभयो पासि दुह्यो शिसीहियाए सोलम २
शागदंतपरिवाडीओ पन्नत्ताओ, ते शं शागदंता
मुत्ताजालंतरुमियेहमजालगवक्खजालखिखिणी (घंटा)
जालपरिखिता अण्भुगया अमिणिसिद्धा तिरियसुसं-
पगहिया अण्पन्नगदुरुवा पन्नगदमंठाणसंठिया सव्वरय-
णामया अच्छा ० जाव पडिरुवा महया महया गयदंत-
ममाणा पन्नत्ता समणाउओ !, तेसु शं शागदंतएसु
बहवे किएहसुत्तवदवद्वग्गवारितमल्लदामकलावा शीलसुत्त-
लोहितसु० हालिसु० सुकिक्कसुत्तवद्वग्गवारितमल्लदाम-
कलावा, ते शं दामा तवजिअलंबुमगा सुवन्नमयगमं-
डियगा ० जाव कन्नमणखिच्छुत्तिकेणं संदणं ते पंदमे
सव्वओ समंता आधूरमाणा २ सिरीए अइव २ उव-
सोभमाणा चिट्ठति । तेसि शं शागदंताणं उवरि अभा-
ओ सोलम नागदंतपरिवाडीओ पन्नत्ताओ, ते शं शागदं-
ता तं चैव ० जाव महता २ गयदंतममाणा पन्नत्ता
समणाउओ !, तेसु शं शागदंतएसु बहवे रययामया
मिक्कगा पन्नत्ता, तेसु शं रययामएसु मिक्कएसु बहव
बेरुलियामइओ धूवघडीओ पन्नत्ताओ, ताओ धूवघडी-
ओ कालागुरुववरकुंदरुत्तुकुंभममपपंगंधुत्तुयाभिरा-
माओ सुंगधवरगंधियातो गंधवडिधूयाओ आरालेणं
मणुसिणं मणहरणं पात्तमयणिवुह्मकरेणं गंधेणं ते पंदमे
सव्वओ समंता ० जाव चिट्ठति । तेसि शं दाराणं उ-
भयो पासि दुह्यो शिसीहियाए सोलम सोलम साल-
मंजियापरिवाडीओ पन्नत्ताओ, ताओ शं सालमंजि-
याओ लीलाहियाओ सुपइहियाओ सुअलंकियाओ
शाखाविहरागवसमाओ शाखामल्लपिण्णुओ इडिगिज्ज-
सुमज्जाओ आमेलगजमल्लजुयलवडियअण्भुमयपीखर-
इयसंठियपीवरपओहराओ रत्तावंमाओ अमियकेसीओ
मिउविसयपमत्थलकल्लखसंवेल्लियगमसिरियाओ इति असा-
गवरपांयवसमुहियाओ वाहट्ठयग्गहियमासालाओ इति
अद्विज्जकइक्कचिट्ठेणं लयमाणीओ विव चकुसुओ-

यसुलेसेहि अन्नमंशं खेज्जमाणीओ (विव) पुदाविप-
रिखामाओ सासयभावमुवगयाओ चन्दाखणाओ चंद-
विलासिणीओ चंदद्वसमखिडालाओ चंदाहियसोमदंत-
खाओ उक्का (विव उज्जवेमाणाओ) विज्जुधणाभि-
रियव्वरदिपंतयेअहिययरसन्निकासाओ सिंमारामात्ता-
रुवेसाओ पासाहियाओ दरिसिज्जजाओ (पडि-
रुवाओ अभिरुवाओ) चिट्ठति । (छ० २७)

तेषां द्वारानां प्रत्येकमुभयोः पार्श्वयोरेकनैपथिकीभावेन
'बुद्धना' 'हिन द्विधानो द्विप्रकारायां नैपथिक्यां, नैपथि-
कीनिरीद्वन्स्थानम्, आह च जीवाभिमममूलटीकाकृत्—
“नैपथिकी निरीद्वन्स्थान” इति, प्रत्येकं षोडश २
(कलश)-परिपाठः प्रकृताः, ते च चन्दनकलशा 'वक्क-
मलपइहाणा' इति चर-प्रधानं यक्कमलं तत् प्रतिष्ठानम्—
आधारां येषां ते वक्कमलप्रतिष्ठानाः, यथा सुरभिवरवा-
रिप्रतिपूर्णाचन्दनकृतचर्चाकाः-चन्दनकृतोपरगाः 'आवि-
ज्जकंटेगुणा' इति आविज्जः-आरागतः कंटे गुणा—
रक्तस्यरूपा येषां ते आविज्जकंटेगुणाः, कंटेकास्यवत्
ससम्या अलुक्क, 'पउमुण्यलपिहाणा' इति पउमुण्यलं च
यथायामं पिधानं येषां ते पउमुण्यलपिधानाः 'सव्वरयणा-
मया अच्छा समहा ल्हाहा' इत्यादि यावत् 'पडिरुक्का' इति
विशेषयक्कदम्बकं प्राग्वत् 'महया' इति अतिशयंन महान्तः
कुम्भानामिदम् इदं कुम्भो राजद्वन्नादिदशानां दम्बशब्दस्य
पूर्वनिपातः महोष्वासौ इदं कुम्भश्च तस्य अमान महदम्ब-
श्चसमाना—महाकलशप्रमाणाः प्रकृता इ अन्नम् । इ आ-
युष्मन् । 'तेसि शं दाराण' इति तेषां द्वारानां प्रत्येकं-
मुभयोः पार्श्वयोरेकनैपथिकीभावेन या द्विधा नैपथिकी
तस्यां प्रत्येकं षोडश षोडश नागदन्तपरिपाठः प्रकृताः,
नागदन्ता—अकुट्टकाः, ते च नागदन्ताः 'मुत्ताजालंतरुमि
यहेमजालगवक्खजालखिखिणि (घंटा) जालपरिखिता' इति—
मुत्ताजालानामन्तरेषु यानि उन्मुत्तानि-लम्बमानानि
हेमजालानि—सुवर्णमयदाममुहूता यानि च गयत्ताजाला-
नि गयत्ताकुनिरानविशेषमालासमूहा यानि च किङ्किणी-
घण्टाजालानि—सुदूरघण्टासमूहास्तैः परिषिक्ताः—सर्वेना
ध्याताः 'अण्भुगया' इति अभिममुल्लभताः अभिमभागे
ममाक्क उन्नता इति भावः 'अमिणिसिद्धा' इति अभिमि-
सुल्लं-बहिर्भागाभिमुखं निष्पृष्टा निगता अभिमनिष्पृष्टाः 'तिरि-
यसुनपरिगाहया' इति तिर्यक् भित्तिप्रदेशः सुत्तु—अ-
तिशयंन सव्वयक्क-मनागप्यचनेन परिपृहीताः सुसर्पर-
पृहीताः, 'अण्पन्नगदुरुवा' इति अण्—अण्पन्नं यत्
पन्नगस्य सव्वेन्द्र्याय तस्यैव रूपम्-आकारो येषां ते अण्—
पन्नगादंकराः अण्—पन्नगादंस्वरानि सरला वीणाश्चेति भावः ।
एतदेव व्याचष्ट—'पन्नगादंसंस्थानसंस्थिताः' अण्—पन्न-
गादंसंस्थानाः 'सव्वरयणामया' सर्वामना वज्रमया 'अ-
च्छा सरहा' इत्यारभ्य 'जाव पडिरुक्का' इति विशेष-
गजानं प्राग्वत् 'महया' इति अतिशयंन महान्तो गज-
स्तमाना—गजदन्ताकाराः प्रकृता इ अन्नम् । इ आयु-
ष्मन् । 'तेसु शं शागदंतएसु बहवे किएहसुत्तवद' 'तेसु

नागवृत्तकेषु बहवः कृष्णसूत्रयज्ञा 'वज्राग्रिय' इति अथ लज्जितानां माह्वदामकलायाः-- पुष्पाभालासमूहा बहवो मी-
लसूत्रावलम्बितमाह्वदामकलाया एवं लोहितहारिद्रशुक्र-
सूत्रयज्ञा अपि वाक्याः 'ते शे दामा' इत्यादि, तानि
दामानि 'तवयिजलेष्वन्या' इति तपनीयः--तपनीयमयो
लम्बूतयो-दामानामभिमानो महद्वनविशेषो येषां तानि तथा,
तपनीयलम्बूतकानि, 'सुवज्रपरगरमंडिया' इति पार्श्वतः
सामस्येन सुवर्णप्रतरेण--सुवर्णपत्रकेषु मण्डितानि सु-
वर्णप्रतर्मण्डितानि 'नाणार्णवमणिरयणविविहृद्वारउच-
मोहियसमुद्रया' इति नाना, कृपाणां मणीनां रत्नानां च
विविधा विविचित्राणां द्वारा अष्टादशसर्पिका अष्टद्वारा
नवसर्पिकासैरुपशोभितः समुद्रया येषां तानि तथा 'जा-
व सिरिए अइव २ उवसोभमाणा चिहुडि' इति अथ पाश्च-
त्तरकादिषु परिपुष्टेः पाठो द्रष्टव्यः 'ईसिमणेशेणमसंपत्ता
पुड्वावरदाहियुत्तरगणपदि वापुहि मेदाये मेदाये एरजमाणा
पश्चोपलंकेकंक्रमणा क्षोरालेखे मणुष्ये मणुष्ये कएण
मणुष्युदकरेण सइव ते पएसे सव्वसो समता आपुरमा-
णी २ सिरिए अइव २ उवसोभमाणा चिहुडि' एतच्च प्रा-
गेव यानविमानयणैरेव व्याख्यातमिति न भूयो व्याख्यायते ।
'नन्वि शे सागदंतया' इत्यादि, तेषां नागवृत्तानामुपरि
प्रत्येकमन्याः षोडश षोडश नागवृत्तपरिपाठ्यः प्रकृताः ते
न नागवृत्ता यावत्कर्णात्--'युवा जालेलंतसियहंमज्जालमय-
कज्जालासिखिलिपेटा जालपरिक्खला' इत्यादि प्रागुक्तं सर्वं
द्रष्टव्यं यावत् गजवृत्तसमानाः प्रकृता इ भ्रमण ! इ आधु-
पम् २ 'तेसु शे सागदंतपसु' इत्यादि, 'तेषु नागवृत्तकेषु
बहुनि रजजन्मयानि सिक्काणि प्रकृतानि, तेषु मित्रकेषु बह-
वो बहो वैदूर्यमयो वैदूर्यरत्नाम्यिका धूपपाटिकाः 'का-
लागुरुपवरकुंदुरुकुरुकधुवमघमघेन' इत्यादि प्राग्वत् नवरे
'घागमणानिचुदकरेण' इति आणेरिद्रममोनिचुदकरेण ।
'तेसि ग' इत्यादि, तेषां द्वागणां प्रत्येकमुभयोः पार्श्वयो-
रेकैकनैपथिकीमायेन द्विधातो द्विप्रकारायां नैपथिक्यां षोड-
श षोडश शालभज्जिकापरिपाठ्यः प्रकृताः, ताश्च शालभज्जि-
का लीलाया लालिताङ्गनिवेशकृपा स्थिता लीलास्थिताः,
'सुपराडियाओ' इति सुमनोज्ञतया प्रतिष्ठिताः सुप्रतिष्ठिताः
'सुअर्धकाओ' सुउ-अनिशयेन रमणीयतया अलङ्कृताः
रत्नलङ्कताः 'खाणार्णवहरागवससलाओ' इति नानाविधो-
नानाप्रकारे रागा येषां तानि नानाविधरागाणि तानि वस-
नानि--वज्राणि यासां तास्तथा 'नानामज्जनिजडाओ'
इति नानाकृपाणि माह्वानि--पुष्पाणि पिमज्जानि आविज्जा-
नि यासां ता नानामाह्वयपिनडाः क्कस्तस्य परनिवातः सुखा-
द्विदशान्, 'मुट्टिगिअकसुमग्गाओ' इति सुष्टिप्रभं सुधु-
शोभनं मय्ये--मय्यमागो यासां तास्तथा, 'आमलगजमल-
जुगलवट्टिअमभुलयपीशुरइयसोठपीवरपकाइराओ' पीने-
पीवर रचितं सखितं--संस्थानं यकाट्यां तो पीनरचितं स-
इरातो आमलकः--आपीडः शेखरक इत्यर्थः, तस्य यमल-
कुलं समभेगिकं यधुगलं तद्वत् यनितां बडस्वभावा-
दुपचितकठिनभावाविति भावः अम्युक्तां पीनरचितसंस्था-
नी च पराधरे यासां तास्तथा, 'ह्तावंगाओ' इति रक्ताऽ
पाट्ठा--नयनोपाग्नकपो यासां तास्तथा, 'असिचंकेसिओ'

इति अस्तिताः--कृष्णाः केशा यासां ता अस्तिचकयः, एतं व-
च सविशेषमाह्वे--'मिडावस्यपसथलक्खणसंवाज्जियमा-
सिरयाओ' सुद्वः--कामला विशदा-मिमलाः प्रशस्तानि-
शोभनानि अरुकुटिताप्रचमयुनीनि लल्लणाणि येषां ते प्रश-
स्तलक्षणाः 'सेवेज्जिनं' संयुतमपं येषां ते सेवेज्जितायाः शि-
रोजाः--केशा येषां ता मुट्टिगिअप्रशस्तलक्षणांसेवेज्जिताप्र-
शिरोजाः, 'ईमि असांगवरपायवसमुट्टियाओ' इत्थं--म-
नाक्क अशोकवर्णाद्यं समुपस्थिताः--आश्रिता ईवशोकव-
रपाद्यसमुपस्थितास्तथा 'वामहधमगदियगमालाओ'
'वामहल्लन गृहीतमपं शालायाः--शालायाः अर्थादशोकपा-
द्यस्य यकानिस्ता वामहल्लगृहीताप्रशालाः 'ईमि अश-
किक्कडकविकविट्टेण लुपमालीओ थिबे' ति ईवत्--मनाक्क
अद्वे--तिर्यक् वल्लितमालं येषु कटाक्षकपेषु चिष्टेषु तैमु-
ण्यस्य इव सुरज्जनानां मनानि 'अकसुल्लायणुल्लेमेहि य अ-
जमसं खिज्जमाणीओ विच 'अन्याऽन्यं--परस्परं वल्लुपां ला-
कनेन--आलोकनेन ये लक्षाः--सेवेज्जितैः खिद्यमाना इव,
किमुक्तं भवति ?--एवेनामानसिध्वलितानि कटाक्षाः
परस्परमवलोकमाना अवनिष्ठानि, यथा नूनं परस्पर-
सौमर्यासहजतस्तिर्यग्बलितानि कटाक्षाः परस्परं खिद्यन्त
इवति, 'पुट्टिपरिणामाओ' इति ग्रंथिथिपरिणाम-
कपाः शाश्वतभावसुगमता विलानयत् 'वेदाणुलाओ',
इति चन्द्र इवाननं सुखं यासां तास्तथा 'वेदविला-
सिणीओ' इति चन्द्रयत् मनोहरं विलसन्तीत्येवंशोलाध-
न्द्रविलासिन्यः 'वेदडसमनिडालाओ' इति चन्द्रादौ समस्य-
अष्टमीचन्द्रसमानं ललाटे यासां तास्तथा 'वेदाहियसो-
मदंस्सगाओ' इति चन्द्रादि अधिकं सौम्यं--सुभगकांति-
मत् दर्शनम्--आकारो यासां तास्तथा उक्ता इव उद्यो-
तमानाः 'विज्जुघणमरीचिचट्टिपेत्तनयआदिययरसखि-
कासता' इति विद्युतो ये घना-बहलनरा मरीचयस्नेभ्यो
यच्च सूर्यस्य दीप्यमानं कीर्ति-नेजस्तस्मादपि अधिकतरः
सज्जिकाशः--प्रकाशो यासां तास्तथा, 'सिगारागराख-
वसाओ पासाइयाओ दरिसिणजाओ पडिक्काओ अवि-
क्काओ चिहुडित' इति प्राग्वत् ।

तेसि शे दाराणं उभयो पासे दुहओ निसीहियाए सो-
लस सोलस जालकडगपरिवाडीओ पञ्चत्ताओ, ते शे जा-
लकडगा सव्वरयखायमा अक्खा ० जाव पडिरुवा । तेसि
शे दाराणं उभयो पासे दुहओ निसीहियाए सोलस
सोलस घंटापरिवाडीओ पञ्चत्ताओ, तासि शे घंटाणं इमे-
यारूवे ववावासे पञ्चे, तं जहा-जंजुणयामईओ घंटाओ
बयरामयाओ लालाओ रायामाणिमया घंटापामा तव-
खिज्जामइयाओ संखलाओ शय्यामयाओ रज्जतो, ताओ
शे घंटाओ ओहस्सराओ मेहस्सराओ मोहस्सराओ दुहु-
हिस्सराओ कुंजस्सराओ खंदिस्सराओ खेदिपोताओ
मंजुस्सराओ मंजुपोताओ सुस्सराओ सुस्सरणिणपोताओ
उरालेखं मणुषेणं मणहरेणं कजमणनिचुदकरेणं मेहं, ते
पदेसे सव्वसो समता आपुरमाणीओ २ ० जाव चिहुडि ।

तेसि खं दाराणं उभओ पासे दुहओ खिमीहियाए सो-
लम सोलम बसुमालापरिवाद्धीं पञ्चताओ, ताओ खं
बसुमालाओ शाखामणिमयदुमलयकमलयपल्लममा-
उलाओ छप्पयपरिबुद्धमाणा सोहंमपस्सिरीयाओ पा-
साईयाओ ० ४ । तेसि खं दाराणं उभओ पासे दुहओ
खिमीहियाए सोलम २ पंगठगा पञ्चता, ते खं पंगठगा
अहुइजाई जोयणमयाई आयामस्सिखंभणं पञ्चवीसं
जोयणसयं बाह्णेणं सव्वयवराभया अञ्छा ० जाव प-
डिरूवा । तेसि खं पंगठगाणं उवरि पचेयं २ पासायव-
डेंसगा पञ्चता, ते खं पासायवडेंसगा अहुइजाई उहुं
उच्चयं पञ्चवीसं जोयणसयं निक्खंभेणं अञ्छुग्गयमू-
सिअपइसिया इव विविहमखिरयणमविचिन्ता वाउ-
लमजयनेजयंतपडागल्लताइल्लकल्लिया तुंगा गगणत-
लमणुलिहंतइरा जलंतरयणपंजरम्मिलिय व्व मीस-
कणगधुभियागा विषमियमक्खत्तपेडंरीया निलगरय-
णद्वचंदचित्ता शाखामणिदामालंकिया अंतो महिं च
महहा तक्किज्जव लुयापत्थडा सुहफाया मम्मिरीयरूवा
पासादीया हरिमणिजा ० जाव दामा उवरि पंगठगाणं
भया लुत्ताइल्लता । तेसि खं दाराणं उभओ पासे सो-
लम सोलम तेसगा पञ्चता, शाखामणिमया शाखाम-
णिमएसु खंभेसु उवणिचिट्ठमन्निविट्ठा ० जाव पउमहन्धगा,
तेसि खं तोरणाणं पुरओ दो दो सालभंजियाओ पञ-
चाओ, जहा हेट्ठा तहव तेसि खं तोरणाणं पुरओ ना-
गंदता पञ्चता, जहा हेट्ठा ० जाव दामा, तेसि खं तोरणाणं
पुरओ दो दो हयंघाडा गयंघाडा नरंघाडा किन्-
रंघाडा किपुरिमंघाडा महोरगंघाडा गंधव्वंघाडा उम-
मंघाडा सव्वरयणाभया अञ्छा ० जाव पडिरूवा,
एवं बीही पंतोओ भिड्डाई । तेसि खं तोरणाणं
पुरओ दो दो पउमलयओ ० जाव सामलयओ गिचं
हुत्तभियाओ सव्वरयणाभया अञ्छा ० जाव पडिरूवाओ ।
तेसि खं तोरणाणं पुरओ दो दो अक्खय (दिवा)
सोवत्थिया पन्त्ता, सव्वरयणाभया अञ्छा ० जाव प-
डिरूवा, तेसि खं तोरणाणं पुरओ दो दो चंदण-
कलसा पन्त्ता, ते खं चंदणकलसा वरकमलपइड्डा-
णा तहव । तेसि खं तोरणाणं पुरतो दो दो भि-
गारा पन्त्ता, ते खं भिगारा वरकमलपइड्डाणा ० जाव
महया मच्चगयमुहाऽऽकितियमाणा पन्त्ता समणाओ ।
तेसि खं तोरणाणं पुरओ दो दो अयंसा पन्त्ता,
तेसि खं अयंसाणं इमयास्वे वन्नावसे पन्त्ते, तं-
वहा—तवणिजमयां पंगठगा वेरुलियमया सुर्या व-

इरामया दावारंगा शाखामणिमया मंडला अणुय-
सितनिम्मलाते छायाते समलुपडा चंदमंडलपडिखि-
काया महया अद्धकायसमया पञ्चता समणाओ ।
तेसि खं तोरणाणं पुरओ दो दो वरनामथाला
पन्त्ता अञ्छत्तिच्छडियसलितंतदुल्लखरंसंदिट्ठपडिपुआ इव
चिट्ठिते सव्वजंजुणयमया ० जाव पडिरूवा महया म-
हया रहचकवालसमाणा पन्त्ता समणाओ । तेसि खं
तोरणाणं पुरओ दो दो पातीओ, ताओ खं पा-
ईओ अञ्छेदगपरिहत्थाओ शाखामणिपचवअस्स फ-
लहरियमस्स बहुपडिपुआओ विव चिट्ठिते सव्वरय-
णाभईओ अञ्छओ ० जाव पडिरूवाओ महया महया
गोकलंजरचकममासीओ पञ्चताओ समणाओ । ते-
सि खं तोरणाणं पुरओ दो दो सुपइडा पञ्चता
शाखाविहंभेविरइया इव चिट्ठिते सव्वरयणाभया अ-
ञ्छा ० जाव पडिरूवा । तेसि खं तोरणाणं पुरओ
दो दो मणुलियाओ पञ्चताओ, तासि खं मण-
गुलियासु बहं सुवन्नरूपमया फलगा पञ्चता, ते-
सु खं सुवन्नरूपमएसु फलंगसु बहं वयगमया ना-
गंदतया पञ्चता, तसु खं वयगमएसु खागंदतएसु
बहं वयगमया निक्का पञ्चता, तसु खं वयगम-
एसु निक्कासु किहइत्तुचमिकगवच्छिता थेलुत्तुचमिक-
गवच्छिया लोहियमुचमिकगवच्छिया हलिहत्तुचमिक-
गवच्छिया मुक्किल्लमुत्तुचमिकगवच्छिया बहं वायकरगा
पञ्चता मच्च वेरुलियमया अञ्छा ० जाव पडिरूवा ।
तेसि खं तोरणाणं पुरओ दो दो चित्ता रयणक-
रंडगा पञ्चता, ते जहागामए रओ चाउरंतचक्कवट्ठिस्स
चित्ते रयणकरंडए वेरुलियमणिफलहडलपचंयडे मा-
ते पहाते ते पतेमे मचतो संभंओ आभामति उ-
ज्जांति तवति मामति एवमेव ते वि चित्ता रयण-
करंडगा सांत पहाते ते एमे मच्चओ संभंता आ-
भामति उज्जांति तवति पगयंति, तेसि खं तोर-
णाणं पुरओ दो दो हयकंठा गयकंठा नरकंठा कि-
न्नरकंठा किपुरिमकंठा महोरगकंठा गंधव्वकंठा उम-
भकंठा सव्वयवराभया अञ्छा ० जाव पडिरूवा, ते-
सु खं हयकंठएसु ० जाव उमभकंठएसु दो दो पु-
प्फचंगेरीओ (मल्लचंगेरीओ) चुन्नचंगेरीओ (गंधचंगेरी-
ओ) वन्थचंगेरीओ आभरयचंगेरीओ मिद्धयचंगेरीओ
लोमइत्थचंगेरीओ पञ्चताओ सव्वरयणाभयाओ अञ्छाओ
० जाव पडिरूवाओ, तासु खं पुप्फचंगेरीओसु ० जाव लो-
मइत्थचंगेरीओसु दो दो पुप्फाडामइ ० जाव लोमइत्थएड-

सगाईं सत्वरयथामयाईं अन्धाईं ० जाव पडिरूवाई ।
 तैसि खं तोरखाखं पुरखो दो दो सीहासणा पन्नाचा,
 तैसि खं सीहासणाखं वखओ ० जाव दामा, तैसि खं तो-
 रखाखं पुरखो दो दो रुपमया छत्ता पन्नाचा, ते खं
 छत्ता वेकलियविमलदंडा जंघुखयकन्मिया बइरसंधी हु-
 चाजालपरिगया अइसहस्सवरकचंखसलागा दहरमल-
 पसुंमंधी सत्तोउयसुभो सीपेल्लछाया मंगलमत्तिचि-
 चा चंदामारीवमा । तैसि खं तोरखाखं पुरखो दो दो
 चामराखो पन्नाचओ, ताओ खं चामराओ (चंद-
 पभवेकलियवरमानामगिरयखसचियचित्तदईओ) खा-
 शामिखकणगरयविभलमहरितवयिज्जुअलविचित्तदं-
 डाओ वज्रियाओ ससंककुंदगरयअमयमहियफेणपुंजस-
 न्निगासातो सुदुभरययदीहवलातो सत्वरयथामयाओ
 अन्धाओ ० जाव पडिरूवाई । तैसि खं तोरखाखं पुरखो
 दो दो तेल्लसमुगा कांडुममुगा पंचसमुगा पोंयममुगा
 सगरसमुगा एलासमुगा हरियालस ० हिंशुलयस ० मखां-
 सिलासमुगा अंजलसमुगा सत्वरयथामया अन्धा ० जाव
 पडिरूवाई । (सू० २८)

‘तैसि खं’ मित्यादि तेषां द्वाराणां प्रत्येकमुभयोः पार्श्व-
 योरेकनैपथिकीभावेन या द्विधा नैपथिकी तस्यां यो-
 दश षोडश जालकटकाः प्रकृताः, जालकटका-जालक-
 कीणौ रम्यसेस्थानः प्रदर्शयशेषः, ते च जालकटकाः ‘स-
 त्वरयथामया अन्धा सगहा ० जाव पडिरूवाई’ इति प्रा-
 वृत् । ‘तैसि खं’ मित्यादि, तेषां द्वाराणां प्रत्येकमुभयोः
 पार्श्वयोर्द्विधातो नैपथिक्यां षोडश घट्टापरिपाठयः प्रक-
 र्त्ताः, तासां च घट्टानामयमेतद्वरणां वर्णावालो-वर्ण-
 कनिवेशः प्रकृतः, तद्यथा-जम्बूद्वयस्यां घट्टा यज्जमय्या
 लालाः नानामणिमया घट्टापाश्व्याः तपनीयमयः शृङ्ख-
 ला यासु ता अयलाम्बनास्तिष्ठन्ति रजतमय्यो रजजवः
 ‘ताओ खं घट्टाओ’ इत्यादि, ताश्च घट्टा ओघन-
 प्रवाहेण स्वरो यासां ता ओघस्वरा मेघधैव्यानिदीधेः
 स्वरा यानां ता मेघस्वराः हंसस्वयः मधुरः स्वरो यासां
 ता हंसस्वराः, एवं कौडस्वराः सिंहस्वयः च प्रभृद्वि-
 शययापी स्वरो यानां ता सिंहस्वराः एवं बुध्दुभिस्वरा
 द्वाशयधिधुंयैल्लानो नादः नादस्वराः नादियत् घोषो
 हाओ यासां ता नादियत् घोषः प्रयः स्वरो यासां
 ता मध्यस्वरा, एवं मध्यस्वराः, किं बहुना ? , सुस्वराः
 सुस्वरोघावाः, ‘उरालेण’ मित्यादि प्रावृत् । ‘तैसि खं’
 मित्यादि, तेषां द्वाराणां प्रत्येकमुभयोः पार्श्वयोः द्विधातो
 नैपथिक्यां षोडश षोडश वनमालापरिपाठयः प्रकृताः, ताश्च
 वनमाला नानाद्रुमाणां नानालतानां च यानि किशलय-
 नि ये च पञ्चवास्तेः समाकुलाः-लोभमाः-क्षुण्णप-
 रिभुजमाणा सोमस्तसस्सिरीया’ इति पदधैः परिभु-
 ष्यममाणा सत्यः शोभमानाः पदपर्वपरिभुष्यमाणाशोभमाना-
 ऋत एव सतीकाः ‘वासोइया’ इत्यादि पदचतुष्टयं प्रा-

वृत् । ‘तैसि खं द्वाराणं’ मित्यादि, तेषां द्वाराणां
 प्रत्येकमुभयोः पार्श्वयोरेकनैपथिकीभावेन या द्विधा नैप-
 थिकी तस्यां षोडश षोडश प्रकटकाः प्रकृताः, प्रकटको
 नाम पीठविशेषः, आह च जीवाभिगममूलटीकाकारः-
 ‘प्रकटो पीठविशेष’ इति, ते च प्रकटकाः प्रत्ये-
 कमहंतृतीयानि योजनशतमयायामधिकप्रमाभ्यां पञ्चविंशे-
 पञ्चविंशत्यधिकं योजनशतं वाहयन्-‘गिरुद्वाभावेन’ ‘स-
 त्वरयथामया’ इति सत्यमना ते प्रकटकाः वज्रमया-
 वज्ररत्नमया, ‘अन्धा सगहा’ इत्यादि विशिष्यज्ञानं प्रा-
 वृत्, ‘तैसि खं पण्डगाणं’ मित्यादि, तेषां प्रकटका-
 न्नि उपरि प्रत्येकं प्रत्येकम्-इह एकं प्रति प्रत्येकम्-
 त्याभिमुख्ये धर्ममानः प्रतिशब्दः समस्यते, ततो वी-
 र्त्तां च वलायां द्विचने, प्रासादावतंसकाः प्रकृताः
 प्रासादावतंसकां नाम प्रासादविशेषाः, उक्तं च जीवाभि-
 गममूलटीकायां-“प्रासादावतंसकी-प्रासादविशेषा’ वि-
 ति, ते च प्रासादावतंसका अष्टहंतृतीयानि योजनशतानि
 ऊर्ध्वम् उच्छेद्येन पञ्चविंशे योजनशतं विष्टम्भकाः, ‘अ-
 ष्ठगयस्सिषयपह्निपाविष’ अष्टपुद्गना-आभिमुख्येन स-
 वने विनिर्गता-उत्सृताः-प्रबलमया सवासु दिक्षु प्रसृता
 या प्रभा तथा सिता इव-वद्वा इव तिष्ठन्तीनि गम्यते,
 अस्या कथमिव ते-अष्टपुद्गना निरातम्याः तिष्ठन्तीनि भा-
 वः, ‘विचिह्नमगिरयसुमसिचिह्ना’ विविधा-अनकप्रका-
 रा य मण्यः-अन्धकान्तायां यानि च रत्नानि-ककेतना-
 दीनि तेषां भक्तिभिः विचिह्नविशिष्टैश्चित्रा-नामाकृताः आ-
 ष्वयेयन्ता वा नानाविधमगिरानमभक्तिचित्राः, ‘वाउद्वय-
 विजयजयती पडामकुलापच्छन्नकलिया’ यान्तीना-याचुके-
 श्रित्त विजयः अष्टपुद्गलसंस्तुचका वैजयन्ताभिधाना याः
 पताकाः, अथवा-विजया इति वैजयन्तानां पार्श्वेकणिका
 उच्छेते तत्प्रधाना वैजयन्त्या विजय्येजयन्त्या, पताकास्तां
 एव विजययजितां वृक्षानि वृक्षानि-उपपुंरुपरिस्थानान्यत-
 त्राणि तैः कलित्वा वातादुत्तविजय्येजयन्तीपताकावृक्षानि-
 वृक्षकलितानि, तुङ्गा-उच्छा उच्छेद्येनाहंतृतीययोजनशत-
 प्रमाणत्वात् अत एव ‘वागनलमणुलिहंसिहारा’ इति
 गगनतलम्-अमरतलम् अतुलितानि-अभिलङ्घयन्ति शिख-
 राणि येषां ते तथा, जालानि-जालकानि तानि च भवन्ति-
 क्षिप्तुलोकं प्रतीतानि, तदन्तरेण विशिष्टाभानिमित्तं रत्नानि
 येषु ते जालान्तररत्नाः, सूत्रं चात्र विभक्तिलोपः प्रकृतत्वात्,
 तथा पञ्चगुरो उन्मीलित इव बहिष्कृता इव पञ्चोन्मीलित-
 इव मया किल किमपि वस्तु पञ्चगुरो वंशदिमयाच्छादयति य-
 त्वात् बहिष्कृतमव्यन्तमविनष्टच्छादयत्वात् शोभने एवं तेऽपि
 प्रासादावतंसका इति भावः, तथा मणिकनकानि-मणिकनक-
 मयः रत्निकाः-शिखराणि येषां ते मणिकनकरत्निकाः,
 तथा विकसितानि यानि शतपत्राणि पुण्डरीकाणि च द्वारा-
 दी प्रतिहृतिस्त्वेन स्थितानि तिलकरत्नानि-मिथ्यादिषु पुं-
 ष्वृशेषा अष्टचन्द्राश्च द्वारादिषु तैश्चित्राः-तथा नानाक-
 पा वा विकसितशतपत्रपुण्डरीकनिलकरत्नानि चन्द्रचित्राः,
 तथा नाना-अनकप्रकाराणि यानि मणिरत्नानि-मणिमय-
 पुष्पमालास्तैल्लङ्कृतानि-शोभितानि नानाभिधुमास्त-
 ङ्कृतानि तथा अन्तर्बहिः स्वरूपा-मण्डपाः, तथा तप-

श्रेय-सुखविशेषस्त्वमस्या बाहुकायाः प्रसन्नः-प्रसन्ना
 येषु न तर्पनीयबाहुकाप्रसन्नः । सुदृक्काया सरिस्तरियक्या
 'कास्त्या' इत्यादि प्राप्तेषां च प्रासादिवर्त्तनसत्त्वानामन्-
 भूमिवर्त्तनमुपयुक्तोक्तवर्त्तने सिद्धासनवर्त्तनमुपरिव्रज्यद्वय-
 वर्त्तने वक्ताह्वयवर्त्तने मुक्ततामवर्त्तने च यथा प्राक् यान-
 धिमन्ने भवति तथा भावनीयम् । 'तेसि ख' मित्यादि, त-
 वा हाराणां प्रत्यक्षमुपयोः पार्श्वयोर्नैकेत्येकान्तसेवने वा
 द्विधा नैषधिकी तस्यां वाङ्मय वाङ्मय तारत्वानि प्रकृतानि
 तानि च तारत्वानि ज्ञानामित्ययामोत्यादि तारत्ववर्त्तने या-
 नविश्रान्तमिव निरवशेषं प्रावनीयम् । 'तेसि खे तारत्वानि
 पुरतो' इत्यादि, तेषां तारत्वानि पुरतः प्रत्येकं द्वे द्वे शा-
 लभक्षिके, शालवाक्षकावर्त्तने प्राप्ते, 'तेसि ख' मि-
 त्यादि, तेषां तारत्वानां पुरतो द्वौ द्वौ नागदन्तकी प्रकृतौ,
 तेषां च नागदन्तकानां वर्त्तने यथाऽधस्तादन्तस्मिन्मुक्तं न-
 था वक्ष्यते, नवरमन्तापरि नागदन्तका न वक्ष्यता अभा-
 बात्, 'तेसि ख' मित्यादि तेषां तारत्वानां पुरता द्वौ द्वौ
 इत्यसङ्गटौ, सङ्गटशब्दो युग्मवाचो यथा साधुसङ्गट इ-
 त्यत्र, ततो द्वे द्वे इत्ययम् इत्यर्थः, एवं गजनरकसरिक-
 पुरुषमहोरगमन्तवर्त्तनसंघाटा अपि बाध्याः, एतं च क-
 थयन्तुः ? इत्याह— 'सर्वरथगामाया अचक्षा सहा' इ-
 त्यादि प्राप्ते, यथा आसीत् इत्यादीनामपदानां संघाटा
 उक्तास्तथा चक्षुःऽपि वीर्योऽपि मिथुनकानि च वाच्य-
 ति, तत्र संघाटाः—समानलिङ्गयुग्मका पुण्यावकीलकाश्च
 एकविधव्यवस्थिताः श्रेयिः—पाङ्कजयोः पार्श्वयोर्नैकेके-
 शिभावेन यत् श्रेयिहयं सा वीर्यिः स्त्रीपुरुषयुग्मं मिथुनकं
 'तेसि ख' मित्यादि, तेषां तारत्वानां पुरतो द्वे द्वे पञ्च-
 लोने यावत्करणात्—द्वे द्वे नागलते द्वे द्वे अशोकलते द्वे द्वे
 चन्द्रकलते द्वे द्वे चूललते द्वे द्वे वासन्तीलते द्वे द्वे कुन्त-
 लते द्वे द्वे अतिमुक्तलते इति परिगृह्यते, द्वे द्वे इयामलते,
 ताश्च कथयन्ता इत्याह 'लिवन् कुसुमियाश्रो' इत्यादि
 यावत्करणात्—निष् मउलियाश्रो निष् लवराश्रो निष्
 यवराश्रो निष् मुखकुयाश्रो निष् अमलियाश्रो निष्
 सुयलियाश्रो निष् विमयाश्रो निष् पयमियाश्रो निष्
 सुविभलपरिहमङ्गरिविहसगधरीश्रो निष् कुसुमियमउ-
 लियलवरायवरायगुलतयगोचिङ्गयवसिमियपयमियसुविभ-
 लपरिहमङ्गरिविहसगधरीश्रो इति परिगृह्यते, अस्य व्या-
 कृतानि प्राप्ते, पुनः कथयन्ता इत्याह— 'सर्वरथगामाया
 ०जाव पङ्कजा' इति, अत्रापि यावत्करणात्—अचक्षा स-
 हा' इत्यादिविशेषसम्पदपरिप्रक्षः, स च प्राप्तेऽवनीयः,
 'तेसि ख' मित्यादि, तेषां तारत्वानां पुरतः प्रत्येकं द्वौ
 द्वौ दिक्षुर्नौवास्तकी-दिक्षुर्नौवास्तकी त च सर्वे जम्बूनद्वयाः,
 कर्णियाः— 'सर्वरथगामाया अचक्षा' इत्यादि, प्राप्ते, 'ते-
 सि ख' मित्यादि द्वौ द्वौ चन्द्रकलशौ प्रकृतौ, वर्त्तकः चन्द्र-
 नक्षत्राणां 'वरकमलपङ्कजा' इत्यादिरूपः सर्वः प्राक्तो
 वक्ष्यते, 'तेसि ख' मित्यादि द्वौ द्वौ शुक्राणि, तेषामपि क-
 लशामात्रव वर्त्तकं वक्ष्यते, नवरं पर्यन्ते 'महयामत्तगय-
 महामुहागिहसमाणा पञ्चता समणउतो !' इति वक्ष्यते
 'मत्तगयमहामुहागिहसमाणा' इति मत्ता यो गजस्तस्य म-
 हत्—अतिविशाले यत्, उक्तं तस्याङ्गित-आकारस्तन्ममाना-

तस्तदृशाः प्रकृताः, 'तेसि ख' मित्यादि तेषां तारत्वानां पु-
 रतो द्वौ द्वौ वाधादशौ प्रकृतौ, तेषां वाधादशकाममयमेतदृशो
 प्रशोवातो—वर्त्तकनिवेशः प्रकृतः, तद्यथा—तर्पनीयमयाः प्र-
 कृतकाः—पीठाविशेषाः अहमयानि—अह्वरममयानि मण्ड-
 लानि यत्र प्रतिविम्बसम्भूतिः 'अगोश्रावयानिमल्ला' इति
 अवर्त्तकवर्त्तनपरिने भाव कृत्यः तस्य निमलना—अव-
 धर्षितनिमलता, भूत्यादिना निर्माजनामत्यर्थः अवर्त्तनस्य-
 भावोऽनवधर्षितः तन निमलता तथा अनवधर्षितनिमलता
 क्षायया समनुवर्त्तना—युक्ताः 'चन्द्रमण्डलपङ्किकाया' इति
 चन्द्रमण्डलदृशाः 'महया महया' अतिशयेन महान्तोऽन्ते-
 कायसमानाः—कायाजैप्रमाणाः प्रकृता इ अमल ! इ आयुष्म-
 न् ! 'तेसि ख' मित्यादि तेषां तारत्वानां पुरतो द्वे द्वे वज्र-
 नाभे—वज्रमया नाभिविधास्त वज्रनाभे स्थाने प्रकृतं तानि
 च स्थालानि तिष्ठन्ति, 'अचक्षुतिचक्षुडियनेतुलनइसंरुद्ध-
 चिपुत्रा इव सिद्धेति' अचक्षा—निमलताः शुद्धाः स्फटिकव-
 त् तिष्ठन्ति—वीर्य वारान् छटितः अत एव 'नक्षत्रमन्-
 द्याः नक्षत्राः—नक्षत्राः सन्ध्या सुशालादिभिः छटिता येषां
 त तथा सुशालादिशनात् क्लान्तस्य पगनिवातः अचक्षुस्त्रि-
 क्छटितेः शालितरुहलैस्त्वसन्धेः परिपूर्णाः, पृथ्वीपरिणाम-
 कृपाणि तानि तथा कलमयवकागालीत्युपमा, तथा चाह-
 'सर्वजम्बूनयमया' सर्वाग्मना जम्बूनद्वयानि 'अचक्षा
 सहा' इत्यादि प्राप्ते 'महया महया' इति अतिशयेन म-
 हान्ति रगवचसमानानि प्रकृतानि इ अमल ! इ आयुष्मन् !
 'तेसि ख' मित्यादि तेषां तारत्वानां पुरतो द्वे द्वे 'पारिषो'
 इति पादयो प्रकृतं, ताश्च पादयोः 'सचक्षुदगपङ्कजाश्रो'
 इति स्वच्छानामपिपरिपूर्णाः 'नालावस्त्रम कलहयस्त्रम
 बहुपङ्क्तिपुत्राविशे' इति अत्र पङ्क्ति तृतीयो 'बहु पाङ्क्तु' ति
 वैकचचन प्राक्तन्यान्, नावावोः कलहयस्त्रमैर्नितकलेषु
 भूयते प्रतिपूर्णा इति निष्ठान्त न खलु तानि फलानि किन्तु
 नथाकृपाः शाश्वतभावमुपागताः पृथ्वीपरिणामास्तः उप-
 मानमिति, 'सर्वरथगामाश्रो' इत्यादि प्राप्ते, 'महय' ति
 अतिशयेन महया गोकलिङ्गमवकसमानाः प्रकृता इ अम-
 ल ! इ आयुष्मन् !, 'तेसि ख' मित्यादि तेषां तारत्वानां पु-
 रतो द्वौ सुपतिष्ठको—आधारविशेषो प्रकृतौ, त च सुपति-
 ष्टकाः सुपत्नीपयानिपूर्णा गानाविधेः पञ्चवर्गैः प्रसाधन-
 भारहैश्च बहुपरिपूर्णा इति तिष्ठन्ति, उपमाभावेना प्राप्ते,
 'सर्वरथगामाश्रो' इत्यादि तथैव, 'तेसि ख' मित्यादि त-
 षां तारत्वानां पुरतो द्वे द्वे मनोगुलिका नाम पीठिका, उक्ते
 च जीवाभिगममूलटीकायाम्—'मनोगुलिका नाम पीठिक'
 ति, ताश्च मनोगुलिकाः सर्वाग्मना वैदूर्यमयः 'अचक्षा' इ-
 त्यादि प्राप्ते, 'तासु द्वे मनोगुलियासु बहव' इत्यादि
 तासु मनोगुलिकासु सुवर्गमयानि कथमयानि च फलकानि
 प्रकृतानि, तसु सुवर्गकथमयेषु फलकेषु बहवो वज्रमया
 नागदन्तका—अष्टकटाः (निधेकेषु) तेषु च नागदन्तक-
 यद्वान् रजनमयानि सिद्धादानि प्रकृतानि, तेषु च
 रजनमयेषु बहवो वातकरका जलमय्याः करका प्रकृताः
 तद्यथा 'किहसुत' इत्यादि गवक्षम्—आच्छादने गवक्ष-
 सज्जाता पञ्चानि गवक्षकाः (ताः) कृष्णस्वमयैर्गवक्षि-
 कै (नै) इति गव्येन, मिश्रकेषु गवक्षकाः कृष्णस्व-

सिक्कमगवच्छिन्ना एवं नीलसूत्रसिक्कमगवच्छिन्ना इत्या-
द्याप भावनायं, तं च स्मृतकरकाः सन्नामना वैद्वयमया
'अच्छा' इत्यादि प्राप्यन् । 'तेसिं खं' तथा 'नोरखानां' पुरतो
हो हो । 'बन्नी'—आश्चर्यभूतो रत्नकररश्मि प्रकटी । 'स
जहा नाम ए' इत्यादि, स यथा नाम राक्षसपुरस्तकवर्षि-
न—चतुषु पुर्यापररक्षिणोत्तरकपु ऋणेषु—पुष्यवीर्यमन्त्रे-
षु चक्षु वसितुं शीलं यस्य तस्यैव चित्रः । आश्चर्यभूतो
नानामयिमयत्वं नानावर्णो वा । 'वेकलियवाणांमणिकल-
यपटलपत्तयोडे' इति बाहुल्येन वैद्वयमयिमयः । 'कल्लिह-
पटलपत्तयोडे' इति स्फाटिकपटलायच्छादिनः । 'साए प-
भाए' इत्यादि स यथा राक्षसपुरस्तकवर्षिणः प्रत्यास-
न्नान् प्रदेशान् सर्वान् सन्नासु दिक्षु समन्तान्—सामस्येन
अवभासयति एतदेव पर्यायपदेषु व्याचष्टे—उद्योतयति ता-
पर्यति प्रभासयति 'एवमेवे'त्यादि सुगमं । 'तेसिं खं' नोर-
खानां । 'मित्यादि, तथा नोरखानां पुरतो हो हो इयकण्ड-
प्रमाणौ रत्नविशेषा एवं गजनराक्षसकिपुवमहोरगग-
न्धर्वकृपकण्डा अपि वाच्यः । उक्तं च जीयाभिगममूल-
टीकाकारेण—'इयकण्डो—इयकण्डप्रमाणौ रत्नविशेषा एवं
सर्वेऽपि कण्डा वाच्यः' इति, तथा बाह—'सम्बरयणा-
मया' इति, सर्वे रत्नमया—रत्नविशेषकया 'अच्छा' इत्या-
दि प्राप्यन् । 'तेसिं खं' मित्यादि तथा नोरखानां पुरतो
हो हो पुष्यचङ्करी प्रकटी एवं मातृवृक्षगन्धर्वखामरग-
मिन्द्राथकलामहस्तकचङ्करीऽपि वक्ष्याः । एताश्च सर्वा-
ह्यादि प्राप्यन् रत्नमया 'अच्छा' इत्यादि प्राप्यन् एवं
पुण्यादीनामद्यानां पटलकान्यापि द्विजिह्वरूपकानि वाच्य-
ानि, 'तेसिं खं' तोरणाणु । 'मित्यादि, तथा नोरखानां पुरतो
हो हो निहासन प्रकटी, तथा च निहासनानां वर्गकः प्रायुको
निरवशेषा वक्ष्यः, 'तेसिं खं' मित्यादि, तथा तोरखानां पुरतो
हो हो वृत्र हृदये प्रकटी, तानि च छत्राणि वैद्वयैरत्नमयार्थ-
मलदृष्टानि जाम्बूनर्कणिकानि वज्रसन्धीन—वज्ररत्नापू-
रितपृष्ठशलाकालसन्धीनि मुक्ताजालपरिगतानि अष्टौ सह-
स्राणि—अष्टसहस्रसंख्या वरकाञ्चनशलाका वरकाञ्च-
नमयः शलाका येषु तानि, तथा, तथा । 'द्वग्मलयसुग-
धिसन्ध्याउयसुरभिसीयलच्छाया' इति द्वैरः—वीरगधनजं
कुशिककादिभाजनमुक्तं तेन गालितास्तत्र पक्वा वा ये म-
लय इति—मलयोद्भूतं श्रीक्षणे तत्सम्भवितः सुगन्धा ये
गन्धवासास्तत्र, सर्वेषु श्रुतं सुगन्धः शीतला च क्षाया
येषां तानि तथा, 'मेगलभासिचिता' अद्यानां स्वस्तिका-
दीनां मङ्गलानां भक्त्या—विच्छिन्ना चित्रम्—आलस्यो
येषां तानि तथा । 'चन्द्रागारायमा' चन्द्राकारः—चन्द्राकृतिः
सा उपमा येषां तानि तथा, चन्द्रमण्डलवत् कुलानीन भावः,
'तेसिं खं' मित्यादि, तथा तोरखानां पुरतो हो हो क्षामरे प्रकटी
तानि च क्षामराणि 'क्षेप्यमर्कलियवरनः क्षामसिरयलक्ष-
वितचित्तदेहा' इति चन्द्रप्रभः—चन्द्रकास्तो वर्जं वैद्वयं च
प्रतीनं चन्द्रप्रभवद्वैद्वयसि शेषाणि च वानमसिरयलक्ष-
वितचित्तानि येषु ते तथा एवंक्षामक्षिमा—क्षामाकारा द-
ष्टा येषां क्षामराणां तानि तथा, 'सुदुमवयवीहवमल्ल' इति
सुहमा रजतमया दीर्घां बाला येषां तानि तथा, 'क्षे-
ककुन्दद्वयपद्ममयद्विचकणुपुञ्जसिक्कासाक्षा' इति 'ख-

ङ्ग' प्रतीतः अष्टौ—रत्नविशेषः 'कुन्द' नि कुन्दपुष्पं दृक्-
रङ्ग—दृक्कलकाः अमृतमायनकणपुञ्जः—क्षीराक्षलमणमल-
सुत्रयः केनपुञ्जस्तेवार्थमव सज्जकारः । यथा येषां तानि त-
था, 'अच्छा' इत्यादि प्राप्यन् । 'तेसिं खं' तोरखानां मित्या-
दि, तथा नोरखानां पुरतो हो हो नैलसमुद्रकी—सुगन्धि-
नैलापादविशेषा, वर्जं च जीयाभिगममूलटीकाकारेण—'ते-
लसमुद्रकी—सुगन्धनैलापारी' एवं कोष्ठाविसमुद्रका अ-
पि वाच्यः, अत्र संप्रदायिमाया—तिल काट्टमसुगे, एते
वाप्य एतद एता च । द्विर्याते दिक्षुलप, मणोसिला अजस-
समुग्या ॥ १ ॥ 'सम्बरयणामया' इति एते सर्वेऽपि स-
र्वोन्मना रत्नमया 'अच्छा' इत्यादि प्राप्यन् ।

सूरियांभे खं विमांशे एवमेवे दारे अद्भुतसं चक्ष्मकायां
अद्भुतसं मिगज्झकायां गज्झज्झकायां क्ष्मज्झकायां
पिच्छज्झकायां सउत्थिज्झकायां सीहज्झकायां उसमज्झ-
कायां अद्भुतसं सेयायां चउविमांशयां नागवरेकेज्झ एवं-
मेव सपुत्रावरेखं सूरियांभे विमांशे एवमेवे दारे अद्भुतं
केउसहस्सं भवतीति मक्खयां, सूरियांभे विमांशे पण्डि प-
ण्डि भोमा पञ्चता, तेसिं खं भोमांशं भूमिभागा उल्लोयाव-
भासियन्वा, तेसिं खं भोमांशं च बहुमज्झदेसभागे पत्तेयं
पत्तेयं सीहामसे, सीहामसवज्जतो सपरिवारो, अवसेसेसु
भोमेसु पत्तेयं पत्तेयं भद्रामखा पञ्चता । तेसिं खं दाराणं
उत्तमागारा सोलसविहोहिं रयसेहिं उवमोमिवा, तं जहा-
रयसेहिं ० जाव रिद्धिं, तेसिं खं दाराणं उप्पि अद्भुतमे-
गलमा सज्झया ० जाव छ्वातिक्खया, एवमेव सपुत्राव-
रेखं सूरियांभे विमांशे चचारि दारसहस्सा भवतीति म-
क्खयां, असोगवणे ससिन्धवे चंपगवणे च्यगवणे,
सूरियांभस्स विमांशस्स चउहिंसिं पंच जायखमपाई अ-
बाहाए चचारि वणसंडा पञ्चता, तं जहा—पुरच्छिमेखं अ-
सोगवणे दादिहेखं सचवन्नवणे पच्चत्थिमेखं चंपगवणे
उचरेखं च्यगवणे, ते खं वणसंडा साहरेमाई अद्भुतेरस
जोयखसयसहस्साई आयामिंखं पंच जोयखसपाई विक्खं-
मेखं पत्तेयं पत्तेयं पागारापरिक्खिता कियहा कियहोभासा
वणसेडवण्णो । (सू० २६)

'सूरियांभे खं विमांशे एवमेवे दारे अद्भुतसं चक्ष्मकायां'
मित्यादि, तस्मिन् सूर्यांभे विमाने एकैकस्मिन् द्वारे अष्टा-
धिकं शते चक्ष्मज्ज्ञानां चकलचक्ष्मविहङ्गिणानां च्वज्ज्ञानामेवं
क्ष्मगण्डकडक्ष्मपण्ड्यकुनिनिहृष्टमभयुतेनहस्तिच्वज्ज्ञा-
नामापि प्रत्येकमदृष्टमदृष्टानं वक्ष्येयम् । एवमेव सपुत्राव-
रेखं एवमेव—अजनेव प्रकारं सपुत्रावरेखं—सह एवैः अ-
परैश्च वसते इति सपुत्रावरेखं—सक्ष्मयाने तेन सूर्यांभे विमाने
एकैकस्मिन् द्वारे अशीतमशीतम्—अशीरथधिकं २ क्षुल्लसहस्रं
भवतीत्याख्यानां सया अश्वैश्च मीथैश्चिह्नाः, 'तेसिं खं' मि-
त्यादि, तथा द्वागणां संवन्धीनि प्रत्येकं पञ्चषष्टिः २ श्रे-
मानि—विशिष्टानि स्थानानि प्रकृतानि, तथा च भूमानी

मयः—यस्मात् कृष्णः क्षाया-आकारः सर्वोर्विस्वादिनया तेषां तस्मात् कृष्णः, एतदुक्तं भवति—सर्वोर्विस्वादिनया तत्र कृष्ण आकार उपलभ्यते, न च आग्नाधमाससंपादितसत्ताकः सर्वोर्विस्वादीभवति, ततस्तत्त्ववृत्त्या ते कृष्ण न आग्नाधमाससत्त्वव्यवस्थापिता इति, एवं नीला नीलकृष्णया इत्याद्यपि भावनीये, नवरं शीताः शीतकृष्णया तत्र क्षायाशब्द आतपयतिपक्षवस्तुवाची द्रष्टव्यः, 'चनकडितडियकृष्णया' इति इह शरीरस्य मध्यभागे कटिस्ततोऽप्यस्यापि मध्यभागः कटिरेव कांठरित्युच्यते-कटिस्तटमिव कटितटं घना—अस्यांऽप्यक्षाप्रशक्ताउत्प्रेषणतो निविद्धा कटितटं—मध्यभागे क्षाया येषां ते तथा, मध्यभागं निविद्धतत्त्वक्ष्णया इत्यर्थः, अत एव रम्या—रमणीयः तथा मद्भानु जलभागवतनम्रावृत्कालभावी यो मेघानिकुरन्मयो—मेघसमूहस्तं भूता—गुणैः प्राप्ता महामेघनिकुरन्मभूताः मडामेघवृन्दोपमा इत्यर्थः, 'ते ण पायवा' इत्यादि, अशोकवर्षावृषपरिभूतमासुकतिलकादिवृक्षवर्णनवत् परिभाषनीये, नवरं 'सुवर्गद्विगमयणसलागा, इत्यादि विशेषणमत्रापमया भावनीयम्, 'अग्रेगसगडरज्जाणं' स्यादि तत्कारमावतः ।

तेसिं यं वणसंडाणं अंतो बहुममरमणिजा भूमिमागा पण्यत्ता, ते जहानामए आलिंगपुक्खरंति वा ०जात्र शाखाविधंपंचवण्योहिं मणीहिं य तयोहिं य उवसोभिया, तेसिं यं गंधो फासो खेपव्यो जहकमं, तेसिं यं भंते । तखाणं य मणीश य पुक्कावरदाहिणुचरगतेहिं वांतहिं मंदाणं यइयाणं वेइयाणं कं पिचाणं चालियाणं फंदि-याणं षड्डियाणं खोभियाणं उदीरियाणं करिसए सदे भवति ? , गोयमा । ते जहानामए सीयाए स संदमा-शीए वा रहस्स वा सच्छत्तस्स सज्जपयस्स सघंट-स्स सपडागस्स सतोरणवरस्स सनंदिघोसस्स सखि-खिखिंदमजालपरिक्खत्तस्स हेमवयचित्तिथिसकणगणि-ज्जुलदारुपायस्स संपिण्डचकमंदलधुरागस्स कालायस-सुकयसेमिजंतकम्मस्स आहस्सरतुरगसुसंपउत्तस्स कु-सलवारच्छेयसारहिसुसंपगमहियस्स सरसयवणीसतोणप-रिमंडियस्स सकंकडावयंसगस्स सचावसरपरइयावरण-भरियजुज्झसज्जस्स रायंगणंसि वा रायंतउरंसि वा र-म्मंसि वा मणिक्कुट्टिमतलंसि अभिक्खणं अभिपट्टिज-माणस्स वा नियट्टिजमाणस्स वा ओरालमणुपणा क-खमखनिव्हुइकरा सदा सव्वओ समंता अभिणिस्तवंति, भवेयारूवे सिया ? , यो इण्हे समट्टे, ते जहाणामए बंयालीयवीणाए उचरमंदासुण्डियाए ओके सुपइडियाए कुसलनरनारिसुसंपरिगमहियाते षंदणकोणपरियट्टियाए पुव्वरत्तावरत्तकालममयंसि मंदायंवेइयाए पवेइयाए चा-लियाए षड्डियाए खोभियाए उदीरियाए ओराला मणुण्णा

मणहरा कण्णमखनिव्हुइकरा सदा सव्वओ समंता अ-भिनिस्तवंति, भवेयारूवे सिया ? , यो इण्हे समट्टे, ते जहानामए किंभाराण वा किंपुरिसाण वा महीरमाण वा गंधव्वाण वा भइसालवखणयाण वा नंदखणयाण वा सोमखसवखणयाण वा पंडवखणयाण वा हिमवंत-गच्छंगममलयमंदरगिरिगुहासमन्नायाण वा दगओ स-न्निहियाणं समागयाणं सम्मिसन्नाणं सधुवनिट्ठाणं पड्डह-यपकीलिपाणं गीयरइगंधव्वहसियमयाणं मज्जे पज्जे कत्थं गेयं पयवदं पायवदं उक्खित्तायपयत्तावं मंदावं रोइयावसाणं सत्तसरसमन्नायणं छहोसविप्पुक्कं एकार-सालंकारं अट्टगुणोववेयं गुंजतवंसकुहरोवरदं रत्तं तिट्ठा-णकरणसुदं सकुहरगुंजतवंसततीतलतालपयगइसुसंपउत्तं महरं समं सुल्लियमओहरं मउयरिभियपवसंसारं सुखति वरचारूवे दिव्वं मट्टं सज्जं गेयं पगीयाणं, भवेयारूवे सिया ? , ईता सिया । (छ० ३१) ।

तेसिं यं वणसंडाणं तत्थ तत्थ तहिं तहिं देसे देसे वहुओ खुड्डासुड्डियातो वावियाओ पुक्खरिओ दीहि-याओ गुंजालियाओ सरपंतिआओ विलपंतिआओ अ-च्छाओ सइहाओ रययामयकूलाओ समसीगतो ववरा-मयपासाणातो तवणिज्जतलाओ सुवण्यभुमरयवयालु-याओ वेरुलियमणिफालियपडलपच्चेयडाओ सुओ-यारसुउत्ताराओ शाणामणिमुवद्धाओ चउकोआओ आणुपुव्वसुजातंगभीरसीयलजलाओ संछजपत्तिसिद्ध-खालाओ बहुउप्पलकुमुपनलिसुभगसोंगवियपोंडरीय-सयवत्तसहस्सपत्तकेमरकुद्रोवविचाओ छपपपरिज्जज्जमा-णकमलाओ अच्छविमलसलिलपुण्याओ अप्पेगइयाओ आसवोयगाओ अप्पेगइयाओ खोरोयगाओ अप्पेगतियातो पओधगा० अप्पे० खीरोय० अप्पे० खोरोय० अप्पेगइयाओ उयगरंसेण पण्यत्ताओ पासादीयाओ दरिसि-उजाओ अभिरुवाओ पडिरुवाओ, तासिं यं वावीयं ०जाव विलपंतीयं पत्तेयं चउदिसिं चचारि तिसोपाण-पडिरुवना पण्यत्ता, तेसिं यं तिसोपाणपडिरुवगाणं वव्वओ, तोरणाणं भया छजाइछ्जा य खेयव्वा, तासु यं खुड्डासुड्डियासु वावीसु ०जाव विलपंतियासु तत्थ तत्थ देसेर वहुवे उप्पायपव्वयगा नियइपव्वयगा जगइपव्वयगा दाहजपव्वयगा दगमंदवा दगखालगा दगमंचगा उसड्डा खुड्डासुड्डा अंदोरागा पक्खंदोरागा सव्वरयणामया अ-च्छा ०जाव पडिरुवा, तेसु यं उप्पायपव्वयसु ०जाक्क-कसंदोलयसु वहुवं हंमासयाइं कौचासयाइं गण्णसयाइं उयखयामयाइं पणयामयाइं हीहामयाइं पक्खसयाइं

भदामखाई उपभामखाई सीहामखाई पडभामखाई दि-
सामोवन्धियाई मन्वरयखामयाई अन्खाई ० जाव पडि-
खाई, तसु खे वणसंडेसु तत्थ तत्थ तहिं तहिं देमे देमे
बहवे अलिपधरगा मालियधरगा कयलिधरगा लयाध-
रगा अन्खधरगा पिन्खधरगा मंडधरगा पमाहण-
धरगा मंडधरगा मंडधरगा मालधरगा जालधरगा
चित्तधरगा कुमुधरगा गंधधरगा आयमधरगा मन्वर-
यखामया अन्खा ० जाव पडिखा, तसु खे अलिपधरगेसु
० जाव गंधधर ० तहिं २ धरयसु बहूई हंमासण ० जाव दिसामो-
वन्धियामखाई मन्वरयखामयाई ० जाव पडिखाई । तसु
गे वणमंडसु तत्थ तत्थ देमे देमे तहिं २ बहवे जातिमं-
डवगा जूहियमंडवगा खवमालियमंडवगा वामंतिमं-
डवगा मूरमालियमंडवगा दहिवासुपमंडवगा तंबेलिमं-
डवगा मुहियमंडवगा खालयामंडवगा अतिमुत्तयलया-
मंडवगा आक्कावगा मालुयामंडवगा अन्खा सन्वरयखा
मया ० जाव पडिखाओ, तसु खे जालिमंडवणसु ० जाव
मालुयामंडवणसु बहवे पुहविसिलापडुगा हंमासणमंड-
वगा ० जाव दिसामोवन्धियामणमंडिया अणे य बहवे मं-
मलपुडुनिमिडुमंडाणमंडिया पुवमिलपडुगा पम्पना-
ममलाउमो । आईगणरुयबूरयवणीयतुलकामा मन्व-
रयखामया अन्खा ० जाव पडिखा, तत्थ गे बहवे त्र-
माखिया देवा य देवीआ य आसयंति मयंति चिडुंति
खिमीयंति तुयडुंति हयंति रयंति ललंति कीलंति किडुं-
ति मोहेति पुरा पोरगाणां सुचिम्माणं सुपडिक्काणं
सुभाणं कडाणं कम्माणं कल्लाणाणं कल्लाणं फलविवा(धे)मं
पञ्चुम्भवमाणा विहरंति । (छं ३२)

‘ तसि गे वणमंडाण ’ मित्यादि, तेषां वनखण्डाना-
मन्तः—मध्यं बहुवचस्यणीया भूमिभागाः प्रकृतः तेषां च
भूमिभागानां ‘ मे जहानामप ’ आलिगपुक्करं इ वा
इत्यादि वचने प्रागुक्तं तावद्वाच्यं यावन्मणीनां स्पृशो, न-
वचस्य तु ह्यन्यापि बह्वचयानि, तानि श्रेयम—‘ नागाविक-
पेक्षवल्गाहि मणीहि य नगहि य उवमोभिया, ने जहा—
किगहाह य नीलहि य ० जाव सुक्कि, तत्थ गे जे न क-
रहा नगा य मणी य तसि गे आयमेयाखूवे घखावामे
पञ्जे, मे जहानामप जीमून्त वा ’ इत्यादि । सम्प्रति
तेषां मणीनां तुलानां च वातेरितानां शब्दस्वरूपप्रतिपाद-
नायमाह—‘ तसि गे भेते । नगाण य मणीह ’ इत्या-
दि, शेषां ‘ गमिति ’ पूर्ववत् भदन्त !—परमकदराण्योगिन्
तुलानां पूर्वोपरद्विगुणान्नगैर्वानिमन्दागति-मन्त्रमन्त्रप-
जितानां—कम्पितानां—रञ्जितानां—विशेषतः कम्पितानां
पतद्वेप पर्यायशब्देन व्याचष्टे—कम्पितानां चालितानाम्—इ-
तल्लता मनाक् विज्ञितानाम्, पतद्वेप पर्यायं व्याचष्टे—स्पर्-
न्धितानां तथा घातितानां—परस्परं संघर्षयुक्तानां, कथं व-
दित्वा इत्याह—‘ शोभितानां, स्वस्थानाञ्चालनमपि कुत इ-

त्याह—उदीकृतानामुत्—प्राबल्येन प्ररितानां, कीदृशः श-
ब्दः प्रकृतः ? भगवानाह—‘ गायमं ’ स्यादिति, गौतम !
स यथामासकः शिबिकाया वा स्यम्भमानिकाया वा स्व-
स्य वा, तत्र ‘ मारिष्या ’ उपपानविशेषकया उपरिच्छादिना
काष्टाऽऽकारा, तथा शीघ्रो जम्भानविशेषः पुरुषस्वप्रमाणश-
काष्टाऽऽकारा, अतयामिष्य शब्दः पुरुषोन्मा-
दिनयोः क्षुद्रहमांगिण्डकावचलनवशातो वेदितव्यः, रथोऽहं
संप्रामरथः प्रत्ययो अतनविशेषयानामन्यथाऽसंभवान्, त-
स्य च फलकयदिका यस्मिन् काले य पुरुषास्तद्वपेक्षया त-
न्निप्रमाणाऽवसेया, तस्य च रथस्य विशेषणार्थमिष्ये—
‘ सच्छलस्स ’ इत्यादि, सच्छलस्य सच्छलस्य सच्छलस्य
उभयपार्श्वयोर्वाह्यमहप्रमाणघण्टोपत्यस्य सपनाकस्य सह
नोरथावरं—प्रधाननोरकस्य यस्य स सनोरकस्यस्तस्य, सह
नन्धीपोषो—द्राक्षन्मृगानानां यस्य स सनन्धीष्यस्तस्य
तथा सह किङ्कियः—क्षुद्रघण्टा येषामिति सक्काङ्कीका-
नि, हेमजालानि—यानि हेममयवामसम्प्राप्तानिः सवासु दि-
क्षु पर्यन्तेषु—बाह्यप्रदेशेषु परितोषा—इत्यस्तस्य, तथा
हेमयते—हेमवत्पर्यन्तपार्थावच्छिन्नविचित्रमनोहारविशेषोपेन-
निनिशतरुसंघर्षि कनकविचक्षुरिति दाह—काष्ठं यस्य
स हेमवत्विचित्रेनिशकनकनियुक्तारुक्स्तस्य, सूत्रं च
द्वितीयः ककारः स्थायिकः पूर्वस्य च शीघ्रमेव प्रा-
कृतव्यान्, तथा सुष्ठु—आनिशयेन सस्यकृ पितदं—
बद्धमरकमण्डलं धृष्टं यस्य स सुसंपन्नद्वारकमण्डलधृ-
क्तस्य, तथा कालायमेन—लौहं सुष्ठु—आनिशयेन ह-
न्ते नेमः—बाह्यपरिधेयन्त्रस्य च—अरकापरिफलकचक्रवा-
लस्य कर्म, यस्मिन् स कालायमकृतवामिष्यकर्म तस्य,
तथा आकाशां—गुणव्याप्ता य वरा—प्रधानानुगमास्तं
सुष्ठु—आनिशयेन सस्यकृ प्रयुक्ता—योजना यस्मिन् स
आकीर्णवरतुगसुसंप्रयुक्तः तस्य, प्राकृतव्यान् बहुधाहाव-
पि ह्यान्तस्य पर्यायानां, तथा सार्ग्यकर्मणि य कुश-
ला नरास्तेषां मध्यं आनिशयेन छुका—दत्तः सार्ग्यस्तेन
सुष्ठु—सस्यकृ परिगृहीतस्य, तथा ‘ सस्वयवर्षास्तेनो-
परिमिडयस्स ’ इति शरणो शनं गत्येकं येषु तानि श-
रशानि तानि च तानि द्वाविंशन् तूणानि नैर्मण्डितः
शरशन्द्वाविंशन्मण्डितः, किमुक्तं भवति ?—एवं नाम
तानि द्वाविंशन् शरभयन्तूणानि तूणानि रथस्य सर्वेनः
पर्यन्तेश्वरवैभवंतानि यथा तानि सप्तामायाकल्पितस्या-
र्त्तव मण्डनाय भवन्तीति, तथा कहुटः—कवचं सह क-
हुटो यस्य स सकहुटः सकहुटः अथनेमः—शेखरा
यस्य स सकहुटावनेस्तस्य, तथा सह चापं येषां त-
सच्चाया य शरा यानि च कुन्तमिभिसुगुदिगधृवीनि ना-
नाप्रकाराणि प्रहरणानि यानि च कवचं (कहुटं) प्रमुखाणि
अध्वरगानि नैष्ठेनः—परिपूर्णः, तथा येषां यानि युद्ध न-
िभिर्न सज्जाः—प्रयुक्ताभूता यः स योषयुद्धसज्जस्ततः पु-
र्यपदेन सह विशेषणसमासः तस्य इत्यभूतस्य राजाङ्के
वा अन्तःपुरं वा इष्ये वा मलिकुटुम्बतले—मणिवद्धभूमि-
तले अभीषेकमभीषणं कुटुम्बतले इति वा ‘ अभिर्वाङ्मिमा-
गस्मं ’ इति अभिषेक्यमानस्य वेगेन गच्छतो य उदारा म-
नोऽहं कर्मेनोत्तिष्ठितकराः सर्वतः समन्तात् जीवाभिपन्ता-

ज्ञानि, तेषां च त्रिसोपानप्रतिरूपकाणामयं-वषयमाशुः प-
र-मद्वेष-अनन्तरं वषयमाशुस्वरूपो वर्णकनिवेशः प्रकृतस्त-
था बह्वर्त्तनमया 'वैष्ण' इत्यादि प्रापन्त । 'तसि यं'
तेषां त्रिसोपानप्रतिरूपकाणां प्रत्येकं तोरणानि प्रकृतानि,
तोरणवर्णकसु तोरणशेषा यानविमानवद्भाषीया यावत्
बहवः सहस्रपरब्रह्मका इति, 'तासि यं'मित्यादि, तासां
लुक्काकुल्लिकानां यावद् विलपह्नीनाम्, अत्रापि यावच्छ-
ब्दास्त-पुष्करिण्यादिप्रतिग्रहः, तत्र तत्र देशे तस्यैव देशस्य
नत्र तत्र एकदेश बहव उपातपर्वता यथागत्य बहवः स्-
वार्थाभिमानवासिनो वैमानिका देवा देव्यश्च विचित्रकीडा-
निमित्तं वैदिक्यशरीरमारचयन्ति, 'नियद्वषय' इति नि-
यत्वा-नैयत्येन व्यवस्थिताः पर्वता निचलितपर्वताः कश्चित्
'नियद्वषय' इति पाठः, नत्र नियताः-सखा भोग्यत्ये-
नाचस्थिताः, पर्वता नियतपर्वताः, यत्र सूर्याभिविमानवा-
सिनो वैमानिका देवा देव्यश्च भवधारणीयैश्च वैदिक्यशरी-
रेण सदा रममाणे अचलित्वेने इति भाष्यः, 'अगद्वषय-
या' इति आगनीपर्वतकाः पर्वतविशेषाः, दारुपर्वतकाः दारु
निर्माणेना इव पर्वतकाः, 'द्वगमद्वया' इति द्वकमण्डपाः-
स्फाटिकाः मण्डपाः, उल्लं च जीवाभिगममूलटीकायां-
'इगमण्डपाः-स्फाटिका मण्डपा' इति, एवं द्वकम-
ण्डपाः द्वकमालका द्वकमासादाः, एत च द्वकमण्डपाद्वयः क-
श्चित् 'उल्लं' इति उल्लानाः उल्ला इत्यर्थः, कश्चित् 'सु-
ह्रासुह्र' इति लुक्काः लुक्का इति, तथा अम्बोलकाः
पक्ष्यम्बोलकाश्च, इह यत्रागत्य मनुष्या आत्मानमम्बोलय-
न्ति तेऽम्बोलका इति लोके प्रसिद्धाः, यत्र तु पक्षिण आ-
गत्यात्मानमम्बोलयन्ति ते पक्ष्यम्बोलकाः, तत्र अम्बोलकाः
पक्ष्यम्बोलकाश्च तेषु वनखण्डेषु तत्र २ प्रदेशे देवकीडा-
योग्या बहवः सन्ति, एत च उपातपर्वताद्वयः कथं-
भूता ? इत्याह-- 'सर्वस्त्वमयाः' सर्वस्मिन्ना रत्नमयाः,
'अच्छा सरह' इत्यादि विशेषणकदम्बकं प्राप्यन्त । 'तेसु
यं'मित्यादि, तेषु उपातपर्वतेषु यावत्पक्ष्यम्बोलकेषु, या-
वत्करणात्रयितपर्वतकादिप्रतिग्रहः, चङ्गानि हंसासनानी
आसनानि, तत्र येषामासनानामधोभागं हंसा व्यव-
स्थिता एषा सिंहासनं सिंहाः तानि हंसासनानि, एवं
कौञ्चासनानि गरुडासनानि च भाषनीयानि, उल्लतास-
नानि-उल्लासनानि प्रकृतासगानि-निम्नासनानि दीर्घा-
सगानि-शृङ्गाण्डपाणि मद्भासनानि येषामधोभागं पी-
टिकावन्तः पक्ष्यासनानि येषामधोभागं नानास्वरुपाः
पाङ्क्तयः, एवं मकरासनानि निहासनानि च भाषनी-
यानि, पद्मासनानि-पद्माकाराणि आसनानि, 'दिसासो-
क्षितियासराणि' येषामधोभागं दिक्पदीवाल्तका आलि-
प्तिताः सन्ति, अत्र यथाक्लममासनात् संप्रहङ्गिताथ-
'हंस कौबे गरुड, उल्लय पण्ड य दीह भेद य । प-
क्क मयरे पडमे, सीह दिसासोत्थि वारसमे ॥ १ ॥'
इति, तानि सर्वाण्यपि कथंभूतानीत्यत आह-- 'सर्वय-
गुमया' इत्यादि प्राप्यन्त । 'तसि यं'मित्यादि, तेषु व-
नखण्डेषु मध्ये तत्र २ प्रदेशे तस्यैव देशस्य तत्र तत्र ए-
कदेश चङ्गानि 'आलिष्टकालि' आलि-यन्मन्पनिविशेषः
तन्मयानि शुद्धकालि आलिष्टकालि, मानिरपि वनस्प-

तिविशेषः तन्मयानि शुद्धकालि मालिशुद्धकालि, कदली-
शुद्धकालि लताशुद्धकालि च प्रतीतानि, 'अच्छण्णवरकालि'
इति अश्वस्थानशुद्धकालि येषु यदा यदा वा आगत्य सु-
वासिकया अचलित्वेन, प्रलङ्घकशुद्धकालि यत्रागत्य प्रेक्ष-
णकानि विश्रान्ति निरीक्षन्ते च, मञ्जनकशुद्धकालि यत्रा-
गत्य स्वेच्छया मञ्जनं कुर्वन्ति, 'प्रसाधनशुद्धकालि'
यत्रागत्य स्वे परं च मण्डयन्ति 'वर्मशुद्धकालि' वर्म-
शुद्धाकाराणि 'मोहणधराई' इति मोहन-मैधुनसेषा
'रमियं मोहणधराई' इति नाममालायचनान् त-
न्मयानि शुद्धकालि । मोहनशुद्धकालि वासभवनानीनि
भावः, शालाशुद्धकालि-पट्टशालाप्रधानानि आलशु-
द्धकालि-गवाक्षपुद्गानि शुद्धकालि कुसुमशुद्धकालि-कु-
सुमप्रकरोपचिन्तानि शुद्धकालि, चित्रशुद्धकालि-चित्रप्र-
धानानि शुद्धकालि गन्धशुद्धकालि मीनशुद्धकालि
शुद्धकालि आदर्शशुद्धकालि-आदर्शमयानीव शुद्धकालि,
एतानि च कथंभूतानीत्यत आह-'सर्वयगुमया' इत्या-
दि विशेषणकदम्बकं प्राप्यन्त । 'तसि यं'मित्यादि, तेषु
आलिष्टकषु यावदादर्शशुद्धकेषु, अत्र यावच्छब्दात् मा-
लिशुद्धकादिप्रतिग्रहः, 'चङ्गानि हंसासनानि' इत्यादि प्राप्यन्त ।
'तसि यं'मित्यादि, तेषु वनखण्डेषु तत्र तत्र देशे तस्यैव
देशस्य तत्र तत्र एकदेश बहवो आनिमण्डपाका धृष्टिका-
मण्डपाका मालिकामण्डपाका नयमालिकामण्डपाका वासन्ती-
मण्डपाका दीधवासुकामण्डपाकाः, दीधवासुका-वनस्प-
निविशेषस्तन्मया मण्डपाका दीधवासुकामण्डपाकाः, सृष्ट-
क्षिण्य वनस्पनिविशेषः तन्मया मण्डपाकाः २, ताम्बूली-
नागवल्ली तन्मया मण्डपाकास्ताम्बूलीमण्डपाकाः, नागा-
द्रुमविशेषः, स एव लता नागलता, इह यस्य तिर्यक् तथा-
विधा शाखा प्रशाखा वा न प्रवृत्ता सालन्त्यभिर्धायनं
नागलतामया मण्डपाका नागलतामण्डपाकाः, अतिमुक्त-
मण्डपाका, 'अण्कोया' इति वनस्पनिविशेषस्तन्मया मण्ड-
पाका अण्कोयामण्डपाकाः, मालुका-एकाक्षिकफला वृक्ष-
विशेषास्तुक्ता मण्डपाका मालुकामण्डपाकाः, एत च कथं-
भूता इत्याह--'सर्वयगुमया' इत्यादि प्राप्यन्त । 'तसि
यं'मित्यादि, तेषु आनिमण्डपेषु यावत्मालुकामण्डपकेषु
'जाव'शब्दात्-धृष्टिकामण्डपाकादिप्रतिग्रहः, बहवः शिलाप-
ट्टकाः प्रकृतास्तथा-अप्येकका हंसासनवत् संस्थिता
हंसासनसंस्थिता यावदप्येकका दिक्पदीवाल्तकासनसं-
स्थिताः, यावत्कालान्-अण्णगद्या हंसासनसंस्थिता अण्ण-
गद्या गरुडासनसंस्थिता अण्णगद्या उल्लयामनसंस्थिता
अण्णगद्या पण्डायामनसंस्थिता अण्णगद्या दीहासनसंस्थिता
अण्णगद्या महानसमंस्थिता अण्णगद्या एकल-अण्ण-आ-
येंसासनसंस्थिता अण्णगद्या उत्सासनसंस्थिता अण्णगद्या
सीहासनसंस्थिता अण्णगद्या पडमासनसंस्थिता' इति
प्रतिग्रहः, अन्ये च बहवः शिलापट्टका यानि विशिष्टवि-
द्धानि विशिष्टनामानि च यराण-प्रधानानि शयनानि
आसनानि च तद्वत् संस्थिता वरशयानमनविशिष्टसं-
स्थानसंस्थिताः, काश्चित्-'मांसलसुष्टुविशुद्धकालि' इति
पाठः, तत्राप्येव बहवः शिलापट्टकाः मांसलाः अक-
टिना इत्यर्थः, सघृष्टा अनिशयेन मच्छा इति भाष्यः विशि-

हसंस्थानसंस्थितामेति, 'आर्हणकयचूरनवलीयानुत्पा-
समयथा सभरयसामयथा अन्धु ०जाव पडिकवा' इति
आगवत्, तत्र तेषु उत्पादपर्वतादिगतहंसासनादिषु याव-
क्रानाकपर्वतानसंस्थितपर्वतीयशलापट्टकु 'श' पश्चि पूर्व-
वत् बहवः स्वयंभविमानवासिनो देवा इत्यथ यथासुख-
मासते शयन्ते-दीक्षिकामयप्रसारणेन वर्णन्ते न तु निद्रां कुर्व-
न्ति, तेषां देवयोनिक्वेन निद्रया अभावात्, निष्ठुन्ति-
ऊर्ध्वस्थानेन वर्णन्ते निद्रान्ति-उपास्यन्ति तुयहन्ति-न्य-
वर्णन्ते कुर्वन्ति, यामयाश्चैतः परावृत्त्य दक्षिणपार्श्वेनाव-
निष्ठुन्ति दक्षिणपार्श्वेना वा परावृत्त्य यामपार्श्वेनाव-
रमन्ते-यस्तमाश्चार्धन्ति सन्तान्-मनसिप्तान् यथा भवति
तथा वर्णन्त इति भावः, श्रीहन्ति-यथासुखमितस्ततो ग-
मसांनोदेन गीतनुप्रादिविनोदेन वा तिष्ठन्ति माहन्ति-
मैत्रुनसेवां कुर्वन्ति इत्यर्थे 'पुरापोराण्य' मित्यादि पुरा-
पुर्वं प्राग्भव इति भावः कृतानां कर्मसामिति योगः, अत
एव पौराणानां सुवीणाणां-सुखरितानाम्, इह सुखरित-
नर्तनं कर्मायि कार्ये कारणोपचारात् सुखरितं ततोऽयं
भावार्थः-विशिष्टन्यायविषयमांशुनाविषयप्रमादकरल्ला-
न्यादिसुखरितजनितानामिति, तथा सुपराकान्तानाम्,
अथवापि कार्ये कारणोपचारात् सुपराकान्तिजनितानं
सुपराकान्तानि इत्युक्तं, किमुक्तं भवति ?-सकलस-
वमन्त्रीसत्यभाषणपरद्रव्यानपहारासुशीलादिकपसुपराकम-
जनितानामिति, अत एव शुभानां शुभफलानाम्, इह किञ्च-
दशुभफलमपि इन्द्रियमनियन्त्रणोपात्तं शुभफलं प्रतिभासते
तत्सात्त्विकशुभगन्धप्रतिपद्यर्थमस्यैव पर्यायशब्दमाह-कहया-
कां, नस्त्यशुभया नर्थावधानविशिष्टफलदायिनाम्, अथवा
कहयाणानाम् अनर्थापशमकारिणां कल्याणरूप फलावपाकं
'पञ्चगुणभवमाणा' प्रत्येकमनुभवन्तो विहरन्ति-आसते ।

तेसि खं वणसंडाखं बहुमज्जदसमाए पत्तेयं पत्तेयं पासा-
यवडेंसगा पण्णा, ते खं पासायवडेंसगा पंचजोयसयाई
उड्डु उचत्तेणं अट्टाड्जाई जोयसयाई विक्खंभेणं अ-
ब्भुगमयमूयिपहसिया इव तदेव बहुममरमणिजभूमि-
भागो उल्लोअं सीहासखं सपरिवारं, तस्य खं चत्तारि
देवा महिठ्ठिवा ०जाव पलिअवमड्ठितीया परिवसंति, तं ज-
हा-असोए सत्तपणं चंपए चूए । सूरियाभस्स खं देव-
विमाखस्स अतो बहुममरमणिजे भूमिभागे पण्णते, तं
जहा-वणसंडविह्वे ०जाव बहवे वेमाणिया देवा देवीओ
य आसयंति ०जाव विहरंति, तस्स खं बहुममरमणिज-
स्स भूमिभागस्स बहुमज्जदसं एत्थ खं महें उवगारि-
यात्तये पण्णते, एयं जोयसयमहस्सं आयामविक्खं-
भेणं तिथि जोयसयमहस्साई सोलस सहस्साई दोधि
व सत्तावीसं जोयसयए तिजि य कोसे अट्टावीसं च
अणुसयं तेरस य अंगुलाई अट्टंगुलं च किंचिविसिद्धं
परिक्खेवंणं, जोयसवाहस्सेणं, सव्वजंयूययामए अण्डे
०जाव पडिक्खे । (छ ३३)

'तेसि ख' मित्यादि, तेषां वनसंडाखानां बहुमध्यदेशभागे
प्रत्येकं प्रत्येकं प्रासादावनेसका इति, अनेनेसक इव-शुख-
रक इवावनेसकः प्रासादावनेसक इव प्रासादावनेसकः
प्रासादाविशेष इति भावः, ते च प्रासादावनेसकाः 'पश्चि
योजनशतान्पुर्वमुत्स्येन अट्टन्तीयानि योजनशतानि
विष्कम्भतां, तेषां च' अर्धगमयमूयिपहसियाविव' इत्या-
दिविशेषणजातं प्राग्वत्, भूमिचरणम् उल्लोकणेन सपरि-
वारं च प्राग्वत्, 'तस्य ख' मित्यादि, तेषु वनसंडाखेषु प्रत्ये-
कमेकैकदिग्भावेन चत्वारो देवा महर्द्धिका यावत्करणात् 'म-
हज्जुइया महावक्ता महासुक्का महागुभावा' इति परिग्रहः,
पत्तेयपमसिन्निकाः परिवसन्ति, तद्यथा-'असोए' इत्यादि,
अशोकवने अशोकः सत्तपणेने सत्तपणेः वन्यकरणेन वन्य-
करचूतवेन चूतः 'ते ख' मित्यादि, ते अशोकावयो देवाः
स्वकीयस्य वनसंडस्य स्वकीयस्स प्रासादावनेसकस्य,
स्यै बहुवचनं प्राकृतत्वात्, प्राकृतं हि वचनव्यवस्थाऽपि
भवतीति, स्वस्वकीयानां सामाजिकदेवानां स्वासां स्वा-
सागप्रमर्दिषाणां संपादयानां स्वासां स्वासां परित्पत्तां
स्वेषां स्वेधामनीकानां स्वेषां स्वेधामनीकाधिपतीनानां स्वे-
षां स्वेधामात्मरक्ताकाणां 'आहवणं पारेवणं' इत्यादि प्रा-
ग्वत्, 'सूरियाभस्स ख' मित्यादि, सूर्योभस्य विमानव्याप्तः-
मध्यभागं बहुममरमणीया भूमिभागाः प्रकस्य, तस्य 'स
जहानामए आलिणपुक्कणं' इव' इत्यादि यानविमान इव व-
णेने तावद्वाक्यं यावन्मणीनां स्पृशेः, तस्य बहुसमरमणी-
यस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागं अत्र सुमहत् एकम् उ-
पकारिकावनेन प्रकस्य, विमानाधिपतिसाक्षादावनेस-
कादीन् उपकरांति-उपद्रष्टानांनुपकारिका, विमानाधिप-
तिसन्कप्रासादावनेसकादीनां पीठिका, अन्यत्र त्वियमु-
पकार्योपकारिकेति प्रसिद्धा, उक्तं च-"शुद्धस्थानां स्थिते
राक्षामुपकार्योपकारिके" ति, उपकारिकावनेनमिष उपका-
रिकावनेन, तत् एकं योजनशतसहस्रमायामधिकस्मा-
भ्यां त्रीणि योजनशतसहस्राणि षोडश सहस्राणि द्वे
योजनशते स्तस्विश्वयधिकं अष्टाविंशं धनुःशतं त्रयो-
दश अष्टाल्पयङ्गाकुलं परित्पन्नः, इदं च परित्पेव-
प्रमाणं जम्बूदीपपारंल्लपप्रमाणवत् क्षेत्रसमासदीकातः
परिभाषनीयम् ।

से खं एगाए पडमवरवइयाए एगेख य वणसंडेख य
सव्वतो समता संपरिक्खित्ते, सा खं पडमवरवइया अ-
ट्टजोयखं उड्डु उचत्तेणं पंचधणुसयाई विक्खंभेणं उव-
कारियलेखसमा परिकखेवंणं, तीसे खं पडमवरवइयाए
इमेयारूवे वत्थावासे पण्णते, तं जहा-वयरायया शिम्म
रिद्धामया पतिट्ठाया वेरुलिधामया खंभा सुवखरुपमया
फलगा लोहियन्तमईओ, इहो नायामणिमया कडेवरा
खायामणिमया कडेवरसंघाडगा खायामणिमया रुअ
खायामणिमया रुवसंघाडगा अंकायया पक्खवाहाओ
जोहरसामया वेसा वंसकवेन्नुगा रअामईओ पट्टियाओ
जातरूवमई ओहाडंखी वयरायया उवरिपुच्छणी' सव्वर-

व्यापरे अञ्छाये, सा शं पउमवरवेइया ह्यमेगेसं
 हेमजालेसं गवक्खजालेसं सिखिणीजालेसं घंटाजालेसं-
 ह्वाजालेसं मण्डिजालेसं क्खगजालेसं रयणजालेसं
 पउमजालेसं सच्चतो समता संपरिक्खिता, ते शं दामा
 तवखिजल्लवमाणा ० जाव पिड्डुति । तीसं शं पउमवरवेइ-
 याए तत्थ तत्थ देसे देसे तहि तहि बहवे ह्यमंघाडा ० जाव
 उअममंघाडा सच्चरयणांमया अञ्छा ० जाव पडिऊवा
 पासादीया ४ ० जाव वीहीतो पंतीतो मिहुणाणि लयाओ ।
 ते केण्हेणं भंते ! एवं बुद्धि-पउमवरवेइसं ? , गो-
 वया ! पउमवरवेइया शं तत्थ तत्थ देसे २ तहि २ वेइयासु
 वेइयावाहासु प वेइयफलत्तेसु प वेइयपुंडंतेसु प खंमेसु
 खंमवाहासु खंमसीलेसु खंमपुंडंतेसु खमीसु खयिखेलेसु
 खरिफलत्तेसु खरिपुंडंतेसु पक्खेसु पक्खवाहासु पक्खपे-
 रंतेसु पक्खपुंडंतेसु बहुयाइं उप्पलाइं पउमाइं कुमुयाइं
 खलिणाति सुभगाइं सांगिधियाइं पुंडरीयाइं महापुंडरी-
 याइं सयवताइं सहस्सवताइं सच्चरयणांमयाइं अञ्छाइं
 पडिऊवाइं महवा वामिकयल्लत्तसमाणाइं पसत्ताइं सम-
 खाउमो ! , ते एणं अट्ठं गोयमा ! एवं बुद्धि-
 पउमवरवेइया । पउमवरवेइया शं भंते ! किं साम-
 याकिं अ ० ? , गोयमा ! सिय, मासवा मिय अमामया । ते
 केण्हेणं भंते ! एवं बुद्धि-सिय सामया मिय अमाम-
 या १, गोयमा ! दब्बट्टयाए सासया, वणपज्वेहिं गं-
 धपज्वेहिं रत्तपज्वेहिं फासपज्वेहिं अमामया, से तयं-
 हेणं गोयमा ! एवं बुद्धि-सिय सासया सिय अमाम-
 या । पउमवरवेइया शं भंते ! काल्पो केव चिरं होइ ? ,
 गोयमा ! शं कयावि णासि शं कयावि णत्थि न क-
 यावि न भविस्सइ, बुद्धिं च हवइ य भविस्सइ य,
 पुवा खिइया सासया अक्खया अव्वया अवट्टिया सिद्धा
 पउमवरवेइया । से गं वणसंडे देवणाइं दो जायणाइं च-
 क्कमलविकसंभेणं उवयायियालेससमे परिकसंवेणं, व-
 णसंडवणो भाखित्ता ० जाव विहरंति । तस्स शं उव-
 वारियालेसस चउडिसि चचारि तिसोवाखपडिऊवमा प-
 यखला वण्णो, तोरणा भया क्खत्ताइञ्जला, तस्म शं
 उववारियालवणस्स उवरि बहुममरमणिजे भूमिमाने
 पण्णे ० जाव मणीयं फामो । (६०-३४)

तच्च एकया पञ्चवरवेइया एकन वनल्लहंन सर्वन-स-
 बासु निष्णु समस्तन-सामस्त्वेन सम्यग् परितिते । सा शं
 पउमवरवेइया इत्यादि, सा पञ्चवरवेइया अष्ट याजनमू-
 ष्यमूषैस्त्वेन पञ्च धनुःश्रानि विष्कम्भतः परिकल्पेण उप-
 कारिकालयनसमाना-उपकारिकालयनपरिकल्पपरिमाणा प्र-
 क्षता, 'तीसे च' इत्यादि, तस्या-पञ्चवरवेइयाया अय-

मनसूपा वशावासा-कर्म-शलाघा यथास्थितस्वरूपकील-
 नं तस्यावासा-निवासो ग्रन्थपञ्चनिका वशावासाः वलक-
 निवेश इत्यर्थः, प्रकृता मया शेषतीर्थकीलं, तद्यथादिना
 तमेव दर्शयामि-इह सूत्रपुस्तकधर्मधारिदेशकबुद्धः पाठो
 इत्यनेन ततो भा भूमिनिर्माणे इति विमर्शजनासु प्रहाय पाठ
 उपपश्यते- 'वयगमया णिम्मा रिद्धमया पइट्ठया वलकि-
 यामया' इति सूत्रकल्पमया फलया लोहियकल्पमया खरि-
 ष्मा वहरामया संघी नानामणिमया कंडवरा नानामणिमया
 कंडवरसंघाडा नानामणिमया क्खया नानामणिमया क्खव-
 घाडा अंका मया पक्खा अंका मया पक्खवाहाओ जाइरसाम-
 या वंसा वंस्सकल्लपुया रयाममंघा पट्टियाओ जायकमइ
 आहाडणी वयगमइ उयरिपुंळणी सच्चरयणांमए आच्छाणयं
 पत्तुं सर्वं आणयं भावनीयं, नवरं कल्लवरणिं-मनुष्यश-
 रीराणि कल्लवरसंघाटा-मनुष्यशरीरियुग्मानि क्पाणि-रूप-
 काणि रूपसंघाटा-रूपकयुग्मानि, 'सा शं पउमवरवेइया
 तत्थ २ देसं २ एगमेगेसं हेमजालेसं एगमेगेसं गवक्खजालेसं
 एगमेगेसं घंटाजालेसं एगमेगेसं सिखिणीजालेसं एगमेगेसं
 ह्वाजालेसं एगमेगेसं क्खगजालेसं एगमेगेसं मण्डिजालेसं
 एगमेगेसं रयणजालेसं एगमेगेसं सच्चरयणजालेसं एगमेगेसं
 पउमजालेसं सच्चतो समता संपरिक्खिता, तं शं जाला तव-
 खिजल्लवमा सुवक्खपयमंदिवा नानामणिरयणांविचिह्वा-
 र-इहाउवसोभियसमुजयकवा इति मन्त्रमन्त्रसंपत्ता पुट्ठाव-
 र-इहिणुत्तरागपट्टिं यापट्टिं मंथयं मेवायमउज्जमाणा पउज-
 माणा पलवमाणा २ पकुंभमाणा पकुंभमाणा ओरांलेसं मणु-
 सेणं मणहंणं कल्लमणांविचुत्तुरंणं सइणं त एवं सच्च-
 तो समता आपुरंमाणा सिरोए उवसंभमाणा चिहंति, ती-
 से पउमवरवेइयाए तत्थ २ देसं तहि २ ह्यमंघाडा नरमंघा-
 डा किनरसंघाडा किपुिरसंघाडा महोरसंघाडा गंधव-
 संघाडा उअममंघाडा सच्चरयणांमया अञ्छा ० जाव पडिऊ-
 वा, एवं पंतिओ वि धीहिओ वि मिहुणाइं, तीसं शं पउमवर-
 वेइयाए तत्थ २ देसं तहि २ बहुयाओ पउमलयाओ णाल-
 याओ अमोगलयाओ खंपगलयाओ वणलयाओ वानंति य-
 लयाओ आइमुत्तगलयाओ कुटलयाओ सामलयाओ निक्खं
 कुसुमियाओ निक्खं मडालियाओ निक्खं लवइयाओ निक्खं पव-
 इयाओ निक्खं गुलयाओ निक्खं गोच्छुयाओ निक्खं जम-
 लियाओ निक्खं जुयालयाओ निक्खं विण्णुमियाओ निक्खं प-
 ण्णमियाओ निक्खं सुविमलपण्णमज्जीवसंगधरीया निक्खं
 कुसुमिमडालियलवइयवइयगुलइयगोच्छुपज्जमालियजुय-
 लिय(यण्णमियपण्णमियजुयभुस पाइमंजविहंसगधरीओ स-
 च्चरयणमंघाओ अञ्छाओ जाव पडिऊयाओ इति, अयं अया-
 कया- 'सा' एवेवकया 'श' इति थाक्यालह्कारं प्रचवरव-
 दिका तत्र २ प्रदेणं एकन हेमजालेन-संघांमना हेममयेन
 लवमानेन दामसमूहेन एकैकेन गवात्तजालेन-गवात्ताक-
 निग्गमांशेषदामसमूहेन एकैकेन किङ्किणीजालेन, किङ्कि-
 ण्यः-सुप्रधाटकाः, एकैकेन घण्टाजालेन-किङ्कणपल्लया-
 किन्धिम्भहत्या घण्टा-घण्टाः, तथा एकैकेन मुक्काजालेन-मु-
 क्काफलमयेन दामसमूहेन एकैकेन मणिजालेन-मणिमयेन दाम-
 ससमूहेन एकैकेन कनकजालेन-कनकः-पीतकः सुवर्णवि-
 श्वः तन्मयेन दामसमूहेन एवमेकैकेन रत्नजालेन एकैकेन वण-

आलेन सर्वैरन्मयपञ्चात्मकेन दामसम्भूतेन सर्वतः सर्वास्तु
 रित्तु समन्ततः—सर्वास्तु विदित्तु परिचिता—स्यात्, एतानि
 च शमसम्भूदकपाणि हेमजालादीनि जालानि लम्बमानानि
 वेदिनस्यानि, तथा चाह—‘ते खं जाला’ इ—
 स्नाने, तानि खं पुंस्त्वनिदेशः प्राकृतस्यात्, प्रा-
 कृतं हि लिङ्गमनियतं, वृत्तिनि बाष्पाग्नौरे, हेम-
 जालादीनि जालानि, कञ्चित् दामा इति पाठः, तत्र
 तावत् हेमजालादिकृपा दामान इति, ‘तस्मिन्मन्त्रेण’
 इत्यादि हयसंघाटादिसुखं लतासुखं च प्राग्वत् । सप्रति
 पञ्चवर्षेदिक्काशप्रवृत्तिमिते जिज्ञासुः पृच्छति—‘से
 कंष्ट्रुषे मेने !’ इत्यादि, सेशब्दोऽप्यशब्दायै, केनार्थे-
 न—केन कारणेन भवन् ! एवमुच्यते—पञ्चवर्षेदिक्का
 पञ्चवर्षेदिक्कानि, किमुक्तं भवति?—पञ्चवर्षेदिक्त्यर्थक-
 पञ्च शब्दस्य तत्र प्रवृत्ती किं निमित्तमिति, एवमुक्तं
 भगवानाह—गौतम ! पञ्चवर्षेदिक्कायां तत्र तत्र एकदेश
 तस्यैव देशस्य तत्र तत्र एकदेशे वेदिक्कास्तु—उपदेशन-
 योऽयमसत्त्वात्पास्तु वेदिक्कावाहास्तु—वेदिक्कापार्श्वेत्तु ‘व-
 द्यपुङ्गेनरेत्तु’ इति द्वे वेदिके वेदिक्कापुटे तेषामन्तराणि-
 अन्तारालानि तानि वेदिक्कापुटादन्तराणि तेषु, तथा स्त-
 र्मेषु सामान्यतः लम्बबाहास्तु—लम्बपार्श्वेत्तु ‘अभसि-
 स्तु’ इति स्तम्भशेषेत्तु ‘अभपुङ्गेनरेत्तु’ इति द्वौ स्त-
 म्भौ स्तम्भपुटे तेषामन्तराणि स्तम्भपुटादन्तराणि तेषु,
 सूचीषु—फलकसंघमविषयतन्मात्राभावेदुपायुक्तास्मान्नीयास्तु
 तानामुपगतिं तात्पर्यार्थः, ‘सुसिद्ध’ इति यत्र प्रदेश-
 शब्दां फलकं भिन्ना मध्ये प्रविशति तत्प्रत्यक्षो देशः
 सूचीमुखं तेषु, तथा सूचीफलकेषु सूचीभिः संघन्धिनां
 य फलकप्रदेशस्तत्पुष्पाङ्गत्तु सूचिफलकानि तेषु सू-
 चीनामध उपरि वर्तमानेषु, तद्यथा ‘सुसिद्धेनरेत्तु’ इति द्वे
 सूच्यौ सूचीपुटे तदन्तरेत्तु, पक्षाः पक्षबाहा वेदिक्कदेश-
 विंशपास्तेषु, बहूनि उपलानि गर्भकानि पक्षानि—सूर्य-
 वेदिक्कासीनि कुमुदानि—अष्टवेदिक्कासीनि नलिनानि—इत्यृ र-
 ज्ञानि पक्षानि सुमगानि—पञ्चाविंशकपाणि सांगमिष्क-
 ज्ञानि—कह्लाराणि पुण्डरीकाणि—सिताम्बुजानि ताम्र्य म-
 हाग्नि महापुलहरीकाणि शनपत्राणि—पञ्चशतकलितानि
 रज्ज्वपत्राणि—पञ्चसहस्रपत्रानि शनपञ्चसहस्रपत्रे च प-
 ञ्चाविंशती पञ्चसहस्राविंशपाश्च पुष्पमुपास्ते, एतानि सर्वै-
 रन्मयानि ‘अञ्जला’ इत्यादि, विंशदण्डजानि प्राग्वत्, ‘म-
 हत्या धांसकञ्जलसमाप्राह’ इति महाग्नि—महाप्रमाणा-
 नि वषट्काराणि—वर्षाकाल पानीयस्यायं यानि कृतानि वा-
 षट्काराणि तानि च तानि छत्राणि च तस्मान्नानि प्रज-
 न्ते हि अमय ! हि आधुमन् !, ‘से एणमंद्गुल’
 इत्यादि, तदेतन् अनेन—अन्वयेन गौतम ! एवमुच्य-
 ते—पञ्चवर्षेदिक्कानि, तेषु तेषु यथाक्रमेण प्रदेशेषु य-
 थोक्तृपाणि पक्षानि पञ्चवर्षेदिक्काशप्रवृत्त्यं प्रवृत्तिनिमित्त-
 मिति भावः, व्युत्पात्तस्यैव—पञ्चवर्ष—पञ्चपक्षानां वेदिक्का
 पञ्चवर्षेदिक्कानि । पञ्चमवर्षेदिक्कायां मेने ! किं सा-
 सया’ इत्यादि, पञ्चवर्षेदिक्कायां मिति पूर्ववत् किं
 शाश्वती उताऽशाश्वती, आच्यन्तया खं निदेशः प्राकृ-
 तस्यात्, किं जित्या उताऽजित्येति भावः, भगवानाह—गौ-

तम ! स्यात् शाश्वती स्यादशाश्वती, कथंविजित्या क-
 थंविजित्या इत्यर्थः, स्यात्कष्टेना जित्याः कथंविजित्येन-
 दर्थवाची, ‘से कण्ठेण’ इत्यादि प्रश्नस्यं सुप्रसंगे, भग-
 वानाह—गौतम ! द्रव्याधेतया—द्रव्यास्तिकनयमेतन् शा-
 श्वती, द्रव्यास्तिकनया हि द्रव्यमेव नास्तिद्रव्यमभ्यन्ते
 न पर्यायात्, द्रव्यं चास्यायं परित्यागित्यात्तु द्रव्यास्तिका-
 यच्च सकलकालभावीति भवति द्रव्याधेतया शाश्वती, व-
 क्षेपर्यायैस्तत्तद्व्यमसुपचयमानवर्षविशेषकतैः, एवं गन्धप-
 र्यायैः रसपर्यायैः स्पर्शपर्यायैः उपलक्षणमेतत् तत्तद्व्य-
 पुद्गलविषयतन्मात्रमेव अशाश्वती, किमुक्तं भवति ?—प-
 र्यायास्तिकनयमेतन् पर्यायप्राधान्यविषयानाशाश्वती, प-
 र्यायाणां प्रतिक्षणभावितया कियत्कालभावितया विना-
 शित्यात्, ‘से एणंद्गुल’ इत्यादुपसंहारवाक्यं सुप्रसंग-
 इह द्रव्यास्तिकनयवादी स्वमतप्रतिष्ठापनाधेयमाह—ना-
 स्यन्तास्तन् उत्पादेनापि सतो नाशः ‘नासतो विद्येन
 भावो, नाभावे विद्यते सन्’ इति वचनान्, यौतु ह-
 रयेतं प्रतिव्यस्तु उत्पादविनाशौ तद्विभक्तिनिरोधकमेतन्,
 यथा सपर्यय उत्पन्नवर्षविषयमेव, नस्यास्तस्यै वस्तु नि-
 र्यामिति, एवं च तस्मन्निमित्तायां संशयाः—किं घ-
 टादिवत् द्रव्याधेतया शाश्वती उत सकलकालमेक-
 रूपान्तः संशयापनोदायं भगवन्ने भूयः पृच्छति—प-
 उमवर्षेद्वयात् ‘मित्यादि, पञ्चवर्षेदिक्का प्राग्वत् भवन् !
 कालतः कर्षाधरं—कियन्ते कालं यावद्भवति !, एवंकपा
 हि कियन्ते कालमवतिष्ठति इति ? , भगवानाह—गौतम !
 न कदाचिन्नासीत् सर्वेदेवासीदिति भावः अनादित्यात्, त-
 था न कदाचिन्न भवति, सर्वेदेव वर्तमानकालविन्यायां भ-
 वतीति भावः सर्वेव भावात्, तथा न कदाचिन्न भविष्यति,
 किन्तु भविष्यन्तिनायां सर्वेदेव भविष्यतीति प्रतिपन्नस्य,
 अपर्ययसितन्यात्, तदेवं कालत्रयविन्यायां नास्तिस्वप्र-
 तिषेधं विधाय सम्प्रत्यस्तित्वं प्रतिपादयति—‘भुवि च’
 इत्यादि, अमुच्च भवति च भविष्यति चेति, एवं त्रिका-
 लावस्थायित्यात् भूवा मर्यादिवत् भूतवादेव सर्वैव स्वस्व-
 रूपनियता नियतवादेव च शाश्वती—शब्दज्ञानस्यभा-
 वा शाश्वतत्वादेव च सतते गङ्गासिन्धुपद्माहप्रवृत्तार्थाप-
 पीण्डरीकहृदयमेकपुलकविषयतन्मात्रं तावन्मात्रान्युप-
 ह्लात्कष्टमेतन्मयादक्षेया, न विद्यते स्यो—यथोक्तवृत्तपा-
 कारपरिच्छेदा यस्याः च अञ्जला, अञ्जयत्वादेव अञ्जया-
 अञ्जयशब्दवाचा मनागपि स्वकृत्वलनस्य ज्ञातुव-
 द्यभावात्, अञ्जयत्वादेव सर्वैव स्वस्वप्रमाणेऽवस्थिता,
 मातृप्राञ्चराद् बहिः समुद्रवत्, एवं स्वप्रमाणं सत्तावस्थानेन
 विश्रयमाना नित्या धर्मास्तिकायादिवत्, ‘से ख’ इत्यादि,
 सा ‘ख’ मिति बाष्पाग्नौरे पञ्चवर्षेदिक्का एकं वन-
 एतेन सर्वतः समन्तात् परितस्ता, स च वनकण्ठो दे-
 शोने द्वे योजने चक्रवात्विषयकमनः उपकारिकाव्यप-
 रिक्षेपरिमाणः, वनकण्ठवर्णकः ‘किण्ठे किण्ठोभासे’ इ-
 त्यादिकृपाः समस्तोऽपि प्राग्वत् यावद्विहरन्ति, ‘तस्स ख’
 इत्यादि, तस्य—उपकारिकालव्यपस्व ‘खउदिति’ इति चतु-
 र्विंशि वनसुपु विदुः एकैकस्यां विंशि एकैकभावेन वत्सा-
 रि त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि—प्रतिविंशिरूपकाणि त्रिसो-

पानानि प्रकृतानि, त्रिसोपानवर्णको यामयिमानवत् वक्र-
स्थाः, तथा च त्रिसोपानप्रतिरूपकाणां पुरतः प्रत्येकमेक-
कं नोरसं, तारखण्डैकाऽपि तथैव, 'तस्स स' मित्यादि,
नस्य उपकारिकात्पथमस्य' बहुधर्ममणिज्ज भूमिभाग
इत्यादिना भूमिभागवर्णकं यामयिमानवर्णकत्वावहात्तयं
यावन्मणीनां स्थणः ।

तस्य स बहुधर्ममणिज्जस्य भूमिभागस्य बहुधर्म-
देसभाए एत्थ स भेगे पासायवडैसए पणत्ते, ते स
पासायवडैसते पंच जोयखसयई उट्ठं उच्चत्तेणं अट्ठा-
इजाई जोयखसयई विक्खंभेणं अट्ठगगयसुसिय वणतो
भूमिभागो उल्लोभो सीहासणं सपरिवारं भाणियवन्,
अट्ठ मंगलगा भया ज्जातिच्छत्ता, ते स मूलपासाय-
वडैसगे अण्णिं चउई पासायवडैसएहिं तयधुच्चत्त-
प्पमाखमेत्तेहिं सम्वतो समता संपरिक्खित्ता, ते स पासा-
यवडैसगा अट्ठाइजाई जोयखसयई उट्ठं उच्चत्तेणं पण-
वीसं जोयखसयं विक्खंभेणं ० जाव वणत्ता, ते स पासा-
यवडैसगा अण्णिं चउई पासायवडैसएहिं तयधु-
च्चत्तप्पमाखमेत्तेहिं सव्वओ समता संपरिक्खित्ता, ते स
पासायवडैसगा पणवीसं जोयखसयं उट्ठं उच्चत्तेणं बा-
वडिं जोयखाई अट्ठजोयखं च विक्खंभेणं अट्ठगगयसु-
सिय वणत्ता भूमिभागे उल्लोभो सीहासणं सपरिवारं
भाणियवन्, अट्ठ मंगलगा भया ज्जातिच्छत्ता, ते स
पासायवडैसगा अण्णिं चउई पासायवडैसएहिं तदधु-
च्चत्तप्पमाखमेत्तेहिं सव्वतो समता संपरिक्खित्ता, ते स पा-
सायवडैसगा बावडिं जोयखाई अट्ठजोयखं च उट्ठं उ-
च्चत्तेणं एकतीसं जोयखाई कामं च विक्खंभेणं वणत्ता,
उट्ठाओ सीहासणं सपरिवारं पासायवडैसगा अट्ठ मंगलगा
भया ज्जातिच्छत्ता । (ख० ३५)

तस्य च बहुधर्ममणीवस्थ भूमिभागस्य बहुधर्मदेशभा-
गे अत्र महानिकं मूलप्रासादावतंसकः प्रकृतः, स च प-
ञ्च योजनशताधुसुसैस्त्वेन अद्वैतीयानि बाजनशता-
नि विष्कम्भतः 'अष्टगुणमस्यपहसियावि' त्यादि त-
स्य खण्डे मध्ये भूमिभागवर्णकमुल्लोकवर्णनं द्वावहस्तिरि-
तप्रासादवर्णकवर्णनं, तस्य च मूलप्रासादावतंसकस्य ब-
हुधर्म्य देशभागेऽत्र महती एका मण्डपिका प्रकृता, अ-
ष्टो योजनशताधुसुसैस्त्वेन अत्रापरि योजनानि बाह-
व्यतः सत्वारमनाः मणिसयी 'अच्छा' इत्यादि विशेषणक-
रन्त्येकं प्राप्यत् । 'तस्स स' मित्यादि, तस्याश्च मणिय-
ठिकाया उपरि महत्कं सिंहासनं प्रकृतं, तस्य सिंहास-
नस्य वर्णेन, परिवारभूतानि शेषाणि भद्रासनानि प्राग्-
वक्रस्थानि, 'स स' मित्यादि, स मूलप्रासादावतंसकोऽ-
न्येऽन्यतुभिः प्रासादावतंसकैस्तद्वर्णकप्रमाणैः सर्वतः स-
मन्ततः परिगृह्यतः, तद्वर्णकप्रमाणमेव दर्शयति—अद्वै-
त्यतीयानि योजनशताधुसुसैस्त्वेन, पञ्चविंश योजनशतं वि-

ष्कमेत, तथापि 'अष्टगुणमस्यपहसियावि' त्या-
दि स्वरूपवर्णनं मध्यभूमिभागवर्णकमुल्लोकवर्णनं च प्राग्-
त्, तथा च प्रासादावतंसकानां बहुधर्म्यदेशभागे प्रत्येकं
प्रत्येकं सिंहासनं प्रकृतं, तथा च सिंहासनानां वर्णेन प्राप्यत्,
नवरमत्र शेषाणि परिवारभूतानि भद्रासनानि वक्रस्थानि
'ते स पासायवडैसगा' इत्यादि, ते प्रासादावतंसका
अन्येऽन्यतुभिः प्रासादावतंसकैः 'तयधुच्चत्तप्पमाखमेत्तेहिं'
तथा मूलप्रासादावतंसकपरिवारभूतानां प्रासादावतंसकानां
यद्वै तयधुच्चत्तप्पमाखमात्रैः—मूलप्रासादावतंसकापणत्या व-
त्तुभागाभाजप्रमाणैः सर्वतः समन्तात्संपरिगृह्यताः, तद्वर्णक-
प्रमाणमेव दर्शयति—'ते स' मित्यादि, ते प्रासादावत-
ंसकाः पञ्चविंश योजनशतमध्यमवर्णकमेत द्वावष्टोयजना-
नि अद्वैत्योक्तं च विष्कम्भतः, तथापि 'अष्टगुणमस्य-
पहसियावि' त्यादि स्वरूपवर्णनं मध्यभागे भूमिभा-
गवर्णकमुल्लोकवर्णनं सिंहासनवर्णनं च सर्वे प्राप्यत्, केवल-
मत्रापि सिंहासनं सपरिवारं वर्णय, 'ते स' मित्यादि,
ते च प्रासादावतंसका अन्येऽन्यतुभिः प्रासादावतंसकैस्त-
द्वर्णकप्रमाणैः—अनन्तराः प्रासादावतंसकाः द्वावष्टो-
यजनांमूलप्रासादावतंसकापणत्या (अष्ट) भागप्रमाणैः स-
र्वतः समन्तात् संपरिगृह्यताः, तद्वर्णकप्रमाणमेव दर्श-
यति—'ते स' मित्यादि, ते च प्रासादावतंसका द्वावष्टो-
यजनानि अष्टोयोजनं च उर्ध्वमुखैस्त्वेन एकविंशते यो-
जनानि कांशं च विष्कम्भतः, एवमापि 'अष्टगुणमस्य-
पहसियावि' त्यादि स्वरूपवर्णनं मध्यभागे भूमिभागे भूमि-
वर्णकमुल्लोकवर्णनं सिंहासनवर्णनं च सर्वे प्राप्यत्, 'ते स'
मित्यादि, तत्रापि प्रासादावतंसका अन्येऽन्यतुभिः प्रासादा-
वतंसकैस्तद्वर्णकप्रमाणैः—अनन्तराः प्रासादावतंसकाः
द्वावष्टोयजनांमूलप्रासादावतंसकापणत्या द्वावष्टोयजनां-
प्रमाणैः सर्वतः समन्तात् संपरिगृह्यताः, तद्वर्णकप्रमाणमेव
दर्शयति—एकविंश योजनानि कांशं च उर्ध्वमुखैस्त्वेन पञ्च-
दश योजनानि अद्वैत्योक्तं च कांशात् विष्कम्भतः, ए-
तथापि स्वरूपादिवर्णनमनन्तराः, 'ते स' मित्यादि, त-
त्रापि च प्रासादावतंसका अन्येऽन्यतुभिः प्रासादावतंसकै-
स्तद्वर्णकप्रमाणैः—अनन्तराः प्रासादावतंसकाः द्वावष्टो-
यजनांमूलप्रासादावतंसकापणत्या (अष्ट) भागप्रमाणैः स-
र्वतः समन्तात् संपरिगृह्यताः, तद्वर्णकप्रमाणमेव दर्शयति—
पञ्चदश योजनानि अद्वैत्योक्तं च कां-
शात् उर्ध्वमुखैस्त्वेन दशोपान्यष्टौ योजनानि विष्कम्भेन
एवमेव स्वरूपवर्णनं भूमिभागवर्णनं च उल्लोकवर्णनं सिं-
हासनवर्णनं च परिवारवर्णनं प्राप्यत् ।

तस्य स मूलपासायवडैसयस्त उत्तरपुरच्छिमे स एत्थ
सं सभा सुहम्मा पणत्ता, एगं जोयखसयं आयामेणं
पणमं जोयखाई विक्खंभेणं बावत्तरी जोयखाई उट्ठं उच्च-
त्तेणं अण्णवत्तयसयं निविट्ठा अट्ठगगयसुसुसयवडैसगा-
तोरखवरद्वयात्तिपंजिया ० जाव अट्ठरमणसंघविष्पकि-
यणा पासादी दारिसिञ्जा अभिरुवा पडिक्का सभाए
सं सुहम्माए तिदिमिं तयो दारा पणत्ता, तं जहा—पुर-
त्थिमेणं दाहिणं उत्तरेणं, ते स दारा सांसस जोयखाई

उक्तं उच्चतेषां अद्भुतं ज्ञेयं विस्मयं तावतिष्ये चैव
पंचमेयं सेया वरकण्ठगुणियागा ० जाव वयमालाभो,
तेसि खं दाराखं उवरिं अद्भुतं मंगलगा भया छत्ताछत्ता,
तेसि खं दाराखं पुरो पतेयं २ सुहमंडवा पक्षता, ते खं
सुहमंडवा एयं ज्ञेयस्यं आयामेखं पक्षसं ज्ञेयं वि-
स्मयं साहरेगाई सोलस ज्ञेयं उक्तं उच्चतेषां वयमो
समाए सरिसो, तेसि खं सुहमंडवाखं तिरिदिं सभो दारा
पक्षता, तं जहा-पुरस्थिमेयं दाहिणेयं उत्तरेयं, ते खं
दारा सोलस ज्ञेयं उक्तं उच्चतेषां अद्भुतं ज्ञेयं
विस्मयं तावतिष्ये चैव पंचमेयं सेया वरकण्ठगुणि-
यागा ० जाव वयमालाभो । तेसि खं सुहमंडवाखं भूमि-
भागा उल्लोया तेसि खं सुहमंडवाखं उवरिं अद्भुतं मंग-
लगा भया छत्ताछत्ता । तेसि खं सुहमंडवाखं पुरतो
पतेयं २ पेच्छापरमंडवे पक्षते, सुहमंडवचत्तवा ० जाव
दारा भूमिभागा उल्लोया । तेसि खं बहुममरमणिज्जाखं
भूमिभागाखं बहुमज्जदेसमाए पतेयं पतेयं वहरामए अ-
क्खत्ताए पक्षते, तेसि खं वयरामयाखं अक्खत्ताडगाखं
बहुमज्जदेसमागे पतेयं २ मणिपेडिया पक्षता, ताभो
खं मणिपेडियातो अद्भुतं ज्ञेयं आयामविस्मयं
चत्तारि ज्ञेयं बाहल्लेखं सच्चमसिमईओ अक्खत्ताओ
० जाव पडिरूवाओ, तासि खं मणिपेडियाखं उवरिं पतेयं
२ सीहासं पक्षते, सीहासखं सपरिवारो, तेसि
खं पेच्छापरमंडवाखं उवरिं अद्भुतं मंगलगा भया छत्ता-
तिछत्ता, तेसि खं पेच्छापरमंडवाखं पुरतो पतेयं २ मणि-
पेडियाओ पक्षताओ, ताभो खं मणिपेडियातो सोलस
ज्ञेयं आयामविस्मयं अद्भुतं ज्ञेयं बाहल्लेखं सच्च-
मसिमईओ अक्खत्ताओ पडिरूवाओ, तेसि खं उवरिं पतेयं २
धूमे पक्षते, ते खं धूमा सोलस ज्ञेयं आयामविस्म-
यं साहरेगाई सोलस ज्ञेयं उक्तं उच्चतेषां, सेया संखं-
ककुंदगरपमयमहितपक्षपुंजसंनिगासा सच्चरवसाम-
या अक्खत्ता ० जाव पडिरूवा, तेसि खं धूमाखं उवरिं अद्भुतं
मंगलगा भया छत्तातिछत्ता, तेसि खं धूमाखं चउडिं
पतेयं २ मणिपेडियातो पक्षताओ, ताभो खं मणिपे-
डियातो अद्भुतं ज्ञेयं आयामविस्मयं चत्तारि ज्ञे-
यं बाहल्लेखं सच्चमसिमईओ अक्खत्ताओ ० जाव पडि-
रूवाओ, तेसि खं मणिपेडियाखं उवरिं चत्तारि जिख-
पडिमाओ जिखुस्तेहपमायभेताओ संपलियं कनिमकाओ
धूमाभिमुदीओ सभिल्लिताओ चिहुंति, तं जहा-उमभा १
बद्धमासा २ चंदाख्खा ३ वारिसंखा ४, तेसि खं धूमा-
खं पुरतो पतेयं पतेयं मणिपेडियातो पक्षताओ, ताभो खं

मणिपेडियातो सोलस ज्ञेयं आयामविस्मयं अद्भुतं
ज्ञेयं बाहल्लेखं सच्चमसिमईओ ० जाव पडिरूवाओ,
तासि खं मणिपेडियाखं उवरिं पतेयं पतेयं चैयरुक्खा
पक्षते, ते खं चैयरुक्खा अद्भुतं ज्ञेयं उक्तं
उच्चतेषां अद्भुतं ज्ञेयं उर्वेयं दो ज्ञेयं खं
अद्भुतं विस्मयं खं ज्ञेयं विदिमा बहुमज्ज-
देसमाए अद्भुतं ज्ञेयं आयामविस्मयं साहरेगाई
अद्भुतं ज्ञेयं सच्चरवसामं पक्षता, तेसि खं चैयरुक्खा-
खं इमेयारुवे वसामे पक्षते, तं जहा-वयरामया मूला
रचयसुपडिहिया सुविदिमा रिद्धामविउला कंदा वेकलिया
रुहला खं सुजायवरजापक्षपदमगा विसालसाला ना-
खामसिमपरवखविदिमाहपसाहेकलियपत्तवखिज्जप-
त्तिदिमा जंखुयं रत्तमउपसुकुमालपवालमोभिया वरं कुग्ग-
सिहरा विचित्तमखिगयसुपडिहिया कुमुमफलमेयं नमियसा-
ला अहियं मयनयखिगुग्गसिहरा अमयरममरसफला स-
क्खत्ता सत्तमा सत्तिरीया सउज्जाया पासादिया ० ४,
तेसि खं चैयरुक्खाखं उवरिं अद्भुतं मंगलगा भया छ-
त्ताछत्ता, तेसि खं चैयरुक्खाखं पुरतो पतेयं २ म-
णिपेडियाओ पक्षताओ, ताभो खं मणिपेडियाओ अद्भुतं
ज्ञेयं आयामविस्मयं चत्तारि ज्ञेयं बाहल्लेखं
सच्चमसिमईओ अक्खत्ताओ ० जाव पडिरूवाओ, तासि खं
मणिपेडियाखं उवरिं पतेयं २ मंहिदज्जका पक्षता, ते
खं मंहिदज्जका सद्धिं ज्ञेयं उक्तं उच्चतेषां ज्ञेयं
उर्वेयं ज्ञेयं विस्मयं वहरामया वट्टल्लुसुसिल्लु-
परिषट्टमडुसुपडिहिया विसिद्धा अग्गेगवरपंचवक्खकुडभिस-
हस्सपरिमडियाभिरामा वाउयविजपवेजयं दीपडामा छ-
त्ताछत्ताकलिया तुंगा मययंतलमभिल्लंयमासमिहरा पा-
सादिया ० ४, अद्भुतं मंगलगा भया छत्तातिछत्ता, तेसि
खं मंहिदज्जकाखं पुरतो पतेयं २ नंदा पुक्खरिणीओ
पक्षताओ, ताभो खं पुक्खरिणीओ एयं ज्ञेयस्यं
आयामेखं पक्षतां ज्ञेयं विस्मयं दस ज्ञेयं
उर्वेयं अक्खत्ताओ ० जाव वयमो एगइयाओ उदगरसेयं
पक्षताओ, पतेयं २ पउमवरवेइयापरिक्खत्ताओ पतेयं
२ वयसंडपरिक्खत्ताओ, तासि खं गंदाखं पुक्खरिणीं
तिदिं तिमेवावपडिरूवगा पक्षता, तिमेवावपडि-
रूवगाखं वयमो, तोरखा भया छत्तातिछत्ता । समाए
खं सुहमाए अडयालीं मणोगुलियामाहंसीओ पंख-
त्ताओ, तं जहा-पुरचिक्खेयं सोलस साहंसीओ पंख-
मेयं सोलस साहंसीओ दाहिणेयं अद्भुतं साहंसीओ, उ-
त्तरेयं अद्भुतं साहंसीओ, तासु खं मणोगुलियायुं चैवे

तृ. तेषां प्रकाशयुद्धमण्डपातां पुरतः प्रत्येकं २ मणिपीठिका प्रकृताः ताभ्यं मणिपीठिकाः प्रत्येकं षोडश योजनाभ्यामविष्कम्भाभ्यामष्टौ योजनानि बाह्व्येन सर्वोपमना मण्यमयाः 'अच्छा' इत्यादि विषयलक्षणप्रत्येकं प्राप्यत्, तासां च मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं २ चैत्यस्तूपः प्रकृताः, ते च चैत्यस्तूपाः षोडश योजनाभ्यामविष्कम्भाभ्यां सान्निर्काणि षोडश योजनाभ्यामृष्वध्वंस्वेन सन्त्येकं' इत्यादि तद्वर्णने सु-
नर्म, तेषां च चैत्यस्तूपानामुपर्यष्टाष्टौ स्थस्तकादीनि मङ्गलकानि 'जाय महेस्त्वयसहस्रं यथा' इति यावत्कारणात् 'तेसि चैत्यस्तूपाणि उरिषि बहवः किञ्चिद्व्यामरभ्यजा ० जाय सुकिञ्चिद्व्यामरभ्यजा अच्छा सहसा कृष्णहृद्वरहृदः जमलजामलमण्यधी सुकवा पासाईया ० जाय पाईरुवा, तसि चैत्यस्तूपाणि उरिषि बहवः क्षुत्ताच्छुत्ता पडाया घंटाजुगला उपलहदध्या ० जाय मयसहस्रस्यनहस्रयमा सैवययशामया ० जाय पाईरुवा' इति, एतच्छ्रुत्तं समस्तं प्राप्यत् । 'तेसि च' मित्यादि, तेषां चैत्यस्तूपानां प्रत्येकं २ 'चर्चाहसि' ति अनुर्दिशं—चतस्रसु निजु एकैकस्यां दिसि एकैकमणिपीठिकां प्राप्य न चनसो मणिपीठिकाः प्रकृताः अष्टौ योजनाभ्यामविष्कम्भाभ्यां चत्वारि योजनानि बाह्व्येन सर्वोपमना मण्यमया 'अच्छा' इत्यादि प्राप्यत्, तासां च मणिपीठिकानामुपरि एकैकमणिप्राभावेन चतस्रो जिनप्रतिमा जिनोत्सवप्रमाणमात्राः, जिनोत्सव उपर्यतः पञ्च धनुःशतानि जग्यतः सप्त हस्ताः, इह तु पञ्च धनुःशतानि संभाष्यन्ते, 'प्राथम्यकसंनिस्तवा' इति पर्यङ्कासनसन्नियन्ताः, स्तूपमिसुखः संनिस्तवा, तथा जगन्निस्तवाभावेन सन्नियन्तेशिनास्तुष्टिस्त, तद्यथा—
'अथमा चर्चमाना च्छान्दना वाविषेणा' इति, 'तेसि च' मित्यादि, तेषां चैत्यस्तूपानां पुरतः प्रत्येकं २ मणिपीठिकाः प्रकृताः ताभ्यं मणिपीठिकाः षोडश योजनाभ्यामविष्कम्भाभ्यामष्टौ योजनानि बाह्व्यतः 'सर्वमण्यममष्टौ' इत्यादि प्राप्यत्, तासां च मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं २ चैत्यस्तूपा अष्टौ योजनाभ्यामृष्वध्वंस्वेन सन्त्येकं योजनमुद्धेन—उरुद्धवेन हे योजने उरुद्धवेन रक्तम्: स एवायं योजने विष्कम्भतया बहुमध्यंशभागे विडिमा—ऊर्ध्वं विनिर्गता शाखा सा ऊर्ध्वं मुक्षैस्तेन च योजनानि अष्टौ योजनानि विष्कम्भेन सर्वोपमना सन्त्येकं अष्टौ योजनानि प्रकृतास्तेषां चैत्यस्तूपाणामयमेन त्रया वशीयासः प्रकृतास्तथा—
'वहरामयमूला रय-
यसुपरिद्वयविडिमा' वशाणि—वज्रमयानि—मूलानि येषां—
ते वज्रमयमूला रजने सुप्रतिष्ठिता विडिमा—बहुमध्यंश-
भागे ऊर्ध्वं विनिर्गता शाखा येषां ते रजतसुप्रतिष्ठित-
विडिमास्ततः पूर्वपदेन कर्मधारयाः समासः, 'रिष्टमयकं दे-
कालियहलसंघे' रिष्टमयो रिष्टमयः कस्यां येषां ते रिष्ट-
मयकम्, तथा वैकुण्ठरत्नमयो कालियः रक्तयो येषां ते तथा ततः पूर्वपदेन कर्मधारयाः, 'सुजायवरजायकवपदमगविसा-
लशाला' सुजाते—मूलद्रव्यशुद्धे वर्तमाने यत् जातकप-
तदारमकाः प्रथमका—मूलभूता विशालाः शाखा येषां, ते
सुजायवरजायकवपदमगविसालशालाः 'नामागिरयण-
विहिदसाह्व्यसाहवकलियपत्तवणिज्जानसविदा' इति ना-
मागिरयणमिका विविधाः शाखाः प्राशाला येषां ते तथा
वैकुण्ठवि—वैकुण्ठमयानि वशाणि येषां ते तथा तत्परीयमया-

नि पञ्चमूला नि येषां ते तथा, ततः पूर्ववत् पर्यङ्ग्यं च मी-
लभन कर्मधारयाः, 'जम्बुवर्षमयसुकुमारपालपल्लव-
वरकुरधरा' जाम्बुतदा—जाम्बुवर्षमयविशेषमया रक्त-
रक्तवर्षं सुवृक्ष—मनाभाः सुकुमारा—सुकुमारस्तयाः प्र-
शाला—इषडुमीलितपत्रभावाः पल्लवाः—संजातपरिपूर्वप्र-
थमपत्रभावरूपा वरकुरधराः—प्रथममुद्भिद्यमाना अक्षु-
रस्तान् धरन्तीति जाम्बुवर्षमयसुकुमारपालपल्लव-
कुरधराः 'विचित्रमणिरत्नमयानि यानि सुप्रतीणि कुसु-
मानि फलानि च तेषां भरेण नमिताः शालाः—शाखा येषां
ते तथा, तथा सती—शोभना ह्याया येषां ते सच्छायाः, स-
ती—शोभना प्रकाशित्येषां ते सत्प्रभावाः, अन एव सभा-
की, तथा सद्मच्छायां वसन्ते मणिरत्नानामुद्योतनाभा-
वात् सच्छायाः, अधिकं नयनमनोनिवृत्तिकरा अमृतस-
सम्भरानि फलानि येषां ते तथा, 'पासाईया' इत्यादि वि-
शेषलक्षणमुपर्यतः प्राप्यत् । एते च चैत्यस्तूपा अन्येष्टुमिस्त-
लकलवकच्छुबीषाशिरीशसप्तपरीक्षीधिपरीक्षुष्यकधवलचन्द्र-
नमीरकुडजवनसतालतमालमियालमियकुमारपातपराजकुल-
नन्दिनृषेः सर्वतः—समस्तात् संपरिणिताः, ते च नि-
लकला यावन्नन्दिनृषा मूलमन्त्रः कन्मन्त्र इत्यादि सर्वमशो-
कापवधवर्णनायामिव तावद्वक्त्रं यावत् परिपूर्णं लताव-
र्णेन, 'तेसि च' मित्यादि, तेषां चैत्यस्तूपाणामुपरि अष्टौ
मङ्गलकानि बहवः कृष्णव्यामरभ्यजा इत्यादि चैत्यस्तूप इव
तावद्वक्त्रं यावत् बहवः सहस्रपद्मभ्यक्ताः सर्वरत्नमया
यावत् प्रतिरुपका इति, 'तेसि च' मित्यादि, तेषां च चैत्य-
स्तूपाणि पुनः प्रत्येकं मणिपीठिकाः प्रकृताः, ताभ्यं मणि-
पीठिका अष्टौ योजनाभ्यामविष्कम्भाभ्यां चत्वारि यो-
जनानि बाह्व्यतः 'सर्वमण्यममष्टौ' इत्यादि प्राप्यत्,
तासां च मणिपीठिकानामुपरि प्रत्येकं महेन्द्रध्वजाः प्रकृ-
ताः, ते च महेन्द्रध्वजाः एष्टौ योजनानामृष्वध्वंस्वेन अष्टौ-
काशम्—अष्टौगव्युनमुद्धेन—उरुद्धवेन अष्टौकांशं विष्क-
म्भतः 'वहरामयमूलमुद्धेन' इति सुमिलिहृद्वरिषट्पुष्टि-
या 'इति वज्रमया—वज्ररत्नमया तथा वृत्तं—वर्तुलं लघे
मनोहं संरिथेन—संस्थाने येषां ते वृत्तलपट्टेन्यनास्तया
सुनिष्ठया यथा मयानि पदे परिपृष्टा इव चरशायया वा-
याणप्रतिमेष सुनिष्ठपरिपृष्टाः मृष्टाः सुकुमारशायया वा-
याणप्रतिमेष सुप्रतिष्ठिता मनापि चलनासंभवात्, त-
था विशेषणसमासः, 'अग्रेणवर्णवचकुडमीसहस्रप-
रिमिडियाभिरामा याउद्धुवविजयवज्रवर्तीपडागा क्षुत्ता-
इक्षुत्तकलिया तुंगा गगनलमभिलेखमाणसिहिरा पासा-
ईया ० जाय पाईरुवा' इति प्राप्यत्, 'तेसि च' मित्यादि, ते-
षां महेन्द्रध्वजानामुपरि अष्टौ मङ्गलकानि बहवः कृ-
ष्णव्यामरभ्यजा इत्यादि तारवयत् सर्वे वक्त्रं, तेषां च
महेन्द्रध्वजानां पुरतः प्रत्येकं नन्दिनृषा पुष्करिणी प्र-
कृता, एकं योजनशतमायामतः पञ्चाशत् योजनानि वि-
ष्कम्भतः द्वास्तनो योजनानामुद्धेन—उरुद्धवेन, तासां च
नन्दापुष्करिणीमया 'अच्छा सा सहसा यो रययमयमूलाभो'
इत्यादि वर्णनं प्राप्यत्, ताभ्यं नन्दापुष्करिण्याः प्रत्येकं २ पञ्च-
रथेकियं प्रत्येकं २ वनकापदेन परिपृष्टिता, तासां च नन्दा-

पुष्करिणीनां प्रत्येकं त्रिदिशि त्रिसोपानमनिरूपकस्तोरणव-
र्णेन प्रागिव । 'सभाय' सं सुहृद्भाय' इत्यादि, सभायां
सुधर्मोपामहत्वारिशोभनोमुलिकासहकारिणी-पीठिकास-
हकारिण प्रकृतानि, तद्यथा—पूर्वस्थां दिशि षोडश मनो-
लिकासहकारिण, षोडश सहकारिण पूर्वतः, षोडश सह-
कारिण पश्चिमायामष्टौ सहकारिण दक्षिणतोऽष्टौ सहकारिण
उत्तरतः, तेष्वपि फलकनामद्वन्द्वकमादयदामवर्णेन प्राग्वत्
सिद्धवर्णनेन धूपघटिकावर्णेन द्वारवत् । 'सभाय' सं सुहृ-
द्भाय' इत्यादि, सभायां सुधर्मोपाम् अष्टावत्वारिशन् मो-
मानसिकाः—शुद्धारूपस्थानावशेषोत्तेषां सहकारिण प्रकृतानि
तद्यथा—षोडश सहकारिण पूर्वतः षोडश सहकारिण पश्चिमा-
यामष्टौ सहकारिण दक्षिणतोऽष्टौ सहकारिण उत्तरतः, ता-
स्वपि फलकवर्णेन नागदन्तवर्णेन सिद्धवर्णनेन धूपघटि-
कावर्णेन च द्वारवत् । 'सभाय' सं सुहृद्भाय' इत्यादिना
भूमिभागवर्णेन 'सभाय' सं सुहृद्भाय' इत्यादिना उल्लङ्घ-
वर्णेन च प्राग्वत्, 'तस्व' सं 'मित्यादि, तस्य बहुसम-
रमणीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागेऽत्र महती एका
मणिपीठिका प्रकृता, षोडश योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां
अष्टौ योजनानि बाह्व्यन्तः सर्वरत्नमयी इत्यादि प्राग्वत्,
तस्याश्च मणिपीठिकाया उपरि मणिकोशो माणवकनामा वै-
श्यस्तम्भः प्रकृतः, पश्चिमोऽयान्युपर्वन्ध्वमेव योजनमुद्दे-
धेन योजनं विषदयन्तु अष्टावत्वारिशान्काराः । 'अष्टयानो-
त्सह कोडीय' अष्टयानोत्सह विष्णुवर्ण' इत्यादि सप्तययान-
सह । 'वरागमयधनुस्त्र्यंशु' इत्यादि महेन्द्रयज्ञवत् व-
र्णेन निरवशापं तावद्धर्मस्य वाचत् 'सहस्रपद्महस्तमा स-
प्तरयमायया ०जाव पडिरूवा' इति, तस्य च माणवकस्य
वैश्वस्तम्भस्य उपरि द्वयस्य योजनानि अष्टवाह, उपरि
नववाहान् द्वयस्य योजनानि वज्रैर्योनिः प्रायः, अक्षयना-
द्विग द्वयस्य योजनानि वज्रैर्योनिः संधं पदत्रिंशति योज-
नानु 'बहव सुधस्ररूपमया फलका' इत्यादि फलकवर्णेन
नागदन्तवर्णेन सिद्धवर्णनेन च प्राग्वत्, तेषु च रजतम-
पेषु सिद्धकपु बहवो वज्रमया योल्लुचताः समुद्भूताः प्रक-
ताः, तेषु च वज्रमयेषु समुद्भूतेषु बह्वि जिवसकृथाणि
सार्वाक्षिप्तानि तिष्ठन्ति, यानि सूर्योभस्य दृक्चक्षुः श्रेयेषां
च वहुना वैमानिकानां देवानां देवीनां च अर्चनीयानि च-
मूनेः वन्दनीयानि श्रुत्यादिना पृथगीयानि पुष्पादिना मा-
मनीयानि बहुमानः सत्कर्णनीयानि वस्त्रादिना कल्याण-
प्रकृतं दैवतं कैत्यमिति बुधया पशुपासनीयानि, 'तस्व' सं
क्षरैरक्षभस्स उवरि बहव अद्भुत मणेरुगा' इत्यादि
प्राग्वत् ।

तस्व सं माणवगस्त चेहयसंभस्स पुच्छिमेण एत्थ सं
महेगा मणिपेडिया पण्णा, अद्भु जोग्याइं आयामवि-
क्खंमेणं चत्तारि जोग्याइं बाह्वेणं सत्त्वमणिमई अ-
च्छा ०जाव पडिरूवा, तसि सं मणिपेडियाय उवरि ए-
त्थ सं महेगे सीदासण् ० वण्णतो सपरिवारो, तस्व सं
ब्राह्मणगस्त चेहयसंभस्स पण्णतिमेणं एत्थ सं महेगा
मणिपेडिया पण्णत्ता अद्भु जोग्याइं आयामविकखंमेणं

चत्तारि जोग्याइं बाह्वेणं सत्त्वमणिमई अच्छा ०जाव
पडिरूवा, तसि सं मणिपेडियाय उवरि एत्थ सं महेगे
देवसयणिज्जस पण्णे, तस्व सं देवसयणिज्जस इमेयारूवे
वण्णत्तावे पण्णे, तं जहा—आत्तामणिमया पडिपाया
सोवणिपा पाया आत्तामणिमयाइं पायनीयमाइं जेवूण-
यमयाइं गत्तमाइं आत्तामणिमया विक्खं रयमायया तूली
तवणिज्जमया गंढोवहाणया सोहियक्खमया विक्खोयणा,
सं सं सयणिज्ज उभमो विक्खोयणं दुहतो एण्णेते मज्जे
गतगंभीरे सालिगणवट्टिए गंगापुलिनवाल्लुपाउल्लासा-
लिमए सुविहययत्तांश्च उवचिक्खमोदुपुल्लपडुपडिच्छा-
यणे रत्तंसुयसंबुए सुरम्मे आइंशगरूपवूरणवणी—
यत्तुल्लासे मत्तल । (सु ३७)

'तस्व' सं 'मित्यादि, तस्य माणवकस्य वैश्यस्तम्भ-
स्य पूर्वस्थां दिशि अत्र मह्यंका मणिपीठिका प्रकृता,
सा च अष्टौ योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां अष्टावत्वारि योज-
नानि बाह्व्यन्तः सर्वरत्नमयी इत्यादि प्राग्वत् । तस्या-
श्च मणिपीठिकाया उपरि अत्र महदेकं वैश्वस्तम्भस्य प्रकृतं
तस्य च वैश्वस्तम्भस्य अग्रमंतप्रा वर्यायानो-पणक-
निवेशः प्रकृतः, तद्यथा—नानामणिमयाः मणिपादा मूल-
पादानां प्रतिस्तिशोपाष्टमकराया पादाः प्रतिपादाः । तस्या-
श्चिकाः—सुवर्मयाः पादाः—मूलपादाः, नानामणिमयाणि
पादशीर्षांका ज्ञावत्तन्मायानि गात्राणि—इषादीनि वज्रम-
या—वज्ररत्नापुरिताः सन्धयः नानामणिमये विक्खं इति
नानामणिमये व्यूहो-विंशत्युपाने रजतमयी तूली सोहि-
ताक्षमयाः 'विष्णोयणा' इति उष्वाशनकानि, आह
च जीवाभिगममूलटीकाकारः । 'विष्णोयणा-उपधानाचुत्त-
व्यं' इति, तपनीयमयो महेन्द्रोपधानाः, 'सं सं देवस-
यणिज्ज' इत्यादि, भैहवसयणं सालिगणवट्टिकं—सह
आल्लङ्घनयस्यां—हरिहरप्रमाणोपधानं यत् तत्तथा, 'उ-
भमो विष्णोयणं' इति उभयतः उभौ—हरिहरप्रमाणान्मा-
याधिन्य विष्णोयणे-उपधानं च तत् 'उभयतो विष्णोय-
णं' उहता उक्तेन इति उभयत उक्तेन 'मज्जे गतगं-
भीरे' मध्ये ननं च तत् तन्मायवज्र गम्भीरे च—सहस्रा-
क्षतगम्भीरे गङ्गापुलिनवाल्लुकाया अवदात्ता-विन्दनेन पाद-
द्विग्याने अष्टावगमनामिति भावः तेन 'सालिमए' इति
सहस्रक गङ्गापुलिनवाल्लुकावदानसहस्रकं, दृश्यं च
प्रकारं हंसपुष्पादिभ्यः, तथा 'उययि' इति विंशति
परिमितं क्षामं—कार्पासक उकुहं—वर्षं नदं पट्टः उय-
विषसौमपुष्पलपट्टः स प्रतिच्छदन्—आच्छादने यस्य तत्त-
था 'आईगगदवत्तनवणीरुत्तु' फास' इति प्राग्वत्, 'इ-
त्तंसुयसंबुए' इति रज्जोशुकन संबुनं रज्जोशुकसंबुनम् 'अन
एव सुरम्मे' पासाइय' इत्यादि पञ्चतुष्टय प्राग्वत्

तस्व सं देवसयणिज्जस उत्तरपुच्छिमेणं महेगा
मणिपेडिया पण्णत्ता, अद्भु जोग्याइं आयामविकखं-
मेणं चत्तारि जोग्याइं बाह्वेणं सत्त्वमणिमयी अच्छा

० जाव पडिरूवा, सीसे थं मथिपेडियाए उवरि एत्थ थं महगे सुहुए महिदज्जए पणत्ते , सहुँ जोय-
खाई उहुँ उच्चतेणं जोयणं विक्खंमेणं वहरामया वहु-
लहुसंठियमुसिलिहु ० जाव पडिरूवा, उवरि अहुहु मंगलगा
भया छत्तातिच्छत्ता , तस्स थं सुहुगमहिदज्जकयस्स
पणत्तिमेणं एत्थ थं सुरियाभस्स देवस्स चोप्पाले
नाम पहरणकोसे पणत्ते सव्वहरामए अच्छे ० जाव
पडिरूवे, तत्थ थं सुरियाभस्स देवस्स फलिहरणयस-
ग्गमावधुण्णुहा बदेवे पहरणयणा संनिखित्ता चिट्ठंति,
उज्जला निसिया सुतिक्खधारा वासादीया दरिसिज्जा अ-
भिरूवा पडिरूवा । सभाए थं सुहम्माए उवरि अहुहु मं-
गलगा भया छत्तातिच्छत्ता । (छ ० ३८)

‘ तस्स थं ’ मित्यादि, तस्य वैवशयनीयस्य उत्तरपूर्व-
स्यां दिशि अथ महदेका मणिपीठिका प्रकृता, सा चाष्टौ
योजनान्यायामविष्कम्भार्यां चत्वारि योजनानि बाह्व्यतः
‘ सव्वमणिमयी ’ इत्यादि प्राग्वत्, नस्याथ मणिपीठिका-
या उपरि सुल्लकां महद्भुजजः प्रकृतः, तस्य प्रमाणं वण-
कथं महद्भुजवद्वल्लकं, ‘ तस्स थं ’ मित्यादि तस्य
सुल्लकमहद्भुजजस्य पश्चिमायामत्र सूर्योभयस्य वैवशय-
नैकः चोपपात्ता नाम प्रहरणकोशः प्रहरणस्यानं प्रकृतः, किं
वशिष्टे ? इत्याह— ‘ सव्वहरामए अच्छे ० जाव पडिरूवे-
’ इति प्राग्वत्, ‘ तत्थ थं ’ मित्यादि, तत्र चोप्पालकामि-
धानं प्रहरणकोशं बहुनि पतिगन्तव्यगगमाद्यधुःप्रमु-
खादीनि प्रहरणरत्नानि सर्वास्त्वानि निष्पन्ति, कथं
भूतानीत्यत आह—उज्जलानि—निर्मलानि निशितानि—
अतिरज्जितानि अत एव तीक्ष्णधाराणि प्रासादीयानीत्यादि
प्राग्वत्, तस्याथ सभायाः सुधर्माया उपरि चट्ठयथावधौ
भङ्गलकानीत्यादि सर्वे प्राग्वद्भङ्गस्यम् ।

सभाए थं सुहम्माए उत्तरपुरच्छिमेणं एत्थ थं महगे
सिद्धायतणे पणत्ते, एगं जोयसयं आयामेणं पणासं
जोयखाई विक्खंमेणं वाचत्तिरं जोयखाई उहुँ उच्चतेणं
सभागमेणं ० जाव गोमाणसियाभो भूमिभागा उल्लोया
तदेव, तस्स थं सिद्धायतणस्स बहुमज्जदेसभाए एत्थ
थं महगे मथिपेडिया पणत्ता, सोलस जोयखाई आया-
मविक्खंमेणं अहु जोयखाई बाह्व्यं, तस्से थं मथिपे-
डियाए उवरि एत्थ थं महगे देवच्छंदए पणत्ते, सोलस
जोयखाई आयमविक्खंमेणं साहेरगाई सोलस जोयखाई
उहुँ उच्चतेणं सव्वरयणाए ० जाव पडिरूवे, एत्थ थं अहुसयं
जिणपडिमाणं जिणस्सेहप्पमागमिचाणं संनिखितं संचि-
ट्ठंति, तासि थं जिणपडिमाणं इमेयारुत्ते वल्लावासे पणत्ते, तं
जहा—तवज्जमया हत्थतपपायतला अंकामयाई नक्खा-
ई अंतोलोहियक्खपडिसेगाई कणगामईओ जेवाओ कण-
गामया जाणए कणगामया ऊरू कणगामईओ गायल-

ट्ठीओ तवज्जमयाओ नामीओ रिद्धामईओ रोमराईओ
तवज्जमया चूचुया तवज्जमया सिरिवच्छा सिल-
प्पवालमया ओट्टा फालिचामया दत्ता तवज्जमईओ
जीहाओ तवज्जमया तालुया कणगामईओ ना-
सिगाओ अंतोलोहियक्खपडिसेगाओ अंकामयासि अ-
च्छीसि अंतोलोहियक्खपडिसेगासि रिद्धामईओ ताराओ
रिद्धामयासि अच्छिपत्तासि रिद्धामईओ मयुहाओ कणगा-
मया कवोला कणगामया सव्वा कणगामईओ सिद्धाल-
पडियाओ वहरामईओ सीसचडीओ तवज्जमईओ केसं-
तकेसभूमिओ रिद्धामया उवरि मुद्धया, तासि थं जिण-
पडिमाणं पिट्ठेते पत्तेयं २ छत्तधारणपडिमाओ पणत्ता-
ओ, ताओ थं छत्तधारणपडिमाओ हिमरययकुँदुपणा-
साई सकेसंभुद्धामाई धवलाई आयवचाई सलीलं धोरे-
मासीओ २ चिट्ठंति, तासि थं जिणपडिमाणं उभओ
पासे पत्तेयं २ चामरधारपडिमाओ पणत्ताओ, ताओ
थं चामरधारपडिमाओ नानामणिकणगरयणमिलमह-
रिह ० जाव सलीलं धोरमासीओ २ चिट्ठंति, तासि थं
जिणपडिमाणं पुरतो दो दो नामपडिमाओ भूपपडिमाओ
जक्खपडिमाओ कुंदधारपडिमाओ सव्वरयणाईओ अ-
च्छाओ ० जाव चिट्ठंति, तासि थं जिणपडिमाणं पुरतो अ-
हुसयं वंटाणं अहुसयं कलसाणं अहुसयं भिंगाराणं एवं
आयंसाणं थालाणं पाईयं सुपहङ्गायं मणोरुलियाणं वा-
यकरगाणं चित्तगराणं रयणकरंडगाणं हयकंडाणं ० जाव
उसभकंडाणं पुष्पचंगेरीणं ० जाव लोमहत्थचंगेरीणं पुष्प-
वटलगाणं तेल्लसुग्गाणं ० जाव अजणसमुग्गाणं अहुसयं
धूवकडुच्छुयाणं संनिखितं चिट्ठंति, सिद्धायतणस्स थं
उवरि अहुहु मंगलगा भया छत्तातिच्छत्ता । (छ ० ३९)

‘ सभाए थं ’ मित्यादि, सभायाः सुधर्मायाः ‘ उत्तरपुरच्छि-
मेण ’ मिति उत्तरपूर्वस्यां दिशि महदेकं सिद्धायतनं
प्रकृतम्, एकं योजनयनमायामतः पञ्चाशत् विष्कम्भ-
तो हान्यसितयोजनान्पूर्वमुच्चैरुत्थेन्यादि सर्वे सुधर्माव-
त् वक्ष्यं यद्यत् गोमानसीवक्रवृत्ता, तथा चाह— ‘ स-
भागमपए ० जाव गोमाणसियाओ ’ इति, किमुक्तं भवति ?—
यथा सुधर्मायाः सभायाः पूर्वदिक्षोत्तरवर्त्तानि त्रीणि
द्वाराणि तेषां च द्वाराणां पुरतो सुधर्मरूपाः तेषां च
सुधर्मरूपाणां पुरतः प्रकाशमयवृत्ताः तेषां च प्रकाशम-
यवृत्ताणां पुरतश्चैत्यरूपाः सप्रतिमाः तेषां च चैत्य-
रूपानां पुरतः चैत्यवृत्ताः तेषां च चैत्यवृत्ताणां पुर-
ता महद्भुजजः तथापि पुरतो नष्टापुष्करित्यस्तदन्-
न्तरं गुलिका गोमानस्पृश्वान्नाः तथाऽत्रापि सर्वमनैव
कमेत् निर्वशेषं वक्रवृत्तम्, उल्लेकवर्णं भूमिभागवर्णं च
प्राग्वत्, ‘ तस्स थं ’ मित्यादि, तस्य सिद्धायतनस्या-
न्तर्बहुमध्यभागऽथ महदेका मणिपीठिका प्रकृता, सा-

पोडश योजनान्यायामविषकमाध्यामष्टौ योजनानि बाह-
र्यनः 'सध्वर्गिण्यौ' त्वादि प्राश्नम् । 'तमि न' मि-
त्यादि. नर्याक्ष मणिपीडिकायो उपरि अत्र महानको
वैषल्यम्भकः प्रभसः. स च पोडश योजनान्यायामविषक-
माध्या सातिरेकस्य पोडश योजनान्युधुधुमुच्यन्तेन
'सध्वर्गिण्यौ' इत्यादि प्राश्नम्. तथा च द्वयच्छुम्भक
अष्टशतम्—अष्टाधिकं शते जिनप्रतिमानं जिनोन्मेषप्रमा-
नामात्राणां पञ्चभुत शतप्रमाणानामात्रं भावः, सांज्ञितं
निष्ठिति । 'तामि ये जिणपाडिमण' मित्यादि. तायां
जिनप्रतिमानामर्थमेतदुषा वर्णधाम्ना—वर्णकान्त्येशः प्रह-
सः, तपनीयमयानि हस्ततलपादनलानि अङ्गुलमयया अ-
स्तः—मध्ये लोहिताक्षरनगनितेका नखाः कनकमया ज-
ह्वा कनकमयाणि जानुनि कनकमया ऊरवः कनकम-
या गात्रयष्टयः तपनीयमया नाभया रिष्टमया रामरा-
ज्यः तपनीयमया चूचुका—स्तनाप्रभावाः तपनीयमयाः
धीवत्सलः शिलाप्रवालमया विद्रुममया ओष्टाः रफटिकमया
हस्ताः तपनीयमया जिह्वाः तपनीयमयानि तालुकाणि क-
नकमया नासिकाः अन्तर्लोहिताक्षप्रतिनेकाः, अङ्गुमया-
न्यवीर्य अन्तर्लोहिताक्षप्रतिनेकाणि रिष्टरत्नमयानि अ-
क्षिपाणि रिष्टरत्नमया भ्रुवः कनकमयाः कपोलाः क-
नकमयाः श्रवणाः कनकमया ललाटपट्टिकाः यज्जमर्यः
शीर्षपट्टिकाः तपनीयमयः केशान्तकशृङ्गायः, केशान्
सूत्रयः केशभ्रूमयश्चानि भावः, रिष्टमया उपरि मूलेजा-
केशाः, तायां जिनप्रतिमानां पुष्ट्यै एकैका छवधारप्र-
निमा हिमरजनकुन्दन्दुमकाशं सकोणमहायादिधवलमा-
तपत्रं शृङ्गीया सलील धरन्ती निष्ठानि, तथा तायां
जिनप्रतिमानां प्रत्येकमुभयोः पाश्वेयोर्द्वे चामरधारप्रति-
ने प्रहसत, त च 'चन्द्रपाथपरवर्धालयनामगिर्यगख-
चियचित्रवृद्धाभो' इति चन्द्रप्रभः—चन्द्रकान्ते यज्ज वै-
ह्व्यं च प्रतीते चन्द्रप्रभवर्धैह्वर्गाणि शेषाणि च नाना-
मणिरत्नानि अस्त्रिणानि येषु वष्टेषु त तथा, एवकपा-
क्षिभ्रा—नामाधकारा दशश येषां तानि तथा. सूत्रे स्त्री-
स्ये प्राकृतत्वान्, 'सुहृमर्ययदीदवालाउ' इति स्वभा-
रजनमया दीर्घा चाला येषां तानि तथा 'संसककुन्द-
दशरथअमयमहियकणपुजमन्त्रिकासाओ धवलाओ' इति-
प्रतीते, चामराणि शृङ्गीया सलीले दीज्यस्यन्तपुम्नि,
नाक्षं सध्वर्यगामाईआ अचछुआओ' इत्यादि प्राश्नम्. 'तामि
ण' मित्यादि. तायां जिनप्रतिमानां पुरतो दे दे नागप्रान्तं
दे दे यक्षप्रान्तं दे दे भूतप्रान्तं दे दे कुण्डधारप्रान्तं
सांज्ञितं निष्ठान्. ताम्भ्यश्चैवच्युम्भकं तायां जिनप्रतिमा-
नां पुरतः अष्टशते धरातानामष्टशते अम्भनकलशानामष्टशते
मङ्गलकलशानामष्टशते शृङ्गारगामष्टशतमादर्शानामष्टशते
क्यालानामष्टशते पाटीगामष्टशते सुप्रतिष्ठानामष्टशते म-
नामुल्लिकानां—पीठ सांयशेषगामष्टशते वातकरकानाम-
ष्टशते चित्राणां रमकरगुडकानामष्टशते द्यक्कशानामष्ट-
शतं गजकशानामष्टशतं नरकगडानामष्टशते किशरकश-
ानामष्टशतं किणुककशानामष्टशते महारमकशानामष्टशते
बुधनकशानामष्टशते पुण्यचङ्गीगामष्टशते मादवचङ्गीणां,
सुच्छाणि पुण्यणि ग्रथिनां न मादवानि, अष्टशतं चूचवह-

रीणामष्टशते गन्धचङ्गेरीगामष्टशते वस्त्रचङ्गेरीगामष्टशतमा-
भरणचङ्गेरीगामष्टशते सिद्धाचङ्गेरीगामष्टशते लोमहस्त-
चङ्गेरीगाम्. अष्टशते लोमहस्तकानां लोमहस्तकं च मयूर-
पुच्छपुञ्जातका. अष्टशतं पुण्यपटनकानामेव मादवचङ्गीणां
न्यवस्त्राभरणमिजार्थकलामहस्तकपटलकानामपि प्रत्येकम्
अष्टशतं वक्ष्यम्, अष्टशते जिह्वातानामष्टशते छ्वाणाम-
ष्टशते चामरगामष्टशते नैलसमुद्रकानामष्टशते काष्ठसमु-
द्रकानामष्टशते पद्मसमुद्रकानामष्टशते चायकसमुद्रकानाम-
ष्टशते तगरसमुद्रकानामष्टशतेमेलानसमुद्रकानामष्टशते
हस्तिनालसमुद्रकानामष्टशते हिङ्गुलकसमुद्रकानामष्टशते
मनाशलासमुद्रकानामष्टशतमज्जन्तसमुद्रकानां सवोद्ययि
अमूनि नैलादीनि परमसुरभिगन्धोपतानि, अष्टशते ध्वजाना-
म्, अत्र सङ्ग्रहगणिगाथा—'चन्द्रकलसा भिगा रगा य आ-
यंसया य थाला य पार्ताई सुपट्टा, मणुशुलिका वायकगया य
॥१॥ चित्ता रयणकरंडा हयगयनकरंडा य चोवरी. पडल-
गभीहगुत्त, चामरा समुग्गक कया याओ.' अष्टशते धृक्-
हच्छुआनां संनिहितं निष्ठान्. तस्य च सिद्धायनस्य उपरि
अष्टशतो मङ्गलकानि ध्वजच्छुआनिचङ्गुआदीनि तु पाठयन्-

तस्मै ये मिद्धायतणस्य उत्तरपुरच्छिमे शे एथ गं
महेगा उववायसभा पणता, जहा सभाए सुहम्भाए तंहव
० जाव मणिपेडिया अट्ट जायसाई देवमयसिजं तंहव सय-
गिज्जाम्भो अट्टु मंगलगा भया छ्वानिच्छता । तीमे
शे उववायसभाए उत्तरपुरच्छिमं पत्थ शे महेगं हरए
पणते एमं जायसमं आयांमं पणामं जायसाई वि-
क्कंमं दम जायसाई उव्वेहं तंहव, तस्मै शे हरयस्म
उत्तरपुरच्छिमं शे पत्थ शे महेगा अभिमयसभा पणता
सुहम्पामएणं ० जाव गोमागमियाओ मणिपेडिया मीहा
सणं सपरिवारं ० जाव दामा चिट्ठिनि, तस्य शे सुरियाभस्म दे-
वस्म बहुअभिमयभेदे संनिस्थितं चिट्ठि, अट्टु मंगलगा त-
हेव, तीमे शे अभिमयसभाए उत्तरपुरच्छिमं पत्थ शे अले-
कारियसभा पणत्ता, जहा सभा सुधम्मा मणिपेडिया अट्टु
जायसाई मीहामणं सपरिवारं, तस्य शे सुरियाभस्म देवस्म
सुधुवहुअलंकारिमंडं संनिस्थितं चिट्ठि, तस्य तंहव, तीमे
शे अलंकारियसभाए उत्तरपुरच्छिमं शे पत्थ शे महेगा
ववमायसभा पणत्ता, जहा उववायसभा ० जाव मीहामणं
सपरिवारं मणिपेडिया अट्टु मंगलगा तस्य शे सुरियाभस्म
देवस्म, पत्थ शे महेगे पांथयरयणं सन्निस्थितं चिट्ठि,
तस्मै शे पांथयरयणस्म इमेयाहं वणगावामे पणते,
तं जहा-रयणमयाई पत्तमाई रिद्धामाई कविआओ तव-
सिजमए देरे नागामणिमप गंठी वेकलियमए लिप्पा-
मणे रिद्धामाए छंदणे तवसिजमई संकला रिद्धामाई ममी
वहरामाई लेहणी रिद्धामाई अक्खराई धम्मिए सत्थं, वव-
मायसभाए शे उपरि अट्टु मंगलगा, तीमे शे ववमाय-
सभाए उत्तरपुरच्छिमं शे पत्थ शे नंदापुक्खरिणी पणत्ता

हरयमरिमा, तीमं शं गेदाय पुक्खरिणीए उत्तरपुरच्छि-
मेणं महंमं बलिपेदि पसंतं सवयरयणामए अच्छं ०जाव
पडिरुवे । (ख० ४०)

तस्य च सिद्धायतनस्य उत्तरपूर्वस्यामत्र महत्तया उपपात
स्वाभा प्रसता, तस्याश्च सुधर्मागमनं स्वकथयणनपुत्रादङ्गारत्र-
यवर्णनमुखमण्डपप्रस्ताशुद्धमण्डपाद्वर्णनान्द्रकाररूपण ता
वद्भक्त्यया यावदुल्लेखयणे, तस्याश्च बहुममरमणीयभूमिभाग-
स्य बहुमध्यदेशभागऽत्र महत्तया माणपीठिका प्रसता, सा
आष्टौ योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां चत्वारि योजनानि वा-
ह्वरेण 'सव्यमणिमयी' इत्यादि प्रावत्, तस्याश्च म-
णिपीठिकाया उपरि अत्र महदकं देवशयनायं प्रवृत्तं, त-
स्य स्वरूपे यथा सुधर्मोपायं सभायां देवशयनायस्य, त-
स्या अत्युपपातसभाया उपरि अष्टाष्ट मङ्गलकादीनि प्रा-
वत् । 'तेमि शं' मित्यादि, तस्या उपपातसभाया
उत्तरपूर्वस्यां दिशि महानका ह्रदः प्रसतः, स चैकं यो-
जनशनमायामतः पञ्चाशत् योजनानि विष्कम्भनां दश
योजनान्युत्थेन 'अच्छं स्वयामयकूतं' इत्यादि नन्दापु-
ष्करिण्या इव वर्णेन निरवशेषं वक्र्यं, 'स शं' मित्यादि,
स ह्रद एकया पञ्चवर्गोदकया पकेन च वनखण्डेन स-
यंतः समन्तात् संपरितितः, पञ्चवर्गोदकावर्णेन वनख-
ण्डवर्णेन च प्रावत्, तस्य ह्रदस्य त्रिंदाश—निरुपु
दिक्षु त्रिभोपःप्रतिरूपकाणि प्रसतानि, तेषां च त्रिसां
योजनानिरूपकाणां तैरगानां च वर्णेन प्रावत्, तस्य च
ह्रदस्य उत्तरपूर्वस्यां दिशि अत्र महदयका अभिषेकसभा
प्रसता, सा च सुधर्मसभायात् प्रमाणस्वरूपङ्गारत्रयमुख-
मण्डपाद्विपरिण तावद्भक्त्यया यावद् गोमानसीवक्रयता,
तदनन्तरं तथैव उल्लेखयणेन भूमिभागवर्णेन च तावत्
यावन्मणीनां स्पर्शः, तस्या अभिषेकसभाया बहुममरम-
णीयस्य भूमिभागस्य बहुमध्यदेशभागं महत्तया माणपी-
ठिका प्रसता, साऽष्टौ योजनान्यायामविष्कम्भाभ्यां च-
त्वारि योजनानि बाह्वरेणः 'सव्यरयणमयी' इत्यादि
प्रावत्, तस्या माणपीठिकाया उपरि अत्र महदकं नि-
ह्वासने निहासनावर्णेनः प्रावत्, नवरमत्र परिवारभू-
तानि भद्रासनानि च वक्रवर्णानि, तस्मिँश्च सिंहासने
सूर्योभस्य दवस्य सुवद् अभिषेकप्राण्डम्—अभिषेकयो-
स्य उपस्कारः सज्जितः निष्ठितः, 'तीस शं' अभिषेक-
सभाए अट्टु मेगलया' इत्यादि प्रावत्, तस्याश्च अभि-
षेकसभाया उत्तरपूर्वस्यां दिशि अत्र महत्तया अलङ्कार-
सभा प्रसता, सा आभिषेकसभायात् प्रमाणस्वरूपङ्गारत्र-
यमुखमण्डपप्रस्ताशुद्धमण्डपाद्वर्णनप्रकारेण तावद्भक्त्यया
यावद् परिवारसिंहासने, तत्र सूर्योभस्य दवस्य अलका-
रिकम्—अलकारयोस्य भावः सोनाक्षमार्जितं शेषं प्रावत्-
। तस्याश्च अलकारसभाया उत्तरपूर्वस्यां दिशि अत्र
महदयका व्यवसायसभा प्रसता, स च अभिषेकसभाया-
त् प्रमाणस्वरूपङ्गारत्रयमुखमण्डपाद्वर्णनप्रकारेण ताव-
द्भक्त्यया यावत् सिंहासने संपरिवारे, तत्र महदकं पुस्त-
कवर्णे सज्जितमस्त, तस्य च पुस्तकवर्णस्य अग्रम-
सूची 'वर्णोवासा' वषकनिवेशः प्रसतः, रिष्टमस्थी—

रिष्टममस्थी काश्चकं पुच्छं इति भावः, सनमया द्य-
स्का यत्र पञ्चाणि प्रान्तानि सन्ति, नानामांशमया ग्रन्थः
द्वयकस्याश्च येन पञ्चाणं न निरुच्छान्तं, अङ्गारत्रम-
यानि पञ्चाणि, नानामाणिमयं लिप्तासने; मणीमाजनमि-
त्यर्थः, तपनीयमयी शूङ्गा सा मणीमाजनमका, रिष्टम-
मयम उपपातने नस्य छुद्वं, रिष्टमयी—रिष्टमममयी
मयी वज्रमयी लेखना, रिष्टमयाम्बुलगाय, धार्मिक नि-
क्षयं, कांचित्—धर्मिए सत्वं' इति पाठः, तत्र धार्मिकं
शास्त्रमिति व्याख्येयं, तस्याश्च उपपातसभाया उत्तरपूर्व-
स्यां दिशि महदकं बालपीठं प्रसतं, तच्चाष्टौ योजनानि
आयामविष्कम्भतः चत्वारि योजनानि बाह्वरेणः सव्यम-
मयम 'अच्छं' मित्यादि प्रावत्, तस्य च बालपीठस्य
उत्तरपूर्वस्यां दिशि अत्र महत्तया नन्दापुष्करिणी प्रसता,
सा च ह्रदप्रमाणा, ह्रदस्येव च तस्या आष्टौ योजनानव-
र्णेन तैरगवर्णेन च प्रावत् ।

तदेव यत्र यादृगुरुं च सूर्योभस्य देवस्य विमानं तत्र
तादृगुरुं चोपययितं, सम्प्रान्तं सूर्याभो देव उपग्रहः सन्
यदकान् यथा च तस्याऽभिषेकोऽभवत् तदुपदेश्यन्ति—

तेणं कालेणं तेणं समणं सूरियाभे देवे अहुणोव-
रणमित्तए चैव समणं पंचविहाए पज्जीए पज्जी-
भावं गच्छेइ, तं जहा—आहारपज्जीए, सरीरपज्जी-
ए, इदिपज्जीए, आणुपाणुपज्जीए, भासाणपज्जीए ।
तए शं तस्स सूरियाभस्स देवस्स पंचविहाए पज्जीए
पज्जीभावं गयस्स समाणस्स इमेयास्सु अम्मन्थिए
चित्तिए पत्थिए मणोगए संकप्पे समुपजित्था—किं मे पुत्तिं
करणिज्जं ? किं मे पच्छां करणिज्जं ? किं मे पुत्तिं सेयं ?
किं मे पच्छां सेयं ? किं मे पुत्तिं पच्छावि हियाए
सुहाए खमाए शिस्सेनाए आणुपामिथत्ताए भविस्सइ ?
तए शं तस्स सूरियाभस्स देवस्स सामाणियपरिसा-
ववन्ना देवा सूरियाभस्स देवस्स इमेयास्सु अम्मन्थियं
०जाव समुपपन्नं समाभिज्जिणा जणैव सूरियाभ देवे तेखव
उवागच्छति, सूरियाभं देवं कम्मलपरिग्राहियं मिरमावत्तं
मत्थए अंजलिक्कइ जणं पिज्जणं वद्धाविन्ति वद्धा-
विना एवं वयामी—एवं खलु देवाणुप्पिया शं सूरियाभे
विमये सिद्धायतणमि जिणपडिमाणं जिणुस्सेहपमाण-
मिताणं अट्टमयं संनिखित्तं चिट्ठि, सभाए शं सुट्माए
माखवए च्हए खंभे वहरामएसु गोलेवट्टसमुगएसु बहुओ
जिणसकहाओ संनिखित्ताओ चिट्ठि, त.ओ शं देवा-
णुप्पियाणं अमिप्पिं च बहूणं वमाणियाणं देवाण य
देवीण य अचिण्ठाओ ०जाव पणुवासणिज्ज.ओ, तं एव
शं देवाणुप्पियाणं पुत्तिं करणिज्जं, तं एयं शं देवाणु-
प्पियाणं पच्छां करणिज्जं तं एयं शं देवाणुप्पियाणं
पुत्तिं सेयं तं एयं शं देवाणुप्पियाणं पच्छां सेयं तं एयं

यं देवाणुप्पियाणं पुब्बिं पि पच्छा वि हियाए सुहाए ख-
माए निस्सेसाए आणुगामियत्ताए भविस्सति । (सू०४१)

तए थं से सूरियाभे देवे तेमि सामाणियपरिसोववन्नायं
देवाणं अंतिए एयमहुं सोत्ता निमम्म इहुतुहुं ० जाव हय-
हियाए सयणिजाओ अम्भुद्देइ रद्धिता उवाययसमाओ पुर-
च्छिमिन्नेणं दारेणं निग्गच्छइ, जेथेव इए तेथेव उवागच्छ-
ति उवागच्छिता इरणं अणुपयाहिणीकरमाणे अणु ० करे-
माणे पुरच्छिमिन्नेणं तोरथेणं अणुपविसइ अणुपविमिता
पुरच्छिमिन्नेणं तिमोवाणपडिरूवणं पओरुहइ पओरुहिता
जलावगाई जलमज्जणं करेइररिता जलकिहुं करेइररिता ज-
लाभितेयं करेइररिता आर्यते चोक्खे परमभूइभूए हरयाओ
पच्छत्तर २ रिता, जेथेव अभितेयसभा तेथेव उवागच्छति
जे ० तेथेव उवागच्छिता अभितेयसमं अणुपयाहिणीकरमा-
णे अणु ० करेमाणे पुरच्छिमिन्नेणं दारेणं अणुपाविसइ २ ता
जेथेव सीहासणं तेथेव उवागच्छइ २ ता सीहामणवरगए
पुरत्थाभिभूइ भसिससे । तए थं सूरियाभम्म देवस्स सामा-
णियपरिसोववन्नाया देवा आभिआंगिए देवे सहावेति
सहावित्ता एवं वयासी खिप्पामेव भो ! देवाणुप्पिया !
सूरियाभस्स देवस्स महत्थं मद्दथं महरिं विउल्लं ईदाभि-
संयं उवड्वेइ, तए थं ते आभिआंगिआ देवा सामाणि-
यपरिसोववेओइ देवहिं एवं वुरा समान्ना इहुता ० जाव
हियाया करयलपरिग्गहिंयं सितावात्तं मत्थए अजलं
कट्ट एवं देवो ! तह चि आणाए विणएणं वयणं पडि-
हणंति, पडिसुणित्ता उत्तरपुरच्छिमं दीसीभागं अवक्क-
मंति, उत्तरपुरच्छिमं दीसीभागं अवक्कमिता वेउव्विय-
समुग्घाएणं समोहणंति समोहणित्ता संखेजाइं जो-
यणाइं ० जाव दोषं पि वेउव्वियसमुग्घाएणं समो-
हणइ समोहणित्ता अट्टसहस्सं सोवभियाणं कलसाणं १
अट्टसहस्सं रुपमयाणं कलसाणं २ अट्टसहस्सं म-
णिमयाणं कलसाणं ३ अट्टसहस्सं सुवधरूपमयाणं
कलसाणं ४ अट्टसहस्सं सुत्तमणिमयाणं कलसा-
णं ५ अट्टसहस्सं रुपमणिमयाणं कलसाणं ६ अ-
ट्टसहस्सं सुवधरूपमणिमयाणं कलसाणं ७ अट्टमह-
स्सं भोमिजाणं कलसाणं ८, एवं भिगाराणं आ-
धंसाणं धालीणं पाईणं सुपतिट्ठाणं रयणकरडगाणं
पुण्णवंगेरीणं ० जाव लोमहत्थचंगेरीणं पुण्णपडलगाणं
० जाव लोमहत्थपडलगाणं छत्ताणं चामराणं तेज्जस-
मुग्गाणं ० जाव अजयसमुग्गाणं अट्टसहस्सं धूवकट्ट-
च्छयाणं विउव्वंति, विउव्विता ते साभाविणं य वि-
उव्विए य कलसे य ० जाव कट्टच्छुपं य गिएइति

गिहिहत्ता सूरियाभाओ विमाणाओ पडिनिक्खमंति
पडिनिक्खमिता ताए उकिट्ठाए चवलाए ० जाव वि-
रियमसंखेजाणं ० जाव वीतियमयाणे वीतियमयाणे जे-
थेव खीरोदयसमुद्दे तेथेव उवागच्छति उवागच्छिता
खीरोयणं गिएइति जाइं तत्थुप्पलाइं ताइं गेयइति ० जा-
व सयसहस्सपचाइं गिएइति २ गिहत्ता जेथेव पुक्खरोदए
समुद्दे तेथेव उवागच्छति उवागच्छिता पुक्खरोदयं
गेयइति गिहिहत्ता जाइं तत्थुप्पलाइं सयसहस्सपचाइं
ताइं ० जाव गिएइति गिहिहत्ता जेथेव समयखेते जेथेव
भगेहरवयाइं वामाइं जेथेव मागइवरदामपभासाइं तित्थाइं
तेथेव उवागच्छति २ ता तित्थोदगं गेयइति २ गिहत्ता ति-
त्थमट्ठियं गेयइति २ ता जेथेव गंगाभिपुरत्ताचरवओ
महानईओ तेथेव उवागच्छति २ ता सलिलोदगं गेयइति
सलिलोदगं गेयिहत्ता उभओ कूलमट्ठियं गेयइति कूल-
मट्ठियं गेयिहत्ता जेथेव चुल्लिमवंतमिहरिवासहरपव्व-
या तेथेव उवागच्छति तेथेव उवागच्छिता दगं गे-
यइति सव्वतुरे सव्वपुण्णं सव्वगधे सव्वमट्ठं स-
व्व्वासहिमट्ठिए गिएइति गिहिहत्ता जेथेव उरम-
पुंडरीयदहे तेथेव उवागच्छति उवागच्छिता दहोदगं
गेयइति गेयिहत्ता जाइं तत्थ उप्पलाइं ० जाव सय-
सहस्सपचाइं ताइं गेयइति गेयिहत्ता जेथेव हेमवय-
एरवयाइं वामाइं जेथेव रांहिपरोदियंसासुवण्णकूलरु-
प्पकूलाओ महाण्णं ० तेथेव उवागच्छति, सलिलो-
दगं गेयइति २ ता उभओ कूलमट्ठियं गिएइति २ ता जे-
थेव महावित्तियिडावतिपरियागा वट्टवयड्ढपव्वया ते-
थेव उवागच्छन्ति उवागच्छिता सव्वतुरे तदेव जे-
थेव महाहिमवंतरूपिवामहरपव्वया तेथेव उवागच्छ-
ति, तदेव जेथेव महापउमहापुंडरीयइहा तेथेव उ-
वागच्छति उवागच्छिता दहोदगं गेयइति तदेव जे-
थेव हरिवासरम्मवसाइं जेथेव इरिक्कंतनारिक्कताओ
महाण्णं ० तेथेव उवागच्छति, तदेव जेथेव गंधावइ-
मालवंतपरियाया वट्टवयड्ढपव्वया तेथेव तदेव जेथे-
व खिसदणीलवंतवासपरव्वया तदेव जेथेव निमि-
च्छिक्कमरिहदाओ तणेव उवागच्छति उवागच्छिता त-
देव जेथेव महावेदेहे वासे जेथेव सीताभीतोदाओ
महाखदीओ तेथेव तदेव जेथेव सव्वचक्कवट्टिविजया
जणेव सव्वमागइवरदामपभासाइं तित्थाइं तेथेव उ-
वागच्छति तेथेव उवागच्छिता तित्थोदगं गेयइति
गेयिहत्ता सव्वंतरण्णं ० जेथेव सव्ववक्खारपव्वया ते-
थेव उवागच्छति सव्वतुरे तदेव जेथेव मंदरे प-

स्वते जेषेव भह्मालवणे तेणेव उवागच्छति स-
स्वतुपरे सव्वपुप्फे सव्वमले सव्वोसहिंसिद्धत्थए य
गेहहंति गेहिहत्ता जेषेव श्चंदखणे तेणेव उ-
वागच्छति उवागच्छिता सव्वतुयरे ० जाव सव्वोस-
हिंसिद्धत्थए य सरसगोसीमचंदणं गिएहंति गिएहत्ता
जेषेव सोमखस्सवणे तेणेव उवागच्छति सव्वतुयरे ० जाव
सव्वोसहिंसिद्धत्थए य सरसगोसीमचंदणं च दिव्वं च
सुमब्बदामं दहरमलयमुगंधिए य गंधे गिएहंति गिएहत्ता
एगतो मिलायंति २ यिचा ताए उक्किट्टए ० जाव जेषेव
सोहम्म कप्पे जेषेव सूरियाभे विमाणे जेषेव अभिसे-
यभा जेषेव सूरियाभे देवे तेणेव उवागच्छति उवा-
गच्छिता सूरियाभं देवं करयत्तपरिग्गहियं मिग्गमावच्चं
मत्थए अजलि कट्टु जएणं विजएणं वट्ठाविंति वट्ठाविता
तं महत्थं महग्गं महिरहं वित्तलं इंदामिसेयं उवट्ठवेंति ।
तए णं तं सूरियाभं देवं चचारि मामाणियसाहस्मीओ
अग्गमसीओ सपरिवारातो तिज्जि परिमाओ सत्त अ-
णियाहिवण्णा ० जाव अनेवि बहवे सूरियाभविमाणवा-
सिण्णो देवा य देवीओ य तेहिं साभाविण्हि य वेउज्जि-
ग्हि य वरकमलपड्डाण्हि य सुरभिण्वारिपडिपुत्तहिं
चंदणकयचण्हिएहिं आविद्धकंठेमुणेहिं पडमुप्पलविहाण्हिं
सुकुमालकामलकरयलपरिग्गहिएहिं अट्ठमहस्सेणं सांव-
अियाणं कलसाणं ० जाव अट्ठमहस्सेणं भोमिज्जाणं कल-
साणं सव्वोदएहिं सव्वमट्ठियाहिं सव्वतुयरेहिं ० जाव सव्वो-
सहिंसिद्धत्थएहिं य सच्चिक्खिए ० जाव वाइएणं मइया २ इ-
दामिसेएणं अभिमिंचति, तए णं तस्स सूरियाभस्स देवस्स
मइया २ इंदामिसेए वट्ठमाणे अप्पेगतिया देवा सूरियाभं
विमाणं णच्चेयागं नातिमट्ठियं पविरल्लुमियरयरेणुवि-
शाभणं दिव्वं सुरभिगेधोदगं वासं वासंति, अप्पेगतिया
देवा हयूरयं नट्ठयं भट्ठयं उवसत्तरयं पमत्तरयं करंति,
अप्पेगतिया देवा सूरियाभं विमाणं आतिथयसंमज्जिओ
वल्लिं सुइसंभट्टुरत्थंतरावणवीहिंयं करंति । अप्पेगतिया
देवा सूरियाभं विमाणं मंचाडमंचलियं करंति । अप्पेग-
इया देवा सूरियाभं विमाणं णाणाविहरागोसिपं भय-
पडागाइपडागमंडियं करंति, अप्पेगतिया देवा सूरियाभं
विमाणं लाउल्लोइयमहिंयं गोसीससरसरचंदणदहरदि-
मपंचंगुलितलं करंति अप्पेगतिया देवा सूरियाभं विमाणं
उवचियचंदणकलसं चंदणघडसुकुयंणं गण्डिदुवारदेस-
भागं करंति, अप्पेगतिया देवा सूरियाभं विमाणं अ.स-
त्तोसत्तविउल्लवट्ठवणारियमल्लदामकलावं करंति अप्पेग-
तिया देवा सूरियाभं विमाणं पंचवत्थमुरभिम्लुकुपुक्कुजो-

वयारकलियं करंति, अप्पेगतिया देवा सूरियाभं काला-
गुरुपवरकुंदुकतुरुकधूमधमघंतगंधुइयाभिरासं करंति,
अप्पेगइया देवा सूरियाभं विमाणं सुगंधगंधियं गंधवट्ठि-
भूतं करंति अप्पेगतिया देवा हिरस्सवासं वासंति सुवस्सवासं
वासंति रययवासं वासंति वड्डवासं वासंति पुक्कवासं
फलवासं ० मल्लवासं ० गंधवासं ० चुल्लावासं ० आभम-
वासं वासंति अप्पेगतिया देवा हिरस्सविहिं भारंति,
एवं सुवस्सविहिं भारंति रययविहिं पुक्कविहिं फलविहिं
मल्लविहिं चुल्लविहिं वत्थविहिं गंधविहिं भारंति, तत्थ अ-
प्पेगतिया देवा आभरस्सविहिं भारंति, अप्पेगति-
या चउज्जिहं वाइतं वाइति ततं विततं घणं भु-
सिरं, अप्पेगइया देवा चउज्जिहं गीयं गायंति, तं जहा-
उक्किवत्तायं पायत्तायं मंदायं रोइतावसाणं, अप्पेगतिया
देवा दुयं नट्टविहिं उवदंसिंति अप्पेगतिया विल्लियनट्टु-
विहिं उवदंसंति अप्पेगतिया देवा दुतविल्लियं गट्टविहिं
उवदंसंति, एवं अप्पेगतिया अंचियं नट्टविहिं उवदंसंति
अप्पेगतिया देवा आरभडं भमालं आरभडममोलं उप्पय-
निचयपमत्तं मंजुवियपमारियं रियारियं भंतमंभेत्ताणं
दिव्वं गट्टविहिं उवदंसंति अप्पेगतिया देवा चउज्जिहं अ-
भियणं अभिययंति, तं जहा-दिट्ठुतिं पाडंतिं सामंतोव-
णियाइयं लोगअंतंमज्झावसाणियं, अप्पेगतिया देवा बु-
क्कंरंति अप्पेगतिया देवा पीण्णेति अप्पेगतिया वासंति अ-
प्पेगतिया हक्कंरंति अप्पेगतिया विण्णेति तड्ठंति अप्पेग-
इया वग्गंति अप्फोडंति अप्पेगतिया अप्फोडंति वग्गंति
अप्पे ० तिवइं छिंदंति अप्पेगतिया हयहेसियं करंति, अप्पे-
गतिया हस्तिथयल्लगुलाइयं करंति, अप्पेगतिया रहघण्ण-
णाइयं करंति, अप्पेगतिया हयंहीसियहत्थिल्लगुलाइयर-
हघण्णणाइयं करंति. अप्पेगतिया उच्छोल्लंति अप्पेगतिया
पच्छोल्लंति अप्पेगतिया उक्किट्ठियं करंति अप्पे ० उच्छोल्लंति
पच्छोल्लंति उक्कि ० अप्पेगतिया तिज्जि वि, अप्पेगतिया उव-
यंति अप्पेगतिया उववायंति अप्पेगतिया परिवयंति अप्पे-
गइया तिज्जि वि, अप्पेगइया सीहमायंति अप्पेगतिया दहरयं
करंति अप्पेगतिया भूमिचवेइं दलपंति अप्पे ० तिज्जि वि,
अप्पेगतिया गज्जंति अप्पेगतिया विज्जुयायंति अप्पेगतिया
वासं वासंति अप्पेगतिया तिज्जि वि करंति, अप्पेगतिया ज-
लंति अप्पेगतिया तंति अप्पेगतिया पतवेंति अप्पेगतिया
तिज्जि वि, अप्पेगतिया हक्कंरंति अप्पेगतिया धुक्कंरंति अ-
प्पेगतिया धक्कंरंति, अप्पेगतिया साइं साइं नामाइं साइंति
अप्पेगतिया चचारि वि, अप्पेगइया देवा देवसक्किवायं
करंति, अप्पेगतिया देवुज्जायं करंति, अप्पेगइया देवुक्क-

लियं करोति, अप्येगहया देवा कहकहगं करोति, अप्येग-
निया देवा दुहदुहगं करोति, कर्पेगतिया चेलुक्खेवं करोति,
अप्येगहया देवमभिवायं देवुज्जायं देवुकलियं देवकह-
कहगं देवदुहदुहगं चेलुक्खेवं करोति, अप्येगतिया उप्पलह-
त्थगया ० जाव सयसहसपत्तहत्थगया अप्येगतिया कलम-
हत्थगया ० जाव ध्वकडुक्खुयहत्थगया हट्टु तुट्टु ० जाव हिय-
या सच्चतो समंता आहावति परिधावति । तए खं तं खुरि-
यामं देवे चत्तारि मामाणियमाहस्मीआं ० जाव सोलस आ-
यरक्खदेवसाहस्मीआं अस्से य बहवे खुरियाभरायहाणिव-
त्थक्खा देवा य देवीआं य महया इंदोभिमेगेणं अभिमिचंति
अभिसिचिन्ता पचेयं २ करयलपरिगहियं सिरमावचं म-
त्थए अजलिं कट्टु एवं वयासी-जय जय नंदा जय जय म-
हा ते अजियं जिआहि जियं च पालेहि जियमज्जं वसा-
हि इंदो इव देवाणं चंदो इव ताराणं चमरो इव असुराणं
धरोणो इव न.गाणं भरहो इव मणुयाणं बहूई पलिआव-
माई बहूई सागरोवमाई बहूई पलिओवममागरोवमाई चउ-
एहं सामाणियमाहस्मीणं ० जाव आयरक्खदेवसाहस्मीणं
खुरियाभस्स विमाणस्स अन्नंसि च बहूणं खुरियाभवि-
माणवामीणं देवाख य देवीख य आहवणं ० जाव महया २
कारिमाणं पालेमाणं विहराहि चि कट्टु जय २ सहं पउजंति ।
तए खं मे खुरियाभे देवे महया महया इंदोभिमेगेणं अ-
भिसिचे सामाणं अभिमंससमाआं पुरच्छिमल्लणं दा-
रेणं निग्गच्छति निग्गच्छिता जेखए अलंकारियमभा
तेखेव उवागच्छति उवागच्छिता अलंकारियमभं अ-
णुप्पयाहिष्ठीकरमाणे २ अलंकारियमभं पुरच्छिमल्लणं
दारणं अणुपविसति २ मित्ता जेखं सीहामाणे तेखेव उवा-
गच्छति सीहामाणवरगंतं पुरत्थाभिमुंढे सन्निमज्जे । तए
खं दस्स खुरियाभस्स देवस्स सामाणियपरिमावन्नगा
अलंकारियभेउं उवडुवेति, तए खं मे खुरियाभं देव त-
प्पदमयाए पम्हल्लखमालाए सुरभीए गंधकासाइए गाया-
इ लुहेति लूहिता मरमेणं गोमीसचंदणेणं गायाई
अणुलिपति अणुलिपिता नासानीमासवायवज्जं च-
क्खुहरं वल्लफरिसजुचं हयलालापेलवातिरंगं धवलं क-
खल्लखियन्तकम्मं आगामफालियसमप्यभं दिव्वं देव-
दपुजुलं नियंमति नियंसेत्ता हारं पिण्डेति २ देत्ता अ-
ट्टहारं पिण्डेइ २ देत्ता एगावलि पिण्डेति २ चा मुत्तावलि
पिण्डेति २ देत्ता रयणावलि पिण्डेइ २ देत्ता एवं
अंगमायई केयूगई कडगाई तुडियाई कडिउत्तमं दसमु-
हायंतं विकच्छुत्तमं सुरविं पालवं कुंडलाई चू-
हामणिं पउडं पिण्डेइ २ देत्ता गंधिमवेदिमपूरिमसंसाइ-

येणं चउज्जिहेणं मल्लणं कप्पकखणं पिव अप्पाणं अलं-
कियविभूमियं करेइ २ रिता दहरमलयमुधंगंधिणं गा-
याई भुल्लंडे दिव्वं च सुमखदामं पिण्डेइ । (ख ० ४२)

‘ तेणं कोलेणं तेणं समएण ’ मिथ्यादि, तस्मिन् काले
तस्मिन् समये सूर्याभो देवः सूर्याभं विमानं उपपात्त-
भायां देवशयनीयं देवदृष्ट्यान्तरं प्रथमतो बुद्धालासेषयभा-
गमात्रया उवगाहनया समुत्पन्नः ‘ तए ख ’ मिथ्यादि सु-
गमं, नवरम् इह भाषामनःपयोऽन्तोः समाप्तिकालान्तरस्य
प्रायः शेषपर्याप्तिसमाप्तिकालान्तरात्प्रायः सूर्याभ-
न विवक्षितमिति ‘ पच्चविहाए पज्जसीए पज्जसीभावं ग-
च्छइ ’ इत्युक्तं ‘ तए ख ’ मिथ्यादि, ततस्तस्य सूर्याभ-
स्य देवस्य पञ्चविधया पर्याप्त्या पर्याप्तभावमुपपन्नस्य स-
तोऽयमेतद्वृत्तः संकल्पः समुदपन्नः । ‘ अस्माधिप ’ इत्या-
दि पद्व्याख्यानां पूर्ववत्, किं ‘ मे ’ मम पूर्वं कर्णाय किं
मे पञ्चाकर्णाय ? किं मे पूर्वं कर्णं भयः ? किं मे प-
ञ्चात् कर्णं भयः ? तथा किं मे पूर्वमपि च पश्चादपि
च हिताय भाष्यप्रधानोऽयं निर्देश इति न्यायः-पूर्याभ-
सुन्दरतायै सुखाय-शमणे समाय अयमपि भावप्रधानो
निर्देशः संगतन्यायः निःश्रेयसाय निश्चितकल्याणाय अनुगा-
मिकतार्थे-परस्परशुभाशुक्लसुखाय भावयन्तीति, इह प्रा-
ज्ञतो ग्रन्थः प्रायोऽपूर्वो भूयानपि च पुनरेकपु वाचना-
भेदस्तेनां माभूत् शिष्याणां समाहृद इति कापि सुग-
मोऽपि यथावस्थितवाचनाक्रमप्रदर्शनार्थं लिखितः, इत
ऊच्यं तु प्रायः सुगमः प्राग्व्याख्यानस्वरूपः । न च वा-
चनाभेदोऽप्यतिबाध इति स्वयं परिभाषनीयः, विषमपद-
व्याख्या तु विधास्यत इति । ‘ तए खं तस्स खुरियाभ-
स्स देवस्स सामाणियपरिमावन्नगा देवा इमंयाकव ’
मिथ्यादि ‘ आयतं ’ इति नवानामपि धातुनां शुद्धादक-
प्रस्तावनेन आचान्तो-गुहीताचमनञ्चोक्तः स्वहृदस्यापि श-
ङ्कितमलस्यापनयनात् अत एव परमशुचिभूतो, ‘ महथे
महगवे महारिं विउले इंदोभिमेय ’ मिति, महार्थे अर्थो-
माल्लकनकर्त्तानादिक उपयुज्यमानो र्यास्मन् स महार्थः न,
तथा महान् अर्थः-पूजा यत्र स महार्थः न, महम्-
उत्सवमहंतीति महाइस्ते, विस्तीर्णो शक्राभिषेकवत्
इन्द्राभिषेकस्यप्रापयन् ‘ अट्टवहस्सं सांघाणियाणु क-
लमाणं विउज्जेति ’ इत्यादि, अत्र भूयान् वाचना-
भेद इति यथावस्थितवाचनाप्रदर्शनाय लिख्यते-अष्टव-
हस्सम्-अष्टार्धकं सहस्त्रं सांघाणिकानां कलशानाम्-अष्ट-
सहस्त्रं रूपमयानाम् २ अष्टसहस्त्रं मणिमयानाम् ३ अष्टसह-
स्त्रं सुवर्णमणिमयानाम् ४ अष्टसहस्त्रं सुवर्णकप्यमयानाम् ५
अष्टसहस्त्रं रूपमणिमयानाम् ६ अष्टसहस्त्रं सुवर्णमणिमया-
नाम् ७ अष्टसहस्त्रं भीमयानां कलशानाम् ८ अष्टसहस्त्रं सु-
क्काराणामिवमादर्शयलवात्रासुप्रतिष्ठितवानकरकचिचरन्त-
करण्डकपुष्पचक्रायावल्लामहन्तकपटलकमिहानसकल्लव-
चामरसमुहं ध्वजज्वलकुल्लुकानां प्रत्येकं प्रत्येकमष्टसहस्त्रं २
विकुट्टं च विकुट्टिन्ध्या ‘ ताए उडिहाए ’ इत्यादि व्याख्यानार्थं,
‘ सवड (तु) तुयग ’ इत्यादि, सर्वान् तु (तु) वगन्-कषायान्
सर्वाणि पुष्पाणि सर्वान् गन्धान्-गन्धवासादीन् सर्वा-

णि माह्यानि प्रधानदिग्देशानि सर्वधीर्मान् सिद्धा-
र्थकान्—सर्पपकान् गृह्णन्ति, इदं कर्म—एवं क्षरिसमु-
द्रे उपागच्छन्ति तत्रादकमुपलक्षणीयं च गृह्णन्ति, ततः पु-
ष्करादेः समुद्रं तत्रापि तथैव, ततो मनुष्यस्यैव भूतैरा-
वतवर्षेषु मागधादिषु तीर्थेषु तीर्थोदकं तीर्थसृष्टिकां च
गृह्णन्ति, ततो महासिन्धुश्चक्राङ्गवर्षांषु नदीषु सलिलादकं न-
द्यदकमुभयतटसृष्टिकां च गृह्णन्ति, ततः कुलहिमवाङ्छुशख-
रिषु सर्वन् (तु) वरसर्वपुण्यसर्वमाहवसर्वोपधिस्तत्रार्थ-
कान्, ततस्तत्रैव पञ्चहोराण्यङ्गीकृत्य ह्येतादकमुपला-
क्षणीयं च तद्वर्तमानं, ततो ह्यमनैरावतवर्षेषु गौहिनारं-
हितांशुसर्वकुलाकल्पकुलासु महानदीषु सलिलादकमु-
भयतटसृष्टिकां, तदनन्तरं शब्दाधानविकटधानिवृत्तवै-
नादेषु सर्वतृवरादीन्, ततो महासिन्धुद्विष्यवैधरपर्व-
नेषु सर्वतृवरादीन्, ततो महापद्मपुष्पङ्गीकृत्य ह्येताद-
कादीन्, तदनन्तरं द्वारिष्वङ्गव्यकवर्षेषु हारिमांललाहारि-
कान्तानारीकान्तासु महानदीषु सलिलादकमुभयतटसृ-
ष्टिकां च, ततो गन्धाधानिमाहववर्षाण्यङ्गवृत्तवैनादेषु
तृवरादीन्, ततो निषिधनीलवर्षधरपर्वनेषु सर्वतृवरादीन्,
तदनन्तरं तद्वर्षेषु निर्गामिष्णुक्षरिमाह्रादेषु ह्येतादकादी-
न्, ततः पूर्वविदहापरगर्वदेषु मीनामीनाशानदीषु सलि-
लादकमुभयतटसृष्टिकां च ततः सर्वेषु कर्षाणिजित-
व्येषु मागधादिषु तीर्थेषु तीर्थोदकं तीर्थसृष्टिकां च, त-
दनन्तरं वलस्कारपर्वनेषु सर्वतृवरादीन्, ततः सर्वासु
अन्तरनदीषु सलिलादकमुभयतटसृष्टिकां च, तदनन्तरं म-
न्दरपर्वते भद्रशालवनेषु तृवरादीन्, ततो नन्दवने तृव-
रादीन् सरसं च गोशीषिचन्द्रं तदनन्तरं सौमनसवने
सर्वतृवरादीन् सरसं च गोशीषिचन्द्रं दिव्यं च सुमनो-
दामं गृह्णन्ति, ततः पञ्चकवने तृवपुष्पगन्धमाहवसरस-
गोशीषिचन्द्रादिव्यसुमनोदामानि, 'द्वारमल्ल' सुगंधिषु य
गंधे गिरहन्ति' इति द्वारः—बीवरामकं कुरिहकादिभा-
जनमकं नन मालिनं तत्र पकं वा यत् मलयोद्भवतया
प्रसिद्धत्वात् मलयजं—भीलकण्डं येषु तान् सुगन्धिकान्-
परमगन्धोपेतान् गन्धान् गृह्णन्ति, 'आसिधसंमज्जाञ्जालि-
कं सुहृस्मद्गृध्रधनरागवर्षाहयं करहं' इति आसिष्कम्—उ-
द्वकलुप्तकनं सम्याजितं—संभाष्यमात्रकचवर्षोपेतं न उ-
पलितमिव गोमयादिना उपलितं तथा मिह्मज्जि जलनान्
एव शुनीनि—पवित्राणि संशुष्टानि—कचवरापनयनेन र-
ध्यान्तगाणि आपस्वर्षाधय इव—हृदमार्गो इषापलवीध-
यो—रथ्याविशेषा यस्मिन् तत्तथा कुर्वन्ति, 'अप्येगहया
देवा हिरक्षविहि भाषन्ति' अर्थकताः—कचन विह-
रयविधि-हिरक्षयुक्तं मङ्गलभूतं प्रकारं भाजयन्ति-विधा-
यन्ति, शेषदेव्यां दत्तीति भाषः, एवं सुवर्णैरन्वपुष्प-
फलमाहवगन्धसूक्ष्माभरणविधिभाजनमपि भाजयन्ति । 'उ-
प्यायनिष्य' त्याद्, उप्यातपुष्यो निपातो यस्मिन् स उप्या-
ननिपातस्तम्, एवं निपातोप्यातं संकुचितप्रसारितं 'रिया-
रि' मिति गमनागमनं आन्तर्धाननामम् आरभत-
सोलं दिव्यं नाटयविधिमपदर्शयन्ति, अर्थेकता देवा 'बुकारे-
नि' बुकाराभयन्तु कुर्वन्ति, 'पीणोति' पीणयन्ति—पीमागमानं कुर्व-
न्ति इच्छा भयन्तीत्यर्थः, 'लासंति लासयन्ति लास्यकपं नृ यं

कुर्वन्ति, 'नंदयन्ति' नित्ताहवयन्ति—नाहवयकपं नृयं कुर्व-
न्ति, 'बुकारेति' बुकारं कुर्वन्ति 'अफाहति' आम्फाटयन्ति,
भूय्यादिकमिति गम्यते, 'उच्छलन्ति' ति उच्छलयन्ति 'पोच्छ-
लानि' प्रोच्छलयन्ति 'उवयन्ति' ति अवापयन्ति 'उपयन्ति' ति
उपयन्ति 'परिवयन्ति' ति परिपयन्ति; तिर्यक् निपनन्तीत्यर्थः ।
'जलंति' ति ज्वालामालाकुला भवन्ति 'नविति' ति न-
त्ता भवन्ति प्रमत्ता भवन्ति 'बुकारेति' ति महता शब्देन
बृहत्कुर्वन्ति 'द्वोक्षलियन्ति' कुर्वन्ति' ति देवानां धातव्यवाक-
लिका 'द्वोक्षलिका' नां कुर्वन्ति, 'द्वक्षकहं' कुर्वन्ति' ति
प्राकृतानां देवानां प्रमोदभरवशनः स्वच्छाकचनैवालकाला-
ह्वानं द्वक्षकहकहकस्ते कुर्वन्ति 'दुहदुहं' कुर्वन्ति' ति
दुहदुहक-
मित्यनुकरणमनन्त । 'तपट्टमया' पट्टहाप सुकुमाराप
सुरभीए गंधकासाध्याए गायारं लुहहं' इति तत्रमयमया—
तस्यामलङ्कारसभायां प्रथमतया पट्टमला च सा सुकुमारा च
पट्टमलसुकुमारा तथा सुरभ्या गन्धकापायिकया—सुरभिग-
न्धकापायद्वयपरिकर्मितया लघुशाटिकया गात्राणि कल्प-
न्ति नासानीसावसायवाञ्छं' मिति नासिकाभिः श्वासधान-
वाहमेनेन तच्छलत्तनामाह, 'चक्षुहुर' मिति चक्षुरिति आ-
त्मयशो नयानं विंशष्टरूपानिश्चयकलितत्वात् इति चक्षुः
'वर्णफरिसज्जु' मिति वर्णेन स्पर्शेन चानिश्चयेन गम्यते
युक्तं वक्ष्येयशीत्यर्थः, 'हयलातांलवाहरे' मिति हयलाता-
अवतलाता तस्या अर्पितेलवमनैरेकं हयलातांलवमनैरेकं
'नाम नानैकार्थे समानो बहुल' मिति समासः, अनि-
विंशष्टरूपानिश्चययुगोपगतमिति भावः, धवलं—श्वेतं, त-
था कनकं च खनिजानि—विचक्षुरितानि अन्तर्कामिणि-अञ्ज-
लयाधोनिस्तृणाणि यस्य तत् कनकखनिजानि तत्रैव आकाश-
स्फटिकं नामानिस्वरूपः स्फटिकविशेषस्तत्समप्रभं दिव्यं द-
वच्ययुगलं 'नियंसे' परिधने परिधाय द्वारादीन्याभरणा-
नि पिनहन्ति, तत्र द्वारः—अष्टादशमरिः अर्द्धद्वारो-नव-
सरिः पञ्चवली—विचित्रमणि का मुक्तावली—मुक्ताफलम-
यी रत्नावली—रत्नमयमणि कात्मिका प्रालम्बः—तपनीयम-
यो विचित्रमणि रत्नमहर्षिचित्र आत्मनः प्रमाणेन सुप्रमाण
आभरणविशेषः, कटकानि—कलाञ्चकाभरणाणि वृट्टितानि-
बाहुलुकाः अञ्जानि—बाह्याभरणविशेषाः दृशमृद्रिकानमनकं
हस्ताङ्गलिसंभविष्य मुद्रिकादंशक कुण्डलं—करणाभरणं 'बू-
डामि' मिति बूडामणिनां सकलप्राधियनसर्वस्वार्थो 'बू-
धेन्द्रमनुष्येन्द्रसूक्ष्मकृतनिवासो निःशयापङ्कलाशान्तिरोगप्र-
खर्शापहृदकारो प्रवललक्षणोपेनः परममङ्गलभूत आभरण-
विशेषः 'चित्तरयस्संकटं मउहमिति' चित्राणि—नानाप्र-
काराणि इति रत्नानि नैः संकटश्चिररत्नसङ्घटः प्रभूत्वरत्न-
निबन्धोपेत इति भावः, नं 'दिव्यं सुमलदामं' ति पुष्पमालां
'मंधिमं' त्याद्, प्रथिमं—प्रथमे प्रथमस्तेन नित्यं प्रथिमं
'भावादिसि' ॥६॥१॥ प्रत्ययः यस्त्रादिना प्रत्यये तदप्रत्य-
यमिति भावः, पूरिमं यत् प्रथिने सत् वेष्टयेत्, तथा पुष्पलम्ब-
सर्काः गण्डक दिव्यैः, पूरिमं येन वंशशलाकामयं पञ्चरात्रं
पूर्यते, संघातिमं यत् परस्परतो नास्तेसंघातेन संघात्यते ।

तथैव सूरियाभे देवे केसलंकारेणं मण्डालंकारेणं
आभरणालंकारेणं वरालंकारेणं च उन्विह्येणं अलंकारेणं

अलंकियविभूति ए समाये पडिपुष्पलकारं सीहामश्याओ
अच्छुद्धेति २ द्विचा अलंकारियममाओ पुरच्छिमिन्नं दारेणं
पडिगिक्खमइ २ मिता जेणव ववसायममा तेणव उवाग-
च्छति ववसायसमं अणुपयाहिणीकरमाणे २ पुरच्छिमिन्नं
दारेणं अणुपविसति, जेणव सीहामखवरणं ० जाव सजिस-
नं १ तए णं तस्स सूरियाभस्स देवस्स सामाणियपरिने-
ववक्खमा देवा पोत्थयरयणं उवणेति, तने णं से सूरियाभं
देवे पोत्थयरयणं गिएहति पोत्थं ० गिणिहत्ता पोत्थयरयणं
मुयइ पोत्थं ० सुइत्ता पोत्थयरयणं विहाडिइ विहाडित्ता पो-
त्थयरयणं वाएति पोत्थयरयणं वाएत्ता धम्मियं ववसा-
यं गिरुहति गिरिइत्ता पोत्थयरयणं पडिनिवृत्तइ सीहा-
मश्यातो अच्छुद्धेति अच्छुद्धेत्ता ववसायममातो पुरच्छिमि-
न्नं दारेणं पडिनिक्खमइ २ मिता जेणव नंदा पुक्खरणी
तेणव उवागच्छति उवागच्छत्ता गंदापुक्खरिणीपुरच्छि-
मिन्नं तोरेणं पुरच्छिमिन्नं तिसोवाणपडिरूवणं प-
क्खरुहं पक्खरुहितां हत्थपादं पक्खालेति पक्खालिता आ-
भंति चोक्खे परममुइधूए एगं महं सेयं रययामयं विमलं
सलिलपुमं मत्तगयसुहागितिकुंभममाणं भिगारं पगेयहति
२ सिहत्ता जाइं तत्थ उप्पलाइं ० जाव मत्तसइस्सपत्ताइं ताइं
वेयहति २ सिहत्ता गंदातो पुक्खरिणीतो पक्खरुहति पक्खरु-
हितां जेणव सिद्धायतणस्म बहुमज्जंदेमभाए तेणव उवाग-
च्छइ २ चा लोमहत्थगं परामुमइ २ मिता सिद्धायतणस्स
बहुमज्जंदेमभागं लोमहत्थेणं पमज्जति, दिक्वाए दग्धा-
राए अञ्चुक्खइ, सरमेणं गोमीसचंदेणं पंचंगुलितलं
मंडलगं आलिहइ २ ता कयगाहागदियं ० जाव पुंजोवया-
रकलियं करइ करत्ता धूवं दलयइ, जेणव सिद्धायतणस्म
दाहिगिण्णं दारे तेणव उवागच्छति २ ता लोमहत्थगं परा-
मुमइ २ ता दारचेडीओ य सालमंजियाओ य वाल-
रूवए य लोमहत्थगं पमज्जइ २ ता दिक्वाए दग्धा-
धाराए अञ्चुक्खइ २ ता सरमेणं गोमीसचंदेणं चबए
दलयइ दलयत्ता पुष्कारुहणं मल्लां ० जाव आभरणा-
रुहणं करइ करत्ता आमचोसच वि-
उलवद्वग्घारियमल्लां ० मकलायं करइ आमचोसच ० करत्ता
कयगाहागदियकरयलपक्खद्विप्पमुकणं दसद्वयेणं कु-
मुभंयं शुकपुष्पुंजोवयारकलियं करेति करत्ता जिणपडि-
माणं पुरतो अच्छुद्धिं सएहं रययामएहिं अच्छुरसात्तं दु-
लिहं अट्ठइ मंगले आलिहइ, तं जहा-सोत्थियं जाव दप्प-
णं, तयाणंतं च णं चंदप्पमयणवहरवेरुलियविमलदंडं
कंचणमशिरयणभंतिचिचं कालागुरुपरकुंदुरुकतुरुकधू-
वमधमघंतं धुत्तमाणुचिदं च धूववट्ठि विगिम्भयंतं वेरुलि-
यमयं कट्ठच्छुयं पग्गदियं पयत्तेणं धूवं दाऊण जिणवरणं
अट्ठमयविसुदुग्गन्धजुत्तं अत्थजुत्तं अणुरुत्तेहिं महावि-
त्तेहिं मंधुणइ २ शिन्ता सत्तद्व पयाइं पक्खोमकइ २ ता वामं
जाणुं अचइ २ ता दाहिणं जाणुं धरित्तलं निहट्ट ति-
क्खुत्तां मुट्ठाणं धरगतलं निवट्ठइ २ ता ईमं पच्चु-
लमइ २ ता करयलपरिगदियं सिरसात्तं मत्थए अज्जलिं
कट्ट एवं वयासी- नमोत्थु णं अग्रहंताणं भगवंताणं ० जाव
मंपत्ताणं, वंदइ वंदित्ता नमंमइ २ सिता जेणव देवच्छेदए
जेणव सिद्धायतणस्म बहुमज्जंदेमभाए तेणव उवाग-
च्छइ २ चा लोमहत्थगं परामुमइ २ मिता सिद्धायतणस्स
बहुमज्जंदेमभागं लोमहत्थेणं पमज्जति, दिक्वाए दग्धा-
राए अञ्चुक्खइ, सरमेणं गोमीसचंदेणं पंचंगुलितलं
मंडलगं आलिहइ २ ता कयगाहागदियं ० जाव पुंजोवया-
रकलियं करइ करत्ता धूवं दलयइ, जेणव सिद्धायतणस्म
दाहिगिण्णं दारे तेणव उवागच्छति २ ता लोमहत्थगं परा-
मुमइ २ ता दारचेडीओ य सालमंजियाओ य वाल-
रूवए य लोमहत्थगं पमज्जइ २ ता दिक्वाए दग्धा-
धाराए अञ्चुक्खइ २ ता सरमेणं गोमीसचंदेणं चबए
दलयइ दलयत्ता पुष्कारुहणं मल्लां ० जाव आभरणा-
रुहणं करइ करत्ता आमचोसच ० जाव धूवं दलयइ २
ता जेणव दाहिगिण्णं दारे मुहमंडव जेणव दाहिगिण्ण-
स्स मुहमंडवस्म बहुमज्जंदेमभाए तेणव उवागच्छइ २
ता लोमहत्थगं परामुमइ २ ता बहुमज्जंदेमभागं लो-
महत्थेणं पमज्जइ २ ता दिक्वाए दग्धाधाराए अञ्चुक्खइ २
ता सरमेणं गोमीसचंदेणं पंचंगुलितलं मंडलगं आ-
लिहइ २ ता कयगाहागदियं ० जाव धूवं दलयइ २ ता
जेणव दाहिगिण्णस्स मुहमंडवस्म पक्खिभिन्ने दारे तेणव
उवागच्छ २ च्छिता लोमहत्थगं परामुमइ २ ता दार-
चेडीओ य सालमंजियाओ य वालरूवए य लोम-
हत्थं पमज्जइ २ ता दिक्वाए दग्धाधाराए ० सरमेणं

अलंकियविभूति ए समाये पडिपुष्पलकारं सीहामश्याओ
अच्छुद्धेति २ द्विचा अलंकारियममाओ पुरच्छिमिन्नं दारेणं
पडिगिक्खमइ २ मिता जेणव ववसायममा तेणव उवाग-
च्छति ववसायसमं अणुपयाहिणीकरमाणे २ पुरच्छिमिन्नं
दारेणं अणुपविसति, जेणव सीहामखवरणं ० जाव सजिस-
नं १ तए णं तस्स सूरियाभस्स देवस्स सामाणियपरिने-
ववक्खमा देवा पोत्थयरयणं उवणेति, तने णं से सूरियाभं
देवे पोत्थयरयणं गिएहति पोत्थं ० गिणिहत्ता पोत्थयरयणं
मुयइ पोत्थं ० सुइत्ता पोत्थयरयणं विहाडिइ विहाडित्ता पो-
त्थयरयणं वाएति पोत्थयरयणं वाएत्ता धम्मियं ववसा-
यं गिरुहति गिरिइत्ता पोत्थयरयणं पडिनिवृत्तइ सीहा-
मश्यातो अच्छुद्धेति अच्छुद्धेत्ता ववसायममातो पुरच्छिमि-
न्नं दारेणं पडिनिक्खमइ २ मिता जेणव नंदा पुक्खरणी
तेणव उवागच्छति उवागच्छत्ता गंदापुक्खरिणीपुरच्छि-
मिन्नं तोरेणं पुरच्छिमिन्नं तिसोवाणपडिरूवणं प-
क्खरुहं पक्खरुहितां हत्थपादं पक्खालेति पक्खालिता आ-
भंति चोक्खे परममुइधूए एगं महं सेयं रययामयं विमलं
सलिलपुमं मत्तगयसुहागितिकुंभममाणं भिगारं पगेयहति
२ सिहत्ता जाइं तत्थ उप्पलाइं ० जाव मत्तसइस्सपत्ताइं ताइं
वेयहति २ सिहत्ता गंदातो पुक्खरिणीतो पक्खरुहति पक्खरु-
हितां जेणव सिद्धायतणस्म बहुमज्जंदेमभाए तेणव उवाग-
च्छइ २ चा लोमहत्थगं परामुमइ २ मिता सिद्धायतणस्स
बहुमज्जंदेमभागं लोमहत्थेणं पमज्जति, दिक्वाए दग्धा-
राए अञ्चुक्खइ, सरमेणं गोमीसचंदेणं पंचंगुलितलं
मंडलगं आलिहइ २ ता कयगाहागदियं ० जाव पुंजोवया-
रकलियं करइ करत्ता धूवं दलयइ, जेणव सिद्धायतणस्म
दाहिगिण्णं दारे तेणव उवागच्छति २ ता लोमहत्थगं परा-
मुमइ २ ता दारचेडीओ य सालमंजियाओ य वाल-
रूवए य लोमहत्थगं पमज्जइ २ ता दिक्वाए दग्धा-
धाराए अञ्चुक्खइ २ ता सरमेणं गोमीसचंदेणं चबए
दलयइ दलयत्ता पुष्कारुहणं मल्लां ० जाव आभरणा-
रुहणं करइ करत्ता आमचोसच ० जाव धूवं दलयइ २
ता जेणव दाहिगिण्णं दारे मुहमंडव जेणव दाहिगिण्ण-
स्स मुहमंडवस्म बहुमज्जंदेमभाए तेणव उवागच्छइ २
ता लोमहत्थगं परामुमइ २ ता बहुमज्जंदेमभागं लो-
महत्थेणं पमज्जइ २ ता दिक्वाए दग्धाधाराए अञ्चुक्खइ २
ता सरमेणं गोमीसचंदेणं पंचंगुलितलं मंडलगं आ-
लिहइ २ ता कयगाहागदियं ० जाव धूवं दलयइ २ ता
जेणव दाहिगिण्णस्स मुहमंडवस्म पक्खिभिन्ने दारे तेणव
उवागच्छ २ च्छिता लोमहत्थगं परामुमइ २ ता दार-
चेडीओ य सालमंजियाओ य वालरूवए य लोम-
हत्थं पमज्जइ २ ता दिक्वाए दग्धाधाराए ० सरमेणं

गोसीसचंदरेण्यं चक्षए दलयइ २ चा पुष्कारुहणं ० जाव आ-
भरणाकहणं करेइ २ चा आभसोसत् ० कयगाहगहियं ०
धूवं दलयइ २ चा जेणव दाहिणिल्लसुहमंडवस्स उत्तरिल्ल
खंमपंती तेणव उवागच्छइ २ च्छिता लोमहत्थं परामुसइ
२ चा धंभ य सालिभंजियाओ य वालरुवए य लो-
महत्थएणं पम ० जहा वैव पच्चत्थिमिल्लस्स दारस्स ० जाव
धूवं दलयइ २ चा जेणव दाहिणिल्लस्स सुहमंडवस्स
पुरत्थिमिल्ले दारे तेणव उवागच्छइ २ चा लोमहत्थं
परामुसति दारचेडीओ तं वैव सव्वं जेणव दाहिणि-
ल्लस्स सुहमंडवस्स दाहिणिल्ले दारे तेणव उवागच्छइ
२ चा दारचेडीओ तं वैव सव्वं जेणव दाहिणिल्ले
पेच्छापरमंडवे जेणव दाहिणिल्लस्स पेच्छापरमंडवस्स व-
हुमज्जदमभागे जेणव वहरामए अक्खाडए जेणव मणि-
पटिया जेणव सीहासणे तेणव उवागच्छइ २ चा लो-
महत्थं परामुसइ २ चा अक्खाडं च मणिपटियं च
मीहासणं च लोमहत्थणं पमजइ २ चा दिव्वाए दग-
धाराए सरमेणं गोमीसचंदरेण्यं चक्षए दलयइ, पुष्कारु-
हणं आभसोसत् ० जाव धूवं दलेइ २ चा जेणव दाहिणि-
ल्लस्स पेच्छापरमंडवस्स पच्चत्थिमिल्ले दारे तेणे ० उत्तरिल्ले
दारे तं वैव जं चव पुरत्थिमिल्ले दारे तं वैव, दाहिण
दारे तं वैव, जेणव दाहिणिल्ले चैइयधूवं तेणव उवाग-
च्छइ २ चा धूमं च मणिपटियं च दिव्वाए दगधाराए
अरुण्ण ० सरमेणं गोमीस ० चक्षए दलेइ २ चा पुष्कारु-
आसचो ० जाव धूवं दलेइ, जेणव पच्चत्थिमिल्ला मणि-
पटिया जेणव जिणपटिमा तं वैव, जेणव उत्तरिल्ला जि-
णपटिमा तं वैव मव्वं, जेणव पुरत्थिमिल्ला मणिपटिया
जेणव पुरत्थिमिल्ला जिणपटिमा तेणव उवागच्छइ २ चा तं
वैव, दाहिणिल्ला मणिपटिया दाहिणिल्ला जिणपटिमा तं
वैव, जेणव दाहिणिल्ले चैइयकस्से तेणव उवागच्छइ
२ च्छिता तं वैव, जेणव महिदज्जए जेणव दाहिणिल्ला
तेणव उवागच्छति २ चा लोमहत्थं परामुसति तोरये य
तिसोवाणपडिरुवए सालिभंजियाओ य वालरुवए य
लोमहत्थणं पमजइ दिव्वाए दगधाराए सरमेणं गोमी-
सचंदरेण्यं ० पुष्कारुहणं ० आसचोसत् ० धूवं दलयति,
सिद्धाययणं अणुपमाहिणीकरेमाणे जेणव उत्तरिल्ला
शंदापुक्खरिणी तेणव उवागच्छति २ चा तं वैव, जेणव
उत्तरिल्ले चैइयकस्से तेणव उवागच्छति, जेणव उत्तरिल्ले
चैइयधूवं तेहव, जेणव पच्चत्थिमिल्ला पटिया जेणव पच-
त्थिमिल्ला जिणपटिमा तं वैव, उत्तरिल्ले पेच्छापरमंडवे
तेणव उवागच्छति २ च्छिता जा वैव दाहिणिल्लवचवया

सा वैव सव्वा पुरत्थिमिल्ले दारे, दाहिणिल्ला खंमपंती
तं वैव सव्वं, जेणव उत्तरिल्ले सुहमंडवे जेणव उत्तरिल्लस्स
सुहमंडवस्स बहुमज्जदमभाए तं वैव सव्वं, पच्चत्थिमिल्ले
दारे तेणव उवाग ० चा उत्तरिल्ले दारे दाहिणिल्ला खंमपंती
सत्तं तं वैव सव्वं जेणव सिद्धायतणस्स उत्तरिल्ले दारे तं
वैव, जेणव सिद्धायतणस्स पुरत्थिमिल्ले दारे तेणव
उवागच्छइ २ चा तं वैव, जेणव पुरत्थिमिल्ले सुहमंडवे
जेणव पुरत्थिमिल्लस्स सुहमंडवस्स बहुमज्जदमभाए
तेणव उवागच्छइ २ चा तं वैव, पुरत्थिमिल्लस्स सुहमं-
डवस्स दाहिणिल्ले दारे पच्चत्थिमिल्ला खंमपंती उत्तरिल्ले
दारे तं वैव, जेणव, पुरत्थिमिल्ले दारे तं वैव, जेणव
पुरत्थिमिल्ले पेच्छापरमंडवे, एवं धुमे जिणपटिमाओ
चैइयकस्सा महिदज्जया शंदापुक्खरिणी तं वैव ० जाव
धूवं दलेइ २ चा जेणव सभा सुहम्मा तेणव उवाग-
च्छति २ चा सभं सुहम्मं पुरत्थिमिल्ले दारेणं अणुप-
विसइ २ चा जेणव माणवए चैइयखंमे जेणव वहरामए
गोलवट्टुसमुग्गं तेणव उवागच्छइ उवागच्छिता लोमह-
त्थं परामुसइ २ चा वहरामए गोलवट्टुसमुग्गए लोमहत्थं
पमजइ २ चा वहरामए गोलवट्टुसमुग्गए विहाडेइ २ चा जि-
णसगहाओ लोमहत्थं पमजइ २ चा सुरिभया गंधोद-
एणं पक्खालेइ पक्खालिता अग्गहिं करेहिं गंधेहिं य
मल्लहि य अश्वेइ धूवं दलयइ २ चा जिणसकहाओ वड-
रामए सु गोलवट्टुसमुग्गए पडिनिक्खमह माणवणं चैइ-
यखंमे लोमहत्थणं पमजइ दिव्वाए दगधाराए सरमेणं
गोसीसचंदरेण्यं चक्षए दलयइ, पुष्कारुहणं ० जाव धूवं
दलयइ, जेणव सीहासणे तं वैव, जेणव देवसयणिज्जे
तं वैव, जेणव सुड्डागमहिदज्जए तं वैव, जेणव पहइ-
यकोसे चोप्पालए तेणव उवागच्छइ २ चा लोमहत्थं
परामुसइ २ सिता पहयकोमं चोप्पालं लोमहत्थणं पम-
जइ २ जिता दिव्वाए दगधाराए सरमेणं गोसीसचंदरेण्यं
चक्षए दलेइ पुष्कारुहणं आसचोसत् ० जाव धूवं दलयइ
जेणव सभा सुहम्मा बहुमज्जदमभाए जेणव मणि-
पटिया जेणव देवसयणिज्जे तेणव उवागच्छइ २ च्छिता
लोमहत्थं परामुसइ देवसयणिज्जे च मणिपटियं च
लोमहत्थणं पमजइ ० जाव धूवं दलयइ २ चा जेणव
उवाचसभाए दाहिणिल्ले दारे तेहव अभियसमाभारिमं
० जाव पुरत्थिमिल्ला शंदापुक्खरिणी जेणव हरए तेणव
उवागच्छइ २ चा तोरये य तिसोवाण य सालिभं-
जियाओ य वालरुवए य तेहव, जेणव अभि-
सयसभा तेणव उवागच्छइ उवागच्छिता तेहव मीहा-

सर्वं च भविष्येति च सेतं तदेव आयवस्यसरितं ० जाव
पुरत्थिमिन्द्रा खंदा पुक्खरिखी जेखेव अल्लकारियसभा
तेखेव उवागच्छ २ च्छिन्ना जहा अभित्तयेसभा तरेव सव्वं
जेखेव ववसायसभा तेखेव उवागच्छ २ चा तरेव लो-
महत्थं पराहसति पोत्थवरयणं लोमहत्थएणं पमज्झ
पमज्झिणा विम्बाए दग्गपाराए अग्गेहि वरेहि य गंधं
मल्लेहि य अथेति रत्तिता मणियेपियं सीहासणं च सेतं तं
चेव, पुरत्थिमिन्द्रा नंदा पुक्खरिखी जेखेव हरए तेखेव
उवागच्छ २ चा तोरणे य तिसोवाखे य सालिमेंजि-
याधो य बालरूपए य तरेव । जेखेव बलिपीढं तरेव
उवागच्छ २ चा बलिविसज्जं करे करिता अभिओगिए
देवे सहावेइ सहाविता एवं वयामी-खिप्पामेव यो देवाणु-
प्पिया । हरियामे विमाणे मिंघाडए सु तिएसु चउकेसु
चबरेसु चउम्मेहेसु महापहेसु पागारेसु अड्डालएसु चरियासु
दारेसु गोपुरेसु तोरणेसु अरामेसु उज्जाखेसु वखेसु
वणराहेसु काणखेसु वणमंडेसु अचखियं कोइ अच-
खियं करेता एवमाणत्तियं खिप्पामेव पक्षप्पिण्ह
तएणं ते अभिओगिया देवा हरियाभेणं देवं एवं
बुत्ता समाया ० जाव पडिमुण्णिता हरियामे विमाणे सिं-
घाडए सु तिएसु चउकेसु चबरेसु चउम्मेहेसु महापहेसु
पागारेसु अड्डालएसु चरियासु दारेसु गोपुरेसु तोरणेसु
अरामेसु उज्जाखेसु वखेसु वणरातेसु काणखेसु वखसंडे-
सु अचखियं कोइ २ चा जेखेव हरियामे देवे ० जाव
पचप्पिण्णं, ततेणं से हरियामे देवे जेखेव नंदा पुक्ख-
रिखी तेखेव उवागच्छ २ चा नंदापुक्खरिखी पुरत्थि-
मिन्द्रेणं तिसोवाणपडिरूपएणं पचोकरुहि २ हिता हत्थ-
पाए पक्खालेइ २ लेता खंदाओ पुक्खरिखीओ पचुवरए
जेखेव सभा मुचम्म तेखेव पहास्तिवधमखए । तए खं
से हरियामे देवे चउहि सामाखिसाहस्सीहि ० जाव सो-
लसहि आयरक्खदेवसाहस्सीहि अखेहि य वइहि हरि-
याभिमिमाखसासीहि वेमाणिएहि देवेहि देवीहि य लहि
संपरिह्वेदे सत्तिवट्टिए ० जाव नायरवेणं जेखेव सभा सुह-
म्मा तेखेव उवागच्छ सणं मुचम्मं पुरत्थिमिन्द्रेणं दारिणं
अणुपविसति अणुपविसिता जेखेव सीहासणं तरेव
उवागच्छ २ चा सीहासखवरणए पुरत्थामिण्डं समि-
सण्णे । (सु० ४४)

‘जेखेव ववसायसभा’ इति व्यवसायसभा नाम व्यव-
सायनिबन्धनभूता सभा । लोकादेरपि कर्मोपायनिमित्त-
रहात् । उक्तं च—‘उद्यवस्यस्यकर्मोपायस-योगसमा जं च
कन्मुखो अणिता । इत्थं केसं कार्त्तं, यावं च अवं च सं-
पप्य ॥ १ ॥’ इति, ‘योरपरयणं मुख’ इति उक्तं तत्र स्वा-

मविशेषे वा उपाये इति हृदये, ‘विहाइ’ इति उक्ता-
टपति, ‘अस्मिन् व्यवसाये व्यवसाय’ इति धार्मिक-धर्मो-
नुगतं व्यवसायं व्यवस्थति, कर्मप्रतिपत्तयतीति भावः । ‘अ-
च्छरसातं दुल्लेहि’ अच्छो रसां ययु ते अच्छरसाः प्रत्यया-
सङ्गवस्तुप्रतिविम्बाधारभूता इवार्तिनिर्मला इत्यर्थः, अच्छ-
रसाश्च ते वस्तुभावा तैः, विषयस्तुल्यैरिति भावः, ‘पु-
क्खपुंजांसेवाचरकलियं करिता, अचप्पमचवरवकलियमिल-
दं’ इति चन्द्रप्रमथकपेइयंमयो विमलं दृष्टव्यं इत्येव स
तथा नं, काञ्चनमखिरतनभक्तिचित्रं कालागुरुपवरकुण्डलनु-
रक्तसन्केन धृतंन उत्तमगण्डिनाऽनुविष्टा कालागुरुपवरकुण्ड-
लकुण्डलकृपगन्धोत्तमानुविष्टा प्राकृतत्वात् पदव्यत्ययः धृप-
वति विनिर्मुक्तं वैद्यमयं धूपकड्डकं प्रशुद्धं प्रयत्नते
धूपं दत्त्वा जिनवरेश्वरः, स्वेषु वष्टी प्राकृतत्वात्, सत्ताद्वानि
पदानि पञ्चादपस्त्य दद्यात्कुलमज्जति मन्तक रक्षयिता
प्रयत्नतः ‘अट्टसयविसुअगयजुलं’ इति विशुद्धा—जिम-
लो लक्षणदोपरहित इति भावः यो ग्रन्थः—शम्भुप्रभेस्तेन
सुक्रानि, अष्टशतं च तानि विशुद्धप्रस्थसुक्रानि च तैः अयं-
सुक्रैः—अथसारेरपुनरुक्तमिहाहूतैः, तथाधिष्वेवलाक्षिप्रभाष
एषः, संयतीति संयत्तु वामं जानुम् अञ्जति इत्यादिना वि-
धिना प्रणमं कुर्वन् प्रतिपातदण्डकं पठति, तथा—‘नमोऽ-
स्तु सं अरिहंता’ मित्वा, नमोऽस्तु ’ण’ मिति वाक्या-
लंकारे देवादिभ्योऽतिशयपूजामहन्तीत्यहंस्तेनभ्यः, स्वेषु
वष्टी ‘कुट्टीविभर्त्ताए भग्गइ वउयी’ इति प्राकृतलक्षण-
शात्, तं चार्हन्तो नामादिकृपा अपि सन्ति तेना आवाहं-
तिपरयथा—‘ भगवद्वृक्षः’ अगः—समप्रवेशयितलक्षणः
स एवामस्तीति भगवन्स्तेनभ्यः, अण्डिः—धर्मस्य एवमा
प्रवृत्तिर्लक्षणं लोकाः आदिकारकेभ्यः, मीयेन संसारस-
मुद्रां अण्णेति मीयं—प्रवचने तत्कणशीलास्तीर्यकराः तेभ्यः
स्वयम्—अपेपरदेशेन समग्न वरबोधिप्राप्त्या बुद्धा-मिधम-
त्वनिद्रापगमसंयोधन स्वयंसेवुदास्तेभ्यः, तथा पुरुषाणामुत्त-
माः पुरुषोत्तमाः भगवतो हि संसारप्रमायसन्तः सत्ता परा-
यण्यसनिन उपसज्जनीकृतमाथो उर्वर्तक्रियावन्तोऽस्तीनभा-
वाः कृतज्ञतापनयोऽनुपदन्तिना देवशुक्लदुर्मानि इति भ-
वन्ति पुरुषोत्तमास्तेभ्यः, तथा पुरुषाः मिहा इव कर्मजान्
प्रति पुरुषसिद्धास्तेभ्यः, तथा पुरुषवरपुरुषरीकाणीव संसा-
रजलासङ्गादिना कर्ममलाभावात् या पुरुषेण वरपुरुषरीका-
णि तेभ्यः, तथा पुरुषवरगन्धहस्तिन इव परचक्रबुद्धिस्त्मा-
रिप्रभृतिपुद्गलजिराकारेणेति पुरुषवरगन्धहस्तिनस्तेभ्यः
तथा लोकाः—भयमन्त्रलोकाः तस्य सकलकल्याणैकनिब-
न्धनतया भयमन्त्रभाविनाः लमा लोकांशमास्तेभ्यः, तथा लो-
कस्य नाथा—योगसमकृतो लोकानाथास्तेभ्यः, तत्र योगो
बीजाधानोऽनुरोधानुकरणं तमे च तत्तदुपद्रवाद्यमावापाद-
नं, तथा लोकस्य—प्राणिकस्य पञ्चास्तिकायामकस्य ख-
हिता-हितोपदेशन सत्यकृपकणया या लोकहितास्तेभ्यः,
तथा लोकस्य देशनाथोऽस्य प्रदीपा देशानुविधीयाव-
स्थितवस्तुप्राकारा लोकाप्रदीपास्तेभ्यः, तथा लोकस्य
उत्कृष्टमन्त्रस्य लोकस्य प्रधानकवचादिष्टा हानशक्ति-
स्तत्करणीला लोकप्रधानकराः, तथा च भवन्ति यत्त-
त्सदाचारकण्ठमय भवयन्दे गणधृता धास्तिहानसंयत्त-

द्वर्चनिकां कृत्वा पूर्वद्वारेण समागच्छति, तत्रार्चनिकां पूर्ववत् कृत्वा पूर्वस्य सुष्मण्यस्य दक्षिणद्वारे पश्चिमस्तम्भपृष्ठकृत्योत्तरपूर्वद्वारेण क्रमेशोक्तपूर्वां पूजां विधाय पूर्वद्वारेण विनिर्गच्छति पूर्वमेवाप्युद्गमणं समागत्य पूर्ववत् द्वारमध्यभागदक्षिणद्वारपश्चिमस्तम्भपृष्ठकृत्योत्तरपूर्वद्वारेण पूर्ववर्चनिकां करोति, ततः पूर्वप्रकारणैव क्रमेण चैत्यस्तूपजिनप्रतिमावैष्णवसुष्मण्यस्य जन्मश्रावणपुष्करिणीं, ततः सभायां सुधर्मायां पूर्वद्वारेण प्रविशति, प्रविश्य यत्रैव मणिपीठिका तत्राऽऽगच्छति, आलोक्य च जिनप्रतिमायां प्रणामं करोति, कृत्वा यत्र माणकचैत्यस्तम्भे यत्र वज्रमया गोलघुषाः समुद्रकाः तत्रागत्य समुद्रकान् गृह्णाति, गृहीत्वा विघाटयति विघाट्य च लोमहस्तकं परासृज्य तेन प्रमाज्योदकधाराया अमुष्य गोशीर्षवन्धनानुलिम्पति, ततः प्रधानैर्मध्यमाद्वैरर्चयति पूजं वहति, तदनन्तरं भूयांसि वज्रमयं पुगोलवृत्तसमुद्रकं प्रतिनिक्षिपति, प्रतिनिक्षिप्य तान् वज्रमया गोलवृत्तसमुद्रकान् स्वस्थाने प्रतिनिक्षिपति, तेषु पुष्पगन्धमादयवज्राभरणानि चारंपयति, ततो लोमहस्तकेन माणकचैत्यस्तम्भे प्रमाज्योदकधारायाऽभ्युत्थजन्धनचोपुष्पाधारोपणं धूपदानं च करोति, कृत्वा च सिंहासनप्रदेशं समागत्य मणिपीठिकायाः सिंहासनस्य च लोमहस्तकेन प्रमाज्जनादिकृपां पूर्ववर्चनिकां करोति, कृत्वा यत्र मणिपीठिका यत्र च देशवर्तीयं तत्रागत्य मणिपीठिकायां दशवर्तीयस्य च द्वारवर्चनिकां करोति, तत उक्तप्रकारणैव सुल्लङ्घयन् पूजां करोति, ततो यत्र चोपुष्पालकां नाम प्रहरणकोशस्तत्र समागत्य लोमहस्तकेन परिधस्तप्रमुखाणि प्रहरणरत्नानि प्रमाज्जयति, प्रमाज्योदकधारायाऽभ्युत्थजं बन्धनचर्चो पुष्पाधारोपणं धूपदानं च करोति, ततः सभायाः सुधर्मायां बहुमध्यदेशभागेऽर्चनिकां पूर्ववत् करोति, कृत्वा सुधर्मायाः सभायां दक्षिणद्वारं समागत्य तस्य अर्चनिकां पूर्ववत् कुरुते, ततो दक्षिणद्वारेण विनिर्गच्छति, इत ऊर्ध्वं यथैव सिंहायननाञ्जलिमतो दक्षिणद्वारादिका दक्षिणनन्दापुष्करिणीपर्यवसाना पुनरपि प्रविशतः उत्तरनन्दापुष्करिण्यादिका उत्तरद्वारान्ता ततो द्वितीयद्वाराञ्जलिमतः पूर्वद्वारादिका पूर्वनन्दापुष्करिणीपर्यवसाना अर्चनिकां वक्ष्यतां सैव सुधर्मायां सभायाऽभ्युत्थानादिकं वक्ष्यता, ततः पूर्वनन्दापुष्करिण्या अर्चनिकां कृत्वा उपपानसभां पूर्वद्वारेण प्रविशति, प्रविश्य च मणिपीठिकायां देशवर्तीयस्य तदनन्तरं बहुमध्यदेशभागे प्राग्वर्चनिकां विदधाति, ततो दक्षिणद्वारं समागत्य तस्यार्चनिकां कुरुते, अत ऊर्ध्वमत्रापि सिंहायननवत् दक्षिणद्वारादिका पूर्वनन्दापुष्करिणीपर्यवसानाऽर्चनिका वक्ष्यता, ततः पूर्वनन्दापुष्करिणीतः पूर्वद्वारेणालङ्कारिकसभां प्रविशति, प्रविश्य मणिपीठिकायाः सिंहासनस्य बहुमध्यदेशभागस्य च क-

मेण पूर्ववर्चनिकां करोति, तत्रापि क्रमेण सिंहायननवत् दक्षिणद्वाराऽऽदिका पूर्वनन्दापुष्करिणीपर्यवसानाऽर्चनिका वक्ष्यता, ततः पूर्वनन्दापुष्करिणीतः पूर्वद्वारेण व्यवसायसभां प्रविशति, प्राविश्य पुष्करनरं लोमहस्तकेन प्रमुज्योदकधाराया अमुष्य बन्धनं चर्चयित्वा चरान्धमाद्वैरर्चयित्वा पुष्पाधारोपणं धूपदानं च करोति । तदनन्तरं मणिपीठिकायाः सिंहासनस्य बहुमध्यदेशभागस्य च क्रमेण पूर्ववर्चनिकां करोति, तदनन्तरमत्रापि सिंहायननवत् दक्षिणद्वारादिका पूर्वनन्दापुष्करिणीपर्यवसाना अर्चनिका वक्ष्यता, ततः पूर्वनन्दापुष्करिणीतो बलिपीठं समागत्य तस्य बहुमध्यदेशभागवत् अर्चनिकां करोति कृत्वा चाभिधायिकद्वान् शब्दापयति, शब्दापयित्वा एवमवादीत्—'सिन्धोमंवे'त्यादि सुगमं यावत् । तमाणस्यैव पञ्चापर्याप्तं नवरं शृङ्गाटकं शृङ्गाटकाऽऽकृतिपथशुक्रत्रिकानां स्थानं त्रिकं—यत्र रथयात्रयं मिलति, चतुष्कं—चतुष्पथशुक्रं, चत्वरं—बहुरथयात्रापातस्थानं, चतुर्मुखं—रस्माच्चतुर्ध्वनिं द्रिषु पश्यान्ति निस्सरन्ति, महापथा—राजपथः शेष सामान्यः पन्थाः प्राकारः प्रतीतः, अट्टालिकाः—प्राकारस्यापारं भूयाभयविशेषाः, चरिका—अष्टहस्तप्रमाणो नगरप्राकारान्तरगलमार्गः द्वाराणि—प्रासादादीनां गोपुराणि—प्राकारद्वाराणि तोरणानि—द्वारादिसम्बन्धीनि आरमन्ते यत्र माधवीलनागृहादिषु दृश्यता—वित्युत्तरागमः, पुष्पादिमयवृत्तचक्रानुसूत्रादीं बहुजनापभ्राम्ययुधानं, सामान्यवृत्तचक्रानुसूत्रासंज्ञं काननं, नगरावकृष्टं वनम्, एकात्मिकजानीत्यात्मवृत्तसमूहा—नल्लखः, एकजानीयात्मवृत्तसमूहा यनगाजी, 'त एष' इत्यादि, ततः सूर्याभेदा बलिपीठं बालिविषयं करोति, कृत्वा चोत्तरपूर्वान्दापुष्करिणीमनुप्रवृत्तिणीकुर्वन् पूर्वोत्तरागमनामुपविशति, अनुपविश्य च हस्तीं पादौ प्रक्षालयति प्रक्षालनन्दापुष्करितयाः प्रत्यवर्तीयं सामानिकादिपरिवारमस्तिः सर्वस्यार्थं यावद् दन्दुभिनिर्घोषनादितरं वण स्थापयमानं मध्यं मध्येन समागच्छन् यत्र सुधर्मा सभा तत्रागत्य तं पूर्वद्वारेण प्रविशति, प्रविश्य मणिपीठिकाया उपरि सिंहासनं पूर्वाभिमुखं निषीदति ।

त एष तस्य क्षरियाभस्म देवस्त अवरुणरेण उत्तरपु-
रच्छिमणं दिमि भाए णं चत्तारि य सामाखियसाहस्सीओ
चउसु भदासखसाहस्सीसु निसीयंति, तए णं तस्स पुर-
रिधिमिण्णं चत्तारि अग्गमाहिमीओ चउसु भदासखेसु
निसीयंति तए णं दाहिणपुग्गियंमं अस्मिंतरियपरिमाए
अट्ठ देवसाहस्सीओ अट्ठसु भदासखसाहस्सीसु निसीयंति,
तए णं तसए क्षरियाभस्म देवस्म दाहियेणं मज्झिमाए परि-
साए दम देवसाहस्सीओ दमसु भदासखसाहस्सीसु निसीयं-
ति, तए णं दाहिणपब्बत्थियेणं वाहिरियाए परिसाए बारस
देवसाहस्सीतो बारसु भदासखसाहस्सीसु निसीयंति, तए
णं देवस्म पब्बत्थियेणं सच अगियादिहियेणं सचहिं भदाम-
णहिं गिमीयंति, तए णं तस्म क्षरियाभस्म देवस्त चउदि-

सिं सोलस आयरक्खदेवसाहस्सीओ सोलसहिं महासख-
साहस्सीहिं शिसीयति, तं जहा-पुरत्थिमिध्मेणं चत्तारि
साहस्सीओ दाहिणेणं चत्तारि साहस्सीओ पच्चत्थियेणं
चत्तारि साहस्सीओ उत्तरेणं चत्तारि साहस्सीओ,
ते णं आयरक्खा सखद्वयद्वयभियकवया उप्पलि-
यसरंसोषपट्टिया पियंद्दगेविजा बद्धआविद्विभिमलव-
रचिषपट्टगहियाउधपहरणा तिणयाणि तिसंघिवाई व-
यरायवाई कोडीणि धण्णं पगिज्जे पडियाइ-
यकंडकलावा नीलपाणिणो पीतपाणिणो रत्तपाणिणो
चावपाणिणो चारुपाणिणो चम्मपाणिणो दंडपाणिणो
खगंपाणिणो पासपाणिणो नीलपीयरत्तचावचारुचम्म-
दंडखगपासधरा आयरक्खा रक्खोवगया गुत्ता गुत्तापा-
लिया जुत्ता जुत्तापालिया पचेयं पचेयं समयओ विणयओ
किंकरभूया चिट्ठिनि । (छ० ४४)

अतः प्रागुपदर्शितसिद्धामनकमेण सामानिकाद्य उपविश-
न्ति, 'ते णं आयरक्खा' इत्यादि, ते आत्मरक्ताः सखद्वय-
जयमितकवचा उत्पीडितशरासनपट्टिकाः पिनडधैवेया-
धैवेयकाभरणाः आशुचविमलवर्गचिह्नपट्टा गृहीताऽऽयु-
चप्रहरणास्त्रनानां आदिमध्यावसानेषु नमनभावात् त्रि-
संभ्यानि आदिमध्यावसानेषु संघभावात् वज्रमणिकोटीनि
धनूपि अदिगुह्य 'परिप्राययकंडकलावा' इति पर्याप्तका-
गडकलावा चिंचककायडकलावायोगात्, केऽपि 'नीलपा-
णिणो' इति नीलः कायडकलाप इति गम्यते पाणौ येषां
ते नीलपाणयः, एयं पीतपाणयो रक्तापाणयः चापं पाणौ
येषां ते चापपाणयः खारः—प्रहरकविशेषः पाणौ येषां ते
खारपाणयः चर्म अक्रुष्टागुल्फाराच्छादनकरं पाणौ येषां ते
चर्मपाणयः, एवं दण्डपाणयः खड्गपाणयः पाशपाणयः, एतेद्वय
व्याजं—यथायोगं नीलपीतरक्कचापचाडकर्मद्वयखड्गपाश-
धरा आत्मरक्ताः रक्तामुपगच्छन्ति तद्वच्चिचनता तत्पराय
वा वसन्ते इति खोपगाः गुत्ता न स्वाभिमेदकारिण्यः, तथा
गुत्ता-धराप्रवेश्या पालि-सेतुयेषां ते गुत्तापालिकाः, तथा
युक्ताः-संघकगुणोपगतया उंचावालेया युक्ताः-परस्परसं-
बद्धा ननु वृद्धमनरा पालियेषां ते युक्तापालिकाः, समयतः-
आचारतः आचारोपन्यसे, भिनयतश्च किंकरभूना इव नि-
ष्कन्ति, न खलु ते किंकरा, किन्तु तेऽपि माय्याः, तेनामपि
पृथगुत्तानां पातनात्, कथले ते तदानीं निजाचारपरिपा-
लननां विनीतत्वेन च तथाभूता इव तिष्ठन्ति, नत उक्तं किं-
करभूना इवेति, 'तेहि चउहि सामाणियसाइस्सीहिं' इत्यादि
सुगमे, शोचत् 'निव्वाई भोगभोगाई भुजमाणं विहरन्ति' इति ।

सूरियाभस्स णं भंते ! देवस्स केवइयं कालं ठिती
पसुता !, गोयमा ! चत्तारि पलिओवमाई ठिती पसुता,
सूरियाभस्स णं भंते ! देवस्स सामाणियपरिसोववसमाणं
देवाणं केवइयं कालं ठिती पसुता !, गोयमा ! चत्तारि
पलिओवमाई ठिती पसुता, महिद्धीए महज्जुतीए महचले

महाजसे महासोक्खे महायुमाणे सूरियाभे देवे, अहो णं
भंते ! सूरियाभे देवे महिद्धीए ०जाव महायुमाणे । (छ० ४६)

(स्वयामभेदस्य दिव्या देवादिः कथं प्राप्तिः 'परस' श-
ब्दे पञ्चमयोगे उक्ता ।)

से णं भंते ! सूरियाभे देवे ताओ देवलोगाओ आउक्खएणं
भउक्खएणं ठितिकसएणं अणत्तं चयं चहत्ता कहिं राधिहि-
ति कहिं उववज्जिहिनि ? गोयमा ! महाविदेहे वासे जाई
इमाई कुलाई भवंति अङ्गाई दित्ताई वित्थिखविउलाई भवण-
सयखासयजाणवाहणेहिं बहुजातरुवरयगाई आयपयोगं
संपउत्ताई वित्थिडियपउरभत्तायाणं बहुदासीदासगोमहि-
सगवलेगप्पभूयाई बहुजखस्स अपरिभूयाई तत्थ अणयरं
सुक्कमाले पुत्तत्ताए पच्चाइस्सइ तए णं तंसि दारगंसि ग-
म्भगयंसि चेव समाणंसि अम्मापिऊणं धम्मे दण्डपइसा
भविस्सइ । तए णं तस्स दारगस्स माया नवयई मासाणं
बहुपडिपुष्पाणं अद्धमाणाणं राईदियाणं विहकंताणं सु-
कुमालपाणिपायं अही,खपडिपुष्पपंचिदियमरीं लक्खण-
वंजखगुणांवयं माणुम्माखपमाणपडिपुष्पसुजायमव्वंग-
सुंदरं ससिमोमाकारं कंतं पियं दंसणं सुरूवं दारयं प-
याहिंसि, तए णं तस्स दारगस्स अम्मापियते पढमे दिवसे
ठियविडियं करिस्संति, ततिण दिवसं चंदसरदंसिणं क-
रिस्संति छेड्ढे दिवसे जागरिं जागरिस्संति एकारस्संति
दिवसे विहक्ते संपत्ते बारसमे दिवसे निव्वसे अणुइ-
जाइक्कमकरं चोक्खे संमज्जितोवलिचे विउले असणं
पाणं खाइमं साइमं उवक्खडेवेसंति २ ता मित्तायानिय-
गसयणसंबंधिपरिजणं आमंसिस्संति आमंतेत्ता तओ पच्छा
०जाव अलंकितसरीरा भोयणवेलाए भोयणमंडवंसि सुहा-
सखवरगया तं णं मित्तनाइनियगसयणसंबंधि सड्ढि विउले
असणं पाणं खाइमं साइमं आसाएमाणा वासाएमाणा परि-
धेज्जमाणा परिभाएमाणा एवं च णं विहरिस्संति । जिमि-
यश्चुत्तरागया वि यं ममाणा आयंतो चोक्खा परिस्सुति-
भूया न मित्तनाइ ०जाव परिजणं विउलेणं वत्थगंधमल्लाल-
ङ्कारं सक्करिस्संति तस्सेव मित्त ०जाव परिजणस्स पुरतो
एवं वदिस्संति जम्हा णं देवाणुप्पिया अम्हं इमंसि दारगंसि
गम्भगयंसि चेव समाणंसि धम्मे दहा पतिम्मा जाया णं हो-
ऊणं अम्ह एस दारगे दण्डपइसे णामेणं । तए णं तस्स दण्ड-
पइस्स दारगस्स अम्मापियरो नामधेजं करिस्संति
दण्डपइयो । तेते णं तस्स दण्डपइस्समं अम्मा-
पियरो अणुपुत्तिवणं ठिइविडियं चंदसरदंसिणं च
जागरिं नामधेजं करिं परं गमयं च पंचमणं
च पच्चक्खसाणं च जमेयं च पिडवद्धाणं च पजप-
माणं च कणवेहणं च संवच्छरपडिलहणं च चूलाव-

स्यस्य उवस्यस्य च अस्मासि य बहसि य गम्भादाज-
मस्यमाइयास्य कोउयाइ महया इक्षिमकारममुदणस्य करि-
स्मंति, तते स्यं स ददपतिष्ठे दारण पंचधाइपरिक्लिप्तं,
तं जहा-स्त्रीरधातीए मज्जसधातीए मंडलस्यईए अंक-
धातीए कीलावस्यधाईए अस्माहि य बहहिं सुजाहिं चि-
लाइयाहिं वामसियाहिं वमसियाहिं वत्थारियाहिं पउमि-
याहिं जोयस्यधाहिं पण्डवियाहिं ईसियियाहिं वारुणियाहिं
लामियाहिं लउमियाहिं देमप्लीहिं मिहलीहिं आरवीहिं पु-
लिदीहिं पजसाहिं मरुडीहिं सवराहिं पारसीहिं नागादे-
सीहिं विदेसपरिमंडियाहिं संदेसेनेवत्थमहियेसाइ ईगिय-
विंथियपरिस्थियवियासियाहिं निउणकुमलीहिं विशीयाहिं
चेडियाचकवालवरतरुणीवंदपरियालं संपरिवुडे वरिस-
धरकंनुइअमहत्तरगविंदपरिक्लिप्तं हत्थाआं हत्थं माह-
रिज्जमाणे २ अंकाआं अंके परिभुंजमाणे २ उवनविज-
माणे २ उवागाइजमाणे २ उवाल्लिजमाणे २ उवगुह्जिज-
माणे २ अवयामिजमाणे २ परिवंदिजमाणे २ परिचु-
विजमाणे २ रस्सेसु मणिकुट्टिमतलेसु परंगमाणा २
गिरकंदरमप्लींये विव चंपगवरपायवे निव्वाधायं सुहं
सुहेसं परिवट्ठिस्सइ तए स्यं ददपइसं दारगं अ-
म्मापियरो सारेगअट्टवामं जोयगं जासिता सोभ-
संति तिहिरुणदिवमनक्खलसुमुत्तमि गहायं कयव-
लिकम्मे कयकांउयमंगलं पायपिच्छं सवालंकारभू-
मियं करेत्ता महया इक्षिमकारममुदणस्य कलायरियस्स उ-
वसेस्मंति । तते स्यं स कलायरिए तं ददपस्यदारगेहिं
तियाओ मणिपत्पहायाओ सउखरुतपजवमाणाओ वा-
वत्तरिकलाओ सुत्तओ य अन्थओ य करणओ मिक्खा-
वेहिइ सहावेहिइ, तं जहा-लेहं मणियं सनइगीयवाइयं-
सरगयं पुक्खरगयं समतालं जूयं जणवायं पामगं अट्टावयं
पतेवसं दगमट्टियं अन्नविहिं पाणविहिं वत्थविहिं विले-
वणविहिं लयणविहिं सयस्यविहिं अजं पहंयियं मागहियं मा-
हागाइयं मिलोयं हिरममुत्तिं सुवणमुत्तिं अ.भरणविहिं
तरुणीपडिकम्मं इत्थिलकस्यं पुरिसलकस्यं हय-
लकस्यं गयलकस्यं गोणलकस्यं कुकुडलकस्यं जत्त-
लकस्यं देहलकस्यं असिलकस्यं मणिलकस्यं का-
भिलकस्यं वकुविजंतगरमायं वेघारमायं वारपडि-
वारवृहपडिवृदं चकवृदं गरुडवृदं सगडवृदं जुदं निजुदं
अभिजुदं मुह्तिजुदं वाहुजुदं लयाजुदं उइजुदं छरुपवायं
चणुक्खेहिं हिरण्णायं सुवणपायं मणियायं धाउपायं सुच-
खेदं वट्ठुखेदं नालियाखेदं पत्तच्छेजं कडपच्छेजं सजीव-
निजीवसउट्ठरुपभित्ति । तए स्यं स कलायरिते ददपइस्य द-

रगं लोहाइयाओ मणिपत्पहायाओ सउखरुतपजवमाणाओ
वावत्तरिकलाओ सुत्तओ य अन्थओ य करणओ य मि-
क्खावत्ता सहावेत्ता अम्मापिउस्यं उवसेहिइ, तते स्यं तस्स द-
दपइस्यस्स दारगस्स अम्मापियरो तं कलायरियं विउल्लसं
असस्यं ० जाव वत्थगंधमप्लालंकारेणं सकारित्ता समासिता वि-
सिस्मंति वत्थगंधमप्लं लंकारेणं सकारित्ता समासिता वि-
उल्लं जीवियारिहं पीइदायं दलइस्मंति विउल्लं जीवि-
यारिहं पीइदायं दलइत्ता पडिविमज्जहिंति तंतं स्यं स दद-
पतिष्ठे दारगे उम्मुक्कवालभावे विणयपरिणयमते जांज्व-
णगमणुपत्ते वावत्तरिकलापंडिते अट्टारमविहंदेमिप्पगार-
भामाविसारते नवंगमांतोपडिवाहिए मीयरती गंधवल्लडु
कुमलेहिं सिंगारचारुक्के संगयगवहसियमणियचेंडियवि-
लामसंलावनिउणमुत्तावपागकुमलं हयजोहिं वाहुजोहिं
गयजोही वाहुप्पमही अलं भोगमाभन्यसाहमिए वियाल-
चारी यावि भविस्मति । तए स्यं तं ददपइसं दारगं अ-
म्मापियरो उम्मुक्कवालभावं ० जाव वियालचारगे वियासि-
त्ता विउल्लेहिं अस्माभोगेहिं पाणभोगेहिं लेणभोगेहिं
वत्थभोगेहिं सयणभोगेहिं उवनिंतेहिं तते स्यं स ददपइस्य
दारए तं विपुलेहिं अन्नभोगेहिं ० जाव सयणभोगेहिं नो
सज्जिहति नो रज्जिहति नो गिउक्कीहति नो सुउक्कीहति
नो अम्भोववज्जिहति से जहानामए उप्पल्लेह वा पउमति
वा ० जाव महस्सपत्तेह वा पंक जाणं जलं मंठुं नो विलिप्पइ
पंकरणं नो विलिप्पइ जलरगणं, एवमेव ददपइस्य वि-
दारग कामेहिं जाणं भोगेहिं वदिनं नो विलिप्पइह कामर-
णं नो विलिप्पइह भोगरणं नो विलिप्पइह भिचनाइनि-
यगमयससंधपरिजणस्य स स्यं तहास्सायं थरायं अंतिए
केवलं बाहिं बुज्जिहति केवलं भुंद भविता अगारओ
अगगारियं पव्वित्तेस्सति स स्यं अगगारं भविस्मति इरि-
यासमिए ० जाव सुहुयहुयासो इव तेयसा जलंते तस्म
स्यं भगवओ अणुत्तरेणं नाणस्यं एवं दंसणं चरित्तं
आलएयं विहारं अज्जवेणं महवेणं लाघवेणं स्वे-
तीए गुत्तीए मुत्तीए अणुत्तरेणं मव्वं संजमतवसु-
चरियफलनिव्वायमगंणं अप्पाणं भाविमाणस्स अ-
स्यंते अणुत्तरे निव्वाधाए निरावरणे कसिणं पडि-
पुमे केवलवरनाणदंस्ये समुप्पज्जिहति तए स्यं स
भगवं अरहा केवली जिणे भविस्सइ संदेवमणुष्पा-
सुरस्स लोगस्स परियागं जासिहिति पासिहिति, तं
जहा-आगीतगनिट्ठित्ठवणं उववायवत्तं पच्छाकम्मं
पुंरकदं मणोमाणसियं खरयं पुत्तं कदं परिमेवि आ-
विकम्मं र्होकम्मं अहइ अहस्स भागी तं तं का-

लं मयोवयकायजोगे बहुमाणां सव्वलो सव्व-
जीवाणं सव्वं भावं जायमाणं पासमाणे विहरि-
स्मइ । तए णं स दइपइएणे केवली एयाकुवेणं विहा-
रेणं विहरमाणे बहुहिं वामाई केवलपरिआयं पा-
उंमिहिंति पाउणिता अप्पयो आउसेसं आओएइ अ-
प्पयो आउसेसं आओएता बहुइं भत्ताई पच्चक्खा-
इस्मइ पच्चक्खाइता बहुहिं भत्ताई अससाए छेइस्मइ
बहुहिं छेइता जस्सइए कीरइ खगभावे सुंडभावे अ-
यहाणए अदंतधावणत्ते केमलोचं बंभवेरवासे अत्यत्त-
भं अणुवाहाइसगं भूमिसिज्जातो फलहेउज्जायरधरपवे-
सो लद्धावलद्धाई माणावमाणाई पंगहिं हीलणाओ नि-
दणातो खिमणाओ गरहणाओ तज्जणाओ तालणाओ
परितावणाओ पव्वहणाओ उच्चायदियक्खनमानं प्रतिबोधि-
तानि यौवनं व्यक्खननावति कृतानि यस्य स तथा
उत्तुङ्ग व्यवहारमाय— 'सोत्ताई नव सुत्ताई' इत्यादि अ-
ट्टारसविहंसीपयारभासाविसारए' अष्टादशविधया-अ-
ष्टादशभेदाया दशोपकाराया विंशारदो-विचक्षणः तथा गी-
तर्गनस्तथा गन्धर्व गीतं मात्थं च कुशलः इयं युध्य-
ते इति द्वयोर्धा एवं गजयोर्धा रथयोर्धा बाहुयोर्धा त-
था बाहुभ्यां प्रमुदनातीति बाहुप्रमदी साहसिकत्वात् । वि-
कालं चरतानि विकालचारी 'सव्वसंजमनवसुचरियफल-
नियामणंगणं' ति सर्वसंयमः सर्वांमना मनोवाक्कायसंय-
मनं तस्य सुचरितस्य वाऽऽसंशयादिष्वर्थादित्यत्र तपसां य-
त्फलं निर्माणं नन्मांगेण, किमुक्तं यथानि— सर्वसंयमं सुच-
रितेन च तपसा नियोगप्रहस्यमनयौर्निर्माणफलवस्थायपार्थ-
'न्यामणंगस्य' ति मनसि भयं मानसिकं तत्त्व कदाचिद-
वक्षसाऽपि प्रकटितं भवति तत उच्यते मनसि व्यधस्थि-
तं मनोमार्गमिकं 'खइय' ति क्षयितं— क्षयं नीतामि-
ति भावः । 'पडिसिये' ति प्रतिलेपितं स्व्यादि अघः
कस्मैभूमां निष्ठाते रहःकर्म गुप्तस्थानकृतं । 'परेहिं हीलणाओ'
इति हीलनानि सद्भूतासद्भूतहीलनजात्याद्युक्तावका-
नि । परोक्षं युगुप्ताभाषणानि खिसनानि पिच्छुण्ड-
नत्यादिवाक्यानि तर्जनानि अङ्गुल्या निष्पणपुरस्सरं भ-
र्त्सनानि ताडनानि कदाशिधानाः । रा० । श्रीराज-
प्रसीधे सूर्याभस्य श्रीभगमननाम्नो वैक्वियमिमान-
स्यातभूमिकावर्णनाधिकारि पञ्चयणैरत्नवर्णने पञ्चवर्णा

अशोककण्ठबोरबन्धुजीवाः समानांताः समिन, वृणा व प्रमोता
इति व्याख्यानं न वृणाः क १, किं च पुण्यादिकं नपां पञ्च-
वर्णं मन्मथीनि प्रमनः । अशोकमन्-अशोकाद्या वृणा जीवा-
भिममवृण्यादिषु पञ्चवर्णां व्याख्यानाः समिन न तु तपु-
ष्यामीनि, तेन तान्यापि तपुत्तुसारं व्यानीति ॥ ३४७ ॥
लेन० ३ उल्ला० ।

सुरियावत्—सूर्यावत्—पुं० । सूर्य उपलक्ष्यमेतच्छब्दमनस्यना-
रकाश्च प्रतिलक्ष्यमावर्त्तने यस्य स सूर्यावत् । मेरुपर्वते,
सू० प्र० ५ पाहु० । स० । ज० । ख० प्र० । अतुर्थद्वलोकस्य
विमानभेदे, सू० ५ सम० ।

सुरियावरण—सूर्यावरण—पुं० । सूर्यरूपलक्ष्यमेतच्छब्दमनस्यना-
रकाभिधं समन्ततः परिअपणशीलेरामित्येन आवृण्यते इति
सूर्यावरणः । मेरुपर्वते, ख० प्र० ५ पाहु० । सू० प्र० ।

सुरिङ्गि—सुरिङ्गि—पुं० । वनस्पर्शनविशेषः, ज० १ वल्ल० ।

सुरीकंता—श्रीकान्ता—स्त्री० । स्वनामचयतायां पुरुषवधका-
रिकायाम्, तं० ।

सुरगमस्यहृदुत्—सूर्योद्गमनस्यहृत्—पुं० । उद्योपेतं मुहूर्तं, ज०
७ वल्ल० ।

सुरगमस्यपविभक्ति—सूर्योद्गमनप्रविभक्ति—न० । नाट्यविधान-
भेदे, रा० ।

सुरोदय—सूर्योदय—पुं० । प्रथमायां पौरुषायाम्, आ० म० १
अ० । प्रय० ।

सुरोदयादि—सूर्योदयादि—वि० । सूर्योदय आदौ यस्याः सा
सूर्योदयादिः । सूर्योदयादिरभ्येत्यर्थे, आ० म० १ अ० ।

सुरोपराग—सूर्योपराग—पुं० । सूर्यस्य—सूर्यविमानस्योपरागां
राहुविमानं जसोपरज्जने सूर्योपरागः । प्रहणं, रथा० १०
ठा० ३ उ० । उत्पत्तिविशेषः, भ० ३ श० ५ उ० । अतु० ।

शूल—शूल—न० । वि० । विशूल, प्रमन० १ आश्र० द्वार । उत्त० ।
एकशूल, श्री० । आशुघमेदं, ज० ३ वल्ल० । स्व० । आ०
म० । प्रश्न० । रोगभेदे, आ० १ शु० १३ अ० । पा० । नि० सू० ।

शूलग—शूलाग्र—न० । शूलकान्ते, प्रश्न० ३ आश्र० द्वार ।

शूलपाणि—शूलपाणि—पुं० । ईशानदेवे नस्य हस्तपूतशूलवत्
प्रज्ञा० २ पृ० । अस्तिप्रामादमिधानमन्त्रिशशाद्विहः शूलपाणि-
नामकमन्त्रायतनम् । रथा० ।

तद्वर्णनाम—

‘वृक्षम्यकाले यदा किल भगवान् त्रिकचतुष्कन्धवरचतु-
सुल्लमहापर्वतानि पटुपट्टमनिरवोद्भावाणाम् यथाकाममु-
पहतसकलजनद्वारिद्वचमनवच्छिन्नमर्थं यावन्महादानं दत्त्वा
संभवमनुजासुरपर्विषदा परिबुतः कुण्डपुराभिर्गत्य क्षातक-
श्चवनं मार्गशीर्षकृष्णदशम्यामककः प्रव्रज्य मनःपर्यायक्षान-
मुपापाद्यो मासान् विहृत्य मयूरकामिधानसन्निवेशवाहिः-
स्थानां द्रव्यमानाभिधानानां पात्राश्चकानां सम्बन्धम्यक-
स्मिन्नुत्तरे तदनुकुर्या वषांवासमारभ्य अविधीयमानरक्ष-
तया पशुमिक्षपद्वयमाणे उट्टेऽग्नीकं कुर्वाणमक्षरस्य
कुटीरकनायकमुनिकुमारकं ततो वषाणामर्द्धमासं गतऽ-

काल एव निर्गत्यास्थिकप्रामाभिधानसंनिवेशात् बहिः-
शुलपाणिमकयत्तायनं शेषं वर्षायासमारेपेः नत्र च यदा
गमौ शुलपाणिभंगवतः क्षोभेणाय कठिन्त टालिताहाल-
कमहाह्वासं मुञ्चन् लोकमुत्पासयामास तदा विनाश्यते स
भगवान् देवमान भगवद्दालम्बनं जनस्याधुनि जनितवान्
पुनर्दत्तिपराशक्तानगरूपभंगवतः क्षोभं कर्तुमशक्नुवन् शि-
रःकर्षनासादन्तनक्षत्रिष्टुष्टिवनाः प्राकृतपुरुषस्य प्रत्येकं
प्राणाधारप्रवृत्तः संपदि सस्यादितवान् तथापि प्रवृद्ध-
पवनप्रहतसुरगिरिशिखरमिहाविचलद्वायं वर्षमानस्यामि-
नमवलोक्य भ्रान्तः सन्नसौ जिनपतिपादपञ्चवन्दनपुरस्स-
रमाचक्षते क्षमस्व क्षमाधमम् । इति, तथा निजार्थाभि-
धानो व्यनन्ददेवस्तिष्ठिप्रहायमुद्घाव, बभौ च-अरे र-
शुलपाणे! अग्रार्थितप्रार्थकं दीनपुत्रवत्तुद्देशीक । श्रीन्दीधृति-
कान्तिवर्जित । दुरन्तप्रान्तसक्षल । न जानासि सिद्धार्था-
जपुत्रं पुत्रीयितनिखिलजगद्धीवं जीवितसममशेषसुरासुर-
नरनिकाययकानामनं च भवदपराधं यदि जानाति नि-
दशपतिस्तनस्यां निर्विषयं करान्तीति, अथा चासौ भीता
हिमुलतं क्षमयति स्म, तथा सिद्धार्थेभ्य तस्य धर्मम-
वकथन्, स चोपशान्ता भगवन्तं भङ्गिरनिर्भरमानसां
गीतवृत्तापदेशनपूर्वकमपूजन्, लोकश्च जिनयाञ्छकार-
देवार्थकं विनाश्यदानीं देवः कीदृशीति, स्वामी देशा-
नाम्भतुरो यामाननीव जन परितापितः प्रभातसमये मुहूर्त-
मात्रं निद्राप्रमादमुपगतवान् तत्राचक्षरे इति । स्था० १० टा०
३ उ० ।

सुला-शूला-श्री० । विशुलिकायाम्, सूत्र० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० ।
सुलाद्य-शूलाचित-न० शुलप्रान्तं । कां० १ ध्रु० ६ अ० । श्री० ।
सूत्र० । शूलारोपणं, यस्य गुदं प्रान्तं शूली वदनं निर्गच्छति ।
दशा० १ अ० ।

शूलायित-त्रि० । शूलसदृशे, आचरितशूलारूपभूकण्टितप-
रिकरवात् । कां० १ ध्रु० ६ अ० ।

सुलाभिध-शूलाभिध-न० । मध्यविभक्ते, स्था० ६ अ० ।

सुलारोवण-शूलारोपण-न० । शुलिकाप्रान्तेन, सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० ।

सुलि-शूलिन्-पुं० । शिवे, पा० १ न० ।

सुलिया-शूलिका-श्री० । कीलकविशेषे, प्रश्न० १ आश्र०
द्वार ।

सुव-सुप-पुं० । (दालि) सुपे, उपा० १ अ० सू० प्र० । आचा० ।
पत्रशाकं, सूत्र० १ ध्रु० ४ अ० २ उ० ।

सुवच्छेज-सुपच्छेज-न० । पत्रशाकच्छेदने, सूत्र० १ ध्रु० ४
अ० २ उ० ।

सुवर्धिय-सूपनीत-त्रि० । सुवृषणीते, आचा० १ ध्रु० ४ अ०
२ उ० ।

सुवविधिपरिमाण-सूपविधिपरिमाण-न० । दालिप्रकारपरि-
माण, उपा० १ अ० । (आलम्) शब्दे २ भागं विधिरुक्ताः ।
सुस-शुप-धा० । शोषणं, "रुपादीनां दीर्घः" ॥ ८ । ४ । २३६ ॥
इति धातोः स्वरस्य दीर्घः । सुलह । शुष्यति । प्रा० ४ पाद ।

सुसरवेटा-सुस्वरघट्टा-श्री० । सुस्वरभिधानायां वष्टा-
याम्, रा० ।

सुसव-सुश्रव-पुं० । कर्णसुखशब्दे, "सुमन्त्रो वायरो मा वा;
निते वा परिग्रसन्ना" आ० क० ४ अ० ।

सुसाम-सोक्लसु-त्रि० । "ऊंसोक्लसं" ॥ ८ । ११६७ ॥ इति
सोक्लसशब्दं श्रोतं ऊत् । सुसाम् । उच्छ्वाससहितं, प्रा० ।

सुहव-सुभग-त्रि० । "ऊत्सुभगमुशले वा" ॥ ८ । ११३ ॥
इति ह्रस्वस्य दीर्घः । "ऊत्सु बुभग-सुभगे वः" ॥ ८ । १ ।
१६२ ॥ अंतयोक्त्ये गस्य यो भवति । सुहवो । सुभगः ।
श्रीभिः काश्यमानं, प्रा० १ पाद ।

से-से-देशी- । अस्यां प्रस्तुतपरामर्शे, जं० १ वक्ष० । मागधी-
देशीप्रसिद्धे निपातः अथ शब्दार्थे, स च वाक्योपपत्त्यर्थः ।
प्रा० । आ० । उपायानि, उत्त० २ अ० निश्चये, से नूनमिति ।
तन्नूनम् । उत्त० २ अ० । से इति मागधदेशीयवचनः प्रथमा-
न्ता निदेशः आचा० २ ध्रु० १ अ० १ उ० । से शब्द-
स्तच्छब्दार्थे स च वाक्योपपत्त्यार्थः । आचा० १ ध्रु० ६
अ० १ उ० । सूत्र० उत्त० । आवा० । जी० । दशा० नि० सू० ।
संशब्दो मागधदेशीप्रसिद्धा निपातस्तत्रशब्दार्थे अथश-
ब्दार्थे वा द्रष्टव्यः, स च वाक्योपपत्त्यार्थः । दशा० ६ अ० ।
निदेशो, दशा० ४ अ० । संशब्दो मागधदेशीप्रसिद्धाऽथशब्द-
ार्थे । अथशब्दस्तु वाक्योपपत्त्यार्थः, परिग्रहार्थो वा, यदा,
इ-अथ प्राक्काप्रज्ञानन्तर्यमङ्गलोपपत्त्यप्रतिपत्तवचनसमुच्चयेषु,
भ० १ श्रु० १ उ० । क्वाचिद्भावित्यर्थे, क्वाचित्स्थित्यर्थे, स्था०
१० टा० ३ उ० । म० । नि० सू० । श्री० । रा० । जं० । प्राकृत-
त्वात्से इति बहुवचनार्थः । यथा से इति । जं० १ वक्ष० । से
इत्यात्मनिदेशः, साऽहमवमुपलब्ध्वाऽनिकाकायनस्त्ववुत्पान्ता
प्रवीमि । आचा० १ ध्रु० १ अ० ३ उ० । " वदेन्देनदो ह-
साम्भ्यां मे-सिमौ" ॥ ८ । ३ । ८१ । इदं देनदित्येतेषां
स्थानि डल आमिथ्यताभ्यां सह यथासेष्ये से-सिमांदेशौ
भवन् । नन्येत्यर्थे, अस्त्येत्यर्थे च । मे सल्ले । से गुणा । प्रा० ।

सेअ-मिच्-धा० । करणं, "मिच्चे मिञ्छ-सिम्पो" ॥ ८ । १६६ ॥
मिञ्छन्तरेतत्पदशब्दो भवतः । सिचह । पञ्च । सेअह । प्रा० ।

सेइया-मेतिका-श्री० । द्वाभ्यां प्रस्तुतिभ्यां निष्पत्ते धाम्यमान-
विशेषे, तं० । कां० । श्री० । स्था० । आचा० ।

सेउ-सेतु-पुं० । जलोपरिनिषेधे मार्गविशेषे, प्रश्न० १ आश्र०
द्वार० । जं० । आ० सू० । रा० । स्था० । हा० । जी० ।
श्री० । अलिखन्धे, श्री० । आलबालपादयाम्, कां० १
ध्रु० १ अ० ।

सेउगर-सेतुकर-त्रि० । सेतुं मार्गमापन्नानां निस्तारणोपायं
कराति यः सेतुकरः । स्था० ६ टा० ३ उ० । मार्गप्रदर्शके,
रा० । सूत्र० । हा० । श्री० ।

सेउकसित-सेतुलेत्र-न० । अग्रघट्टादिकेस्य क्षेत्रे, आवा० ६
अ० । यदा घट्टादिकेन लिख्यते । ध० २ आधि० ।

सेटिय-सेष्टित-न० । सेष्टने, नासिकाशब्दविशेषकरणे,
विश० । प्रज्ञा० ।

सैधव-सैनधव-न० । सिन्धुदेशे लवणे, अश्वे च । पुं० ।
ख० १ ख० ७ अ० ।

सेखरय-शेखरक-पुं० । शिरोवेष्टने, स्था० ५ डा० १ उ० ।

सेजा-शर्या-स्त्री० । संस्कारक, संथा० । (एतद्वक्तव्यता 'सं-
धार' शब्दोऽस्मिन् भागे उक्ता ।) (एवमकाराः शब्दाः
'सिञ्जादि' शब्दप्रकरणे उक्ताः ।)

सेडमासव-श्वेतसर्प-पुं० । श्वेतवर्णे सर्पपदे, चत्वारि म-
धुराक्षकालानि मधुराक्षतनुलाः समर्पयिष्ये संकलजगत्प्र-
सिद्ध एकः श्वेतसर्पो भवति । उपो० १ पाहु० ।

सेडिबग-सेडिटक-न० । लृणभेद, प्रज्ञा० १ पद ।

सेडिया-श्रुतिका-स्त्री० । खटिकायाम्, आचा० २ धु० १
चू० १ अ० ६ उ० । शृङ्गश्रुतिकायाम्, दश० ४ अ० १ उ० ।

सेडी-सेडी-स्त्री० । लोमपर्णभेद, प्रज्ञा० १ पद ।

सेडीवह-सेडीवह-पुं० । लोमपर्णभेद, जी० १ प्रति० ।

सेडुय-सेटुक-पुं० । कर्पास, सेडुया कर्पासो रूपं उद्भिद्ये कृ-
पहले पित्रये तमव वर्तिते पलु भवति । नि० चू० ४ उ० । १०० ।
कौशाम्बीनगरीवास्तव्यस्वनामरुयानि विष्टे, आ० क० ४ अ० ।
(नरकयानक 'कृष्णिक' शब्दे द्वितीयभागे उक्तम् ।)

सेटी-श्रेणि-स्त्री० । पङ्क्तौ, अनु० । भ० । अक्षुलप्रमाणे प्रतर-
क्षेत्रे यः श्रेणिः-राशिलक्ष किलासंख्येयानि वर्गमूलानि ति-
ष्ठन्तीति । अनु० ।

सेतओ असंखेजाओ सेटीओ पयग्म असंखिजइमा-
गो, तामि थं सेटीथं विक्खंभसई अंगुलपदमवगमूलं विइ-
अवगमूलपहुप्पणं अहव थं अंगुलविइअवगमूलपयप-
माणसेताओ सेटीओ ।

क्षेत्रनस्तु प्रतगसङ्ख्येयभागवत्यसङ्ख्येयश्रेणीनां ये प्रदे-
शास्तसङ्ख्येयानि भवन्ति । ननु प्रतगसङ्ख्येयभाग असंख्य-
या योजनकोट्योऽपि भवन्ति, तांक्रमतावत्स्यि क्षेत्रे या
नभःश्रेण्या भवन्ति ता इह गृह्यन्ते ? , नेत्याह- ' तामि थं
सेटीथं विक्खंभसई ' त्यादि, तासां श्रेणीनां विक्खंभसुचिः-
विस्तरश्रेण्येति शब्दः । कियतीत्याह- ' अंगुली ' त्यादि,
अक्षुलप्रमाणे प्रतरक्षेत्रे यः श्रेणिः-राशिलक्ष किलासं-
ख्येयानि वर्गमूलानि तिष्ठन्त्यतः प्रथमवर्गमूलं द्वितीयवर्ग-
मूलं प्रत्युपगच्छ-गुणितं तथा च सति पावस्योऽत्र श्रेयो
लक्ष्या एतावत्प्रमाणा श्रेणीनां विक्खंभसुचिर्भवति, एता-
वत्यः श्रेयोऽत्र गृह्यन्त इत्यर्थः, इत्युक्तं भवति-अक्षुलप्रमाणे
प्रतरक्षेत्रे किलासलक्ष्यनया पदप्रज्ञाशब्दधिकं द्वे शते २५६,
श्रेणीनां भवतस्तदथा-अत्र प्रथमवर्गमूलं पावश १६ द्विती-
य-अवशारः ४ चतुर्भिः पोडश गुणिता जानाश्चतुर्गष्टिः, एता-
वत्तुर्गष्टिः सङ्ख्यानीऽसंख्येयाः श्रेयो मन्तव्याः, एता-
वत्संख्या श्रेणीनां विस्तरसुचिर्हि प्राज्ञा । ' अहवा च '

मित्यादि, एतस्मिन् वाक्यालङ्कारे, अथवा-अन्यत्र प्रकांक्ष
प्रस्तुतोऽयं उच्यते इत्यर्थः, ' अहव च ' ति कञित्पाठाः, स
सैव व्याख्यायते-अथवा-नेप पूर्वोक्तः प्रकारोऽपि तु प्रका-
गन्तरं प्रस्तुतोऽथोऽभिधीयते इति भावः, समुचितो वाऽ
यंशब्दोऽथवाशब्दस्याप्ये वनते, तत्रैव प्रकारास्तरमाह- ' अं-
गुलीयवर्गमूलपणे ' त्यादि, अक्षुलप्रमाणप्रतरक्षेत्रवर्तिश्रे-
णिगोशयेद् द्वितीयवर्गमूलमन्तरं चतुष्टयकं दृष्टितं तस्य यो
घनः-चतुःषष्टिलक्षस्तत्प्रमाणाः-तत्संख्याः श्रेयोऽत्र
गृह्यन्त इति, प्रकणैव प्रियते अर्थस्तु स एवेति, तत्रैव क-
ल्पनया चतुःषष्टिकाणां सङ्ख्यानाऽसंख्येयानां श्रेणीनां
यः प्रदेशगतिरावतसंख्यानि मारकाणां, बह्वैकिकायि
प्राप्यन्त इति । अनु० ।

श्रेणिप्रकरणस्याह-

सत्त सेटीओ पयताओ, तं जहा-उज्जुआययो सेटी
एगोयओ वंका दुहो वंका एगओ खुहा दुहओ खुहा
चकवाला अद्वचकवाला । (छ० ५८१)

' सत्त सेटी ' त्यादि, श्रेण्यः प्रदेशपङ्क्तयः श्रृङ्गी-सरला सा
वासावायना च दीर्घा श्रृङ्गायना स्वापना(-) एगओ वंका '
एकस्यां दिशि वक्रा । स्वापना(८) ' दुहओ वंका ' उभयतो व-
क्रा स्वापना(५) ' एगओ खुहा ' एकस्यां दिशि वृक्षाकारा(७)
' दुहओ खुहा ' उभयतो वृक्षाकारा(७५६) चकवाला वलयकृ-
तिः (०) अर्द्धचक्रवाला अर्द्धचक्रवालांरिति (१) एतावत्तेकना
वक्राद्यालोकपर्यन्तमेषां पञ्चाय संभाव्यन्ते । स्वा० ७ डा०
३ उ० ।

उज्जुआयताए सेटीए उववज्जमाणे एगसमइएणं
विग्गहणं उववजेजा, एगओ वंकाए सेटीए उववज-
माणे दुसमइएणं विग्गहणं उववजेजा, दुहओ वंकाए
सेटीए उववजमाणे तिसमइएणं विग्गहणं उववजेजा से
तेणइएणं गोयसा । ० जाव उववजेजा ।

तत्र ' उज्जुआयताए ' ति यदा मरणस्थानेणोत्पत्ति-
स्थानं समश्रेण्यां भवति तदा श्रृङ्गायना श्रेणिर्भवति,
तथा च गच्छन् एकनामयिकी गतिः स्यादित्यत उच्यते-
' एगसमइएण ' मित्यादि, यदा पुनर्मरणस्थानादुत्पत्तिस्था-
नमकप्रतर विष्ट्रेण्यां वर्तते तदैकता वक्रा श्रेणिः स्यात्,
समयद्वयं चात्पत्तिस्थानप्राप्तिः स्यादित्यत उच्यते- ' एग-
ओ वंकाए सेटीए उववज्जमाणे दुसमइएणं विग्गहणं '
मित्यादि, यदा तु मरणस्थानादुत्पत्तिस्थानमभ्यस्तं उर्ध्व-
रितेन या प्रतर विष्ट्रेण्यां स्यात्तदा द्विवक्रा श्रेणिः स्यात्
समयत्रयेण चात्पत्तिस्थानावाप्तिः स्यादित्यत उच्यते- ' दुह-
ओ वंकाए ' इत्यादि । भ० ३४ श० १ उ० ।

सेटीओ थं भंते ! दन्वइयाए किं संखेजाओ असंखे-
जाओ अणंताओ ? , गोयसा ! नो संखेजाओ नो असं-
खेजाओ, अणंताओ । पोइणपडीणायाताओ थं भंते ! सेटी-

भी दम्बट्टयाए किं संखेज्जाओ एवं चैव ३, एवं दाहिणु-
 त्तरायताओ वि एवं उट्ठमहायताओ वि । लोगागाससेदीओ
 णं भंते । दम्बट्टयाए किं संखेज्जाओ अमंखेज्जाओ अण-
 ताओ ? , गोयमा ! नो संखेज्जाओ अमंखेज्जाओ नो अ-
 णंताओ, पाईणुपडीणायताओ णं भंते । लोगागाससेदी-
 ओ दम्बट्टयाए किं संखेज्जाओ एवं चैव, एवं दाहिणुत्तराय-
 ताओ वि, एवं उट्ठमहायताओ वि । अलोगागाससेदीओ णं
 भंते । दम्बट्टयाए किं संखेज्जाओ, अमंखेज्जाओ अणंताओ ?,
 गोयमा ! नो संखेज्जाओ, नो अमंखेज्जाओ, अणंताओ ।
 एवं पाईणुपडीणायताओ वि एवं दाहिणुत्तरायताओ वि
 एवं उट्ठमहायताओ वि । सेदीओ णं भंते । पएसड्डयाए किं
 संखेज्जाओ जहा दम्बट्टयाए तहा पएसड्डयाए वि ॥ जाव उ-
 ट्ठमहायताओ वि सव्वाओ अणंताओ । लोयागामसेदीओ
 णं भंते । पएसड्डु ० किं संखेज्जाओ पुच्छा गोयमा ! मिय सं-
 खे ० मिय अमं ० नो, अणंताओ, एवं पाईणुपडीणायताओ
 दाहिणुत्तरायताओ वि एवं चैव उट्ठमहायताओ वि नो सं-
 खेज्जाओ अमंखे ० नो अणंताओ ॥ अलोगागाससेदीओ
 णं भंते । पएसड्डयाए पुच्छा, गोयमा ! मिय संखेज्जाओ
 मिय अमंखे ० मिय अणंताओ पाईणुपडीणायताओ णं
 भंते । अलोया पुच्छा, गोयमा ! नो संखेज्जाओ नो अमं-
 खेज्जाओ अणंताओ, एवं दाहिणुत्तरायताओ वि, उट्ठम-
 हायताओ पुच्छा, गोयमा ! मिय संखेज्जाओ मिय अमं-
 खेज्जाओ मिय अणंताओ । (स० ७२८) ।

‘सदी’ त्वाद्, अशीराध्वेन व्यथापि पङ्क्तिमाधुसूच्यते तथाऽपीहाकाशमपदेशकसूच्यः अर्थोऽयं प्राज्ञाः, तत्र अर्थोऽविश्लेषितलोकांशोऽप्येवं सामान्याः १ तथा ता एव पूर्वापरास्तः २ दक्षिणोक्तसारयताः ३ ऊर्ध्वोपध्वनयताः ४ तत्र लोकास्वर्गध्वनयोऽलोकास्वर्गध्वनयोऽन्ते, तत्र सामान्ये अशीराध्वे ‘अणुताश्च’ स्ति सामान्याकाशास्तकास्यम् अशीनां विवक्षितत्वाद्वदन्तास्ताः, लोकाकाशेर्ग्रीवाप्रश्नस्य सूच्यता एव ताः, असूक्ष्मतापदेशाद्व्यापकत्वात् लोकाकाशे, अलोकाकाशेर्ग्रीवाप्रश्न पुनरनन्तास्ताः, अनन्त-पदेशामकत्वात् लोकाकाशस्य । तथा ‘लोगायामनन्तदोषो मते । एषमदुष्टाव’ इत्यादि ‘नियं संवेज्जाश्चा नियम-संवेज्जाश्च’ स्ति अस्येयं क्षुण्णिकारम्याख्या-लोकाक्षुणां प्राक्कान्तास्तास्तौ प्रविष्टस्य न्यूनस्य स्य । अथेतन्ना द्विषा-दिपदेशा श्रुति न्येयमस्ति तेन ताः सूक्ष्मातपदेशा लभ्यन्ते तथा असूक्ष्मातपदेशा लभ्यन्त इति, टीकाकारस्तु साक्षरपरिहारे चेष्टा प्राह—‘परिमंडले जडहं, अर्थेयं क-डबुममधुद्वयं लोह । तिरिथायमसदीयं, कंजजपपसिवा किदयु ॥ १ ॥ दा दा दिलासु एके-कशो य विदितासु ए-स कडबुमे । पदमपरिमंडलायुः, बहू क्रि जाय लोगता ॥ २ ॥’ इत्यांशः, परिहारास्तु—‘दा’ स्या पलज्ज, एवं

लोगस्स न परिमंइलया । वट्टालेहेण तंभां, पुहां कइअग्गि-
या जुणा ॥ ३ ॥ ”

एवं च लोकवृत्तार्थनियमः सं-
 ख्यतप्रदेशादिप्रकाशयन्ति । 'नो
 अश्वेताश्व' लि लोकाप्रदेशानामनल-
 भाभाभात् । उद्धाहयशास्त्रा 'नो
 संखेज्जाश्व अश्वेज्जाश्व' लि यत् उ-
 त्तासामुच्छेतानामश्वेज्जालोकात्ता-
 पोलाकान् । उधोकात्तावृद्धलोका-
 न्ते प्रतिपात्ताऽतस्तत्तत्प्रदेशा-
 प्रदेशा एवेति । अत्र अश्वधोलोका-
 यत्ता प्रहल्लोकरित्यर्थमयमात्ताहतिहृत्त ता आति न स-
 कृष्यात्प्रदेश लभ्यन्ते, अत्र एव स्थवरादिनि ।
 'अलोगासंखेतासखीश्व' अं गेति । परसुद्धाश्व' इत्यादि ।
 'निय संखेज्जाश्व' निय अश्वेज्जाश्व' लि यदुक्तं तस्य-
 यं बुद्धकमन्त्र्यासंख उच्छेदशायना अश्वधोलोकाश्वी-
 रादि-यत्त्यर्थमर्थः । ता हि आदिमाः संख्यतप्रदेशास्तत्ता-
 उच्छेदक्यतप्रदेशास्तन्तः परं त्वनन्तप्रदेशाः, 'नियगायतास्त-
 लोकाश्चः' प्रदेशानां प्रवृत्तानां पर्वणि ।

सदीयां शं भंते ! किं सादीयाभ्यो सपञ्जवसियाभ्यो-१, सहीयाभ्यो अपञ्जवमि० २ अणादीयाभ्यो सपञ्जवसियाभ्यो ३ अणादीयाभ्यो अप० ४, गोयमा ! नो सादीयाभ्यो सप० नो सादीयाभ्यो अप० एता अणादीयाभ्यो सप० अणादीयाभ्यो अप० एवं ० जाव उट्ठमहायताभ्यो, लोयायाससे दीयाभ्यो शं भंते ! किं सादीयाभ्यो सप० पुच्छा, गोयमा ! सादीयाभ्यो सपञ्जवसियाभ्यो नो सादीयाभ्यो अपञ्जवसियाभ्यो नो अणादीयाभ्यो सपञ्जव० नो अणादीयाभ्यो अपञ्ज० एवं ० जाव उट्ठमहायताभ्यो ! अलोयायाससेदीयां शं भंते ! किं सादीयाभ्यो सप० पुच्छा, गोयमा ! मिय सादीयाभ्यो सपञ्जवसियाभ्यो १ मिय सादीयाभ्यो अपञ्जवसियाभ्यो २ सिव अणादीयाभ्यो सपञ्जवसियाभ्यो ३ मिय अणादीयाभ्यो अपञ्जवसियाभ्यो ४, पाईणपडीणाययाभ्यो दाहि-
णुतगयताभ्यो य, एवं चैव, नवरं नो सादीयाभ्यो सपञ्जवसियाभ्यो मिय सादीयाभ्यो अपञ्जवसियाभ्यो सेसं तं चैव, उट्ठमहायताभ्यो ० जाव आहियाभ्यो तेह्व चउभंगो । सदीयां शं भंते ! दण्डुयाए किं कडजुम्माभ्यो तेभ्योयाभ्यो ! पुच्छा, गोयमा ! कडजुम्माभ्यो नो तेभ्योयाभ्यो नो दावरजुम्माभ्यो नो कलियंगमाभ्यो एवं ० जाव उट्ठमहायताभ्यो, लोमागाससेदीयां शं भंते चैव, एवं ० अलोमागाससेदीयां शं भंते । सदीयां शं भंते ! पण्डुयाए किं कडजुम्माभ्यो पुच्छा, एवं चैव एवं ० जाव उट्ठमहायताभ्यो । लोमागाससेदीयां शं भंते ! पण्डुयाए पुच्छा, गोयमा ! सिय कडजुम्माभ्यो नो तेभ्योयभ्यो मिय दावरजुम्माभ्यो नो कलियंगमाभ्यो

एवं गार्हपतीणायाताओ वि दाहिणुत्तरायाताओ वि । उड्ड-
महाययाओ खं पुच्छा, गोयमा ! कडजुम्माओ, नो ते
आगाओ नो दावरजुम्माओ नो कलियोगाओ । अलोगा-
गाससेढीओ खं भेंत ! एवमहुयाए पुच्छा, गोयमा ! सिय
कडजुम्माओ ० जाव सिय कलिभोगाओ, एवं गार्हपतीणा-
याताओ वि एवं दाहिणुत्तरायाताओ वि, उड्डमहायाताओ वि
एवं चेव, नवरं नो कलिभोगाओ सेमं तं चेव । (६० ७२६)
कति खं भेंत ! सेढीओ एख ० !, गोयमा ! सत्त सेढीओ एख-
ताओ, तं जहा-उड्डमहायाता एगओ वंका दुहओ वंका ए-
गओ खहा दुहओ खहा चक्काला अद्धचक्काला । परमा-
णुपोगाल्हाय भेंत ! किं अणुमेहिं गती पवत्ति विमेहिं
गती पवत्ति ? गोयमा ! अणुमेहिं गती पवत्ति नो विमे-
हिं गती पवत्ति । दुणएमियाणं भेंत ! खंधाणं अणुमेहिं
गती पवत्ति विमेहिं गती पवत्ति एवं चेव, एवं ० जाव
अणंतपणिसियाणं खंधाणं । नेरह्याणं भेंत ! किं अणुमेहिं
गती पवत्ति विमेहिं गती पवत्ति एवं चेव, एवं ० जाव
वमाणियाणं । (६० ७३०)

‘ सेढीओ खं भेंत ! किं साइयाओ ’ इत्यादिप्रश्नः, इह
कं अणुयाऽपिशेषितत्वाया लोके बालोके च तासां सर्वसां
प्रश्नं, सर्वप्रश्नाच्च ता अनादिका अपर्यवसिताश्चेत्येक
एव भङ्गकऽनुमन्यते शेषभङ्गकत्रयस्य तु प्रतिपद्यः । ‘ लो-
गागाससेढीओ खं मित्यादी तु ’ साइयाओ अपजवसि-
याओ ’ इत्येका भङ्गकः सर्वश्रेणीभेदेष्वनुमन्यते, शेषाणां
तु निषेधः, लोकाकाशस्य परिमितत्वादिति । ‘ अलोगागा-
ससेढी ’ त्यादी ‘ सिय साइयाओ अपजवसियाओ ’ ति
प्रथमा भङ्गकः लुङ्गकप्रतरप्रयासतो ऊर्ध्वायतश्रेणीराध-
त्याऽवनेयः, ‘ सिय साइयाओ अपजवसियाओ ’ ति द्वितीयः,
स च लोकान्तादवधाराभ्यः सर्वतोऽवनेयः ‘ सिय अगाइया-
ओ अपजवसियाओ ’ ति तृतीयः, स च लोकान्तसन्निधौ
श्रेणीनामनस्य विषयत्वात्, ‘ सिय अगाइयाओ अपजव-
सियाओ ’ ति चतुर्थः, स च लोकं परिहृत्य याः श्रेण्यस्त-
द्वक्षयति । ‘ गार्हपतीणायाताओ ’ इत्यादी ‘ नो साइयाओ
अपजवसियाओ ’ ति अलोके निर्यकुश्रेणीनां सादित्वेऽपि
सपर्यवसित्यस्याभावात् प्रथमा भङ्गकः श्वास्तु प्रश्नः सं-
भवमन्यत एवाह-‘ सिय साइयाओ ’ इत्यादि । ‘ सेढीओ
खं भेंत ! इवमहुयाए किं कडजुम्माओ ? ’ इत्यादि प्रश्नः,
‘ उवरं तु-’ कडजुम्माओ, ’ ति, कथं ?, वस्तुस्वभावात् ।
एवं सर्वा अपि, यः पुनर्लोकालोकश्रेणीषु प्रदेशतया वि-
शुद्धाऽसावृच्यत-तत्र, ‘ लोगागाससेढीओ खं भेंत ! एवम-
हुयाए ’ इत्यादी स्यात् कृतयुग्मा अपि स्यात् द्वापरयुग्मा
इत्यतदेवं भावनीयं-रुचकाद्धीदारय यत्पूर्वं दक्षिणं वा
लोकाद्धं तदितरेषु नुदयमनः पूर्वोपरश्रेण्यो दक्षिणोत्तर-
श्रेण्योऽस्य समस्यप्रदेशः, नाथ काश्चित् कृतयुग्माः का-
श्चित् द्वापरयुग्माश्च भवन्ति न पुनरुपोजप्रदेशः कथ्यो-

जप्रदेशा वा, तथाहि-असङ्ख्यवस्थापनया दक्षिणपूर्वाद्
रुचकप्रदेशानुपेत्य तथोक्तश्रेण्यर्थे तत्प्रदेशशतमानं भवति
यथापरदक्षिणाद् रुचकप्रदेशादपरतो लोकश्रेण्यर्थे तद्विषय-
प्रदेशशतमानं, ततश्च शतद्वयस्य वस्तुकापहारं पूर्वापरायन-
लोकश्रेण्याः कृतयुग्मता भवति, तथा दक्षिणपूर्वाद् रुचक-
प्रदेशादक्षिणो याऽस्त्यः प्रदेशस्तत् आरभ्य पूर्वतो यथो-
क्तश्रेण्यर्थे तत्रवनवतिप्रदेशमानं, यथापरदक्षिणायनाद् रुच-
कप्रदेशादक्षिणो याऽस्त्यः प्रदेशस्तत् आरभ्यपरतो लो-
कश्रेण्यर्थे तद्विषयं च नवनवतिप्रदेशमानं, ततश्च द्वयानं-
वनवत्योर्मौल्यं, वस्तुकापहारं च पूर्वापरायनलोकश्रेण्या
द्वापरयुग्मता भवति, एवमस्यास्त्यपि लोकश्रेण्युप भावना
कार्यं, इह चेयं समग्रमाथा-“ तिरियाययाउ कडखं-य-
राउ लोगस्स संखऽसंखया वा । सेढीओ कडजुम्मा, उह-
मडेआययमसंखया ॥ १ ” इति (निर्याययताः कृतयुग्माः
लोकस्य संख्याता असंख्याता वा । श्रेण्यः कृतयु-
ग्माः ऊर्ध्वोपश्रयायताः अनेकयानाः ॥ १ ॥) तथा
‘ अलोगागाससेढीओ खं भेंत ! एवम-’ त्यादी
‘ सिय कडजुम्माओ ’ ति याः लुङ्गकप्रतर-द्वयसा-
मीत्याक्षिरधीनतायान्तिता याश्च लोकप्रदेशान्त्यः स्थि-
तास्ता वस्तुस्वभावात्कृतयुग्माः, यावत्करणात्-‘ सिय-
य तओयाओ सिय दावरजुम्माओ ’ ति इत्ये, तत्र च
याः लुङ्गकप्रतरद्वयस्याधस्तनादुर्गतरताद्वा प्रतरादुत्थिता-
स्तास्त्योजाः, यतः लुङ्गकप्रतरद्वयस्याध उपरि च प्रदे-
शतो लोकस्य वृद्धिभावेनालोकस्य प्रदेशत एव हानिभा-
वादेकैकस्य प्रदेशशालोक्तश्रेणीषोऽपगमो भवतीति, एवं
तदनन्तराव्याप्युत्थिता द्वापरयुग्माः, ‘ सिय कलिभोगाओ ’
ति तदनन्तराव्याप्योत्थिताः कथ्योजाः, एवं पुनः पुन-
स्ता एव यथासम्भवं वाच्या इति । ‘ उड्डमहाया ’ मित्या-
दि, इह लुङ्गकप्रतरद्वयमानेन या उत्थिता ऊर्ध्वयानता-
द्वापरयुग्माः तत ऊर्ध्वमधश्चेकप्रदेशवृद्ध्या कृतयुग्माः
क्वचिच्चकप्रदेशवृद्ध्याऽन्यत्र वृद्धयभावेन त्रयोजाः, कथ्यो-
जाश्चिद्ध न संभवति वस्तुस्वभावात्, एतच्च भूमी लो-
कमालिष्य कदाराकारप्रदेशवृद्धिमन्तं ततः सर्वं भावनी-
यमिति । अथ प्रकारान्तरं श्रेणीप्रकणायह-‘ कड खु ’
मित्यादि, श्रेण्यः-प्रदेशप्रकृत्या जीवपुद्गलसङ्ख्येवविशेषिताः
तत्र ‘ उज्जुयायत ’ ति श्रुतुव्यासावायता चेति श्रुतवायना
यया जीवादय ऊर्ध्वलोकदिशोलोकौ श्रुतयया या-
न्तीति, ‘ एगओ वंका ’ ति ‘ एकत ’ एकस्यां दिशि ‘ वट्ठा ’
वका यया जीवपुद्गला श्रुतु गत्वा वक्तुं कुर्वन्ति श-
रयन्तरेण यान्तीति, स्वापना चैवम्-(५) ‘ दुहओ वं-
का ’ ति यस्यां वावरद्वयं वक्तुं कुर्वन्ति सा द्विधावका, इ-
यं चोभ्येतेषां दिशोऽपि दिशोऽपि वायव्यदिशि गत्वा य
उत्पद्यते तस्य भवति, तथाहि-प्रथमसमये आग्नेया-
स्तित्वेण मैश्रित्या यान्ति तत्तस्तिर्यगेव वायव्यां ततोऽधो
वायव्यामेवेति, त्रिसमयेयं त्रसनाख्या मध्ये बहिर्वा भ-
वतीति, ‘ एगओ वट्ठा ’ ति यया जीवः पुद्गलो वा नाव्या
वामगाभ्योर्दस्तां प्रविष्टस्तत्रैव गत्वा पुनस्तत्रामगार्वादाबु-
त्पद्यते सा एकतः वा, एकस्यां दिशि वामादिपार्श्वल-
क्षायां वस्तु-आकाशस्य लोकनाडीव्यतिरिक्तलक्ष्य

भाषादिति, इयं च द्वित्रिचतुर्विंशतीनाऽपि लेशविशेषाभि-
नेति भेदलोका, स्थापना चयम्—[८] दुहभो सह' ति ना-
रुषा वामपाश्वर्ध्वोर्ध्वी प्रविश्य तत्रैव गत्वाऽस्या एव द-
क्षिणपाश्वर्ध्वी यथोत्पद्यते सा द्विधा वा, नादिवर्धुर्ध्व-
योर्ध्वमर्ध्वलक्षणपाश्वर्ध्वलक्षणयोर्ध्वयोराकाशयोस्तथा स्पृष्ट्यादि-
नि। स्थापना चयम्—[९] 'चक्रवालं चि चक्रवालं-मण्डलं,
ततश्च यथा मण्डलेन परिभ्रम्य परमाद्यादिरुपपद्यते सा
चक्रवाला, सा चयम्—० 'अचक्रवालं चि चक्रवाला-
चक्रवा, सा चयम्—[१०] अनन्तरं भगव्य उक्ताः, अ-
थ सा एवाधिकृत्य परमाद्यादिरातिप्रज्ञापमायाह—' परमा-
द्युपागमलागं भेत् ।' इत्यादि, 'अनुसर्ति' ति अनुकृता-पूर्वा-
दिदिवाभिमृष्टा श्रेण्यैव तदनुश्रेण्य, तद्यथा भगव्यं गतिः
प्रचलनं, 'विसर्ति' ति विकृता विदिगाभिता भग्वी यत्र
नद्विश्रेण्य, इदमपि क्रियाविशेषणम् । भ० २४ श० ३ उ० ।
छा० म० । ज० । २० । श्रेण्यो भवनपतीनां परिमणावधार-
णाय द्रष्टव्याः । पं० सं० २ द्वार । ज० । म० । छा० म० ।
सम्प्रति श्रेण्यनिरूपणायाह—' नदीहगपरमा' नदि' नि-
मः य एव घनीकृतलाकः सत्तरज्जुप्रमाणो द्वांश्च द्वाभ्यं यस्याः
सा नदीर्धो एकप्रदेशेति क्षीप्ताप्रधानवर्ध्वोर्ध्वशस्य एकै-
काकाशप्रदेशा श्रुतिः श्रेण्यनिरुप्यते । एतेन च यत्र कु-
त्राप्यविशेषितायाः श्रेण्यः सामान्येन प्रदृश्ये तत्र सर्वत्रास्य
घनीकृतलाकस्य संबन्धितनीयमेव सत्तरज्जुप्रमाणो एकप्रदे-
शिको श्रेण्योक्ता । कर्म० १ कर्म० । क० प्र० । पं० सं० ।
अनन्तरं निर्णयप्रमाणोद्गुलनं यथाज्ञेन तेन योजनेना-
संकेत्ययोजनकोटीकोटयः संवर्तिनसमचतुर्दशकृतलाकस्यै-
का श्रेण्यः । अनु० । ('किङ्कमाह' शब्दे तृतीयभागे ४१०
पृष्ठे संयमश्रेण्यः ।)

अथ श्रेण्यप्ररूपणमाह—

अविभागपलिल्लया, टाक्षतरकण्डे य लङ्काया ।

दिह्वां पञ्जवसाये, वट्टी अप्पावट्टु जीवा ॥ ८२३ ॥

अविभागपरिच्छेदप्ररूपणा स्थानान्तरप्ररूपणा करङ्कप्र-
रूपणा बह्वस्वानप्ररूपणा अद्यःप्ररूपणा पर्यवसानप्ररू-
पणा वृत्तिप्ररूपणा अल्पबहुत्वप्ररूपणा जीवप्ररूपणा चा-
सूनि प्रतिद्वारणम् ।

तद्यथा—

आलावगणविरहिय—मविरहियं फाससा परुवसाया ।
गणवपयसेदिअस्सर—भोगेअप्पावट्टु समय ॥ ८२४ ॥

आलापकप्ररूपणा गणनाप्ररूपणा विरहितप्ररूपणा अ-
विरहितप्ररूपणा श्रेण्यपदार्थप्ररूपणा अल्पबहुत्वप्ररूपणा
समयप्ररूपणा चेति द्वारगाथाह्वयम् । वृ० ३ उ० ।

सेदिआपय—श्रेण्यायत्त—न० । प्रदेशिकश्रेण्यरूपे आयते, भ०
२४ श० ३ उ० ।

सेदिचारण—श्रेण्यचारण—पुं० । चतुर्थोजनशतोच्छ्रितस्य नि-
वचनप नीलस्य वा अष्ट्रष्टङ्कच्छ्रितो श्रेण्यमुपयो वा
पादनिक्षेपाक्षेपपूर्वकसुतरावतरणनियुते चारणभेदे, प्रव०
६८ द्वार । ग० ।

सेदितव—श्रेण्यितवम्—न० । श्रेण्यः—पङ्क्तिरूपेण उपस्थिते तपः
श्रेण्यितवः । चतुर्धाधिकश्रेण्य क्रियमाणे परमासायेते तपोभेदे,
उत्त० ३० छ० । ('अणसण' शब्दे प्रथमभागे ३०३ पृष्ठे द-
क्षितमेतत् ।)

सेदिसय—श्रेण्यिशत—न० । श्रुत्यायतादिकश्रेण्यप्रधानं शतं,
भ० ३४ श० १ उ० ।

सण—श्रेण्य—पुं० । पलिविशेषे, स्व० १ ध्रु० २ छ० १ उ० ।
प्रव० । नगरानगरीवास्तवस्य वस्तुश्रेष्ठितः स्वनामक्याते
पुत्र, छ० २ अ० । काञ्चीनगरवास्तव्य स्वनामक्याते
आश्रित, छ० २ ।

श्रेण्यश्रेष्ठिका चयम्—

इह अथि पुरी कञ्ची—कञ्चण्विचयैवइहकलिया ।
तत्रय सणो सिट्टी, कुवलवमाला पिया तस्म ॥ १॥
ताणं च निर्मा पुसा, सिट्टिगिह मासस्मण्णारण ।
भिक्षस्मण्णारुपट्टो, कयावि साह चउत्ताणो ॥ २॥
गाहउ सण्णधाले, सिट्टी उट्टु भानि स दाउ ।
संसला सुट्टुमज्जाणह, मम न कपपति भणह मुणी ॥ ३॥
को पञ्चओ नि बुनं—मि सिट्टिणा देसए मुणी तस्म ।
तत्त्वज्जाए उवर-न कूभदावणउवाएण ॥ ४॥
तो तरयविससहयं—मि दोएर देसए तह्व ज्ञए ।
अह सिट्टी से दोएर, मायगाणं भयियधाले ॥ ५॥
विसमायगा इम, मुणि-कहिए स भणह कदं, मुणी आह ।
जा इह लग्गा सा मर-इ मच्छया, पिच्छ, नल्लु सिट्टी ॥ ६॥
तो सो विम्वयहियओ, जेअइ विसदायणं कदलु मज्जा ।
पच्चह साहुपवरं, जा कम्मयरी मया कल्ल ॥ ७॥
किं तीह कयामं, इय पुट्टु साह भणह जह तुमए ।
सकुड्वेण वि अणुगे, अवगंह नज्जाया सा उ ॥ ८॥
तो तीए तुमह कए, विरुज्जुला मायगा इम विधिया ।
तह अल्लओ निर्मलं, विसरहिया मायगा बुधि ॥ ९॥
तो अहल्लुहाइयाए, संभेतमणा मायगा तीए ।
विससेजुलाभुला, वंचत्तं तक्खणा पत्ता ॥ १०॥
विसमाविसवाज्जयं इह, धाले पुण मायगाणं दुगमेव ।
सेसा सव्वे सविसा, तो मज्जा इमे न कपपति ॥ ११॥
जह कहवि इमे तुमए, सकुड्वेणावि भिक्षया हुंन ।
तो पावेता मरणं, तमसरणा धम्मपरिमुक्ता ॥ १२॥
ततो सेणा पुच्छह, धम्मं पत्तो मुणी उ सट्टाणं ।
भिक्षल्लगधि धम्मो, न कहिउज्जह इय भण्णएण ॥ १३॥
अह मज्जेणह सिट्टी, सकुड्वेण गंतु साहमुलंमि ।
पणमिय पुच्छह धम्मं, पव्वं स कहह साह वि ॥ १४॥
जह सुकरी करीसं, अमरेसु हरी गिरिसु कण्णयगिरि ।
तह धम्मसु पहाणा, दाण्णं चउह जिणधम्मो ॥ १५॥
तत्रय वि सुत्तिकाइयक—स्मधम्मजलहरसमा तयो पव्वरा ।
तत्रय यि यिसेसिज्जह, सज्जाओ जोगिमं भणिय ॥ १६॥
कम्ममोलेज्जमये, अथह अणुपमयमय आउओ ।
अअयगंमि वि जोगं, सज्जायंमि य विसेसेण ॥ १७॥
बारसिहोमि वि तथ, सध्मनेत्ताहं कुसलेदिह् ।
नथि अथि नथि य होडि, सज्जायसमं तयो कम्मं ॥ १८॥

अशो—

सज्जकारण पमर्यं, क्वाणं जाणइ य सव्वपमर्यं ।
सज्जकारं वहुंते, क्वाणं क्वाणं जाइ वरगं ॥ १६ ॥
उद्धम इतिरियमर्य, जोइसंभवमाणिया य सिद्धी य ।
सम्भो लोमालोमो, सज्जकार्यविउत्त पक्कक्को ॥ २० ॥
इय सोउं तुद्धमो, सेणो सम्मं गच्छिणं गिहधम्मं ।
सज्जकार्यमिगहजुयं, नमिउं च मणिं गम्भो सार्गहं ॥ २१ ॥
तो धम्मकम्ममिग्य, सज्जकार्यपे सया वि सिद्धिमि ।
वहिंयविहव पमरिय-पुत्तपुत्ताइसंनानं ॥ २२ ॥
बहुयाशो बहुयाशो, जहा नहा कग्गर्गतिं अगुत्तं ।
गालियन्निवेहा तव्वय-शाओ लहंति पुत्ता वि ॥ २३ ॥
ते कलहंते द्दुद्धे, सिद्धी मिक्क करइ तो त उ ।
मग्गीति मूलगहं, तयंम सिद्धी पक्कक्खे ॥ २४ ॥
अह सो णिपाइ बुत्ता, दयिणजुयं नियधरे पि पुत्ताय ।
दाउं संपइ कदं ते, हाइहिंसा तो भणइ इय सिद्धी ॥ २५ ॥
जस्स मणआलियाले, वहाइ जिणनाहधम्मकप्पतक ।
भयणं धणं पणं, वा वि का तस्स किर गणुण ॥ २६ ॥
सा पुणं ते पइ अंगइ, संपइ भिक्खं भमसु गहियवयं ।
तह निवसेसु सुसाणं, द्वउलं सुखंइ वा ॥ २७ ॥
स भणइ इवसु धीगइ, इमे पि काहं कमणं नणु सुयणु ।
हंसिमा ताव इहलो-इयं पि धम्मपमावं ते ॥ २८ ॥
इय बुत्तु क्कति नियमि—त मंतिगोहोमं गंतु साहेइ ।
सव्यं कुइववत्ते, तपुग्गम्भो मग्गइ गिहं पि ॥ २९ ॥
मेती वि भणइ मह गिह-मेगं अग्रियं ति मुग्गइपट्ठि ।
किंतु सर्वोसं न कया, वि कोइ निवसेइ ते गिहइ ॥ ३० ॥
अइ पुण धम्मपमाव-ण पमबिद्धो वंतरो न तुह किचि ।
जा तयणु सउणगेठि, वंथियं च धं य गिहं तम्म ॥ ३१ ॥
निम्मीहियं करंउं, अणुजाणवि य गम्भो गिहस्संते ।
पाइकमिऊण य इरियं, एवं च करइ सज्जकार्यं ॥ ३२ ॥

तथाहि—

मयमेअअ महासणि—खंदगसीसाइ साहुचरियाइ ।
सुमरंतेो कइ कुण्णसि, इत्तियमिसें वंर जीव ॥ ३३ ॥
पिन्दसुत्तु पाणविण्णसं, वि नेव कुण्पंति ज महासत्ता ।
तुज्जं पुण धीणसत्त-स्स वयणमिसें वि एस क्कमा ॥ ३४ ॥
ये जीव । सुह तुहंसे, मिमिमिसें परं जियायं नि ।
सकयफलं भुंजेता, कील मुहा कुण्पंति परस्स ॥ ३५ ॥
हा हा माहंविमुद्धा, विहव य धं य मुच्छिया जीवा ।
निहंतेति पुत्तामिसें, भमंति तो चउगइभवमि ॥ ३६ ॥
एवं सो सज्जकार्यं, करइ जा जामिणीं जासुवुं ।
ता वंतरेण सुखिउं, पट्ठिउचित्तण इय भाणियं ॥ ३७ ॥
मह भवजलहिमि निम-जियस्स पांयायं तप साहु ।
सा इं अमरो एयं, गहं उव्यासियं जण ॥ ३८ ॥
तो कइइ सेणपुट्ठे, स वंतरो भइ । एयंगहस्स ।
अहमासि पुरा सामी, अहंति पुत्ता बुवे सज्ज ॥ ३९ ॥
तसु लहइ अइइहो, विक्कं सव्वं पि तस्स गिहसारं ।
दाऊणं किं मय, मिक्कगिहं डाधिक्कां ॥ ४० ॥
तो कहिउं रायउलं, तणं माराविक्को अहं सहसा ।
सहुभायरं धराविषं, गेहमिणं अण्णणं गाणियं ॥ ४१ ॥
सहुंभुं शुलीं, मग्भो अहं इत्थ वंनरो जाओ ।

२८७

जिहुसुवचित्तसियमिणं, नायं मे निययनायेण ॥ ४२ ॥
तत्ता कुचियण मय, जिहुसुओ विहंतिओ सपरिचारा ।
अशो वि वसइ जो इह, रयणीइ तयं हणमि भुवं ॥ ४३ ॥
संपइ तुह सज्जकार्यं, सोउं बुद्धो विमुक्कवरा य ।
ते मज्जं शुउ तो तुह, सनिहासमिणं गिहं विक्कं ॥ ४४ ॥
निहंताणं क केउं, कण्ण अमरो अवंसणी इओ ।
सिद्धी वि इमं गोस, साहइ निवमंतिमाइयं ॥ ४५ ॥
ता विमिहओ वरिओ, तुद्धा वरसविचयसयणमुहजणु ।
पुत्ता उवसेत्तया, जाया जाया वि धम्मपरा ॥ ४६ ॥
जियक्कनं रिक्खेणो, सेणो वि विरं करंति गिहधम्मं ।
गहिऊण य पक्कजं, पत्ता सासयपयं कमो ॥ ४७ ॥

इयंनः स्वयं स्फुटशुद्धभावः,

स्वाध्यायनिष्ठोऽजानि निष्ठुनायः ।

वियकपीष्टमयस्ववाजी,

तद्वय सन्तः सततं यतनाम् ॥ ४८ ॥

इति श्येनश्रेष्ठिकथा । ४० २० २ अधि० ३ लक्ष० ।

सेणम-सेनाङ्क-न० । हस्त्यश्वरथपदातिनक्षत्रे सेनाङ्क, ङा०
१ ध्रु० १८ अ० ।

सेणम-श्येनक-पुं० पतिविशेषे. च० २० ४ पाठ० । स० प्र०
सेनक-पुं० । प्रत्यन्तनगराजस्य जितशत्रोरामायणुजे, आ०
क० ४ अ० । आ० म० । कृत्तिकमहाराजस्य पूर्वभवजीवे,
आ० क० ४ अ० । (एतकथा 'कृत्तिक' शब्दे तुनीयमाने
६२६ पुष्ट उक्ता ।)

सेणा-सेना-स्त्री० । चतुरङ्गकटकसमूहे, उत० ३० अ० ।
हस्त्यश्वरथपदातिनसत्राहस्रस्रकुन्तादिसमुदायं, अ० ।
विश० । ६० । आच० । आ० म० । सम्भवनाथानस्य ज-
नन्याम्, " दो चेष सयसहस्रमा, सीमाणे आसि सम्भ-
वजिनस्स । अमिन्वीरियजुयस्स, सणाए जियारित्तयस्स
॥ १ ॥ " ति० । प्रय० । आय० म्भूलभद्रस्वामिनो भगिन्या-
म्, आर्यसम्भूतविजयस्यान्तिवासिन्याम्, ति० । आ० क० ।
आ० च० ।

सेणाकर्म-सेनाकर्मन्-न० । सेनायाः सैन्यस्य कर्म-स्याकारः
शत्रुनाशनक्षत्रं, सेनाविययं वा कर्म-इतिकर्मन्व्यवस्थस्य
सेनाकर्म । सैन्यकर्मणि, स्या० ६ ठा० ३ उ० ।

सेणावह-सेनापति-पुं० । सेनायाः पतिः सेनापतिः । आ०
म० १ अ० । वृत्तान्तिकपितचतुरङ्गसैन्यनायक, प्रभा० १६ पदा
स्या० । ४० । कल० । जी० । आच० । ओ० । सकलानीक-
नायकं, प्रभा० ४ आ० ४० । आ० । १० । १० । स० । आच० ।
ओ० । आ० म० । सूत्र० । अ० । ङा० । आ० क० ।
स्या० । प्रय० ।

सेणावहरण-सेनापतिरत्न-न० । सेनापतिः—सैन्यनायकः
स एव रत्नम् । उत्कृष्टसेनापती, स्या० ७ ठा० ३ उ० ।

सेणावह-सेनापत्य-न० । सेनापतिः—सैन्यनायकस्तस्य भावः

कर्म वा सेनापत्यम् । सैन्यनायक्ये, औ० । विवा० । ज० ।

सेलि-श्रेणि-स्त्री० । पङ्क्तिः, आचा० १ ध्रु० ६ अ० ३ उ० ।
रा० । ज० । कुम्भकाराष्टादश प्रकृतयः—श्रेणिशब्देनोच्यन्ते ।
ज० ३ वक्त० । आ० म० ।

सेखिय-भेखिक-पुं० । स्वनामक्यता राजपुहनगरराज, स्वा० ४ डा० ३ उ० । कृषिकस्य पिता भेखिकराजः । स्वा० ४ डा० ३ उ० । आच० । उक्त० । राजपुहनगरराजस्य प्रसेनजितः पुत्रे, आ० क० १ अ० । अन्न० । (भेखिकस्य महाराजस्य सुनन्दापेक्षणायाः पत्न्यः स्वम्बस्थाने दक्षिताः ।) अयमुत्तरभवे महापक्षा नाम तीर्थंकरा भविष्यति । आ० ५ डा० ४ अ० । अन्न० । ४० १० । बिंश० । आच० । स० । आ० म० । प्रव० । आ० क० । दशा० । नि० ५० । म० । (भेखिकजीयां महापक्षान्नकथा-महापत्रम् शब्दं पृष्ठ भाग उक्ता ।) रथावरस्य आर्यशान्तिभेखिकस्य गिर्य, कल्प० २ अचि० ८ क्षत्त । नं० ।

सेखी-रेयेनी-स्त्री० । परिभाजकमुक्ताया मयूरविकुर्वणामिकायाः प्रतिमार्थिण्यां रेयेनविकुर्वणामिकायां विधायाम्, नि० १ ध्रु० १ वर्ग १ अ० ।

सेख-सैन्य-न० । 'एन पत्' ॥१॥१४॥ इत्यादौ वर्त्तमानस्यैत एवम् । सेखे । प्रा० । इत्येवमरथपदानिवृत्तजननेकमाद्यकजनरूपेऽमीक, स्त्री० ।

सेखह-रयनक-पुं० । पक्षिविशेष, उपा० ७ अ० । जी० ।

सेत-सेत-वि० । शुक्रं, प्रज्ञा० १७ पद ।

सेतई-सेतवी-स्त्री० । स्वनामक्यतायां नगरीम्, आ० म० १ अ० ।

सेषा-सेषा-स्त्री० । भुजसर्पिणीभेदे, जी० २ प्रति० ।

सेफ-स्फेम्-न० । 'स्फेमणि वा' ॥१॥२५॥ इति धर्मस्य फः । सेफा । कफजे मुलमले, प्रा० २ पाद ।

सेमरड-तङ्गाएड-न० । तस्य विवर्तितस्य भारेड, म० ५ श० ६ उ० ।

सेमुसी-शेमुसी-स्त्री० । दुर्गी, आ० म० १ अ० । आचा० ।

सेय-श्रेयस्-न० । कल्याणं, म० २ श० १ उ० । स्वा० । पञ्चा० । शोभनतरं, दश० २ अ० । वा० । सूत्र० । अष्ट० । आ० । ६० । अक्षरात्रस्य मिश्रमुद्रतेषु द्वितीया मुद्रलः अंशान् । अं० ७ वक्त० । पुराणं आत्महितं, आचा० १ ध्रु० ३ अ० ३ उ० । अयस्करं, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० ३ उ० । स्त्री० । पश्यं, हितं सेयमित्यत्र " स्तनदामशिरानमः " ॥८॥ ३२॥ इति सूत्रापुराणं न बहुलाधिकारान् । प्रा० ।

सेत-वि० । शुद्धे, धवल, स्त्री० । शकस्य देवेन्द्रस्य नाट्यानीकाधिपती, स्वा० ७ डा० ३ उ० । दाक्षिणात्यानां कुम्भदानामिन्द्रं, स्वा० २ डा० ३ उ० । अमणस्य भगवतो महावीरस्य नाट्यानीकाधिपती, स्वा० ८ डा० ३ उ० ।

सेक-पुं० । सीयमेत वा वयमेत यस्मिन्सौ सेकः । कर्दम, सूत्र० ६ ध्रु० २ अ० । सजलं पङ्क, आच० ४ अ० । ५० ।

स्वेद-पुं० । अमजं शरीरजलं, प्रव० ४० द्वार । नि० ५० । स्वा० । तं० । दशा० ।

सेजन्-वि० । सकम्पं, म० ५ श० ७ उ० । ६० । रा० । (सज्जनिरेज्जां दशदक 'एज्जा' शब्दे दुर्नीयभाग गतः ।)

सेयआसंठिइ-सेततासंस्थिति-स्त्री० । श्वेततायाः संस्थाने, च० प्र० ३ पादु० ।

सेयई-सेतवी-स्त्री० । स्यामभूयैवमजीवस्य प्रदक्षिणा राक्षानगरीम्, स्वा० ८ डा० ३ उ० ।

सेयंकर-श्रेयस्कर-पुं० । अष्टाशीतिप्रभेभु सप्तपक्षिते महा-प्रभे, च० प्र० २० पादु० ।

दो सेयंकरा । (४०) स्वा० २ डा० ३ उ० ।

सेयंकरअशुआग-श्रेयस्करानुयोग-पुं० । प्रयानुयोगभेदे, स्वा० 'सेयंकर' ति । इहाप्यकारोऽलाक्षणिकस्तेन सेकार इति तदनुयोगा यथा 'स भिक्षु वा' इत्यत्र सशब्दाऽप्यायः, अथ-शब्दश्च प्रक्रियाप्रभान्तव्यमङ्गलापन्यासप्रतिवचनसमुच्चये-स्त्वित्यान्तयोर्यः, सेशब्द इति कश्चिद्विधाचित्यर्थः, क्वाचित् तस्यैवार्थः, अथवा-सेयंकरा इति श्रेय इत्येतस्य करणं श्रेयस्कारः श्रेयस उच्चारणमित्यर्थः, तदनुयोगा यथा-संयं मे आहाजिआ अउभयगुमि' त्यत्र सूत्रे श्रेयः अतिशयेन प्रशस्यं कल्याणमित्यर्थः, अथवा- 'सेयकालं अकम्मे वाचि भवइ' इत्यत्र सेयशब्दो भविष्यदर्थः । स्वा० १० डा० ३ उ० ।

सेयंकाल-श्रेयस्काल-पुं० । छान्दसवाच्यकालं ति । आगा-मिति कालं, म० ५ श० ३ उ० । अनु० ।

सेयंगुली-सेताकुली-पुं० । भायां प्रमृता कुल्ल्याः भस्मसमाकर्ण-गुण श्वेतकरां, पि० ।

संयंबर-सेताम्बर-न० । श्वेतवस्त्रं, श्वेतमम्बरं यद्वेयति गच्छ-वास्मिन् श्वेतवस्त्रपरिधानकलेरिति निग्रन्थमाधी, पुं० । 'संयंबरं य आनं-वरा य बुद्धं य अन्नो य' । समभावमार्थावयत्वा, लहइ य मुक्कं न संदेहा ।" नि० ५० ।

निग्रन्थसाधूनां श्वेतवस्त्रमेव, अन्यथा करणं प्रायश्चित्तमुक्तं निशीघसूत्रं चतुर्दश उद्देशकं तथा च तत्सूत्रम्-

ज भिक्षु नव ए व वर्ये लदे नि कटु तेल्लेख वा वणख शवणीण्ण वा वसाण वा मेखेज वा भिल्लिगेज वा मेखं- (मक्खं) तं वा भिल्लिगंतं वा साइजइ ॥ १२ ॥ एवं लोदंख वा ककेखं वा वणेख वा चुंसण वा उल्लेलिज वा उच्छेलिज वा उल्लेलंतं वा उच्छेलंतं वा साइजइ ॥ १३ ॥ एवं सीतोदगवियेण वा उसिणो साइजइ ॥ १४ ॥ नि० ५० १४ उ० ।

आचारंगङ्गापि-

से भिक्षु वा भिक्षुणी वा अष्टमणिकाइं वर्याइं जा-एजा, अहापरिमहियाइं वर्याइं धरेजा नो पोएजा नोरएजा नो धोतरलाइं वर्याइं धारेजा ।

टीकाकारिणापि-

स भिक्षुयैवणीयान्यपरिकर्माणि वस्त्राणि धात्तेन । यथा-परिश्रुतीनां च धार्येष तत्र कश्चिन्कुर्यादिति दर्शयति । तथा-न तच्छब्दं श्रुतीनं सम्प्रसादयत्, नापि रक्षयत् । तथा नापि वा कुल्लिकतया धीतरत्नाणि धारयेत् तथाभूतानि न शृङ्ख्यादित्यर्थः । तथाभूतोऽधोनास्त्वस्त्रधारि न भ्रामान्तरे गच्छन् 'अफलियंमणै' ति अनोपयन् सुखेनैव

गच्छन् । यतोऽसावचमेलिको दुःस्मरवत्प्रभारीन्येतस्य
मित्रायेकधारिणः सामर्थ्यं संपूर्णं मिथुभावा एवैवंभूतव-
त्प्रधारमिति । एतच्च स्वयं जिनकल्पिकांशेन द्रष्टव्यं
वत्प्रधारमविशेषणम् । एवं गच्छान्तर्गतं ऽपि वा ऽविक्रमम् ।
आचा० २ भु० ५ अ० २ उ० ।

(इतीह मूलटीकाकाराभ्यां सुस्पष्टमव वसनरञ्जनधावनयो-
नियेषां चिह्नितः । अत्र वत्प्रधारमविशेषणादिदं स्वयं जिन-
कल्पिकस्यविरकल्पिकांशविशेषयकमिति द्रष्टव्यम् ।)

अन्यदपि आचाराग्रे—

जे भिक्षुं तिहिं वत्थेहिं परिउसिते पादचउत्थेहिं तस्स
खं खो एवं भवति । चउत्थं वत्थं जाहस्सामिं ति अहे-
मणिजाइ वत्थाइं जाएज्जा, अहापरिग्गहिआइं वत्थाइं
धारेजा खो धोएज्जा खो एज्जा, खो धोतरत्ताइं
वत्थाइं धोरेजा । अपलित्ठमणे गामंतरेसु भ्रामंचेलिए ।
एतं सु वत्थधारिस्स सामगिर्यं ।

टीकायामपि—

'खो धोयेज्जा' नो धोयेत्-प्रासुकांशेकेनापि न प्रक्षाल-
येत् । गच्छयासितो क्षासवर्थादे ग्लानावस्थायं वा प्रासु-
कांशेकेन यतनया धावनमनुष्ठानं ननु जिनकल्पिकस्येति ।
तथाहि—नञ धीतरङ्गानि वत्थाणि धारयेत् पूर्वं धीतानि
पश्चाद्गङ्गानि । तथा प्रामाण्येन गच्छन् वत्थास्यगोपयन्
मज्जे । एतदुक्तं भवति-तथाभूतायस्यसर्वमप्रान्तिनि वि-
भक्तिं यानि गोपनीयानि न भवन्ति । तदेवमसावचमेलिकः ।
अथमं च तत् चले च अथमचेलम्, प्रमाणतः परिमाणतो
मूलतश्च । तद्यथाऽस्यास्यसावचमचेलिक इति । एतत्पू-
र्योक्तमनुवधारणे । एतदेव वत्प्रधारिणः सामर्थ्यं भवति ।
आचा० १ भु० ५ अ० ४ उ० ।

(इति मूलमनुसरता टीकाकारेण वत्प्रधारणं प्रतिपाद्यते ।
किं बहुना अतथाभूतवत्प्रधारणमगोपनमिति वदता सूत्रकारि-
ण तदेव व्याचक्षाणेन शीलङ्गावधारणे च रञ्जनवत्प्रधारं गो-
पनीययप्रतिपादनाद्वारणस्यातिहयत्वमिति श्रुष्टमव व्य-
ज्यते । इति प्रतिषेधरञ्जनवत्प्रधारणम्पुदया प्रधानतम-
सूत्रमनुस्थापयता रञ्जितवसनधारिणो निह्वयेभ्यः किमति-
रंकेः स्यादिति सूत्रमद्वयः सुप्रियो विभावयन्तु ।)

सूत्रकृताञ्च नवमास्ययेनऽपि—

धोअणं रणयं चैव, वत्थीकम्मविरयेणं ।

वमणंजणपलीमणं, तं विजं परिजाणिया ॥ १२ ॥

टीकायामपि—

'धोयण' मित्यादि । धावने-प्रक्षालने इत्यपादवत्प्रधा-
रः रञ्जनमपि तस्यैव । चकारः समुच्चयार्थः । एवकाराऽवधा-
रः । तथा वक्तिकर्म-अनुवासेनाकुपय, तथा धिरचनम्-
निहृदःमकमधोविरंको वा, वसनमूर्ध्वविरंको, तथा अ-
ञ्जनं नयनयोरित्येवमाधिकमन्यदपि शरीरसेस्कारादिकं यत्सं-
यमपलितमध्यकारि-संयमोपघातकपदं तदेव तद्विज्ञानं स्वकृत-
स्तद्विपाकतञ्च परिहाय स्थावकीत । सू० १ भु० ६ अ० ।

(एवं च वत्प्रधारणस्य संयमोपघातकपतया वयानास्तरकणे
संयमोपघात एव संपद्यते ।)

अन्यदपि सूत्रकृताञ्च सप्तमाध्ययेन—

जे धम्मलदं विणिहाय भूजे,

वियदेख साहकु य जे सिहाइ ।

जे बोवईं लुयईं य वत्थं,

अहाहु से खागहियस्स दूर ॥११॥

(इत्यत्र प्रासुकांशेकेनापि क्षारा (साधुन) विना वत्प्रधा-
वनं साधूनां कुशीलित्वं टीकाकारेण भवितव्यमिति स्वच्छ-
न्दं तदावरतः कुशीलिनः शुद्धजैनधर्मप्रतिष्ठाया एवेत्य-
लं बहुना ।)

गच्छाचारप्रकीर्णकेऽपि—

जत्थ य वारडियाणं, तत्तडिआणं च तह य परिभोगो ।

मुत्तुं सुकिन्नवत्थं, का भेरा तत्थ गच्छम्मि ॥२६॥

तत्रैव टीकायामपि—

यत्र गच्छं धारडियाणे ति रक्षवत्प्रधारणम् 'तत्तडियाणं'
ति नीलपीताम्बुजैरञ्जनवत्प्रधारणं च परिभोगः क्रियते । किं
कृत्येत्याह । मुक्ता-परित्यज्य, किम् ? शुक्लवस्त्रं—यति-
योस्याम्बरमित्यर्थः । तत्र 'का भेरि ति' का मयादा, न का-
चिदपीत्यर्थः ।

अन्यदपि तत्रैव—

मण्णि । गौतम । जा अज्जा, उच्चिन्नं सेयवत्थं विवज्जिउ ।

सेवप चित्तरूपाणि, न सा अज्जा विआहिआ ॥११२॥

टीका—

'इ गण्णि' गौतम । या आर्या उच्चित्तं श्वेतवस्त्रं विवज्जं
चित्ररूपाणि—विषयधर्माणि विविधचित्राणि वा वस्त्रा-
णि सेवने, उपलक्षणव्याप्याग्रद्वष्टाद्यपि चित्ररूपे सेवने
सा आर्या न व्याहृतान कथितेति विषयमाक्षरति गाथा-
च्छन्दः । ग० ।

स्यामाङ्गवृत्तावपि—

सरीर उवगरणे वा, वस्त्राभिरयत्तं बुद्धा समकक्षायं ।

सुकिन्नवत्थं धरे, देसे सस्यं सरीरमि ॥ ४ ॥

इति श्वेतवत्प्रधारणमेव धारणं सर्वथाऽनुष्ठायते । इति पुनः
सूत्रपाठमप्रामाण्यीकृत्य पीतपटं परिदधतः श्वेताम्बरविशे-
धिनो जैनमार्गानुयायिनो विचारयन्तु सूत्रार्थतात्पर्यम्, त्व-
ज्जन्तु स्वकीयाज्ञानताम्, स्वीकृत्युं श्वेताम्बरत्वम् ।)

साधूनां सदैवलकत्वं तथा चोक्तं बृहत्कल्पे—

दुविहो होति अचेलो, संता चेलो असंतचेलो य ।

तिरथगरऽसंतचेलो, संता चेलो भवे सेसा ॥ २८६ ॥

अन्यदपि—सति चेले अचेलकल्पम् आगमे लोके च रुढंवात् ।

सदसंतचेलोऽपि—लगो य जं लोगसमयसंसिद्धौ ।

तेषांचेलो मुणिया, संतेहि जिआ असंतेहि ॥२६०॥

किंच—

परिसुदुल्लभकृत्यी, जं योवा नियमभोगभोगेहि ।

मुणियो भुञ्जहारिया, संतेहि अचेलोवा होति ॥२६॥

निरुवहपलिंगभेदे, शुक्रमा कर्पाति कारणज्जाए ।

गलपल्लोयरागे, सरीरेवेतावडियमादी ॥ २६२ ॥

टीका—निरुवहना नाम सरीरेगहनस्य लिङ्गभेदे कुर्वन्-
अनुयुक्तः । अथवा-निरुवहन्ते नाम यथाजातलिङ्गं तस्य भेदे
अनुयुक्तः । वृ० (व्याख्या 'अचलक' शब्दं १ भागं १८८ पृष्ठ उक्ता ।)

पुनरपि तदेषाह—

जे भिक्खु वसमंतं विवसं करेइ करंतं वा साइज्जइ ॥ १० ॥

जे भिक्खु विवसं वसमंतं करेइ करंतं वा साइज्जइ ॥ ११ ॥

जे भिक्खु खवण मे वत्थे लद्धे चि कट्ठे तेल्लेण वा घ-

एण वा वमाए वा खवणीएण वा मंखेज्ज वा भिलिंगे-

ज्जा वा मंखंतं वा भिलिंगंतं वा साइज्जइ ॥ १२ ॥ जे भिक्खु

खवण मे वत्थे लद्धे चि कट्ठे लोद्वेण वा कंकण वा एहा-

य्येन वा चुम्मेण वा उल्लोलेज्जा वा उम्प्येलेज्जा वा उल्लोलंतं

वा उव्वलंतं वा साइज्जइ ॥ १३ ॥ जे भिक्खु खवण मे व-

त्थे लद्धे चि कट्ठे सीओदगवियेण वा उमिणेदग-

वियेण वा उच्छोल्लेज्जा वा पधोएज्जा वा उच्छोल्लंतं वा प-

धायंतं वा साइज्जइ ॥ १४ ॥ जे भिक्खु खवण मे व-

त्थे लद्धे चि कट्ठे बहुदिवमिण्ण तेल्लेण वा घएण वा

वमाए वा गवणीएण वा मंखेज्ज वा भिलिंगेज्ज वा

मंखंतं वा भिलिंगंतं वा साइज्जइ ॥ १५, १६, १७ ॥ जे भिक्खु

खवण मे वत्थे लद्धे चि कट्ठे बहुदिवमिण्ण लोद्वेण

वा कंकण वा पडमेण वा पडमचुसिण वा वसण वा उल्लो-

लेज्जा वा उव्वहेज्ज वा उल्लोलंतं वा उव्वहुंतं वा साइज्जइ

॥ १८ ॥ नि० चू० १४ उ० ।

(पुनरपि निशोधय्त्वां अष्टादश उद्देशे चतुर्दशोद्देशकवत्

वस्त्रादिप्रदण्डयार्थाधित्युक्तम् ।)

“ जे वत्थं किण्णि किण्णवति कीयमाहु दिज्जायां प-

डिगाहांति ”

इत्यादि सुत्ताणि पण्ण्यसि उच्चारयेव्वाणि ० जाय समसो

उहससो । एनेसि अत्थां चोहसम जहा, चोहसम पादे

अणिन्ते तद्वा अट्टारसमे वरधं भाणयेय्वं । नि० चू० १८

उ० । (इति तत्र 'पात्र' पदस्थाने वस्त्रपदोच्चारणपुरस्सरं

सकलं सूर्यं पठितव्यम्, ततश्च पात्ररञ्जनिषधार्थं वस्त्रर-

ञ्जाननषधः प्रतिकुलति ।)

पुनरपि तदेषाह—

अचेल्लो य जो धम्मो, जो इमो संतरुतो ।

देसिओ वद्धमाणेण, पासेण य महापसा ॥ २६ ॥

एककजपवकार्णं, विसंसे किं नु कारं ।

सिंगे दुविहे मेहावी, कई विण्णच्चओ न ते ॥ ३० ॥

लक्ष्मीवल्लभ्यामपि—

वधेमानेन-चतुर्विंशतिमतीथकरेण यो धर्मोऽचेलकः,

प्रमाणोपनजीसंप्रायधवलवस्त्रधारणमकः साध्याचारो नि-

विष्टः । च-पुनः पाश्चात्तजन महापशमा त्रयोविंशतिम-

तीथकरेण याऽयं धर्मः सान्तरुतो-पञ्चवर्णः बहुमुद्रप-

माणरहितवस्त्रधारणमकः साध्याचारः प्रदर्शितः, इ मे-

घाविन् । एककार्यप्रतिपक्षयोः श्रोतारपाश्वर्यादिशेष भेदे

कारण-को हेतुः ? । इ गौतम ! द्विविधं लिङ्गं-द्विप्रकारकं सा-

धुवण 'ने'-तस्य कथं किं विप्रत्ययो न उत्पद्यते-कथं संवेदा न

जायते । उभौ अपि तीर्थकारी मोक्षसाधकौ कथं ताभ्यां व-

चभेदः प्रकाशितः, इति कथं तत्रायं संशयो न भवति ।

उक्तं २३ अ० । (इत्युपक्रम्य महावीरसमायानन्तरं साधूनां

श्वेतवस्त्रधारणमवर्धितमिति अवलोकयन् स्वयं यथा प्रन्थ-

कारेण तद्वद् व्याचक्षाणेन टीकाकारेण च स्थिराकृतम् ।)

आवश्यकतुसाध्यापि—

अचलकक्षोऽन्यथान् अविद्यमानचेलकः कुस्तिनचेलको वा

यो धर्मो वद्वेमानेन दर्शित इत्येकतः । तथा ' जो इमां पि '

पूर्ववत् । यस्यायं सान्तराणि वधेमानस्यामिसकयतिवस्त्रा-

पत्तया कर्पाचिक्कदाविन्मानवशेषविशेषतः संशयप्राणि, उक्त-

रानि च महाधनमुत्पत्तया प्रधानानि प्रकमाद्रक्षाणि यस्मि-

न्नतो सान्तरुतो धर्मः प्रकाशितः । (इत्यादिना स्फुटीकृतम-

न्तमहावीरदेशनाप्रकृतानां साधूनां श्वेतमानोपेनवस्त्रधारण-

मवर्धितमिति दिक् ।) आध० ।

भगवतांस्त्वर्थापि—

लिंगंतरेहि । भ० ।

तत्तत्साध्यापि—

लिङ्गं साधुवेषमन्त्र च यदि मध्यमार्जनैर्यथालब्धवस्त्रकथं

लिङ्गं-साधूनामुपदिष्टं तदा कर्मिणः प्रथमस्वरमजिनाभ्यां स-

प्रमाणधवलवसनकथं तदेषां स्वक्षानामाग्राधयचनत्वा-

दिनि ? प्रश्ने श्रुतुजडवकजडश्रुतुवर्णाशय्यानाधिर्य भग-

वतां तस्यापदशस्तथैव तेषामुपकारसम्भवादिनि । भ० ।

कल्पमृचऽपि किरणावलीशूर्वा—

अचलककल्पाधिकारो वीरजिनसाधूनां श्वेतमानाधुपेनव-

स्त्राधारित्येनाचलकत्वमित्यायुक्तम् । पुनस्तत्रैव श्रीश्रुपधर्मा-

रतीथयन्तानां च सर्वेषामपि श्वेतमानोपेनजीसंप्रायवस्त्रधार-

रित्वेनाचलकत्वमेव ।

कल्पकारणावलीशूर्वा— प्रश्नश्चै—

तेषां पट्टं संप्रति, विजयन्तो हारविजयसूत्राः ।

य श्वेताम्बरयान्तां, सर्वेषामपि प्रापयिष्यन्तः ॥ ६ ॥

इति जिनसाधूनां श्वेतवस्त्रमवोपायुज्यन्ते ।

यिनयविजयकृतकलमुखाध्यायामपि—

प्रथमकलेप श्वेतमानोपेनवस्त्रधारित्वेन साधूनामचलकत्व-

मपानि । तथा हेमविमलमृत्किट्टट्टवा-उपरपण्डितोपाध्या-

यकृतकल्पमृचट्टवा-वालावभाधप्रमुखेषु बहुषु प्रपञ्च्य सर्वत्र

अचलकत्वं श्वेतमानोपेनवस्त्रधारित्वमिति स्थिराकृतम् ।

श्चिकविल्लासऽपि अग्रमोक्षासि—

सर्जोहरणा भैक्ष-भुजो लुञ्जितमुध्जाः ।

श्वेताम्बरा, लामाशीला, निःसङ्गा जैलसाधवः ॥ ११ ॥

संबोधसत्तरीप्रन्थऽपि—

“ संयचुरो य आने-वरं य बुद्धो य स्रहव अतो वा ” इत्यादि

अनुयोगद्वारस्त्रेऽपि—

पांडुपाठरथा । अमु० ।

आवश्यकनियुक्तौ च—

सुकंबरा य समगा, निरंबरा मज्ज पाठरथा ।

हुतु अ मे वयाई, अरिहोमिह कसायकलुभमई ॥४७॥

वृत्तावर्षा—

शुक्लाभ्यम्बराचि येषां त शुक्लाभ्यः शुक्लाभ्यराध धमगाः । तथा निर्येतम्बरा येष्यस्त निरम्बरा-जिनकल्पिकाद्यः ।

‘मज्झि’ति मम च पते धमगाः । एतेन तत्कालोत्पन्नता-पलधमण्युदासः, धारतुरक्लानि भवन्तु मम वखाणि किमि त्वहोऽस्मि—योश्याऽस्मि तेषामेव, कयायैः कलुषा मतिर्यस्य सोऽहं कयायकलुषमतिरिति साधाच्छ्रायोः । आच० ।

कल्पकिरणाविवरामपि मणीचिप्रवकरणे—

तथा शुक्लाभ्यराः धमगाः निरम्बराध जिनकल्पिकाद्यः कयायकलुषितमतयो यतयः, वाहमेवमतो मे कयायकलुषि-नस्य धातुरक्लानि वखाणि भवन्तु । कल्प० ।

सेयंविषा—श्वेताम्बिका—ली० । ककयजनपदार्धराजधान्याम्, प्रभा० १ पद । सूत्र० । उक्त० । कल्प० । आ० सू० । आ० म०, रा० । आ० क० । प्रव० ।

सेयंस—श्रेयस्—त्रि० । अतिशयेन प्रशस्ये, स्या० ४ डा० ४ उ० ।

श्रेयांस—पुं० । बाहुबालसुतसोमप्रभसुत, कल्प० १ अधि० ४ उक्त० ।

भयश्चप्रतिमादर्शनेन शस्य सामायाकलापः । आच० ४ अ० ।

मेयसा—श्रेयासा—ली० । विविदि ककयासर्वसम्पत् सुनीया-यां विद्युत्कुमारीमहलरिकायाम्, स्या० ४ डा० १ उ० ।

मेयकंठ—श्वेतकण्ठ—पुं० । भूतानन्दनागकुमारन्द्रस्य महिषानी-काधिपती, स्या० ४ डा० १ उ० ।

मेयकण्वीर—श्वेतकण्वीर—पुं० । श्वेतवर्णपुष्प कण्वीरे, रा० ।

मेयचंदरा—श्वेतचन्दन—न० । श्रीखण्ड, प्रश्न० ५ संव० द्वार ।

मेयख—स्वेदख—न० । सप्तधाग्यादिभिः स्वेदोपादनं, आ० १ धु० १ उ० ।

मेयखग—संचनक—पुं० । चम्पायां कृषिकस्य महाराजस्य स्व-

नामक्याते गन्धहस्तिनि, भ० ७ श० ६ उ० । नि० । आच० ।

“मेयखगस्त क्वा उपपत्ती । यथायं वणे इतिभूजहं परिचरह, नामि भूजहं एगो हत्यो जाय जाय इतिचेल्लए मारह, एगा गुम्फासो इतिथिगा, सा य श्रोसंसार पक्कलिया चरह, अ-

गलया कयाह तण्णिडियं सीस काऊण तावसासमं गया, नमि तावसासं पायसु पयिया, नमि ताव सरसागाया वराह । अल्लया तस्य चरंती वियाया पुत्तं, इतिभूजहणं समं चरंती

विहणं आणुण्णं थणं देह, एयं संयद्धर, तस्य तावसपुत्ता पु-क्कजाईओ सिचंति, सा वि सौडए पाणियं नेऊण सिचइ नाइ नामं कयं मेयखओ ति, संवडिओ मयगला जाओ, ताह

णेष कुहवंई मारिओ, अण्णया जूई पडवण्णो, अल्लया तदि तावसादि रायां गामं दाहिनि ति मायगहि लोमिना राययिदं नीओ, गुयरे पवसेला बडो साखाय, अण्णया कुलवनी तेण

चंव पुवक्कमासंण दुक्का किं पुत्ता । मेयखग । आच्छुगं च से एगोमह, तण्ण सो मारिओ, अण्णं भण्णति—

जुहवण्णो डिण्यो मा अण्णावि विरयिंति ति नं तावसउडया

भग्ना तदि तावसेदि कुह्वि सेणियस्स एण्णो कहियं, ताह सेणियण्ण गहिओ, एसा मेयखगस्स उण्णत्ती । पुव्वभवां न-स्स—एसा भिज्जाओ जणं जयइ, नस्स दासो तण्ण अज्जवाडे ठविओ, सा भणइ—जइ ससं मम देहि नो ठामि इयरहा ण, एयं होउ लिं वा वि ठिया, ससं साहण्ण देह, देवाउयं निवळं देवलोगाओ बुओ सेणियस्स पुत्ता नंदिसणो जाओ, भिज्जा-इओऽवि संसारं हिंदिता सेणुणो जाओ । जाहं किर नंदिये-णो विलग्गाह ताह ओहयमणसंक्कणो भवइ, विमणो होइ, ओहिणा जाणइ, सामी पुच्छिओ, एयं सव्वं कहइ, एस स-यण्णगस्स पुव्वभवां । ” आच० ४ अ० ।

मेयखवह—मेचनपथ—पुं० । सिक्रमार्गे, आच० २ धु० २ सू० ।

मेयपड—श्वेतपट—पुं० । श्वेताम्बरं जैन, नि० सू० ३ उ० ।

मेयपथ—श्वेतप्रभ—त्रि० । श्वेता—उज्ज्वला श्रेया वा आश्रय-

ण्योभया प्रभा कतिर्यस्य स तथा । उज्ज्वलकान्तौ, कल्प० १ अधि० ३ सख । रत्ना० ।

मेयवन्धुजीव—श्वेतवन्धुजीव—पुं० । श्वेतवर्णपुष्पे वर्णस्पाति-

भंद, रा० ।

मेयभइ—श्वेतभद्र—पुं० । यक्षभंद, प्रभा० १ पद ।

मेयमलपुच्छट—श्वेतमलपुच्छट—न० । दुर्गांश्चस्वेदमलविग-

चिगायमानं शरीरं, व० ।

मेयमाल—श्वेतमाल—पुं० । सुयमसुयमाभाविनि कल्पवृक्षमे-

दे, जं २ वक्ष० ।

मेयविषा—श्वेतशिक्रा—ली० । ककयजवपदस्य स्वनामक्यातायां

प्रधाननगर्याम्, विष्ण० ।

मेयसच्चपरकम—श्रेयःसत्यपराक्रम—पुं० । श्रेयसि अतिप्रशस्ये

सत्यं सेयमे पराक्रमः सामर्थ्यं, यस्यासौ श्रेयःसत्यपराक्रमः ।

सयते, उक्त० १८ अ० ।

मेयसरिमव—श्वेतसर्प—पुं० । श्वेतवर्णं सर्पभेदे, चत्वारिं स-

मधुरसुलफलाश्रयः श्वेतः सर्पः । सुवर्णमानंभंद, स्या०

८ डा० ३ उ० ।

मेयापीय—श्वेतापीत—त्रि० । रजनसुवर्णमयं श्वेतपीतवर्णं, भ०

६ श० ३४ उ० । विष्ण० ।

मेयावयं—श्वेतापाङ्ग—त्रि० । सितनेत्रपारमे, आ० १ धु० ३ अ० ।

मेयावस—स्वेदपाष—त्रि० । जातस्वेदे, आ० १ धु० ३ अ० ।

मेयाल—एण्टकाल—पुं० । प्रहलोत्तरकालं, भ० १ श० १ उ० ।

मेयासेप—श्वेताश्वेत—न० । कनकपुरनगरे स्वनामक्याते उद्यानं,

विष्ण० २ सू० ६ अ० । (अस्त्यं वक्ष्यता “एखवइ” शब्दे

चतुर्थभागे गता ।)

मेयासोम—श्वेताशोक—पुं० । श्वेतवर्णपुष्पे वृक्षविशेष, रा० ।

सर—स्मेर—त्रि० । अथा म-न-याम् ॥८२॥७८॥ मनयां संयुक्तस्य

अभावतमानस्य सुगं भवति । इति मस्य लुक् । सस्मिते,

प्रा० २ पाद ।

सरडी—सरटी—ली० । भुजसरिणीभेदे, जी० २ प्रति० ।

सेरययारि—स्वैरप्रचारि—पुं० । स्वच्छन्दविहारिणि, आ० १

धु० १८ अ० ।

सेरिखी-खेरिखी-खी० । खेच्छाकारित्यां नतक्याम्, आ-
वा० १ भु० २ अ० २ उ० ।

सेरिखय-सेरिख-पु० । शुभमेधे, प्रज्ञा० १ पद ।

सेरी-सेरी-खी० । दरीचकमेतत्, अन्वयव्यां नतक्याम्,
अ० २ उ० ।

सेरीस-सेरीस-पु० । स्वनामक्याते नगरे, यत्र देवेन्द्रसुरिः
कायोत्सर्गप्रकल्पित् । अ० २ उ० ।

सेल-शैल-पु० । शिलायां विकारः शैलः । अ० ३ डा० ३
उ० । स्वकणके पाप्मणे, अ० ४ डा० ३ उ० । विश्व० ।
शिवद्वीपकणके, प्रज्ञा० २ पद । कुलदपर्वते, अ० ५ श० १
उ० । आ० ५० । प्रज्ञा० । हिमवदादिपर्वतयु, स० । विशे० ।
न० । कृष्णाबासुदेवसमकालिके नन्दिपुरराजे, हा० २ भु० १
वरी १ अ० । पर्वतशृङ्गे, कल० १ अधि० ४ लघु ।

सेल्य-शैल्य-पु० । अश्वरूपधारके स्वनामक्याते यत्ने,
रत्नद्वीपदेवतासुभितमाकर्न्दारकरत्नको हि सः । हा० १
भु० ३ अ० । अ० २० । स्वनामक्याते शैलकपुरराजे, हा० १ भु० ५
अ० । (चावचापुस' शब्दे चतुर्थभागे २३६८ पृष्ठ कथा ।) तद्व-
क्ष्यतामतिपादके पञ्चमं ज्ञातव्यं च । आवा० १ अ० ।
स्था० । हा० ।

सेलगराय-शैलकराज-पु० । नेमिनाथशिष्यस्यान्तिके अ-
मलापासकधर्मप्रतिपञ्चे शैलकपुरराजे, श० १ अधि० पञ्चा० ।
सेलगिरि-शैलगृह-न० । पर्वतमुक्तोर्ध्वरुते शृङ्गे, अ० २ श०
५ उ० ।

सेलगुहा-शैलगुहा-खी० । गिरिकन्धरायाम्, शैलगुहायां
नपस्यन्तं महानपस्विनं पश्यतु । हा० २३ अष्ट० ।

सेलगोलय-शैलमोलक-पु० । वृत्ते पाषाणगोलके, अ० २
भु० २ अ० ।

सेलघर-शैलगृह-न० । पर्वतमुक्तोर्ध्वरुते शृङ्गे, अ० ४ डा०
१ उ० । कल्प० ।

सेलपाय-शैलपात्र-न० । पाषाणपत्रके, आवा० २ भु० १ भू०
१ अ० १ उ० ।

सेलपुर-शैलगुर-न० । स्वनामक्याते, नगरमेधे, अ० १ उ०
३ प्रक० ।

सेलपुर-शैलकपुर-न० । शैलकराज्यांवासभूतं नगरं,
हा० १ भु० ५ अ० ।

सेलपय-शैलकज-पु० । वत्सगोत्रात्सर्गातगोत्रविशेषप्रवर्त-
कं ज्ञातुं, अ० ७ डा० ३ उ० ।

सेलसल-शैलसल-पु० । बरलभूतकल्पवर्मागकुमारमन्त्र-
योगांशपत्रके, अ० ५ डा० १ उ० । कालाहास्यादिष्वन्यत-
मं युधिगे, अ० ७ श० १ उ० ।

सेलविप्रदि-शैलविचारित-पु० । अश्वमेधपुत्रायासिकप्राप्ति-
वित्तसे पुत्रे, कल्प० १ अधि० ७ लघु ।

सेलसंकट-शैलसंकट-पु० । पर्वतेः संकीर्णे, स० १५६ सम० ।

सेलसुभा-शैलसुता-खी० । पार्वत्याम्, का० ।

सेला-शैला-खी० । सप्तमानां नरकवृष्टिर्वातां मध्ये तृतीय-
स्यां नरकवृष्टिर्याम्, अ० ७ डा० ३ उ० । भुजसर्पिणी-
भेदे, जी० २ प्रति० ।

सेलियधर-शैलिकगृह-न० । पाषाणैककादिभिः कृते शृङ्गे,
अ० ४ उ० ।

सेलु-शैलु-पु० । संप्रान्तके कणे, प्रज्ञा० १ पद ।

सेल्यू-शैल्यू-पु० । स्वनामक्याते अन्वधावादिनि नद्ये, शैल्य
इवाप्यधावादिनोऽप्यधाकारित् । आवा० १ भु० २ अ० २ उ० ।
सेलेस-शैलेस-पु० । मेरी, विशे० । अ० ५० ।

सेलेसिपडिवल्लग-शैलेसीप्रतिपलक-पु० । अयोध्यावस्थां
प्राप्ते, प्रज्ञा० २२ पद ।

सेलेसिसत्तागा-शैलेसीमत्ताका-खी० । शैलेसी-अयोध्यावस्था
तस्याः सत्ता यासां प्रकृतीनां ताः शैलेसीसत्ताकाः । तथा-
विधासु कर्मप्रकृतिषु, क० प्र० १० प्रक० । ताश्च द्विधा तथया-
उदयवत्यः, अनुदयवत्यश्च । तत्रोदयवत्यो मनुष्यगतमनुष्या-
युः पञ्चन्द्रियजातित्रससुभगादेवपथांस्वादादयशः कीर्तिनीये-
करोमौ प्रसन्नामानान्यतरयोर्द्वीयरूपा द्वादश तासां प्रकृ-
तीनां तेषामागिकान् तदुत्पत्तिस्पर्शकानि पदकेनाधिकानि
अश्विन । क० प्र० १० प्रक० ।

सेलेसी-शैलेसी-खी० । शैलेस इव मेरोरिव स्थिरता शैलेसी ।
दृश० ४ तस्य । चतुर्दशयुगस्थानस्थायित्वं, उ० २६
अ० । विशे० । आवा० । कर्म० । अ० । अ० ५० । अ०
५० । ('अकम्प्या' शब्दे प्रथमभागे एतत्फलमुक्तम् ।)

शैलेसीशब्दश्रुत्युत्पत्तिमाह—

सेलेसो किल मेरु, सेलेसी होइ जा य तदकलवा ।
होउं व असेलेसो, सेलेसी होइ थिरयाए ॥ ३०६५ ॥
अहता सेलु च्च इसी, सेलेसी होइ सोजतिथिरयाए ।
मे व असेलेसी होइ, सेलेसी हो अलोवाओ ॥ ३०६६ ॥
सीलं व समाहाणं, निच्छयओ सव्वसेवरो सो व ।
तस्सेसो सीलसो, सेलेसी होइ तदवस्था ॥ ३०६७ ॥

शैलशो=मेरुतत्स्थयाऽवलता-स्थिरताऽस्यामवस्थायां सा
शैलशी । अथवा=अशैलशः शैलेस इव स्थिरतया अव-
ति शैलशीभवति, 'अवति' इत्यध्याहारः । अथवा=प्राकृत-
संज्ञामाश्रित्य स्थिरतायां 'सेलु' च्च इसी । अहरीसी । तस्य
संज्ञाध्वनी स्थिरतावस्थाऽप्युपचारातः शैलेसी । अथवा=प्राकृ-
तत्वादेव " से भिक्खु वा भिक्खुणी वा " इत्यादिस्मरण-
'से लि सो अहरीसी' अलेशयोः लघ्यादितो भवति यस्या-
मवस्थायां सा शैलशी, अकारलोपादिति । अथवा=हीले
समाधानं, 'न च निश्चयानः प्रकटप्रसन्नसाध्याकपात्सर्व-
संदरः, दतस्तस्य सर्वसंदरकस्य शैलस्येव शैलितस्त-
स्येवमवस्था शैलेसीति । विशे० ॥

सेलेसीकरण-शैलेसीकरण-न० । शैलेसा मेकलस्येयं स्थिरता सास्यावस्था शैलेसी । बद्धा-सर्वसंवरः शीले तस्य य ईशः शैलेसाः तस्यैव योगनिर्वाचकस्या शैलेसी तस्यां करणेम् । पूर्वविरचितशैलेसी-सम्बन्धमात्रमुपलब्धीकृत्य बन्धीयतामात्रावधारणिक-मंत्रितवस्थासंकेतयुक्तया अस्या आधुःशेषस्य तु यथास्व-करीष्यतया अथवा भिन्नरेण, कर्म० २ कर्म० । प्रब० ।

सेलेसीमद्धा-शैलेरयद्धा-ली० । शैलेसीकाले, श्री० ।

सेलोदाह-शैलोदायिन्-पु० । राजगृहनगरस्य शिलापट्टक-स्याहरे सामन्तपरिवारस्ययुधिकभेदे, प्र० ७ श० १० उ० ।

सेलोवड्डाय-शैलोपस्थान-न० । पाषाणमण्डपे, आचा० २ भु० १ चू० २ अ० २ उ० ।

सेलोवड्डायकर्मन्त-शैलोपस्थानकर्मन्ति-न० । स्थानविशेषे, यत्र पाषाणपरिकर्म कियन्ते । आचा० २ भु० १ चू० १ अ० ११ उ० ।

सेलोवड्डायधर-शैलोपस्थानगृह-न० । पाषाणमण्डपे, स्था० ४ डा० १ उ० ।

सेल्ल-शून्य-न० । बालमये कुंगरे, सेल्ल बालमये कुलिरं सं ख्यं वृत्तजि किं सारो संज्ञाभो न वि तस्य असंकिङ्क कम्म भविष्ये । नि० चू० १ उ० ।

सेल्लग-शून्यक-पुं० । भुवपरिसरिज्जुभेदे, वरुचमं कर्तलकै-रङ्गरुक्ता विधीयन्ते, प्रश्न० १ आअ० द्वार ।

सेव-शैव-त्रि० । शिवाय भिन्नस्येति । पाशुपते, 'शैवा द्वाव-शायपति, द्वेन कृत्वा नतः परम् । यद्यस्तस्यैवज्जावि, योगं कृत्वा जनेध्वर ॥ १॥' वि० । आचा० । आ० म० । शैवीरीवात एव मोक्ष इत्येव व्यवस्थिताः । सूत्र० १ भु० १ अ० ३ उ० । (एतद्भङ्ग्यता 'कडवार' शब्दे तृती-यभागे २०४ पृष्ठ उद्धृतम्) शिवायमिते व्याकरणभेदे, कल्प० १ आधि० १ क्षण ।

सेवम-सेवक-त्रि० । भजके, प्रश्न० २ आअ० ४ द्वार ।

अनुष्ठानरते, पञ्चा० १२ वि० । कारके, नि० चू० १ उ० ।

खोरभट्टके, वृ० ३ उ० । सेवकोऽश्वकर्ममोक्षनाय पारगो भवति । सूत्र० १ भु० २३ अ० ।

सेवश-सेवन-न० । पशुपालने, उत्त० ३३ अ० । भजने, स्था० ४ डा० २ उ० । प्रब० । आच० ।

सेवना-सेवना-ली० । भजनायांश्च, विशेषे । सूत्र० । आअयणे, पञ्चा० १६ वि० । उपभागे, आचा० १ भु० ६ अ० १ उ० ।

विशेषौघी, नि० चू० १ उ० ।

सेवनाधिकार-सेवनाधिकार-पुं० । सेवनाधीनौघादिसेवना-यन्त्राधिकारो विभोगः सेवनाधिकारः । गीतमैथुनं, ब्रह्म-प्रवृत्तिं हि वीर्याचनयत्सेवास्वधिकृतो भवति, आह व-

सर्वेऽनयो विधीयन्ते, नैरेयैकालासे । अथेवमु प्राप्यते प्रायः, प्रेयसीमकालिभिः ॥ २ ॥' प्रब० ४ अ० द्वार ।

सेवमाय-सेवमान-त्रि० । कुर्वणे, उत्त० १२ अ० । सूत्र० ।

सेव-सेवा-ली० । पशुपालनायाम्, अनुष्ठानवर्षद्वयकाल-

नदातीदौ, नि० चू० १ उ० । शीकस्थं देवेन्द्रस्वाहास्वमेम-विहीनु द्वितीयांयामप्रमद्विध्याम्, मं० १० श० १ उ० ।

सेवालि-शैवालि-न० । तस्याकार अलहभेदे, प्रसिद्धं चैतत् जल भवति । प्रका० १ पृ० । शैवालं जलोपरि मलकपम् । आचा० १ भु० २ अ० । आ० म० । अहापदपर्वतस्य द्वितीया-शलायां पञ्चशतीनापस्यूयाधिपनी गीतमप्रभाजिते तीर्थ-सं, उत्त० १० अ० । पञ्चदे० ना० ८ वने ४३ गाथा ।

सेवालोदाह-शैवालोदायिन्-पुं० । कालोदाध्यानिपु अन्ययु-धिकव्यव्यतमे युधिक, म० ७ श० १० उ० ।

सेविय-सेवित-त्रि० । जुष्ट, क्षित च । स्था० ४ डा० ३ अ० । प्रब० ।

सेवियव्य-सेवितव्य-त्रि० । सेवनीये, उत्त० ३२ अ० ।

सेस-शेष-त्रि० । उद्धृतव्येस्मिन्, पञ्चा० १६ वि० । प्रका० ।

उत्त० । स्था० । आच० । आचा० । उद्धर्तनांसेकमाभिधानेऽव-सरं, परमांगमिद्विन्नं चरमस्तदं तत्र शेषमित्युच्यते । क० प्र० ।

अस्य कृते, आ० म० १ अ० । नागराज, ती० ३२ कल्प ।

सेसदन्विवा-शेषद्वया-ली० । गृहोपयुक्तशेषद्वयैव कृता शेषद्वया । लेपोपासकस्य गृहपतेः सम्बन्धिन्या नालम्पयाः

पूर्वोत्तरस्यां दिशि उक्कशालायाम्, सूत्र० २ भु० ७ अ० । (अत्रत्य विशेषः 'वेदालपुत्र' शब्दे पञ्चमभागे उक्तः)

सेसमह-शेषमति-ली० । पूर्ववक्कवास्तव्यायां दिक्पुरीम-हन्तरिकायाम्, द्वी० ।

सेसव-शैशव-न० । शिशोरवस्थायाम्, आचा० १ भु० २ अ० १ उ० । सूत्र० ।

शेषवत्-न० । अनुमानभेदे, अनु० ('अणुमाण' शब्दे प्रथ-मभागे ४०३ पृष्ठ व्याख्यानेमेतत्) ।

सेसवई-शेषवती-ली० । दक्षिणवक्कवास्तव्यायां दिक्पुरीम-हन्तरिकायाम्, स्था० ८ डा० ३ उ० । आ० म० । प्रान० ।

आर्ष० । आ० क० । आ० चू० । अ० । संतमशासुदेवमार्तोर, आच० १ अ० । स० । भगवतो महावीरस्य वीरद्विषां जना-लिपुत्रायाम्, आचा० २ भु० ३ चू० । आ० चू० । कल्प० ।

सेसिद-शेषेन्द्र-पुं० । दवीकरसंभेदे, प्रका० १ पृ० ।

सेसिच-शेषित-त्रि० । अर्हाकृते, 'कर्म सेसियमद्वह' 'सेसि-यमद्वह'ति-ज्ञानावरणाद्यष्टकारैः पूर्वं 'से' तस्य सितान्त-त्यर्थः । अथवा-'सेसियं' ति ज्ञानाभोगविर्धितयथाप्रवृत्त-

करणेन सम्यग्ज्ञानादुपायतश्च कर्मण शेषितं-शेषं कृते-स्थित्यनुभावविभिरलपकृतम् । वि० ।

सेसीक्य-शेषीकृत्य-त्रि० । स्थित्यादिभिरलपकृते, आ० म० १ अ० ।

सेह-सेध-पुं० । 'सिध' संराज्ञाविति वचनात्, सेध्यते-निष्पा-द्यते यः स सेधः । शिष्ये, स्था० ३ डा० २ उ० ।

शैव-पुं० । शिवाय वाऽधीत इति शैवः । स्था० ३ डा० २ उ० ।

अभिनवमन्त्रिते, स्था० ३ डा० १ उ० । सूत्र० । प्रति० । 'ति-हि उत्तरादि'सादिशैव, कुञ्जी उऽहोनिर्वाणम् । सहाय्य-

तेरिक्की-स्वेरिक्की-स्त्री० । स्वेच्छाकारिण्यां न संकथाम्, आ-
का० १ भू० २ अ० २ उ० ।

सैरिक्की-सैरिक्की-पुं० । शुभमभेदे, प्रज्ञा० १ पद ।

तेरै-सैरी-स्त्री० । दशोच्चनमेतत्, बन्धनप्रयां न संकथाम्,
स्त्री० २ उ० ।

तेरैस-सैरी-पुं० । स्वनामक्याते नगरे, यत्र वेदेन्द्रसुरिः
आयोत्सर्गप्रकाशीत् । इय० २ उ० ।

सेल-शैल-पुं० । शिलाया विकारः शैलः । इया० ३ डा० ३
उ० । नवशुक्ले पाप्मणे, इया० ४ डा० ३ उ० । विश्व० ।
शिवराष्ट्रकर्मणः, प्रज्ञा० २ पद । नृपदपर्वतः, भ० ५ श० १
उ० । आ० ६० । प्रक० । हिमवतादिपर्वतेषु, स० । विशेष० ।
मं० । कृष्णबाहुदेवसमकालिके नम्दिपुरराजे, हा० २ भू० १
पद १ अ० । पर्वतगुहे, कल्प० १ अ० ४ लृण ।

सेल्य-शैल्य-पुं० । आम्बकपधारके स्वनामक्याते यणे,
रत्नहीनपेक्षताश्रुभितमाकन्दारकरत्नको हि सः । आ० १
भू० १ अ० । ध० १० । स्वनामक्याते शैलकपुरराजे, आ० १ भू० ५
अ० । (पायवापुस' शब्दे चतुर्थभागे २३६८ वृक्ष कथा ।) नृप-
वृक्षतयाप्रतिपादके पञ्चमे हाताध्ययने च । आच० १ अ० ।
इया० । हा० ।

सेलगराय-शैलकराज-पुं० । मेमिनाकशिष्कस्यान्तिके अ-
मणोपासकधर्मप्रतिपक्षे शैलकपुरराजे, रा० १ अ० १ पञ्चा० ।

सेलगिरि-शैलगृह-न० । पर्वतमुत्कीर्यकृते गृहे, भ० २ श०
२ उ० ।

सेलगुहा-शैलगुहा-स्त्री० । गिरिकन्दरायाम्, शैलगुहायां
तपस्यस्तं महातपस्विनं पश्यतु । हा० २३ अष्ट० ।

सेलगोलय-शैलगोलक-पुं० । वृणे पाषाणगोलके, सूत्र० २
भू० २ अ० ।

सेलगर-शैलगृह-न० । पर्वतमुत्कीर्यकृते गृहे, इया० ५ डा०
६ उ० । कल्प० ।

सेलपाय-शैलपात्र-न० । पाषाणपात्रे, आका० २ भू० १ अ०
१ अ० १ उ० ।

सेलपुर-शैलपुर-न० । स्वनामक्याते, नगरभेदे, भू० १ उ०
३ प्रक० ।

सेलपुर-शैलपुर-न० । शैलकराजप्रयासभूत नगरे,
हा० १ भू० ५ अ० ।

सेलपय-शैलकज-पुं० । वत्सगोत्रात्तर्गतगोत्रविशेषजन-
के चूकी, इया० ७ डा० ३ उ० ।

सेलपय-शैलकज-पुं० । चरलमुक्तबन्धनोर्गणिकुमारोन्म-
द्यैर्लोकप्रसङ्गे, इया० ४ डा० १ उ० । कालोदाख्यादिबन्धन-
भेदाधिके, भ० ७ श० १० उ० ।

सेलविप्र-शैलविप्र-पुं० । शूद्रवंशवत्पुत्रायासेकरी-
तितुल्ये पुत्रे, कल्प० १ अ० ४ लृण ।

सेलसंकट-शैलसंकट-पुं० । पर्वतैः संकीर्णं, स० १ भू० ६ सप्त० ।

सेलसुभा-शैलसुता-स्त्री० । पार्वत्याम्, को० ।

सेला-शैला-स्त्री० । सप्तमानां नरकवृत्तिर्वाता मध्ये तृतीय-
स्थां नरकवृत्तिष्वयाम्, इया० ७ डा० ३ उ० । भुजसर्पिणी-
भेदे, जी० ६ प्रति० ।

सेलियर-शैलकगृह-न० । पाषाणगृहादिभिः कृते गृहे,
इय० ४ उ० ।

सेलु-शैलु-पुं० । शृङ्गान्तके कर्के, प्रज्ञा० १ पद ।

सेलूत-शैलूत-पुं० । स्वनामक्याते अम्यथावादिनि नटे, शैलूत
इवाभ्यथावादिनोऽम्यथाकारितुः आका० १ भू० २ अ० २ उ० ।

सेलेस-शैलेश-पुं० । मेरी, विशेष० । स्वा० । आ० ५० ।

सेलेसिपडिबल्लग-शैलेशीप्रतिपक्षक-पुं० । अयोध्यावस्थां
प्राप्ते, प्रज्ञा० २२ पद ।

सेलेसिसागा-शैलेशीमाताका-स्त्री० । शैलेशी-अभ्याभ्यावस्था
तस्याः सखा यासां प्रकृतीनां ताः शैलेशीसखाकाः । तथा-
विधासु कर्मप्रकृतिषु, क० प्र० १० प्रक० । तावद् द्विधा तद्यथा-
उद्ययत्यः, अनुद्ययत्यश्च । तत्रोद्ययत्यो मनुष्यगानिमनुष्या-
युः पञ्चैन्द्रियजातिवत्समुभगादेयथावत्तद्वयः कीर्तिर्तीर्थ-
कर्तृवैगोत्रसातासातान्यनरवैदीन्यरूपा द्वादश तासां प्रकृ-
तीनां तेनायोगिकालेन तुष्यानि स्पष्टकानि एकैकनाधिकानि
वर्णयन्ति । क० प्र० १० प्रक० ।

सेलेसी-शैलेशी-स्त्री० । शैलेश इव मेरोरिव स्थिरता शैलेशी ।
दर्श० ४ तत्त्व । चतुर्दशगुणस्थानस्थायां च, उक्त० २६
अ० । विशेष० । आचा० । कर्म० । औ० । आ० म० । आ०
५० । ('अकस्मया' शब्दे प्रथमभागे पतलकमुद्रम् ।)

शैलेशीशब्दव्युत्पत्तिमाह—

सेलेसी किल मेरू, सेलेसी होइ जा य तद्वत्तया ।

हाउं व अमेलेसी, सेलेसी होइ थिरयाए ॥ ३०६५ ॥

अहवा सेलु व इसी, सेलेसी हाइ सोऽतिथिरयाए ।

मे व अमेलेसी होइ, सेलेसी हो अलोवाओ ॥ ३०६६ ॥

सीलं व समाहायं, निच्छ्वन्नो तत्त्वसंस्को सो व ।

तस्सेसी सीलेसी, सेलेसी होइ तदवत्तया ॥ ३०६७ ॥

शैलेशो—मेरुतस्येवाऽवलता-स्थिरतयाऽभ्यामवस्थायां सप्त
शैलेशी । अथवा—अशैलेशः शैलेश इव स्थिरतयाऽभ्य-
ति शैलेशीमवति, 'अभसि' इत्यभ्याहारः । अथवा—प्राकृत-
संज्ञामाश्रित्य स्थिरतया 'सेलु' इव इसी महरिती 'तत्त्व-
संज्ञां ध्वनि स्थिरतावत्त्वाऽप्युपचारात् शैलेशी । अथवा—प्राकृ-
तत्वादेव 'सं भिक्खु वा भिक्खुणी वा ' इत्यादिनिष्ठापनः
'सं' इति सो महरिती 'अमेलेसी-तद्वत्तया' इति भवति यस्या-
मवस्थायां सा शैलेशी, अकारलोपादिति । अथवा—प्रीति
समाधानं, तच्च निश्चयतः प्रकटप्राप्तसमाधानकृत्वाक्यं सर्व-
संवरः, ततस्तस्य सर्वसंवरकर्मस्य शैलेश्येवः शैलेश्य-
स्थेयमवस्था शैलेशीति । विशेष० ।

तलेसीकराय-शैलेशीकराय-न० । शैलया मेकलसेयय
 स्थिरता साम्पाकस्या शैलेशी । बह्वा-सर्वलसेय
 शीले तत्त्व य ईशः शैलियः तत्त्वयै योगादिग-
 चाकस्या शैलेशी तथ्या करणम् । पूर्वविरचितशैलेशी-
 सत्त्वधर्मावगुण्यशैलीकृत्य बद्धीयमेवमागाम्याधानिक-
 मैत्रियसत्त्वसेययमुखाया अश्या आशुःशेषत्त्व तु यथास-
 कस्यैतत्तया अश्या मिश्रणम्, कर्म २ कर्म ० । प्रथ० ।

‘सेलेसीमद्धा-शैलेश्यद्धा-स्त्री० । शैलेशीकाले, औ० ।

सेलोदाह-शैलोदायिन्-पुं० । राजगृहनगरस्य शिलापट्टक-
स्वातुर सामन्तपरिवास्यन्ययुधिकमेदे, अ० ७ श० १० उ० ।

सेलोवट्टाण-शैलोपस्थान-न० । पाषाणमण्डप, आवा० २
 भू० १ खू० ६ अ० २ उ० ।

सैलोवद्वाणकर्मन्त-शैलोपस्थानकर्मन्ति-न० । स्थानविशेष,
यत्र पाषाणपरिकर्म क्रियते । आत्वा० २ ध्रु० १ द्यू० १
अ० ११ उ० ।

सेलोबद्धाश्रम-शैलोपस्थानगृह-नं० १ पार्थाश्रमएडपे, स्था०
५ ठा० १ उ० ।

सल्ल-शङ्ख-न० । बालमये कुण्डिरे, सैर्वा बालमयं कुसिरं त
 म्भारं वुज्जति किं खारो संजाओ न वि तत्थ असंकिण्णं
 कम्म भलियं । नि० बु० १ उ० ।

संलग्न-शून्यक-पुं० । भुजपरिस्पर्जन्तुभेदे, यच्छर्मकसंज्ञकै-
रङ्गरसका विधीयन्ते, प्रश्न० १ आश्व० द्वार ।

सेव-शैव-त्रि० । शिष्या भङ्गिरस्येति । पाशुपते, 'शैषा ब्राह्म-
शयर्षाणि, जने कृत्वा ततः परम् । यत्सकृत्स्वयं ब्राह्म-
यां कृत्वा जनेभ्यः ॥ १ ॥' विभे० । आचा० । आ० म० ।
मैत्रीदीक्षात एव मोक्ष इत्येवं व्यवस्थिताः । सूत्रं १
भु० १ अ० ३ उ० । (एतद्ब्रह्मयता 'कडबाह' शब्दं दृष्टी-
यमानं २०५ पृष्ठ उक्ता ।) शिष्यानिमित्तं व्याकरणम्, कल्प०
१ आचि० १ लृण ।

सेवक-सेवक-वि० । भजके, प्रश्न० २-आश्र० ४ द्वार ।
अनुष्ठानरतं, पञ्चा० १२ वि० । कागके, नि० च० १ उ० ।

श्रीरभट्टके, वृ० ३ उ० । संघकोऽक्षयकर्ममोचनाय पारंगो
भवति । सूत्र० १ ध्रु० १३ अ० ।

४०० २ ३० । प्रब० । आय० ।

सर्वज्ञा-सर्वज्ञा-सर्वज्ञा० भजनायाम्, विश०। सर्व०। आश्रयणे,
पञ्चा० १६ विष०। उपभोगे, आत्मा० १ सु० ६ अ० १ उ०।
विशोधी, नि० सु० १ उ०।

संवेदादिशार-संवेदाधिकार-पुं० । संवेदनायां बीयादिसेवेना
यत्नधिकारो निम्नगः संवेदाधिकारः । गीष्मैश्वरे, अग्रह-
प्रक्षो हि बीयाद्यन्येषांश्वधिकृतो भवति, आह च—
‘सर्वेऽनया विधीयन्ते, नैरर्थैकालालैः । अर्थस्तु प्रार्थते
प्रायः, प्रेयसीयमकाभिभिः ॥ १ ॥’ प्रश्न० ४ अ० ४ उपर० ।

सेवमाय-सेवमान-त्रि० । कुर्वाणे, उत्त० १२ अ० । सूत्र० ।
 सेवा-सेवा-स्त्री० । पर्युपासनायाम्, अभ्युपानयनप्रवृत्तयस्त-

नक्षत्रादी, नि० सू० १ उ० । शीतस्थं देवेन्द्रस्याहोस्वपि-
हिषीषु क्षिप्रियायांमघमहिष्याम्, मं० १७ शं० ३ उ० ।

शेवाले-शेवाले-न० । तन्म्याकार जलदेहमेदे, प्रसिद्ध वैतन्त्र
जल भवति । प्रश्ना० १ पद । शेवाले जलापरि मलयपम् ।
आवा० १ छु० २ अ० । आ० म० । अष्टापदपर्वतस्य द्वितीया-
शलायां पञ्चशतीतापस्युधाधिपनी गौतमप्रभाजिते तप-
स, उक्त० १० अ० । पङ्क्ति० न० ८ वरुण ४३ गाथा ।

सेवालोदाइ-शैवालोदायिन्-५० । कालोदाय्यादिषु अन्ययु-
धिकंस्वन्यतमे युधिकं , भ० ७ श० १० उ० ।

सेविय-सेवित-वि० । जुष्टे, क्षिते च । स्वा० ४ ठा० ३ क० ।
प्रश्न० ।

सेवियन्त्र-सेवितव्य-त्रि० । सेवनीये, उक्त० ३२ अ० ।

संस-शेष-त्रि० । उक्ताद्वयस्मिन्, पञ्चा० १६ वि० । प्रज्ञा०
उत्त० । स्वा० । आच० । आवा० । उद्गलनासंक्रमामिधनेऽव-
सरे, यस्माद्विहितं वरप्रणयणं तत्र शेषमिच्छुष्यते । क० प्र० ।
अस्य कृते, जा० म० १ अ० । नागराज, ती० ३२ कल्प ।

सेसदधिव्या-शुद्धद्वया-स्त्री० । शुद्धपेयुक्तशेषद्वयैव कृता
 शेषद्वयम् । लेपोपासकस्य शुद्धपनेः सम्बन्धिन्या नालम्बायाः
 पूर्वार्त्तरस्यां दिशि उक्कशालायाम्, सूत्र० २ ध्रु० ७ अ० ।
 (अत्रत्यां विशेषः 'पेदात्पुन' शब्द पञ्चमभागे उक्तः)

सेसमइ-शैषमति-स्त्री० । पूर्वसूचकवास्तव्यायां दिङ्कुमारीम-
हन्तरिकायाम्, द्वी० ।

सप्तमः-शैशवं-न० । शिशोरवस्थायाम् , आच्चा० १ ध्रु० २
अ० १ उ० । सूत्र० ।

शेषक-न० । अनुमानभेद, अनु० ('अयुमाय' शब्दे प्रथ-
मभागे ४०३ पृष्ठे व्याख्यातमेतत् ।)

संसर्व-शेषवती-श्री० । दक्षिणहृदयकवास्तव्यायां दिक्कुमा-
रीमहेश्वरिकायाम्, स्वा० ८ ठा० ३ उ० आ० म० । प्रति० ।
श्रवि० । आ० क० । आ० कू० । जं० । सप्तमासुदेवमातरि,
आव० १ झ० । स० । भगवतो महावीरस्य दौहित्र्यां जमा-
लिपुत्रायाम्, आवा० २ भु० ३ कू० । आ० कू० । कल्प० ।

संसिद्ध-शेषेन्द्र-पुं० । दूर्वाकरसर्पभेदे , प्रज्ञा० १ पद ।

सेसियं-शेषित-त्रि० । अद्वयीकृतं, 'कम्मं सेसियमद्वह' 'सेसियमद्वह' चि-ज्ञानावरणाद्यष्टमकारैः पूर्वं 'से' तुस्य सितमित्यर्थः । अथवा- 'सेसियं' ति अनाभागीनिर्वर्तितयथाप्रवृत्तकरणेन सम्पन्नानुपायतश्च क्रमेण शेषित-शेषं कृत-स्थित्यनुभवादिभिरद्वयीकृतम् । चि० ॥

सेसीकय-शेषीकृत-त्रि० । स्थित्यादिभिरल्लङ्घ्यते, आ० म०
१ अ० ।

सह-संध-पुं० 'सिध' संराजाविति वचनात्, सेध्यते-निष्पा-
द्यते यः स संधः । शिष्ये, स्था० ३ ई ० २ उ० ।

श्रीच-पु०। शिवा वाऽधीति इति शेषः । स्या० ३ ठा० २ उ०।
अग्निवचप्रवृत्तते, स्या० १ ठा० १ उ०। सूत्र०। प्रति०। 'ति-
ति' इत्यदादि राशिर्भाति । कर्त्तुं इत्येवमित्यमरः । लोकोपधा-

पथं कुञ्जा, अणुभा गणियाय ॥ २६ ॥ ८७२ ॥ ५० प० ।
आवा० । लघुवाधौ, कल्प० ३ अधि० ६ क्षण । नि० ख० ।
अल्पपर्याय, दशा० ३ अ० । प्रथमकल्पिकं साधौ, ध० ३
अधि० । शिखाई साधौ, ध० ३ अधि० । ग० । ५० ।
शुश्रू-धा० । अश्वशे० । 'शशेरिगिरास-शिवहावसेह-पडि-
न-सहावहरा' ॥ ८ ॥ १५१ ॥ १३८ ॥ इति शशाधताः सेह इत्यादि-
शः । सेहः । नश्यति । प्रा० ४ पाद ।

सेहद्वयशक्य-शैलशक्यपनाकल्प-पु० । अभिनवाशक्यप्रभा-
जनायाम्, सेहद्वयशक्यो नाम अद्भुतसुरिसेसुं धीसुं-
इत्थं पुत्र्यमणियजीवद्वियक्य एव जा पश्चाच्च सा
सेहद्वयशक्यो । पं० ख० २ कल्प ।

सेहश-शिक्षण-न० । महशास्यनाश्यास, सूत्र० १ भु० २
अ० १ उ० ।

सेहशिक्षण-शैलशिक्षण-न० । शिष्यस्य प्रव्रजेन, द० प० ।
पदमी पञ्चमि दसमी, पञ्चसिक्कारसी वि य तद्व ।
एषु य दिवसेसुं सेह शिष्यमणं करे । ८ ॥ ८४४ ॥ १० प० ।
मंदे ज ए पुत्रे, सेहशिक्षणं करे । १२० ॥ ८४४ ॥ १० प० ।
निहिं उत्तराहिं, रोहिणीहिं, कुजा उ मेहशिक्षणं ।
सेहद्वयशक्यं कुजा, अणुभा गणियाय ॥ २६ ॥ ८७२ ॥ १० प० ।

सेहशिक्षण-शैलशिक्षण-न० । शिष्यापहार, द० प० ।
पदमी पंचमि दसमी, पञ्चसिक्कारसी वि य ।
तह एषु दिवसेसुं, सेहशिक्षणं करे । द० प० ।

सेहशिक्षण-शैलशिक्षण-न० । शैलकस्य शैलितु-
मिष्टस्य निष्फटिका-अपहरणम् । तद्योगाद्यो मातापित्रा-
दिभिरनुकूलताऽपहृत्य शैलितुमिष्ट्यने सांष्टि शैलनिके-
टिका । ग० १ अधि० । शैलितुमिष्ट्यापहरणे, ध० ३
अधि० । नि० ख० । तदपहरणकर्म, त्रि० । ग० १ अधि० ।
इयाणि सेहशिक्षण-शैलशिक्षण-न० ।

ततियव्याहारे, निष्फटगतशियं विद्यायाहि ।

अतिसंशियमि भयशा, अमृदलकसे य पुरिसमि ॥ ४३४ ॥
सेहशिक्षणं जा करंति स तारियं वयं अविद्याशुचर-
मणं अनिचरति, तं करिस् कहे बः शिष्णंतेतां ततियव्यतं
अनिचरति । ?

गाहा—

अपहृत्यषो वाली, वरिद्वरिष्यो अहव अशिविद्वो ।
अम्मापितुअविदिषो, श कप्यतो तत्थ वाऽस्य ॥ ४३५ ॥
अपहृत्यषो अट्टवरिसं किं वाऽशिको वा अट्टवरिसुं वा
सोत्तसवरिसुं वा अश्वजं जातं, अहवा—अशिविद्वं अवि-
द्याहेतु तहप्यगारं अम्मापितिअविदिषं तत्थ वा गामे अश-
व्य वा श कप्यति पश्चात्तु । अह निष्फटितां तं निष्फटगत-
शं विद्यायाहि । इमे एत्थ तेणमणियणो ।

गाहा—

तेणे य तेणतेणे, अपडिच्छा पडिच्छे य शायव्वं ।
एतं तु सेहशिक्षण-डियाएँ चत्तारि उ विगप्पा ॥ ४३६ ॥
इमे वक्कल्ले । गाहा—
जो तं उपासय, से तेणे हाति लोमउचरिते ।

भिक्षाति एतंमि उ, हरमायो तेणतेणो उ ॥ ४३७ ॥
अपहृत्यषं बालं हरंते तेणो, स तेणो तं नेह
बाहिं गामादियाणं ठेवता अप्पणा भिक्षस्स पमिद्वो,
एत्थंतेरे जा तं सेह अणो उपासता हरंति सो तेणतेणो
(नि० ख०) (प्रतिच्छकविक्रयः 'पडिच्छग' शब्दे, पञ्चमभागे
गतः ।)

सेहनिष्फटियं करंतस्स वउत्तुं आणदिया य दोसा, इमे या
गाहा—

अम्मापियरो कम्म वि, विपुलं वेत्तु अत्थमारं तु ।
रायादीयं कहिए, कदण्मि य गिएहणादीया ॥ ४३८ ॥
कंठा ।

गाहा—

विपरिणमेज्जा मली, केहि संबंधिणो भवं तस्स ।
विपरिणताए धम्मं, सुएज कुजा व गहणादी ॥ ४४० ॥
शिष्णंतेणं मेहस्स उ, सुयधम्मो सलु विराहितो हांति ।
सुयधम्मस्स व लोवा, चरितलोवं विद्यायाहि ॥ ४४१ ॥
सयमवहं नाउ मली विपरिणमेज्जा सेहस्स वा संबंधी ते
य विपरिणता धम्मं सुएज्जा, रायमादिपहिं वा गहणादि
कारवेज्जा ।

गाहा—

आयरिय उवज्झाया, कुलगणमंघो य धम्मो य ।
सत्वेऽवि परिचत्ता, सेहं शिष्णंतेयंतेण ॥ ४४२ ॥
रायादि कट्टो स नेमि कडमहं करंज तम्हा मातापियरेण
अत्ता सेहनिष्फटियाण कायव्वा । शितियपदेण वा कंज्जा ।
अतिसंसंमि भयणति आस्य व्याचया ।

गाहा—

हांहिनि जुगप्पहासां, दोसा वि न कवि तन्थ हांहिनि ।
तेणऽतिमेसा दिक्खे, अमोहइत्थं य तत्थेव ॥ ४४३ ॥
जो आहिमादीअतिसण जाणति एस्स निश्चरणा जग-
प्पहासां हांहिनि, दोसा य न कऽवि पमिस्संति नेण अनि-
सयी दिक्खति । अह जाणांतां हांहिनि दोसा ने न पश्चात्तंति ।
एस्स भयणा 'अमृदलकसे य आयरिओ' अमोहइत्थं जो जं
पश्चात्तंति सो अयस्से गित्थगतं न य कऽवि दोसा उपजं-
ति ने च नाम्मत्र नयंतोत्थे । सेहनिष्फटिता अद्भुतसुरि-
सु ति गतं । नि० ख० ११ उ० । पं० मा० पं० ख० । तास-
लिपुत्राऽऽचार्येणाचार्यकृताचार्यश्रारि इति प्रथमशैल-
निष्फटनेति । आ० क० १ अ० । 'अणुद्वय' शब्दे प्रथम-
भागे शैलचार्यमुक्तम् ।)

सेहभूमि-शैलभूमि-न० । शिष्यस्य महाभारोपणकाले, इ० ।
तस्मो सेहभूमिओ पष्ठताओ, तं जहा-सत्तरादिद्या, चाउ-
म्मासिया, छम्मासिया य । छम्मासिया उक्कासिया, चाउम्मा-
सिया मज्झिमिया, सत्तरादिद्या जहभिया ॥ (सू० १५)

अस्य संबन्धमाह—

तुष्ठाउ भूमिसेखा, ठिया व ठावेति ते इमे हुंति ।
'पडिक्खतो य सुत्तं, परियाएँ दोहस्से य ॥ ५० ॥'
तुष्ठा भूमिसेखा शैलकाशिमिन् कृत्वा, अथवा—पूर्व-

सूत्रे स्थविरा उक्तास्ते च स्वयं स्थित्वा अग्न्यान् स्थापयन्ति
ते सात्वेयं स्थापयमाना इमे वक्ष्ययाणां भवन्तीति तत्प्रति-
पादनार्थमिदं सूत्रम् । अथवा-प्रतिपत्तन इदं सूत्रमापतितम् ।
न तथा-पूर्वसूत्रे स्थविराः तेषां च प्रतिपत्ताः शैलाः यद्वा वा-
स्थविराणां शीघ्रैः पर्यायः, शैलकाणां शैलकत्वेन इत्येव इति
स्थविरस्त्वानन्तरं शैलकसूत्रम् । अस्याक्षरगामिनिका प्राप्यन्तु ।
सम्प्रति शैलकाणां यद् यत्कथं तत्संस्तु-
नाय द्वारगाथायाह—

सेहस्त तिष्ठि भूमिः, दुविहा परिणामगा दुवे जहा ।
पत्तजहंते संक्षे-जणा य भूमिचियविबेगो ॥५१॥

शैलकस्य तिस्रो भूमयो यत्कथ्याः, सूत्रोपास्तत्वात्तथा शैलका
द्विविधाः—परिणामका, अपरिणामकाः यत्कथ्याः । द्वौ च जहा ।
तथा पात्राणि पात्रभूतान् त्यजति दोषा यत्कथ्याः, संभोजना
च तथा भूमिभिकस्य जलभूकैलमूकरणजड (इ) लक्षणस्य
विवेकः परित्यागो यत्कथ्यः, एष द्वारगाथासंक्षेपार्थः । व्या-
सायवस्तु प्रतिद्वारमभिधातव्यः ।

तत्र प्रथमतो भूमिद्वारमाह—

सेहस्त तिष्ठि भूमिः, जहर्षो तह मज्झिमा य उक्कोसा ।
राहंसिच चउमा-सिया य छम्मासिया चेव ॥५२॥

शैलकस्य तिस्रो भूमयस्तथा—जघन्या मध्यमा उक्क-
ष्टा च । तत्र जघन्या सतरात्रिन्द्या, मध्यमा चातुर्मासिकी,
उक्कष्टा चारमासिकी ।

पूर्वावद्वपुषाणो, करणजयट्टा जहमिया भूमी ।

उक्कोसा दुम्मेहं, पट्ठक अस्सदहाणं च ॥५३॥

पूर्वावद्वपुषः—उपस्थितः पूर्वावद्वपुषः स चालो पुराणश्च
पूर्वोपस्थपुराणस्तास्मिन् करणजयां जघन्या भूमिभवति ।
इयमत्र भावना—यः पूर्व प्रवज्योत्प्रवजितः पञ्चानुमुरां प्र-
वज्यां प्रतिपन्नवान् स सप्तमं दिवसे उपस्थापयितव्यः,
तस्य हि याचिद्विर्बलैः पूर्वविस्मृतसामाचारिकरणमत्य-
न्तं दुःप्रभवति एषा जघन्या भूमिः, दुर्मेघसमभ्रधानं
च प्रतीत्य उक्कष्टा चारमासिकी भूमिः ।

एमेव य मज्झिमिया, अण्हिज्जेते असहंते य ।

भावियमेहाविस्स वि, करणजयट्टा य मज्झिमिया ॥५४॥

एवमुक्ते उक्कष्टं अनधीयाने अश्रद्धधाने च माध्यमिकी भूमिः
प्रतिपत्तव्या । अथवा-भावितस्यापि-अश्रद्धानस्यापि मेधावि-
नश्चापि च करणजयायै माध्यमिकी भूमिः गतं भूमिद्वारम् ।

अधुना द्विविधपरिणामकाद्वारमाह—

आणदिहुंतेण य, दुविहो परिणामगो समासेण ।

आणापरिणामो खलु, तत्थ इमो होइ नायज्जे ॥५५॥

स द्विविधः परिणामको भवति, तद्यथा-आज्ञया, दृष्टान्तेन
च । तत्र समासेन—संक्षेपेण आणापरिणामः खल्वेव वक्ष्य-
माणो भवति । तमेवाह—

तमेव संक्षे नीमकं, जे जिणेहि पवेदियं ।

आणाए एस अक्खसाओ, जिणेहि परिणामगो ॥५६॥

तत्रैव सत्यं याज्जनेः प्रवेदिनमित्येव यो निःशङ्कं अश्रद्धाति
न च कारणं जनयेत्, एष आज्ञया परिणामको जिनैराख्यातः ।

दृष्टान्तपरिणामकमाह—

परोक्खं हेउगं अत्थं, पच्चक्खेण व साहियं ।

जिणेहि एस अक्खसाओ, दिहुंतेपरिणामगो ॥५७॥

परोक्खं हेतुक्तं हेतुना सिङ्गन गत्यं हेतुक्रमधं प्रत्यक्षेण प्रत्य-
क्षप्रसिद्धेन दृष्टान्तेन साधयन् आत्मनुजचारोपपन्नं यो व-
र्त्तते दृष्टान्तपरिणामको जिनैराख्यातः । दृष्टान्तेन विधाक्षित-
मर्थं परिणमयत्यामनुज्ञावारोपयतीति दृष्टान्तपरिणामक
इति व्युत्पत्तः । तत्राज्ञापरिणामकः, आक्षेपेव कायान् अश्रद्धा-
ति, दृष्टान्तपरिणामकस्तु दृष्टान्तं अश्रद्धापयितव्य इति ।

तस्य कायश्रद्धानोत्पादनार्थमिदमाह—

तस्मिदिपाणि पुव्वं, सीमेतं जह् उ ताण्णि सहह् ।

तो से नाणावरणं, सीसह् तांहे दसहिं तु ॥५८॥

तस्य दृष्टान्तपरिणामस्य पूर्वमिन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि शि-
ष्यन्ति तत्र यदि तान्निन्द्रियाणि अश्रद्धाति ततः तमेतस्य
ज्ञानावरणं दशविधं शिष्यते ।

कथमित्याह—

इन्द्रियावरणं चैव, नाणावरणं इ य ।

तो नाणावरणं चैव, माहियं तु दुपंचहा ॥ ५९ ॥

इन्द्रियावरणं, ज्ञानावरणं च । तत्रेन्द्रियावरणं नाम इन्द्रिय-
विषयशब्दद्विसामान्यापयोगावरणं, ज्ञानावरणमिन्द्रियवि-
षयत्वेव शब्दादिषु विषयोपयोगावरणम् । इन्द्रियावरणं ज्ञाना-
वरणं च श्रोत्रेन्द्रियादिभूतः प्रत्येकं पञ्चमकारमेव ज्ञानावर-
णम् । द्विपञ्चधा-एवं दशयकारमाख्यातम् ।

तानेव दश भेदान् विवकुमाह—

सोयावरणं चैव, खाणावरणं होइ तस्सेव ।

एवं दुयमेण्णं, खाण्यवं जाव फासो ति ॥ ६० ॥

श्रोत्रावरणं तथा तस्यैव श्रोत्रस्य ज्ञानावरणमिव द्विक-
भेदेन तावच्च ज्ञातव्यं यावत्स्पर्शः, तद्यथा-चक्षुरिन्द्रिया-
वरणम्, चक्षुरिन्द्रियज्ञानावरणम् । श्रोत्रेन्द्रियावरणम्, श्रोत्रे-
न्द्रियज्ञानावरणम् । रसनेन्द्रियावरणम्, रसनेन्द्रियज्ञाना-
वरणम् । स्पर्शेन्द्रियावरणम्, स्पर्शेन्द्रियज्ञानावरणमिति ।

साम्मतमिन्द्रियावरणस्य विज्ञानावरणस्य

च विषयविभागार्थमिदमाह—

बहिरस्स उ विषाणं, आवरियं न उण सोयमावरियं ।

अपट्ठुपणो बालो, अतिवुट्ठो तह अमसी वा ॥ ६१ ॥

विज्ञाणावरियं तसि, कम्हा जम्हा उ ते सुण्यो ता वि ।

न वि जायंते किमयं, सहा संखस्स पडहस्स ॥ ६२ ॥

बहिरस्य विज्ञानं श्रोत्रेन्द्रियविज्ञानमावृत्तम्, सामान्यतः
शब्दमात्रध्वन्येऽपि तद्गतविशेषापरिज्ञानात्, ननु श्रोत्रमा-
वृत्तं सामान्यतः शब्दमात्रध्वन्यात्, तथा योऽपट्ठुपणो-बालो
यश्चातिवुट्ठो यो वा असंक्षी अमनस्कः पञ्चेन्द्रियः, एतेषां
विज्ञानमावृत्तम् । कस्मात्, यस्मात्ते भूयवन्तोऽपि न विज्ञान-
ते किमयं शब्दः शब्दस्य, उत—पटहस्येति ।

किं ते जीवमजीवं, जीवा एवेति तेण उदियम्मि ।

अण्ह एवं विजाणमु, जीवा चउरिदिया विति ॥ ६३ ॥

किं न वधिपादयो जीवा, अजीवा वा ? । तत्र जीवा एवमि
नैवादिन भयंते-एवं अधरादिवत् क्षतुगिन्द्रिया अपि जीवा
इति विज्ञानीहि औपाचार्यमात्रेण जीवत्वाप्रवृत्तेः ।

एवं चर्चिष्यदियथा-सिद्धियजिम्भदिश्रोत्राद्यैर्हि ।
एकैक्यहात्सीह, जाव उ एमिदिषा नेया ॥६४॥

एवमेकैकहान्या एकैकगिन्द्रियपरिहासितः चक्षुरिन्द्रियब्राह्मे-
न्द्रियजिह्वेन्द्रियोपघातः क्रमेण श्रीन्द्रियादयः तावत् कथा
यावदेकैन्द्रियाः, तद्यथा-चक्षुरिन्द्रियोपघातऽपि श्रीन्द्रियाः
ब्राह्मेन्द्रियोपघातऽपि द्वीन्द्रियाः, जिह्वेन्द्रियोपघातऽप्येकै-
न्द्रियाः । इह पूर्वं विज्ञानावरणेऽपीन्द्रियमनावृत्तमुक्तम् ।

इहानीमिन्द्रियावरणेऽपि विज्ञानमनावृत्तमुपदर्शयति—
मभिरिंसिदियषाए वि, तन्नाथं न विरिज्ज ।
विज्ञायं नतु सखीयं, विजमाथे वि इदिए ॥ ६५ ॥

संज्ञित इन्द्रियघातेऽपि न ज्ञानमुपहन्येन्द्रियज्ञानं नाऽऽमि-
र्यते । एतन्नाथं भावयिष्यते । असंज्ञितं पुनर्विद्यमानेऽपी-
न्द्रिये विज्ञानं नास्ति । यथोक्तं प्राक् तथा चापि वक्ष्यते ।

एतदेव भावयति—

जो जाणइ य जच्चधो, वणे रूवे विकल्पयो ।
नेत्ते वाऽऽवसिते तस्म, विज्ञायं तं तु चिट्ठइ ॥६६॥
पासन्ता वि न याण्ति, विसेसं वणमादीं थं ।
बाला असंभियो चेव, विज्ञाणावरियमि उ ॥६७॥

यो नाम जात्यस्यः अमृष्टचक्षुर्यान् रूपाणि च विकल्प-
योऽनेकप्रकारं जानाति तस्य नेत्रं अग्राह्येन तत् विज्ञाना-
नि अस्मीभूताऽपि वर्णविशेषात् रूपविशेषाच्च तथैव रूप-
शब्दे जानातीत्यर्थः तथा बाला असंज्ञितश्च पश्यन्तेऽपि वि-
ज्ञानं आवृत्ते वणयोर्द्वानां विशेषं न जानाति । तद्वर्त्मिन्द्रि-
योपघातेऽपि न विज्ञानोपघातः, ज्ञानोपघातेऽपि नेन्द्रि-
योपघात इति विज्ञानेन्द्रिययोर्भेदः तेनैव तयोर्भेदात्तदावरणं
योरपि भेद इति । ज्ञानावरणं दृशया ।

सांप्रतमेकैकगिन्द्रियहान्या यत् एकैकगिन्द्रियत्वं ध्वंसकं तद्भा-
वयति—

इंदियउवघाएणं, कममो एमिदिश्रो व संवुत्तो ।
अणुवहए उवकरेण, विसुज्जए ओसाहादीहिं ॥६८॥
अवचिज्जए य उवचि-अए उ जह इंदियहिं सो पुरिसो ।
एस उवमा पसत्था, संसारीहिंदियविभागो ॥६९॥

कोऽपि पुरुषः क्रमशः-क्रमेणैन्द्रियाणां औपादीनामुपघा-
तेन एकैन्द्रिय एव संवृत्तः, तत्र चानुपहनं उपकरणं-उ-
पकरणेन्द्रियं पुनरौपघादिभिर्विशुध्यति-सर्वैरुपघातेन्द्रिया
अयति । तत्र यथा स पुरुष इन्द्रियैरप्यधीयते उपधीयते च
एषा उपमा संसारिणामिन्द्रियविभागो प्रशस्ता । तथैव सं-
सारिणोऽपि पञ्चेन्द्रिया भूत्वा क्षतुगिन्द्रियास्त्रीन्द्रिया
स्त्रीन्द्रिया एकैन्द्रिया भूत्वा पुनर्द्वीन्द्रियास्त्रीन्द्रियाश्च-
तुर्गिन्द्रियाः पञ्चेन्द्रियाश्च मयभीत्यर्थः । (४५५)

(परिणामकवियः ' परिणामग ' शब्दे पञ्चमभागे गतः ।)
एतदर्थं सुखेन जीवत्यपि पश्यत्यमुपसंहारमाह—

एम परिणामगो भणितो, भट्ठया उ जइं वोच्छामि ।
सो दुविहो नायच्चो, भासाएं सरीरज्जो उ ॥ ७० ॥
एव द्विविधो विपरिणामक उक्त । अणुना उज्जुं वक्ष्ये,
स जइं द्विविधो ज्ञानव्यः, तद्यथा—' भासाए ' इति भाषा-
जडः, शरीरजडश्च ।
जलमूगएलमूगो, मम्मममूको य मामज्जो य ।
दुविहो सरीरज्जो, पुल्लकरणे अनिरपुणो य ॥ ७१ ॥
भाषाजडस्त्रिविधः, तद्यथा-जलमूकः, एलमूकः, मम्मममूक-
श्च । शरीरजडो द्विविधस्तद्यथा-शरीरिणः, क्रियायामनिपुणश्च ।

पदमस्त नत्थि सदो, जलमज्जे व भासतो ।
वीयो उ एलमो चव, अव्वत्तं वुवुपायइ ॥ ७२ ॥
प्रथमस्य जलमूकस्य जलमये इव भाषमाणस्य नास्ति-
शब्दः, द्वितीय एज्जमूकः एज्जमिव बुद्धयाने ।
मम्ममो पुण भासंतो, खलए अंतरंतरा ।
चिरं न्नीति से वायं, अविमुद्धा व भासतो ॥ ७३ ॥
मम्मनः पुनर्भाषमाणोऽन्तरा अन्तरा स्थलति, यद्विधा-सं-
तस्य भाषमाणस्य वाक् चिरं नीति निर्गच्छति अवि-
शुद्धा वा ।

सम्प्रति ' दुव जइ ' इति शास्त्रमाह—

दुविहोहिं जइदोमेहिं, विसुद्धं जो उ उज्जति ।
कायाचत्ता भवे तेणं, मासा चत्तारि भारिया (गुरुकंते) ८१
द्विविधेन जाव्युदयेण विमुद्धं य उज्जति तेन कायाः-पद
कायास्त्वक्का भवेयुः, न संरक्षिताः, तथाप्य प्रायश्चित्तं च-
त्वारो गुरुका मासाः । एतेन संभोजनद्वारं व्याख्यातम् ।

कहिए सहिइ चेव, उववेति परिगहे ।
मंडलीए उ वड्ठो, इमे दोसा उ अंतरा ॥ ८२ ॥
अन्तराऽन्तरा षड्विधाविकायां कथिते अज्जिते च ' उववेति '
पतञ्जलः तत्र समुद्देश्यते इत्यर्थः, एतदनुसंधारणो भवति,
तदा न मण्डलयां समुद्देश्यते अन्तरा पुनर्भेद्यमाने इमे व-
क्ष्यमाणा दोषाः ।

तान् (दोषान्) एवाह—

पायस्स वा विराहण, अतिही दइइ उकु गमसं वा ।
मेहस्स वा दुणुक्का, सव्वे दुहिइधम्म ति ॥ ८३ ॥

उपाटयतो-नयत आनयतो वा पात्रस्य विराधना स्थान ।
यद्विधा-अतिथीन् वदुषा तस्य ' उह ' इति धमनं प्रवर्त्तनं, गमनं वा
नत एव प्रवेशान् कुर्यात्, शैलकस्य वा जुगुप्सा अनेन क्रिय-
ते, यथा केनापि द्रव्येण दुष्ट एषः । ततः पूषणं युक्त्वा सर्वाण्य
वा कांस्यं जुगुप्सते, यथा-पात्रमप्येवमूने भोजनान् बहिः
कुर्वन्ति अहो । उहृष्टधर्माण इति ।

सम्प्रति ' भूमिनियविधेगो ' इति व्याख्यानार्थमाह—

जलमूग एलमूगो, सरीरज्जो य जो य अतिपुल्लो ।

जं वृत्तं तु विवेगो, भूमितिरं ते न दिक्खिजा ॥८४॥

यदुक्तं भूमितिरस्य विवेक इति तस्यायमर्थः जलमूक यद-
मूकः शरीरजडश्च याऽतिरथूलस्तानानां भोजनं न दीक्षयेत् ।

दुम्मेहमखलिसिरी, न जाणती जो तु करणयो जडो ।

ते दुक्खि विवेख उ सो दिक्खेइ सिया तो अतिसिरी ॥८५॥

दुर्मेधसं यश्च करणतो जडस्तमनतिश्रेयी अनतिशयी
न जानाति तत्र कारणेन तो ज्ञावपि स दीक्षयेत् ।

अथ स्यात्सोऽतिशयो नतो न दीक्षयति—

अहव न भासाजडं, जहाति परंपरागयं छउता ।

इयरं पि देसहिडग-असतीए वा विविचि(ठवि)जा ॥८६॥

अथवा 'भासाजडं' इति दुर्मेधसं परंपरागतं मातृपक्षपरंपरा-
गतं गुरुपक्षपरंपरागतं च लुप्तस्थानं न त्यजति, इतरमपि क-
रणजडं देशद्विषयकस्य देशदर्शनाय अस्ति वा अस्म्यस्मिन्
साधौ दीक्षयद्वयथा विवेचयेत्-न दीक्षयेत्, दीक्षयेत् वा प-
रिष्ठापयेत् ।

अथैव मतान्तरं दृश्यते—

मानुसनाएणं वा, दुम्मेह तमं पि केइ इच्छंति ।

तं न भवति पल्लिमंथो, खया वि चरणं विखा ग्याणं ॥८७॥

केचित् मनुष्यज्ञानेन दुर्मेधस्तममपि दीक्षितमिच्छन्ति,
तत्र प्रवर्ति, यतो दुर्मेधतः पाठने स्वयं सूत्रार्थयोः पल्लि-
मन्थः, नखापि तस्य ज्ञानं विना चरणं ततः आत्मनः प-
रस्य च केषलकुराण तदीक्षणमिति ।

नातिथुल्लं न उज्झंति, मेहावी जो अ वोचकडो ।

जलमूगलमूगं च, परिद्विजेज दोखि वि ॥ ८८ ॥

नानिष्ठूलं नाज्झन्तीत्यर्थः यश्च मेधावी वाचकडो भाषा-
जडस्तममपि नाज्झन्ति, जलमूकैजमूकं ज्ञाप्यतो परि-
ष्ठापयेत् ।

मुचूख करणजडं, परियडुंति जाव सेसज्जम्मासा ।

एककं ज्जम्मासा, जस्म व ददुं विविचणया ॥८९॥

मुक्त्वा करणजडं शेषं दुर्मेधसं भाषाजडं यावत् वरमासा-
स्तावत् परिवर्तयति-अनुवर्तयति, ततः परमस्य स्यात्कार्य-
स्य समर्थते सोऽपि वरमासान् परिवर्तयति तदन्तरमस्य-
स्य सोऽपि वरमासान् परमेकैकं तस्य वरमासाः । तत्र अ-
व्याजं मयेय यस्य समीपे संख्यां गृहीतवान् यावन्तं दृष्ट्वा
वाच्यते मेमेनं शिक्षां देहि इति तस्य विवेचनं—तस्य दा-
नमित्यर्थः ।

अमुमेधार्थं स्पष्टतरमाह—

तिरुं दे आयरियाणं, जो तं गाहेइ सीसो तस्सेव ।

जइ एणिएण गाहितो, तो न परिद्वारेण ताहे ॥९०॥

ब्रह्मणामाचार्याणां मयेयं या प्राहयति तस्यैव शिष्यः स
दीयते, यदि एतावता आचार्याधिकेण परिपाठ्या मिलित्वा
प्राहितो भवति ततस्तदा न परिद्वारयेत् ।

देति अजंगमधेरो-ण वावि अहवा वि ददुणं जो उ ।

असति मज्जं कज्जं, दिज्जति तस्सेव सो ताहे ॥९१॥

अथवा अजङ्गमस्वावराणां स वैद्यावृत्तिकरणाय दीयते ।

यदिवा—यस्तं दृष्ट्वा भवति मम कार्यमेतत्, तस्माद्दीय-
तामिति ततस्तस्यैव दीयते ।

जो पुण करण जडो, उकोसं तस्स होइ ज्जम्मासा ।

कुलगखसंभनियेय, एयं तु विहिं तहिं कुजा ॥९२॥

यः पुनः करणजडः तस्योक्तदृष्टं परिपालनं भवति, याव-
त्परमासाः, ततः परं कुलस्य गणस्य संबन्धं वा निवेदनं
क्रियते स याकराति तत्प्रमाख्यते विधिं तत्र कुर्यादिति ।
व्य० १० उ० ।

सेहम्बदालियं-सिद्धाम्बदालिकाग्र-न० । सिद्धे आम्बल-
स्कृते मुद्रादिमये दालिपदार्थे, 'संह' सिद्धे स्मति यानि अ-
स्तेन तीमनादिना संस्कियन्त तानि सिद्धाभ्यानि, यानि
दाहया मुद्रादिमया निष्पादितानि अभ्यानि च तानि दा-
लिकाभ्यामीनि संभाव्यन्ते । उपा० १ अ० ।

सेहय-शैचक-पुं० । अभिनयप्रमजिते, स्या० ८ डा० ३ उ० ।

सेहुर-शेखर-पुं० । शिरोभूषणे, लोमपक्षिभेदे च । जी० १
प्रति० ।

सेहाविय-शिष्या(सेधा) यित्-त्रि० । उपाध्यायादिप्रयोजनः
प्रतिष्येन सेविते, पा० । प्रतिसमाचारलेखायाम्, तस्य भ-
गवतो हेतुभूतत्वात् । भ० १ श० । शिक्षिते, स्वयमेव गुरुभिः
शिक्षां प्राप्ति, उपाध्यायादिपाश्चात्संयुर्गते आचारविशेष-
विनयविशेषेषु कुशलोक्तं, ध० ३ अधि० ।

सेहिय-सेधित्-त्रि० । निष्पादिते, आचारविशेषविनय-
विशेषेषु कुशलोक्तं, पा० । डा० । प्रत्युपेक्षणादिक्रियाकला-
पतो निष्पादिते, भ० २ श० १ उ० ।

शिक्षित्-त्रि० । गुरुभिः स्वयमेव शिक्षां प्राप्ति, पा० ।
ध० । भ० ।

सैद्धिक्-त्रि० । सिद्धापवर्गलक्षणार्था भवे, सूच० १ ध्रु० १
अ० २ उ० ।

सेही-शैली-स्त्री० । नवशिक्षितायाम्, ग० ३ अधि० ।

सेहोवद्वारख-शैलीपस्थापन-न० । शिष्यस्य उपस्थापना—
करणं, "गिहि उन्नराहि रोहिणीहि, कुजा उ सेहनिकल-
मणं । सेहोवद्वारखे कुजा, अणुआ गणैवायए ।" न० प० ।

सोअ-शौच-न० । परद्रव्यापहारमाहित्याभावे, स० १५३
सम० ।

सोअलवतिपा-स्वप्नप्रत्यया-स्त्री० । स्वप्ननिमित्तविराध-
नाया अनिचारभेदे, आब० १ अ० ।

सोअण-शौचन-न० । अशुपरिपूर्णनयनस्य दैन्यं, आब०
४ अ० ।

सोअमल्ल-सौकुमार्य-न० । "उनो मुकुलार्दिवत्" ॥८१॥१०७॥
इत्यादिरुनाऽयम् । सोअमल्ल । प्रा० । "पयस्त-पर्याण-की-
कुमार्ये ज्ञः" ॥ ८२ । ६८ ॥ इति र्यस्य ज्ञः । सोअमल्लं । श-
रीरलोष्ठय, प्रा० २ पाद० ।

सोआमिणी-सौदामिनी-स्त्री० । विपुलि, जं ३ वज० ।

सोहद्वि-श्रोत्रेन्द्रिय-न० । श्रुत्येऽनेनेति श्रोत्रं तच्च तद्भन्द्रियं

च ओत्रेन्द्रियम् । शब्दप्राहक इन्द्रिये, आ० म० १ अ० । आ० । प्रज्ञा० । आ० क० ।

ओत्रेन्द्रिय उदाहरणम्—

गायकः पुष्पशालांऽभू—ऋस्तत्पुष्पसने ।
कण्ठान्द्री स्वरस्तस्य, वैकृत्यं चाक्षिदुःखम् ॥ १ ॥
गायना तेन सर्वोऽपि, सोको हृतमनाः कृतः ।
सायंवाहो धनस्तस्मात्, पुरो देशान्तरं गतः ॥ २ ॥
पश्चाद्भ्रातृऽस्ति तद्भ्राता, तत्र प्रेषितमर्दक ।
दास्यस्तस्या गता आसन्, बहिः कार्येषु केनचित् ॥ ३ ॥
तास्ते गायन्ते मृगयानाः, कालं नाह्नासिपुर्गतम् ।
किरागताश्च तास्तीदृशैर्वैचोभिः संततञ्च सा ॥ ४ ॥
ऊचुस्तौ देवि ! मा कुप्य, धृतमस्माभिरघ यत् ।
गीतं तत्कस्य नानन्दि, पशुनामपि वल्लभम् ॥ ५ ॥
बध्नीं सा तत्कथं धार्य, कथं प्रथ्यः स गीतकृत् ।
इतः पूर्वंनगारे, चात्रारम्भस्तदाऽभवत् ॥ ६ ॥
पीराः सर्वे ययुस्तत्र, साऽपि तत्र परिश्रमात् ॥ ७ ॥
गायकाः स च निःशयो, रात्रिं गीत्वा पदिश्रमात् ॥ ८ ॥
तत्रैवायनं पश्चाद्, आगे निद्रामुपागतः ।
सायंवाहो च तां देवी, मयम्प्राप्यर्थं मल्लितः ॥ ९ ॥
मर्दाङ्गणीकृतस्तस्याः, श्रेष्ठिर्भर्द्दिशितोऽथ सः ।
हृष्टाच्च रूपमानेन, मावी गीतस्वरऽपि हि ॥ १० ॥
इत्युक्त्वा तत्र निष्ठोऽय, साऽगममन्दिरं निजम् ।
गायकस्य प्रयुज्यस्या-स्थानं तत्त्वोपेन नटेः ॥ १० ॥
गायकः सोऽथ सामर्थ्यं, प्रातस्तस्याः पृथग्निक ।
जगौ विरहसंबन्ध—गीतं स्फूर्तिं रसोभिः ॥ ११ ॥
आसवेन प्रप्रेतित, तेन गीतन पुनित ।
मत्संवास्ववशा साऽभू—स्तंनिपातभूतव वा ॥ १२ ॥
तत्क्षणानुगित्वाकण्डा, कण्डाभ्ये प्रियस्य सा ।
तदेवोपप्रेष्यल्लेख, प्रेयसे जिवनः को ॥ १३ ॥
अभ्याकुराह सौधभिः, तन्मागीन्वेपणाय सा ।
ऊच च सल्लि ! लेखस्य, गतस्यासम् दिना घनाः ॥ १४ ॥
स लेखदर्शनादेव, चलितः कलितं मया ।
अत्रैष्यति द्विदैत्रै—वेदलस्यभुना पथि ॥ १५ ॥
अयोऽथाय सजीनां सा, प्रथयल्लेखं दिशोऽल्लिनाः ।
अदर्शयत्कराग्रं, हला ! पश्यत पश्यत ॥ १६ ॥
अयमयमपि प्रयाज् अयाज् स पञ्च मनोहराः,
नयनमलिनोऽज्ञास्यवाक्रियासु निशोपतिः ।
वपुषि पुलकोद्गस्वदेऽज्ञमलमसंगमः,
किमापि रमयत्यतः कान्तः सुखे सल्लि ! मेऽधुना ॥ १७ ॥
मस्यंत बुधिनीतां मां, चन्दास्यामि न संसृज्वा ।
अक्षोर्लहामनोप्राप्ता—दिव्यात्मनो मुमोच सा ॥ १८ ॥
मृता च तत्क्षणादेव, ओत्रेन्द्रियदुरन्तना ।
ध्यायितुं तत्र दुष्टाहो, मुच्येते कथेतर्कौ ॥ १९ ॥

आ० क० १ अ० । ग० । आ० क० । ('पुष्टे सुखे सह' इति ओत्रेन्द्रियस्य स्पृष्टव्यप्रादक्षवम् 'हृदिय' शब्दे द्वितीयप्रागं ४४७ पृष्ठ गतम् ।)

सौहृदियशिगह—ओत्रेन्द्रियनिग्रह—पुं० । अत्रेन्द्रिय-
स्यावरोधे, उच० ।

सौहृदियशिगहेण मण्ड्यामण्ड्यसेसु सेसु रागदोसनिग-
हं जगयद्, तत्पक्षयं च कम्मं च बंधं, पुण्यबंधं निजरे ।
उच० २६ अ० ।

सौहृदियत्थ—ओत्रेन्द्रियार्थ—पुं० । अयतेऽनेनेति ओत्रं तच्च
तद् इन्द्रियं च ओत्रेन्द्रियं तस्यार्थो—प्राहः ओत्रेन्द्रियार्थः ।
शब्द, स्था० ५ टा० ३ उ० ।

सौहृदियवल—ओत्रेन्द्रियवल—न० । ओत्रवलसामर्थ्यप्राहके,
स्था० १० टा० ३ उ० ।

सौहृदियमुंड—ओत्रेन्द्रियमुण्ड—पुं० । ओत्रेन्द्रियनिबन्धने सु-
रुद्धमेव, स्था० १० टा० ३ उ० ।

सौहृदियवसत्—ओत्रेन्द्रियवशार्त्त—त्रि० । ओत्रेन्द्रियवशेन त-
त्पारतन्त्र्येण श्रुतः—पीडितः । अत्रेन्द्रियपरतन्त्रतया दुः-
खितः, म० १२ श्लो २ उ० ।

सौहृदियविमयप्यार—ओत्रेन्द्रियविषयप्रचार—पुं० । ओत्रेन्द्रि-
यस्य यो विषयं चिद्वादिप्रशब्दे पुः प्रचारः स ओत्रेन्द्रियविषय-
प्रचारः । अत्रेन्द्रियविषयप्रचारी, म० २५ श्लो ७ उ० ।

सौहृद—शोकिन्—न० । मानसं विकारं, अनु० ।

सौहृद्व—शोकिन्त्य—त्रि० । शोकविषये, संघा० १ अ-
धि० १ प्रस्ता० ।

सौडआश—श्रुत्वा— "क्त्वस्तुमृण-तुआशाः" ॥ ॥ १४६ ॥
इति क्वाप्रत्ययस्य तुआशादेशः । सोडआशं । आकल्पे-
त्यर्थे प्रा० २ पाद ।

सोऊण—श्रुत्वा—अव्य० । "युवस्य मुणः" ॥ ॥ १४६ ॥ ३॥ धा-
तोरिवस्योवस्यस्य च द्विगुणं शुभो भवति । सोऊण ।
प्रा० । "चि—जि—धु—हु—स्तु—ल—पृ—धृगां णो ह-
स्वश्च" ॥ ॥ ॥ ५ । २४१ ॥ क्वादीनां धातूनामन्तं लकारायमः,
परां स्वरस्य च इत्सो भवति । बहुधाचिकारा-
त्कञ्चित्कलाः । सोऊण । प्रा० । निशम्यत्यर्थे, सूत्र० १
श्रु० १ अ० १ उ० । आकर्षयितुमित्यर्थे, पञ्जा २ विव० ।
सोएव—शोचित्य—त्रि० । "तव्यस्य इत्यवन्तं एवन्तं पञ्चाः" ॥
॥ ५ । ४३२ ॥ इति अप्रपञ्चे नवप्रत्ययस्य एवादेशः । शो-
चनीयं, प्रा० ४ पाद ।

सौड—शौहट—न० । गये, स्था० १० टा० ३ उ० ।

सौडामगर—शौहमकर—पुं० । मकरभेद, नी० । प्रति० प्रज्ञा० ।

सौडीर—शौहडीर्य—न० । प्रसन्नचर्य—तृप्य—सौहृद—शौहडी-
र्य यो रः ॥ ॥ १४६ ॥ इति यैस्व रः । सौडीर । प्रा० । त्या-
गसम्पन्नतायाम्, सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० । कर्मशब्दप्रति शू-
रे, कल्प० १ अधि० ६ क्षण । स्था० । शौर्यवतां शूर
इव रक्षकरेण वशीकृतः । पुत्रतया प्रतिपाद्यमानं पुत्रभे-
द, स्था० १० टा० ३ उ० । चारभेद, प्रश्न० ५ संब० द्वार ।

सौकस्य—सौक्य—न० । आनन्दं, स्था० २ टा० ३ उ० । सु-
खं, आ० १ श्रु० १३ अ० । गन्धरसस्पर्शसङ्गविषय-
संपाद्य, स्था० ६ टा० ३ उ० । प्रज्ञा० । उच० । म-
न्योपादानं, स्था० ६ टा० ३ उ० ।

सोय-शोक-पुं० । इष्टवियोगाद्यधुःखे, औं० । प्रञ्ज० । उत्त० । नि० चू० । चित्तखंड, ज्ञा० १ ध्रु० १ अ० । ईष्ये, आ-
व० ४ अ० । चित्तविधुर्ये, प्रव० ५१ द्वार, आ० म० ।
मानसं दुःखाविशेषे, ल० । आव० । स च सचिन्ताचित्तमिमा-
णाभिप्रायानां वियोगिन, अनिष्टानां संयोगेन च भवति । जीत० ।
स्था० । प्रञ्ज० । ध० । वृ० । औं० । इष्टाप्रतिनिता-
शब्दभवे । आवा० १ ध्रु० ३ अ० १ उ० । आनु० ।
स० ।) इष्टवियोगनाशादिजनिते चित्ताङ्गे, दर्श० १ तत्त्व ।
नोकपायवेदनीयकर्मभेदे, यदुद्यमेन शोकरहितस्यापि जीव-
स्याकम्पनादिः शोका जायते । स्था० ६ डा० ३ उ० । शो-
चने शोका दैव्यमुपलक्षणवादेवास्व सकलमानसदुःखपरि-
ग्रहः । भ० १६ श० २ उ० । ' नोगभरणेयवियोगमंगा'
शोकभरणे प्रवर्णने-कश्चित्तमङ्गे यस्यास्सा तथा । भ० ६
श० ३३ उ० । प्रियविप्रयोगादिविकलचनोद्युत्तितयाऽऽ-
कम्पनादि यन करानि स शोकः । वृ० १ उ० २ प्रक० ।
सौगंधिय-सौगन्धिक-न० । कङ्कारे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।
आ० म० । प्रज्ञा० । रा० । जे० । रत्नाविशेषे, रा० । प्रज्ञा० । आ०
म० । ज्ञा० । सूत्र० । यः सुधर्मं मन्वानः स्थलङ्गे जिघ्रति स
सौगन्धिकः । पुं० । नपुंसकभेदे, म० १ अधि० । सौगन्धिको नाम
सागारिकस्य गन्धे शुभं मन्वते स च सागारिक जिघ्रति
मलाप्यत्वा वा हस्तं जिघ्रति । वृ० ४ उ० । नि० चू० । प्रव० ।
पं० चू० । पं० भा० ।

सौगंधिककंड-सौगन्धिककाण्ड-न० । रत्नप्रभायाः पृथिव्याः
सौगन्धिककम्पनाभे काण्डे, स्वा० १० डा० ३ उ० ।

सौगंधिया-सौगन्धिकी-स्त्री० । स्वनामक्यातायां नगर्याम्,
ज्ञा० १ ध्रु० ५ अ० ।

सौगम्य-सौकुमार्य-न० । अतिस्तुमरतायाम्, 'आयायया-
हा चय सौगम्यं' दृश० २ अ० ।

सौगमोहिज-शोकमोहनीय-न० । मोहनीयकर्मभेदे, यद्वा-
शात्प्रियविप्रयोगे सारस्ताहमाकम्पनि परिद्वेते दीर्घे च
निः-श्वसिति भूर्पाठे च लुटति तच्छोकमोहनीयम् । कर्म०
६ कर्म० ।

सौगमिहाण-शोकविधान-न० । प्राज्ञमनके चारिनादिके,
५५० १ उ० ।

सौगम-सुमति-स्त्री० । मोक्षमार्गे, सुदेवत्वादिके, 'पन्थ सु-
मती शाराक्षसलचरणा भवति' । अथवा सुगमं सुदयसा-
दिका । आ० चू० १ अ० ।

सौवा-श्रुत्वा-अव० । 'स्व-ध्व-द्व-ध्वा-च-वृ-ज-भाः क-
चित्' ॥ ८ । २ । १५ ॥ इति त्वास्थाने च्वा इ-
त्यादेशः । सोच्वा । प्रा० । निश्चयस्यर्थे, अवगम्ये-
त्यर्थे, सूत्र० १ ध्रु० ३ अ० २ उ० । आवा० । शुरुमुखा-
न्त्ये धृत्वस्यर्थे, उल० २ अ० । धावेण निश्चयस्यर्थे, स्वा० ३
डा० १ उ० । तं० । दृश० । कल्प० । भ० । आगमपक्षे, भ० ६
श० ३२ उ० । अवधार्येत्यर्थे, विपा० १ ध्रु० २ अ० । भ० ।
आवा० ।

सोषिय-शोषित-त्रि० । 'सवादी वा' ॥ ८ । २ । ६६ । इति द्वित्व
म् । शोषविषये, प्रा० २ पाद ।

सोजीय-सोद्योत-त्रि० । उद्योतभावसहिते, जी० ३ प्रति० ४
अधि० । बहिर्दृश्यवस्तुतयस्तुल्यप्रकाशकरं, जी० ३ प्रति०
४ अधि० ।

सोड-शोड-न० । सीधुनि, आचा० २ ध्रु० १ चू० १ अ० ३
उ० ।

सोडमय-शोडशक-पुं० । षोडशावयवे समुदाये, 'प्रकृतमहा-
स्तनाऽहंकारस्तस्माद् गणध्व षोडशकः ।' आ० म० १ अ० ।

सोडसिगा-शोडशिका-स्त्री० । मगधदेशप्रसिद्धे रसमानवि-
शेषे, रा० ।

सोड-सोड-त्रि० । अनुभूते, उत्त० १६ अ० ।

सोख-शोख-न० । दन्तकाष्ठिकाभरणे रक्तवर्णे, तं० ।

सोखिचक-श्रोखिचक-न० । कटिनटे, कल्प० १ अधि० २
क्षण ।

सोषिय-शोषित-न० । पल्लवरिधे, उत्त० २ अ० । आवा० ।
ज्ञा० । तं० । स्वा० । आर्त्तये रुधिरं, सामान्येन वा रुधिरं,
ज्ञा० १ ध्रु० ८ अ० । शोषिते-रुधिरं, द्वितीया धातुः ।
तं० । आवा० । आ० म० ।

सोषियलव-शोषितलव-पुं० । शोषितविन्द्री, तं० ।

सोषियानुमारि-शोषितानुसारिन्-पुं० । शोषितानुव्यापके
धानी, स्वा० ६ डा० ३ उ० ।

सोषिसुत्त-श्रोषिसुत्त-न० । कटीसूत्रे, भ० ६ श० ३३ उ० ।
बालकानां चर्मविद्वरकरूपे कटीसूत्रे, ज्ञा० १ ध्रु० १७ अ० ।

सोषी-श्रोषी-स्त्री० । कंठरप्रभागं, जं० २ वक्ष० । कटौ,
प्रञ्ज० ४ आध० द्वार ।

सोणहग-सोणहक-पुं० । पक्षिविशेषे, उत्त० ५ अ० ।

सोणहगालिग-शोषिकालिग-न० । अश्रेगाभयविशेषे, जी०
३ प्रति० १ अधि० २ उ० ।

सोत्त-श्रोत्र-न० । धृत्येनऽनेनेन श्रोत्रम् । शब्दप्राहकगिद्वये,
स्वा० ८ डा० ३ उ० । प्रज्ञा० । अचित्तं जीवरहितं सोत्तं हिंद्
पुणस्तदा भेदोपद्रिश्यते तं अचित्तसोत्तं तिविह-द्वहजुयं,
पडिमजुयं, वेर्यं च । नि० चू० १ उ० ।

श्रोतस्-न० । 'नैलादी' ॥ ८ । २ । ६८ । इति अन्त्यव्यञ्जनस्य
द्वित्वम् । जलप्रवाह, प्रा० २ पाद ।

सोत्तवधण-श्रोतोवन्धन-न० । जलप्रवाहवन्धने, प्रञ्ज० १
आध० द्वार ।

सोतामणि सौत्रामणि स्त्री० । रुक्कड्डीपमवाद्यां दिक्कुमारि,
कायाम्, आ० क० १ अ० ।

सोसिदिय-श्रोत्रेन्द्रिय-न० । श्रवणेन्द्रियं, आ० म० १ अ० ।

भायः सोमनस्यम् । सोमनः समनः रा० । प्र० । जी० । आ० म० ।
सोमनस-पुं० । जम्बूद्वीपं मन्दरस्य दक्षिणतः देवकुलपु अश्व-
रक्षस्यमदृशं वक्षस्कारपर्वतः तद्विषयतो च । स्या० २ डा० ३ उ० ।

दो सोमणसा । स्या० २ डा० ३ उ० ।

निपथस्य पर्वतस्योत्तरस्यां मन्दरस्य दक्षिणपूर्वस्यामाश्र-
यादिशि मङ्गलावर्तीविजयस्य पश्चिमभागां देवकुलां पूर्वस्यां
सोमनसो वक्षस्कारपर्वतः । जं० ४ वक्ष० ।

कहिं यं भन्ते । जम्बूद्वीपे दीवे महाविदेहे वामे सोम-
णसे नाम वक्षस्कारपर्वतः पश्चते १, गोयमा । शिमहस्म वा-
सहरपर्वतस्य उत्तरं मन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणपुर-
न्ध्रिमेण मंगलावर्तिविजयस्य पश्चिन्ध्रिमेण देवकुला पुर-
न्ध्रिमेण एत्थं यं जम्बूद्वीपे दीवे महाविदेहे वामे सोमणसे
नाम वक्षस्कारपर्वतः पश्चतः, उत्तरदिशिणाय पश्चिणप-
र्द्धावितिथिषु जहा मालवन्ते वक्षस्कारपर्वतः तदा खवरं
सम्बरयामण अर्द्धं ० जाव पडिस्से । शिमहवामहपर्वत-
यन्तं यं चत्वारि जोअणमयाई उड्डु उच्चतेणं चत्वारि
भाउ(३)अमयाई उच्चहेणं सतं तेहव सच्चं खवरं अड्डा से
गोअमा । ० जाव सोमणसे वक्षस्कारपर्वतः बहवे देवा य
देवीअं अ सोमा सुमणा सोमणसे अ इत्थं देवे महिड्डुए
० जाव परिवमह, से एणं ड्डुणं गोअमा । ० जाव शिच्वे ।

(सू०+६७)

' कहिं यं ' मित्यादि, क भदन्तेत्यादिप्रश्नः सुखमः, उत्त-
रस्य निपथस्य वर्षधरपर्वतस्य उत्तरस्यां मन्दरस्य पर्वत-
स्य पूर्वदक्षिणस्याम्-आश्रयकोणं मङ्गलावर्तीविजयस्य पश्चि-
मभागां देवकुलां पूर्वस्यां यावत् सोमनसो वक्षस्कारपर्वतः
प्रश्नः इत्यादि सर्वे माहयवद्वज्जन्तानुसारं प्राप्यम्, यषु
सप्रपञ्चं प्रथमं व्याख्यातं गन्धमादन्तर्निर्देशयितव्यं माहय-
वन्तोऽन्तिर्देशने तदस्यासन्नवर्तिन्येन सूत्रकारशैलीर्वाच्य-
ज्ञापनाय, नवरं सर्वोत्तमा रजतमयाऽप्ये, माहयवास्तु नी-
लमणिप्रयः, अयं च निपथपर्वधरपर्वतान्तं चत्वारि याज-
नशतान्युपवर्त्तमानं चत्वारि गच्छन्तिशतान्युड्डुप्रेन माहय-
वास्तु नीलवस्त्रमपि इति विशेषः, अथ च विशेषमाह—
' स कण्ठेण ' मित्यादि, प्राग्वत्, भगवानाह—गौतम !
सोमनसवक्षस्कारपर्वतं बहवो देवा दृश्यन्तः सोम्याः काय-
कुलघृष्टा अभवात्, सुमनसो—मनःकालुष्याभावात् परि-
वसन्ति, ततः सुमनसामयमावास इति सोमनसः, सोम-
नननामा चात्र देवो महर्द्धकः परिवसति तेन तद्योगात्
सोमनस इति । ' से एणं ड्डुणं ' मित्यादि, प्राग्वत्, 'सोम-
णसे ' इति प्रायः सूत्रं व्यक्तम् । जं० ४ वक्ष० ।

कूटपृष्ठा—

जम्बूद्वीपे दीवे सोमणसे वक्षस्कारपर्वतः सत्त कूडा पश्चता,
तं जहा—'सिद्धे १ सोमणसेरं तह, बोधवे मंगलावर्त्तकूडे ३।
देवकुल ४ विल ५ कंचय ६, विमिड्डुकूडे ७ य बोधवे ”
॥१॥ (सू०+५६०) स्या० ७ डा० ३ उ० ।

मेराः परितः स्थितं वनं, नपुं० । जं० ४ वक्ष० । मेराद्वितीय-
मङ्गलायां स्थानास्यतः वनं, जं० १ वक्ष० । सूत्र० ।

कहिं यं भन्ते । मन्दर एवम् सोमणसवक्षे नाम वक्षे
पश्चते १, गोयमा । शन्दखवणस्य बहुसमरमणिज्जाओ
भूमिभागाओ अद्वैतवर्द्धि जोअणमहस्साई उड्डे उच्चत्ता
एत्थं यं मन्दरे पर्वतः सोमणसवक्षे नाम वक्षे पश्चतः ।
पञ्चजोयणमयाई चक्रवालविष्कम्भेणं वड्डु वलयाकार-
संठाणसंठिए जे यं मन्दरं पर्वतं सच्चं समेता संपरि-
क्षित्ता यं चिड्डे, चत्वारि जोअणसहस्साई दुषि य
बावन्ते जोअणस ए अड्डु य इकारसमाए जोअणस्य बाहि
गिरिविष्कम्भेणं तेरम जोअणमहस्साई एच य एकारं
जोअणस ए छब इकारसमाए जोअणस्य बाहि गिरिपरि-
रणं तिषि जोअणमहस्साई दुषि अ बावन्ते जोअणस ए
अड्डु य इकारसमाए जोअणस्य अंतो गिरिविष्कम्भेणं
दम जोअणमहस्साई तिषि अ अउयापणं जोअणस ए
तिषि अ इकारसमाए जोअणस्य अंतो गिरिपरिरेणं ति ।
से यं एणाए पउमवरं हआए एणाए य वणसंदेशं सच्चं
समन्ता संपरिचित्ते । वयणओ किण्हे किण्हेहामो ० जाव
आमयन्ति एवं कूडवज्जा सच्चवे शन्दखवणवत्तव्या
भाणियववा, तं चेव ओगाहिऊण ० जाव पासावड्डेमगा
सक्कीसाणां ति । (सू० १०५)

' कहिं यं ' मित्यादि, क भदन्त । मेरो सोमनसवनं नाम
वनं प्रकृतम्, गौतम ! मन्दरवनस्य बहुसमरमणिजात् भूमि-
भागादर्द्धावर्द्धिः सार्द्धं द्वापरिरेण्येः याजनसहस्राण्युपैवम्,
तस्याऽग्रान्तरे मन्दरपर्वते सोमनसवनं नाम वनं प्रकृतं, पञ्च-
याजनशतानि चक्रवालविष्कम्भेनान्यादिपदानि प्राप्यन्,
यन्मन्दरं पर्वतं सचतः समन्तान् सम्परिगच्छन् तिष्ठति-
एतच्च कियता विष्कम्भेन कियता च परिगेषण्य्याह—
' चत्वारि ' मित्यादि, प्रथमं मङ्गलायामिव द्वितीयं मङ्गलायामि-
वि विष्कम्भद्वयं वाच्यं, तत्र बाहिर्गिरिविष्कम्भेन चत्वारि
याजनसहस्राणि द्वे च याजनशते द्विसप्तत्यधिकं अष्टौ त्रै-
कादशभागा याजनस्य, एतदुपपरितरेवम्-धरणीतलान् नी-
मननं यावद् समने मेरुकुलस्य त्रिपरितलसहस्रयाजनान्यान्त-
कालानि एषां त्रैकादशभिर्भागे लब्धम् ५७७, ३, अस्मिन्नरा-
शी धरणीतलगतमरुत्वासाहसहस्रयाजनप्रमाणकङ्क्षोधि-
तं ज्ञानं यथाक्तं मानमिति । बाहिर्गिरिपरिरेण्ये वयादश या-
जनसहस्राणि पञ्चयाजनशतानि एकादशानि-एकादशविध-
कानि पृष्ठं च एकादशभागा याजनस्य, तथाऽन्तर्गिरिविष्क-
म्भेन चाणि याजनसहस्राणि द्वे द्विसप्तत्यधिकं याजनशतं
अष्टौ त्रैकादशभागा याजनस्य, उपरितलान् बहिर्गिरिवि-
ष्कम्भात् उभयतो मङ्गलाद्वयसां पञ्चशतं २ याजनकपऽ-
पनीनं यथाक्तं मानम्, अन्तर्गिरिपरिरेण्ये तु दश सहस्र-
जानानि त्रीणि च याजनशतानि एकादशयादधिकानि त्रय-
ल्लैकादशभागा याजनस्येति । अथास्य वर्णकसूत्रम्—' से यं

सोमणस

एगा' इत्यादि, स्यर्द्धं, नवरम् एवमुक्ताभिलाषिण कूटवज्रां
 नैव नन्दनवनवक्रयता भणितस्या, कियत्पर्यन्तमित्याह-त-
 द्वेय मेकः पञ्चाशद्व्योजनरूपं क्षेत्रमवगाह्य यावत्मासादा-
 धनस्यकाः शकेशानयोरिति, बापीनामार्गं न्विमानि तेनैव
 क्रमेण, सुमनाः १ सोमनसा २ सोमनासा सोमनसगा वा ३
 मनोरमा ४, तथा उत्तरकुः १ द्वेयगुः २ धार्येणा ३ सर-
 स्वनी ४, तथा विशाला १ माधमद्रा २ अमयमेना ३ गौहिली
 ४, तथा भद्रोत्तरा १ भद्रा २ सुभद्रा ३ भद्रावती भद्रवती वा ४ ।
 जं० ४ वल्ल० पक्षस्य नवमे दिवसे, ज्यो० ३ पादु० जं० प्रैययक-
 विमानानां वतुर्धै प्रलटे, स्था० ६ डा० ३ उ० प्रयो० सन्तकुमा-
 रस्य द्वेयस्य पारियानिकं विमाने, औ० १ जं० रुक्मप-
 र्वात्म्य स्वनामक्याते द्वेय, सू० प्र० १६ पादु० १ वं० ४ जं० ।
 शोभने मनो यस्याः सकाशाद्भवति सा सुमनास्ततः
 क्वाप्येज्या । जम्ब्यां सुदशनायाम्, औ० १ जं० ४ वल्ल० १ द-
 क्षिणपूर्वस्य रतिकरपर्यन्तस्य दक्षिणस्यां दिशि स्वनाम-
 क्यतायां राजधान्याम्, औ० ३ प्रति० ४ अधि० १ डी० ।
 नी० । पक्षस्य पञ्चाश्यां रात्रौ, जं० ७ वल्ल० । सन्तुष्टचित्तवै,
 नपु० । कल्प० १ अधि० १ क्षण १ ज्यो० ।

सोमणसकूट-सौमनसकूट-पु० १० । सौमनसनामकस्वाधि-
 द्रावृत्तमवगोपलक्षिते कूट, स्था० ७ डा० ३ उ० । (अस्य
 वक्रयन्ता 'सोमणस' शब्देऽनुपदम्भ गता ।)

सोमणसवल्ग-सौमनसवन-न० । मेरोद्वितीयमेखलायां स्व-
 नामक्याते वने, स्था० ४ डा० २ उ० । (अत्रत्या वक्रयन्ता
 'सोमणस' शब्दे गता ।)

दो सोमणसवल्गा । स्था० २ डा० ३ उ० ।

सोमणसा-सौमनसा-औ० । पञ्चमितिथिरात्री, सू० प्र० १०
 पादु० ।

सोमणसी-सौमनसी-औ० । पक्षस्य पञ्चदश्यां तिथौ, ज्यो०
 ४ पादु० ।

सोमणसाह-सौमनाह-पु० । सौराष्ट्रप्रसिद्धे महाद्वे, ती०
 १६ कल्प । (एतद्भजनकथा 'सच्चउर' शब्देऽस्मिन्नेव
 भागे गता ।)

सोमतिलग-सोमतिलक-पु० । तपागच्छे द्वेन्दुसूरशिष्य-
 विद्यानन्दगणिशिष्यधर्मोपसूरशिष्यसोमप्रभसूरशिष्ये, त-
 स्य जन्म विक्रम १३४४, संवत्सरे दीक्षा १३६६, वर्षे सूरि-
 पदे १३७३, वर्षे स्वर्गनिः १४२४ वर्षे । अनेन यमकस्तुतिटीका-
 शीलतरङ्गिणी नव्यक्षेत्रसमाससूत्रे जीतकल्पवृत्तिधौत प्र-
 न्या रचिताः । यशस्तिलकचम्पूनामप्रत्यकारके दिग्गम्भ-
 राज्ञायै, एकाशीत्यधिकाष्टशतं शुकऽयमासीत् । जं० १० ।

सोमदत्त-सौमदत्त-पु० । चन्द्रप्रभस्याभिनेः प्रथमभिलाषि-
 शनानीकस्य पुरोहितं, विपा० १ श्रु० ४ अ० । भ-
 द्राबाहुस्वामिनः वतुर्धै शिष्ये, कल्प० २ अधि० २ क्षण ।
 सोमदिङ्गि-सौम्यदृष्टि-पु० । कस्याप्यनुजेऊके साधो, प्रयो० २३६
 द्वार । सोमलोचने, स हि सर्वस्याप्यावधरणायो भवति ।
 दृश्य० २ तरव ।

सोमदेव-सौमदेव-पु० । दशपुरनगरवास्तव्ये स्वनामक्याते
 ब्राह्मणे, यत्पुत्र आर्यरक्षितः सूरिरासीत् । विशे० । आ०
 म० । आ० क० । आ० खू० । ती० । उत्त० । पक्षप्रभ-
 स्य प्रथमभिलाषायके, आ० म० १ अ० । स० ।

सोमदेवयाकाह्य-सोमदेवताकाधिक-पु० । सोमदेवतास्म-
 त्सामिनिकाव्यस्तानां कात्यां येमास्मि ते सोमकारिकाः ।
 सोमसामानिकादिदेवपरिवारभूतेषु द्वेषु, म० ३ श०
 ४ उ० ।

सोमधम्मगणि-सोमधर्मगणिन्-पु० । उपदेशसन्निकाग्रन्थ-
 कारकं तपागच्छीयचारिबर्गशिष्ये, जं० १० ।

सोमप्यभ-सोमप्रभ-पु० । बाहुलिपुत्रे, ध्यायंसञ्जातरिति के-
 पाचिन्मतम् । आ० खू० १ अ० । आ० क० । आ०
 श्यकवृत्त्यनुसारं बाहुल्यलिखितसोमप्रभसुतः ध्यायंसा रा-
 जा । कल्प० १ अधि० ७ क्षण । चमरस्याप्यावधने,
 आ० म० १ अ० । "सोमस्य महाश्ला सोमप्यभे उपाय-
 पञ्चप" स्था० १० डा० ३ उ० । (अत्रत्या विस्तरः उपाय-
 पञ्चप' शब्दे द्वितीयभागे ८३५ पृष्ठ गतः ।)

सोमप्यभसूरि-सोमप्रभसूरि-पु० । तपागच्छीय धर्मोपसूरि-
 समनन्तरं आचार्ये, ग० १ अधि० । " श्रीसोमप्रभसूरिः, पृष्ट
 श्रीसोमतिलकसूरिगद्गात्राग्र सोमप्रभसूरि-स्तस्य विनयास्तु
 चत्वार, ॥१॥ श्रीविमलप्रभसूरिः, श्रीपरमानन्दसूरिशुक्रराजः ।
 श्रीपञ्चतिलकसूरि-गोणिलकः सोमतिलकगुरुः ॥२॥" ग० ३
 अधि० । एतज्जन्म विक्रम १३१० संवत्सरे दीक्षा १३२६ सूरिपदम्
 १३३२ स्वर्गनिः १३७३ वर्षे अनेन चित्रवन्द्यस्तत्त्वा नाम ग्रन्थो
 रचितः । द्वितीयाऽपि सोमप्रभाचार्यो विजयनिहम्बसूरि-
 ष्यः, तेन हम्बकुमारचरित्रं सूत्रिकुमारचरित्रं सूत्रिकुमारचरित्रं
 कृष्णित्यादयो ग्रन्था रचिताः । जं० १० ।

सोमप्यभ-सोमप्रभा-औ० । सोमप्रभस्य चमरागतावधनेत्य
 दक्षिणदिग्बर्गिराजधान्याम्, डी० ।

सोमभूह-सोमभूति-पु० । चम्पानगरीवास्तव्ये स्वनामक्याते
 ब्राह्मणे, आ० १ श्रु० १४ अ० ।

स किं ते कुलाइं ? कुलाइं एवमाहिञ्जति, ते जहा, "पदमं
 च नागभूयं, बीयं पुण्यं सोमभूहं हाइ ।" कल्प० २
 अधि० २ क्षण ।

सोममिता-सोममित्रा-औ० । सौर्यपुरवास्तव्यस्य यक्षयशसे
 भाग्यायाम्, आ० ४ अ० । आ० क० । आ० खू० ।

सोमय-सोमक-पु० । काम्पामोशान्तनगे नागविशेषवर्तके
 आर्ये, स्था० ७ डा० ३ उ० ।

सोमल-सोमल-पु० । डावर्गनीशान्तनगे स्वनामक्याते ब्राह्म-
 णे, अन्त० १ श्रु० ३ वगे ८ अ० । ('गजसुकुमार' शब्दे
 तृतीयभागेऽप्युक्ता ।)

सोमलच्छी-सोमलक्ष्मी-औ० । सोम्या-प्रशस्ता या लक्ष्मीः ।
 प्रशस्त्यायां लक्ष्याम्, कल्प० १ अधि० ३ क्षण ।

सोमसेख-सोमसेख-त्रि० । अत्रुपतापकारिगरिणामे, स्वा०
६ डा० ३ उ० ।

सोमवदख-सोमवदन-त्रि० । सोम-सधीकं वदने येषां ते सो-
मवदनाः । सधीकास्थ, जं० २ वष० ।

सोमवसु-सोमवसु-पु० । कौशार्थीमण्यीचास्तस्ये जम्बवद्रे
विभे, च० १० ।

तत्कथा वैषम्य—

“कोसंबी अग्निं पुरी, पभ्यगव्या सुउच्छुबद्धिं ध्व ।
आजम् अह्वरिहा, सोमवसु तथ वरावपे ॥१॥
ज जं करेह कम्भं, तं तं सयले पि होह से विहलं ।
ना उच्छिग्रा धीग्ये, जात्रा धम्मुमुहो किञ्च ॥२॥
सो धम्मसत्थगोहं-ह धम्मसत्थार अह्वरिहं ॥
सिम्भान्ना कटिज्जेतं, धम्मकं इय निस्साम् ॥३॥

गिरिजिह्वरुत्तंगा दन्तिगो वूरिदगा ।

जियजलहिनरंगा घाउवंगा तुर्गंगा ।

रहवरमडकाईलच्छिवच्छुसारा,
नगरनिगममाई हुनि धम्मा जियाणं ॥४॥

अमरनियरपुञ्जं वासवने पविचं,
सयलमरहज्जे भूरिमागेहि सज्जं ।

हलहरनिवसं जं इहं कसवणं,
कयधुवणचमळं धम्मलीलाहये नं ॥५॥

रहसवसवमेतुहाम देविद्विद्वि—

पणयमसमसुक्कं जं च तिरयाहिवसं ।

अवरमवि पम्पथं पाणिगं जं लहेनं,

तमिह फलयसेसं धम्मकपण्णमुस्स ॥६॥

नं सोउ जेपर दिग्घा, सधमिये किनु कहसु पल्लङ्ग ।
कस्स स्यास एसो, धम्मा मे गिरिहयवुत्ति ॥७॥

सो पविनेयेर मिट्ठे, भुजयम्यं सुदं च सोयस्ये ।

सोयपिग्घा य अण्णा, कायस्वो इय पप निजि ॥८॥

जो सम्मं अण्णुज्जर, अण्णुविह्वर तस्स पायमूलाम्भ ।

गिरिहज्ज तुमे धम्मं, अण्णयं भइ ! लहु लहिमि ॥९॥

को पुण एसि अण्णु, ति पुच्छिग्घो कहह धम्मपाटी वि ।

यो भइ ! धिम्मलमाणो, वरमार्थं एस बुज्जेति ॥१०॥

अह सुजधम्महदं, वंसलिगो बह्विमि वि पुच्छेतां ।

एगमि सधियेमे, समागग्घो भिक्खवेल्लो ॥११॥

भोययिग्घो मडियाए, एगस्स व्वत्तलिगधारिस्स ।

होसु अतिह ति नं ठवि-य अण्णया सो गग्घो भिक्खो ॥१२॥

गहिउं खण्ण भिक्खं, सो पत्ता सो हुवे वि ते सुत्ता ।

समयोम धम्मतत्थं, दिण्ण पुट्ठो कहह लिगी ॥१३॥

भइ ! इह सोमसुखी, अग्गे जससुजसनामया सीता ।

उयह्वेणे तत्थं, मिट्ठे सुत्तव्यमिच्छा ॥१४॥

नय अण्णो परिकहिग्घो, अविरेण गग्घो सुक्क य परलोयं ।

नो इं तियबुद्धीए, इय आराहेमि सुक्कयस्यं ॥१५॥

मनोसहमाईहि, विहिग्घो मे लोमवज्जेतो अण्णा ।

पावमि मिट्ठमग्घं, इह मडियाए सुवमि सुदं ॥१६॥

अह जितइ सोमवसु, अहो इमो सुवह्वरुत्तस्स ।

नमहवयइ जं गुरुणा, भिण्णो सो सभइ नयं ॥१७॥

२११

तथाहि—

मंतासहिपमुहोहि, जायइ जीवाण धायले नूणं ।

तो लोमपिग्घो अण्णा, कह परमत्थेण इह होह ॥ १८ ॥

पाण्ण मिट्ठमग्घं, जेणेइ जीवाण गाहूरसगिहि ।

तत्ता भयपिबुद्धी, ता परमत्थेण कहयमिणे ॥ १९ ॥

हिमधामधामिममल-सीलाण रिसीमं विजियकराणो ।

पयंतवासवज्जा, नणु सुहसिज्जा वि पडिंसिज्जा ॥ २० ॥

तथा बोद्धम्—

सुखगय्यासने वक्खं, ताम्भूलं स्नानमण्डनम् ।

दत्तकाट्ठं सुगण्यं च, ब्रह्मचर्यस्य वृषणम् ॥ २१ ॥

इय चित्तिऊण तेणं, पुट्ठा लिगी कहसु भइ ! तुहं ।

गुरुमाया काथ स आह, अमुगगाममि निवसेइ ॥ २२ ॥

वीयादण सोमवसु, तत्थं च गग्घो डिग्घो प सुजसमहे ।

भुत्ता हुवे वि गोह, इहस्स माहिहसिदुस्स ॥ २३ ॥

पुट्ठा य नणु तत्थं, सुजसो काहउळ पुट्ठमुत्तं ।

भणइ इगंतर मइ ये, जिममि मइ होह नो मिट्ठे ॥ २४ ॥

क्राणउक्कयणपसेतां, जथ व तत्थं च सुदं सुवामि ति ।

लोयपिग्घो निरीहु, ति एव पकरेमि सुक्कयस्यं ॥ २५ ॥

तं मुणिय दिग्घो विनेइ, स्वाकरो एस किनु गुरुवयस्यं ।

अहमंभीरं को नणु, जालइ गुरुयाण्डिण्यारं ॥ २६ ॥

कहवि वरइ इमीए, सुदं अग्गे अहं मुणिसमाभि ।

इय चित्तासेतत्तां, सेपत्तां पाइलपुग्गम् ॥ २७ ॥

सत्थपरमत्थयिग्घा—र वेओजो जइण समयकुसलस्स ।

विबुद्धस्स तिल्लोयण ना-मगस्स गिहमेस सेपत्तां ॥ २८ ॥

पविसंतेो य निरुज्जा, जा अणवसदं ति दूरजालेण ।

पनवणकुसुमहत्थो, ना एगो किंकरो पत्तो ॥ २९ ॥

मणिउज्जेतो वि अग्गा-उ दंतवणमाइ सो गग्घो मण्णे ।

निस्समिय खण्ण अम-गिग्घो वि ते दाउमारज्जे ॥ ३० ॥

एस न दिनां पुट्ठि, किमिहइ इह मिोमवसुपुट्ठा ।

पमणइ विस्ती पडमं, पडुणो दिज्ज हयइ भत्ती ॥ ३१ ॥

इहराउवत्ता तस्स उ, उडरियं सेवयाण सेले व ।

इत्तो व दाहि पुरिसहि, मणिगयं तत्थ आयमस्यं ॥ ३२ ॥

पमाए नरुणीए, दिग्घं नं वालुगा पगस्स ।

वीयस्स दीहदेइण, उल्लंकेण दिण्ण तत्तां ॥ ३३ ॥

पुट्ठा भणइ बुवारी, सो भइ ! मीयं पडमत्तां भत्ता ।

वीओ उण पग्गुसिं, ता एवे वेय उखियं ति ॥ ३४ ॥

इत्थंतरमि वडुभ-इ वडुपयडिज्जाणममहाविहा ।

वरसियियं आकडा, तत्थगा आगया तरुणी ॥ ३५ ॥

का एता कि एवे, समेइ इय पुच्छिए पुणो तथे ।

दावारिएण भणियं, पेडियधूया इमा भइ ! ॥ ३६ ॥

रायउल्लिम समस्सा-पयपूणपनमकयसमाणा ।

सगिहं समेइ एवे, सरस्सई नाम विक्खयाय ॥ ३७ ॥

कह पुरियं इमीए, पयं ति दिवपुच्छिग्घो भणइ विस्ती ।

“तेन सुजेन सुपयात्तं”

अवलोचियं पयमिमे, रत्ता इय पुरियमिमीए ॥ ३८ ॥

तथा—

यत्सर्वेव्यपकं चित्तं, मलिनं क्षेत्रपशुभिः ।

सञ्चिषकाम्बुनैपकम्, तेन सुजेन सुलक्षणिः ॥ ३९ ॥

अह स्वा गिहं पविष्टा, जगमेष्टु ऽभिर्नदिया तन्नो विष्वा ।
चित्तइ हस्मस् सयला, परिचारा वि षु अहो विबुहो ॥४०॥
लज्जावसरो य गन्धो, पञ्चशो य निलोयणस्स पयकमले ।
विज्वह विषुहपुंगव !, वयगहणं काडमिच्छामि ॥ ४१ ॥
ता पसिय साहसु गुरुं, कस्स सयासस्मिहं गंमि वयं ।
सो आह जो पर्यातयं, मिट्ठे सुलब्धमिच्छाह ॥ ४२ ॥
वक्काणरु तह पालइ, नस्स सयासे गंहेसु तुं दिक्खं ।
नो जंणइ सोमवसु, को पुण पयसि परमग्धा ॥ ४३ ॥
अणर बुहो वि महायस !, अकयमकारियमकपियं सुखं ।
मधुवरविर्त्तालखं, रागहोलेहि परिमुक्कं ॥ ४४ ॥
मसिमंतमूलओसह-पञ्चोगपरिविज्जियं व आहारं ।
जो भुंजइ सो इहयं, परमग्धेण जिमइ मिट्ठं ॥ ४५ ॥
जो सुयं आहारं, भुंजेनो न कलु बंधप कम्मं ।
कहयविवागं तणे, एसिमिह सुक्यप मिट्ठं ॥ ४६ ॥
एयविचारीयं पुण, भुंजेनो हिससु ता बंधइ ।
असुहविवागं कम्मं, तणे अमिडं अओ भणियं ॥ ४७ ॥
अजयं भुंजमाणो उ, पाणमूयाह हिसइ ।
बंधइ पावयं कम्मं, तं होइ कहयं फलं ॥ ४८ ॥
जो सयलआहिमुक्को, सज्जयपञ्चणसज्जमुज्जेतो ।
शुरुल्लाप विहिणा, निस्स सुवह सुहेण सो सुवह ॥ ४९ ॥
धणधज्जसुवअसुहिर-अ रयण अउअरुणमुहदविणुमि ।
जो निक्खनिप्यवांसो, लापिअओ होइ सो अब ॥ ५० ॥

यतः—

चिम्बस्याऽपि स वल्लभो गुणगणस्तं सश्रयत्यग्वहं ,
तेनयं समलंकृता वसुमती तस्मै नमः संततम् ।
तस्माद् धन्यमः समस्ति न परस्त्वयानुगा कामधुक् ,
तस्मिन्नाग्रयतां यशसि दधते संतापमाक यः सन् ॥ ५१ ॥
एयं निसामिऊणे, निलोयणं परमणइ सोमवसु ।
परमग्धवसुपयङ्ग-निउणस्स नमो हवउ तुज्ज ॥ ५२ ॥
अणर बुहो वि ओ भइ !, तं सिद्धं नो सुलक्खणे तं वि ।
अयितहधम्मविचारं, अ एव नियसि मज्झग्धा ॥ ५३ ॥
अह पुच्छिऊण विबुहं, तग्गहाओ विणिग्गमाओ एस ।
अइसुअधम्मशुरुला-अलालसो जाव ॥ ५४ ॥
पुञ्जुनजुत्तिजुत्तं, आहारं फासुयं यवेसेने ।
जुगांमत्तनिहियवयणं, जिएमयसमणे नियइ ताव ॥ ५५ ॥
नो चित्तइ सो मिट्ठो, मज्झ पुक्खा मणोरहा सव्यं ।
कपलरु व्व सुशुरुपाय- संगया जं इमं रिट्ठो ॥ ५६ ॥
नेस्सि पट्ठीइ गन्धा, आहारं वंदिये सुधांसशुक ।
पट्ठा पयतिगअग्धा, कहिआ स्त्रीहि वि तहेय ॥ ५७ ॥
ताओ वमहपअग्धा, मुण्णिज्जआहारगहणओ अब ।
ससपयजाणुणयं, तत्तयव ठिआं य सो रिट्ठ ॥ ५८ ॥
आवस्सयाह काउं, अणिये पोरिसिमणुअयियं सुवि ।
आगमविहिता सुधा मुण्णिणो गुरुणो पुरुट्ठिता ॥ ५९ ॥
उवउत्ता वसमण-उज्जयणे परिवाईउं लहु पयट्ठा ।
अलिपासणो कुयरो, समागन्धा तय तयल्लं ॥ ६० ॥
तं मिसुणइ एग्गमा, आणसमितीह मयियशुरुअणं ।
जंणइ अरसु बरं, अणर शुक धम्ममाहां तं ॥ ६१ ॥
तो अइहिरसियहिअओ, भासुरिअप्यंतकं कवचअरं ।

नमिऊणं शुरुपाय, पत्तो धणओ सयं ठाण ॥६२॥
तं ददउ पडिडुमणो, सोमवसु लज्जुअधम्मवसु ।
चित्तइ अहो भयवओ, निजयपसिजे निरीहन् ॥६३॥
साहयानियजुत्तंनो, दिक्खं गिरहइ सुधांसशुरुपासे ।
मज्झग्धसोमाद्वि, कमेण जाओ सुगइभागी ॥६४॥

इत्येवमुक्त्वैस्तरांधिलामो,

मुक्यं फलं सोमयोविशिष्टम् ।

माध्यस्थ्यप्राज्ञः परिभाष्य भगवाः,

अव्यंन भाव्यं तदव धत्त ॥६५॥

(इति सोमवसुकथा समाप्ता) ध० २० १ अघि० १२ गुण ।

सोमविजय-सोमविजय-पु० । होरविजयस्त्रीणां प्रथमशिष्ये,
कल्प० ३ अधि० ६ क्षण ।

सोमसिरि-सोमश्री-खी० । होरवर्त्तनीनरीयास्तव्यस्य सोमल-
स्य भार्यायाम्, अन्त० १ धु० ३ वर्ग० अ० आ० चू० । दशी० ।

सोमसुन्दर-सोमसुन्दर-पु० । तपागच्छं स्वनामक्याने
देवसुन्दरस्त्रीणां शिष्यं, ग० ३ अधि० । अयमाचार्यः
विक्रम १४३० संवत्सरे जानः १४६६ स्वर्गतः । प्रथमप्रकाशक
प्रत्याख्यानभाष्यं चानेन टीका रचिता, योगशास्त्रांपदशमा-
लापडावश्यकवतस्यादिष्वनेन टीका रचिता । ज० १० ।

सोमहिंद-देशी-उदरं, दे० ना० ८ वर्ग ४४ माथा । "

सोमा-मोमा-(मौम्या-खी०) । सोमदेवतादिक सोमा संख्या
वा।म० १० श० १ उ० । उल्लंघिषि, अन्त० ३ ठा० २ उ० । आ०
म० । सोमस्य लोकपालस्याग्रमहिष्याम्, म० १० श० ५ उ० ।
सोमलोकपालस्य राजधान्याम्, म० ।

संक्षुब्धभस्म यं महाविमायस्म अहं सपक्षिं
सपडिदिमि अमंखेज्जाइं जोयणमयमहस्साइं ओगा-
हिता एत्थ णं मक्कस्स देविदस्स देवरणो सोमस्स महा-
रणो सोमा नामं रायहाली पणुत्ता । एणं जोयणसय-
सहस्सं आयामविक्खंभेण जम्बुद्वीवपमाणा वमाणियाणं
पमायस्स अद्दं नेयवन्ं जाव उवरियलेणं सोलसजोयण-
सहस्साइं आयामविक्खंभेणं पप्पां जोयणसहस्साइं पंच य
सत्ताणउए जोयणसए किंचिविसेखणे परिक्ष्वेवणं पखते ।
पासायाणं चत्तारि परिवडाओ नेयववाओ वेसा नत्थि ।
म० ३ श० ७ उ० । दो सोमा । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

हार्गवर्त्तानास्तव्यस्य सोमिलस्य ब्राह्मणस्य सुतायाम् ,
अन्त० १ धु० ३ वर्गं अ० अ० चू० । बहुपुत्रिकाजीवक ,
पायां वेभलसंश्लेषशालिन्यां स्वनामकयानायां ब्राह्मणायाम् ,
न० । ग० । (' बहुपुत्रिया ' शब्दे कथा ।) सोमप्रमश्लेष
पौरस्यादिकृष्णायं दिक्कुमारिमहत्तरिकायाम् , द्वी० ।
सप्ततीर्थकस्य प्रथमप्रवर्त्तिन्याम्, स० । प्रव० । होरजिन-
समकालिकायां पार्श्वनायस्वामितीर्थीयस्याज्याम् , आ०
म० १ अ० ।

सोमागार-सौम्याकार-वि० । सुन्दराकृती, कल्प० १ अधि०
२ कण । अतैन्द्रवशे, श्री० । रा० । का० ।

सोमाश्व-दशै-शमशान्, दे० ना० ८ वयं ४५ गाथा ।

सोमाल-सुकुमार-वि० । "हिरादौ लः" ८ । १ । २५४ । इत्य-
स्येयुक्तस्य स्व्य लः सोमालः । प्रा० । "न वा मयल-लवण-च-
तुगुण-चतुर्थ-चतुर्थ-सुकुमार-कुतुहलादुक्ता-
ल्लले" ॥ ८ । १ । ७२ ॥ इत्यादिः स्वरस्य परेण सत्स्वरस्यज-
नन सह वैकल्पिक आत् । सोमालः । कोमलः प्रा० १ पाद ।

सोमिल-सोमिल-उ० । ब्राह्मण्यं नगरीं गजसुकुमारकुमार-
भारकं स्वनामक्याने ब्राह्मणे, आ० ख० १. आ० अ-
न० । दश० । आ० क० । आ० म० । "गजसुकुमार" शब्द-
द्वयार्थमागस्य कथा ।), कुलद्वारा नगर काडालगो-
त्रब्राह्मणः सोमिलाभिधानोऽस्ति, तस्य भार्यायास्तुत्यश्च इति
प्रियमित्रप्राग्वक्कथा । आ० म० १. आ० । चाराणसी बालद्वये
पार्श्वेनापस्यामिश्रण्य, नि० १. अ० ३ वयं ३ आ० (या मृत्या
शुक्रविमानं शुक्रा नाम महाप्रहो जातः 'सुक्र' शब्देऽस्मिन्नेव
भागं तत्कथा ।) अपापावास्तव्यं स्वनामक्याने ब्राह्मणे, यस्य
यश्च समायाता इन्द्रमृत्यादयो धीराजिनात्मिकं प्रजिनाः ।
आ० म० १. आ० । कल्प० । उज्जयिनीवास्तव्यंऽप्यब्राह्मणे,
"उज्जयिनी नाम नगरी तस्य सोमिलः नाम बंधनो परिचयः,
सा य अन्धलीभूषा । तस्य य अद्भुतुला तसि अद्भुत भञ्जाभा
सा पुच्छि भण्णानि अच्छीर्य किरिया कीरउ,सा पण्डितानि
तुम्ह अद्भुतं पुत्ताणं सोलस अच्छीरिण सुएहाण वि सोलस
बंधणीए दोश । एते चउत्तासं अचस्स य परिणस्स जाणि
अच्छीरिणि ताणि सव्वणि मम । एते चेव पभूया । अन्नया घरं
पल्लितं तस्य तेहि अण्यदत्तेहि सा न च नीणिआं मत्थेव रउ-
ता दद्धा ।" वृ० १ उ० २ प्रक० । बाणियप्रासास्तव्यं स्वनाम-
क्याने ब्राह्मणे, म० ।

तेषां कालेषां तेषां समेषां वाणियगामे नाम नगरे होत्था,
वज्रभ्रा, दूतिपलामए चेतिए वज्रभ्रा, तस्य शं वाणियगा-
मे नगरे सोमिले नाम माहणं परिवसति अद्भु० जाव अप-
रिभूए रिउज्वेद० जाव सुपरिनिहिए । पंचवहं खंडियसयाणं
मयस्म कुह्वस्म आहवहं० जाव विहरति, तए शं समणे
भगवं महावीरं० जाव समोसदं० जाव परिमा पज्जुवासति ।
नए शं तस्स सोमिलस्स माहणस्स इमीस कहाए लद-
दुस्स समाहस्म अयमेयाह्वे० जाव सधुपज्जित्था-एवं
खल्ल समणे थायपुत्ते पुच्चाणुपुत्ति चरमाणे गामाणुगामं
दुइजमाणे सुहं सुहं० जाव इहमागए० जाव दूतिपला-
सए चेएए अहापडेरुवं० जाव विहरइ । तं गच्छामि शं
समणस्स नायपुत्तस्स अंतियं पाउम्भवामि इमाहं च शं
एयाह्वं अद्भुहं० जाव वागरणाहं पुच्छिस्सामि, तं जर
इमे से इमाहं एयाह्वं अद्भुहं० जाव वागरणाहं वागरेहि-
ति । ततो शं वंदीहामि नमसीहामि० जाव पज्जुवासीहामि,
अहमेयं से इमाहं अद्भुहं० जाव वागरणाहं नो वागरेहिस्ति

तो शं एहं च अद्भुहं य ० जाव वागरणाहं य निष्पुप-
सिखवामस्स करेस्सामीति कइ एवं मंयेइ २ हिता एहाए
० जाव सरीर साभां गिहाभां पडिनिक्खमति २ मित्ता
पायविहारचारेणं एगेणं खंडियसयाणं सदि संफरेडुडे
वाणियगामं नगरे मज्जे मज्जेण निगगच्छइ २ छिन्ना जेषेव
दूतिपलासए चेएए जेषेव समणे भगवं महावीरं तेखेव उवा-
२त्ता समणस्स भग० ३ अद्भुतसामंते ठिन्ना समणं भगवं महा-
वीरं एवं वयासी-जत्ता ते भंते ! जवणिजं० अच्चावाहं० फा-
सुयविहारं०, सोमिला ! जत्तावि मे जवणिजं पि मे अच्चा-
वाहं पि मे फासुयविहारं पि मे, (म०) किं ते भंते ! जवणिजं,
सोमिला ! जवणिजे दुविहं पण्णं, तं जहा-इंदियजवणिजे
य, नोइंदियजवणिजे य । से किं तं-इंदियजवणिजे १, २ जं
मे सोइंदियचकिंसदियवांसिदियजिंमदियफांसिदियाहं
निरुवहयाइ वसे वद्धति, सत्तं इंदियजवणिजे । से किं तं
नोइंदियजवणिजे १, २ जं मे कोहमाणमायालाभा वो-
च्छिन्ना नो उदीरंति । सेत्तं नोइंदियजवणिजे । सेत्तं जव-
णिजं । (म०) किं ते भंते ! फासुयविहारं १, सोमिला ! जत्तं
आरामेसु उज्जयेसु देवकुलेसु सभासु पवासु इत्थीपसु-
पंडगविवाज्यासु वमहीसु फासुएसणिज्जं पीहकलगसे-
जासंधारगं उवसंपजिज्जा शं विहरामि । सेत्तं फासुयविहारं
सरिसवा ते भंते ! किं भक्खेया अभक्खेया १, सोमिला ! सरि-
सवा भक्खेया वि, अभक्खेया वि । से कण्ठे० सरिसवा मे भ-
क्खेया वि, अभक्खेया वि १, मे नृणं ते सोमिला ! बंधनएसु
नएसु दुविहा सरिसवा पण्णत्तं, न जहा-मित्तसरिसवा य, धव
सरिसवा यातस्य जे ते मित्तसरिसवा ते तिविहा पं०, तं०-
सहजायया सहवज्जियया सहपमुकलीयया । तेणं ममत्ताणं
निगंथाणं अभक्खेया, तस्य जं जे ते धवसरिसवा ते
दुविहा पं०, तं०-सत्थपरिणया य, असत्थपरिणया य ।
तस्य जं जे ते असत्थपरिणया ते शं समणाणं निगं-
थाणं अभक्खेया । तस्य जं जे से सत्थपरिणया ते दुविहा
पं०, तं०, एमणिजा य, असेमणिजा य । तस्य जं जे ते
असेमणिजा ते समणाणं निगंथाणं अभक्खेया । तस्य
जं जे ते एसणिजा ते दुविहा पं० तं०-जाइया य, अजा-
इया य । तस्य जं जे ते अजाइया ते शं समणाणं निगं-
थाणं अभक्खेया, तस्य जं जे ते जातिपा ते दुविहा पं०
तं०-लद्धा य, अलद्धा य । तस्य जं जे ते अलद्धा ते शं
समणाणं निगंथाणं अभक्खेया, तस्य जं जे ते लद्धा ते
शं समणाणं निगंथाणं अभक्खेया । से तेण्णुत्तं सोमिला !
एवं बुद्धं० जाव अभक्खेयावि । (म०) कुलत्था ते भंते ! किं

भक्षेया अभक्षेया ? सोमिला ! कुलत्था भक्षेया वि अभक्षेया वि, से केष्टुष्टुं० जाव अभक्षेया वि ? , से पृथं सोमिला ! ते बभभएसु नएसु दुविदा कुलत्था पं० तं० इत्यिकुलत्था य, चक्षकुलत्था य, तत्थं खे जे ते इत्थि-कुलत्था ते ति विदा पं०, तंजहा-कुलकनयाइ वा कुलव-इयाति वा कुलमाउयाइ वा, ते खं समखायं निगंथायं अभक्षेया । तत्थं खे जे ते चक्षकुलत्था एवं जहा धन-सरिसवा से तेष्टुष्टुं० जाव अभक्षेया वि । (सू० ६४६+)

'ते खं' मित्यादि, 'इमांश्च खं' ति इमानि च वक्ष्यमा-
णानि यात्रायापनीयादीनि 'जस' ति यानं यात्रा-संयम-
योगेषु प्रवृत्तिः 'अयणुजं' ति यापनीयं-सोक्षापनि ग-
च्छन्तां प्रयोजक इन्द्रियादिविषयताकपो धर्मः 'अवधावाहं
वि शरीरवाधानामभावः 'फासुविवाहं' ति प्रासुकविहा-
रो-निर्जाय आश्रय इति, 'तथानियमसंज्ञमलपक्राया-
वहस्यमापयसु' ति इह तपः-अनशानादि नियमाः-तन्नि-
वृत्त्या अभिप्रादिविधेयाः यथा एतावत्तपः स्वाध्यायवैयानुव्या-
द्विमथाऽवशं रात्रिभ्रमादौ विधेयमित्यादिप्रकाः संयमः-
मत्पुण्येणादिः स्वाध्यायो-धर्मकथादि ध्याने-धर्मादिः आ-
वश्यक-पद्विधम्, एतेषु च यद्यपि भगवतः किञ्चिन्न तदा-
मी विद्येतः संयमति तथाऽपि तःफलसद्भावात्तद्वस्तो-
वगन्तव्यम्, 'अयणु' ति प्रवृत्तिः 'इन्द्रियजवणुजं' ति इन्द्रि-
यविषयं यापनीयं-वक्ष्यत्वमित्युपयापनीयम्, एवं नोहिन्द्रि-
ययापनीयं, नवरं नोशब्दस्य मिश्रवचनमाह इन्द्रियैर्मिश्राः स-
हाश्रयतः इन्द्रियाणां सङ्घर्षात् नोहिन्द्रियाः-कपाया, एषां च यात्रादिप्रकारां सामाजिकगम्भीराध्वेनेन भग-
वत्तत्पदार्थपरिहृत्वात्मनसमाधायता तेषामपञ्चनार्थं प्रश्नः कृत इति । 'सरिसव' ति एकत्र प्राकृतशैल्या सट्टशयनः-
समानवयसः अन्त्यत्र सर्वेषाः-सिद्धार्थकाः, (इत्यमापयह-
स्यता कालमावयहस्यता च 'मास' शब्दे पञ्चमनागं
यता ।) 'कुलत्थ' ति एकत्र कुलं तिष्ठन्तीति कुल-
स्थाः-कुलाङ्गनाः, अन्यत्र कुलत्थाः धान्यादिशेषाः सरिस-
वादिप्रथमश्च कुलप्रहणोपहासायैव तिष्ठति ।

अथ च-सर्वि विमुच्य भगवतो यस्तुनस्व-

क्रान्तिजहासयाऽह-

एषे भवं दूवं भवं अक्षए, भवं अक्षए भवं अक्ष-
द्विभं भवं अशेगभूयभावभविण भवं ? , सोमिला !
एषे वि अहं० जाव अशेगभूयभावभविण वि अहं, म क-
ष्टुष्टुं भंते ! एवं वृचवह० जाव भविण वि अहं ? ,
सोमिला ! दचवहृयाए एग अहं नाहदसगदृयाए दुवि-
ह अहं परसदृयाए अक्षए वि अहं अक्षए वि अह अ-
वद्विण वि अहं, उवयोगदृयाए अशेगभूयभावभविण वि अहं
भं तेष्टुष्टुं० जाव भविण वि अहं । एतथ खं सोमिले-
माहये सेष्टुष्टुं समखं भगवं महावीरं जहा स्वधो० जाव
से जेहयं तुज्जे वदह जहा खं देवाणुपियाणं अतिण
वदह, राईम० एवं जहा रायपमेष्टुज्जे चिनां० जाव

दुवालमविहं सावगधम्मं पडिवज्जति पडिवज्जिता स-
मखं भगवं महावीरं वंदति० जाव पडिवग । तथं खं मे
सोमिले माहये समखोवासए जाए अभिगवजीवा० जाव
विहरइ भंते वि भगवं गोपये समखं भगवं महावीरं
वंदति वंदिता नमंसति २ सित्ता पभू खं भंते ! सोमिले
माहये देवाणुपियाणं अतिण सुंढे भविता जेहव संखे
तहव निरवमेसं० जाव अंतं काहिति । सेवं भंते ! सेवं
भंते वि० जाव विहरति । (सू० ६४७)

'एगं भव' मित्यादि, एको भवानित्येकत्वाभ्युपगमं
भगवताऽऽत्मनः कृते श्रोत्रादिविज्ञानानामवयवार्तां चात्म-
नोऽनकनोपलक्षणं एकत्वं दूषयित्वातीति बुद्ध्या पर्यनु-
योगः सोमिलमभूत कृतः, तौ भवानिति च द्वित्वाभ्युप-
गमं ऽहमित्येकत्वावशिष्टस्यार्थस्य द्वित्वविरोधेन द्वित्यं दू-
षयित्वातीति बुद्ध्या पर्यनुयोगो विहितः, 'अक्षए भव'
मित्यादिना च पदत्रयेण मित्यात्मकः पर्यनुयुक्तः, 'अण-
गभूयभावभविण भवं' ति अनेकं भूता-अनीताः भावाः-
सत्तापरिणामा भव्याश्च-भावितो यद्य स तथा, अनेन
वातीतिमविवक्ष्यन्तत्ताप्रतिशेधान्यतयापक्षः पर्यनुयुक्तः, एक-
तत्परिग्रहे तस्यैव दूषणार्थात्, तत्र च भगवता स्वाहा-
दस्य निखिलदोषमोचरातिशयान्वात्ममवलम्ब्येतानमदा-
यि-एवेति अहं' मित्यादि, कर्माभ्यन्तत् ? इत्यत आह-
'वृचवहृयाए एग अहं' ति जीवद्वयस्यैकत्वेनेकोऽहं न तु
प्रदेशार्थतया । तथा हि-अनेकत्वाभ्येष्टवयववारीनामनेकत्वा-
पलभो न बाधकः, तथा कश्चित्स्वभावमात्राधिक्यैकत्वसं-
ख्याविशिष्टस्यापि पदार्थस्य स्वभावान्तरद्वयापेक्षया द्वि-
त्वमपि न विरुद्धमित्यन उक्तम्-नाणरंसेगदृयाए दुवं
अहं' ति, नैकस्य स्वभावभेदा न दृश्यते, एका हि-
वदत्तादिः पुरुष एकदेव तत्तदपेक्षया पितृवपुत्रद्वयादय-
आदृष्टत्वादीनंनकात् स्वभावावलम्बन इति, तथा प्रदशार्थ-
तयाऽनैक्यभेदेष्टनामाभित्याज्जनाऽप्यहं सर्वथा प्रदशानो-
क्त्याभावात्, तथाऽप्यथाऽप्यहं कतिपयानामपि च व्यथाभा-
वात्, किमुक्तं भवति ?-अर्थास्थितोऽप्यहं-निरयोऽप्यहम्,
असंख्यप्रदृशिता हि न कदाश्चनार्थं व्यतिष्ठति क्ता । नित्य-
ताऽभ्युपगमोऽपि न दोषः, तथा 'उवआगदृयाए' ति वि-
विधिविधयानुयोगानामाभित्याज्जनाभ्यामधिकोऽप्यहम्,
अनीतानागतयोर्हि कालयोरनेकवियवधानामात्मनः कथ-
ञ्चिदभिधानां भूतत्वाद् भाविताच्छान्दस्यमित्यपेक्षोऽपि न दो-
षार्थात् । एवं जहा रायपमेष्टुज्जे' इत्यादि, अनेन
च यस्मिन्निने नस्यापेक्षो दृश्यते-यथा देवानां प्रि-
याणामितिके बहवो राजाभरतलक्षरादयस्सकत्वा हिरण्य-
सुवर्णादि सुरहा भूत्वाऽगाराद्वनगारितां प्रज्जगति, न कस्य
तथा शक्योभि प्रज्जितुमितीच्छाम्यहमसुवर्णादिकं शृङ्गि-
धर्मं भगवद्वर्त्मके प्रतिपद्युम् । ततो भगवानाह-यथासुखं
वेषासुप्रिय ! मा प्रतिनन्धाऽस्तु, तत्तत्तमसौ प्रत्यपद्यत इति ।
अ० १५ श० १० उ० ।

सोमिलद्वेष-सोमिलेष्टुष्टु-५० । सोमिलसखगच्छस्यताप्र-

निवायकं अगवत्वा अष्टादशतत्त्वं दशमोद्देशकं, अ० २५
ख० ७ उ० ।

सोम्य-सौम्य-वि० सर्वजनपदनमोरमणीयपुष्पशतकलिते,
आचा० १ भु० १ अ० १ उ० । नीरोन, सौ० । शान्तदृष्टितया
भीरुत्वात्क, ग० १ अ० १ उ० । दर्शनमात्रादेवाह्वयके, दश० ४
संख० उच्यते, अ० १ भु० १ अ० । सुखयत्नेन, अ० १
भु० १ अ० । अरौद, अ० १ भु० १ अ० । शीतले, वि० ।
सौ० । आ० ।

सोम्या-सौम्या-सौ० । अक्रुराकरे, क्रुरादि लोकस्यो-
द्गमकारणं सौम्यञ्च सर्वजनसुखकारणयो भवति । अ० १
अ० ।

सोम्ययस-सौम्यवदन-वि० । सौम्य-सुन्दरं वदनं-सुखं
वस्य स तथा । सुन्दरास्ये, प्रश्न० ४ आ० द्वार ।

सोय-शीव-न० । श्वेतायः शौचम् । श्वी०, सख० ।

पंचविदे सोय पञ्चवे, तं जहा-पुढवितीए आउसोए
तेउसोए मंतनोए वंसोए । (ख० ४४६)

‘सोयंरं’ स्वादि व्यंजं, नवरं शुचमिवः शौचं; कुडिरित्यर्थः,
तच्च द्विधा-द्रव्यतो, भावतश्च । तत्रापि चतुष्टयं द्रव्यशौचं,
पञ्चमं तु भावशौचम्, तत्र पृथिव्या-मृत्तिकाया शौचं-जुष्टु-
प्लवमलमण्यारपनयनं शरीरदिभ्यां चर्षणोपलपनानि-
ति पृथिवीशौचम्, इह च पृथिवी शौचाभिधानेऽपि यत्परै-
स्तत्त्वतमभिधीयते, यदुत-“एका लिङ्गं शुदे तिष्ठ-सर्धेक
करं दृष्ट । उभयः सप्त विधया, मुदः कुक्षौ मर्माभिधायि ॥” इति-
वृत्तौ च पृथुत्वात्, विदुषो ब्रह्मचारिणाम् । विदुषो धामप्रस्थानां
यतीनाञ्च तत्पुरुषाणां ॥” इति, तदिह अभिमते, गन्धायुषात्म-
मात्रस्य शौचत्वेन विवक्षितत्वात्, तस्यैव च युक्तियुक्त्या
इति १, तथा अत्रिः शौचमपरीक्षः प्रकालमन्त्यैः २, तजसा-
ऽग्निना नेत्रिकारेण वा भस्मना शौचं तजःशौचम् ३, एवं म-
न्त्रशौचं क्षुचिचिचया ४ ब्रह्म-ब्रह्मचर्यादिदुःशलापुद्गलानि तदेव
शौचं ब्रह्मशौचम् ५, अनन्यं च सत्यादिशौचं चतुर्विधमपि
संगृहीते, तच्च दम्-“सत्यं शौचं तपः शौचं, शौचाग्निद्वयानि-
ग्रहः । सर्वभूतदया शौचं, जलशौचञ्च पञ्चमम् ॥” स्वा०
३ डा० ३ उ० । (‘सुद’ शब्दे अस्मिन्नेव धामे उदाहरणम् ।)
“सायमूलं धम्मं पञ्चते” परिभाषकानां शौचमूलो धर्मः । आ०
१ भु० ३ अ० । (सर्वं ‘पाचकापुत्र’ शब्दे चतुर्विधो व्याख्या-
तः ।) द्वतीयं महाभूतं, स्वा० ६ डा० ३ उ० । (शौचकलं
‘तारा’ शब्दे चतुर्विधं गतम् ।) (शौचं कृत्वा जिन-
पूजा कर्तव्येति ‘वेद्य’ शब्दे तृतीयभागं १२७० पृष्ठ गतम् ।)
शरीरसंस्कारे । तं । संयमनिर्गुणपतायां निरतिचारता-
याम्, न० ३ अ० । आ० । शौचं भावतो निरुपलपता
अचौर्यमिति सद्भावसारतायाम्, ह० १ उ० २ प्रका० पञ्च० ।
सर्वोपायसुखित्वं समताम्भारण्ये, आचा० १ भु० ६
अ० ५ उ० ।
शौच-न० । श्वेतेऽनेकेति श्रोत्रम् । कर्णे, वि० । उल० ।
तं । शूलोनि भाष्यपरिखानापुद्गलानि श्रोत्रम् । क-
न्धपुष्पकारे शब्दप्राद्वेक इति, अ० २६ डा० । आचा० । शू-
चाति भाष्यपरिखानापुद्गलानि श्रोत्रम् । आचा० । तच्च क-
२६२

स्वयुष्माकरं द्रव्यतो भावतो भाष्यद्रव्यप्रकृत्युपयोगस्य
भावमिति, तेव श्रोत्रणुः परिः-समस्ताऽष्टपदशद्विधविष-
याणि क्षान्ति परिह्वानानि तैः श्रोत्रपरिह्वानैरपराधभावा-
त्परिहीयमतिः सङ्कलनोऽतीति श्रोत्रा एकदा बुद्ध्यावस्था-
यां रोमाद्वयावसरं वा मृदभावं-मृदनां कर्तव्यत्वात्तस्या-
क्षानिमिद्रयपाटवभाषादामन्ते जनयति, क्षिप्रान्द्वयप्रति-
परिहारविषेकस्युत्पत्त्यापद्यत इत्यर्थः, “अनपुष्पतीति” कै-
कवचनावसरे “तिष्ठति किं भवन्ती” नि बहुवचनमाह ।
अथवा-तानि वा श्रोत्रविह्वानानि परिह्वयमाक्षान्या-
त्मनः सदाक्षिपेकविकृततामापाद्यन्तीति श्रोत्रादिविह्व-
नानां च, तृतीया प्रथमार्थे सुख्यत्ययेन द्रष्टव्यंति, एवं च-
चुरादिविह्वानेष्वपि योग्यम् । आचा० १ भु० २ अ० १ उ० ।
सोतम्-न० । प्रवाह, स्वा० ४ डा० ४ उ० । सूत्र० । जलाचत-
रणद्वारे, सूत्र० १ भु० १५ अ० । मिथ्यात्वविरतिप्रमाद-
पायात्मकं कर्माध्वद्वारं, सूत्र० १ भु० १ अ० । पांशोपादानं,
आचा० १ भु० ४ अ० ४ उ० । भावधोतः शब्दादिकामगुण-
विषयाभिधायः । आचा० १ भु० २ अ० १ उ० ।

उक्तं सोया अह सोया, विरियं सोयां विवाहिया ।

एते सोया वियक्खाता, जेहि संगति पासहा ॥१॥

आचा० १ भु० ५ अ० ६ उ० । (‘व्याख्या’ ‘लोगसार’
शब्दं पठ्यते अयं उक्तः ।) द्विविधानि भोनांसि द्रव्यभोनांसि
स्वविषये इन्द्रियवृत्तयः, भावधोतांसि तु शब्दादिभ्येव अ-
नुकूलप्रतिकूलपुं रागद्वेषाद्वयः मानसविकारः । सूत्र० १ भु०
१६ अ० । भावधोतः संसारपर्यटनस्वभावम् । सूत्र० १ भु० ११
अ० । वेग, आ० १ भु० ८ अ० । आचा० । इन्द्रियं, आ० ४ अ० ।
क्षिप्रं, सौ० । स्वा० । मासामुत्कारिण्यं, प्रश्न० १ आ० द्वार ।
शोक-पुं । इष्टानिष्टविषयसंप्रयापकते मानसं दुःखं, सूत्र०
२ भु० १ अ० । इतिस्तस्याधेयत्वाप्रसौ तद्वियोगे च स्वल्प-
नुबन्धे, आचा० १ भु० २ अ० ३ उ० ।

सोयकारि (भू)-श्रोत्रकारि-पुं । यथोपदेशकारिणि, सूत्र०
१ भु० १ अ० ।

सोयमय-स्रोतोमत्-वि० । नद्यादिप्रवाहपतिते, दश० १
अ० २ उ० ।

सोयखया-शौचनता-की० । दीनतायाम्, स्वा० ४ डा० १
उ० । अ० । आ० सू० ।

सोयखयित्या-स्त्रप्रत्यया-की० । स्वप्रतिमितविराजना-
याम्, आच० ४ अ० ।

सोयतच-शोकतप्त-वि० । शोकवितते, सूत्र० १ भु० ५ अ० ३ उ० ।

सोयमय-शौचमत्-पुं । स्नानचन्दनादिना पवित्रत्वविधेये
पवित्रत्वाङ्गीकारं, शौचं यत्तत्त्वानुभवादिना मदो यत् स
नया । शौचजमदायेने, तं ।

सोयमादि-शौचादि-वि० । शौचमाचमनं नदादियेयाम् ।
आचमनप्रभृतिषु, प्रश्न० १ आ० द्वार ।

सोय-सोद-पुं । आनति, सूत्र० १ भु० ३ अ० २ उ० । अष्ट० ।

सोयंरं-स्रोतोन्ध-न० । सुखे, स० ३० सम० ।

सौरिय-शौरिय-त्रि० । शूकरेण शूकरवचनं चरन्ति शूकरान् वा श्रम्यन्ति शौरिकराः । स्था० ७ डा० ३ उ० । प्र-अ० । स्व० । शूकरमुद्योग्यजीविषु, स्था० ४ डा० ३ उ० । प्र-अ० । अपत्येषु, स्व० २ भु० २ अ० ।

सौदर्य-त्रि० । आद्यभगिन्यादिषु, स्व० १ भु० १ अ० १ उ० ।

सौरिय-शौच-न० । भावशौचे सर्वोपाधियुक्तया वा व्रता-मांसस्ये, स्व० २ भु० १ अ० । आवा० ।

सोचामय-सोतोमय-त्रि० । ऐन्द्रिय विकारे, स्था० १ डा० ३ उ० ।

सोचामित्री-सौदामिनी-स्त्री० । विविक्तकपालस्यायां वि-क्कुमारीमहत्तरिकायाम्, स्था० ६ डा० ३ उ० । आवा० । आ० प्र० । विपुलि, को० ।

सोचावशा-शोकापना-स्त्री० । दैव्यप्रापणायाम्, अ० ३ श० ३ उ० ।

सौरु-सौराष्ट्र-पुं० । द्वारवतीनगरीप्रतिभजे जनपदभेदे, क-त्य० १ अ० ७ ख० । आ० । अतु० । नि० स्व० ।

सौरुद्रिया-सौराष्ट्रिका-स्त्री० । तुवरिकायाम्, आवा० २ भु० १ अ० १ अ० ६ उ० । वृ० । सौरुद्रिया तुवरमारिया भवति । नि० स्व० ४ उ० । स्थविराष्ट्र श्रृंगशुभाभिगतस्य मातृवग-यास्य सन्तुष्टशाकायाम्, कत्य० २ अ० ७ ख० ।

सौरुद्राष्ट्रुडिय-शोडशभूतिक-पुं० । यक्षविशेषे, विश० ।

सौरिय-शौर्य-न० । "स्याद्भूय-सैत्य-सौर्यसमेधु याव्" अ० २ । १०५ इति संयुक्त्यात् पूर्व इत् । सौरियं । श्रुत्वे, प्रा० २ पाद । स्वनामक्याते यक्ष, विषा० १ भु० २ अ० ।

सौरियदत्त-शौर्यदत्त-पुं० । स्वनामक्याते मत्स्यवन्धपुत्रे, विषा० ।

जह् शं मेते । अट्टमस्स उक्खेवो- एवं खलु जह् ! तेषं कालंशं तेषं समणंशं सौरियपुरं शगरं सौरियवडेंगं उजा-शं सौरियो जक्खो सौरियदत्तो राया, तस्स शं सौरिय-पुरस्स शगरस्स बहिया उत्तरपुरच्छिमे दीसीमागे एत्थ शं एगे मच्छंषवाडए होत्था, तत्थ शं समुद्दत्ते नामं मच्छंषे परिवसति अहम्मिए ० जाव दुप्पडियाशंदे । तस्स शं समुद्दत्तस्स समुद्दत्ता नामं भारिया होत्था अहीण-पडिपुल्लपंचिदियमरीरा, तस्स शं समुद्दत्तस्स पुत्ते समु-द्दत्ताभारियाए अत्तए सौरियदत्ते नामं दारए होत्था, अहीणपडिपुल्लपंचिदियमरीरं । तेषं कालंशं तेषं समणंशं सामी समेसिह ० जाव परिसा पडिगया । तेषं कालंशं तेषं समणंशं जेडु सीस ० जाव सौरियपुरं शगरे उच्चनी-यमज्झमकुलाई अहापज्जं समुदाणं महाव सौरियपुगब्बो नगराआ पडिनिक्खमति, तस्स मच्छंषपाडगस्स अदूर-सामंतंशं वीरियमांशं महमिहालियाए मणुस्सपरिसाए मज्झमं पासति एगं पुरिसं सुक्कं शुक्कं नि-म्मंसं अट्टिक्कमावणद्धं किडकिडीभूयं शीलमाडगयि-यच्छं मच्छंकेटणं गलए अणुलगणं कडुईं कलुणाईं

विमराईं वृजेवांशं अभिक्खलं अभिक्खलं वृक्कलं य रुहरिक्कलं य किमिक्कलं य वम्ममांशं पासति । इमे अज्जरिक्के ० पुरा पोरामांशं ० जाव विहरति । एवं संपैह-ति जेखं समणंशं मगवं ० जाव पुण्यभवपुक्का ० जाव वागरणं, एवं खलु गोचमा । तेषं कालंशं तेषं समणंशं इहव जं-दुरीवे दीने भार्ह वासं नंदिपुरं नामं खनं होत्था मित्ते राया, तस्स शं मित्तस्स रब्बो सिरीए नामं महाक्खिए होत्था, अहम्मिए ० जाव दुप्पडियाशंदे । तस्स शं सिरिय-स्स महाक्खियस्स बहवे मच्छिया य वागुरिया य साउ-खिया य दिक्खमति ० कट्ठाकट्ठं बहवे सत्थमच्छा य ० जाव पढायातिपढाये य अए य ० जाव महिसे य तिचिरे य ० जाव मयूरं य जीवियाओ ववरोवेति, सिरियस्स महाक्खिक्कलं उवखेंति । अजे य मे बहवे तिचिरा य ० जाव मयूरा य पं-जरेसि सनिकट्ठा चिट्ठेति, अजे य बहवे पुरिसे दिक्खमति ० ते बहवे तिचिरे य ० जाव मयूरं य जीवियाओ चव निप्प-क्खेंति सिरियस्स महाक्खियस्स उवखेंति । तते शं मे सिरीए महाक्खिए बहूणं जलयरथलयरखहराणं मेमाई कप्पसीयकप्पियाईं करेंति, तं जहा-सएहखंडियाणि य वडु खंडियाणि ० दीह खंडि ० हम्मस्सं । हिमपक्काणि य जम्म-घम्म (वेग) मारुपक्काणि य कालाणि य हरंगाणि य महि-ट्ठाणि य आमलरसियाणि य झुदिया रमिया ० कविट्टरमि ० मच्छरसि ० तलियाणि य भज्जिया शि य सोझियाणि य उवक्खडावेति अजे य बहवे मच्छरसे य एजेज्जरंसे य तिचि-रंसे य ० जाव मयूरंसे य अजं विउलं हरिपसां उवक्खडा-वेति उवक्खडावे ता मिक्कस्स रब्बो भोग्गमंडवंसि भोग्ग-वेलाए उवखेंति अण्णया वि य शं मे सिरिए महाक्खिए तेषि च बहूई ० जाव जलचरथलयर खहरं ई च रंसेतेहि य हरि-यमांशि य सोझिह य तलेहिय भिज्जेई य सुरं च ० ६ आसाएमाओ ० ४ विहरति । तते शं मे सिरिए महाक्खिए एयक्कमे ० सुबहुं पावक्कमं समज्जिक्खिता तेत्थीमं वामस-याईं परमाउयं पालहत्ता कालमासे कालं किआ छट्ठीए पुडशीए उवक्को । तते शं सा समुद्दत्ता भारिया निदु-यावि होत्था, जाया जावा दारगा विक्खिहायमावज्जति जह् गंगदत्ताए किता आपुच्छा उपातिं दोहत्ता ० जाव दा-रणं पयाता, जाव जम्हा शं अम्हं होए दारए सौरियस्स जक्खस्स उवाइवलंद्धं तम्हा शं होउ अम्हं दारए सौरि-यदत्ते नामेशं । तए शं मे सौरियदत्ते दारए पंचधाह ० जाव उम्मुक्कालमावे विपक्खयपरिक्खपिसे जेव्वखगमणुपे-हात्ता । तते शं मे समुद्दत्ते अजया कयाई कालमच्छा संजु-ते, तते शं मे सौरियदत्ते बहूई मिक्खाई ० रोयमांशं समुद्-

दत्तस्य बीहरत्वं करेति लोहयमयां किंवां करेति, अत्र-
या क्वाइ सभवेव मच्छंभमहचरणं उवमंपञ्जिताब्धं वि-
हरति । तद्य खं से सोरिष्य दारए मच्छंभे जाते अहम्मिय
० जाव दुप्पट्टियासंदं । तत्ते खं तस्स सोरियमच्छंभस्स बहवे
पुरिसा दिक्खयति ० कळाकळं एगद्धियाहिं जउत्तामहानदिं
आयाहिति बहूहिं दहयाल्लोहिं य दहमल-
लोहिं य दहमल्लोहिं दहचल्लोहिं दहपचल्लोहिं य
अयपुल्लोहिं य पंचपुल्लोहिं य मच्छंभल्लोहिं य मच्छपुल्लो-
हिं य जंभाहिं य तिसिराहिं य मिसिराहिं य विसरा-
हिं य विसिराहिं य हिक्खिराहिं य किक्खिराहिं य जालोहिं
य गलोहिं य कूटपातोहिं य वक्कचंभलोहिं य मुत्तचंभ-
लोहिं य दालचंभलोहिं य बहवे सयहमच्छंभे य ० जाव पडा-
गातिपडामो य मियहिं एगद्धियाभो नाभा भरंति कूलं
माहिंति मच्छल्लय करेति आवचंसिं दलवंति, अन्ने
य से बहवे पुरिसा दिक्खमभत्तचेषणा आयवतत्तएहिं
सोलोहिं य तलोहिं य भजेहिं य रायमग्गंसिं विचिं क-
प्पेमाणा विहरंति । अप्पणा वि य खं सोरियदत्ते बहू-
हिं सयहमच्छंभे य ० जाव पडामा ० सोलोहिं य भजेहिं य
सुरं च ० ढ आसाएमाणे ० ४ विहरति । तत्ते खं तस्स सो-
रियदत्तस्स मच्छंभस्स अत्रया क्वाइं ते मच्छंसोद्धे त-
ले भजे आहरेमात्तस्स मच्छंकटंए गल्लए लग्ग आ-
वि होत्था । तद्य खं से सोरियमच्छंभे महयाए वेयखाए
अभिभूते समासे कोइविद्यपुरिसे सहावेति २ वेत्ता एवं वया-
मी-गच्छहं खं तुम्हे देवाणुप्पिया । सोरियपुरं नगरं सं
बाडय ० जाव पहेसु य महया २ सदेवं उग्गोत्तमासा २ एवं
वयह, एवं खल्लु देवाणुप्पिया । सोरियस्स मच्छंकटंए ग-
ल्ले लग्गे तं जो खं इच्छति विजो वा ० ६ सोरियमच्छिप-
स्स मच्छंकटंयं गल्लाभा नीहरिणत्ते तस्स खं सोरियदत्ते
विउलं अत्थसंपचायं दलपति । तत्ते खं ते कोइविद्यपुरि-
मा ० जाव उग्गोत्तंति । तद्य खं ते बहवे विजो य ० ६ इमे-
यारूवं उग्गोत्तसं उग्गोत्तिजमायं निसामेति २ मिता जेखेव
सोरियदत्ते भेहि जेखेव मोरियमच्छंभे तत्तेव उवागच्छंति ब-
हूहिं उप्पत्तिपाहिं ० ४ बुद्धीहिं य परिक्खममाभा वमलोहिं य
ल्लुल्लोहिं य उप्पलीलोहिं य कवल्लगांलोहिं य सल्लुद्धरलो-
हिं य विमल्लकरलोहिं य इच्छंति सोरियमच्छंभे मच्छंक-
टंयं गल्लाभा नीहरिणत्तए, नो चेव खं संचाएंति नीह-
रिणत्तए वा विमोहित्तिव वा । तत्ते खं बहवे विजो य ० ६
जाहे नो संचाएंति सोरियस्स मच्छंकटंयं गल्लाभा नीह-
रिणत्तए ताहे संता ० जाव ज्जेखे दिस्सिं पाउठ्ठया तामेव
दिस्सिं पडिगया । तत्ते खं से सोरिय ० मच्छं ० विजं ० ५-

दियारनिविस्सो तेवं दुक्खेवं महया अभिभूते मुक्के ० जाव
विहरति । एवं खल्लु गोयमा । सोरियदत्ते पुरापांराणां
० जाव विहरति । सोरिए खं भेते । मच्छंभे इभो य काल-
मासे कालं किंवा कहिं मच्छिंहिति । कहिं उवचजिंहिति ।
गोयमा । सत्तरी नामां वरमाउवं पाल्लया कालमासे
कालं किंवा इमीसे रयक्कप्पमाए पुटवीए मंसारो तदेव
पुटवीभो इत्थिणाउरं खगरे मच्छपाए उवचो । से खं
ततो मच्छिएहिं जंविवाभो ववरोविण्णं तत्तेव सेट्टिकुलं-
ति बोहिं सोहम्मे कप्पे महाविदेहे वासि मिज्झिंहिति ।
निक्खेगे ॥ (४० २६) विपा ० १ भु ० ८ अ ० ।

स्वनामकपाणे अय्ययंनं, विपा ० १ भु ० ८ अ ० ।

सोरियपुर-सौरिष्य-म ० । कुसावर्णजनपदप्रधाननगरं, प्रव ०
२७३ द्वार । सूत्र ० । उपा ० । आ ० क ० । विपा ० । नि ० सू ० ।
आय ० । गी ० ।

सोलग-सोलक-पुं ० । तुरगविस्तारिमुक्तं, ह ० १ उ ० २ प्रक ० ।

सोलस-सोडशन्-त्रि ० । षडधिकदशसंख्यायाम्, प्रभा ० १४
पद् । १० । सूत्र ० । आगमिकदशत्वाद्दस्य षोडशकस्यापि ना-
मस्थापनाद्रव्यक्षेत्रकालाभावभेदात् षोडा भिन्नः । तत्र नाम-
स्थापनं कुतश्च । द्रव्यषोडशकं क्षरीरमव्ययरीरविनिर्मुक्तं स-
न्धितार्थीणि षोडश द्रव्याणि । क्षेत्रषोडशकं षोडशाकाराभ्यं-
शाः, कालषोडशकं षोडश समया एतत्कालावस्थापि वा
द्रव्यमिति । भावषोडशकमिदमेवाभ्ययनषोडशकं क्षायापश-
मिकभाववृत्तिस्त्वादिनि । सूत्र ० १ भु ० १ अ ० १ उ ० । "सोलस-
धोसहस्राक्षपरमाउल" इह कदाचित् षोडशवर्षाणि कदाचिच्च
विशनिषवर्षाणि परमायुष्येषां तं तथा । अ ० १ ख ० ४ उ ० ।

षोडश-त्रि ० । षोडशसंख्यापूर्णे, प्रभा ० १४ पद् ।

सोलससुषो-षोडशकुत्तवम्-अय्य ० । षोडशभेदानाशित्वेत्य-
र्थे, अ ० ३४ ख ० १ उ ० ।

सोलसस-षोडश-त्रि ० । षोडशसंख्यापूर्णे, स्या ० ३४ ० ४ उ ० ।

सोलमिया-षोडशिका-खी ० । माणिकाया एव षोडशभाग-
वर्तिन्यात् षोडशपलप्रमाणा षोडशिका । अजु ० । षोडश-
भागमात्रं मानविशेषः, अ ० ७ ख ० ८ उ ० ।

सोलहविह-षोडशविध-त्रि ० । षोडशप्रकारः, स्या ० १० डा ०
३ उ ० ।

सोद्ध-पच्-धा ० । आदनादिरत्नधने, विपा ० १ भु ० ३ अ ० ।

"एवेः सोद्ध-पड्ढा" ॥ अ ० १४ ॥ इति पच्ः सोद्धादेशः । सोद्ध ।
पचानं । प्रा ० । विपा ० ।

क्षिप्-धा ० । प्रत्ये, "क्षिपेगंलयादुक्खल्लोद्ध-पञ्च-सोद्ध-
लुह-हुल परीक्षताः" ॥ अ ० १४ ॥ इति क्षिपेगः सोद्धादेशः ।
सोद्धाक्षिपति । प्रा ० । प्रांस. पुं ० । ने ० ना ० ८ वगं ४४ तथा ।
सोक्षिण-श्रीक्ष्य-वि ० । शूलसंस्कृते, शूलविषयः शूलविनाशो
संस्कृते, उपा ० ८ अ ० । शूलपके, विपा ० १ भु ० ८ अ ० ।
कुसुमविशेषः, नपुं ० । आ ० ।

सोव-सोव-धा० कथम्, "स्वपायुज" ॥ ८ ॥ १ । ६५ ॥ इति
स्वर्णिचोत्तरस्थेत् । सोवर् । सुवर् । स्वर्णि । प्रा० १ पाद ।

सोवकी-सोवकी-पुं० । उपवीकसहिते, स्वा० २ डा० ५ उ० ।
(उपवीकसहिते "उपवीक" शब्दे द्वितीयसंगे द्रष्टव्या ।)

सोवकी-सोवकी-न० । सहोपवीकसाधनसंज्ञाकरणाभ्यन्त
वर्तन इति सोवकीः । कर्मभेदे, उत्त० ४ अ० । आवा० ।
कर्मभेदे-सोवकी, निरुपक्रमं च । तत्र वाणि वेदादिनि
सोपक्रमसाधनानि ताभ्येव जिनातिशयादुपयाम्यति सदी-
वधास्ताभ्यस्याधिपत् । विपा० १ भु० ३ अ० ।

सोवकीमाउस-सोपक्रमायु-वि० । अकालमरणवर्धसहिते,
आ० ।

सोपक्रमायुर्हरमाह-

देवा नेरुया वा, असंखवासाउस अ तिरिभुया ।

उत्तमपुरिणा व तहा, वत्तसरीमा य निरुवकमा ॥७४॥

देवा नारकाक्षीते सामान्येनैव असंख्यवर्षाद्युपेक्ष तिष्ठन्-
नुया एतेन संख्यवर्षाद्युपेक्षं व्यवहृतुः । उत्तमपुरिणा-
कवर्षाद्येव शुद्धात् । वरमशरीराक्षाविशेषैश्च तथैकरा-
द्यः निरुवकमा इत्येते निरुपक्रमायु एव अकालमरण-
हिता इति ।

सेसा संसारथा, भइया सोवकमा व इये वा ।

सोवकमनिरुवकम-भेओ भणियओ समसेणं ॥७५॥

शेषाः संसारस्था अमनरोदिनस्थतिरिक्ताः संख्यवर्षा-
युगाः अनुत्तमपुरिणा अमरमशरीराश्च । एते भाव्या-विक-
ल्पनीयाः । कथं सोपक्रममा वा इतरे वा ? कदाचित्सोपक्रमाः
कदाचिन्निरुपक्रमाः, उभयमप्येतु संभवतीति सोपक्रमनि-
रुपक्रमभेदो मणितः समासेन-संक्षेपेण । न तु कर्मभूमजा-
द्विविभागविस्तरेणुति । आ० ।

सोवकेस-सोपकेस-वि० । सजुः के शुद्धासे, 'सोवकेसे गिहि-
वाने निरुवकेस परिआप' उपेकरीः सव सोपकेसः-शुद्धा-
भमः । दश० १ अ० ।

सोवकल-सोवकल-न० । लवणभेदे, सूत्र० १ भु० ७ अ० ।
आवा० ।

सोवहाय-सोपस्थान-त्रि० । सहोपस्थानेन धर्मचरणामासो-
धमन सह वर्तन इति सोपस्थानाः । वयमाप प्रमजिताः ।
सदसजमेषविशेषविकला इति सावधारणतया वर्तमानेषु,
आवा० १ भु० ४ अ० ६ उ० ।

सोवद-देशी-वासशुद्धे, दे० ना० ८ वर्ग ४८ माथा ।

सोवसिप-शौचनिक-त्रि० । अविश्वरतीति शौचनिकः ।
कूरसारमेधपरिग्रहे पुरुषे, सूत्र० २ भु० २ अ० । अपाक, सूत्र०
२ भु० २ अ० ।

सोवस-सौवर्ष-वि० । सुवर्षस्येव आभूषणादौ, स्वा० ६ डा० ३ उ० ।

सोवसमन्विष्य-देशी-मधुमक्षिकभेदे, दे० ना० ८ वर्ग ४६ माथा ।

सोवसिप-सौवर्षिक-त्रि० । सुवर्षस्येव आभूषणादौ, जी० ३
प्रति० ४ अर्ध० । रा० । स्वा० ।

सोवस्य-देशी-उपकार, दे० ना० ८ वर्ग ४४ माथा ।

सोवसिप्य-सौवर्षिक-पुं० । स्वस्तिकवाचकं, जी० । मणिल-
कवाचशब्द, रा० । जी० । जी० । पुञ्जकमियम्य । प्रासा-
दविशेष इत्येते, वा० १ भु० १ अ० । वाग्निप्रयमे, जी० १
प्रति० १ अर्ध० । प्रभा० । अक्षराकारिषु प्रष्टुषु पठितेन
महामन्त्रे, के० प्र० २० वाङ् । कल्प० । प्रश्न० ।

दो सोवसिया । स्वा० २ डा० ३ उ० ।

सोवसिप्यकूट-सौवर्षिककूट-न० । पूर्ववत्कथयितस्य षष्ठ
कूट, विद्युत्प्रभस्य वक्षस्कारपर्वतस्थ द्वितीये कूटे, स्वा० ६
डा० ३ उ० ।

सोवसार-सोपसार-पुं० । वर्णाद्युचितपरिणामे, विशेषेण अ-
तिपुत्राविरुद्धालङ्घनीयमिधाने, स्वा० ७ डा० ३ उ० ।
अप्राप्त्यभिधानमिनामिषयतवर्णादिपरिणामे, प्रा० म० १ अ० ।
अनु० । प्राप्यमणितिरहिते, अनु० ।

सोवरी-शाम्बरी-की० । शम्बरसुरीये विद्याभेदे, सूत्र० २
भु० २ अ० ।

सोवहि-सोपधि-पुं० । मायाविनि परस्परलक्ष्णे, सूत्र० १ अ० ।

सोवहि-सोपधि-त्रि० । उपवीकते संशुद्धेन इत्युच्यते,
द्रव्यतो हिरण्यमहि, मादने । माया सहोपधिमा वर्तन रूढि
सोपधिः । आवा० १ भु० ४ अ० १ उ० । द्रव्यमाधोप-
धियुक्ते, आवा० १ भु० ६ अ० १ उ० । पुष्टे, कवरे० १ अर्ध०
६ कण ।

सोवाग-शपाक-त्रि० । काण्डाले, स्वा० ४ डा० ४ उ० । ध्व० ।
पं० चू० । मार्जरे, आवा० १ भु० ६ अ० ४ उ० ।

सोवागकरंडप-शपाककरंडक-पुं० । काण्डालेपेक्ष्याम्,
स्वा० ४ डा० ४ उ० ।

सोवागी-शपाकी-की० । लपाकजातिप्रसिद्धे विद्याभेदे,
सूत्र० २ भु० २ अ० ।

सोवाण-सोपान-न० । उच्चतारोहणमार्गविशेषे, स० ।

सोवीर-सौवीर-न० । सिन्धुसप्तमतिवन्दे जनपदभेदे, सूत्र०
१ भु० ४ अ० १ उ० । कल्प० । प्रभा० प्रश्न० उत्त० । काङ्गिके,
दश० ४ तत्त्व । ग० । कल्प० । पञ्चा० वि० । प्रश्न० । आ-
रनाले, आवा० २ भु० १ अ० १ उ० । उत्त० । पा० ।
अन्ते, उत्त० १ अ० । स्वा० । मध्यमप्राप्तस्य पञ्चमां मुखे-
नायाम्, स्त्री० । स्वा० ७ डा० ३ उ० ।

सोवीरग-सौवीरक-न० । मध्यभेदे, " सोवीरये पिष्टवर्ज्यं
जासुः " पिष्टवर्जितं प्राक्काकर्जुरादिमिश्रैर्बन्ध्याद्यमानं
सौवीरकं विजानीयात् । सू० ४ उ० । सोवीरये रसजले
वा ते पुष्टविपरिणामा वक्ष्या, जेण सुवर्षे वणिज्जहि ।
नि० चू० ४ उ० ।

सोवीरिणी-सौवीरिणी-की० । रसिण्यां सुरागाम्, सू०
१ उ० २ म० ।

सोव्वओ-देशी-पतितदग्ने, दे० ना० ८ वर्ग ४४ माथा ।

सोस-शोष-पुं० स्नेहविगमने, औ० । संधा० । जी० । शरीर-
स्नेहशोषणगणे, जी० ३ प्रति० ४ अर्ध० ।

सोमस्य-दशी-पवन, दे० ना० ८ वर्ग ४५ गाथा ।

सोमशी-वशी-कट्याम्, दे० ना० ८ वर्ग ४५ गाथा ।

सोमिभ्र-शोषित-त्रि० । मीरसीकन, झा० १ भू० १ अ० ।

सोमियकपाय-शोषितकपाय-त्रि० । शोषिताः-कृशीकृताः
कपायाः सभेदाः कोषमानमायालोभाख्या येन स शोषितक-
पायः । सूक्ष्मसंनय, ग० १ अर्ध० ।

सोमियप्राण-शोषितप्राण-त्रि० शोषिताः स्लानि प्राणिनाः
प्राणा इन्द्रियादयो यानि शोषितप्राणाः । तपःकृशेषु, ग० २
अर्ध० ।

सोह-सोक-पुं० । शरीरविशोध, "सोकः स्यात् पक्षविधो
घोरः, शरीरसंघलक्षणः । इत्यस्तः समस्तैश्चापीद, तथा
स्त्राभिधानजः ॥ १ ॥ " आचा० १ भू० ६ अ० १ उ० ।

सोहजशी-शोभाञ्जनी-स्त्री० । स्वनामक्यान् नगरीभेद, विपा०
१ भू० ४ अ० १ उ० । (तत्र शकटकुमार आसीत् ।)

सोहंत-शोभमाने-त्रि० । शोभन् इति शोभमानः । शोभां
विज्ञानं, प्रज्ञा० २ पद । कल्प० ।

सोहग्य-सौमग्य-न० । सुप्रगल्भ, औ० । ऊवं पुण जप्य
नप्य सोहग्यं । दृश० ३ नप्य ।

सोहगकपुरुषस्त्वत-सौभाग्यकल्पवृक्षतपस्-न० । सौभाग्य-
स्य सुप्रगतायाः संपादने कल्पवृक्ष इव यः स सौभाग्यक-
ल्पवृक्षस्तद्वत् नप्य । सौक्यकविशेषार्थे चित्रतपोभेद, पञ्चा० ।

बचीसं आयामं, एगंतरपारखेण सुविमुद्धे ।

तह परमभूमयो खलु, भूमणदाणुप्यप्राणो य ॥ ६ ॥

डात्रिशदाय्याचास्लानि एकान्तरपारखेण-एकायाम-
व्यवाहितभाजनन सुविमुद्धानि-निर्दोषाणि तथेति समु-
क्लेशं, परमभूयः कलकृशदार्थः । भूयदानप्रधानञ्च जि-
नाय निलकाद्याभरणदानसारः, इति गाथायः ।

एवं आयहजगो, विषेओ खनरमेन सवत्तय ।

अणिगुहियबलविरिय-स्स होह सुद्धे विसेसेण ॥ ३४ ॥

एवमित्येकान्तितात्रिशदायामरूपम्, आयतजनक
उक्तायः विषयः, नवरं कवलमये विशेष इत्यर्थः,
एवाऽयं सर्वत्र-सर्वधर्मकृत्येषु अनिशुद्धितल्लवलीयस्य
भवति शुद्धे विशेषेणैति व्यक्रम् । नवरं बलं-शरीरः प्राणाः,
वीर्यं-चिन्तासाहः इति गाथायः ।

चित्ते एगंतरओ, मव्वमं पारखं च विहिपुव्वं ।

सोहगकपुरुषो, एस तवो होह जायव्वो ॥ ३५ ॥

चैत्रं मासं एकास्तरकः-एकदिनव्यवहितः उपवास
इति गम्यते । सर्वधर्मं सविहृत्किमत्यर्थः, पारखं च
भाजनम् । विधिपूर्वं शुद्धानादिपुष्पकर्मित्यर्थः, सौभाग्य-
६६३

कल्पवृक्ष उक्तायः, एवोऽयम् 'तवो' सित तपोविशेषो भव-
ति कर्मस्य इति व्यक्रम्, इति गाथायः ।

इहैव विविधशमहा-

दाखं च जहामसि, एत्थ ममचीरे कपुरुषस्त्वत्तु ।

ठवशा य विविहफलहर-संशामियचित्तडालस्स ॥ ३६ ॥

दानं च साध्यादिभ्यां देयं यथाशक्ति अत्र तर्पासं,
समासौ वाऽस्य तपसः कल्पवृक्षस्य सुवर्णतन्तुलादि-
मयस्य, स्थापना च म्यासञ्च । किंविधस्य ? विविधफ-
लमंख-नानाविधफलमंख-संनमितान्यवधनतीकृतानि
चित्राणि विविधानि डालानि-शाखा यस्य स तथा
तस्य, इति गाथायः ।

ए एववओमणसा, इहफलमाहगा व महुणे ।

असत्थजुया य तहा, विसेया बुद्धिमेतिहि ॥ ३७ ॥

एनानि अत्रजायणकानि-तपोविशेषनवाः, इहफल-
साधकानि स्वस्थानं-स्वविषय अस्त्युत्पन्नानि यलक्षणं,
अन्यथयुक्तानि च, तथा अन्यथेक्षणं प्राप्तं शीत एव । विह-
यानि कुण्डमद्भिः इति गाथायः । पञ्चा० १६ विव० ।

सोहण-शोधन-न० । निरतिवात्करण, उपा० १ अ० ।

शोभन-त्रि० । प्रधानं, पञ्चा० ७ विव० । आच० । आ०म० ।
महलं, आ०म० १ अ० । अन्वेषणं, 'मो' देवाकुप्यिया । सो-
हणपुरं खणं चारमसोहणं कर्ह' । आ० चू० १ अ० ।

सोहणग-शोधनक-न० । कणशोधनं, दन्तशोधनं, च ।
चू० ३ उ० । पं० ख० ।

सोहणदेव-शोभनदेव-पुं० । स्वनामक्यान् देवविशेषः, "अहो
शोभनदेवस्य, सूत्रधारोशरणेणः । तत्त्वैत्यचनाशिखरा-काम
लेभे यथार्थनाम् ॥ १ ॥ " ती० उ० कल्प ।

सोहणपुर-शोभनपुर-न० । स्वनामक्यान् नगरं, आ० 'चू०
१ अ० ।

सोहम्म-सौधर्म-पुं० । सकलविमानसौधर्मावतंसकाभिधान-
विमानविशेषापलक्षितस्वार्थसौधर्मः । शकृन्प्रपालितं प्रथम-
देवलोके, अतु० । जं० प्र० । उत्त० । प्रव० । जी० । ('दोण'
शब्दं चतुर्थधर्मां वैमानिकानां स्थाननिरूपणस्य वर्णितः ।)
'भगवतो महावीरस्य पञ्चमं गणधरे, स० १ अक्षय ब्रह्मपता
'सुहृदम्' शब्दऽस्मिन्नेव भागं गता ।)

सोहम्मकण्ठ-सौधर्मकण्ठ-पुं० । प्रथमदेवलोके, 'रा० १' 'क्षुतु-
देशपूर्वधारिणो जघन्यता लान्तकदेवलोके यावद् याति',
कान्तिकेष्टिजीवस्तु चतुर्दशपूर्वेषु सौधर्मदेवलोके गत-
स्तरकं हेतुर्गतिः, प्रश्नः, 'अभातरम्'-तत्र पूर्वेषु-
स्मृतिरेव हेतुः सम्भाव्यते इति ॥ १६३ ॥ सेन० ४ 'उ०-
ह्ला० । सौधर्मोदितदेवलोकेषु प्रतिप्रनरं सकलविमानानां-
माधारभूतैका भूमिरस्ति न वा ? इति प्रश्नः, 'अभातरम्'-
सकलविमानानामाधारभूतैका भूमिर्मास्तीत्यवशीत्येते, य-
तो भगवन्तौ पुंशुधौप्रश्नं रत्नप्रभाद्य ईषप्रभाभारपण-
म्ना अष्टावैव धृष्टस्य उक्ताः सन्ति नवविधा इति ॥ ३३ ॥
सेन० १ उक्ता० । सौधर्मं किंविधिकानां विमर्शानं
डात्रिजल्लतमथऽस्यानि वा ? तथा 'देवानां च सम्यक्त्वं

भवति न वा ? तथा तत्र प्रतिमास्ति नति । प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—सौधम् इति शृङ्गलविमानानि, द—
वलाकम्पये, किंवाचकविमानानि तु स्वलोकादधः स—
प्रतिवयस्य प्रतिपादनानि सन्ति, तथा तेषां सत्यकल्प—
पूजाप्रतिमासु शालां दृष्टानि न स्मरन्तीति ॥ १३६ ॥
सेन० ३ उक्ता० । ('डाण' शब्दे ४ भागं सौधकल्पविशेषः)

सौहृदमहिंसव-सौधमोवर्तनक-पुं० । सौधमं देवलोकास्य म—
ध्यभागवर्तिनि शकनिवासभूते प्रधानविमाने, स० ।

सौहृदमहिंसवस्तु विमानस्त एवमेवाह बाहाए
पलसहि पलसहि भोमा पलसा । (सू० ६५ X)

'सौहृदम'त्यादि, सौधमोवर्तनकं विमानं सौधमं देवलोकास्य
मध्यभागवर्तिनि शकनिवासभूतम् 'एवमेवा' लि एवमेव
इति प्राकाराध्यक्षवर्तीति भौमानि नगराकाराणि विशि—
ष्टस्यानातीत्येकं । स० ६५ सप्त० । सौधमं कल्पे चतुर्विंशु
व्यापारि विमानानि मध्ये पञ्चमः सौधमोवर्तनकः, पुंस्ये च
प्राकृतस्यात् । १०० ।

सौहृदम-सौधमन्द्र-पुं० । शकं, प्रश्ना० २ पदं ।

सौहृ-शोचक-वि० । शोचयतीति शोचकः । अनेकजम्भा-
धिकमोदिनापने, आ० म० १ अ० ।

सौहा-शोभा-स्त्री० । "ज-घ-य-ध-भाम्" ॥ ८ । १ । ॥ ८३ ॥
इत्यनेन मध्य दः । प्रा० । भृङ्गारे, आ० १ भृ० १ अ० । प्रभा-
याम्, आ० १ भृ० २ अ० ।

सौहि-शुद्धि-स्त्री० । शुध-शीघ्रं, स्त्रियां क्तिन् । शोधने शु—
द्धिः । विमलीकरणे, आ० १ ।

इदानीं शुद्धिः 'शुध' शीघ्रं स्त्रियां क्तिन्, शोधने शुद्धिः
विमलीकरणमित्यर्थः, सा च नामादिभेदतः बाह्वे, तथा
चाऽऽह—

नामं ठवसा ददिए, स्त्रिते काले तद्वय मावे य ।

एतो खलु मुदीए, निस्त्रेवो छुविहो होइ ॥ १२४ ॥

तत्र नामस्थापने यनाथे द्रव्यशुद्धिरूपपयसीनां स्वमु-
चोत्तोलोचनानां अनुपयुक्तस्य सत्यगृहस्थपुष्पकस्य वा निद्रु-
स्य वल्लसुवर्णोदयो जलसारादिभिर्गति, जलशुद्धयेयं व्या-
वर्धते कियते वा क्षेत्रस्य वा कुलिकादिनाऽप्यप्रादुशस्य—
जरसुमिनि, कालशुद्धयेयं व्यावर्धयेन कियते वा शङ्कुवा-
दिभिरा कालस्य शुद्धिः कियते इति । भावशुद्धिश्चा—
प्रशस्ता, अप्रशस्ता च । प्रशस्ता ज्ञानादेरप्रशस्ता वाशुद्धस्य
वतः काचादेरैवमृगाधानं—एवमुतापायकमित्यर्थः, अथवा—
जन एवोपयुक्तस्य सत्यगृहस्थः प्रशस्ता, तयहाधिकारः,
प्रतिकमलपयोयना आर्यः भृङ्गुदा, यं प्रतिकमलमृष्टा
मन्तीति गार्थाय । आ० १ अ० । प्रा० १ अ० । प्रा० १ अ० ।
शोचविनाशने, आ० १ अ० । शोचोडारणे, स० २ अ० ।
मि० १ अ० । प्रायश्चित्ते, स्य० १ उ० । आलोचना व्यवहारः
प्रायश्चित्तं शुद्धिर्गति उच्यते । स्य० १ उ० । आ० १ अ० ।
मुष्कमनाश्वकृपायां ऋणकर्मनाशक, उच० १ उ० । वि० ।
मिथ्याभ्रममाधपममासम्प्रकम् शुद्धिकथ्यते । विशेष ।
अथा निरक्षां गुरुममं प्रायश्चित्तं विनाऽपि शुद्धिर्जाय-

ते, तथा सुखां सा कथं न भवतीति ? प्रश्नः । अत्रोत्तरम् नि-
रक्षां गुरुममं प्रायश्चित्तं विना शुद्धिर्भवति, तथाविध-
सामर्थ्यभावात् मनुष्याणां प्रायः तथाविधसामग्रीसङ्का-
वान् तद्विना न शुद्धिः, अत एव गुणव्यवयोगे तत्परिहा-
मयनां तद्वद्वेषऽपि शुद्धिः, तयोर्गं च तद्वद्वेषां तत्प-
रिगमाभावाद् शुद्धिर्गति ॥ १०६ ॥ सेन० २ उक्ता० ।
प्रायश्चित्तकर्ममनुष्यव्याख्याप्रातिनिकमानन्तरं प्रायश्चित्तं
विना प्रतिकमलसुत्रादेशे दत्तः शुद्धयति न वा इति ? प्रश्नः,
अत्रोत्तरम्—सुखसुखा प्रायश्चित्तस्य दीयते इदं शुद्धयको-
ऽस्ति, परमकान्तां ज्ञानां नास्तीति ॥ १०७ ॥ सेन० २ उक्ता० ।

तथा—मिहादिसुकृतिभयमर्थे तथा वर्जितमासमध्यं
च कानि कर्मकार्याणि शुद्धयति ? कानि नति प्रश्नः, अत्रो-
त्तरम्—दीक्षाप्रतिष्ठादिकं न शुद्धयति, अस्यानि तु शुद्धयन्ती-
नि ॥ २५ ॥ तथा—विक्रयकारिसमुच्छ्रित्तनामलाञ्छनानां प्रति-
ष्ठितार्हप्रतिमानां पुनर्लभ्यादिकारणं शुद्धयति नवेति ? प्रश्नः,
अत्रोत्तरम्—तासां प्रतिष्ठानलभ्यादिकारणं प्रायः न शुद्धय-
ति, कदाचित्कारणे यथावश्यकं कर्मस्य स्यात् तदा त-
द्विधानानन्तरं प्रतिष्ठितवासंख्यादिना शुद्धिर्भवतीति धी-
भगवत्यादानामनुशिष्टिर्गति ॥ २५ ॥ सेन० ३ उक्ता० ।

तथा—उपवासी आशः सत्यायां सामर्थ्यकं विचाय
मुल्लव्यानां प्रतिनिकस्य प्रत्याख्याने करालस्यथा वा ? यदि
तथैव तदा सत्यनकदाननिधयः कर्मातिर्गति ? प्रश्नः, अत्रो-
त्तरम्—सामाचारिप्रमुखप्रत्येभु भोजनदिवसे वस्त्रनकदा-
नानन्तरं प्रत्याख्यानकरालात्त्राणि सन्ति, उपसुप्तवासमित्ये
वस्त्रनकदानानन्तरं प्रत्याख्यानकरालविधानीसि, सुम्भयो-
लिका तु प्रातिनिकानां युज्यते यस्मात्तां विना प्रत्याख्या-
ने न शुद्धयतीति सामाचार्यसि, तथाप्युपवासस्य तथैव
करालादिनि ॥ ३६ ॥ सेन० ३ उक्ता० । तथा—कृतशुद्धसक-
प्रत्याख्यानः आशः शुद्ध गत्याऽप्यत्र भोजनं करानि त-
दा शुद्धयति किं वा तत्र दन्तधावनं विधानि ? प्रश्नः,
अत्रोत्तरम्—कृतशुद्धसकप्रत्याख्यानः आशः शुद्ध गत्या
पारितुष्टसकप्रत्याख्यानो दन्तधावनकरालमन्तराऽप्यप्यत्र
भुङ्क्ते तदा शुद्धयतीति कृताः ॥ ३६ ॥ सेन० ३ उक्ता० ।
तथा—वैभवासीयकार्यान्तर्गोविन्दुनी यत् स्वयं योगाङ्ग-
हने न कल्पते, तथा अन्यथा योगाक्रियामवधानादिकं कार-
यितुं शुद्धयतीति न वा ? तथा कालप्रवर्धने दृष्टिकाधारणं
दिगामोकाक्ष शुद्धयतीति नवेति ? प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—वैभव-
सम्प्रतिधकार्यान्तर्गोऽङ्कने तस्य योगसम्प्रतिधनी क्रिया स्वयं
कर्तुं परेषां कार्ययितुं च न कल्पते इति ॥ १४० ॥ सेन० ३
उक्ता० । तथा प्रशालाद्यस्मात्प्राप्तं प्रतिकानिः शुद्धयति न वे-
ति प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—सूर्योपायकमलमलिकास्मात्प्राप्तं स्वाप-
पुरःसरक्रियाकरालविधेयते परम्परयेति ॥ १२५ ॥ सेन० ३
उक्ता० । तथा सूर्यप्रवर्धने यज्जयति तद्वत्वाप्यायिका कृत
आरभ्य कियद्यावज्जयति ? तथा योगिद्वानां कियमिति प्रवेद्-
नानि न शुद्धयतीति ? प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—यत्सूर्यप्रवर्धने भवति
तत् आरभ्याहोरात्रं यावत्स्वाप्यायिका, तत्पुनरुत्तरैकं प्रवे-
दनमशुद्धं जायत इति ॥ २० ॥ सेन० ३ उक्ता० । तथा—
त्रिनालये प्रत्याख्यानं पारयितुं शुद्धयति नवेति, प्रश्नः, अत्रो-
त्तरम्—शुद्धयतीति सम्प्रदाय इति ॥ १८४ ॥ सेन० २ उक्ता० ।

जगद्गुप्ती यावत् कण्डाविहङ्गं कथं न शुद्धयन्तीति । प्र-
श्नः, अत्रोत्तरम्-परम्परया कण्डाविहङ्गं निविध्यन् इति-
॥ ३३७ ॥ सेन० ३ उल्ला० । तथा कश्चित् आङ्ग एकानु-
द्वयशून्यत्वाभ्यामेव विना प्रासङ्गिकत्वं विधत्तं पाक्षस्ता-
याकारानुवर्तत तस्य गभी द्विधाभारज्याहारो वा कु-
र्वन् शुद्धयति किं वा क्षुब्धविधाहार इति । प्रश्नः, अत्रो-
त्तरम्-रात्रौ क्षुब्धविधाहारे करोतीति परम्परयाऽस्ति ॥ ४ ॥
सेन० ४ उल्ला० । तथा येन नमस्कारसहितप्रत्याक्ष्यानं का-
न्येलायां न कृते तस्य पश्चात्प्राद्व्यादिप्रत्याक्ष्यानं कर्तुं
शुद्धयति न वा ? इति प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-नमस्कारसहित-
प्रत्याक्ष्यानं विना पौर्व्यादिप्रत्याक्ष्यानं कर्तुं न शुद्धयत्येवं-
विधाक्षराणि आङ्गविधिप्रमुखप्रत्ययं सन्तीति ज्ञेयम् ॥ ३३८ ॥
तथा-प्रतिष्ठितजनप्रतिमा विकृतकारिभिः समुच्छेदित-
नामस्तक्षणाः आर्षेर्हृदयमेव गृहीताः सन्ति, तेन तन्नामो-
च्चारणस्य कस्य जिनस्त्येषं प्रतिमेति वक्तुं कथं
शक्यते ? ततो यदि लघ्वादिपरकृतविधेयमिति तर्हि तथा
प्रत्याक्ष्यानं प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-प्रतिष्ठितजनप्रतिमानाम-
भिधानलक्षणादि प्रायम्बु न कर्तव्यं, पुनः प्रतिष्ठाकल-
नानाम्प्राद्विकारलन यथावश्यकं कर्तव्यं भवति तदा तद्वि-
धाय प्रतिष्ठितवासम्प्रेषादिना शुद्धिर्भवतीति ज्ञायते इति ।
४१ ॥ सेन० ४ उल्ला० । तथा-प्रतिमाधरः आचकः आ-
विका वा क्षुब्धीप्रतिमान् आरभ्य क्षुब्धपर्वीपौषधं करो-
ति तदा पाक्षिकपृष्ठीमावृष्टकलाभाय पाक्षिकपौषधं वि-
धायापवासे करोति पृष्ठीमायां कैकाशनकं कृत्वा पौषधं
करोति तत् शुद्धयति न वा ? इति प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-प्रति-
माधरः आचकः आविका वा क्षुब्धीप्रतिमान् आरभ्य-
क्षुब्धपर्वीपौषधं करोति तदा मुखद्वया पाक्षिकपृष्ठीम-
योक्षुब्धविधाहारः वष्ट एव कृत्वा उपयते कदाचित्कथं यदि
सर्वथा शुद्धिर्भवति तदा पृष्ठीमायां तन्मात्रम् निर्वि-
द्वितिकं वा कियते, एवंविधाक्षराणि सामाचार्यग्रन्थे सन्ति,
परमेकाशनकं शास्त्रे हृदं नास्तीति ॥ ४४ ॥ सेन० ४ उल्ला० ।
तथा-त्रिकालपूजाकरले प्रभाते मालादि निमोक्ष्यमपास्य
सर्वज्ञानं वासपूजा कियतेऽप्यथा वेति ? प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-

प्रभाते पुष्पमालादि नामोक्ष्यमपास्य आङ्गं वासपूजां कुर्वन्-
त्यो हृदये, सर्वज्ञानकरत्वंऽप्येकान्तां ज्ञातां नास्ति, ह-
स्तपादप्रक्षालनं शुद्धयन्तीति ॥ ३३७ ॥ सेन० ४ उल्ला० ।
तथा-आङ्गा इत्युपायनं कृत्वा देवपूजां कुर्वन्त्यस्य वा वेति,
प्रश्नः, अत्रोत्तरम्-शुचिः पुष्पादिपुष्पानां रिति योगशास्त्रा-
द्विधकनाम्बुपुष्पया इत्युपायनं कृत्वा देवपूजां कुर्वन्ति,
पौषधोपवासादिकर्तुं कामाक्ष्यं इत्युपायनं विनाऽपि देवपूजां
कुर्वन्ति, प्रत्याक्ष्यानस्य बहुकलम्बादिति ज्ञायते ॥ ३३८ ॥
सेन० ४ उल्ला० ।

शोधिन्-वि० । शोधयत्याम्पराविति शोधिः । स्वपरशो-
धकं, शा० १ ५० १ अ० ।

सोहिकप्य-शोधिकप्य-पुं० । शोधिः प्रायश्चित्तं द्रव्यादिपु-
ष्पभावेन कल्पते यत्र स शोधिकः । शुद्धाचारं, नि० १०
२० उ० ।

सोहिष-सोषित-वि० । मार्जेनकादिभिः शुद्धिमापादितं, न्या०
४ टा० २ उ० । सूत्र० । उ०० । "इत्थं पञ्चकलां सोहिषं र्नागि-
पारिषं" शुभादिप्रदक्षिणभोजनसंबन्धेन राज्ञि, प्रथ० ४ टा० ।
शुद्धसाहस्योर्मादक्षिणभोजनसंबन्धेन हनुमन्तया संबन्धे, पं०
व० २ टा० । दशा० । शोधिन्स्तत्समासात्तु चितानुष्ठानकरत्-
तः । न्या० । शोधिन्मन्त्रेणामपि तदुचितानां दानादित्याय-
जेनाह । प्रश्न० १ संब० टा० । अ० म० । आच० । शो-
धिना निराकृतादित्यायत्वात् । अ० २ श० १ उ० ।

सोहियर-शोधिकर-वि० । अनन्तानुबन्धस्य प्रक्रमेण शुद्धि-
जनकं, आच० १ ५० १ अ० । उ० ।

सोहिष-शोभात्र-वि० । "आस्थिजाला-वर्ग-मन्त्र-
र-मन्त्रा मनोः ॥ ८ । २ । १५३ ॥ इति मनोः न्याने इत्यादिशः ।
सोहिषा । शोभाविशिष्टं, प्रा० २ पा० ।

सोही-देशी-भूतभविष्यकालयोः, १० ना० ८ वगं १८ माथा ।

सोहिउं-शोधयित्वा-अव० । उद्धृत्येत्यर्थे, पं० व० २ टा० ।

सौअरिय-सौदर्य-पुं० । समाने उदरं शेते इति सौदर्ये । स-
हादरभाति, प्रा० १ पा० ।

इति श्रीमत्सौधर्मबृहत्पागच्छीय-कलिकाखसर्वकृद-
श्रीमद्विहारक-जेनश्रुताऽम्बराऽऽचार्य श्री श्री १००० श्रीम-
द्विजयराजन्मसूरीश्वरिचिते 'अभिधानराजन्दे'
सकाराऽऽदिशब्दसङ्ख्येन समाप्तम् ।

हकार

ह-ह-अव्य० । कण्ठस्थानीय ऊष्मसंज्ञकाऽयं वर्णः । अधि-
स्यार्थे, स्था० ७ ठा० ३ उ० । पादपूर्णे, संवाधन, नियो-
ग, तप निग्रहे, मसिद्धौ च । "हकारः पुंसि यजने,
वरुण हरिहंसयोः । इक्ष्वर चावलप, र, रगरीमाञ्जवाजिषु" ॥३३॥ एका० । हारे, हारे, एका० । "हा त्रिधा न्यजने गन्वां,
वीक्षायां वा निगद्यते । नपुंसक हकारस्तु, कश्चिन् माण्डरा-
न्धिषु ॥३४॥" एका० । केद, ए० ४ उ० ।

हा-अव्य० । "वाऽव्ययोऽस्मान्नादावदानः" ॥ ८ । १ । ६७ ॥
इति आकारस्य वा अकारः । विषादे, शोक, पीडायां,
कुम्भ्याञ्च । प्रा० १ पाद ।

ह्य-ह्य-त्रि० । हन्-ह्य-वाशिन्, प्रनिहन् प्रविडे, आशा-
रहितं गुणिनं च, भावे ह्यः । हनन्, गुणन, न० । प्रा० ।
हृत्-त्रि० ह-ह्य-अत्र कश्चित् । श्रुत्वादिषु द इत्यारम्भ-
यन्तः स तु शौरसेनीमागधीविषय एव दृश्यन्ति इति नाच्यते ।
प्राकृतं हि-हृत् । हन् । ह्यः । प्रा० । "हन्स्वनाऽन्त्यस्य" ॥ ८ । ४ । २४४ ॥ इत्यन्त्यस्य द्वित्यं न, कश्चिन्न भवतीत्युक्तः ।
प्रा० । अपहृत्, स्थानान्तरं गमिनं च । प्रा० ।

ह्रस्व-ह्रस्व-त्रि० । अत्र कश्चित् श्रुत्वादिषु द इत्यारम्भ-
यन्तः स तु शौरसेनीमागधीविषय एव दृश्यन्ति इति नाच्यते ।
प्राकृतं हि-ह्रस्वः, ह्रस्वाशः । प्रा० । आशीशस्य, सधेय,
निदये, पिशुनं च । प्रा० ।

ह्र-हृति-त्रि० । हन्-ह्रिन्-हन्तं, मारणे, व्याधातं, अपकर्षं,
गुणनं च । प्रा० ४ पाद ।

हउ-अहम्-त्रि० । "साधरमदा हउ" ॥ ८ । ४ । ३७४ ॥ इत्यप-
भ्रये अहम्कलुषस्य सौ परं हउ इत्योदशः । तसु हउ क-
लिङ्गुगं पुनहहो । प्रा० ४ पाद ।

हं-हं-अव्य० । हवे, हिंसायां च । एका० ।

अहम्-त्रि० । असतो मिम अस्मि अस्मि-हं-अहं अहयं सिना-
॥ ८ । ३ । १०४ ॥ इति सिना साहितस्य अस्मच्छब्दस्य हं इत्योद-
शः । अस्मच्छब्दस्य प्रथमे कवचत्वात्, जग हं विदा । प्रा० । प्रा० ।
हं-हं-अव्य० । "हंजं चेत्याह्वाने" ॥ ८ । ४ । २८१ ॥ शौरसेन्यां
चैत्याह्वानं-हंज इति निपातः प्रयोगस्य । हंजं । चेतुरिकं !
नास्त्र्यक्रियायां नटाभिनेयं हन्तं चट्टीसंवाधने, प्रा० ४ पाद ।

हंदिपा-हृदिपा-अव्य० । तसु कुम्भ्यायाम्, मस्तकस्थस्तदाव-
हिहका । विश० ।

हन्त-हन्त-अव्य० । वाक्प्रयोग्यानि, आचा० १ भु० ६ अ० १ उ० ।

प्रत्यक्षवारसु, कोमलामन्त्रणे, हा० १६ अष्ट० । हा० । औ० ।
अनु० । प्राति० । पञ्चा० । दश० । शिष्यामन्त्रणे, आचा० २
अ० २ अ० ३ उ० । अष्ट्युपगमद्योतनं, अनु० । संप्रवणे,
सूत्र० १ ध्रु० १ अ० २ उ० । केदं सूत्र० २ ध्रु० १ अ० । प्राति० ।
अष्ट० । एवमेत्यर्थे, औ० । निर्देश, प्राति० । वाक्प्रारम्भे, ज०
२ वृत्त० । आमन्त्रणे, आचा० २ ध्रु० १ चू० १ अ० ४ उ० ।
हवे, अनुकम्पायाम्, रा० ।

हन्त-अव्य० । दीर्घस्य च मागधेदशीयम्बान् । "हन्ता अग्निं गो
चव" । अत्र भगवानाह-हन्त्यादि, आमन्त्रणे, ज० २ वृत्त० ।
हन्तव्य-हन्तव्य-त्रि० । "हन्स्वनाऽन्त्यस्य" ॥ ८ । ४ । २४४ ॥

अत्र बहुलाधिकारादन्तः कर्तव्यं द्वित्वं तच्च कश्चिन्न
भवतीत्युक्तं भवति । हन्तव्यं । प्रा० । इदं हकारादिभिर्व-
ध्यं, आचा० १ ध्रु० ४ अ० १ उ० ।

हता-हत्वा-अव्य० । विनाशयत्यर्थे, स्था० ३ ठा० २ उ० ।
लघुहृदिभिरभ्यादावित्यर्थे म० ८ शृ० ४ उ० ।

हृत्-त्रि० । ताच्छूलिककस्तुनं मृगशृकारादिकषसमाणिहन्तरि,
सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । आचा० ।

हृत्-हन्तुम्-अव्य० । विनाशयितुमित्यर्थे, वृ० १ उ० २ प्रक० ।
हृत्-हन्तुम्-अव्य० । "हन्स्वनाऽन्त्यस्य" ॥ ८ । ४ । २४४ ॥

अत्र बहुलाधिकारादन्तः कर्तव्यं द्वित्वं, तच्च कश्चिन्न
भवतीत्युक्तं भवति । प्रा० । विनाशयत्यर्थे, संथा० । आनु० ।

हृद्-गृहाण-अव्य० । "हन्तं च गृहाणार्थे" ॥ ८ । १ । २८१ ॥ गृहाणार्थे
हन्त इति प्रयोगस्य "हृद् एतौपसु हन्तं गृहाणत्यर्थः । प्रा० ।

हन्त-अव्य० । कामलामन्त्रणे, स्था० ४ ठा० १ उ० ।
आमन्त्रणे, नि० चू० ४ उ० । हवे, आ० म० १ अ० ।

हंदि-हन्दि-अव्य० । "हंदि-विषाद-विकल्प-पञ्चास्त्रा-
निधय-सत्य" ॥ ८ । २ । १०० ॥ हंदि इति विषादाविषु प्रयो-
क्तव्यम् । "हंदि चमणं गन्धो सा, ग माणिग्नो हंदि हुज्ज प-
लाह । हंदि ग होही माणिग्न, सा सिज्ज हंदि तुह कज्ज ।"

प्रा० । उपप्रदर्शनं, वृ० ४ उ० । अनु० । आचा० । स्था० ।
दश० । पञ्चा० । मन्त्र० । न० । आ० चू० । आवा० । आ-
मन्त्रणे, हा० १ ध्रु० १ अ० । कामलामन्त्रणे, जीवा०
१६ अधि० । आदिकामन्त्रणे, वृ० १ उ० । स्वसंज्ञाध-
ने, नि० । प्रत्यक्षवारस्येन, नि० चू० १२ उ० । तत्क-
साधककारणावसृष्टौ, वृ० ३ उ० ।

हयो-हम्भो-अव्य० । आमन्त्रणे, हा० १ ध्रु० १ अ० ।
शिष्याऽमन्त्रणे, दश० १ चू० ।

हंश-हंम्-पुं० । "रसोलेशी" ॥ ८ । ४ । २८८ ॥ इति मागधेदशीय-
सकारस्य तालव्यशकारः । स्थनामन्त्र्यानि पक्षिभेदे, हा० ।

हंस-हंस-पुं० । चतुर्गान्द्रपजीविवशेष, अनु० । स्थनाम-
न्त्र्यानि पक्षिभेदे, "अस्त्वयं रमन्नायां, मिश्रेयाः क्षी-
रनीरयोः । विवेक्य पियति क्षीरं, नीरं हंसो विमुञ्चति," आ०
क० १ अ० । अनुयागं हंसोदागमुमुञ्चत । आ० म० १ अ० ।
अनु० । प्रक्षी० । रज्जुः । वन्धपोषा हन्ति हंसो वा । "वन्धवा-
का-प्रक्षयप्रक्षालका हन्ति हव रज्ज्वा इव भवन्ति । सूत्र० १
ध्रु० ४ अ० २ उ० । परिष्ठा । रज्ज्वा न पतिविशेष्युः, य एवेतद्गृह-
र-

वप्याग्रमेवकुलारामवासिनो भिषाये च ग्रामे प्रविश-
न्ति । जी० ।

हंसगर्भ-हंसगर्भ-पुं० । हंस-पतङ्गानुरिन्म्रयो जीवविशेषः,
नर्मस्तु तन्निर्देशितः कोलिकारः, हंसस्य गर्भो हंसगर्भः ।
हंसनिर्देशिते कोलिकारे, अणु० । अ० । रत्नविशेषे, जी० ३
प्रति० ४ अर्थि० । हृत्० । रत्नप्रमाणाः वृत्तिधाः चतु रत्नम-
र्थकाश्च, आ० म० १ अ० । आ० । स्वा० । प्रज्ञा० ।

हंसगर्भमय-हंसगर्भमय-न० । हंसगर्भस्वरत्नमय, रा० ।
हंसतेजः (स)-हंसतेज-न० । हंसप्रतिपाकतैले, “ हंसो
पक्षी भवति, सो फांङ्कल मुचपुरीमाणि गीहरिजान्ति,
माह सो हंसो पक्ष्या भजिजति, माहे पुत्तरवि सो-
मीविजति । तेष तद्वर्णेष तेष पक्षयति तं हंसतेजं भ-
जति । मि० सू० १ उ० ।

हंसदीव-हंसदीव-पुं० । स्वनामप्रयत्ने तीर्थभेदे, पत्र श्रीसुम-
तिनाभेदेपादुका । ती० ४३ कटप ।

हंसलक्षस्य-हंसलक्षस्य-त्रि० । हंसस्येव लक्षणं स्वरूपं छ-
द्मना हंसा वा लक्षणं किञ्च यस्य सः । आ० १ भु० १ अ० ।
अङ्के हंसविह, भ० ६ श० ३३ उ० । हंसवर्णशब्दे, अ० २ वक्ष० ।
हंससर-हंससर-त्रि० । हंसस्येव मधुरः स्वरौ येषां ते । हं
ससद्यमधुरस्वरयुक्तेषु, अ० २ वक्ष० । सं० । जी० ।

हंससरिणगर्भ-हंससरिणगर्भ-त्रि० । हंसस्य सदृशी यतिये-
षां ते । हंसतुल्यगनिषु, जी० ३ प्रति ४ अर्थि० ।

हंसासन-हंसासन-न० । येषामसनानां मध्यममे हंसा
सर्वाभ्यास्तास्तानि हंसासनाणि । हंसाकृतिययस्थितेषु आ-
म्रेषु, अ० १ वक्ष० । जी० ।

हंसासनसंतिष्ठ-हंसासनसंतिष्ठ-त्रि० । हंसासनवत्संस्थिते,
जी० ३ प्रति० २ अर्थि० ।

हंशो-हंशो-अण्य० । हमित्यर्थः कं जहाति हा-हो । संकोचने,
द्वे, वग्ने, प्रहने च । अ० ।

हृक्ष-निषिच्-घा० । प्रतिषेधे, “ निषेधेहृक्षः ” ॥ ८॥ १३५४ इति
निषेधतेहृक्ष इत्यदिशः । हृक्षः निषेधः । आ० । कुमरिश्च स
करी हृक्षिन् । उण० १३ अ० ।

हृकार-हाकार-पुं० । हा इति हाकारलक्षणं वा मीतिः-प्रवृत्तिः
सा हाकारः । आ० म० १ अ० । प्रथमद्वितीयकुलकरवृद्धनी-
ती, “ हृकारे मकारे भिषां येव हृदनीतीयाः ” आ० म० १ अ० ।
वृद्धनीतिस्तावत् विमलवाहनवधुप्रभकुलकरकाले अस्या-
पराधित्वेन हृकारकवेद्यम् । यशस्विनोऽभिषेकप्रसव च
काले अष्टोपराधे हृकारकता महति च अपराधे मकारक-
ता, अथ प्रलेनक्रियमन्त्रेणामिकुलकरकाले च अजन्ममध्यमे
भृष्टापराधेषु कमेव हृकारमकाराधिककारकता वृद्धनी-
तयोऽप्युच्यते । कटप० ३ अर्थि० ७ अर्थः । नि० । आ० म० ।
रा० । आ० सू० ।

हृकोट-देवी-भक्तिविशेषः, दे० ना० म० चर्च ३० गाथा ।

हृकुल-देवी-अपारिजिते, दे० च वर्ग ६० गाथा ।

हृकुल्य-उरिष्य-घा० । ऊर्ध्वे प्रक्षेपे, “ उरिष्येर्गुल्युक्तोर्ध्व-
स्वाङ्गायोष्णुषोऽस्तिहृ-हृकुल्यः ” ॥ ८॥ १४५४ इति वगुर्ध-
स्य क्षिपः हृकुल्य इत्यादेशः । हृकुल्य-१६ । उक्तिप्रसङ्गः । आ०
हृत्-हृत्-व्यच्-त्रि० । “ अर्ध-व्ययमादेशे ” ॥ ८॥ १०११ आन-
ध्वामर्धव्ययनेः स्थाने हृत् इत्यादेशः । अस्मद्व्यच्स्यैकान्ते,
वहृत्वे च । आ० ४ वा ।

हृत्कर-हृत्कर-पुं० । ववस्पतिभेदे, आवा० २ भु० २
सू० ३ अ० ।

हृत्-हृत्-पुं० । आपवे, मानावृद्धाध्यासिते विक्रोषे भूभाग-
विशेषे, अणु० । पयशालायाम्, आवा० १ भु० ६ अ० २
उ० । आ० म० ।

हृत्-हृत्-त्रि० । हर्षिते, उच० १८ अ० । विस्मयमापने, य-
था-अदो भवताव तीर्थकरः समुत्सव इति । आ० म० १
अ० । जी० । भ० । औ० । रा० । आ० । मीरमे, प्रक०
४ द्वार । भ० । नि० सू० । स्वा० । सं० । तादृश्येन
समर्थे, तद्वत् अपि कश्चिद्भागिणो निर्वैलशरीराश्च भवन्ति ।
कटप० ३ अर्थि० ६ अर्थः । हृत्तुष्टान्निद्राः एकपाद्यैर्भित्ते,
विप्रा० १ भु० १ अ० ।

हृत्तुष्ट-हृत्तुष्ट-त्रि० । अतिनुष्टे, आ० १ भु० १ अ० । आ० म०
१ अ० । भ० । औ० । विपा० । दशा० । भ० । “ हृत्तुष्टविश्रमाये-
दिव ” हृत्तुष्टोऽतीव नुष्टः । अथवा-हृत्तो नाम विस्मयमापको
यथा अदो भवतावन्ते इति तुष्टस्तोत्रे कृतवान् यथा अन्त्यम-
भूत् पन्मया अगमावलोकिताः तोषवशाद्वैचित्र्यमानव्य-
ते-स्फीतीभूते दुर्मादेः समुद्भाविता वचनात् यस्य स चित्तान-
म्यितः सुखादिदृष्टानां गालिको निष्ठान्तस्य परनिपातः।म-
कारः श्रुतत्वाद्गालादधिकस्ततः पदत्रयस्य पदद्वयमीलने-
न कर्मधारयः । रा० । भ० । कटप० । जी० ।

हृद-देवी-वनस्पतिविशेषे, उच० २२ अ० ।

हृत्-त्रि० । अपहृते, स्थानान्तरे गमिते च । कटप० १
अर्थि० ४ अर्थः ।

हृत्प-देवी-आमरखकरवृद्धे, आ० १ भु० १ अ० । प्रम्मा-
दिमाजने, ताम्बूलायै पूगफलादिभाजने, भ० ६ श० ३३
उ० । औ० ।

हृदाल-हृदाल-पुं० । स्वनामप्रयत्ने ग्रामे, यत्र वस्तुपालते-
अःपालाभ्यां निषिद्धेऽर्थः । नी० ४१ कटप ।

हृदहृद-हृदहृद-न० । अत्यर्थे, “ कुहृदहृदहृदलीले ” विपा० १
भु० १ अ० । आ० ।

हृदि-हृदि-पुं० । कोटके, औ० । विपा० । कर्म० । काष्ठघोटके,
दशा० ६ अ० । काष्ठविशेषे, प्रश्न० ३ आशे द्वार ।

हृदिवंध-हृदिवंध-न० । कोटकक्षणे, प्रश्न० ५ संव०
द्वार । सूक्त० ।

हृद-देवी-अवयवि, सं० ।

हृद-हृद-पुं० । अलसहृदवन्स्पतिविशेषे, प्रज्ञा० १ पदा आवा० ।

हृदकार-हृदकार-त्रि० । हृदये कुर्वन्मि येन हृदकरकात् ।
हृदवृत्तकर्मकरे, प्रश्न० ३ आशे द्वार ।

हृत्-भु-धा-अन्वे, स्वादि-पर-सक-अभिद । "भृषोतेह-
कः" ॥ ८॥ ५॥ ५॥ इति भृषोतेहृत् इत्यादिशः । इत्यह ।
सुसह । भृषोति । प्रा० ५ मात् ।

हृत्-भा-अन्वे, गतो-वा । स्वादि-पर-सक-अभिद । इति
अधधीत् । "कुंभे इति कुंभोदरी" इत्यादी आलङ्कारि-
कास्तु निहानार्थमाहुः । बाब० ॥ प्रा० ।

हृत्-हृ-भृ-भृ-भृ । प्राग्विधोमकसिदि, स्वर० १ भृ० ११ अ० ।
प्रअ० । गोभृमाविद्वलनं धानयति । स्था० १ डा० ३ उ० ।

हृत्-हृ-भृ-भृ-भृ । हिलनं, स्वर० २ भृ० १ अ० । आभा० ।
स्वापादने, स्वर० । गुल्फे, विनाशने, डा० १ भृ० १८
अ० । प्रअ० । प्रिआलन, आ० । पीडन, स्वर० १ भृ० ५ अ०
२ उ० ।

हृत्-हृ-भृ-भृ-भृ । भृषोतेऽनुवायाम्, स्था० १ डा० ३ उ० ।

हृत्-हृ-भृ-भृ-भृ । इन्-उन्-वा-ऊन् । कपोलद्वयो-
परिस्थे मुखभागे, इहविलासिन्वाम्, रोगे, अल्लविशेषे, मृगौ
वा । स्त्री । बाब० । विभुक्, तं० । स्त्री० प्रअ० । अथु० । स्वर० ।
हृत्-भृ-भृ-भृ-भृ । "उभे-हृन्मत्सङ्ग-वात्सु" ॥ ८॥ ११ ।

१२ । इति ऊन्कारस्य उकारः । प्रा० । "आदिविज्ञाज्ञाल-व-
भ-भृतेले-भला मतोः" ॥ ८॥ १२ । १५६ इति भृषोतेः स्थानं
मस्त इत्यादिशः । प्रा० । रामस्य अनुचरे अजनागर्भजाते पव-
नतमये बामरभेदे, प्रा० ।

हृत्-भृ-भृ-भृ-भृ । भृषोतेऽनुवायाम्, स्था० १ डा० ३ उ० ।

हृत्-भृ-भृ-भृ-भृ । हास्यादिभिकारविकलतया भावनी-
यव्यलीकशब्दे, हृ० ३ उ० ।

हृत्-भृ-भृ-भृ-भृ । अणुहृतद्वये, प्रअ० ३ आध० द्वार ।

हृत्-भृ-भृ-भृ-भृ । विधातिरे, भि० भृ० १ उ० । इमेने, वि-
पा० १ भृ० ७ अ० ।

हृत्-भृ-भृ-भृ-भृ । इत्येतेऽनेनेति हस्तः, हसति वा मुखमावृ-
त्येति हस्तः । भि० भृ० १ उ० । "स्मस्य योऽसमस्त-स्तस्ये"
॥ ८॥ १५५ इति स्मस्य थकारः । प्रा० । "ह्रिनीय-तुपंयो-
रुपरि पूर्वः" ॥ ८॥ १६० इति ह्रिन्वप्रसङ्गे ह्रिनीयस्य थकारस्यो-
परि प्रथमस्मकारः । प्रा० । आदात्मनिष्पादिसमर्थे शरीरैक-
श, भि० भृ० १ उ० । स्वर० । उत्त० । ह्र विनास्तिः हस्तः ।
प्रअ० २५५ द्वार । अयो० । यत्पञ्चजीवीनां हस्तो न विद्यते
तथाप्यत्र पादौ हस्त इव हस्तौ । उपा० ७ अ० ।

अथ कविः—

"स्वाग्राह्य दक्षिणं हस्तं, कथं भिक्षां न लासि मे ।।

स ग्राह दातुहस्तस्या-धो भार्वादि कथं प्रभो ! ॥ १॥"

वृजोऽज्जनदशान्मिककलापालिग्रहस्थापना—

बोक्षेभक्तुहस्तकारं मुक्तस्थापारवदस्वहम् ।

(हृत्पदभावा दक्षिणहस्त स्थिते)

वासोऽहं रत्नसंयुता हृत्पदभावाभावाद्दशयौदिकत्,

धृतादिभ्यस्तनी त्वसौ स तु जगौ बाहोऽस्मि न त्वं शुभः ॥ १॥

ततः—

रावणभीमवताऽऽजिनाभिमिहदस्तामैः कृताधीकृतः,

संयुक्तेषु बुद्धाश्च दानमधुना मन्थ्य द्वां दानिषु ।

इत्येवं प्रतिबोध इत्यनुगुलं भेदास्तः कारयन्,

प्रत्येष्टेष्टुरेतेन पूर्णमुच्यतेः पायास्त सः श्रीजिनः ॥ ३॥ "

कल्प० १ अधि० ७ अक्ष । (हस्तनिकषेण "हृत्पदम्" शब्दे

अनुपदमेव वक्ष्यते ।) वस्तुविशेषकुलमात्रेण अथमानविशेष,

अनु० । स्था० । "हृत्पदं अंगुलीभ्यां" उपा० २ अ० । स्वभा-

व्याप्ते नक्षत्रविशेषे, जं० ७ अक्ष० । स्था० । विश० ।

हस्तनक्षत्रे पञ्चनारम् । अ्या० ३ पादु० । स० ।

हृत्पदम्-हस्तकर्मन्-न० । इति वक्षति वा मुखमावृत्त्याऽ

नेनेति हस्तः, शरीरैकदेशो निष्पादानादिसमर्थस्तेन यत्कर्म

क्रियते तद्वस्तुतः । हृ० १ उ० ३ प्रअ० । सम्यग्रसिद्धे (स्था० ५

डा० २ उ०) । लिङ्गस्य कर्ममर्धेन शुकपुद्गलनिष्काशने, जी०

हस्तकर्म आगमप्रसिद्धम्, स्था० ३ डा० ५ उ० । वेदाधिकार-

विशेषे, दशा० २ अ० । "सा सत्यं पाणिना विलज्जेता" । न

संभाषणे कुप्यते यतस्तद्विषयं हस्तसंभाषणं चारित्र्ये

शब्दलीकरोति । स्वर० १ भृ० ५ अ० २ उ० स० ।

हस्तकर्मकरणं प्रायश्चित्तम्—

जे भिक्षु हृत्पदम् करेऽ करं ता साहज्जह् । (हृ० १)

इति सुतालावगो भणति-जे-ति पदं, भि-ति पदं, लु-ति,

पदं, हृ-ति पदं, कर्म-ति पदं, करति पदं, सातिज्जनि

ति पदं ।

इति पदयोः भगवद्—

जे ती ललु सिद्धे, भि ती पुष भेदये सुवस्स ललु ।

हृत्पदं जं च करं, कीरति तं हृत्पदम् ति ॥ १ ॥

जे इति निर्देशे, ललु विशेष्ये, किं विशिनष्टि । भि-

सोनाभ्यस्य, भि इति विदारणे लु इति कर्मल आख्यायं

कानाचलार्थादिकं भिनर्त्तयति निष्ठुः । भार्वादिभ्यांविश-

पक्षे पुनः "हृत्पदं" इति हृत्पदे अनेनेति हस्तः, हसति वा मु-

खमावृत्त्यां हस्तः, आदाननिष्पादिसमर्थः शरीरैकदेशो

हस्तः अतस्तेन यत्कर्म व्यापार इत्यर्थः, स च व्यापारः क्रि-

या भवति, अतः सा हस्तक्रिया क्रियमाणा कर्म भवतीत्यर्थः ।

भि० भृ० १ उ० ।

हस्तकर्मार्थीनां यथायां यथानां प्रत्येकं पृथक् पृथक् प्रकरणं

वक्ष्ये । यथामित्रतामेव निर्वोदयितुकामाः हस्तकर्मप्रका-

शां नावदाह—

नमं ठपसा हत्थो य, दम्बहत्थो य भावहत्थो य ।

दुविहां य दम्बहत्थो, मूलगुणे उत्तरगुणे च ॥ १२१॥

नामहस्तः स्वापनाहस्तो प्रत्यहस्तो भावहस्तश्चिन्ति

चतुर्था हस्तः । तत्र नामस्थापनाहस्तो यथाधी । प्रत्यहस्तो,

अशरीरभ्रम्यशरीरव्यतिष्ठितो द्विविधो भवति । तद्यथा—

मूलगुणनिर्गते उत्तरगुणनिर्गते च यो जीवविप्रसृज्य

शरीरस्य हस्तः स मूलस्य-जीवस्य गुणन-प्रयोगेण निव-

र्तित इति मूलगुणनिर्गते । यस्तु काष्ठविप्रोत्पन्नकर्मदिष्ट

निर्गते हस्तः स उत्तरगुणनिर्गते उच्यते ।

अथ भावहस्तमाह—

जीवो उ भावहत्थो, भोयसो होह कम्मसंयुतो ।

विधिभो वि च आदितो, जे तस्स विजाणो पुरितो ॥ १२२ ॥

'जीवा' ति-विभक्तिव्यत्याय यो जीवस्य हस्तः कर्म-
संयुक्त-आदानमिच्छादिकियायुक्तः स मोक्षायप्रप्तो भावहस्त
उच्यते । द्वितीयोऽपि व्यापदेशः समस्त, यत्तस्य विज्ञाय-
कस्तदुपयुक्तः पुरुषः सोऽपि भावहस्तः आगमन इत्यर्थः ।
अथ लोभान्नमो भावहस्तेनाधिकारः ॥ (७०) कर्मपदव्याख्या
'कर्म' शब्दे तृतीयभाग २४४ पृष्ठे गता । एषां मध्ये अत्र
कामनाधिकारः इति चेत् आह-आधिकाराऽत्र भाव-
कर्मयो मोहादयत्नकलेन शेषास्तु शिष्यमनिरुपपादनार्थे प्र-
कथिताः तना भावहस्तेन यत्कर्म क्रियते तत् हस्तकर्म
अच्यते इति प्रकमः ।

अथ भावकर्मैव व्याप्तिव्याप्त्याह-

दुर्विहं च भावकर्म, असंक्रियं च संक्रियं च ।

यत्पुं तु संक्रियं, असंक्रियं तु सोऽपि ॥१२२२॥

द्विविधं च भावकर्म, तद्यथा-असंक्रियं च, संक्रियं च ।
अशरीरं स्वागतानकभेदसूचकं, तत्र संक्रियं स्वाप्यं-व-
आह्वयते । असंक्रियं तु सामान्यं वक्ष्यामि ।

यथा प्रतिज्ञातमेव प्रमाणमिति-

क्षेदो भेदो वेव, धंसस्य पीसस्य तथा ।

अदिघाते सिंघेहं य, कपे खरे ति वा वरे ॥१२२३॥

क्षेदं भेदं चैव धंसं वेपथं तथा अभिघातः स्नेहश्च
काये क्षार इति वा परः । एवमसंक्रियस्य कर्मणोऽष्टौ
भेदाः भवन्ति । एतानि च क्षेदनादीनि शुचिं वा कुर्यात्,
अशुचिं वा ।

पुनरेकं शुचिपविक्षेदं द्विधा कथयति चेत्तुच्यते-
एकं तं दुर्विहं, अशुचिं परंपरे च व्याप्यं ।

अद्वाह्या य पुषो, होति अद्वाह्यं मामलहं । १२२४ ।

यत् शुचिरस्य अशुचिरस्य वा क्षेपं नैकैकं द्विविधम्-अ-
नन्तरं, परंपरं च ज्ञातव्यम् । पुनरेकं द्विधा-अधोक्षं, अन-
धोक्षं; साधकं सिधकं चत्यर्थः । अनन्तरं क्षेदनादिकं कुर्व-
ता मासलपु असमाचारानिष्पद्यमिति भावः ।

कथं पुनः क्षेपमनन्तरं परंपरं वा संभवतीत्याह-

नहंतादि अशुचि, पिप्पलमादी परंपरे आह्वा ।

क्षेपमादि अशुच्ये, क्षेदे परितारणादीया ॥१२२५॥

नहंत्येनादिप्रसङ्गात्-पादं वा यत्क्षेपेन तदनन्तरं क्षेप-
मच्यते, पिप्पलकं, आह्वयप्रसङ्गात्-पादक्षेपकारिकाकु-
डारादिभिर्यत्क्षेपेन तत् परंपरं क्षेपम्, परस्परं वा क्षिप्त्वा
नार्थक्यगलुषासाध्या न कृता भवति । न क्षिप्त्वेन दद्या
अप्येऽपि क्षिप्त्वा इत्यनवस्था, एन निष्ठानः क्षेदनादिकं नि-
ष्ठुं कुर्वन्ति न स्वाध्यायम्, एवं श्रव्यातरादौ क्षिप्तयति मि-
थ्यायम् । विराचना द्विविधा-संयमे, आगमनं च । तत्र वक्षा-
द् द्विविधमेष वदधिकारयो विज्ञातमनुबन्धेन सोऽसंयमः
संयमविराचनस्यार्थः, अथ क्षेपेन कुर्वते हस्तस्य वा पादस्य
वा क्षेपो भवति तत्र आगमनविराचना । तत्र च परितारणमाह-
युःकादिनिष्पन्नं पागाङ्गकान्तं मायक्षिप्तम् ।

अथ क्षेपं कुर्वते मायक्षिप्तमाह-

कुसिरमकुसिरे लहुना, लहुना गुरुगो य होति गुरुगो य ।

संयुक्तविरतावश्च, लहुगुरुगो विराचये मूलं ॥१२२६॥

अशुचिपरमन्तरं क्षिप्तं मासलपु, शुचिपरमन्तरं क्षिप्तं
चतुर्लघुकम् । अशुचिं परंपरं क्षिप्तं तु गुरुको मासः, शुचिं
परंपरं क्षिप्तमश्चतुर्लघुका भवति । शुचिं बहुनन्दोपपात्त-
गुरुनरं परंपरं शतुप्रसङ्गे मांक्षिप्तं विज्ञापितं कृत्वा गुरु-
नमं प्रायश्चित्तम् । एवं शतुप्रसङ्गादविराचनाभावे मन्-
थस्य, अशुच्यपदे शुचिरस्य परं प्रायश्चित्तम्-संयुक्तं व्यादि,
क्षेदनादिकं कुर्वन् द्विग्नियान् संयुक्तं चतुर्लघु, परितारण-
यति चतुर्लघु, उपद्राचयति चतुर्लघु, त्रीग्नियान् संयुक्तं
चतुर्लघु, परितारयति चतुर्लघु, उपद्राचयति चतुर्लघु, चतुर्-
ग्नियान् संयुक्तं चतुर्लघु, परितारयति चतुर्लघु, गर-
यति क्षेदः, पञ्चग्नियान् संयुक्तं चतुर्लघु, गर-
तायति क्षेदः, पञ्चग्नियमतिपानयति मूलम् । एवमि-
ग्नियानुलोभेन सावस्तरं यथा पीठिकायामुक्तं नयै-
वाभाऽपि मन्तव्यम् ।

अथ द्वितीयोऽयमादेशः-

अकुसिरस्योत्तरं लहुभो, गुरुगो अ परंपरे अकुसिरमि ।

कुसिराश्च चो लहुना, गुरुमा तु परंपरे अहवा ॥१२२७॥

अशुचिं अनन्तरं लघुको मासः, अशुचिं परंपरं गुरुको
मासः, शुचिं अनन्तरं चतुर्लघु, शुचिं परंपरं चतुर्लघुः ।
अथ चेति प्रायश्चित्तस्य प्रकारान्तरघातकः एवं तावच्छे-
दमपरंपरं व्याख्यातम् ।

अथ भेदनादीनि व्याख्यातुकाम इदमाह-

एवेव सेसएसु वि, करपादादी अशुचिं होह ।

जं तु परंपरकरं, तस्स विहासं इमं होति ॥१२२८॥

एवेवसे क्षेपवत् शेषेष्वपि भेदनादिषु च वक्ष्यते नवरं कर-
पादाध्यामादिप्रसङ्गात्-आनुकुर्यादिति शरीरावयवैः क्रिय-
माणाभ्यां भेदनादिकमनन्तरं भवति, यत् भेदनादः परंपरा-
करणं तस्य विधानमिदं भवति ।

तद्यथा-

कुवलयमादी भेदो, धंसलमखिगादियाश्च कङ्गादी ।

पङ्कगवरादिपिसख-गोष्पलखणुनादि अभिवातो ॥१२२९॥

कुवलयो-लघुक्षेपेन आदिशब्दात्पुलकस्तुकादिभिर्भो व-
दादिभ्यः भेदनेद्विधा त्रिधा क्षिप्तपानमिलयः, एतत्परंपरा-
भेदमच्यते । एवं धंसं मखिकादीनां मन्थनं, यथा मखि-
कारा लघुक्षेपेनात् कृत्वा मखिकान् धरयन्ति, आदिश-
ब्दाप्रवासादिपरिग्रहः, 'कङ्गा' ति चम्पनकाष्ठफलकादिकं
वा यत् धरन्ति तद्वा धरन्तम्, 'पङ्क' ति गण्डपङ्ककलत्र वराः
प्रधानाः य गण्डालकादीनां पेषणं मन्थनम् । गोफला चमं-
वरकमयी प्रसिद्धा तथा, धनुःप्रभृतिभिर्भो लघुक्षेपसुपं वा
यत्क्षिपति एषोऽभिधान उच्यते (अभिधानव्याख्याः-अ-
भिघाप' शब्दं प्रथमभाग ७१४ पृष्ठे गता ।) तत्रः 'शस्त्र-
परंपराकरणमूलेन पञ्चक्षेपादिषु नियतं भवति । क्षेपः लयल-
तमशुचिरे शुचिरे वा कलिश्चादिभिः प्रक्षिपति । कालो
वैश्वर्ये ।

एषु दोषाभाह—

एकैकदेश्यतातो, आवादीया व संज्ञमे दोसा ।

एवं तु अक्षट्टाए, कप्यं अक्षट्टं जयंहाए ॥ १२३१ ॥

एकैकस्माद्विनायिषदाशानाहानाभाह्वायो दोषाः संज्ञमे आ-
त्मनि च प्रागुक्तः । संज्ञमात्मविराधनायामेवं दोषा अनर्थकं
द्विनायिकं कुर्वतां भवन्ति । अथ-अर्थः-प्रयोजनं तस्मिंश्चाते
यतनया द्विनायिकं करोति तथा कथ्यते ।

इमेव द्वितीयपदं भाषयति—

अमती अक्षट्टाहं, दसिगादिगच्छदं व जयहाए ।

गुलमादि साउबाते, कप्यरेभेदादि एमेव ॥ १२३२ ॥

यथाकृतानां यस्मात्कामभावे दृष्टिकां वृत्तस्या, आदिश-
प्राप्तप्रमाणाधिकस्य वा वृत्तादेः क्षुद्रं यतनया यथा सं-
ज्ञमात्मविराधना न भवति तथा कथंभ्यम् । भद्रं ह्यारे गुडा
मिथि इत्ये, भेदं कुर्यात्, अलातु-तुम्बकं नत्य वा नालमाधि-
करणं भिद्यताम् । कप्यरे-कपालं नदादिना वा कार्यमुत्पन्नं त-
तां घटपीवादिभेदेभ्यमेव यतनया कुर्यात् ।

अक्षस्वाचक्ष्णंदणे वा, विधेसंख पीमणं तु अगतादी ।

पन्नातीक्ष्णमिषातो, अगतादि व ताव सुगतादी ॥ १२३३ ॥

वर्ण्यह्यारे अक्षाः प्रसिद्धान्तेषां स्वीकृतार्थां चन्दनस्य वा
प्लानावः परिहाराद्यशमनायै वर्ण्ये कथंभ्यम् । पेषगह्यारे
प्लानादिनिमित्तमेवमेव अगतादेः पेषं विधेयम् । अभिधात-
हार व्याख्यादीनामभिमततां गोकुल्या धनुषा वा अभि-
धातः कार्यः, अगतादीनां प्रताप्यमानस्य शुनकाकाकादयो
अभिपनन्तां लेप्सुना भेषयितव्याः ।

वितिय उच्छक जतखा, दाहे वा भूमिदेहसिचखता ।

पडिशीगासिबसमली, पडिमा खारो तु सेझादि ॥ १२३४ ॥

स्नेहह्यारे द्वितीयमपवादपदं प्रतीय स्नेहमुहरितं चार-
मध्यं प्रसिष्य परिहारायत्, द्रव-वाक्-तन्वोउच्छकं यतनया
विधेयम्, 'दाहे' ति लताया उच्छस्य वा गाढनरमिता-
प प्रतिभयभूमिकायामाकर्षणं कुर्यात्, तुषाभिभूतं वा दहे
न्यञ्जत् स्थानं भक्ष्यत्याक्यायिनं वा दाहादिभूतं मिञ्जत् ।
कायहारं कश्चिद् गृहस्थः प्रायस्तीक्ष्णस्तस्योपशमनीं
प्रतिमां कृत्वा तनो यावद्व्याघनुकुलो भवति तावत्प्रमत्तं ज-
पेत्, अश्विप्रशमनीं वा प्रतिमां विधेयम् । कायहारं अ-
नन्तरं परंपरे वा ह्यारे वा प्रवृत्तिशमनायै ह्यारे प्रक्षिपेत्-
तत्र ह्यारे दशयति "कारो तु सेझादि" ति स्नेहं बालमयं
मिश्रं तत्र ह्यारे लेपनीयः किं सेझादि न वेति ।

उपसंहराह—

कर्म अयं किलिहं, एवमियं वसियं समासेहं ।

कर्मं तु संकिलिहं, वोच्छामि आहाणुषुषी ॥ १२३५ ॥

एवमिदमसंकिलिहं इत्यर्थकर्म समासेन वक्ष्यन्तम् । साउप-
संखतं इत्यर्थकर्म यथानुपूर्वं वक्ष्यामि ।

तदभाह—

वमहीए दोसेहं, दहे मरितं व पुडगुहा ॥

एतेहिं संकिलिहं, एवमं वोच्छं समासेहं ॥ १२३६ ॥

वसतेवोषिच वा खीनां वा आलिङ्गनाविकं विधीयमानं
दृष्ट्वा, पूर्वमुच्छामि वा खीनिः सह इत्यितीक्षितादीनि
स्युहा, एतेः कारणे संकिलिहं-इत्यर्थकर्म यथोपपद्यते तदं
वक्ष्ये समासेन ।

तत्र वसनिर्वायं तावदाह—

दुविहो वमहीदोसो, वितरदोसो व कवदोसो व ।

दुविहो व कवदोसो, इत्यगततलुगुलो वेव ॥ १२३७ ॥

द्विषिधा वसनिर्वाया भवति, नद्यथा-वितरदोसो, कपरा-
पक्ष । तत्र वितरदोसो यक्ष्णालादिकं कुर्यात्तादिसंज्ञाना
वा, कपदोषः-श्लोकपगतो, ननुपकपगतश्च । स च दोषः
एकको द्विषिध-सचित्तः, अचित्तश्च; अचित्तचित्तः अजीव-
विययश्चार्थः ।

अचित्तः पुनरपि द्विषिधस्तत्रगत, आगन्तुकश्च ।

उभयमपि व्याख्या—

कहे पुणे चित्ते, दंतोवलमद्वियं व तत्रगतं ।

एमेव य आगंतुं, पालत्तय वेड्डिया जवला ॥ १२३८ ॥

याः काष्ठकर्मणि वा पुस्तककर्मणि वा चित्रकर्मणि वा भिर्धेति-
ताः क्षीप्रतिमाः, यद्वा-दन्तमयमुपलभ्यं यांश्चकारमयं वा स्त्री-
रूपं यस्यां वसती अस्ति तद् तत्रगतं मन्तव्यम् ।
तद्विषयो दोषोऽप्युपकाराग्नयन उच्छेत्ते । एवमेव आगन्तु-
कमपि मन्तव्यम् । आगन्तुकं नाम-यक्ष्यते आगतं तना
यथा तत्र गताः क्षीप्रतिमा भवन्ति तथा अगन्तुकं आंश
भवेयुः, तथा यात्र पादोक्षिताचार्यकृता 'वेड्डक' ति राजक-
म्यकाद्याम्ना, स चायं 'पा(य)लित्तयारियहि रजो मणिगी-
मनिलिया' चकमलुम्मममिमममयी बालविट्टहरणा आय-
रियाणं पुरतो विधेय । राया वि अहं व पा(य)लित्तगसिधेहं क-
रेह । भिजाहएहि पडंहुहि रजो कहियं-मणिगी ते समलपक
अभिधोगियाः राया न पलियति मणिषो आयच्छं वसेसुः ततो
राया आगते यासिन्ना पालित्तयारियायं कहे पकासरिओ ।
तथा या आयरियहि कड नि विमरणीकया, राया सुहुनरं
आउहो' एवमागन्तुका अपि क्षीप्रतिमा भवन्ति । 'जवण'
ति अवमवियं ईदृशानि स्त्रीकराण्य प्राञ्जुयैश्च क्रियन्ते ।
व्याख्यां द्विषिधमप्यक्षिपन् । अथ सचित्तं व्याख्यायते,
तदपि द्विषिधम्-तत्रगतम्, आगन्तुकं च ।

तनुभयमपि व्याख्यायति—

पडिबेसिग एकधरे, सचित्तकूवं तु होति तत्रवयवं ।

सुखमसुखधरे वा, एमेव य होति आगंतु ॥ १२३९ ॥

प्रातिवर्षिकपदो एकत्रैवोपाधये कारवलेनः स्थितानां वत्
क्षिया कथं दृश्यते तत्रगतं सचित्तकूपं भवति । अथवा-
सुखगृहमसुखगृहं वा प्रविष्टेन या तत्र स्थिता स्त्री विलो-
कयते, तदापि तत्रगतम् । एवमेव आगन्तुकमपि सचित्तं
स्त्रीकथं भवति, प्रसिद्धं यं स्त्री समागच्छति तदागन्तुक-
मिति भावः ।

अत्र तिष्ठतां दोषानुपदेशयति—

आलिङ्गमादी पडिसेवर्षं वा,
द्वयं सचिवासायमेवेदं वा ।

संदिहं स्वेदि य इषिते तु,
मोहयन्ती संदिपति हीयसत्वे ॥ १२४० ॥

तेषां तत्रगतानाम्-आगम्युक्तानां वा सचिवासां स्त्रीरूपा-
णाम् आलिङ्गनादीनि प्रतिसेवर्षां कुर्वन्ता दृष्ट्वा अन्तर्भावि वा
स्त्रीरूपाणि विलोक्य प्रतिसेव्यमानाया वा स्त्रियाः शब्दान्
अन्वा नैः शब्दैरूपैश्च इन्धितः—प्रचालिता मोहार्हाः कस्यापि
हीनत्वस्यैव भुक्तमोगिनांऽभुक्तमोगिनां वा संदीप्यते, ततः
स्मृतिकरणकानुकराणां भवेयुः ।

कथमित्याह—

कुतूहलं च गमयं, मिशरं कुड्डिङ्गकरणे य ।
दिद्वे परिषयकरणे, भिक्त्युत्थो मूलं दुवे इतरे ॥ १२४१ ॥

कुतूहलं तस्योत्पद्यते यथाऽत्र गन्वा पश्यामि शृणोमि शब्दम्
एवं कुतूहलं उत्पद्ये तत्र गमनं कुर्यात्, शृङ्गारं वा गायन्तीं
शृन्वा गच्छेत्, कुत्पस्य वा छिद्रे कृत्या प्रलोकयेत् । दृष्टे च सा-
ऽपि तद्भावापरिणतो भवेत् अहमप्येवं करोगीनि । एवं तद्भा-
वापरिणतः काश्चित्दोषाऽलिङ्गनाऽऽदिकरणं कुर्यात् । एतेषु स्था-
नेषु भिक्तामूलं यावत्प्राप्यक्षिप्तम् । इतरयोरुपाध्यायाचार्ययो-
र्यथाक्रमे, द्वे अनवस्थाप्यपराजिह्वकं चरमपदं भवतः ।

इदमेव व्याचष्टे—

लहुरो लहुरा गुरुगा, छम्मासा छेदमलदुग्मेव ।
दिद्वे य गहसमादी, पुन्नुत्ता पच्छकम्मं वा ॥ १२४२ ॥

तत्र गतः शृणोति मासलषु, कुतूहलं तस्योत्पद्यते मासगुरु,
अत्र भुक्त्युत्पत्तिः, शृङ्गारं शृण्वेन भुक्त्युत्पत्तिः, कुत्पस्य
छिद्रेकरणे परमासा लघवः, छिद्रेण पश्यन्नास्ते पश्युरप्यः,
तद्भावापरिणते छन्दः, आलिङ्गनादिकरणे मूलम्, एवं
भिक्ताः प्राप्यक्षिप्तमुक्तम् । उपाध्यायस्य मासगुरुकादा-
रव्यमनवस्थाप्य पर्यवस्यति । आचार्यस्य चतुर्लषुका-
दारव्यं पराजिह्वकं तिष्ठति । अन्येष्व् आरक्षकादि-
भिर्द्वे सति प्रहणाऽऽकर्षणादयः पुर्वाङ्गा दोषाः, या
प्रतिमा सा कदाचिदालिङ्ग्यमाना भजेत ततः पश्चा-
त्कर्मदोषः, एव वसतिविषये रूपदोष उक्तः ।

अथ विस्तरनो दोषमाह—

अप्यो य गच्छो महती य सला,
निष्कारणे ते य तिष्ठेतिताम् ।

कज्जट्टिया वा जतयाएँ हीणा,
पावंति दोसं जतया हयं तु ॥ १२४३ ॥

अलाङ्गनादौ गच्छत्यत्र प्रतिभये स्थितः, शला च सा मह-
ती-विस्तीर्णा, ते च साधवो निष्कारणे तत्रोपाधये स्थिता
वसन्ति । अथवा-कार्यस्थिताः परं यतनया वक्ष्यमाणया हीना-
स्ततो बेध्याप्रवृत्तिषु स्त्रीषु समागच्छन्तीषु दोषं कौतुकस्मृ-
तिकरणादिकं प्राप्नुवन्ति, कारणं तु तत्र तिष्ठनाभियं यतना ।

यतनात्परमाह—

असिवादिकारणेहि, अखासति विन्धडीएँ ठायंति ।
आतप्पोतं करिती, संघारगवत्थपादेहि ॥ १२४४ ॥

असिवादिभिः कारणैः क्षेपान्तरं अतिष्ठन्तस्तत्राऽन्यस्या
वसन्तर्भावं विस्मयनायामपि वचनो तिष्ठन्ति, तत्र च
संस्तारकैर्बेध्यापत्रैश्च भूमिकाम् 'आतप्पोतं' ति (आस्त्वतां)
कुर्वन्ति, पालयन्तीत्यर्थः ।

इदमेव व्यनक्ति—

भूमीएँ संघारे, अद्विवियङ्गे करिंति तहं दङ्गे ।
ठातुमणा वि दिवसओ, न ठंति रंति तिमा जयखा ॥ १२४५ ॥
विन्धितायां वसन्ती तथा भूयसां संस्तारकमर्थं विषयितं ते तं
कुर्वन्ति, तथा तान् दृष्ट्वा स्थातुं मनसाऽपि न तिष्ठन्ति, एषा
दिवसता यतना । रात्रौ पुनरियं यतना ।

वेसन्तीआगमणे, अवारणे चउगुरु व आणादी ।
अणुलोममनिग्गमणे, ठाणं अन्नत्थ रुक्खादी ॥ १२४६ ॥

वेश्यास्त्री यदि रात्रावागच्छति भवति च अहमप्यत्र
वसामासि सा वारणीया । अथ न वारयन्ति ततश्चतुर्गुरुकम्,
आणादयश्च दोषाः । 'अणुलोमं' ति अणुत्वैवभैः सा
प्रतिपद्यता न वरपकुरैः, सा साधुतामभ्यासक्यान् दद्यादिति
कृत्वा 'निग्गमणे' ति यदि सा वेश्या गच्छन्ति नच्छति ततः सा-
धुभिर्गन्तव्यम्, अन्यस्मिन्-अन्यगृहादिस्थाने स्थातव्यम्,
तत्रभावे वृक्षमूलादावपि स्थेयं न पुनस्तत्रति ।

इदमेव व्यक्तीकरोति—

पुदवीउ सा सजोती, हरियतसा तेणउवहि वासं वा ।
सावगसरीरेतेणग, फरुसादी जाव ववहारो ॥ १२४७ ॥

यद्यपि बहिः पृथिवीकायः, सा वेश्या सज्योतिर्वर्षा
साञ्जिका, अन्या वसन्ति इरितकायस्त्रसमाणिनां वा तत्र
सन्ति तथापि निर्गन्तव्यम् । अथ बहिरपविस्तेनभयं वषे
वा वर्षति, स्वापदा शरीरस्तेनका वा तत्र सन्ति, ततः
परवषवनेरपि सा वेश्या भगिन्यया-निर्गच्छास्त्रीयप्रति-
ध्यायात्, आदिशब्दात्साध्यानिर्गच्छन्त्यां बन्धनादिकमपि वि-
धीयते यावद् व्यवहारोऽपि करणं उपस्थितायाः कर्तव्यः ।

इदमेव भावयति—

अन्धे दायि वि सिहोमो, इडिमुपुत्तवलवं असहणो ऽयं ।
खीहि अस्थिते बेधय, शिवकहणे सिरिघरोहरणं ॥ १२४८ ॥

साधवो भवन्ति-वयं समाशीलाः इदानीं विविधं विशिष्टं
वा सहाय्यं, ततो यस्मात्कारवात् साधुः स द्यूनीयः,
अयं तु अज्ञिमानुषो राजकुमारविश्वलवान् सहस्रयोधी
असहन्-कोपनो बलादापि भयन्ती निष्कारणविषयानि, ततः
स्वयमेव निर्गच्छेत्, यदि निर्गच्छति ततो लहम्, अथ न निर्ग-
च्छति तदा सर्वेऽपि साधव एका वा बलायात् नां भवन्ति, ततः
प्रमानं मुच्यते । मुक्ता च यदि लूयस्यानिकं साधुनाकर्षय-
न्ति तदा करणे गन्वा कारणिकादीनां व्यवहारां दीयन्ति । तत्र च
आशुहंदाहरणं कर्तव्यम् । यथा-यदि राज्ञः श्रीगृहे गन्वापहारं

कुर्वन् कश्चिन्नोरः प्राप्यते ततस्तस्य कं दृष्टं प्रयच्छत्युःकारः
श्लिष्टा प्राहुः—शिरस्मदीयं शुभ्रं । साधवां भणन्ति अस्मा-
कमप्येषा राजापहारिणी अद्यापादिता मुधैव मुक्ता । ते प्राहुः
कानि युष्माकं रजानि ? , साधवां भणन्ति—ज्ञानाङ्गीनि । कथं
तेषामपहारः ? , अनाचारप्रतिसेवनादपध्यानगमनादिति ।

अथ सर्वकः पुरुषः समागच्छेत् साऽपि वारणीयः ।

तथा वाह—

अधिकारो वारणम्, जलिय अप्फुस तलियावमही ।

अतिरिगदोस भगिणी, रतिं आरद्धे शिच्छुभयं ॥१२४६॥

यत्र केवला पुरुषमभिभावा स्त्रो समागच्छति तत्र सर्व-
त्रापि वारणायामधिकारः, साऽपि कसेव्यति भाव अत एव
योस्संगतो वृक्षशालायां न वस्तव्यं, किं तु यावद्विः साधुभिः
स्त्रा 'अप्फुस' ति व्यासा भवति नावती-नावतप्रमाणा
वसतिरन्वेषणीया । अथानिरिक्षायां वसतो वसन्ति ततो
दोषाः पूर्वोक्ता भवन्ति । कारुण्यस्त्वस्यामापि स्थितानां कश्चि-
त्पुरुषः स्त्रीसहितः समागच्छति, स बाहुकटैर्वेचोभिर्वारणी-
या, धर्ममागच्छ दृष्टव्यं—एषा मे भगिनी मरुत्तणीया, साधु-
भिर् समीप या न शङ्कनीया इति छुष्या भगिण्या स्थितः,
राशौ च प्रारब्धवांस्तो प्रतिसेवितुम्, ततः साधुभिर्विहृत्यः
आरे ! नित्यं ! किमस्मान् स्थितान् न पश्यसि, यदेवमकार्यं
करोषि एवमुक्त्या निष्काशनं तस्य कर्त्तव्यम् ।

अथानौ निष्काश्यमानो कथ्येत्, रद्वि—

आवर्तितो कम्महि, सच्च विव उवड्ढितो थरथरंतो ।

मुंचति य भेडिता तो, एककं ते निवादिमि ॥ १२४७ ॥

कर्मभिः—कषायमोहनीयार्थमिरावृत्तः—आच्छादितः सा-
धुनामुपरि शत्रुविष रोषेण 'थरथरंतो' ति भ्रुयो कर्ममानः
प्रहारं दातुमुत्थितो वाययोगेन च भेदिकां गिरं महता शब्दे-
न मुञ्चति, यथा—युष्माकमेकैकं निपातयामि ।

निगमयं तद्व चेव य, शिदैते सदोसनिगमे जतणा ।

मज्झापे भाणे वा, आवरणे सद्धकरणे य ॥ १२४८ ॥

एवं तस्मिन् विरुद्धे तस्या वसन्तः साधुभिर्निगमेन तथैव
कर्त्तव्यम्, यथा पूर्वं वेश्यास्त्रियामुक्तं यद् बहिर्निर्दोषम्,
अथ सदोषं ततः अग्निमेव अग्निगच्छतामियं यतना-स्वाध्या-
यो महता शब्देन क्रियते, ध्याने वा ध्यायते, यस्य स्वाध्याये
ध्याने वा लिङ्गमेव भवति स आग्रहो—कणोयः स्थगने वि-
वधानि, शब्दकरणे वा महता शब्देन बोला विधायिते । एव-
मापि यतमानस्य कस्यापि तत्प्रतिसेवनं दृष्ट्वा कर्मोदया भ-
वत्

कथम् ? इति चेदुच्यते—

वडपादवउम्मुल्ल, तित्खमि वि विजलमि वध्तेतो ।

कुलमायो वि पयत्तं, अवसो जह पावती पडणं ॥१२४९॥

तद् समलसुविहियायं, सव्वयपत्तेज वी जतंतायं ।

कम्मोदयपच्चइया, विराधया कस्स वि हवेजा ॥१२५०॥

यथा वडपादपश्चात् अतिक्रमूलपतितवडस्यापि गिरिनीमाल-
स्त्रवेगेनाङ्गुलमेव भवति, यथा वा—तीक्ष्णं नदीपूरं कुतप्रय-

त्तोऽपि पुरुषा द्वियते, विजले वा—कहमाकुले मज्जन् प्रयत्ने
कुर्वाणोऽपि अवश्यः पतने यथा प्रान्तिनः, तथा भ्रमणसु-
विह्वितानां सर्वप्रयत्नेनापि निर्विकलकविधानाध्यायनाप्रदाना-
दिना यतमानानां वसतिदोषेषु अनाचारदर्शनामोहोदयः
संजायते, ततश्च कर्मोदयप्रत्ययिका कस्यांचिद् नवचारित्र-
विराधना भवेत् । पञ्चमासादुरीरोगमोहा धृतिपुर्बलश्च उद-
यमधिमाहुमशक्तौ हस्तकर्म करानि ।

तत्र प्रायश्चित्तमाह—

पदमाए पोरिसीए, वितियाततियाए तह चउत्थीए ।

मूलं छेदो छम्मा—समेव चत्तारिया गुरुं ॥ १२५१ ॥

प्रथमायां पीरुध्यां हस्तकर्मं सेवते तदा मूलम् । अथ प्रथमपीरु-
ध्यायायां परमासा गुरुवः, चतुर्थ्यां चतुर्मासा गुरुवः ।

एवमेव नियुक्तिमाथां (भाष्यकारः) व्याचष्टे—

निमि पदमपोरिसीए, अददविती सेवणे अवे मूलं ।

पोस्सी पोरिसी हसणे, एककं ठायणं हमरी ॥१२५२॥

निशि—रात्रौ प्रथमपीरुध्यां मोहोद्वेगाऽजान यतस्तस्यामे-
वाहटधृत्यदिह हस्तकर्मं सेवते तदा मूलम् । अथ प्रथमपीरु-
धीमानीय द्वितीयायां सेवते छेदः, द्वे पीरुध्यावसिद्ध
तृतीयायां सेवते पद्मगुरुवः, मिथ्यैरुपीरुधिसिद्ध चतुर्थ्यां
सेवमानस्य चतुर्गुरुकाः । एवं पीरुधीं पीरुधीम् एकैकपीरुधी-
हसने प्रायश्चित्तस्थानं हसति ।

वितियमि वि दिवममि, पडिसेवतस्स मासियं गुरुअं ।

छेदु पचक्खायं, सत्तमथं होति तेभिच्छं ॥ १२५६ ॥

एवं रात्रौ चतुरो यामानविसिद्धा द्वितीयं विवसे प्रथमपीरु-
ध्यां प्रतिसेवमानस्य मासगुरुकं, ततः परं सर्वत्रापि मासगुरुं,
लघूनि तु प्रायश्चित्तानि अत्र न भवन्ति, अत एवेदं हस्तकर्म-
सेवनमनुष्ठानिकमुच्यते, एवमेव प्रतिसेव्यं साहायिकस्या-
न्यस्य वा कस्याप्यालोच्यते । स च प्रागुक्तहस्तकर्मकारकं
साधु पश्चात्पत्तया पष्ठः साधुमेनं प्रति वर्त्तति । यत्कृते
यदकृते न भवति, संप्रति मरुप्रत्याख्यानमङ्गीकुरु । तस्मैको
चिकित्स्यं भवति । इयमत्र भावना—सप्तमो वर्त्तति, अस्य मो-
होदयस्य निर्विकलता वाऽमोदिरकादिकपा चिकित्सा
कर्त्तव्या ।

तथा—

पडिलाभणउडुममि, गुवमे सङ्गी उवस्मए फासे ।

दमममि पिता पुता, एकारमममि आयरिए ॥१२५७॥

अष्टमसाधोः प्रविलाभनायाः उपदेशो भवति, नवमो द्रुत
धाटिका उपाश्रय समानीयते सा भवनः शरीरं स्पृशन्,
दशमसाधोः पितापुत्री युवां सेवानाधिक्रामं गन्वा चिकित्सां
कुरुतमित्युपदेशो भवति, एकादशस्य साहायिकसाधोः आ-
चार्या इत्युल्लेखनापदेशो भवति । किमुक्तं भवति—एकादशो-
ग्रहीति—यद्वाचायां आदिशक्तिं तद्विधां, अयं शुद्धः ।

शेषं प्रायश्चित्तमाह—

छेदो य सत्तमा य, अह सुद्धा तेमि मासियं लहुवं ।

उवरिद्धं जं मण्णी, थेरस्स वि मासियं गुरुअं ॥१२५८॥

वृक्षसममौ यथा शुद्धौ न, शेषयुक्तादश ददाति, यतश्च

शुक्लामुपदेशमन्त्रेण स्वच्छया भग्नस्ततो मासिकं लघुकं तयाः प्रायश्चित्तम् । उपरिन्ना अष्टमनवमदशमा यत्सदोषमुपदेशे भग्नस्मिन्न तत्र त्रयाणामपि मासशुक्लम् । स्थिरस्यापि पितुः पुत्रेण सह संज्ञातं प्रामे गच्छन्मा मासिकं शुक्लम् ।

तथा उक्तेन च षष्ठादिसाधूनामुपदेशेन विवृणोति-

संघाडमादिकहेयं, जं कर्तं तं कर्तं इयाणि पञ्चकला ।

अविमुद्रो दुद्रवणो, षष्ठं समिति किरिया से कायन्वा १२५६

संघाटकस्यादिशब्दादप्यस्य वा हस्तकर्म कृतं मयत्येवं कथंन कृतं सति ध्यात्-यत्कृतं तत्कृतमेव इदानीं भक्त प्रत्याचक्ष्व, किं ते अष्टप्रतिज्ञस्य जीविर्नैतत् । सप्तमः प्राह-अभिष्टुद्रो दुद्रवणोऽप्युक्तादिकां क्रियां विना न शस्यमानं ज्ञानः क्रिया 'से' तस्य कर्तव्या, एवं भवनाऽस्य मोहोदयमणु-कं निर्विकृतिकावमौदिरिका क्रिया विधया, यनापशमो भवति ।

पडिलाभया उ सट्टी, करमीमे वंद ऊरु दोबंमे ।

मूलादिरुपमजण ओअट्टेणं सट्टिमासेमो ॥१२६०॥

अष्टमः प्राह- 'आदी आधिका सा प्रतिलाभनां करोति, प्रतिलाभयत्यां चोयोः पात्रकं स्थितं यथाभावेनाभ्युपेयं वा चालिते उरुमप्यं द्वितीयाष्टादिकमवगन्तान्, ततः सा आधिका कारणं स्पृशन्ती यन्वते शीणि वा यन्वमाना पादौ स्पृशन्, ततः स्त्रीपर्यन्तं बीर्यनिसर्गो भवेत्, तथैवः प्राह- 'मूलादिरु- 'य' ति मूलमादिप्रदण्णादप्यनरज्ञा तनुकुरे कृज्जानकमस्मा-दुपपद्यते ततः आदिका आनीयत, सा स्वधक्षेलादिकं प्रमा-जयति 'ओअट्टण' ति गाढनरमुद्रतेयति एव बीर्यनिस-र्गो भवेत्, ततः आदिका मानयामः ।

मचायपडिं खोदि, मेहुणि खुडुत निगमोवमसो ।

अविधितिगिच्छा एमा, आयरिकहणे विधिकारो १२६१

यस्य मोहोदयः समुत्पन्नस्तस्य पितरं प्रति दशमो भगति-संज्ञानकपाक्षि संज्ञानकप्रामे 'ण' मित्येनमार्गोयं पुष्यं नय त्वं तत्र मधुनिका मानुलदुहिता तया सह 'खुडुत' ति सोपहा-स्वचर्चमैशिकप्रथामः परस्परं हस्तसंकेतौ च श्रीडना चीर्धिनर्मसो भवेत्, तनश्च मोहोपशमो भवति । एषा सर्वा-प्यविधिविहित्वा भग्नता । यस्तु ब्रवीति-आचार्याणां गद्या आलोचयत ततस्ते यां चिकित्सासुपदिशन्ति सा कर्तव्या । एतेद्वयास्य साधोर्धधिकयनमुच्यते ।

अथैव प्रकारान्तरमाह-

सारुविण गिहत्थे, परनिविधनपुंसगे य क्षयणया ।

चउरो य हुंति लहुगा, पच्छाकमम्मि ते चेव ॥१२६२॥

कश्चित् ध्यात्-साक्षिकः सिद्धपुत्रमदृष्टा यो नपुंसक-स्तेन हस्तकर्म कार्यानाम् । द्वितीयः प्राह-शुद्धस्थपुत्राणनपु-स्कन, तृतीयो भगति-मिथ्यादाहणपुस्कन, चतुर्थो ब्रवीति-परनीधिनपुस्कन । एतेषां चतुर्णामपि 'स्वयण' ति हस्त-कर्मकरणेष्वनां-प्रणो कुर्वाणानां चत्वारो लघवः तपः-कालविशेषिता भवन्ति । तत्र प्रथमं द्वात्र्यामपि लघवः, द्वि-तीयं तपसा लघवः तृतीये कालेन लघवश्चतुर्थे द्वात्र्याम-पि शुच इति । अथ ते हस्तकर्म कृत्वा पश्चात्कर्म कुर्व-

न्ति-उदकं हस्तौ धावन्तीत्यर्थः, तत्रापि त एव चतुर्लघवः ।

एतेव कर्मो क्षियमा, इत्थीसु वि होइ आणुपुक्कीए ।

चउरो य अणुप्पाया, पच्छाकम्ममि ते लहुगा ॥१२६३॥

एष एव साक्षिकानिकः कर्मो नियमास्त्रीणामप्यानुपूर्व्यां यत्कृत्यो भवति । तद्यथा-प्रथमो ब्रवीति सिद्धपुत्रिकया ह-स्तकर्म कार्यानाम् । एवं द्वितीयो शुद्धस्थपुराणिकया, च-तुर्थो मिथ्यादाहणदृश्यया, चतुर्थः परनीधिकया चतुर्णां-मप्येवं भगनां स्त्रीस्थकाराणप्रत्ययाश्चत्वारोऽनुज्ञाना शु-कका मासाः, तथैव तपःकालविशेषिताः प्रायश्चित्तम् । पश्चा-त्कर्मणि तु एवं चत्वारो मासा लघुकाः । तथैव गते वसने-दोषाणि द्वारम् । दृष्ट्वा स्मृत्वा पूर्वभक्तानीति द्वारद्वये तु य-था निशीथे प्रथमोदंशकं प्रथमसूत्रे इत्याश्रयतं तथैवात्रा-प्यवगन्तव्यम् । तद्वैवमुक्तं-हस्तकर्म । ४०४ उ० । नि-ष्क० । हस्तक्रियायां परस्परं हस्तव्यापारप्रधानं कलहे, सूत्र० १ भु० १ अ० १ उ० (हस्तकर्मविषयकं त्रयोदशं बृहत्कण्डप-त्रम् 'मेहुण' शब्दे पठ्यं भागं गतम् ।)

हृत्थणिकसेव-हस्तनिक्षेप-त्रि० न्यासः समपण्ये यस्य द्रव्य-स्य तद्धस्तनिक्षेपम् कर्तव्यस्तद्वये, विपा० १ भु० २ अ० ।

हृत्थताल-हस्तताल-पुं० । हस्तेन ताडनं, स्था० ३ ता० ४ उ० ।

हृत्थाताडन-हस्ताताडन-न० । मुष्टिपृष्ठादिभिर्मरणनिरप-क्षयथाऽऽमनः परस्य वा स्वपक्षगतस्य परपक्षगतस्य वा घोरपरिणामनः प्रहरणं, पञ्चा० १६ विव० ।

हृत्थन्दुय-हस्तान्दुक-न० । हस्तयोः काष्ठादिमययन्धनविशेषः, विपा० १ भु० ६ अ० ।

हृत्थपाय-हस्तपाद-पुं० । करचरणयोः युगले, प्रश्न० ३ संव० द्वार ।

हृत्थपायनिहुय-हस्तपादनिभृत-त्रि० । हस्तौ पादौ च निभृतौ परधनादानव्यापारादुपरतौ यत्र तत् । अदत्तादानवन्दे, प्रश्न० ३ संव० द्वार ।

हृत्थपायपाडिच्छसण-हस्तपादप्रतिच्छसण-त्रि० । कलकरचरणे, दश० ८ अ० ।

दृत्थमालय-हस्तमालव-पुं० । अङ्गणैर्मिकासंय कर्मभणुवि-शेषः, औ० ।

हृत्थलिउञ्ज-हस्तलीय-न० । आदर्शोदहणनिर्गतस्य उदहण-स्य चतुर्थे कुले, कर्ण० २ अधि० ८ लघु ।

हृत्थिधोविण-हस्तादिधावन-न० । करचरणप्रभृतिशरीराव-यावानां कारणमुद्दिश्य प्रक्षालनं, पि० ।

हृत्थागाय-हस्तागत-त्रि० । हन्ति हसति वा मुख्यमावृत्य अनेनेति हस्तस्नमागताः हस्तागतः । करगतेषु, उत्त० ५ अ० । हस्ते आगताः हस्तागतः । स्वाधीनमनया 'वर्त'-मानेषु, उत्त० ४ अ० ।

हस्तायत-त्रि० । विस्तार्ये, पं० व० २ द्वार ।

हृत्थादाय-हस्तादान-न० । परस्परहस्तादाने, कृ० ४ उ० ।
(हस्तनाडनं ददन्वहस्याप्यो भवतीति, 'अण्वद्वृत्त्य' शब्दे
प्रथमभागे गतम् ।)

हृत्थादान-हस्ताताड-पुं० । हस्तेनाताडनं हस्ताताडः । ह-
स्ताताडनं पूर्वोक्तायै, प्रका० २ पद० ६० ।

हृत्थामरथ-हस्तामरथ-न० । हस्तामरणाङ्गुलीयकादिके क-
रभूषणे, स्था० ८ टा० ३ उ० ।

हृत्थामास-हस्तामर्ष-पुं० । हस्तेन हिरण्यस्वामर्षः-परामर्षो
महो हस्तामर्षः । करेण स्वर्णमहं, तत्परिमाणे सुवर्णे च ।
का० १ ध्रु० ८ अ० ।

हृत्थालम्-हस्तालम्-पुं० । करालम्भेन, हस्तालम्भ इव ह-
स्तालम्भत्वेन हस्तालम्भं दत्तुं अश्विपुत्रोपाधौ तत्प्रश-
मनार्थमभिचारकम्भविधादि प्रयुज्जान् इत्यर्थः स्था० ३ टा०
४ उ० । (स च अनुष्ठानिका भवतीति 'अणुग्याय' शब्दे
प्रथमभागे ३६४ पृष्ठ उक्तम् ।)

हृत्थि(ख)-हस्तिन-पुं० । कुजं, करिवरे, स्वप्न० १ ध्रु० ६ अ० ।
अनु० । आवा० ।

चत्तारि हृत्थी पल्लता, तं जहा-भेदे भेदे मिते संकिंभे।
चत्तारि हृत्थी पल्लता, तं जहा-भेदे खाममेगे भदमणे, भेदे
खाममेगे भदमणे, भेदे खाममेगे भियमणे, भेदे नाममेगे सं-
किंभमणे । चत्तारि हृत्थी पल्लता, तं जहा-भेदे खाममेगे भ-
दमणे, भेदे खाममेगे भदमणे, भेदे खाममेगे भियमणे, भेदे
खाममेगे संकिंभमणे । चत्तारि हृत्थी पल्लता, तं जहा-मिते
खाममेगे भदमणे, मिते खाममेगे भदमणे, मिते खाममेगे भ-
ियमणे, मिते खाममेगे संकिंभमणे । चत्तारि हृत्थी पल्लता, तं
जहा-संकिंभे नाममेगे भदमणे, संकिंभे नाममेगे भदमणे, सं-
किंभे नाममेगे भियमणे, संकिंभे खाममेगे संकिंभमणे ।
(स० २८१५) स्था० ४ टा० २ उ० ।

(अत्रत्यधिनगरः 'पुरिस्त्राच' शब्दे पञ्चमभागे उक्तः ।)
हस्तिनापुरनगरनिवेशके कुरुपुत्रं राक्षि, नी० ४८ कल्प ।
स्वनामक्यात् काश्यपात्रोत्पत्त्यर्थं, कल्प० २ अधि०
८ क्षण ।

हृत्थिकथ-हस्तिकथ-पुं० । लघुण्यसमुद्रस्यान्तर्धानेन स्वनाम-
क्यात् अन्तर्हीय, स्था० ४ टा० १ उ० । ('अन्तर्हीय' शब्दे
प्रथमभागे ८६ पृष्ठ २ इत्याक्यातः)

हृत्थिकथ-हस्तिकथ-न० । स्वनामक्याने सौराष्ट्रदेशमध्यगे
नगरं, यत्र मार्मिकी सेलेलनां कृत्वा शत्रुजये पर्वते आरुह्य
पञ्च पाण्डवाः सिद्धाः । का० १ ध्रु० १६ अ० ।

हृत्थिगुलगादय-हस्तिगुलगादयित-न० । हस्तिनो गुल-
गुलशब्दं, रा० १ । अयं गद्या हृत्थिगुलगुलार्थं कर्तुं, आ०
म० १ अ० । हस्तिना यद् गुलगुलायितं शब्दविशेष एव ।
प्रश्न० ३ आश्व० द्वार ।

हृत्थिजाम-हस्तियाम-न० । नालन्दायाः पूर्वोत्तरस्यां दिशि
स्वनामक्याने वनकण्डे, स्त० ०२ ध्रु० ७ अ० । (विशेषस्वरूपः
'पेढालपुत्र' शब्दे पञ्चमभागे गतः ।)

हृत्थिण्णार-हस्तिनापुर-न० । कुरुजनपदे नागपुरनगरे, स्था०
१० टा० ३ उ० । उत्त० । विपा० । आ० ७० ।

हस्तिनापुरकथः—

"सिरिंसिनिर्कुषुभ्रम-दिलसामिणो गयउट्टप नमिडं ।
पमणामि हृत्थिण्णार-नित्यस्स समामसा कण्ठं ॥ १॥"
सिरि आहोनिधेसरस्स दोणिण पुत्ता, भरहत्सर-बाहुबल्लो
नामाणो आसि । भरहत्सर सहोयरा अट्टाणउडि कुमारा । तत्थ
मगवया पव्वयंतेण भरहो निअप । अमिसिआ, बाहुबल्लो
तक्खसिआ दिण्णो । एवं सेसाण वि तसु तसु रज्जाइ दिण्णो
अंगकुमारामेणं अंगद्वो जाआ, कुरुनामेणं कुरुल्लिप्तं
पांसअं, एवं वंगकलिगसूत्तेण अन्नंममासु विभासा । कुक
तस्स पुत्तो हत्थी नाम राया बुत्था, तत्थ हृत्थिण्णारं विवेसि-
अ तत्थ भागीरहो महान्णं पांसवारीपूरा पांसवह । तत्थ
सिरिंसिनिर्कुषुभ्रनाहा जहामेस्सं सोलममसरसमअट्टार-
समा जियिआ जाया । एवंम-सुट्ट-सत्तमा य कंमय चक्कवट्ठी
होउं छुम्मेअभरहवामरिडि भुजिडि दिक्खामहणं कवलनाणं च
नेमि तत्थय मंजाय । तत्थय सवस्सुगमणसिआ भयवं उत्सव-
सामी, बाहुबल्लिप्तसिआसि निज्जमकुमारस्स निज्जमगुहुरं-
णजायजाइसरत्तज्जणंअट्टाणविहाणो गेह अक्खयनयदिण्ण
इक्खुरसंणं पढमपाणयमकान्नी । तत्थ एवं दिव्वाइ पाउ-
म्भुआइ मल्लिआमी अ तत्थय नयं समोमदो, तत्थ विअह-
कुमारा महरिणी तवसत्तोप विउत्तिअ लक्खज्जाअण्ण-
माणसरिंता निदि पयदि अक्केतल्लुक्का नसुदं सासिन्धा,
तत्थ पुरिस्सं जे कुमारमहापउमउभूमपरसुरामाई महापरि-
सा उण्णण्ण । तत्थ एवं पंड्या उत्तमपुरिसा चरमसरीरा
पुउज्जाहणपमुहा य महाथल्लान्धा अण्णे सण्णुण्ण । तत्थ
सत्तकोडिसुववणाहिवाइ गंगदत्तमिड्डी, तद्वा सोहमिदस्स
जीओ रायाभिआंगणं पांरवायगस्स पांरवसण्णे काउं पवेरग्गे-
णं नरगणस्सहस्सपडिबुडो कत्तिपसिड्डी सिरिमुणिसुववस-
मिसमांय निक्खेता । तत्थ महानयरे सत्तिकुषुभ्रमल्लि-
जिण्णे चरवारं, मण्णहारं, अवादीदीप य देउल्लं आसि, एवं-
मंगमगच्छकुरिअसहस्सनिहाणं तत्थ महानिंयं जे जिण-
सासणपमाक्खं कुण्णेनि विहिपुव्वं, जज्जाममहन्णं निम्भवंति
ने इहययमयग्गण्णिं पुत्तकम्मकल्लेसा सिउसुववक्खेति
ति " श्रीगजाक्षयतीर्थस्य, कलयः स्वहनराऽप्ययम् । सतां
संकलयम्पुत्री, धनां कलयदुक्कलनाम् ॥ १॥ " इति श्री-
हस्तिनापुरतीर्थकलयः समाप्तः । नी० १४ कल्प ।

"अभिवन्द्य जगद्व्यान् श्रीमतः शान्तिर्गुणवन्धना ।
स्तुतिं वा स्तोत्र्यति स्तोमैः, स्तोमि तीर्थं गजाक्षयम् ॥ १ ॥
शतपुत्र्यामभूशामि-स्तोतः सुतुः कुरुव्यः ।
कुरुल्लभिमिणं क्वातं, राध्मेतत्तदाकथा ॥ २ ॥
कुगेः पुत्रोऽभवत्सन्तो, तदुपशमिदं पुरम् ।
हस्तिनापुरमित्याह-रनकाक्षयसंवाधम् ॥ ३ ॥
श्रीयुगादिप्रभोराधा, शौर्षैरिचुरसैरिह ।
श्रेयांसस्य गृहं पञ्च, दिव्यावजनिं पारणा ॥ ४ ॥

जिनाख्याऽत्र जायस्ते, शान्तिः कुम्भुरस्ताया ।
 आदिमाङ्गलायैमीमा, त्रिभुजले महीभुजः ॥ ५ ॥
 मङ्गल्य समवासायी—सप्त वेत्सचतुर्दशी ।
 अत्र निर्मापिता भादे—वीर्यते महिमाऽद्युता ॥ ६ ॥
 मास्तऽत्र जगन्त्र-पवित्रीकारकारणम् ।
 भवन् वास्त्रिकावेक्या, शान्तिपञ्चवर्षकम् ॥ ७ ॥
 जाद्वयी क्षास्वपन्त्र—क्षेत्रमिन्ः स्वधारमिः ।
 कल्लोलाङ्गुलिनेभूया, भक्त्या स्नात्रचकीरिष ॥ ८ ॥
 सनकुमारः सुभूषा, महापञ्चवर्ष कालः ।
 अनासन् पातञ्जयाः पञ्च, मुक्तिमीजीविनेभ्वराः ॥ ९ ॥
 गङ्गदत्तः कार्तिकश्च, भाद्रपदी सुमन्प्रभाः ।
 शिष्यावभूता विष्णुश्च, मनुचैत्र शान्तिरा ॥ १० ॥
 कलिद्व्योहनं स्वीत—सङ्गीतां सङ्गसुख्ययाम् ।
 वाचामास्त्रवयम्यत्र, भवया निर्यामिपञ्चयः ॥ ११ ॥
 शान्तः कुम्भारथ चतुः—कल्याणी वाचपत्तनः ।
 जङ्ग जगज्जानन्दरा, सम्मेलताऽद्वौ च निर्द्विजः ॥ १२ ॥
 भाद्रस्य सप्तमी श्यामा, नभसा नवमी शान्तः ।
 द्वितीया काल्युत्सवेषां, निध्याऽभूयश्च विषयच्युते ॥ १३ ॥
 ज्येष्ठ त्रयोदशी कृष्णा, माघे च चतुर्दशी ।
 मार्गे च दशमी शुक्ला, तिथयो जनुपस्त च ॥ १४ ॥
 शुक्ला चतुर्दशी श्यामा, राधे बहुलपञ्चमी ।
 स्यादर्थकादर्शे शुष्णा, जङ्गदीक्षादिनामि च ॥ १५ ॥
 पौषस्य नवमी श्वेता, दुतीया धवला मघाः ।
 ऊर्जस्य द्वादशी श्वेता, क्षान्तापत्तनहानि च ॥ १६ ॥
 शुक्ल त्रयोदशी कृष्णा, वैशाख पक्षतिः शितिः ।
 मार्गे बलसा दशमी, मुक्तवैस्तिथयोः कर्मात् ॥ १७ ॥
 मघादशानां पुरुष-रत्नानां जन्मभूरियम् ।
 वृष्याऽप्यनिष्टं शिष्टानां, पिनष्टि किमुत स्तुता ॥ १८ ॥
 तादृग्विधिरनिशयेः पुरुषमणीते—
 विभ्राजिनं जिनपरि(र)त्रिनिधैर्महेष्टम् ।
 भागीरथीसलिलसङ्गपवित्रमत—
 जीयाक्षिरं गजपुरं भुवि तीर्थहरणम् ॥ १९ ॥
 इष्टं पृथक्कार्ष्ययाच्यमितं शुकान्धे,
 वैशाखमासि शितिपक्षगणपतिध्याम् ।
 वाचोत्सवोपनतसङ्गच्युता यतीन्द्रः,
 स्तोत्रं व्यधात् गजपुरस्य जिनप्रमाच्यः ॥ २० ॥
 श्रीहस्तिनापुरस्तवकनिः श्रीजिनप्रभसूरिणाम् ॥ ती०
 ४८ कल्पः । स्था० । ज्ञा० । कल्प० ।

हथिबिद्या—हस्तिनिका—क्षी० करणुकायाम्, आ० म० १, अ० ।
 हथिवातस—हस्तितापस—पुं० । तापसविशेषपुत्रे हस्तिने मा-
 रयिष्या तेनैव बहुकालं भोजननो यापयन्ति । म० ११ श०
 ६ उ० । क्षी० । नि० । हस्तिनं व्यापाद्याऽऽत्मनो ह-
 तिं कल्पयन्तु बौद्धसाधुषु, स्व० २ भु० ६ अ० ।
 ('ब्रह्मकुमार' शब्दे प्रथमभागे १६० वृष्टे, हस्तिता-
 पसमनं व्याख्यानम् ।)
 हथिदीव—हस्तिदीप—पुं० । गजपुङ्गवगर्वाहिरिकाया ना-
 क्कन्धाभिधानायां उत्तरपूर्वस्थां दिशि कण्डः, स्था० ६ डा०
 ३ उ० ।

हथिपाल—हस्तिपाल—पुं० । पापायां मध्यमार्थां नगरी ल-
 नामक्याते राजनि, यस्य शाखायां कीरजिनो निर्द्वितः । स०
 ५४ स० ० । नि० ।
 हथिपिप्पली—हस्तिपिप्पली—क्षी० । गजापिप्पल्याम्, उत्त०
 ३४ अ० ।
 हथिपञ्चशृङ्गं—हस्तिपञ्चनस्तम्भ—पुं० । हस्तिनां पञ्चन-
 भूतं स्तम्भः, पाद० ना० २०३ गाथा ।
 हथिभूह—हस्तिभूति—पुं० । हस्तिमित्रपुत्र, उत्त० १ अ० ।
 हथिभित्त—हस्तिभित्त—पुं० । उज्जायिन्यां स्वनामक्याते गृहप-
 ती, उत्त० २ अ० ।
 हथिबुह—हस्तिबुल्ल—पुं० । लवणसमुद्रस्यान्तर्द्विषे, स्था० ४
 डा० २ उ० । प्रज्ञा० । नि० । उत्त० १ । (स च 'अंतरदीप'
 शब्दे प्रथमभागे ८६ वृष्टे विशयनो व्याख्यातः ।)
 हरिहरयल—हस्तिरत्न—न० । उरुष्टे हस्तिनि, स्था० ७ डा० ३ उ० ।
 हरिहराय—हस्तिराज—पुं० । हस्त्यमीकाधिपति, स्था० ४ डा०
 २ उ० । स० ।
 हथिलावप—हस्तिलावक—पुं० । हस्ती च शालीनां लाव-
 काश्च हस्तिलावकाः । करिणी ग्रीहिकेष्टकेषु च व्याख्ये,
 व्य० ६ उ० ।
 हथिवाउय—हस्तिव्याधृत—पुं० । महामात्रे, क्षी० ।
 हथिवाहय—हस्तिवाहन—पुं० । नन्दीश्वरदीपदेवे, स० म०
 १६ पाद० ।
 हथिमिक्का—हथिशिष्वा—क्षी० । कलाविशेषः, स० ७२
 स० ० । हस्तिप्रमने, क्षी० ।
 हथिमीसग—हस्तिशीर्षक—न० । स्वनामक्यां नगरे, ज्ञा० १ भु०
 १७ अ० । "ह्नास्ति भग्नलक्षे, नगरं हस्तिशीर्षकम् । सुकुल-
 ङ्गुकेर्द्वे, हस्तिशीर्षमिवोद्यतम्, " आ० क० १ अ० । आ० म० ।
 ज्ञा० । 'हथिशीर्षं नगरं तस्य दमयन्तो राया' आ० म० १ अ० ।
 हथिसुडिया—हस्तिशुष्टिका—क्षी० । यत्र पुताभ्यामुपविष्टः
 सन् एकं पादमुत्पाठयस्ते सा हस्तिशुष्टिका । निषद्याभेदे,
 स्था० ५ डा० १ उ० ।
 हथिसोडा—हस्तिशुष्टा—क्षी० । ग्रीहियजीवभेदे, प्रज्ञा० १
 पदः । जी० ।
 हत्पुनरा—हस्तोत्तरा—क्षी० । हस्तोपलक्षिता उत्तरा वामां
 ता हस्तोत्तराः । उत्तराकाल्पनीषु, स्था० ५ डा० १ उ० ।
 आ० म० । आ० म० । कल्प० ।
 हत्पुल्ल—हस्तपुं० । "स्वार्ये कक्ष वा " ८ । २ । १६४ ॥
 इति स्वार्ये उल्लप्रत्ययः । हत्पुल्लो । करे, मा० २ पादः ।
 हदय—हदन—पुं० । स्वनामक्याते स्त्रीयशर्पिणि, (हद-
 नस्याचया 'माणपिह' शब्दे पठे भागे गता ।)
 हद्दी—अच्य० । "हद्दी, निर्वेद् " ८ । २ । १६२ ॥ हद्दी हत्प-
 व्ययमन एव निर्वेदात्, हासिकुशब्दाद्वेष्टा वा निर्वेदे प्रयो-
 ङ्ग्यम् । हद्दी । निर्वेदे, मा० २ पादः ।
 हम्—हन्—धा० । हिमायाम्, "हन्मनाऽन्यस्य " ८ । ४ ।

२६४ ॥ इति वर्य ऋद्धो मो वा, वर्य व लुक् । इम्मर ।
इम्ये । प्रा० ५ पाद ।

हर्य-न० । शिखररहिते धनवर्ता भवन्, जी० ३ प्रति०
५ अथि० ।

हम्ममास-हम्ममान-पुं० । कशमिः (सूत्र० २ ध्रु० १ अ० ।)
येहिमुहितकुटादिभिः, (सूत्र० १ ध्रु० ६ अ० ।) ताद्यमाने,
मन्० १ ध्रु० १ अ० १ उ० ।

हम्मियतल-हर्म्यतल-न० । अट्टाल, आवा० २ ध्रु० १ वृ० २
अ० १ उ० ।

हम्मरीरहम्मद्-पुं० । पारसीकोऽयं शब्दः, विक्रमादित्यस्य प-
र्यायकप्रयोगशतसूत्रे ३६० संवत्सरं जातं लक्षप्रगुराधिपे
यवनराज, ती० ३६ कल्प । "तन्मानिकपशुः कश्चिन्मने श्रीवि-
क्रमाधीपेने-वैषे माद्रपदस्य मास्यवरज्ञे सीस्य वृश्यां तिथी ।
अहम्मरीरहम्मद् क्लितिपती वामपट्टलाकारले, मन्थोऽयं
परिपूर्णनामभजत श्रीयोगिनीपत्तने १ ॥ " ती० ४८ कल्प ।

ह्य-हृत-नि० । यत्प्रादिभिस्ताहिते, उत्त० २ अ० । आवा० ।

ह्य० । "हयमहियपरवीनघाह्य" म० ७ शृ० ६ उ० । व्यवच्छि-
जे, विशे० । सूत, उत्त० ३२ अ० । "प्रत्युक्तं हना मार्गाः, प-
रिहासहनास्त्रियः । मन्थवीजं हने लेन, हने सैम्यमनाय-
कम् १ ॥ " वृ० १ उ० २ प्रक० ।

ह्य-पुं० । अर्य, प्रश्न० १ आध्र० द्वार । तुरग, अतु० ।

ह्यकटंग-ह्यकटङ्क-पुं० । ह्यकटङ्कप्रमाणं रज्यविशेष, रा० ।
जी० ।

ह्यकण्ठ-ह्यकर्ण-पुं० । लघुलसमुद्रस्यामर्द्धीपविशेष, क-
र्म० ५ कर्म० । उत्त० । न० । स्वा० । (अस्य व्याख्या 'अ-
नरनीय' शब्दे प्रथमभागे ८६ पृष्ठ उक्ता ।) आर्यदेशविशेष,
प्रच० २७४ द्वार ।

ह्यगय-ह्यगत-पुं० । अश्वारूढ, औ० ।

ह्यजृद्विहङ्गा-ह्ययूथिकस्थान-न० । ह्योऽश्वः तथा पर-
स्परतो युजं यत्र पञ्चासन्धिष्वक्ष कियतं तादृशे स्थाने, नि०
वृ० १२ उ० । आवा० ।

ह्यजोह-हृतयोध-पुं० । हना-विनाशिना योधा-अभ्यांरोहा-
द्यो येले हतयोधाः । विनाशिनयोधिषु, प्रश्न० ३ आध्र० द्वार ।
ह्यजोहिण-हृतयोधि-पुं० । हयन युयुतं हति हययोधा ।
ह्य० १ ध्रु० १ अ० । रा० । अश्वारोहणं युयमानं, औ० ।
हृतयो-हृतयो-औ० । मूर्त्ताच्छिद्यवृद्धौ, वृद्धीहितमांसं तु
तादृशमुच्यते, नि० । प्रति० ।

ह्यपर-हृतपर-पुं० । हना अथमा ये परं तीर्थान्नरीयास्ते
नथा । कुनीयिके, स्वा० ।

ह्यपुण्य-हृतपुण्य-प्र० । पुण्येते, आवा० १ ध्रु० ६ अ० ३ उ० ।
हयमहिय-हृतमहित-प्रि० । प्रहारतो हने मानमन्थनात् म-
थिदे, ह्य० १ ध्रु० १६ अ० ।

ह्यमृह-हयमृह-पुं० । लघुलसमुद्रस्यामर्द्धीपविशेष, उत्त०
१६ अ० । (अन्तर्यामि' शब्दे प्रथमभागे ८६ पृष्ठ वक्तव्य-
तोक्ता ।) अनापेक्षायिशेषे, प्रच० २७४ द्वार ।

हररसि-हररसि-पुं० । कलीन, वृ० १ वृ० ।

हयलकस्य-हयलकस्य-न० । शीघ्रमीवाक्षिहृदेत्यादिके अ-
श्वलकस्यविज्ञाने, जे० २ वृ० । ह्य० । कल्प० ।

हयलाला-हयलाला-औ० । अश्वमूलजले, जे० ३ वृ० ।
औ० । "हयलालापलवारगे" जी० ३ प्रति० ५ अथि० ।

हयवर-हयवर-न० । अश्वार्ता मन्थे प्रधाने, ह्य० १ ध्रु०
१७ अ० ।

हयविलोविष-हयविलम्बित-न० । चतुर्विंशतिमनाम्याधि-
धौ, रा० ।

हयवीहि-हयवीधि-औ० । शुक्रस्य महाप्रस्य नागवीधी-
त्यस्य प्रसिद्धे शुक्रादिप्रहाराद्यस्येकभाग, "मनोस्वा-
स्याग्रं नागाख्या वीधिरुक्तेरं मार्गे" स्वा० ६ ग० ३ उ० ।

हयसंघाटङ्क-हयसंघाटङ्क-पुं० । अश्वद्वये, संघाटकशब्दो
युग्मवाची यथा साधुसंघाटक इत्यत्र, ततो हे हे इत्ययुग्म
हयसंघाटक इत्युच्यते । रा० । जी० । जे० ।

हयमण्डिय-हयमण्डिय-पुं० । अश्वकारे, म० १ शृ० २ उ० ।

हयहमिय-हयहमिय-न० । हयशब्दविशेष, प्रश्न० १ आ-
ध्र० द्वार । औ० । ह्य० म० । जे० ।

हयाखीय-हयानीक-घाटककटक, उत्त० १७ अ० ।

हर-हर-पुं० । हरः-कालः स मनुष्ये हरति प्राणिनामायु-
रिति हरः । दिप्तसरज्यात्मकं कालं, उत्त० १४ अ० ।
रुदे, अतु० ।

हृ-धा० । हरणे, "व्यञ्जनादन्ते" ॥ ८ । ४ । २३६ ॥
इति अन्तःकारः । हर । हरति । प्रा० ५ पाद ।

हर-धा० । प्रहणे, "प्रहा वलगेह हर पङ्क निरुवारादिपङ्कु-
आः" ॥ ८ । ४ । २३६ ॥ इति हर इत्यादेशः । हरति । शुद्धाति । प्रा० ।

हरउई-हरीतकी-औ० । "हरीतक्यार्मातोऽन्ते" ॥ ८ । १ । ६६ ॥
इति आत्रिकारस्याऽङ्गवर्तिन, "प्रत्ययदो डः" ॥ ८ । १ ।

२०६ ॥ इति तस्य डः । हरउई । हरीतकी । स्वनामक्यान्ते
हृल, तत्फलं च । प्रा० १ पाद ।

हरस्य-हरस्य-न० । हनी, "हारो णि वा हरणे णि वा
हर णि वा एगद्धा" ॥ द्वारः हनिहरणे हियने इति वा
पकार्याः इत्यर्थः । व्य० १ उ० । परब्रह्मस्य हनी, प्रश्न०
३ आध्र० द्वार ।

हरतलु-हरतलु-पुं० । दृगाप्रव्ययस्थिने जलविन्दौ, सूत्र० २
ध्रु० ३ अ० । पं० व० । ध० । यो भुवयुःस्य गोधुमाङ्क-
रदृगाप्रादितु वज्रो विन्दुरवजायेन । वादरकायने, प्र-
ह्य० १ पद । कल्प० । वृ० । जी० ।

हरय-हृद-पुं० । महागाधजले, आवा० १ ध्रु० ६ अ०
१ उ० । उत्त० । म० । स्वा० । जी० । रा० ।

हरहरा-हरहरा-औ० । अतीव भिषाप्रस्तावे, "निजमगं च
गामं, मां हलाधुनं च सुखं ददतु । मीयं च काया कोत्ति,ि,
जायमिषकस्स हरहरा ॥ २०६४ ॥ " विशे० । (इयं मित्यु-
क्तिगाथा 'देसकाल' शब्दे ५ भागे व्याख्याता ।)

हरि-हरि-पुं० । बाहुवचं, स्था० १ भु० १ अ० १ उ० । स्था० ।
 स्था० । सिद्ध, स्था० ४ टा० २ उ० । शाकायुगं, स्था० ४ अ० ।
 स्था० । हरिवर्षेक्षेत्रविशेषस्याधिष्ठातृवचं, स्था० ६ टा० ३ उ० ।
 ज० । विद्युःकुमारभद्र, प्रा० स्था० १ अ० । महाप्रदं, सं० प्र० २०
 पाठु० । (अत्रत्या इत्याद्या 'महम्मद' शब्दं पञ्चमपागे १७ ?
 पृष्ठ गता ।) श्रीसहायार्थमनकुमारारामभद्र, स्था० २ टा०
 ३ उ० ।

हरिभद्र-हरिभद्र-पुं० । "ओ हरिभद्र" ॥॥२॥॥॥॥ इति
 अथ लुक् । हरिभद्रो । सुरवेशजे त्रिशङ्कुपुत्रं नृपविशेषे, प्रा० ।

हरिपद्म-हरिकेश-पुं० । मानके चाण्डालं, उच० ।

हरिकेशनिक्षेपमाह निर्मुक्तिरुक्त—

हरिपदे शिखरेषु, चउजिव्हो द्विवहो होह दव्वम्मि ।
 आगम नोआगमतो, नोआगमतो य सो तिहिहो॥३२॥
 जायणसरीरभविण, तवहरिरे य सो पुणो तिहिहो ।
 एग भविणवड्डाउ य, अविम्वुहोतो नामगोण य॥३२॥
 हरिपदनामगोभं, वञ्चतो भावओ अ हरिपसो ।
 ततो सव्वुडियमिणं, हरिपसिजं ति अज्जवणं॥३२०॥

हरिकेश निक्षेपस्तुविधौ नामादिः, तत्र नामव्यापने लु-
 क्, द्विविधो भवति द्वयं—द्रव्यविषयः—आगमतो, नोआ-
 गमतश्च । तत्र आगमतो ज्ञानाऽनुपयुक्तो, नोआगमतश्च स
 त्रिविधो ब्रह्मरीरभयशरीरतद्व्यतिरिक्तश्च । स पुनः त्रि-
 विधः—एकस्मात्का बजायुक्तोऽभिमुखनामगोभश्च । हरिके-
 शनामगोभं वेद्यन् भावतस्तु हरिकेश उच्यते, ततोऽभिधे-
 यभूतात् समुत्तिथमिदं हरिकेशविमित्यप्ययनमुच्यते इति
 शेषः, इति गाथाप्रार्थः ।

सम्प्रति हरिकेशवक्ष्यतामाह निर्मुक्तिरुक्त—

पुण्वभवे संखस उ, जुवरओ अतिथं तु पव्वजा ।
 जहमयं तु काउं, हरिपसकुलम्मि आयाओ ॥३२१॥
 महुराणं संखो खल्लु, पुरोद्विअसुओ अ गयउरे आसी ।
 दह्ण पाडिहरे, हुयवररत्थाइनिखंतेतो ॥३२२॥
 हरिपसा चंडाला, सोवाण मयंग बाहिरा पाणा ।
 साणवणा य मयासा, सुसाणवित्थी य नीया य ॥३२३॥
 जम्मं मयंगतीरे, वाणागमिगडिडिदुगवणं च ।
 कोसलियु सुभरा, सविता जववाडिम्मि ॥३२४॥
 बलकुट्टं बलकुट्टो, गोरी गंधारी सुविण्णवमतो ।
 नामनिकुत्ती छण स-प्य संभरो दुंदुहे बीओ ॥३२५॥
 भएण्येव होअव्वं, पावड भएणि भएओ ।
 मविसो हम्मए सप्पो, भेरुंडो तत्थ सुव्वई ॥३२६॥
 इत्थीय कहित्थ वड्डई, जयवपरायकहित्थ वड्डई ।
 पडिगच्छह रम्मतिदुम्मं, अहंइसा बहुहुंडिए जयो॥३२७॥

एतद्वक्तार्यः सुगम एव, शब्दं 'अतिथं तु' इति अन्तिक-
 समीपे तुः पठ्ये, 'पाडिहरे' ति पठित्वा—नौराक्तस्त-

हम्मदा सांख्यित्वादिद्वयताविशेषोऽपि प्रतिज्ञास्त्वस्य कमे
 प्रातिहार्यम्, तच्छेदं हुयवररत्थायाः शीतस्त्वम् तथा हरिके-
 शाच्छाण्डालाः इवपाकाः मानकाः बाह्याः पाणाः श्वधनाश्च-
 स्तनाशः इमशानवृत्तयश्च नीचाश्चन्धकारिकाः, तथा 'मय-
 ज्जतीरे' ति स्तुतं स्तुता विमलितभूदेशं तत्कालप्रवाहिन्यौ
 सा चसौ गङ्गा च स्तुतगङ्गा तस्यास्तीरे तस्मिन् श्रुतिव्याप्ता-
 श्रुतिव्याप्ता, तथा भद्र एव भद्रकोऽयं न कस्यचिद्व्युत्पन्नं प्रवर्त-
 ते, भद्राण्यु—कस्याणानि, तथा स्थांशं कथा नासां नेपथ्या-
 भरणभाषादिविषया अत्र—अस्मिन् यथाश्रमं प्रवर्तते,
 'जणुययरायकह' ति जनपदकथा मालवकादिदेशप्रशंसा-
 निम्नात्मिका राजकथा च राज्ञां शौर्यादिगुणवर्णनादिकथा,
 'पाडिगच्छह' ति निरुद्धयययात् प्रतिगच्छामां—निवर्त्ता-
 वहे, 'अयो' त्यागमन्त्रं । सहस्रमयपर्यालोच्य, कोऽर्थः ?,—
 अपरीक्षितयोग्यताविशेषो, बहुसुविद्वानो जनो 'मुएअमात्रे-
 ल्हेयं पृहीतदीक्षः प्रायोजनो, पृहीतभावदीक्षस्तु स्वयं एवेति
 भावः । तथेहायमाध्याया एव पार्थक्यं द्वितीयगाध्याया स्वप्री-
 क्तं, ततस्तृतीयपादः स्पष्ट एवेति, शेषगाथाभिधनुषांश-
 द् पथोयद्वीनतस्तत्स्त्वानार्थाभिधाननञ्चाभिध्यञ्जम् । भा-
 वार्थस्तु कथानकादयस्य, तत्र च सम्प्रदायः—'महुराण न-
 यरीए संखो नाम जुवरया, सो धम्मं सोउ पव्वतितो, विहरं-
 तो य गयउरे असी, तदि च भिक्खं हिंडेतो एगं रत्थं पत्तो,
 सा य किंर अतीव उरहा सुम्मुरसमा, उरहकोले स ककणि
 कोऽपि योलेउं । जे तन्थ अजाणतो उप्परतो सो विण्णस्सनि ।
 तोसं पुण्णं चेष हुयवररत्था, तण्ण साहुणा पुरोद्विअसुओ
 पुत्तिज्जेतो—एस रत्था निव्वहति ? , सो पुरोद्विअसु पुत्तो
 चित्तेनि—एस डक्कउं ति निव्वहति इह बुत्तो, सो पाटुओ,
 इयरो य अलिदद्विओ पेत्तुत्ति आतुरियाए गंए वचचंनं नं,
 सो आसंकाए उरहाणं नं रत्थं, जाव सा तस्स तव्वपमावणं,
 सोत्तीभूया । आउट्टो—अहो इमो महानवस्वनी मए आसा-
 दितो, उज्जाणहुयं गम्तं भणत्ति—भगवं ! मए पावकम्मं क-
 यं, कहं वा तस्स मुञ्जेज्जामि ? , तण्ण भएण्णि—पव्वहए,
 पव्वहतो, जानिमयं ऊवमयं च काउं मञ्जो । देवलोगगमणं,
 जुओ संतो मयंगगाए तीरे बलकोट्टो नाम हरिपसा, 'नेनि
 अडिहरे बलकोट्टो नाम, तस्म पुये भारियाओ-गोरी, गंधा-
 री य । गोरीए कुक्किउ उरहाणं, सुमिणंदसेणं, वसेनमाद-
 सं पेत्तुत्ति, तन्थ कुसुमियं च्छपपायवं पेत्तुह, सुमिणपाड-
 याणं कहियं, नेहि भएण्णि-महणा न पुत्ता भविस्समनि ।
 समएण पस्सा, दारगो आओ कालो विक्कओ पुव्वभवजाए-
 ऊवमयरोसेणं, बलकोट्टु जाउ ति थलो से नामं कयं । भंड-
 लुत्थीलो अमहणो । अणुत्था तं छुण्णं समागया भुजंति
 सुरं च पिवांति, सोऽपि अविण्णियणं करइ ति निच्छुडो अक्क-
 नि समेवओ पलोपेत्तो, जाव अहो आगतो । उट्टिया सहवा
 सव्वे, तो अहो वेहि मारिओ, अणुत्थुत्तस्स भेरुंडवणो
 आगतो । भेरुंडो नाम दिव्वगो, भीया पुण्ण उट्टिया, जाए
 दिव्वगो ति काऊण मुक्को । बलस्स चित्ता जाया—
 अहो सदोत्तं जीवा किलेसमागिणो भवति, तस्मा—
 " भएण्येव होयव्वं, पावड भएणि भएओ । साविमो ह-
 म्प्रति सप्पो, भेरुंडो तत्थ मुच्यति ॥१॥" एयं चित्तेना स-
 बुद्धो पव्वतितो विहरतो वाणारोसं गओ । उज्जाणं तेहु-

यवर्णं, तेषु नाम जक्काययणं, तस्य गंडीमेतुगे नाम जक्कां परिचरति, सा तस्य अणुएणवडे दिता, जक्कां उचयंतो, अणो जक्कां अण्वहिं वणं वसति, तस्य वि अणो वणं साहुणे डिया, सां य गंडीजक्को पुक्कति—ए-वीसलः । पुक्क तस्य भाण्यो—साहुं एणुयासामि, तस्य य तेषुएण दिट्ठा, सां वि उचयंतो, सो भल्लि—मम वि उज्जाणं वडिं साहुं डिया, एहिं वासामा, तं गया, तं डिवि समाव-णीं साहुणे विकहमाणा अन्धति । ततो सो जक्को इमे भणति—“ इत्थीए कइऽयं वट्ठे, अणुवरायकइतय वट्ठे । पडिगएकइ रम्मतेतुगे, अइमहसा बहुमुंडिए अणं ॥ १ ॥ ” अइ अणुया जक्काययणं कांसलियरायधुआ भदा नाम पुक्कवृवमादी गहाय क्किकरं निगया, पयाहि-णं करमाणा तं दइएण कांसं निगरासं छिं तं काऊणं लिट्ठव-ति, जक्केणं कट्ठेण अणुएड्ठा कया, गीया नीयचं, आवे-लिया भल्लि तं, सुवरं सुआमि जा ए तस्सेव दइ, तं य साहति—अहा एहिं सां साहुं आहुंठा, रणा वि जीव-उ तं काऊणं दिगणा, महत्तरियाहिं समं तथाणीया, रतिं ताहिं भएणति—यव पलिसगांसं ति, पविट्ठा जक्काययणं सां पाइमं डिआं लुच्छति, ताइ जक्को वि इंसलगीरं छाह-ऊणं विचकणं त्संति, पुणे मुणिकं, एवं सचरति वे-लंबया, पयाए लुच्छए तं काऊणं पविंसी तं सघरं पुरो-डिएण राया मणिआं—एसा गिसिमजा वंमणाणं कण-इंल, दिगणा तस्सेव । सो य उज्जे हिंक्कजिउकामां सां काणुए लया, सां वि अणुएणं तं काऊणं दिक्कया ॥ ” इत्युक्कः सम्प्रदायोऽवसितश्च आमनिणचमिणः ।

सम्प्रति सूत्रालापकनिणचस्यावसरः, स च सूत्रे सति सम्भवत्यतः सूत्रानुगमं सूत्रमुच्चारणीयं, तच्चदम्-

मोवामकुलसंभूमां, गुणुत्तरधरो मुणी ।

हरिएसबलो नाम, आसि भिकखु जिइदिओ ॥ १ ॥

श्रवणाकाः—आहवालास्तपं कुलम्—अन्वयस्तस्मिन् स-म्भूतः—समुपगः श्रवणाकुलसम्भूतः, तर्हि तत्कुलोपस्य-उरूप एवायम् उत नत्याह-गुणुत्तराः प्रधानाः गुणोत्तराः-ज्ञानादयः तान् धारयात् गुणोत्तरधरः, पठन्ति च—“ अ-गुणुत्तरधरे ” ति, तत्र न विद्यते उत्तरम्—अन्वयप्रधान-मेषामित्यनुत्तराः, ते च प्रक्रमाप्यकवेषात् ज्ञानादय एव गुणास्तान् धारयन्त्यनुत्तरधरः, यद्वा—अनुत्तरान्—गुणाव-धारयतीत्यनुत्तरधर इति मयूष्यंयस्यकादिषु द्रष्टव्ये, मु-क्तान्—प्रतिजानीते सर्वविद्वान्तिमिति मुनिः, श्रवणाकुलो-पस्योऽपि कदाचित्संवासादिनाऽन्यथैव प्रतीतः स्यात्त आह-इतिरुचः सर्वत्र हरिकेशुनयैव प्रतीतो बलो नाम-बला-भिधानः आसीद्-अभूत्, तस्य च मुनिव्यं प्रतिज्ञामात्र-णापि स्यात्त आह—“ भिकखु ” ति भिनत्ति—यथाप्रतिज्ञा-तेनानुष्ठानेन बुधमष्टावधे वा कर्मति भिक्षुः, अत एव जिज्ञान—यशीकृतानीन्द्रियाणि—स्पर्शनादीन्यनेनेति जिने-न्द्रिय इति सूत्रार्थः ।

तथा—

हरिएसणभासाए, उचारमहिंशु य ।

जयो आयाणंशिकखेये, मेजओ सुयमाहिओ ॥ २ ॥

हरिकेश्वरीष्यो दध्यत इत्येषा अनयोऽहंस्ततस्नाभ्यां स-हितौ भाष्यत इति भाषा हरिंशुभाभांश्च मध्यपदलोपी समासः, तस्याम् तथा उचारम्, पुरीषपरिष्ठापनमपीडांश-र उक्कः, मध्यपदलोपी ष्टापनोपलक्ष्यं वेतत्, नाहिकया समितिः-सम्यगग्रमं, तत्र सम्यक्प्रवर्तनमिति यावत्, उच्चारसमि-तिः, तस्यां च, यत इति यतो—यन्तवान्, तथा आ-दानं च—अथ गीठककादेमिंलपक—स्वापनं तस्यैव आदानमिति, तत इहापि लकारानुबुत्तस्तस्मिन्, इह च ‘ उच्चारसमिएतु ’ ति एकस्मिन् वि बहुवचने सूत्र्यात्, समितिशब्दश्च मध्यव्यवस्थितः उभयकर्मणोरिवाद्यन्तयो-रपि सम्बध्यते, ततश्च ईपोसमितावेषणासमिता भाषासमि-तावादानमिंलपसमितामिति योज्यं, यद्वा—इयंषणाभाभा-चारसमिताप्यव्यक्तमव दं, ‘ भासाए ’ इति च एकारोऽ-लक्षणाकः, स चैव काटिग्याह—संपतः—संभवावित्तः सुसमाहितः—सुपु समाप्यवित्तं सूत्रार्थः ।

तथा—

मणुगुत्तो वयगुत्तो, कायगुत्तो जिइदिओ ।

भिकखुता वंमइज्जमि, जप्पावाइमुवाडिओ ॥ ३ ॥

मनोगुण्या—मनोनियन्त्रणात्मिकया गुणः—संबुत्ता मनोगुमां, मध्यपदलोपी समासः, मनो गुणमर्थान् वा मनोभूतः, आ-हितान्मयादिवाच्यं गुणशब्दस्य परनिर्णयः, एवं वागुत्तो-निरुद्धाकृत्यसं, कायगुत्तः अस्माकांकायिकलो, जि-तेन्द्रियः प्राप्स्यत्, पुनरुपादानमस्य कायाचित्कस्थनिराकर-णाधर्मनिशयक्यापनाथं वा, भिक्षार्थे—भिक्षानिमित्तं, न तु निष्प्रयोजनमव, निष्प्रयोजनगमनस्यागमं निविज्ज्यात्, ‘ वं-मइज्जमि ’ ति अणुण—आणुणानामिदया-यजं ये यस्मिन् सोऽयं ब्रह्मज्यस्मस्मिन्, ‘ अणुवाइ ’ ति बहवाइ यजपाड वा उपास्थनः प्राप्त—इति सूत्रार्थः ।

तं च तत्राऽन्यतमवलोक्य तत्रत्यलो-

का यदकुर्वन्दाह—

तं पासिऊणमिजंत्तं, तवेण परिमोसिये ।

पंतोवहिउवगरणं, उवहंति आसारिया ॥ ४ ॥

‘ त ’ इति बलनामानं सुतिं ‘ पासिऊणं ’ ति दृष्ट्वा—किं-क्य ‘ इजंत्तं ’ ति आयमनमागच्छन्ते तपसा-बद्धाधर्माद-रूपेण परि-समताच्छांपितम्—आपत्तिनीकृतमवशोक्तं क-शीकृतमिति यावत् परिशोधितं, तथा प्राप्तं—जीर्णमलि-नत्वादिभिरसांमुपाधः—वर्णाकृपादिः स एव च उपकर-णं—धर्मशरीरापघ्नमभितुरस्येति प्राप्तोपयुष्करणत्वं, यद्वा-उपाधः स एवापकरणम्—औपमर्षिकं, इत्यग्रमर्थं बहुमीहिः, ‘ उवहंसति ’ ति उपहंसति आर्यो—उत्तुनिकया च तथा अनार्याः, यद्वा—अनार्यो—स्लेच्छा, ततश्च साधुभिर्न्यादिना अनार्यो इव अनार्यो इति सूत्रार्थः ।

कथं पुनरनार्योः ? कथं बोधहितवन्मने ? इत्याह—

जाहमयं पडिबद्धा, हिंसगा अजिइदिआ ।

अवंचारिणो बाला, इमे वयणमव्ववी ॥ ५ ॥

कपरो आसच्छेदितास्ते, कले विकृताले पुक्कनासे ।

आमवेलेण पंशुपिमायभूणं, मंज्जुं पतिहरियं केडो ॥ ६ ॥

जातिमदो-जातिद्वयोः यदुत ब्राह्मणं वयमिति तेन अ-
नित्यकथाः पाठादन्तरः प्रतिपद्यते चे ते तथा हिस्काः—
माययुगमहंकारिणः अस्मिन्दिन्या—न बशीकृतपदयोमाद-
योऽत एवाब्रह्म-मैथुनं तच्छरितुम्-आसेवितुं शीलं धर्मो वा
यथा तऽमी ब्रह्मचारिणः, वयं हि तस्मै मैथुनमाप-
'धर्मो'यै पुत्रकामस्य, स्वदेशेष्वाचिकारिणः । अतुकाले वि-
धानेन, तत्र दोषो व विधाने ॥ १४ ॥ तथा 'अपुत्रस्य गति-
र्नोस्ति' इत्यादि, अत एव बाला इव बालकीडितानुकारिण्य-
अज्ञाभाविषु तरमवृत्तः, उक्तं हि कनविष्—'अज्ञाभाविर्क-
कर्म, बालकीडितं लक्ष्यते' इदृशास्ते किमिव्याह इद-
वधयमागलक्ष्यं वचनं—वचः 'अव्यभि' 'सि' आर्यत्वाच्च-
नप्यत्ययेन अनुवृत्—उक्तवत्तः । किं तद्व्याह—'कपरे'
'सि कतरः, एकारस्तु प्राकृतत्वात्, तथा च तल्लक्षणम्' ए
होमि अघारंति' इत्यादि, एवमप्यत्रापि, आगच्छन्ति—आ-
याति, पठ्यते च 'को रे आगच्छद्' 'सि, तल्ल्याऽप्यमा-
काऽप्यमीदृक् 'रे' इति लघोरागच्छत्वात् साक्षेपवचनेषु
च दृश्यते, 'दित्तकथं' 'सि दीप्तं रूपमस्येति दीप्तकथः, दीप्त-
वचनं स्वनिर्वाप्तसोपलक्षकम्, आत्यन्तदाहिषु स्फोटकपु-
शीतलक्ष्यपदेशवत्, विकृतनया वा दुर्दृशेति दीप्तमिष
दीप्तमुच्यते, कालो वशीतो विकारालो दन्तुरतादिना भया-
नकः पिशाचवत् स एव विकारालकः, 'कोह' 'सि देशी
पदे, ततश्च फोका अग्रे स्थूलोन्नता च नासाऽस्येति फोका-
नासः, अवमान—असाराणि लघुव्यजीवेत्यादिना वलाभि-
वक्ष्यात्यर्थेत्यवमचेलकः, पांशुना-रजसा-पिशाचवद्भूतो—
जातः पांशुपिशाचभूतः, गमकचान्ममासः, पिशाचो हि
लोकिकानां दीपश्मधुनस्तरासा पुनश्च पांशुभिः समाविध्वस्त
इव, ततः सोऽपि निष्परिकर्मतया—रजोऽव्यवहेतुतया वैव-
मुच्यते, 'संकर' 'सि सङ्करः, स चेह प्रसन्नावापुण्यभस्मगोम-
याङ्गान्निर्मलक उक्कालिकानि यावत् तत्र कृत्यं-वक्ष्ये सहृ-
कृत्यं, तत्र हि यद्व्यन्तनिर्गुह्यं निरुपयोगिं तज्जाकेतुस्यते-
नतस्तत्प्राथम्यमप्यपि तथांश्च, यद्वा-उज्ज्वलधर्मकमवाप्तौ
शुद्धातीत्यवमिधानं, 'परिहरिय' 'सि परिहृय, निस्तप्ये-
त्यर्थः, कच—कण्ठे—गले, स हानिस्तोषकरश्च इति
स्वमुपधिमुपादायैव आपयति, अत्र कण्ठेकपाशः कण्ठशब्द
इति कण्ठे परिहृत्यमुच्यत इति सूत्रधायाः ।

इत्येवमुपागच्छन्मुक्तः, सचिरुद्वे चैनं किमुचुरित्याह—

कपरे तुमं इय अदंसिण्यजे ॥

काए व आसा इहमागभोऽसि ॥

आमचेलगा पंसुपियायभूया,

गच्छ कखलाहि किमिहं ठिओऽसि ॥ ७ ॥

कतरस्यं, पाठादन्तरः-का रे त्वम्, अक्षिणेपे रेणुषः
'हती' स्वयमदक्षिणीयो-प्रभुमनदः, 'कया वा' किंपया
वा ? 'आसा इहमागभोऽसि' 'सि' अचां सन्धिस्तापी-
बहुल' 'मिति वचनोद्धारलोपो, अकाराध्यागमिकः, तत
आशया वाङ्मया इह—अस्मिन्पञ्चपदेकं आगतः-प्राप्तोऽ
सि-अवशि, अचमचेलकः पांशुपिशाचभूत इति च प्राग्वत्,
पुनरवधोपादानमस्येति अक्षिणैर्लघोः, गच्छ भ्रंज, यक
मादितो-वक्ष्वाटकान्, 'खलाहि' 'सि देशीपदमपसरेत्यस्यायै

वर्षते, ततोऽयमग्रे-असहृदिपथादपसरे, तथा किमिह सि-
तोऽसि त्वं ? मैवह त्वया स्वातव्यमिति भाव इति सूत्रार्थः ।

एवमक्षिणोऽपि तस्मिन् सुमी प्रशमेपरतया किञ्चिद्व्यञ्ज-
यति तत्साक्षिण्यकारी गृहीतित्वमुक्तयो यद्वचनं तद्विह-

जकखो तहिं तित्दुयकखवासी,

अणुक्पभो तस्स महामुखिस्स ।

पच्छायाइता नियमं सरिं,

इमाई वयथाई उदाहरित्था ॥ ८ ॥

यसो—व्यन्तरविशेषः तस्मिन् अवसर इति गम्यते, तित्तु-
को नाम वृक्षस्तद्वासी, तथा च सम्प्रदायः—'तस्स तित्तुग-
वणस्स मय्यं महेत्ता तित्तुगकण्ठो, तदि सो वलति तस्सव
हेत्ता चयं, जय्य सो साहू चिट्ठि ।' 'अणुक्पभो' 'सि
अनुशब्दोऽणुक्पायें तत्तात्तुक्पायें कम्पने-वहेत्त इत्युक्प-
कः—अनुकुर्यादियामवृत्तिः, कस्येत्याह—तस्य—हरिकेशव-
लस्य मेढासुने—प्रशस्यतपरिवेष्टिः प्रच्छाया—प्रकषेयावृक्षस्य
निजकम्—आसीयं शरीरं, कोऽभिप्रायः ? तपस्विशरीर
एवावश्यं स्वयमुपलस्यः सन्निमानि वयमाद्यानि-वचनेना-
नि वचांसि' उदाहरित्य' 'सि उदाहारीदुर्दाहृतवानित्यर्थः,
इति सूत्रार्थः ।

कानि पुनस्तामि ? इत्याह—

समणो अहं संजओ वंभयाही,

बिरओ धणपयसपरिगमाओ ।

परण्विणस्स उ विण्णकालो,

अवस्स अट्ठा इहमागभो मि ॥ ९ ॥

विचरिअहं खजइ खजइ य,

असं पभूयं भवयासुमेयं ।

जात्थाहि मे जायसुणीविणु सि,

सेसावेसेसं लहओ तवस्सी ॥ १० ॥

अमणो—मुनिः 'अह' 'मित्यात्मनिर्देशः, किमभिमानत
एवंत्याहृपाह—समर्थ यतः संयतः—असहृपापरेभ्य उ-
परतः, अत एव च ब्रह्मचारी—ब्रह्मचर्यावान्, तथा विरतो
निवृत्तः, कुतो ?—धने च पचने च परिग्रहश्च धनपचनपरि-
ग्रहमिति समाहारः तस्मात्, तत्र धने वतुण्यदादि, पचनमा-
हारनिष्पादनं, परिग्रहा द्रव्याविषु सूक्ष्मो, अत एव च परलो-
प्रवृत्तं परैः स्त्रीषु निष्पादितत्वेन परप्रवृत्तं तस्य, तुरवधारणे,
ततः परप्रवृत्तस्यैव, न तु-मर्थे साधितस्येति भावः, वि-
ष्णुकाले-विष्णुमल्लोके, कदाचिद्वकालोऽयं द्रव्यादित्वेवमुक्तम्,
अवस्थ—अशनस्य 'अह' 'सि सूत्रवाधार्थः, भोजनार्थ-
मिति भावः, इह—अस्मिन् यक्षवाटकं आगतोऽस्मि, अनेन
पवुक्तं—कतरस्यं किमिहागतोऽसि ? तत्प्रतिपद्यन्मुक्तम्,
एवमुक्ते च ते कदाचिद्विषयद्रव्यः—तद्विह किञ्चिद्विषय-
ने न वा वेयमस्त्यत आह-वित्तीयत—दीयते दीनतायादि-
भ्यः स्वाधेन कण्डलायादिः, भुज्यते च भक्ष्यमादि, अयम-
इत्यर्थः स सम्पत्तिरिति सामान्योक्तयते, तद्व्ययममुक्तम्, अतएव
आह—प्रभूते—बहू, प्रभूतमायं परकीयमवस्थात्, अत आ-
ह—भवतां—युष्माकमेव सम्बन्धि 'एतदि' 'सि प्रत्यक्षं, त-

वा च जीवन्-अवयवकृत् 'मे' ति स्वस्वाम्यां 'जायसु-जीविषो' ति याचनेन जीवने-प्राप्त्यर्थं प्रत्येति याचने-जीवन्म, आचक्ष्वादिकारः, पठ्यते च- 'आयसुजीवयो' नि, हिनश्चः स्वकृपयाम्येकः, तन एवैककृपम्, यतश्चैवमता महाभिषे इदमिति भावः, कदाचिदुत्कृष्टमवाप्तौ याचन-इति तेषामाशयः स्यादत आह, अथवा-जीवन्तं मां याचन-जीविने-याचनेन जीवन्शीले, द्वितीयायै वृत्तौ, पाठान्तरं तु प्रथमा, 'हन्ती' त्यक्तमात्रेणोः, किमिच्छ-शेषाचक्षेभ्य-उद्ध-रितस्याप्युद्धरितम्; अन्तर्गम्यमित्यर्थः, स्वमता-प्राप्तौ न प-र्या-यनिवेका वा अवधिप्राप्येय, अन्तर्गम्यते निर्दिश-तीति स्वहृदयार्थः ।

एवं यक्षणेकं यक्षवाटवासिनः प्राहुः—

उवक्खं भोयसं माह्वासां,
अत्तद्धियं सिद्धमिहैयपक्खं ।

न ऊ वयं एरिसमक्षपायं,

दाहासु तुज्जं किमिहं डिभोअस्सि ॥११॥

उपस्कृतं—तत्पुत्रैस्त्वयादिस्सकृतं 'भोयस' ति भोजनं दाहनायां—प्राह्वानाम् अस्मिन्नेऽर्थः आग्राह्यस्तस्मिन् अव-सात्प्राथमिकं, प्राह्वणैरप्यात्मनैव भोजनं न त्वयस्मै देयं, कि-मिति ? यतः सिद्धं-निष्पन्नं इह-अस्मिन् यक्ष एकः पक्षो-प्राह्वणलक्षणे यस्य तद्वक्त्रं, किमुक्तं भवति-यिदमनु-पक्रियते न तत्प्राह्वणव्यतिरिक्तप्राथम्यस्य दीयते, विशयत-स्तु शूद्राय, यत उक्तम्—“न शूद्राय मति दद्या-आदिषुष्टं न इतिः कृतम् । न चास्योपादिशेष्ट धर्मः, न चास्य व्रतमादिशेष्ट ॥ १ ॥” यतश्चैवमता 'न तु' नैव यमोदशसुक्रकृपम् अत्र-च-आदिवानादि पानं च-प्राक्षापानादि अक्षपानं 'दाहामो' ति हस्यामः 'तुज्जं' ति तुज्यं, किमिह स्थितोऽस्ति ?, नैव-दाहस्थितावपि तच्च किञ्चिदिति भाव इति सूत्रार्थः ।

यक्ष आह—

यत्तेसु वीयाई वयंति कासगा,
तदेव निजेसु य आससाए ।

एयाई सदाई दलाह भज्जं,

आराहए पुअमिंस्सु खिणं ॥१२॥

स्वत्तेसु—जलावृत्तिविहरितपृथ्वभूभागेषु बीजा—नि—माभूमशास्त्रादीनि वयसिन्-राशयस्मि 'कासगा' ति कर्षकाः कृषीयन्ताः तथैव यथोक्तस्थलेष्वेवमेव नि-क्षेपु च-बीजभूभागेषु च 'आससाए' ति आशंसया-यवयन्तप्रवर्ण्ये भावि तदा स्थलेषु कलावातरपायया तदा निम्नेयमप्युद्धरात्मनि मयि तु स्थलतुल्यनाथोः तयापि महाभागे दातुमुचितम्, अथ स्याद-एवं दत्तेऽपि च कलावातरित्याह—आराहए पुणमिणे तु 'लि' खुश-ब्दस्यावधारणापेक्ष्य भिक्षकमत्वाद्वाग्राधयेद्व-समन्तात्सा-धयेद्व, नात्रान्यथाभावः, पुण्यं—शुभमिदं-परिदृश्यमानं क्षत्रमिह क्षेत्रं पुण्यशब्दमैराहद्वेतुतया, आत्मानमेव पात्रभू-

तमेवमाह, पठ्यते च— 'आराहगा होहिम पुण्यक्षेत्रे' ति आराधका—आवर्जका गम्यमानस्यापुण्यस्य भवन, अनेन दानफलमाह, कुत एतदित्याह—इदं पुण्यक्षेत्रं—पुण्यमा-सिद्धेः क्षेत्रं यत इति गम्यते, इति सूत्रार्थः ।

बलुचवाननन्तरं त इहमाहुः—

खिचाणि अमं विद्याणि लोए,
जहिं पकिआ विरुद्धंति पुआ ।

जे माहणा जाइविजाववेया,

ताई तु खिचाई सुपेसलाई ॥ १३ ॥

'केचाणि' इति क्षेत्रोपमानं पात्राण्यस्माकं विदितानि—ज्ञातानि, वतेन इति गम्यते, लोक—जगति 'जहि' नि वचनव्यत्ययाद्यु केषु प्रकीर्णानीव प्रकीर्णानि—क्ष्वा-म्यशनादीनि विराहन्ति—अस्मान्तरापस्थानतः प्राप्नुमेव-मिति पूर्णानि—समस्तानि, न तु तथाविधोपमन्नाहतः कानिचिदेव, स्यादेतद्-अहमपि नममप्यवश्यं यत्प्राशङ्क्ययाह-यं प्राहणा—द्विजाः, नऽपि न मानेन एव, किन्तु ज्ञानिष्व-प्राहणजानिकया विद्या च—चतुर्दशविधास्थानात्मिका ता-भ्याम् 'उववेय' ति उपेया—अन्विता जानिषिद्योपेयाः, 'ताई तु' ति ताम्येव क्षेत्राणि 'सुपेसलाई' ति सुपेसलं नाम शोभने प्रीतिकरं वा इति वृत्ता, ननश्च सुप्रशान्ति—शोभनानि प्रीतिकराणि वा, न तु भवादृशानि शूद्रजानीनि, शूद्रजानिन्वादेव वेदादिविद्यावाहकद्वतानीनि, यत उक्तम्—“सममधीन्रिये दाने, द्विषुषं प्राहणमुय । सहस्रमुपमा-चायै, अन्नमं वेदपारगे ॥ १ ॥” इति सूत्रार्थः ।

यक्ष उवाच—

कोहो य माणो य वडो य जेसं,
मोसं अदत्तं च परिगहं च ।

ते माहणा जाइविजाविहीणा,

ताई तु खिचाई सुपाययाई ॥ १४ ॥

कोपक्ष—रायः मानञ्ज—गवः, चशब्दाम्नायालोभो च, वधश्च—प्राणिघातो 'यथा' इति प्रपञ्चमात्रवर्ना प्राह्वणानां 'मोसं' ति मृदा-अलीकभायसम् 'अदत्तं' ति पद-ऽपि पदैकदेशस्य दर्शनात्म्यमात्रा-सत्या इतिवत् अन्नादान-ममुक्तं, चशब्दाम्नीयुने, परिग्रहश्च-गोभूष्यादिस्वीकारः, अ-स्तीति सर्वत्र गम्यते 'त' इति कोषाद्युपेया यथैव प्राहणा जानिषिद्योपेया विहीना-रहितानि जानिषिद्योपेयाः, क्रिया-कर्मविभागन हि वातुवैषम्यवस्था, यत उक्तम्—“एकवर्ण-मिदं सर्वम्, पूर्वमालीपुत्राहुर । क्रियाकर्मविभागन, वा-तुवैषम्यं व्यत्ययितम् ॥ १ ॥ प्राहणा ब्रह्मवर्ण्ये, यथा शिल्पेन शिल्पकः । अन्यथा नाममात्रं स्या-दिन्द्रगोपकौटयम् ॥ २ ॥” न चैवं विधायिका ब्रह्मचारीमिका कोषाद्युपेते तु नश्यतः सम्भ-वत्यतः न तावज्जातिस्मभ्यः तथा विद्याऽपि सच्चास्मादि-का, सच्चास्माद्यु च सर्वैर्विहातिप्राह्वणमैव वाच्यं, यत उ-क्तम्—“पञ्चज्ञानं पवित्राणि, सर्वेषां धर्ममधिष्ठाम् । अ-दिता सत्यमन्यते, त्यागो मेधुनवज्जनम् ॥ १ ॥” तद्युक्तं च तज्जहानादिव भवति, ज्ञानस्य तु वरतिः फले रागाद्य-भावश्च, यत उक्तम्—“तज्जहानमनं न भवति, यस्मिन्नुदिते विभ्राति रागवशः । तमसः कुतोऽस्ति ? शक्ति-दिनकपुत्रे-

कामनाः क्तातुम् ॥ १ ॥ " न वैवमभ्याधारिभ्यु कोपादिम-
स्तु च भवन्तु विरते रागाद्याभक्ष्ये च सन्ध्याऽस्ति, न
च निश्चयनयमेन फलार्हिनं वस्तु सत्, तथा च निश्चयो
यद्वर्थाधिकारकारि नैव परमार्थसंदिग्धाह, ततः स्थित-
मनसः— तर्हि तु 'सि तुल्यधारणे, भिन्नकमश्च । ननह
'तानि भवद्विदितानि ब्राह्मणलक्षणानि क्षेत्राणि सुपापका-
न्त्ये, न तु सुपशक्तानि, काद्यापुण्यतन्वनातिशयपणहेतुत्वा-
दिति सूचार्थः ।

कदाचित्ते भवेयुः—वैद्विद्याविदो वयमन एव च ब्राह्मण-
जातयस्ताकथं जातिविद्याविहीना इत्युक्तवानसीत्याह—

तुम्भित्यं मो ! भारहरा गिरांश्च,

अहं न यासाह भद्विज वेष्ट ।

उच्चावयाहं मुखिखो चरंति,

तर्हि तु खिचार्हं सुपेसलाह ॥ १५ ॥

पृथमेति—साके 'मो' इत्यामन्त्ये भारं वरन्त्याति
भारधरा, पाठान्तरतो वा—'भारवहा' वा, कसी !—गि-
रां-बाबां, प्रकामाह्वैद्विदसम्बन्धिर्बोनाम्, इह च भारस्तास-
भूयस्त्वमेव, किमिति भारधरा भारवहा वेति उच्यते, य-
त्ताऽर्थम्—अभिधेयं न जानीथ—नावबुध्यसे ?, 'अद्विज'
'सि अपरिग्रयमनन्त्याधर्मात्यापि वेदान्—अष्टवैद्विद-
न, तथाह—'आत्म्य वा रे जातस्यो मन्तव्यो निदिध्यासि-
तस्यः' तथा 'कर्ममिदं सुपुत्रयं निवेद्य, प्रजावन्तो द्वि-
क्षमाविच्छ्रमाणाः, यथापरं कर्मभ्योऽमृतत्वमानशुः' परेण
नर्कं निहतं रुद्रायां, विश्वान्ते यद्यतया विशन्ति । वेदा-
हमेन पुरुषं महान्, तमेव विशन्त्या अमृतत्वमेति ॥ १ ॥
मात्रः पश्याः अग्रयायं' त्याद्विचरन्नायं यथैवेत्तारः स्यु-
स्तत्किमर्थं यागादि कुर्वीरन् ? , ततस्तत्पतो वैद्विद्याविदो
भवन्तो न भवन्ति, तत्कथं जातिविद्यासम्पन्न्येन क्षेत्रभूताः
स्युः ? । कानि तर्हि भवद्विप्रार्येण क्षेत्राणीत्याह—'उच्चाव-
याहं' ति उच्चावचानि—उत्तमाद्यमानि मुनयश्चरन्ति भिन्ना-
निमित्तं पर्यटन्ति रुद्राणि, ये इति गम्यन्ते, न तु भवन् इव प-
ञ्चनाद्यास्तद्विप्रवृत्तयः न एव परमार्थतो वेदार्थं विद्वान् तत्रा-
पि भैक्षवृत्तये समर्थितत्वात्, तथा च वेदातुवार्दिनः—'वरद्
माधुकारि क्षुत्ति—मपि नैच्छकुलादपि । एकाह नैव भुञ्जीत,
वृद्धस्तस्मादपि ॥ १ ॥' यद्विदोऽप्यावध्यानि—विद्वद्वावक-
वृत्तया नाभाविधानि, तर्पासीनि गम्यन्ते, उच्चव्रतानि वा
शेषव्रतपक्षेवा महाव्रतानि ये मुनयश्चरन्ति—आसिचन्ते, न तु
यूपमिवाऽऽजितद्रिया अशीना वा, ताम्येय मुनिलक्षणां
क्षेत्राणि सुपशक्तानि तं प्रापयति सूचार्थः ।

इत्यभ्यापकं यत्नेषु निमृक्षीकृतमवलोक्य तच्छात्राः प्राहुः—

अजक्रावयायं पविक्कलभासी,

पभासते किन्तु सगाति अहं ॥ १ ॥

अवि एवं विद्यस्तस्य अग्रपायं,

न यं यं दाहापु तुमं निवेष्टा ॥ १२ ॥

अप्यापयन्ति—वाद्ययन्त्रीत्यप्यापकाः—उपाध्यायलोकोप-
पत्ति—प्रतिशोभे भाषते बह्वित्येवशीलः प्रतिक्कलभासी सन्
अकवेष्ट भाषते—इये प्रभाषते, किमिति क्षेपे, गुरित्वकामार्थं,

ततश्च धिक् भवन्ते न वयं क्षमासेह यद्विदो भवान् ब्रू-
न सकाशे—समीपे 'अहं' ति अस्माकम्, अपिः सन्ध्यावेव-
याम् एतत्—परिदृश्यमानं विनश्यत्—कथयितव्यादीनां
स्वरूपहानिमाप्नोतु अग्रपानम्—प्रोदनकाजिकादि, 'न च'-
नैव 'य' 'मिति वाक्यालङ्कारः' दाहामु' ति दास्यामन्त-
व हे निमग्नः !—निष्कलम् !, गुरुप्रत्ययोको हि भवान्,
अन्यथा तु कदाचिदनुकम्पया किञ्चिद्व्रतमाप्तिं दद्यामा-
पीति भाव इति सूचार्थः ।

यत्त आह—

समिर्हि मज्जं सुसमादिवस्स,

गुत्तीहि गुत्तस्स जिह्दिवस्स ।

अहं मे न दाहिस्स अहेसणिज्जं,

किमज्ज जप्पाह लभित्थि लामे ॥ १७ ॥

समिभिः—इहोसमित्यादिभिर्महो सुष्ठु समीहान्या-स-
माधिमेन सुसमाहिताय गुत्तिभिः—ममोगुत्त्यादिभिर्गुत्ताय
जितान्द्रियायति च प्राग्बन्ध, सर्वत्र च वतुष्यये वष्टी,
'यदीत्यभ्युपगमे' 'मे' महो 'मज्जं' तीत्यस्य व्यवाहितत्वात्
क्रियां प्राप्तिं पुनरुपादानममुद्यमेव न दास्यथ—न विनरित्य-
य, 'अथे' त्युपन्यासे आनन्तर्ये वा, एषणीयम्—एषणा-
विशुद्धमज्जादिकं, किं न किञ्चिदित्यर्थः, 'अज' ति अज य
यज्ञास्तेषामिदानीमारब्धयज्ञानां, यज्ञा—'अज' ति हे आर्या !
यज्ञानां 'लभित्थि' ति सूत्रवाक्यस्यैव—प्राप्यसे लाभं—
पुण्यप्राप्तिकपं, पात्रदानादिव हि विशिष्टपुण्यावाप्तिः, अन्यत्र-
तु तथाविधफलाभावेन दीयमानस्य हानिरय, उक्तं हि—'द-
धिममुच्युताम्यापं, क्षिप्ताणि यथाऽस्य नाशमुपयान्ति । एव-
मपार्थं दत्ता—नि कथनं नाशमुपयान्ति ॥ १ ॥' इति सूचार्थः ।

इत्थं तेनाहं यद्व्यापकप्रधान आह तदुच्यते—

के इथ सत्ता उपजोह्या वा,

अज्जावया वा सह खेदिह् ॥ १ ॥

एयं सु देहेण फलेण इता,

कंठमि धिपूख खलिज्ज जो खं ॥ १८ ॥

के 'अने' त्यन्तस्मिन् स्थाने क्षत्राः—क्षत्रप्रजातयो वश-
सङ्क्रान्त्या वा तत्कर्ममप्युक्तः—उपजोह्य' ति उपनिषः
समीपे ये न उपजोयतिवस्त एवोपजयतिष्ठाः—अग्निवमी-
पवर्त्तिनो महान्तिका श्रुतिजो वा अध्यापकाः—पाठका,
न वा उभयत्र वा विकल्पे 'संह' ति युक्ताः, केः ?—'ख-
रिक्के' क्षत्रैः, ये किमियाह—एते—अवशकं दृष्टेन-
वशयप्यध्यापका फलेन—विश्वार्दिना 'हंत' ति इत्या-
ताडयित्वा, यज्ञा—'दण्डेन' ति कूर्पराभिधानेन फलेन—
च मुष्टिप्रहारलोति वृद्धाः, तनश्च कण्ठे-गले सूटीत्वा—
उपादाय 'खलिज्ज' ति स्थलेष्वयुः—निष्काशययुः, 'या'
'ति यवनवयत्ययाश्च इत्येतदभिप्रायति निष्काशने वा शक्ता,
'यमि' वाक्यालङ्कारः, इति सूचार्थः ।

अत्रान्तरे यद्वृत्तदाह—

अजक्रावयायं वयसं सुणिता,

उच्चाइया तत्त वहु कुमारा ।

देहेहि विभेहि कसिहि भव;

समाग्या तं हसिं तालयति ॥ १६ ॥

अध्यापकानाम्—उपध्यायानाम्, एकत्रापि पुण्यवाङ्मुह-
पुनः पुनः पुनः—उत्तरकं भुत्वा—आकर्ष्य उद्धाविता—
वेगन प्रख्याताः तत्र—यत्रासी मुनिस्तद्वति बहवः—
प्रभूताः कुमार—हितयवयवसिन्धुभावा इति गम्यते,
ते हि कीडनकपरा इत्याह कीडनकमागतमिति रभसतो
दृष्टेः—वशयद्वयादिभिर्बैत्रे—जलजवंशस्मकैः करैः—वर्ष-
विकारैः, कः समुच्चयं, एवेति पूरण, समागताः—सम्प्राप्ता
मिलिता वा तद्वृत्ति—मुनि तादृपन्ति—प्रति, सर्वत्र वर्त-
माननिर्देशः प्राग्वत् इति सूत्रार्थः।

अस्मिन्नाधारे—

रखो तहि कोसलिपस धूपा,

भू चि नामेख अश्रिदिबेगी।

तं पासिया संजयै इम्भबाणं।

कुडे कुमारै परिनिव्वेह ॥ २० ॥

रात्रौ—नृपतस्तत्र—वज्राट कोशलायां भवः कौशल-
कस्तस्य धूयं चि दुहित्वा भवेति नाम्ना—अभिधानेन
आनिष्ठितार्थी—कल्याणशरीरा न—हरिकेशवत् प-
सियं चि दद्यां सज्जयं चि संयतं तस्यामन्यवस्थायां
हिसादेः सत्यगुणवत् इत्याम्य दृष्टादिमिस्तात्पर्यायां
कुलाद् कोयवतः कुमारान् उत्तरूपान् परिनिव्वं—
पयान—कोषांशविध्यापनात् समन्तात् शीर्षाकराति-उप-
शमयतीति यावदिति सूत्रार्थः।

सा च तान् परिनिव्वोपयन्ती तस्य माहा-

न्ययमितिः स्पृहार्थं चाह-

देवामिओगेख निओइएणं,

दिक्का हू रखा मणसा न म्हाया।

नरिंददेविंदविंदविंदएणं,

जेणामि वंता इमिहा स एमो ॥ २१ ॥

एसो हु सो उगगतवो महप्पा,

जिईदिओ संजओ बंधपारी।

जो मे तथा निच्छइ दिजमाणी,

पिउखा सयं कोसलिणख रखा ॥ २२ ॥

महाजसो एस महायुभाओ,

घोरप्वओ घोरपरकमो य।

मो एयं हीलह अहीलखिजं,

मो सव्वे तेएख मे निईदिजा ॥ २३ ॥

द्वयङ्क-अमरकवाभिधानो बलान्कारो द्वाभियोगस्तेन
निर्वाजनेन—व्यापारितेन न अभियोगि कृत्वा—निष्ठां
चि दत्ताऽस्मि, अहं यस्मै इति गम्यते, दत्ता च कन? रा-
जा प्रकमाः कौशलिकेन, तथापि—महासू चि अपरैरन्यमा-
मत्वाभ्यसनाऽपि क्लिप्तमपि न भूतातः न चिन्तना ना-
भिलषितेति यावत्, प्रकमादिनेन मुनिना, काहणेन? नर-

मन्त्रं—नृपतयो दुवम्भाह-राकादयो नरमुद्देशेन्द्रास्त्रैरभि-
धाभियुक्त्येन चिन्तनः—स्तुतो नरमुद्देशेन्द्राभिविजित-
स्तेन, अनभिख्याताऽपि नृपापराधनः स्वीकृता स्यात्त आ-
ह यनास्म्यहं यन्ता—त्यक्ता आशिषा—मुनिना, सः प्रप
युष्माभिर्यः कर्धययितुमाप्स्यः, ततो न कर्धययितुमुचित
इति भावः। युष्मिदमेवायं समर्थयितुमाह—एतो हु सो
चि, एष एष स न मनागप्यत्र संशयः, उभय-उभयदे दारुण्ये
वा कस्मैशत्रुं प्रति तयोः अनशनाद्यस्येति उग्रतयाः, अत
एव महाह-प्रशस्यो विशिष्टवीर्योक्तासत आत्मा अस्थेति
महात्मा, जितेन्द्रियः संयतो ब्रह्मचारी च प्रा-
ग्वत्, स इति, क? इत्याह—यो 'मि' चि मां तदा-त-
स्मिन् विचलितस्मये नच्छति—नाभिलषति-श्रियमानो
निश्चयमानो, कन? पित्रा-जनकं स्वयम्—आत्मानं,
न तु प्रधानमेवेष्टा, नेनापि कीदृशा? कौशलिकेन
राजा, न निवृत्तरजनसाधारणेन, तदनेन विभूतावपि निःस्पृ-
हत्वमुक्तं, पुनस्तस्मादाभ्यमाह—महायसा—अपारमित-
कालिः एष-प्रत्यक्षा मुनिमहापुत्रागः अतिशयातिशय-
प्राक्तः, पाठान्तरा महापुत्राभां वा, तत्र चानुभाषः शा-
पातुमहसामर्थ्यं, घोरव्रता धृतात्यन्तदुर्जरमहाव्रतः—घो-
रपराक्रमश्च—कस्यापिद्वयं प्रति तौहसामर्थ्यो, यनाऽयमी-
दृक्ततः किमियाह—मा' इति निषेध एनं—यसि ही-
लयेन—अवधूतं पश्यन् अहीलनीयम्—अवधानुमन्त्रितं,
किमियत आह—मा सव्वेजं सम्मस्तस्तेजसा तपोमा-
हाभ्येन 'मे' भवता निर्वाहीद्—भस्ममाकाशीद्, अयं
इह हीलितो यदि कदाचिदप्यस्य सव्वे भस्ममाकं कुर्या-
दिति भाव इति सूत्रार्थः।

अत्रान्तरे मा भूदन्तस्या वचनं चूचेति यद्यक्तः

कृतवांस्तदाह—

एयाई तीसे वयसाई सुखा,

पत्तीह भत्ताह सुभासियाई।

इसिस्स वेयावडियदुहाए,

जक्खा कुमारं विखिवारयति ॥ २४ ॥

तं घोररूपा ठिअ अंतलिक्खे,

असुरा तहिं तं जयं तालयति।

ते भिचदेहे ऊहंरं वमंत,

पासितु भत्ता इयमाहु भुज्जां ॥ २५ ॥

एतानि—अनन्तराकानि तस्याः—अनन्तराकालायाः व-
चनानि—भावितानि भूत्वा—निशम्य पश्यताः—यज्जवाट-
काधिपतः सोमदेवपुराहितस्य, तस्यैव वा मुनेरिति गम्य-
ते, भद्राया-भद्राभिधानायाः सुभाषितानि—सूक्तानि व-
चनानिनि योज्यते, अयं—तस्यैव तपास्विनः वेयावडि-
यदुहायं चि सूत्रवादैर्यवृत्तधर्मस्तत्पत्त्योक्तनिवृत्तस्त्व-
त्तन प्रयोजनेन स्थापना भवाम इत्येवमर्थः यथा, यज्जवाटि-
रस्य बहुव्यात् बहुवचनं, कुमारवत् प्रकमास्तानिवापहस्यु-
विनिपात्यमानं—विविधे नितरां पानकमिन्—भूमी विला-
सयन्ति, पठ्यते च—विखिवारयति चि विखेयतादिति
कुप्यतो निराकुप्यतेन, तथा 'ते' इति यक्षाः आरकषा

पौत्राकारधारिणः 'डिब' ति स्त्रिणाः अन्तरिक्षे-आकाशे
असुरा-आसुरमायास्त्रित्वात् त एव यथाः तस्मिन्-य-
कषाते तम्-उपसर्गकारिणो जन-क्षात्रलोके ताडयन्ति-
भ्रान्ति. तत्तस्मान् कुमारान् भिन्ना-विदारिताः प्रकमाद्यन्म-
हारैर्देहाः-शरीराणि येषां ते भिन्नदेहास्तान् दधिर-शोचिन्
वमतः-उद्भिरतः 'पासि' ति इष्ट्वा 'भद्रा' सैव कौशालक-
राजउद्दिता इदं-वक्ष्यमाणम् 'आहु' ति वचनव्यत्यय
आह-भूते भूयः-पुनरिति सूत्रद्वयार्थः ।

किं तद्वित्याह—

गिरिं नहर्हि खण्ड, अयं देहिं खायह ।

जायतेयं पापेहिं इण्ड, जे भिक्खुं अवमज्जह ॥ २६ ॥

आसीविषो उगगतवो महेसी,

घोरम्बम्बो घोरपरकम्बो य ।

अगणिं व पक्खेदं पयंगसेणा,

जे भिक्खुं भक्काले वेहेह ॥ २७ ॥

सीसेण एवं सरणं उवेह,

समागया सज्जजणेषु तुम्हे ।

जह इच्छह जीवियं वा धणं वा,

लोमं पि एसो कुविम्बो उड्डिआ ॥ २८ ॥

गिरि-पर्वते नहै-करुदः जनध-विदारयथ इह व
सुखचलनकिंयाद्यसम्भवविषयचनमन्त्रेणोप्युपमायां गत्यते
नतश्च जनधेव जनध, अया-लोहं दूने-दृशने-
आयथेव आदृश, ज्ञानेनजसम् आसि पादे-वरणैर्देहव ह-
यः ताडयथत्यर्थः, य वयं किं कुर्मः इत्याह-ये धूयं भिज्जुं
प्रकमादेनम्, 'अवमज्जह' ति अवमन्यव-अवधीरयथ, अन-
र्थकलन्वात् भिषवपमानस्येति भावः, कर्णमद्वित्याह-आ-
स्या-इष्ट्वास्तासु विषमस्येत्यासीविषः आसीविषलब्धिमान्,
शायानुग्रहसमये इत्यर्थः, यद्वा-आसीविष इव आसीविषः,
यथा हि-तमप्यन्तमवज्जमानो मृग्युमेवामाति, एवमेवमपि
मुनिवमन्यमानानामवश्यं प्रायि मरणमित्याशयः, कुलः पु-
नरयमेवविधिः, यतः-उग्रतया प्राग्वत्, 'महसि' ति म-
हान्-बृहन् शेषस्वर्णाद्यपसया मोक्षलभिमन्त्रित-अभिलष-
तीति महर्षो महाविदो, घोरमत्तो घोरपरकम्बश्च पूर्ववत्,
यत्तद्वैषम्यतः 'अगणिं व' ति अङ्गि-इवलनं, वाशब्द इवा-
थो, भिषकलम्बः। ततः 'पक्खेदं' ति प्रकन्येयव-आकाम-
धव, केषः—'पतंगसं' ति उपमार्थस्य गम्यमानत्वात्प-
तङ्गानां-शलभानां लेनेव सेना-महती सन्ततिः पतङ्गसेना
तथैव, तथा हि-आसी तच्च नियतत्याद्यु वातमात्रात्यर्थं प्र-
वन्तोऽपीति भावः, ये द्यूयमनुकल्पितं भिज्जुं-भिज्जुं भक्क-
काले-भोजनसमय, तत्र दीनार्थवश्यं येषामिति श्रुष्टतमयो
धूयंतु न कवलं न यच्छत, किन्तु-तत्रापि 'वचह' ति विषय-
थ-ताडयथ, अयमाशयो-यतोऽयमासीविषादिविशेषा-
न्विता मुनिरतो गिरिनखलनवादिप्रायमेव यदेनं भक्काले-
ऽपि भक्कालिभिरथ विषयथ । अथ खल्लुत्पापदेशमाह-शी-
रैव-शिरसा यनं-मुनि शरणाथ-रक्षणाथेमाभवमुपेत-
अश्वपुणकवृत्त, किमुक्तं भवति-शिरःप्रणामपूर्वकमयम-

वाग्माकं शरणमिति प्रपद्यन्, समागतः-सन्मलिनः
सर्वजनैः-समस्तलोकेन, सहार्थं दुर्गया, धूयं-भव-
न्तो, यदीच्छन्-आभिलषन् जीवने-प्राशधारमात्मकं ध-
नं वा द्रव्यं, न तस्मिन् कृपितं जीवितव्यादिरक्षात्मकमव्यक्त
रक्षमस्ति, किमित्येवमत आह-लोकमपि-भुवनमप्येव कुर्वे-
तः-कुर्वो 'इह' भस्मसात्कुर्यात्, तथा च वाचकः-"कदया-
न्तोभ्रान्तलवप्रमदवलते तेजसैकनस्तंभात्" तथा लौकिका आ-
प्याहः-"न तत् दूरं यदभ्युः, यवान्नी यश्च माहते । विषे
च दधिरमांस, साधो च कृतनिश्चये ॥१॥" इति सूत्रत्रयार्थः ।

सम्प्रति तत्पनिस्तान् यादृशान् ददर्श इष्ट्वा

च पक्खेदत तदाह—

अवहेडियपिड्डिसउत्तमंगे, पसारियाबाहुअकम्मविड्डे ।

निम्भेरियुच्छे रुधिरं वसेते, उड्डुमुहे निग्गयवीहिनेसि ॥ २९ ॥

ते पासिया खंडियकट्टुभूय,

विमणो विन्नसो अह माहसो सो ।

इसि पसाएइ सभारियाओ,

हीलं च निदं च खमाह भंते ॥ ३० ॥

'अयं' ति अथो 'इडिय' नि हेडिनामि-बाधितामि' किमुक्तं
भवति—अथोनामितानि, पठन्ति च—'आवडिए' ति
तत्र सूत्रत्वाद्वकोटिनामि अथस्नादामादितानि, 'पडि'
ति पृष्ठ यावत् तद्विमृशं वा सन्ति शोभनाद्युक्तमाङ्गानि-
येषां ते अवहोठानपृष्ठसुलभाकृणाः अवकोटिनपृष्ठसुल-
भाकृणा वा प्राग्व्यमप्यपदलोपी समासस्तान्, 'पसारिया-
बाहु अकम्मविड्डे' ति प्रसारिता विरलीकृता बाहवो भुजा
येषां वा ते तथा, ततस्ते च ते अकर्मवशाश्च अविधमा-
नकर्महेतुव्यापारतया प्रसारितबाहुकर्मवच्छास्तान्, यद्वा-
क्रियन्त इति कर्माणि-अग्नौ समिपप्रदेशाणीति तद्विषया
वेष्टा कर्मवच्छेदं यच्छन्ते, 'निम्भेरिय' ति प्रसारिताप्यक्षीणि-
लोचनानि येषां ते तथोक्तस्तान्, दधिरं वमतः-उद्भिरतः
'उड्डुमुह' ति ऊर्ध्वमुखान्-उन्मुखीभूतवक्त्रान् अत एव
निम्भेनानि-निःसृतानि जिह्वाश्च प्रतीता नेत्राणि च-नयना-
नि जिह्वानेत्राणि येषां ते तथा ताव, 'तान्' इत्युक्तृकृपात्
इष्ट्वा-अवनाक्य 'जैडि' ति आर्धत्वास्तुपे लुकि कविर-
कान्-क्षात्रान् काष्ठभूतान्-अत्यन्तनिष्पद्यता काष्ठोपमान्
विगतमिव विगतं प्रनः-चित्तमस्येति विमनाः, विषयणः-
कथमपी प्रवर्णोपविष्यन्तीति चिन्तया व्योमकुलितः 'अये' ति
दर्शनामन्तरं आक्षणा-द्विजातिः 'स' इति, सोमदेवनामा
श्रुति-तमव इरिकशखलनामानं मुनि प्रसादयति-प्रससि
प्राहयति, सव भार्यया-पत्न्या तथैव भद्राभिधानया वसते
इति समापत्तः, कथमित्याह-हीलं च अवहो नित्तो च दो-
षादहनं 'कमाह' ति समस्य-सहस्य 'भंते' ति सूत्रद्वयार्थः ।

पुनः स प्रसादनामेवाह—

बालेहिं मुंडेहिं अयायएहिं,

जं हीलिया तस्स खमाह भंते ।

महप्पसाया इसियो इवति,

न इहइ मुणी कोवपरा इवति ॥ ३१ ॥

बाहोः-विशुभमूर्ध्निः-कषायमोहनीयांश्चाद्विजितं मनः
अन एव बाहोः-दिनोदितविषयविकलेः 'यदि' श्रुतमवर्तन,
कीलितः-अवज्ञानाः 'तस्मै' 'ति' सूत्रान्तात् 'तत्' 'अमाह'
'ति' शब्दस्य भवन्तः । अनेनैवदाह-यतोऽमी शिशयो ब्रूया
अज्ञानाश्च तत्किमेवायमुपरि कोपेन । यतोऽनुकम्पनीया एषा-
मी, उक्तं च कर्माच्च- 'आयमुक्तमपराधं, भूदमुक्तनस्तरप
यम् । सुनयामनुकम्पयेत्, नरकाभिष्यदिश्वनम् ॥ १ ॥'
'किं च-महाह प्रसादा-विश्वप्रसन्निकृपा येषां ते म-
हाप्रसादाश्चर्यः-साधयो भवन्ति, इत्यतिरक्तमाह- 'न
हु' 'ति' न पुनर्मुनयो-यतयः कोपपराः-कोपयशसा
भवन्ति, भिक्षवाक्यत्वाच्च मुनिप्रवृत्तमनुदमेति सूत्रार्थः ।

मुनिराह-

पुच्छे च ईरिहं च भ्रातारिण्यं च,
मथर्षमीसी न मे अस्थि कीरि ।

अस्मा हु वेयावडियं करिंति,

तस्मा हु एहं निहया कुमारा ॥ ३२ ॥

'पुच्छि च' 'ति' पूर्व च पुनः ईरिणी 'च'-अस्मिन् काले
'अलुगणं च' 'ति' अनागते च मन्थिर्यकाले मनःप्रवृत्तः-
मिषाद्युग्रालक्षणो न 'म' ममास्तीत्युपलक्षणस्यादासी-
न्निश्चिन्ति 'च, कोऽपी' त्यलगाऽपि, इह च भाविनि प्रमा-
णाभावाऽपि 'अनागतं प्रत्यक्षत्वे' इति वचनादनागतस्या-
पि नश्य निषिद्धत्वाच्छुभान्वलतः कालश्चपरिज्ञानमसम्भ-
वात्सर्वमपिधानम्, पठन्ति च- 'पुच्छि च पच्छा व नश्य
मर्त्ये' 'तत्र च पूर्वं वा पच्छादिति विहठनकालापेक्षे तथैव
मध्य विहठनकाले एव, न च कुमारगण्डठनादिदशानाम्प्र-
त्यक्षविषयता शङ्कनीया, यथा-देवांश्चोपा 'हु' 'रिति
यस्माद्वैयावृत्त्यं प्रत्यक्षकर्मतश्चातक्यं कुर्वन्ति-विद्यन्ति,
'तस्मै' 'ति' तस्मात् हुवधारण, ततस्तस्माद्वेव इतोरित-
पुरोवर्तिनो नितरां हताः-ताडिताः कुमाराः, न तु मम
मनःप्रवृत्त्याऽपि हेतुरिति भाव इति सूत्रार्थः ।

संप्रति तद्गुणकृच्छ्रेतस उपाध्यायप्रमुखा इदमाहुः-

अर्थे च धर्मे च विद्याश्रमाया,

तुम्ये म वि कुप्यह भूदपचा ।

तुम्यं तु धारं सरणं उवेमो,

समागया सर्वजणेण अम्हे ॥ ३३ ॥

'अर्थे' इत्यर्थो-कृत्यासासम्बन्धे वस्तु, इह तु प्रकमाच्छु-
भाशुभकर्मविषयायां रागद्वेषविषाकां वा परिहृयित्वा, यद्वा-
'अर्थः'-अभिधेयः स चार्थाच्छास्त्राणामेव तं, चशब्देन-
वृत्तिकर्मसंबन्धेयत्वात्, धर्मः-सदाचारा दशविधो वा य-
तिधर्मसंज्ञं च 'विद्याश्रमाया' 'ति' विशेषण विविधं वा
आमनसः-अवगच्छन्तां सुये नापि-नैव कुप्यथ-क्रोधं
कुर्वन्, श्रुतिप्रज्ञा इति, भूमिमङ्गलं वृद्धी रक्षा चानि वृद्धाः,
प्रजायतेऽनया वस्तुतुल्यमिति प्रज्ञा, ततश्च भूमिः-मङ्गलं
सर्वमङ्गलांस्तमन्वेन वृद्धिं वा वृद्धिविशिष्टत्वेन रक्षा वा प्रा-
तिरक्षत्वेन प्रज्ञा-बुद्धिरप्येति श्रुतिप्रज्ञा, अतश्च 'तुम्यं
तु' 'ति' तुशब्दस्यैवकारणत्वेत्वात् शुभांशमेव यादौ-चरणौ
शरणमुपमाः-उपगच्छामाः समागताः-मिलिताः, कथं सह ?-
सबन्धेन, धर्ममिति सूत्रार्थः ।

किं च-

अन्वेतु ते महामागा !, न ते किंचन नास्मि ।

हृत्वाहि सालिमं कूरु, तांशार्वाज्यसंयुय ॥ ३४ ॥

अर्चयामः-पूजयामः 'ते' -तत्र सर्वान्धं सर्ववर्णानि
गच्छन्ते, प्रविशं पितृदिग्भ्युक्तं यथा गृहमिति भज्येति च ।
महामागा ! अतिशयाचिन्त्यशक्त्युक्तत्वेन, नैव 'ते' 'तत्र'
किञ्चिदिति चरणरक्षादिकमपि नाश्वयामो-न पूजयामः, अ-
पि तु सर्वमन्त्रयामः, अस्य च पूर्वस्यैव गतायेति पुनरभिधा-
नमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तोऽर्थः सुखावगमो भवतीति कृत्वा ।
अथवा-अर्चयामिस्ते इति सुख्यत्यवस्थायां, अनेन स्वतस्तस्य
पूज्यत्वमुक्तम्, उत्तरं तु तत्त्वार्थमिच्छन्ति पूज्यताहेतुरिति,
तथा भुङ्क्षुतां गृहीत्येति गच्छन्ते 'सालिमं' 'ति' शालिमयं,
कोऽर्थः ?-शालिनिष्पन्नं कूरुम्-आर्ध्रं मांशव्यञ्जने-अनेन
कप्रकारैर्दश्यादिभिः संयुतं-सम्मिश्रं आमांशव्यञ्जनसंयुतं, न
स्वकमेवेति सूत्रार्थः ।

अन्यथा-

इयं च मे अस्थि पशुवमशं,

तं भुञ्जह्व अम्हे अलुगणहृदा ।

बाहंति पडिच्छह्व भयपाशं,

मासस्त ऊ पारक्षप महष्ठा ॥ ३५ ॥

'इदं च' प्रत्यक्षत एव परिदृश्यमानं 'मे' ममास्ति--विष्-
ते प्रभूतं-प्रभुरमशं-महदङ्कमहत्वाद्यादि समस्तमपि भो-
जने, यत्प्राक् पूषणारनप्रदणं तत्तस्य सर्वांशप्रधानमवस्थाप-
नाय, तदुत्कृष्टास्माकमनुग्रहाय-वयमनुगृहीता भयाम इति
हेतोः । एवं च तनोक्तं मुनिराह- 'बाहम्' एवं कुर्म्य इतीत्य-
वं भुवाच इति शेषः, प्रतीच्छति-दृष्ट्यादितः शुद्धमिति वृ-
द्धाति, भक्षणमसूकरं, 'मासस्त', 'मासस्त' एव । 'तत् मासाद्वयं, यद्वा-
अन इत्यप्यहियते, ततश्च मासस्यैवान्ने यत्प्रायेत-पर्यन्तः
क्रियते गृहीतनियमस्यानन्तं पारणं तद्वयं पारणक, भोजन-
मिन्युक्तं भवति, तस्मिन्-तस्मिन्, 'निर्मित्वातकर्मयोगं
सप्तमार्ति' (पाठ २-३-३६ धानिकम्) सप्तमो, महारमे-
ति प्राग्वत् इति सूत्रार्थः ।

तदा च तत्र यदभूतदाह-

तदियं गंधादयपुष्पांशः दिव्या तर्हि वसुधारा य बुद्धा ।

यदया इदुद्वाहो सुराहि, आगामे अगो दास्यं च वृद्धा ॥ ३६ ॥

'तदियं' 'ति' तस्मिन् सुग्री भक्षणं प्रतीच्छति वक्ष्यते वा
गन्ध-आमांशस्तत्प्राधान्यमुक्तं-उल्लेखोपादकं तच्च पुष्पाणि
च-कुसुमानि तेषां धर्म-वर्णेषु गन्धादयपुष्पायर्थः, सुरैरिति
सम्बन्धाय कुलमिति गच्छते, दिव्या-क्षेत्रा, यद्विद्या-विधि-श-
रणे अथा दिव्या 'तर्हि' 'ति' तस्मिन्धेयं नाश्वय, अनेन कथं-
मिथामेकत्र कल्याणानां मौलिक इत्यर्थवैवाच्यतरकल्याणा-
न्तरं मिथ्यमनीत्याह्लात्वा निराहता । वस्तु-द्रव्यं तस्य धारा-
सनतपतज्जनिता सन्तनिर्बुधुधारा सा च 'वृद्ध' 'ति' पाति-
ता 'सुरैरित्यत्रापि सम्भवत् 'तथा प्रकथं हता-ताडिताः
प्रहताः, केतः ?-पुत्रुभवा 'देवाकाः, उपलक्षणत्वाच्छु-
भातोऽर्थानि वा केः ?-सुरैः-देवाः, तथा तैरेव आकाशे-
नभसि 'अहं' इति विस्मयं, विस्मयनीयमिदं क्षेत्रं, कोऽ-

न्यः किलेवं शास्त्रोऽपि दातुम् ? , एवं वत् सुवचनमिति च पुनरु-
पशयितमिति सूत्रार्थः ।

तऽपि प्राज्ञाणां विस्मितमनस इवमाहुः—

सकस्ये खु दीसइ तवोविसेतो ,

न दीसई जाइविसेतो कोई ।

खेबाधपुत्तं हरिस्ससाहु ,

जस्सेरिसा इत्थिबहाणुमाना ॥ ३७ ॥

साक्षात्—अन्यत् 'खु' इति विभिन्नं जनधारणे का ततः
साक्षादेव दृश्यते—अवसाकयन्, कोऽप्यी ?—नया—लोक-
प्रसिद्धया जनमुपवासाविर्वा तस्य विशेषे-विशिष्टत्वमाहा-
त्म्यमिति यावत्तपोविशेषो, 'न' नैव दृश्यते आतिविशेषो-
जातिमाहात्म्यलक्षणः , कोऽप्यी ? इति स्वर्णोपि, किमि-
त्येवमत आह—यतः स्वपाकपुत्रः—अप्युदात्तसुतो हरि-
केशश्चासीत् मानसत्वेन प्रसिद्धत्वात् साधुश्च यमिन्वाहुरिके-
शसिपुत्रः पठ्यते च—'सोबाधपुत्तं हरिस्ससाहु' इति अत्र
च पश्यतेति शेषः, कदाचिदप्य एव कश्चिद् न आह—यस्ये-
दृशो—दृश्यमानकृपा श्रुतिः—देवसन्निपातानामिका समस्त-
महानुभावा सतिशयमाहात्म्या, जातिविशेषे हि सति
सर्वोत्कृष्टत्वाद् प्राज्ञाणामतस्तद्वत्तमस्माकमेव देवा वैराग्यं
कुतुरिति भाव इति सूत्रार्थः ।

साम्प्रतं स एव मुनिस्सापशान्तमिच्छात्वमोहनीयान्द्रया-

निव पश्यन्निदमाह—

किं माहणा ! जोइममारमंता,

उदएण सोहिं बहिया विमग्गहा ।

जं भग्गहा बाहिरियं विसोहिं,

न तं सुदिहं कुमला वयंति ॥ ३८ ॥

'कि' इति स्य, ततो न युक्तमिदं, यत् माहना—आ-
हणा उप्येति—अग्निं समारभमाणाः—प्रस्ताबाद् यागक-
रणतः प्रवर्त्तमानाः ; यागं कुर्वन्त इत्यर्थः , उदकेन ज-
लेन 'सोहिं' इति श्रुतिं निम्नसूतां 'बहिय' इति बाह्यां, को-
ऽप्यो ? बाह्यदुत्तं, यागं हि समारभमाणो जेतन या शु-
द्धिमांस्थते तत्र यागस्थान एव तत्रतो हेतुन्येनेष्ट, तत्र
अश्वत्थमते बाहो द्येति विद्यमान्यथ-विशेषणान्वेषयत् ,
किमनुमुपाद्वयत इत्याह—यद्युत्तं मार्गयथ बाह्यां—बाह्यद-
ुत्तं विमुञ्चि, न तत् सुदृष्टं सुन्द्रे प्रेक्षितं कुमलाः—
तस्वयिचारं प्राति निपुणा वक्षन्त—प्रतिपादयन्तीति
सूत्रार्थः ।

यथा चैतत् सुदृष्टं न भवति तथा स्वत एताह—

कुमं च ज्यं तथकुडुमग्गि,

सायं च पायं उदयं कुसंता ।

पासाइं भूयाईं विहेडयंता,

भुजोऽपि मंदा ! पकेह पावं ॥ ३९ ॥

कुमं च—इमे च युवं—प्रसूतमव नृणं च—धीरणादि
काष्ठ—समिदादि दुष्काष्ठम् अग्निं प्रनीतं सर्वत्र परिशु-
द्धत इति शेषः, सायं—सन्ध्यायां, अश्वत्थो भिन्नकमस्त-
तः 'पावं' इति प्राग्भवे प्रभाते 'कडुं'—जलं स्पृशन्तः—

आचमनादिषु पानसुखात्मकं 'अस्सई' इति प्रथमं पात्रं प्रा-
लिभत, यथा-प्रकर्षसाम्प्रतं वस्त्वमिति प्रथमाः शीघ्र-
प्राशनः, लक्ष्मकर्म इति जलं पूरकविरूपेण सति, 'भू-
याई' इति भूया—नक्तं—भूतास्य नक्तः स्मृतम् इति व-
चनात् , वृषध्यायकेन्द्रियावलक्षणं चैतत् 'विहेडयेति' इति
विहेटयन्तां—विशेषणं विरूपेण वा वाद्यमाणाः विनाशयन्त
इत्यर्थः , किमित्याह—भूयोऽपि—पुनरपि , न केचलं पुन-
रिति विरुद्धकालेऽपि जलमल्लज्जीवापमर्हन्तो मन्त्राः—
जडाः प्रकृत्य-प्रकर्षणोपविबुध पूरं , किं बहू ?—पाप-
म्—अशुभकर्म, अयमाहुः—कुमला हि कर्ममलविलया-
त्मिका तस्मिन्कीमव श्रुतिं मन्त्रेण, अश्वत्थमतेतयावस्थाने
व युपादिपरिग्रहजलस्पर्शोपवाताभाविष्यन् भूतोपमर्हन्तेतु-
या प्रप्तुन कर्ममलोपचयनिबन्धने द्येति वातः तत्सम्भव-
इति कर्मं तज्जुक्तश्रुतिमार्गेण सुदृष्टं त वदेयुः ? , तथा अ-
वाचकः—'शौचमाध्यात्मिकं त्यक्त्वा, माधुशुद्ध्यात्मकं शु-
भम् । जलादिशीतं यकेष्टे, बृहद्विस्मापकं हि तत् ॥ १ ॥ "
इति सूत्रार्थः ।

इत्थं तद्वचनतः समुपपन्नश्रुतेः भागं प्रति तावदेवं
पप्रच्छुः—

कहं चेरं भिक्खु ! वयं वज्जामो ? ,

पावाइं कम्माईं पणुज्जयामो ।

अक्खाहि खे संजय जक्खपूरुआ,

कहं सुइहं कुमला वयंति ॥ ४० ॥

कथं—केन प्रकारेण 'चर' इति 'विद्यायां कथमि लिङ्
च " इति (पा० ३-३-१४३) लिङि वचनव्यत्य-
याचरमहि—यागार्थे प्रवर्त्तमहि, हे भिक्षो ! मुने ! वयमिच्छा-
त्मनिर्हेतुः , तथा यजामो—यागं कुर्मः , कथमिति यागः ?
पापानि अशुभानि कर्माणि पुरोपविभवाऽधिष्ठाकृपाणि 'प्र-
णुज्जयामो' इति प्रणुदामः—प्रेरयामो—येनेति मन्त्रेण, आख्या-
हि—कथय नः—अहमाकं संयतः—पापस्थानेभ्यः सत्य-
गुपतः यत्पूजित ! यत्साधित ! , किमुक्तं भवति ?—यो
हान्मद्विदितः कर्मप्रसादनोपायत्वेन यागः स युष्माभिर्हू-
यित इति भवन्त एवापरं यागमुपादिशन्तु, कदाचिद्विशिष्ट-
मेव यजनमुपादिशित्वास्तुहवाह-कथं—केन प्रकारेण स्थिष्ट-
शोभनं यजनं कुमला—उल्लकृपा वदन्ति—प्रतिपादयन्ति,
न तं 'सुइहं' कुमला वयंति' इति कुशलमुक्तमेव मुनिना-
वृत्तिमिति तैरपि पृष्टमिति सूत्रार्थः ।

मुनिराह—

अजीवकाए असमारभंता,

मोसं अदत्तं च अयेवमाणा ।

परिग्गहं इत्थिउ माण मायं,

एयं परिभाय चरति देता ॥ ४१ ॥

अजीवकायान्—वृषध्यादीन् 'असमारभमाणा' अनुपम-
इत्यन्तः 'मोसं' इति सूत्रा अलोकभाषणम् 'अदत्तं च'-
त्यदादानं चानालेवमाणाः—अनाचरन्तः परिग्रहं—मूकज्ञां
स्त्रिया—योषितां 'माण' इति मानम्—अद्विष्टं—मार्गं—परव-
श्चानात्मिकां तत्सद्व्यवहारिकोपलोभौ च, एतद्—अनन्त-
राकं परिग्रहादि परिहाय—अपेक्षया सर्वप्रकारं ज्ञाना

प्रत्याक्यान्परिहृया च प्रत्याक्याय 'वरेज इत्' 'ति वव-
नस्यत्ययाङ्'युगोन् प्रवर्त्तन्, भवन् इति गम्यते । पठान्ति
च—'वरन्ति इत्' 'ति अत्र च यत् एवं दान्ताश्चरन्त्यतो
भवाङ्गोप्येवं वरितव्यमिति भाव इति स्वार्थः ।

प्रथमप्रतिवचनमुक्तं, शेषप्रतिवचनमाह—

सुमंभुदा पंचहिं संघेहि,
इह जीविंयं अश्वकसुमाशो ।

बोसहुकाओ सुखचंदेही,

महाजयं जयई जहासिहुं ॥ ४२ ॥

सुखं संवृत्त—स्थगितसमस्ताभ्यधारः सुसंवृत्तः कैः ?—
पञ्चभिः पञ्चसंघैः संघैः—प्राणान्तिपातधिरत्वादिभ्यः 'इह'
स्वस्मिन् मनुष्यजन्मनि, उपलक्षणत्वात्परत्र च जीवितं—
प्रस्तावात्संयमजीवितम् अनवकाङ्क्षन्—अनिच्छन्, यद्वा-
अपगम्यमानत्वाज्जीवितमपि—आयुरप्यास्तामप्यजानादि,
अववकाङ्क्षन् यत्र हि तत्रपश्चात् तत्रास्ती जीवितमपि न
गमयति, अत्र एव व्युत्सृष्टौ—विधिधिरुपायैर्विशेषण वा
परीबर्हापसंयमसिद्धिषुनालक्षणनात्सृष्टः—त्यक्तः—कायः शरी-
रमननेन व्युत्सृष्टकायः, शुक्तिः—अकलुषमत्तः स चास्ती
त्यक्तदृष्टश्च अत्यन्तनिष्पतिकर्मतया शुचित्वकृद्देहः, महान्
जयः कर्मशत्रुपराभवलक्षणो यस्मिन् यत्कथंष्टुः सौ महान्-
जयस्ते, क्रियाविशेषणं वा महाजयं यथा भवत्येवं यजते
यनिरिति गम्यते, ततो भवन्तोऽप्येवमेव यजन्तामिति भावः ।
तिष्ठवचनव्यत्ययेन वा 'जयय' 'ति यजतां, क्रिय-
त्याह—'जणसिहुं' 'ति प्राकृतत्वाच्छृङ्गप्रत्ययं, अष्टवचनेन
चैतज्जन एव स्थितं कुलमा वदन्ति, एव एव च कर्मप्र-
शोदनापाय इत्युक्तं भवतीति स्वार्थः ।

यदीदृश्याः अष्टयत्नं यजते अतस्त्वमपीदृश्या एव, तथा च
तं यजमानस्य कान्त्युपकरणानि को वा वजनविधिरित्यभि-
प्रायण न एवमाहुः—

के ते जोई के व ते जोईठाण ?

का ते ख्या किं च ते कारिसंयं ? ।

एहा य ते कयरा संति भिक्खु ?

कयरेण होमेण हुण्णासि जोई ? ॥ ४३ ॥

किम्, अयमर्थः—किंप्रश्ने—तव 'ज्योति' रिति अग्निः 'के
व ते जोईठाण' 'ति किं वा ते—तव ज्योतिःस्थानं यत्र यजो-
तिर्निधायित, का ख्यो ?—पूतार्द्रप्रक्षालका दृश्यः, 'किं च'
'ति किं वा करीतः—प्रतीतः स एवाङ्गम्—अन्त्युद्दिपनका-
रणं करीताङ्कं येनान्ती सन्नुपचयन्, एधाश्च—समिधा यका-
मिरासिः प्रज्वालयेत्, ते—तव कतरा इति—का ? 'संति'—'ति
वचनं गम्यमानवच्छान्तिश्च—दुरितोपशमनहेतुरप्यनयप-
द्यतिः कतरंति प्रक्रमः, 'भिक्खु' इति भिक्षोः । कतरंण हा-
मन—हवनविधिना, समेन चावतीत्यादित्वं पुनीया जुहा-
यि—आहुतीनामः प्रीणयंसि, किं ?—ज्योतिः—अग्निम् यद्जी-
वनिकायसमारम्भनिषेधेन ह्यस्तम्भिमता होमः तदुपक-
रणाणि च पुर्वे निषिद्धानीति कथं भवनां यजनसम्भवः ?
इति स्वार्थः ।

मुनिराह—

तथो जोई जीवो जोईठाण,

जोगा भुवा सरीरं करीसंयं ।

कम्म एहा संजमजोगा संती,

होमं हुण्णाभी इसिणं पसत्थं ॥ ४४ ॥

तपो—वाङ्माध्यन्तरमेतिषं ज्योतिः—अग्निः, यथा हि—
ज्योतिरिच्छानां भस्मीकरोत्येवं तपोऽपि भावेच्छानां—
कर्मणि, जीवो—जन्तुर्ज्योतिः स्थानं—तपोज्योतिषस्तदाश्र-
यवात्, युज्यन्ते—सम्बध्यन्ते स्वकर्मणोति योगाः—मनो-
वाङ्मायाः भुवाः, ते हि शुभस्यापाराः स्नेहस्थानीयाः, तपो-
ज्योतिषो ज्वलनहेतुभूताः तत्र संस्थाप्यन्ते इति, शरीरं—क-
रीषाङ्कं, तमेव हि तपोज्योतिर्दृष्ट्येन, तद्भाष्यमायित्वास्तस्य,
कर्म—उत्क्राणम् पश्चास्तस्यैव तपसा भस्मीभावजन्यमात्, 'संजमजोग'
'ति संयमयोगाः—संयमव्यापाराः शान्तिः
संयमप्राप्त्युपपन्नवापदातिशयोक्त्या, तथा 'होमं' 'ति होमेन
जुहाति तपोज्योतिरिति गम्यते, अग्नीषां—पुनीनां सत्यस्थि-
ना 'पसत्थं' 'ति प्रशस्तेन जीवोपपन्नतर्हिदत्तत्वेन विधेयः किमि-
त्यादिनेन सत्यकुर्वारिषेणोति भावः । अनन च कतरंण होम-
न जुहायं ज्योतिरिति प्रत्युक्तमिति स्वार्थः । तथेतेन 'किं
माहना जोईसमारहेता' इत्यादिना लोकपसिद्धयज्ञानां स्ना-
नस्य च निषिद्धत्वाद्यस्तद्वक्तव्यं तैः पृष्ठं कथितं च मुनिना ।

इदानीं स्नानस्वरूपं पिशुच्छवप इदमाहुः—

के ते हरए के य ते संतितित्थे ?

करीसि एहाओ व रयं जहासि ? ।

आयक्ख खे संजय ! जक्खसुपूया, !

इच्छासु नाउं भवओ सरासि ॥ ४५ ॥

कस्ते—तव इदः—नदः ? 'कय ते संतितित्थे' 'ति किं च
'ते'—तव शान्त्ये—पापशमननिमित्तं तीर्थे—पुण्यस्थानं—
शान्तितीर्थम्, आयया—'कानि च' 'किंरुपाय' 'ते'—तव स-
न्नि—विद्यन्ते तीर्थानि—संसारोद्धारिणरूपोपायभूतानि, लोक-
प्रसिद्धतीर्थानि हि स्वया निषिद्धानि, तथा च—'क-
दिंसि एहाओ व' 'ति वाशब्दस्य भिन्नप्रत्ययत्वात्कस्मिन् वा
ज्ञातः—शुचिर्भूतो रज इय रजः—कर्म जहासि—त्यजसि-
त्वं ? गम्भीरानिमयो हि भवस्त्वत् किमस्माकमिव भवतां
ऽपि इदंतीर्थं एव शुचिस्थानमप्यर्द्धति न विध इति भावः—
आचवन्—व्यक्तं वद संयत ! यत्पूजित ! इच्छामि—अ-
भिलाषामो ज्ञानुम्—अवगन्तुं भवतः—तव सकाशं—
समीपे इति स्वार्थः ।

मुनिराह—

धम्मो हरए वंभे संतितित्थे,

अणाविले अचपसभ्लेसे ।

जहिं सि एहाओ विमलो विसुद्धो,

सुभीइभूओ पजहामि दोसं ॥ ४६ ॥

एयं मिणाणं कुमलेण दिहं,

महासिणाणं इसिणं पसत्थं ।

जहिं सि एहाया विमला विसुद्धा,

महागिरी उप्पमं ठावै पत्ति ॥ ४७ ॥

धम्मः—अहिंसाधम्मको ईदः—कम्मरजोऽपहन्त्वाद् अहं-
नि-ब्रह्मचर्यं शान्तिनीये, तदास्येवमेव हि सकलमलमूलं रा-
गद्वेषादुन्मूलितोऽयं भवनः, तदुन्मूलनाच्च न कदाचिन्मलस्य
सम्भवोऽस्ति, सत्याद्युपलक्षणं वेतद्, तथा चाऽऽह—अहं-
चर्येण सत्येन, तस्या सांघ्यमेव च । मातङ्गविंशतः शुद्धि, न
शुद्धिस्तोयनाश्रया ॥ १ ॥ अथवा—अहं 'ति अहं चर्येणाना-
मनुत्तेनापदभंशपचारहा साधव उच्यते, सुव्यवस्थापकै-
कचर्येन, सन्ति-विद्यन्ते तीर्थानि ममस्ति गम्यते, उक्तं हि-
“साधूनां दर्शने भेदं, तीर्थेभूना हि साधवः । तीर्थे पुनानि
कालेन, सद्यः साधुसमागमः ॥ १ ॥” किं च—अथप्रतीति-
तीर्थानि प्रायुपमर्हन्तुतया प्रयुज्य मलोपचयनिमित्तानि
कुनन्तेनां शुद्धिदन्तुतया ? तथा चाहम्—“कुर्याद्विषयसहं तु,
अहमर्थानि मज्जनम् । सागरंरुणति कुःक्षेत्रे, वषट्कं नैव शुद्धय-
ति ॥ १ ॥” इदंशान्तिनीये एव विशिनष्टि—अनाथिले
मिथ्यात्वमुत्तिविराधनं हिमिरकलुषं अनाथिलत्वादेवामनो-
जीवस्य प्रसङ्गा-मनागम्यकलुषा पीताद्यन्तरे लक्ष्या यस्मिन्
स्तदात्मप्रसन्नलक्ष्यं तस्मात्, अथवा—आप्ता प्राणिनामिह परत्र
च हिता प्राप्ता वा तैरेव प्रसन्नलक्ष्या-उत्तरुपा यस्मिन्स्तदात्म-
प्रसन्नलक्ष्यं तस्मिन्प्रवर्धये धर्मइदं, अहंशान्तिनीये च य-
द्वाह-अहंशान्तिनीये अहं चर्येवमेव उच्यते तत्पक्षे वचनविपरिणा-
मेन विशेषणद्वयं व्याकथये, ‘अहिंसा’ इति यथास्मिन् ज्ञान इव
ज्ञानः—अत्यन्तशुद्धिप्रवचनार्थमलो-भावमलरहितोऽन एवा-
ऽतिविशुद्धो-गनकलहः, ‘सुखीनीभूतो’ इति सुखीनीभूतो
रागाद्युत्तारिद्वयः सुखं शैत्यं प्राप्नोति, पठ्यते च—‘सुखी-
नीभूतो’ इति सुखं—शान्तिं शीलं—समाधानं चारिषं वा-
भूतः—प्राप्तः सुखीनीभूतः प्रजहाति—प्रकर्षेण त्यजामि दू-
षयति—विशुद्धमप्यात्मानं विकृतिं नयतीति दास्यः—कम्मं नम्,
अनरेतदाह—ममापि इदानीं एव शुद्धिस्थानं परमवर्धये
एवेति, निगमयितुमाह—एतद्वि’ त्यनन्तरमुक्तं ज्ञानं—रजोहीनं
कुशलं—प्रायुक्तपदार्थं—मलितमिवैव महाज्ञानं, न तु युष्म-
त्प्रतीतिम्, अस्त्यैव सकलमलापहारित्वाद्, ज्ञान एव चेदं
शुद्धिणीं प्रशस्तं—प्रशंसास्पर्धे, न तु जलज्ञानयत्सदापनया नि-
पत्यम्, अस्त्यैव कलमाह—अहिंसा’ इति सुव्यवस्थापकं येन ज्ञा-
ना विमला विशुद्धा इति च प्राग्वत् महर्षयो महामुनय उत्तमं
स्थानं मुक्कलस्य प्राप्ताः—गता इति सूत्रद्वयार्थः इतिः परि-
समाप्तिः, अथीमोति पूर्ववद्, गतोऽनुगमः, सम्प्रति नयास्ते
च प्राग्वदेव । उक्तं १२ अ० । स्वा० । ती० । इय० ।
प्रश्न० । राजपुद्गलं गच्छेत् कस्याध्यापकं, नि० सू० १ उ० ।
हरिश्चोभास—हरितावभास—पु० । हरितत्वेन अवभासमाने,
रा० । जी० ।

हरिकंलीशयर—हरिकंलीनगर—न० । स्नानमभ्यासे नगरे,
ती० । “पणमिय पासजिणसं, हरिकंलीशयरचर्यानिवृत्तं । त-
स्तेष्वेव कल्पमप्ये, प्रणामि निह्लिन्नकल्पमयं ॥ १ ॥” गुज्जर-
धराय हरिकंली नामो अभिगमो नामो अचक्षुः । तस्य जि-
णप्रवेण उर्गमासहरे, सचिद्विद्यापिडिदेरा निरिपासनाहप-
डिमा विविहृष्टाहि पुरज्जं भविअज्जणं ति काठं ।
अथवा चासुक्कवसरेवणं सिरिभीमदेवज्जं तुल्लमहेलाओ
आगएणं सबलवाहणं अतनुकुल्लभिआगमज्जारेण अण-
हिल्लवाहणपट्टण्णं भोज्जा चल्लेणं विट्ठं हरिकंली-
२६६

गामं ते चेदर्थं । अज्जं पविस्सिमा भग्गा भगवओ पासनाहप-
डिमा । न च गामं उवहविस्सा चलिओ सट्ठणं पइ मज्जारे ।
पुणो वसिओ गामो समागया शुद्धिसाधया, भगवन्ते भग्गं
ते निकविस्सा पक्कपरं भाणिओऽहिद्वनी अहो । भगवओ
महामहप्पस्सावि कइ नाम भग्गा विहिओ विलापयि, कथं
पुण सा भगवओ तारिस्सी कला गय ति ? तओ तेसि प-
सुण्णं सुमिणं आइडुमहिद्वियगसुरि, जडा एयाए पथिमाए
लंहाणि सव्वाणि एगुडीकाऊणं गम्भंहरं ठावता दुवारं—
कयाइ केविला भयं दाऊणं छम्मांसं जाव पविवालेपय्यं ।
तओ परं दुवारमुग्धाडियय्यं पडिमा निरिक्कियय्या संयुग्ग-
मंगोवंगा होहिइ । गुट्टण्णि भोगं काऊणं तहैव कयं जाव पं-
च मासा बालीणा, छट्ठस्स पारेते उच्छुगीहोऊणं गंगट्टण्णि
दुवारमुग्धाडियं ० जाव विट्ठा भगवओ सुपुण्णं गो—
वेगकप्पा केवलं ठाणं ठाणं मयंनवहृत्पुत्तिं । तओ तत्त-
मवियारिता तेहि आइओ सुत्तधारां । एणं ठीकियाए मसा
छ्विउमाराज्जा जाव निमारियं मसिहिंनो हाइ । तओ मी-
आ शुट्ठिआ भूओ—भूओ भोगाएयहि पसाए उमाराज्जा,
तओ रत्तोए सुमिणं आइडुमहिद्वियगहि, जडा—न सोदणं
कयं तुम्हाहि जओ अपुत्राए वि छम्मासीए उत्रारमुग्धाडि-
अभिंति । दारे विट्ठा पाससाभिस्स पडिमा निरवहयअल्लंदि-
अंगोवंगा कवलं नहसुत्तीसु अंगुट्टे पमगां तुच्छा, परिट्ठि-
यंशुट्टियापुत्थं च पुरइ पक्कवाचच्छंतिं वाउडिहाओ
संघा, कर्णिज्ज जसाअह्वयं । एवं च सुकरकारी माहप्य-
निदी सिरीपासनाहो । इय हरिकंलीनगरं, पाट्टिअस्सास-
एण तण्णयस्स । विरिज्जणपहसुरिहि, कप्पा विहिओ स-
मान्णं ॥ १ ॥ इति । ती० २८ क्तरं ।

हरिकंत—हरिकान्त—पु० । दाक्षिणात्यनां कुमारानामिन्द्रं, अ०
३ श० ८ उ० । स्वा० । सं० । प्रज्ञा० ।

हरिकंतपवायद्—हरिकान्ताप्राप्तहृद्—पु० । हरिकान्तायाः
महानद्याः प्रपातहृद्, हरिकान्ताकृपा महानदी यत्र निप-
तति, यत्र हरिःकुण्डमनां हरिद्वीपसमानं हरिकान्ता-
द्वीपदीपेन समवेतं भूयन्मध्यभागः स हरिकान्ताप्रपात-
हृद् इति । स्वा० २ ठा० ३ उ० ।

हरिकंता—हरिकान्ता—स्त्री० । हरिवर्षे महानद्याम्, रा० ।
अ० । सं० । हरिकान्ता तु महापद्महा द्वोत्तरेण तोरंकेन
नित्यं पञ्चोत्तराणि षोडश शतानि सानिरिकाणि उत्तरा-
मिसुखीपर्वतेन गत्या सानिरिकाजानशून्यप्रमाणेन प्र-
पातनं हरिकान्ताकुण्डं तथैव प्रपति । मकरमुखाज्जिह्वा-
कामण्यं पूर्वाह्नद्विगुणं, ततः प्रपातकुण्डादुत्तरतोरेण नित्यं
हरिवर्षमध्यभागवर्तिनं गन्धापातितुल्यैतान्यं योज-
नानासमस्या पश्चिमाभिमुखीभूता षट्पञ्चाशता सारसहस्रैः
समग्रा समुद्रमभिगच्छति, इयं च हरिकान्ता प्रमाणतो रा-
हिकदीप्ता द्विगुणति । स्वा० २ ठा० ३ उ० ।

हरिकंताकूट—हरिकान्ताकूट—पु० । नदीदेवतासत्के कूटे, स्वा० ८
ठा० ३ उ० । जम्बुद्वीप महादिमवतः षष्ठं कूटे, स्वा० २ ठा० ३ उ० ।
हरिकण्ठ—हरिकण्ठ—पु० । अयनामकं अन्तर्द्वीपं, न० ।

हरिकूट—हरिकूट—पु० । नीलवर्णतटस्थ नीलवर्णकूटाद्विज्जितः
सहस्रप्रमाणं विष्णुप्रभवमिकूटं, स्वा० २ ठा० ३ उ० ।

हरिकूट

मावयववृक्षकारपवतस्य कूटे, निषधधर्षचरस्य पञ्चम कूटे च । जं १ वृक्ष ० ।

हरिकीरीबल-हरिकीरीबल-पुं० । स्वनामधेयाने साधो, उक्त १२ अ० । (अत्रत्या सार्धं वक्ष्यता 'हरिपल' शब्देऽस्मिन्नेव भागेऽनुपमेव गता ।)

हरिचंद-हरिचन्द्र-पुं० । अयोध्यायामिषयाकुण्डे विशङ्कुपुत्रे उद्योतन्मुखनायाः सुनागदेव्याः पत्या रोहिताश्वपतिर, मी० । कल्प० । अ० म० । (वनवराहकृपधारिभ्यां द्वाभ्यां हरिश्चान्द्रस्य परीक्षति 'वाणागसी' शब्दे पृष्ठ भागे दर्शितम् ।) साकेतनगरास्तस्ये शुद्धपत्नी, अन्न० ६ वर्ग ५ अ० । (स च धीरात्मिकः प्रव्रज्य दश वर्षाणि आमृतं पतिरास्य विपुलपर्वते सिद्ध इत्यन्तद्वदृशानां पञ्चवर्गस्य पञ्चमाप्ययं स्थितम् ।)

हरिचंद-हरिच-पुं० । कुङ्कुमे, दे० ना० ८ वर्ग ० ६५ गाथा ।

हरिख-हरिख-पुं० । मृग, प्रब० २६ डार ।

हरिखेदी-हरिनन्दी-पुं० । उज्जयिनीवास्तस्ये स्वनामधेयाने वृद्धपत्नी, च० र० २ अधि० ४ लक्ष ० । (अत्रत्या व-क्ष्यता 'उज्जुवहारा' शब्दे द्वितीयभागे ७३६ पृष्ठ गता ।)

हरिखेमसेलि-हरिनैगमेषिन्-पुं० । हरिरिन्द्रस्तत्सम्बन्धि-न्यात् हरिनैगमेषी । म० ४ श० ४ उ० । शक्यस्य पद्मनिकटकाय-कः कल्प० १ अधि० २ लक्ष । हरिरिन्द्रस्य नेगमादशमिच्छनी-ति हरिनैगमेषी । अथवा-हरिरिन्द्रस्य नेगमेषी नामा देवः यो देवान्मृतायाः कुक्षीरं जित्वा मण्ड्यं ब्रह्मलगायं प्रायशयन् । अ० म० २ अ० । (वीर' शब्दे पृष्ठ भागे वक्ष्यताऽस्य द्रष्टव्या ।) शक्यस्य द्वेन्द्रस्य पद्मपत्नीकाधारी, स्या० ७ डा० ३ उ० ।

हरितग-हरितक-पुं० । नीलकं दुर्वादिभ्यस्पर्यौ, प्रश्न० ३ संय० डार । प्रज्ञा० ।

स किं ते हरिया !, हरिया अश्वेगविहा पशुना, नं तथा । "अजोरुह वोडाणे, हरितगा तह तंदुलजगतणे य । वथल पोरग मजा-रया विष्टी य पालका ॥३७॥ दगपिपत्ती य दक्वी, सोलिय साण तहेव मेडकी । मूलगं सरिव अंबिल, साएय जियंतए चेव ॥३८॥ तुलम कएह आंराले, फणजए अजए य भूयएण । वाग्दसय-गमरुयग, सतपुण्डिकावेर य तथा ॥ ३९ ॥" जे या वसा तहप्यगारा । स च हरिया । प्रज्ञा० १ पद ।

'हरितगरेरिज्जमाणा'-हरितकाश्च ते नीलका रेन्जियमाना-श्च देदीप्यमाना हरितकंरिज्यमानाः । म० १ श० २ उ० । हरिष्वपायदह-हरिप्रपातदह-पुं० । हरिश्चाद्राः प्रपातदह, स्या० । हरिष्वपायदह-चैव 'ल' हरिश्चादी-प्रागुक्तलगा यत्र नि-पतति । यच्च ह शानं चत्वारिंशदधिकं आयामावपञ्चमाभ्यां सप्तशताणि एकानपष्ट्याधिकानि परिशेषेण यस्य च मध्य-भागे हरिदेवताहीनः द्वाविंशतिजनायामवकस्मः एकानर-शनपरिषदः जलागताद् द्विकोशाच्छिन्ना हरिदेवताभ्यन्त-भूय सोपारितवभागाऽसी हरिप्रपातदह इति । स्या० २ डा० ३ उ० ।

हरिभ-हरिभ-पुं० । श्वताम्बगचार्यजनभद्रनिगद्यानुसारि

णि विद्याधरकुलनिलकाचार्यजिनदत्तशिष्ये धर्मता या-कीमहेश्वरासुती स्वनामधेयाने आचार्ये, अ० २ अ० २ अ० । हरिभद्रस्त्रिभुवनलक्ष्म्ये प्रभावधरिताशासक्यायने-चित्रकूटनगरे हरिभद्रा नाम विद्यागर्वाभागे प्राहण आ-सीत् । स च यद्वाक्यं नाहं ब्रूयं शकुन्याम् तस्य शिष्यः स्वा-मिनिकुलप्रतिदः, "वाक्कुण्डे हरिपरागं, परागं चक्षीणं कंसवा चक्षी । कंसव चक्षी कंसव, दुलक्षी कंसोय चक्षी या" इति वाचां भूयर्त्ता याकिनी नाम महचरिका तदर्थपरिहासाय वृष्टवाद्, सा च तं स्वाचार्यपार्श्वे नीत्वाऽदीक्षयत् । तत्र सोऽल्लं स-मयमध्यगमत्, हंसपरमहंसनामानौ च शिष्यौ अदीक्षयत् । तौ च प्रमाणशस्त्राधिजांसया बौद्धेषु गतौ, तत्र जैनायति बानौ मारितौ । ततः क्रुद्धं हरिभद्रस्त्रिणा अनायादातुं स-परिचारा बौद्धचार्यं आकृष्टः, ततो गुरुणाऽनुकम्पया मांश्च-नः । तदनु स हरिभद्रश्चतुर्दश शतानि प्रवृत्तानां चक्षिणं, विक्रमवर्गे ३३५ अयमास । द्वितीयाऽपि हरिभद्रस्त्रिः नाय-नृगच्छी याऽऽनन्दस्त्रिः शिष्यः कालकालगतमविक्रमधारकः तस्यप्रसाधाद्यनकप्रत्यक्षतां, अय विक्रमवर्गे १२३४-१२४० मध्ये आसीत् । तथा श्रीहरिभद्रस्त्रिणा सांगता हुना एव हातुमारभ्य मुक्ता वा कुच वाऽयं संवत्सरां समन्त इत्याश्रय्य श्रीहरिभद्रस्त्रिभिः सांगता हातुं च आक-ष्टान्दनु गुरुमिज्ञाने साधु प्रतिनौ ताभ्यां "गुरुमेणि अमि-सम्मा, साहागं दाव" इत्यादि चरित्रकथनमूलगाथायत्र दत्तं, ततः प्रबुद्धं स्त्रिणा तं मुक्ता इति तत्प्रबन्ध । प्रभावकचरित्रं तु पणपुत्रकं वादं जितः सांगतगुरुः स्वयमेव तत्तकटादैनैल प्राविशदिति । तथा तत्रैव इह किल कथयन्ति कचिदर्थः गुरुतमन्त्रजपप्रभावात् । उत्र सुगतमनुभूयान् विकृत्य तेन तु हरिभद्रगुरुद्वया तैलन । इत्यापि लिखितमस्तीति । ही० १ प्रका० । पञ्चाशत्कारणप्रकरणकारक आचार्ये, पञ्चा० १६ विव० ।

"आचार्यहरिभद्रेण, दृष्टया मन्तापसङ्गता । चैत्यवन्दनसूचस्य, वृत्तिललितचित्रनरा ॥ १ ॥" ल० । अनुयोगद्वारटीकारकं, उपा० २ पाठ० । "मये समस्तभूषां यथा यस्याभिषेकं । तस्मै श्रीहरिभद्राय, नमोऽस्माकंवाधयि ॥ १ ॥" न० ।

हरिमन्थ-हरिमन्थ-न० । धान्यविशेषः, प्रब० १५६ डार । क-णचणकं, च० २ अधि० । ग० । नि० चू० ।

हरिमहासई-हरिमहानदी-स्त्री० । निषधपर्वते पञ्चहृदिनगरे महानदीभेदः । ज० ४ यक्ष० । ('निगच्छदह' शब्दे चतुर्थ-भागे २२४० पृष्ठ व्याख्याया ।)

हरिमिच्छ-हरिमिच्छ-पुं० । कणचणकं, दश० ६ अ० ।

हरिमेली-हरिमेली-स्त्री० । वनस्पतिविशेषः, अ० ।

हरिय-हरित-त्रि० । शुक्रपुच्छवृक्षवर्गेविशेषपरिचयः, हरिभ-दे च इति वृत्ताः । अ० । उपरि बौद्धेषु, सूत्र० १ धृ० ६ अ० । अ० । अङ्गुराद्विषयीज, वृ० । मञ्जुवृक्षाद्वि-शेषः, स्या० ६ डा० ३ अ० । द्वाविकं, म० ७ श० ६ उ० । प्रश्न० । सूत्र० । आचा० । शास्त्रं, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । हरितसुखमन्यनाभिनवाङ्गुष्ठे पृथिवीसमानवर्णे, स्या० ८ डा० ३ उ० । मन्त्रुलीयाकाध्याह्नयसुखधरकमा-जोपादिकाविज्ञोपालक्यादिषु, आचा० १ धृ० १ अ० ४ अ० ।

कइ यं भंते हरियकाया हरियकायसया पष्ठता ।
गोयमा । तत्रो हरियकाया तत्रो हरियकायसया पष्ठता,
फलमहस्सं च विंष्टयद्वाणं फलसहस्सं च खालयद्वाणं,
ते सव्वं हरितकायमेव समयोरंति ।

'कइ यं' मित्यादि, कति भन्तु । हरितकायाः कति ह
रितकायशतानि प्रकृतानि । भगवानाह-गौतम । त्रयो ह-
रितकायाः प्रकृता-जलजाः स्थलजा उभयजाः, एकैकस्मि-
न् शतमवाप्तव्यमशानामिति, त्रीणि हरितकायशतानि ।
'फलसहस्सं च' त्यादि, फलसहस्रं च 'वृत्तबन्धानां' 'वृ-
त्ताकप्रभृतीनां' फलसहस्रं च मालवजानां, 'नऽपि सव्वं'
इत्यादि, तेऽपि सर्वे भद्रा अपिपशदादयेऽपि तथाविधाः
हरितकायमेव समयनरानि-हरितकायऽन्तर्भवन्ति हरि-
तकायाऽपि वनस्पतौ वनस्पतिरपि स्थावरंरु स्थावरा अपि
जिबिषुजी०३प्रति०१ उ०जात्यार्यभट्ट, प्रह्ला०१ पृष्ठ । (वक्ष्यता
'आर्यार्य' शब्दे द्वितीयभागे ३३७ पृष्ठ उद्धृता ।)

हरियग-हरितक-पुं० । जीरकादिक, चं०प्र० २० पाङ्गु । भ० ।
सू० प्र० । स्थान० । इत्यपुणं, ह्रा० १ श्रु० १ अ० ।

हरियपण्णो-हरितपर्णी-स्त्री० । केषुचिद्वृक्षेषु राक्षा वृक्षे द-
त्त्वा दृशनापहाराधेयमागन्तुकः पुष्पां मार्त्यं पुष्टस्यापरिष्ठात्
आर्द्रवृक्षशाला निक्षेपेन येऽप्यस्यांस्विज्ञान आगमिष्य-
न्ति सोऽप्येवं भविष्यन्तीति सूचकं चिह्नं, वृ० १ उ० २ प्रक० ।

हरियकान्ति-हरितकान्ति-स्त्री० । शाकहल्लदेशः शाकभक्षणं,
वृ० १ उ० २ प्रक० । श्री० ।

हरियभट्ट-हरितभट्ट-पुं० । यक्षभट्ट, प्रह्ला० १ पृष्ठ ।

हरियभोजय-हरितभोजन-न० । हरिनानि मधुरगुणकटुभा-
गदादीनि एव, भुज्यन्ते इति भोजनानि । श्री० । मधुरगुणादि-
विशेषरूपेषु भोजनेषु, स्थान० ६ डा० ३ उ० ।

हरियभोजणा-हरितभोजना-स्त्री० । हरितानि भोजनानि यस्यां
सा हरितभोजना । हरितभोजनव्याप्यम्, आर्य० ४ अ० ।

हरियवेरुलियवण्णाम-हरितवैवैवर्ण्यम्-पुं० । हरितालसौ
वहलियवर्णाभक्षान् । नीलवर्णं वैवैवर्ण्यं, भ० १६ शा० ६ उ० ।

हरियमाणा-हरितशाक-न० । पत्रशाक, विषा० १ श्रु० २ अ० ।

हरियसुद्धुम-हरितधूम्र-न० । अत्यन्तभिनवोद्भूतं पृथिवी-
समानवर्णं हरितकं, स्थान० ६ डा० ३ उ० । दश० । कल्प० ।

से किं तं हरियसुद्धुमे । हरियसुद्धुमे पंचविहे पण्णत्ते, तं
जहा-किपेहे ० जाव सुकिण्ण अत्थि हरियसुद्धुमे । पुडवी-
समानवण्णं खामं पण्णत्ते, जे निग्गंथाख ता निग्गंथीणं वा
० जाव पडिल्लियव्वे भवइ । स तं हरियसुद्धुमे । कल्प०
३ अधि० ६ चण ।

हरिया-हरिता-स्त्री० । जम्बूद्वीपे पूर्वांशे लयलसमुद्रे स-
मूत्सपर्वतस्यां स्वनामख्यातायां नद्याम्, स० १५ सम० ।

हरियाल-हरिताल-पुं० । शुश्रूषीकार्यरूपं (जी० ३ प्रति०
४ अधि०) वर्षकद्रव्यं, ह्रा० १ श्रु० १ अ० । आचा० ।

हरियालगुलिया-हरितालगुटिका-स्त्री० । हरितालकालार-
निर्धत्तनशुटकायाम्, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । डा० ।

हरियालमेय-हरितालभट्ट-पुं० । हारितालकाच्छदं, जी० ३
प्रति० ४ अधि० । रा० ।

हरियालिया-हरितालिका-स्त्री० । कृष्यायाम्, ह्रा० १ श्रु० १
अ० । द० ना० । कल्प० । शुश्रूषीकार्यरूपकद्रव्यं, रा० । अ० ।

हरियाहडिया-हृताहृतिका-स्त्री० । पूर्वं हृतं पश्चाद् हृतम् आनी-
तं वस्त्रं हृताहृतं तद्व हृताहृतिका । स्वायं कम्पयः, अ-
नियत्तमे स्थाधिकप्रत्ययकृतिनिष्पन्नवर्णानि यचनादत्र
कठिनः कालिङ्गनिदेशः । स्तनः पूर्वं हृतं पश्चादानीत्, वृ० १
उ० ३ प्रक० ।

हरिताहृतिका-त्रि० । हरितेषु वनस्पतिषु आहृतं हरिता-
हृतिका । वनस्पतिष्वाहृतं, स्तेनानीनप्रतीकस्यान्ते 'व्वे' । व्व०
८ उ० । ('उवहि' शब्दे द्वितीयभागे १०७५ पृष्ठ हृताहृतिकाव-
स्त्रप्रहणं निषिद्धम् ।)

हरिरेशु-हरिद्रेषु-पुं० । नीलवर्णपांशौ, ह्रा० १ श्रु० १६ अ० ।

हरिल-हरिल-पुं० । नागदत्ता-यशोमती-रत्नवतीनाम्नां प्रह्ला-
दस्तचक्रिभार्याणां पितरि, उत्त० १३ अ० ।

हरिवंस-हरिवंश-पुं० । हरिः-पूर्वमवधिरसुराजीतहरिवंशत्र-
युगलं तस्य वंशो हरिवंशः । कल्प० १ अधि० २ चण । हरेः पुष्-
पविशेषस्य वंशो हरिवंशः । हरिवंशजान् हरिनाम्नः पुष्पजा-
तायां पुत्रपौत्रादिपरम्परायाम्, स्थान० १० डा० ३ उ० ।

कल्प० । कौशाम्बीनगरं कनचिद्राक्षा कारिन्तु शालापति-
भार्या वनमाला नाम्नी सुकृपां स्वान्तःपुरं सितां, स शा-
लापतिस्तस्या विद्योगं विकला जाता यं केचन पश्यति
तं वनमाला वनमालां जल्पति । एवं च कौतुकाक्षिण-
नेकैः लोकैः परिचुतः पुरं अनन्त वनमालया समं क्रिडन्
राक्षा दृष्टस्तच्छास्त्राभिरनुचितं कृतम्, इति चिन्तयन्ती
तां दृश्यती तरङ्गान् विद्युत्पातं नृती हरिवर्षेणैव युग-
लिखेन समुत्पद्यी, शालापतिश्च नृती वृत्त्या आः पा-
पिनाः पापं लभन्, इति सावधानाऽभूत् । तताऽनी वैरा-
ग्यात्तपस्तप्या व्यनतःऽभूत्, विमङ्गलान्नं च नो दद्या
चिन्तितवान्, अहो ! इमौ मङ्गेरिणी युगलसुखमनुभूय देवी
प्रविष्यन्तस्तन् इमौ दुर्गती पातयामीति विचिन्त्य स्वशक्त्या
लंकावद्वती । अद्यन्तव्यान्, आनीय च गउयं दत्त्वा सप्त
व्यसनानि शिक्षन्ती, नतस्तां तथाभूती मरकं गती । इति
तस्य वंशो हरिवंशः । कल्प० १ अधि० २ चण । ह्रा० म० ।

हरिवंसकुलपति-हरिवंसकुलोत्पत्ति-स्त्री० । हरिवंशकुलण-
रूप कुलस्यापत्येनी, स्थान० १० डा० ३ उ० । (अस्या व्याख्या
'अच्छर' शब्दे प्रथमभागे २०० पृष्ठ गम्य ।)

हरिवंसग-हरिवंशक-पुं० । हरिवंशज मनुष्यः, स्थान० १० डा० ३ उ० ।

हरिवंसगडिया-हरिवंशगडिका-स्त्री० । हरिवंशमात्रकद्रव्य-
नाथाधिकारानुगतयां वाक्यपद्वती, स० ।

हरिवास-हरिवास-पुं० । जम्बूद्वीपस्य भरनापंचया पूर्वमेव च-
र्षत्तत्र, स्वनामख्यातं तद्विषयान्वये च । स्थान० १० डा० ३ उ० ।

कहि यं भन्ते । जम्बुद्वीपे दीपे हरिवासे शामं वामं
पण्णत्ते, मोयमा । शिमहस्स वासहरपव्वयस्स द, कल्लेणुं

महाहिमवन्तवासहरपचवयस्स उत्तरेण पुरत्थिमलवणसमुद्-
स्स पच्छत्थिमेणं पच्छत्थिमलवणसमुद्स्स पुरत्थिमेणं एत्थ
णं जम्बुद्वीपे द्वीपे हरिवासे थामं वासे पण्यत्ते, एवं ० जाव
पचत्थिमिन्द्राए कोडीए पचत्थिमिल्लं लवणसमुद्दे पुडे
अद्दु जोअणसहस्साई चत्तारि अ एगवीसे जाअणसए एणं
य एगुववीसइभाणं जाअणस्स विक्खम्भेणं, तस्स बाहा
पुरत्थिमपचत्थिमणं तरस्स जोअणसहस्साई तिष्ठि अ
एगसद्धु जोअणसए ऋष एगुववीसइभाए जोअणस्स
अद्दभाणं च आयामेसंति १ । तस्स जीवा उत्तरेणं पाईएप-
डीसायया दुहा लवणसमुद्दे पुड्हा पुरत्थिमिन्द्राए कोडीए पु-
रत्थिमिन्द्रं ० जाव लवणसमुद्दे पुड्हा तंचत्तारि जाअणसहस्साई
खव य एगुत्तरे जोअणसए सत्तरस्स य एगुववीसइभाए
जोअणस्स अद्दभाणं च आयामेसंति २ । तस्स धणुं दाहियेणं
चउरासीई जोअणसहस्साई सोलस्स जोयसाई चत्तारि
एगुववीसइभाए जोअणस्स पणिकुवेणं ३ । हरिवासस्स
थं भंते । वासस्स केरिसए आमारभावपडोआरे पण्त्ते १,
गोअमा । बहुममरमणिजे भूमिभागे पण्त्ते ० जाव मणीई
तथेहि अ उवसांमिए एवं मणीणं तण्णाय य वषो गन्धो
फासो सद्दो भासिअण्वो । हरिवासे थं तत्थ तत्थ
देसे तर्हि तर्हि बह्वे सुद्धा सुद्धिआओ एवं जो सुसमाए
अणुभावो सो चैव अपरिसिओ वत्तवो ति । कहि थं भन्ते !
हरिवासे वासे विअडावई थामं तद्धवेअद्दुवण्वए पण्णत्ते १,
गोयमा । हरीए महाण्णइए पच्छत्थिमणं हरिकेताए महाण्णइए
पुरत्थिमणं हरिवासस्स वासस्स बहुमज्झदेसभाए एत्थ थं
विअडावई थामं बहुवेअद्दुवण्वए पण्णत्ते, एवं जो चव
सहावहस्स विअडवण्वणुव्वेहपरिकेवसंठाणवसावासो सो
चैव विअडावहस्स वि भासिअण्वो, शवरं अरुणो
देवो पउमावई ० जाव विअडावहवसाभाई अरुणे अ इत्थ-
दंवं महिद्धीए एवं ० जाव दाहियेणं रायहाणी येअण्वो,
मे कण्हणं भन्ते ! एवं वुच्चइ हरिवासे, वासे १,
गोअमा । हरिवासे थं वासे मणुआ अरुणा
अरुणोभासा सेअ थं संखदलमणिकामा हरिवासे अ
इत्थ देवं महिद्धीए ० जाव पलिआवमहिइए परिवसइ, मे
तथेहणं गोअमा । एवं वुच्चइ । (सु० ८२)

‘ कहि थं भन्ते ! जम्बुद्वीपे द्वीपे इत्यादि, व्यङ्ग्य, शवरं अष्टौ
योजनलहस्यणि चत्वारि च योजनशतानि एकविंशत्यधिक-
कानि एकैकोनविंशतितमे भागं योजनस्य विष्कम्भेन, म-
हाहिमवन्तः द्विगुणविष्कम्भकथांश्चानि । अमुपगच्छन् बाहा-
द्विप्रथमाह— ‘ तस्स बाहा ’ इत्यादि, ‘ तस्स जीवा ’ इत्यादि,
‘ तस्स धणुं ’ इत्यादि, सूत्रत्रयमपि व्यङ्ग्यम् । अथास्थे स्वकपे
पिपुच्छिपुराह— इतिवास ’ इत्यादि, हरिवर्षस्य धर्मस्य भ-

गवन् । कीदृश आकारभावप्रत्ययान्तः प्रकृतः ? , गौतम !
बहुसमरमणीया भूमिभागः प्रकृतः, अत्रानिदेशावश्यकमाह—
यावन्मणिभिस्तुल्यैश्चोपशोभितः, एवं मणीनां तुलनां च व-
र्णो गन्धः स्पर्शः शब्दश्च भविष्यन्त्यः, पञ्चगव्यैर्विकृतानुसार-
ण्यथाः, अत्र जलाशयस्यकपं निरूपयन्माह— ‘ हरिवासं १ ’
‘मित्यादि, क्षेत्रस्य सरस्वत्येन तत्र तत्र देशप्रदेशेषु छुट्टिका-
द्वयां जलाशया अस्मान् एव स्मरन्त्याह, ‘ अत्रैकदेशप्रदेशेन
सर्वोऽपि वाऽप्यादिजलाशयालापको प्र. ४. अत्र कालानि-
यार्थमाह— ‘ एवं जो सुसमाय ’ इत्यादि, एवम्-उक्तप्रकारेण
वर्ण्यमाने तस्मिन् क्षेत्रे यः सुप्रमायाः अवसन्पिणीडित्तीया-
रकस्यानुभावः स एवापारंशवः-सम्पूर्णो वङ्गस्य, सुप्रमा—
प्रतिभागनामाकावस्थितकालस्य तत्र सम्प्रधानम् । अथास्य
क्षेत्रस्य विभाजकगारिमाह—‘कांइ १’मित्यादि, प्रश्नसूत्रे
व्यङ्ग्यम्, उत्तरसूत्रे हरिना-हरिस्मलनाया महालघाः पाञ्च-
माया हरिकान्ताया महालघाः पूर्वस्यां हरिवर्षस्य वषंस्य बहु-
अर्धदेशभागे अत्रानन्तं विकटोपास्तनामा कुतवेनाभ्युपगतेनः
प्रकृतः, अत्र निगमयज्ञाध्यायार्थमनिदेशसूत्रमाह—एवं विक-
टोपातिशुलवेनाभ्युपगतेन क्रियमाणं य एव शब्दोपातिनां वि-
ष्कम्भोच्चोद्विधपारंशपसंस्थानानां वर्णक्यासो वर्णकप्रथ-
विस्तरः चकारातन्त्रयप्रामादन्त्यमित्यत्राप्यादिंसंश्रुतः,
विकटोपातिप्रमाणं विकटोपातिवर्णोभाति च तत्र विकटो-
पातीति नाम, अरुणध्यात्र देव आद्यपत्यं परिपालयन्ति तेन
तद्योगादपि तथा नाम प्रसिद्धम् । आह-विसदृशनामकदेवा-
द्विकटोपातीति नाम कथमुपपद्यते, उच्यते-अरुणा विकटो-
पातिपरितिरिति तत्कल्पपुस्तकादिषु आख्यायने, सामानिका-
दीनामप्यनेनैव नाम्ना प्रसिद्धिरिति सामर्थ्याद्विकटोपातीति ।
सुस्थितलक्षणैर्वाचितपणैस्तमाध्यायतस्याद् गौतमकर्मणे इव
शुद्धक्षेत्रविचारोदितेषु हरिवर्षेन विकटोपातीति, हरिवर्षे गन्धा-
पानीययुक्तं, तथैव तु कालागम्यम् । एवं यावद्विज्ञस्यार्थं दिश-
मेरो राजधानी नतव्या । अथ हरिवर्षनामार्थं पिपुच्छिपुराह-
‘मे कण्हणं’ इत्यादि, प्रश्नसूत्रे सुगमम् । उत्तरसूत्रे हरिवर्षे
वर्षे कचन मनुजा अरुणा रत्नवर्णाः, अरुणे च नीलपिष्टा-
दिकम् आसन्नवस्मूति अरुणप्रकाशो न कुर्वन् आभास्वरत्नवद्
इमे च न तथा इत्याह--अरुणावभासा इति, ‘कचन-
भ्वताः १’ पूर्ववत्, शब्दलानि-शब्दलक्षणैरेव हि अति-
भ्वताः स्युस्तथां साक्षकाशाः--सदृशाः तेन तद्योगाद्वि-
वर्षे क्षेत्रमुच्यते, काऽयं १--हरिश्चध्वेन सूर्यश्चन्द्रश्च तत्र
कचनमनुष्याः स्युः इवारुणा अरुणावभासाः, सूर्यध्यात्र
रत्नवर्णप्रसन्नावावुद्वगच्छन् गृह्यन्ते, कचन चन्द्र इव भ्वता
इति, हरय इव हरयो हनुष्याः साधयस्तानलक्षणयाऽभेद-
प्रतिपातः, तत्सद्योगान् क्षेत्रं हरय इति व्यपदिश्यते,
हरयश्च तद्वर्षे च हरिवर्षे, यदा च मनुष्ययोगात् हरिश्चन्द्रः
क्षेत्रं वसन्ते तदा स्वभावाद्बहुवचनान्तः प्रयुज्यते, यदाह
तस्याथैमूलटीकाकृद् गन्धहन्ता--‘हरयो विदेहाश्च पञ्चा-
लादितुल्या’ इति, यदिवा-हरिवर्षनामा अथ देव आद्य-
पत्यं परिपालयन्ति तेन तद्योगादपि हरिवर्षम् । जं ४ वक्षः ।

दो हरिवासाह । स्या० २ डा० ३ उ० ।

हरिवासकूट-हरिवादाकूट-पुं० । जम्बुद्वीपे मन्दरस्य दक्षिणे

महाहिमवति वर्षधरपथे स्वनामक्याने कूट, स्था० ८ डा० ३ उ० । जम्बुद्वीप द्वारपथस्य क्षेत्रविंशत्यध्यायिष्ठान्तरेन स्वीकृते निषधपथपर्यन्तस्य स्वनामक्याने कूट, स्था० ६ डा० ३ उ० ।

हरिवास्य-हरिवासक-पुं० । हरिषे जाते हरिषो वाऽस्य वासः । हरिषे उपपत्ते, अनु० ।

हरिवाह्य-हरिवाहन-पुं० । नन्दीश्वरद्वीपस्य अपराधार्दि-पती देव, जी० ३ प्रान्त० ४ अधि० । द्वी० ।

हरिवेकलियवष्ठाभ-हरिवैदूर्यवर्षाभ-न० । हरिः पिक्ता वर्णो, वैदूर्यं मणिर्विशेषस्तस्य वर्णो नीला वैदूर्यवर्णस्ततो द्यु-स्तद्वादाभाति यत्तद्वरिवैदूर्यवर्णाभम् । स्था० १० डा० ३ उ० । नीलवैदूर्यवर्णाभे, भ० १६ श० ६ उ० ।

हरिस-हृष-धा० । हर्षे, 'हृषादीनामरिः' ॥ ८ । ४ । २३५ ॥ इति श्रुतः 'अरि' इत्यादेशः । हरिसह । हृषयति । प्रा० ४ पाद ।

हृष-पुं० । हर्षणं हर्षः । आनु० । मनःप्रमोदे, घ० १ अधि० । आ० म० । ज्ञा० । मनसः प्रीतिर्विशेष, विशेष० । कटिगम्या-भरणविशेष, श्री० । सन्तोष, जीवा० २० अधि० । 'हरिसवस-विसप्यमाशुद्धयया' । हर्षवशेन विसर्पद् विस्रास्यायि हृदयं यस्याः सा । भ० ६ श० ३३ उ० । कल्प० । रा० ।

हरिमयूर-हर्षयूर-पुं० । अजमेरानिकटवर्तिनि सुभटपालस-म्बन्धिनि स्वनामक्याने यूर, कल्प० २ अधि० ८ जगु ।

हरिसप्पञ्चोसावस-हर्षप्रद्वपास-पुं० । हर्षश्च प्रद्वपश्च हर्षम-द्वयं तद्वपासः । रामद्वयसमाकुल, सूत्र० । ध्रु० ३ अ० १ उ० ।

हरिमह-हरिमह-पुं० । आलम्बिकायां वीरजिनस्य प्रिय-पुच्छके, आ० म० १ अ० । दाक्षिणात्यानामशकुमारान्ता-मिन्द्र, स्था० २ डा० ३ उ० ।

हरिसहकूट-हरिसहकूट-न० । जम्बुद्वीप वस्तकारपथेन स्वनामक्याने कूट, स्था० ६ डा० ३ उ० । उत्तरश्रेणिपतिवि-द्युत्कुमारन्द्रस्य मातयवर्धधरकूटे, जं० ४ वल० ।

हरिसाहु-हरिसाधु-पुं० । आचाराङ्गवृत्तनाम्नाष्टीकाकारक-स्य शीलाङ्गाचार्यस्य टीकाकारसहायकं साधो, आचा० १ ध्रु० ६ अ० ४ उ० ।

हरिमिह-हरिशिख-पुं० । उत्तरश्रेणिपतिविद्युत्कुमारन्द्र, स्था० ४ डा० १ उ० ।

हरिसिख-हरिषेख-पुं० । काम्पिल्यनगरे जाते दशमचक्रवर्ति-नि, ती० २४ कल्प । स० । प्रथ० । आच० । स्था० ।

हरिसिखे शं राया चाउरंतकवट्टी पगूणखउई वाससयाई महाराया होत्था । (घृ० ८६) स० ८६ सम० ।

हरिसिखे शं राया चाउरंतकवट्टी देखणाई सत्ताखउई-वाससयाई अगारमज्जे वसित्ता हुंढे भविता शं ० जाव पवइए । (घृ० ६७५)

हरिषो दशमचक्रवर्ती देशोनानि सप्तनवति वर्षशताभि-रुदमध्युषितकीणि चाधिकानि प्रमृज्यां पालितवान् । दशव-र्षसहस्रावसदायुष्कस्यति । स० ६७ सम० । स्वनामक्याने श्रुपभेदवपुर्, तन्निवशिते देशविशेषे च । कल्प० १ अधि० ७ जगु ।

हरी-हरी-स्त्री० । जम्बुद्वीप पूर्वाभिमुखेन लवणसमुद्रं समु-त्सर्पस्यां स्वनामक्यातायां महानद्याम्, स्था० ७ डा० ३ उ० ।

हरीडक-हरीतक-पुं० । काङ्गुदेशप्रसिद्ध कचायवहुल प-थ्याफल, प्रज्ञा० १ पाद ।

हरीयई-हरीतकी-स्त्री० । स्वनामक्याने वृक्षे, हरीतकीफलं च । विश० । " प्रीमं तुल्यगुडां सुसैम्भवयुतां मेघावन-ज्जम्बरं, तुल्यं शकरया शरच्छपलाया शुण्ड्या तुवास्मिमे । पिण्डया शिशिरे वसन्तसमये कौटिल्यं संचाजितां, पुंसां प्राप्य हरीतकीमिव गदा नश्यन्तु ते शत्रवः ॥ १ ॥ " सूत्र० १ ध्रु० ८ अ० ।

हरे-हरे-अव्य० । लोपाविषु, " हरे लोप च " ॥ ८ । २ । २२० ॥ लोपं संभाषणं रतिकलहयाश्च हरे इति प्रयोज्यम् । लोप-हरे णिलज्ज । संभाषण-हरे पुरिसा । रतिकलहे-हरे बहुवचन । प्रा० ध्रु० २ पाद ।

हरेडगाह-हरीतक्यादि-पुं० । पथ्यापमृती, पञ्चा० १० विष० ।

हरेणुया-हरेणुका-स्त्री० । म्रियङ्गो, उत्त० ३ अ० ।

हल-हल-पुं० । लाङ्गले, श्री० । प्रश्न० । ज्ञा० । हलधरे बल-देव, नामैकदेशप्रहणात्—" नच्यंतस्तस्य लीला-पातुकलेष्वेव कीर्तना वसुधा । उच्छृङ्खन्ति समुद्रा, सहसा निपतन्ति न हले नमथ ॥ १ ॥ " प्रा० ४ पाद । श्रेणिकराजस्य कुञ्जिसे पुत्रे, अणु० । (स च वीरान्तिके प्रमृज्य पोडश वर्षाणि धामस्य परिपा-त्य जयन्ते कल्पे उपपद्य महाविदेहे संस्थतीति अनुत्त-रोपपातिकादृशानां द्वितीये वर्षे पृथुऽप्ययमे स्मृतम् ।)

हलकुदाल-हलकुदाल-पुं० । हलस्योपरितन्ते भागे, उपा० २ अ० । " हलकुदालसेडियां स हणुया गल्लकाड्डिं च तस्स खड्डुं " उपा० २ अ० ।

हलदा-हरिद्रा-स्त्री० । " पथि पृथिवी-प्रतिभ्रूमृषिक-हरिद्रा-विभीनकस्यत् " ॥ ८ । १ । ८८ ॥ इति आदरितोऽकारादेशः । " हरिद्रादौ लः " ॥ ८ । १ । २४४ ॥ इति रच्य लः । हलहा । प्रा० । " छायाहरिद्रयोः " ॥ ८ । ३ । ३४५ ॥ इति श्रियां कर्त्तव्यं । हलही । हलहा । पीतवर्णं मूलभेदे, प्रा० ३ पाद ।

हलधर-हलधर-पुं० । बलदेव, प्रथ० २०६ द्वार । ज्ञा० । प्रज्ञा० । जं० । रा० । आ० म० ।

हलधरकोसज्ज-हलधरकौशिय-न० । बलदेववस्त्र, श्री० । रा० ।

हलधरवत्सल्य-हलधरवसन-न० । हलधरो बलदेवस्तस्य व-सनम् । बलदेववस्त्रं, तच्च किल नीलं भवति । सदैव तथा-स्वभावातो हलधरस्य नीलवस्त्रपरिधानात् इति, मीलाप-मायामिदं वर्णनं । रा० ।

संस्कृत

॥ देशी-बहुमाषिणि, दे० मा०-द्वर्ग-६१ गथाः ॥

हलबोल-देशी-कलकल, दे० ना० = धर्म दृष्टगाथा ।

कक्षा-हला-अन्य० । देशविदेशगौरवार्थं रुपयामन्त्रलुचने ,
 दश० ७ अ० ।

[illegible]

हलि-हली-ली०। पक्षिविशेष, अं० ३ वस्त०।

इलिङ्ग-हालिक-पुं० । “वाऽव्ययेत्त्वानादायदातः ” ॥ ८ ।
१. ६७ ॥ इति आचाराकारस्य अङ्गाः । इलिङ्गाः । हालिङ्गो ।

हलिकाहके, प्रा० १ भाद ।
हलिहपत्त-हरिद्रपत्र-न० । चतुरिन्द्रियजीवविशेषे, प्रहा० १
यदः । जी० ।

हंलिङ्गञ्च-हरिद्रुमस्य-पुं० । अस्त्वविशेषे, प्रज्ञा० १ पद ।
विधा० ।

हलिदमत्तिया-हरिद्रमृत्तिका-खी०। रुद्रणवावरपृथिवीकाय-
"विशेषे," प्रका० १ खद ।

हलिदागुलिया-हरिद्रागुटिका-स्त्री० । हरिद्रासारनिर्वर्णिता-
यां गुटिकायाम्, जा०-३ प्रति० ४ अक्षि० ।

अहिदाभेय-हरिद्राभेद-पुं० । हरिद्राचक्षुः, जी० ३ प्रति० ४
अधि० । रा० ।

हलिदुग-हरिदुक्-पुं० । स्वनामख्याते नमरे । यत्र विहार-
कमेण स्वामी गतः । आ० प्र० १ अ० ।

हलिमागर-हरिमागर-पुं० । मस्त्वधिरोधे, जी० १. प्रति० ।
: प्रया० ।

लघुस्य स्तप्तुक-न० । “ लघुके ल-होः ” ॥ ८ । २ । १२२ ॥
इति लघुकशब्दे घस्य हत्वे कृते लहोर्न्यस्यो षा भवति ।

हस्तूर-देशी-स्तुष्टेः । देना ० चर्क ३२ माया ।

हल-हल-पुं० । सम्पायां कृणिकराजभानरि श्रेणिकस्य
चल्लयागर्भजे पुत्रे, म० ७ श० ६ उ० ।

“इहोविह्वलनामो कृषियस्स चिन्नापादेवो भवजाया दो
भायरा अन्नद्वि अस्ति। अन्नोपा हारस्स उपतो भवद
द्वय सक्को सेणियस्स भवतं वयं निज्जलभल्लिस्स पसं-
सं करो। तक्का सेणदस्स जीवद्वो तवभल्लिरज्जक्का से-
णियस्स वट्ठा संतो अद्धारसवें. हारं देह, दोषि य वट्ठ-
गोलक देह। सेणिये स हारो सेणोपाप द्वा विप ति-
कोलं, वट्ठुवं सुनेशप अभयमतिज्जणीय। तस्मा रुद्धो
पि अहं वडक्क वं ति काऊज अक्खोडिधिया भवता, तयय

पणमि कुंडलभुजलं पणमि कथयुजलं मुद्राय गदिययाणि ।
 कथय्या अममो सामि पुचुक्क— 'को धर्मपुद्गलो राघवर्त्ति' ।
 ति । सामिह्ना उत्र्यायुजो वारुजो, कथ्या गंरं कदमउत्ता
 न पव्वयंति । तांहे अण्णयुजं अं दिज्जाम्भं न धंयिज्जं ति
 यच्छा सैणिको विंश 'कोणियस्स विंशिहि' ति । द्दहस्स
 इत्थो दिशा सयणयो विहङ्गस्स द्वादिमो हाय, अण्णयु-
 जं पव्वयंतेण सुतेदणो कोमभुजलं कुंडलभुजलं क द्दहयि-
 ज्जालं दिक्काणि । भइया विहंसेण अण्णयो नियजण्णोत्त-
 मेमो पव्वइओ । सैणियस्स 'अज्जापविंशंमंसमुभय्या अ-
 ति पुजुओ कुण्णिओ द्दहयिज्जालं य' । 'नो' इ भुं' इ वगं
 इ भुं । भ्रां ओं । भ्रावो । भ्रां ओं । गोवालि काटुपुल्ल-
 माकारं कीटविशेष, भं' १५ भ्रां । राजगृह भंणिकरा-
 णो धारियां जातं पुत्र, ('जयने दांणि') जयन् विमाने
 उपपद्य सस्यतीत्यादि 'महासीहसेण' शब्दे षष्ठे भागे व्य-
 त्थयताम् ।

हस्तपुलिङ्ग-देशी-आकुलत्वे, दे० ना० ८ वर्ग १६ गाय्या ।

‘हस्त्रिभ-देशी-चलिते, दे० ना० द्द वर्ग ६२ गाथा ।

हल्लीस-देशी-रासे, दे० ना० ८ वर्ग ६१ गाथा ।

हल्लोहल्लिआ-हल्लोहल्लिका-खी० । सरख्याम्, "हल्लो हल्लिआ
अहिलोडी सरडी कक्किडी" इत्येकार्थाः । कल्प० ३ आधि०
६ क्षण ।

हव-भू-धा०। सत्तायाम्, “भुवर्हो-हव-हवाः” ॥ ८। ४।
६०॥ इति भुवो धाताहो हव हवा इत्येत आन्तरा वा । होइ ।
हान्ति । हवइ । हवन्ति । हवइ । हवन्ति । भवति । भव-
न्ति । प्रा० ४ पाद ।

हविश्च-भूत्वा-अव्य० । उत्पद्येत्यर्थे, “क्व इय-दूगी” ॥ ८ । ४ । २३१ ॥ शौरसेन्यां क्त्वाप्रत्ययस्य इय दूग इत्यादेशो वा भवतः । हविश्च । हाङ्गुण । प्रा० । अक्षिते, ‘हविश्चं’ अक्षितम् । १० ना० ८ वरी ६२ गाथा ।

हवै-हवै-अप्रय० । हवै इत्येतदपि निपातद्वयं द्विशृङ्गार्थत्वा-
द्यस्माद्यर्थे, “न हवै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरुपहृतिरस्ति”
इति श्रुतिः । विंश० ।

हव-हव्य-न० । शीघ्र, अनु० । स्था० । ज्ञाना० । ज्ञा० ।
जी० । औ० । न० । भ० । विषा० । नि० ।

हव्यवाह-हव्यवाह-पुं० । अग्नौ, आत्मा० १ अ० ४ अ०
३ उ० ।

हस-हस-पा० । हसते, वृत्तिनिष्कासेन, “अथनाद्वृत्ते” ॥ ८ । ४ । २३६ ॥ इति अष्टमेऽध्यायः । हसह । प्रा० । “हसगुञ्ज” ॥ ८ । ४ । १६६ ॥ इति हसगुञ्जादेशः । गुञ्ज । हसति प्रा० । “वर्षमाणा-पञ्चमी-शब्देषु वा” ॥ ८ । ३ । १५८ ॥ इति अकारह्रस्वान्-व्यकारो वा । हसेह । हसह प्रा० ३ पाद ।

हसंत्-हसत्-त्रि० । परिहासं कुर्वति, भ० १३१०१३० । "तिः

सेवा आवा " ॥३॥२॥ इति अष्टासोऽत्र न्यासे आकारो
वा । एता हस्तीनाः ॥ ५० ३ पादः ।

हस्य-हसन-न० । हासः, हस्य ४ डा० १ डा० । यक्षा० ।
नि० च० ।

जे भिक्षुं मुहं विष्कालिष विष्कालिष हसह हसंतं वा
साहस्र ॥ २६ ॥

मुहं वक्ष्ये अ एगदं, विष्कालेति विहायेति असीय
पालेति विष्कालेति । विषयमाशो वष विविधैः प्रकारैः काले-
नि विष्कालेति । विष्काल (वि) अक्षत् । यीप्सा पुनः पुनः
मोहनीयाद्या हास्यं, तस्य अक्षमिहा उपपत्तिः ।

गहा-

पासिचा भासिचा, सेहं सरित्थ वा वि जे भिक्षु ।

विष्कालेचाह मुहं, सुविचार कहकहं हमती ॥ २५६ ॥

असंबुद्धादि पासिचा वा अतिविष्कालयं भासिचा, गुमा-
काराणञ्जलीय कागसरदादि अक्षलाणं सुणेत्ता, पुत्रवर्य-
पुत्रकीलियाति सरिऊण मोहमुदीरकं अणुस्स वा हासु-
प्यायणं सविचारं महनेयं वा उज्जलियासंयं कहकहं
अणुति, जो एवं हसति ।

गहा-

सो आणा अणवत्थं, मिच्छन्नविराहयं तथा दुविधा ।

पावति जम्हा तेयं, सविचारकहकहं य हसे ॥ २५७ ॥

को दोसा ?

गहा-

पुब्बाभयप्पकोवो, अहो व धमणी गलस्स गहयं वा ।

असंबुद्धयं भवेज्जा, तावत्तमरणेण दिट्ठो ॥ २५८ ॥

पुब्बाभया स्लानितो सो उवसंतो एकोयं गच्छति ।
कणुस्स अहो महंती गलसरणी मत्ता भवति, ता चंपज,
मुहस्स वा असंबुद्धयं भवेज्ज, जहा सट्ठस्स मुहं विष्काडि-
य हसमाणस्स तारिस्सं वय वजं, साह वेज्जेण आयपिडे
ताविच्चा मुहस्स हाहने, संबुडे जानं, किच्चान्यत् पंचसत्ता
तावत्ता यो मायए अक्खंति । तथ पणेण अत्तकालं हासिया
मोक्षिया, तव्वे पहलित्ता गललग्गहिं मोयगहिं सव्व मत्ता ।

गहा-

आसंकेवरज्जणं, परपरिमयकार्णं य हासं तु ।

संपातिमाण य वहो, हसयंतं मयमादुट्ठो ॥ २५९ ॥

परस्स आसंका अहं अणुण हासतो ति । किच,
अहमणेण हसितो नि वेरसंभयो भवति । हसंतं हि पर-
परिभयो कनो भवति, संपातिमादि मुहं पविसंति,
मयगदिट्ठो य मणिययो । राया न्ह देवोप उज्जोणं वि-
ट्ठुनि, देवी भणति-रायं । मनें माणुसं ति हसति । राया स-
सेभेने कदं कथं वा ? साधुं दुरिंसति, राया भणति कदं मत्तो
सि, देवी भणति-इह भवे सव्वसुद्धयजित्त्वान् सुतो मृतवत् ।

गहा-

वितियपदमखप्पज्जे, उपात्त विकोविते य अप्पज्जे ।

आण्ठे वावि पुणो, सागारित्तमाइकजेसु ॥ २६० ॥

सगारियमाति कजेसु सागारियं मेज्जुं को वि परिज्जु-

वसहीय-सेवति, तदे हसितउज्जति अणुणाने, उपमित्तलज्जिया-
ण मोहाणुसति । अहवा मा अणुरिण्णा इयिमाय सहे सु
येतु ति हसिज्जति । आदिसदानो कारणे जागरातिसु । नि०
च० ४ डा० ।

हसिज्ज-हसनीय-नि० । हसितुं योग्ये, आवा० १ डा० २
डा० १ डा० ।

हसमाणी-हसन्ती-स्त्री० । " अज्जनेः पुंसः " ॥ २३३२ ॥ इति
स्त्रियां वर्त्तमानात् पुङ्गिहान् कीर्त्तय । हसमाणी । हसमाणा ।
हासं कृत्यमाय्, प्रा० ३ पादः ।

हमहसेऊण-जाज्वलित्वा-अव्य० । वृज्जुदीपितो भूत्वेत्यर्थे,
ह० ३ डा० ।

हसाविभ-हासित-पुं० । " लुगायी क-भाक्-कण्वसु " ॥
२३३१२२ ॥ इति लोः स्थाने लुगावि एवांश्चै भवनः ।
हाससंभं । हसाविभ । हासं प्रापितं, प्रा० ३ पादः ।

हसिअ-हसित-त्रि० । " क " ॥ २३३१२६ ॥ हे परतोऽत
इवम्, हसिअं । हासकारितं, प्रा० ३ पादः ।

हसिऊण-हसित्वा-अव्य० । " एकाक्त्वा-तुभ-तव्य-
अविध्यत्वा " ॥ २३३१२७ ॥ इति अत एकारः इकारश्च । हस-
ऊणं । हसिऊण । हासं कृत्यत्यर्थे, प्रा० ३ पादः ।

हसिजंत-हास्यमान-त्रि० । " ईअ इजो कयस्य " ॥ २३३१६० ॥
इति कयस्य स्थाने ईअ इज इत्येतावादेशौ । हसिजंतो । ह-
सिजंतो । हासविपर्याक्रियमाणे, प्रा० ३ पादः ।

हसितून-हसित्वा-अव्य० । " क्वस्त्वनः " ॥ २३३१२८ ॥
इति पैशाच्यां क्वाप्रत्ययस्य स्थाने लून इत्यादेशः । हसितून ।
हासं कृत्यत्यर्थे प्रा० ४ पादः ।

हसिय-हसित-न० । वक्रोक्तिर्गर्भे हसने, प्रथ० १६६ द्वार ।
दश० । इत्यन् हासे, प्रथ० ४ संव० द्वार । औ० । कपालवि-
काशिनि प्रमलदक्षिणि च हसने, जं० २ वक्र० । जी० । हसितं
यत् कपालविकाशमात्रसूचितं नत्वदृष्टासादि । रा० ।
उद्बुद्धे, विश० ।

हसिर-हसित्-त्रि० । " शीलापथस्येरः " ॥ २३३१३४ ॥
इति शीलापथस्येरदशः । हसमशीले, प्रा० २ पादः ।

हसिरिआ-देशी-हास्य, दे० ना० ८ वर्ग ६२ गाथा ।

हस्स-हूस्व-त्रि० । वामकादौ, सूत्र० २ ध्रु० अ० । आवा० ।
को० । प्रश्न० ।

हस्य-न० । हसने, प्र० १ श० ६ डा० । प्रश्न० ।

वर्ष-पुं० । वर्षेण, प्रश्न० २ पादः ।

हस-ध० । हसने, " गमारीनां हित्वम् " ॥ २३३१६६ ॥ इ-
ति सकास्य हित्वम् । हसह । हसति, । प्रा० ४ पादः ।

हहा-हहा-अव्य० । क्लेदे, स्या० ।

हा-हा-अव्य० । महत्क्लेदे, उच० २१ अ० । तं० ।

हाउं-हापयित्वा-अव्य० । वञ्चयित्वेत्यर्थे, ह० ३ डा० ।

हार्सल-हार्सल-न० । अर्थचन्द्रादितिलगलामरसे, अतु० ।

हाडहड-देसी-न० । तत्काले, इय० ५ उ० ।

हाडहडा-देसी-ली० । यक्षयुगुममासादिकमापन्नस्तस्य एव यस्यां दीयते सा हाडहडा । आरोपणोभेदे, स्था० ५ डा० २ उ० । लि० खू० । इय० । (अग्रत्या सर्वा यक्षयुता आरोपणा शब्दे द्वितीयभागे ३६ पृष्ठ गता ।)

हाथि-हानि-ली० । धनशान्यादिविषयायां छनी, पञ्चा० ३ विष० । (जीवाः किं वर्ज्यन्ते हीयन्ते वा इति 'विहि' शब्दे षष्ठ्यभागे उक्तम् ।) अर्वाधिवानि, तस्य चतुर्विधा हानिरुक्ता । आ० म० १ अ० । आ० खू० ।

हाथोपाय-हानोपाय-पुं० । त्यागसामर्थ्यात्, डा० २४ डा० ।

हायथ-हायन-पुं० । न० । वर्षे, ध० २ अधि० । संवत्सरे, डा० १ धृ० १ अ० ।

हायथी-हापनी-ली० । हापयति पुरुषमग्निद्वेष्येति । इन्द्रियाणि मनाश्च स्वार्थग्रहणाय पट्टनि करोतीति हापनी । अत्रिया, स्था० १० डा० ३ उ० । दशाविशेषे, न० ।

छट्टी उ हायथी नामा, जं नरो दममस्मिन्ना ।

विरज्जई उ कामेसु, हंदिरेसु य हायथी ॥ ६ ॥

षष्ठी हापनी नाम्नी दशा वर्तन्ते, यां हापनीं दशां नर आभितः 'विरज्जई' ति प्रसङ्गे विरज्जो भवति । कथ्यः ? काम्यः, काश्यप इति कामाः—कन्यायां भालापास्तं भयः इन्द्रियेषु-अवग्रहणेषु जिह्वास्पर्शनेतृषु हृद्येन—हानि गच्छतीत्यर्थः । न० ।

हार-हार-पुं० । अष्टादशशरिके, १०० । ज० । कल्प० । ली० ।

हा० । आभरणविशेषे, जी० ३ प्रति० ४ अधि० । हा० ।

"सोनिबस्स किर रत्ताणे जावन्ति ये रज्जस्स मोह्ने तावन्ति देवद्विजस्स हारस्स । (आव०) हारस्स का उपपत्ती—काले-वीर शयरीयं पिञ्जादृशी मुखीणी एव भण्य—धर्ममालं विदधेहि, कं मग्गामि । भण्य—रायाणं पुण्येहि आलम्भादि, न य वारिज्जहिनी । सा य श्रालयिमां पुण्यफलादीदि, एवं कालो वच्यते । पञ्चाशो य कोसिपि आगच्छते, सा य स-याणीशो नस्स भण्य जज्जण ए दाहिणं कूलं उट्ठयिवा उन-रकुलं एव । सो य पञ्चाशो न नरइ जज्जं उतांरउं, कामे-वीर दक्षिणगणं संधायां निवेसिता चिट्ठइ । ता वर—ज य नस्स तण्हादिगादिं तमि वायस्सिमां गहिमां कलमा-सादिं छिदइ । सयाणि य मण्णमा एवं परिळीगा । एगाए र-लीए पालाशो । ते च तेषु पुण्युडियागण ए दिट्ठं, रत्ताणे य निवस्यं, राया तुट्ठो भण्य—किं दमि ? भगवि—वेमणिं पुच्छामि । पुच्छता भण्य—अग्गासणे कुरुं मग्गाहिं ति, एव सां जेमइ दिवसे दिवसे दीणां देइ दक्षिणं । एवं ते कुमार-मग्गा चित्तिन—एस रत्ताणे अग्गासणो आग्गासणो गहिमां कोरउं ति ते दीणारा देति । स्वमादलिमां जाओ । पुना वि मे जाया । सां ते बहुरे जेमयस्यं । न नरइ । नाहं द-क्षिणालोभेण धमेउ धमेउ जिमिमां, पच्छा मे कांटा जाओ । अमिप्रत्तस्सेन, नाहं कुमारमग्गा भगवि—पुत्त ! बिस्सइह, नाहं मे पुना जेमइ, नाणं वि तंवर, सेमनी का-

लंतेरए पिउणा लज्जिउमारज्जा । पच्छिमे से निल्लो कओ । ताओ वि से सुयुद्धाओ न तहा वड्डिउमारज्जाओ । पुत्तावि ना-दायंति । तन्न चित्तिने—एयाणि मम वज्जए वड्डियाणि मम खव नादायंति, तहा करमि जहेयाणं वि वसणे पाविमि । अग्रया तेण पुत्ता सदाविया, भण्य—पुत्ता ! किं मम जीविपणं ? अग्ग कुलपरंपरागमां पसुयदो ते करमि, तां अग्रसणं का-हामि । तदिं से कालगमां छुगलमां दिण्णां सो तेण अग्रणं उल्लिहाइए, उल्लियामां य खवांवर, जाहं नायं सुयुद्धिमां एस कांटेणं ति ताहं लोमाणि उट्ठाइइ कुमि ति पान्ति । नाहं मारणा भण्य—तुम्हंहि खेव एस खाएयवा, तदिं खइमां, कांटेणं गाहियाणि । सो वि उट्ठुना नट्ठो, एगाए अजवीए पवयवरीए शाणाविहाओ रुक्खाणं नयापणफलाणि पड्ढे-ताणि निकला य वड्डय । सा सारएण उट्ठएण कओ जाओ ते निवसणा पिण्ड, तणे पाट्ठं भिण्णं, सोहिए, सज्जा जाओ । अगमां सगिह, जणा भण्य किह ते नट्ठे भण्य—देवादिं मे नाविसे, ताणि पच्छइ—ससइतिनाणि, किह ते ता तुम्हे वि मम खिण्ड ? ताहं ताणि भणेति—किं तुमे पाविपिया ? भण्य—वाट्ठे ति, सा जणए खिमिमां, ताहं नट्ठो गमां रायगिहं दारवालिणं समं दारे वसर, तन्थ सारज्जकलणीए सो मरमां भुजइ, अगलया वड्ड उट्टेरया खरया, सामिस्स समोसरणे । सा दारवालिमां ते उवसा भगमां वेदया एह । सा दारे न छुड्डइ, निसाइमां मग्गा वाधोए मड्डकां जाओ । पवयमेवं संभार उल्लिमां वाधोए पडाओ सामिवेदमां, सोणमा य नीति, तन्थंगण दारवालिमां किं सोणं अकलता मग्गा देवा जाओ, सज्जां सेणियं एसे । सा समोसरणं सेणियस्स मूलं कांटेयकवणं निविट्ठु न चिरिका फाडिअ सिचइ । तन्थ सामिणा छिये भण्य—मर, सेणियं जीव, अग्रयं जीव वा मर वा कालसोरेयं मा मर मा जीव । सोणमां कुविमां भट्टारमा मर भण्णिओ, मण्णस्स स-णिण्या, उट्ठए समोसरणे पलाइमां, न नीरए खाउं देवा लि-गमां धरं, विइयादिवसे एअ अगमां, पच्छइ—सा को ति ? नग्गां सेड्डगवत्तं सामी कइइ, जाव देवा जाओ । ता तु-म्हंहि छीए कि एवं भण्य ? भगवं समं भण्य—किं सेमारे अज्जइ निव्वाणं गच्छति, तुं पुण जाव जीवसि ताव सुहं, मग्गा नये जाहिंसि ति । अग्रयो इहवि खर-यमाहुएयए पुणं समज्जणइ मग्गा वेवल्लोणं जाहिंसि । कालो जइ जीइ दिवसे दिवसे पंच माहिससयादे वाधाएइ मग्गा नरए गच्छइ । राया भण्य—वाट्ठे तुम्हंहि नाहिं किं नरयं जामि ? केण उवाणए न न गच्छज्जा ? , सामी भण्य—जइ कविसे माहाणि भिक्खे दावसि काल-सूरये म्णं मोएसि तां न गच्छति नरये । धीमेनिग्याणं सव्वपपाणं नेच्छंति, सो य किर अग्रयमिदीमां का-लो, पिञ्जाइयाणिवा कविला न पड्डियज्जइ जियवयणं । सेणिएण पिञ्जाइणीं भणिणा सामेण—साह्म वेदइ, सा नेच्छइ, मरमि ते, तहा वि नेच्छइ । कालो वि नेच्छइ ति, भण्य—मम गुणं एतिमां जणां सुहिमां, नगरे च एत्थ को दासा । तस्स पुनां पालणे नाम सो अग्रएण उवसामि-मां, कालो मरिउमारज्जा । तस्स पंचमहिंसगसयथां तदिं मे उणं अहमवसयाशाउमं । अग्रण्या महिससयाणं पंच

हुनेष्ये स पलायियाणि, तेन विभेगेन विह्वलि मारियाणि य सोलस य रोमायंका पाउम्भूया, विवरीया ईवियथा जा-
या, जं दुगंधं नं सुगंधं मधुरं । पुनेष्य य स अभयस्स कहि-
यं, तांहे केद्विउययं दिखइ । भणइ—अहो मिदं विद्वेष आ-
लिणइ पूरुमंसं आहारो, एवं किसऊण मग्गो, अहं सत्तमं
गग्गो । ताहे सत्येणेषु पुत्तो से ठविअइ सो नेच्छइ, मा मरं
जाइस्सामि सि सो नेच्छइ । तां भणंति—अग्गे विगिचिस्सा-
ओ तुमं नवरं एक्कं मारेहि सेसए सव्वे परिणो मारेहिनि ।
एथीए महिसओ विअए कुहाओ य रत्तचंदणं रत्तकण्ठीरे-
हिं, दोषि डंडीया मा तेण कुहाएण अण्णा इहो पांइओ
विलवइ, सयणं भणइ—एयं तुक्कं अयणेइ, भणंति—न
तीरंति । तो कहं भणइ—अग्गे विगिचामो सि । एयं पसंसेण
भणंयं, नेण वेवेणं सेणियस्स तुदुणं अट्टारसकेओ हारो दि-
एणो, दोषिण य अक्कलियवइ । एणो । सो हारो चण्णाय
दियणो पिय सि कांउं, वइ नंदाए । ताए कट्टाए किमहं चेइ-
क व सि काऊण अनारिक्खया कंभं आवांइया भग्गा,
तथं एगम्मि कुंडलजुयलं, एगम्मि देवकूलजुयलं, तुट्ठाए
गहियाणि । एवं हारस्स उण्वती ।” आठं ४ अ० ।
‘हाइस्थयसुकवरइयवंधं’ हारेण अवस्तुतम्—आच्छादितम् ।
अत एव सुष्ठु कृतं रत्निकं छीनं प्रमोददायि एवंविधं वज्रो
हृदयं यस्य स तथा । कल्प० १ अ० ३ अ० । हरणं हारः ।
हृत्, २० १ उ० । स्वनामक्यातं ह्रीं, जी० ३ प्रति० ४
अ० १ सू० २० ।

हारज्जकयण—हारापयन—न० । शृङ्गिदशानां नवमापयने,
स्था० १ ठा० ३ उ० ।

हारशिखर—हारनिकर—पुं० । पुष्पजीकृतमुक्ताहारः, कल्प० १
अ० २ अ० ।

हारपुडपाय—हारपुटपात्र—न० । लोहपात्रे, आचा० २ अ० १
अ० ६ अ० १ उ० ।

हारमह—हारभद्र—पुं० । हारद्वीपे स्वनामक्यातं देवे, जी० ३
प्रति० ४ अ० ।

हारमहाभइ—हारमहाभद्र—पुं० । हारद्वीपे स्वनामक्यातं देवे,
जी० ३ प्रति० ४ अ० ।

हारमहावर—हारमहावर—पुं० । हारसमुद्रे स्वनामक्यातं देवे,
जी० ३ प्रति० ४ अ० ।

हारव—नश—धा० । अश्वेन, “ नशेयिउइ—नासव—हारव-
चिप्यगाल—पलावाः ” ॥ ८ । ४ । ३१ ॥ इति नशधातोर्हार्-
वाऽऽश्वः । हारवइ । नश्यति । प्रा० ४ पाद ।

हारवर—हारवर—पुं० । स्वनामक्यातं ह्रीं, समुद्रं च । अं० २०
पादु० । जी० । सू० २० । हारवरद्वीपे स्वनामक्यातं देवे,
जी० ३ प्रति० ४ अ० ।

हारवरोभास—हारवरोभास—पुं० । स्वनामक्यातं ह्रीं, समुद्रे
च हारवरोभासं स्वनामक्यातं देवे, जी० ३ प्रति० ४ अ० ।

हारवरोभासमहाभइ—हारवरोभासमहाभद्र—पुं० । हारवरोभा-
ससमुद्रे स्वनामक्यातं देवे, जी० ३ प्रति० ४ अ० ।

हारविराडय—हारविराजित—त्रि० । मौक्तिकादिमालया शोभ-
३०१

मानं, कल्प० १ अ० २ अ० । स्था० । ‘ हारविराडयवच्छे-
’ हारेण विराजमानं ‘ वच्छेति ’ इदं यस्य । कल्प० १ अ० १
अ० । हारविराजितं वक्षा येषां ते हारविराजितवक्षः ।
जी० ३ प्रति० ४ अ० । “ हारविराडयवच्छे ” हारेण
विराजमानं रचितं शोभितं वक्षो यस्य स हारविराजमान-
रचितवक्षः । रा० । अ० ।

हारि—हारिन्—त्रि० । मनआह्वयकारिणि, आचा० १ अ० १
अ० २ उ० ।

हारिभइ—हारिभद्र—पुं० । हरिभद्रस्येवं हारिभद्रम् । हरिभद्र-
सुरः सम्बन्धिनि, वा० १६ विव० ।

हारि(री)य—हारीत—पुं० । कौत्सगोत्रविशेषप्रवर्त्तके स्वनाम-
क्यातं शूद्रो, स्था० ७ ठा० ३ उ० । न० । हारिनाऽऽच्छाता ।
आ० म० १ अ० । गोत्रभेदे, कल्प० २ अ० ८ अ० ।

हारि(री)या—हारीता—स्त्री० । भीष्मासिर्गमतस्य चाऽऽयस्यस्य
प्रथमशाकायाम्, कल्प० २ अ० ८ अ० ।

हारि(री)यायण—हारीतायन—पुं० । हारीतपिनोत्रापत्ये, कल्प०
२ अ० ८ अ० ।

हारीस—हारीश—पुं० । श्लेष्मद्वेदेशभेदे, तत्र जातेऽनार्यमनु-
ष्ये च । प्रज्ञा० १७ पद २ उ० ।

हारोत्थय—हारावस्तुत—त्रि० । हारोत्थाऽऽच्छादिते, कल्प० १
अ० ३ अ० । “ हारोत्थयसुकवरइयवच्छे ” हाराव-
स्तुतेन—हारावच्छादनेन सुष्ठु कृतं रत्निकं वक्ष-उरो यस्याः ।
अ० । अ० । हारोत्थावस्तुतमाच्छादितं तेनैव सुष्ठु कृतं रत्निकं
च वक्ष-उरो यस्याः । तं० ।

हारोद—हारोद—पुं० । हारद्वीपस्यामितः समुद्रः, जी० ३ प्रति०
४ अ० ।

हाल—हाल—पुं० । ‘ पण्डि ’ शब्दे पञ्चमभागे उदाहृते शृगु-
कक्षुराज, आ० क० ४ अ० ।

हाला—देशी—कस्मिंश्चिदंशे पुरुषाद्यामन्त्रे, आ० १ अ० ६
अ० ।

हालाहल—हालाहल—पुं० । भावस्थ्यां नगयोमाजीविकोपास-
कं स्वनामक्यातं कुम्भकारे, अ० १५ अ० । श्रीन्द्रियजीववि-
शेषे, प्रज्ञा० १ पद । स्थावरविषभेदे, ग० २ अ० ।

हालिज—हारीत—न० । स्थविरात् श्रीगुप्ताभिर्गतस्य चारु-
गणस्य हृत्तीये कुले, कल्प० २ अ० ८ अ० ।

हालिइ—हारिद्र—त्रि० । हरिद्रावर्णे पीते, कर्म० १ कर्म० ।
सू० २० । रा० । जी० ।

एमे हालिइ । स्था० १ ठा ।

हालिइशाम—हारिद्रनामन्—न० । यदुत्पात् जम्बुगरीरं हा-
रिन्द्रं—पीतं हरिद्रादिवज्ज्वलितं तद् हारिद्रनाम । वषुनाम-
भेदे, कर्म० १ कर्म० ।

हालियेड—हालिकाएड—न० । शृङ्गकोलाकायाः आह्वयया वा
अग्रं, कल्प० २ अ० ६ अ० ।

हालिय—हालिक—पुं० । हेलन इयवहरतीति हालिकः । अ-
नु० । तालालिक, आ० १ अ० १ अ० ।

हासिका-हासिका-ली० । वृद्धकोलिकायाम्, ब्राह्मणाय० च ।
कस्य० ३ आधि० ६ सुत ।

हाव-हाव-पुं० । मुखविकारलक्षणे स्त्रीणां चेष्टाविशेषे, वा०
१ श्रु० १ अ० । रा० ।

हास-हास-पुं० । हसनं हासः । हास्यमोहनीयकर्मोद्यमो विवृ-
तचर्यैर्विधीयमाने, दृशे० १ तत्त्व । इमियादिनिमित्ते चे-
तोविशेषे, आचा० १ श्रु० ३ अ० २ उ० । मोहोद्यजनितवि-
कारे, स्या० ३ डा० १ उ० । स्त्रीभिः सह
हसितं, नि० बू० १ उ० । हासकृत्स्नि, हास-
सम्भूतत्वाद्वा हासाः । हासजेषूपवर्णने, स्या० ४ डा० ४ उ० ।
कृत्स्निकायाः सहाकृत्यन्त्यन्तरास्त्राभिन्दे, स्या० २ डा० ३ उ० ।

हास्य-न० । हास्यतेऽनेनेति हासस्तत्त्वज्ञे हास्यम् । हास्य-
मोहनीयम् । कर्मणि, दश० १ अ० । हसने, म० २ अधि० ।
पशुनामिन्द्रजनिमत्तं वा हसति तदास्यम् । ब० १ उ० ३
प्रक० । उत्त० । आचा० । प्रथ० । विद्वत्तासम्भ्रमप्रवचन-
व्यासंकारादिहास्याईमभवे ममःप्रकरोद्दिष्टात्मके रस-
भेदे, अनु० ।

हास्वरनं हेतुलक्षणाध्यामाह—

“स्वययवेसभासा, विवरीअभिलंघयासमुपपयो ।

हस्तो मध्यपहासो, पगामसिमो रसो होइ ॥ १४ ॥

हासो रसो जहा-

पासुत्तमसीमंडिअ, पडिडुई देवरं पलोअंती ।

ही जह थगभरकपण-पणमिअमज्जो हसई सामा ॥ १५ ॥

अपवर्णनेषु आयात् । हास्योपपादाय वैपरीत्यं वा विद-
म्बना—निर्वर्णना तत्त्वमुपपन्नो हासो रसो भवर्णानि
संयोगः, तत्र पुरुषादेर्विशिष्टादिकपरकणं रूपवैपरीत्यं तरुणा-
देर्बुद्धादिभाषायादनं व्योवैपरीत्यं, राजपुत्रादेर्विशिष्टादि-
वेषधारणं वेषवैपरीत्यं, गुह्यराज्ञेस्तु मध्यं दशादिभाषाभिधा-
नं भाषावैपरीत्यम् । स च कथंभूतः?, स्यादित्याह ‘मध्यपहा-
सो’ति मनःप्रवर्धकारी प्रकाशा नम्रवक्त्रादिविकाशस्वरूपो
ल्लिङ्ग इत्यथ स तथा, अथवा—प्रकाशानि—प्रकटान्युदरप्रक-
टमयाऽहृद्वाकादीनि लिङ्गानि यस्येति स तथा ॥ १४ ॥ ‘पासु-
त्तमसी’त्यादि निश्चयगाथा इह काचित्पठ्या प्रसूता
ल्लिङ्गोवचस्व मयीमण्डनं मण्डितः, ते प्रभुं च स हास-
ति-तां च हसन्तीमुपलभ्य काश्चिद्याभिवर्तिन काञ्चिदामन्य
ग्रह—हीनि कन्तृणां निशयघातक बन्धः पश्यत मो श्यामा
स्त्री यथा हासनीति सम्बन्धः, किं कुर्वती?—देवरं प्रलोकाय-
न्ती । कथं भूतम्? ‘पासुत्तं’त्यादि लिङ्गप्रकटादिविद्वत्त कर्मधा-
रयः—पूर्वं प्रसुतस्य अस्ती ततो मयीमण्डितस्त्वामी ततोऽपि
प्रभुद्वयं स तथा तं, कथंभूता? स्तनभरकपणेन प्रणनं म-
धुं यथा हासनीति सम्बन्धः । प्रहसिकामिधानं रसावेष-
व, प्रथ० ४ सवे १ द्वार । “हानं जेहू कंदपगाह वा प-
कराऊ उवडासं” महा० १ अ० । हास्यं न संवितव्यमिति
सत्यवचनस्य पञ्चमी भावना । प्रथ० २ सवे० द्वार ।
(आ) च ‘सुसावापेरमस्य’ शब्दे पष्ठ भागे द्रष्टव्य ।
व्यन्तरभेदे, स्या० २ डा० ३ उ० । आचा० ।

हासंभास-हासप्यान-न० । हासो—हास्यं तस्य स्थानं च—
एकदाचार्यशिष्यस्यैव मिश्रमहितस्य यक्षबाहुकुमारं प्रति
छन्दश्चुत्पाद्व च वा । सुवर्णभेदे, आनु० ।

हासकृत्स्न-हास्यकर्मन्-न० । पशुव्येव सन्निमतमनिमित्तं वा
हसति तन्मर्म हास्यम् । मोहनीयकर्मभेदे, स्या० ६ डा० ३ उ० ।
हासकर-हास्यकर-पुं० । हास्यापजीविनेषु, म० ६ श० ३३
उ० । औ० । ज० । हास्यं च विविधवचनैः स्मर्यते परेषां
हान्यं भाग्यव्यपगच्छिद्वाग्यं चेति तत्कारः । अ० ३ आधि० ।
वचरचनानिना स्वपरहासोपादेक, स्या० ४ डा० ४ उ० ।

अथ हासकरमाह—

वेसवयणेहि हासं, जणयतो अप्पणो पेसिं च ।

अह हासणो ति भसइ, धयसो ज्व छले नियच्छंते । १४० ।

‘धयसो ज्व’ भासइ इव परेषां विज्ञासं विकल्पेन भाषाविष-
याणि वियच्छन् निरन्तरमव्ययं नारदोरेव वचवचवैर्विक-
चैरात्मनः परेषां च प्रेक्षकाणां हास्यं जनयन् उपादयन्, अथै-
व हान्यो हास्यकर इति प्रत्ययः । ब० १ उ० २ प्रक० । पं० ब० ।
हासकुह्य-हास्यकुहक-पुं० । हास्यकारिकुहके, ‘आवि हासं
कुहराजं स मिच्छ’ दश० १० अ० ।

हासयिस्सिय-हामनिश्चित-न० । सुवाभेदे, यथा कन्तृणि-
काणां कर्मिभ्यःसंवाधिनि गृहीते पृथक् न दृष्टमित्यादि ।
स्या० १० डा० ३ उ० ।

हासबोलवहुल-हामबोलवहुल-पुं० । हान्यबोली च बहुला-
वति प्रभूतो यथा ते हामबोलवहुताः । हास्यकलकलप्रचुरं,
जी० ३ प्रति० ४ अधि० ।

हाममोहलिङ्ग-हास्यमोहनीय-न० । मोहनीयकर्मभेदे, यदु-
द्यवशात्सन्निमतमनिमित्तं वा हसति स्मर्यते वा तद् हास-
मोहनीयम् । पं० सं० ३ द्वार । कर्म० ।

हामयिता-हामयितृ-त्रि० । पमहासकारिणि, प्रथ० १
आश्र० द्वार ।

हामरा-हामन-पुं० । हास्यकरे, पं० ब० ५ द्वार ।

हामरइ-हास्यरति-पुं० । औत्तराहाणां महाकृत्यन्त्यन्तराणां-
मिन्दे, स्या० २ डा० ३ उ० । हास्यरतिपुंगले, ‘हामरइकुछा-
भयभेदा’ हास्यं च रतिश्च कुत्सा च भवे च हास्य-
रतिकुत्साभवाभि तेषां भेदो व्यक्तेन्दो हास्यरतिकुत्सा-
भयभेदः । कर्म० ४ कर्म० ।

हासा-हामा-ली० । उत्तरकवकपवैनवास्तव्यमयां विप्रकुमा-
र्याम्, आ० बू० १ अ० । ज० । आ० क० ।

हामाछिङ्ग-हास्यदिष्ट-न० । हास्यरत्यनिशोकमयजुगुप्स-
रूप हास्यापलापितं पदं, कर्म० ६ कर्म० । पं० सं० ।

हामाविअ-हासित-न० । हस शिष्वा गेरायादेशे हुने । ‘अ-
दल्लुक्यादेरन आः’ ॥ ३१ । ३३॥ इति आदरन आ भवति ।
हास्यं कश्चि, शा० ३ पाद ।

हासीअ-देशी-हास्ये, दे० ना० ८ वगे ६२ गाथा ।

हासुस्मित-हासोत्सृत्-पुं० । हासेन युक्त उन्मत्तः । हसो हासो-
त्सृत्वा । हासितमुक्ते प्रहृष्टः, व्य० २ उ० । ६० ।

हाहक्षिप-हाहाकृत-चि० । विगिति अथनपूर्वकं कृत्वाते,
वृ० ३ उ० ।

हाहा-हाहा-अव्य० । दुःखान्तोक्तवचने, जं० २ वक्त० ।
विपा० । गन्धर्वविशेषे, प्रह्ना० १ पद ।

हाहाभूष-हाहाभूत-पुं० । हाहा इत्येतस्य शब्दस्य दुःखान्ते-
लोकेष्व करणं हाहावचनं । तज्जन्तः प्राप्ता वः कालः स
हाहाभूतः । हाहेति शब्दं प्राप्ते कालं, भ० उ० श० ६ उ० ।
“वृत्तमनुसमाप समाप हाहाभूष कालं भविसिह ”
जं० २ वक्त० ।

हि-हि-अव्य० । यस्मादर्थे, विश० । सूत्र० । रत्ना० । निश्चिते,
ध० ३ अचि० । अष्ट० । प्रति० । पुनरर्थे, विश० । भाषनासूचने,
यश्चा० १४ विव० । एवकारार्थे, यश्चा० २ विव० । प्रशान्तिभा-
यातिशये, अत्रु० ।

हिष-हूत-चि० । “ हृत्पादौ ” ॥ ८ । १ । १२८ । कृपावित्वा-
त् इत्यम् । अपहृते, स्थानान्तरे गमिते च । प्रा० १ पाद ।

हित-न० । कल्याणकामपके, दृश० ५ अ० १ उ० ।

किं कर्तव्यमित्याह—

अप्यहियं कायवर्चं, जडं सका परिहियं च पयरेडा ।

असहियपरहियाणं, असहियं चैव कायवर्चं ॥ महा० ४
अ० ।

हिअभ-हृदय-न० । “ स्वाधे कश्च वा ” ॥ ८ । १ । १६४ ॥
इति प्राकृतं स्वाधिकः कप्रत्ययः । अन्तः करणे, प्रा० २ पाद ।

हिअडड-हृदय-न० । “ योगजाक्षेपाम् ” ॥ ८ । ४ । ४३० ॥
इति स्वाधे डडप्रत्ययः । “ फोडैति जे हिअडड अण्णण्डे । ”
अन्तःकरणे, प्रा० । हिअडा फुडि तड् चिं करिकालकञ्चं
काहं । प्रा० ४ पाद ।

हिअपयिचि-हितप्रवृत्ति-स्त्री० । पारार्थपरमार्थकरणे, पं० व० २
द्वार ।

हिअय-हृदय-न० । “ हृत्पादौ ” ॥ ८ । १ । १२८ ॥ इति आ-
वर्धते इत्यम् । हिअयं । अन्तःकरणे, प्रा० १ पाद ।

हितक-पुं० । हितकारिणि, कल्प० १ अचि० ३ क्षण ।

हिअयगमसिजा-हृदयगमनीया-स्त्री० । हृदयप्रह्लाविह्वलत-
शोकापुच्छेदिकायाम्, कल्प० १ अचि० ३ क्षण ।

हिगु-हिङ्गु-न० । रामदेवशंकरं वृत्ते, हिङ्गी वा यस्य निर्यासो
हिङ्गु प्रथमः । ल० ।

हिगुलस-हिङ्गुल-पुं० । वृत्तविशेषे, यस्य निर्यासो हिङ्गु
भवति, भ० ८ श० ३ उ० ।

हिगुलय-हिङ्गुलक-न० । स्वनामक्याते वर्णकद्रव्ये, प्रा० १ ध्रु०
१ अ० । लुक्० । आवा० । उक्त० । अनिजोऽपि हिङ्गुलः
“ अजस्रस्य वं गुप्तं ” इत्यसुरबलात् प्रहृष्टायागतोऽनिकर्त्ता-

भवति कृमिस्य तद्विचित्रं किं वाचकम् । तथापि तस्य
सञ्चितताव्यवहारः किञ्चन, तत्र को हेतुरिति प्रश्नः, अत्रो-
त्तरम्-हिङ्गुलः आनिजो वाजिनशनादेः परत आयातत्वात्क-
निमज्ज स्वत एव उभावेव्यविचौ भाष्येते, तद्वद्भावे तु कर्त्तापी-
यतया तेन सामप्रतं संघर्षितः सम्पृच्छते इति यतित्यवधार
इति ॥ ३३५ ॥ सेन० ३ उक्ता० ।

हिगुलयसमुगय-हिङ्गुलकसमुद्रक-पुं० । हिङ्गुलकराध-
सम्पुटं, जी० ३ प्रांत० ४ अ० ।

हिमुसिब-हिङ्गुशिब-पुं० । हिङ्गुमयशिबालिङ्गे, द्या० ४ डा० ३
उ० । दृश० । “ दवणाकम्म ” शब्दे चतुर्थभागे १६८ पुष्ट व्या-
ख्यातमेतत् ।)

हिगोल-हिङ्गोल-न० । सूतकभक्ते, वक्ष्यादिप्राभाजने च ।
आवा० २ ध्रु० १ लु० १ अ० ४ उ० ।

हिडग-हिडक-पुं० । पर्यटके साधौ, सूत्र० १ ध्रु० २ अ० ३ उ० ।

इदानीं हिण्डक उच्यते—

उवएस अणुवएस, दुविहा इ हिडआ ममासेण् ।

उवएस देसदेसण्, अणुवएसो इमे होति ॥ ११८ ॥

उपदेशहिण्डका, अनुपदेशहिण्डकाश्च । एवं द्विविधा हि-
ण्डकाः समासतः—सङ्क्षेपण् । “ उवएस ” चि उपदेशहि-
ण्डको यो देशदर्शनाथे सूत्रार्थोभयगण्यो हिण्डके—वि-
हरति । “ अणुवदेस ” चि अनुपदेशहिण्डका इमे अण्वन्ति
वचयमाणाः—

चके धुमे पडिमा, जम्मण निक्खमख नाख् निव्वण्णे ।

संखडि विहार आडा-र उपविह तड् देसखण्डण् ॥ ११९ ॥

चकं—धमेचकं स्तूपो—मथुरायां प्रतिमा—जीवन्त-
स्वामिसंघनिधनी पुरिकायां पश्यति, “ जम्मण ” चि जम्म—
यथाहेतां सौरिकपुरादौ व्रजति, निष्कमसुभुवम्—उज्जयन्ता-
दि द्रष्टुं प्रयाति, खाने यथैवात्पक्षे तन्मोक्षदर्शनाथे प्रयाति
निर्वाणभूमिदर्शनाथे प्रयाति । संखडोपकरणं तदर्थं व्रजति,
“ विहारे ” चि विहारार्थं व्रजति, स्थानाज्जीवो ममात्रेति-
“ आहार ” चि यास्मिन् विषये स्वभाववैयं वाह्यारः शोभन-
स्तव प्रयाति । “ उपविह ” चि अनुकृप विषये उपविहः शो-
भनो लभ्यत इत्यतः प्रयाति, “ तड् देसखण्डण् ” तथा इत्य-
देशदर्शनाथं व्रजति ।

एते अकारणा सं—जयस्य असम्रच तदुभयस्य भवे ।

ते चैव कारणा पुण्, गीयत्थविहारिणो भण्णिआ ॥ १२० ॥

एतान्यकारणानि संयतस्य, किंविशिष्टस्य ?—असमप्रचत-
तुभयस्य—असमाप्तसूत्रार्थोभयस्य संयतस्य भवन्ति अका-
रणाणि । “ ते कथं ” चि नान्येव धर्मेष्वाकादीनि कारणानि
भवन्ति, कस्य ?—“ गीयत्थविहारिणो ” गीतार्थविहारीणः
सूत्रार्थोभयगण्यस्य दर्शनादिविधौ कारणाथं विहरत इति ।

तथा चाह—

गीयत्थो य विहारो, विह्रओ गीय्थमीसिंओ भण्णिओ ।

एतो तड्दविहारो, नाणुआओ जिण्वरेहि ॥ १२१ ॥

“ गीयत्थो ” गीताधानं विहारः—विहरणमुक्तम् । “ जि-
हता गीयत्थमीसिंओ ” हितार्थो विहारः—हितार्थं विहरणं

गीतार्थमिधं-गीतार्थेन सह, इत्यस्तीत्यो विहारो नातु-
कान्त-मोक्षो जितवरेः ।

किमर्थमित्यन आह—

संजमआयविराहस्य, नाथे तह दंसस्ये चरिते अ ।

आयासोव जिआर्य, दुखइ दीहं तु संसार ॥ १२२ ॥

संयमविराचना आरमविराचना तथा ज्ञानदर्शनचारित्राणां
विराचना, आयासोपक्ष जिआनां कृतो भवति, तथा अग्नी-
ताये एकाकी हिरेडन करोति दीधे च संसारमिति ।

इदानीमेव (निवृत्ति) गाथां माध्यकारो व्याख्यानयन्नाह—

संजमतो छकाया, आयाकंटउड्डिउजीरेगेलजे ।

नाथे नाथायारो, दंसस्य चरगाइधुग्गाहे ॥ ६७ ॥

'संजमतो छकाया' संयमविराचनान्महीकृत्य षट्पादविरा-
चना संभवति । 'आय' ति आरमविराचना संभवति, कथं ?
'कंटउड्डिउजीरेगेलजे' कण्टकभ्यः आस्थिशकतेभ्यः आहा-
रस्याजरेण तथा ग्लानयनम् । 'नाथे' ज्ञानविराचना भवति,
कथं ? स हिरेडन ज्ञानाचारं न करोति, 'दंसस्य चरगाइ-
धुग्गाहे' दृशेनविराचना, कथं संभवति ? स हागीतार्थभर-
कादिभिर्वृत्ताह्वते, ततश्चापेति दर्शनम्, 'कि पुनः कारणं
चारित्रं न व्याख्यातम् ? उच्यते-ज्ञानदर्शनाभावे चारित्रस्या-
व्यभाष एव द्रष्टव्यः । द्वारम् । एवं तावदेकः कारणिको
'निकारणिको य सोवि हागुडिओ दूनिजंतआ य भांछिओ'
इदानीमनकान् प्रत्युपेक्षान् प्राप्तापयन्नाह—

थेमावि होति दुविहा, कारखनिकारथे दुविहभेओ ।

जं इत्थं नाखत्तं, तमई वोच्छं समासेणं ॥ १२३ ॥

अनेकेऽपि द्विविधा भवन्ति, कनेमेन द्वैविध्येन?, अन आह
'कारखनिकारण' ति कारखनमहीकृत्य अकारणे चाङ्गी-
कृत्य द्विविधाः, 'दुविहभेओ' ति पुनर्द्विषोऽभेदः, 'ये ते
कारणिकास्ते स्थानस्थिता दूइजमानाश्चे'ति ते निष्का-
रणिकास्तेऽपि स्थानस्थिता दूइजमानाश्च । तस्य जे कार-
णिका दूनिजंतगा ठाणुठिआ अ ते तहव असिवादिकार-
णेहि जहापुव्वं एगस्स गमणुविहि वक्खान्तेण भण्णिअं,
अ वि निकारणिआ दूइजंतगा ठाणुठिआ य तेऽपि तह येव
धुमाइहि, 'जं एत्थ नाखत्तं' यदत्र नानात्थ-यो विशेषस्तमहं
वक्ष्ये समासतः ।

इदानीमनन्तरगायोक्ताः सर्वे एव सामान्येन वतु-

र्विधाः साधयो भवन्ति ।

जयमाणा विहरंता, ओहाणा हिंदगा चउद्धा उ ।

जयमाणा तथ तिहा, नाथुद्धा दंसस्यचरिते ॥ १२४ ॥

'यती' प्रत्यये यतमाणाः—प्रयत्नपराः विहरन्तः—वि-
हरमाणा मासकहंपेन पर्यटन्तः 'ओहाण' ति अवधाव-
मानाः, प्रवृत्त्यातोऽवसर्पणस्त इत्यर्थः, तथा आहिरेडकाः—
अमशशीलाः, एवमेते वतुर्विधाः, इदानीं 'यथोद्देशं निदेशः'
इति न्यायाचनमाना उच्यन्ते—'जयमाणा तस्य तिहा'
'यतमाणास्त्रिप्रकाराः, कथं ? 'नाथदंसस्यचरिते' तस्य णाण-
डुहा कथं जयन्ति ? उदि आयरिआणं जं सुअं अन्थो वा
कण्हिअ अण्णं य से सली अण्णि धेणुं धारंते वा ताह

विसज्जवेत्ता अत्ताणं अन्नओ वधन्ति, एवं वेच दंसस्यपमा-
वणाणं सत्ताणं अट्टाप वधन्ति, तत्त्वाधोदीनां, तथा चरित-
ट्टाप इंसतरं गयाणं कण्ह कारंणं, तस्य उदि पुडविका-
इयाइ पउरं ततो न चरितं सुज्जर ताह निग्गच्छमि, एसा
चरितजयणा जलु एवं तिविहा समासतो समक्कयाव । इति ।

इदानीं विहरमाणा उच्यन्ते, अत आह—'विहरंता वि
अ दुविहा' विहरमाणा द्विप्रकाराः, 'गच्छुगता
निगया वेव' एतदेव-व्याख्यानयन्नाह—

पत्तेयबुद्ध जिण्ण-पिया य पडिमासु वेव विहरंता ।

आयरिअथेवसमा, भिक्खु सुद्धा न गच्छुमि ॥ १२५ ॥

प्रत्येकबुद्धा जिनकल्पिकाश्च प्रतिमाप्रतिपञ्चाश्च—'मासाई
सत्तता' इत्येवमादि एते गच्छुनिर्गता विहरमाणाः । इदानीं
गच्छुप्रविष्टा उच्यन्ते—'आयरिअ' आचार्यः-प्रसिद्धः, स्व-
विरो-यः सीदन्ते ज्ञानादी स्थिराकरोति, वृषभो-वैद्यावृत्त्य-
रणमभ्यः भित्तवः-पनदुपतिरिक्ताः, पुज्जकाः प्रसिद्धाः, 'एते
गच्छुगता गच्छुनिर्गताश्च' इत्यनुपन्यासः प्राक् कृतः, तत्क-
स्माज्जिनकल्पिकादयो गच्छुनिर्गता आदौ व्याख्याताः, उ-
च्यन्ते-जिनकल्पिकादीनां प्राधान्यव्यापनार्थम्, आह-प्रथम-
मेव कस्मादित्येव नोपन्यासः कृतः, उच्यन्ते—तऽपि जिन-
कल्पिकादयो गच्छुगतापूर्वा एवास्याधेस्य आपनार्थम्, आह-
प्रत्येकबुद्धा न गच्छुनिर्गताः न, तेयमापि जमान्तेरं नत्तमं-
तत्त्वसङ्गवात्, यमस्तेषां नव पुराणिं पुराणीनां विद्यन्ते ।
अथ ० । (अवधावचनवक्तव्यतया 'ओहावन्ते' शब्दे तृतीयभागे ।)
अधुना ये न गच्छुगता विहरमाणाकाल्पाभावविधिं प्रति-
पादयन्नाह—

पुसुमि मासकप्पे, वासावासासु जयणसंकमणा ।

आमंतणा य भावे, सुत्तथ न हाइई जत्थ ॥ १२६ ॥

मासकहंपे—मासावस्थां पूर्णं सन्ति तथा 'वासावासासु'
ति वर्षायां वासो वर्षायासः तस्मिन् वा यो घामकल्पस्तस्मिन्
न पूर्णं सन्ति । पुनश्च यतनया-संक्रामकणां क्षेत्रसंक्रान्तिः क-
संव्या । किं कृत्वा ?—'आमंतणा य' ति आमन्त्रणं आचार्यो
शिष्यानामन्त्रयति पुच्छति क्षेत्रप्रत्युपेक्षकप्रवणकाल, अथ-
व्हादागन्तुं क्षेत्रप्रत्युपेक्षकेषु क्षेत्रगमने वा, 'भावे' ति आ-
गत्यु क्षेत्रप्रत्युपेक्षकेषु भावे प्रतीक्षन्, कस्य किं क्षेत्रं ततो
तत्र सर्वेयां मनं शुद्दीन्या यत्र सुवार्थदानिने भवन्ति तत्र ग-
मने कश्चित्प्राचार्यः ।

इदानीमनामेव गाथां व्याख्यानयन्ति, अत्र यदुपपन्नं 'ज-
यणसंकमण' ति तत् व्याख्यायन्नाह—

अप्पडिलेहियदोसा, वसही भिक्खं च दुइइं होजा ।

बालाहिलीशाण व, पाउगं अइव सज्जओ ॥ १२६ ॥

अप्रत्युपेक्षणं दोषा भवन्ति, ते खामी—'वसहि' ति कदा-
विहसतिदुर्लभो भवत्, तथा भित्ता वा दुर्लभा भवत्, तथा
बालादिगलानानां प्रायोग्यं दुर्लभं भवेत् । अथवा-स्थाप्यायो
दुर्लभः, मांसाद्याकीर्णव्याम् ।

तस्मात् किम् ?—

तम्हा पुव्वं पडिले-हिडण पच्छा विहीई संकमणं ।

पेसइ जइ अण्णापु-च्छिउं गणं तरिपेमे दोसा ॥ १३० ॥

तस्मात्पूर्वमेव प्रत्युपेय—निरूप्य पश्चाद् विधिना—यत्-
नया संकल्पो करणीयम् । इदानीं यद्युपेयस्तत् 'आमन्ता ये'
स्वल्पमेव न इवाक्यात्म्यवाह—' पसेति जह अशापुच्छि-
उं गच्छ' प्रेषयति क्षेत्रप्रत्युपेयकाम् सदि मयमनापृच्छय
तत्रमे दोषः वषयमाश्लक्षणाः ।

अद्वैतगोविन्दपिबिले—इत्याह कथं वि मय चि तो पुच्छे ।
क्षेत्रे वडिलेहेतुं, अमुगत्थं मय चि तं दुह् ॥ १३१ ॥

यदा क्षेत्रप्रत्युपेयकाः क्षेत्रप्रव्रजिताननापृच्छय गतास्तदा
कथं वाच्यते ? अत आह—अतिरिक्तोपधिप्रत्युपेयकार्या स-
न्यां ते पृच्छन्ति—कुत्र गतास्त इत्येवं पृच्छन्ति । आचा-
र्योऽप्याह—क्षेत्रं प्रत्युपेयितुमुक्तं क्षेत्रे गता इति , तऽ-
प्याहुः—'तं उच्छे' ति , तत्—क्षेत्रं न शोभन्म् ।

यतस्तत्र गच्छन्ताम्—

तेषां सावय मसगा, श्रोमऽसिबे सेह इत्यपिडक्षीए ।
यद्विद्वद्भगणि उड्ढा-ए एवमाह भवे दोसा ॥ १३२ ॥

स्नेहः अद्वैते स्थापयति—इत्याहोदीनि मशका वाऽनि-
उद्याः श्रोम—तुमिसम् 'असिबे' देवताकृत उपद्रव्यं, यदि वा-
'सेह' ति अभिनवप्रव्रजितस्य स्वजना विघन्ते, ते को-
न्याज्ययति, 'इयि' ति क्षिया वा मोहप्रचुराः, 'प-
डिणीए' ति प्रत्यनीकोपद्रव्यं, 'थोडि' ति स्थिरजला-
वि वा तत्र विघन्ते, 'भगणि' ति भ्रष्टा जना वा तत्रः
स देशः, 'उड्ढाये' ति उड्ढितः—उड्ढितः प्रवेशो वा-
ऽपान्तराल इत्येवमाद्यो दोषा भवन्ति ।

तत्रापि प्राप्तयैते दोषाः—

पञ्चतितावसीश्रो, सावयदुग्मिकखतेखपउराह ।
शियगपदुहुडाये, फेडणहरियारपणीए ॥

स हि प्रत्यन्तदशः श्लेष्छापुपद्रवोपेतः तापस्यः—ताप-
सप्रव्राजकाः ताश्च प्रचुरमोहाः संयमाह भ्रंशयन्ति स्थाप-
भयदुग्मिप्रमत्तेनप्रवृत्ति वा संव्राति 'नियम' ति अ-
भिनयप्रव्रजितस्य निजः—स्वजनादिः स चोत्प्राज्ययति
'पडुड' ति प्रविष्टो वा तत्र कश्चित् 'उड्ढाये' ति उत्थि-
तः—उड्ढितः स कदाचिदशो भवेत् 'फेडण' ति प्राक्
तत्र वसतिरासीत् इदानीं तु कदाचिदपनीत भवेत् । (हरि)
'हरितपण्णीये' ति हरितं तत्र शाकादि वाहुभ्येन भक्ष्यते,
तथा साधूनां न कदापि दुग्मिप्रमत्तं वा 'हरितपणी' ति त-
त्र दशं कपुडिच्छं गृहणु राशो दृश्यं दृश्या देवतायै बल्यर्थं
पुरुषा मार्यते, स च प्रव्रजितादिभिर्सायं प्रविष्टः सन्, तत्र
गृहस्थापरि आद्रा वृक्षशाया विद्धं क्रियते, तच्च गृहीतस-
ङ्गेन वृत्त एव परिहरति, अगृहीतसङ्गेन च विनश्यति,
तस्माद्गच्छे वृष्टा गन्तव्यमिति । अथवा—अन्यकरीकृतं गाथा,
ततश्च न पुनरुद्धोदः ।

इदानीं स आचार्यः क्षेत्रप्रत्युपेयकान् प्रेषयन् सर्वं
मशमालोचयति, अथ तु विशेषं कश्चिदमालोचयति
शिष्यादिकं ततश्चेतं दोषा भवन्ति—

सीसे जह आमंसाह, पडिच्छगा तेषां बहिर्भावं भावं ।

जह इयरा तो सीसा, ते वि सनपमि गच्छति ॥ १३४ ॥

शिष्यान् विशिष्य केवलान् यथामन्त्रयति ततश्च को
दोषः ? 'पडिच्छ' ति स्वार्थप्रवृत्त्यायै व आचाराः लो-
भकले प्रतीच्छकाः 'तेषां' ति तेन अमालोचनेन 'बहिर्भा-
वं' ति बहिर्भावं विचिनयति, बाह्या वयमत्र । अन्तर्भा-
वान्—प्रतीच्छकामालोचयति ततः शिष्या बहिर्भावं मन्त्रयन्ते,
प्रतीच्छकाश्च स्वार्थप्रवृत्तसमाप्ती गच्छन्ति ततश्चाचार्य
एकाकी संजायत इत्येवं दोषस्तावत् ।

अथ बुद्ध्या पृच्छन्ति ततः—

तरुणा बाहिरभावं, न य पडिलेहोवही न किङ्कर्म ।

मूलयपत्तसरिसया, परिभूया वक्षिमी थरा ॥ १३५ ॥

बुद्धानालोचयति तरुणा बहिर्भावं मन्त्रयन्ते, ततश्च ते
तरुणाः किं कुर्वन्त्यत आह—'न य पडिलेहोवही' उप-
धः प्रत्युपेयानां न कुर्वन्ति, न च कति कर्म—यादृशकालनादि
कुर्वन्ति । अथ तरुणानि पृच्छन्ति ततः को दोषः ? 'बुद्धा
एवं विन्त्ययन्ति'—मूलयपत्तसरिसया' मूलम्—आद्यं यन्त्रु-
नित्सारं परिपकप्रार्थं तन्पुंश ब्रह्मण एव च परिभूनास्तत्त-
व्रज्यामः इत्येवं स्वविश्वविधनयन्ति, यद्विवा—'मूलयपत्तसरि-
सया' मूलकपयन्तुस्याः—शाकपत्रमाया वयम् ,

अथ मते स्थाविरा न प्रवृत्त्या एव, तनु न, यत, आह—
तुल्यमपदि विहृण, जे जूहं होइ सुकु वि महं ।

ते तरुणरहसपोहियं—मयगुममहं सुहं हेतु ॥ १३६ ॥

जीर्णसृष्टिहीनं यद्यपि भवति पृच्छति महत्तदर्थं तदर्थ-
रमसे—रागे पोनिते—निमग्नं मदेन गुह्यमयितं—मूढं सुखं हर्ष-
विनाशयितुं—सुखेन तदवापायते ।

यस्मादन्तर्देवं तस्मात्सर्वं एव मिलिताः

सन्ताः प्रवृत्त्याः, कथम् ?—

पुद्गलमलममंतथा, नागच्छह को य पुच्छिओ न कहे ।

तस्सुवरि ते दोसा, तम्हा मिलिण्णु पुच्छेजा ॥ १३७ ॥

स्तुतिमङ्गलं कृत्वा—अतिक्रमणस्यान्ते स्तुतिप्रयं पठित्वा
ततश्चामन्त्रयति आकारितं च वृत्तयो यदि नागच्छति
कश्चिद्यो वा पृष्टः सख कथयति ततस्तत्सुयोपरि ते दोषाः,
तस्मान्मिलितेषु पृच्छनीयसंकीर्तनुतु ।

केहि भंशति पुचं, पडिलेहिअ एवमेव गंतव्यं ।

तं च न जुअइ वसही, फेडण आगंतु पडिणीए ॥ १३८ ॥

कचनाकार्यो एव भवते—प्राक् प्रत्युपेयानि यांस्तश्च क्षेत्रे
प्रमापि स्थिता असन् तस्मिन् पुनरप्रत्युपेय गम्यते, तच्च
न वृत्त्यने, यस्मात्प्र कदाचित् 'वसही फेडण' ति सा
प्राक्नी वसतिरपनीता, आगन्तुको वा प्रत्यनीकः संजातः,
अत एव दोषभयापुर्ववृष्टाऽपि वसतिः प्रत्युपेयणीया ।

इदं च ते प्रवृत्त्याः—

कपरी दिसा पसत्था ? अमुहं सवेसि अणुमहं गमर्थ ।

चउदिसि ति दुणं वा, सत्तण पणमं तिग जहं ॥ १३९ ॥

कतरा दिक् प्रशस्ता—शेनमना ? सुखमन्त्रयते, तेऽ-
प्याहुः 'अमुहं' अमुका दिक् सुखेति । एवं सर्वेषां
यदा अनुमना—अभिप्रेक्षितं भवति, विगिर्यते,
तदा गमनं करणीयम् । तत्र चतुष्टयं विष्णु—पूर्वदक्षि-
णपश्चिमांतरासु प्रत्युपेयकाः प्रचानि, अथवा—चतुष्टयं

विशासुपद्रवाविलम्बये निष्ठुषु याम्नि, तदभावे द्वयोर्विशो-
याम्नि, तदभावेऽप्येकस्यां विधिः । तासु च विदुषु ब्रजन्तः
स्वियम्नो ब्रजन्त्यत आह—'सकण पणं तिम जहणं'
एकैकस्यां विधि उत्कृष्टः सप्त सप्त प्रयान्त, सप्तानाम-
भावे पञ्च पञ्च ब्रजन्ति, पञ्चानामभावे जघन्येन त्रयस्यः
प्रयाप्तीति ।

अथ च ये अभिप्रवृद्धिकास्ते प्रहेनव्याः, तेषां त्वभावे-
अभुभिगमहि ए वावा-रणा उ तत्थ उ इमं न वावारे ।

बालं बुद्धमगीमं, जोगिं वसहं तदा खमगं ॥ १४० ॥

'अभुभिगमहि' इति यैरभिग्रहं न शुद्ध्यस्तात् व्यापा-
रयेष्ट-गमनाय चादयदित्यर्थः । तत्र तु बालं बुद्धम् अगीतार्थं
योगिने वृषभे—वैद्यावृषकरं तथा क्षपकं—मासक्षपका-
दिकम्, एतावत् व्यापारयेष्टगमनाय ।

इदानीमेतामेव गाथां भाष्यकृद् व्याख्यायन् आह—

हीलेज व खेलेज व, कजाकजं न यारुई वालो ।

सो वाऽणुकुं पणिजो, न दिति वा किंचि बालस्स ॥ ६८ ॥
बाले प्रथमाश्रये दौषः—इत्येते म्लच्छादिना ऋजित वा
बालस्त्वभावात् कार्याकार्ये च—कर्त्तव्याकर्त्तव्यं वा न जा-
नानि बालः, स च बालः क्षत्रप्रभुपक्षगुरोर्धे महीनः सन्
अनुकम्पया सर्वे लभते, आगत्य चाचार्याय कथयति यदुत
सर्वे लभ्यन्ते, गतश्च तज्ज गच्छेत् यावत् किञ्चिन्नभते, चेत्क्ष-
त्येवानुकम्पया स लाभ आसीत्, अथवा न तद्वात वा
किञ्चिद्वालाय परिभवनतानेन न व्यापारयेष्ट ।

बुद्धोऽपि न प्रेषणीया, यतस्तत्रैते दौषाः—

बुद्धोऽणुकुं पणिजो, चिरेण न य मगयं डिले पेहं ।

अहवावि बालबुद्धा, अममत्था गोपरतिअस्सा ॥ ६९ ॥ (भा०)

बुद्धोऽनुकम्पनीयस्तन्भासाय च लभते, मायः, तथा 'चि-
रेण' इति चिरेण—प्रभूतन कालेन गमनम् आगमने च करा-
ति, न च मार्गे—पन्थाने प्रभुपक्षान्तु समर्थः, नार्थ स्थण्डि-
लानि प्रभुपक्षान्तु समर्थः, इदानीं तु द्वयोरपि बालबुद्धयोस्तु-
ल्यदौषाद्वैवावर्णयसाह—अथवा—बाला बुद्धश्च असमर्थाः—
अशक्ताः गोचरविकस्य—त्रिकालमिहाटनस्येत्यर्थः । द्वारं ।
अगीतार्थेऽपि प्रेथमाणे एते दौषाः—

पंथं च मासवामं, उवस्मयं एचिरेण कालेणं ।

एहामो चि न यारुइ, चउविहमणुम ठाणं च ॥ ७० ॥ (भा०)

पन्थाने—मार्गे न जानाति वषयमाणं 'मासं' इति मास-
कथने न जानाति 'यारु' इति वर्षाकथने न जानाति, तथा
उपाश्रयं—दसति परीक्षितं न जानाति, तथा शयानंतरं
पृष्टः—कदा आगमिष्यथ, ततश्च ब्रवीति—'एचिरेण ए-
हामो' इति इयना कालेन—अर्द्धमासादिना एवमाह हत्यर्थं
वदन्तो यो दौषः अविधिमान्यजनितस्ते न जानाति, यतः
कदाचिद्व्या दिक् शोभनतरा शुद्धा भवति तत्र गम्यते,
अतो नैवं वक्तव्यम्—एतावता कालेनैवामः । तथा 'चउ-
विहमणुम' इति तत्रोपाश्रयं शयानंतरं अविधिमान्यमुक्ता-
यति—द्वयतः क्षमः कालेनो भावतव्यां । तत्र द्रव्यनस्त्व-
ङ्गमादि अनुवाच्येन, क्षमः पात्रकमलालनभूमिमुक्तायतः,

कालमो विवा रात्रौ वा निस्सरणमुक्तायते, भावतो ग्ला-
नस्य कस्यचिद्भावावर्णयमाणायां कायिकासंवादि निरूप्यते,
एतां चतुर्विधामनुष्ठानमुक्तापयितुं न जनानि । 'ठाणं च' इति
वसतिः कीदृशं प्रशस्ते स्थाने भवतीत्येतन्न जानाति । द्वारं ।

योगिनमपि न प्रेषयेत्, कस्मात् ?—

तूरतो अण पेहे, पंथं पादुहिमो न चिर हिंहे ।

विगई पडिसेहेइ, तम्हा जोगिं न पेहेज्जा ॥ ७१ ॥ (भा०)

स्वरमाणः स्वप्नप्रप्लवते पन्थानं, तथा पाठार्थं स्वप्न चिरं
मिक्षां हिण्डने, तथा लभ्यमाना विकृतीः—दध्यादिकाः प्रति-
षेचयति, तस्माद्योगिने न प्रेषयेत् । द्वारं ।

बुधमोऽपि न प्रेषणीया यत एते दौषा भवन्ति—

ठवणकुलाणि न साहं, सिद्धाणि न देति वा विराहणया ।

परितावणअणुकुं पण, तिहइऽममत्थो भवे खमगो ॥ ७२ ॥ (भा०)

बुधमो हि प्रेथमाणः कदाचिद्व्या रथापनाकुलानि 'न सा-
हं' इति न कथयति, अथवा—'सिद्धाणि न देति' इति कथि-
तान्यपि तानि रथापनाकुलानि न ददति अन्यस्य, तस्यैव
तानि परिचिन्तानि, 'वा विराहणय' इति ततश्च रथापना-
कुलेषु अलभ्यमानेषु या विराधना ग्लानादीनां सा सर्वा
आचार्यस्य दौषाण कृता भवति । द्वारं । अथ क्षपकोऽपि न
प्रेथ्यते, यतः परिनापना—दुःस्वामिका आनपादिना भवति
क्षपकस्य, 'अणुकुं पण' इति अनुकम्पया वा लोकाः क्षपकस्यैव
ददति नान्यस्य, तथा 'तिहइऽममत्थो भवे खमगो' यथा
वारा यद्विज्ञातस्ते तस्य—वारत्रयाटनस्यासमर्थः क्षपकः । द्वारं—

यदा तु पुनः प्रेषणाहं न भवन्ति—

ए ए चव हवेज्जा, पडिलोमिणं तु पमए विदिष्सा ।

अविही पमिज्जेते, ते चव तहिं तु पडिलोमं ॥ १४१ ॥

एत एव बालादयो भवयुस्तदा किं कर्त्तव्यमित्याह—'पडि-
लोमणं तु पमए विदिष्सा' अनुलोमः—उत्सर्गस्तद्विपरिणतः
प्रतिलोमः—अपवादस्तं प्रतिलोमम्—अपवादमङ्गीकृत्य एता-
नेव बालादीन् प्रेषयेत्, कथम् ?—विधिना—यतनया—
वषयमाणया । यदा पुनस्त एव बालादयोऽविधिना प्रेथ्यन्ते,
तदाऽविधिना प्रेथमाणेषु न एव दौषाः, कः ? 'तहिं तु'
तस्मिन् 'क्षत्रं प्रेथमाणानां कथयन् ?—'पडिलोमं' इति
प्रतिलोमं अपवादमङ्गीकृत्य । अथवा—अविधिना प्रेथमाणेषु
न एव दौषाः, तत्र 'पडिलोमं' इति अविधिप्रतिलोमां
विधिस्तेन—अप्रतिलोमविधिना प्रेषयेत् । ओच० । (हि-
एष्टकसामागारि' सामायारी' शब्दे उक्ता ।)

इदानीं तेषां गमनविधिं प्रतिपादयन् आह—

पंथुवारे उदए, ठाणं भिक्खेतारा य वसहीमो ।

तेणा सावगबाला, पञ्चावाया य जाणविही ॥ १४३ ॥

'पंथ' इति पन्थाने—मार्गे चतुर्विधया प्रभुपक्षणया निरूप-
यन्तो गच्छन्ति, 'उदए' इति उच्चारप्रभवणभूमिं
निरूपयन्तो ब्रजन्ति, 'उदए' इति पात्रकस्थानानि निरूपयन्ति,
यत बालादीनां पानीयमानीय दीयते, 'ठाणं' इति विश्राम-
स्थानं गच्छन्त्य निरूपयन्तो ब्रजन्ति, 'भिक्खे' इति भिक्षा नि-
रूपयन्ति, येषु प्रदेशेषु लभ्यन्ते येषु वा न लभ्यन् इति ।
'वसही' य वसही' इति अन्तराते वसतीत्य निरूपयन्तो

गच्छन्ति यत्र गच्छः सुखेन वसितुं यानि. स्तेनाश्च यत्र न
सन्ति, यत्र व्यालाः तथा स्वापदा न सन्ति—स्वापदबुद्ध-
गोदयो न सन्ति, 'यक्षावाय' ति एकस्मिन् पथि गच्छन्तां
विषा प्रत्ययाः, अन्यत्र रात्री प्रत्ययाः, ततो निकृष्य गन्त-
व्यम् । 'जाणविहि' ति अयं गमनविधिः ।

कथं पुनरेव व्रजन्तीत्याह—

सुत्तरं अकृतिता, भिक्षुं काउं अइति अवरयेहे ।

विश्वदिशे मज्झिमाओ, पोरिसिअट्ठाई मंघाडो ॥१४४॥

सुत्रपौरुषीयं अर्थपौरुषीं चाकुर्वन्तो व्रजन्ति नायथावद-
मिमन्ते क्षेत्रं प्राप्ता भवन्ति, पुनश्च न किं कुर्वन्तीत्यत आ-
ह—'भिक्षुं काउं अइति अवरयेहे' भिक्षां कृत्वा—त-
दासकप्राम तद्विद्यां भक्षयिष्या पुनश्चापहाह्म प्रविशन्ति,
ततो वसन्तिमन्त्रयन्ति, लब्धार्थां च वसन्ती कालं गृही-
त्वा द्वितीयदिशे किञ्चिन्पुनपौरुषीयार्थं कालं स्वाध्यायं
कुर्वन्ति । पुनश्च 'पोरिसिअट्ठाई मंघाडो' 'पोरिसिअट्ठा-
ए' पौरुषीकालं सहाटर्कं कृत्वा भिक्षार्थं प्रविशन्ति, अथ-
वा-स्वाध्यायं कियन्ममयि कालं कृत्वा 'पोरिसिअट्ठाए'
अर्थपौरुषीयमित्यर्थः, सहाटर्कं कृत्वा प्रविशन्तीति ।

इदानीं न सहाटर्केन प्रविष्टान्त् क्षेत्रं विधा-
विभजयन्ति, एतदेवाह—

क्षेत्रं तिहा करंता, दोमीणि नीथिअग्निं थ वयंति ।

अएणो लडो बहुआं, थोवं दे मा य रुमेजा ॥१४५॥

क्षेत्रं विधा कृत्वा—विभिन्नार्थैर्विभज्य एकां विभाग. प्र-
त्युपस्थेयं हिरेष्यन्, अपरो मध्याह्नं हिरेष्यन्, अपरोऽप-
राह्णं, एवं ते भिक्षामटन्ति । 'दोस्तिणि नीथिअग्निं उ वरं-
ति' 'दोस्तिणि' पर्युषिन् आहारं निस्सारिन् सति वद-
न्ति—'अएणो लडो बहुआं' अन्य आहारो लब्धः प्रभुः,
ततश्च 'थोवं दे' ति स्तोत्रं ददस्व—दस्वर्पे प्रयच्छ,
'मा य रुमेजा' ति मा वा रापे प्रहीष्यस्यमादरजान-
नम्, एतच्चास्ती परीक्षां करोति, किमर्थं लोको दानशी-
लो ? न वेति ।

अह्वं थ दोमीणं चित्र, जायामो देहि दहि धयंखीरं ।

खीरे धयगुलंपजा, थोवं थोवं च सवत्थ ॥१४६॥

अथवा—एतदस्ती साधुर्वीर्यी—न वयं 'दोस्तिणि चित्र'
याचयामः, किन्तु दधि याचयामः, तथा खीरं याचयामः,
तथा खीरे लब्धे सति गुडं घृत्तं पयां ददस्व । सर्वत्र—
सर्वेषु कुलपु स्तोत्रं स्तोत्रं गृह्णन्ति न साधवः, एवं तावत्प्र-
त्युपसि भिक्षाटनं कुर्वन्ति ।

अधुना मध्याह्नतन्त्रविधिरुच्यते—

मज्झिह पउरभिक्षुं, परिताविअपिअज्जमपयकहिअं ।

ओमहमथोभंइं, लम्भइं जं जत्थ पाउग्गं ॥१४७॥

मध्याह्नं प्रभुरा भिक्षा लभ्यते 'परितावि' ति परित-
लितं सुकुमारिकावि, तथा पया लभ्यते, जूयः पाटलादिः ।
[पटलादिः] तथा पया—कथियम् 'ओमहमथोभंइं लम्भति'
प्राथितमप्राथितं वा लभ्यते 'जं जत्थ' यद्-वस्तु यत्र क्षेत्रं
प्राथोपयम्—इह तदिष्टभूतं क्षेत्रं प्रधानमिति ।

इदानीमपराह्णं भिक्षावेलां प्रतिपादयन्त्याह—

चरिमे परिताविपं-अ जूस आएस अतरखट्ठाए ।

एकेकागसंजुपं, भत्तइं एकमेकस्स ॥१४८॥

चरिमे—चरमपौरुषीयामटन्ति, तत्र च परितोक्तानि पया
पुष्यं यत्र लिभ्यते ततः 'आएस'ति साधुर्गुरुः 'अतरख' ति
स्नानस्नानेपामार्थोय भवति, ततश्च नत्तपानम् । एवं तेऽटि-
त्वा 'भत्तइं' ति उद्गूरुण्णुकस्यानयन्ति, कथम्?—'एके-
कागसंजुपं' एकः साधुरेकेन संयुक्ता यस्मिन्प्राप्तयन्ते तदेक-
संयुक्तमानयन्ति, 'एकमेकस्स' ति परस्परस्य आगतयन्ति,
एतदुक्तं भवति—द्वौ स्थावू अटनः एक आस्ते प्रभुपसि पुन-
द्वितीयवेलायां तथोद्वितीयमध्याह्नं आस्ते अपरः प्रयाति प्रथ-
मव्यवस्थितं गृहीत्वा, द्वितीयवेलायां च यो द्वितीयवेलायां
रक्षालाः स्मिताः स प्रथमस्थितरक्षालेन सह व्रजन्त, इत-
रन्तु येन चारद्वयमटन्ति स तिष्ठति । एकमेव एषां त्रयणा-
मेकस्व सहाटर्ककल्पनया पर्यटनं द्वयोर्प्राज्ञीयम् ।

एवम्—

ओमह मेमज्जाणि अ, कालं व कुंले य दाणमाईणि ।

सग्गामे पेहिता, पेहेति ततो परग्गामे ॥१४९॥

एवम् औपचं—हरीतक्यादि, भेषजं-पयादि, एतच्च प्राधे-
नाहारेण प्रभुपक्षेन, 'कालं च' ति कालं प्रभुपक्षेन, 'कुंले
य दाणमाईणि' कुलानि च दानध्याजकारिणि. "दाणे अग्नि-
गमसज्ज" एवमादि, एतानि कुलानि प्रभुपक्षेन । एतानि
च स्वप्नमे 'पेहिता' प्रभुपक्षेन ततः परग्रामे प्रभुपक्षेन ।

चायगवयसो दीहं, पणीयगहणे य नणु भवे दोसा ।

जुअइं तं गुरुपाहुण-गिलाणगट्ठा न दण्ड्ठा ॥१५०॥

चादकवचनं, किमिदं आह—दीहं' दीवं भिक्षाटनं कु-
र्वन्ति तं 'पणीयगहणे' ति छेदयद्द्रव्यग्रहणे च ननु भवन्ति
दोषाः । आचार्यस्त्वाह—'जुअइं तं' युज्यते तत्सर्वं दीवं
भिक्षाटनं यत् प्रणीतग्रहणं च, यतः 'गुरुपाहुणगिलाणगट्ठा'
गुरुप्राधुर्गुरुकलानार्थमस्ती प्रभुपक्षेन न द्यापे, न चामार्थं
प्रणीतदिग्रहणमिति ।

जइ पुण खदपणीए, अकारणे एकसि पि मिहइजा ।

तहिअं दोसा तेण उ, अकारणे खदनिदाइ ॥१५१॥

यदि पुनः खदं—प्रभुरे प्रणीतं-किञ्चिद्, एतानि अकारणे
सकृदापि गृहीयात् 'तहिअं दोसा' ततस्तस्मिन् ग्रहणे दोषा
भवेयुः । किं कारणम्?—यतः 'तेण उ' तन—साधुना
'अकारणे सज्जनिदाइ' अकारणे-कारणमन्तरणैव 'सज्जाइ'
भक्षितानि किञ्चिदानि खदयन्ति द्रव्याणि, अथवा-अकारणे
'सज्जनिदाइ' प्रभुराकिञ्चिदानि तेनास्तिवितानीति ।

एवं रुइं थंडिल वसई, य देउलिअसुसुगेमहाईणि ।

पाअग्गामणुआवण, विपाले ये तस्स परिकहसा ॥१५२॥

एवम्—उक्तं प्रकारेण 'रुचिप' ति 'रुचि' अर्थात् क्षेत्रं
सति 'थंडिल' ति ततः स्थिरहलानि प्रभुपक्षेन, यत्तु नूनः
परिगृह्यन्ते महास्थिरहलं 'वसई' ति वसन्ति निकृष्यन्ते ।

१-एवमिदं किमपि पुस्तकानुपात्तं टीकाह्वता द्यावतात्वाच्च भूते एव
गृहीतम् ।

किं प्रशस्ते प्रदेशे आहोर्भिवद्प्रशस्ते—सिगखोडावियुक्ते इति, पतन्मय्ये शास्त्रादि, तद्वन्मयि 'द्वजलिप्या' इत्युक्ते शब्दे प्रत्युपपत्तेर 'सुप्रभवेदमादिमयि' शब्दसुहादीनि आदिशब्देव-स-भा दृष्टान्ते, तां च वसतिं लब्ध्वा किं कर्त्तव्यम् ?—'पाउम्मा-मणुणवण' प्रायोग्यानां-तुण्डगलकादीनां शब्दानांऽनु-भापनां कार्यते-यथा उस्सकलय पतानि वस्तून् । अथास्मिं प्रायोग्यानि न जानानि 'विद्यालणे' ति विचारयति, प्राया-व्ये किमपिधीयते ? इति, एवमिधे विचारं तस्य शब्दानतर-स्य कथ्यते 'परिकहण' यथाऽस्माकं तुण्डारडगलादि उ-स्सकलयन् ।

पतां निर्मुक्तिगाथां भाष्यकरो व्याख्यानयति, तत्र लञ्जिते सत्रे स्थितिर्लं परीक्ष्यते, तच्च बहुवचनत्वादुपरिहृदयति, वसतिस्तु कीदृशं स्थानं कर्त्तव्यं कीदृशं च न कर्त्तव्येति व्याख्यातव्याह—

सिगकसोडे कलहो, ठाणं पुण नेव होइ चलयेसुं ।

अहिठाणि मोहुरोगो, पुच्छम्मि अ फेडणं जाणु ७६ (भा०)

सुहमुल्लमि अ चारी, सिरे य कउडे य पुपसक्कारो ।

खेपे पट्टीई मरो, पोच्छम्मि य धायञ्चो वसहो ॥७७॥ (भा०)

तत्र चामयाभ्येपयिहपूर्वाभिमुखवृत्तमकं केचं बुद्ध्या कल्प-यित्वा तत्र इदमुक्त्यते-शृङ्खला-शृङ्खला-यदि वसति क-रोति ततः कलहो भवतीति क्रियां वक्ष्यति, स्थानम्-अवस्थि-तिमात्रं चरन्त्यु-पायमदेषु, आदिष्टानि-अपानप्रदेशे वसती क्रियमाणमनुसूत्राणां भवतीति क्रिया संबंधं येज-नीया । 'पुच्छ' 'पुच्छप्रदेशे' 'फडणं' 'आनयनं भवति व-सत्याः । मुक्कमूले चारी भवति, शिरसि-शृङ्खलायामध्ये क-कुचं च पुष्पास्तकारे भवति, स्फुटं पूठं च भारं भवति, साधुभिरागच्छद्भिराकुलो भवति, उदरप्रदेशे तु निर्यं तुत एव भवति सत्रवृत्तमः । वसतिर्वाप्यता, तद्व्याख्यानाच्च सेवकुलस्यसुहादिपि व्याख्यातमेव द्रष्टव्यम् । इयं च वृत्तम-परिकल्पना यावन्मात्रं वसतिनाऽऽस्माकं तस्मिन् नापरि-हृत्वा, उपरिष्टात् तत्तुसारं कर्त्तव्या वसतिः ।

अपुना 'पाउम्माणुणवणं' त्वमुमेवावयवे व्याख्यानयन्नाह, तत्र प्रायोग्यानामनुभाषा कर्त्तव्या-द्रव्यतः सत्रतः कालतो भावस्तत्र, तत्र द्रव्यतः—

दव्ये तण्डगलार्ह, अच्छणभासाधोवण्णा खेसे ।

काले उच्चारार्ह, भावेण गिलासकूवमा ॥७८॥ (भा०)

द्रव्यतः-द्रव्यमार्गद्वयं तुलानां संस्कारकां तुलानां च-अभिधानप्रारब्धनायै लक्ष्णानामनुभाषा-क्रियते 'अच्छणं' ति आख्या-यन्नाऽऽस्यते यथासुखेन स्वाध्यायपूर्वकं 'भागादि-धोवण' भाजनादिष्वयनं-कालने पात्रकादयेत्र क्रियते सा सत्रावृत्ता । कालविषयाऽनुभा विषा रात्री वा उच्चारदिप्यु-स्सज्जम् । भावविषयाऽनुभाषा स्लाभादेः साध्यकरणार्थं निवातप्रदेशाद्यनुभाषा क्रियते । इदानीं 'विद्याल-णे तस्स परिकहण' ति अनुभवयवे-व्याख्यानय-न्नाह—'कूवमा' यथा शब्दानतर एवं भूते-इयति प्रदेशे मयाऽवस्थानमनुज्ञानं भवतां नापरिहृत्वा, तथा तस्य परि-कथना क्रियते कूवदृष्टान्तः । या हि भाजनं कर्तव्यमिहानि

स नियमेनैव भोजनोक्तकालेनाद्यपि द्वास्तुल्यमपि साम-व्यभिचितम्, एवं वसतिं कर्त्तव्यता उच्चारप्रारब्धनायै सामव्यभिचितं सर्वमेव दत्तं भवति । अथवा-इवमसी शब्दास्तेऽभिचारयति-किंवन्तं कालमत्र स्वास्थ्यनि भवन्तः ?, अस्मिन् विचारं 'तस्स परिकहण'—

जाव गुरुण य तुज्जं य, केवइया तण्ण सागरेणुवमा ।

केवइकालेखेहिइ ?, सामारं ठंति अण्णे वि ॥११३॥

बाधद् युक्त्यां 'ने'-तच्च च प्रतिभातं तावदवस्थानं करि-ष्यामः, अथैवमसी विचारयति-'विद्यालणा' यतुत 'केवइया' किंफल इहावस्थास्यन्ते ? 'तस्स परिकहणं' क्रियते सागर-सापमा, यथा हि सामरः कञ्चित्कालं प्रसूरासालेन भयति क्वचित्पुनर्मयादावस्थ एव भवति, एवं गच्छोऽपि कदाचि-हृदुमज्जितो भवति कदाचित्स्वल्पप्रज्जित इति । अथासौ पुनरपि 'विद्यालणा' ति विचारयति-यथा 'केवइ कालेखेहिइ' ति क्रियता कल्पनागमिष्ये ?, एवमुक्ताः सन्तः साधवः तत्र 'सागारठविधि' साविकल्पं कुर्वन्तीत्यर्थः । कथं कुर्वन्ति ?—'अण्णे वि' अण्येऽपि साधवः क्षेत्रप्रत्युपपत्तयार्थं गता एव, ततश्च तद्वालोचननागमिष्याम इति ।

पुण्विहिं इच्छइ, अहव मणिजा हवंतु एवइया ।

तत्थ न कण्णं वासो, असई सिण्णाऽणुभासा ॥११४॥

यदा त्वसौ पूर्वहृदांतेवेच्छति वैः प्राग् मासकस्यः कृतः स्वभावेनर्ण्यालुः स हृदप्रत्ययानिच्छति, नाप्यात्र, तत्र न कल्पते वासः । अथवा-भण्णोऽसौ एतावन्त एवात्र तिष्ठतु, तत्र 'न कल्पते वासः' न युज्यतेऽवस्थाने, यतः साधवः कदाचित्स्लोकाः कदाचिहृदसां भवन्ति । अथास्यानि क्षेत्राणि न सन्ति तदा असनि-क्षेत्राणामनुभाषामात्रं 'अणुजाड' ति तस्यामेव वसतानुज्ञानं वासः ।

शेषक्षेत्राभावे सति तत्र च नियतपरिमितायां वसतो यदि प्रापूर्णाका आगच्छन्ति ततः का विधिरित्यन्त आह—

सकारो सम्माणो, भिक्खुमाहणं च होइ पाहुण्ण ।

जइ जाणुउ वसइ तिहि, माहम्मिअवच्छलाऽऽण्णइ ॥११५॥

सत्कारः—अम्हनाभ्युपधानसत्कारः सम्मानः—पादवृत्तान-नादिकः भिक्षाग्रहणं—भिक्षानयनं च वत्तप्रापूर्णाकं आगन्तं सति क्रियते । पुनश्च तस्य प्रापूर्णाकस्य वसतिस्वरूपं कर्त्तव्यं यथा-परिमितवैष्या लब्धा, नाप्यस्यावकाशा, ततश्च तस्या-ऽन्यत्र वसितव्यम् । 'यदि जाणुउ वसइ तिहि' ति एवमसा-नुज्ञां होऽपि सन्—यदि जानपति तत्र वसति ततः का दोगाऽत आह—'साहम्मिअवच्छलाऽऽण्णइ' स्माधर्मिकावा-स्तव्यं न कृतं भवति, यतोऽसी शब्दानतरं कृष्टानपि नि-र्वाटयति, आहामकृष्ट कृतः—आहानोपक्षेपे कृतो भवति स्वस्थ, आदिशब्दानादनुव्याप्त्यवस्थवच्छुः ।

इदानीं न क्षेत्रप्रत्युपपत्तका अन्वयसमीपनागच्छतः—

किं कुर्वन्तीत्यत आह—

जइ तिणि सवयामणं, एसु न एसु ति दासु विअ दासो ।

अश्वपदेणऽसुयन्ता, निषयावासाऽह मा गुरुणो ॥११६॥

यदि न सत्रप्रत्युपपत्तकाऽप्य एव ततः सर्वं एव यमनं कुर्व-

नित्प्रथमं पञ्च पञ्च तावत् सङ्घाटकमेकं भुक्त्वा ब्रजन्ति ,
 'यत्तु न यत्तु' चि शब्दादतरेषु पृथः सन्तस्तौ वैवं बद्धिन्ति
 पद्यामो न वा पद्याम इति, यतश्चैवं भगूने दोगः, किं कारणो,
 कथं वै भवन्ति यत्तु भ्रमविषयाम्, ततश्च शोभनतरो क्षेत्रे
 कथं सति नागवद्धिन् ततश्चादुतरोरितः, अथ भवन्ति-नाग-
 विषयाम् ततश्च कदाचिन्नागवद्धिन् न परित्यज्यतः ततश्च पु-
 नस्तन्नागवद्धिन् तावोऽनुन ब्रजन्ति । 'अणुपणु' ति ते हि
 क्षेत्रप्रत्युपेक्षका युक्तसमीपमागवद्धन्तोऽन्येन मार्गोपागवद्ध-
 ग्नि, कदाचित्सि शोभनतरो भवेत्, 'अणुपणु' चि स्वर्णो-
 क्तीयमकुर्वन्तः प्रयान्ति, मा भूत्त्रियवासो गुरोरिति, किं कार-
 णं, यत्तु तेषां विप्रश्चमागवद्धतां मासकृत्योर्धिकां भवति,
 ततश्च ततश्च गुरोरिति ।

गंतूण गुरुसमीपं, आलोएता कहेंति खेत्तगुणा ।

न य सेसकहण मा हो-अ संखडं रत्ति सारहेति ॥१५७॥

गन्वा गुरुसमीपम् आलोचयित्वा ईर्ष्यायुक्तचित्तवृत्तं कथयन्त्याचार्याय क्षेत्रगुणान् । 'न यस्मै कदाचिद्' इति न च शेषसाधुषुः क्षेत्रगुणान् कथयन्ति । किं कारणम् ।—'मा होज्ज संखइ' मा भवेत् स्वक्षेत्रपक्षपातजनिता राट्टीरिति, तस्मात् 'रयत् सार्हेति' हि राट्टी, मिलितानां सर्वेषां साधूनां क्षेत्रगुणान् कथयन्ति ।

तं च गत्वा पृतत्कथयन्ति—

पदसाधै नत्थि पदमा, तत्थ उ मयस्वीरकुरदहिलंभो ।

विद्यायां विद् तद्या-एँ दोवि तेसि च धुनलंभो ॥१५८॥

ओहासिअधुवलंभो, पाउग्गाखं चउत्थिए नियमा ।

इहरावि जहिच्छाए, तिकालजोगं च सञ्चेसि ॥१५

प्रथमायां—पूरुषायां दिशि नास्ति प्रथमा-नास्ति सुखपौह-
वीत्यर्थः । कन्तु तत्र घुनकीयाङ्कुरार्थमात्रोऽस्ति, अग्रे त्व-
म्यस्यां दिशि कथयन्ति, द्वितीयायां दिशि नास्ति द्वितीया-
नास्त्यर्थवीर्यणी, यत्तत्तत् द्वितीयायां गौरुष्यस्य भाजनं,
घुनादिष्वस्तु सुखं ददाति एव, 'तत्रिष्वपि दोषे' । 'ति एतनीयायां'
दिशि द्वे अपि सुखार्थवीर्यणी विद्यन्ते 'तेति च घुनसंभो'
'सि तेषां घुनादीनां निश्चितं लाभः' । 'घ्नोमासिप्रघुनसंभो'
'सि आर्थितस्य भुयो लाभः, कथां—प्रायशःपानां घुनादीनाम्
'चवर्तीयै' वस्तुर्थां दिशि नियमात्—अवश्यम् । इहार्थि-
नि अपार्थितेऽपि यदृच्छया त्रिकालायागं प्राप्तमप्याह्लासाभा-
द्वेपु त्रिकालासमिप' सर्वस्य' इति सर्वेषां बालादीनां योग्यं
प्राप्यत इति ।

एवं तैः सर्वैः क्षेत्रप्रत्युपेक्षकैराख्याते सत्या-

चार्यः किं करोतीत्याह—

मयराहस्यं आयरिओ, कथं वयामो ति? तत्थ ओयरिओ ।

स्वभिन्ना भवन्ति पदमं, तं चित्र अणुभोगतत्तिष्ठा ॥१६०॥

अतमहङ्गम्-अभिप्रायग्रहणम् आचार्यः शिष्यान् करोति य-
दुत भो आशुष्यन्तः । तत्क व्रजामः :- कया दिशा गच्छामः ?
तत्रैवमाश्रिते शिष्यवर्ग आचार्येण 'तत्र अष्टेरिका'
उत्तरपार्श्वकक्षिताः कुम्भिताः—आकुला भवन्ति—यदुत
'पक्ष्म' ति प्रथमा दिशः व्रजामः, यत्र प्रथमपौरुष्यां भुज्यते,

‘तं चिद्य’ नि लामने दिसम्, ‘अपुत्रोपपत्तिज्ञोऽपामासना-
धिनि इच्छन्ति, वतस्ते सुप्रमद्वानिपन्थाः केवलान्धमद्वया-
धिनिः, तेन चार्थमहत्प्रपञ्चो द्वितीयमयं पौकण्यं अपरमित्य-
स्तामिमेवेच्छन्तीति ।

विद्युयं सुतग्याही, उमयग्याही अ तद्वयं लेखं ।

आयिर्मो अ चउत्वं, सो उ यमायं हवइ तत्थ ॥१६१॥

[illegible]

किं पुनः कारकम् आचार्याश्चतुर्थमेव संजग्मिष्यन्ति ।

मोहुर्यमत्रो उ बलिप, दुर्वलदेहो न समह् जेह् ।

तो मज्झिमसाला साह, दुह्मस्सेयेत्थ दिव्वंतो ॥१६२॥

प्रथमद्वितीययोः क्षेत्रयोः प्रचुरभक्षणकर्मैः सकाशाद्-
 ल्वान् भवति, बलिनाश्च मोहोद्भवा भवति—कामोद्भवा
 भवतीत्यर्थः । आह—एवं तदिदं यत् भिक्षा न लभ्यते तत्र
 प्रयाग्तु, उच्यते—तुर्वल्लक्ष्मः—कुम्भधारीरां न साधयति—
 नाराधयति यांगान्—ध्यापारान् यत्तस्ततो मध्यमकलाः
 साधय इत्यन्ते । पुत्राश्च चात्र दद्यान्त, पुत्राश्चो—गर्भ-
 उच्यते, स यथा प्रचुरभक्षणार्पितः सन् कुम्भकारारोपि-
 तभाण्डजानि भग्नक्ति पशोन्सकापुनस्तुत्य, पुनस्तैरेव कुम्भ-
 कारेण मिष्टाहाराः सज्जन्तुर्वल्लव्यात्मकास्तिः सन् भग्न-
 क्ति, स एव च गर्भो मध्यमाहारिकपया समग्रं भाण्डजानि
 वहति, एवं साधारोऽपि संयमकानि भग्नमयमाह वदन्ति ।
 पण्यपण्यस्तैः साधोः, आर्येण जेण तेषु वा परा ।

जइ तरुणा नीरोगा, वच्चंति चउत्थगं ताहे ॥१६३॥

अथ तस्मै गच्छे पञ्चपञ्चाशद्वर्षेऽशीयाः त्रिंशद्वर्षा वा
 चत्वारिंशद्वर्षा वा भवन्ति, ततो गम्यन् वतुर्थं क्षेत्रं, यन्तस्ते
 येन कनखिद् द्विष्यन्ते-यापयन्ति तथा यदि च सङ्ख्या बीरो-
 षाः—शङ्का भवन्ति ततश्चतुर्थमेव क्षेत्रं ज्ञजन्ति ।

अहं पुण्यं जुष्टां थेरा, रोगविमुक्ता यः साधुयोः सकृन्मा ।

ते अणुकूलं खेत्तं, पेसन्ति न यात्रि स्वर्गगृहे ॥१६४॥

अथ पुनर्जुषाः (जीर्णाः) स्वविरा भवन्ति, रोगैश्च च-
रादिना मुक्ताभास्तदङ्गाः, नाद्यापि येषां सार्यं भवति शु-
रीरस्य, तनस्तान्मुक्तूलं क्षेत्रं प्रेषयन्त्याकार्यः । ' न क्वचि
कम्पुड' ति 'कम्पुड' कालसा निर्धर्मप्रायास्ताश्च प्रेषयन्ति ।

कियता पुनः कालेन वृद्धादय आप्यादयन्ते ?, उच्यते--

पञ्चमाश्रिर्विबलेः, यत उक्तं वैद्यके-

एगपणभद्रमासं, सद्दी सुखमणुयगोणहत्थीणं ।

राइंदिया उ बलं, पयगं तो एक दो तिनि ॥१६॥

एकेन रात्रिन्दिवेन शुनो बलं भवति, पञ्चभिर्दिनैर्मनुजस्य बलं भवति, अर्धमासेन बलीवर्द्धस्य, षष्टिभिर्दिनैर्हस्तिबो बलं भवति। एवमेतच्चथासंख्यं योजनीयम्। ' पशुर्गौ फल

दो निमित्त एवमस्मी तस्मिन् क्षेत्रे पञ्चकमेकं धार्यते, अथ तथाऽपि बलं न गृह्णाति द्वौ पञ्चकौ धार्यते, भीम वा पञ्चकान् धार्यते, पुनराभीयत इति । एवं ते आलोचनशिष्यगणा आचार्याः शयानतरमापृच्छन् क्षेत्रान्तरं संक्रामन्ति ।

अथ न पृच्छन्ति ततो दोष उपजायते । एतदेवाह—

सागरिअपृच्छगमश्च, बाहि(ही)रा मिच्छ छय कयनासी ।
मिहिमाहू अभिचारस, तेषगमंका जं चऽएण ॥१६६॥

सागारिकः—शयानतरम् अनापृच्छन् यदि गमने क्रियते ततो 'बाहिर' इति बाह्या लोकधर्मस्यैति भिन्नः इत्येवं बाहिर शयानरः यच्च धर्मलोकधर्मं न जानाति इष्टं, तं कथमहं जानामि ? इत्यतः 'मिच्छ' इति मिथ्यात्वं प्रति एधेते, 'छय' इति अपृच्छदो वसतिदानस्य, पुनस्तेऽन्ये वा वसति न लभन्ते, 'कयणासि' इति अकृतव्या ह्येते प्रमत्ता इत्येवं मन्यन्ते, 'मिहिमाहू अभिचारस' इति गृही कश्चिदावकस्त्वमाचार्यमभिधायि-संविख्यायातः प्रमत्त्याये, तेनाप्यागत्य शयानरः वृष्टः—काऽऽचार्यः ? सोऽपि रुष्टः सञ्जाह—यः कथयित्वा प्रजानि स ज्ञायते, ते तु को जानाति ? तमाकर्ण्य स भावकः कदाचिद्वेशनमप्युज्झति, लोकज्ञानमप्येषां नास्ति कुतः परलोकज्ञानमिति ? कदाचित्साधुः कश्चित्साधार्यम् अभिधायि—मनसि कृत्वा उप-संपदादाकार्यमायाति, सोऽपि शयानरं पृच्छति, शयान-तरोऽप्याह—न जानं क्व गत इति, ततः स साधुः अना-चार्यानाचार्य इति विविक्ताम्यत्र गतः, सोऽपि निर्जगत्या आचार्योऽनाभागी जान इति । 'तेषां' इति कदाचित्त-दृष्टं कनचित्स्मिन्नेव दिक्से मुष्टि भवेत्तत् एवंविधा दु-र्जिमेव—यदुन सेनासे इत्येवं शङ्कां करोति, आदि-शब्दाधार्यत्वं कनचित्स्मद् गता, ततो गृह्णात् नऽप्यना-चार्यतः ततश्च शङ्कापजायते, 'जं चऽएण' इति य-कचान्यत् शङ्कादि जानं पत्तनगतं तत्सर्वमुपजायत इति गच्छज्ज्ञश्च शयानर आपृच्छनीयः ।

स च विधिना, यतोऽविधिना पृच्छत एते दोषाः—

अविहीपृच्छा उग्मा-हिण्ण सिज्जतरी उ रंएजा ।

सागरियस्स संका, कलंह य मएजिआ खिमे ॥१६७॥

अविहीपृच्छा इयं वर्णनं, यदुन—'उग्मादिनन' उत्ति-स्तन उपकरणेन पृच्छति, तच्च 'संज्ञानरी उ रंएजा' ननाकस्मिकेन गमनेन शयानरयो रंइने कुयुः, ततश्च सागारिकस्य—शयानरस्य शङ्कापजायते, कलंह च सति 'साहाजिआए' सह सन्धिक्रिया 'खिमे' इति यथा न शोभना त्वं येन त्वया तच्च काले भिन्नो गच्छतां वदितम् । किं च—त स पिना भवति ? यन रंइषोऽन ।

अधानागतमय कथयन्ति—अमुकदिक्से गमिष्यामः,
तत्राप्येते दोषाः—

हरिअच्छेपछ छय्य-य वषयं किण्णं च पोसाणं ।

छयणयरं च पगयं, इच्छमणिच्छे य दोसा उ ॥१६८॥

अत्र शयानरकुटुम्बं साधयो व्यस्यन्मिति विमुक्तोप-ध्यापारं सत् गृह एव निष्ठति, कृत्वादिप्रतिज्ञागम्यं न

करोति, ततश्च क्षणिकं सत् स्वगृहजातहरितच्छेदं करोति । तथा निर्वाणार्थमाद्यच्च नारह्यः यदपरीनां परस्परान-कृष्णनापमर्दं कुर्वन्ति । 'किण्णं च पोसाणं' इति तच्च दिवसे क्षणिका विमुक्तोपध्यापारव्यापारा वक्ष्याणि शीघ्र-यन्ति । 'छयणयरं च पगयं' प्राकृतं—सोजनं छयं कुयं-न्ति, अग्रगतमिथ्यः, 'इयरं च' इति प्रकटमेव भोजनं सेयनाय कुर्वन्ति; तच्च वच्छ्रुतामनिच्छतां च दोषा मय-न्ति, कथं ? यदि तज्ज्ञाजनं गृह्णाति, ततस्सदृक्कल्पनायम्, अथ न गृह्णाति ततो रायभावं कदाचित्प्रतिपद्यन्ते ।

एतं दोषा अनागतकथनं, ततश्च कः

पृच्छाविधिरित्याह—

जइआ चव उ खेणं, गया उ पडिलहगा तथो पाए ।

मागारियस्स भावं, तण्णंति गुरु इमेहि तु ॥१६९॥

यदेव क्षत्रं गताः प्रत्युपेक्षका 'ततो पाए' इति ततः प्रभुनि सामारिकस्य—शयानरस्य भावं—सहप्रतिबन्धं ननु-कुर्वन्ति, कः ?—गुरुः एभिः वक्ष्यमाणगाथाद्वयपन्थस्यैव-वक्षेरिति—

उच्छु बोलीति वई, तुवीओ जायपुत्तंडा य ।

वमभा जायत्थामा, गामा पव्वायचिक्खल्ला ॥१७०॥

अप्योदगा य मग्गा, वसुहा वि अ पक्कमहिआ जाया ।

अमक्कता पंधा, साहूणं विहरिउं कालो ॥१७१॥

एतद्गाथाद्वयं श्रुत्वाः शयानरस्य पठन्ति । ततः सोऽपि धृत्वा भणति—किं वृथं गमनोन्मुकाः ?

आचार्योऽप्याह—

समसाणं सउसाणं, ममरकुलाणं च गोउलाणं च ।

अनियाओ वसहीओ, मारइयाणं च मेहाणं ॥१७२॥

सुगमा ।

ततश्चेतां गाथां पठित्वा इदमाचरन्ति—

आवस्सगक्कपनियमा, कल्लं गच्छाम ततो उ आयरिआ ।

सपरिजणं सागारिअ, बाहिरिउं दिंति अणुसिहि ॥१७३॥

आवश्यककृतनियमाः—कृतप्रतिप्रक्रमणा इत्यर्थः, विका-लवेलायां कृतावश्यकता इदं भणन्ति—यदुन कल्लं गच्छामः । पुनश्च तत आचार्याः सपरिजनं सागारिकम् शयानरं आह्वय अनुवास्ति वदन्ति—धर्मकर्था कुर्वन्मीत्यर्थः ।

पवज सावओ वा, दंपसुभदो जहसयं वसहि ।

जोगमि वडुमाणै, अमुं वेलं गमिस्सामो ॥१७४॥

सोऽपि सागारिको धर्मकर्था धृत्वा एवंविधो भवति-प्रमत्त्या प्रतिपद्यते, भावका वा भवति, दर्शनधरा वा भवति, भद्रका वा भवति, सर्वथा जघन्यतां वसनिमात्रमवश्यं वदा-ति । पुनश्च धर्मकर्था कृत्वाऽऽचार्या एवं वृत्ते—यदुन 'योगं वल्लंमन' योऽलो योगो वमनया मां प्रयति तस्मिन् बर्ष-मने—भवति सति अमुकवेलायां गमिष्याम इति ।

इदानीं ते विकालवेलायां कथयित्वा प्रत्युपसि

प्रजानि, किं कृतव्यत आह—

तदुभयसुचं पडिलं-हमा य उगयममुगमये वावि ।

पडिछाहिरण्य तेणे, नहे खग्गूह संगारा ॥ १७५ ॥

तदुभयं—सूत्रपौकरीमधेपौकरी वा कृत्वा ब्रजन्ति, 'सुत्रं' ति सूत्रपौकरी वा कृत्वा ब्रजन्ति, अथ दूरतरं क्षेत्रं भवति ततः पादाभ्यगच्छन् एव पात्रप्रतिनिधयनामकृत्वा ब्रजन्ति, 'उ-
ग्याय' ति उद्गन्तमात्र एव वा सूर्यं गच्छन्ति, 'अमुग्याय' ति अनुद्गते वा सूर्यं रात्रायैव गच्छन्ति, 'पडिच्छं' ति ते साधवस्तस्माद्विनिर्गताः परस्परं प्रतीक्षन्ते, 'आधिकरणं' ति अथ ते साधवो न प्रतीक्षन्ते ततो भागेमजानानाः पर-
स्परतः पूरकवन्ति, तेन च पूरकतेन लोकं विबुध्यते, तत-
आधिकरणं भवति, 'तण' ति स्तेनका वा विबुद्धाः सन्तो मोषणार्थं पश्चाद् ब्रजन्ति, 'मदु' ति कदाचित्कश्चिन्नयति, तनञ्च प्रयोग एव सङ्गारः कियते, अनुकुर विधमणं करि-
यामः अनुकुरं भिक्षामनुकुरं वसन्तिमिति । तनञ्च रात्रौ-
गच्छन्तिः सङ्गतेः कियते । 'खग्गूह' ति कश्चित् खग्गू-
हप्रायां भवति, स इदं हूनं यदुत साधूनां रात्रौ न गच्छते
एवं गन्तुं पुनः, स आस्ते, तनञ्च 'संगारा' ति सङ्गते खग्गू-
हाय प्रयच्छन्ति, यदुत त्वया अनुकुरं देशं आगमनस्यामिति ।
इदानीमस्या एव गाथाया माप्यकुन् काश्चिद्वचनान् व्या-
ख्यायन्ति, तत्र प्रथमावयवं व्याख्यायन्त्याह—

पडिलेहंतविअ नैं-टियाउ काऊण पेरिमि करिति ।

चरिमा उग्गाहंतं, सोळा मज्जेहिह ववति ॥ ७६ ॥

ते हि साधवः प्रभातमात्र एव प्रतिनिधयित्वा उपधिकां
पुनश्च वण्टालिकां कुर्वन्ति-संयत्तयन्तीत्यर्थः । ततश्चानिक्ष-
साधवश्च एव 'पेरिमि करंति' सूत्रपौकरीं कुर्वन्ति, 'च-
रिमा उग्गाहंतं' ति चरिमयत्तयायां पादान्पौकरीयां पात्रका-
ण्ड उद्गाहन्-संयन्त्रयित्वा पुनश्चानिक्षात्तेव पात्रका-
ण्ड 'सो-
ळा' ति धृत्वा अथपौकरीं कृतवन्त्यः । ततो मध्याह्नं ब्रज-
न्तीति । ते च शामभ्य एवाह्नं ब्रजन्तीति ।

अत एवाह—(भा०)

तिदिक्करणमि पसत्थे, नखत्थे अहिइस्स अणुक्के ।

वेचूण मिति वसभा, अक्के सउखे परिकल्हता ॥ ८० ॥

'तिथौ प्रशम्नायां, करणं' च चत्वारिंशे प्रशस्ते नखने
वा आधपते—आचार्यस्य अनुक्ते स्मिति गृहीत्वा अत्ता-
न् प्राप्त् वृषभा निर्गच्छन्ति । किं कुर्वता अत आह—'स-
उखे परिकल्हता' शकुनाह—प्रशस्नाह परिकल्हताः स-
न्तो वृषभा मितौकृतीति पश्चाद्वाचायाः ।

किं पुनः कारणं पश्चाद्वाचायां निर्गच्छन्ति ? तत्र कारण-
माह—(भा०)

वासस्स य आगमणे, अवसउखे पडिआ निवत्तति ।

ओमावणा पवणणे, आयरिआ मग्गो तोम्हा ॥ ८१ ॥

वर्षेण वर्षेस्तस्यागमने कदाचिद्वृषति । अपशकुनं वा दृष्टं
प्रस्थिता अपि निवर्तन्ते वृषभाः । यदि पुनराचार्या एव
प्राणं निगच्छन्ति ततोऽपशकुनदर्शने वृष्टौ च निवर्तमान-
स्य सन्ते किं भवति ? अत आह—आमावणा पवणणे
प्रवचने होतुमा भवति, यदुत यदपि ज्यानिषका-

यां विद्याने तदप्येतथां मास्तीन, 'आयरिया मग्गो',
ति अत आचार्या मार्गतः—वृष्टता निर्गच्छन्तीति ।

गच्छन्ति शकुना अपशकुना वा निवर्तन्तीति, तथा-
पशकुने प्रतिपाद्यमाह—(भा०)

मइलकुवेले अक्के-गिएण्ण साण सुजवड्ढे य ।

एण उ अप्पमत्था, हवंति खिचाउ नितार्थं ॥ ८२ ॥

नारी पीवरगम्भा, वड्ढुमारी य कडुमारो अ ।

कासायवत्थ कुब्बे-धरा य कजं न सारिंति ॥ ८३ ॥

मलिनः शरीरकपटैः कुचेतो-जीर्णकपटः 'अक्केगण्ण' य
ति अहाभ्यक्षशरीरः आ पति चामपाभ्याह्निचाम्भं प्र-
याति कुञ्जा-यकः वड्ढो-वामनः, एतेऽवस्थाः-पीव-
रगम्भा-आसन्नप्रसवकाला (शवं सुगमम्) ।

[चक्यरमि ममाडो, धुक्कसागो य पंडुरेगमि ।

तच्चिं कहरिपडथं, बोडियमसिए धुवं मरथं]

जं चाममज्जे, मारहाण तेहव नउले अ ।

दंसणमेव पसत्थं, पयाहिणे सत्त्वसंपत्ती ॥ ८४ ॥ (भा०)

सुगमा ।

नंदी तूरं पुणः स्स दंसणं मंखपडहसो य ।

मिगारल्लचचारम, धयप्पडागा पत्तथाहि ॥ ८५ ॥ (भा०)

सुगमम् । नवरं-पूर्णकलशदर्शने, अज एव पताका अवज-
पताका ।

समणं संजयं दंतं, सुमणं योगा दहि ।

मीणं घंटे पडामं च, मिद्धमत्थं विआगरे ॥ ८६ ॥ (भा०)

अमणः—लिङ्गमाधारी संयतः—सत्यं संयमाद्युत्तमं
यतः—यत्नपरः दान्तः—इन्द्रियनोद्विग्नः सुमनसः—पु-
ण्याणि, शृणु सुगमम् ।

गच्छन्त्यासौ—

सेजानरेऽणुभासइ, आयरिआ सेसगा चिलिमिलीए ।

अंतो गिएहन्तुवहि, सारविअपडिस्सया पुडिह ॥ ८७ ॥

ब्रजनसमयं शय्यातारानुपायनं—ब्रजाम् इत्येवमादि आ-
चार्यः । 'सेसगा चिलिमिलीए कंते' शेषाः साधवः चिलि-
मित्तया—जवनिकायाः अन्तः—अप्यन्तरे, किम् ?—उपधि
युद्धन्ति—संयन्त्रयन्तीत्यर्थः । 'सारविअपडिस्सया पुडिह'
ति किंविशिष्टाः सन्तस्ते साधव उपधि युद्धन्ति ?—संमार्जि-
तः—उपलिप्तः प्रतिभया वैस्ते संमार्जितप्रतिभयाः 'पुडिह'
प्रतिभः, प्रथममेवत्यर्थः ।

इदानीं कः कियदुपकरणं गृह्णीतीत्याह—

बालाहि उवगरणं, जावइयं तरति तत्तिअं गिएहं ।

जट्ठेण जहाजायं, सेमं तरुणा विरिंविंति ॥ ८८ ॥

बालाद्यः, आदिशब्दाद्-बुद्धा युष्मते, ते ह दुपकरणं याव-

१- [चक्यरे प्रमथं सुभा मरथं च समग्रद्विः]
तत्र किं हर्षित्वां शोड्यते भवं मरथम्]

आमं तरणि-शकुन्तुनि तावन्मासं शुद्धन्ति तैश्च बाला-
दिभिः, जन्मयेव-आकम्पताः । अहोकार्यं रजोहरणं कोलाप-
हृक्का, एतदशकुन्तुवद्विरपि आहं, शेषम् उपकरणं तद्वयाः
आभिर्महिकाः चिरिञ्चन्ति-विचरन्ति बालादिसत्कम् ।

यदा तु पुनराभिप्रहिका न सन्ति तदा--

आपरिभोवदि बाला-इयाश्च गिर्यदंति संघयज्जुवा ।

दोःसुचि उडिषसंघा-रय यइयेकपासेखं ॥८६॥ (भा०)

अन्धायोपधि 'बाला-इयाश्च' ति बालादीनां च संबन्धिनमु-
पधि शुद्धन्ति, के ?- 'संघयज्जुवा' यऽप्ये शेषा अनाभिप्र-
हिकाः संहननोपनासे शुद्धन्ति, कथं पुनर्शुद्धन्ति ते उपाधिः-
'दोःसुचि' ति द्वौ सौत्रिकौ करोत एक औचित्यः कल्पः
संस्तारकश्चापुतापुतापहृक्का, एषां प्रहणम् 'एकपासेखं' ति-
प्रहणम् एकस्मिन् पाशे-एकत्र स्कन्धे प्रहणं करोति, द्विती-
ये तु पाशे स्कन्धे पात्रकस्मिन् शुद्धन्ति, आग्नीमीं शूपाधि
विपटलिकां कृत्वा यत्र स्कन्धे उपाधिः कृतस्तथैव दिष्टा क-
लायां करोति ।

इदानीम् 'आधिकारणतेये' ति अनुमन्वयं
व्याख्यामप्यज्ञाह-

आउओवक वधिप, अगधि कुट्टुकी कुगम् कम्मरिए ।
तेये मालागारे, उम्मागम पधिप जेत ॥८७॥ (भा०)

ते हि यदि सद्यश्च ब्रजन्ति ततश्च लोको विबुध्यते, विबु-
जश्च सं- 'आउओवक' ति अन्धायोपध्याय योज्यन्-
वहनाय सज्जीक्रियन्ते । अथवा- 'आउ' ति अन्धायोय यो-
पिना विबुद्धा ब्रजन्ति 'जोवक' ति धाम्यपकरः तदर्थं लो-
को यान्ति, अकरो-मर्त्येन आन्वयः, लाटविषये 'जोवक' ध-
रणपरश्च अयइ' । 'वधिप' ति वधिजा-बालाज्जुवा वि-
भातमिति कृत्वा ब्रजन्ति । 'अगधि' ति लोहकारशालाविषु
अग्निः प्रज्वाल्यते 'कुट्टु' ति कुट्टुम्बिनः स्वर्गमणिं लगन्ति
'कुगम्' ति कुत्सितं कर्म येषां न कुकर्मणः मात्सिकादयः
कुत्सिता माराः कुमाराः-सौकरिकाः, एषां बोधो भवति राज्ञी
वृत्कारयतां, 'तेये' ति स्तेकामां च, 'मालाकार' ति
मात्सिका विबुध्यन्ते 'उम्मागम' ति शौरदाटिका विबुध्यन्ते
'पधिप' ति पधिका विबुध्यन्ते 'जेत' ति यात्रिकाः विबुद्धा
सम्भो यन्त्राणि वाहयन्ति आत्सिकादयः ।

तत्र यदुक्तं मां 'मंहु कम्मद्विसंगारे' तत्रेवमुक्तं निरुक्ति-
कृता सङ्कारकरुमामम्, इह पुनः स एव निरुक्तिकारः स-
सङ्कारः कथा यतनवा कर्त्तव्यः ? कस्यां च बलायां कर्त्तव्यः ?
इत्येवाह-

संगार वीप वसही, तइय सवही उठय साइम्मी ।

पंचमगमि अ वसही, अइ उअइमो होति ॥८८॥

'संगार' ति सङ्केतोऽभिधीयते, तद्विधिवैकल्यः, 'विति-
य वसहि' ति द्वितीयं द्वारे वसतिः कर्त्तव्या, पूर्वप्रत्युपे-
क्षिता तस्या व्याघाते वा वसतेऽप्यहणयिष्येवैकल्यः, 'ततिय
सवहि' ति तृतीयं द्वारे सङ्गी भावकं वसत्यः, 'उठय
साइमि' ति चतुर्थं द्वारे साधर्मिका वसत्याः, 'पंचम-
गमि अ वसहि, ति पञ्चमे द्वारे वसतिवैकल्याः' विच्छिन्ना-

सङ्कलित्वा 'इत्येवमादि, 'मंहु डावहिमो होति' अइ इये
स्थानस्थिता भवति । द्वाराण्ययम् ।

इदानीं निरुक्तिकोक्त्यन्तं सङ्कारखं
आप्यहृक् व्याख्यानपज्ञाह-

आओसे संगारो, अइये वेलाए निगए ठाण ।

अमुगत्थ वसहिमिस्स, वीओ लग्गुडसंगारो ॥८९॥

'आओसे' ति प्रदोषे 'संगारो' ति सङ्केतः आचार्यैक
कर्त्तव्यः, कथम् ?- 'अइये वेलाए' ति अनुकथा वेलाया
यास्यामः, पुनश्च 'निगए ठाण' अनुगत्य निर्गतानां सताम्
अमुकत्र स्थानं-विधायसंस्थानं करिष्यामः, 'वसहि' ति
अमुकत्र वसतिर्भविष्यति-वासको भविष्यतीत्यर्थः, 'मि-
स्स' ति अमुकत्र ग्रामे भिक्षाटनं कर्त्तव्यम्, एकस्तावत्त्रयं
'सङ्कारः' सङ्केतः । 'वितिओ लग्गुडसंगारो' ति द्वितीयः
संकेतः लग्गुडस्य दीपते ।

स चैवमाह-

रतिं न चैव कप्पइ, नीचदुवारे विराइह दुविहा ।

पणवय बहुतरगुखे, अखिच्छ वीउन्न उवही वा ॥९०॥ (भा०)

'रतिं न चैव कप्पति' ति राज्ञी साधुनां गमने न कल्प-
ते, द्विधिविराधनासंभावना, यत उक्तं-विद्याऽपि नावद्-
'नीचदुवारे विराइहा दुविह' ति विद्याऽपि तावदर्थं बोधः,
'नीचदुवारे तमसः काटुणं परिवज्जय' इति वचनात्, नीचद्वारे
द्विधिया विराधना सत्तमस्कत्वाद् आस्तां तावद्वाजी, यत्र च
धर्मेच्छया न निवासकुञ्चि । 'पणवय बहुतरगुखे' ति पुनश्च
तस्य प्रकाशना-प्रकृषा क्रियते, तत्र रात्रिगमने बहवो गुणा
दृश्यन्ते, बालदुजादयः सुखेन गच्छन्ति राज्ञी, न ह्या
वाध्यन्ते इति । 'अखिच्छ' ति अथ तथाऽपि नेच्छति
ममम् 'वितिओ व' ति द्वितीयस्तस्य दीपने-तदर्थं मु-
च्यते इति । 'उवही व' ति उपाधितस्य दीपने जीर्णां,
तदीयश्च शोभनो युष्मत् इति, वा भूतत्पान्थे स्थितमुपधि
स्तेनका आच्छेत्स्यन्ति ।

इदानीमसाधिकां यदि स्मरति ततो दोषः प्रमादजनि-
तस्तनभोपधिरुपहृत्यते, उपहृत्याकल्प्यो भवति ।
एतदेवाह-

सुवेखे वीसुवपातो, पडिबज्जमंतो अओ उ न मिलेजा ।

जगग अण्णडिबज्जम्, जइ वि चिरेखं न उवहम्मे ९१ (भा०)

स्वापे 'वीसु' एकान्तो निद्रावशे सति, को दोषः ?-
'उवपाउ' ति तस्यैकाकिनः सुप्तस्य उपधिपरुष्यन्ते, स
दोषाकी स्वप्नं प्रमादवान् भवति रुपाधिमिगमसंभवत्-
ततश्च निद्रावशे प्राप्तस्य उपधिरुपहृत्यते, अतोऽकल्पनीया
भवति परिष्ठापनीयव्यासी । गच्छेत् तु स्वपतोऽपि नोपहृत्यते,
किं कारणम् ? यत्तत्र कश्चित्स्वपनीयं कुर्वन्ति, अन्धे
द्वितीयप्रहरेऽपानुत्थितं कुर्वन्ति, तृतीये तु प्रहरे आचार्य
उत्तिष्ठति ध्यानाचर्यं, चतुर्थे तु प्रहरे सर्व एव भिक्षु उति-
ष्ठन्ति, ततश्च रात्रौकोऽपि प्रहरेः शेषः, ततो नोपहृत्यते
कपिः । एकान्तिनस्तु जगगं वास्तव्य उपाधतः, 'पडिब-
ज्जमे व ओ उ न मिलेज्ज' ति प्रातःकथ्यमानो कश्चिद-

विपु कीरवाचनेच्छया प्रतिबध्यमानो यो न मिलेत् नर्या-
प्युपहस्यते उपधिः । किं कारकम् ? , एकाकिनः पर्यटनं
भाक्कम् । एकाकी च पर्यटनं प्रमादभाणु भवति अतो ब्रज-
प्रतिबन्धनेऽप्युपचिपदहस्यते । यस्तु पुनर्जागरितं तस्मिन्
दिनसेऽप्युक्तं न ब्रजान्निपु प्रतिबध्यते स एवंविधस्तस्मिन्
दिनसे मिलन्निपु नोपधिमुपहसितः । 'अरवि वि-
रंज' ति किं बहुना ? , जाग्रद्विग्नं गोकुलादिषु वाऽप्रति-
बध्यमानो वरधि विरंज मिलति बहुभिद्विषसैस्तथाऽप्यु-
पधितस्तस्य नोपहस्यते, अग्रमाद्वपरात्वात्सत्येति ।

इदानीं गच्छस्य गमनविधिं प्रतिपाद्यन्नाह—

पुरमो गच्छेत् तद् म-गमो यं ठावति खिचपडिलेहा ।
दाइतुचारार्ह, भावासल्लाहिरकल्लु ॥१७॥

संनम्यपुष्पका एषु विभागेषु भवति—केचन वुरतः—
अग्रतो गच्छस्य, केचन मध्ये गच्छस्य, तं हि मार्गाव-
भिज्ञाः । मार्गतथ—पृष्ठतथ तिष्ठति क्षेत्रप्रत्युपसकाः ।
किमर्थे वुरत एव तिष्ठति ? , 'दाइतुचारार्ह' उच्चारप्रभ-
वत्त्वान्नाति दर्शयति गच्छस्य, 'भावासल्लाहिर-
कल्लु' ति भावासल्लाह—अल्लाह्यासमो, तद्वत्त्वार्थ-
म् । एतदुक्तं भवति—उच्चारयित्वा वाच्यमानस्य ते मार्ग-
ज्ञाः स्वादिष्टानि दर्शयन्ति ।

दहरे भिक्खुगामे, अंतरगाममिं ठावए तरुणे ।

उवगरगहण्य असह, व ठावए जाखणं खेगं ॥१७८॥

'दहरे भिक्खुगामे' ति यत्र ग्रामे वासकोऽभिप्रेतः वि-
ज्ञा च अतिदुर्भमेता तस्मिन् 'दहरे' बुद्धके ग्रामे सति
किं कर्तव्यमत आह— 'अंतरगाममिं' अग्रान्तराल एव
ये ग्रामस्तस्मिन् भिक्षार्थं तरुणान् स्थापयेत्, 'उवगर-
गहण्य' ति तदीयमुपकरणमभ्यं भिक्षुवो वृद्धन्ति, 'अ-
सह व ठावए' ति अथ ते तत्स्थापिततरभिक्षुतकमुप-
करणं प्रदीतुं न शक्नुवन्ति ततोऽसहिल्लण्य एव तत्रान्त-
रग्रामे भिक्षार्थं स्थाप्यन्ते 'जाखणं खेगं' ति के वैकं—
मार्गाङ्क वैकं तेषां मध्ये स्थापयेत् येन सुखेनैवागच्छन्ति ।

दुहइअ सुहलए, नव भउ अगखी य पंत पडिणीए ।

संघाडेगो पुवक-मिमो व सुखे नवरि रिखा ॥१७९॥

अथवा—असौ वासकविभागेमभिप्रेतो ग्रामो दूरं स्थितः
क्याद्, उत्तिथो वा—उद्गतिः बुद्धको वा प्राक् संपूर्णो
दहः इदानीमहमुद्गतिस्ततः बुद्धको, नव—प्राण यस्मिन्
न हसति दहस्ततः स्थानादभ्यन्तरं प्रवेशे जातः 'भउ' ति
भटाक्रान्तो जातः 'अगखी' ति अग्रिना वा इदानीं दग्धः
ग्रामः—प्राक् शोभना दह इदानीं प्राप्तीभूतो भिक्षुपा
जातः 'पडिणीए' ति प्रत्यमीकाक्रान्त इदानीं जातः, प्राक्
प्रतिवेक्षणकाले प्रायणीकलत्र नासीत् इदानीं तु आयातः,
पूर्वप्रतिबन्धिते ग्रामे एवंविधं जाते सति दुरोत्पत्तावि-
वाध्यामिभूतं सति किं कर्तव्यम् ?— 'संघाड' ति तत्र स-
ङ्घाटकः स्थाप्यते, पाश्चात्यप्रजितमीलनार्थम् 'एगाव' ति
सङ्घाटकाभावे कः स्थाप्यते साधुः 'पुवकमिमो' ति
अवकर्मिको—लोहकाराद्विस्तस्य कथ्यते—यथा वयमन्यत्र
ग्रामे वास्वाम्, तथा पाश्चात्यसाधुः कथमीधं—यथा-

अनं मार्गेणागतव्यमिति, एवं तावद् वसति ग्रामे 'एव
विदी' । 'सुरणे नवरि रिक्ख' ति यदा त्वसौ सुखो आ-
मल्लवा किं कर्तव्यम् ?— 'नवरि रिक्ख' ति वर्यन्ति—
अनभिप्रेते तिरस्कीने रेखाद्वयं पाल्यते, येन तु ग्रामेना
गतास्तत्र दीर्घा रक्षां कुर्वन्ति । यदा तु पुनरभिलक्षणा-
वैयुक्तो न भवति स ग्रामस्तदा तत्रैव वा सङ्घातस्तस्यां
प्रविशन्ति । ततश्च ये तं भिक्षार्थमन्वेषन्ति स्थिता आ-
सन् तेषां मध्ये यदि वसतिग्रामेनो भवति ततस्तस्यामेव
वसती आगच्छन्ति, न कश्चित्प्रतिपालयति ।

एतदेवाह—

जाखंतिठिं ता एउ, वसहीए नरिख कोइ पडिवर ।

अखाएऽजाखते—सु वावि संघाड पुवकममी ॥१८०॥

'जाखंतिठिं' मार्गाभिधे स्थिते तस्यां सङ्घाटकागच्छ-
न्ति 'वधि कोइ पडिवर' ति न कश्चित् तत्रातिपा-
लयति वधिः—स्थितः, 'अखाए' ति यदा तस्याः पू-
र्वप्रत्युपक्षिताया वसतेर्ध्याघातः संजातः किमवस्था, तस्या-
मन्यस्यां वसती जातायां 'अजाणंतेसु वावि', अथवा—ये ते
भिक्षाभिर्गमं स्थिताः पश्चाद्ग्राममन्यन्ति तेषु अजानन्तु
'संघाडपुवकमि' ति वसतिपरिहानार्थं सङ्घाटको
वधिः स्थाप्यते, अवकर्मिको—लोहकारस्तस्य कथ्यते,
यदुत—साधव आगमिष्यन्ति तेषामिधं वसतिद्वैर्द्वीया
कथनीया वेति ।

इदानीं ये तं भिक्षार्थं पश्चाद्ग्रामे स्थापितास्तैः किं कर्तव्य-
मत आह—

अइ अममसे गमखं, दूरे गंतुं दुगाउयं पेसे ।

ते वि असंघरमाणा, इंदी अइवा विसजंति ॥१८१॥

यदि अथ्यासे—आसने गच्छस्ततस्ते 'गमखं' ति गच्छस्त-
भीपमेव गच्छन्ति, 'दूरे' ति अथ दूरं गच्छस्ततो गन्तुं हि-
गम्यन्ते—गत्या कोऽद्ययं, किम् ?—'पेसे' ति एकं अमखं ग-
च्छसमीपं प्रेषयन्ति, 'ते वि असंघरमाणा इति' तेऽपि
गच्छुगताः साधवः असंस्तरमाणाः—अदृताः सन्तः किं कु-
र्वन्ति ?— 'पंति' आगच्छन्ति, क ?—यत्र ते साधवो भिक्षया
पूरीतया तिष्ठन्ति, अथ च दृतास्ततस्तं साधुं भिक्षार्जयन्ति
यदुत—परोक्षमस्माकं, पूर्वं भक्षितयाऽऽगच्छत । 'सं-
गार' ति दारं, स्यात्कारं, तत्रसंज्ञायार्थं च स्यात्क्यातम् ।

इदानीं वसतिद्वारमुच्यते, तत्रमतिपादनायेदमाह—

पदमविद्याए गमखं, गहणं पडिलेहवा पवेसो उ ।

काले संघाडेगो, वऽसंघरताख तह वेव ॥ १८२ ॥

'पदम' ति तस्यां च वसतो गमनं—प्रातिः कदाचित्प्रथमपौर-
व्यां भवति, कदाचित् 'चितियाए' ति द्वितीयपौरव्यां गम-
नं; प्रातिरित्यर्थः । 'गहणं' ति 'द्वंडुच्छुण्णोरपचिखिमिली-
यं' कृत्वा प्रद्वयं वृषभाः प्रविशन्ति । पुनश्च 'पडिलेहवा' तां
वसतिं प्रमाजयन्ति, 'पवेसो' ति ततो गच्छः प्रविशति,
'काले' ति कदाचित्प्रद्विक्काकाल एव प्रास्तास्तत्र को प्रियः ? ,
अन आह—सङ्घाटको एका वसतिं प्रमाजयति, अन्ये भिक्षा-
र्थं प्रजन्ति । 'पंगो व' ति यदा सङ्घाटको न पर्योप्यते तदा
एको गीतायो वनप्रिमन्युपसर्गायं प्रप्यते, यदा तु पुनरको-

‘उपि न कथं पन्थेति ननु किम् ?’ असंशयं तदा अमुकदृष्ट्या
अनुपपन्नः सर्वं यथादमि, वा तु वसतिः पूर्वसंस्था तां क-
थं भविष्यति ?— तद्वच्च ‘सि यथा भिन्नात्मनि वसति एवं
वसतिमपि सर्वं पूर्वप्रभुपक्षितामिव धमि, अन्विष्य वा त-
स्य प्रविशति । यदा तु पूर्वप्रभुपक्षिताया वसतिरव्यवस्था
जायते तदा उपि ‘तद्वच्च’ निष्पत्तिरिति भिन्नां मार्गवन्ति तदा
वसतिरपि, सत्त्वाचार्यो न तत्रैव परस्परं द्विरुक्तः कथयन्ति ।
‘वसतिरपि निवृत्तिरिति’ ति ।

इदानीं ‘पदमविधाप’ नि इदं द्वारे भाष्यकृत व्याख्यान-
यथाह—

‘पदमविधितोऽयं गम्यते, वसतिं छात्रं च चित्तिमिषीं देरे ।
विष्णुः संति वसतिः, वसतिं वदितेहि उ पुमि ॥ ६३ ॥

अथनेषीकृतं गमने—यात्रायेवति तत्र क्षेत्रे, कथाविद् द्वि-
तीययायां अतिश्लतः को विधिरित्वा आह— वाहि छात्रं च
वदितेव तावदवस्थानं कुर्वन्ति, स्थितामोत्तरकालं ततश्चि-
त्तिमिषीं—अवधित्वा इतिरिक्त्वा शुद्धिना प्रविशन्ति वसतो
वृत्तम्, अहङ्कारं व्याख्यातम् । किं कर्तुं ?—वसतिं प्रभु-
पक्षिताम्, वसतिप्रभुपक्षितां ये प्राप्नुवन्तु शुद्धिनिमित्तमि-
त्युपकरणं आगच्छन्ति, ‘पदितेहि’ ति द्वारं गच्छन्ति । वारं ।

एवं तावत्पूर्वप्रभुपक्षिताया वसतो विधिः, यदा तु पुनः
पूर्वप्रभुपक्षिताया व्याघातस्तदा—

वाचाय अग्रं म—गिगऊ चित्तिमिषिपमञ्जरा वसहे ।
तत्ताण भिक्खवेले, संघाडेगो परिणयो वा ॥ १०३ ॥

पूर्वप्रभुपक्षिताया वसनेरव्यवधानं सति अग्र्यां वसतिं मार्गे-
यिना ततः किञ्चिद् ‘चित्तिमिषिपमञ्जरा वसहे’ इति ततो
वृत्तप्रविशितमिष्यादीनि शुद्धिना व्याख्यातम् । ‘एकान्
सिद्धिजवेले’ यदा तु पुनः भिन्नात्मनायामिव प्राप्तास्तदा किं कर्त-
व्यम् ?—‘कालं’ ति भविष्यते, ‘संघाडं’ ति सङ्घट्टको वसतिप्रभु-
पक्षिताये प्रेष्यते, ‘संघाडं ति भविष्यते’, ‘एगो वा’ ति सङ्घट्ट-
कात्रये एको वा प्रेष्यते, किञ्चिदपि ?—परिणतः—गीता
योः ‘एगो ति भविष्यते’ यदा तु पुनरेका नास्ति तदा किम् ?—

‘संघे वा हिंढता, वसतिं भगतिं जह व समुयाणं ।

सुद्धे संकलितान्वि—अग्रं तु तत्रैव उ नियट्टे ॥ १०४ ॥

सर्वे वा द्विरुक्त एव वसतिं मार्गेयन्ति—अन्विष्यन्ति,
कथं ?—जह व समुयाणं यथा समुद्राजं भिन्नां प्रार्थय-
न्ति—निरूपयन्ति एवं वसतिमपि अन्विष्यन्ति, ‘नह वच’
ति अवयवो भवितुः । ‘लज्जे संकलितान्वि—अग्रं तु’ भि-
न्नादिभिरुक्त्यायां वसतो लोकलिकया निवृत्तं—यो संघा
यं वस्यत स तथा नं वक्ति—यदुन इह वसतिर्लक्ष्या इह
निवर्तनीयं, तस्मात्प्रत्ययेव वसतो निवर्तन्ते ।

तत्र च प्रवेशो को विधिः ?—

एकी वरे माणं, एकी दोषह वि पवसए उवहि ।

सत्त्वो उवेह गच्छो, सवालवुद्धाउलो तारे ॥ १०५ ॥

एकी धारयति—संघट्टयति । भावने पापकम् एकः—
अन्यस्तस्य द्वितीयः बाह्व्यवस्थितः गच्छन्तु सकलार्थं
भिन्नामट्टद्वयां मुक्तामुपधि द्वारप्रीति आत्मनः संविधि

नीं नरच च पापकसंघट्टयितुः संवत्तिपनीमुपधि प्रवेशय-
ति, तत उत्तरकालं गच्छ उपैति—प्रविशति—सवालवुद्ध-
त्वायाकुलः तदा—तस्मिन् काले । वारं ।

चोयगपुच्छा दोसा, मंडलिवंधमि होह आगमणं ।

संजमआयविराहण, विवालगहणे य जे होसा ॥ १०६ ॥

चोदकस्य पुच्छा चोदकपुच्छा, चोदक एवमाह—यदुन
बाह्यत एव सुकृत्वा प्रवेशः कियते, किं कारयेत् ? उपधि-
मालयतः कुचारसंस्व दृष्टितस्य च ईश्वरपक्षतोऽर्थय-
त आत्मविराधना, ततश्च बहिरव सुकृत्वा विकालं प्रवि-
शन्तु । आचार्यसंवाह—बहिमुज्जतां दोषाः, कथं ?—मंडली-
वन्धे सति आगमनं भवति सागारिकाणां च, तत्र च संय-
मात्मविगमना भवति । विवालगहणं नि विचिंतनवैचार्य
च वसतिप्रवेशे ये दोषा भवन्ति ते वष्यन्ते । द्वारगंधयम् ।

चोदकपुच्छति व्याख्यानं आह—

अहंमरेण उ इरिअं, न सोहए कंटुगाइ आयाए ।

मुत्तुअ चोसिरिआ, अइतु एवं जहा दोसा ॥ १०७ ॥

चोदक एवमाह—यदुन गच्छसमांभादुपधि, प्रवेशयत् त-
दतिमारेण वुत्तुया च पीडितः सुखीयां पृथक् न शोध-
यति यतोऽनः संयमविराधना भवति, तथा कट्टकादी-
नि च न पश्यति वुत्तुसितत्योदेव यतोऽन आत्मविराधना
भवति, तस्माद् ‘मुत्तुअ’ इति बहिरव मुक्ताः सन्तः, त-
था ‘चोसिरि’ इति उच्चारप्रभवश्च कृत्वा ततः ‘अइतु’
ति प्रविशन्तु, क ?—वसतो, ‘एवं जहा दोसा’ इति एवं
कियमाणं दोषः आत्मविराधनाद्यः परित्यज्य भवन्ति ।

एवमुक्ते सत्त्वाचार्यः—

आधरिअवयण दोसा, दुविहा नियमा उ संजमायाए ।

वहह न तुज्जं सादी, असेखंडं मंडलीए वा ॥ १०८ ॥

आचार्यस्य वचनम्, आचार्यवचन, किं तद्विराह—‘दोसा’
बाह्यतो भुज्जतां दोषा भवन्ति द्विविधाः नियमाद्-अ-
वश्यतया, ‘संजम’ ति संयमविराधनादौपः । ‘आयाए’
ति आत्मविराधनादौपः । तत्र संयमविराधनादौप एव भ-
वति—तत्र च भोजनस्थानं सागारिका यद् वहहस्तद्वन्ति
ततस्ते साधवो भिन्नामट्टिवाऽऽसताः सन्तो वष्यते सण-
न्ति—यदुन ‘वच्छाह’ इ सागारिका गच्छन्तास्मांस्थानात्,
ततश्च वुत्तुपक्षमो संयमविराधना भवति । आत्मविराध-
ना जेव भवति—यदा ते स्वागारिका उक्त्वमात्रा न गच्छन्ति,
किन्त्वैव भवन्ति—‘न तुज्जं सादी’ वास्य अवश्यं
भवन्तः सामान्यः, ततश्च असंखंडं भवति । ‘मंडलीए वा’
ति अथ अखंडतां ज्ञातार्थं सत्त्वा—

कोउहल आगमणं, संसोमण अकट्टगमणाहं ।

ते चेव संखडाहं, वसतिं व न दैति ज वडं ॥ १०९ ॥

अखंडलकायां ज्ञातार्थं कौतुकं—आचारिकाः कालकलं
कुर्वन्ति, ततश्च ‘संखडं’ ति संखडं जेतां प्रविशन्तार्थं
अकट्टगमनवि—कारणेन अकट्टकत्वा नोपकाम्यन्ति, ‘ते चेव
संखडाहं’ ति त एव वा संखडादौपः दोषा भवन्ति । वसतिं

वत्तं दैति । एवं च सामागिका रुष्टाः सन्तो धैर्येति न प्रय-
च्छन्ति, तत्र श्रामं 'जं वंशे' ति प्रह्लादकर्मणा वि कुर्वन्ति ।

इदानीं तस्माद् प्रोमाग्न्यत्र श्रामं भोजने
गृहीत्या गन्तव्यं, तत्र चैनं दोषाः—

भरिष वैयखाए, न रेहेए थासुअंठभायाए ।

हरियाइ संजममि अ, परिगलमाणेखे छकाया ॥१६०॥

उपनिषिमाभारख या वषा बुद्धना या तथा न 'पेह' इति न पश्यति स्थाणुकण्टकादीन्, तन्नामविरोधना भव-
ति, हरियाइ 'ति संयमविषया विरोधना इयादि, तथा
परिगलमानं च पानावौ पदकायविरोधना भवति ।

तथा चैते खान्यत्र श्रामं गच्छतां दोषा भवन्ति—

सावयतेषा दुविहा, विराहया जा य उवहिणा उ विहा ।

तत्रअग्निहोत्रसंवत्स, वियालपमखे इये दोसा ॥१६१॥

आयद्वयं भवति, तथा 'तथा पुनर्वा भवति'—शरीराप-
हरियाइ, उपप्यवहारिण्य । 'विराहया जा य उवहिणा उ
विहा' या च उपधिना—संस्कारकर्मिणा विना विरोधना
भवति, का चासौ ?—तत्तुअग्निहोत्रसंवत्सरा यथासंख्यं
वृत्तानां प्रहणं संयमविरोधना, अत्रअ संयमे संयमविरोधने-
ति । द्वारमा । एवं तावद् द्वारे सज्जानीसंयमश्रितं च गच्छ-
तां दोषा व्याख्याताः । इदानीं तु यदुक्तमासीत्तदकल यदुक्त
विकालं प्रवेष्टुं युज्यते तद्विषयशब्द—वियालगम (इ) ण इमे
दोसा 'विकालगमने वसती एत—वर्षमागल्लणा दोषा
भवन्ति । तं चामी—

पविस्समगमणाण्ये, वसित्थिदुगुणिए य बोद्धव्ये ।

सज्जाए संधार, उच्चारे वेव पासवणे ॥ १६२ ॥

'पविस्स' ति तत्र श्रामे विकालं प्रविशतां यं दोषास्तान्
वक्ष्यामः, 'मगण' ति वसतिमार्गेणा अन्येषु च विकालव-
त्तायां ये दोषास्तान् वक्ष्यामः । 'ताणं वसित्थिदुगुणिए अ'
इत्येतद्वैयर्थ्यानि विकालवत्तायां बोध्यं-हेयम् । 'सज्जाए'
ति स्वाध्यायम् अग्रत्युपेक्षितानां वसती अगृहीतं कालं
कुर्वतो दोषः, अथ न कर्गति तथाऽपि दोषः दानिल्लणः ।
'संधारे' ति अग्रत्युपेक्षितानां वसती संस्कारकर्मणं गृहणः
संयमात्तमविरोधनादोषः । 'उच्चारे' ति अग्रत्युपेक्षितानां
वसती स्थाणुकलपनिकापेक्षितं व्युत्पन्नतां दोषः, आणोऽपि
दोषः 'पासवणे' ति अग्रत्युपेक्षितं स्थाणुकलपनं व्युत्पन्नतां
दोषः, आणोऽपि दोष एव ।

इयं द्वारमाया, इदानीं प्रतिपदं व्याख्यायते—

सावयतेषा दुविहा, विराहया जा य उवहिणा उ विहा ।

शुद्धिअवहाडाउद्धया, गोसाइचमदया वेव ॥१६३॥

विकाले प्रविशतां श्रामे आग्रद्वयं भवति । स्तेना द्विप्र-
कारा—शरीरस्तेना, उपधिस्तेना च । तद्वयं भवति विकाले
श्रवणतमम्, विरोधना या च उपधिना विना भवति आग्र-
द्वयसंभूतसंयमादिका, सा च विकाले प्रवेशे दोषः । 'शु-
द्धिअ' ति शुद्धम—स्थानं तद्वत्तपला शुद्धिमास्तेप्रहण-
आह्वये च भवति विकाले प्रविशतामयं दोषः । 'गोसाइ-
चमदया' वलीकर्वादिषाद्विषादिष, अथमयं-विकालप्रवेशे
दोषः । 'पविस्स' ति नयं ।

इदानीं 'मगण' ति व्याख्यायते—

फिडिए अस्सोमारख, तेस य राओ दिया य पंथमि ।

साहाइ वेसकुत्थिअ, तत्रोवणे मुसिआ जं व ॥१६४॥

'फिडिए' ति विकालवेत्तां वसतिमार्गेण अन्येषु
'फिडितः' अत्रो अनेव, तत्र अन्त्याऽन्यं—परस्परतः
'आरण' संख्यन्ते तद्वत्तुवा स्तेनका रावौ सुचिनुममिल-

वन्ति, 'दिया य पंथमि' ति दिया या प्रधाने पथि गच्छन्-
नस्मान् अन्यतान् मुष्णन्ति 'साहाइ' ति रावौ वस-
तेरन्वेषणे आदिदिशति । 'मगणे' ति मणिकं, 'वेस-
त्थिदुगुणिए' ति इत्यव्यायतेऽन्यथा, तद्वद् 'वसकुत्थिअ'
तथावत् सुसिता वेव 'रावौ वसतिलाभे न जाकलित कि-
मेतस्याने वरथापाटकात्मकमनासत्वं वा । न चाज्ञापान-
स्तस्यां वसतो निवसन्ति, तत्र खाद्यं वेव—तद्वत्तमसि-
वसतां लोकां भवति, अत्रो तपोवयमिति । कुत्सितकुत्सित-
दिस्थानासंख्यं लोकां वसति—स्तस्यां सुसिता गता, एत-
न्पुनर्जानाया एव । 'वसित्थिदुगुणिए' ति अतम् । स्वा-
ध्यायद्वारे व्याख्यातमेव द्रष्टव्यम् ।

इदानीं 'संधार' ति व्याख्यायते—

अग्रदिलेहिअकटा- विलमि संधारामि आयाए ।

छकायसंजममि अ, चिल्लिखे तेहउद्धाभावे ॥१६५॥

अग्रत्युपेक्षितानां वसती कण्टकादृष्टायां विलं वा । तत्र
संस्कारक क्रियमाणे आयाए' ति आग्रमविरोधना भवति
'छकाय' ति पदकायस्यां अग्रत्युपेक्षितवसती रूपतः
'संजममि' ति संयमविषया विरोधना भवति । 'चिल्लि-
खे' ति तथा चिल्लीनम्—अग्रत्युपेक्षितं भवति, तस्माच्च संवेद-
युत्पत्त्या अग्रतुत्तार्थस्यान्यथाभावः—उत्तिष्ठमण्यदिभवेति ।
'संधार' ति नयं ।

इदानीम् 'उच्चारपासवणे' ति व्याख्यायते—

कंटगथायुगपला-विलमि जइ वोसिरेज आयाए ।

संजमओ छकाया, गमखे पत्ते अइते य ॥१६६॥

अग्रत्युपेक्षितानां वसती कण्टकस्थायुगपलाविले—सम-
कुल मृदं व्युत्पन्नं तत्र आग्रमविरोधना भवति, 'संजमओ'
ति संयमता विरोधना पदकायोपमं सति रावौ भवति ।
'गमखे' ति कारिकायुत्पन्नतां यमने दोषः 'पत्ते' ति का-
यिकायुत्पन्नं प्राप्तस्य व्युत्पन्नतः 'अइते य' ति पुनः का-
यिका व्युत्पन्नं वसति प्रविशतां पदकायोपमं सति भवति ।
अथ तु पुनर्निर्गन्धं कर्गति तद्वत्तं दोषा भवन्ति—

मुचनिरोहे वंसेवु, वचनिरोहिणं जिवियं चंयइ ।

उद्धनिरोहिं कोइ, भेलने वा भवे तिसु वि ॥१६७॥

सुमना । 'उच्चारपासवणे' ति नयं ।

इदानीमपवाद उच्यते—

जइ पुण विगालपता, एव प पच उवस्सं न लुमे ।

सुअवरदेले वा, उळाये वा अपरिमोणे ॥१६८॥

यदि पुनर्विकाल एव प्राप्ताः, ततश्च तेषां विकालवत्तायां
वसती प्रविशतां प्रमादकतां दोषो न भवति । 'एव प' प'—
ति प्रागेव प्रत्युपेक्ष्ये प्राप्ताः किन्तु उपाश्रये न लभन्ते

ततः क समुत्थितः । श्वयम्भो देवकुले वा उद्यते वा अ-
परिमोने-लोकपरिमोनेरहित समुत्थितःतीति कियं वक्ष्यति ।

आपरिज्वलिसिन्धौ, रणे वा निष्पद्य सप्तद्विहस्य ।

समय एवञ्चाभाऽसह-कमदय कुत्सा य संतरिमा ॥१६६॥

अथ श्वयम्भुदादौ सागारिकाशामापादो भवति, तत्र आ-
पातं सति चिलिसिन्धौ-यवसिका दीयते, 'रणे व' ति अथ
श्वयम्भुदादि सागारिकाशामतः ततः अरये निर्भय समुत्थि-
तः कियते, सभयेऽरये प्रचक्षुषस्य वा असति-अभावे
ततो वसतिसमीप एव कमदकेषु शुक्लेन संपन्न सवाद्याभ्य-
न्तरं सिन्धु शुज्यते, 'कुरुआ य' ति कुरुकुआ-पादप्र-
क्षालनादिका कियते 'संतरित' ति साम्बराः-सावकारा
बृहदन्तराका उपविशन्ति । इदानीं भुक्त्वा बहिः पुनर्विकाले
वसतिसन्निवृत्ति, सा च कौटुम्बिका भवति । (आच० १)
(लम्बाया वसतेर्बिधिः 'संधारण' शब्दऽसिन्धवे भागे गतः) ।

इदानीं संविहारे व्याख्यायते-द्वारं ।

दुविहो य विहरियाविह-रिभो उ भयसाउ विहरिण होइ ।

संदिहो जो विहरितो, अविहरिअविही इमो होइ ॥२१०॥

एवं ते प्रजन्तः कश्चिद्विश्रमं प्राप्ताः, स च प्रामो द्विबिधः-वि-
हृतोऽविहृतश्च । विहृतः साधुभिः क्षुण्णः-आसवेति इत्य-
र्थः, 'अविहृतो यः साधुभिर्न क्षुण्णो-नासवेति इत्यर्थः ।
तुशम्भो विशेषणार्थः । 'विहरिणो-य'योऽसौ विहृतः
न संविद्युक्तः संविहर्हिना वा । 'भयसाउ विहरिण होति'
ति योऽसौ विहृतः संविद्युक्तश्च भजना-विकल्पना, य-
च सौ सौ संविप्रभातिनस्ततः प्रविशन्ति, अथ तु पाथ्वे-
स्थादिभाविस्ततस्ततः प्रविशन्ति । 'संदिहो जो विहरितो' ति
संविप्रविहृतं संविहृतं संविहृतः-उक्तः यथाऽऽचार्यप्रायोप-
न्याया संविहृतान्तराध्यायमिस्ततः प्रविशन्ति । अथवाऽन्य-
था व्याख्यायते-द्विबिधः, कतरः ?, संविहारास्य प्रकान-
त्वाद् संविहृतो वा, कतमेन द्वैविध्यमेव आह-विहृतोऽविहृ-
तश्च, साधुभिः क्षुण्णोऽक्षुण्णश्च, तत्र भजना विहृतं भावकं
सति, यद्यसौ संविप्रविहृतः प्रवेशः कियते, अथ पाथ्वेस्था-
दिविहृतस्ततो न प्रवेश्यम् । संदिहो विहृतोऽत्र स संविहृतः
साम्भोगिकोऽयं विहृतस्ततोऽन्यार्थसंदिहः प्रविशति, आ-
चार्यप्रायोपन्यासाधम्, 'अविहरिअविही इमो होति' ति अ-
विहृतं प्रामं संविहिति वा अये विधिः-वक्ष्यमाणस्तथाः सप्त-
मगाथायाम्, " अविहरिअमसंदिहो वेतिअ पाहुडिअ "अ-
रुवां गाथायामिति ।

इदानीं भाष्यकार एतामेव गाथां व्याख्यायन्आह-

अविहरिअ विहरिभो वा, जइ सङ्को नरिय नरिय उ निभोगो ।

नोए जइ भोसला, पविसेति तभो य पसरस ॥६४॥

अविहृतो विहृतो वा प्रामः, तत्र विहृतं यदि भावको नास्ति
ततो नास्ति नियोगः-न नियुज्यते साधुः आचार्यप्रायोपन्या-
सनाधम् । 'साए' ति अथ तुक्ष्मं-विहृतं एव यदुनास्ति
भावकः, तत्र च 'यदि भोसला पविसेति' यद्यवसजाः प्र-
विशन्ति तथाऽपि नास्ति नियोगः, अथ तु प्रविशन्ति 'तभो
य पसरस' ति पञ्चदशोद्गमनोपा भवन्ति, ते कामी "आ-
ह्वकम्भुदेतिअ युईकमे य मीसजाए अ । ठरणा पाहुडिआए,

पाउयरकीय वामिबे ॥१॥ परियदिए अविहृतं, उन्मिभे मा-
लाइइ इमा । अन्वुडं अविहृतं, अन्मोपरए अ सोलसमे
॥२॥ ननु कामी पाउश उच्यन्ते-"अन्मोपरतो य मीसजाये
व दोहि वि एको वव भेरो ॥" अथवा-इयमपि गाथा संवि-
नमयाङ्गीकृत्य व्याख्यायते-द्विबिधः भावको-विहृतः, अविहृ-
तो वा । "अ सङ्को नरिय नरिय उ निभोगो नभो विहरितो"
यदि भावको नास्ति ततो नास्ति नियोगः साधोः । 'साए' ति
अथ ज्ञाने सति भावकं यदुनास्ति तत्र च ज्ञाने सति 'जइ
भोसला पविसेति' यद्यवसजाः प्रविशन्ति तथाऽपि ना-
स्ति नियोगः । अयेविधिऽपि प्रविशन्ति ततश्च पञ्चदश दोषा
उद्गमादयो नियमाङ्गवन्ति ।

यद्यपि तत्रायमन्ना न शुद्धन्ति-

संविगमगुत्साए, अईति अइवा कुले विरिचंति ।

असाउडं व सहु, एमेव य संजईवमे ॥६६॥ (भा०)

अथ तु सप्तम्यैः संविशैश्च विहृतः-अमनोवैषसङ्गिर्मा-
वितः ततः 'अगुत्साए अईति' ति तैरवानुज्ञाते सति भा-
वकपूहं प्रविशन्ति । अथवा-भावककुलाभि विरिञ्चन्ति-
विभजन्ति, एते चाप्यसाम्भोगिकाः संविभ्राः 'असाउडं व
सहु' असाउडं जय सावगा नरिय नहि हिंति वक्ष्यथा ।
जइ सहु समन्था इयरे अ पाहुण्णा अप्यसरीरा ततो सा-
वगकुलाभि हिगदन्ति । अथवा-अह वक्ष्यथा अप्यसरीरा पाहुण्णा
य सहु ततो अगुत्सायउडं हिंति । 'एमेव य संजईवमे'
एवमेव संपन्यमै विधिः, यदुत ताभिर्गुत्सातेषु भावककु-
लेषु प्रवेश्यम् । बहुषु व कुलेषु ससु ता एवं विरिञ्चन्ति
"अगुत्साउडं व सहु" इति, अयं च विधिर्गृह्यतः ।

एवं तु असर्पभो-इयाह संभोइयाह ते चेव ।

जाशिप्ता निम्बेधे, वरचन्धेणं स उ पमाइ ॥६७॥ (भा०)

एवमन्यसाम्भोगिकानां संभेय उक्तलक्षणो विधिर्गृह्यतः ।
'संभोइयाह ते चेव' ति अथ साम्भोगिकान्तं प्रामे भ-
वन्ति ततः 'ते चेव' ति त एव वास्तव्याः साधवो भै-
समानयन्ति । अथ तत्र साम्भोगिकसमीपं प्राप्तमात्राणां क-
श्चिच्छ्रावकं आहन्ति, स च प्राहृणकवन्त एव वदति
यदुत मदीये ह्ये मिश्राय साधुः प्रहस्य, तत्र कथं-
वास्तव्या एव गमिष्यन्ति । अथैवमुक्तंऽपि 'निम्बेधे' ति नि-
बन्धं करोति-आहर्हं करोत्यसौ भावकस्ततः 'वरचन्धेणं'
वास्तव्येन सहैकं गन्तव्यं, यतः स एव वास्तव्यः प्राहृ-
णकानां प्रमाणमप्राधिकवस्तुमहण ।

अयासौ साम्भोगिकवसतिः संकुला भवति ततः-

असइ वसहीधे वीसुं, राइणिए वसहि भोयसागम्म ।

असइ अपरिखाया वा, ताहे वीसुं सहु विचरे ॥६८॥ (भा०)

असति-अभावे विस्तीर्णया वसतः 'वीसुं' ति वृथ-
ग-अन्यत्र वसतो अवस्थानं कुर्वन्ति, तत्र च तेषां का
भोजनविधिरेत्यत आह-"राइणिए वसहि भोयसागम्म"ति
रत्नाधिकव्यं वसतो भोजनमागच्छ कर्त्तव्यं, सख रत्नाधिक्यः
कदाचिद्वास्तव्यो भवति, कदाचिदागम्युक्त इति । अयाप्यतरे
रत्नाधिकाः 'असहु' ति मिश्रावेलां यतिपासितुमशकः नचाप-
रिहता या साधवः सहपया मा भूद् राटि कटिपयति ततः की-

सुं' पृथग् वसन्तिभवति । तथा यदि च ते वास्तव्याः सा-
ध्वः 'सह' समवास्तसो 'विषये' 'सि भिक्षामदित्वा प्रा-
चूर्णकथ्यः प्रयच्छति ।

तिरहं एकेण समं, भगवदो अप्यणो भवतु तु ।

पच्छा इपरं समं, आगमस्यविरेगो सो चव ॥६६॥ (भा०)

अथ तत्र अथ आचार्यो भवति, इहावागन्तुकी एको वा-
स्तव्यः तदा 'एकण समं' ति एकेनागन्तुकाचार्यप्रमजि-
नेन सह वास्तव्यः पर्यटति । तावथावद् 'भगवदो' 'सि ए-
कस्य प्राचूर्णकाचार्यस्य भक्त्यार्थो भवति-उद्वृत्तमात्रमित्य-
र्थः, अतः 'अप्यणो भवतु' 'सि आत्माचार्यं वाऽस्ती-
वास्तव्यः 'भवतु' 'सि अर्थप्रवृत्तं भावककुलंभ्यो वृद्धा-
नि । 'पच्छा इपरं समं' ति पश्चाद्विन्नेन द्वितीयागन्तु-
काचार्यप्रमजिनेन समं पर्यटति । तत्रापि भक्त्यार्थो यावद्भव-
ति प्राचूर्णकस्य तावत्पर्यटति, आत्मनश्चाद्वंशप्रवृत्तं वृद्धा-
नि, एवं पूर्णो भूयो भवति वास्तव्याचार्यस्य । 'आगम-
सं' ति एवं न पर्यटित्वाऽऽस्मीयायां वसन्तो आगमनं कु-
र्वन्ति । 'विरेगो सो चव' 'सि स एव 'विरेगो' विभजनं
भावककुलंभु, याऽस्ती भिक्षामदतिः कृतः, न तु पुनर्वसन्ति-
कायाम् आगतानां भवतीति । 'अस्ति वसदीवं वीक्षुं, राह-
ण्य वसहि भोग्यगमम् । असह अपरिग्रहा वा, तां वीक्षुं
सह विरेगो ॥१॥' 'सि यो विचिह्नः, अर्थं च द्वितीया-
द्याचार्येष्वप्यागनेषु द्रष्टव्यं इति । एवं तावद्विह्नंक्षेत्रे-
यत्र साधुषु निष्ठस्युः यो विधिः स उक्तः ।

इदानीमविह्नं क्षेत्रं साधुनिहेन च यो

विधिस्तस्मात्प्राप्त्यश्चाह—

चेदभवेदनिमत्स्य, गुरुहिं संदिह्य जा वसंदिह्यो ।

निमंघ्रं ओगमहं, निवेय नयसं गुरुमगासो ॥००॥ (भा०)

एवं विहर्गन्तः क्वचिद्भगवद्गीताः प्राप्ताः, तत्र च यदि स-
कृती विधानं नतक्षेत्यवन्द्याधेमाचार्यो व्रजति, तत्र च आ-
चको गृहागनमाचार्यं निमन्त्रयति, यथा—प्राग्यस्यं गृहाण-
ततश्च यो गुरुसंदिहः स गृह्णाति । 'जा वसंदिह्यो' 'सि यो
वा असंदिहः—अनुक्तः स वा गृह्णाति भावकनिमंघ्रं
सति । एनपुक्तं भवति—योऽस्माद्याचार्यं संदिहः स याव-
कागच्छत्येव यावत्तत्र भावकस्यान्यः सहाटको दृष्टः, स च
निमंघ्रं प्रहस्य कृतं सति योग्यप्रहस्यं—प्राग्यस्यापदानं क-
रोति । ततश्च 'निवेयस्ये' 'ति अर्थः सहाटकेभ्यो नि-
वेद्ययति, यथा यदुन मया भावकगृहं प्राग्यस्यं गृहीतं न
तत्र भवतिः प्रवेष्टव्यम् । तत्र च 'नयसं गुरुमगासो' 'सि
तन्प्राग्यस्यं गृहीत्वा गुरुसमीपं नयति तत्सहादिषु येना-
साधुषुभुङ्क्ति इति ।

इदानीं यदुक्तं प्राक् "अविहरिअविही इमं

हति" 'सि तद्व्याख्यानपश्चाह—

अविहरिअमसंदिह्यो, चेद्वय पादुडिअमत्तं गेयहंति ।

'पादुगमपउरसंभे, नउडो किं वा न भुजंति ॥१०१॥ (भा०)

'अविहत्तं प्रमादो असेदिष्टा वधं सधे' भिक्षार्थं प्रवि-
ष्टाः, तत्र च भिक्षामदन्तः भावकगृहं प्रविष्टाः, तत्र च

'वेद' 'सि कैत्यानि च' वन्दन्ते, 'तत्र च 'पादुडिअमत्तं
गिहोत्तं' 'सि प्राचूर्णिकामात्रं यदि तत्र लभ्येत ततो वृद्ध-
स्त्येव । आचार्यप्राग्यस्यं लभ्येत भवति वा लभ्येत ततः
'पादुगमपउरसंभे सति' इत्युच्यते—'उउडो' 'सि न वध-
माचार्यप्राग्यप्रहस्यं नियुक्ताः, किमन्ये । एवमुक्तं आच-
काऽप्याह—'किं वा न भुजंति' 'सि किं भवति' 'सि न
भुजंते आचार्याः', एवं निमंघ्रं सति त एव गृह्णाति ।

कियत्पुनर्गृह्णातीत्यत आह—

गच्छस्स परीमारं, नाउं वेपुं तथो निवेयंति ।

गुरुसंघाडग इये, लदं नेयं गुरुसमीपं ॥१०२॥ (भा०)

गच्छस्य परीमारं ज्ञात्वा गृह्णाति, गृहीत्वा च ततो नि-
वेद्ययति, कस्मिं?, अत आह—गुरुसंघाटकाय, यदुनाचा-
र्यप्राग्यस्यमन्येषां च गृह्णतानि लब्धं प्रयुज्यम्, 'इये व'
'सि इतरसहाटकेभ्यो वा—येनसहाटकेभ्यो निवेद्ययति,
'मा वध' 'सि मा व्रजन गृह्णाति गुरुरोग्यं, ततश्च क्ष-
धमात्रमेव तद् गुरुसमीपं नयत्यम् ।

तथा चाह—

एगागिसमुहिसगा, भुवा उ पेहणएण दिह्णो ।

हिंदुगदचविसासो, निदं मधुरं च पुव्वं तु ॥०३॥ (भा०)

'एगागिसमुहिसगा' येन मरुद्वलपुत्रीविनः पृथग् भुजंन,
व्याध्याधानात्माश्वः तेषां मुक्तानां सतां पश्चात्ततो नोप-
युज्यते, अत्र च 'पेहणएण दिह्णो' 'काले दिहणस्स
पहं—गृह्यस्स अद्यो न तीरए काउं । तस्सेव अद्यकापणा-
मियस्स गहंनया नुतिथ ॥१॥' 'तथाऽऽनयेऽयमपरं दो-
यः—यत्र द्रव्यस्य वृत्तादिना गृहीतेन दिहहतां द्रव्यविना-
शो भवति, कथञ्चिद्प्रमादात्तत्रावकविनाशो सति कौरिदि च
विनश्यत्येव । तथा 'निदं मधुरं पुवि' यदुक्तमागमं तच्च
कृतं न भवति । "सति" 'सि दारं गये ।

इदानीं साधमिकद्वारं प्रतिपादयश्चाह—

म (ह) चट्टिम आवस्सम, सोहं तो अहंति अवरयेह ।

अणुह्णायं दंडा—इयाण गहणेकवयसं ॥१०१॥

इदानीं त साधमिकसमीपं प्रविशतः 'म (ह) चट्टिम' 'सि
मुक्त्वा तथा 'आवस्सम सोहं' ति आवश्यकं च कायिको-
च्चारि शोधयित्वा—कुर्वन्त्येव, अतोऽपराहसमये आगच्छ-
न्ति, येन वास्तव्यानां भिक्षातमाद्याकुलस्य न भवति । वा-
स्तव्या अपि कुर्वन्ति, किमित्यत्र आह—'अणुह्णायं' 'ति तेषां
प्रविशतामणुह्णायानि कुर्वन्ति, 'दंडादिपण गहसं' 'ति
दण्डकादीनां प्रहसं कुर्वन्ति, कथं?—'एवमयसं' 'ति एकेनैव
वचनेन उक्ताः, सप्तः पात्रकारीन समर्थयन्ति, वास्तव्येनोक्ते
मुह्णन्ति ततश्च मुह्णन्ति । अथ न मुह्णन्त्यवर्धनेन ततो
न गृह्णाते, मा भूत् प्रमाद इति ।

मुह्णन्तिमिह्णन्ते, उहं आवरयिह तेण उ एए वि ।

पक्खिं चोत्तं, निक्खिं वप्पिं चोत्तं ॥१०२॥

यदा तु पुनस्तः साधुमिरभ्येता प्राप्ताः स गुरुकः न क्षत्र
भिक्षा भवति ततश्च प्रत्युपस्थेयमागच्छन्ति, 'विहिं' 'सि
विकृष्टमन्यां यत्र साधमिकस्तिष्ठन्ति ततः प्रत्युपस्थेयमाग-
च्छन्ति' 'तत्' 'सि अथ ततः अपराह आगच्छन्तां स्तेन-

मये अनेकनश्च अन्युपयोगेनानुष्ठानेति । उच्यते वा अपराह् ।
आगच्छन्तं भवति कदाऽनः प्राप्नुयस्ववागच्छन्ति । एवं ते
अन्युपयोगे न कदापि आगच्छन्तु साधुभोजनकाले प्राप्ताः
साधर्मिकसमीपे नैवेद्यार्थं कृत्वा प्रविशन्ति । ततश्च तेषां
प्रविशन्तं वाक्छाद्यसाधुभिः किं कर्तव्यमित्यत आह—‘पाकस्थं
मोक्षं’ इति श्रद्धापूर्व-आस्थगतं मुक्तं भवितुं कर्तव्यं मुक्त्या
‘निरिकलानुष्ठानं’ इति यदुक्तं भाजनगने तत् निश्चि-
यन्ति, मुक्तं नैवेद्यार्थं भवधानन्तरमेव, ततस्तु प्राचूर्णकाः
‘ओषधे’ इति संज्ञायुक्ता आलोचनार्थं प्रयच्छन्ति ।

ततो भुजने महद्व्याधौ, सा वैषम्यं,

अप्या मूलगुणेषु, विराहया अप्य उत्तरगुणेषु ।

अप्या पास्तथाह्नु, दाह्यग्राहसंप्रयोगोहा ॥ २१३ ॥

अस्या मूलगुणेषु, एतदुक्तं भवति—मूलगुणविषया न काच-
द्विराधना, अस्या उत्तरगुणविषया विराधना, अस्या पार्थ-
व्यादिषु दाह्यग्राहसंप्रयोगा विराधना ‘संप्रयोगे’ इति तैरेव
पार्थव्यादिभिः संप्रयोगे—संपर्के । एतदुक्तं भवति—न पार्थ-
व्यादिभिः सह संप्रयोग आसीत् । ‘ओष इति गयं’ ओषधः—
संज्ञायुक्त आलोचना दीयते, द्रव्या आलोचनार्थं यदि तु अन्य-
ज्ञास्ततो भुजते ।

अथ भुज्जास्ते साधुस्तत इदं भवति—

भुजह भुजा अन्धे, जो वा इच्छे अभुत सह भोजं ।

सर्वं च तेसि दातुं, अन्नं मेहेति वक्तव्या ॥ २१४ ॥

भुजितं पूरं भुजा वयं, ‘यो वा इच्छे’ इति ये वा साधवो
भोजनमिच्छन्ति ततः ‘अभुत चह भोजं’ इति तेनाभुजं
सह भोज्यं कुर्वन्ति । एवं यां विराहामात्मनश्च पुत्रादीनि भक्तं
कथोपचते ततः साधवः, अथ न परोप्यन्ते ततः सैः तस्या-
भ्रातृलोकैः इत्यादि भक्तमन्यद् युद्धं—परोप्यन्ते वास्तव्य-
मिच्छतः ।

एवमानीय कति दिनानि भक्तं प्राचूर्णकैः

दीयते इत्यन आह—

तिष्ठि दिशे बाहुर्धं, सर्वेसि अस्त बाहुवृद्धां ।

जे तरुणा तगामं, वरधवा बाहि हिंडति ॥ २१५ ॥

क्षीणि दिनानि प्राचूर्णकं सर्वेषामस्ति बाहुवृद्धाणां क-
र्तव्यं, ततश्च ये प्राचूर्णकस्तत्काले स्वधाम एव भिक्षा-
ग्रहन्ति, वास्तव्यान्तु बहिर्ग्रामे हिण्डन्ति ।

अथ ते प्राचूर्णकाः क्वला हिण्डन्तु न जानन्ति ततः किं
कर्तव्यमित्यत आह—

संघाडगसंजीवो, आगतुगभदपरे बाहि ।

आगतुगा व बाहि, वरधवगभदपरे हिंडे ॥ २१६ ॥

संघाटकसंयोगः क्रियते । एतदुक्तं भवति—एका वास्तव्य
एकश्च प्राचूर्णकः, ततश्चैवं राहुटकयोगं कृत्वा भिक्षा-
ग्रहन्ति । ‘आगतुगभदपरे’ इति अथासी ग्राम आग-
तुकामात्रेव भद्रकस्ततः ‘भद्रे’ इति वास्तव्या ‘बाहि’
इति बहिर्ग्रामे हिण्डन्ति, आगच्छन्तु वा बहिर्ग्रामे हिण्डन्ति
वास्तव्यभद्रे सति ग्रामे । उक्तं साधर्मिकद्वारम् ।

इदानीं वसतिद्वारं प्रतिवाद्यथाह—

विधिषा सुदुस्त्रिभा, पमाखजुवा य तिविहं वसहीभो ।
पदमविहवासा ठाणे, ततय य दोसा इति होति ॥ २१७ ॥

विस्तीर्णो दुस्त्रिभा प्रमाखजुका वा विधिषा वसतिः ।
‘पदमविधितया ठाणे’ इति यथा प्रथमायां वसती स्थानं
भवति, विस्तीर्णायामित्यर्थः, द्वितीया दुस्त्रिभा तस्यां वसती
अथ यथा भवति तथा, तत्र तयोर्वसत्योः एत—वक्ष्यमाणका
दोषा भवन्ति ।

खरकमिअवाशिण्या, कपपडिअसरकत्तया व वंठा य ।

समीसाऽऽवासं, दोसा य हवंति सेगविहा ॥ २१८ ॥

तत्र विस्तीर्णाय वसती ‘खरकमिअ’ इति दण्डगामका
रामि आस्था स्वपन्ति, वाणिज्यकाश्च वातुजकप्रयाया आ-
गत्य स्वपन्ति, तथा कार्पटिकाः स्वपन्ति, सरजस्काश्च-
भौताः स्वपन्ति, वण्टाश्च स्वपन्त्यागत्य ‘अकयविवाहा
धीतिजीविणो व वंठा’ इति । एभिः सह यथा संमिश्र
आवासो भवति तदा तेन संमिश्रावालेन दोषा वक्ष्यमा-
णका अंतविधा भवन्ति ।

ते वामी—

आवासगमहिकरयो, तदुभय उचारकाइयनिरोहे ।

संजयआयविराहय, संका तेणे नपुंसिरथी ॥ २१९ ॥

आवश्यके—प्रतिक्रमणे क्रियमाणे सागारिकाणामग्रतस्तु
एव उद्धृष्टान् कुर्वन्ति, ततश्च केचिद्वत्सहना राटि कु-
र्वन्ति, ततश्चाधिकारक्षदोषः । ‘तदुभय’ इति स्वार्थपौठ्यो-
करणे अर्थपौठ्यकरणे च दोषः—उद्धृष्टान् कुर्वन्ति । नि
राधश्च उचारस्य कारिकायाश्च निराधे दोषः । अथ क-
रोति तथाऽपि दोषः, संयमावविवाधानाहुताऽप्रत्युपेक्षित-
स्थित्वेन । ‘संका तणे’ इति स्तनकशब्दादोषः—चौराश-
ङ्का, नपुंसककृतदोषः संभवति ततश्च स्त्रीदोषश्च भव-
तीति द्वारगाथेत्यम् ।

इदानीं प्रतिपदं व्याख्यानप्रकाह—

आवस्तयं कर्ति, पंचचप आखजोगवाधाघो ।

असह्य अपरिहृता वा, भावखमेभो व छद्वापा ॥ २२० ॥

आवश्यके—प्रतिक्रमणे कुर्वन्तम् ‘पंचचप’ इति ते
सागारिका उद्धृष्टान् कुर्वन्ति, तथा ध्यानयोगव्याघातश्च
भवति—चलनमापद्यते चेता यतः । द्वारं । अहिगरणं अ-
एवह—असह्य’ इति कश्चित् असह्यः—कोपयो भवति,
अपरिहृता वा—सह्यमायः, एते राटि सागारिकैः सह
कुर्वन्ति, ततश्च भाजनानि—पात्रकाणि तज्जदं—विनाशो
भवति, वटकायाश्च विग्राह्यम् । द्वारं ।

‘तदुभयं’ इति व्याख्यानयत—

सुतयऽकरख नामो, कारले उडुवगाइ अहिगरणं ।

पासवणिअरनिरोहे, गेलनं दिडि उडुहो ॥ २२१ ॥

‘सुतयऽकरख’ इति स्वार्थपौठ्यकरणे बाह्य—तथैरेव
विस्मरणम् । अथ स्वार्थपौठ्यो क्रियते ततश्च ‘उडुव-
गाइ’ उद्धृष्टादि कुर्वन्ति । ततश्चासह्य रमिह कु-
र्वन्ति, ततोऽधिकारक्षदोष इति । द्वारं । ‘उचारका’

अनिरोहो" ति व्याख्यायते- 'पासयति' च प्रथमस्य
कायिकायाः 'इतर' च पुरीषस्य च निरोहो 'गल्लं'
ग्लामस्य भवति । अथ ध्युत्थजनि ततो 'विद्धे उद्गरो' ति
सागारिकैरेव सति उद्गारः—उपशतः प्रवचनस्य भवति ।

"संज्ञमभ्यायविरादस्य" ति व्याख्यायते—

मा दिक्छिहिति यो अ-पक्षिस्त्रिहिरं दूरं गंतुं वोसिरति ।

संज्ञमभ्यायविरादस्य-गदस्य आरक्षित्वेहेहि ॥ २२२ ॥

अथ सागारिका मां मा प्राप्नुयति कृत्वाऽस्थायिहल एव
बुरे गत्वा ध्युत्थजनि नतः संयमागमनोर्विराधना भवति,
अदस्य चारिकाः कुर्वन्ति । 'तस्य' चि संयमा का स प्रहस्यं
कुर्वन्ति । दारः ।

"संकायेण" ति व्याख्यायते—

आशयपमज्जमासं, ददुं तेणे चि आदहणे कोहि ।

सागारिअसंघट्ठस्य, अयुमेत्थी येएह साहइ वा ॥ २२३ ॥

स हि रात्रौ कायिकापथमुत्थितः सचवननः प्रमाजयन्
निगच्छति, ततस्तमववतकायं दृष्ट्वा स्तेन इति गत्वा द्या-
दभ्यासं कर्तुम् । दारः । 'नपुंसिध' ति व्याख्यायते—'सागा-
रिअसंघट्ठ' ति सागारिकसंघट्ठे सति, स हि रात्रौ ह-
स्तेन परामुशन् गच्छति, यतस्ततः स्वयमेव सति कश्चि-
त्सागारिकां विबुद्ध एव चिन्मयति-यदुनायं 'अयुमेत्थि' ति
अभ्यासं सव कारयेत् मां स्पृशति, ततः सागारिकसं-
घट्ठे नपुंसकबुद्ध्या गृह्णाति । अथ कदाचिच्छ्री स्पृष्टा ततः
सा शङ्के, यदुनायं मम समीपे आगच्छति, ततः 'सा
हेति' कथयति निजप्रभुः सौभाग्यं कयापयन्ती परमापेक्षेन वा ।

ओराससरीरं वा, इत्थि नपुसा बला वि मेयहंति ।

सावाहाए ठाये, निने आवडणपडणार्ह ॥ २२४ ॥

औदारिकशरीरं वा तं साधु दृष्ट्वा दिवा, ततो रात्रौ स्त्री
नपुंसकं बलाद् गृह्णाति, औदारिकं साक्षिकम् । एते विस्तीर्ण-
वसतिदोषा व्याख्याताः । इदानीं सुल्लिकावसतिदोषान् प्रति-
पाद्यन्नाह—'सावाहाए' ति संकटायां वसन्तौ स्थाने—अ-
वस्थाने सति 'निने आवडणपडणार्ह' ति निगच्छन्नापतित-
तन्त्रं—निगच्छन्नापतनपनार्थो दोषाः ।

तथा—

तेणे चि मयमाखी, इयो वि तेणे चि आवडइ जुद्धं ।

संज्ञमभ्यायविरादस्य-भायस्यमेयादयो दोसा ॥ २२५ ॥

एवं साधोरुपरि प्रस्थिते साधो वयोपरि प्ररक्षितः
स तं स्तेनकमिति मय्यमानः, अयं च सुमेधितः अमुं प्र-
रक्षन्ति स्तेनकं मय्यमानः सन्, आपनति युद्धं—युद्धं
भवति, ततश्च संयमागमनोर्विराधना आज्ञामदादयश्च दा-
याः । भाजने—पात्रकं भ्रयते । भाजो मुञ्चिका वसतिः ।
यस्मात्सुल्लिकायामेते दोषास्तस्मात्प्रमाथयुक्तं वसतिप्रज्ञा ।

एवमेवाह—

तम्हा पमाथजुता, एकैकस्स उ तिहत्थसंघारे ।

आपयसंघारंतर, अह वीसं अंगुला इति ॥ २२६ ॥

अस्मात्समाचयुक्तं वसतिप्रज्ञाः, तत्र कैकेयस्य साधो-
वैकुण्ठतत्तिहत्थसमाकः उस्तारकः कथयः । पुण्डरीको वि-

शक्यायः । किं विज्ञानं?—संस्तरकोऽथ भूमिकप इति,
तत्र तेषु त्रिषु हस्तेषु ऊर्ध्वमयः संस्तरको हस्ते, "अ-
पारि अ अंगुलाई कंयह माचलाई हत्थे कथंति ।" इदानीं
संस्तरकभाजनयोर्व्यवहारं तत्प्रमाणं प्रतिपाद्यन्नाह—
'भायस्यसंघारंतर' भाजनसंस्तरात्तरं—अनतरालं यथा
विशित्यङ्गुलानि भवन्ति तथा कसंख्यम् । एवं निहस्तप्र-
माणोऽपि संस्तरकः पुरितः ।

किं पुनः कारकमिह दूरं माजवानि न स्थाप्यन्ते, उच्यते—

मज्जरमूसमाह य, वारे नवि अ जाणुवइयथा ।

दो इत्था य अवाहा, निमसा साहुस्स साहुओ ॥ २२७ ॥

माजजरमूषकादीन् पात्रकेषु लगतो हारयेत् । अथ कस्या-
दासजनराणि न कियन्ते ? उच्यते—'नवि य जाणुवइयथं'
ति तावति प्रदेये तिष्ठति पात्रकेषु जानुहनादुपधना-जानु-
हने चालने न भवति । इदानीं प्रक्षिप्तस्य प्रक्षिप्तस्य चागम-
नस्य प्रतिपाद्यन्नाह—इह हस्तौ अवाधा-अनतरालं विद्यमानसं-
घाः साधोश्च भवति, साधुश्चाथ निहस्तसंस्तरकप्रमाणो प्रा-
ज्ञः स्थापना वेद्यम्—'उत्तामओ संघारओ २० अङ्गुलीसंगुलप-
माया, संघारभायसाणं अंतरं वीसंगुला २०, भायणाणि
अ इत्थप्पमाणे पाउंछणं ठिचिज्जति २४, एवं तिहि सरवीह
संव वं निगिणं इत्था, साहुस्स य साहुस्स य अंतरं दो
इत्था ॥ २० । २० । २४ इत्था ३-इत्था २ ॥ एवमेतद्वाद्यं
व्याख्यातम् । अथ च निहस्तप्रमाणं पात्रमाध्यायं हस्त-
रालं साधोः साधोश्च भवति, ततश्च तद्वन्तरालं शून्यं
महद् दृष्ट्वा सागारिको बलात्संप्रति, तस्मादभ्यासा व्याख्या-
यते—'तम्हा पमाथजुता एकैकस्स उ तिहत्थसंघारे' । अत्र
हस्ते साधु दृष्ट्वा, भाजनानि संस्तरादिशित्यङ्गुलानि
भवन्ति एवमेवाह—'भायस्यसंघारंतर अह वीसं अंगुलाई इ-
ति' पात्रकमष्टाङ्गुलानि दृष्ट्वा, पात्रकादिशित्यङ्गुलानि मुक्त्वा
परतोऽप्यः साधु स्थापितः । एतच्च कुतो निश्चीयते ? यदुत-
पात्रकापरतो विशित्यङ्गुलाभ्यतोऽपि साधु स्थापितः, यत्
उक्तम्—'दो हत्थे य अवाहा निमसा साहुस्स साहुओ' ।
स्थापना वेद्यम्—'साहु सररीणं हत्थं कंयह २४, साहुस्स
सरीरणमाणे, संघारयस्स पनयाले अ अंतरं वीसंगुला
२० अङ्गुलिं अङ्गुलेहि पनया ठरिति २, एवमेव विविध-
साहुस्स य अंतरं वीसंगुला २०, एवं एते सङ्ख्येऽपि
निगिणं इत्था, एते विनिश्चो साहु । २४ । २० । २० । २० ।
एवं सङ्ख्यम् । अत्र साधोऽयः संस्तरकः अष्टाविंश-
त्यङ्गुलप्रमाण एव बाहुरेण प्रवृत्तः, किन्तु साधुना श-
रीरेण अतुर्विंशत्यङ्गुलानि कञ्चति, अस्यानि ऊर्ध्वमयसं-
स्तरकसंख्येयानि यानि कर्मायङ्गुलानि तैः सह यानि
विशित्यङ्गुलानि, तत्परतः पात्रकाणि भवन्ति । अत्र हस्त-
द्वयमवाधा साधुना शरीराध्यायस्य साधुरीरं तावत् महद्वन्-
म् । "मज्जाय" इत्येतद्वाक्यात्तमेव ।

धुपाधुतमसुत्था, भेदणदोसा य वजिअ एवं ।

सीसंतेव व कुड्डं, तु इत्थं मोत्थणं ठापेहि ॥ २२८ ॥

विहस्तान्तरालेन मुष्णमानेन 'धुपाधुतमसुत्था' इति
यो मुष्णमेव 'अधुक्' इति यः कुमार एव प्रमज्जितः,

तत्र मुक्तमोगस्य आसन्नस्य स्वपतोऽन्यत्साधुसंस्पर्शोदय-
स्पर्शकीदृतामुत्तरणं भवति, यदुनास्मयाभितोऽन्येधविच-
रन्ती इति, अमुक्तमोगस्यान्यसाधुसंस्पर्शेन मुक्तमोगस्य
कोतुकं क्षिप्रं प्रति भवति । अयमाभिप्रायः—तस्याः मुक्त-
मोगतः स्पष्ट इति, ततश्च द्विहस्ताबाधायां स्वतन्त्रमिने
दोषः परिहृता भवति । तथा भवन्ने—कलहः परस्परं
हस्तस्पर्शजनित आसन्नकथनं, ते च दोषा एवं वर्जिता
भवन्ति । 'सीसंतेण व कुट्टं तु इदं मोक्षं धार्यति' इति
शिरो वतो यत्र कुट्टं तत्र हस्तमात्रं मुक्त्वा 'धार्यति'
ति स्वधर्मित, पादोऽनुगममार्गे विमुच्य हस्तमात्रं
स्वधर्मित । अथवाऽन्यथा पादोः—'सीसंतेण व कुट्टं ति-
हन्त्ये, मोक्षं धार्यति' तत्र प्रदीर्घार्थं वसतो स्वापविधि-
रुक्तः, अत्र पुनस्वनुरक्ता भवति तदा 'सीसंतेण व कुट्टं'
ति शिरो वतो याकुट्टं तस्मात्कुट्टात् हस्तत्रयं मुक्त्वा
स्वधर्मित । तत्र कुट्टं हस्तमात्रेण प्रोक्तं यतो भाज-
नानि स्वाप्यन्ते, तानि, तानि च हस्तमात्रे पादमाकुट्टन
क्रियन्ते, ततो हस्तमात्रं व्याप्नुवन्ति, भाजनसाध्या-
स्वाप्तारालं हस्तमात्रमेव मुच्यते, कतः सधुः स्व-
धर्मितः ।

एकमनया मङ्गया स्वपतां तिर्यक्साध्याः साधोश्चाभ्यन्तरालं
हस्तद्वयं द्रष्टव्यम्—

पुण्विहङ्गो उ विही, इह वि वसंताण होइ सो चेव ।
आसन्न तिभि वारे, निसक आउटए सेसा ॥२२६॥

अत्र स्वापकाले पूर्वोद्दिष्ट एव विधिद्वेष्टव्यः, कश्चानो ?
'आरिस्तिआपच्छुणया, सामाहय उभयकायपात्रलेहा । साह-
क्षिय कुवे पहे, पमज पाए जसो भूमि ॥ १ ॥ अणुजा-
खाह संधारं' इत्येवमादिकः । इहापि वसनां स्वपतां
भवति, स एव विधिः, किं त्वयं विशेषः—'आसन्न ति-
भि वारे निसको' ति आसन्ने त्रयो वाराः करंति 'नि-
मसो' ति तत्रैव सेस्तारक उर्ध्वमुखः सन्, क्षणश्च साधवः
किं कुर्वन्तीत्याह—'आउटए सेसा' शेषः साधवः पादा-
व आकुञ्जयन्ति ।

पुनश्चासौ काचिकार्यं मज्जनं किं करामीत्यन आह—

आवस्सिअमासजं, नीह पयजंजु जाव उ च्छन्नं ।

सागारिय तेणुब्भा-मए य संका तउ परेणं ॥ २३० ॥

आवस्थित्यर्थं आसन्नं च पुनः पुनः कुर्वन् प्रमाजयति-
मण्डयति, कियत् दूरं यावदित्यत आह—'आव उच्चजं या
वच्छुण्णं' यावद्वसन्तेऽप्यनरमित्यर्थः, बाह्यान्त्रं नयं
प्रमाजयति कर्त्तव्यं, यतः 'सागारिय तेणुब्भा मए य संका
तउ परेणं' सागारिकाणां स्तन्योद्धारणयत्ने, यदुन
किमर्थं शौरः ? उभयमभ्यां पादवारिकस्तन-
मनदासहोपायाते, अनस्तप्येण—संक्षुब्धाद्वाह्वानं नयं-
प्रमाजयति कर्त्तव्यमिति । एवं प्रमाजयुक्तायां वसतो व-
सतां विधिरुक्तः ।

यथा ते पुनः—

मरिण उ पमाजुत्ता, सुइलिया चेव वमति जयसाए ।

पुरहृत्थ पच्छपाए, पमज जयसाए निगममणं ॥२३१॥

यदा प्रमाजयुक्तं वसतिर्नास्ति तदा बुद्धिकाग्नेयं वसतो
वसति वतनया । का वासो यतना ?—पुरहृत्थ पच्छपाए'ति
पुरतः—अग्रतो हस्तं पराश्रयति पश्चात्पार्श्वे प्रमुञ्च्य स्वस्थ-
ति, ततश्चैव वतनया बाह्यानां निर्गच्छति । एवं तावत्का-
यिकाद्यर्थं गमनगमने विधिर्निरुक्तः ।

इदानीं स्वपनविधिं प्रतिपादयिष्यामः—

उत्सीसिभायसाहं, मज्जे विममे अहाकडा उवरिं ।

आवन्नाहिओ दोरो, तेण य वेहासिल्लंखया ॥ २३२ ॥

उपशीर्षकाणां गन्धं भाजनानि—पात्रकाणि क्रियन्ते । स्वाप-
ना चेयम्—'उत्सीसं' ति विधमा भुः गर्लपना भवति,
ततश्च तस्यां गर्लायां पात्रकाणि पुञ्जीक्रियन्ते । 'अहाकडा
उवरिं' ति प्राशुकाणि—अवपगर्कमाणि च यानि तन्मयेतर्कं
पात्रकाणामुपार्तु पुञ्जीक्रियन्ते, माञ्जलिकत्यांतिनाम् । अथा-
निसङ्कटपात्रसंस्तर्भूमां नास्ति स्थाने पात्रकाणां ततश्च ओष-
माहिता शोरां शीपप्राहिकां यो द्वरको यथालिकार्थं भूमीनः
'आवन्नाहिनां—गच्छुसाहृत्थ' इति विज्ञापयति—आश्राश्रयं
लभ्य' ति तत्र द्वरकणं लभ्यन्ते—कीलिकादीं क्रियन्ते ।

सुइलियाए अमई, विरिक्काए उ मालसा भूमि ।

विलचम्मो चारमडा, साहरणंगंतकडोपत्ती ॥ २३३ ॥

बुद्धिकाया वसन्तमात्रे 'विरिक्काए उ' ति विस्मीणीयां
वसतो स्थानव्ययम् । तत्र का विधिर्नित्यत आह—'मालसा भू-
मी' विल्लीणुवसन्तं भूमिमास्थितं—स्थायितं पुण्यप्रकारसदृश-
स्पर्शः—'विल्लधम्मो चारमडे' ति अवलकावय आग-
त्य इह भणन्ति—यदुन विल्लधम्मो यस्मिन् विले यावनामय-
स्थानं भवति तावन्त एव प्रविशन्ति, तत्र साधवः किं कु-
र्वन्ति ? 'साहरणं' ति संहृत्य उपकरणद्वारेन विरलन्त्ये
च 'एतान्' ति एकान्ते निवृत्ति । 'कडोपत्ती' ति यदि
कटोऽस्ति ततस्तमन्तरालं ददाति, अथ स न्यस्ति ततः
'पोलि' चालिमीमां ददाति ।

अमई य विलिमिलीए, भए व पच्छन भूइए सकले ।

आहारो नीहारो, निगममणपेव वज्जह ॥ २३४ ॥

अस्मिन्—अभ्यां चालिमिलिष्याः 'भए व' ति विलिमि-
नीहस्तमये वा न ददाति । किं वा कुर्वन्त्यन आह—'पच्छन-
' ति ततः पच्छन्तरे प्रदेशं तिष्ठति । 'भूइए सकले' ति स
च प्रदेशो भूत्या लभ्यते—विज्ञापने अवटोऽयं प्रदेश इति
कथ्यते । इदं च तदभिधीयन्ते—आहाराभीहारो भवत्यश्च-
प्रयमतो निगममण्येशो वर्जनीयाविधिः ।

इदं च कर्त्तव्यं साधुभिः—

पिण्डेण सुतकरणं, आमज नितीहिणं च न करिंति ।

कासण न पमजयथा, न य इदो जयस वेरिं ॥२३५॥

पिण्डेन—समुदायनं स्वपरीरुपाकरणं कर्त्तव्यं, मा भूत् क-
क्षिप्ये वाक्यं वा'कणालाहिदिसन्ति' ति । तथा आसन्न-नि-
सीहिणं च' तत्र न कुर्वन्ति । 'किं वा' कर्त्तव्यमित्यत आह—
'कासणं' ति काशनं—आदकरणं करामि, न च प्रमाजने

करोति । 'स य इत्यादि' ति न अ इलेक पुरस्तात्प्राप्त्युप
निमित्तकानि, यतनवा च 'वेरतिष्ठ' कुर्वन्ति । 'वेरतिष्ठ' कालो
वेर्य इत्येव पदार्थो उच्यते, ततो सज्जामो कीरति, यति-
या ताव वेलाय सज्जामां उक्तं वसतिहारम् ।

इदानीं स्थानस्थितहारमुच्यते, तच्चाह—

पचाय खेच जयथा, काउलावस्सयं ततो उवथा ।

सद्वीर्यपचायामप, मह्यप्रदे य पचियचे ॥२३६॥

एवं तेषां निहृदतां मासानामभिमन्त्रणं 'अप्ये' ति यथा
यतना क्रमेण सज्जामां च खेचयति, 'काउ' आचस्सकं कृत्वा
चावय्यकं प्रसिद्धयति । 'खेच' उच्यते । 'ति' ततः स्थानमा-
कियते केषाञ्चिदकुलानाम्, कानि च तानीत्यत आह—प्रत्य-
नीकः शास्त्रमात्रः, प्रायः—अनुमानात् । सामका य एवं
बलिः मा मम समगा घरमहेतु भद्रकथासौ प्रास्सखी 'अ-
विश्रान्ति' ति यः साधुभिरागच्छाद्दिदुःखनास्त, शोभने भवति
यद्यत नायान्ति गृह । एतेषां कुलानां यो विभागः कियते
प्रतिपद्याप्रतिपद्यकः स स्थापनयुच्यते ।

इदानीं भाष्यकार एनां गाथां प्रतिपद्ये व्याख्यातयच्चाह
शारणाह—

बाहिरगमे बुच्छा, उजाये ठाणं वसहिपडिलेहा ।

इहय उ गोहभमंडा, वसहीवाचाय उउहा ॥१०४॥ (भा०)

एवं ते बाह्यप्राप्ते—आसन्नप्राप्ते पर्युपिताः सम्योऽभिमनं
सर्वं प्राप्य तावदवनिष्ठन्ते । 'उजाये ठाणं' ति उद्याने
लाभस्थाने आस्थां कुर्वन्ति । 'वसहिपडिलेहा' ति पुन-
र्वसतिप्रत्युपस्थाः प्रपन्ते । 'इहय उ' ति यदि प्रत्यु-
पस्था न सन्त न प्रपन्ते ततः गृहीतभाण्डाः—गृहीताप-
करणा वसतिध्यासांत सति निवर्त्तन्त ततश्च उड्डाहो भव-
ति—उपघात इत्यर्थः ।

तत्र च प्रविशन्तो शकुनापसकुननिरुपणायाह—

मइल कुच्छे अय्ये-निगएल्लय साण सुज वड्ढे मे य ।

एउ उ अय्यसत्था, हवेति खिछाउ निताण ॥१०५॥ (भा०)

नारी पीवरत्थम्मा, वड्डुकुमारी य कड्डुमोरो य ।

कासीयवच्च कुच्छं धरा य कज्जे न माहेति ॥१०६॥ (भा०)

अकपरम्मि भमाडो, धुक्खा मांरो य पंडुरंगमि ।

तथभिरुहिरपडंछं, चांदिममसिण धुवं मरंछं ॥१०७॥ (भा०)

जंबुज चास मउरे, भारहाए तेहव नउले अ ।

दंसखमेव पत्तच्छं, पयाहिण्णे सज्जसंपत्ती ॥१०८॥ (भा०)

वदीभूरं पुण्यं—स्त दंसखं संलपडहसरो य ।

मिगारल्लयचामर, वयण्णडामा पत्तत्थमि ॥१०९॥ (भा०)

समखं अजयं दंते, सुमखं मोयमा दहि ।

मीखं पंटे पडगं च, सिद्धमत्थं विहारागे ॥११०॥ (भा०)

यना सिगवसिद्धा

तम्हा, पडिलेहिअ द्वी-विषमि पुण्यय अयसि सारविण ।

कड्डुपफड्डुपवेसो, कड्डुना न य उड्ड इयेरेत्ति ॥१११॥ (भा०)

यस्यापुन्यमप्राप्त्युपस्थितायां वसतीः उड्डाहो भवति तस्मा-
त्प्रत्युपस्था प्रवहन्त्यस्य । 'द्वीविषमि' 'द्वीपिते'—कथिते कथ्या-
तराय, यदुनाचायां आगमनः, 'पुण्यय' ति पुन्यसंज्ञ-
वप्रत्युपस्थाः प्रमाजितः ततः सापेक्ष, 'सुखति' ति पुन-
गतसुखमप्राप्त्युपस्थायां, ततः सुखमप्राप्त्युपस्थाः प्रविश्य ता-
रविन—प्रमाजितायां वसती, कथं प्रवहन्त्यमित्यत आह—
कड्डुकफड्डुः प्रवहोः कर्त्तव्यः । 'कड्डु' ति यो धर्मकथा-
संक्षिप्तपत्रः स पुनमेव गन्धा शय्यातराय वसतवैदिष-
मेकया करोति । 'न य उड्ड' ति न वसती धर्मकथां कुर्वन्
उपतिष्ठति—अभ्युत्थानं करोति, 'इयेरेत्ति' ति उड्डा-
याणम्, आह—किमाचार्यमनने धर्मकथां अभ्युत्थानं क-
रोति उत मतिरे, आचार्य आह—अवश्यमेवाभ्युत्थानमा-
चार्यस्य करोति ।

यनोऽकरोणे एते शोभाः—

आचारियमण्डुहाये, ओहावख बाहिरा य उदक्खिणा ।

साहय्यवदंदिआ, अगालवेत्तेऽपि आलावो ॥११२॥ (भा०)

आचार्यागमने सत्युत्थानं 'आहावख' ति सलभा भवति,
'बाहिर' ति लोकचारस्य बाह्या एत इति । पञ्चानामप्यङ्गुली-
नामेका महत्तरा भवति, 'अदक्खिण' ति गाल्लयम-
प्यपामाचार्याणां नास्तीत्येव शय्यातरावित्यस्यति । 'साह-
य्य' ति तत्र धर्मकथनाऽऽचार्याय कथनीयं, यदुनायम-
स्मद्वसतिनाता । 'वदंदिआ' ति शय्यातरांऽपि धर्मकथा-
मदं वदन्तः—वन्दनीया आचार्याः । एवमुक्ते यदि अस्ती व-
न्दने करोति ततः सापेक्ष, अथ न करोति ततः 'अ-
गालवेत्तेऽपि' तास्मन् शय्यातराऽनालपत्यपि आचार्याणां-
लापकः कर्त्तव्यः, यदुत कीदृशा धृष्टम् ।

अथाचार्यं आलपने न करोति तत एते शोभाः—

(भा०) बुद्धा निरोदयपरा, अगमहणं लोणवचयोच्छेयो ।

तम्हा-सुखे आलवणं, प्रयमेव उ-तत्थं धम्मकहा ॥११३॥

तथाहि—एत आचार्यास्तथा निरुपकारा—उपकारमपि न
बहु मन्यन्ते, 'अगमहणं' ति अनादारीऽस्याचार्यस्य मां प्र-
ति, 'अलोणवच' ति लोकायाश्चावाहः 'योच्छेयो' ति
व्यवच्छेदो वसनेरप्यद्वयस्य वा, तस्मात्सत्त्वाल्लपना क-
र्त्तव्या, स्वयमेव च तत्र धर्मकथा कर्त्तव्याऽऽचार्येणेति ।

वसतिफलं धम्मकहा, कहण्णल्लुडी उ सीस बावोर ।

पच्छा अहेति वसहि, तस्य य बुद्धो इमा जयथा ॥११४॥

धर्मकथां कुर्वन् धनतः फलं कथयति, 'कहण्णल्लुडी
उ' यदा तु पुनरुत्थायस्य धर्मकथालाभार्थं प्रवर्त्तते तदा
'ल्लुड बावोर' ति शिष्ये शय्यातरावति—निवृत्तः धर्मकथा-
कथने, शिष्ये च धर्मकथायां व्यापार्य शय्यातराचायाः प्र-
विशन्ति वसतिम्, तत्र च वसती भूयः—पुनः एवं यत-
ना वच्यमाणास्तस्यां कर्त्तव्या ।

(माध्यमे—)

पडिलेहय संथारग, आचारिये तिप्पि सेस उ केण ।

विंठिअउक्खेवत्थया, पविसइ ताये य धम्मकही ॥११५॥

तत्र च वसती प्रविष्टाः सन्तः पात्रकाद्रेः प्रत्युपस्थां
कुर्वन्ति, संस्थापकमहणं च कियते, तत आचार्यस्य त्रयः

यत्तं कार्यं योगेन, केवाचित्पन आह— कार्यरिच्छागता-
व्यवहारेण आचार्यकृतमप्राप्त्युक्तमप्राप्तं विनियोगं यत्तं
अर्थात् इति निर्मुक्तिमाधत्तम् ।

इदानीं व्याख्यानकारो व्याख्यायते, तत्र "वमदण" नि
व्याख्यानव्याह (वारगाहा) —

पुंवि पि वीरसुखिना, जिह्वा जिह्वा पहाप तुरिम् ।

सा वमदणार्थे तिहा, सर्वं पि न इच्छते चेत् ॥१२४॥ (भा०)
अत्रा कलित्वं वीरसुखिना केवा कलित्वं जिह्वार-
प्रकृतये यदपि जिह्वारिभ्यो लिङ्गारिभ्यो ङगोष्ठे, एवं
सुखं लिङ्गारिभ्यो जिह्वा पि सो जिह्वारिभ्यो सा व व-
मदणिका ज्ञान न किञ्चि वेच्छते तया विभक्तिना संतो
करञ्ज वि न धावति । एवं सव्यकुलार्थे कथमप्यर्थो वि-
भक्तिरिति पदोपयोगे कार्ये समुपपद्यते ऽपि संतं वि न वेति ।
किं कार्यं ? अतो अकारका एव निष्ठाऽप्यापि तेन
कार्ये समुपपद्यते वि न वेति सि । इदानीं माथाऽन्तर्ये
उच्यते—पुनरपि वीरसुखी जिह्वारि जिह्वाना प्रधावति
स्वार्थे, पुनश्चातो वीरसुखमदणतया सिहा—विभक्त्या
सदृशं मप्रादि वेच्छति प्रदीतम् ।

(भा०) एवं सव्यकुलार्थे, वमदणार्थे तस्यै अर्थोऽपि ।

निष्कृति किञ्चि दादं, सर्वं पि तत्रे गिलाहस्य ॥१२५॥
सुगमम् । "वमदण" सि गर्भे ।

"द्वयकथय" सि व्याख्यायते—

द्वयकथय पंतो, इति धावज कील ते दिव्यं ।।

अदो इदुपहृदो, कोज अर्थं पि समसङ्गा ॥१२६॥ (भा०)

अदो साधुना धृतराष्ट्रस्य वीरकानि तद्व्यवसायः संजा-
तस्वस्तस्तेन द्वयकथये यदि अन्तो गृह्यन्तिस्ततः स्त्रियं
धावज, दत्तच भगुनि—किंमिति तत्रयः—प्रजाजित्यो
द्वयम् ।। "द्वयकथय" सि गर्भे । "उगमो वि अ न सुउकं"
सि व्याख्यायते, तथाह— अदो इदुपहृदो करञ्ज अर्थं पि
साधुना "अदो मां गृह्यन्तिस्ततो द्वयमपि मोदकादि दु-
कारि कारयेत् । "उगमोऽपि य न सुउकं" सि गर्भे ।

"कथयिष्ये निययकञ्च आयरिय" सि व्याख्यायते—
आयरिअलुकापय, गच्छो अलुकापिभो महामागो ।
गच्छालुकापय, अन्तोऽपिभी कपा तिर्यो ॥१२७॥ (भा०)
सुगमम् ।

इदानीं "गिलाण" सि व्याख्यायते—

(भा०) परिहीनं ते दम्बं, वमदणार्थं तु अक्षमर्थेहि ।

परिहीनमि य दम्बे, नतिथ गिलाहस्य यं जोगम् ॥१२८॥
सुगमम् ।

तथा वाच इदानीं द्वयकथयः—

यथा ह्येति गिलाहा, आयरिवा बालवृद्धसो व ।

समगा पादुङ्गा वि य, मज्जायमङ्गमेतेषां ॥१२९॥ (भा०)

आरिभ्यो गिलाहा, आयरिवा बालवृद्धसो य ।

समगा पादुङ्गा वि य, मज्जायं ठायपतेषां ॥१३०॥ (भा०)
सुगमम् ।

अहं महिसे क्षारी, कासे योगे वा तेन कसतिहा ।
एतत्ति संदिहयते, यत्तानि उ संजया दुरित १२८॥

अत्र एकं महावीर्यं परिसूत्रं, तथैव क्षारीनां नाशविहा-
नो कतिथ, तेषां अहंस्व-इतिथस्व सा होत्र सा तथ
अतिथ, अहंस्वस्त सुकुमारा जोग्या सावि तथ अतिथ,
अहंस्वस्त महुगा जोग्या सावि तथ अतिथ, गावस्व सुपंका
जोग्या सावि तथ अतिथ । तं व रायपुरिसेहि रत्नकाजम् ।
तासु चैव जगुर्हं, जगुर्हं कारये धसिहा आणैति, अहं
पुत्र नं मोक्षतये मुचिहा तदि पदुल्लोकोहि गामनेयोहि वम-
दिअर वमदिअर क तस्मिं मंथनिरिख्यतासु तायकारणं जगु-
र्हं अलुकावा क्षारी वा लज्ज विनयसिख्यतासु भोचनेत्यय ।
एवं सव्यकुलार्थे पि अहं न रत्नकाजंति ततो अक्षमर्थेहि व-
मदिक्रान्ति, तेषु वमदिअरसु जगुर्हं संभाषपादुङ्गाया पाद-
यं तं न वेति । इदानीमकारये उच्यते—जगुर्हं इस्ती महिषः
असिहस्तयोरुत्तुकां वारी धावति—आसवाहिका द्युति,
तथा अहंस्व गोला—वलीवदेत्यय व क्षारीमानयति
धावसिहाः । एतेना—जगुर्होनां प्रतिकारः—आलुकापः एवैः
प्रतिपक्षः सुलपय इत्यर्थः, तस्मिन् वमदणः संजयाः मा-
धुनिक धावति ।

इदानीमतेषांमव जगुर्होनां वमदणसङ्घेन भोजनं मतिपादय-
काह—

जगुर्हं वा तं वा, सुकुमार् महिसिभो महुरमोसी ।

गोला मुगंधदम्बं, इच्छते एमव साहू ॥१३१॥ (भा०)

सुगमम् । नवरं साधुर्येवेव द्वयकथयः—तथ पदयो पादु-
कासाह अयत्—अं अम दोसीसु अयहं वा कीजये वा लज्ज
तं चैव आग्रहि, तथ एव अग्रिने किं दोसीसु चैव आग्रि-
अयत्, न विसंस्तु नस्त, साहूने तस्व अग्रियेयत् । वितिभो
पादुकासाह अयत्—वरे मे सेहराहयावि पूषतिना सुकुमाला
होत । ततो गोला अग्रिने—महुरं नवरं मे होत अग्रियो अग्रिने-
निपुडिगं चैवपाणं वा होत । एवं तस्यै अग्रिने तं अग्रिने
तं सव्यकुलार्थेनां वि सत्यं आग्रिजम् । एवमुक्तं सव्यकुलार्थं पद-
यस्मादर्थं तस्मात् कदाचिन्मतिपादयवेद्यं माधुनिकायमम-
मरेल आवककुलेषु, यैव माधुनिक आरिभ्योपनिव तस्यै
तेषु मज्जाय युक्तः । एवमुक्तं सव्यकुलार्थः—

एवं च पुनो ठविष, अप्यविसंते येव इमे दोसा ।

वीरमहा संजयाय, विसुक्लयोवी व आरायो ॥१३२॥

एवं च पुनः "द्विने" स्थापनाकुले यदि सव्यं च
प्रदेशः कियते नदने दोषाः । अप्रतिपाद्य एव दोषाः—वील-
रसंजयाय । विस्मरय संयतविषये तेषां आचकारा अर्थात्
तत्र व विसुक्लयोग्या—गवा आरामेण व इष्टाभ्यः । अहो
एगस्व माहस्व गोवी सा कुंदरीहोती, ताह सा वितिनि—
एता गोवी वहुसं वीरं देह अमय आसक वमरं इष्टाहति ।
तो अलुका ताह चैव एकवारिआय बुद्धिजति । एवं सा न
दुष्टाहि ताह सा तथ काले विसुक्लो तदिहवत् विदुं पि न वे-
ह । एवं संजया तसि सव्यं अग्रिजं ततो तसि सव्यं पदु-
ङ्गा व चैव आणति किं संजया अग्रि य वा ? तसि सव्यं-

पक्काणं भवति दृष्टान्तः । एवं तावद्यदि गृहस्था अपि
कृत्रिम्यपरा भवन्ति—अनागतमेव चिन्तयन्ति, साधुना पुनः
कुत्रिच्छन्नेन सुतरामनागतमेव चिन्तनीयं, यदि परं ला-
कोनरं एवं विप्रयः, यदुत निःसञ्जयाः सुतरां चिन्तामा-
चार्या बहन्तीति । “ पुच्छा दिदुनऽगारि ” ति मणियं ।
इदानीं “ पुच्छा गिहियं चित्ति ” ति गाथायाः प्रथमाव-
यवं (भाष्यकारः) व्याख्यानयन्नाह—

जणुलावो परगामे, हिदन्ताऽस्येति वसइ इह गामे ।

दिजइ बालाहियं, कारखजाय य सुलभं तु ॥ १४० ॥

यथाद्वेन पुष्टमालीसत्रदुस्तरं—जनानामालापो जनाऽऽला-
पदलोका एव ब्रवीति, यदुत परगामं हिदयित्वाऽऽनयन्ति-
अहं भुञ्जे । “ वसइ इह गामे ” ति वसतिः कवलमत्र एतेषां
साधूनाम् । ततश्च “ बालाहियं ” बालाहीनां दृष्टव्यम्, आदिश-
ब्दाप्रापूर्णाकादयो गृहस्थं, एवंविधां जिन्तां गृहस्थः करो-
ति । ततश्च “ कारखजाय य सुलभं तु ” ति एवंविधायां चि-
न्तायां प्रापूर्णाकादिकारणं उत्पन्नं भूतं हि सुलभं भवतीति ।

(भाष्यकारः) आह—किं पुनः कारणं प्रापूर्णाकानां
इयं ? तथा चायमपरां गृहः—

पाहुण्विमिसदणो, निजरा किची अ इहर विवरीयं ।

पुण्वं चमदणुसिगमा, न देति संतं पि कज्जेसु ॥ १४१ ॥

प्रापूर्णाकाय विशेषदाने सति निजरा—कर्मक्षया भवति,
इहलोकं च कालिश्च भवति । “ इहर विवरीयं ” ति यदि
प्रापूर्णाकविशेषदानं न कियते ततश्च निजराकीर्त्ती न भ-
वति । एवं प्रापूर्णाकविशेषदानं न भवति यस्मात्पुण्वं “ चम-
दणुसिगमा ” ततश्च न देति संतं पि कज्जेसु गिहियो
चित्ति ” ति वक्ष्यामि ।

इदानीं (भाष्यकारः) कुञ्जवद्रीदृष्टान्तं व्याख्यानयन्नाह—

गामम्भासे वयरी, नीसंदकडुफला य सुजा य ।

पक्कामालसडिभा, चार्यति घरे गया दूरं ॥ १४२ ॥

“ एगो गामो तस्य सुजजवारी, सा य नाम निजजसेण
कइया । तस्य चेइकवारं भण्ति—यजामो बोरणि सामो ।
तस्य सुजजवारीविशेषमाह तां डिमवयाणि त्वंरोरिणि वि
कायैति, तां य पजजवारी होइ । अणणीणि भण्ति किं प-
एदि, तांइ अइवि गतया तस्य बोरणि घरणीए आइऊण
अइणि पोहलगा बंधिऊण आगया निघवतरं जाव इमं
आडेता चव अचछति न तत्तिनया जाया । तांइ ते तसि
अकोसि च देति । एवं चव इमं झत्ते चमदिस, एतथ
अंभिलकूरा घण्णं चव आगच्छन्ति दिवसे च हिडेयस्वं
एवं किलसो अण्णं च भत्ते हांति । जहा ते अणालसवे-
इ (तहा ज तरणा) आयपरहिआवहा ते बाहिरगाम-
मिक्कायारिक्कं जंति, तांइ ते अचमदिसगामां खीरं दइ
माइयारं चण्णं लई आगया उगमदोसां य जहा हो-
ति, बालजुहा य अणुकिंपिया होति, वीरियायरो य अ-
णुचिन्ना होइ तइहा संतव्यं बाहिरगामं हिरेपदि तरणपदि ।

इदानीममुमेवार्यं (भाष्यकारः) गाथाभिप्रेत्यन्नाह—

गामम्भासे वयरी, नीसंदकडुफला य सुजा य ।

पक्कामालसडिभा, चार्यतिघरे गया दूरं ॥ १४३ ॥

सिग्घवरं आगमयं, तेसियणेसि च देति समयेक्कं ।

खार्यती एवेव उ, आयपरहिआवहा तरुणा ॥ १४४ ॥

खीरं दहिमाइयायं, लेमो सिग्घतरं च आगमयं ।

परिक्क उगमाई, विजडा अणुकिंपिया इये ॥ १४५ ॥

ग्रामभ्यासे वद्री सा च निस्स्वाहुकडुकफला कुञ्जा च ।
सा च फलिता, तत्र च फलानि “ पक्कामं ” ति नानि च
फलानि पक्कानि आमानि च पक्कामानि—अर्द्धपकानीत्यर्थः,
य अलसा डिम्भास्ते ब्रह्मयन्ति । “ इवर ” ति अलसताः—
उत्साहवन्तो डिम्भास्ते दूरं गताः । तेषां च खी-
रतरमागमनं संजातं, ततश्च बाह्यत आसुयं “ तसि
अणुसि च देति ” तेषामलसशिथिलासुयेषां च दद-
ति, स्वयमेव च भक्षयन्ति । एवमेव तरुणा अपि आ-
नुपर्यार्थितमावहन्तीति आग्रमपरहितावहातरुणाः “ एवं
तरुणां खीरद्वयाहीनां लभ्यः खीरतरं चागमयन्तः ” परि-
क्कं ” ति प्रभुरन्तं लभन्ते, उद्धमादयश्च दोषाः परित्यक्ता भव-
न्ति तथाऽनुकम्पिताश्चरन्तः बालादयो भवन्तीति उक्तं कु-
ञ्जवद्रीदृष्टान्तः ।

इदानीम् “ आपुच्छिऊण गमयं ” ति

(भाष्यकारः) व्याख्यानयन्नाह—

आपुच्छिऊ उग्गाहिस्स, अणणं गामं वयं तु वक्कामो ।

अणणं च अपज्जेते, होति अपुच्छे इमे दोसा ॥ १४६ ॥

आपुच्छय गुरुमुक्ताहितपात्रकाः एवं भवन्ति, यदुत अन्ये
ग्रामे ययं वज्रामः “ अणणं च अपज्जेते ” ति यदि तस्मिन् ग्रामे
पर्याप्त्या न भविष्यति ततस्तस्यादायि अन्ये ग्रामे गमिष्यामः ।
“ आपुच्छिऊण गमयं ” ति मणियं, इदानीं “ दोसा य इमे
अणापुच्छि ” ति व्याख्यानयन्नाह, दोषा एतेऽनापुच्छयग-
तानां भवन्ति ।

के च ते दोषाः ? (भाष्यकारस्तान्) व्याख्यानयन्नाह—

तेणाएसगिलाणे, सावय इत्थी नपुंसमुच्छा य ।

आयारिअवालबुडु, सेहा खमगा परिक्का ॥ १४७ ॥

कदाचिद्विप्रग्रामान्तरात् वज्रानां स्तेना भवन्ति, ततश्च तद्व-
हणे (तत्र गमने) उपाधिशरीरपेहरणं भवति, आचार्याऽ-
प्यकथितो न ज्ञाताया कथा दिश्या गता ? इति, ततश्च दुःख-
नान्येषणं करोति । अथवा—आदिशः—प्रापूर्णाक आयातः, ते
वानापुच्छय गताः, ते य आयरिया एवं भण्ति जहा पाहुण-
यस्स वहुविह, अहवा गिलाणस्स पाउमं मेहुइह, अहवा
अन्तश्च सावयणं अरियं तदि भक्कियारिय होति, अहवा
तस्य गामं इत्थिदोसा नपुंसगदोसा वा अहवा मुच्छाय प-
डुजा तांइ न जज्जे, अपुच्छिऊ कयराए विससइ गयंति न
नज्जति । तत्तन्नानापुच्छय गच्छन्तां बालवृत्तसेहपक्काः मरि-
त्यक्ता भवन्ति । येन खीजार्थीहीनां प्रायारयमात्रं नानयन्ति अ-
नुकम्पान् न च प्रच्छन्ते हन्ते यमोक्त्यन्ते । यत् एते दोषाः परि-
त्यगजनिस्तस्मादेव ह्यप्यभ्याह—

आयरिए आपुच्छा, तस्संदिदु व तम्मि उवसंते ।

चंद्रगिलाणक्का—इत्यस्य गुरुणा अ निगमयं ॥ २४० ॥

तस्मादाचार्यमापृच्छुष्य गन्तव्यम् । अथाचार्यः कथञ्चित् वयं
 ति । तस्सिंहिष्ठे च । ति तेनाचार्येण यः सिंहिष्ठः प्रधाऽमुमापृच्छुष्य
 गन्तव्यं ततस्समापृच्छुष्य ब्रजन्ति । तस्मिन्नसति—आचार्यं
 अपिचामाने कथञ्चिर्गते, कन पुनः कारयेनाचार्यो निर्गच्छ-
 ति । अत आह—‘अद्य’ स्वैत्यवध्नायै स्थानादिकार्येषु गु-
 रौर्निर्गमने प्रवर्तते ।

अथाचार्येण गच्छन्ना न कश्चिन्नियुक्तततः ।—

मध्यं पुन्यनिउत्ते, आपुच्छिवा च वर्धति ते समया ।

अश्वमेजे आसमे, काश्यपउच्चारभोमाई ॥ २४१ ॥

अमर्षिते पुन्यनियुक्तान्—कस्मिन्मिच्छन्निहावेलायां यः प्रागेव
 नियुक्त आस्ते तमापृच्छुष्य ब्रजन्ति ते अमर्षा भिक्षार्थम् । ‘अ-
 क्षामोय’ ति अनामोयेन—आत्मन्मरुतिभ्रंशेन गताः ततः
 ‘आसमे’ ति आसमे भूमिमंशे यदि स्मृतं तत आगत्य पु-
 नः कथयित्वा यान्ति, ‘काश्य’ ति कार्यकार्ये यो निर्गतः साधु-
 स्तस्मै कथयन्ति, यदुत वयममुक गताः । ‘उच्चारभोमाई’
 ति संज्ञाभूमि यो गतस्तस्मै कथयन्ति, यदुत कथनीयमह-
 ममुक गत इति । आदिप्रहाराप्रथमालिकायै वा यो गत-
 स्तस्य वा इत्ते संदिशन्ति ।

द्वयमादिनिर्गम्यं वा, सेजाय पाहुणं च अप्पाहे ।

असई दूरगमो वि अ, नियच इरा उ ते दोसा ॥ २४२ ॥

द्वयं—पानकं तदर्थं निर्गतो यः साधुस्तं दृष्ट्वा कथयन्ति, ‘से-
 जाय’ पाहुणं च अप्पाहे’ ति शय्यातरं वा दृष्ट्वा संदि-
 शन्ति साधुर्लोकं वा साध्वादि दृष्ट्वा संदिशन्ति, यतः क-
 थनीयं वन विस्मृतमिति । यथा त्वेतान् गच्छन् प्रयति
 तत्र दूरगमः । ‘वि अ नियच’ ति दूरगतं संविधयन्ति, ‘इ-
 रा उ’ ति यदि न निवर्त्तन्ते ततः ते दोसा’ ति ‘त पु-
 षोक्षाः स्तेनादयो दायाः भवन्तीति ।

असं गामं च वए, इमाई कजाई तथ नाऊणं ।

तथ वि अप्पाहण्वा, नियचई वा सई काले ॥ २४३ ॥

अथासौ साधुस्तस्माद्दामावर्त्य प्राप्तं ब्रजन्, एतानि का-
 र्याणि—वच्यमाणलक्षणानि, कानि ?—‘दूरदिअनुपुलए’ इ-
 त्येवमादीनि ‘तथ’ ति तस्मिन् प्राप्ते याऽसाध्वभिमतो ज्ञा-
 त्वा—विज्ञाय, ततश्च किं कर्तव्यमित्यत आह—तत्रापि-
 अन्यस्मिन् प्राप्ते ब्रजना ‘अप्पाहण्वा’ संदर्शकस्तथैव दा-
 तव्यः । अथ काश्चिन्नास्ति यस्य इत्ते संदिश्यन् ततो नि-
 वर्त्तन्ते वा क्रियते । कदा ? अत आह—सति काले वि-
 चामाने ‘पहुण्पति’ काले तत्तदनुष्ठेयं त ।

यदुक्त्वा, एतानि कार्याणि तत्र क्षायाऽप्यत्र प्राप्ते ब्रजन्ति ।
 तानि दर्शयन्नाह—

दूरदिअनुपुलए, नव भइ अगणो य पंत पडिणीए ।

पाधोग्गकालइकम, एकगलेसो अपजजं ॥ २४४ ॥

प्रथम गाथाई सुगमम्, एतानि दूरस्थानादीनि कारणा-
 नि अत्रैव य एव ज्ञानानि, कदाचिद्वनः सन् तत्र ‘पाउग-
 ति’ तत्र प्राप्ते प्रायेणयमाचार्यादीनां न लब्धं ततोऽप्यत्र
 ब्रजन्ति, ‘कालानिकम’ ति भिक्षाकालस्य वाऽनिकमो जातः,
 एकस्य वा साधोस्तत्र भोजनलाभो जातस्ततोऽप्यत्र प्राप्ते ब्र-

जन्ति । ‘अपजजं’ ति न वा पर्याप्त्या तत्र भक्तजातं ल-
 ब्धं, पानकं वा न लब्धम्, एवमनन्तराहोः कारणैरप्यत्र प्राप्ते
 ब्रजन्तीति ।

पाउगार्गणमसइ, संविगं ससिमाइ अप्पाहे ।

अद्य य चिरं तो इये, ठविणु साहारणं छेजे ॥ २४५ ॥

एवमसौ प्रायेणार्थानाम् अस्ति अन्यप्राप्ते ब्रजन्ति, ब्रज-
 न्ना संविगं—साधुं यदि प्रयति ततस्तस्य इत्ते संदिश-
 न्ति, सञ्जी—आयकलस्य इत्ते संदिशत्यन्यस्य वा आदि-
 प्रहारात्—पूर्ववच्छुष्यम् । एवं तावन्निसामटनां विधिचकनः ।
 य पुनर्वसतो तिष्ठन्ति साधवस्तैः किं कर्तव्यमित्यत आह—
 ‘अद्य य चिरं’ यदि य चिरं तेषां प्राप्तं गतामां तत इत्ते-
 वसतिविवाहितः साधवः ‘ठवणु साहारणं’ यच्छुक्ताया-
 रणं विनिष्टं किञ्चित्कथापर्यायत्वा शेषमपरं प्राप्तप्राप्तं
 भुञ्जते ।

अथ नगाऽपि चिरयन्ति—

जाएँ दिसाए उ गया, भनं वणुं तमो पडिरंति ।

अश्वपुच्छनिगयाणं, चउदिमं होइ पडिलेहा ॥ २४६ ॥

‘जाएँ दिसाए उ गया’ यथा दिशा भिक्षाटनार्थं गता-
 स्तया दिशा यहीनभ्रप्राप्तकाः साधवः ‘पडिरंति’ ति
 प्रतिजागरणां—निकरणां कुर्वन्ति । अथ तु न भिक्षाटना अ-
 नाभोगनाकर्षणस्यैव गतास्तनः किं कर्तव्यमित्यत आह—
 अनापृच्छुष्य निर्गतानां भिक्षाहिरण्कानां वतस्त्वपि दिक्षु
 प्रतिजागरणं—निकरणं कर्तव्यं साधुभिः ।

प्रतिजागरणमनविधिः कः ?

पंथेगो दो उ—प्यहेलु सई करंति वचणं ।

अक्खरपडिसाडण्वा, पडिवरिअरेमि मग्गेण ॥ २४७ ॥

पथा—मार्गेण प्रसिद्धेन एकः साधुः प्रभवति, द्वौ साधू
 उपपद्येन—उन्मार्गेण ब्रजन्तः, वनेभ्या एक एकया दिशाऽ
 न्यक्षान्पथा । त च यथाऽपि ब्रजन्तः शब्दं कुर्वन्ति । न च
 ब्रजन्तः स्तेनादिना नीयमानाः साधवः किं कुर्वन्नीयन्
 आह—‘अक्खर’ ति यस्मिन्मासराणि लिखन्तः पादादि-
 ना ब्रजन्ति, ‘परिसाडण्वा’ ति परिश्रान्तं वस्त्रादः कुच-
 म्ना ब्रजन्ति येन काश्चिन्न न मार्गेणान्वेषयान्ति । ‘पडिवरि-
 णियेमि’ ति इतरेषामन्वेषणार्थं निर्गतानां साधूनां मार्गेण
 नत्कृतेन विह्वेन प्रतिजागरणं कर्तव्यम् ।

गामे गंतुं पुच्छे, घरपरिवाडीए जथ उ न दिट्ठा ।

तथेव बालकरणं, पिंडियजणसाहणं चैव ॥ २४८ ॥

यथा तु पुनस्तथा स्तेननीतानां विह्वे न किञ्चिदप्यनि
 त्वाऽपि प्राप्तमेव गत्वा पुच्छन्ति, कथं ? , घरपरिवाटया,
 ‘जण्य उ ण दिट्ठु’ ति यत्र न दृष्टान्स्मिन् ज्ञानं, न च
 नङ्गामनिगतानां बालाः तथैव ‘बालकरणं’ बालं कुर्वन्ति,
 पञ्चाक्षरं ‘पिंडियजणसाहणं’ पिण्डहना—मिलना या जन-
 तस्य कथयन्ति, यदुत अस्मिन् प्राप्ते प्रजाजना भिक्षार्थं
 प्रविष्टाः न च तेषां पुनरस्मात् प्राप्तादायां भुजन्ति ।
 एवं तैस्तत्कथैरन्यत्र च कृते भवति अन्यप्राप्तेऽहिकः—
 एवं उगममदोसा, विजडा परिक्रिया अशोभाणं ।

मोहतिगिष्ठा अ कया, विरियारिय अणुजिष्ठा । २४८ ॥
एषम्—अप्यग्रामे भिषाटनेन उग्रमशेषाः—आधामो-
क्षः—विजडा परित्यक्ता भवति । 'परिक्लृप्त' 'ति
अणुत्स्य भङ्गादौलोभा भवति' अग्रामां 'ति न वा अ-
पमाक्षम्—अनादरकृतं भवति लोकं । तथा मोहचिकित्सा अ
कृता भवति, अमाऽऽपयवेवाप्यादिमोहद्वय निग्रहः कृतो
भवति—अवकाशो दत्तो न भवतीति । 'विरियायारो य'
वीर्याचारश्च अनुवीर्यः—अनुष्ठितो भवति ।

अणुकंपायरियार्ह, दोसा परिक्रियणसंसङ्ग ।

पुरिसे काले खमणे, पदमालिय तिसु ठासेसु । २४९ ॥

एषमुक्ते सति चादृक् आह—सत्यमाचारोद्योऽनुकम्पिता
भवन्ति किन्तु त एव वृषभाः परित्यक्ता भवन्ति । आचार्यो-
ऽप्यनेनैव वाक्येन प्रत्युत्तरं ददाति काका—'अणुकंपाय-
रिच्छा' 'ति एवमाचार्योदीनामनुकम्पा, यत एव परलोकं
निर्गता इह लोके प्रशंसा । पुनरप्याह परः—'दोसा' 'इति भ
वतु नाम परलोकाऽ(आचार्यो) नुकम्पा किन्तु क्षुत्पीडा
रिपासापीडा च तदवस्थैव । आचार्योऽप्याह—क्रियन् एव
प्रथमालिका, किन्तु ?—त्रिषु स्थानेषु, कानि च नास्ति ?,
अन आह—'पुरिसे' 'ति पुरुषः—असहिष्णुः, पुरुषा यद्य-
सहिष्णुस्ततः करानि, काले—उष्णकालादौ, यद्युष्णकालस्ततः
करानि, 'अवण' 'ति कदाचित्प्रापको भवति अन्नपको वा ।
यदि क्षपकस्ततः करानि, एषमेनेषु त्रिषु स्थानेषु प्रथ-
मालिका करोति । कं करोति ? आचार्योऽप्यनेनैव वाक्ये-
नोत्तरं ददाति । कथं वा करोति ? , अत आह—'पतिरिक्क
जण्य' 'ति प्रतिरिक्के एकान्ते यतनया करानि, पुनरप्याह
परः—आचार्योदीनां तेन तद्वक्तं संसृष्टं कृतं भवति, 'आचा-
र्योऽप्यनेनैव वाक्येनोत्तरं ददाति' 'पतिरिक्कजण्यसंसृष्टं'
एकान्ते यतनयाऽसंसृष्टं च यथा भवति तथा 'पदमालिय'
'ति—सात्रके प्रथममाकुर्य भुङ्क्ते इत्येव वा द्वितीयहस्ते
कृत्वा, अकारप्रत्यय आचार्यवाक्ये द्रष्टव्यः ।

इदानीमेनामेष गाथां भाष्यकारः प्रतिपदं व्याख्यानयन्नाह-
तत्र प्रथमावयवव्याचिक्यासुराह—

बोधगवयशं अप्या—शुकपिप्प्रां ते अ भे परिचषा ।

आयरियऽणुकंपाय, परलोए इह पसंसणया । २५० ॥

बोद्धकस्य वचनं, किं तद् ? , आभिवेद्यमनुकम्पित आचा-
र्येण, ते च भगवता परित्यक्ता भवन्ति । आचार्योऽ
प्याह—आचार्यानुकम्पया परलोको भवति, इहलोकं
च प्रशंसा भवति । 'अणुकंपाऽऽयरियार्ह' वक्ष्यामि ।

इदानीं (भाष्यकारः) 'दोस' 'ति व्याख्यानयन्नाह—

एवं पि अपरिचषा, काले खमणे अ भ्रमहुपुरिसे य ।

कालो गिम्हो उ भवे, खमगो वा पदमविद्विह । २५१ ॥

बोद्धकः पुनरप्याह—एवमपि ते परित्यक्ता एव, यतः क्षुधा-
दिना बाध्यते । आचार्योऽप्याह—'काले' 'ति काले उष्णका-
ले करोति 'अवण' 'ति क्षपको यदि भवति ततः स करोति
प्रथमालिकाम्, असहिष्णुश्च पुरुषो यदि भवति ततः स करोति
प्रथमालिकाम्, तत्र कालो—प्रीप्तो यदि भवेत्, पुरुषः क्षपको
यदि भवेत्, 'पदमविद्विह' 'ति अत्र पुनः कल कार-

यनासहिष्णुमेवति ?—'पदम्' 'ति प्रथमपरीवहेण बाध्य-
मात्रः । क्षुधिन इत्यर्थः । द्वितीयपरीवहेण क्षुधा बाध्यमा-
त्रः—पिपासया पीडयमानोऽसहिष्णुमेवति ।

अत्राऽऽह परः—

(भा०) जहं एदं संसृष्टं, अप्यत्ते दोसिखाइधं गहणं ।

संक्षयभिक्षा दुविहा, जहसुभुकोस तिम्रपणए ॥ २५० ॥

यद्येवमस्ती बाह्यन एव प्रथमालिकां करोति ततो भक्तं सं-
सृष्टं कृतं भवति । आचार्योऽप्याह—'अप्यत्ते दोसिखारिधं'
गहणं 'अप्रमासायमिव भिक्षावेमायां पदुविनाअग्रहणं कृ-
त्या प्रथमालयति । क्रियन्माणां पुनः प्रथमालिकां करो-
त्यस्ती ? द्विविधा प्रथमालिका भवति—'संक्षयभिक्षा दु-
विहा' 'त्यस्मै—कवलभिक्षाभिन्नं द्विविधा प्रथमालिका भ-
वति । इदानीं जण्योऽकुरतः प्रमाणमतिपात्रोप्याह—'जह-
असुभुकोस तिम्रपणए' यथासंकेतं जहम्यतस्त्रयः कवला-
स्तिष्ठां वा भिक्षाः, उन्मृष्टः पञ्च कवलाः पञ्च वा भिक्षाः ।

इदानीं तेन सहाटकेन किं वस्तु केषु पात्रकेषु

गृह्यते ? का वा प्रथमालिकाकरणं यतना

क्रियते ? , एतद्विप्रतिपात्रोप्याह—

एगन्थ होइ भत्तं, बिअभिम पडिगहे दवं होइ ।

पाउग्मायरियार्ह, मत्ते बिइए उ संसत्तं ॥ २५१ ॥

एकस्मिन् पात्रके भक्तं गृह्णाति, द्वितीये च एनद्वे द्वये
भवति । तथा 'पाउग्मायरियार्ह मत्ते' 'ति प्रायेणयमावा-
योदीनामेकस्मिन् मात्रके भक्तं गृह्णात । 'बिउए उ संसत्तं'
द्वितीये तु मात्रके संसृष्टं किञ्चिन्पात्रके गृह्णाति ।

जहं रितां तो दवम्—तत्रमिम पदमालियाए करणं तु ।

संसक्षगहणं दवदु—द्वेह य तथेव अ पणं ॥ २५२ ॥

यदि गिष्ठाः संसक्तद्रवमात्रकस्ततस्तस्मिन् प्रथमालिका-
याः करणं, 'संसक्षगहणं' 'ति अथ तस्मिन् द्रवमात्रके
संसक्तद्रवग्रहणं कृतं ततस्तत्रैव पात्रके पात्रमानं तद् भुङ्क्ते ।
'दवदुल्लभं य' 'ति अथ दुल्लभं (द्रव) पात्रके तत्र खेच नतख
तत्रापि संसक्तमात्रके पानकालिके सति 'तथेव' 'ति
तस्मिन्नेव भक्षणमद्वयं यथाभ्यन्ते तद्वत्समाकुर्यात्तस्मिन्
इदं कृत्वा समुद्दिशति ।

एवं चास्ती संघाटकः प्रथमालिकां करानि—

अंतरपक्षीगहिअं पदमागहिणं व सक्क भुजेजा ।

धुवलंभसंसडीयं व, अ गहिअं दोसिखं वावि ॥ २५३ ॥

अन्तरपक्षी—तस्माद् प्रामात्परतो योऽप्य आनक्षप्रामन्न
यद् गृह्णाते तद्भुङ्क्ते, पुनस्तत्र खेचानिकान्तेन्यादौप्ये
भवति । 'पदमागहिअं व' 'ति प्रथमायां वा योरुपां यद्
गृह्णाते तत्सर्वं भुङ्क्ते, दुर्नीययोरुपात्मकस्य यनस्तद्भव-
ति । 'धुवलंभ संसडीयं व' 'भवो वा—अवश्यं भावी—अत्र
संक्षहणं लाभो भविष्यतीति मत्वा, नतख यद् गृह्णाते
'दोसिखं वावि' 'पयुषिमन्नं तत्सर्वं भुङ्क्ते ।

दरहिडिअ व भासं, भरिअं भाया पुणो वि हिडिजा ।

कालो वाऽऽकमई, भुजेजा अतई संसत्तं ॥ २५४ ॥

अरिहरिडिते वा यत्रपात्रके गृह्णाते तद्भुङ्क्ते, ततश्च तद्भु-

कथा, पुनरपि हिरेन । 'कालो वाऽतिक्षमति' ति भात्र-
नकालो वा प्रजाजितानामतिक्रामति यावन्मौ नङ्कं गृहीत्वा
प्रजनिन ततश्चान्नराल एव सर्वे भुक्त्वा प्रविशति । आद्यः ।
अनु० । आ० म० । हिरेदकत्वेव हिरेदकः । जीव, अ० २०
श० २ उ० ।

हिडन्त-हिरेदमान-त्रि० । इतस्ततः पर्येति, अ० २ उ०
२ प्रक० ।

हिडमाय-हिरेदमान-त्रि० । अधिगच्छति, प्रश्न० १ आश्र०
द्वार ।

हिडिऊ-हिडिडत्वा-अप्य० । अडित्वेत्थे, पं० व० २ द्वार ।

हिडिय-हिडिडत्-त्रि० । विहृत्, हा० १ अ० १ अ० ।

हिड-हिन्दु-पुं० । सिन्धुनदोपलक्षितदेशवासिनि मनुष्ये, स च
देशः पश्चिमाम्याम् आ सिन्धुनदाम्याचाम्याम् आ ब्रह्मपुत्रनदाम्
उत्तरस्याम् आ हिमालयपक्षिणश्रेणैरक्षिणस्याम् आ मनु-
दाम्, सिन्धुरिति संस्कृतशब्दः । सिन्धोः शाब्दात्वात् आ प-
रावनवारसौकर्यमेतच्छब्दः स्वदेशाचारशुद्ध्या हिन्दुरिति
व्यवहारनां जनपदपदेऽपि तात्स्थ्यादायमनुप्यपराऽजा-
यत क्रमादेशप्रसिद्धेदमूलकलोकाग्रानुसारस्याप वा-
चको ज्ञानः । ती० २० कृष्ण । नि० वृ० ।

हिडोल-देशी-लघ्वरक्षकश्च, दे० ना० ८ वर्ग ६६ गाथा ।

हिडोलय-देशी-लघ्वे मृगनिपथरव, दे० ना० ८ वर्ग ६६
गाथा ।

हिडिअ-देशी-एकपदगमनक्रीडने, दे० ना० ८ वर्ग ६८
गाथा ।

हिंस-हिंस-त्रि० । हिनस्तीत्येवं शीलो हिंसः । स्वभावेतः प्रा-
कृत्यपरोपपन्नकृति, उत्त० पाई० ७ अ० । हिनसशील, उत्त०
७ अ० । स्या० ।

हिंसग-हिंसक-त्रि० । जीवहिंसाकरुशील, उत्त० १२ अ० ।

हिंसपयाण-हिंसाप्रदान-न० । हिंसाहेतुत्वादायुधानत्वविपा-
द्या हिंसाच्येन, कारणे कार्षोपचारात्, तेषां प्रदानमप्यस्मै
क्रोधाभिभूताय अनभिभूताय वा । आश्र० ६ अ० । हिंस हिं-
साकारि शब्दादि, तत्प्रदानं पर्यायं समर्थणम् । उपा० १ अ० ।
हिंसनशीलानि हिंसकाणि, हिंसोपकरणानि-आयुधानत्ववि-
पादयत्तेषां प्रदानम्-अर्थणम् । अनर्थद्वन्द्वभेदः, अ० २ अधि० ।

हिंसपेहि (ग) -हिंसाप्रेक्षि-पुं० । हिंसात्प्रेक्षे साध्यादः प्रक्षेप-
नयनयनीति हिंसाप्रक्षी । साध्यादर्थेयकं पाराञ्जितादौ,
शब्द० ५ डा० १ उ० ।

हिंसविहिंसा-हिंसविहिंसा-क्री० । गौरीहिंसायाम्, प्रश्न०
१ आश्र० द्वार (अस्या व्याख्या 'पाण्डव' शब्द पञ्चमभागे
८३३ पृष्ठे गता ।)

हिंसा-हिंसा-क्री० । हिंसने हिंसा, हिंमि हिंसायामित्यर्थः
'इदितो नुम् धातोः' इति नुमि कृत् स्वरधिकारः टाप् ।
दश० १ अ० । प्रात्युपमर्द, सूत्र० २ अ० २ अ० । सत्त्वबन्ध,
विश० । व्यापादन, उत्त० ५ अ० । प्राशुविषागप्रयाजक व्या-

पार, डा० २१ डा० । सूत्र० । प्रमादानामोगाभ्यां व्यापादने,
दश० ५ अ० । जीवबन्ध, कर्म० । कर्म० प्रश्न० । प्रमत्तधोमा-
स्याविव्यपरोपण, सत्त्वानां बन्धबन्धनादिभिः प्रकारैः गीडा-
याम्, स्या० ४ डा० १ उ० । स० । आ० म० । आ० म० ।
'पञ्चान्द्रियाणि विविधे बले च, उच्छ्वासनिःश्वासमप्रा-
न्यायुः । प्राणा द्रोणे भगवत्प्रकृता-स्तेषां विषाजीकरणं
तु हिंसा ॥ १ ॥' आचो० १ अ० ५ अ० ५ उ० । विशे० ।
आच० । स्था० ।

अधुना मीमांसकभेदाभिमाने वेदविहितहिंसाया धर्महेतु-
त्वमुपपत्तिपुरस्सरं निरूप्यद्वाह-

न धर्महेतुविहिताऽपि हिंसा,

नोत्पद्यन्मन्यार्थमपोष्यते च ।

स्वपुत्रघाताद् नृपतिस्त्वलिप्सा-

समञ्जचारि स्फुरति पेषाम् ॥ ११ ॥

इह स्वत्वविमर्गप्रतिपक्षधूममार्गाश्रिता जैमिनीया इत्य-
माचक्षन्-या हिंसा ग्राह्याद्, व्यसन्नितया वा क्रियते,
सैवाधर्मावुक्त्यन्तेतुः, प्रमादसंपादितत्वात्, शौनिककु-
ब्धकादीनामिव । वेदविहिता तु हिंसा प्रत्युत धर्महेतुः,
देवताऽतिथिपितृणां प्रीतिसंपादकत्वात्, तथापि वज्रपुंजाप-
चारत् । न च तत्प्रीतिसम्पादकत्वमसिद्धम् ; कार्यरि-
प्रभुनियन्तानां स्वसाध्यं वृष्ट्यादिकलं यः स्वव्यवस्थिचारः,
स तत्प्रीतिहेतुत्वाविशेषानुग्रहहेतुकः । एवं त्रिपुराशिवस्व-
मित्तच्छूलजाकल्होमात् परराष्ट्रशक्तिरपि तदनुकूलि-
तदैवतप्रमादसंपाद्या । अतिथिप्रीतिस्तु-मधुराकर्षकस्कारा-
ऽऽदिममात्मादजा प्रत्यक्षोपलक्ष्येव । पितृणामपि तत्तदुप-
पात्तित्वाद्वाऽऽदिविधानेन प्रीतिनाऽऽसन्नानां स्वसन्तानवृ-
द्धिधानं साक्षाद् वीक्ष्यते । आगमश्चात्र प्रमाणम् स्व-
च देवप्रीत्यर्थमध्यमेधमोमेधनरमेधाऽऽदिविधानाभिधायकः
प्रतीत एव । अतिथिविषयस्तु- महालं वा महाजं वा
आत्रियाय प्रकल्पयेत्' इत्यादिः । पितृप्रीत्यर्थस्तु- 'हो
मासौ मास्यमांसन, प्राञ्च मासाञ्च हारिष्येन तु । क्रौर्यश्ला-
घ चतुरः, शाकुनेनेह पञ्च तु' ॥ १ ॥ इत्यादिः ।

एवं परामिप्रायं हृदि संप्रधायाऽऽचार्यः प्रतिविधेने-
'नधर्मे त्यादि विहिताऽपि वेदप्रतिपादनाऽपि आस्तां ता-
वदविहिताः हिंसा प्राणिप्राणव्यपरोपणकृताः न धर्महेतुः-न
धर्मानुबन्धनित्वमनम् । यतोऽत्र प्रकट एव स्वव्यवस्थि-
राधः । तथाहि-हिंसा चेद् धर्महेतुः कथम् ? 'धर्महेतुश्चेद्-
हिंसा कथम् ? 'अथानां धर्मसंबन्धे, अथवा वैवाचिकार्थ-
नाम्' इत्यादिः । न हि भवति माता च, वन्ध्या चेति ।
हिंसा कार्यं धर्मस्तु तस्यापि प्रतिपादनाऽपि, नचाप्यं
निरपाय, यतो-यद् यस्याव्यवस्थानिरकायतुविधेः तत्
तस्य कार्यम् ; यथा मृत्पिण्डाद्वैद्यद्विदः । न च धर्मो हिंसा-
त एव भवतीति प्रातीतिरुक्तम् ; तपोविधानदानध्यानादीनां
तदकारणत्वमसंज्ञान् । अथ न धर्मं सामान्यं हिंसां धर्म-
हेतुं प्रमः, किन्तु विशिष्टमपि विंशष्टा च सैव-या वदन्ति-
हिंसा इति चेत्-ननु तस्या धर्महेतुत्वं किं वक्ष्यतीति मर-
णाऽभावेन, मरणेऽपि तेषामात्मनोऽभावात्, सुमतिता-
भेन वा ? । नायः पक्षः-प्राणव्यागस्य तेषां साक्षाद्वैषम्यमा-

शब्दात् । न द्वितीयः-पच्येतोद्घातानां तुल्यव्यवस्थाऽऽसंभवा-
नाऽभावेऽस्य बाह्यमात्रमात्राः प्रयुतः । कथमस्ति-न कोऽ-
पि काश्चिदः शस्त्रम् ? इति स्वभाषया विरसमारस्तु तस्य
वचनैवमनयनतरलताऽऽतीनां लिङ्गानां दृशनात् दुष्पनस्य
स्वप्नस्य निद्रावृत्तमानत्वात् । अथेत्यभाषणीयाः-यथा अयः-
पिण्डो गुरुतया मज्जनाऽऽत्मकोऽपि तनुतरपन्नाऽऽदिकर-
णेन संस्कृतः सन् जलोपरि प्लवने, यथा च मारुताऽऽत्म-
कमपि विषे मन्त्राऽऽदिकरविशिष्टे सन् गुणाय जायते,
यथा वा दहनसमावाऽप्यसिः सत्यादिप्रभावप्रतिहतशक्तिः
सन् नहि दहति । एवं मन्त्राऽऽतिविशिष्टसंस्काराद् न जलु
वद्विहितं हिंसा दोषोपायः । न च तस्याः कुरिस्तत्त्वं श-
ङ्कनीयम्, तत्कारिणां याज्ञिकानां लोके पुण्यवदृशनादिति ।
तदेतद् न दशाणां क्षमते सादम् । वैषम्येण दृष्टान्तामसंसा-
धकमनत्वात् । अयःपिण्डादयो हि यन्मात्रादिविधानराऽऽ-
पन्नाः सन्तः सलिलतरणादिक्रियासम्पन्नाः, न च वैदिकम-
न्त्रसंस्कारविधिनाऽपि विशिष्टमयमानां पशूनां काचित् वे-
दनाऽनुपादादिक्रिया भाषांतराऽऽपत्तिः प्रतीयते । अथ
तेनां यथाऽऽनन्तरं देवत्वाऽऽपत्तिर्भावांस्त्वमस्येति चेत्-
किमत्र प्रमाणम् ? न नावत् प्रत्यक्षम्-नस्य संबद्धवर्गमा-
त्रायां प्रादुर्गतात्-“सम्बद्धं वर्तमानं च शृणुने चक्षुरादिना”
इति वचनात् । नाप्यनुमानम्-तत्रातिवृत्तलिङ्गानुपलब्धेः ।
मात्यागमाः-तस्याघातां विवादाऽऽस्पर्धनात् । अर्थापत्त्यु-
पमायवस्तुयुमानान्तगततया तद्वृत्तमेव गतार्थत्वात् ।
अथ अयमात्रायां जिनाऽऽनन्तराऽऽतिविधाने परिणामविशे-
षान् पृथग्व्यादिजनुजानन्तरमपि यथा पुण्याय कल्प्यते
इति कथयता यथा अस्माकमपि किं न्येयम् ? वेदोक्ताविधि-
विधानरूपस्य परिणामविशेषस्य निश्चिकित्से तत्रापि भावात् ।
नैवम् ; परिणामविशेषोऽपि स एव शुभफलः, यन्मात्राया-
शब्देन यतयाऽऽप्रकृष्टप्रतनुचैतन्मन्त्रां पृथग्व्यादिजीवानां च-
धेऽपि स्वरूपपुण्यव्यवसायपरमितसुखसंसाप्तिः, न पुनरित-
रः । भयस्य तु सत्त्वपि तत्तत्कृतिस्मृतिपुराणतिहासप्रति-
पादिषु यमनियमादिषु स्वर्गाध्याप्यधनुषां तांस्तान् देवानुहि
त्रय प्रतिप्रीतं कर्तनकथनेनया कान्तिशोकान् कृष्णपञ्चिन्द्रि-
यान् शौनिकाधिकं मारयतां कृत्स्नसुकृतव्ययेन दुर्गतिमेवानु-
कूलयतां तुल्यैः शुभपरिणामविशेषः, एवं च यं कश्चन
पदायं किञ्चित्साधन्यद्वारेणैव दृष्टान्तीकृतं यवानां प्रतिप्र-
सङ्गः सङ्कल्पेन । न च जिनाऽऽनन्तरविधानपदौ पृथि-
व्याद्विजीवबंधोऽपि न युज्यते । तथाहि-नदृशनात् पुण्याऽनु-
रागितया भव्यानां बाधिलाम् ; पुजाऽनिशयविलाकनाऽऽ-
दिसा च मनःप्रसादः, ततः समाधाः, ततश्च क्रमेण निःश्रे-
यसप्राप्तिरिति । तथा च भगवान् पञ्चलिङ्गीकारः-

“पुण्यादयश्च जह वि ह, होह विणासां जिगलयाहिन्तो ।
तां वसया वि सुहोहि-स्तं शिष्यमश्रो अग्रिष अशुकपा ॥१॥
पयाहिन्तो बुद्धा, विरया रक्कन्ति जेष पुदुवह ।
इतो निव्यालगाय, अशुहिजा क्षामवर्मामेषु ॥ २ ॥
नोतिरिवावेहो इव, सुविज्जिकरिया व सुणउत्ताप्ता ।
परिणासमुंदरब्धि, विट्ठा स बाहजोम वि ॥ ३ ॥” इति ।
वैदिकव्यविधानं तु न किञ्चिदुत्पाजनातुगुणं पश्यामः ।

अथ विप्रश्नः पुरोडाशाऽऽदिप्रदानेन पुण्यानुबन्धो गुणोऽ-
स्येव इति चेत्, न ; पांचवसुवर्णाऽऽदिप्रदानमपेक्षेयं पु-
ण्याप्राप्तिसम्भवात् कृष्णपुण्याव्यवरोपणसमुत्पत्तिसाधनं
कथलं निष्पृणामेव व्यनक्ति । अथ न प्रधानमपे-
क्ष्यवर्धकयायाः फले, किन्तु भूत्याधिकम् । यदाह भूमिः-
“भूते वायव्यमज्जालभूत भूतिकायः” इत्यादि । एतदपि
व्यभिचारिणशालप्रसत्तादप्रमाणमेव ; भूतेऽप्येकान्तरे-
पि साध्यमानत्वात् । अथ तत्र सत्त्वं हन्यमानानां क्षामादीनां
प्रत्येकप्रतिपत्तिक्रियाऽस्येवोपाकार इति चेत् ; बाह्यमात्र-
मेतत् ; प्रमाणाऽभावात् ; नहि ते निहताः पशवः संहति-
लाभमुदितसमसः कस्मैचिद्व्यात्य तथाभूतमात्रावै कथ-
यन्ति । अथास्वागमाऽऽस्येव प्रमाणम् । यथा-“क्षौबप्या-
पशवो बुद्धा-स्तिर्यञ्चः पक्षिस्तथा । यद्वायं निधने प्रासाः,
प्राप्यवन्मुचिर्न पुनः” ॥ १ ॥ इत्यादि । नैवम् ; तस्यैव
रुपेयाऽपीत्येवयिकल्पाभ्यां निराकरित्यभोग्यात्वात् । न च
श्रीनेन विधाना पशुविशसन्निधायिनां स्वर्गावतिरुपकार
इति वाक्यम्, यदि हि हिंसवाऽपि स्वर्गप्राप्तिः स्यात्, तर्हि
वादे पिहिता नरकपुरप्रदानस्य, शौनिकादीनामपि स्वर्गप्राप्ति-
प्रसङ्गात् । तथा च पठन्ति पारमर्षीः-“युं क्षिप्वा पशून् हन्वा,
कृत्वा दक्षिरकदंभम् । पशून् गश्यते स्वर्गं, कन गश्यते ?”
किञ्च-अपरिचिताऽऽप्येवैतस्याऽनुपकारिपशुहिंसनेनापि य-
दि त्रिदिवपर्वमाप्तिः, तदा परिचितस्यैवैतस्यप्राप्ति-
कारिमतोपिप्राप्तिव्यापानेन यक्षकारिणामधिकतरप्रदा-
प्तिः प्रसज्यते । अथ “आचित्सा हि मयिमन्त्रौषधीनां प्रभावः”
इति वचनाद् वैदिकमन्त्राणामित्यन्यप्रमाणत्वात् तत्संस्कृत-
पशुवैष संभल्येव स्वर्गप्राप्तिः, इति चेत् । न, इह लोके
विवाहगर्भाऽऽधानजातकर्मोऽङ्गितु तन्मन्त्राणां व्यभि-
चारोपलम्भाद्, अदृष्टे स्वर्गादावपि तस्माच्चारोऽनु-
मीयते । इदयन्ते हि वेदोक्तमन्त्रसंस्कारविशिष्टेषोऽपि
विवाहाऽऽदिप्रियाऽनन्तरं वैधव्याऽप्यायुक्ततावारिष्याऽऽ-
पुण्यवैयुध्याः परःशतः । अपरं च मन्त्रसंस्कारं विना
कृतभ्याऽपि तेष्याऽनन्तरं तद्विपरिताः । अथ तत्र कि-
यावैयुग्यं विसेवादेतुः, इति चेत् । न, संशयाऽनिवृत्तेः ।
किं तत्र क्रियावैयुग्यत्वं फले विसेवादः, किं वा मन्त्राणाम-
सामर्थ्योद् ? इति न लिख्यः, तथा फलेनाऽस्माभावादिभेदः ।
अथ यथा युष्मन्मते-“आरागं बाहिलाम् समाहितवसुधुतं
दितु” इत्यादीनां वाक्यानां लोकान्तरं यत् फलमिच्छते, एव-
मस्मदभिमतवद्वाक्यानामपि तद् अज्यमि फलमिति किं न
प्रतिपद्यते ? अतश्च विवाहाऽऽदी नोपलम्भावकाशाः, इति
चेत् । अहो ! वचनवैचित्र्यं यथा वर्तमानज्यमनि विवाहा-
ऽऽदिषु प्रयुक्तैश्च संस्कारैरगामिनि ज्यमिति तात्फलम्, एवं
द्वितीयादिजन्मान्तरवपि विवाहाऽऽदीनामेव प्रवृत्तिधर्मोर्वा
पुण्यहेतुत्वाद्दीकारोऽनन्तरभवानुसन्धानं प्रसज्यते, एवं च न
कदाचन संसारस्य परिसमाप्तिः, तथा च न कस्यचिद्विषय-
वर्गप्राप्तिः, इति प्राप्ते भयद्विमतवैयुग्यं पश्येयमित्येवदृष्ट-
रीमूलकमन्यम् । आराग्याऽदिप्रायेणा तु असंस्याऽप्याभा-
वापरिणामविशुद्धिकारणत्वाद् न दोषाय, तत्र हि-भावाऽऽ-
रोप्याऽऽदिकमेव विचिन्तयन्, तच्च वातुर्गतिकसंसारलक्ष-
णं भावरोगापरिहृत्यस्यकल्पत्वाद्-उत्तमफलम्, तद्विषयं च

आरंभः कश्चिन्म विवेकिनामादरणीयाः । नच तज्जन्यपरि-
शामयिषुजस्तत्फलं न श्रान्तं, सर्वथादिनां प्राचक्षुस्परकम्-
कलसम्पादनेऽविप्रतिपत्तिरिति । नच कदाचिद्विना हिंसा न
कुम्भिता, सम्प्रत्यङ्गनामसम्पत्तौ विमोक्षप्रपञ्चैर्वास्तवादि-
भिर्वा दक्षितत्वात् । तत्र च तत्त्वदर्शिनः कठिन्—

“देवोपहारव्याजेन, यक्षव्याजेन येऽप्याह-
मस्ति जन्तून् गतधृणा, श्रोत्रां ते वाग्निं दधुर्गतिम्” ॥ १ ॥

वेदातिष्ठा अप्याहुः—

“अन्धे तमसि मज्जाम्, पशुभिर्दे यजामहे ।
हिंस्रं काम मधेर्धृषमो, न भूतो न भविष्यति” ॥ १ ॥

तथा ‘अग्निर्ममितस्मादिसाकृतादेनलो मुञ्चतु’ छान्दस-
त्वादौ मोचयतु इत्यर्थः, इति ।

व्यासंताप्युक्तम्—

“आत्मपातिपरिहिते ब्रह्मचर्येनान्तरि ।
आत्माऽऽतिविमले नीये, पापपङ्कजहरिणि ॥ १ ॥
व्यानाग्नौ जीवकुण्डले, दमामदनदीपने ।
अस्त्रकर्मसमापिते—अग्निर्वाहं कुर्वन्ममम् ॥ २ ॥
कषायपशुभिर्बुधै—वेमेकामाधेनाशकैः ।
शममन्त्रद्वित्येकं, विवेकिं विहितं बुधैः ॥ ३ ॥
माषिष्मन्नात् तु या धर्म—मीदृते सूत्रमानसः ।
स वाञ्छति सुधाकृष्टि, कृष्णाऽहिमुक्काटोरात्” ॥ ४ ॥

इत्यादि । यथा याज्ञिकानां लोकपूज्यावपराधमादिपुण्यं तद्
व्यसरात्, अशुधा एव हि पूजयन्ति तान् न तु शिविष्णुकुल्यः ।
अनुपपुत्रयत्ना तु न प्रमाणात्, तस्यः सारमेयाऽऽदिपुण्य-
फलमाप्तौ ! (स्या०) (अग्निहोत्रविषयः ‘अग्निहोत्र’ शब्दं प्रथ-
मयोगे) पितृणां पुनः मीनिरनैकात्मिकीः आत्माऽऽदिविधानना-
पि भूयसां समानवृत्तेरनुपलभ्येः । तदविधानेऽपि च कपाजिद्
नर्दमश्वरऽऽजरीनामिष सुतर्ग तद्दर्शनात् । तन्मध्य आ-
ह्नादिविधानं मुख्यजनप्रितरणमात्रफलमेव । ये हि लो-
कात्तरं प्राप्तास्ते तावत् स्वरुतसुखतदुक्तकमौलुसारेण
सुत्तराकारदिगनिषु सुखमसुखं वा भुञ्जाना एवास्ते ; त-
कश्चिन्म तन्वाऽऽदिभिर्गवर्जितं पितृमुपमाकृतं स्वरुहया-
सकोऽपि स्तुः ! । तृथा च युष्मद्वृथिनः पठन्ति—“सु-
तानामपि जन्तूनां, आशं च हनिकारसम् । तन्निर्वाणप्र-
दीपस्य, कोहः संवर्जयेच्छिक्तसम्” ॥ १ ॥ इति । कथं च आ-
ह्नादिधामाजितं पुण्यं तेषां समीयमुपेतुः ; तस्य तद्व्यक्त-
तत्वात्, जडत्वात्, निष्कलत्वात् । अथ नेपामुद्देशेन आ-
ह्नादिविधानेऽपि पुण्यं दातुं तन्मयादिः स्यादिति चेत् ।
तत्र, तेन तज्जन्यपुण्यस्य स्वाध्यायसत्तादुत्कारितत्वात् ।
यत्नं च तत्पुण्यं नैकतरस्यापि इति—विषयस्य एव क्लिप्तं
निष्कलत्वात्, किन्तु पापानुबन्धिपुण्यत्वात् तत्तत्तः पाप-
मेव । अथ विमोक्षमुक्तं तस्य उपनिष्ठ इति चेत् । क-
इति तत्त्वसु ? विमोक्षमेव भेदगुणैर्दरादरीनात्, तद्वृत्ति-
च तेषां संकल्पः अद्वानुमपि न शक्यते, भोजनाक्षर-
तत्त्वकर्मविज्ञाप्य कस्याप्यन्यलोकनात्, विमोक्षमेव च तत्तः
साक्षात्तरकात् यदि परं त एव स्थूलकवलेराकुलतरम-
लिनार्थयोः अन्वयः । प्रेतप्रायाः, इति बुधैर्वा आह्नादि-
विधानम् । यदपि च गथाआह्नादियाचनमुपलभ्यते, तदपि

तादृशविप्रसम्भक्त—विमङ्गलानि-द्वन्द्वराऽऽदिपुण्यं नि-
वेद्यम् । (स्या०) (आत्मविषयः ‘आत्म’ शब्दं अ-
तीवभोगे १३ पृष्ठ उक्तः ।) नच वयमेव यागादिभिः सुगान्त-
तुल्यं नाशं कुर्वहे, किन्तु मयसा अपि । यदाह व्यासमहर्षिः—
“पूजया विपुलं राज्य—मन्त्रिकार्येण संपदः । तपःपात्र-
शुचयः, शत्रुं ध्याने च मुक्तिम्” ॥१॥ अत्राभिकार्यशब्द-
वाक्यस्य यागादिबंधकरयावन्तैरपि लभ्यानां संपदामेव
हेतुत्वं वक्ष्यामः—तस्य सुगान्तहेतुत्वमप्यात् कदाचित्वा-
मेव । तथा च स एव भावाभिप्रायः ‘हानपाली’ स्यादित्येकैः
स्थापितवान् । तद्वै स्थिते तेषां वादिनां चेष्टामुपमया दू-
षयति—स्वपुत्रत्यादि । परेषां—मन्त्रपणीतवचनपराङ्मु-
खानां स्फुरितं—वेदिनं, स्वपुत्रघाताद् दूषयित्वालिप्ताम-
ब्रह्मचारि—निजसुतनिर्घातनन राज्यप्राप्तिमनोरथमहशम् ।
यथा किल कश्चिद्विधिभूतं पुत्रवः पुरुषऽऽश्रयतया नि-
जमङ्गलं व्यापाद्य राज्यधियं प्राप्तमीदृते, नच तस्य त-
त्प्राप्तावपि पुत्रघातपातककलङ्कः कश्चिदप्यापि, एवं वे-
दविहितहिंसया वेदनाऽऽदिप्रतिनिष्ठायापि, हिंसासम्पत्तं
तुष्टं न सल्लु पराहम्यते । अत्र च लिप्ताशब्दं प्रयुञ्ज-
नः स्तुतिकारा ज्ञापयन्ति—यथा तस्य दुराश्रयस्याऽऽसह-
शतादशदुष्कर्मनिर्माणनिर्मुक्तिनस्य केषां राज्यप्राप्तिं कथं
समीहामात्रमेव, न पुनस्तत्सिद्धिः, एवं तेषां दुर्वादिनां वेदवि-
हितानां हिंसामनुनिष्ठतामपि वेदनाऽऽदिपरिनाशकं मनोराज्य-
मेव, न पुनस्तत्प्राप्त्यनन्तरपुण्यवन्मिदम् । (स्या०) (विमोक्षं च
इतिः प्रामुक्त्युक्त्या निराकृतत्वात् । इति कार्याद्यः । स्वा० ।

पुरुषव्याघातेन तन्मृज्जीवव्याघातः—

तेषां कालेषु तेषां समएणं रायगिहे ० जाव एवं वयामी-
पुरिसिंघं भंते ! पुरिसं हयमाये किं पुरिसं हयइ नो पुरिसे
हयइ, गोयमा ! पुरिसं पि हयइ नो पुरिसे वि हयसि ।
से केणइणं भंते ! एवं वुवइ पुरिसं पि हयइ नो पुरिसे वि
हयइ, गोयमा ! तस्सं थं एवं भवइ एवं खलु अहं एणं
पुरिसं हयामि से थं एणं पुरिसं हयमाये अन्नगज्जीवा
हयइ, से तेणइणं गोयमा ! एवं वुवइ पुरिसं पि हयइ
नो पुरिसे वि हयसि । पुरिसं थं भंते ! आसं हयमाये किं
आसं हयइ नो आसे वि हयइ, गोयमा ! आसं पि हयइ
नो आसे वि हयइ, से केणइणं अण्डो तहेव, एवं हत्थिं
सीदं वण्णं ० जाव चिद्धसत्तं । पुरिसं थं भंते ! अन्नवरं
तत्तपाणं हयमाये किं अन्नवरं तत्तपाणं हयइ नो अन्नवरं
तत्तपाणे हयइ, गोयमा ! अन्नवरं पि तत्तपाणं हयइ
नो अन्नवरं वि तस्से पाण्ये हयइ, से केणइणं भंते ! एवं
वुवइ अन्नवरं पि तस्सं पाण्यं नो अन्नवरं वि तस्से पाण्ये ह-
यइ, गोयमा ! तस्सं थं एवं भवइ, एवं खलु अहं एणं
अन्नवरं तस्सं पाण्यं हयामि, से थं एणं अन्नवरं तस्सं पाण्यं
हयमाये अन्नगे जीवि हयइ, से तेणइणं गोयमा ! तं
चेव एए उव्वं वि एकगमा । पुरिसं थं भंते ! इति हयमा—

हिंसा

ये किं इमिं हृदयं नो इमिं हृदयम्, गोयमा । इमिं पि हृदयं नो
 इमिं पि हृदयम् । से केलुकेणं मेने । एवं बुद्धम् जाव नो इमिं पि
 हृदयम्, गोयमा ! तस्स यं एवं मवद्द एवं सल्लु अहं एवं
 इमिं स्थानिम्, से यं एवं इमिं हृदयमाणे अण्णते जीवि हृदयम्,
 से तेण्णं विक्खेयन्थो । पुरिसं यं मेने । पुरिसं हृदयमाणे
 किं पुरिसवरेणं पुट्टे नो पुरिसवरेणं पुट्टे । गोयमा ! नि-
 यमा ताव पुरिसवरेणं बुद्धे, अइवा पुरिसवरेणं यं सो इति-
 सवरेणं यं बुद्धे अइवा पुरिसवरेणं यं नो पुरिसवरेणं यं पुट्टे,
 एवं आसं एवं जाव विच्छल्लमं जाव अइवा विच्छल्लमगेणं यं
 सो विच्छल्लमवरेणं यं पुट्टे । पुरिसं यं मेने । इमं हृदयमाणं
 किं हृदयवरेणं पुट्टे, नो इमिं वरेणं, गोयमा ! नियमा ह-
 सिवरेणं यं नो इमिं वरेणं यं पुट्टे । (स० ३६१)

‘तेशु’ मित्यादि, नां पुरिस् हशुह’ लि पुरुषश्यातिर्गङ्गी जी-
वाभर्तरे हन्ति । ‘अणुम जीव हशुह’ लि अन्नकान् जीवान्
पुष्कलपदार्थिकाकृतिमण्डलादोलादीन् तदार्थात्तत् तत्तुहरी-
राद्यवस्थास्तदुपप्राप्तिवार्त्तादिभ्यो हन्ति, अथवा-स्वकायस्या-
ङ्गजन्यप्रसरणादभिनो, । ‘छुह’ लि कञ्जिपाठस्तथापि स
एवाधो, ज्ञेयधातादि साध्यान्वा, बाह्यत्वाभ्यं च सं सूत्रम्, तेन
पुनर् इन्द्रयाचयाचमनामप्रीवशात् कश्चिन्मम हन्ति काश्चिद-
मपि जीवान्तरङ्गनीत्यपि द्रष्टव्यम्, चयनमाशुक्लकनयान-
याऽपुनरुपत्तिरिति । ‘एतं सत्य एकगमा’ एत-इत्याद्यः ए-
कगमाः—सहस्रांमिलपाः इति’ लि श्रुतिम् ‘अणुत जीव
हशुह’ लि श्रुतिं प्रमन्ननान्तां जीवान् हन्ति, यतस्तत्-
धानंनान्तां धाना भवति, सूतस्य तस्य वितरतामि-
नान्तजीवघातकत्वाभावात्, अथवा-श्रुतिर्जीवन् बहून् प्रा-
णिनाः प्रतिवोधयति, तं च प्रतिबुद्धाः क्रमशः मांसासा-
ध्यन्ति, सुक्राह्यन्तानामपि संसारिजनामघातका भवन्ति,
तद्वन्नैवमप्यत्र न भवन्त्यन्तर्गतसमन्तजीवधो मयी-
ति, ‘निष्कषेयका’ लि नियमनम् । ‘नियमा पुरिसवेरेखे’ त्या-
दि, पुरुषस्य हन्तावाप्येयमात्पुरुषवधपापेन स्पृष्ट इत्यंका
भङ्गः, तत्र च यदि प्रात्ययन्मरणात् हन्ते तदा पुरुष-
वैरेख्यो नो पुनर्वर्णस्य बन्ति हन्तिः। यदि तु बहवः
प्राणिनो हन्तास्त्रयं तदा पुरुषवैरेख्ये नो पुरुषवैरेख्येति
सूतीयः । एवं सर्वत्र प्रथम् । श्रुतवत् तु श्रुतिर्ये-
रेख्ये नो श्रुतिर्वैरेख्येत्येवमपि एव, ननु या सुतां मांसे वास्व-
स्थिवरतां न भविष्यति तस्यैरेख्यं श्रुतिर्वैरेख्यं भवत्यतः
प्रथमनिराकरणं प्रथमम् । अथ चरमशरीरस्य निराकामायु-
षकत्वस्य हननसम्भवस्ततोऽपरमशरीरांगणस्य यथोक्तोक्त-
कत्वमर्थः, नैवम् । यतो यद्यपि चरमशरीरं निराकामायु-
षकस्तथापि तद्वधाय प्रवृत्तस्य यमुनाज्जस्यैव वैरमस्य-
येति वृत्तमप्युक्तमर्थमय इति, सायम् । किन्तु यस्य श्रुतः
सोपकामायुषकत्वात् पुरुषकृतो वधो भवति तमाश्रयदे-
स्यं प्रवृत्तम्, तस्यैव हननस्य सुखद्वैतया पुनरुक्तत्वात्
इति । प्र० ६ श० ३६ उ० । (एधानान्नियं दुष्टं वा-
ऽऽमति हिंसा न घटते किं स्याद्वादे हन्ति’ अहिता ।
शब्दे प्रथमभग्रे ऽऽः वृद्धे उक्तम् ।) वच्जीविकावध्यापात्रं

न कुर्वीहि न पृथिवीकायादिष्वंशु, विस्तृत उक्तम् ।)
 पृथ्वीयनिकायां हिमा न कल्पन्त्या । म० २ अक्षि० ।
 (जिमायनननिमांशे जिनपूजायां च कायकपदयोः 'बोद्य'
 शब्दे लुनीयभागे १२३० पृष्ठ प्रतिपातितः ।)

प्रथमहिंसाभेदमाह—

उद्यालियम्मि पाए, हरियासमियस्स संकमहाए ।

वावञ्जिज कुलिङ्गी, मरिज तं जोगमासज ॥ २२३ ॥

उच्चालिते—उत्कृष्टे पात्रे संकमार्थे समनार्यमिति योगः,
 ईर्ष्यासमित्तस्यापयुक्तस्य साधोः किं व्यापघनं मदनौ तेषां
 नां प्राप्नुयात्, श्रितये—प्राप्तव्याम कुर्यात् कुलित्वा कुलित-
 तानिह्नवान् दीन्दित्र्यादिसत्त्वः यं योगमासाद्य-तथापयुक्ततां
 धृत्यापारं प्राप्स्यति ।

न य तस्स तन्निमित्तो, बंधो सुहुमो वि देसिन्नो समय ।

जम्हा सो अपमत्तो,सा उ पमाञ्छां ति निदिद्धा ॥२२४॥

नञ्च तस्य साधोस्तन्निमित्तः कुलिङ्गिभ्यालिकारणो ब-
न्धः सूत्रोऽपि देशितः समर्थः । किमिति ? यस्मात्सोऽप्रमत्तः
सूत्राज्ञया प्रवृत्तः, सा च हिंसा प्रमाद इत्येवं निर्दिष्टा तीर्थ-
करणसुधैरिति । इयं द्रव्यता हिंसा न भावतः ।

साक्ष्यं भावतो न द्रव्यमन इत्युच्यते—

मंदपगासे देसे, रज्जुं किरहाहिसरिसयं दहुं ।

अस्त्रिंशत् तिस्रस्वर्गं, षड्विंश तं तत्परीक्षामो ॥२२॥
मन्दप्रकाश देश-ध्यामेल निम्नादौ रज्जुं दर्शयित्वा क-
र्णकृष्णह्रस्वदृशी कृष्णसपेक्षया दृष्ट्वा आकृष्य तीक्ष्णस्व-
वधेसां-इत्यादिद्वयर्थः, तत्परीक्षामो वधपरीक्षाम इति ।

सप्पवहामावम्मि वि, वहपरिणामा उ चेव एयस्स ।

नियमेण संपराइय-बंधो खलु होइ नायव्वो ॥२२५॥
संप्रवधाभावेऽपि तत्त्वतः वधपरिणामादेवैतस्य व्यापा-
दकस्य नियमेन सात्त्विकायां बन्धो-भक्षपरपराङ्मुखः कर्म-
योगः खलु भवति ज्ञातव्य इति ।

तृतीयं हिंसाभेदमाह—

मिगवहपरिणामगत्रो, आयसं कङ्कितस्य कोदण्ड ।

मोक्षमिसुं उमञ्चो, वहिज तं पागडो एस ॥ २२७ ॥

मृगयधर्माणिमपरिणतः सन्नाकर्णमाकृत्य कोदरं
धनुर्मुक्त्वा ह्यु-वाणं उभयतो बधत्-इत्यात् द्रव्यतो
भावतश्च तं मृगं प्रकट एव हिंसक इति ।

चतुर्थभेदमाह—

उभयाभात्रे हिंसा, धणिभित्तं मंगयाणुपुर्वीए ।

तह वि य दंसिञ्जंती, सीममइविगोवणमदुद्धा ॥२२॥

उभयाभावे-द्रव्यतो मावतश्च वचाभाव हिंसा ध्वनिमात्रं
न विषयतः भङ्गकानुपूर्व्यायाता, तथापि च वर्धमाना शि-
ष्यमतिविशेषोपनं चिन्तयन्मुद्रिकाशायाऽनुपैवेति ।

इयपरिणामा बंधे, बालो कुट्टु लि थोवमियमित्थ ।

बाले वि सो न तिव्वो, कयाइ बुद्धे वि तिन्नु ति ॥२२६॥

‘इय’ एवं परिणामाग्रहे सति बालो ब्रूय इति स्तोत्रमि-
दमत्र-हिंसाप्रक्रमे, किमिति?, बालोऽप्यसौ न तीव्रः परिणामः
कदाचिद् ब्रूयऽपि तीव्र इति जिघांसतामाश्रयैष्वन्या-
दिति ।

अहं परिणामाभावे, वहे वि बंधो न पायई एवं ।

कहं न वहे परिणामो, तस्मात् वहे य नो बंधो ॥२३०॥

अथैवं मन्यसे परिणामाभावे सति बधेऽप्यबन्ध एव प्रामा-
त्येव परिणामयाद् एतदाहृक्पाह-कथं न बधं परिणामः किं
तर्हि भवत्येवाहुदाशयस्य तत्राप्रवृत्तेः तस्मादेव-बधपरिणाम-
भावे कथं न बधे न बन्धो, बन्ध एवेति ।

सिष्य न वहे परिणामो, अस्मात्कुसन्धभावयाभ्यो य ।

उभयस्य तदेव तन्नो, किलिबुबधस्त हेउ ति ॥ २३१ ॥

स्यान्न बधं परिणामः क्लिष्टः अज्ञानात्, अज्ञाने व्यापादयतः
कुशास्त्रभावनातश्च, योगादावेतदाहृक्पाह—उभयस्य तद्व्या-
धामसौ परिणामः क्लिष्टबन्धस्य हेतुरिति साम्प्रदायिक-
स्येति ।

जम्हा सो परिणामो, अस्मात्पादवगमेष्ये नो होइ ।

तम्हा तयभावत्थी, नाशार्हेतुं सह जइआ ॥ २३२ ॥

वस्तुमदसौ बधपरिणामः अज्ञानाद्यपगमेन हेतुना न भव-
ति, सति स्वज्ञानादौ भवत्येव, वस्तुनस्तस्यैव न तत्फलनात् ;
तस्मात्तदभावाधी-बधपरिणामाभावाधी ज्ञानादिव सदा य-
त्नेन तदपि तत्फलनात् इति ।

एवं वस्तुस्थितिमभिधायशुभा परोपन्यस्तद्वेनारैकान्ति-
कचतुस्त्रावयति—

बहुतरकम्भोवकम्-भावे वेगतिअो न जं केइ ।

बाला वि य धोवाऊ, हवंति बुद्धा वि दीहाऊ ॥ २३३ ॥

बहुतरकर्मोपक्रमभावांऽपि बालादिवृत्तादप्यैकान्तिका न,
यद्यस्मात्केचन बाला अपि स्तोकायुषो भवन्ति, वृद्धा अपि
दीर्घायुस्तथा लोकं दर्शनादिति ।

तम्हा सव्वेसिं चिय, वहम्मि पावं अपावभावेहिं ।

यथियमहिगाइभावे, परिणामविससओ पायं ॥२३४॥

यस्मादेवं तस्मात्सर्वेभ्यो बालादीनां बधं शायमपावभा-
वैर्वातरागैर्भूतम्, अधिकारिभावस्तस्य पापमनः परिणाम-
विशेषतः प्रायो भूयति इति वदन्ते । प्रायोप्रद्वयं तपस्वीत-
रादिभेदप्रसहार्थमिति ।

साम्प्रतमत्यद्वादशस्थानकम्—

संभवइ वहो जेसि, जुअइ तेसि निवित्तिकरंयं पि ।

आवडियाकरणम्मि य, सत्तिनिरोहा फलं तत्थ ॥२३५॥

संभवति यथा येषु हर्मिण्यपीलिकादिषु युज्यन्ते तेषु नि-
वृत्तिकरणमपि विषयाप्रवृत्तेः, आर्पितकारणे च पशुपश्वि-
तानासंयते च सति शक्तिनिरोधात्फलं तत्र युज्यत इति
वदन्ते । अविषयशक्त्यभावायेतु कृतः फलमिति ।

तथा आह—

नो अविमण पविनी, तन्निवितीइ अचरणपाणिस्स ।

भूतनायधम्मतुल्लं, तत्थ फलमवहुमयं केइ ॥ २३६ ॥

नो अविषये नारकादौ मण्डलिवेधक्षियायास्ततश्च तन्निवृत्त्या
अविषयमवृत्तिनिवृत्त्या अचरणपाणः—क्षिप्रगतोदकस्य भ्रंश-
ज्ञातधर्मतुल्यं—क्षिप्रगतोदकस्य मत्स्यनाशधर्म इत्येव कल्पम्,
तत्र निवृत्तौ फलम् अवहुमते विवृणामश्लाघ्यं केचन मय्यन्त
इत्येव पूर्वपक्षः । अत्रोक्तग्रहाह—संभवति यथा यथिष्ठत्युक्तम् ।

अथ कोऽयं संभव इति—

किं ताव तत्त्वहू चिय, उयाहु कालंतरेण बहयं तु ।

किं वा बहु ति किं वा, सत्ती को संभवो एत्थ ॥२३७॥

किं तावत्तद्वध एव तेषां व्यापाद्यमानां वधस्तद्वधः कि-
यारूप एव, उताहो कालान्तरेण हनने—जिघांसनेमेव वा कि-
मवधः—अव्यापादनमित्यर्थः ? , किं वा शक्तिः व्यापादकस्य
व्यापाद्यविषया ? , कः सम्भवोऽत्र प्रक्रम इति सर्वेऽप्यसौ
पक्षा दुष्टाः ।

तथा आह—

जइ ताव तत्त्वहू चिय, अलं निवितीइ अविमयाए उ ।

कालंतरवहणम्मि वि, किं तीए नियमंभाओ ॥२३८॥

यदि तावत्तद्वध एव तेषां व्यापाद्यमानवधकिर्यैव संभ-
व इति । अत्र दोषमाह—अलं निवृत्त्या न क्लिष्टधर्मानि-
वृत्तिविषययेति हेतुः ‘निमित्तकारणहेतुषु सर्वोपां प्रायो द-
शनं’मिति वचनान् अविषयत्वं च वधक्षियाया एव असंभ-
वान्, संभवश्च सति निवृत्त्यभ्युपगमात् ; ततश्च वधक्षिया-
नियमभावे अविषया वधनिवृत्तिरिति । कालान्तरहननेऽपि
नियमभावे अविषया वधनिवृत्तिरिति किं तया निवृत्त्या न कि-
ञ्चिदित्यर्थः, कुत इत्याह—नियमभङ्गात् संभव एव सति निवृ-
त्त्यभ्युपगमः । संभवश्च कालान्तरहननेमेवेति नियमभङ्ग इति ।

चरमविकल्पद्वयाभिधित्यस्याऽऽह—

अवह वि नो पमायं, सुदुपरं अविमओ य विमओ से ।

सत्ती उ कजगम्मा, सह तम्मि य किं पुणो तीए ॥२३९॥

अवधेऽपि न प्रमाणम्, यद्यवधः सम्भवः इत्यत्रापि
प्रमाणं न ज्ञायते एतेषामस्माद्वध इति । सुदुपरमम्
अतिनराम् अविषयश्च, विषयः ‘से’ नरूप निवृत्तेः,
अविषयत्वं तु तेषां वधासंभवात् अवधस्यैव संभवत्वात् ।
अस्मिन्नेव सति निवृत्त्यभ्युपगमादिति । शक्तिस्तु कार्यगृह्य
वधशक्तिरपि संभवो न युज्यते यतोऽसौ कार्यगृह्येति,
न यद्यमन्तरेण ज्ञायते । सति च तस्मिन्बधे किं पुनस्तस्या
निवृत्त्या तस्य संपादितत्वादेति ।

संभवमधिकृत्य पक्षान्तरमाह—

जजाईओ अ हओ, तजाईएमु संभवो तत्स ।

तेसु सफला निविती, न जुत्तमेव पि वभिचारा ॥२४०॥

यजानीय एव इतः स्यात् कृत्यादिसंज्ञानियेषु सम्भ-
वस्तस्य बधस्य ; अतस्तेषु सफला निवृत्तिः ; सविषयत्वा-
दिति एतदाहृक्पाह न युक्तमनर्थावस्थाविचारान् ।

व्यभिचारमेवाह—

वावाइअई कोई, इय वि मणुयम्मि अन्नमणुणस्ये ।

१-मनेषुल्लसुल्लहेषु पतादुग्गेवेति तामाक भनोतीत्येवोऽत्र ।

अहं वि य सीहाओ, दीसह वहसं पि विचारो॥२४१॥

व्यापाघाते कश्चिदेव हतेऽपि मनुष्ये सकृत् अन्यमनु-
ष्यस्य तथा लोके दुर्योगात्, अतो यज्जातीयस्तु हतस्त-
ज्जातीयेषु सम्भवस्तस्येति नैकान्तः तेनैव-अन्यमनुष्येणैव
व्यापादनात् । तथा अहतेऽपि च सिंहादौ आ जन्म इत्येते
हन्तं कार्यान्तिकमिति व्याभिचार इति ।

नियमो न संभो इह, इतच्चा किं तु सतिमिचं तु ।

सा जेष कज्जगम्मा, तयभावे किं न सेससु ॥ २४२ ॥

नियमो न संभवः-इहावश्यंतया न सम्भवः, इहाप्यने-य-
दुत यज्जातीय एका हतस्तज्जातीयाः सर्वेऽपि हन्तव्याः,
यज्जातीयस्तु न हतस्तज्जातीया न हन्तव्या एव किन्तु
शक्तिमात्रमेव-तज्जातीयस्यैव व्यापादनशक्तिमात्रमेव स-
म्भवः, तत्कथं दोषोऽनन्तरद्वितीये नैवेष्टिप्रियाय इति, एत-
दाशङ्क्याह-सा यन कार्येगम्यं ति सा-शक्तिर्यस्याकार्य-
गम्या वर्तन अतो दोष इति, यथमन्तरेण तदपरिहानात्,
सति च तस्मिन् किं तयैवमिहितमेवेतन् । अथ सा कार्य-
मन्तरेणाभ्युपगम्यते इति एतदाशङ्क्याह-तदभावे-कार्या-
भाव किं न शेष-सर्वेषु साऽभ्युपगम्यते, तथा च सत्य-
विशेषण एव निवृत्तिर्नाशरिति ।

स्मादेतज्ज सर्वसस्येषु सा अतो नाभ्युपगम्यत इति आह च-

नारगदेवईत्तं, असंभवा समयमाणसिद्धीओ ।

इतो चिय तस्सिद्धी, असुरासयवज्जणमदुद्धा ॥ २४३ ॥

नारकदेशादिष्वसंभवाद्व्यापादनशक्तिरूपमाभ्युपगते इति ।
आदिशम्यादेवकुलनिवास्यादिपरिग्रहः, कुत एतदिति चेत्
समयमानसिद्धिः-आयमप्रमाणादिति । एतदाशङ्क्याह-अत
एव समयमानसिद्धिः तस्मात्तः-सर्वमाणातिपातनिवृत्ति-
रितिः "सर्वे भेने । पाशाह्वायं पञ्चकामा" इत्यादि-
जनप्रमाणायात्, आगमस्याप्यविषयप्रवृत्तिरुद्देशेति एतदाश-
ङ्क्याह-अभ्युपगम्यजनमिति कुन्वा अनुप्रास तद्वचनिवृत्तिः
अन्तःकरणसिद्धिर्मात्रमन्तर्भावचेति वक्ष्यतीति ।

आवडियाकरखं पि हु, न अप्पमायाउ नियमओ अणं ।

अण्णे तम्भावे, वि हंत विह्ला तई होइ ॥ २४४ ॥

आपातितकरखमपि पूर्वपक्षवाच्यमन्तं नाममात्रावियम-
तोऽप्युत्तु आप्ति त्वप्रमाय एव तदिति । अप्यर्थ-अप्रमादा-
वर्धोन्तरत्वे आपातितकरखस्य, तद्भावेऽपि-अप्रमादभावेऽपि
हन्त । चिकलाऽलो निवृत्तिर्भवति, इत्येत चादिप्रतिपक्षया
अप्रमत्ततायां फलमिति ।

अह परपीडाकरखे, ईसिं वइसचित्पिप्फुरणभावे ।

जो तीह निरोहो खल्लु, आवडियाकरखेमं तु ॥२४५॥

अपेक्षे संस्थत् परः-परपीडाकरणे-व्यापाघातपीडासंपादने
सति ईशद्वयशक्तिविष्फुरणभावे व्यापादकस्य मन्त्रावध-
नसमर्थविजृम्भसत्तायां सत्यां यस्तस्याः शक्तिर्निर्वाओ-उ-
ष्करतर आपातितकरखमेतद्वेति ।

एतदाशङ्क्याह-

विहिउत्तमेधेयं, अखेय सपी उ कज्जगम चि ।

३०६

विष्फुरखं पि हु तीए, बुहाह नो बहुमं लोए॥२४६॥

विहितात्तमेधेयम्, केनेति अत्राह-अनन शक्तिस्तु कार्य-
गम्येति । विष्फुरणमपि तस्याः शक्तिरुद्धानां न बहु-
मन्तं लोके मरणाभावेऽपि परपीडाकरणे बन्धादिति ।

एवं च जा निविची, मा चेव वडोऽह्वा वि वहइउ ।

विसओ वि सु चिय कुइ, अणुबंधो होइ नायव्वा ॥२४७॥

एवं च व्यवस्थिते सति, या अनिवृत्तिः सेव बधो नि-
व्यतः प्रमादकपत्वात्, अपवाऽपि बधहेतुरनिवृत्तता बध-
प्रवृत्तः, विषयाऽपि-वस्तुतो गावरोऽपि सेवानिवृत्तिबंध-
स्य स्फुटं-व्यक्तम्, अनुबन्धतः प्रवृत्त्यप्यवसायानुपरमसत्ता-
नूयति हतव्या, अस्या एव बधसाधकत्वमाध्यात्मव्यापनार्थे
हेतुविषयविधिवान्मनुष्यमेवेति ।

अमुमेवाथै समर्थयन्नाह-

हिंसादिपायगाओ, अप्पडिविरपस अत्थि अणुबंधो ।

अतो अस्मिचरीओ, कुलादेरं व नियमे ॥२४८॥

हिंसादिपातकादादिशम्यात् श्वाधादादिपरिग्रहः, अमति-
विरतस्यानिवृत्तस्यास्त्यनुबन्धः प्रवृत्त्यप्यवसायानुपरमस-
त्ताः । उपपत्तिमाह-अत एवास्मिन्नः प्रवृत्तः कुलादिवैरव-
धियमेवावश्यंतयति ।

हृष्टान्तं व्याधिव्यासुराह-

जेसिमिहो कुलंवरं, अप्पडिविई उ तेसिमओणं ।

वहकिरियाभावम्मि वि, जं सयं चेव उवसमइ ॥२४९॥

येषां वुरुषाणां मिथः-परस्परं कुलवैरमन्वयासंक्षब्दम् अम-
तिविरतेः कारणात्तेषाम् अन्धोऽप्ये-परस्परं बधक्रियाभावे
ऽपि सति न तत्त्वयमेवोपशान्त्यति किं नृपशमिन् सति ।
ततो य तस्मिन्, इह बंधणमाइ जइ तथा बंधो ।

सन्नेसु नाभिंसंधी, जह तेसु तसत्तो तो नत्थि ॥२५०॥

ततश्च तस्मान्नुपशमास्तस्मिन् वैरनिबन्धनसिद्धि बन्ध-
नादि-बन्धवन्धादि यथा भवति तेषां, तथेतरेषामनिवृत्ता-
नां तस्मिन्बन्धनो बन्ध इति । अत्राह-सर्वेषु प्राणिषु नाभि-
सन्धिर्व्यापादनपरिग्रहः यथा तेषु द्रव्यनिवासि वै-
रवत् इति तस्य प्रत्याख्यातुस्ततो नास्ति बन्धः इति । त-
थाह-तेऽपि न यथादर्शनमेव प्राणिनां यथादि कुर्वन्ति कि-
न्तु वैरिद्रव्यनिवासिभावमेव, एवं प्रत्याख्यातुरपि न सर्वेषु व-
धाभिंसंधिरिति तद्विषये बन्धाभाव इति ।

एतदाशङ्क्याह-

अत्थि च्चिय अभिंसंधी, अविसिंसपविचिओ जहा तेसु ।

अपविची विचिविची, जो उ तेसि व दोसो उ ॥२५१॥

अस्त्येवाभिंसंधिर्नन्तरोदितलक्षः सर्वेषु कुतोऽविशेष-
प्रवृत्तः सामान्येन यथप्रवृत्तः, न यथा तेषु रिपुद्रव्यनिवासि-
षु वैरवत्, ततश्चाप्रवृत्तावपि बधे अनिवृत्तिज एव तेषामि-
वैरवत्तां दोषः ।

एवमनिवृत्तस्य गर्भाधी भावित एवेति अत्राहान्त

एवायं सर्वसर्ववैरारांभधादिति आशङ्क्याह-

सन्नेसि विराइणओ, परिमोगाओ य हंत वेराइ ।

सिद्धाभ्यासनिहत्यो, जं संसारो विचित्रो य ॥२५२॥
 'सर्वेषां प्राणिनां घिराधमालेन तेन प्रकारेण परिभोगात्कञ्च
 कञ्चकम्पनोपकराख्येन हन्त । वैरादयः सिद्धाः हन्त । संप्रपणे
 स्थानान्तरप्रापणे सति वैरोन्माद्यकादयः कूटयन्त्रकादयः
 प्रणिहितानः सर्वैस्त्वविषया इति । उपपश्यन्तस्माद्—अना-
 दिनिर्धनो यत्संसारो विचित्रश्चातो घृण्यते सर्वमेतदिति ।

उपसंहरन्नाह—

ता बंधमणिच्छ्रुतो, कुजा सावज्जोगविनिविधि ।

अविषयप्रतिविचीए, सुहमावा ददयरं स भवं ॥२५३॥

उत्सादेवं तस्माद्बन्धमनिच्छन्नात्मनः कर्मणां कुर्यात् सा-
 वधयोगविनिवृत्तिमोक्षनः स्वययव्यापारनिवृत्तिमित्यर्थः । अ-
 विषयानिवृत्त्या मरकादिवधभावात् ऽपि तद्विनिवृत्त्या अश्रुमभा-
 वादविषये ऽपि वधविरति-न करोतीत्यश्रुमो भावः, तस्मात्
 ददनरं सुतरां स भवेद्दुःखो भावप्रधानः वाच्यस्यति ।

इहो य इमा जुषा, योगतिगर्निर्वधणा पवित्रीयो ।

जं ता इमीह विसम्भो, सत्त्वु क्षिप होह विभेओ ॥२५४॥

इतश्चेयं निवृत्तिर्युक्ता योगत्रिकनिबन्धना-मनोबाह्याया-
 नापूर्विका प्रवृत्तियर्थमावेस्या अनिवृत्तिर्येषः सर्व एव भ-
 वति विषेयः, पाठान्तरं योगत्रिकनिबन्धना निवृत्तियर्थमा-
 रसंगतार्थमेवति ।

तथा चाह—

किं चित्तेह ब मल्लम, किं वायाए न जंपए पावं ।

न य इहो वि न बंधा, ता विरहं सव्वहा कुज्जा ॥२५५॥

किं चिन्त्यति न मनसा अतिरुद्धत्वात्सर्वेषां प्रतिहन्त्वा-
 न् तस्य, किं आत्मा न जल्पति पाप तस्या अगि प्रायाऽति-
 रुद्धत्वादिनि । न चानोऽपि योगद्वयव्यापारात् बन्धः कि-
 न्तु बन्ध एव, यस्मादेवं तत्तस्माद्विरतिं सर्वथा कुर्यात् अ-
 विशेषेण कुर्यादित्यर्थः ।

एवं निच्छादंमण, विषयवसओऽसमंजसं केइ ।

जंपति जं पि अन्नं, तं पि असारं मुण्येण्वं ॥ २५६ ॥

एवमुक्तप्रकारं मिथ्यादर्शनविकल्पात्मन्येन असमञ्जसम-
 प्यस्तमानकं केचन कुवादिनो जल्पन्ति, यदप्यन्यत्—किंचि-
 त्पदव्यसारं मुणित्वमयं, उक्तव्यायानुसारत एवेति । आ० ।
 आ० । विशेष० । स्था० । स० । (त्रिचत्वारिंशदधिकशतद्वय-
 विधा हिंसा 'पाशादयोरवरमण' शब्दे पञ्चमभागे व्या-
 ख्यता ।) (यनतया कर्मबन्धो न भवतीति 'बंध' शब्दे
 पञ्चमभागां । 'समञ्ज' शब्दे ऽस्मिन्नेव भागे व उक्तम् ।)

('जले जीवाः स्थले जीवा, आकाशे जीवमातिनि । जीव-
 भालाकुले लोक, कथं भिन्नुरहिंसकः ॥१॥' इति 'अर्थव्याय'
 शब्दे प्रथमभागे ५२२ पृष्ठे लिङ्गसाधनप्रस्तावे उपायादि ।)

(कर्षाविपर्ययनधिकानां हिंसकानां निम्ना 'पुंसिस्विज-
 यमण' शब्दे पञ्चमभागे अकारि ।) जिनसमवसरणं वल्लु-
 पमोणे हिंसादोषाणां हारः 'अहङ्कृमा' शब्दे प्रथमभागे
 ५४४ पृष्ठे कृतः । (एकान्द्रयादीनां हिंसायां सदृशं पाप-
 मिति 'अणया' शब्दे प्रथमभागे सप्तमध्यायि ।)

(कूपलननाद्यर्थं राजादिना पृष्ठे हिंसानुमोदनपरं न वदति
 हिंसायुद्ध—

'दाण' शब्दे चतुर्थभागे २६६६ पृष्ठे प्रतिपादितम् ।)
 (आत्मैव हिंसति शब्दप्रधानां मनं प्राणानिधानं क्रिया क्रि-
 यन इति प्रस्तावं 'करिया' शब्दे द्वितीयभागे ५४६ पृष्ठे उपाया-
 दितम् ।) (एवं तु नाणिणो सारं, जत्र हिंसहं किञ्च । अहिंसा
 समये चय, एतावेनं चियणिये' ति 'अहिंसा' शब्दे प्रथ-
 मभागे ८८८ पृष्ठे व्याख्यातम् ।) (दणिका कालिका च हिंसा
 'मूलमुत्पत्तिरिदमवशा' शब्दे षष्ठभागे उक्ता ।)

एवो वेदिए पासी एगं सयमेव हत्थेण वा फण्ण वा
 अथयेरेण वा सलागाइअहिगरणभुओवगरणजाएणं
 जेणं केइ संघट्टवेजा पासं वट्ठियं वा अपरं समणुजा-
 शेओ सैथं तक्कमं जया उदिसं भवेओ तथा जहा
 उल्लुखंडाइ जेतं तहा निप्पीडिअमाणे छम्मासेणं खन्नेओ ।
 एवं गाढे दुष्पालमेहिं संवच्छरहिं ते कम्मं वेदेओ । एवं
 अगाढपरियावणे वांससंहस्सं गाढपरिप्रावणे दम वाससह-
 स्सं एवं अगाढकिलावणे वासलक्खं गाढकिलावणे दस-
 वासलक्खं उद्वेणं वासकोडी एवं तद्विद्याइसुं पि सयं
 ता एवं विद्यामाणे मा तुम्हं मुज्झंहे ति । (महा० ६ अ०)

“ परिनिवृत्त्यभिमतं भगवन्तं धम्ममतिचक्रं ।

जिघाभिहितं सुत्तन्धं शश्वरं जो परुवई ।

ताव मासावमं एवं वक्खाणम्मि ममागयं ॥

पुदरीकाइममं, जो वावाए सो ऽमंजओ ।

ताईमरो विचिंहेइ, सुहमे पुदविकाइए ॥

सव्वण्यं उद्विज्जति, को ताई रक्खितं तरे ।

लहूईकरं अनाणं, एम एव महायसो ।

अमदेयं जणं सयलं, किमट्टे य पवइक्खइ ॥

अचंचेतकट्टयं एयं, वक्खाणं तत्तमं वीकुडं ।

कट्टं वं सोयरं लाभे, एरिसं को णु चिड्डइ । ”

महा० ६ अ० ।

(विकल्पाद्वय हिंसायां जीतव्यवहारां 'जीयववहारा' शब्दे च-
 तुर्थभागे १५६ पृष्ठे उक्तः ।) ('वीडाकल्लं वनां देहव्यापराया
 दुष्टभावात् । ’ इत्यादि 'वाद' शब्दे षष्ठभागे उक्तम् ।)
 तु जिनप्राणिहिंसाया धर्मव्यसंधिकानां संसारमावकानां
 मनं संसारमोयगं शब्दे खारिदितम् ।)

हिंसाउक्कास—हिंसाध्यान—न० । हिंसा महिपादिजीवमारणं
 तस्या ध्यानं कुपल्लिप्तकालसौकरिकस्येव । मारणाध्ययमा-
 यं, आनु० ।

हिंसायुद्ध—हिंसानन्द—न० । हिंसायामानन्दो कचिर्नस्मिन्नन्त
 हिंसानन्दम् । आसं ध्यानभेदे, सम्म० । एतद्विधिं बाह्या-
 ध्यात्मिकमदानं द्विविधं, पठ्यानिन्दुयवचनाक्रान्तिमनसना-

ताडनपरदागानिकमार्गमिनेवशादिकृपं बाह्यं स्वपराध्यां स्व-
 सेवदनानुमानमयं बाह्यम् । आध्यात्मिकं—हिंसायां संरुद्धा-
 दित्तकलायां नैर्गुण्येन प्रवर्त्तमानस्य संकष्टाध्यवसानं, सं-
 कष्टशब्दाप्रबन्धस्तस्याध्ययमानं नीचकषयानुपकृष्टं प्रथमं
 हिंसानन्दं नाम । सम्म० ३ काराह ।

हिंसाशुचि-हिंसानुबन्ध-न० । हिंसां सर्वानां यथोपध-
न्यानां हिंस्रः प्रकरैः पीडामनुबन्धान् सततमुन्नां करो-
तीत्यर्थशीलं यत् प्रणिधानं । हिंसानुबन्धो वा यत्रास्ति तत्
हिंसानुबन्धि । आन्ध्रप्रदेशे, म० २५ श० ७ उ० । दश० ।

हिंसादंड-हिंसादण्ड-पुं० । हिंसामाश्रित्य हिंसितवान् हि-
नस्ति हिंसिष्यति वा अथ वैरिकादिमांसिभ्यं प्रणिधा-
नेन दण्डो विनाशेन हिंसादण्डः । स० १२ स० ० । हिंसित-
वान् हिनस्ति हिंसिष्यत्ययमिवसिंघे सत्पैरिकादिबन्धे,
स्था० ५ डा० २ उ० ।

तृतीयं दण्डसमादानं हिंसादण्डप्रत्ययिकमाख्यायते—

अहावेर तथे दंडसमादाशे हिंसादंडवन्ति चि आहि-
ज्ज, से जहा श्यामए केइ पुरिसे ममे वा ममि वा अखं वा
अभि वा हिंसि सु वा हिंसइ वा हिंसिस्मइ वा तं दंडं
तसथावेरेहि पाणेहि मयेमव खिसिरि अमेण वि णि-
मिगवेति अमे पि खिसिरं समजुजाणइ हिंसादंडे, एवं
खलु तस्म तप्पत्तिं सावेज्जंति आहिज्ज, तच्च दंडस-
मादाशे हिंसादंडवन्ति चि आहि । (सू० १६)

अथापरं तृतीयं दण्डसमादानं हिंसादण्डप्रत्ययिकमा-
ख्यायते । तद्यथा नाम कश्चिदुपयुक्तं—पुरुषकारं वहन् स्वतो
मरणमार्गकृत्या वा मामयं घातयिष्यतीत्यर्थं कृत्वा कंस-
यह्यकीकुलान् मायनो जघान । मदीयं वा पित्रमभ्यं घा-
तामकं ममोकारोपेन पशुशमयकान्तरीयं जघान, अभ्यं वा
कंचनायं सर्पासिंहादिव्यापादायिष्यतीति मया सर्पादिकं
व्यापादयति, अभ्यदीयस्य वा कस्यचिद्विराट्पञ्चदेवस्य-
पञ्चवकागीति कृत्वा तत्र दण्डं निजुज्जति तदेवमयं मां म-
दीयमभ्यदीयं वा हिंसितवान् हिनस्ति हिंसिष्यतीत्य-
र्थं समाधत्ते असे स्थावेर वा तं दण्डं प्राणव्यपराणखल-
क्षणं स्वयमेव निजुज्जति अभ्येन निसज्जयति निजुज्जेनं वा-
ऽयं समनुजानीत इत्येतत्तृतीयं दण्डसमादानं हिंसाद-
ण्डप्रत्ययिकमाख्यातमिति । सूत्र० २ ध्रु० २ अ० । प्रव० ।

हिंसायश-हिंसायतन-न० । व्यापांसधामसु, श्राप० ।

हिंसिय हिंसित-न० । हिंसाप्राप्तं, सूत्र० १ ध्रु० १२ अ० ।

हिंका-देशी-रजक्याम्, दे० ना० ८ वर्ग ६७ गाथा ।

हिंका-देशी-पंडू, दे० ना० ८ वर्ग ६६ गाथा ।

हिंकिअ-देशी-अश्वमेधे, दे० ना० ८ वर्ग ६८ गाथा ।

हिंक्वा-हिंत्वा-अध्य० । उपशमे उपसंवृत्यर्थे, आचा० । 'हिं'
गतविश्वस्मात् पूर्वकालं कृत्वा । हिंत्वा गत्वा—प्रतिपद्ये-
त्यर्थे, आचा० १ ध्रु० ४ अ० ५ उ० । 'आहाकृ' त्यागं, हाधानां
कृत्वा । त्यक्त्वर्थेयर्थे, आचा० १ ध्रु० ६ अ० ४ उ० ।

हिंज-हस्य-अध्य० । कथं, दे० ना० ८ वर्ग ६७ गाथा ।

हिंज-अध्य० । "अधसो हंज्ज" ॥ २ । १४१॥ इति हे-
न्द्रादेशः । संघागपूर्वकैकारस्य हस्य इकारः । अधस्तादर्थे,
प्रा० स्था० । आकुलं, दे० ना० ८ वर्ग ६७ गाथा ।

हिंजग-अधस्तादति-स्त्री० । नरकवृत्तात्, दश० १ सू० ।

हिंहु-हिंद-देशी-आकुलं, दे० ना० ८ वर्ग ६७ गाथा ।

हिंदिमउवरिमगेविजग-अधस्तादुपरितनव्रैविक-पुं० । प्रै-
वेयकद्वभेदे, स्था० ६ डा० ३ उ० ।

हिंदिमगेविज-अधस्तनव्रैविक-पुं० । प्रैवेयकद्वभेदे, स्था० ६
डा० ३ उ० ।

हिंदिमज्जिमगेविजग-अधस्तनमध्यमव्रैविक-पुं० । प्रैवेय-
कद्वभेदे, स्था० ६ डा० ३ उ० ।

हिंदिज-अधस्तन-स्त्री० । कीच, अनु० ।

हिंदि-धा० । गतौ । अमरे, भ्वादि आत्मनेपद सकर्मक सेट् इति-
त् । हिंइइ । प्रा० ।

हिंदिवा-हिंदिम्वा-स्त्री० । भीममेवस्य मर्त्यया घटो-
त्कचस्य मातरि स्थनान्ख्यातायां राक्षस्याम्, प्रा० ४
पाद ।

हिंइ-देशी-यामने, दे० ना० ८ वर्ग ६७ गाथा ।

हित-हित-न० । पद्याश्रयत्, (म० २ श० १ उ०) उपकार-
क, उत्त० २ अ० ।

हितपक-हृदयक-न० । स्यायं कः कृपादिस्त्वात् इः । "तदोस्तः"
॥ ना० ३० ॥ इति द्रव्य तः । "हृदये यस्य पः" ॥ ना० ३१ ॥ इति
यस्य पः । हितपकं । अन्तःकरणं, प्रा० ४ पाद ।

हितमितभाजि-हितमितभोजि-पुं० । पद्याश्रयादाराभ्यव-
हारिणं, पञ्चा० १६ विव० ।

हित्य-व्रत-पुं० । "वत्स्य हित्य-तद्वृत्ति" ॥ ना० ३१ ॥ इति
व्रतस्यानं हिंथादेशः । उडिप्र, प्रा० । लज्जिते, दे० ना० ८ वर्ग
६७ गाथा । पाइ० ना० ।

हित्या-देशी-लज्जायाम्, दे० ना० ८ वर्ग ६७ गाथा ।

हिम-हिम-न० । तुषारे, "तुहिणे हिमं तुषारं" पाइ० ना०
१५७ गाथा । शीते, वृ० १ उ० ३ प्रक० । श्लेष० । तुहिने, ध०
२ अधि० । स्था० । स्तानादिक, जी० १ प्रति० । मल्ल० ।
हिमं तु शिशिरसमये शीतपुद्गलसम्पकाजलमय कठिनी-
भूतमिति । आचा० १ ध्रु० १ अ० ३ उ० ।

हिमग-हिमक-न० । हिम एव हिमकम् । तुहिने, स्था० ४
डा० । शिशिरादेशं वानरान् हिमकणं, सूत्र० २ ध्रु० ३ अ० ।
संस्थानं जलविन्दो, कल्प० ३ अधि० ६ अ० । भ० ।
आचा० । वृ० ।

हिमयर-हिमकर-पुं० । चन्द्र, "मयलेछुछा हिमयो" पाइ०
ना० ५ गाथा ।

हिमवत-हिमवत्-पुं० । वर्षधरपर्वतविशेषे, स्था० ६ डा० ३
उ० । अन्न० । प्रश्न० । गा० । न० । इह जम्बूद्वीपे भरत-
स्य हैमवतस्य च क्षेत्रस्य सीमाकारी भूमिनिमग्नपञ्च-
विशत्यनयाजना योजनशतोच्छ्वायमाकाशे भरतक्षत्रप-
क्षया द्विगुणविक्रमा इममयः चीनपट्टवर्षे नानावर्षवि-

शिष्टपुतिमहिनिकरपरिमिश्रितपाम्भैः सर्वत्र तुल्यविला-
रो गगनमण्डलांश्चित्तरत्नमयैकादशकूटोपशोभितः तप-
नीयमयतलविधिपमणिजनकमयिष्ठतटदृशयो जनावगाढ-
ध्वैपश्चिमयो जनसहस्राधामदक्षिणोत्तरयो जनपञ्चरातयिस्त्-
तपश्चन्द्रोपशोभितशिरोमयभावाः कल्पपादपभेजिगुणमयोः
ध्रुवोपरपदंताभ्यां लवणार्णवजलसंस्पृष्टौ हिमवचामा पवे-
तः । नं० ।

दो हिमवर्षाई । स्था० २ ठा० ३ उ० ।

(अत्र सूत्रप्रतिबद्धवक्रज्यता शुद्धहिमवर्षमहाहिमवर्षकृष्णयोः
द्वीतीयपट्टभागयोर्वक्रः ।) स्कन्दिताचार्यस्य स्वनामक्याने
शिष्ये, नं० ।

हिमवाय-हिमपात-पुं० । तुहिनपाते, आचा० १ भु० ६ अ०
३ उ० । "गिरिपञ्चुवधवार, अंविम्रआ समर्थ ये च नामेण ।
तत्त्व विषावा पुढयी, हिमवाय हाई वरेहमे ॥" ती० ३ कल्प ।

हिमपीयूष-हिमशीतल-पुं० । अत्यन्तशीतले, अत्यन्तशीत-
लेवदोत्पादकत्वात् तत्प्रापिषे नैरयिकाणामाहारे, स्था० ४
ठा० ४ उ० । बन्द्रे सूर्ये च शुद्धनो राहोः कृष्णपुद्गलभेदे, चं०
प्र० २० पादु० । सू० प्र० ।

हिय-हित-न० । ऐहिहे आनुष्मिके च पथ्ये, उत्त० १ अ० ।
आव० । दृश० । झा० । प्रज्ञ० । स्था० । दृशा० । भ० ।
पथ्यावधत् (भ० ६ शृ० ३३ उ० । नि० ।) अशोपकरे, स्था० ३
ठा० ४ उ० । सङ्ग्रतिप्रापके, अन्धधनिवारके च । सूत्र० १
धु० १२ अ० । परिणामसुखावहत्वात् सामायिके, आ० म० १
१ अ० । जी० । परिणामपथ्ये, कुलसुखानुगन्धिनि, आ० म० २
अ० । परमाधेनो मुक्यव्यातिलकारणं वा हितं तच्च स-
त्यवर्धनचारित्राक्यमवगतवर्धमिति । सूत्र० १ धु० ११ अ० ।
उत्त० । अशोपापायरहिते, ईप्सितस्थानप्रापके च । सूत्र०
१ धु० १४ अ० । अभिप्रतायेसाधनात्, (आचा० १ धु० =
अ० = उ० ।) जन्मान्तरेऽपि कल्याणवर्धे, रा० । अनर्थपरि-
हारकरे (स० १४६ सूत्र ।) प्राणिगणानुपनापके, दृश० ५ त-
त्त्वा० अनर्थप्रतिघातप्रतिप्राप्तिकरे (स० १४० सूत्र ।) अभ्यु-
द्योतिःश्रेयससां, नं० । उत्त० । (अत्यन्तव्याख्या 'कविल' शब्द-
द्वितीयभागे ३६६ दृष्टं गता ।) आत्यन्तिकतन्द्राप्रकर्ष-
प्रकरणेनानुसूक्तवृत्तौ, स० १ सम० । उपकारके, विश० ।
कल्याणे, पा० ।

हियउद्भावण-हृदयोद्भावन-न० । वित्ताकर्षणहेतौ, आ० १
धु० १४ अ० । श्रम्यवित्तकारके, वि० १ धु० २ अ० ।

हियउपाधिय-उत्पाटितहृदय-वि० । आकृष्टकालज्यकमांस,
औ० ।

हियकंक्षि-हितकारिणि-पुं० । हितमिलापिणि, वा० १६
विष० । हितच्छी, घ० ३ अघि० ।

हियकर-हितकर-पुं० । निर्वाणानुपदहेतौ, स्था० ६ ठा० ३ उ० ।

हियकरी-हितकरी-स्त्री० । इह परत्र च तत्पथ्यविधायिन्याम्,
उत्त० ३ अ० ।

हियकाम-हितकाम-त्रि० । सुखनिवर्धनं वस्तु इह हितम्

अपायाभावात् तत्र कामोऽप्येति हितकामः । भ० १५ श० ।
प्रति० । हितामिलापिणि, वा० ६ विष० ।

हियकथोसि-हितान्धेविन्-हितमन्वेषयत इत्येवंशीलो हित-
मन्धी । हितगन्धकं, घ० ३ अघि० ।

हियरथ-हितार्थ-पुं० । हितमन्येतिप्रतिघातार्थमतिक्रमे तद्वेषा-
थः प्रार्थ्यमानत्वात् । हितलक्षणेऽर्थे, स० १४० सूत्र । उत्त० ।

हियभासि-हितभाषिण्-त्रि० । हितं-परिणामसुन्दरं तद्भाषते
इत्येवंशीलो हितभाषी । हितवक्त्रि, इय० १ उ० ।

हियमिश्रकफसवाह-हितमितापकृषवा-(च'दिन्-पुं० । हित-
स्वाभिमतस्यापकृषयस्य च वक्त्रि, हितमितापकृषवागिति ।) हित-
तवाक् हितं वक्त्रि परिणामसुन्दरं मितवार्तिमते स्तोकेरुत्तरेः
अपकृषवाक् कपकृषमनिपुणम् । दृश० ६ अ० १ उ० ।

हियय-हितक-त्रि० । प्रकृत्यनुकूले, आ० १ धु० १७ अ० ।

हृदय-न० । आशये, वाह० ना० २७० गाय । सम्प्रगमिप्रा-
ये, इय० २ उ० । मनसि, आ० १ धु० १ अ० । आ० म० । खरी-
रप्रदेश, झा० २६ झा० । सूत्र० ।

हियउद्ध-हृदयोत्थ-न० । हृदयमांसपरिपदे, विषय० १ धु०
५ अ० ।

हियवंगम-हृदयंगम-पुं० । किञ्चरविशेषे, प्रज्ञा० १ पद ।

हियवगमिणिज-हृदयगमनीय-त्रि० । अर्थप्राकट्यवातुरी-
सचिवत्वात्सुबोधे, अ० २ वक्त्र० । औ० । हृदये ये
गच्छन्ति कामलत्वात्सुबोधत्वात् । आ० १ धु० १ अ० ।
भ० । हृदयंगमे, स० ३६ सम० ।

हियवगाहि(ष)-हृदयग्राहिन्-त्रि० । हृदये शुक्लानि हृदये स-
म्यक् निविशते इत्येवंशीलः हृदयग्राही । अन्तरभिनविष्टे,
इय० १ उ० ।

हियग्राहिच-हृदयग्राहित्व-न० । ओद्यमनोहरतायाम्, स०
३५ सम० । औ० । दुर्गमस्याप्यर्थस्य परहृदयप्रवेष्टकरणे, रा० ।
हियहृ-हृदयस्थ-त्रि० । विलस्ये, वा० १२ विष० ।

हिययुषयुषकैत-हृदयनयनकान्त-त्रि० । लोकानां हृदयनय-
नबोधंलभ, कल्प० १ अघि० ३ कृण ।

हिययद-हृदयद-पुं० । वक्त्रमे, प्रति० ।

हिययदइया-हृदयदयिता-स्त्री० । वक्त्रभायाम्, प्रश्न० ४ आ-
अ० द्वारा ।

हिययपन्हावशिज-हृदयप्रज्ञादनीय-त्रि० । हृदयगतकोप-
शोकादिप्रग्विधविलयनकारिणि, भ० ६ शृ० ३३ उ० । औ० । अ० ।

हिययसल-हृदयशूल-पुं० । न० । हृदयपीडायां, औ० ३
प्रति० ४ अघि० ।

हियपार्थदक्षिण-हृदयानन्दजनन-न० । मनःसङ्गजकारके,
भ० ६ शृ० ३३ उ० ।

हियसुहृदिस्मेसकामय-हितसुखनिशेषकामक-पुं० । हितं
सुखम्-अनुत्तमानुबन्धमित्यर्थः, निश्शेषाणां सर्वेषां कामवले
वाङ्मति यः स तर्थात् । सर्वेषां सुखप्रार्थकं, प्रति० ।

हिंयाऽकारय-हिताकारक-पुं० । जनहितस्याऽकारस्यै, हा० १ भु० २ अ० ।

हिंयाभ्येहि-हितानुमेविम्-पि० । हितं पश्यन्मुपेक्षते फर्ष-लोचयतीत्यर्थेनां हितानुमेहि । हितपर्वलोचके, उक्त० १३ अ० ।

हियारं-हितारम्-पुं० । पारलौकिकमश्वस्तानुष्ठानमहृत्सौ, हा० २२ हा० ।

हियाहार-हिताहार-पुं० । हितं हिषा-द्रव्यतो, भावतश्च । ह्रस्वतोऽधिकशानि ह्रस्वाणि, भावत एषांयं तद्विहारयमित्येतं हिताहाराः । हितभोजिषु, पि० ।

हिरा-देशी-लज्जायाम्, दे० ना० ८ वर्ग ६७ गथा ।

हिर-हिरय-न० । अघटिते, (जी० ३ प्रति० ४ अघि० हा० म० १) सुवर्णे, पञ्चा० १ विष० । उक्त० । रूप्ये, हा० १ भु० १ अ० । उक्त० । नि० च० । द्रव्यजाते, सूत्र० १ भु० ३ अ० २ अ० । आच० । अघटितस्वर्णान्तकं द्रव्यं, दशा० ६ अ० ।

हिरस्यगम्भ-हिरस्यगर्भ-पुं० । हिरस्ये स्वर्णमन्त्रस्यं गर्भं उत्पत्तिस्थानमस्य । चतुर्मुखं ब्रह्मण, हिरस्यगर्भोऽनामनादिविषयितमययोगोऽस्त्युत्पत्त्यर्थेन । उक्तं च-“ क्वा ममप्रतिषं यस्य, वैराग्यं च उगारतः । ऐश्वर्यं चैव धर्म-श्च, सह सिद्धं वतुष्टयम् ॥ ” हा० म० १ अ० ।

हिरस्यगुत्ति-हिरस्यगुक्ति-स्त्री० । रूप्यस्य यद्यप्यन्तस्थाने याजने, हा० १ भु० १ अ० । जं० ।

हिरस्यबाग-हिरस्यपाक-पुं० । रजतसिद्धौ, हा० १ भु० १ अ० । जं० । स० । आच० ।

हिरस्यपेटा-हिरस्यपेटा-स्त्री० । हिरस्यमञ्जुनायाम्, म० १३ अ० ६ उ० ।

हिरस्यवास-हिरस्यवर्ष-पुं० । रूप्यस्य अघटितसुवर्णस्य वा वर्षणं, कल्प० २ अघि० ८ सय । जी० १ म० ।

हिरस्यसुवर्णपमाशाङ्कम-हिरस्यसुवर्णप्रमाशातिक्रम-पुं० । हिरस्यसुवर्णयोः प्रत्याख्यानकालगृहीतप्रमाणज्ञानं, उपा० । ‘ हिरस्यसुवर्णपमाशाङ्कम ’ इति ग्रामस्य । अघबा-रा-जायः सकाशात्तस्य हिरसायाभिप्रदोऽप्यधि यावद्व्यस्मै प्र-यच्छन्तः पुनरवधेः पूर्वां प्रदीप्यामीत्यवधस्यभावतोऽयमति-कारः । उपा० १ अ० ।

हिरस्यसुवर्णविहि-हिरस्यसुवर्णविधि-पुं० । रजतस्य सुवर्ण-स्य च प्रकारः, उपा० । हिरस्य-रजतं सुवर्णं प्रतीतम् किञ्चि-प्रकारः । कृपा० १ अ० ।

हिरसाऽऽगर-हिरसाऽऽकर-पुं० । हिरस्येतत्पत्तिभूमौ, हा० १ भु० १६ अ० । जी० ।

हिरस्यकुडी-हिरस्योत्कटी-स्त्री० । सुगृहीतनामधेयायाः आर्थायाः पूर्वभ्रमजावस्य धर्मोन्नायोपलब्धिसंस्थावभूतायां राज-शासक्याम्, महा० २ सू० ।

हिरमिक-हिरमिक-पुं० । प्राणिनां पृथ्व्ये आद्यश्चरापरजन्मके वक्षे, ज्व० ७ उ० ।

हिरि-हीक-पुं० । ई-धी-ही-कृत-किया-किष्टप्राप्तिम् ॥ २ । १०४ ॥ इति संयुक्तस्यान्यव्यञ्जनपूर्वं इकारः । लज्जायाम्, हा० । उक्त० ।

हिरिर्व-देशी-पल्लवे, दे० ना० ८ वर्ग ६६ गथा ।

हिरिकूट-हीकूट-पुं० । महापञ्चाक्षयतद्गृहीतवासिन्हीना-मकदेवतासक्तं महाहिमवतः कूटे, स्था० ८ डा० ३ उ० ।

हिरिमंथा-देशी-चणके, दे० ना० ८ वर्ग ७० गथा ।

हिरिमास्यसत्त-हीमनःसत्त-पुं० । हिंया हस्तिपयितं मासुक्-कुलजानं जना इति लज्जायाः मनस्येव न काये रोमहर्षकस्या-विभ्यल्लङ्घ्यदर्शनात् सत्तं यस्य सः न्हीमनःसत्तः । स्था० ४ डा० ३ उ० । हिंयाऽपि मनस्येव सत्तं न यथेयीनादिषु क-स्यादिविकारभावात् यस्य स न्हीमनःसत्तः । तथाविधस-स्वतालिनि पुरुषे, स्था० ४ डा० ३ उ० ।

हिरिली-हिरिली-स्त्री० । कन्दविशेषे, उक्त० ३५ अ० । म० ।

हिरिवत्ति-हीप्रत्यय-न० । न्ही-लज्जा संयमो वा प्रत्ययो निमित्तं यस्य धारणस्य तत्तथा । लज्जायै, ‘ हिरिवत्ति’ वत्तं पूज्येना स्था० ३ डा० ३ उ० ।

हिरिवेर-हीवैर-पुं० । न० । बालके, गन्धद्रव्यविशेषे च । हा० १ भु० १७ अ० । उक्त० । पाठ० ना० २१५ गाय ।

हिरिसत्त-हीसत्त-पुं० । हिंथा-लज्जा सत्तं परीक्षेणु क्वा-धाः संप्राप्तावितरस्य बाऽवष्टम्भोऽपिचलनं यस्य स न्ही-सत्तः । स्था० ४ डा० ३ उ० । हिंथा-लज्जा सत्तं परी-क्षादिसद्मे रक्षाक्षणे बाऽवष्टम्भो यस्य स न्हीसत्तः । लज्जा-विधसत्तं पुरुषजाते, स्था० ४ डा० ३ उ० ।

हिरि-ही-स्त्री० । ‘ ई-धी-ही-कृत-किया-विष्टप्राप्तिम् ’

॥ २ । १०४ ॥ इति संयुक्तस्यान्यव्यञ्जनपूर्वं इकारः । न्ही । हिरि । हा० । लज्जायाम्, आच० १ भु० ८ अ० ७ उ० । स्था० । सूत्र० । हा० । ध० । विशेष० । सूत्र० । रा० । दे-वताविशेषे, अत्र० । जम्भूद्रीये मन्दरस्य दक्षिणे महापद्म-न्द्वयास्तस्यायां स्वनामस्यातायां देव्याम्, स्था० ३ डा० ४ उ० । उपरद्वयकपवतवास्तस्यायां दिक्कारीमहकरिकायाम्, आ० म० १ अ० । जं० । हा० क० । ही० । हा० १०० । लज्जा-रूपस्य किंपुरुषेन्द्रस्याप्रमहिष्याम्, स्था० ४ डा० १ उ० । म० । शक्रालोकासोममहाराजस्याप्रमहिष्याम्, हा० २ भु० ४ वर्ग १ अ० ।

हिरिर्व-देशी । लघुडे, दे० ना० ८ वर्ग ६३ गथा ।

हिरिमंथा-हीमनस-पुं० । हीलज्जा संयमो मूलोत्तमगुणभेद-भिन्नस्तत्र मनो यस्याली हीमनाः, यदि वा-ज्ञानाच्चरं कुर्वन्नाचार्यादिभ्यो लज्जते स एवमुच्यते । पापभीरुतया ल-ज्जालौ, सूत्र० १ भु० १३ अ० ।

हिह्वा-देशी-बालुकायाम्, दे० ना० ८ वर्ग १६ गथा ।

हिहिषा-हिहिषा-स्त्री० । नीन्द्रियबीजविषये, महा० १ प्र० ।

हिक्लूरी-देयी-सदयाम्, दे० ना० ८ वर्ग ६७ गाथा ।

हिक्लोडम्-देयी-क्षेत्रे मृगनिवेशकरत्वे, दे० ना० ८ वर्ग ६६ गाथा ।

हिक्लीय-हृषीक-न० । इन्द्रिये, न० । 'हृषीकं करणं स्मृतं मिति यच्च नाम् ।' आ० म० १ अ० । ३७० ।

हिसोहिसा-देयी-स्पर्धने, दे० ना० ८ वर्ग ६६ गाथा ।

ही-हि-अय्य । कन्दर्पोत्तिशयघोतने, सूत्र० १ भु० २ अ० २ उ० । अतु० । निश्चये, अष्ट० १५ अष्ट० ।

ही-ही० । लज्जायाम्, सूत्र० १ भु० २ अ० २ उ० ।

हील-हीन-वि० । असम्प्रे, आ० १ भु० ८ अ० । असंपूर्णे, उपा० २ अ० । मूने, आ० १ भु० १ अ० ।

हीलस्कर-हीनाक्षर-न० । अक्षरमूने, ध० ३ अष्टि० । आ-व० १ ह० । तत्र हीने विधा-द्रव्यहीने, भावहीने च ।

द्रव्यहीने उदाहरणमाह—

तिच कडु मेसयाई, मांशं पीलेज्जऊण ते देइ ।

पउणइ थ तहि अहिते-हि मरइ थालो तहाहारी ॥२६१॥

“ययाग अविहरयाय पुत्ता गिलासो, तीय विज्जो पुच्छि-ओ, नेण ओसहाणि दिआणि । सा विनेइ-इमाणि कडुय ति ताणिमाणि पीडिज्जते ऊणइ एअआणि अवणीयानि से नेहि न पणुणीकओ मओ । तओ एया उण् अहिं देइ तीसे वि मओ” । अक्षरगमनिका-तत्र कटुकौषधानि मा अमुं वास पीडयेयुरिति न तानि परिपूजानि ददाति किञ्चर्धीनि । नञ् तैरर्द्धैर्वातः प्रमुणानि, किन्तु क्षियते स तथा आहारं ऊने मियते, एव दह्यन्तः । अयमर्थोपपन्नः-यथा नौ बालावेकमधिकं तुल्यं प्राप्तावेवं या भावहीनस्त्वमुच्चरति पठति वा; अक्षरहीनमित्यर्थः, तस्य प्रायश्चित्तं मासलघु, आहारं तीर्थ-कराणामतिचरतश्चतुर्गुह, अनवस्थायां चतुर्गुह, मिथ्यात्वे चतुर्गुह । विराधना द्विविधा—आत्मविराधना, संयमवि-राधना च । तत्रात्मविराधना-प्रसज्य देवता छलयेत् अन्यो वा साधुर्मेयात् किंचिद्भवसि सूत्रं कलहप्रसङ्गं अस्थिमङ्ग-मरणादिविदोचप्रसङ्गः भूतं हीनं कुर्वता संयमो विराधि-त एव ।

कथमित्याह—

अकखरपयाइणहि, हीणइरेणं च तेसु यं चेव ।

दामु वि अत्थेविबकी, चरण् अत्थे य न य म्मुक्खे ॥२६२॥

हीनमक्षरपदादिभिरुक्तं तैरेवाक्षरपदादिभिरतिरिक्तं साधिकं द्वयोरेव हीनाक्षरं आधिक्याक्षरं श्रेयर्थः । अर्थस्यापत्तिः अ-श्रेयस्य विलंबाद् अतश्चाप्यर्थस्य विलंबाद् अरण्यस्य विलंबा, इ; अरण्यविलंबादोक्तं मांशः—मांशाभावः मांशाभावे सर्वो हीना निरर्थिका, एव भावहीनो दायः ।

तस्मिन्नेव भावहीने दृष्टान्तमाह—

विज्जाहरो रायगिहे, उप्पयपडणं च हीणदोसेणं ।

मुक्खया मरयागमणं, दयाणुमारिस दायं च ॥२६३॥

“रायगिहं सामी समोसदो, तत्थ एगो विज्जाहरो वंविउं पडिनिउत्तो विज्जं आवाहंइ, तस्स तीय विज्जाए कएचि अ-कखणि विस्सरियाणि सो उप्पयणं पडणं च करइ । अभओ तं दइठ्ठण तस्स सगासे गओ । पुक्खइ-नेण मिठ्ठं अभएण जइ ममं पि देसि तो वावारेमि इयरेण पडिचणं । तओ अभओ मणइ-तो लायं भण एणं पयं, तेण भणियं ताइ अभएण पयाणुसारिणा तिणिय अकखराणि स-मरियाणि, विउआहरो उप्पयसा गओ । अभयस्स विज्जं दाउं ।” अक्षरगमनिका-राजगृहं विद्यागृहं, कतिपयवि-द्याक्षरमेलनात् हीनदोषेण उन्पन्नं पतनं च करोति, त-तो विद्यापदानामभयस्य अवधारं तत्प्रवणतां अभयस्य प-दानुसारिप्रज्ञाया विस्मृतपदानां स्मरणात्पदमन्तरं पदानु-सारिणा अभयस्य विद्यादानं कृत्वा विद्याधरस्य स्वस्थानं गमनम् । ३० १ उ० १ प्रक० । (तादृशं विद्याधरं दृष्ट्वा श्रेयिकं भगवन्तमप्राप्नोतु कथमयमुत्पादनिपतं करोति । भगवतो-र-क्ष्म-अस्यैकं विद्याक्षरं विस्मृतमिति अनुयोगाद्वाच्यत्वा-भयेण संघाचारोऽधिकम् ।)

हीणुणाय-हीनज्ञात-न० । तुच्छोदाहरणे, पं० व० २ द्वार । पञ्चा० ।

हीणुणैव-हीननेत्र-पुं० । अपगतचक्षुषि, सूत्र० १ भु० १२ अ० ।

हीणपुष्पाउद्दस-हीनपुष्पचातुर्दश-पुं० । हीन-असम्पू-र्णं चतुर्दशी तिथिर्जन्मकाले यस्य स हीनपुष्पचतुर्दशकः । उपा० २ अ० । हीनायां चतुर्दश्यां जाते, ४० ।

हीणपुष्पाउद्दसे जे खं । (सू० १४४ ×)

‘हीणपुष्पाउद्दसे’ ति हीनायां पुष्पचतुर्दश्यां जाते । ही-नपुष्पचातुर्दशः । किल चतुर्दशी तिथिः पुष्पा उज्जमास्थि भवति, सा च पूर्णाऽयन्तभास्यवता जम्बनि भवति अत आकाशशतोक्तं ‘हीणपुष्पाउद्दसे’ ति । ४० ३ श० २ उ० ।

हीणान्तया-हीनतत्त्वता-स्त्री० । सत्त्वाभावे, स्था० ४ डा० ४ उ० ।

हीणस्मर-हीनस्वर-त्रि० । लघुपन्नौ, तं० । अल्पस्वरं, ४० १ श० ७ उ० । स्था० ।

हीनायाय-हीनाचार-पुं० । पार्थिवपाषाणकङ्करीलसंसङ्गा-हाच्छन्दनित्यवासिषु, दश० ४ नञ् ।

हीमंत-हीमत्-त्रि० । ईरसंयमं प्रति लज्जा तन्नाम् । असं-यमजुगुप्सावति, सूत्र० १ भु० २ अ० २ उ० ।

हीमाण्ड-अय्य० । विस्मयनिर्वेदयोः, “हीमाण्डे-विस्मय-निर्वेद” ॥भा० ४२२॥ शीरमेण्यां हीमाण्ड इत्येवं निपातो विस्मये निर्वेदं च प्रयोक्तव्यः । प्रा० । विस्मये-यथा उवा-चराधे राक्षसः-“हीमाण्डे जीवन्-वज्रा मे जगणी” । नि-र्वेदं यथा विकान्तभीमं राक्षसः-“हीमाण्डे पल्लिस्तं द्रोणे पंदरु निवविधिशो पुष्पवशिरेण” । प्रा० ४ पा० ।

हीयमाणय-हीयमानक-न० । हीयते तथाविचसामध्यभावा-तो हानिमुपगच्छति हीयमानम्, कर्मकर्तृविषयायामानम्-

मत्स्यः । हीयमानमेव हीयमानकम् 'कुत्सिताह्वाकान्ते' ॥ ७. ३. ३३ ॥ (सिद्धहे०) इति कः प्रत्ययः । पूर्वावस्थातोऽ-
र्थाऽर्था इत्यमुपगच्छत्यभिधानं, 'हीयमाणं पुनरावस्थायां'
'अर्थाहो हस्तमाणं' इति । न० ।

स किं तं हीयमाणं ओदिनायं ? हीयमाणं ओ-
दिनायं अप्यसत्त्वादि अन्वयसाधुत्वादि बहुमास्यस्त
बहुमास्यचरितस्स - सैकिलिस्समास्य सैकिलिस्समास्य-
चरितस्स मन्वभो मन्ता ओही परिहाय । स तं हीयमा-
णं ओदिनायं । (ह० १३)

'स किं तं' मित्यादि, अथ किं तद्धीयमानकमवधिधानम् ? ,
सुरिराह—हीयमानकमवधिधानं कथं कृत्वास्तं सत् अम-
शस्तेष्वप्यवसायस्थानेषु वसमानस्थाविरतस्यपुद्गल-
समानाचारिभ्यः—देशविरताः संक्रियमानस्य उत्तरा-
नरं संक्रियमासादयतः, इदं च विमोक्षमविरतस्यपुद्गल-
वसंये तथा संक्रियमानाचारिभ्यः देशविरतादेः सर्वतः—
समन्तात्तथापि परिहायते पूर्वावस्थानो हासिमुपगच्छति
नतन्तु हीयमानकमवधिधानम् । न० । कर्म० । स्वा० ।

हीर-हीर-न० । लघुकृतिस्ते दृष्ट, जी० ३ प्रति० ४ अघि० ।
लुप्तमध्यसर, वि० सू० १५ उ० । वज्रमणौ, प्रज्ञा० १ पद् ।
सूचीमुखाभे दावादिबस्तुनि, भस्मनि च । दे० ना० ८ पद्
७० वाया ।

हीरग-हीरक-पुं० । सकोणकरीकाविशेष, दशा० ७ अ० ।
' वज्र , मणिविशेष, अत्रु० ।

हीरपसिण-हीरप्रन-पुं० । विमलगणिप्रभृतिहृतप्रशन्नसर-
प्रन्थ, ही० । "स्वस्ति अये निराने, जन्तूनां धमेकारिणं
सम्पदः । अधिर्घमानानां धी-पराजामिमम्य सङ्क्रया ॥ १ ॥
गीतार्थसाधनमिन्-पुच्छानामुत्तराणि लिखन्ते । अधीर-
विजयसुरि—प्रसादितानि प्रभाष्य ॥ २ ॥" ही० १ प्रका० ।

हीरमाष-हीयमाण-वि० । नीयमाने, आवा० २ अ० १
सू० ४ अ० ४ उ० ।

हीरविजय-हीरविजय-पुं० । अकस्वशाहप्रतिबाधके तपाग-
च्छीयसूरी, हा० । "प्रतापके ययं स्फुरति विहिताऽ-
कम्बरमनः, सरोजप्राज्ञस्ये भवति कुमन्धप्रमत्तविलयः । वि-
रेजः सूरीन्द्रास्त इह जयिष्ये हीरविजया, दयावल्लीधृष्टी ज-
लदजलधारायितनिरः ॥ १ ॥" हा० ३२ हा० १ प्रति० । "येना-
दकस्वधूधरेऽपि हि द्यावज्जिः समारोपिता, विश्वव्यासिम-
तीषभूरि कलिना धर्मोक्तिः कर्मभिः । हीरः सौरसमुद्रसा-
ग्नलहरीप्रसङ्गिकीर्तिप्रजः, स धोमान् जिनाशसन्नाम्रति-
कस्तन्मृदुनाऽजनिः ॥ २ ॥" हा० ३२ हा० १ प्रति० । "प्रयावान-
जनिष्ट हीरविजयः सुरिः सतामप्रणीः" । च० ३ अघि० । "आ-
संस्तदीयपद्, प्रभवधीविजयदाससूरीन्द्राः । सर्वत्र विजय-
वन्ता, नयवन्तः समयवन्तश्च ॥ २ ॥" तेषां ण्ड सम्मति, विज-
यन्ते सर्वसूरारानीन्द्राः । सुविहितसाधुप्रभवः धीमन्तो हीर-
विजयाह्वः ॥ २ ॥" ना० ३ अघि० । (अयस्यवित्सारः 'कण्यसु-
र्वाह्या' शब्दे लुनीयमाने २३८ पृष्ठ गतः ।) कचन वर्तन्ति

धीमहावीराशयधीसुखमस्त्वामिन्ः आरभ्य परम्परया क-
लिकालयुगप्रधानसमानधीहर्षविजयसूरयः विर्वाहनमप्ये-
केचन वर्तन्ति एकपट्टिमपण्डे उपाध्यायधीधर्मसागरमणि-
कृतेपट्टावस्थानं त्वष्टपञ्चाशत्समपण्डे सम्तीति वयायां मयं किं
प्रमाणमिति प्रश्नः, अत्रासत्तम्—धीमहावीराशयधीसुखमस्त्वा-
मिन् आरभ्य परम्परया धीहर्षविजयसूरयोऽष्टपञ्चाशत्सम-
पण्डे सम्तीति ज्ञेयम् ॥ ७६२ ॥ सन० ४ उ० ॥

हीलख-हीलन-न० । जात्याद्युद्बुद्धततोऽवस्थाने, स्वा० ३ अ०
१ उ० । सूत्र० । गुरुकुलापुद्गाटनः (हा० १ अ० ३ अ० १) आ-
त्यापुद्गाटनो वा । हा० १ अ० ८ अ० १) अनभ्युपानादिके,
अन्त० । अस्यया दुष्टाभिधानं, दश० ६ अ० ३ उ० ।

हीलखा-हीलना-खी० । जन्मकर्मममोद्गाटनं, औ० आवा० ।

हीलखिज-हीलनीय-वि० । अवहान्तुमुचिते, उत्त० १२ अ० ।

हीला-हीला-खी० । निन्दायाम्, सूत्र० १ अ० २ अ० २ उ० ।
अवमानं, उत्त० १२ अ० ।

हीलिजमाष-हीन्यमान-वि० । निम्नमाने, आ० म० १ अ० ।

हीलिय-हीलित-न० । कर्तृते, आवा० २ अ० ४ अ० । नि-
न्दिते, भन्दनदाये, न० । ह० ।

एकविंशतितमं दोषमाह—

गणिय गायग जिहृजति, हीलियं किन्तु मे घटस्मि ।

गणित् । वाचकः । ज्येष्ठार्थः । किन्तु यो भवन्तं तत्प्रादौ सो-
त्प्रासं हीलियमा यत्र भवन्ते तद् हीलितं भवन्कम् । ह० ३
उ० । आवा० । आ० सू० ४ अ० ।

हीलियवयय-हीलितवचन-न० । सास्यमवगच्छता वाचक-
ज्येष्ठार्थेत्यादिजहणं, प्रव० २२५ द्वार । स्वा० ।

अथ हीलितवचनं व्याख्याति—

गणिवायय बहुस्तुय, मेहावीरयिषयम्कहिवादी ।

अप्यकसाए धूलं, तणुए दीहय मडहे य । ३१ ॥

इह गणिव्याचकारादपदैः सूत्रया असूत्रया वा यं हीलयति,
सूत्रया यथा वयं नगरवृषभाः अतः को नाम गणिवृषभैः स-
हास्माकं विरोधः, असूत्रया यथा कस्त्वयं गणी भवति इति किं
वा स्वया गणिना निरपराधं । यद्वा-गणी भवति त्वे न किंचि-
त् जानासि कन वा त्वे गणी कृत इति, एवं वाचका-
द्विषयि पदेषु भावनीयम् । नवरं वाचकः पूर्वगतभुतधारी ब-
हुभुजः—अधीनतद्विषयभुतः, मेधावी—प्रहणधारायामयं श-
भ्रताः । "अप्यकसाए"ति बहुकपायाः वयं को नामाह्यकपायः
सह विरोधः 'धूलं तणुए' ति धूलशरीरा वयं कस्तनुदेहैः
सह विरोधः 'दीह मडहे य' ति दीहदेहा वयं सर्वेषापरि-
शिष्टेष्वहं प्राप्नुमः, को मडहदेहैः समं विरोधः, एषा सूत्रा
असूत्रायां तु बहुकपायस्य धूलशरीरस्यविविधादिकं परि-
स्फुटमेव ज्ञेयम् । एवं सूत्रया वा यत्परं हीलयति नतन्तु
हीलितवचनम् । ह० ६ उ० ।

हीयमान-हेषित-न० । 'हिनापुष्पाणाद्यः' ॥ ८ । ४ । २५८ इति

हेवितस्थानि हेवितमसिन्ति निपात्यते । हितसमर्थ । अथवापदे,
आ० । दे० ना० ।

हीही-देशी-अव्य० । हूँ, प्रा० । "हीही विवृणक्तस्य" ॥ ८॥ १२८॥
शौरसंस्थां हीही इति निपातो विवृणक्तस्य हूँपोच्यते प्रयोग-
व्यः । "हीही भो सम्पन्ना मणोरपि पियवयसस्स", प्रा० ।

हु-हु-अव्य० । निश्चयः, उक्त० । अ० । अ० । आ० ना० ।
यस्मादर्थे, आका० । अ० १ अ० १ अ० १ अ० १ अ० । नि०
॥ १०० । शब्दार्थे, विशेषण्ये च । सूत्र० । अ० १ अ० १ अ० ।
आका० । आ० म० । हेतोः, अवधारणे च । आका०
१ अ० १ अ० १ उ० । सूत्र० । नि० ॥ १०० । आ० । सम्म० ।
प्रज्ञा० । बाक्यालङ्कारे, आ० म० १ अ० । सूत्र० । तं० ।
अ० । प्रज्ञा० । प्राकृत्य, प्रथ० । द्वार । एकुटाये, आनु ।
बाधककार्ये, जीवा० २८ अर्थि० । पं० ॥ १०० । एवका-
राये, उक्त० । अ० १ अ० । दश० । आ० म० । पं० से० ।
तर्कितार्थसमर्थने, आ० २ अ० । "हुं तु निश्चय-
वितर्क-संभावन-विस्मये" ॥ ८॥ १२८॥ हुं तु
इत्येतौ निश्चयवित्तु प्रयोगकौ । निश्चय-ते पि हुं अन्विष्ट
सिरी परहस्ते । वितर्क ऊहः संशयो वा । ऊह-न हुं लवर्
संगदियां । बहुलाधिकारावतुस्वारात्परतो हुं प्रयोगव्यः ।
प्रा० २ पाद ।

हुअवह-हुतवह-पुं० । अग्नौ, "धूम्रमो हुअवहो" काश
ना० १ गाथा ।

हुआस-हुताश-पुं० । बहौ, आका० ६ अ० ।

हुआसस-हुताशन-पुं० । राजशुद्धे नगरे स्वनामक्याते आ-
ज्ञाते, "नगरं पाटलीपुत्रे, आकाशेऽभूत् हुताशनः । तद्वार्या-
प्लसनशिक्षा, दहनज्वलनौ सुतो" आ० क० ६ अ० । अशौ,
प्रा० ना० ६ गाथा ।

हुं-हुं-अव्य० । शान्तिसु, प्रा० । "हुं दानपुच्छानिवारणे"
॥ ८॥ १२८॥ हुं इति शान्तिवित्तु प्रयुज्यते । शाने-
हुं गेह्ये अण्यणश्चिञ् । पुच्छार्था-हुं साहस्य सम्भाषे । निवा-
रणे-हुं निवृज्ज । समोसर । प्रा० २ पाद ।

हुकस-देशी-अजलौ, दे० ना० ८ वर्ग ७१ गाथा ।

हुकार-हुंकार-पुं० । चन्द्रेन, हुंकारं श्वात्-चन्द्रेन कुर्यादि-
न्यर्थे । विशेष० । आ० म० । प्रा० । अ० ।

हुंकरुव-देशी-अजलौ, दे० ना० ८ वर्ग ७१ गाथा ।

हुह-हुह-न० । अव्यवस्थिताज्ञापयणे, विपा० । अ० १ अ० ।
सर्वत्रासंस्थितं, यस्य हि प्रायेणैकोऽप्यवयवः शरीरलक्षणो-
द्गममाणे न संचक्षति सर्वत्रासंस्थितं हुहइमिति । इथा०
६ अ० ३ उ० । प्रथ० । अ० १ अ० । द्वारं प्रायः सर्ववयवेषु
आदितलक्षणविसंवादोपेयमिति । भू० १६ श० ७ उ० ।
तं० । अ० । प्रज्ञा० । जी० । विशेष० । सर्ववयवप्रमाणावकले
संस्वामिविशेषे, विपा० । अ० १ अ० । कर्म० ।

हुहस-हुहनामन्-न० । संस्थाननामकर्मनेन, यदुत्था-
नानुसारी हुहइमस्थानं प्रवति । कर्म० १ कर्म० ।

हुडी-हुडी-अ० । घटिकायाम्, "हुंवी घडा" पा० ना०
२६६ गाथा ।

हुतप-मवित्तु-अव्य० । सप्तं लघुमित्यर्थे, दे० ६ उ० ।

हुतावायपमास-मान्यपायप्रकासन-न० । अष्टाव्यवहार-
कर्ता भाविनोऽपायस्य प्रकटनं, "मा कथाः पाषाणि कीर्वा-
दीनि, इह परत्र कानर्थकराणी" त्वाभितं श्रितयति, अ० २
अर्थि० । पं० २० ।

हुवउहु-हुमन्तुह-पुं० । कुपिडकाधमणे, म० ११ श० ६ उ० ।
नि० । अ० ।

हुड-देशी-अर्थे, दे० ना० ८ वर्ग ७० गाथा ।

हुडम-देशी-प्रवाहः, दे० ना० ८ वर्ग ७० गाथा ।

हुडका-हुडका-अ० । काहलानामके नृपयिष्ये, अ० ३
प्रति० ६ अर्थि० । आ० म० । अ० । रा० ।

हुडम-देशी-पताकायाम्, दे० ना० ८ वर्ग ७० गाथा ।
पार० ना० ।

हुडा-हुडा-अ० । हुडां परापननालिकेरादिसम्बन्धिनीं वि-
धत्ते । हापक्षिमे आचकस्य अग्राशतनादां च, म० ३८ द्वार ।

हुश-हु-आ० । शान्तिसंनयोः, "वि-वि-भु-हु-स्त-ल-ल-
धूनां शां इत्यञ्ज" ॥ ८॥ १२८॥ इति अग्नेः शकारागमः ।
हुशः कुर्वानि । प्रा० । नि० ॥ १०० । "न वा कर्मभावे
व्यः कस्य च लुक्" ॥ ८॥ १२८॥ इति अग्नेः श्रिको
वकारागमो वा कस्य च लुक् । हुश्वर । हुश्वज । हुपत ।
प्रा० ६ पाद ।

हुत-हुत-अ० । "सेवादौ वा" ॥ ८॥ १२८॥ इति अग्न्य-
स्य द्विष्ये वा । हुनं । हुमं । अन्विष्टे घृणादिके, प्रा० ।
आ० । सूत्र० । अमिष्ये, दे० ना० ८ वर्ग १० गाथा ।
(अस्य व्याख्या 'कुनील' शब्दे घृणीयभागे ६१० पृष्ठ ।
'उदग' शब्दे द्वितीयभागे ७६६ पृष्ठ च द्रष्टव्या ।)

हुन्त-भवत्-अ० । "अविति हुः" ॥ ८॥ १२८॥ इति
श्रुवां हु इत्यादेशः । विघमानार्थे, प्रा० ६ पाद ।

हुयवह-हुतवह-पुं० । वैश्वानरे, जी० ३ प्रति० ६ अर्थि० ।
प्रज्ञा० । अशौ, आ० १ अ० १ अ० । तं० । अ० । आ०
म० । को० । आ० । "हुयवहमिच्छेत्तथायत्ततवज्रजस्त-
नलनालुजीहा" हुनवहेन-अग्निना निर्धामं सत् यत् धीतं
शोभितमसं तत् तपनीयं सुवर्गविशेषस्तद्वत् रक्तं तले हस्त-
तले तालु ककुदं जिह्वा च-रसना येषां ते हुनवहनिर्धाम-
तधीनतसतपनीयरक्तलनालुजिह्वाः । जी० ३ प्रति० ६
अर्थि० । तं० ।

हुयहुयास-हुतहुताशन-पुं० । वीतवहौ, सूत्र० २२२ अ० ।

हुयास-हुताशन-पुं० । वैश्वानरे, आ० १ अ० १ अ० ।
अशौ, कश्य० १ अर्थि० ६ अर्थि० । देवतायुक्ते बहौ, उक्त०
१६ अ० । मांभयार्थं नपार्थं स्वनामक्याते व्यवहारवृद्धे, प्रज्ञा०
१ वि० । आ० म० । आ० ॥

हुरथा-देशी-बहिर्वा निर्गन्त्यर्थे, आका० ६ अ० १ अ० १
अ० ३ अ० । उपाभयाद् बहिर्वातिन्यां वगडायाम्, दे० २ उ० ।

हुरम्-हुरम्-पुं० । बाघविशेषे, उपा० २ अ० । 'हुरम्-
पुष्टंदाणसंदिप' हुरम्पो बाघविशेषस्य पुष्टं पुष्टं
नत्संस्थानेन संस्थितः । उपा० २ अ० ।

हुहरी-देसी-विषादिकायाम्, दे० ना० ८ वर्ग ७१ गाथा ।

हुल-वि-धा० । प्रेरणे, "सिपेरलयापुष्क-सोह-पल-शो-
ल-सुह-हुल-परी-धत्ताः" ॥ ८ । ४ । १४३ ॥ इति सिपेर्याने
हुलेत्यादेशः । हुलह । लिपति । प्रा० ४ पाद ।

सृन्-धा० । शुभौ, "सृजेरगुपन-सृष्ण-पुष्क-पुंस-कुल-
पुस-सृह-हुल-रासाणाः" ॥ ८ । ४ । १०४ ॥ इति सृजधातो-
हुलेत्यादेशः । हुलह । मर्दि । प्रा० ४ पाद ।

हुलिब-देसी-शीर्ष, प्रश्न० । आध० द्वार । प्रा० मी० । दे० ना० ।
हुलुब्ब-देसी-प्रसवपरायां स्त्रियाम्, दे० ना० ८ वर्ग ७१ गाथा ।

हुव-धू-धा० । सत्रायाम्, "धुवहो-हुव-हवाः" ॥ ८ । ६० ॥
इति भूधातोर्हुवादेशः । हुवह । भवति । प्रा० ४ पाद ।

हुहुय-हुहुक-न० । चतुरशीतिलक्षगणितेषु हुहुकाङ्गेषु, अनु० ।
स्था० । जं० । म० । जं० । कर्म० ।

हुहुयंग-हुहुकाङ्ग-न० । चतुरशीतिलक्षगणितेषु भवये, स्था०
२ डा० ४ उ० । चतुरशीतिरवयवसहस्रद्वयं एकं हुहुका-
ङ्गम् । जी० ३ प्रति० ४ क्षधि० । म० । कर्म० । अनु० । जं० ।

हुहुक-हुहुक-अव्य० । शब्दातुकरणे, प्रा० । "हुहुक पुण्यादयः
शब्देष्वशुनकरणयोः" ॥ ८ । ४ । ४२३ ॥ अपभ्रंशे हुहुवादिपः
शब्दातुकरणे पुण्यादयश्चशुनकरणे यथासंख्यं प्रयोक्तव्याः ।
"अहं जाणिउं हुहुलु हउं, एम्मद्रुहि हुहुक लि ।" प्रा० ४ पाद ।

हुहुहुहुय-हुहुहुहुक-न० । अणुकरणावयवे, "अप्येगइया
हुहुहुहुयति" आ० म० १ अ० । रा० ।

हुह्र-भूत-स्त्री० । "हुह्रः" ॥ ८ । ४ । ६४ ॥ भुवःक्रे प्रत्यये हुः
आदेशः । हुह्रं । अणुहुह्रं । जाते, प्रा० ४ पाद ।

हुह्र-हुह्र-पुं० । अनार्यलोकाविशेषे, तद्व्यासिने जने च । त्रि० ।
स्व० १ ध्रु० ५ अ० १ उ० । प्रज्ञा० ।

हीन-त्रि० । "ऊर्ध्वनिवद्हीने वा" ॥ ८ । १ । १०३ ॥ इति ईत
ऊवम्, हुह्रा । हीनो । त्यक्ते, रहिते, प्रा० १ पाद ।

हूम-देसी-लोहकार, दे० ना० ८ वर्ग ७१ गाथा ।

हृषष्ठी-हृताप्ती-स्त्री० । कन्दविशेषे, उक्त० ३६ अ० ।

हृयमाह-हृयमान-त्रि० । मधूराकामप्रवासिषु पाक्षिण्डयु-
धिषु, पञ्चा० ७ विष० ।

हे-हे-अव्य-सम्भाषणे, आह्वाने, आसूयादी च । प्रा० ।

हेआल-देसी-सर्पशिरःसङ्घेन हस्तेन निषेधे, दे० ना०
८ वर्ग १७२ गाथा ।

हेड-हेतु-पुं० । हिनाति गमयति ज्ञेयमिति हेतुः । अन्यथाऽ-
नुपपत्तिलक्षणे, स्था० ।

हेड चउविहे पण्णने, तं जहा-जावते १, धावते २,
बंसते ३, लूसते ४ ।

उक्तञ्च-"अन्यथाऽनुपपन्नत्वं, हेनोर्लक्षणेमीरितम् । तद्व-
सिद्धिसेहे-विषयसिस्तदाभाता ॥१॥" इति । प्रामुक्तञ्च हेतुः
पर्यनुपपन्नस्योत्पत्त्यनुपपत्तिमात्रम्-अतएव साधये प्रत्यक्ष-
व्यतिरेकवान् तथाविधद्वयान्तस्सूततद्भावे इति । स वैकल-
क्षोऽपि किञ्चिद्विशेषाच्चतुर्गो । तत्र 'जावय' ति
यापयति-वादिनः कालयापनो करोति, यथा काश्चि-
दसनी एकैकरूपकेण एकैकमुद्गलितं दानवमिति दृष्ट-
शिक्षस्य पत्युस्तद्विक्रयाधेमुज्जयनीप्रयणोपायेन विटसेवायां
कालयापनो कृतवर्तनीति यापकः । उक्तञ्च-"उन्नामिया य
महिला, जावगइउम्म उह्लिडाहं" इति, इह बुद्धेय्या-
क्यातम्-प्रतिवादिने भात्या तथा तथा विशयणवहुलो
हेतुः कर्तव्यो यथा कालयापना भवति, ततोऽसौ नावय-
ककृति प्रकृतमिति, स चहसः संभाव्यते-सत्तना वा-
यवः अपरप्रेरणे सति निर्यगमयितव्यायां गतिमस्यात्
गोशरीरवदिति । अयं हि हेतुर्विशेषणवहुलतया परस्य दृष्ट-
धिगमत्वाद् वादिनः कालयापनो करोति, स्वकथमस्मान-
वबुध्यमानो हि परो न ऋगित्येवात्रैकान्तिकत्वादिप्रयणो-
द्भावनाय प्रयत्नितुं शक्नोति, अतो भवत्यस्माद् वादिनः
कालयापनेति । अथवा-योऽप्रतीतव्याप्तिकतया व्याप्तिसाध-
कप्रमाणान्तरसर्वपक्षत्वाच्च ऋगित्येव साध्यप्रतीतिं करो-
ति, अपि तु कालक्षेपेणेत्यसौ साध्यप्रतीतिं प्रति कालयाप-
नकारित्वाद् यापकः । यथा-क्षिणिकं वसिस्वति पक्षे वीर्यस्य
सत्त्वादिति हेतुः, नहि सत्त्वध्ववाण्डव क्षिणिकत्वं प्रत्यति पर
हृत्यो वीर्यः सत्त्वं क्षिणिकत्वं व्याप्तिमिति प्रसाधिविशुद्ध्य-
पक्रमते, तथाहि-सत्त्वं नामार्थक्रियाकारित्वमेव, अन्यथा
बन्ध्यासुतस्यापि सत्त्वमसङ्गः, अर्थक्रिया तु नित्यस्वैक-
पत्वाच्च क्रमेण, नापि योगपधन, लक्षान्तरे अकट्टवत्प्रस-
ङ्गादित्यतोऽर्थक्रियालक्षणे सत्त्वमक्षिणिकत्वाच्चवर्तमाने काल-
पवावतिष्ठत इत्येवं क्षेपण साध्यसाधनं कालयापनकारित्वा-
द् यापकः सत्त्वलक्षणा हेतुरिति १ । स्था० ४ डा० ३ उ० ।
(द्वितीयस्थापकहेतुचक्रव्याता 'थावय' शब्दे ४ भागे २४०८
पृष्ठे यता ।) (तृतीयव्यसकहेतुचक्रव्याता 'बंसग' शब्दे
पष्ठे भागे द्रष्टव्या ।) तथा 'लूप' ति लूपयति-मुष्णाति
व्यसकापारितमनिष्टमिति लूपका हेतुः, स एव शाकटिकाः,
यथा-धूनान्तरशिन्नेन हि शाकटिकेन तेन याचितोऽसौ
धूर्तः, तर्हि देहि मे तर्पणालोडिकामिति, ततो धूर्तेनोक्ता
स्वभायो-देहस्मिं सङ्गनालोडक्यति, ताञ्च तथा कुर्वती
तद्भायां शुद्धीत्वाऽसौ प्रस्थितोऽवादीह धूर्तमभि-मदी-
येयं तर्पणमिति सङ्गनालोडयतीति तर्पणालोडिकति भव-
तैव दृष्टत्वादिति । स वायं यदि जीवघटयोरस्तित्ववृत्त्या
एकत्वं सम्भावयति तदा सर्वभावाभाविकत्वं स्यात्, स-
र्वैक्यस्तित्ववृत्तेश्चविशेषात् न ज्ञेयमिति, इहास्तित्ववृत्तेर-
विशेषादित्येवं लूपको जीवघटयोरस्तित्वादानलक्षणस्याभा-
वापत्तिलक्षणस्य वाऽनिष्टस्य परापादितस्यानेन लुपितत्वा-
दिति ४ स्था० ४ डा० ३ उ० । अन्यव्यतिरेकलक्षणे, (अनु० ।
सूत्रं । प्रा० म० ४४००) साध्याधेयमकं युक्तिर्येण, वि० १ ।

हेड अणुगमवदरे-गलकणो सञ्भवत्पुपजाओ ।
आहरणं दिहंतो, कारखमुवपत्तिमेतं तु ॥१०७॥

एवं पर्याणनिवहो, हेऊदाहरणकारणस्थायं ।

अहवा पर्यनिवहो चिप, कारणमाहरणहेऊणं ॥१०७८॥

यत्र साधने तत्र साधये मध्यमधर्मवैलक्षण्यः साध्यस्य साधनस्य सङ्गन्धयोऽनुगमः, साध्याभावे साधनाभावरूपो व्यतिरेकः; अनुगमश्च व्यतिरेकरूपे नो लक्षण-स्वरूपं यस्य स एवेभूतो हेतुः, यथा अनित्यत्वादिर्विशिष्टं शब्दादौ साध्यं कृतकत्वादिः, कथंभूतोऽस्य च, इत्याह- साध्यस्य नित्यत्वादिर्विशिष्टस्य शब्दादिवस्तुतः पर्यायः, अन्यस्य वैयधिकरण्यादिदोषदुष्टत्वेन साध्यसाधकत्वायोगादिति । विशे० ।

हेतुस्वरूपं निरूपयन्ति—

निश्चिन्तान्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुः ॥ ११ ॥

अन्यथा साध्यं विनाऽनुपपत्तिरत्र न मनागन्तुपपत्तिः, प्रत्यक्षानुपपत्त्यपत्तेः साध्यं विपक्षैकदेशवृत्तनित्यत्वस्यापि गमकत्वापत्तेः । ततो निश्चिन्ता निश्चिन्ताऽन्यथानुपपत्तिर्वैकाल्येन यस्य स तादृशो हेतुर्हेतुः, अन्यथाऽनुपपत्तिश्चात्र हेतुप्रकमत्साध्यधर्मस्यैव सादृष्टं प्राप्ता । ततश्चिन्ताधर्म्याथानुपपत्तेः प्रत्यक्षादिज्ञानैर्नातिव्याप्तः ।

एतद्व्यवच्छेदं दर्शयन्ति—

न तु त्रिलक्षणकादिः ॥ १२ ॥

त्रैविध्यं—एकधर्मत्व—सपक्षसत्त्व—विपक्षसत्त्वानि लक्षणानि यस्यासौ गतसम्भनस्य हेतोः, आदिदृष्टादौर्गमन्-भीतपञ्चलक्षणकहेत्वर्थोक्तः । तन्नाशाधितविषयत्वा—सम्प्रतिपक्षत्वयोरपि तल्लक्षणत्वकथनान्, तथा हि—वैकल्य-स्व साध्यं धूमवत्त्वं पक्षस्य एवेत्येव धर्मः, न शब्दे चाणुप-स्ववृत्तत्वमैः स पक्षे पाकत्वात् न स, न तु प्रमाकरणा शब्द-त्वात् तद्वदेवेतिवत् ताभ्यां बाधितविषयम् । असम्प्रतिपक्षे, साध्यविपरीताथोपस्थापकानुमानरहितं न पुनरित्यः शब्दा-नित्यधर्मानुपलब्धिरित्यनुमानसम्प्रतिपक्षम्, अनित्यः, शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धिरित्यनुमानस्य सम्प्रतिपक्षमिति लक्षण-त्रयपञ्चकसङ्गात् गमकम् । तत एतादृशलक्षणलक्षितमेवा-च्छेदं लिङ्गम्, इति सौमनयोगोरभिप्रायः न चायं निरपायः ।

एतदुपपादयन्ति—

तस्य हेत्वाभावाभ्यापि संभवत् ॥ १३ ॥

अनानिष्ठान्तिप्रमाणलक्षणस्यैव तस्य—स इयामन्तःपुत्र-त्वात्, प्रेक्षमाणानुगतपुत्रवदित्यत्र समग्रतल्लक्षणयोगी-क्षणेऽपि हेतुत्वाभावात् । अत्र विपक्षोऽसत्त्वं निश्चितं नास्ति न हि इयाम्भावसत्त्वं तत्पुत्रत्वभावश्च निवर्तनीयमित्यत्र प्र-माणमस्तीति सौमनः स एवं निश्चिन्तान्यथानुपपत्तिमेव-शब्दाभ्यन्तरेपदेशेन शब्दः शरमाकरणीति सैव भगवतो लक्ष-णव्यवहारस्तु, योगस्तु गर्जति—अनौपाधिकः संशयो व्या-प्तः । नचायं तत्पुत्रत्वेऽस्ति, शाकाद्याहारपरिणामा-द्युपाधिनिकषधनत्वात् । साध्याव्यापकः साधयेन समव्यापि-कः क्लिषाधाराश्रयत्वे, तथा चात्र शाकाद्याहारपरिणाम-इत्युपाधिसङ्गावाच तत्पुत्रं विपक्षोत्तरत्वमेव इति । सोऽपि न निश्चितः अन्यथानुपपत्तेरतिरङ्गमुपक्रयति नित्य-

वैकाऽस्तु । नहानौपाधिकसम्बन्धे सति किंचद्विशिष्टत्वेन य-दुपाहाय शेषलक्षणमण्यनमच्छेदं स्यात्, पक्षधर्मत्वाभावे रसवतीधूमोऽपि एवेति सत्ताविषं गमयत्ये, इत्यभिधाना-मोक्षो न बुद्धिमान्, यतः पक्षधर्मत्वभावेऽपि किं नै-प तत्र न गमयत्ये ? ननु कौतुकमन्तःकथं हि नाम पक्षधर्म-नोपगमं रसवतीधूममैः सन् धूमो महीधूमकम्प्राधिकरणे धनेत्रपेक्षापर्यायानि चेत्, एवं तर्हि जलचन्द्रोऽपि नमश्चन्द्र-मा जिज्ञापत्, जलचन्द्रस्य जलधर्मस्यात् । अथ जलनमश्च-न्द्रान्तरालव्यतिरेकस्तावतो दशस्यैकस्य धर्मित्वेन जलचन्द्र-स्य तद्धर्मत्वनिश्चयान् कुतो न तत् ज्ञापकत्वमिति चेत्, एवं तर्हि रसवतीपवेतान्तरालव्यतिरेकपरापदेशस्य धर्मैक-त्वमस्तु, तथा च महानसधूमस्यापि एवेतधर्मतानि-र्णयान् जलचन्द्रवत् कथं न तत्र तद्धर्मकत्वं स्यात् ? । नक्ष-धर्मता सल्लभ्यवर्त्रापि निमित्तं, ततो यथाऽसौ स्वसमीपदेश-धूमस्य धूमवत्त्वं गमयतोऽस्मान्मननुरास्ते तथा व्यवाह-रदेशेऽपि एवेतादौ नदवस्थेव, अन्यथा जलचन्द्रोऽपि नासौ स्यादित्यवधानात् । अथ नक्षधर्मता गमकत्वाङ्गे किनु का-र्यकारणत्वाभावेऽपि । कार्यं च किमपि कीदृशं, नहिह कृपिण-जन्मा स्वसमीपदेशमेव धूमकार्यमेवायत्तुपधीशानः, न-मश्चन्द्रस्य व्यवहितदेशमपीति न महानसधूरो महीधूर-कम्प्राकाराणामाशुगतं गमयतीति चेत्, नन्वेवं धूरत्त-हेतुमेव पावकनाश्वथानुपपन्नः, नीरचन्द्रमाः, धूरतदेश-नापि नमश्चन्द्रेण, इत्यन्यथानुपपत्तिर्निर्णयमात्रमज्ञात्वादेव साध्यसंज्ञेः संभवात्किं नाम जनाकाशमृदाङ्गमहत्त्वानन्तरालादधर्मिकरूपनाकदेशनक्षत्रनिमित्तं पक्षधर्मता—हेतुन, योगस्यैवमेव च पक्षधर्मतापुण्यायोः दर्शनीयः । सपक्षसत्त्वमप्यनौपाधिकं सत्त्वादेरगमकत्वापत्तेः । यस्तु प-क्षादिदृष्टस्य किमपि कुटादिकं दृष्टान्तयति तस्यापुत्रेः पा-णिद्वयप्रकारः, कुटस्यापि पटादिर्वाहवादात्पदत्वेन पक्षा-दिदृष्टकारणानुपपत्तेः । तथा च कथमयं निदर्शितनयोप-देश्येन, प्रमाणानुरागत्रैव लक्षणत्वं प्राक् प्रसाध्य निदर्श-नतयापादानमिति चेत् ? ननु तत्रापि कः सपक्षैकारिष्यते यदि लक्षणत्वप्रसाधनपूर्वं पदार्थान्तरमेव तदा दुर्वारमनवस्था-कदेशं न, अन्यथा तु न स पक्षः काश्चित्, यत एव च प्रमाणात् लक्षणत्वनिष्ठत्वेन कुट प्रकटते, तत एव पटादिपदार्थो-न्नेरप्यपि प्रकट्यतां किमप्यप्रमाणापगम्यालीकप्रागद्वि-प्रकाशनेन, यस्तु साध्यधर्मत्वान्न सपक्ष इति सपक्षे लक्ष-यित्वा पक्षमेव सपक्षमात्रलक्षितं, साध्यधर्मत्ववत्ता हि सपक्ष-मेव साध्यधर्मत्वेनैव तु पक्षत्वे, न च विरोधः, शाल-व्यस्य सपक्षव्यत्येच्छाद्वयव्यभिचारेण पक्षत्वेन निराकृत्यु-प-शक्यत्वादिति । स महामा निश्चितं निर्दिष्टः सत्त्वादेः लक्षि-कत्वाद्यनुमानेन सपक्षसत्त्वावसायवत्तायामेव साध्यधर्मत्वस्या-वधानानुमानेनैव प्रमाणात्, पक्षो हि साध्यधर्मत्ववत्ता स-पक्षधर्मत्वैकस्य, हेतौश्च तत्र सत्त्वं, तदा किं नाम पक्षादे-तुना साधर्म्यम् ? किं चैवमेतेन पक्षे लक्ष्यता "साध्य-धर्ममेवासाध्यं समानोऽर्थः सपक्षः" इति द्विगमस्य, "अनुमेयं यत् तत्पुत्रं, सङ्गायां सतिनाऽस्ति" इति । धर्मैकान्तेश्च यथा निश्चितं सङ्गमेव स्यात्, योगश्च केव-साध्यव्यतिरेकमनुमानागुपम्यमानः, कथं पञ्चलक्षण-

तां लिङ्गस्य संवाहयन् ? इति निश्चिन्ताभ्यानुपपत्तिरवेकं
लिङ्गलक्षणमनुगम्य । तस्मैतन्त्रे, प्रपञ्चः पुनर्यमितं चत् ।
नहि सांगतनावाधनाविषयत्वमसम्प्रानपक्षान्वयं ज्ञातव्यं च;
योगतः ज्ञातव्यं लक्षणमात्राधीनम् । अथ विपत्ताकाञ्च-
तथाप्युक्तमात्रेणावाधनाविषयत्वमसम्प्रानपक्षान्वयं च, ज्ञा-
पक्षेयधिकारात्, ज्ञातव्यं च लक्ष्यमेवातं चत्, नहि गमकह-
न्वाधिकारादशेषमपि लक्ष्यमेवातं किं शेषमापि प्रपञ्चन्ति ।

साध्यविज्ञानमित्युक्तमिति साध्यमभिदधति—

अप्रतीतमनिराकृतमभीप्सितं साध्यम् ॥ १४ ॥

अप्रतीतम्—अनिश्चितम्, अनिराकृतम्—प्रत्यक्षाद्यवाधि-
तम्, अभीप्सितम्—साध्यत्वेनैवम् ।

अप्रतीतत्वं समर्थयन्ते—

शङ्कितविपरीतानध्यवसितवस्तूनां साध्यताप्रतिपत्त्यर्थम्-
प्रतीतवचनम् ॥ १४ ॥

एवेषिधमव हि साध्यम्, अन्यथा साधनयैकतयात् ।

अनिराकृतत्वं सफल्ययन्ति—

प्रत्यक्षादिविरुद्धस्य साध्यत्वं भा प्रमत्ततामित्यनिराकृ-
तग्रहणम् ॥ १६ ॥

प्रत्यक्षादिविरुद्धस्य धनेज्जयौ शैल्यादेः ।

अभीप्सितत्वं व्यङ्ग्ययन्ति—

अनभिमतस्यासाध्यव्यवप्रतिपत्तयेऽभीप्सितपदोपादानम् ॥ १७
अनाभिमतस्य—सार्धयितुमनियम्य ।

साध्यत्वं सूत्रत्रयेण विषयविभागन संगिरन्ते—

व्याप्तिग्रहणसमयापेक्षया साध्यं धर्म एवान्यथा तदनु-
पपत्तेः ॥ १८ ॥

धर्मो वह्निमवादिः, तस्या व्याप्तिरनुपपत्तेः ।

एतदेव भावयन्ति—

नहि यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र चित्रमानोरिव धरित्रीध-
रस्याप्यनुवृत्तिरस्ति ॥ १९ ॥

व्यक्रमेण ।

आनुमानिकप्रतिपत्त्यवसरापेक्षया तु पक्षाऽपरपर्याप्त-
द्विशिष्टः प्रसिद्धा धर्मा ॥ २० ॥

आनुमानिकी प्रतिपत्तिरनुमानोद्भवा प्रमितिः, नहिद्विशिष्ट-
स्याप्तिकालापेक्षया साध्यत्वमभिमतन धर्मेण विशिष्टः प्रसि-
द्धा-धर्मोऽप्युक्तम् ।

अथ यतोऽस्य प्रसिद्धिस्तदभिदधति—

धर्मिणः प्रसिद्धिः कचिद् विकल्पतः, कुत्रचित्प्रमाणतः,
क्वापि विकल्पाप्रमाणाभ्याम् ॥ २१ ॥

विकल्पः—अध्यवसायमात्रम् ।

अथात्र क्रमणोद्गहयन्ति—

यथा समस्ति समस्तवस्तुवेदी, क्षितिष्वरन्धरेषु धूम-
ध्वजवती, ध्वनिः परिणतिमान् ॥ २२ ॥

अत्राद्योद्गहयन् धर्मिणो विकल्पेन सिद्धिः । नहि हेतुप्र-
योगात् पूर्वे विकल्पे विहाय विश्ववित् कुतोऽपि प्राप्तिरप्य-
त् । द्वितीयं प्रमाणन-प्रत्यक्षादिना, क्षितिष्वरन्धरायास्त-

धर्मा संवेदनात् । हेतुर्न तु भाव्याम् । नहि धूमयानादन्येषां
देशकालस्थानादयवार्हताध्वनीनां ग्राहकं किञ्चित् तदानीं-
प्रमाणं प्रयत्नेन इति विकल्पादेव तेषां सिद्धिः । ननु
नार्हस्त विकल्पसिद्धौ धर्मा, तन्मात्रेण सिद्धः कस्या-
प्यसंभवात् । अन्यथाऽहंमर्षमप्यथा प्रमाणपक्षेयव्यवसायः
परीक्षणात्मकसौकर्यार्थ एव भवेत्, प्रमाणमूलतया पु-
नरेतस्य प्रमाणसिद्धप्रकारस्य गतायेत्यादिनि । साऽयं
स्यै विकल्पनिर्द्धे धर्मिणमात्रज्ञातः परीक्षं प्रत्याक्षज्ञात-
श्च नियतमुन्वयमायते । यत् हि विकल्पसिद्धौ धर्मा ना-
स्त्वय, 'तदा नार्हस्त विकल्पसिद्धौ धर्मा, तन्मात्रेण सिद्धः
कस्याप्यसंभवात्' इत्यत्र कथं तमवावोचयाः ? ।
परोपगमाद्यमस्येवातं चत् । " यत् परोपगमः प्र-
मितिस्तदा, कथमयं प्रतिपत्तिविधिर्भवत् । अथ तथा
न तदापि वक्तव्यतां, कथमयं प्रतिपत्तिविधिर्भवत् " ॥ १९ ॥
तस्मात् प्रमाणात् पृथग्भूतादपि विकल्पादिति काचित्-
थाविधा सिद्धिः, यामनाश्रयता तात्किञ्च न समेतामिति श-
क्यत इति रत्ना० ३ परि० । हिनाति गमयति ज्ञानमिति हेतुः,
सूत्र० २ अ० ४ अ० । न० । हिनाति गमयति जिज्ञासितधर्मिणां-
ष्टमर्थमिति हेतुः । न० । उत्त० । दश० । अनुमानोऽप्यपेक्षं लिङ्गं,
स्था० १० टा० ३ उ० । उपचारात् (आद्य० ४ अ०) पञ्चा-
वयववाक्यरूपे (उत्त० ६ अ०) अनुमाने, स्था० । हिनाति-
गमयतीति हेतुः । साध्यमस्त्वान्नदभावाभावलक्षणं ऽयं,
स्था० १० टा० ३ उ० ।

प्रागुक्तमेव हेतुं प्रकरतो दर्शयन्ति—

उल्लङ्घनो हेतुद्विप्रकारः, उपलब्ध्यनुपलब्धिभ्यां वि-
द्यमानत्वात् ॥ १४ ॥ रत्ना० ३ परि० ।

हेतुप्रयोगप्रकारं दर्शयन्ति—

हेतुप्रयोगस्तथोपपत्त्यनुपपत्तिभ्यां द्विप्रकारः ॥ २६ ॥

तथैव साध्यसंभवप्रकारौवोपपत्तिस्तथोपपत्तिः, अन्यथा
साध्याभावप्रकारेणानुपपत्तिरवान्यथानुपपत्तिः ।

अमु एव स्वरूपतो निरूपयन्ति—

सत्येव साध्ये हेतोरुपपत्तिस्तथोपपत्तिः, असति साध्ये
हेतोरुपपत्तिरेवान्यथानुपपत्तिः ॥ ३० ॥

निगदव्याख्यानम् ।

प्रयोगतोऽपि प्रकटयन्ति—

यथा कुशानुमानस्य पाकप्रदेशः सत्येव कुशानुमत्तं धू-
मचरस्यापपत्तेः, अमत्यनुपपत्तेर्वो ॥ ३१ ॥

एतदपि तथैव ।

अमुयोः प्रयोगौ नियमयन्ति—

अनयोन्यतरप्रयोगेणैव साध्यप्रतिपत्तौ द्वितीयप्रयोगस्यै-
कानुपयोगः ॥ ३२ ॥

अयमर्थः, प्रयोगयुग्मेऽपि वाक्यविन्यासः एव विशिष्टयेन
तार्थः । स चाप्यन्यतरप्रयोगेणैव प्रकटीयभूयति किमपरप्रयोगे-
ण ? इति । रत्ना० ३ परि० । 'उपलब्ध्यनुपलब्धौ स्वस्थान-
व्याख्यानं ।' अनुभावप्रतिपादकं वचसि परार्थानुमानं, आ०

म० १ अ० । आ० ५० । आ० क० । फलसाधनयोग्ये कारणे,
संघा० १ अधि० १ प्रस्ता० । कारणे, विश० । निमित्ते,
सूत्र० १ धृ० ७ अ० । ति० ५० । कल्प० । उपपत्तौ,
सं० प्र० १ पाठ० । हेतुर्हिता—कारको, आपकश्च ।
तत्र कारको यथा—घटस्य कर्ता कुम्भकारः, आपको
यथा—तमसि घटादीनामभिव्यञ्जकः प्रदीपः । न० १ अधि० ।
प्रश्न० । आ० म० । ति० । यद्योपन्यासापनये पर्यनुयोगस्य
हेतुस्तरतयाऽभिधीयते स हेतुरिति । उपन्यासापनयभेदे,
स्था० । तथा 'हेड' ति, यद्योपन्यासापनये पर्यनु-
योगस्य हेतुस्तरतयाऽभिधीयते स हेतुरिति, यथा के-
नापि कश्चित्पर्यनुयुक्तः—अहो ! किं यथाः क्रीयन्ते त्व-
या ? , स त्वाह—येन मुधैव न लभ्यन्ते इति, तथा
कस्मात् प्रह्वयार्थेदिक्कमनुधीयते ? , यस्मादङ्कततपसां
नरकादौ गुरुतरा वेदना भवतीति, इदमपि उपपत्तिमा-
त्रमेव ज्ञातत्वेनाङ्गमर्थभाषकत्वादिति । अथवाऽयमपि यथा-
रुद्धे ज्ञातमेव तथा ह्यस्यैव प्रयोगः—कस्मात् त्वया प्र-
ज्जा कियत इति पृष्ठः सन् केनापि साधुराह—यतस्तां
विना मोक्षो न भवति, एतन्ममर्थनायैव साधुस्तमाह-
भो यवप्राहिन् ! किमिति त्वया यवाः क्रीयन्ते ? , स
त्वाह—येन मुधा न लभ्यन्ते, साधोऽध्यायमभिप्राया यथा-
मुधा लाभभावात् तां क्रीणासि त्वमेवम्हं तां विना
तदभावात्तं करोमििति । इह च मुधा यथाभास्य क-
स्येहेतुः सतो दृष्टान्तनयाप्यस्तत्वाद्भूतपण्यासापनयज्ञा-
तनेति । इह च किञ्चिद्विशेषणैर्विधेया ज्ञानभेदाः सं-
यवस्यन्त्यस्यपि किन्तु तेन विवक्षिताः, अन्तर्भावा वा क-
थाञ्चत्तु गुरुनिर्विषयत्वात्, नच तं वयं सम्यग जानीम इति ।
स्था० ४ ठा० ३ उ० । दश० ।

सामग्र्यं हेतुरुच्यते—

अहवा वि इमो हेड, विवेक्यो तन्मिमो चउविअण्णो ।

जावग थावग वंसग, लूमग हेड चउत्थो उ ॥ ८६ ॥

अथवा—निष्ठुत एव उपन्यासः, उदाहरणचरमभेदल-
क्षणा हेतुः । अपि—सम्भावेन । किं सम्भावयति ? ,
'इमो' अयम् अन्यद्वारं यद्योपन्यस्तत्वात्तुपन्याससामान्यी-
क्यत्वेन शुण्णन्यादादहेतुरपि, किं तु 'हेड' विशेषणं
तन्मिमो । 'सि व्यवहृतापन्यासात् तत्रायं—सवयमाणा हेतु-
विशेषः—'चतुर्विकरण' इति चतुर्भेदः, विकल्पापुन-
रीयति—आपकः, स्थापकः, व्येककः, लूपकः हेतुश्चतुर्वि-
स्तु । अन्ये त्वेवं पठन्ति—'हेड' ति दारमदुणा, चउत्थिहो
सा उ होह नायवो' ति, अथाप्युक्तमुदाहरणम्, 'हेतु-
रित्येतद् द्वागमुपना तुशदस्य पुनःशब्दार्थवान् स
पुनर्हेतुश्चतुर्विधो भवति ज्ञानस्य इत्येवं गमनिका क्रियते,
पश्चाद् ३ पुर्ववद्वेति गाथाकार्यः । दश० १ अ० । प्रमेय-
स्य प्रमितौ कारणं प्रमाणं, स्था० ।

स च चतुर्विधः प्रत्यक्षादिभेदात्—

अथवा हेड चउत्थिह पणत्ते, तं जहा—पञ्चकले, अणु-
माणे, ओवने, आगमे । अथवा हेड चउत्थिह पणत्ते, तं
जहा—अर्थितं अर्थि सो हेड, अर्थितं अर्थि सो हेड,
अर्थितं अर्थि सो हेड, अर्थितं अर्थि सो हेड । (३३८)

अथवेति हेतोः प्रकारान्तरनाद्येतको विकल्पार्थः, हेतोर्ना-
यमिति—प्रमेयस्य स वा हीयते—अधिगम्यते अनेनेति हे-
तुः—प्रमेयस्य प्रमितौ कारणं, प्रमाणमित्यर्थः, स चतुर्विधः
स्वरूपादिभेदात् । (तत्र प्रत्यक्षहेतुवत्कथ्यता 'पञ्चकल' श-
ब्दे पञ्चमभागे ७३ वृष्टे दृष्टव्या ।) अस्मिन्—लिक्षद्वयसं-
स्पर्धानुस्मरणार्थः पञ्चान्ते—ज्ञानमुपमानम्, एतद्विषय-
मिदम्—'साध्याविनाभुवो लिङ्गात्, साध्यनिश्चायकं स्मृ-
तम् । अनुमानं तदभ्यान्ते, प्रमाणत्वात् समत्ववद् ॥ १ ॥'
इति । एतच्च साध्याविनाभूतहेतुजग्यन्तेनाप्युपचारादुपगुरि,
तु, तथा उपमानमुपमा, सर्वोपम्यम्, अनेन भवत्येव सद्योऽ
सो गौरिति साहस्यप्रतिपातिरूपम् । उक्तञ्च—'गां दृष्ट्वाभ्यमर-
त्येऽप्ये, नयवं योक्तेन यदा । भूयोऽवयवसामान्ये—भाजं य-
दुल्लक्षकम् ॥ १ ॥' नस्यामेव त्वत्त्वस्याया, यद्विज्ञानं प्रपञ्चेत ।
पशुर्नतेन तुरयोऽसौ, गोपिण्ड इति सोपमा ॥ २ ॥' इति, अथ-
वा—'भूतानि देशवाक्यस्य, समानार्थोपलभ्यते । संज्ञासंज्ञि-
स्यन्वज्ज्ञानमुपमानमुच्यते' इति । आगम्यन्ते—परिचित्पण्ये
अर्था, अनेनत्यागमाः—आसन्नजनमस्यासौ विप्रकृष्टार्थप्रत्ययः,
उक्तञ्च—'दृष्ट्वाव्याहनात् वाक्या—त्यमाध्याभिधायावकः । त-
त्त्वप्राहितयापञ्चं, मानं शाब्दं यदाति तम् ॥ १ ॥ आह—
पञ्चमस्तुल्यपञ्चमदृष्टावरोधकम् । तत्त्वोपदेशकत्वं सायं,
शाब्दं कापयद्वहनम् ॥ २ ॥' इति । इदमप्याहु-
पपञ्चवत्तुल्यहेतुजग्यन्तेनाप्युपचारादुपगुरि, तथा अस्ति—वि-
द्यते तदिति—लिङ्गमूले भूमादिवस्तु इति हन्या अस्ति स-
अभ्यादिकः साध्याऽप्ये इत्येव हेतुरिति अनुमानम् ।
तथा अस्ति तदभ्यादिकं चरत्येतो नास्त्यसौ तद्विद्वद्व-
शीतादिर्ये इत्येवमापि हेतुनुमानमिति, तथा नास्ति तद-
भ्यादिकमतः शीतकालोऽस्ति स शीतादिर्ये इत्येवमपि
हेतुनुमानमिति । तथा नास्ति तद्वृत्त्यादिकमिति नास्ति
विश्वान्यादिकोऽप्ये इत्यपि हेतुनुमानमिति । इह च शब्दे
हेतुकत्वस्यास्तित्वादिस्त्यनित्यत्वं घटवत्, तथा धूमस्यास्ति-
त्वाद्विहास्त्यस्यमहान्त इत्येवादिः स्वभावानुमानं कार्या-
नुमानञ्च प्रथमभङ्गकं सूचितम् १ । तथा अक्षरस्तित्वाच्-
मास्तित्वाद्वा नास्ति शीतस्पर्श इत्यादिविरुद्धोपलम्भानुमानं
विरुद्धकार्योपलम्भानुमानञ्च तथा अक्षरभूतस्य वाऽस्तित्वा-
द्वास्ति शीतस्पर्शज्ज्वलन्वशीर्णोऽपलम्भः । पुरुषविकल्पा-
द्वान्नमवविदादिकारणविरुद्धोपलम्भानुमानम्, कारकाविरु-
द्धकार्योपलम्भानुमानं च द्वितीयभङ्गकनामिदमित् २ । तथा
सुधादरश्रयो नास्तित्वादस्ति कृत्वाकृतादिविशेषे ज्ञातपः
शीतस्पर्शो वा पूर्वापलम्भप्रदेश इत्येवादिः विरुद्धकार-
णानुपलम्भानुमानं विरुद्धानुपलम्भानुमानञ्च तृतीयभङ्गके-
नापलम्भः । तथा दर्शनसामर्थ्यां सत्यां घटोपलम्भस्य नास्ति-
त्वाच्चास्तीह घटो विद्यमानप्रदेशवादिवादिस्वभावानुपलम्भ-
नुमानं, तथा धूमस्य नास्तित्वाच्चास्त्यविकृतो धूमकारणकला-
पः प्रशान्तरवदिवादिकार्यानुपलम्भानुमानम्, तथा वृक्षना-
स्तित्वात् शिशोः सान्नीत्यादि व्यापकाः अनुपलम्भानुमानम्,
तथाऽग्नेर्नास्तित्वाद् धूमो नास्तीत्यादि कारणानुपलम्भानुमा-
नञ्च चतुर्थभङ्गकेनापलम्भमिति । नच वाच्यं न ज्ञेयप्रतिक्रिययम्
सर्वत्र ज्ञेयमित्यस्यानुपपन्नत्वस्य हेतुलक्षणेन वि-

धामान्वादिनि । स्था० ४ डा० ३ उ० । हेतुपु वपेमानं पुनरे, तनुपयोगान्नप्यत्वात्, स पञ्चविधः । म० ।

पञ्च इत्यर्थः—

पंच हेउ पण्णाचा, तं जहा-हेउं जाणइ, हेउं पासइ, हेउं बुज्जइ, हेउं अभिसमागच्छइ, हेउं छउमत्थमरणां मरइ । पंच हेउ पण्णाचा, तं जहा-हेउणा जाणइ ० जाव हेउणा छउमत्थमरणां मरइ । पंच हेउ पण्णाचा, तं जहा-हेउं न जाणइ ० जाव हेउं अण्णाणमरणां मरइ । पंच हेउ पण्णाचा, तं जहा-हेउणा न जाणइ ० जाव हेउणा अपण्णाणमरणां मरइ । (सु० २० ×)

‘पंच हेउ’ इत्यादि, इह हेतुपु वपेमानः पुनरो हेतुदेव तनुपयोगान्नप्यत्वात्, पञ्चविधत्वं चास्य क्रियाभिदाहिरित्यत्र आह-‘हेउं जाणइ’ इति, हेतुं साध्याविनाभूतं साध्यनिश्चयायै आह्वयति, विंशत्यतः सध्यगणच्छति सध्यगृहिष्टत्वात्, अयं पञ्चविधाऽपि सध्यगृहिष्टमन्त्रव्यां मिथ्याहतेः सूत्रद्वयापरतो वक्ष्यमाणत्वादित्येकः । एवं हेतुं पश्यति सामान्यत एवावबोध्यादिति द्वितीयः । एवं बुध्यत सध्यकृद् अज्ज्ञे इति बोधः सध्यकृद् अज्ञानपर्यायत्वादिति तृतीयः । तथा हेतुम् अभिसमागच्छति साध्यसिद्धौ व्यापारकतः सध्यकृद् प्राप्तेर्नानि चतुर्थः । तथा ‘हेउं छउमत्थं’ इत्यादि हेतु-अध्यवसानादि-मरणाकारणं तद्योगान्मरणादपि हेतुरन्तस्ते हेतुमर्त्यत्वं धेः । छउमत्थमरणं, न कवत्तिमरणं, तस्याऽहेतुकत्वात्, नाप्यज्ञानमरणमेतस्य सध्यगृह्णान्तिवात्, अज्ञानमरणस्य च वक्ष्यमाणत्वादिन्यते करातीति पञ्चमः । प्रकारान्तरं हेतुव्याह-‘पंच’ इत्यादि, हेतुनाऽनुमानाध्यापकेन जानाति, अनुमयं सध्यगणच्छति सध्यगृहिष्टत्वादित्येकः, एवं वक्ष्यतीति द्वितीयः, एवं बुध्यत अज्ज्ञे इति तृतीयः, एवमभिसमागच्छति प्राप्तेर्नानि चतुर्थः, तथा अकवत्ति-त्याहेतुना-अध्यवसानादिना छउमत्थमरणं ज्ञियत इति पञ्चमः । अथ मिथ्याहृष्टिमात्रं हेतुनाह-‘पंचे’ इत्यादि, पञ्च क्रियाभिदाह इत्येव हेतुव्यवहारित्वात्, तत्र हेतु-लिङ्गे न जानातं, नञः कुन्त्यादेवाहसध्यगवेति मिथ्याहृष्टत्वात् १, एवं न पश्यति २, एवं न बुध्यते ३, एवं नाभिसमागच्छति ४, तथा हेतुम्-अध्यवसानादिहेतुयुक्तम् अज्ञानमरणं ज्ञियते-कराति, मिथ्याहृष्टत्वात्सध्यगज्ञानत्वादिति । हेतुवैष्य प्रकारान्तराह-‘पंचे’ इत्यादि, हेतुव-लिङ्गे न जानातं-असध्यगणच्छति, एवमन्यऽपि अत्वात् । म० ५ शु० ७ उ० । स्था० ।

हेउं अंतरे-हेत्वंन्तर-पुं० । पञ्चमे निग्रहस्थानमंदं, स्था० ।

हेउभाभास-हेत्वाभास-पुं० । हेतुवदाभासमिणु अहेतुपु, ते च वयः । रत्ना० ।

हेत्वाभासमाहः—

असिद्धविरुद्धानैकान्तिकास्तयो हेत्वाभासाः ॥ ५७ ॥

विश्वान्मयाधनुपपत्त्यावयैकहेतुलक्षणविकल्पनाहंतयोऽपि हेतुस्थाने निवृत्त्याहेतुवदाभासमाभा हेत्वाभासाः । रत्ना० ६ प-रि० । (असिद्धादयः स्वस्थाने उक्ताः) । नैत एव हेत्वाभासाः-

३१२

असिद्धानैकान्तिकविरुद्धा हेत्वाभासाः हेतुवदाभासम् इति हेत्वाभासाः, तत्र सध्यगृह्णतानामपि न तत्त्वव्यवस्थितिः किं पुन-त्त्वाभासानाम् । तथाहि-इह यथियते वस्तुस्थिति तदेव तस्य भवितुमर्हति हेतुवस्तु कश्चिद्वस्तुनि साध्ये हेतवः कश्चिद्वस्तु इत्यनियतास्ति इति । सूत्रा० ध्रु० १२ अ० । पञ्च नित्यः शब्दः आ-वृण्वत्वादित्यादि । सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वेन संशयजनकत्वाद्-साधारणनैकान्तिकः स्वीतेतः समाध्यायत, नैष सूक्ष्मतत्स-आनि आवृण्वत्वाच्च शब्दस्य सर्वथैव नित्यत्वं यदि साध्येत त-दायं विरुद्ध एव हेतुः, कथं चिदनित्यत्वसाधनात् । प्राच्याभा-वृण्वत्त्वत्वावृण्वोगेनोत्तरभाववृण्वत्त्वसाधोत्पत्तेः कथं चिद-नित्यत्वमन्तरं शब्देऽनुपपन्नः । अथ कथं चिदनित्यत्वम-च्छब्दे साधयेत तदाऽऽसी सध्यगृहेतुवै कथं चिदनित्यत्वेन साक्ष्यमन्यथाऽनुपपत्तिरसङ्गात्वादिति नायमनैकान्तिकः, यं च विरुद्धान्मयाधनुपपत्तिरामानमनैकान्तिकविशेषमेतं व्यतादिति । यथा अनित्यः शब्दः, कृतकत्वाद् दृष्टं । नित्यः शब्दः, धातुवृत्तवृत्तवृत्तवृत्तिः, सोऽपि नित्यानित्यत्वकपानेका-न्तिसिद्धौ सम्पन्नदुर्बलः तदपरपरित्यागित्वादिहेतुवत् । सर्व-थैकान्तिसिद्धये पुनरुपपत्त्योऽसी भवत्येव हेत्वाभासः, स तु विरुद्धो वा संदिग्धविपक्षवृत्तिरनैकान्तिको वेति, न च अ-भिद्धिद्विद्वद्वायमिहारी नाम । एवं च असिद्धविरुद्धानैकान्तिक-कास्तयो हेत्वाभासः परैरुक्तः । (स ‘अकिंचिकर’-शब्दं प्रथमभागे १२६ पृष्ठ गतः ।) नन्येव हेतुनि-श्चितान्मयाधनुपपत्त्या सहितः स्याद्विहितो वा ? प्रथमपक्षे हेतोः सध्यकृन्तेऽपि प्रतीतसाध्यधर्मविशेषसम्यक्निराकृत-साध्यधर्मविशेषसम्यक्निराकृतसाध्यधर्मविशेषवृत्तिवृत्तिवृत्तिवृत्ति-सानां निवारयितुमशक्यत्वात्तैव दुष्टमुमानम् । नच यत्र पक्षोपपत्तिरित्यर्थं हेतुवदोऽपि वाच्यः, दृष्टान्तादिदोष-स्याप्यवश्यं वाच्यत्वपक्षकः । द्वितीयपक्षे तु योक्तव्यहेत्वाभा-सानामन्यतमेवैवानुमानस्य दुष्टत्वं, तथा अन्वयाधनुपपत्तेर-भाषोऽन्यव्यवसायाद्विपर्ययासंख्याद्वा स्यात्प्रकारान्तरास-म्भवात् ; तत्र च क्रमेण यथोक्तहेत्वाभासांवतार इति नोक्त-हेत्वाभाससंभयोऽन्यधिकः कश्चिदकिंचिकरो नाम । रत्ना० ६ परि० । (अत्रत्या व्याख्या ‘कालव्यावृत्ति’ शब्दे तृतीयभागे ६१ पृष्ठ गता ।) (अत्रत्या व्याख्या ‘पण्यवसम’ शब्दे पञ्चमभागे ७१-७२ पृष्ठ गता ।)

हेउगोवपस-हेतुकापदेश-पुं० । कारणोपदेशे, प्रकरोपदेशे, आ० ख० १ अ० । (अस्यैकार्थिकानि ‘कारणोवपस’ शब्दे तृतीयभागे ६६ पृष्ठ गतानि ।)

हेउजुत्त-हेतुयुक्त-त्रि० । अन्वयव्यतिरेकलक्षणहेतुमिर्मुक्ते, अनु० । विशेष० । आ० म० ।

हेउजिज्जुत्ति-हेतुनिर्मुक्ति-त्रि० । सोपपत्तिके, दश० २ अ० ।

हेउदोस-हेतुदोष-पुं० । असिद्धविरुद्धानैकान्तिकलक्षणे हेत्वा-भावे, स्था० १० डा० ३ उ० ।

हेउप्पभव-हेतुप्रभव-पुं० । हेतुजम्भि, दश० ४ अ० ।

हेउभाव-हेतुभाव-पुं० । कारणभावे, पं० व० १ द्वार ।

हेउव-हेतुक-पुं० । हेतुभ्यो जातो हेतुकः । कायाकारपरिखतभू-
तस्मिन्नाश्रिते लौकायतिकसम्मततास्मिन्, सूत्र० १ श्रु० १ अ० १ उ० ।

हेउवाव-हेतुवाद-पुं० । हेतुवज्जुनामोत्पापकं लिङ्गमुपकाराव-
ज्जुनामेव वा तद्वादो हेतुवादः । वृद्धिपदे । स्वा० १० डा०
३ उ० । शुक्लतर्कवादः, पं० व० ४ द्वार । 'वायेरन् हेतु-
वायेन, पवाकां यद्यतीन्द्रियाः । कास्तेनातना प्राक्तेः, कृतः
स्यात्तेषु निश्चयः' इति २४ डा० । (अत्रत्या व्याख्या 'आग-
म' शब्दे द्वितीयांशे ७६ पृष्ठे गता ।)

हेउवायउवयस-हेतुवादोपदेश-पुं० । हेतुनिमित्तं कारणमि-
त्यनर्थान्तरं, तस्य वदन् वादः तद्विवेक उपदेशः । कार-
णोपदेशः, आ० म० १ अ० । प्रव० । (हेतुवादोपदेशन
संज्ञितोऽसंज्ञितश्च 'सर्वविषय' शब्देऽस्मिन्नेव भागे
वर्जितः ।)

हेउविजय-हेतुविजय-पुं० । तर्कांतसारिबुद्धः पुंसः स्याद्वा-
प्रकृष्टकारणकचक्षुर्देहनापशुक्षितमाश्रयणीयतस्वगुणानुवि-
क्षत्वे, सम्म० ३ काण्ड ।

हेउविवागा-हेतुविपाका-स्त्री० । हेतुतो हेतुमधिकृत्य विपा-
को निर्दिष्टो वासां ताः । 'कर्म' शब्दे उल्लास विपाकतो भिन्ना-
स्तु कर्मप्रकृतिषु, पं० सं० ३ द्वार ।

हेउसंपया-हेतुसम्पदा-स्त्री० । साधारणासाधारणरूपायां लो-
तत्पसम्पदि, प्रव० १ द्वार ।

हेउवयस्वास-हेतुवयसा-उपन्यासभेदे, वय० । अत्रत्या सर्वा
वक्ष्यता 'अनुमाण' शब्दे प्रथमभागे ४०६ पृष्ठे गता ।)

हेवा-हित्वा-अव्य० । त्यक्त्येवत्यर्थे, सूत्र० १ श्रु० १५ अ० ।

हेज-हेय-त्रि० । उपलब्धीये, अत्र० ।

हेहु-अचम्-अव्य० । 'अथसो हेहु' ॥ ८२ । १४१ ॥ इति अ-
धश्चोदस्य हेहु इत्योदशः । हेहु । पाताले, अधःस्थानमा-
त्रे च । अनु० । प्रा० ।

हेडिङ्ग-अधस्तन-त्रि० । 'डिङ्ग-इतो भवे' ॥ ८२ । १६३ ॥ इति
भाकार्ये डिङ्गप्रत्ययः । अधोवर्त्तमाने, प्रा० । अं जस्त आदीप
कं तस्व डिङ्गित्वा । अं जस्त उवरि तं तस्व उवरिजं । नि०
कू० २० उ० । स्वा० । अधस्तनो यत् आरभ्य त्वत्स्वा-
यांमुक्ता वृजिः । म० १३ श्रु० ४ उ० ।

हेठय-हेठक-पुं० । बाधकं श्रद्धासंस्कारनीये मन्त्रे, यथा 'नद श
तानि नियुज्यते, पशूनां मध्यमे ब्रह्मणि । अश्वमेधस्य वच,
ना-न्यूनानि पशुमिच्छामि ॥ १ ॥' सूत्र० १ श्रु० ८ अ० ।

हेम-हैम-न० । मेघजभेदे, जाम्बूनदे (सूत्र० १ श्रु० ६
अ० ।) सुवर्णे, डा० ५ डा० । स्वनामक्याने राज-
पुत्र, ' हेमपुरिसे नगरे हेमकुलो राया हेमसंभवा
भारिया, तस्व पुत्रो वरतिविजससिभ्यो हेमो काम
कुमारो ' । नि० कू० ११ उ० । पं० मा० । (अस्य व-
दोपवातो बभूव तद्वृत्तम् 'उवघायपंडग' शब्दे द्वितीयभा-
गे ८२ पृष्ठे गतम् ।)

हेमन्त-हेमन्त-पुं० । शीतकाले, व्य० ४ उ० । पा६० ना० ।

हेमन्ते, जी० १ प्रति० । पौषमासो हेमन्तः । आ० १ श्रु० १
अ० । व्य० । शीतकालमासानां मध्ये चतुर्थो मासः । आ०
१ श्रु० ८ अ० । (अत्रत्या व्याख्या 'आउहि' शब्दे द्विती-
याभागे ३० पृष्ठे गता ।)

हेमंतगिम्ह-हेमन्तग्रीष्म-पुं० । शीतकालोष्णकालयोः, व्य०
४ उ० ।

हेमंधर-हेमन्धर-पुं० । कलिकुलडसरोवरसमीपविहारिणो म-
हीधरस्व इस्तिवृषपस्य विदेहजं पूर्वमेवजीवं, ती० ५३ कल्प ।

हेमकड-हेमकृत-पुं० । स्वनामक्यात राक्षि, वृ० ४ उ० । (अस्य
पुत्रस्य वेदोपवातो बभूव तद्वृत्तम् 'उवघायपंडग' शब्दे
द्वितीयांशे ८२ पृष्ठे गतम् ।)

हेमकलस-हेमकश-पुं० । धर्मरत्नवृत्तिसंशोधके स्वनामक्याते
सूरी, 'श्रीहमकलशावाचक-पण्डितरघमंकीर्तिमुच्यबुधैः'
स्वरसमर्थकशुलै-स्तद्वैव संशोधिता वेद्यम् ॥ १ ॥
ध० २० २ अथि ।

हेमकूड-हेमकूट-पुं० । हेमपुरनगराजं हेमकुमारपरितरि, नि०
कू० ११ उ० ।

हेमग-हैमक-पुं० । हिमं-तुहिनं तदेव हिमकं तस्यैव हैमकाः ।
हिमपातकूपेषु जलकणेषु, स्वा० ४ डा० ४ उ० ।

हेमचंद-हेमचन्द्र-पुं० । कुमापालगुरो, सिद्धहेमचन्द्रश्चाक-
रणकर्त्तरि स्वनामक्याते सूरी, प्रा० ४ पाद् ।

इय रययावलिगामो, देसीसहाय संगदो एवो ।
वायरसोसलेसो, रइओ सिरिहेमचन्द्रशुशिवइया । ७७
इति एय देशीशब्दसंग्रहः स्वापइशब्दानुशासनाद्यध्याय-
शेषशो रत्नावलीनामाचार्यश्रीहमचन्द्रश्च विरचित इति ।
दे० ना० ८ वर्ग ।

"आशीशिशोपतिरमुद्रचतुःसमुद्र-
मुद्राहितशितभरकमबाहुदण्डः ।
श्रीमूलराज इति दुर्धरवैरकुम्भ-
कपटीरवः शुचिबुलुक्यकुलात्मतः ॥ १ ॥
तस्यान्वये समजानं प्रबलप्रमाप-
निष्कृष्टिः क्षिणपतिर्जवांसिद्वयः ।
येन स्वधंससिचतर्धर्षं सुधांशी
श्रीसिद्धराज इति नाम निजं इत्येते ॥ २ ॥
सम्पद् निषेधं क्षतुरक्षतुराऽप्युपायाच्च,
जित्कोपमुन्य च भुवं चतुरभिधकाश्चिम् ।
विद्या चतुष्टययिनीतमनिजितात्मा,
काष्ठमवाप पुत्रवार्यचतुष्टये यः ॥ ३ ॥
तेनातिथिस्तुतदुगागमप्रकीर्त्य-
शब्दानुशासनसमूहकदंष्ट्रितन ।
अभ्ययिना निरवमं विविधदं व्यचक्ष,
शब्दानुयनमिदं मुनिहेमचन्द्रः ॥ ४ ॥" प्रा० ४ पाद् ।
एनक्षरिजसिचसिचधर्म-शुद्धरंश बन्धुकाग्रमे वार-
अष्टिनः पाहिनीनाम्नां भाषायां वक्ष्येवनामा पुत्रो जायते ।
स च द्वेषयन्नाचार्येण याचिवा क्षीणिनः । कैकसीये
११५० संवत्सरे तमेव तर्कव्याकरखुसाहिस्यादि पाठितः ।

(सं० ११९९) वर्षे स्वरिपदऽभिपन्नः हेमचन्द्र इति नाम्ना
मन्व्यापितः, अष्टाविंशत्येवपुराजान् सिद्धराजनाभ्यर्चितः सि-
द्धहेमनाम स्थापकश्चक्रे । अनेनैव प्रतिबोधितः कुमारपा-
लराजः जैना जाता, येन च मन्वरी शासनमभितः कृतः । अ-
नेन स्यादधिकोऽस्माकमिता अथाः कृता इति किञ्चकली
मसिद्धा । अथ स्वर्गतिः (सं० १२९६ वर्षे आसीत् ।

“ वयस्य ज्ञानमनन्तवस्तुविषयं यः पश्यते दैवैत-
मित्यं यस्य वचो न दुर्बलकृतैः कोलाहलैरुप्यते ।
रागद्वेषमुल्लासिषां च परिपत्तिस्तु क्षणायाम् स्था ॥
स्य श्रीवीरविभूतिधनकुलार्थं भुवि च विधत्तां मम ॥ १ ॥
निस्सीमप्रतिभेकजीवितधरी निरेश्वरभूमिपुत्रां,
पुण्ययोगेन सरस्वतीसुरगुह स्वाहिककपे वक्षत् ।
यः स्याद्वाद्मससाधयश्चक्रवर्तुर्द्वारागतः सोऽस्तु मे,
सदनुद्यामुनिधर्मोपाविषये अहिमचन्द्रः प्रभुः ॥ २ ॥
ये हेमचन्द्रं मुनिमेतदुक्तं - अग्रायुर्मेलाभिमनः धन्यते ।
संप्राप्यते गौरवमुज्ज्वलानां, पञ्च कलानामुचितं भजति ॥ ३ ॥
मानभारति । सविधेहि हृदि मे येनैवमाप्तस्तुति-
भिर्मातुं विभुतिं प्रतिदृष्टयति जवादारम्भसंभाषना ।
यदा विस्मृतगोष्ठयोः स्फुरति सत् सारस्वतः साश्वतो,
मन्त्रः श्रीउदयप्रभेति रत्नगारस्यां ममाहनिशम् ॥ ४ ॥ ”

इह हि विषयतुः परमार्थजीवितमिदमिदं रक्षारम्भस्करानुका-
रिणः । वस्तुधातलावनीशेषुधातानां गौरीदेवश्रीमन्मन्त्रानपरमा-
र्थाकृतः श्रीकुमारपालमहापालप्रवर्तिनाऽभ्ययदानाभिधान-
जीवातुल्यजीवितनामा जीवप्रदः श्रीवीरमहाहृदयकदाप्याच-
स्थायिविशदयशःशरीरेण निरवचनानुर्धियनिर्मलैकमल्लाया
अहिमचन्द्रसूरिणा जगत्प्रसिद्धजीवितसंनदिवाकरविरचित-
त्राग्राशिशुद्धाभिधिकातुसारि श्रीवर्षचमजिनस्तुतिकपम-
योग्यवचकृद्वाग्ययोग्यवचकृद्वाभिधानं श्रावशिकाहितय
विद्वज्जनमनस्तत्वावधारणविबुधेन विदधे । स्यात् । अभयदे-
वसुरिशिष्य स्वामिभ्यां सूरौ, (एतद्विश्ववर्षेन ' अष्टाश्री-
गदार् ' शब्दे प्रथमभागं ३५६ पृष्ठे दर्शितम् ।)

हेमचन्द्रवाग्वर-हेमचन्द्रप्राकर-न० । हेमचन्द्ररचित-
व्याकरणे, कथं १० ॥ अष्टि० १ सप्त ।

हेमजाल-हेमजाल-न० । सुवर्णमयवामसमुद्रे, रा० । औ० ।
जी० (अथन्या व्याख्या ' लवणसमुद्र ' शब्दे षष्ठे भागे गता ।)
हेमपुरिस-हेमपुर-न० । स्वनामक्यात् नगर, हेमपुरिसनगरे
हेमकुंडा राया हेमसंभवा भारिया तस्स कुतो वरतिविजल-
जिभा हेमो नाम कुमारः । नि० पृ० ११ उ० ।

हेमपह-हेमप्रभ-पुं० । सुवनमल्लतिरि कुरुमपुरीनाथे,
सेना० १ अष्टि० १ प्रला० ।

हेमव-हेमवद-पुं० । लोकोत्तरतीत्या काण्डनमाले, सं० प्र०
१० पाठ० । ज्यो० । स० प्र० । अं० । कथं १० ।

हेमवय हेमवत्-जि । हिमवतपर्वतोद्भव, का० १ ध्रु० १
अ० । औ० ।

हेमवयवितविचितीशिसकृगयिज्जुलदारुगामस्य ।
हेमवत् हिमवतपर्वतभावि चित्रावचिन् मनोहारि चित्रां-

ते तैमिर्श-तिमिश्रवाहसंवाग्धि कनकनियुक्तं कनकविषयसुरितं
वाह काष्ठं वक्ष्य स हेमवतविचितीशिसकृगयिज्जुलदारुगामस्य
वाहकस्तस्य स्वये च द्वितीयककारः स्वाधिकः, पूर्वस्य च
वीर्यस्य प्राकृतस्यात् । जी० ३ अष्टि० ४ अष्टि० १ उ० ।
म० । स्व० । म्रु० । अं० । स० ।

अधोमन वर्षेरेण विमलस्य हेमवतसेनस्य वक्ष्यतामाहा-

कहि खं भंते । जंघुरीये दीपे हेमवर्षे क्षामं वासे पक्ष-
ते १, मोचमा । महाहिमवत्तस्तं वासहरपञ्चयस्त दक्षि-
त्येवं बुद्धहिमवत्तस्तं वासहरपञ्चयस्त उत्तरेवं पुराति-
मलवखससुहृत्स पञ्चतिथेमेवं पञ्चतिथमलवखससुहृत्स पुर-
त्थिमेवं एव खं जंघुरीये दीपे हेमवर्षे क्षामं वासे प-
क्षते, पार्श्वपट्टीयाय ए उदीखदाहिषिविरियस्ये पलिङ्ग-
कसंठाखसंठि ए दुहा लवखससुहृं पुष्टे पुरातिमल्लिए को-
डीय पुरातिमिद्धं लवखससुहृं पुष्टे, पञ्चतिथिमल्लिए को-
डीय पञ्चतिथिद्धं लवखससुहृं पुष्टे, दौहिष जोमखसह-
स्साई एमं च पंचुत्तरं जोमखससं पंच च एगूखवीसह-
भागे जोमखसस्य विक्खंमेवं । तस्स बाहा पुरातिमपञ्चतिथि-
मेवं छजोमखसहस्साई सच च पञ्चपण्ये जोमखसस्य
तिथि अ एगूखवीसहभागे जोमखसस्य आधामेवं, तस्स
जीवा उत्तरेवं पार्श्वपट्टीयाय वा दुहसो लवखससं पुष्टा
पुरातिमल्लिए कोडीय पुरातिमिद्धं लवखससुहृं पुष्टा, पञ्-
त्थिमल्लिए ० अथ पुष्टा सत्ततीसं जोमखसहस्साई छण्य
चउत्तरं जोमखसस्य सोलस च एगूखवीसहभागे जोमख-
सस्य किंचिचिसिद्धे आधामेवं । तस्स चणुं दाहिषेयं अ-
ट्टतीसं जोमखसहस्साई सच च चणाले जोमखसस्य दस
च एगूखवीसह भागे जोमखसस्य पत्तिक्खेमेवं । हेमवयसस्य
खं भंते । वाससस्य केरिसस्य आचारभावपट्टीयाये पक्षते १
मोचमा । बहुसमरमखिजे भूमिभागे पक्षते, एवं तद्वस-
माणुभावो शेअवो चि । (छत्र० ७६) ॥

‘ कहि ण ’ मित्यादि, क भन्त ! जम्बुद्वीप द्वीपे हेमव-
त्तं नाम वर्षे प्रवसतम् ? , गौतम ! महाहिमवतो वर्षेपरपंच-
तस्य ‘ दक्षिणायणे ’ मित्यादि, व्यक्तम् । अथान्तरे जम्बुद्वीप द्वी-
पे हेमवत्तं नाम वर्षे प्रवसतिमित्यादि सर्वे प्राप्यन्त, नवरं प-
त्यहसंस्वामसंस्वाममायनचतुराश्रितान्, तथा द्वे योजनस-
हस्रं एकं च पञ्चाशत् योजनशतं पञ्च वैकोनविंशतिमा-
गाय योजनस्य धार्वाङ्गकम्भेन, बुद्धहिमवत्प्रातिविषयकमा-
दस्य द्विपुत्रविषयकम् इत्यर्थः । अथास्य बाहापादः । तस्स
बाहा । इत्यादि, व्यक्तम् । तस्स जीवा उत्तरं ण ’ मित्यादि
प्राप्यन्त, स्वसिद्ध्ययोजनसहस्राणि पदं चतुःसप्ततीनि
योजनशतानि पञ्चशकलाः किंचिदूना आयामेनेति, ‘ त-
स्स चणु ’ मित्यादि, तस्य चणुःपुष्टमहसिद्ध्ययोजनसह-
स्राणि सप्त च सत्वारिशतानि-चत्वारिंशदधिकानि योजनसह-

तानि दृश च एकोनविंशतिभागान् योजनस्य परिच्छेपेति । अथ कीदृशमस्य स्वरूपमित्याह—‘हेमवयस्य च’ मित्यादि, व्याख्यातप्राप्यम्, नवरम् ‘एव’ मिति-उक्तप्रकारेण तृतीयसमा-सुपमपुष्पमारकस्तस्या भावः—स्वभावः, स्वरूपमिति यावत् नतयः—स्मृतिपथे प्रापणीय इत्यर्थः ।

अथात्र क्षेत्रविभागकारिगिरिस्वरूपं निर्दिशति—

कहिं थं भंते ! हेमवप वासे सदावा(वर्ष) खामं वडुवेअद्वप-
ज्वए पण्णत्तं १, गोयमा । रोहिणिए महाणईए पञ्चत्थिमे-
णं रोहिंमसाए महाणईए पुरत्थिमेणं हेमवववासस्स
बहुमज्जदेसभाए, एत्थं खं सदावई खामं वडुवेअद्वप-
ज्वए पण्णत्ते, एयं जोअणसहस्सं उडुं उच्चत्तेयं अद्विह-
जाई जोयससवाई उव्वेहेणं सव्वत्थसमे पडमंगंठाणसंठिए
एयं जोअणसहस्सं आयामविकसंभेयं तिप्पि जोअणसह-
स्साई एयं च बावट्टे जोअणसयं किं पि वेत्तेसाहिंमं परिक्वे-
वेयं पण्णत्ते, सव्वरयखामए अण्णत्ते, से खं एमाए पडमवरवेइ-
याए एगेण य वणसंठेयं सव्वभो समंता संपरिक्वित्ते, वेह-
आवणसंठवण्णमो भाण्णिअव्वो । सदावइस्स थं वडुवे-
अद्वपज्वयस्स उव्वरि बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पण्णत्ते,
तत्तसं थं बहुसमरमणिज्जे भूमिभागेसं बहुमज्ज-
देसभाए एत्थं थं महं एगे पासायवडंसए पण्णत्ते, बा-
वट्टिं जोअणसाई अद्वजोयणं च उडुं उच्चत्तेयं इकतीसं
जोअणसाई कोसं च आयामविकसंभेयं ० जाव सीहासणं
सपरिवारं । से केणट्ठेयं भंते ! एवं बुच्चइ—सदावई व-
डुवेयद्वपज्वए १, गोयमा । सदावइवडुवेअद्वपज्वए थं
सुदासुत्तिआसु वावीसु ० जाव विलपतिआसु नहवे
उप्पलाई पडमाई सदावइण्णसाई सदावतिवण्णमाई स-
दावई अ इत्थ देवे महिद्वीए ० जाव महाणुभावे पलि-
आवमड्डिए परिवसइ ति । से थं तत्थ चउएहं सामा-
णिअसाहस्सीयं ० जाव रायहाणी मंदरस्स पव्वयस्स
दाहियेणं अण्णम्मि जम्मुदीव देवी । (छ० ७७)

‘कहिं थं भंते !’ इत्यादि, क भदन्त ! हेमवनवर्षे शब्दा-
पानी नाम्ना कृतवैनादयपर्यन्तः प्रश्नः, वैनादयान्वयंस्तु
प्रागुक्तः, अस्मी च कृत्वाकारो न मरतादिस्त्रयविवैनादय-
पर्यन्तवत् पूर्वोपरायतस्तेन कृतवैनादय इत्युच्यते; अत
एव एतत्कृतः क्षेत्रविभागः पूर्ववत् उपरतश्च भवति, यथा—
पूर्वदेमवनमपगद्देमवनमिति । आह—पञ्चकलायां कैकविं-
शतिशतयोजनप्रमाणविस्तारस्य हेमवनस्य मध्यवर्त्ता यो
जनसहस्रमान एव गिरिः कथं क्षेत्रं द्विधा विभजति ?,
उच्यते—प्रस्तुतसहस्रवासो हि उभयोः पार्श्वयोः रोहिताग्रा-
हिताग्राभ्यां नदीभ्यां रुद्रः मध्यतस्त्वनेन । अथ नदीरुद्रक्षेत्रं
वर्जयित्वाऽप्रांशोत्तरत्रयमस्ती द्विधा करोतीत्यस्मिन्नन्वय-
वती वैनादयस्यद्विधाविभक्तिरिति एवं शेषस्यापि कृतवैनादयस्य

स्वरूपज्ञानदीनमभिलाषेन भाष्यम्, द्विषेभगानियमनं
सुलभमिति न व्याख्यायते । एकं योजनसहस्रम्भूषणत्वे-
न अर्धतुलीयानि योजनयान्मुद्रयेन सर्वत्र समः—तु-
ल्योऽसौमयोपध्वं देहेषु सहस्रसहस्रविस्तारकरवात्, अत
एव पञ्चकूलसंस्थानसंस्थितः । पथं दृष्ट्वा—लाटदेशपासि-
जा वंशदेशेन निर्मापिता वाय्वाधाराकाष्ठकः, एकं यो-
जनसहस्रमायामविकसभायां त्रीणि योजनसहस्राणि ए-
कं च द्वापञ्चशतिकां योजनमनं किञ्चिद्विशेषं करण-
शालागतेन स्वानिर्दिष्टेन रात्रिना आधिकं परिच्छेपेण प्र-
क्षप्तम् । सर्वोत्तमा रत्नमयः, केवल रत्नमयान् कृतवैनादय-
नाहः, परं तेषामनेन अन्धेन सह विरुद्धत्वमिति । अथात्र
पञ्चवर्तिकापाह—‘से थं’ मित्यादि, व्यक्रम्, ‘सदावइस्स
थं’ मित्यादि, व्यक्रम् । अथ नामार्थे निरूपयथाह—‘से
केणट्ठेयं भंते’ इत्यादि प्रागुक्तप्रपञ्चकूलप्रकरणवत् व्याख्ये-
यम्, नवरम् भूषणकूलप्रकरणे भूषणकूलप्रमेः भूषणकूलव-
र्त्तनपलातिविभूषणकूलमयनिर्दिष्टादिनिता अत्र तु शब्दापा-
तिप्रमेः शब्दापातिवर्गैः उप्पलादिभिः शब्दापातिवृत्तवैना-
दयनामविकारैर्दृष्ट्या, शब्दापानी आत्र त्वेव महद्विको या-
वन्महानुभावः पत्त्योपमार्त्तानिकः परिवसति । अथ शब्दा-
पानिदेवमेव विशिष्टाह—‘से थं तत्थ’ इत्यादि, स—शब्दा-
पानी देवस्वतः—प्रस्तुतगिरौ वतुणां सामानिकसहस्राणां
यावत्पदान् विजयेदेवयत्नेकसूत्रं सर्वमात्रं कथं व्याख्यातः ।
कियत्पर्यन्तमित्याह—राजधानी मन्दरस्य दक्षिण्यमन्त्य-
स्मिन् जम्मुदीपे द्वीपे इति । जम्मुदीपप्रभृत्यादृशेषु
एतस्सुबुद्धोऽपि ‘पलिआवमड्डिए परिवसती’ त्वयं सुत्रादि-
शः पूर्वस्थं यथायोजनस्तद्बुद्धुः विजयं देवप्रकरणाद्विशेषि-
त्यमेव ब्रूयमाणः । बुद्धुस्थस्यामत्येव क्वचिदादेशैषुयय-
मुक्ताव्याप्यथा योजनं बहुभुजसमन्तमवस्ति इत्यसं विस्त-
रणं । ननु अथ शब्दापानिवृत्तवैनादयस्य सूत्रविवारादि-
ग्रन्थेषु आधेयः स्वानिनामा उक्तः तत्कथं न तैः सह वि-
राधः ?, उच्यते—नामास्तरं, मनास्तरं वा ।

अथ हेमवनवर्षस्य नामार्थं पृच्छति—

से केणट्ठेयं भंते ! एवं बुच्चइ हेमवप वासे हेमवप वासे १,
गोयमा । पुद्गहिमवन्तमहाहिमवन्तोहि वासहरपज्वएहि
दुहभो समवगूइ शिणं हं दलद, शिणं हेमं दलदत्ता
शिणं हेमं पमाशइ । हेमवप अ इत्थ देवे महिद्वीए पलि-
आवमड्डिए परिवसइ, से तेषाट्ठेयं गोयमा ! एवं बुच्चइ
हेमवप वासे हेमवप वासे । (छ० ७८)

‘से केणट्ठेयं’ मित्यादि, अथ कलायेन अगवन्/एवमुच्यते—हे-
मवने वर्षे हेमवनं वर्षमिति । गौतमः । पुद्गहिमवन्महाहि-
मवज्ज्वां वर्षधरपदैताभ्यां द्विधातो दक्षिणातरपार्श्वयोः
समवगाहं—संश्लिष्टे, ततो हिमवतोरिदं हेमवतम् । अत्र
भावः—पुद्गहिमवतो महाहिमवतस्यापान्तराले तत्, क्षे-
त्रम्, ततो द्विषायेति ताभ्यां यथाक्रममुभयोर्दक्षिणातर-
पार्श्वयोः कृतसीमाकमिति भवति तयोः सम्बन्धः । यद्वा बा-
नित्यं कालत्रयंऽपि हेम—सुवर्णं ददाति आत्मनयशान्तिना
प्रयच्छति, कोऽर्थः ?, तत्रत्यसुरिमनुष्याणांमुपवेशनामुपभोगे

हैमवया शिलापट्टका उपयुज्यन्ते, तत उपचारंश्च द्वाभी-
र्युक्त्वा । नित्यं इम-प्रकाशयति, ततो हैम नित्ययोगि प्रशस्यं
वाऽस्यास्तीति हैमवत् । हैमवद्वय हैमवतम्, प्रज्ञादेराकृति-
यत्तया प्रज्ञादिभ्यः । (आसिद्धं ७७ पा० २ सू० १६५) इति
स्थोऽणुप्रत्ययः, हैमवतश्चात्र द्वेषो महर्द्धिकः पत्यापम-
र्द्धिकः परिघसान्, तन तर्थागाधै मघतमिति व्यपदिश्यते ।
हैमवतो देवः स्वामित्वनास्यास्तीति, * आआदिन्यादप्रत्ययो
वा । ज० ४ वक्ष० ।

हैमवयकूट-हैमवतकूट-न० । हैमवद्वयैरसुरकूट, ज० ४ वक्ष० ।
जम्बूद्वीप हैमवद्वयैश्चरयते स्वनामक्याते कूट, स्था० २
टा० ३ उ० ।

हैमविमलसुरि-हैमविमलसुरि-पुं० । हीरविजयसुरिगुणेः
आनन्दविजयसुरेः सुरी सोमसुन्दरसुरिगण्यं, न० ३
आध० ।

हैममंभवा-हैमसेभवा-स्त्री० । हैमकनराजस्य भार्यायाम्, वृ०
४ उ० । (वार्तिकसु अन्यन्तं गृध्रपस्य अस्याः पुत्रस्य
वेदापधानो जातः, तद्वृत्तम् 'उद्यधायपद्य' शब्दे हि-
तीयभागं निकीपतम् ।)

हैमसरोवर-हैमसरोवर-न० । स्वनामक्याते तीर्थे, यत्र ह्य-
समर्त्तिजनालयाः । नी० ४३ कल्प ।

हैममुत्तग-हैमसुत्तक-न० । हैमसङ्कलक, ह्य० १ ध्रु० १ अ० ।

हेर-हेर-पुं० । मागड्वयगोत्रं गोत्रविंशत्यप्रवर्त्तकं च ऋषौ, तद-
प्रत्ययु च । स्था० ७ टा० ३ उ० ।

हेरव-देशी-महिष-डिण्डिमयोः, दे० ना० ८ वर्ग ७६
गाथा । पा० १ ना० ।

हेरमवय-हेरवयवत्-पुं० । जम्बूद्वीपं स्वनामक्याते वर्षलक्षे,
स्था० ६ टा० ३ उ० । ज० । प्रज्ञा० । किकमवर्षेण अष्टकु-
टानां मध्ये सप्तमं कूट, स्था० २ टा० ३ उ० ८७ सूत्र टी० ।

दां हेरमवयाई (खज-६२५) । स्था० २ टा० ३ उ० ।
(अस्य) व्याख्या 'रुण्य' शब्दे जम्बूद्वीपप्रज्ञाते (१११)

सूत्रेण पञ्च भागं गतायां ।

हेरमवयकूट-हेरवयवत्कूट-न० । रिस्वरवर्षेण वर्षेनस्य
कूट, स्था० २ टा० ३ उ० । हेरवयवत्तर्थाधिपसत्कं किकम
वर्षेणकूट, ज० ४ वक्ष० ।

हेरमिय-हेरमियक-पुं० । स्वर्णकार, आ० म० १ अ० । न० ।

हेरिब-देशी-गणेश, दे० ना० ८ वर्ग ७२ गाथा ।

हेरिय-हेरियक-पुं० । उद्भ्रामक, कल्प० १ आधि० ६ लण ।

हेरुपाल-हेरुताल-पुं० । वृक्षाविशेष, ह्य० १ ध्रु० ६ अ० ।
ज० ।

हेला-हेला-स्त्री० । लालायाम्, जीवा० १६ आधि० । पा०
ना० । धंग, दे० ना० ८ वर्ग ७१ गाथा । अनादंर, पा०
ना० १६२ गाथा ।

* "आआदिभ्यः" ॥ ७ । २ । ४६ ॥
१३३

हेलियामच्छ-हेलिकामस्त्व-पुं० । मत्स्वभेदे, जी० १ प्रति० ।

हेलुअ-देशी-छिक्कायाम्, दे० ना० ८ वर्ग ७२ गाथा ।

हेलुका-देशी-छिक्कायाम्, दे० ना० ८ वर्ग ७२ गाथा ।

हेप्ति-हेसलि-सम्बा० । हेसलि इत्यस्य हेप्ति इति निपायवेत् ।

सख्या आमन्त्रणं, 'हेप्ति म भन्तहि आलु' । प्रा० ४ पद ।

हेवाग-हेवाक-पुं० । स्वभावे, स्था० ४ टा० ४ उ० । अस्यास्य
च । नि० सू० १ उ० ।

हेव्वस्-पुं० । पारसीकः शब्दः । अलाउद्दीनसुरप्राणस्य म-
ल्लिके, " कालकालतुल्लिअवसेण अलाउद्दीनसुरप्राणस्स
मल्लिकेण 'हेव्वस्' नामस्ये । " नी० ३५ कल्प ।

हेसिय-हेषित-न० । हयशब्दे, अनु० । ज० ।

हेहभूय-हेहभूत-न० । शुण्णेषपरिह्वानविकलेऽशठभावे, व्य०
१ उ० ।

हेहय-हेहय-पुं० । स्वनामक्याते क्षत्रियराजे, आ० ४ अ० ।

हो-हो-अव्य० । विस्मये, पा० १ ना० ७७४ गाथा ।

होअऊल-भून्वा-अव्य० । "स्वगततो वा" ॥ ८॥ २४० ॥
इति अकारागो वा होअऊल । होऊल । भून्वा । उत्पद्ये-
त्यर्थे, प्रा० ८ अ० ४ पाद ।

होउकाम-भयितुकाम-पुं० । मोक्षार्थिनि भव्यसत्त्वे, पं० सू०
१ सूत्र ।

होन्त-भवत्-जि० । "शत्रानशः" ॥ ८ । ३ । १२१ ॥ इति
शन्प्रत्ययस्थाने स्तः । प्रा० । जायमाने, विशेषे ।

होड-होड-पुं० । मांस, ह्य० १ ध्रु० २ अ० ।

होता-भून्वा-अव्य० । "कय इअ-दुर्गा" ॥ ८ । ४ । २७१ ॥
इति क्वाप्रत्ययस्य इय-दुर्गा वा भवतः । होता । उत्पद्ये-
त्यर्थे, प्रा० ८ अ० ४ पाद ।

होचिय-होचिक-पुं० । आस्रहाधिकं, भ० १ श० ५ उ० ।
आ० । तुण्वनस्पतिविशेष, प्रज्ञा० १ पद ।

होन्था-अभवत्-क्रिया० जात इत्यर्थे, विपा० १ ध्रु० १ अ० ।
होद्गा-भून्वा-अव्य० । भू-क्वा । "कय इय-दुर्गा" ॥ ८॥ ४
२७१ ॥ इति क्वाप्रत्ययस्य दुर्गादेशः । उत्पद्येत्यर्थे, प्रा० ४ पाद ।

होन्तो । अमविष्यत् । "न्त-साणौ" ॥ ८ । ३ । १२० ॥
इति न्ताऽऽदेशः । होन्तो । होमाणो । अमविष्यदित्यर्थे,
प्रा० ८ अ० ३ पाद ।

होम-होम-पुं० । अग्निहोतृभिः क्रियमाणे अग्निहोमे, अनु० ।
नि० सू० । पं० व० ।

होयव्व भवितव्य-न० । भावे, पञ्चा० ४ विव० । आ० म० ।
नि० सू० ।

होया-होतृ-पुं० । होतरि, असौ हविःप्रदातरि, ह्य० १ ध्रु०
१ अ० ।

होरंभा-होरम्भा-स्त्री० । महादकायाम्, रा० । तं० । भ० ।

होरस्य-देशी-पक्षे, व० ना० ८ वर्ग ७२ गाथा ।

होरा-होरा-स्त्री० । ज्योतिषांके लग्ने राश्यर्धभाग होराभा-
पकशास्त्रमेव, रेखायाञ्च । व० प० । सूत्र० ।

होल-देशी-देशप्रसिद्धे नैष्ठुर्ये, दश० ७ अ० । ज्ञा० । होल

इति वा बोल इति वा एनौ च देशान्तरे अवकासंस्त्वकौ ।
आवा० २ श्रु० १ चू० ४ अ० १ उ० ।होलवाय-होलवाद-पुं० । होलस्येव वादा होलवादः । होले-
स्येव पुरुषामन्त्रस्य, सूत्र० १ श्रु० १ अ० ।

ह-ह-अव्य० । वाक्यालङ्कारे, सूत्र० २ श्रु० ७ अ० ।

हुमा-स्तुषा-स्त्री० । पुत्रवध्वाम्, सूत्र० २ श्रु० ७ अ० ।

ह-ह-देशी-साङ्गनिकः शब्दः । चतुर्क, हराभ्यां पादानाम् वा-
रकांतवर्गद्वयाभ्यां प्राणाः । ग० २ अधि० । नि० चू० ।

वासे पुँणारसंकचन्दपमिण् चित्तम्मि मासे वरे,
हत्थे भे सुहतेरसीबुहजुण् पक्खे य सुब्बे गण् ।
सम्मं संकल्लिओ य सूरयपुरे संपुण्णयं संगओ,
राइंदायरिण्ण देउ जुवणे राइंदकोसो सुहं ॥ १ ॥

अथ प्रशस्तिः--

शाखाप्रशाखाभिरतिप्रवृद्धे, बीरोक्तिविस्तारविधानदक्षे ।
सकृर्म्यैतौधर्मवृद्धत्तपाऽऽख्य-गच्छे जगत्यां जनितप्रतिष्ठे ॥ १ ॥

श्रुतावगाहप्रवरा महान्तः, सच्छासनाऽशेषधुरं वदन्तः ।

श्रीसङ्घवार्ती परिफुल्लयन्तः, सूरिन्द्रमुखा बह्वो बज्रवृः ॥ २ ॥

तदन्वयेऽनुद् वरस्तसूरिः, स्वब्रह्मतेजस्वितया करिष्णुः ।

जानुं नजोगं हरिमब्धिवासं, त्रिपदतमं पट्टमलङ्करिष्णुः ॥ ३ ॥

निरन्तराऽऽचाम्लकरः सुखेन, कृमा-श्रुन-प्राज्यमतिप्रवृद्धः ।

वृद्धकृमासूरिरलञ्चकार, तत्पट्टमेहं सचित्तेव धीरः ॥ ४ ॥

स्वपरसमयवेदी पदसु जाषासु दक्षो,

विजितयवनवृन्दो मेदपाटीयजर्तुः ।

सदसि जनसमक्षं श्रीलदेवेन्द्रसूरिः,

समजवदति तेजाः पट्टकेऽमुष्य जिष्णुः ॥ ५ ॥

शिश्नाय तत्पट्टमशेषकाल-विन्मारजिस्वाऽन्यशुभं करिष्णुः ।

नैमित्तिकानां प्रथमश्च लोके, कस्याणसूरिर्गणितप्रवीणः ॥ ६ ॥

अन्वर्थनामा समजूत् प्रमोद-सूरिर्जगज्जीवसुमोदहेतुः ।

समाधिलीनो निजकर्मदक्ष-स्तदासनेऽखण्डशशिशाली ॥ ७ ॥

तत्पट्टमेरावुदियाय ज्ञानु-जैनागमाब्धिं परिसथ्य कोशम् ।

राजन्द्रसूरिर्जगदर्चनीयौ-ऽभिधानराजन्द्रमसावकाशीत् ॥ ८ ॥

अस्तपट्टप्रभावी धनविजयमुनिर्वादिबृन्दप्रजेता,
श्रीलोपाध्यायवर्यः प्रतिसमयमदाद् नूरिसाहाय्यमेषः ।
कोशाब्धेरस्य सृष्टौ सकलजनपदश्लाघनीयत्वलिप्तोः,
सद्भिद्वन्मानसाब्धे दिनकरसमतां यास्यमानस्य लोके ॥ ए ॥
धन्वन्यजुत्तर्कयुर्गाङ्गपृथ्वी-वर्ये सियाणानगरेऽस्य सृष्टिः ।
पूर्णोऽभवत् सूर्यपुरे ह्यविघ्नं, शून्योऽङ्गनिधयेकमिते सुवर्ये ॥ १० ॥
तावन्महान् प्राकृतकोश एष, यावत् क्षितौ मेरुग्रीन्दवः स्युः ।
सञ्जेनैजेनतरविह्वलग-मानन्दयेत् कोकमिवोष्णरश्मिः ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्सौधर्मबृहत्तपागच्छीय-कलिकालसर्वज्ञकल्प-

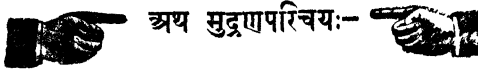

श्रीमद्भट्टारकजैन श्वेताम्बराऽऽचार्य श्री श्री १००८ श्री
मद्विजयजनेन्द्रमूरीश्वरविरचिते 'श्रीअभिधानजनेन्द्र-
प्राकृतमहाकोशे' हकारादिशब्दसङ्कलनं समाप्तम् ।

तत्समाप्तौ च समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

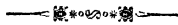

अथ मुद्रणपरिचयः—

निर्घन्थगच्छः समभूत्सुधर्माऽऽख्यात्सुस्थिताऽऽर्यादथ कोटिकाऽऽहः ।
चन्द्रोऽपि चन्द्रप्रभ-चन्द्रसूरेः, सामन्तजद्राद् वनवासिगच्छः ॥ १ ॥
श्रीसर्वदेवाद् वट आविरासीत्, तथा जगच्चन्द्रमुनीन्द्रवयोत् ।
सौधर्मसंयुक्तवृत्तपाऽऽरुयो, राजेन्द्रसूरजगति प्रसिद्धः ॥ २ ॥ युग्मकम् ।

एतद्गच्छसुशासनीयसुधुप्रोद्वाहिसूरिप्रजा-
लङ्कारायितसाधुकर्म विधिवत्संशोधकस्याऽऽज्ञया ।
आजन्माऽनघशीलशोजिततनो राजेन्द्रसूरीशितुः,
संघातान्तिमया विनियनिवहैः संशोध्य मुद्रापितः ॥ ३ ॥
व्याख्यानी सञ्चरित्रः सुबुधगणनतः सेवितः साधुवै-
जैनाचार्यः क्रियावान् द्वि विजयधनचन्द्रोऽस्य पट्टेऽभि-
दान्ते कान्ते महान्ते प्रशमितहृदये संयमे सञ्चरिष्णो,
सौम्ये रम्ये गभीरे सकलजनहिते वर्त्तमाने सदासौ ॥ ४ ॥
चन्द्रोऽपि चन्द्रप्रभ-चन्द्रसूरेः, सामन्तजद्राद् वनवासिगच्छः
चैत्रे मासि धरासुतस्य दिवसे ज्येष्ठारुयतारायुते ।
सप्तम्यां रतस्त्रामनामकपुरे जूषेन्द्रसूरीश्वरे,
राजस्येव सुसाधु मुद्रणमिता राजेन्द्रकोषः शुभः ॥ ५ ॥

बोर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

काल नं०

०३०.८ श्री

लेखक श्री महादेव जयराज सुर्वेकर.

शीर्षक श्री भव्यान् राजेन्द्र.

खण्ड VII

क्रम संख्या

४४८९